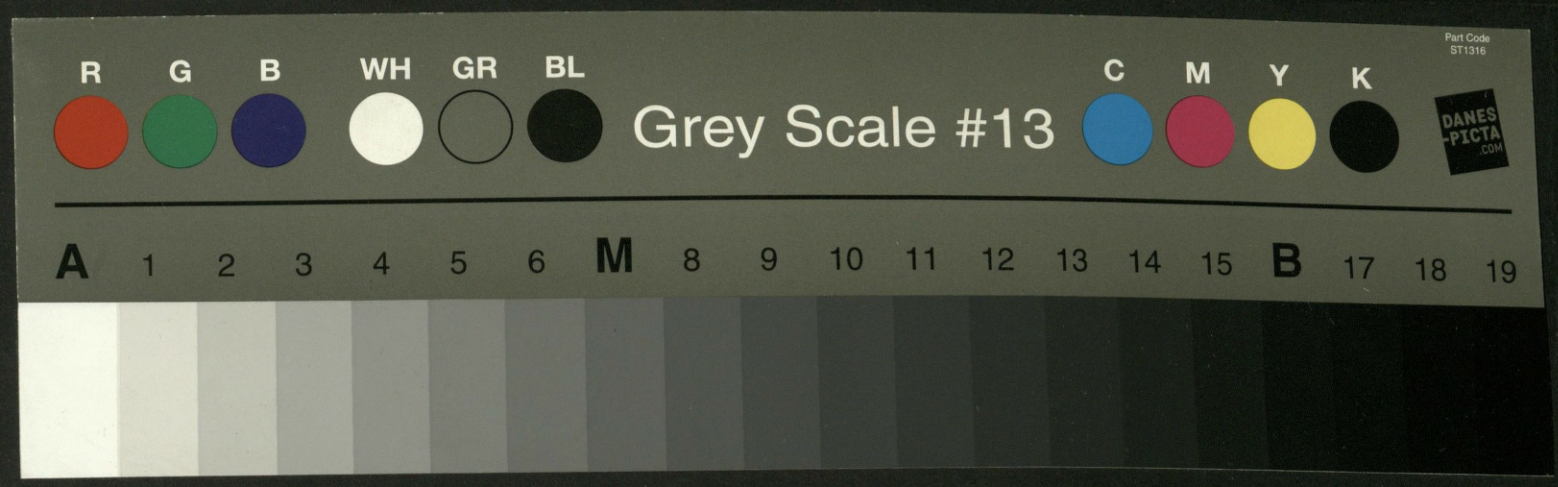
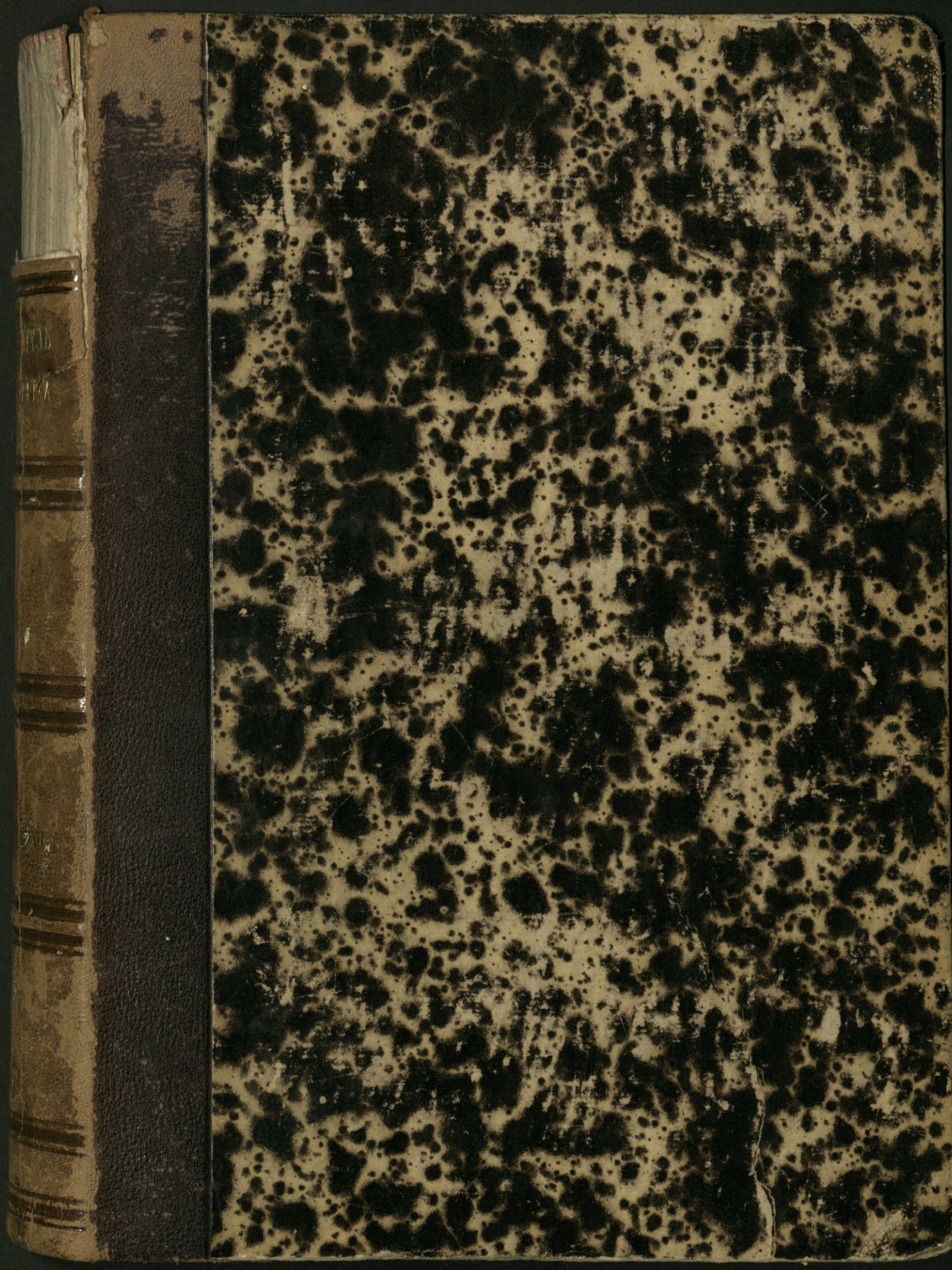
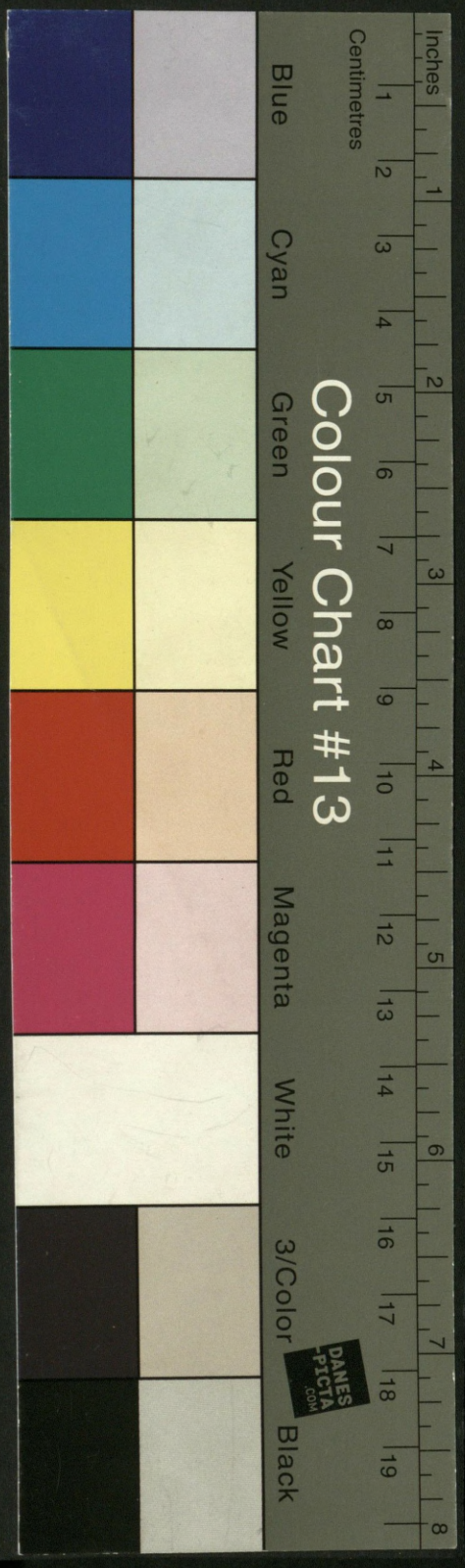

R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
Part Code ST1316
DANES PICTA .COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

Inches
Centimetres
Colour Chart #13
Blue
Cyan
Green
Yellow
Red
Magenta
White
3/Color
Black
DANES PICTA .COM

ENCYKLOPEDYJA

POWSZECHNA.

Z KSIĘGOZBIORU
STRZEMIĘ
JANOWSKICH.

ENCYKLOPEDYJA

POWSZECHNA

S. ORGELBRANDA.

Nowe Stereotypowe odbicie.

TOM PIĄTY

(Granada.—Japet).

WARSZAWA.
NAKŁAD, DRUK I WŁASNOŚĆ S. ORGELBRANDA SYNÓW,
ulica Bednarska № 20.

1883.

03

CZYTELNIA

Дозволено Цензурою.

Варшава, 7 Іюля 1883 года

25003/2

G.

Granada (Ludwik de), ur. 1504, † 1588 r. w Lizbonie, teolog a ostatnio prowincyjał dominikanów w Portugalii. Pisma jego wydał L. Munosa (19 t., Madryt 1786 i 1800 r.), oraz wyszły w zbiorze Aribau (tamże 1850), pod tyt. „*Obras de San L. de* G."

Granat, pocisk z lanego żelaza, wewnątrz wydrążony, przeznaczony do pękania śród szeregów nieprzyjacielskich; mniejszy jest od bomby i nie potrzebuje uszu do wkładania w działo. W XVI w. nie wyrzucano G. z dział, lecz oddzielnie przeznaczeni do tego żołnierze ciskali je z ręki. Obecnie zwyczajne G. polowe bywają 7 i 10 funtowe, w Rossyi ćwierćpudowe i półpudowe; G. nabija się przez osobny otwór, zwany okiem; następnie wprowadza się w ten otwór drewniany zapalnik, napełniony masą palną, która powoli płonie, tak że rozsadza G, gdy ten już się znajduje w szeregach nieprzyjacielskich.

Granat. Granaty stanowią grupę minerałów, dosyć między sobą różne, krystalizujące powszechnie w dwunastościan rombowy (granatoedr), lub trapezoedr (leucytoedr), co do składu zaś chemicznego będących podwójnemi krzemianami różnych zasad, z których jedną może być glinka, tlennik chromu, żelaza, manganu, drugą — tlenek żelaza, chromu, wapno, magnezyja. Zasady zresztą równokształtne mogą się nawzajem zastępować i stąd skład G. bywa dosyć zawikłany. Najpospolitsze są czérwone rozmaitych odcieniów, zwane G. *czérwonym*, *szlachetnym* (*almandyn*); są także G. żółte (*topazolit* albo *sukcynit*), zielonawe (*agrestnik* czyli *grossular*), brunatne (*kolofonit*) i czarne, stanowiące G. *ciemny* (*spessartin*) i *czarny* (*melanit, allochroit*). G. prawie zawsze są skrystalizowane i wtedy rozproszone w rozmaitych skałach krystalicznych. Znany jest téż G. w drobnych masach ziarnistych, a nawet w stanie zbitym. W ogóle w naturze G. są dosyć rozpowszechnione; przez jubilerów poszukiwane są zwłaszcza G. barw czérwonych, a mianowicie barwy ognistéj albo fijołkowéj, znane pod nazwą G. *wschodnich*, *piropów*, G. czeskich dawniéj *karbunkułów*. G. czérwone w pomarańczowy wpadające zwane bywają *hijacyntami*.

Granatnik, rodzaj działa, pośredni między armatą a moździerzem, służy do użytku polowego i oblężniczego. G. nie tyle są przeznaczone do rdzennych strzałów, ile raczéj do rzucania pocisków w łuku wzniesionym, a pociskami temi są zwykle granaty (ob.). Rura jego różni się nieco od rury armatniéj, jest bowiem znacznie krótsza, a dusza ma średnicę większą od armatniéj; w skutek czego miejsce na ładunek przeznaczone zwęża się w komorę stożkowatą (u jednorogów) lub walcowatą (u haubic).

Granatoedr (*dwunastościan rombowy*), jedna z form krystalicznych szeregu piérwszego, foremnego, czyli sześciennego. Ograniczony jest 12 ścianami rombowemi; posiada 24 krawędzi, przy których kąty pochylenia ścian wynoszą 120°. Z 14 kątów bryłowych 6 jest czworościennych (*kąty ośmiościanowe*), a 8 trójściennych (*kąty sześcianowe*). W téj formie występuje granat (skąd nazwa), lazuryn, sodalit i in. Często téż G. występuje w kombinacyjach z innemi formami szeregu foremnego.

Granatowe drzewo, *Granatowiec*, ob. Punica.

Grandier (Urban), proboszcz parafii ś. Piotra i kanonik kapituły w Loudum, ur. 1590 w Rovère pod Sable, spalony żywcem 18 Sierpnia 1634 jako czarnoksiężnik na oskarżenie, zaprzysiężone przez kilka urszulinek, które twierdziły, że je czarował i za jego sprawą uległy opętaniu i t. d. Właściwą przyczyną oskarżenia była nienawiść karmelitów z Loudum względem G. za liberalny jego sposób myślenia, niedozwalanie wdziérania się im w łono rodzin, względne postępowanie z inowiercami i t. d. Środkiem zaś stał się paszkwil na kardynała Richelieugo p. t. „*La cordonnière de Loudum*", którego, według tych karmelitów, miał być G. niewątpliwym autorem.

Grandioso, w muzyce, znaczy: wspaniale, wzniosle, szeroko.

Grand-Couronne, miejscowość we Francyi niedaleko Rouen, przy któréj zaszła zwycięska potyczka Niemców z Francuzami d. 31 Grud. 1870 r.

Grandowie (po hiszp. *Grandes*), nazywali się w Kastylii od XIII w. najznakomitsi obywatele, którym kr. przez udzielenie chorągwi nadawał prawo werbowania własnych żołnierzy. Pod względem dostojeństwa i władzy równali się z wielkimi baronami Anglii, z parami Francyi. Kardynał Ximenes złamał ich dawną potęgę, w skutek czego dumni panowie feudalni utworzyli szlachtę dworską, podzieloną na 3 klasy z właściwemi prawami, wskazującemi bliższy ich stosunek do króla. W czasie rewolucyi i za Józefa Bonapartego godność Grandów była w Hisz-

panii zniesłonai dopiéro za restauracyi została przywróconą.

Grand-Junction-Canal, kanał w Anglii, poczynający się pod Brentford nad Tamizą; ma 22 mil długości i łączy większą część kanałów środkowéj Anglii z Tamizą i Londynem.

Grand-Pré, miasto w francuskim departamencie Ardennów, ma 1,400 m., w pobliżu leży wąwóz *Défilé de Grand-Pré*, przez który przechodzi droga z Varennes do Vouziers i w którym 1793 Dumouriez zatrzymał idących na Paryż Prusaków.

Grand-Rapids, miasto w północno-amerykańskim stanie Michigan, stolica hrabstwa Kent, nad rzeką Grand-River, o 7 mil od jéj ujścia; ma 8,000 mieszkańców.

Grand-River, nazwa kilku rzek w północnéj Ameryce, z których piérwsza w stanie Ohio, wpada do jeziora Erie; druga w Michigan, ubiegłszy mil 40, wpada do jeziora Michigan; trzecia w stanie Missouri, wpada do rzeki Missouri. Tęż samę nazwę nosi także kilka dopływów rzeki ś. Wawrzyńca w Kanadzie.

Grandson, Granson, także **Gransee**, miasto w szwajcarskim kantonie Waadt, ma niewielki port nad jeziorem Neufchâtelskim, 1,500 m. i zamek obronny, niegdyś rezydencyja *baronów Grandson*. Po wygaśnięciu tego rodu 1397, dom Châlons odziedziczył posiadłość Grandson i posiadał ją aż do wojny burgundzkiéj, podczas któréj 1476 zamek zdobyty przez związkowych, wkrótce odebrany im został przez Karola Zuchwałego, który załogę, złożoną z 500 Berneńczyków, częścią wywieszać, częścią potopić kazał. W trzy dni potém 3 Mar. 1476 Szwajcarzy w bitwie pod Motiers albo Grandson rozbili zupełnie 70,000 armiję burgundzką.

Grandt (pani), często wspominana w pamiętnikach i opisach dworskich z epoki cesarza Napoleona I; niewiadomego pochodzenia, podobno wdowa po oficerze angielskim. Przybywszy do Paryża w piérwszych latach konsulatu, jako niezwyczajna piękność stanęła w rzędzie najznakomitszych zalotnic stolicy Francyi i usiedliła nawet Talleyranda, który, jako exbiskup z Autun, uwolniony przez papieża Pijusa VII od wszelkich obowiązków względem kościoła, zaślubił ją 1805, ale rozłączył się z nią wkrótce jako z kobiétą nie posiadającą żadnego dowcipu ani towarzyskiéj ogłady.

Grandville, miasto franc. ob. Granville.

Grandville (Jan Ignacy Izygor Gérard), ur. 1803 w Nancy, † 1847 w Paryżu, francuski karykaturzysta i wyborny rysownik scen obyczajowych jak to pokazują jego: („*Les metamorphoses du jour*“ „*Les scènes de la vie privee et publique des animaux*“, „*Les cent proverbes*“, „*Les petites misères de la vie humaine*“ i t. d. Po rewolucyi Lipcowéj wydał wspólnie z Decamps i Daumier cały szereg wielce poszukiwanych satyr politycznych. Jego ilustracyje do wielu dzieł (jak: Bérangera, Swifta, Lafontaine'a Defoe i t. d.), odznaczających się zewnętrznym przepychem, zjednały mu wielką sławę. W rysunkach tych tryskał dowcipem, życiem, humorem i wesołością.

Grangarda (z franc.), znaczyła w czasach w. księstwa warszawskiego główny czyli polowy posterunek, umieszczany w punktach strategicznych, to jest w wąwozach, przejściach i t. p. drogach, zdatnych do podejścia niespodzianego. Siła takiéj grangardy wynosiła zwykle 80—100 ludzi.

Grangier de la Marinière (Ludwik René Antoni), pisarz historyczny francuski, ur. 1814 w Cosne, był reprezentantęm ludu w konstytuancie Francyi za drugiéj rzeczypospolitéj, a po jéj rozwiązaniu się umyślnie zwiedził Warszawę dla badań naukowych. Głównym celem poszukiwań jego była epoka, a raczéj materyjały dotyczące osobistych stosunków królowéj Ludwiki, żony Władysława IV i Jana Kazimierza. Po wyjeździe swoim z Warszawy nadesłał tu kilkanaście listów Maryi Ludwiki, poprzedzonych przygotowanym przezeń wstępem, które zostały ogłoszone w zeszycie Sierpniowym *Biblijoteki Warszawskiéj* 1851, przetłumaczone przez Aleksandra Przeździeckiego pod niewłaściwym tytułem *Zdobycie Warszawy*. Pisał o tym przedmiocie Bartoszewicz *w Dzienniku Warszawskim* z 1851 r. N. 126 i 147.

Graniastodziób (*Læptosomus*), rodzaj ptaków łażących, oddzielony od kukułek, mający dziób prawie trójgraniasty, w nasadzie przypłaszczony, daléj ścieśniony, nogi mierne, o skoku rozszerzonym, palce przednie w nasadzie zrosłe, skrzydła długie, o 4 lotce najdłuższéj; ogon długi, prawie równy, o 12 sterówkach. Żyją na Madagaskarze.

Graniastosłup, jest bryła geometryczna, któréj sciany boczne są prostokątami lub równoległobokami, podstawami zaś jego są figury płaskie, powstałe z przecięcia go dwiema płaszczyznami równoległemi, pod jakimkolwiek kątem do krawędzi bocznych pochylonemi. G. przybiérają swoje nazwy od podstawy, i tak: są graniastosłupy trójkątne, pięciokątne i t. d. Oprócz tego są one *proste*, kiedy krawędzie ich są prostopadłe do podstawy, *pochyłe*, jeżeli też krawędzie są do podstawy pochylone; kiedy podstawa górna nie jest równoległa do dolnéj, G. zowie się *ściętym*. G. prosty stojący na podstawie foremnéj zowie się *foremnym*. *Przecięciem prostém* G. zowie się figura wypadająca z przecięcia go płaszczyzną prostopadłą do krawędzi. Powiérzchnia boczna G. jest równa iloczynowi z obwodu przecięcia prostego przez długość krawędzi. Objętość G. prostego równa się iloczynowi z pola jego podstawy przez krawędź boczną. G. trójkątny zowią zwykle *pryzmatem*; G. którego podstawa jest równoległobokiem, zowie się *równoległościanem* (ob.).

Granica, miasteczko w gubernii radomskiéj, powiecie kozienickim, o pół mili od lewego brzegu Wisły. Połączone jest Gniewoszowem (ob.), tuż obok niego położonym, w jednę osadę.

Granica, punkt graniczny, zwany dawniéj *Maczki*, w królestwie polskiém, gubernii piotrkowskiéj pow. będzińskim, leży na granicy cesarstwa austryjackiego, posiada komorę celną i główną stacyję drogi żelaznéj warszawsko-wiedeńskiéj.

Granice. U Kartagińczyków bracia Filenowie (ob.) zostali zakopani na granicy ich i Cyrenajczyków. Ro-

mulus obronił Rzym tak, by zagon był na zewnątrz. Zabójstwo Rema i głowa (capitolium) są śladem ofiary ludzkiéj przy tworzeniu granicy. Bicie dzieci do krwi na kopcach granicznych, lub bicie po twarzy w wiekach średnich tegoż są początku (por. Vico). Świętość granic późniéj ostro przestrzegana w prawach, z tego ich religijnego początku, jako mogił, wyjaśnia się. Obok tego ciosny (znaki na drzewach), kamienie, np. ze znakiem księżyca na granicy Recyi i Burgundyi, niby przez króla Dagoberta położone i t. d. W Limoges dotąd w obyczaju jest sprzedaż *à la criée*, t. j. tak daleko jak sięga głos. U Birmanów znalazca białego słonia prócz korony srebrnéj zyskuje tyle ziemi, jak daleko słychać ryk słonia. Jest podanie o Karolu W., który głosem trąby oznaczył granice pewnego lennika. W podaniach ludowych niemieckich objeżdżanie granic urzędowe przez właściciela (por. *le chevanchée du roi*, *cavallicare*, *circumducere*, *peragrare*), usymbolizowane bywa w jazdach Wuotana. Objazdy takie (*Kuchenritte*) w Luzernie, Szwabii i górnym Palatynacie, podobne do naszych na Boże cia- (ze święceniem granic) przechodzą przez klepisko, a wedle badań J. Grimma („*Grenzalerthümer*") grało nice wielu ziem przechodzą przez ognisko (piec) i klepisko jako miejsca poświęcone bóstwu. Na Mazowszu 1302 r. tak daleko jak tęgi łuk strzałę wyrzuci jest granica, co już spostrzegamy w podaniu o Wisznu pod nazwą Parasuramy, zyskującym tym sposobem od oceanu cały Malabar. Podobnie zakreślił granice Turanu i Persyi łucznik Aresz z góry Demavend strzelając. Rzut młota, włóczni, siekiery, wskazują téż prawną granicę. Miasto Lindaugo nad jeziorem Boden tak daleko posiada, jak daleko wiatr zaniósł pióro ku miastu Degelstein.

Granja (La), sławny pałac letni królów hiszpańskich pod San-Ildefonso, w hiszpańskiéj prowincyi Segowii, przy drodze z Madrytu do Segowii, u stóp gór Guadamarra, zbudowany 1727 na wzór francuskiego Wersalu. Znajduje się tu wielka fabryka zwierciadeł. Miejsce to pamiętne jest rewolucyją wojsk hiszpańskich 12 Sierp. 1836 r., skutkiem któréj królowa Krystyna była przymuszoną przyjąć konstytucyję z r. 1812.

Granik (greck. *Graneikos*, łaciń. *Granicus*), rzeka w północno-zachodniéj części Azyi przodkowéj, wpadająca do Propontydy, nad którą Aleksander W. odniósł piérwsze swoje zwycięstwo w wyprawie przeciwko Persom w miesiącu Maju r. 334 prz. Chr. a Lukullus nad wojskami Mitrydatesa w 73 r. prz. Chr.

Granik, ob. Funt.

Granier de Cassagnac (Bernard Adolf), osławiony publicysta i deputowany francuski, ur. 1808 r. w Bergelle, obecnie Aderon-Bergelle, w departam. Gers. W r. 1832 przybył do Paryża i stanął w szeregach szkoły klasycznéj. W „*Journal des Débats*" zacięcie polemizował z Al. Dumasem, ale z powodu ostrych i szorstkich krytyk musiał opuścić ten dziennik i został spółpracownikiem „*La Presse*". Na Antylach i za powrotem w Paryżu występował przeciw oswobodzeniu Negrów. Późniéj założył ultra-orleański dziennik „*Globe*", a następnie „*Epoque*", w których, płatny sługa, bronił rządu i w sposób najniegodziwszy napadał na inne dzienniki. Za prezydentury Ludwika Napoleona oddał się zupełnie jego sprawie i bezczelnie szkalował upadłą dynastyję Orleanów. Za cesarstwa wybrany deputowanym, zarówno hałaśliwie występował w ciele prawodawczém jak i w prasie. Redagował kilka czasopism a między innemi przy spółpracownictwie swego syna urzędowy dziennik „*Pays*". Odznaczył się zaś jako niepochamowany ultrabonapartysta, bezwstydny krzykacz, zawadyjaka, oszczerca i denuncyjator. Względem kogo bezowocnemi się okazywały szkalowania i zjadliwa polemika, tego wyzywał na pojedynek. W ogóle swoją zmiennością charakteru i brakiem wszelkich zasad stanowił zakałę dziennikarstwa pod rządami Napoleona III. Podczas oblężenia Paryża redagował w Brukseli „*Gaulois*", a po ukończeniu wojny wznowił „*Pays*". Pisał także romanse oraz broszury i dzieła treści historycznéj, politycznéj i społecznéj, nacechowane płytkością sądów i wielką stronniczością, np.: „*Histoire des classes ouvrières et des classes bourgeoise*" (1837); „*Histoire des causes de la révolution française*" (4 t., Paryż 1850); „*Histoire des Directoire*" (3 t., Paryż 1851—63) i t. d.— **Granier de Cassagnac** (Paweł), syn poprzedzającego, również publicysta, ur. 1841. Początkowo był spółpracownikiem swego ojca w redakcyi dziennika *Pays*, późniéj zaś sam objął naczelny jego kierunek. Smutniejszą jeszcze niż ojciec zyskał sławę przez swe bezczelne, brutalne i bezprzykładne w historyi dziennikarstwa napaści na prasę opozycyjną oraz przez częste ze szkalowanymi przeciwnikami pojedynki. Mimo wszystkich awantur, najbezecniejszych skandalów i policyjnych wyroków, wynagrodzony został 1868 r. krzyżem legii honorowéj. Podczas agitacyi w sprawie Hohenzollern gardłował za wojną, w któréj wziął udział jako ochotnik i pod Sedanem dostał się do niewoli. Za powrotem objął redakcyję dziennika „*Pays*" (1872) i rozpoczął obronę dynastyi Napoleońskiéj.

Granit, skała jednolita, składająca się z trzech części mineralogicznych: spatu polnego (feldspatu), kwarcu i łyszczyku (miki). Kwarc jest w stanie bezkształtnym, feldspat jest zwykle ortozem, rzadziéj albitem lub oligoklazem; łyszczyk znajduje się w postaci małych, świetnych blaszek, już to białych, już ciemnych, a nawet czarnych. Łyszczyk zresztą przedstawia się w dwu różnych odmianach; jedna ulega działaniu kwasu, druga jest nań objętną. Rozróżnia się téż G. drobnoziarnisty i G. gruboziarnisty, w którego masie występują kryształy spatu polnego i który łatwiéj niż poprzedni ulega wpływom kwasu. G. pisarskim nazywają odmianę, w któréj kwarc i ortoz tak są ze sobą ułożone, że w pewnych kierunkach mają pozór głosek hebrajskich. G. należy do skał krystalicznych i największa część geologów przyznaje mu początek wulkaniczny (ob. geologija), zaczął się ukazywać od czasu piérwszych pokładów osadowych, a może i dawniéj; ślady jego

rozciągają się we wszystkich okresach, aż po za górotwory trzeciorzędowe; często sam przez się tworzy znakomite pokłady, jak np. w środkowéj Francyi. G., którego polerowanie jest trudne, używa się na fundamenta domów, w konstrukcyi mostów, na bruki, na podstawy do posągów, kolumny i t. d. Często G. oprócz głównych części składowych zawiéra w sobie granat, turmalin, andaluzyt, żelazo magnetyczne. G. przybiérając skład warstwowaty przechodzi w gnejs (ob.), a przybiérając amfibol, w miejsce łyszczyku, w syjenit (ob.).

Granów, miasteczko w dawném województwie i powiecie bracławskim, dziś w gub. podolskiéj, pow. hajsyńskim, niszczone było wielokrotnie przez najazdy tatarskie, a w r. 1735 zostało okropnie spustoszone przez hajdamaków.

Granowa (Wincenty z), herbu Leliwa, w r. 1407 kasztelan nakielski, a 1409 i generał wielkopolski. Podczas zatargów z Krzyżakami 1408 jeździł do nich w poselstwie od króla Jagiełły, a po rozpoczęciu z nimi wojny do Wacława, króla czeskiego, który się w téj sprawie ofiarował na pośrednika. Nic nie wskórawszy, powrócił do kraju i w r. 1410 walczył między innemi w pamiętnéj bitwie pod Grunwaldem na czele własnego hufca. Po odniesioném zwycięstwie, był jakiś czas rządzcą Torunia, ale nie długo potém †, podobno otruty. Pozostała po nim wdowa Elżbieta, córka Ottona z Pilicy, była późniéj trzecią żoną Władysława Jagiełły.

Granowski (Kazimierz), wojewoda rawski w XVIII w., syn Franciszka Hieronima, generała majora wojsk koronnych, starosty gostyńskiego, został 1746 oberstlejtnantem artyleryi regimentu koronnego i rokiem piérwéj starostą radomskim po teściu swoim Swidzińskim, następnie w r. 1757 wojewodą rawskim. Jako generał inspektor infanteryi koronnéj zajmował się gorliwie wojskowością, chociaż czynił to tylko dla parady, bo nie znał się wcale na sztuce wojennéj. W r. 1759 został generałem lejtnantem. Na sejmie Czaplica obrany był 29 List. 1766 konsylijarzem z senatu do komisyi wojskowéj i w niéj lat kilka zasiadał. Podczas konfederacyi barskiéj stał po stronie króla, późniéj zaś przeszedł do konfederatów i przebywał do r. 1772 w Cieszynie; skutkiem tego cały niemal utracił majątek; † 1774 za granicą.

Granowski (Tymoteusz), historyk rossyjski, ur. 1813 r., † 1855 r. W r. 1831 wszedł do służby cywilnéj w Petersburgu, następnie w r. 1836 udał się za granicę, a po powrocie do kraju został profesorem historyi powszechnéj w uniwersytecie, gdzie zjednał sobie niezwykłe poważanie i wpływ na uczniów. Pisał nie wiele, a z rozpraw jego po rozmaitych czasopismach, najważniejsze są: „*Julin Jomsburg i Wineta*"; „*Opat Suger*" i *Cztéry charakterystyki historyczne* a) *Timur*, b) *Aleksander Wielki*, c) *Ludwik IX* i d) *Bakon*. Zbiór jego pism wyszedł 1856 (2 t.). Najlepszą bijografiję G. napisał B. Grygorjew (*Ruska Biesiada* z r. 1856 t. III i IV).

Granson, miasteczko w Szwajcaryi, ob. Grandson.

Grant (Ulisses Sidney), generał i prezydent Stanów Zjednoczonych półn. Ameryki, ur. 1822 r. w Mount-Pleasant, w stanie Ohio. Ukończywszy akademiję wojskową w Westpoint 1843, wstąpił do armii i zaszczytny brał udział w wojnie z Meksykiem (1846—48). W 1854 wziął dymisyję i osiadł w St.-Louis, gdzie pracował czas pewien jako geometra, późniéj zaś jako rolnik i przemysłowiec w m. Helena. Po wybuchu wojny domowéj zaciągnął się do wojska. Mianowany (w Czerw. 1861) pułkownikiem a wkrótce generałem brygady, odebrał rozkaz utrzymania w posłuszeństwie wątpliwych stanów Kentucky i Tennessee. Zdobył zaraz ważną pozycyję Paducah, a choć poniósł klęskę pod Belmont, zajął jednak forty Henry (6 Lut. 1862) i Donelson (16 Lut.) z 10,000 jeńcami i 40 działami. Posunięty na stopień generał-majora w armii ochotników, pobity został pod Pittsburg-Landin (6 Kwiet. 1862), ale następnego dnia odparł nieprzyjaciół z wielką ich stratą. Otrzymawszy naczelne dowództwo nad armiją zachodnią Tennessee, wygrał bitwy pod Yuka i Corinthem (Wrześ. i Paźdz. 1862), zdobył niezmiernie ważną pozycyję Vicksburg (4 Lipca 1863); przeciął nieprzyjacielowi tym sposobem stosunki na rzece Mississippi i złamał główną podstawę secesyjonistów. Wykonanie téj operacyi stanowi najświetniejszą kartę w historyi domowéj wojny amerykańskiéj. Po klęsce gen. Rosecranza (Wrześ. 1863) objął dowództwo nad armijami Cumberland, Ohio i Kentucky, wybawił armiję unijonistów z ciężkiego położenia zwycięstwami pod Chattanooga (23—25 Listop. 1863), skąd wypędzieprzyjaciół, zabezpieczył Kentucky i Tennessee, zagroził Georgii i całemu południ.-wschodowi secesyjonistów. Za czyn ten otrzymał stopień generała-porucznika (tyle co marszałek) i główne dowództwo nad wszystkimi armijami (2 Marc. 1864). Na czele armii Potomacu rozpoczął 3 Maja pochód przeciwko m. Richmond, bronionemu przez gen. Lee. Jedenastomiesięczna ta kampanija, jedna z najkrwawszych w dziejach wszystkich czasów, dopiéro po licznych i najzaciętszych bitwach skończyła się wzięciem Richmondu i Petersburga 3 Kwiet. 1865. Gen. Lee pokonany pod Appomatox-Courthause, wpadł w ręce G. (9 Kwiet. 1865), a wypadek ten zakończył ostatecznie całą wojnę. Wówczas otrzymał G. dowództwo nad wszystkiemi wojskami amerykańskiemi. W sporze prezydenta Johnsona z reprezentantami ludu zachował stanowisko neutralne, sprzyjając jednak ostatnim. Od Sierp. 1867 do wiosny 1868 pełnił obowiązki ministra wojny. Wielkie zasługi oddane przez G. podczas wojny sprawiły tyle, że stronnictwo republikańskie stawiło go jako kandydata do prezydentury. Jakoż obrany znaczną większością głosów, objął urząd prezydenta 4 Marca 1869 i w adresie inauguracyjnym ogłosił, że woli ludu nie obrazi nigdy osobistemi przekonaniami i dążnościami. Mimo to jednak gwałtem chciał przeprowadzić aneksyję St.-Domingo (1870 i 1871), w końcu jednak musiał uledz przeciwnéj woli narodu. Po upływie swego urzędowania obrany powtórnie prezyden-

tem 1872 r., pełni daléj swój urząd od 4 Marca 1873 r.—Ob. *Stany Zjednoczone*.

Granulacyja. Ziarnina (ob.).

Granulit, ob. Leptynit.

Granuloma. Ziarniniak (ob.).

Granvelle (Antoni Perrenot, kardynał de), mąż stanu hiszpański, ur. 1517 r. w Ornans w Burgundyi, † 1586 r. w Madrycie. W 23 roku życia był już biskupem Arras i towarzyszył swemu ojcu *Mikołajowi Perrenot Granvelle*, ministrowi Karola V, na sejm w Worms i Regensburgu; następnie znajdował się na soborze trydenckim i został 1550 radcą stanu i strażnikiem mniejszéj pieczęci. Dnia 31 Lip. 1552 zawarł pamiętny traktat passawski a 1559 podpisał pokój w Château-Cambrésis. Po abdykacyi Karola V mianowany przez Filipa II ministrem Małgorzaty z Parmy, regentki Niderlandów, ściągnął na się nienawiść ludu, przypisującego G. wszystkie środki represyjne. W 1564 ustąpił z tego miejsca skutkiem intryg swych nieprzyjaciół, mianowany poprzednio arcybiskupem mechlińskim. W 1570 zawarł przymierze z Rzymem i Wenecyjanami przeciw Turkom. Naznaczony wkrótce potém wicekrólem Neapolu, zrobił wiele dla wewnętrznego dobrobytu kraju; 1575 z tytułem prezesa najwyższéj rady Włoch i Kastylii powołany był do rady stanu. Układ o zjednoczenie Portugalii z Hiszpaniją i małżeństwo infantki Katarzyny z księciem sabaudzkim były także jego dziełem. W r. 1584 otrzymał arcybiskupstwo w Besançon.—Porów. Gerlache „*Philippe II et G.*“ (Bruks. 1842).

Granville albo **Grandville**, miasto i twierdza w francuskim departamencie Manche, położone na półwyspie nad kanałem; ma 15,600 m., mały port i kąpiele morskie.

Granville (Leveson-Gower, hrabia de), zdolny dyplomata angielski ze szkoły Pitta, ur. 1773 r., † 1846 r.; najmłodszy syn margrabiego Stafford, sprawował od 1804—41 z małemi przerwami poselstwa w Petersburgu, Haadze i Paryżu z największém zadowoleniem swego dworu. W r. 1833 otrzymał godność barona Leveson i hrabiego Granville.— **Granville** (Jerzy Leveson-Gower, hrabia), syn poprzedniego, angielski mąż stanu, ur. 1815 r. Bardzo wcześnie rozpoczął zawód dyplomatyczny a 1837 wybrany został deputowanym do parlamentu; 1839—1841 był podsekretarzem stanu w ministeryjum spraw zagranicznych; mianowany 1848 wiceprezesem w ministeryjum handlu, prezydował w radzie komisyi królewskiéj przy wystawach powszechnych 1851 i 1862; od Stycz. 1853 do Paźdz. 1865 prezes rady tajnéj; w gabinecie Russella minister do spraw kolonij (1865—66); w 1867 i 1868 występował jako naczelnik opozycyi. Gdy Gladstone (ob.) utworzył gabinet (Grudz. 1868), G. objął ministeryjum do spraw kolonij i z wielką zręcznością kierował debatami w izbie wyższéj (1869 i 1870), czém wielkię oddał usługi stronnictwu stojącemu u steru rządu. Po śmierci Clarendona (Czerw. 1870) został ministrem spraw zagranicznych i urząd ten sprawuje do obecnéj chwili (1873). Podczas wojny francusko-niemieckiéj (1870—71) zachowywał ścisłą neutralność i wiele się przyczynił do umiejscowienia téj wojny. Opinija publiczna nie zupełnie jednak sprzyjała pokojowéj polityce ministra, sprzyjając więcéj Francyi niż Niemcom. Usiłowania jego w celu skrócenia wojny przez zawarcie rozejmu były bezowocne. W kwestyi czarnomorskiéj musiał zgodzić się na rewizyję traktatu paryskiego i poczynić pewne ustępstwa Rossyi (Stycz. 1871). Spór z Ameryką północną w sprawie alabamskiéj zakończył tym sposobem, że Anglija musiała zapłacić Ameryce 77,500,000 franków (Wrześ. 1872).

Graptolity, rodzina zwierząt zaginionych, z czasu górotworów przejściowych, co do których stanowiska w systematyce dotąd istnieją spory. Sąto ciała podługowate, mniéj lub więcéj ścieśnione, proste lub skręcone; największa część badaczy zalicza je do polipów. Całe pokłady wapieni i łupków gliniastych są niemi zapełnione (*łupki graptolitowe*). Monografije ich podali Barrande i Geinitz.

Graser (Jan Baptysta), pedagog niemiecki, ur. 1766 w Eltmann, † 1841; poświęcał się językom wschodnim i był następnie nauczycielem w Salzburgu przy różnych szkołach, utrzymywanych przez duchowieństwo; następnie prof. teologii w Landshucie a ostatecznie radca szkolny w Baireuth. Starał się gorliwie o podniesienie szkół ludowych i stanu nauczycielskiego. Ogłosił „*Archiv für Volkserziehung*“ (2 t. 1803—5); „*Elementarschule fürs Leben*“ (1821—39); „*Das Judenthum und seine Reform*“ (1828) i w. in.—Metoda *Grasera* opiéra się na połączeniu czytania z pisaniem w ten sposób, że dziecku przedstawia podobieństwo liter z położeniem i ruchem ust. Litery alfabetu są w ten sposób uczone, że wyraz zawiérający żądaną, powoli się wymawia, przeciągając na literze, któréj związek z położeniem ust wykazuje się. Potém tak poznane dźwięki i litery piszą się w różnych związkach, starając się zawsze sprowadzić litery do zasadniczych form o, i. Dla ułatwienia wykrycia podobieństw dzielono litery na zawarte między dwoma linijami równoległemi (a, e, i, o, u, m, n, u, w....), wychodzące w górę (b, d, l, h....), w obie strony (f), w dół tylko (p, y, g).

Grasse, miasto w francuskim departamencie Alp morskich; ma 12,300 m., piękny kościół katedralny i wielką fabrykę pachnideł.

Grässe (Jan Jerzy Teodor), znakomity biblijograf i historyk literatury, ur. 1814 r. w Grimma, od 1843 biblijotekarz prywatny króla i (1852) inspektor zbiorów porcelany w Dreźnie, a od 1864 drugi dyrektor galeryi *Grünes Gewölbe*. Najważniejsze jego dzieła są: „*Lehrbuch einer allgemeinen Literaturgeschichte*“ (t. 1, starożytność, 2 cz. Drezno i Lipsk 1837—38; t. 2, wieki średnie, 3 cz. 1839—43; t. 3, nowsze czasy, 3 cz. 1852—58; t. 4, spis rzeczy, 1859); skrócone opracowanie tegoż dzieła dał w „*Handbuch der allgemeinen Literaturgeschichte*“ (4 t., Drezno 1844—50), z dodatkiem „*Leitfaden der allgem. Literaturgeschichte*“ (Magdeb. i Lipsk 1854, 3 éd. 1860). Drugiém

głównem dziełem jest „*Trésor des livres rares et précieux*" (6 t., Drezno 1858—66). Oprócz wielu mniejszych biblijograficznych i powieściarskich prac jego zasługują jeszcze na wzmiankę: „*Der Tanhäuser und Ewige Jude*" (2 wyd., Drez. 1861); „*Orbis latinus*" (Drezno 1861); „*Handbuch der alten Numismatik*" (Lipsk 1851—55); „*Beiträge zur Geschichte der Gefässbildnerei*" (Drezno 1853) i „*Guide de l'amateur de porcelaines et de poteries*" (Drezno 1864).

Grassi (Józef), malarz historyczny i portretowy, ur. 1756 r. (według niego samego 1786) w Udine, † 1838; kształcił się w Wiedniu, następnie długo przebywał w Warszawie, gdzie w czasie wypadków 1793 omal nie zginął z rąk ludu, z powodu że malował obcych dygnitarzy i jedynie wmieszaniem się Kościuszki został ocalony; w r. 1799 został profesorem w Dreźnie, następnie przeniósł się do Rzymu. Długi szereg jego portretów osobistości z czasów Stanisława Augusta wylicza Rastawiecki w swoim „*Słowniku malarzów*" (t. I).

Grassis (Achilles de), legat papieski w Polsce, kardynał, biskup Kastelli, przysłany był przez papieża Julijusza II do Zygmunta Starego w r. 1510, z zamiarem nakłonienia króla do wojny z Turcyją i pogodzenia Polski z Krzyżakami. Najprzód udał się do Augsburga na sejm rzeszy niemieckiéj, gdzie daremnie starał się o utworzenie przymierza między książęty europejskimi przeciw Turkom. W tymże celu pojechał stąd do Władysława, króla węgierskiego. I tu jednak nic nie wskórawszy, przybył wreszcie do Polski, ale skutkiem owych perygrynacyj spóźnił się na umówiony w Poznaniu zjazd z Krzyżakami i posłami cesarskimi. Polska do wojny z Turcyją uwikłać się nie dała, gdy więc ani jedna ani druga sprawa do stanowczego nie przyszła załatwienia, legat po krótkim pobycie opuścił Polskę, ale zostawił dobre po sobie wspomnienia, gdyż zbadał kwestyję krzyżacką i dokładał pewnych starań, by ją korzystnie dla Polski rozstrzygnąć. Król, ufając jego rozumowi i zacności, we wszystkich sprawach ze stolicą apostolską odnosił się do niego, uznawszy go nawet 1511 r. protektorem Polski, z czego kardynał wywiązywał się zawsze sumiennie, gorliwie i z zadowolnieniem króla.

Gratiani (Askoni Maryja), sekretarz nuncyjusza papieskiego Commendoni'ego (ob.) za drugiego jego poslestwa w Polsce 1572—1573 r. Czynny brał udział w intrygach, knutych przez nuncyjusza z panami litewskimi, celem wyniesienia arcyksięcia austryjackiego na tron polski po śmierci Zygmunta Augusta. Jeździł nawet G. prawdopodobnie w téj sprawie z Polski do Wiednia 1572 r. Gdy misyja się nie powiodła, odjechał G. wraz z nuncyjuszem do Włoch 1573 r. Napisał G. bijografiję Commendoniego, którą p. t. „*Antoni Mariae Gratiani de vita Joannis Francisci Commendoni Cardinalis libri IV*" wydał w Paryżu Roger Akakia (właściwie *Fléchier*) a następnie ogłosił i przekład jéj francuski „*Vie du Cardinal Commendon*" (Par. 1689). Pracę tę G., zawiérającą wiele cennych szczegółów do poznania ówczesnéj Polski, streścił J. U. Niemcewicz i zamieścił w swym „*Zbiorze pamiętników o dawnéj Polsce*" (t. I).

Gratiola, ob. Konitrud.

Gratius Faliscus, poeta rzymski z Falerii, współczesny Owidyjusza, napisał dydaktyczny poemat o myśliwstwie „*Cynegetica*", którego najlepsze wydanie dał Haupt (Lipsk 1838).

Gratry (August Józef Alfons), teolog rzymskokat. francuski, ur. w Lille 1805 r., † 1872 r. w Montreux, w Szwajcaryi; gdy po ukończeniu szkoły politechnicznéj nie mógł znaleść odpowiedniego stanowiska, został księdzem; od r. 1841 rektor kolegijum stanisławowskiego w Paryża, gdzie dał się poznać polemicznym sporem w pismach publicznych z Vacherotem, rektorem szkoły wyższéj normalnéj, z powodu wydanego przez tegóż „*Histoire critique de l'École d'Alexandrie*" a skutkiem którego Vacherot pozbawiony został rektorstwa. Wkrótce jednak (1852) i G. opuścił swój urząd kapłana przy téjże szkole. Wraz z ks. Petetotem miał udział w przywróceniu oratoryjanów Niepokalnego Paczęcia. Gdy atoli okazał się pobłażliwym dla ks. Jacka (Hijacynta) i *Ligi pokoju*, ściągnął na siebie naganą przełożonego i wystąpił z tego konwentu. W r. 1861 został wikarym generalnym biskupa orleańskiego a 1865 r. otrzymał katedrę teologii moralnéj w Sorbonie, po śmierci zaś Barante'a (1867) członkiem akademii. Przed zwołaniem soboru watykańskiego, gdy zamiary kuryi rzymskiéj już były wiadome, wystąpił jako obrońca galikanizmu przeciwko nieomylności papieskiéj a głównie przeciwko arcybiskupowi mechlińskiemu (Malines), jako narzędziu jezuickich dążności. W ostatnich jednak tygodniach swego życia odwołał swoje zdania i piśmiennie uznał nowy dogmat. Sławę uczonego męża zjednał sobie był dziełem „*De la connaissance de Dieu*" (t. 2, 1855—1857), którego t. 1 miał siedm wydań. Oprócz tego wydał: „*La philosophie du Credo*" (1861, pol. przekład ks. Szpaderskiego, Warszawa 1863) i „*Commentaire sur l'Evangile de Saint-Matthieu*" (1865).

Gratta, herb polski, przedstawia lwa obróconego w prawo i w przednich łapach pierścień trzymającego, w polu czérwoném; w szczycie hełmu takiż lew, pośród dwu skrzydeł sępich.

Grattan (Henryk), znakomity mówca irlandzki, ur. 1750 r. w Dublinie, wszedł 1775 do parlamentu irlandzkiego, wyjednał 1782 odwołanie aktu z r. 1721, (to jest zniesienie zależności parlamentu irlandzkiego od angielskiego); lecz daremne były jego zabiegi w celu zyskania emancypacyi katolików i usiłowania (1800), w celu zwalczania unii z Anglija, mimo życzeń narodu przeprowadzanéj. Z nieustraszoną śmiałością bronił także wolnomyślnych swych zasad w parlamencie brytańskiém 1805 i 1806. † 1820 roku, nie osiągnąwszy celu szlachetnych usiłowań całego życia. Pochowany w opactwie westminsterskiém. — Jego syn *Henryk* **Grattan**, ur. 1790 r., † 1859 r., zasiadał również od 1832 w parlamencie i dał się poznać z silnego opo-

ru (1851) przeciw prawu kościelnemu. Wydał mowy swego ojca (4 t., Lond. 1822), oraz napisał „*Life and times of Henry G.*" (5 t., Lond. 1839—45).— Do téjże rodziny należy *Tomasz Colley* **Grattan**, ur. 1796, † 1864 r. autor wybornego dzieła w rodzaju obrazów z podróży „*Highways and byways*" (8 t., Lond. 1823—27), oraz historycz. romansów „*The heiress of Bruges*" (3 t., Lond. 1828); „*Jacqueline of Holland*" (3 t., Lond. 1830) i „*Agnes of Mansfeld*" (3 t., Lond. 1836), które swego czasu wielką miały wziętość. Od 1839—48 był kosulem w Bostonie i w dziele „*Civilized America*" (2 t., Lond. 1859) w czarnych barwach odmalował stosunki amerykańskie. Zostawił także rodzaj autobijografii p. t. „*Beaten paths and those who trod them*" (Lond. 1862).

Gratz albo **Graetz** (po słowińsku *Nemszki Gradec*), m. stołeczne austryjackiego księstwa styryjskiego, nad rz. Marą i przy drodze żelaznéj z Wiednia do Tryjestu; 81,200 m., rezydencyja namiestnika, najwyższego sądu krajowego Styryi, Karyntyi i Krainy, tudzież biskupa. Z liczby 23 kościołów rzym.-katol., odznacza się szczególniéj starożytny gotycki kościół katedralny, a pośród innych gmachów, zamek cesarski; obok rozmaitych zakładów naukowych, posiada uniwersytet, wznowiony r. 1827, muzeum, galeryję obrazów, prowadzi żywy handel i ma wiele fabryk.

Grätz (Dr.), znakomity spółczesny filozof i historyk, prof. un. wrocławskiego, ur. się w Zerkowie, w w. ks. poznańskiém. Sławne jego dzieło „*Die Geschichte der Juden*" śmiało postawić można obok prac innych znakomitych historyków. Połączone są w tém dziele dzieje polityczne Żydów razem z historyją ich cywilizacyi. Zdumiewa tam czytelnika ogrom nagromadzonego materyjału w zajmujący sposób w jednę całość spojonego, a wszystko trafną wyjaśnione krytyką. Żadne ważniejsze dzieło żydowskie nie zostało w niéj pominięte bez gruntowéj oceny. Wszystkie znaczniejsze fakta historyczne lub społeczne doskonale są tam wykładane. Szczególniéj zasługuje w niéj na uwagę historyja powstania chrześcijaństwa, zajmująca w tém dziele przeszło dwa tomy, skreślona z zupełną bezstronnością, bardzo rzadką w takich razach u żydowskiego pisarza. Zresztą historyja ta wyjaśnia także bardzo wiele faktów należycie wyświecających dzieje innych narodów. Z innych dzieł tegoż autora wymienimy „*Gnosticismus und Talmud*"; „*Construction der jüdischen Geschichte*" i t. p. Od kilku lat redaguje on pismo miesięczne, poświęcone historyi, teologii i filozofii żydowskiéj p. t. „*Grätz's Monatsschrift*".

Graubündten lub Graubünden, ob. Gryzonów kanton.

Graudenz, ob. Grudziądz.

Grauert (Wilhelm Henryk), profesor uniwersytetu wiedeńskiego, ur. 1804 r., † 1852 r., zajmował się prawie wyłącznie badaniem historyi dynastyi Wazów, tak w Szwecyi jako i w Polsce panującéj. Celniejsze jego dzieła są: „*Königin Christine und ihr Hof*" i „*Thronentsagung des Königs Johann Casimir von Polen und die Wahl seines Nachfolgers*" (Wied. 1851), ostatnie to dzieło ułożył G. na podstawie odkrytego przez się rękopiśmiennego *Dziennika* Jezaina Pufendorfa; odznaczył się rządką między Niemcami bezstronnością. Obok tego pracował na polu pedagogicznem, zamieszczając prace swoje w czasopismach niemieckich.

Graul (Karol), teolog ewangielicki, ur. 1814 r. w Wörlitz pod Dessau, po ukończeniu nauk teologicznych w Lipsku, został 1844 r. dyrektorem instytutu misyjonarzy w Dreźnie, który za jego staraniem przeniesiony został 1848 r. do Lipska. Podróżując w latach 1849—53 po Egipcie, Palestynie, Indyjach Wschodnich, w celach misyjnych, poświęcał się też szczególniéj nauce języka i literatury talmudycznéj. Po powrocie do kraju, sprawował swój urząd do r. 1861. Jest autorem dzieła: „*Unterscheidungslehren der verschiedenen christlichen Bekenntnisse*" (6 wyd., Lipsk 1862) i „*Die christliche Kirche an der Schwelle des irendischen Zeitalters*" (Lipsk 1860) oraz „*Reise nach Ostindien*" (5 t., Lipsk 1854—46). Dziełem „*Bibliotheca tamulica*" (3 t., Lipsk 1854—56) stał się wyrocznią w téj gałęzi literatury wschodniéj.

Graun (Karol Henryk), ur. 1701 r. w Wahrenbrück, od 1740 królewski kapelmistrz w Berlinie, † tamże 1759 r.; skomponował do 30 rozmaitych oper. Najcelniejszém atoli jego dziełem jest wzorowa muzyka do Ramlera oratoryjum pasyjnego „*Der Tod Jesu*".—**Graun** (Jan Bogumił), brat poprzedniego, królewski koncertmistrz i skrzypek, † 1771 w Berlinie, napisał wiele dzieł solowych na skrzypce i innych utworów muzycznych, a między temi kilka mszy i Salve Regina.

Graupen, po czesku *Krupka*, m. górnicze w czeskim pow. litomierzyckim, w górach Rudoborza (Hartz), 3,500 m., kopalnie cyny i srebra, zamek. Istniało już w w. XII, do 1478 r. jako wieś.

Gravamen (łac.), znaczy w języku prawnym skargę na wyrok poprzedniéj instancyi. W dawniejszém prawie politycznem nazywano *gravamina* zażalenie stanów na wymiar sprawiedliwości; stąd niektóre dawne prawa ogłaszano pod nazwą zbiorową *Resolutio gravaminum*. W szczególności zaś od XIV w. zwano *Gravamina nationis germanicae*, wszystkie zażalenia narodu niemieckiego na krzywdy przez papieży wyrządzone; w r. 1522 przesłano do Rzymu 100 takich grawaminów.

Grave (po włosku), znaczy w muzyce: poważnie bardzo wolno, pośrednio między largo i adagio.

Gravelines, po niem. *Gravelingen*, po flamandzku *Gravelinghen*, miasto nadmorskie w francuskim depart. Nord, blizko ujścia rzeki Aa, ma obszerne koszary i magazyny, port prawie zasypany piaskiem i 6,500 m.; pamiętne jest zwycięstwem Egmonda nad Francuzami w r. 1558.

Grävell (Maksymiljan Karol Fryderyk Wilhelm) ur. 1781 w Belgard, w Pomeranii, od r. 1805 pruski urzędnik sądowy, służył podczas wojen napoleońskich w landwerze, lecz po ich ukończeniu z powodu pism liberalnych i takichże postępków zo-

stał zawieszony w urzędowaniu, a w r. 1837 uwolniony z pensyją emerytalną. Korzystając wolnego czasu, zajmował się piśmiennictem w przedmiotach prawa, administracyi i filozofii. W r. 1848 został członkiem zgromadzenia narodowego w Frankfurcie, gdzie należał do stronnictwa prawéj strony i 16 Maja 1849 stanął na czele ostatniego gabinetu zawiadowcy państwa. Następnie mieszkał w Frankfurcie i † 1860 r. w Dreźnie. Z pism jego prawnych najwięcéj są cenione: „*Die Lehren vom Besitze und von der Verjährung*" (Halla 1820); „*Die Lehre von Niessbrauch, Miethe und Pacht*" (1820); „*Generaltheorie der Verträge nach preuss. Recht*" (1821); „*Praktischer Commentar zur allgemeinen Gerichtsordnung für die preuss. Staaten*" (6 t., Erfurt 1825—31). Szacownem jest także jego pismo: „*Die Grundsteuer und deren Kataster*" (2 t., Berlin 1822).

Graves, białe wino Bordeaux.

Gravesande (Wilhelm Jakub van), filozof i matematyk holenderski, ur. 1688 r. w Herzogenbusch, † 1742 r. jako profesor w Lejdzie. Najsławniejsze jego dzieła są: „*Physices elementa mathemathica experimentis confirmata*" (2 t., Lejda 1720); „*Philosophicae Newtonianae institutiones*" (2 t., Lejda 1723). Jego „*Oeuvres philosophiques et mathématiques*" wyszły w Amsterdamie (2 t., 1774). Był on piérwszym za granicami Anglii, który się oświadczył za nauką Newtona.

Gravesend, starożytne miasto w angielskiém hrabstwie Kent, na prawym brzegu Tamizy, naprzeciwko fortu Tilbury, liczy 18,600 m. i uważane jest jako ostatnia kończyna portu londyńskiego; są tutaj urządzone licznie zwiedzane kąpiele morskie. Ogrody tutejsze dostarczają Londynowi najlepszych jarzyn, a szczególniéj szparagów.

Gravina, miasto włoskie w prowincyi Bari, ma 12,000 m.

Gravina (Jan Wincenty), sławny prawnik i literat włoski, ur. 1660 r. w Roggiano w Kalabryi. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie neapolitańskim, przybył do Rzymu 1689, uorganizował zgromadzenie naukowe najsławniejszych mężów w ogrodzie na pagórku Janiculum, z których późniéj powstała sławna akademija *dei Arcadi*. † 1718 r. Dzieła jego wyszły w całości 1737 w Lipsku. Trzy piérwsze księgi p. t. „*Originum juris libri tres*", uważane są dotąd za najznakomitszą pracę w tym rodzaju.

Grävius (Jan Jerzy), właściwie *Gräfe*, ur. 1632 r. w Naumburgu, † 1703 r.; profesor historyi w Utrechcie, cieszył się niegdyś jako filolog i krytyk europejską sławą. Oprócz pisarzy greckich i rzymskich wydał „*Thesaurus antiquitatum Romanorum*" (12 t., Utrecht 1694—99) oraz dokończony przez Burmanna zbiór p. t. „*Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*" (45 t., Lejda 1704—25). Życiorys jego napisał Burmann.

Grawimetr, toż co areometr (ob.).

Grawitacyja, ob. ciążenie.

Gray (Stefan), fizyk angielski, ur. przy końcu XVII w., † 1736. Dokonał wiele zasadniczych doświadczeń z elektrycznością. Rozprawy swe zamieszczał w „*Philosophical transactions*" (1720—36).

Gray (Asa), znakomity botanik amerykański, ur. 1810 r. w stanie Nowego Yorku, w r. 1842 został profesorem botaniki przy uniwersytecie harvardskim. Celniejszę jego dzieła są: „*Flora of North-America*" (Boston 1838); „*Genera of the plants of the United States*" (1848); „*Manual of botany of the Northern United States*" (1858); „*Botany of the United States pacific exploring expedition*" (Filadel. 1854) i in.

Gray (Tomasz), poeta angielski, ur. 1716 r. w Londynie, † 1771 r. jako profesor języków nowoczesnych i historyi w Cambridge; wsławił się znaną powszechnie „*Elegiją na cmentarzu wiejskim*". Oprócz tego pisał jeszcze piękne ody, jak np. „*The progres of poesy*", hymny i rapsodyję „*The bard*". Poezyje jego (których najdokładniejszą ed. dał Gilfillan, Edynb. 1855) odznaczają się bogactwem obrazowania, zapałem i harmonijną budową wiérsza. Wszystkich dzieł G. najlepsze wyd. sporządził Mason (4 t., York 1778).

Gray (Joanna), ob. Grey.

Graždanka, zowie się dzisiejsze rossyjskie abecadło czyli raczéj pismo (*graždanskija bukwy*), nazwane tak przez cesarzowę Katarzynę W. w r. 1787. Powstało ono z dawnego cyrylskiego przez przemianę, zbliżającą je więcéj do łacińskiéj grafiki; w powszechne zaś używanie wprowadzone już zostało przez cesarza Piotra W. w r. 1708. Znane jednak było o wiele dawniéj, jak tego dowodem „*Ewangielije uczytielnoje albo Kazania* i t. d.", wydane przez Piotra Mohyłę, metropolitę kijowskiego (w Kijowie, 1637 r.). Twórcą więc G. był albo on, albo jaki inny Kijowianin, a Piotr W. dopiéro na wzór tylko tego abecadła, użytego przez Mohyłę w tytułach rzeczonéj książki, kazał odlać w Amsterdamie 1704 r. nowe cacionki, któremi wydrukowaną została piérwsza książka w Moskwie 1705 r. (jak się zdaje *Wiedomosti*). Następnie poczynione zostały niektóre zmiany i tak zmienioną G. wydrukowaną była na rozkaz Piotra W. w Moskwie 1708 r. książka pod tyt. „*Prykłady kako piszutsja komplimenty*".— Abecadło to nie jest dokładne; nie posiada bowiem znaku na *jo* (odpowiednio do *ja*, *je* i *ju*, który to ostatni ma postać właściwą właśnie na oznaczenie dźwięku *jo*), na dźwięki zaś *g* i *h* ma tylko jeden znak Г. r. oraz zbyteczne Ѳ. Ѵ. i Ъ (na końcu wyrazów po spółgł. twardych); nadto nie ma znaku na dźwięk czesko-polski *rz*. O wartości G. czytaj rozprawę J. Purkyniego, w przekładzie polskim J. N. Baudouina, p. t. „*O korzyściach z ogólnego rozprzestrzenienia łacińskiego sposobu pisania*" i t. d. (Warsz. 1865).

Grazioso (z włosk.), znaczy w muzyce z wdziękiem, z przymileniem.

Grazzini (Antoni Frańciszek), przezwany *Lasca*, poeta i powieściopisarz włoski, ur. we Florencyi 1503 r., założył 1540 akademiję *del Umidi*, a następnie drugą *della Crusca*. † 1583 r.

Grąbczewski (Adam), ur. 1817 r. we wsi Ruskołęki w pow. ostrołęckim, przełożył z języka niemieckiego powieść L. Tiecka p. t. „*Vittoria Acco-*

rombona" (2 t., Warsz. 1853), do słownika M. Orgelbranda dostarczał wyrazów odnoszących się do rolnictwa; był spółpracownikiem *Encykl.* 28 tomowéj Orgelbranda. Obecnie (1873) jest urzędnikiem drogi żel. Warsz. Wied. i pisze bijografije cudzoziemców do *Encyklop.* Ungra.

Grądziel, nazwa dyszla u pługa, jest zabytkiem zaginionego w polskim języku piérwiastku gradžor, (ruskie *grjasti*, *grjaduszny*=przyszły).

Grądzińskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie trockiém, powiecie upitskim. Mała ta dzierżawa wedle spisów urzędowych z r. 1765 była w posiadaniu Józefa Tura, który z niéj opłacał kwarty złp. 110, a łyberny złp. 20. Na sejmie warszawskim z r. 1773 Stany Rzpltéj chcąc długoletnie spory ukończyć o toż sstwo między rodzeństwem Turami a rodziną Kwintów zachodzące, wyznaczyły oddzielną komisyję z 20 urzędników litewskich dla ostatecznego załatwienia tychże sporów.

Grądzki *z Grądy* (Samuel), historyk polski, żyjący w drugiéj połowie XVII w., dworzanin domu Radziwiłłów, † po r. 1676; napisał dzieło wydane w Peszcie 1789 przez Kar. Koppi, p. t. „*Historia belli cosaco-polonici, authore Samuele* G. *de* G., *conscripta anno* 1676". Dzieło to, opisujące historyję wojen kozackich od 1648 do 1657, pełne ciekawych wiadomości, należy do rzadkości biblijograficznych, jako niszczone ze względów politycznych.

Grążel, ob. Grzybień.

Grdyka, ob. Krtań.

Greal, ob. Gral.

Grebienie, dwie góry w pow. orenburskim, na lewym brzegu rz. Sakmary. Znajdują się tu charakterystyczne skamieniałości formacyi permskiéj. Większa z nich (o $1^1/_2$ od mniejszéj) wznosi się na 500 st. nad poziom morza.

Greathead, *Capito*, *Grosseteste* (Robert), ur. w Strodbrook, w hr. Suffolk, uczył się w Oksfordzie i Paryżu, długi czas był kanclerzem uniwersytetu oksfordzkiego, należał do gwałtownych przeciwników papieża i wszedł w ścisłe stosunki z frańciszkanami, którzy wraz z dominikanami świeżo przybywszy do Anglii, zajmowali katedry uniwersyteckie ku wielkiéj niechęci ogółu. G. † jako biskup Lincoln 1252. Pisał komentarze do Arystotelesa i mistycznéj teologii pseudo Dyjonizego. Godnym jest uwagi z podziałów jakie robi w formach i tak 1) forma nieodłączna od materyi, t. j. właściwy jéj kształt, 2) forma badana przez fizyków, 3) sztuczna oddzielona od materyi, umysłowa, 4) matematyczne, 5) metafizyczna. Do tych ostatnich form liczy G. Boga, duszę i platońskie ideje.

Great Kanawha, rzeka w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnéj, poczyna się w górach Blue Ridge i Great-Iron w Północnéj Karolinie; przyjąwszy do swego koryta rzekę Gauley, tworzy wspaniały wodospad, i ubiegłszy mil 80 wpada pod Point-Pleasant do rzeki Ohio.

Grebieńscy Kozacy, pochodzą od Kozaków Dońskich, których część w XVI w., udała się nad Wołgę i tam trudniła się grabieżą. Kozacy ci rozproszeni za panowania Iwana Groźnego przez Muraszkina rozdzielili się na 3 części. Z tych jedni, osiadłszy w bliskości Kaukazu, przyjęli nazwę G. od gór noszących takie nazwanie, lecz stąd przenieśli się niezadługo nad brzegi rz. Tereka i stali się głośni pod imieniem Kozaków Terekskich. Mieli oni czynny udział w podbiciu carstwa kazańskiego i astrachańskiego a w r. 1717 należeli do wyprawy chiwińskiéj.

Grecka Literatura. Nigdzie bardziéj jak w Grecyi, krainie wolności, piękna i humanizmu, nie zakwitła ludzkość, t. j. czysto ludzki pogląd na wsze sprawy życia publicznego i prywatnego, przenikający na wskróś wszystkie objawy myśli i ducha narodu. Negacyja i spirytualizm, wytwarzające szkodliwy dla *życia* kierunek i działalność myśli, nie znalazły miejsca w dzielnych umysłach Greków. Przedewszystkiém pochodzenie *aryjskie* Hellenów, jak również szczęśliwe klimatyczne warunki saméj Hellady sprawiły to, że naród, zamieszkujący tę piękną ziemię, mimo tradycyi wiążącéj go ze Wschodem i mimo wzorów wschodnich, zerwał zupełnie z tym Wschodem, wyrobił sobie indywidualność odrębną od Wschodu, wydał zadziwiające a oryginalne objawy swéj działalności tak na polu politycznem i społecznem, jak na literackiém i artystycznem. Stąd też owa sprężystość charakteru i rzutkość, wynikające z warunków klimatycznych, owo zharmonizowanie życia duchowego i cielesnego, wypływające z *religii*, która była nie posłannicą śmierci i strachu, ale czcią życia, która bóstwo przyoblekła w kształty człowiecze a człowieka podnosiła do godności bóstwa, wreszcie ów grecki sposób myślenia i żywota, pochodzący z obywatelskiéj równości i wolności, dokazały tego, że Grecy ducha swego utworami i dziełami sztuki prześcignęli wszystkie inne narody starożytne a dla nowożytnych nie zawsze doścignionymi stali się wzorami, że oświatą swoją, wszystkim chętnie użyczaną, znakomicie wpłynęli na ukształcenie rodu ludzkiego i piérwszorzędne zajęli miejsce w historyi cywilizacyi powszechnéj. Literatura grecka, jako jeden z głównych objawów ducha narodowego, jest niezawodnie najdoskonalszą wyobraziciełką hellenizmu, t. j. owego wspaniałego żywota starożytnych Hellenów, owocami którego długo zapewne jeszcze karmić się będą narody, mające pretensyję do jakiéjbądź cywilizacyi.—Historyję literatury greckiéj podzielić można na dwa główne okresy z podrzędnymi podziałami. **Okres I. Od najdawniejszych czasów aż do śmierci Aleksandra W.**, obejmuje podokresy: 1) *mytyczny*, *od najdawniejszych czasów do wojny trojańskiéj*; 2) *epicko-liryczny*, *od wojny trojańskiéj do wojen perskich*; 3) *ateński*, *od wojen perskich do śmierci Aleksandra W.* **Okres II. Od śmierci Aleksandra W. aż do upadku państwa byzantyńskiego**, obejmuje podokresy: 1) *aleksandryjski*, *od śmierci Aleksandra W. do Augusta*; 2) *rzymski*, *od Augusta do Justynijana*; 3) *byzantyński*, *od Justynijana do upadku państwa byzantyńskiego.*—**Okres I. Od najdawniejszych czasów aż do śmierci Aleksandra W.** Literatura tego okre-

su jest najrzetelniejszym, najistotniejszym wyrazem greckiéj narodowości. *Duch starożytny*, zespalający Greków przed Aleksandrem W. w jednę wielką rodzinę, późniéj jednak coraz bardziéj się zaciérający, przeniknął wszystkie objawy życia greckiego. Oryginalne zaś piętno, którém nacechował wszystkie płody umysłowe, polega na *powabnym wdzięku, lekkości i pogodzie wszędzie rozlanéj, na przedmiotowości przedstawienia.* Daléj cechuje utwory tego okresu *forma plastyczna*, t. j. piękne i swobodne zjednoczenie natury i ducha, a plastyczności téj najwidoczniejszymi znakami są: *rytm i symetryja. Podokres 1, mytyczny, od najdawniejszych czasów do wojny trojańskiéj.*—Początki kultury greckiéj giną w pomroce odległych czasów. Pewném jest, że naród grecki, pełen duchu i życia, bardzo wcześnie wyszedł ze stanu dzikości. Ale wielka zachodziła różnica we względzie oświaty między owymi odległymi czasami a epoką Homera. Przemianę tę, wedle starodawnych podań greckich, sprawili natchnieni wieszczkowie, którzy pieśniami swemi łagodzili dzikie obyczaje i oświecali plemiona nieokrzesane. Imiona owych podaniowych pieśniarzów, jak Trakowie: Orfeusz, Musaios, Eumolpos i Thamyris, Licyjczyk Olen, Kreteńczyk Chrysothemis, Delfijczyk Philammon, Ateńczyk Pamphos, Linos i t. d., są najzupełniéj mytyczne, a poezyje, które pod ich imieniem znane były w starożytności, w ułamkach naszych nawet doszłe czasów, są stanowczo apokryfami lub umyślnemi fałszowaniami. Z podań owych tę tylko możemy wydobyć pewność, że u różnych plemion, a zwłaszcza u tak zwanych pijeryjskich Traków, uprawiano poezyję jako służebnicę religii, i że z poezyją ścisle była połączona muzyka, bo wymienieni poeci byli zarazem i muzykami. Hymny na cześć bogów, zwane także *peanami* (mianowicie w kulcie Apollina), *pieśni ślubne* (hymenaiei) i *treny* są głównemi formami religijnéj poezyi onych czasów. Zresztą i lud niewątpliwie umilał swe prace pieśniami. *Podokres 2, epicko-liryczny, od wojny trojańskiéj do wojen perskich.* W peryjodzie tym zaczyna się rozwijać literatura poezyi, która w samych zaraz początkach wielkiéj doszła doskonałości. Powstał najprzód epos a późniéj liryka. Siedliskiem oświaty jest głównie Azyja Mniejsza i Beocyja. Pod pięknym niebem Jonii poezyja najprzód zakwitła. Z ludowo-podaniowych bowiem pieśni, które opiéwały wypadki bohaterskich czasów i sławiły chwałę narodowych bohaterów, a zarazem przedstawiały ludowi wizerunek jego życia i czynności, rozwinęły się u mało-azyjatyckich Jończyków wielkie narodowe poematy bohaterskie. Najulubieńszą ich treść stanowiły boje Greków z Trojanami i podróże bohaterów wracających do ojczyzny po zburzeniu Troi. Za wyobraziciela téj poezyi jońskiéj uważali starożytni Homera (ob.), któremu przypisywali autorstwo dwu słynnych epopej *Ilijady* i *Odyssei*. Właściwie zaś poematy te powstawały stopniowo i częściowo z pojedynczych pieśni, które rapsodowie rozpowszechniali po całéj Grecyi, śpiéwając je początkowo przy wtórze lutni, a które później dopiéro zostały spisane i w jednę zebrane całość. Podania narodowe, w formie obszernych epopej, opracowywali po Homerze tak zwani *Cykliczni poeci* (ob.). W Beocyi uprawiano tymczasem poezyję religijno-dydaktyczną, któréj reprezentantem jest Hezyjod (ob.). We wszystkich tych poezyjach rytm jest daktyliczny, a wiérsz, tak zwany heksametr, epiczny. Dalszym ciągiem poezyi Hezyjodowéj są poemata genealogiczne (opiéwające podania o bogach, bohaterach i ich potomstwie) i mistyczno-teologiczne tak zwanych Orfików, których głową był Onomakrytos, żyjący za czasów Pizystrata i jego synów w Atenach. W formie poezyi epicznéj zaczęto także przedstawiać i rezultaty spekulacyj filozoficznych (Ksenofanes z Kolofonu). Zmiana monarchij w rzeczypospolite pociągnęła za sobą żywszy udział obywateli w sprawach publicznych i wywołała silniejsze objawy indywidualnych zdań i uczuć; powstał téż wówczas nowy rodzaj poezyi, *liryka w najobszerniejszém znaczeniu.* Ponieważ w liryce najróżnostroniéj uwydatnia się subjektywność poety, przeto wytworzyła się w niéj wielka rozmaitość gatunków. Najprzód u Jończyków mało-azyjatyckich rozwinęła się, jako przejście od eposu do właściwéj liryki, *elegija*, pisana w distichach (ob.) i recytowana po większéj części przy wtórze fleta. W elegii polityczno-wojennéj celowali Kallinos, Archilochos, Tyrteusz; w uczuciowo-miłosnéj i żałosnéj Mimnermos z Kolofonu; w gnomicznéj, zawiérającéj ogólną jakąś naukę (gnomy), lub praktyczne przepisy życiowe, Solon, Focylides i t. d. Pobocznym gatunkiem elegii jest poezyja jambiczna, walcząca zwykle bronią szyderstwa; celowali w niéj oprócz jéj twórcy Archilocha także Symonides z Amorgos i Hipponaks. Symonides i Archiloch dali w jambach piérwsze próby bajki zwierzęcéj, za wynalazcę któréj uchodzi Ezop (ob.). *Liryka właściwa*, kształcąca się równolegle z rozwojem muzyki greckiéj, dzieli się na dwa główne gatunki: *meliczną*, uprawianą przez Eolów, i *chórową*, pielęgnowaną przez Doryjczyków. Utwory liryki melicznéj, wesołéj ale głęboko-uczuciowéj i ognistéj, śpiéwano zwykle jednym głosem przy wtórze cytry. Rozwinęła się głównie na wyspie Lesbos, do największéj doskonałości doprowadzili ją Alceusz, Safo, Erinna i Anakreon. Kompozycyje liryki chórowéj wykonywane były przez chór i towarzyszył im taniec chóru i muzyka instrumentów dętych lub strunowych. Ponieważ przedstawienie chórowe łączyło się z uroczystościami religijnemi, przeto liryka dorycka miała więcéj powagi i religijnego charakteru. Zasłynęli w niéj oprócz Terpandra i Alkmana (obaj w Sparcie), Stezychoros, Ibykos, Symonides z wyspy Keos, Bakchylides, a zwłaszcza w swych epinikach (ob.) Pindar (ob.). W Dytyrambie (ob.), wykonywanym przy towarzystwie fletu, przez tak zwany *chór cykliczny* (50 osób) i przedstawiającym losy Dionysosa, celowali obok jego twórcy Ariona, głównie Lazos, Symonides i Pindar. Z dytyrambu wywiązał się dramat. Albowiem Tespis z Attyki przeciwstawił chórowi dytyrambicznemu aktora,

który na przemian z chórem śpiewając i prowadząc z jego przewodnikiem rozmowy, reprezentował za pomocą różnych masek kilka zmieniających się osób. Dał więc Tespis początek mimetycznemu przedstawieniu akcyi (drama), z czego przy uroczystościach Dionysosowych rozwinęła się tragedyja (ob.). Po Tespisie, Pratinasie (który wykształcił dramat satyrowy) i Frynichu najwięcéj do wykształcenia tragedyi przyczynił się Eschylos (ob.), należący już do następnego peryjodu. Z kultu Dionysosa rozwinęła się także komedyja (ob.), któréj zawiązki (mimy) z Megary do Attyki przeszczepił Susarion, a udoskonalili ją Epicharmos i Formis w Sycylii. W tym peryjodzie wykształca się także przy coraz bardziéj rozpowszechnianém użyciu pisma proza, w któréj innych Greków wyprzedzili również Jończycy. U nich bowiem *logografowie* (ob.) dają początek historyjografii, u nich téż widzimy piérwszych filozofów. (ob. niżéj Nauki).—*Podokres 3, Ateński, od wojen perskich do śmierci Aleksandra W.* Zwycięskie zakończenie wojen perskich było podstawą wielkości Grecyi. Ateny demokratyczne które, najbardziéj do tego zwycięstwa się przyczyniły, posiadające swobód więcéj niż inne państwa, zapalone miłością ojczyzny, wzmagały się coraz silniéj, aż pod rządami Peryklesa doszły najwyższego szczebla świetności, stały się ogniskiem oświaty greckiéj. Ponieważ w Atenach właśnie koncentrowało się całe ówczesne życie Hellady, tak polityczne i społeczne jak również literackie i artystyczne, przeto podokres ten nazywają także *ateńskim*. A że znowu w czasie tym powstały owe arcydzieła, które dla wszystkich wieków są wzorami, nazywają go téż przeto *klasycznym*.—Największym blaskiem zajaśniała przed wszystkiemi innemi rodzajami poezyja dramatyczna. Tragedyja w ręku trzech wielkich mistrzów Eschylosa, Sofoklesa (ob.) i Eurypidesa (ob.) przeszła wszystkie stopnie rozwoju aż do ostatecznego wykończenia. Obok nich jest jeszcze mnóstwo tragików drugorzędnych, jak Achaeos, Jon, Agathon, Teodektes, Chaeremon. Sztuka aktorów tragicznych najświeższe święci tryjumfy za Filipa Macedońskiego, ale wkrótce wyradza się, goniąc li za efektami. Komedyję rozwijali daléj w *mimach* Syrakuzanie Sofron i Ksenarchos. W Atenach wszakże dopiéro nadali jéj formę artystyczną Chianides, Magnes Krates a doprowadzili do największéj świetności Kratynos, Eupolis i najznakomitszy ze wszystkich komedyjopisarzów Arystofanes (ob.). Wymienieni wyżéj, jak również następni drugorzędni poeci. Annipsyjas, Leukon, Frynich, Platon (zwany *Komikos*), Ferekrates i Filonides są wyobrazicielami tak zwanéj *Starszéj Komedyi*, która, jako niepowściągniony wyraz ducha ludu ateńskiego, jaśnieje dowcipem, złośliwém szyderstwem i fantazyją, a pełna stronniczéj namiętności staje się organem najzaciętszéj polemiki politycznéj i literackiéj i daje ważne świadectwo o interesowaniu się sprawami publicznemi wszystkich warstw społeczeństwa ateńskiego. Kiedy zaś po wojnie peloponeskiéj upadła potęga Aten a z nią owo wspaniałe życie polityczne, powstał nowy rodzaj komedyi tak zwana *Komedyja średnia*, w któréj nie dotykano już polityki, ale przedstawiano sceny z życia prywatnego, wyśmiewano zdrożności i przywary społeczne, zaczepiano mówców i filozofów, chłostano hetery i pieczeniarzy, charakteryzowano obyczaje, parodyjowano dzieła klasyczne i rodowody bogów a przedmiot kraszono przygodami miłosnemi. Pomiędzy licznymi w tym rodzaju pisarzami najcelniejsi są: Aleksys i Antyfanes a także Eubolos i Anaxandrydes. W końcu zaś tego peryjodu Menander i Filemon oraz ich spółcześnicy i następcy Dyfilos, Apollodores, Filippides, Pozeidippos i t. d. wykształcili tak zwaną *Komedyję nowszą*, która przedstawia nam artystycznie zawikłaną akcyję (intryga), dając wyborne charakterystyki różnych postaci ze średniéj i niższéj klasy społeczeństwa, celuje bystrą obserwacyją, zabarwioną niekiedy morałem. Liryka ogranicza się wyłącznie prawie na samym dytyrambie, który przybiéra coraz wydatniéj charakter mimetyczny a żywioł muzykalny dosięga przez prace znakomitych muzyków (Melannipides, Filoksenos i Tymoteos) wysokości artystycznego wykończenia. W elegii obok tragików (Eschylos, Sofokles, Jon) a nawet filozofów (Platon, Arystoteles) celują głównie Dionysios, Euenos i Kritias. Epos wreszcie ukazuje się jużto jako sztuczne naśladowanie dawnych podań ludowych (Panyasis, Choirilos Samijczyk, Antymachos), jużto jako środek rozpowszechniania poglądów filozoficznych na wzór Ksenofanesa (Parmenides i Empedokles), jużto wreszcie jako parodyja dawnego eposu ludowego (Hegemen, Matron, Archestratos).—W podokresie tym rozwinęła się także w sposób najświetniejszy proza. Wojny perskie dostarczały dziejopisarstwu bogatéj treści narodowéj. Obok logografów Hellanika, Damastesa i t. d. występuje *Ojciec historyi*, powabny i łatwowierny Herodot (ob.) a po nim głęboki i krytyczny Tucydydes (ob.) oraz kontynuator ostatniego lekki Ksenofon (ob.). Ktezyjasz opracował historyję Persyi a Filistos i Atanas Sycylii. W szkole retorów wykształcili się znowu pisarze, którzy przez zastosowanie sztuki retorycznéj stworzyli nowy styl historyczny, jak Teopompos i Efor (ob.). Wymowa na zasadzie stałych prawideł wykształciła się jako sztuka, któréj piérwszymi nauczycielami w Atenach byli Syrakuzanie Koraks i Tisias a późniéj tak zwani Sofiści (ob.). Od końca wojny peloponeskiéj zjawia się cały szereg już to politycznych już sądowych mówców, z pomiędzy których następnych dziesięciu są najznakomitsi: Antyfon, Andocydes, Lizyjasz, Izokrates, Izeusz, Likurg, Hyperydes, Demostenes, Eschines i Dinarchos. Co się tyczy filozofii, ob. niżéj Nauki. *Okres II. Od śmierci Aleksandra W. do upadku państwa byzantyńskiego.* Literatura tego okresu chyli się coraz bardziéj do upadku aż nareszcie kończy się mdłymi utworami XV w. Z dawnym hellenizmem nie łączy ją żadne pokrewieństwo duchowe. Jestto jakby roślina przeszczepiona pod inne niebo, gdzie zupełnie zblakła, uwiędła i w końcu zamarła. *Podokres 1, od*

śmierci Aleksandra W. do Augusta, nazywają zwykle *aleksandryjskim*, ponieważ ognisko oświaty i literackiéj działalności przeniosło się z Aten do Aleksandryi. Literatura wszakże straciła dawny charakter narodowo-helleński, a przyjęła tak zwany *hellenistyczny*, staje się literaturą powszechno-światową. Po śmierci bowiem Aleksandra W. we wszystkich państwach grecko-wschodnich język grecki stał się urzędowym a literatura stała się własnością wszystkich ludzi wykształconych bez różnicy narodowości. Pisarze greccy nie pisali już dla swoich spółplemieńników, ale dla szerszego koła czytelników wszystkich narodów. Taki kierunek nadał całéj literaturze piętno uczoności, przynosząc szkodę bezpośredniéj twórczości; co się tyczy bliższych szczegółów ob. artykuł *Alexandryjska epoka*, który tu uzupełniając dodamy, że Teokryt oraz jego naśladowcy Bion i Moschos wykształcili nowy rodzaj poezyi idyllę (sielankę), przedstawiającą życie pasterzy sycylijskich i sceny z życia mieszczańskiego, że rozpowszechniło się upodobanie do wszelkiego rodzaju poezyi parodyjującéj (Tymon, Sotades, Alexandros z Etolii, Menippos, Meleager) i do epigramatu; Meleager dał także początek antologijom (ob. Antologija). Literatura prozaiczna tego czasu nosi charakter polimatyi, t. j. uczoności, obejmującéj w systematycznym układzie wszystkie gałęzie wiedzy ludzkiéj. (ob. Alexandryjska epoka i Alexandryjska szkoła). Najznakomitszym historykiem jest Polibijusz (ob.); Timaios, autor zaginionéj historyi Sycylii, wprowadził piérwszy chronologiję olimpijad. Zasługują także na wzmiankę *periegeci*, t. j. autorowie opisów podróży, zwracający szczególną uwagę na artystyczne i historyczne pomniki Grecyi (Dyjodor z Aten, Polemon i Helijodor).—*Podokres 2 rzymski, od Augusta do Justynijana.* Ponieważ światowładczy Rzym stał się teraz ogniskiem nauki i sztuki oraz zbiegowiskiem pisarzów, którzy stosowali się coraz bardziéj do smaku swoich panów, zwłaszcza do tonu nadawanego przez dwór cesarski, literatura przeto wstąpiła w służbę Rzymian i podokres ten nazywają słusznie *rzymskim*. Ateny jednak nie przestają być jakby rodzajem wyższéj szkoły filozofii i retoryki aż do czasu, kiedy skutkiem zamknięcia z rozkazu Justynijana szkół ateńskich zagasł ostatni blask dawnéj świetności grecko-pogańskiéj. Poezyja oprócz tylko igraszkowego epigramu znikła prawie zupełnie. W prozie zaś jak również i w sztuce plastycznéj tego czasu rozpoczął się przez naśladowanie wzorów starożytnych pewien rodzaj restauracyi; nie ożyła jednak dawna twórczość. Przodują historyjografija i retoryka. Z pomiędzy historyków najcelniejsi: Dyjodor sycylijski, Mikołaj z Damaszku, Strabon, Dyjonizyjusz z Halikarnasu, Flawijusz Józef, Plutarch, Arrianus Flavius, Appianus, Dyjon Kassyjusz, Herodyjan, Zosim. Teoryję wymowy i stylu retorycznego opracowywali Dyjonizyjusz z Halikarnassu, Cecylijusz z Sycylii, Apollodor z Pergamu, Teodor z Gadary (obaj założyciele odrębnych szkół retorycznych: *Apollodorei* i *Theodorei*), Hermogenes z Tarsos, Longin, Apsines, Aphtonius, Theon i t. d. Z retoryki rozwinęła się (począwszy od końca II w. po Chr.) szkoła tak zwanych nowszych sofistów, ludzi utalentowanych, którzy objeżdżali główniejsze miasta cesarstwa rzymskiego i miewali odczyty o różnych przedmiotach, zalecające się dobrym smakiem i świetną formą. Do takich jakby improwizatorów prozą należą szczególniéj Elijusz Arystydes, Dyjon Chryzostom, Maxymus z Tyru, Flawijusz Filostrat i t. d. Nad treścią wzięła w końcu zupełną przewagę forma. Najznakomitszym wszelako w tym czasie pisarzem jest Lucyjan (ob.). Z sofistyką w bliskim zostają związku romansopisarze, którzy miasto przebrzmiałego dawno eposu dają czytelnikom jużto dziwaczne i awanturnicze jużto tkliwo-idyliczne historyje (Partenijusz, Jamblich, Antonijusz Dyjogenes, Helijodor, Longos, Kasnofont z Efezu, Achilles Tacyjusz, Chariton i t. d.), mytografowie (Apollodor) oraz zbiéracze anekdot i uczonych wiadomości wszelkiego rodzaju (Klaudyjusz Elijan, Ateneusz, Stobeus); zasługuje także na wzmiankę perieget Pauzanijasz. W Aleksandryi i teraz czyniono studyja gramatyczne i egzegetyczne nad pisarzami dawniejszymi celniejszymi gramatykami są: Dydymos, Apollonijusz, Apion, Tryfon, Dyjogenijanos, Nikanor, Elijusz Herodyjanus, Ammonijusz i t. d.—*Podokres 3-ci, byzantyński, od Justynijana do upadku państwa byzantyńskiego*, wprawdzie najdłuższy ale najuboższy i najbardziéj ze wszystkich jałowy. Ustała nietylko wszelka produkcyjność twórczości, ale znikła nawet sztuka ekspozycyi, znikł nazawsze ów piękny styl grecki. Literatura jest teraz nawskroś chrześcijańska; studyja biblijne wywiérają wpływ na wszystkie jéj gałęzie; badaniami klasycznemi zajmują się tylko duchowni i to dla celów panegirycznych. Jest zarazem literatura tego czasu niewolniczo dworską; o poezyi nie może być nawet mowy; istniejące zaś wiérszoklectwo nosi wyłącznie charakter panegiryczny. Historyją i nadętą a czczą retoryką także dwór kieruje. Zasługuje jedynie na uwagę dążność ocalenia szczątków dawnéj uczoności. Mamy więc z téj epoki podręczniki, excerpta wszelkiego rodzaju (Focyjusz patryjarcha, cesarz Konstanty Porfirogeneta), antologije (Konstanty Kefalas, Maxym Planudes), leksykony (Suidas, Eudokia, Tomasz Magister, Etymologica) i komentarze do poetów starożytnych (Eustacyjusz, Tzetzes, Moschopulos). Niemniéj od prac powyższych ważne są téż dzieła historyków, dostarczające obfitego materyjału od czasów Justynijana aż do zdobycia Konstantynopola (ob. Byzantyni). — Co się tyczy literatury Nowogreków, ob. Nowogrecki język i literatura.

Nauki. Po słabych i nieznacznych początkach nauk u różnych narodów, u Greków dopiéro różne działy nauki dochodzą samodzielności i rozwijają się w systemat. Lubo przeważnie mięszane są jeszcze z filozofiją, a indukcyja prawie nie występuje, niemniéj początek każdéj nauki do nich odnosić należy, tak że historyję rozwoju każdéj nauki od jéj stanu u Greków rozpoczynać należy.

dla tego też, dla uniknienia powtarzania odsyłamy do właściwych nauk, jak geometryja, matematyka, fizyka, zoologija, medycyna, chirurgija i t. d.—Z dzieł traktujących historyję literatury greckiéj, oprócz dawniejszych prac Fabriciusa, Harlessa, Hoffmanna, Meinersa, wymieniamy z nowszych najważniejsze: Schölla „*Histoire abrégée de la littérature grecque profane depuis son origine jusqu'à la prise de Constantinople par les Turcs*" (8 t., Par. 1811 i 1823—25); Eggera „*Essai sur l'histoire de la critique chez les Grecs suivi de la Poétique d'Aristote*" (Paryż 1849); Bernhardy'ego „*Grundriss der griech. Literatur*" (2 t., Halla 1836—45; 2 ed. 1852—59; trzecia ed. t. 1 1861); O. Müllera „*Geschichte der griech. Literatur bis auf das Zeitalter Alexander's des Gr.*" (2 t., 2 ed. Wrocł. 1857); Mure „*A critical history of the language and literature of ancient Greece*" (5 t., Lond. 1850—57); Munka „*Geschichte der griech. Literatur*" (2 t., 2 ed., Berlin 1862—63); Nicolai'ego „*Geschichte der griech. Literatur*" (Magdeb. 1860). W literaturze naszéj oprócz tego, co napisali o liter. grec. Siemieński w „*Przeglądzie dziejów literat. pow.*", Lewestam w „*Historyi liter. pow.*" i Szujski w „*Rysie dziejów piśmiennictwa świata niechrześcijańskiego* (Krak. 1867), wyborną mamy „*Historyję literatury greckiéj*" (Warsz. 1867) Węclewskiego; Grodeck zaś dał w języku łacińskim „*Historiae Graecorum literariae elementa*" (Wilno 1811, 2 ed. 1821—23). — *Filozofija*, wzięła początek z kosmogonij, skreślonych w utworach Homera, Hezyjoda, orficznych poezyj (VI w. prz. Chr.) i przez Ferecydesa z Syros (z 600 r.), oraz z zasad praktycznéj etyki, zawartych w maksymach siedmiu mędrców Grecyi. Piérwszy z tych mędrców, Tales, jest twórcą prawdziwéj F., nietylko u Hellenów ale i w Europie. Dzieje jéj rozpadają się na 3 okresy: 1) od Talesa do Sofistów, przedstawiający przewagę kosmologii i rozdział zasad wedle plemion. Tak Jończycy tworzą szkołę *fizyków filozoficznych* (ob.), którzy badają materyjalną istotę rzeczy i sposób powstawania. U Dorów rozwija się szkoła matematyczna Pitagorejczyków (ob.), zasadę rzeczy upatrująca w liczbie i formie. 2) Z sofistami rozwija się *metoda dyjalektyczna* czyli właściwe *filozoficzne badanie*, stolicę mająca w Atenach. Z Sokratesem zjawia się indukcyja, definicyja i ironija; sokratesowa ironija rozwija się w etykę, jako umiejętność cnoty. Przez kombinacyją eleackiéj teoryi jedności z etycznym piérwiastkiem Sokratesa, powstaje szkoła megarejska (v. *erystyczna*) Euklidesa, i elejska Fedona (*eretryjska*, *Menedema*). Szkoła cyniczna Antystenesa uwydatniła zawarte w nauce Sokratesa antytezy do hellenizmu (kosmopolityzm i monoteizm). Hedońska v. cyrenajska szkoła uzacniła się przez epikureizm i stoików, którzy to ostatni, wziąwszy za prototyp Sokratesa, są pono najwierniejszymi jego uczniami. Platona system, na nauce idei oparty, jest kombinacyją nauki Heraklita i Sokratesa; następcy jego (Platońscy akademicy) to etykę, to naukę liczb, sceptykę, dogmatyzm i wreszcie kombinacyję nauk Platona, Arystotelesa i stoików uprawiając, stanowią przejście do nauki platoników. Arystoteles ze swoją szkołą Perypatetyków wprowadza empiryję do całego zakresu F. i przez to wraz ze sceptycyzmem Pirrona, średniéj Akademii i Enezydema i eklektycyzmem (Cycero, Sekstyjowie), toruje drogę upadkowi zupełnemu greckiéj specyjalnie filozofii. Jéj bowiem 3 okres, aleksandryjski, jest natury kosmopolitycznéj i komentatorskiéj, przedstawia przewagę teologii; żydowsko-greccy filozofowie starają się nabytki poprzednich okresów G. F. pogodzić z judaizmem (Filo żydowin, 70 tłumaczy, Arystobul, Perypatetyk, Arysteasz, Terapeuci). Nowoplatonicy tworzą szkoły rzymsko-aleksandryjską Amoniusza i Plotyna, syryjską Jamblicha i ateńską młodszego Plutarcha i in. Do nowopitagorejczyków należą P. Nigidius, Figulus, Apolonius z Tyjany i t. d., następnie nowoplatonicy Eudorus, Arius Didymus, Atticus, Celsus, Galenus, Numenius z Apamei i w. in. Ostatnim był Boëtius (470—525).

Grecka muzyka, była uważaną za gimnastykę nietylko głosu, słuchu i zmysłu muzycznego, ale ducha. Owszem uważanoby za poniżenie sprowadzając jéj cel do gry na lirze lub na flecie, gdy właściwie miało być nim, wedle Greków, moralne wykształcenie i opanowanie namiętności melodyją i harmoniją. Jestto matka cnót i piastunka wszystkiego, co najwznioślejsze, najpiękniejsze i najszlachetniejsze. Bo jak piękne dzieło muzyczne jest obrazem i tworem pięknéj duszy, tak odwrotnie piękna muzyka zaszczepia piękność w duszy ją wykonywającego. Wedle Greków muzyka była filozofiją, albo przynajmniéj filozofija była uzupełnieniem muzyki *(Sokrates)*, i tak ściśle M. łączyła się z pojęciami politycznemi Greków, iż ze zmianą jednéj obawiano się upadku drugich. Służyła zaś tylko do uwydatnienia i uzupełnienia poezyi (jak recytatywa) a z określeń Arystotelesa o krótkich i długich tonach, tworzących harmoniję, oraz Platona, który przeciwstawi rytm harmonii, zawisłéj na wysokich i niskich tonach (znanych i Arystotelesowi), wynika, że Grecy naszéj harmonii (ob.) nieznali. *Terpander* z Lesbos (676 przed Chr.), spółczesny Archilocha stworzył G. M. spisując różne prowincyjonalne metody szykowania tonów, wedle pewnych zasad stałych. Do dawnéj 4 strunowéj cytary, któréj 2 skrajne struny tworzyły interwal kwarty, a dwie środkowe z nimi dawały raz cały, raz $^1/_2$ tonu (tak zwany *dyjatoniczny rodzaj*), dodał trzy nowe struny, przez co utworzył *Heptachord*. Kiedy tetrachord strojono $1^1/_2$ ton i dwa $^1/_2$ tony powstawał rodzaj chromatyczny, w enharmonicznym (który po Terpandrze już wynalazł Olimpos) były 2 tony i dwa $^1/_4$ tony. Przemianą miejsca półtonu i podwyższeniem toniki, powstawały tonacyje *dorycka* $^1/_2$, 1, 1, *frygijska* 1, $^1/_2$, 1, *lidyjska* 1, 1, $^1/_2$, nadto w piérwszéj wiérsze długie składały się z daktyli i spondei o męskiéj końcowce, w dwu ostatnich krótkie, składały się z choryjambów skandowanych, albo kończyły się na żeński rym. Młodszy *Olimpos*, Frygijczyk (630), wprowadził flet i w

przeciwieństwie do stosunku dawnéj *arsis* i *thesis*, (1: 1 lub 2: 1) użył hemiolskich rytmów (⏑ – , ⏑ ⏑ ⏑ , ⏑ ⏑ ⏑ ⏑) przez co wprowadził wiele namiętności do M., jak Taletas przez odpowiednie ruchy do *tańca* czyli *orchestyki*. *Sakadas*, zwycięzca na flecie w Pityjskich igrzyskach 590, 582, 578 połączył w jednéj kompozycyi 3 tonacyje. Z końcem wojen peloponeskich używać poczęto 11—16 strunowéj cytary, a miejsce chórowych pieśni zajęły jakby brawurowe aryje. W Sparcie trzymano się ciągle doryckiéj tonacyi. Gdy *Frynis* z Lesbos po wojnach perskich przyniósł 9 strunną cytarę, efor *Ekprepes* odciął 2, uczniowi zaś Frynisa *Tymoteuszowi* z Miletu odebrano 11 strunną i powieszono w Skias na rynku.

Grecka mytologija, zachowując wiele śladów piérwotnych obrazów z indyjskiéj mytologii (ob.), przekształciła je lub uzupełniła, tłumacząc zjawiska przyrody przygodami ludzkiemi i w sposób etyczny. Tak odkąd Zeus (*div*, *blask*) został bogiem—człowiekiem, jego symbole przybrały inne znaczenie. Jo, Europa, Erynis (*Saranyus*) i w. in. stają się niewiernościami płochego małżonka Hery, choć sąto tylko w postać krowy byka zaklęte burzliwe chmury. Bachus rodzi się z lędźwi (*mêros*) choć tylko była mowa o górze Meru, jego przybytku, jako boga gór (*nishadha*) z czego znów mamka Nyse i nysejskie błonia powstają. Niobe jest nowiną, bujny plon wydającą, którą pali słońce letnie. Wnet nastaje powieść o mordzie jéj dzieci przez potomstwo Latony, którą Niobe wyśmiewała za niepłodność. Różne stosunki atmosferyczne i gwiazdowe dają powód do oburzających powieści (ob. *Jokasta* v. *Epikasta*, *Fedra*). Stosunki międzynarodowe sprowadziły też wiele pojęć religijnych innych szczepów. Tak z Azyi mniejszéj kult Cybeli, Atysa przybył. Z Egiptu prócz Danaid (ob.), uosobionych sił t. j. chmur niebieskich, przejęli Grecy sąd pogrobowy z Charonem i Styksem. Podania frygijskie zachowały się w Korybantach, fenickie w Kabirach, Kadmosie i t. d. Herakles przez podobne pożyczki 12 i więcéj robót ma dopełniać.— Antropomorfizm przenikający M. G. przyczynił się do rozwoju plastyki greckiéj, poczucia piękna oraz iście ludzkiego poglądu na bieg rzeczy ludzkich. W Homerze już bogi za pan—brat walczą z ludźmi, i ponoszą od nich rany. Niebyło téż trudno Sokratesowi bogi te zewnętrzne, wyśmiane przez spółczesnych (*Arystofanes*, *Eschyl*), odrzucić, stwarzając im groźnego rywala w wewnętrznym *dajmonie*, osobistym poczuciu (sumieniu). Tajemnicze nauki w Misteryjach (ob.) wykładane poświęconym, znikły prawie spółcześnie z wyroczniami (ob.), to jest odkąd *racyjonalizm* lub *dwuznaczność* w nich panujące przestały być zagadką dla ogółu, który sam do tego przyszedł co mu pod osłoną religijną udzielano. Z nimi jednak nieznikł charakterystyczny rys wiary greckiéj, ów antropomorfizm, który prócz sumienia stworzył dla następnych wieków teoryję, pokrewną z awatarami indyjskich bogów, o tyle, że się także wspiéra na fakcie wcielania, lecz różną pod tym względem, iż emanacyję nie rozciąga do wydania kilku a nawet kilkuset spółrzędnych objawów, lecz pod wpływem monoteizmu semickiego, ogranicza do dwu stopni, z których ostatni jest najwyższym i ostatnim.—Po wielu próbach objaśnień, mniéj więcéj niedołężnych, z pracami A. Kuhna, Steinthala, M. Müllera, Manhardta i in. od czasów Rotha stanęła M. G. na trwałym gruncie porównawczéj mytologii i gramatyki.

Grecka sztuka, jak literatura i wychowanie, rozwija się wedle różnic plemiennych Jonów i Dorów. Wielka Grecyja, Sycylija przeważnie idą w ślad ostatnich, Azyja mniejsza piérwszych, w Peloponezie przeważa doryzm, w Attyce oba te kierunki zdają się łączyć. Jako dorycki zabytek poczytują sposób budowania świątyni z krużgankiem okólnym, na słupach rozpartym. Korynt z *Dibutadesem* uchodzi za kolebkę sztuk plastycznych, ich zastosowania do ozdoby świątyń i garncarstwa. Słynna jest skrzynia Cypselidów. Ateński *Dedal* w mytach gra rolę twórcy architektury. W Olimpii miał być Kypselna roboty posąg złoty Zeusa, w Amykle Apollin stał olbrzymi, z głową wydatnie rzeźbioną, a zarysami tylko rąk i nóg. Do śladów wpływu egipskiego liczą *piramidy kanchryjskie* w Trezenie i ruiny świątyni *Artemis Lymnatis* na pograniczu Lakonii i Messenii. Dwaj rzeźbiarze z VI wieku *Theodoros* i *Selekles* wyrobili posąg pityjskiego Apolla na Samos wedle reguł egipskich, których wpływ widać i na wyrobach garncarskich. Od chwili samodzielnego rozwoju sztuki greckiéj, świątynia jest dla niéj punktem wyjścia i końcem dążenia. W skutek tego okresy rozwoju budownictwa rzeźby i malarstwa ściśle sobie odpowiadają. *a*) *Budownictwo*. Piérwszy okres, pod wpływem wojen perskich rozkwitły w Grecyi, a w Sycylii obrony od Kartagińczyków, przedstawia przewagę architektury i jéj wpływ na inne sztuki. Najdawniejsze jego zabytki są w Sycylii (Syrakuza, Selimont, Agrygent), w Koryncie, na Eginie, w Atenach świątynia Zeusa olimpijskiego, wzniesiona przez *Antystatesa*, *Kallaeschrosa*, *Antimachidesa* i *Porinosa*. Północny mur akropolisu, mała świątnica w Rhamnus, świątynia Apolla w Delfach przez *Spintharosa z Koryntu*. Artemis w Efezie przez *Chersifrona* i jego syna *Metageneza* (słupy 60' monolity), Hery na Samos za Polykrata w stylu jońskim, w Anos pod Trują w doryckim.—Okres drugi (480—400) odznacza się przewagą plastyki, rzeźba dyktować się zdaje prawa budownictwu, czyni je lotniejszém, Ateny jego siedliskiem. Parthenon przez *Iktinosa* i *Kollibratesa*, świątynia Tezeusza i Propileje przez *Mnezyklesa* w jońskim stylu są arcydziełem téj epoki, daléj świątynie Nike apteros, Ateny Polios (*Grechtejon*), w Eleuzys Demetry z placu Iktinosa jak Parthenon, a wykonania *Koroebosa*, *Metagenesa* i *Ksenoklesa*. W doryckim stylu na schyłku téj epoki są świątynia Nemezys w Rhamnus, Ateny w Sunion. Wpływ sztuki budowniczéj ateńskiéj objawia się w Delos i w Bassaj Apollina, ostatnie wedle planu Iktinosa. Świątynia Zeusa w Olimpie, koło 432 skończona, zbudowana przez *Libona* z Elidy podobna ze stylu do-

ryckiego do egińskiéj. W Sycylii śladami tego okresu są świątynia Ateny koło Syrakuz, przerobiona na katedrę (z 475 r. przed Chr.). W Selimnecie było 3, jeden jeszcze w epoce zburzenia przez Kartagów 409 nieskończony. Agrygent *(Girgenti)* posiada w kościele St. Maria de Greci szczątki świątyni Zeusa Policusa i t. d. W W. Grecyi sławne są szczątki świątyni Posejdona w Paestum.—Okres trzeci (400—300) odznacza się efektownością, uwydatnieniem szczegółów. Malarstwo gra piérwszorzędną rolę. Joński styl ustępuje korynckiemu. Z téj epoki słynie *Skopas*, rzeźbiarz i budowniczy, którego dziełó świątynia Ateny Alei w Tegei ma joński perystyl, doryckie słupy u dołu, a korynckie galeryj górnych. W Mesenii szczególniéj dużo budowano teraz, jakotéż w Azyi Mniejszéj i tu słyną *Pytheos*, *Hermogenes* (zbudował najpiękniejszą w Azyi mn. świątynię *Artemis Lenkofryne* w Magnezyi). Świątynia Apollo w Didymoe pod Miletem przez *Peoniosa* i *Dafnisa*, Mauzoleum (pod Budrun, dawniéj Halikarnas) przez *Satyrosa* i *Pytheosa* godne są pamięci.—Okres czwarty (400—100) wzniosłość zastępuje sztuką, myśl igraszką, obok bogactwa materyjału ubóstwo inwencyi, eklektyzm. Wszakże mało zabytków, choć całe miasta stworzono. Aleksandryja przez *Dejnokratesa*, budowniczego Aleksandra W., Antyjocheja. W Atenach odbudował świątynię Zeusa Olimp. rzymianin *Cossutius* (160 r.), dotąd istnieje wieża wiatrów przez *Andronika Kyrrhestes*, w Segeście teatr, w Agrygencie kościoły Kastora i Polluksa, Heraklesa, Oratorium Phalarys, grób Terona, w Pestum Demetry i dwoista świątynia. Specyjalną cechą tego okresu są olbrzymie ołtarze, np. Hierona II w Syrakuzach (275), 600′ długi, inny w Parion nad m. Marmora przez *Hermokrona*, w Delos *rogaty ołtarz*; *b) Rzeźba.* Z rzau są tylko sprzęty ofiarne, roboty *Rhoekosa i Theodorosa* z Samos, podobno wynalazców sztuki odlewniczéj i *Glaukosa* z Chios, który piérwszy zaczął lutować żelazo. W połowie VI w. słyną *Dipoenes* i *Skyllis* z Krety, *Bathykles* z Magnezyi, używający do swych posągów i grup jednocześnie złota, kości słoniowéj, cedru i hebanu. Szkoła ta kwitła zwłaszcza w Sparcie, gdy w następnym wieku Argos i Sycyjon zasłynęły. *Kanachos*, *Agelades*, nauczyciel 3 mistrzów następnego okresu *Myrona* (ob.), *Fidyjasza* (ob.) i *Polikleta* (ob.), wreszcie *Gitiadas* ze Sparty. Trzecia szkoła była na Eginie i stąd pochodzi *Smilis*, *Kallon* (podobnie jak Kanachos przestrzegający dawnych typów) i najsłynniejszy *Onatas* (z 445). Inna szkoła w Atenach wydała *Endeosa*, *Hegiasa*, *Krytiosa* i *Nesiotesa*, nadająca charakter surowy swym pracom. Z tego czasu pochodzące posągi Apollina (z wyspy Tery, z pod Koryntu w Monachijum obecnie i z Naksos), mają typ egipskich robót. Pole szczytowe z świątyni *Ateny* na Eginie (w Monachijum), wskazuje na wysoki rozwój w téj epoce. Słynne są *Harpije* z Ksanthos. Nienależy téż zapominać o monetach, zwłaszcza *numinicusi* (brakteaty) z Gela i Syrakuz. W II okresie *Kalamis*, w Atenach pracujący, odznacza się gracyją w postaciach kobiét, naturą w zwierzętach. *Pythagoras* z Rhegion, rzeźbiarz atletów i wspomniani 3 ucznie Ageladesa. Ze szkoły Fidyjasza wyszli *Agoraksitos*, *Alkamenes* i in., manijerowani są już *Kallimachos* i *Demetrios*. Zabytków dostarczają świątynie ateńskie, *Nike apteros*, *Parthenon*. W Okresie 3, naprzód godzien pamięci *Damason* z Mesany, wyrabiał posągi dla odbudowanéj Mesany i Megalopolis z marmuru lub głazu pokrytych strojem ze złoconego drzewa. Odnowił fidyjaszowy posąg Zeusa. Szkoła Ateńska tego okresu rzeźbi bogi życia, wesołości i t. d. *Skopas* z Paros (350) Apollina i całą jego drużynę rzeźbił. Piérwszy nagą Afrodytę zrobił, menady i t. d. Niewiadomo czy dzieci Nioby w Apollina socianus w Rzymie są jego czy Praksytela. Przy Mauzoleju w Halikarnasie pracowali *Tymotheos*, *Bryaxis*, *Leochazes* (słynne jego *porwanie Ganymeda*, i *członkowie rodziny Aleks. W. w Olimpii* z kości słoniowéj i złota). Drugim arcymistrzem téj szkoły jest *Praksyteles* (ob.). Jego synem i dziedzicem sztuki był *Kefisodotos*. *Silamion* odnawia polichromiczną rzeźbę do twarzy swéj *umiérającéj Jokasty* domieszując srebra dla wydania trupiéj bladości. Ze szkoły peloponeskiéj słyną *Eufranos* rzeźbiarz i malarz, zmniejszający rozmiary posągów dotychczasowych i *Lysippos* z Sycyjonu (ob.). Z jego szkoły pochodzący brat jego *Lyzystrat* miał z twarzy zdejmować maski, z nich odlewał z wosku. Jako sfragistyk słynie *Pyrgoteles*, zrobił piérścień dla Aleksandra W.—Z ostatniego okresu pochodzi pod wpływem Lyzypa, szkoła rodyjska: *Cheres*, twórca posągu słońca (105′ wysoki) olbrzymiego, co jest cechą téj szkoły. *Apolonios* i *Taurykos* odleli byka farnezyjskiego, *Arystonides* Alhamasa, którego wstyd domieszką żelaza oddać miał, *Eutychides* z Sycyjonu zrobił piękną Tyche. Szkoła pergamska słynie *Pyromachozem*, który utrwalił typ Asklepiosa i rzeźbami bitw Attala i Eumenesa z Gallami. *Polykles* ateńczyk słynie z hermafrodyta; z téj epoki rzeźby wieży wiatrów, oraz kameje. *c) Malarstwo.* Tradycyja jako jego sadybę wskazuje Korynt i Sycyjon; *Kleant* z Sycyjonu miał piérwszy cienie dawać, *Ardikes i Telefanes* lepiéj rysowali, *Kleofant* pojedynczych barw na cały obraz użył (co jest cechą 1-go okresu), *Kimon* z Kleone wprowadził zgięcia i fałdy. Wpływ wschodni odbija sie w obrazie *Mandrollesa* z Samos, przedstawiającym przejście Daryjusza 513 r. przez Bosfór. Wyroby garncarskie dają obrazy spółczesnego życia w surowym stylu zawsze na czérwoném tle. W II okresie słynie *Polygnotos* (ob.). *Onatas* z Eginy, malarz i rzeźbiarz, *Mikon* z Aten i *Panajnos*, brat Fidyjasza, grupują się koło *Agatharchaza* (430), wynalazcy perspektywy i *Apollodorosa*, twórcy światłocieniu. Garncarskie typy są miększe i weselsze. W III okresie malarstwo jest już sztuką, która prócz dawnéj atyckiéj, ma pewne charakterystyczne szkoły. Jońska w Efezie z *Zeuksysem* (ob.), *Parrhasiosem* i *Tymantem* z Kythnos, odznacza się miękkością stylu i kolorytu. W Sycyjonie rysunek i poważny koloryt kwitnie z *Eupompem* twórcą, jego uczniem *Pamfilem*, który piérwszy zaczął uczyć malarstwa.

i *Melanthiosem*, uczniem Pamfila, słynnym z układu obrazów. Z téj szkoły godni jeszcze wzmianki *Eufranos*, rzeźbiarz i malarz (*bitwa pod Mantyneą*, *Epamionondy*) bohaterski i bogów, *Arystydes* słynie z obrazu *rannéj w oblężeniu matki*, która niemowlę odsuwa od piersi, by krwi za mléko nie wyssało. *Echion* spółcześnik jego, dał słynny obraz *nowozaślubionéj wstydliwéj* (podobno jego kopiją wesele aldobrandyńskie w Watykanie). *Pauzyjasz* piérwszy plafony malował, oraz kwiaty w sposób enkaustyczny (woskowemi farbami). *Apelles* (ob.) połączył zalety obu szkół i inni. W Paestum są zabytki. W okresie IV odbija się życie zbytkowe w tak zwanych rodzajowych obrazach (*Rhypaso* v. *Rhopasografija*), w czém słynął *Pyrejhos*. W grobach pieczarowych cyrenajskich są zabytki. *Sosos* z Pergamu stwarza mozajkę. (Naśladownictwo jego prac w Watykanie). U Hierona II w Syrakuzie były posadzki z obrazami Troi. Garncarskie malarstwo ginie w II wieku prz. Chr.

Grecki język, stanowi jednę z najważniejszych gałęzi języków szczepu indoeuropejskiego, odznaczającą się wiernym zachowaniem wielu starych form słownych, zatraconych nawet w języku staroindyjskim, oraz ścisłym odróżnianiem funkcyj tych form (np. różnicy pomiędzy praesens i aorystem; między imperfektum, aorystem, perfektum i plusquamperfektum; między optatiwem i konjunktiwem i t. d.). G. j. jest najbliżéj spokrewniony z językami italskimi i celtyckimi, z którymi przypuszczalnie w odległéj starożytności stanowił jednę wspólną mowę grecko-italo-celtycką, z postępem czasu rozdzieloną na pojedyncze języki, będące względem siebie w stosunku pokrewieństwa braterskiego nie zaś rodzicielskiego. O istnieniu tego prajęzyka grecko-italo-celtyckiego, jak równie języka wspólnego greckiego wnosimy z rezultatów gramatyki porównawczéj, albowiem w chwili wystąpienia na widownię historyczną G. j., podobnie jak i lud nim mówiący, był rozdzielony na *narzecza* (dyjalekty), różnica pomiędzy któremi nie jest radykalną lecz polega na różnicy w wymawianiu głosek i w formacyi. Już starożytni odróżniali 4 dyjalekty: dorycki, eolski, joński i attycki, które właściwie dadzą się odnieść do dwu zasadniczych typów: dorycko-eolskiego, twardszego w wymowie i przedstawiającego starożytniejsze formy oraz jońsko-attyckiego, miększego i płynniejszego ze zmodernizowanemi formami. Dyjalekt *dorycki*, używany w całym prawie Pelopenezie, w Megarydzie, Beocyi, oraz w południowych Włoszech i na Syeylii, dzieli się we względzie lokalnym na kilka podrzeczy, przedstawiających dość wybitne różnice, we względzie zaś historycznym na staro-dorycki i nowo-dorycki; był on używany przez poetów lirycznych i dramatycznych w chórze, w prozie zaś przez Pitagorejczyków; w nowo-doryckim czyli *bukolicznym* pisali Teokryt, Bion i Moschus. Dyjalekt *eolski*, podzielony na liczne podrzecza, znane po większéj części z napisów, używany był w osadach eolskich w Azyi Mniejszéj i na sąsiednich wyspach; pisali w nim swe utwory najdawniejsi liryccy, jak Alceusz i Safo. Dyjalekt *joński*, piérwotnie używany w Attyce, rozszerzył się i rozwinął w Małéj Azyi i miał 4 widoczne podrzecza; pod względem historycznym dzieli się na *staro-joński*, właściwie *staro-atycki*, zwany inaczéj *dyjalektem epickim*, używany głównie przez Homera i późniejszych epików: Hezyjoda, Teognisa i in. a w poezyi lirycznéj, szczególniéj w elegii, zbliżony więcéj do języka ludowego, i na *nowo joński*, czyli *właściwy joński*, w którym pisali Anakreont, Herodot, Hippokrates. Dyjalekt *attycki*, wykształcony głównie po wojnach perskich, dzieli się na *starszy* (Tucydydes, mówca Antifon, trzéj wielcy tragicy, Arystofanes) i *nowszy*, który w skutek osiągnięcia przez Ateny hegemonii, nietylko politycznéj ale i umysłowéj, stał się powszechnym językiem literatury i stosunków społecznych. Pisali w nim swe utwory nowsi komedyjopisarze, Plato, Xenofon, mówcy z czasów Filipa a szczególniéj Demostenes i in. Pod względem historycznym można rozróżnić w życiu G. j. 5 peryjodów: I *klasyczny*, dzielący się na dwa okresy, a) okres swobodnie obok siebie kwitnących narzeczy, od Homera do Pindara i b) okres *attycki*, czyli *właściwie klasyczny*; II peryjod *aleksandryski* czyli tak zwanego *kojnè glôssa* v. *dialeklos*, powstałego z dyjalektu attyckiego, który przez powszechne użycie przez nieattyków, mimo usiłowań gramatyków *(attycystów)* utrzymania go w czystości, coraz bardziéj oddalał się od piérwotnego typu. Pisali w nim Arystoteles, Teofrast, Apollodor, Dyjodor z Sycylii, Plutarch, Lucyjan, Aryjan i in.; III peryjod *rzymski*, w którym język (tak zwany *hellenijski*) zepsuty przy używanie go przez niegreków, przedstawia widoczne wyrodzenie się i jest napełniony barbaryzmami i zwrotami oraz formami wschodniemi. Język ten znany jest z *Septuaginty*, z *Nowego Testamentu* oraz po części z dzieł Ojców kościoła. Większy jeszcze upadek spotykamy w IV peryjodzie, *byzantyjskim*, poczynającym się od przeniesienia stolicy cesarstwa do Konstantynopola; język tego peryjodu *rômaikè glossa*, w skutek zamiany długości samogłosek na przycisk i zatarcia licznych form jest właściwie przejściem do V peryjodu, języka *nowogreckiego* (ob.), ciągnącego się od 1453 r.—Znaki piśmienne przejęli Grecy od Fenicyjan (podług podania przez mitycznego Kadmusa), niewiadomo jednak czy bezpośrednio czy też za pośrednictwem Frygów lub innego azyjatyckiego szczepu. Podług podań starożytnych miał początkowo alfabet grecki składać się z 16 znaków, uzupełnionych następnie przez Palamedesa (mitycznego) i poetów Simonidesa i Epicharmosa. Według jednak wszelkiego prawdopodobieństwa przejęli Grecy cały, z 22 znaków złożony, alfabet fenicki, który uzupełnili następnie do 24 znaków alfabetu jońskiego, przyjętego w 403 przed Chr. w Atenach i będącego następnie w powszechnym użyciu. Co do kształtu znaków to początkowo używana liter większych (*majuskułów*), a dopiéro w VIII w. po Chr. spotykamy litery małe (*minuskule*). Oznaczenie przydechów i akcentów było wprowadzoném przez aleksandryjskiego gramatyka Ary-

stofanesa z Bizancyi około 200 przed Chr.—Początki traktowania gramatycznego G. j. spotykamy u niektórych sofistów (szczególniéj u Protagoresa), u Platona i Arystotelesa. Następnie stoicy pilnie zajmowali się badaniami językowemi i utworzyli prawie zupełną terminologiję gramatyczną. Postawienie jednak gramatyki na stopień samoistnéj nauki zawdzięczamy uczonym aleksandryjskim, z których odznaczyli się szczególniéj Arystofanes z Byzancyi i Arystarch (około 150 prz. Chr.) oraz Dyjonizyjusz Traks; ostatni z nich zasłużył się przez napisanie systematycznego podręcznika do nauki G. j., mającego klasyczną powagę w następnych czasach. Do czasów aleksandryjskich odnieść należy i początki leksykografii greckiéj. W zachodniéj Europie znajomość G. j. rozszerzyła się przy końcu XIV w. przez uczonych greckich, zbiegłych do Włoch. Najważniejsi z nich są Manuel Chryzoloras, Teodor Gaza i Konstanty Larkarys, autor gramatyki greckiéj (1 wyd., Medyj. 1476; piérwszy druk grecki), która przez długi czas była podstawą dla wszystkich podręczników. W Niemczech i Holandyi zaszczepili znajomość G. j. Reuchlin, Erazm, Roterdamczyk i Melanchthon; w późniejszych czasach odznaczyli się Hemsterhuys i Valckenaer. Reformatorem w gramatyce greckiéj był Gottfried Hermann w „*De emendanda ratione Graecae grammaticae*" (Lipsk 1801) i w uwagach do dzieła Vigera „*De praecipuis graecae linguae idiotismis*" (4 wyd., Lipsk 1834). Obok niego zasłużyli się Lobeck, Buttmann, Matthiä, Krüger, Bernhardy, Benfey, Curtius i in. Do poznania greckich dyjalektów służy dzieło Ahrensa „*De dialectis graecae linguae*" (2 t., Getynga 1839—43). Podstawę nowszéj leksykografii greckiéj stanowi Stephanusa „*Thesaurus linguae graecae*" (nowe wyd. 8 t., Paryż 1831—63). Ze słowników nowszych odznaczają się niemieckie Passowa, Jackobitza i Seilera, Papego, Rosta i in. W Polsce szereg gramatyk greckich (wyliczonych u Jochera I st. 70—72) rozpoczyna Jakuba Ceporina „*Compendium grammaticae graecae*" (Kraków 1526). Słowniki opracowali Knapski, Jurkowski, Woelcke, Węclewski i in.

Grecki czyli **Wschodni Kościół.** Ob. Grecko-katolicki kościół.

Grecki ogień, wynaleziony r. 668 prz. Chr. przez Kallinika z Heliopolis; masa do tego służąca składała się prawdopodobnie z saletry, siarki, smoły i olejów palnych. Mówią że za pomocą tego ognia wyrzucano z rur śpiżowych kule kamienne. Wynalazek prochu w XIV w. wyprowadził zupełnie z użycia ogień grecki.

Greckie cesarstwo, ob. Byzantyńskie cesarstwo.

Greckie monety i miary. *Monety*, używane w handlu były złote, srebrne, miedziane i żelazne. Piérwotnie metale te odważano bez wybijania, z tego téż powodu wagi greckie miały jednakowe nazwy z monetami; późniéj wybijano je z jednéj tylko strony; w Atenach były opatrzone wizerunkiem Ateny i poświęconéj jéj sowy. Srebro w monetach ateńskich aż do 92 olimpijady było zupełnie czyste, bez żadnych domieszek; attycką stopę monety przyjęły i inne państwa helleńskie. Przy oznaczaniu sum większych rachowano w Atenach jak również i w całéj prawie Helladzie na *talenty* i *miny*, jako wielkości idealne. Najzwyczajniejszą normą oznaczenia wartości wedle wagi był talent. *Talent* attycki zawiérał 60 min=9,000 złp. *mina* 100 drachm=50 złp.; *drachma* 6 obolów=45 gr. pol.; *obolos* 8 chalkûs=7 1/2 gr. pol.; *chalkûs* 7 *lept.* Pieniądze aż do 1/2 obola wybijali Ateńczycy ze srebra; 1/4 obola ze srebra lub miedzi; drobniejsze monety tylko z miedzi. Co się tyczy monet złotych, to stosunek złota do srebra był jak 1 : 10; attycki *hemistatêr* co do wagi równał się drachmie srebra, znaczył więc 10 drachm; *hryzûs* albo *statêr didrachmos* ważył 2 drachmy srebra i znaczył 20 drachm. Większą srebrną monetą (przy rachowaniu na drachmy) był attycki *tetradrachmon* albo attycki *statêr*=6 złp. Przed Solonem pieniądz był cięższy, tak że 100 nowych drachm=72—73 dawniejszym. Talent *eginetyjski* był w stosunku do attyckiego jak 5 : 3 (do złota attyckiego jak 25 : 18); drachma eginetyjska=10 obolom.—*Miary*: a) na oznaczenie *miary długości*, używano części ciała. Stopa (*pûs*) olimpijska=136, 8 linijom paryskim. Dzielono ją znowu na 4 *palaistai* albo 16 *daktyloi*; 1 *spitamê* = 12 daktylom; 6 palaistai albo 24 daktylów albo 1 1/2 stopy=*pêhys*; 6 stóp=1 *oryyia* (sążeń); 10 stóp=1 *plethron*; 600 stóp=1 *stadion*; 40 stadiów=1 mili geogr. Będąca w częstém użyciu perska *parasangê*=30 stadiom=3/4 m. geogr.— b) *miary dla ciał płynnych*; jednością był *metrêtês*=3/4 objętości medimna=33 kwart berl.; *hûs*=1/12 metreta; *xestês*=1/6 hûs; *kotylê*=1/2 xestês; *tetarton*=1/2 kotylê; *oxybafon*=1/2 tetarton; *kyathos*=2/3 oxybafon.—c) *miary dla ciał sypkich*: *medimnos*=15 garncy berl.; *hekteus* = 1/6 medimna; *hemiekton* 1/12 medimna; *hoinix*=1/8 hekteus; *xestes*=1/2 hoinix; *kotylê*=1/2 xestês; *oxybafon*=1/4 kotylê.— Porów. Böckha „*Die Staatshaushaltung der Athener*" (Berlin 1817).

Greckie starożytności. *Epoka I bohaterska.* Głównem i jedyném źródłem do poznania tak publicznego jak i prywatnego życia Greków w tych czasach jest Homer. **A. Życie publiczne.** I° *Instytucyje państwowe.* Najdawniejsze państwa nie kształtowały się na podstawie wzajemnego jakiegoś między jednostkami układu, ale w powolnym i nieświadomym biegu rozwijały się z *familii* i ze związków *rodowych.* Na czele państwa stoi król (*basileus*, *anax*); do niego należy: dowództwo czasu wojny, rozstrzyganie sporów, składanie uroczystych ofiar w imieniu państwa; przewodniczy on nadto w zgromadzeniach publiczn. (*proedria*), posiada osobny kawał urodzajnéj ziemi (*temenos*), otrzymuje w pewnych okolicznościach podarunki (*dôra*), większy ma udział w zdobyczy i przy ucztach; oznaki władzy królewskiéj oprócz berła (*skeptron*) stanowią słudzy publiczni (*kerykes*, *dêmiergoi*), towarzyszący królowi li tylko przy czynnościach urzędowych. Między królem a ludem stoi *szlachta bohaterów* (heroes), z pomiędzy któréj celujący doświadczeniem i męstwem stanowią przyboczną radę króla (*buleforoi*) i wywiérają na dzia-

łania jego znaczny wpływ polityczny. Masa ludu (*dêmos*) w sprawach publicznych nie bierze bezpośredniego udziału, ale zbiéra się na zgromadzenia (*agorai*), aby wysłuchać pewnych postanowień a okrzykiem swym wyrazić przyzwolenie lub nieukontentowanie. Po za zgromadzeniem wydaje lud o sprawach swój sąd (*dêmu femis*), groźny nieraz i dla króla. II. *Sądownictwo.* Spory w sprawach ważnych, mianowicie kryminalnych, rozsądzają mężowie doświadczeni, owi buleforoi, na zgromadzeniu ludu pod przewodnictwem króla i za zgodą ludu. Wydawane w takich razach decyzyje były nadal dla podobnych wypadków normą prawną i starannie zatrzymywane w pamięci stanowiły *zwyczaj prawny.* Na zgromadzeniu sądzono zwykle zabójstwo (karane albo odwetem albo grzywnami) i naruszenie własności (rzadko kiedy karane, zwłaszcza jeżeli było popełnione przez potężniejszego). Dowodem oskarżającym lub uniewinniającym jest zwykle *przysięga.* Krzywoprzysiężcę karzą tylko bogowie podziemni, mianowicie Erinny (ob.). III. *Religija.* Cześć dla istot wyższych istnieje nawet u plemion najdzikszych; pochodzi albo z ubóstwienia zjawisk natury albo też jest wymyśloną przez ludzi przebiegłych dla widoków politycznych. Bogowie pojedynczych rodzin i rodów skutkiem wspólnych przedsięwzięć i większych skupiań politycznych otrzymują cześć coraz powszechniejszą, stają się bóstwami plemion a wreszcie całego narodu. Zewnętrznymi objawami czci religijnéj są: modlitwy i objaty (*euhai*), libacyje (*hoai, spondai*), oczyszczenia (*katharmoi*), ofiary (z roślin i zwierząt) i różne podarki (*thysiai, dôra*); u plemion dzikszych zdarzały się nawet ofiary z ludzi. Miejscami czci bogów poświęconemi są wzgórza i gaje; tu budowano następnie świątynie (*naoi*), w których początkowo znajdowało się tylko wzniesienie dla ofiar (*bômos*), później zaś stawiano także wizerunki bogów. Czynności religijne załatwiał ojciec rodziny a w większych związkach naczelnik związku. Wkrótce jednak ukazują się i właściwi kapłani (*hiereis*), używający wielkiego poszanowania, jako pośrednicy między bogami i ludźmi. Ważną jest także osoba wieszczków (*mantis*), którzy niekoniecznie potrzebują być kapłanami, byle tylko posiadali dar wieszczenia, t. j. objawiania woli bogów. Do celu tego prowadziły: 1° *wróżby* ze znaków niebieskich, grzmotu, głosu i lotu ptaków, z ofiar, snów; 2° *natchnienie* zesłane przez jakie bóstwo (*theomania*); wielką w tym względzie rolę odgrywały (teraz i później) wyrocznie, zwłaszcza dodońska i pityjska —IV. *Wojskowość.* Łatwo zrozumiałą jest rzecza, że przy ówczesnym stanie kultury plemion greckich wojny były nadzwyczaj częste, graniczyły nieraz z prostym rozbojem. Za oręż służyły początkowo kamienie i drewniane pałki; później wyrabiano broń z metalów (spiż czyli miedź, żelazo, a także srebro i złoto). Do napaści używano: maczugi (*koryné*), procy (*sfendoné*), łuku i strzały (*toxon, belos*), pocisku (*akontion*), dzidy (*dory*), miecza (*xifos*); do osłony zaś: hełmu skórzanego lub spiżowego (*korys*), pancerza (*thorax*), nagolenników (*knémis*), tarczy (*aspis, sakos*). Główną siłę stanowiła piechota, zwłaszcza tak zwani *hoplitai*, w pełnéj zbroi; o konnicy mowy być nie może; książęta i bohaterowie używali za to dwukolnych wozów wojennych (*harmata*). Obozy otaczano wałami i rowami, opatrywano je nadto basztami i bramami. Sztuka oblężnicza zostawała w dzieciństwie. Do boju szli wojownicy w ścieśnionych gromadach. Bitwy rozstrzygano często pojedynkami (*monomachia*). Zwyciężony ze wszystkiém, co posiada, staje się własnością zwycięzcy. Zdobycze (*enara*) rozdziela wódz między wojowników. Układom pokojowym towarzyszyły zwykle obrządki religijne. V. *Marynarka.* W najodleglejszych już czasach obznajmieni byli Grecy z żeglugą, posługując się nią jużto w celach wojennych (rozbójniczych), już handlowych. Konstrukcyja okrętu, na którym się mieściło 50—120 ludzi, była bardzo prosta. Oprócz steru używano żagli. Kotwicy nie znano; zastępowały ją liny.—VI. *Przemysł.* Głównemi zajęciami w czasie pokoju były: hodowla bydła, rolnictwo, zwłaszcza uprawa wina i pielęgnowanie drzew owocowych, polowanie i rybołówstwo. Znali także Grecy już w téj epoce budownictwo i obrabianie metalów. *Handel* był tylko zamienny. B. **Życie prywatne.** I° *Małżeństwo.* Jakkolwiek było to zwyczajem, że Grek ówczesny żył z kilku naraz kobiétami w stosunku podobnym do małżeńskiego, jedna z nich tylko wszakże była żoną prawdziwą (*kuridiê alohos*), inne zaś nałożnicami (*pallakides*). Stadła kojarzyły się nie ze wzajemnéj skłonności młodzieńca i dziewczyny, ale z woli rodziców. Małżeństwa zawiérali z sobą najbliżsi krewni, nawet brat z siostrą; nigdy jednak rodzice z dziećmi. Zaślubinom towarzyszyły zazwyczaj uroczystości, kończące się ucztą. W drugie małżeństwo skromna kobiéta nie wchodziła, jakkolwiek nie było to bynajmniéj wzbronioném. Do zajęć niewieścich należało przędzenie, tkactwo, przygotowywanie i utrzymywanie w czystości odzieży. Niewolnice zaś zajmowały się mieleniem, pieczeniem, gotowaniem i noszeniem wody.—II. *Obyczaje i zwyczaje,* całe jednem słowém życie domowe, nosiły na sobie piętno odpowiedniéj temu wiekowi prostoty. Chléb, płody polne, owoce, mléko, mięso zwierząt domowych, ptastwo i ryby stanowiły pokarm Greków; po wodzie najpowszechniejszym napojem było wino. Sól znano. Uczty bywały częste; uświetniano niemi religijne i domowe uroczystości. Odzież mężczyzny składała się ze spodniéj szaty sukiennéj bez rękawów (*hitôn*) i ze zwiérzchniéj (*hlaina*), zwieszonéj przez ramię i sprzączką spiętéj. Na głowę (wyjąwszy tylko wojnę) żadnego nie używano nakrycia. Strój niewieści był ozdobniejszy. Zamiast starodoryckiéj sukni z podwójnym pasem, weszła w modę jońska (lniana, wełniana i t. p.) która, oprócz spodniéj sukni opatrzonéj rękawami, składała się z misternie utkanéj, fałdzistéj szaty paradnéj (*peplos faeinos*), pokrywającéj zarazem i głowę i spiętéj wielu sprzączkami. Mieszkania, mianowicie książąt, bywały przestronne i otoczone zazwyczaj murami. Urządzanie u-

roczystości pogrzebowych uważano za obowiązek święty. Zmarłych palono.—Porów. Terpstra „*Antiquitas homerica*" (Lejda 1831).—W późniejszych czasach, mianowicie od zaprowadzenia formy rządu demokratycznéj, zmieniły się także urządzenia i życie Greków. Ponieważ zaś wszystkie państwa greckie kształtowały się na wzór Aten lub Sparty, przeto podajemy tu obraz życia publicznego i prywatnego Ateńczyków, szczegóły zaś dotyczące Spartan znajdzie czytelnik w artykule Sparta.—*Epoka II. Od zaprowadzenia w Atenach rządów demokratycznych aż do upadku wolności.* A. Życie publiczne. I° Pomiędzy *Ludnością* odróżniono: 1° niewolników (*duloi*), kupowanych na targach lub wziętych do niewoli wojennéj. Bywali oni albo własnością państwa (*duloi dêmosioi*) albo obywateli (*oiketai*), którzy używali ich do wszelkich robót tak w mieście jak na wsi; 2° tak zwanych *metoików* to jest cudzoziemców osiadłych w Atenach jużto dla przyjemności, już dla zarobku. Płacili oni roczną daninę, obowiązani byli do pewnych usług przy uroczystościach publicznych i do służby wojskowéj, a w sprawach sądowych musieli mieć z pomiędzy obywateli patrona; jednakże, mimo że posiadali wolność, w sprawach publicznych żadnego niebrali udziału; tylko zasługi względem państwa uwalniały ich od tych ciężarów; 3° obywateli w ścisłém znaczeniu (*politai*). W najdawniejszych czasach (za mytycznego Erechteusza) dzieliło się obywatelstwo na 4 file (*filai*) t. j. ściśle złączone z sobą masy ludności, rozgraniczone miejscem i oparte na związkach rodowych. Z czasem w każdéj file wytworzyły się trzy stany (*etnê*); arystokratów (*eupatridai*), szlachty ziemskiéj (*geômoroi*) i przemysłowców lub rzemieślników (*demiurgoi*). Z rozwojem zasad demokratycznych zatarły się te różnice stanowe i odróżniano jeno obywateli z urodzenia (*gnêsioi*) i ludzi z nabytem dopiéro prawem obywatelstwa (*dêmopoiêtai*). Klistenes w miejsce dawnych 4 fil ustanowił 10 (ale już nie na podstawie lokalnéj), z których każda dzieliła się na 3 *fratryje*, każda fratryja na rody (*gêne*), każdy ród obejmował 30 osób (*andres*). II. *Rząd.* Po usunięciu ze śmiercią Kodrusa (1068) monarchii, wytworzyła się oligarchija (archontowie), któréj ucisk złagodziła ustawa Solona, oparta na zasadach więcéj demokratycznych. Była ona polityczną podstawą państwa ateńskiego. Solon podzielił obywateli na 4 klasy stosownie do wysokości posiadanego majątku. Wszystkie klasy brały udział w zgromadzeniu ludu (*ekklesia*), do którego należało: prawodawstwo, sprawy zewnętrzne (wojna i pokój), nadzwyczajne sprawy sądowe, finanse, najwyższa administracyja i sprawy religijne, wybór i kontrola urzędników. Zgromadzenia ludu bywały zwyczajne czyli stałe (*kyriai*), które się odbywały co 35 dni, początkowo na wzgórzu Pnyx a później w teatrze Dionysosa, i nadzwyczajne (*synklêtoi*) w miejscach nieoznaczonych, zwoływane w ważnych razach przez prytanów lub strategów. Głosowanie odbywało się albo przez podniesienie rąk albo za pomocą kamyczków lub też fasoli. Zgromadzenie mogło także skazywać obywateli na wygnanie przez tak zwany sąd skorupkowy czyli *ostracyzm* (ob.). Ze zgromadzeniem ludu władzę prawodawczą podzielał jeszcze Senat czyli Rada wielka (*bulê*), złożona początkowo z 400 a późniéj z 500 osób (50 w każdéj file), wybiéranych losem i odpowiedzialnych za sprawowanie swego urzędu. Klistenes podzielił senat na 10 klas po 50 osób. Każda klasa, z kolei wyznaczonéj losem, przez 36 lub 35 dni zawiadywała sprawami publicznemi, przy spólnych stołach przez ten czas kosztem państwa żywiła się i nosiła nazwę prytonii (*prytanis*). Prytanowie ci dzielili się znowu na 5 oddziałów po 10 ludzi, a każdy oddział przez dni 7 przewodniczył w senacie i miał pod swą strażą klucze od zamku i skarbca oraz pieczęć państwa. Posiedzenia senatu mogły się odbywać codziennie. Głównem zadaniem senatu było przygotowywanie wniosków do decyzyi zgromadzenia ludu. Jako władza wykonawcza na czele państwa stało 9 corocznie obiéranych *archontów* (ob. Archont), którzy po upływie urzędowania z czynności swych zdawali sprawę 10 logistom (*logistoi*), oraz areopag (*areiopagos*), jako *rada stanu* lub też *najwyższa rada kontrolująca*; należało do areopagu i sądzenie spraw. Perykles zmniejszył polityczne jego znaczenie. — III. *Sądownictwo.* Sprawy kryminalne rozsądzano w trybunałach; były zaś nimi: 1° *Sąd areopagu* (ob.), który największém cieszył się poważaniem aż do czasów rzymskich; 2° *Sąd efetów*, złożony z 50 członków, wybiéranych z ludu, pod przewodnictwem archonta basileus rozstrzygał sprawy o zabójstwo nieumyślne; rozpadał się na 4 osobne trybunały, biorące nazwę od miejsca, a mianowicie: a) trybunał palladyjski (*dikasterion epi Palladio*) sądził oskarżonych o zabójstwo przypadkowe (np. na igrzyskach); b) tryb. delfiński (*epi Delfinio*) sądził tych, którzy umyślnie popełnili zabójstwo, ale z konieczności; c) tryb. prytański (*epi Prytaneio*) sądził sprawy zabójców nieznanych; d) tryb. freattyjski (*epi Phreattoi*) sądził sprawy o zabójstwo umyślne, dokonane w tym czasie, kiedy ktoś oskarżony o inne zabójstwo nieumyślne, nie otrzymał jeszcze przebaczenia krewnych; ponieważ takiemu przestępcy nie wolno było stąpić na ziemię, sądzono go na statku. W sprawach mniejszéj wagi rozstrzygały sądy cywilne, których było jedenaście i które od czasu wojny peloponeskiéj przeciągały do siebie i sprawy kryminalne. Najważniejszym z nich był sąd przysięgłych *helia* zwany; losem wybierano do niego corocznie 6,000 obywateli, z których mniejsza lub większa liczba (200, 400, 1,000 lub 1,500), stosownie do ważności sprawy, stanowiła kolegijum sądowe; członkowie jego zwali się *heliastami*. Istniały także i sądy polubowne, od wyroku których nie było apelacyi. Zwyczajnemi karami przeciw wolnym obywatelom były: grzywny (*timemata*), infamija (*atimia*) z kilku stopniami, banicyja (*fygê*), więzienie i kajdany (*desmos*), wreszcie kary śmierci przez ścięcie, uduszenie, otrucie, ukamienowanie, strącenie do *baratron* (ob.), zabicie kijami.—IV.

Religija. U Ateńczyków było mnóstwo kapłanów i kapłanek, którzy stanowili z powodu różnych godności zupełną hierarchiję (największéj czci doznawał hierofant eleuzyński), ale nie tworzyli osobnego stanu. Wrodzona Ateńczykom skłonność do publicznych rozrywek i przyjemności była przyczyną, że w Atenach z większą daleko okazałością i przepychem, aniżeli w innych miastach, obchodzono corocznie mnóstwo uroczystości, z których najważniejsze były: *Dyjonizyje* (ob. Bachus), *Panatenea* (ob. Pallas), *Eleuzynije i Tesmoforyje* (ob. Eleuzys i Ceres). Jakkolwiek kult religijny przy wzrastającym dobrobycie stawał się coraz wystawniejszym, to jednakże wolność myślenia i szkoły filozofów, starających się objaśniać i tłumaczyć zasady religijne, doprowadziły do tego, że dawna wiara upadła a cześć zewnętrzna stała się z czasem czczym ceremonijałem.—V. *Wojskowość.* Wedle ustawy Solona tylko trzy piérwsze klasy obywateli winne były odbywać służbę wojskową; późniéj jednak nałożono ten obowiązek i na czwartą. W ważnych razach powoływano do broni niewolników i metoików. Każdy Ateńczyk od 18 r. życia obowiązany był do służby wojskowéj. W ciągu dwu piérwszych lat służył tylko w obrębie Attyki, późniéj zaś aż do 40 r. wszędzie. W następnych czasach istniały i wojska najemne. Główną siłę wojska lądowego stanowiła *piechota*, która się składała: z ciężko-uzbrojonych (*hoplitai*), peltastów (*peltastai*) i lekko-uzbrojonych (*psyloi*). *Jazda* była nieliczna; największa siła wynosiła w świetnych czasach 1,200 ludzi. Od czasów Klistenesa obiérał lud 10 wodzów (*strategoi*), którzy stanowili radę wojenną i z których codzień inny kolejno naczelne miał dowództwo. Podwładnymi strategów było 10 niższych dowódców (*taksiarhoi*). Jazdą dowodzili dwaj hipporetowie (*hipporetoi*) i 10 im podwładnych fylarchów (*fylarchoi*). Wpływ archonta *polemarcha* na prowadzenie wojny z czasem zmniejszał się coraz bardziéj. Najzwyczajniejszym szykiem bojowym oprócz *falangi* (ob.) był szyk klinowy (*embolon*) a także klinowo-wklęsły (*koilembolon*). Sztuka oblężnicza udoskonaliła się nieco w epoce wojny peloponeskiéj. Walecznych wojowników wynagradzano zbroją, zaszczytnymi wieńcami, wyższymi stopniami i t. d.; poległych czczono mowami a ich dzieci wychowywano kosztem publicznym; tchorzów karano infamiją.—IV. *Marynarka* ateńska w najświetniejszych czasach składała się z 300 okrętów. Okręty wojenne (*nées makrai*) trzy-pokładowe (*triéreis*) dzieliły się na linijowe, właściwie szybkie (*tacheiai*), z załogą 200 ludzi i przewozowe (*stratiotides, hoplitagogoi*). *Stolarchos* dowodził całą flotą, *nauarchos* lub *trierarchos* pojedynczym statkiem. Na nieprzyjaciela uderzano szykiem klinowym, albo linijowym, jeden okręt za drugim. Przełamanie i oskrzydlenie linij nieprzyjacielskich stanowiło główne manewry.—VII. *Finanse.* Skarb państwa zasilał się już to dochodami, jakie przynosiła wypuszczona w dzierżawę każda własność narodowa, jak pola, lasy, kopalnie i t. d., już téż podatkami obywateli ateńskich i sprzymierzeńców. Sprzymierzeńcy oprócz daniny (za Peryklesa 600, późniéj 1200—1300 talentów) opłacali cła. Dochody od mieszkańców Attyki składały się z corocznych opłat od wyzwoleńców i metoików, z podatku od niewolników, cła przywozowego i wywozowego, opłat targowych i sądowych oraz z kar pieniężnych. Wszystkie dochody (oprócz danin od sprzymierzeńców) puszczano w dzierżawę osobom pojedynczym lub całym towarzystwom. Dla finansów ateńskich ważne były jeszcze tak zwane *leiturgiai*, t. j. powinności honorowe, polegające na tém, że zamożniejsi obywatele brali na siebie wykonywanie pewnych obowiązków publicznych, ponosząc przytém ogromne niekiedy koszta. Rubrykę wydatków stanowiły nakłady wojenne, opłacanie senatorów, sędziów, mówców, członków zgromadzenia ludu, niższych urzędników, koszta na uroczystości publiczne, zapomogi dla biédnych, ułomnych, dla dzieci poległych wojowników, wreszcie nagrody publiczne. Zwierzchnią władzą nad finansami miało zgromadzenie ludu; administracyja i ogólny nadzór należał do senatu, którego podwładnymi urzędnikami byli poborcy, podskarbiowie i kontrolerowie.—B. **Życie prywatne.** I° *Przemysł.* Obywatele zamożniejsi, żywieni przez niewolników, całe prawie życie poświęcali sprawom publicznym. Niektórzy jednak dozorowali swych robotników lub téż sami zajmowali się pewnemi pracami, zwłaszcza w zakresie rolnictwa i górnictwa. Rzemiosłami (obrabianie metali i wyprawa skór były udoskonalone) zajmowali się biédniejsi tylko; bogatsi posiadali fabryki obsługiwane przez niewolników. *Handel* był bardzo ożywiony i korzystny. — II. *Monety i miary.* ob. *Greckie monety i miary.*—III. *Wychowanie* ob. *Greckie wychowanie.* IV. *Obyczaje i zwyczaje.* Skutkiem ogólnéj zamożności i napływających bogactw prostota dawnych Greków ustąpiła miejsca życiu wykwintnemu i pełnemu rozkoszy. Uczty bywały wspaniałe i wystawne; potrawy wyszukane, wina najprzedniejszych gatunków. Żarty *parazytów*, muzyka, śpiéw i taniec rozweselały gości niezmiernie ożywionych, zwłaszcza przy wetach. Przybory stołowe drogocenne. Sale jadalne perfumowane i wykadzane wonnościami. Starojońska powłóczysta, fałdzista, zwykle lniana, zwierzchnia odzież Ateńczyków oraz zdobny strój głowy odróżniały ich od reszty Greków. Późniéj wchodził w użycie krótszy i lżejszy ubiór Doryjczyków. Pokrycie nóg składało się z prostéj podeszwy, przymocowanéj do stopy rzemieniami. Od wojny peloponeskiéj poczęła się rozpowszechniać żądza *mody.* Niewiasty ateńskie nosiły również suknie długie, do kostek sięgające, powłóczyste, lniane lub wełniane, ściągnięte na biodrach pasem. W czasach późniejszych używały bielidła i różu. Na ulicach i placach pokazywały się rzadko, wyjąwszy tylko uroczystości publiczne. Dom jest jedyną widownią działalności niewiast ateńskich. Słynęły ze skromności. Małżeństwo wtedy dopiéro nabiérało ważności, kiedy się odbyło za przyzwoleniem opiekuna panny, którą rzadko o jéj wolę pytano. Upowszechniająca się późniéj miłość

do *heter* (ob.)wiele przynosiła uszczerbku stosunkom domowym.—Gmachy publiczne były wielkie i wspaniałe, domy zaś osób prywatnych proste i szczupłe, zwykle jednopiętrowe. Uroczyste grzebanie zmarłych uważało się za święty obowiązek krewnych, mianowicie synów. Zwłoki zazwyczaj palono a popioły do urn zebrane chowano w ceramice. Nie być pochowanym w ziemi ojczystéj, poczytywano za największe nieszczęście.—Porów. Hermanna „*Lehrbuch der griech. Antiquitäten*“ (3 t., Heidelb. 1841); Wachsmutha „*Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkt des Staats*“ (2 t., 2 ed., 1844); Schömanna „*Griech. Alterthümer*“ (2 ed., 2 t., Berlin 1861), najlepszy podręcznik w tym rodzaju.

Greckie wina, niegdyś sławne na całym świecie, utraciły w nowszych czasach wiele z dawnéj swojéj wziętości i dla tego też produkcyja ich znacznie się umniejszyła. Najsławniejsze wina greckie są: Małmazyja (Malvasier) z Kanei na wyspie Kandyi; wino komandorskie z Cypru, najprzód czérwone, później brunatne; białe cypryjskie muszkatowe; białe *Vino santo*, z wyspy Santorin; wina likierowe z Helikonu; prawdziwa małmazyja z Misitra i Malvasia; wina z wysp Scopolo, Niconi, Andros, Korfu, Cefalonii, Theaki, Zante, Cerrigo, Scio i Tenedos.

Greckie wychowanie, według 2 szczepów rozpada się na spartańsko-doryckie i ateńskie. Piérwsze zwrócone szczególniéj do wykształcenia ciała w gimnazyjach (ob.) i praktycznego, tak zwanego zdrowego rozumu, naukę umysłu ograniczało do muzyki (ob. grec. muz.). Orchestyka (ob.) czyli tańce, przy czém często obie płci łączyły się, gimnastyka, od czasu do czasu były przedmiotem publicznych popisów dorocznych lub peryjodycznych, w czasie uroczystości Karnejów. Wychowanie było powszechne, bo każdy starszy człowiek był nauczycielem praktycznym dla młodszych. Plagi służyły za środek pedagogiczny kary i wprawy w męską wytrwałość (por. smaganie do śmierci w świątyni Dyjany). Kradzież kształciła spryt i podstęp. Miłość między chłopcami zastępowała miejsce uczuć rodzinnych, które niemogły rozwinąć się przez odjęcie dzieci od 7 lat rodzicom i chowanie publiczne spólne. Kobiéty również były w ten sposób edukowane, w skutek tego co utracały na czułości, zyskiwały na poszanowaniu w takiém militarném państwie, jak była Sparta, w którém ogół brał górę nad jednostką zawsze i wszędzie. Przeciwnie w Atenach, gdzie zakwitł indywidualizm. Kiedy w Sparcie od wojen perskich nastały mamki, w Atenach były od początku, zwykle Spartanki, z urodzenia niewolnice, od przyjęcia do obowiązku na równi z resztą rodziny traktowane. Nauka i wychowanie były prywatne, lub zajęciem prywatnych nauczycieli (co innego pedagog ob.), którzy uczyli gimnastyki (*pajdotrybos*), muzyki (*cytarysta*), nauk (*gramatysta*). Do 18 lat ostro przez rodziców i pedagogów trzymane dzieci, w tym wieku były *efebami*, służyły na pograniczu i mieście, mogły jeść drób i ryby. Z 20 rokiem zapisywani byli do fratryj, składali przysięgę obywatelską na Akropolu w świątyni Ateny Aglauros. Dziewczęta były chowane oddzielnie od chłopców, różniły się strojem długim, żyły w gineceum. Od czasów Aleksandra W. nauki usystematyzowano w encyklopedyczny kurs 7 umiejętności: *gramatyka*, *retoryka*, *filozofija* albo *dyjalektyka*, *arytmetyka*, *muzyka*, *geometryja*, *astronomija*.—Homer, Pythagoras i Sokrates są głównymi praktycznemi, a Plato i Arystoteles teoretycznymi pedagogami Grecyi. O tych ostatnich patrz Pedagogika, o tamtych pod wyrazami: Homer, Pythagorejska szkoła, ironija i majentyka sokratesowa.

Grecko-Bołgarski kościół, ob. Greko-Bołgarski Kościół.

Grecko-Dyzunicki kościół i Grecko-Heleński kościół, ob. Grecko-Katolicki Kościół.

Grecko-katolicki Kościół, zwany także *Kościołem Wschodnim*, dla odróżnienia od Zachodniego czyli Rzymsko-katolickiego, a niekiedy też dla odróżnienia od Grecko-Unickiego i *Kościołem Grecko-Dyzunickim* lub tylko *Dyzunickim*; sam zaś zowie się i *Prawowiernym Apostolskim*.—Gdy już i w południowo-zachodniéj Europie rozpowszechnił się chrześcijanizm, zaczęły się rozliczne spory pomiędzy teologami wschodnimi a zachodnimi; rozpadnięcie się zaś państwa Rzymskiego na Wschodnie i Zachodnie, dało początek i politycznéj do tych sporów przyczynie. Spekulatywny kierunek teologów greckich, skłonniejszym był do badania teozoficznych prawd o Bogu i bóstwie Chrystusa P., przeciwnie zaś łacińscy obrali sobie byli za cel badania sakramenta i naukę o grzeszności człowieka, jego wolnéj woli i t. d. Oprócz tego piérwsi pod względem dogmatycznym zaprzeczali twierdzeniu, że Duch ś. pochodzi *i od syna* (filioque). Wszystko to jednak mniejsze miało znaczenie w obec sporu o supremacyję, wszczętego pomiędzy patryjarchami wschodniemi a zachodnim (papieżem rzymskim). Na kwestyję tę i sami cesarze byzantyjscy nie byli obojętni. Wszystkie usiłowania, aby utrzymać zjednoczenie a mianowicie: cesarza Leona (482), który wydał był tak zwany *henotikon* (ob.), nie osiągnęły celu. Papież Feliks III rzucił klątwę (484) na patryjarchę konstantynopolskiego i aleksandryjskiego. Związek między Wschodem a Zachodem został zerwany, Wprawdzie znowu zawiązane zostało pewne zjednoczenie (519), ale i to zerwane zostało przez klątwy rzymskie (733), a zwłaszcza 862 r. na Focyjusza (ob.), rzuconą przez papieża Mikołaja I, wyklętego nawzajem przez sobór konstantynopolski. Wzajemne takie kacerzowanie się a mianowicie zarzuty, czynione kościołowi Zachodniemu, że odstępuje od piérwotnych zasad co do pochodzenia Ducha ś., co do postów w sobotę, zakazu żenienia się księżom, używania do Wieczerzy P. chleba niekwaszonego i t. p. oraz wzrost władzy patryjarchów wshodnich, w skutek przyjęcia chrześcijanizmu przez Bołgarów, sprawiły nareszcie, że za patryjarchy Michała (ob. Cerularius) a papieża Leona IX, nastąpił stanowczy rozdział kościoła (1050—54). Wszelkie następne usiłowania w celu zjednoczenia się, nie osiągały skutku, głó-

wnie pod wpływem samego ludu i niższego duchowieństwa na Wschodzie. Nienawiść narodów wschodnich do hierarchii zachodniéj, wzrosła jeszcze bardziéj po zdobyciu Konstantynopola przez Krzyżowców (1204) z powodu, że legaci papiescy zbyt energicznie usiłowali w Konstantynopolu przeprowadzić tak pożądaną dla siebie ową *uniję kościelną*. Po upadku cesarstwa byzantyjskiego (1453) skończył się wszelki wpływ kuryi rzymskiéj na wyznawców kościoła G.-k., z wyjątkiem zamieszkałych we Włoszech, Węgrzech i t. d., którzy przystąpili do téj unii (ob. Grecko-Unicki kościół).— Kościół G.-k. aż do VII w. rozciągał się we wschodniéj Illiryi, w Helladzie i Morei z Archipelagiem, Małéj Azyi, Syryi i Palestynie, Arabii, Egipcie oraz w różnych miejscowościach Mezopotamii i Persyi. Przez wystąpienie atoli na widownię świata mahometanizmu podupadł w Azyi a szczególniéj w Afryce; zyskał zaś wyznawców na północy, mianowicie na Rusi (988) i daléj na północo-wschodzie, w skutek czego następnie do cztérech patryjarchatów: konstantynopolskiego, aleksandryjskiego, antyjocheńskiego i jerozolimskiego, przybył moskiewski, ustanowiony 1589 r. Obecnie jednak, tak pod względem terytoryjalnym, jak i liczebnym o wiele jest mniejszym, z powodu wytworzenia się samoistnych kościołów narodowych: w cesarstwie rossyjskiém (1721), królestwie greckiém (1833) a od r. 1872 i w Bułgaryi. —Despotyzm rządu tureckiego szkodliwie wpłynął na kulturę tego kościoła, mianowicie przez podciągnięcie patryjarchów pod swą absolutną władzę, przez co ciż stali się urzędnikami sułtana: on ich zatwiérdza i usuwać może, w zamian zaś za to mają oni nieograniczoną władzę nad wszystkimi swymi współwyznawcami. Patryjarchat konstantynopolski liczy 80 metropolitów; antyjocheński 13, jerozolimski 8 a aleksandryjski tylko jednego biskupa libijskiego.— Podstawą nauki tego kościoła jest Pismo ś. i podanie ustne, podług orzeczenia piérwszych siedmiu soborów powszechnych (ekumenicznych), t. j. Nicejskiego (325), Konstantynopolskiego (381), Efeskiego (431), Chalcedońskiego (451) i Konstantynopolskich z roku 553 i 680 oraz Nicejskiego z r. 786. Podobnież tak co do saméj nauki, jak i zarządu kościelnego i obrzędów, trzyma się ściśle ustaw tylko tych siedmiu soborów. Z tego powodu jest on zupełnie ustalony i żadnego dalszego rozwoju dogmatycznego nie przyjmuje. Księgami symbolicznemi, powstałemi po r. 1054 są: „*Wyznanie wiary patryjarchy Genadyjusza*“, podane sułtanowi Mahometowi II, i „*Wyznanie wiary Piotra Mogiły, metropolity kijowskiego*“, przyjęte 1643 r. przez wszystkich 4 patryjarchów greckich a przez sobór jerozolimski z r. 1672 ogłoszone za prawowierną treść nauki kościoła. Różni się od kościoła Rzymsko-kat. tém, iż naucza: że Duch ś. pochodzi tylko od Boga Ojca; że księgi apokryficzne nie stawia na równi z innemi; że nie uznaje żadnego następcy Chrystusa P. ani żadnéj nieomylnéj głowy kościoła a tylko widzialny i nieomylny kościół (sobór). Nadto rozdziela sakramenta na wyższe (chrzest, wieczerza P. i pokuta) i niższe (inne cztery). Chrzest spełnia przez trzykrotne zanurzenie i łączy z nim pomazanie krzyzmem (bierzmowanie), które ma prawo udzielać każdy ksiądz a nie tylko biskup, do którego wyłącznie należy wyświęcanie kapłanów. Przy wieczerzy P. używa chleba kwaszonego i wina z wodą a prawo jéj pożywania pod obiema postaciami mają i wszyscy świeccy. Księża wszystkich stopni aż do biskupa, obowiązani żenić się (z dziewicami), ale tylko raz jeden; świeccy zaś tylko do trzeciego razu. Nie uznaje czyśca w znaczeniu kościoła Rzymsko-kat. Msza może być odprawioną tylko raz na dobę; ku uczczeniu świętych dopuszcza tylko obrazy malowane; odrzuca odpusty dla żyjących. W kościołach niéma siedzeń; muzyka zakazana, ale za to śpiéw choralny w wielkiém poważaniu. Kazanie ma pośledne znaczenie. Językiem liturgicznym może być każda mowa. Duchowieństwo dzieli się na świeckie i klasztorne; z tego drugiego wybiérani są biskupi, z przyczyny obowiązkowego dla nich celibatu. Między biskupem a metropolitą niéma różnicy; z patryjarchów, obecnie uważany bywa konstantynopolski niejako za prymasa, stąd téż w ostatnich czasach zaczyna on rozszerzać swą władzę i widocznie dąży do objęcia jednowładztwa nad całym kościołem a zapewne i w tym celu w roku zeszłym do tytułu *patryjarcha* przyjął dodatek *papa* (papież). Stolica każdego innego patryjarchy jest miejscem zbiérania się miejscowych soborów, których decyzyje zatwierdza sobór powszechny, odbywany zwykle w Konstantynopolu. Liczba wyznawców tego kościoła wynosi około 20 milijonów. —Z utworzeniem się królestwa greckiego (helleńskiego), powstał w tym kraju samoistny kościół krajowy. Główną przyczyną tego była zawisłość patryjarchy konstantynopolskiego od rządu tureckiego. Samoistność kościoła w królestwie greckiém ogłoszoną została 23 Lipca 1833 r. na synodzie w Naupli, który wyrzekł był, że *Kościół Apostolski* w tym kraju, niéma innéj głowy nad Jezusa Chrystusa a za zwierzchnika zarządu kościelnego uznaje tylko króla; sprawy zaś kościelne załatwiane być mają przez stały synod, złożony z biskupa przewodniczącego i 4 innych, wybranych przez wszystkich innych a potwierdzonych przez monarchę. Synod ten między innemi wprowadzonemi zmianami, zmniejszył także i liczbę klasztorów: męskich z 400 do 82 a żeńskich zostawił tylko trzy; otrzymane zaś stąd fundusze obrócone zostały na potrzeby kościelne i utrzymanie szkół. Gdy i patryjarcha konstantynopolski uznał niezależność *Kościoła Nowogreckiego* własną bulą (*tomos*), zastrzegłszy tylko, aby ten kościół urządził się podług zasad siedmiu piérwszych soborów powszechnych, wywołało to spory pomiędzy tak zwanymi *Tomistami* a *Antitomistami*, z których piérwsi domagali się zupełnéj niezawisłości stanu księżego od ustaw krajowych. Biskupów mianuje król z dwu kandydatów, przedstawionych sobie przez synod.—Ludność tego kościoła stanowią, z małym wyjątkiem, wszyscy mieszkańcy królestwa greckiego. Czyt. Schmitta „*Geschichte der neugriech u. russ. Kirche*“ (1840)

Grecko-Rossyjski (Ruski) Kościół. Ob. Prawosławny kościół.

Grecko-Unicki Kościół. Starania papieży rzymskich względem zjednoczenia swego kościoła z kościołem Grecko-kat., mianowicie w r. 1098, 1110—12, 1168, 1204 i nast., oraz 1334—39, 1342—58 i nast. odnosiły tylko częściowy skutek; najpomyślniéj jednak powiodła się zamierzona od dawna *unija* dopiéro na soborze Florenckim 1439 r., mianowicie we Włoszech, gdzie osiedleni Grecy mieli pewną liczbę swych kościołów, oraz w Węgrzech, Rumunii, Rusi i t. d. Ugoda ta nastąpiła pod warunkiem, że księża mogą się żenić przed otrzymaniem święcenia kapłańskiego, ale tylko raz jeden; że wieczerza P. udzielaną będzie pod dwiema postaciami a językiem liturgicznym będzie narodowy (nie łaciński), t. j. grecki lub słowiański (w prowincyjach polskich starosłowiański cz. cerkiewny); że obowiązującym będzie kalendarz julijański (nie gregoryjański czyli nowy), oraz że Unici przyjmują w dogmacie o pochodzeniu Ducha ś. dodatek i *od syna* (filioque), naukę o czyścu i o skuteczności modłów za umarłych i t. p., nakoniec, że uznają za jedyną głowę kościoła papieża rzymskiego. Unija ta w państwie polskiém zawartą została dopiéro w Brześciu Litewskim 1596 r. a następnie 1720 r. w Zamościu.—Tym sposobem utworzył się oddzielny kościół G.-U. zwany także *Kościołem katolickim obrządku greckiego* (ritus graeci), dla odróżnienia od Kościoła Rzymsko-kat. czyli obrządku łacińskiego (ritus latini), oraz przez skrócenie tylko *Kościołem Unickim*, co jest niewłaściwe, gdyż unickiemi są i inne. (Ob. Ormijańsko-Unicki i Chaldejsko-Unicki). — Ludność tego kościoła wynosi około 4 milijonów.

Grécourt (Jan Chrzciciel Józef, Villaret de), jeden z najswawolniejszych poetów francuskich, ur. 1683 w Tours, † 1743; zwolennik roskoszy zmysłowych, porzucił stan duchowny i swemi powieściami, epigramatami, listami i piosnkami („*Oeuvres*", 2 t., Paryż 1747, późniejsza ed. 8 t., Luksemb. 1802) zjednał sobie poklask i względy wyższego ówczesnego towarzystwa. G. posiadał rzeczywiste zdolności poetyckie ale utwory jego, ze względu na treść, stanowić mogą przyjemną lekturę chyba tylko dla rozpustników. Napisał on także poemat przeciw jezuitom p. t. „*Philotanus*". Posiadał także niepospolity talent jako prelegent i deklamator.

Grecyja. *Geografija starożytna.* Grecyja (*Hellas, Graecia*), tworzyła półwysep na południe Macedonii i Illiryi położony, od zachodu morzem Jońskiém, od wschodu morzem Egejskiém oblany. Początkowo półwysep ten żadnéj ogólnéj nazwy nie posiadał i dopiéro za czasów wojen perskich nazwa *Hellas* zjawiła się, na oznaczenie Tessalii i krajów na południe Tessalii leżących, łącznie z Peloponezem. Nazwa ta za czasów Filipa Macedońskiego rozciągnęła się i na Macedoniję, południową Illiryję oraz wyspy morza Egejskiego, których mieszkańcy mówili po grecku. Rzymianie pod Grecyją rozumieli cały kraj zamieszkały przez Hellenów. Półwysep grecki, mający z północy ku południowi długości 50—60 mil, z szerokością zmienną od kilku do trzydziestu kilku mil, przedstawia nadzwyczajne rozwinięcie linii brzegowéj, która w części południowéj Peloponezu dochodzi do najwyższych rozmiarów (3 mile kw. na 1 milę brzegu). Rozwinięcie to było skutkiem wielu odnóg i zatok, które często głęboko wrzynały się w ląd i tworzyły wielką liczbę wyborowych portów i przystani. Najznaczniejsze z tych odnóg nazywały się: Ambracyjska, Koryncka, Messeńska, Lakońska, Argolidzka, Sarońska, Malijska, Pagazejska i Termejska. *Góry.* Cała G. jest bardzo górzystą. Główne pasmo stanowił Pindus, tworzący liniję graniczną wód morza Egejskiego i Jońskiego. Od niego szły na północy góry Ceraunijskie ku zachodowi i Kambuńskie ku wschodowi; te się kończyły na wschodzie Olimpem (9,160 st. wys.). Tessaliję przerzynał również Pindus i wysyłał na wschód pasmo Otrys, a na południo-wschód Oetę i Parnas. Peloponez, również bardzo górzysty, tém się różnił od Grecyi północnéj, że nie przerzynało go pasmo główne, lecz że ze środka wyniesionego płaskowzgórza kilka rozbiegało się pasm, z których Tajgetes i góry Achejskie dochodziły do 7,000 stóp wysokości. Góry greckie złożone są z wapienia, w skały ostro przycięte zakrzepłego, pełne są szczelin, rozpadlin, jam, parowów i wąwozów i zdaje się, że, wraz ze swą podstawą, wynikły w skutek nagłego wstrząśnienia i wyniesienia się dna morskiego.—*Rzeki.* Z przyczyny niewielkiéj szerokości Grecyi, rzeki nie mogły rozwinąć się należycie. Dlatego wszystkie one są krótkie, a nawet największe z nich były żeglowne tylko dla mniejszych statków. Do najważniejszych należały: Achelous, Peneus, Cefizus, Eurotas, Alfeus i inne. *Klimat* w ogóle był stosunkowo do położenia geograficznego za zimny i zmienny. Tak w Marcu w różnych częściach Peloponezu były różne pory roku: zima w Arkadyi, wiosna w Lakonice, a lato w Messenii. Zato klimat ten był suchy i zdrowy i słusznie przez Greków mógł być wielbionym. Jasność i przejrzystość atmosfery i ciemny, niezachmurzony lazur nieba wpływały wielce na pogodę i spokojność umysłu mieszkańców. *Płody.* G., jako kraj górzysty, w ogóle więcéj nadawała się do chowu bydła, uprawy wina i oliwy, aniżeli do rolnictwa. Tylko Tessalija i wyspy stanowiły w tym względzie wyjątek. Zwierzęta swojskie były właściwe strefie umiarkowanéj, zwierzęta drapieżne znajdowały się tylko w czasach najdawniejszych; szarańcza była jedną z największych plag dla rolników. Z minerałów znajdowano obficie żelazo, miedź i marmur, oraz w niewielkiéj ilości kruszce szlachetne jak np. srebro w Laurion.—*Ludność.* G. zaludniona była początkowo przez oddzielne dwie narodowości Pelazgów i Hellenów. Ci tworzyli tyle państw ile było znaczniejszych miast w kraju. *Podział.* Zwyczajnie dzielą G. na ląd stały i wyspy. Ląd stały zaś bywa dzielony na 1) G. *północną*, która obejmowała Tessaliję i Epir; 2) G. *środkową*, albo Helladę w ściślejszém zna-

czeniu tego słowa, a ta składała się z Akarnanii, Etolii, Lokrydy zachodniéj, Dorydy, Focydy, Lokrydy wschodniéj, Beocyi, Attyki, Megarydy; 3) G. *południową* lub Peloponez, który obejmował: Arkadyję, Achaję, Elidę, Messeniję, Lakoniję, Argolidę, Koryntyję i Sycyjoniję. Z wysp greckich najważniejsze były: 1) na morzu Jońskiém: Korcyra, Leukas, Cefalonija, Zakyntos, Itaka. 2) na morzu Egejskiém: Egina, Salamina, Eubea, Lemnos, Imbros, Samotrace, Lesbos, Chios, Rodos, Hos, oraz grupa Cyklad i wyspy Kreta i Cypr. Cała ta przestrzeń ziemi mogła obejmować około 2,200 mil, z których 1,400 przypadało na ląd stały. Por. Monnerta „*Geographie der Griechen und Römer*“ (10 t., Norymb. 1799—1825); Ukerta „*Geographie der Griechen und Römer*“ (3 t., Weimar 1816—32); Kruse'go „*Hellos*“ (3 t., Lipsk 1825—27); Hoffmanna „*Griechenland und die Griechen*“ (Lipsk 1841); Bofriba „*Griechenland in altgeogr. Beziehung*“ (Lip. 1842); Bursiana „*Geographie von Griechenland*“ (Lipsk 1862 i sq.).

Geografija nowożytna. Grecyja, królestwo w południowo wschodniéj Europie, tworzy półwysep wyżéj opisany co do geografii starożytnéj i graniczący na północ z Turcyją, z innych stron oblany wodą, a mianowicie z zachodu morzem Jońskiém, z południa Śródziemném, a ze wschodu Egejskiém. Składa się ona z lądu stałego i wysp. Z ogólnéj powiérzchni 948 mil przypada na ląd stały 850 mil, reszta zaś odchodzi na wyspy. Granica wodna wynosi 206, lądowa 40 mil długości. Ląd stały składa się z dwu części: Grecyi północnéj (Liwadyi, dawnéj Hellady), która ma 446 mil kw. i Grecyi południowéj (Morei albo Peloponezu), liczącéj 404 mil kw. Do wysp greckich należą: Eubea (Negropont), część wysp Sporadzkich (Skopelo, Sklidromi, Palagnizi, Skyro, Andro, Tino, Noxia i t. d.), część Cyklad i od 1864 r. wyspy Jońskie. *Góry.* G., jak już podano wyżéj, jest krajem bardzo górzystym. Część tych gór zachowała dawne swoje nazwy, jak Pindus, Oeta, Termopile i t. d.; część zaś znaną jest pod innem nazwaniem jak Liakura (Parnas), Mendeli (Pentelikos), Zagora (Helikon). Góry greckie dochodzą, a nawet przenoszą 8,000 stóp wysokości, przez co przyczyniają się znacznie do oziębienia klimatu. Wyspy są również górzyste, jak np. Eubea, gdzie góra ś. Elijasza wynosi 4,230 st., na Cefalonii góra Czarna przenosi 5,000 stop. Na wielu wyspach są ślady wulkanicznego pochodzenia. *Rzeki*, jak już wyżéj przytoczono, nie mogły się rozwinąć i dla tego wielkiego znaczenia dla kraju nie mają, obecnie nawet są one uboższe w wodę z przyczyny wytrzebienia lasów. Niektóre z nich znane są pod tąż nazwą jak i w starożytności, jak Cefizus, Ilissus, inne obok danych otrzymały nowe nazwy jak Basilipotamos albo Eurotas, Rufija albo Alfeus, Gastuni albo Peneus, Aspropotamos albo Alhelon i t. d. Z jezior większe jest Topolias albo Kopais; inne jeziora są małe i bagniste, należą do nich Brachori w Etolii, Ozeros w Akarnanii, Fonija i Stymfalos w Morei. *Klimat* tak jak i w starożytności jest w ogóle przyjemny i zdrowy, z wyjątkiem okolic leżących nad brzegami jeziora Kopais i niektórych miejscowości nadmorskich, gdzie tworzące się z bagien wyziewy zarażają powietrze i bywają powodem, szczególniéj w lecie, wielu chorób. Temperatura nie jest zbyt wysoką (średnio wynosi rocznie + 15° R.), gdyż nawet w dolinach upał miarkowany jest przez wpływ wiatrów morskich. *Produkta.* Dzisiejsza G. ma wiele domowego bydła, a szczególniéj cienkowełnistych owiec, pięknych kóz, wytrwałych i silnych koni, rogacizny i nierogacizny. Ze zwierząt dzikich zasługują na uwagę: wilki, lisy, dzikie koty, jelenie, dziki, zające; sępy, orły, bażanty i t. d. Kiedyś obfita i sławiona z piękności ziemia grecka, w nowych czasach przez wojny, pożary lasów i inne klęski tak opustoszała, że przy powstania nowego królestwa w 1832, wielka część gruntu była podobną do dzikiéj pustyni. Lasy zostały przerzedzone do tego stopnia, iż przestrzeń okryta niemi nie przenosi 40 mil kw. Rolnictwo bardzo zaniedbane, zajmuje około 170 mil kw. Najważniejsze jego płody, które zresztą niewystarczają na potrzebę krajową, są: pszenica, mais, żyto, jęczmień, niekiedy ryż, soczewica, jarzyny i t. d. Ważną także jest uprawa wina i oliwy. Z innych roślin spotykają się drzewa owocowe, jak: grusze, jabłonie, drzewa cytrynowe, pomarańczowe, figowe, leszczyna i inne; leśne, jak: dęby, jesiony, klony, jawory, buki, lipy, olsze, wiązy, jodły, cyprysy i t. d. Z minerałów są w znacznéj ilości marmur, ołów, miedź, kamienie młyńskie, pianka morska, glina porcelanowa, ałun, siarka i inne, które w ogóle jednak w niewielkiéj ilości są dobywane. *Ludność* składa się prawie wyłącznie z Greków (Nowo-greków, potomków starych Greków, pomieszanych ze Słowianami, którzy tu w średnich wiekach stanowili silny, a może i przeważający żywioł), Albańczyków i wielu cudzoziemców. Według spisu z r. 1870, okazało się w G. 1,457,894 m., wypada więc na milę kwadratową 1,538 m., co przedstawia bardzo słabe zaludnienie. Przyrost ludności nieznaczny, gdyż w r. 1861 było 1,325,479, przewyska więc przez lat 9 wydała ledwie 132,415 m. Charakter téj ludności nie przedstawia się w bardzo pociągających kolorach. Panowanie Turków wywarło tu wpływ w bardzo demoralizujący. Lenistwo, okrucieństwo, wiarołomstwo, chciwość, zabobon są tu najpowszedniejszemi zjawiskami. Za to pod względem fizycznéj budowy ciała Grecy wyróżniają się korzystnie, są silni i kształtnie zbudowani. Szczególniéj Greczynki mają rysy piękne (chociaż bardzo szybko przekwitające); są przytém dowcipne, wesołe i zdolne. Sposób życia Greków jest dość prosty; mieszkają w domach prawie zawsze parterowych, przed czasem wyswobodzenia pozbawionych pieców, a nierzadko i obecnie nie mających kominów; sypiają na materacach, rozciągniętych na ziemi, lub na sofach, które z rano uprzątają. Jadają najczęściéj dwa razy dziennie, siedząc przy stole po turecku, a po jedzeniu zapijają kawę i palą tytuń, które to dwie rzeczy lubią nadewszystko. Kobiéty żyją osamotnione, prawie jak Turczynki i

unikają obecności mężczyzn, szczególniéj cudzoziemców. Zresztą wyższe warstwy społeczeństwa zarzuciły strój i obyczaj narodowy, a przyjęły ogólno europejski. *Religija.* Prawie cała ludność należy do kościoła greckiego, tak że z ogólnéj liczby mieszkańców 1,441,810 należy do tego wyznania, 12,535 wyznaje inne religije chrześcijańskie a 3,489 jest niechrześcijan. *Przemysł* nie rozwinięty, do podźwignięcia go braknie inteligencyi, wytrwałości i kapitałów. Najbardziéj kwitnące gałęzie jego są przygotowanie jedwabiu i wyroby z takowego, oraz haftowanie złotem i srebrem; daléj w nienajgorszym stanie zostaje płócienictwo i budowanie okrętów. Handel lądowy, z przyczyny złych komunikacyj, nic nie znaczący. Dość powiedzieć ze Grecyja posiada dopiéro jednę drogę żelazną z Aten do Pireus. W 1872 r. zaczęto budowę kolei między Pireus i Lamią. Handel morski przeciwnie jest dość ożywiony, bo Grecy żeglugę lubią i są w niéj bardzo wydoskonaleni. Marynarka kupiecka liczyła w 1821 r. ledwie 449 statków, w 1868 r. taż marynarka 5,422, mających 31,299 ludzi osady i zabiérających 334,900 ton. ładunku. Główne artykuły wywozu stanowią: wino, oliwa, jedwab', południowe owoce, skóry, wełna, miód, wosk i t. d.; przywozem zaś bywają towary gotowe z Francyi i Anglii. Najważniejsze porty są Pireus, Petras, Kalamata, Nauplia, Syra.—*Konstytucyja.* Grecyja jest królestwem konstytucyjném. Obecna ustawa rządowa została zaprzysiężoną przez króla Jerzego w d. 28 Listopada 1864 r. Według téj ustawy władza prawodawcza spoczywa w ręku jednéj tylko izby deputowanych, wybiéranéj bezpośrednio przez naród na lat 4. Liczba deputowanych wynosi 186—187. Kościół grecki jest religiją państwa, inne wyznania są tolerowane. Naczelnikiem rzędu jest król, obecnie Jerzy I, który nosi tytuł króla Hellenów; rządzi on od 31 Października 1863 r. Władza wykonawcza jest w ręku 7 ministrów a mianowicie: spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych, sprawiedliwości, finansów, spraw duchownych i oświecenia publicznego, wojny i marynarki. Naczelną władzą sądową jest areopag w Atenach, niższą instytucyję sądową stanowi 10 izb sądowych i przysięgłych; a średnią 3 sądy apelacyjne: w Atenach, Nauplii i Patras. Prócz tego dla drobnych spraw prawnych i policyjnych wykroczeń istnieje 108 sądów pokoju. Pod względem administracyjnym kraj podzielony jest na 13 prowincyj czyli nomarchii, jako to: Attyka i Beocyja, Eubea, Focyda, Akarnanija i Etolija, Achaja i Elida, Arkadyja, Lakonija, Messenija, Argolida, Cyklady, Korfu, Cefalonija i Zante. *Finanse* greckię znajdują się w opłakanym stanie. Chociaż budżet zawsze przewiduje przewyżkę dochodów nad wydatkami, to jednak z powodu, że podatki nie płacą się w ilościach przez skarb przewidywanych, że niektóre prowincyje wnoszą ledwie połowę a nawet i mniéj nad ilość w budżecie oznaczoną, w rezultacie pokazuje się deficyt. Niekiedy niedostatek gotowizny w skarbie powoduje niepłacenie pensyi urzędnikom. W peryjodzie siedmioletnim od 1864—71, deficyt roczny wynosił średnio 7,666,265 drachm (Drachma równa się teraz frankowi). Dług publiczny skonsolidowany wynosił w 1870 r. 242, 487, 893 drachm, jednakże od niektórych jego pozycyi przez długi czas nie były płacone procenta. Właściwie więc takowe winny wejść także w skład kapitału, a przez to dług skonsolidowany podniósłby się do cyfry 330, albo 340 milijonów drachm. Niektórzy przewidują jeszcze znaczniejsze sumy. Wysokość długu bieżącego nie jest dokładnie wiadomą, w 1870 r. miał wynosić blisko 2,000,000 drachm. *Armija.* Według prawa z 1867 r. armija grecka powinna się składać z 31,300 ludzi. W rzeczywistości jednak w 1868 r. znajdowało się pod bronią 8,455 ludzi, rozdzielonych na 10 batalijonów piechoty, 4 szwadrony jazdy, 5 kompanii artyleryi, kompaniję inżynieryi i sztabu. *Flota* liczyła w 1868 r. 32 okrętów wojennych, z których największy był o 50 działach. *Order* w Grecyi jest jeden ś. Zbawiciela i ten podzielony na 5 klas. *Kolory narodowe* biały i niebieski; *herb* państwa zawiéra srebny krzyż z królewską koroną i dwa złote, koronowane lwy. Stolica kraju jest w Atenach. Porów. Cammerera „*Beschreibung des Königreichs Griechenland*“ (1834); Maurera „*Das griechische Volk*“ (1835); Wordswortha „*Greece pictural, descriptive and historical*“ (Lond. 1839); Curtiusa „*Der Peloponnes*“ (Gotha 1851); About „*Greece and the Greeks of the present day*“ (Edynburg 1855); Apperta „*Voyage en Gréce*“ (Ateny 1856); Rossa „*Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*“ (wyd. Johna, Berlin 1863).

Historyja. Piérwotne dzieje Grecyi grubą okrytę są pomroką. Słabe jednak światło rzucają na nie i rozjaśniają je nieco tylko badania lingwistyczno-porównawcze i krytyczne rozstrząsania bohaterskich i plemiennych podań różnych odrośli narodu greckiego. Ale i w czasach późniejszych, więcéj nam znanych, brakuje ściśle historycznéj podstawy, niedostaje chronologii. Opijnje bowiem i systemy chronologiczne tak starożytnych jako i nowszych chronografów opiérają się na mniéj więcéj hypotetycznych i samowolnych kombinacyjach. O historyi Grecyi w ścisłém znaczeniu może być mowa dopiéro w téj epoce, kiedy piśmienne pomniki dają nam świadectwa spółczesnych wydarzeń i stanowią podstawę dla oznaczenia ich chronologii. Epoka ta zaczyna się od zaprowadzenia rachuby czasu wedle olimpijad to jest od piérwszéj olimpijady 776 r. prz. Chr. Zaznaczyć jednak trzeba, że jeszcze dwa piérwsze stulecia olimpijad w wielu względach dużo zostawiają niepewności dla braku źródeł. Historyję G. można podzielić na 4 główne okresy: *Okres I. Od najdawniejszych czasów aż do podboju rzymskiego* (146 przed Chr.); *Okres II. Od początku panowania ryzmskiego do upadku państwa Byzantyńskiego* (146 przed Chr. — 1453 po Chr.); *Okres III. Od usadowienia się Turków do końca wojny o niepodległość* (1453—1828), *Okres IV. Królestwo Greckie* (nowo). *Od końca wojny o niepodległość aż do naszych czasów.* W piérwszym z tych o-

kresów zaznaczyć jeszcze należy poddziały czyli podokresy.—**Okres I. Od najdawniejszych czasów aż do podboju rzymskiego** (146 przed Chr.). *Podokres* 1. *Czasy bochaterskie, do pierwszéj Olimpijady* (776 prz. Chr.).—*Grecy* czyli *Hellenowie* są gałęzią szczepu indo-europejskiego albo aryjskiego. Pochodzą więc od jednego piérwotnego pnia wraz z Indusami Irańczykami, Italikami, Germanami, Celtami, Litwinami i Sławianami, z którymi wspólne mieli siedziby w czasach przedhistorycznych, dosięgłszy już pewnego stopnia kultury. Badania lingwistyczno- i mytologiczno-porównawcze zaznaczają już w téj epoce wspólnego pożycia Indo-europejczyków ukształtowanie familii, rozwój pasterstwa, początki rolnictwa, budownictwa oraz istnienie pewnych pojęć religijnych, mianowicie upersonifikowane ubóstwienie światła niebieskiego. Po oddzieleniu się pojedynczych plemion gałąź grecka wraz z italską czyli *Greko-italikowie* dość długo jeszcze żyli wspólnie (gdzie? nie wiadomo; może na wyżynie Armeńskiéj) i posunęli daléj rozwój przyniesionéj z siedzib piérwotnych kultury. Nowym nabytkiem w tym peryjodzie greko-italskim są niewątpliwie: rolnictwo (różne gatunki zbóż, rośliny strączkowe, oliwa, wino) i budownictwo, początki żeglugi, wyrób broni i innych utensylij, w końcu ukształtowanie opiérającéj się na rodzie (dalszém rozszerzeniu familii) gminy politycznéj w formie monarchii patryjarchalnéj. Gdy wreszcie nastąpiło rozłączenie się i tych dwu plemion, poczyna się samodzielna egzystencyja narodu greckiego, który jednak nieodrazu, o ile wnosić można, uczuł się narodem jednolitym. Długo bowiem nie nadają sobie jednéj ogólnéj nazwy. U Italików zaś spotykamy już w ówczas nazwę *Grai, Graici, Graeci* (Grecy), nadawaną bratniemu szczepowi greckiemu. Nazwa ta, jak się zdaje, jest wcześnie już przebrzmiałém imieniem pojedynczego plemienia, które oznaczano może piérwotnie mianem *Hellenów*. Wschód nazywał Greków i ludy małoazyjatyckie ogólném mianem *Javan* (w Genezys syn Jafeta), t. j. *Jończyków*, którzy jako plemię greckie najwcześniéj zawiązali z Azyją a mianowicie ze Semitami stosunki. W saméj G., którą plemiona greckie zajęły niejednocześnie, ale przybywały w do dość znacznych odstępach czasu, znajdujemy w różnych prowincyjach (w Tessalii, Epirze, Beocyi, Attyce, półn. Peloponezie, Argolidzie i w Arkadyi) zajmujący się rolnictwem i budowaniem warownych miast, mówiący niezrozumiałym dla Greków językiem lud *Pelazgów*, prawdopodobnie identycznych z *Jończykami* t. j. z tą częścią plemienia jońskiego, która najwcześniéj przybyła z Azyi do Europy i tu pozostawała długo na niskim stopniu kultury, gdy tymczasem plemiona pokrewne, pozostałe w Azyi, tak znacznie postąpiły w rozwoju cywilizacyi, że przyszedłszy do G. nie uznały Pelazgów jako swych braci i zamieniły ich w swoich poddanych. Obok Pelazgów spotykamy jeszcze *Lelegów*, którzy siedząc początkowo w Małéj Azyi wcześnie byli ujarzmieni przez Karyjczyków a w części przeszli do Grecyi. W Peloponezie występują oni późniéj pod nazwą *Eolów* (ob.). Nierównie wszakże ważniejszém dla państwowego i cywilizacyjnego rozwoju Greków jest plemię *Achajów* (ob.), którzy z Tessalii i z doliny rz. Spercheios przeszli do Peloponezu i utworzyli w Lakonii i Argolidzie potężne państwa pod władcami z domu *Pelopidów*. Tessalscy Achajowie ukazują się w politycznym związku z Myrmidonami i *Hellenami*. Ci ostatni szczególnemi zdolnościami (wojennemi?) przewyższając inne plemiona, z któremi przez *Amfiktyjoński związek* (ob.) byli połączeni, takiéj z czasem nabrali przewagi, że plemienna ich nazwa przeszła w zbiorowe miano całego narodu greckiego. W Tessalii znajdujemy także wojowniczych *Doryjczyków* (ob.), którzy osiedli następnie między Etą i Parnassem, wypędziwszy stąd Dryjopów. Obok tych plemion greckich mieszkały także plemiona obce, przynoszące Grekom różne piérwiastki kultury. A mianowicie pieryjscy *Trakowie* (w Focydzie i Beocyi), krzewiciele śpiewu i kultu muz; *Frygijczykowie* (od których podanie wywodzi Pelopidów), pielęgnujący muzykę fletową; *Fenicyjanie*, mający swe osady i kantory handlowe na różnych punktach wybrzeży greckich; od nich przejęli Grecy początki rzemiosł i sztuk, pismo głoskowe i niektóre pojęcia religijne; wreszcie *Karyjczykowie*, którzy siedząc po większéj części na wyspach Archipelagu, trudnili się piratyzmem i zostali zgnieceni przez piérwszą w G. potęgę morską mytycznego króla Minosa z Krety. Co się zaś tyczy onych mniemanych egipskich osad w G. (Argos, Attyka), to istnienie ich polega albo na błędnych kombinacyjach późniejszych pisarzów albo też na umyślném fałszowaniu. Zrozumiałą jest rzeczą, że w epoce téj ciągłego ruchu różnych plemion powstałe państwa nie długą cieszyły się trwałością. Ówczesne ludy dla zabezpieczenia choćby chwilowego swych siedzib budowały zdala od brzegów morza twierdze (*akropolis*), służące za przytułek dla ludzi i zwierząt domowych. Tak się wzniosły: *Tiryns, Argos, Myceny, Ateny, Megara, Teby, Dodona* i t. d. Ale kiedy z czasem plemiona ukonsolidowały się w swych siedzibach, kiedy Kreteńczycy zniszczyli piratyzm, poczęły powstawać potężniejsze państwa, jak *Minijow* w Tessalii i Beocyi (Orchomenos), *Jończyków* w Attyce (podanie o Tezeuszu, ob.) i *Achajów* w Peloponezie. Łącząc się z sobą, przedsiębrały te państwa zamorskie wyprawy, które stanowią jądro niewątpliwie historycznych podań o wyprawie *Argonautów* (ob.) i o wojnie *Trojańskiéj* (ob. Troja). I stosunki międzynarodowe regulowały się już wedle bardziéj ludzkich zasad przez tworzenie tak zwanych *Amfiktyjonij*. Wierny obraz wewnętrznych politycznych i społecznych stosunków w tych państwach achejskich dają nam pieśni Homerowe. Forma rządu podług nich była w ogóle monarchiczna. Na czele państwa stał król, wywodzący zwykle swój rodowód od bogów, z władzą dziedziczną. Czasu wojny był wodzem, czasu pokoju sędzią i kapłanem, składającym ofiary w imieniu całego ludu. Władza króla była jednak ograniczona przez naczelników znakomitszych rodzin, którzy, zbiérając się na uczty połączone z ofiarami, stanowili jego radę. W ważnych

razach zwoływano nawet gminy na zgromadzenia ludowe. Cudzoziemcy, niewolnicy i niewolnice wyjęci są z pod prawa; ale prawo nie było stałemi określone formułami i polegało tylko na mniemaniach religijnych i obyczajach, wszystkie wykroczenia, nawet zabójstwo, karane są grzywnami. W następnych czasach skutkiem wędrówek nowych, dzikszych i potężniejszych ludów wiele z tych państw upadło a na miejsce ich powstały nowe organizacyje polityczne. Piérwszym bodźcem do tych wstrząśnień, oznaczanych zwykle mianem *wędrówki Doryjczyków*, albo też *powrotu Heraklidów* (ob.) było plemię *Tessalów*, którzy wyruszywszy z Tesprotyi (w Epirze), zajęli nazwaną od ich imienia Tessaliję, a dotychczasowych mieszkańców częścią podbili, częścią wypędzili. Stąd powstał ogólny ruch plemion, zwiększony szczególniéj przez Doryiczyków, którzy (z częścią Etolów osiadłych późniéj w Elidzie) prąc się ku południowi, zajęli 3 południ. półwyspy Peloponezu. Podanie o tych wypadkach, wymieniające nawet nazwiska przywódców doryjskich, zawiéra w sobie wiele przez poezyję epiczną zmyślonych szczegółów. Faktem jest jednak niewątpliwym zdobycie południ. Peloponezu przez Doryjczyków, którzy po zaciętych walkach ujarzmiwszy Achejczyków, jednym z nich (o ile nie wywędrowali) pozostawili wolność bez udziału w rządzie (*periekowie*) drugich zamienili w niewolników (*helotowie*), a kraj zdoryzowali. Następstwem tego podboju była znaczną migracyja piérwotnych mieszkańców. Część ich przeniosła się do półn. Peloponezu i zajęła tak nazwaną od swego imienia *Achaję*, wyparłszy stąd Jończyków, którzy uciekli do pokrewnych Ateńczyków, część zaś pod wodzą książąt z domu Pelopidów wyruszyła na Wschód, rozsiadła na wybrzeżach półn. Azyi Mniejszéj a także na wyspie Lesbos (*osady eolskie*). Napad Doryjczyków na Attykę nie powiódł się z powodu heroicznego odporu Ateńczyków. Z walkami temi wiąże się podanie o śmierci bohaterskiéj Kodrusa (ob.) i zaprowadzeniu dożywotniego archontatu (ob. *Archont*); wkrótce po odparciu Doryjczyków wyciągnęli także Jończykowie na Wschód z biednéj Attyki i na urodzajnych wybrzeżach Azyi Mniejszéj założyli swe osady (*jońską Dodekapolis* t. j. związek 12 miast), które (Milet, Efez, Śmyrna) dosięgłszy z czasem znakomitego stopnia potęgi i kultury, stały się źródłem dalszéj kolonizacyi. Tu zakwitła najprzód poezyja epiczna (Homer). W końcu zakładali i Doryjczykowie swe osady w Małéj Azyi (*dorycka Hexapolis*, t. j. związek 6 miast). Z doryckich państw w Peloponezie najpotężniejszém przez długi czas było *Argos*. W Messenii zwycięzcy przybysze zleli się z piérwotnymi mieszkańcami. W Sparcie prawdopodobnie skutkiem długiéj bojów zdobywców z ludnością achejską powstały stronnicze walki między samymi Doryjczykami i zakończyło je dopiéro prawodawstwo Likurga (ob.), który jednostkę podporządkował państwu, a jego potęgę pozostawił obywatelom za cel całego życia. *Podokres 2. Od piérwszéj Olimpijady do wojen perskich* (776—500 prz. Chr.). Podokres ten rozpoczyna się od ważnego w dziejach G. wypadku, t. j. od chwili (776 prz. Chr.) kiedy poczęto spisywać imiona zwycięzców na *olimpijskich igrzyskach* (ob.); spisy te bowiem stanowią piérwszą chronologiczną dla historyi greckiéj podstawę. Charakterystycznemi cechami tego peryjodu są następujące wypadki: 1) rozszerzanie się narodowości helleńskiéj na wschód i zachód za pośrednictwem potężnéj kolonizacyi; 2) powstawanie i upadek tyranij w większéj części państw greckich, oraz wytwarzanie się rządów demokratycznych, 3) spotężnienie Sparty i jéj hegemonij a nad innemi państwami greckiemi. Co się tyczy kolonizacyi—to w ciągu 8 i 7 w. Milezyjanie i Megarejczycy pokryli swemi osadami wybrzeża Propontydy i m. Czarnego; eubejskie miasta Chalcis i Eretryja zaludniły w Tracyi półwysep Chalcidyjski; w kolonizacyi Sycylii i Włoch południowych (*Wielka Grecyja*) wzięły udział wszystkie prawie państwa greckie; nawet w półn. Afryce żeglarze z wyspy Thery założyli m. Cyrene (ob.), które stało się wkrótce ogniskiem potężnego państwa Cyrenaiki (ob.); w samym Egipcie mogli Grecy, od czasu kiedy pomogli Psammetykowi do osiągnięcia korony (670), zakładać osady w kilku miastach nadbrzeżnych. Z tym potężnym na zewnątrz rozwojem elementu greckiego łączy się nie mniéj silny rozrost i na wewnątrz, sprowadzający nawet znaczne zmiany w stosunkach politycznych. W większéj części państw greckich na miejsce monarchii występuje forma rządu arystokratyczna lub oligarchiczna a władza spoczywa w ręku rodów staroszlacheckich (*Eupatrydowie*). W Atenach np. dożywotni urząd archonta ograniczono 752 r. do lat 10, zaś 683 r. postawiono na czele państwa kolegijum 9 archontów, wybiéranych corocznie z Eupatrydów. Ale rody rządzące uciskały resztę obywateli i obudzały niezadowolnienie w masach ludu. Z tego korzystali ludzie zdolni a ambitni, po większéj części arystokraci, którzy za pomocą malkontentów przywłaszczali sobie władzę nieograniczoną, a przy pomocy wojsk najemnych zatrzymywali na dłużéj; nierzadko zamieniali ją na dziedziczną nawet. Zwali się oni *Tyranami* (t. j. samowładcami), a taka forma rządu *tyrannis* (ob.). W wielu państwach przejście od nadużywającéj swéj władzy tyrannidy do demokracyi stanowiły rządy umiarkowanie arystokratyczne. Zmiany te najwidoczniéj przedstawiają się nam w Atenach, najpotężniejszém pod koniec tego peryjodu obok Sparty państwie greckiém. I tu arystokracyja występowała nadzwyczaj szorstko względem ludu. Surowe prawa Drakona (ob.) około 620 nie usunęły bynajmniéj istniejących nadużyć i niesprawiedliwości klasy panującéj. Gdy zaś Kylonowi nie udało się zaprowadzić tyrannidy, arystokracyja (zwłaszcza ród *Alkmeonidów*) srodze mściła się na swych przeciwnikach, wywołując przez to groźne dla państwa walki stronnicze. By zapobiedz tak smutnemu położeniu wystąpił 594 r. znany z umiarkowania i politycznéj mądrości eupatryda Solon (ob.) i nadał państwu ustawę, jednoczącą w sobie zasady arystokratyczne z demokratycznemi. Nie zadowolnił je-

dnak ani arystokracyi ani ludu. Zacięte walki znowu się ponowiły. Z tego korzystał Pizystrat (ob.); przywłaszczył on sobie władzę (560) i choć dwakroć musiał uciekać, ostatecznie jednak utwierdził swą tyrannis, rządził samowładnie, ale z korzyścią dla państwa aż do śmierci (527). Syn jego Hippijasz objął samowładztwo po ojcu ale od czasu zabicia brata Hipparcha postępując okrutnie i gwałtownie, został wypędzony 510 r. Stronnictwo arystokratyczne znowu stanęło u steru. Wówczas Klistenes, z rodu Alkmeonidów, widząc niemożebność dalszego utrzymania istniejącéj formy rządu, dał państwu nową organizacyję, opartą na zmienionéj w duchu demokratycznym ustawie Solona, a lud ateński mimo zawad wewnętrznych i grożących niebezpieczeństw zewnętrznych pokonał nieprzyjaciół (Tebańczyków i Chalcydyjczyków) i nową konstytucyję utrzymał. Potém zwycięstwie zwróciły Ateny swą uwagę na morze; zbudowali flotę i rozpoczęli walkę z Eginą, najpotężniejszém państwem morskiém. Wcześniéj jeszcze niż Ateny do wielkiego znaczenia doszła w Peloponezie Sparta. Umocniona wewnątrz przez reformy ustawy Likurgowéj, rozszerzyła znacznie swe granice. W dwu zaciętych wojnach messeńskich (1-a od 743 do 724; 2-a od 685 do 666) zdobyli Spartanie całą Messeniję a mieszkańców zamienili w helotów; po również upornych walkach zabrali Argiwom prowincyję Kynuryję i zamienili Argos na państwo drugorzędne. Jedni tylko Arkadyjczycy, zwłaszcza Tegea, potrafili się oprzéć wojowniczym Spartanom (554). Zwycięstwami swemi zapewniła sobie Sparta hegemoniję nietylko w Peloponezie, ale nawet i za jego granicami. Ateny stanęły z nią do współzawodnictwa. W peryjodzie tym pięknie także zakwitły literatura i sztuka. Solon, Mimnermos, Archiloch, Symonides, Safo, Alceusz, Anakreon, Pindar, Pytagoras, Anaxymenes i inni uświetniają polityczny rozwój Hellady.

Podokres 3. Od Wojen perskich do końca wojny peloponeskiéj (500—404 prz. Chr.). Z początkiem tego peryjodu zaczyna się właściwy rozkwit potęgi Hellady. Jakkolwiek wspólne uroczystości i igrzyska, bogi i wyrocznie, ogólnie obowiązujące prawo gościnności, wreszcie polityczne sojusze służyły dla zjednoczenia ku jednemu celowi odrębnych państewek, to jednakże dotąd nie miała G. sposobności zużytkowania istniejących żywiołów jedności narodowéj. Sposobność tę nastręczyło dopiéro niebezpieczeństwo, grożące ze strony Persyi. Osady greckie w Azyi Mniejszéj uwikłały kraj macierzysty od r. 500 prz. Chr. w wojnę z Persami. Daryjusz król perski, wysłał do Europy potężne wojsko celem ujarzmienia G.; lecz wojsko to zostało 12 Wrześ. 490 prz. Chr. przez samych Ateńczyków pod dowództwem Milcyjadesa do szczętu pod Maratonem rozbite. Druga niezliczona armija, którą Xerxes do Europy poprowadził, odniosła wprawdzie w Termopilach 6 Lipca 480 krwawe zwycięstwo nad bohaterską garstką Leonidasa (ob) i drugie zwycięstwo morskie pod Artemision (ob.) ale Temistokles (ob.), który tymczasem w Atenach po wygnaniu (483) Arystydesa stanął na czele rządu, złamał potęgę Persów w stanowczéj bitwie pod Salamis 480; następnego roku Spartanczyk Pauzalnijasz (ob.) bitwą pod Plateami 23 Wrześ. 479 i Xantyp Ateńczyk jednoczesném spaleniem perskiéj floty pod Mykale dokonali zupełnego wyswobodzenia G. W dalszych (z pewnemi przerwami) walkach odznaczył się po wypędzeniu Temistoklesa przedewszystkiem Cymon (ob.), szczególniéj zwycięstwami nad rz. Eurymedon w Pamfilii 466 i w podwójnéj bitwie pod Salamis na Cyprze 449, która zakończyła boje z Persami. W wojnach tych w których ściérały się ze sobą dwie potęgi grecka i perska, t. j. europejska i azyjtyacka, zachodnia i wschodnia, zaznaczyć należy piérwszy wybuch długiego antaganizmu i wzajemnéj reakcyi Zachodu i Wschodu t. j. dwu cywilizacyj: zachodniéj i wschodniéj. Grecyja swemi zwycięstwy zapewniła przewagę cywilizacyi zachodniéj. Z państw zaś greckich najwięcéj się zasłużyły Ateny. Bezpośredniém i najważniejszém wojen perskich następstwem był szybki rozwój potęgi morskiéj Aten. Najbardziéj przyłożył się do tego Temistokles, który podstawę politycznéj potęgi Aten widział głównie w panowaniu na morzu. Jakoż już podczas tych wojen, gdy Ateny stanęły na czele potężnego związku państw drobniejszych a powoli zaczęły dotychczasowych sojuszników zamieniać w poddanych, zostały uznane faktycznie za najpiérwsze państwo w całéj Grecyi. Sparta przez dumę Pauzanijasza, odstręczywszy od siebie wielu sprzymierzeńców, utraciła przewagę. Stąd wzajemna nienawiść obu głównych państw greckich i bezustanne niemal zapasy. Niebezpieczne powstanie helotów (trzecia wojna messeńka 464—55) powstrzymało na chwilę Spartę od mieszania się w sprawy zapeloponeskie. Ciągła jednak zawiść prowadziła do walk nieuniknionych. Już 457 ponieśli Ateńczycy od Peloponezyjan pod przywództwem Spartan klęskę pod Tanagra, ale 456 zwyciężyli Beotów, sprzymierzeńców spartańskich, pod Oinophyta. Chociaż Cymon zawarł 450 r. pięcioletni rozejm, to jednak nieprzyjaźń wybuchła na nowo już 448 skutkiem tak zwanéj wojny Świętéj. Dalszym zapasom, aż do wojny peloponeskiéj zapobiegł głównie dyplomatyczną zręcznością Perykles, nakłoniwszy Spartę 445 do zawarcia 30 letniego rozejmu. Jako ważne zmiany w ustroju wewnętrznym obu głównych państw zaznaczyć należy: w Sparcie wzrastającą przewagę eforów nad królami a w Atenach coraz silniejszy rozwój demokracyi, któréj drogę torował Arystydes a najwięcéj ją rozszerzyli Perykles i Efijaltes. Dla Aten wielkiém to było szczęściem, że miała na swém czele Peryklesa (ob.). Jako *mąż zaufania* przez lat 40 zręcznie umiał kierować wolą ludu dla dobra tegoż ludu. Przeniesieniem związkowego skarbca z Delos do Aten zgromadził ogromne bogactwa ale używał je roztropnie dla wielkości przyszłéj sławy państwa. Utrwaliwszy polityczną potęgę Aten potrafił działalności Ateńczyków nadać ów wspaniały kierunek, dążący do udoskonalenia sztuki i uszlachetnienia całego obszaru życia duchowego.

Uczynił Ateny ogniskiem, w którém się koncentrowało wszystko ono potężne życie tak swą wielkością imponujące, wszechstronnością zadziwiające. Czas ten, nazywany zwykle *wiekiem Peryklesa*, jest najświetniejszym peryjodem greckiéj starożytności. Literatura, sztuka i filozofija (ob. Grecka literatura; Grecka sztuka) najznakomitszych w téj epoce mają przedstawicieli. Pięknie kwitnie i wymowa. — Trzeba jednak zaznaczyć, że teraz już, kiedy Ateny stanęły na szczycie potęgi, poczynają się rozwijać zarodki zepsucia i upadku. Odurzone szczęściem i zwycięstwy, nie zadawalniając się walką za wolność ojczyzny, pragnęły Ateny panować przez zabory a przez panowanie tylko jaśnieć. Dążność ta nie miała granic. Wszyscy sprzymierzeńcy, którzy orężem chcieli bronić swéj niepodległości, popadali w uciążliwszy jeszcze stosunek zależności. Sam Perykles poczytywał samowładztwo Aten za najwyższą chwałę swéj ojczyzny a upadek Sparty za główny środek osiągnięcia tego celu. Ale *wojna peloponeska* (431—404), w któréj najwyraźniéj ujawniły się różnice między piérwiastkami doryckim i jońskim, udaremniła jego plany. Różnice te, wydatniające się w urządzeniach politycznych (arystokracyja-demokracyja), społecznych i we wszystkich zakresach życia duchowego obu plemion, były reprezentowane przez dwa przeciwne obozy, na które się cała G. podzieliła, a mianowicie: dorycko-spartański i jońsko-attycki. Tamten miał przewagę na lądzie, ten zaś na morzu. Już ta nierówność sił nadawała wojnie ów charakter walki śmiertelnéj, zakończonéj dopiéro zobopólném wysileniem po 27 letnich zapasach. Wybuch wojny przyspieszyły: 1° *spór między stronnictwami arystokratyczném i demokratyczném w Epidamnus* i wynikła stąd *wojna między Korcyrejczykami Kortyntyjanami* (434—27), w któréj Ateny wzięły stronę piérwszych, i 2° *odstępstwo Potydei*, osady korynckiéj, od związku ateńskiego. Zawiązane układy celem utrzymania 30 letniego rozejmu były bezowocne. W piérwszych dziesięciu leciech ograniczyła się wojna na wzajemnych pustoszeniach. Lądowe wojsko Spartan pustoszyło w corocznych napadach Attykę, flota zaś ateńska niszczyła wybrzeża Sparty. W drugim roku wojny ciężka klęska dotknęła Ateńczyków. Straszna zaraza morowa wybuchła w Atenach i obok tysiąca ofiar porwała samego Peryklesa (429). Było to niepowetowaną stratą, gdyż nie stało męża, coby godnie zastąpił Peryklesa. Wśród ogólnego popłochu zaczęły się rządy ochlokracyi. Samolubny demagog Kleon dokazał tyle swym wpływem uludu, że wojnę z daleko większém prowadzono z obu stron okrucieństwem. Ateńczycy mieli niejaką przewagę. Jednakże po nieszczęśliwéj bitwie pod Amfipolis, gdzie w końcu Marca 421 polegli i Kleon i wódz spartański Brazydas, zawarł Nicyjasz, przywódca stronnictwa umiarkowanego (możniejszych) ze Spartanami 50 letni pokój. Ale pokój ten trwał krótko. Udział obu państw w zabiegah i działaniach obustronnych sprzymierzeńców każdéj chwili groził zerwaniem przyjaznych stosunków. Ambitny Alcybijades (ob.), stanąwszy u steru władzy 420 r., chciał za pomocą przymierza z Argos rozszerzyć supremacyję ateńską i w Peloponezie. Plan ten udaremnili jednak Spartanie zwycięstwem, odniesioném nad Argiwczykami 418 pod Mantyneją. W wyprawie sycylijskiéj (415), doradzonéj głównie przez Alcybiadesa, straciły Ateny większą część floty a Sparta zawarłszy przymiérze z Tysafernesem, satrapą perskim, stała się niebezpieczną i na morzu. Zacięta, choć dość pomyślna wojna z odpadającymi sprzymierzeńcami, oraz wewnętrzne walki między oligarchami i demokratami wstrząsnęły głęboko osłabionemi Atenami. Dopiéro po przywróceniu demokracyi (411) wzmogły się one raz jeszcze. Alcybijades, przywołany z wygnania, przeciągnął Tysafernesa na stronę Aten i trzema pięknemi zwycięstwy (411—408) zapewnił przewagę swéj ojczyźnie. Ale gdy nieufność Ateńczyków usunęła go od dowództwa, Lizander (ob.), wódz spartański, mimo zwycięstwa Konona (406) taką Ateńczykom zadał klęskę pod Egospotamos (405), że ci opuszczeni przez sprzymierzeńców, zdradzeni przez niektórych nawet współobywateli i zewsząd zagrożeni przez Peloponezyjan, musieli po walecznym oporze poddać Ateny 404 r. Lizander zburzył mury miasta, zabrał zwyciężonym całą flotę oprócz 12 okrętów, zmusił do przymierza ze Spartą i narzucił im rząd oligarchiczny, tak zwanych *trzydziestu tyranów*.— *Podokres 4. Od wojny peloponeskiéj do bitwy pod Cheroneą* (404—338 prz. Chr.). Skutki wojny peloponeskiéj dla całéj Grecyi były najopłakańsze. Oprócz zmarnowania wielu materyjalnych zasobów, mocno się także zachwiały moralne podstawy bytu społecznego. Zaginęło pojęcie cnoty śród krwawych zapasów bratobójczéj walki. Zagnieździły się natomiast chciwość i przedajność, swawola i gwałt, niedowiarstwo, zbytek i rozpusta. Nawet Spartę, która po tylu wysileniach odzyskała wreszcie hegemoniję, owionął nowy duch czasu. Bogactwa, wykwintny sposób życia, nawet zbytki prowadziły do zupełnéj zatraty starospartańskiego obyczaju w państwie i rodzinie. Zaprowadzenie prawie wszędy rządów oligarchicznych, ucisk i zdzierstwa Spartan spowodowały z jednéj strony zatargi wewnętrzne między arystokracyją i demokracyją, z drugiéj zaś strony walki pojedynczych państw przeciw supremacyi spartańskiéj. Ateny już w 8 miesięcy zrzuciły rząd 30 tyranów. Spartanie zaś wznowili narodowy bój z Persami i idąc od zwycięstw do zwycięstw grozili pod rozkazami swego króla Agezylausza zagładą państwu perskiemu. Tymczasem stronnictwo demokratyczne w G., poparte pieniędzmi Persów, utworzyło przeciw Sparcie koalicyję Teb, Koryntu, Argos i Aten. W wynikłéj stąd *wojnie korynckiéj* sprzymierzeni odnieśli zwycięstwo pod Haliartos (395), ale byli pobici przez odwołanego z Azyi Agezylausza pod Koroneją (394). Konon Ateńczyk niszczy znów flotę spartańską pod Knidos, pustoszy brzegi Lakonii i odbudowywa za pieniądze perskie mury Aten i warownie portu Pirejskiego (393). Sprzymie-

rzeńcy spartańscy przechodzą do Aten, a osłabiona Sparta, by utrzymać choć cień hegemonii, zawiéra 387 haniebny z Persami *pokój Antalcydasa* (ob. Antalcydas). Jako egzekutorka warunków tego pokoju nadużywa znowu swéj przewagi (podbicie i częściowe zburzenie Mantynei 385, wyprawa tracka przeciw Olintowi 382, zdradzieckie zdobycie tebańskiéj twierdzy Kadmei przez Spartańczyka Febidasa 382) i wywołuje nową wojnę tebańsko-spartańską, do któréj hasło dał Pelopidas wypędzeniem z Teb załogi spartańskiéj (371). Teby (ob.) pod przywództwem dwu wielkich swoich ludzi Pelopidasa (ob.) i Epominondasa (ob.), wsparte marynarką ateńską, zajęły między państwami greckiemi piérwszorzędne na miejscu Sparty miejsce. Zwycięstwa Epaminondasa pod Leuktrami 371 i Mantynéją 362, odbudowanie Mantynei, zbudowanie Megalopolis i przywrócenie niepodległości Messeńczykom, oto bohaterskie czyny krótkiéj Teb świetności. Jakkolwiek po bitwie Mantynejskiéj (362) powszechny (z wyjątkiem Sparty) zawarto pokój, mimo to jednak wojny nie ustały. W ciągłych zapasach targają swe siły wszystkie prawie państwa greckie i szybkim krokiem spieszą do zupełnéj ruiny. Ogólna niemoc, anarchija, rozkład zarówno we względzie politycznym jak społecznym i moralnym,—oto nabytki krwawych walk bratobójczych. W tak zwanéj *wojnie świętéj* przeciw Focejczykom (355—345) wzywają wreszcie bracia (Tebańczycy) przeciw braciom pomocy sąsiednich Macedończyków. Chytry król macedoński Filip II (ob.) usadowiwszy się już dawniéj w Tessalii (352) i na wybrzeżu trackiém, wkroczył 347 do Focydy, zajął wiele miast greckich a przypuszczony do Amfiktyjonii pityjskiéj otrzymał prawo wtrącania się do wewnętrznych spraw Grecyi. Patryjotyczny głos Demostenesa (ob.), widzącego w Filipie największego wroga wolności greckiéj, nie znalazł posłuchu. Chytrość i pieniądze Filipa wytworzyły stronnictwo macedońskie, które z Eschinesem (ob) na czele udaremniało zabiegi patryjotów. Dopiéro gdy w drugiéj *wojnie świętéj* przeciw Lokrom w Amfissie 339 naczelne otrzymał dowództwo, zajął Elateę i począł działać jakby we własnym kraju, rzucili się Grecy do oręża i utworzyli pod przewodem Teb i Aten silną koalicyję. W zaciętéj bitwie pod Cheroneą 338, jakkolwiek okazali się godnymi synami dawnéj Hellady, ulegli jednak przemocy. Filip obwołany na zgromadzeniu narodowém w Koryncie wodzem zamierzonéj wyprawy przeciw Persom, przepisywał prawa zwyciężonym.—*Podokres 5. Od bitwy pod Cheroneą do ujarzmienia G. przez Rzymian* (338—146 prz. Chr.). Odtąd losy G. były złączone z państwem macedońskiém. Ale i panowanie Macedończyków nie mogło być tak samo trwałém jak nie była trwałą hegemonija Sparty. Filip pokonał G. raczéj przebiegłością, aniżeli siłą. Po zgonie jego (336) chociaż G., z wyjątkiem Sparty, okrzyknęła na zgromadzeniu istmijskiém Aleksandra W. wodzem wyprawy perskiéj, to jednak na fałszywą wieść o jego śmierci w Krainie Tryballów podniosła oręż dla odzyskania swéj niepodległości, ale bez skutku. Teby, zburzone przez Aleksandra, srodze za całą G. odpokutowały. Również niepomyślnie skończyły się bohaterskie usiłowania Agisa II, kr. spartańskiego, zwyciężonego przez Antypatra pod Megalopolis 330 r. Śmierć Aleksandra W. (323) nowe w Grekach obudziła nadzieje. Na czele związkowego powstania stanęli teraz Ateńczycy. Wódz ich Leostenes w tak zwanéj *wojnie lamijskiéj* (323—322) poległ przy oblężeniu Lamii. Gdy zaś jego następca Antiphilos poniósł klęskę od Antypatra pod Krannon (322), poddały się z osobna wszystkie prawie miasta na warunkach dość łagodnych. Najwięcéj ucierpiały Ateny (śmierć Hyperydesa i Demostenesa). Następnie podczas walk wodzów Aleksandra W. o jego dziedzictwo były Ateny i G., aż do bitwy pod Ipsus 301, polem zapasów między wyganiającymi się nawzajem Kassandrem, Demetryjuszem Falerejskim i Demetryjuszem Poliorcetesem. Kiedy zaś na gruzach monarchii Aleksandrowéj ukonstytuowały się ostatecznie nowe państwa, G. została ponownie przyłączoną do Macedonii. Ale wojny o następstwo tronu oraz napaści północnych barbarzyńców (Gallów) nie dozwoliły władcom nowo-macedońskim zamienić G. w prowincyję. Napad Gallów pod Brennusem (280—279) odparli zjednoczeni Grecy świetném zwycięstwem pod Termopilami. Sparta zaś i Ateny walczyły o niezależność G. z Pirrusem, który w Epirze osobne utworzył państwo. W obec bezsilnéj Macedonii powstały teraz w G. dla odzyskania i zachowania niepodległości dwa związki: *achajski* (około 280) i *etolski*. Związek achajski, będący wznowieniem związku staroachajskiego, pod przywództwem stratega Aratusa (ob.) znakomicie się rozszerzył i wielkiego nabrał znaczenia. Ale usiłowania jego, podejmowane celem oswobodzenia G., rozbiły się o nieprzyjaźń ze związkiem etolskim, który popiérała Sparta, lękając się przewagi Achajów w Peloponezie. Gdy Kleomenes III (ob.), kr. spartański, spadkobierca reformatorskiego Agisa IV, zwyciężywszy wojska achajskie pod Megalopolis (226), zajął wiele miast greckich, Aratus wezwał na pomoc króla macedońskiego Antygona Dosona (ob.). Ten odzyskał poczynione przez Spartan zdobycze, zadał im ciężką klęskę pod Sellasia (222) i ugruntował swą w G. władzę. Związek achajski musiał przyjąć zwierzchnictwo Macedonii. Nową wojnę między Achajami i Etolami, wybuchłą 217 r., zakończył szybko na korzyść związku achajskiego kr. macedoński Filip V (ob.), pragnący mieć wolne ręce przeciw Rzymowi. Jakoż Rzymianie zawarli przeciw Filipowi przymierze ze związkiem etolskim (211) i poczęli się odtąd mieszać w sprawy greckie. Występują teraz na przeciw siebie dwa stronnictwa: macedońskie i rzymskie. Filopemen (ob.), strateg związku achajskiego, chociaż czynami swymi przypominał lepsze czasy G., nie mógł już wszakże jéj ocalić. Bitwa pod Cynoscefale (197) zniszczyła panowanie Macedończyków. Rzymianie ogłosili wprawdzie przez usta zwycięzcy Flamininusa wolność wszystkim państwom greckim (196),

ale tak urządzili ich sprawy, że utrwaliwszy wpływ swój, mogli każdéj chwili korzystać ze sporów, jakie niehybnie musiały wyniknąć. I rzeczywiście tak było. W wojnie z Antyjochem III wspierając Achajów, ujarzmili Etolów (189) a w wojnie z Perseuszem, ostatnim kr. macedońskim, prześladowali Achajów i około 1000 najznakomitszych mężów (Polibijusz) uprowadzili w niewolę do Rzymu (167). Kiedy wreszcie za wyrokiem senatu 148 Korynt, Argos, Sparta, Orchomenos i Heraklea musiały odstąpić od związku achajskiego, wówczas reszta miast związkowych pod wodzą Krytolausa rozpoczęłą z Rzymem walkę na śmierć 147 r. Ale Metellus pobił Achajów pod Skarphea 147, a Mumijusz zadawszy im klęską w dolinie Leukopetra, zburzył Korynt 146 i zdławił ostatecznie wolność Hellady.—**Okres II. Od początku panowania rzymskiego aż do upadku państwa Byzantyńskiego** (146 przed Chr.—1453 po Chr.). W okresie tym podziela G. losy państwa rzymskiego a późniéj byzantyńskiego. Zaraz po ostatniém zwycięstwie komisyja rzymska uregulowała stosunki G., która, jako prowincyja rzymska, zostawała początkowo pod rządami namiestnika macedońskiego, od czasów zaś Augusta pod nazwą *Achaja* osobnego miał wielkorządcę. Traktowana zrazu surowo, otrzymała jednak wkrótce za staraniem Polibijusza niejakie ulgi. Niektóre nawet miasta poczęły odzyskiwać nieco z dawnéj świetności. Jednakże w wojnie Mitrydatejskiéj srodze ucierpiały Teby, Ateny i kwitnąca handlem wyspa Delos, a w wojnie domowéj między Cezarem i Pompejuszem całkiem została zniszczona Megara. Piraci, zanim ich wytępił Pompejusz, pustoszyli wszystkie wybrzeża. Korynt jednak, odbudowany z gruzów 44 r. prz. Chr. pod nazwą *Colonia Laus Julia Corinthus*, zaczął powoli się wzmagać. Zwycięski Oktawijan dał téż niektórym miastom pewne ustępstwa i przywileje. Ale za następnych cesarzów, z których najwięcéj jeszcze dobrego zrobił dla G. Hadryjan, kraj ten wraz z Rzymem do coraz większéj schodzi nicości. Potężne niegdyś miasta i bogate prowincyje stoją wyludnione i zubożałe. Sroga administracyja rzymska nie oszczędza niczego i nikogo. Pod wpływem rzymskim wyrodnieją zwolna nauki i sztuki. Siłą przesadzone do Rzymu, zupełnie marnieją. Ginie wszelkie poczucie artystyczne. Filozofija i krasomówstwo zamieniwszy się w nędzną sofistykę, zamierają w szkołach retorów. Całe życie wewnętrzne w nowéj zupełnie objawia się postaci. Z dawnym obyczajem znikła i wiara w dawne bogi. Osierociały świątynie, oniemiały wyrocznie. Lud, co uwielbiał kiedyś Sofoklesa, lubuje się teraz w walkach zwierząt i gladyjatorów. Rozwiązłość prowadzi go do ubóstwa i oddaje wszystkie prawie majątki w ręce lichwiarzów rzymskich. Taki stan był G., gdy ją po raz piérwszy ogniem i mieczem 267 r. po. Chr. spustoszyli Goci. W ciągu IV w. była G. wolną od napaści barbarzyńców i dała pewne oznaki życia wewnętrznego. Chrystyjanizm, szerzący się zwolna od czasów Pawła apostoła, prześladowany nieco w III w., otrzymał zupełną swobodę propagandy przez edykt Konstantyna W. 317 r. Sobór nicejski (325), na którym zasiadało wielu biskupów greckich i którego artykuły przyjęła cała G., przyczynił się nie mało do spokojnego rozwoju kościoła chrześcijańskiego (ob. *Grecko-kat. kościół*). Reakcyja pogaństwa za cesarza Julijana znalazła jednak wielu zwolenników i najsympatyczniejsze przyjęcie. Pod wpływem wygłaszanych przez Julijana idei starohelleńskiah raz jeszcze życie greckie zajaśniało na krótko dawnym ale tylko pozornym blaskiem. Ze śmiercią Julijana (363) znikła i owa świetność; wszakże surowe nawet rozporządzenia następnych cesarzów (np. Teodozyjusza W. 396) nie mogły odrazu wytępić pogaństwa. Świątynie ateńskie zamieniono na kościoły chrześcijańskie dopiéro na początku lub około połowy VI w. a szkoły w Atenach, ostatni przytułek pogaństwa, zamknięto dopiéro pod koniec tego wieku. Mainotów nawrócono do chrześcijaństwa zaledwie w IX w. Od podziału państwa rzymskiego pomiędzy dwu synów Teodozyjusza W. cała G., jako część dyjecezyi Macedonii, należała do państwa wschodniego czyli byzantyńskiego. Po strasznym napadzie Gotów pod Alarykiem (395—96), skutkiem ktorego większa część G. zamieniła się w pustynię, zaczynają się od 540 niszczące wyprawy Słowian, partych późniéj coraz bardziéj ku południowi przez Bułgarów. Tymczasem powoli znika całkowicie nazwisko Achai. Z dawnych urządzeń miejskich zostały zaledwie szczątki i posłużyły prawdopodobnie za podstawę późniejszym municypijom. W ciągu VII i VIII w. wzmaga się widocznie dobrobyt, objawia się nawet pewna siła duchowa. Ale prąd ten ku odrodzeniu zniszczyły najprzód straszna zaraza morowa (746—747), a potém wznowione napady Słowian, którzy zająwszy w różnych stronach G. (szczególniéj w Peloponezie) stałe siedziby, utworzyli osobne gminy słowiańskie *(županije)* i mimo piérwotnéj do Greków nieprzyjaźni przyjęli w większéj części chrystyjanizm w IX w. i zleli się w jednę całość z ludnością grecko-rzymską. Ale zjednoczenie to wyszło G. na pożytek. Ożywiła się znacznie działalność mieszkańców, zwłaszcza w nadbrzeżnych miastach Peloponezu, począł wzrastać dobrobyt ogólny. G. zajęła najpiérwsze miejsce między wszystkiemi prowincyjami cesarstwa. Odpowiednio urządzona obrona lądu stałego udaremniła wprawdzie napady Saracenów w IX w., ale nie mogła powstrzymać hord bułgarskich w X w. Więcéj wszakże aniżeli od Bułgarów ucierpiała G. od Normannów, którzy rozpoczęli swe groźne dla Konstantynopola najazdy pod wodzą Roberta Guiskarda (ob.) w latach 1080 i 1084 a ponowił je 1146 Roger, król Sycylii. W XII w. Żydzi obok dawnych mieszkańców podnoszą znakomicie handel i przemysł, ożywione jeszcze silniéj w czasie piérwszych krucyjat przez stosunki z Zachodem. Znać postęp w ogólnéj kulturze. Umysłowo nie stała G. teraz niżéj od państw zachodnich. Poczęła nawet rozwalniać węzły, łączące ją z cesarstwem. Ale krucyjata 1204 i zdobycze Francuzów w XIII w. (cesarstwo łacińskie) zniszczyły ten popęd ku samodzielności. Cho-

ciaż Bonifacy z Monferratu, otrzymawszy po zdobyciu Konstantynopola (1204) Tessalonikę, nie zdołał zagarnąć Peloponezu, zwanego teraz *Moreą*, udało się to jednak w zupełności Wilhelmowi de Champlitte, który pokonał wojsko grecko-słowiańskie pod Kondura 1205, zajął Moreę, podzielił kraj obyczajem frankońskim między rycerzy francuskich na lenności, zaprowadził prawo feudalne i, odjeżdżając do Francyi, powierzył władze senijoralną swemu zastępcy Gotrydowi Villehardouin. Ten mimo praw Champlitte'a przywłaszczył sobie władzę i uznany został przez lenne rycerstwo. Syn jego Gotfryd II, jako *książę Achai*, uznał się lennikiem cesarstwa łacińskiego. Obok tego powstało *księstwo Aten* w rodzinie de Laroche, mnóstwo drobnych dynastów oraz despotyje Epiru i Tessali. Wenecyjanie zajęli także większą część wysp na morzach Jońskiém i Egejskiém, zakładając często niezależne od metropolii państewka. Najpotężniejszém z nich było księstwo Naxos, założone przez Marka Sanudo, który się tytułował *księciem Archipelagu*. Trzeba tu zaznaczyć, że to panowanie cudzoziemców w Grecyi stanowi najsmutniejszy peryjód w jéj dziejach. Z jednéj strony zoborcze wojny, chciwość zdobywców i wewnętrzne walki lenniczego rycerstwa wyczerpały wszystkie materyjalne zasoby kraju. Z drugiéj zaś cudzoziemskie zwyczaje, obyczaje i mowa zgnębiły do cna moralną siłę społeczeństwa. Jednakże po upadku cesarstwa łacińskiego cała G., oprócz resztek księstwa Achai, księstwa Aten i niektórych państewek wyspiarskich, na początku XIV w. została znowu połączona z cesarstwem byzantyńskiém. Despotaty Epiru i Tessalii przeszły pod panowanie serbskiego króla Duszana. Następcy jego, pragnąc rozszerzyć swe panowanie nad całą G., ulegli po zaciętych bojach Albańczykom, dzielnie walczącym przeciw Turkom. Nie wielka tylko część Epiru utrzymała na jakiś czas (do 1467) swą niezależność pod wodzą słynnego Skanderberga. W 1453 zdobył Mahomet II Konstantynopol. Potęga turecka zagroziła egzystencyi wszystkich niezależnych dotąd państewek. Jakoż po wielu ciężkich przejściach i częstych zmianach władców upadło księstwo Aten, zdobyte 1458 przez Omara, wodza Mahometa II. Około tegoż czasu przeszła w posiadanie Turków i Morea (księstwo Achai oraz despotaty koryncki i lacedomoński 1460), z wyjątkiem tylko nadbrzeżnych warowni weneckich i najbardziéj niedostępnych okolic górskich. Uporczywiéj bronili swych posiadłości Wenecyjanie. Ale i oni pokojem zawartym 1503 utrzymalizaledwie Cefaloniję i kilka wysepek na Archipelagu. *Okres III. Od usadowienia się Turków aż do końca wojny o niepodległość* (1453—1828). Początkowo położenie G. pod panowaniém tureckiem nie było jeszcze tak uciążliwe jak późniéj. Większą dla niéj klęską nawet od rządów tureckich było to, że się stała jabłkiem niezgody między Portą i państwami zachodniemi. Pokój 1573, kończący z rozmaitém szczęściem prowadzone od 1522 wojny, zapewnił Wenecyjanom oprócz kilku twierdz na wybrzeżu albańskiém Kandyję i wyspy Jońskie. W wojnie 1645—69 utracili Wenecyjanie Kandyję. Później wprawdzie walcząc pomyślniéj (1687—99) zdobyli Moreę, ale musieli ją ostatecznie zwrócić pokojem posarowickim 1718. G. zamieniona na prowincyję turecką i podzielona piérwotnie na sandżaki, zostawała pod zarządem beglerbeya. Zostawiono jednak zwyciężonym pewien rodzaj samorządu gminnego pod zwierzchnictwem wybieralnych, tak zwanych *archontów* albo *demogerontów*. Cyklady płaciły tylko roczną daninę. Po ukończeniu wojen z Wenecyją podzielono G. na paszaliki. Administracyja zostawała w ręku stanowionych przez Portę namiestników, którzy nie podlegając żadnéj kontroli, płacili sułtanowi roczną daninę, a względem poddanych dopuszczali się najstraszniejszych samowolności. Turecki system rządzenia niszczył do reszty okruchy cywilizacyi europejskiéj, ubożył kraj i upadlał ludność. Tylko religija i kościół grecki oraz samorząd gminny powstrzymywały w pewnéj mierze narodowość Greków od zupełnego upadku. Uczucie niepodległości budzili Armatole (ob.) i Klefty; Fanaryjoci (ob.) zaś mniéj dbali o sprawy narodowe. W ciągu XVIII w. budzi się żądza oświaty i szerzy się handel. W tym także czasie (już od Piotra W.) poczyna Rossyja coraz baczniejszą na G. zwracać uwagę. Katarzyna II zamyśla o jéj podbiciu. Podczas wojen turecko-rossyjskich 1765—1774 i 1787—92 podburzeni Grecy zrywali się do broni, ale za każdą razą opuszczeni przez swych opiekunów, ciężko odpokutowywali szlachetną porywczość. Następnie rewolucyja francuska oddziałała także na Greków. Piérwszy plan oswobodzenia kraju udaremnili Turcy śmiercią poety Rhigasa (1798), wydanego przez Austryję. Walka Ali-Paszy z Sulijotami skończyła się zupełném prawie tychże wytępieniem (1803). Podczas gdy G. coraz większe robi postępy na drodze oświaty i rozszerza handel, utworzył się tajny polityczny związek *Heteryja* (ob.) i w krótkim czasie ogromnego nabrał znaczenia. Śmierć hospodara wołoskiego Aleks. Sutzo 1 Lut. 1821 r. niespodziewanie przyspieszyła wybuch powstania, którém kierowali naczelnicy Heteryi Aleks. Ipsilantis młodszy i Georgakis. Ale wybuch ten został stłumiony na Wołoszczyźnie bitwą pod Dragaszan (19 Czerw. 1821) a w Multanach skutkiem klęski pod Skuleni (26 Czerw.) i bohaterskiéj śmierci Georgakisa 20 Września 1821 w klasztorze Sekka.—Lepiéj się powiodło powstanie w Morei 4 Kwiet. 1821, wywołane i kierowane przez arcyb. patraskiego Germanosa, And. Zaimisa i And. Lontosa. Po kilku szczęśliwych bitwach pod wodzą Kolokotronisa i Mauromichalisa ogarnęło ono wkrótce całą G. Rząd tymczasowy, zasiadający w Kalamata, zajął się należytém uorganizowaniem powstania. Na wieść o tém i po odkryciu spisku w Konstantynopolu Turcy w wielu prowincyjach straszne na Grekach wyprawiają rzezie. Mimo całego teroryzmu powstańcy nie wielkie jednak w piérwszym roku swéj walki odnieśli korzyści. Obok szczupłych niezmiernie zasobów materyjalnych brakło jeszcze i zdolnego wodza. Nie wiele też zaradziło naglącym potrzebom zgromadzenie naro-

łowe pod prezydencyją Maurokordatosa jak również i po jego rozwiązaniu (11 Kwiet. 1822) ustanowiony rząd z Mauromichalisem na czele. Niezgody między pojedynczymi wodzami nietylko że uniemożliwiały systematyczny kierunek działań, ale rozbudziły ducha intrygi i ambicyi, sprawiły wzajemne prześladowania, prowadziły nawet do wojny domowéj i zdrady, a kraj podały w następnych latach na łup anarchii. Wojna na lądzie w latach 1822—1823 żadnego prawie nieuczyniła postępu. Missolunghi (ob.) wytrzymywała ciężkie oblężenie. Poddały się wprawdzie Grekom Ateny, bił się nieźle w Morei Kolokotronis, ale Sulijoci ponieśli ciężką klęskę 16 Lip. 1822 pod Peta, gdzie wyginął niemal cały batalijon filheleński. Flota jednak grecka, dowodzona przez Miaulisa, wszędy miała górę nad turecką. Wewnątrz szarpały się tymczasem stronnictwa Kolokotronisa i Maurokordatosa (koniec 1823). Gabinety europejskie zachowywały względem G. ciągłą obojętność, za to opinija publiczna tym energicznéj okazywała dla niéj swoje sympatyje. Genewa przez niestrudzoną zabiegliwość tamecznego bankiera Eynarda (ob.) stała się od jesieni 1825 ogniskiem działalności filhellenów (ob.); organizowano filhelleńskie oddziały, w których przyjmowali udział najznakomitsi ludzie, a między nimi Byron. Jednakże mimo wszelkich posiłków, mimo nawet zwycięstw Miaulisa i większéj jedności w działaniach rządu greckiego (pod prezydencyją Konduriotisa), groziło G. wielkie niebezpieczeństwo, gdy przybył Turkom z pomocą (Luty 1825) Ibrahim-Pasza, mianowany paszą Morei. Do końca t. r. zajął on całą prawie Moreę, zdobył Missolunghi (w Kwiet. 1826), kraj niemiłosiernie pustoszył a mieszkańców całymi okrętami wywoził jako niewolników do Egiptu. Ateny zdobył szturmem Redżyd-Pasza. Mimo to wszystko nie ustawały wewnętrzne niesnaski. Sprawie Greków groziło jak najfatalniejsze rozwiązanie, gdy 3 główne mocarstwa (Anglija, Francyja i Rossyja) protokółem petersburgskim (4 Kwietnia 1826 r.) i traktatem londyńskim (6 Lipca 1827 r.) zobowiązały się do wspólnego działania celem pojednania Turcyi z Grekami. Następstwem tego było zniszczenie floty egipsko-tureckiéj pod Nawarynem 20 Października 1827 r. Zwycięstwo to podniosło odwagę Greków. Ibrahim-Pasza musiał opuścić Moreę 16 Październ. 1828 a w Maju 1829 odzyskano Missolunghi. Polepszyło się także położenie wewnętrzne od chwili, kiedy w Lut. 1828 stanął na czele rządu hr. Kapodistrias, mianowany regentem jeszcze w Kwiet. 1827. Na chwilę przynajmniéj położył on koniec niezgodom. Przy pomocy rady stanu (*panhellenion*), złożonéj z 27 członków a zmienionéj potém na senat, rozpoczął organizować wojskową i cywilną administracyję kraju. Zgromadzenie narodowe zebrane w Argos (2 Lip. 1829) zatwierdziło Kapodistriasa jako prezydenta z władzą wykonawczą. Protokółem zaś londyńskim 3 Lut. 1830 trzy mocarstwa uznały G. państwem niezależném, a na to musiała się zgodzić i Porta. Dla większéj pewności pozostał w G. okupacyjny korpus francuski, zastąpiony 1833 bawarskim.—*Okres IV. Królestwo Greckie* (nowo-). *Od końca wojny o niepodległość do naszych czasów.* Koronę nowego królestwa greckiego ofiarowano Leopoldowi, ks. koburgskiemu, ale ten odmówił. Tymczasem Kapodistrias, uważany za narzędzie Rossyi, nie umiał sobie zjednać sympatyi kraju. Przyzwyczajony do systemu biurokratyczno-absolutnego, ograniczył władzę gmin, rozwiązał zgromadzenie narodowe i zaprowadzał rządy despotyczne. Zagraniczne intrygi, pochodzące z zawiści Francyi i Anglii przeciw wpływowi Rossyi, burzyły jeszcze bardziéj niezadowolniony naród. Wynikła stąd wojna domowa, w któréj admirał Miaulis, przeciwnik prezydenta, spalił całą flotę grecką (13 Sierp. 1831) z obawy, aby nie wpadła w ręce Rossyi. Kapodistrias zwołał zgromadzenie narodowe, ale nim się ono zebrało, sam został zabity 9 Paźdz. 1831. Prezydentem obrano jego brata Aug. Kapodistriasa. Wojna jednak toczyła się daléj między wrogiemi stronnictwami. Nareszcie traktatem 7 Maja 1832 r. uznany został królem Otto, ks. bawarski, podczas małoletności którego miała sprawować rządy przydana mu regencyja. Otto I przybył 30 Stycznia 1833 r. do G. na czele 3,500 wojska bawarskiego i z regencyją przy boku. Ta ostatnia składała się z hrabiego Armansperg, radcy stanu Maurera i generała Heidegger; w krótkim przeciągu czasu przywróciła spokojność w kraju i uorganizowała go na sposób zachodnio-biurokratyczny; lecz powstały niesnaski w jéj własném łonie, które w Sierp. 1834 skończyły się usunięciem Maurera i powołaniem na jego miejsce Kobella. Rywalizacyja trzech mocarstw opiekuńczych, starających się usilnie o utwierdzenie swéj przewagi, oraz napływ Niemców powiększały niezgodę wewnętrzną. Nienawiść ku cudzoziemcom, zwłaszcza Niemcom, wytworzyła obok partyj: rossyjskiéj, francuskiéj i angielskiéj, czwartą jeszcze partyję narodową. Gdy 1 Czerw. 1835 król sam objął ster rządu, przeniesionego z Nauplii do Aten, hr. Armansperg został mianowany kanclerzem, ale w Lutym 1837 ustąpił tego miejsca Rudhartowi, a ten znowu w pół roku potém gabinetowi narodowemu Zographosa. Ale i to ministeryjum mimo narodowego charakteru nie było w stanie ani wzmocnić słabéj władzy ani podnieść z upadku finansów. Z jednéj strony partyja rossyjska, albo tak zwana *napistowska*, dążąca do obalenia rządu (spisek towarzystwa *filortodoksów* 1840) i wystawiająca na piérwszy plan kwestyję wschodnią, z drugiéj nienawiść przeciw rządowi bawarskiemu i wojownicze usposobienia ludności przeciw Turcyi sprowadzały ciągłe zmiany ministeryjów i uniemożliwiały tém samém wszelką systematyczną administracyję. Niezadowolnienie wzrastało coraz silniéj. Stronnictwa domagały się natarczywie konstytucyi i usunięcia Niemców. Otóż kiedy trzy mocarstwa opiekuńcze w zbiorowéj nocie 5 Wrześ. 1843 zażądały nietylko zapłaty procentów i ustanowienia podatków dla umorzenia zagwarantowanéj przez się pożyczki, ale także wydalenia ze służby cudzoziemców i zwołania zgroma-

ozenia narodowego, wybuchło w Atenach 15 Września t. r. powstanie pod przywództwem Kalergisa, przygotowane przez stronnictwo napistowskie. Wówczas powołał król do steru państwa ludzi ze stronnictwa rossyjskiego. Nowe ministeryjum, z Metaxasem na czele, wydaliło cudzoziemców i zwołało zgromadzenie narodowe, które na wzór francuski ułożyło konstytucyję, zaprzysiężoną przez króla 30 Marca 1844 r. Porządek jednak się nie ustalił. Wybuchały cząstkowe powstania, walczyły wpływy obce i zmieniały się ciągle ministeryja. Nawet ministeryjum Kolettisa (od 18 Sierp. 1844 do 12 Wrześ. 1847), przywódcy stronnictwa francuskiego i najzdolniejszego z greckich dyplomatów, nie mogło złemu zaradzić, mając przeciw sobie stronnictwa: rossyjskie i angielskie. Gdy zaś z rewolucyją Lutową zmniejszył się wpływ francuski a wzrósł rossyjski, Anglija stawiała G. wszelkiego rodzaju przeszkody, a nawet blokowała porty i zabiérała okręty (od 19 Lut. do końca Kwiet. 1850), dopóki G. nie wypłaciła 330,000 drachm, jako wynagrodzenie za śmierć poddanego angielsk., zabitego podczas zaburzenia (1847). Wewnątrz tymczasem obok rozprzężenia w finansach i administracyi grasowały rozboje a nieurodzaj (1852) i trzęsienie ziemi (1853) wiele szkód przyniosły krajowi. Załatwiono jednak dwie ważne kwestyje: 1° otrzymano przez układ z patryjarchą konstantynopol. (Wrześ. 1850) niezależność kościoła, zostającego wedle prawa z 1852 pod wyłącznem zwierzchnictwem autonomicznego synodu, i 2° uregulowano ostatecznie protokółem londyńskim (20 Listop. 1852) kwestyję następstwa tronu. Po bezdzietnym Ottonie miał otrzymać tron brat jego ks. Adalbert. Po wybuchu wojny wschodniéj 1853 potężny wpływ rossyjski dokazał tyle, że G. stanęła po stronie Rossyi, pobudzała do powstania Tessaliję, Epir i Macedoniję. Skutkiem tego Francuzi opanowali port Pireus i wojenną flotę grecką (26 Maja 1854); król Otton przystał na wszystkie warunki mocarstw zachodnich i musiał zachować neutralność. Okupacyja jednak skończyła się dopiéro 1857 a Grecy stracili wszelkie sympatyje dla Francyi i Anglii. Z powodu wojny znakomicie osłabł handel i żegluga, finanse i administracyja były w zupełnym rozstroju, rozboje nie ustawały. W 1860 zobowiązała się G. ostatecznie do spłacenia procentów i umorzenia owéj pożyczki (65 mil. drachm). Dług ten, ponieważ wypłacono tylko jednę ratę (1861), wzrósł z zaległymi procentami do wysokości 115 mil. drachm w 1865 r. Król pozyskaną podczas okupacyi popularność niezadługo stracił. Nienawiść ludności przeciw rządom jego objawiła się wyraźnie w żywych sympatyjach dla Arystydesa Drusiosa, sprawcy zamachu na życie monarchy (18 Wrześ. 1861). Po cząstkowych powstaniach w Lut. 1862 (najgroźniejsze w Nauplii 13 Lut.—20 Kwiet.) zgodził się król wreszcie na udzielenie różnych koncesyj liberalnych. Nowe ministeryjum Kolokotronisa zapowiedziało rząd ściśle konstytucyjny (8 Czerw.). Jednakże ruch rewolucyjny nie ustawał. Gdy król z żoną swą wyjechał ze stolicy 13 Paźdz. na objazd Peloponezu, wybuchło powstanie w Vonizza 19 Paźdz., w Patras 20 Październ. i w Atenach 22 Paźdz.; utworzony 23 Październ. rząd tymczasowy (Bulgaris, Kanaris i Rufos) zadekretował detronizacyję Ottona I, który ogłosił 24 Paźdz. proklamacyję i odjechał na okręcie angielskim do Niemiec. Zgromadzenie ustawodawcze detronizacyję potwierdziło (16 Lut. 1863). Trzy mocarstwa opiekuńcze rozpoczęły zabiegi, celem wprowadzenia na tron swego kandydata. Zgodzono się wreszcie na Chrystyjana Wilhelma Ferdynanda Jerzego, ks. duńskiego, którego też i zgromadzenie greckie 30 Marca 1863 jednomyślnie obrało królem pod imieniem Jerzego I. Tymczasem aż do przyjazdu króla (30 Paźdz. 1863 r.) ścierali się w zgromadzeniu konserwatyści z radykalistami a na ulicach stolicy ponawiały się niejednokrotnie krwawe bójki. Najważniejszym czynem nowego rządu było wcielenie do G. wysp Jońskich, które od traktatu wiedeńskiego jako osobna rzeczpospolita zostawały pod protektoratem Anglii, ale już oddawna silną stawiały zwierzchnictwu angielskiemu opozycyję i żądały połączenia się z Grekami. Anglija nareszcie, ulegając narodowym sympatyjom Jończyków, protokółem londyńskim 29 Marca 1864 r., za zgodą pięciu wielkich mocarstw, przystała na aneksyję wysp rzeczonych, które urzędownie wcielone zostały do G. 28 Maja 1864.— Położenie króla wśród nieznanych stosunków i dobijających się o władzę stronnictw było początkowo bardzo ciężkie. W 1865 musiał nawet oddalić osobistego i nieodpowiedzialnego swego doradcę, Duńczyka hr. Sponneck. Powstanie kandyjockie (1866—69), któremu G. czynne dawała poparcie, uwikłało ją w różne z Turcyją zatargi. Tylko dyplomacyja europejska (konferencyje paryskie 2 Stycz.—12 Lut. 1869) wdaniem się swoim zapobiegła niehybnemu starciu. Stan i życie polityczne G. w ogóle wcale nie jest budujące. Obok nędzy finansowéj słyszymy tylko o ciągłych zmianach ministeryjów, o krwawych walkach podczas wyborów, o ciemnocie ludu, o nieustających wreszcie rozbojach, co wszystko razem wziąwszy nie przyczynia się bynajmniéj ani do materyjalnego ani moralnego postępu. Głośna w swoim czasie sprawa maratońska (1870), do któréj właśnie dało powód morderstwo, dokonane na poddanych angielskich i włoskich przez rozbójników greckich, wykazała najwyraźniéj zupełną niemoc G. Jerzy I przybrał urzędowy tytuł *króla Hellenów*.

Literatura. Z dzieł traktujących historyję starożytnéj G. oprócz prac dawniejszych jak Goldsmitha, Gillies i Mitforda wymieniamy następujące: Thirlwalla „*History of Greece*" (8 t., Lond. 1835—38); Grote „*History of Greece*" (4 ed., 8 t., Lond. 1864); Kortüma „*Geschichte Griechenlands von der Urzeit bis zum Untergange des Achäischen Bundes*" (3 t., Heidelb. 1854); Dunckera „*Geschichte der Griechen*" (2 t., Berlin 1856—57); E. Curtiusa „*Griech. Geschichte*" (2 t., Berlin. 1857—62); Hennebergera „*Griech. Geschichte in Biographien*" (Hildburgh. 1864); Droysena „*Geschichte des Hellenismus*" (2

t., Hamb. 1836—43); Finlaya „*History of Greece under the Romans*“ (2 t., Lond. 1857). Historyję G. w wiekach średnich opracowali: Zinkeisen „*Geschichte Griechenlands vom Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage*“ (Lipsk 1837—1840); Fallmerayer „*Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*“ (2 t., Stuttg. 1830—36); Finlay „*History of Greece from its conquest by the Crusaders to its conquest by the Turks*“ (Lond. 1851); tenże „*History of the Greek and Byzantine empires*“ (2 t., Lond. 1853—54). Nowsze czasy przedstawił Finlay w dziele „*History of Greece under the Othoman and Venetian dominion*“ (London 1854). Co się tyczy historyi wojny o niepodległość, to oprócz prac Emersona, Pouqueville'a, Rizosa Nerulosa, Sutzo, Gordona i t. d. wymieniamy najlepsze Finlaya „*History of the Greek revolution*“ (Edynburg 1861); Trikupisa „*Historia tês Hellênikês epanastaseôs*“ (4 tom., Lond. 1853—57); Prokesch-Ostena „*Geschichte des griech. Freiheitskampfes*“ (6 t., 1867). Obfity też materyjał zawiéra się w dziele: „*Griechenland geographisch, geschichtlich u. kulturhistorisch in Monographien*“ (8 tom., 1870). Czyt. także Gervinusa „*Geschichte des 19 Jahrhund.*“ (t. 4-ty).

Grecyja wielka (*Magna Graecia*), rzymska nazwa téj części ziemi nadbrzeżnéj zatoki tarentyńskiéj, która w dawnych już czasach, zaludniona przez osadników greckich, obejmowała Apuliję, Kalabryję, Lukaniję i Brutium; znajdowały się tu miasta: Tarent, Sybaris, Krotona i t. d. Pod tę nazwę podchodziły także różne części Sycylii, podobnież przez Greków osiadłe.

Grecz (Mikołaj), ur. 1787 r. w Petersburgu, † 1867 r. Po ukończeniu nauk w instytucie urzędników cywilnych, istniejącym przy senacie, oraz pedagogicznym, został 1809 r. profesorem literatury rossyjskiéj. Wydał kilka podręczników do nauki jęz. rossyjskiego, jak „*Gramatyka*“, przełożona na jęz. polski przez A. Hlebowicza. Od 1825—29 wydawał wspólnie z Bułharynem *Pszczołę Północną*, tudzież *Archiwum północne* (1825—32). Od 1829 pracując w ministeryjum spraw wewnętrznych, był redaktorem czasopisma: „*Żurnał ministerstwa wnutrjennych diel*“. Opuściwszy następnie służbę rządową oddał się wyłącznie pracom literackim, z których ważniejsze są: „*Przewodnik do nauki literatury*“ (t. 4, Petersb. 1819—22); „*Rys historyi literatury rossyjskiéj*“ (1822); oraz „*Podróż do Niemiec*“ i „*Czarna kobiéta*“; „*Zbiór powieści i artykułów treści literackiéj*“ (t. 5, 1838); „*Listy zagraniczne*“ (t. 9, 1839—53) i in., oprócz mnóstwa artykułów drukowanych w rozmaitych czasopismach.

Greeley (Horacy), dziennikarz i publicysta amerykański, ur. 1811 w Amherst, stanie New-Hampshire, syn wieśniaka. Od 14 r. życia ucząc się drukarstwa, pracował usilnie nad własném wykształceniem. Obznajmiwszy się gruntownie ze sprawami politycznemi, osiadł w New-Yorku, poświęcił się wyłącznie dziennikarstwu i z uzbiéranego z wielką oszczędnością nieznacznego kapitału zakładał z kolei dzienniki: „*Morning-Post*“ (1833); „*New-Yorker*“ (1834—40); „*Lady-Cabin*“ i wreszcie „*Tribune*“ (1841), niezmiernie wpływowy organ whigów, który w krótkim przeciągu czasu niesłychaną zyskał popularność a właściciel ogromny zebrał majątek. W 1848 zasiadał G. w kongresie. Po ukończeniu wojny domowéj doradzał zwycięzcom umiarkowanie i protestował energicznie przeciw oddaniu gen. Lee pod sąd (1865). W 1872 wystąpił jako kandydat do prezydentury, współubiegając się z generałem Grantem. Otrzymał jednak przy wyborach mniejszość głosów i uległ szczęśliwszemu rywalowi. Wkrótce potém † nagle 1872. G. nie ogłosił ani jednéj książki, ale napisane przezeń artykuły uczyniłyby więcéj aniżeli 150 tomów.

Green-Mountains, Zielone-góry, część gór Appalach, ciągnie się od Kanady w kierunku południowym ku Vermont i w szczycie Mansfield, w stronie północno-zachodniéj od Montpelier, dochodzi wysokości 4,359 stóp.

Greenock, miasto na brzegach Szkocyi, w hrabstwie Renfrew, o $3^3/_4$ mili od Glasgowa, przy ujściu rzeki Clyde; ma wielki port, doki, warsztaty okrętowe, fabryki i 42,000 m. Po prawéj stronie rzeki Clyde, naprzeciwko Greenock, leżą kąpiele Hellens borough.

Greenock, lord, ob. Cathcart.

Green-River, rzeka w Północnéj Ameryce, bierze początek w Kentucky, od Greensburg staje się żeglowną dla parostatków i ubiegłszy mil 60 wpada w hrabstwie Henderson do Ohio.

Greenwich, miasto w angielskiém hrabstwie Kent, na prawym brzegu Tamizy, o 1 milę drogi od Londynu, liczy 40,800 m. Miasto stanowi przedmieście Londynu i sławne jest ze swego wspaniałego szpitala dla inwalidów marynarki (od 1705), połączonego z lazaretem, szkołą i przytułkiem dla pozostałych sierot po majtkach, tudzież z obserwatoryjum narodowego, wystawionego w jego parku w r. 1675, przez które astronomowie angielscy, a za nimi i wszystkie mapy morskie, piérwszy południk (17^0 39′ 38″ na wschód od wyspy Ferro) przeprowadzają. Wykończona 1849 droga żelazna z Londynu do Greenwich przechodzi po olbrzymim wiadukcie nad jedną częścią Londynu.

Gregales milites (ob. gryd'), znani Gallusowi i Mateuszowi Cholewie, są przeciwstawieni *militibus de nobilium genere*, t. j. czestnikom z czasów pogańskich, i tym, którzy zostali pasowani w sposób zachodni (*milites famosi* v. szlachta)— Ze śladów po dokumentach widać, że między żupami (*officia*) ludności wiejskiéj, jak piekary, bartniki, kuchary, pisary (za psary, t. j. psiarczyki) kołodzieje, bobrowniki, łagiewnicy i t. d. był też obowiązek oznaczony wyrazem *milites* i urząd *centurionis*. Centurio v. comes taki (w Santoku np. u żywociarzy ś. Ottona bamberskiego) zarządza setnią takich żołnierzy opolowych ($^1/_{100}$ opola), milites gregales, quos habet in sua potestate, jak opiéwa ułamek kroniki u Paprockiego (pod herbem Lubicz). Comes ten jest owym *familiaris*, którego Chrobry posyłał za swego zastępcę (Gallus I 15) do grodów, *grega-*

les odpowiadają wspomnianym w statucie *milites de cametone creati*. Wedle kronikarskich zapisek różnili się oni strojem od rycerstwa, co się zgadza z obyczajem ostatnich, noszenia krzezna i złotego łańcucha in signum militiae. W statucie mazowieckim 1390 jest dowód, że rycerz pasowany osiadając w gminie, zarządzanéj przez innego milesa, nie na prawach druha (amicus, frater) t. j. towarzysza rycerskiego lub sołtysa, tracił prawo rycerskie aż do chwili powrotu do swego mienia. To nam służy za dowód, że tak zwany homo, qui non habet jus militale, za pobicie dostający tylko grzywnę, gdy kmieć brał ich 6—7, należy do téj 2 kategoryi militum gregalium, stanowiących scartam belli. Trzecią kategoryją tejże są milites creati de sculteto, utworzeni z przełożonych nad wsiami, osiadłemi na prawie teutońskiém, służący konno. Przeciwko téj kategoryi rycerstwa, utrzymującéj i dla włościan otwartą drogę do szlachectwa, nawet po zniszczeniu piérwszéj kategoryi przez wprowadzenie jus militale powszechnego, t. j. po oddaniu opola nietylko w zarząd ale i na własność milesa (centurio), został w statucie wiślickim wymierzony artykuł o zakazie kupna sołectw przez możniejszych od pana wsi.

Gregarina, małe mikroskopowe zwierzątka, żyjące pasożytnie w niższych organizmach; uważane niegdyś za wnętrzaki, obecnie zaliczane są do pierwotworów (ob.). Są one walcowate lub jajowate, bez głowy, organizacyi są niesłychanie prostéj; ich przejrzysta, jednolita powłoka, pokrywająca całe ciało, składa się tylko z ziarnistéj masy i ciemnego jądra. Żywią się za pomocą eudosmory. Najnowsze nad niemi prace są Lieberkühn'a.

Gréger (Edward), ur. 1829 r. w Brzezhradzie pod Kralowym Hradcem, w król. czeskiém; po ukończeniu nauk filozoficznych w Wiedniu, rozpoczął po r. 1848 studyja medyczne w Pradze, gdzie w r. 1854 został doktorem i asystentem J. Purkyniego a 1859 docentem. Po powrocie z podróży naukowéj po Europie, wybrany w r. 1861 na posła sejmowego i został redaktorem pisma *Živa*, a następnie współpracownikiem wszystkich pism naukowych czeskich, mianowicie *Szkoły Przemysłowéj*.—**G.** (Julijusz), brat poprzedniego, ur. 1831 r., od r. 1859 urzędnik sądowy a od 1 Stycznia 1861 r. koncesyjonaryjusz i redaktor główny dziennika politycznego *Narodni Listy*, organu federalistycznego, odznaczającego się wzorową redakcyją i duchem rozumnego liberalizmu. G. jako redaktor i właściciel dziennika, poczynając od r. 1862 był wielokrotnie więziony a ostatnio w r. 1872, za wpływem niemieckich centralistów, pod pozorem przeniewierzenia się skarbowi państwa, w należnych mu opłatach od obwieszczeń; lecz przez sąd najwyższy uznany 1873 r. za niewinnego. W r. 1862 założył w Pradze wielką drukarnię. Jest autorem wielu rozpraw w kwestyjach prawnych (*Poseł z Prahy*) oraz innych naukowych artykułów.

Grégoire (Henryk, hrabia), człowiek niezmiernie wpływowy podczas rewolucyi francuskiéj, ur. 1750 w Veho, † 1831. Najprzód pleban wiejski, potém biskup w Blois, mową mianą 1792 przyczynił się wiele do zniesienia władzy królewskiéj, nazywając historyję królów księgą męczeństwa narodów. W Konwencyi narodowéj występował energicznie w sprawie wychowania publicznego; w epoce teroryzmu opiérał się silnie burzeniu pomników sztuki i wyprzysiężeniu się religii chrześcijańskiéj. Dla nauki położył ważne zasługi przez to, że najwięcéj przyczynił się do założenia *Biura Długości* oraz konserwatoryjum sztuk i rzemiosł. Po rozwiązaniu Konwencyi został członkiem rady pięciuset a po 18 Brumaire'a wszedł do ciała prawodawczego. Wiele się także przyłożył do zawarcia konkordatu, ale z rozkazu papieża musiał złożyć godność biskupią. Został następnie członkiem senatu i hrabią. Po upadku Napoleona, w piśmie: „*De la constitution de l'an 1814*" (4 wyd., Paryż 1819) rozwinął swoje zasady wolności konstytucyjnéj. Z innych prac jego godniejszemi wzmianki są: „*Histoire des sectes réligieuses*" (5 t., Paryż 1828); „*Histoire du mariage des prêtres en France*" (Paryż 1826); „*Essai historique sur les libertés de l'église gallicane*" (Paryż 1818). Jego „*Mémoires*" (Paryż 1839) wydał Carnot.

Gregorovius (Ferdynad), historyk i poeta niemiecki, ur. 1821 w Neidenburgu, w Prusiech Wschodnich, uniwersytet kończył w Królewcu, od 1852 długo podróżował po Włoszech. Celniejsze jego dzieła są: „*Corsica*" (2 t., Stuttgard 1854) „*Figuren, Geschichte, Leben und Scenerie aus Italien*" (1855); „*Siciliana. Wanderungen in Neapol und Sicilien*" (2 ed.; Lipsk 1865); „*Lateinische Sommer*" (Lipsk 1863). Trzy ostatnie prace, wydane pod wspólnym tytułem „*Wanderjahre in Italien*" (4 cz., Lipsk 1864—71), należą do najlepszych dzieł, jakie w nowszych czasach o Włoszech pisano. „*Die Grabmäler der römischen Päpste*" (Lipsk 1857); „*Geschichte des römischen Kaisers Hadrian*" (Królewiec 1851) i „*Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*" (t. 1-7, Stuttgard 1859—72). Jako poeta, dał się szczególniéj poznać swoją tragedyją „*Der Tod des Tiberius*" (1851), epopeją pasterską „*Euphorion. Eine Dichtung aus Pompeji*" (Lipsk 1858) i tłumaczeniem „*Lieder des Giovanni Meli von Palermo*" (Lipsk 1856). Oprócz tego, ogłosił jeszcze „*Polen und Magyaren Lieder*" (Królewiec 1849); „*Die Idee des Polenthums*" (Królewiec 1848), prace bardzo dla nas przychylne.

Gregorowicz (Jan Kanty), współczesny pisarz, znany także pod pseudonymem *Janka z Bielca*, ur. w Warszawie 1808 czy 18, syn kupca Jana Hrehorowicza *Sołowiew* i Maryi z Trzebieńskich, uczeń szkół pijarskich w Warszawie. Zajmował się w młodości gospodarstwem wiejskiém, a 1849 r. osiadł stale w Warszawie i poświęcił się wyłącznie pracom literackim. Piérwsze pisma drukował w *Biblijotece Warszawskiéj*; rozprawa ogłoszona w „*Rocznikach gospodarstwa krajowego*" r. 1850 p. t. „*Uwagi nad środkami podniesienia w kraju naszym gospodarstwa wiejskiego*", zwróciła nań powszechną uwagę. Od 1851 był redaktorem *Gazety rolniczéj* przy *Gazecie Codziennéj*, następnie wraz z Lewe-

Kamem redagował przez rok jeden *Gazetę Codzienną*, a 1860 *Kmiotka*. W 1860 nabywszy na własność *Magazyn Mód*, zmienił jego tytuł na *Tygodnik Mód* (1862) i odtąd wydaje go pod własnym kierunkiem. Obecnie redaguje prócz tego *Przyjaciela Dzieci* i od 1873 r. *Zorzę*. Oddzielnie wydał: „*Obrazki wiejskie*“ (4 t., Warszawa 1852); „*Zarysy wiejskie*“ (2 t., 1854); „*Tomek beznogi i Proszaki*“ (3 tomy, Warszawa 1854); „*Dwie sceny z pożycia wiejskiego*“ (2 t., Warszawa 1854); „*Dobry ekonom*“ (2 t., Warszawa 1858); „*Tomek Sandomierzak*“ (2 t., Warsz. 1858); „*Elementarz dla chłopców wiejskich*“ (Warsz. 1859; 2 ed. Wilno 1861); „*Gawędy księdza proboszcza pod lipami*“ (Warsz. 1858); „*Książeczki obrazkowe*“ (Zesz. 1—4, Warsz. 1862 — 63); „*Obrazki historyczne* etc.“ (Zesz. 1—4, Warsz. 1862—63); „*Ukryte skarby*“ (Poznań 1867) oraz obrazki w formie dramatycznéj: „*Nowomodne zaloty*“ (Kijów 1855) „*Janek z pod Ojcowa*“ (Warsz. 1862) i „*Werbel domowy*“ (Warsz. 1862) i wiele innych. Główną zasługą Gregorowicza jest wierne malowanie postaci ludowych, umiejętne kreślenie ich charakterystyki i wiejskich scen domowych. Z wielkiém zamiłowaniem przedstawia zawsze postaci ludu szlachetniejsze, czém się różni od Wielogłowskiego (ob.).— **Gregorowicz** (Karol), młodszy brat poprzedniego, ur. w Warszawie 1819 r., † 1869 r.; uczeń akademii w Lovain, gdzie otrzymał stopień doktora medycyny, akuszeryi i chirurgii. Wróciwszy 1858 do kraju, zajmował się praktyką lekarską w Warszawie. Ogłosił drukiem: „*O głuchocie*“ (Warszawa 1861); „*Higiena kobiet i dzieci*“ (zesz. 1-6); „*Rady dla matek*“; „*Warszawa pod względem topograficznym, hygienicznym i geologicznym*“ (Warsz. 1862); „*Praktyczna nauka opatrywania przypadkowych skaleczeń, stłuczeń i ran*“ (Warsz. 1863). Był nadto redaktorem czasopism „*Przyjaciel zdrowia*“ (Warsz. 1861—1863) i „*Pamiętnik naukowy*“ (t. I zesz. 1-3 i t. II zesz. 1-2, Warsz. 1866).

Gregory (Jakób), znakomity matematyk, ur. 1638 w New-Aberdeen w Szkocyi, profesor matematyki w kolegijum ś. Jędrzeja w Edynburgu, † 1675. Celniejsze jego prace są: „*Optica promota seu abdita radiorum reflexorum et refractorum mysteria geometricae enucleata*“ (Lond. 1663); „*Exercitationes geometricae*“ (Padwa 1666); „*Vera circuli et hyperbolae quadratura*“ (tamże 1667). — **Gregory** (Dawid), matematyk, synowiec poprzedniego, ur. 1661 r. w Aberdeen, profesor matematyki w uniwersytecie edynburgskim, a późniéj astronomii w Oxfordzie, † 1708 r.. Jego najważniejszém dziełem jest „*Astronomiae, physicae et geometriae elementa*“ (2 t., Oxford 1702). Zostawił w rękopiśmie komentarze do dzieł Newtona. — **Gregory** (Jan), wnuk Jakuba, znakomity fizyk i lekarz, ur. w Aberdeen 1724 r., profesor medycyny w Londynie, a od 1766 w Edynburgu, † 1773. Oprócz dzieł lekarskich, wysokiéj wartości, najsłynniejszą jego pracą jest: „*A Father's legacy to his daughters*“, któréj liczne ogłoszono wydania.

Gregory (Wilhelm), ur. 1803 r. w Edynburgu, profesor chemii tamże, uczeń Liebiga, † 1858 r., którego podręczniki chemii organicznéj (4 wyd., Edynb. 1856) i chemii nieorganicznéj wysoko są cenione.

Gregoryjanie, toż samo co *Bracia wspólnego życia* (ob.) a także ob. *Groote* (Gerard).

Gregoryjański kalendarz, ob. Kalendarz.

Gregoryjański kodeks, ob. Kodeks.

Gregoryjański śpiéw i rytuał kościoła rzymskokat., zaprowadzony przez papieża Grzegorza W. (ś.) w ten sposób, że zebrane przez ś. Gelazego modlitwy uporządkował, oraz urządził porządek obrządków i złożył z nich swoje „*Sacramentarium*“; w liturgii jednak mało poczynił odmian, skracając tylko dzieło ś. Gelazego. (Porów. *Cantus Ambrosianus* i *Cantus Figuralis*).

Greguss (August), syn Michała, profesora estetyki, matematyki i literatury klasycznéj w Preszowie (w Węgrzech) i tamże urodzonego, autora „*Compendium Aestheticae*“ (Koszyce 1826), oraz innych niemieckich dzieł i artykułów do pisma niem. *Iris*, pisarz madziarski, ur. 1825 r. w Preszowie; od r. 1846 profesor filoz. i historyi w gimnazyjum ewang. w Sarwaszy; po 1849 r. otrzymał dymisyję; następnie redaktor części liter. w *Pesti Napló*. Oprócz różnych innych, wiérszem i prozą, wydał estetykę pod tyt. „*Aszépészet alapvonalai*“ (Peszt 1849). Przekładał téż poezyje madziarskie na język niem. a na ojczysty z francuskiego i hiszpańskiego różne utwory beletrystyczne.

Greifenberg, kąpiele mineralne w bawarskim obwodzie Wyższéj Bawaryi, nad jeziorem Ammer.

Greifswald, *Greifswalde* lub *Grifiswalde*, m. pow. w obwodzie pruskiéj regencyi stralsundskiéj, nad spławną rz. Rykiem, 17,400 m. i prowadzi znaczny handel morski; port tutejszy nazywa się Wyk. Z istniejącym tutaj od 1 Paźdz. 1456 uniwersytetem łączy się akademija gospodarstwa wiejskiego, umieszczona w leżącéj w pobliżu wsi Eldena. G. było już w wiekach średnich miastem bogatém i kwitnącém; w r. 1270 przystąpiło do Hanzy i zarazem z Lubeką, Rostokiem, Wismarem i Stralsundem, tworzyło tak zwany związek wendyjskich miast morskich.

Greigh (Samuel), admirał rossyjski, rodem Anglik, † 1788 r. Wszedł do służby rossyjskiéj w r. 1764 w stopniu kapitana 1 klasy, miał udział w czesmeńskiéj i innych bitwach morskich i odznaczył się podczas wojny szwedzkiéj zwycięstwem pod Sweaborgiem.

Grein, miasto w Austryi Wyższéj, nad Dunajem, ma 1,700 m.; powyżéj tego miasta leży wspaniały zamek Greinburg z pięknym i rozległym widokiem na okolice. Od tego miasta nazywa się *Greinerwald*, część północno-austryjackiego kraju górzystego, dochodzącego w niektórych miejscach do 2,830 stóp wysokości.

Greiz, stolica księstwa Reis-Greitz nad rz. Elsterą, 8,000 m., ma rezydencyjonalny pałac książęcy, pałac letni i zamek górski, szkoły wyższe i fabryki wyrobów bawełnianych, wełnianych i jedwabnych.

Greko-Bułgarski, właściwiéj **Grecko-B. Kościół.** Na podobieństwo kościoła Grecko-Heleńskiego, utworzył się w r. 1872 samoistny kościół *Grecko-Bułgarski.* Bułgarowie posiadali już oddzielnego patryjarchę w Ternowie od w. XIII do XVI, w którym zniesiony został za sułtana Solimana II (1566—74) a ziemie zamieszkałe przez nich oddane pod zwierzchnictwo patryjarchy konstantynopolskiego, który w widokach panheleńskich, mianowicie w nowszych czasach, rozwinął silną działalność, mającą szkodliwy wpływ na narodowość Bułgarów. (ob. Bulgarowie, Bołgarowie, *Dzieje* str. 402). Domaganie się ich usunięcia tego szkodliwego sobie wpływu księży fanaryjockich, t. j. narodowości greckiéj (heleńskiéj), nareszcie osiągnięte zostało przez pozyskanie firmanu sułtanskiego (1872), którym metropolita bułgarski mianowany został samoistym egzarchą (ob. Exarcha). Sobór powszechny i patryjarcha konstantynopolski nie uznał i wyklął go, żądając zarazem aby wszyscy księża bułgarscy, jako odpadli od kościoła (heretycy), przyjęli pewną odmianę w odzieniu; egzarcha jednak bułgarski twierdzi, że gdy od nauki kościoła nie odstępuje, więc pozostaje w jedności z całym kościołem i dla tego nie ma potrzeby odróżniać się od niego, że idzie tu tylko o dobra narodowe, o jego oświatę i t. d. Z powodu tego rozdziału powstały miejscami krwawe spory pomiędzy ludnością bułgarską a fanaryjocką. Językiem tego kościoła jest starobułgarski.

Greko-Unici, ob. Grecko-Unicki kościół.

Grekow (Jerzy) i **Korobiejnikow** (Tryfon), kupcy moskiewscy, wysłani w r. 1583 przez cara Iwana Groźnego do Jerozolimy, dla odprawienia żałobnego nabożeństwa za syna jego Iwana. Dziennik ich podróży ogłoszony został w Petersburgu 1783 p. t. „*Tryfona Korobiejnikowa, kupca moskiewskiego, z towarzyszami podróż do Jerozolimy, Egiptu i na górę Synai w r.* 1583".

Grell, *Gröll* (Michał), księgarz, nakładca i drukarz warszawski. Przeniósłszy księgarnię z Drezna do Warszawy w r. 1768, założył tu drukarnię p. n. *Narodowéj* i wydawał z niéj książki polskie, nader ozdobnie i poprawnie. Jego także nakładem wychodziło czasopismo „*Zabawy przyjemne i pożyteczne*" od 1769 do 1777. Drukowane przezeń katalogi książek polskich i zagranicznych w latach 1775, 90, 91 i 96 są prawie jedynemi z tych czasów źródłami do biblijografii polskiéj; † 1806.—**Grell** (Karol), syn poprzedniego, ur. 1770 r. w Warszawie, rytownik, minijaturzysta, chemik, muzyk i pisarz, odznaczający się w każdym z powyższych przedmiotów rzeczywistemi zdolnościami; † w Warszawie 1857. Dokładny jego życiorys skreślił H. Skimborowicz w N. 211 i 212 Gazety Warszawskiéj z r. 1857.

Gremijał, Gremiele, (z łac. *gremium*=łono), chusta jedwabna ze znakiem krzyża, która rozkłada się na kolanach biskupa (rzymsko-kat.), gdy ten pontyfikalnie ubrany, zajmuje swe krzesło przy mszy ś. Podług kardynała Bony („*Res Liturgica*") jestto zabytek z czasów, kiedy-to biskupi osobiście przyjmowali dary w naturze.

Gremplowanie, zowie się czynność przez którą nierówne lub kędzierzawe włókna wełny, bawełny i t. p. za pomocą narzędzi, zwanych gremplami, prostują się i równają, dla łatwiejszego otrzymania z nich nici.

Gremzdel, jezioro w gub. augustowskiéj, pow. sejneńskim, zajmuje powiérzchni morgów 46.

Gremzdy, jezioro w królestwie polskiém, gub. augustowskiéj, pow. sejneńskim; zajmuje przestrzeni morgów 638½.

Grenada, wyspa angielska w Indyjach Zachodnich, pośród Małych Antyllów; obejmuje 6, 5 mil kw. z ludnością przeszło 32,000 (pomiędzy którą jest tylko dziesiąta część białych) z miastem głównem Georgetown. Pomiędzy Grenadą i St. Vincent leżą *Grenadiny* albo *Grenadille*, cztéry małe, bezwodne wysepki, obejmujące łącznie 2¼ mil kw. i mające 3,000 m.

Grenadyjer, Granadyjer, piérwiastkowo nazwa żołnierzy przeznaczonych do rzucania ręcznych granatów (ob.). Ponieważ ciskanie ręcznych granatów wyszło z użycia, ludzie zaś do tego przeznaczeni byli zwykle wyborowi, przeto zebrano ich w oddzielne kompanije, nie różniące się niczém od innego wojska piechotnego, z pozostawieniem im wszakże dawnego nazwania grenadyjerów. W niektórych armijach każdy batalijon piechoty posiada kompaniję grenadyjerską.

Greninga, ob. Gröningen.

Grenlandyja, największy kraj północny podbiegunowy, obejmujący około 20,000 mil kw., leżący pomiędzy odnogą baffińską, północném morzem Lodowatém i oceanem Atlantyckim. Według najnowszych odkryć Grenlandyja okazała się być wyspą, otoczoną mnóstwem drobnych wysepek, która na południe zwężając się śpiczasto, kończy się wysokim przylądkiem Farewell. Główne jądro Grenlandyi tworzy, górami otoczona a grubą skorupą lodu pokryta, wyniosła równina, któréj wysokość przecięciowo do 3,000 stóp dochodzi. Klimat jéj jest podbiegunowy, odpowiada mu też nędzna wegetacyja i zupełny brak zwierząt domowych. Z tych ostatnich znajdują się tylko: pies, ren, niedźwiedź biały, lis północny, gęś edredonowa, kilka rodzajów ptaków wodnych i mnóstwo ryb. Co się tyczy minerałów, obecnie wydobywają tylko węgiel kamienny i kryolit.—Mieszkańcami tego rozległego, pustego i smutnego kraju są *Grenlandczycy*, do plemienia Eskimosów należący, naród rybacki, pogański, który tylko w pobliżu osad duńskich, pod wpływem duńskich misyi luterskich i hernhuckich przyjął wiarę chrześcijańską i piérwsze początki cywilizacyi. Grenlandczycy stoją na najniższym stopniu cywilizacyi; obok tego przecież są dobroduszni i zabiegliwi, utrzymując się głównie z rybołóstwa. Język ich, zwany *Karalit*, jest narzeczem eskimoskiego; religija odznacza się grubym zabobonem i dla tego nie zbywa tutaj na czarownikach i wróżbitach. Bogom swoim, między którymi *Silla*

ważany jest za najwyższą istotę, nie okazują żadnéj czci szczególnéj.—*Historyja.* Grenlandyja została odkrytą jeszcze w r. 983 przez zbiegłego Islandczyka, nazwiskiem Eryk Czérwony, i niedługo téż potém zaczęły się mnożyć kolonije skandynawskie. W r. 1406 znajdowały się tu osady: wschodnia Austurbygd i zachodnia Westurbygd. Piérwszą ścieśniały lody coraz bardziéj, tak że późniéj, mimo najtroskliwszych poszukiwań, nie można jéj już było wynaleść. Ostatnią w tym celu wyprawę odbywał kapitan Graah 1829—31. Osada zaś zachodnia zdołała się utrzymać. Na niéj to oparł 1721 Jan Egede osadę Godhaab, t. j. Dobréj Nadziei, poczém, gdy mianowicie misyje religijne działać tu zaczęły, powstały i inne jeszcze kolonije. Sąto w ogólności osady duńskie i dzielą się na dwa inspektoraty z 13 okręgami, południowy i północny, z ludnością około 10,000 dusz, między któremi jest 240 Duńczyków. Rezydencyją gubernatora południowéj Grenlandyi jest Godhaab albo Godthaab, Grenlandyi północnéj Godhavn. Handel z Grenlandyją prowadzi na rachunek rządu duńskiego dyrekcyja królewsko-grenlandzkiego i farviskiego handlu w Kopenhadze, a handel ten polega głównie na zamianie. Oprócz opisów podróży podbiegunowych i dzieł braci Egede porów. Cranza „*Historie von Grönland*" (2 t., Lipsk 1765—70); Scoresby „*Tagebuch einer Reise nach der Ostküste von G.*" (w przekł. niem., Hamb. 1825); Graaha „*Reise til Östkysten of G.*" (Kopenh. 1832); Rinka „*G. geographisk og statistisk beskrevet*" (2 t., Kopenh. 1852—57; przekł. niem. Stuttg. 1860).

Grenelle, wieś pod Paryżem, lecz jeszcze w obrębie fortyfikacyj, nad Sekwaną, ma 7,900 m., piękny kościół, teatr, liczne fabryki i studnię artezyjską jednę z najpiérw wywierconych.

Grenoble, starożytne *Gratianopolis*, miasto stołeczne francuskiego departamentu Isère; twierdza piérwszorzędna i rezydencyja biskupa, liczy 28,869 m.; ma akademiję uniwersytecką i inne zakłady naukowe, tudzież znaczną liczbę rozmaitych fabryk.

Grenville, znakomity szlachecki ród angielski, jakkolwiek już za Henryka I osiadły w hrabstwie Buckingham, to jednak dopiéro w XVII w. doszedł wielkich bogactw i znaczenia politycznego przez małżeństwo *Ryszarda Grenville* († 1724) z Hesterą, córką Ryszarda Temple. Jego najstarszy syn *Ryszard* **Grenville**, hrabia *Temple*, wielki strażnik pieczęci, uważany jest przez niektórych za autora listów Juniusa (ob.). † 1779 bezdzietnie.—Brat jego, *Jerzy* **Grenville**, ur. 1712, † 1770, po wstąpieniu na tron Jerzego III zajął wysokie stanowisko polityczne, był po lordzie Bute naczelnikiem ministeryjum 1763—65, ustanowił opłatę stemplową, która wywołała piérwszy opór kolonij północno-amerykańskich i prawo postępowania przy wyborach spornych (*Grenville act*). Dla obrony swéj administracyi ogłosił „*Considerations on the commerce and finances of England* etc." (Lond. 1765). Porów. „*Grenville papers*" (4 t., Lond. 1852—53).—*Tomasz* **Grenville**, drugi syn poprzedniego, ur. 1755, † 1846. W 1784 musiał ustąpić z parlamentu na nalegania swéj rodziny, niezadowolnionéj z jego bliskich stosunków z Foxem i whigami, którzy 1782 wysłali go do Paryża, celem prowadzenia układów z Franklinem i Vergennes. Od 1798 członek rady tajnéj, otrzymał 1799 zlecenie nakłonić Prusy do nowego przymierza przeciw rzeczypospolitéj francuskiéj, ale w podróży ledwie ocalił życie, podczas rozbicia się okrętu i opóźniona misyja pożądanego nie odniosła skutku; w ministeryjum swego brata (1806) był prezesem urzędu indyjskiego a następnie lordem admiralicyi; w 1807 usunął się z całym gabinetem a 1818 ustąpił z parlamentu i resztę życia poświęcił nauce. Bogatą biblijotekę (20,239 tomów) podarował muzeum brytańskiemu. —Brat jego *Wilhelm Wyndham*, lord **Grenville**, ur. 1759, został 1790 ministrem spraw wewnętrznych i lordem. Mianowany 1791 ministrem spraw zagranicznych, okazał się nieubłaganym wrogiem rewolucyi francuskiéj. W 1801 wystąpił razem z Pittem z ministeryjum, lecz 1804 nie chciał już razem z nim wejść powtórnie do gabinetu. Po śmierci Pitta, Grenville zbliżył się do whigów i 1806 stanął na czele tak zwanego ministeryjum koalicyi, które popiérając emancypacyję katolików, musiało wziąć dymisyję 1807. Odtąd działając już tylko jako członek izby wyższéj, wywiérał wpływ ogromny, chociaż nie celował talentem krasomówczym; † 1834. Zajmował się literaturą. W 1800 wydał Homera z objaśnieniami a 1804 listy lorda Chattum do T. Pitta. W swoich „*Nugae metricae*" (1806) dał przekłady niektórych poezyi staroangielskich, włoskich i greckich.

Gresham (Sir Tomasz), kupiec, ur. 1519 r. w Londynie, wyświadczył królowym Maryi i Elżbiecie nader ważne usługi finansowe; otrzymał od królowéj Elżbiety tytuł *Kupca królewskiego* i w r. 1556 założył giełdę londyńską, którą to budowlę królowa Elżbieta 23 Stycz. 1570 kazała ogłosić *Giełdą królewską*. Założone przez Greshama w jego własnym domu kolegijum naukowe, które dotąd jego nazwę nosi, zostało w r. 1768 z polecenia rządu przeniesione do giełdy; † 1579 r.

Gresset (Jan Chrzciciel Ludwik), poeta francuski, ur. 1709 r. w Amiens, † tamże 1777 r. W 16 r. życia wstąpił do jezuitów i kształcił się w Paryżu. Pozostając jeszcze w zakonie ogłosił swą słynną epopeję komiczną „*Vert-Vert*". Za poemat ten mało kościelny a nadto światowy jak również za piękne i pełne dowcipu poezyje: „*Le carême impromptu*"; „*Le lutrin vivant*"; „*La Chartreuse*" i „*Les ombres*" został dla ukarania przeniesiony jako nauczyciel z Tours do Laflèche. Tu napisał mistrzowski swój list „*Epître à ma soeur sur ma convalescence*". Gdy go przenieść gdzieindziéj nie chciano, opuścił w 26 r. życia zakon i wyjechał do Paryża, i tam się stał ulubieńcem najlepszych towarzystw. Późniéj przeniósł się do Amiens, założył tu 1750 akademiję i ożeniwszy się, osiadł na wsi. Od 1748 był członkiem akademii francuskiéj. Po śmierci autora wydano poemat „*Le parrain magnifique*" (1810). Jego tragedyje nie wielkiéj są wartości, za to komedyja „*Le méchant*" jest prawdziwém ar-

cydziełem komiki. Kompletną ed. prac G. sporządził Renouard (3 t., Paryż 1811). Por. Cayrola „*Essai historique sur la vie et les ouvrages de Gresset*" (2 t., Paryż 1845).

Gretna-Green, wieś w szkockiém hrabstwie Dumfries, przy granicy angielskiéj, była miejscem schronienia dla osób, które bez przyzwolenia rodziców i opiekunów, zawiérają związki małżeńskie. W Szkocyi bowiem istnieje dotąd jeszcze dawne prawo kanoniczne, podług którego wszelkie dobrowolne oświadczénie małżeństwa dwojga osób przed księdzem, sędzią pokoju, notaryjuszem i t. d. uważane jest jako małżeństwo spełnione. Od czasów Jerzego II, który to prawo dla Anglii uchylił, mnóstwo tego rodzaju małżeństw zostało zawartych w Gretna Green, przed tamecznym sędzią pokoju, który przypadkowo był jednocześnie i kowalem, a stąd powstało mniemanie, że kowal w Gretna-Green ma oddzielny przywiléj do dawania takich ślubów. Jednakże zawiérano tutaj podobne małżeństwa i przed plebanem sąsiedniéj wioski Springfield.

Grétry (Andrzéj Ernest Modest), ur. 1741 r. w Liège, profesor i współdyrektor konserwatoryjum paryskiego, † 1813 r. w Ermenonville, znanym jest powszechnie jako kompozytor oper, z których najcelniejsze są: *Dwaj skąpcy*, *Zemira i Azor*, *Przyjaciel domu*, *Fałszywa magija*, *Zazdrośny kochanek*, *Wyroki nieprzewidziane*, *Ryszard Lwie serce*, *Anakreont u Polikratesa* i t. d. Zalecają się one powabem, świeżością, dowcipem i żywością uczucia. Występował G. także jako pisarz w przedmiotach muzycznych, ogłosił mianowicie „*Mémoires ou essais sur la musique*" (2 ed. 3 t., Paryż 1789). Był członkiem akademii sztuk pięknych.

Greuze (Jan Chrzciciel), francuski malarz rodzajowy, ur. 1725 r. w Tournus, † 1805 r. w Paryżu; w licznych utworach swego pędzla, z których wszystkie niemal są rytowane, przedstawiał współczesne obyczaje z wielkim smakiem i wiernością.

Grève (teraz *Place de l'Hôtel de ville*), plac przed ratuszem paryskim, na którym dawniéj tracono winowajców.

Grewia (*Strzępota*), rodzaj roślin z rodziny lipowatych, obejmujący drzewa; krzewy w krajach gorących. Najwięcéj znany gatunek jest G. *officinalis*, wysoki krzew w Indyjach Wsch. W Indyjach liście i owoce uważają się za środek przeciw podagrze. G. *asiatica*, tamże, wydaje owoce mięsiste, smaku kwaskowatego i chłodzącego.

Grey, starożytna i słynna w dziejach Anglii rodzina szlachecka, pochodzenia normandzkiego. *Henryk Grey* otrzymał od Ryszarda I posiadłości Turroc w Essex.— Jego wnuk *Reginald*, został 1322 lordem *Grey de Ruthyn*; zostawił dwu synów Jana i Edwarda. Edward zaślubił dziedziczkę lorda Ferrers de Groby i przyjął jego tytuł.—*Jan Grey*, lord *Ferres de Groby*, poległ 1460 w bitwie pod St. Albans; pozostała po nim wdowa, Elżbieta Woodville, wyszła za króla Edwarda IV, któremu urodziła Edwarda V i Elżbietę, żonę Henryka VII. Z dwu jéj synów z piérwszego małżeństwa, starszy, *Tomasz Grey*, otrzymał 1471 godność hrabiego Huntingdon i 1475 margrabiego Dorset; † 1501.— Jego wnuk, *Henryk Grey*, trzeci margrabia Dorset, mianowany został 1551 ks. *Suffolk*. Jego córką, była owa nieszczęśliwa Joanna *Grey* (ob.). Brat księcia Suffolk, *Jan Grey*, pozostał głową rodziny.— *Henryk* lord *Grey de Groby*, wyniesiony 1628 do godności hrabiego Stamford, dowodził wojskiem parlamentu przeciwko Karolowi I 1642; † 1673.— Jego syn, *Tomasz* lord *Grey*, który przed nim jeszcze †, był jednym z sędziów Karola I. Od jego brata, *Jana*, pochodzi *Jerzy Harry Grey*, hr. *Stamford* i *Warrington*, ur. 1827 r.—Starszy syn Reginalda, lorda Greya de Ruthyn, *Jan Grey*, był przodkiem lordów *Grey de Wilton*, którzy wygaśli na *Tomaszu*, tudzież hrabiów Kent, uwikłany w spisek Raleigha; † 1614 r. w Tower.—*Henryk Grey*, hrabia *Kent*, został 1706 margrabią, a 1710 księciem Kent, lecz † 1740 bez potomków płci męskiéj. Jego prawnuczka Amabel, córka hrabiego Hardwicke i wdowa po lordzie Polwarth, otrzymała 1816 tytuł hrabiowski, który to tytuł po jéj śmierci (1833) przeszedł na jéj krewnego *Tomasza Filipa Robinsona*, lorda *Grantham*; ten przybrał familijne nazwisko *Grey*. Ur. 1781, był 1834—35 piérwszym lordem admiralicyi, 1841—44 wicekrólem Irlandyi i † 1859.—Synowiec jego *Jerzy Fryderyk Samuel Robinson* hr. *Grey*, hr. *Ripon*, ur. 1827, w ministeryjum Palmerstona był od 1863 sekretarzem stanu w departamencie wojny.

Grey (Joanna), królowa angielska, ur. 1537, przez swą matkę, Frańciszkę Brandon, margr. Dorset, wnuczka księżnéj Maryi Suffolk, wdowy po Ludwiku XII, kr. franc., a prawnuczka Henryka VII, kr. angiels., nieszczęśliwe narzędzie i ofiara intryg politycznych. Nienasyconéj dumy Dudley, książę Northumberland, zaślubił ją synowi swemu Guilfordowi i skłonił niedołężnego króla Edwarda VI, ażeby z pominięciem siostr swoich Maryi i Elżbiety ogłosił Joannę G. swoją następczynią, spodziewając się, że sam przyjdzie do władzy. Po śmierci Edwarda (6 Lip. 1553), skromna, dotąd wyłącznie naukom oddana Joanna, ogłoszoną została królową i 10 Lip. 1553 ukoronowaną. Lecz w kilka dni potém wybuchło powstanie; lud i parlament okrzyknęli 29 Lip. 1553 królową księżniczkę Maryję. Joanna chętnie złożyła niemiłą sobie koronę, ale z mężem, ojcem i księciem Northumberland została uwięzioną. Ten ostatni, jako podżegacz wszystkiego został stracony 22 Sierp., zaś książę Suffolk, jéj ojciec, chwilowo uwolniony. Atoli udział jego w spisku Wyata rozstrzygnął stanowczo los jego i jego córki. Joanna odważnie i z poddaniem się, wraz z ukochanym mężem skończyła życie 12 Lut. 1554 na rusztowaniu. W pięć dni potém został stracony i ojciec.—Porów. Harris Nicolasa „*Memoirs and remains of Lady Jane Grey*" (nowa ed. Lond. 1832). Los nieszczęśliwéj Joanny niejednokrotnie dostarczył treści wielu poetom dramatycznym; Delaroche na tle jéj życia piękny utworzył obraz.

Grey (na *Chillingham i Howick*), starożytna rodzina angielska, osiadła od XIII w. w Northumber-

land. *Tomasz Grey* był protoplastą wygasłych 1706 lordów Grey-Howick. Dzisiejsi Greyowie pochodzą od Sir *Edwarda Grey* († 1632), syna prawnuka Tomasza.— *Karol Grey*, ur. 1729, został 1801 lordem *Grey de Howick*, 1806 wicehrabią i hrabią Grey i † 1807. Jego najstarszy syn, *Karol Grey*, znakomity mąż stanu, ur. 1764, wszedł 1786 do parlamentu, gdzie stanął po stronie Whigów, tworząc z ich przywódcami Burkem, Sheridanem i Foxem potężną opozycyję przeciw gabinetowi Pitta. Podczas rewolucyi francuskiéj, gdy się rozdwoiło stronnictwo whigów, stał ciągle po stronnie demokratycznego Foxa i pracował usilnie, jakkolwiek daremnie, nad reformą parlamentu w duchu interesów ludu. W r. 1806 jako lord Howick, został piérwszym lordem admiralicyi, a wkrótce potém ministrem spraw zagranicznych, lecz 1807 r. z powodu podanego wniosku o emancypacyi katolików utracił ministerstwo i pozycyję w parlamencie. W skutek śmierci ojca powołany do izby wyższéj, rozwijał piękny talent krasomówczy i walczył na czele opozycyi z zakamienialym toryzmem aż do 16 List. 1830, w którym to dniu objąwszy zarząd ministerstwa skarbu, stanął na czele gabinetu i po długiéj, zaciętéj walce przeprowadził reformę parlamentu 1832. Gdy jednak mimo to stronnictwo ludowe i agitacyja O'Connella stawiały mu wiele trudności, ustąpił miejsca gabinetowi Melbourne (6 Lip. 1834). W 1836 usunął się całkowicie od życia publicznego; † 1845. Życie jego opisał najmłodszy syn Jerzy p. t. „*Life and opinions of the second Earl G.*“ (Lond. 1861).— Jego najstarszy syn *Henryk Jerzy*, trzeci hr. *Grey*, poprzednio lord *Howick*, ur. 1802, zasiadał od 1829 w izbie niższéj, w gabinecie ojca był podsekretarzem stanu do spraw kolonij (1830—34). W parlamencie występował za usunięciem cła zbożowego i wolnością handlu. Jako minister kolonij w gabinecie Russella (1846—52) z powodu swéj administracyi często był krytykowanym. Dla obrony swéj polityki ogłosił „*Colonial policy of Lord J. Russells administration*“ (2 t., Lond. 1853) oraz dzieło o rządzie parlamentarnym i reformie wyborczéj p. t. „*Parlamentary government considered in reference to Reform*“ (nowa ed., Lond. 1864). Później występował przeciw wojnie krymskiéj, 1866 domagał się usunięcia kościoła urzędowego w Irlandyi.—*Sir Jerzy, Grey* krewny poprzedniego a synowiec drugiego hrabiego Grey, ur. 1799, wszedł 1832 do izby niższéj, następnie sprawując rozmaite urzędy, był 1846—52 i 1855—1858 (w gabinecie Palmerstona) ministrem spraw wewnętrznych; w nowo utworzonym gabinecie 18 Czerw. 1859 był najprzód lordem kanclerzem księstwa Lankaster, lecz w r. 1861 objął powtórnie ministerstwo spraw wewnętrznych.—*Sir Jan Grey*, generał, ur. 1785, walczył w Hiszpanii, pod Waterloo i w Indyjach Wschodnich; 28 Grud. 1843 odniósł pod Punniar zwycięstwo nad Maharatami; w 1850—52 był naczelnym dowódcą w Bombay; † 1856 w Londynie.— *Sir Jerzy Grey*, ur. 1812, oficer armii angielskiéj, odbył 1826 podróż w głąb' Australii, był 1841—46 gubernatorem Australii południowéj, a następnie, jako gubernator (1846—54) Nowéj Zeelandyi przyprowadził tę osadę do stanu kwitnącego. Mianowany 1854 gubernatorem na przylądku Dobréj Nadziei, w r. 1862 znowu powrócił na dawny urząd w Nowéj Zeelandyi. Grey jest znamienitym badaczem lingwistyki; między innemi ogłosił „*Polinesian mythology*“ (Londyn 1855) i zebrał piękną biblijotekę lingwistyczną, którą w r. 1862 zapisał miastu Cap. Opisał także swe podróże w dziele „*Journals of two expeditions in N.—W. and Western Australia*“ (2 t., Lond. 1841).

Grevy (Frańciszek Paweł Julijusz), prawnik i dyplomata francuski, ur. 1813 w Mont-sous-Vandrez, syn wieśniaka. Studyjując jeszcze prawo w Paryżu, czynny brał udział w rewolucyi Lipcowéj 1830. W r. 1837 został adwokatem i wielką zyskał popularność jako obrońca radykalistów. Więcéj jednak zajmował się sprawami cywilnemi niż politycznemi. Po rewolucyi Lutowéj 1848 mianowany komisarzem rządowym w departamencie Jura, wywiązał się należycie ze swego zadania. Wybrany do Konstytuanty, został wiceprezesem zgromadzenia i odznaczył się jako jeden z najpraktyczniejszych, najlepszych i najbezstronniejszych mówców partyi demokratycznéj. Od samego początku zwalczał pretensyje Ludwika Napoleona do prezydentury, żądał uczynienia władzy wykonawczéj zależną od prawodawczéj i występował energicznie przeciw rozwiązaniu Konstytuanty. Wybrany do ciała prawodawczego, sprzeciwiał się rewizyi konstytucyi i wszystkim środkom, zmierzającym do zniszczenia rzeczypospolitéj. Po zamachu stanu usunął się od życia publicznego i dopiéro 1868, wybrany znaczną większością głosów, wszedł do ciała prawodawczego. Po upadku Napoleona III pełnił aż do zawarcia pokoju urząd komisarza rządowego w departamentach. Od 17 Lut. 1871 r. do Kwiet. 1873 r. był ciągle prezesem zgromadzenia narodowego w Wersalu.

Greytown albo *San Juan de Nicaragua*, także *San Juan del Norte*, miasto nad morzem Karaibskiém, ma 600 m. i port zasypany piaskiem. Jestto miasto nader ważne ze względu na swoje położenie przy początku komunikacyi wodnéj, jaka przez Nicaraguę ma być przeprowadzoną. Greytown zostało 1848 zajęte przez Anglików i do roku 1853 stanowiło oddzielną rzeczpospolitę. Nareszcie, układem z dnia 28 Stycz. 1860, znowu powróciło pod władzę Nicaraguy.

Grjazne jeziora słone, w cesarstwie rossyjskiém, w posiadłościach wojska uralskiego. Sól pojawia się na nich tylko w m. Czerwcu i Lipcu, w ilości do 30,000 pudów, oraz w stepie Kirgiz Kajsackim, 2 1/2 mili dł. a 1 1/2 szer. wydaje sól nieczystą.

Grjazowiec, m. pow. w gub. wołogodzkiéj, nad rz. Gżawcem 2,200 m.—G. powiat, 8743 w. kw. a ludności 83,000.

Gribeauval (Jan Chrzciciel *Vacquette de*), inżynier i artylerzysta francuski, ur. 1715 w Amiens, † 1789, oficer artyleryi francuskiéj; podczas siedmioletniéj wojny, zostawał w służbie austryjackiéj,

przez Ludwika XIII mianowany był w r. 1776 gubernatorem wielkiego arsenału. Pewien gatunek lawet, jego pomysłu, nosi jego nazwisko.

Griepenkerl (Robert), poeta i estetyk niemiecki, ur. 1810 w Hofwyl, w kantonie Bern, profesor języka i literatury niemieckiéj w korpusie kadetów w Brunświku, † tamże 1868. Z pośród jego dzieł dramatycznych (6 t., Wejmar 1851—55), tragedyje: „*Robespierre*" (1851), „*Die Girondisten*" (1852) oraz dramaty „*Ideal und Welt*" (1855), „*Auf der hohen Rast*" (Freib. 1861), „*Auf St.-Helena*" (Hamb. 1863), z innych zaś pism jego: „*Das Musikfest oder die Beethovener*" (Lipsk 1838), „*Die Oper der Gegenwart*" (1847), „*Der Kunstgenius der deutschen Literatur im letzten Jahrhundert*" (1846) na chlubną zasługują wzmiankę.

Gries, wąwóz idący przez Alpy Lepontyjskie, z doliny Eginy, w szwajcarskim kantonie Wallis, ku dolinie Formazza w Piemoncie, dosięga wysokości 7,819 stóp.

Griesbach (Jan Jakób), ur. 1745 r. w Butzbachu, w w. ks. hesseńskiém, † 1812 r. w Jenie, od r. 1775 profesor teologii, znakomity egzegeta i krytyk niemiecki, wsławił się krytyczném wydaniem Nowego testamentu (2 t., Halla 1775—77, trzecie wyd. Berlin 1827); wydał też „*Commentarius Criticus*" (2 t., Jena 1798—1811).

Griesbach, miasteczko w bawarskim obwodzie Niższéj Bawaryi, ma 920 m. i bogate kopalnie grafitu i gliny porcelanowéj.

Grillparzer (Franciszek), jeden z najcelniejszych nowszych dramatyków niemieckich, ur. 1791 w Wiedniu, † 1872 tamże. Od 1813 zostawał w służbie cywilnéj austryjackiéj, ostatnio pełnił obowiązki dyrektora archiwum dworskiego; 1856 opuścił służbę a 1861 mianowany był dożywotnim członkiem izby panów. Podróżował po Niemczech, Włoszech, Grecyi i Turcyi. Fatalistyczną tragedyją „*Ahnfrau*" (Wied. 1816; 6 ed. 1844) odrazu rozgłośne zjednał sobie imię. A chociaż uczyniwszy człowieka bezwłasnowolném narzędziem jakiegoś ducha, tragedyję fatalistyczną skarykaturyzował i osławił, to jednak utwór ten potężne wywiéra wrażenie swą ruchliwością, melodyją języka i pełnemi tragicznéj grozy sytuacyjami. Takiż sam romantyczny charakter noszą dramaty: „*Sappho*" (Wied. 1819; 4 ed. 1856) i „*Das goldene Vlies*" (Wied. 1822), składający się z 3 sztuk, oraz tragedyja „*Des Meeres und der Liebe Wellen*" (Wied. 1840). W utworach tych, obok wielu piérwszorzędnych piękności, liryczny sentymentalizm i retoryczny patos zostają w sprzeczności z antyczną treścią. Najcelniejszém dziełem G. jest podobno historyczna tragedyja „*König Ottokar's Glück und Ende*" (Wied. 1825; 2 ed. 1852), przeniknięta na wskroś pełnią życia dramatycznego. Oprócz tego wymieniamy jeszcze: tragedyję „*Ein treuer Diener seines Herrn*" (Wied. 1830); komedyję „*Weh dem, der lügt*" (Wied. 1840), dramatyczną powiastkę „*Der Traum, ein Leben*" (Wied. 1840) i piękną nowellę „*Der Spielman*" (w Mailatha; „*Iris*" za 1840 r.). Po śmierci autora wydano wszystkie jego dzieła „*Sämmtliche Werke*" (10 t., Stuttg. 1872). W polskim przekładzie z utworów G. mamy Starzyńskiego „*Matka rodu*" i A. Urbańskiego „*Egmont*" (Lwów 1866). Porów. szkic literacki o G. w „*Unsere Zeit*" (za 1872 i 1873 r.).

Grimaldi, jedna z najdawniejszych szlacheckich rodzin genueńskich, występowała obok rodziny Fieschi w stronnictwie Gwelfów; posiadała wiele majętności we Francyi i Włoszech oraz od r. 980 księstwo Monaco. Ostatni tego rodu książę Monaco, *Antoni Grimaldi* † 1731, a po nim nastąpił jego zięć Jakub Franciszek Leonard de Goyon-Matignon, który przyjął nazwisko i herb Grimaldich.—*Rajmund Grimaldi*, jako admirał króla francuskiego Filipa Pięknego, pobił 1304 pod Zeelandyją flotę flamandzką.—*Antoni Grimaldi*, odznaczył się w piérwszéj połowie XIV w. również jako marynarz w służbie genueńskiéj.—*Jan Grimaldi*, zwyciężył 23 Maja 1431 admirała weneckiego Mikołaja Trevisani na rzece Po i zdobył na nim ogromne łupy.—*Dominik Grimaldi*, wsławił się wielką odwagą i walecznością w bitwie pod Lepanto 1571; † 1592 jako kardynał-arcybiskup i wicelegat w Avignon.—Jego synowiec *Hieronim Grimaldi*, ur. 1597 w Genui, za zasługi położone na urzędzie nuncyjusza w Niemczech i Francyi otrzymał kapelusz kardynalski i arcybiskupstwo Aix, gdzie † 1685.—W sztukach i naukach odznaczyli się: *Jakób Grimaldi*, † 1623, który uporządkował archiwum kościoła ś. Piotra w Rzymie i objaśnił odkryte za Pawła V napisy.—*Jan Franciszek Grimaldi*, ur. 1606, † 1680 w Rzymie, od miejsca swego urodzenia zwany *il Bolognese*, wsławił się jako malarz, budowniczy i drzeworytnik; pałac Louvre'u w Paryżu a w Rzymie Watykan i Kwirynał ozdobił swemi freskami. — *Franciszek Maryja Grimaldi*, ur. w Bolonii 1613, † 1663, jezuita, odznaczył się jako matematyk i fizyk. Ważne są prace jego nad światłem, piérwszy poznał zjawiska uginania. Napisał między innemi „*Physicomathesis de lumine, coloribus et iride aliisque annexis*" (2 t., Bolonija 1665); praca ta służyła Newtonowi za podstawę w jego nauce o świetle. — *Franciszek Grimaldi*, także jezuita, † 1738, celował jako poeta sielski i dramatyczny.— *Konstanty Grimaldi*, polihistor, ur. 1667 w Neapolu, † 1750, prowadził spory z benedyktynami, których z powodu ich napaści na Descartesa w jedném z pism swoich dotkliwie wychłostał.—*Franciszek Antoni Grimaldi*, † w Neapolu 1784, ogłosił kilka dzieł historycznych o Neapolu i jego urządzeniach.

Grimaldi (Hieronim), z rodziny hrabiów medyjolańskich, arcybiskup Edessy, był nuncyjuszem w Polsce za panowania Augusta II w latach 1714—1721. Najważniejszym jego czynem podczas téj nuncyjatury było prezydowanie na synodzie prowincyjonalnym Rusi, odbytym w Zamościu 1720 r., celem rozszerzenia i umocnienia unii. Chorując prawie ciągle od czasu ukończenia synodu, † 1721 r. we wsi Suchodołach, a pochowany został stosownie do swego życzenia bez żadnéj okazałości u ks. teatynów w Warszawie. Mieszany jest ten G., jak się zdaje mylnie, z niezuanym bliżéj i prawie spół-

czesnym mu nuncyjuszem jakimś Argento czy Archinto (Przeździecki „*Wiadomości biblijograf*“. str. 172).

Grimm (Fryderyk Melchior, baron), ur. 1723 w Regensburgu, przybył do Paryża, gdzie się zajmował muzyką, sekretarz księcia Orleanu i w r. 1776 rezydent księcia Gotha; radca stanu w Rossyi po 1795 wysłany był jako minister rezydent do Hamburga. † 1807 w Gotha. W historyi literatury francuskiéj zajmuje dosyć ważne stanowisko jego „*Correspondence litéraire, philosophique et critique*“ (16 t., Paryż 1812, nowe wyd. 15 t. 1829). Współpracownik przy wydaniu encyklopedyi francuskiéj, a przez to liczony do tak zwany szkoły *encyklopedystów* (ob.), w nauce prawie żadnego niema znaczenia. Raczéj użył jéj na stopień do osobistego wywyższenia się przez stosunki z filozofami, którym w końcu zawdzięczał tytuł barona. Znikł, gdy przyszła chwili popiérania czynem głoszonych zasad. W życiu prywatném splamił się względem Rousseau'a w niewdzięcznością, bo przezeń poznawszy panią d'Epinay, zajął jego miejsce, i opisał w swych „*Correspondence*“, zawiérającéj zresztą rys dobitny swych czasów.

Grimm (Jakób Ludwik Karol), najznakomitszy w nowszych czasach badacz języków germańskich, twórca filologii i starożytności niemieckich, ur. 1785 w Hanau, † 1863 r. w Berlinie. Uniwersytet kończył w Marburgu, 1805 udał się do Paryża, gdzie pomagał w pracach literackich swemu nauczycielowi Savigny'emu; wróciwszy 1806 do Hessen, został 1808 biblijotekarzem biblijoteki elektorskiéj w Wilhelmshöhe. Jako sekretarz posła hesskiego znajdował się na kongresie wiedeńskim 1815. Od 1816 drugi biblijotekarz w Kassel, od 1830 profesor w Gętyndze, w 1837, jako jeden ze znanych siedmiu profesorów, uwolniony od tych obowiązków, przybył 1841 jako akademik i profesor do Berlina, gdzie jakkolwiek wolno mu było miewać odczyty, rzadko jednak korzystał z tego prawa. W 1848 zasiadał na sejmie frankfurckim a 1849 r. w Gotha. Za główne zadanie położył sobie G. zbadanie duchowego życia narodu niemieckiego, o ile się ono objawa w języku, w dawnych prawach i wierze, w obyczajach i poezyi oraz rozjaśnienie stosunków Niemiec do innych narodów. Piérwszą w tym kierunku drogę utorowały jego dzieła: „*Deutsche Grammatik*“ (4 t., 1819—37), „*Deutsche Rechtsalterthümer*“ (Getynga 1828), „*Deutsche Mythologie*“ (Getynga 1835) i „*Geschichte der deutschen Sprache*“ (2 t., Lipsk 1848, 2 ed. 1853). Zbiór niemieckich „*Weisthümer*“ (t. 1—4, Getyng. 1840—63) ważny jako praca źródłowa do historyi prawa niemieckiego. Wiele niezmiernie cennych rozpraw umieszczał w Haupta „*Zeitschrift für deutsches Alterthum*“, w Pfeiffera „*Germania*“ i w „*Abhandlungen*“ berlin. akad. nauk. Rozprawy z tego ostatniego czasopisma wyszły także w zbiorowém wydaniu p. t. „*Kleinere Schriften*“ (t. 17), „*Reden und Abhandlungen*“ (Berlin 1864, t. 2-i) „*Abhandlungen zur Mythologie und Sittenkunde*“ (Berlin 1865). Do tych prac jego dodać jeszcze należy: dzieła wydane wspólnie z bratem Wilhelmem G. (ob.) jak „*Deutsches Wörterbuch*“ (4 t., Lipsk 1852—62, niedokończone); „*Kinder und Hausmärchen*“ (3 t., Berl. 1812—22 i częściéj); „*Deutsche Sagen*“ (2 t., Berl. 1816—18; nowa ed. 1865); „*Irische Elfenmärchen*“ (Lipsk 1826) i wiele innych. Oprócz tego wydał wiele pomników dawnego języka i literatury niemieckiéj. Autobijografija Grimma mieści się w 1 t. „*Kleinere Schriften*“.—**Grimm** (Wilhelm Karol), brat poprzedniego, również znakomity germanista, ur. 1786 w Hanau, kończył uniwersytet w Marburgu, w latach 1830—37 jednocześnie z bratem swoim profesor w Getyndze i jednocześnie z nim usunięty, został powołany do Berlina i tu † 1859. Odznaczył się głównie wydawnictwem wielu średniowiecznych pomników literatury niemieckiéj z wybornymi komentarzami, jak: „*Grave Ruodolf*“ (1828); „*Hildebrandslied*“ (1830); „*Freidank*“ (1834); „*Rolandslied*“ (1838) i t. d. Głównem jego dziełem jest „*Die deutsche Heldensage*“ (Getynga 1822). Oprócz wielu prac pomniejszych wydał także cały szereg dzieł ze swym bratem Jakóbem Grimmem (ob.). Jego autobijografija mieści się w Justi'ego „*Grundlage zu einer hess. Gelehrtengeschichte*“ (Marb. 1831). — **Grimm** (Herman Fryderyk), syn poprzedniego, ur. 1828 w Kassel. Od r. 1873 jest profesorem historyi sztuki w Berlinie. Odznaczył się chlubnie jako estetyk i poeta; z prac jego celniejsze są: dramat „*Armin*“ (1851), tragedyja „*Demetrius*“ (1854); poemat „*Traum und Erwachen*“ (Berlin 1854); „*Novellen*“ (1856); „*Essays*“ (Hannower 1859); „*Neue Essays*“ (Berl. 1865 i główne jego dzieła: „*Leben Michel Angelos*“ (2 t., Han. 1860—63, 3 ed. 1868); „*Ueber Künstler und Kunstwerke*“ (3 t., 1865—1867) i romans „*Unüberwindliche*“ (1867).—**Grimm** (Ludwik Emil), brat Jakóba i Wilhelma, malarz i miedziorytnik, ur. 1799 roku w Hanau, † 1863; wykształcił się w Monachijum pod kierunkiem Hessa, od 1832 był profesorem akademii malarskiéj w Kassel. Odznaczył się wielu pięknymi obrazami i portretami, tudzież pracami rytowniczemi, których wydał kilka zbiorów (1823 i 1854).

Grimm (Karol Ludwik Willibald), ur. 1807 r. w Jenie, profesor teologii tamże; zasłużył się głównie jako egzegeta i krytyk biblijny, mianowicie ksiąg apokryficznych. Najważniejsze jego dzieła są: „*Commentar zu dem Buche der Weisheit*“ (Lipsk 1837); „*Exegetischen Handbücher*“ (tamże 1853 i 1857); „*Die Glaubwürdigkeit der evangelischen Geschichte*“ (Jena 1845); „*Institutio theologiae dogmaticae*“ (tamże 1848); i „*Lexicon graeco-latinum in libros Novi Testamenti*“ (Lipsk 1862).

Grimm albo **Grim** (August Teodor), ur. w Ilmie 1806 r., po ukończeniu nauk w Jenie osiadł w Petersburgu; był od r. 1829 do 1832 inspektorem zakładu naukowego Muralga; po powrocie z Rzymu otrzymał profesurę historyi w uniwersytecie petersb. Od r. 1845 do 1847 podróżował po całém cesarstwie rossyjskiém a następnie był w Konstantynopolu, Syryi, Grecyi i Algieryi, po r. 1825 osiadł w Dreźnie. Wydał: „*Podróż po krajach po-*

ludniowo-wschodnich“ oraz romans „*Księżna z siódmej wiorsty*“ (Lipsk 1858) i inne.

Grimma, m. w obwodzie saskiéj regencyi lipskiéj, na lewym brzegu Muldy, 5,900 m., sławna szkoła (Fürstenschule) zwana *Illustre Moldanum*. Z powabnych okolic tutejszych zasługują na uwagę dawny klasztor Nimbschen, w którym Katarzyna Bora była zakonnicą, tudzież wsie Döben i Hohnstädt. Zamek tutejszy, wystawiony 1391, był niejednokrotnie miejscem pobytu margrabiów Myśnii, Tutaj 17 Lip. 1531 zawarty został układ pomiędzy dwiema linijami saskiemi, celem załatwienia sporów o mennicę i górnictwo.

Grimmelshausen (Jan Jakób Krzysztof von), ur. około 1625 w Gelnhausen, † 1676 w Renchen w Badeńskiém; wsławił się jako autor słynnego romansu „*Abenteuerlicher Simplicius Simplicissimus*“ t. j. opisu życia dziwnego ekscentryka zwanego Melchior Sternfels von Fuchsheim (ed. Germana Schleifheim von Sulzfort Mömpelgard 1669; nowsze wyd. Kellera 2 t., Stuttg. 1852), przedstawiającego trafny obraz czasów trzydziestoletniéj wojny. W nowszych czasach zbiorowe wyd. wszystkich jego pism sporządził Keller (4 t., Lipsk 1263—64).

Grimsby, *Great-Grimsby*, miasto nadmorskie w angielskiém hrabstwie Lincoln, ma 11,000 m. i wyborny port.

Grimsel, góra wysoka 8,640 stóp w Alpach Berneńskich, przez którą przechodzi droga (na wzniesieniu 6,655 stóp), prowadząca z Oberhasli do Wyższego Wallis. Na górze téj w wysokości 5,778 stóp w rozległéj kotlinie, leży sławny dom gościnny, zwany Grimsel-Hospiz.

Grindelwald, piękna i dobrze uprawna dolina, leżąca na wysokości 3,150 stóp, ciągnąca się na 4 milach długości i przeszło $^1/_4$ mili szerokości, w górach Berneńskich. Otoczona jest wiecznym śniegiem pokrytemi górami i liczy około 3,500 m., trudniących się gospodarstwem alpejskiém i wyrobem znanéj wszystkim podróżnym wódki, nazywanéj *Grindelwalder Kirschwasser*.

Grinnell, tak się nazywa kraj, oddzielony od Grenlandyi cieśniną Smith i kanałem Kenedy'ego, odkryty w Ameryce północnéj pobiegunowéj r. 1850 przez kapitana Haven, a tak nazwany od Amerykanina Grinnella (który wyprawę w tym celu przygotował). Dotąd jest to kraj najdaléj ze wszystkich nam znanych ku północy wysunięty. — **Grinnell**, wyspa, leży w stronie północno-zachodniéj względem Nord Devon, pod 77° szerokości północnéj, przy końcu cieśniny Wellingtona.

Grintowiec, *Grintowc*, góra na pograniczu Korutan i Krainy, 8,085 stóp wysoka.

Gripsholm, starożytny zamek gotycki w Szwecyi, blisko Mariafred, na dwu połączonych wyspach jeziora Melar, wystawiony 1537 przez Gustawa I na zwaliskach dawnego zamku. Był on ulubioném miejscem pobytu Gustawa III i posiada ciekawe pamiątki historyczne. W zamku tym byli niegdyś więzieni Eryk XIV, król Jan i Gustaw IV.

Griquas, pokolenie w południowéj Afryce; sąto potomkowie holenderskich Boersów i ich hottentockich niewolnic, kolor ich ciała czérwono-brunatny; przebywają oni nad rzeką Oranje i przy złączeniu się jéj z rz. Vaal. Liczba ich wynosi około 15,000. Są oni w części chrześcijanami i tworzą małe państwo; miasto główne *Griquatown* ma 400 mieszkańców.

Grisebach (August Henryk Rudolf), zasłużony botanik, ur. 1814 w Hannowerze, od 1841 profesor w Getyndze, odbywał kilka podróży naukowych po Turcyi, Norwegii i Pirenejach, Z jego dzieł ważniejsze „*Reise durch Rumelien nach Brussa*“ (2 t., Getynga 1841); „*Spicilegium Florae Rumelicae*“ (2 t., Brunświk 1843—45); „*Lehrbuch der systematischen Botanik*“ (Getynga 1850); „*Bericht über die Fortschritte der geographischen und systematischen Botanik*“ (pismo roczne, wychodzące od 1841).

Grisi (Giuditta), ur. 1805 w Medyjolanie, sławna śpiéwaczka, występowała od 1823—33 w teatrach włoskich i w Paryżu. Następnie wyszła za mąż za hrabiego Barni i † 1840 w swéj willi pod Robocco w pobliżu Lodi. Równie sławną śpiéwaczką w rodzaju tragicznym była jéj siostra *Julija Grisi*, ur. 1812 w Medyjolanie, która najprzód była żoną Gerarda de Melcy, a od r. 1856 tenorzysty Mario. Po świetnych tryjumfach w Ameryce (1854—55), powróciła do Paryża, gdzie przez długi czas wielkiém cieszyła się powodzeniem; od 1860 aż do śmierci 1869 przebywała w Londynie.—Krewna obu wyżéj wymienionych, *Karolina Grisi*, ur. 1821 w Visinada w Istryi, żona tancerza Perrota, słynęła jako znakomita tancerka.

Griswold (Rufus Wilmot), ur. 1815 r. w Benson (w Vermont), † 1857 r. w Nowym Yorku, znakomity amerykańsko-angielski pisarz w dziedzinie historyi literatury, wydał: „*Poets and Poetry of America*“ (Filadelfija 1842, wyd. 17 1856); „*Prose writers of America*“ (1846); „*Female poets of America*“ (1849 i 1857); „*Poets and poetry of England*“ (1854) i inne.

Grivas (Teodoraki), ur. 1800, † 1862; generał grecki, jeden z przywódców w wojnie o niepodległość Grecyi; służył późniéj pod naczelném dowództwem Kapodistriasa i króla Ottona. Niezadowolony z postępowania rządu, wywołał 1844 i 1847 powstania w Akarnanii, lecz w obu razach otrzymał amnestyję, co również miało miejsce w r. 1854, kiedy z małym oddziałem 1500 ludzi przyjął udział w powstaniu Epiru. G. był przez znaczny przeciąg czasu generalnym inspektorem armii. Jego brat, *Gardikiotis Grivas*, ur. 1802, walczył również w sprawie o niepodległość kraju, późniéj służył w armii i † 1855. Jego syn *Dymitr Grivas*, ur. 1830, miał udział 1854 w powstaniu Epiru i † 1855.

Grobla, jestto budowla z kamieni, ziemi, drzewa, faszyny, służąca do zatrzymania wód i utrzymywania ich w pewnéj, oznaczonéj wysokości, dla kanałów, stawów i t. p. G. miewają także przeznaczenie bronienia brzegów rzek, morza, lub zabezpieczenia pewnych okolic od wysokich przypływów morskich, oraz wylewu rzek; jak niemniéj do uregulowania biegu rzek i przeszkodzenia zmienianiu ich łożyska. Najważniejsze groble znajda-

ją się w Holandyi i we Francyi, nad brzegami Loary.

Groble, osada pod wsią Hoszowem, w Galicyi, obwodzie stryjskim, posiada wielką fabryką oleju.

Groblicz (Marcin), Krakowianin, słynny z wyrobu skrzypców, o którego jednak żywocie nie posiadamy żadnych szczegółowych wiadomości. Żył w końcu XVI i na początku XVII w. Czyt. *Ruch Muzyczny* (N. 33 z 1861 r.).

Groch (*Pisum*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych (motylkowatych), obejmujący rośliny zielne, roczne, o łodygach najczęściéj łażących lub spinających się, liściach nieparzysto piérzastych, o listkach jajowatych lub owalnych, strąkach jednokomorowych, wielonasiennych. G. *polny* (*P. arvense*) rośnie dziko w Eur. płd. i na Podolu; kwiaty białe, niewielkie; zasiewają go często na paszę dla drobiu; od niego prawdopodobnie przez hodowlę powstał G. *zwyczajny* (*P. sativum*), uprawiany w całéj Europie, i którego dwie widujemy odmiany: jednę kwitnącą biało i wydającą ziarna białe, drugą mającą kwiaty brudno purpurowe lub błękitnawe, nasiona buro upstrzone, mniéj smaczne i mniéj pożywne; oprócz tego liczne odmiany pielęgnują w ogrodach, jak G. *cukrowy*, *wielkogroch*, G. *baldaszkowy*, *kwadratowy*, *karłowaty* i in. Ziarna G. należą do roślin bardzo pożywnych, zawiérają bobiém wiele mączki i materyj azotowych; łodygi zaś z liśćmi (*grochowiny*) stanowią dla bydła wyborny pokarm.

Grochodrzew (*Robinia*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych (motylkowatych), mający kielich 5^0 ząbkowy, prawie dwuwargowy, pręcików 10, z których 9 zrasta się w jednę wiązkę, ostatni wolny; strąk suchy, skórkowaty, podłużny, jednokomórkowy, o nasionach spłaszczonych, ciemnobrunatnych, lśniących; obejmuje drzewa i krzewy pochodzące z Amer. płn., o liściach nieparzysto piérzastych; znane u nas pod niewłaściwą nazwą akacyi (ob.). Sąto drzewa bardzo szybko rosnące, dające już po 20—30 latach dobre drzewo opałowe, którego wartość ma się do bukowego jak $7^1/_2$: 10; drewno to przybiéra dobrze politurę i używa się do różnych robót. Najbardziéj rozpowszechnionym jest G. *biały* (*Akacyja biała*, *R. pseudoacacia*), którego kwiaty wonne, białe, zwisłe, zebrane w grona są piękną ozdobą ogrodów. Drzewo to w 1600 r. zostało sprowadzone do Europy przez Jana Robina do Francyi i stąd się po Europie silnie rozpowszechniło. Hodowanym jest również G. *różowy* (*Akacyja różowa*, *R. hispida*), o kwiecie różowym, niewonnym, odznaczający się brakiem cierni. Rzadziéj się napotykają G. *lepki* (*R. viscosa*), o kwiatach bladoróżowych, wonnych i G. *kulisty* (*R. inermis*), któréj cieńkie gałązki przez sztuczną hodowlę tworzą istną kulę.

Grocholice, osada w gubernii i powiecie piotrkowskim, nad rz. Rakarką, ma 1,481 m.

Grocholski (Kazimierz), właściciel wsi Rożyska w Galicyi, tamtejszy mąż stanu. Od r. 1861 z małemi tylko przerwami zasiada jako deputowany polski w austryjackiéj radzie państwa. Na sesyjach 1867—69 wraz z Ziemiałkowskim i Zyblikiewiczem przedstawiał w izbie deputowanych rady państwa, tak zwaną *rezolucyję galicyjską* (ob. Galicyja) i jako przywódca umiarkowanéj partyj polskiéj, wywiérał na rząd wpływ znaczny. Za gabinetu Hohenwarta został w Kwietniu 1871 r. ministrem bez teki, ale nie wszedł do nowego ministeryjum Auersperga w Listop. t. r.

Grochów, wieś rządowa w gubernii i pow. warszawskim, do parafii Praga należąca, ma kilka fabryk wódek, likworów, octu i mydła. Jestto miejsce pamiątne wielu ważnymi wypadkami w dziejach naszych. W r. 1656, w dniach 16, 17 i 18 Lipca, toczyły się tu bitwy pomiędzy Janem Kazimierzem a królem szwedzkim Karolem Gustawem, które skończyły się zajęciem Warszawy przez Szwedów. W r. 1809 pobił tutaj 25 Kwiet. generał Sokolnicki austryjackiego generała Mohra. W r. 1831, w dniach 20, 24 i 25 Lut., zaszła tu również pamiętna bitwa pomiędzy wojskiem rossyjskiém, dowodzoném przez feldmarszałka Dybicza, a polskiem, pod dowództwem generała Chłopickiego, na pamiątkę któréj wzniesioną została z rozkazu cesarza Mikołaja I żelazna kolumna od strony przedmieścia Pragi.

Grochowiec czyli *pizolit*, ogóla nazwa form minerałów, występujących w postaci kulek odosobnionych, złożonych z powłók współśrodkowych; tworzą się one przez osadzanie się ciał mineralnych, zawartych w wodzie, na ziarnkach piasku, przez tę wodę unoszonych. Najpospolitsze są G. wapienne, np. w wodach Vichy, Karlsbadu i t. d., nierzadkie są też G. żelazne.

Grochownik (*Caragana*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych, obejmujący drzewa bardzo podobne do grochodrzewu (ob.), różniące się jednak od niego kielichem niedwuwargowym i strąkiem więcéj obłym. Należą tu wysokie krzewy, pochodzące z Syberyi, o kwiatach najczęściéj żółtych i uprawiane są w ogrodach pod nazwą akacyj żółtych: *C. arborescens*, *C. frutescens*, *C. jubata* i w. in. Nasiona piérwszego są w Syberyi jadane, stanowią zwłaszcza dobry pokarm dla ptastwa i stąd są zwane grochem gołębim.

Grochowski (Stanisław), jeden z celniejszych poetów XVI w., ur. 1540 r. na Mazowszu, ze szlacheckiéj ale niezamożnéj rodziny. Wspiérany przez Uchańskich chodził do szkół jezuickich w Pułtusku. W naukach szybkie czynił postępy i składał już w młodości uszczypliwe wiérsze. Poświęciwszy się stanowi duchownemu, otrzymał od arcyb. Karnkowsk. kanoniję uniejowską (1577) i łowicką; był także proboszczem w Czersku. Charakteru niespokojnego i pieniackiego, wikłał się w różne zatargi z sąsiadami. W satyrze „*Babie koło*“ (poraz piérwszy wydrukowanéj przez Maciejowskiego w jego „*Piśmiennictwie*“) dowcipnie i uszczypliwie maluje zabiegi i frymarki biskupów, starających się o wakujące bogate biskupstwo krakowskie (1600). Szydzi najbardziéj z Wojciecha Baranowskiego, który zostawszy biskupem kujawskim, odjął poecie beneficyja a podobno i więzieniem nawet skarał. Odtąd

na inny ton nastrajał swą lirę poeta. Bez miary sypał pochwały możnowładcom świeckim i duchownym. Odzyskawszy dawną łaskę, został kanonikiem i kustoszem kruszwickim, prócz tego otrzymał altaryję u P. Maryi w Krakowie. Następnie osiadł w Małych-Pieckach, wiosce należącéj do kanonii kruszwickiéj, skąd w różne kraju strony przedsiębrał wycieczki i przesiadywał na dworach pańskich. Pod sam koniec życia przeniósł się do Krakowa, gdzie z wysiłku w myśleniu i ciągłém pisaniu zapadł w chorobę i † 1612, nie dostąpiwszy wyższych godności. W utworach swoich skarży się często na niedostatek. G. byłto pisarz niezmiernie płodny. Biblijografie wyliczają około 50 różnych dzieł jego. Talent poetycki posiadał rzeczywisty, ale go sterał na poezyjach okolicznościowych. Stąd téż natchnienie nie zawsze idzie w parze z gładkimi rymami. Utwory oryginalne jako téż i tłumaczenia zalecają się wzorową polszczyzną, łatwością wiérszowania i miłą prostotą. Zalety te stawiają go obok Kochanowskiego. Panegiryzm zatłumia jednak w nim nieraz wyższy polot myśli. Pisał wierszem ośmiozgłoskowym. Poezyje krótsze udawały mu się zwykle lepiéj niż obszerne, w których często staje się nudnym. W religijnych więcéj widać natchnienia i serdeczności. Za życia jeszcze po trzykroć robił G. zbiorowe swych prac wydanie pod jednakowym tytułem „*Księdza Stanisława Grochowskiego wiérsze i insze pisma co przebrańsze, częścią z łacińskich przełożone, częścią od niego samego napisane*“ (Krak. 1 ed., 1607, 2 ed., 1608; 3 ed., 1609); czwartą najzupełniejszą ed. sporządził Żegota Pauli w Turowskiego *Bibl. Polsk.* (2 t., Krak. 1859). Do najcelniejszych jego wierszy należą: „*Pieśni kościelne*“; „*Hymny kościelne*“; „*Prozy kościelne*“; „*Wirydarz albo kwiatki rymów duchownych o Dziecięciu Jezusie na chwalebne Narodzenie jego*“ (są to kolędy, przekład z jezuity J. Pontana); „*Hołubek, albo dzieła rycerskie i śmierć nieśmiertelna jego*“; „*August Jagiełło wzbudzony*“; (obrona Zygm. Augusta przeciw K. Warszewickiemu); „*Żałosna Kamoena na powódź gwałtowną w roku pańskim 1605*“; oprócz tych zasługują na wzmiankę wydane osobno: „*Toruńskie nocy roku pańskiego 1609*“ (Krak. 1610) i „*Niebieskie na ziemi zabawy albo bogomyślne rymy etc.*“ (Krak. 1611), jestto przekład wiérszowany 3 ksiąg Tomasza à Kempis. Prozą napisał kilka książeczek treści religijnéj; pisał téż i po łacinie.—Por. J. Drozdziewicza „*O życiu i pismach ks. St. G.*“ (w 2 t. Pism G. wyd Turowskiego).

Grochowski, generał polski. W młodości służył w wojsku pruskiém, późniéj przeszedł do polskiego. W stopniu majora czynny brał udział w wojnie 1792 i złożył dowody wyższych zdolności wojskowych. W 1794 mianowany generałem, na czele 6,000 tysięcznego oddziału ruszył z Wołynia i połączył się pod Opatowem z Kościuszką. W bitwie pod Szczekocinami (6 Czerwca) dowodził lewém skrzydłem armii polskiéj, lecz ugodzony kulą działową, umarł w kilka godzin.

Grochowski (Wojciech), spółczesny literat, rodem z Podlasia, uczył się na uniwersytecie moskiewskim, wydziale literackim, późniéj wyjechał do wschodniéj połowy cesarstwa rossyjskiego, skąd późniéj do Kostromy wróciwszy, gdzie się ożenił, osiadł stale w Warszawie. Tu za Wielopolskiego mianowany nauczycielem rządowym, był nim do r. 1871. Jednocześnie zajmował się literaturą, pisując artykuły treści historycznéj do pism peryjodycznych (zwłaszcza do *Tygod. Illustr.*) Odznacza je potoczystość języka, niepozbawionego wdzięku, mimo prostoty wysłowienia. Niesą to jednak prace oparte na bezpośrednich studyjach źródłowych, mają więcéj cel popularyzycyjny. Uzupełnił *Kurs historyi starożytnéj* Zdanowicza i pracuje nad uzupełnieniem *Literatury polskiéj* L. Kondratowicza.

Grochowy wieniec, był znakiem uroczystéj odprawy dla konkurenta starającego się o rękę panny, nieprzychylnéj jego zalotom, albo któréj rodzice przeciwnymi byli temu związkowi.

Gród, tak nazywano w dalekiéj przeszłości miejsce warowne, okopane i zabezpieczone od napadu nieprzyjaciół. W czasach Piastowskich grodem zwano zamek; za czasów Kazimierza W. grody, a przynajmniéj zamki w nich, były murowane. Obok takich grodów tworzyły się osady rzemieślnicze i handlowe i w ten sposób powstawały miasta. Za panowania Piastów grodami zawiadywali włodarze i przystawowie, a potém kasztelanowie, którzy tę władzę sprawowali do wieku XV. W tym wieku i nawet poprzednio, władza sądowa karna w wielu grodach przeszła w ręce starostów, którzy dla tego zwali się grodowymi, mieli oni moc sądzić w sprawach o najazd, podpalanie, rozbój i inne usiłowania zbrodnicze. Do grodu należało także chwytać zbrodniarzy i pilnować wykonania wyroku. Do sądu grodowego należał także pisarz, który utrzymywał akta i księgi grodzkie. W Wielkopolsce księgi grodzkie miały jednakową ważność z ziemskiemi, w innych częściach dawnéj Polski akta umieszczane w księgach grodzkich w ciągu roku winny były być przenoszone do ksiąg ziemskich.

Groddeck (Gabryjel), profesor gdański, ogłosił: „*De pactis conventis regum Poloniae*“ (Gdańsk 1709); „*De eo quod justum est circa tormenta bellica*“; „*Observationum singularium tota ex historia litteraria*“; „*De scriptoribus historiae Poloniae schediasma*“ położone na czele Historyi Długosza edycyi lipskiéj z 1711.

Groddeck (Gotfryd Ernest), profesor uniwersytetu wileńskiego, ur. 1762 r. w Gdańsku, pobiérał nauki uniwersyteckie w Getyndze, gdzie r. 1786 otrzymał stopień doktora filozofii. Początkowo był nauczycielem literatury greckiéj i łacińskiéj przy ks. Adamie Czartoryskim, następnie zarządzał biblijoteką puławską a 1803 objął katedrę literatury greckiéj i rzymskiéj w uniwersytecie wileńsk.; wykładał aż do śmierci, zaszłéj 1826. Byłto jeden z najcelniejszych profesorów wileńskich. Gruntowny znawca języków i literatur starożytnych, potrafił rozbudzić w kochającéj go młodzieży zamiłowanie do tych przedmiotów, zachęcił ją do należytych studyjów i położył znaczne dla oświaty i lite-

ratury naszéj zasługi przez to, że rozszerzeniem badań klasycznych wpłynął na wykształcenie wielu znakomitych pisarzów i zdolnych nauczycieli. Z Niemiec wyniósł znajomość nowszego systemu filologii i pracami swemi zyskał nawet sławę europejską. Pisał piękną łaciną i rozjaśniał najzawilsze kwestyje, mianowicie w dziedzinie archeologii. Najcelniejsze z dzieł G. są: „*Ueber die Vergleichung der alten besonders griechischen, mit der deutschen und neuen schönen Literatur*“ (Berl. 1788); „*Antiquarische Versuche*“ (Lwów 1800); „*De scena in Theatro Graecorum commentatio*“ (Wilno 1805); „*Historiae Graecorum Literariae Elementa in usum lectionum*“ (Wil. 1811), ed. drugą wydał p. t. „*Initia historiae Graecorum literariae*“ (Wilno, 2 cz. 1820—21); „*Antiquitatum Romanorum doctrina in usum lectionum academicarum adumbrata*“ (Wilno 1811); „*De Theatri Graeci partibus prolusio*“ (Wilno 1816); „*Grammatica graeca Butthmaniana contractior in usum tirocinnum*“ (Wilno 1817; polski przekład uskutecznił Hryniewicz, Wilno 1823). Oprócz tego wydawał autorów greckich i rzymskich z objaśnieniami, redagował wraz z Kontrymem „*Literacką gazetę wileńską*“ na r. 1805, ogłaszał broszury i umieszczał wiele cennych rozpraw w „*Dzienniku Wileńskim*“, „*Indeksie lekcyj uniwersytetu wileńskiego*“ i w czasopismach niemieckich.

Grodecki (Wacław), h. Jastrzębiec, mapograf polski, żyjący w XVI wieku. Ułożył i wydał pierwszą mapę Polski w Bazylei r. 1558 w formie wielkiego arkusza p. t. „*Venceslai Grodecii in tabulam Poloniae a se descriptam nuncupatoria ad Sigismundum II Augustum Pol. Regem, Philippi Melanchtoni in eandem Poloniae Chorographiam emendatoria Epistola*“. Mapa ta powtarzaną była wielokrotnie w późniejszych wydaniach Orteliusza, a mianowicie w latach 1596, 1600, 1603, 1624 i t. d., służyła Marcinowi Kromerowi za podstawę w jego opisie Polski i była zamieszczona przy kolońskiém wydaniu jego dzieł z r. 1589.

Grodecki (Maciéj), proboszcz brzeżański w piérwszéj połowie XVII w., ogłosił drukiem kazanie miane na pogrzebie Katarzyny z Sztemberku Sieniawskiéj, podczaszyny koronnéj, p. t. „*Gwiazda dwojakiéj wyniosłości*“ (Kraków 1648), kazanie pełne makaronizmów i dość liche, lecz pożyteczne dla genealogii domu Sieniawskich.

Grodecki (Cyryl), autor ważnego dla nas dzieła: „*Die Rolle der Diplomatie bei dem Falle Polens am 29 November* 1830“ (Lipsk 1835).

Grodecki (Jan), a właściwie *Grodziecki* (Jan), ob.

Grodeckie albo **Gródek starostwo** niegrodowe, mieściło się w wdztwie ruskiém, w ziemi lwowskiéj. W r. 1770 podług spisów urzędowych obejmowało: miasta Stary Gródek (ob.), Gnin, przedmieście Podgaje i wsie następujące: Krynica, Małkowice, Stodółki, Czerlany, Zawidowice, Porzecze Wielkie i Małe, Zaszkowice, Kołbajowice, Rodatycze, Haliczanów, Drozdowice, Starzyska z Wolą, Kurniki, Wereszyce, Lelechówka, Wiszenka i Dobrostany z Wolą. W tymże czasie posiadał je Jacek Małachowski, referendarz kor., z żoną Izabelą z Humieckich, opłacając z niego kwarty złp. 24,613 gr. 28, a hyberny złp. 2,660 gr. 25. Zajęte przez Rząd Austryjacki w r. 1785, sprzedane zostało częściowo w 8 sekcyjach różnym osobom (ob. Czemeryńskiego „*O dobrach koronnych*“ str. 148).

Gródek, miasto powiatowe w obwodzie lwowskim, nad rz. Wereszczycą, mające około 8,000 m. Pamiętne jest śmiercią Władysława Jagiełły, który tutaj † 3 Maja 1434.

Gródek Ostroczycki, w gubernii i powiecie mińskim, jest osadą starożytną, któréj początek ginie w czasach przedchrześcijańskich.

Gródek Sołomerecki, w gubernii i powiecie mińskim, o 3 mile od Mińska położony, sięga początkiem swoim epoki przedchrześcijańskiéj.

Gródek, nad rz. Smotryczem, w gub. podolskiéj, pow. kamienieckim, miasteczko wielokrotnie niszczone, posiada obecnie około 450 domów.

Gródek, miasteczko w gub. podolskiéj, powiecie czerwonogrodzkim, przy ujściu Seretu do Dniestru.

Gródek, wieś na Wołyniu o milę od Równego, posiadała zameczek, w którym niegdyś przebywali zakonnicy wyznania grecko-unickiego. Wieś ta słynie ogromnymi pokładami kredy.

Grodno, po białorusku *Horodno*, w starorus. kronikach *Goroden*, *Gorodna*, przez Krzyżaków *Garthe*, *Garthin* zwane, m. stoł. powiatu i gub. grodzieńskiéj, nad rz. Niemnem, 23,500 m. ($^3/_4$ żydów); stacyja drogi ż. petersb.-warsz., gimnazyjum i szpital. Istniało już w XII w., w w. XIII weszło w skład ks. litewskiego. Stefan Batory wystawił zamek, w którym zmarł 1586. W r. 1673 naznaczone na odbywanie sejmów, z których na sejmie 1793 podpisano drugi podział Polski a 25 Listopada 1795 r. St. August złożył koronę (ob. Grodzieńskie sejmy). Powiat grodzieński ma 3,707 wiorst kw. a 126,083 m.

Grodwagner (Jan), rodem z ziem pruskich, wydał ważne dziełko p. t. „*Discurs o cenie pieniędzy teraźniejszéj i o niektórych skutkach jéj, przydane teraz nowe medium albo sposób zniżenia ceny pieniędzy bez szkody każdego; co gdy się zachowa, choćby pieniądze oraz jako hyberna spadły, niktby przez się na nich nic nie utracił* (1634).

Grodzicki (Stanisław), jezuita, sławny teolog, kaznodzieja i matematyk, ur. 1541 w Poznaniu, uczeń akademii krakowskiéj. Początkowo zajmował się kupiectwem, następnie odbywał kilkakrotne podróże za granicą, a przybywszy do Rzymu 1568, wstąpił do zakonu jezuitów. Za powrotem do kraju wykładał teologiję w Wilnie, rządził kolegijami w Pułtusku, Jarosławiu, Poznaniu i Krakowie; † 1613 w Poznaniu. — G. należy do lepszych kaznodziejów wieku Zygmuntowskiego. Kazania jego są więcéj uczone, niż przemawiające do serca. Za pomocą kazań, dysput publicznych i pism polemicznych występował przeciwko szerzącéj się na Litwie reformacyi. Wszystkie jego pisma wylicza w swéj *Biblijotece* Brown (str. 184 — 185). Oprócz kazań, pojedyńczo wydawanych, ogłosił „*Quadripartitae conciones* etc.“ (t. 8, 1605—1606.

Grodzicki (Antoni), dominikanin, kaznodzieja i

przeor klasztoru w Krakowie, mąż uczony i wierszopis, ogłosił: „*Historyja kanonizacyi ś. Jacka*“ (Krak. 1595); „*Żywot ś. Jacintha*“ (1595); „*O żywocie, cudach i postępach kanonizacyi błogosławionego Jacintha, fundatora piérwszego w Polsce braci zakonu kaznodziejskiego Dominika świętego, czworo ksiąg*“ (Krak. 1595).

Grodzicki (Paweł), h. Łada, w piérwszéj młodości służył w wojsku koronném; następnie wysłany był przez Mikołaja Sieniawskiego do Holandyi dla kształcenia się dalszego w sztuce wojennéj. Po powrocie do kraju był pułkownikiem, a Władysław IV mianował go generałem artyleryi koronnéj. G. pourządzał arsenały w Krakowie, Warszawie i Lwowie; † 1645. — **Grodzicki** (Krzysztof), h. Łada, brat poprzedniego starosta drohobycki. Początkowo służył wraz z bratem w Niderlandach, a po powrocie do kraju był równie jak tamten generałem artyleryi koronnéj. Około 1658 został kasztelanem kamienieckim. Walczył zaszczytnie podczas wojen kozackich za Jana Kazimierza, a podczas buntu Chmielnickiego bronił Kudaku; po długim i walecznym oporze został wzięty do niewoli przez Kozaków, z któréj wydobył się dopiéro po ugodzie Zborowskiéj. Następnie walczył znowu pod Batowem i po raz drugi schwytany przez Kozaków, lecz niepoznany przez nich, szczęśliwie się wydostał na wolność. W roku 1655 dzielnie bronił przeciw Chmielnickiemu Lwowa. W końcu walczył przeciw Szwedom i czynny brał udział przy zdobywania Torunia 1658. Jako gubernator Prus ciągle nękał Szwedów, ale † 1659 jeszcze przed ukończeniem wojny. Odznaczając się w każdéj wyprawie rzadką odwagą i gruntowną znajomością sztuki wojennéj, zostawił po sobie najchlubniejszą pamięć dzielnego wojownika.

Grodzicki (Faustyn), jezuita, ur. 1709 na Litwie. Był nauczycielem retoryki, matematyki i filozofii, rektorem w Kamieńcu a od 1770 misyjonarzem w Porycku. Wydał: „*Theatrum eloquentiae illustrissimarum personarum* etc.“ (Lwów 1745); „*De perversa atque inepta ad scriptoris veteris exemplum conformatione liber*“ (Lwów 1746), dzieło wymierzone przeciw Konarskiemu; „*De scientia artium militarium, architecturam, pyrotechnicam, tacticam, polemicam, perspectivam complectens* etc.“ (Lwów 1746; 2 ed. tamże 1753) i „*Architectura cywilna*“ (Lwów 1748).

Grodzicki (Tomasz), ur. 1718 w dawném województwie brzesko-litewskiém, † 1802; po skończeniu szkół wstąpił do zakonu jezuitów 1734 r. w Warszawie. Od 1768 aż do zniesienia zakonu był rektorem w Stanisławowie. Po kasacie zgromadzenia był najprzód wikaryjuszem, potém proboszczem parafii ś. Jędrzeja w Warszawie przez lat 30. Gorliwy kapłan i dbały o dobro parafijan, powszechnie lubiany, zyskał szacunek. Ogłosił: „*Mowy parafijalne w kościele ś. Jędrzeja miane*“ (4 t., Warsz. 1795) i „*Nauki chrześcijańskie katechizmowe, z różnych pism gruntownych zebrane*“ (Warszawa 1798).

Grodzicki (Józef Benedykt), kanonik krakowski od 1727, uczynił w Rzymie przy kościele ś. Stanisława fundacyję dla alumnów polskich, przy któréj każdy mógł siedzieć i uczyć się 3 lata. Ogłosił drukiem: „*Fundatio alumnatus Poloni in domo nationali Romae*“ (Kraków 1763).

Grodziecki (Jan), po łacinie **Grodecius**, stąd mylnie zwany przez niektórych *Grodecki*, h. Dryja, filolog polski, ur. w Wielkopolsce 1525; uczeń akademii krakowskiéj. Wysłany kosztem kanclerza koronnego Jana Ocieskiego do Włoch, otrzymał tamże stopień doktora filozofii i obojga prawa. W czasie pobytu w Rzymie zjednał sobie względy kardynała Hozyjusza, podówczas biskupa warmijskiego i był potém używany przezeń przy poselstwie w Wiedniu i na soborze trydenckim do pisania listów łacińskich. Zasłużył się G. wydaniem oryginału wraz z tłumaczeniem łacińskiém odkrytego w Wenecyi rękopisu greckiego ś. Cyrylla, p. t. „*Sancti Patris nostri Cyrilli, Archiep. Hierosolimarum, Mystagogicae Cathecheses quinque etc.*“ (Wiedeń 1540); druga ed. o wiele poprawniejsza, wraz z tłumaczeniem słowiańskiém, pochodzącém z Macedonii i Bułgaryi, wyszła p. t. „*Cyrilli Cathecheses XXIII e graco in latinum translatae, cum interpretatione slavonica*“ (Kolonija 1564); 7 ed. sporządził benedyktyn Touttée w dziele „*Omnia opera D. Cyrilli*“ (Paryż 1720). G. † jako dziekan kolegijaty głogowskiéj i kanonik wrocławski 1590.

Grodziecki (Adam), mąż znakomitego wykształcenia, mówca i śmiały przestrzegacz praw i swobód rzeczypospolitéj. Posłował 1625 na sejm, z którego wyznaczony komisarzem na trybunał radomski, został 1627 kasztelanem nakielskim a 1631 kasztelanem międzyrzeckim. Z powodu przyjęcia przez Ossolińskego tytułu cudzoziemskiego, czemu na sejmie 1634 silnie się opierał, napisał dziełko pod przybraném imieniem *Macieja Dargodzkiego*, p. t. „*Przestroga o tytułach i dygnitarstwach cudzoziemskich w polskiém królestwie*“ (1634), w obronie zaś tytułów książęcych wystąpił przeciw niemu Jeremijasz Bielejowski (ob.).

Grodzieńska gubernija, jedna z gub. zachodniorossyjskich, graniczącа na zachód z kr. polskiém, na północ z gub. wileńską, na wschód z mińską a na południe z wołyńską. Utworzona w 1795 r., pod nazwą gub. słonimskiéj, z części województw trockiego, nowogródzkiego, brzeskiego i podlaskiego, za ces. Pawła I połączona z wileńską pod nazwą litewskiéj, lecz już w 1802 r. znowu rozdzielona, istnieje pod dzisiejszą nazwą. Ostatecznie uregulowana w 1843 r. przez odjęcie powiatów lidzkiego i nowogródzkiego a przyłączenie 1846 obwodu białostockiego (ob.), ma obecnie 34,045 wiorst kw. ($^1/_2$ ziemi uprawnéj, $^1/_3$ lasów, $^1/_8$ łąk), liczy (1867 r.) 958,852 m. i dzieli się na 9 powiatów: grodzieński, brzeski, białostocki, bielski, wołkowyski, kobryński, prużański, słonimski i sokolski. Kraj w ogóle płaski należy, od poł.-zach. do porzecza Wisły, od półn. Niemna od poł.-wschod. Dniepru. Do Wisły dopływają Bug z Leśną, Muchawcem i Nurcem oraz

Narew z Koluną i Narewkę; do Niemna wpada Szczara i Zelwa; do Prypeci, dopływu Dniepru, wpada Jasiółda. Oprócz tych żeglownemi są Bóbr i Pina. Kanałów w G. gub. jest 4: Ogiński, Królewski, Publiczny i Słonimski (przekopane za St. Augusta); przez kanał Augustowski jest połączona z m. Bałtyckiém. Jezior posiada wielką liczbę, znaczniejsze z nich: Sporowskie, Białe i Bobrowickie. W stronie południowéj znajduje się wiele bagien, z których niektóre po osuszeniu stanowią wyborne pastwiska. Grunt po większéj części urodzajny i w ogóle cała gub. należy do najurodzajniejszych w cesarstwie. Lasy liczne, z których na szczególną wzmiankę zasługuje *puszcza Białowieska* (ob.). Główne produkty: zboże, jarzyny, owoce, len, konopije, chmiel; drzewo opałowe i budulcowe; zwierzyna w obfitości; dziki, wilki, niedźwiedzie, lisy, żubry (w puszczy Białowieskiéj); daléj hodują bydło opasowe, owce, pszczoły; z fabryk istnieją fabryki sukna, papiéru, skór, kapeluszy i t. d. Z artykułów wywozowych główne są: zboże, bydło, wełna, skóry, chmiel, miód, wosk. Mieszkańcy są po większéj części Białorusini, obok tego Polacy (szlachta, miasta i pow. białostocki), Litwini (część pow. grodzieńskiego), żydzi i t. d. Pod względem wyznania przeważa wyznanie gr.-rossyjskie (przed 1839 unijaci, około 470,000), daléj katolickie (około 300,000), mojżeszowe (około 100,000), protestanckie, (około 6,000) i machometańskiéj (do 1,200). Miasto stołeczne gub. Grodno (ob.), oprócz tego znajduje się 25 miast. Por. Lachnickiego „*Statystyka gub. litewsko-grodzieńskiéj*" (Wilno 1817); Bobrowskiego „*Grodnenskaja gub.*" (2 t., Petersb. 1863; suplement, 2 części, t. 1864).

Grodzieńska konfederacyja, zawiązała się 15 Września 1796 r. aktem podanym królowi St. Augustowi, przez Miączyńskiego posła lubelskiego, w którym „uważając Rpltę za dostatecznie uspokojoną", znoszono konfederacyję targowicką, i jéj juryzdykcyję i od 1 Paźdz. zwracano ją sądom właściwym. Wiązała się nowa G. k. przy religii katolickiéj, wolności, bezpieczeństwie, „uszczuplonéj posesyi aktualnéj" pod laską marszałka sejmowego Bielińskiego. Podpisali ją Kossakowski, bp. inflancki, Szemiot, Orański, Goslawski Ignacy, Kimbar, Plichta i w. in. Od téj k. Sievers i Bucholz zażądali ratyfikacyi bez czekania zawarcia umów handlowych i gwarancyi rosyjskiéj, generał Rautenfeld znów zasiadł przy tronie, mimo *niemiéj* opozycyi, na uwagę marszałka i J. Ankwicza, a więc przyjęła ratyfikacyje traktatów podziałowych. Na ostatniéj sesyi 2 Grudnia przyjęto nową formę rządu, poczém wybrano marszałkiem stanu rycerskiego Ankwicza, a na wniosek Grodzickiego rozwiązano konfederacyję G., przeciw któréj uchwałom zaprotestowali Ciemniewski, Karski, Stoiński i Błeszyński. — Źródłem do spraw sejmu i konfederacyi grodzieńskiéj 1793 są: „*Zbiór ustaw sejmu*" z tegoż roku, *Korespondent kraj. i zagra. wiadom.*, Iłowajskiego „*Sejm Grodzieński*" (przekład z rossyjskiego, Poznań 1872).

Grodzieńskie sejmy weszły w praktykę konstytucyjną od 1673 r. gdy za króla Michała na sejmie pacyfikacyjnym styczniowym uchwalono, że każden trzeci sejm, byleby nie konwokacyjny, elekcyjny i koronacyjny, ma się odbywać w Grodnie pod marszałkiem Litwinem. Złe języki mówiły, że to poszło z myśli kanclerza Paca, który w ten sposób starostwo grodz. chciał podnieść. Zaraz piérwszy wedle téj konstytucyi odbyty, 1678 r. 14 Grudnia pod łaską Franc Sapiehy, koniuszego lit., zerwał z polityką francuską, wyrzekając się konstytucyją „przeciw swawolnym buntom", wszelkiéj solidarności z ruchem węgierskim Tekelego. W skutek nieszczęśliwych układów z Turcyją przez *Gnińskiego* Jana (ob.) król Jan Sobieski, poparty przez nuncyjusza Martellego, na sejmie uzyskał 2,000,000 złp., wzięte dopiéro co w Moskwie, i przyboczną radę ad hoc, prócz rezydentów ze 116 senatorów i szlachty złożoną, mającą agitować wojnę z Turcyją, biorąc tym sposobem na się inicyjatywę dzieła, które z własną szkodę 1683 dopełniła. Smutny ten sejm piérwszy, zyskał nową a gorzką pamięć w potwierdzeniu nowych układów z Moskwą, mocą których do Polski wracał Homel, Wieliż, Siewierz z 70 mil kraju, a za Kijów i Smoleńsk dała owe 2,000,000 złp. Sejm 1685 dla obawy przed Litwą, którą obrażono oddaniem pieczęci w. lit. nie Dominikowi. Radziwiłłowi lecz Marcyjanowi Ogińskiemu, odbył się w Warszawie i był światkiem takich samych scen z Pacem, starostą żmudzkim, jak 1678 z Załuskim, lubo znowu przychylił się do przeprosin Ludwika XIV za obrazę posła Vetrego. Sejm 1688 piérwszy rozszedł się przed obiorem marszałka 5 Marca, i król już miał ślady spisku, przeciw sobie przez stronnictwo austryjackie wymierzonego na radzie senatu. Sejm styczniowy 1693 zasłynął sporem Sapiehów z Kryszpinami a potém Brzostowskim, t. j. ze stronnictwem królewskiem, które sprowadziły zrywanie sejmów (jak 1695) dla prywaty możnowładczéj, wreszcie do wojny domowéj (np. pod Olkiennikami 1700) Sejm Październikowy r. 1718 pamiętny jest żądaniem ewakuacyi wojsk zagranicznych, lubo poseł Dołgoruki chciał ją wstrzymać, oskarżeniem króla Augusta, iż z onéj chce skorzystać by elekcyją następcy za swego życia przeprowadzić. Hetmani wzdychali do zniesienia ograniczeń swéj władzy, wydanych 1717 r. Sprawa Kurlandyi, będąca przedmiotem sporu od 1717, miała być wraz z kwestyją przymierza 1704 i Gdańską załatwione przez nadzwyczajnego posła St.-Chomętowskiego 12 List. ladwo zawrócono przekupionego (wedle Otwinowskiego) posła orszańskiego Korbuta i zerwania uniknięto. Sejm grudniowy 1719, odbył się w Warszawie. Rozbił mimo to traktat wiedeński (z 5 Stycznia 1719). Sejm warszawski 1724 zalimitowany, został reasumowany 1726 we Wrześniu, zmusił króla Augusta do zwrotu dyplomu elekcyjnego hr. Maurycego na księcia Kurlandyi, któréj uniję zupełną z Rpltą ogłoszono 9 Listopada. Sejm 1779, cztery dni trwający, zerwali Horain i Ant. Potocki, syn Michała,

że nie w czasie (1728) właściwym, że tryumwirat (Poniatowski St., regimentarz i podskarbi Mich. Czartoryski i X.) królewski kłóci króla z wolnością. że ministrowie praktyki robią w Berlinie, cudzoziemcy zapełniają wojsko. Sejm październikowy 1744 miał się zająć trybem sejmowania, aukcyją wojska, poprawą losu *biédnego ludu*. Wykrycie przekupstwa ze strony Prus przez Wilczewskiego, posła wiskiego, zamąciło obrady i zniszczyło ich rezultat. Sejm 1752 zerwali podobno Czartoryscy już przez posła angiel. Williamsa ciągnieni do Prus, pod pozorem Bryla młodego. Na sejmie 1784 St. Szczęsny Potocki utorował sobie drogę popularności darowizną 24 armat i pułku piechoty z 400 ludzi, i K. Nesotr Sapieha, 12 armat Rpltéj, nadto 700,000 złp., mimo protestacyi Franc. i Szczęsnego Potockich, uchwalono na spłatę długów króla. Sejm wielki (ob.) czyli cztéroletni, zalimitowany 29 Maja 1792 w Warszawie, niezostał podniesiony bo Stan. August na żądanie Siewersa, zwołał nowe sejmiki na 17 Maja, a sejm do Grodna na 17 Czerwca 1793, na którym, pomimo istniejącéj ciągle *konfederacyi targowickiéj* (ob.), był wolny, z woli ambasadora obrany marszałek Bieliński St., wykluczono arbitrów (t. j. słuchaczy) brakło w woj. zajętych kordonami 1772 r., przepisano osobno przysięgę marszałkowską. Gdy między innymi Ludwik Tyszkiewicz przeciw tym uchwałom wystąpił, aresztowano ich, mimo to król, zachęcony przez niego Mich. Ogińsk. i Fr. Moszyńskiego i liczni posłowie oponowali, poseł upicki Kimbor żądał przysięgi od posłów by ich niesłuchano, Jankowski ewakuacyi i poselstwa do Wiednia o pomoc, inni limity. Wtedy Bieliński, poparty przez Kossakowskiego bpa, Ankwicza i Ożarowskiego, proponuje wysadzenie delegacyi do zawarcia traktatu podziałowego z Rosyją, a gdy upadła instrukcyja Kimbora, Golyńskiego, Szydłowskiego i Krasnodębskiego, dla takowéj, podpisano traktat na wniosek Łobarzewskiego i króla 22 Lipca (ob. rozbiorowa delegacyja). Traktat pruski przyjęto 2 Września; 15 Września zawiązano na miejsce targowickiéj, nową *grodzieńską* konfederacyję (ob).

Grodzieńskie starostwo grodowe, było położone w wdztwie trockiém, powiecie grodzieńskim. Na sejmie koronacyjnym za Zygmunta III r. 1588 Stany Rzpltéj zamieniły to sstwo na ekonomiję królewską i odtąd razem z dzierżawą Olitską dobra te narodowe następujące zawiérały folwarki i miasteczka: Horodnica, Nowy-dwór, Ławno, Krynki, Odelsko, Kraśnik, Kwasówka, Kuźnica, Kotra, Skidel, Wiercieliszki, Jeziory, Sałaty, Milkowszczyzna i Mosty. Od r. 1673, kiedy na mocy prawa sejmowego każdy trzeci sejm walny miał się odbywać w Grodnie, całe życie narodu tentniło na obszarach tego sstwa. W roku 1771 posiadał je słynny Antoni Tyzenhaus, podskarbi nadworny lit., opłacając z niego kwarty złp. 375, wójtostwo zaś od r. 1766 dzierżył Dulęba, sekretarz. w. ks. lit., wnosząc do skarbu takąż opłatę w ilości złp. 500.

Grodziński (Mikołaj), heraldyk polski, żyjący w piérwszéj połowie XVI w., † w Krakowie 1643; wydał herbarz p. t. „*Herby królestwa polskiego obojga narodów, którymi się rycerstwo tak w Koronie jako i w. ks. litewskiém pieczętuje*“ (1631).

Grodzisk (Graetz, Grätz), m. w w. ks. poznańskiém, pow. bukowskim, 3500 m. Niegdyś słynęło warzeniem dobrego piwa.

Grodzisk, osada w gub. warszawskiéj, pow. błońskim nad rzeczką Mrowna, przy kolei żelaznéj warszawsko-wiedeńskiéj, o 4 mile od Warszawy. Jest miejscem urodzenia Grzegorza Knapskiego, jezuity, autora słowników: łacińsko-polskiego i polsko-łacińskiego; liczy 1663 m.

Grodzisko, skalista góra w dolinie ojcowskiéj, zwana także pustelnią ś. Salomei. W miejscu warownego grodu; wystawionego tutaj 1228 przez Henryka Brodatego, stoi mały kościołek, wzniesiony 1642 przez klaryski krakowskie. Na otaczającym go murze jest 5 posągów kamiennych z napisami łacińskiemi, które wyobrażają Kolomana, króla halickiego, Bolesława Wstydliwego, ś. Kunegundę żonę jego, Henryka księcia wrocławskiego i ś. Jadwigę; wprost bramy wchodowéj wznosi się na słupie kamiennym posąg ś. Salomei. Za cmentarzem jest domek pustelnika, w którym widać dwa miejsca na groby; w jednym z nich według podania, spoczywały zwłoki ś. Salomei, przed przeniesieniem do Krakowa. Niżéj domku pustelnika jest jeszcze drugi, zwany domkiem ś. Salomei, wyłożony stalaktytami i muszlami, w którym pokazują łóżko, na którém ta święta sypiać miała.

Groen van Prinsterer (G.), historyk, publicysta i mąż stanu niderlandzki, ur. 1801 w Voorburg. Studyja prawne ukończył w Lejdzie. Od 1829 do 1833 był sekretarzem gabinetowym Wilhelma I. Następnie poświęcił się wyłącznie badaniom historycznym. W dziale „*Archives, ou correspondence inédite de la maison d'Orange-Nassau*“ (1 seryja, 10 t.; 2 seryja t. 1—5, Lejda 1835—64), zebrał bogaty materyjał źródłowy nie tylko do historyi swego kraju, ale i Europy w XVI i XVII w., a przez swe „*Prolégomènes*“ zajął zaszczytne miejsce w rzędzie nowoczesnych historyków. Na sprawy publiczne swego kraju wywiérał wielki wpływ dziennikami „*Nederlandsche Gedachten*“ i „*Der Nederlander*“, które sam jeden prawie zapełniał. Jako deputowany od 1849 do 1865 bronił zasady monarchii konstytucyjnéj a zwalczał dążności rewolucyjne. Z innych prac jego wymieniamy „*Handbock der geschiedenis van het Vaderland*“ i „*Bijdrage tot herziening der groundwet in nederlandschen zin*“ (1840); „*Ongeloof en Revolutie*“ (1847), oraz „*De interpellatie ove de door de Nederlandsche Regering aan het Hof van St. Petersburg gerigte nota, betrekkelijk de aangelegenheden von Polen*“ (Haga 1863).

Grohe (Franciszek), wydał dzieło: „*Uebersicht der Geschichte Polens, bis auf unsere Tage*“ (Karlsruhe 1831).

Groicki (Bartłomiéj), prawnik polski, ur. 1519 w Kujawach, uczeń akademii krakowskiéj, był głę-

bokim znawcą prawa magdeburskiego. Z polecenia Zygmunta I wydał dzieło p. t. „*Abrogatio et moderatio abusuum et sumptuum, quibus litigantes partes, tam apud scabinale quam advocatiale officium, nimio antea gravabantur, necessario constituta et per Senatum Civitatis Cracoviae promulgata*“ (Kraków 1547). Mianowany przez Zygmuuta Augusta pisarzem, czyli podwójtem krakowskim, został około 1567 pisarzem ceł krakowskich. W kilka lat potém, t. j. 1573, złożył ten ostatni urząd a powrócił do piérwszego, który także pod koniec życia porzucił, † w Krakowie 1599. Oprócz powyższego dzieła wydał jeszcze następujące prace: „*Artykuły prawa magdeburskiego, które zowią Speculum saxonum z łacińskiego*“ (Kraków 1558); „*Porządek sądów i praw miejskich prawa magdeburskiego*“ (1585); „*Ustawa płacy i sądów w prawie magdeburskim nowo uczyniona*“ (Kraków 1560) i w. innych.

Grójec, dawniéj **Grodziec**, miasto rządowe w gub. warszawskiéj, pow. grójeckim, nad strugą Molnica zwaną. Niegdyś miasto ludne, zamożne i obszerne, liczyło w r. 1564 domów 210, słynęło z wyroku dobrego piwa i strun muzycznych; posiada obecnie 3,835 m. Głównym sposobem utrzymania mieszkańców chrześcijan jest rolnictwo i rzemiosła, żydów zaś handel, spekulacyje i rzemiosła. Znajduje się tu starożytny i obszerny kościół parafijalny, fundowany w XIV w., z piękną chrzcielnicą. W Grójcu urodził się r. 1536 ksiądz Piotr Skarga, jezuita, sławny kaznodzieja polski, który umierając zapisał rodzinnemu miastu wieś Sadków Duchowny.

Grójecki powiat, w gub. warszawskiéj, ma 10,4 mil kw. rozległości i 46,812 ludności, która mieszka w 1 mieście, 4 osadach i 12 gminach.

Grójeckie albo **Grodeckie** starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie mazowieckiém, w ziemi czerskiéj. Podług lustracyi z r. 1664 składało się tylko z miast Grodziec czyli Grójca (ob.) i z wsi Wola Grodzka. Przez piérwszą wojną Szwedzką nadzwyczaj było zniszczone. W rzeczoném mieście urodził się r. 1536 Piotr Skarga Pawęzki, najcelniejszy nasz mówca kościelny i spowiednik króla Zygmunta III. W r. 1771 posiadał toż sstwo Franciszek Załuski, opłacając z niego kwarty złp. 1,083 gr. 29, a hyberny złp. 230. Na sejmie Warszawskim r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały temuż Załuskiemu to sstwo na własność emfiteutyczną.

Groll (Adolf), uczony pijar (pod imieniem *Sancto Georgio*), ur. 1681 r. w Kromierzyżu (Kremsier), † w Rabie na Węgrzech 1743 r., nauczyciel w rozmaitych kolegijach, potém rektor kolegijum wiedeńskiego, w r. 1724 generał zakonu w Rzymie, nareszcie od 1733 r. biskup rabski. Z kilku dzieł jego egzegetycznych i lingwistycznych, najwięcéj cenioném jest: „*Nauczyciel i świadek*“, napisane po łacinie (Wiedeń 1708 i we Frankfurcie 1711), oraz „*Psalmy Dawida*“ z objaśnieniami i frazeologiją tekstu hebrajskiego (1747).

Gröll (Michał), ob. Greli.

Grolman (Karol Ludwik Wilhelm), ur. 1775 r. w Giessen, od 1798 profesor tamże, powołany został 1819 na prezesa ministeryjum heskiego i † 1829 r. na tym urzędzie. Główne jego dzieła są: „*Grundsätze der Criminalrechtswissenschaft*“ (Giessen 1798) i „*Theorie des gerichtlichen Verfahrens in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten*“ (1800). W piérwszém z pomienionych dzieł przedstawił teoryję tak zwaną prewencyjną.

Grolman (Karol Wilhelm Jerzy), generał pruski, ur. 1777 r. w Berlinie, początkowo służył w wojsku pruskiém a potém austryjackiém; następnie udał się do Hiszpanii, gdzie w Walencyi został wzięty do niewoli francuskiéj. Uszedłszy z niewoli, wrócił do służby pruskiéj, znajdował się w bitwie pod Lipskiem i po zawarciu pokoju paryskiego został generał-majorem i dyrektorem drugiego departamentu w ministeryjum wojny. Posunięty 1837 na generała piechoty, † 1843 r. w Poznaniu. Wydał „*Geschichte des Feldzugs von 1815 in den Niederlanden und Frankreich*“ (2 t., Berlin 1837—38); „*Geschichte des Feldzugs von 1814 in dem östl. und nördl. Frankreich bis zur Einnahme von Paris*“ (4 t., Berl. 1842), napisane na podstawie materyjałów G. i pod jego kierunkiem przez jego adjutanta, podpułkownika von Damitz.

Grolmus, ob. **Krolmus** (Wacław).

Gromada, zebranie, zbiór ludzi. Zebranie gromadzkie, znaczy zgromadzenie się ogółu ludności jakiéj wsi do narad, lub słuchania jakich rozporządzeń władzy. W niektórych okolicach sołtysa nazywają gromadzkim.

Gromada, w historyi naturalnéj, ob. klasyfikacyja.

Gromada, w Karpatach jeszcze 1843 r. (W. Pol. „*Obrazy z życia i natury*“) było nazwą zgromadzenia gospodarzy gminy (*Communis, communitas*), zwołanego przez sołtysa, lub na żądanie 3 gospodarzy, w celu obradowania nad ogólnemi potrzebami. Zwołanie odbywa się przez wysyłanie buławy, którą ze wsi do wsi sobie podają bez wytchnienia. Sołtys Chrzeptowicki, niemogąc dla wieku iść, spalił chałupę „by buława na nim nie siadła“. Miejsce obrad otaczają parobcy łańcuchem w takiéj odległości, by głos niedoszedł ani ich ani téż kobiet i dzieci ucha. Jestto forma piérwotna późniejszych sejmów, z tą różnicą, że przeważa większość głosów.

Gromadka (*Geomys*), rodzaj ssących, gryzących. Zwierzątka te mają ogon krótki, niekiciasty, oczy mierne, nogi prawie równe, pięciopalcowe, z długimi sierpowatymi pazurami. Wszystkie gatunki mieszkają w piasczystych okolicach Ameryki północnéj, żyją w norach, które zaopatrują w żołądź, orzechy i korzonki.

Gromadzki (Józef Prosper), pod tém nazwiskiem młodzież uniwersytecka polska w Kijowie wydała dzieło, złożone z własnych rozpraw i artykułów historycznych i literackich p. t. „*Pisma Józefa Prospera Gromadzkiego*“ (Kijów 1858).

Gromnica, zowie się gruba świéca woskowa, poświęcana w kościele (rzymsko-kat. podobnież i w

grec.-kat.) 2 Lutego, w dzień uroczysty Oczyszczenia N. M. Panny i Ofiarowania Jezusa w świątyni. Jest ona symbolem oczekiwania na przyjście niebieskiego Oblubieńca Jezusa Chrystusa i najżywszéj miłości ku niemu i dlatego daje się w ręce konającemu człowiekowi.—Nazwa jéj pochodzi od *grom* (piorun), od czego poszła niegdyś nazwa święta *Gromowego*, t. j. letniéj pory roku.—W wielu miejscach G. odgrywa ważną rolę w zabobonnych czynnościach.

Grona, u niem. kronikarzy też *Gruna*, *Grana*, niedgyś gród *Głomaczów* (ob. Głomaczowie), zdobyty na począt. 927 r. przez Henryka, króla niem., który kazał wymordować wszystkich mężczyzn a dzieci i kobiéty uprowadzić w głąb' Niemiec. Prawdopodobnie G. leżała pomiędzy m. Mutschen a Wurzen.

Gröningen (Greninga), miasto stołeczne prowincyi t. n. (41½ mil kw. z ludnością 232,270) w królestwie niderlandzkiém, nad rz. Hunse i Aa, połączone kanałami z jeziorami Dollart i Zuidersee i warowne, ma 37,630 m., port rzeczny, uniwersytet, założony w r. 1615, rozmaite fabryki i prowadzi bardzo ożywiony handel. Gröningen było w wiekach średnich wolném miastem niemieckiém, późniéj należało do związku hanzeatyckiego i w r. 1594 zostało połączone do rzeczypospolitéj niderlandzkiéj.

Grono, w botanice rodzaj kwiatostanu (ob.), gdy z osi kwiatowéj w odstępach wyrastają szypułki, każda zakończona jednym kwiatem, np. w winorośli, porzeczce, kasztanie gorzkim i t. d. Może być ono pojedynczém lub złożoném, wiszącém lub stojącém.

Gronostaj, gatunek łasicy (ob.).

Gronov (Jan Fryderyk), znakomity starożytnik, ur. 1611 r. w Hamburgu, profesor w Lejdzie, † 1671 r. tamże. Odznaczył się głównie wydaniami: Liwijusza, Statiusa, Justyna, Tacyta, Gelliusa, Fedra, Seneki, Sallustyjusza, Plinijusza, Plautusa i t. d. tudzież dziełami: „*Observationes*“ (nowa edycyja Frotschera, Lipsk 1831) i „*Commentarius de sestertiis*“ (Deventer 1643, Lejda 1691).—*Jakób* **Gronov**, syn poprzedniego, ur. 1645 r. w Deventer, † 1716 jako geograf uniwersytetu w Lejdzie, wydał Herodota, Cycerona i Ammianusa Marcellinusa, tudzież szacowne dzieło „*Thesaurus antiquitatum Graecorum*“ (13 t., Lejda 1697—1702).—*Abraham* **Gronov**, najstarszy syn poprzedniego, ur. 1695 r. w Lejdzie, † 1775 r. jako biblijotekarz uniwersytetu tamże, znakomity filolog, wydał Justyna, Pomponijusza Melę i Tacyta.—Jego brat, *Jan Fryderyk* **Gronov**, ur. 1690, od 1757 burmistrz w Lejdzie, † tamże 1760, używał sławy biegłego botanika.—*Wawrzyniec Teodor* **Gronov**, ur. 1730, † 1778 jako radny w Lejdzie, znany jest jako zoolog.

Groote (Gerhard), różnie zwany (*Geert*, *Groote*, *Gerhardus Magnus*), ur. się w Niderlandach w Deventer 1340 i tam † 1384; słynny w dziejach pedagogiki przedreformacyjnéj założeniem towarzystwa *braci wspólnego życia*, znanych także Kollatienbrüder, Hieronimijanami, braćmi dobrej woli, Gregoryjanami, których i w Polsce znano pod nazwą *Gregoryjanków*. W celach szerzenia w świecie praktycznego chrześć. życia, tworzyli zgromadzenia w ciągłym związku z nim zostające, lubo spólnością majątku, mieszkania, ćwiczeniami pobożnemi do zakonu zbliżeni. Kierunek pojed. domów zależał od rektora, pod nim stojący scripturarius uczył pisać i czytać braci, rozdawał pracę literacką magister novitiorum i librarius. Przepisywanie rękopisów było głównem zadaniem. Ewangelija podstawą nauk, potém Żywoty św. pisma ojców kościoła, listy Pawła, dzieje apostolskie, wyjątki z pism ś. Bernarda, Augustyna, Anzelma, Następnie zaczęto uczyć dzieła klasyczne, także Hieronima, Ambrożego, Chryzostoma, Grzegorza, Bernarda i Hugona z St.-Victor.—Wskutek bezpłatności tych nauk, były one dostępnemi dla najuboższych prostaczków, dziewcząt i chłopców. Z Deventer rozszerzyły się po północnych Niemczech i Francyi.

Gros (Piotr *le*), ur. 1656 r. w Paryżu, znakomity rzeźbiarz francuski; oprócz wielu innych pięknych utworów wykonał w Rzymie znaną powszechnie płaskorzeźbę p. n. *Przemienienie Ludwika Gonzagi* i posąg marmurowy *ś. Stanisława Kostki na łożu śmiertelném*. Wróciwszy do Paryża, czynny brał udział w przyozdobieniu Wersalu, wkrótce atoli znowu wyjechał do Rzymu, gdzie † 1719. Główną jego zaletą jest umiejętna technika. Włosi cenili go daleko wyżéj aniżeli Francuzi.

Gros (Antoni Jan, baron), ur. 1771 r. w Tuluzie, znakomity francuski malarz historyczny, uczeń Davida, † 1835 r. w Paryżu; swoim portretem, wyobrażającym Bonapartego jako zwycięzcę pod Arcole, zjednał sobie jego względy i mianowany został członkiem komisyi, przeznaczonéj do zaboru we Włoszech arcydzieł sztuki. Obrazem *Zaraza w Jaffie* (1804) zyskał sławę genijalnego malarza. Znakomitymi również utworami jego są: *Bitwa pod Abukir*, *Zwiedzanie przez Napoleona pobojowiska pod Eylau*, *Frańciszek I*, *Karol V.* Dwa ostatnie są arcydziełami nowszéj sztuki francuskiéj. Prace G. zalecają się potęgą wyrażenia i dramatycznością sytuacyi. W kolorycie tylko nie dorównał G. naczelnikom szkoły romantycznéj.

Grossbeeren, wieś w obwodzie pruskiéj regencyi poczdamskiéj, liczy 495 m. i pamiętna jest zaszłą tutaj 23 Sierp. 1813 bitwą pomiędzy Francuzami, Bawarczykami, Wirtemberczykami i Saksończykami pod dowództwem Oudinota, a armiją rossyjsko-szwedzką i pruską pod dowództwem Bernadottego, który odniósł zwycięstwo i tym sposobem Berlin ocalił. Na pamiątkę téj bitwy Fryderyk Wilhelm III kazał wznieść tutaj obelisk z lanego żelaza.

Grosse (Julijusz Waldemar), poeta niemiecki, ur. 1828 r. w Erfurcie, uniwersytet kończył w Halli. W 1856 odbył podróż do Włoch, skąd wróciwszy, redagował „*Morgenblatt der Bairischen Zeitung*“ a następnie „*Süddeutsche Presse*“. Od 1870 mieszka w Weimarze jako sekretarz Schillerowskiéj fundacyi. Poetycka produkcyja G. bardzo jest różnorodna i obfita. Z utworów jego lirycznych najlepsze: „*Aus bewegten Tagen*“ (Stuttg. 1869) i *Wider Frankreich*“ (Berl. 1870), z epicznych zaś (zbio-

rowe wyd., Berl. 1871) zasługuje na wspomnienie „*Mädchen von Capri*“ oraz komiczny epos „*Pesach Pardel, ein modernes Epos in zehn Gesängen*“ (Halla 1871). Na polu dramatu („*Gesammelte dramatische Werke*“, 7 t., Lipsk 1870) nie wielkie ma G. powodzenie. Trzyma się bowiem prawideł akademicznych i wybiéra przedmioty obce dla nowoczesnego społeczeństwa. W powieści idzie za Heysem (ob.) i lubi rozwiązywać zagadnienia psychologiczne. Celniejszemi jego kreacyjami w tym rodzaju są: „*Untreu aus Mitleid*“ (1868); „*Maria Mancini*“ (1869); „*Ein Revolutionär*“ (1869) oraz fantastyczne opowiadania: „*Vox populi*“; „*Phantasiestück aus der Thierwelt*“ i t. d.

Grossenhain albo **Hain**, (po łużycku *Osiek Wielki*), m. w obwodzie saskiéj regencyi drezdeńskiéj, ma 9,950 m. liczne fabryki sukienne i in. Stacyja drogi żelaznéj.

Grosseto, stolica toskańskiéj prowincyi t. n. (80½ mil kw. z ludnością 102,000), nad rz. Ombrone, ma 4,000 m., i wspaniały kościół katedralny.

Grossi (Tomasz), ur. 1791 r. w Medyjolanie, adwokat tamże, † 1853 r.; znakomity nowoczesny poeta włoski ze szkoły Manzoni'ego; pisał dramaty, epopeje i romanse.

Grossinger (Jan Chrzciciel), jezuita, naturalista węgierski, ur. w Komornie 1728 r., † 1808 r., był nauczycielem w rozmaitych konwiktach w Węgrzech i Austryi. Najważniejsze jego dzieła są: „*Dissertatio de terrae motibus Regni Hungariae*“ (Raab 1783) i „*Universa historia physica Regni Hungariae*“ (5 t., Presburg i Komorno 1793—97).

Grossmann (Krystyjan Gottlob Leberecht), teolog ewang., ur. 1783 r. w Priessnitz (w Altenburgskiém), † 1857 r. w Lipsku; od 1823 r. superintendent glny i nadkaznodzieja dworski w Altenburgu, od 1829 profesor teologii w Lipsku. Odznaczył się głównie w aleksandryjsko-żydówskiéj filozofii i obok tego był jednym z głównych założycieli *Stowarzyszenia Gustawa Adolfa*. W tém ostatniém przedsięwzięciu wspiérał go skutecznie syn jego, *Adolf Bernard Karol* **Grossmann**, ur. 1817 r. w Gröbitz (Grubicy), od r. 1859 pastor i superintendent w Grimmie.

Grossman (Ludwik), współczesny kompozytor polski, ur. 1835 r. w Turku, gub. kaliskiéj. Oddany do szkół w Kaliszu kształcił się jednocześnie w grze na fortepijanie i skrzypcach. Ostatecznie zaś pod kierunkiem dyrektora akademii Rungenhagena w Berlinie. Od 1852 zamieszkał stale w Warszawie gdzie początkowo udzielał lekcyj muzyki w b. instyt. szlacheckim. Oprócz wielu mniejszych kompozycyj do śpiewu, na fortepijan i na orkiestrę napisał następujące większe dzieła muzyczne: „*Uwerturę koncertową*“ na orkiestrę, muzykę do „*Maryi*“ Malczewskiego; „*Trio*“; 3 aktową operę włoską „*Il Pescatore di Palermo*“, wystawioną w teatrze Wielkiem w 1867 przez artyst. op. włoskiéj; 2 aktową operę komiczną „*Kornet Hamilon*“; 3 aktową operę komiczną „*Duch Wojewody*“, będącą w nauce (1873). Kompozycyje orkiestrowe G. zdołały sobie zyskać uznanie i zagranicą gdzie, często wykonywane bywają przez orkiestry Bilsego, Strausa i in.

Grossular, ob. Granat.

Grossvenediger, góra w Alpach Salzburskich, w pobliżu Mittersill, mająca 10,300 stóp wysokości.

Gross-Wardein, ob. Warad Wielki.

Grosswiesbachhorn, jeden ze szczytów alpejskich, w dolinie Futscher, za jeziorem Zeiler (Salzburg), 10,800 stóp wysoki.

Grosz (z wł. *grosso*=gruby), z początku nazwa wszystkich grubych monet, w różnicy od brakteatów (ob.). Najpiérwsze G. miały być bite w Czechach; u nas Wacław, król polski i czeski, zaczął piérwszy wybijać G. około r. 1300, a stąd zwane były szerokimi, pragskimi albo czeskimi G.; ich wartość wynosi, na stopę 86 zł. z grzywny kolońskiéj, 43 groszy. Kazimierz W. bił G. krakowskie, dziś niezmiernie rzadkie. Późniéj bite były przez 1½ wieku półgroszki. Za Aleksandra Jagiellończyka zjawiły się G. litewskie. Zygmunt I bił G. z datą 1506. G. koronne napotykamy dopiéro z r. 1526, ziem pruskich z 1528, miasta Gdańska z 1530, Elbląga 1533, litewskie 1535. Roku 1650 wybijano jeszcze G. w srebrze, wyrównywające trzem teraźniejszym miedzianym i dopiéro Stanisław August zaprowadził 1765 G. miedziane; obok nich były także i G. srebrne, wyrównywające 7½ miedzianym.

Grosz ś. Piotra, ob. Świętopietrze.

Groszek (*Lathyrus*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych (motylkowych), różniący się od innych podobnych mu roślin (grochu, wyki, soczewicy) liśćmi, po większéj części z jednéj pary listków podłużnych lub lancetowatych złożonymi, kwiatami dużymi, w gronko ułożonymi i szyjką słupkową w wiérzchołku płasko ściętą. Z 90 około znanych gatunków niektóre pożywne, inne hodują się dla ozdoby, 8 rośnie dziko w krajach dawnéj Polski. G. *łąkowy* (*L. pratensis*) o kwiatach siarczysto-żółtych, stanowi dobrą paszę dla bydła; G. *głowkowy* (*L. tuberosus*) o kwiatach pięknych, czérwonych, ma szczególne bulwki przykorzeniowe, które upieczone, jadane są pod nazwą orzechów ziemnych; G. *błotny* (*L. palustris*); G. *leśny* (*L. silvestris*); G. *siewny* (*L. sativus*) o kwiatach białych lub błękitnych, zasiewa się niekiedy na użytek kuchenny; G. *wonny* (*L. odoratus*) znany w ogrodach i in.

Grot (Jan) ze Słupcy, herbu Rawicz, towarzysz szkolny w Bolonii papieża Jana XXII, za jego wolą, mimo oporu króla, z kanonika krakowskiego został biskupem krakowskim r. 1326. Wierny doradca króla Władysława Łokietka, który go wysoko cenił, znajdował się w orszaku królewskim na zjeździe w Wiślicy 1328. Ostre prowadził spory z nuncyjuszem Piotrem z Alwernii, który ze zbytnią gorliwością pobiérał świętopietrze w dyjecezyi krakowskiéj. żył także w nieporozumieniu z Nankierem bisk. wrocławskim, pragnącym się przenieść na katedrę krakowską. Kazimierz W. wysyłał go 1336 w poselstwie do stolicy apostolskiéj w Avignon w sprawie z Krzyżakami. Poseł wyjednał tyle, że papież kazał zbadać tę sprawę i przysłał do

Polski swych legatów z rozległém pełnomocnictwem rozstrzygnienia sporu. Z Kazimierzem W. także zawzięte toczył spory, ale waśń się uciszyła za pośrednictwem nuncyjusza Galharda. Byłto pasterz troskliwy o dobro swéj dyjecezyi, czego dowodem są liczne pobożne fundacyje i kilka kościołów przezeń wystawionych. † 1348 we wsi Wawrzeńczycach. Lud oddaje mu cześć jako błogosławionemu.

Grota, naturalna jaskinia w górze. W naszym kraju znajdują się między innemi dwie takie groty w okolicy Ojcowa, zwane *Królewską* i *ś. Salomei*.

Grote (Jerzy), mąż stanu i historyk angielski, ur. 1794 w Clayhill, hrabstwie Kent, † 1871. Po ukończeniu szkół pracował w kantorze swego ojca bankiera a czas wolny poświęcał studyjom naukowym i literaturze. Ogłosiwszy dziełko „*On the essentials of parliamentary reform*", czynny brał udział w życiu politycznem 1830—31 jako członek stronnictwa radykalnego; od 1832 do 1841 zasiadał w parlamencie i daremnie żądał zaprowadzenia balotowania. Głównem dziełem G. jest „*History of Greece*" (12 t., Londyn 1846—55 4 ed., 8 t., 1864), które, łączące w sobie gruntowność z rozległym poglądem i wolnomyślnym sądem, prześcigło wszystkie inne w tym rodzaju prace i jest ozdobą bogatéj i tak historycznéj literatury angielskiéj. Niemniejszą wartość ma jego „*Plato and the other companions of Socrates*" (3 t., Londyn 1864). Podobnéj pracy o Arystotelesie nie dozwoliła mu śmierć wykończyć.

Grotefend (Jerzy Fryderyk), ur. 1775 w Münden, był 1821—49 dyrektorem liceum w Hannowerze, † 1853; wielce zasłużony pedagog i filolog, znany uczonemu światu ze swoich badań nad językiem umbryjskim i oscyjskim, nad historyją i geografiją starożytnych Włoch; pracował także nad wyjaśnieniem starożytnego pisma perskiego klinowego. Dzieła jego w tym rodzaju są: „*Rudimenta linguae umbricae*" (8 zesz. Han. 1835—38); „*Rudimenta linguae oscae*" (Han. 1838); „*Zur Geographie und Geschichte von Altitalien*" (5 zesz. Han. 1840—42); „*Urgeschichte der Phönizier*" (Han. 1836). —**Grotefend** (Fryderyk August), krewny poprzedniego, ur. 1798 w Ilefeld, od 1831 dyrektor gimnazyjum, a obok tego od 1835 profesor uniwersytetu w Getyndze, † 1836; ogłosił „*Ausführliche Grammatik der lat. Sprache*" (2 t., Hannow. 1829—30), „*Lateinische Schulgrammatik*" (1832); „*Grundzüge einer neuen Satztheorie*" (Hannower 1827).

Grotenburg, góra w Teutoburgskim lesie, na południe Detmold, na 1,195 stóp wysoka. Na niéj, od r. 1844, stoi postument z piaskowca, mający 84 stóp wysokości, na którym ma być ustawiony pomnik na cześć Hermanna.

Grotesk, tak piérwotnie nazywano wszelki fantastycznie powikłany rodzaj ornamentów; późniéj zaś używano tego wyrazu na oznaczenie wszystkiego co jest karykaturalnie przesadzoném, a w sztuce scenicznéj, mianowicie w choreografii, niższéj komiki.

Grotger (Artur), europejskiéj sławy rysownik i malarz polski, ur. we Lwowie r. 1837. W chłopięcym wieku za piérwszych nauczycieli rysunku miał ojca i znanego artystę Julijusza Kossaka. W r. 1852 przybył do Krakowa, gdzie zapisał się do instytutu technicznego i równocześnie do szkoły sztuk pięknych. Mając lat 16 na dalszą naukę wyjechał do Wiednia i wprędce miał tutaj mnóstwo zamówień na rysunki do illustrowanych pism niemieckich („*Illustrirte Blätter*", „*Gartenlaube*"). Oprócz innych prac, chociaż wesołe życie wiedeńskie nie mało go rozrywało, wykonał tu także kilka akwarel i obrazów olejnych jak: *Patrol nocny*, *Modlitwa konfederatów przed bitwą*, *Ucieczka Henryka Walezyjusza*, *Rzeź humańska*, *Ofelija*, *Szkoła szlachcica polskiego* (4 akwarele) i t. d. Największą jednak sławę zjednały mu i są najpiękniejszą po nim spuścizną jego kredkowe rysunki, wydawane seryjami, jako to: „*Warszawa*", składająca się z 7 rycin (1861); „*Polonia*" z 8 rycin; „*Lituania*" z 6 rycin; „*Wieczory zimowe*", 2 seryje po 5 rycin i najznakomitsze z jego dzieł „*Wojna*", składające się z 10 rysunków. „*Lituanię*" zaczął rysować Grotger w Wenecyi, dokąd w r. 1864 wziął go ze sobą na jakiś czas hr. Palffy; „*Wojnę*" zaś kończył rysować w Paryżu, dokąd przybył w końcu 1866 r. i gdzie razem z „*Lituanią*" była wystawioną na wystawie powszechnéj. „*Wojnę*" kupił cesarz austryjacki za 8,000 franków. W tych seryjowych rysunkach G. stanął bardzo wysoko i pokazał się natchnionym poetą; dzisiaj są one znane w licznych reprodukcyjach po całéj Europie. W Paryżu wyrysował jeszcze „*Nastusię*" (z powieści *Alkhadar*); „*Gavroche'a*" (z *Nędzników* W. Hugo), kilka portretów i „*Przed posągiem Napoleona I*". Ta ostatnia z niezmiernéj liczby prac Grotgera szła bardzo powoli, bo zdrowie artysty nagle zaczęło nie domagać. Dla polepszenia go wyjechał na południe Francyi do Pau, potém do Amelios les Bains. Tu † 1867 r., zawcześnie dla sztuki narodowéj, ale zapracowawszy sobie już dobrze na sławę. Zwłoki jego przeniesiono do kraju i 4 Lipca 1869 pochowano we Lwowie na cmentarzu łyczakowskim.

Groth (Klaus), ur. 1819 w Heide, w ziemi Ditmarschów, był do 1847 nauczycielem w szkółce żeńskiéj w Tondern, następnie słuchał nauk uniwersyteckich w Kiel, gdzie otrzymał stopień doktorski. G. zajmuje piérwsze miejsce pośród poetów niemieckich w narzeczu zwaném Plattdeutsch. Największą sławę zjednały mu utwory poetyczne: „*Quickborn*," (Hamburg 1853, 8 wyd. 1861); „*Hochdeutsche Geschichte*" (tamże 1854); „*Vertelln*" (2 t., Bruńswik i Kiel 1855—59); „*Voer de Goern*" (Lipsk 1858) i „*Rothgeter-Meister Lamp sin Dochder*" (Hamburg 1862).

Groth (Jakób), ur. 1812 w Petersburgu, urzędnik w kancellaryi komitetu ministrów. W r. 1838 został współpracownikiem czasopisma *Sowremiennik*, gdzie zamieścił przekład wiérszem poematu Byrona: „*Mazepa*", oprócz wielu innych artykułów o literaturze i historyi skandynawskiéj. W r. 1840 został profesorem hist. jęz. i liter. rossyjskiéj w uniwersytecie helsingforskim. Znaczną bardzo liczbę

prac jego drobniejszych mieszczą rozmaite czasopisma; z obszerniejszych zaś jego dzieł zasługują na wzmiankę „*Frithiof*", poemat Tegnera, przekład wiérszem (Helsingfors 1841); „*Przewodnik do nauki języka rossyjskiego*" (dla Finlandczyków, tamże 1848 i póź.); „*Wypisy rossyjskie dla szkół finlandzkich*"; „*Słownik rossyjsko-szwedzki*"; „*Historyja Rosyi*" (po szwedzku, 2 t. Helsingfors 1350—51) i t. d. W r. 1852 został prof. literatury ross. w liceum aleksandrowskiém w Petersburgu i członkiem akademii nauk. Ostatnią jego pracą jest krytyczne wydanie pism Dierżawina, z obszernym życiorysem autora i poglądem na ówczesny stan literatury.

Grotius (Hugo) albo *de Groot*, znakomity prawnik i filozof, ur. 1583 r. w Delft, został 1603 radcą pensyjonaryjuszem w Rotterdamie, lecz w r. 1629, jako polityczny stronnik Oldenbarneveldta, skazany został na dożywotne więzienie w zamku Löwenstein. Zbiegłszy stąd przy pomocy swéj żony, przybył do Francyi, gdzie mu Ludwik XIII przeznaczał stosowną pensyję, którą mu jednak Richelieu odjął w r. 1631. W trzy lata potém wszedł do służby królowéj szwedzkiéj Krystyny i jako członek rady stanu i poseł na dworze francuskim (1635—1645) zjednał sobie powszechne poważanie. Złożywszy ten urząd, † w podróży ze Szwecyi do Holandyi w Rostocku 1645 r. G. był równie zręcznym dyplomatą, jak uczonym historykiem (*„Annales et historiae de rebus Belgicis*" Amsterdam 1657); gruntowym teologiem (*„Annotationes in V. T.*", 3 t., Halla 1774 — 45; *„De veritate religionis Christianae*", Amsterdam 1662) i znakomitym humanistą, bądź jako tłumacz autorów greckich, bądź jako oryginalny poeta łaciński (*„Poëmata*", Leyda 1617). Dziełami swemi *„Mare liberum*" (Leyda 1609), w któréj broni wolności handlu Holandyi z Indyjami Wschodniemi, tudzież *„De jure belli et pacis*" (Paryż 1625), nietylko przyczynił się do ustalenia prawa narodów, ale w tém ostatniém piśmie swojém położył piérwszą podstawę rozwoju całéj nowszéj filozofii prawa. G. zrywa całkowicie z porządkiem średniowiecznym, czuje bowiem, że łączność jedynie religijna dla nowego społeczeństwa już nie wystarcza, zwłaszcza iż takowa przez reformacyję złamaną została. Nowym węzłem ludzkości ma być prawo, którego źródło leży w samym człowieku, jako istocie rozumnéj i mającéj popęd do życia w społeczeństwie. Z tego popędu wywodzi G. rozmaite społeczne związki, jak rodzinę, państwo i ludzkość. Społeczeństwo winno się wspiérać na sobie i w sobie szukać punktu oparcia dla całego prawnego porządku. Prawo według G. nie zależy od woli człowieka, ani od woli Boga, gdyż wypływa ono z saméj istoty człowieka, która jest niezmienną, a więc i prawo zmienne być nie może. Takie niezmienne zasady, siłą rozumu z istoty rzeczy wywiedzione, stanowią *jus naturale*. Na zasadzie jus naturale człowiek ma prawo wrodzone sobie do życia, wolności, posiadania i t. d. Państwo, mówi G., jest połączeniem wolnych ludzi do używania prawa i korzystania ze wspólnego dobra (lib. I cap. 1 § 14). Stosunki między państwami rodzą prawa narodów, prawo międzynarodowe, które albo płynie z natury państwa, i wtedy jest naturalne albo filozoficzne, albo opiéra się na zawiéranych traktatach i wtedy jest obowiązujące pozytywne; G. dzieło główne *„De jure belli et pacis*" doczekało się wielu wydań, tłumaczeń i komentarzy i wywarło wielki wpływ tak na filozofiję prawa, jako i na prawo międzynarodowe. Por. Hartenstenia *„Rechtsphilosophie des H. G.*" (1850); Butlera *„Life of G.*" (Londyn 1827).

Grotków (Grotkau), miasto szląskie, niegdyś stołeczne księstwa, dziś w regencyi opolskiéj, w pobliżu rzeki Nisy; posiada piękny kościół farny, ratusz i zamek biskupów wrocławskich, 4,430 m.

Grotelskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie wileńskiém, powiecie wiłkomierskim. Przed r. 1773, posiadał je Nowodworski, opłacając z niego kwarty tylko złp. 18, następnie jednak, mając sobie udzielone toż sstwo na 50 letnią posiadłość emfiteutyczną, uiszczał tęż opłatę w ilości złp. 488 rocznie.

Grouchy (Emanuel, margrabia de), marszałek i par francuski, ur. 1766 r. w Paryżu; podczas wojen rewolucyi i cesarstwa odbył wszystkie ówczesne kampanije i niejednokrotnie złożył dowody wielkiéj waleczności; w wyprawie 1811 dowodził korpusem kawaleryi i przyczynił się do zwycięstwa nad rz. Moskwą. Gdy sprzymierzeni wkroczyli do Francyi 1814 r., G. objął naczelne dowództwo kawaleryi, lecz został 7 Marca pod Craonne ciężko raniony. Podczas restauracyi skazany na wygnanie, otrzymał jednak wolność powrotu w Styczniu 1815. Po wylądowaniu Napoleona z wyspy Elby, stanął znowu po jego stronie. Po bitwie pod Ligny, nazajutrz z 34,000 wojska i 100 działami ścigał cofającą się armiję pruską pod dowództwem Blüchera. 18 Czerwca, w chwili, gdy staczał niepotrzebną utarczkę z generałem Thielmann pod Wavre, cesarz bił się rozpaczliwie pod Waterloo. Jednomyślném zdaniem najbezstronniejszych sędziów, G. przyczynił się głównie do straszliwéj klęski dnia tego, ślepém trzymaniem się rozkazów cesarza, a mianowicie tém, że nie zwrócił uwagi, jak trzy korpusy pruskie zabiegały cesarzowi z boku i otaczały go z tyłu. Dowiedziawszy się następnie o abdykacyi cesarza, ogłosił w swoim korpusie wstąpienie na tron Napoleona II i na czele 45,000 wojska ruszył ku Paryżowi, lecz, kiedy rozpoczęto układy, złożył dowództwo i udał się do Ameryki, skąd dopiéro w r. 1819 powrócił do kraju. Po rewolucyi Lipcowéj powołany został do izby parów i zatwierdzony w godności marszałka; † 1847 w St.-Etienne.

Grousset (Paskal), członek Komuny paryskiéj, ur. około 1845 r. na Korsyce. Początkowo studyjował medycynę, późniéj rzucił się do dziennikarstwa. Pisywał wyborne artykuły naukowe w *Etendard*, dzienniku ultra-bonapartystowskim, a w *Figaro* kronikę naukową i romanse pod pseudon. *Leopolda Virey*. Następnie został współpracownikiem dzienników: *Marseillaise* i *Revanche*. Skutkiem ostréj polemiki z ks. Piotrem Napoleonem Bona-

parte (ob.) ten ostatni wyzwany na pojedynek zamordował Noira, kolegę Grousseta, a sam G. został aresztowany (1870). Wypuszczony na wolność, jeszcze gwałtowniéj walczył przeciw dynastyi cesarskiéj. Po rewolucyi 4 Września objął główny kierunek dziennika *Marsiellaise* a następnie zawiesiwszy wydawnictwo, wstąpił do wojska rzeczypospolitéj. Po wybuchu powstania 18 Mar. 1871 mianowany był delegowanym do spraw zagranicznych a po ukonstytuowaniu Komuny wybrany członkiem komisyi wykonawczéj. Główniejszymi czynami G. na tym urzędzie są: różne manifesty, wzywające prowincyje na pomoc powstaniu paryskiemu, zapraszanie delegatów rad municypalnych we Francyi na ogólne zgromadzenie do Paryża i okólnik dyplomatyczny do reprezentantów narodów obcych. Po zdobyciu przez Wersalczyków Paryża, schwytany i skazany na deportacyję, został wywieziony do Nowéj Kaledonii 1872 r.

Grouvelle (Filip Antoni), pisarz i mąż stanu francuski, ur. 1758 r., był sekretarzem księcia Kondeusza i wielkiego używał wzięcia w Chantilly, gdzie przedstawiano jego komedyjki i operetki. Jedna z nich, „*Les princes*“, na żądanie królowéj Maryi Antoniny, była odegraną w Wersalu. Podczas rewolucyi G. okazałsię jednym z najwymowniejszych przeciwników tronu i był sekretarzem tymczasowéj rady wykonawczéj. W dniu 20 Stycznia 1793 roku towarzyszył ministrowi sprawiedliwości do Temple, gdzie Ludwikowi XVI odczytał wyrok śmierci. W tymże samym roku został ambasadorem francuskim w Kopenhadze. Od czasu konsulatu znikł z widowni politycznéj. W r. 1805 wydał „*Listy pani de Sévigné*“, a w następnym dzieła Ludwika XVI, † 1806 r.

Groza (Sylwester), literat polski, ur. 1794 w Międzyborzu na Podolu, pobierał nauki w szkole humańskiéj do 1809, następnie wstąpił do palestry w Winnicy, lecz porzucił prawnictwo i oddał się rolnictwu, niezaniedbując obok tego literatury; † 1849 r. Piérwszą powieść swoję „*Przygoda Fabijana Kulińskiego*“ umieścił w wydawaném przez młodszego brata Aleksandra piśmie zbiorowém „*Rusałka*“. Następnie ogłosił „*Myśli nad niektóremi zdrożnościami ludzkiemi*“ (Wilno 1840); „*Powieści podolsko-ukraińskie*“ (2 t., Wilno 1842); „*Pan Justyniyan żeniący się*“ powieść (Wilno 1846); „*Hrabia Ścibor na Ostrowcu*“ powieść (Warsz. 1848); „*Pamiątki i wspomnienia rozmaite*“ (Wilno 1848). Oprócz tego umieszczał wiele artykułów w *Athenaeum* Kraszewskiego. W pismach swoich, zalecających się prostotą, serdecznością i szlachetnym sposobem myślenia, gromi wady, podnosi zasługę i cnotę. — **Groza** (Aleksander), młodszy brat poprzedniego, poeta szkoły ukraińskiéj, ur. 1807 r. we wsi Zahranicze, pow. tarasczańszkim, na Ukrainie; pobierał nauki najprzód w Humaniu, potém w gimnazyjum winnickiém. W r. 1826 wszedł do uniwersytetu wileńskiego na wydział literacki, w 1829 otrzymał stopień naukowy. Przebywszy jeszcze jeden rok jako wolny słuchacz w uniwersytecie dorpackim, osiadł 1831 na Ukrainie w dziedzicznéj wsi Sołohobówce; obecnie zamieszkuje w Żytomierzu. Ogłosił: „*Poezyje*“ (Wilno 1835); „*Poezyje*“ (2 t., Wilno 1842); „*Pan Władysław albo wyciąg z pamiętników niebardzo starych*“ (2 t.); „*Obrazki ukraińskie*“ (Wilno 1855, 2 ed. p. t. „*Trzy powieści*“, Żytom. 1860); „*Pisma*“ (2 t., Warsz. 1855); „*Trzy palmy*“ poemat (Wilno 1857); „*Mozajka kontraktowa, pamiętnik z roku 1851*“ (Wilno 1857); „*Hryć, dramat w 5 aktach. Marek Jakimowski, duma*“ (Wilno 1858); „*Smieciński*“ powieść wierszowana (3 cz., Żytom. 1860); wydał także „*Elementarz mniejszy*“ (1860) i „*Elementarz większy*“ (1860), oba zalecające się praktycznym układem i pożywną treścią. Jako wiérszopis nie celuje G. wysokiemi zdolnościami i należy do drugorzędnych poetów szkoły ukraińskiéj. Najlepszym ze wszystkich jego utworów poetycznych jest „*Starostc Kaniowski*“; obszerniejszych rozmiarów poemat *Mogiły* jest słabém opowiadaniem. Poezyje G., osnute po większéj części na tle życia Ukrainy, zalecają się przedewszystkiém płynnością wiérsza; mniejszą miewa wartość pomysł i wykonanie. W powieści odznacza się jako pisarz poprawny, wysoce wykształcony i szlachetnych dążności. Położył też G. zasługi przez to, że w stronach swych budził życie umysłowe wydawaniem pism zbiorowych „*Rusałka*“ (1837—42) i „*Grosz wdowi*“ (1840). Zbiorowe wydanie pism jego wyszło w Żytomierzu (4 t., 1860). Obszerny dramat „*Pan Twardowski*“ wyszedł w Brodach 1873. Życiorys jego mieści się w *Tyg. Ilustr.* (z 1865 r. T. 12).

Grubecki (Kazimierz), nauczyciel matematyki, ur. 1831 r. w Kielcach, † 1858; wydał: „*Arytmetyka teoretycznie i praktycznie wyłożona*“ (Warszawa 1857).

Grübel (Jan Konrad), norymbergski poeta ludowy, ur. 1736 r. w Norymberdze, † 1809. W utworach swych: „*Gedichte in nürnberger Mundart*“ (3 t., Norymb. 1802) i „*Correspondenz und Briefe in nürnberger Mundart*“ (tamże 1808), naśladuje zręcznie słynnego Hansa Sachs. Najlepsze wydanie jego pism „*Sämmtliche Werke*“ (3 t., Norymberga 1858) dał Frommann.

Grubenhagen, niegdyś księstwo, obecnie część pruskiéj regencyi Hildesheim, obejmowało 14 mil kw. składając się z dwu części nierównych. Księstwo to skutkiem wygaśnięcia w r. 1705 linii Brunświk-Lüneburg-Celle, do któréj należało, przeszło w posiadanie domu hanowerskiego, a w r. 1866 razem z Hanowerem dostało się Prusom.

Gruber (Jan Gottfryd), ur. 1774 r. w Naumburgu, od 1815 profesor w Halli, † tamże 1851; zasłużył się wielce swojego czasu jako autor filozoficzny, a szczególniéj jako estetyk. Do ważniejszych prac jego należą: „*Ueber die Bestimmung des Menschen*“ (Zürich i Lipsk 1800); „*Versuch einer pragmatischen Anthropologie*“ (Lipsk 1803); „*Charakteristik Herders*“ (Lipsk 1805); „*Geschichte des menschlichen Geschlechts aus dem Gesichtspunkte der Humanität*“ (2 t., Lipsk 1806); „*Wörtebuch der Aesthetik und Archäologie*“ (Weim. 1810); „*Wörterbuch der altclassischen Mythologie*“ (3 t., Weimar

1810—15); „*Wielands Leben*“ (2 t., Lipsk 1815—16). Oprócz współpracownictwa w redakcyi pisma: „*Allgemeine Litteraturzeitung*“, G. miał czynny udział w założeniu wielkiéj publikacyi: „*Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste*“, któréj pierwszą sekcyję redagował początkowo wspólnie z Erschem, zaś od tomu 18 aż do swéj śmierci sam jeden.

Gruber (Teodor), sławny kaznodzieja paulinów w Częstochowie i profesor teologii moralnéj, w drugiéj połowie XVIII w. Ogłosił: „*Myśli przebrane z kaznodziejów różnych francuskich i niemieckich ułożone o tajemnicach N. Maryi Panny i świętych pańskich*“ (2 t., Częstochowa 1776; 2 wyd., 1779); „*Kazania na uroczystości śś. Pańskich*“ (tamże 1779); „*Kazania niedzielne*“ (3 t., tamże 1778); „*Kazania postne*“ (tamże 1780); „*Kazania adwentowe*“ (1781).

Gruber von *Grubenfels* (Karol Antoni), ur. w m. Szegedynie 1770 r., † w Presburgu 1833 r., bibliotekarz hr. Apponyich tamże, następnie asesor komit. szumegherskiego. Ważniejsze jego dzieła są: „*Elogia et epigraphica, quibus accedit diagnosis librorum ab arte typographica inventa*“ (Presburg 1805); „*Historia linguae Ungaricae*“ (tamże 1830); „*Pannonia's Sprache unseren erhabenen Vätern des Vaterlandes wegen der zur herschenden erhobenen vaterländischen Sprache geweiht*“ (Peszt 1806); „*Das osmanische Reich geographisch, statistisch und geschichtlich dargestellt*“ (Wiedeń 1812), oprócz wielu lirycznych i dramatycznych powieści, oryginalnych i tłumaczonych.

Grubite, w pogańskiéj Litwie bogini wiosny, kwiatów, ogrodów, plonów ziemnych. Łotwacy zwali ją *Dyza* albo *Dysza*, starożytni Prusowie *Meilitele*. Posąg jéj przedstawiał młodą i piękną dziewicę nagą, z rozpuszczonemi włosami, sięgającemi niżéj kolan; na głowie wianek z kwiatów, w prawéj ręce jabłko, w lewéj winne grono.

Grubiszicz (Klemens), filolog i archeolog, ur. 1733 r. w Splicie (Spalatto) w Dalmacyi, † 1773 r.; rektor seminaryjum w mieście rodzinném. Oprócz będących w rękopisie jak „*Dzieje Naretwianów*“ i „*O analogii jęz. słowiańskich*“, wydał: „*In originem et historiam alphabeti slavonici glagolitici* i t. d.“ (Wenecyja 1766).

Grubokos (*Myjophoneus*), rodzaj ptaków owadożernych, pokrewny drozdom. Dziób mają silny, twardy, wysoki, szczyt na czoło zachodzący, w końcu nagle zgięty; nogi silne, skrzydła mierne. Cztéry znane gatunki żyją samotnie na górach od 4 do 7 tysięcy stóp wysokości.

Gruboskórne, rzęd ssących kopytowych, ustanowiony przez Cuviera dla pomieszczenia zwierząt kopytowych, nieprzeżuwających; jestto rzęd dosyć nienaturalny, dzielący się u Cuviera na trzy rodziny: *Proboscidea* (słoń, mastodon), *Pachydermata ordinaria* (hippopotam, świnia, anoplotherium, nosorożec, goralek, paleotherium, tapir) i *solipeda* (koń). U Bonapartego, a za nim i Belkego też zwierzęta stanowią rzęd *Ociężałych (Belluae)*. W nowszych systematach rzęd ten został rozbity między rzędy *Perissodactyla* (tapir, nosorożec, koń), *Artiodactyla* (anoplotherium, świnia) i *Proboscidea* (słoń, mastodon). Ob. *ssące*, oraz nazwy powyższych rodzajów.

Grubosz (*Crassula*), rodzaj roślin z rodziny gruboszowatych, godny uwagi z powodu uderzającéj symetryi swego kwiatu, obejmuje zioła i krzewy z kwiatami pięknymi, białymi lub różowymi, właściwymi głównie przylądkowi Dobréj Nadziei. Z licznych gatunków niektóre hodują się w cieplarniach jako rośliny ozdobne: G. *biały* (*C. lactea*) o liściach grubych, zrosłych ze sobą i kwiatach mléczno białych, średniéj wielkości, w postaci małych gwiazdek; G. *szkarłatny* (*C. coccinea*), *C. odoratissima* i in.

Gruboszowate (*Crassulaceae*, *Sempervivae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca rośliny mięsiste, pospolicie zielne, mające liście rozrzucone, czasem przeciwległe; kwiaty foremne, zebrane w podbaldaszki lub grona, niekiedy pojedyncze; kielich najczęściéj 5 szczepny, lub 5 dzielny, trwały; płatki w liczbie równéj działkom kielicha, w jego głębi osadzone, i z działkami naprzemianległe, pręciki w podobnéj, lub podwójnéj liczbie, nitki wolne, szydełkowate; owocków tyleż co płatków i im przeciwległych, okręgowo osadzonych, 1⁰ komórkowych; torebki mieszkowate, niezrosłe ze sobą, szwem brzusznym pękające; nasiona liczne, drobne. Większa część 400 należących tu gatunków znajduje się na przylądku Dobréj Nadziei, reszta w Europie i Azyi; Amer. i Australija mają ich bardzo mało. Z powodu soku, bogatego w kwas jabłkowy, stanowią środki lekarskie chłodzące i uspakajające, niektóre są pokarmowe.

Gruchacz, polska nazwa ptaka agami (ob.).

Gruczlin, ob. Barosma.

Gruczolak, nowotwór (ob.) podobny budową do gruczołu (ob.). Jestto najczęściéj powiększenie chorobowe, zwykle częściowe, tego lub owego gruczołu. G. tak mogą być rozmaite, jak gruczoły. Same przez się te nowotwory niewielkie mają znaczenie, lecz przez dalsze zmiany prowadzą bardzo często do torbielaków (ob.) lub raków (ob.).

Gruczoły, organa w ciele służące dla wyrabiania pewnych wydzielin, czy to potrzebnych dla organizmu, czy przeznaczonych wprost do wydalenia. Najprostsze G. sąto proste wgięcia błony, mogą się one rozszerzać, wydłużać, rozgałęziać, skręcać i stąd mogą przyjmować najrozmaitsze formy. Światło wszystkich tych rurek i pęcherzyków wysłane jest nabłonkiem, który stanowi istotną część składową G. Gruczołami są bardzo liczne, drobne utwory, rozsypane w skórze i błonach śluzowych, wydzielające pot, łój, śluz, sok żołądkowy. Z większych organów do G. należą: gruczoły ślinowe, wątroba, trzustka, nerki, jądra, jajnik (ob. te wyrazy); każdy G. ma swój przewód, t. j. rurkę, którą wydzielina jego dostają się w odpowiednie miejsce; wyjątek w téj mierze stanowi tarczowy G. (ob.). I pod względem budowy i znaczenia zupełnie od właściwych G. różnią się G. *limfatyczne* (ob.). Wydzielina wytwarza się w ten sposób, że pewne substancyje ze krwi przesiąkając, w komórkach G.

odpowiednim ulegają zmianom, albo same komórki ulegają przemianom i wydają składowe części wydzieliny. Cała ta sprawa odbywa się pod wpływem nerwów.

Grudziądz albo Grudziąż, po niem. *Graudenz*, m. pow. w pruskiéj regencyi kwidzyńskiéj, na prawym brzegu Wisły, przy ujściu do niéj rz. Osy, 14,900 m., posiada kilka fabryk i prowadzi znaczny handel zbożem. O ćwierć mili za miastem leży twierdza G., zbudowana przez Fryderyka II w latach 1770—76, któréj Courbière od 22 Stycz. do 9 Lipca 1807 r. bronił walecznie przeciwko Francuzom. W r. 1635 król Władysław IV przyjmował tutaj posłów: angielskiego, francuskiego i holenderskiego, jako pośredników pokoju zawartego w Sztumsdorfie między Polską a Szwecyją na lat 26.

Grudziążskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwach chełmińskiém i pomorskiém, powiecie grudziążskim. Podług lustracyi z r. 1565 składało się w obrębie wdztwa chełmińskiego z miasta Grudziąża i z wsi: Zakurzewo, Duzenczyno, Lalkowo, Ruda, Blendowo, Nowawieś, Mokra, Bzowo, Welcz i 2 folwarków Fiowo i Tarpno; w obrębie zaś wdztwa pomorskiego z wsi następujących: Borzechowo z folwarkiem, Ossowo, Sdblewo, Libichowo, Zielona Góra, Bitunia, Iwiczna oraz wielu jezior. W r. 1771 posiadał je August Goltz z małżonką, Dorotą z Kajserlingów, opłacając kwarty złp. 8,206 gr. 11, hyberny zaś złp. 5,211 gr. 11. W Grudziążu odbywały się naprzemian z Malborgiem sejmiki generalne trzech wdztw malborskiego, pomorskiego i chełmińskiego.

Grudzińska (Joanna), ks. Łowicka, ob. Łowicka księżna.

Grudziński, nazwisko wielu szlacheckich rodzin polskich, h. Grzymała, osiadłych w Wielkopolsce. Znakomitszymi tego domu przedstawicielami są: **Grudziński (Stefan)**, od 1576 kasztelan nakielski; po koronacyi Batorego wysyłany był przezeń wraz z Bukowieckim do Moskwy z oświadczeniem pokoju i przyjaźni; podczas wojny o Inflanty walczył na czele swéj roty pod wodzą Zamojskiego głównie pod Pskowem 1582 i należał do najzaufańszych doradców Zamojskiego. W 1584 miał udział w układach z Gdańszczanami a 1587 występował znowu zbrojnie przy Zamojskim przeciwko arcyksięciu Maksymilijanowi; † 1588.—**Grudziński (Zygmunt)**, syn poprzedniego, mianowany 1617 z inowrocławskiego wojewodą kaliskim, wyznaczony był 1628 do komisyi, rozgraniczającéj Polskę od Węgier, Szlązka i Brandeburgii; † 1653.—**Grudziński (Zygmunt)**, od 1602 wojewoda rawski. Gorliwie popiérał rokosz Zebrzydowskiego, czynny brał udział na zjeździe wielkopolsk. w Kole (1607) i przyczynił się wiele do wydania tamże uniwersału, zwołującego zjazd rokoszowy do Jędrzejowa; † 1618.—**Grudziński (Andrzéj Karol)**, od 1650 kasztelan nakielski, 1653 r. wojewoda kaliski a od 1661 wojewoda poznański; odznaczył się w wojnach za panowania Jana Kazimierza. Po klęsce korsuńskiéj dowodził jako pułkownik 2,000 wojska, wystawionego przeciw Kozakom przez wdztwo poznańskie i walczył aż do ugody zborowskiéj. Podczas najazdu Szwedów pod Karolem Gustawem objął G. wraz z Krzysztofem Opalińskim (ob.) i innymi dowództwo nad 30,000 pospolitego ruszenia wielkopolskiego, które stanęło obozem pod Ujściem (w Lipcu 1655). Ambicyja wodzów sprawiała bezład i wystawiała sprawę na szwank, zwłaszcza gdy ciż wodzowie nie wstydzili się wchodzić w pertraktacyje ze zdrajcą Radziejowskim (ob.). Gdy G. wieczorem 24 Lipca zwiódł nieszczęśliwą ze Szwedami utarczkę, a Opaliński mimo wezwania pomocy dać nie chciał, musiał tamten piérwszy parlamentować. Następnego dnia za przewodem Opalińskiego podpisali wodzowie polscy, a z nimi i G., haniebną w Ujściu umowę, mocą któréj województwa poznańskie i kaliskie oddawali pod protekcyję króla szwedzkiego a pospolite ruszenie musiało się rozejść. Fakt ten jest oczywistą zdradą. W Sierp. G. wraz z Opalińskim witali Karola Gustawa w Rogóźnie i prosili o potwierdzenie umowy. Przez rok prawie jeszcze uwijał się G. ze Szwedami; ale już 1656 odstąpił ich sprawy, powoływał szlachtę i lud przeciw najezdcy i szczęśliwą w Wielkopolsce prowadził partyzantkę. Z Wejherem oblegał Kalisz a spieszącego na odsiecz Wrzeszczowicza rozbił do szczętu w Lubrzu (Październ. 1658). Daléj poraził Szwedów pod Dębnicą i pod Toruniem. Najezdcy spustoszyli wszystkie prawie majątki G.; na sejmie 1659 publiczne składano mu podziękowania za poniesione trudy i ofiary; † G. 1678 r.—**Grudziński** (Jan), ssta rawski i wasiliski, słynny w wojnie szwedzkiéj na początku XVIII wieku partyzant. Walczył już w wyprawach tureckich Jana III, następnie jako porucznik chorągwi husarskiéj Jana Potockiego dzielił z nim wszystkie losy podczas wojny szwedzkiéj. Stronnik Stanisława Leszczyńskiego, ucierał się ze Szmigielskim i innymi partyzantami Augusta; mile także był widzianym od króla szwedzkiego Karola XII. Po bitwie połtawskiéj, by się połączyć z Karolem XII, G. wraz z Potockim przedarł się na czele swych oddziałów z Pomorza do Węgier, gdzie pomagając Rakoczemu przeciw Niemcom w wielu się odznaczył bitwach. Skutkiem nalegań Rossyi opuścił G. Węgry i latem 1710 stanął w obozie Karola XII pod Warną. Stanisław Leszczyński mianował go generalnym regimentarzem wojsk koronnych. W r. 1711 znajdował się w niepomyślnéj ekspedycyi z Bessarabii na Podole i Ukrainę. Słynna jest wyprawa G. z Turcyi do Polski 1712. Karol XII nie zasypiając swéj sprawy, postanowił zemścić się na swoich zwycięzcach i wzniecić wojnę w Polsce. Wysłał więc na czele 4 tysięcznéj zbiéraniny G., który miał się połączyć w Wielkopolsce z gen. Stenbockiem. G. w Maju wyruszył; rozsiéwając wieści, że Karol XII z wielkiém wojskiem podąża za nim, postrachem wszędy zwyciężał i coraz liczniejszych gromadził obok siebie ochotników, ale stanowczego nie znalazł w narodzie poparcia. Stenbocka w Wielkopolsce nie znalazł a chociaż zewsząd zagrażały mu wojska rossyjskie i sasko-polskie, mimo to jednak G. w wielu bitwach zwyciężał nieprzyja-

cio[illegible] i zręcznym okazał się partyzantem. Jednakże, gdy i ochotnicy poczęli go odstępować i spory między przywódcami się wszczynały, pobity pod Krotoszynem 28 Czerwca przeszedł na Szlązk a stąd w kilkaset koni przedarł się do Benderu. Dalsze jego losy niewiadome. O téj wyprawie G. pisał Jarochowski w *Gazecie Warsz.* 1862 N. 24—35.

Grudziński (Stefan), wierszopis, ur. 1835 r. we wsi Wodnianikach na Ukrainie, † 1851. Zbiór niektórych jego poezyj wyszedł w Kijowie 1851 p. t. „*Pierwiosnki*".

Gruithuisen (Franciszek a Paulo), astronom niemiecki, ur. 1774 r., w zamku Haltenberg nad rz. Lech, † 1852; najprzód lekarz, od 1826 profesor astronomii w Monachijum; pracom jego astronomicznym zbywa na ścisłéj metodzie, ważniejsze są jego poprzednie prace fizyjologiczne i mikroskopowe. Jego zasługą jest piérwszy wynalazek narzędzia służącego do kruszenia kamieni w pęcherzu moczowym. Z pism przytoczymy: „*Anthropologie*" (1810); „*Organozoonomie*" (1811); „*Naturgeschichte des gestirnten Himmels*".

Grumbach (Wilhelm von), szlachcic frankoński, ur. 1503 r., głośny z wszczętych przez się w Niemczech zawichrzeń. W piérwszéj połowie XVI w. rozpoczął łącznie z Albrechtem, margrabią brandeburgsko-kulmbachskim, pamiętną wojnę przeciwko biskupom Bamberga i Würzburga, skutkiem czego skazany został na banicyję, a mszcząc się za utratę rozległych swych dóbr, kazał stracić biskupa würzburgskiego Melchiora Zobel. Gdy potém kapituła tę sprawę przed cesarza wytoczyła, domagając się ukarania winowajcy, G. zjednał sobie licznych stronników pośród szlachty frankońskiéj, napadł ze zbrojnym tłumem r. 1563 miasto Würzburg i zmusił je do haniebnéj kapitulacyi. Nie poprzestając na tém zwycięstwie, w śmiałych zamysłach posunął się jeszcze daléj, chciał bowiem złamać potęgę wielkich panów i przywrócić panowanie dawnego rycerstwa. W tym celu umiał sobie zjednać pomoc księcia Gotha, Jana Fryderyka Średniego. Napadnięci w Gotha przez liczniejsze wojsko Augusta, elektora saskiego, ponieśli klęskę i musieli się poddać. Książę odpokutował swój postępek dożywotniém więzieniem, a G. wraz z kanclerzem książęcym Brück uległ 17 Kwiet. 1567 strasznéj karze ćwiertowania. Pisali o nim Schulze w dziele „*Elisabeth, Herzogin zu Sachsen*" (Gotha 1832) i Voigt „*Grumbach und seine Händel*" w „*Histor. Taschenbuch*" (1846 i 1847). Bechstein przedstawił go w romantycznéj powieści „*Grumbach*" (2 t., Hildburgh. 1839).

Gruń, Grunia albo *Gierkes*, rzeka biorąca początek w gub. charkowskiéj, pow. lebiedzińskim, długa 60 w., wpada w gub. połtawskiéj do Psioły, powyżéj m. Hadziacza.

Grün (Milo, Jan Nepom.), teolog i historyk czeski, ur. 1751 r. w Belszanach (Flohau), w okręgu żateckim (Saaz), † w Pradze 1816 r. W r. 1769 wstąpił do zakonu norbertanów, a 1804 r. wybrany na opata klasztoru strahowskiego; w r. 1812 został rektorem uniwersytetu pragskiego. Oprócz wielu dzieł teologicznych, wydał: „*De laudibus evangelici doctoris divi Thomae*" (1779); „*Kurzgefasste pragmatische Geschichte des Königreichs Böhmen unter Joseph II*" (Wiedeń 1783).

Grün (Anastazy), pseudonym Antoniego Aleksandra hr. Auersperg (ob.).

Grün lub **Grien**, malarz, ob. Baldung (Hans).

Grunau (Szymon), kronikarz pruski, rodem z m. Tolckmit, dominikanin żyjący w końcu XV i na początku XVI w.; w 1499 bawił w klasztorze panien brygidek w Elblągu a następnie w zgromadzeniu swego zakonu w Gdańsku; 1520 jeździł do Rzymu; miał także stosunki z Zygmuntem I. † 1529 r. Zostawił kronikę p. t. „*Cronica und Beschreibung der allerlustlichsten, nützlichsten und wahren Historien des namkundigen Landes zu Preussen bis auf heut zu wissen wie einem Menschen möglich ist. Anno* 1526 *Amen*". Dzieło to 4 tomowe w ćwiartce, znajduje się w rękopisie w tajném archiwum królewskiém i obejmuje w 22 traktatach historyję Prus i zakonu krzyżackiego. Najlepszą ocenę téj kroniki dał Töppen w „*Geschichte der preussischen Historiographie von P. Dusburg bis auf K. Schütz*" (Berl. 1853). Pokazuje się stąd że G. było człowiek bez wyższéj nauki, zabobonny, gorliwy katolik i przyjaciel Polski. Praca jego cenném jest źródłem pod względem opisu obyczajów i zwyczajów ludu. Jako zaś historyk we właściwém znaczeniu zanadto popuszcza G. cugle fantazyi, przeistacza znane fakta, wynajduje niebywałe źródła, fałszuje jedném słowem dzieje i dlatego z wielką ostrożnością używanym być winien.

Grünberg, m. pow. w obwodzie pruskiéj regencyi lignickiéj, 11,000 m. i znaczne fabryki sukna; do koła otoczone jest winnicami, które dostarczają rocznie do 50,000 wiader wina, zwanego *Grünberger*, które w części przerabiają na wino szampańskie.

Grundtvig (Mikołaj Fryderyk Sewer[illegible]n), znakomity poeta, historyk i teolog duński, ur. 1783 r. w Udby na wyspie Zelandyi, od 1839 kaznodzieja w Kopenhadze, † 1872 r. Jako członek sejmu czynny brał udział w sprawach politycznych swego kraju; w sprawie szlezwicko-holsztyńskiéj występując jako zacięty nieprzyjaciel Niemiec, wielką zyskał popularność. Swemi opinijami teologicznemi wywołał znaczny ruch reformatorski a nauka jego, zwana „*Grundtvigianizmem*", zwalczaną była i w Niemczech. (Porów Hansena „*Wesen und Bedeutung des Grundtvigianismus*", Kiel 1863). Oprócz wielu pism teologicznych i polityczno-kościelnych artykułów, które zamieszczał w wydawanych przez siebie czasopismach „*Dannewirke*" (1816—1820); „*Danskeren*" (1848—51) i t. d. celniejsze jego prace są: „*Haandbog i Verdenshistorien*" („*Oldtiden og Middelalderen*", 2 t., 1833—37; „*Nyvaars-Tiden*", 2 t., 1842—43); „*Nordens Mythologie*" (2 wyd., 1832); „*Christelig Söndagsbog*" (3 t., 2 ed. 1859); „*Nordiske Smaadigte*" (1838), w którém zebrał wiele legend o życiu bohaterów i pieśniarzów północnych. Przetłumaczył także Saxona i Snorra (6 t., 1818—22). Z utworów jego poetycznych, zalecają

się szczególniéj: liryczne „*Roeskilde-Riim*" (1814); „*Kvädlinger*" (1816), religijne „*Sangvärk til den danske Kirke*" (1837), oraz genijalny poemat epiczno-dramatyczny „*Optrin af Kämpelivets Undergang i Nord*" (2 t., Kopenh. 1809). Organem G. i jego zwolenników jest czasopismo „*Danske Kirketidende*", w którém walczą za sprawę tak zwanego *kościoła ludowego*. Kazania G. należą do najlepszych płodów tego rodzaju w nowszéj literaturze duńskiéj a poezyje religijne stawiają go wyżéj nad wszystkich spółczesnych poetów duńskich.—Jego syn, *Svend Hersleb* **Grundtvig**, ur. 1824 r. w Christianshavn, odznaczył się jako gorliwy zbiéracz duńskiéj poezyi ludowéj; pomiędzy innemi ogłosił: „*Danmarks gamle Folkeviser*" (2 t., 1855—56); „*Gamle danske Minder i Folkemunde*" (2 wyd. 1855) i „*Islenzk fornkwedi*" (1854).

Grüneisen (Karol), teolog i kaznodzieja niemiecki, znany także jako poeta i historyk sztuki, ur. 1802 r. w Stuttgardzie. Na uniwersytet chodził w Tübingen i Berlinie. W 1845 został nadwornym kaznodzieją w Stuttgardzie. Swemi pieśniami „*Lieder*" (Stuttg. 1823) zajął zaszczytne miejsce między poetami szkoły szwabskiéj. Z prac dotyczących krytyki i historyi sztuki najlepsze: „*Ueber bildliche Darstellung der Gottheit*" (Stuttg. 1828); „*Ueber das Sittliche der bildenden Kunst bei den Griechen*" (Lipsk 1833); „*Niclaus Manuel. Leben und Werke eines Malers und Dichters, Kriegers, Staatsmanns und Reformators im XVI Jahrh.*" (Stuttg. 1837) oraz wyborne rozprawy w „*Kunstblatt*". Jako kaznodzieja dał się poznać swemi „*Predigten für die Gebildeten in der Gemeinde*" (Stuttg. 1835) i „*Predigten*" (Stuttg. 1842).

Gruner (Chrystyjan Gottfryd), lekarz niemiecki, ur. 1744 r. w Sagaie, † 1815 r.; najprzód profesor botaniki w Jenie, a od 1791 tajny radca i lekarz nadworny księcia sasko-koburgskiego. W licznych swoich pismach dał szacowne materyjały do historyi sztuki lekarskiéj. Wydał „*Bibliothek der alten Aerzte*" (2 t., 1780—82) i w. in.

Gruner (Wilhelm Henryk Ludwik), znakomity miedziorytnik, ur. 1801 r. w Dreźnie. Początkowo pracował jako malarz dekoracyjny, późniéj atoli oddał się rytownictwu i przy pomocy znanego lubownika sztuk Campego oraz artystów drezdeńskich wysłany był na naukę do Włoch, południowéj Francyi i Madrytu. Następnie przebywał kolejno w Anglii, Szkocyi, Włoszech i Niemczech do r. 1858, w którym objął dyrekcyję królewskich zbiorów rycin w Dreźnie i został tamże profesorem rytownictwa. Oprócz rozmaitych malowideł dekoracyjnych i znacznéj liczby rycin, wykonanych podług najsławniejszych mistrzów, wydał cały szereg przepysznych dzieł, jak np. „*I mosaici della capella Chigi*" (Rzym 1839); „*Specimens of the ornamental art*" (Lond. 1850); „*The caryatides from the Stanza dell'Eliodoro in the Vatican*" (Lond. 1852) i „*Der Dom zu Orvieto*" (Lipsk 1858).

Grunert (Jan August), matematyk i fizyk, ur. 1797 r. w Halli, † 1872 r.; z początku nauczyciel gimnazyjalny, 1833 r. został profesorem matematyki w Greifswald; z licznych jego dzieł i traktatów przytoczymy: „*Lehrbuch der Mathematik und Physik*" (6 t., Lipsk 1841—51); „*Optische Untersuchungen*" (3 t., Lipsk 1846—51); „*Geometrie der Ebene u. des Raumes*" (1857); obok tego wydawał od r. 1841 „*Archiv für Mathematik und Physik*".

Grünewald (Maciéj), malarz z XV w, prawdopodobnie z Aschaffenburga, współzawodnik Dürera. Wyższy od wszystkich artystów spółczesnych oprócz jednego Dürera, umiał swoim utworom nadawać wyraz prawdy i energii. Dzieła jego znajdują się w Monachijum, Annabergu, Lubece i Kolmarze.

Grünne, starożytna rodzina burgundzka, mająca znaczne posiadłości w Austryi, Nassau i Niderlandach; znakomitszymi jéj przedstawicielami są: *Filip Ferdynand Wilhelm* hr. *von Grünne-Pinchard*, ur. 1762 r., od 1804 jako naczelnik biura w ministeryjum wojny, a od r. 1809, jako szef sztabu naczelnego wodza, okazał się nadzwyczajnie czynnym i pożytecznym; † 1854 r. w Wiedniu.—Jego syn, hrabia *Karol Ludwik* **Grünne**, ur. 1808 r. w Wiedniu, posunął się w armii austryjackiéj do stopnia feldmarszałka porucznika, był szefem kancelaryi wojennéj, wielkim koniuszym i piérwszym adjutantem cesarza, na którego, od śmierci księcia Schwarzenberga, przeważny wpływ wywiérał. Z powodu klęsk poniesionych we Włoszech 1859 usunął się od urzędów wojskowych.

Grunt, Grunta, ob. Ziemia.

Grunwald (*Grünwalde*), wieś w Starych Prusiech, w okręgu królewickim, na drodze z Gildenburga do Hohensteina, pamiętna wielką bitwą, stoczoną 15 Lipca 1410, pomiędzy królem polskim Władysławem Jagiełłą a Krzyżakami, w któréj polegli wielki mistrz krzyżacki Ulryk von Jungingen, 50,000 jego wojska i 40,000 wzięto do niewoli polskiéj, między którymi 300 komturów i celniejszych Krzyżaków. Zdobyte w téj morderczéj bitwie 52 chorągwie krzyżackie zawieszono starym obyczajem w katedrze krakowskiéj na Wawelu. Ciężka klęska, zadana tutaj Krzyżakom, była początkiem ich upadku.

Grupetto, w muzyce, podobnie jak tryl lub appogiatura, jest ozdobą melodyi, najmniéj z trzech nut złożoną.

Gruppe (Otto Fryd.), filozof, krytyk i poeta niemiecki, ur. 1804 w Gdańsku, uczył się filozofii w Berlinie, od 1830 felijetonista w *Preus. Reg. Zeit.*, od 1844 profesor fil., od 1850 na miejsca Chamisso wydawał *Musenalmanach*, gdzie umieszczał drobniejsze poezyje. Większe są „*Alboin*" (1829) „*Die Königin Bertha*" (1848); „*Theodolinde*" (1849) epoeje, „*Kaiser Karl*" (1852) trylogija epiczna. Obok tego wydał kilka prac estetycznych: „*Ariadne, die tragische Kunst der Griechen*" (1834); „*Die römische Theologie*" (1838 Lipsk); „*Ueber die Theogonie des Hesiod*" (1841). Z dzieł filozoficznych wydał „*Antäus, ein Briefwechsel über speculative Philosophie in ihrem Conflict mit Wissenschaft und Sprache*" (Berlin 1831); „*Wendepunkt der Phil. in XIX Jahrh.*" (1834); „*Gegenwart und Zukunft der Phil. in Deu-*

tschland" (1855).—Jest empirykiem w duchu Bakona, wskazuje na niezgodności filozofii spekulatywnéj z naukami i językami, i uważa cały peryjod badań filozoficznych, które na systemach a priori obmyślanych a priori wspiérają się, za okres dzieciństwa téj gałęzi wiedzy ludzkiéj. Za okres dojrzałości jéj poczytuje empiryję, badanie doświadczalne. Praca jego „*Antäus*" najdobitniéj charakteryzuje jego opozycyję z Heglem i jego wyznawcami. Z filozofii starożytnéj opracował „*Ueber die Fragmente der Archytas und der älteren Pythagoräer*" (1841) i „*Die kosmischen Systeme der Griechen*" (1851).

Grusza (*Pyrus*), rodzaj drzew należący do rodziny różowatych, do plemienia jabłkowych. **G.** *dzika* (*P. communis*), rośnie dziko w lasach całéj Europy, jakotéż po miedzach i polach. Gałęzie ma mniéj więcéj cierniste i może dojść 40 stóp wysokości; liście ma okrągławe lub okrągło-jajowate, na długich ogonkach, twardawe, ostro piłkowane, w młodości trochę kosmate, kwiaty białe, niekiedy różowawe, o szypułkach długich, zebrane w baldaszkogron. Owoc, gruszka, niemal ostrokręgowy (kształt gruszkowaty), albo téż więcéj kulisty, niemający przy ogonku wgniecenia dołkowatego, mięsisty, ku środkowi odznaczający się kamykową ziarnistością, cierpki, po ulężeniu się jadalny (*ulężałki*). Drewno przez stolarzy bardzo poszukiwane, zwłaszcza na wyroby miernicze, przez bejcę przybiéra czarność hebanową. Przez hodowanie otrzymano z dzikiéj płonki wszystkie odmiany szlachetne (*P. sativa*); **G.** ogrodowe mnożą się najlepiéj z ziarek, uszlachetniają przez szczepienie, oczkowanie i łączenie; wymagają gruntu ciepłego, głębokiego, tłustego, nieco piaszczystego. Dla owoców korzystne są odmiany karłowate, krzewiaste. Liczba odmian *gruszek* jest bardzo wielka, już Plinijusz wylicza ich 35, obecnie znanych jest około 700, rozmaicie klasyfikowanych. Można je podzielić na letnie, jesienne i zimowe, t. j. dojrzewające dopiéro w zimie, po odleżeniu przez pewien czas po zerwaniu. Do letnich należą: małgorzatki, muszkatki, winiówki letnie, jakubówki, cukrówki letnie, panny, sapieżanki, bergamotki letnie; do jesiennych: chrześcijanki, wiśniówki jesienne, bergamotki jesienne, sapiéżanki jesienne, cukrówki jesienne, bery białe albo doanny warszawskie, bery szare czyli zielone, bonkrety jesienne, kapustnice, ponsówki, szamberty i ranturki; do zimowych: bergamotki wielkanocne, bugi, bonkrety zimowe, wirgulezy, bery zimowe. Znany téż jest gatunek **G.** *wiérzbolistnéj* (*P. salycifolia*), z pozoru do wiérzby podobny, pochodzący z Syberyi, który zdaje się sprzeciwiać przysłowiu—ukazywać gruszki na wierzbie. Gatunek **G.** *klonowa* należy właściwie do rodzaju jarzębiny (ob.).

Gruszczyński (Jan), prymas - arcybiskup gnieźnieński, syn Jana, chorążego czy kasztelana sieradzkiego, pochodził z możnéj rodziny sieradzkiéj. Początkowo pisarz Władysława Warneńczyka, po jego śmierci przeszedł na dwór Kazimierza Jagiellończyka, pozyskał jego względy i z kustosza krakowskiego został 1450 biskupem kujawskim; w Sierp. 1453 jeździł w poselstwie dla zawarcia układów ślubnych króla Kazimierza z Elżbietą Rakuszanką i wprowadził królowę do Krakowa w List. 1454. Wraz z kardynałem Zbigniewem występował przeciw wojnie z zakonem krzyżackim, ale po wybuchu wojny towarzyszył królowi do Prus i na Pomorze. W 1455 otrzymał po Janie z Koniécpola pieczęć wielką i na tym urzędzie ogromną rozwijał działalność podczas wojny, broniąc gorliwie interesów Polski nawet i wtedy gdy papież otwarcie wziął stronę Krzyżaków i rzucił klątwę na Pomorzan, wyzwalających się z pod ich jarzma. W 1455 i 56 prowadził układy z rotmistrzami najemnych wojsk (Czechów) krzyżackich, które chciały opuścić Niemców. Podczas wyjazdu króla na Litwę (w końcu 1556) był **G.** gubernatorem Prus i Wielkopolski. Zawsze powolny widokom królewskim mianowany został **G.**, po śmierci Tomasza ze Strzępna biskupem krakowskim 1460 wbrew kapitule, która wybrał Lutka z Brzezia, i wbrew papieżowi, który naznaczył Jakóba z Sienna. Sprawa ta wywołała zaciętą walkę króla z kapitułą i dworem rzymskim. Król postanowił elekcyję wyboru biskupów uczynić niezawisłą od kapituł jako téż i od wpływu papieskiego. Stojąc silnie przy swém prawie król nominacyję utrzymał, a **G.** mimo gróźb papieża, nie zrzekając się jéj, po ustąpieniu rywalów objął katedrę krakowską wbrew woli Rzymu 6 Czerw. 1463. W 1464 mianowany arcyb. gnieźnień., bez żadnego już oporu był prekonizowany 9 Paźdz. t. r., zatrzymując przy tém kanclerstwo. Głównie dla uchwalenia na wojnę podatków z dóbr kościelnych złożył **G.** synod prowincyjonalny w Łęczycy 20 Stycz. 1466 i zaprzysiągł pokój toruński 19 Paźdz. 1466. Kanclerstwo złożył 1468; w 1469 traktował jako poseł polski w sprawie obioru Władysława Jagiellończyka na tron czeski. † **G.** 1473 w Krakowie. Spółcześni zarzucali mu rozwiązłość, chciwość i zbytnią wolność sumienia. Faktem jest wszakże, że **G.**, lubo ksiądz, występował zawsze jako prawy obywatel i patryjota; zawsze więcéj ważył interes Polski niż Rzymu, i dla tego téż nie wahał się stać po stronie króla w walce z papieżem, działającym w widokach własnych lub wrogów Polski. W sprawie wyzwolenia Pomorza z pod jarzma Krzyżaków położył **G.** wielkie zasługi, a jednak uważano mu za złe, że na potrzeby kraju brał skarby kościelne. Rodzinę i stronników swoich silnie popiérał i do godności wynosił. Fundował bernardynów w Łęczycy i wystawił kościół ś. Stanisława w Drzazgowie czyli Rzgowie w dobrach pabijanickich.

Gruszecki (Hieronim), franciszkanin, kaznodzieja poznański i krakowski w piérwszéj połowie XVIII w. ogłosił znaczną liczbę kazań okolicznościowych.

Gruszecki (Kazimierz), jezuita, ur. 1696, † 1767 w Ostrogu, przebywał między innymi w klasztorach ostrogskim, krosnieńskim i kamienieckim, ogłosił kilka kazań panegirycznych na cześć znakomitych osób lub uroczystości kościelnych, np. „*Zasługa ho-*

noru, *Honor etc.*" (Lwów 1727); „*Jedynak w honorze, sprawiedliwość w osobie J. W. Józefa Łaszcza, kazaniem powitany*" (Kalisz 1730); „*Trybunał z kredytem Stanisława Rusockiego, kazaniem ogłoszony*" (tamże i t. r.) i in.

Gruszecznik, ob. Cydr.

Gruszewska Stanica, kopalnia węgla kamiennego (antracytu), w ziemi wojska dońskiego, nad rzeką *Gruszewką* (długa 50 w.), o 5 mil od Nowoczerkaska.

Gruszka, ob. Grusza.

Gruszka, wieś nad rz. Moraczwą, na granicy Podola i dawnego województwa bracławskiego. Tu, w r. 1768 Polacy, poraziwszy hajdamaków, pojmali ich wodza Gontę, znanego z rzezi humańskiéj.

Gruszkowy eter, jestto octan amylu czyli eter octowo-amylowy (ob. amylowy alkohol), używany do naśladowania w cukrownictwie woni gruszek.

Gruszyczka (*Pyrola*), rodzaj roślin z rodziny wrzosieniowatych; kielich 5 dzielny, korona 5 płatkowa, pręcików 10, stojących parami przed płatkami, szyjka pochyła, od korony dłuższa, torebka 5 komorowa; obejmuje zioła trwałe, niskie, w lasach cienistych Eur. i Amer. płn. G. *kręgłolistna* (*P. rotundifolia*) o liściach okrągławych, prawie całobrzegich i kwiatach białych niegdyś była używaną w medycynie. Obecnie zalecane są liście G. *baldaszkowéj* (*P. umbellata*) jako środek toniczny i moczopędny; z gatunku tego niektórzy tworzą osobny rodzaj *Pomocnik* (*Chimaphila*). Inne gatunki G. są: G. *zielonokwietna* (*P. chlorantha*), G. *mniejsza* (*P. minor*) i in.

Gruter (Janusz), ur. 1560 w Antwerpii, najprzód profesor w Wittenbergu, od r. 1602 biblijotekarz w Heidelbergu, † 1627; zasłużył się na polu krytyki łacińskich klasyków, tudzież jako autor dzieła „*Inscriptiones antiquae totius orbis Romanorum*" (2 t., Heidelberg 1603; nowe wydanie Gudiusa Gräviusa i Burmanna, 4 t., Amsterd. 1707).

Grutyński (Jędrzéj), zwany po łac. *Grutinius*, lekarz polski, ur. w Pilźnie, uczył się sztuki lekarskiéj w Padwie pod Bernardem Paterną, gdzie otrzymał stopień doktora medycyny. Wróciwszy do kraju był profesorem w akademii krakowskiéj. Ogłosił: „*Concilium in febribus pestilentialibus et malignis his temporibus Cracoviae et aliis grassantibus*" (Kraków 1580 i 1592) oraz „*Przymiot, czyli o chorobie zaraźliwéj*" (1594).

Gruzincew (Aleksander), dramatyk rossyjski, † 1821 r. Największe powodzenie miały jego dramaty: „*Elektra i Orestes*" tragedyja w 5 aktach wiérszem (1810); „*Zdobycie Kazania*" tragedyja w 5 aktach wiérszem (1811); „*Król Edyp*" (1812); „*Heraklidowie*" (1815). Jego utwory poetyczne wydane p. t. „*Pisma wiérszem*" (2 t.. Petersburg 1811—1815).

Gruzińcy. Ob. Gruzyja.

Gruzinow (Elijasz), lekarz i autor rossyjski, uczeń moskiewskiéj akademii duchownéj a na ostatnie akademii medyko-chirurgicznéj petersburgskiéj; po powrocie z podróży naukowéj, został 1809 profesorem anatomii w uniwersytecie moskiewskim. † r. 1813 w miasteczku Borunach, mając lat 32. Wydał: „*O nowo odkrytém miejscu pochodzenia głosu w człowieku i innych zwierzętach*" (1812); „*O zapaleniu mózgu wyleczoném za pomocą przykładania lodu do głowy*" (1810) i „*Gramatyka języka angielskiego*" (Moskwa 1812).

Gruzyja czyli **Georgija**, po persku i turecku *Gurdżystan*, dawna nazwa kraju kaukaskiego (Iberyi), obejmuje dzisiejszą gub. tyfliską i kutaiską (ob.), w których skład weszły: Kachetyja, Kartalinija (właściwa G.), Mingrelija, Guryja i kilka innych prowincyj. Obejmuje 40,000 w. kw. a ludności około milijona. W ogólności Gruzyja, będąc poprzecinaną w różnych kierunkach przez wyniosłe pasma gór, ma pod względem topograficznym wiele podobieństwa do Szwajcaryi. Skropiona wodami rzeki Kura i licznymi jéj przytokami, ma po większéj części klimat łagodny i zdrowy, a w dolinach nadzwyczaj urodzajny. — *Gruzińcy*, zowiący się sami *Karthli*, stanowią mniejszą połowę całéj ludności (rasy kaukaskiéj) i należą do kościoła Grecko-Rosyjskiego, (tylko w Guryi większość wyznaje mahometanizm). Trudnią się rolnictwem, jedwabnictwem i uprawą winnic, oraz wyrobem kobierców i t. p.—Język G. dzieli się na pięć narzeczy; należy on do rodziny indoeuropejskiéj, lecz tyle ma sobie właściwych cech, że można go uważać za samoistny: nie ma rodzajów a za to ma ośm przypadków i bardzo bogate czasowanie. Pismo ma dwojakie: świeckie (39 głosek) i kościelne (powstałe w V w.), bardzo różniące się od siebie. — *Gruzińcy* dzielą się na pięć plemion: właściwych G. czyli *Karthli*, *Mingrelów*, mieszkańców Odyszy i Guryi, oraz Suanów i Lazów. Najdawniejsza gramatyka jest z w. XVIII, napisana przez katolikosa Antonija a wydana w skróceniu 1829 r. w Petersburgu, inna wydana przez Gajosa w Kremienczugu 1789 r., Czubinowa (Tyflis 1816), Salomona Dodaewi'ego (t. 1830), Brosseta podług Antonija (Paryż 1834) i „*Eléments de la langue géorg.*" (1837). Ze słowników najlepszy Klaprotha (Paryż 1827). Literatura Gruzińska jest dość znakomita i powstała wraz z chrześcijaństwem, znane jednak dotąd księgi pochodzą dopiéro z X w. Poemata bohaterskie, powieści sięgają w. XII jak „*Tariel czyli mąż z tygrysią skórą*", przez Szottę Rusthawela, ministra skarbu królowéj Tamary (wydany w r. 1712). Współczesnymi jemu byli historyk Mojżesz, poeta epiczny Szawthal, powieściopisarz Geth Sargis, poeta liryczny Giorgi Afoni i król kachetyjski Theimuraz I. Pism kościelnych jest mnóstwo. Pismo ś. przełożone w X w., lecz wydane dopiéro w Moskwie 1742 r. Nowy Testament w Moskwie 1816 a w Petersburgu 1818 r. Są także przekłady z greckiego i arabskiego (filozof. i astronom.), kodeks prawny, wydany przez króla Wachtanga V. Z dzieł histor. najważniejsza kronika G., napisana z rozkazu tego króla; inne wydał z przekładem fran. Brosset w Paryżu 1831 i w Petersb. 1849—50 (t. 1) a 1854—57 (t. 2). (Ob. Brosset Maryja Félicité).—Dzieje G. napisał też królewicz G. Dawid, (Tyflis 1805, w jęz. ross. t. r. w Petersburgu), a numizmatykę wydał książę Bagra-

tiew. Z nowszych pisarzy znakomitsi: B. Gabajew, Czawczawadze, Orbeliani, Baratow i Eristow. Organem literatury jest pismo „*Zorza*“, (w Tyflisie).— *Dzieje*. Znane Grekom kraje kaukaskie: Kolchida, Iberyja, Albanija (i część Armenii), są te same co późniejsza Gruzyja. Z pod persko-macedońskiego panowania Aleksandra W. oswobodził G. (około 324 r. prz. Chr.) *Farnawas*; rozpoczyna on szereg królów gruzyjskich z rozmaitych dynastyj. Chrześciaństwo wprowadzone zostało w IV w. Najznakomitszym królem G. był Wachtang-Gurg-Asłan, (po grecku Gurgenes), od r. 446—476; zbudował Tyflis i ustanowił oddzielnego katolikosa czyli patryjarchę. Następcy jego, nie mogąc obronić się Persom, oddali się w opiekę cesarzy greckich; następnie niepokojeni byli przez Arabów. Król Dawid (1089 — 1130) i jego następcy (królowa Tamara 1180 — 98) rozszerzyli swą władzę na ludy góralskie. Władztwo Persów i Mongołów nie długo trwało. Aleksander I w 1424 podzielił kraj pomiędzy trzech synów, którzy przypadłe na nich części jeszcze bardziéj rozdrobnili, tak dalece, że jednocześnie panowało tu aż 26 książąt. Dwie główne części wschodnie, t. j. Kartalija i Kachetyja skłaniały się więcéj do Persyi; prowincyje zaś zachodnie zostawały w bliższych stosunkach z Turcyją. Ten przyjazny stosunek prowincyj wschodnich z Persyją, zamienił się wkrótce w zupełną od niéj zawisłość, któréj unikając Gruzińcy zażądali w r. 1585 opieki cara Fedora Iwanowicza. Położenie to względem Rossyi, wystawiło G. na ustawiczne wojny z Persyją, skutkiem czego Jerzy XI, układem z 5 Grud. 1799 r. ustąpił swoje państwo cesarzowi rossyjskiemu, w następstwie czego cesarz Aleksander I w r. 1802 ogłosił królestwa kartalijskie i kachetyjskie prowincyjami państwa rossyjskiego.—W G. zachodniéj, ustawiczne wojny domowe pomiędzy pokrewnemi dynastyjami, mianowicie pomiędzy Mingreliją a Guryją z jednéj a Imeretyją z drugiéj strony, poddawały ten kraj coraz bardziéj pod panowanie Turków i napadających nań kaukaskich plemion góralskich. Guryję zajęli Rossyjanie w r. 1801, i w r. 1838 zamienili na gub. kutaiską. Nareszcie, Dadyjan Jerzy, książę mingrelijski, poddał się Rosyi w r. 1803. W Imeretyi król Salomon I, przy pomocy Rossyi, w r. 1774 wyłamał się zupełnie z pod władzy tureckiéj, a Salomon II poddał swój kraj Rosyi (ob. Georgi). — Najlepszém dziełem o Gruzyi jest „*Przegląd posiadłości rossyjskich za Kaukazem*“ (4 t., Petersburg 1836.)

Gruźlica, jedna z najciemniejszych spraw chorobowych; niema w całéj patologii kwestyi, któraby tylu zajmowała badaczów, pomimo to nie jest ona wcale w istocie swéj i szczegółach rozjaśnioną dotychczas. Już w wieku XVII spostrzeżono (Sylwiusz, Manget), w płucach zmarłych na suchoty płucne, ograniczone chorobowe ogniska, które nazwano *gruzełkami* (tubercula). Wszakże dopiéro francuska szkoła w XVIII i początkach XIX w. ujęła te spostrzeżenia w systematyczną naukę (Baillie, Bayle, Laennec). Ostateczne jéj rezultaty były następujące: Gruzełek stanowi nowotwór, należy więc do jednéj klasy spraw chorobowych z rakiem; nowotwór ten występuje albo pod postacią rozproszonych, oddzielnych guziczków, albo pod postacią rozlanéj masy (gruźlicze nacieczenie). Nowotwór ma zrazu wygląd wpół-przezroczysty, galaretowaty, następnie staje się serowatym. Gruzełek z zapaleniem nie ma nic wspólnego. Wszystkie suchoty płucne polegają na rozwoju gruzełków; gruźlica i suchoty płucne sąto wyrazy jednoznaczne. Nauka ta bardzo prędko znalazła przeciwników. Mianowicie współczesni rodacy Laeneca (Broussait, Andral) odmawiają gruzełkowi natury nowotworu, uważają go za produkt zapalny. Rokitański wyprowadza go z wysięku ze krwi. Po wprowadzeniu mikroskopu Virchow odmienił znowu pojęcia o gruźlicy i utwierdził swą naukę na lat kilkanaście. Pojęcia jego różnią się zupełnie od dawnych. Masa serowata, jak dowiódł Virchow, nie stanowi nic charakterystycznego dla gruzełka, bo tę samę postać przyjąć może ropa, nowotwory, różne produkty zapalne; massa serowata stanowi tylko pewną formę rozpadu rozmaitych tkanek, więc i gruzełka (ob. zserowacenie). I ograniczona postać też nie zawsze gruzełek oznacza: maskować go mogą pasożyty, ograniczone zapalenia i t. d. Wielka więc część tego, co Laennec za gruzełek uważał, nie była gruzełkiem. Wszakże Virchow przyjmuje gruzełek za cóś istniejącego odrębnie: sąto nowotwory występujące w postaci bardzo drobnych, dla gołego oka zwykle nie dojrzanych ognisk, złożone z drobnych, okrągłych komórek; guziczki zlewają się często w większe masy, ulegają łatwo rozpadowi, przyjmując najczęściéj wygląd mas serowatych. Suchoty płucne, jakkolwiek nie wyłącznie, często wszakże są następstwem gruźlicy. Nauka ta Virchowa utrzymała się do Niemeyera. Jakkolwiek przyjmuje on jeszcze istnienie gruzełków, wszakże bez porównania większą niż Virchow przypisuje rolę zapaleniu; bardzo wiele utworów, które Virchow za gruzełki uważał, sąto tylko drobno-ogniskowe zapalenia, pęcherzyki płucne wypełnione produktami zapalnemi. Gruzełki występują tylko jako proces wtórny. — Na nowo ożywiła się kwestyja, gdy udało się Villeminowi, zaszczepiwszy pod skórę zwierząt masy gruźlicze, plwocinę suchotników, wywołać gruzełki w najrozmaitszych organach. Stąd więc wniósł, że gruźlica jest chorobą zupełnie odrębną, specyficzną, dającą się przeszczepić, z wielu względów do syfilis podobną.—Ciekawe rezultaty jego pobudziły bardzo wielu badaczy do stwierdzenin jego doświadczeń. Okazało się (Lebert i Wyss), że do wywołania gruźlicy nie potrzeba zaszczepiać gruźliczéj masy, dość jest wywołać serowate ognisko w którémkolwiek miejscu, aby, bardzo często przynajmniéj, w rozmaitych miejscach gruzełki znaleść. Nauka o gruźlicy formułuje się dziś w sposób następujący: gruzełki sąto ograniczone ogniska, złożone z drobnych komórek (ziarniniaki ob.); ogniska te uważać trzeba za zapalenia; wreszcie dziś spór pomiędzy zapalną a nowotworową naturą gruzełka byłby już jałowym (ob. nowo-

twór). Zapalenie gruzełkowe czasem rozwija się samodzielnie, mianowicie na błonach surowiczych, wszakże rzadko. Najczęściéj jestto proces następczy. W około wrzodów, mas serowatych, napotykamy często gruzełki; powstają one niewątpliwie skutkiem tego, że cząstki choréj tkanki odrywają się, a roznoszone po okolicy, drażnią tkankę i powodują powstanie gruzełków. Gruzełki w tym razie nie dają się rozpoznać za życia, świadczą one o upartości, owszem o nieuleczalności choroby. W innych nareszcie razach istniejąca, choćby w małéj ilości, masa serowata zaraża cały organizm, występują w najrozmaitszych organach drobne gruzełki; jestto *ostra* gruźlica rozsiana. Tylko ta ostatnia forma ma znaczenie kliniczne; powoduje ona obraz kliniczny, do tyfusu podobny, stąd trudny do rozpoznania; zawsze po krótkiém trwaniu śmiercią się kończy.—Gruzełek nie tylko że był w rozmaitych czasach rozmaicie pojmowany,ale właściwie ta nazwa rozmaitym służyła pojęciom, stąd niezmierne zamięszanie w całym tym rozdziale patologii; stąd lekarze niewielkim nawet przeciągiem czasu oddzieleni, mówiąc o gruźlicy, nie rozumieją się prawie. W każdym razie trzeba ściśle odróżniać gruźlicę od suchot płucnych (ob.); jakkolwiek one często stykają się z sobą, wszakże stanowią zupełnie odmienne pojęcia. Z nowszych prac ważniejsze: Niemeyera „*Klinische Vorträge über Lungenschwindsucht*" Leberta i Wyssa „*Beiträge zur Experimental-Pathologie*" i t. d. w Virchowa *Archiwie* z r. 1868; Waldenburga „*Die Tuberculose, die Lungenschwindsucht und Scrofulose*" (1869) Schüppela „*Die Tuberculose den Lymphatischen Drüsen*" (1871). W naszéj literaturze pojawiła się świeżo obszerna, wyczerpująca i sumienna praca T. Heringa: „*O stosunku gruźlicy do zapalenia*" (Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego za r. 1873).

Grużewski (Jan), jezuita, ur. na Białéj Rusi; uczył filozofii, teologii moralnéj i dogmatyki; dwukrotnie był rektorem kolegijum wileńskiego i akademii tamecznéj oraz prowincyjałem litewskim; † 1646 w Warszawie. Ogłosił „*De ultima et maxima hominis mutatione seu de mystica cum Deo unione etc*" (Cz. I, Wilno 1641; cz. II, Wilno 1644, 2 ed tamże 1646).

Grybojedow (Aleksander), pisarz dramatyczny rossyjski, ur. 1795 r. w Moskwie, po ukończeniu tamże nauk 1812 r. służył w wojsku do 1815 r. Od r. 1818 sekretarz przy ambasadzie, a następnie minister pełnomocny przy dworze perskim; zamordowany w Teheranie podczas rewolucyi 1829 r. Najsławniejszym jego utworem jest komedyja w 4 aktach pod tyt. „*Gore ot uma*" (1822—1823 i częściéj; przekład Lewińskiego, wyszedł w Warszawie 1859 p. t. „*Biada temu, kto ma rozum*„, inny przekład we Lwowie 1866 naśladował zaś Apollon Korzeniowski w „*Komedyja*", Wilno 1855).

Grybowskie starostwo niegrodowe, leżało w województwie krakowskiém, powiecie bieckim. Podług spisów urzędowych z r. 1770 zaliczały się do tego astwa: miast Grybów, wsie: Grodek, Biała Niżna, Stupnia, Brzezie, Kordowa, Ruska, Binczarowa, Bogusza i folwarki Niznobielski, Siotkowski i Wróblowice. W r. 1771 posiadał je Franciszek Wodzicki, kaszt. sandecki, opłacając z niego kwarty złp. 4157 gr. 5, a hyberny złp. 2,673 gr. 26. Po zajęciu tego sstwa przez rząd austryjacki d. 24 Czerw. 1785 r. sprzedane zostało w dwu sekcyjach: 1) Grodek i Białę Niżną przy licytacyi d. 5 Czerw. 1822 r. nabył Piotr Przychocki za złotych reńskich 29,582; 2) inne dobra przy licytacyi d. 22 Maja r. 1828 kupił Józef Hosch zł. reńs. 32,005.

Gryd', na Rusi, *grangia* seu *villa* na Kujawach, mansio quae lingua slavica dicitur *Gargolici* (zam. *gregulici*) na Rugii, pochodzą od gród, po łacinie *gregales* (sc. milites), opolowe wojsko, w przeciwieństwie do rycerzy pasowanych. Później gregales, zastąpiono przez jednoznaczny wyraz *scarta-belli* t. j. tłuszcza wojenna, jakby *chair à canon*.

Gryf, herb polski. Niezwykła forma jego, wskazująca na stosunki oryjentalne, potwierdza się podaniami, że Jaksa, który piérwszy miał go przybrać, 1162 r. jeździł do Ziemi świętéj i tam poznawszy zakon Bożogrobców (Templaryjuszów) sprowadził ich i osadził w tak odtąd nazwanym Miechowie, on też z Wschodu i G. wziął. Jestto ten sam *Jaksa dux*, który poślubił Beatrykse, córka Piotra Hugona Dunina v. Dónina (ob.). Janek, arbp. gnieźnieński, towarzysz fikcyjny kronikarskiéj rozmowy Mateusza, zwanego Cholewą, używał pono tegoż samego znaku. F. z Bogufał, kronikarz podaje że Kazimierz II Bogusława z rodu Gryfów krakowskich uczynił rządcą Pomorza gdańskiego, i że od niego Świętopełk, zabójca Leszka Białego ma pochodzić. Słynny w dziejach Grzymisławy (ob.) Klemens z Ruszczy r. 1252 uzyskawszy wielkie swobody od Bolesława Wstydliwego, przybrał nowe proclama *Swoboda*. Od Branic, do niego należących, jego potomkowie nazwali się *Branickimi* (ob.). Mieleccy, Rożnowie, Latoszyńscy, Cedrowie i województwo bełskie tymże herbem pieczętowało się.

Gryf, nazwa bajecznego zwierzęcia, równającego się lwu co do wielkości i mocy, o czterech łapach, dwu skrzydłach z dzióbem zakrzywionym ptaka drapieżnego. Zwierzę to było używane w heraldyce rozmaitych narodów.

Gryf (Albert), pseudon. *Marcinkowskiego* (ob.) Antoniego.

Gryfy, zowią się w muzyce podwójne tony, wydobywane z dwu przyległych strun na skrzypcach lub innym smyczkowym instrumencie.

Gryfina, *Griffina* (Agrypina, z rusk. Agrafiena), księżna krakowska, żona Leszka Czarnego, córka Rościsława Michałowicza i Anny, ks. węgierskiéj, córki Beli IV. Stosunek pokrewieństwa ojca G., Rościsława, do książąt ruskich, wykazał Palack w rozprawie czytanéj w tow. uczoném pragskiém 25 List. 1841, podług któréj Rościsław jest w pokoleniu potomkiem Jarosława Mądrego, autor *Prawdy ruskiéj*, i podobnie jak ojciec jego, Micha księciem beznadzielnym, a więc ruchliwym. Ożeniwszy się w 1243 z Anną, córką król. węgierski

go, przez teścia uczyniony księciem na Maczwie i Rudzie w Siedmiogrodzie. Miał 2 córki, z których starszą, Kunegundę, pojął w 1261 Przemyśl Otokar II, kr. czeski i młodszą G., wychowaną wespół z Elżbietą Piastówną, drugą żonę Wacława, ks. Czeskiego i polskiego, na dworze siostry w Pradze. G. w 1265 wydaną została, za sprawą Bolesława Wstydliwego, który miał za sobą jéj ciotkę Kunegundę, za Leszka Czarnego, naznaczonego za zgodą narodu jako następca na ks. krakowskie i sędomierskie po Bolesławie. Małżeństwo to, łączące nowym węzłem domy panujące w Polsce i Czechach, w skutkach swych nie było pomyślne. G. żyła niezgodnie z mężem i przyszło do tego że 1271 zadawszy niesposobność do płodu i oświadczywszy się że jest panną przestała żyć z mężem, starając się o rozwód Pogodził ich dopiéro w 1272 Bolesław, zjechawszy w tym celu umyślnie do Sieradza. Po śmierci Leszka. (1288) G., bądź bojąc się żeby ją Łokietek z dóbr oprawnych niewygnał, bądź dla fałszywéj miłości kraju w obawie, ażeby go powstające pomiędzy książętami polskiémi o Małą Polskę wojny nie zniszczyły, a co najprawdopodobniejsza że przeniosła związki krwi nad miłość kraju, zmyśliła testament Leszka, który niemając do tego najmniejszego prawa, jako powołany za zgodą narodu, jakoby uczynił G. donacyję ze swego udziału. Winę swą powiększyła jeszcze zrzekając się praw fałszywych na korzyść siostrzeńca swego Wacława II, kr. czeskiego. Ten, chcąc podnieść znaczenie podupadającego domu czeskiego, skwapliwie podjął darowiznę i dla poparcia swych pretensyj wysłał Tobijasza biskupa pragskiego, z wojskiem, dla zajęcia dzielnicy krakowskiéj i sędomierskiéj, w Krakowie, z którego ustąpił Przemysław, usadomił sie Tobijasz, będąc jednak pod Sędomierzem na głowę pobity przez Łokietka, pozostawi załogę w Krakowie, i zebrawszy z sobą G. wrócił do Pragi (1291). Tutaj po 5 leciech † G. i jest pochowaną w kościele minorytów ś. Jakóba w Pradze, obok swéj siostry.

Gryglewski (Aleksander), utalentowany malarz współczesny, ur. 1833 w miasteczku Brzostku (w Galicyi). Kształcił się najprzód w krakowskiéj szkole sztuk pięknych, a późniéj w r. 1860 w Monachijum pod profesorem Schergerem. Tutaj oddał się szczególnie malarstwu architektoniczno-perspektywicznemu i do wysokiéj doszedł w tym rodzaju doskonałości. Celniejsze z jego obrazów są: *Wnętrze kościoła P. Maryi w Krakowie*, *Wnętrze skarbu w katedrze krakowskiéj*; *Wnętrze kaplicy Zygmuntowskiéj*, *Wnętrze katedry krakowskiéj*, dwa *Wnętrza komnat z zamku w Podhorcach* (w Galicyi). Niektóre jego obrazy, wysyłane na wystawę do Wiednia, zjednywały sobie pochlebną krytykę dzienników niemieckich.

Grygorjew (Bazyli), oryjentalista rossyjski, ur. w Petersburgu 1816 r.; po ukończeniu nauk w tamtejszym uniwersytecie 1834 r., pracował w wydziale naukowym departamentu azyjatyckiego ministerstwa spraw zagranicznych, a w r. 1838 został profesorem języków wschodnich w liceum odeskiém. W r. 1844 przeniósł się do Petersburga, gdzie pracował w ministerstwie spraw wewnętrznych i od r. 1851 był współredaktorem czasopisma *Żurnał ministierstwa wnutrjennych djeł.* W tymże roku wyjechał do Orenburga, gdzie został prezesem komisyi pogranicznéj. Oprócz innych wydał: „*Historyja Mongołów*“, przekład z perskiego Chondemira (Petersburg 1834); „*O starożytnych wyprawach Rusów na Wschód*“ (Dzien. Minist. ośw. narod. 1834); „*O kształcie rządu u Chazarów*“ (t. 1835); „*Przegląd historyi Chazarów*“ (1835); „*Bułgarowie wołgscy*“ (1836); „*O monetach kuficznych VIII, IX, X i po części VII i XI w., znalezionych w Rossyi i w krajach nadbałtyckich, jako źródłach starożytnéj historyi krajowéj*“ (1843); „*Objaśnienie jarłyków Tochtamysza i Sendet-Giraja*“ (1843); „*O miejscu stolicy Hordy Złotéj Seraju*“ (1845); „*Sekty religijne hebrajskie w Rossyi*“ (1847); „*Królowie Bosforu cymeryjskiego, głównie podług współczesnych im pomników i monet*“ (1851); „*Zarys historyczny rozszérzenia i urządzenia panowania rossyjskiego na Kaukazie i po za Kaukazem*“ (1851).

Grygorowicz (Bazyli), podróżnik i autor rossyjski, mnich monasteru kijowskiego, ur. 1702 r. w Kijowie, † 1748 r. Zwiedził Włochy, Palestynę, Syryję, Turcyję, Epir, Kretę, Wołoszczyznę i Polskę oraz część Afryki. Pamiętniki jego podróży wydał Rubem w Petersburgu 1778 r. p. t. „*Pieszochodca Wasilija* G. i t. d. *putieszestwije*.

Grygorowicz (Jan), ur. 1792 r., † 1852 r., od r. 1811 nauczyciel języka łacińskiego i greckiego w szkole duchownéj powiatowéj w Mohilewie przez lat kilka; po skończeniu następnie kursów w petersburgskiéj akademii duchownéj, został 1820 kapłanem i nauczycielem w Mohilewie, potém w Homlu. Przeniesiony 1836 do Petersburga został protojerejem, oraz członkiem i redaktorem wydawnictwa komisyi archeologicznéj. Ważniejsze jego prace są: „*Studyjum historyczne i chronologiczne o posadnikach nowogrodzkich*“ (1821); „*Archiwum białoruskie dyplomatów starożytnych*“ (1824); „*Korespondencyja papieżów z monarchami rossyjskimi w XVI w.*“ (1834), i t. d.

Grygorowicz (Wiktor), filolog sławiański, profesor języka i literatury narodów słowiańskich w uniwersytecie kazańskim, a obecnie w odesskim, ur. 1815 w m. Bałcie, gub. podolskiéj. Wydał: „*Historyja literatury narodów słowiańskich*“ (Kazań 1842); „*Podróż po krajach słowiańskich w Turcyi europejskiéj*“ (t. 1846); „*Zbiór artykułów piśmiennictwa słowiańskiego dotyczących*“ (Kazań 1858); oprócz licznych rozpraw naukowych, ogłoszonych w rozmaitych czasopismach.

Grygorowicz (Dymitr), powieściopisarz rossyjski, ur. 1822 r., pobierał nauki w szkole inżynierów w Petersburgu, następnie w akademii sztuk pięknych. Celniejsze jego powieści są: „*Anton Goremyka*“, „*Łybaki*“ i „*Pieresielency*“. Zbiór pism jego wyszedł 1859 w 6 t. w Petersburgu.

Grygowicz (Karol), lekarz wojskowy za czasów wojen napoleońskich, ur. 1782, † w Kaliszu 1855

wydał „*Opis wód mineralnych w Busku*“ (Warsz. 1849).

Gryka, *Hreczka* (*Polygonum fagopyrum*), roślina gospodarska, siéwana, powszechnie po gruntach płonnych, lub suchych, piaszczystych, trafiająca się i dziko na polach. G., podobnie jak pokrewna jéj tatarka (ob.), należy do rodzaju rdestu (ob.), odznacza się łodygą gałęzistą, purpurowo czérwoną i liśćmi trójkątno-okrągławymi, kwiatami białymi lub różowymi, ziarnami brunatnemi, kończystemi, trójkątnemi, o krawędziach gładkich, całkowitych. G. pochodzi z Azyi, do Europy przeniesioną została w XV w. Siać ją można po każdém inném zbożu, ale udaje się tylko w latach ciepłych i suchych. Ponieważ szybko rośnie i dojrzewa, to w cieplejszych okolicach kraju sieją ją dopiéro po żniwie zboża, zyskując przez to plon podwójny z jednéj roli. Ziarno g. używa się głównie na kaszę, otrzymują z niéj gdzie niegdzie i mąkę gryczaną, z któréj pieką placki—*hreczaniki*. Kasza bywa gruba i drobna; piérwszą zowią *tatarczaną* lub *hreczaną*, drugą w Krakowie zowią *częstochowską*, na Mazowszu zaś *krakowską* lub *radomską*. Słoma gryczana zdaje się być dobrą paszą dla bydła, owcom zaś ma szkodzić.

Gryll z Gryllowa (Jan), poeta i pisarz czeski, ur. w Rakowniku 1531 r., † 1600 r. Oprócz różnych utworów wiérszem napisał „*Chronologiczny przegląd wypadków historycznych*“ (1588).—G. z G. (Maciéj), syn poprzedniego, ur. 1551 r. w Rakowniku, † 1611 r. tamże; bakalaureat uniwersytetu praskiego, a następnie uczeń uniwersytetów w Genewie, Witemberdze i Bazylei; po powrocie do kraju 1581 r. był dziekanem fakultetu filozoficznego. W r. 1582 złożył profesurę i przeniósł się do Żatca, gdzie został syndykiem miejskim. Oprócz innych napisał „*O kometach z wyszczególnieniem gdzie i których lat się ukazały*“ (Praga 1578).

Grymosz (Marcin Teofil), jezuita, ur. 1630 r., † 1708 r. w Jarosławiu; przebywał w klasztorach: w Krakowie, Lublinie, Kaliszu i Oliwie. Z licznych dzieł jego duchownych, znajomsze są: „*Sacrum otii religiosi etc*“ *triduum* (Lubl. 1677; Sędom. 1697 i Lublin 1697); „*Sacrum asceticarum cogitationum octiduum etc*“ (tamże 1702); „*Szczere, samego Pana Boga w świętéj pustyni szukanie, albo kilkoro kolekcyj na dziesięć dni rozłożone*“ (2 t., Kalisz 1688), „*Wesołe dobréj śmierci czekanie, albo melodyja duchowna*“ (Kraków 1687).

Grymowski (Golat), sekretarz poselstwa polskiego w Moskwie w r. 1598, przesłał królowi w przekładzie łacińskim mowę, mianą w dumie (radzie) przez Grzegorza Godunowa przeciw obraniu na tron swego krewnego Borysa Godunowa, oraz mowę mianą w tymże czasie przez okolniczego Kleszniewa na obronę tegoż Borysa. Znalezione zostały w Warszawie dopiéro 1825 a przetłumaczone na rossyjski w *Archiwum północném* T. Bułharyna (XVIII, 1—51); autentyczność ich potrzebuje jednak udowodnienia.

Grynaeus (Szymon), ur. 1493 r. w Vehringen, † 1541 r., gorliwy stronnik reformacyi, był profesorem w Wittenbergu i Heidelbergu a od 1529 w Bazylei, skąd udał się do Tübingen, dla wprowadzenia reformacyi i przekształcenia tamecznego uniwersytetu. Miał udział w układzie piérwszéj konfesyi helweckiéj. Przełożył kilku autorów greckich na język łaciński, a jego „*Epistolae*“ wydał Streuber w Bazylei 1847 r.

Grynaeus (Aloizy), pisarz i poeta madziarski, oraz teolog rzymsko-kat., ur. 1804 r. w Hradku (w komit. liptowskim), ukończył szkoły w Ungwarze, następnie słuchał teologii w Wiedniu, od r. 1850 profesor teologii w uniwersytecie peszteńskim. Z licznych jego prac poetycznych, literackich, pedagogicznych i teologicznych, ważniejsze są „*Pedagogika*“ (Peszt 1853); „*Mała Biblija z obrazkami*“ (1853); „*Historyja kościelna*“ (4 t. 1853); „*Teologija pastoralna*“ (3 t. 1854).

Grynszpan, zieleń miedziana, ob. Miedź.

Grynion, starożytne miasto w Azyi Mniejszéj, nad zatoką Elaityjską. Znajdowała się tu wspaniała świątynia Apollina i w pobliskim lasku grynejskim wyrocznia, skąd Apollo zwany także był Grynaios.

Griphius (Andrzéj), poeta niemiecki, właściwie *Greif*, ur. 1616 w Wielkiéj Głogowie, w Szlązku, † 1664, uważany jest w literaturze za twórcę niemieckiego dramatu klasycznego. Jego tragedyje: „*Leo Arminius*“ (1646); „*Katharina von Georgien*“ (1647); „*Cardenio und Celinde*“ i „*Papinianus*“ (1679) mimo wad swoich odznaczają się szczytnością poezyi i charakterem prawdziwie tragicznym. Najlepszą jednak tragedyją G. jest „*Carolus Stuartus*“ (1649). Również wielkie zalety posiadają jego czysto-ludowe komedyje: „*Peter Squenz*“, wyśmiewająca pedantyzm i napuszystość poezyi i „*Horribilicribrifax*“, szydząca z przechwałek żołnierskich, tudzież komedyja „*Das verliebte Gespenst*“. Niemniejsze także położył zasługi jako człowiek wszechstronnie uczony. W literaturze niem. uchodzi G. za naczelnika drugiéj szkoły szląskiéj, do któréj należeli Lohenstein i Hofman von Hofmannswaldau. Jako liryk wprowadził G. do kunsztownéj poezyi niem. fantazyję i uczucie; jako satyryk śmiało mówił ostre słowa prawdy, jako dramatyk, lubo naśladował Senekę, piérwszy jednak próbował pisać dramaty oryginalne i prześcignął wszystkich poetów XVII w. Utwory jego poetyczne były wydane w Lipsku 1663 i w Wrocławiu 1668, wybór zaś poezyj lirycznych dał W. Müller w „*Bibliothek deutscher Dichter des XVII Jahrh.*“ (2 t., Lipsk 1822). Porów. Kloppa „*A. Gryphius als Dramatiker*“ (Osnabr. 1851) i Hermanna „*Ueber A. Gryphius*“ (Lipsk 1851).—Najstarszy jego syn *Chrystyjan Gryphius*, ur. 1649 we Wschowie, † 1706 r. jako biblijotekarz i profesor w Wrocławiu, był niepoślednim lirykiem, lecz ważniejszemi są inne jego prace jak np. „*Kurzer Entwurf der geist. und weltl. Ritterorden*“ (Lipsk 1697, 1709).

Grypa (Influenza), choroba epidemiczna, charakteryzująca się silném kataralnem zajęciem wszystkich niemal błon śluzowych. Towarzyszy temu gorączka; ogólny stan zdrowia mocno upośledzony;

choroba często śmiercią się kończy. Epidemie G. nawiedzały Europę w latach: 1732, 1800, 1835 i t. d. Często nazwę tę dają katarom ostrym, choć nie epidemicznym, przez co pojęcie choroby wkrada się zamięszanie.

Gryszkabuda, wieś w gubernii suwalskiéj, powiecie władysławowskim o 4 mile od Maryjampola, nad strugą Rogupis. Tu okoliczni włościanie, własnemi ofiarami i pracą, bez budowniczego, przy pomocy miejscowych cieśli, wznieśli teraźniejszy kościół parafijalny z drzewa, w kształcie rotundy, p. n. Przemienienia pańskiego, ukończony w r. 1801. Budowa jéj odznacza się szlachetną, ale obok tego i zadziwiającą dokładnością.

Grywda, rzeka, poczyna się w powiecie słuckim, gub. mińskiéj, po 9 milach biegu wpada pod miasteczkiem Byteniem do Szczary.

Gryzące zwierzęta, *Gryzonie*, (*Rodentia*), rzęd zwierząt ssących; tém się głównie odznaczają, że w miejsce zębów przednich, mają w każdéj szczęce po 2 wielkie zęby, odrębnéj zupełnie budowy, oddzielone od trzonowych znacznym, próżnym odstępem. Zęby te właściwym sobie sposobem swą czynność odbywają; albowiem zwierzę skrobiąc niemi jednostajnie, może najtwardsze przegryzać przedmioty; co więcéj, zęby pomienione, w miarę zużywania się, ciągle od dołu odrastają. Szczęka dolna odbywa ruch heblujący od tyłu ku przodowi. Są roślinożerne lub wszystkożerne, niektóre rzucają się na małe zwierzątka; stosownie do tego zbudowane są zęby trzonowe. Budowa ciała zwierząt gryzących jest w ogóle silniejsza w tylnéj części ciała, z nogami dłuższemi od przednich. Mózg słabo rozwinięty, niektóre obdarzone zadziwiającym instynktem. Rzęd ten, obfitujący w gatunki form najróżnorodniejszych, składa się po większéj części z drobnych zwierzątek, z których największe zaledwie owcy dorównywa i dzieli się podług Brandta na 4 następujące plemiona: 1) *wiewiórkowate* (bobaki, susły, wiewiórki), 2) *myszowate* (koszatki, bobry, skoczki, szynszyle, myszy, polniki, ślepce), 3) *kopytkowate* (jeżozwierze, morświnki, aguty) i 4) *zającowate* (zające, piszczuchy). Zresztą u różnych autorów oddziały tego rzędu są rozmaite.

Gryzelda (*Griseldis*), bohaterka średniowiecznéj, najpiérwéj włoskiéj książki ludowéj. Była córką biednego węglarza. Margrabia Walter Saluzzo pojął ją za małżonkę, a potém, w skutek fałszywego oskarżenia, wystawiał jéj pokorę i posłuszeństwo na najcięższe próby; gdy atoli wszystko przetrwała, nastąpiło między nimi pojednanie. Przedmiot ten zużytkował Boccacio najprzód w *Dekameronie* (X, 10); w Niemczech przedstawił go dramatycznie Jan Sachs 1546. G. dostarczała ciągle wątku do różnych komedyj, tragedyj i dramatów, z których najlepszym jest dramat Halma (Münch-Bellinghausena) „*Grizeldis*", przekład polski Thuliego (Lwów 1839). W polskim języku jest także powiastka p. t. „*Historyja o Gryzeldzie i margr. Walterze*" (Mikułów 1861).

Gryzetki, tak nazywają pewną klasę młodych kobiét paryskich, które zwykle utrzymują gospodarstwo studentów i w obyczajach francuskich uważane są za ich czasowe żony, odznaczające się zawsze pewną poczciwością, pracowitością i dobrym humorem. — W języku teatralnym G. oznacza rolę subretki, o ile ta umié połączyć zalotność z intrygą.

Gryzoński kanton, po niem. *Graubündten* albo *Graubünden*, po franc. *pays de Grisons*, największy kanton w Szwajcaryi, składający jéj część południowo-wschodnią; powiérzchnia jego obejmuje $127^1/_3$ mil kw. i 91,800 m., między którymi jest 52,000 wyz. ew.-refor.; jestto kraina alpejska, należąca do systematu wodnego reńskiego, a w części do systematu Dunaju, i składa się z 5 głównych dolin, a mianowicie: przedniego Renu, dalszego Renu, Albula, Engadin i Prettigau. Alpy Retyjskie, zalegające tę okolicę, wznoszą się do znacznéj wysokości, jak np. Piz Linard 11,500, Piz Bernina 12,500 i t. d. Klimat tu równy; w górach zimny, w dolinach przyjemny i łagodny. Z produktów najważniejsze: złoto, żelazo, marmur, miedź, alabaster, zboże, kartofle, drzewo i t. d. Głównym środkiem utrzymania mieszkańców jest rolne gospodarstwo alpejskie, w niższych okolicach nadreńskich uprawa wina. Przemysł krajowy jest mało znaczny, ale za to mnóstwo Gryzonów wychodzi za granicę kraju, szukając zarobku w kawiarstwie i cukiernictwie, skąd potém wracają po większéj części zamożnymi obywatelami. Handel jest w ogólności tranzytowy i spedycyjny.

Historyja. Kanton Gryzonów składał w czasach starożytnych część Recyi; zamieszkany podług niejakiego prawdopodobieństwa przez lud pochodzenia etruskiego, został po uporczywych walkach zdobyty przez Rzymian, a 843 połączony z Niemcami. Nadużycia panów feudalnych wywołały 1424 r. układ zawarty w Truns, skutkiem którego powstała liga wyższa czyli Gryzów, a z niéj utworzył się następie skonfederowany kraj Gryzonów; w 1425 widzimy tu znowu ligę Chur czyli *Domu Bożego* (Casa Dei), 1435 ligę dziesięciu praw; 1471 wszystkie trzy zlały się w jeden związek. W wojnie szwabskiéj 1499 zasłynęli Gryzonowie walecznością, posuniętą do bohatérstwa. Nabycie Valtelinu, Chiavenny i Bormio (1512) było powodem częstych nieporozumień i zajść pomiędzy trzema związkami. W r. 1798 kanton Gryzonów został wcielony do rzeczypospolitéj helweckiéj; 1803 przystąpił jako kanton piętnasty do federacyi szwajcarskiéj. W 1814, 11 Listop., nadał sobie konstytucyję polityczną wewnętrzną, według któréj trzy dawne ligi stanowią trzy jurysdykcyje z podziałami (stosownie do potrzeb miejscowych) na jurysdykcyje niższe; obecnie cały kanton składa się z 14 obwodów i 39 okręgów. Rząd składa się z wielkiéj i małéj rady, oraz komisyi stanowéj. Władza wykonawcza jest w ręku narodu. Rada wielka, złożona z 65 członków, jest najwyższą władzą w sprawach zarządu krajowego; ona roztrząsa przedstawiane ludowi rozporządzenia i prawa; rada mała (trzech członków) załatwia bieżą-

ce interesa rządowe; komisyja stanowa, oprócz trzech członków małéj rady licząca 9 członków wielkiéj rady, przygotowuje wszystkie sprawy, podlegające rozpoznaniu wielkiéj rady. Porów. Rödera i Tscharnera „*Der Canton Graubünden*" (St-Gallen 1838); Mohra „*Archiv für die Geschichte der Republik Graubünden*" (Chur 1848—59); Theobalda „*Das Bündtner Oberland*" (Chur 1861).

Gryża, ob. Sorgo.

Grzanie zwierząt, ob. parzenie.

Grzbiet, okolica ciała, znajdująca się na tylnéj stronie klatki piersiowéj, od góry graniczy z karkiem od dołu z lędźwiami; jestto okolica płaska, szeroka; szkielet jéj stanowi 12 *grzbietowych kręgów* i tylne części 12 *grzbietowych* żeber. Kości od skóry oddzielone są warstwą płaskich i szerokich mięśni.

Grzbietoród (*Pipa*), rodzaj zwierząt z gromady płazów czyli skrzeków, z rzędu bezogoniastych, t. j. żab w najobszerniejszém znaczeniu. G. różni się głównie od żab budową języka, który u żab zwykle bywa mięsisty, przyrosły w przodzie, u G. zaś jest niewykształcony i niewidoczny. Cechy rodzajowe G. są: głowa stosunkowo mała, płaska, w okryciu trójkątna; pysk zeszczuplony, prawie ostrokończysty; szczęki i podniebienie bezzębne; oczy bardzo małe; nogi przednie słabe, 4-ro palczaste; ogólny zaś kształt jak u ropuch, lecz nie tak pękaty i więcéj przypłaszczony. Jedyny gatunek G. *surynamski* (*P. americana v. dorsigera*) żyje w południowéj Ameryce, gdzie dorasta 8—10 cali długości samego ciała. G. nie składa jaj, jak inne żaby w wodzie, lecz samiec umieszcza je na grzbiecie samicy, gdzie przylgnąwszy mocno, jątrzą skórę, zasklepiają się w niéj i tam wylęgają zupełnie podobnemi do rodziców. Samce obdarzone są mocnym głosem, zresztą w obyczajach do żab zbliżone.

Grzebiące (*Gallinae, Rasores, Pulveratrices*), rzęd gromady ptaków, którego cechy są: dziób krótki, wypukły, o szczęce sklepistéj, od żuchwy dłuższy, nozdrza sklepistą łuską przymknięte, lub piérzem puchowém pokryte; nogi 4 lub 3 palcowe, z palcami wolnymi, lub tylko w nasadzie błoną spiętymi, z pazurami tępo zaokrąglonemi, przynajmniéj do przegubu upiérzone; skrzydła wypukłe, krótkie i zaokrąglone, lub długie i śpiczaste, jak u gołębi. Rzęd ten jest bardzo naturalny, obejmuje ptaki dosyć okazałe, mające obyczaje zmienne, żywiące się głównie ziarnem, niektóre też owadami. Wszystkie ptaki tego rzędu mają zwyczaj rozgrzebywania ziemi, w celu szukania pożywienia, lub tarzania się w pyle. Lot ich pracowity i krótki, biegają doskonale. Zwykle są wielożenne, samice znoszą znaczną liczbę jaj i po większéj części same je wysiadują i potém pielęgnują wylęgłe potomstwo, które bezzwłocznie opuszcza gniazdo i gromadnie trzyma się matki. *Czubacze* (ob.) i *czubatki* (ob.) tylko gnieżdżą się na drzewach i znoszą po 2—3 jaja. Wylęgają się z otwartemi oczami, okryte zbitym puszkiem, po kilku dniach dostają piórka przechodnie, małe, lecz wystarczające do lotu; podrastając, pióra te powoli zrzucają i dostają nowe. Kanał pokarmowy opatrzony jest obszernym odwilżaczem (*ingluvies*) i bardzo mięsistym żołądkiem. Samce są od samic większe i odmiennie ubarwione. Mięso ich i jaja trzymają piérwszeństwo i one to dostarczyły najwięcéj przyswojonych gatunków. Rodzin kosmopolitycznych tu nie ma, wędrownych bardzo mało. Azyi właściwe są bażanty, kury, pawie, rogacze, wieloszpony, argus i pustynik, Afryce—perlice, Ameryce—indyki, czubacze, kusatki, pochwiodzioby, Australii—nogale (*Medapodius*) i modnykury (*Talegallus*). Europa posiada gatunki z różnych skupień.

Grzebień (*Crista caruncolosa*), znaczy w ornitologii mięsisty, skórny wyrostek kolorowy, na wiérzchu głowy ptasiéj lub dziobie prostopadle stojący, np. u kury.

Grzebienice (*Ctenophora*), gromada zwierząt bezjelitowych (ob.), obejmująca zwierzęta przejrzyste, mniéj lub więcéj symetryczne, pospolicie kształtu kulistego lub obłego, rzadziéj taśmowatego. Pysk, znajdujący się na osi ciała, pospolicie uzbrojony jest dwoma długiemi ramionami; od niego wychodzi żołądek, otwiérający się do jamy ciała. Skóra ich poprzerzynana jest linijami (żebrami), na których osadzone są dosyć sztywne włosy, służące im do poruszania się w wodzie. G. są hermafrodytami, metamorfozy zdają się być nieznaczne lub żadne. Najwięcéj znanym rodzajem jest *beroe* (ob.). Por. Gegenbaura „*Studien über Organisation und Systematik der Ctenophoren*" (Archiv für Naturg., 1856), Kowalewskiego „*Entwickelungsgeschichte der Rippenquallen*" (Petersb. 1866) Fola „*Ein Beitrag zur Anatomie und Entwicklungsgeschichte einiger Rippenquallen*" (1869). Pracowali téż nad niemi Mertens, Will, Claus, Agassiz, Wagener i in.

Grzebieniec (*Diphylla*), rodzaj ssących skrzydlastych (*Chiroptera*), mający konchy uchowate w kształcie półksiężyca, bez ogona i błony międzyudowéj. Jedyny znany gatunek *D. ecanda*, żyje w Brazylii.

Grzebólka, Grzebielucha, ob. Jaskółka.

Grzebycznik *Szelężnik, Dzwoniec, Chroszcz* (*Rhinantus*), rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, cechujący się kielichem 4 ząbkowym, nieco wydętym, koroną znacznie od kielicha dłuższą, któréj górna warga sklepista, odznaczająca się przy wiérzchołku dwoma małymi ząbkami; torebka soczewkowato spłaszczona, 2 komórkowa, z licznemi skrzydlatemi nasionami; obejmuje rośliny jednoroczne europejskie, najczęściéj występujące jako chwast na polach i łąkach. G. *większa* (*R. major* v. *R. crista galli*) o kwiatach żółtych; nasiona jego często ze zbożem mielone, nadają chlebowi smak gorzkawy i barwią go niebieskawo. G. *mniejszy* (*R. minor*) ma kwiaty o połowę mniejsze.

Grzéch, według słów Pisma ś. jest przestępstwem zakonu Bożego (I ś. Jana 3, 4 i 5, 17). Człowiek obdarzony wolną wolą, mógł w skutek pokuszenia z zewnątrz, dać się skłonić do przestąpienia woli stwórcy (1 Mojż. 3, 6). Piérwszy ten G., zowiący się *piérworodnym* (peccatum originale), przeszedł

dziedzicznie na wszystkich ludzi (Rzym 5,12). G. ten wrodzony, gdy zostaje w człowieku z wolą wykonany, staje się rzeczywistym, uczynkowym.—Podług nauki kościoła rzymsko-kat. tylko Matka Chrystusa P. poczęta bez grzechu (*Immaculata Ceoceptio*); rozeznaje on różne Grzechy i dzieli je na *śmiertelne* i *powszednie*, na G. *główne*: pycha, łakomstwo, nieczystość, zazdrość, obżarstwo, gniéw, i lenistwo (z natury swéj *śmiertelnie* a z powodu okoliczności łagodzących *powszedne*); na G. *przeciwko Duchowi ś.* (zbytnie zaufanie w miłosierdzie Boskie i t. d.) i G. *wołające o pomstę do Nieba*, gnębienie ubogich, wdów i sierót, oraz zatrzymywanie zapłaty słudze, robotnikowi). — Kościół ewangielicki nie przyznaje odróżniania G. *śmiertelnych* od *odpuszczalnych*, twierdząc, że z jednéj strony wszystkie grzechy są śmiertelne, wedle słów Pisma ś. (Rzym 6,23) a z drugiéj, że łaska Boża jest nieograniczona i pragnie zbawienia każdego; że o jednym tylko G. mówi Pismo ś. który nie będzie odpuszczony ani w tém, ani w przyszłém życiu t. j. G. (bluźnierstwo) *przeciwko Duchowi ś.* (Mat. 12, 31) czyli rozmyślne i złośliwe odstąpienie od prawdy wtedy, kiedy człowiek całéj jéj mocy doznał już w swojém sercu.—Między G. *rzeczywistymi* można rozróżniać *wewnętrzne* i *zewnętrzne*, t. j. popełniane myślą lub mową i uczynkiem; *rozmyślne* i *nierozmyślne* (spełnienie złego lub zaniedbanie spełnienia dobrego); *własne* i *cudze*; *panujące ogólnie w człowieku* i *chwilowe*; *przeciwko Bogu* i *ludziom*.—G. w skutkach swoich jest odstępstwem od Boga, wtrąca człowieka w duchową i cielesną nędzę i ściąga nań karę Bożą doczesną i potępienie wieczne.—Z nauką o G. łączy się nauka o zbawieniu (ob.).—O G. *pierworodnym* obszernie rozwodzi się sobór trydencki (Sess. V.). O sposobie, jakim G. ten przechodzi na ród ludzki, długie były spory w kościele chrześcijańskim (dotąd nieukończone). Obszernie o tém mówi ś. Augustyn, ś. Bonawentura, Tomasz z Akwinu, Bellar i inni scholastycy. Przeciwko ich zdaniom walczyli Pelagijanie. W nowszych czasach pisali o tém najobszerniéj w duchu scholastycznym jezuita Peronne, w swych „*Prelectiones*" i t. d., naukowo Dr. Möhler w „*Symbolik*" oraz W. Zahradnik w swoim „*Katechizmie*".

Grzechotnik (*Crotalus*), rodzaj gadów z rzędu wężów jadowitych, z sekcyi rurkozębnych (*Selenoglypha*-Dumeril), obejmujący węże, opatrzone najbardziéj wykształconym przyrządem jadowym. Od innych jadowitych, stanowiących sekcyję *bruzdozębnych* (*proteroglypha*) różnią się dwiema cechami 1) że ich szczęki górne są bardzo krótkie i bardzo ruchome, a uzbrojone są jedynym tylko z każdéj strony wielkim zębem jadowym i prócz niego szczęka górna nie ma żadnych zębów; 2) że ząb jadowy przedstawia wewnątrz kanał zupełnie zamknięty, rurkowaty, przez całą długość przebiegający i tylko w obu końcach otwarty, przez który jad przechodzi w zadaną przez węża ranę; u rurkozębnych zaś liczba zębów jadowych jest większa, a kanał jadowy w postaci bruzdy na powiérzchni zęba przebiega. W organizacyi swojéj węże rurkozębne bardzo są do siebie zbliżone: głowę mają od szyi dobrze odznaczaną, mordkę tępo przyciętą, ciemię najczęściéj drobnemi łuskami pokryte, ogon zwykle krótki, łuskę żeberkowaną. Pomiędzy sobą jednak różnią się jeszcze jedném widocznem znamieniem: jedne mają policzek gładki, drobnemi łuskami pokryty, drugie zaś, na każdym policzku, między nozdrzem a okiem, mają głęboką jamkę, łuseczkami wyłożoną, przypominającą, znane u zwierząt przeżuwających, jamki łzowe. Według téj cechy podzielono je na dwie rodziny: *Viperida* (*gładkolice*) i *Crotolida* (*jamolice*); do piérwszéj należy nasza żmija i jéj rodzaje; do drugiéj, największe i najstraszniejsze z wężów jadowitych, jak sercogłów i G. U G. rodzajową cechą jest szczególne pokrycie ogona, którego młode okazy wcale nie mają, a które powstaje u starszych z corocznego linienia, odbywającego się 4 lub 5 razy w ciągu jednego lata; pokrycie to stanowi cały różańcowaty szereg pęcherzyków, zupełnie z sobą niespojonych, tylko zacieśnioną szyjką jeden drugiego obejmujących. Dorosłe egzemplarze mają takich pęcherzyków od 10 do 15. Szelest, jaki te pęcherzyki za poruszeniem się płazu wydają, podobny jest do szelestu wydawanego przez niektóre suche rośliny strąkowate. Ukąszenie G. zwykle jest śmiertelne; w kilka sekund już się w koło ranki pokazuje siność i obrzękłość, które w kilka minut dosięgają najważniejszych części ciała i bezzwłocznie śmierć sprowadzają. Pod względem obyczajów G. są leniwe, czekają na zdobycz z wytrwałą cierpliwością i najwięcéj żywią się drobnemi zwierzątkami ziemnemi. Gatunek największy *C. mutus* dorasta 5—6 łokci długości; z innych 5 znanych gatunków, żaden nie przechodzi 3 łokci; wszystkie właściwe są Ameryce.

Grzegórz, imię 16 papieży:—G. I. (ś.) *Wielki*, jeden ze znakomitszych papieży (590—604), ur. ok. r. 540, pochodził z rzymskiéj rodziny *Gordianich*; w 40 r. życia swojego złożył urząd pretora rzymskiego i pałac swojego ojca przemienił na klasztor. On głównie przyczynił się do wyswobodzenia kuryi rzymskiéj z pod zależności świeckiéj, a potępiwszy tytuł patryjarchy ekumenicznego, jaki przyjął Jan, patryjarcha konstantynopolski, sam nazwał się *sługą sług Boga*; upamiętnił się także jako twórca nowego rodzaju śpiewu kościelnego, nazwanego stąd *gregoryjańskim* (ob. Cantus Gregorionus) i tym celem wymyślił nowe nuty, składające się z kropek, krézek i haczyków, oraz założył szkoły śpiéwaków, dla kształcenia ich w tym śpiéwie; wieczerzę pańską zamienił na wspaniały obrządek kościelny; naukę o czyścu, czci świętych i ich relikwij, oraz zasłudze z dobrych uczynków, gorliwie rozkrzewiał swemi pismami. Wysłał zakonnika Augustyna i 40 benedyktynów do Anglii, celem nawracania pogańskich Anglosaksonów. Dzieła jego wyszły w 4 t. w Paryżu 1705, a w Wenecyi w 17 t. 1768—1776 r. Pamiątkę jego obchodzą 12 Marca. — G. II (ś.), Rzymianin (715—731), wyklął obrazoburców w Konstantynopolu oraz cesarza

Leona; popierał zaś działanie Winfryda w Niemczech. Pamiątkę jego obchodzą 13 Lutego. — G. III. (ś.), Syryjczyk (731—741), wiódł spór z cesarzem jak jego poprzednik o cześć obrazów. Pamiątkę jego obchodzą 28 Listopada.— G. IV, Rzymianin (828—844), usiłował załatwić spory Ludwika Pobożnego z jego synami i zatwierdził Ansgarego na arcybiskupstwie w Hamburgu, oraz święto Wszystkich świętych, obchodzone tylko w Rzymie, rozciągnął na wszystkie kraje.—G. V, poprzednio *Bruno*, krewny cesarza Ottona III, otrzymał tyjarę w 25 roku życia w r. 996. Wygnany przez zburzonych Rzymian, którzy w jego miejsce wybrali biskupa Filagata z Placencyi, pod imieniem Jana XVII; wrócił jednak przy pomocy cesarza Niemieckiego 998 r., † 999 r. jak się zdaje z trucizny.—G. VI, poprzednio *Jan Gratianus*; kupił tron papieski 1044 roku od Benedykta IX i Sylwestra III, lecz zrzekł się tyjary 1046 roku na soborze w Placencyi. — G. VII, właściwie *Hildebrand*, (1073—85), ur. około 1020 r. w okręgu Saona, podobno w Roanco, według jednych syn cieśli, według innych pochodzenia szlacheckiego. Opuściwszy zakon benedyktynów, zostawał w bliskich stosunkach z Laurencyjuszem, arcybisk. Amalfi. Z Grzegorzem VI poszedł na wygnanie i wstąpił do klasztoru Clugny, skąd z Leonem IX wrócił do Rzymu. Tu pod panowaniem 5 papieżów (zwłaszcza pod Leonem I, Mikołajem II i Aleksandrem II), jako kardynał (subdyjakon, archidyjakon i kanclerz kościoła rzymskiego) przeważną odgrywał rolę, wreszcie po śmierci Aleksandra II (22 Kwiet. 1073) otrzymał tyjarę. Wszystko co oddawna przygotowywał, teraz starał się przeprowadzić, rozwijając niezmordowaną energiję. Postawił sobie za cel z jednéj strony *urzeczywistnienie teokratycznego owych czasów ideału*, t. j. *ugruntowanie przez surową reformę kościoła bezwarunkowéj supremacyi kościoła nad państwem a papiestwa nad kościołem*, z drugiéj zaś strony *pragnął ojczyznę swą, Włochy, oswobodzić od panowania obcego, niemieckiego*. Podwójny ten cel zamierzał osiągnąć przez supremacyję papiestwa nad całą Europą chrześcijańską. Już w 1074 r. zakazał duchownym żenić się t. j. wprowadził celibat; dekretem 1075 zabronił wszystkiemu duchowieństwu pod utratą urzędów przyjmowania inwestytury (ob.) z rąk świeckich, a świeckim zagroził klątwą, jeżeliby się ośmielili udzielić księdzu inwestyturę. Gdy zaś Henryk IV, cesarz niemiecki, widząc w postanowieniach tych ujmę praw królewskich, sprzeciwił się im, umiał G. zręczną polityką owoczesne położenie Niemiec (ob. *Henryk IV*) dla swych wyzyskać interesów. Wywiązała się stąd między *cesarzem* a *papieżem* czyli między *władzą świecką* a *kościelną* długoletnia o przewagę walka, mająca uniwersalno-historyczne znaczenie. W r. 1075 złożył papież z urzędu kilku nieposłusznych biskupów niemieckich i wyklął 5 doradców cesarskich, gdy zaś Henryk IV oparł się temu, wezwał go 1076 r. do wytłumaczenia się przed synodem rzymskim. Cesarz w odpowiedzi na to kazał synodowi wormackiemu detronizować papieża i natychmiast został przezeń wyklęty a na sejmie książąt w Tribur (Paźdz. 1076) zagrożony utratą korony, jeśli się nie pogodzi z papieżem. Upokorzenie cesarza w Kanosie (25—28 Stycz. 1077) i wybór antycesarza Rudolfa ze Szwabii miasto spór załagodzić, rozogniły go jeszcze bardziéj. Henryk IV kazał 1080 r. na synodzie w Brixen obrać antypapieża Klemensa III i 1084 zdobył Rzym. G. VII oblężony na zamku ś. Anioła, oswobodzony został wprawdzie przez Guiscarda (ob.), ale skutkiem powstania ludu musiał uciekać do Salerno, gdzie † 25 Maja 1085 r. Ogromną podporą potęgi G. była margrabina Matylda (ob.), która rozległe swe posiadłości zapisała stolicy papieskiéj.—Ażeby charakter G. VII sprawiedliwie ocenić, trzeba go sądzić wedle miary spółczesnéj mu epoki. Idei teokratycznych nie wymyślił samowolnie G. VII; były one formą, w któréj podług przekonania najpobożniejszych i najpoważniejszych mężów średniowiecznych można było urzeczywistnić zadanie wszelkiéj moralności, ugruntować panowanie ducha nad dziką, nieokrzesaną siłą. Że kościół, t. j. wedle pojęć ówczesnych kler, jest jedynym piastunem idei odwiecznéj i widomym przedstawicielem Boga na ziemi, o tém nie wątpili nawet przeciwnicy G. VII, jak również nie wątpili i o tém, że hierarchija kościelna musi koniecznie podlegać jednéj tylko zwierzchności z władzą boską. Kwestyją sporu stanowiło tylko: 1° zbytnie rozszérzanie władzy kościelnéj i papieskiéj na polu politycznem, 2° oznaczenie granic między sprawami kościelnemi a politycznemi i 3° prawo cesarstwa, przyobleczonego w pewien charakter kościelny. Ponieważ jednak świat średniowieczny nie dojrzał był jeszcze dla zrozumienia nowoczesnéj idei państwa, przeto przewaga i większa konsekwencyja leżała po stronie G. VII, a stąd wynikało mimo chwilowéj klęski i ostateczne zwycięstwo. A w G. VII wcieliła się właśnie religijno-moralna ideja wieków średnich. Sądząc zaś G. VII jako człowieka, wyznać trzeba, że nie był on bynajmniéj nieskazitelnym téj myśli wyobrazicielem. Namiętność, podstępność, chytrość, przebiegłość, byłyto zasadnicze cechy jego charakteru, w większym może jeszcze stopniu niż zarzucana mu przesadnie duma i chciwość władzy. Obok tego siła woli potężna i nieugięta, energija bezprzykładna, surowość życia ascetyczna i głębokie o świętości swéj sprawy przekonanie. W środkach nie przebiérał. Zakłócił szczęście i pokój milijonów, ale świat zawsze z podziwem patrzyć będzie na wielkiego człowieka, który potęgą swego ducha i religijnéj wiary, wyniósł się ze stanu plebejskiego tak wysoko, że biskupowi rzymskiemu zapewnił przewagę nad całym światem, że stąpał po karkach królów i władców ziemi, że w epoce gwałtów i prawa kułakowego siłą słowa i wiary poskramiał dzikie namiętności, że moralnemu porządkowi świata wywalczył zwycięstwo nad przemocą fizyczną. Wpływ swój utrwalił G. VII i w innych krajach Europy, jak u Normannów, w Anglii, Danii, Węgrzech. W Polsce za Bolesława Szczodrego rozlega się także edro téj walki, jawrzała w Niem-

czech i Włoszech. Pozostały nam po G. VII tak zwane „*Registri sive epistolarum libri XI*“, z których brakuje tylko dziesiątéj, oraz „*XXVII Dictatus*“, streszczające zwięźle jego zasady. Pamiątkę jego obchodzą 25 Maja.—Porów. Voigta „*Hildebrand als Papst* G. VII *und sein Zeitalter*“ (2 ed., 2 tomy, Weimar 1846); Floto „*Heinrich IV und sein Zeitalter*“ (2 tomy, Stuttgard 1855—57) i Gfrörera „*Gregor der Siebente*“ (7 tom., Schafh. 1859—61; tom rejestru 1864).—G. (VIII), arcybisk. Maurycyjusz z Bragi, w r. 1118 antypapież Gelazyjusza II.—G. VIII, poprzednio *Albert* czy *Antoni de Mora*, † 1187 w Pizie, po 2 miesiącach papiestwa.—G. IX, poprzednio *Ugolino* hr. *Segni* (1227—41), wiódł spory z cesarzem Fryderykiem II. W skutek powstania w Rzymie żył trzy lata za granicą (1231—34).—G. X (ś.), dawniéj *Teobald Visconti* (1271—76), daremnie zachęcał do nowéj krucyjaty; on wydał piérwsze przepisy co do konklawy. Pamiątkę jego obchodzą 16 Lutego.—G. XI, poprzednio *Piotr Roger Beaufort* (1371—1378), przeniósł stolicę (1377) z Avignon do Rzymu; wojował z Medyjolańczykami i Florenczykami.—G. XII, piérwotnie *Anioł Corrario*, wybrany 1406 r., strącony przez sobór pizański 1409 r., † 1417 r. jako kardynał biskup w Porto i legat Marchii ankońskiéj. — G XIII, dawniéj *Hugon Buoncompagno* (1572—85); poprawił kalendarz julijański, zwany następnie *gregoryjańskim* i takowy 1582 r. wprowadził w użycie. Wsławił się téż nakazaniem dziękczynnego nabożeństwa i uroczystości ośmiodniowéj z powodu szczęśliwie dokonanéj rzezi paryskiéj.—G. XIV, poprzednio *Mikołaj Sfondrato* (1590—91), wyklął króla franc. Henryka IV.—G. XV, poprzednio *Aleksander Ludovici* (1621—23), wsławił się założeniem *Kongregacyi de propaganda fide*. W sporze pomiędzy dominikanami a jezuitami o Niepokalane poczęcie się N. Panny, zachowywał milczenie.—G. XVI, papież od roku 1831—1846, w którym umarł, poprzednio *Mauro Capellari*, ur. 1765 r. w Belluno (prowincyi weneckiéj), wstąpił w młodym wieku do zgromadzenia kamedułów, od r. 1825 kardynał. Ruchy polityczne, objawiające się w państwie kościelném, uspokoił przy pomocy Austryi. Za jego panowania Portugalija i Hiszpanija zawarły stosunki z Rzymem. W r. 1832 odprawił jubileusz, a 1835 przywrócił benedyktynów w Bawaryi, prześladował Hermesa i jego stronników. Protegował jezuitów; potępiał małżeństwa mieszane i towarzystwa biblijne. Będąc w ustawicznych zapasach z postępem, pracował usilnie nad przywróceniem średniowiecznéj hierarchii i wstrzymaniem rozwijających się nowych zasad, tak w świecie naukowym, jako i politycznym. Ustanowił order ś. Grzegorza W.

Grzegórz (ś.) *Thaumaturgos*, właściwie *Teodor*, ur. w Nowéj Cezarei, w Poncie, w 1 ćwierci III w., † około 270 r.; w r. 231 przyjął chrześcijanizm i był przez długie lata uczniem Oryginesa; w r. 244 został biskupem w rodzinném mieście. Zwany był także *Mojżeszem II.* Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 18 Listopada. Z pism jego odznacza się „*Mowa ku chwale Oryginesa*“. Pisma jego wydał G. Vossius w Moguncyi 1804; najlepszém zaś wydaniem ma być paryskie z r. 1621.

Grzegórz (ś.) *Oświeciciel*, (po grec. *Phoster*, po łac. *Illuminatus*, właśc. *Lusaworicz*), ur. 275 r., † ok. r. 325, syn ks. armeńskiego Anakusa, nawrócił króla armeńskiego Tyrydata, w r. 302 został patryjarchą armeńskim; upamiętnił się zakładaniem szkół. Z powodu słabości ustąpił, wyświęciwszy na następcę zgodnie z wolą króla, syna swego Arystaga. Kościół grecki i rzymski obchodzą jego pamiątkę 30 Września.

Grzegórz (ś.) *Nazyjanzeński*, ojciec kościoła, ur 328 r. w Arianzie pod Nazyjanzą w Kappadocyi, z ojca poganina a matki chrześcijanki, w r. 30 swego życia przyjął chrześcijanizm a 361 r. został kapłanem, w 381 zaś biskupem w Konstantynopolu; wkrótce jednak zrzekł się biskupstwa kwoli biskupom egipskim i macedońskim. Występował przeciwko Aryjanom, (stąd przezwany Teologiem), † 390 r. Kościół grecki i rzymski obchodzą jego pamiątkę 9 Maja. Do pism jego (wyd. F. Morelli, 2 t., Paryż 1630, Clemencet, Paryż 1748 i Caillau t. 2. tamże 1840), zaliczają niewłaściwie dramat „*Christos Paschon*“.

Grzegórz (ś.) *Nysseński*, ojciec kościoła greckiego, brat Bazylego, ur. w Nyssie, w Kappadocyi, † 394 r. lub późniéj. Był biskupem w mieście rodzinném. Pisma jego wydał Fronton Du Duc, 2 t., Paryż 1615 a 3 tom dodał F. J. Gretser 1618, pojedyńczo Krabinger (1835 nowe A. Mai); dowodzą one pewnego pokrewieństwa z Origenesem.

Grzegórz *z Tours*, kronikarz frankoński, ur. między 529 a 543 r. w Owernii, pochodził z rodu szlacheckiego i zwał się właściwie *Gregorius Florentius*, † 594 jako bisk. w Tours. Człowiek wysokiéj nauki i silnego charakteru, wielkie miał zachowanie u frankońsk. królów: Zygeberta, Gontrama i Childeberta II i wytrwale bronił interesów kościoła przeciw Chilperykowi i Fredegundzie. Główném jego dziełem jest „*Historyja Franków*“ w 10 ks., pisana po łacinie ze stanowiska kościelnego; jestto niezmiernie ważne źródło dla historyi owych czasów. Najlepsza ed. mieści się w Pertza „*Monumenta Germaniae historica*“. Oprócz tego pisał G. żywoty niektórych męczenników i duchownych frankońskich („*Vitae Patrum*“), oraz o cudach ś. Marcina („*VII libri Miraculorum*“). Cały zbiór dzieł jego wydał Ruinart (Paryż 1699). Porów. Loebella „*Gregor von Tours und seine Zeit*“ (Lipsk 1839).

Grzegórz, patryjarcha grecko-katolicki konstantynopolski, urodz. 1739 r. na wyspie Morei, pracował gorliwie nad duchownem podniesieniem Greków, drukując pożyteczne pisma i zakładając szkoły. Z powodu powstania greckiego stracił zaufanie rządu tureckiego, mianowicie po ucieczce rodziny skazanego na śmierć księcia Murusisa, która była poruczoną jego opiece a w d. 22 Kwiet. 1821 r. w święta wielkanocne, po wyjściu z kościoła, został wraz z trzema biskupami i ośmioma innymi księżmi zamordowanym przez Turków. Wydał „*Słownik języka nowogreckiego*“ (2 t., Konstan-

tynopol 1819—21), oraz nowo-greckie tłumaczenie *Listów Paulina*.

Grzegórz, kardynał dyjakon, był za wpływem ces. Konrada przysłany do Polski 1149, jako legat papieża Eugenijusza III, w sprawie wygnanego Władysława, księcia krakowskiego i dla urządzenia stosunków religijnych w naszym kraju. Znalazłszy silny opór w przywróceniu Władysława, rzucił klątwę na nieposłusznych i kazał pozamykać kościoły. Gdy atoli arcybiskup gnieźnieński i inni biskupi klątwy nie przyjęli, G. wyjechał z niczém do Niemiec. Wtedy Konrad wyjednał u papieża powtórną misyję Grzegorza, który przybywszy do kraju, rzucił nań po drugi raz klątwę, ale nie lepszym skutkiem od piérwszéj.

Grzegórz de Crescentiis albo *Crescentinus*, legat w Polsce i w krajach północnych, przysłany przez papieża Honoryjusza III w celach czysto duchownych, chociaż jednocześnie miał polecenie pojednania Laskonogiego w sporach jego z Odoniczem. Długosz bytność jego w Polsce naznacza na r. 1223.

Grzegórz z *Sanoka*, filolog, filozof i krytyk polski, ur. około 1400 w Sanoku; 1433 wróciwszy z nauk zagranicą, zaczął wykładać sielanki Wergilego w Krakowie, czém szerzył pojęcia klasycznéj łaciny. Zabiérał się już do wykładu georgik, gdy Tarnowski wziął go za nauczyciela do swych synów, w 1439 został magistrem i pojechał z Władysławem III jako spowiednik do Węgier, opiérał się polityce kardynała Julijana, po klęsce pod Warną 1444, bawił u Hunyada i Gary, bpa w Waraždynie. Wrócił do kraju z misyją od Węgrów, za wpływem matki królowéj w 1451 został arbpem lwowskim, w 1474 przyczynił się do obrony Rohatyna przeciw Tatarom, gdzie i † 1477 r. Przyjaciel Sędziwoja Budka z Czechela, Jana Długosza i Kallimacha, tylko z pism ostatniego jest znany. W młodości pisał komedyje na wzór Plauta, z opisu wyprawy Władysława III (*De evocatione Vl. r. ad reg. Hug ac de eis expeditionibus c. Turcas*, 2 księgi) korzystał Kallimach, Załuski widział jego mowy, listy i wiérsze w kapitule lwowskiéj. Napisał *tren żałobny* dla Jagiełły, *epitaf* dla Zofii, jego żony, *obronę Polaków* przeciw dominikanowi Gabryjelowi, i *epigramata* (na Świętosławę, przyjaciołkę Kallimacha). W filozofii zwolennik Epikura, dyjalektykę nazywał *marzeniem czuwających*, wydając tym sposobem wyrok potępienia na scholastykę, tę odrodzoną sofistykę grecką. Systemu nie zostawił, raczéj w doraźnych zdaniach zdradza podobieństwo do piérwszych mędrców Grecyi, jako etyk praktyk. Twierdził, że prędzéj można przez poezyję dojść do innych nauk, niż odwrotnie, w czém go wiernie najnowsza szkoła historyjograficzna naśladuje. Daleką jest za to w sposobie trzeźwego zapatrywania się na piérwotne dzieje Słowian. Odrzucając z Wincentego Bogusławica wojny Scytów z Aleksandrem W., rzymskiego Grachusa, Julijusza Cezara, Wandę i Wandalów Polaków odnosi do Tacytowych Wenedów i prowadzi ich z „pod srogiego nieba i z jałowéj ziemi“ nad Dniestr i Wisłę, a stąd dopiéro do Dacyi, Myzyi, Dalmacyi i Iliryku. Imię Polaków wywodzi od pola.

Grzegórz I, metropolita kijowski, ob. Camblak Grzegórz.

Grzegórz II, metropolita kijowski, rodem z Bułgaryi, przyjaciel kardynała Izydora, metropolity kijowskiego, z którym na soborze florenckim podpisał uniję kościelną i razem umknęli do Rzymu. Wyświęcony w Grecyi na archimandrytę monasteru konstantynopolskiego, ś. Dymitra został następcą Izydora w metropolii kijowskiéj 1458 r., † 1472 w Nowiegorodcu, (zapewnie w Nowogródku Litewskim).

Grzegórz z Laszek, ormijanin, ur. we Lwowie, zaufany doradca i powiernik Władysława Jagiełły, który ze Skarbkiem z Góry wysłał go do zawarcia rozejmu pomiędzy Węgrami a Portą ottomańską. W nagrodę zawartego przezeń, pokoju zaszczytne go dla chrześcijaństwa, król podarował mu w r. 1421 wieś Sroki.

Grzegórz Pauli, ur. w m. Brzezinach, w Łęczyckiém. Najprzód kaznodzieja ewang.-refor. w Pelsznicy, następnie w Krakowskiém, a od r. 1557 w Krakowie. Po śmierci Bonara, wielkorządcy krakowskiego (1562), jako zwolennik nauki Piotra z Goniądza, prowadził spory ustnie i piśmiennie, występując przeciwko dogmatowi Trójcy ś. na synodach ewangielickich. Głównym jego przeciwnikiem był Stanisław Sarnicki. W r. 1566, po zapadłéj przeciw Aryjanom uchwale na sejmie lubelskim, opuścił Kraków i udał się na Litwę, skąd wróciwszy został pastorem w Rakowie, gdzie † 1591 r. doszedłszy zgrzybiałéj starości. Pisał i drukował bardzo wiele i zwykle bezimiennie. Ważniejsze jego pisma są: „*Tabula de Trinitate*“; „*Epistola monitoria ad Tigurinos Ministros et Calvinum: ut etiam Confessionem suum de Deo et de filio Dei tum de Sp. S. edit adversus Calumniatores*“; „*Carmen ad Joannem Calvinum et pios Fratres*“; „*Revelationes Nieswiezenses*“ (1563); „*Propositiones ob spem concordiae exhibitae*“; „*Turris Babel*“ (Frankfurt 1567) i inne, oraz „*Prawdziwéj nauki chrześcijańskiéj i jéj przeciwnéj, fałszywéj antychrystowéj, krótkie opisanie*“ (z wymienieniem nazwiska swego); „*Ukazanie i zburzenie wszystkich wiar od ludzi rozmaitych o Bogu i Synu jego nawymyślanych, przez prawdziwe i jasne wyznanie z Pisma świętego i prorockiego i apostolskiego, zebrane*“; „*Rozdział Starego Testamentu od Nowego, żydowstwa od chrześcijaństwa, skąd także obaczysz prawie wszystkie różnice około wiary*“ (1568) i in. oraz kilka w rękopiśmie. Miał należéć do układu piérwszego katechizmu Rakowskiego i do przekładu Biblii Brzeskiéj,

Grzegórz z Żarnowca, właściwie *Koszarski*, polemik i kaznodzieja ewangielicko-reform., ur. około 1528 r. w Żarnowcu (w Krakowskiém), † w 71 roku życia; poprzednio kanonik katedralny krakowski, za przykładem Orzechowskiego i Jana Łaskiego, ożenił się i stanął po stronie reformacyi kościelnéj przezwawszy się G. z Żarnowca. Wsławił się jako znakomity kaznodzieja i teolog w sporach z Wujkiem i Skargą. W r. 1563 został konsenijo-

rem małopolskim i pastorem we Włoszczowy. Na synodzie Sędomierskim był bardzo czynnym. Ważniejsze jego dzieła są: „*Postylle albo wykład ewangelii niedzielnéj i świąt* i t. d.“ (Kraków 1580, drugie poprawione przez autora wydanie, 1597 i t. d.); „*Obrona Postylle ewangielickiéj i t. d. to jest odpowiedź na apologiję jezuicką w Krakowie niedawno wydaną*“ (Wilno 1591); „*Traktacik albo 52 kwestyje o Kościele Bożym, o jego powierzchownym stanie, trwałości, poważności, nauce, znakach, koncylijach, doktorzech, odstąpienia jego i t. d, Jezuitom ku rozwiązaniu podane od ewangielików*“ (1591); „*Clypeus albo Tarcza duchowna*“ (Wilno 1598); „*Co to jest Kościół Powszechny*“ (tłumaczone na jęz. łaciński) i kilka innych. Pisma jego odznaczają się wzorowym i dosadnym językiem.

Grzegórz z Szamotuł, żyjący w piérwszéj połowie XVI w., rektor szkoły Lubrańskiego w Poznaniu, pisarz traktujący o prawie kanoniczném i postępowaniu sądowém w Polsce. Napisał. „*Enchiridion impedimentorum, quae juxta Canonicas constitutiones in matrimoniis contingant, ad judicum et confessorum faciliorem cognitionem authore Gregorio de Shamotuli, canonum doctore, ordinario lectore ecclesiaeque Cracoviensis penitentiario, non minus lucide quam succincte congestorum et decisorum*“ (Kraków 1529); „*Processus juris brevior Joannis Andr. per Gregorium Shamotulanum, juris pontificii doctorem etc*“ (Kraków 1532).

Grzegórz z Samborza, rymopis łacińsko-polski, do nazwiska swego dodawał *Vigilantius* i *Ruthenus*. Ur. w Samborzu około 1523 r., uczeń akademii krakowskiéj, w któréj otrzymał stopień bakałarza, następnie rektor szkoły przemyskiéj, nauczyciel we Lwowie i w kłodawskiéj kolonii akademickiéj (między 1554—1560) a od 1561 rektor szkoły panny Maryi w Krakowie, ostatecznie kanonik ś. Floryjana; † 1573. Zapalony wiérszopis, zostawił wiele prac w rękopisie, wiele téż drukował. Te ostatnie należą do rzadkości biblijograficznych, a są następujące; „*Amyntas sive Ecloga etc*“ (Kraków 1560); „*Theoresis*“ (Krak. 1561); „*Ecloga qua Archiepisc. Leopoliens. Paulo Tarloni gratulatur etc*“ (Krak. 1651); „*Polymnia*“ (Krak. 1564); „*Elegiae III etc*“ (b. m. i r.); „*Alexis sive Ecloga in qua etc*“ (Krak. 1566; znajduje się także w zbiorze I. B. Boehma, „*Poëtarum polonorum carmina pastoralia*“, Altenb. 1779); „*Biblijados. etc*“ (Kraków 1566, jestto ułamek wiérszowanéj biblii, któréj rękopis zaginął); „*Elegiae et epigramata quaedam*“ (Krak. 1567) i t. d.

Grzegorzew, osada w gub. kaliskiéj, pow. kolskim, nad strugą Kąpiel, a $1^3/_4$ mili odległa od Kłodawy, liczy 1144 m.

Grzegorzewice, osada fabryczna w gub. i pow. warszawskim, okręgu błońskim, liczy 580 m., trudniących się w większéj części wyrobem sukna i kortów, tudzież płótna, zwanego półsetkowém.

Grzegorzewska z Gostkowskich (Sabina), literatka polska. † 1872. Spokrewniona z wielu rodzinami szlacheckiemi, wychowywana w domu pełnym żywych tradycyj i wspomnień dawniejszéj epoki, nasłuchała się w młodości przeróżnych o upłynionych czasach opowiadań, na podstawie których spisywała pamiętniki. Ustęp z nich zamieściła w *Bib. Warszawskiéj* z rok 1856. Talent pamiętnikarski posiadała G. niezaprzeczenie wysoki. Z wielką łatwością umiała wyprowadzać na jaw żywe z przeszłości obrazy, dosadnie i charakterystycznie przedstawiała zwyczaje i obyczaje, czasy, miejsca i osoby, główną odgrywające rolę. Osobno wydała „*Wspomnienia rodzinne*“, pełne życia i dramatyczności w opowiadaniu. W *Bib. Warszawskiéj* za r. 1855 umieściła wyjątek z dzieła „*Wpływ kobiet na duchowy rozwój społeczeństwa*“. Inne prace pozostały w rękopisach. Obszerniejszy życiorys mieści się w „*Tyg Ilustr.*“ (Ser. II, t. X, N. 244 r. 1872).

Grzepski (Stanisław), matematyk polski, ur. na Mazowszu we wsi Grzepsku 1526, † 1570; uczeń akademii krakowskiéj, otrzymał w niéj 1557 stopień bakałarza, a w kilka lat później magistra sztuk wyzwolonych. G. całe życie swoje przepędził w akademii krakowskiéj, któréj do śmierci był profesorem. Najpiérwszą jego pracą było tłumaczenie na łacinę wiérszy ś. Grzegorza Nazyjanzeńskiego: „*Duo poemata Gregorii i t. d.*“ (Krak. 1656). Nierównie ważniejszą jest praca numizmatyczna „*De multiplici siclo et talento hebraico item de mensuris hebraicis tam aridorum quam liquidorum*“ (Antwerpija 1568, Roterdam 1693). Najsłynniejszą jednak jest geometryja, piérwsze dzieło w tym przedmiocie w języku polskim napisane, p. t. „*Geometryja, t. j. miernicka nauka po polsku krótko napisana i t. d.* (Krak. 1565, 2 wyd. 1566); dzieło to sposobem podobizny, wykonanéj przez Oleszczyńskiego, wydane zostało staraniem Julijana Bajera 1861 w Warszawie. Miał téż G. kilka prac zostawić w rękopiśmie.

Grzmot, ob. Piorun.

Grzowskie albo **Gizowskie starostwo niegrodowe**, było położone w wdztwie trockiém, powiecie kowieńskim. Od r. 1766 posiadał je Adam Chmara (ob.) instygator w. ks. lit. opłacając z niego kwarty złp. 662, a hyberny złp. 400.

Grzyb, G. *właściwy*, (*Boletus*), rodzaj grzybów (ob. grzyby) z grupy *Basidiomycetes*, różniący się od hub istnieniem trzonu, a od bedłek tém, że pod spodem znajdują się drobniutkie otworki, idące do rurek przebiegających wzdłuż całéj treści kapelusza, zawiérające zarodniki, gdy u bedłek są one ułożone na blaszkach. Najważniejszy jest G. *jadalny prawdziwy*, czyli *borowik* (*B. edulis*), smaku słodkawego, niby migdałowego; suszony używa się jako przyprawa. Inne gatunki: *maśluk* czyli *koźlak* (*B. luteus*), *mchownik* (*B. granulatus*) i G. *spiżowy* (*B. aeneus*) również są chętnie jadane. *Podbrzeźniak*, *czeszczewnik* czyli *babka* (*B. scaber*), *siniak* (*B. cyanesceus*) i in. należą do gorszych. Do trujących należą: G. *szatański* (*B. sanguineus*) *świniak* (*B. luridus*) i in.

Grzybień (*Nymphaea*), rodzaj z rodziny grzybieniowatych, cechujący się kielichem 4—5 listkowym, pylnikami umieszczonymi na zawiązku, znamieniem

gwiazdkowatém, jagodą wielokomórkową i wielonasienną, nasionami otoczonemi powłoką błoniastą; obejmuje rośliny wodne, trwałe, na całéj ziemi; niektóre znane jako lekarskie lub ozdobne. G. żółty (*N. lutea*) roślina pospolita u nas na wodach stojących, stawach lub jeziorach, z kwiatem dużym, żółtym, z wody wynurzonym; liście okrągłe, sercowate, na wodzie pływające, kłąb do 2 stóp długi, grubości ramienia ludzkiego, gąbczasty. G. biały (*N. alba*), pospolicie *lilią wodną* zwany, różni się od poprzedniego okrąglejszymi liśćmi i białemi kwiatami. Używane były niegdyś kwiaty, nasiona i korzenie obudwu gatunków jako leki chłodzące i ściągające, lud dotąd liści używa przeciw wrzodom, kłąb młody w wielu okolicach bywa jadany. Tu też należy słynny *lotus egipski* (*N. lotus*), rośnie w Nilu, kwiaty białe zamykają się przy zachodzie słońca. Różne części téj rośliny, niegdyś poświęconéj Izydzie, są jadalne. Mołdawianie używają kwiatów G. żółtego do robienia swoich sorbetów, zwanych *dulczesami*.

Grzybieńczyk, *Narzeczyca* (*Villarsia*), rodzaj roślin z rodziny goryczkowatych; G. *grzybieniowaty* (*V. nymphoides*) jest rośliną piękną, podobną do grzybienia (ob.) żółtego, lecz od niego znacznie mniejszą, ma kwiaty żółte, baldaszkowato ułożone, liście pływające, sercowato-okrągłe, całobrzegie. Przytrafia się na Litwie, koło Niepołomic pod Krakowem i na Saskiéj Kępie pod Warszawą.

Grzybieniowate (*Nymphaeaceae*), rodzina roślin, obejmująca same zioła wodne pływające, o korzeniach podwodnych bardzo grubych i dużych, a liściach i kwiatach wynurzono-pływających, niekiedy bardzo wielkich, których typem jest grzybień (ob.). Korzenie tych roślin używane bywają w wielu krajach, tak w medycynie jako i w sztuce kucharskiéj; zawiérają mączkę, śluz i cukier, zwłaszcza w młodości, daléj garbnik, kwas gallasowy, ostrą żywicę i tłuszcz, kwiaty mają działać narkotycznie. Wspaniałością odznacza się najwięcéj rodzaj *Victoria* (ob.).

Grzybów, niegdyś pola i role, dziś jedna z części miasta Warszawy; przed piérwszą połową XVII w. był wyłącznie prawie zamieszkały przez Żydów, trudniących się małym handlem i przemysłem, a zostających pod zarządem miejscowego wójta. W r. 1650 Jan Grzybowski starosta warszawski wyrobił u Jana Kazimierza przywiléj na miasteczko, które od nazwiska starosty Grzybowem nazwane, w r. 1771 do miasta Warszawy włączone zostało; odtąd przeznaczone było na plac targów zboża i siana. Obecnie Grzybów składa się z 19 ulic, należących do jednej z najludniejszych części miasta Warszawy.

Grzyby (*Fungi*), gromada roślin zarodnikowych, czyli skrytopłciowych, obejmująca postacie najrozmaitsze, począwszy od pleśni i drożdży do bedłek, cechujące się w ogóle brakiem zieleni i mączki. Najwspanialéj rozwijają się G., gdzie w czarnoziemi dostateczny znajdują zapas pożywienia, więc w lasach; znaleziono je pod wszystkiemi szerokościami geogr., najbujniéj występują na Ukrainie. Najprostsze G. składają się z tylko z komórki pojedynczéj, daléj są G. złożone z szeregu komórek, G. *nitkowate*, w ogóle tkanka komórkowa wyłącznie w G. występuje. Cały rozwój G. rozpada się na dwa peryjody, w piérwszym z komórki rozrodczéj, *zarodnika* (*spora*) rozwija się organ wegetacyjny, *grzybnia* (*mycelium*), z któréj w drugim peryjodzie występuje *osadnik* (*receptaculum*), dźwigający organa rozmnażalne. Grzybnia jest podziemną, lub też rozwija się w innych organizmach, złożona z włókien pokrzyżowanych, lub też tworzy masy błoniaste lub zbite. Osadnik jestto, co w pospolitém życiu właściwie G. nazywamy i jest albo nitką pojedynczą lub rozgałęzioną, lub też przybiéra postaci bardziéj powikłane, t. z. kapeluszy i t. p. Rozmnażanie G. odbywa się drogą bezpłciową lub też przez zapłodnienie płciowe. Droga piérwsza dokonywa się przez *zarodniki* (*sporae*) powstające w trojaki sposób, już przez dzielenie, t. j. cała zawartość komórki macierzystéj (*sporangium*) rozpada się na zarodniki, już rozwijają się na podstawkach (*basidia*) nitkowatych, słupkowatych i in., jużto pewna liczba zarodników tworzy się w *puszkach* (*hecae*). Zarodniki te zresztą już to niepokazują żadnego ruchu, już, jak u wodorostów (ob.) przez pewien czas poruszają się swobodnie, *zwierzozarodniki* (*zoosporae*). Rozrodzenie płciowe odbywa się podobnież w rozmaity sposób; organa męskie stanowią *antheridia* organa żeńskie zaś *oogonia*, a zapłodnienie następuje w skutek zetknięcia się tych różnopłciowych organów. Z powodu braku zieleni (ob.), G. nie są zdolne do asymilacyi przyjętego pożywienia organicznego, muszą przeto korzystać z już gotowego pokarmu i odegrywają rolę pasożytów, żyjąc już to na ciałach organicznych żyjących, już na gnijących (*saprophyta*). Nawet człowiek nie jest wolny od ich napadu; *Oidium albicans* żyje w ustach niemowląt, *Achorion Schoenleini* jest przyczyną parchów, *Botrytis bassiana* sprawia chorobę jedwabników; choroby winorośli, kartofli, zboża, zależą od różnych mikroskopowych G., i znane są spustoszenia przez nie sprawiane. Rozkład sprowadzany przez drożdże (ob.), jako fermentacyja, jest korzystny. Nakoniec wiele gatunków jest jadalnych, inne są trujące. Podział G. jest dotąd nieustalony, jak zresztą cała ich znajomość niedostateczna; zresztą systematyka utrudniona jest tém, że jeden i ten sam gatunek w różnych stanach swego rozwoju przedstawia rozmaite postacie organów rozrodczych, tak że wiele tych przechodnich stanów było opisanych, jako oddzielne rodzaje i gatunki. Du Bary dzieli je na cztéry grupy: 1) *Phycomycetes*, w których część wegetacyjna złożona jest tylko z jednéj komórki,—*pleśniaki*, *zarazik kartoflany* (*Peronospora*) i in. 2) *Hypodermii*, żyjące pospolicie pod naskórkiem roślin jawnopłciowych,—*śnieć*, *głownia* i in. 3) *Basidiomycetes*, obejmują formy najpiękniejsze,—*bedłka*, *huba*, *grzyb właściwy*, *purchawka*, *sromotnik* i in. 4) *Ascomycetes*, u których zarodniki tworzą się w puszkach,—*trufle*, *sporysz*, *smardz* i in.

(ob. nazwy oddzielnych rodzajów). Por. Hoffmanna i de Bary „*Morphologie und Physiologie der Pilze*“ (1866 r.).

Grzymała, herb polski ma 3 wieże czérwone w polu żółtém, niekiedy stoją na morze, w bramie którego otwartéj stoi rycerz. Do tego herbu należeli Grudzińscy, Kazanowscy, Grzymułtowscy, Goliccy, Zamojscy i in.

Grzymała (Wincenty), ur. 1756 r. w bełskiém, ukończywszy szkoły u Pijarów, pracował początkowo przy trybunale lubelskim, 1787 został cześnikiem bracławskim i podstarościm latyczewskim. Stronnik Czartoryskich, popiérał gorliwie wszelkie reformy. W bliskich zostawał stosunkach z Kościuszką. Przed wybuchem i podczas wojny Kościuszkowskiéj niezmiernie był czynnym, ale potępiał umiarkowanie naczelnika. Po bitwie Maciejowickiéj utracił majątek i przeniósł się do Austryi. Po wkroczeniu do Galicyi ks. Poniatowskiego, G. mianowany prezesem rządu tymczasowego w obwodzie zamojskim, obraził na siebie arystokracyję i musiał usunąć się z urzędu; późniéj został członkiem rządu centralnego Galicyi. Po ukończeniu wojny był komisarzem do rozwiązania rządu tymczasowego obu Galicyj, do zaprowadzenia nowych władz administracyjnych i porządku konstytucyjnego w powiatach: lubelskim, zamojskim, siedleckim i bialskim. Wyznaczony 1810 pełnomocnym komisarzem do ostatecznego załatwienia sprawy z Austryją, odbiérał od niéj archiwa ziem odzyskanych i został prezesem rady obywatelskiéj departamentu lubelskiego. W 1815 mianowany senatorem kasztelanem, zasiadał w sądzie najwyższéj instancyi. 1820 komisarz jako do praw cywilnych i kryminalnych, redagował część uwag izby senatorskiéj nad działaniami rządu w wydziale sprawiedliwości; † 1824 r.

Grzymała (Frańciszek), pisarz i publicysta polski, ur. w ziemi łomżyńskiéj, w ostatnich latach panowania St. Augusta; 1812 jako oficer wzięty do niewoli i zesłany na Kaukaz. Po powrocie do kraju przemieszkiwał naprzemian w Warszawie i Wilnie. W r. 1831 opuściwszy kraj, stale przebywał w Paryżu, gdzie † 1871 w 2 dni po kapitulacyi, mocno nią dotknięty. W r. 1821 wydawał pismo dwutygodniowe, poświęcone literaturze, historyi i polityce p. t. „*Sybila nadwiślańska*“ wraz z dodatkiem „*Pielgrzym nadwiślański*“, lecz po wydaniu 6 zeszytów, stanowiących 1 tom, musiał zaprzestać wydawnictwa z przyczyn niezależnych od siebie. Tegoż jeszcze roku rozpoczął wydawnictwo nowego czasopisma, wychodzącego 2 razy na miesiąc, p. t. „*Astrea*“ (5 t. w 24 zesz., 1821—25), w którém mniej dotykał polityki, zajmując się przeważnie literaturą, historyją, sztukami pięknemi, umiejętnościami i t. d. Oba te pisma odznaczają się doborem artykułów, zajmującą treścią, gładkim stylem i czystym oraz wzorowym językiem. Pisywał także i do innych pism. W sporze klasyków z romantykami stał G. po stronie piérwszych i obok F. S. Dmochowskiego najenergiczniéj zaprotestował przeciwko nowemu kierunkowi literatury, rzucając gromy na głównego przedstawiciela romantyzmu Ad. Mickiewicza. Oprócz tego wydał „*Głos do reprezentantów narodu 6 Czerwca 1831*“ (Warszawa 1831) i „*Piérwiosnek na rok 1851*“ (Paryż). Byłto człowiek niezaprzeczonéj zdolności, nader jednak mało produkujący.

Grzymałów, miasto powiatowe w Galicyi, obwodzie tarnopolskim, nad rz. Gniłą; posiada szkołę trywijalną i około 4,000 m., trudniących się w znacznéj liczbie handlem zboża i drzewa.

Grzymisława, żona od 1207 Leszka Białego (ob.), córka ks. bełskiego wedle wskazówek źródłowych Karamzyna powiła mężowi Salomeję (ob.) królowę halicką i Bolesława Wstydliwego (ob.). Po zabiciu Leszka Białego 1227 w Gąsawie, r. 1228 występuje G. jako opiekunka syna a księżna Krakowa i Sędomierza, na sejmie w Warszawie, na którym biskupowi kujawskiemu Michałowi zwróciła prawo łowów w wolborskiéj kasztelanii i ludzi zbiegłych do jéj męża, a potém uwolniła wsietyneckie od danin. Wskazuje to na pełność atrybucyj panującego w G. mimo jéj płci. Niedługo wszakże, powaśniwszy się z Konradem Mazowieckim, oddała Kraków Henrykowi Brodatemu (ob.), który już w Sierpniu 1228 przybrał tytuł księcia Szlązka Krakowa, i Polski, tak że Sędomierz został przy Bolesławie i G. Po uwięzieniu Henryka w Opatowcu przez Konrada, najpóźniéj w Maju 1229 r., rodzina Leszka ujrzała się zmuszoną opuścić i Sędomierz, w którym od Grudnia 1230—1233 rządził syn Konrada, Bolesław imieniem.— Widać że zjazd 18 Listopada 1230 r. odbyty nad rz. Radomierzą (Radomką), przez Grzymisławę, jeszcze księżnę panującą, i Konrada, w obec przywołanych przez Konradowica panów sędomierskich, których był wygnał Konrad, niewydał żadnych rezultatów. Jednocześnie wtedy Konrad i Henryk piszą się książętemi Krakowa, którego to tytułu ostatni zrzekł się był od początku 1229 do końca Grudnia 1230.—W końcu 1233 r. Grzymisława z Bolesławem, siedząca dotąd na Szlązku, chciała odebrać (może stosownie do umowy) Sędomierz, lecz schwytana i ochłostana z rozkazu Konrada, dopiéro z pomocą Klemensa z Ruszczy i opata sieciechowskiego uszła z zamku tamtejszego, gdzie ją był z synem Konrad osadził. Wnet papież Grzegórz IX, wezwany przez G. o pomoc, wytchnął Konradowi złamanie przysiąg, wezwał go do zadość uczynienia krzywd, a Henryka, Kolomana węgiersk. i biskupów krak. i wrocł. oraz arbsk. Pełkę do zaopiekowania się pokrzywdzonymi. Zjazd r. 1234 w Łuchaniach nad Wartą, zwrócił G. i jéj synowi Sędomierskie, którego część wszakże wraz z Krakowem zajął Henryk aż do 1238. Gdy wreszcie Bolesław Wstydliwy objął rządy Krakowa, matka wraz z żoną często figuruje na donacyjach dla klasztorów, jeszcze 1258 w Czerwcu podpisuje akt przywileju kapituły krakowskiéj, † niedługo potém u pp. franciszkanek w Zawichoście.

Grzymułtowski (Jan), h. Nieczuja, w r. 1602 kasztelan bydgoski, stawał podczas rokoszu Zebrzydowskiego przy królu i w jego imieniu prowadził

s rokoszanami układy, które przecież nie odniosły pożądanego skutku; † po r. 1612.

Grzymułtowski (Krzysztof), h. Nieczuja, syn Stanisława podkanclerzego i Katarzyny Leszczyńskiéj ur. 1620; uczył się w Poznaniu, 1648—1649 poseł poznański, 1652, jako podkomorzy kaliski, układał się napróżno ze Szwecyją. Wskutek waśni jego z Bykowskim o brak legalnie obranych z Prus posłów zerwany sejm jeden, dał mu laskę na czerwcowym 1654, zajętym obroną od nadchodzących Szwedów. Po zdradzie Wielkopolski, poddającéj się w Uściu 1655, G. zjawia się z Opalińskim Piotrem, już jako kasztelan poznański, na czele opozycyi miejscowéj przeciw Szwedom 1657. 1658, 1661 i 1667 obrany do rozsądzania sporów granicznych z Szlązkiem i Brandenburgiem, 1659 do rewizyi skarbu, 1660 do ratyfikacyi pokoju Oliwskiego; za rokoszu Lubomirskiego głosował za przywróceniem zdeptanéj wolności, więc za Lubomirskim, stanął na czele niezadowolonych Wielkopolan. Przy elekcyi Michała uległ osobistym obelgom za przychylność Kondeuszowi i intrygi na jego korzyść, po sejmie marcowym 1670 zerwanym, ledwo go na średzkim sejmiku nieporąbano. Gdy Kondeusza zastąpiono Longuevillem, G. z prymasem Prażmowskim, Janem Sobieskim, Andrzejem Morsztynem i in. wszedł w zmowę aby tego księcia osadzić na miejsce mającego się zdetronizować Michała. Na sejmie wrześniowym wytoczyła się sprawa listów cyfrowanych hr. de Lionne, w których żądali Francuzi zerwania sejmu, twierdzy i skaptowania wojska (co czynił Sobieski). Najsroższéj na G. nastawali Pac i Litwini. Wszakże za namową podkanclerzego Olszowskiego, który dążył do pogodzenia stronnictw królewsko-austryjackiego i francuskiego, król nieuznawszy dowodów, kazał się G. samosiódmemu odprzysiądz. Sprawował potém wiele czynności od Rpltéj, dostał kilka starostw; dla sztumskiego próżno 1677 starał się o pruski indygenat. Był na sejmie t. r. i zaprzysięgał traktat z Brandenburgiem 1678 został woj. poznań. i należał do skarbowego trybunału w Radomiu. Zawarł straszny pokój G. (ob.) 1686, za który przeklinany † 1687.

Grzymułtowskiego pokoj, 1686, tak nazwany od Grzymułtowskiogo Krzysztofa (ob.) który go zawarł. Jestto jeden z najsmutniejszych skutków austryjackiéj polityki Jana Sobieskiego (ob.) w którą uwikłany, w brew interesom kraju, przyczynił się do potęgi Austryi, odmawiając pomocy Tekelemu, a udzielając takowéj w związku z Wenecyją Leopoldowi II, carówna Zofija, regentka za małoletności Iwana i Piotra W. Aleksiejewiczów, zajęła kilkadziesiąt mil nad Sożą, Austryja w odwdzięke za 1683, obiecywała Jakhbowi, synowi króla, arcyksiężniczkę, i kazała szukać nagrody w swoim kosztem mających się zdobyć Multanach i Wołoszczyźnie dla tegoż Jakóba. Papież płacił za zasługę chrześcijaństwu wyrządzoną przykrościami (przy prezencie opactw, prekonizacyjach Wydżgi i Wierzbowskiego arcybpów, odmówieniem Forbinowi kardynalstwa). Ks. Vota spowiednik od 1685, wojnę z Turcyją uczynił sprawą sumienia, by Austryja mogła oswobodzić Budę. Już 30 Październ. 1683 z Ostryhomia Sobieski posłał Grzymułtowskiego do Moskwy, chcąc ją zjednać do unii z Austryją.—Pojechał z nim cd Leopolda Blanberg, oraz warszawski z Austryi rezydent Zierowski. Na majaki posiadania Carogrodu odpowiedziano w Moskwie żądaniem trwałego pokoju, i posłowie z niczém odjechawszy 1684 w Lipcu, pojechali znowu 1685, mianowicie G. i kanclerz Marcyjan Ogiński. Po kilku miesiącach rokowań z ministrem Golicynem, Polska dla interesów ocalenia Austryi odstąpiła Smoleńska, Drohobuża, Czernichowa, Starodubu, na zawsze, Kijowa z 5-milowym obwodem za 1,500,000 talarów 3 Maja 1686 roku Grzymułtowski † a zabiegi Sobieskiego o Wołoszczyznę i stosunki z Austryją prócz hańby nic nie przyniosły. Nawet w pamięci ludu nieuwiecznił się obroną Wiednia (chrześcijaństwa) lecz przeciwnie, opowiadano sobie, że „król Sobek“ sprzedał Tatarom lud swój za namową żony (Siemieński *Podania* N. 47). Istotnie pokój G., zaprzysiężony we Lwowie w powrocie z Wiednia, odsłaniał całą wschodnią stronę Rpltéj. Pokój w Andruszowie (ob.) 1667, przedłużony 1678, którego koniecznym wynikiem był pokój G. smutnym był rezultatem polityki wschodniéj narodu za panowania Wazów, pomimo planów Władysława IV, i magnackiéj wyprawy Mniszchów, Rożyńskich i in. 1605 r. Pokój dywiliński 1618 i w Kiwerowéj Horce 1582 wyobrażają jedyną zdrową drogę postępowania, którą Sobieski dla czczéj mary, podsuniętéj sobie dla egoistycznych celów, porzucił. Wyprawy na Wołoszę, choć dla względów dynastycznych podjęte, miały punkt wyjścia odwieczny.— Lecz też w tym punkcie, najboleśniejszym, Jan Sobieski słusznie został pokarany niepowodzeniem.

Grzywa, w mowie potocznéj długie włosy na szyi i między uszami konia i lwa; w historyi naturalnéj włosy lub pióra u różnych zwierząt, odznaczające się od innych długością, pokrywających pewną część linii grzbietowéj, lub całą powierzchnię przednią szyi.

Grzywacz, ob. Gołąb'.

Grzywieniec, jezioro w królestwie polskiém, gub. płockiéj, pow. lipnowskim, we wsi Kijaszkowo, zajmuje przestrzeni mórg 5, głębokości stóp 18.

Grzywna i Grzywny. Grzywna odpowiada łac. *marca*, *libra*, *pondo* i ma 1) znaczenie pewnéj jednostki materyjalnéj, z jakiéj oznaczona ilość monety wybija się—a z tego powodu w artykule *moneta* (ob.) właściwe jest miejsce do określenia gatunków grzywien, i wszelkich z tym połączonych kwestyj, czy to za granicą czy u nas, teraz. 2) znaczenie grzywny polskie i słowiańskie stoi w związku z wartością i jéj symbolem t. j. pieniądzem, lecz przebieg jego genetyczny jest specyjalny. Wyraz sanskrycki *griva* (perski *giri*) szyja, i od tego przymiotnik *grivna* (collaris) objaśnia wyrażenie się Nestora (Bielow. *Monum.* I 681) o „grzywnie dużéj złotéj, na szyi zawieszonéj“—przez pojęcie na-

syjnika. Takiemi G. były łańcuchy złote, noszone przez czestników, wedle Gallusa, na znak pasowania rycerskiego. Szereg kółek brzęczących dotąd u pasa Krakowiaków nieinne ma też pochodzenie, tylko że miejsce zmienił być może w skutek tego, że u nas na tych Pańcuchach rycerskich zrazu noszono miecze. Odejmowanie praw rycerskich (milites) wyrażające się w odjęciu G., ich symbolu, wyrobiło samodzielnie odcień pojmowania G. jako środka kary. Wartość kruszczu bezwzględna, obok zasady nawiązek i okupu, niezależnie od powyższego prowadziła do użycia G. za środek zaspokojenia kary. I stąd pochodzi specyjalne G. znaczenie w prawie polskiém jako kary sądowéj pieniężnéj. W obec zagadkowych nazw *siedmnadzieścia*, t. j. 14 grzywien, *pięćnadzieścia* i niezgodnych obijaśnień drugiéj to przez 6, lub 7 grzywien; to 8 lub 5 groszy bez 2 kwartników, należy przypuścić w Lelewelem że to ostatnie płynęło z upodlania się monety, w któréj G. płacono. Z akta 1465 łyso górskiego klasztoru wynikałoby, że piętnadziesta było karą trzech grzywien (Gołębiowski) Lelewel dla wyjaśnienia nazwy niezgodnéj z liczbą grzywien, przyjmuje że 70 i 15 były to grzywny nominalne od tricalnych, stąd 70=14.5 15=4.5 (por. Nut Rozb. Praw.). Nelcel przyjmuje grzywny lekkie i ciężkie. Najwyższe grzywny siedmnadzieścia płacono za opór ciążaniu czyli karze po 3 krotném wezwaniu, za podpalenie, gwałt na publicznéj drodze, za dobycie miecza w sądzie, za zabicie milesa w jego domu, za zniszczenie granic, za kradzież 3 lub więcéj źrebiąt lub zabicie ich, za usilstwo kobiéty lub dziewicy, za pobicie żydów, łowy i t. d. Pieniędzmi czyli grzywną opłacano zbezczeszczenie w synu matki na równi z zabiciem (oboje po 60 grzywien), rana i pobicie, choć jest stopniowanie między milesa i czestnika, scartabella, takiego co niema jus militale i kmiecia grzywnami. Od grzywien należy odróżnić płacę dawaną sędziemu za sądzenie sprawy, zwaną *trzynaście* albo *przysąd* przez tłumaczy, a w tekstach łacińskich brzmiącą *treszczne*, *czestne*, *pamiętne*. Jako obyczaj sądu polskiego (ut moris est in judicio polonicali) podany jest zwyczaj (c. 113), mylnie przez Helcla wytłumaczony, płacenia sędziemu 3 grzywien, za naganę jego wyroku t. j. apelacyję. Wartość G. do końca XIII w. była niewiadoma; w r. zaś 1300 znaczyła 64 zł. Późniejsza grzywna polska dzieliła się na 288 gr. menniczych. W r. 1609 krakowska ważyła 4,113 assów.

Gua... Gue... i Gui..., wyrazów zaczynających się od tych zgłosek, a tu nie zamieszczonych, szukać należy pod zgłoskami *Gwa... Gwe... Gwi.*

Guadalaviar, rzeka w Hiszpanii wschodniéj; bierze początek w prowincyi Teruel i ubiegłszy mil 33, wpada poniżéj Walencyi do morza Śródziemnego.

Guadalaxara, miasto w hiszpańskiéj prowincyi t. n. (2,288 mil kw. i 204,600 ludności) w Nowéj Kastylii, nad rz. Henares, ma 6,600 m. i dziesięć kościołów.

Guadalaxara, miasto stołeczne meksykańskiéj prowincyi Xalisco; liczy 70,000 m., posiada wspaniały kościół katedralny i mało znaczący uniwersytet, wiele pięknych pałaców.

Guadalquivir, w starożytności *Baetis*, jedna z głównych rzek półwyspu Pirenejskiego, bierze początek na górze Sierra Cazorla, w prowincyi Jaen, przechodzi przez najżyźniejsze części Hiszpanii i ubiegłszy mil 65, wpada pod San Lucar do oceanu Atlantyckiego. Pomiędzy innemi przyjmuje do swego koryta rzekę Xenil, od Korduby zaczyna być spławną i skrapia swemi wodami przestrzeń 908 mil kw.

Guadányi (Józef, hr.), pisarz madziarski, ur. 1725 r. w Rudabanya, w komit. borszodskim, † 180: r. w Skalicy Węgierskiéj; po ukończeniu szkół w Ternowie, służył w wojsku austryjackiém i doszedł stopnia generała jazdy. W r. 1783 wziąwszy uwolnienie, oddał się wyłącznie pracom literackim. Oprócz wielu dzieł poetycznych, napisał historyję powszechną pod tyt. „*A Világnak közönséges Historiája*“ (1796—98), po jego śmierci dokończona przez Jana Kisa. Najwięcéj atoli wziętości miały: „*Podróż notaryjusza wiejskiego do Budy*“ (Presburg 1790 i nast.); „*Satyryczno-krytyczny opis sejmu presburskiego*“ (Lipsk 1791); „*Podróż do piekła notaryjusza wiejskiego*“ (1792); „*Spostrzeżenia, choroba, śmierć i testament notaryjusza wiejskiego*“ (Presb. 1796 i 1822); „*Historyja Pawła Ronto i hr. Maurycego Beniowskiego*“ (1793).

Guadarama, Sierra de Guadarama, pasmo gór w Hiszpanii, na granicy Staréj i Nowéj Kastylii, dochodzące wiérzchołkiem swoim Pico de Penalara do 7,716 stóp wysokości.

Guadet (Małgorzata Elijasz), przywódca żyrondystów, ur. 1758 r. w St.-Emilion, w początkach piérwszéj rewolucyi francuskiéj, adwokat w Bordeaux i deputowany z tego miasta do Konwencyi, gdzie stał na czele żyrondystów; wspólnie z Louvetem oskarżył Robespierre'a i jego stronnictwo, lecz sam został przez jakóbinów postawiony w stanie oskarżenia i potępiony. Jakkolwiek uszedł do St.-Emilion, to jednakże wraz ze swymi stronnikami został pojmany 15 Czer. 1794 i 16 Czerwca ze wszystkiemi niemal członkami swojéj rodziny śmiercią ukarany.

Guadiana, u starożytnych *Anas*, jedna ze znaczniejszych rzek półwyspu Pirenejskiego, bierze początek w hiszpańskiéj prowincyi Albacete, w górach Sierra Alcarraz, następnie, znikłszy na długości kilku mil pod ziemią, przechodzi przez puste po większéj części okolice nadbrzeżne; latem bardzo jest ubogą w wodę, od Mertola dopiéro zaczyna być spławną i ubiegłszy mil 85 wpada pomiędzy Ayamonte i portugalskiém miastem Castro-Mare do oceanu Atlantyckiego. Rozległość kraju skropionego jéj wodami wynosi 97 mil kw.

Guadix, miasto w hiszpańskiéj prowincyi Granada, nad rz. t. n., liczy 10,150 m.

Guagno albo **St.-Antoine de Guagno**, wieś na wyspie Korsyce o 10 mil od Ajaccio, ma 700 m. i dwa źródła mineralne z temperaturą 29 do 40° R.

Guahan albo **Guam**, także *San-Juan*, najbardziéj na południe położona wyspa z grupy Maryjańskich,

na oceanie Wielkim, budowy wulkanicznéj, ma 20 mil obwodu i 5,000 m.

Guajacum, ob. Gwajakowiec.

Guanaxuato, prowincyja w Meksyku, obejmująca 525 mil kw. i 874,000 ludności, leży wśród wysokich płaszczyzn Kordylijerów Anahuacu; w kierunku południowo-wschodnim przerzyna ją pasmo gór Sierra de Guanaxuato, bogatych w kopalnie srebra. Jestto prowincyja nadzwyczajnie urodzajna. Miasto główne *Guanaxuato* albo Santa Fé de Guanaxuato, ma 63,000 m. i akademiję z wydziałami teologii, prawa i górnictwa.

Guanchowie, nazwa, piérwotnych mieszkańców wysp Kanaryjskich, którzy w początku XVII w. zupełnie zostali przez Hiszpanów wytępieni. Chowaniem trupów w sposób mumijowy przypominają Azteków meksykańskich i Egipcyjan. Nic o nich zresztą niewiadomo.

Guanina, $C_5 H_5 N_5 O$, jestto materyja azotowa, wchodząca w skład guana, stanowi masę biało-żółtawą, bezkształtną, bez woni i smaku, trudno rozpuszczalną; łączy się z kwasami, zasadami i solami.

Guano, ciało barwy ciemno żółtéj, woni silnéj, właściwéj, które tworzy znaczne pokłady, dochodzące niekiedy 10 lub 20 metrów grubości, na brzegach Chili i Peru, na wyspach Chimhas i Lobos, na niektórych wyspach przy brzegach zachodnich Afryki i in. G. stanowią rozłożone odchody ptaków, żyjących w tamtych stronach, a karmiących się głównie rybami. Pokłady te są bardzo dawne, obliczono bowiem, że odchody te w ciągu trzech wieków mogłyby wydać warstwę zaledwie 9 do 12 milimetrów. G. od czasów najdawniejszych używane było na nawóz w Peru, a obecnie wprowadza się do Europy w ilościach bardzo znacznych. Najlepszy gatunek stanowi G. *peruwiańskie*; inne gatunki znane w handlu są G. *australskie*, *boliwijskie*, *ichaboe* z Afryki, *patagońskie* G., *nietoperzy* z Sycylii i Egiptu i in. Często też znajduje się w handlu G. sztuczne i często ulega zafałszowaniu i winno być przy nabywaniu poddane rozbiorowi chemicznemu. Według Nesbita G. peruwiańskie zawiéra na sto materyj organicznych, kwasu azotnego i soli amonijakalnych 52, 52, fosforanu wapna 19, 52, kwasu fosfornego 3, 12, soli alkalicznych 7, 06, piasku 1, 46, wody 15, 82; materyje organiczne składają się z kwasu moczowego, szczawiowego, tłuszczu, guaniny, ksantyny. G. stanowi w istocie wyborny nawóz, działający szybko i silnie, a działanie to, oprócz amonii i fosforanu wapna, zdaje się w znacznéj części zależéć od kwasu szczawiowego. G. zastępuje albo cały nawóz, ale też w pewnéj tylko ilości dodaje się do nawozu zwykłego.

Guarani, jedno z najliczniejszych plemion indyjskich w południowéj Ameryce, które w rozmaitych swoich odroślach rozciąga się na rozległych przestrzeniach między rzekami Paranus, Paraguay i Uraguay. Właściwi Guaranisy zamieszkują Stany La-Plata, Paraguay i sąsiednie okolice Brazylii.

Guardia, La, miasto w hiszpańskiéj prowincyi Pontevedra, blisko ujścia rzeki Minho, ma 11,600 m. i port obronny.

Guarini (Jan Chrzciciel), poeta włoski, ur. 1537 r. w Ferrarze, jeździł w poselstwie do Polski dla wyjednania Alfonsowi II ks. Ferrary korony po ucieczce Henryka Walezego (Albertrandi „*Panowanie Henr. Walezyjusza i Stef. Batorego*“, str. 47); 1585 wrócił na dwór ferrarski jako sekretarz stanu do 1587. Następnie służył czas jakiś na dworze Ferdynanda, w. ks. Toskanii; nakoniec przemieszkiwał w Ferrarze, Padwie, Rzymie i Wenecyi, gdzie † 1612 r. Z licznych dzieł jego (wydanych przez Barotto i Apostolo Zeno, 4 t., Verona 1737—38), najsławniejszym jest i na wszystkie niemal języki europejskie tłumaczony dramat pasterski „*Il pastor fido*“, w którym, rywalizując z *Amyntasem* Torkwata Tassa, pomieszał obok miłostek pasterskich starożytną mytologiję z żywiołami romantyczności, podniosłość tragiczną z intrygą komedyi. Z innych utworów G. wymieniamy: komedyję „*La idropica*“ (Werona 1739); „*Rime*“ (Wenec. 1601) i „*Lettere*“ (Wenec. 1600). Ruggieri wraz z biografiją poety wydał jego „*Trattato della politica libertà*“ (Wenec. 1818).

Guarino (Warinus), ur. 1370 w Veronie, † 1460 r.; zasłużył się wielce jako wskrzesiciel nauk klasycznych we Włoszech. Tłumaczył wiele z greck. i łacińsk., pisał komentarze do Arystotelesa i kilku autorów łacińskich i wydał „*Compendium grammaticae Graecae*“ (Ferrara 1509). Por. Rusmini'ego „*Vita e disciplina di* G.“ (3 t., Brescia 1805—1806).

Guastalla, mały kraik, do roku 1859 należący do księstwa Modeny, obejmował 5,8 mil kw. z ludnością 76,400. W wiekach średnich należał do Kremony, potém do Medyjolanu; w r. 1539 przeszedł z tytułem hrabstwa w posiadanie wicekróla Neapolu Ferdynanda I Gonzagi; w r. 1746 cesarzowa Maryja Teresa zajęła już teraz księstwem mianowane hrabstwo jako lenność medyjolańską, która w r. 1748 księciu Parmy została odstąpioną. Od 1796 składało ono część rzeczypospolitéj włoskiéj, lecz w r. 1805 jako oddzielne księstwo nadane zostało siostrze Napoleona, Paulinie, a jéj mąż, książę Borghese, otrzymał tytuł księcia Guastalli. Następnie wraz z Parmą i Placencyją oddane było traktatem wiedeńskim małżonce Napoleona, Maryi Ludwice, po któréj śmierci (17 Grud. 1847) przeszło w posiadanie Modeny, aż nareszcie łącznie z tém księstwem do królestwa włoskiego ostatecznie zostało wcielone.—Miasto stołeczne Guastalla, przy ujściu rzeki Crostoto do Padu, ma 3,100 m., jest rezydencyją biskupa, posiada piękny kościół katedralny i zamek warowny.

Guatemala, niegdyś, aż do 1821, hiszpańskie namiestnictwo w Ameryce Środkowéj, później do 1839 r. zbiorowa nazwa federacyjnéj rzeczypospolitéj, składającéj się ze stanów Honduras, Nicaragua, San-Salvador i Costa Rica, obecnie zaś największy i najludniejszy ze stanów Ameryki Środkowéj; graniczy z Meksykiem, rzecząpospolitą Honduras i angielskim obwodem Honduras, z San-Salvador i oceanem Wielkim. G. leży po większéj części na płasko-wzgórzu Kordylijerów i przerznięta jest wielu urodzajnemi dolinami. Z rzek najwa-

niejsze są Rio Grande i Rio Cohaban: klimat na wyżynach umiarkowany, w nizinach gorący i wilgotny; grunt bardzo urodzajny, wydaje pszenicę, tytuń, cukrową trzcinę, kawę, kakao, drzewa farbierskie i t. d. Ludność w 1865 r. wynosiła 1,180,000 z których $^2/_3$ Indyjan, w większéj części chrześcijan, żyjących w miastach i wsiach; resztę ludności stanowią kreole i mieszańcy (Ladinos). Głównym artykułem handlu była dawniéj koszenila, obecnie najważniejszymi przedmiotami wywozu są: kawa, indygo i cukier. *Koustytucyja* dzisiejsza istnieje od 19 Października 1851; według niéj G. jest rzecząpospolitą, pod prezydentem obiéranym na lat 4 i mającym władzę wykonawczą, władza prawodawcza jest w ręku izby deputowanych, złożonéj z 59 członków, wybiéranych przez lud. Religija rzymsko-katolicka ma jedynie prawo odbywania służby bożéj publicznie. *Finanse.* Dochody w 1867 wznosiły 1,518,130 dolarów, wydatki 1,509,053 dolarów; dług państwa w 1865 wynosił 2,461,978 dolar. Wojsko składa się z 3,200 ludzi, nie licząc 13,000 milicyi. Stolicą rzeczypospolitéj jest miasta *Guatemala la Nueva* (Nowa Guatemala), pięknie zabudowane, ma wiele kościołów i klasztorów, uniwersytet, akademiję sztuk pięknych, towarzystwo ekonomiczne, jest rezydencyją arcybiskupa i liczy 40,000 m. O 4 mile stąd znajdują się ruiny Staréj Guatemali, *Antigua Guatemala*, zniszczonéj w 1773 przez trzęsienie ziemi, dziś w części odbudowanéj i liczącéj około 15,000 m.

Historyja. Jakkolwiek do rozwiązania federacyi środkowo-amerykańskiéj i ustanowienia niezależnego rządu w Guatemali 17 Kwiet. 1839 r. przyłożył się najwięcéj Rafael Carrera, powierzył jednak prezydenturę swemu stronnikowi Mariano Rivera Paz, sam zaś objął naczelne dowództwo nad siłami zbrojnemi, tak dla obrony zewnętrznej, jako i dla utrzymania porządku wewnątrz. Dopiéro 1845 wziął prezydenturę, ale już 1849 musiał tłumić groźne powstanie demokratów, wspiéranych przez federalistów z San-Salvador i Honduras i ustąpić swéj godności Paredesowi, wyznaczonemu przez izbę deputowanych; otrzymał jednak naczelne dowództwo nad armiją, pobił 2 Lut. 1851 wojska San-Salvadoru i Hondurasu pod La Arada w pobliżu Chiquimula, wrócił w tryjumfie do stolicy i został obwołany pacyfikatorem rzeczypospolitéj. Zwołana przez Paredesa konstytuanta, wypracowała nową ustawę z 14 Paźdz. 1851 i mianowała Carrerę prezydentem z władzą prawie dyktatorską. Carrera wzorową administracyją finansów starał się podnieść materyjalny dobrobyt państwa i w krótkim czasie potęgę swoją dał uczuć całéj Ameryce Środkowéj. W 1864 wypowiedział wojnę San-Salvadorowi i mimo klęski pod Ocotepeque (24 Lutego) odniósł zwycięstwo na równinie Sta-Rosa (16 Czerw.) i sprowadził zmianę prezydenta w San-Salvadorze. Po śmierci Carrery (14 Kwiet. 1864) obrany prezydentem (24 Maja) Wincenty Cerna. Obecnie prezydentem jest Miguel Garcia Granedos.

Guatemala, tak nazywają niektórzy geografowie zatokę Honduras.

Guatimozin, ostatni z krajowéj dynastyi cesarz meksykański, który pojmany przez Ferdynanda Korteza, wycierpiał straszliwe męczarnie na ogniu, w końcu był powieszony.

Guaviare, wielka rzeka w środkowéj Nowéj Granadzie, która ubiegłszy przeszło 150 mil, wpada pod San-Fernando, w Guyanie Wenezuelskiéj, do Orinoco.

Guayaquil, departament w południowo-amerykańskiéj rzeczypospolitéj Ekwatoru, przy brzegach oceanu Spokojnego, obejmuje 1197 mil kw. z ludnością 60,000.—Miasto stołeczne *Guayaquil*, przy ujściu rzeki t. n. do zatoki Guayaquil, ma 22,000 m., posiada port, małe trzy forty i stanowi ważny punkt handlowy dla kraju.

Gubbio, starożytne *Ignorium* albo *Eugubium*, miasto w prowincyi włoskiéj Perugia, w stronie północno-wschodniéj jeziora Trazymeńskiego, liczy 6,100 m. W ratuszu miejskim przechowują sławne metalowe tablice eugubińskie z napisami w językach etruskim i Osków.

Guben (Gubin, Kubin), m. pow. w obwodzie pruskiéj regencyi frankfurckiéj, nad spławną już tutaj rz. Nisą, 18,910 m., fabryki sukna i inne.

Guber (Edward), poeta rosyjski, syn superintendanta glnego moskiewskiego, ur. 1805 r. † 1847 r.; w r. 1830 wstąpił do szkoły wojskowéj w Petersburgu, w r. 1839 z powodu słabości zdrowia opuścił służbę wojskową w stopniu kapitana, przełożył *Fausta* Goethego. Jego utwory wydane w 3 t. w Petersburgu 1859—60 r.

Guberlińskie góry, odnoga połud. gór Uralskich, oddzielająca się od nich na północno-wschód, przy źródłach rzeki Mały Kizyl; największa wysokość 1,000 st. Składają się z łupku, serpentynu, jaspisu, kwarcu, kamienia wapiennego, talku i innych glin. Droga linijowa idąca przez góry Guberlińskie z Orenburgu do Orska, dawniéj prawie nieprzebyta, dziś jest wygodna i malownicza.

Gubernija, tak się nazywają w niektórych państwach pewne większe okręgi administracyjne, które znowu dzielą się na mniejsze poddziały, nazywane powiatami, obwodami, okręgami i t. d. Na czele gubernii stoi jéj główny zarządca, noszący nazwisko *gubernatora*; biuro gdzie się koncentruje zarząd gub. nazywamy *rządem gubernijalnym*; dzieli się ono na kilka oddziałów, np. administracyjny, policyjno-wojskowy i t. d., zostaje pod zawiadywaniem głównego naczelnika gubernii i jego pomocnika, noszącego u nas tytuł *wice-gubernatora*. Władza gubernatorów u nas przy ostatnich przemianach administracyjnych znacznie powiększoną, a stosunek zależności od głównego naczelnika kraju zmniejszony został. Obecnie królestwo polskie dzieli się na 10 gubernii. W Rossyi prócz gubernatorów cywilnych, naczelników zarządu cywilnego, istnieją jeszcze gubernatorowie wojenni, którzy są naczelnikami wojskowymi w gubernijach. — Por. ukaz Najwyższy z d. 19 (31) Grudnia 1866 r. i postanowienia komitetu urządzającego w król. polskiém ogłoszone w *Dzienniku Praw*, tom 66 str. 115 i następne.

Gubin, miasteczko w gub. wołyńskiéj, na drodze z Kijowa do Halicza, wspominane w latopisie wołyńskim pod r. 1230.

Gubitz (Fryderyk Wilhelm), artysta i literat niemiecki, ur. 1786 w Lipsku, od 1805 profesor drzeworytnictwa w Berlinie i od 1822 właściciel księgarni tamże; † 1870; odznaczył się głównie jako wyborny drzeworytnik i wielostronny pisarz. W r. 1817 założył pismo peryjodyczne „*Der Gesellschafter*", zamienione w 1848 na „*Volksgesellschafter*", a 1822 „*Jahrbuch deutscher Bühnenspiele*" (1822—66), w którém umieszczał wiele swoich komedyj i innych dzieł dramatycznych; w 1835 począł wydawać znowu „*Jahrbuch des Nützlichen und Unterhaltenden*" i „*Deutscher Volkskalender*" (do 1870), który dał początek mnóstwu podobnych kalendarzy ilustrowanych. Z wielu jego utworów scenicznych najlepszy jest: „*Der Kaiser und die Müllerin*" (1850). Zbiór drobniejszych poezyi wydał p. t. „*Gedichte*" (2 t., Berlin 1860), powieści zaś p. t. „*Wirklichkeit und Phantasie*" (4 t., Berlin 1862). Krótko przed śmiercią ogłosił autobijografiję „*Erlebnisse. Nach Erinnerungen und Aufzeichnungen*" (2 t., Berlin 1869). — Syn jego *Antoni Gubitz*, ur. 1821 w Berlinie, † 1857, znany jest jako poeta, a więcéj jeszcze jako krytyk artystyczny.

Guczy (Jan), z włosk. *Guci*. Rodzina G. pochodziła z Włoch a istniała w Krakowie już od r. 1541 i otrzymała szlachectwo za Władysława IV. Do niéj należał Jan, poeta, który wiérsze wydał „*Heliades, abo córy słoneczne przy pogrzebie Jerzego z Ostroga Zasławskiego*" (Zasław 1637); „*Grobijan, albo polityka jego, prostotą obyczajów i z sztuk rozmaitych nadziana, wszystkim chłopiętom dworskim i wszelkim domatorom bardzo potrzebna, z łacińskiego napolskie przetłumaczona*" i „*Na szczęśliwy przyjazd z cudzych krajów Władysława Dominika ks. na Ostrogu i Zasławiu*".

Gud, jedna z gór Kaukaskich, leżąca na drodze wojenno-gruzyjskiéj, między górą Krzyżową a Kojslaurską, na 1,238 sążni franc. nad powierzchnię morza wyniesiona.

Gudelka, u pogańskich Litwinów bogini wodna i leśna, znacząca to samo co u nas Rusałka.

Gudin (Teodor), znakomity francuski malarz widoków morskich, ur. 1802 w Paryżu. Początkowo uczył się u Giroget-Triosan, wkrótce jednak porzucił akademickie tradycyje mistrza i przejął się na wskróś zasadami szkoły romantycznéj. Malował prawie wyłącznie krajobrazy i widoki morskie, w których znakomitym okazał się mistrzem. Najcelniejszymi w tym rodzaju jego utworami są: *Pożar okrętu Ken*, *Rozbicie się okrętu na brzegach Szkockich*, *Holenderska łódź rybacka*, *Wschód słońca w Wenecyi*, *Przystań Konstantynopolska*. Przy zakładaniu muzeum wersalskiego wykonał (1838—48) około 100 obrazów, przedstawiających bitwy morskie starożytnych i nowych czasów, ale zanadto popuścił cugle brawurze, która nie zawsze miłe sprawia wrażenie. Z późniejszych prac G. wymieniamy: *Samotność na morzu* (1864) i *Przybycie królowéj angielskiéj do Cherbourga* (1867).

Gudowicz (Jan hr.), feldmarszałek wojsk rossyjskich, ur. 1741, † 1820 r. Odznaczył się najprzód w Turcyi od r. 1769; w czasie drugiéj wojny tureckiéj opanował Odessę, zdobył fortecę Kiliję, Anapę i Sandżuk-Kale w r. 1790. Mianowany generał-gubernatorem kaukaskim, następnie kijowskim a potém podolskim. Za panowania cesarza Aleksandra I przeznaczony na dowódcę wojsk w Gruzyi i Dagestanie, za zwycięstwo, odniesione 1807 nad seraskierem Jusuf-Paszą przy Arpaczaju, otrzymał godność feldmarszałka. Od r. 1809 był gubernatorem wojennym moskiewskim.

Gudrun lub **Kudrun**, ludowa epopeja niemiecka, pisana w narzeczu średnio-górno-niemieckiém, pochodząca, ile wnosić można, z ostatnich lat XII w.; jestto prawdopodobnie utwór jakiegoś austryjackiego poety. Poemat ten składa się z 3 części, z których najważniejszą jest trzecia. Treścią piérwszéj części są przygody irlandz. króla Hagena, drugiéj części losy córki Hildy, porwanéj i zaślubionéj przez króla Fryzonów Hettela, trzeciéj zaś opowiadanie jak Gudrun, córka Hettela i Hildy, uprowadzona przez Hartmuta, syna Ludwika, kr. Normandyi i zabójcy Hettela, ciężką znosiła niewolę, aż nareszcie została oswobodzoną i pocieszoną przez brata Ortweina i narzeczonego Herwiga, kr. Zeelandyi. Widownią działania są półn. Niemcy, Danija, Irlandyja i Normandyja. Wspaniałością przedstawienia stoi G. niżéj od *Nibelungów* (ob.), ale je przewyższa jednolitą i harmonijną budową całości. Najlepszą ed. sporządził Bartsch (Lipsk 1865, w 2 t. „*Deutsche Classiker des Mittelalters*") wraz z „*Beiträge zur Geschichte und Kritik der G.*" (Wied. 1865). Przekład na język nowy niemiecki dali Simrock (1845), Plönnies i A. Backmeister (1860).

Gudzerate, ob. Guzerate.

Guebriant (Jan Chrzciciel *Budes* hr.), marszałek Francyi, ur. w Bretanii 1602, mianowany 1632 przez Ludwika XIII dowódcą kompanii gwardyi przybocznéj. Walczył 1635 w Niemczech, 1637 jako marszałek polny działał w Waltelinie, 1639 dokonał jako naczelny dowódca słynnego w dziejach wojennych przejścia przez Ren pod Bacharach i wszedł do Erfurtu, 1641 wygrał dwie walne bitwy pod Weissenfels i Wolfenbüttel, za co otrzymał stopień generała porucznika. W r. 1642 pod Kenyten, w elektorstwie kolońskiém, zabrał do niewoli 5,000 cesarskich, tyleż położył na placu i w nagrodę otrzymał buławę marszałkowską. Ranny śmiertelnie przy oblężeniu fortecy Rottweil w Szwabii, umarł w czasie amputacyi 1643. Pozostała po nim wdowa, *Renata*, z domu du Bec-Creppin, hrabina *Guebriant*, mianowaną została 1645 ambasadorką Francyi w Polsce. Przywiozła do Polski Maryję Ludwikę Gonzagę, zaślubioną przez pełnomocnictwo królowi Władysławowi IV; † 1659 w Périgueux. Pozostałe po niéj pamiętniki obejmują ciekawe szczegóły, dotyczące Polski.

Guerrazzi (Frańciszek Dominik), pisarz i polityk włoski, ur. 1805 w Liwornie. Najprzód adwokat toskański, wsławił się na polu literackiém jako

autor kilku romansów, np. „*La Battaglia di Benevento*“ (Flor. 1828); „*Assedio di Firenze*“; „*Isabella Orsini*“; „*Veronica Cybo*“ i t. d. Następnie rzucił się w zawód polityczny i był jednym z najczynniejszych członków stowarzyszeń tajnych, które zlały się w jedno towarzystwo *Młodych Włoch* pod kierunkiem Mazziniego. Gdy 1848 wybuchły zamieszki w Livorno, G. był uwięziony; wkrótce atoli wypuszczony na wolność, został ministrem Leopolda II a w roku następnym, po ucieczce Leopolda, stanął na czele rządu tymczasowego i został mianowany (27 Marca) dyktatorem. Niechciał przyłączyć Toskanii ani do rzeczypospolitéj rzymskiéj Mazziniego ani do Piemontu. Po klęsce pod Novara godził się na przywołanie Leopolda II, ale zato ściągnął na się nienawiść ludu; rząd reakcyjny uwięziwszy go, skazał potém na wieczne wygnanie. Dla usprawiedliwienia swego postępowania napisał słynną obronę „*Apologia della vita politica di F. D.* G.“ (Flor. 1851). W wypadkach 1854 żadnego nie brał udziału. Od 1860 wybiérany do parlamentu, stał po stronie opozycyi. Z nowszych powieści G., świadczących już o upadku świetnego kiedyś talentu, przytaczamy: „*Pasquale Paoli*“ (2 t., Medyjol. 1865).

Guercino, właściwie *Jan Frańciszek Barbierida Cento*, ur. 1590 w Cento pod Boloniją, † 1666 w Bolonii, najznakomitszy malarz tamecznéj szkoły; odznaczył się utworami pełnymi życia i prawdy. Jego postaci ludzkie zalecają się niepospolitą wyrazistością, a koloryt nadzwyczajną pięknością. Miasto Cento i Pinakoteka w Bolonii posiadają najcelniejsze jego prace.

Guericke (Otto von), słynny fizyk 17 wieku, ur. 1602 w Magdeburu, † 1686; matematyki uczył się w Lejdzie, następnie był inżynijerem w Erfurcie, a od 1646 — 81 burmistrzem w Magdeburgu i radcą brandeburskim. Ostatnio żył w Hamburgu. Znany jest jako wynalazca machiny pneumatycznéj, z którą piérwsze publiczne doświadczenia okazywał w Regensburgu 1651, i piérwszéj, niedokładnéj jeszcze, machiny elektrycznéj (bez konduktora). Najważniejsze jego spostrzeżenia zawarte są w dziele „*Experimenta nova, ut vocant, Magdeburgica*“ (Amster. 1672). Zajmował się téż wiele astronomiją.

Guericke (Henryk Ernest Ferdynand), ur. 1803 r. w Wettinie, profesor teologii w Halli, przedstawiciel kierunku staroluterańskiego. Ważniejsze jego dzieła są: „*De schola, quae Alexandriae floruit, catechetica*“ (1824—25); „*Handbuch der Kirchengeschichte*“ (8 wyd. 3 t., Halla 1854); „*Gesammtgeschichte des N. Test.*“ (2 wyd. Lipsk 1854); „*Allgemeine christliche Symbolik*“ (Lipsk 1861); „*Lehrbuch der christlichen Archöologie*“ (Lipsk 1847).

Guerilla, tak na początku bieżącego stulecia nazywano w Hiszpanii oddziały ochotników, występujące śmiało przeciwko wojskom napoleońskim. Oddziały takie już i w poprzednich czasach występowały w obronie kraju.

Guérin (Piotr Narcyz, baron), ur. w Paryżu 1774, historyczny malarz francuski, uczeń Regnaulta, od 1821 dyrektor malarskiéj szkoły francuskiéj w Rzymie, gdzie † 1833. Z utworów G. najcelniejsze: *Marcus Sextus* (1800); *Hipolit i Fedra* (1802), *Uśmierzenie przez Napoleona powstania w Kairze*, *Andromacha* (1810), *Dydona słuchająca opowiadań Eneasza* (1817), *Klitemnestra zachęcana przez Egista do zabicia śpiącego męża* (1817), jeden z najlepszych utworów szkoły klasycznéj. Obrazy G. zalecają się przedewszystkiém szlachetnością stylu, czystością rysunku i modelowania oraz pięknym kolorytem.

Guérin (Jan Chrzciciel Paulin), ur. w Tuluzie 1783, † 1855, malarz historyczny, w licznych obrazach i potretach odznaczał się głównie jako znakomity kolorysta. Najlepszym jego utworem jest *Kain po zabiciu Abla* (1812).

Guernsey, jedna z należących do Anglii wysp Normadzkich, obejmująca 1 milę kw. z ludnością 29,840. Jestto wyspa niezmiernie urodzajna i powabna; głównem jéj miastem jest port St. Pierre.

Guéroult (Adolf), publicysta francuski, ur. 1810 r. w Radepont, dep. Eure. † 1872. Po upadku Saint-Sinonizmu, którego gorącym był zwolennikiem, udał się do Hiszpanii, skąd do *Journal des Débats* nadsyłał bardzo interesujące sprawozdania o półwyspie Pirenejskim, wydane p. t. „*Lettres sur l'Espagne*“ (Paryż 1838). Później zasilał tenże dziennik podobnemi sprawozdaniami z półwyspu Apenińskiego. Jakiś czas był konsulem w Mazatlan (w Meksyku) i w Jassach. Po rewolucyi Lutowéj bronił w prasie zasad demokratyczno-socyjalnych. W roku 1859 założył polityczny dziennik *L'opinion nationale*, który jako organ imperyjalistowskiéj demokracyi prędko wielkiego nabrał znaczenia. Jakkolwiek w poglądach swoich trzymał się zasad Saint-Simonistycznych, to jednak z filozofiją dawnéj szkoły łączył rezultaty własnych doświadczeń życiowych i rachował się z potrzebami chwili. Jestto znakomity pisarz a jego styl nosi znamiona rzeczywistéj oryginalności. Od r. 1862 do 1869 zasiadał w ciele prawodawczém jako członek opozycyi demokratycznéj. G. ogłosił kilka dzieł, zawiérających po większéj części artykuły dziennikarskie, np. „*Études de politique et de philosophie religieuse*“ (1862); „*La politique de la Prusse*“ (1866) i t. d.

Guerrero (Ksawery Antoni Wincenty), z urodzenia mulat, ur. około 1780 r.; odznaczył się w wojnie o niepodległość Meksyku i zajmował dominujące stanowisko śród wypadków 1819—28; 1 Kwiet. 1829 ogłoszony prezydentem, ale wkrótce, bo już 18 Grud., został strącony przez Bustamente. Usiłując później odzyskać straconą władzę, został pobity, wzięty do niewoli pod Acapulco i 14 Lut. 1831 w Cuylapa rozstrzelany.

Guesclin (Bertrand du), hrabia de Longueville, jeden z największych wodzów francuskich w XIV w., ur. 1314 r. w Bretanii, † 1380. Dał się piérwszy raz poznać naturnieja 1338. Brał udział w sporach Karola de Blois z Janem de Montfort o Bretoniją. W r. 1364 na czele wojsk Karola V pobił armiję nawarską Karola le Mechant w Normandyi, tak że 2 te prowincyje G. wrócił Francyi.

Mając rozkaz uspokojenia tak zwanych *grandes Compagnies*, niemiłosiernie kraj pustoszących, poprowadził je na Awinion, i na papieżu wymusił rabunkiem zdjęcie klątwy i 100,000 liwrów poczym poszedł 1365 r. na pomoc Henrykowi hr. Trastamare przeciwko Piotrowi Okrutnemu, królowi Kastylii, i zwycięstwem, odniesioném 14 Marca 1365 r. pod Montiel, zdobył mu koronę kastylską 1367 w bitwie pod Navarette dostał się do niewoli ks. Walii (Czarnego) i swój okup z 100 na 70,000 liwrów powtórnie poszedł na pomocy Henrykowi który wreszcie zabił Piotra, Karol V uciśniony przez Anglików odwołał go na powrót i mianował konetablem Francyi. W 1370 r. rozpoczął G. szereg świetnych wypraw przeciwko Anglikom i z wyjątkiem kilku twierdz, odebrał im wszystkie posiadłości francuskie Normandyja, Gujanna Portou Saintonge, Rouergue Perigord 1373 zyskała przez G. Francyja, wreszcie przyłączył G. Bretaniją za co obrażony nazwą zdrajcy od rodaków i samego Karola V niewdzięcznością, pojechał do Hiszpanii złożywszy buławę. W drodze chcąc pomódz Francyi wezwał Anglików w Ramdau do poddania się, do czego niedoszło przed † G. 1380. Już na grobie jego Anglicy złożyli klucze Twierdzy.

Guettard (M. de), Francuz, przebywający w Polsce od 1760—62, ogłosił: „*Mémoire sur la nature du terrain de la Pologne et des minéraux qu'il renferme*“, rozprawę zamieszczoną w dziele: „*Histoire de l'Academie Royale des Sciences*“ (An. 1762, Paryż 1764), w dodatku do któréj wydał mapę geologiczną, z napisem: *Carte minéralogique de Pologne*. Jest też autorem rozprawy, zamieszczonéj w temże samém co poprzednio dziele, „*Mémoire sur les mines de sel de Wieliczka en Pologne*“.

Guettarda (*Śnibiał*), rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, obejmujący drzewa i krzewy, głównie w Amer. płd., niektóre lekarskie. G. *speciosa*, piękne drzewo na Jawie, o kwiatach białych, wonnych; kora sproszkowana używa się przeciw tak zwanemu dzikiemu mięsu. Kora gat. G. *argentea* w Gujanie używa się jako środek toniczny.

Guettée, ur. około 1815 r. w Blois, nauki pobierał w tamtejszém seminaryjum; w 1848 r. wydawał tamże dziennik *la Démocratie*; zawieszony w obowiązkach kapłańskich za jansenistowskie zasady, został następnie redaktorem dziennika *l'Observateur catholique*. Wydał: „*Histoire de l'Eglise de France*“ (12 t., 1847—57; napisana z oryginalnych dokumentów i zamieszczona na Indexie Rzymskim); „*Jansenisme et Jésuitisme*“ (1857); „*Histoire des Jésuites*“ (1858) i inne.

Gueudeville, autor dzieła wydanego 1735 w Amsterdamie p. t. „*Atlas historique*“, zamieścił w tomie 4 dwie mapy pod napisem: 1) *Carte de Pologne avec la chronologie des Roys et des Ducs de Lithuanie etc.*; 2) *Nouvelle carte du Royaume de Pologne, divisée selon ses Palatinats et ses Provinces, avec des remarques historiques pour l'intelligence de l'histoire.*

Gueux (hołota, włóczęgi, żebracy), ob. Geuzy.

Guevara y Duenas (Ludwik Velez de), ur. 1570 r. w Ecja, w Andaluzyi, dramatyczny poeta hiszpański, † 1644 w Madrycie Z natury wielce dowcipny, począł pisać za naleganiem Filipa II komedyje, które zalecają się wyborną charakterystyką i bogactwem komizmu. Napisał przeszło 400 komedyj i dramatów. Sławę poety zyskał jednak głównie romansem „*Diablo cojuelo, o novela de la otra vida*“ (Madr. 1641; z późniejszych ed. najlepsza Ferrera, Paryż 1828), w którym z wielkim talentem i dowcipem maluje obyczaje swoich rodaków i życie w Madrycie, chłoszcząc je trudną do naśladowania satyrą. Lesage przerobiwszy utwór ten na „*Le diable boiteux*“ (Par. 1707), pod swojém imieniem, w całéj rozpowszechnił go Europie.

Gueydon (Ludwik Henryk hr. de), marynarz francuski, ur. 1809 r. W 1825 wstąpił do służby morskiéj, 1847 został kapitanem, 1854 kontradmirałem, 1861 wiceadmirałem i dowódcą eskadry ewolucyjnéj a 1870 członkiem rady admiralicyi. Po rewolucyi 4 Września dowodził na m. Północném eskadrą, stanowiącą połowę całéj floty, i okazał tu wiele zręczności i energii, jakkolwiek bezużytecznéj. Po zawarciu pokoju mianowany 2 Maja 1871 gubernatorem cywilnym Algieryi, stłumił powstanie Arabów i przeprowadził reorganizacyję kolonii, starając się usilnie o pogodzenie tuziemców z Europejczykami.

Guggenbühl (Ludwik), filantrop szwajcarski, ur. około 1812 r. w Zurich; zostawszy w 1836 doktorem medycyny, całe życie poświęcił rozwiązaniu praktycznemu, jakimby sposobem można było odzyskać dla społeczeństwa *kretynów* i *idyjotów* i specyjalny dla nich zakład wychowawczy założył 1841 r. na Abendbergu. Niezależnie od G. dyrektor zakładu dla głuchoniemych w Berlinie, nazwiskiem *Sägert*, studyjował tę kwestyję w tym samym kierunku, t. j. na drodze intelektualnéj, a zatém metodę wychowania tych nieszczęśliwych oprzéć na zasadach saméj psychologii. G. zdaje się był wzorem Balzakowi H. do jego „*Medecin de Campagne*“.

Guglielmi (Piotr), znakomity i bardzo płodny kompozytor włoski, ur. 1727 r. w Massa-Carrara, kształcił się w neapolitań. konserwatoryjum di Loreto, głównie pod kierunkiem Durantego. W 27 r. życia począł pisać opery i ogromne miał powodzenie na wszystkich scenach włoskich. Następnie bawił czas jakiś w Niemczech i w Londynie, skąd wróciwszy 1777 rywalizował szczęśliwie z ulubionymi wówczas kompozytorami Cimarosa i Paesiello. Mianowany 1793 r. kapelmistrzem kościoła ś. Piotra w Rzymie, † 1804. Mówią, że oprócz różnych kompozycyj kościelnych i świeckich napisał około 200 dzieł dla sceny. Do najlepszych jego oper należą między innemi: „*I due Gemelli*“; „*I Viaggiatori*“, „*La serva inamorata*“, „*I Fratelli papa Mosca*“, „*La pastorella nobile*“, „*La bella pescatrice*“, „*Didone*“ i „*Enea e Lavinia*“. G. nie ustępował Cimarosie a przewyższał Paesiella.—Syn jego, *Piotr Karol Guglielmi*, ur. 1763 r., † 1817, był także dobrym kompozytorem oper.

Guhrauer (Gottschalk Edward), urodz. 1809 r. w Bojanowie, w Poznańskiém, profesor w Wrocławiu, † 1854, zasłużony pisarz na polu historyi li-

teratury; wydał następujące ważniejsze dzieła: „*Leibniz, eine Biographie*“ (2 tomy, Wrocł. 1842); „*Kurmainz in der Epoche vom 1672*“ (2 t., Hamb. 1839); dalszy ciąg dzieła Danzela „*Gotthold Efraim Lessing*“ (do którego dodał 2-i t. w 2 częściach, (Lipsk 1853—54); „*Das Heptaplomeres des Jean Bodin*“ (Berlin 1841); „*Joachim Jungius und sein Zeitalter*“ (Stuttgard i Tübingen 1851) oraz „*Goethe's Briefwechsel mit Knebel*“ (2 t., Lipsk 1852).

Guibert (Jakób Antoni Hipolit, hrabia de), znakomity pisarz wojskowy, ur. 1743 r. w Montauban, † 1790; ostatnio marszałek polny francuski i inspektor dywizyi. Z dzieł jego wymienimy „*Essai général de tactique*“ (2 t., 1772); „*Traité de force publique*“ (1790); „*Oeuvres militaires*“ (5 t., 1803).

Guibert, arcybiskup Rawenny, zostawszy papieżem, przybrał imię Klemensa III (ob.).

Guicciardini (Franciszek), historyk włoski, ur. 1482 r. w Florencyi, † tamże 1540. Z powołania prawnik; wykładał prawo w rodzinném mieście, był posłem 1511 w Aragonii. Za papieżów Leona X, Adryjana VI i Klemensa VII zajmował w państwie kościelném rozmaite wyższe urzędy i odznaczał się zawsze sprawiedliwością i sumiennością. Wróciwszy do Florencyi, pracował nad urzeczywistnieniem swéj idei utworzenia pryncypatu z radą optymatów, ograniczającą samowolność księcia i przyłożył się najwięcéj do wyniesienia Kuźmy Medyceusza 1536. Usunąwszy się później od spraw publicznych, poświęcił się wyłącznie studyjom historycznym. Wielkie jego dzieło „*Istoria d'Italia*“ (najlepsze wydanie Rosini'ego, 10 t., Piza 1819), obejmujące przeciąg czasu od 1490—1535, stawia go w rzędzie znakomitych historyków. Pracę jego kontynuowali J. B. Adriani († 1579) w „*Istoria de' sui tempi*“ (Florenc. 1583) od 1536 do 74 a w nowszych czasach Karol Botta (ob.) od 1535 do 1789 w dziele „*Storia d'Italia del 1490 al 1814*“, zawierającém i dzieło Guicciardini'ego (Par. 1832). Jego „*Opere inedite*“ (4 t., Florencyja 1858 sq.), zawiérają krytykę pracy Machiavelli'ego o Liwiuszu, niedokończoną ale bardzo interesującą historyję rzeczypospolitéj florenckiéj i kilka traktatów politycznych.—Porów. Rosini'ego „*Saggio sul Guicciardini*“ (Piza 1819).

Guignes (Józef de), oryjentalista francuski, ur. 1721 r. w Pontoise, od r. 1745 tłumacz języków wschodnich w biblijotece królewskiéj a od r. 1769 nadzorca zbiorów starożytności w Luwrze w Paryżu, był także członkiem akademii sztuk pięknych od 1753; † 1800. Wsławił się głównie jako autor dzieła: „*Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tatares occidentaux*“ (4 t., Paryż 1756—58). W dziele „*Mémoire, dans lequel on prouve que les Chinois sont une colonie égyptienne*“ (Par. 1759) dowodził, że pismo chińskie jest rodzajem monogramów, że składa się z 3 liter egipskich i że Chiny zaludnione były kiedyś przez kolonię egipską. — Jego syn, *Chrystyjan Ludwik Józef de Guignes*, ur. 1759 r., † 1845; wysłany był 1784 jako rezydent do Chin i towarzyszył 1794 poselstwu holenderskiemu do Pekinu; za powrotem wydał pomiędzy innemi, dzieło: „*Voyage à Peking, Manille et l'Isle de France*“ (3 t. z atlasem, Par. 1809); tudzież „*Dictionnaire chinois, français et latin*“ (Paryż 1813).

Guilandina (*Zaczepnia*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych, z plemienia brazylijowych, cechujący się kielichem dzwonkowatym i strąkiem kolczastym, owalnym, nieco spłaszczonym, obejmujący drzewa i krzewy w krajach zwrotnikowych. Z krzewu G. *bonduc* liście niemiłego smaku używają przy osłabioném trawieniu. Z gatunku G. *echinata*, wysokiego drzewa brazylijskiego, sprowadzano niegdyś wyłącznie drzewo fernambukowe, które dostarcza i *Caesalpinia brasiliensis*.

Guilbert de Pixérécourt (Renat Karol), płodny dramatyk francuski, ur. 1773 r. w Nancy, † 1844. Zostawił znaczny majątek i bardzo piękną biblijotekę. Najpopularniejsze z mnóstwa jego utworów scenicznych są: „*Célina ou l'enfant du mystère*“; „*L'homme à trois visage*“; „*La femme à deux maris*“; „*Mines de Pologne*“ i wiele innych.

Guilford (hrabia de), ob. North (lord).

Guilielma (*Darzyna*), rodzaj palm, z jednym gatunkiem G *speciosa*, w Amer. płd., o trzonie wysokim na 80—90 stóp; drzewo to, często uprawiane około chat krajowców, wydaje owoce, które pieczone lub gotowane stanowią ich zwykłe pożywienie.

Guilleminot (Armand Karol, hrabia), ur. 1774 r. w Dunkierce. Od początku rewolucyi służył w armii francuskiéj, był oficerem w sztabie generałów Pichegru i Moreau, za Napoleona otrzymał stopień generała dywizyi a 1815 podpisał w imieniu Davousta kapitulacyję Paryża. W 1816 uregulował granice Francyi nad Renem, nakreślił plan kampanii hiszpańskiéj z r. 1823 i jako generał wszedł z wojskiem do Hiszpanii. Wróciwszy stamtąd, został parem i wyjechał w poselstwie do Konstantynopola, gdzie w kilka lat później miał czynny udział przy wyjednaniu niepodległości Grecyi. Po rewolucyi Lipcowéj pracował nad utworzeniem francusko-tureckiego przymierza przeciwko Rossyi, gdy zaś Ludwik Filip pogodził się z cesarzem Mikołajem i odwołał swego ambasadora, ten chcąc się w izbie parów usprawiedliwić ze swego postępowania, popadł w niełaskę; † 1840.

Guillois (Ambroży), ur. 1796 r. w Laval, † po r. 1854; wyświęcony na kapłana 1821 r. ostatnio do r. 1854 proboszcz w Maus. Ważniejsze jego dzieła są: „*Recherches sur la Confession auriculaire*“ (1837 i 40), tłumaczone na jęz. polski przez H. S. Bierońskiego, p. t. „*Obrona dogmatu spowiedzi przeciw zarzutom niedowiarstwa*“ (Warsz. 1854); „*Explication historique, dogmatique, morale et liturgique du Catechisme*“ (8 wyd., 4 t., 1856), przełożone na język polski przez Rogalskiego p. t. „*Wykład historyczny, dogmatyczny, moralny, liturgiczny i kononiczny wiary katolickiéj*, i t. d.“ (Warszawa 1857); „*Le catéchiste en chaire*“ (3 t., 1856—59), tłumaczone przez L. Rogalskiego p. t. „*Katecheta na kazalnicy*“ (Warszawa 1860) i inne. Tłumaczył Bellarmina i in.

Guillon (Maryja Mikołaj Sylwester), biskup rzymsko-kat. marokański *in part. infidelium*, ur. w Paryżu 1760 r., † 1847, wytrwały obrońca swobód kościoła galikańskiego. Oprócz wielu innych wydał: „*Histoire de la nouvelle hérésie du dix-neuvième siècle, ou réfutation des ouvrages de M. de Lammennais*“ (3 tomy, 1835); „*Du respect dû aux tombeaux*“; „*Modèles d'éloquence chrétienne*“.

Guinegate, wieś w francuskiém depart. Pas-de-Calais, okręgu St.-Omer, pamiętna zwycięstwem Maksymilijana I, odniesioném 24 Sierp. 1477 nad Ludwikiem XI, oraz zwycięstwem Anglików, odniesioném 17 Sierp. 1513 nad Francuzami, w bitwie, zwanéj *bitwą ostróg*.

Guipuzcoa, najdaléj na wschodzie leżąca prowincyja Basków w Hiszpanii, teraz zwana San-Sebastian; ma 34 mil kw. z ludnością 162,540. Miasto główne San-Sebastian.

Guiscard (Robert), książę Anglii i Kalabryi, syn Tankreda d'Hauteville, ur. około 1015 r., za przykładem trzech starszych braci, Wilhelma, Dagoberta i Humphreya, udał się na czele gromady awanturników szukać szczęścia wojennego we Włoszech, gdzie Wilhelm męstwem i chytrością zdobył sobie był Apuliję. Po śmierci Wilhelma i Humphreya G. został okrzyknięty hrabią Apulii a wkrótce potém przyłączył do niéj Kalabryję. Papież Mikołaj II przyznał te nowe podboje G., a ten przez wdzięczność zobowiązał się płacić dworowi rzymskiemu roczną daninę. Stądto pochodzi mniemane zwierzchnicze prawo lenne papieżów do Neapolu. W Apulii sprawował G. rządy nadzwyczaj samowolnie. Dla podbicia Sycylii wyprawił tam najmłodszego brata Rogera, który zdobył Messynę 1060, pobił Saracenów pod Enna 1061, ale gdy mu G. nie chciał dać przyrzeczonéj połowy Kalabryi, zajął całą wyspę i ogłosił się piérwszym hrabią Sycylii. Tymczasem G. zdobył resztę dotąd jeszcze Saracenom podległych miast i tym sposobem połączył w jednę całość wszystkie prowincyje, składające późniejsze królestwo Neapolitańskie. Wtargnięcie do Beneventu ściągnęło nań klątwę Grzegorza VII i położyło tamę dalszym jego zaborom. Przez zaślubienie córki swéj Heleny z Konstantynem Dukasem, synem Michała VII, uwikłał się w sprawę cesarstwa Byzantyńskiego. Pod Durasso pokonał siedmkroć liczniejsze wojsko Aleksego Komnena i groził już samemu Konstantynopolowi, gdy nadeszła wieść o wkroczeniu do Włoch Henryka IV. G. natychmiast wrócił do kraju, odparł Henryka IV, oswobodził Grzegorza VII, oblęganego na zamku ś. Anioła, i uprowadził go w bezpieczne miejsce do Salerno. Następnie przedsięwziął drugą wyprawę do Grecyi, odniósł kilka zwycięstw, opanował wiele wysep i gdy już miał uderzyć na stolicę cesarstwa, † niespodziewanie 14 Lipca 1085 na wyspie Cefalonii. Obok ciągłych zatrudnień wojennych G. zajmował się także naukami i uważany jest powszechnie za piérwszego założyciela szkoły w Salerno.

Guischard (Karol Bogumił), ur. 1724 r. w Magdeburgu, z holenderskiéj służby przeszedł do angielskiéj, a następnie do pruskiéj służby wojskowéj. Znany jest jako ulubieniec Fryderyka W., pod imieniem *Quintusa Icilliusa*; † 1775 w stopniu pułkownika. Napisał: „*Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains*“ (2 t., Haga 1758) i „*Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires*“ (2 t., Berlin 1773).

Guise (po polsku *Gwizyjuszowie*), rodzina książęca, wsławiona w historyi Francyi XVI w., jest ona gałęzią domu lotaryńskiego, albowiem *Klaudyjusz*, młodszy syn Renego II, ks. Lotaryngii, osiadł 1507 we Francyi, a Franciszek I 1527 jego hrabstwo Guise podniósł do godności księstwa, od którego i ród ten przyjął swoje nazwisko. Klaudyjusz odznaczył się już w bitwie pod Marignan (1515) niepospolitém męstwem. Przeciw chłopom, podnoszącym głowę na początku reformacyi, występował z wielką surowością (1525). Okrywszy się sławą wojenną w 1542, † 1550 r. i pozostawił z Antoniny Burbon pięć córek, z których Maryja była królową Szkocyi i matką nieszczęśliwéj Maryi Stuart, oraz sześciu synów. Najstarszy z nich Guise (Franciszek de Lorraine de), ur. 1519 r., znakomity wojownik. Świetny swój zawód rozpoczął pod Henrykiem II, który wszystkich braci szczególnymi obdarzał względami. W Listop. 1552 r. bronił skutecznie miasta Metzu przeciwko Karolowi V. Mianowany generał-porucznikiem wszystkich wojsk królewskich, zmusił 1 Stycz. 1558 Anglików do poddania Calais. Pod panowaniem słabego Franciszka II, (którego żoną była Maryja Stuart, synowica ks. G.), wraz z bratem swoim Karolem, kardynałem i arcybiskupem Rheims, (ur. 1525 r., † 1574 r.), tak zwanym kardynałem Lotaryngii, usunął od dworu książąt krwi i opanował całą władzę w kraju. By osłabić Burbonów a wpływ swój u ludu wzmocnić, rozpoczęli najsroższe prześladowanie protestantów. Zdzierstwami zaś starali się podnieść zubożony skarb państwa. Krwawe ich rządy rzucały do koła postrach, ściągały i mnożyły ogólną ku nim nienawiść kraju. Spisek w Amboise, zawiązany przez protestanckich magnatów z Ludwikiem Condé na czele, krwawo został stłumiony 1560. Zostając w ścisłym związku z dworem hiszpańskim, wystąpili książęta G. jako naczelnicy stronnictwa katolickiego, a Katarzyna Medicis najwyższe oddała im w państwie urzędy. Franciszek G. kazał się mianować namiestnikiem królestwa, przywracając tym sposobem niejako dawny urząd mera pałacowego, marzył nawet o tronie. Ale Katarzyna, zostawszy regentką, w imieniu syna swego Karola IX połączyła się ściśléj z Burbonami. Wówczas ks. G. dla zrównoważenia téj potęgi, połączywszy się z konetablem Montmorency i marszałkiem Saint-André, utworzył *tryjumwirat* (1561) i większego jeszcze nabrał znaczenia. Usiłowania Katarzyny, nawet przez ogłoszenie edyktu tolerancyjnego 1562, nie mogły zapobiedz nowéj wojnie domowéj. Rzeź w Vassy, wykonana z polecenia Gwizyjuszów, przyśpieszyła jéj wybuch a ks. G. zupełne nad protestentami odniósł zwycięstwo pod Dreux 19 Grud. 1562. Potęga jego doszła teraz szczytu. Po-

stanowił usunąć od dworu królowę matkę. Chcąc wprzód złamać ostatecznie protestantów, obległ 1563 Orleans, główną ich zbrojownię, ale tu, zdobywszy już przedmieście, został podstępnie zastrzelony przez młodego protestanta Poltrot 18 Lut. Pokój w Amboise (1563) uspokoił Francyję, zaburzoną przez ambicyję ks. G.—Trzeci ich brat, *Ludwik* († 1578), zwykle kardynałem nazywany, używał również wielkiego znaczenia. Pozostali bracia, *Klaudyjusz*, ks. Aumale, (poległy pod Rochelle 1573), *Frańciszek*, Maltańczyk i generał galer, († 1563), tudzież *Renat*, margrabia d'Elboeuf, († 1566), założyciel bocznéj linii t. n., również generał galer, odznaczyli się wszyscy jako dzielni wodzowie i podpory potęgi brata Frańciszka i całego swego domu.—Książę Frańciszek pozostawił trzech synów. Najstarszy z nich **Guise** (Henryk I de Lorraine, ks. de), od blizny na twarzy zwany *le balafré*, ur. 1550 r., odziedziczył po ojcu piękność ciała, wysokie talenta i naczelnictwo nad katolikami. Już w bitwie pod Jarnac 1569 r. złożył dowody niepospolitéj odwagi. Rozjątrzony względami, jakie Karol II okazywał Coligny'emu (ob.), usunął się od dworu; późniéj jednak pozyskał zaufanie króla i czynny wziął udział w rzezi ś. Bartłomieja (1572). Kiedy po wstąpieniu na tron Henryka III dwór począł sprzyjać protestantom, ks. G. pod pozorem religijnéj gorliwości a w rzeczy saméj dla odbudowania dawnéj potęgi swego domu utworzył z panów katolickich tak zwaną *ligę świętą* (1576), zmusił nawet króla do połączenia się z nią i rozpoczął nową pełną okropności wojnę domową, zakończoną niebardzo dla protestantów korzystnym pokojem we Flex (12 Wrześ. 1580). Chwiejność Henryka III była powodem, że ks. G. wznowił ligę i w związku z papieżem Grzegorzem XIII i Filipem II hiszpańskim, pracował nad wyłączeniem od tronu Henryka Nawarskiego i zapewnieniem korony dla siebie. Upoważniony przez papieża do prowadzenia wojny nawet z królem, zmusił go do zawarcia układu (1585), mocą którego tylko religija katolicka mogła być w kraju cierpianą. Układ ten wywołał tak zwaną wojnę trzech Henryków, podczas któréj król Nawarry zupełne nad ligą odniósł zwycięstwo pod Contras 20 Paźdz. 1587 r. Ale ks. G. wzniecił powstanie w Paryżu (Maj 1588) i wielkie dla swego stronnictwa pozyskał względy i przywileje. Sejm w Blois, otwarty 26 Paźdz. miał ostatecznie utrwalić pokój. Tymczasem król, widząc coraz wyraźniéj do czego ks. G. dąży, obawiając się przytém o własną osobę, kazał go zamordować w swym pałacu w Blois 23 Grud. 1588 r. Nazajutrz został także stracony brat jego *Ludwik*, kardynał lotaryński i arcybisk. Rheims, gorliwy popleczník ligi, wraz z wielu swoimi stronnikami. Trzeci brat *Karol*, książe Mayenne, założyciel téj linii, stanął po nich na czele ligi, lecz pogodził się ze zwycięzkim Henrykiem IV, został gubernatorem Burgundyi i † 1611. Z synów Henryka I, *Karol*, odziedziczył godności ojca i † 1640 na wygnaniu we Włoszech. Jego syn **Guise** (Henryk II de Lorraine ks. de), par Francyi, ur. 1614 r., był najprzód arcybiskupem Rheims, uwolniony jednak od ślubów kapłańskich wstąpił do wojska. W r. 1641 uknuł z ks. Soissons spisek przeciw kardynałowi Richelieu, skutkiem czego musiał uciekać i pozbawiony został wszystkich posiadłości. W 1644 wrócił do kraju i odzyskał swe dobra. Jako potomek domu Anjou, rościł pretensyje do Neapolu i przedsiębrał głośne i zuchwałe celem zdobycia tego królestwa wyprawy (1647, 1653, 1654), które mu się przecież wcale nie powiodły, gdyż Francyja go mało wspiérała a Hiszpanie byli odeń potężniejsi. Znany jest także z licznych pojedynków i awantur miłosnych; † 1664 jako wielki szambelan Ludwika XIV w Paryżu bezpotomnie. Jego „*Mémoires*“ (2 t., Paryż 1669) prawdopodobnie są napisane przez jego sekretarza Saint-Yon. Spadkobiercą mianował swego synowca *Ludwika Józefa*, księcia de Joyeuse i Angoulême, na którego małoletnim synu, *Frańciszku Józefie* († 1675), wygasła linija książąt G. z domu lotaryńskiego (1675). Całe dziedzictwo tego potężnego domu przeszło w posiadanie ks. Condé.—Niszczące Francyję w XVI wojny domowe, wywołane przez książąt G., miały główne źródło raczéj we wzajemnéj zawiści i rywalizacyi książęcych partyj aniżeli w religii, którą brali możnowładcy za pokrywkę dla osłonięcia istotnych, stronniczych swych dążności.

Guizot (Frańciszek Piotr Wilhelm), mąż stanu i pisarz francuski, urodz. 1787 roku w Nîmes. Po stracie ojca (na szafocie 1794 r.) przeniósł się z matką do Genewy, gdzie odebrawszy staranne wychowanie, wrócił 1805 roku do Francyi dla ukończenia studyjów prawnych. W roku 1812 został profesorem nowszéj historyi w Sorbonnie a po upadku cesarstwa generalnym sekretarzem w ministeryjum spraw wewnętrznych. Za powrotem Napoleona towarzyszył Ludwikowi XVIII do Gandawy. Za drugiéj restauracyi pełnił wyższe urzędy w zmieniających się ciągle ministeryjach. Wszakże jako konstytucyjny rojalista ogłosił manifest swego stronnictwa w piśmie „*Du gouvernement représentatif et de l'état actuel de France*“ (Paryż 1810). Wraz z kilkoma innymi założył tak zwaną szkołę *doktrynerów* (ob.), w duchu któréj ogłosił: „*Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France*“ (1821). Usunięty za polemikę przeciw ministeryjum Villèle z urzędu i mając zabronione miewanie odczytów, poświęcił się wyłącznie studyjom historycznym. Przywrócony do profesury i do urzędu przez ministeryjum Martignac (1828), utworzył z Cousinem i Villemainem słynny tryjumwirat, który wiele zrobił dla sprawy oświaty we Francyi. Równocześnie wybrany deputowanym przez opozycyję, zwalczał energicznie gabinet Polignac. Po rewolucyi Lipcowéj (1830) mianowany tymczasowym ministrem oświecenia, został członkiem gabinetu Lafitte'a, ale uważając za zbyt liberalne jego tendencyje, usunął się a popiérał usilnie na czele konstytucyjnych monarchistów ministeryjum Kaz. Périer. W gabinecie Thiers-Broglie (1832—37) jako minister oświecenia żądał polityki represyjnéj; za-

służył się jednak w sprawie oświaty. Później występował po stronie opozycyi. Podczas zawikłań wschodnich został na początku 1840 r. posłem w Londynie, a 29 Paźdz. t. r. wraz z Soultem utworzył po upadku Thiersa gabinet, w którym wziął wydział spraw wewnętrzn. Gabinet ten ze wszystkich za monarchii Lipcowéj trwał najdłużéj, ale G., bierne narzędzie osobistéj reakcyjnéj polityki króla, okazał zupełną słabość, jako wstecznik szydził z opozycyi, chełpił się nawet powszechną niepopularnością i przyczynił się najwięcéj do upadku tronu Ludwika Filipa. Po rewolucyi Lutowéj oskarżony o zdradę stanu, uciekł do Anglii, ale uwolniony sądownie wrócił do kraju i, choć przepadł na wyborach, połączył się z naczelnikami antyrepublikańskich stronnictw, celem utworzenia *fuzyi* obu wypędzonych królewskich domów na korzyść monarchii. Odtąd nie brał już wcale udziału w życiu publiczném i zajmował się wyłącznie literaturą. W mowach na zebraniach publicznych, jakkolwiek protestant, występował w obronie świeckiéj władzy papieża. Jako mąż stanu, zaledwie umiarkowanie liberalnym przystępny zasadom, odznaczał się lodowatą dumą, bezgraniczną zarozumiałością i nie przepartym uporem. Jako orator, tak na trybunie jak i na katedrze, mówił językiem wzniosłym, z pewnym tonem mistrzowskiéj powagi; nigdy nie przekraczał granicy smaku i umiarkowania. Jako historyk i filozof rezultaty swych badań lub myślenia raczéj narzuca potęgą wymowy, aniżeli je udowadnia przekonywającymi argumentami. Jego dzieła historyczne, na których się głównie opiéra jego sława literacka, niejednokrotnie surowo były krytykowane. Zarzucają mu przedewszystkiém zbytnią skłonność do uogólniania, podstawianie praw samowolnych w miejsce rzeczywistych faktów i wyprowadzanie pewnego rodzaju fatalizmu, mocą którego z góry przypisuje się narodom taką a nie inną rolę w pochodzie cywilizacyi powszechnéj. Z dzieł G. przytaczamy najważniejsze: „*Histoire du gouvernement représentatif*“ (2 t., Paryż 1821—22); „*Collection des mémoires relatifs à l'histoire d'Angleterre*“ (26 t., Paryż 1823 sq.); „*Histoire de la révolution d'Angleterre*“ (2 t., Paryż 1827—28 i częściéj); „*Cours d'histoire moderne*“ (6 t., Paryż 1828—30); „*Histoire de la civilisation en Europe*“ (Paryż, 5 ed. 1845; przekład polski F. Bentkowskiego, Warsz. 1842); „*Histoire générale de la civilisation en France*“ (4 t., Paryż 1845); „*Washington*“ (Paryż 1841), jako wstęp do „*Vie, correspondance et écrits de Washington*“ (5 t., Paryż 1839—40); „*Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*“ (9 t., Paryż 1858—68); „*Méditations sur l'état actuel de la religion chrétienne*“ (Paryż 1865).—Piérwsza żona *Guizota*, *Elżbieta Karolina Paulina de Meulan*, ur. 1773 r. w Paryżu, zaślubiona 1812, † 1827, odznaczyła się w literaturze romansami, krytykami, artykułami dziennikarskimi a szczególniéj wybornemi pismami dla dzieci. Głównem jéj dziełem są: „*Lettres sur l'Éducation*“ (2 t., Paryż 1826). Druga jego żona, *Małgorzata Eliza Dillon*, synowica piérwszéj żony, urodz. 1804 r., † 1833, dała się także poznać jako autorka książek dla dzieci.

Gujana (Guyana, Guayana, Guyana), kraj w Ameryce południowéj, stanowi wyżynę, ciągnącą się nad brzegiem oceanu Atlantyckiego, między ujściami rzek Orynoko i Amazonki. Rozległa ta kraina obejmuje według jednych blisko 8,200, według innych 20,000 a nawet 60,000 kw. mil i jakkolwiek wysoko (bo wewnątrz kraju na 4,000 stóp nad poziom oceanu) jest wniesioną, to przecież ma wiele wód i bagien. Z téj przyczyny przy zwrotnikowym klimacie powstające wyziewy, zarażają powietrze i wywołują wiele chorób, jak np. zgniłą gorączką, febrę, trądy i t. d. Produkta są tu właściwe strefie podzwrotnikowéj. Roślinność bogata i wspaniała, wydaje olbrzymie lasy i cenne gatunki drzew. Ze zwierząt najważniejsze są jaguar, tapir, jelenie, małpy, węże, aligatory, kajmony i t. d. Z minerałów zasługuje na uwagę złoto, w nowszych czasach odkryte. Ludność, którą podają blisko na 300,000 m. składa się: z 1) plemion indyjskich: Karaibów, Arawaków, Tapujów, i t. d.; 2) Negrów, należących do różnych plemion; 3) Żydów, 4) Francuzów, Anglików i Holendrów. Gujana odkrytą została w Lipcu 1499 przez Alonzo de Hojeda, który przybył wraz z Żuanem de la Cosa i Amerigiem Vespucci. Początkowo jednak nikt nie starał się nią zawładnąć i dopiéro Holendrzy od 1580 r. tu przybywali w celach handlowych, i około r. 1620 stanowczo się osiedlili. W 1650 przybyli tu Anglicy, którzy jednak w 1667 r. część swych posiadłości (Surinam) odstąpili Holendrom. Około tego czasu (1660) stosunki handlowe sprowadziły do G. Francuzów, którzy zdobywszy Kayennę, trwałą tu założyli kolonię. Ważnym wypadkiem w dziejach G. było zniesienie niewolnictwa, które Anglicy ogłosili w 1830, Francuzi w 1848, a Holendrzy dopiéro w 1863 r. Obecnie Gujana dzieli się na angielską, holenderską i francuską.—*Gujana angielska* albo *Demerare*, leży między Wenezuelą, Brazyliją i G. holenderską, w 1861 r. miała 162,000 ludności; produkuje bardzo wiele kawy, cukru, bawełny, araku i t. d. Stolicą kolonii jest m. Georgetown. — *Gujana holenderska* albo *Surinam*, dotyka Brazylii oceanu Atlantyckiego i G. francuskiéj i angielskiéj, w 1860 r. miała 538,000; prowadzi znaczny handel i jest pod zarządem gubernatora, mianowanego przez króla holenderskiego; stolicą kolonii jest m. Paramaribo— *Gujana Francuska* ograniczona G. holenderską, Brazyliją i oceanem Atlantyckim, ma przeszło 31,000 m. Przez uchwałę z 8 Grudnia 1851 r. została G. przeznaczoną na kolonię karną, do któréj dostarczono od 1852 do 1866 r. 17,017, po większéj części politycznych przestępców. Kolonija zostaje pod zarządem gubernatora, któremu do rady dodano dwu znakomitych krajowców. Stolicą kolonii jest miasto Cayenne, na wyspie t. n. Do G. zaliczają także prowincyje dwusąsiednich państw: Brazylii i Wenezueli. Por. R. G. Schomburgh „*Geographischstatistische Beschreibung* G.'s“ (Magdeburg 1842).

Gujenna, po franc. *Guyenne*, dawna prowincyja francuska, stanowiąca część Akwitanii, obejmowała właściwą Gujennę, z miastem stołecznem Bordeaux i ziemiami Bazadois, Périgord, Agenois, Quercy i Rovergue; obecnie wchodzi ona w skład departamentów Gironde, Dordogne, Lot-Garonne, Lot i Aveyron. Po wygaśnieniu książąt Akwitanii 1137, kraj ten w r. 1152 przeszedł w posiadanie Henryka II, króla angielsk., jako drugiego męża Eleonory, dziedziczki téj prowincyi, i zostawał w posiadaniu angielskiém aż do r. 1451, w którym Karol VII, król francuski, odebrawszy go Anglikom, wcielił do korony francuskiéj.

Gulardowa woda, jestto słaby roztwór octanu ołowiu w wodzie, z dodatkiem małéj ilości alkoholu; jestto ciecz mętna, biaława. Przyłożona na skórę chłodzi ją i ściąga, stąd używa się przy zapaleniach, stłuczeniach i w tym podobnych razach Środek bardzo popularny u ludu, stąd często nadużywany.

Gulbi-Dewas, bożek litewski, strzegący każdego mężczyznę z osobna, w każdéj chwili i w każdém miejscu. *Gulbi Dewe*, takaż bogini czuwająca nad każdą niewiastą. Mężczyźni składali im w ofierze koguty, niewiasty kokosze.

Gulbińskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie trockiém, powiecie upitskim. Od r. 1766, wedle spisów urzędowych, posiadał je Leon Igelstrohm, pułkownik w wojsku w. ks. lit., na sejmie jednak warszawskim r. 1773—1775 Stany Rzpltéj przez oddzielne prawo zabezpieczyły dożywocie Otonowi Igielstrohmowi, generał-majorowi wojsk rossyjskich, a po śmiérci tegoż nadano to sstwo jego sukcesorom w posiadanie emfiteutyczne na lat 50, z warunkiem opłacania cztérech kwart.—Od r. 1766 uiszczano z tego sstwa kwarty pojedyńczéj złp. 5,345 gr. 18, a hyberny złp. 5,619.

Gulczewski (Mikołaj z *Gulczewa*), był za Kazimierza W. 1365—68 biskupem płockim, † 1368. —**Gulczewski** (Stanisław), młodszy brat poprzedniego, mianowany po nim biskupem płockim, zrzekł się dobrowolnie biskupstwa 1375.—**Gulczewski** (Dobiesław z *Gulczewa*), najmłodszy brat poprzednich, z przydomkiem *Sówka*, mianowany biskupem płockim 1375, † nagle 1378 r. w Górznie na morową zarazę. O dziesięciny toczył spory z Władysławem, ks. opolskim, i zmusił go klątwą do uległości.

Guldberg (Ove *Höegh*), mąż stanu, historyk i teolog duński, ur. 1731 r. w Horsens. Jako mistrz dworu i sekretarz gabinetowy następcy tronu duńskiego Fryderyka, dopomagał do strącenia ministra Struensee (ob.), którego został następcą i pełnił ten urząd 1775—84. Od tego czasu do 1802 był wielkorządcą Jutlandyi; † 1808 r. Jego „*Historyja powszechna*" (3 t., Kopenhaga 1768—82); „*Oznaczenie dat do ksiąg Nowego Testamentu*" (1785) i „*Tłumaczenie Nowego Testamentu*" (2 t., 1794), uważane są przez Duńczyków jako wzory pięknéj prozy.—Syn jego *Fryderyk Höegh-Guldberg*, ur. 1771, † 1852 r., odznaczył się jako dobry poeta w zakresie liryki i elegii. Największą jednak zasługę położył przez metryczne przekłady Tybulla (2 t., 1803), Terencyjusza (2 t. 1805) i Plauta (4 t., 1812—14).

Gulden ob. Złoty.

Guldenijusz (Paweł), aptekarz i obywatel toruńskki, ogłosił słownik w trzech językach, obejmujący nazwy wszelkich lekarstw, części ciała ludzkiego, chorób i t. d., p. t. „*Onomasticon trilingue, latino-germano-polonicum, rerum et verborum ad officinam pharmaceuticam spectantium, in gratiam et usum juventutis huic arti addictae, colectum et conscriptum etc.*" (Królewiec, 1641).

Güldenstädt (Jan Antoni) ur. w Rydze 1745 r., † 1781 r. w Petersburgu; po ukończeniu 1767 r. nauk lekarskich w Berlinie i Frankfurcie nad Menem, został wkrótce zaproszony na członka akademii nauk w Petersburgu i z jéj polecenia odbywał liczne podróże po południowych posiadłościach cesarstwa rossyjskiego. Swoje spostrzeżenia ogłosił w licznych artykułach, drukowanych jużto oddzielnie, już w rozmaitych czasopismach naukowych. Po jego skonie, wydany został opis jego podróży p. t. „*Reisen durch Russland und im Kaukasischen Gebirge*", wraz z życiorysem autora (2 t., 1787—91) i „*Reisen nach Georgien und Imeretien*" i t. d.

Guldin (Habakuk, późniéj ojciec Paweł), matematyk, ur. 1577 w Saint-Gall, † 1643, jezuita, znany jest jako obrońca kalendarza gregoryjańskiego w piśmie p. t. „*Refutatio elenchi calendarii Gregoriani a Setho Calvisio conscripto*" (Moguncyja 1661) i jako wynalazca sposobu oznaczenia środka ciężkości, którą wyłożył w dziele: „*De centro gravitatis trium specierum quantitatis continuae*" (Wiedeń 1635—40—1—2). Ob. Centrobaryczne prawo Guldina.

Gulistan, uroczysko nad rz. Zejwą, w pobliżu m. Szuszy, pamiętne traktatem, zawartym 12 Paźdz. v. s. 1813 r. pomiędzy Rossyją i Persyją, na mocy którego piérwsza otrzymała chańskwa: karabagskie igandżyńskie, zamienione późniéj na prowincyję elizabetpolską, tudzież chańskwa: szekińskie, szyrwańskie, derbenckie, kuryńskie, bakińskie i część tałaszyńskiego.

Guma. Pod nazwą *gum* (*gummi*), czyli *liposoków*, rozumie się ciała bardzo rozpowszechnione w świecie roślinnym, które rozpuszczając się w wodzie, lub w niéj pęczniejąc, nadają jéj zawiesistość. Odróżniają się G. właściwe, które się w wodzie rozpuszczają i ciała śluzowe (*mucilago*), które w niéj tylko pęczniejąc. Co do swego składu, odpowiadają wodanom węgla, nie krystalizują, w alkoholu i eterze nierozpuszczalne. Przez działanie kwasu azotnego wydają kwas śluzowy i szczawiowy. Niektóre mają znaczenie techniczne, zwłaszcza *dekstryna* (ob.), G. arabska i G. tragantowa. G. *arabska* (*Gummi arabicum*) pochodzi z różnych gatunków akacyi (ob.) i niewłaściwie nosi nazwę arabskiéj, gdyż pochodzenie jéj jest afrykańskie; rozróżniają G. *wschodnio-afrykańską*, czyli *arabską właściwą* i *senegalską*; przedstawiają one niewielkie między sobą różnice, jednak piérwsza jest w ogól-

ności lepszą; pod względem handlowym rozróżniają też kilka gatunków, stosownie do wartości G. Znajduje się też w handlu G. *australska*, *wschodnio-indyjska* i in. G. arabska powstaje w akacyjach w porze deszczowéj; w następnéj porze suchéj kora pęka, a przez szczeliny sok wypływa i krzepnie; zbiór zresztą w różnych latach bywa rozmaity. Najlesza G. ma pochodzić z gatunku *Acacia verek*. Według Fremy'ego składa się ona z soli wapiennych i potażowych, kwasu, który on nazywa *gumowym*. Ciało to wysuszone do 100°, ma skład: C_{12} H_{22} O_{11} i płaszczyznę polaryzacyi skręca na lewo; ogrzane do 120° staje się nierozpuszczalném w wodzie i przechodzi w *kwas metagumowy*. G. arabska znajduje się w handlu w postaci kawałków różnéj wielkości, bezbarwnych, lub zabarwionych żółto lub brunatno, łatwo się proszkuje; G. senegalska jest w kawałkach więcéj zaokrąglonych, proszkuje się trudniéj. Zastosowanie G. arabskiéj jest bardzo wielorakie. W drukowaniu tkanin, o ile nie została zastąpioną przez dekstrynę, używa się do zagęszczania farb, stanowi dodatek do atramentu, jako środek klejki do wielu farb i często bezpośrednio stanowi kléj, do zapałek, do zagęszczania likierów, w cukiernictwie i t. d. W medycynie stanowi środek osłaniający i klejki, w przyrządzaniu lekarstw ma nader częste zastosowanie, jako środek utrzymujący w zawieszeniu w wodzie rozmaite ciała nierozpuszczalne, jak oleje tłuste, kamforę, piżmo i t. d. G. *tragankowa* (G. *tragacanthae*) wypływa z kilku gatunków traganka (*Astragalus*), rosnących w Azyi mniejszéj i Persyi; podobną jest do niéj bardzo G. *bassora* (ob.) i obie zawiérają, jako główną część składową, *bassorynę* (ob.). Używa się jak poprzednia, lubo jéj znacznie co do wartości ustępuje. W ostatnich czasach poznano i opisano wiele nowych gatunków gum, jak G. *mahoniową* z *Anacardium occidentale*, G. *kokosową* (*Haari tapan* u mieszkańców Tahiti) z *Cocos nucifera*, G. *chagnalową*, z Chili, G. *peruwiańską* i w. in., wszystkie mniéj więcéj własności zbliżonych i zdaje się, że wkrótce zyskają zastosowanie techniczne. Por. Wiesnera „*Die technisch verwendeten Gummiarten, Harze und Balsame*“ (Erlangen, 1869).

Guma elastyczna, ob. Kauczuk.

Gumbet, plemię lezgińskie, w północnym Dagiestanie, na lewym brzegu andyjskiéj Kojsy, pomiędzy Czeczeńcami a Lezgińcami, Salatowiami, Kojsubulińcami i Andyjcami; około 6,000 ludności. W r. 1839 uznało władzę Rossyi.

Gumbin, **Gombin**, po niem. *Gumbinnen*, m. stołeczne obwodu i regencyi t. n. w Prusiech Wschodnich, nad rz. Pisą, 8,780 m.—Obwód regencyi gumbińskiéj, obejmujący dawną pruską Litwę, położony na wschodnim krańcu monarchii pruskiéj, zajmuje 298 mil kw. z ludnością 744,800 (Polacy na południe, 150,000 i Litwini na północy, 110,000) i dzieli się na 16 powiatów: Heidekrug, Niederung, Tylża (Tilsit), Ragnica (Ragnit), Piłkalnia (Pillkallen), Stołupiany (Stallupönen), Gumbin, Instruć (Insterburg), Darkiany (Darkehmen), Angerburg, Janów (Johannisburg), Gołdapia (Goldap) Olęcko (Oletzko), Ełk (Lyck), Lötzen, i Sensburg.

Gumiguta, *kroplin* (*gummi guttae*, *gummi cambogiae*, *gummi gambae*), gumożywica, opisana po raz piérwszy przez Clusiusa 1605. Znane są cztéry gatunki G.; G., *Syjamska*, *cejlońska*, *myzorska* i G. *z Borneo*. G. syjamska pochodzi prawdopodobnie z kilku gatunków rodzaju *Garcinia* (ob.), lub też z *Hebradendron cochinchinensis*. Dla otrzymania G. nagina się młode gałęzie i przecina liście; wysiękający żółty sok mleczny zbiéra w rury bambusowe (G. *prętowa* lub *wałkowa*) lub w miski (G. *bryłowa*). Piérwsza jest lepsza, ma odłam muszlowy, barwy cisawo żółtéj; za ogrzaniem mięknie, płonie płomieniem kopcącym. Najważniejszą częścią składową G. jest żywica, barwy pomarańczowéj, uważana za kwas kambogiowy. Inne gatunki G. rzadko się do Europy sprowadzają. G. w farbierstwie stanowi ważną farbę żółtą; w medycynie środek silnie drastyczny (ob.), niekiedy moczopędny.

Gumilakka, ob. Żywice i Szellak.

Gumowski (Tomasz) z Ciechanowa, ogłosił rzadkie dzieło p. t. „*Królów i książąt polskich, od Lecha aż do Stefana I, króciuchne porządku zawarcie i opis*“ (1576).

Gumożywice, ob. Żywice.

Gumplowicz (Ludwik), dr. praw, wydawca „*Kraju*“, ur. 1838 w Krakowie. Tutaj, a następnie w Wiedniu, chodził na uniwersytet. Różnymi czasy począwszy od r. 1860 był współpracownikiem różnych pism galicyjskich. W r. 1869 przeszedł na jego własność dziennik „*Kraj*“, założony przez ks. Adama Sapiehę. Z prac swoich prawniczych i publicystycznych wydał: „*Wola ostatnia w rozwoju dziejowym i umiejętnym*“ (1864); „*Ośm listów z Wiednia*“ (1867); „*Prawodastwo polskie względem żydów*“ (1867); wreszcie: „*Konfederacyja Barska. Korespondencyja między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim*“ (1872).

Gundawa, stolica prowincyi Kucz-Gundawa, w północno-wschodnim Beludżystanie, nad rz. Kauby i przy drodze wiodącéj z Kanduharu do Indusu, ma około 15,000 m. i jest zimową rezydencyją chana Kelatu.

Günderode (Karolina Ludwika Fryderyka, baronowa), poetka niemiecka, ur. 1780 w Karlsruhe, znana pod pseudonymem *Tian*; posiadała wielką fantazyję, graniczącą prawie z marzycielstwem, skutkiem nieszczęśliwéj miłości odebrała tobie życie 1806. Całkowity zbiór jéj prac poetycznych wydal Götz (Manheim 1857). Pamięć nieszczęśliwéj poetki wskrzesiła jéj przyjaciółka Bettina Arnim dziełem swojém „*Die Günderode*“ (2 t., Grünberg 1840).

Gundulicz, po włosku *Gondola*, ród szlachecki dubrownicki (raguzański), osiadły w Dubrowniku w X w. 1) G. (Franciszek), zebrał w r. 1564 z dokumentów urzędowych materyjał do dziejów swego kraju pod tyt. „*Apparato per la storia di Ragusa*“.— 2) G. (Jan), ur. 1588 r. w Dubrowniku, † 1638 r. tamże. Odznaczając się znajomością praw i wyższą

oświatą sprawował najwyższe urzędy w rzeczypospolitéj, właśnie gdy ta doszła najwyższego stopnia znaczenia i potęgi, ostatnio nawet jéj rektora (prezydenta). Sławę jednak pośmiertną zyskał jako znakomity poeta serbsko-chorwacki, chociaż początkowo posługiwał się jęz. włoskim; dopiéro gdy te utwory jego, obce duchem dla Włochów, nie zostały uznane, jął się języka ojczystego. Z poetycznych jego utworów najsławniejszym jest poemat w 20 pieśniach „*Osmanida*", opiewający wojny Polaków z Turkami (1 wyd. Dubrow. 1626). Oprócz innych wielu, zaginionych w czasie trzęsienia ziemi 1667 r., oryginalnych i tłumaczeń, jak *Jorozolima wyzwolona* Tassa, zasługują na uwagę „*Usmart Marie Kalandrice*", poemat (Dubr. 1837). Napisał także znaczną liczbę dramatów („*Dubrowka*" w 3 akt 1838). Tłumaczył także bardzo wiele z włoskiego. Wszystkie jego prace wyszły w Zagrzebiu 1847 w 2 t. Por. Rzążewskiego „*Jan Gundulicz* i t. d." (Warsz. 1868). Z trzech jego synów: 3) *Franciszek* G., † 1700 r. odznaczył się w wojsku austryjackiém w czasie wojny cesarza Leopolda z Ludwikiem XIV i został feldmarszałkiem. 4) *Heronim* G. był w témże wojsku pułkownikiem.—5) *Zygmunt* G., † 1682 r., został prezydentem rzeczypospolitéj dubrownickiéj, pisywał także poezyje.—Syn jego 6) *Jan* G. † 1721 r. znany jest także jako poeta; z dramatów jego drukowany tylko „*Sunczanica*" (Dubr. 1840).— *Jan* G., franciszkanin, opisał swą podróż po Palestynie.

Gunia, wełniana suknia wiérzchnia, koloru brunatnego lub białego, używana jako odziewka przez górali polskich.

Gunter, kanonik płocki, obrany 1223 biskupem płockim, przez skromność ustąpił stolicy biskupiéj Janowi herbu Poraj. Po zgonie tego ostatniego obrany powtórnie 1227, zasiadał na stolicy biskupiéj aż do śmierci 1232. Sam wojował z sąsiadami swymi pogańskimi Prusakami. Późniéj doradził Konradowi, ks. mazowieckiemu, przywołać Krzyżaków i osadzić ich w ziemiach polskich.

Gunter (Edmund), matematyk angielski, ur. 1581 w hrabstwie Hereford, † 1673; porzuciwszy stan duchowny poświęcił się matematyce i w r. 1619 objął katedrę w Gresham. Ułożył tablice wstaw i stycznych, które ogłosił 1620 p.t. „*Canon of triangls*", i oceniając pożyteczność logarytmów, powziął szczęśliwą myśl przeniesienia ich na podziałkę linijną, za pomocą któréj, przez samo otworzenie cyrkla, można było otrzymywać wypadki mnożenia i dzielenia. Dowcipny ten jego wynalazek nazwany został *podziałką Guntera*. Oprócz tego Gunter uczynił kilka pożytecznych odkryć w fizyce i astronomii. Piąte wydanie jego dzieł uskutecznił Leybourn 1673.

Günter (Gabryjela), późniéj księżna Puzynina (ob.).

Günterodowie *z Raunszteina*, ród czeski pochodzenia niemieckiego, żyjący obecnie w Saksonii. *Abraham z* G. i *Raunszteina*, † 1609 r., starszy jedności braci czeskich, przełożył na jęz. czeski z greckiego i objaśnił „*Cyropedyję Xenofonta*" (1605), tudzież napisał: „*O zwyczajach starożytnych Persów*" i „*O królach perskich i t. d.*" (3 wyd., Praga 1808).

Günther, *hrabia Schwarzburg*, ur. 1304, oddawszy ważne usługi cesarzom niemieckim i odznaczywszy się w turyngskiéj wojnie hrabiów 1344, obrany został w Frankfurcie 13 Stycz. 1349 cesarzem przeciwko panującemu już Karolowi IV. Lecz zachorzawszy, jak przypuszczono w skutek zadanéj trucizny, dał się nakłonić do złożenia korony za zapłatą 20,000 marek a w dwa dni potém umarł (11 Czerw. 1349).

Günther (Fryderyk), książę Schwarzburg-Rudolstadt, ur. 1733, wstąpił na tron książęcy po ojcu, Ludwiku Fryderyku, 28 Kwiet. 1807 pod opieką swéj matki Karoliny Ludwiki, księżniczki hesko-homburgskiéj († 1854), sam zaś objął rządy 6 List. 1814. Po trzykroć był żonaty, ostatnio (1861) z Maryją Schulze, córką lekarza z Krolewca; † 1867. Wspiérał w swém państewku oświatę i przemysł.

Günther (Antoni), ur. 1785 r. w Lindenawie, w królest. czeskiém, po ukończeniu nauk fil. i praw. w uniwersyt. pragskim a teologicznych w Rabie, otrzymał w r. 1820 święcenie kapłańskie i został jezuitą, ale po dwu latach wystąpił i osiadł w Wiedniu, oddany naukom filozof.-teologicznym. Wiódł uczone spory z Heglem i Herbartem. Pomimo to pisma jego zostały w 1858 r. potępione przez kuryję rzymską. Ważniejsze z nich są: „*Vorschule zur speculativen Theologie*" (2 t., Wiedeń. 1828 i 1846—48), „*Süd und Nordlichter am Horizonte speculativer Thelogie*" (t. 1832), „*Thomas a Scrupulis, Zur Transfiguration der Persönlichkeitspantheismen neuester Zeit*" (t. 1835) i t. d. Wspólnie z J. Pabstem wydał „*Janusköpfe fur Philosophie u. Teol.*" (1833), a z F. Veithem (w Wiedniu od r. 1848) „*Lydia, philosoph*". *Taschenbuch*. Poglądy jego (*Güntherianismus*) zebrał i wyłożył Merten w dziele: „*Grundriss der Metaphisik für Vorlesungen*" (Trewir 1848).

Günther (Karol Fryderyk), prawnik niemiecki, ur. 1786 w Lipsku, najprzód adwokat tamże, od r. 1829 ordynaryjusz fakultetu prawnego i profesor prawa, a od 1846 jednocześnie prezes tak zwanego Spruchcollegium, wyświadczył ważne usługi miastu, uniwersytetowi i nader był czynnym jako członek zgromadzenia stanów; † 1864 r. Ważniejsze jego pisma są: „*Der Concurs der Gläubiger*" (2 wyd. Lipsk 1852); opracował Hauboldta, „*Lehrbuch des sächsischen Rechts*" (Lipsk 1829); wydał „*Die neuen Criminalgesetze fur das Königreich Sachsen*" (Lipsk 1838); „*Ueber das Gesetz im Staate*" (Lipsk 1842) i inne.

Günther (Fryderyk Karol), książę Schwarzburg-Sondershausen, ur. 1801, jedyny syn księcia Günthera Fryderyka Karola († 1837), który skutkiem niespokojnych ruchów musiał 12 Sierp. 1835 ustąpić rządy swemu synowi i ustąpienie to 3 Wrześ. formalnie potwierdzić. Książę G. z piérwszéj żony (od 1827), Karoliny Ireny Maryi, ks. Schwarzburg-Rudolstadt († 1833), ma syna Karola Günthera (ur. 1830), z drugią zaś, Matyldą, księżniczką Hohenlohe-

Oehringen (ur. 1814) zaślubioną 1835, rozłączył się 1852.

Günther (Gustaw Biedermann), lekarz niemiecki ur. 1801 w Schandau pod Dreznem; najprzód profesor w Kiel, od 1841 profesor chirurgii i dyrektor oddziału chirurgicznego w szpitalu ś. Jakuba w Lipsku. Ważniejsze jego prace są: „*Die chirurgische Knochenlehre*" (Hamburg 1850); „*Die chirurgische Muskellehre*" (tamże, 1850); „*Das Handgelenk*" (Hamb. 1850); „*Der hohe Steinschnitt*" (Lipsk 1851); „*Operationslehre am Leichname*" (Lipsk 1843); „*Die blutigen Operationen*" (4 części, Lipsk 1853—62); i „*Leitfaden zu den Operationen am menschlichen Körper*" (2 t., Lipsk 1859—61).

Günther Zainer, jeden z piérwszych drukarzy, rodem z Rautlingen w Szwabii, przybył z wędrowną swoją drukarnią 1465 do Krakowa i tu wydał dwie książki: „*Joannis de Turrecremata, Cardinalis S. Sixti, vulgariter nuncupati. Explanatio in psalterium finit Cracis*"; i „*Omnes libri Beati Augustini Aurelii*". Z Krakowa przeniósł się do Augsburga, gdzie 1468—78 wsławił się wydaniem dwu Biblij niemieckich i używaniem czcionek łacińskich. Porów. Estreichera „*Günther Zainer i Świętopełk Fijol*" (Warsz. 1867).

Guntoor, miasto w angielskiém prezydentostwie Madras, w północnéj części kraju Circars, liczy 20,000 m.; handlowe.

Gurjew, G.—Gorodok, m. i przystań w gub. orenburgskiéj, przy ujściu rz. Uralu; 2,100 m., trudniących się po większéj części rybołówstwem. Założone w XVII w., do r. 1708 zwało się *Jaickim Gorodkiem*. Warownia tutejsza istniała do r. 1810.

Gurjew (Aleksander, hr.), ur. 1784 r., † 1825 r. W r. 1812 przeszedł ze służby cywilnéj do wojskowéj, a w czasie wojny francuskiéj w następnym roku był już generał-majorem; po zawarciu pokoju został generał-gubernatorem kijowskim, podolskim i wołyńskim. Od r. 1839, jako członek rady państwa, sprawował obowiązki prezesa wydziału gospodarstwa narodowego i czas jakiś ministra finansów.

Gurjew (Symeon), matematyk rossyjski, członek akademii nauk w Petersburgu, † 1814. Oprócz kilku większych tłumaczeń, wydał: „*Zasady geometryi transcendentalnéj i rachunku różniczkowego*" (Petersb. 1803); „*O udoskonaleniu geometryi*" (1798); „*Zasady geometryi*" (1801); „*Arytmetykę*" i „*Tablice logarytmów liczb prostych i linij trygonometrycznych*" (1801 r.).

Gurjundski balsam *(balsamum capivi)*, podobny jest do kopajwy, nieco od niego ciemniejszy i za ogrzaniem do 130° przechodzi w galaretę. W wielu razach może kopajwę zastąpić; ma pochodzić z drzewa *Dipterocarpus laevis* (ob.). Zawiéra 20 proc. oleju eterycznego i kwas właściwy, *gurjundzki*.

Gurlitt (Jan Gottfryd), ur. 1754 w Halli, od 1802, dyrektor Johanneum w Hamburgu, † tamże 1827 znakomity pedagog i badacz starożytności, wyborne drobniejsze jego prace zamieszczone są w „*Schulschriften*" (2 t., Magdeburg 1801—29) i w „*Archäologische Schriften*".—**Gurlitt** (Ludwik), synowiec poprzedniego, ur. 1812 w Altonie, malarz; podróżował 1832—37 na półw. Skandynawskim, celem zbiérania materyjału do krajobrazów, następnie przez Monachijum udał się do Włoch, a potém stale osiadł w Dreźnie. Jako pejzażysta naśladował bardzo szczęśliwie naturę włoską.

Gurlt (Ernest Fryderyk), znakomity weterynarz, ur. 1794 w Drentkau, od 1849 dyrektor szkoły weterynaryi w Berlinie, napisał pomiędzy innemi: „*Handbuch der vergleichenden Anatomie der Haussäugethiere*" (4 wyd. 2 t., Berlin 1860), do którego to dzieła dołączył „*Anatomische Abbildungen der Haussäugethiere*"; „*Lehrbuch der pathologischen Anatomie der Haussäugethiere*" (Berlin 1831—32); „*Lehrbuch der vergleichenden Phisiologie der Haussäugethiere*" (Berlin 1837). Wspólnie z Hartwigem, wydaje od 1835: „*Magazin für die gesammte Thierheilkunde*".

Gurnigel, *Hoch-Gurnigel*, góra w szwajcarskim kantonie berneńskim, okręgu Seftigen, wysoka stóp 4,756, na stoku jéj znajdują się kąpiele mineralne siarczane.

Gurowski (Melchijor), herbu Wczele; starosta kościański, kolski i brodowski, został miecznikiem poznańskim, późniéj chorążym kaliskim a 1738 kasztelanem gnieźnieńskim. Na sejmie w tymże roku zabiérał kilkakrotnie głos w przedmiotach mniejszéj wagi. W r. 1748 przeniósł się na kasztelaniję kaliską a 1750 na poznańską; † 1756 r.—**Gurowski** (Rafał), syn poprzedniego, ur. 1716 r., służył najprzód w wojsku francuskiém i walczył pod dowództwem Mauryego Saskiego pod Fontenoi (1745). Za powrotem do kraju został szambelanem. Głośniéj występuje dopiéro w czasie bezkrólewia po śmierci Augusta III. Po sejmie konwokacyjnym został kasztelanem przedeckim, należał do delegacyi r. 1773, zostawał w przyjaznych stosunkach z posłami mocarstw zagranicznych, którym był uległy a odzywał się w sprawach publicznych z największém uwielbieniem dla cesarzowéj Maryi Teresy. Przyjaciel jezuitów, bronił ich usilnie przed grożącą im kasacyją. W wielu materyjach zabiérał głos, ale występował zawsze jako przeciwnik reform. Oponował przeciw obdarzeniu chłopów wolnością w dobrach pojezuickich. 1775 dostał na własność starostwo kolskie, a 1776 r. podany był na kasztelana lędzkiego, lecz godność ta minęła go i dopiéro 1782 otrzymał kasztelaństwo gnieźnieńskie, z którego przeniósł się 1786 na kasztelaniję kaliską. Nareszcie mianowany przez króla pruskiego hrabią 1787, † 1797 we wsi swojéj Dreszynie pod Wschową.—Starszy syn jego *Jan Nepomucen*, zabiwszy pułkownika Bolestę, musiał z kraju uciekać i przeniósł się do służby rossyjskiéj, w któréj dosłużył się stopnia brygadyjera od kawalergardów; † w Bessarabii 1791 r.—**Gurowski** (Roch Władysław czy Józef Władysław), syn Melchijora, ur. 1717 r., odebrał wychowanie w Paryżu. Byłto człowiek modnéj wówczas ogłady francuskiéj, ale nie dbający o środki, któremi by do wyższego mógł dojść znaczenia; jakoż intrygi dyplomatyczne posłużyły mu skutecznie na téj dro-

dne. Za wyświadczone w tajnych zleceniach przysługi został szambelanem Augusta III 1756 i komisarzem królewskim przy wojskach rossyjskich, podczas wojny siedmioletniéj. W r. 1764 obrany posłem z Poznańskiego na sejm konwokacyjny, żądał odebrania buławy Branickiemu a oddania jéj Massalskiemu i w ogóle stawał po stronie *familii*, jako od przeciwnego stronnictwa potężniejszéj, mięszał się do wszystkich ważniejszych kwestyj ówczesnych, wyznaczony był do układów z Rossyją i do paktów konwentów. Po sejmie konwokacyjnym otrzymał 22 Grud. 1764 pisarstwo w. koronne. Obrany posłem na sejm konfederacki radomski 1766 w sprawie dysydentów, wraz z Ponińskim występował przeciw Sołtykowi bisk. krak., i głosował za limitą sejmu i delegacyją. Wybrany do drugiéj delegacyi (1773—75) razem z Młodziejowskim dowodził konieczności gwarancyi obcych mocarstw; wychwalał jezuitów, a występował z wnioskami uciążliwymi dla chłopów. W 1775 wyznaczony na komisarza do rozgraniczenia od strony Rossyi. Był także komisarzem do piérwszéj rady nieustającéj aż do 1780 r. W 1781 otrzymał laskę w. marszałka litew.; na sejmie grodzieńskim 1784 wywołał wielkie na siebie oburzenie z powodu niesłusznych pretensyj, roszczonych do skarbu rzeczypospolitéj. Po powrocie do Warszawy, zastępując dosyć długo (1785—87) Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego, w obowiązkach tych okazał się rzeczywiście pożytecznym i wydał wiele rozporządzeń co do utrzymania porządku w stolicy, które i na późniejsze jeszcze utrzymały się czasy. Czynny był niezmiernie, zajmował się wszystkiemi sprawami Rzeczypospolitéj i miał dosyć po temu zdolności, ale robił dla własnych widoków, dla pieniędzy; † 1790 w Warszawie.—**Gurowski** (Aleksander), trzeci syn Melchijora, ur. 1719 r., został podkomorzym gnieźnieńskim 1768. Związany z pułkownikiem Renne, występował gorliwie w Poznańskiém przeciwko konfederatom barskim (1770). Mianowany posłem kaliskim na sejm 1772, dostał się do delegacyi, gdzie wraz z braćmi w jednym działał duchu, dla tego też wznosił się razem z nimi, chociaż nie doszedł do takich jak oni godności. W 1777 został szambelanem, a po ustawie trzeciego Maja kasztelanem buskim; † około 1792. Podług wszelkiego prawdopodobieństwa jest G. autorem ogromnego dzieła p. t. „*Protokół albo opisanie zaszłych czynności na delegacyi od stanów Rzeczypospolitéj na sejmie extraordynaryjnym warszawskim dla zawarcia traktatów z dworami: wiedeńskim, petersburgskim i berlińskim d.* 19 *Maja* 1773 *r. wyznaczonéj a d.* 19 *Marca* 1775 *zakończonéj i t. d.*" (7 t., Warsz. 1776), w którém zebrany jest bardzo bogaty materyjał do historyi owego czasu.—**Gurowski** (Adam, hrabia), publicysta, ur. 1805 w Rusocicach w Kaliskiém, † 1866 w Washyngtonie. Kształcił się w Lipsku, Getyndze i Heidelbergu, długo przebywał w Poznańskiém, a po powrocie do królestwa poświęcał się zajęciom rolniczym i literackim, zbliżył się do wyższych sfer rządowych; w roku 1830 okazał się gorliwym klubistą, następnie przeniósł się do Paryża, gdzie był jednym z założycieli towarzystwa demokratycznego. Wkrótce jednak uzyskał pozwolenie przyjazdu do Rossyi, gdzie został urzędnikiem w jednym z rządów gubernijalnych; w r. 1845 znów wydalił się za granicę; ostatnio przebywał w Ameryce, gdzie przez pewien czas pracował w ministeryjum spraw zagranicznych, a wydalony z tego stanowiska dla pewnéj niedyskrecyi, odemścił się zjadliwą satyrą. Z dzieł jego przytoczymy: „*Pensées sur l'avenir des Polonais*" (1841); „*Impressions et souvenirs*" (1846); „*Die letzten Ereignisse in den drei Theilen des alten Polen*" (1846); „*Le Panslavisme*" (1848). Po jego śmierci wyszło: „*Count Adam* G. *Diary* 1863, 4, 5" (1866). W r. 1834 redagował w Paryżu pismo p. t. „*Przyszłość*".

Gurski (Walenty), wiérszopis z czasów Stanisława Augusta, ogłosił komedyję „*Tryjumf Cnoty*" (Krak. 1800); „*Różne dzieła*" (4 t., Krak. 1804; 5 i 6 t., Lwów 1817), zawiérające komedyje, różne wiérsze, bajki, sielanki i ody, z których wiele odznacza się gładkością wiérsza, czystym językiem, uczuciem i pięknemi myślami, oraz „*Nowe bajki i powieści*" (Lwów 1827).

Guru, ob. Kola.

Guryja, południowa część Gruzyi, niegdyś księstwo niezależne, od r. 1810 prowincyja rossyjska, następnie (1846) wcielona do generał-gubernatorstwa kutajskiego; graniczy na północ z Mingreliją, na wschód z Imeretyją, na południe z okręgami kobaletskim i adżarskim, na zachód z m. Czarném, 1,950 w. kw. i 60,000 m.; w kraju tym na wzmiankę zasługują miasto *Ozurgeti*, fortece *Poti* i ś. *Mikołaja* oraz wieś *Dżimiti*, rezydencyja biskupa.

Gurwal, **Gurwhal**, księstwo wschodnio-indyjskie pod opieką angielską, kraj górzysty, śród gór Himalaja, obejmujący 213 mil kw. z ludnością około 100,000 wynoszącą.

Guś, rzeka wypływająca z pow. sudogodskiego, w gub. włodzimirskiéj, wpada do rz. Oki, w gub. razańskiéj.

Gusielne góry, na prawym brzegu rz. Leny, w prowincyi jakuckiéj, ciągną się na pół mili i dochodzą do 500 st. wys. Sąto dwie skały trójgraniaste, złożone z pokładów piaskowca czérwonego, szarego i czarnego; zwierzchni ich pokład jest jaskrawoczérwony.

Gusiew (Włodzimierz), sekretarz stanu, żyjący za panowania w. ks. Iwana Wasilewicza III, z polecenia którego ułożył znany *Sudiebnik*. Za udział w spisku, uknutym 1498 r. przeciwko w. księciu, został ścięty ze wszystkimi wspólnikami.

Gusovius v. *Guzowski* (Jan Bogumił), kaznodzieja ewang.-augsb. przy kościele ś. Anny w Gdańsku i lektor jęz. polskiego przy gimnazyjum akademickiém; wydał: „*Zbiór nowy pieśni świątecznych gdańskich*" (Królewiec 1780) i „*Zbiór nowy dogmatycznych i moralnych pieśni gdańskich*" (3 t., Gdańsk 1781—83). Przy jednym i drugim ciekawe wiadomości o języku polskim i polskich ewangielikach

Gustavia (*Roświeża*), rodzaj roślin z rodziny mirtowatych, obejmujący drzewa amerykańskie z wielkiemi, naprzemianległemi liśćmi i kwiatami blademi, okazałemi, zebranemi w grona; owoc—torebka skórzasta, 4 — 5 komórkowa. G. *augusta*, drzewo wysokie i okazałe w Gujanie; drewno odznacza się trupią wonią i jest znane w handlu pod nazwą drzewa śmierdzącego z Gujany. G. *speciosa* w Nowéj Grenadzie ma osobliwą własność, że cała skóra dzieci, które jedzą jéj owoce, żółknie, która to barwa jednak po kilku dniach ginie. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne lub mają własności lekarskie.

Gustavia, stolica wyspy ś. Bartłomieja, jednéj ze szwedzkich wysp antylskich; ma 10,000 m. i wygodny port.

Gustaw, imię 4 królów szwedzkich.—**Gustaw I**, od 1523—60, znany pod nazwiskiem *Gustawa Wazy*, ur. 1496 r. w Lindholm w Uplandyi, nazywał się piérwotnie *Gustaw Eriksson* i był najstarszym synem członka rady państwa Eryka Johansson, który po ojcu szedł od Wazów, po matce zaś od Sturów, to jest jak z jednéj tak z drugiéj strony od rodzin pokrewnych z dawnymi królami szwedzkimi. Sturowie zajęli się losem młodego Gustawa i 1509 oddali na naukę do Upsali; a jeden z nich Sten Sture Młodszy, ówczesny zawiadowca państwa, wziął go na dwór swój i kazał kształcić na dyplomatę. W 1518 zaszczytny brał G. udział w zwycięstwie Stena Sture nad Duńczykami, ale gdy przy zawiązaniu układów udał się na flotę duńską jako zakładnik, został przez Chrystyjana II wraz z innymi uprowadzony w niewolę, a Szwecyja ostatecznie uległa Danii. Uszedłszy z niewoli przy końcu 1519 r., wylądował z pomocą miasta Lubeki w Szwecyi, po długiéj tułaczce zjednał sobie Dalekarlijczyków i skłonił ich do powstania przeciw Chrystyjanowi II. Po szczęśliwych piérwszych utarczkach znalazł się wkrótce G. na czele licznych zastępów, zajął Upsalę a mianowany przez sejm 24 Sierp. 1521 zawiadowcą państwa, wziął w swe ręce rządy kraju, pomnożył armiję, zdobył Kalmar i Stockholm 1523 i w końcu tak umiał swemi kierować sprawami, że otrzymał koronę szwedzką. Wkrótce potém oswobodził od Duńczyków i Finlandyję. Przy współdziałaniu braci Olawa i Wawrzyńca Petri szerzył zwolna reformacyję, 1530 sam do niéj przystąpił a na sejmie w Westeräs 13 Stycz. 1544 zaprowadził ją w kraju urzędownie. Na tymże sejmie zniósł za zgodą stanów zasadę obiéralności królów. Dla umocnienia swéj władzy zajął na własność państwa dobra kościelne i klasztorne, nałożył na duchowieństwo podatki, oznaczył nawet jego dochody; dla ograniczenia zaś szlachty wprowadził do sejmu mieszczan i chłopów. Tym sposobem złamał potęgę uprzywilejowanych stanów i przyczynił się bardzo wiele do wewnętrznego rozwoju państwa. Walczył téż pomyślnie z Lubeką, dla oswobodzenia się od przewagi Hanzy, i z Rossyją (1555—57), dla utrzymania Finlandyi; † 1560 r. Jego następcą był Eryk XIV (ob.). Porów. Fryxella „*Życie i czyny Gustawa I Wazy*", (dzieło to wyszło w tłum. niem. Ekendahla w Neustadt n. Odrą 1831).—**Gustaw II Adolf**, 1611—32, syn Karola IX i Krystyny, księżniczki holsztyńskiéj, wnuk Gustawa I, ur. 1594 r., otrzymał jak najstaranniejsze wychowanie. Ze szczególném zamiłowaniem poświęcał się matematyce i historyi. Chłopcem jeszcze towarzyszył ojcu w wielu podróżach i wojennych wyprawach. Objął rządy 1611, a wraz z nimi dostały mu się w spadku i wojny przeciw Danii, Rossyi i Polsce. Z Daniją zawarł korzystny pokój 16 Czerw. 1613 w Siöröd, z Rossyją jeszcze korzystniejszy 27 Lut. 1617 w Stołbowie, którym Karelija, Ingryja i Kexholm zostały Szwecyi ustąpione tudzież zapewnione posiadanie Estonii i Inflant. Również szczęśliwie walczył od 1621 z Polską, ale zagrożony interwencyją Austryi zawarł (20 Wrześ. 1629)za pośrednictwem Francyi 6 letni rozejm (ob. *Zygmunt III*), by wolne mieć ręce do działania w Niemczech, gdzie, podniecany przez Francyję, postanowił ograniczyć przewagę cesarza Ferdynanda II i dać pomoc uciśnianym współwyznawcom. Jakoż 4 Lip. 1630 r. wylądował z 15,000 żołnierzy na brzegach niemieckich, zmusił Pomorze i Brandenburg do połączenia się z sobą, skłonił Saksoniję, gniecioną przez Tilly'ego, do przymierza ze Szwecyją, przywrócił książąt Meklemburgii, odniósł zwycięstwo pod Breitenfeld, następnie ruszył nad Men i Ren, pobił Tilly'ego jeszcze raz nad rz. Lech, lecz poległ bohaterską śmiercią w bitwie pod Lützen przeciw Wallensteinowi 6 List. 1632. (Ob. *Trzydziestoletnia wojna*). Co się tyczy bliższych jego śmierci okoliczności, to długo istniało przypuszczenie, jakoby zginął z ręki mordercy, nasłanego przez Ferdynanda II lub Richelieu'go. Listy jednak pazia Aug. von Leubelfing nie pozostawiają wątpliwości, że wśród gęstéj mgły nieostrożnie wpadł między nieprzyjacielskich kirasyjerów i poległ kilku przeszyty kulami. Zwłoki jego przewieziono do Szwecyi i pochowano w grobach królewskich. Z żony Maryi Eleonory, ks. brandenb., pozostawił jedyną 7 letnią córkę Krystynę (ob.).— G. A. był silnéj i pięknéj budowy ciała. W obejściu pełen powagi, uprzejmy, ludzki i budzący uszanowanie. Przenikliwy miał rozum i trzeźwy na rzeczy pogląd. Nieustraszoność i waleczność, bojaźń boża i głęboka bez żadnego fanatyzmu pobożność rzeczywistego czynią zeń bohatera. W wojsku utrzymywał surowy porządek i karność ale sprawiedliwością i prostotą obyczajów zyskał ogólną miłość żołnierzy. Powodem do jego interwencyi w Niemczech obok względów politycznych i religijnych, był jeszcze jak się zdaje, ów duch normandzki, owa żądza śmiałych przedsięwzięć, prące młodego wojownika do bohaterskich czynów. W Upsali pamięć jego uczczono obeliskiem.— **Gustaw III**, 1771—92, najstarszy syn Adolfa Fryderyka, ks. Holstein - Gottorp, późniejszego kr. Szwecyi i Ludwiki Ulryki, księżniczki pruskiéj, ur. 1746. Obdarzony od natury niepospolitemi zdolnościami, otrzymał jak najstaranniejszą edu-

kacyję, celował bystrością umysłu, głęboką znajomością stosunków politycznych i porywającą wymową. W Szwecyi oddawna już wydzierały sobie władzę dwa stronnictwa arystokratyczne: *Czapek* (rossyjskie), pod przywództwem Horna, i *Kapeluszów* (francuskie), pod przywództwem Gyllenborga (ob.). Gdy G. wstąpił na tron 1771 r., idąc ze radą Francyi, postanowił przy pomocy mieszczan, chłopów i armii złamać rządy *arystokratycznego despotyzmu* (tak się wyrażał) i przywrócić monarchiję umiarkowaną. Jakoż chociaż podpisał 5 Marca 1772 znany powszechnie akt ograniczający władzę królewską, to wszelako przy pomocy ludu i wojska dokonał w Stokholmie 19 Sierp. 1772 (rozpoczętego rewolucyją w Christiansand, 2 Sierpnia) zamachu stanu, zniósł pomienioną konstytucyję i przedłożył nową, którą stany pod naciskiem siły wojskowéj musiały zaprzysiądz 31 Sierpnia. Teraz rządy jego zdawały się istotnie zmierzać do zapewnienia krajowi dobrobytu. Ożywił się handel, przemysł i rolnictwo; podniosła się siła lądowa i morska; zakwitły nauki i sztuki. Jednakże niepomierną wystawnością dworu i nieszczęśliwą wojną z Rossyją (od 1788) ściągnął król na kraj ogromne długi. Gdy i Danija, z namowy Rossyi, wypowiedziała Szwecyi wojnę, stany i wojsko zaczęły okazywać nieposłuszeństwo. G. nie stracił jednak przytomności i odwagi. Wsparty przez lud odparł Duńczyków i za pośrednictwem Anglii i Prus zawarł z nimi pokój. Przeciw Rossyi daléj ze zmiennem szczęściem, toczył walkę; wreszcie po wielu klęskach i zwycięstwach zawarł pokój w Werelä nad rz. Kymene 14 Sierpnia 1790. Następnie miał zamiar przyjąć udział w wojnie przeciwko rewolucyi francuskiéj, ale w skutek uknutego przez arystokracyję spisku, w nocy z 15 na 16 Marca 1792 śmiertelnie postrzelony na balu maskowym przez Anckarströma (ob.), † 29 Marca 1792. Zbiór jego prac literackich „*Oeuvres politiques, littéraires et dramatiques*“ (5 t., Paryż 1805), wydał Dechaux. Pisma G. III (elegije, komedyje i t. d.) są wzorem pod względem języka, ale brak im oryginalności. Pozostałe po nim papiéry, miały dopiéro w 50 lat po jego śmierci być otworzone i po upływie tego czasu otrzymał profesor Geijer polecenie uporządkowania takowych. Jakoż ogłosił je wraz ze zbiorem innych niedrukowanych dotąd prac o panowaniu G. III w dziele „*Konung Gustaf III: sefterlemnade och femtio ar efter hans död öppnade papper*“ (3 t., Upsala 1843—45), zawiérającém wiele interesujących rzeczy. — Porów. D'Aguila „*Histoire du règne de Gustave III*“ (2 t., Paryż 1815). — **Gustaw IV Adolf**, 1792 — 1809, syn i następca poprzedniego, ur. 1778, został ogłoszony królem 29 Marca 1792, gdy tymczasem stryj jego Karol, książę Sudermanii, późniejszy król Karol XIII, sprawował urząd regenta do Listopada 1796. G. IV był zawziętym nieprzyjacielem Napoleona i ślepym stronnikiem Anglii, skutkiem czego, nie chcąc po zawarciu pokoju tylżyckiego pogodzić się z Francyją, utracił 1807 Stralsund, Rugiję i Finlandyję. Najście jego na Norwegiję nie powiodło się. Późniéj uporem swoim zniechęcił ku sobie wszystkie mocarstwa zagraniczne, a w kraju oburzył przeciwko sobie szlachtę i wojsko. Następstwem tego był spisek wybuchły 13 Maja 1809, w dalszém rozwinięciu którego został uwięziony, 29 Marca zrzekł się korony, a postanowieniem sejmu z d. 20 Maja został pozbawiany wraz z następcami praw do tronu. Opuścił więc G. IV Szwecyję i 6 Grud. osiadł w Bazylei. Późniéj oddzielił się zupełnie od swojéj rodziny, rozwiódł się 17 Lutego 1812 ze swą żoną i odbywał dalekie podróże jako osoba prywatna; pod nazwiskiem *pułkownika Gustawssona* przebywał w Bazylei, Lipsku, Holandyi, Akwisgranie, a w końcu w St.-Gallen, gdzie † 1837. Napisał pomiędzy innemi: „*Mémorial du colonel Gustafson*“ (Lipsk 1729); „*Nouvelle considération sur la liberté illimitée de la presse*“ (Akwisgran 1833); „*La journée de 13 Mars 1809*“ (St.-Gallen 1835). Ożeniony był od 31 Paźdz. 1797 z Fryderyką, księżniczką badeńską († 1826), z któréj miał 1 syna i 3 córki. G. IV nie był bez talentu i posiadał wrodzoną dobroć serca. Ale wytrwałość i stałość, jaką chciał weń zaszczepić ojciec, wychowujący go wedle zasad Rousseau, wyrodziły się z czasem w nieugięty upór, oraz rycerski animusz, odziedziczony po ojcu, i pewna skłonność do zabobonności prowadziły go do przedsięwzięć awanturniczych i zgubnych. Syn jego *Gustaw*, ur. 1799, austryjacki feldmarszałek porucznik, nosił od 5 Maja 1829 tytuł księcia Wazy.

Gustek albo **Guzdek**, osada rządowa fabryczna w królestwie polskiém, gub. piotrkowskiéj, pow. brzezińskim, nad rzeką Wolborką, blisko jéj ujścia do Pilicy. Znajdują się tu kopalnie rudy żelaznéj, jeden piec wielki i dwa piece kopulowe, odlewnie, ślusarnie, modelownie i t. p. Jest tu także młyn wodny z 4 gankami, bardzo starannie urządzony.

Gustleff (Jan), ur. na Pomorzu czy też w Saksonii, † 1657 r. w Rewlu, kaznodzieja ewang. czuchoński w Inflantach (1630). Oprócz przekładu Nowego Testamentu na język czuchoński (Rewel (1715 r.) wydał „*Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*“ (Dorpat 1648).—Wnuk jego *Eberhard* G., superintendent ezelski, ur. w Rewlu, † 1749 r. w więzieniu w fortecy petersburskiéj za skłanianie się do zasad braci morawskich; napisał „*Kurzgefasste Anweisung zur esthnischen Sprache*“.

Güstrow (*Wostrow*), m. stołeczne księstwa t. n. w Meklenburgskiém, nad rz. Nebelą, 10,500 m.; posiada piękny kościół gotycki, starożytny zamek, który w latach 1556 — 1695 był rezydencyją książąt meklenburskich, a obecnie zamieniony jest na dom przytułku i pracy. Niegdyś gród lutyckich Kiczanów (Chyżanów), potém stolica bodryckich książąt żwierzyńskich (Schwerin).

Gutakowski (Ludwik), ur. 1738 w pow. orszańskim, po ukończeniu nauk w Wilnie, udał się na dwór króla Augusta III, gdzie 1763 był już szam-

belanem. Używany do rozmaitych usług publicznych, wywiązywał się zawsze i wszędzie zaszczytnie. Na sejmie 1767 obrany asesorem do sądów nadwornych przy w. kanclerzu i podkanclerzu, odznaczył się nadzwyczajną gorliwością i 1777 otrzymał w nagrodę rzeczywistych zasług bogate starostwo kampinoskie. Mianowany w następnym roku członkiem rady nieustającéj został 1779 jéj marszałkiem w zastępstwie Ignacego Potockiego. Był obok tego członkiem nowoutworzonéj komisyi edukacyjnéj, w któréj także zalecał się światłem i bezstronością. Po upadku Rzeczypospolitéj usunął się w zacisze wiejskie i tu oddawał się troskliwie nauce, gospodarstwu i poprawie bytu swoich włościan. W 1806 r. wystąpił znowu na widownię publiczną. Mianowany prezydującym w najwyższéj izbie wojennéj i administracyjnéj, został przez księcia warszawskiego Fryderyka Augusta, króla saskiego, wyniesiony 1807 na urząd prezesa rady stanu, a 1809 na godność prezydenta senatu. Pracując nad siły, † nagle 1811.

Gutaperka (*Gutta percha*), wysuszony sok mleczny drzewa *Isonandra gutta*, należącego do rodziny *Sapotaceae*, rosnącego w Singapore i na wyspach sąsiednich a dochodzącego 40—70 stóp wysokości. Krajowcy zamiast drzewo nacinać, podobno je obalają dla zyskania soku, co może wywołać utratę tego ważnego materyjału. G. jest ciałem stałém, nieco sprężystém, zresztą bardzo podobna własnościami swemi do kauczuku. Przy 100° staje się miękką i łatwo daje się urabiać. Rozpuszcza się w chloroformie, siarku węgla, benzolu i olejku terpentynowym; kwas fluowodorny na nią nie działa i może być przechowywany w naczyniach z G. Pod względem chemicznym G. jest składu podobnego co kauczuk (ob.). G. sprowadzana w handlu jest zanieczyszczona drewnem i materyjami ziemistemi, od których winna być przedewszystkiém oczyszczona. G. może być wulkanizowaną podobnie jak kauczuk (ob.) i ma podobne zastosowania, a zwłaszcza do wyrabiania form galwanoplastycznych, do kopijowania drzeworytów i t. p.

Gutenberg (Jan), zwykle *Henne Gensfleisch von Sulgeloch* zwany, wynalazca sposobu wytłaczania książek za pomocą czcionek ruchomych, zatém sztuki drukarskiéj, ur. 1397 — 1400 w Moguncyi, gdzie po rozmaitych kolejach życia od 1450 wspólnie z Fustem, a potém z Schöfferem, najpiérwszą utrzymywał drukarnię. Zerwawszy stosunki z tym ostatnim, urządził sam jeden drukarnię własną, którą 1465 oddał swemu krewnemu i uczniowi Henrykowi Bechtermüntze. Tegoż roku 1465 Gutenberg wszedł do służby dworskiéj elektora Adolfa II i † w 1467 czy też 1468 w Moguncyi, gdzie mu na placu, od jego imienia placem G. nazwanym, wspaniały pomnik wzniesiono.

Gutenstein, miasteczko w austryjackim powiecie Unter dem Wienerwald, w wyższéj dolinie Piesting; ma 1,600 m. i starożytny zamek, w którym niektórzy książęta Habsburgscy stale rezydowali i w którym Filip Piękny 1330 życie zakończył. Nadto znajduje się tu piękny nowy pałac, wzniesiony niedawnymi czasy.

Guthrie v. Guthrie (Mateusz), ur. 1724 r. w król. szkockiem; ostatnio lekarz korpusów kadeckich w Petersburgu, gdzie † 1807 r. Wydał dzieło o starożytnościach rossyjskich, napisane w jęz. angielskim, a które następnie przełożył na jęz. francuski p. t. „*Dissertations sur les antiquités de Russie*“ (Petersb. 1795).

Gutkowski (Jan Marceli), ur. 1776, † 1863; ksiądz ze zgromadzenia dominikanów. Za w. księstwa warszawskiego był kapelanem wojskowym i towarzyszył ówczesnym wojskom polskim we wszystkich kampanijach i krajach. W r. 1812 wzięty był do niewoli i wysłany do gubernii kaługskiéj, skąd wróciwszy po 5-ciu latach, mianowany był przez w. ks. Konstantego kapelanem generalnym wojska polskiego, a następnie infułatem zamojskim; w Grudniu 1828 został prałatem archidyjakonem warszawskim, a 1826 biskupem podlaskim. Na tém stanowisku występował jako pasterz gorliwy, okazywał moc duszy i charakter dzielny. W 1840 musiał ustąpić ze swéj katedry i przemieszkiwał w klasztorze kanoników regularnych w Ozieranach, gub. mohilewskiéj. Nareszcie 1842 rezygnował z biskupstwa i osiadł we Lwowie gdzie † 1863 powszechnym do śmierci otaczany szacunkiem. W r. 1856 mianowany został arcybiskupem marcyjanopolitańskim.

Gutmanowa jaskinia, w Inflantach, nad rz. Ą, w pobliżu zwaliska zamku Trojdena; ze środka jéj wypływa źródło czystéj i zimnéj wody; lud tutejszy ma je w wielkiéj czci i składa na cześć jego ofiary, rzucając weń rozmaite przedmioty.

Gutowska Wola, wieś prywatna w gub. siedleckiéj, pow. garwolińskim, liczy 180 m. i posiada wspaniały kościół z klasztorem księży karmelitów antiquistów, wzniesiony w połowie XVI w. Jest tu cudowny obraz Matki Boskiéj, do którego niekiedy tysiące pobożnych przybywa.

Gutowski (Wojciech), malarz, ur. 1753 w Krakowie, † 1812, malował al-fresco (w kościele w Jędrzejowie) i portrety; w kościele niepołomickim są także dwa jego olejne obrazy.

Gutsman (Oswald), ur. w Grabsztein (Grafenstein) w Korutanach 1727 r., † w Cielowcu (Klagenfurt) 1790 r. Wszedłszy do zgromadzenia jezuitów w Wiedniu 1744 r. ostatnio rektor w Teresianum. Wydał „*Windische Sprachlehre etc*“ (Klagenfurt 1777); „*Gründliche Anleitung die Windische Sprache etc zu erlenen*“ (1780, 4 wyd. 1799); „*Deutsch-Windisches Wörterbuch, mit einer Sammlung der verdeutschten windischer Stammwörter und einiger vorzüglicheren abstammenden Wörter*“ (Klagenfurt 1789).

Gutsmuths (Jan Krzysztof Fryderyk), pedagog, ur. 1759 w Kwedlimburgu, uczył się teologii w Halli, od 1782 był nauczycielem u lekarza dworskiego Rittera. Gdy po † Rittera, trzeciego jego sy-

za Karola, później tyle sławnego geografa oddawał do zakładu Salzmana (ob.) w Schnepfenthal, został przez tegoż zaproszony do zostania w zakładzie, w którym od 1786 jął kierować gimnastyką i † 1836. Przedmiot ten niezabawem stał się potężnym środkiem pedagogicznym w ręku G., który w licznych pracach: „*Gymnastik f. d. Jugend*" (3 wyd. Stuttg. 1845); „*Turnbuch*" (Frankf. 1817); „*Lehrbuch der Schwimmkunst*" (1833 Wejmar); „*Mechanische Nebenbeschäftigungen f. Jünglings u Männer*" (Lipsk 1816) wykazał higieniczne, narodowe i moralne korzyści z uprawiania gimnastyki. Już dawniéj Pestalozzi i Fichte na nią zwracali uwagę. F. L. Jahn (ob.), twórca turnerów i turnverejnów, wpadł w ostateczność atletyzmu; Piotr Henryk Ling (ob.) przez swą szwedzką gimnastykę takowéj zaradza, jako zaś środek pedagogiczny pojmuje Spiess (ob.). Gutsmuths zajmował się redakcyją czasopisma „*Bibliothek f. Pädagogik etc*" i pracował nad geografiją „*Handbuch der Geogr.*" (1825 Lipsk) i t. p.

Guttiferae, ob. Soczne.

Guttry (Aleksander), właściciel ziemski w w. ks. poznańskiém; zasiadał jako poseł z Poznańskiego na sejmie berlińskim. Pochodzi z familii szkockiéj, osiadłéj w Wielkopolsce za czasów Jana Kazimierza. Brał czynny udział we wszystkich ruchach rewolucyjnych począwszy od 1846, i był kilkakrotnie więziony. W 1863 i 64 wszedł w zatargi z Lud. Mierosławskim, w kolizyi z którym zostawał jeszcze od 1848. Rezultatem tego był pojedynek G. z Janem Kurzyną, w którym ten ostatni poległ. Po 1863 przebywał przez długi czas w Paryżu. Jako pisarz, oprócz artykułów dziennikarskich wyjaśniał swe zatargi z Mierosławskim w pismach „*Wyrok w sprawie A.* G. i t. d." (1865) i „*Pan Ludwik Mierosławski, jego dzieła i działania*" (1870).

Guttwasser, po czesku *Dobra woda*, wieś w pobliżu miasta Budiejowic, w Czechach; ma piękny kościół parafijalny i kąpiele mineralne. Opodal są kopalnie srebra, z których niegdyś wydobywano i złoto.

Guttwasser albo St. **Günther**, po czesku *Dobra woda* albo *U Swateho Wintirze*, wieś w Czechach, w górach Szumawskich, powiecie piseckim, okręgu kaszperskohorskim, pod skałą granitową św. Wintirza (ś. Gintera), wznoszącą się na 3,154 st. nad poziom morza, u podnóża któréj wytryska źródło mineralne. Ma 300 m. a źródło jest dosyć licznie uczęszczane przez szukających poratowania zdrowia.

Gutzkow (Karol Ferdynand), jeden z najznakomitszych pisarzów niemieckich, pracujący na polu dziennikarstwa, krytyki, dramatu i romansu, ur. 1811 w Berlinie, gdzie z wielkiém odznaczeniem studyjował teologiję i filozofiję, a następnie, już jako doktór filozofii, nauki prawnicze i kameralne w Monachijum i Heidelbergu. Rewolucyja Lipcowa (1830) rzuciła go na pole polityki. Odtąd aż do 1839 prawie wyłącznie pracował jako dziennikarz i krytyk, głosząc ideje krańcowo-postępowe. Zostając w ścisłéj zażyłości z początkowym swym protektorem Wolfgangiem Menzel (ob.) pisywał do dziennika „*Literaturblatt*" (w Stuttgardzie). Następnie zerwawszy z Menzlem, należał od 1835 do redakcyi dziennika „*Phoenix*" (w Frankf. n. Menem). Z innych prac G. w téj epoce, pisanych w duchu czasu, najcelniejsze: kąsająca satyra „*Briefe eines Narren an eine Narrin*" (Hamb. 1832); fantastyczny romans „*Maha Guru. Geschichte eines Gottes*" (Stuttg. 9833); dramat „*Nero*" (Stutg. 1835); nowella „*Wally, die Zweiflerin*" (Mancheim 1835), przerobiona późniéj na „*Vergangene Tage*" (Frankf. 1852), za którą, denuncyjowany przez Menzla, odcierpiał, jako reprezentant młodych Niemiec, 3 miesięczne więzienie i znosił liczne od policyi prześladowania; *Beiträge zur Geschichte der neuesten Literatur*" (Stut. 1839); „*Götter, Helden, Don Quixote*" (Hamb. 1838): „*Die Zeitgenossen*" (Stuttg. 1837); dramat „*König Saul*" (1838); satyrycz.-kom. romans. „*Blasedow und seine Sohne*" (3 t., Stutg. 1838—39); „*Börnes Leben*" (Hamb. 1840) i t. d. Odtąd oprócz romansów wyłącznie prawie pisał dla sceny. Od r. 1841—49 był dramatykiem teatru nadwornego w Dreźnie, a 1862 przeniósł się jako sekretarz generalny instytutu Schillera do Weimaru. W r. 1864 opuścił to miejce, popadł bowiem w chorobę umysłową, z któréj się jednak wyleczył i zamieszkał 1870 w Berlinie. Z ogromnéj ilości prac G. w téj drugiéj epoce jego twórczości wymieniamy tylko co najważniejsze. Mianowicie, tragedyje: „*Uriel Acosta*", dramatyczne arcydzieło G. (1847; polski przekład M. B. Antoniewicza Lwów 1850); „*Patkul*" (1841); „*Pugatscheff*" (1846); „*Wullenweber*" (1848); „*Philipp und Perez*" (1853); i „*Liesli*" (1852); komedyje: „*Zopf und Schwert*" (1844); „*Das Urbild des Tartufe*" (1845, przekład polski. St. Lisowskiego, Warsz. 1852) „*Königslieutenant*" (1852): dramaty: „*Der 13 November*" (1842) i „*Ella Rose*" (1856); romanse: „*Die Ritter vom Geiste*" (9 t., Lipsk 1850—52; 4 ed. 1865); „*Der Zauberer von Rom*" (9 t., Lipsk 1859; 3 ed. 1869); oba nie tylko są arcydziełami G. w tym rodzaju, ale przewyższają wszystkie inne podobne płody nowszéj literatury niemieckiéj; daléj „*Die kleine Narrenwelt*" (3 t., Frankf. 1856); „*Die Söhne Pestalozzi's*" (3 t., Berlin 1870); „*Fritz Ellradt*" (3 t., Jena 1872). Oprócz tego pisywał do dzienników i wydał wiele prac różnorodnéj treści literackiéj. Dramatyczne swe prace wydał p. t. „*Dramatische Werke*" (20 t., 1862—63), oraz sporządził zbiorowe wydanie swych rozpraw literackich p. t. „*Gesammelte Werke*" (12 t., Frankf. 1845—46; t. 13, 1852). Od 1852 do 1869 wydawał popularny tygodnik „*Unterhaltungen am hauslichen Herd*". G. należy do najpłodniejszych pisarzów naszego wieku. Romanse jego, mianowicie socyjalne, kreślone po mistrzowsku, celują, jak również inne jego pisma, dowcipem, ironiją, przenikliwością, wyborną charakterystyką osób i sytuacyj. Grzeszą jednak stronniczością, zbytnią drażliwością i częstą niekonsekwencyją.

Gützlaff (Karol), misyjonarz i znawca chińszczyzny, ur. 1803 w Pyrycach na Pomorzu. Głównem polem jego działalności były Chiny, po których liczne odbywał podróże. Obok właściwych zatrudnień misyjonarskich, pełnił jednocześnie urząd tłumacza władz angielskich, następnie był sekretarzem gubernatora w Hongkong. † 1851 w Victoria. Z dzieł G. oprócz „*Journal of three voyages along the coast of China*" (Lond. 1834) i wielu tłum. z chińskiego najważniejsze są: „*China opened*" (2 t., Lond. 1838); „*Geschichte des chinesisch. Reichs*" (Stuttg. 1847); „*The life of Tao-kuang*" (Lond. 1851). Dla rozszerzenia chrystyjanizmu w Chinach, mimo licznych przeszkód, położył G. wielkie zasługi.

Guyon (Joanna Maryja Bouvier *de la Mothe*), ur. w roku 1648 r. w Montargis, marzycielka religijna, która owdowiawszy w 28 roku życia, mniemała się być powołaną przez Boga do spełnienia ważnéj misyi religijnéj. Była ona, podobnie jak Molinar, jedną z głównych krzewicieli kwietyzmu. Byłato niewiasta wyobraźni żywéj, pobożności szczeréj, obyczajów jak najczystszych. Poznawszy się z Fenelonem w Paryżu, wydała kilka dzieł teologicznych, które ściągnęły na nią liczne prześladowania. Bossuet wystąpił przeciwko niéj i wpływem swoim wyjednał potępienie jéj pism. Mimo to wszystko, zgromadzenie biskupów francuskich w r. 1700 oddało jednozgodne świadectwo czystości obyczajów i cnocie pani G. Więziona lat kilka w Bastylli, następnie wygnana do Blois, tutaj † 1717 roku. Całkowity zbiór jéj pism (39 tomów, Amsterdam 1713—29), tudzież własną jéj bijografiję (Kolonija 1720) wydał Poiret. ob. Uphama „*Life and religions opinions and experience of Madame de la Mothe-Guyon*" (2 t., Nowy York 1847).

Guyon (Ryszard de Bauffré, hr.), ur. 1812 w Bath w Anglii, walczył najprzód przeciwko Don Miguelowi, potém służył 1832—39 w armii austryjackiéj jako adjutant generała Splenyi, z którego córką ożeniwszy się, poświęcił się wyłącznie gospodarstwu rolnemu w majętności teścia, w župańskie komorneńskiém. Rewolucyja węgierska 1848 wywołała i jego z zacisza wiejskiego i postawiła śród znakomitszych dowódców węgierskich, odznaczających się prawdziwém dla kraju poświęceniem. Z upadkiem powstania, po ciężkiéj rozprawie w Vilagos, emigrował do Turcyi, gdzie pod nazwiskiem Churszyd-Baszy wszedł do służby Sułtana. Mianowany baszą Damaszku, dowodził następnie korpusem wojska tureckiego w Azyi i † 1856 r. w Konstantynopolu.

Guys (Piotr Augustyn), sławny podróżnik, ur. w Marsylii 1721, z powołania kupiec, przebywał długi czas w Konstantynopolu, Smyrnie i innych miastach téj strony świata; † 1799 na wyspie Zante. Najważniejszém jego dziełem jest „*Voyage litéraire dans la Grèce*" (Paryż 1771 i 1783).

Guyton de Morveau (Ludwik Bernard), znakomity chemik francuski, ur. w Dijon 1737, † 1816. Z początku był adwokatem generalnym w parlamencie miasta rodzinnego, następnie zajął się gorliwie badaniami i pracami chemicznemi. Od r. 1774 wykładał chemiję w Dijon. W czasie rewolucyi był członkiem zgromadzenia narodowego i Konwencyi, gdzie głosował za śmiercią króla. Przyczynił się wiele do założenia szkoły politechnicznéj. On piérwszy użył nakadzania chlorem do oczyszczenia powietrza, i wraz z Lavoisierem zaprowadził nowe słownictwo chemiczne. Ogłosił „*Éléments de chimie théor. et prat.*" (1776) i in.

Guz, właściwie chorobowe powiększenie jakiegokolwiek organu. Najczęściéj wyraz ten używa się dla oznaczenia ograniczonego powiększenia i przedewszystkiem, gdy wystaje nad powierzchnię.

Guzacz (*Ourax*), rodzaj ptaków, ustanowiony przez Cuviera dla dwu gatunków rodzaju *Crax* (ob. Czubacz) odznaczających się przy nasadzie szczęki wyrostem rogowym, guzowatym, tak dużym jak głowa i twardym jak kamień. Oba gatunki *O. pauxi* i *O. mitu* żyją w Amer. południ.

Guzerat, Gudżerat, prowincyja w północno-zachodniéj części Indyj Przednich; składa się z wielkiego, bo 945 mil kw. obejmującego półwyspu, oblanego morzem Arabskiém i z kilku przyległych krain; obejmuje około 2,000 mil kw. z ludnością dochodzącą do 6 milijonów, złożoną po większéj części z Marattów i Radżputów, prócz tego na wsiach mieszkają Coolisowie, Dunjaty, Kattiesy i t. d. Religija mahometańska przeważa w miastach, wielu czcicieli ma także braminizm. Język krajowy zowie się Guzerati i jest narzeczem spokrewnioném z sanskrytem; w jego piśmie używany jest odzielny alfabet, pochodzący od devenagari. Guzerat należy w części do angielskiego prezydentwa Bombay, w części zaś rządzony jest przez Guiscowara i innych książąt miejscowych. Ważniejsze miasta tego kraju są: Surate, Ahmedabad i Baroda. Porów. Ali Mohamed-Khan „*The political and statistical history of* G." na angielski przełożył Bird (Londyn 1835).—*Guzerat* albo *Gudżerat*, małe miasto w Pendżabie, Indyjach Wschodnich, sławne stanowczem zwycięstwem Anglików pod dowództwem generała Gough, odniesioném 21 Lut. 1849 nad Seikami.

Guzik owocowy, ob. Zawiązek.

Guzikow (Józef), Izraelita, ur. 1806 w Szkłowie, na Białéj Rusi, † w Akwisgranie 1837, znany artysta na harmonice słomianéj. Grę swoję na tym instrumencie doprowadził do doskonałości, wykonywając na nim wszelkiego rodzaju utwory muzyczne z podziwem najznakomitszych wirtuozów.

Guzmics (Izydor), teolog i filolog madziarski, ur. 1786 r. w Vámos-Család, w komit. szoprońskim, wstąpił do zakonu benedyktynów. Oprócz wielu drobnych artykułów, drukowanych w rozmaitych czasopismach, zostawił liczne dzieła teologiczne, z których ważniejsze są: „*O jedności religii chrześcijańskéj*" (Peszt 1822): „*Nauka wiary kościoła katolickiego*"; „*Theologia christiana fundamentalis et Theologia dogmatica*" (4 t. Rab 1828—29). Nadto od r. 1832 do śmierci był redaktorem

czasopisma p. t. *Magazyn kościelny* (*Egyházi tár*). † 1839 r. jako opat w Bakonybelu.

Guzów, wieś prywatna w gub. i pow. radomskim, gminie Orońsku, o 3 mile od Radomia, liczy 116 m. i pamiętna jest bitwą, stoczoną 6 Lipca 1607, między królem Zygmuntem III a rokoszanami, pod wodzą Mikołaja Zebrzydowskiego, w któréj rokoszanie na głowę pobici zostali.

Guzów, wieś prywatna w gub. warszawskiéj, powiecie błońskim, w parafii Wiskitki, nad rz. Radziejówką; ma 620 m. i wielką fabrykę cukru.

Guzowskie starostwo niegrodowe, znajdowało się w obrębie wdztwa rawskiego, w ziemi sochaczewskiéj. Podług lustracyi z r. 1661 okazuje się iż powstało z dawniejszego sstwa sochaczewskiego, przez odłączenie z niego: miasta Wiskitek i wsi następujących: Guzów, Czerwona Niwa, Stare Wiskitki, Kozłowice, Ruda Żelazna, Wola Miedniewska, Korabiowice, Żuków i folwarku Szczawinek. W r. 1771 posiadała je Paula z Szembeków Ogińska, miecznikowa w. ks. lit., opłacając kwarty złp 3,411 gr. 26, a hyberny złp 3,168 gr. 25. Na sejmie jednak warszawskim z r. 1773 — 75 Stany Rzpltéj przez oddzielną konstytucyję (*Vol. Leg.*, VIII f. 228) nadały dwa sstwa guzowskie i zagojskie na własność emfiteutyczną Ogińskiemu, sekretarzowi w. ks. lit., z wszystkiemi dobrami w prawie wyszczególnionemi.

Gwadelupa, po franc. *Guadeloupe*, wyspa francuska w Indyjach Zachodnich, ma 20 mil kw. i tworzy z innemi sąsiedniemi małemi wysepkami: Marie Galante, Désirade, i Les-Saintes francuskie gubernatorstwo kolonijalne Małych-Antyllów, która na 35 milach kw. powiérzchni, liczy 139,600 m. Gwadeluda podzielona jest przez wąską odnogę morską, zwaną rzeką Słoną, na dwie wyspy Grande Terre, czyli właściwą Gwadelupę i Basse-Terre. Głównym jéj płodem jest trzcina cukrowa, a oprócz tego uprawiają tu: kawę, bawełnę, manijok, rozmaite rośliny służące ku pożywieniu, oraz tytuń i korzenie. Klimat tu gorący; średnia temperatura roczna wynosi + 20° R; najwyższe ciepło w Lipcu dochodzi 43° R. Orkany i trzęsienia ziemi są tu bardzo pospolite. Główne miasto jest Basse-Terre. Gwadelupa została odkrytą przez Kolumba 1493, a zajętą przez flibustyjerów francuskich 1635. Anglicy napadali na wyspę kilkakrotnie i zajmowali ją w swoje posiadanie. W r. 1813 została odstąpioną Szwecyi, lecz na mocy pokoju paryskiego powróciła znowu na własność Francyi, która w r. 1848 obdarzyła wszystkich znajdujących się tu niewolników wolnością. Por. Boyer Peyreleau „*Les Antilles françaises, particulièrement la Guadeloupe*" (3 t., Paryż 1823).

Gwadelupa, departament w południowo-amerykańskim stanie Urugwaj, liczący 12,000 ludności.

Gwagnin, właściwie *Guagnini* (Aleksander), historyk polski, Włoch rodem, ur. 1538 r. w Weronie, † 1614 w Krakowie; w młodym wieku przybył do Polski wraz z ojcem swym Ambrożym i tu polecen obaj Zygmuntowi Augustowi przez M. Sieniawskiego, woj. ruskiego, wstąpili do wojska r. 1561. Dalsze losy ojca nieznane, Aleksander zaś, odznaczywszy się w wojnie inflanckiéj pod rozkazami Chodkiewicza oraz w wołoskiéj i z w. ks. moskiewskim (czynny miał udział przy wzięciu Połocka, Wielkich Łuk i t. d.) za Zyg. Augusta i Batorego, zyskał indygenat i był, jako wyborny inżynier, przez 18 lat dowódcą załogi pogranicznego miasta Witebska. W późniejszym wieku opuścił służbę wojskową i osiadł w Krakowie. Pisał się hrabią pałacu laterańskiego i rotmistrzem króla polskiego. G. nauczył się po polsku, przyjął obyczaje polskie i biorąc udział w licznych wojnach miał sposobność dokładnego poznania rozmaitych okolic przybranéj ojczyzny. Owocem tego była obszerna geografija ówczesnéj Polski, Litwy i krajów pogranicznych, napisana jeszcze w Witebsku i wydana p. t. „*Sarmatiae Europeae descriptio etc.*" (Krak. 1578; 2 wyd. Spira 1581; w urywkach, połatana wiadomościami skąd inąd czerpanemi, p. n. „*Rerum polonicarum libri III etc.*", Frankfurt 1584; sama geografija w zbiorach Pistoryjusza, 1582 i Mitzlera 1761); polskiego przekładu tego dzieła, uzupełnionego przez autora, dokonał lichy wiérszopis Marcin Paszkowski p. t. „*Kronika Sarmacyi Europejskiéj i t. p.*" (Kraków 1611, oraz w zbiorze Bohomolca 1764; sama zaś geografija w *Bibl. Polsk.* Turowskiego, Kraków 1860). Oprócz geografii mieszczą się tutaj i krótkie chronologiczne dzieje Polski (w oryginale do 1574 r., w przekładzie do 1588), Litwy i w. ks. moskiewskiego (po łacinie do 1580, po polsku do 1611); najobszerniéj skreślone są dzieje Stefana Batorego i Iwana Groźnego. Daléj wydał G. „*Gesta praecipua tyranisque ingens etc.*" (Spira 1581; polski przekład w „*Kronice*", rossyjski w rękopisie z początku XVII w.), dzieło polemiczne przeciwko Iwanowi Groźnemu; „*De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum etc.*" (Spira 1582), rozprawa małéj wagi, wypisana po większéj części z Herbersteina. Wiadomości do głównego swego dzieła pod względem geograficznym czerpał G. przeważnie ze Strykowskiego i Herbersteina, dzieje z Miechowity i Kromera, wiadomości odnoszące się do Rossyi z Jenkinsona. Z przyczyny tego dzieła miał G. proces ze Strykowskim, którzy oskarżał go o kradzież literacką. Przy porównaniu jednak prac obu tych pisarzów okazuje się, że lubo G. wiele wziął ze Strykowskiego, dzieło jednak jego jest lepiéj pomyślane i wykonane oraz wiadomości podane są bardziéj krytyczne i nie ma w niém tyle przeciwieństw i anachronizmów co w Strykowskim.

Gwajakowiec (*Guajacum*), rodzaj roślin z rodziny parolistowatych (*Zygophylleae*) obejmujący drzewa w Indyjach Zach. i Amer. płd., o drewnie twardém, żywiczném, liściach przeciwległych, z przylistkami opadającymi i o kwiatach najczęściéj błękitnych. G. *lekarski* (G. *officinale*) jest drzewem dochodzącém 40 stóp, a którego drewno (*drewno gwajakowe*) ważném jest pod względem lekarskim; odwar jego pobudza czynności skóry, nerek, kiszek,

stąd przyśpiesza przemianę materyi i wyprowadza z organizmu zanieczyszczające go piérwiastki. Używa się w reumatyzmie, podagrze, zastarzałym syfilisie i t. p. Używa się téż, choć rzadziéj, i saméj żywicy, która wypływa z drzewa dobrowolnie, albo przez nacięcie. Skład téj żywicy nie jest dobrze znany; zawiéra kwas gwajacylowy, podobny do benzoesowego, kwas gwajakonowy, olejek obojętny, gwajacen i farbnik żółty. Por. Hadelicha „*Bestandtheile des Guajakharzes*" w „*Journal für prakt. Chemie*" (1862). Drewno téż nadaje się na wyroby tokarskie. G. *święty* (G. *sanctum*) posiada téż same przymioty i jest używany w Brazylii.

Gwalbert (Jan), ob. Jan Gwalbert (św.).

Gwalior, stolica udzielnego księstwa w Indostanie, zwana *Gibraltarem indyjskim*. Państwo Gwalior liczy 4 milijony ludności i od 1845 r. jest w posiadaniu Wielkiéj Brytanii.

Gwałt, tak się nazywa bezprawne przezwyciężenie, przełamanie cudzego, oporu przez wywarcie na przedmiot opiérający się przeważnéj siły. Gwałt może być skierowany na osoby lub na rzeczy. Gwałt przeciwko osobom może być wywarty przez działanie *fizyczne*, jak np. użycie broni, lub *moralne* np. pogóżki. Celem gwałtu może być przymuszenie kogoś do pozwolenia na coś, dania lub zrobienia czegoś albo zamilczenia o czémś. Gwałt skierowany na rzeczy ma na celu przełamanie oporu, jaki dostarczają przedmioty na zasadzie praw natury, np przebicie ściany, wysadzenie drzwi i t. d. Zobowiązanie wymuszone gwałtem nie jest ważne. Por. K. C. F. art. 887, 1109, 1304 i in.

Gwałt, tak nazywano u nas dawniéj obowiązek chłopów wychodzenia z całą ludnością zdolną do pracy w polu, gdy pan miał pilną robotę. Uciążliwe te obowiązki od niedawnego dopiéro ustały czasu.

Gwałt, ob. zgwałcenie.

Gwałt niewieści. Wbrew dotychczasowym mniemaniom czyto o rozwiązłości (ob. frajer), czy o małżeństwie u Słowian, cześć niewieścia, mimo wielożeństwa i formy ślubu przez porwanie, była nawet za pogaństwa pod opieką prawa. Owszem te to formy niweczyły możność stosunków nieślubnych. Consummatio matrimonii jaką dopełniano na dziewczynie mającéj być spaloną z trupem kawalera (por. źródła arabskie u Frähna i d'Ohssona), jest tylko zastępczą czynnością płynącą z pojęć o stosunku płci do siebie. Cudzołóstwo było karane ścięciem lub połamaniem członków, jak tego dowodem są dzieje ś. Wojciecha, list Grzegorza IX u Roeppla, czém prostuje się fałsz podań komunistycznych Kosmasa (I 36). Palenie cudzołożnic jest błędnym domysłem W. A. Maciejowskiego z obrzędowéj pieśni sobótek („*Dzieje Piérw*". 470, porów. „*Kilka słów o Krakowiakach*" Świeżawskiego w *Pamiętniku kieleckim* za rok 1871). Dytmar donosi o srogiéj karze jaką za Bolesława—Magnusa I, stosując niegdy do kobiet występnych, rozciągnięto i do cudzołożników, po przyjęciu chrześcijaństwa. Widziemy jednak że macocha Bolesława III i Sieciech, może dla swéj godności uniknęli téj kaźni, lubo za rządów Bolesława II kaźń cudzołożników spotkała mieszkańców opoli, zawiérających śluby na sposób pogański z żonami czestników i rycerzy. W t. z. statucie wiślickim artykuły 125 i 126 są w głównéj treści podobne do odp. przepisów prawa saskiego (por. Stadnickiego H. *Przegląd kryt.*, Bibl. Warsz. 1859 I) oddając gwałciciela na łaskę króla i przyjaciół (amicorum) zgwałconéj.—Porwana wbrew woli rodziców traci posag. Artykuł 134 w razie usilstwa wieśniaczki dozwala całéj wsi opuścić właściciela gwałt czyniącego. Statut mazowiecki 1421 wyjaśnia to w artykułach 12—15, przepisując śmierć lub wygnanie wiekuiste dla usilcy, (art 16) pomocnik musi dać posag ze swego mienia porwanéj. Przepisom tym zdają się przeciwstawić następne (art. 17 — 19) w których gwałt na szlachciance i chłopce przez szlachcica dopełniony opłaca się karą 40 grzywien monety mazowieckiéj i to tylekroć powtórzoną ile było gwałtowników. Jestto kaźń zwykła „dawna" — do skarbu wznoszona. Kmiecianka dostaje 4 grosze. — Kmieć i nieszlachcic dopuszczający się gwałtu na szlachciance głowę traci (ob. Helcel „*Star. Pom. pr. polsk.*" I). Kary te najwyraźniéj pochodzą z epoki rozpadnięcia się stanów na klasę uprzywilejowanych i uciśnionych. Czacki cytuje statuty w których śmierć spotykała gwałcicieli szlachcianek. — Za gwałt chłopki płacono jéj 8, panu 4, księciu 4 kóp groszy.

Gwarana (*Guarana*), jestto ciasto otrzymywane z nasion Osmęty pitnéj (*Paullinia sorbilis*), rosnącéj nad brzegami rzek północnéj Ameryki. Nasiona suszą się, proszkują, następnie rozciérają z wodą na ciasto i suszą. G. ma postać twardych, podługowatych kawałków, brunatnéj barwy, zapachu słabego, ściągającego, gorzkowego smaku, zawiéra *Guaraninę*, alkaloid identyczny z teiną i kofeiną. Używa się czasami jako środka ściągającego w biegunkach, tryprze, częściéj z powodu alkaloidu w migrenie.

Gwarancyja, w prawie cywilném znaczy toż samo prawie co poręka, rękojmia, ewikcyja (ob.); w prawie publiczném jest jednym ze środków wzmocnienia ufności, a raczéj zabezpieczenia się co do wykonania traktatów i zobowiązań zawiéranych między państwami. Często bowiem się zdarza, że jakieś państwo, przyjmując zobowiązanie względem drugiego, nie ma chęci lub możności dotrzymania takowego. Dla uchronienia się od tego, najczęściéj na żądanie stron interesowanych, inne państwo lub państwa neutralne przyjmują *gwarancyję*, to jest poręczają dotrzymanie i zachowanie między interesowanymi umówionego stosunku prawnego, grożąc, że w razie gdyby jeden z interesowanych zobowiązania dotrzymać nie chciał, one zmuszą go do tego orężem. Niekiedy *gwarancyja* może się odnosić i do stosunków wewnętrznych państwa, np. utrzymania konstytucyi, wykonania amnestyi i wtedy jest poręką przez obce państwo, nie stosun-

ku międzynarodowego, lecz stosunku między władzą państwową i narodem. — *Gwarancyją* lub *zagwarantowaniem procentów* nazywa się zapewnienie dawane przez rząd spółkom akcyjnym, że z kapitału łożonego na przedsięwzięcia dobra ogólnego, np. na budowę kolei żelaznéj, osiągną przynajmniéj jakieś minimum procentów.

Gwardyja (z franc.), w piérwotném znaczeniu straż przyboczna książąt i monarchów, dzisiaj zaś nazwa ta służy wyborowym oddziałom wojska rozmaitéj broni. G. znane już były w starożytnym świecie, jak np. Nieśmiertelni w Persyi, Pretoryjanie w Rzymie cesarskim i t. p. Te to gwardyje monarchów uważać można za początek wojsk stałych. W nowszych czasach szczególniéj królowie francuscy coraz bardziéj pomnażali swoję gwardyję, jakoż sławną była gwardyja Ludwika XIV. Od czasu Fryderyka II i Napoleona I poczęto uważać G. za jądro wyborowego wojska, przeznaczonego na ostatnią rezerwę armii. W wojskach dzisiejszych szczególniéj liczne i doborowe są korpusy gwardyjskie: rossyjski, francuski i pruski. W Polsce od najdawniejszych czasów istniały G. królewskie, nazywane wojskiem nadwornem (*acies curialis*). W r. 1646, za Władysława IV, stany Rzeczypospolitéj zawarowały, żeby żołnierz nadworny, czyli G., nie przenosił 1,200 ludzi i z samych krajowców się składał. Za Stanisława Augusta pozwolono obrócić na jego straż przyboczną po jednym pułku piechoty i jazdy z wojska koronnego i litewskiego. Za księstwa warsz. jeden z pułków jazdy polskiéj wszedł w skład G. Napoleona. W b. wojsku polskim po r. 1815, G. królewska, zostająca pod dowództwem W. hr. Krasińskiego, składała się z pułku gwardyi strzelców konnych, z pułku grenadyjerów gwardyi i z bateryi pozycyjnéj artyleryi konnéj gwardyi.

Gwardyja narodowa, powstała we Francyi po zebraniu się 1789 stanów generalnych, kiedy reprezentanci narodu obawiali się, że dwór myśli o podnieceniu wojny domowéj. Jakoż w przeciągu kilku dni utworzyło się w Paryżu 16 legijonów, złożonych z 60 batalijonów, tak zwanéj gwardyi obywatelskiéj. Po r. 1830 zaczęto i w innych krajach uzbrajać w takąż milicyję obywatelstwo miast, tworząc z niego naturalną straż bezpieczeństwa.

Gwardyjan (*Guardianus*), nazywa się przełożony klasztoru (*pater superior*) reguły ś. Frańciszka, t. j. bernardynów, frańciszkanów, kapucynów i reformatów, wybiérany zwykle na 3 lata. W Anglii zastępca urzędu duchownego (*administrator*).

Gwarek (*Gracula*, *Eulabes*), rodzaj ptaków z rzędu wróblowatych, którego cechy są: dziób mierny, nożowaty, z końcami obu szczęk na dół schylonymi, głową w części nagą, z dwoma skórnymi płatkami na tyle; nogi poskoczne mierne; w skrzydłach miernych 3-a lotka najdłuższa. Jest czarny fijoletowato-połyskujący, wielkości kawki. Obyczaje krukom podobne, wraz ze skłonnością do kradzieży błyszczących przedmiotów. Mieszka w Indyjach Wschodnich i na wyspach przyległych. Przewyższa on papugi i kruki pojętnością i zdolnością naśladowania mowy ludzkiéj i rozmaitych zwierząt.

Gwebrowie, od persk. wyraz *Ghebr*, który wyprowadzają od arabs. *Kafir*, znaczy równie jak turecki *Ghiaur* niewiernego; imieniem tém oznaczają Mahometanie resztki wyznawców *parsyzmu* w Persyi i Indyjach Wschodnich. Ob. Parsowie.

Gwelfy (*Welfy* po niem., *Guelfi* po włosku), staro-alemańska rodzina, która już za Karolingów występuje w Bawaryi, Szwabii i Recyi. — *Welf I*, teść Ludwika Pobożnego, był założycielem *starszéj linii Gwelfów*. Jego wnuk, *Henryk ze Złotym Pługiem*, pod warunkiem że otrzyma tyle ziemi, ile złotym pługiem oborze w porze południowéj podczas snu cesarza, został lennikiem cesarskim i tym sposobem dostał w posiadłość 4,000 akrów gruntu. *Welf II* zbuntował się przeciw cesarzowi Konradowi II, został z kraju wygnany i dał niejako tym sposobem piérwszy początek smutnéj za swych następstw wojnie *Gwelfów* i *Gibellinów* (ob.). Jego syn, *Welf III*, został 1047 księciem Karyntyi i otrzymał marchiję weroneńską, lecz † bez potomków płci męskiéj, poczém siostrzeniec jego, syn margrabiego Azzona d'Este, *Welf IV* (jako margrabia), albo *Welf I* (jako książę), objął niemieckie posiadłości Gwelfów, założył *młodszą linije Gwelfów* 1071, został księciem bawarskim, walczył przez długi przeciąg czasu z cesarzem Henrykiem IV i † 1101 na jednéj z wypraw krzyżowych. Jego syn, książę *Welf V* (II) ożenił się z margrabianką toskańską Matyldą i występował przeciwko Henrykowi IV; † 1120 bezdzietnie, a jego następcą był brat, *Henryk Czarny*, który za córką księcia saskiego Magnusa otrzymał wielkie dobra w Saksonii i † 1126. Posiadłości te powiększył jeszcze *Henryk Dumny*, przez zaślubienie jedynéj córki cesarza Lotaryjusza. Został on księciem saskim i był ojcem *Henryka Lwa* (ob.), od którego pochodzi dom *brunświcki*. Inny syn Henryka Czarnego, *Welf VI* (III), chciał utrzymać Bawaryję przeciwko cesarzowi Konradowi III, lecz został pobity pod Weinsbergiem. Od téj bitwy weszły w użycie nazwiska Gwelfów i Gibellinów, dwu przeciwnych sobie stronnictw. Późniéj pogodził się z cesarzem i był wiernym stronnikiem Fryderyka I; † 1169 bezdzietnie.

Gwiazdka, zowie się w potocznéj mowie wigilija święta Narodzenia Pańskiego, stąd, że w ów dzień poczęto zawieszać u powały gwiazdki, uklejone z różnokolorowych opłatków, na pamiątkę gwiazdy, przyświecającéj w Betleemie.

Gwiazdosz, inaczéj *Aster* (ob.).

Gwiazdy, ogólna nazwa ciał niebieskich świécących. Jeżeli od tego pojęcia ogólnego oddzielemy słońce i księżyc, należy rozróżnić gwiazdy stałe od planet (ob.). G. *stałe* sąto słońca świécące własném światłem, w odległości bardzo wielkiéj i dla tego tak oku gołemu, jak i uzbrojonemu teleskopem, wydające się świecącymi punktami bez widocznéj średnicy. Stosownie do mocy światła dzielą się G. na G. różnéj wielkości; gołém okiem

widzialne są G. od 1 do 6 wielkości, za pomocą teleskopów widzialne są jeszcze G. do 16 wielkości (G. teleskopiczne). Podział ten gwiazd dawniéj polegał na gołoocznem ocenieniu światła, Herschel użył do tego astrometru, najściślejsze zaś wypadki wydaje astrometr polaryzacyjny Zölnera (1865). Liczba G. widzialnych gołém okiem nie przechodzi 6,000. Przybliżenie zaś liczbę G. aż do 16 wielkości, t. j. tych, jakie mogą być widziane za pomocą dotychczasowych teleskopów, podaje się na 1,200 do 1,500 milijonów (Littrow, Argelander). Barwa G. jest różną; przeważa biała, daléj idą czérwonawa i niebieska. Niektóre G. z biegiem czasu barwę swą zmieniają; częstsze są jeszcze zmiany w natężeniu światła, tak, że istnieją G. *zmienne*, czyli *peryjodyczne*; których Schönfeld (1866) naliczył 123, których największa część wszakże widzialna jest tylko za pomocą teleskopów; peryjod takiéj zmiany jest u różnych G. rozmaity. Zmiany te objaśniają się już obrotami G., przy czém przedstawiają nam swe strony rozmaicie świécące, już obrotem około nich ciemnych satelitów, które je peryjodycznie zaciemniają, już peryjodycznymi na nich wybuchami gazów płonących. Zdarzają się G. nowo powstające i znów ginące; takich G. ze wskazówek historycznych Humboldt w ciągu 2,000 lat naliczył 20; nagle zajaśnienie G. może być często objawem nagłego wybuchu wodoru płonącego. Poznanie G. ułatwia się podziałem ich na konstelacyje (ob.). Położenie G. na niebie oznacza się za pomocą odległości od pewnych kół na niebie wyobrażanych (ob. astronomija); co do odległości G. ob. paralaksa. Oprócz ruchu gwiazd (nieba) pozornego, powstającego w skutek obrotu dziennego i rocznego ziemi, posiadają one i ruch własny (stąd nazwa G. stałych nie zupełnie jest właściwą), postępowy, który dla nas jednak jest tak nieznaczny, że przez zwykłe patrzenie nie daje się ująć i w tysiące lat, jednak przez lunetę okazuje się znacznym już w ciągu wieku. Wypada to z porównania katalogu gwiazd Bradleya (1755) z katalogiem Mädlera (1855). Najwidoczniéj ruch własny G. występuje w G. podwójnych (ob.). Wszystkie G. widzialne gołém okiem i za pomocą lunet tworzą pewną całość, system gwiaździsty, czyli astralny. Nasz system gwiaździsty, t. j. ten do którego słońce nasze należy, jest zbiorowiskiem słońc sferoidalném, silnie spłaszczoném, niemal soczewkowatém i które w kierunku największego swego rozszerzania otoczone jest piérścieniem słońc, przedstawiającym się z powodu znacznéj odległości jako smuga świetlna, obłoczkowata, przebiegająca całe niebo, a którą *drogą mléczną* nazywamy. Oddzielne te słońca są od siebie na bilijony mil odległe i obracają się około środka ciężkości wszystkich tych słońc, leżącego (według Mädlera) w konstelacyi Plejad, w pobliżu gwiazdy Alcyjony i zajmującego środek piérścienia drogi mlécznéj. O długości promienia drogi mlecznéj można mieć stąd pojęcie, że światło, ubiegające na sekundę 40,000 mil, przebiedz go może zaledwie w 7,700 lat; słońce zatém nasze, jakkolwiek od Alcyjony światło dochodzi doń w 573 lat, znajduje się stosunkowo niedaleko od powyższego środka ciężkości. Masa naszego systemu gwiaździstego przenosi (Mädler) przeszło 100 milijonów razy masę naszego słońca; wiele gwiazd są słońcami większemi i świetniejszemi od naszego, tak np. siła światła Syryjusza jest 40 razy większą niż słonecznego. Natura G. została bliżéj zbadaną dopiéro przez badania spektralne i przedewszystkiém analiza spektralna upoważnia nas do uważania G. za słońca. Według Hugginsa, Secchi'ego i in. widmo (ob.) G. stałych jest widmem absorbcyjném, t. j. widmem ciągłém z linijami ciemnemi Fraunhofera, jak widmo słoneczne. Stąd wolno wnieść, że G. stałe sąto ciała płonące, stałe lub ciekłe, otoczone powłoką pary; z linii ciemnych poznać można materyje wchodzące w skład téj pary; z tego się przekonano, że największa ich część znaduje się i na ziemi, że jednak nie wszystkie linije mogą być objaśnione przez piérwiastki ziemskie, to mogą się na G. znajdować i piérwiastki nam nieznane. Widma G. są jednak tylko co do ogólnego charakteru podobne, w liczbie zaś i rozkładzie linij objawiają znaczne różnice, które wszakże według Secchi'ego sprowadzone być mogą do 4 typów. Typ piérwszy obejmuje G. białe, jak Syryjusz i Wega; mają one w widmie wszystkie 7 barw i niemiernie wiele cienkich linij ciemnych, rozrzuconych po całém widmie, nadto 4 szerokie i bardzo ciemne linije, stanowiące widmo wodoru. Atmosfera przeto tych G. składa się głównie z wodoru; sąto prawdopodobnie największe i najcięższe G., króre z powodu znacznéj ciężkości wszystkie gęstsze materyje ściągają do swego jądra. Typ drugi obejmuje G. żółtawe i czérwonawe, jak Capella, Polluks, Arktur; widmo ich schodzi się z widmem słoneczném, zawiéra wszystkie 7 barw, liczne linije, silne i ciemne, w barwie czérwonéj i błękitnéj, niewiele w barwie żółtéj; linije te pochodzą głównie od wodoru i żelaza; sąto G. mniéj ciężkie, których atmosfera głównie z wodoru i pary żelaza jest złożoną. Typ trzeci obejmuje G. czérwone, jak α Herkulesa, Mira ceti, Antares; w błękitnéj części widma występują smugi szerokie, ciemne, tak że widmo jest w ogóle podobne do widma plam słonecznych; okazują one w atmosferze przewagę żelaza, magnezyi, sody, a ustąpienie wodoru; słońca te są już zapewne niższéj temperatury, posiadają przeto atmosferę gęstą i napełnioną chmurami. Typ czwarty obejmuje małe G., po za 6 wielkością; widmo ich składa się z 3 smug jasnych, rozdzielonych pasmami ciemnemi, i okazuje pewne podobieństwo do widma węgla; znaczenie tego widma nie jest dotąd wyjaśnioném. Połowa G. dotąd zbadanych należy do 1 typu, $^2/_3$ drugiéj połowy do 2 typu.—W systemie Kopernika słońce uważane było za nieruchome; system ten o tyle teraz jest rozwinięty, że i samo słońce, wraz z planetami koło niego się obracającemi, posuwa się koło pewnego środka ciężkości, wraz z innemi słońcami, około których zapewne poruszają się satelity, jak około naszego słońca, a które to

przypuszczenie silnie potwierdzają G. podwójne (ob.). Zresztą już Bessel (1844), z pewnych nieregularności w ruchu własnym Syryjusza, wniósł, że on posiada ciemnego towarzysza i Clark w Bostonie rzeczywiście ujrzał go (1862) za pomocą wybornéj lunety, co i inni potém sprawdzili, a Auwers (1863), opiérając się na rachunkach Petersa, przyjmuje że masa jego wynosi $^1/_2$ masy Syryjusza.—System ten gwiaździsty nie jest wszakże ostatecznym systemem świata bo w wielu *mgławicach* (ob.) analiza spektralna zdołała dopatrzyć istne zbiorowiska gwiazd.

Gwiazdy morskie, *Gwiazdnice (Asteroidea)*, gromada zwierząt, należących do typu jeżowców (*echinodermata*); sąto zwierzęta o ciele płaskiém, gwiaździstém lub pięcio-kątném; pysk mają na dolnéj powiérzchni ciała, odchodek zaś, jeżeli istnieje, leży wprost naprzeciw na grzbiecie; skórę mają tęgą; szkielet wapienny, złożony z pojedyńczych piérścieni, z których składają się promienie, czyli ramiona, ruchliwe i rozchodzące się od pyska. Na dolnéj powiérzchni ciała znajdują się promienisto uszykowane bruzdy, w których kryją się nóżki (*ambulacra*), organa robaczkowe, rozciągliwe, zakończone banieczkami, za pomocą których G. m. przyczepiać się mogą do przedmiotów, a przez wydłużanie i kurczenie nóżek przenoszą się z miejsca na miejsce. Są one w niektórych miejscach tak liczne, że je używają na nawóz, jak na brzegach Normandyi. Dzielą się na dwa rzędy: *Asterida* i *Ophiurida*. Piérwsze pod spodem posiadają zawsze bruzdę z nóżkami, w ramiona wchodzą od żołądka ślepe odrostki, znaczna ich część posiada odchodek. Rzęd drugi obejmuje G., w których ramiona są od tarczy ostro oddzielone i wypustków żołądkowych nie zawiérają; odchodek nie istnieje. Rzęd ten rozpada się na dwa podrzędy: *Ophiurae*, o ramionach długich, nie rozgałęziających się, bez bruzd i wijących się jak węże i *Euryalae*, o ramionach zwykle rozgałęzionych, bardzo giętkich, pospolicie ozdobionych wąsami spiralnie się zwijającymi. Por. Lincka „*De stellis marinis liber singularis*" (1733); Müllera i Troschela „*System der Asteriden*" (1842); Lymana „*Ophiuridae and Astrophytidae*" (Cambridge 1865).

Gwiazdy peryjodyczne, ob. Gwiazdy.

Gwiazdy podwójne. Przy badaniu teleskopiczném gwiazd okazało się, że $^1/_4$ do $^1/_3$ wszystkich gwiazd, przedstawiających się gołemu oku pojedynczo, składa się z 2 lub więcéj gwiazd bardzo blisko siebie stojących. Z pomiędzy nich liczba G. p. jest znacznie przeważającą, wszakże znamy też G. trzy i cztérokrotne; jedna z G. Oryjona jest nawet, według Struvego, 16 krotną. Wiele G. p. stanowią tylko G. p. optycznie, t. j. zdają się znajdywać bardzo blisko siebie dla tego, że leżą na jednéj linii widzenia, ale w tym kierunku mogą być znacznie odległe. Większa jednak część G. p. stanowią istotne, fizyczne G. p., t. j. tworzą pewien system własny, którego części są między sobą daleko mniéj odległe, niż od innych G. Przemawia za tém ich liczba, która jest daleko większą niżby to mogło być dziełem przypadku, a przedewszystkiém to, że się na około siebie obracają i że peryjod obrotu pozostaje niezmiennym. Zwykle jedna z tych G. jest znacznie większą od drugiéj i wtedy towarzysz mniejszy obraca się około G. głównéj; często jednak obracają się około wspólnego środka ciężkości. Przy tych ruchach ulegają prawom Kepplera (ob. astronomija), z czego się pokazuje, że prawo ciążenia Newtona ma miejsce i po za systemem słonecznym. Najmniejszy peryjod obrotu, lat 15, posiada G. 1037 w katalogu Struvego. G. p. często przedstawiają ciekawe zabarwienie; niektóre posiadają obie barwy nawzajem dopełniające (ob. barwy); Zöllner uważa to za zjawisko kontrastu, wszakże Huggins (1868) przekonał się, że, w niektórych przynajmniéj razach, barwy te są istotnie właściwe samym gwiazdom. G p. mogą być użyte do oceniania dobroci lunet, tak np. wyborna luneta winna okazać 6 gwiazd w trapezie Oryjona.

Gwiazdy spadające, znane zjawisko niebieskie, co do którego liczne podawane były hypotezy, a które dopiéro w ostatnich czasach znalazły mniéj więcéj zadawalające wyjaśnienie. Przyjmuje się obecnie, że około słońca, oprócz planet i planetoid, krąży mnóstwo drobnych ciałek, poruszających się jużto oddzielnie, już w rojach lub całych piérścieniach, a zwanych *asteroidami* (jakkolwiek ta nazwa często nadawana bywa i planetoidom, czyli małym planetom). Występują one jako G. s. lub *kule ogniste* (*bolidy*). Jeżeli spadają na ziemię zowią się *meteorytami* (*aerolitami*), a mianowicie noszą nazwę *kamieni meteorycznych*, gdy są bogate w augit, anortyt, oliwin, kwarc, a ubogie w żelazo; *żelaza meteorycznego* zaś gdy przeważnie są złożone z żelaza rodzimego, któremu pospolicie towarzyszy kobalt i nikiel. *Kulami ognistami* zowią się, gdy przesuwają się szybko po niebie, jako kule znacznéj wielkości, czérwono świécące, pozostawiające często za sobą przez pewien czas ogon ognisty i pękające z silniejszym i słabszym hukiem; w dzień przedstawiają się jako czarne chmury. G. s. zowią się iskry gwiaździste, najczęściéj białe, nagle się ukazujące i szybko przebiegające i nagle znowu gasnące. Średni czas trwania G. s. wynosi $^1/_2$ sekundy, długość ich drogi 12—16°, wysokość przecięciowa, w jakiéj się ukazują, 8 mil, szybkość 4—20 mil, a liczba ich gołém okiem codziennie na całéj ziemi widzianych, wynosi kilka milijonów. Dzielimy je na G. s. sporadyczne i peryjodyczne; piérwsze zjawiają się pojedynczo i w czasach dowolnych, drugie okazują się w znacznéj ilości, w oznaczonych czasach i wychodzą z oznaczonych punktów nieba, z tak zwanych *punktów promieniowania* (*radyjacyi*); stanowią całe *piérścienie* G. spadających, gdy występują corocznie, jak prąd sierpniowy, *roje* zaś G. s., gdy wracają tylko w lat kilka, jak prąd listopadowy. Niektóre roje G. s. przebiegają tęż samę drogę co pewne komety, skąd powstało mniemanie (Schiaparelli 1866) że są one częściami komet, pozostałemi w systemie słonecznym (ob. komety). Naj-

większy kamień meteoryczny jest z Aegos Potamos (476 prz. Chr.), największém żelazem meteorycznem jest masa Pallasa, znaleziona 1749 r. w Syberyi, któréj reszta 1,270 funtów, znajduje się w Petersburgu; najbogatsze ich zbiory w ogóle są w Wiedniu i w British Museum. Kula ognista, jak to miało miejsce przy zjawisku 31 Stycznia 1868 r. widzianém w Warszawie, nie spada zwykle cała, ale się rozpryskuje na części, przy gwałtownym huku (detonacyi). Rozżarzenie tych ciał następuje, gdy wchodzą w atmosferę: z powodu znacznéj ich szybkości powietrze się zagęszcza, przyczém wywiązuje się znaczne ciepło; pękanie i detonacyja są dalszym skutkiem silnego rozżarzenia. Szybkość G. s. oblicza się z drogi pozornéj i wysokości, a wysokość z paralaksy (ob.), t. j. z różnicy kątów, pod jakimi się taż sama G. s. przedstawia dwu obserwatorom w miejscach dosyć odległych. Największa liczba G. s. przedstawia się po północy, zwłaszcza nad ranem, ponieważ ta część ziemi, dla któréj słońce wschodzi, znajduje się po téj stronie ku któréj się ziemia w swym biegu rocznym posuwa i że z téj strony głównie ziemia napotykać musi te ciała (ob. apex). Rój G. spadających, który sam przez się, lub jako pozostałość komety, wchodzi w system słoneczny, przechodzi w skutek przyciągania planet w kształt coraz więcéj eliptyczny i zwolna zamienia się w piérścień. Ma to już miejsce dla roju sierpniowego (prąd ś. Wawrzyńca), przez co corocznie od 10 do 13 Sierp. napotykamy wiele G. s. Rój listopadowy według Leverriera dostał się do systemu słonecznego dopiéro przed 1,600 laty, pod wpływem Urana otrzymał nową drogę eliptyczną (ob. komety) i obrót swój około słońca kończy w 34 latach; rój ten mało jest jeszcze wydłużony i tylko oddzielne masy wyprzedzające go lub pozostające w tyle, napełniają już drogę, dla tego corocznie od 13 do 15 Listopada widzimy więcéj niż zwykle G. s., a co lat mniéj więcéj 34 (1799, 1833, 1866 i 68) tak wiele, że wydają się niby fajerwerk wybiegający z konstelacyi lwa (z punktu radyjacyi). Istnieje kilka jeszcze innych rojów, mało wszakże dotąd znanych.

Gwido, kardynał, kardynał presbyter ś. Wawrzyńca *in Lucina*, legat w Polsce w XIII w. Był on zakonnikiem zgromadzenia cystersów, rodem z Burgundyi; wysłany przez papieża Klemensa IV, przybył 1265 r. do Niemiec, a stamtąd do Polski, dla szukania pieniędzy na oswobodzenie Palestyny. Tu złożył 2 Lutego 1267 r. synod we Wrocławiu, na którym skłonił duchowieństwo polskie do ogłoszenia wojny krzyżowéj w obronie Ziemi Świętéj. Na tymże samym synodzie ogłosił nowe prawa, mające odtąd w kościele polskim obowiązywać, prawa stosowane do istniejących we Włoszech urządzeń, a nie do ducha i potrzeb narodu, który je miał wykonywać. Wszystkim tych kanonów przeciwnikom zagroził G. klątwą. Jakkolwiek książętom polskim ustawy G. się nie podobały, duchowieństwo jednak już po wyjeździe legata złożyło t. r. 1267 drugi synod w Dankowie, by je wprowadzić w wykonanie. Prawa te wydał Helcel w dziele „*Starodawne prawa polskiego pomniki*“ (t. I, 360—363); z prawami kanonicznemi i cesarskiemi porównał je Romanowski w „*Otia Cornicensia*“ (str. 113—124).

Gwido de Columniis, Mesenczyk z Sycylii gdzie był sędzią. Gdy pisał wedle Daresa frygijczyka i Diktysa kreteńczyka *Historia Trojana*, wielce czytaną i znaną w Polsce, został zachęcony przez swego przyjaciela arbpa Salerno Macieja de Porta do spisania dziejów Węgier (wydane przez Schwandtnera 1746 i Endlichera 1848), które długi czas krążyły pod nazwą pracy *Anonimi notarii regis Beli*. Istotnie był to Gwido, który księgę swoję o 7 książętach węgierskich dedykował przyjacielowi 1270 — 1273 r., a udawszy się z Edwardem I do Anglii, tam ukończył ową historyję trojańską 1287 (druk. 1486 i 1489 w Strasburgu) oraz *Chronicon Magnum*, w 36 księgach i *Historia de regibus rebusque Anglorum*, z których korzystał historyk angielski XV w. Robert Fabian. W kronice Długosza są ślady korzystania z dziejów węgierskich Gwidona (ob. *Wstęp krytyczny* Bielowskiego).

Gwido Reni, malarz włoski, ob. Reni.

Gwido d' Arezzo, w latach 1023—39 benedyktyn klasztoru Pomposa pod Ferrarą; zwróciwszy na siebie uwagę nową metodą śpiéwu i muzyki, powołany został przez papieża Jana XIX do Rzymu, skąd atoli powrócił niezadługo do klasztoru Pomposa i tam, jak się zdaje, życie zakończył. G. jest założycielem nowszéj muzyki, wynalazcą nazw dla interwałów i tonów skali muzycznéj. On to wprowadził systemat linijowy nutowy, tudzież klucze C i F. Pisma jego, z których najważniejsze: „*Micrologus Gelidonis de disciplina artis musicae*“, zebrane są w Gerberta „*Scriptores ecclesiastici de musica sacra*“ (2 części). Porów. Kiesewettera „*G. von Arezzo, sein Leben und Wirken*“ (Lipsk 1840).

Gwido de Lusignan, potomek szlacheckiéj rodziny z Poitou, ożeniony z Sybillą, owdowiałą margrabiną Montferratu, córką króla Jerozolimy, Amalryka. Od 1182 zastępca ociemniałego szwagra Baldwina IV, kr. jerozolimskiego, po śmierci swego pasierba, Baldwina z Montferratu, sam został królem jerozolimskim. Pokonany przez Saladyna 1187 i wzięty w niewolę, otrzymał wolność pod tym warunkiem, że zrzekł się wszelkich praw do korony jerozolimskiéj. Zbyt słaby jednak, aby siłą poprzéć swe prawa, zamienił swe królestwo z Ryszardem Lwie Serce na wyspę Cypr, którą wszakże musiał wprzód od Templaryjuszów odkupić. Tym sposobem został on założycielem nowego królestwa chrześcijańskiego, które od 1194 r. zostawało w posiadaniu jego potomków do 1473 r.

Gwido z Rawenny, duchowny włoski, żyjący około r. 750, był autorem kilku dzieł historycznych, a między niemi kosmografii, która p. t. „*Geographus Ravennus*“ do naszych doszła czasów.

Gwinea, tak w ogólności nazywają tę zachodnią część lądu afrykańskiego, która się od przylądka Verga, pod 10° 18′ szerokości północnéj, do przylądka Cap-Negro, pod 16° szerokości południowéj, rozciąga. Szeroki ten pas nadbrzeżny dzieli się na

Wyższą czyli Północną Gwineę i Niższą czyli Południową Gwineę, które dzieli przylądek Lopez-Gonzalez, pod 1° szerokości południowéj. Gwinea Południowa nazywaną także bywa *Congo*. Północna Gwinea w ogóle nazywaną bywa jedném powszechném mianem Gwinei. Cały ten pas nadbrzeżny, wynoszący 465 mil długości, obejmuje w sobie na północy wielką zatokę Gwinei, która tworzy mniejsze zatoki Benin i Biafra. Przed tą ostatnią leżą wyspy Gwinejskie, w liczbie cztérech, z których Fernando-Po i Annobon do Hiszpanii, zaś Wyspy Książęce i ś. Tomasza do Portugalii należą. Klimat tu zwrotnikowy, gorąco i upały nadzwyczajne; wnętrze kraju górzyste, ma być chłodniejsze i zdrowe, pobrzeża za to po większéj części mają klimat bardzo szkodliwy. Wegetacyja, przy wielkiéj obfitości wód, niezmiernie bujna, tak iż G. wytrzyma porównanie z najurodzajniejszemi krainami świata. Mieszkańcy G. należą głównie do plemienia Negrów i stoją na dość niskim stopniu cywilizacyi; wyznają oni fetyszyzm, żyją z polowania i rybołówstwa, a w części także z rolnictwa i uprawiania niektórych rzemiosł. Głównym artykułem handlu wywozowego jest oléj palmowy, przywożą zaś najwięcéj towarów płóciennych, metalowych, szklanych, araku, wódki i t. d. Z wielkiéj liczby despotycznych państw murzyńskich, na które się Gwinea rozpada, najważniejsze są: państwo Dahomey, państwo Aszanti i Benin. Już od dawnych czasów dzielono G. na 6 pobrzeży, jako to: *Sierra Leone*, kolonijalne państwo angielskie, rozciągające się od przylądka Verga do przylądka Mesurda; *Pieprzowe* albo *Malaguetta* do przylądka Palmas z wolnym krajem murzynów *Liberia*; *Zębowe* albo *Kości słoniowéj*, do przylądka Apollonia, ma francuskie faktoryje; *Złote* aż do Rio Volta, licznie zaludnione, posiadające najwięcéj kolonij europejskich; *Niewolnicze* do Rio Lagos, z osadami angielskiemi; *Benin*, z lesistą krainą delty Nigru, Bonny i t. d., nareszcie w stronie południowéj, górzysta kraina Ambozów, tudzież brzegi Biafra i Gabon do przylądku Lopez. *Historyja.* Utrzymują, że jeszcze Hanno przy opłynięciu Afryki zawinął do G. Wiadomość ta jednak niejest pewną i właściwa znajomość G. rozpoczyna się dopiéro od końca 14 stulecia. W XV w. do G. przybywają Portugalczycy, w 16 Francuzi, następnie Holendrzy i Anglicy, którzy tu wkrótce utwierdzić się potrafili. Od 1818—1824 prowadzili Europejczycy, a szczególniéj Anglicy, wojnę z państwem Aszanti, która groziła wielkiém niebezpieczeństwem i ledwie z trudnością pomyślnie ukończoną być mogła. W tymże prawie czasie zaczęły amerykańskie stowarzyszenia kolonizować murzynów i kolorowych na pobrzeżu Pieprzowém, w skutek czego powstała rzeczpospolita murzyńska Liberia, uznana w 1849 r. za państwo niezależne. Por. J. Smitha „*Trade and travels in the Gulf of Guinea*“ (Londyn 1851).

Gwinea, złota moneta angielska, wartości 21 szylingów, około 6 rubli i 30 kop., która wraz z mniejszymi podziałami swymi zupełnie prawie wyszła z obiegu, a w miejsce któréj od roku 1816 weszły Sovereign, albo złote funty szterlingów, zawiérające w sobie 20 szylingów.

Gwizyjusze (książęta), ob. Guise.

Gwoździe, ciała metaliczne, zaostrzone, zwykle zakończone główką. Bywają one różnych gatunków, stosownie do celu i noszą téż różne nazwy; najważniejsze są: G. kute, sztyfty, G. wyrabiane z blachy żelaznéj, G. lane i G. tapicerskie. Najprostszą *gwoździownicą* jest, gdy G. odkuwają się ręcznie młotkiem. Robotnik w danéj sztabie najpiérw odkuwa koniec zaostrzony, wyciąga ją do grubości żądanéj, odcina i w naglajzie nadaje łepek. W nowszych czasach urządzono gwoździownice różnych systematów, wyrabiające G. mechanicznie; dla G. kutych najlepsze są Harcorne'a, dla G. tapicerskich Carmoy. Nad siłą, z jaką się G trzymają w różnych rodzajach drzewa, robił doświadczenia Karmarsch.

Gwoździec, miasteczko powiatowe w obwodzie kołomyjskim; ma szkołę parafijalną i 1,350 mieszkańców, trudniących się po większéj części rolnictwem; piękny kościół i klasztór ks. bernadynów.— G. powiat ma $5^1/_4$ mil kw. z 24,500 m.

Gwoździki, ob. Gwoździkowiec.

Gwoździkowiec (*Caryophyllus*), rodzaj roślin z rodziny mirtowatych, obejmujący drzewa wschodnio-indyjskie, o liściach przeciwległych, skórzastych, kwiatach wonnych, biało-czérwonawych, zamieniających się po okwitnieniu w jagody skórzaste, brzuchato podługowate, 1—2 nasieniowe. G. *korzenny* (*C. aromaticus*) jest drzewem dochodzącém 20—30 stóp wysokości, o koronie pięknie stożkowatéj. Pączki kwiatowe tego drzewa, zebrane przed rozwinięciem i wysuszone, mają smak paląco-korzenny i barwę brunatno-żółtawą; po wystawieniu na wpływ dymu w suszarniach nabiérają barwy właściwéj i stanowią tak zwane *gwoździki korzenne* czyli sklepowe (*Caryophylli aromatici*), które zawiérają wiele olejku lotnego, są wonne i w smaku palące; w handlu rozróżniają ich kilka gatunków, zależnie od miejsca pochodzenia. Zawiérają one od 8 do 24% olejku lotnego, *gwoździkowego* (*oleum caryophyllorum*), który się z nich otrzymuje przez destylacyję. Gwoździki używają się jako przyprawa w kuchniach, olejek do pachnideł. Jako lekarstwo należą do środków mocno rozgrzewających i pobudzających, przez lud używane są przeciw bólowi zębów. Dawniéj używane téż były i owoce czyli jagody G., znane w aptekach pod nazwą *gwoździków macicznych* (*anthophylli*).

Gwoździownica, ob. gwoździe.

Gyetva, ob. Dietwa.

Gyges, według bajecznych podań greckich pasterz, zostający w wielkich łaskach u króla Lidyi Kandaulesa, znalazłszy w jaskini cudowny piérścień, stawał się przy jego pomocy niewidzialnym i tą drogą zjednał sobie względy królowéj, a następnie zabiwszy króla Kandaulesa, tron jego opanował.

Gyllenborg, rodzina hrabiowska w Szwecyi, któréj przodek Wolimhaus był w Niemczech aptekа-

rzem i astrologiem a 1640 osiedlił się w Upsali. Młodszy jego syn *Jakób*, który pod nazwiskiem *Gyllenborga* do godności hrabiowskiéj został wyniesiony, jako członek rady państwa popiérał z wielką surowością Karola XI w redukcyi dóbr przywłaszczonych przez szlachtę; † 1701 r.—Syn jego, *Karol* hr. **Gyllenborg**, ur. 1679 r., będąc posłem szwedzkim w Londynie, miał udział w spisku przeciwko królowi Jerzemu I, następnie przeszedł do stronnictwa Kapeluszów (gyllenborgskiego), przeciwnego hrabiemu Hornowi i stronnictwu Czapek, został kanclerzem i mimo nienawiści ludu, z powodu zawartego niekorzystnego pokoju z Rossyją (1743), utrzymał się na tym urzędzie aż do śmierci 1746.—Jego synowiec, *Gustaw Fryderyk* hr. **Gyllenborg**, ur. 1731, † 1808 jako radca kanclerski, zjednał sobie sławę swemi poezyjami.

Gymnadenia, ob. koślazek.

Gymnema (*Mlekodanka*), rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych, obejmujących krzewy lub podkrzewy w Indyjach Wsch., o kwiatach urnowatych. G. *lactiferum* (*Asclepias lactifera*) zawiéra we wszystkich częściach sok mléczny, biały, nieostry, który się używa jak zwierzęcy, liście zaś używają się na jarzynę.

Gymnocladus (*Kłęk*), rodzaj roślin z rodziny brazylijowych, obejmujący jedyny gatunek G. *canadensis*, drzewo w Kanadzie, dochodzące 30 stóp wysokości; nasiona twarde, jajowate, mieszczące się w strąkach grubych, podłużnych, używają się często w Kentucky zamiast kawy (*kawa kentucka*). Drzewo to nadaje się do upiększania parków.

Gymnotus, ob. Elektryczne ryby.

Gynäceum, u starożytnych Greków komnata niewieścia, w któréj kobiéty, oddzielone zupełnie od towarzystwa męskiego, zajmowały się gospodarstwem domowém; u dawnych Rzymian, harem cesarski.

Gynekologya, *gyniatryja*, nauka o chorobach kobiét. Organizm kobiécy ma pewne cechy, sobie właściwe—organa płciowe. Organa te pełnią bardzo żywą funkcyję, bardzo łatwo ulegając zboczeniom chorobnym. Bardzo wielka część chorób kobiét na choroby organów płciowych przypada. Łatwo te choroby prowadzą za sobą zboczenia w ogólnym stanie zdrowia. Choroby organów płciowych kobiécych stanowią w ten sposób ważną gałęź medycyny i przy dzisiejszém rozspecyjalizowaniu téj nauki zwykle specyjalnych lekarzy zajmują. Sprawa porodowa i jéj zboczenia, należące właściwie do G., zajmują akuszeryją (ob.). Scanzoni „*Lehrbuch der Krankheiten der weiblichen Sexualorgane*“ (Wiedeń 1867); Courty „*Traité pratique des maladies l' uterus et de ses annexes*“ (Paryż 1861); Veit „*Krankheiten der weiblichen Geschlechtsorgane*“ (Erlangen 1871; przekład polski, Gruella: „*Nauka o chorobach kobiet*“, Warszawa 1871, wchodzi w skład *Bibl. um. lek.*); Thomas „*A pratical treatiste of the diseases of women*“ (Filadelfija 1870).

Gyöngyös (Diendiesz), m. w węgierskim komitacie hewesskim, nad rz. Matrą, 16,000 m., pamiętne kilku bitwami, stoczonemi tu w r. 1849.

Gyöngyösi (Szczepan), poeta madziarski, ur. 1626 r., † 1704 r. na urzędzie wicežupana komitatu giemerskiego. Celniejsze jego utwory są: „*Márssal táralkodó Muránji Vénus*“ (Koszyce 1662); „*Rózsákoszárú*“ (Lewocza 1690); „*Komédyiade*“, poemat epiczny; „*Cupidónak* i t. d.“ (Buda 1695); „*Chariklia*“, romans wiérszem (Lewocza 1700) i t. d. Zbiór dzieł wydany w Presburgu (2 t., 1796).

Gypsophila, ob. gipsówka.

Gyra, wyraz użyty przez Konst. Porfirog. w znaczeniu miasteczka, a prędzéj obwodu pewnego. Ruska bowiem gmina (communitas, vicinia) *wira* stąd pochodzi. Dodatek „dzika“ może niejest bez związku z sansk. *dvadż*, movere, t. j. gmina ruchoma, gdyż wedle § 6 *Prawdy ruskiéj* kto chciał, to należał do gminy czyli powiększał lub zmniejszał ją. (Palacki tak ten ustęp tłumaczy, Maciejowski *Dzieje Piérw.* 282 tekst przekręca).

Gyrowec v. *Gyrowetz*, właściwie *Irowec* (Adalbert), ur. 1763 r. w Budiejowicach, w król. czeskiém, † 1850 r., kapelmistrz teatru dworskiego (Hofburgertheater) w Wiedniu, od r. 1804 do 1827, w którym otrzymał emeryturę; napisał znaczną liczbę oper, baletów i innych utworów muzycznych, tudzież wydał swój życiorys p. t. „*Selbstbiographie*“ (Wiedeń 1848).

Gyula (Dziula), m. w węgierskim komit. bikieszskim, nad rz. Białym Köröszem. Dzieli się na dwie części: *Magyar*-G. i *Nemeth*-G., 17,000 m., stary zamek; urząd górniczy.

Gyulai (Paweł), poeta i krytyk madziarski, ur. w Koloszy 1826 r., po odbyciu studyjów prawniczych i teologicznych został nauczycielem domowym a następnie sekretarzem hr. D. Telekiego; w r. 1853 osiadłszy w Peszcie oddał sie wyłącznie literaturze. Pisywał ostre krytyki w piśmie *Budapest-Hirlap* i in. oraz rozmaite powiastki. W r. 1853 wraz z Pákhem zaczął redagować *Szépirodalmi lapok*; z K. Szászem wydał zbiór poezyj pod tyt. *Nemzeti szinek* (Barwy narodowe, w Koloszy 1848 r.); miał udział w redakcyi „*Słownika konwersacyjnego najnowszych czasów*“ i pisma dla niewiast *Hölgyfutár*.

Gyulay *de Maros Németh es Nádaska*, ród hrabiowski madziarski: G. *Paweł*, po ukończeniu nauk lekarskich w Padwie i Bolonii, jako lekarz i stronnik Kacpra Békiesza (ob.), uwięziony został (1573) przez Stefana Batorego w Fogaraszu; gdy jednak ten poznał w nim wyższe zdolności, mianował go swym sekretarzem a następnie kanclerzem; atoli za Zygmunta (następcy Stefana) i z jego rozkazu został zamordowany 1587 r. Za swego pobytu w Polsce G. opisał wyprawę króla Stefana Batorego do Rossyi w dziele „*Commentarius rerum a Stephano rege etc. an. 1580*“ (Claudiopoli t. j. Kolosz, 1581).—**Gyulay** *Frańciszek* (II), w r. 1694 otrzymał tytuł barona a 1701 czy 1704 hrabiego.—Jego synowie *Frańciszek* (III) i *Stefan* (III) są założycielami dwu istniejących linij tego rodu: *starszéj* (rzymsko-kat.) i *młodszéj* (ew.-refor.).—Ze starszéj odznaczyli się: **Gyulay** *Samuel*, syn Frańciszka III, ur. 1719 r. w Nadaszce, † 1802 r., feldmarszałek-

porucznik austryjacki, był komendantem Białogrodu (Karlsburg).—**Gyulay** *Ignacy*, syn poprzedniego, ur. 1763 r. w Sybini (Hermannstadt), † 1831 r.; od 1781 r. generał austryjacki, 1806 r. ban królestwa kroacko-dalmacko-slawońskiego, w wojnie przeciwko Francyi wsławił się odwagą i biegłością w sztuce wojennéj; w r. 1813 został feldcajgmajstrem a 1830 prezydentem nadwornéj rady wojennéj w Wiedniu.—**Gyulay** *Albert*, brat poprzed., ur. 1766 r., † 1835 r. w Peszcie; oficer austryjacki, czynnym był szczególniéj w wojnach przeciwko Francyi.—**Gyulay** *Franciszek* (IV), syn przedostatniego, ur. w Peszcie 1798 r., od r. 1847 komendant wybrzeży morskich w Tryjeście, przy wybuchu rewolucyi włoskiéj (1848) przyczynił się do ocalenia floty austryjackiéj, od r. 1849 do 1850 był ministrem wojny, następnie otrzymał dowództwo 5 korpusu armii w Medyjolanie i został feldcechmistrzem a w Kwietniu 1859 r. naczelnym wodzem całéj armii włoskiéj; pobity 19 Maja pod Montebello, 30 pod Palestrą i 4 Czerwca pod Magentą, usunięty od dowództwa; pod Solferino walczył na czele swojego pułku.

Gyurinka (Antoni), pisarz i poeta madziarski, ur. 1824 r. w Wacowie, od r. 1847 ksiądz rzym.-kat. Oprócz innych napisał dzieje zdobycia Konstantynopola pod tyt. „*Konstantinápoly etc.* 1453—56 *an*“, oraz „*Báthory Miklos*“. Ostatnio współpracownik pisma *Kath. Néplap.*

Gyurits (Antoni), pisarz madziarski, ur. 1819 r., urzędnik a od r. 1847 adwokat; zajmował się głównie od tego czasu stenografiją; po r. 1848 wydał wiele pism oryginalnych i tłumaczonych, oraz pisał różne rozprawy do pism czasowych a w r. 1855 wydał „*Prawidła ortografii madziarskiéj*“.

Gzel (Piotr), gramatyk czeski i jeden z tłumaczów *Biblii Kralickiéj*, autor ortografii czeskiéj, którą wydał p. t. „*Isagogicon* i t. d.“ (1535 i 1848) tudzież „*Gramatyki Czeskiéj*“ (1533, 1588 i 1643) i in.

Gzowski (Franciszek), kanonik smoleński 1774, został 1775 kanonikiem wileńskim. Człowiek ambitny, wszelkimi sposobami starał się o wywyższenie; jakoż 1781 był już surrogatem wileńskim a w następnym roku sufraganem trockim i biskupem tespieńskim, za protekcyją biskupa Massalskiego; † 1787 r.

Gzyms, tak się nazywa w budownictwie zakończenie powierzchni gładkiéj częścią wystającą, przeznaczoną do zabezpieczenia téjże powierzchni od wody deszczowéj.

Gżat', rzeka wypływająca w pow. gżatskim, gub. smoleńskiéj, wpada do Wazuzy, w gub. twerskiéj, długa 105 w., spławna na wiosnę od m. Gżatska.

Gżatsk, m. pow. w gub. smoleńskiéj, nad rz. Gżatą, na trakcie z Wiazmy do Moskwy; 6,200 m., znaczny handel zbożowy i t. d.—**G. powiat**, 3,446 w. kw. a ludności 119,000.

H.

H, spółgłoska, ósma litera alfabetu łacińskiego, ośmnasta polskiego (złożonego z 45 głosek), a piąta fenickiego, w którym nazywała się *He* t.. j okno z kratą, prawdopodobnie z powodu dawniejszéj postaci hieroglificznéj. Grecy w pełnéj postaci litery téj nie mieli, dźwięk jéj stanowił tylko przed samogłoskami aspiracyję mocną (*Spiritus asper*) i oznaczony był haczykiem (‘). Z nowszych języków romańskich francuski posiada wprawdzie **h**. jako znak piśmienny, zwany *ache* (wymawiaj *asz*), ale w wymawianiu niemieje ono. W hiszpańskim często się zamieniają *f* i *h*. np. *hidalgo* i *fidalgo*. W górno-niemieckim **h** zastępuje niekiedy miejsce *c* lub *k* pokrewnych języków piérwotnych, tak np. *Hund* (pies) odpowiada łaciń. *canis*, greck. *kyôn*. W języku polskim **h** jest spółgłoska piérwotna, twarda, gardłowa, słaba; nie jest ona rodzimą polską, ale jako modyfikacyja spółgłoski *g* przybyła z języków czeskiego lub ruskiego. W odmianie rzeczowników zmiękcza się u nas **h** na *ż* (np. Sapieha, Sapieże), a w odmianie przymiotników na *ź* (np. błahy, błaźni). W starożytnych napisach rzymskich oznaczało **H**: *habet*, *have*, *hic*, *hoc*, *hastatus*, *haeres*, *homo*, *honestus*, *honor*, *hera*, *hortuis*, *herus*; **H. A.**: *hoc anno* **Her.** *haeres*, *hereditas*; **Hl. S.** lub **H. S.**: *Sestertius* W formułkach chemicznych **H** znaczy wodór (hydrogenium), **Hg** rtęć (hydrargyrium); na receptach lekarskich, *herba* czyli ziele. W muzyce **h** jest siódmym stopniem skali dyjatonicznéj tonów.

Haag, m. holenderskie, ob. Haga.

Haag (Eugenijusz), teolog ewang. francuski, ur. w Montbelliard (Doubs) 1808 r. Między innemi wydał wspólnie z bratem Emilem „*La France protestante ou Vie des protestants français, qui se sont fait un nom dans l'histoire, depuis les premiers temps de la réformations, jusqu' à la reconnaissance de la liberté des cultes par l' Assemblée nationale*“ (9 t., 1847—59); „*Vie de Luther*“ (Valence 1839); „*Vie de Calvin*“ (Paryż 1840), oraz liczne przekłady z angielskiego.—**Haag** (Emil), brat poprzedniego, ur. 1810 r. oprócz rzeczonego współpracownictwa przetłumaczył kilka dzieł z angielskiego i wydał: „*Satires et poésies diverses*“.

Haagengebirge, góry do 7,210 stóp wysokości do-

chodzące w Salzburgskiém, na zachód Salzbach i wąwozu Lueg.

Haake, rysownik z czasów Stanisława Augusta. W gabinecie rycin b. uniwersytetu warszawskiego, znajdowały się portrety jego rysunku tuszem i kolorami: *Księcia prymasa Michała Poniatowskiego* i kilku słynnych ówczesnych piękności.

Haam, ob. Aam.

Haar, malarz, ur. we Lwowie, † 1838, celował głównie w minijaturach. Piękny jego obraz *Święty Antoni Padewski z Chrystusem Panem*, znajduje się w kościele księży dominikanów we Lwowie.

Haarlem, ob. Harlem.

Haas (G.), wydał w Bazylei mappę in 4-to, pod napisem: *Carte de la Pologne en 1772, 1793 et 1795, composée avec des caractères mobiles etc.*

Haase Synowie Bogumiła, sławna firma księgarska w Pradze i piérwszy zakład drukarski w państwie węgiersko-austryjackiém (nieliczące drukarni cesarskiéj w Wiedniu). Założycielem jéj był *Bogumił* H., rodem Sas, ur. 1765 r. † 1824 r. Przybywszy do Pragi był zecerem, a w rok potém właścicielem jednéj prasy, w r. 1805 kupczył papiérem a 1806 książkami, w r. 1815 założył lejnię czcionek a 1820 litografiję, najpiérwszą w król. czeskiém, oraz drukarnię o 18 prasach. Po jego śmierci objęli te zakłady cztéréj jego synowie: *Ludwik*, ur. 1801, *Jędrzéj*, ur. 1804, otrzymał przydomek *v. Vranau* i był przywódcą stronnictwa *środkowego*; *Bogumił*, ur. 1809, *Rudolf*, ur. 1811 r. był redaktorem (1836—1844) *Prager Zeitung* i *Bohemii* oraz *Panoramy*. W r. 1832 postawili swe zakłady na wysokim stopniu doskonałości, a w 1837 założyli papiérnię we Wranem i t. d. Obecnie drukarnia liczy, oprócz ręcznych, około 60 pras, poruszanych parą. Inne zakłady, jak lejnia oraz rytownicze, podobnież są wysoko rozwinięte. Liczba robotników wynosi około 1,200 i mają oni swe kasy wsparcia i t. d.

Haase (Henryk Gottlob Fryderyk Chrystyjan), znakomity filolog niemiecki, ur. 1808 w Magdeburgu, kształcił się w Halli, Greifswaldzie i Berlinie. Za udział w związkach burszenszaftowskich odsiadywał jakiś czas więzienie. Po powrocie z naukowéj podróży został 1840 profesorem w Wrocławiu. W 1848 czynny brał udział w sprawach publicznych. Z prac jego naukowych, oprócz wielu artykułów i recenzyj w pismach czasowych, oraz szacownych wydań Xenofonta „*De republica Lacedaemonorum*" (Berlin 1833), Tucydydesa (Paryż 1840), Vellejusa Paterkula (1851 i 1859), Seneki (3 t., Lipsk 1852—53) i Tacyta z wyczerpującemi prolegomenami (2 t. Lipsk 1855), wielką mają wartość uwagi do Reisiga „*Vorlesungen über lat. Sprachwissenschaft*" (Lipsk 1839); „*Vergangenheit und Zukunft der Philologie*" (Berlin 1835) i „*Die Athenische Stammverfassung*" (1857).

Habab, plemię zamieszkałe w północnéj Abissynii, nad zatoką arabską, liczy 68,000 ludności i w części należy do kościoła etyjopskiego, w części zaś do Islamu. Język ich stanowi narzecze etyjopskie.

Habakuk, *Abakuk*, ósmy z dwunastu proroków mniejszych Starego Zakonu, żyjący za czasów króla Jojakima, około 600 prz. Chr. Proroctwa jego dotyczą szczególniéj ucisku Chaldejczyków, którzy wówczas po raz piérwszy napadli na Judeę; przepowiada upadek państwa i czyni nadzieję przywrócenia państwa izraelskiego.

Habanie, Habanowie, zowią się Słowacy, w większéj części potomkowie przybyłych w XVI w. z Moraw i Niemiec anabaptystów, zamieszkali w Habani i innych miejscowościach komitatu nitrańskiego i presburskiego w Węgrzech. Wyróżniają się właściwemi sobie zwyczajami i obyczajami.

Habdala, Habdalah, wyraz hebrajski, znaczy *przedział*, to jest przedział soboty od nowo-zaczynającego się tygodnia i służy na wyrażenie obrzędu spełnianego u Izraelitów w każdą sobotę, wieczorem. Skoro pokaże się kilka gwiazd na niebie, każdy ojciec rodziny zapala świécę albo lampę o dwu knotach, tudzież kadzidło, błogosławiąc je, równie jak kubek wina, z którego wszyscy piją po trosze, a resztę rozlewają na ziemię, przy stosownym śpiéwie lub modlitwie.

Habeas corpus (Akt), po łacinie znaczy właściwie, miéj swoje ciało, to jest miéj je wolne. Stąd otrzymało nazwę sławne prawo angielskie z r. 1679, zabezpieczające obywatelom angielskim wolność osobistą i stanowiące, że aresztowanemu natychmiast powód jego uwięzienia objawiony być winien; najdaléj w 24 godzin obwiniony aresztowany musi być stanowiony przed sądem, gdzie jeżeli oczyści się z podejrzeń natychmiast uwolnionym być musi. Wyjątek w tym względzie stanowią tylko obwinienia o najcięższe zbrodnie (zdradę, morderstwo, podpalenie), oraz wypadki, gdy uwięziony swém postępowaniem, jak np. ucieczką z aresztu, obudza nowe podejrzenia. Przeciwko sędziom, dozorcom więzień i innym urzędnikom postanowione są surowe kary, jeżeli wbrew temu aktowi postępują i od których żaden wyższy rozkaz zasłonić ich nie może. W razie koniecznéj potrzeby, jak to w latach 1793, 1794 i 1817 miało miejsce, akt Habeas corpus może być zawieszonym, w żadnym atoli razie nie inaczéj, jak za upoważnieniem parlamentu.

Habelschwerdt, dawniéj *Hawelswerde*, po słow. Bystrzyca, m. w obwodzie pruskiéj regencyi wrocławskiéj, dawniejszém hrabstwie kladskiém, przy ujściu rz. Bystrzycy (*Weistritz*) do Nisy; 3,600 m., liczne fabryki sukna, płótna i wyrobów tytuniowych; rezydencyja wikarego arcybiskupa pragskiego, do którego dyjecezyi należy hrabstwo kladskie.

Häberlin (Franciszek Dominik), historyk i prawnik niemiecki, ur. 1720 w Grimmelfingen pod Ulm, od 1746 profesor w Helmstedt, † 1787. Z dzieł jego najważniejszém jest: „*Die neueste deutsche Reichsgeschichte*" (21 t., Halla 1774—86).— *Karol Fryderyk Häberlin*, syn poprzedniego, ur. 1756 w Helmstedt; od 1786 profesor prawa publicznego tamże, † 1808; był znakomitym znawcą niemieckiego prawa publicznego; zasłużył się jako autor dzieł: „*Pragmatische Geschichte der neusten kaiserlichen Wahlcapitulationen*" (2 t., Lipsk, 1792

—93); „*Handbuch des deutschen Staatsrechts*“ (3 t., Berlin 1794—97); „*Das deutsche Staatsarchiv*“ (16 t., Helmstedt 1796—1807). — *Karol Ludwik Häberlin*, syn poprzedniego, ur. 1784 w Erlangen, od 1814 naczelnik powiatu w Hassenfelde, został 1824 usunięty z urzędowania i † 1858 w Poczdamie. Pod różnymi pseudon. a najwięcéj pod pseudon. *H. E. Belani* wydał znaczną liczbę romansów historycznych i humorystycznych, jak np. „*Der Schatz des letzten Jagellonen*“ (3 t., Lipsk 1848); „*Gräfin Orzelska*“ (2 t., Brunśw. 1827) i t. d.

Habesz, ob. Abissynija.

Habichtswald, pasmo gór pomiędzy Fuldą, Eder i Diemel, w stronie zachodniéj względem miasta Kassel, wznoszące się najwyższym wierzchołkiem Hohen Gras, do wysokości 1,900 stóp.

Habilitacyja (z łac.), właściwie udowodnienie swojéj biegłości w danym przedmiocie, uzdolnienie do urzędu. Wyraz ten używa się szczególniéj w uniwersytetach niemieckich na oznaczenie, że ktoś przez dysputę nad napisaną przezeń rozprawą (*habilitacyjną*) stara się o uzyskanie prawa do miéwania publicznych odczytów.

Habitus, wygląd, wejrzenie (ob.).

Habsburg, właściwie *Habichtsburg*, zwaliska, zamku leżącego na prawym brzegu rz. Aar, w szwajcars. kantonie Argowii, na górze Wülpel. Od tego zamku cesarski dom austryjacki *Habsburgów* przyjął swoje nazwisko. Dom ten pochodzi od książąt alemańskich; posiadał majętności w Szwajcaryi, Alzacyi i Szwabii. Zamek *Habsburg* zbudowany był 1029 przez Wernera I biskupa strasburgskiego. Piérwszy wziął nazwisko *Habsburg*, jego synowiec Werner II. Od syna tego ostatniego Ottona II († 1111), pochodził Werner III († około 1163)), od tego zaś Albrecht III Bogaty, który otrzymał hrabstwo w Zürichgau i piérwszy nazwał się landgrafem Alzacyi. Jego syn Rudolf II nabył nowe hrabstwo w Argowii i inne jeszcze posiadłości. Synowie jego, Albrecht IV i Rudolf III, podzielili się po jego śmierci (1233) wszystkiemi posiadłościami. Rudolf III założył liniję lauffenburgską, która podzieliła się znowu na hrabiów na Lauffenburgu i hrabiów na Kyburgu. Tamci wygaśli na Janie IV (1408), ci zaś na Egonie 1415. Za to linija Albrechta IV, który 1228 z cesarzem Fryderykiem II poszedł do Palestyny i † w Askalonie, zajaśniała najświetniéj w starszym jego synu Rudolfie IV. Ten bowiem pod imieniem Rudolfa I (ob.) zasiadł 1273 na tronie cesarzów niemieckich i stał się założycielem domu austryjackiego. Synem jego był Albrecht I (ob.), kr. niemiecki, a synami Albrechta I byli Fryderyk III (ob.), kr. niemiecki i Albrecht II (ob.), ks. austryjacki, który miał dwu synów Albrechta III (ob.) ks. austryjac. i Leopolda III († 1386), władcę Bryzgowii, Feldkirchu, Bregenzyi, Sonnenbergu, Hohenbergu i Szwabii. Linija Albrechta III wygasła na Ładysławie Pogrobowcu († 1457), synu cesarza niem. Albrechta II (ob.). Dłużéj kwitła linija Leopolda III, którego wnukiem był król niem. Fryderyk IV (ob.), a prawnukiem cesarz Maksymilijan I, który przez ożenek dostał ziemie burgundzkie. Filip, syn Maksymilijana I, przez małżeństwo wniósł do domu habsburgskiego Hiszpaniję. Synowie Filipa podzielili się całą spuścizną w ten sposób, że Karol I wziął Hiszpaniję i Burgundyję a 1519 został cesarzem niemieckim pod imieniem Karola V, Ferdynand I, zaś ziemie austryjacko-niemieckie, oraz przez ożenek z Anną Jagiellonką królestwa: węgierskie i czeskie z Morawiją, Szlązkiem i Łużycami. Linija hiszpańska wygasła 1700 na Karolu II. Z linii austryjacko-niemieckiéj, idącéj od Ferdynanda I (ob.), cesarza po śmierci brata Karola V, byli cesarzami: Maksymilijan II (ob.), syn Ferdynanda I, Rudolf II (ob.) i Maciéj (ob.), synowie Maksymiljana II, Ferdynand II (ob.), wnuk Ferdynanda I, Ferdynand III (ob.), syn Ferdynanda II, Leodold I (ob.), syn Ferdynanda III i dwaj synowie Leopolda I, Józef I (ob.) i Karol VI (ob.). Na tym ostatnim wygasła linija austryjacko-niemiecka w pokoleniu męskiém. Spadkobierczyni jego Maryja Teresa (ob.) w skutek małżeństwa swego z *Franciszkiem Stefanem* (ob.), ks. Lotaryngii, a następnie cesarzem pod imieniem Franciszka I, założyła dom Habsburgsko-Lotaryngski, z którego byli cesarzami: Józef II (ob.) i Leopold II (ob.), synowie Franciszka I; Franciszek II (ob.), syn Leopolda II; Ferdynand I (ob.), cesarz austryjacki, syn Franciszka II i synowiec Ferdynanda I, panujący dziś w monarchii austryjacko-węgierskiéj cesarz *Franciszek Józef* (ob.).—Potomkowie Leopolda II panowali także w Toskanii; brat rodzony Franciszka Józefa I, był krótko pod imieniem Maksymilijana I cesarzem mexykańskim. Resztki rodowych posiadłości Habsburgów w Szwajcaryi zostały odstąpione rzeczypospolitéj szwajcarskiéj 1902; zamek zaś rodzinny dawniéj jeszcze przeszedł na własność kantonu berneńskiego.—Porów. Marquarda Herrgott, „*Genealogia diplomatica domus Habsburgensis*“ (3 t. Wied. 1737); Zurlaubena „*Tables généalogiques des maisons de Habsburg et de Lorraine*“ (Paryż 1770); Röpella „*Die Grafen von Habsbourg*“ (Halla 1832); ks. Lichnowskiego „*Geschichte des Hauses Habsburg*“ (8 t., Wied. 1836—37).

Hachette (Jan Mikołaj Piotr), matematyk francuski, ur. około 1769 r. w Méziéres, † 1834. Za wpływem Monge'a uczęszczał do uniwersytetu w Reims, skąd, mając lat 23 wieku, powołany został do wykładu hydrografii w Collinoure i w Porto-Vendre. Po otwarciu szkoły centralnéj, przezwanéj 1794 szkołą politechniczną, II. wykładał w niéj geometryję wykreślną. W r. 1798 należał do wyprawy Bonapartego do Egiptu. Był też profesorem matematyki w szkole paziów do r. 1813. W r. 1813 otrzymał katedrę matematyki w Sorbonnie, a wkrótce potém mianowany był jednym z inspektorów nad kandydatami do szkoły politechnicznéj, a 1830 członkiem akademii nauk. Celniejsze jego dzieła są: Dwa dodatki „*Suppléments*“ do geometryi wykreślnéj Monge'a (1811 i 1818); „*Eléments de géometrie à trois dimensions*“ (Paryż 1817); „*Traité de géométrie descriptive*“ (1822) i w. innych.

Hachette (Ludwik Krzysztof Franciszek), zasłu-

łony księgarz francuski, ur. 1800 r. w Rethel (w Ardennach), kształcił się piérwotnie na nauczyciela, późniéj jednak (1826) założył w Paryżu księgarnię nakładową, któréj głównem zadaniem było wydawnictwo łacińskich, greckich i francuskich klasyków, tudzież rozmaitych książek szkolnych i słowników. Od r. 1850, wspólnie ze swymi zięciami Breton i Templier (*Hachette et Comp.*), rozpoczął wydawanie dzieł wielkich rozmiarów, między któremi na szczególną zasługują wzmiankę: *Bibliothéque variée*; *Bibliothéque des chemins de fer*; *Collection des guides et itinéraires*, cały szereg *Dictionnaires universels* i t. d. W 1855 założył wspólnie z Lahurem *Juornal pour tous*.

Häckel (Ernest Henryk), znakomity naturalista współczesny, ur. 1834 r. w Potsdamie, studyjował medycynę i historyję naturalną w Berlinie i Würzburgu i zajął się głównie zbadaniem organizmów zwierzęcych niższych, w którym to celu liczne odbywał podróże. W 1861 został docentem anatomii porównawczéj w Jenie, następnie zaczął wykładać zoologiję, od r. 1865 jest profesorem zwyczajnym. Prace H. bardzo są ważne dla teoryi rozwoju istot i w ogóle jest gorliwym zwolennikiem darwinizmu (ob.). Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „*Die Radiolarien*“ (1862); „*Natürliche Schöpfungsgeschichte*“ (1868, tłum. polsk. Czarneckiego i Masłowskiego p. t. „*Dzieje utworzenia przyrody*“, 2 tomy, Lwów 1871); „*Ueber die Entstehung und den Stammbaum des Menschengeschlechts*“ (1870); „*Das Leben in den grössten Meerestiefen*“ (1870); „*Biologische Studien*“ (1870) i in.

Hackert albo **Hackaart** (Jan), ur. 1635 r. w Amsterdamie, holenderski pejzażysta, † w drugiéj połowie XVII w. w Szwajcaryi; malował ze szczególném upodobaniem krajobrazy górskie.

Hackert (Filip), znakomity pejzażysta niemiecki, urodz. 1737 r. w Prenzlau. Wykształciwszy się w Berlinie i Paryżu, pojechał 1768 do Włoch, wymalował w Rzymie dla cesarzowéj rossyjskiéj Katarzyny dwa obrazy przedstawiające bitwę morską pod Czesme, został 1786 malarzem nadwornym w Neapolu i † 1807 w willi swojéj Careggi pod Florencyją. Sprowadził on malarstwo krajobrazów do piérwowzorów natury a utwory swoje z mistrzowską wykonywał dokładnością. Celował szczególniéj w perspektywie. Napisał: „*Sull'uso della vernice nella pittura*“ (1788). Por. Goethego „*Philip* H.; *biographische Skizze, meist nach dessen eigenen Aufsätzen entworfen*“ (Tübing. 1811). — Jego bracia: *Karol Ludwik Hackert*, ur. 1740 r., † skutkiem samobójstwa 1800 w Lausanne, *Jan Bogumił Hackert*, ur. 1744 r., † 1773 w Bath, *Wilhelm Hackert*, ur. 1748, † 1780 jako profesor rysunków w akademii petersburgskiéj i *Jerzy Abraham Hackert*, ur. 1755 r., † 1805, odznaczali się także jako malarze.

Hacki (Michał Antoni), opat cystersów w Oliwie, teolog, kaznodzieja i wiérszopis, żyjący w drugiéj połowie XVII w.; wydał: „*Maria Deipara semper Virgo, rythmice demonstrata*“ (Oliwa 1683 i 1695); „*Breve compendium vitae spiritualis*“ (tamże 1685 i 1692) i „*Sermonum asceticorum*“ (4 t., tamże 1691).

Hacki (Jan Franciszek), jezuita, żyjący w XVII w. w Poznaniu, Gdańsku i Oliwie; wydał: „*Christi und apostolischen Geistes Spiegel in Leben des Heiligen Francisci Xaverii*“ (Oliwa 1680); „*Scrutinium veritatis fidei etc.*“ (cz. I Oliwa 1661, 1681 i 1691; cz. II tamże 1671, 1674, 1682 i 1691); „*Divus Joannes Chrysostomus etc.*“ (Oliwa 1683); „*Statera justitiae etc.*“ (Wilno 1691) i kilka innych.

Hackländer (Fryderyk Wilhelm), powieściopisarz i dramatyk niemiecki, ur. 1816 r., w Burtscheid pod Akwizgranen, † 1872. Naprzemian kupiec, żołnierz i znowu kupiec, poświęcił się w końcu literaturze i ustalił swą sławę dziełem humorystycznem „*Bilder aus dem Soldatenleben in Frieden*“ (Stuttgard 1841). Odbył podróż na Wschód a późniéj z następcą tronu wirtembergskiego, jako jego sekretarz, do Włoch, Sycylii, Belgii i Petersburga. W tym czasie ogłosił: „*Wachtstubenabenteuer*“ (3 t., 3 ed., Stuttg. 1862); „*Märchen*“ (1843); „*Humoristische Erzählungen*“ (3 ed., 1862); „*Bilder aus dem Leben*“ (3 ed., 1862). Miał czynny udział w wyprawie Radeckiego 1849 do Piemontu i wydał: „*Soldatenleben im Kriege*“ (2 t., 1849—1850). Ożeniwszy się 1849, osiadł na stałe w Stuttgardzie; 1854 podróżował po Hiszpanii; 1859 został mianowany dyrektorem królewskich budowli i ogrodów. Oprócz komedyj: „*Geheimer Agent*“ (1850); „*Magnetische Curen*“ (1851, tłum. polskie Estreichera); „*Zur Ruhe setzen*“ (1857); „*Der verlorene Sohn*“ (1865); „*Die Marionetten*“ (1868) i t. d. z licznych jego nowelli i romansów zasługują na szczególną wzmiankę: „*Eugen Stilfried*“ (3 tomy, 1852); „*Europäisches Sklavenleben*“ (4 t., Stuttg. 1854); „*Ein Winter in Spanien*“ (2 t., Stutg. 1855); „*Tag und Nacht*“ (2 t., 1861); „*Der Wechsel des Lebens*“ (3 t., 1861); „*Tagenblätter*“ (2 t., 1861); „*Fürst und Cavalier*“ (Stuttg. 1865); „*Das Geheimniss der Stadt*“ (Stuttg. 1869, polski przekład, Warsz. 1870); „*Geschichten im Zic-Zak*“ (Stuttg. 1870; polski przekład w Tygodn. Illustrow.) i t. d. W r. 1857 założył z Zollerem ilustrowane czasopismo „*Ueber Land und Meer*“ a od r. 1855 wydawał wspólnie z E. Hoeferem pismo „*Hausblätter*“. Zbiorowe wyd. dzieł swych sporządził sam H. (20 t., Stuttg. 1855—56; t. 21—34, 1860; 2 ed., 1863 sq.).—H. celował głównie jako utalentowany humorysta. Niemcy uważają go za swego Dickensa.

Haczetyn (*Hatchetine*), ob. wosk ziemny.

Haczewski (Józef), urodz. 1794 r. w Gnieźnie, † 1844 jako asesor leśny w Kielcach, ogłosił rozprawę: „*O spławie drzewa z dodatkiem terminologii orylów, flisów, majtków, wraz z dwiema tablicami wyobrażającemi płytę drzewa do spławu przysposobioną.*

Haczów, wieś w obwodzie sanockim, pow. brzozowskim, mająca ludności 2,500 dusz. Jestto dawna osada jeńców szwedzkich.

Haczykowa kość, jedna z małych kosteczek stanowiących napięstek (ob.).

Haddington albo *East-Lothian*, jedno z południo-

wych hrabstw Szkocyi, mające $13^1/_2$ mil kw. i 37,650 m. Główne miasto Haddington, leżące nad rzeką Tyne i koleją żelazną połączone z Edynburgiem, liczy 3,890 m.

Hadeln, ziemia w pruskiéj regencyi Stade, przy ujściu Elby, obejmuje $5^1/_2$ mil kw. i 17,900 ludności; ma ona własną swoję ustawę, która jéj mieszkańcom, potomkom dawnych Chauków, zapewnia rozmaite przywileje. Miasto główne jest Otterndorf. Grunt tu tłusty i bagnisty.

Hadersleben, po duńsku *Haderslev*, miasto w najdalszéj północnéj części Szlezwigu, nad zatoką t. n., naprzeciwko miasta Assens w Fionii, ma 8,600 m., port i gimnazyjum; jest rezydencyją władz powiatowych.

Hades lub *Ades* (greck.), piekło u starożytnych Greków, kraina podziemna, w któréj przebywały cienie zmarłych.

Hadith (arab.), opowiadanie, w teologii mahometańskiéj *Hadith-er-Resul*, to jest opowieści i zdania proroka, zebrane w księdze Suunah; znajomość onych stanowi oddzielną część teologii mahometańskiéj.

Hadley (Jan), fabrykant instrumentów w Londynie, † 1744 jako wiceprezydent Royal Society, był w stosunkach z najznakomitszymi uczonymi swego czasu i znany jest stąd, że uchodzi za wynalazcę sekstansu (ob.), noszącego jego nazwisko; wszakże wykazano, że istotnym jego wynalazcą jest Newton.

Hadryjan, imię kilku papieżów i cesarza rzymskiego, ob. Adryjan.

Hadziacki traktat, zawarty 16 Września 1658 r., stanowi punkt kulminacyjny kozackiéj kwestyi (ob.). Jego mocą Jan Wychowski (ob.), hetman kozacki, uzyskał równouprawnione z Koroną i w. ks. litew. dla województw kijowsk., bracław. i czernichow. jako w. ks. ruskiego, stanowisko. Unija kościelna zniesiona gwarantuje wolność sumienia Kozakom, zupełny samorząd z odpowiedniemi urządzeniami, dostojnikami (wojew., pieczęt., marszałk., podskarbich), czynił z téj prowincyi część byłéj federacyi polskiéj. Na czele jéj stał hetman, piérwszy senator 3 województw, arcybiskup kijowski i 4 biskupi mieli zasiąść w senacie za arcybpem gnieźnieńskim. Akademiję drugą prócz Kijowa miał hetman założyć, trybunał i sądy przez tegoż miały być ufundowane. W razie wojny z w. ks. moskiewskim Kozacy mieli być neutralni, a w razie napadu miéć obronę od Polski. Wolno było im żyć w przyjaźni z Tatarami, przez których dzierżawy mieli uzyskać przejście Dnieprem do m. Czarnego. Wojska tylko kozackie stać mogą, a jeżeli polskie wejdą, to przyjmują naczelnictwo hetmana, którym w nowém znaczeniu, jako potrójny, na ten raz wojewodą, został Wychowski.

Hadziackie starostwo niegrodowe, leżało w Ukrainie Zadnieprskiéj, w powiecie półtawskim. Założone w r. 1634 przez Polaków stanowiło uposażenie buławy hetmańskiéj. W r. 1661 składało się z miasta Hadziacza nad rzekami Psiotą i Grunią o $15^1/_2$ mil od Półtawy z przyległościami i z dzierżawy Mirhorodzkiéj. Na sejmie r. 1661 Stany Rzpltéj nadały na własność całe to sstwo Jerzemu Chmielnickiemu, hetm. wojsk zaporożskich. Na sejmie warszawskim z r. 1775 przez oddzielną konstytucyję wyznaczono komisyję z 16 urzędników kor. do ostatecznego załatwienia sporów między Tadeuszem Przyłuskim, sstą jeszcze hadziackim, a jego pasierbami Olędzkimi o gwałtowne wypędzenie z dóbr wynikłemi.

Hadziacz, po małorusku *Hadjacz*, m. pow. w gub. połtawskiéj, nad rz. Psiołą i Grunią, 7,200 m., założone 1634 r., należało niegdyś do buławy hetmańskiéj, i prócz rozmaitych wspomnień historycznych, pamiętne jest głównie ugodą, zawartą 16 Wrześ. 1658 r. pomiędzy Janem Wychowskim, hetmanem Kozaków, a komisarzami króla Jana Kazimierza (ob. Hadziacki traktat). — **H.** powiat ma 2,171 w. kw. a ludności 120,006.

Hadziewicz (Michał), ormijanin, otrzymał 1654 szlachectwo i jako biegły prawnik, występował gorliwie w obronie praw ormijańskich. — **Hadziewicz** (Krzysztof), ze stanu rycerskiego, ogłosił: „*Argo Srzeniawa, do brzegu płynąca, t. j. wiérsz na wesele Stanisława Lubomirskiego z Denhofówną*“ (1676); „*Drugie eklesiasty prowerbijalisty pańskiego napominania*“ (Kraków 1762); „*Dzieło zbawienne to jest epigramata o męce pańskiéj i in.*“ (Lwów 1700).—**Hadziewicz** (Piotr), podstoli ziemi łukowskiéj, wydał *Mowę, mianą przy reasumpcyi Trybunału koronnego, dnia 13 Kwiet. 1753 w Lublinie.*

Hadziewicz (Rafał), tegoczesny malarz historyczny, ur. 1806 w Zamchu, w gub. lubelskiéj, uczeń wydziału sztuk pięknych b. uniwersytetu warszawskiego, kształcił się następnie w Paryżu i Włoszech, skąd wróciwszy 1836 osiadł w Krakowie. Późniéj był przez lat 5 profesorem malarstwa historycznego przy uniwersytecie moskiewskim, a następnie profesorem warszawskiéj szkoły sztuk pięknych, odtąd stale w Warszawie zamieszkuje. Celniejsze jego obrazy są: *Narodzenie N. P. Maryi, Znalezienie Krzyża Ś-go, ś. Joachim, ś. Praxeda* (znajdujące się w katedrze krakowskiéj), *Rozmnożenie cudowne pięciorga chleba i ryb na puszczy* (w Owruczu), *ś. Roch uzdrawiający dotkniętych morowém powietrzem, Przemienienie Pańskie* (w Biały), *Najświętsza Panna Anielska* (w Humaniu), *Adoracyja Magów* (w księstwie poznańskiém), *ś. Mikołaj rozdający jałmużnę, ś. Piotr z Alkantary, N. Panna Szkaplerzna* (w Warszawie w b. kościele karmelitów na Krak. Przedm.), *Kazimierz Wielki, nadający przywileje wieśniakom, Chodkiewicz pod Kirchholmem* i wiele innych.

Hadż, Hadżiluk (arab.=*pielgrzymka*), zowie się u Mahometan obowiązek, nakazany przez Alkoran, odbycia przynajmniéj raz w życiu świętéj pielgrzymki do grobu proroka Mahometa w Mekce, stąd każdy mahometanin, który pielgrzymkę tę już odprawił, dodaje do swego imienia przydomek **Hadżi**. Pielgrzymi tacy w wielkiém są poszanowaniu i nigdy tego tytułu nie zaniedbają.

Hadżi-Ahmed, ostatni bej Konstantyny, od r. 1827, prowadził krwawą wojnę z Francuzami, którym

się nareszcie poddał 1847, zamieszkał w Algierze i otrzymał 15,000 fr. pensyi, † 1851.

Hadżi-Khalfa, właściwie *Mustafa-ben-Abdallah*, znany także pod nazwiskiem *Katib-Czelebi*, z Konstantynopola, † 1658, jeden z najznakomitszych historyków i biblijografów tureckich. Główne jego dzieło wydał Flügel w przekładzie łacińskim wraz z oryginałem p. t. „*Lexicon bibliographicum et encyclopedicum*" (7 t., Lond. 1835—58). Oprócz tego zasługują na wzmiankę jego chronologiczne tablice „*Tawkim-al-tawarikh*" (Konstant. 1733; łaciń. przekład. Reiskiego Lipsk 1766); geografija, „*Dżihânnumâ*" (Konstant. 1732; łaciń. przekł. Norberga, Lond. 1818) i „*Historyja tureckich wojen morskich*" (przekł angiel. Mitchella, Lond. 1830).

Hadżybejska albo *Chadżybejska* zatoka, przystań m. Czarnego, przy której zbudowaną jest Odessa.

Hadży-Ogłu-Bazarczyk, inaczéj *Pazarczyk*, *Bazardżyk*, *Tatar-Bazarczyk*, m. w Bułgaryi, na północ Warny, 12,000 m., po większéj części Tatarów krymskich; okolice jego pamiętne zwycięstwem, odniesioném przez wojska rossyjskie, pod dowództwem generała Kamieńskiego (22 Maja 1810), nad Turkami, dowodzonymi przez Pehliwana paszę.

Haem..., wyrazy zaczynające się od *haem*, a tu nie zamieszczone, ob. pod hem...

Haemagoga (*methodus*), sposób leczenia chorób za pomocą ogólnego lub miejscowego *upustu krwi* (ob.).

Haematemesis, *wymioty krwawe*, napotykają się zwykle przy ciężkich stanach chorobnych. Spowodować je mogą albo ogólne stany, do krwotoków uspasabiające, np. szkorbut, albo warunki miejscowe, jak gwałtowne zapalenia, zatkanie zupełne żyły wrotnéj, owrzodzenie żołądka powiérzchowne lub głębsze, wreszcie rak żołądka; H. powtarzające się od czasu do czasu w mniejszéj lub większéj ilości, połączone z bólami, zaburzeniami w trawieniu, odpowiadają zwykle dwu ostatnim chorobom. Następstwa i leczenie, ob. Krwotok,

Haematinon *(porporino antique)*, masa szklista, wspominana przez Plinijusza i znaleziona w ogromnych ilościach w Pompei; używana była przez starożytnych do mozaik. Starano się ją wyrabiać w nowszych czasach i Pettenkoffer otrzymał najlepsze rezultaty.

Haematocoele *retrouterina*, wylew krwi w miednicy, zdarza się u kobiét w czasie miesiączki, skutkiem pęknięcia przepełnionych naczyń jajnika lub okolicznych tkanek. Ilość wylanéj krwi różna, stąd różne objawy choroby i różne następstwa (ob. krwotok).

Haematologija, nauka o krwi (ob.) w najobszerniejszem znaczeniu.

Haematoma (*durae matris*), guz krwisty, wylew krwi w opony mózgowe. Zdarza się najczęściéj u nowonarodzonych, po ciężkich porodach, wszakże niewielka tylko ilość guzów na głowie noworodków jest rzeczywiście H. U starszych zdarza się rzadziéj. Bardzo często prowadzi to za sobą upośledzenie w odżywianiu mózgu, stąd upośledzenie władz umysłowych, a wreszcie i utratę życia.

Haematometra, nagromadzenie się krwi w jamie macicy; do jamy macicy normalnie co miesiąc krew się wylewa z pękniętych naczyń błony śluzowéj. Gdy ujście macicy jest zarośnięte lub zatkane, krew miesięczna w jamie macicy pozostaje i rozpycha ją.

Haematoxylon (*kampeszyn*, *błękiciec*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych, cechujący się strąkiem lancetowatym, 1 lub 2 nasiennym, z jedynym gatunkiem H. *campechianum*; jestto drzewo wysokie, o gałęziach ciernistych, liściach parzysto piérzastych, listkach sercowatych i kwiatach drobnych, żółtych. Rośnie w Indyjach Zachodnich. Drewno, znane pod nazwą *kampeszowego*, *błękitnego*, *krwistego* lub *jamajkowego*, dostarcza wybornego barwnika, przybywa w kawałach lub proszku, albo téż w wodnym wyciągu; własność barwienia pochodzi od *hematoksyliny* (ob.). Polecano je téż w medycynie, jako środek desinfekcyjny.

Haematuria, *krew w moczu*, pochodzić może z nerek lub dróg moczowych, zwłaszcza pęcherza. Przyczyną tego mogą być bardzo silne, ostre zapalenia, nowotwory, mianowicie złośliwe, lub kamienie. Czasami krew w moczu pojawiająca się pochodzi z cewki moczowéj, mianowicie przy pewnych powikłaniach trypra. Następstwa i leczenie, ob. krwotok.

Haemophilia, choroba krwawa, polega na nie zwykłém usposobieniu do krwotoków; bardzo nieznaczne uszkodzenia prowadzą za sobą bardzo obfite krwotoki, a często krwotoki powstają bez żadnéj widocznéj przyczyny i to z najrozmaitszych organów: z nosa, kiszek, żołądka i t. d. Krwotoki są zawsze niezmiernie uparte. Chory wystawiony jest co chwila na utratę krwi, groźną dla życia i na smutne następstwa zalegania krwi. Warunki anatomiczne, od których H. zależy, są zupełnie nieznane, jestto choroba najczęściéj dziedziczna. Najważniejszą rzeczą jest unikać wszelkich podrażnień i każdy krwotok energicznie leczyć w samych jego początkach.

Haemoptoë, **Haemoptysis**, *plucie krwią*, krwotok płucny słabego natężenia, gdzie przy kaszlu krew w małéj ilości się pokazuje. Uważają to zwykle za dowód suchot płucnych, a przynajmniéj uspo sobienia do nich. Pojęcie takie jest przesadzone. Krew wydobywa się często z błony śluzowéj oskrzeli, zajętéj kataralném zapaleniem i niema znaczenia.

Haemorrhagia, krwotok (ob.).

Haën (Antoni de), znakomity lekarz, ur. 1704 r., był uczniem Boerhaavege, od 1754 prowadził klinikę lekarską w Wiedniu, † 1776 r. Byłto człowiek ogromnego zapału i dumy, niezmordowanéj pracy. Lekcyje jego dla porywającéj wymowy ogromną miały sławę, prowadził bezustanne polemiki. Pomimo wielkiéj wziętości w praktyce i bardzo licznych urzędów, zajmował się nauką. Dla teoretycznéj wszakże wiedzy nic nie zrobił; owszem, stronnik wyłącznie empiryi i starych autorów, często występował przeciw nowym nabytkom w nauce. Wszakże zebrał wiele spostrzeżeń, których doniosłości często sam nie znał, najważniejszém jego

dziełem jest „*Ratio medendi*" (15 części z 3 suplementami Wiedeń 1758—79). Prócz tego bardzo liczne zostawił rozprawy i artykuły polemiczne.

Haff (po duńska morze albo część morza), nazwa trzech zatok, przy południowych brzegach morza Baltyckiego, a mianowicie: *Frisches-Haff*, *Pomersches* albo *Stettiner-Haff* i *Kurisches-Haff*.

Hafis (Szems-ed-din-Mahomed), słynny poeta perski, ur. na początku XIV w. w Szyras, za dynastyi Hasasserydów, których był chwalcą. Poważał go nawet wielki zdobywca Tymur. H. † około 1389 (podług innych 1391 lub 1394). Dopiéro po śmierci poety zebrano jego ody i elegije w *divan*, który miał wielu komentatorów. Krytyczną i zupełną ed. z tureckiemi scholijami Sudi'ego sporządził Herm. Brockhaus (3 t., Lipsk 1854—61), wybór w przekładzie niemieckim dał Nesselmann (Berlin 1865). Liryczne poezyje H., w których z wdziękiem i wielkim ogniem opiéwa wino, miłość i rozkosze, częstą nacechowane są kierunkiem mistycznym. Do grobu jego w Szyras dziś jeszcze odbywają pielgrzymki pobożni muzułmanie.

Haga albo **Haag**, właściwie *s'Gravenhage*, po franc. *La Haye*, miasto w holenderskiéj prowincyi Południowéj Holandyi, o 1 godzinę drogi od morza Północnego; jest rezydencyją króla, ma 99,100 m., wiele pięknych i szerokich ulic i placów drzewami wysadzanych, jak Vyver albo Weiher (zamieszkały przez arystokracyję), Buitenhof, oraz mnóstwo starożytnych i nowszych budowli, sławne archiwum holenderskie, sale posiedzeń stanów generalnych i t. d. Daléj zasługują na uwagę: pałace książąt Oranii i księcia Fryderyka, muzeum, czyli tak zwany dom Maurycego, z wielkim zbiorem obrazów i gabinetów ciekawości, biblijoteka i zbiór medalów, nowy pałac królewski, w części miasta Nordende, pałac króla Wilhelma IV w Voorhout i wielki kościół ś. Jakóba, założony r. 1309, najpiękniejszy w Hadze. Haga jest siedliskiem najwyższych władz krajowych i oprócz wielu innych instytucyj i towarzystw ma tak zwane *Towarzystwo hagskie* do obrony chrześcijaństwa, założone 1785 na synodzie w Dordrecht. Handel i przemysł w ogóle nie mają tu wielkiego znaczenia. Okolice miasta są bardzo piękne; w pobliskim lesie, zwanym *Bosch van Haag*, leży piękny letni pałac królewski, w którym jest sławna z rzadkich malowideł sala książąt Oranii. Pod Hagą leży także miasteczko Ryswik, pamiętne zawartym tu 1697 traktatem pokoju, a nad brzegiem morskim kąpiele zwane Scheveningen. W Hadze odbył się w Marcu 1710 sławny zjazd cesarzów niemieckiego i rossyjskiego, oraz króla pruskiego i innych władców celem utrzymania neutralności północnych Niemiec przeciwko Francyi. Tu także zawarte zostało 4 Stycz. 1717 potrójne przymierze pomiędzy Francyją, Angliją i Holandyją, a 17 Lut. 1717 pokój między Hiszpaniją, Sabaudyją i Austryją.

Hagan, potwór, podług podań słowiańskich na wyspie Bujan (ob.) mieszka, powszechnéj znany jest jako *Jaga baba*, *jędza*, którą Trzaskowski Br. (*Głoskownia*, § 41) objaśnia przez sanskryckie *indh*, palić, jest ptakiem o żelaznym dziobie i miedzianych szponach. W podaniach polskich jędza baba występuje jako stara kobiéta, pożerająca małe dzieci, co stoi w związku z ofiarami ludzkiemi, składanemi niegdyś słońcu. Na Białorusi nucą 4 wiérsz: „baba jaha, kościanaja noha, na stupie (stępie do tłuczenia zboża) jedziać, toukaczom (*stęporem*) pohaniać, miatłoju ślady zamiatajeć", co z jednéj strony przypomina wielką rolę czaszy i tłuczka przy ofiarach Haomy soku u Indów, oraz narzędzi ogień dobywających w kulcie ognia, a z drugiéj zagadkową czynność pana młodego w krakowskich pieśniach weselnych (Konopki) że „gryzie kocią nogę" co go wynosi na stanowisko H. jędzy, któremu na ofiarę dają pannę młodą.

Hagar, ob. Agar.

Hagedorn (Fryderyk von), poeta niemiecki, ur. 1708 w Hamburgu, † tamże 1754 jako sekretarz English court (zgromadzenia kupców angielskich), odznaczał się w pieśniach towarzyskich i opowiadaniach poetycznych. Najlepsze wydanie jego utworów, p. t. „*Poetische Werke*" uskutecznił Eschenburg (5 t.; Hamburg 1800).

Hagelsberg, wieś w obwodzie pruskiéj regencyi poczdamskiéj, powiecie Zauch-Belzig o $^1/_2$ godziny drogi od Belzig, ma 150 m., pamiętna zwycięstwem Prusaków, pod dowództwem Hirschfelda, nad Francuzami 27 Sierp. 1813.

Hagemeister (Leon), ur. 1780 r., † 1833 r., podróżnik rossyjski, będąc w służbie morskiéj zwiedził Indyje, Afrykę, Egipt, Brazyliję, Nową Holandyję i północno-wschodnie brzegi Ameryki, a od r. 1816 do 1818 odbył podróż na około świata. W r. 1829 odkrył między 8° 45′ i 9° 19′ szer. północ., a między 167° 45′ i 166° 55′ dług. wschod. gromadę wysp, które nazwał wyspami ks. Menszykowa. On piérwszy zaczął w Irkucku budować statki do żeglugi po Bajkale.

Hagemeistra wyspa, tak nazwana na cześć Leona Hagemeistra (ob.), odkryta r. 1819, leży na m. Berynga, na południowéj stronie wyspy Nevenham, od któréj oddzielona jest kanałem t. n.

Hagen, miasto w powiecie t. n. w obwodzie pruskiéj regencyi Arensberg, przy ujściu rzeki Empo do Volme, ma 11,300 m. szkołę rzemieślniczą i rozmaite zakłady handlowe.

Hagen (Fryderyk Henryk von der), ur. 1780 r. w Schmiedebergu, w Marchii Ukrzańskiéj, od 1810 profesor języka niemieckiego i literatury niemieckiéj przy uniwersytecie berlińskim, † tamże 1856; jeden z najgorliwszych krzewicieli badań nad starożytną poezyją niemiecką, piérwszy wprowadził do kursów uniwersyteckich staroniemiecką filologiję. Oprócz rozmaitych wydań dawnych utworów poezyi niemieckiéj najgłówniejsze jego dzieła są: „*Deutsche Gedichte des Mittelalters*" (Berlin 1808) i „*Das Heldenbuch*" (2 t., Lipsk 1855). Niepoślednią także mają wartość: „*Literarischer Grundriss der Geschichte der deutschen Poesie*" (Berlin 1812); „*Altdeutsche und altnordische Heldensagen*" (2 ed.

2 t., Berlin 1855) i „*Bildersaal altdeutscher Dichter*" (Berlin 1856).

Hagen (Gotthilf Henryk Lud.), hydraulik niemiecki, ur. 1797 w Królewcu, tamże się kształcił w matematyce i z początku pod Besslem pracował nad astronomiją, następnie zwrócił się do techniki i w 1826 został inspektorem budowli portowych w Pilawie. W r. 1842 został członkiem akademii. Z dzieł jego wymienimy: „*Handbuch der Wasserbaukunst*" (3 wyd., 3 t. 1869—71). Z licznych rozpraw: „*Ueber Form und Stärke gewölbter Bogen*" (1862); „*Ueber die Ausdehnug des Wassers*" (1855) i w in.

Hagen (Ernest August), syn Karola Gotfryda H. (ur. 1749, † 1829), znanego pisarza na polu chemii i farmacyi, ur. 1797 w Królewcu, od 1831 profesor hist. sztuk pięk. i literatury przy tamecznym uniwersytecie, znanym jest jako poeta, historyk kunsztów i krytyk. Największą atoli wziętość zjednał sobie dziełami p. t. „*Norica*" (Wrocław 1827, 2 wyd. Lipsk 1855); „*Die Chronik seiner Vaterstadt vom Florentiner Ghiberti*" (2 wyd., 2 t., Lipsk 1861); „*Wunder der heiligen Katharina von Siena*" (Lipsk 1840); „*Leonardo da Vinci in Mailand*" (Lipsk 1840).

Hagenau, niegdyś cesarsko niemiecki obwód (Landvogtei) w Niższéj Alzacyi, obejmujący w sobie miasta: Hagenau, Kolmar, Schlettstadt, Weissenburg, Landau, Obernheim, Rossheim, Münster, Mühlhausen, Kaisersberg i Türkheim, który na mocy pokoju westfalskiego przeszedł w posiadanie Francyi.—*Hagenau* (po franc. *Haguenau*), miasto w Niższéj Alzacyi, o trzy mile od Strasburga, położone śród wielkiego lasu, zwanego Forêt de Noux, otoczone jest murem i szerokiemi fosami, liczy 11,500 m. trudniących się przemysłem tkackim i farbierskim.

Hagenbach (Karol Rudolf), teolog ewangielicki, ur. 1801 w Bazylei, syn tamecznego profesora anatomii i botaniki *Karola Fryderyka* H. (ur. 1771 r., † 1849 r.), od r. 1828 profesor teologii tamże. Oprócz innych wydał: „*Encyklopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften*" (Lipsk 1854, 2 wyd. 1861); „*Vorlesungen über Wesen und Geschichte der Reformation*" (2 wyd., 6 t., Lipsk 1851—56); „*Kirchengeschichte des 18 und 19 Jahrhunderts*" (2 wyd., 2 t., Lipsk 1848—49); „*Lehrbuch der Dogmengeschichte*" (4 wyd., 2 t., Lipsk 1857); „*Vorlesungen über die Kirchengeschichte der ältern Zeit*" (2 t., Lipsk 1857); „*Vorlesungen über die Kirchengeschichte des Mittalalters*" (2 t.; Lipsk 1860—62).—Bracia jego: *Jan Jakób* H. (ur. 1801 r., † 1825 r.), był konserwatorem muzeum w Lejdzie i odznaczył się jako entomolog; *Edward* H., ur. 1807 r. † 1843 r. w Gossau, był anatomem i fizyjologiem.

Hagijograf (z greck.), piszący o przedmiotach religijnych, świętych i t. p.— *Hagijografa* (pisma święte), nazywają trzecią część kanonu starotestamentowego (po hebr. Khetubim), która obejmuje psalmy, przypowieści, księgi Joba, pieśń nad pieśniami, Ruth, treny Jeremijasza, eklezyastę Salomona, księgę Estery, Daniela E, zdrasza, Nehemijasza i księgi kroniki.—*Hagijolatryja*, czczenie świętych.—*Hagijologija*, nauka o świętych, zbiór legend.—*Hagijomach*, przeciwnik czci świętych.—*Hagijomachija*, spór o cześć świętych.— *Hagijopneumatyka*, nauka o duchu św.— *Hagijotyka*, nauka o uświęceniu.

Hahn (August), teolog ewangielicki, gorliwy obrońca supranaturalizmu, ur. 1792 r. w Gross-Osterhausenie, pod Kwerfurtem, od r. 1819 profesor teologii w Królewcu a 1833 w Wrocławiu; w 1844 został superintendentem generalnym szląskim. Oprócz licznych pism teologicznych, kazań i t. p. dzieł, wydał: „*De rationalismi, quidicitur, vera indole etc*" (Lipsk 1828); „*Lehrbuch des cheritl. Glaubens*" (2 t., Lipsk 1856—59); „*Das Bekenntniss der evang. Kirche in seinem Verhältnise zu dem der römischen und griechischen*" (Lipsk 1853).—Jego syn *Jerzy Ludwik* H., od 1857 profesor we Wrocławiu, jest autorem dzieła „*Die Theologie des Neuen Testaments*" (2 t., Lipsk 1854—57).

Hahn (Henryk Wilhelm), właściciel księgarni w Hanowerze i Lipsku, ur. 1795 w Hanowerze, został 1818 wspólnikiem swego ojca *Henryka Wilhelma* H. *starszego* (ur. 1760 w Lemgo), który obok księgarni swojéj w Hanowerze, nabył jeszcze 1810 księgarnię nakładową Kacpra Fritsch w Lipsku. Po śmierci ojca 1831 H. objął księgarnię w Hanowerze, a w r. 1843 i księgarnię w Lipsku, po bracie swoim *Bernardzie Henryku* H., który † 1835. Przy pomocy drugiego brata i wspólnika *Fryderyka* H. ustalił on wielką wziętość swego zakładu i odznaczył się jako nakładca wielu dzieł filologicznych, pedagogicznych i t. d. Jedném z najważniejszych wydanych przez niego dzieł, jest „*Monumenta Germaniae historica*".

Hahn-Hahn (Ida Maryja Ludwika Gustawa, hrabina von), utalentowana literatka niemiecka, ur. 1805 r. w Tressow, w. ks. meklemburg-szweryńskiém, córka Karola Fryderyka von H. (ur. 1782, † 1857), który, z powodu wielkiego zamiłowania do teatru cały prawie straciwszy majątek, zostawił żonę i córkę w bardzo przykrém położeniu. Ida 1826 zaślubiła krewniaka hr. Fryderyka Hahn (z Basedow), ale już 1829 rozwiodła się z nim, poświęciła się poezyi, literaturze i dalekie odbywała podróże; w 1850 przeszła na religiję rzymsko-kat. a 1852 wstąpiła do klasztoru w Angers. Posiadając talent rzeczywiście znakomity, ale niesposobny do głębokiego, spokojnego wykształcenia, probowała sił najprzód w licznych utworach lirycznych; później poświęciła się romansowi społecznemu i nadzwyczajne miała powodzenie; jakkolwiek prace jéj tego rodzaju nie są pozbawione uroku brak im wszelako gruntowności. Zbiorową ed. swych romansów i noweli wydała p. t. „*Aus der Gesellschaft*" (21 t., Berl. 1844 i 1851). Z jéj opisów podróży, zalecających się również więcéj świetnością przedstawienia niż głębokością poglądów, celniejsze: „*Reisebriefe*" (2 t., Berl. 1841); „*Erinnerungen aus und an Frankreich*" (Berl. 1842); „*Ein Reiseversuch im Norden*" (1843) i „*Orientalische Briefe*" (1844). Ostatnimi czasy

oprócz kilku pism, usprawiedliwiających przejście do kościoła katolickiego, ogłosiła powieści: „*Maria Regina*“ (Mogunc. 1861); „*Doralice*“ (tamże 1861; przekład polski, Berl. 1863); „*Peregrina*“ (1864); „*Zwei Schwestern*“ (1863) oraz „*Bilder aus der Geschichte der Kirche*“ (3 t., Mogunc. 1856—64).

Hähnel (Ernest Julijan), znakomity rzeźbiarz, ur. 1811 r. w Dreźnie, kształcił się w Dreźnie, Monachijum, Rzymie i Florencyi, od 1848 profesor i członek rady akademii sztuk pięknych w mieście rodzinném. Ważniejsze jego dzieła są: płaskorzeźby i statuy w operze drezdeńskiéj, posąg Beethovena w Bonn (1845), posąg Rafaela, Madonna (1850) oraz płaskorzeźby w nowém muzeum w Dreźnie.

Hahnemann (Samuel), twórca homeopatyi, ur. w Meissen 1755. Nauki lekarskie studyjował w Lipsku, Wiedniu i Erlangen, r. 1779 ukończywszy studyja, praktykował w Dessau, następnie w okolicach Magdeburga. Ponieważ leczenie ówczesne nie wydało mu się słusznem, porzucił praktykę i oddał się studyjom naukowym. Spostrzeżenie, że china, najdzielniejszy środek przeciw zimnicy, sama przez się jest zdolna zimnicę wywołać, podało mu myśl nowéj nauki. Wrócił znowu do praktyki i w 1796 r. po raz pierwszy publicznie objawił swoje pojęcia „*similia similibus*“.—W następnych latach rozwijał swoje myśli coraz daléj i wystąpił jako przeciwnik całéj dawniejszéj medycyny, którą nazwał *aleopatyją*. Od r. 1811 do 1821 praktykował w Lipsku, który stał się ogniskiem nowéj nauki. W r. 1821 udał się do Köthen, w 1834 przeniósł się do Paryża, gdzie † 1843. Ważniejsze dzieła: „*Organon der Rationellen Heilkunde*“ (1810); „*Die Chronischen Krankheiten*“ (Köthen 1828); „*Arzneimittellehre*“. (Ob. Homeopatyja).

Hahnemanna próba wina, służy do odkrycia w niém ołowiu, polega na użyciu wodnego roztworu siarkowodoru; najmniejsza ilość ołowiu opada w postaci osadu czarnego, jako siarek ołowiu.

Haidinger (Wilhelm Karol), znakomity geolog, ur. 1795 r. w Wiedniu, † 1871 r.; syn Karola H., zasłużonego radcy górniczego, poświęcał się mineralogii pod Mohsem w Gratz, następnie we Freibergu; w latach 1822—27 zwiedził znaczną część Europy, następnie wraz z braćmi prowadził fabrykę porcelany w Elbogen i dał się poznać licznemi rozprawami geologicznemi. W r. 1840 objął po Mohsie zarząd gabinetu mineralogicznego, zwanego następnie muzeum montanistyczném, a odczytami mianemi na tém stanowisku znacznie wpłynął na rozbudzenie zamiłowania do nauk przyrodzonych w Austryi. W r. 1845 stanął na czele nowo założonego towarzystwa przyjaciół nauk przyrodzonych, a w r. 1847 został dyrektorem zakładu geologicznego austryjackiego, którego powstanie jemu się zawdzięcza; również i kilka towarzystw geologicznych w różnych krajach Austryi przez niego zostało założonych. Zmożony chorobą usunął się od obowiązków 1866. Wypracował kartę geologiczną Austryi (1847) i środkowéj części Afryki, a rozpraw ogłosił w różnych pismach specyjalnych kilkaset. W ostatnich czasach zajmował się gorliwie badaniem meteorytów.

Haidingeryt, rzadki minerał, różniący się od farmakolitu (ob.) tylko mniejszą ilością wody i kryształami rombicznymi. Znajduje się w Joachimsthal w górach Kruszcowych.—Także synonim berthierytu (ob.).

Hailki, Hahiłki, Hahułki obchód, nazwą swą przypominający Gajłę (ob.), znany w Galicyi, w Czechach, u Słowaków i w różnych częściach cesarstwa rossyjskiego; odbywa się w dzień wielkanocny i przypomina grę *jawór* v. *jaworowe drzewo*, *proso sijali*, *dziéwka na wydaniu*. Ogólne rysy są: brama z rąk, przez którą przechodzą kolejno grający, budowa mostu, bicie pozostałéj jakby na zapłatę osoby i piramida z ludzi. Z jednéj strony widać w nich jakby ślad jakiéjś ofiary, z drugiéj znamiona ślubów, do czego należy dodać fakt, że rusalija, kliczanie młodzieży zaślubiającéj się, wedle kanonów soboru trulańskiego i Świętogława odbywały się na wielkanoc. W pieśniach zachodzą wyrazy zagadkowe: *zelman* (jest i zabawa: jedzie pan Zelman), być może przeróbka wyrazu manżeł, lub semla (*semel*, bułka, kołacz ślubny); *hoja dunda*, *Did-Ładо*, *hela*, *żumber*. Znaczenie ich dopiéro da się odkryć po drobiazgowém porównaniu wszystkich pieśni, zawiérających tego rodzaju przyśpiéwy i wyrażenia. Dotąd można tylko przypuszczać, że żumber jest waryjantem combra (ob.), co niejakie światło rzuca na wspominaną w pieśniach hałkowych budowę mostu, znaną i ślubnym pieśniom. Nazwa H. zdaje się mieć pobocznik w niemieckim *gajle* (sc. Lust), *galli*, t. j. kapłani Cybeli, któréj obrzędy znały *cąbra*. Trudno zdecydować czy wilkołak (ob.) tu należy. Porów. Erben „*Prostonarodni czeske pisnie a rzykadla*“ (Praga 1862—64), Wacław z Oleska „*Pieśni ludu Galicyjsk.*“ (str. 49, Lwów 1833), Wojcicki „*Pieśni*“; Gołębiowski „*Gry i zabawy*“ i t. d.

Haimerl (Franciszek), ur. 1806 w Grönie, w król. czeskiém; od r. 1837 profesor prawa w uniwersytecie pragskim a od 1852 wiedeńskim; wydawał od r. 1850 „*Magazin (Öster. Viertel-Jahrsschrift) für Rechts und Staatswissenschaft*“ (w Pradze i Wiedniu), w którym zamieszczał niekiedy artykuły i po czesku pisane. Oprócz tego wydał kilkanaście dzieł w jęz. niemieckim.

Haimona dzieci, t. j. cztéréj synowie *Haimona* albo *Aymona*, hrabiego Dordogne: Alard, Ryszard, Guichard, Regnault de Montauban. Sąto bohaterowie, mianowicie téż ostatni, jednéj z najpiękniéjszych legend epoki Karolowingów, która, o ile się zdaje, powstała na ziemi francuskiéj i najpiérwéj przez Hugona de Villeneuve w dziele „*Regnault de Montauban*“, przed r. 1200 była obrobioną (ed. Michelant, Stuttg. 1862). Utwór ten poetyczny przerobiony późniéj na prozę, stał się książką ludową i w licznych przeróbkach upowszechnił się we Francyi, Hiszpanii, Anglii i Niemczech.

Hainan, wyspa chińska, oddzielona *cieśniną Hainan* od półwyspu Luiczen i pod nazwą Khiung-Czen należąca do prowincyi Kantonu, obejmuje

około 800 mil kw. i przerznięta jest wysokiemi górami Ta-Uczi-Szan, ma klimat niezdrowy, roślinność bogatą, królestwo kopalne obfituje w sól i złoty piasek. Mieszkańcy wyspy, w liczbie około $1^1/_2$ milijona ludności, mówią językiem zupełnie różnym od chińskiego, w głębi kraju mieszkają dotąd niezależni od nikogo piérwotni jego posiadacze. Główne miasto jest Kiungtszen, którego port na mocy traktatu w Tien-tsin (1858), otwarty jest dla Europejczyków.

Hainaut (po łac. *Hannonia*, po franc. *Hainaut*, po niem. *Hennegau*), obecnie prowincyja, rozdzielona pomiędzy Francyją i Belgiją, zostawała już w IX w. w posiadaniu potężnego domu hrabiowskiego, do którego również należały księstwo Niższéj Lotaryngii i hrabstwo Löwen, którego założycielem był Gizelbert z Mansuaryi, zięć Karola W. Pod koniec X w. przeszła spadkiem na Baldwina VI, księcia Flandryi. W XV w. Jakubina, księżna holenderska, wraz z innemi swemi posiadłościami odstąpiła Hainaut domowi burgundzkiemu, po którym i ta kraina w r. 1477 dostała się w ręce Habsburgów i była w posiadaniu najprzód linii hiszpańskiéj, potém austryjackiéj. Południowa część Hainaut, z miastem głównem Valenciennes, została pokojem pyrenejskim 1649 ustąpiona Francyi, gdzie obecnie stanowi część departamentu Północy. Reszta téj prowincyi tworzy od 1815 główną część belgijskiéj prowincyii *Hainaut*, która na przestrzeni $67^1/_2$ mil kw. liczy 870,000 ludności. Miasto główne Mons (po flamandzku Bergen); miasta zaś powiatowe: Soiguies, Ath, Tournay i Thuin.

Hainbund albo *Göttinger Dichterbund*, tak się nazywał 1772 związek młodszych poetów niemieckich założony w Getyndze (ob.).

Hainichen, miasto w obwodzie saskiéj prowincyi lipskiéj, mające 7,700 m. i liczne fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych i lnianych; pamiętne jest jako miejsce urodzenia poety Gellerta.

Haiti wyspa, ob. Hayti.

Haiton, Hayton, po ormijańsku *Hetum* albo *Chetum*, imię dwu królów Armenii Mniejszéj w XIII w.—**Haiton** I, wstąpił na tron Armenii 1224; pobity 1264 przez Bibarsa, sułtana Mameluków, utracił większą część swych posiadłości; złożył koronę 1268 na rzecz swego syna Leona, wstąpił do zakonu premonstratensów pod imieniem Makarego i tam † 1271.—**Haiton** II, wnuk poprzedniego, wstąpił na tron 1289; przez cały prawie ciąg panowania prowadził z papieżem spory teologiczne, a tymczasem Mamelucy egipscy opanowawszy jednę połowę jego kraju, drugą okropnie spustoszyli. H. znękany sprawami państwa, wstąpił do zakonu franciszkanów, zdawszy rządy na swego syna Teodora III; lecz po dwu latach wezwany przez swe stronnictwo 1295 na tron, wkrótce strącony przez brata Sembada i oślepiony, wrócił nań jeszcze po raz trzeci. Pobiwszy sułtana Nasr Mohameda 1305 pod Emessą, znowu ustąpił korony swemu synowcowi Leonowi IV i zamknął się w klasztorze, a w 3 lata potém został wraz z nim zamordowany przez mongolskiego rządcę Cylicyi.

Haiton, krewny króla Armenii Haitona II, towarzyszył mu w jego wyprawach wojennych, a następnie wszedł do zakonu premonstratensów na wyspie Cyprze. † jako przełożony tegoż zakonu w Poitiers 1310. Napisał dzieło, które z rozkazu papieża przełożone na język łaciński, ma tytuł: „*De Tartaris seu historia Orientalis*“ (ostatnia ed., Kolonija 1672).

Hajdamacy, nazwa ich prawdopodobnie jest tak przerobieniem hetmana (ob.), jak sam obszar kraju nad Dnieprem ulegający, władzy Chmielnickiego, *piérwszego hetmana* na Ukrainie *kozackiego*, wziął od tegoż wyrazu hetman miano *hetmańszczyzny*. (Hajdamaki za hejtmaniaki). Według zgodnych uwag Bartoszewicza, Szujskiego i Szajnochy, początek H. należy kłaść z chwilą zupełnego schłopienia Zaporoża, t. j. stanowczego zwycięstwa pańskiego pługa nad kozackim orężem. Wojny kozackie (1592—1638), będące zrazu „objawem teraźniejszéj protestacyi dawnych skłonności rycerskich przeciw uroszczeniom nowszych upodobań domowych“ — szlachty, inaczéj mówiąc, ta walka między szlachecką chęcią wytępienia w Kozakach wspólnéj sobie z nimi dążności do wojen z pogaństwem, i obrócenia ich w chłopów a kozackiem dążeniem do wybicia się orężem z tego stanu schłopienia na dawną wolność rycerską „wychodzi już w drugim okresie działalności Chmielnickiego samego na walki, napiętnowane srogością ze stron obu. Klęska korsuńska, zapowiedziana przegraną pod Żółtemi wodami (1648), rozpoczyna ten okres sprawy kozackiéj, w którym ważenie się 2 stronnictw polskich, jednego chcącego wytępić Kozaków *à tout prix* (Jeremi Wiśniowiecki, woj. rusk, Aleks. Koniecpolski chorąży w. kor., Tyszkiewicz, woj. kijowski) a drugiego, chcącego zażegnać hydrę komisyjami (Jerzy Ossoliński, kanclerz, Stanis. Lubomirski, woj. krak., Dominik na Zasławiu i Ostrogu, woj. sędom., Mikołaj Ostroróg, podczaszy w. kor., Adam z Brusiłowa Kisiel, woj. bracławski), było „przyczyną półśrodków, lepionych z mozołem organizacyj jakie w czasach nagłych zabijają. One to same uczyniły z Chmielnickiego potęgę, przed którą Polska drżéć musiała“. Wyprawa Berestecka r. 1651 porównywane w znaczeniu z Grunwalską 1410 r. przez Szujskiego dowiodła tylko zażarcia się królewiąt na własną zgubę, oraz łączności ruchu nad Dnieprem z objawami podobnéjże reakcyi w W. Polsce i Karpatach, tak teraz jak za wojny ze Szwedami. Wtedy kozłem ofiarnym win szlachty staje się król Casi mirus, Kazi—pokój. Darmo 1655 przysięgał J. Kazimierz we Lwowie że lud królestwa mego od niesprawiedliwych ciężarów i ucisków będzie uwolniony. Panowie mu odpowiedzieli „zjesz djabła“, i dowodzili że J. C. R. P. na monetach znaczy *incipit calamitas regni poloniae*. Na nic poszły hadziacka i cudnowska umowa. Haneńko za Michała, Palej za Augusta II, Barabaszeńko za III, rzeź zaś humańska za Stan. Augusta, to konieczny tego rezultat.

Hajduk. 1) Zowią tak u Serbów tureckich rozbójnika, łupieżcę (w rodzaju *opryszka*, *hajdamaka* lub greckiego *klefta*), który z powodu tamtejszych społecznych stosunków ma charakter więcéj bohatera, mściciela gnębionego ludu, aniżeli złoczyńcy; **Hajducy** bowiem powstali w skutek bezprawia Turków. H. zostawali najuczciwsi ludzie a liczba ich mnoży się zwykle wtedy, gdy ucisk tureckich władców zwiększa się (jak np. w ostatnich czasach w Bułgaryi); zmniejsza się zaś, gdy rząd sprawiedliwiéj poczyna sobie względem rajasów. Stąd u swego narodu H. są sławieni w śpiéwach i opowieściach. Żyją oni oddziałami po lasach a naczelnika swego nazywają *Harambaszą* (Arambaszą); mają swe ustawy a nawet modlitwy własne. Pochwyceni i skazani na śmierć, nigdy nie ratują życia przyjęciem machometanizmu. Piérwotnie występowali przeciwko tureckim poborcom podatków; późniéj napadali na kupców i bogaczów. W zimie znajdują przytułek u mieszkańców okolicznych lasów; na wiosnę zaś schodzą się na umówioną miejscowość; jeżeli zaś kto nie stawi się, jest śledzonym a gdy okaże się zdrajcą, zostaje zamordowany choćby po upływie wielu lat. Najwięcéj ich bywa po każdym zbrojnym ruchu przeciwko Turkom. Początek pojawienia się H. sięga bardzo dawnych czasów: już w w. XV wspominany jest H. *Nowak*, jego brat *Radiwoj* i syn *Tatomir*. W nowszych czasach wsławił się *Welko* († 1813 r.). — 2) W Bośnii i Hercegowinie nazywają tak *Czarnogórców* i ich *Uskoków* (wychodźców); w XVI i XVII zaś w. zwano tak *junaków*, którzy z Pomorza weneckiego napadali na ziemie tureckie.—3) W Węgrzech obecnie H. oznacza sługę, lokaja, jak w Polsce do zeszłego stulecia. Początkowo jednak w tych krajach (w XVI w.) zwano *Hajdukami* wyborową piechotę węgierską, którzy z czasem począwszy przechodzić w służbę dworską, zatrzymali swą nazwę.—Za szczególną przychylność, jaką się odznaczyli w służbie księcia siedmiogrodzkiego Szczepana Bocskaya, w czasie powstania Siedmiogrodzian, otrzymali oni w r. 1605 szlachectwo i posiadłość ziemską w komit. sobolezskim i biharskim, mianowicie: *Dorog*, *Hatház*, *Nánás*, *Szoboszló*, *Vámos-Pércs* i *Böszörmény Rácz* (ob.). Podług innych, przywiléj ten otrzymać mieli od króla węgierskiego Macieja Korwina.—4) We wschodnich Karpatach zwano tak młodych Hucułów, którzy strzegli dworów od napadu opryszków.

Hájek z Hajku, zwany *Nemicus* (Tadeusz), urodz. 1525 r. w Pradze, † 1600 r., matematyk, astronom i lekarz a w r. 1551 prof. uniwersyt. pragskiego; w r. 1552 udał się na dalsze nauki do Wiednia, Bolonii i Medyjolanu; po powrocie do kraju 1555 r. wydał „*Aphorismos metoposcopicos*“ (Praga 1561) z 48 rycinami ludzkiego oblicza. Część fizyjonomiczna tego dzieła dała początek teoryi Lawatera. Był prof. matematyki w uniwersyt. pragskim przez lat dwa, następnie oddał się zawodowi lekarskiemu i autorstwu. Przełożył z łacińskiego „*Herbarz*“ P. Jędrz. Mathiola (Praga 1562), w którym nazwy ziół i t. p. nie tworzył samowolnie, ale okazując w naturze ludowi wiejskiemu dopytywał się ich miana. W licznych swych podróżach, w tym celu odbywanych, zebrał materyjały pomiarowe do mapy Czech. Pisał wiele o astronomii, gdzie upomina uczonych, aby nie naśladowali poprzedników, trzymających się Arystotelesa, ale ażeby więcéj ufali własnemu rozumowi. W r. 1573 szydził w swych pismach z przesądów, co do wpływu komety z r. 1572 na ludzi i ich losy. W roku 1566 brał udział w wojnie przeciwko Turkom jako lekarz; w r. 1571 został lekarzem przybocznym cesarza Maksymilijana II a następ. i Rudolfa II. Pozostawił kilkanaście dzieł w języku łacińskim i tyleż w czeskim, odnoszących się do medycyny i innych nauk; oprócz tego wiele dzieł innych pisarzy opatrzył naukowemi przedmowami.

Hájek z Hodietina (Wacław), podkomorzy król. czeskiego (1413—14) i margrab. morawskiego (1417—18); w r. 1413 napisał na żądanie króla Wacława dzieło „*O urządzeniu wojskowém*“, wydane w Czasop. Muzeum Czeskiego z r. 1828.

Hájek z Liboczan (Wacław), kronikarz czeski, † 1553 r. w Pradze; proboszcz rzym.-kat. od r. 1534 w Tetinie a od 1547 czas jakiś w Staréj Bolesławi. Kronikę swą zaczął pisać 1534 r. ukończył zaś r. 1539. Do pracy téj wziął się ulegając zachętom najwyż. sędziego ziemskiego H. Berki z Duby i in. Pomimo takiéj opieki i pomocy urzędowéj w dostarczeniu dokumentów z archiwów krajowych i prywatnych, król Ferdynand wyznaczył cenzorów, w osobie Jana starszego Popiela z Lobkowic na Zbirozi, najwyż. sędz. ziem. i H. Sedleckiego z Dubu, vice-sędziego, „aby nad tą kroniką z pilnością posiedzieli, troskliwie ją przejrzeli a coby w niéj znaleźli *niewłaściwego*, to wymazali i zniszczyli“. Druk jéj dokonany w 1540 i 1541 r. w tysiącu egz., z licznymi drzeworytami (drugi raz 1819 r. w Pradze w takiéjże saméj formie); niemiecki zaś przekład wydany tamże 1596 r. a 1697 w Norymberdze i Lipsku 1718 r. Przekład łaciński, przerobiony z poprzedniego (niewydanego Wiktoryna a St. Cruce) i opatrzony krytycznemi uwagami i dodatkami przez G. Dobnera (ob.), wydany w r. 1762 do 1782 r. w 6 t. Twierdzą o H. że wszystkie dokumenta i rękopiśmienne dawne kroniki, odnoszące się do czasów Husa i Żyżki a wypożyczone sobie przez różne osoby, zażytkowawszy stronnie, zgodnie ze swym celem, spalił do szczętu, aby zatracić ślad prawdy. — Czyt. Palackiego „*Würdigung der alten böhm. Geschichtsschreiber*“ (Praga 1830), str. 273.

Hajk, według mytycznych podań ormijańskich protoplasta Armeńczyków, był synem Togorma albo Hatlasa, wnuka Noego; miał udział w budowaniu wieży Babel, a potém, unikając prześladowania króla bibilońskiego Bela, udał się z synami swoimi i całém plemieniem do kraju Ararat, w pobliżu źródeł Tygru w prowincyi Hajadzor i zostawił po sobie wnuka Hatmosa, od którego cała kraina Hatmeahan zwać się zaczęła. Sam zaś H. wydalił się do źródeł Eufratu, do ziemi Harkela i założył miasto Hajhassen. Tu w wojnie z Belem

zabił własną ręką okrutnego przeciwnika; †, jak utrzymują, w 81 roku życia, r. 2026 przed Chryst. Syn jego *Armenah* został głową ojcowskiéj drużyny.

Hajko (Jan), kasztelan brzesko-litewski w XVI w., posłował za Zygmunta Augusta (1552) do Moskwy w sprawie tytułu cara Iwanego Groźnego, był nawet więziony, ale wrócił 1553. Jeździł i późniéj w poselstwach do Moskwy 1556, 1558 i 1559. Mianowany 1566 kasztelanem brzeskim, brał udział we wszystkich ważniejszych sprawach ówczesnych, † 1576.

Hajna, wieś o 6 mil od Mińska, w dawném województwie i powiecie mińskim, tém jest pamiętna, że tutejszy kościół parafijalny należy do siedmiu piérwszych fundacyj rzymskiego wyznania w Litwie po obaleniu wiary pogańskiéj. Założył go piérwotnie z drzewa Władysław Jagiełło w r. 1387. Obecnie, w jego miejscu wznosi się obszerny kościół murowany, zbudowany 1781 r. przez miejscowego plebana Cydzika.

Hajna, rzeka w gub. mińskiéj, powiecie borysowskim, poczyna się pod wsią Hajną, płynie w kierunku północno-wschodnim i o 20 wiorst powyżéj Borysowa wpada z prawéj strony do Berezyny.

Hajneńskie albo **Hajeńskie starostwo** niegrodowe, mieściło się w wdztwie i powiecie mińskim. W drugiéj połowie XVIII wieku składało się ze wsi Hajna (ob.), dóbr Kociele i folw. Buchnowka z przyległościami. Od r. 1766 było w posiadaniu Michała Wołodkowicza i żony jego, którzy opłacali z téj dzierżawy kwarty złp. 664 gr. 28, a hyberny złp. 400. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj przez oddzielną konstytucyję wyznaczyły komisyję z 7 urzędników do ścisłego oznaczenia granic tego sstwa.

Hajsyn, m. powiatowe w gub. podolskiéj, nad rz. Sobem, 9,300 m. Założone 1601 r. przez Świerskiego.—II. powiat, ma 2971 w. kw. i 173,580 m.

Hajsyńskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie bracławskim. Powstało w początkach XVIII w. z dawniejszego sstwa bracławskiego. Podług lustracyi z r. 1616 należały do téjże dzierżawy: miasteczko Hajsyn (ob.), dwie wsie Witwicze i Karwowka z przyległościami. W późniejszych latach połączone zostało z sstwem kiślackiem i w r. 1745 składało się z włości: Kiślak, Karbowki, Szury i Mytlińców. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały Frańciszkowi Leduchowskiemu obadwa te sstwa w posiadanie emfiteutyczne na lat 50, w r. zaś 1789 gdy dzierżył je Stanisław Potocki, generał artyleryi kor., wnoszono z nich do skarbu Rzpltéj rocznie złp. 22,961 gr. 26.

Hajnisz (Frańciszek), pisarz humorystyczny czeski, znany także pod pseudon. *Zdobnicki*; ur. 1815 roku w m. Wamberku; od r. 1850 komisarz poczt królestwa czeskiego; oprócz rozmaitych artykułów w rozmaitych pismach, wydał między innemi „*Trnky*“ (Praga 1841); „*Koprzywy*“ (1853); od r. 1841 wspólnie z Rubeszem i Filipkiem redagował pismo humorystyczne *Paleczek*.

Hajós, miasteczko w węgierskim komit. peszteńskim, 3,300 m.; piękny letni pałac arcybiskupa rzymsko-kat. koloczskiego, zwierzyniec i sławna stadnina oraz winnice.

Hakem-ben-Hillach albo **Hakim-Biamrillach** (Ali-al-Mansur-al), kalif w Egipcie, następca ojca swego Aziza, wylany na wszelkiego rodzaju okrucieństwa i zbrodnie, został zamordowany 1021. Uważają się za potomka Alego, przybrał tytuł księcia wiernych i namiestnika Boga, usiłując utworzyć nową sektę *daryjanów*, któréj szczątki dziś jeszcze napotykać można pomiędzy Druzami. Stronnicy jego ogłosili, że żywcem został wniesiony do nieba.

Hakenszmit (Karol Tadeusz Sława), doktór medycyny, ur. w okolicach Lwowa około 1758 r., † 1833; po ukończeniu kursów w Krakowie, słuchał medycyny w Wiedniu, gdzie otrzymał stopień doktora; następnie kształcił się jeszcze w Getyndze, Halli i Paryżu, skąd wróciwszy do kraju, zostawał w czynnéj służbie aż do podziału Polski. Ostatnie lata życia przepędził w majętności swojéj Ihnatowcach pod Międzybożem na Podolu, oddając się ciągle rozległéj praktyce lekarskiéj.

Hakim, t. j. mędrzec albo filozof, u Turków tytuł lekarzów, a z bliżéj określającym epitetem i sędziów. Naczelnik lekarzów serajowych nosi tytuł *Hakim-baszy*; wyższy urzędnik sądowy *Hakim-szeryf*.

Hakluyt (Ryszard), geograf angielski, ur. 1553 r. w Eyton, był najprzód profesorem w Oxfordzie, późniéj kaznodzieją parafijalnym w Suffolk, † 1616 r. Odznaczył się w literaturze geograficznéj jako autor wielkiego dzieła: „*The principal navigations, voyages and discoveries of the English nation*“ (Londyn 1589; ostatnie wydanie, 5 tom. 1809); tudzież jako autor drugiego dzieła „*Selection of curious, rare and early voyages and histories of interesting discoveries*“ (Lond. 1812). Od jego imienia nazwaném zostało towarzystwo *Hakluyt Society*, zajmujące się od 1846 wydawnictwem dawniejszych opisów podróży.

Hakodadi (*Hakodate*), miasto nadmorskie w Japonii, położone na południowym krańcu wyspy Jesso; ma 20,000 m. i port otwarty w r. 1854 dla handlu z Europą i Ameryką.

Hal rakuski, zdrojowisko w Austryi wyższéj, w obwodzie Traun, położone w dolinie przerzniętéj potokiem Sula, wzniesione jest na 1,000 stóp nad poziom morza i dostarcza wody mineralnéj słonojodowo-bromowéj, bardzo skutecznéj w wielu chorobach. Zdrojowisko to wszakże, mimo skuteczności swojéj, usilnie od niedawnego czasu popiérane, z powodu niewielkiéj ilości wody mineralnéj (dotąd 285 wiader dziennie), nigdy zapewne nie dojdzie do rozgłośnéj sławy innych tego rodzaju zakładów.

Hal szwabski, *Schwäbisch Hall*, starożytne miasto w królestwie wirtembergskiém, pow. Jaxt, położone w głębokiéj dolinie Kocher i otoczone dawnemi murami; ma 7,300 m., siedm kościołów, między którymi zasługuje na uwagę gotycki kościół ś. Michała i wielką warzelnię soli, przy któréj są urządzone odpowiednie kąpiele i zakład leczenia

serwatką. Miasto Hall było niegdyś miastem wolném i posiadało mennicę, w któréj były bite najpiérwsze halerze (*hellery*).

Hal tyrolski, miasto w Tyrolu, powiecie insbruckim, nad rz. Inn, rezydencyja dyrekcyi górniczéj i solnéj, ma 4,500 m., i licznie zwiedzane kąpiele zolne.

Hala, w Karpatach nazywają części gór drzewem nieokryte, a służące za pastwiska. Hali na równinach odpowiada nazwa *Halizna* v. *gołaźń*, z odcieniami *bezlesie* (w gajach), *gołobórz* (w boru t. j. w sosnowym lesie), *nowina* (nowy karczunek), *niwa* (rola w lesie), *odłóg* (dawna rola), *łąka* różniącą się od *ługu* tém, że dostępna jest kośbie, *smug*, rodzaj doliny wśród łąk za ściek wodzie służącéj, *trzęsawisko* ług zapadający się pod ciężarami, *wyrobki* lub *wykopki*, karczunek lasów podmokłych. Ze względu na podobieństwo Hali i Halizn v. Gołaźni możnaby piérwszy wyraz uważać za polski. Tak sądzi Zejszner w „*Pieśniach Podhalan*“. Goszczyński w „*Dzienniku podróży*“ odbiega do sarmackiéj *ala* i *Alanów*. Kętrzyński „*Die Lygier*“ zestawia Hale (u Tacyta Alii) z Harii (tamże) i uważa te wyrazy za identyczne, wywodząc od nich téż i sam Halicz (ob.). Zatém Podhalanie i pod-górami mieszkający byłyby synoninami, a byt ich nazwiska sięgałby w czasy Tacyta. Morawski Szcz. w „*Sądeczczynie*“ I wywodzi prawie wszystkie wyrazy góralskie z niemieckiego. *Gewont* (Wand), *kierdel*, trzoda owiec (Heerde), *turznia* (Thurm), *pyrć* (pürsche), *Hala* (Alen, Alpe, Halle, Halde, Hellen, pochylać się) i t. d. odnosząc szczególności te językowe do czasów kolonizacyi przez Niemców tych stron. Curtius wywodząc Hellenów, a raczéj Helijów (kapłanów w Dodonie) od *sr*, fluere, ire, tłumaczy zagadkowych *Scritofinnów*, których źródła przedstawiają jako *skoczków* po górach, i którzy tymi obyczajami zbliżają się do naszych górali t. j. halan.

Halabarda, długi oszczep, osadzony żelazną okszą czyli siekiérą dwupiórą, z jednéj strony płaskie, szerokie ostrze siekiéry, z drugiéj ostry koniec, nakształt oskarda przedstawiającą. Broni téj w średnich wiekach używały wojska, zwane *halabardnikami*.

Halas (Halasz), m. w węgierskim okręgu małokumańskim, na północo-zachód od m. Segiedyna; 13,500 m., gimnazyjum ewang.-refor., winnice.

Halberstadt, miasto powiatowe w obwodzie pruskiéj regencyi magdeburgskiéj, nad rz. Holzemme, jest piérwszą stacyją kolei żelaznéj magdeburgsko-halberstadzkiéj i rezydencyją sądu apelacyjnego; ma 25,500 m., gimnazyjum, biblijotekę, wiele zakładów przemysłowych, starożytny ratusz, zamek, dziesięć kościołów, między którymi odznaczają się pięknością budowy starożytny kościół P. Maryi i gotycki kościół katedralny, posiadający piękne malowidła na szkle. Miasto Halberstadt zawdzięcza świetny byt swój dawnym biskupom, którzy tu od początku IX stulecia rezydowali i niemały wpływ polityczny na sąsiednie wywiérali okolice. Lubo reformacyja i tutaj wcześnie, bo w r. 1542 się zakrzewiła, biskupstwo jednakże dopiéro w r. 1648 zostało zniesione i z tytułem księstwa wcielone do elektorstwa brandeburgskiego. H. na mocy pokoju tylżyckiego przeszedł 1807 w posiadanie Westfalii, a w r. 1813 weszedł w skład obwodów pruskich regencyj magdeburgskiéj i merseburgskiéj.

Halcyjone (greck. *Halkyone*), córka Eola, po śmierci ukochanego męża Ceyxa, wzbudziwszy litość bogów, została wraz z nim przemienioną w ptaki, zwane u starożytnych *Halcyjonami* (prawdopodobnie zimorodki). — *Halcyjone* córka Atlasa i Plejony, urodziła z Neptuna Aretuzę, a z Apollina Eleuterę. Przemieniona w gwiazdę, stanowiła wraz z siostrami konstelacyję Plejad.

Hale (Sir Matthiew), ur. 1609, † 1676, znakomity prawnik angielski; z dzieł jego „*History and analysis of the common law of England*“ (4 t., London 1713); „*Original institutien, power and jurisdiction of parliament*“ (Londyn 1707), dziś jeszcze wielce są cenione.

Haleb, miasto, ob. Aleppo.

Hálek (Witiezsław), poeta i dramaturg czeski, ur. 1835 r. w Dolinku pod Wodolką, gdzie ojciec jego był karczmarzem; nauki gimnazyjalne i uniwersyteckie odbył w Pradze; w czasie pobytu w gimnazyjum obznajmił się już z całą literaturą ojczystą i innemi, z których najwięcéj czytał Mickiewicza, Puszkina i Shakspeara. W r. 1856—7 napisał liryczno-epiczny poemat „*Alfred*“ (wyd. 1858) oraz „*Pieśni Wieczorne*“ (erotyczne); następnie został redaktorem pisma *Maj*, w którém umieszczał swoje utwory poetyczne i powiastki obyczajowe; w roku 1859 wydał poemat „*Mejrima i Husejn*“ i in. Napisał téż dramat „*Carewicz Aleksy*“ (przedstawiony 1860), „*Zawisza z Falkensztejna*“ „*Król Rudolf*“ (drukowane 1862; ten drugi jednak nie otrzymał pozwolenia na przedstawnie w teatrze), oraz *Król Wukaszyn*“ (otrzymał dodatkowe premijum Fingierhutowskie, jak dwa poprzednie) i inne. Pisał wiele balad jak *Błazniwy Janouszek*“. W r. 1861 redagował *Slowanské besedy*, gdzie pomieścił swój romans „*Komedyjant*“. Pisywał do różnych pism, a od powstania dziennika *Národni Listy* został stałym jego fejletonistą.

Halen (Don Juan van, hrabia Peraçampos), generał hiszpański, ur. 1790, na hiszpańskiéj wyspie Leon, † 1864; miał udział 1805 w bitwie pod Trafalgarem, potém w spiskach i powstaniach 1808 i 1815, walczył 1820 w wojsku rossyjskiém na Kaukazie, daléj znowu przebywał w Hiszpanii, Hawannie Północnéj i Ameryce; 1830 w Brukseli, gdzie podczas rewolucyi belgijskiéj, był naczelnym dowódcą powstańców. Otrzymawszy uwolnienie w stopniu generała porucznika, udał się 1836 do Hiszpanii, gdzie walczył znowu przeciwko Karlistom i jako generał kapitan Katalonii stał wiernie po stronie Espartera aż do jego upadku, sprowadzonego rewolucyją w 1843. Wówczas przeniósł się do Anglii i dopiéro 1854 wrócił do kraju, ale nie brał już udziału w sprawach publicznych. Jego *Pamiętniki* wyszły 1828.—Jego brat *Antoni Halen*, walczył

najprzód w wojnie o niepodległość przeciwko Francuzom, potém przeciwko Karlistom; z upadkiem Espartery usunął się również do Anglii, skąd wrócił do Hiszpanii także w 1858.

Halerz, rodzaj dawnéj drobnéj monety, któréj za króla czeskiego i polskiego Wacława liczono sztuk 12 na jeden grosz większy szeroki, a bito na wzór używanych w Halli, w stąd nazwa pochodzi.

Hales (Aleksander), rodem z hrabst. Gloucester w Anglii, wstąpił do franciszkanów, sam pobiérał nauki i wykładał następnie w Paryżu, gdzie † 1245. Był piérwszym scholastykiem, który całą filozofiję Arystotelesa i część arabskich nad nią komentarzy (Avicennę zwłaszcza, mniéj Averoesa) poznał i użytkował na poparcie dogmatów w sposób sylogistyczny. Idzie w części za sentencyjami Hugona z St. Victor, a w części za Piotrem Lombardem, zwłaszcza w układzie materyi. Jego *Summa universae teologiae* ukończona przez uczni 1252 (najprzód w Wenecyi 1475) nie jest piérwszém dziełem tego rodzaju, co do kieruuku, bo ją już poprzedziły *Summy* Roberta z Melun, Stefana Langton i Wilhelma z Auxerre, ale piérwszém co do wyczerpania całości nauki Arystotelesa. H. jest realistą, wszakże *universalia ante rem* mieści w Bogu, nieoddziela ich od niego, stanowiąc *causa exemplaris* rzeczy, niebędąc odrębne od causa efficiens, lecz z nią są téż same. *Universale in re* jest formą rzeczy, podobnie jak to Gilbert Porretanus uważa. Uczniowie Halesa nazwali go *Doctor irrafragabilis*. Jego uczniem i następcą był Jan z Roszelli, szczególniéj nad psychologiją pracujący.

Halevy (Jakób Fromental Elijasz), ur. 1790, kompozytor francuski, od 1809 w konserwatoryjum paryskim brał nauki, kompozycyi uczył się od Bertona i Cherubiniego, 1819 kantata „*Herminie*" zjednała mu nagrodę, a na odjezdnem do Rzymu, gdzie 2 lata studyjował muzykę kościelną z Bainim, napisał *De profundis*, po † księcia Berry. Dopiéro opera „*Clari*", 1829 odśpiewana przez Malibran, i 5 baletów zjednały mu rozgłos, w skutek czego powierzono mu wykończenie opery Herolda „*Ludovic*". Arcydziełem była „*La Juive*" (Żydówka 1835) i „*Guido et Ginevra*" (1839); „*La Reine de Chypre*" (1841), „*Guitarrero*" (1841), „*Charles VI*" na tekst Delavigne'a (1843); „*Les Mousquetaires de la Reine*" (1846), „*Le val d'Andorre*" (komiczna 1848), jak „*l'Eclair*" (1836) jedyna prócz *Żydówki* i *Wieszczki Róż* znane u nas jako *Dolina Andory* i *Błyskawica*, „*La fée aux roses*" (1848), „*La dame de Pique*", „*la Tempeste*" (1850), dla opery londyńskiéj, „*Le juif errant*" Halevy 1827 został prof. harmonii w konserwatoryjum, 1829 dyrek. śpiéwu w Grand-opera, 1833 prof. kompozycyi po Fetisie a 1836 lirycznéj deklamacyi po Reichu, członkiem Instytut de France, 1844 jego prezesem, 1848 członkiem Assemblée nationales, 1854 sekretarzem dożywotnim akademii, †1862 w Nicei. Kompozytor mniéj twórczy i niespożyty jak Auber w stylu czysto francuskim, przewyższa go głębokością uczucia, i szerokością melodyi, lubo znowu ustępuje Meyerbeerowi w użyciu efektów orkiestrowych i traktowaniu mas głosowych. Życiorys M. jest w *Ruchu Muzycz.* (1857). —**Halévy** (Leon), literat francuski, brat poprzedniego, ur. 1802. Ukończywszy liceum Charlemagne, wystąpił na pole literackie po raz piérwszy 1817 z kantatą „*Egée*". Od r. 1837 do 1853 jako urzędnik ministerstwa oświecenia publicznego pracował w biurze pomników historycznych, którego przez lat kilka był naczelnikiem. Przez jakiś czas wykładał także hist. literatury w szkole politechnicznéj. Z mnóstwa prac naukowych H., dotyczących filozofii i historyi literatury, wymieniamy najcelniejsze: „*Opinions littéraires, philosophiques et industrielles*" (1825), „*Résumé de l'histoire des Juifs*" (2 t., 1827—28); „*Histoire résumé de la littérature française*" (2 tomy 1838), „*Fr. Halévy, sa vie et ses oeuvres*" (1862, 2 ed. 1865). W zakresie poezyi oprócz elegij, poematów epicznych, liryk, bajek (uwieńczonych przez akademiję 1843) oraz przekładów z łacińskiego, greckiego i angielskiego, napisał znaczną ilość sztuk teatralnych, jak komedyje: „*Le duel*" (1826), „*Le chevreuil*" (1831), wespół z literatem Jaime; „*La rose jaune*" (1839); dramaty: „*L'espion*" (1828); „*Beaumarchais à Madrid*" (1831); „*Indiana*" (1833); „*Martin Luther*" (1866) i t. d.; tragedyje: „*Le czar Démetrius*" (1829); „*Electre*" (1864) i t. d.; nadto dał na scenę mnóstwo libretów i wodewilów, pisanych zwykle wespół z innymi.— **Halévy** (Ludwik), dramatyk, syn poprzedniego, ur. 1834. Po ukończeniu liceum Louis-le-Grand był 1851—58 redaktorem w sekretaryjacie generalnym ministerstwa stanu, a do 1861 naczelnikiem biura w ministeryjum do spraw Algieryi. Następnie poświęcił się wyłącznie literaturze. H. jako zwyczajny librecista kompozytora Offenbacha pisał początkowo pod pseudon. *Julijusza Servières*, a następnie pod własném imieniem do współki z L. Battu, Hekt. Crémieux i H. Meilhac. Dał na scenę mnóstwo wodewilów, libretów, baletów i komedyj, zalecających się żywością akcyi, dowcipem i wesołością. Celniejsze z nich są: „*Ba-la-clan*" (1855); „*Le pont des Soupirs*" (1861); „*Les brebis de Panurge*" (1862); „*La clé de Metella*" (1862); „*La belle Hélène*" (1865); parodyja Grecyi starożytnéj z muzyką Offenbacha, wielkie w całéj Europie miała powodzenie; „*La vie parisienne*" (1866); „*Barbe bleue*" (Sinobrody, 1866), „*La grande duchesse de Gérolstein*" (1867), powodzenie miała nie mniejsze jak *Piękna Helena*; „*Fanny Lear*" (1868); „*Froufrou*" (1869) i t. d. Niektóre z utworów jego upowszechnione są i na scenie warszawskiéj oraz w teatrach ogródkowych, jak np. *Piękna Helena*, *Froufrou* i *Sinobrody*.

Halewi Jehudah (ben Samuel), izraelita hiszpański, zwany przez Arabów *Abul-Hassan*, mąż wielkiéj nauki, ur. w Staréj Kastylii 1080—86, władał biegle językami hebrajskim i arabskim i w późniejszym wieku oddawał się głównie teologii i nauce lekarskiéj w mieście Toledo. † 1142, czy téż 1150. Zbiór jego poezyj i innych prac naukowych wydał Samuel Dawid Luzatto z Padwy, p. t. „*Betulat bat Jehudah*" (Praga Czeska 1840). Poezyje H. porywają potęgą myśli i rzewnością uczucia. Najpiękniejszym utworem poetycznym H. jest dziełko p.

t. „*Cyon*“, zawiérające śpiéwy i elegije, pisane na wzór psalmów Dawida. Owocem teologiczno-filozoficznych badań jego jest słynna rozprawa w formie dyjalogu p. t. „*Chuzari*“, w któréj szczęśliwie przeprowadza ideę pozytywizmu w religii. Dzieło to piérwotnie po arabsku napisane, przełożone zostało w 1168 r. przez Jehudę ibn Tibon na hebr., a w r. 1660 przez Buxtorfa na łaciński język.

Haliartus, miasto starożytne w Beocyi, na południowym brzegu jeziora Kopais, pamiętne jest śmiercią Lizandra, wodza Lacedemończyków, w bitwie przeciwko Tebańczykom w 394 przed Chr.

Haliburton (Tomasz Chandler), pisarz anglo-amerykański, ur. 1803 w Nowéj Szkocyi, był najprzód adwokatem w Halifax, a od 1842 sędzią najwyższego trybunału w Nowéj Szkocyi. Następnie osiadł w Anglii; 1859 z Launceston został wybrany deputowanym do parlamentu i energicznie bronił interesów rodzinnéj ziemi. H. należy do najznakomitszych pisarzy Ameryki angielskiéj. Z licznych jego dzieł humorystycznych celniejsze są: „*The clockmaker, or sayings and doigs of Samuel Slick of Slickville*“ (3 t., 1837—40), jestto zbiór wybornie napisanych listów umieszczanych przedtém w jedném z czasopism w Halifaxie; „*The attache, or Sam. Slick in England*“ (4 t., Londyn 1843—44); „*Sam Slicks traits of American humour*“ (3 t., Londyn 1852). Oprócz tego ogłosił: *Rule und misrule of the english America*“ (2 t., Londyn 1851); „*Nature and human nature*“ (Lond. 1855); † 1865.

Halicka konfederacyja, była odbiciem się opozycyi zachowawczéj partyi Klemensa Branickiego (ob.), przeciw gwałtom Czartoryskich na konwokacyi. 1764 r. H. k. zawiązał Maryjan Potocki, jednocześnie z podolską, pod Strzemeckim i in. Rozpędziły ją wojska zagraniczne. Nowe w 1767 spisane posłom instrukcyje (niedopuszczenie dysydentów do prerogatyw, zachowanie liberum veto, skasowanie komisyi skarbowéj i wojskowéj przywrócenie władzy hetmańskiéj i t. d.), mogą uchodzić za program konfederacyi barskiéj (ob.).

Halicki kościół. Wedle świadectwa Kazimierza W., „króla Lechii i Małéj Rusi“, od wieków w Haliczu byli metropolitami, piérwszym: Nifon, Piotr, Gabryjel, Teodor, nareszcie Filotej, konstantynopolski patryjarcha, na żądanie Kazimierza W. wyświęcił Antoniosa. Bo „kraj nie może być bez zakonu“, gdy zaś nie będzie metropolity greckiego, przyjdzie potrzeba chrzcić na wiarę łacińską Rusinów. Roku 1371 Filotej postanowił Antoniosa metropolitą, dołączając do jego archidyjecezyi biskupstwa w Chełmie, Turowie, Przemyślu, Włodzimierzu. Zdaje się z prawami Henryka Sagańskiego do Halicza i Włodzimierza 1325 biskupi lubuscy wzięli pochop do odnowienia dawnych swych praw, koło 1232 nad mniejszą Rusią zyskanych od Henryka Brodatego, ks. wrocławskiego, co papież Aleksander potwierdził (Roeppel). Grzegórz XI 1375 ustanowił osobną metropoliję katolicką.

Halicki (Szymon), z Pilzna, profesor wymowy w akademii krakowskiéj, kanonik kościoła ś. Floryjana, ur. 1576, † 1625. Z pięknych mów jego, pisanych po łacinie, najpiękniejszą jest: „*Oratio ab eloquentiae professore recenti eaque insigni liberalitate per Ill. et Rev. Petr Tylicki Ep. Crac. Matri Suae nignissimae Acad. Crac. et Generosae Juventuti Polo Benae etc*“ (Kraków 1671).

Halickie nad Dniestrem księstwo, powstało 1140 r. po połączeniu przez Włodymirka Wołodarowicza (ob.) księstw trębowelskiego, przemyskiego i dźwinogrodzkiego, nie bez waśni z Iwanem Berładnikiem, synowcem rodzonem, oraz z Izasławem, w. ks. kijowskim, który do spółki z Gejzą II pobił go nad Sanem za najazdy swych ziem i zmusił do czczéj obietnicy zwrotu zdobytych grodów ruskich. Wyrażenie to okazuje odrębność Kijowczyzny od Czérwonéj Rusi. Jarosław Ostromyśl (Ósmozmysł złém czytaniem) (ob.), syn i następca jego, znany źródłom greckiem jako *rector Galitziae*, był równie niepokojony przez Berładnika, swego brata stryjecznego, i jego popleczników Kijowian. Włodzimierz (od 1187), syn jego, naraziwszy się napaściami na ziemie Kazimierza II, i pomocą, jaką udzielił jego siostrzeńcom z Bełża i Włodzimierza, został przez niego wygnany, a natomiast Roman z Włodzimierza, niedawny wróg Polaków (po zgonie najstarszego syna Agnieszki, siostry Kazimierza II, wprowadzonego przez tegoż do Brześcia, w wojnie z téj racyi toczonéj), osiadł na połączonych dzielnicach Halicza, Włodzimierza Wołyńskiego i Brześcia. Wygnany Włodzimierz Jarosławicz, uszedł po pomoc do Węgier, gdzie go uwięziono, ale pod pozorem poparcia jego pretensyj zabrano Halicz. I wtedy to zjawia się w tytułach Beli II, króla węgier., 1190 r. rex Galitiae, będący śladem krótkich rządów jego syna Andrzeja w Haliczu. Wnet bowiem Włodzimierz Jarosławicz, protegowany przez cesarza, i za obietnicą rocznego haraczu 2,000 grzywien Polakom, poparty przez tychże, wrócił, z radością przez Haliczan przyjęty do dziedziny swych ojców. Tym sposobem zerwane przymierze Polski z Węgrami (od 1190 r.) dało powód krakowskim, w liczbie 70, do powstania przeciw Kazimierzowi II, którego Wszewołod i Roman poparli 1195 r. Gdy Włodzimierz bezdzietnie †, Roman Mścisławicz wziął Halicz lennem od Polski, dało to powód do licznych zatargów tak z nim, jak z Andrzejem węgierskim i synami Igora Swantosławicza, którzy wygnali synów Romana, popiéranych przez Leszka Białego (ob.). Daniel, Romana syn, późniéj Koloman węgierski zakładają królestwo halickie, przerywane rządami Mścisława Nowogrodzkiego, króla Andrzeja II węgierskiego i w. ks Kijowa. Wtedy po Kijów sięgało państwo halickie, po zgonie jednak Daniela 1264, rozpadło się na dawne części między jego synów, z których Lew 1268 połączył Halicz, Chełm i Przemysl, gdy Swarno poszedł na tron litewski. Przez Lwa przeniesiona stolica z Halicza do Lwowa koło 1270, zniszczyła znaczenie Halicza. Jerzy znany 1316, jest w r. 1325 przez Jerzego, księcia Mn. Rusi, zwany dziadem, a za poprzedników swych tenże Jerzy II wymienia Romana († 1205) Daniela (jego syna) Lwa (wnuka). Jerzy I

avus na równi z Andrzejem są wymienieni jako przodkowie. Andrzej zaś z Lwem tytułują się ks. Rusi, Halicza i Włodzimierza 1316 r. Prawdopodobnie więc Jerzy II jest synowcem Lwa po Andrzeju. Dyplomaty świadczące o jego stosunkach z Krzyżakami 1325—1335 przynajmniéj tak długo jego byt przedłużają. Gdy 1324 Łokietek pisze do Jana XXII że ostatni dwaj książęta ruscy wymarli, dowodzi to, że już Lew i Andrzéj w téj dobie nieżyli otruci przez Rusinów, którymi rządzili z ramienia Tatarów (wedle Jana z Winterthur) i że może jako spadkobierca ich występuje 1324 i 1325 roku Henryk Sagański przeciw Jerzemu II. Jan z Czarnkowa podaje (źle czytany i wyjaśniony Bielowsk. *Monum.* II 620), że po † Kazimierza, zwanego Jerzym (II), Bolesław Trojdenów, książe Mazowsza nastąpił po swym wuju (przez matkę swą a jego siostrę Maryję) w Rusi. 1340 r. Kazimierz W. zajął Halicz. Przeciw niemu Dedko Demetryjusz, Daniel z Ostroua (zam. Ostroga) i in. Rusini wezwali Tatarów, skarżąc się na Polaków, że haracz należny Tatarom zabiérają. Kazimierz W. sam ich pobił, bo przez jego siostrzeńca Ludwika d'Anjou wezwani cesarz Ludwik i in. monarchowie, pomocy odmówili. Wtedy Lwów, Przemyśl, Lubaczów, Trębowla, Halicz, Tustan zyskały zamki. Następnie została utworzona ziemia halicka, luźno chodząca przy województwie ruskiém.

Halickie starostwo grodowe, było położone w wdztwie ruskiém, w ziemi halickiéj. Podług lustracyi z r. 1765 zaliczały się do tego sstwa: miasto Halicz (ob.) i wsie: Załukiew, Tustan, Dubowce, Dechowa, Bouszów, Słobudki, Stasiowa Wola, Korostkowice, Wiktorów, Bryń, Majdan, Huta Stara i Nowa, Ciężów, Pawełcze, Uhrynów, Jamnica, Kozina, Markowa, Mołodkowa, Babcze i Maniawa oraz Wysoczanka. W roku 1771 posiadał je Józef Potocki, kasztelanic lwowski, który z niego opłacał kwarty złp. 18,266 gr. 11, a hyberny złp. 297 gr. 14. Zajęte przez rząd austryjacki w r. 1787 sprzedane zostało przez niego różnym osobom i w różnych latach, w 10 sekcyjach, za ogólną sumę złot. reńskich 590,935; niesprzedane zaś albo zamieniono za dobra Wołochów i Turzę Wielką albo dołączono do sstwa sołotwińskiego (ob.).

Halicz, miasto powiatowe w Galicyi, w obwodzie stanisławowskim, przy ujściu Łukwi do Dniestru. Dawniéj na Rusi Czerwonéj, występuje w dziejach w piérwszéj połowie XII wieku, najprzód jako stolica halickiego księstwa (ob.), w XIII w. królestwa halickiego, a wreszcie ziemi t. n. w województwie ruskiém. Przeszło pod panowanie Austryi w 1772 r. Obecnie podupadłe, liczy 2,800 m.— *Halicki powiat* ma na $8^1/_2$ m. kw. 32,400 m.

Halifax, miasto fabryczne i handlowe, w zachodniéj części hrabstwa York, w wąskiéj dolinie rzeki Calder; liczy 37,000 m.

Halifax, stolica angielskiéj kolonii Nowéj Szkocyi, w Północnéj Ameryce, rezydencyja gubernatora i biskupa anglikańskiego; ma 49,000 m., doskonały port warowny i jest środkowym punktem handlu angielskiego w północnéj Ameryce.

Halifax (Karol Montagne, hrabia de), mąż stanu i poeta angielski, ur. 1661 w Horton w Northamptonshire, członek stronnictwa wigów, przyczynił się wiele do wprowadzenia na tron angielski księcia Oranii Wilhelma III; w 1706 przeprowadził połączenie Szkocyi z Angliją i po śmierci królowéj Anny 1714 doręczył królowi Jerzemu I akt, zapewniający następstwo tronu angielskiego domowi hanowerskiemu. Jerzy I mianował go hrabią, mimo to jednak zawiedziony w swoich nadziejach przeszedł H. do opozycyi torysów; † 1715. Poezyje H. wraz z materyjałami do jego bijografii wyszły w Londynie 1715. Same poezyje wydał Johnson w „*English poets*".

Haligócz, po madziar. a po słowacku *Haligowce*, po niem. zaś *Helbingsau*, wieś w węgierskim komitecie śpiżskim, na połud. od Szczawnicy; w pobliżu liczne skały z jaskiniami, pomiędzy któremi jedna nazywa się *Aksamitową* (ob. Aksamita pieczary). Lud okoliczny opowiada, że tu obwarowało się jakieś wojsko *Husowe* (tak) pod dowództwem Aksamita (ob.).

Halikarnas, sławne w starożytności miasto w Azyi Mniejszéj, było osadą doryjską; za panowania Persów miało własnych swoich książąt i od r. 380 prz. Chr. było stolicą królów Karyi, z których Mausolus, mąż i brat Artemizyi, był najsławniejszym. Po śmierci Mausolusa (353) Artemizyja wystawiła mu sławny w dziejach sztuki grobowiec, zwany *Mausoleum*, którego szczątki odkryte pod Budrun w r. 1857 przez Newtona i wynalezione w nim posągi i sprzęty, umieszczone zostały w muzeum brytańskiém. H. został zdobyty i zburzony przez Aleksandra W., który jednak twierdzy (akropolis), gdzie się mieszkańcy schronili, zdobyć nie mógł. Po śmierci Aleksandra usadowili się tu Macedończycy, których następnie wyparli Rzymianie. Czyt. Newtona „*A history of discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae*" (2 t., Lond. 1862, z atlasem); tegoż „*Travels and discoveries in the Levant*" (2 t., Lond. 1865).

Haliotis, rodzaj mięczaków z gromady *brzuchonogich*, z rzędu *prosobranchia*, z działu *grzebieniastoskrzelnych* (*Ctenobranchia*), o muszli płaskiéj, kształtu ucha (skąd ich nazwa *uszu morskich*); muszla wewnątrz posiada blask macicy perłowéj i szereg otworów na lewéj stronie; noga o szerokiéj podeszwie; głowa o dwu długich czułkach. Muszle są przez amatorów bardzo poszukiwane. Przyczepiają się często w wielkiéj ilości do skał i pozostają przez pewien czas w powietrzu. Na brzegach Francyi rybacy używają ich za przynęte. H. *tuberculata*, jadana przez lud, znajduje się we wszystkich morzach starego lądu. Inne gatunki H. *pulcherrima*, H. *midae* i in.

Halizna, ob. Hala.

Halkett (Hugh, baron von), generał hanowerski, ur. 1784 w Edynburgu, † 1863. Wstąpił 1803 jako oficer do legii angielsko - niemieckiéj i odbył kampanije w Niemczech i Hiszpanii; po zawarciu pokoju z Daniją 1814 udał się do Hanoweru, w bitwie pod Waterloo odznaczył się jako dowódca

trzeciéj brygady hanowerskiéj i wziął do niewoli gen. Cambronne. Odtąd pozostał w służbie hanowerskiéj, dowodził 1848 korpusem niemieckim w Szlezwigu i mianowany został generałem piechoty, a następnie inspektorem piechoty hanowerskiéj.

Hall (Robert), ur. 1764 r. w Arnsby pod Leicester, † 1831 r. w Bristolu; znakomity kaznodzieja baptystowski tamże, następnie w Cambridge; wsławił się też jako pisarz teologiczny. Pisma jego „*Chistianity consistent with the lowe of freedom*" (1791), „*Apology i t. d.*" (1793) i in. wywarły wielki wpływ na naród angielski. Wszystkie jego dzieła, wydane w r. 1831—33 i 1846 w Londynie w 6 t., odznaczają się też i wzorowym językiem.

Hall (Bazyli), marynarz i podróżnik angielski, ur. 1788, † 1844 w domu obłąkanych, odznaczył się na polu literackim niezmiernie interesującymi opisami podróży, jak: „*Account of a voyage of discovery to the west-coast of Corea and the Great Lochoo Island*" (Londyn 1818); „*Extracts from a journal written on the coasts of Chile, Peru and Mexico in* 1820—22" (2 t., Londyn 1824); „*Travels in North-America*" (2 t., Londyn 1829); „*Fragments f voyages and travels*" (9 t., 1831—40), dzieło naisane bardzo powabnie, przeznaczone dla wieku młodego; „*Patchwork*" (3 t., Londyn 1840).

Hall (Marshall), znakomity fizyjolog angielski, ur. 1790 w Basford, był zrazu lekarzem praktykującym w Edynburgu, następnie lektorem medycyny w kolegijum w Sydenham, † 1857 w Brighton. Położył ważne zasługi w fizyjologii nerwów. Napisał: „*On diagnosis*" (1817), „*On the reflexfunction*" (1833), „*Memoires on the nervous system*" (1837).

Hall (Jakób), publicysta i romansopisarz amerykański, ur. 1793 w Filadelfii. W 1814 zaczął się uczyć prawa, ale podczas wojny z Anglią przerwał studyja i służył w wojsku lądowém a po ukończeniu wojny w marynarce, którą opuścił 1818. Przemieszkiwał głównie w stanach Illinois i Ohio, gdzie redagował kilka dzienników a następnie stanął na czele jednego z banków w Cinccinnati. Mnóstwo nowelli, poezyj, scen obyczajowych i t. d. umieszczał w swych dziennikach. Z romansów jego najcelniejsze: „*Legends of the West*" (1853); „*The border Tales*"; „*Winderness and the War-Parth*", „*Western Clearings*" i t. d. Oprócz tego wydał „*Letters from the West*" (1820) i wespół. z T. MacKenney'em „*History and Biography of the Indians of North-America*", dzieło to jest najważniejszą pracą H. W ogóle pisma jego zalecają się malowniczymi opisami i bardzo interesującymi szczegółami.

Hall (Anna Maryja), z domu *Fielding*, literatka angielska, ur. 1802 w irlandzkiem hrabstwie Wexford, od 1829 małżonka literata *S. C. Hall*. Wielką sympatyję znalazło piérwsze jéj dzieło „*Sketches of Irish charakter*" (3 t., Lond. 1829). Z pomiędzy wielu jéj romansów najcelniejsze są: „*The outlaw*" (3 t., 1833); „*Uncle Horace*" (3 t. 1837); *Lights and shadows of Irish life*" (3 t. 1838), podobno najlepszy jéj utwór; „*Marian, or a young maid's fortune*" (1840); „*Conwrong be rigth*" (1862). Do Chambersa „*Edinburgh Journal*" napisała cały szereg „*Stories of the Irish peasantry*", które wyszły osobno p. t. „*Popular tales and sketches*" (Londyn 1856); w 1852 objęła redakcyję czasopisma „*Sharpe's London Magasine*" a 1860 „*St.-James' Magasine*". Wespół z mężem *Samuelem Carter Hall* (ur. 1801 w Topsham w Devonshire), napisała „*Ireland, its scenery and charakter*" (3 t., Lond. 1841—43). *S. C.* H. zasłużył się w Anglii krzewieniem zdrowych pojęć o sztuce, w wydawanym przez się w Londynie piśmie „*Art Journal*".

Hall (James), geolog amerykański, ur. 1811 w Hinghum w Massachusetts, czynnym był przy badaniach geologicznych w Nowym Yorku, potém w Jowa i Wiscousin. Zasłużył się nauce dziełem „*Paleontology of New York*" (3 t., 1847—1859).

Hall (Karol Chrystyjan), mąż stanu duński, ur. 1812 w Kopenhadze; najprzód generalny audytor a od 1847 profesor prawa rzymskiego przy uniwersytecie w Kopenhadze. Od 1848 czynny brał udział w sprawach publicznych. Był członkiem zgromadzenia stanowego w Roeskild i zgromadzenia ustawodawczego, w którém, jako przywódca stronnictwa narodowo-liberalnego (doktrynerów), wywiérał wpływ wielki. Z powodu opozycyi stawionéj gabinetowi Oersted pozbawiony urzędowania, otrzymał w gabinecie z 12 Grud. 1854 wydział wyznań i wychowania publicznego, zaś 13 Maja 1857 prezydenturę rady a 6 Maja 1859 zamienił dotychczasowe stanowisko na urząd ministra spraw zagranicznych. W czasie nieporozumień ze Związkiem Niemieckim z powodu Szlezwigu i Holsztynu, okazał się równie przezornym jak zręcznym dyplomatą. Zmiana panującego w 1863 usunęła H. od steru państwa.

Hall, kapitan angielski, zasłużony w dziejach geografii krajów położonych przy biegunie północnym wyprawą swą tamże na statku *Polaris*, po zamarznięciu którego 1871, saniami dotarł aż do 82° 16′ półn. szer. i przekonał się, że przestrzeń wody przez Kanego (ob.) uważana za pełnę morze, z golf streamami, jest cieśniną, szeroką na mil 15. Po powrocie na statek †, załoga zaś w Sierpniu 1872 zwróciła się na południe szukając przejścia, 18 ludzi z załogi kra zaniosła do statku ameryk. Tigrers, sam statek dotąd poszukiwany. *Cieśnina Halla* jest podobno granicą północ. Grenlandyi, i łączyć się daje na płn-w. z drogą Rebezona. Pod 84° spostrzeżono przylądek, po za którym wody domyślano się.

Halla, miasto w angielskiéj prowincyi Sinda, w Indyjach Przednich, nad rz. Indus, ma 10,000 m. i jest głównym składem handlu czapkami używanemi w tym kraju, oraz miejscem fabrykacyi sławnych wyrobów glinianych.

Hallam (Henryk), znakomity historyk angielski, ur. 1777 w Windsor, † 1859 w Pickhurst. Kształcił się w Eton i Oxford; od 1805 umieszczał wiele artykułów krytycznych i historycznych w „*Edinburgh Review*". Sławę naukową pozyskał dziełem:

„*View of the state of Europe during the middle ages*“ (2 t., Lond. 1818), do którego dodał później „*Supplemental notes of the View of the state of Europe*“ (Lond. 1848). Głównem dziełem H. jest „*Constitutional history of England from the accession of Henry VII to the death of George II*“ (3 t., Lond. 1827), nad które lepszego nie posiada dotąd literatura angielska. Wielką także ma wartość „*Introduction to the literature of Europe in the 15, 16 and 17 centuries*“ (4 t., Londyn 1837—38 i później). Zupełne wydanie wyszło w Londynie (9 t., 1855 — 66). Syn H. *Artur Henryk H.*, szwagier Tennysona, został uwieczniony w poemacie tego ostatniego „*In memoriam*“.

Halland, prowincyja w południowéj Szwecyi, nad Kattegatem, tworząca pod względem administracyjnym tak zwany Län Halmstad, obejmuje 89 mil kw. z ludnością 127,850 i z miastem stołecznem Halmstad.

Hallar, Hallawar, okrąg na wschodnio-indyjskim półwyspie Kattywar, obejmujący 234 mil kw. z ludnością 359,000; należy do kilku drobnych książąt, lenników Guikowara lub Anglii.

Hallberg zu Broich (Teodor Hubert, baron von), literat niemiecki, ur. 1775 w Broich pod Jülich, † 1862 r. W narodowéj wojnie niemieckiéj przeciw Napoleonowi (1813—15) odznaczył się jako dowódca pospolitego ruszenia górników; w 1816 przeniósł się do Bawaryi i od posiadłości swojéj Gauting, w dolinie Mühlthal, przybrał pseud. *pustelnika z Gauting (Eremit von G.)*. Było to człowiek tak w życiu jak i z powierzchowności bardzo oryginalny, wielokrotnemi podróżami po różnych krajach Europy i Azyi zasłużonego dorobił się rozgłosu. Z pism jego zasługują na wzmiankę: „*Reise durch Skandinavien*“ (Kolon. 1818); „*Stammbuch der eisernen Hand des Götz von Berlichingen*“ (Monach. 1828); „*Zur Geschichte der Sitten, Gebräuche und Moden*“ (Akwisgran 1832); „*Reise nach den Orient*“ (2 t., Stuttgard 1839); „*Reise durch England*“ (Stuttgard 1841). Bijografiję H. napisał Gistel (Berl. 1863).

Halle, dla odróżnienia od innych miejscowości tegóż nazwiska także H. *an der Saale*, miasto powiatowe, na prawym brzegu rz. Sali, w pruskiéj regencyi merzeburgskiéj. Jest siedliskiem kilku wyższych władz administracyjnych i liczy z wcielonemi do niego, dawniéj oddzielnemi miasteczkami, Glaucha i Neumarkt 48,950 m.; prowadzi nader ożywiony handel za pośrednictwem przechodzącéj tędy drogi żelaznéj i spławnéj rzeki Sali. Pośród gmachów publicznych, odznaczają się szczególniéj: kościół Panny Maryi (zbudowany 1529—54), piękny kościół ś. Maurycego, tak zwana czérwona wieża, wysoka 268 stóp, zwaliska zburzonego podczas trzydziestoletniéj wojny zamku Maurycego, gmachy uniwersyteckie, wzorowy dom karny i budowle zakładów naukowych Franckego, ozdobione śpiżowym posągiem Franckego, wykonanym przez Raucha. W zakładach tych pomieszcza się: pedagogijum, szkoła łacińska, realna i inne, mające razem około 3,500 uczniów, daléj biblijoteka, zbiory naukowe i t. d. Znajdujące się tutaj sławne zakłady warzelni soli, należą do najbogatszych w Niemczech i dostarczają rocznie do 220,000 centnarów tego produktu. Uniwersytet w Halli, założony przez Fryderyka I, otwarty został 1694, a 12 Kwietnia 1815 połączony z uniwersytetem wittenbergskim; zowie się z tego powodu połączonym uniwersytetem Fryderyka Halle — Wittenberg. Halla piérwszy raz wspomniana w dziejach 806, jako zamek Halla, otrzymała 981 od Ottona I prawa miejskie, a w XIII w. była już tak potężną, że z lennymi swoimi panami, arcybiskupami magdeburgskimi, mogła już zawzięte prowadzić zapasy, a nawet w r. 1435 oprzeć się przemagającym siłom zbrojnym elektora saskiego. Jako rezydencyja administratorów arcybiskupstwa magdeburgskiego, na mocy pokoju westfalskiego, przeszła w posiadanie Brandeburgii i w latach 1807—13 należała do królestwa Westfalii. W pobliżu Halli leży wieś i zamek Giebichstein z kąpielami mineralnemi Wittekind. Porów. Hagena „*Die Stadt Halle nach amtlichen Quellen*“ (Halla 1865).

Halleck (Henryk Wagner), generał półn.-amerykański, ur. 1816 w Westernville pod Utyką, w stanie New York. Ukończywszy 1839 szkołę wojskową w Westpoint w stopniu porucznika inżynieryi, został wkrótce profesorem tejże szkoły i ogłosił szereg wybornych odczytów o sztuce wojskowéj, „*Elements of military art and science*“ (New-York 1846 i częściéj), za którę otrzymał tytuł *Magister artium*. Walczył w wojnie meksykańskiéj; 1854 wziął uwolnienie i osiadł w San-Francisco, gdzie się zajmował adwokaturą i górnictwem. Po wybuchu wojny domowéj wstąpił do wojska w stopniu generał-majora i przyczynił się znacznie do piérwszych powodzeń armii północnéj. Mianowany w Listop. 1861 głównym dowódcą w zachodn. departamencie wojskowym, rozwinął niepospolitą działalność i energiję. Po kilku zwycięstwach (pod Paducah, fort Henry, fort Donelson i t. d.) w początkach 1862 r. zdobył 30 Maja Korynt, założył tu główną swą kwaterę, terytoryjum swego działania znacznie rozszerzył i 15 Czerw. zdobył Chattanoga w Tennessee, miasto bardzo ważne dla utrzymania komunikacyi ze stanami półn.-zachodnimi. Naznaczony w Lipcu naczelnym wodzem wszystkich wojsk półn.-amerykań. i 8 Wrześ. ministrem wojny, energiją swoją podniósł upadającego ducha skutkiem wielu klęsk, poniesionych przez innych generałów północnych. W 1864 ustąpił naczelnego dowództwa gen. Grant (ob.) i został naczelnikiem sztabu generalnego; † 1872 w New-Orleans. Oprócz wzmiankowanego wyżéj dzieła napisał jeszcze: „*International Law; or rules regulating the intercourse of states in peace and war*“ (San-Francisco, 1869); „*Elements of internationals Law and Laws of war*“ (1866). Przetłumaczył także Jomini'ego „*Życie Napoleona I*“ (4 t., New-York 1864), które opatrzył własnemi notami.

Haller (Albert), znakomity fizyjolog, ur. 1708 w Bernię. Już w dzieciństwie odznaczał się pracą, systematycznością i dowcipem; 1723 wstąpił na u-

niwersytet w Tubindze, po dwu latach przeniósł się do Leyden, gdzie słuchał Boerhaavego, w 1726 otrzymał stopień doktora; przepędziwszy czas pewien w Paryżu i Bazylei, wrócił do rodzinnego miasta, gdzie oddał się praktyce i literaturze. W 1736 został powołany do Gettyngi, dla objęcia katedry anatomii, chemii i botaniki, 1753 powrócił do Bernu i tu pracować zaczął nad licznemi wydawnictwami swemi. Ilość prac, jakie wydał w tym czasię, przechodzi prawie możność człowieka; † 1777. Przez swoje odkrycia w fizyjologii wprowadził tę naukę na nowe tory. Rozbierając ruchy istot żyjących, oznaczył piérwszorzędne znaczenie mięśni w tym objawie. Przyznaje on mięśniom szczególną własność—pobudzalność (*irritabilitas*); jestto własność wrodzona, z organizacyją mięsni związana. Prócz tego odróżnia czułość, któréj siedliskiem są nerwy. Przez liczne badania starał się określić stosunek wszystkich organów i tkanek do tych dwu fizyjologicznych własności. Te badania otworzyły drogę nowym witalistycznym poglądom, albowiem znaleziono własności w żywych istotach, które się wprost z fizycznych warunków wyprowadzić nie dały, i z czynnością duszy nie były związane, były skutkiem odrębnéj siły. Haller sam, a bardziéj jeszcze jego następcy, rozszerzyli pojęcie pobudzalności i w w ten sposób kwestyję na długo zawikłali. Prócz tego H. ma ogromną zasługę przez wprowadzenie fizyjologii szczegółowéj, przez ścisłe badanie funkcyj pojedynczych organów; fizyjologija w ten sposób zaczęła się zbliżać do nauk ścisłych. Liczba jego dzieł i rozprawek dochodzi kilkunastu tysięcy. Treść ich, prócz medycyny i fizyjologii, odnosi się do botaniki, historyi, bibliografii, literatury, poezyi. Najważniejsze: „*Institutiones*“ Boerhaavego, z komentarzem (1739); „*Primae lineae physiologiae*“ (1747); „*Elementa physiologiae corporis humani*“ (1757); „*Bibliotheca botanica*“ (1771—2); „*Bibliotheca chirurgica*“ (1774—1777); „*Bibliotheca medicinae practicae*“ (1776—1787); „*De functionibus corporis humani praecipuarum partium*“ (1777—1778).—**Haller** (Karol Ludwik von), publicysta, wnuk poprzedniego, ur. 1768 w Bernie, syn *Bogumiła Emanuela Hallera*, członka wielkiéj rady († 1786), został w skutku rewolucyi 1800 wygnany z Bernu i wszedł do służby austryjackiéj, skąd wrócił 1806 jako profesor historyi, w 1814 został członkiem rad wielkiéj i mniejszéj, lecz z powodu przejścia na wiarę katolicką musiał opuścić swoje urzędy i wyjechał do Francyi. Po rewolucyi Lipcowéj przybył do Solothurn, gdzie należał do stronnictwa ultramontanów; † 1854. W dziele swojém „*Restauration der Staatswissenschaft*“ (6 t., Winterthur 1816—24) okazał się znakomitym krytykiem.

Haller de Hallerkeö, (dawniéj *von Hallerstein*), ród madziarski baronowski, następnie hrabiowski, pochodzenia niemieckiego (z Frankonii), z którego wsławił się: **Haller de Hallerkeö** (Franciszek), ur. 1796 r. w Kerelö St. Pal, w Siedmiogrodzie; feldmarszałek austryjacki. Zostawszy w r. 1841 banem chorwackim pracował żarliwie nad zmadziaryzowaniem Słowian. Za danie ognia (29 Lipca 1845) do ludu, zgromadzonego na placu w Zagrzebiu, skutkiem czego kilkadziesiąt osób poległo lub było ranionych, został usunięty z pensyją emerytalną; następnie jednak był komendantem Peschiery a 1861 członkiem dożywotnim Rady Państwa.

Halley (Edmunt), znakomity astronom, ur. 1656 w Haggerston pod Londynem, † 1742. W r. 1676 udał się na wyspę ś. Heleny dla wyznaczenia położenia gwiazd południowych i ogłosił „*Catalogus stellarum australium*“, który wszakże zawiéra tylko gwiazdy 6 piérwszych wielkości. W r. 1691 zwrócił uwagę na ważność przejścia Wenery przez tarczę słońca, dla oznaczenia paralaksy słońca, któréj to metody zresztą piérwsze pomysły rzucił już Gregory. W latach 1698—1700 odbył dwie podróże przez ocean Atlantycki ku wybrzeżom amerykańskim, dla oznaczenia kierunku igiełki magnesowéj w różnych punktach kuli ziemskiéj, i dał w ten sposób piérwszy popęd do badań nad magnetyzmem ziemskim; jako wynik jego prac ukazała się w r. 1701 piérwsza większa karta zboczeń magnetycznych. W r. 1705 obliczył według nowych metod drogę komet z lat 1531, 1607 i 1682 i ogłosił, że są one jedną i tąż samą kometą, któréj powrót przepowiedział na r. 1759; przepowiednia ta się ziściła, a odtąd ta kometa nosi nazwę *Komety Halleya*. W r. 1703 po Wallisie objął katedrę geometryi w Oksfordzie, po śmierci zaś Flamsteeda został dyrektorem obserwatoryjum w Greenwich. Najważniejszą z jego prac są: „*Tabulae astronomicae*“ (Lond. 1749, i wydanie Lalande'a Paryż 1759).

Hallier (Ernest), botanik współczesny, ur. 1831, był z początku ogrodnikiem, następnie dopiéro odbył studyja uniwersyteckie i w r. 1860 został docentem w Jena, w 1864 został profesorem nadzwyczajnym. Z dzieł jego wymienimy: „*Pharmaceutische Naturgeschichte und Waarenkunde*“ (1865), „*Nordseestudien*“ (1863) „*Die pflanzlichen Parasiten des menschlichen Körpers*“ (1866) „*Das Choleracontagium*“ (1868) i in. Od 1869 r. wydaje „*Zeitschrift für Parasitenkunde*“. Badania jego nad fermentacyją i grzybkiem cholerycznym wywołały żywe spory.

Halligi, archipelag na zachodnim brzegu Szlezwigu, będący szczątkiem wielkiéj prowincyi fryzyjskiéj, prawie odrazu zniszczonéj przez morze w XVII wieku. Największe z wysp mają około $^1/_2$ mili kw. powiérzchni, mniejsze mają po kilkadziesiąt łokci; pokryte lichą trawą, bez wód i drzew, służą tylko za pastwiska dla owiec.

Hallimetryczna próba piwa, oceniania mocy i gęstości, polega na rozpuszczeniu w piwie pewnéj ilości drobno sproszkowanéj soli kuchennéj; sól w piwie, zawiérającem istoty wyciągowe słodu i alkohol, mniéj się rozpuszcza niż w wodzie, tak że można o dobroci piwa sądzić z ilości pozostałéj, nierozpuszczonéj soli; próba ta odbywa się w stosownie podzielonym przyrządzie—*hallimetrze*. Metoda ta podaną została przez Fuchsa. Por. **Dinglera** „*Politechnisches Journal*“ (62, 302).

Halliwell (Jakób Orchard), ur. 1820 r. w Chelsea, znakomity pisarz angielski, pracujący głównie na polu historyi literatury. Kształcił się w Suton i Cambridge. Z pomiędzy wielu dzieł jego najważniejsze są: „*Early history of freemasonry in England*“ (2 wyd., 1844); „*Dictionary of archaic and provincial words*“ (3 wyd., 2 t. 1855); „*Nursery rhymes of England*“ (2 wyd., Londyn 1843), oraz opisy archeologicznych podróży; „*Notes of excursions in North-Wales*“ (Lond. 1861) i „*Rambles in Western Cornwall*“ (1861). Owoc studyjów swoich nad Shakspearem złożył w dziele „*Shaksperiana*“ (Lond. 1841), w którém zebrał wszystkie szczegóły, dotyczące tego poety, a także w jego bijografii „*Life of Shakspeare*“ (Lond. 1848), niezbyt zresztą znakomitéj. Z okazyi uroczystości Szekspirowskiéj 1864 wydał kilka dzieł, a między innemi „*Stratford upon Avon in the times of the Shakspeare's*“ (Lond. 1864). W 1852 rozpoczął kompletne i pyszne wydawnictwo dzieł Szekspira, ukończone 1865 w 15 t.

Halloizyt, minerał amorficzny, biały z odcieniem niebieskawym, zielonym lub czérwonym, blask słaby, tłusty, na krawędziach prześwieca. Jestto krzemian glinki z pewną ilością magnezyi. Znajduje się pod Liege, w Miechowicach w Górnym Szlązku i in.

Hallstadt, miasteczko w Austryi Wyższéj, w powiecie Hausruck, w tak zwanéj włości Solnéj, wzniesione na 1,900 stóp nad powiérzchnię morza, na zachodnim brzegu jeziora *Hallstädter See* i u stóp gór zwanych *Hallstädter Gebirge*, ma urząd solny, kopalnię soli i 1,600 m. W okolicach Hallstadt, często znajdowane bywają rzymskie, a mianowicie dawne celtyckie, zabytki starożytności. Godnemi widzenia są znajdujące się o 1 godzinę drogi od Hallstadt wodospady Waldbach-Strub i Schleierfall, rzucające się z 300 stóp wysokości.

Halm (Fryderyk), pseudonym Eligijusza Franciszka Józefa, barona von Münch-Bellinghausen (ob.).

Halm (Karol), filolog i krytyk niemiecki, ur. 1809 r. w Monachijum, od 1849 rektor gimnazyjum Maksymilijana w Monachijum, gdzie 1854 został jednocześnie profesorem uniwersytetu i dyrektorem biblijoteki rządowéj. H. zasłużył się głównie na polu krytyki pisarzy rzymskich. Oprócz tekstowych wydań Tacyta, Florusa, Ezopa, ważniejsze jego prace są: krytyczne wydanie mów i pism filozoficznych Cycerona (2 t., Zürich 1854—61), wydanie mów Cycerona z komentarzami (Lipsk 1845); wybrane mowy Cycerona (tom 1—6, Lipsk 1853—56; t. 7, Lipsk 1866). Oprócz tego zasługują jeszcze na uwagę: „*Lectiones Stobenses*“ (2 zesz., Speier. 1841—42) i „*Beiträge zur Berichtigung und Ergänzung der Ciceronianischen Fragmente*“ (Monach. 1862).

Halmstadt, miasto główne szwedzkiego obwodu Länu *Halmstad* albo *Halland* (ob.), przy ujściu rzeki Nissa-Aen; ma 4,500 m., port i licznie zwiedzane kąpiele morskie.

Halo, ob. Koła świetne.

Haloander (Grzegorz), prawnik niemiecki, właściwie Hofmann, ur. około 1498 r. w Zwickau, słuchał nauk w Lipsku, późniéj kursów prawnych we Włoszech i po swoim powrocie do Niemiec, oprócz innych dzieł prawnych, wydał „*Pandekta*“ (Norymberga 1529) i „*Institutiones*“ (tamże 1530); † 1531 czy 1532 w podróży do Wenecyi.

Halochemija, ta część chemii, mianowicie technicznéj, która traktuje o solach.

Halogeny, ob. Haloidy.

Haloidy, *Halogeny*, *Halile*, *Solirody*, nazwa nadana przez Berzeliusza grupie piérwiastków: chlor, brom, jod, fluor (ob. te wyrazy), mających własności bardzo podobne i wydające z metalami związki mające własności soli (ob.). Tu zaliczają téż niektóre rodniki, jak cyjan, rodan.

Haloksylina, materyjał wybuchowy, wynaleziony przez Neumeyera i Fehleiseua, złożony z mieszaniny węgla, saletry i cyjanku potasu; tańszy od wielu innych materyjałów wybuchowych, w ostatnich czasach wynalezionych, i co do swych własności zajmuje między innymi wybitne miejsce.

Haloragеae (*Węgłoszowate*), rodzina roślin dwuliścieniowych, odznaczających się następnemi cechami: kwiaty dwupłciowe, rzadko jednopłciowe; kielich górny 4-szczepny lub 4-dzielny, niekiedy przycięty lub niewyraźny, korona podzielona jak kielich, albo żadna; pręciki w liczbie 1—4—8—15, o pylnikach dwukomórkowych, podłużnie pękających; zawiązek dolny 1—2—3—4 komóreczkowy, z tylomaż szyjkami o znamionach kosmatych lub pędzelkowatych; owoc orzeszkowaty. Należą tu rośliny wodne, wątłe, o liściach przeciwległych albo okręgowych-pojedynczych, całobrzegich lub ząbkowanych. Użytku prawie żadnego nie przedstawiają. Gatunki *węgłosza* (*Haloragis*) rosną w Australii; u nas trafiają się gatunki z rodzaju *przęstki* (*Hippuris*) i *wywłocznika* (*Myriophyllum*).

Halotrychit, *ałun pierzasty*, ałun (ob.) z tlenkiem żelaza, t. j. podwójny siarczan glinki i żelaza, minerał krystalizujący w szeregu równo-osiowym; bywa gronkowaty, wewnątrz włoskowaty i włóknisty. Napotyka się w Finlandyi, Persyi, Bawaryi nadreńskiéj.

Halpert (Borys), ur. 1805 w Petersburgu, uczeń b. uniwersytetu warszawskiego; będąc dwukrotnie członkiem dyrekcyi teatrów warszawskich, jako znawca sztuki dramatycznéj oddał usługi scenie krajowéj, jużto przeważnym wpływem na dobór sztuk przedstawianych, już téż jako tłumacz wielu utworów francuskich i niemieckich dla sceny teatrów warszawskich; † 1861.—**Halpertowa** (Eleonora Leontyna z Żuczkowskich), żona poprzedniego, jedna z najznakomitszych artystek dramatycznych polskich, ur. 1803 r. w Puławach, weszła 1821 do składu artystek ówczesnego teatru narodowego a przy wrodzonych zdolnościach i rzeczywistéj nauce zastąpiła z całą świetnością powodzenia schodzącą już ze sceny słynną Leduchowską (ob.). Jéj gra mistrzowska, nieporównany dar deklamacyi i wszystkie zalety wielkiego talentu dramaty-

ecznego czyniły ją przez 29 lat ulubienicą publiczności warszawskiéj. Celowała szczególniéj w komedyjach Fredry i Korzeniowskiego. Otrzymawszy emeryturę, opuściła scenę w r. 1850. Tłumaczyła także dla sceny dramaty i komedyje z języka francuskiego. Jako nauczycielka szkoły dramatycznéj płci żeńskiéj prowadziła polemikę z Lesznowskim, redaktorem Gaz. Warsz.

Hals (Frańciszek), ur. 1584 r. w Mechlinie, uczeń Mendera, † 1666 r. w Harlem, był po Van-Dyku najlepszym portrecistą holenderskim.

Halszka z Ostroga, córka Elijasza (Ilii), ks. Ostrogskiego i Beaty Kościeleckiéj, jest jednym z licznych a mało uwzględnionych w historyi społecznéj ustępów obyczajowości naszéj, tak romantyczności, jako wczesnego a potężnego znaczenia prywatnych osobistości. Ponieważ ks. Wasil Konstanty, stryj H., nieżyczył sobie, by majątek litewski przeszedł w ręce polskie, przemocą wydał H. za Dymitra ks. Sanguszkę, najechawszy zamek 1553, podobno nie bez udziału teścia Wasila, Jana Amora Tarnowskiego, który „tak w Polsce jak w Litwie chce we wszystkiém przewodzić“ (list Zyg. Aug. do Radziwiłła). Na skargę Beaty, senatorowie Polacy w Knyszynie sądzący tę sprawę zadekretowali infamiję. Marcin Zborowski, woj. kaliski, by H. dla syna swego Piotra oswobodzić, pogonił za zbiegłą parą, i zabił Sanguszkę w Czechach w Nimburgu. H. ledwo wróciwszy do kraju, na rozkaz króla została poślubioną Łukaszowi Górce, woj. brzeskokujawsk., i zniesiony został przepis statutu litewsk. pozbawiający żony Polaków spadku po rodzicach. Beata, przekładając Zborowskiego, którego król niedopuścił do ślubu z H., „niechcąc puścić węża na Litwę, któryby po całym Wołyniu i Rusi potencyję swą chciał rozciągać“, założyła protest. H. została przy Bonie; po jéj wyjeździe, Beata z H. zamieszkała w klasztorze we Lwowie. Gdy Barzo Piotr, starosta lwowski, chciał odebrać H. dla Górki, matka groziła mu zasztyletowaniem, a gdy przyszło do oblężenia klasztoru, ks. Siemion Olelkowicz w żebraczym stroju przekradł się do klasztoru i wziął ślub z H. Wszakże Barzo zabrał żonę Górki i oddał mu ją w Szamotułach, lecz H. była mężowi „wrogiem“, mimo przyznania prawowitości ślubu i śmierci Siemiona w 1560. Jeszcze 3-ci raz na sejmie 1562/3 sądzono tę sprawę. Mikołaj Radziwiłł już 1561 proponował Beacie sąd Litwy, którego dobry rezultat obiecywał, lecz ta Polaków i Litwy zarówno się bała. Niewiadomo jak Zygm. Aug. sprawę rozsądził, ale H. umarła w obłąkaniu, do zgonu nieżyjąc z Górką. Matka już 50 letnia poszła za Łaskiego Alberta. Losy H. były wzięte za przedmiot dramatu przez J. Korzeniowskiego, J. Szujskiego i in.

Halucynacyje, sąto błędne przedstawienia, omamy zmysłowe, powstające bez żadnych zewnętrznych bodzców i tém się różniące od iluzyj (ob.). Chory widzi rozmaite osoby lub przedmioty, słyszy muzykę, głosy rozmaite i t. d. Często przyczyną H. są ukryte cierpienia organów zmysłowych, w innych razach trzeba je wprost za zboczenia umysłowe uważać. H. napotykają się bardzo często w silniejszych stanach gorączkowych i w umysłowych chorobach.

Halurgija (z greck.), część technicznéj chemii, zajmująca się sposobami otrzymywania soli kuchennéj.

Halycus, w starożytności dwie rzeki na południowych brzegach Sycylii, z których jedna (teraz Plataus) wpadała do morza pod Heraclea minor, druga, więcéj ku zachodowi (teraz Delia albo Arena), pod Megarą.

Halymenia, rodzaj wodorostów morskich. H. *edulis* w oceanie atlantyckim, nad brzegami europejskimi, staje się po wysuszeniu rogową, purpurową, jest jadaną w Irlandyi i Szkocyi, oraz używaną jako środek napotny. H. *palmata*, w tymże oceanie, uchodzi za środek przeciwrobaczny.

Halys, dawna nazwa rzeka Kisil Irmak w Azyi Mniejszéj.

Halachah, ob. Talmud.

Halatkiewicz (Domicyjan Zenon), aptekarz w Krakowie i nauczyciel techniki, napisał 1845 rozprawę: „*Uwagi nad teoryją o tworzeniu kwasu cynamonowego w oleju cynamonowym.*“ Oprócz tego wydał obszerniejsze dzieła: „*Światło jako ogniwo jednoczące świat wewnętrzny z zewnętrznym*“ (Kraków 1845); „*Początki botaniki ogólnéj dla młodzieży*“ (1853); „*O użyciu w rolnictwie Spodium*“ (1837); „*Zasady chemii*“ (t. 1, Bochnija 1867) oraz przełożył z Reichenbacha „*Listy odo-magnetyczne*“ (1854).

Ham, miasto warowne w francuskim depart. Somme, nad rz. Somme, ma 2,730 m. W zamku tutejszym, wystawionym 1470 przez hrabiego de Saint-Pol, obecnie na więzienie stanu zamienionym, trzymani byli w latach 1831—36 ostatni ministrowie Karola X, w latach 1840—46 więziony był Ludwik Napoleon po zamachu bulońskim, a po 2 Grud. 1851 kilku generałów francuskich i deputowanych.

Hamadryjady, nimfy leśne, toż samo co *Dryjady* (ob.).

Hamah, warowne miasto tureckie i stolica sandżaku tegoż nazwiska w baszaliku Damaszku, nad rz. Orontes, ma 40,000 m. i prowadzi obszerny handel towarami europejskimi do wnętrza Azyi.

Hamamelideae, rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca drzewa lub krzewy o liściach naprzemianległych; kielich jest zrosły z zawiązkiem, o brzegu 4 dzielnym lub ząbkowatym; korona i pręciki osadzone na kielichu; zawiązek o 2 komóreczkach 1-zalążkowych; owoc—torebka dwuklapowa. Właściwe są Ameryce półn., Chinom i Japonii.

Hamamelis (*Oczar*, *Orzech czarnoksięski*), rodzaj roślin z rodziny *Hamamelideae* (ob.), obejmujący krzewy lub małe drzewa w Ameryce płn. i Chinach, o kwiatach żółtych, zebranych w główki. Najwięcéj znanym gatunkiem jest H. *virginica*; torebki orzeszkowe dojrzewają dopiero następnego lata, tak że się je widzi powstające bez poprzednich kwiatów, jakby przez czarodziejstwo; odwar liści i kory używa się w Ameryce w wielu chorobach; orzeszki są jadalne.

Haman, ob. Aman.

Hamann (Jan Jerzy), ur. w Królewcu 1730 r., † w Münsterze 1788 r;. nie mogąc dla słabéj pamięci i ciężkości języka poświęcić się teologii, jak chciał ojciec, pracował od 1746 nad krytyką, poezyją i filozofiją. Pędził życie nader awanturnicze, nigdzie długo nie zagrzał miejsca dla dziwacznego charakteru. Przyjaciel ten Kanta, Jacobiego i Herdera dla fantastycznego i mistycznego kierunku swego umysłu zwany *magiem północnym*, lubował się szczególniéj w tajemnicach wiary chrześcijańskiéj *(pudenda)*, którym w sposób genijalny, choć często wyszukany i nienaturalny, starał się wielkie znaczenie przypisać. Do tego celu służyła mu szczególniéj zasada zgodności przeciwieństw (*principium coincidentiae oppositorum*) Giordana Bruna, i na jéj tle snuł pomysły pełne fantazyi i ciemne obrazy, które pod odpowiednim tytułem „*Sibyllinische Blätter des Magus aus Norden*“ (Lipsk 1819) wydał w części Cramer, wszystkie F. Roth (Berlin 1821—43), ocenę C. H. Gildemeister „*H's Leben und Schriften*“ (Gotha 1858—68); Henr. v. Stein „*Vortrag über* H.“; A. Brömel (oddruk z *Luth. Kirchenzeit.*, Berlin 1870); J. Disselhoff „*Wegweiser zu J. G.* H. *dem Magus des Nordens*“ (Elberfeld 1870) i Gildemeister „*J. G.* H's *Leben*“ (Gotha 1857—63).

Hamâsa (po arab. *waleczność*), tytuł zbioru staroarabskich pieśni bohaterskich, które poeta Abu-Temam zebrał ze źródeł rękopiśmiennych i ułożył w dziesięciu księgach, z których piérwsza zawiéra pieśni sławiące waleczność i stąd pochodzi nazwa całego zbioru. W pozostałych księgach mieszczą się: treny, pieśni erotyczne, zdania moralne i t. d. Żadne inne dzieło nie maluje z taką żywością i dokładnością życia, sposobu myślenia i uczuć synów pustyni, jak właśnie *Hamâsa*. Tekst z komentarzem Tebrisi'ego oraz łacińskiém tłumaczeniem wydał Freytag (*„Hamasae Carmina“*, 2 t., Bonn 1828—51). Mistrzowski przekład metryczny na język niemiecki dał Rückert (2 t., Stuttg. 1846).

Hämatokracyja (z greck.), panowanie tyrańskie, które rozlewem krwi i mordami usiłuje wzmocnić swą władzę.

Hamaxobii, takie miano daje Herodot ludom pasterskim, żyjącym na stepach Dnieprowych. Widać z niego, że wozy były schronieniem koczowniczych tych plemion, których greckiego nazwiska ślad zdaje się pozostał w piszczących *maziach* (hamaksa) sól czarnomorską przewożących *czumaków*. Nazwa sama w sobie nie zawiéra żadnego określenia etnograficznego, podobnie jak nazwy Melanchlenów (czarne płaszcze mających), Androfagów (ludożerców), podane przez tegoż samego Herodota.

Hambach, wieś i zwaliska starożytnego zamku w Palatynacie bawarskim, głośna z odbytego tu 27 Maja 1832, pod przewództwem Siebenpfeiffera i Wirtha, zgromadzenia demokratycznego, mającego na celu odrodzenie się Niemiec. Przywódzcy jego, jak równie wielu mowców pociągnięci zostali za to do sądowéj odpowiedzialności. Zwaliska zamku zostały ofiarowane 1842 następcy tronu Maksymilijanowi jako podarunek ślubny. Odnowione obecnie, nazywają się Maxburg.

Hamburg, największe z wolnych i handlowych miast Niemiec, na prawym brzegu Elby, o 18 mil od jéj ujścia do morza Północnego, przy wejściu do niéj rzek Alstery i Bille, ma 221,000 m.; przerznięte jest licznymi kanałami i odnogami Elby; posiada kilka połączonych z sobą portów (Aussenalster, Binnenalster, Oberhafen i dla okrętów Niederhafen) i składa się z części wschodniéj Altstadt, części zachodniéj Neustadt, tudzież przedmieść ś. Jerzego i ś. Pawła, składających razem pięć parafij, z których parafija ś. Katarzyny jest siedliskiem głównego handlu i najbogatszych kupców. Z ulic Hamburga odznaczają się: Alter i Neuer Jungfernstieg, Alsterdamm, Esplanada, Neuwall, Altwall, ulica Ferdynanda, Admiralska. Od strasznego pożaru w r. 1842 miasto piękniejszą i wspanialszą zarazem przybrało postać. Z kościołów ewangelickich najpiękniejszym jest kościół ś. Michała, z wieżą 404 stóp wysoką, jedną z najwyższych w Niemczech; drugim z rządu jest kościół ś. Katarzyny, z pięknym ołtarzem i wieżą 390 stóp wysoką; z kolei wypada wymienić kościół ś. Jakóba, z wieżą 355 stóp wysoką. Z innych budowli odznaczają się: giełda, wspaniała budowla urządzona z gustem i wygodnie, umieszczona tu biblijoteka handlowa liczy 40,000 tomów; ratusz, bank, poczta, kilka teatrów i szpitali. Hamburg, odpowiednio swemu wysokiemu znaczeniu, posiada znaczną liczbę bogato uposażonych zakładów i towarzystw naukowych i przemysłowych. Celniejsze z nich są: Johanneum, gimnazyjum akademickie, biblijoteka miejska (250,000 tomów), obserwatoryjum astronomiczne i t. d.; pośród wielu zakładów dobroczynnych na szczególną zasługują uwagę: instytuty głuchoniemych i ociemniałych, dom sierot, klasztor Maryi Magdaleny i t. d. Głównem zatrudnieniem mieszkańców Hamburga jest handel z wszystkiém co do niego należy. H. jest jedném z miast najbardziéj handlowych na stałym lądzie Europy. Liczba przybyłych tu 1868 okrętów wynosiła 5,297 okrętów, z 1,021,777 łasztami ładunku. Wypłynęło zaś z Hamburga w tymże roku 5,287 okrętów, z ładunkiem 1,019,230 łasztów; z wyższéj Elby przybyło to 5,549 statków a wypłynęło 5,404 statków. Przywóz towarów co do wartości wynosił w 1868 r. 818 milijonów marek bank. W r. 1868 Hamburg posiadał 432 okrętów żaglowych na 104,230 łasztów ładunku, parowców 35 z ładunkiem 18,428 łasztów. Oprócz wszelkiego rodzaju handlu istnieje tu, odpowiednio do natury i głównych zatrudnień miasta, wysoko rozwinięty system rozmaitych ubezpieczeń. W r. 1765 założono tu piérwsze w Niemczech towarzystwo asekuracyi; w r. 1861 liczono ich tu już 22, z ogólną sumą ubezpieczeń 626 milijonów marek bank. Oprócz tego jednę z głównych gałęzi handlu hamburgskiego stanowi nadzwyczaj rozległe wekslarstwo, oparte na tutejszym banku. Obok tak szeroko rozwiniętego handlu, przemysł rękodzielniczy

zajmuje już miejsce podrzędne, chociaż i on dosyć jest znaczny i wzrasta szczególniéj od r. 1804, w którym uwolniony został od ograniczeń cechowych. *Okręg Hamburga* obejmuje $7^3/_4$ mil kw. przestrzeni z ludnością 305,100 m. i składa się z miasta i przedmieść, kilku wysp na Elbie, kilku gmin w Holsztyńskiém i gminy Ritzebüttel. Wolne miasto Hamburg, z należącym do niego okręgiem, stanowi rzeczpospolitę demokratyczną. Podług ustawy 28 Wrześ. 1860 najwyższa władza jest w ręku senatu i obywatelstwa. Władzę prawodawczą sprawuje senat z obywatelami, wykonawczą senat, sądową właściwe sądy. Senat składa się z 18 członków, mianowicie 9 wykwalifikowanych prawników i kameralistów i 9 innych, z których przynajmniéj 7 powinno być ze stanu kupieckiego. Senat wybiéra ze swego grona piérwszego i drugiego burmistrza na przeciąg jednoroczny. Obywatelstwo składa się z 192 członków; 84 powołuje ogólny bezpośredni wybór; 108 innych członków składają się częścią z właścicieli gruntów (48) częścią z deputowanych (60) od sądów, deputacyj i kolegijów, tudzież ze starszych zgromadzeń rzemieślniczych. Zwiérzchnią władzą sądową jest wspólny, najwyższy sąd apelacyjny miast wolnych w Lubece. Budżet w r. 1869 obejmował 5,059,400 talarów dochodu, a 5,357,400 tal. wydatku; dług krajowy w dniu 15 Lipca 1867 wynosił 31,275,000 talar. Według konwencyi zawartéj z Prusami w d. 15 Lipca 1867 wojsko hamburskie zostało rozwiązane, a Hamburg jest zajmowany przez 1,311 żołnierzy wojska pruskiego. Herbem Hamburga jest mur srebrny, z trzema srebrnemi wieżami, w czérwoném polu. Hamburg miał być założony w 805 r. przez Karola W., który wystawił tu zamek i kościół. Pustoszony niejednokrotnie przez Słowian i Normanów, dźwigał się przecież zawsze z upadku. W r. 831 był piérwszym biskupem Hamburga ś. Ansgary, który wkrótce został arcybiskupem, jednakże po spustoszeniu miasta przez Normanów, arcybiskupstwo przeniesione zostało 1223 do Bremy. Od XII w. Hamburg zostawał pod zwiérzchnictwem hrabiów Holsztynu, od których otrzymał liczne swobody i przywileje. W r. 1215 nadał mu cesarz Otton IV prawa wolnego miasta. W r. 1223 król duński Kanut VI zdobył miasto, a syn jego Waldemar sprzedał je Albrechtowi, hrabiemu Schaumburg-Orlamünde, od którego mieszkańcy hamburgcy 9 Stycz. 1224 prawa swoje odkupili, przyjmując go tylko za swego protektora. Od tego czasu gmina, Collegium consulare, stała na czele rządu. W 1241 Hamburg wszedł w związek z Lubeką; ze związku tego powstała Hanza, któréj Hamburg był jednym z ważniejszych członków; w r. 1394 zakupił włość Ritzebüttel. 18 Lut. 1529 zaprowadzoną tu została reformacyja, jednakże kościół katedralny pozostawał w posiadaniu biskupa bremeńskiego aż do 1802 r. W r. 1618 miasto przymuszone było bronić się przeciwko Danii; a podczas wojny trzydziestoletniéj podniosło się znakomicie w skutek napływu wielu przemysłowców i obywateli. Nawet upadek Hanzy był korzystnym dla Hamburga, bo skierował jego siły na obszerniejsze targowiska zamorskie. Ten pomyślny stan miasta zachwiany został wielce skutkiem wkroczenia Francuzów 1801 do Hanoweru, a 19 List. 1806 do samego Hamburga. Wprawdzie w następnym zaraz roku ustąpili oni z niego, lecz dekretem Napoleona z 13 Grud. 1810 H. został wcielony do państwa francuskiego, jako departament ujść Elby. Nagłe swoje przystąpienie do sprzymierzonych, po zajęciu 18 Mar. 1813 przez rossyjskiego pułkownika Tettenborna, miasto ciężko odpokutowało, zostając następnie do 31 Maja 1814 w ręku Francuzów pod dowództwem Davousta. W r. 1814 przywrócono znowu dawną ustawę i handel Hamburga podniósł się wkrótce do najwyższego stopnia, a po strasznym pożarze 5—8 Maja 1842, który 4,500 budynków pochłonął, powstał piękniejszym i wspanialszym niż piérwéj. Pomnożone atoli z tego powodu kłopoty finansowe były powodem licznych nieporozumień i niespokojności wewnętrznych, a do niezadowoleń mieszczaństwa przyczyniło się wielce nastąpione w r. 1857 przesilenie handlowe w północnéj Europie, które kupiecki stan Hamburga ciężko dotknęło. Jednakże roztropność i wytrwałość senatu ocaliła miasto od większego niebezpieczeństwa. Po długich układach i rozprawach, wykończono nareszcie 28 Wrześ. 1860 nową ustawę, która z dniem 1 Stycz. 1861 wprowadzoną została w wykonanie. W 1867 r. Hamburg przystąpił do istniejącego wówczas związku Północno Niemieckiego. Dziejami miasta Hamburga zajmuje się oddzielne towarzystwo, będące pod kierunkiem Lappenberga, które wydaje odpowiednie temu celowi czasopismo. Porów. Gallois „*Geschichte der Stadt Hamburg*" (3 t., Hamb. 1853—56); Benekego „*Hamburg. Geschichten*" (Hamb. 1851); Wichmanna „*Heimatskunde*" (Hamb. 1863).

Hamburger (Dr. J.), obecnie rabin w. księst. Meklemburg-Strelitz, ur. 1824 r. w Loslau na Szląsku, skończył szkoły rabiniczne w Pressburgu i Nikolsburgu i uniwersytet w Berlinie. Znakomite jego dzieło „*Real-Encyklopädie für Bibel und Talmud*" jest arcydziełem książki tego rodzaju i słuszne téż znalazło uznanie najuczeńszych mężów Europy.

Hamel (Wiktor August hr. Du), literat francuski, ur. 1810 r. w Paryżu. Deputowany za restauracyi, zajmował się przemysłem za Ludwika Filipa; po rewolucyi 1848 przywiązał się do sprawy bonapartyzmu, był prefektem i członkiem ciała prawodawczego 1857—63. Najgłówniejszém i bardo ważném jego dziełem jest „*Histoire constitutionelle de la monarchie espagnole depuis l'invasion des hommes des Nord jusqu'à la mort de Ferdinand VII* 411—1833" (2 t., 1845). Ogłosił także kilka romansów i utworów scenicznych.

Hamelia (*Chęcian*), rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, obejmujący krzewy w krajach zwrotnikowych, niektóre hodowane jako ozdobne. H. *grandiflora* wyrasta w drzewo, którego drewno, pod nazwą drzewa książęcego, używa się na wyroby.

Hamelin (Ferdynand Alfons), admirał francuski,

urodz. 1796 r. w Pont-l'Évêque, wszedł do służby morskiéj 1805, posunął się do r. 1842 do stopnia kontr-admirała; w latach 1844—48 dowodził stacyją francuską na oceanie południowym, został r. 1849 generalnym inspektorem w Tulonie i Rochefort, potém prefektem morskim w Tulonie; otrzymał 1853 dowództwo nad flotą morza Śródziemnego, bombardował łącznie z Anglikami 12 Maja 1854 roku Odessę i podczas oblężenia Sebastopola nader był czynnym. Mianowany 1854 r. admirałem, został 1855 ministrem marynarki, na którym to urzędzie położył ważne zasługi dla floty francuskiéj. Opuścił służbę w Grudniu 1860; † 1864.

Hameln, miasto w prowincyi pruskiéj Hanowerze, przy ujściu rzeki Hamel do Wezery; ma 7,480 m., piękny kościół, rozmaite fabryki i nader ożywiony port rzeczny. Miasto Hameln należało piérwotnie do opactwa Fuldu, późniéj weszło do liczby miast hanzeatyckich i w XIII w. przeszło w posiadanie Brunświku.

Hamerling (Robert), poeta niemiecki, ur. 1832 r. w Kirchberg w Niższéj Austryi. Po ukończeniu gimnazyjum w Wiedniu zapisał się 1848 r. na wydział medyczny a podczas ruchów ówczesnych wstąpił do legijonu akademickiego. Na uniwersytecie obok nauk przyrodniczych studyjował filozofiję oraz filologiję klasyczną i wschodnią. W 1855 został nauczycielem przy gimnazyjum w Tryjeście a 1866 wziął uwolnienie i mieszka od tąd w Gradcu. Płody młodzieńczéj jego muzy („*Sinnen und Minnen*", Praga 1859; 3 ed. Hamb. 1870) pokazują już polot głębszéj myśli. Następne jego poezyje: „*Venus in Exil*" (Praga 1858); „*Ein Schwanenlied der Romantik*" (1862) i kanzona „*Germanenzug*" (1864), które uważać można za symfonije filozoficzne, powagą myśli i wspaniałością formy wyróżniają się korzystnie z pomiędzy masy modnego towaru lirycznego. Nierównie większe powodzenie miał jego epos „*Ahasver in Rom*" (Hamb. 1866, 7 ed. 1871), którego zasadnicza myśl filozoficzna, uwydatniająca się w przeciwstawieniu Nerona i Ahasvera, wymaga wprawdzie komentarza, ale cały poemat pełen wzniosłych i ognistych obrazów, odmalowanych przepysznemi barwami, zalecający się przytém śmiałymi i wielkimi rysami, głębokością i powagą, niepospolitém jest we spółczesnéj poezyi niemieckiéj zjawiskiem. Drugim większych także rozmiarów utworem jest jego hyperromantyczny „*König von Sion*" (Hamb. 1866; 5 ed., 1872). W zakres tego poemata wciągnął H. wszystkie fermentujące w życiu spółczesném żywioły, wszystkie emancypacyjne kwestyje naszéj epoki; barwisty i namiętny koloryt, pełne głębokości refleksyje wywiérają efekt niezwykły. Oprócz tego napisał tragedyję „*Danton und Robespierre*" (Hamburg 1871), genijalne studyjum, i komedyję „*Teut*" (Hamb. 1872). Wymienić także należy jego tłumaczenie poezyj Leopardi'ego (1866), próby przekładów z poetów perskich oraz rozprawy o tragedyi greckiéj i filozofii neoplatońskiéj.

Hamernia (z niem.), jestto zakład fabryczny, dostarczający do handlu przedmiotów z żelaza i stali, których wyrobienie młotami ręcznymi byłoby zbyt trudne i kosztowne, jak np. kowadła, kotwice, kosy, noże, łyżki i t. p. Do H. należy piec, zwykle pudlingowy, i młot, niekiedy do 20 centn. ważący, poruszany siłą wody lub pary, zawieszony na rusztowaniu, tudzież machiny służące do podnoszenia znacznych mas metalu, poddawanego działaniu młota.

Hamersztyn, po niem. *Hammerstein*, miasto pruskie, w okręgu regencyjnym kwidzyńskim, pow. człuchowskim, nad rzeczką Bal, niedaleko jéj ujścia do Głdy; przed r. 1772 w województwie pomorskiém.

Hamerszteńskie starostwo niegrodowe, znajdowało się w wdztwie pomorskiém, powiecie człuchowskim. Wedle lustracyi z r. 1664 okazuje się, iż powstało z dawniejszego sstwa bratyańskiego (ob.) i w tym czasie należały do niego miasto Hamersztyn (ob.) i dwie wsie: Hansfeldt i Falkienwald. Prawem sejmowém z r. 1768 Stany Rzpltéj nadały te dobra narodowe na dziedzictwo Aleksandrowi Unruhowi i żonie jego Maryi Annie Wilhelminie z Berlepszów. Do tego czasu opłacano z nich kwarty złp. 2,329, a hyberny złp. 1,554 gr. 28. Gdy zaś przy piérwszym podziale kraju sstwo to odpadło do Prus, a Aleksander Unruh zapłacił poprzedniemu posiadaczowi dług Rzpltéj w sumie złp. 45,000, jaki na tém sstwie był zabezpieczony, przeto na sejmie warszawskim z r. 1773—75 uchwalono zwrócić Unruhowi należność tę ze skarbu Rzpltéj. Na polach tego sstwa hetman Koniecpolski w r. 1627 dwa pułki jazdy i jeden piechoty szwedzkiéj obległ i do poddania się przymusił.

Hamilkar, imię kilku znakomitych Kartagińczyków. Najsłynniejsi z nich są: 1) **Hamilkar**, syn Magona, zginął w nieszczęśliwiéj bitwie z Gelonem (ob.) pod Himerą, 480 r. przed Chr. — 2) **Hamilkar** *Rhodanus*, celujący mówca, poseł kartagiński do Aleksandra W. Mimo znakomitych zasług został za powrotem stracony.—3) **Hamilkar**, dowodził 260 na wyspie Sycylii, odniósł zwycięstwo pod Thermae, ale przegrał morską bitwę 257 u przylądka Tyndaris. Podczas wyprawy Regulusa do Afryki popadł w niewolę rzymską.— 4) **Hamilkar** *Barkas* albo *Barek*, ojciec Hannibala, jeden z największych wodzów kartagińskich. Piérwsze dowody swych zdolności złożył w pierwszéj punickiéj wojnie. Wysłany bowiem 247 r. dla obrony niezajętéj jeszcze przez Rzymian jednéj części Sycylii, bez żadnych prawie środków do walki, wszystko własnym stworzył genijuszem. Z najemników uorganizował wyborne wojsko i obwarowawszy się na górze Eirkte (dziś Montę Pellegrino) pod Palermo, przez lat kilka bohaterskie staczał boje. W przystani, leżącéj u stóp góry, zbudował flotę i niepokoił wybrzeża włoskie. Następnie zajął drugie takie stanowisko na górze Eryx, w zdobytém przez się mieście t. n., między 2 obozami rzymskimi, jednym na szczycie góry (gdzie była świątynia Venery Erycyny), a drugim u stóp góry. Wszystka waleczność rzymska rozbijała się o bohaterstwo Hamilkarowe. Dopiéro, kiedy po stanowczém zwycięstwie, odniesioném przez Kajusza Lutacyjusza nad Hannonem przy wyspach

Egackich 242 został odcięty od morza, zawarł z rozkazu swego rządu pokój i po 7 letnich walkach musiał ustąpić Sycylii. Za powrotem do kraju stłumił, w tak zwanéj *wojnie libijskiéj* (240—237), groźny bunt wojska najemnego i ocalił ojczyznę, ale ściągnął na się zawziętą nienawiść Hannona (ob.), przywódcy stronnictwa arystokratycznego. H. był nie tylko niepospolitym wodzem, ale także i znakomitym mężem stanu. W Kartaginie obok stronnictwa arystokratyczno - konserwatywno - pokojowego, stojącego u steru rządu, istniała partyja wojenna, patryjotyczna, postępowa, na czele któréj stał H. i cały ród Barkasów. Zajęty jedyną myślą przywrócenia potęgi swéj ojczyźnie, przedsięwziął H. genijalny plan zdobycia bogatéj Hiszpanii, któraby zastąpiła utratę Sycylii i dała mu możność przygotowania się, bez współdziałania rządu kartagińskiego, do wznowienia śmiertelnego boju z Rzymiany. Bogactwa bowiem hiszpańskie mogły dostarczyć wodzowi środków i do uorganizowania potężnéj armii i do utrzymania w dobrém dlań usposobieniu przedajnych mas ludu, na którym musiał się opierać. H. tak zręcznie plany swe przeprowadzać umiał, że nie poznali istotnych jego widoków ani Rzymianie, ani sam tchórzliwy rząd kartagiński. W ciągu lat 9 (237—228) zdobył już znaczną część Hiszpanii, ale przed spełnieniem ulubionéj swéj myśli poległ na polu bitwy, będąc w saméj sile męskiego wieku (228 r. prz. Chr.). Dalsze działania w duchu H. prowadzili zięć jego Hazdrubal (ob.) i syn Hannibal. Katon mimo całéj do Kartagińczyków nienawiści, musiał wyznać, że obok H., ze względu na to, co zrobił w Hiszpanii, żaden król nie godzien nawet wzmianki. Porów. Mommsena „*Römische Geschichte*“ (w tłumaczeniu polskiém t. II).

Hamilton, miasto w zachodniéj Kanadzie, na zachodnim krańcu jeziora Ontario, ma 20,500 m. i port bardzo uczęszczany.

Hamilton, miasto w szkockiém hrabstwie Lanark, przy ujściu rzeki Avon do Clyde; ma wspaniały zamek książąt Hamilton z galeryją obrazów i 10,700 m.

Hamilton, starożytny i słynny ród szkocki, pochodzący wedle wątpliwego podania od *Gilberta Hamilton*, którego ojciec *William de Hamilton* był za Edwarda I wielkim kanclerzem Anglii, ale zabiwszy w pojedynku królewskiego ulubieńca Jana Spencera, uciekł do Szkocyi do Roberta Bruce i otrzymał od niego w lenność zamek Cadyow, dziś miasteczko Hamilton (ob.) w hr. Lanark. Znakomitszymi tego rodu członkami są: **Hamilton** (Jakób), † 1479 r., zaślubił siostrę króla Jakóba III Maryję, przez co nabył hrabstwo Arran dla swego domu, lecz z tego powodu naraził się na krwawe zatargi z potężnym rodem Douglasów.—**Hamilton** (Jakób), drugi hrabia Arran, pozyskał 1549 r. od Henryka II, króla francuskiego, godność *księcia Châtelherault*. W r. 1542 uznany przez parlament szkocki za domyślnego następcę tronu królowéj Maryi Stuart i mianowany regentem podczas jéj małoletniości, jako zwolennik reformacyi często był napastowany i z tego powodu 1554 r. złożył swój urząd. Podczas zatargów królowéj z regentem Murray Hamiltonowie występowali po stronie Maryi Stuart, a kiedy została pobitą 1568 r. pod Langfide i do Anglii się schroniła, wystawieni byli na srogie prześladowanie, skutkiem czego jakiś *Jakób Hamilton* z Bothwelhaugh przez zemstę zamordował regenta. Również i książę Châtelherault rozjątrzony skazaniem na śmierć (1571) swego brata *Jana*, arcybiskupa w St.-Andrews, stanął na czele swojego stronnictwa, pobił regenta Lennox, po którym objął regencyję krewniak Hamiltonów hr. Morton; H. † 1575.—Syn jego *Jakób* H. starał się daremnie o rękę królowéj; jako protestant prześladowany był przez Gwizyjuszów; późniéj popadł w obłąkanie. Kiedy Morton 1581 r. skończył na szafocie, potęga Hamiltonów zupełnie została zniszczoną. Późniéj jednak odzyskali skonfiskowane majątki i dawne znaczenie.—*Klaudyjusz* H., brat obłąkanego Jakóba, został protoplastą dzisiejszych margrabiów *Abercorn*. — *Jakób Hamilton*, wnuk *Jana*, drugiego brata Jakóba obłąkanego, ur. 1606 r.; w czasie wojny trzydziestoletniéj wystawiwszy własnym funduszem angielski oddział posiłkowy, wspomagał Gustawa Adolfa i walczył pod Lipskiem, lecz wkrótce potém wrócił do Anglii, gdzie 1643 wyniesiony został przez Karola I do godności księcia de Hamilton; dnia 9 Marca 1649 zginął na rusztowaniu. — Jego brat *William* H., zostający w niełasce u króla, trzymał się strony parlamentu, lecz po śmierci Karola I wystąpił na czele wojska, które przeciwko Karolowi II rokosz podniosło. W bitwie pod Worcester 3 Września 1651 ciężko raniony i wzięty do niewoli, † w kilka dni potém. Ponieważ ani on, ani brat jego nie mieli potomków płci męskiéj, Karol II przeniósł wszystkie tytuły i godności na *Williama*, hr. *Selkirk*, jednego z synów margr. Douglas. — *Sir William Hamilton*, wnuk poprzedniego, ur. 1730 r., † 1803, odznaczył się jako znakomity badacz starożytności. Od 1764—1800 był posłem angielskim w Neapolu, gdzie przy pomocy swéj żony *Lady Emmy Hamilton* (ob.) 1793 zawarł przymierze angielsko-neapolitańskie; obok zatrudnień dyplomatycznych prowadził gorliwie poszukiwania archeologiczne w wykopaliskach miast Herculanum i Pompeji. Wracając do kraju 1800, utracił znaczną część zebranych skarbów sztuki skutkiem rozbicia się okrętu. Dawniejszy zaś zbiór, znany z 240 rysunków Tischbeina (4 t., Lond. 1791), sprzedał Brytańskiemu muzeum. Z pism jego zasługują na szczególną wzmiankę: „*Observations on mount Vesuvius*“ (Lond. 1772) i „*Campi Phlegraei*“ (Londyn 1776—72). O zbiorach jego pisał Kirk „*Gravures au trait d'après les tableaux etc. de vases étrusques, grecs et romains, recueillis par feu Sir William* H.“ (Lond. 1806). — *Jakób Jerzy*, siódmy ks. *Hamilton*, odziedziczył 1761 godności margrabiego Douglasa i hrabiego Angus; a ponieważ tak on jak i brat jego bezdzietnie zmarli, przeto tytuł i godności przeszły 1799 na brata ich ojca *Archibalda*.—Syn tego ostatniego *Aleksander*, dziesiąty ks. Hamilton, ur. 1767 r., był od 1806 do pokoju tylżyckiego po-

słem w Rossyi; † 1852, zostawiwszy syna *Williama Aleksandra Antoniego Archibalda*, jedenastego ks. *Hamilton*, ur. 1811 r., który 1843 zaślubił Maryję Amaliję Elżbietę Karolinę, księżniczkę badeńską, † 1864.—Jego synem jest *Ludwik Stefan Hamilton-Douglas*, ur. 1845 r.

Hamilton (Antoni, hrabia), z młodszéj linii szkockich książąt Hamiltonów, ur. 1646 r. w Irlandyi, dowodził za króla Jakóba II pułkiem piechoty, a po zrzuceniu go z tronu, towarzyszył mu do Francyi i † 1720 w St. Germain-en-Laye. Pozostałe po nim pisma, wydane przez Augera (5 tom., Paryż 1813), pełne są życia i dowcipu, mianowicie jego „*Contes de feérie*“ (3 t., Paryż 1805) i „*Mémoires de Grammont*“, t. j. pamiętniki jego szwagra Grammonta.

Hamilton (Aleksander), ur. 1757 r. na zachodnio indyjskiéj wyspie Newis, generał i mąż stanu amerykański, miał czynny i ważny udział w północno-amerykańsk. wojnie o niepodległość; w 1786 jako członek zgromadzenia prawodawczego uczestniczył w ułożeniu nowéj ustawy zasadniczéj państwa i 1789 r. został ministrem sekretarzem stanu skarbu. Gdy w r. 1795, prześladowany przez demokratów, urząd swój złożył, był od 1798 czas pewien drugim dowódcą wojska, mającego występować w grożącéj wojnie z Francyją, a 1799 r. po śmierci Washingtona naczelnym jego wodzem aż do chwili zawartego pokoju; † 1804.

Hamilton (Lady Emma), urodz. około 1761 r. w hrabstwie Chester, naturalna córka biédnéj służącéj, po rozmaitych awanturniczych kolejach życia, została kochanką Sir Williama Hamilton (ob.), posła w Neapolu, który, zaślubiwszy ją w Londynie 1791, za powrotem do Neapolu przedstawił u dworu, gdzie wkrótce lady H. została zaufaną powiernicą królowéj i czynny brała udział w intrygach dworskich i dyplomatycznych. Poprzednio jeszcze była ona w bliskich stosunkach z Nelsonem, którego uwikłała w krwawo-reakcyjną politykę dworu neapolit. i któremu urodziła córkę. Po śmierci męża zanurzyła się znowu w rozpuście, zamieszkała w majątku kupionym jéj przez Nelsona i † 1815 zubożona w wiosce pod Calais. Jéj piękność i przedstawienia plastyczne uświetniły i shańbiły zarazem jéj życie. Ona doprowadziła sztukę mimiczną do najwyższéj doskonałości i miała podobno wynaleść taniec z szalami. Ogłoszenie prze nią poufnéj korespondencyi z Nelsonem (2 t., Lond. 1815), które uwieczniło jéj hańbę, tłumaczy się tylko smutnym jéj stanem majątkowym.

Hamilton (Jakób), pedagog angielski, ur. 1769 r. w Londynie, wsławiony w dziejach wychowania, swoją metodą nauczania obcych języków, która jednak ze względu na specyjalny ustrój szkół angielskich, najmniéj użytą była w rodzinnym kraju. H. 1793 przesiedliwszy się do Hamburga, tam od emigranta francuskiego jenerała d'Angeli biorąc lekcyje języka niemieckiego, bez uprzedniéj nauki gramatyki, wpadł na trop własnéj metody, według któréj uczył w New-Yorku francuskiego, przeniósłszy się tam 1815 r., † w Dublinie 1831. Metoda H. daje najprzód materyjał do myślenia, powtóre, uczeń ma o ile możności samodzielnie odkrywać zasady gramatyczne języka. Dla tego nauczyciel używający metody H. niezadaje lekcyi, lecz uczy znaczenia słów w toku zdania w ten sposób, że każden wyraz mowy obcéj oddany jest przez odpowiedni wyraz ojczysty w formie najwięcéj zbliżonéj, po czém cały ustęp dany we własnym i obcym języku, według porządku zdań i myśli i na wyrywki jest słuchany. Po takiém przygotowaniu się uczeń dostaje do douczenia się egzemplarz zawiérający interlinearny przekład dosłowny dopiéro co odbytéj lekcyi. Przekład ten jednak zawsze jest uważany tylko za pomoc do odkrycia sensu w obcém zdaniu. Po zebraniu dostatecznéj liczby wyrazów, następuje klasyfikacyja wyrazów, terminologija, reguły fleksyj i składnia. W końcu dopiéro zaczyna się pisanie i mówienie. Do téj metody interlinearnie drukują: „*Epitome historiae sacrae*“, bajki Ezopa, Eutropijusza, Aurela Wiktora, Fedra, Neposa Kornela, i t. d.

Hamilton (William), z linii młodszéj Hamiltonów, noszącéj tytuł baronów, ur. 1788 r. w Glasgowie, tam i w Oksfordzie kończył nauki, poświęcił się prawu w Edynburgu i 1813 został obrońcą, lubo nie praktykował, natomiast od 1821 wykładał historyję powszechną w tamtejszym uniwersytecie. Od 1829 do 1831 ogłaszał w „*Edinburgh Review*“ szereg artykułów, które następnie zebrane w jedno dzieło „*Discussions on philosophy and literature, education and university reform*“ (3 wyd., 1869), zjednały mu 1836 katedrę metafizyki i logiki, utworzoną w skutek tych prac H. na uniwersytecie edynburskim. Tu wykładając teoryję *relatywizmu*, t. j. warunkowości i względności naszego poznania, odświeżył czasy Dugalda Stewarta, nadając im nowy odcień powzięty ze studyjów nad metafizykami lądu stałego. 1846 wydał prace Reida, 1854 Stewarta, 1856 wyszła jego praca „*On truth and error*“ (Cambridge 1856); † 1866 w Edynburgu. Pisali o H. stanowisku względem filozofii Stuarta Mill H. L. Mansel „*The philosophy of the Conditiones*“ (Londyn 1865) i M. Veitch „*Mémoir of Sir W. H.*“, obaj wydawcy ostatniego jego dzieła „*Lectures on metaphysics and logic*“ (Lond. 1860). Naśladowcą H. jest Aleks. Campbell Fraser („*Essays in philosophy*“, 1856, „*Rational phil. in history and system*“, 1858), wydawca dzieł Berkeleya.

Hamlet (*Amlet, Aminth*), znany powszechnie z tragedyi Shakspeare'a bajeczny książe duński, wspominany w dawnych kronikach, a szczególniéj u Saksona Gramatyka. Według jednych żył w V w., według drugich około 700 r., to w Zeelandyi, to znów w Jutlandyi i był synem Hervondilla, zwanego też Horvendillem lub Hornwendelem, dziedzicznego ks. Jutlandyi, i Gertrudy, córki Rörika, 15 króla duńskiego. Przebieg sprawy jest w sadze taki jak i u Shakspeare'a, różni się tylko w zakończeniu. Podług sagi bowiem żeni się H. z księżniczkę szkocką Hermuntrutą i jest pokonany następnie przez kr. duńskiego Vigleta w gaju, noszącym potém nazwę *gaju* H., poczém Hermuntruta zła-

mawszy przysięgę dzielenia z swym mężem losu, wychodzi za Hamleta. Sądzą (prawdopodobnie z Tomasza Kyd) wziął Szekspir za przedmiot do tragedyi, w któréj po raz piérwszy (za wyjątkiem *Fausta* Marlowe'a), na scenie rozbierane są kwestyje filozoficzne i zagadki metafizyczne. W żadnéj innéj z tragedyj Szekspira nie na tyle nowoczesnego sceptycyzmu i chęci rozwiązania głębokiéj zagadki, leżącéj w naturze ludzkiéj i dla tego łatwo pojąć dla czego nie jest ona równie wykończoną i jasną jak inne jego utwory. Równie i krytyka, mimo licznego zajmowania się nią, niedoszła dotychczas do pewnych wyników i wiele pozostało ciemném i niewyjaśnioném. Sam szczególniéj charakter H. z jednéj strony nazbyt miękki, melancholicznie płaczący nad sobą i okolicznościami, to znów wybuchający naraz, zdolny do prędkich postanowień; jego głębokie, szlachetne uczucie, to znów dokuczliwy i cierpki dowcip; jego brak charakteru wykazujące posępne niezadowolenie, to znów heroizm w krytycznych momentach, stanowi szkopuł, o który rozbijają się wszystkie usiłowania. Najlepiéj wyjaśnił charakter H. Goethe w „*Wilhelm Meister*", choć nie wszystkie jego wywody utrzymały się. Por. Döringa „*Shakspeare's* H., *seinem Grundgedanken und Inhalte nach erläutert*" (Berlin 1865).

Hamm, miasto powiatowe w pruskiéj regencyi arnsbergskiéj, przy zejściu się rzek Ahse i Lippy; rezydencyja wyższego sądu ziemskiego i urzędu górniczego; liczy 16,020 m. Niegdyś twierdza, miasto Hamm, było stolicą hrabstwa Marchii i należało do miast hanzeatyckich.

Hamm, zasłużony pisarz w zakresie rolnictwa, ur. 1820 r. w Darmstadzie, nauki rolnicze pobierał w akademii w Hohenheim, następnie studyjował nauki przyrodzone i kameralne w Giessen; zarządzał różnemi dobrami i odbywał podróże w celach rolniczych. W r. 1843 został prof. chemii i rolnictwa w Hofwyl, następnie dyrektorem szkoły rolniczéj w Rüti w Szwajcaryi; wyboru jego na dyrektora akademii w Poppelsdorf rząd pruski nie zatwierdził. W r. 1846 objął redakcyję „*Agronomische Zeitung*", w r. 1848 miał udział jako ochotnik w wyprawie do Szlezwigu, w 1851 założył fabrykę narzędzi rolniczych, a w r. 1867 został radcą ministeryjalnym w ministeryjum rolnictwa w Wiedniu. Najważniejsze jego dzieła są: „*Die landwirthschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands*" (1845, 2 wyd. 1856); „*Katechismus der Ackerbauchemie, Bodenkunde und Düngerlehre*" (5 wyd., 1871); „*Grundzüge der Landwirthschaft*" (2 t., 1850); „*Landwirthschaft in Bildern*" (1871) i in. Ogłosił też ważne katalogi wystaw powszechnych z r. 1862 i 1867, oraz kilka prac literackich.

Hammarsköld (Wawrzyniec), pisarz szwedzki, ur. 1785 r. w Tuna, prow. Smaaland, † 1827 w Stockholmie; H. należy do liczby piérwszych założycieli szwedzkiéj literatury narodowéj. Z licznych pism jego estetycznych, filozoficznych i krytycznych na szczególną wzmiankę zasługują: „*Grunddragen af philosophiens historia*" (3 t., Stockh. 1821); „*Historiska anteckningar rörande fortgången och utvecklingen af det philosophiska studium i Sverige*" (Stockh. 1821); „*Svenska vitterheten*" (Stockholm 1822).

Hamme, miasteczko w belgijskiéj prowincyi Wschodniéj Flandryi, nad rz. Durmą i Skaldą, ma 10,040 m.; sławne z uprawy lnu.

Hammen (Ludwik), doktor medycyny, rodem z Gdańska, nadworny lekarz króla Jana III Sobieskiego, † 1869. Ogłosił: „*Curiculum medicum monspeliense*"; „*Epistolae et responsiones*"; „*De herniis, dissertatio academica*" (Gdańsk 1677, Lejda 1681).

Hammer (Juljusz), poeta niemiecki, ur. 1810 w Dreźnie, † 1862 w Pillnitz; rozpoczął zawód literacki szeregiem romansów, a sławę poetyczną zjednał sobie dopiéro dziełem: „*Schau um dich und Schau in dich*" (Lipsk 1851; 4 wyd. 1865), jednym z najlepszych utworów liryczno-dydaktycznych w nowszéj literaturze niemieckiéj. Oprócz późniejszego romansu, „*Einkehr und Umkehr*" (2 t., Lipsk 1856) i niektórych prac dramatycznych ogłosił jeszcze następujące poezyje liryczno-dydaktyczne: „*Zu allen guten Stunden*" (3 wyd., Lipsk 1863); „*Fester Grund*" (2 wyd. Lipsk 1862); „*Auf stillen Wegen*" (Lipsk 1859, 2 wyd. 1865); „*Lerne, liebe, lebe*" (Lipsk 1862); „*Unter dem Halbmond. Ein osmanisches Liederbuch*" (Lipsk 1860); owoc studyjów poezyi wschodniéj. Należy mu się także zasługa za to, że najwięcéj pobudzał i przyczynił się do utworzenia *Zakładu Schillera* (Schillerstiftung).

Hammer-Purgstall (Józef, baron von), słynny oryjentalista, ur. 1774 w Gradcu styryjskim; przebywał 1799 — 1806 po większéj części w Konstantynopolu jako drogoman i od 1802 jako sekretarz legacyi; 1807 osiadłszy w Wiedniu, został 1801 nadwornym drogomanem, 1817 cesarskim radcą dworu; w 1835 oddziedziczywszy dobra hrabiny Purgstall, wyniesiony został do godności barona Hammer-Purgstall; † 1856 r. Oprócz tłumaczeń tureckich i arabskich poetów, ogłosił znaczną liczbę rozmaitych prac historycznych, które przyczyniły się wiele do gruntowniejszego poznania Wschodu i jego dziejów. Do tego rodzaju dzieł należy przedewszystkiém: „*Geschichte des Osmanischen Reichs*" (10 t., Peszt 1827—34); dużo wybornego materyjału historycznego zawiéra jego: „*Gemäldesaal moslemischer Herrscher*" (6 t., Darmstadt 1837—39); „*Geschichte der goldenen Horde im Kiptschak*" (Peszt 1840); „*Geschichte der Ilkhane*" (Darmstadt 1843) i „*Geschichte der Khane der Krim*". Z dzieł, dotyczących historyi literatury narodów mahometańskich, najważniejsze są: „*Geschichte der schönen Redekünste Persiens*" (Tübing. 1818); „*Geschichte der osmanischen Dichtkunst*" (4 t., Peszt 1836—38) i „*Geschichte der arabischen Literatur*" (7 t., Wiedeń 1810—19). Przy pomocy hr. Wacława Rzewuskiego założył bogate treścią czasopismo „*Fundgruben des Orients*" (6 t., Wiedeń 1810—19). Oprócz tego wiele umieszczał w różnych pismach czasowych i zbiorowych. Szacowną jego biblijotekę zakupił Jan, król saski, dla uniwersytetu w Lipsku. W przekładzie polskim Wali-

górskiego mamy jego „*Mgliste obrazy*“ (Lwów 1844).

Hammerfest, miasto w norwegskim nom Finn marken, najdaléi położone na północy w Europie, leży na wyspie Koalö (pod 70° 40′ 48″ szerok. półn.); ma 1,546 m. i prowadzi nader ożywiony handel.

Hammerich (Piotr Fryderyk Adolf), poeta, historyk i teolog duński, ur. 1809 w Kopenhadze. Ukończywszy w rodzinném mieście studyja teologiczne i filozoficzne, podróżował po Szwecyi, Niemczech i Włoszech. Za powrotem, porzuciwszy miejsce kaznodziei w Starup, miewał w Kopenhadze licznie uczęszczane odczyty o historyi duńskiéj i historyi kościoła duńskiego. Od 1848 do 50 był kapelanem wojskowym przy armii, od 1859 profesorem teologii w K penhadze. Zasiadał także w sejmie. Jako teolog należy do zwolenników Grundtviga (ob.). Sławę pisarską pozyskał szeregiem prac historycznych, opartych na badaniach źródłowych. Najgłówniejsze z nich są: „*Chrystyjan II w Szwecyi i Karol Gustaw w Danii*“ (Kopenh. 1847); „*Danija w epoce Waldemarów* (2 cz., Kopenh. 1847—48); „*Danija w epoce Unii północnéj*“ (2 t., Kopenh. 1849 — 52). „*Danija pod panowaniem szlachty*“ (4 t., Kopenh. 1854—60). Podczas zawikłań z Niemcami występował jako jeden z najgorętszych przywódców stronnictwa eider-duńskiego. W charakterze jałmużnika odbył kampanije 1848 — 50 i z okazyi téj ogłosił wielce w Danii popularne pisma „*Obrazy z wojny szlezwickiéj*“ (1849); „*Trzecia kampanija szlezwicka*“ (1851); „*Trzyletnia wojna szlezwicka*“ (1853). W dziele „*Den hellige Birgitta og Kirken i Norden*“ (Kopenh. 1863) dał ważny przyczynek do historyi kościoła skandynawskiego. Jako poeta okazał także talent niepospolity w utworach: „*Pieśni bohaterskie*“ (1841); „*Dźwięki i obrazy z kościoła Chrystusa*“ (1842); „*Pieśni biblijno-historyczne*“ (1852) i „*Gustaw II Adolf w Niemczech*“ (1844), główne jego dzieło poetyczne.

Hammersmith, wieś w angielskiém hrabstwie Middlesex, położona na zachód Londynu nad Tamizą; ma do 14,000 m., trudniących się po większéj części uprawą wybornych jarzyn; jest tu wiele prześlicznych domków wiejskich.

Hamon (Jan Ludwik), malarz francuski, ur. 1821 w Plouha, depart. Côtes-du-Nord. Od dzieciństwa okazywał wyłączne tylko zdolności do malarstwa i rysunków. Zupełnie ubogi, nie spodziewając się bynajmniéj zostać artystą, wstąpił do stanu duchownego, ale opuścił go, gdy wzbroniono malować. W 1840 udał się do Paryża i kształcił się pod kierunkiem P. Delaroche'a; zrazu małe robił postępy i zaczął już wątpić o swym talencie, gdy powziął zamiar poświęcić swe siły malarstwu ozdobnemu, na wzór ściennych malowideł pompejańskich. Nie posiadając jednak odpowiedniego wykształcenia ani żadnéj znajomości archeologii, stworzył osobny rodzaj starożytnego stylu, tak zwany *nowo-pompejański*, który prędko znalazł naśladowców i powstała nawet odrębna ale nieliczna szkoła. Na wystawie 1849 wystąpił z kilku takimi utworami; jeden z nich *Afisz rzymski*, oryginalnie pomyślany i dramatycznie wykonany, zwrócił uwagę; 1852 wystawił *Komedyję życia ludzkiego*, malowidło zagadkowéj treści, ale wywierające silne i miłe wrażenie. Najlepszym utworem H. jest obraz p. t. *Mojéj siostry nie masz tu* (1855), cudna idylla z zakrojem antycznéj gracyi, pełna prostoty i naturalności. Z innych prac H. wymieniamy: *To nie ja*; *Siéroty*; *Piastunka dzieci*, powabna idylla; *Amor i jego orszak* (wszystkie 1855); *Dziewice lesbijskie* (1861); *Starsza Siostra* (1861); *Aurora* (1864); *Muzy w Pompei* (1866) i *Przechadzka* (1867). Nie sięga H. po wysokie ideały, ale ubiega się o to, co miłe, zabawne, uczuciowo-tkliwe i figlarno-powabne. Najlepiéj udają mu się postacie młodych niewiast i dzieci. Znakomity kolorysta, zaniedbuje się jeno niekiedy w rysunku. Do szkoły jego należą: Picou, Aubert, G. Boulanger, Jobbé-Duval i inni.

Hämon (greck. *Haimon*), słynny z piękności syn Kreona, króla tebańskiego. Podług Sofoklesa H. znalazłszy swą oblubienicę Antygonę nieżywą w więzieniu, własną ręką się przebił. Podług innych miał on paść ofiarą Sfinxa, którego zagadki nie umiał rozwiązać.—Toż samo nazwisko, oprócz kilku innych postaci mytycznych, nosił syn Lykaona, króla Arkadyi, założyciel Haimonii w Arkadyi.

Hampden (Jan), słynny patryjota angielski, ur. 1594 w Londynie, prawnik i bogaty właściciel dóbr, krewniak Oliwera Crvmwella, od 1625 członek parlamentu, odznaczał się jako jawny przeciwnik Karola I, głosował za udzieleniem pomocy protestantyzmowi w Niemczech, przeprowadził w parlamencie 1628 sławny akt *Petition of Rights*, następnie, mimo uwięzienia swego, odmówił zatwierdzenia nakazanéj przez Karola I pożyczki przymusowéj jako przeciwnéj ustawie Magna charta, tudzież przyznania podatku spławnego. Stojąc ciągle od 1640 na czele opozycyi, został wraz z 4 innymi członkami parlamentu oskarżony o zdradę kraju. W walce, jaka z tego powodu pomiędzy królem a parlamentem się wywiązała, H. wystąpił zbrojnie na czele pułku wojska, lecz raniony 18 Czerwca 1643 pod Chalgrovefield, † w 6 dni potém. Porów. Nugenta „*Memorials of John H.*“ (2 t., Lond. 1831; nowa ed. 1854) i Venedeya „*John H. und die Lehre vom gesetzlichen Widerstande*“ (3 ed. Duisb. 1865).

Hampden (Renn Dickson), teolog angielski, ur. 1792 r. na wyspie Barbade. Po ukończeniu nauk w Oxfordzie był od r. 1814 do 1826 zastępcą prof. tamtejszego uniwersytetu a od r. 1836 profesorem teologii. Przeciwko jego wykładowi, wydanemu p. t. „*Hamptoniana*“ (1835), wystąpił J. H. Newman obwiniając go o kacerstwo. Mimo to został w r. 1747 biskupem herefordskim. Spory jednak nie ustały. Wydał także „*Philosophical evidence of Christianity*“ (1745), oraz dwa tomy *Kazań*. W dziełach swych i artykułach teologicznych i filozoficznych, drukowanych w Encyklopedyjach, usiłuje

godzić wiarę z rozumem i ta właśnie dążność jego była powodem licznych zarzutów i prześladowań.

Hampel (Franciszek), oficer polski, ur. 1780 w Warszawie, zaciągnął się do wojska polskiego we Włoszech, a wróciwszy do kraju r. 1802 w stopniu porucznika, służył następnie w administracyi wojskowéj i otrzymał stopień podinspektora popisów. Z powodu słabości zdrowia przeniesiony do weteranów, † w Warszawie na cholerę 1837. Człowiek wesołego humoru i dowcipu, jest autorem wielu żartobliwych wierszy i facecyj, z których ogłoszone są: „*Pasztet nie z truflami ale, z facecyjami*" (Warsz. 1819); „*Pismo przez P. p. p. p.*", ułożone w koło na kształt gwiazdy i obejmujące doniesienia, zaczynające się od litery *p.*, litografowane w r. 1820.

Hampshire, także *Hamp*, *Hants* albo *Southampton*, hrabstwo w południowéj Anglii, mające 78 mil kw. z ludnością 482,000 i miastem stołecznem Winchester. Jestto kraj pagórkowaty, ma wiele lasów i pastwisk, stąd przydatny do hodowli bydła.

Hamptoncourt, wieś w angielskiém hrabstwie Middlesex, nad Tamizą, ma 3,600 m. i sławna jest pałacem zbudowanym przez kardynała Walley, z wielkim parkiem, który on późniéj podarował królowi Henrykowi VIII. Elżbieta założyła tu piérwszy w Anglii ogród botaniczny. Znajdująca się tutaj galeryja obrazów zawiéra pomiędzy innymi sławne kartony Rafaela do kaplicy sykstyńskiéj.

Hana, rzeka w margrab. morawskiém, wypływa z jeziorka pod wsią Drahanami a wpada do Morawy, długa 6,85 mil. Okolice jéj odznaczają się tak nadzwyczajną urodzajnością, jakiéj trudno znaleść na całym świécie. Od jéj nazwy zowią się okoliczni mieszkańcy *Hanakami*.—**Hanacy** wyszczególniają się od innych Czechów niezwykłą swobodą myśli a kobiéty i pięknością, podobnież właściwym sobie ubiorem, zwykle bardzo bogatym, mówią zaś oddzielném narzeczem. Zamożność jest u nich powszechną, stąd trudno znaleść przykład, aby H. opuścił kiedy swoję ojcowiznę nazawsze. Obok rolnictwa trudnią się i wyrobem płótna, które wyprowadzają za granicę kraju.

Hanacy, ob. Hana.

Hanaforasy albo **Alfury**, piérwotne pokolenie malajskie, które skutkiem doznawanego ucisku, wyrodziło się jakby najgorsza rasa Murzynów. Mieszka na wyspach Celebes, Borneo, Moluckich i w Nowéj Gwinei. Z powiérzchowności zdają się oni raczéj należéć do Negritosów, język ich jednakże ma charakter malajski.

Hanau, prowincyja w dawném elektorstwie heskiém, dziś część prowincyi pruskiéj Hesen-Nassau, obejmuje $29^1/_2$ mil kw. z lud. 162,000; niegdyś księstwo Hanau, było od XII w. hrabstwem, zanienioném 1429 na hrabstwo państwa niemieckiego. W r. 1451 hrabiowie Hanau rozdzielili się na dwie linije, to jest Hanau-Münzenbergską i Hanau-Lichtenbergską. Gdy piérwsza wygasła 1642 posiadłości jéj przeszły do linii młodszéj. Jednakże i ta linija wymarła 1736 na osobie Jana Reinharda II i przez to na mocy dawniejszych układów dziedzicznych posiadłość Hanau-Münzenberg przeszła do Hesen-Kasselu a posiadłość Hanau-Lichtenberg do Hessen-Darmstadtu. W r. 1785 hrabstwo to zostało zupełnie połączone z Hesen-Kasselem, chociaż w r. 1803 wyniesione było do godności księstwa. Od r. 1810 do 1815 stanowiło część wielkiego księstwa frankfurckiego. — *Hanau*, miasto stołeczne prowincyi, położone nad rzeką Kinzig i kanałem Menu, ma wiele fabryk, dawny zamek elektorski i liczy, 9,220 m., którzy prowadzą wielkie fabryki wyrobów jubilerskich. Nowszemi czasy miasto Hanau stało się głośném z powodu ostatniéj bitwy stoczonéj w Niemczech przez Napoleona 30 Paźdz. 1813.

Hanbalici, jedna z cztérech sekt sunnitów mahometańskich, a najfanatyczniejsza ze wszystkich. Założycielem jéj był Ahmed-en-Hanbal, ur. w Bagdadzie 165 r. hegiry (786 po Chr.), który utrzymywał że Koran jest przedwiecznem słowem Bożém i że wielki prorok wstąpi z czasem na tron samego Boga.

Hanczka, z niemiecka *Hantzke*, *Hantschke*, (Jan Jerzy), ur. 1731 r. w Radworzu, w Łużycach Górnych, † 1789 r.; mnich cysterski w klasztorze w Nowéj Cali (w Łużycach Dolnych), pod imieniem *Prokop*, gdzie pobiérał nauki i otrzymał święcenie kapłańskie; H. piérwszy powziął myśl zjednoczenia ortografii łużyckiéj (ewangelickiéj z katolicką); pracował także gorliwie nad wyrobieniem języka ojczystego. Napisał między innemi „*Gramatykę*" i „*Słownik niemiecko-łużycki*". Żywot jego w *Czasopisie Macicy Serbskiéj* z r. 1860.

Hańcza, nazwa dwu jezior w król. polskiém, gub. suwalskiéj; 1) w powiecie sejneńskim, rozciąga się od wsi Wiejsieje ku południowi, na przestrzeni 730 morgów; głębokie 60 stóp. Wypływa zeń rz. Biała Hańcza; 2) w powiecie suwalskim, pod wsią Hańczą, na wschód osady Przerośl, wypływa zeń rz. Czarna Hańcza.

Hańcza Biała, Hańcza Czarna, rzeki w królestwie polskiém, ob. Biała Hańcza i Czarna Hańcza.

Handel. W znaczeniu czysto ekonomicznem rozumiemy pod H. ciągłą wymianę dóbr, tak między prywatnymi jako i między ludami; w znaczeniu społecznem musimy do tego dodać pojęcie zatrudnienia, stanu, rzemiosła. Zwróćimy tu najprzód uwagę na znaczenie handlu w gospodarstwie społecznem i historyi świata, następnie ukażemy rodzaje handlu i środki, które służą do jego rozwoju. Co do piérwszego pytania, to długo uważano handel jako gałęź czynności ludzkiéj, zgoła nieprodukcyjną. Pominąwszy już zapatrywanie się na ten przedmiot starożytnych, w nowszych czasach zdanie to podzielali jeszcze fizyjokraci (ob.). Zapatrywanie to wypływa z błędnego pojęcia o produkcyi, jakoby takowa była jedynie wytwarzaniem rzeczy nowych. Tak bynajmniéj nie jest, bo produkcyja polega zarówno na wytwarzaniu nowych, jak téż i na podwyższaniu wartości już istniejących przedmiotów użycia. Handel jest właśnie tą ostatnią czynnością, gdyż przedmioty nie mające żadnéj wartości, lub mające mniejszą wartość w je-

dném miejscu, przenosi w drugie miejsce, gdzie te przedmioty mają wartość daleko wyższą. Jest przeto produkcyjnym. Przykładów na to bardzo wiele dostarcza nam gospodarstwo społeczne. Lód, który nie ma najmniejszéj wartości w wodnistych okolicach północnéj Ameryki, przewieziony do Brazylii, Jawy lub innych okolic południowych płaconym bywa po jednakowéj cenie z bawełną; drzewo w niektórych okolicach Rossyi lub księstw Naddunajskich nie ma prawie żadnéj wartości; ścinają tam dęby, aby tylko ich żołędzią nakarmić trzodę chlewną. W Ameryce palą lasy, aby tylko oczyścić grunt do uprawy. U nas, a jeszcze więcéj w Europie Zachodniéj, lasy te stanowiłyby prawdziwy skarb i doczekałyby się pewno lepszego użytku z większą korzyścią dla swych właścicieli. Bawełna wyprodukowana w Ameryce, ma daleko większą cenę, gdy jest przewiezioną do Anglii; wyroby z téj saméj bawełny mają daleko większą wartość w Ameryce i dla tego je tam Anglija wysyła. Przykłady te przekonywają o rzeczywistém znaczeniu i produkcyjności handlu, zwłaszcza gdy zwrócimy uwagę na tę okoliczność, że handel również jak wytwarzanie w ścisłém znaczeniu tego słowa zatrudnia tysiące rąk, wywołuje nowe potrzeby i jest nieuchronnym warunkiem *podziału pracy*. Pod względem historycznym handel ma również olbrzymie znaczenie. Jest on nicią przewodnią za którą postępuje cywilizacyja. Pierwsze siedziby handlowe były zarazem kolebką kultury i cywilizacyi ludów. Dowiódł tego twierdzenia Heeren („*Ideen über die Politik, und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*“) i wykazał ścisłą łączność między szerzeniem się kultury u ludów starożytnych wraz z drogami handlu karawanowego. Zresztą jestto rzecz bardzo naturalna. Wymiana towarów, pociąga za sobą wymianę myśli. Że zaś ludzie chętni są do przyjmowania tego, co widzą gdzie indziéj rozumniejszém i lepszém, przeto i taka wymiana myśli była rzeczywistym motorem cywilizacyjnym, niepodobna bowiem przypuścić, aby ludy handlujące z sobą, najczęściéj różne pochodzeniem, mową, obyczajami, religiją i t. d. miały pojęcia i instytucyje tak jednakowe, iżby u drugich nic lepszego znaleźć i nauczyć się nie mogły. Co się tyczy podziału handlu, to takowy uskutecznić można, rozważając handel ze stanowiska jego geograficznéj rozciągłości, ze względu kierunku i pochodzenia towarów, ze względu na to, w jakim stopniu handlujący naród swój interes prowadzi, ze względu drogi, którą handel przychodzi, ze względu na towar, który jest handlu przedmiotem i t. d. Ze względu na geograficzną rozciągłość handel może być powszechny, ogólny, prowadzony na całéj ziemi, albo może być handel jednéj części świata, jednego kraju. Daléj, jeżeli handel zawarty jest w granicach pewnego kraju, zowie się *wewnętrznym*, jeżeli jest prowadzony z innemi państwami *zagranicznym*. Ze względu kierunku towarów należy odróżnić handel *przywozowy*, gdy towary do pewnego kraju bywają przywożone, dla zostania i spożycia w nim; *przewozowy*, gdy towary przychodzące z zewnątrz nie zostają w danym kraju, lecz są wywożone do innych państw; *wywozowy*, gdy dany kraj towary swe wysyła. Ze względu na to, jak prowadzący handel naród takowym się zajmuje, odróżniamy handel *czynny*, gdy naród prowadzący handel sam takowym się zajmuje, a więc własnemi zasobami towary zgromadza, ładuje na statki przewozowe i na takowych je wywozi, lub przywozi; *bierny*, gdy te wszystkie zatrudnienia pozostawia cudzoziemcom, ograniczając się na zbycie lub zakupieniu towarów. Ze względu na drogę może być handel *lądowy* i *wodny*. Ten piérwszy znowu bywa karawanowy, kolejowy i t. d.; wodny handel może być *rzeczny* lub *morski*, *oceanowy*. Ze względu na przedmiot, handel może być *towarowy*, jak np. handel zbożowy, wełniany, księgarski i t. d., *papiérami publicznymi*, *pieniędzmi* i t. d. Może być także handel *hurtowy* albo *wielki* (en gros), prowadzony między kupcami i producentami, lub samymi tylko kupcami, i handel *cząstkowy*, *detaliczny*, między kupcami i konsumentami, daléj idzie handel *właściwy*, prowadzony przez kupców na własny rachunek i za zwłasne pieniądze, handel zwany *aventura grossa* prowadzony na własne ryzyko, lecz za cudze pieniądze, i handel *komisowy*, prowadzony za cudze pieniądze i na cudze ryzyko. Co się tyczy środków jakie używane bywają przez rządy dla rozwoju handlu, to o tych traktuje *polityka handlowa*, która ma za zadanie usuwać przeszkody tamujące rozrost handlu i wspiérać lub urządzać instytucyje dopomagające jego rozkwitowi. Do kierowania taką polityką większe państwa mają oddzielne biura, zostające pod zarządem oddzielnego ministra handlu, najczęściéj jednak ministeryjum handlu połączone jest z ministerstwem robót publicznych, rolnictwa lub komunikacyi. Co się tyczy zasad przyjmowanych przez politykę handlową państw, to długi czas, szczególniéj przy przewadze *merkantylizmu*, panował co do przemysłu i handlu systemat *protekcyjny*, *opiekuńczy*, mniéj lub więcéj surowy, zasadzający się na tém, iż na niektóre wyroby i towary zagraniczne były nakładane wysokie cła, lub też zgoła przywóz tych towarów bywał zabroniony, a to z jednéj strony dla wsparcia własnego przemysłu i opieki przed konkurencyją towarów zagranicznych, z drugiéj strony dla zapewnienia dochodu państwa. Systemat opiekuńczy w nowszych czasach powszechnie jest łagodzony i nieznacznie przybliża się do drugiego systematu *wolności handlowéj*, przeciwnego wszelkim ograniczeniom i monopolom rządowym lub prywatnym, polegającego zatém na nieinterwencyi państwa w stosunki handlowe, i pozostawieniu takowych naturalnemu biegowi rzeczy i interesowi handlujących. Zdaje się jednak, iż głównie z powodu interesów fiskalnych (dochodu państwowego) wolność handlowa absolutnie urzeczywistnioną być nie może. Prócz tych głównych zasad polityka handlowa wymaga jeszcze jak najlepszych, najszybszych i najbezpieczniejszych komunikacyi. Wszelkie ulepszenia więc odnośnie do dróg, kolei, poczt, parowców, telegrafów, gorąco poleca. Wymaga daléj aby prawo handlowe i ogólne

było jak najlepszém i sprawiedliwość wymierzało w czasie najkrótszym, aby rząd zachęcał, a przynajmniéj nie tamował tworzenia różnych instytucyj kredytowych i ubezpieczeń, dających zupełną gwarancyję prawidłowego działania i t. d., aby pozwalał na tworzenie *stowarzyszeń handlowych*, to jest spółek kupców lub kapitalistów, zawiązywanych dla celów rozwoju handlu i dla przedsięwzięć takich, w których siły pojedyncze nie wystarczają. Stowarzyszenia takie oddawały i oddają nieobliczone usługi handlowi. Dość tu przytoczyć będzie: angielsko-indyjską kompaniję (East-India-Company), założoną w 1612 r., belgijskie towarzystwo wzajemności przemysłowéj (*Societé des capitalistes réunis dans un but de mutualité industrielle*); północno niemiecki Lloyd; francuska kassa zjednoczonych akcyj (*Caisse des actions réunies*); austryjacki Lloyd i t. d. Pożyteczném jest także tworzenie *izb handlowych*, to jest zgromadzeń kupców, mających się naradzać nad interesami i potrzebami handlu i takowe przedstawiać rządowi. Izby takowe najpiérw we Francyi zaprowadzone zostały. Kończąc ten artykuł, zanim przejdziemy do historyi handlu musimy ukazać najważniejsze dzieła tyczące się naszego przedmiotu, a te, oprócz ogólnych dzieł traktujących o gospodarstwie społecznem, są: Bleibtreu'a „*Lehrbuch der Handelswissenschaft*" (1830); Murharda „*Theorie und Politik des Handels*" (Göttingen 1831), Nobacka „*Lehrbuch der Handelswissenschaft*" (Berlin 1849), Woerza „*Leitfaden zu Vorträgen über Handelswissenschaft*" (Wiedeń 1864), Mac-Culocha „*Dictionary practical, theoretical and historical of commerce and commercial navigation*" (Londyn 1844), Guilaumina „*Dictionnaire du commerce et de la navigation*" (2 t.), „*Encyklopedyja handlowa*" (Warszawa 1871 seq.).

Historyja handlu stanowi część historyi oświaty i cywilizacyi narodów, ponieważ cywilizacyja krzewiła się z kraju do kraju za pośrednictwem handlu. Fenicyjanie byli piérwszymi żeglarzami i kupcami; ich śladem poszli Grecy w Azyi Mniejszéj i Grecyi, chociaż Tyr nawet jeszcze i po zburzeniu przez Aleksandra W. pozostał punktem handlowym całego świata. Rzymianie nie mieli ani talentu ani skłonności do handlu, a tém mniéj Egipcyjanie. Potęgę i handel Kartaginy zniweczyli Rzymianie i dopiéro w 30 lat po narodz. Chr. wskrzeszono znowu handel z Indyjami Wschodniemi. Londyn, zbudowany 52 r. po Chrystusie, podniósł się wkrótce do wielkiego znaczenia pod względem handlowym; lecz świetność jego zmniejszyła się z upadkiem państwa rzymskiego. Wenecyja, pod koniec V w. założona, Genua, Florencyja i Piza położyły piérwsze podstawy do wskrzeszenia handlu ze wszystkiemi brzegami morza Śródziemnego. W r. 604 Londyn wspominany już jest znowu jako miasto handlowe, do którego zagraniczni przybywali kupcy. Handel wschodnio indyjski w Egipcie na Nilu, a stąd na morzu Czérwoném, przerwany przez Saracenów, zastąpiony został handlem karawanowym przez Tripolis, Aleppo i Bagdad, rzeką Tygrysem do zatoki perskiéj. W VIII w. cały handel znajdował się w ręku Wenecyi, Maurów w Hiszpanii, tudzież w ręku Francuzów i Anglików. Traktaty handlowe Karola W. uczyniły Hamburg miastém handlowém i położyły piérwszą podstawę późniejszego handlu w Niemczech. Obok Hamburga, podniosła się Flandryja i Brabancyja, następnie miasto Bremen i Gandawa. W XI w. Genua, Piza, Wenecyja i Amalfi prowadziły handel południowy, zaś Lubeka, Hamburg, Bremen i Dordrecht północny. Wojny krzyżowe XII w. podniosły znakomicie handel morski i na brzegach morza Baltyckiego zaczął się tworzyć związek miast hanzeatyckich. Pod opieką Hanzy, na któréj czele stała Lubeka, powstały Gdańsk i Ryga. Wiek XIII stworzył nowe stosunki i nowe artykuły handlowe. Magdeburg był najważniejszym punktem handlowym w pośrodku Niemiec, a Lipsk otrzymał 1268 znakomite swobody pod względem handlu. Anglija i Flandryja zawarły piérwszy traktat handlowy. Nierównie ważniejszym dla handlu był wiek XIV. Anglija nadała zagranicznym kupców korzystne przywileje i zawarła nowe traktaty z Portugaliją, Wenecyją, Holandyją i Hiszpaniją. Połączeniu się Anglii z północą przeszkodziła Hanza. Towary wschodnio-indyjskie przechodziły przez ręce Wenecyjan, którzy wraz z Genuą podzielali cały handel na morzu Śródziemném i od którego Anglija była wyłączoną. Z początkiem XV w. Genua zaczęła upadać, gdy tymczasem Wenecyja ciągle się wznosiła. Wolne miasta włoskie, Niderlandy, miasta hanzeatyckie, a z miast państwa niemieckiego Augsburg i Norymberga dzierżyły całą przewagę handlową w swoim ręku. Portugalczycy poczynili 1410 nowe odkrycia na zachodnich brzegach Afryki; odkryto wyspę Madeirę i Anglija zaczęła handlować z Marokiem; przecież jeszcze miasto Bruges było 1420 największém miastem handlowém w Europie. Handel Hanzeatów zaczął upadać, gdy obce okręty pojawiły się na morzu Baltyckiém; mimo to jednak Hamburg pozostał przy dawném swojém znaczeniu. Niderlandczycy dostali się na morze Czarne i w r. 1477 handel ich doszedł do najświetniejszego rozwoju; około tegoż czasu miasto Nowogród weszło do rzędu znakomitych miast handlowych Europy. Nowe odkrycia, 1449 wysp azorskich i wysp Zielonego przylądka, 1487 przylądka Dobréj Nadziei, nareszcie 1492 Ameryki, wywołały wielkie zmiany w dotychczasowym handlu. Wszakże dopiéro z początkiem XVI w. zaczęto na dobre korzystać z nowo poczynionych odkryć. Portugalija, obok handlu wschodnio-indyjskiego, pracowała nad opanowaniem Brazylii, a Hiszpanija zajęła najlepsze części stałego lądu Ameryki i przyległych wysp; Anglija i Francyja kusiły się nadaremnie o ustalenie się w Ameryce północnéj; tymczasem Antwerpija została środkowym punktem handlu europejskiego z wielką szkodą miast hanzeatyckich. Anglija stworzyła swoję flotę i handlowała z Rossyją, Turcyją i Gwineą. W r. 1559 zawiązała się tu sławna kompanija Wschodnio-Indyjska, owa główna podstawa dzisiejszéj handlowéj potęgi Anglii. Holandyja również utworzyła wielkie towa-

rzystwa dla handlu wschodnio-indyjskiego i innych i jako państwo morskie i handlowe stała się potężną. Gdy Antwerpija, skutkiém rabunków w latach 1576 i 1585 upadła w swéj świetności, handel zwrócił się wtedy do Amsterdamu. Handel w w. XVII miał wiele podobieństwa z handlem nowoczesnéj epoki, ponieważ stosunki z osadami znakomity nań wpływ wywierały. Miasta hanzeatyckie obok Anglii i Hollandyi zstępowały coraz niżéj, mianowicie też pod względem handlu z Indyjami. Ogłoszony 1660 angielski akt żeglugi ustalił pośrednio wszelkie handlowe stosunki europejskie. We Francyi handel, przemysł rękodzielniczy, żegluga podniosły się znakomicie, chociaż pod względem przemysłowym cierpiała ona wiele z powodu wygnania protestantów. Skutkiem wojny trzydziestoletniéj Niemcy nie tylko że nie postąpiły naprzód, ale co więcéj, utraciły wiele z dawnéj swojéj świetności handlowéj. Podobnież upadał handel Włoch, im więcéj żegluga z morza Śródziemnego zaczęła się zwracać na drogę około przylądka Dobréj Nadziei. Hiszpanija i Portugalija wznosiły się za to przez swoje osady, a Piotr Wielki postawił i Rossyję w rzędzie państw morskich. Wiek XVIII, przez wojnę o niezależność Północnéj-Ameryki, przez rewolucyję francuską, a późniéj przez niedołęstwo Hiszpanii i Portugalii nadał zupełnie nową postać handlowi; główny atoli cios handlowi niemieckiemu zadał system kontynentalny. Dopiéro pokój 1815 r. wprowadził nowe życie i porządek w stosunkach handlowych Europy, a wywołany przez Prusy w r. 1833 tak zwany związek celny (Zollverein), nowe środki komunikacyi, koleje żelazne, żegluga parowa i telegrafy doprowadziły handel do dzisiejszego jego rozwoju. Postępy przemysłu i liczne ulepszenia w fabrykach przyczyniły się również do nadania mu silniejszego popędu. Zniesienie monopolu kampanii wschodnio-indyjskiéj, uchylenie ceł zbożowych i angielskiego aktu nawigacyjnego, zniżenie ceł wchodowych, wprowadziły Angliję na szczyt rozwoju handlowego. Po Anglii piérwsze miejsce w handlu zajmuje Ameryka północna, za niemi idą Niemcy i Francyja. Celniejsze w przedmiocie handlu dzieła są: Kiesselbacha „*Der Gang des Welthandels*" (Stuttgard 1860), tudzież Andrée'go „*Geographie des Welthandels*" (Lipsk 1862), Gąsiorowskiego „ *Historyja handlu*" (Warsz. 1865).

Handel w Polsce. Do dziejów handlu u Słowian w ogóle należą głuche wieści o handlu bursztynem z ludami nad Erydanem t. j. Odrą żyjącymi. Handel Winety, rzekoméj Wenecyi nadbaltyckiéj, po badaniach T. Granowskiego, okazuje się tylko symbolem handlu, jaki zbiegał się w siedliskach czci religijnéj Słowian—w Arkonie, Radegaście i t. d. (jak późniejsze odpusty), za świadectwem Helmoldu. Dotąd wykopywane w różnych miejscach monety arabskie i dzieła licznych pisarzy tejże narodowości (Masudi, Edrisi, Ibn Dast, Ibn Batuta, Ibn Hauka i tylu innych) świadczą, że handel ze wschodem był wielce ożywionym i w ogóle skandynawskie (np. Ruszcza mogiła), ze wschodniemi nabytkami zbiegają się w Polsce. Drzwi Płockie, tak zwane Chorsuńskie, oraz wielbłąd Mieszka-Lamberta I, są jednym z dobitnych świadectw stosunków handlowych w piérwszéj dobie dziejowéj. Liczne relikwije (zęby różnych śś., mléko i t. d.) dane w Małogoszczu przez Salomeję, hr. Bergen, posłom z Zwiefalten świadczą jeżeli nie o rozgałęzionym handlu, to przynajmniéj o obfitości stosunków ze wschodem. Wysoki stan wód rzecznych, dozwalających przez Gopło, Noteć przepływać z Wisły na Odrę pod blaskiem „myszéj wieży" w Kruszwicy, i „Kazimierza", czynił z nich potężny środek transportu. Między rzekami portowemi 1447 r. prócz Wisły, Dniepra, Warty, Narwi, Styru, Buga, Sanu, są wymienione Dunajec, Wisłoka, Tyśmienica, Nida, Prosna, 1598 Brda Noteć, 1613 Narewka Pilica, 1764 wzięła je komisyja skarbowa w dozór Sartorius, historyk Hanzy niemieckiéj, dowodzi, że ona głównie handlem polskim i słowiańskim tuczyła się, a przedniejsze jéj miasta Lubeka, Wismar, Rostok, Stralsund, Grypswald, Ryga i Wisby nosiły tytuł *septem civitates Vandalicae sive Slavicae*. W mytologii słowiańskiéj włoczki (oryle) czy to pod Krakowem, Kijowem, czy pod Łęczycą (korab', Łódź), nie bez racyi są głośni, jako późniejsi pośrednicy handlu. O handlu Dniestrem z Archipelagiem i Carogrodem świadczy Sarnicki, Comendoni kardynał ułożył projekt traktatu handlowego z Wenecyją, traktaty z Portą 1486, 1577, 1623, 1676, 1699 warowały wolny handel na m. Czarnem, oraz rzekach różnych i Dniestrze. Czacki stękając „jak kraj mógł by być możny bogaty i bogaty" ale „nieużyliśmy daru natury", wskazuje na późniejsze kanalizacyje w celu połączenia Baltyku z morzem Czarném, które oddawna były Normandom i Gotom znane. Korzyści handlowe niebyły tajne naszym panującym, to też od 1230 r. znajdujemy lokacyje miast na prawie tetuońskiém (1230—1257 Kraków, Sędomierz, 1237 Płock, 1253 Poznań, przed 1264 Nowe miasto Korczyn, przed 1298 Gniezno, Sieradz, Kalisz, Pyzdry i t. d.), dającém im taką swobodę, jaką się cieszyły i w jakiéj tylko mogły rozkwitnąć w Niemczech. Wszakże monopol (por. Finanse), zarówno jak niechęć rycerstwa do H., a nawet do zajęcia się rolą (np. Stefan Czarniecki, *sól* Bonarów i *rolę* Lubomirskich wytknął) nie dały mieszczaństwu a z nim H. rozwinąć się w Polsce. Tym mniéj mógł H. rozkwitnąć, gdy z czasem szlachcic trudniący się handlem tracił swój klejnot szlachecki. Przyłączenie Prus podźwignęło go chwilowo, wszakże Gdańsk swym monopolem zgnębił Elbląg, Toruń tak w handlu angielskim solnym jak w kwestyi wywozu zboża, który w obec braku przemysłu w Polsce, stał się główną podstawą H. surowych materyjałów. Pisali o H. w P. Surowiecki (*O upadku miast*), E. Stawiski w Bibl. Warsz. 1859 i nast.

Händel (Jerzy Fryderyk), ur. 1685 w Halli nad Salą, już w 7 r. życia grając biegle na organach i klawikordzie za poradą ks. Weissenfels, uczył się u Zachau, organisty w katedrze hallskiéj, 1678 skrzypek teatru hamburskiego, brał lekcyje 1698 r. w Berlinie u Altilia i Buononcin'iego. Nieprzyjąwszy

propozycyi chcącego go wysłać do Włoch kurfirsta, wrócił do Halli, skąd po † ojca 1703 przeniósł się do Hamburga i objął z Mathesonem dyrekcyję tamtejszéj opery. Jeździł 1708 r. do Włoch, Londynu, Hanoweru; osiadłszy stale w Londynie 1712 uorganizował operę *królewskiéj akademii nauk*, 1729 zniechęcony do publiczności i trupy przeniósł się do teatru na Heymarket, Lincolns—Innfields, wreszcie obdłużony i chory jeździł do wód w Aachen, 1741 odzyskał fortunę w Dublinie, 1751 oślepnąwszy, † 1759, pochowany w Westminster. Od 1845 r. dzieła jego wydaje przez subskrypcyję *Händelgesellschaft*, w Lipsku zawiązane. Działalność swoję H. rozpoczął operami *Almira* i *Nero* (1705), *Florinde* i *Daphne* (1708) w Rzymie napisał oratoryjum *Resurrezione*, we Florencyi (1709) *Rodrygo*, w Wenecyi *Agrypina*, w Rzymie kantatę *Il trionfo del tempo*. Za powrotem do Hanoweru, przejął wiele ze stylu Augusta Steffani (ob.), łącząc jego melodyjność z głębokością własnych pomysłów harmonicznych. W Anglii 1711 napisał ulubioną Anglików operę *Rinaldi* oraz *Te deum Jubilate* na pokój utrechcki, drugie *Te deum* na walkę pod Dettingen i mnóstwo hymnów (Anthenns) dla ks. Chandos, oraz oper (zwłaszcza od 1722—1729), które jednakże zbyt ciężkie w stylu, wykazują że talent H. szczególniéj do religijnych utworów się nadawał. I rzeczywiście głównie oratoryja *Esther*, *Israel in Egitto*, *Saul*, *Mesias*, *Debora*, *Acis i Galetea*, *Atalia*, *Alexanderfest*, *Oda do ś. Cecylii*, *Allegro ed il pensieroso*, *Samson*, *Semele*, *Belsazer*, *Zuzanna*, *Juda Macchabeus* i w in. (razem 23) jednają H. niepożytą chwałę w muzyce, i stawią na odpowiedniéj wyżynie w tym dziale jak Beethowena symfonije, Bacha styl fugowy i in. niewielu.

Handjeri czyli **Handżery** (Aleksandr), książę hospodar multański, ur. 1760 r. w Konstantynopolu, † 1854 r. w Moskwie, potomek Paleologów, otrzymał nazwisko od swego przodka, który za wyleczenie Machometa IV otrzymał w nagrodę drogocenny *handżar* (puginał); urzędnik sułtański, w r. 1807 został hospodarem, a 1808 objął rządy; po ustąpieniu z tronu sułtana Selima powrócił do Konstantynopola, skąd umknął 1821 do Odessy, z powodu prześladowania Fanaryjotów, w skutek powstania greckiego. Tu ułożył słownik francusko-arabsko-persko-turecki, wydany w 3 tomach w Moskwie 1844 r.

Handlowa firma, jest to nazwisko pod którem kupiec swe interesa handlowe prowadzi i którem w stosunkach handlowych się podpisuje.

Handlowa wolność, ob. handel.

Handlowe izby czyli **kolegija**, ob. handel.

Handlowe księgi, zowią się księgi kupców w których obowiązani są spisywać, według należytéj formy wszelkie zawarte interesa, oprócz sprzedaży ręcznéj. Ob. Buchalteryja.

Handlowe prawo. Jestto zbiór przepisów wyjątkowych, do rozstrzygania sporów między handlującymi, lub z powodu czynności handlowych. Prawo handlowe rozwinęło się dopiéro w wiekach średnich. U Rzymian bowiem handel zostawał w pogardzie i dla tego też nie zatrudniali się oni prawodawstwem handlowém; innych zaś narodów starożytnych prawa handlowe, jeżeli jakie istniały, nie doszły do naszych czasów. Piérwszy przykład systematycznego uporządkowania przepisów w tym przedmiocie dał król francuski Ludwik XIV, przez ogłoszenie dwu postanowień: jednego o handlu lądowym 1673, drugiego o handlu morskim 1681, które weszły do kodeksu handlowego francuskiego, ogłoszonego 1807, a wprowadzonego do naszego kraju 1809. Dotąd kodeks ten obowiązuje u nas bez żadnéj prawie zmiany i dzieli się na 4 księgi: 1) O handlu w ogólności; 2) O handlu morskim 3) O upadłościach i bankructwach; 4) O juryzdykcyi handlowéj. Tłumaczeń jego mamy kilka, ostatnie z nich, Stanisława Zawadzkiego w dziele: „*Prawo cywilne w królestwie polskiém obowiązujące*“, w tomie 2.—*Handlowy trybunał*, jest sądem wyjątkowym, czyli organem sądowym specyjalnym do spraw między handlującymi, lub z powodu czynności handlowych wynikających. U nas jest jeden trybunał handlowy w Warszawie, składający się z prezesa, wice-prezesa, sędziów i ich zastępców. Sądzi w komplecie trzech osób. Do redagowania wyroków ma dodanego sobie pisarza i podpisarza z kwalifikacyją sądową. Oprócz pisarza, podpisarza i oficyjalistów, prezes, wiceprezes, sędziowie i ich zastępcy wybiérani bywają przez zgromadzenie kupieckie. Urzędowanie sędziowskie trwa przez lat dwa i jest honorowém. Prezesem bywa sędzia sądu apelacyjnego, wice prezesem sędzia trybunału.

Handlowe przesilenia albo kryzysy, jestto chwilowy stan ogólnego upadku i zachwiania się interesów handlowych, którego zwyczajną cechą są: nagłe i liczne bankructwa, często największych domów handlowych, ogólny popłoch giełdowy, brak odwagi do robienia jakichkolwiek interesów, oraz zniszczenie całkowite, lub przynajmniéj zachwianie kredytu. Handlowe przesilenia powstają albo w skutek przyczyn niezależnych od woli człowieka, np. nieurodzaju, albo też w skutek przyczyn zależnych od woli ludzkiéj, a głównie przez nadmierne i niestosowne rozwinięcie kredytu. Największe i najważniejsze z ogólnych przesileń handlowych miały miejsce w 1825, 1837, 1847 i 1857. Porów. M. Wirtha „*Geschichte der Handelskrisen*“ (Frankfurt 1858); E. de Laveleye „*Geld und Handelskrisen*“ (Kassel 1865).

Handlowe sądy, tak nazywają się sądy złożone z prawników i kupców, dla roztrzygania spraw handlowych, w ważniejszych miejscach handlowych istniejące. Takim jest np. trybunał handlowy w Warszawie. Sądy te zwyczajnie działają prędzéj jak sądy zwyczajne, a procedura w nich jest w części ustna, w części piśmienna. Por. Rössiga „*Leipziger Handelsrecht*“ (Lipsk 1818).

Handlowe szkoły, specyjalnie przeznaczone dla przyszłych kupców, obejmują swymi wykładami

cały zasób potrzebnych im wiadomości, więc towaroznawstwo, handel towarami, jego drogi i pomoce, buchalteryję, naukę wag, miar i monet, teoryję fabryk i przemysłu, handlowe: geografiję, prawo, kredyt, teoryją wekslu i języki nowożytne. Powstały dopiéro w nowszych czasach. Piérwszą była akademija handlowa w Hamburgu, 1767 założona przez Wurmba, na jéj wzór powstała w Lubece, 1820 w Paryżu Ecole speciale de commerce et d'industrie i na wzór tejże w Lipsku 1821 Handelslehranstalt. Kiedy poprzednie, do których należy dodać szkoły H. w Magdeburgu, Norymberdzie Erfurcie i t. d., głównie mają na celu wykształcenie młodzieży w fikcyjnym handlowym kantorze o rozwiniętym bardzo interesie, obok praktycznéj nauki; tymczasem w dwu ostatnich są dwa kursy. Jeden niższy daje potrzebne bezpośrednio kupcowi naukowe wykształcenie, w drugim, wyższym, przeznaczonym dla młodzieży późniéj dopiéro do handlu i przemysłu wejść mającéj, otrzymują przygotowawcze wykształcenie w potrzebnych do tego naukach i sztukach. Jestto więc rodzaj szkoły kunsztów i przemysłu. W Rossyi szkoły także istnieją w Petersburgu i Moskwie. W kr. polskiém r. 1856 założono szkołę H., staraniem zgromadzenia kupieckiego, pod prezydencyją Ksawerego Schlenkera. Istnieje ona dotąd, podzielona na 4 kursy roczne, niedzielne. W ostatnich czasach robiono starania aby uzyskać pozwolenie na otworzenie odpowiedniego gimnazyjum.

Handlowy bilans, tak się zowie różnica między ilością pieniędzy otrzymanych za ogół produktów, przywiezionych i wywiezionych w ciągu pewnego czasu z jakiegoś państwa lub kraju. W systemie merkantylnym bilans ten odgrywał ważną rolę. Według tego systematu bowiem naród stawał się tém bogatszy, im ta różnica stawała się bardziéj znaczną na korzyść wywozu. Wywozić więc jak najwięcéj, aby otrzymać jak najwięcéj za to pieniędzy, a przywozić jak najmniéj, aby jak najmniéj wydać pieniędzy, było prawidłem merkantylistów. Błędne te pojęcia polegały z jednéj strony na zapoznaniu znaczenia pieniędzy i przyznawaniu im tylko jedynéj wartości, bogactwa, z drugiéj strony na niezrozumieniu istoty i celu handlu. Handlu celem jest zysk. Zysk ten może być otrzymanym przez zamianę towarów na towary, jeżeli zaś zamiana towarów uskutecznia się na pieniądze, to i pieniądze są wtedy także towarem, służącym do wymiany na inne przedmioty. Staranie się więc tylko o pieniędze było błędem, pociągającym za sobą smutne następstwa, jako to wysokie cła i inne ograniczenia handlowe.

Handlowy konsul, ob. Konsul.

Hanefici, jedna z cztérech prawowiernych sekt machometańskich, tak nazwana od jéj założyciela Abu-Haniffet Ben-Thabet (ur. 699, † 767 r.). *Obrządek haneficki* jest panującym w państwie tureckiém. Wedle Sprengera („*Mohammed*", Berlin 1861) są to Essenczycy (ob.). Oni to wyznawali *Islam*, t. j. ścisłe poddanie się monoteiznowi czyt byli *Moslim* ulegli.

Hänel (Gustaw Fryderyk), ur. 1792 w Lipsku. Zwiedziwszy w latach 1822—29 biblijoteki południowéj i zachodniéj Europy, jest od 1828 profesorem literatury prawniczéj i starożytniczéj w Lipsku. Jako gorliwy zbiéracz dawnych rękopisów wyświadczył znakomite usługi naukom. Ważniejsze jego prace są: „*Catalogus librorum manuscriptorum*" (Lipsk 1829); krytyczne wydanie dzieła „*Codex Theodosianus*" (Bonn 1839 — 42); „*Novellae constitutiones*" (tamże 1844); „*Lex Romana Visigothorum*" (Lipsk 1849).

Haneńko v. **Chaneńko** (Stefan), Zaporożec, odbiwszy z jasyru od Tatarów krymskich starościankę łukomską czy łukowską, gdy ta przez wdzięczność poślubiła kozaka, miał z niéj 3 synów *Michała*, *Sergiusza* i *Ławrenta*. *Michał* podpisał ze strony kozackiéj układ hadziacki 1660 r. wraz z Piotrem Doroszeńką Hrehorym Leśnickim i Iwanem Krawczeńką; był nobilitowany 1661. Brał udział w wyprawach i naradach 1663 i 1664, a gdy 1667 Doroszeńko oddał się Porcie, Suchowij, obrany przez Zaporożców hetmanem po nim, oddał swą buławę w Humaniu H. Oburzony za to Doroszeńko pobiegł za oboma i nad Żółtemi Wodami byłby zginął, gdyby nie pomoc koszowego Sierki (1669). Tymczasem H. posłał do Polski z powinszowaniem królowi elekcyi, a do Moskwy z przeprosinami za zabicie ludzi tamtejszych i prośbą o broń i prochy, co mu dano 1670, ale poddając pod rozkazy hetmana lewicy Dniepru, Mnohogrzesznego w Baturynie. W obec sojuszu Doroszeńki (w Czehrynie) z Portą, król Michał dał wszelkie zaręczenia H., 1671 buławę wręczył z władzą nad przeddnieprzem, od Słucza do Kijowa, i w tymże roku wspólnie z hetmanami wojuje Kozaków i Tatarów. Niedawszy pomocy Kamieńcowi Podol., H. przyczynił się do jego upadku, połączył się z konfederacyją gołąbską (ob.) i lubo nie dobra Prażmowskiego lecz w samborskiém dostał Łysznię i Niedźwiadę (z konsensem na syna Pawła, rotmistrza J. K. M.) i na Ukrainie Brusiłów, Wodotiję i Sołowienkę. Po pokoju w Buczaczu, słał posły do Aleksego daremne, i sam zaczął hajdamaczyć, zabił pułkownika Piwo, walczącego ze zbuntowanym chłopstwem, niezrywając wszakże z Polską. Miał H. nawet zasłaniać Polesie i Litwę, a syn jego Paweł Przemyskie. Gdy 1673 zaczęli po rzezi w Humaniu zbiegać do Polski i do niego kozacy Doroszeńki, H. stanowczy bój z nim stoczył pod Stebłowem; przegrawszy, uszedł na Sicz, i poddał się Mnohogrzesznemu. Z nim opuścili Polskę obaj bracia, dzieci Sergiusza zmarły bezpotomnie, Ławrentego 1. syn *Fedor*, asawuła, 1772 obożny kijowski, † 1744; 2. *Daniło* nakaźny pułkownik u Szeremietjewa, tego syn H. *Mikołaj*, od 1710 służy wojskowo, jest potém w kancelaryi hetmana Skoropadzkiego, pisał dwa dyjaryjusze jego podróży do Moskwy 1722, oraz partykularny (1719—1754), postępując kolejno po urzędach od 1741 do śmierci był chorążym generalnym, w r. 1745 posłował do Petersburga, o pozwolenie

obioru hetmana, dopiéro w 5 lat wrócił; † 1761 r. Dyjaryjusz jego wydał Bodjański (w *Czteniach* za rok 1858 kwartał I), pisał o nim Bartoszewicz (w *Bibl. Warsz.* 1859 IV). Dla dziejów Kozaczyny w chwili jéj przejścia pod władzę Rossyi jest bardzo ważny.

Hanka (Wacław), ur. 1791 r. w Horzyniewsi, w królestwie czeskiém, † 1861 r. w Pradze, jeden z piérwszych wskrzesicieli narodowego i duchowego życia Czechów i najgorliwszy pracownik na niwie literatury ojczystéj, filolog i lingwista słowiański, członek wielu towarzystw uczonych, był synem prostego rolnika i karczmarza, trudniącego się zarazem rzeźnictwem; do 16 roku życia pomagał ojcu w jego zatrudnieniach domowych. W r. 1807 oddany został do gimnazyjum w Kralowohradcu, które ukończył 1809 r. Wyższe nauki pobiérał w uniwersytecie pragskim. Po ukończeniu całego kursu filozofii, udał się 1813 r. do Wiednia na kursa prawne, gdzie zaczął pisywać do tamtejszego pisma *Wiedeńské Listy*. W następnym roku powrócił do Pragi, gdzie obok urzędu tłumacza języków słowiańskich, wykładał na uniwersytecie przez dwa lata gramatykę czeską. Usunięty od tych ostatnich obowiązków 1817 r. zastępował przez jakiś czas profesora w seminaryjum pragskiém rzymsko-kat. i tu wykładał łużyckim uczniom ich ojczysty język. W tymże roku 1817 wynalazł w Kralowodworze, na wieży kościelnéj, pod kupą strzał z czasów Żyżki, część zbioru staroczeskiéj poezyi, znanego obecnie pod nazwą „*Kralodworski Rękopis*“. Odtąd działalności jego zakres rozszerzył się do nieskończoności i nie było żadnego przedsięwzięcia około narodowéj oświaty, do któregoby on czynnie nie należał. Jego staraniem wraz z innymi, założone zostało około 1818 r. *Muzeum Narodowe Czeskie*, którego od r. 1820 był biblijotekarzem i konserwatorem, a późniéj i wydawnictwo książek czeskich, pod nazwą *Matica Czeska*. Jako starosta Lipy Słowiańskiéj, odznaczył się bezstronném i godném postępowaniem, oraz statecznym, obywatelskim sposobem myślenia i rozumną miłością słowiańszczyzny, które zjednały mu powszechne uznanie i szacunek. Od r. 1848 rozpoczął, po 30 latach przerwy, wykład profesorski na uniwersytecie pragskim o języku starosłowiańskim i wielkorossyjskim. Prace jego najrozmaitszego rodzaju; był bowiem nietylko poetą, ale i znakomitym prozaikiem. Ogromna liczba wydanych przez niego dzieł we wszystkich rodzajach literatury, a głównie w przedmiocie dawnych naukowych zabytków słowiańskich, świadczy o głębokiéj jego nauce i niezmordowanéj pracowitości. Czyt. Encyklopedyja Powszechna, Tom XI, str. 225—32 i Srezniewskiego *Siewier. Pczeła* z r. 1861, N. 12, 15, i 29.

Hanke, z łacińska *Hankius* (Marcin), filolog i historyk, ur. 1633 r. w Bornie na Szlązku, † 1709 r.; profesor a ostatnio od r. 1688 rektor gimnazyjum elżbietyńskiego we Wrocławiu i inspektor szkół ewangielickich. Wydał: „*De Silesiorum nominibus antiquitates etc. ad an.* 550“ (Lipsk 1702); „*De Sil. rebus ad an.* 1170 *etc.*“ (tamże 1705); „*De Silesiis indigenis eruditis ab an.* 1155—1550“ (tamże 1707) i inne.

Hankel (Wilhelm Bogumił), fizyk niemiecki, ur. 1814 r. w Ermsleben, został 1836 nauczycielem nauk przyrodzonych w wyższéj szkole realnéj w Halli, a w 1849 powołany został na profesora fizyki do Lipska. Prace jego odnoszą się głównie do elektryczności; z nich wymienimy: o elektryczności biegunowéj w kryształach, o elektryczności płomienia wodornego, o wpływie temperatury na przewodnictwo cieczy, badania nad prądem termoelektrycznym i in. Rozprawy swe ogłaszał w Poggendorffa *Annalen* i w sprawozdaniach saskiego towarzystwa naukowego. Przy pomocy innych uczonych wydał w języku niemieckim dzieła Arago (16 tomów, Lipsk 1854—60).

Hanley, miasto w angielskiém hrabstwie Stafford, liczy 32,600 m.

Han-lin, nazwa chińskiéj akademii w Pekinie.

Hann (Antoni), chemik polski, ur. w Warsz. 1796, † 1861; pobiérał nauki gimnazyjalne w liceum warszawskiém; nauk przyrodzonych słuchał w uniwersytecie warsz., w którym pozyskał 1822 stopień magistra filozofii, a następnie został adjunktem-preparatorem przy katedrze chemii. W latach 1825—29 zwiedzał kosztem rządu Niemcy, Francyję, Belgiję, Holandyję i Angliję jako kandydat na profesora mającego się założyć w Warszawie instytutu politechnicznego. Po wypadkach roku 1830—31, w ciągu których zarządzał fabryką saletry, znowu jakiś czas bawił za granicą, skąd wróciwszy, w r. 1843 mianowany został intendentem mennicy warszawskiéj, następnie jéj dyrektorem i † na tym urzędzie. Zajęty ciągłą pracą nie zostawił po sobie żadnego obszerniejszego dzieła, ale liczne jego artykuły treści technicznéj drukowane były w różnych czasopismach. O sposobie jego utrwalania obrazów na szkle za pomocą kwasu fluowodornego wspomina Dumas w swojém „*Traité de chimie appliquée aux arts*“ (Paryż 1830, t. 2, str. 570). Życiorys jego napisał Józef Bełza (w *Biblijotece Warszawskiéj*, tom IV str. 1861).

Hanneberg (Gottfryd), jezuita niemiecko-polski, pisarz teologiczny, żyjący w piérwszéj połowie XVIII w. w klasztorach kaliskim i poznańskim. Wydał: „*Deus Maximus unus et trinus etc.*“ (Poznań 1721); „*Theologia controversa totam fidei Christianae catholicae doctrinam complectens*“ (tamże 1723); „*Demonstratio septicollis quod dissidentes verbi ministri non sunt praesbyteri*“ (t. i t. r.), oraz „*Sama treść nauki chrześcijańskiéj katolickiéj, całą z teraźniejszymi dysydentami kontrowersyję zamykająca*“ (Poznań 1722, 2 wyd. Kalisz 1745 a 3 wyd. t. 1755) i inne, które wymienia Brown w swéj „*Biblijotece*“ (str. 190—191).

Hannibal, jeden z największych wodzów i mężów stanu całéj starożytności, syn Kartagińczyka Hamilkara (ob.) Barkasa, ur. 247 prz. Chr. W 9 już roku życia kazał mu ojciec wieczną ku Rzymianom zaprzysiądz nienawiść i wraz z dwoma młodszymi braćmi Hazdrubalem i Magonem („*lwi ród*“) wziął

go z sobą na wyprawę hiszpańską. Po śmierci ojca zostawał pod rozkazami szwagra swego Hazdrubala (ob.) i dowodził od 224 konnicą, a po jego zamordowaniu obwołany został przez wojsko 221 naczelnym wodzem. Pojąwszy doskonale genijalne plany ojca, zręcznie przeprowadzane i przez Hazdrubala, dzięki genijuszowi swemu, umiał je należycie wykonać. Ujarzmił najprzód wschod. Hiszpaniję aż do Ebro, a następnie, by przyspieszyć wybuch wojny z Rzymianami, obległ sprzymierzony z Romą Sagunt i po bohaterskim 8 miesięcznym oporze zdobył i zburzył 219 r. Wówczas posłowie rzymscy zażądali od senatu kartagińskiego wydania H.; skoro zaś odmówną dostali odpowiedź, Kartaginie, gdzie przewagę miało stronnictwo Barkasów, wypowiedzieli wojnę, znaną w historyi pod nazwą *drugiéj wojny punickiéj* (218—202). H. tymczasem przygotował potężną i doskonale wyćwiczoną armiję. Dla obrony Hiszpanii i utrzymywania komunikacyi z Afryką pozostawił na półwyspie z częścią wojską i flotą brata Hazdrubala, a sam z 90,000 piechoty i 12,000 jazdy ($^2/_3$ Afrykanów, $^1/_3$ Hiszpanów) oraz pewną liczbą słoniów latem 218 wyruszył z Nowéj Kartaginy przez Pireneje do Italii. W Pirenejach rozpuścił jeszcze część wojska, tak że tylko z 50,000 piechoty i 9,000 konnicy i słoniami wyprawił się na podbój Rzymu. Ciągnąc połud. wybrzeżem Galii, roztropnie uniknął starcia z Publijuszem Kornelijuszem Scypijonem nad Rodanem i prowadzony przez cyzalpińskich Gallów dokonał w ciągu dni 15 słynnéj przez Alpy (Mont-Genèvre wedle Rauchensteina) przeprawy, w któréj wojsko kartagińskie zmalało do 20,000 pieszych i 6,000 jazdy. Po 5 miesięcznym wypoczynku ruszył w doliuę Padu, i jesienią 218 r. dwa nad Rzymianami odniósł zwycięstwa: nad rz. Ticinus (*Ticino*) pobił Publijusza Kornelijusza Scypiona, a nad Trebiją Tyberyjusza Sempronijusza Longusa. Skutkiem tego odpadli od Rzymu cyzalpińscy Gallowie, pośród których zajął H. zimowe leże. Następnego 217 r. wtargnął do Etruryi i, mimo nieprzezwyciężonych trudności, rozbił Rzymian do szczętu między jeziorem Trazymeńskiém (*Lago di Perugia*) a górami Cortona, gdzie poległ konsul Kajusz Flaminijusz, wciągnięty w zasadzkę, z większą częścią swéj armii (Czerw. 217). Nie mogąc bezpiecznie opiérać się na Gallach i znajdując zawsze silny opór w Rzymianach, powziął H. w Italii pomysł taki: toczyć walkę z bezustanną zmianą widowni i działań wojennych, w pewnym względzie awanturniczo, a pomyślnego jéj ukończenia oczekiwać nie od powodzenia oręża, ale od rozprzężenia italskiego związku. Jakoż po ostatniém zwycięstwie wypuścił wziętych do niewoli sprzymierzeńców rzymskich, a przez Spoletum ciągnąc do Picenum, Apulii, Samnium i Kampanii, starał się gorliwie o zjednanie sobie podległych Rzymowi narodów. Zamknięty przez Fabijusza (ob. Fabijusze) pod Casilinum, wymknął mu się zręcznym manowrem i omal nie przyprawił o zgubę Marka Minucyjusza Rufusa. W Apulii 2 Sierpnia 216 r. zadał straszną klęskę Rzymianom pod Cannae (ob.), następstwami czego było przyłączenie się do H. wielu gmin południowo-italskich (Grecy i Latynowie pozostali w większéj części wierni Rzymowi), oraz przymierza Kartaginy z Macedoniją i Syrakuzami. Ale mimo to plan upokorzenia Romy przez zjednoczenie siły Wschodu i Zachodu znajdował potężne przeszkody w równoczesnych niepowodzeniach kartagińskich w Hiszpanii, skąd nie mógł się H. spodziewać posiłków, oraz niedostatecznem poparciu zwycięskiego wodza przez zawistne mu stronnictwo pokojowe arystokratów, stojących u steru rządu w Kartaginie. Z 216 na 215 r. przezimował H. w Kapui i z góry Tifata daremnie się starał o rozszerzenię swego panowania w połudn. Italii. Koalicyja italska mniéj się okazała pożyteczną aniżeli H. sądził, a zwycięstwo Marcella pod Nolą (215) podniosło odwagę Rzymian. Przymierza postronne były również bez korzyści. Odtąd toczyła się walka w połudn. Italii ze zmiennem szczęściem, bez wielkich bitew. Odzyskanie przez Rzymian Kapui (211) i Tarentu (209) odciągnęło od H. wiele wiernych mu dotąd gmin italskich. Po klęsce Hazdrubala, ciągnącego z posiłkami z Hiszpanii, w Etruryi 207 r., cofnął się H. do Bruttium, gdzie w obronném stanowisku potrafił się utrzymać przeciw Rzymianom, prawie bez walk żadnych. Magona, niepokojącego wrogów w Liguryi i Gallii, odwołano 203 do Afryki, gdzie wylądowanie Publijusza Kornelijusza Scypijona zagrażało Kartaginie. Sam H. musiał także z bólem serca opuścić Italiją 203 i w Afryce przegrał stanowczą bitwę pod Zama 19 Paźdz. 202 r., skutkiem czego nastąpił upakarzający dla Kartaginy pokój. Znaczenie i powaga H. bynajmniéj jednak nie upadły. Mianowany najwyższym urzędnikiem, pracował nad wewnętrzną reformą państwa, ulepszeniem administracyi i ustawy kartagińskiéj; mimo całéj swéj zbawiennéj dla kraju działalności ściągnął na się nienawiść stronnictwa arystokratycznego. Kiedy więc Rzymianie, podejrzywając H., że Wschód przeciw nim podburza, zażądali jego wydania, H. uciekł 195 do Antyjocha, kr. syryjskiego, a Kartagińczycy ogłosili największego swego obywatela za banitę. I na wygnaniu pracował tylko dla ojczyzny. Nie udało mu się jednak ani skojarzyć przymierza Kartaginy z Antyjochem, ani nakłonić Antyjocha by przeniesć wojnę do Italii. Na czele floty syryjskiéj odniósł zwycięstwo nad Rodyjczykami, ale po ukończeniu wojny, lękając się wydania Rzymianom, wszedł do Prusyjasza, kr. Bitynii, i nakłonił go do wojny z Romą. Gdy jednak i Prusyjasz gotów go był wydać zawziętym wrogom, oszczędził sobie H. téj hańby trucizną 183 r.—H. jest znakomitym zarówno jako wódz i mąż stanu. Silnéj budowy ciała, wyborny szybkobiegacz, zapalony jeździec, w obozie ponosił najcięższe trudy na równi z ostatnim żołnierzem. Przytomność umysłu, zapał, przezorność i energiję tak umiał połączyć z sobą, jak mało kto drugi. Właściwą cechą jego charakteru była niewyczerpana przebiegłość. O strategicznym jego genijuszu świadczy każda karta dziejów ówczesnych. Obok tego

posiadał H. wyższe wykształcenie; znakomite zdolności męża stanu wykazał w zreformowaniu ustawy kartagińskiéj, a bardziéj jeszcze w bezprzykładnym wpływie, który jako cudzoziemiec i wygnaniec wywiérał na dworach monarchów wschodnich. Spółczesni usiłowali splamić jego charakter, ale „chociaż złość, zawiść i podłość pisały historyję jego, nie potrafiły jednak zaćmić czystości i wielkości obrazu“.—Porów. Mommsena „*Römische Geschichte*“ (w tłum polsk. t. II) i La Borre Duparcy „*Essai sur le caractère d'Hannibal*“ (Paryż 1870).

Hannon, suffet kartagiński, około 550 prz. Chr. Odbywając w celach handlowych podróże morskie około zachodnich brzegów Afryki (dzis. Morokko), założył tam sześć osad i po swoim powrocie zawiesił tablicę w świątyni Kronosa, na któréj były spisane czyny przezeń dokonane. Greckie tłumaczenie tego opisu, p. t. „*Periplus*“, wydane zostało w dziele „*Geographi Graeci minores*“.—Z innych Kartagińczyków t. n., oprócz *Hannona*, który przegrał podczas piérwszéj wojny punickiéj bitwę morską przy wyspach Egatyńskich 242 prz. Chr. i za to został skazany na śmierć głodową, zasługuje na pamięć *Hannon Wielki*, w końcu piérwszéj punickiéj wojny był namiestnikiem Kartagińskiéj Lybii i walczył przeciw zbuntowanym wojskom najemnym, ale tak nieszczęśliwie, że musiał ustąpić dowództwo Hamilkarowi. Odznaczał się zawsze jako zawzięty wróg całéj rodziny Barkasów (Hamilkara, Hazdrubala i Hannibala). Występował ciągle jako przywódca zdemoralizowanego stronnictwa arystokratyczno-kupieckiego, domagającego się wbrew partyi patryjotycznych Barkasów, pokoju z Rzymem. W późnéj już starości wysłany był na czele poselstwa, które po bitwie pod Zamą zawarło pokój ze Scypionem.—Podczas drugiéj wojny punickiéj *Hannon*, synowiec Hannibala, odznaczał się szczególném i zręczném prowadzeniem wojny od r. 215 w dolnych Włoszech.

Hannon, *Anno*, *Annon* (ś.), arcybiskup koloński i kanclerz cesarza niemieckiego, Henryka II, a następnie opiekun Henryka IV i regient państwa za jego małoletności do r. 1073, w którym złożył rządy i oddał się wyłącznie poprawie stanu duchowieństwa; poznawszy jednak, iż świętokupstwo szerzy się w skutek poparcia własnego jego wychowanka (Henryka IV), tak się tém zmartwił, że † 1075 r. Pamięć jego kościół rz.-kat. obchodzi 4 Grudnia.

Hanow (Michał Krzysztof), profesor filozofii w gimnazyjum gdańskiém, żyjący w piérwszéj połowie XVIII w., ogłosił: „*Erläuterte Merkwürdigkeiten der Natur*“ (Gdańsk 1739); „*Danziger Erfahrungen und Nachrichten*“ (3 t., 1739), tudzież wiele rozpraw z nauk przyrodzonych w „*Diario Versuch und Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig*“.

Hanower, do r. 1866 królestwo, dzisiaj prowincyja pruska, leży na północno-zachodnim krańcu Niemiec, nad brzegami morza Północnego, między Niderlandami z zachodu, Holsztynem i Meklemburgiem z północo-wschodu, prowincyją saską ze wschodu, Brunświkiem, Hesyją i Westfaliją z południa. Dzieli się na część mniejszą—południową, część główną-północną, zamykającą w sobie Oldenburg, i hrabstwo Holmstein w Harzu i obejmuje $698^2/_3$ mil kw. Północna część Hanoweru, mająca 625 mil kw., należy do niziny północno-niemieckiéj i na długości 24 mil morzem, na długości 34 mil Elbą jest oblana. Najważniejsze wzniesienia gruntu są na południo-wschodzie, gdzie Harz w szczytach Brokenfeld do 3,160, w Rammelsbergu do 1,950 stóp się podnosi, stąd na zachód ku Wezerze ciągnie się Solling do 1,600 stóp wysoki, na granicy ku Hesyi Deister (1,280 stóp) i Süntel (1,400 stóp). Główne rzeki kraju są: Elba, Wezera i Ems, wszystkie z licznymi dopływami. Jezioro Dümmer należy w części do H., w części do Oldenburga. Są tu także liczne kanały, z których najważniejsze: Ems, oraz kanał łączący Elbę z Wezerą. Z produktów najważniejsze są: zboże, soczewica i kartofle, len w Lüneburgskiém, owoce w Hildesheim i Hanowerze, chmiel w Danenberg. Lasy zajmują ledwie 13 procent ogólnéj powierzchni i największe są w Harzu i w Solling. Konie i bydło najpiękniejsze znajduje się w Aurich, Stade i Osnabrück. Południowa część kraju ma najwięcéj poprawnych owiec, Hildesheim i Osnabrück trzody chlewnéj, Lüneburg pszczół. W r. 1867 było w Hanowerze 863,362 wołów, 212,905 koni, 1,256,920 owiec, 572,366 świń, 158,203 kóz, 158,000 ulów pszczół. Rybołówstwo tak rzeczne jak morskie przynosi znaczny dochód. Górnictwo najsilniéj rozwinięte w Harzu wydaje srebro, ołów, miedź, żelazo, węgiel kamienny i w znacznéj ilości sól (7,600,000 centn. rocznie). Co do przemysłu odznaczają się tkactwo, przędzenie i w ogóle zatrudnienia mające bliską styczność z górnictwem, lub żeglugą. Z większych zakładów przemysłowych zasługują na uwagę fabryki; papiéru, tytuniu, huty szklane. Handel dość rozwinięty, ma na posługi 112 mil kolei żelaznych i wiele statków rzecznych i morskich. Ludność wynosiła w Grudniu 1867 r. 1,937,637 m. i była przeważnie niższo-niemieckiego pochodzenia (1,680,700), 190,000 należy do plemienia fryzyjskiego, 10,500 holenderskiego, 20,000 jest zniemczonych Wendów i t. d. Religija ewangel. przeważa, ma bowiem 1,693,219 wyznawców, z których 98,000 jest reformowanych, katolików jest prawie 230,000. Prócz tego znajduje się 12,346 żydów i 500 menonitów. Prowincyja Hanower dzieli się na 6 okręgów regencyjnych (tu nazywanych radcowstwami ziemskiemi-Landdrostei), na 37 obwodów i 101 powiatów, a raczéj gmin wielkich. W skutek rozporządzenia z 22 Sierpnia 1867 wprowadzono stany prowincyjonalne, utworzone z miejscowych panów i 25 deputowanych miast i gmin wiejskich. Dla wymiaru sprawiedliwości najwyższą instancyją jest wyższy sąd apelacyjny w Berlinie; w prowincyi istnieje jeden sąd apelacyjny, 12 sądów wyższych (7 sądzi z przysięgłymi) i 104 sądów niższych.

Historyja. Ziemie b. królestwa hanowerskiego zamieszkałe przez plemiona saskie, po uporczywéj długoletniéj wojnie podbite przez Karola W. we-

szły w skład monarchii frankońskiéj, a po jéj podziale przypadły Ludwikowi Niemieckiemu, który z półn.-zachod. okolic swego państwa utworzył księstwo saskie, powierzył je Ludolfowi, wnukowi ustanowionego tu jeszcze przez Karola W. hrabiego Egberta. Cesarz Otton I, pochodzący z saskoksiążęcego rodu Egberta, dał 951 w lenność księstwo saskie Hermanowi Billungowi (ob. *Billungowie*). Późniéj przeszła Saksonija w posiadanie książęcego domu Gwelfów. Jeden z nich, Henryk Lew (ob.), utracił ją wprawdzie za panowania cesarza Fryderyka I, ale wnuk jego Otton Dziecię za Fryderyka II odzyskał posiadłości dziedziczne, jako księstwo brunświcko-lüneburgskie. W następnych czasach dom ten znacznie osłabł z powodu częstych wojen i działów familijnych. Założycielem linii brunświcko-lüneburgskiéj, która aż do 1866 panowała w Hanowerze, był Wilhelm Młodszy, ur. 1535 r., † 1592 r. W 1569 podzielił się krajem ze starszym bratem Henrykiem, założycielem istniejącéj jeszcze dotąd linii książąt brunświckich, i otrzymał Lüneburg i Celle; ponieważ miał rezydencyję w Celle, mianował się także ks. *Celle*. Siedmiu jego synów, by zapobiedz rozdrobnieniu kraju, ułożyli się między sobą, że tylko najstarszy będzie panował i tylko jeden z nich się ożeni. Skutkiem tego objął rządy Ernest II (ur. 1564, † 1611), a ożenił się Jerzy, bo los padł na niego. Po Erneście następowali jego bracia Chrystyjan (ur. 1566, † 1633), August (ur. 1568, † 1636) i Fryderyk (ur. 1574, † 1648). Książęta ci w czasie 30 letniéj wojny trzymali się polityki dwuznacznéj, wahającéj pomiędzy dwiema stronami walczącemi, i nabyli posiadłości Hoya, Diepholtz, Grubenhagen, Münden, Kalenberg, Gettynga, Harburg. Jerzy, umierając 1641, zalecił w testamencie podział kraju (dopiéro po śmierci ostatniego z 7 braci panującego Fryderyka) między dwu najstarszych swoich synów: Chrystyjana Ludwika (ur. 1622, † 1665), który otrzymał Celle, i Jerzego Wilhelma (ur. 1624, † 1705), któremu się dostał Hanower. Tym sposobem po zgonie Fryderyka 1648 powstały dwie linije: *Celle* i *Hanowerska* albo *Kolenbergska*. Po bezdzietnéj śmierci Chrystyjana Ludwika posiadłości jego zajął trzeci brat Jan Fryderyk (ur. 1625, † 1679) i utrzymał je na mocy układu zawartego w Hildesheim z Jerzym Wilhelmem. Obaj bracia byli usposobienia wojowniczego i czynny brali udział w ówczesnych wypadkach środkowéj i zachod. Europy. Po bezdzietnéj śmierci Jana Fryderyka ziemie jego dostały się czwartemu bratu, Ernestowi Augustowi (ur. 1629, † 1698), biskupowi w Osnabrück, którego uważać należy za właściwego założyciela późniejszego królestwa hanowerskiego. Przez zaślubienie 1658 ks. Zofii, córki Fryderyka V, elektora palatyńskiego, i Elżbiety, ks. angielskiéj, zapewnił Ernest August swemu domowi pretensyje do korony angielskiéj. Zaprowadził on w Hanowerze porządek dziedziczny piérworodztwa. Mianowany 1692 elektorem, † 1698. Jego syn Jerzy Ludwik (ur. 1669, † 1727), po śmierci stryja Jerzego Wilhelma (1705) oddziedziczył księstwo Celle. 1708 przyjęty został do kolegijum elektorów, jako prawnuk Jakóba I i najbliższy protestancki krewniak królowéj Anny, wstąpił 1714 pod imieniem Jerzego I na tron angielski, 1715 nabył księstwa Bremen i Verden. Odtąd istniał w Hanowerze osobny rząd (szlacheckie *kolegijum rady tajnéj*) i zaczęły się pomyślniéj rozwijać stosunki wewnętrzne. Większą część dóbr dominijalnych obracano na potrzeby kraju. Jednakże oszczędzano szlachtę a wszystkimi ciężarami obarczano klasy niższe. Następcą Jerzego był Jerzy II (ob.), po którym 1760 objął rządy jego wnuk Jerzy III (ob.) a po nim Jerzy IV (ob.). Wojna siedmioletnia sprowadziła ciężkie klęski na Hanower; lecz następny długi pokój nie tylko podźwignął go na nowo, ale nawet przy dobrym zarządzie wewnętrznym doprowadził do stanu kwitnącego. Dopiéro wojny francuskie zniszczyły pomyślność Hanoweru. W 1801 zajęły go Prusy, a 1803 weszli doń Francuzi. Chociaż na mocy konwencyi, zawartéj w Suhlingen 3 Czerw. 1803, wojsko hanowerskie zostało rozwiązane, walczyło wszakże w legijach niemieckich. W r. 1806 Napoleon odstąpił wprawdzie Hanower Prusom, mimo to jednak część jego wcielił 1807 do Westfalii, a drugą częścią zarządzał gubernator francuski, aż nareszcie 1810 cały kraj został zupełnie do Francyi przyłączony. Rok 1813 wyswobodził i H. Restauracyja przywróciła znowu dawne urządzenia i zniszczyła wszystko, co zrobiono dla polepszenia losu chłopów. Jednéj tylko szlachcie dobrze się działo. Traktatem wiedeńskim utworzono *królestwo hanowerskie*, które zostało zwiększone posiadłościami Wschodniéj Fryzyi, Hildesheim, Harlingen, Goslar, Arenberg-Moppen, dolném hrabstwem Lingen, Bentheim, częścią Eichsfeld i t. d. ale w zamian za to, utraciło Lauenburg. W r. 1814 zwołane zostało do stolicy ogólne zgromadzenie stanów, złożone z deputowanych stanów prowincyjonalnych, ale działalność tego zgromadzenia ograniczyła się na samych jeno czynnościach finansowych. Następnie patent z d. 5 Stycz. 1819 zaprowadził ustawę konstytucyjną, z dwiema izbami (w piérwszéj zasiadali panowie, prałaci i szlachta, w drugiéj urzędnicy miejscy), które od 28 Grud. 1819 zbiérały się corocznie i załatwiały interesa dotyczące całego państwa; obok nich istniały jeszcze trzy zgromadzenia prowincyjonalne, załatwiające sprawy pojedynczych prowincyj. Mimo to wszystko ucisk policyi i ciężary podatkowe ogromne dawały się krajowi we znaki i budziły powszechne niezadowolnienie. Zarząd kraju, jak dawniéj tak i teraz, miał swój punkt ciężkości w niemieckiéj kancelaryi w Londynie, któréj naczelnikiem był minister hr. Münster, przedstawiciel polityki reakcyjnéj. Po Jerzym IV wstąpił na tron 26 Czerw. 1830 Wilhelm IV. Rewolucyja Lipcowa 1831 wywołała rozruchy w Getyndze i Osterode, które wprawdzie uśmierzono, ale zostawiły owe po sobie silne wzburzenie, dla uspokojenia którego uwolniony został w Lutym hrabia Münster, a dotychczasowy namiestnik Cambridge mianowany wice-królem, z bardzo rozległém pełnomocnictwem.

Zgromadzenie narodowe, otworzone 7 Mar. 1831, miało sobie dozwoloném wypracowanie projektu do nowéj ustawy zasadniczéj państwa; projekt ten został 13 Marca 1833 przyjęty z pewnemi zmianami i 26 Wrześ. przez króla zatwiérdzony. Gdy atoli 20 Stycz. 1837 Ernest August, książę Cumberlandu, na tron wstąpił, zgromadzenie stanów zostało 28 Czerwca odroczoném i patentem z dnia 1 Listop. ustawa z r. 1833 zniesioną. Siedmiu profesorów getyngskich, którzy założyli protestacyję, usunięto od urzędowania i kilku z nich wygnano z kraju. Teraz rozpoczęły się pamiętne spory w przedmiocie konstytucyjnéj ustawy hanowerskiéj, które przez długi przeciąg czasu zajmowały izby, prasę niemiecką, sejm związkowy, fakultety prawne i kilka sejmów hanowerskich, a które przecież skończyły się przyjęciem rządowego projektu do nowéj ustawy. W obec wypadków 1848 nie mógł już i król hanowerski odmówić pewnych ustępstw, mimo że dotąd despotyzm rządu nigdzie może nie był bardziéj gnębiącym i surowszym niż w Hanowerze. Ministeryjum Marcowe Stüve-Lehzen-Bennigsen-Düring-Braun wcale nie było postępowém i nowa ustawa z 5 Wrześ. 1848 (jak na rok 1848) była jeszcze bardzo umiarkowaną. W r. 1850 gabinet Stüve-Bennigsen został rozwiązany i zastąpiony przez ministeryjum Münchhausen, które usiłowało pośredniczyć między radykalistami, liberalnymi i arystokracyją i które 7 Wrześ. 1851 zawarło z Prusami traktat, w przedmiocie pogodzenia krajowego systematu celnego ze związkiem celnym. Wkrótce potém † Ernest-August (18 List. 1851) i syn jego Jerzy V utworzył ministeryjum Scheele. Ministeryjum to umiarkowańszemi postępowało drogami niżeli się spodziewano, i ogłosiło, owe od dawna już obiecywane, prawo organiczne, ale upragnionych zmian ustawy z 1848 r. nie przeprowadziło. Z tém wszystkiém sejm niemiecki w Frankfurcie uchylił 1855 ustawę hanowerską z r. 1848 i odtąd powrócono do dawnéj z 1839, tak, że mimo izb obradujących, władza wykonawcza kraju trzymała w swoim ręku i władzę prawodawczą. Jakkolwiek zaś opozycyja, pod kierunkiem Bennigsena, otrzymała na sejmie 1862 niejakie korzyści, jednakże wprowadzenie przez partyję starokościelną tak zwanego Walterowskiego katechizmu (14 Kwiet. 1862), wywołało w całym kraju jawne niezadowolnienie. Po demonstracyjach Sierpniowych, widział się rząd zniewolonym do uczynienia pewnych ustępstw. Wkrótce też potém nastąpiło uwolnienie ministra hr. von Borries, który za wyświadczone rządowi usługi wyniesiony został do godności hrabiego. Nowoutworzone ministeryjum Windhorst-Malortie-Platen miało uczynić zadość wymaganiom kraju. Na wyborach 1863 partyja postępowa otrzymała przewagę w izbie drugiéj i wyjednała 1864 niektóre ulepszenia w prawie wyborczém. Sprawy szlezwicko-holsztyńskie wywołały jednak głośne z rządu niezadowolnienie. Król tymczasem coraz bardziéj przechylał się ku rządom osobistym i gdy mianował prezesem rady stanu hr. Borries, gabinet obecny podał się do dymisyi 21 Paźdz. 1865 i został zastąpiony przez ministeryjum Backmeister-Dietrich-Leonhard, które było tylko wykonawcą woli króla. W wojnie prusko-austryjackiéj 1866 H. stanął po stronie Austryi. Król opuścił swoje państwo i udał się do Hietzing pod Wiedniem. Armija jego odniosła wprawdzie zwycięstwo pod Langensalza 27 Czerwca, ale skutkiem braku energii i determinacyi nie tylko że ze zwycięstwa żadnéj nie odniosła korzyści, ale nawet przeciwnie musiała kapitulować. Wówczas cały H. zajęły wojska pruskie. Ludność, jakkolwiek wiele wycierpiała od zwyciężonéj dynastyi, nie życzyła sobie jednak bynajmniéj rządów pruskich i głośno swe usposobienia objawiała. Król w żadne nie chciał wchodzić z Prusami układy. Wreszcie 20 Wrześ. 1866 Prusy ogłosiły anneksyję H., który też niebawem został wcielony i urządzony jako prowincyja państwa pruskiego. Jerzy V w okólniku do gabinetów europejskich z d. 23 Wrześ. daremnie przeciw anneksyi protestował, nazywając ją uzurpacyją, zbrodniczą grabieżą, najazdem, obrazą wszystkich traktatów europ., praw międzynarodowych i monarszych. Tak skończyła się niepodległa egzystencyja H. Jerzemu V wyznaczył rząd pruski, jako wynagrodzenie, 16 milijon. talarów rocznéj dotacyi. Szlachta jednakże, duchowieństwo obu wyznań i demokraci nie przestali agitować przeciw rządowi pruskiemu, którego administracyja nie jednę już zadała ranę miejscowéj ludności.—Porów. Spittlera „*Geschichte des Kurfürstenthums* H. *seit der Reformation bis zu Ende des XVII Jahrh.*" (2 t., Hanow. 1847); Grotefenda „*Geschichte der allgemeinen landständischen Verfassung des Königreichs* H. *von 1814—48*" (Hanow. 1857); Schaumanna „*Handbuch der Geschichte der Lande* H. *und Brauenschweig*" (Hanow. 1864) i Oppermanna „*Zur Geschichte* H. *von 1832—60*" (2 t., Lipsk 1860—62).

Hanower, stolica prowincyi t. n., nad rz. Leine, liczy bez przedmieścia Linden 74,000 m. Miasto składa się ze ścisle i nieregularnie zabudowanego Altstadt i pięknie położonych nowych części miasta. Celniejsze place miasta są: plac Waterloo, z pomnikiem Waterloo, wysokim 160 stóp i plac kolei żelaznéj, z pomnikiem Ernesta Augusta, wzniesionym 1861. Z gmachów publicznych zasługują na uwagę: zamek królewski, stary pałac (mieszczący w sobie kilka szacownych zbiorów), sławny Marstall, kościół na placu targowym (odnowiony 1856), archiwum, ujeżdżalnia, arsenał, wyższa szkoła przemysłowa, ratusz, wspaniały teatr, muzeum. Pośród miejscowych zakładów naukowych, stoją na czele: wyższa szkoła przemysłowa, lyceum i szkoła handlowa, biblijoteka królewska, licząca 100,000 tomów i 2,000 rękopisów, tudzież znakomite zbiory: monet, rycin, obrazów i starożytności, muzeum historyi naturalnéj i galeryja Hausmanna. Przemysł miasta, równie jak handel stoją na wysokim stopniu rozwoju. W pobliżu miasta leży piękna, dawniejsza rezydencyja królewska Herrnhausen. Miasto H. wspominane już jest w 1163 r., w 1481 zostało miastem hanzeatyckiem, w 1640 książę Colenberg przeniósł tu swą rezydencyję. Odtąd aż do

1714 stolica kraju była tu ciągle, od 1714—1837 władcy Hanoweru rezydowali w Londynie. Nakoniec po 1866 r. Hanower zajęli Prusacy.

Hanower (Nathan), ob. Nathan ben-Moses Hanower.

Hans, właściwie **Bockbinder** (Jan), duńczyk, piérwszy drukarz w w. ks. moskiewskiém, z polecenia Jana IV Groźnego urządził 1553 r. w Moskwie drukarnię cerkiewno-słowiańską, ale dopiéro w r. 1564 wydał tu najpiérwszą księgę: „*Apostoł*“, t. j. *Dzieje Apostolskie*, i to z wielu błędami ortograficznymi, mianowicie co do znaków pisarskich i skróceń, za co oskarżony o herezyję i czary, zmuszony został umknąć ze swymi pomocnikami do Polski, gdzie pracowali w Wilnie i Lwowie.

Hánság, po madziarsku a po niem. *der Wasen*-**H.**, moczary czyli bagnisko w Węgrzech, pomiędzy komit. moszońskim i szoprońskim, obejmujące 8 mil kw., wśród niego znajdują się jeziora, obfitujące w dobre ryby i dzikie ptactwo, wydry i t. d., łączy się z jeziorem Nizyderskiém (Neusiedler). Wpadają doń rzeczki: Rybnica, Ikwa i Mała Raba; wypływa zaś Rabca, wpadająca do Dunaju.

Hansard (Luke), drukarz angielski, ur. 1748 r. w Norwich, † 1828 r.; przybył 1772 jako zecer do Londynu, do Hughsa, drukarza izby niższéj; w r. 1799 został jego wspólnikiem, a 1800 wyłącznym właścicielem jego zakładu.—Jego najstarszy syn, *Tomasz Curson* **Hansard**, ur. 1776, † 1833, założył 1805 własną drukarnię i wsławił się jako wydawca dzieła: „*Typographia, an historical sketch of the origin and progres of printing*“ (Lond. 1825).—Młodszy jego brat *Luke* **Hansard**, jest obecnie właścicielem drukarni ojca; pod jego nazwiskiem wychodzą „*Parliamentary debates.*“

Hansemann (Dawid Justus Ludwik), ur. 1790 r., na wyspie rz. Elby, Finkenwerder, pod Hamburgiem, od 1817 kupiec wełny w Akwisgranie, głośny z licznych, wydawnych przez siebie, broszur w przedmiotach finansowych, w sprawach związku celnego i kolei żelaznych. W r. 1838 został prezesem izby handlowéj, a 1844 zwinął swój handel, by się wyłącznie poświęcić sprawom publicznym. Wybrany 1845 do prowincyjonalnego sejmu reńskiego, odznaczył się na sejmie połączonym 1847 jako członek opozycyi. W końcu Marca 1848 został ministrem finansów i 25 Czerwca utworzył własny gabinet, który wszakże 10 Wrześ. 1848 ustąpił i odtąd H. aż do Marca 1851 urzędował jako główny naczelnik banku pruskiego. Wybrany późniéj do izby piérwszéj, poświęcał się jednak wyłącznie tylko założonéj przez siebie spółce dyskontowéj w Berlinie. Na niemieckim sejmie handlowym 1862 obrany był jego prezydentem; † 1864.

Hansen (Maurycy Krzysztof), poeta i pedagog norwegski, ur. 1794 r. w Modum, † 1842 r. na urzędzie rektora szkoły w Kongsbergu. Wyborne są jego podręczniki do nauki języka norwegskiego, oraz wiele innych książek szkolnych. Literaturze ojczystéj zasłużył się jednak głównie jako poeta i autor drobnych romansów i nowelli. Z utworów poetycznych H. najcelniejsze: „*Digtninger*“ (1816); „*Theodors Dagbog*“ (1821) i rycerski romans „*Othar af Bretagne*“; „*Laren*“; „*Bjergmanden*“ i „*Den gale Christian*“, powabne z życia ludu opowieści Zbiorowe wyd. poezyj H. „*Samlede Digtninger*“ (2 t., 1825) oprócz nowelli „*Keadan eller Klosterruinerne*“ zawiéra także histor.-romant. dramat „*Nor og Gor*“, który tak samo jak jego „*Hakon Adelstan*“ (1838) wysoką ma wartość poetyczną. Jako liryk i sielankarz np. „*Norsk Idyllekrands*“ ważne zajmuje stanowisko. Zbiór jego nowelli „*Noveller og fortaellninger*“ wydał Schwach (8 t., Chrystyj. 1855—58).

Hansen (Piotr Andrzéj), zasłużony astronom współczesny, ur. 1795 r. w Tondern, był z początku adjunktem Schumachera w obserwatoryjum w Altonie, od 1825 zaś po Enckem został dyrektorem obserwatoryjum w Seeberg pod Gotha. H. uchodzi słusznie za jednego z najznakomitszych znawców mechaniki nieba, któréj wiele najtrudniejszych zadań rozwiązał. Rozprawa jego „*Untersuchungen über die gegenseitigen Störungen Jupiters und Saturns*“ została 1831 r. przez akademiję berlińską uwieńczoną. Największą sławę zyskał sobie nowemi tablicami księżyca, które przedstawiają zawiły bieg księżyca ze ścisłością, jaką poprzednio uważano za niemożliwą. Tablice słońca, wydane 1857 wraz z Olufsenem z polecenia towarzystwa nauk kopenhagskiego, mają ustępywać nowym tablicom Leverriera. Z innych prac jego przytoczymy: „*Ueber das neue rapsoldsche Aequatorial der Sternwarte zu Gotha*“ (Wilno 1861); „*Anwendung der Methode der kleinsten Quadrate auf Geodäsie*“ (1868); „*Ermittelung der absoluten Störungen in Elipsen von beliebiger Excentricität und Neigung*“ (Gotha 1843); „*Auseinandersetzung einer zweckmässigen Methode zur Berechnung der absoluten Störungen der kleinen Planeten*“ (3 części, Lipsk 1857—59); „*Theorie der Sonnenfinsternisse*“ (Lipsk 1858); „*Ueber die sogenannten Kugelfunktionen*“ i w. in.

Hansgirg (Antoni), pisarz czeski, ur. 1806 r. w m. Kralowym Hradcu, w król. czeskiém; po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Pradze 1829 r., od r. 1841 profesor gimnazyjum w Litomierzycach, a od 1851 w Pradze jęz. greckiego i czeskiego; badacz dziejów czeskich i starożytności narodowych; wiele prac literackich w latach 1834 do 1841 ogłosił w rozmaitych czasopismach czeskich i w „*Ost u. West*“, wychodzącém w Pradze. Odzielnie zaś wydał między innemi „*Katalog ksiąg czeskich od r. 1774 do 1839*“ (Praga 1840).—**Hansgirg** (Karol Wiktor), poeta niemiecki, bratanek poprzedniego, ur. 1823 r. w Pelzni, gdzie ostatnio był komisarzem okręgowym. Utwory swe liryczne i epiczne drukował w „*Ost u. West*“ (1842—49) i in. oddzielnie zaś wydał pod tyt. „*Heimatsstimmen*“ (Praga 1844) i t. d.—Żona jego *Teresa z Tobischów*, znana jest także jako autorka niemiecka, pisząca pod pseudonymem *Theodor Reinwald*, wydała w Wiedniu romans pod tyt. „*Dunkle Fügungen*“.

Hansteen (Krzysztof), astronom norwegski, ur. 1784 r. w Christijanii, od 1815 profesor astronomii

i matematyk stosowanéj, tudzież dyrektor obserwatoryjum astronomicznego w Christijanii. Będąc jeszcze nauczycielem na wyspie Zeelandyi, zjednał sobie znakomity rozgłos badaniami nad magnetyzmem ziemskim, których wyniki zestawił w dziele „*Untersuchungen über den Magnetismus der Erde*“ (1819—23), które silnie pobudziło Europę do dalszych prac nad tym przedmiotem. W r. 1828—30 odbył wspólnie z Ermanem w tymże celu podróż do Syberyi. W r. 1837 stanął na czele komisyi do trygonometrycznego zmierzenia Syberyi, miał też (1845—60) ważny udział w rossyjsko-skandynawskim pomiarze stopnia równoleżnika. Oprócz wielu rozpraw ogłosił „*Lärebog i Mechaniken*“ (3 t., Chryst. 1834); „*Lärebog i Plangeometrie*“ (1835) i w. in.

Hanswurst, nazwa charakteru komicznego staroniemieckiéj sceny, odznaczającego się gburowatością i prostactwem. Przez długi czas H. był ulubieńcem publiczności, a szczególniéj klas niższych; początkowo występował improwizując swą rolę stosownie do okoliczności. Nazwa H. po raz piérwszy zjawia się w piśmie Luthra przeciwko ks. Brunświg-Wolfenbüttel, p. t. „*Wieder H.*“ (1541), następnie w dyjalogu Piotra Propsta „*Vom kranken Bauer und einem Doctor*“ (1553). W początkach XVIII w. znaleźli się artyści, którzy charakter H., należący dotychczas do dramatu ludowego, starali się artystycznie obrobić i wykształcić. Odznaczyli się w tém, między innemi, J. A. Stranicki i Gottfr. Prehauser, obaj w Wiedniu. Z wzięciem przewagi dramatu sztucznego nad komedyją ludową rozpoczęła się, uwieńczona pomyślnym skutkiem, walka przeciwko H., w któréj odznaczyli się szczególnéj Gottsched (ob.) i artystka dramatyczna Neuberg. Jednakże wraz z imieniem nie zaginął i sam charakter, pojawiający się do najnowszych czasów pod różnemi nazwami: Kasperle, Larifari, Lipperle, Thadäl i t. d., a mianowicie w krotochwilach Reimunda i in. Z naukowéj strony bronili H. szczególnie Lessing i J. Möser, ten ostatni w dziele „*Harlekin oder Vertheidigung des Grotesk-komischen*“.

Hants, ob. Hampshire.

Hantschke, Hantzke, ob. Hanczka (Jan Jerzy).

Hantych (Wacław), autor czeski, głuchoniemy; prace jego znajdują się w czasopismach *Rozmanitosti* i *Hillos* (1816—22).

Hanusz (Ignacy Jan), ur. 1812 r. w Pradze; po ukończeniu nauk filozoficznych został mnichem premonstrateńskim 1831 r. Porzuciwszy ten stan, rozpoczął studyja nauk prawnych 1833 r. i w r. 1835 został profesorem fil. w Wiedniu, a 1836 prof. we Lwowie, 1847 w Ołomuńcu, a 1849 w Pradze, gdzie między innemi wykładał filozofiję Tomasza ze Szczytnego. W r. 1852 podejrzywany przez ministra Thuna o *hegelijanizm* otrzymał uwolnienie. W tymże roku został członkiem towarzystwa czeskiego nauk, a 1860 biblijotekarzem uniwersytetu pragskiego. Oprócz wielu prac, dotyczących starożytności i historyi literatury słowiańskiéj oraz dzieł podręcznych w przedmiocie psychologii, etyki, logiki i metafizyki, wydał: „*Die Wissenschaft des slavischen Mythus*“ (Lwów 1842); „*Geschichte der Philosophie*“ i „*Vorlesungen über die Culturgeschichte der Menschheit*“ (Ołomuniec 1849); „*Der bulgarische mönch Chrabr* etc.“ i inne w języku czeskim. W r. 1848 redagował czas jakiś „*Die Neue Zeit*“ a wkrótce potém „*Holomoucké prostonárodni nowiny*“; późniéj zaś „*Kritische Blätter*“.

Han-yang-fu, miasto w chińskiéj prowincyi Hupe, nad rz. Kiang, liczy około 1 milijon m. W ostatniéj wojnie domowéj uległo zniszczeniu.

Hanza, Anza (w języku staroniem. *związek*), *Hanzeatyckie miasta*, *Związek Hanzeatycki* (*Unio Hanseatica*), zowie się związek miast niemieckich, zawarty piérwotnie 1239 pomiędzy Hamburgiem, Ditmarsh i Hadllern, a 1241 pomiędzy Hamburgiem i Lubeką, celem szerzenia stosunków handlowych i obrony od rozbójników lądowych i morskich. Do związku tego przystąpił 1247 Brunświk i w r. 1260 odbył się piérwszy sejm związkowy. Miasto Lubeka było głową związku, który powoli tak wzrastał, że doszedł do liczby 85 miast. Miasta te dzieliły się na cztéry klasy; do piérwszéj klasy należały miasta wendeńskie i zawendeńskie z miastem głównym Lubeką; do drugiéj, miasta Kliwii, Marchii, Westfalii i Holandyi z miastem głównym Koloniją; do trzeciéj miasta saskie i brandeburgskie z miastem głównem Brunświk; do czwartéj miasta pruskie i inflanckie z miastem głównem Gdańsk. Celem Hanzy było: oprócz ochrony od rozbojów i grabieży, utrzymanie wyłącznego handlu w stronach północno-wschodnich i zachodnich, wyjednanie jak najrozleglejszych przywilejów dla miast hanzeatyckich, tudzież zaradzenie wszelkim nieporządkom i nadużyciom, dla czego téż Hanza względem swoich nieprzyjaciół mogła używać banicyi większéj i mniejszéj, wykonywając obok tego bezspornie wszelką juryzdykcyję sądową. We wszelkich sporach między członkami związku sędzią rozjemczym był sam związek, który w ten sposób zapobiegał mieszaniu się innych państw w swe sprawy. Godność protektora związku piastował przed poddaniam się Polsce w. mistrz zakonu niemieckiego, którzy jednak władzy zwiérzchniéj nie posiadał. Najwyższa władza związkowa należała do deputowanych miast, zebranych na sejmie (Hansatag), co 3 lata, a w czasach rozkwitu Hanzy co rok, odbywającym swe posiedzenia w Lubece. Jakkolwiek Hanza ani przez cesarzów, ani przez państwo niemieckie, nie była nigdy formalnie uznaną, używała przecież wszędzie wysokiego poważania i wprowadzała swobodnie swoje towary do Anglii, Szwecyi, Danii i Rossyi, gdzie posiadała swe składy (w Londynie, Nowogrodzie i t. d.), dzierżyła w swych ręku Zund, walczyła zwycięsko z wielu królami i państwami, zakładała wyborne komunikacyje wodne, kanały, i skutecznie zaradzała gwałtom i rozbojom. Zmiana okoliczności czasowych, jako to: opanowanie Nowogrodu przez cara Iwana Wasilewicza, przyłączenie Prus do Polski, wzrost Niderlandów, odjęcie H. przywilejów przez Szwecyję (Gustawa Wazę) i Angliję (Elżbietę), powię-

kszenie się władzy książąt, a przez to spokojności i bezpieczeństwa w Niemczech, i przeniesienia się ognisk handlowych na obszerniejsze pole w skutek odkrycia Ameryki, sprowadziły także powoli upadek Hanzy; w 1612 r. należało do H. już tylko 12 miast, w r. 1630 odbył się jeszcze sejm hanzeatycki w Lubece i na nim tylko miasta Hamburg, Lubeka i Brema połączyły się jeszcze na nowo, do tych miast w szczególnych przypadkach przystępował jeszcze i Gdańsk, chociaż się już nie liczył do właściwych miast hanzeatyckich. W 1810 trzy te miasta hanzeatyckie zostały przyłączone do Francyi, a w 1815 odzyskały swą niezawisłość i uznane zostały za miasta wolne; poczém odnowiły *hanzeatycki związek*, który jednak tylko nazwę H. ale nie istotę H. przedstawiał. Por. Sartoriusa „*Geschichte des Ursprungs der Deutschen Hanza*“ (3 t., Getynga 1808); Lapenberga (2 t., 1830); Falkego (1862); u nas o H. pisali Łaguna, Napierski i inni.

Hap (Kacper), biskup sufragan poznański w XVII w.; ur. 1563 r., ukończywszy świetnie nauki, został doktorem teologii i obojga prawa, poświęcił się stanowi duchownemu i doszedł do wyższych godności kościelnych. W młodym już wieku był archidyjakonem i prałatem. W 1615 mianowany sufraganem poznańskim i biskupem enneńskim, nie długo tę godność zajmował, gdyż † 1619.

Haraburda, ród z Rusi litews.—**Haraburda** (Anicety), władyka połocki obrządku greck., po Arsenim Szyszce, od końca 1562 r. W następnym już 1563 r., gdy Iwan Groźny zajął Połock, H. wraz z wojewodą Dowojną został wywieziony do Moskwy i prawdopodobnie † w niewoli.—**Haraburda** (Michał), może brat poprzedniego, znakomity dyplomata XVI w. Człowiek zdolny i dobrze obeznany z prawami i obyczajami dworu w. książąt moskiewskich, często od królów polskich sprawował do nich poselstwa. Pisarz litewski za Zygmunta Augusta, piérwszy raz posłował do Moskwy 1560. Podczas wojny o Inflanty jeździł 1561—62 do chana krymskiego, by go pobudzić do wojny z Iwanem Groźnym. Jako sekretarz towarzyszył poselstwom do Moskwy 1563 i 1566, a jako poseł rzeczywisty 1570 spotkał Iwana w drodze do Nowogrodu i daremnie traktował o zgodę. W czasie bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta wytworzyło się na Litwie stronnictwo, które chciało wciągnąć do unii politycznéj w. księstwo moskiewskie i dla umorzenia zajść pogranicznych dać koronę Teodorowi, synowi Iwana. Z propozycyją taką i dla zawiązania w tym celu układów jeździł H. do Moskwy 1573, jako jeden z głównych reprezentantów pomienionego stronnictwa. Gdy zaś Iwan w różnych kombinacyjach, zawsze wygórowane kładł warunki, a H., lubo obrządku greckiego, dowodził, że Iwan nie może być koronowanym bez przyjęcia religii rzym.-kat., poselstwo spełzło na niczém. (Relacyja o tém poselstwie mieści się w „*Orędowniku*“, Poznań 1844, Nr. 48). Z Moskwy przyniósł H. ruski przekład biblii, który Konstanty Wasil ks. na Ostrogu kazał wydrukować wraz z oryginałem 1581. Za Batorego, 1581 był wyznaczony pisarzem komisyi do układów o pokój w Kiwerowéj Horce. W 1584 jeździł jeszcze do Moskwy od Stefana Batorego dla zawarcia wiecznego pokoju, na podstawie unii 3 państw (Polski, Litwy i w. ks. moskiewskiego); poselstwo skończyło się na wzajemnych odgróżkach. Koniec życia H. niewiadomy.

Haracz (*tributum*), z tureckiego *charadż* do polskiéj mowy przejęty, służy na oznaczenie sumy pieniężnéj, składanéj przez państwo podbite zwierzchnikowi swemu. W wiekach średnich składanie pieniędzy przez lennika suzerenowi, lubo rzadkie, ma miejsce u narodów europejskich. Tak i we Fryzyi H. np. nazywał się *Klipschild*; Grimm w „*Rechtsalterthümer*“ wiele tego rodzaju opłat feodalnych przytoczył. Stosunki polityczne między Niemcami i Słowianami przedstawiają liczne ślady takich opłat. Polacy za Mieszka-Lamberta I i Bolesława-Magnusa I płacili Niemcom trybut, na wzór Lutyków, lubo byli komesami, marchijonami i dukami jak książęta niemieccy. Uroczysta intronizacyja na duka w Gnieźnie, r. 1000 odbyta, nadała Bolesławowi Magnusowi wyższe niż dotąd znaczenie. Odtąd hierarchyja kościelna od niego zależała, jakto miało miejsce w księstwie bawarskiém. Wtedy *tributarius* książąt saskich, jakim do tego czasu był Bolesław I, i z tego tytułu uległy Ekihardowi, ojcu Hermana i Ody, wystąpił 1012 jako zwierzchnik ich, skoro zajął ziemie słowiańsko-niemieckie po Elbę, Salę. Z chwilą zaprzysiężonego wytępienia Kozaków, przez rozmiłowaną w spokoju szlachtę, okazała się potrzeba płacić H. Wschodowi; 1589, 1590 żądali Turcy haraczu. Po zwycięstwie chocimskiém 1621, zapewniono H. Tatarom pod nazwą upominków, 1672 pokój Buczacki stanowczo tę nazwą wymienił, zobowiązując Polskę do rocznego H. sułtanowi, król Michał dostał kaftan honorowy lennika Porty. 1699 zawarty pokój Karłowicki zniósł wprawdzie H., lecz nie na skutek potęgi Polski, ale zastąpienia jéj działania przez groźnego sąsiada. W czasach obecnych płacą haracz Porcie, jako jéj lennicy, książęta Serbii i Rumunii (połączonych Wołoch i Multan) oraz egipski Kedywe, bejowie Tunisu i Trypolisu.

Harafena, przebywa na wyspie Bujan (ob.) wedle podań słowiańskich. Jestto smok potworny, spoczywa na runie czarnym, które okrywa złoty kamień. Ten leży pod lipowym krzewem (*kust*), a nad tym wznosi się dąb nieodziany (w liście) ani nagi. Runem okryty kamień jest *gorący kamień*. *Ałatyr*, runo wyobraża falującą wodę innych podań (łęczyckie Wojcicki *Pieśni B. Chr.* I 170, c eskie, *Bibl. Warsz.* II 317 z 1858 r., także litews...o Kraszewski *Litwa* I 372 N. 48), w których jest mowa o morzu Czerwoném lub Czarném, gruszce na Podolu, pod niemi kamień lub złoty piérścień, przezeń woda leci lub trawa rośnie na téj zaś panna pawie pasie (ob. cykl: Nowina, Gąsior i t. d.). W innéj wersyi ze studni (od stygnąć, wstyd, por. Ha-

gar, jaga, jędza) smok czerpiącéj wodę dziewczynie ślub z sobą za warunek kładzie. Nazwa H., spotykana w zaklęciu na ukąszenie, przypomina ukąszenia Gąsiora i in., i zbliża się do Gorgon, t. j. Hesperyd, do których Alcyd szedł po jabłka weselne dla Hery. W postaci smoka często występuje jedno z państwa młodych.

Harald, nazwisko cztérech królów duńskich.—**Harald I** *Hildetand*, syn Haralda Röriksa i Ody, panował po swoim dziadku Ivarze Bidfodmi, 645—795; poległ w bitwie na polu Bravalla, zabity przez swego woźnicę.—**Harald II** *Blaatand*, syn Gormsa Starego, za namową cesarza Ottona II przyjął religiję chrześcijańską, za co znienawidzony od swego ludu, strącony został z tronu przez własnego syna Swena i w ucieczce musiał szukać ocalenia. Wprawdzie przy pomocy Normandów powrócił znowu do kraju, lecz został zamordowany 985.—**Harald III**, wnuk poprzedniego, syn Swena, panował od 1014 do 1017; **Harald IV**, syn Swena II panował 1077—80.

Harald, nazwisko dwu królów angielskich.—**Harald I** *Harefoot*, syn Kanuta II, wstąpił na tron 1037 i † 1039.—**Harald II**, syn hrabiego Godwina z Kentu, szwagier Edwarda III Wyznawcy, po którego śmierci 1066 ogłosił się królem, poległ tegoż samego jeszcze roku w bitwie pod Hastings, przeciwko Wilhelmowi Zdobywcy. Ze śmiercią jego skończyła się dynastyja królów anglo-saksońskich, zasiadających na tronie angielskim.

Harald, nazwisko królów norwegskich.—**Harald I** albo *Harfager* (t. j. Pięknowłosy), od 863—930, syn Halfdana Czarnego z rodu Ynglingów, zjednoczył rozdzielne pomiędzy wielu naczelników (*Jarl*) ziemie Norwegii w jednę całość. W 893 musiał ustąpić synom rządy prowincyi i † 933 w swojéj rezydencyi Drontheim, złożywszy koronę 930 r. w ręce syna Eryka Blodöxa.—**Harald II** *Graafell* (t. j. Szaroskóry), panował 950—963 i był synem Eryka Blodöxa; został zamordowany przez króla duńskiego Haralda II.—**Harald III** *Hardrade* (t. j. Dwubrody) syn Sigurda, naczelnika Stingarigów i potomka Haralda I, służył rycersko od 1033 w gwardyi cesarskiej w Byzancyjum, walczył z afrykańskimi piratami, był 1035 w Jerozolimie; jako naczelny dowódca gwardyi cesarskiéj zdobył wiele miast sycylijskich, przeniósł wojnę do Afryki i w 18 bitwach pokonał Saracenów. Następnie po wielu przygodach uszedł z Byzancyjm (gdzie był więziony) do w. ks. Jarosława, poślubił w Nowogrodzie jego córkę Elżbietę, udał się stąd 1045 do Szwecyi i zdobył na swoim synowcu Magnusie część Norwegii, któréj został królem 1047. Poległ 1067 w bitwie w Anglii, a pozostali po nim potomkowie linii męskiéj wygaśli 1319 na Hakonie VII.

Haram-Basza, *Aram-Basza*, nazywa się dowódca hajduków w Turcyi; w Węgrzech zaś nazywał się tak starszy 4 lub 5 strażników policyjnych ziemskich czyli żandarmów. Często jednak sami dopuszczali się grabieży podróżnych.

Haran, starożytne miasto i kraina w Mezopotamii, na południo-wschód Edessy. Grecy i Rzymianie nazywali je *Karrai*, *Carrae*. Tu się osiedlił Abraham z Ur w Chaldei, na czas jakiś. Mieszkał tu także i Laban. Za czasów rzymskich H. znane było jako *antiquum oppidum*; tu wreszcie stoczono bitwę, w któréj Krassus poległ. Dzisiaj przedstawia tylko kupę zwalisk, szanowanych przez Arabów, na pamiątkę pobytu Abrahama.

Harant z Polżyc i Bezdružyc na Pecce Krzysztof), statysta czeski, ur. 1564 r. Mając udział w powstaniu czeskiém przeciwko cesarzowi Ferdynandowi II (1618—20) został ścięty w Pradze 19 Czerwca 1621 r. W r. 1598 wraz z H. Czerninem z Chudenic odbył podróż do Włoch, Kandyi, Cypru, Azyi Mniejszéj, Egiptu i Arabii, którą opisał i wydał z rycinami pod tyt. „*Podróż z królestwa czeskiego do Wenecyi* i t. d.“ (2 t., Praga 1608, 2 wyd. 1854 r.). W r. 1601 został podkomorzym i radcą cesarza Rudolfa. Znany też jest jako poeta łaciński.

Harburg, Haarburg, miasto w pruskiéj prowincyi hanowerskiej, w okręgu Lüneburg, na brzegach spławnéj aż dotąd dla większych okrętów Elby, naprzeciwko Hamburga, ma 16,000 m., prowadzących rozległy handel tytuniem, ceratami, kauczukiem i t. d. tudzież nader ożywiony handel tranzytowy. Założenie przed laty kilku wielkiéj przystani dla okrętów i drogi żelaznéj, podniosło znakomicie handel tutejszy.

Harcourt (Bernard Hipolit Maryja, hr. d'), potomek starożytnéj rodziny, dyplomata francuski, ur. 1821 r. Spełniał różne urzędy w zawodzie dyplomatycznym, aż 1849 został posłem w Badenie, a 1851 w Stuttgardzie. Mianowany 1871 ambasadorem przy dworze papieskim, trudną do wykonania miał rolę wobec antagonizmu Watykanu i gabinetu włoskiego. Jako żarliwy ultramontanin protestował przeciw wywłaszczeniu kilku klasztorów francuskich w Rzymie przez rząd włoski, i został przeniesiony w Maju 1872 z Rzymu do Londynu na takież samo stanowisko.

Hardegg (Julijusz von), znakomity pisarz wojskowy, ur. 1810 w Ludwigsburgu, wirtembergski generał porucznik; z dzieł jego celniejsze są: *Grundzüge einer Anleitung zum Studium der Kriegsgeschichte*“ (Stuttgard 1851); „*Skizze eines Vortrags über Generalstabswissenschaften*“ (tamże 1854), „*Vorlesungen über Kriegsgeschichte*“ (2 t., Stuttg. 1852—56), dzieło zalecające się ogromną erudycyją.

Hardenberg (Karol August, książę von), ze starożytnego rodu niemieckiego, znany pruski mąż stanu, ur. 1750 w Essenroda, w Hanowerze, † 1822 w Genui. Od r. 1779 zostawał w służbie cywilnéj hanowerskiéj i w nagrodę swych usług otrzymał tytuł hrabiowski. Od 1787 jako prezydent nadwornego kolegijum w Brunświku, 1790 został ministrem margrabiego Ansbach i Baireuth, a 1791 przeniósł się do Berlina. W 1795 zawarł w Bazylei pokój z Francyją, 1797 wszedł do ministeryjum pruskiego a 1804 zajął miejsce Haugwitza, obstającego za przymierzem z Francyją. H. zawarł przeciw Napoleonowi sojusz z Rossyją i począł się zbro-

ić, ale po zwycięstwie Austerlickiém (1805) musiał ustąpić z niéj Haugwitzowi. W 1807 został ministrem spraw zagranicznych, lecz po pokoju tylżyckim usunął się i dopiéro 1810 zajął miejsce Steina i mianowany był kanclerzem państwa. Za dotychczasowe usługi, oddane Prusom, jak również za działalność, jaką okazał podczas ostatniéj wojny przeciwko Francyi, został 2 Czerw. 1814 wyniesiony do godności księcia i obdarowany dziedziczną majętnością Neuhardenberg. Czynnym był jeszcze podczas układów paryskich i na kongresie wiedeńskim. Mianowany 1817 prezesem rady stanu, miał udział w kongresach, poczynając od akwizgrańskiego aż do werońskiego. Dla Prus położył H. wielkie zasługi przez reorganizacyję wojska, zniesienie poddaństwa, zrównanie stanów i reformę systemu szkolnego, ale ściągnął na się słuszną nienawiść jako jeden z głównych przedstawicieli systemu restauracyjno-reakcyjnego. Bijografiję jego napisał Klose (Halla 1851).

Hardenberg (Fryderyk, baron von), pisarz niemiecki, znany pod imieniem *Novalisa*, ur. 1772 r. w Wiederstedt, w Mansfeldzkiém. Od r. 1795 przebywał po większéj części w Weissenfels, jako assesor zarządu warzelni soli i tu poznał obu Schleglów i L. Tiecka, z którymi w przyjazne wszedł stosunki. † 1801. H. należał do szkoły romantycznéj i miał niezaprzeczenie wysokie zdolności poetyckie, ale nie rozwinął ich należycie dla swéj skłonności do mistycyzmu. Był on fantastycznym, ale głębokim filozofem. Usiłował połączyć życie z poezyją, naukę z religiją. Oczywistym tego dowodem jest niedokończony romans „*Heinrich von Ofterdingen*“, w którym położył sobie za zadanie podbić cały świat, przenikając nawskroś poezyją wszystkie wieki, stany, rzemiosła, nauki i stosunki. Mimo to wszakże wszystko pod jego piórem przeistacza się w lirykę. Jądrem poezyi H. jest wszędzie tajemnica chrześcijańska. Mgliste i ciemne, jakkolwiek z wielkim napisane talentem, są jego „*Hymnen an die Nacht*“; ale „*Geistliche Lieder*“, będące mieszaniną spinozyzmu z katolicyzmem, należą do najpiękniejszych w tym rodzaju utworów. Ogólny zbiór prac jego wydali L. Tieck i F. Schlegel (2 t., 1802; 5 ed., Berlin 1837; 3 t. 1846).

Harderwijk, miasto portowe nad jeziorem Zuidersee w holenderskiéj prowincyi Geldryi. Niegdyś należało do Hanzy, obecnie liczy 6,800 m. Założony tu w r. 1648 uniwersytet, został zniesiony 1811, a na jego miejsce ustanowiono ateneum.

Hardinge (Henryk, wicehrabia), ur. 1785 w Stanhope, generał angielski, walczył 1808—15 w wojnach przeciwko Napoleonowi, został 1844 generalnym gubernatorem Indyj Wschodnich i po szczęśliwie ukończonéj wojnie z Seikhami otrzymał godność wicehrabiego de Lahore. Za powrotem do kraju mianowany był 1852 generałem feldcechmistrzem, po śmierci Wellingtona naczelnym wodzem całéj armii angielskiéj, a 1855 r. feldmarszałkiem. † 1856 r. w South-Park, w hrabstwie Kent.

Hardouin (Jan), uczony jezuita, ur. 1646 r. w Quimper, † 1729 w Paryżu; w r. 1683 został bibliotekarzem *College Louis le Grand*; odznaczał się wielką pamięcią, dowcipem i pracowitością. Swemi paradoksalnemi twierdzeniami, wywoływał swojego czasu zawziętą polemikę i narażał się na liczne szyderstwa. Tak np. utrzymywał on pomiędzy innemi w dziełach swoich: „*Chronologia ex nummis antiquis restituta*“ (1677) i „*Prolegomena ad censuram veterum scriptorum*“, że wszystkie starożytne medale są nowszego pochodzenia i że większa część dawnych klasyków była napisaną i podrobioną w XIII w. przez zakonników benedektyńskich. Najważniejszą jego pracą są: wydania *Plinijusza* (5 t., Paryż 1685) i „*Conciliorum collectio*“ (12 t., tamże 1715).

Hardt albo **Haardt**, pasmo gór w bawarskim Palatynacie reńskim, jest północném przedłużeniem Wogezów na ziemi niemieckiéj, dochodzące w szczycie Kalmut albo Kalmik, w stronie północnowschodniéj od Edenkoben, do wysokości 2,097 stóp, okryte są gęstymi lasami, a na stokach swoich pięknemi winnicami, sadami i licznemi zamkami.

Harem (po arab. *zakazane*, *nieprzystępne*, *święte*), tak nazywają mahometanie odosobnione mieszkania kobiét, do których wstęp tylko mężowi jest dozwolonym.

Haren (Willem van), ur. 1710 w Leeuwarden, we Fryzyi, poeta holenderski i wyższy urzędnik cywilny, † 1758; wsławił się głównie swemi odami. Zyskał także sławę wielkim poematem epicznym „*Friso*“ (Amsterdam 1710). Zbiorową ed. jego poezyj sporządził Westerman (6 t., Amsterd. 1824).— Wyższym jest od niego zarówno jako poeta liryczny i jako mąż stanu jego brat, *Onno Zwier van Haren*, gorący stronnik ks. Oranii, ur. 1711 r. w Leeuwarden, † 1779. Najlepszy jego poemat: „*Żebracy*“ (Gueses), w którym sławi wolność holenderską, wyszedł po raz piérwszy 1767 p. t. „*Ojczyzna*“. Późniejsze ed. są: 1785 (2 t. Amsterd.) i 1826 z samowolnemi zmianami w tekście.

Harfa, *Arfa*, po włos. *Arpa*, po franc. *Harpe*, instrument muzyczny strunowy, upowszechniony już u starożytnych, w piérwszych czasach chrześcijaństwa używany i przy służbie Bożéj, późniéj bardzo pospolity u Celtów i Germanów. H. *włoska* czyli *ostrokątna*, *arpanetta*, stanowi przejście od starożytnych do nowszych rodzajów harf, i jest o dwu rzędach strun drucianych, oddzielonych od siebie podwójną deką brzmienną czyli rezonansową. Więcéj jest znaną H. *podwójna* czyli *Dawidowa*, formy trójkątnéj, *arpa doppia*, obciągnięta strunami drucianemi i barаniemi, opatrzona deką rezonansową, od wielkiego *C*, do trójkreślnego *c* lub *d* sięgająca. Trudność wydobycia z niéj półtonów (przez obrócenie guzika czyli osadki lub nacisk wielkiego palca na stronę) usunął Hochbrucker z Donauwörth, urządzeniem przy takiéj H. stosownego pedału. Ta znowu H. pedałowa została ulepszoną stopniowo przez Cousineau, Krumpholza, Stumpfa i Dizi'ego, a najwięcéj przez Erardaa w Paryżu, który jéj nadał guziki widełkowate, t. j. naciskania podwójne (*double mouvement*), mogące ton podwyższyć lub

obniżyć, w miarę potrzeby. Na H. pisze się jak na fortepijan, w kluczach basowym i wiolinowym. Znakomitszymi kompozytorami na H. są: Nadermann, Demar, Steibelt, Parish-Alvars, żona kapelmistrza Spohra, Maryja Moesner, w Warszawie Pistor i in.

Häring (Wilhelm), znakomity romansopisarz niemiecki, znany pod nazwiskiem *Wilibalda Alexis*, ur. 1798 r. w Wrocławiu. Piérwotnie był urzędnikiem sądowym, późniéj atoli oddał się wyłącznie pracy literackiéj, żył jakiś czas w Berlinie, a w r. 1852 osiadł w Arnstadt, gdzie † 1871. Sławę literacką ustalił romansem, wydanym pod imieniem Walter Scotta „*Walladmor*“ (3 t., Berlin 1823—24), który sam Walter Scott nazwał najśmielszą mistyfikacyją naszego stulecia; po nim nastąpił drugi romans „*Schloss Avalon*“ (3 t., Lipsk 1827). Oprócz kilku opisów podróży i nowelli, ogłosił następnie szereg romansów historycznych, których treść czerpał po większéj części z dziejów brandeburgsko-pruskich i otrzymał z tego powodu przezwisko *marchijskiego Walter Scotta*. Celniejsze z nich są: „*Cabanis*“ (6 t., Berlin 1832); „*Roland von Berlin*“ (3 t., Lipsk 1840); „*Der falsche Waldemar*“ (3 t., Berl. 1842), „*Hans Jürgen und Hans Jochem*“ (2 t. Berl. (1846) „*Der Wärwolf*“ (3 t., Berl. 1848); „*Ruhe ist die erste Bürgerpflicht*“ (5 t., Berl. 1852), „*Isegrimm*“ (3 t., Berlin 1854); „*Dorothea*“ (3 t., Berl. 1856). Wszystkie te prace H. zalecają się dosadną charakterystyką, wiernem malowaniem przyrody i zwyczajów, oraz potęgą języka. Rozpoczęte przez niego wspólnie z Hitzigiem dzieło p. t. „*Der neue Pitaval*“ (t. 1—36, Lipsk 1842—65; nowa seryja 1—7, 1865—73) jest wielce ciekawym zbiorem rozmaitych spraw kryminalnych. Od t. 29 prowadzi je daléj Vollert.

Hariri, (t. j. *kupiec jedwabiu*), właściwie *Abu Mohammed Kasem-ben-Ali*, ur. 1054 w Basrah, † tamże 1121, jeden z najznakomitszych poetów i gramatyków arabskich. Najsławniejszem jego dziełem jest 50 „*Makámát*“ (ob. *Makamy*), w którém już to wiérszem już prozą złożył dowody wielkiego genijuszu i skarby czarującéj dykcyi. Utwór ten jest na całym Wschodzie przedmiotem podziwu i uwielbienia i niejednokrotnie był naśladowanym, jak np. w hebrajskim przez Charisi'ego (ob.) i niemieckim przez Fr. Rückerta („*Die Verwandlungen des Abu Seid von Serug*, 2 t., 4 ed. 1864). Najlepszą edycyję sporządził S. de Sacy (1822; 2 wyd. Renouarda i Derenburga, 2 t., Paryż 1847—53). Napisał także H. wiele dzieł gramatycznych. Fragmenty dwu z nich o składni arabskiéj i arabskich idyjotyzmach wydał de Sacy w „*Anthologie grammaticale arabe*“ (Paryż 1831).

Harispe (Jan Izydor), marszałek Francyi, ur. w Saint-Etienne de Bigorri (dep. Dolnych Pirenejów) 1768, wszedł do służby wojskowéj 1792, i w roku następnym był już kapitanem ochotnikiem. Mianowany 1802 pułkownikiem, 1806 generałem brygady, odznaczył się pod Gutstadt, Geilsbergiem i Friedlandem. Jako szef sztabu Monceya przeszedł do Hiszpanii, 1810 został generałem dywizyi, a 1811 dowodził naczelnie przy szturmie Tarragony. W 1813 pozyskał godność hrabiowską. Ranny ciężko pod Tuluzą, dostał się do niewoli Anglików. Wyswobodzony przez restauracyję, stanął w czasie stu dni pod sztandarami Napoleona. Za rządu Lipcowego dowodził korpusem obserwacyjnym na granicy hiszpańskiéj; w 1825 zasiadał w izbie parów; 1851 mianowany marszałkiem Francyi i senatorem, † 1855.

Harkany (Harkań), wieś w węgierskim komit. barańskim (Baranya), 600 m., kąpiele ciepłe mineralne, siarczano-słono-ziemiste, dochodzące 58° C.

Harkort (Fryderyk Wilhelm), przemysłowiec i deputowany pruski, ur. 1793 w majętności rodzinnéj Harkorten, w hrabstwie Mark; jako oficer landwery westfalskiéj odbył kampaniję 1813—15, poczém założył 1816 walcownię miedzi, 1818 garbarnię, 1819 fabrykę machin (w Wetter), 1827 pudlingarnię tamże, 1857 hutę żelazną w Kaltenbach, miał udział w budowie kolei żelaznych i w założeniu towarzystwa żeglugi parowéj. Od 1830 deputowany na prowincyjonalnych sejmach westfalskich, bywał od 1848 wybiérany niezmiennie do pruskiego zgromadzenia stanów, na których występował jako gorący konstytucyjonalista i stronnik wolności handlu i przemysłu; starał się téż o podniesienie szkół ludowych i polepszenie bytu nauczycieli. Oprócz znacznéj liczby rozpraw, w przedmiotach ekonomii politycznéj i socyjalnych, wydał oddzielnie: „*Die Zeiten des ersten westfalischen Landwehrregiments*“ (Essen 1841); „*Bemerkungen über die preussische Volksschule und ihre Lehrer*“ (1842); „*Bemerkungen über die Hindernisse der Civilisation und Emancipation der unteren Klassen*“ (1844) i w. in. Jego bracia: *Karol* († 1856) i *Gustaw Harkort*, założyli wielki dom handlowy w Lipsku, z filijami w Chinach. Z nich Gustaw miał czynny udział w politycznem życiu Saksonii, jako deputat sejmowy (do 1850).

Harlem albo **Haarlem**, miasto w północnéj Holandyi, o 2 mile od Amsterdamu, niegdyś rezydencyja hrabiów Holandyi, nad rz. Spaarne, ma 29,500 m. i 13 kościołów, między którymi wielki kościół katedralny ś. Bawona słynny jest ze swoich organów, które mają 8,000 piszczałek. Przemysł handlowy miasta Harlem jest znakomity, chociaż fabryki jedwabiów, płócien i blicharnie podupadły. Ogrodnictwo ozdobne jest tutaj dotąd jeszcze w stanie kwitnącém i produktami swymi całą niemal zaopatruje Europę. W przepysznym ogrodzie, zwanym *Harlamer Holz*, znajduje się letni pałac królewski, mieszczący w sobie piękną galeryję obrazów nowoczesnych artystów holenderskich.

Harlemskie morze, tak nazywają 6 godzin drogi długie i 3 godzin drogi szerokie jezioro, w północnéj Holandyi, położone między Harlem, Leydą i Amsterdamem, które piérwotnie składało się z cztérech oddzielnych mniejszych jezior, a w XVI wieku do teraźniejszéj doszło wielkości i od r. 1840 stopniowemu podlega osuszeniu. W dzisiejszym stanie swoim przedstawia ono wielką wyspę, około

$3^1/_3$ mili powierzchni, która otoczona jest wielkim kanałem i dzieli się na 4 symetryczne części.

Harless (Jan Chrystyjan Fryderyk), lekarz, ur. 1779 r. w Erlangen, † 1853, ostatecznie profesor medycyny w Bonn. Z dzieł jego wymienimy: „*Neue Untersuchungen über das Fieber*“ (1803), „*De arsenici usu in medicina*“ (1811), „*Handbuch der hrtztlichen Klinik*“ (3 t., 1817—26). Gorliwie też zajmował się balneologiją i wydawał kilka pism lekarskich.—Jego syn *Herman* **Harless**, filolog, urodz. 1801 w Erlangen, † 1842 w obowiązkach nauczyciela w Herford, znanym jest jako autor dzieła, „*Die Bildung zur deutschen Sprache und Rede*“ (Bielefeld 1836).— *Emil* **Harless** krewny poprzednich, zasłużony fizyjolog, ur. 1820 w Norymberdze, † 1862; od 1849 r. profesor w Monachijum, ogłosił wiele monografij, jak „*Untersuchungen über das Nervenleben*“, wraz z Bibra „*Ueber die Wirkung des Schwefeläthers*“ (1827), nadto *Populäre Vorlesungen aus dem Gebiete der Physiologie und Psychologie*“ (1851) i „*Lehrbuch der Anatomie*“ (2 części, 1856—58).

Harless (Gottlieb Krystyjan Adolf), teolog ewangieliki, ur. 1806 r. w Norymberdze; w r. 1833 został profesorem teologii i kaznodzieją uniwersytetu w Erlangenie. Jego *Wykład na list do Efezów* (1834) zwrócił powszechną uwagę a jeszcze większy *Encyklopedyja i metodologija teologiczna* (1837). Jego „*Christliche Ethik*“ (4 wyd. 1850), należy do najlepszych dzieł tego rodzaju. Za swoją opozycyję na sejmie 1842—3 przeciwko ustawie, nakazującéj i żołnierzom wyzn. ewangielickiego przyklękać przed poświęconą hostyją, przeniesiony został do Beireutu na radcą konsystorskiego. W r. 1847 powołany do Lipska na profesora i kaznodzieję, w 1850 r. do Drezna, a 1852 do Monachijum na prezesa konsystorza. Jego *Kazania*, wyszłe pod tyt. „*Sonntagsweihe*“ są wzorem kaznodziejstwa.

Harlingen albo **Haarlingen**, starożytne miasto nadmorskie, w holenderskiéj prowincyi Fryzyi, nad jeziorem Zuidersee, ma 10,500 m. i bardzo wygodny port.

Harlingerland, ziemia, stanowiąca północnowschodnią część dawniejszéj hanowerskiéj prowincyi Wschodniéj Fryzyi, nad morzem Północném, otrzymała swą nazwę od rzeczki *Harrel* lub *Harle*, i obejmuje 7 mil kw., po większéj części bagnisk i gruntów tłustych, z ludnością 23,000.

Harmalina i **Harmina**, alkaloidy otrzymywane z nasion rośliny krymskiéj *Peganum harmala*. Przy wydobywaniu ich opada najpierw harmina w igiełkach, następnie harmalina w listkach. Harmalina i jéj sole posiadają barwę żółtą, lecz na tkaninach utrwalać się nie dają, natomiast przez wytrawianie alkoholem wydaje harmalina zasadę czérwoną, któréj sole też są czérwone i dobrze się utrwalają na tkaninach jako barwniki; czérwona ta zasada, mało zresztą zbadana, nosi nazwę *porfyrharminy*. *Harmalinę* nazywa się też barwnik fijoletowy, otrzymany przez Kay'a z aniliny.

Harmarzew, było stopień wojskowy artyleryjski u Zaporoskich Kozaków, oznaczający dowódcę kanonijerskiego.

Harmattan, gwałtowny i gorący wiatr na zachodnich brzegach Afryki, wiejący peryjodycznie przez 7—8 dni, od wnętrza lądu ku oceanowi Atlantyckiemu. Jest prawdopodobnie identyczny ze sammum em.

Harmenopalos (Konstanty), prawnik, ur. około 1320, † 1380 w Konstantynopolu, był radcą cesarzów Jana Kantakuzena i Jana Paleologa. Zasłużył się głównie dziełem: „*Promptuarium Juris*“ (najlepsze wydanie Heimbacha, Lipsk 1851).

Harmodyjusz (*Harmodios*) i **Arystogiton** (*Aristogeiton*), dwaj, serdeczną przyjaźnią związani, młodzi Ateńczycy, którzy 514 prz. Chr. zamordowali w Atenach Pizystratyda Hipparcha, młodszego brata tyrana Hippijasza za to, iż znieważył ich siostrę. *Harmodjusz* został bezwłocznie, na miejscu zaszłego wypadku, przez przyboczną straż Hippijasza zamordowanym, brat zaś jego *Arystogiton*, schwytany w ucieczce i również zabity. To poświęcenie się obu braci, jakkolwiek bezpośrednią przyczyną owego wypadku była zemsta osobista, uwieczniło jednak Ateńczycy z nienawiści do tyranów pieśniami narodowemi i pomnikami.

Harmoniczne tony, ob. Głos.

Harmonija albo **Hermijone**, córka Aresa (Marsa) i Afrodyty (Wenery), a zaś wedle podania samotrackiego córka Zeusa i Elektery. Podczas zaślubin jéj z Kadmusem, obchodzonych uroczyście przez wszystkich bogów, otrzymała w podarunku od oblubieńca złowrogi naszyjnik, okuty przez Wulkana, który był powodem licznych nieszczęść w całéj jéj rodzinie.

Harmonija Ewangielij. Cztéry pierwsze księgi Nowego Testamentu czyli Ewangelije, a zwłaszcza trzy piérwsze, mają między sobą tyle analogii, że częstokroć nietylko opowiadają tenże sam wypadek, ale nawet w tychże samych słowach i na odwrót każdy z ewangielistów różni się w niektórych ustępach, przytaczając to, o czém inni nie mówią. Taka zgodność i różnice wywoływały liczne rozprawy, dążące do wykazania mimo zgodności. Piérwszą taką próbę wykonał Tacyjan w 2 połowie II w., zléwając wszystkie 4 Ewangielije w jednę pod tyt. „*Dia tessaron*“. Euzebijusz Pamfilius zaś ułożył je w 10 tablic, które późniéj umieszczano na czele Nowego Testamentu, następnie zaś zamieszczano odsyłacze na marginesach lub na końcu zdania. Por. też *Joachim da Flores*.

Harmonija niebieska czyli **sfer**, wyrażenie używane przez wielu filozofów starożytnych, a nawet i ojców kościoła, ma oznaczać muzykę, jaka się niby tworzy z obrotu melodyjnie dźwięcznego, każdéj po szczególe planety i gwiazdy. Harmonii ucho nasze ma nie słyszyć dla tego, że przywykłe jest do niéj od dzieciństwa.

Harmonija przedustawna (*Harmonia praestabilita*) w Lejbnica, (ob.) filozoficznym systemacie, zjawia się dopiéro w jego listach 1686 i 1690, uzupełnia *monadologiję* (ob.) wyjaśniając stosunki między monadami, które że w nieprzerwanym szeregu stopniują się od nicości do Boga (*principium continu-*

itatis), wprawdzie znoszą konieczność hipotezy ogólnego ducha (czynnego piérwiastku) i materyi (biernego). Gdy jednak niéma bezpośredniego związku i wpływu między niemi, gdyż „niemają okien, przez któréby obce piérwiastki mogły wchodzić i wychodzić“ monady nietylko posiadają stałę ilość żywéj siły ale i niezmieniony kierunek jéj działania (*lex de conservanda quantitate directionis*); powstaje stąd teoryja H. p. Leibnitz mianowicie twierdzi, że zgodność 2 zegarków, wciąż idących, da się tylko w 3 sposób otrzymać 1) albo oba zegarki łączy wspólny mechanizm, i to odpowiada teoryi fizycznego wpływu monad na siebie, a zwłaszcza duszy na ciało, 2) albo nieustannie ktoś trzeci je reguluje (ob. okazyjonalizm), co jednak niezgadza się z doskonałością najwyższego robotnika, 3) Monady na zasadzie prawa wewnętrznego rozwoju (*lex continuationis seriei suarum operationum*) zupełnie samodzielnie (*spontaneité*), funkcyjonują, jednocześnie z innemi będąc w zupełnéj i ciągłéj harmonii, zgodzie (*conformété*). Tak np. duch w skutek associatio idearum odbiéra wrażenie bolu, gdy ciało jest dotknięte, ręka się porusza ulegając prawom mechanizmu ciała, jednocześnie z odpowiednią myślą duszy. I ta zgodność już przez stwórcę w akcie kreacyi wydana (*préetabli*), jest *harmoniją przedustawną*.

Harmonija w muzyce, jest spółczesném brzmieniem, w różnych interwalach (ob.) dających się słyszyć tonów, wedle pewnych stałych zasad w szeregi połączonych. Nauka H. wylicza typy i odmiany *akordów* (ob.), oraz podaje sposoby umiejętnego ich łączenia z sobą. Prócz dwu głównych typowych akordów, jakimi są *trójdźwięk* (ob) i *septymowy akord* (ob.), wszystkie inne powstają z nich przez *odwrócenie* (ob.) lub przez dodanie septymy do trójdźwięku, (septymowe poboczne akordy). Od nich należy odróżniać tak zwane akordy nonowe, unitercdecymowe, które będąc zabytkiem *generałbasu* (ob.) zestawiającego wszystkie spółczesności tonów w akordy, obecnie są uważane za *opóźnienia*, jakkolwiek ulegają prawom akordów septymowych. Akordy na słabéj części taktu, to jest na rsis powstające (przejściowe), rządzą się znowu innemi prawami, których szczegółowe wyjaśnienie w części o *postępie akordów* H. podaje. Z nauką akordów i nut przejściowych ściśle się łączy teoryja *modulacyj* (ob.), wykład stylów muzycznych zamyka naukę. Rozwój H. szczególniéj od Monteverdego (ob.) datuje, który ostateczny cios zadał kontrapunktowi (ob.) i jego zwolennikom, używając śmieléj od innych tak zwanego *diabolus in musica* i zakazanych dotąd dysonansów. Od téj pory system muzyczny Greków pod formą gregoryjańskiego i ambrozyjańskiego śpiéwu, uciskający twórczość muzyczną, upadł ostatecznie, Weitzmann (ob.) proponuje stanowcze zmienienie ostatnich zasad H., w tak zwanych postępach równoległych zakazanych i t. p. które owszem w dziełach mistrzów są źródłem nowych piękności, a dla nędznych pisarzy jak Koželuch antagonista Mozarta, lub nieznany krytyk - harmonictw Haydena kwartetów są bezduszną summa lex. W języku polskim podręcznik muzyczny wydał Sierociński, zasady H. Richtera przełożył Jan Karłowicz.

Harmonika, przyrząd muzyczny, w którym tony wywołane zostają przez tarcie dzwonów szklanych. Wynalazcą téj H. miał być irlandczyk Puckeridge, którego na myśl użycia dzwonów szklanych naprowadziła obserwacyja tonów, powstających przez potarcie brzegów szklanki, zwilgoconemi palcami. Istotne ulepszenie zawdzięcia H. Franklinowi, który jej nadał obszar dwu oktaw; następcy jego rozszerzyli zakres H. do czterech oktaw, a ksiądz Mazzuchi w miejsce pociérania palcami wprowadził smyczek; inne ulepszenia zaprowadzili Röllig, Nicolai, Klein i in. Müller wydał nawet szkołę na ten przyrząd. H. też nazywają przyrząd, używany zwykle przez dzieci, składający się z tafelek szklanych, coraz mniejszych, uderzanych młoteczkami. Tu także wspomnieć należy o H. *słomianéj*, powstałéj, jak się zdaje, w Polsce, na któréj zyskał rozgłos Guzików (ob.).

Harmoniści, ob. Rapp (Jerzy).

Harmotom, ob. Krzyżowiec.

Harms (Klaudyjusz), teolog ewangielicki, ur. 1778 r. we wsi Fahrstedt (w Holsztyńskiém), † 1855; wikary w Lundenie od 1806 r.; wydał w r. 1808— 11 swą *Postylę* i wsławił się jako kaznodzieja, w r. 1816 został archidyjakonem w Kiel, gdzie stanął w obronie luteranizmu przeciwko racyjonalizmowi i sprawę tę popiérał wielu pismami. W politycznym względzie był wielbicielem monarchii absolutnéj. W r. 1848, zniechęcony stanem Europy a przytém prawie zupełnie straciwszy wzrok, złożył urzędowanie. Oprócz „*Winterpostille*“ i „*Sommerpostille*“, wydał pomiędzy innemi: „*Die drei Artikel des christlichen Glaubens*“ (3 t., Kiel 1830 — 34); „*Pastoraltheologie*“ (3 t., Kiel 1830—34) i własną bijografiję (1851, 2 wyd. 1852).

Harpije, istoty mytyczne rozbójniczego charakteru i odrażającéj postaci. Wspomniane najprzód w Odyssei. Wedle Hezyjoda są one (*Aëlla* i *Okypete*) córkami Taumasa i Elektry, siostry Iris, skrzydlate i jako wiatr szybkie. Pewnego rodzaju boginiami karzącemi stały się późniéj dopiéro; wówczas nadano im i odpowiednią postać zewnętrzną. Przedstawiono je bowiem i wyobrażano sobie jako ptaki drapieżne z niewieściemi twarzami, ludzkiemi rękami, wielkimi pazurami i t. d. Wirgilijusz umieszcza je na wyspach Strofadyjskich, albo téż na inném miejscu u wejścia do świata podziemnego. Słynny jest posąg Harpij Xantosa w Muzeum Brytańskiém.

Harpokracyjon (Waleryjusz), gramatyk aleksandryjski, żyjący w połowie IV w. po Chr. Ułożył „*Lexicon tôn deku rhêtorôn*“ najlepsze wydanie J. Bekkera (Berlin 1833).

Harpokrates, w napisach hieroglificznych *Har-pechret*, to jest Horus dziecię, syn Ozyrysa i Izydy. U Egipcyjan bożek ten, młody Horus (ob.), oznaczał wschodzące słońce, tak na początku dnia jak i na początku lata, po wiosenném porównaniu dnia z nocą. W płaskorzeźbach i hieroglifach przedstawiany jest H. jako dziecko siedzące, wpółnagie,

trzymające palce na ustach, co jest godłem niemowlęctwa, Grecy zaś i Rzymianie, mylnie uważając ten giest za symbol milczenia, nazywali H. bogiem milczącym.

Harpuna, żelazo w kształcie strzały, zaopatrzone od przodu w haki, używane do połowu wielorybów; jest około 2 stóp długie, opatrzone rękojeścią długą na 4—5 stóp. Anglicy wyrzucają teraz na wieloryba harpuny z małego działka.

Harrach, starożytny ród hrabiowski czeski, którego siedzibą był gród *Harachy*, dziś wieś (po niem. *Horra*, w okręgu budziejowickim).—*Karol* H., ur. 1570 r., † 1628 r. w Pradze; minister stanu cesarza Ferdynanda II; otrzymał tytuł hrabiego 1627 r. Z sześciu jego synów *Leonhard* (VII) i *Otto Fryderyk*, byli założycielami dwu linij: *starszéj* i *młodszéj*— *Harrach Bruck* i *Harrach Kohran*.— *Harrach Ferdynand Józef*, ur. 1763 r. † 1841 r., był ojcem hrabiny *Augusty* H., ur. 1800 r. † 1873 r., zaślubionéj morganatycznie 9 List. 1824 r. jako księżna lignicka z królem pruskim Wilhelmem III.

Harring (Harro Paweł), pisarz niemiecki, ur. 1798 w Ibensdorf pod Husum, † 1870 na wyspie Jersey przez samobójstwo. Początkowo był urzędnikiem celnym, następnie poświęcał się malarstwu i ogłosił (1821) piérwsze próbki poetyczne. Żywiąc w piersi niepochamowaną żądzę niezależności, udał się do Wiednia i prowadził żywot pełen przygód, jak to sam przedstawił w swéj bijografii „*Rhoughar Jarr, Fahrten eines Friesen in Dänemark, Deutschland. Ungarn* i t. d." (4 t., Monach. 1828). Z filhellenami wyjechał do Grecyi, skąd wkrótce wrócił do Rzymu. W 1828 zaciągnął się w Warszawie do gwardyjskiego pułku ułanów, a po dwuletnim tu pobycie udał się do Niemiec i pędził daléj życie awanturnicze, podróżując po Niemczech, Szwajcaryi, Anglii, Brazylii, Ameryce, Norwegii i t. d. Jako członek centralnego komitetu demokracyi europejskiéj mieszkał w Londynie, uwięziony z tego powodu 1854 w Harburgu, otrzymawszy wolność wrócił do Londynu. Ruchliwe jego życie zewnętrzne było wyrazem usposobienia wewnętrznego, niezmiernie wrażliwego. Z romansów jego, oprócz najcelniejszych „*Der Pole*" (3 t., Baireuth 1831); i „*Dolores*" (4 t., Bazylea 1858—59), zasługują jeszcze na wzmiankę „*Der Carbonaro zu Spoleto*" (Lipsk 1831); „*Julius von Dreyfalken*" (2 t., 1831). Z innych prac H. wymieniamy, dramat „*Moses zu Tanis*" (1859) i tragedyja „*Die Dynastie*" (1861). H. jako pisarz jest niegłęboki w poglądach, ale zaleca się świeżością i żywością opowiadania.

Harrington (Jakób) polityczny pisarz angielski, ur. 1611 w Upton, hrabs. Northampton, † 1677. Uczył się w Oxfordzie i podróżował wiele za granicą. Wróciwszy do kraju, przyłączył się do stronnictwa ludowego, ale mimo to, niewypiérając się swych zasad republikańskich, został szambelanem Karola I i towarzyszył mu nawet na szafot. Za Karola II, jako sprawca zawichrzeń, był jakiś czas więziony. Napisał słynne, politycznéj treści dzieło „*Oceana*" (Lond. 1656), rodzaj romansu państwowego albo utopij i przypisał je Cromwellowi.—*Harrington* (Jan), poeta z czasów Elżbiety, ur. 1561, † 1612, przetłumaczył na angielski „*Orlando Furioso*" (1591) oraz napisał „*Metamorphosis of Ajax*" (Lond. 1596; nowe ed. 1814) i sławne swe „*Epigrams*" (Lond. 1615). Wiele z prac jego jak również jego ojca, *Jana Harrington* (ur. 1534 † 1582) zamieszczonych jest w „*Nugae antiquae*" (3 t., Londyn 1769—79; 3 ed. 1804).

Harriot (Tomasz), matematyk angielski, ur. 1560 w Oxford, † 1621; on to piérwszy poznał, że każde równanie algebraiczne rozłożone być może na czynniki stopnia piérwszego, co go powiodło do odkrycia związków między piérwiastkami a spółczynnikami równania. Towarzyszył Raleighowi w wyprawie do Wirginii, któréj dokonał pomiaru. Najważniejszem dziełem jego jest „*Artis analyticae praxis*" (Londyn 1631).

Harris (James), ur. 1709 w Clese koło Salisbury, był synowcem lorda Schaftesbury, zrazu ucząc się prawa, po śmierci ojca poświęcił się filozofii, zwłaszcza zaś estetyce i językoznastwu; 1774 wydał „*Three treatises, the first concerning art, the second concerning music, painting ant poetry, the third c. happiness*", w których wyłożył swe pojęcia o sztuce, muzyce, malarstwie i poezyi, oraz o szczęściu. Następne dzieło p. t. „*Hermes*", zawiérające studyja nad gramatyką powszechną (1751) było na różne języki tłumaczone. W r. 1761 obrany członkiem izby gmin, 1762 został lordem admiralicyi i skarbu, podawszy się 1765 do dymisyi, 1774 został sekretarzem królowéj, intendentem jéj dworu † 1780—i dopiéro po jego zgonie, syn jego, lord Melmesbury, wydał 1783 „*Philosophical inquires*", zawiérające historyję ktytyki i smaku w literaturze w ogóle, oraz wydał kompletne dzieła ojca (2 t., Londyn; 5 t., 1801).

Harrisburg, miasto stołeczne północ - amerykańskiego stanu Pensylwanii, nad rz. Susquehannah, ma 23,000 m. i wspaniałe kapitolijum.

Harrison (John), słynny zegarmistrz, ur. 1693 w Foulby, † 1776; piérwotnie cieśla, obdarzony wysokim talentem mechanicznym, osiadł 1735 jako zegarmistrz w Londynie i tu wsławił się zrobieniem dokładnego przenośnego zegara morskiego 1736 r., za który otrzymał nagrodę, wyznaczoną przez parlament, i złoty medal Copleya; otrzymywał i później za swe wyroby nagrody, które wyniosły przeszło 160,000 talarów.

Harrison (Tomasz), architekt angielski, ur. w Richmond 1744, † 1829; kształcił się w Rzymie, skąd wróciwszy do kraju, zasłużył się jako twórca wielu dzieł pomnikowych, jak mostu lankasterskiego, gmachu sądowego, słynnego więzienia w Chester i w. in.

Harrison (Wilhelm Henryk), prezydent Stanów Zjednoczonych półn. Ameryki, ur. 1773 w Wirginii. W 1792 zaciągnął się do wojska i odznaczył się jako oficer w wojnie z Indyjanami. Jako de-

putowany do kongresu przeprowadził prawo o sprzedaży cząstkowéj gruntów związkowych, skutkiem czego zakwitły wkrótce prowincyje zachodnie. W ponownéj wojnie z Indyjanami 1811 i w równoczesnych z tego powodu walkach z Anglikami w Kanadzie rozwinął, jako wódz naczelny, niepospolite talenta wojskowe. Odniósł ważne zwycięstwa pod Tipreance 5 Listop. 1811 i pod Tamizą (w Kanadzie) 5 Paźdz. 1813. W 1814 usunął się do życia prywatnego. W 1818 był członkiem kongresu, a 1828 posłem w Kolumbii. Odtąd na niskim zostając narzędzie, był tak biednym, zaledwie mógł wyżywić rodzinę. Nareszcie przy pomocy stronnictwa whigów został wybrany 1840 prezydentem Stanów Zjednoczonych na peryjód 1841—45. Jednakże † w miesiąc po objęciu urzędowania (4 Kwietnia 1841).

Harrowgate, sławne zdrojowisko w Anglii, w hrabstwie York, o $4^1/_2$ mili od Yorku; ma 4,800 ludności. Tutejsze wody mineralne sprowadzają rocznie do 12,000 chorych, ze wszystkich stron Wielkiéj Brytanii, i szczególniéj skuteczne są na wszelkie osutki, tudzież rozmaite wady trzewia.

Hartenstein (Gustaw), ur. 1808 w Plauen, w Saksonii, uczył się w Grimma i Lipsku, został 1834 prof. fil., 1848 eforem bibl. uniwersytetu w Lipsku. Już 1833 napisał „*De Archytae Tarentini fragmentis philosophicis*" (Lipsk), potém „*Ueber die Bedeutung der Megarischen Schule f. d. Geschichte der metaphischen Probleme*" (1848 w *Verhandlung. v. sächs. Gesellsch. d. Wissen.*); *De psychologiae vulgaris origine ab Arystotele repetenda*" (1840, przedruk w „*H.-s hist.-philos. Abh.*" Lipsk 1870); „*Ueber den wissen. Werth der Aristotel. Ethik*" (1850 i 1870) i t. d. Tak rozejrzawszy się po starożytnéj filozofii o spółczesnéj wydał „*De ethices a Schleiermachero propositae fundamento*" (Lipsk 1837); „*De materiae apud Leibnitzium notione et ad monadas relatione*" (Lipsk 1846) oraz „*Ueber L. Lehre v. d. Verhältnis der Monaden zur Körperwelt*" (1869), następnie „*Ueber die neuesten Darstellungen u. Beurtheilungen der Herbartschen Phil.*" (1838); „*Darstellung der Rechtsphilos. des Grotius*" (1850); „*De nationum juris et civitatis quas Bened. Spinosa et Thom. Holbes proponunt similitudine et dissimilitudine*" (1856); „*Ueber Lockes n. Leibnitz Lehre von d. menschl. Erkentniss*" (1861). Własne teoryje oddzielnie wyłożył „*De methodo philosophiae logicae legibus astringenda finibus non terminanda*" (1835); „*Die Probleme und Grundlehren der allg. Metaphysic.*" (1836); „*Die Grundbegriffe der ethischem Wissenschaften*" (1844). Należy Hartenstein do stronników filozofii Herbarta; wydał dzieła Kanta (1838—39).

Hartford, miasto stołeczne północno-amerykańskiego stanu Connecticut; leży nad rz. Connecticut, jest rezydencyją najwyższych władz krajowych, ma 29,600 m. i znaczne fabryki. Znajduje się tu wyższa szkoła protestancka, zwana Trinity-College.

Hartig (Jerzy Ludwik), leśnik niemiecki, urodz. 1764 r., w Gladenhach pod Marburgiem, † 1836 r.; służył piérwotnie w Nassauskiém i Wirtemburgu, a od r. 1811 w Prusach, gdzie był ostatnio generalnym nadleśnym. Z pism jego ważniejsze: „*Lehrbuch für Förster*" (10 wyd., 3 tomy, Stuttg. 1861); „*Lehrbuch für Jäger*" (2 tomy, tamże 1859); „*Die Forstwissenschaft nach ihrem ganzen Umfange*" (Berlin 1831); „*Lexikon für Jäger und Jagdfreunde*" (Berlin 1860—61). — *Teodor* **Hartig**, syn poprzedniego, ur. 1805 r. w Dillenburgu, od 1838 r. radca leśny i profesor w Brunświku, ogłosił znaczną liczbę dzieł, z których najważniejsze: „*System und Anleitung zum Studium der Forstwissenschaftslehre*" (Lipsk 1858).

Hartknoch (Krzysztof), historyk polski, ur. 1644 we wsi Jabłonce, w Prusiech Wschodnich, † 1687 w Toruniu; od 1662 studyjował teologiję w Królewcu, potém udał się na Litwę, gdzie był 1665 rektorem szkoły ewangielickiéj w Wilnie; 1667 przeniósł się do Gdańska, i tam zajmował się badaniem dziejów Prus, Pomorza, Kurowni i Żmudzi. Rezultaty swych badań złożył w dziele „*Selectae dissertationes historicae de variis rebus historiae prusicae*" (1679), jestto zbiór 19 rozpraw odnoszących się do dziejów starożytnych Prusaków, ich języka, wiary, obyczajów i t. d.; w tym czasie wydał także staro-pruskiego kronikarza z XIV w. *Piotra Duisburga* (Lipsk 1679). W r. 1678 rostał profesorem gimnazyjum w Toruniu i tam napisał „*Respublica Polonica duobus libris illustrata etc*" (Jena 1678, 2 wyd. 1687; 3-cie 1697; 4-te 1698). W dziele tém, podzieloném na 2 części, zawarte się dzieje i prawa narodu polskiego, napisane bezstronnie. Godne wzmianki są także „*Preussische Kirchenhistorie*" (Frankfurt 1686) i „*Alt und neue Preussen*" (tamże (1694), zalecające się, podobnie jak i wszystkie dzieła H., niezwykłą na owe czasy dokładnością i bezstronnością.

Hartlepool, miasto nadmorskie w angielskiém hrabstwie Durham, ma 12,600 m., port i licznie zwiedzane kąpiele morskie.

Hartley (Dawid), fizyjolog angielski, ur. 1705 r. w Illingworth, † 1757, był lekarzem praktycznym, ostatnio w Bath. Znanym jest jako autor dzieła: „*Observations on man, his frame, his duty and his expectations*" (2 tomy, Lond. 1749), w którém stara się objawy duchowe człowieka wytłumaczyć drganiem eteru nerwów i substancyi mózgowéj.

Hartmann (Adam Samuel), senijor braci czeskich wielkopolskich, ur. w Pradze 1627 r. Ukończywszy nauki gimnazyjalne w Toruniu a 1649 w uniwersytecie królewieckim i innych, osiadł jako duchowny w Lesznie 1652 r., w następnym zaś roku został rektorem tamtejszéj szkoły i sprawował te obowiązki do 1656 r. Zwiedziwszy potém Holandyję, Angliję, Francyję i Niemcy, został pastorem w Weszkowie, a po r. 1662 był powtórnie rektorem szkoły i pastorem w Lesznie. W r. 1679 przeniósł się na mieszkanie do Szczecina. Następnie odbył jeszcze kilka podróży w interesie jedności wielkopolskiéj do Anglii i † w Rotterdamie 1691. Znane są tylko dwie jego mowy pogrzebowe: „*Elisaei Klage und Trauer*" (Wschowa 1698) i „*Der*

fromme Knecht des Herrn Jesu Christi" (Leszno 1689).

Hartmann (Jakób, baron von), generał bawarski, ur. 1795 r. w Maikammer, † 1873. Służył początkowo w armii francusk. i walczył dzielnie przeciw sprzymierzonym w kampanijach 1813—15. Następnie przeszedł do służby bawarskiéj, 1848 został generałem, 1866 r. dowodził dywizyją dosyć szczęśliwie przeciw Prusakom. W wojnie franc.-niem. 1870—71, jako dowódca 2 korpusu bawarskiego, odznaczył się w wielu bitwach, za co wyniesionym został do godności barona.

Hartmann (Jan Piotr Emil), ur. 1805 r. w Kopenhadze, organista przy kościele metropolitalnym w rodzinném mieście i profesor tamecznego konserwatoryjum, ulubiony w Danii kompozytor oper, uwertur i symfonij; cenionym był także i w Niemczech jako znamienity muzyk.

Hartmann (Julijusz von), generał pruski, urodz. 1817 r. w Hanowerze. W 1834 r. wszedł do służby pruskiéj i jako oficer sztabu generalnego wziął udział w wyprawie badeńskiéj 1849 r. W stopniu pułkownika był komendantem jednego z okręgów wojskowych pogranicznych w czasie powstania polskiego 1863—64 r. Podczas wojny prusko-austryjackiéj 1866 dowodził dywizyją kawaleryi; w wojnie francusko-niemieckiéj (1870—71) odznaczył się pod Metz i nad Loarą. Po ukończeniu wojny mianowany był gubernatorem Strasburga.

Hartmann (Maurycy), poeta niemiecki, ur. 1821 r. we wsi Duszniku w Czechach, kształcił się w Pradze i Wiedniu, podróżował 1842 r. po Niemczech, Włoszech i Szwajcaryi. Za powrotem osiadł w Wiedniu, ale 1844 r. opuścił Austryję, aby bez niebezpieczeństwa dla swéj osoby ogłosić piérwszy swój zbiór poezyj „*Kelch und Schwert*" (Lipsk 1845, 3 ed., 1851), następnie wydał „*Neuere Gedichte*" (Lipsk 1847). Jak w tamtych tak i w tych z wielką namiętnością wygłaszał zasady wolności świeckiéj i kościelnéj. Przyjął czynny udział w niemieckich ruchach politycznych; po rewolucyi Lutowéj w Pradze stanął na czele stronnictwa niemieckiego; w zgromadzeniu narodowém frankfurckiém należał do lewicy; podczas rewolucyi Październikowéj 1848 znajdował się w Wiedniu, potém schronił się do Anglii, następnie do Paryża, a podczas wschodniéj wojny rossyjskiéj przebywał w księstwach naddunajskich. W Październiku 1854 powrócił znowu do Francyi, skąd 1859 udał się do Hamburga, a potém do Szwajcaryi. W 1863 r. osiadł w Stuttgardzie, gdzie 1865 objął redakcyję czasopisma „*Freya*". Z innych pisma jego celniejsze są: romans „*Der Krieg um den Wald*" (Lip. 1850); idyliczny epos „*Adam und Eva*" (Lipsk 1851); „*Schatten*" (Darms. 1851); „*Tagebuch aus der Provence und Languedoc*" (2 t., Darmstadt 1852—53); „*Erzählungen eines Unstetten*" (2 t., Berlin 1858); „*Zeitlosen*" (Brunśw. 1858), zbiór późniejszych poezyj, w których objawia dążność do plastycznéj jasności oraz artystycznego okiełznania myśli i uczuć; „*Erzählungen meiner Freunde*" (Frankf. 1860); „*Bilder und Büsten*" (Frankf. 1860); „*Novellen*" (3 tom., Hamb. 1863); romans „*Von Frühling zu Frühling*" (Berlin 1861), i dwie nowelle historyczne: „*Der Gefangene von Chillon*" (Hamb. 1863) i „*Die letzten Tage eines Königs*" (Stuttg. 1866, polski przekład A. J. Cohna, Lwów 1869). Z Szarvadym tłumaczył poezyje Petőfi'ego (Darmst. 1851) a z Pfauem bretońskie pieśni ludowe.

Hartmann (Karol Robert Edward), filozof, syn gen. Roberta H., ur. 1842 r. w Berlinie, 1858—61 służył w artyleryi gwardyi, 1862 mianowany przez uniwersytet w Rostoku doktorem filozofii, którą zajmował się jeszcze w wojsku. Mieszka w Berlinie. Pisał: „*Aphorismen über das Drama*" (1870); „*Dramatische Dichtungen* (*Tristan u. Isolde*, *David u. Bathsebe*)" pod pseud. Karol Robert (1871); a nadto „*Ueber die dialektische Methode*" (1868); „*Gesam. philos. Abhandlungen*" (1872); „*Philosophie des Unbewussten*" (Berlin 1869—72), wiele rozpraw w Bergmanna *Philos. Monatsheft*. W rozprawie „*Das Ding an sich u. s. Beschaffenh. Kantische Studien z. Erkentnissth. u. Met.*" (Berlin 1871), żąda obostrzenia krytyki Kanta i ograniczeń w transcendt. analityce, jakich zaniedbali uczniowie Kanta i przez to doszli do *absolutnego iluzyjonizmu*. W pracy Schellinga „*Posit. Phil. als Einheit v. Hegel u. Schopenh.*" (Berlin 1869) dowodzi, że równie logiczna ideja Hegla bez woli, rzeczywistością stać się niemoże, jak ślepa, bezrozumna wola Schopenhauera na ideję, wzór, przekształcić się nieda. Żąda więc połączenia obu, jako spółrzędnych piérwiastków w teoryi, odpowiednio ostatniemu zwrotowi Schellinga, uważającemu wolę i wyobrażenie (ideję) za funkcyje jednego, bezwiednego ducha. Wola daje realny byt, ideja idealną treść świata i rzeczy. Ponieważ byt realny świata jest alogiczny, jak wola, przeto zarazem jest antylogicznym, bo z poznanéj doświadczeniem, przez indukcyję, natury woli wynika konieczna przewaga bólu. Stąd niebyt lepszy byłby od bytu (*pesymizm*), jakkolwiek świat istniejący jest najlepszym z możliwych światów (*optymizm*), co widać z jego dobrego rozwoju, kierowanego nieświadomą przezornością. Celem rozwoju nie indywidualne (jak u Schopenhauera), lecz ogólne zniweczenie żądz, przez spotęgowanie samowiedzy, jedynie zdolnéj je opanować. Początek i wzrost samowiedzy leży w rozwoju kosmicznym, telurycznym, bijologicznym i ludzkim. H. różni się jeszcze od Hegla uważaniem idei za bezpośredni, intuicyjny, konkretny fakt z logiczném prawem kształtowania się, oraz odrzuceniem metody dyjalektycznéj, używając tylko indukcyi i o ile się da najobfitszéj empiryi. Odrzucił też Schopenhauera wyłącznie subjektywny byt czasu, przestrzeni i kategoryi i wnioski z takowego, stawiąc natomiast dynamizm atomistyczny dla wyjaśnienia materyi i twierdzenie, że mózg nie jest *causa efficiens* inteligencyi, lecz warunkiem formy samowiedzy. O filozofii téj H., będącéj wykładem teoryi Buddy o Nirwanie, pisali K. Frh. du Prel „*Das neueste philos. Syst.*" (w czasopiśmie „*Im neuen Reich*" 1871 N. 38); M. Schneidewin w Gimnaz. progr. Hamel (1871); G. C. Stiebeling „*Naturwissenschaft gegen*

Phil., Eine Widerlegung d. H. Lehre v. Unbewussten in d. Leiblichk. nebst e. kurzen Beleucht. d. Darwinischen Ansichten über d. Instinct" (New-York 1871). Przedstawił system H. w *Bibl. Warszaw.* 1873 I, Henryk Goldberg.

Hartmann von der Aue, staroniemiecki poeta, ur. około 1170 r., ze stanu rycerskiego, należał prawdopodobnie 1197 do wyprawy krzyżowéj i † między 1207 i 1220. Najpiérwszym jego utworem jest „*Erec*" (wyd. Haupta, Lipsk 1839); późniejszym zaś „*Iwein*" (wyd. Benekego i Lachmanna, Berlin 1845), oba napisane przed r. 1204. Inne jego dzieła są: „*Gregor*" (wyd. Lachmanna, Berlin 1838), tudzież piękna opowieść „*Der arme Heinrich*" (Getynga 1842), oprócz kilku pomniejszych, jak „*Lieder und Büchlein*" (Lipsk 1842). Ogólny zbiór poezyj H. mieści się w Pfeifera „*Deutsche Classiker des Mittelalters*".

Hartmut, w niemieckich podaniach bohaterskich król normandzki, który w Gudrunie ważną odgrywa rolę.

Hartzenbusch (Juan Eugenio), jeden z najznakomitszych nowoczesnych literatów i poetów hiszpańskich, ur. 1806 r. w Madrycie, syn stolarza niemieckiego z Schwadorf pod Koloniją. Uczył się u jezuitów teologii, potém poświęcał się malarstwu i ogłosił próbki poezyj lirycznych, następnie dla utrzymania rodziny zajmował się stolarstwem, które jednak musiał porzucić w czasie wojny domowéj; wyuczył się stenografii i został stenografem gazet rządowych. Dramatem „*Amantes de Teruel*" (1836; polski przekład K. Estreichera, Warszawa 1867), opartym na podaniu ludowém, zyskał rozgłos i poświęcił się odtąd wyłącznie literaturze. W 1862 r. otrzymał miejsce dyrektora biblijoteki narodowéj. Z innych dzieł jego najcelniejsze dramaty: „*Alfonso el Casto*" (Madryt 1841); „*Dona Mencia*" (1838); *Primero yo*" (1842); „*Honoria*" (1842); „*El bachiller Mendarias*" (1842); „*Vida por honra*" (1854); „*El mal apostol y el buen Eadron*" (1860); komedyje: „*La redoma encantada*" (1839); „*La visionaria*" (1840); „*La coja y el encogido*" (1843); „*La madre de Pelayo*" (1846) i „*La Archiduquesáta*" (1854). Większa część utworów H. odznacza się bujną fantazyją, narodowym kolorytem, potężną dykcyją i dźwięcznym wiérszem. Późniéj ogłosił jeszcze: „*Cuentos y fabulas*" (2 tomy, Madr. 1861) i „*Obras esccogida*" (2 t., 1865). Obok tego sporządził krytyczne edycyje dzieł: Tirse de Melina, Calderona i Alarcona, tudzież zebrał swoje rozproszone poezyje w dziele: „*Ensayos poeticos y articulos*" (Madr. 1843, Paryż 1850).

Hârun, z przydomkiem *Al-Rassyd*, t. j. sprawiedliwy, syn i następca Hadi'ego. W 21 a wedle innych w 25 r. życia objął rządy kalifatu 786. Panowanie jego w ogóle było szczęśliwe, pomimo że w różnych prowincyjach niebezpieczne wybuchały bunty, a część krajów, stanowiących obecne cesarstwo marokkańskie, odpadła i poddała się jednemu z potomków Alego. Znalazłszy w Barmecydach (ob.) zdolnych mężów stanu i dzielnych wodzów, mógł się H. swobodnie oddawać uciechom życia. Arabowie uważają czasy H. za wiek złoty panowania kalifów. Jak o współczesnym Karolu w. na Zachodzie, tak o H. na Wschodzie krążą najróżnorodniejsze powiastki w „*Tysiąc nocy i jedna*". Ze zdumieniem opowiadały późniejsze pokolenia o wspaniałości i przepychu Bagdadu, o bogactwach, blasku i zbytkach dworu, o pobożności i sprawiedliwości H., o jego wspaniałomyślności i szczodrobliwości względem poetów i uczonych. Dwór jego był zbornym punktem najsłynniejszych mężów świata mahometańskiego. Nigdy żaden monarcha nie zgromadził w około siebie tylu poetów i uczonych. Pochlebstwo spółczesnych i czynna tradycyja wieków następnych otoczyły imię H. mgłą baśni i podań, z pośród których zaledwie z trudnością można rozeznać prawdziwą postać władcy. To jednak pewna, że historyczny kalif H. zupełny stanowi kontrast z owym wytworem poezyi i baśni. Przydomek sprawiedliwego otrzymał raczéj dla mądrego wykładu i zręcznego stosowania ciemnych artykułów prawa w zawikłanych procesach, aniżeli dla sprawiedliwości, która to cnota obcą była zarówno H. jak i innym władcom jego rodu. I H. był chciwy, mściwy i krwiożerczy. Wszyscy krewniacy, których się lękał, albo byli wymordowani albo téż pędzili żywot w więzieniu. Niełaska kalifa, do któréj lada okoliczność wystarczała, pociągała za sobą śmierć i najsroższe prześladowania. Pod koniec panowania powziąwszy nieufność ku Barmecydom kazał wszystkich powiesić lub potracić (803), nawet ulubionego Dżafara. Z Karolem W. w przyjaznych zostawał stosunkach, ale prowadził wojny z Byzantynami. Wyprawiwszy się do Khorassana, dla stłumienia powstania, zachorował w Tus i † 809 r. tamże.

Haruspex v. *Aruspex* (plur. *haruspices*), podobno od *haruga=hostia=ofiara*, ofiarnicy, a w szerszém znaczeniu wróżbici u Rzymian, pochodzący z Etruryi, gdzie wysoko była kształcona nauka dywinacyi (*Hetrusca disciplina*), uważana za dar bogów i przechowywana starannie w księgach, zwanych *libri Tagetici* lub *Hetrusci*. Przez cały czas istnienia rzeczypospolitéj *Haruspices* nie byli Rzymianami, ale Etruskami. Bardzo wcześnie byli sprowadzani do Rzymu i czynności ich łączono niekiedy z obowiązkami Augurów (ob.); jako cudzoziemscy najemnicy stali niżéj od tych ostatnich, ale doznawali zawsze wielkiego poszanowania. W czasach republikańskich nie stanowili osobnego kolegijum kapłańskiego; dopiéro cesarz Klaudyjusz utworzył z nich osobne kolegijum, z 60 członków złożone, do którego wchodzili już prawdodopobnie i Rzymianie. Naczelnik tego kolegijum zwał się *magister publicus*. Głównym ich obowiązkiem było: 1° przepowiadanie z wnętrzności zwierząt ofiarnych (*extispicina*); 2° objaśnianie i tłumaczenie nadprzyrodzonych zjawisk (*procuratio prodigiorum*) i z błyskawic (*ars fulguratoria*). Za cesarstwa obok sztuki przepowiadania zajmowali się także astrologiją chaldejską. Istnieli jeszcze do czasów Honoryjusza, który prawem z 419 r. po Chryst. skazał wszystkich wróżbitów (*Mathematici*) na deportacyję.

Harvey (William), genijalny fizyjolog angielski,

ur. 1578 r. Piérwsze nauki pobiérał w Cambridge, następnie udał się do Padwy. W r. 1604, powróciwszy do Londynu, został lekarzem w szpitalu ś. Bartłomieja, profesorem anatomii i chirurgii, a następnie nadwornym lekarzem królów Jakóba I i Karola I. Z wybuchnięciem rewolucyi ustąpił z Londynu, † 1658. Małą książeczką o 72 stronicach, zrobił w fizyjologii największy przełom, jaki w niéj dokonano kiedykolwiek. Przedstawiwszy dokładnie budowę serca i, przez doświadczenia na zwierzętach, zbadawszy współczesność pojedynczych momentów krążenia, jak skurcz serca, wypływ krwi do tętnic, poruszenia tych ostatnich i t. d., z całą ścisłością rozebrał ten postawowy fakt życia. A zarazem, przedstawiwszy poraz piérwszy wielkę czynność organiczną we wszystkich jéj szczegółach, stworzył, rzec można, fizyjologiję. Badania jego nad rozwojem zwierząt doprowadziły również do bardzo ważnego rezultatu, że każde zwierzę rozwija się z jajka (*omne vivum ex ovo*). Tytuły dzieł jego: „*Exercitatio medica de motu cordis et sanguinis in animalibus*“ (1628); „*Exercitationes de generatione animalium*“ (1657).

Harwich, miastó nadmorskie, w angielskiém hrabstwie Essex, przy ujściu rzeki Stour do morza północnego; ma 5,500 m., wyborny port, wielkie warsztaty okrętów wojennych, dwie latarnie morskie i licznie zwiedzane kąpiele morskie.

Harz, lesiste pasmo gór w Niemczech, podnosi się stromo na południowéj granicy Hanowerskiego i przy szerokości 4—5 mil, ciągnie się mil 16, w kierunku z zachodu na wschód, między rzekami Saalą i Wezerą. **H.** składa się z masy gór i dolin, bezładnie z sobą powiązanych i należy w większéj części do Prus, w mniejszéj do Brunświku i Anhaltu. Najwyższy jego wiérzchołek Brocken (Blocksberg) dochodzi 3,600 stóp wysokości, z innych szczytów zasługują na uwagę: Heinrichshöhe (3,168 st.), Königsberg (3,160 st.), Bruchberg (3,018 st.). Zwyczajnie dzielą **H.** na Wyższy (Oberharz), na północo-zachodzie, i Niższy (Unterharz) na południowschodzie leżący. Ze stoków **H.** spływa wielka ilość małych rzeczek, a wnętrze jego obfituje w wielką ilość minerałów, jak srebro, żelazo, miedź, cyna, arszenik, ołów, granit, marmur i t. d. Porów. Berłepscha „*Harz*“ (1870, 4 wyd.).

Harzburg, zwaliska starożytnego zamku, położonego w pobliżu Goslaru, w brunświckim powiecie Harzburg, zbudowanego 1068 przez Henryka IV na ujarzmienie Saksonii. Zamek ten, przeszedłszy następnie w posiadanie Brunświku, został zburzony w r. 1650. Za pogańskich czasów miał tu być ołtarz bożka Germanów Krodo.

Hasdrubal, ob. Hazdrubal.

Hase (Karol Benedykt), filolog francuski, urodz. 1780 r. w Sulza, pod Naumburgiem, † 1864. Przybywszy 1801 do Paryża, został 1812 nauczycielem synów królowéj Hortensyi (Napoleona Ludwika i Ludwika Napoleona), 1815 profesorem szkoły specyjalnéj języków wschodnich, a późniéj prezydentem tegoż zakładu. Artykułami swymi, w rozmaitych czasopismach drukowanymi, wydawnictwem klasyków, uczestnictwem w różnych dziełach zbiorowych, a mianowicie w opracowaniu „*Thesaurus*“ Stephanusa, przyczynił się bardzo skutecznie do postępu nauk humanistycznych we Francyi.

Hase (Karol August), teolog ewangelicki, urodz. 1800 r. w Steinbachu, w Saksonii; po ukończeniu nauk uniwersyteckich za udział w stowarzyszeniu *Burschenschaft* był więziony przez długi czas; następnie został w roku 1829 profesorem w Jenie; znakomity dogmatyk, piérwotnie zwolennik systematu filozof. Friesego, następnie ścisłego luteranizmu, ostatnio jednak zaczął się skłaniać do racyjonalizmu. Główne jego dzieła są: „*Evangelische Dogmatik*“ (5 wyd., Lipsk 1860); „*Hutterus redivivus*“ (10 wyd., Lipsk 1862); „*Leben Jesu*“ (Lipsk 1854); „*Kirchengeschichte*“ (6 wyd., Lipsk 1848); „*Neue Propheten*“ (Lipsk 1851); „*Das geistliche Schauspiel*“ (Lipsk 1858); „*Der Papst und Italien*“ (Lipsk 1861); „*Handbuch der protestantischen Polemik, gegen die römisch-katholische Kirche*“ (Lipsk 1862). Dzieła jego kościelno-prawne mniejszą mają wartość.

Hasenclever (Jan Piotr), jeden ze znakomitszych malarzów rodzajowych szkoły düsseldorfskiéj, ur. 1810 r. w Remscheid, † 1853 r. w Düsseldorfie. Kształcił się głównie pod Schadowem. Początkowo pracował w różnych kierunkach i dał wiele piękna w pozycyi. Późniéj zwrócił się do humorystyki i większy jeszcze na tém polu zyskał rozgłos. Do najcelniejszych jego utworów należy szereg scen z „*Jobsyjady*“ komicznéj epopei Kortüma (ob.).

Haseupoth (*Azeput*), po łotewsku *Aisputte* albo *Ahsputte*, m. pow. w gub. kurlandzkiéj, nad rzeką Tabbergą; założone 1378 r., 6,030 m. — **H.** powiat 4,131 w. kw. a ludności 114,000.

Häser (Henryk), zasłużony lekarz niemiecki, ur. 1811 w Rzymie, kształcił się w Jena, gdzie w r. 1839 został profesorem, w r. 1849 zaś przeniósł się do Greifswald; zasłużył się głównie na polu patologii, farmakologii i historyi medycyny. Ogłosił: „*Historisch-pathologische Untersuchungen*“ (2 t., 1839—41); „*Lehrbuch der Geschichte der Medicin*“ (2 t., 1853—59), i w. in. Od r. 1840—47 wydawał „*Archiv für die gesammte Medicin*“.

Hasisztejnie (na), ob. z Lobkowic Hasisztejnski.

Hasiusz (Jakób), jezuita, sławny kaznodzieja polski, żyjący w piérwszéj połowie XVII w.; zostawił w druku kilka kazań pogrzebowych, w których przewyższa współczesnych lepszym stylem, smakiem i czystością języka.

Haslingdon, miasto w angielskiém hrabstwie Lancaster, nad rz. Irwell; ma 7,600 m. i znaczne fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych.

Hasne (po arab. *chasneh*), skarbiec, mianowicie prywatny skarbiec sułtana.—*Hasnadar*, podskarbi sułtański.

Hasner (Leopold), austryjacki mąż stanu, ur. 1818 w Pradze, gdzie ukończył studyja prawne i 1849 został profesorem filozofii prawa. Wybiérany od r. 1861 do sejmu czeskiego i rady państwa, uchodził za jednego z najlepszych mówców. Od 1865 wykładał ekonomiję na uniwersytecie wie-

deńskim; 1868 r. został ministrem oświaty w ministerstwie mieszczańskiém; przeprowadził nowe prawo edukacyjne i wraz ze swymi towarzyszami ustąpił 1870 r. H. jest jednym z wybitniejszych członków stronnictwa centralistyczno-niemieckiego, nieprzyjaznego żywiołom słowiańskim.

Hasse (Jan Adolf), kompozytor niemiecki ur. 1699 w Bergedorf pod Hamburgiem, występował najprzód jako śpiéwak na kilku scenach niemieckich, a w r. 1724 udał się do Włoch, gdzie kształcił się daléj pod kierunkiem Porpory'ego i Scarlatti'ego. W r. 1827 został kapelmistrzem w Wenecyi i tu poznał późniejszą swoję żonę, sławną śpiéwaczkę *Faustynę* Bordoni (ur. 1700 w Wenecyi). Powołany na naczelnego kapelmistrza do Drezna, przebywał potém kolejno we Włoszech i Anglii; otrzymawszy w tym ostatnim kraju pensyję emerytalną 1763, przeniósł się do Wiednia, a stąd 1770 do Wenecyi i tu † 1783. H. jako śpiéwak posiadał sławę europejską, a obok tego był jednym z najznakomitszych ówczesnych kompozytorów. Oprócz 45 oper, 10 oratoryjów, 2 intermezzów pozostawił mnóstwo kantat, sonetów, symfonij i t. d.; w ogóle pisał tak wiele, że nie zawsze poznawał swe kompozycyje.

Hasse (Fryderyk Krystyjan August), historyk niemiecki, ur. 1773 w Rehfeld pod Herzbergiem, † 1848. Od 1828 profesor pomocniczych nauk historyi w Lipsku; napisał pomiędzy innemi: „*Die Gestaltung Europas seit dem Ende des Mittelalters bis auf die neuste Zeit*“ (Lipsk 1818) i „*Geschichte der Lombardei*“ (4 tomiki, Drezno 1826—28); nadto oprócz wielu artykułów do Encyklopedyi Erscha i Grubera, oraz do Brockhausa, „*Conversations-Lexicon*“; redagował 6 i 7-e wydanie tego ostatniego dzieła. W r. 1830 objął redakcyję pisma *Leipziger Zeitung*.—*Fryderyk Rudolf* **Hasse**, najstarszy syn poprzedniego, ur. 1808 r. w Dreźnie, † 1862 r. w Bonn, gdzie był od r. 1848 profes. teologii; radca konsystorza i senijor wydziału teologicznego; wydał oprócz innych „*Anselm von Canterbury*“ (2 t., Lipsk 1843—52).— *Karol Ewald* **Hasse**, brat poprzedniego, ur. 1810 w Lipsku, został 1839 profesorem tamże, 1844 profesorem kliniki w Zürich, 1852 w Heidelbergu, a w Marcu 1856 powołany został do Getyngi. Zasłużony w dziedzinie patologii, ogłosił: „*Anatomishe Beschreibung der Krankheiten der Circulations- und Respirations-Organe*“ (Lipsk 1841); „*Krankheiten des Nervenapparats*“ (Erlangen 1855) i in.

Hassel (Jan Jerzy Henryk), statystyk niemiecki, ur. 1770 w Wolfenbüttel. Piastując rozmaite urzędy w Weimarze i Kassel, przeniósł się w końcu do Weimaru i tamże † 1829. Ważniejsze jego prace naukowe są: „*Lehrbuch der Statistik der europäischen Staaten*“ (Weimar 1812) i materyjały do dzieła: „*Vollständiges Lehrbuch der neuesten Erdbeschreibung*“ (Weimar 1819—35). Obok tego miał udział w redakcyi Erscha i Grubera „*Allgemeine Encyklopädie*.

Hasselt, miasto w belgijskiéj prowincyi limburgskiéj, ma 10,450 m. i liczne fabryki. Zaszła tu bitwa 1831.

Hassenfratz (Jan Henryk), chemik francuski, znany też z udziału w rewolucyi, ur. 1755 w Paryżu, † 1827; młodość przepędził na Martynice, następnie w Paryżu został cieślą, wykształcił się potém w budownictwie i górnictwie, zwiedził Niemcy, poczém został dyrektorem w laboratoryjum Lavoisiera. W czasie rewolucyi, jako członek klubu jakobinów i rady gminnéj paryskiéj, zdołał odwlec postanowione w nocy 31 Maja uwięzienie żyrondystów do następnego dnia, czém wielu ocalił życie. W 1793 r. oddano mu nadzor nad amunicyją wojenną. Wielce się zasłużył górnictwu, jak również przy reorganizacyi szkoły wojskowéj i przy założeniu szkoły politechnicznéj, w któréj 1794 r. został profesorem fizyki, następnie został członkiem instytutu i profesorem szkoły górniczéj. W r. 1814 uzyskał emeryturę, lecz ją utracił po restauracyi. Z dzieł jego wymieniemy: „*Sidérotechnie*“ (4 t., 1812) „*Traité de l'art calciner la pierre calcaire*“ (1825) „*Catéchisme militaire*“ (1794) „*Cours revolutionnairre d'administration militaire*“ i in.

Hassenpflug (Jan Daniel Ludwik Fryderyk), ur. 1794 w Hanau. Zostając w służbie elektora heskiego, od najniższych urzędów doszedł do stopnia ministra sprawiedliwości i na tém stanowisku prowadził zawzięte zapasy z opozycyją stanów do miesiąca Czerwca 1837, w którym, ścigany nienawiścią narodu, przymuszony był ustąpić. Późniéj stał na czele administracyi w Sigmaringen i Luksenburgu. Powołany 1840 na członka tajnego trybunału w Berlinie, mianowany został 1844 radcą stanu a 1846 prezesem najwyższego sądu apelacyjnego w Greifswald. Sprawa o zmyślone rachunki sprowadziła nań gorszący proces, w którym jednak był uniewinniony. Ponowna nominacyja jego na ministra heskiego 1850 wywołała powstanie. Elektor z H. został wypędzony, a pokój przywróciły dopiéro wojska związkowe. Znienawidzony przez całą ludność, wziął H. uwolnienia 1855 i przemieszkiwał w Marburgu, gdzie † 1862.

Hassler (Jan), Bremeńczyk, doktór medycyny, był lekarzem w Polsce i prywatnym nauczycielem młodego Krzysztofa Dorohostajskiego, z którym przebywając w Strasburgu, przy ubieganiu się o stopień mistrza filozofii, w dyspucie objawił zdanie, że Arystoteles nie tylko miał znajomość prawdziwego Boga, ale nawet tajemnicy Trójcy św. i z tego powodu wszedł z oponentami w tak zapalczywą sprzeczkę że skazany na 10 dni więzienia, przymuszony był uciec do Fryburga, gdzie późniéj nieco otrzymał stopień doktorski. H. ogłosił: *De logistica medica* i t. d. (1578) i „*Paradoxus Annorum mundi a creatione usque ad Jesum Christum*“ etc. (Wilno 1596).

Hässler (Wojciech), patryjota czeski, ur. 1805 r. w Pelzni, księgarz, a następnie przedsiębierca budowy domów, syn żarliwego Niemca został gorliwym pracownikiem około wychowania ludu czeskiego w duchu narodowym, już przed r. 1848, co wtedy było niebezpieczną sprawą; wybrany na

deputowanego z Pelzni, miał udział w deputacyi pragskiéj do Wiednia (1848), został członkiem rady miejskiéj, oraz różnych towarzystw narodowych, mianowicie Lipy Słowiańskiéj pelzneńskiéj; odznaczył się wszędzie politycznym rozumem, obywatelskiemi cnotami i cywilną odwagą. On piérwszy wystąpił o założenie szkoły realnéj czeskiéj, † 1852 r.

Hasskarl (Justus Karol), podróżnik i naturalista, ur. 1811 w Kasselu; w 1827 r. wstąpił jako uczeń do ogrodu botanicznego w Poppelsdorf, następnie jakiś czas kształcił się w uniwersytecie w Bonn. W r. 1836 udał się do Jawy, i otrzymał posadę przy ogrodzie botanicznym w Buitenzorg, skąd często robił wycieczki wewnątrz wyspy. Po powrocie do Europy, otrzymał 1842 wezwanie od rządu holenderskiego do Indyj Wschodnich. Oprócz licznych artykułów w pismach botanicznych, ogłosił „*Over het nut van de planten Javas*" (1844); „*Plantae Javanicae rariores*" (1847); „*Australien und seine Kolonien*" (1849) i in.

Hasta potioritatis, znaczyło w prawie polskiém to samo, co rozbiór majątku, czyli konkurs. Subhastacyja zaprowadzoną została dopiéro w 1793 r. przez konsystucyję grodzieńską.

Hastings, miasto w angielskiém hrabstwie Sussex, jeden z tak zwanych Pięciu-Portów, nad Kanałem; ma 22,060 m. i licznie nawiedzane kąpiele morskie. W pobliżu leży pole bitwy, na którém Wilhelm Zdobywca 14 Paźdz. 1066 pobił swego współzawodnika Haralda i tym sposobem losy Anglii rozstrzygnął.

Hastings (Warren), syn angielskiego duchownego z Churchill, w hrabstwie Worcester, ur. 1732, † 1818. Mianowany 1794 pisarzem w Indyjach Wschodnich, został 1761 członkiem zarządu Bengalii, 1771 gubernatorem Bengalu a 1773 generalnym gubernatorem Indyj Wschodnich, na którém to stanowisku nie tylko powiększył znakomicie dochody kompanii, ale nadto rozszerzył jéj potęgę. Odwołany 1785, oskarzony był w izbie niższéj przez Burkego o liczne nadużycia i łupiestwo w Indyjach Wschodnich. Wydany w téj sprawie wyrok, uwolnił go wprawdzie od poczynionych zarzutów, ale skazał na ogromne koszta procesu, które wynagrodziła mu kompanija indyjska, naznaczając mu 4,000 funt. szt. rocznéj pensyi z jednorazową gratyfikacyją około 100,000 funt. szt. Z pism jego wymieniamy najważniejsze: „*Narrative of the late transaction at Benares*" (Kalk. 1782); „*Review of the State of Bengal* (Kalk. 1786); „*The present state of the East Indies*" (Kalk. 1786); „*Speech in th high Court of justice in Westminster-Hall*" (Lond. 1791). Gleig ogłosił nadzwyczaj stronnicze „*Memoirs of Warren H.*". (3 t., Lond. 1841).

Hastings (Frańciszek Rawdon, margrabia de), mąż stanu i generał angielski, ur. 1754, odziedziczył 1792 po swoim stryju tytuł hrabiego Huntingdon, a 1784 po ojcu, hrabiego Moire, późniéj zaś margrabiego Hastings. W latach 1812—24 był generalnym gubernatorem Indyj Wschodnich i ustalił tam panowanie angielskie, pokonaniem Pindareów i górskich plemion Nepalu. Za powrotem do kraju mianowany został 1824 gubernatorem Malty i † 1826 w przystani Bajae. Bardzo interesujący jego „*Private Journal*" wydała jego córka margr. Bute (Lond. 1858).

Haszka (Michał), pisarz łużycki, ur. 1778 r. w Kulowie (Wittichenau), pod Budyszynem, † 1854 r.; po ukończeniu nauk w seminaryjum łużyckiém w Pradze i wydziału teologicznego otrzymał święcenie kapłańskie 1802 r. w Budyszynie, w r. 1827 został kanonikiem. Do roku 1853 był członkiem komitetu Matycy Łużyckiéj. Oprócz innych wydał: „*Jezusowa winca, to jo: Modlitarske ha Spiewarske Knihe* i t. d."; „*Khatechismus Khrzescianskeje Khatólskeje Wuczby*". Przekładał téż z urzędu wszystkie listy pasterskie biskupie na język łużycki.

Hatras, miasto w angielsko-indyjskiém prezydenctwie Agra, okręgu Allygurh, ma 20,600 m. i jest środkowym punktem handlu bawełny, dla całéj otaczającéj je okolicy.

Hattala (Marcin), filolog słowiański, ur. 1821 w m. Terstenie, w węgierskim komit. orawskim; po ukończeniu nauk gimnazyjalnych, ostatnio w Suboticy, gdzie między innemi nauczył się i jęz. serbskiego, wstąpił do seminaryjum rzym.-kat. w Presburgu (1841), następnie uczył się w Ternawie, nauki zaś teologiczne odbył w Wiedniu i tu dopiéro poczuwszy się Słowakiem i Słowianinem, oddał się studyjom w odpowiednim kierunku. Wyświęcony na kapłana 1848 r. został wikarym w Bzowiku (Bozók), w roku zaś 1850 profesorem gimnazyjum w Presburgu. Wydał: „*Grammatica linguae slovenicae collatae cum proxime cognata bohemica*" (Szczawnica Bańska, 1850); „*Czechisch-slovakische und deutsche Aufgaben*" i t. d. (Presburg, 1851); „*Zvukoslovi jazyka staro- i nowoczeského*" (Praga 1854), oraz „*Skladba jazyka czeského*" (t. 1858). Przedostatnie to dzieło zjednało mu katedrę docenta gramatyki porównawczéj słowiańskiéj na uniwersytecie pragskim. Jako profesor filologii słowiańskiéj od r. 1861, wydał oprócz innych i „*Gramatykę porównawczą jęz. czeskiego i słowackiego*" (Praga 1857), oraz wiele rozpraw w *Czasop. Muzeum Czesk.* i w *Kritische Blätter*. H. dowiódł także swą „*Gramatyką początkową słowacką*" (Wiedeń 1860). że tylko rzeczywiści znawcy języka mogą pisać gramatyki dla użytku szkół element. Od r. 1854 jest członkiem rzeczyw. towarzystwa nauk. królest. czeskiego i akademii rzymskiéj *dei Quiriti*.

Hatteras, przylądek na wschodnim brzegu północnéj Karoliny, pod 35° 14′ połn. szer, z powodu ukrytych ław i skał podwodnych nader niebezpieczny dla żeglugi. Przylądek ten w ostatnich dziejach domowéj wojny amerykańskéj był nader często wspominany.

Hatteria, rodzaj gadów, zaliczany do jaszczurek, poznany dopiéro 1842 r., mianowicie gatunek H. *punctata* w Nowéj Zelandyi i tam już ginący. Od jaszczurek wszakże okazuje tak wielkie odstępstwa, że Günther proponuje dlań oddzielny rząd gadów, pod nazwą *Rhynchocephalia*. Różne jego

cechy odpowiadają rozmaitym rzędom gadów, tak, że zwierzę to wskazuje na poprzedni związek oddzielonych obecnie rzędów. Należy przeto do zwierząt, które stanowią silne poparcie teoryi Darwina,—ze wspólnego pnia rozwinęły się odrębnie jaszczurki i krokodyle, żółwie i węże. Por. A. Günthera, „*Contribution of the anatomy of H*“. (Phil. Trans. 1867).

Hatti szeryf, albo **Hatti Humajum** (wzniosłe, szlachetne pismo), tak nazywają Turcy każdy reskrypt sułtana. Z takich reskryptów najsławniejszemi były ostatniemi czasy: *Hatti szeryf Gulhani*, t. j. ustawa zasadnicza państwa z d. 3. List. 1839 i *Hatti Humajum* z 18 Lut. 1856, mocą którego wszyscy inowiercy porównani zostali z wyznawcami Mahometa.

Hatto (*Atto*) I, arcybiskup moguncki od r. 891, † 913 r., pamiętny w dziejach ze swego wpływu na sprawy cesarstwa niemieckiego, był opiekunem późniejszego cesarza Leopolda III i popiecznikiem władzy kościelnéj nad świecką. Do dopięcia zamierzonych celów nie przebiérał w środkach. Jest o nim padanie, że z powodu popełnionéj zdrady, względem nieprzyjaznego cesarzowi hrabiego Adalbarta Babenberga, był przez czarta zabitym i do czeluści Etny wrzuconym.— *Hatto II*, arcybiskup moguncki od r. 968, † około 970 r. a podług podania pożarty żywcem przez myszy w tak zwanéj Myszéj Wieży, którą sobie zbudował na wyspie na rz. Renie, za barbarzyńskie obchodzenie się z żebrakami. (Ob. Mysza Wieża).

Hatto, albo *Hanno*, *Harno*, legendowy arcybiskup gnieźnieński, który miał rządzić kościołem polskim około r. 970.

Hatwań, miasteczko nad rz. Zadwą, u podnóża Matry, w węgierskim komit. heweszskim, niegdyś obronne, ale zniszczone przez Turków w r. 1673; 3,200 m.; wspaniały kościół, piękny zamek, browary i słynne w całym kraju owczarnie. Pamiętne bitwą 2 Kwiet. 1849 r. pomiędzy wojskiem węgierskiém, pod dowództwem Dębińskiego i Görgeya, a wojskiem austryjackiém, które zwyciężone zostało.

Hatzfeld, miasto w dawném wielkiém księstwie heskiém, dziś prowincyi pruskiéj, 1,100 m. i zwaliska starożytnego zamku rodzinnego domu Hatzfeldów, którego znakomitszymi przedstawicielami są: **Hatzfeld** (Melchijor), ur. 1593 † 1658, dowódca wojsk cesarskich w wojnie trzydziestoletniéj i **Hatzfeld** (Franciszek Ludwik, hr. von), ur. 1756 † 1827, generał-porucznik w służbie pruskiéj.

Haubica rodzaj granatnika, ob. Granatnik.

Haubold (Chrystyjan Bogumił), ur. w Dreźnie 1766, † 1824; był od 1786 aż do śmierci profesorem prawa w uniwersytecie lipskim. Celniejsze jego dzieła są: „*Institutionum historicarum juris Romani lineamenta*“ (Lipsk 1805); „*Manuale Basilicorum*“ (Lipsk 1819) i *Lehrbuch des sächsischen Rechts*“ (Lipsk 1820, 2 wyd. 1855).

Hauch (Jan Carsten), znakomity poeta duński, ur. 1790 w Frederikshald, † 1872. Był długi czas profesorem w Soröe, następnie od 1846—48 profesorem literatury północnéj w Kiel, w końcu zamieszkał w zamku Frederiksborg pod Kopenhagą. Należy on do najznamienitszych nowoczesnych poetów duńskich; oprócz „*Lyriske Digte*“ (8142, 2 wyd. 1854); „*Lyriske Digte og Romancer*“ (1861); epiczno dramatycznego poematu „*Hamadryjady*“ (1830), wydał znaczną liczbę utworów dramatycznych „*Dramatiske Vaerker*“ (3 t. 1852) z których najcelniejsze tragedyje: „*Bajazet*“, „*Tyberyjusz*“, „*Grzegórz VII*“, „*Don Juan*“, daléj „*Karl den Femtes Död*“ (1833) „*Mastrichts Beleiring*“ (1833); „*Svend Grathe*“ (1841); „*Marsk Stig*“ (1850); „*Henrik af Navarra*“ (1863). Zalecają się one szczególniéj wyborną charakterystyką. Z romansów zaś H., wykazujących niepospolity talent autora, wymieniamy: „*Wilhem Zabern*“ (1834; 2 ed. 1838); „*Guldmageren*“ (1836; 2 ed. 1851); „*En polsk familie*“ (2 t. 1839); „*Slottet ved Rhinen*“ (2 t. 1845); „*Charles de la Bessière*“ (2 t. 1860); „*Waldemar Seier*“ (1862) i t. d., znaczną część prac jego przetłumaczono na język niemiecki. Ostatnie jego dzieła są: „*Nye Digtninger*“ (Kopenh. 1869) i „*Minder fra min forste Udenlandsreise*“ (Kopenh. 1870). Również zasługują jeszcze na wzmiankę: „*Mytologija północna*“ (Lipsk 1848); zbiorowe wydanie estetyczno-krytycznych artykułów (Kopenh. 1855) i bijografija Örsteda (Kopenhaga 1853).

Hauenschild (Ryszard Jerzy Spiller von), znany jako poeta pod nazwiskiem *Maxa Waldau*, ur. w Wrocławiu 1822, pobiérał wyższe nauki w mieście rodzinném, następnie odbywszy podróż naukową i ukończywszy studyja agronomiczne, osiadł w majętności familijnéj Tscheidt, w górnym Szlązku i tam † 1855. Z jego poezyj godniejszemi wzmianki są: „*Blätter im Winde*“ (Lipsk 1848); „*Canzonen*“ (Lipsk 1848); „*Cordula. Graubündtner Sage*“ (Hamburg 1851), zalecające się rzadką pięknością języka i prawdziwością uczucia. H. napisał także znaczną liczbę rozpraw politycznych i krytycznych, tudzież romanse: „*Nach der Natur*“ (3 t., Hamburg 1850); „*Aus des Junkerwelt*“ (2 tomy, tamże 1850), oba traktują kwestyję socyjalną ze stanowiska radykalnie postępowego; i „*Aimery, der Jongleur*“ (5 t., Hamburg 1852), osnuty na tle historycznym z epoki trubadurów.

Hauenstein, odnoga szwajcarskich gór Jura, na granicy kantonów Bazylei i Solothurn, wznosząca się do wysokości stóp 3,350, przerznięta przez szwajcarską centralną kolej żelazną, pomiędzy wsiami Läufelfingen i Trimbach, za pośrednictwem 8,400 stóp długiego tunelu, w którym, w r. 1857 w miesiącu Maju, krótko przed jego ukończeniem, z powodu zapalenia się wielkiéj masy węgla, 72 robotników grób swój znalazło.

Haueryt, minerał dosyć rzadki, krystalizujący w ośmiościany foremne, a będący siarkiem manganu; twardość=4, c. wł=3,46. Bieg blaszek w kryształach odpowiada sześcianowi; barwa ciemno-brunatna. Znajduje się w kopalni Kalinka w Węgrzech.

Hauff (Wilhelm), ur. 1802 w Stuttgardzie, redaktor wychodzącego tamże pisma „*Morgenblatt*“, †

1827, jeden ze znakomitszych nowelistów niemieckich, wsławił się głównie dziełami „*Märchenalmanach*" (Stuttg. 1820, 10 ed. 1864) i „*Mittheilungen aus den Memoiren des Satans*" (2 t., Stuttg. 1827). Oprócz tego wydał: „*Der Mann im Monde*" (1827); „*Controverspredigt über H. Clauren*" (1826); „*Lichtenstein*" (3 t., Stuttg. 1826, 10 wyd. 1864), romans na wzór Walter Scotta; „*Phantasien im bremer Rathskeller*" (1827), wyborna oryginalna humoreska i kilka drobnych, ale bardzo pięknych nowelli: np. „*Die Bettlerin*"; „*Das Bild des Kaisers*" i t. d. Ogólny zbiór jego pism: „*Sämmtliche Werke*" wydał G. Schwab (36 t., Stuttg. 1830; 11 wyd., 5 t. 1865). — Brat jego *Herman Hauff* (ur. 1800, † 1865), objął po nim redakcyję pisma „*Morgenblatt*" i jest autorem wybornie napisanych dzieł „*Moden und Trachten*" (Stuttg. 1841), oraz „*Skizzen aus dem Leben und der Natur*" (2 t., Stuttgard 1840).

Hauffe (Fryderyka), tak zwana: Jasnowidząca z Prevorst, ob. Prevorst.

Haug (Jan Krzysztof Fryderyk), piosenkarz i epigramacista niemiecki, ur. 1761 w Niederstrotzingen, w Wirtembergskiém, uczeń szkoły Karola i zaufany przyjaciel Schillera, od 1816 biblijotekarz i radca dworu w Stuttgardzie, gdzie † 1829. Z pism jego zasługują na uwagę: „*Zweihundert Hyperbeln auf Herrn Wahl's grosse Nase*" (Stuttgard 1804); „*Epigrammatische Anthologie*" (10 t., Zürich 1807—9). Wybór swych poezyj dał p. t. „*Gedichte*" (2 t., Stuttgard 1827).

Haug (Marcin), oryjentalista niemiecki, ur. 1827 w Ostdorf, w Wirtembergskiém. W pośród ciężkich okoliczności życia pracował nad własném wykształceniem. Od 1848 chodził na uniwersytet w Tübingen i Getyndze. W 1859 udał się do Indyj, gdzie pracował jako *Superintendent of Sanskrit studies* i *Professor of Sanskrit in the Poona college*. W r. 1866 wrócił do Niemiec. H. niepospolity znawca literatury indyjskiéj i staroperskiéj, zajmował się głównie objaśnianiem Zendawesty. Główne jego dzieła są: „*Die fünf Gathas, oder Sammlungen von Liedern und Sprüchen Zarathustra's seiner Jünger und Nachfolger*" (2 t., Lipsk 1858—60); „*Essays on the sacred language, writings and religion of the Parsees*" (Bombay 1862), oraz wydanie i przekład jednéj z najstarożytniejszych wedyjskich ksiąg rytuałowych, p. t. „*Aitareya Brahmana of the Rigveda*" (2 t., Bombay 1863).

Hauge (Hans Nielsen), ob. Läsare.

Haugwitz (Chrystyjan Henryk Karol, hrabia von), baron von Krappitz, pruski mąż stanu, ur. 1752 w Pauke pod Oleśnicą, na Szlązku. Początkowo poseł w Wiedniu; następnie mianowany ministrem spraw zagranicznych, przez pokój bazylejski wycofał Prusy z zawiązanéj przeciw Francyi koalicyi i starał się ciągle o zachowanie neutralności. Gdy zaś Francuzi zajęli Hanower 1803, wziął dymisyję (1804) i miejsce jego zajął Hardenberg (ob.). Następnie, ponieważ Napoleon nie chciał prowadzić układów z żadnym innym dyplomatą pruskim jak z nim tylko, przeto wysłany został H. 1805 do Napoleona i 15 Grudnia zawarł z Napoleonem konwencyję, na mocy któréj Prusy, za ustępstwa zrobione Bawaryi i Francyi, otrzymały elektorstwo hanowerskie. Mianowany 1806 powtórnie ministrem spraw zagranicznych, nadaremnie usiłował zapobiedz w Paryżu zerwaniu pokoju. Po bitwie pod Jeną udał się za królem do Prus Wschodnich, lecz wkrótce potém usunął się do dóbr swoich. Żyjąc od r. 1820 we Włoszech, † 1832 w willi pod Este. Usprawiedliwienia polityki H. zawiérają się w jego „*Fragment de mémoires inédits du Comte de H.*" (Jena 1837) i w Minutoli'ego „*Der Graf von H. und Job von Witzleben*" (Berlin 1844).

Hauke (Maurycy, hrabia), generał artyleryi, senator i wojewoda król. polskiego, z rodziny szlacheckiéj flamandzkiéj, ur. 1775 w Saksonii, przybył z ojcem do Polski i mając lat 14, wszedł jako kadet do szkoły artyleryi. Mianowany 1794 porucznikiem, służył w legijonach polskich, podzielając wszystkie ich losy. W bitwie pod Terracino dowodził bateryją i ciężką otrzymał ranę. Wyleczywszy się w Rzymie, miał udział przy oblężeniu Mautui i tu z całą załogą wzięty został do niewoli austryjackiéj. Po zamianie jeńców posunięty był na kapitana artyleryi i mianowany adjutantem sztabu dywizyi generała Henryka Dąbrowskiego. Posunięty 1806 na szefa szwadronu, został tegoż roku pułkownikiem szefem sztabu. W 1809 był komendantem Zamościa. Mianowany 1813 generałem dywizyi, bronił Zamościa przeciwko generałowi rossyjskiemu Rath. Po przywróceniu królestwa polskiego został 1815 r. generał-kwatermistrzem, 1816 radcą stanu, dyrektorem wydziału artyleryi i inżynierów, następnie zastępcą ministra wojny i otrzymał godność hrabiowską. Podczas powstania 29 Listopada 1830 r. zabity został przez powstańców w Warszawie. — Córka jego *Zofija* **Hauke**, ur. 1817 w Warszawie, † w Dreźnie 1861, ogłosiła drukiem: „*Abecadło z obrazkami dla Zygmusia*" (Warsz. 1856) i „*Teatr dla dzieci*" (Warsz. 1859). — Brat poprzedniego *Ludwik* **Hauke**, po ukończeniu nauk uniwersyteckich, odbywał praktykę górniczą w Szlązku i Saksonii; w r. 1807 mianowany był organizatorem kopalni w powiecie krzeszowickim, 1816 dyrektorem wydziału górniczego, następnie, w stopniu radcy stanu, pracował w komisyi rządowéj przych. i skarbu w wydziale górniczym, † 1851. — Trzeci brat poprzednich *Józef* **Hauke**, ur. 1790, jako pułkownik wojsk polskich w latach 1828 i 29 towarzyszył gronu wybranemu oficerów polskich przy armii rossyjskiéj w kampanii tureckiéj, po któréj skończeniu, jako fligel-adjutant zostawał przy osobie ówczesnego następcy tronu, a dziś panującego Aleksandra II. Mianowany późniéj generałem majorem orszaku cesarskiego, † w Petersburgu 1837. — **Hauke** (Józef, hr.), syn poprzedniego, znany pod przybraném nazwiskiem *Bosak*, *Bosak-Hauke*, ur. 1834 w Warszawie, od młodości przebywał w Petersburgu, otrzymał wyższe wykształcenie wojskowe, służył ostatnio na Kaukazie, gdzie zyskał stopień pułkownika; w 1861 wziął dymisyję. Po r. 1864 przebywał stale w Szwajcaryi; odrzuciwszy

propozycyje rządu francuskiego i włoskiego wstąpienia do służby wojskowéj, brał czynny udział w pracach *ligi pokoju*. Wczasie wojny francusko-niemieckiéj (1870—71), podpisawszy jako członek zarządu ligi pokoju protest przeciwko wojnie, objął w armii wogieskiéj pod rozkazami Garibaldi'ego dowództwo nad 1 dywizyją i poległ, odbywając rekonesans, 21 Stycznia 1871 pod Dijon.

Haumann (Filip Wacław), generał polski, mianowany 1777 sztabs kapitanem wojska polskiego, otrzymał 1790, wraz z bratem Antonim, godność szlachecką, a 1793 stopień pułkownika. W czasie wojny Kościuszkowskiéj został generałem majorem i przez zawiść do generała Zajączka był podobno główną przyczyną klęski, poniesionéj pod Chełmem. Chciał nawet z kilku innymi usunąć od dowództwa Zajączka i powierzyć je generałowi Wyszkowskiemu, ale niemógł tego dokazać. Po zdobyciu Warszawy wzięty był do niewoli i wysłany do Rossyi, skąd wrócił dopiéro 1796 r. Następnie wszedł do legijonów i służył tylko w stopniu pułkownika. Później odbył z Grabińskim wyprawę do Egiptu, gdzie obaj dostali się do niewoli tureckiéj. Wróciwszy z Carogrodu porzucił służbę wojskową i † 1829 w Uścimowie, w Lubelskiém.

Haupt (Maurycy), filolog i germanista, ur. 1808 w Zittau, syn zasłużonego w literaturze niemieckiéj tamecznego burmistrza *Ernesta Fryderyka Haupt* (ur. 1774, † 1843); filologiję studyjował w Lipsku i w 1838 został nadzwyczajnym, a 1843 zwyczajnym profesorem języka niemieckiego i literatury tamże, lecz z powodu czynnego udziału w ruchach 1848—49 uwolniony 1850 od tych obowiązków, powołany został 1853 na takąż posadę do Berlina, gdzie od 1860 jest stałym sekretarzem akademii nauk. H. położył ważne zasługi na polu filologii klasycznéj i starożytności niemieckich. Celniejsze jego prace są: wyborne krytyczne wydania: „*Halieutica*“ (Lipsk 1838) i „*Przemian*“ Owidyjusza (Lipsk 1853), Katulla, Tybulla i Propercyjusza (1853), Wergilijusza (1858), Horacyjusza (1860), oraz wydania dzieł Hartmanna von der Aue i wielu innych dawnych autorów niemieckich. Obok prac powyższych był także założycielem pisma peryjodycznego: „*Zeitschrift für deutsches Alterthum*“ (12 t., Lipsk i Berlin 1841—65; 2 seryja Berlin 1866—69), a z Hofmannem von Fallersleben wydawał „*Altdeutsche Blätter*“ (2 t., Lipsk 1836—40).

Hauptmann (Maurycy), kompozytor i teoretyk muzyczny, ur. 1792 w Dreźnie, † 1868 w Lipsku, uczeń znakomitego skrzypka Spohra, przebywał w Dreźnie, Wiedniu, a 1815—20 u księcia Repnina w Rossyi. Powołany 1822 na członka kapeli w Kasselu, został od 1842 kantorem i dyrektorem muzyki przy szkole św. Tomasza, a 1843 profesorem kontrapunktu w konserwatoryjum lipskiém. H. należy do najznakomitszych muzyków niemieckich. Celował zarówno jako kompozytor, twórczym obdarzony talentem, i jako głęboki teoretyk. Pracował głównie w zakresie muzyki kościelnéj. Teoretyczne jego dzieło „*Die Natur der Harmonik und Metrik*“ (Lipsk 1853), należy do najlepszych prac w nowoczesnéj literaturze muzycznéj. Po śmierci H. wydano jeszcze jego „*Die Lehre von der Harmonik*“ (Lipsk 1868) i „*Briefe an Franz Hauser*“ (2 tomy, Lipsk 1871).

Haur (Jakób Kazimierz), ekonomik polski, ur. 1632, po ukończeniu nauk w akademii krakowskiéj zwiedzał obce kraje, następnie zajął się rolnictwem i sprawował różne w kraju urzędy. Napisał obszerne dzieło o gospodarstwie, ułożone w kształcie encyklopedyi rolniczéj, w licznych powtarzane wydaniach, którego piérwsza edycyja nosi tytuł: „*Oekonomika ziemiańska generalna, punktami partykularnemi, interrogatoryjami gospodarskiemi praktyką miesięczną, modelluszami albo tabullami arithmetycznemi objaśniona* i t. d.“ (Kraków 1675). Dzieło to, w następnych wydaniach powiększane i zmieniane, zawiérające wiadomości użyteczne, pomieszane z niedorzecznościami, cieszyło się długo ogromném powodzeniem. Obok tego pozostawił rękopis, znajdujący się w biblijotece głównéj w Warszawie, napisany wiérszami, p. t. „*Mercurius polski z dobremi nowinami wiérszem opisany*“ (1702, str. 258), ozdobiony lichemi rycinami, piórem przez samego autora robionemi.

Hauran, starożytne Auranitis, wielka górska równina w Syryi, położona na wschód jeziora Tiberias i na południe Damaszku, odgraniczona ze wschodu górami *Hauran*, które ją oddzielają od pustyni *Harra*. Równina ta, w najnowszych czasach bliżéj zbadana najprzód przez Grahama (1857), potém przez Wetssteina (1859), posiada na przestrzeni swojéj zwaliska wielu miast starożytnych.

Hauréau (Jan Barłomiéj), historyk i publicysta francuski, członek Instytutu i dawny reprezentant ludu, ur. 1812 w Paryżu. Po ukończeniu nauk pracował przy różnych dziennikach, a 1838 objął w Mans redakcyję czasopisma „*Courrier de la Sarthe*“. Następnie był lat kilka biblijotekarzem w témże mieście, a od rewolucyi Lutowéj do zamachu stanu 2 Grudnia konserwatorem rękopisów biblijoteki narodowéj w Paryżu, zaś od 1861 biblijotekarzem biblijoteki adwokatów paryskich. Jest także członkiem akademii napisów. Za drugiéj rzeczypospolitéj zasiadał w zgromadzeniu ustawodawczém. Z wielu cennych prac jego, w zakresie filozofii i historyi, wymieniamy najgłówniejsze: „*Critique des hypothéses metaphysiques de Manès Pélage etc*“ (Le Mans 1840); „*Histoire de la Pologne*“ (Paryż 1844); „*François I et sa cour*“ (1853); „*Charlemagne et sa cour*“ (1852 — 55); „*Hugues de St-Victor*“ (1859) oraz 14, 15 i 16 tomy pełnego erudycyi dzieła „*Gallia Christiana*“ (1856—65).

Hauser (Kasper), człowiek niewiadomego pochodzenia, znaleziony 26 Maja 1828 w Norymberdze; podług będącéj w jego ręku notyski miał być urodzony 1812 r. Istota ta, piérwotnie w najwyższym stopniu niedołężna, według późniejszych zeznań swoich, miała być wychowaną w ciasném podziemném zamknięciu, o chlebie tylko i wodzie, przez jakiegoś nieznajomego, który ją od czasu do czasu

opatrywał w potrzebne ubranie. Magistrat miasta Norymbergi i wiele osób prywatnych zajmowali się nim z serdecznem współczuciem, oddawszy go na wychowanie do profesora Daumera; później zajął się nim lord Stanhope i wysłał na dalszą naukę do Ansbachu, gdzie zajmował się także pracą biurową. Gdy H. doszedł już pewnéj świadomości i objawił Daumerowi zamiar spisania swoich wspomnień, życiu jego poczęło zagrażać największe niebezpieczeństwo od osób nieznanych. 17 Październ. 1829 uległ piérwszemu zamachowi na swoje życie; ale lekką odebrał ranę; powtórnie zaś, 14 Grudnia 1833 r. zraniony śmiertelnie, † w skutku tego 17 Grud. t. r. Bliższe szczegóły o jego życiu znajdują się w dziełach Feuerbacha, „*Kaspar Hauser, ein Beispiel eines Verbrechens am Seelenleben*“ (Ansbach 1832); Daumera „*Mittheilungen über Kaspar H.*“ (Norymb. 1832) i „*Enthüllungen über Kaspar H.*“ (Frankfurt 1859). Broch w piśmie swém „*Kaspar H.*“ (Zür. 1859), usiłował dowieść, że H. był synem Stefanii, w. ks. badeńskiéj.

Hausmann (Jan Fryderyk Ludwik), znakomity mineralog, ur. 1782 r. w Hanowerze, † 1859 r. Z początku sprawował różne urzędy górnicze, przyczém odbywał podróże w celach naukowych, w roku 1811 został profesorem technologii i górnictwa w Getyndze. Z dzieł jego wymienimy: „*Handbuch der Mineralogie*“ (3 t., Getynga 1813); „*Reise durch Skandinavien*“ (5 tom., Getynga 1811—18); „*Ueber den Zustand des hannover. Harzes*“ (Getynga 1832); „*Ueber die Bildung des Harzes*“ (1842) i in.

Hausmann (Karol), pisarz czeski, ur. 1812 r. w Postrzyżynie, w król. czeskiém; ukończywszy wydział filozoficzny w Pradze, a następnie nauki teologiczne w seminaryjum tamże, został w 1835 r. kaznodzieją rz.-kat. w Kwilicach a 1839 w Slanem. Oprócz kilku tłumaczeń utworów dramatyczn., wydał wspólnie z Czernohouzem zbiór utworów dramatycznych p. t. „*Malá Divadla* i t. d.“ (Praga 1834) oraz „*Przegląd statystyczno-topograficzny obwodu rakownickiego*“ (Slane 1844) i in.

Hausmann (Józef Karol), autor czeski, ur. 1825 r. w Horzynie pod Mielnikiem; od r. 1848 kaznodzieja rzymsko-katol. w Kladnie; następnie sekretarz biskupa budiejowickiego. Będąc znawcą języków romańskich, pracuje nad ich literaturą i prace swe ogłasza w *Czasop. Muz. Cz.* (od r. 1849) pod pseudonymem *Horzyński* albo pod *H. H.*

Hausmannit, ob. Mangan.

Hausruck, pasmo gór, należące do systemu Alp Noryjskich, ciągnące się w Austryi nad rz. Enns, i dochodzące 2,500 stóp wysokości. Od tego pasma bierze nazwę powiat *Hausruck*, obejmujący 68,75 mil kw. z ludnością 227,100, i z miastem głównem Wels.

Haussa, rozległa i żyzna kraina w środkowym Sudanie, pomiędzy Nigrem ze strony zachodniéj i państwem Bornu od wschodu, zamieszkała przez ludność zwaną *Haussa*. Większa część tego kraju zostaje pod zwierzchnictwem państwa Fellatah w Sokoto i tylko niektóre pojedyncze jego okręgi pozostały niezależnymi, inne bowiem zostają pod rządem Fellatahów z Gando. Mieszkańcy Haussy używają własnego języka, który dla całego środkowego Sudanu jest językiem krajowym. Kraj ten zwiedzili szczegółowo: najprzód Clapperton, a ostatniemi czasy Barth.

Haüsser (Ludwik), znakomity historyk niemiecki, ur. 1818 r. w Cleeburg, w dolnéj Alzacyi, † 1867. W Heidelbergu i Jenie studyjował historyję i filologiję. W 1840 odbył podróż naukową do Paryża i t. r. został profesorem historyi w Heidelbergu. Od początku 1848 redagował z Gervinusem „*Die deutsche Zeitung*“, organ stronnictwa liberalno-konstytucyjnego; 1848 i 50 zasiadał w drugiéj izbie badeńskiéj, jako też 1860—65, reprezentując zawsze politykę liberalną. Najcelniejsze jego dzieła są: „*Geschichte der rheinischen Pfalz*“ (2 tomy, Heidelberg 1845) i „*Deutsche Geschichte vom Tode Friedrich's des Grossen bis zur Gründung des deutschen Bundes*“ (4 t., Berlin 1854—57, 3 ed., 1861—63). Z innych pism H. wymieniamy: „*Sage von Tell*“ (1840); „*Denkwürdigkeiten zur Geschichte der bad. Revolution*“ (Heidelb. 1851); „*Geschichte der französischen Revolution*“ (Berlin 1867); „*Geschichte des Zeitalters der Reformation*“ (Berl. 1868); „*Friedrich der Grosse und Polen*“ (Götting. 1870). To ostatnie należy do najlepszych prac w nowszéj historyjografii niemieckiéj.

Haussmann (Jerzy Eugenijusz, baron), prefekt depart. Sekwany za drugiego cesarstwa, senator i członek instytutu, ur. 1809 r. w Paryżu, syn *Mikołaja Walentego Haussmanna*, który odznaczał się swego czasu jako redaktor dziennika „*Temps*“ i autor dzieł agronomicznych. Młody H. kształcił się początkowo w konserwatoryjum muzyczném a później kierował się na adwokata. Po wybuchu rewolucyi Lutowéj musiał ustąpić z urzędu jako prefekt w Blaize, ale za prezydentury Napoleona zajmował takież miejsce w depart. Var, Yonne i Gironde. Dawszy się poznać ze swych talentów administracyjnych, został 1853 prefektem dep. Sekwany. Na stanowisku tém zyskał sobie europejskie imię, przez całkowite niemal przebudowanie Paryża. Rozporządzając ogromnymi dochodami budżetu miejskiego i posiadając nieograniczony, bez żadnéj kontroli kredyt, wspaniałemi budowlami upiększał stolicę, rozprzestrzeniał całe dzielnice, rozszerzał ulice i pracami temi dzielnie popierał wewnętrzną politykę Napoleona III, opierającą się na tłumach ludu i masach robotniczych. Przebudowanie takie olbrzymie pochłaniało sumy, a finansowa administracyja H. ściągnęła nań gromy opozycyi (Thiers, Garnier-Pagès, Picard) w ciele prawodawczém. Ale najdotkliwszy cios zadał mu Jul. Ferry, ogłoszeniem słynnéj swego czasu broszury „*Comptes fantastiques d'Haussmann*“ (Paryż 1868), w któréj wykrył słabe strony marnotrawnego zarządu stolicą. Z tego głównie powodu musiał H. za ministeryjum Ollivier (1870) ustąpić swego miejsca i usunąć się do życia prywatnego. Mianowany baronem, został H. 1857 senatorem, a 1867 członkiem akademii sztuk pięknych. Za jego inicyjatywą wyszło znakomitéj wartości dzieło „*Hi-*

stoire générale de Paris" (2 tomy, Paryż 1866). Biografiję H. i szczegółowy obraz jego działalności dał Lon w dziele „*Parallèle entre le Marquis de Pombal et le Baron* H." (Par. 1869).

Haussonville (Józef Othenin Bernard de Cléron, hr. de), publicysta i historyk francuski, ur. 1809 r. w Paryżu. Za monarchii Lipcowéj pełnił urzędy dyplomatyczne przy różnych poselstwach. Wybierany deputowanym (1842 i 46) odznaczył się jako znakomity mówca parlamentarny i gorący obrońca petycyi protestantów, domagających się swobodniejszego wykonywania swego obrządku. Monarchista z dążnościami legitymistycznemi, po rewolucyi Lutowéj usunął się do życia prywatnego. Wybrany do ciała prawodawczego 1869, stanął po stronie opozycyi; w tymże roku zasiadł w akademii franc. na miejsce Vienneta. Po ukończeniu wojny franc.-niem. wszedł 1871 do zgromadzenia narodowego w Bordeaux, a po obaleniu rządu Thiersa przez koalicyję monarchiczno-klerykalną, 24 Maja 1873 został sekretarzem prezydentury, za rządów prezydenta Mac Mahona. Oprócz wielu artykułów i rozpraw, umieszczonych w czasopiśmie „*Revue des deux Mondes*", ogłosił oddzielnie kilka droszur, oraz następujące dzieła: „*Histoire de la politique extérieure du gouvernement français* 1830—40" (2 t., Paryż 1850); „*Histoire de la réunion de la Lorraine à la France*" (4 t., Paryż 1854—59); „*L'église romaine et le premier empire*" (t. 1—3, Paryż 1868), dzieło oparte na gruntownych badaniach i zawiérające wiele ważnych dokumentów.

Hautecombe albo *Alta Combo*, miasteczko nad jeziorem Bourget, w departamencie sabaudzkim, 1,600 m.; ma sławne opactwo cystersów, przeznaczone w XII w. przez hrabiow Sabaudyi na miejsce wiecznego spoczynku ich rodziny, a wyrestaurowane 1824 przez króla Karola Feliksa, w stylu gotyckim.

Haute Garonne, Haute Loire, Haute Marne, Haute Saône, Haute-Vienne, ob. Garonne, Loire, Marne, Saône, Vienne.

Hauterive (Aleksander Maurycy *Blanc de la Nautte*, hrabia de), mąż stanu francuski, ur. 1754 r. w Aspres-les Corps, w Delfinacie. Usunięty z urzędu konsula w New-Yorku przez Robespierre'a, powrócił do kraju 1799 i został dyrektorem wydziału w ministerstwie spraw zagranicznych. Mianowany późniéj radcą stanu, podczas nieobecności Talleyranda zarządzał kilkakrotnie sprawami zagranicznemi. Usunięty od urzędu w czasie 100 dni, przywrócony doń został za powtórnéj restauracyi i pozostawał na nim aż do śmierci, zaszłéj 1830. Ogłosił on następujące dzieła: „*De l'état de la France à la fin de l'an VIII*" (1801); „*Sur la politique illimitée de l'Angleterre et de la Russie*" (Paryż 1814); „*Théodicée ou Théorie de l'ordre*"; „*Eléments d'economie politique*" (1817), i najważniejsze ze wszystkich: „*Considérations sur la théorie de l'impot*".

Hauteroche (Noel de Breton, sieur de), ur. 1617 r. w Paryżu; przeznaczony przez ojca (woźnego parlamentu) do służby sądowéj, uciekł z domu rodzicielskiego i poświęcił się sztuce dramatycznéj, † 1709. Będąc znakomitym aktorem komicznym, napisał także około dwunastu komedyj, z których najlepsze są: „*L'esprit follet*", „*Le deuil*", „*Crispin medicin*", „*Le cocher supposé*". Zupełne wydanie jego utworów wyszło w 3 tomach 1772.

Hautes-Alpes, ob. Alp Wyższych Departament.

Hautpoul (Jan Józef d'Ange de), ur. 1754 r., był w czasie wybuchu piérwszéj rewolucyi dowódcą pułku kawaleryi, daléj służył rzeczypospolitéj i cesarzowi jako waleczny generał jazdy; poległ w bitwie pod Eylau 1807. — Jego starszy syn, *Maryja Konstanty*, margrabia *de Hautpoul*, urodz. 1780 r., służył również za Napoleona I i awansował na generała i generalnego inspektora artyleryi, † 1853 w Paryżu. — Najmłodszy brat tego ostatniego, *Alfons Henryk*, margrabia *d'Hautpoul*, ur. 1789 r. w Wersalu, walczył już pod Napoleonem I; w roku 1834 posunął się na stopień generała i przeznaczony został jako generalny inspektor piechoty do Algieru. Rewolucyja Lutowa 1848 r., postawiła go w bezczynności; lecz w następnym zaraz roku został ministrem wojny, a 1850 generałem gubernatorem Algieru, zaś po zamachu stanu senatorem i wielkim referendarzem senatu; † 1865.

Haüy (René Justus), jeden z najsłynniejszych mineralogów, ur. 1743 r. w St. Just, w Pikardyi, † 1822. Będąc nauczycielem w jedném z kolegijów paryskich, zajmował się badaniami fizycznemi, a Daubenton nakłonił go do mineralogii. System jego krystalografii (ob.) zjednał mu niesłychany rozgłos i członkowstwo akademii. W czasie rewolucyi chwilowo był więziony. W r. 1793 został członkiem komisyi miar i wag, a w r. 1802 profesorem mineralogii w muzeum historyi naturalnéj. Z dzieł jego wymienimy „*Essai sur théorie et la structure des cristaux*" (1784); „*Traité de mineralogie*" (2 t., 1801, wyd. 2, 1822); „*Traktat początkowy fizyki*" (tłum. polskie Aloiz. Korzeniowskiego, 2 t., Wilno 1806); „*Traité de cristallographie*" (2 tomy, 1822). Wiele rozpraw zamieścił w pismach specyjalnych. — Brat jego *Walenty* **Haüy**, ur. 1746, † 1822, zasłużony w wychowaniu ociemniałych, ogłosił „*Essai sur l'éducation des aveugles*" (1786).

Hauyn, minerał niebieski, krystalizujący w dwunatościan rombowy; za ogrzaniem, lub przez rozpuszczenie w wodzie, traci barwę. Znajduje się w wielu okolicach wulkanicznych, rozsiany w lawach, bazaltach i niektórych skałach trachitowych; jest to podwójny krzemian glinki i sody z siarczanem wapna.

Havel (Hawola), spławny dopływ rz. Elby; bierze początek w stronie północno-zachodniéj od Neu-Strelitz (w Meklemburgskiém), z jeziora bodeńskiego, przechodzi obszernym łukiem przez obwód pruskiéj regencyi poczdamskiéj, zaczyna być spławną pod Fürstenbergiem, i ubiegłszy mil $47\frac{1}{2}$ wpada do Elby, naprzeciwko m. Werben (Werbno). Za pośrednictwem kanału Finowskiego H. łączy się z Odrą, za pośrednictwem zaś kanału Plaweńskiego (Plaue) wielce ułatwia komunikacyję do Elby. Dopływami H. są Ryn, Doss i Sprewa.—

Nazwa téj rzeki znaną już jest pod r. 789 (Habala, Habola, Hawala i t. p.).—Havelluch, słow. **Hawolski łuh** (ług), nazywa się nizina (7 m. długa a 1—2 szer.), obecnie wielce urodzajna.—Co do **Hawolanów**, ob. Stodoranie.

Havelock (Sir Henry), generał angielski, urodz. 1795 r. w Bishops-Wearmouth. Służąc od 1815 w armii angielskiéj, odbył 1824 piérwszą birmańską i 1838 piérwszą afgańską wojnę; następnie walczył z odznaczeniem w Indostanie, został 1851 pułkownikiem i generał kwatermistrzem wojsk królewsko-angielskich w Indyjach; dowodził jako brygadyjer w wojnie perskiéj 1857 dywizyją, a następnie objął dowództwo nad wojskiem, mającém dać odsiecz miastom Cawnpore i Lucknow. Spełniwszy takowe zadanie kosztem największych wysileń i ofiar, † 1857 r. w Alumbagh pod Lucknow. Wzorowy żołnierz i dzielny generał, został na kilka dni przed śmiercią mianowany baronetem, z tytułem *Lucknow* i pensyją honorową, wyznaczoną przez parlament. Ogłosił: „*History of the Ava campaigns*“ (Lond. 1827) i „*Memoir of the Afghan campaigns*“ (Lond. 1841). — Tytuł *Lucknow* nosi jego syn Henryk *Marshman* **H.**, ur. 1830 r., pułkownik od 1868 r.

Havemann (Wilhelm), historyk niemiecki, urodz. 1800 r. w Lüneburgu, † 1869 r.; w Getyndze i Erlangen poświęcał się jakiś czas prawu; późniéj był nauczycielem w Darmstacie, ale z powodu czynnego udziału w tajemnych stowarzyszeniach politycznych 1823 aresztowany, odsiadywał 5 lat więzienie w Osnabrück i pracował przez ten czas nad historyją. Wypuszczony 1829 na wolność był nauczycielem w Hanowerze, a od 1838 profesorem historyi na uniwersytecie w Getyndze. Celniejsze jego dzieła są: „*Geschichte der Kämpfe Frankreichs in Italien von 1494—1515*“ (2 t., Hanower 1833—35); „*Magnus II, Herzog zu Brunschweig und Lüneburg*“ (3 t., Lüneb. 1838); „*Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg*“ (2 t., Lüneburg 1837—38; nowa ed., 3 t., 1853—57). Główne jego dzieło: „*Handbuch der neueren Geschichte*“ (3 t., Jena 1840—44); „*Geschichte des Ausgangs des Tempelherrnordens*“ (Stuttg. i Tübing. 1846); „*Darstellung aus der neuern Geschichte Spaniens während des 15, 16 und 17 Jahrhunderts*“ (Getynga 1850); „*Elizabeth, Herzogin von Braunschweig-Lüneburg*“ (Lüneburg 1858) i „*Das Leben des Don Juan d'Austria*“ (Gotha 1865).

Havercamp (Zygbert), filolog holenderski, urodz. 1684 w Utrechcie, profesor uniwersytetu lejdejskiego, † 1749; odznaczył się jako numizmatyk (w dziełach: „*Thesaurus Morellianus*“, 1734, i „*Numophylacum reginae Christinae*“, (1742), więcéj jeszcze jako uczony komentator autorów starożytnych, jak np. *Lukrecyjusza* (2 t., Lejda 1725), *Józefa* (2 t., Amsterdam 1726); *Eutropijusza* (Lejda 1729), *Orozyjusza* (Lejda 1738), *Sallustyjusza* (2 t., Amsterdam 1742).

Havin (Leonor Józef), publicysta francuski, ur. 1799 w Saint-Lô, † 1868. Z ojcem, dawnym konwencyjonistą, przebywał 1816—20 na wygnaniu. Po rewolucyi Lipcowéj był do 1835 sędzią pokoju w Saint-Lô. Wybiérany deputowym, był jakiś czas sekretarzem izby; od 1842 należał do opozycyi i w bankietach reformistowskich czynny brał udział. Po rewolucyi Lutowéj głosował początkowo z prawicą, późniéj zaś zbliżył się do demokratów. Od 1863 zasiadał w ciele prawodawczém jako członek opozycyi. Przez długi przeciąg czasu był **H.** naczelnym dyrektorem opozycyjnego dziennika „*Siècle*“; należał do tych dziennikarzy deputowanych, których bonapartysta Kervéguen niecnie i potwarczo oskarżał o branie pieniędzy od Bismarka (1867—68).

Havre, albo *Le-Havre de Grâce*, nadmorskie miasto warowne, w francuskim depart. Niższéj Sekwany, po Marsylii najważniejszy port handlowy francuski, liczy 75,000 m., posiada kilka pięknych placów i ulic, oraz wspaniałych gmachów publicznych np. kościoły N. Panny i Ś-go Frańciszka, wieżę Frańciszka I, arsenał, arsenał marynarki, komorę celną i łaźnie, zwane Frascati. Port tutejszy jest jednym z najznakomitszch utworów architektury wodnéj, corocznie przybywa do niego około 6,000 okrętów.

Hawaii, albo *Owaihi*, największa z wysp Sandwichskich, na Oceanie Wielkim, leży pod 19 i 20 stopni płn. szr. i 158 zachod. dług. licząc od Paryża; ma 230 mil kw. i 25,000 m. Wznosząc się wspaniale z łona oceanu, uderza wzrok podróżnego trzema potężnymi wulkanami Mauna-Roa (12,409 st. par.), Mauna-Kea (13,089) i Mauna Huarrarai (9,400 stóp). Wschodnia część wyspy jest sucha i nieżyzna, zachodnia przeciwnie, jest obficie zroszona wodą, bogata w lasy i zarośla i dobrze uprawna. Tu był zabity sławny żeglarz Cook w 1779 r. Obecnie **H.** jest królestwem, w którém panuje Lot Kamehameha V, jego państwo urządzone jest na sposób europejski, rządzone jest bowiem przez ministerstwa, posiada stałą organizacyję finansową sądową i t. d. Od imienia téj wyspy niektórzy geografowie nazywają także inne wyspy sandwichskie *wyspami Hawaii*.

Hawanna, (*La Habana, San Cristoval de la Habana*), warowna stolica hiszpańskiéj wyspy Kuby, leży na półn.-zachod. wybrzeżu téj wyspy, przy ujściu rzeki Lagidy, ma obszerny, 1,000 okrętów pomieścić mogący port i jest najważniejszym punktem handlowym Indyj Zachodnich. Ludność **H.** wynosi 206,000 i składa się po większéj części z białych (140,000). **H.** ma uniwersytet, seminaryjum, szkołę żeglarską, ogród botaniczny, arsenał, bank, kilka teatrów, towarzystwa do zachęty rolnictwa, sztuk, przemysłu i handlu. Fotyfikacyje tutejsze składają się z cytadeli i 6 fortów. **H.** jest miastem przemysłowém (wyrób doskonałych cygar, tytuniu, cukru, czekolady i t. d.) i handlowém. Klimat **H.**, dawniéj niezdrowy, obecnie skutkiem przedsięwzięcia stosownych środków sanitarnych tak się polepszył, iż **H.** jest jedném ze zdrowszych miast, w skutek czego i ludność szybko wzrasta. **H.** założoną została 1515, przeniesioną w dzisiejsze miejsce 1519,

w 1728 pozyskała uniwersytet, w 1762 była zdobytą przez Anglików, którzy po dwuletniém posiadaniu oddali ją Hiszpanom.

Hawkesbury (Karol Jenkinson, hrabia Liverpool), mąż stanu angielski, ob. Liverpool.

Hawkins (Sir John), żeglarz angielski, ur. 1520 w Plymouth, wprowadził do Anglii 1562 handel Murzynami i w tym celu odbywał trzykrotnie podróże z Afryki do Indyj Zachodnich. Później był podskarbim marynarki W. Brytanii, a 1588 został wiceadmirałem floty, wysłanéj przeciwko sławnéj armadzie hiszpańskiéj. Zgryzota z powodu niepowadzeń, doznanych w wyprawie, przedsięwziętéj wspólnie z Frańciszkiem Drake 1595, przeciwko osadom hiszpańskim w Indyjach Zachodnich, sprowadziła nań śmiertelną chorobę, skutkiem któréj † 1595.

Hawkins (Jan), uczony i lubownik muzyki w Londynie, ur. 1719, † 1786; ogłosił wielkie 5 tomowe dzieło, p. t. „*A general history of the science and practic of music*“ (Londyn 1776).

Hawliczek (Karol), poeta i satyryk oraz piérwszy dziennikarz czeski, znany także pod pseudonymem *Haweł Borowski*, ur. 1821 r. w Borowie, pod Brodem Niemieckim, † 1856 r. w Pradze. Po ukończeniu nauk filozoficznych w Pradze, wstąpił do seminaryjum teologicznego tamże 1840 r., w przekonaniu, że jako ksiądz będzie mógł skuteczniéj pracować nad oświatą narodową swych ziomków, lecz w następnym zaraz roku porzucił takowe z powodu, że rektor Rost zaczął go prześladować za zamiłowanie *kacerskich* pamiątek staroczeskiego ducha. Następnie poświęcił się naukom statystycznym i in. Po odbyciu podróży po Węgrzech, Galicyi i t. d. w r. 1842 udał się do Moskwy, gdzie został nauczycielem domowym u prof. Szewyrewa a zabrawszy bliską znajomość z celniejszymi uczonymi miał sposobność dokładnego obznajmienia się z literaturą rossyjską i tamtejszymi stosunkami. Po powrocie do kraju 1844 r. ogłosił swe „*Listy o Rossyi*“ i oddał się wyłącznie pracom literackim na polu krytyki. Jako redaktor pism: *Dziennik pragski* (od r. 1846) i *Wczela Czeska*, zjednał sobie wielką popularność. Rok 1848 wyprowadził go na scenę działań politycznych, w których odznaczył się niezwykłą śmiałością i głęboką znajomością nauk kameralnych. Podczas sejmu frankfurckiego był gorliwym obrońcą narodowości słowiańskiéj i przemawiał gorąco za potrzebą zwołanie sejmu słowiańskiego. Po uwolnieniu z więzienia politycznego, został wybrany na deputowanego z okręgu humpoleckiego i urząd ten sprawował, lubo niechętnie, do Października 1848 r., t. j. do czasu rewolucyi wiedeńskiéj. Następnie powrócił do zawodu dziennikarskiego i od 1 Kwiet. zaczął wydawać *Nowiny Narodowe*. W następnym roku wybrany był na członka i wiceprezesa *Lipy słowiańskiéj pragskiéj*. Po rozpędzeniu sejmu kromierzyskiego i ogłoszeniu nowéj konstytucyi (4 Mar. 1849), za ostrą krytykę téjże konstytucyi, zamieszczoną w *Nowinach*, miał sobie wytoczony proces, który jeszcze większą zjednał mu popularność. Z ogłoszeniem stanu wojennego, naraziwszy się znowu rządowi liberalną redakcyją *Nowin narodowych*, sprowadził zakaz tego pisma, który jakkolwiek niedługo potém cofnięty, jednakowoż znowu 18 Stycznia 1850 r. ostatecznie zabronione zostało. Przeniósł się więc do Kutnych Hor i tam zaczął wydawać od Maja zeszytowe pismo p. t. *Slowan*, lecz i to po kilku miesiącach świetnego powodzenia, przymuszony był zaniechać w d. 14 Sierp. r. 1851. W roku 1852 uwięziony i wysłany został na mieszkanie do Briksenu w Tyrolu, skąd nareszcie w skutek słabości zdrowia powrócił w 1855. Oddany sprawie dobra ojczyzny, silnie domagał się w pismach koniecznych ulepszeń na drodze legalnego, swobodnego rozwoju sił duchowych i materyjalnych narodu. H. pozostawił po sobie mnóstwo pism, tak wiérszem jako i prozą, mianowicie „*Episztoły kutnohorskie*“, w których karci hierarchiję i „*Elegije tyrolskie*“, w których opisuje swą podróż do Bryksenu. Wydał zbiór niektórych swych artykułów pod tyt. „*Duch narodnich Nowin*“ oraz przekłady z Woltera pod tyt. „*Niektere powiesti*“. Poezyje jego wyszły w „*Obrazach Żywota*“ z r. 1861. (Czyt Encykl. Powszech. t. 11, str. 332—338).

Hawthorne (Nataniel), historyk północno-amerykański, ur. 1804 r. w Salem w Massachusetts, przez kilka lat inspektor portu w Salem, a od 1853—56 konsul amerykański w Liwerpolu, odbywał długie podróże po Europie, † 1864 w Plymouth, w Massachusets. H. należy do najcelniejszych pisarzy amerykańskich. Ważniejsze jego dzieła są: „*Mosses from an old manse*“ (Boston 1846); „*Twicetold tales*“ (3 t., 1837); „*The scarlet letter*“ (Boston 1851); „*The Blithedale romance*“ (Boston 1852); „*Wonder book*“ (1851), „*Tanglewood tales* (1853); „*Transformation*“ (3 t., Londyn 1860) i „*Our old home*“ (2 t., Boston 1863). Sąto szkice, opowiadania i romanse, będące dowodem, że w H. ściśle było połączone uczucie poetyczne z darem porywającéj ekspozycyi, głęboka znajomość serca ludzkiego z niepospolitym humorem.

Haxo (Frańciszek Mikołaj Benedykt, baron), inżynier wojskowy francuski, ur. 1774 w Lotaryngii, † 1837; służył za Napoleona I w Niemczech i Hiszpanii, potém towarzyszył mu w stopniu adjutanta do Rossyi, został generałem dywizyi, ufortyfikował 1813 Hamburg i następnie z generałem Vandamme udał się do Czech, gdzie razem z nim wziętym był do niewoli pod Kulm, z któréj dopiéro r. 1814 został uwolniony. Mianowany za restauracyi generałem inspektorem korpusu inżynierów, podczas rewolucyi Lipcowéj był zwolennikiem nowego porządku rzeczy i w Listopadzie 1832 pod zwierzchnictwem Gérarda, kierował oblężeniem cytadeli antwerpskiéj; następnie mianowany parem. Wiele się przyczynił do ufortyfikowania Paryża. Ogłosił „*Mémoire sur la figure du terrain dans les cartes topographiques*“.

Haydn (Józef), sławny muzyk, ur. 1732 w Rohrawie, na pograniczu Austryi i Węgier, z rodziców (kołodzieja i kucharki) wielce muzykalnych, piérwsze nauki na skrzypcach i inne pobiérał od swego

krewniaka Franka, nauczyciela w Haimburgu, od 8 roku był śpiéwakiem u ś. Stefana w Wiedniu, zawerbowany przez kapelmistrza Reutera, od 13 roku sam uczył się kompozycyi z „*Gradus ad Parnassum*“ Fuchsa i „*Volkommene Kapellmeister*“ Matthesona, a gdy za ucięcie harcapa koledze wygnał go Reuter 1751, H. znalazł przytułek u perukarza Kellera, kędy nowego materyjału dostarczyło mu *6 Sonat* K. F. E. Bacha, a utrzymywał się z dawania lekcyj. Przez Metastasia (ob.) i Cornera, posła Wenecyi, zapoznany z Porporą (ob.), usługami osobistemi zyskał od niego ważne wskazówki względem śpiéwu włoskiego i harmonii. Niedługo potém dostał od Cornera stałą pensyję, a przez hr. Thun polecony na nauczyciela wyszedł z nędzy. U bar. Fürnberg, gdzie grywał kwartety (na altówce) z Albrechtsbergierem, nauczycielem Beethovena, piérwszych *6 Tryjów* skomponował. Za serenadę dla Kurtza, przezwanego Bernadon, dyrektora teatru *am kärnthner Thor*, zyskał libreto do *Dyjabła kulawego*. Teraz i H. sztuki fortepijanowe, oraz tak zwane *Parthien* i *Variationes* (drobne sztuki na kilku instrumentów), z razu zastępca dyrektora orkiestry hr. Morzin 1758, wszedł potém w takież obowiązki do Esterhazych 1760. Dla Mikołaja Esterhazy napisał wtedy 150 sztuk dla *barytonu* (ob.) i dwie symfonije (D, C). Wywiązując się z przyrzeczenia, poślubił córkę Kellera, lecz musiał się w końcu z nią rozłączyć, mimo pociechy ze strony śpiéwaczki n Esterhazych Bonelli. 1766 piérwszych 6 Symfonij H. dał poznać w *Concerts de la Loge Olimpique* w Paryżu, Polak skrzypek Fonteski czy Fondecki, i dla téj loży H. skomponował *Repertoire de la loge Olympique* zawiérający 6 Symfonij. Gdy 1784 panna Bonelli †, H. wezwany przez Salomona, skrzypka dyrygującego koncertami przy Hannover Square, udał się do Londynu 1791, gdzie 6 Symfonij i wiele innych sztuk napisał, wprzód jeszcze 1785 na tekst 7 kazań na 7 słów Chrystusa napisał tyleż sztuk symfonicznych dla kanonika w Kadyksie. Przybywszy powtórnie 1793 H. do Londynu, napisał tam ostatnich 6 Symfonij, operę *Aryjadnę opuszczoną*, i *Orxeusza* prócz innych. W ogóle 19 oper napisał, lecz te niemiały powodzenia. Wróciwszy 1794 do Wiednia, uwolnił się od obowiązków u Esterhazych i na projekt bar. Swietena, biblijotekarza cesarskiego, utworzenia dzieła z muzyki naśladowczéj, Hayden napisał od 1795—1798 ofertoryjum *Stworzenie świata*, 1800 r. *Cztéry pory roku*. 1802 napisał 3 kwartety NN. 52 i 83, trzeci jedyny z A moll urwany jest na słowach w A dur „znikły mie siły, starym i słaby“. Coraz dzieciniejąc, † 1809 przy huku dział wojny francusko-austryjackiéj, niedokończywszy *Requiem*. Miał H. zwyczaj stroić się i kłaść na palec sygnet brylantowy (dar Fryderyka II), oraz wystawiać sobie w myśli jakiś romans, do którego dobiérał tonów zamiast wyrazów, stąd pochodzą dziwne tytuły symfonij: *Piękna Czerkieska*, *Roksolana*, *Samotnik*, *Bojaźliwy*, *Zakochany* i t. d. Do kwartetów naprzód w odpowiednich chwilach zbiérał motywy. Mozart nieumiał lepiéj ił. uczcić, jak napisaniem przez 2 lata 6 kwartetów dla niego, a na złośliwe insynuacyje Koželucha odpowiedział, że z niego, t. j. Mozarta i z Koželucha niebyłoby jeszcze Haydna. Prócz 118 symfonij, 83 kwartetów, 19 mszy i oper, 41 sonat na fortepijan, napisł 13 koncertów, 163 szt. na baryton i t. d. ogółem 800 numerów. Wszystkie utwory H. odznaczają się czystością i naturalnością uczucia, naiwną łagodnością, bez namiętności i wszechstronności Mozarta, a energii i fantazyi Beethowena. Karasowski dał jego życiorys w *Bibl. Warsz.* 1859 IV. G. Sand piękny obraz jego młodości w *Consuelo*. — **Haydn** (Michał), brat poprzedniego, ur. 1737 w Rohrawie, także muzyk, był kapelmistrzem w Warażdynie, potém w Salzburgu i † 1806. Jego utwory w zakresie muzyki kościelnéj, zapewniają mu poczestne miejsce między kompozytorami.

Haydon (Benjamin Robert), angielski malarz historyczny, ur. 1786 w Plymouth, † 1846. Syn księgarza, wbrew woli ojca poświęcił się malarstwu i początkowo odbywał studyja w akademii królewskiéj, ale zerwał z nią późniéj wszelkie stosunki. Wysoko są cenione jego obrazy treści biblijnéj, jak: *Sąd Salomona*, kolosalnych rozmiarów *Wjazd Chrystusa do Jerozolimy* (1820), *Chrystus na górze Oliwnéj*, *Wskrzeszenie Łazarza* (1823) i t. d. Pobyt w więzieniu za długi (1827) dał mu pochóp do dwu pysznych malowideł *The mock election* i *The chairing of the members* w stylu Hogartha. Sławę jednak swoję zawdzięcza głównie dwu mistrzowskim obrazom: *Napoleon przypatrujący się zachodowi słońca* i *Śmierć Euklesa* (1837). Późniejszym jego utworom brak wszelkiéj prawdy. Walcząc całe życie z nędzą, zakończył samobójstwem. Niepospolitéj także wartości są jego dzieła „*Lectures on fresco*“ (Lond. 1842), „*Lectures on painting and design*“ (2 t., Lond. 1844—46). Autobijografiję H. wydał Taylor (3 t. Lond. 1833).

Haym (Rudolf), pisarz niemiecki, ur. 1821 r. w Grünbergu, na Szlązku. Z powodu przeszkód stawianych mu przez gabinet Eichhorn w pozyskaniu stopn i naukowych, ogłosił znaczny szereg pism, przeważnie publicystycznych. Wybrany 1848 do niemieckiego zgromadzenia narodowego, należał do środkowego stronnictwa, głosującego za cesarstwem pruskiém. Powołany 1850 na docenta w Halli, przeniósł się wkrótce do Berlina, gdzie redagował „*Constituzionelle Zeitung*“, lecz już w Listopadzie został z Berlina wydalony. Od 1860 jest nadzwyczajnym profesorem w Halli. Celniejsze jego dzieł są: „*Reden und Redner des ersten Vereinigten Landtags*“ (Berlin 1847); „*Die deutsche Nationalversammlung*“ (3 części, Frankf. i Berl. 1848—50); *Wilhelm von Humboldt. Lebensbild und Charakteristik*“ (Berlin 1856); „*Hegel und seine Zeit*“ (Berlin 1851); „*Arthur Schopenhauer*“ (Berl. 1864); „*Romantische Schule*“ (Berl. 1870). Od 1858 do 64 wydawał czasopismo „*Preusiche Jahrbücher*“.

Haynau (Julijan Jakób, baron von), generał austryjacki, syn naturalny elektora heskiego Wilhelma I i pani von Lindenthal, ur. 1786 w Kassel, awansował w służbie austryjackiéj od 1801—1844 do stopnia feldmarszałka. Podczas wojny włoskiéj

1848 miał ważne dowództwo w Weronie i przyczynił się stanowczo do zwycięstwa, odniesionego pod Custozza; następnie kierował oblężeniem Peschiery; 31 Marca i 1 Kwiet. 1849 uśmierzył powstanie w Brescii, dopuszczając się największych okrucieństw względem mieszkańców. Podczas oblężenia Wenecyi powołany został jako naczelny dowódca w stopniu feldceigmeistra do Węgier, gdzie w krótkim przeciągu czasu posunął się aż do Temeswaru, w pobliżu tego miasta 9 Sierp. pobił powstańców, ale splamił się okrutnemi egzekucyjami w Peszcie i Aradzie. Po ukończeniu wojny posiadał w Węgrzech nieograniczoną prawie dyktaturę wojskową. Jednakże ciężkimi obarczony zarzutami, został niespodziewanie 6 Lip. 1850, odwołany i usunął się zupełnie ze służby. W czasie podróży swoich 1850 do Anglii i 1852 do Belgii znieważony kilkakrotnie przez lud w Londynie i Brukselli za okrucieństwa popełnione w wojnach włoskiéj i węgierskiéj, † 1853 w Wiedniu. Czyt. Schönhalsa: „*Biographie des k. k. Feldzeugmeisters Jul. Freiherrn von Haynau*“ (Gratz 1853). Z braci jego: baron *Wilhelm Karol Haynau*, ur. 1779, † 1853, heski generał porucznik, miał sobie poruczone 1850 wykonywanie i utrzymanie na czele wojska heskiego stanu wojennego w kraju rodzinnym. Syn tego ostatniego, baron *Fryderyk Wilhelm Karol Edward*, ur. 1804 jako heski minister wojny, 1850—1855 pomagał Hassenpflugowi (ob.) do zniesienia konstytucyi. Mianowany po ustąpieniu z ministeryjum generałem, z powodu sporów z oficerami (1862), zarzucającymi mu tchórzostwo, wystąpił z wojska 1863 i wkrótce (t. r.) odebrał sobie życie wystrzałem z pistoletu.

Hayti, *Haiti*, przez Kolumba *Hispanijolą* (*Espanola*), później na cześć jego ojca Dominika, *San Domingo* nazwana, jest jedną z 4 wysp tworzących Wielkie Antylle. Leży o 12 mil na wschód od Kuby, między morzem Karaibskiém i oceanem Atlantyckim i ma 75 mil długości, 30 szerokości a 1318 powierzchni. Wyspa ma brzegi bardzo rozwinięte, tworzące wiele półwyspów i zatok. Na południowo zachodniéj stronie wybiega 30 mil długi, wąski półwysep, zakończony przylądkiem Tiburon, którzy z drugim półwyspem, wychodzącym z północo-zachodu i zakończonym przylądkiem ś. Mikołaja, tworzy zatokę *Leogane*. Wnętrze wyspy jest bardzo górzyste; góry *Cibao*, leżące w samym środku wyspy, dochodzą do 7,000 stóp wysokości, od nich to wybiegają pojedyncze pasma gór, z których najważniejsze są: *Sierra Prieta*, *Monte Christo*, *Sierra Barouco*, *de la Hotte* i t. d. H. ma podostatkiem wody, a w skutek tego roślinność jest nader bujną i obfitą. Przewyższa może w tym względzie H. inne wyspy Antylskie i dlatego zapewne pozyskała nazwę „ogrodu Indyj Zachodnich“ Z produktów tutejszych, oprócz pięknych i ogromnych lasów, zasługują na uwagę kawa, cukier, bawełna, indygo, kakao, tytuń i t. d. Obecnie wyspa H. podzieloną jest na 2 rzeczypospolite Hayti i San Domingo. 1) **Rzeczpospolita** *Hayti*, zaludniona przez Murzynów, leży w zachodniéj części wyspy, obejmuje 480 mil kw. i ma 572,000 mieszkańców, mówiących po francuzku. Konstytucyja jéj była utworzoną w d. 14 Czerwca 1867, po wypędzeniu prezydenta Geffrarda. Na czele zarządu stoi prezydent, wybiérany na lat 4. Władza prawodawcza jest w ręku zgromadzenia narodowego, składającego się z senatu i izby gmin. Władza sądowa należy do wyższéj izby sądowéj i do trybunałów obwodowych i apelacyjnych. Religija katolicka jest religiją państwa, chociaż i inne wyznania są tolerowane. Wydatki rządowe wynoszą rocznie 4,150,000 tal., dług nie przynosi 15,000,000 tal. Wojsko liczy 10,000 ludzi, flota wojenna 7 okrętów o 16 działach, handlowa 144 okrętów o 28,000 ton ładunku. Stolica kraju jest m. *Port au Prince*. 2) Rzeczpospolita *San Domingo* zajmuje wschodnią, niegdyś hiszpańską połowę wyspy, ma 383 m. kw. i 136,500 ludn., złożonéj przeważnie z Mulatów, w mniejszéj części z białych, i mówiącéj po hiszpańsku. Domingo jest od 1844 r. państwem niepodległém i konstytucyja jego od tego datuje się czasu. Stolicą kraju jest miasto San Domingo. Por. Malenfanta „*Des colonies et particulier de celle de St. Domingo*“ (1814).

Historyja. Wyspę Hayti odkrył 3 Grud. 1492 Kolumb, nazwał ją *Hispanijola* i założył tu najpiérwszą osadę. W 1533 piérwotni jéj mieszkańcy, karaibskiego pochodzenia, byli już prawie zupełnie wytępieni, tak że dla zaludnienia kraju musiano sprowadzać Murzynów. Najważniejszém z nowozałożonych miast było San-Domingo, od którego cała wyspa otrzymała swą nazwę. Przy pomocy flibustyjerów powstały tu piérwsze osady francuskie i część wschodnia ustąpiona Francyi pokojem ryświckim 1697, podniosła się w ciągu XVIII w. do najwyższéj świetności, lecz pośród licznéj murzyńskiéj i mulackiéj ludności objawiły się zarazem nader niebezpieczne żywioły, które podczas rewolucyi francuskiéj wybuchły z całą gwałtownością. Piérwotnie Murzyni i Mulaci wystąpili wspólnie przeciwko białym, później atoli poróżnili się między sobą. Powstanie kolorowych rozpoczęło się 23 Sierp. 1791 w Cap-Français i rozszerzyło się śród okropnych rzezi i mordów na całéj wyspie. Naczelny francuski generał, murzyn Toussain-l'Ouverture (od 1794), wygnawszy wspólnie z Rigaudem 1797 Anglików, usiłował wybić się zupełnie na wolność i nadał wyspie (któréj część wschodnią nabyli także Francuzi 1795), pod dniem 9 Maja 1801 oddzielną konstytucyję. Toussaint został wprawdzie tegoż samego jeszcze roku przez Leclerca uwięziony i do Francyi odesłany, ale powstanie wybuchło na nowo pod dowództwem Dessalinesa (ob.). Ten ostatni przymusił Francuzów w Listop. 1803 do ustąpienia z wyspy, i 8 Paźdz. 1804 ogłosił się cesarzem Hayti, pod imieniem Jakóba I, lecz już 17 Paźdz. zginął w nowém powstaniu, którém kierowali Murzyn Henryk Krzysztof i Mulat Aleksander Pétion. Walka dwu tych dowódców o najwyższą władzę na tém się skończyła, że 1808 część hiszpańska powróciła pod panowanie Hiszpanii, gdy tymczasem w części francuskiéj powstała rzeczpospolita mulacka pod rządem Pétiona, a w części północnéj rzeczpospolita murzyń-

ska pod rządem Krzysztofa. Ostatni z nich koronował się królem 1811 pod imieniem Henryka I, Pétion zaś nadał swojéj części 2 Czerw. 1816 ustawę republikańską z dożywotnym prezydentem i dwoma izbami. Po śmierci Pétiona (1818) rządził krajem Boyer, który, gdy Henryk I w powstaniu Wrześniowém 1820 tron swój utracił, połączył obie części w jedno państwo republikańskie, a do nich przystąpiła jeszcze 1822 (już od 1821 oswobodzona) i część hiszpańska. Rzeczpospolita Hayti została przez inne mocarstwa (1825 przez Francyję) uznaną, chociaż pod nader ciężkimi warunkami. Lubo Boyer usiłował dobrobyt kraju podźwignąć, mimo to nie bardzo mu się wiodło; powstania ponawiały się ustawicznie i nareszcie 18 Marca 1843 musiał ratować się ucieczką. Śród ciągłych niemal walk i zaburzeń rządzili w dawnéj części francuskiéj z kolei: Herard Rivière, Guerrier, Pierrot, tudzież mądry i umiarkowany Riché (prezydent od Lutego 1846, † 1847). Po nich nastąpił 1 Mar. 1847 Faustyn Soulouque (ob.), ogłosił się 25 Sierp. 1849 cesarzem Hayti i prowadził kilkakrotne ale bezskuteczne wojny z San-Domingo, która to część od 1844 znowu samoistne stanowiła państwo (ob. *Dominikańska rzeczpospolita*). Tyraństwo cesarza wyczerpało wreszcie cierpliwość mieszkańców. Mulacki generał Fabre Geffrard podniósł 22 Grud. 1858 chorągiew powstania; Soulouque złożył 15 Stycz. 1859 koronę, a Geffrard (ur. 1806) został prezydentem rzeczypospolitéj. Jakkolwiek długo musiał zwalczać swych przeciwników, jednakże potrafił zaprowadzić i utrzymać porządek. Z pomiędzy wielu powstań najgroźniejsze było to, które wywołał gen. Salnave 7 Maja 1865 i które dopiéro przy pomocy Anglików, zaczepionych przez rewolucyjonistów, zostało stłumione i zakończone zdobyciem zbombardowanego miasta Cap-Haïti 10 List. 1865. Ale skutkiem nowego powstania 8 Marca 1867 musiał Geffrard 13 Marca złożyć władzę, którą za przyzwoleniem ludu 3 Maja objął przybyły z San-Domingo Salnave, jako tymczasowy naczelnik władzy wykonawczéj, a 16 Czerw. został przez zgromadzenie ustawodawcze wybrany prezydentem. W d. 14 Czerw. t. r. ogłoszono nową konstytucyję. Spokojność jednak nie wróciła. Powstanie tak zwanych *Cacos* wiele się dało krajowi we znaki. W 1868 kilku na raz pretendentów do prezydentury wystąpiło zbrojno. Generałowie Nissage Saget i Dominiguez utworzyli, każdy dla siebie, odrębne rządy i niespełna dwa lata toczyła się niszcząca wojna domowa. Wreszcie Salnave został schwytany i rozstrzelany (10 Stycz. 1870) a Nissage Saget obrany na lat cztéry prezydentem 19 Marca 1870. Kraj się począł uspakajać, ale upadł handel, upadły finanse. Porów. Jordana „*Geschichte der Insel* H." (Lipsk 1846); Madion „*Histoire d'*H." (3 t., Port-au-Prince 1847); Nau „*Histoire des Caciques de* H." (Port-au-Prince 1855); Ardouin „*Études sur l'histoire de* H." (10 t., Paryż 1853—61); „Handelmanna „*Geschichte von* H." (Kiel 1856); Bonneau „H., *ses progrès son avenir, avec un précis historique sur ses constitutions etc.*" (Paryż 1862).

Hazdrubal (*Asdrubal*), imię kilku wodzów kartagińskich. — **Hazdrubal**, zięć Hamilkara Barkasa, prowadził daléj po jego śmierci (228 prz. Chr.) wojnę w Hiszpanii z wielkiém powodzeniem, założył Kartaginę, która się stała punktem środkowym państwa punickiego w Hiszpanii, zawarł traktat z Rzymianami, na mocy którego rz. Ebro (Iberus) stanowiła granicę posiadłości kartagińskich; 221 lub 220 prz. Chr. zabity przez jakiegoś Galla.—**Hazdrubal**, syn Hamilkara a brat Hannibala; od 218, po udaniu się Hannibala do Italii, dowodził siłami kartagińskiemi w Hiszpanii przeciwko Publijuszowi i Knejuszowi Konelijuszowi Scypionom, którzy przez zwycięstwo pod Iberą przeszkodzili mu udać się do Italii na pomoc bratu. 213 walczył w Afryce przeciwko Syfaxowi, 212 powrócił do Hiszpanii, pobił Knejusza Scypiona, a połączywszy się potém z Magonem i Publijusza. 209 pobity przez syna Publijusza, Publijusza Kornelijusza Scypiona, późniéj Afrykańskim zwanego, zdołał udać się do Italii, dotarł aż do Umbrii i zamiast się co rychléj połączyć z bratem, rozpoczął nierozważnie obleganie Placencyi; 207 przez Kajusza Klaudyjusza Nerona i Markusa Liwijusza Salinatora rozbity pod Seną (Sinigaglia), w pobliżu rz. Metaurus, poległ z większą częścią swéj armii.—**Hazdrubal**, syn Giskona, walczył podczas drugiéj wojny punickiéj z Rzymianami, najprzód w Hiszpanii, a gdy był 207 wraz z Magonem rozbity pod Baeculą i w Afryce wraz z zięciem swoim Syfaxem; odnieśli oni początkowo 203 niejakie korzyści nad Scypionem, lecz późniéj po dwakroć pobici przez niego. H. obawiając się zemsty ludu, otruł się. — **Hazdrubal**, niepomyślnie dowodził Kartagińczykami przeciw Masynissie (155), za co był skazany na śmierć i uratował się tylko ucieczką; następnie na czele zebranych ochotników w 3 wojnie punickiéj pobił dwukrotnie (149) konsula Manijusza Manilijusza i połączywszy się z wojskiem kartagińskiém stawiał 147 i 146 waleczny odpór Publijuszowi Kornelijuszowi Scypionowi młodszemu, oblegającemu miasto; po wzięciu miasta schronił się do zamku, a następnie z żoną, dziećmi i 900 zbiegami rzymskimi do świątyni Eskulapa, gdzie bronił się czas niejaki, zwątpił nareszcie i udał się tajemnie do Scypiona błagać go o litość. Opuszczeni rycerze zapalili świątynię, żona zaś, zabiwszy w oczach H. swe dzieci, rzuciła się, przeklinając męża, w płomienie za towarzyszami niedoli. H. † w Italii w niewoli.

Hazlitt (William), publicysta i krytyk angielski ur. 1778 w Maidstone, hrabstwie Kent, † 1830. Początkowo studyjował malarstwo, późniéj poświęcił się wyłącznie pracom literackim. Od 1808 pisząc sprawozdania parlamentowe do „*Morning Chronicle*" i innych dzienników, zajął się wydaniem najlepszych mów parlamentowych od Karola I aż do swoich czasów, p. t. „*The eloquence of the British Senate*" (2 t., Lond. 1808). Zbiór swoich artykułów o polityce, teatrze i sztukach plastycznych

wydał w „*Round Table*" (2 t., 1817), a swoje poglądy dramaturgiczne złożył w dziele „*Characters of Shakspeares plays*" (Lond. 1817). Z innych pism celniejsze są: „*View of the British stage*" (Lond. 1818); „*Lectures on the British poets*" (Lond. 1818) „*The life of Napoleon*" (4 t., Londyn 1828); „*Conversations of James Northcote*" (Lond. 1830); „*Literary remains*" (2 t., 1836). Byłto człowiek genijalnych zdolności i nawskroś liberalnych zasad. Ale te właśnie zalety i kaustyczny ton pism jego ściągnęły nań liczne zawiści i były powodem, że wielkie zasługi H. w nowszych dopiéro czasach słusznie oceniono. Jestto mistrz w pisaniu szkiców (*essays*). — **Hazlitt** (William Carew), wnuk poprzedniego, ur. 1834, opisał kolonije brytańskie na zachodn. wybrzeżu Ameryki: „*British Columbia and Van-Couver's Island*" (Lond. 1858) oraz wydał na źródłowych studyjach opartą „*History of the Venetian republic*" (2 t., Lond. 1857; 2 ed. 4 t. London 1860).

Head (sir Fracis Bond), publicysta i podróżopisarz angiel., ur. 1793 pod Rochester. Początkowo służył w armii angielskiéj, następnie był mianowany 1835 gubernatorem Wyższéj Kanady i za usługi tu okazane otrzymał tytuł baroneta (1837). Jednakże użyciem niewłaściwych środków wywołał powstanie i musiał złożyć swój urząd 1838. Daremnie starał się usprawiedliwić w pamiętniku „*Narrative*". Jego opisy podróży: „*Rough notes taken during some rapid journeys across the Pampas*" (Lond. 1826; 4 ed. 1847) i „*Bubbles from the brunnens of Nassau*" (Lond. 1853), zalecają się świeżością, oryginalnością i dowcipem. W „*The emigrant*" (Lond. 1846; 6 ed. 1852), maluje wybornie życie Kanadyjczyków, w „*A faggot of French sticks, or Paris in 1851*" (2 t., Lond. 1852, 3 ed. 1855), uwielbia Napoleona III; z innych prac jego wymieniamy: „*A visit of Ireland*" (Lond. 1854); „*The horse and his rider*" (Lond. 1861).

Hebankowate (*Ebeneceae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca drzewa i krzewy o drewnie ścisłém, bardzo twardém, bez soku mlecznego. Mają liście naprzemianległe, skórkowate, kwiaty zwykle oddzielno-płciowe, o koronie podzawiązkowéj, opadającéj, kubeczkowatéj; owoc-jagoda kulista lub jajowata, soczysta. Rosną w krajach gorących; należy tu około 70 gatunków. Owoce niektórych są jadalne; drewno niektórych znajduje się w handlu pod nazwą hebanu.

Hebanowe drzewo, drewno bardzo twarde i ciężkie, znajdujące się w handlu w różnych gatunkach i często fałszowane. Bywa ono naturalne i sztuczne. Naturalne znajduje się w następnych gatunkach: *heban czarny*, z Diospyros ebenum (ob.) używany na wyroby stolarskie i tokarskie, c. wł=1,187, na węglach rozżarzonych wydaje miłą woń. **H. d.** *zielone* czyli *amerykańskie*, pochodzi, jak i poprzednie, z Indyj Wschodnich, **H. d.** *błękitne* (drzewo polinsandrowe, fijołkowe) z Gujany; **H.** fałszywy otrzymuje się z różnych gatunków drzew twardych, jak gruszkowego, grabowego, śliwkowego, przez nadanie im stosownéj bejcy.

Hebbel (Fryderyk), znakomity poeta niemiecki, ur. 1813 w Wesselburen (prow. Dithmarschen). Syn wieśniaka, wychowywał się pośród ludu i był czas jakiś pisarzem u wójta parafijalnego. Późniéj, znalazłszy opiekunkę w hamburgskiéj redaktorce Schoppe, chodził od 1836 na uniwersytet w Heidelbergu i Monachijum. Tragedyją „*Judith*" (Hamburg 1841) zwrócił powszechną na siebie uwagę. Kosztem króla duńskiego odbył podróże do Paryża, Włoch i Wiednia, gdzie ożenił się z aktorką Krystyną Enghaus (1846), stale tu zamieszkał i † 1863. Z pomiędzy utworów jego poetycznych najpiérwsze miejsce zajmują tragedyje: „*Genoveva*" (1843); „*Maria Magdalena*" (1844); „*Herodes und Mariamne*" (1850); „*Julia*" (1851); „*Michel Angelo*" (1855); „*Gyges und sein Ring*" (1856); „*Die Nibelungen*" (3 częś., 1862); „*Demetrius*" (1864) oraz komedyje: „*Der Diamant*" (1847); „*Der Rubin*" (1851). Byłto poeta obdarzony uczuciem wysoce artystyczném i potężną siłą fantazyi. Dramaty jego mają jednak cóś wymuszonego, przesadnego i pełne są grozy i potworności. Oprócz tego pisał poezyje liryczne (Stuttg. 1857) i wydał małych rozmiarów epos „*Mutter und Kind*" (Hamb. 1859). Zbiorowa ed. dzieł jego wyszła w Hamb. (1865).

Hebdów, wieś poduchowna rządowa w gubernii kieleckiéj, powiecie miechowskim, pomiędzy Starym a Nowym Brzeskiem, w pięknéj okolicy, nad brzegiem Wisły położona; niegdyś znajdowało się tu sławne opactwo kanoników regularnych premonstrateńskich, zwykle norbertanami zwanych, zniesione w r. 1819.

Hebe, u Rzymian *Juventas*, bogini młodości, córka Zeusa (Jowisza) i Hery (Junony), podczaszyni bogów Olimpu, a następnie małżonka Herkulesa, gdy ten do grona bogów został przyjęty; przedstawianą jest zwykle z czaszą w ręku.

Hebe, jedna z planet teleskopowych, odkryta w Driesen 1 Lipca 1847 r. przez Henckego. Obrót gwiazdowy dokonywa w 1,380 dniach.

Hebel (z niem.), narzędzie służące do wygładzania drzewa. Każdy **H.** składa się z oprawy drewnianéj, któréj strona spodnia wyłożona jest drewnem twardém (bukszpanowém lub gwajakowém), albo téż mosiądzem, z żelaza i klina, służącego do utrzymania żelaza w żądaném położeniu. **H.** dzielą się na następne główne rodzaje: a) **H.** do wygładzania powiérzchni płaskich, b) **H.** do wyrabiania powiérzchni krzywych, jak różnych części gzemsów, c) **H.** do wyrabiania rozmaitych połączeń, przy łączeniu między sobą części drzewa. Bliższe szczegóły znaleść można w dziele Heurycha „*Przewodnik dla stolarzy*" (War. 1862).

Hebel (Jan Piotr), poeta niemiecki, ur. 1760 z rodziców biednych w Bazylei, kończył studyja w Erlangen a 1808 został dyrektorem liceum w Karlsruhe, † 1826 podczas podróży do Schwetzingen. Pisał głównie w narzeczu szwajcarsko-szwabskiém, jakiem mówią około Bazylei. Jego poezyje „*Allemanische Gedichte*" (Karlsruhe 1803, 11 wyd., Aarau 1860), wielokrotnie tłumaczone na język górno-niemiecki, są pełne wdzięku i naiwności, u-

twory zaś prozaiczne zalecają się prawdą i doskonałém odwzorowaniem zwyczajów i obyczajów ludowych. Życie H. opisał Schultheiss (Heidelberg 1831).

Hebenstreit (Pantaleon), tancerz i muzyk, najprzód na dworze Ludwika XIV (1705), a od 1708 muzyk pokojowy Augusta II, króla polskiego; wynalazł instrument muzyczny, nazwany przez Ludwika XIV pantaleonem, który stanowiły cymbały, 4 razy większe od zwyczajnych, z dwiema po bokach dekami rezonansowemi, z których jedna była metalowemi, druga zwierzęcemi strunami obciągniętą i obie miały rozległość skali klawikordowéj.

Heber (Reginald), ur. 1783 r. w Malpasie, w hr. Cheshire, † 1826 r. w Trichinopally, w Indyjach Wschodnich. W r. 1823 został biskupem anglikańskim w Kalkucie. Starając się rozpowszechnić chrześcijaństwo za pomocą szkół krajowych, uważany był za posłannika powszechnego pokoju, tak przez Hindusów i mahometan, jak i przez chrześcijan. Podróże swoje apostolskie opisał w dziele p. t. „*Narrative of a journey* etc." (2 t., Londyn 1828). Wydał także różne śpiéwy kościelne, powszechnie używane i in.

Hébert (Jakób Réné) zwany *Père Duchense*, jeden z najzagorzalszych charakterów rewolucyi francuskiéj, ur. 1755 w Alençon. W młodości przybył do Paryża, gdzie dla zdobycia środków do życia czepiał się rozmaitych zajęć, niezawsze zaszczytnych. W początkach rewolucyi ogłosił kilka paszkwilów na dwór i poparty przyjemną powiérzchownością i wrodzonym darem wymowy wystąpił jako mówca ludowy i w krótce zyskał uznanie, szczególniéj w klubie Jakóbinów, którzy dla zneutralizowania wpływu dziennika, wydawanego przy urzędnika pocztowego Lemaire'a, w duchu konstytucyjnym p. t. „*Père Duchesne*", postanowili wydawać dziennik pod tymże tytułem i redakcyję jego powierzyli H. W dzienniku tym, jak równie i w późniejszym „*Petit Carême de l' abbé Maury*", rozpowszechnionych szczególnie na prowincyi i w wojsku, wzywał H. lud do powstania i zwalenia ustawy. Po wypadkach 10 Sierpnia (1792), członek rady miejskiéj, brał udział w ruchach Wrześniowych i we wszystkich zgoła poruszeniach ludu. Gdy w Maju 1793 rada miejska wraz z Jakóbinami przygotowała zamach na życie Żyrondystów, komisyja naznaczona przez Konwent do prowadzenia śledztwa rozkazała 25 Maja aresztować H. wraz z kilka innymi. Konwent jednak, zagrożony przez lud, był zmuszony kazać wypuścić H. i rozwiązać komisyję. Po tym wypadku znaczenie H. wielce się podniosło. Wraz z Chaumettem, Clootzem, drukarzem Momoro, na czele tak zwanych *Hébertistów*, starał się obalić kult religijny i powrócić do piérwotnego, przyrodzonego stanu człowieka, a to przez zaprowadzenie *religii rozumu*, piérwsze święto na cześć któréj odbyło się 20 Brumaire'a (10 Listopada 1793). Jednocześnie H wraz ze swą partyją rozpoczął prześladowanie tak zwanych umiarkowanych. Robespierre wraz z przyjaciołmi, widząc ciągle wzrastujące znaczenie rady miejskiéj, oraz wzmagający się wpływ na lud Hébertistów, postanowił ich zgubę. Odtąd rozpoczęły się wzajemne pomiędzy stronnictwami intrygi i Hébertyści zawiązali spisek w celu obalenia Konwentu i wzięcia w swe ręce dyktatury. Robespierre, mając wiadomość o wszystkiém, pozwolił dojrzeć spiskowi i dopiero w chwili zamierzonego wybuchu rozkazał (w Marcu 1794) aresztować tak zwanych cudzoziemców, Hébertystów i niektórych umiarkowanych, jako zdrajców. Wszystkich, jako sprzysiężonych, skazano na śmierć. H. zginął pod gilotyną 22 Marca 1794.

Hebert (Sidney), ur. 1810, prawnik angielski, został 1832 członkiem izby niższéj; od 1841 do Lipca 1846 był sekretarzem admiralicyi, potém ministeryjum wojny w gabinecie Peela, od 2 Grudnia 1852 do Stycznia 1855 powtórnie sekretarzem ministeryjum wojny i w Lutym 1855 był na krótki przeciąg czasu ministem spraw wewnętrznych.

Hébert (Antoni August Ernest), znakomity malarz rodzajowy francuski, ur. 1817 w Grenobli, od 1835 uczył się w Paryżu prawa, poświęcając się zarazem malarstwu pod kierunkiem Pawła Delaroche'a i Dawida z Angers. Na wystawie 1819 zyskał piérwszą nagrodę; przebywał potém, jako stypendysta państwa, przez lat 5 w Rzymie, a następnie przez lat 3 we Włoszech. Wystawiony 1850 obraz *Malaria* (w Luxenburgu) zjednał H. zaszczytne miejsce między artystami francuskimi. Odbywszy jeszcze jednę wycieczkę do Włoch, stale przedmioty do swych obrazów czerpał z życia ludu włoskiego; talent H. wymaga błękitnego nieba, białego światła, palącego słońca i ogorzałego ciała; jako miłośnik wdzięku i powabu zwraca się szczególniéj do dzieci i kobiét, które prawie wyłącznie zjawiają się w jego obrazach. Techniczne zalety jego obrazów polegają na czystym rysunku, harmonijnym kolorycie i trokliwym wykończeniu. Oprócz *Malarii*, celniejsze jego obrazy są „*Pocałunek Judasza*" (1853, wycieczka na pole malarstwa religijnego), „*Dziewczyny z Alvito*" (1855), „*Handlarka siana z San-Angelo*" (1857), „*Rosa Nera*" (1859), „*Dziewczyna w studni*" (1863) i in.

Hebra (Ferdynand), znakomity dermatolog współczesny, ur. 1816 r. w Bernie, w Morawii, studyjował medycynę w Wiedniu; poświęcił się chorobom skórnym i 1842 habilitował się tamże w téj gałęzi medycyny, któréj 1849 został profesorem zwyczajnym. Główne jego dzieła są: „*Handbuch der speciellen Pathologie uud Therapie der Hautkrankheiten*"; „*Atlas der Hautkrankheiten*" (1856) i in. O znaczeniu jego w nauce, ob. dermatologija.

Hebreje, rozpoczynają swoją *historyję* ze stworzeniem świata 4163 r. tak że ich dzieje były uważane za historyję ziemi. Kolebkę rodu ludzkiego i swego H. mieszczą u wysoczyzny Eufratu i Tygru, a czas do potopu, pogodzone tradycyje ich przez Bunsena (*Aegyptej* V 2) wypełniają 7 patryjarchami: Seth, co jest piérwotném, Jahve późniejszém, imieniem Boga, a daléj Enos (człowiek) v. Adamah (z ziemi stworzony), Kain v. Kenan, t. j. kowal, wędrujący na wschód, i grodotwórca, zabija swego

brata Abla (*Hebel*, znikomy), t. j. życie pasterskie; trzeci z rządu Henoch (poświęcający) żyjący 365 lat (liczbę dni roku, wedle Ewalda (*„Gesch. des V. Izrael"*) dał imię miastu Ikonium (Konieh) gdzie król Annakos rządzi. 4-y Jared v. Irad jak poprzednicy jest „mieszczanin". Po Mahujaelu v. Mahalaelu następnie Methusalah v. Methusael „mąż Boży" długowieczny, jego syn Lamech „potężny" z Adą (*Hada*, piękność) ma Jabala v. Jubala, Zillu (ciemność), Tubalkaina i Naamę, czém dawna antyteza Abla i Kaina powtarza się. Z potopu r. 2507, który w 1656 lat wedle H. po stworzeniu następuje, ocala się tylko Noah, którego dzieje odtwarzają przygody Xisuthrosa babilońskiego a późniejsze zajęcia Noaha przypominają człekorybę-cywilizatora babilońskiego Oana (Jan v. Anu). Źródło podań o potopie leży w naturze kraju zlewanego jaremnémi wodami rzek co w Indyjach i Tesalli (oraz Ameryce) ma też miejsce. H. wywodzą się od Sema (sławny) syna Noaha, gdy Chama (czarnego) dziejowe poniżenie (jako przodku Chananaitów i w ogóle ludów połud. jak Egipcyjanie i t d.) przygodą Noaha w winnicy objaśnili. Jafet (jasny) jestto Javan v. Jon grecki. 5 synów Sema opowiada swemi nazwami kolonizacyję Azyi Mn. i Syryi. Arfaksad (Arapachitis), Asur, Elam (Elimais), Aram (górna część) na porzeczu Eufratu i Tygru, piąty Lud jest ojcem zachodnich Semitów.—Wieża Babel i Nemrod „łowca wielki przed panem", wnuk Chama, utrwalili wspomnienie Babilonu i Asyryi, z pewną przymieszką astronomicznych pojęć (Nemrod j. t. Oryjon grecki). Genealogija dalszych patryjarchów znów uwidomia dzieje H. Synem 3-cim Arfaksada, więc ziemi Arapachitów, jest Heber, t. j. z tamtéj strony (z za rzek Tygru i Eufratu) przybyły, co znaczy że H. po Elamitach i Asyryjczykach a przed Aramejami i Małoazyjatyckiemi Semitami z gór swoich rodzinnych wyszli. Chwilę „pożegnania" maluje nazwa 2-go syna Arfaksada Seleha, chwilę „rozdziału" imię syna Hebera: Peleg, którego brat Joktan oznacza Arabów od Mezy do Zafar mieszkających. Z imion potomków Pelega: Regu (Urhaj, Kalirrhoe v. Erroha) jest nazwą dawną Edesy, Serug (Osrhoes i Osrhoene), t. j. półn.-zachod. Mezopotamija, tak że stąd wniosek wypada iż część wychodźców z Arapachitis została w okolicach témi nazwami oznaczonych. Nahora wnuki: Abraham, Nahor II i prawnuk po Haranie Loth z synem jego Terahem z Ur koło Nisibis koło 2000 przed Chr. do Haran ciągną, gdzie nowy podział nastaje. Nahor II zostaje w Haran, Abraham z Lotem ciągną na południe Syryi. Tu dla okazania swéj prawowitości, obok pokrewieństwa, wsunięte są podania familijne w gruncie prawdziwe że Izmaelici (dzieci nałożnicy Agary i Abrahama) mieszkańcy kraju od m. Czerw. do doln. Eufratu, Midyjanici (dzieci Abrahama i służebnicy Ketury) na półwyspie Synai, oraz dzieci i wnuki Lota Moabici (na wschód m. Martwego) i Amonici (na wsch. Jordanu, między Arnon i Jabbok) tu rozszczepili się od Abrahama, którego potomek Izaak z czystéj krwi Haranki idzie. Ezau, ojciec Edomitów żyjących w Seir („koźlę" i „włochaty" znaczy, co wyjaśnia historyją Jakóba) mało co starszy od Jakóba, ojca H., sprzedaje starszeństwo, i w zgodzie na górze Erbad rozchodzą się. Ten sam system prawowitości przez najmłodsze dzieci zachował się w podaniach o Jakóbie i synach jego, i winy Rubena, Symeona i Lewi wymyślone są dla małoznaczności hist. od tych Jakobitów pochodzących plemion. Mniéj ważne rody idą z synów nałożnic. Przewagę histor. Efraima maluje miłość Jakóba do Józefa. Liczba 12 synów i koléj ich wieku jest wziętą z dziejów samych plemion. Pobyt Abrahama w Egipcie, ślub Izmaela z Egipcyjanką wskazuje, że cały szczep koło 2250 pasł swe trzody koło Egiptu, i przeludnienie tych okolic mogło wywołać napad Hyksosów (ob.). Z Jakóbem i Józefem Hebreje przesiedlili się do ziemi Gossen w Egipcie, bądź przed Edomitami bądź głodem uchodząc, w ostatnich latach rządów Tutmozysa III (1599—1560) lub za jego następcy Amenofisa II (1560 — 1551). Egipcyjanie dali im przytułek, jak to często zdarzało się, sądząc z obrazów na pomniku rządcy Chrumhotepo w Hieropolis za Amenofisa II i Sezortozysa II (Brugsch *„Hist. d' Egypte*, p. 63). Abuza z rodu Aam, z 36 towarzyszami, w 6-tym roku rządów ostatniego faraona, przynosi podarki temu rządczy. Losy Józefa, syna Jakóbowego, zawiérają wiele szczegółów prawdziwych, jak: cena jego sprzedaży (Levityk 27,5) imię jego kupca Putyfar, znaczy Pet-phra *„poświęcony* (bóstwu) *Ra*", szaty z bisioru łańcuch na szyję oraz nazwa Zphanatpaneach poegips. Zpent-pouch *„dawca życia"*) dana Józefowi, jest cechą rządców prowincyjonalnych Egiptu. Kupno przezeń zboża i pól dla Faraona, i oddawanie ich właścicielom na $^1/_5$ dochodu jest podatkiem egipskim. Ślub jego z Asnath (As-Neith), córką kapłana z On (Annu Helijopolis), powieść egipska, że sam Mojżesz był zbiegłym kapłanem z Helijopolis, wreszcie miasta Pithom (Patumos „miasto bożka Atmu" teraz wieś Abu Keszyb) zbudowane przez Ramzesa II, a obok którego leży Tell Jehudieh (vicus judaeorum) wskazują, że koło Onu leżała ziemia Gossen. Budowa wielkiego kanału od Nilu do jezior gorzkich przez Ramzesa II (1392—1326) podjęta, oraz miasta Ramses, spadły na mieszkańców odnośnego okręgu, więc na H. Źródła greckie i egipskie napisy świadczą, że do tych prac byli użyci cudzoziemcy (Aamu). Ucisk ten nakłonił H. do opuszczenia Egiptu, czego dopełnili pod wodzą Mojżesza, i mimo zbrojnego oporu Menefty II (1326 — 1306) Symbolem przyszłego działania Mojżesza, jest własna dola, bo ocalony jest przez córkę Faraona. Wedle Manetona pierwiastkowo zwał się Osarsiph (Osaroph „wyprobowany przez Ozyrysa), po hebrajsku Mozes znaczy „wędrujący" po egipsku (Mu-utsze) „wyratowany z wód", albo wprost (Mes, messu) „dziecię". Zdaje się, że ucieczka jego do Midyjanitów dla zawiązania stosunków i powrót nastąpiła za Ramzesa II, a powrót za wstąpienia Menefty II. Plagi: czérwoność wód Nilu, żaby po polach, dotąd mają miejsce po wylewie, toż muchy i szarańcze (Lepsius *„Briefe üb. Eg.*") oraz wysypka skórna. Grad rzadszy, ale burze połud.-

zachod. skwar i gęsty kurz przynoszą. Sztuki Mojżesza i Aarona oraz wróżbiarstwo Józefa należą do atrybucyj kapłańskich, wielce cenionych w starożytności. Mord pierworodnych egipskich przez anioła odnosi się do hebrajskiego i ogólnego obyczaju składania bogu piérwiastków ziemi, zwierząt i ludzi, lub odkupienia tego przez odp. ofiarę. Przygody w puszczy zostały także przez późniejsze wtręty nadwerężone. Istotnym zabytkiem téj chwili jest cześć Boga na Synai i Horeb (były to niegdyś wulkany, stąd powieść o krzaku gorejącym i ogniu), t. j. na górach powszechna. Wąż miedziany jest symbolem Tyfona egipskiego i nazwa węży „soraph“ (palić) do jego kultu odnosi się. Cielec złoty ma rogi jak ołtarz Jehowy, którego i po podziale tak czczono. Pisanie praw 10 na tablicy, liczenie ludu, ślady w stroju kapłanów są egipskie; ale nieprzyjęto egipskiéj teoryi o trwałości duszy po śmierci i o wracaniu się jéj do nowego życia. Wiele rzeczy jest wsuniętych z epoki późniejszéj, jak podział ziem, zajęcia plemion, przepisy niestósowne do życia koczowniczego, pojęcie kary i edukacyi do wędrówki na puszczy, przywiązane i t. d. Przygoda u źródeł gorzkich dobyta z nazwy ich „mara“ (gorzki), kłótnia u innego bo zowie się meriba (kłótnia), przepiórki koło Synai nierzadkie, a manna jest sokiem tamaryska dotąd płynącym (Lepsius *Briefe*). Obłok okrywający pochód we dnie jest kurzem, chmura ognista kierująca w nocy światłem przewodników.—W połowie XIII wieku przed Chr. Hebreje już zajęli Chanaan, zniszczywszy potęgę Amorytów, lubo mnóstwo niezawisłych pokoleń tuziemców zostało, przez co przybyłcy nieutworzyli zwartéj całości, i ulegali swym sąsiedom. Sród Efraimitów Chananejcycy zostali w Gaser i Bethel, w Benijaminie nieuległemi byli Jebuzejecycy i Chewici w 4-ch miastach; na plemiona wschodnie H. napadali Amonici, Moabici i in. Fenicyja przez napływ Hebrejów skoncentrowała się do życia ruchliwszego, choć niedopuściła ich do morza. Filistyni stanowili dzielną federacyję. Przykłady ich życia powoli wpływały na Hebrejów, choć nieprędko. Plemiona z sobą się biją (wytępienie Benijamitów za gwałt żony Lewity), jedność religijna przez Mojżesza usymbolizowana w arce przymierza, która teraz rezyduje to w Silo, to Rema i Mispa, rospryskuje się, świeccy sami składają ofiary, sami pytają Jechowy o przyszłość. Jednolitość zasady relig. była powodem, że w Sychem obok Jehowy czczono Baala, w Ofra Baala i Astartę. Danici porwali odlew srebrny Jehowy Efraimitom, takiż odlew był w Nob i t. d. Silniejszy opór sąsiadom stawiający naczelnicy plemion pojedynczych, jedynie w téj epoce słyną. Tak gdy Moabici pod Eglonem z ziemi Puchena zdobyli Jerycho i 18 lat wybiérali haracz z Benijamitów, Chud zabił go, i wyswobodził swe plemię. Państwo Chasora, ktorego pobił następca Mojżesza Jozue, pod Jabinem, królem, przyszło do takiéj władzy, że H. po Tabor i Cyson mu ulegali. Wtedy wróżka Debora (z pomiędzy Rama i Bethal) zachęciła do oporu, i pod wodzą Baraka jarzmo 20 letnie zrucono w bitwie pod Megiddo. Najazdy z południa Midyjanitów i Amalecytów wywołały opór Gideona z Manasesa, i wtedy powstała federacyja z Sychem za stolicę i Baal-Berita posągiem na wzór Feników. Jednak dążenia monarchiczne syna Gideonorwego Abimelecha (koło 1165 przed Chr.), z jego zgonem ustąpiły dawnemu rozerwaniu, a ludy za Jordanem siedzące uległy Amonitom, i dopiéro Jefta ich ocalił, który z Efraimitami znów musiał walczyć (koło 1120). Koło 1100 Filistyni opanowali H. mieszkających na zachód Jordanu, zabrali arkę przymierza, i 30,000 Hebrejów wraz z 2 synami Elego, arcy-kapłana, położyli trupem. Miejsce wakujące po nagłéj śmierci Elego, zajął Samuel i nakoniec w obec przewag Saula, zwycięzcy Filistynów i potrzeby jednolitéj świeckiéj władzy namaścił Saula (ob.) na króla roku 1080. Wnet jednak żałując władzy, uczynił Dawida (ob.) swém narzędziem, przeciw Saulowi. Wtedy Dawid dobrowolnie przyjął jarzmo Filistynów, i po wyrżnięciu dopiéru rodu Saula, pomyślał o reakcyi przeciw wrogom kraju. Za rządów jego i jego następcy Salomona (ob.) oraz Roboama (ob.) monarchija utrwaliła się, ale z nią razem ucisk nieodłączny od wschodu, i zepsucie zapanowało u Hebrejów. Wpływ fenicki i asyryjski wraz z rosnącym wpływem duchowieństwa coraz bardziéj zaciemniały kult Jehowy, oczyszczony i skoncentrowany na puszczy i za niektórych sędziów. Ucisk monarchii wywołał rozerwanie się H. na Izrael z 10 pokoleniami pod Jeroboamem (ob.) ze stolicą w Sychem i Judę z Benjaminem z Jerozolimą 978. Być może antagonizm plemienny Efraima i Judy był niemałą sprężyną tego rozerwania. Kult Jehowy odtąd traci oficyjalne wyłączne znaczenie w Izraelu; Amonici, Moabici odpadają od Izraela, któremu już Damaszek za Dawida odpadły, groźny jest. Od Judy odpada Edom. W Izraelu po wyrznięciu rodu Jeroboma 955 wdzierają się hetmani na tron (Baesa, Omri, Simru) z których ostatni osiada w Samaryi; daléj Jehu (883), wyrzyna ród Achaba syna Symrowego za podnietą proroka Elizego 883, i gruntuje swą władzę w Judzie, gdy Izrael pod jedynymi u H. rządami kobiéty Atalii ocala ród Achaba, i wytwarza instytucyję proroków (ob.), która wyrobiła głębsze pojęcie Jehowy, jego narodową wyłączność, rozwinęła historyjozoficzną teoryję jego kar w klęskach narodowych i wyrobiła niespożyty hart religijny u H. Obok tego prorocy stanowią element rewolucyjny, Elijasz i jego uczeń Eliza walczą z Ahabem, i sprowadzają upadek jego rodu. Za słynnego Jeroboama II (822—761) występuje Amos, i jego wróżby zjiszcza Menehem morderca i następca rodu Jehu, 759, oraz wazal Asyryjczyków, jak niegdyś Dawid Filistynów, dla utrzymania się na tronie. Wpływ proroków przeniknął i do Judei, która po klęskach za Amazyi, za Uzyjasza (805—756) zakwitła, a za jego syna ujrzało potężnego proroka Jezajasza i groźne jego wróżby. Pekah morderca syna Menehemowego z Damaszkiem w przymierzu, ruszył na podbój Judy, która po mimo oporu Jezajasza wezwała Asyryjskiego Tiglet Pi

lezara 735. część Izraela poszła do Asyryi, 719 upadła Samaryja, a za Achaza wprowadzony kult asyryjski do Jerozolimy. Juda 708 od Sanheryba ocalała co prorocy przypisali odnowieniu czci Jehowy przez Hiskijasza (724—695) a jego syn Manases poszedł w plen do Niniwy 670. Rządy wnuk jego Jozyjasza (638—608) wypełniła działalność Jeremijasza, napad Scytów i odwet Psametycha egipskiego na polach Judy. Reakcyja duchowa H. znalazła ujście w odnowieniu prawa (Deuteronomium), które skojarzyło w sobie mistykę proroków i formalistykę kapłaństwa, ustalając stanowczo kult Jehowy. Obudziło to nowe nadzieje u Jozyjasza, i w obec upadającéj Asyryi, pomyślał o dzielnem oporze Egipskiemu Nechonowi, który wyciągał rękę po spadek Niniwitów. Zgnieciona Juda poszła w lenność Egiptu po bitwie i zgonie Jozyjasza pod Megiddo a lubo dawny wróg Niniwa 606 upadła co rozweseliło proroków Nahuma Zefoniję i Ezechijela, widmo proroctw Jeremijasza który wbrew dawniejszym, wróży budowę kraju, po zniszczeniu Jerozolimy zatruwa radość. Po klęsce Nechona pod Karszemisz, Jeremijasz zapowieda upadek Jerozolimy, i 587—586 Nebuchadnezar spełnił jego przepowiednie. Zaczęła się niewola babilońska, i pobyt H. w Babilonie, który dał początek teoryjom Mesyjasza, odbudowy kraju zapewnionéj sprawdzeniem się już jedny części proroctw Jeremijasza. Z drugiéj strony księga Joba rozpoczyna walkę sceptycymu człowieka z Bogiem pytaniem o powód złego (ob. Faust). Cyrus przyniósł wolność H., i odnowienie choć pozorów niezależności Judy. Wszakże walka wewnątrz licznych sekt, a na zewnątrz bezsilność uczyniła H. w tym okresie igraszką władzców Syryi i Egiptu. Z rodem arcykapłańskiem Machabejów (ob.) kult Jehowy niezwykłą siłą jaśnieje, arcykapłan zostaje władzcą świeckim. Teokracyja i proroctwo święci swój tryjumf w II w. prz. Chr. Lecz już 57 r. pada ród Machabejów z ręki Heroda, a niezależności H. pod ciosami Pompejusza 63 r. Po wazalskich rządach rodu Heroda, Palestyna jest prowincyją rzymską. Myśl o odnowieniu politycznem państwa podbudza do rewolucyj, którym ostateczny kres kładzie zburzenie Jerozolimy przez Flawijanów i zamiana jéj na Aelia Capitolina. Natomiast nadzieja odrodzenia przenosi się w sfery duchowe, wydaje szkoły filozofów Aleksandryjskich, skojarzona z naukami dalekiego wschodu sprowadza wielkie odrodzenie semickie, które w połączeniu z ideją równouprawnienia rzymskiego, zmienia postać świata starożytnego. Powołanie Hebrejów jako posłannika monoteizmu kończy się z wydaniem Mesyjasza. Politycznie rozproszeni po całym świecie znikają w łonie narodów, wśród których przebywając spełnieniem funkcyj zaniedbanych przez tuziemców, nieraz gniew niesłuszny ściągnęli. O losach H. w rozproszeniu ob. Żydzi; co się zaś tyczy rozwoju kultu religijnego H. por. Elohim i Jahwe (Jehowa). Por. Ewald *Geschichte d. V. Izrael* i *Alterthümer* Bunsen *Aegypten*, Brugsh *hist. d'Egypte*, Lepsius *Chronologie* i *Briefe*, Duncker Geschicht, d. Alterth I (1863).

Hebrejska filozofija, za czasów politycznego bytu Hebrejów niemogła dobyć się z pod przewagi teologii (monoteizmu), któréj organem są *prorocy* (ob.). Z pseudo-salomońską *Księgą mądrości*, Joba i in. rozpoczyna się okres sceptyki, w Septuagincie, księgach machabejskich, Arystobolu i Arysteaszu oraz Terapeutach są ślady usuwania Boga za świat, zastępowania go przez różnych pośredników (siły, anioły, doksa, Mesyjasz), z Filonem (ob.) staje zupełny system teozoficzny, będący wynikiem związku hebr. teologii z grecką filozofiją. Wspólną cechą H. f. prócz powyższego, oraz nowopitegorejczyków i nowoplatończyków jest antyteza boskości i ziemskości, usuwająca piérwszą z pod wszelkiego pojęcia, pogardzająca drugą i niszcząca ją przez asceze; Platońska teoryja materyi i dusz (ideologija) kojarzy się z hebrejskim systemem *objawień*, w ten sposób, że Filo objawienia uważa za ideje platońskie, w logos stoików koncentrujące się, i za Platona podstawia Mojżesza. W IX w. zjawia się emanacyjna mistyka *Kabały* (ob.), któréj nauki w części *Sohar* (blask) złożone, od XIII w. Izaak Ślepy, jego uczniowie Esra i Asriel oraz inni anty-Majmoniści rozwijali, póki ich koło 1300 żyd hiszpański Moseh ben Schem Tob z Leonu niespisał. Źródło jéj u Eseńczyków (ob.). Najdawniejszą filozof. szkołą są *Karaici* (ob.), powstali 761 r. po Chr., trudniący się usystematyzowaniem teologii hebr. Najsłynniejszy z nich Dawid ben Merwan al *Mokammez* (ob.). Ze szkoły Rabanitów (obrońców talmudu, odrzucanego przez karaitów) głośnym jest *Saadja* ben Józef al Fajumi (ob.). Nowoplatończykiem jest *Gebirol* (ob.), żyd hiszpański. W końcu XI w. żyjący Bahja ben Jozef szczególniéj etyką się zajmował. Poeta Juda *Ha Levi* (ob.), koło 1140 i Aron ben Elia z Nikomedyi, jest reprezentantem judaizmu w fil., podczas gdy arystotelicy Abraham ben Dawid z Toledu i Mojżesz Majmonides (ben Majmon) wpłynęli nawet na karaitów, a ich współwyznawcy filozof. i rodacy w XIII i XIV wygnani ze wschodu, roznieśli swą wiedzę po Hiszpanii i Prowancyi i byli pośrednikami między arabskimi tłumaczami Arystotelesa a Europą, jako tłumacze i komentatorzy. W XV w. Platona nauki górę wzięły i odbiły się zwłaszcza w dyjalogach o miłości Leona hebrejczyka syna Izaaka Abrahanel. Porów. Munka Sal. „*Melanges de phil. juive et arabe*“ i „*Esquisse historique*“.

Hebrejska literatura, podobnie jak dzieje i urządzenia państwowe Hebrejczyków ściągała się do czci Jahwy (Jehowy) i dla tego to ich poezyja nosi, jako wylew religijnego uczucia, przeważnie charakter liryczny, podczas gdy epos, za wyjątkiem śladów w księgach historycznych i dramat oprócz księgi Job, niebyły pielęgnowane, zgodnie z charakterem oryjentalnym, niemogącym się wznieść na stopień objektywności i dopatrzenia się logicznego związku pomiędzy zdarzeniami. H. l. odtwarza dokładnie rozwój teokratycznego ustroju Hebrejczyków i ważną jest z tego względu, podobnie jak i ich wiara, będąca przejściem od zmysłowéj wiary—poganizmu. do duchowéj—chrześcija-

nizmu. Wiek I przed Chr. stanowi kres H. l., wszystkie późniejsze płody, pisane język hebrejskim, zwrócone początkowe li do objaśnienia pism H. l. (midrasz, hallachach, haggadach) należą do literaturzy rabinicznéj, żydowskiéj (ob.). Cała doszła do nas H. l. zawarta jest w księgach Starego Testamentu i rozpada się na 3 okresy: 1) od Mojżesza aż do sędziów; 2) od królów do końca niewoli i 3) od końca niewoli do Machabeuszów. *Okres I*, od Mojżesza do sędziów (1600—1100 przed Chr.), zawiéra czasy A) Mojżeszowe, B) Jozuego i C) Sędziów; A) do czasów Mojżeszowych odnieść można *Dekalog* i niektóre ułamki poetyczne, np. 1 w. pieśni Miryjaminy, pieśń o upadku Cherbonu, Księgę walk pańskich (*Sefer milchamot Jehovah*, wspomnianą w Num. 21, 14) i in. B) Wojownicze czasy Jozuego jeszcze mniéj sprzyjały literaturze; w okresie tym powstały tylko pojedyncze pieśni, zebrane późniéj (prawdopodobnie przez Dawida) w Księgach sprawiedliwego (*Sefer hajjaszar*) i które służyły za źródło autorowi księgi Jozuego. C) Bardziéj sprzyjającymi były czasy sędziów, gdy ustalił się byt narodu. Powstały wtedy liczne pieśni, np. *pieśń Debory*, *bajka Jothama*, *pieśń córki Jefty* i in. wspominane w Biblii. Pod koniec tego okresu powstały szkoły proroków. *Okres II*, od królów do końca niewoli (1100—536), obejmuje czasy A) królów, B) podziału królestwa i C) peryjod chaldejski. A) Dobrobyt panujący za piérwszych królów, wspomnienia świetnéj przeszłości, świeże zwycięstwa i przykład dwu najoświeceńszych królów Dawida i Salomona, rozbudziły niebyły dotąd ruch w H. l. Utwory tego peryjodu (1100—850) stanowią większą część H. l. Dawid rozpoczął zbiór pieśni ludowych (*Sefer hajjaszar*), ułożył część *Psalmów*. Autorowie innych, do tego czasu odnoszących się, psalmów są: rodzina poetów Korach, z pokolenia Lewi, Ethan v. Jeduthan, Asafaj i in. Salomonowi przypisują 3,000 paraboli i 1,005 apologów, jak również i większą część Księgi przypowieści; *Pieśń nad pieśniami* należy również do tego okresu, chociaż jest znacznie późniejszą od Salomona. Również w tym podokresie powstały szkice do niektórych ksiąg historycznych (1 i 2 Samuelowéj, ks. Sędziów, cztérech piérwszych ksiąg Mojżeszowych i ks. Jozue), wykończonych późniéj. B) Smutne losy narodu hebrejskiego podczas podziału królestwa, czyli za czasów assyryjskich (850—650), wywołały cały szereg *proroków*, ludzi natchnionych gorącą miłością ojczyzny i dążących do polepszenia losu swych ziomków. Utwory ich, obok psalmów, mają najwięcéj wartości poetycznéj. Odnoszą się tu Amos, Ozeasz, Izajasz i Micheasz. Do téj epoki należy także większość *Psalmów*, część *ks. przypowieści* oraz *ks. Job*, utwór dydaktyczno-dramatyczny. Do zakresu historycznego odnieść należy rozszerzenie szkicu piérwszych 4 ks. *Mojżeszowych* i ks. *Jozue*, napisanie przez nieznanego proroka ks. *deuteronomium*, wykończenie ks. *Sędziów* i ks. *Samuelowych*, a prawdopodobnie napisanie ks. *Ruth* oraz innych, wspominanych w Biblii a do nas niedoszłych. C) *Podokres chaldejski* (650—536) jest bogaty zwłaszcza w proroków (Joel, Jonasz, Nahum, Sofonijasz, Habakuk, Jeremijasz, Baruch, Obodijasz i Ezechijel), których utwory częścią przez nich samych, częścią przez bezpośrednich ich następców są spisane. Z utworów poetyckich odnoszą się tutaj niektóre *psalmy* oraz *treny Jeremijasza*, z historycznych zaś ks. *królewskie*, skrócenie ks. *Samuelowych*. *Okres III*, od końca niewoli babilońskiéj do Machabeuszów (536—63 prz. Chr.). I ta epoka obfituje w proroków (Aggieusz, Zacharyjasz, Malachijasz, Daniel); z poezyi odnoszą się tu niektóre *psalmy*, pisane więcéj z refleksyją niż z ogniem (najpóźniejszy jest Ps. 119), *Kaznodzieja Salomonów* i ks. *Sirach* (ok. 330); do ksiąg historycznych należą ks. *kronik*, ks. *Ezdraszowa* i *Nehemijaszowa*, pisane zarameizowanych językiem hebrejskim (dwie ostatnie napisane około 350), daléj ks. *Ester*, ks. *Tobijaszowa* i *Judyth* oraz I ks. *Machabejska* (II ks. *Machabejska* i ks. *Mądrości* są napisane około 220—117 w języku greckim; niektóre zaś części proroctwa Jeremijasza i Daniela a według zdania niektórych i ks. Tobijaszowa i Judith są pisane językiem chaldejskim czyli aramejskim). O zbiorach tych pism, o wyborze z nich uczynionym, o ich przekładach i dalszych dziejach ob. Biblija, Biblija i jéj przekłady, Kanon, Żydowska literatura.

Hebrejska muzyka. Wiele pieśni starożytnych dotąd zachowało się w użyciu po świątnicach starozakonnych. Piękność melodyj, pociągających swojemi przeskokami interwalowemi i tonalnością skłoniła Offenbacha (ob.) do onych użycia w swych operetkach, i im zawdzięcza obfitość i oryginalność muzykalnych swych utworów. Z tegoż źródła zdają się płynąć natchnienia Meyerbeera, Halevy'ego i in. muzyków izraelskiego pochodzenia, którzy w ogóle zdradzają wielkie zdolności muzyczne. Trąby (w czasach późniejszych pod wpływem sąsiednich kultów), arfy głównie posługiwały muzyce hebr.

Hebrejska sztuka. Budownictwo i rzeźba ma nadzwyczaj krótki byt i to niesamodzielny. Jedynemi ich śladami są opisy arki przymierza i przybytku oraz świątyni wzniesionéj przez Dawida i Salomona, na górze Moriah, oraz pałac ostatniego z pomocą tyryjskich robotników. Obfitość klejnotów i drogich kruszców oraz drzewa cennego zdaje się grała niepośrednią rolę w sztuce hebrejskiéj.

Hebrejski język, zowie się mowa Hebrejczyków za czasów ich niepodległości, w któréj spisane są księgi Starego Testamentu; nie nosi w nich jednak nazwy H. j. (*hiberith*) lecz zowie się *mową Kanaanu*, po upadku zaś 10 pokoleń *językiem judzkim* (*jehúdith*) i dopiéro w N. Test. narzecze palestyńskie zwane jest H. j. (*hebraïs diálektos*); *mową* zaś *świętą* nazywa się język st.-hebrejski najprzód w Targumach, t. j. w chaldejskim przekładzie St. Zakonu, w przeciwieństwie do mowy ludowéj. H. j., o którym starzy żydzi sądzili że pochodzi od czasów pomieszania języków przy budowaniu wieży Babel i że od niego pochodzą wszystkie znane języki na ziemi (zdanie to utrzymało się jeszcze do zeszłego

wieku), stanowi odrośl języków semickich, i wraz z fenickim, tak przez położenie geograficzne, jako też budowę wewnętrzną, stanowi przejście pomiędzy jęz. arabskim i aramejskim, rozpadającym się znów na narzecze syryjskie i chaldejskie. H. j. był używany w Kanaan, prawdopodobnie już od czasów przyjścia Abrahama, i stąd przeniósł się wraz z Żydami do Egiptu i powrócił z nimi nazad a natomiast wyginął w piérwotnych siedliskach. Najdawniejsze pomniki H. j. niedadzą się odnieść do wcześniejszéj epoki jak Dawidowa. W historyi H. j. odróżniamy dwa okresy: starszy czyli złoty aż do niewoli babilońskiéj i nowszy czyli srebrny do zupełnego wygaśnięcia za czasów Machabejskich (160 prz. Chr.). W piérwszym okresie, cechującym się siłą i zwięzłością, oprócz niewielkich odmian dyjelektycznych i archaizmów, znajdujących się u poetów i proroków nie napotykamy widocznych różnic i dopiéro u Jeremijasza i Ezechiela widzimy zbliżenie do zarameizowanéj mowy drugiego okresu. W okresie drugim język chaldejski, który Żydzi przejęli podczas pobytu w niewoli, wypędza stopniowo z ust ludu H. j., tak że w końcu zamiera on zupełnie i pozostaje w użyciu jako mowa piśmienna u kapłanów i uczonych. Na podstawie mowy drugiego okresu wyrobił się język *talmudyczny*, oraz *nowohebrejski*, który przejął żywioły rozmaitych języków krajów w których Żydzi po swém rozproszeniu przebywali. Pismo, używane do dziś, z kształtu zwane pismem kwadratowém, z pochodzenia zaś pismem assyryjskiém (babilońskiém), z którego później powstało pismo rabiniczne, bierze początek dopiero po niewoli i zastąpiło narodowe pismo hebrejskie, używane już za czasów Mojżesza i powstałe z pisma fenickiego. Oznaczanie samogłosek w piśmie znakami dijakrytycznymi powstało dopiéro w VII w. po Chr. Porów. Geseniusa „*Geschichte des hebr. Sprache und Schrift*" (Lipsk 1815; 2 wyd. 1827). Gramatycznie język hebrejski poczęli traktować w X w. uczeni żydowscy, piérwotnie w jęz. arabskim. Piérwszym był Rabbi Saadia Gaon z Sory († 942), dzieło którego znane jest tylko z wyjątków; daléj Juda Ching (arab. Abu Zacharyja), około 1040 lekarz w Fez; całą gramatykę napisał 1120 Rabbi Jona ben Gannach (arab. Abulwalid Merwam); prace Abrahama ben Ezra (ok. 1150) i Dawida Kimchi (1190 — 1200) długi czas uważane były za klasyczne. Ostatni oprócz gramatyki napisał i słownik, uważany za wyborny. Z uczonych europejskich zyskali sławę J. Reuchlin († 1522) swemi „*Rudimenta linguae hebraicae*" (Tyb. 1505); Seb. Münster „*Opus grammaticum consummatum*" (Bazylea 1544) i in., wszyscy oni trzymali się metody gramat. hebrejskich. Nowa epoka rozpoczęła się przez bliższe poznajomienie się z dyjalektami pokrewnymi; zasłużyli się uczeni holenderscy Alb. Schultens († 1750) i Nik. W. Schröder († 1798). Popadli oni jednek w jednostronność przez uwzględnienie tylko jęz. arabskiego. Jednostronność te starali się usunąć uczeni niemieccy, a szczególniéj Gesenius (ob.) w „*Hebr. Grammatik*" (Lipsk 1813, 18 wyd. Rödigera, Lipsk 1857); o wiele wyżéj stoi Ewald w „*Ausführliches Lehrbuch d. hebr. Sprache*" (7 wyd., Getynga 1863), najlepsza gram. hebrejska, i w „*Hebr. Sprachlehre für Anfänger*" (8 wyd., Lipsk 1863). Ze słowników najobszerniejszy jest Geseniusa „*Thesaurus linguae Hebraicae*" (ukończony przez Rödigera, 3 t., Lipsk 1829—58), z podręcznych zaś Geseniusa (6 wyd., 2 t., Lipsk 1863) i Fürsta (2 wyd., Lipsk 1863). Por. Stanschneidera, „*Bibliogr. Handbuch über die Literatur der hebr. Sprachkunde*" (Lipsk 1859). Do Polski naukę H. j. wprowadził Tomicki, biskup krak., sprowadziwszy na profesora akademii krak. ochrzczonego izraelitę Leonarda Dawida, który wydał w Krakowie 1530 elementarz hebr. Nowinijana. W tymże roku zjawiają się w Krakowie piérwsze druki hebrejskie. Następnie wydali podręczniki: Jan Campensis (van der Campen) „*De natura litterarum et punctorum hebraicum*" (Kraków 1534); Stankar „*Grammatica institutio linguae hebreae*" (Kraków 1540; 1 wyd. w Strasburgu, następne w Wenecyi i w Bazylei 1547); Słonkowicz „*Synopsis gram. hebraicae*" (Kraków 1681); Hulewicz „*Notae characteristicae conjugationem linguae sacrae*" (Lejda 1732); Żukowski „*Początki jęz. hebr.*" (Wilno 1809) i „*Wypisy hebr.*" (Wilno 1811); Chiarini „*Gram. hebr.*" (Warszawa 1826). Elementarze wydali Gintyłło i Muszkat, słownik zaś Chiarini (Warszawa 1829).

Hebrejskie wychowanie, było przeważnie religijne, oraz domowe. Wyższe nauki pobiérano w *szkołach prorockich*, gdzie wykładano z czasem sztukę pisania, poetykę, medycynę, zakon; kwitły one w Gibea, Rama, Bethel, Jerycho, Gilgal. Z Salomonem upadły zupełnie. Z upadkiem zaś niezależności politycznéj powstał stan uczonych—konserwatystów i komentatorów— *Rabbi*, którzy dozorowali szkółek dla ludu (piérwszą dla dzieci przed 79 r. założył Jezus syn Jamli) tak srogo, że ścigali tych co w synagogach wykładali inaczéj jak oni zakon (*Paraszeu*), proroków (*haftarea*) i inne wyjątki (*megillot*); kwitły one w Aleksandryi, Babilonie i Jerozolimie. Uczyli się zaś przez słuchanie.

Hebron, m. w Palestynie (w ziemi pokolenia Judy), poprzednio *Kiriath-Arba*, przez pewien czas rezydencyja króla Dawida, obecnie wioska *el Khalil*, 5,000 m., znaczne fabryki szkła i winnice, kościół zbudowany na grobie Abrahama przez Helenę, matkę Konstantyna, zamieniony został na meczet.

Hebrydy albo *Western-Islands*, w starożytności Ebudae insulae, grupa 300 wysp skalistych, na oceanie Atlantyckim, należąca do hrabstw Argyle, Inverness i Ross, obejmuje 162 mil kw. z ludnością około 100,000, po większéj części rzymsko-katolickiego wyznania, utrzymującéj się z połowu ryb i ptaków i chowu bydła. Rolnictwo i górnictwo dają nieznaczne dochody. Wyspy dzielą się na kilka grup, a najznaczniejsze z nią są Islay, Mull, Lismore, Coll, Jura, Colonsay, Staffa, Skye, największa z Hebrydów (37 mil kw.), Eigg i Canna wraz ze skałą kompasową, Południowa i Północna Uist, Lewis i t. d. H. zdobyte zostały w 9 wieku przez Norwegczyków, późniéj jednak ule-

gły orężowi Szkocyi, z którą razem dzieliły złe i dobre losy.

Hebrydy nowe, ob. Nowe Hebrydy.

Hechingen, dawniéj stolica księstwa Hohenzollern, w Prusach, nad rz. Starzel; ma 3,200 ludności, nowy pałac rezydencyjonalny i piękną willę *Eugenija*. W pobliżu leży dawny zamek Hohenzollern.

Hecker (August Fryderyk), zasłużony medyk, ur. 1763 r. w Kitten pod Hallą, † 1811 r. jako profesor medyczno-chirurgicznego kolegijum w Berlinie. Wydał pomiędzy innemi: „*Therapia generalis*“ (2 wyd., 2 t., Erfurt 1805—16); „*Therapia generalis chirurgica*“ (Erf. 1791); „*Die Kunst, die Krankheiten des Menschen zu heilen*“ (4 t., Erfurt i Gotha 1804—8); „*Die Heilkunst auf ihren Wege zur Gewissheit*“ (4 wyd., Erfurt i Gotha 1819).—*Justus Fryderyk Karol* **Hecker**, syn poprzedniego, ur. 1795 w Erfurcie, † 1850 jako profesor medycyny w Berlinie; odznaczył się jako profesor i pisarz, mianowicie na polu historyi medycyny i metodologii nauk lekarskich. Z dzieł jego wymienimy: „*Geschichte der Heilkunde*“ (2 t., 1821—29); „*Die Lehre vom Kreislaufe vor Harvey*“ (1831). Wydane przez niego „*Litterarische Annalen der gesammten Heilkunde*“, następnie prowadzone p. t. „*Wissenschaftliche Annalen* etc.“, wywarły znaczny wpływ na rozwój piśmiennictwa lekarskiego w Niemczech.

Hecker (Fryderyk Karol Franciszek), rewolucyjonista niemiecki, ur. 1811 r. w Eichtersheim, w Badeńskiém, od 1838 adwokat w Manheimie; wybrany 1842 deputowanym do drugiéj izby badeńskiéj, stał wraz ze Struvem na czele krańcowéj opozycyi. Obdarzony wszystkiemi zaletami do kierowania masami ludu, zajmował przed i w ciągu rewolucyi Lutowéj 1848, nader wpływowe stanowisko, jako agitator socyjalno-demokratyczno-republikański. Porażki w izbie skłoniły go do zbrojnego wystąpienia na czele robotników niemieckich, wysłanych z Paryża przez Ledru-Rollina, lecz przegrana pod Kandern (20 Kwiet. 1848) zmusiła powstańców do szukania schronienia w Konstancyi. Żyjąc jakiś czas w Szwajcaryi, udał się H. we Wrześniu 1848 do Ameryki i tu zamieszkał jako dzierżawca folwarku pod Belleville w Illinois. Z rozpoczęciem wojny domowéj w Stanach Zjednoczonych (1860), zebrał pułk ochotników i dowodził nim, najprzód pod dowództwem gen. Fremont, późniéj pod gen. Howard, ale 1864 opuścił armiję i usunął się do zacisza wiejskiego. Zimą 1871—72 miewał w Washingtonie odczyty.

Heckscher (Jan Gustaw Maurycy), członek zgromadzenia narodowego i minister niedoszłego cesarstwa niemieckiego, ur. 1797 r. w Hamburgu. Poświęciwszy się zawodowi prawniczemu, został adwokatem w rodzinném mieście, odznaczał się jako publicysta liberalny i w ruchach 1848 w Hamburgu czynny miał udział. W parlamencie frankfurckim starał się działać w duchu umiarkowanym; wybrany do komitetu pięćdziesięciu, zwalczał lewicę stronnictwa demokratycznego i wszelkie zamiary ku podaniu bratniéj ręki narodowościom niemieckim. W zgromadzeniu narodowém występował jako piérwszy mówca deputacyi do arcyksięcia Jana, zawiadowcy państwa niemieckiego, który mianował go ministrem sprawiedliwości (Lip. 1848), a następnie ministrem spraw zagranicznych. Zawieszenie broni zawarte w Malmoë, ściągnęło nań taką nienawiść ludu, że w wypadkach zaszłych 18 Wrześ. w Höchst, o mało nie został zamordowanym. Potém udał się w poselstwie do Turynu i Neapolu, skąd wróciwszy, występował w duchu stronnictwa Wielkoniemieckiego, przeciwnego utworzeniu dziedzicznego cesarstwa pruskiego. Z końcem Kwietnia 1849 porzucił zawód publiczny i został napowrót adwokatem. W 1863 udał się jako poseł hamburgski do Wiednia i tu † 1865.

Hedenbergit, ob. piroksen.

Hedera ob. bluszcz.

Hederynowy kwas, kwas organiczny, znajdujący się w nasionach bluszczu (*Hedera helix*), otrzymuje się po wyciągnięciu nasion najpiérw eterem następnie alkoholem, i odparowaniu roztworu alkoholowego. Sąto łuski bezwonne, ostrego smaku, nabiérające barwy purpurowéj od kwasu siarczanego; wydaje związki galaretowate, w alkoholu rozpuszczalne.

Hedonista albo **Hedonik**, ob. Cyrenaicy.

Hedonizm (z greck.), system filozofów szkoły Cyrenaików (ob.).

Hedlinger (Jan Karol), jeden z najznakomitszych stalorytników, ur. 1691 r. w Schwyz; pracował w Rzymie, Petersburgu, Szwecyi, a ostatecznie w Szwajcaryi, gdzie † 1771 r. Jego głowy portretowe pełne są prawdy i głębszéj charakterystyki. W ogóle prace H. odznaczają się rzadką pięknością w wykończeniu.

Hedwigia (*Ulżan*), rodzaj roślin z rodziny terpentyńcowatych, którego najwięcéj znanym gatunkiem jest H. *balsamifera*, wysokie drzewo na Hayti i wyspach sąsiednich; wydaje w znacznéj ilości balsam, zapachu silnego, niemiłego, zwany balsamem wieprzowym (*baume à cochon*), który na Antyllach jest wysoko ceniony, jako środek przeciw chorobom błon śluzowych; używa się też zewnętrznie. Na powietrzu twardnieje w żywicę czérwonobrunatną. Nazwę H. nosi też rodzaj mchów.

Hedysarum, ob. siekiernica.

Hedżas, *el-Hidżas*, najdaléj ku północy wysunięta, zachodnia część pustyni arabskiéj, leżąca między zatoką Suez a Mersa-Hali; po większéj części kraj nieurodzajny, pośród którego znajdują się święte miasta mahometańskie Mekka i Medyna, tudzież porty Jaubo i Dżidda. Do Hedżasu niektórzy włączają i półwysep, między odnogami morza Czérwonego leżący, i wtedy dzielą go na: Arabiję Skalistą i na Beled-el-Harama, albo krainę świętą. Hedżas od 1867 pozostaje w posiadaniu wicekróla Egiptu.

Hedżira, Hegira, wyraz arabski, znaczący właściwie *ucieczkę*, *wyjście*, którego powszechnie używają, mówiąc o tak zwanéj ucieczce Mahometa z Mekki do Medyny, 15 Lip. 622 r. po Chr. Ponieważ muzułmanie zwykle od tego wypadku rozpoczynają

rachubę swojego czasu, przeto *Hedżira* znaczy zwyczajnie erę mahometańską.

Heem (Jan Dawid de), najznakomitszy holenderski malarz owoców i scen sielskich, ur. 1600 r. w Utrechcie, † 1674 r. w Antwerpii; za swe charakterystyczne malowidła (wspaniałe naczynia z owocami, kwiatami i t. p. po większéj części z zieloną draperyją w głębi) znaczne zebrał sumy.—Syn jego *Cornelis de Heem*, ur. 1623, † około 1680, tworzył prześliczne obrazy w tymże samym rodzaju.

Heemskerk (Marcin van), malarz holenderski, syn mularza nazwiskiem van Veen, ur. 1498 r. w Heemskerk, pod Harlem, kształcił się pod kierunkiem Schoorela w Delft i Michała Anioła we Włoszech, po czém osiadł stale w Harlem, gdzie † 1574. Licznych miał uczniów i znaczny zebrał majątek. Posiadał talent niezaprzeczony i celował jako kolorysta; znać w nim jednak wahanie się między szkołą staro-holenderską a włoską. Obrazów jego pozostało nie wiele, gdyż większa część była zniszczona przy zdobyciu Harlemu przez Hiszpanów. Obrazy jego są bardzo cenione.

Heemskerk (Jakób van), marynarz holenderski, ur. 1567 r. Amsterdamie, od 1596 dwukrotnie probował nadaremnie wynaleść krótszą drogę na północy Europy i Azyi do Indyj Wschodnich, przymuszony będąc za każdym razem zimować na Nowéj Zemli. W r. 1607 wysłany z flotą jako wiceadmirał przeciwko nierównie silniejszéj flocie hiszpańskiéj, pod dowództwem Davila, zniszczył takową zupełnie pod Gibraltarem, lecz poległ tu, równie jak i jego przeciwnik Davila. Kilka pięknych obrazów i pomnik, wzniesiony w starożytnym kościele w Antwerpii, przechowały jego pamięć potomności.

Heer (Oswald), botanik i entomolog, ur. 1809 r. w Niederutzweil, w Toggenburgskiém, oddawał się naukom teologicznym a jednocześnie i historyi naturalnéj i w 1835 został dyrektorem ogrodu botanicznego, profesorem botaniki i entomologii w uniwersytecie w Zürich, a późniéj profesorem politechniki związkowéj tamże. Z dzieł jego i licznych rozpraw ważniejsze są: „*Fauna coleopterum Helvetica*“ (Zür. 1838—41); „*Die Insektenfauna der Tertiärgebilde von Öningen*“ (1847—49); „*Der Canton Glarus*“ (St.-Gallen 1846); „*Die Tertiärflora der Schweiz*“ (3 t., Zür. 1855—59); „*Untersuchungen über das Klima und Vegetationsverhältnisse des Tertiärlandes*“ (1860); „*Die Pflanzen der Pfahlbauten*“ (1865); „*Flora fossilis arctica*“ (1868) i in. Pod jego kierunkiem ogród botaniczny w Zürich wzniósł się na piérwszy tego rodzaju zakład w Szwajcaryi.

Heeren (Arnold Herman Ludwik), znakomity historyk niemiecki, ur. 1760 r. w Arbergen pod Bremen, † 1842 r. Studyja filolog. i histor. odbywał pod kierunkiem Heynego i Spittlera w Getyndze, gdzie, po powrocie z podróży naukowych, został 1787 profesorem filozofii, a 1801 profesorem historyi. Sława H. opiéra się głównie na klasycznem jego dziele: „*Ideen über Politik, den Verkehr, und den Handel der alten Welt*“ (2 t., Getynga 1793—96, 4 ed. 5 t., 1824—26), które stawia go w rzędzie najpiérwszych historyków. Z innych prac jego zebranych p. t. „*Historische Werke*“ (15 t., Getyn. 1821—26), celniejsze są: „*Geschichte des Studiums der classischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften*“ (2 t., Getyn. 1797—1802); „*Geschichte der Staaten des Alterthums*“ (tamże, 1799; 5 ed. 1826); „*Geschichte der europ. Staatensystems*“ (4 wyd., Getyn. 1822; polski przekład J. L. Sienkiewicza, Warsz. 1827). Z Ukertem wydawał „*Geschichte der europäischen Staaten*“.

Hefele (Karol Józef von), znakomity niemiecki historyk kościoła, ur. 1809 r. w Unterkochen, w Wirtembergskiém, piérwotnie docent a od r. 1837 profesor historyi kościelnéj w fakultecie teologicznym rzymsko-kat. w Tybindze. W 1868, jako jeden z najuczeńszych teologów niemieckich, wezwany przez papieża do Rzymu, brał udział jako konsultor w pracach przygotowawczych do soboru watykańskiego. Po powrocie wybrany 17 Czerwca 1869 na biskupa rottenbergskiego i konsekrowany 29 Grudnia t. r. Wkrótce potém udał się na sobór do Rzymu i tam należał do najznakomitszych biskupów opozycyi. Dogmat nieomylności papieża zbijał za pomocą dowodów, poczerpniętych z głębokiéj znajomości historyi kościoła. Szczególniéj zwróciły uwagę jego pisma o papieżu Honoryjuszu I i uznaniu go za kacerza przez 6 sobór powszechny (681) konstantynopolski („*Honorius und das sechste allgemeine Concil*“, Tyb. 1870 i „*Die Honoriusfrage*“, Münster 1870). Podpisawszy protest przeciwko ogłoszeniu nowego dogmatu, opuścił H. wraz z innymi biskupami mniejszości sobór watykański i powrócił do swojéj dyjecezyi; wstrzymywał się przez długi czas od wszelkiego zawiadomienia, nie podpisał nawet zbiorowego aktu, przez który większość biskupów niemieckich poddała się pod uchwały soboru i żądała tegóż od katolików niemieckich. W końcu poddał się tym uchwałom i H., wprawdzie w wyrazach bardzo umiarkowanych i z pewnemi zastrzeżeniami. Między innemi wydał: „*Die Einführung des Christenthums im südwestlichen Deutschland*“ (Tüb. 1837); „*Der Cardinal Ximenes und die Inquisition*“ (tamże 1851); „*Conciliengeschichte*“ (t. 1—7, Freiburg 1855—69), najgłówniejsze jego dzieło, przełożone na język francuski i w części na angielski; „*Chrysostomus-Postille*“ (3 wyd., Tüb. 1857); wydanie „*Patrum apostolicorum opera*“ (tamże 1855); pomieszczał nadto wiele cennych artykułów w tybingskim „*Theologisch. Quartalschrift*“ i w freiburgskim „*Kirchenlexicon*“.

Hefestos (*Hephaistos*), ob. Wulkan.

Hefestyjon, zamożny Macedończyk z Pelli, ulubieniec i nieodstępny towarzysz Aleksandra Wielkiego, zmarły krótko przed jego śmiercią w Ekbatanie. Po zgonie H., głębokim zdjęty żalem, długo nie mógł się Aleksander pocieszyć i polecił go zmieścić w rzędzie półbogów.

Hefestyjon z Aleksandryi, gramatyk grecki, żyjący około połowy II w. po Chr., napisał dzieło o metryce „*Enchiridion*“, które 1810 wydał Gaisford w Oxfordzie.

Heffter (August Wilhelm), znakomity prawnik niemiecki, ur. 1796 r. w Schweinitz pod Torgau, oo 1833 profesor prawa, a zarazem starszy radca trybunału i członek senatu kryminalnego w Berlinie; pracował głównie na polu prawa międzynarodowego i kryminalnego, oraz procedury sądowéj. Ważniejsze jego dzieła są: „*System der römischen und deutschen Criminalprocesses*" (Bonn 1843); „*Der preussische Civilprocess*" (Berl. 1858); „*Lehrbuch des gemeinen deutschen Criminalrechts*" (Halla 1860); „*Das europäische Volkerrecht*" (5 wyd., Berl. 1867; polski przekład J. H. S. Rzesińskiego, Krak. 1864); „*Beiträge zum deutschen Staats und Fürstenrecht*" (Berlin 1829). — *Maurycy Wilhelm Heffter*, starszy brat poprzedn., od 1839 profes. gimnazyjum w Brandenburgu, zasłużył się jako autor dzieł: „*Geschichte der Stadt Brandenburg*" (Potsdam 1840) i „*Geschichte des Klosters Lehnin*" (Brandenburg 1851). — *Karol Chrystyjan Heffter*, najstarszy brat obu poprzednich, urzędnik sądowy w Jüterbogk, wydał pomiędzy innemi: „*Urkundliche Geschichte der Stadt Jüterbogk*" (Jüterbogk 1851).

Hegel (Jerzy Wilhelm Fryderyk), ur. w Stutgardzie 1770 r., uczył się filozofii 1788—90, a teologii 1790—1793 w Tybindze. 1795 napisał „*Leben Jesu*", opiérając się na Lesynga odróżnieniu osobistych poglądów Jezusa od dogmatów chrześc. kościoła. Po 3 letnim pobycie w Szwajcaryi w Bernie, bawił 1797 w Frankf. nad Menem, 1801 r. w Jena, gdzie piérwszy raz drukował swą pracę „*Differenz d. Fichte'schen u. Schelling'schen Systems d. Phil.*", obok któréj istniały już dwie rozprawy treści polityczno-społecznéj, oraz Logika, Metafizyka a w części i Filozofija natury, do których tylko etyki brakło. Tę późniéj rozwinął w filozofiję ducha. W powyższéj pracy przyjąwszy system identyczności Schellinga, wraz z nim tę teoryję z katedry oraz w piśmie „*Kritischer Journal der Philosophie*" (1802—1803) rozszerzał. Wszakże po wyjeździe Schellinga różnice między nim a H. coraz bardziéj się ujawniały niezniesione osobistém porozumieniem. „*Phänomenologie des Geistes*" (1806) wykazuje je stanowczo. W skutek wojny, H. opuścił Jenę, redagował „*Bamberger Zeitung*", 1808—1816 był dyrektorem gimnazyjum w Norymberdze, i w téj epoce napisał filozofiję propedeutykę i dotąd rozróżnianą metafizykę i logikę zlał w „*Wissenschaft der Logik*" (Norymberga 1812—16). Po jéj wydaniu został po Fries'em (ob.), profesorem w Heidelbergu, gdzie prócz obrony stanów wirtemberskich w 1815 i 1816, ogłosił „*Encyklopädie d. phil. Wissenschaft. im Grundrisse*" (1817, 27, 30). Od 1818 rozpoczął w Berlinie odczyty ze wszystkich gałęzi filozofii, które najwięcéj jego system utrwaliły. Tu wydał tylko „*Grundlinien d. Phil. d. Rechts o. Naturrecht u. Staatswissenschaft im Grundriss*" (1821) i pracował w nowoutworzonym organie Hegelijanizmu „*Jahrbücher f. Wissenschaftliche Kritik*", † 1831 na cholerę. Dzieła w 18 tomach wyszły 1832—41.—System H. jest krytyczném obrobieniem, oraz rozwinięciem *identyzmu* Schellinga, któremu wyrzuca tylko dwie wady: że „absolut wypada jak z pistoletu", to jest, przypuszcza on *a priori* absolutną identyczność nieuzasadniwszy jéj, a powtóre, że związek zasady z częściami systemu nie jest przeprowadzony ściśle. I tu H. użył Fichtowskiéj metody dyjalektycznéj, aby okazać, że w systemie *absolutnego idealizmu*, absolutny rozum jako subjekt, objawia się w fenomenach ducha i natury, rozwijając się postępowo, występuje z siebie i znów wraca, ale w wyższym stopniu. Stąd dyjalektyczna metoda uzmysłowia niejako ruch samego subjektu myślącego. Rozwój absolutu jest wstępny jak u Pytagora i Speuzypa, nie zstępny jak u Plotina, trychotomiczny wedle formuł tezy (twierdzenia), antytezy (przeczenia, które uzupełnia piérwszą nową wiedzę) i syntezy, którym odpowieda 1) *logika*, jako nauka czystego myślenia, będąca największą zasługą H. jako uzasadniony system kategoryj; 2) *filozofija natury*, odróżniona już przez Schellinga, traktuje ideję przeszłą w realną szczegółowość; 3) *filozofiję ducha*. Dla przygotowania czytelnika do pojęcia swego systemu, H. skreślił *Fenomenologiją ducha* (ob.), która mimo to nie stoi na początku, lecz w środku całego systemu, jako część filozofii ducha. Nauki te same w sobie jeszcze rozpadają się na drobniejsze części. Tak *logika* ma naukę bytu, istoty i pojęcia. A. Byt rozdziela na a) jakość, w któréj jego momentami są byt czysty, niebyt i stawanie się, jako zgodność obu. Wynikiem ostatniéj jest b) ilość z czystą ilością, ilościowym stosunkiem (*quantum*) i wewnętrzną wielkość. c) Jednością ilości i jakości ustalona masa znosi bezpośredni byt. B. istota, jako zniesiony byt, zawiéra 3 określenia: identyczność, różnicę, i przyczynę, i traktuje o istocie, jako podstawie bytu, o zjawiskowości i rzeczywistości, t. j. jedności zasady bytu i zjawiskowości, rozdzielającéj się znowu na substancyjonalność, przyczynowość i wzajemne oddziaływanie. C. Nauka o pojęciu, jako jedności A i B, zawiéra naukę a) subjektywnego pojęcia, dzielonego na α) pojęcie w sobie, β) sąd, γ) wniosek, b) objektu, rozpadającego się na α) mechanizm, β) chemizm, γ) teologiją i c) idei, rozwijającéj się dyjalektycznie jako α) życie, β) poznanie, γ) absolutna ideja. Ideja ta wydaje naturę przechodząc w innobyt, natura zaś, dążąc do osiągnięcia dawnéj jedności, objawia postęp, wyobrażony przez mechanikę, fizykę i organikę, w filozofii natury. Szczytem roślinności jest gatunkowanie się, subjektywność zwierzęca czuje się tylko i widzi, lecz niepoznaje. Wolność, t. j. powrót idei do siebie z innego bytu, jest *duchem*. A) Bywa on sam w sobie, subjektywny i w swym fenomenalnym pochodzie wydaje ducha naturalnego, czyli duszę, sumienie (*Bewustsein*) i ducha czystego, i stanowi tym trzy działy: a) antropologii, b) fenomenologii i c) psychologii, do których przystępuje druga część *filozofii ducha*. B) duch objektywny z 3 realizacyjami swemi, jako a) prawo: α) własności, β) umowy i γ) kary; b) moralność, w któréj wola i dobro stoją oddzielnie, w c) obyczajowości łączące się, jako α) rodzina, β) społeczność i γ) pań-

stwo, i tu uważa H. że 3 fazy jego w starożytności auto-,arysto- i demo-kracyja są momentami konstytucyjnéj monarchii, główny nacisk kładąc na ogólną wolę, nie zaś na rolę jednostek. Filozofija prawa u H. wpłynęła i na pojęcie historyi, jako dziejów państw. C) Duch absolutny obejmuje a) sztukę, ujmującą konkretne pojęcie jego samego w piękności (ob. estetyka); b) religiję, która daje prawdę w formie pojęcia, i tu są 3 stopnie rozwoju α) religije wschodu, ujmujące Boga jako naturalny piérwiastek, β) jako subjekt, więc hebrajska wzniosłości, grecka piękności, rzymska praktyczności, γ) objawienia; c) filozofiję—samę prawdę w formie prawdy, rozwój jéj systematyczny odpowiada własnym jéj dziejom. Pisali o H. Haym „*Hegel u. s. Zeit*“ (Berlin 1857), krytykujący surowo filozofiję prawa za jéj antyliberalne pojęcia; K. Rozenkrantz, bijograf Hegla, wydał „*Apologie Hegels gegen Haym*“ (Berlin 1858); „*Hegel als deutscher Nationalphilosoph*“ (Lipsk 1870); „*Hegels Nat. phil. u. d. Bearbeit. derselben durch d. ital. Ph. Vega*“ (1868) T. W. Danzel „*O estetyce H.*“ (1844); A. H. Springer „*Die Hegelsche Geschichtsanschauung*“ (Tybing. 1848); Kym, Aloys Schmid, Janet, Reist, Hartmann o dyjalektyce; wykład krytyczny dał J. H. Stirling „*The secret of Hegel*“ (Londyn 1865); T. Collyns Simon „*Hegel and his conexion with British thought*“, E. Feuerlin „*Ueber die Culturgesch. Bed. Hegels*“ (*Hist. Zeitschr.* 1870). Wyciągi z prac dali Frantz Hillert (1843) i Thaulow (1854).—**Hegel** (Karol), syn poprzedniego, ur. 1813 w Norymberdze, pobiérał wyższe nauki w Berlinie i Heidelbergu, został od 1841 profesorem historyi w Rostocku, a od 1856 w Erlangen. Dwa najważniejsze jego dzieła są: „*Geschichte der Ständeverfassung von Italien*“ (2 tomy, Lipsk 1847) i wydawnictwo dzieła „*Die Chroniken der deutschen Städte*“ (Lipsk 1862 sq.).

Hegel (Konstanty), rzeźbiarz polski, ur. 1799 r. w Warszawie, uczeń wydziału sztuk pięknych b. warszawskiego uniwersytetu, kształcił się daléj w sztuce rzeźbiarskiéj w pracowniach znakomitszych mistrzów w Rzymie. Po powrocie do kraju osiadł w Warszawie i tu wykonał wszystkie ważniejsze swe prace. W 1844 mianowany został nauczycielem rzeźby i rysunków ornamentowych w warszawskiéj szkole sztuk pięknych. Celniejsze utwory jego dłuta są: *Kazalnica* w kościele metropolitalnym ś. Jana w Warszawie, *Znalezienie puchara w worku Benjamina* (tamże); na cmentarzu ewangielickim statua kolosalna, wyobrażająca *Gminę ewangielicką*, pogrążoną w smutku po zgonie jednego z zasłużonych swych członków; na cmentarzu powązkowskim płaskorzeźba na grobowcu panny Bącewicz, przed dawnym kościołem ks. kapucynów kolosalne posągi *N. Panny* i *ś. Feliksa z dzieciątkiem Jezus* i wiele innych.

Hegelijanizm, to jest szkoła filozofów, opiérających się na teoryi Hegla, jest dość wielką i zawiéra wielu znakomitych myślicieli, umiejących swoję samodzielność uwydatnić na ogólnym gruncie zasad mistrza. Trzéj Baurowie (Bruno, Edgar i Ferdynand Chrystyjan), K. L. Michelet, D. Fr. Strauss, Ludwik Feuerbach, K. Chr. Planck, L. Nowak są wychowańcami fenomenologii Hegla, wiele rozgłosu czyniącymi. K. T. Bayrhoffer godny jest uwagi dla swéj dążności połączenia abstrakcyi identycznéj i syntetycznego pozoru Hegla z samoanalityczną identycznością Herbarta, Moritz Carrière, znany z wydanéj 1841 „*D. Religion in ihrem Begriff ihrer weltgesch. Entwickl. u. Vollend.*“, wystąpił obecnie z historyjozofiją ze stanowiska estetycznego „*Die Kunst in Zusammenhange d. Culturentwickel. u. die Idee d. Menschheit*“ (4 t., Lipsk 1863—71). Różni się od H. pokonaniem panteizmu i deizmu przez uznanie osobowości i nieskończoności zamieszkującego świat i świadomego siebie Boga oraz utrzymanie ważności jednostki i zmysłowości obok powszechności myśli—idei. August Cieszkowski, historyk Gans, Kuno Fischer, Henning Leopold († 1866), redaktor organu H. „*Jahrbücher f. d. Wissenschaft. kritik*“ (od 1827—47), cztérech Koppów, Rozenkranz i w. in. tu należą. Estetyk Mundt, mimo swéj zasady bezpośredniości, należy do H. Ernest Ferd. Friedrich („*Beiträge zur Förderung der Logik, Noetik u. Wissenschaftlehre*“, Lip. 1864), zgodny z H. a więcéj z Rozenkrantzem we właściwéj logice, stanowczo wyróżnia się scharakteryzowaniem trzech „dwuznacznie sprzecznych“ doktryn, przez t. z. logikę zagartywanych, t. j. realną, formalną i induktywną.

Hegemonija (greck.), właściwie naczelne dowództwo albo władza najwyższa; w Grecyi wyrazem tym oznaczano przewagę polityczną jednego państwa, z powodu jego potęgi, waleczności i doświadczenia wojennego, nad innemi państwami skonfederowanemi, które tamtemu powierzały kierownictwo wszystkich ważniejszych spraw i przedsięwzięć. Znaczenie i potrzeba takiéj H. wytworzyły się na początku wojen perskich (około 500 przed Chr.), kiedy państwa greckie, za radą Temistoklesa, weszły w ściślejszy ze sobą związek i postawiły na jego czele Spartę. Ponieważ w całym ciągu bojów z Persami najwięcéj się zasłużyli Ateńczycy, przeto większa część sprzymierzeńców spartańskich uznała H. potężnych Aten (mianowicie od 447 roku). Gdy zaś Ateńczycy nadużywali téj przewagi we własnych interesach, Spartanie utworzyli przeciw-sojusz (symmachiję) i z upadkiem Aten w wojnie peloponeskiéj odzyskali dawną H., którą na krótki czas wydarły im Teby (ob.) w bitwach pod Leuktrami i Montyneją. W końcu Macedonija, zyskawszy H., ujarzmiła całą Grecyję.—Przykłady H. znajdujemy także w Etruryi, Lacyjum, a nawet w Galii.

Hegendorfinus (Krzysztof), właściwie *Hegendorff*, uczony filolog, ur. 1506 r. w Lipsku. Mając dopiéro kilkanaście lat życia, już zyskał sławę autorską, przez wydanie dwunastu rozmów dziecinnych, p. t. „*XII Dialogi lepidi ac docti*“ (Lipsk 1517), oraz przez wiérsz wkrótce potem napisany z powodu dysputy Lutra z Ekkijuszem: „*Carmen de Disp. Lips. inter Jo. Eccium, Carolstadum et Lutherum*“ (Lipsk 1519). Mianowany niezadługo

nauczycielem w Lüneburgu, zaczął ogłaszać pisma treści teologicznéj, z dążnością wspiérania reformy Lutra. Sprowadzony do Poznania przez biskupa poznańskiego Jana Latalskiego, wykładał tamże 1530—35 autorów greckich i łacińskich. Prześladowany przez archidyjakona Grzegorza z Szamotuł o skryte krzewienie odszczepieństwa, H. przeniósł się do Frankfurtu nad Odrą, gdzie otrzymał uczony stopień doktora obojga prawa. Stąd przeniósł się 1540 na superintendenta do Lüneburga, gdzie w 6 miesięcy po swojem przybyciu † 1540. Wydał on mnóstwo dzieł rozmaitéj treści w języku łacińskim, dzisiaj nadzwyczaj rzadkich. Z tych, które literaturę polską obchodzą, ważniejsze są: „*De recta studendi et vivendi ratione ad bonarum litterarum virtutumque studiosos in Gymnasio Posnaniensi adhortatio*“ (Kraków 1530); „*Oratio in coronationem Sigismundi Augusti etc.*“ (tamże 1530); „*Encomium terrae Poloniae*“ (tamże 1530); „*Areopagiticus quo tum recte tum salubriter respubl. tam instituendi quam gubernandi ratio prescribitur*“ (Kraków 1534) i w. in.

Hegetschweiler (Jan), botanik i patryjota szwajcarski, ur. 1789 w Richerschweil kantonie Zürich osiadł jako lekarz w Zürich, a potém w Staffa. Wziął udział w ruchach politycznych Zürichu 1830 na korzyść reformy, został 1831 radcą rządowym, prezydentem rady zdrowia, następnie profesorem botaniki. Gdy chciał wstrzymać walkę uliczną w Zürichu 6 Wrześ. 1839, został śmiertelnie raniony i † w kilka dni potém. Ogłosił nowe wydanie Sater'a „*Flora Helvetica*“ (Zürich 1822) oraz własne „*Flora der Schweiz*“ (dokończone przez Herra, Zürich 1838—40) i in.

Hegezyjasz, filozof grecki, żyjący około 370 prz. Chr. uczeń Aristippa; malując nędzę życia ludzkiego, pobudził wielu swoich uczniów do samobójstwa, skutkiem czego Ptolomeusz egipski zabronił mu mówić publicznie.

Hegira, ob. Hedżira.

Hegius, właściwie *Aleksander von Heck*, ur. 1440—45 w Heck w Westfalii, skąd przybrał swoje nazwisko, uczeń Tomasza a Kempis; wstąpił późniéj do stanu duchownego i położył ważne zasługi jako nauczyciel w Deventer, † 1498. Z jego-to szkoły wyszedł sławny Erasmus. Z pism jego mała tylko liczba doszła naszych czasów.

Hegumenos, ob. Igumen.

Hegyallya (hedzjalia), zowie się znakomita winnica, rozciągająca się na przestrzeni 5—6 mil kw. w węgierskim komitacie zemplińskim, na prawym brzegu rz. Cisy, wydająca sławne wina tokajskie, biorące nazwę od wsi *Tokaja*, znakomitszéj od innych jak *Tarczal*, *Tallya*, *Máda* i t. d.

Hegyes, wieś w węgierskim komit. Bacz-Bodrogskim 4,200 m., pamiętna bitwą pomiędzy powstańcami węgierskiem, pod dowództwem Görgeya, a wojskami austryjackiemi dowodzonemi przez Jelaczycza, stoczoną 14 Lipca 1849 r. — *Hegyes*, po madziar. a po rumuńsku *Idiosz*, wieś w węgierskim komit. Torontalskim; 3,000 m.

Heiberg (Piotr Andrzéj), poeta duński, ur. 1758 w Vordingborg, wygnany z kraju 1799 z powodu politycznych dążności liberalnych, udał się 1800 do Paryża, gdzie za Napoleona I został szefem oddziału w ministeryjum spraw zagranicznych † 1841. Po Holbergu napisał H. najwięcéj oryginalnych komedyj duńskich, przyjmowanych z wielkim zapałem. Zalecają się one znajomością ludzi, bystrością obserwacyi i dowcipem; satyra H. jest wszakże bardziéj złośliwą niż komiczną, a charaktery odmalowane farbami bardziéj ostremi i jaskrawemi niż komicznemi i wesołemi. Jego „*Heckingborn*“ liczy się do celniejszych dzieł na polu komedyi wyższéj. Komika niższa najlepiéj się przedstawia w dwu operetkach „*Podróżnicy Chińscy*“ (muzyka Schulca) i „*Wjazd uroczysty*“ (muzyka Schulca). Zbiorowe wyd. wszystkich prac dram. H. sporządził Rahbek (4 t., 1806—19). Oprócz wielu prac popularno filozoficznych, napisał nadzwyczaj zajmujące „*Trzy lata w Bergen*“ (Drammen 1829) i „*Wspomnienia z mego politycznego, społecznego i literackiego życia we Francyi*“ (Chrystyjanija 1830).— **Heiberg** (Jan Ludwik), syn poprzedniego, także poeta, ur. 1791. Początkowo studyjował medycynę; wkrótce jednak, idąc za wrodzonym popędem swego genijuszu, poświęcił się wyłącznie poezyi i literaturze. Obznajmiwszy się dobrze w Paryżu 1819—22 z teatrem francuskim, został 1822 profesorem w Kiel, a następnie dyrektorem teatru królewskiego w Kopenhadze gdzie † 1860. H. należy do najznamienitszych nowszych poetów duńskich, sława jego opiéra się głównie na komedyjach, wskroś narodowych, które wraz z lirycznemi jego utworami mieszczą się w dziele: „*Poetiske Skrifter*“ (8 t., Kopenhaga 1845 — 47). Do najlepszych należą „*Kong Solomon ag Jörgen Hattemager*“; „*Recensenten ag Dyket*“; „*Den otte ag tyvende Januar*“; „*Aprilsnarresce*“ „*De Danske i Paris*“ i t. d. Wielkie także miał powodzenie dramat „*Elverhoi*“ (1828). Z innych prac jego zasługują na wzmiankę: „*Gramatyka duńsk*“ (Altona 1825); „*Mitologija Północna*“ (Szlezwig 1849), oraz pisma filozoficzne w duchu Hegla, z którego systemem zapoznał się w Berlinie 1824, mianowicie „*O wolności ludzkiéj*“ (Kiel 1824) i „*O znaczenia filozofii w czasach teraźniejszych*“ (1833). Zbiór ogólny pism prozaicznych wydał H. p. t. „*Prosaiske Skrifter*“ (3 t., Kopenhaga 1841—1844). Kompletna zaś ed. wszystkich dzieł jego ukazała się po jego śmierci (2 t., Kopenh. 1860—63). Żona jego *Joanna Ludwika Heiberg*, z domu *Pätges*, ur. 1812, należy do najcelniejszych aktorek duńskich.

Heidecke (Benjamin), ur. w Merseburgu 1770 r., † 1811 r., nauczyciel prywatny w Inflantach, wszedł 1738 r. do wojska rosyjskiego, a następnie został pastorem kościoła ewang.-augsbrskiego w Moskwie i przełożonym szkoły hr. Siewersa przy tymże kościele. Jest autorem kilku dzieł filologicznych i teologicznych, oraz pozostawił zbiór dobrych kazań. Wydawał: „*Russischer Merkur*“ (Ryga 1865; zakazane po 6 zeszyt.) i inne.

Heidegger (Karol Wilhelm, baron von Heidock),

ur. 1788 w Saaralben w Lotaryngii; jako oficer odbył 1805 kampanije z wojskiem bawarskiem w r. 1826, żarliwy przyjaciel Greków udał się do ich kraju, został pod panowaniem króla Ottona członkiem rządu i zarządzał wydziałem wojskowym. W r. 1835 powrócił jednak do Monachium, gdzie w r. 1844 pozyskał godność barona, a następnie stopień generała porucznika, z przeznaczeniem w r. 1850 do zajmowania się czynnościami biurowemi w ministeryjum wojny, † 1861. H. był obok tego dobrym malarzem. Celował głównie w malarstwie historycznem i rodzajowém.

Heidel (Herman), znakomity rzeźbiarz niemiecki, ur. 1810 r. w Bonn, † 1865 r. w Stuttgardzie; ukończywszy gimnazyjum w mieście rodzinném, na żądanie ojca studyjował medycynę, którą jednak prędko porzucił i od 1835 r. pracował w atelier Schwanthalera w Monachijum. 1858 udał się do Włoch i tam, pozbywszy się romantyki artystów monachijskich, przejął się duchem antycznym. 1842 powrócił do Niemiec, osiadł początkowo w Kolonii, gdzie wykonał statuetkę *Pandory*, w następnym jednak roku przeniósł się do Berlina, i tam w spółce z Beuthem wykończył wiele modelów do pucharów, kufli i t. p. naczyń, wykonywanych następnie fabrycznie. Z większych dekoracyjnych robót, w tym czasie wykonanych w Berlinie, cenne są karyjatydy w gmachu opery i 2 posągi proroków, zdobiące kopułę zamku. Z płaskorzeźb, któremi chętnie się zajmował, sławną jest wykończona dla fundacyi Lutra w Erfurcie, przedstawiająca *Przybicie tez* i złożona z wielkiéj liczby figur, prawie naturalnéj wielkości. Ze statui i grup odznaczają się *Ifigenija nad morzem* (1852), wykonana w marmurze, arcydzieło H.; model do grupy *Edyp w towarzystwie Antygony* (1854), niewykonany w marmurze; kolosalna statua Händla, odlana w śpiżu, w Halli; mnóstwo robót dekoracyjnych, nagrobków i t. d. Zamiłowanie H. do antyczności okazują szkice do podania o Ifigenii (1850 i 51), kilka tablic szkiców z życia Penelopy, oraz śliczne reliefy, przedmiot do których czerpał z Homera.

Heidelberg, przemysłowe i handlowe miasto badeńskie w obwodzie dolnego Renu (17 $^1/_2$ mil kw. i 129,630 m.), położone w pięknéj okolicy u stóp Geisbergu nad rz. Nekarą, posiada kilka pięknych budowli, jak np. kościół Ś. Ducha i kościół Ś. Piotra, most na rzece Neckar, z posągiem elektora Karola Teodora i 18.400 m. Heidelberg sławny jest uniwersytetem, założonym 1386 przez Palatyna Rudolfa I, a którego najświetniejsze czasy przypadają na koniec XVI i początek XVII w. Uniwersytet ten zreorganizowany 1803 nosi obecnie nazwę Ruperto-Carolina. Własność uniwersytetu stanowią: sławna biblijoteka (około 150,000 tomów), obserwatoryjum, ogród botaniczny i w. in. Ciekawym tu jest sławny z 14 wieku pochodzący starożytny zamek elektorski, od r. 1764 przez piorun zburzony, niezamieszkały i przedstawiający wspaniałe zwaliska. W piwnicach tego zamku znajduje się sławna beczka heidelbergska, obejmująca w sobie 283,209 butelek. Znajdująca się w pobliżu góra Königsstuhl, na 1750 stóp wysoka, przedstawia wspaniały widok na całą okolicę. Miasto Heidelberg, piérwotnie lennictwo biskupa Warmii, było od 1155 przez sześć blisko wieków rezydencyją palatynów reńskich. Po rozpoczętéj tu 1546 reformacyi, Heidelberg, gdzie 1562 pojawił się sławny *Katechizm heidelberski*, był środkowym punktem kalwińskiego wyznania. Podczas trzydziestoletniéj wojny i przy końcu wieku XVII ucierpiało bardzo wiele z powodu ówczesnych wypadków wojennych. Obecnie z powodu pięknego położenia i bogatych wspomnień historycznych H. jest jeszcze celem podróży wielu turystów szczególniéj angielskich.

Heideloff (Wiktor Piotr), rzeźbiarz, malarz i budowniczy niemiecki, ur. 1757 r. w Stuttgardzie † 1816 r. Uczył się jednocześnie z Shillerem w szkole Karola. Po powrocie z podróży do Włoch i Paryża został profesorem téjże saméj szkoły i nadwornym malarzem teatru. Utwory jego pędzla wykazują smak czysty i prawdziwie twórczą, pełną życia fantazyją. Do najlepszych prac H. należą „*Pory roku*“ w zamku Stuttgardzkim i obraz kościelny w Rottweil. — **Heideloff** (Karol Aleksander), syn poprzedniego, znakomity budowniczy, ur. 1788 w Stuttgardzie, w młodym bardzo wieku objawił już szczególną skłonność, do średniowiecznego stylu gotyckiego. W r. 1818 mianowany został budowniczym miasta Norymbergi i 1822 profesorem tamecznéj szkoły politechnicznéj, gdzie wystąpił ze znaczną liczbą budowli oryginalnych w duchu średniowiecznym. Do tych prac jego pomysłu należą: w Norymberdze odnowione kościoły Ś. Sebalda, Ś. Wawrzyńca, Ś. Idziego i Ś. Jakóba, Dürersbrunnen, dom Plattnera i t. d., a oprócz powyższych, odrestaurowany kościół katedralny w Bambergu, sala rycerska w twierdzy Koburg, zamki Landsberg i Altenstein, Reinhardsbrunn, Rosenburg, piękny kościół katolicki w Lipsku, i w. in. Z prac jego autorskich zasługują na wzmiankę: „*Ornamentik des Mittelalters*“ (24 zeszyty, Norymberga 1838); „*Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland*“ (Norymberga 1844) i in.

Heidenstein (Reinhold), pisany z polska *Hajdensztajn*, *Hejdenstein*, historyk polski XVII wieku, ur. 1556 r. w Selęcinie, w pow. mirachowskim na Pomorzu, † 1620 tamże; pochodził z rodu niemieckiego, przesiedlonego z Frankonii do Polski za Kazimierza Jagiellończyka. H. odbywszy podróże po Niemczech, Francyi i prawdopodobnie po Włoszech został sekretarzem Alberta Fryderyka, ks. pruskiego. Poznany na tym stanowisku przez J. Zamojskiego, został jego sekretarzem, a następnie i Stefana Batorego; 1582 posłował od kr. do książąt pruskiego i kurlandzkiego; kilka następnych lat poświęcił na napisanie dzieła o wojnach Stefana z w. ks. moskiewskim p. t. „*De bello Moschovitico commentariorum libri sex*“ (Kraków 1584; Bazyleja 1588; przy Kromerze, Kolonija 1589; jako księgi III—VI „*Rerum polonicarum*“ i w Waecheliusa „*Rerum Moscoviticarum scriptores*“, Frankfurt 1600, na niemiecki przełożone przez Rätela,

(Görlitz 1590); dziełem tém ściągnął przeciwko sobie nienawiść szlachty, jakoby za popiéranie idei monarchicznéj i wynoszenie zasług Zamojskiego, w rzeczy zaś saméj z pobudek osobistych, obraziwszy w niém kilka wybitniejszych osobistości. 1585 H. wraz z bratem Konradem uzyskał z indygenat polski; posłował następnie 1586 do Gdańszczan i Elblążan. Po śmierci Stefana Batorego H. przez Zamojskiego używany był do pośredniczenia w układach z Maksymiljanem Rakuskim; po wstąpieniu na tron Zygmunta Wazy spełniał znów urząd sekretarza królewskiego. Miał wtedy polecone ułożenie wzorów dla wszystkich spraw polskich, nie mógł jednak tego wykonać, będąc ciągle odrywanym do różnych spraw. W tymże także czasie wraz z Mikołajem Niewieścińskim pracuje nad poprawą i uzupełnieniem prawa chełmińskiego, jakim się rządziły Prusy. Projekt ten przyjęty na sejmie 1598 i znany pod nazwą *korektury pruskiéj* wyszedł p. t. „*Jus terrestre nobilitatis Prussiae*“ (Toruń 1599, 2 wyd., tamże 1622 a w przekładzie polskim i niemieckim Petersona, Gdańsk 1625). Sprawował daléj rozmaite poselstwa do stanów pruskich (160 , 1610, 1611); brał także udział w wojnie z w. ks. moskiews. Od 1612 porzucił sprawy publiczne i osiadłszy w swéj ojcowiźnie Solęcinie zajął się pracami historycznemi. Oprócz wymienionych wydał nadto „*De nuptiis J. Zamojski ac Griseldis Bathoreae*“ (Kraków 1583; w formie listu do Jerzego Fryderyka, margrabiego brandeburgskiego); „*Cancellarius sive de dignitate et officio Cancellarii Regni Poloniae*“ (Brunsberg 1610); „*Vita Zamojscii*“ (wydane dopiéro 1861 w Poznaniu przez Działyńskiego w zbiorze „*Collectanea vitam resque gestas J. Zamoyscii illustr.*“), z którego Bohomolec, niewymieniając autora, przełożył swoje „*Życie Zamojskiego*“ (1 wyd., Warszawa 1774). Najważniejszém i najobszerniejszém dziełem H. jest „*Rerum polonicarum libri XII*“ (wydane przez jego syna, Frankfurt 1672; na polskie przełożone przez Gliszczyńskiego, w zbiorze „*Dziejopisowie krajowi*“, 2 t., Petersburg 1857). W dziele tém zawarł H. dzieje polski od śmierci Zygmunta Augusta po rok 1602; opisuje w nich obszernie życie i czyny Zamojskiego, podług udzielonych mu przez kanclerza wiadomości, oraz dzieje Rzpltéj, częścią podług własnego widzenia, częścią zaś cierpiąc w archiwach. Styl niezawsze gładki wynagradza bogactwo treści. Pełną ręką czerpali z niego Łubieński i Piasecki, Albertrandi zaś prawie dosłownie wypisał swe dzieje Henryka Walezyjusza i Stefana Batorego. Por. Nehringa „*O życiu i pismach Reinholda* H.“ (Pozn. 1862 i poprzednio po łacinie, Wrocław 1856) oraz Batowskiego „*Rajnold* H. *i Fr. Bohomolec, pisarze żywota J. Zamojskiego*“ (Lwów 1854). — **Heidenstein** (Jan Reinhold), kasztelan gdański, syn poprzedn., urodzony mało co przed śmiercią ojca, † 1672 lub 1673. Nauki otrzymał w Lowanijum; za króla Michała (data nieznana) został kasztelanem gdańskim. Napisał „*Oratio in funere Sigismundi III*“ (Lowanijum 1633); „*Norma civis in Republica boni*“ (Gdańsk 1637); uporządkował nadto, dopełnił i wydał dzieło swego ojca, „*Rerum polonicarum libri sex*“ (Frankfurt 1672). Na synu jego *Melchijorze*, wygasł z Polsce ród Heidensteinów.

Heider (Gustaw Adolf), zasłużony badacz w dziedzinie sztuki średniowiecznéj, ur. 1819 w Wiedniu. Po ukończeniu studyjów prawnych był adjunktem bibliojoteki przy akademii sztuk pięknych, od 1850 urzędnikiem w ministeryjum handlu, a od 1854 w ministeryjum oświaty; 1863 otrzymał nominacyję na radcę sekcyi i referenta wydziału sztuk w ministeryjum stanu; 1863 został prezesem akademii sztuk pięknych. Poświęcał swą pracę bliższemu poznaniu starożytnych dzieł sztuki w Austryi, a głównie głębszemu zbadaniu ducha średniowiecznéj symboliki i typologii, znajomość których on jeden w Niemczech upowszechniał. Z prac jego najcelniejsze: „*Ueber Thiersymbolik und das Symbol des Löwen in der christl. Kunst*“ (Wied. 1849); „*Die roman. Kirche in Schöngrebern*“ (Wied. 1855); dzieło ważne dla symboliki „*Der Altaraufsatz im Stifte Klosterneuburg*“ (Wied. 1860), szacowny przyczynek do typologii, oprócz tego umiesza szereg cennych rozpraw w „*Mittheilungen der k. k. Centralkomission*“ oraz w dziele wydanem wspólnie z Ekelbergerem p. t. „*Mittelalterlichen Kunst Denkmale des österreich. Kaiserstaats*“ (Stuttg. 1855 sq.)

Helje (Jan Piotr), jeden z lepszych nowoczesnych poetów holenderskich, ur. 1809 r. w Amsterdamie; ukończywszy gimnazyjum, a następnie i ateneum w mieście rodzinném, studyjował medycynę w Lejdzie. Wziął udział w wojnie przeciwko Belgii i następnie osiadł jako lekarz praktyczny w Amsterdamie. Występując już poprzednio jako poeta przy rozmaitych okolicznościach, redagował 1832—34 „*Vriend des vaderlands*“, oraz wraz z Potgieterem i innymi przyjaciołmi wydawał pismo zbiorowe „*Musen*“. 1841 od Hollandsche Maatschappy przemijowany za „*Liederen en zangen*“, jak również w 1847 od Maatschappy tot Nut van 't Algemeen za „*Kinderliederen*“. Od tego czasu najświetniéj rozwinął swą czynność poetycką. 1843 r. sekretarz towarzystwa zachęty muzyki, od 1844—60 stał na czele Maatschappy tot Nut van 't Algemeen i był przez lat 15 najczynniejszym spółpracownikiem „*Enkhiuzer Volksalmanack*“. Niezaniedbywał przy tém wszystkiém i swego powołania jako lekarz; od 1838—40 był redaktorem pisma lekarskiego „*Wenken en Meeningen*“, od 1840—45 zaś „*Archief voor Geneeskunde*“; w 1847 członek komisyi do ułożenia projektu do ustawy lekarskiéj, od 1847 prezes towarzystwa lekarskiego. 1853 r. wyszły najlepsze jego utwory poetyczne „*Dychterlyke Krans*“, zbiór pieśni dziecięcych, przejęty głębokością i ciepłem uczucia, jakiego pewno nie posiada żaden inny naród. Ponieważ uważał za największą potrzebę naszego wieku stosowny i harmonijny rozwój człowieka, a szczególniéj dziecka, przeto chciał ideję, która już weszła w zakres nauki, zastosować i do życia i uaczynić widoczną; w tym celu ogłosił swe „*Dichterlyken Krans*“, w których „ciało, myśl i dusza“ występują w związku

se sobą. Napisał nadto „*Verspreide Gedichte*" które wraz z *Kindergedichten* weszły w skład wydania zbiorowego (1870).

Heijn (Piotr Petersen), znakomity marynarz holenderski, ur. 1577 r. w Delftshaven pod Rotterdamem, pochodził z niskiego stanu i przez swą odwagę z chłopca okrętowego, posuwając się coraz wyżéj, dostąpił najwyższych godności. Jako wice-admirał floty kompanii zachodnio-indyjskiéj rozbił 1626 Hiszpanów w zatoce Wszystkich Świętych i zabrał im 45 okrętów i bogate łupy. Awansowany za to na admirała kompanii, zabrał prawie bez wystrzału 1628 wielką hiszpańską flotę srebrną, wartość któréj, nielicząc bogatego ładunku, wynosiła 12 milijonów złotych holenderskich. W nagrodę za to mianowany admirałem holenderskim 1629, wkrótce potém poległ w walce z 2 statkami z Dunkierki wyszłymi. Pamięć jego uwiecznia wspaniały nagrobek w starym kościele w Delft.

Heilbronn, fabryczne miasto w królestwie wirtembergskiem, położone w pięknéj dolinie rzeki Neckary; ma 16,800 m. port wolny i prowadzi znaczny handel. Posiada kilka starożytnych budowli, z któremi się łączą liczne wspomnienia dawnych dziejów niemieckich. H. wspominany jest po raz piérwszy w r. 741 późniéj stał się wolném miastem państwa niemieckiego. W 1633 był tu przez kanclerza szwedskiego Oxenstierna z państwami protestantckimi niemieckimi Frankoniją, Szwabiją i prowincyjami reńskiemi zawarty związek, dla dalszego prowodzenia wojny 30 letniéj. W pobliżu H. znajdują się wielka łomy gipsowe.

Heilbrunn, wieś w Wyższéj Bawaryi, powiecie Tölz, ma 100 m. i źródło mineralne Adelheidsquelle (ob.).

Heilige Linde, miasto, ob. Święta Lipka.

Heiligenbeil, miasto, ob. Święta Siekiérka.

Heiligenblut, wieś w Karyntyi, położona na wysokości 4,506 stóp, u stóp góry Gross Glockner i Rauriser Tauern; posiada piękny starożytny kościół, który jest celem licznych pielgrzymek, z powodu mającéj się tu przechowywać flaszeczki z krwią Chrystusową; w pobliżu jest kilka wodospadów i góra *Heiligentauern*, 8,058 stóp wysoka.

Heiligenkreuz, wieś w Niższéj Austryi, nad rz. Sattelbach, 820 m., najdawniejsze w Austryi opactwo cysterskie, założone w 1136 r., piękny w staroniemieckim stylu zbudowany kościół, sławne olbrzymie organy, piękna galeryja obrazów, biblijoteka i grobowce książąt babenbergskich.

Heilprin (Jechyel), syn Salomona, uczony rabin miasta Mińska w początkach XVIII w., ogłosił: „*Seder Hadorot*" (Kolejne następstwo pokoleń, Karlsruhe 1769 i Żółkiew 1808), oraz „*Erke-ha-Kinujim*" (Dyrenfurt 1806), słownik obejmujący te wyrazy biblijne, nowo-hebrajskie i talmudyczne, które przez talmud, dzieła rabiniczne i kabalistyczne, objaśnione zostały.

Heilsberg, *Alersberg*, *Heilsperga*, po polsku *Lecbarg*, *Helcberg*, niegdyś miasto stołeczne Warmii, leży w dzisiejszéj pruskiéj regencyi królewieckiéj, nad rz. Allerą, 5,890 m. i starożytny zamek. H. pamiętny jest jako rezydencyja wielu biskupów, sławnych w dziejach naszego kraju: np. Dantyszka, Stanisława Hozyjusza, Marcina Kromera, Andrzeja Batorego, Ignacego Krasickiego.

Heilsbronn albo *Kloster Heilsbronn*, miasteczko w bawarskim obwodzie Środkowéj Frankonii, nad rz. Schwabachem, 1,000 m. i źródło mineralne. Słynęło niegdyś bogatym klasztorem cystersów, założonym 1132 przez biskupa z Bambergu Ottona, a zniesionym w r. 1555, w którym spoczywają prawie wszyscy członkowie domu burgrafów norymbergskich aż do Albrechta Achillesa (1486), tudzież margrabiów z Anspachu.

Heilstein, wieś w pruskiéj regencyi akwisgrańskiéj powiecie szlejdeńskim, ma licznie zwiedzane źródło mineralne.

Heim (Ernest Ludwik), słynny lekarz, ur. 1747 r. w Solz, w księstwie Meiningen, † 1834 r.; w 1776 został fizykiem w Spandau, wkrótce potém fizykiem powiatowym w Hawellandzie, a 1783 lekarzem praktykującym w Berlinie. Heim był jednym z najwięcéj poszukiwanych lekarzy i posiadał powszechny szacunku we wszystkich stanach. Całkowity zbiór jego pism „*Vermischte medicinische Schriften*" (Lipsk 1836) wydał Pätsch, a opis jego życia „*Das Leben Heim's*" ogłosił Kessler (2 t., Lipsk 1835; 2 wyd. 1846).— Z pięciu jego braci: *Jan Ludwik* **Heim**, ur. 1741, † 1819 jako radca konsystorza w księstwie Sasko-Meiningen, wydał: „*Geologische Beschreibung des Thüringerwaldgebirgs*" (6 t., Meiningen 1796—1812).—*Jerzy Krzysztof* **Heim**, ur. 1743, † 1807 jako pleban w Gumpelstedt, napisał „*Deutsche Flora*" (2 t., Berlin i Lipsk 1799—1800).—*Fryderyk Tymoteusz* **Heim**, ur. 1751, † jako proboszcz w Effelder, był znamienitym pomologiem.—Ojciec wyżéj wspomnionych, *Jan Ludwik* **Heim**, † 1785, duchowny w Solz, ogłosił „*Hennebergische Chronik*" (3 t., Meiningen 1767—77).

Heim (Frańciszek Józef), malarz historyczny francuski, ur. 1787 w Belfort, † 1865 w Paryżu. Otrzymawszy początkowe wykształcenie w Strasburgu, od 1803 r. pracował w atelier Vincenta w Paryżu, 1806 otrzymał drugą, a zaś 1807, za znakomity obraz *Zwycięstwo Tezeusza nad Minotaurem*, piérwszą nagrodę, oraz 5 letnie stypendyjum do Rzymu. Po powrocie otrzymał na wystawie 1812 złoty medal piérwszéj klasy za *Przybycie Jakóba do Mezopotamii*, oraz w 1817 za obraz *Ptolomeusz Philopator*; 1819 wystawił *Wskrzeszenie Łazarza*, *Tytus*, *Wespazyjan*, *Oswobodzenie króla hiszpańskiego*, *Krwawa kąpiel żydów na dziedzińcu świątyni jerozolimskiéj*, za który to ostatni ozdobiony 1824 krzyżem legii honorowéj. Następnie ozdobił galeryję Karola X w Luwrze znamienitym freskiem *Wezuwiusz przyjmujący od Jowisza ogień niebieski*. 1827 dał obraz przedstawiający Karola X, rozdającego po wystawie 1824 r. nagrody artystom, składający się więcéj, niż ze 100 osób portretowanych, z których każda nosi piętno oryginalności. W r. 1829 został członkiem instytutu. Na wystawie 1847 wystąpił z obrazem przedstawiającym dramatyka Andrieux, odczytującego w foyer Thé-

âtre Français jeden ze swoich utworów; obraz ten przyjęty ostrą krytyką przez estetyków ze szkoły romantycznéj, sprawił że **H.**, niecieszący się nigdy wielką popularnością, został lekceważony i zaliczony do przestarzałéj szkoły akademickiéj. Przez wystawione jednak 1855 obrazy *Zwycięstwo Judy Machabejczyka* i *Bitwa pod Rocroy* zyskał znów uznanie. Obrazy **H.** odznaczają się dążeniem do prawdy i troskliwością kompozycyi; utwory religijne rażą zimném traktowaniem.

Helm (Jan), ur. 1758 r. w Brunświku, po ukończeniu nauk w Helmstädt i Getyndze, gdzie następnie był członkiem seminaryjum filologicznego i sekretarzem biblijoteki uniwersyteckiéj, przeniósł się 1779 do Moskwy, gdzie 1781 został profesorem uniwersytetu do języka niemieckiego, tudzież starożytności greckich i rzymskich, a 1793 profesorem historyi powszechnéj; † 1821, ogłosiwszy drukiem znaczny szereg dzieł statystycznych, gramatycznych, historycznych i innych; najważniejsze atoli z nich są rozmaite słowniki.

Heimann (H), doktor medycyny, profesor patologii w uniwersytecie wileńskim, wydał: „*Pathologiae medicae elementa*“ (Wilno i Warszawa 1811).

Heimbach (Karol Wilhelm Ernest), prawnik niemiecki, ur. 1803 r. w Merseburgu, piérwotnie profesor prawa w Lipsku, od 1828 profesor i członek sądu apelacyjnego w Jenie, † 1865; ogłosił: „*Basilicorum libri LX*“ (5 t., Lipsk 1832—50); „*Lehrbuch der Particulären Privatrechte der zu den Oberappellationsgerichten zu Jena und Zerbst vereinigten Länder*“ (2 t., Jena 1848—53); „*Erörterungen aus dem gemeinen und sächsischen Civilrechte und Civilprocesse*“ (Jena 1849) i „*Lehrbuch des sächsischen bürgerlichen Processes*“ (Jena 1852).

Heimburg (Grzegórz von), ur. na początku XV w. jak się zdaje w Würzburgu, † 1472 r. w Dreźnie. Na soborze bazylejskim zaprzyjaźnił się z Eneaszem Sylwijuszem Piccolominim, późniejszym papieżem Piusem II, i został jego sekretarzem; lecz późniéj, jako poseł księcia austryjackiego Zygmunta i zwolennik reformy kościoła, poróżnił się z nim i skutkiem tego 1461 został wyklęty. Przed r. 1435 został syndykiem m. Norymbergi i urząd ten sprawował do r. 1460 z wielką korzyścią dla obywateli, a nadto spełniał różne zlecenia dyplomatyczne mianowicie z ramienia elektora saskiego (1438) na zjeździe w Frankfurcie, następnie w służbie króla czeskiego Jerzego. **H.** odgrywał znakomitą rolę, będąc niezmordowanym w swojéj opozycyi przeciwko kuryi rzymskiéj. Przed r. 1446 napisał był „*Admonitio de injustis usurpationibus Paparum Romanorum*“. W końcu jednak zgnębiony pojednał się z papieżem choć nie zmienił swych przekonań. Pisma jego dopiéro po jego śmierci wyszły pod tyt. „*Scripta nervosa justitiaeque plena, ex manuscriptis nunc primum cruta*“ (Frankfurt 1608). Co do bliższych szczegółów jego działalności, czyt. Ullmanna: „*Die Reformatoren vor der Reformation*“ (2 t., Hamburg 1841—42); **Klem.** Brockhausa „*Gregor von Heimburg*“ (Lipsk 1861); Hagena „*Zur politischen Geschichte Deutschlands*“ (Stutt. 1842).

Heimingsfeld, ob. Goldast (Melchior),

Heimskringla, zbiór starożytnych podań północnych o Snorri Sturlusonie.

Heincz (Karol), komedyjopisarz, którego prace były drukowane w Berdyczowie, Kijowie i Petersburgu. Komedyje jego są: „*Figle Ułanów*“ (1841); „*Powrót Zaporożców z Trebizondy*“ i „*Młodzież tegoczesna*“ (1841).

Heine (Bernard), fizyjolog i ortopedyk, ur. 1800 w okolicach Wirtemberga. W ortopedycznym zakładzie swego stryja, Jana Jerzego **H.** ćwiczył się w téj sztuce. Największą jego zasługą jest wynalezienie osteotomu (ob.). To go zarazem naprowadziło do ważnych studyjów nad odtwarzaniem się kości. Był profesorem fizyjologii doświadczalnéj w Würzburgu; † 1846.

Heine (Henryk), jeden z najbardziéj utalentowanych poetów i prozaików niemieckich nowszych czasów, ur. 12 Grud. 1799 (nie zaś 1 Stycz. 1800, jak powszechnie podają i jak sam **H.** twierdzi, mówiąc z zwykłą sobie ironiją że „jest piérwszym człowiekiem XIX w.“) w Düsseldorfie, † 1856 w Paryżu. Studyjował najprzód w Düsseldorfie, następnie prawo w Bonn i Getyndze, zaś filozofiją u Hegla w Berlinie, gdzie wszedł w przyjazne stosunki z Chamissem, Fouqué'm, Boppem i Grubbem. 1822 odbył podróż do Polski; 1825 otrzymał w Getyndze stopień doktora prawa i przeszedł na chrześcijanizm. Następnie przemieszkiwał w Hamburgu i w Monachijum, gdzie wraz z Lindnerem zaczął wydawać 1827 „*Politische Annalen*“. 1829 przeniósł się do Berlina, gdzie toczył spór z poetą Platenem, przechodzący wszelkie granice sprawiedliwości. Przez rząd pruski uważany z powodu swéj wolnomyślności za niebezpiecznego i prześladowany z téj przyczyny, pociągnięty nadto rewolucyją Lipcową, udał się do Paryża, gdzie przebywał aż do śmierci. Począwszy od 1836, aż do upadku ministeryjum Guizota w 1848, pobiérał z kasy ministerstwa spraw zagranicznych po 4,000 fr. rocznie. Pobyt w Paryżu przerywał niekiedy wycieczkami, ostatnio wyjeżdżał 1844 do Hamburga; po powrocie zapadł na wysychanie szpiku pacierzowego i choroba ta nieopuściła go aż do śmierci; ostatnie lata życia przepędził w łóżku, umysł jednak jego, mimo wszelkich cierpień i dolegliwości, zatrzymał dawną świeżość i ruchliwość. **H.** wystąpił naprzód ze zbiorem poezyj „*Gedichte*“ (Berlin 1822), przyjaźniéj przyjętym przez krytykę, niż przez publiczność; wydał daléj „*Lirisches Intermezzo*“ i dramaty „*Almansor*“ i „*Radcliff*“. W utworach tych, mimo widocznego wpływu romantyki, przebijają się odbłyski oryginalności. Sławę swą ugruntował 2 piérwszymi tomami „*Reisebilder*“ (Hamb. 1826—26), pomnożonymi późniéj nowymi 2 tomami (Hamb. 1830—31; 5 wyd. 1854). Dzieło to, w którém wyszydza bezbarwny sentymentalizm w literaturze, małomiasteczkowość niemiecką i inne chorobliwe objawy życia, obudziło powszechne uznanie i wywarło znakomity wpływ, a zwłaszcza

na młode umysły. Szczególniéj podobały się pieśni w „*Buch der Lieder*“ (Hamb. 1827; 22 wyd. 1864). Daléj napisał „*Kahldorf über den Adel, in Briefen an den Grafen M. von Moltke*“ (Hamb. 1831); „*Beiträge zur Geschichte der neuren schönen Literatur in Deutschland*“ (2 t., tamże 1833); „*Französische Zustände*“ (tamże 1833), właściwie zbiór artykułów pisanych z Paryża do „*Allgemeine Zeitung*“; „*Der Salon*“ (4 t., tamże 1835—40; 3 wyd. 1860—61); „*Die romantische Schule*“ (tamże 1836); „*Shakspeares Mädchen und Frauen mit Erläuterungen*“ (Paryż i Lipsk 1839); „*Ueber Börne*“ (Hamb. 1840), namiętny i niegodny napad na niedawno przedtém zmarłego niegdyś przyjaciela swego; „*Neue Gedichte*“ (Hamb. 1844; 6 wyd. 1860), z dodatkiem „*Deutschland. Ein Wintermärchen*“, w którym kreśli ostatnią swą podróż do Niemiec z dowcipem, to lekkomyślnym, to sentymentalnym; „*Atta Troll*“ (Hamb. 1847), pokrewny poprzedniemu utworowi; „*Romanzero*“ (Hamb. 1851; 4 wyd. 1852), z ciekawym „*Nachwort*“, w którym przedstawia stosunek swój do pozytywnéj wiary i wreszcie dziwaczny poemat „*Der Doctor Faust*“ (Hamb. 1851); „*Vermischte Schriften*“ (3 t., Hamb. 1854), zawiérają „*Geständnisse*“ i „*Lutetia*“. Wyd. zbiorowe wyszło po śmierci H. (1 wyd., 20 t., Hamb. 1861—63). Autentyczność wydanych przez Steinmanna „*Gedichte*“ (2 t., Amsterd. 1860) i „*Briefe*“ (5 t., Amsterdam 1861—63) podana jest w wątpliwość. Pisał także po francusku i doszedł sławy najdowcipniejszego po Wolterze pisarza. Talent H. jest bezspornie znakomity; genijalny jako prozaista, nierównie wyżéj stanął jako poeta liryczny, umiał bowiem poruszyć najczulsze tony i na raz przerwać je dyssonansem ironii lub pełną humoru igraszką. Nie przejąwszy się wielkimi wypadkami rewolucyi Lipcowéj potrafił zapalić do niéj umysły w Niemczech. Zadanie jego skończyło się jednak 1830, późniéj bowiem powtarzał się, niepotrafiąc uchwycić nowych idej. Utwory jego są przepełnione jak i dawniéj dążeniem do wszystkiego co wielkie i wzniosłe, nie umie ich jednak poważnie traktować. W ogóle brak pewnych, wyrobionych zasad i słaby charakter sprawiły w H. to ciągłe wahanie się, niezadowolenie z siebie i świata, ironiję nad wszystkim co ludzie kiedykolwiek uważali za święte i czci godne i ten dziwny jakiś kontrast, pozwalający mu być np. na raz natchnionym poetą wolności i apoteozującym Napoleona. Największą klęskę zadał literaturze niemieckiéj wywołując licznych naśladowców, którzy niemając jego talentu, przejęli tylko złe strony i spotęgowali takowe. W stosunku do Polski, wyszydził Polaków w piśmie „*Ueber Börne*“ i w baladzie „*Zwei Ritter*“, zamieszczonéj w „*Romanzero*“. Na język polski poezyje Heinego tłumaczyli: Bielawski, Brzozowski, Godebski, Michaud, Małecki Kaj., Pajgert i in., oddzielnie wydał Kraushaar zbiór udatnych przekładów z „*Buch der Lieder*“ p. t. „*Intermezo*“ (Warsz. 1873).—**Heine** (Salomon), stryj poprzedniego, ur. 1767 w Hanowerze z rodziców Żydów, † 1844; przybył w 17 roku życia bez żadnych zasobów do Hamburga, wszedł najprzód do współki z pewnym meklerem wekslarskim, potém sam prowadził ten interes, w r. 1797 założył łącznie z Heckscherem dom handlowy, który w krótkim przeciągu czasu do wysokiego doszedł znaczenia. Rozdzieliwszy się ze swoim wspólnikiem, 1818 założył z kapitałem 1 milijona własny dom bankowy, który europejskiéj doszedł sławy i po wielkim pożarze (1842) swoim współobywatelom ważne wyświadczył usługi.

Heine (Wilhelm), syn aktora Ferdynanda H., malarz i podróżnik, ur. 1827 r. w Dreźnie, pracował od 1848 w Dreźnie, późniéj w Paryżu, w końcu 1849 udał się do Nowego Yorku, gdzie jego pejzaże wielkie miały powodzenie i w Czerwcu 1851 dla studyjowania rozmaitych okolic wyprawił się do Ameryki środkowéj. Podróż tę opisał w dziele „*Wanderbilder aus Centralamerika*“ (Lipsk 1853). W r. 1852 przyjęty został do wielkiéj północnoamerykańskiéj wyprawy na wody wschodnio-azyjatyckie pod dowództwem komodora Perry; był na oceanie Wielkim, bawił dosyć długo w Japonii, poczém ogłosił dzieła: „*Reise um die Erde*“ (2 t., Lipsk 1856); „*Die Expedition in die Seen von China, Japan und Ochotsk*“ (3 t., Lipsk 1858) i „*Japan und seine Bewohner*“ (Lipsk 1860). Po wycieczce do Trypolis, którą opisał p. t. „*Meine Sommerreise nach Tripolis*“ (Berlin 1859), z wiosną 1860 przyłączył się do wyprawy perskiéj przez Egipt i Singapore do Azyi wschodniéj, lecz w jesieni 1861 powrócił do Nowego Yorku i wkrótce potém został inżynierem kapitanem w armii Potomaku.

Heineccius (Jan Gottlieb), znakomity prawnik niemiecki, ur. 1681 r. w Eisenbergu, studyjował z początku teologiję, potém prawo, w 1721 został profesorem prawa w Halli, † 1741 r.; był on także gruntownym znawca języków starożytnych i starożytności. Z pism jego najważniesze są: „*Syntagma antiquitatum jurisprudentiam illustrantium*“ (Halla 1718; przez Haubolda, Lipsk 1822); „*Elementa juris civilis secundum ordinem institutionum*“ (Amsterdam 1725); „*Historia juris Romani et Germanici*“ (Halla 1763, przez Schiltera, Strasb. 1765); „*Elementa juris naturae et gentium*“ (Halla 1718), dziś jeszcze wysoko są cenione.—Jego syn, *Jan Chrystyjan Gottlieb* **Heineccius**, ur. 1718 w Halli, przez długi czas profesor akademii wojskowéj w Lignicy, † 1791 w Saganie, zasłużył się jako wydawca wielu pism swego ojca, jak np. „*Opera omnia*“ (9 t., Genewa 1744) i „*Antiquitates Germaniae jurisprudentiam patriam illustrantes*“ (2 t., Kopenhaga 1772).—Brat piérwszego z nich *Jan Michał* **Heineccius**, ur. w Eisenbergu 1674 r., † 1722 jako wicegeneralny superintendent w Magdeburgu, był piérwszym naukowym pracownikiem na polu nauki o pieczęciach i znakomitym kaznodzieją. Główne jego dzieło jest: „*De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis*“ (2 wyd., Lipsk 1719).

Heinecken (Karol Henryk von), archeolog i miłośnik sztuk, ur. 1706 r. w Lubece, † 1791 r. w dobrach swoich Alt-Döbern w Niższéj Luzacyi; jako prywatny sekretarz hrabiego Brühla, za położone

zasługi zyskał szlachectwo. Wydał wspaniałe dzieło „*Recueil d'estampes d'après les plus célèbres tableaux de la galerie royale de Dresde*" (2 t., Drezno 1755—57) i ułożył aż do litery *D*, „*Dictionnaire des artistes*" (2 t., Lipsk 1778—90). Oprócz tego pisał także o dziełach sztuki i artystach.

Heinike (Samuel), ur. 1729 r. w Nautschütz pod Weissenfels, od 1750 żołnierz, brał udział do wojnie siedmioletnéj, pod Pirną dostawszy się w niewoli, 1757 lubo od 7 lat żonaty wstąpił na uniwersytet w Jenie, od 1758 trudnił się w Hamburgu, na zalecenie Klopstocka prywatnemi lekcyjami od 1760 u hr. Schimmelmana, 1766 jako kantor i nauczyciel elementarny, 1768 r. zajął się w Eppendorf pod Hamburgiem nauczaniem głuchoniemych. Nadzwyczaj energicznie występując przeciw hierarchii, zyskał sobie nzwę *Diesterwega* ubiegłego stulecia. Odrzucał naukę pamięciową, sylabizowanie, w nauce pisma wyprzedzał zasady Pestalozzego; † 1790 jako dyrektor piérwszego niemieckiego instytutu głuchoniemych w Lipsku. Napisał „*Beobachtungen über Stumme und die menschliche Sprache*" (Hamburg 1778); „*Ueber die Denkart der Taubstummen*" (Lipsk 1783); „*Wichtige Entdeckungen und Beiträge zur Seelenlehre und zur menschlichen Sprache*" (Lipsk 1786).

Heinlein (Henryk), znakomity malarz krajobrazów szkoły monachijskiéj, ur. 1803 r. w Nassau-Weilburg. Ojciec chciał go pokierować na budowniczego, ale studyja w akademii monachijskiéj i podróże po Bawaryi, Szwajcaryi i Włoszech, przerzuciły go stanowczo na pole malarstwa. W 1825 wystąpił już z 2 widokami tyrolskimi, i wykazał w nich niepospolity talent. Przebywa w Monachijum, gdzie od 1845 jest honorowym członkiem tamecznéj akademii. Duch wzniosły, poetyczny, oryginalny i męski, pogląd czysty na przyrodę, wrząca obfitość siły i potężna fantazyja, oto główne tego arysty przymioty. Maluję po większéj części widoki górskie.

Heinrich (Teodor), zasłużony farmaceuta, ur. 1790 r. w Wittembergu nad Elbą, przybył 1806 do Warszawy, jako urzędnik w ówczesnym zarządzie pruskim; po utracie téj posady przy zmianie położenia kraju, poświęcił się tutaj zawodowi farmaceutycznemu i w r. 1813, po złożeniu egzaminu, założył aptekę, którą do końca życia prowadził. Obok zatrudnień właściwych swojemu zawodowi, Heinrich, jako uczony farmaceuta i wykwalifikowany przez uniwersytet w Jena doktor medycyny, sprawował rozmaite obowiązki urzędowe i był członkiem rady lekarskiéj królestwa polskiego. Od r. 1822 do 31 był profesorem nauk przyrodzonych w instytucie agronomicznym w Marymoncie. Jest autorem dzieła: „*Farmacyja*" (2 t., Warsz. 1834) i kilku rozpraw farmaceutycznych.

Heinrichshöhe, szczyt gór Brocken w Harzu, dochodzący 3,188 stóp wysokości.

Heinroth (Jan Chrystyjan Fryderyk August), lekarz i psycholog, ur. 1773 w Lipsku, † 1843, od 1812 profesor terapii psychicznéj tamże, odznaczył się szczególniéj jako gruntowny badacz chorób duszy i napisał: „*Lehrbuch der Seelenstörungen und ihrer Behandlung*" (2 t., Lipsk 1818); „*Lehrbuch der Anthropologie*" (1822, 2 wyd. 1831); „*Lehrbuch der Seelengesundheitskunde*" (2 t. 1824—25); „*Die Psychologie oder Selbsterkenntnisslehre*" (1827); „*Grundzug der Criminalpsychologie*" (1833); „*Orthobiotik*" (1839). Pod imieniem Treumunda Wellentreter ogłosił „*Gesammelte Blätter*" (4 t., Lipsk 1818—26).

Heinse (Jan Jakób Wilhelm), znakomity pisarz niemiecki, ur. 1746 r. w Langewiesen w Sondershauseńskiém, † jako biblijotekarz w Moguncyi 1803 r. Kształcił się więcéj w życiu aniżeli szkołach. Ukończył jednak wydział prawny w Jenie, a zachęcony przez Wielanda i Gleima poświęcił się literaturze. Był jakiś czas spółredaktorem czasopisma „*Iris*" i na pole literackie wystąpił po raz piérwszy ze swemi „*Sinngedichte*" (Halberstadt 1771). Następnie wydał: „*Begebenheiten des Encolp, aus dem Satiricon des Petron übersettz*" (2 t., Rzym i Schwabach 1773); „*Die Kirschen*" (naśladowanie Dorata *Cerises*) i „*Laidion, oder die eleusinischen Geheimnise*" (Lipsk 1774), poemat w którym uwielbia Lais, słynną w starożytności zalotnicę. Za powrotem z Włoch, gdzie prowadził życie wielce rozkoszne, ogłosił romanse: „*Ardinghello oder die glückseligen Inseln*" (2 t., 1787; ostatnia ed. Lemgo 1838), w którém złożył swe poglądy o sztukach plastycznych; „*Hildegard von Hohenthal*" (2 t., 1795—96; nowa ed. 3 t., 1804) i listy z Włoch p. t. „*Anastasia und das Schachspiel*" (2 t., 1803). Jego nader zajmujące „*Briefe zwischen Gleim, Heinse und Johannes von Müller*", wydał Körte (2 t., Zürich 1806—8), a cały zbiór pism H. „*Sämmtliche Schriften*" Laube (10 t., Lipsk 1838). Romanse jego zalecają się potęgą słowa, żywością przedstawienia i wielkim zapałem namiętności, ale pod względem artystycznym wiele pozostawiają do życzenia.

Heinsius (Daniel), znakomity filolog i krytyk holenderski, ur. 1580 w Gandawie, uczeń Scaligera; początkowo profesor nauk politycznych i historyi w Lejdzie, następnie kustosz biblijoteki uniwersyteckiéj, sekretarz uniwersytetu, królewski radca i historyjograf państwa, † 1655. Z prac jego szczególniéj wydania Hezyjoda, Horacego, Wergilijusza, Owidyjusza, Terencyjusza, Seneki i Maksyma Tyriusa dziś jeszcze wysoce są cenione. Ogłosił także, oprócz własnych poezyj greckich i łacińskich, mów i kilku pism treści historycznéj, „*Exercitationes sacrae ad N. T. libros*" (Lejda 1639).—Jego syn, *Mikołaj* **Heinsius**, ur. 1620, odbywał liczne podróże naukowe, przebywał pewien przeciąg czas jako rezydent holenderski w Stokholmie i † 1681 w Haadze. Z prac jego największą wartość mają krytyczne wydania niektórych poetów rzymskich.

Heintsch, Heintsche (Jan Jerzy), artysta malarz, rodem ze Szlązka, † w Pradze Czeskiéj 1713 r., gdzie osiadł 1678 r.; jego dwa piękne obrazy: *Znalezienie ś. Krzyża przez ś. Helenę* i *Przeniesienie ś. Wacława*, znajdują się w kościele zwanym Tyński Chram w Pradze, tudzież obraz w ołtarzu ś. Fran-

ciszka Ksawerego w kościele ś. Barbary w Kutnohorze.

Heintz (Frańciszek), jezuita polski, ur. 1662 r., zarządzał kolegijami połockiém i mińskiém, † 1629 r. jako przełożony rezydencyi maryjenburgskiéj; jest autorem licznych kazań pogrzebowych i panegiryków na cześć znakomitszych swego czasu osób. Kilka z nich dotąd wydanych wymienia Brown w swéj *Biblijotece* (str. 192).

Heister (Wawrzyniec), jeden z najznakomitszych niemieckich chirurgów, ur. 1683 r. w Frankfurcie n. Menem, † 1758 jako profesor chirurgii w Helmstedt. Może być uważany za założyciela nowszéj chirurgii w Niemczech, opartéj na zasadach anatomicznych. Ogłosił „*De cataracta, glaucomate et amaurosi*“ (1713); „*Chirurgie*“ (1719, 6 wyd. 1779), tłumaczoną na wiele języków i in.

Heitersheim, miasto w badeńskim obwodzie Wyższego Renu, powiecie Staufen, ma 1,400 m. Do r. 1806 było stolicą księstwa, należącego do zakonu kawalerów ś. Jana i rezydencyją wielkiego ich mistrza.

Heitesbury, ob. Heytesbury.

Hejnał, pieśń ranna, odgrywana dawniéj na wieży maryjackiéj w Krakowie na kilka tygodni przed Bożém Narodzeniem, na cześć Maryi P., po północy aż do świtu, złożona z 3 części (na 3 trąby). Na zwa téj pobudki przypomina obyczaj, podany przez Dytmara a zachowywany u Słowian połabskich, że na kiju obnoszono obręcz (koło) żelazną z krzykiem *Henil vigila*. Naruszewicz porównywa z tym obyczaj ruski zostawiania kija w razie zguby bydlęcia, by od niego szkodę *zhonyt*. Obsyłanie buławą gromady przez gońca w Karpatach (W. Pol.), przedstawia pewną analogiję z obyczajem wici (od wić, wianek), będących także wezwaniem do gotowości wojennéj, znakiem zgonienia niebezpieczeństwa, powołaniem do czujności. W takim razie H. podobnie jak *henil* byłby okrzykiem czujności ze znaczenia podobnym do (symbolu słońca?) wianka, wziętego z gaju świętego (*wici*), którą w dalsze okolice posyłano. Goniglis, bożek pasterzy, o którym wspomina Strykowski, jako pilnującym trzody od wilków, i odbiérającym na ofiarę „otrzebki“ na kamieniu, tu téż należy, przedstawiając upersonifikowaną czujność.

Hekate, mistyczna bogini grecka, pochodzenia trackiego; Hezyjod mieni ją córką tytana Persesa i Asteryi; szafarka pomyślności i szczęścia, odwracająca wszelkie klęski i nieszczęścia; późniéj zaś zjednoczona z Persefoną, bóstwo straszne, podziemne, będące w posiadaniu wszystkich sił czarodziejskich nieba, ziemi i morza. W misteryjach eleuzyńskich i kabiryjskich w Samotracyi, tudzież na wyspie Lemnos bardzo ważną grała rolę. Była także boginią nocy i nocnych czarów; czczono ją przytém na rozstajnych drogach i nazywano z tego powodu *Trioditis*, u Rzymian *Trivia*. Imię to, przeszło późniéj na Artemidę, gdy ją poczęto z H. identyfikować. Sztuka plastyczna przedstawiała ją jużto w postaci jednéj niewiasty wysoko podkasanéj, z pochodniami i kańczugiem w ręku, jużto w postaci trzech niewiast obróconych do siebie grzbietami i trzymających w ręku różne atrybuty, jak: pochodnie, kańczugi, węże, klucze. Taki wizerunek H. dał słynny rzeźbiarz ateński Alkomenes.

Hekateusz (*Hekateios*) z Miletu, logograf (ob.) grecki, żyjący około 490 prz. Chr. uchodził za najznakomitszego swojego czasu geografa; ułamki pism jego wydali w „*Historicorum Graecorum fragmenta*“, Creuzer (Heidelb. 1806); Miller (Paryż 1841) i Klausen (Berlin 1831). Porów. Ukerta „*Untersuchungen über die Geographie des H.*“ (Weim. 1814).

Hekatezyje, uroczystości na cześć Hekaty (ob.), tłumnie obchodzone co miesiąc w Atenach, przy wznoszeniu przed domami posążków téj bogini, zwanych *hekates*. *Hekates deipnon*, zwały się biesiady, dawane podczas nowiu księżyca na rogach ulic, przez możnych mieszkańcom biédnym.

Hekatomby, zwały się u Greków ofiary, składające się ze 100 byków i w ogólności wszelkie większe ofiary uroczyste.

Hekatonheiry (greck. *Hekatoncheires*, łaciń. *Centimani*, właściwie sturękie), trzy sturękie olbrzymy, każdy o 50 głowach, mianowicie *Briareus*, *Kottos* i *Gyes* (albo Gyges), synowie Gei i Kronosa, za nieprzyjaźń swą ku ojcu zostali przezeń skrępowani i rzuceni w otchłań ziemi. W walce z tytanami wyprowadzili ich bogowie z zamknięcia i użyli przeciw tytanom, którzy odtąd byli strzeżeni w Tartarze przez H. Są H. przedstawicielami potężnéj siły wody.

Hekla, największy wulkan na wyspie Islandyi, położony w południowo-zachodniéj jéj części, o 4 mile od morza, składający się z ogromnych mas lawy. Wulkan ten wznosi się do wysok. 4,800 st. trzema oddzielnymi wierzchołkami, z których środkowy jest najwyższy. Góra sama i na trzy godziny drogi otaczająca ją okolica pozbawione są wszelkiéj wegetacyi. Od r. 1104 pewnych jest 18 wielkich wybuchów Hekli. Ostatni jéj wybuch trwał od Września 1845 do Kwiet. 1846 r.

Heksyl, C_6H_{13}, rodnik organiczny grupy etylowéj; ze związków jego przytoczymy *Heksylowodór* $C_6H_{14}=C_6H_{13}.H$, ciecz bezbarwna, woni eterycznéj; tłuszcze i wosk w nim się rozpuszczają. *Alkohol heksylowy (Kaproilowy, Kapronalowy)* $C_6H_{14}O=C_6H_{13}.H.O$ znajduje się w olejku niedogonowym spirytusu winnego (Fraget 1853). Jestto ciecz bezbarwna, c. wł.=0,850, woń podobna do woni alkoholu amylowego (ob.). Odpowiedni mu *kwas kaproilowy* $C_6H_{12}O_2=C_6H_{11}O.H.O$, wrze w 198°.

Hektar, Hektogramm, Hektolitr, Hektometr, ob. Dziesiętne miary.

Hektor, syn Pryjama i Hekuby, mąż cylicyjskiéj królewny Andromachy, ojciec Astyanaxa czyli Skamandra, podług innych także Laodamasa i Amphinoosa, najwaleczniejszy bohater trojański, zginął jako ofiara zemsty Achillesa, zabiwszy wprzód jego przyjaciela Patroklesa. Trupa, przywiązanego do wozu, włóczył zwycięzca około Troi, aż wreszcie za znaczny okup wydał go Pryjamowi dla

uroczystego pogrzebania. Homer opiéwa czyny H. w Ilijadzie i przedstawia go jako najszczytniejszy wzór bohatera. Do najpiękniejszych epizodów w Ilijadzie należy pożegnanie H. z Andromachą.

Hektyczna gorączka, ob. Wyniszczająca gorączka.

Hekuba, żona króla trojańskiego Pryjama, matka Hektora i Parysa, po zburzeniu Troi branka grecka, z rozpaczy miała się rzucić w morze. Eurypides w tragedyi od jéj imienia nazwanéj przedstawia ją jako szlachetną księżnę, cnotliwą żonę i najtkliwszą matkę, którą przeznaczenie na najsroższe wystawiło koleje.

Hel, *Hellia*, północno-niemiecka bogini podziemna, Córka złośliwego Loki, pracująca w głębokich ciemnicach ziemi, gdzie z nigdy nienasyconą żądzą przyjmuje wszystkich umiérających ze starości i chorób wyniszczających.

Hela, miasteczko w pruskiéj regencyi gdańskiéj, powiecie neustadzkim, mające 450 m. i latarnię morską.

Helbich (Adam Bogumił), jeden z najbardziéj wziętych przed niedawnym czasem lekarzy warszawskich. Ur. 1796 w Warszawie. Nauki pobiérał w mieście rodzinném, przez długi czas praktykował w Kaliszu, następnie w Warszawie, roku 1870 ukończył 50 lat lekarskiego żywota i uczczony przez współkolegów jubileuszem, zamieszkał na wsi. Ogłosił liczne rozprawy w lekarskich czasopismach polskich.

Helcel (Antoni Zygmunt), ur. 1808 r. w Krakowie, z familii czeskiéj Höltzel v. Sternstein, uczył się na uniwersytetach krakowskim 1828, i wielu zagranicznych, 1833 i 1849 wykładał prawo polskie, 1835—36 wydawał *Kwartalnik naukowy* jedyne pismo naukowe w owéj epoce w Polsce, 1837, 38, 48, 61 był posłem w duchu federacyi Słowian, † 1870. Prócz prac pomniejszych filozoficznych w duchu Hegla, wydał „*De querela inoffitiosi testamenti sec. juris rom. principia*“ (1828); „*Rys postępów prawa karn.*“ (1836); J. S. Bandtke, Lengnicha „*Prawo pospol.*“ (przekład, t. r.); „*O klasztorze jędrzejowsk.*“ (1852); „*O dwukrot. zamężciu ks. Lud. Karoliny Radziwiłłównéj*“ (1857), należał do wydawnictwa 1847 „*Kodeksu dyplomat. Polski*“ Rzyszczewskiego, dając niewolne od błędów przypisy, i do „*Bibl. ord. Myszk.*“ (zapisu Kont. Swidzińskiego 1859 i 60), wygotował zbiór praw Macieja Siwnickiego i listy J. Sobieskiego do żony. Wydanie tak zwanéj „*Księgi Pamiętniczéj*“ J. Michałowskiego (1864) ściągnęło na H. b. surową i zdaje się sprawiedliwą krytykę Szajnochy, który wytykał dziwne lekceważenie najprostszych reguł wydawniczych i skrupulatności krytyka historycznego. Odpowiedział na to H. „*Odpór zarzutów*“ (1865). Dwa tomy „*Starodawnych pomników prawa polskiego*“ (1857 i 1870), zawiérają nowy krytyczny rozbiór statutu Wiślickiego, który zdaniem H. składa się z 4 statutów, z tych 2 są z 1347 w Lutym i Niedzielę laetare, 3-ci po 1354, 4-ty z 1368. Do tego rozkładu dochodzi H. z krytyki składu rękopisu B. IV, jaki rozstrycha według aktualnych wskazówek na 2 statuty, a potém opiérając się na różnicach wyrazowych daléj rozdziela. Nadto H. pomieścił tu wyroki sądowe z różnych czasów, ustawy synodalne i t. p., oraz część ustaw mazowieckich.

Held (Jan Teobald), ur. 1770 r. w Trzebechowicach, w król. czeskiém, † 1851 r. w Pradze; od r. 1797 lekarz, a od r. 1819 do 25 dziekan wydziału medycznego, w roku zaś 1827 rektor uniwersytetu pragskiego, a zarazem muzyk i kompozytor; w r. 1846 wydał pod pseudonimem *Jana Orebskiego* udatne pieśni czeskie na jeden głos na fortepijan, oprócz wielu innych kompozycyj. Pisał także po niemiecku i łacinie w rozmaitych przedmiotach naukowych.

Helder, silna forteca na północnym krańcu północnéj Holandyi nad cieśniną Marsdiep, leży naprzeciwko wyspy Texel, ma 18,000 m. i połączona jest z Amsterdamem za pośrednictwem kanału *Helder*. Ważném jest to miasto jako port wojenny; posiada obóz warowny na 30,000 ludzi i bronione jest przez kilka fortów. Tu także urządzoną jest wielka, 2 mile długa, a w wiérzchu 40 stóp szeroka tama, dla powstrzymania zalewów morskich.

Helena, według podania córka Ledy i króla spartańskiego Tyndareusa albo téż Zeusa, najpiękniejsza niewiasta starożytności, żona spartańskiego króla Menelausa, którą mu porwał książę trojański Parys, i przez to wywołał wojnę trojańską. Podania o dalszych losach Heleny są prawie niewyczerpane; podług jednych miała ona po rozmaitych kolejach losu powrócić z Menelausem do Sparty, podług innych zaś po upadku Troi, uszedłszy na wyspę Rhodus, tam miała być powieszoną. Inny cykl podań zaślubia H. powracającą z Troi Achillesowi na Lenke. Artyści greccy sławili ją w swych dziełach jako typ piękności niewieściéj.

Helena (ś.), żona cesarza Konstancyjusza Chlorusa, matka cesarza Konstantyna W., ur. w połowie III w. w Bytynii czy téż w Anglii, z rodziców pogańskich, † około 328 r. W podeszłym wieku przyjąwszy chrześcijanizm, postanowiła sobie odnaleść krzyż, na którym Chrystus P. został ukrzyżowany; znalazł się takowy wraz z dwoma innemi, który cudownym sposobem rozróżniła i na tém miejscu zbudowała wspaniały kościół, pod nazwą Grobu Zbawiciela. Kościół łaciński obchodzi jéj pamiątkę 18 Sierpnia, a grecki 21 Maja.

Helena (ś.), † 969 r., pierwotnie, przed przyjęciem chrześcijanizmu (957 r. w Konstantynopolu), *Olga*, po śmierci męża, w. ks. Igora, rządczyni państwa, upamiętniła się reorganizacyją sądownictwa i budową dróg. Zaliczoną została w poczet świętych kościoła grecko-kat. Pamięć jéj obchodzą 11 Lipca.

Helena, druga żona Bolesława Kędzierzawego od roku 1160, córka Rościsława, księcia przemyskiego.

Helena, żona Kazimierza Sprawiedliwego, od r. 1168, córka Wszewołoda Mścisława, księcia bełskiego, powiła mu Bolesława (1169), Leszka Białego (1188) i Konrada (1191), Adelejdę († 1200),

bezimienna poszła za Mścisława kijowskiego. Zdaje się że za jéj wpływem, i w ogóle dla związków krwi, jakie Helenę i Leszka łączyły z Haliczem, nastąpiła tam interwencyja Polski. Była igraszką przebiegłego Mieszka III, który ją usunął z Krakowa aż do 1205 r.

Helena, córka Beli IV, króla węgierskiego, żona Bolesława polskiego, księcia na Kaliszu, ob. Jolanta.

Helena Olgierdówna, córka wielkiego księcia litewskiego Olgierda, była żoną księcia moskiewskiego Włodzimierza Andrzejewicza, zwanego Chrobrym, sławnego w dziejach Moskwy zacnością i bohaterstwem, jakiém się odznaczył 1380 w bitwie z Tatarami na Kulikowém polu. Żyła z mężem lat 40 i powiła mu sześciu synów: Iwana, Teodora, Jarosława, Wasila Symeona i Andrzeja. Po śmierci męża spotkały ją wielkie nieszczęścia, utraciła bowiem z kolei wszystkich synów; † 1437 r.

Helena, księżniczka lignicka, córka Fryderyka III, na Lignicy i Brzegu, i Katarzyny, meklemburgskiéj, urodz. 1544 r., wydaną została 1568 za Zygmunta barona Kurtzbacha, koniuszego arcyksięcia Macieja, pana bogatego na Szlązku i sławnego łupieżcy. H. † 1583.

Helena Iwanówna, córka Iwana III Wasilewicza, który się piérwszy wybił na wolność z pod jarzma Mongołów, ur. 1476 r., jednocześnie z zawarciem pokoju między w. ks. moskiewskiém i Litwa została poślubiona Aleksandrowi, królowi polskiemu i wielkiemu księciu litewskiemu, 1495 r. Lubo H. miała być węzłem zgody, łączącym oba nieprzyjazne sobie dotąd narody, do szczeréj jednak pomiędzy niemi zgody nie przyszło, gdyż Iwan znosząc się z nieprzyjaciołmi Litwy, ciężko jéj nieraz dokuczał i sam przy każdéj sposobności zabiérał rozmaite miasta i grody. Nareszcie w r. 1500 pod pozorem zniewalania H. do przejścia na wiarę rz.-kat., przyszło do otwartéj wojny, która po kilku dopiéro latach skończyła się 6 letnim rozejmem. Przedwczesna atoli śmierć Iwana, po którym nastąpił brat H., Wasil, zawzięty wróg Litwy, nową wywołała wojnę, któréj i śmierć Aleksandra przerwać nie zdołała. H. † w Wilnie 1513 r. Była nabożna, rostropna i szczerze przywiązana do nowéj ojczyzny, którą usilnie pragnęła zasłonić od nieszczęśliwéj wojny, prowadzonéj najprzód z ojcem a potém z bratem swoim. Wszystkie potwarze i fałsze, jakie z powodu H. rzucano na Polskę, zbił po części Karamzyn a głównie Jełogin w wybornéj rozprawie o życiu H., zamieszczonéj w *Żurnale Ministerstwa narodnaho proświeszczenija*, za m. Kwiecień 1846 r.

Helena Glińska, była córką Wasila Lwowicza, a synowicą sławnego w dziejach Litwy kniazia Michała Glińskiego i roku 1525 po rozwodzie księcia Wasila Iwanowicza z księżną Sołomoniją została jego żoną. Najpiérwszém jéj dziełem było wyjednanie uwolnienia z więzienia stryja Michała, którego Wasil najwyższemi okrył dostojeństwy. Śmierć męża, nastąpiona 1533 r., uczyniła jéj małoletniego syna, Iwana Groźnego, następcą na tron wielkoksiążęcy, pod opieką matki, naznaczonéj przez Wasila rządczynią państwa przy radzie dumy bojarskiéj, złożonéj z braci zmarłego księcia i 20 celniejszych bojarów. Zakochana w kniaziu Oboleńskim, pozwalała na rozmaite jego nadużycia, których piérwszą ofiarą padł jéj własny stryj, Michał Gliński, osadzony w więzieniu, gdzie życie zakończył, podobnie jak Jerzy, brat Wasila, niesłusznie oskarżony o knowanie spisków. Takiż sam los spotkał Andrzeja, drugiego szwagra Heleny. Rządy jéj, jakkolwiek licznemi pamiętne okrucieństwy, miały przecież i swoje niektóre zalety, mianowicie pod względem wewnętrznéj administracyi, † śmiercią nagłą 1538 r., a rządy po niéj objął pamiętny w dziejach Moskwy Wasil Szujski, który wtrąciwszy zaraz Oboleńskiego do więzienia, głodem go zamorzył.

Helenium (*Dzielżan*, *Helenka*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmujący zioła w Ameryce płn.; H. *autumnale* w Kanadzie jest zielem bardzo gorżkiem, używa się przeciw febrze; H. *californicum* hoduje się w Europie jako roślina ozdobna.

Helensburgh, osada w szkockiém hrabstwie Dumbarton, przy ujściu rzeki Clyde; ma 4,600 m. i kąpiele morskie. Jestto ulubione letnie mieszkanie zamożniejszych obywateli Glasgowa.

Helenus (*Helenos*), syn Pryjama i Hekuby, sławny wieszcz i rycerz trójański, a następnie zdrajca zbiegły do obozu greckiego, z powodu, że mu nie chciano wydać Heleny. Po upadku Troi przebywał u Pyrrhusa w Epirze, po którego śmierci otrzymał część jego kraju.

Helfert (Józef), profesor prawa rzymskiego i kanonicznego w Pradze, ur. 1791 r. w Planie, w król. czeskiém, † 1847 r. w Młodéj Bolesławie, był radcą konsystorza arcybiskupiego od r. 1827; zdanie jego uchodziło za wyrocznię w Austryi pod względem prawa kościelnego, z pism jego najważniejsze są: „*Von den Rechten und Pflichten der Bischofe und Pfarrer*“ (Praga 1832), „*Handbuch des Kirchenrechts*“ (4 wyd„ Praga 1845). Pisywał téż artykuły do *Czasopis. pro kat. Duchowenstwo* i in., które dawał do przetłumaczenia na jęz. czeski Winarzyckiemu i in.—Jego syn *Józef Aleksander*, **baron** *von* **H.**, ur. 1820 w Pradze, piérwotnie profesor prawa rzymskiego i kanonicznego w Krakowie (1847). Na sejmie państwowym 1848 r. główna podpora ministerstwa, od Paźdz. 1848 podsekretarz stanu w ministerstwie wyznań i oświecenia publicznego, wydał kilka pism politycznych antifederalistycznych oraz dotyczących historyi czeskiéj (w duchu klerykalnym) i historyi prawa kościelnego, a mianowicie „*Huss und Hieromynus*“ (1853); „*Ueber Nationalgeschichte und deren Pflege in Oesterreich*“ (1854) i in.

Helfferich (Chrystyjan Adolf), ur. około 1810 r. w Schaffhausen, w Wirtembergskiém, pozyskał 1842 stopnie naukowe w Berlinie i obecnie zajmuje się jako nadzwyczajny profesor i nauczyciel przy akademii wojskowéj w Berlinie, i jako autor, który głównem swojém zadaniem obrał wyjaśnienie historyi oświecenia publicznego i jéj psychologicznego rozwoju. Celniejsze jego dzieła są: „*Die Meta-*

phisik als Grundwissenschaft" (Hamburg 1846); *„Der Organismus der Wissenschaft und die Philosophie der Geschichte"* (Lipsk 1856). Poprzednio jeszcze wydał znakomite dzieło, *„Die christliche Mystik"* (2 tomy, Hamb. 1842). Jako rezultat swoich długich i uczonych podróży ogłosił drukiem: *„Belgien"* (Pforzheim 1848); *„Briefe aus Italien"* (3 tomy, Lipsk 1850—53); *„Engländer und Franzosen"* (Berlin 1852) oraz *„Skizzen und Erzählungen aus Irland"* (Berlin 1859). Naukowe rezultaty jego podróży na półwysep pirenejski są: *„Raymund Lulli"* (Berlin 1859), *„Geschichte des westhgothischen Arianismus"* (Berlin 1860).

Helgi, jedna z najważniejszych postaci skandynawskich podań bohaterskich.

Helgoland, mała wyspa skalista na morzu Północném, obejmująca $^1/_4$ mil kw., oddalona o 6 mil w kierunku północno-zachodnim od ujść Elby i Wezery, składa się z części wzniesionéj na 200 stóp i z niziny. Na wschodnim brzegu niziny leży około 1,000 stóp szeroka ława piaszczysta, na któréj zachodnim brzegu urządzoną jest kąpiel morska. Helgoland posiada dwa porty i bronioną jest przez 4 bateryje. Z ogólnéj ludności téj wyspy, wynoszącéj 2,800 dusz jest około 2,300 pochodzenia fryzyjskiego. Wszyscy mieszkańcy trudnią się rybołostwem i żeglarstwem, tudzież usługą cudzoziemcom, przybywającym tutaj podczas letniéj pory. Zarząd wyspy jest w ręku gubernatora angielskiego. Dawniéj wyspa Helgoland należała do Szlezwigu; w r. 1807 została zajętą przez Anglików i w r. 1814 Danija odstąpiła ją ostatecznie na rzecz Anglii.

Helgunda. Powieść o niéj, pochodzącą z niemieckiéj poezyi X w., wtrącił pisarz kroniki Bogufały (Andrzéj z Żarnowa?), a z niéj ją wypisał Paprocki (*Herby*) do dziejów Tyńca i Wiślicy (por. Walter Wdały, Szajnochy, w *Szyicach hist.* II, Müller i Velschow w notach do Saks. Gram.). Treścią jéj będące porwanie weselne kobiéty i przepływanie (po góralsku przetynąć) rzeki ze zdobyczą ślubną, którą opłacać wypada zwykłym sposobem (ob. wiano), mogło być i w opowiadaniu miejscowém. Słówko *tynąć* dało powód do przyczepienia obcych imion Waltera i Heligundy do Tyńca, przyczém zdradziecką naturę Niemki uwydatniono. Ucieczka Heligundy do Wisława hr. Wiślicy, więźnia swego męża, w czasie tego nieobecności przez się wypuszczonego, podstęp H. względem Waltera i dalsze jego skutki, nawet przecięcie w pół pary kochanków dotąd trwa w ludowych podaniach lubo nieskupione w ten sposób. (Por. *Miecz cudowny* w Balińskiego *Powieściach ludu*; *Miasto nakryte* w klechdach podlaskich Bibl. Warsz. 1858). Za w. ks. warsz. tragedyja Hoffmana pod t. t. wielkie wzbudzała zajęcie. 1810 w Krakowie wyszła kryptonima (J. J. D). druga tragedyja téjże treści p. t. *Hr. Tyniecki.*

Heli (*Eli*), arcykapłan i przedostatni sędzia izraelski; cnotliwy i prawy, ale synowie jego *Ofni i Fines*, także kapłani, byli przewrotni i dawali powód do wielkiego zgorszenia w kraju, za co téż zginęli w bitwie z Filistynami, arka przymierza dostała się w ręce nieprzyjaciela, a sam H., dowiedziawszy się o tém, spadł ze stołka i złamał szyję w 98 roku życia. Następcą H. był jego wychowanek *Samuel*, jako ostatni sędzia, a w urzędzie arcykapłańskim wnuk jego *Achitob.*

Heliade, Heliades (Jan), poeta i pisarz rumuński, ur. około 1801 r. w Tergowiszczy, nauki pobierał w Bukareszcie w kolegijum ś. Sawy, i w 20 roku życia został już profesorem tegóż kolegijum. Oprócz przekładów z Voltaire'a i Lamartina'e wydał dramat historyczny *„Mircea"* (1844); poemata bohaterskie p. t. *„Cherubin i Serafin"*, *„Michał stateczny"* (1846). H. zajmował wysokie urzędy w wydziale oświecenia; później atoli, stanąwszy w opozycyi, ściągnął na siebie prześladowanie rządu, który r. 1848 zawiesił wydawany odr. 1838 przez niego *Kuryjer wołoski.* Przymuszony do opuszczenia kraju, schronił się najprzód do Siedmiogrodu, skąd w r. 1850 wyjechał do Turcyi a następnie do Paryża. Wróciwszy do Bukaresztu z Omerem Paszą, przyjęty uroczyście, stanął na czele postępowego ruchu literackiego.

Hêliand czyli **Heiland** (Zbawiciel), poemat w narzeczu starosaksońskiém, pochodzący z IX wieku, o życiu i śmierci Zbawiciela, zwany także *Harmoniją Ewangielii*, wydany z rękopisu po raz piérwszy przez A. Schmellera (2 części, Monachijum 1830—44), a następnie przez Köne'go (1855) i Heynego (1866). Nieznany autor tego jédynego większych rozmiarów zabytku poetycznéj literatury staksońkiéj, żył prawdopodobnie pomiędzy miastami Münster, Essen i Kleve. Nowsze tłumaczenia na język górno-niemiecki dali Kannegiesser (Berlin 1847), Grein (Rinteln 1854), Rapp (Stuttgard 1856) i Simrock (Elberfeld 1856, 2 ed. 1866).

Helianthemum, ob. posłonek.

Helianthus, ob. słonecznik.

Helias (Piotr), filolog rodem z Hiszpanii, żyjący w XI w., zostawił dzieło p. t. *„Grammatica Petri Heliae utilissima veri Prisciani imitatoris, cum magistri Johannis Sommerfelt brevi quadam commentatione in eundem"* (1499). Gramatyka ta była swojego czasu używaną i w Polsce, gdzie dotąd znajdują się rękopisy, opatrzone stosownymi komentarzami.

Helichrysum (*Suchołustka, suchokwiat, radostka, słomiany kwiat*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmujący zioła roczne i trwałe we wszystkich częściach świata, należące do tak zwanych *nieśmiertelników.* Gatunki u nas rosnące, tu zaliczane, należą właściwie do rodzaju szaroty (ob.).

Heliconia (*Helikonija, Niebiana*), rodzaj roślin z rodziny bananowatych, obejmujący zioła trwałe w Ameryce zwrotnikowéj. Są podobne do bananów i z powodu pięknego wzrostu i żywo zabarwionych kwiatów są ozdobą cieplarń. Najpiękniejszy gatunek jest H. *pulverulenta.*

Helicteres (*Szrubownica*) rodzaj roślin z rodziny zatwarowatych (*Sterculiaceae*), obejmujący drzewa i krzewy w krajach gorących, o liściach sercowatych i kwiatach dosyć osobliwie ukształtowanych. H. *isora* w Indyjach Wsch. posiada korzeń żółty, zapachu dosyć przyjemnego, smaku gorżkie-

go, używający się w chorobach żołądkowych; niektóre inne gatunki mają też własności lekarskie.

Helicyna, C_{13} H_{16} O_7, ciało organiczne, należące do grupy glukozydów (ob.), a własnościami swemi zbliżające się bardzo do salicyny. Pod wpływem alkoholów rozcieńczonych przechodzi w glukozę i wodorek salicylu, otrzymuje się działaniem kwasu azotnego na salicynę.

Hélie (Faustyn), znakomity prawnik francuski, ur. 1797 w Caen, po ukończeniu liceum w Nantes studyjował prawo w Rennes. Od 1827 r. zajmował urząd w ministeryjum sprawiedliwości. Znakomite jego prace na polu prawa kryminalnego zjednały mu urząd szefa wydziału kryminalnego (1837), po rewolucyi Lutowéj (1848) mianowany przez Crémieux dyrektorem tegoż wydziału, od 1849 radca sądu kasacyjnego. W r. 1855 został członkiem akademii nauk moralnych i politycznych. Napisał: „*Du Jury appliqués aux délits de la presse*“ (Paryż 1834); „*Théorie du code pénal*“ (8 t., Paryż 1834—42; 3 wyd., 6 t., Paryż 1845—58) i in. 1829 założył wraz z Chauveau „*Joural du droit criminel*“, wychodzący do dziś. Pisał nadto wiele cennych artykułów do różnych pism prawnych, jakoto do *Revue de législation*, *Revue critique de législation* i innych.

Helijaści, członkowie najwyższego trybunału w Atenach. Ob. Greckie starożytności.

Helijocentryczny (śródsłoneczny). W astronomii nazywa się H. to wszystko, co się odnosi do środka słońca; tak np. mówimy o długości helijocentrycznéj planety, rozumiejąc pod tém jéj długość, jakaby się przedstawiła obserwatorowi, umieszczonemu w środku słońca; oczywista, że długość H. obliczyć tylko można z obserwacyj ziemskich, zatém z długości geocentrycznéj (ob.).

Helijodor (z Laryssy), matematyk grecki, żyjący na początku II wieku. Jedno z jego dzieł „*Krótki wykład optyki*“, doszło do naszych czasów w ułamkach, wydanych we Florencyi 1573 r., w Paryżu 1657 i Pizie 1758.

Helijodor, erotyk grecki, rodem z Emesy w Syryi, biskup w Trikka w Tessalii, żyjący w końcu IV w. po Chr. Napisał w młodości swojéj romans p. t. „*Aethiopika*“, najlepsze wydanie Mitscherlicha w *Scriptores erotici Graeci* (2 t., Dwa Mosty 1792—39) i Bekkera (3 t., Stuttg. 1837), w którym prozą poetyczną, w tonie epicznym, opowiada przygody miłosne Theogenesa i Choryklei, utwór ten odróżnia się od innych romansów greckich surową moralnością.

Helijogabal (Heliogabalus), cesarz rzymski 218—272 po Chr., właściwie *Varius Avitus Bassianus*, nazwany tak od syryjskiego bożka słońca (*helios*), Elagabalus, którego był najwyższym kapłanem. Powołany (w 14 czy też w 17 r. życia), za współdziałaniem babki swéj Julii Mezy, na tron przez wojsko po zamordowaniu Karakalli. On to przeniósł w r. 219 orgijastyczny kult swego bożka do Rzymu, a w zbytkach i rozpuście przewyższył wszystkich najgorszych na tronie poprzedników i następców. Zamordowany został 222 r. przez pretoryjanów w powstaniu, dokonaném na rzecz jego przysposobionego syna Aleksandra Sewera.

Helijografija, prawie toż co fotolitografija (ob. fotografija).

Helijometr, przyrząd podany piérwiastkowo przez Bouguera, do mierzenia bardzo małych kątów na niebie. Jak nazwisko jego wskazuje, służył piérwiastkowo do mierzenia średnicy słońca, po udoskonaleniu jednak, jakie mu nadał Fraunhofer, H. może służyć do wszystkich mierzeń mikrometrycznych na niebie (stąd też nazwa *astrometr*). Jestto luneta, któréj szkło przedmiotowe jest tak rozdzielone, że powstają dwa obrazy, które za pomocą szrub mikrometrycznych, zmieniających położenie obu szkieł, można doprowadzić do zakrycia, do zetknięcia, lub do dowolnéj między niemi odległości. W ten sposób można wymierzyć pozorną średnicę słońca lub planety, jeżeli obrazy doprowadzimy najpiérw do zupełnego zakrycia, następnie do zewnętrznego zetknięcia; wielkość obrotu szruby mikrometrycznéj pozwala wnosić o wielkości rozsunięcia, które jest równe średnicy pozornéj. Jeżeli następnie obrócimy szrubą drugie szkło, dopóki nie nastąpi nowe zakrycie i znów zetknięcie i t. d., to żądaną odległość mamy uwielokrotnioną, tak że nawet najdrobniejszą odległość uczynić możemy wymierną, a następnie ściśle ją znaleźć przez należyte podzielenie. Do jakich rezultatów doprowadzić może H. w biegłych rękach, okazują prace Bessela nad paralaksą roczną gwiazd (ob. gwiazdy i paralaksa).

Helijopolis, starożytna grecka nazwa miasta Baalbek (ob.), tudzież egipskiego miasta Om (w Starym Testamencie Beth-Szemesz). To ostatnie leżało w Niższym Egipcie, na wschód od Nilu, nad kanałem, łączącym tę rzekę z morzem Czerwoném i słynęło z powodu znajdującéj się tutaj świątyni słońca. W nowszych czasach miasto Helijopolis stało się głośném z powodu odniesionego tutaj 25 Mar. 1800 r. zwycięstwa generała Klebera nad wojskiem turecko-egipskiém.

Helijos, także Tytan, Hyperijon i t. d. nazywany u Rzymian *Sol*, bóg słońca, syn Hyperijona i Thei, przedstawiany jako młodzieniec na złotym rydwanie, zaprzężonym w 4 rumaki, z włosami z promieni słonecznych.—**Helijady**, zwykła nazwa siedmiu synów Helijosa, sławnych astronomów i żeglarzy. *Helijady* zowią się także córki Helijosa, a siostry Faëtona (ob.), które za to że rydwan ojca swemu bratu zaprzęgły, przemienione zostały w topole. Łzy ich zamieniły się w bursztyn, który jeszcze jako drzewa z siebie wydają.

Helijoskop (z greck.), narzędzie używane przez dawniejszych astronomów do obserwowania plam słonecznych, obecnie nie mające znaczenia.

Helijostat, jest przyrząd służący przy doświadczeniach optycznych do nadania promieniom słonecznym stałego kierunku, pomimo dziennego biegu słońca. Zasada jego polega na tém, że promień światła, wchodzący do ciemnego pokoju przez otwór w okiennicy, zostaje odbity od zwierciadła, któremu, za pomocą przyrządu zegarowego, na-

daje się ruch zgodny z biegiem słońca. H., którego urządzenie dosyć jest skomplikowane, podany został przez ś' Gravesande'a, następnie wielokrotnie zmieniany przez Biota, Fahrenheita, Gambeya, Augusti'ego, Gonela i in. Por. *Annale* Poggendorffa, t. 72 str. 422.

Helijotermometr, ob. Pyrheiliometr.

Helijotrop, przyrząd pomyślany przez Gauss'a do rzucania obrazów słońca za sygnał oddalonemu obserwatorowi przy pomiarach geodetycznych. Zasadą jego jest zwierciadło tak się obracające. aby promienie od niego odbite doszły geometry. Światło rzucone za pomocą H. może być dojrzaném w odległości 100,000 metrów, stąd ma ten przyrząd ważne znaczenie przy wielkich pomiarach, np. przy wymierzeniu długości stopnia.

Helijotrop (*Helijotropium*, *słońcokwiat*), rodzaj roślin z rodziny ogórecznikowatych, mający kwiaty o szyjce bardzo krótkiéj, ze znamieniem wielkiém, stożkowatém; guziczki owocowe, z początku spojone, później oddzielają się od siebie; obejmuje podkrzewy i krzewy w krajach cieplejszych. H. *europejski* (*Brodawiec*), w Europ. połud., przytrafia się i na Podolu, roślina niepozorna, o kwiatach białych i niewonnych; ziele jego było niegdyś używane do niszczenia brodawek. H. *wielkokwietny* (*H. grandiflorum*), o kwiatach wielkich, fijoletowych, lub błękitno purpurowych, woni słabszéj niż następny. H. *peruwiański*, H. *wanilijowy* (H. *peruvianum*), o kwiatach białych lub błękitnych, z powo silnéj woni wanilijowéj należy do ulubionych roślin ozdobnych. W olejkach i pomadach helijotropowych jest najczęściéj woń jego podrabiana.

Helijotrop, odmiana agatu (ob.).

Helike, starożytna stolica Achai, przy ujściu rzeki Selinu do zatoki korynckiéj, ze sławną świątynią Pozeidona. Miasto to zostało 373 prz. Chr. zburzone przez trzęsienie ziemi i część jego morze pochłonęło

Helike, nimfa, córka Olenosa, jedna z piastunek Zeusa, którą on umieścił na niebie w postaci wielkiego niedźwiedzia.

Helikon, teraz *Zagora* albo *Zagori*, góra w zachodniéj Beocyi (5,000 st.), leżąca pomiędzy jeziorem Kopaisem a zatoką Koryncką, opiéwana przez starożytnych poetów jako siedlisko muz. Na jéj szczycie znajdował się rozkoszny gaj i świątynia, poświęcone Apollinowi i muzom, a w ich pobliżu znane zdroje Aganippy i Hippokreny.

Helinga, księżna polska, córka Mestwina, żona Władysława Odonicza, zwanego Plwaczem, urodziła dwu synów: Przymysława i Bolesława Pobożnego, książąt na Poznaniu i Kaliszu. † 1254. Niektórzy historycy zowią ją Adelajdą albo Helidą.

Helisa, ob. Szrubowa linija.

Hell (Maksymilijan), astronom węgierski, jezuita, ur. 1720 r. w Szczawnicy (Schemnitz), w Węgrzech, † 1792 w Wiedniu; pełnił rozmaite obowiązki nauczycielskie, w r. 1755 został profesorem astronomii w Wiedniu i konserwatorem tamecznego obserwatoryjum. W latach 1757—86 wydawał *Efemerydy*. Odbył podróż do Laponii (1768—70) a drugą do Kalifornii i do odnogi Hudsońskiéj dla obserwowania przejścia Wenery przez tarczę słońaa. Jest autorem znacznéj liczby rozpraw **astronomicznych**.

Hellada, u starożytnych Sperchius, rzeka w Hrecyi, uchodząca do zatoki Zeituni.

Hellada, **Hellas**, starożytne siedlisko Hellenów, piérwotnie miasto, następnie pod nazwiskiem Ftyjotydy część Tessalii, a z czasem i cała Tessalija. Z rozszerzeniem się Hellenów ku południowi, aż do zatoki Koryntu, nazwa Hollas nabrała większéj rozległości i wtedy rozumiano pod nią właściwą, czyli środkową Grecyję (teraźniejszą Liwadyję). Później nareszcie wciągnięto już do Hellady nietylko Peloponez, ale całą Grecyję ze wszystkiemi jéj wyspami i osadami.

Hellanikos, logograf grecki, rodem z Mityleny, † 417 r. prz. Chr. w Myzyi; napisał historyję Attyki od czasu wojen perskich do wojny Peloponeskiéj. Ułamki tego dzieła ogłosił Sturz w „*Historiae Graecae Fragmenta*“ (Lipsk 1787).

Helle, córka Atamasa i Nefeli. Chroniąc się przed nienawiścią swéj macochy Ino, uciekła z rodzinnego kraju wraz z bratem Fryxem na baranie złotorunnym, lecz w téj ucieczce wpadła do zatoki morskiéj, nazwanéj od jéj imienia Hellespontem.

Helleboreina (C_{26} H_{44} O_{15}) i **Helleboryna** (C_{36} H_{48} O_6), glukozydy otrzymywane z kłębu ciemiernika (ob.); od nich ma zależéć fizyjologiczne działanie téj rośliny.

Helleborus, ob. ciemiernik.

Helleniści, tak nazywają w ogólności uczonych znawców starożytności greckich, a mianowicie języka i literatury greckiéj.—**Hellenizm**, jest błędne w obcym języku naśladowanie wyrażeń, zwrotów, mowy i szyku wyrazów, właściwych tylko językowi greckiemu.—**Hellenizm** w nowszych czasach oznacza ruch intellektualny i polityczny między Grekami, rozproszonymi w Grecyi, Turcyi, księstwach Naddunajskich, nad brzegami morza Czarnego i w Azyi Mniejszéj, dążącymi do stałego połączenia się z sobą.

Hellenowie, główne plemię piérwotnych mieszkańców starożytnéj Grecyi, wedle podania otrzymało swą nazwę od *Hellena*, syna Deukalijona i Pyrrhy, albo Zeusa i Doryppy. Od jego synów i wnuków, Eola, Dorusa, Jona i Acheusa poszły pokolenia Eolów, Dorów, Jończyków i Achajczyków, które zajęły całą Grecyję 1500—1200 przed. Chr. Później pod tą nazwą obejmowano cały naród grecki. Panujący obecnie w Grecyi król Jerzy I przyjął urzędowy tytuł *króla Hellenów*.

Heller (Józef), ur. 1798 w Bambergu, prywatny nauczyciel tamże, † 1849; zasłużył się jako autor kilku dzieł dotyczących historyi Frankonii i sztuk pięknych. Celniejsze jego pisma są: „*Geschichte der Holzschneidekunst*“ (Bamb. 1822); „*Das Leben und die Werke Albrecht Dürer's*“ (2 t., Lipsk 1827 — 31); „*Monogrammenlexikon*“ (Bamb. 1831); „*Handbuch für Kupferstichsammler*“ (2 wyd., 3 t., Lipsk 1847—49), tudzież kilka monografij do historyi miasta i biskupstwa bambergskiego.

Heller (Robert), beletrysta i publicysta niemie-

cki, ur. 1812 w Grossdrebnitz pod Stolpen w Saksonii, † 1871 w Hamburgu. Początkowo prawnik, poświęcił się następnie literaturze; w latach 1838—48 wydawał czasopismo „*Die Rosen*“ i obok współpracownictwa przy innych czasopismach ogłosił kilka oryginalnych noweli i romansów, z których celniejsze są: „*Der Prinz von Oranien*“ (3 t., Lipsk 1843) i „*Florian Geyer*“ (3 t., Lipsk 1848). W r. 1848 przeniósł się do Frankfurtu nad Menem, gdzie redagował „*Deutsche Zeitung*“, a od 1851 r. redagował w Hamburgu fejleton gazety „*Hamburger Nachrichten*“.

Heller (Stefan), znakomity fortepijanista, ur. 1813 r. w Peszcie, występował jako koncertant we wszystkich niemal większych miastach niemieckich (był i w Polsce); później za wpływem Schumanna poświęcił się kompozycyi; od r. 1838 osiadł stale w Paryżu, gdzie odznaczył się jako autor bardzo pięknych i wysoko cenionych utworów na fortepijan. Obok pewnéj oryginalności znać w nich wyraźnie wpływ romantyczności Schumanna i Chopina. Niektóre jego *etiudy na fortepijan* należą do arcydzieł.

Heller Lipman Jom-Tob, syn Nathana, z Wallerstein w Bawaryi, ur. 1579, jeden z najuczeńszych rabinów swojego czasu. Wybrany na sędziego religijnego (*dajon*) w Pradze, był od 1625 rabinem w Wiedniu, następnie w Pradze. Skąd atoli wydalony został w skutek fałszywego oskarżenia o napisanie czegoś antichrześcijańskiego. W r. 1634 został nadrabinem cztérech miast na Wołyniu: Włodzimierza, Ostroga, Krzemieńca i Łucka, gdzie oddał znamienitą usługę izraelskim gminom w Polsce, energicznem i skutecznem wystąpieniem przeciw symonii w obiéraniu rabinów. W dziesięć lat potém obrany był nadrabinem i rektorem talmudycznéj szkoły w Krakowie, gdzie † 1654 czy 1659. Z dzieł jego treści talmudycznéj najcelniejsze są studyja nad *Myszną* pod tyt. „*Tosafot Jom-Tob*“ (dodatki Jom-Toba), drukowane piérwszy raz w Pradze Czeskiéj od 1614—1617.

Hellespont, właściwie morze Helli (ob.); starożytna nazwa dzisiejszéj cieśniny Dardanelskiéj.

Hellich (Józef Wojciech), malarz historyczny i portretowy, ur. 1807 r. w Choltycach, w królest. czeskiém; po ukończeniu akademii pragskiéj i w Monachijum, Włoszech i Francyi, powrócił do kraju rodzinnego 1841, został kustoszem zbiorów starożytności w Muzeum Narodowém (do 1846 r.). Utwory jego odznaczają się obok mistrzowskiego wykończenia, genijalności pomysłu, rzadką w tego rodzaju pracach wiernością i prawdą historyczną. W czasie pobytu w Wiedniu (1846—48) wykonał szereg szkiców z dziejów czeskich (litografowane tamże), oraz do *Lumira* i t. p. Wykaz jego utworów od r. 1833 do 1854 wraz z życiorysem znajduje się w t. I pisma „*Památky archaelogické*“.

Hellvig (Amalija von), z domu baronówna *von Imhoff*, literatka niemiecka, ur. 1776 w Wejmarze, dama dworska tamże; zaślubiła szwedzkiego generała feldcechmistrza *Karola Gottfryda Hellvig*, † 1831 w Berlinie. Z jéj prac literackich zasługują na szczególną wzmiankę poematy „*Die Schwestern von Lesbos*“ (Frankf. 1801); „*Die Schwestern von Korcyra*“ (Lipsk 1812); wydane wspólnie z Fouqué „*Taschenbuch der Sagen und Legenden*“ (Berl. 1812—13); „*Die Sagen am Wolfsbrunnen*“ (Heidelberg 1821) i tłumaczenie Tegnera „*Frithjofs-Saga*“ (Stuttgard 1832),

Helmers (Jan Fryderyk), znakomity poeta holenderski, ur. r. 1767 w Amsterdamie, † 1813 tamże, z jego utworów dwa większe poematy „*Sokrates*“ i „*Holland*“ na szczególną zasługują wzmiankę. Oprócz ogólnego zbioru jego poezyj (2 t., Amsterdam 1809—10) wydane zostały po jego śmierci „*Nalezing van Gedichten*“ (2 t., Amsterdam 1814—15).

Helmersen (Grzegorz von), podróżnik i naturalista, ur. 1803 w Duckershof pod Dorpatem, od 1837 profesor instytutu górniczego w Petersburgu, od r. 1865 zaś dyrektor tegoż instytutu; ogłosił „*Geognostische Untersuchung des Süd-Uralgebirgs*“ (Berlin 1831); „*Der Teleczkische See und die Teleuten im östlichen Altai*“ (Peters. 1838); „*Beiträge zur Kenntniss des russischen Reichs*“ (14 t.) i in.

Helmholtz (Herman Ludwik Ferdynand), piérwszorzędny fizyjolog i fizyk, jeden z najgenijalniejszych badaczy wszystkich czasów, ur. 1821 w Potsdamie. Syn nauczyciela gimnazyjalnego, ukończył szkołę dla lekarzy wojskowych w Berlinie. Pomimo ograniczonego zakresu téj szkoły, własną pracą zdołał się wznieść na wyżyny nauki. Piérwszą jego pracą było „*De fabrica systematis nervosi evertabratorum*“ (1842); jest to jedyna jego praca czysto anatomiczna, wykazał w niéj związek anatomiczny nerwów czucia z nerwami ruchu. W r. 1843 ogłosił pracę o istocie gnicia i fermentacyi, w 1845 rozprawę o zużyciu materyi przy czynnościach mięśni, która stanowi podstawę dalszych badań nad chemiją mięśni. Odtąd jednak H. zwrócił się wyłącznie do badań matematyczno-fizycznych, jakkolwiek znajomość matematyki i fizyki zawdzięczał sam sobie. 23 Lipca 1847 przedstawił towarzystwu fizycznemu w Berlinie rozprawę o zachowaniu siły („*Ueber die Erhaltung der Kraft*“); mała ta rozprawa stanowi epokę w nauce (ob. siła), a zasada w niéj wyłożona jest podstawą, na któréj się opiéra cała fizyka i fizyjologija nowsza. Na ten czas przypadają téż prace H. nad ciepłem zwierzęcém. W r. 1848 porzucił praktykę lekarską i został prosektorem w instytucie anatomicznym w Berlinie, w r. 1849 zaś profesorem fizyjologii w Królewcu, gdzie pozostał do 1855. Tu zdołał wymierzyć czas przebiegu wrażeń po nerwach (ob. nerwy), odkrył oftalmoskop (ob.), przez który nadał nowy rozwój sztuce leczenia oczu, i oftalmometr (ob.), a naukę o barwach (ob.) zupełnie na nowo rozwinął. Z kilku rozpraw elektrycznych, z tego czasu, należy wymienić: o niektórych prawach rozkładu prądów elektrycznych w przewodnikach bryłowych (t. j. nie w drutach), z zastosowaniem do elektryczności zwierzęcéj. W r. 1855 przeniósł się do Bonn na katedrę anatomii i fizyjologii, lecz od 1858 r. zajmował tylko tę drugą

Tam rozpoczął wydawnictwo dwu najznakomitszych swych dzieł. Piérwsze „*Handbuch der physiologischen Optik*“ ,ukończone 1867 r., wchodzi w skład encyklopedyi fizycznéj Karstena, zawiéra niesłychany zasób materyjału, nowych obserwacyj i doświadczeń i świetnie przeprowadza całą teoryję widzenia; drugie „*Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik*“ (1863, 3 wyd. 1870); tu rozwinął niedostającą poprzednio do ogólnéj teoryi głosu teoryję dźwięczności (ob. głos), świetnie zbadał rolę ucha, wyjaśnił powstawanie samogłosek i położył podstawy nowéj nauki *estetyki fizyjologicznéj*. Szczegółowe kwestyje w tém dziele opracowane, już poprzednio były zamieszczane w różnych pismach specyjalnych. W r. 1858 przeniósł się do Heidelberga, gdzie działalność jego profesorska niesłychanie wzrosła i znakomitego uniwersytetu stał się główną ozdobą. Owdowiawszy, ożenił się tu powtórnie. Z prac tu ogłoszonych przytoczymy: O całkach, odpowiadających równaniom hydrodynamicznym ruchu wirowego (dziennik Crellego 1854), o tarciu cieczy („*Archiv für gesammte Physiologie*“, 1868), o mechanice kostek słuchowych i błony bębenkowéj („*Gettinger gelehrte Anzeigen*“, 1869), oprócz mnóstwa niemniéj ważnych prac, wypełniających różne dzienniki. Zrobiwszy, jak się zdaje, wszystko, co w dzisiejszéj fizyjologii daje się matematycznie obrobić, H. zapragnął widocznie więcéj zwrócić się do fizyki właściwéj, bo po śmierci Magnusa objął katedrę tego przedmiotu w Berlinie. Działalność swą tu rozpoczął objęciem kierunku nad tłumaczeniem niemieckiém fizyki Thomsona. Oprócz prac ściśle naukowych ogłosił wiele wykładów popularnych, obejmujących już przedstawienie własnych jego badań, już wiele innych kwestyj z nauk przyrodzonych. Zbiór niektórych z nich wyszedł p. t. „*Populäre Vorträge*“ (1865).

Helmintha, toż co robaki wnętrzne, wnętrzniaki.

Helminthiasis *choroba robaczna*, powstająca skutkiem dostania się do kiszek rozmaitych wnętrzniaków (ob.).

Helmold, jeden z najszacowniejszych kronikarzów XII w., najprawdopodobniéj Niemiec, ur. około 1100 r. w Brunświku lub jego okolicach; dostał się do Holsztynu; 1154 został proboszczem we wsi Bozowie nad jez. Płońskiém (dziś Plön); 1155 odbywał podróż misyjną do Wagirów i Obotrytów z Geroldem, bisk. starogrodzkim, a następnie lubeckim, który zachęcił go do napisania historyi nawrócenia Słowian. Jakoż w dziele „*Chronicon Slavorum*“ opisał H. z wielką bezstronnością nietylko niemiecki sposób nawracania Słowian, ich obyczaje i zwyczaje, obrządki religijne, wszystkie dobre i złe strony, ale podał także wiadomość i o innych wypadkach spółczesnych, skąd inąd nieoznanych. Kronika więc H., jakkolwiek ciężkim napisana językiem (łacińskim), jest jednak niezmiernie ważném źródłem dla swéj wierności w przedstawieniu zdarzeń. Zaczyna się z nawracaniem Sasów pod Karolém W., a kończy się na r. 1170. Kontynuował ją daléj, ale w sposób bez porównania niedokładniejszy, Arnold, opat benedyktyński z Lubeki, i doprowadził do r. 1209. O Słowianach podaje mało co wiadomości. Piérwszę wydanie sporządził Schorkalius (Frankf. 1556); najlepsze zaś ed. są Bangerta (Lub. 1659 i 1702) i Pertza w „*Monumenta Germaniae historica*“. Na niemiecki tłumaczył Laurent (Berlin 1852). U nas obszerniejszy rozbiór H. podał Jarochowski w „*Opowiadaniach historycznych*“ (Poznań 1860), wyborny zaś przekład na język polski wykonał J. Papłoński (Warsz. 1862).

Helmont (Jan Chrzciciel van), lekarz i filozof, ur 1577 w Brukseli, † 1644. Był z początku prof. medycyny, którą następnie porzucił, jako naukę niepewną, i zwrócił się do chemii. Zarzuciwszy Galena, podał nowy system, który wszystkie zjawiska natury, jak zdrowie i chorobę, życie i śmierć, sprowadza do procesów chemicznych, i pomimo wielu fantastycznych urojeń, okazuje bystry umysł autora. Poczynił też kilka odkryć w chemii. Dzieła jego „*Ortus medicinae*“ wyszły w Amsterdamie (1648) i w Frankfurcie (3 tomy, 1659). Życie jego opisał Loos (Heidelberg 1807).—Najmłodszy jego syn *Frańciszek Merkury van* H., ur. 1618, † 1699 w Berlinie, szukał równie jak ojciec odkrycia kamienia filozoficznego i zostawił po sobie kilka pism teozoficznych.

Helms (Jerzy), autor *Kroniki inflanckiéj*, którą pisać zaczął r. 1628, a skończył 22 Czerwca 1643. Rękopis téj kroniki spalił się 1791 i obecnie istnieje tylko szczegółowy z niéj wyciąg, dokonany przez Brotzego w Rydze.

Helmstedt, miasto powiatowe w księstwie brunświckiem, liczy 6,850 m.; było niegdyś sławne uniwersytetem, założonym 1585 przez księcia brunswickiego Julijusza, a zniesionym 1809 przez króla Westfalii Hieronima.

Heloci, greck. *Helotes*, *Hilotes*, *Ilotes*, tak się nazywali piérwotnie mieszkańcy lakańskiego miasta *Helos*, którzy po walecznéj obronie zostali ujarzmieni około 700 r. prz. Chr. przez Doryjczyków i zamienieni w poddanych; potomkowie ich od onego czasu tworzyli stan niewolniczy w Sparcie. H. od innych niewolników greckich różnili się tém, że byli własnością nie pojedynczych panów ale całego państwa, które samo tylko mogło stanowić o ich życiu i wolności. Zajmowali się uprawą roli, za pewną, stale oznaczoną opłatą dzierżawną, trudnili się rzemiosłami i kunsztami, w wojnie służyli za giermków i pachołków, niekiedy brali nawet udział w bojach jako lekkouzbrojeni. Ucisk zwycięzców przywodził ich do częstych buntów. Ponieważ z pomnożeniem liczby H, lękano się zawsze ich zemsty, przeto odważniejsi i dzielniejsi z nich bądź publicznie, bądź skrycie bywali często mordowani przez swoich ciemiężycieli. Opowiadają nawet o formalnych polowaniach na Helotów.

Heloiza, ob. Abelard.

Helonias (*Wodziczyn*), rodzaj roślin z rodziny zimowitowatych, obejmujący zioła północno-amerykańskie, o korzeniu cebulonośnym, liściach lancetowatych i kwiatach zebranych w grona. Odwar

korzenia H. *bullata* używa się w Ameryce przeciw chorobom trzewiów. Cebule H. *erythrospermum* na wygubienie much; korzeń H. *lutaea* przeciw robakom, a winny jego wyciąg stanowi środek pobudzający.

Helsingborg, miasto szwedzkie, położone przy najwyższém ścieśnieniu Zundu, naprzeciwko Helsingör; ma 6,600 m., mały port i kąpiele morskie; znane jest z wielu odbytych tutaj sejmów, synodów, kilku oblężeń i zawartych tu traktatów.

Helsingfors, m. stołeczne w. ks. finlandzkiego, na samym krańcu półwyspu u zatoki fińskiéj; założone 1550 r., 32,300 m., port, uniwersytet aleksandryjski, przeniesiony tu w r. 1829 z m. Abo. — H. (Helsingski) powiat, 2,901 m. kw. a ludności 74,000.

Helsingör, miasto na duńskiéj wyspie Zelandyi, przy najwęższém ścieśnieniu Zundu naprzeciwko szwedzkiego, podobnież położonego, miasta Helsingborg; ma 8,442 m., wygodną przystań i kąpiele morskie. Do r. 1857 zajmowało ważne stanowisko, jako miejsce poboru opłaty na Zundzie. W pobliżu leży twierdza Kronborg.

Helst (Bartłomiéj van der), ur. 1613 w Harlem, po Frańciszku Hals najsławniejszy portrecista szkoły holenderskiéj, a w kompozycyi portretów historycznych nawet odeń wyższy, † 1676 w Amsterdamie. Najsłynniejszym z jego utworów jest sportretowanie uroczystego bankietu, wyprawionego przez amsterdamską gwardyję obywatelską swemu dowódcy Wits na uczczenie pokoju westfalskiego.

Helvecones u Tacyta, *Ajlukiônes* u Ptolomeja, są przez ostatniego pomieszczeni między Rutyklejami i Buguntami, nad Wisłą. Zważywszy że Rutykleje jako Turcylingi (wedle Grimma Turyngów odłam) zjawiają się w towarzystwie Rugów, Heruli (*Hirrów*), ludów gockich nad Niemnem (Rus), w Kurlandyi i Estonii żyjących, należy tam umieścić i Turcylingów. Buguntowie (*Butoni* Strabona) siedzieli (wedle Ptolomeja) na północ Silingów (Ślężan). W skutek tego na H. przypada okolica nad Notecią, dotąd nosząca imię Pa-ług, będące w związku z wyrazem aspirowanym Helva t. j. łobia, ływia (*łybed*, *lubosza*), t. j. las na bagnie.

Helvétius (Klaudyjusz Adryjan), z Palatynatu rodzina jego pochodziła, ur. w Paryżu 1715 r., uczył się u jezuitów, kształcił się na człowieka światowego, 1738 został poborcą generalnym, mając nadzieję przez modne wówczas wykłady matematyki Maupertuisa, zyskać wstęp do świata wyższego, jął się do geometryi. Ożeniwszy się z p. de Ligniville, 1751 wyjechał na wieś, zniechęcony do swéj świeżo kupionéj godności marszałka dworu Maryi Leszczyńskiéj, † 1771 r. W dziełach „*De l'esprit*“ (1758); „*De l'homme, de ses facultés et de son education*“ (Londyn 1772); „*Les progrés de la raison dans la recherche du vrai*“ (Lond. 1775), rozwija teoryję egoizmu. Dla siebie pożądamy i unikamy, tak że dosyć przez edukacyję i prawo pokierować samolubstwem, by dążności indywidualne zgodziły się z dobrem ogółu. Stępienie namiętności ogłupia, bo one właśnie upładniają umysł, potrzeba je więc tylko ująć w prawidła. Dążący do swego celu, bez szkodzenia interesom innych, jest dobrym człowiekiem. *Tout devient legitime pour le salut public.* Prawdziwém zadaniem prawodawstwa jest nie zniesienie własności, lecz ułatwienie każdemu jéj nabycia, ograniczenie nadużycia pracy jednych przez drugich, i liczby godzin do 7—8 dziennéj pracy, oraz rozszerzenie oświaty. H. zasady przyjęli modyfikując St. Lambert, Volney, Condorcet.

Helweci, Helwetowie (*Helvetii*), naród celtycki w dzisiejszéj Szwajcaryi, zjawiający się po raz piérwszy w historyi podczas wędrówki Cymbrów i Teutonów, z którymi połączyli się Tygurynowie, będący jedném z 4 plemion (pagi) helweckich. Ci ostatni pokonali i zabili konsula rzymskiego Lucyjusza Kassyjusza 107 prz. Chr., a po wytępieniu Cymbrów i Teutonów wrócili do swych siedzib. Za czasów Cezara kraj Helwetów (*Ager Helvetiorum*) rozciągał się od jeziora genewskiego (*Lacus Lemanus*) do jeziora badeńskiego (*Lacus Venetus* albo *Brigantinus*), od którego aż do góry ś. Gotarda (*Adula mons*), graniczył z dawną Recyją; na połud. oddzielały ich Alpy Berneńskie od drobnych plemion celtyckich w dolinie Rodanu (Wallis) a na zachód góry Jura od gallijskich Sekwanów; na półn. mieszkali za Renem, ale ich stąd wyparli germańscy Swewowie. Inni H., nakłonieni przez swego przywódcę Orgetorixa, opuścili własną ziemię, w któréj zamieszkiwali 12 miast i 400 wsi, i szukali nowych siedlisk w Gallii; tu atoli, pokonani zostali przez Julijusza Cesara pod Bibracte (Autun) 58 prz. Chr. Z 368,000 ludzi (H. było tylko 263,000) wróciło do kraju tylko 100,000. Odtąd należeli do Galii rzymskiéj, mianowicie do tak zwanéj *Celtica*, od Augusta do *Belgica*, a w końcu do prowincyi *Maxima Sequanorum*. W 70 r. po Chr. nie chcąc uznać cesarza Witelijusza, ciężką ponieśli klęskę od Cecyny i musieli prosić zwycięzcę o przebaczenie. Liczne kolonije, przeważnie wojskowe, np. *Colonia Rauracorum* późniéj *Augusta Rauracorum* (dziś Augst), *Colonia equestris* w *Noviodunum* (Nyon, nad jez. genewskiém), *Viviscum* (Vevay) i t. d. krzewiły między H. cywilizacyję rzymską. Ok. 400 r. po Chr. podbili większą część kraju H. Alemanowie, a zaś połud.-zachodn. część nad Jurą odstąpił Aecyjusz Burgundom 436 r. (ob. Szwajcarja).

Helwecka konfesyja. Ob. Helweckie wyznanie.

Helweckie Wyznanie (*Confessio helvetica*). Celem dojścia do porozumienia z teologami wittenberskiemi a szczególniéj z M. Lutrem, teologowie szwajcarscy, zebrani w Bazylei 1536 r. wespół z deputowanymi m. Zurychu, Berna, Bazylei, Szafhauzy, St.-Gallenu, Mühlhuzy i Bielu, ułożyli *wyznanie wiary* w jęz. łacińskim, złożone z 27 art. Przy jego układaniu, w którém udział wzięło i dwu teologów strasburskich: M. Bucer i W. F. Capito miano również na uwadze i zwołać się mając przez papieża rzymskiego sobór powszechny. Wyznanie to nazwane zostało W. H. piérwszém (*Confessio helvetica prior*) albo od miejsca zebrania

jego autorów *Wyznaniem bazylejskiém drugiém*, dla odróżnienia od *piérwszego*. (Ob. Bazylejskie Wyznanie).—**H. W. drugie** albo **większe** (*Confessio h. posterior*). Elektor Palatynatu, Fryderyk III, obawiając się skutku knowań kilku ultraluterskich teologów, pragnących wyłączenia go z pod praw pokoju religijnego augsburskiego (ob.) za to, że przyjął wyznanie helweckie, zażądał od J. H. Bullingera (ob.), aby ułożył *wyznanie wiary*, w którémby wykazaną była także jedność kościoła ewangielicko-refor. w Niemczech, Francyi i Szwajcaryi. Bullinger przesłał elektorowi poprzednio już napisane przez siebie w jęz. łacińskim *Wyznanie wiary*, które następnie przyjęte zostało nietylko przez elektora, ale i przez kantony Szwajcaryi niemieck. i francusk. (1566) a później i w Polsce, Węgrzech, Szkocyi i Francyi oraz w Czechach i Morawii i otrzymało nazwę **W. H. drugie** (większe). Odznacza się ono nietylko pod względem dogmatycznym, ale i jasném przedstawieniem zasad wiary. Unikając subtelności ma na celu prawdziwą jedność Kościoła Chrystusowego w duchu miłości i prawdy na podstawie Pisma ś. Składa się z 30 obszernych artykułów, poprzedzonych stosownym wstępem.

Helwecyja, *Helwecka rzeczpospolita*, ob. Szwajcaryja.

Helwidyjanie. Ob. Helwidijusz i Antydykomaryjanici.

Helwidyjusz (*Helvidius*), uczeń sławnego aryjanina Auxencyjusza, biskupa medyjolańskiego (w końcu IV w.), w czasie pobytu w Rzymie ułożył pismo, w którém twierdził, że N. Panna miała potomstwo z małżeństwa swego z Józefem, i dlatego zaprzeczał wyższości stanu dziewiczego nad małżeńskim, w poparciu tego zdania przytaczając słowa ś. Mateusza (1, 18); ś. Łukasza (2, 7) i t. d. Przeciwko H. występował ś. Hieronim w piśmie „*Adversus Helvidium*“ a zdania jego potępione przez sobór w Kapui (391),

Helwin, minerał rzadki, ale ciekawy z powodu swéj krystalizacyi i składu. Krystalizuje w czworościan hemiedryczny szeregu równoosiowego, z przytępieniem krawędzi przez czworościan przeciwny; barwy najczęściéj żółtéj; twardość=6,5, c. wł=3,3. Jestto związek kwasu krzemnego z tlenkami manganu, berylu i żelaza, zawiéra też jakiś związek siarki. Znajduje się w Saksonii i Norwegii.

Hélyot (Piotr), franciszkanin, zwany *Ojciec Hipolit*, ur. 1660 r., † 1716 r. Oprócz innych wydał: „*Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires, et des congrégations séculières, de l'un et de l'autre sexe, qui ont éte établis jusqu'à présent*“ (8 tom., Paryż 1714—1721, z rycinami). Przekład niemiecki zwiększony nowymi dokumentami.

Hełm, szyszak, nakrycie głowy z blachy metalowéj, lub grubéj skóry w metal okutéj, stanowiące obok pancerza i tarczy, jednę z głównych części zbroi. W średnich wiekach bywały one z przyłbicami, obecnie H. metalowy pozostał w użyciu tylko w ciężkiéj konnicy (ob. kirasyjer).

Hełm, część przyrządu destylacyjnego, ob. alembik.

Helmek (*Phlomis*), rodzaj roślin z rodziny wargowatych, cechujący się kielichem 5° kątnym, 5° zębnym i koroną o wardze górnéj sklepionéj, obejmuje zioła w Eur. płd. i na Wschodzie. Niektóre trafiają się na Podolu jak **H.** *bulwiasty* (*Ph. tuberosa*), o kwiatach jasno purpurowych; bulwy przykorzeniowe, bogate w mączkę, jadane są przez Kałmuków. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne. Rośliny téj jest 44 gatunków. *Phlomis Leonorus*, o kwiatach purpurowych, hodują u nas po ogrodach dla piękności i ozdoby, grupując razem w małe kłąbiki.

Hemans (Felicyja Dorota), z domu *Browne*, jedna z najznakomitszych poetek angielskich, urodz. 1794 r. w Liverpool, † 1835 w Redesdale pod Dublinem. Wrodzona a żywa wyobraźnia, pobudzona jeszcze pięknemi okolicami Walii, gdzie mieszkała rodzina poetki, oraz bohaterskimi czyny Anglików na półwyspie Pirenejskim, nadała jéj utworom wyraźne piętno romantyzmu. Zaślubiona wcześnie z kapitanem Hemans, rozwiodła się z nim, zostawszy matką 5 synów. W 1812 ogłosiła zbiór poezyi lirycznych p. t. „*Domestic affections*“. Większy jéj poemat „*The restoration of the works of art in Italy*“ (1816) i „*Modern Greece*“ zyskały poklask Byrona; w „*Tales and historic scenes in verses*“ (1819), dała zbiór wybornych balad. Z innych jéj utworów wymieniamy: „*Dartmoor*“, poemat premijowany przez *Royal-Society of Literature* 1821; „*Forest sanctuary*“ (1825); „*Koerner and his sister*“. Późniejsze jéj poezyje, mianowicie od czasu, gdy odwiedziła Walter Scotta (1829) i Wordswortha (1830), odznaczają się wzniosłym kolorytem religijnym, jak: „*Songs of the affections*“ (1830); „*Scenes and hymns of life, and other religious poems*“ (1834); „*Hymns on the works of nature*“ (1833). W „*Records of women*“ (1828) kreśli charaktery kobiét i urozmaica je obrazkami z własnego życia. Nowsze wydanie jéj dzieł poetycznych wyszło w Lond. 1861.

Hemateina ($C_{16}H_{12}O_6$), otrzymuje się z hematoxyliny (ob.) przez dodanie amonijaku. Jestto proszek czarno-fijoletowy z odcieniem zielonawym, trudno rozpuszczalny w wodzie zimnéj; amonijakalny jego roztwór ma piękną purpurową barwę.

Hematoidyna, ciało barwne, krystalizujące, powstające z hematokrystaliny (ob.), odkryte przez Virchowa. Występuje w postaci drobnych, dla mikroskopowego badania zaledwie dostępnych pochyłych słupków rombowych, zabarwionych na kolor piękny czérwony. Powstaje z rozkładu normalnego barwnika krwi, dla tego napotyka się, gdzie krew wylana przez czas długi zalega, w starych ogniskach apoplektycznych. **H.** ważną jest jeszcze z tego względu, że jéj kryształy, bardzo podobne do kryształków barwników żółciowych, podały myśl, że barwnik żółci z barwnika krwi pochodzi.

Hematokrystalina, inaczéj *hemoglobina*, najważniejsza część składowa czérwonych krążków krwi. Krystalizuje w układzie różnoosiowym, otrzymana z niektórych zwierząt (wiewiórki) krystalizuje w układzie jednotrzyosiowym. **H.** należy do ciał naj-

bardziéj skomplikowanych; daje się rozłożyć na białko, globulinę i barwnik—hematynę. H. jestto normalny barwnik krwi i dla fizyjologicznych funkcyj krwi ma piérwszorzędne znaczenie (ob. krew), z powodu swéj własności pochłaniania tlenu i kwasu węglanego. H. ważna jest jeszcze pod względem chemicznym, jako jedno z niewielkiéj liczby ciał białkowatych, krystalizujących. Przez rozmaite działania chemiczne możemy z H. otrzymać inne ciała, również zabarwione i krystaliczne, jak: hematoidynę (ob.), heminę (ob.).

Hematoxylina ($C_{16}H_{14}O_6$), otrzymuje się z drzewa kampeszowego, przez wyciągnięcie eterem, przedstawia się pod postacią żółtych, przezroczystych, błyszczących kryształów, trudno rozpuszczalnych w wodzie, łatwo w alkoholu i eterze; roztwór H. na powietrzu przybiéra kolor czérwony, a za dodaniem amonijaku, przechodząc w hemateinę, staje się żółto-czérwonawym.

Hematyna, barwnik krwi, połączona jest zawsze z globuliną i tworzy hematokrystalinę. Dotychczas nie potrafiono jéj oddzielić, więc i niepoznano jéj składu. Wiadomo tylko, że zawiéra żelazo.

Hematyt, *krwawnica*, ob. żelazo (rudy).

Hemeralopija, *kurza ślepota*, (ob.).

Hemerocallis ob. Lilijowiec.

Hemiedryja (*połowiczność*), w krystalografii stosunek jednych form krystalicznych do innych, za których symetryczne połowy mogą być uważane. Występuje ona, gdy modyfikacyje w całkowitych formach krystalicznych (holoedrycznych, homoedrycznych, czyli pantoedrycznych) mają miejsce tylko na połowie części podobnych, a modyfikacyje te, rozwijając się, usuwają zupełnie połowę kryształu. Formy te połowiczne (hemiedryczne) przez dalsze przepołowienie w ten sam sposób mogą dać początek formom *ćwiartkowym (tetartoedrycznym)*. Ob. Kryształ.

Hemikranija, połowiczny ból głowy, migrena (ob. cephalgia).

Hemina, ciało zabarwione, krystaliczne, produkt rozkładu hematokrystaliny, odkryty przez Teichmana z Krakowa. Krystalizuje w płaskie tabliczki rombowe, koloru ciemno-brunatnego, a przy spolaryzowaném świetle oliwkowego. W naturze kryształki H. nie powstają, ale bardzo łatwo otrzymać je można ze krwi, nawet rozpadłéj, przez ogrzewanie z solą i stężonym kwasem octowym. Przez swoję postać i dwubarwność kryształy H. bardzo są charakterystyczne, stąd bardzo się nadają do poznania krwi i w medycynie sądowéj przy rozpoznawaniu plam krwistych wielkie mają znaczenie.

Hemiopija, widzenie połowiczne. Chory przestaje jedném, częściéj dwoma oczami, widzieć prawą lub lewą połowę pola widzenia. Najczęściéj albo w obu oczach zajęte są prawe lub lewe połowy, czasami obie wewnętrzne, lub zewnętrzne. Tego rodzaju ślepota wskazuje zawsze na cierpienie nerwów wzrokowych, które w szczególny sposób łączą się z sobą, i stąd przy chorobach, tego rodzaju objawy spowodować mogą (ob. nerw wzrokowy).

Hemiplegija, paraliż połowy ciała. Mięśnie twarzy z jednéj strony sparaliżowane, stąd twarz pozbawiona wyrazu, kąt ust pociągnięty w stronę przeciwną; język wyciągnięty ku téj saméj stronie się zwraca. Odpowiednia ręka i noga pozbawione ruchów dowolnych. Taki zbiór paralitycznych objawów często razem występuje. Przyczyna zawsze leży w mózgu. Nerwy ruchowe, z mięśni szkieletu wychodzące, zbiérają się w mózgu i w tém miejscu wola na nie wpływ swój wywiéra. Ponieważ te nerwy ulegają skrzyżowaniu w *rdzeniu przedłużonym* (ob.), stąd w połowie lewéj mózgu zbiérają się nerwy od mięśni prawéj połowy ciała i naodwrót. Jeżéli w mózgu toczy się jakikolwiek proces chorobny, niszczący nerwy, musi nastąpić H. Jéj siedliska więc zawsze w mózgu i z przeciwnéj strony szukać należy. H. powstaję czasem doraźnie (np. przy apopleksyi ob.), czasem rozwija się powolnie (np. skutkiem nowotworów). Po apopleksyi następująca H. często przemija, jeśli paraliż nie był następstwem zniszczenia nerwu, tylko ich chwilowego ucisku.

Hemisfera, *Półkula*, ob. Kula.

Hemitropija (*półzwrot*), forma zrośnięcia dwu kryształów, w któréj się zdaje, jakoby połowa kryształu doznała przekręcenia o połowę całego obrotu i przyłożyła się symetrycznie do drugiéj połowy; wypada stąd, że ściany dwu połów są ułożone w kierunku przeciwnym. H. przedstawia się w kryształach węglanu wapna, amfibolu, spatu polnego i t. d.

Hemodromometr, przyrząd podany przez Volkmanna dla oznaczenia prędkości strumienia krwi w naczyniach. Jestto rura szklanna, zgięta w formie szpilki do włosów; oba ramiona u dołu pod kątem prostym odgięte wstawia się w otwartą tętnicę i mierzy czas potrzebny na przebieżenie całéj rury. Por. Volkmanna „*Haemodynamik*“.

Hemodynamometr, narzędzie służące do zmierzenia ciśnienia krwi w naczyniach; jestto manometr odpowiednio zbudowany. Piérwszy Hales używał do tego prostéj rury szklannéj, którą wstawiał w otwarte naczynie i badał, jak wysoko krew się w niém podniesie. Poiseuille, który wprowadził nazwę H., używał rury szklanéj zgiętéj i wypełnionéj rtęcią; różnica wysokości słupów rtęci wskazywała ciśnienie krwi. Ten H. Poiseuilla, jest istotną zasadę kymografijonu (ob.) Ludwiga. Por. Halesa „*Statik des Geblütes*“ (Halla 1748); Volkmanna „*Haemodynamik*“; Vierordta „*Lehre von Arterienpulse*“, tudzież podręczniki fizyjologii i fizyki lekarskiéj.

Hemoglobina, ob. Hemotokrystalina.

Hemoroidy, jedna z najczęstszych chorób i najbardziéj upartych. Najważniejszym objawem H. są krwotoki, pojawiające się od czasu do czasu z kiszki prostéj. H. polegają na rozszerzeniu żył w dolnym ustępie kanału kiszkowego. Przyczyną tego są najczęściéj długotrwałe katary kiszkowe, połączone z zaparciem stolca, choroby wątroby; wszakże nie u każdego człowieka przy tych utrudnieniach w krążeniu rozszerzają się żyły; muszą one być do tego usposobione, a to usposobienie jest

najczęściéj dziedziczne. Ociężałość, trudne trawienie i t. p. symptomata, jakie się często przy H. napotykają, nie należą bezpośrednio do nich. Gdy przy zaostrzeniu kataru kiszek, żyły nabrzmieją mocniéj (szyszki hemoroidalne), wtedy powstają rozmaite miejscowe dolegliwości: parcie na stolec, ból żywy; następujący po tém krwotok łagodzi cierpienia. Dawniéj odwracając stosunek różnych objawów H., jak i w innych chorobach, uważano H. za chorobę ogólną, która się tylko w kiszce prostéj umiejscowia; w przeciwnym razie H. „rzucić się“ mogły na inne organa i niebezpieczne cierpienia spowodować. W ten sposób H. uważano za pewnego rodzaju ochronę od rozmaitych chorób, za dobrą wróżbę. Te bezzasadne pojęcia, dawno wyrugowane z nauki, często jeszcze napotkać się dają między nielekarską publicznością. Rzeczywiście organizm może się przyzwyczaić do krwotoków, powtarzających się peryjodycznie; krwi wyrabia się więcéj w przewidywaniu téj utraty; skoro więc krwotok się nie pojawi, występują rozmaite, niemiłe objawy, ustępujące z pojawieniem się krwotoku. W leczeniu H. najważniejszą rolę grają środki przeczyszczające w najrozmaitszych formach; czasami dla złagodzenia cierpień potrzeba za pomocą środków odpowiednich wywołać krwawienie. Najradykalniéj leczą się H. przez usunięcie rozszerzonych żył na drodze operacyjnéj.

Hemotachometr, przyrząd podany przez Vierordta dla oznaczenia prędkości krwi w naczyniach. Jest to wąska skrzyneczka szklanna, z któréj z dwu stron wychodzą krótkie rurki. W skrzynce zawieszone jest wahadełko. Łącząc obie rurki z końcami przeciętego naczynia, przepuszcza się strumień krwi przez skrzynkę. Z odchylenia wahadełka, odczytanego na podziałce, wnosi się o prędkości strumienia. Porów. Verordta „*Stromgeschwindigkeit des Blutes* i t. d.“

Hemprich (Fryderyk Wilhelm), naturalista i podróżnik niemiecki, ur. 1796 r. w Glatz, był najprzód chirurgiem wojskowym, potém otrzymał stopnie naukowe lekarskie w Berlinie i po długiéj podróży wraz z Ehrenbergem po Egipcie, Nubii i wybrzeżach Arabii, † 1825 w Massara. Jego opisy podróży, objęte są razem z opisami Ehrenberga (ob.). Reichenbach wydał jego „*Naturgeschichte für höhere Lehranstalten*“ (1829).

Hems albo **Homs**, miasto handlowe w Syryi, starożytna Emesa, nad rz. Orontes, ma 20,000 m.

Hemsterhuis (Tyberyjusz), znakomity filolog holenderski, ur. 1685 r. w Gröningen. W 20 r. życia został 1704 profesorem matematyki i filozofii w Amsterdamie, 1720 profesorem greczyzny w Franeker, a 1740 tegoż przedmiotu i historyi w Lejdzie, gdzie † 1766. Słusznie uważają go za skończony wzór prawdziwego humanisty. Jest on założycielem własnéj szkoły, z któréj wyszli tacy uczniowie, jak Ruhnken i Valckenaer. Najważniejszemi jego pracami są wydania: „*Onomasticon*“ Polluxa (2 t., Amsterdam 1706), wybrane rozmowy Lucyjana (Amsterdam 1708 i 1732) i Plutus Arystofanesa (Harling 1744). Geel z rękopisów H. wydał „*Anecdota Hemsterhusiana*“ (Leyda 1825). Doskonały jego życiorys napisał Ruhnken p. t. „*Elogium Hemsterhusii*“ (Leyda 1768 i 1789).— **Hemsterhuis** (Frańciszek), syn poprzedzającego, urodzony w Gröningen 1720 roku pracował w kancelaryi rady stanu w Hadze i tam † 1790 roku. Podobnie jak jego rodacy Daniel Wyttenbach (1746—1820) i Filip Wilhelm van Heusde rodem z Utrechtu (1778—1839), H. w filozofii reprezentuje praktyczną teoryję życia Sokratesa, któréj wykład naśladował w 4 dyjalogach *Sofista* albo filozofija, *Aristeas* albo o bóstwie, *Aleksis* albo o wieku złotym, *Simon* albo o przymiotach duszy. Jasnen wydał jego dzieła 1792, potém w Louvain 1825 r. Pisali o Hemsterhuisie G. Oltema „*Commentatio de phil. F. H.* (Louvain 1827), Emil Grucher (Paryż 1866) i Groneman (Utrecht 1867).

Hemus (*Haimos*), ob. Bałkan.

Henault (Karol Jan Frańciszek), ur. w Paryżu 1685, † 1770, członek akademii i bliski przyjaciel Voltair'a. Oprócz wielu poezyj salonowych, dramatów, komedyj i innych utworów poetycznych, napisał dzieło historyczne „*Abrégé chronologique de l'histoire de France*“, które przecież, mimo dobrego przyjęcia, nie mogło wytrzymać ścisłéj krytyki. Jego *Pamiętniki* zostały ogłoszone dopiéro w roku 1854.

Henaux (Ferdynand), literat belgijski, ur. 1815 roku w Liége. Oprócz mnóstwa rozpraw historycznych, umieszczonych w „*Revue de Liége*“ i „*Bulletin du bibliophile belge*“, ogłosił osobno wiele dzieł ważnych dla historyi i geografii rodzinnego kraju. Celniejsze z nich są: „*Études historiques et littéraires du pays Wallon*“ (Liège 1843); „*Le Berceau de Charlemagne*“ (1848); „*Histoire du pays de Liége depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*“ (2 t., 1851, 2 ed. 1357); „*Roland, notice historique*“ (1863). Oprócz tego pod pseudon. *N. O.*, *Andr. Meuret* i *Nand* ogłaszał szkice z podróży, romanse i krytyki literackie.

Hencke (Karol Ludwik), astronom niemiecki, ur. 1793 w Driesen, † 1866; miał udział w wojnie przeciw Francuzom, w któréj został rannym, następnie był pocztmistrzem, a wziąwszy uwolnienie, oddał się obserwacyjom astronomicznym. Zajęty sporządzeniem wielkiéj karty nieba, odkrył 8 Grudnia 1845 planetoidę Astreę, a 1 Lipca 1847 Hebę, co go powiodło do niektórych ważnych badań nad małemi planetami.

Henderson (Ebenezer), misyjonarz angielski, ur. 1781 r. w Dumfermline w Szkocyi. W r. 1804 przybywszy do Kopenhagi, został pastorem gminy angielskiéj w Elsinor, a 1807 w Gothenburgu w Szwecyi; w r. 1814 wysłany do Islandyi, przełożył na jęz. islandzki Pismo ś. (Dziennik téj jego podróży wyszedł w r. 1818 w 2 t. w Edynburgu). Zwiedzał także Niemcy, Włochy, Szwecyję i Rossyję (1819). Opis téj podróży wydany pod tyt. „*Biblical researches and travels in Russia*“ (Londyn 1826). Następnie został profesorem teologii i języków wschodnich w seminaryjum w Highbury pod Londynem. Oprócz powyższych wydał dzieje Waldensów pod

tyt. „*The Vaudois*“ (Londyn 1844) i kilka pism w językach duńskim, islandzkim i angielskim.

Hendiadys (z greck., właściwie *hen dia dyoin*, t. j. jedno przez dwa), tak się nazywa pospolita u starożytnych figura gramatyczno-retoryczna, według któréj dwa rzeczowniki łączą się z sobą współrzędnie i jeden z nich zastępuje przymiotnik drugiego.

Hengist i Horsa, dwaj bajeczni bohatyrowie i bracia, potomkowie Odina, pod których dowództwem Anglosaksonowie mieli się osiedlić w Brytanii. Podług podań anglosaksońskich przybyli Anglowie i Saksonowie 446 lub 449, wezwani przez Vortigerna, kr. Bretonów, na pomoc przeciw Piktom i Szkotom. Za nimi pospieszyły inne gromady (ob. *Anglosaksonowie*). Horsa poległ w bitwie 455, a Hengist † 488. W szczegółach podania bretońskie różnią się znacznie od anglosaksońskich, bardziéj prawdopodobnych, jakkolwiek mytyczny charakter i tych ostatnich wykazał dowodnie Lappenberg w „*Geschichte von England*“ (t. 1, Hamb. 1834),

Hengstenberg (Ernest Wilhelm), ur. 1802 r. we Fröndenbergu (w Marchii); od r. 1826 docent, a 1828 profesor teologii w Berlinie, gdzie od r. 1827 wydawał „*Evangelische Kirchenzeitung*“; uważany jest za najznakomitszego przedstawiciela ścisłego luteranizmu. Oprócz innych wydał: „*Christologie des Alten Testaments*“ (2 wyd., 3 t., Berlin 1854—57); „*Beiträge zur Einleitung in das Alte Testament*“ (3 t., tamże 1831—39); „*Commentar über die Psalmen*“ (2 wyd., 4 t., tamże 1849—51); „*Das Evangelium Johannis*“ (t. 1, t. 1861); „*Commentar über die Offenbarung Johannis*“ (2 t., t. 1862).—Jego syn *Emanuel* H., do 1860 pastor w Jüterbogku, jest autorem dzieła „*Vespergottesdienste*“ (2 wyd., Berlin 1861).

Henilda, ob. Kunilda.

Henke (Henryk Filip Konrad), teolog ewang. i historyk kościelny, ur. 1752 r. w Hehlen (w Brunświckiém), † 1809 r. od r. 1777 profesor teologii w Helmstedt, ostatnio wiceprezes konsystorza w Brunświku; oprócz innych wydał: „*Kirchengeschichte*“ (6 t., Brunświk 1788—1804 i 1795—1806; dalszy ciąg Vatera, t. 7—9 1818—20), tudzież „*Kirchengeschichte des 18 Jahrhundert*“ (Brunświk 1802). Obok tego był założycielem kilku pism peryjodycznych treści teologicznéj.—**Henke** (Ernest Ludwik Teodor), syn poprzedniego, ur. 1804 r. w Helmstedt; od r. 1839 profesor w Marburgu, gdzie także od r. 1848 był piérwszym biblijotekarzem, a od 1849 eforem seminaryjum teologicznego, jest autorem dzieł dotyczących historyi kościelniéj, a najważniejsze z nich: „*Georg Calixtus und seine Zeit*“ (2 t., Halla 1853—60); „*Papst Pius VII*“ (Marburg 1860); „*Konrad von Marburg*“ (tamże 1861), „*Die Eröffung der Universitat Marburg*“ (1862).

Henke (Adolf Chrystyjan Henryk), lekarz niemiecki, ur. 1775 r. w Brunświku, † 1843 r.; profesor fizyjologii, patologii, medycyny państwowéj i terapii w Erlangen, zasłużył się licznemi dziełami: „*Lehrbuch der gerichtlichen Medicin*“ (Berlin 1812, 13 wyd. 1859); „*Abhandlungen aus dem Gebiete der gerichtlichen Medicin*“ (5 t., 2 wyd., tom 4, Lipsk 1822—24) i w. in. Wydawał oraz od 1821 czasopismo „*Zeitschrift für die Staatsarzneikunde*“, które następnie było prowadzone daléj przez Siebenhaara i Sieberta, a od r. 1850 przez Behrendsa.—**Henke** (Herman Wilhelm Edward), prawnik niemiecki, brat poprzedniego, ur. 1783 r. w Brunświku, 1814 profesor w Bernie, został 1833 profesorem prawa w Halli, † 1869 r. Było zasłużony pracownik na polu prawa kryminalnego, którego ważniejsze dzieła są: „*Versuch einer Geschichte des deutschen peinlichen Rechts und der peinlichen Rechtswissenschaft*“ (2 t., Salzburg 1808—9); „*Lehrbuch der Strafrechtswissenschaft*“ (Zürich 1815); „*Handbuch des Criminalrechts und der Criminalrechtspolitik*“ (4 t., Berlin 1823—38).

Henke (Gustaw), leśnik, ur. 1799 we wsi Röhle, w Brunświckiém, † 1852. W r. 1819 przybył do Warszawy, został urzędnikiem leśnym i przechodząc rozmaite stopnie, był ostatecznie komisarzem leśnym przy komisyi rządowéj przychodów i skarbu oraz profesorem leśnictwa w instytucie w Marymoncie od r. 1840. Pozyskawszy emeryturę, w r. 1848 osiadł w majątku swoim Rozele, w powiecie maryjampolskim. Dzieła jego: „*Nauka urządzenia, szacowania i oceniania lasów*“ (Warsz. 1846) i „*Zbiór wyrachowań leśnych z porównaniem miar i wag*“ (Warsz. 1842), dotąd mają wartość.

Henle (Fryderyk Gustaw Jakób), znakomity fizyjolog i anatom, ur. 1809 w Fürth. W r. 1834 został prosektorem w Berlinie, lecz skazany za udział w burszenszafcie, mógł się habilitować dopiéro w r. 1837. W r. 1840 został profesorem w Zürichu, od 1844 w Heidelbergu, a w 1852 profesorem anatomii i dyrektorem instytutu anatomicznego w Getyndze. H. przyjął w patologii stanowisko fizyjologiczne czyli racyjonalne i odznacza się jako znakomity krytyk dotychczasowych metod i teoryj. Ważniejsze jego dzieła: „*Handbuch der rationellen Pathologie*“ (2 t., Brunświk 1846—52); *Handbuch der allgemeinen Anatomie*“ (Berlin 1841); „*Handbuch der systematischen Anatomie*“ (3 t. 1856) i „*Vergleichende Anatomie des Kehlkopfs*“ (1839).

Henneberger (Kacper), geograf pruski XVI w., ur. w Erlichen w Turyngii 1529, zmarły jako pleban w Królewcu 1600 r., wydał 1576 w Królewcu dokładną mapę Prus królewskich i książęcych p. t. „*Prussiae, das ist des Landes zu Preussen, welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae europeae Eigentiche und Warhaftige Beschreibung durch Casparum Erlichensem*“. Dla objaśnienia téj mapy napisał i ogłosił tamże 1584 wykład historyczno-topograficzny, p. t. „*Kurtze und warhaftige Beschreibung des Landes zu Preussen*“, z dodatkiem „*Kurtze und einfeltige Beschreibung aller Hohemeister deutsches Ordens*“ w 2 częściach. Przy ponownem odbiciu téjże karty 1595 przyłączył do niéj nowe objaśnienie p. t. „*Erclärung der Preusischen grosseren Landtafel oder Mappen etc*“ z dodatkiem „*Der See, Ströme und Flüsser Namen, welche in der Preussischen Mappen verzeichnet sind*“. Mapa H. była źródłem używającém powagi aż do 1763 r., historyczne zaś jego prace mają pewną wartość, ja-

ko materyał do opisu miejscowości Litwy i dawnych Prus.

Hennegowija, Hennegau, ob. Hainaut.

Hennequin (Antoni Ludwik Maryja), adwokat w Paryżu, ur. w Monceaux 1786. Legitymista z przekonania, pozostał do śmierci wiernym sprawie swojego stronnictwa, † 1840. Jako obrońca wielu spraw politycznych zostawił po sobie znaczny szereg mów, mianych przed kratkami a oprócz tego *Régime des hypotheques* (Paryż 1822); „*Sur le divorce*“ (Paryż 1823). **Hennequin** (Wiktor), adwokat w Paryżu i zagorzały Furierzysta, ur. 1816, roku był deputowanym w 1849 r., uwięziony przy zamachu stanu 2 Grudnia 1851 r., był wypuszczony na wolność 6 Stycznia 1852 r., † 1854 r. Napisał „*Voyage en Angleteree et en Ecosse*“ (Paryż 1835); „*Introductions historique à l'étude de la legislation française*“ (Paryż 1846); „*Feodalité*“ (tamże 1846), „*Théorie de Charles Fourier*“ (1848); „*Les amours au phalanstère*“ (1849), obejmujące kardynalne zasady komunizmu. Wydawał nadto dziennik „*La democratie pacifique*“. — *Hennequin* (Amadeusz), młodszy brat poprzedzającego, adwokat i legitymista, ur. w Paryżu 1817 r. Prócz kilku broszur o dobroczynności, ogłosił: „*La Suisse en* 1847“ (Paryż 1848) i „*Le communisme et la jeune Allemagne en Suisse*“ (Paryż 1850). Oprócz tego napisał: „*Des caisses d'épargne*“ (Paryż 1845); „*Histoire de Louis Napoleon Bonaparte*“ (Paryż 1848); „*La Conquête de l'Algérie*“ (Paryż 1857) i wiele innych.

Hennil, ob. Hejnał.

Henoch, ob. Enoch.

Henotikon (gr.). Sobór powszechny czwarty (chalcedoński), w r. 451 potępił naukę Eutychesa (ob.) o jednéj naturze Chrystusa P. Dekret ten wywołał tak silny spór, że cesarz użył aż siły i 467 r. rozkazał, aby wszyscy biskupi odrzucili decyzyję tego soboru. Oparł się temu jednak patryjarcha konstantynopolski Akacyjusz (ob.); następnie zaś poddał on myśl cesarzowi Zenonowi, że lepiéjby było utrzymać zjednoczenie pomiędzy prawowiernemi a monofizytami, (wyznawcami jednéj natury), choćby ich dogmatyczne poglądy i nadal różniły się, byleby tylko dekret soboru chalcedońskiego wprost nie był odrzucany. Cesarz w r. 482 wydał przeto **H.** w którym wyznanie wiary nicejskie z dodatkami soboru konstantynopolskiego za jedynie ważne ogłosił, naukę Nestoryjusza i Eutychesa potępił a o soborze chalcedońskim nawiasowo wspomniał, że jedynie w tém ma powagę, w czém nie sprzeciwia się temu postanowieniu. Akt ten pomimo to, że potępiał Eutychesa, był jednak dlań korzystnym; zamiast bowiem zjednoczenia, sprowadził nowe rozdwojenie kościoła: na 1) prawowiernych, którzy **H.** odrzucali; 2) stanowczych monofizytów, którzy także go nie uznawali, i 3) stronników **H.** Rozdwojenie to trwało 35 lat, aż nakoniec cesarz Justynijan w r. 518 zjednoczył wszystkich tym sposobem, że z ksiąg metrycznych (diptychów) kazał wykreślić Akacyjusza, Zenona i innych a dekreta soboru chalcedońskiego uznawać za obowiązujące w całkowitości. Czyt. Jabłońskiego „*De Henotico Zenonis*“ (Frakfurt 1737); Nat. Aleksand. *Hist. eccl. Saec. V. c. 3, 4, a diss. XVIII.*

Henrion (Mateusz Ryszard August, baron), znakomity prawnik francuski, ur. w Metz 1805 r., który obok zatrudnień urzędowych, ogłosił: „*Histoire littéraire de la France*“ (1827), „*Histoire des ordres religieux*“ (1831); „*Histoire de la Papauté*“ (3 t., 1832); „*Annuaire biographique*“ (2 t., 1834); „*Histoire générale de l'Eglise pendant les XVIII et XIX siècles*“ (4 t., 1836); „*Histoire de France*“ (4 t., 1837—41); *Histoire générale des missions catholiques depuis le XIII siècle*“ (2 t., 1844—47); *Histoire ecclésiastique depuis la création jusqu'au pontificat de Pie IX*“ (15—25 t., 1852—59); „*Dictionnaire historique*“ (1838).

Henriot (Franciszek), rewolucyjonista francuski, ur. 1761 w Nanterre pod Paryżem, człowiek pochodzenia niskiego i długo w ciężkiéj żyjący nędzy, podniósł się dopiéro z początkiem rewolucyi francuskiéj, ważną odegrał rolę w dniach Wrześniowych 1792 i podczas zaguby Żyrondystów 1794. Mianowany potém naczelnym dowódcą gwardyi narodowéj, zawiadował wykonywaniem kary śmierci na tysiącach ofiar pod rządem Robespierre'a, aż nareszcie w dzień po upadku terorystów 9 Termidora ratował się ucieczką do ratusza, skąd wyskoczywszy oknem, znaleziony na pół nieżywy na ulicy, poniósł 10 Termidora (28 Lipca 1794) karę śmierci.

Henriquel Dupont, właściwie *Henriquel* (Ludwik Piotr), ur. 1797 w Paryżu, znakomity miedziorytnik francuski, uczeń Guérina i Bervica. Zawód artystyczny rozpoczął rycinami do dzieła Laurenta „*Le Musée Royal*“. Rytuje po największéj części utwory nowszych malarzów francuskich i jest niewątpliwie jednym z najznakomitszych nowoczesnych miedziorytników. Do najcelniejszych prac jego zaliczają: *Abdykacyja Gustawa Wazy* (1831) podług Hersenta; *Cromwell przy trumnie Karola I* (1833) podług Delaroche'a; *Lord Strafford prowadzony na szafot* (1840) podług tegoż; *Chrystus pocieszyciel* (1842) podług Ary-Scheffera; *Uczniowie w Emaus* (1869), podług Veronese'a; wielka rycina fresków tegoż mistrza znanych pod nazwą „*L'hémicycle de l'école des beauxrts*“ (1853), i t. d. Wybiéra dla swego rylca te tylko obrazy, w których uderza przedewszystkiém artystyczna myśl w formie i rysunku. Jest także niepospolitym rysownikiem. Od 1849 jest członkiem akademii francuskiéj.

Henryjeta Francuska (Maryja), córka Henryka IV, króla francuskiego, ur. 1609, od 1625 żona Karola I, króla angielskiego, † 1669, była powodem powszechnéj nienawiści narodu, z powodu, że miała nakłaniać swego męża do samowładztwa i katolicyzmu. Po wybuchu wojny domowéj, uszła do Holandyi, skąd wróciła z zaciągnionemi przez się wojskami do kraju, lecz po upadku sprawy królewskiéj, znowu musiała szukać schronienia we Francyi.

Henryjeta Angielska (Anna), księżna Orleańska, córka Karola I i Henryjetty francuskiéj, ur. w Exeter 1644, żona Filipa Orleańskiego, brata Ludwika XIV, znana w dziejach z miłostek z młodym hrabią Guiche, ks. Monmouth i innymi. Ludwik XIV był także przez pewien przeciąg czasu jéj wielbicielem, a późniéj użył jéj pośrednictwa dla odciągnienia jej brata króla angielskiego Karola II od związku z Holandyją; † 1670, podobno otruta przez kawalera de Lorraine, który był zawziętym jéj wrogiem.

Henryk święty, ob. Henryk II, cesarz niemiecki.

Henryk imię 8 królów angielskich.— **Henryk I**, 1100—35, najmłodszy syn Wilhelma Zdobywcy. Po śmierci starszego brata Wilhelma II Rudego (1100) zajął Anglię, a najstarszemu Robertowi wydarł w bitwie pod Tinchebray (1106) Normandyję i przyłączył ją do korony angielskiéj, z powodu czego popadł w wojnę z Ludwikiem Grubym, kr. francus. **H.** nadał swemu narodowi kartę, którą uważają za początek swobód angielskich. Ujednostajnił także miary i wagi, wspiérał nauki i sztuki. Umierając 1135 bez potomków płci męskiéj, przeznaczył na dziedziczkę tronu córkę Matyldę, pod opieką swego synowca Stefana de Blois, który przywłaszczywszy sobie koronę, stał się powodem wojny domowéj.—**Henryk II**, 1154—89 wnuk cioteczny poprzedniego, syn hr. Gottfryda Plantagenet d'Anjou i Matyldy, córki Henryka I, ur. 1133 w Normandyi po ojcu odziedziczył Anjou i Maine (1151), do czego przyłączył 1152 bogate posiadłości swéj żony Eleonory z Poitou (ob. *Eleonora*, *ks. Guienny*), i stał się alodyjalnym panem trzeciéj części Francyi. Po długich wojnach ze Stefanem de Blois, skutkiem których kraj wielce był zniszczony, otrzymał wreszcie koronę angielską 1154. Ukończywszy 1161 wojnę we Francyi, pokonał Walijczyków i zmusił ich księcia do hołdu. Pragnąc ograniczyć potęgę papieża i kleru, zakłócających jedność państwa, wydał tak zwane *konstytucyje klarendońskie*, podpisane przez baronów i pałatów na zgromadzeniu w Clarendon (ob.) 1164, mocą których postanowienia papieskie były podporządkowane prawom korony. Z tego powodu uwikłał się w spór z duchowieństwem, pod przewodnictwem Tomasza Becketa (ob.), od 1162 kanclerza i prymasa królestwa. Becket z powodu nieoględnych kilku słów królewskich został zamordowany przez szlachtę 1170, a **H. II** obwiniony o to morderstwo i zagrożony ogólném powstaniem, by zrzucić z głowy swéj klątwę kościelną, odbył na grobie Becketa surową pokutę, odprzysiągł się udziału w zabójstwie i odwołał konstytucyje klarendońskie. Rządy swoje rozpoczął od upokorzenia swawolnéj szlachty, potém zmniejszył podatki włościan i podźwignął stan miejski. Pokonał także Walijczyków. W r. 1171—72 zdobył Irlandyję. Miłość jego dla Rozamundy Clifford, oburzyła przeciwko niemu jego żonę, która z tego powodu nakłoniła do buntu następcę tronu Henryka. Uśmierzywszy to powstanie, jak równie powstanie hrabiego Leicester (1173) i zwycięstwem pod Alnwick (1174) zmusiwszy Szkotów do daniny, przebaczył nieposłusznym synom wspiéranym przez Francyją. Potém zaprowadził wewnątrz ważne reformy. Usunął 1176 sądy boże, podzielił kraj na okręgi sądowe (tak jak dziś jeszcze istnieją), zaprowadził assizy (ob.), złagodził prawa o polowaniu i przepisy o rozbiciu okrętów. W latach 1180 i 1188 r. musiał znowu poskramiać bunty chciwych synów, aż wreszcie znękany zgryzotami, † 1189. Po nim nastąpił drugi jego syn Ryszard I. — **Henryk III**, 1216—72, ur. 1206 w Winchester, wnuk poprzedniego, a syn Jana Bez-Ziemi, nastąpił po swym ojcu 1216, pod opieką hrabiego Pembroke i zaprzysiągł wprawdzie *wielką kartę*, ale mimo to zdeptał ją niejednokrotném krzywoprzysięstwem. Uznany 1223 pełnoletnim, panował ciągle, bądź pod przeważnym wpływem swéj żony Eleonory, córki hrabiego Prowancyi, bądź téż pod wpływem cudzoziemskich ulubieńców. Wpływy te, walcząc o przewagę u dworu, poniżyły władzę królewską. Niedołężny a despotyczny **H. III**, z jednéj strony oddawszy Anglię niemal w wyłączne posiadanie Rzymu, a z drugiéj gwałcąc ciągle zaprzysiężoną ustawę, wyprowadził poddanych z granic cierpliwoci. Oburzeni baronowie na wielkiéj radzie narodowéj w Oxfordzie 1258 wydelegowali 24 członków (12 mianowanych przez króla), którzy ogłosili słynne *statuta oxfordzkie*, powściągające samowolność króla. Odtąd trzy razy do roku miał być zwoływany parlament. Gdy jednak późniéj **H. III** protestował przeciw temu, baronowie pod wodzą Szymona de Montfort, hr. Leicester, wystąpili zbrojnie i w bitwie pod Lewes 1264 wzięli go do niewoli wraz z jego synem Edwardem. Montfort rządził teraz w imieniu uwięzionego króla. Postanowieniem (1264), aby każde hrabstwo wysyłało do parlamentu po dwu mężów ze stanu rycerskiego i każde większe miasto po dwu obywateli (mieszczan), urządził on piérwszą zupełną reprezentacyję narodu angielskiego; przypuścił bowiem do rady narodowéj obok baranów mieszczan i drobną szlachtę. Jednakże w następnym już roku, gdy ks. Glocester odstąpił jego sprawy, a Edward uciekł z więzienia, Montfort, podejrzywany przez możnowładców, poległ w bitwie pod Evesham (1265), **H. III** wrócił na tron rozpoczął silną reakcyję, ale nie śmiał zniszczyć jego dzieła. Nieszczęśliwym był także **H. III** w wojnach z Ludwikiem VIII i Ludwikiem IX, królami francus. (klęski 1219 i 1242 skutkiem których stracił Normandyję, Anjou, Poitou i Touraine), oraz w wyprawie Sycylijskiéj. † 1272 r. w Westminster. Jego następcą był Edward I.— **Henryk IV**, 1399—1413, ur. 1367 r. w Bolingbroke, wnuk Edwarda III i syn Jana z Gaunt, ks. Lancaster; początkowo nosił tytuł hr. Derby i ks. Hereford; w 1390 wziął udział w krucyjacie przeciw Litwinom i zyskał sławę bohatera; wypędzony z kraju 1398 i pozbawiony swych posiadłości ojcowskich przez króla Ryszarda II, znalazł dobre przyjęcie we Francyi a przy pomocy wyższéj szlachty strącił go z tronu, kazał zamordować (1399) i wziął koronę za przyzwoleniem parlamentu. Bliższego dziedzica korony Edmunda Mortimer (ob. Planta-

genet) trzymał w długoletniém więzieniu. Zbuntowanych panów pokonał w otwartéj bitwie pod Shrewsbury 21 Lip. 1403 i srogą kaźnią (powtórnie 1405 r.) odstraszył ich od podobnych nadal pokuszeń. Również szczęśliwie walczył przeciwko Szkotom i Walijczykom, co zjednało mu wielką popularność w narodzie, chociaż srogo prześladował wiklefistów. Zresztą rządził roztropnie i umiarkowanie. O odzyskaniu posiadłości francuskich nie mógł nawet myśleć. Późniéj dręczony wyrzutami sumienia, popadł w melancholiję i † 1413 w chwili, kiedy czynił przygotowania do wyprawy do Ziemi Świętéj. Następcą jego był Henryk V.—**Henryk V**, 1413—22, syn poprzedniego, ur. 1388 r. w Monmouth, piérwotnie książę Monmouth, po wstąpieniu ojca na tron angielski książę Wallii. Żywego z natury charakteru i skazany przez podejrzliwego ojca na bezczynność, w towarzystwie rozpustnych i zadłużonych panów trawił życie jako następca tronu na hulatyce, burdach, nawet rozbojach. Objąwszy jednak tron po ojcu (1413), zapełnie się odmienił. Oddalił niegodnych towarzyszów, otoczył się wypróbowanéj cnoty doradcami swego ojca i okazał się zarówno roztropnym monarchą jak i godnym szacunku człowiekiem. Dla politycznych przestępców ogólną ogłosił amnestyję ale Lolardów poświęcił na pastwę fanatycznego duchowieństwa. Stłumiwszy spisek hrabiego Ryszarda Cambridge, postanowił odzyskać posiadłości francuskie właśnie w chwili, gdy Francyja pod obłąkanym Karolem VI (ob.) szarpana była przez stronnictwa. W Sierp. 1415 wtargnął do Normandyi, zdobył Harfleur, i pod Azincourt odniósł stanowcze zwycięstwo (25 Paźdz. 1415). Sprzymierzywszy się z Janem, księciem Burgundyi, wyruszył powtórnie 1417 i zajął całą niemal Normandyję. Układem zawartym w Troyes 21 Marca 1420 pozyskał rękę księżniczki Katarzyny, córki Karola VI, a z nią i regencyję Francyi. Tu jednakże oparł mu się Delfin (późniejszy Karol VII) i właśnie kiedy H. V, dowiedziawszy się o klęsce ks. Clarence pod Baugé w Anjou (20 Marca 1421) wyruszył raz jeszcze do Francyi, † niespodziewanie 1422 w Vincennes. Rządy H. V odznaczały się ścisłém przestrzeganiem prawa. Często znajdował opór w parlamencie, ale nie dopuszczał się nigdy gwałtów. Shakspeare z wielkiém zamiłowaniem maluje w swych utworach charakter H. V. Owdowiała Katarzyna poślubiła walijskiego szlachcica Owena Tudor, którego potomkowie otrzymali późniéj koronę angielską.—Porów. Cole „*Memorials of Henry V*“ (Lond. 1858).—**Henryk VI**, 1422—71, syn poprzedniego i Katarzyny ks. francus., ur. 1421 r. Mając zaledwie 9 miesięcy objął po ojcu trony Anglii i Francyi, zostając pod opieką swego stryja, księcia Bedford (ob.); tron francuski i wszystkie niemal posiadłości we Francyi utracił, mimo całéj dzielności Bedforda po długich i zaciętych bojach, gdy szczęście poczęło stale sprzyjać orężowi francus. (Dziewica Orleańska). Jedno tylko Calais pozostało przy Anglii. Tym sposobem zakończyła się stoletnia wojna między Francyją i Angliją o koronę francuską. Straty te, jak również oddanie się niedołężnego króla znienawidzonym ulubieńcom, wywołały w parlamencie opozyję, na czele któréj stanął Ryszard, książę York, jednocząc w swéj osobie pretensyje do tronu drugiéj i czwartéj linii przeciw uzurpacyi linii drugiéj (Lankastrów). Z powodu umysłowéj słabości króla Ryszard, dwukrotny protektor państwa, za każdą razą był strącany przez królowę Małgorzatę (córkę Reneta, kr. Neapolu i Sycylii) i ks. Somerset. Wreszcie wystąpił zbrojnie i tak powstała straszna w dziejach Anglii domowa *wojna dwu róż, czérwonéj* (dom Lankastrów) i *białéj* (dom Yorków) 1455—1485. Król wzięty do niewoli, osadzony został w Tower, a Ryszard wstąpił na tron. Jednakże bohaterska Małgorzata i hr. Warwick wydobyli Henryka VI z więzienia i osadzili na tronie 1470. Wkrótce atoli Henryk VI w bitwie z Edwardem IV, następcą Ryszarda (ob.) pod Tewksbury (4 Maja 1471) stracił syna, sam wzięty został do niewoli i zamordowany w Tower (1471). Temuż losowi uległa i Małgorzata.—**Henryk VII**, 1485—1509, ur. 1456 r., syn Edmunda Tudor, hrabiego Richmond, którego ojciec Owen był ożeniony z wdową po Henryku V, i Małgorzaty de Beaufort, z domu Lancaster; od niéj wywodził swoje prawa do korony angielskiéj. Nosił piérwotnie tytuł hr. Richmond. Unikając prześladowania Edwarda IV i Ryszarda III, królów z domu Yorku, schronił się do Francyi. Tu przy pomocy dworu francuskiego przygotował zbrojną wyprawę, złożoną z 2,000 Anglików, wylądował 6 Sierp. 1485 w Milford-Haven w południowéj Wallii, gdzie hufce jego powiększyły się do 6,000 ludzi, pokonał Ryszarda III (który poległ) 22 Sierp. 1485 pod Bosworth i ogłoszony został królem angielskim pod imieniem Henryka VII. Pojął za żonę Elżbietę, księżniczkę York, i małżeństwem tém miał położyć koniec wojnie niszczącéj Angliję od lat trzydziestu. Jednakże z głębokiéj nienawiści do Yorków prześladował ich krewnych i stronników. Z tego powodu wywołał niezadowolnienie narodu i musiał uśmierzać kilka powstań, najgroźniejsze z nich, wywołane przez niejakiego Simnela, podającego się za krewniaka Yorków i ukoronowanego nawet w Irlandyi pod n. Edwarda VI, stłumił w bitwie pod Stocke 1487. Nie udało się także powstanie innego pretendenta, niejakiego Perkina Warbeck, zowiącego się Ryszardem IV, wspieranego przez Francyję i Szkocyję (1495). Perkin był 1497 uwięziony a następnie powieszony. W 1499 kazał także H. VII stracić Warwicka, ostatniego z rodu Plantagenetów. Polityka H. VII zasadzała się na osłabianiu szlachty, a podnoszeniu mieszczan. Zmniejszył ciężar powinności feudalnych, ulepszył wymiar sprawiedliwości, opiekował się troskliwie handlem i marynarką. Władza królewska pod jego panowaniem i jego następcami z domu Todor dosięgła najwyższego szczytu potęgi. W stosunkach zewnętrznych starał się ciągle utrzymać pokój. Wielka jego wyprawa do Francyi 1492 skończyła się bez krwi rozlewu traktatem w Etaples (30 Listop. t. r.). H. VII uchodził za najwię

kszego polityka swego czasu. Pod koniec swego panowania ogłosił powszechną amnestyję, ale splamił się niepomierną chciwością. H. VII † 1509 r. Jego najstarszy syn Artur przed nim jeszcze zakończył życie, więc drugi syn z kolei był jego następcą jako Henryk VIII. Przez córkę jego, Małgorzatę, prawa do korony angielskiéj przeszły na dom Stuartów; młodsza zaś jego córka Maryja, była babką nieszczęśliwéj Joanny Grey.—**Henryk VIII**, król Anglii i Irlandyi, 1509—47, syn poprzedniego, ur. 1491 r. w Greenwich. Wyższemi obdarzony zdolnościami, otrzymał H. VIII staranne wykształcenie i posiadał głębszą znajomość teologii. Wstępując na tron, odziedziczył po swym ojcu prawie nieograniczoną władzę. W polityce zewnętrznéj nie wiele okazywał bystrości. W wojnach niemiecko-francuskich (od 1512) wspiérał Maksymilijana I, 1514 wszedł w ścislejsze przymierze z Francyją, 1521 za namową kanclerza Wolseya (ob.) przerzucił się znowu na stronę cesarza i rozpoczął wysoce niepolityczną wojnę przeciw Frańciszkowi I, ale już 1526 zawarł sojusz z Francyją i walczył przeciw Karolowi V aż do pokoju w Cambray (1529); w 1543 znowu połączył się z cesarzem i wydawszy 1,300,000 funt. sterl. na bezowocną wojnę francuską, zakończył ją 1546 bez żadnéj dla Anglii korzyści. Szkotów pokonał 19 Wrześ. 1513 pod Flodden (gdzie poległ ich król Jakób IV) i zawarł z nimi pokój; ale 1542 nie mogąc Jakóba V nakłonić do reformacyi kościelnéj, zwyciężył go pod Solway (12 Lipca) i starał się bezskutecznie o zjednoczenie Szkocyi z Angliją. Nierównie samowolniejsza jeszcze była jego polityka wewnętrzna. Rozgniewany opozycyją parlamentu przeciw swemu marnotrawstwu, rządził od 1523 bez parlamentu a następnie surowemi groźbami umiał go sobie zupełnie uczynić powolnym. W sprawach kościelnych występował jako gorliwy katolik; ogniem i mieczem prześladował wiklefistów i stronników Lutra. Otrzymał nawet od Leona X za swą gorliwość w wierze tytuł *Defensor Dei*. Nic mu to jednak nie przeszkadzało odłączyć się od kościoła rzymskiego, gdy z jednéj strony papież, przez wzgląd na cesarza, nie chciał zezwolić na rozwód z ciotką cesarską Katarzyną Aragońską, a z drugiéj gdy widział H. VIII łatwy sposób obłowienia się majątkami bogatego duchowieństwa. Wolsey za niefortunne prowadzenie sprawy rozwodowéj upadł, a miejsce jego zajął Cranmer (ob.). W 1531 wycisnął na duchowieństwie ogromne sumy i zmusił je do tego, że go uznało protektorem i głową kościoła angielskiego; następnego roku parlament zniósł annaty. Po wyrzeczeniu rozwodu przez sąd duchowny (Maj 1533) ogłosił parlament prawo, uznające tylko potomków drugiego małżeństwa za prawych następców króla i grożące nieposłusznym karą śmierci. Jeno dwaj szlachetni ludzie oparli się temu, Tomasz Morus (ob.) i Fisher (ob.), bisk. Rochester, i obaj poszli na szafot 1535. Wreszcie 1534 zniósł parlament całkowicie władzę papieską, i dozwalał królowi zupełnéj samowolności w rzeczach podatków, sądownictwa, reformacyi, prześladowania kacerzów i t. d. Co się tyczy dalszego rozwoju reformacyi ob. *Anglikański kościół*. Tu nadmienić tylko wypada, że religijny despotyzm króla i znane sześć artykułów, ogłoszonych za dogmaty nowego kościoła, wywołały liczne powstania i zalały Angliję potokami krwi niewinnéj. Stosami i szubiennicami prześcigał H. VIII samę inkwizycyję nawet. Możnowładców, sobie przeciwnych, kazał tracić pod lada pozorem. Nie mniéj był okrutnym i dla żon swoich. Jeszcze przed otrzymaniem rozwodu z piérwszą żoną Katarzyną Aragońską (Maj 1533), ożenił się 11 List. 1532 z Anną Boleyn, którą jednak 19 Maja 1536 ściąć kazał, ażeby nazajutrz zaraz zaślubić Joannę Seymour, która umarła przy urodzeniu ks. Edwarda (12 Paźdz. 1537). Małżeństwo jego z Anną ks. Kliwii (6 Stycz. 1540), zostało już w Lipcu samowolnie unieważnione i przypłacił je głową kanclerz Tomasz Cromwell. Katarzyna Howard, którą zaślubił 8 Sierp. 1540, została z powodu pozornéj niewiary na śmierć skazaną. Lepiéj powiodło się przebiegłéj i zręcznéj Katarzynie Parr, wdowie po lordzie Latimer, która 12 Lip. 1543 została ostatnią jego żoną. Ubezpieczywszy następstwo swego syna Edwarda VI przez skazanie na śmierć niebezpiecznego hr. Surrey, † H. VIII 1547. Panowanie tego okrutnego, rozpustnego i marnotrawnego ale potężnego despoty, stanowi w historyi Anglii ważną bardzo epokę. Zniszczył on bowiem potęgę szlachty i przygotował przeistoczenie Anglii z państwa feudalnego w monarchiję konstytucyjną. Jego żony urodziły mu: Katarzyna Aragońska, Maryję, Anna Boleyn, Elżbietę, Joanna Seymour, następcę tronu Edwarda VI.— Porów. Turnera „*History of* H. *VIII*" (Lond. 1826); Thomsona „*Memoirs of the court of* H. *VIII*" (2 t., Lond. 1826); Tytlera „*Life of King* H. *VIII*" (Edynb. 1836); Audin „*Histoire de* H. *VIII et du schisme d'Angleterre*" (2 t., Paryż 1847); Froude'a „*History of England from the fall of Wolsey*" (4 t., Lond. 1856—1858).

Henryk, imię 4 królów francuskich.—**Henryk I**, 1031—60, trzeci z domu Kapetów, ur. 1005 r. Po śmierci ojca Roberta, dobił się tronu dopiéro przez zwycięstwa nad matką Konstancyją, która chciała dać koronę młodszemu synowi Robertowi, i nad starszym bratem Hugonem. Zresztą umiał utrzymać zawsze powagę władzy królewskiéj w obec butnych lenników; † 1060 w Vitri. Jego następcą był najstarszy syn Filip.—**Henryk II**, 1547—59, ur. 1518 r., syn Frańciszka I i Klaudyi, córki Ludwika XII, zaślubił 1533 Katarzynę Medicis (ob.), objął rządy 1547. Jakkolwiek żądnym był sławy, nie posiadał jednak tyle zdolności, aby złamać przewagę Habsburgów i zapobiedz zawichrzeniom religijnym. Po ojcu otrzymał w spadku nieograniczoną władzę królewską, pełen skarb, spokojne państwo i przestrogę, by się strzegł chciwych władzy Gwizyjuszów. Mimo to pozostawał pod ciągłym wpływem Gwizyjuszów (ob. *Guise*), banity konetabla Montmorency i kochanki swojéj Dyjany de Poitiers. Osoby te wraz z królową tworzyły różne stronni-

ctwa i w walkach o władzę niepokoiły państwo. Mieszając się w sprawy szkoc[illegible] odzyskał na Anglikach 1550 Boulogne. Prześladował u siebie Hugonotów, a za granicą wspiérał protestantów niemieckich, z którymi 15 Stycz. 1552 zawarł przymierze w Chambord i następnie zdobył Metz, Toul i Verdun. Równocześnie toczyli Francuzi szczęśliwą walkę i we Włoszech, wspiérani przez flotę turecką. Po pomyślnych dla Francyi bojach 1554 r. zawarto krótkotrwały pokój w Vaucelles 1556; ponowiła się bowiem wojna już 1557; jednakże mimo ogromnéj klęski pod St.-Quentin (10 Sierp. 1557) i innych niepowodzeń, zdobył ks. de Guise Thionville i wydarł Anglikom Calais (1558). Wojna zakończyła się haniebnym dla H. II pokojem w Château-Cambresis (3 Kwiet. 1559). Tajemnym artykułem zobowiązywał się król franc. do wykorzenienia kacerstwa (Hugonotów), co też z całą wykonywano srogością. Podczas turniejów, wyprawianych dla uświetnienia zaślubin córki swéj Elżbiety z Filipem II hiszpań., raniony przypadkiem w oko przez hr. Montgomery, † w dziesięć dni po tém 10 Lip. 1559. H. II zostawił 40,000,000 liwrów długu i kraj wojną wycieńczony. Z synów jego trzéj: Frańciszek II, Karol IX i Henryk III, kolejno królowali we Francyi.—**Henryk III**, 1574—89, piérwotnie książę Anjou, trzeci syn Henryka II i Katarzyny Medicis, ur. 1551 r. Ulubieniec swéj matki i wcześnie w jéj szkole zepsuty, sponiewierał wrodzone zdolności i przymioty dzielnego z natury charakteru. W wojnie domowéj odniósł zwycięstwo 1559 pod Jarnac i Moncontour. Po śmierci Zygmunta Augusta wybrany został 1573 na tron polski i ukoronowany w Krakowie 15 Lut. 1574, lecz dowiedziawszy się o śmierci swego brata Karola IX opuścił potajemnie Polskę 18 Czerw., objął tron francuski i po odbytéj koronacyi w Rheims, 1575 ożenił się z Ludwiką, ks. Lotaryngii, krewną Gwizyjuszów. Już w początkach swego panowania okazał się leniwym, marnotrawnym, rozpustnym i bigotem. Za namową matki i Gwizyjuszów kontynuował wojnę domową z Hugonotami, do których się przyłączyli tak zwani *politycy*, t. j. stronnictwo szlachty niezadowolnionéj z despotyzmu królewskiego. Po niepomyślnych walkach zawarła Katarzyna Medicis korzystny dla Hugonotów pokój 1576 w Beaulieu, który pokrzyżował plany Gwizyjuszów (ob. *Guise Henryk*). Wówczas utworzyli oni tak zwaną *ligę świętą*, wciągnęli doń króla i nakłonili do zniesienia edyktu pacyfikacyjnego. Niszcząca wojna ponawiała się kilkakrotnie. Państwem rządziła królowa matka, a H. III prowadził żywot w gnusnéj rozpuście. Po klęsce ligistów i dworu pod Coutras 20 Paźdz. 1587 Gwizyjuszowie lękając się, by król nie pogodził się ze zwycięskim Henrykiem Nawarskim, podburzyli lud paryski, skutkiem czego H. III zagrożony w swym pałacu, uciekł w dniu barykad *(la journée des barricades)* ze stolicy do Chartres (12 Maja 1558). Wiedząc oddawna, że Henryk Gwizyjusz gotuje mu upadek, zwołał stany generalne do Blois i kazał go zamordować 23 Grud. a w następnym dniu jego brata, kardynała lotaryngskiego. Czynem tym oburzył na się cały naród. Połączył się więc z Henrykiem Nawarskim 5 Kwiet. 1589, obaj uderzyli na Paryż, podczas oblężenia którego H. III, wyklęty przez papieża, został zdradziecko raniony przez fanatycznego mnicha Jakóba Clément 1 Sierp. 1589, a następnego dnia †. Z nim wygasł dom Walezyjuszów a następcą jego był wyznaczony przezeń Henryk Nawarski (Henryk IV). Co się tycze jego rządów w Polsce ob. *Henryk Walezy*.—**Henryk IV**, *Wielkim* i *Dobrym* zwany, 1589—1610, syn Antoniego de Bourbon i Joanny d'Albret, córki i spadkobierczyni Henryka, króla Nawarry i Bearnu, ur. 1553 r. w Pau w Bearn. Wychowany po rycersku i wykształcony przez znakomitych nauczycieli kalwińskich, w młodym wieku stanął (po zamordowaniu Ludwika Kondeusza) na czele Hugonotów i po śmierci swéj matki (9 Czerw. 1572) został jako Henryk III królem Nawarry. Wkrótce potém ożenił się z Małgorzatą Valois w Paryżu i właśnie podczas tych zaślubin wykonano ową pamiętną rzeź ś. Bartłomieja (24 Sierp. 1572). Zatrzymany jako jeniec na dworze paryskim, musiał dopełniać obrządków rzymsko-kat., lecz uciekł stąd w Lutym 1576, przeszedł na ewangielicyzm i znowu stanął na czele Hugonotów, starając się jednak usilnie o zaprowadzenie pokoju religijnego. Przez śmierć księcia d'Anjou (Alençon) 1584 r. nabył prawa do tronu jako najbliższy krewny panującego domu. Rozjątrzona tém liga panowiła wojnę, ale poniosła od H. zupełną klęskę pod Coutras 20 Paźdz. 1587. Henryk III (ob.) pogodził się wreszcie z H. Nawarskim, który, gdy król podczas oblężenia Paryża został zamordowany, na mocy prawa salickiego i rozporządzeń królewskich otrzymał koronę francuską. Ale dla jéj zapewnienia musiał toczyć zaciętą wojnę z Ligą, wspiéraną przez papieża i Hiszpaniję. Po zwycięstwach nad ks. Mayenne (Guise) pod Dieppe (21 Wrześ. 1589) i Ivry (14 Marca 1590) obległ Paryż, ale musiał ustąpić z powodu nadesłanéj odsieczy i wspiérany przez wojsko angielsko-niemieckie ograniczył się tylko na zdobywaniu fortec. Gdy jednak w łonie przeciwników wszczęły się niezgody, H. zawarł rozejm z ks. Mayenne 26 Stycz. 1593, a przejściem na katolicyzm (za radą ministra de Rosny, późniejszego ks. Sully), 25 Lip. t. r. zjednał sobie przychylność katolików i koronował się 24 Lut. 1594 w Chartres; oporny Paryż dobrowolnie otworzył mu bramy 22 Marca t. r. Jakkolwiek postępował teraz H. z całą roztropnością i wspaniałomyślnością, groziły mu jednak nieustannie sztylety jezuickie. Wybuchłą 1595 wojnę z Hiszpaniją zakończył pokojem, zawartym 2 Maja 1598 w Vervins. Hugonotów, dawnych swych spółwyznawców, uspokoił przez ogłoszenie słynnego edyktu nanteńskiego (13 Kwiet. 1593). Rozwiodłszy się z piérwszą swoją małżonką, zaślubił 1600 Maryję Medicis. Po przywróceniu zupełnéj spokojności w kraju, H. IV, przy pomocy i mądréj radzie ks. Sully (ob.), zajął się wewnętrznemi reformami. Usunął wszystkie nadużycia możnowładców, wyrosłe i zakorzenione pod-

czas wojen domowych. Dla podniesienia dobrobytu rznął kanały, budował drogi, wspiérał przemysł i handel, dał nawet popęd do zakładania kolonij francus. w Ameryce. Szczególną opieką otaczał nieszczęśliwych chłopów. Sully zaprowadził ład w finansach, spłacił nieomal cały dług państwa i znakomicie zbogacił skarbiec, głównie przez wyborną administracyję i zredukowanie armii do połowy.— Wzmocniwszy Francyję na wewnątrz, powziął H. IV genijalny plan utworzenia powszechnéj rzeczypospolitéj chrześcijańskiéj. Europa, wedle tego planu, miała być podzielona na 15, częścią arystokratycznych, częścią demokratycznych i monarchicznych państw, na czele których miał stać najwyższy pokojowy senat związkowy. Potężna armija miała bronić tego porządku przeciw Rossyi i Turkom. Tych ostatnich zamierzał H. wypędzić z Europy. Najbliższym jednak jego celem było upokorzenie domu austryjacko-hiszpańskiego. Zajęty wielkiemi do koniecznéj w tym razie wojny przygotowaniami, zginął niestety pod morderczym nożem fanatycznego Ravaillaca (ob.), podmówionego przez jezuitów, 14 Maja 1610 r. Francyja przez zawczesną śmierć H. IV, wielkiego zarówno jako człowiek, bohater i władca, poniosła niepowetowaną stratę. Do dziś dnia lud francuski nazywa H. IV największym i najlepszym ze swych królów. Jedynym cieniem w jego życiu jest tylko zbytnie hołdowanie rozkoszom miłości, czego dowodem są jego stosunki z Gabryjellą d'Estrées (ob.) i Henryjettę d'Entragues, tudzież pozostałych po nim ośmioro dzieci naturalnych. Z drugą żoną swoją spłodził trzech synów i cztéry córki; z tych Ludwik XIII był jego następcą. Porów. Capefigue'a „*Histoire de la réforme, de la ligue et du règne de Henri IV*" (2 t., Paryż 1834); Micheleta „*Henri IV et Richelieu*" (Paryż 1857); Poirsona „*Histoire du règne de Henri IV*" (3 t., Paryż 1857); Junga „*Henri IV Ecrivain*" (Paryż 1855); Freera „*Henry IV and Marie de Medicis*" (2 t., Lond. 1861).

Henryk, imię jednego króla i pięciu cesarzów rzymsko-niemieckich.—**Henryk I**, zwany *Ptasznik* (*Der Finkler*, *Vogler* albo *Vogelstaller*), pierwszy król niemiecki z domu saskiego, 919—936, ur. 876, syn Ottona Dostojnego, księcia saskiego, po którym nastąpił 912; walczył zwycięsko przeciwko królowi Konradowi I, a zalecony przezeń na swego następcę, wybrany był przez Franków i Sasów na zjeździe w Fritzlar 919 r. królem niemieckim. Wysłane doń z powiadomieniem poselstwo miało go zastać przy ustawianiu potrzasku na ptaki. Zjednoczone siły plemion frankońskich i saskich zmusiły innych książąt i panów do uległości. Henryk przywróciwszy jedność wewnątrz Niemiec. Starał się o zabezpieczenie państwa i zewnątrz, mianowicie przeciw Węgrom i Słowianom. Nie mogąc sprostać pustoszącemu napadowi Węgrów 924 r. zawarł z nimi 9 letni rozejm i musiał płacić coroczną daninę. Tymczasem roztropnie zajął się organizacyją państwa przez budowanie miast i twierdz oraz pomnożenie wojska, zwłaszcza piechoty. Tak postępując, nietylko postawił państwo w stanie obronnym, ale położył także podstawy do niemieckich urządzeń miejskich. Pokonawszy plemiona słowiańskie Hawolan (927), Dalemińców, Milczan i Redarów (929), obrócił oręż na Węgrów i zadał im wielkie klęski pod Jechaburg i Keuschberg 933. Przedtém jeszcze dla zabezpieczenia się od Francyi częścią orężem, częścią układami przyciągnął do Niemiec Lotaryngiję 923. † 936 w Memleben i pochowany został w Kwedlinburgu. Jego następcą był syn Otto I (ob.). Porów. Weitza „*Jahrbücher des Deutschen Reichs unter H. I*" (Berl. 1837).— **Henryk II**, *Święty*, zwany *Kulawym*, cesarz rzymsko-niemiecki, ostatni z książęcego domu saskiego, 1002—24, ur. 972, syn księcia bawarskiego Henryka Kłótnika, prawnuk króla Henryka I, nastąpił po swym ojcu w Bawaryi 995, a jako następca Ottona III ukoronowany został w Moguncyi 6 Czerw. 1002 jako król niemiecki. Zaraz w początkach swego panowania musiał toczyć zaciętą walkę z bratem swym Brunonem i margr. Henrykiem ze Schweinfurtu, roszczącymi pretensyje do Bawaryi. Wspiérał ich Bolesław I Wielki. Zwyciężywszy ich pod Kreussen dał Bawaryję 1004 swemu szwagrowi Henrykowi Luksemburgskiemu, następnie udał się do Włoch przeciw Harduinowi z Iwrei i koronował się w Pawii żelazną koroną longobardzką ale zagrożony przez mieszkańców Pawii ledwo uszedł cało. Za powrotem do Niemiec musiał toczyć niezawsze pomyślne boje z Bolesławem I Wielkim (ob.), który miał licznych stronników między panami Niemieckimi. W powtórnéj wyprawie włoskiéj przeciw Harduinowi, 1013 był koronowany w Rzymie przez Benedykta VIII jako cesarz rzymsko - niemiecki. W trzeciéj wyprawie włoskiéj 1022, wezwany przez papieża, walczył przeciw Grekom i wypiérał Normanów. Ale i w samych Niemczech musiał tłumić bunty nieposłusznych wazalów (szwagra Adalberona margr. Misnii i hr. Flandryi). Wojował także i Słowian. Co się tyczy bliższych szczegółów o stosunkach z Polską ob. Bolesław I Wielki. Osobnym traktetem zapewnił dla Niemiec Burgundyję, po śmierci bezdzietnego ks. Rudolfa III. Pobożny, przyjaciel duchowieństwa i papiestwa † H. II bezdzietnie 1024 w Grona pod Gettyngą, pochowany w Bambergu i przez papieża Fugenijusza III zaliczony w poczet świętych. (Kościół obchodzi jego pamiątkę 12 Lip.). Na nim skończył się szereg cesarzów z domu saskiego; następcą jego był Konrad I Salicki. Porów. Hirscha „*Jahrbücher des Deutschen Reichs unter H. II*" (2 t., Berlin 1862—64). **Henryk III**, *Czarny* albo *Pobożny*, cesarz rzymsko-niemiecki, 1039—56, drugi z domu Franków salickich, ur. 1017 w Osterbeck w Geldryi, syn cesarza Konrada II i ks. burgundzkiéj Gizelli; został 1026 królem niemieckim, 1027 ks. bawarskim, 1038 ks. Szwabii i Burgundyi, a 1039 po ojcu cesarzem. Przy wrodzonych zdolnościach i staranném wychowaniu stał się jednym z najpotężniejszych władców niemieckich. Nieugięty w swoich postanowieniach, biegły polityk, upokorzył wszystkie księstwa niemieckie, zatrzymując je dla siebie i swéj familii, lub też nadając słabszym panom. Walczył pomyśl-

nie z Czechami i zmusił ich króla Brzetysława, który bezkornie pustoszył Polskę, do hołdownictwa (1039 — 42). W wyprawach węgierskich 1042 i 1043 chciał osadzić na tronie wygnanego Piotra; ale że ten zanadto był przez lud znienawidzonym oddał koronę jego przeciwnikowi Abie. Jednakże już 1044 zwyciężył Abę, wprowadził na tron Piotra, ale po jego wygnaniu potrafił Andrzéj utrzymać niezależność Węgier przeciw uroszczeniom cesarza. W górnych Włoszech godził stronnictwa, a w Apulii i Kalabryi musieli się Normanowie uznać jego wazalami. Utrzymał także w zawisłości Lotaryngiję, zachowując pokój z Francyją. Korzystając z schizmy kościelnéj, usunął (na zgromadzeniu w Sutryi 1046) trzech naraz kócących się o władzę papieżów, przeprowadził wybór Suitgera, biskup. bambergskiego, pod imieniem Klemensa II i chciał ugruntować wpływ cesarski na wybór papieżów i sprawy kościelne. Jednakże przed samą śmiercią widział swój plan prawie że zniszczonym przez Hildebranda, późniejszego Grzegorza VII. † 1056 w Rotfeld, w górach Harcu; pochowany w katedrze spirskiéj. Jego następcą był Henryk IV. — **Henryk IV**, cesarz rzymsko-niemiecki, 1056—1106, syn poprzedniego, ur. 1050. Zarząd państwa i wychowanie małoletniego H. (niemiał jeszcze skończonych lat sześciu) powierzyli książęta jego matce Agnieszce, która zniszczyła dzieło Henryka III, przywracając dawne księstwa. Bawaryję oddała ks. saskiemu Ottonowi z Nordheim. Ale Otton wraz z Hannonem, arcybisk. kolońskim, gwałtem przywłaszczyli sobie nad H. opiekę, a Hanno musiał wkrótce dzielić regencyję z Adalbertem, arcybisk. bremeńskim. Ten zyskawszy przewagę, zostawił księcia własnym jego namiętnościom, aby zniszczyć wpływ Hannona, w 15 r. życia ogłosił go pełnoletnim i zatrzymując przy sobie zwierzchni zarząd państwem, potrafił się utrzymać mimo zawiści przeciwników i wybuchłéj z tego powodu wojny. H. w nienawiści do Sasów, kazał w ich kraju budować twierdze i zamyślał o zupełném ich ujarzmieniu. Sasowie powstali, a H. musiał zawrzéć upakarzający pokój. Wszelako nieograniczona ich duma i zuchwałość wywołała nową wojnę, w któréj H. zwyciężywszy ich pod Hohenburgiem nad Unnstrutą 13 Czerwca 1075, nadużywał w sposób okrutny swoje zwycięstwo. Sasowie udali się ze skargami do papieża Grzegorza VII, który chcąc przeprowadzić wielki plan *reformy kościoła i zupełnego oswobodzenia władzy kościelnéj z pod przewagi świeckiéj*, chętnie ich przyjął, a postanowienia jego (1075), zabraniające duchowieństwu przyjmowania inwestytury (ob.) od książąt świeckich, było właściwym powodem do 50 letniéj walki papiestwa z cesarstwem. Gdy H. IV wezwany do Rzymu dla usprawiedliwienia się ze swych czynności nietylko nie stawił się, ale oskarżył papieża o symoniję i obrazę majestatu, oraz ogłosił go za odpadłego od tronu (1076), został wówczas wyklęty a poddani uwolnieni od przysięgi wiérności. Książęta niemieccy, oburzeni pychą i samowolnością cesarza, na zgromadzeniu w Tribur pozostawili mu rok czasu do pogodzenia się z papieżem, a w przeciwnym razie zagrozili obiorem nowego cesarza. Musiał tedy H. IV udać się do Włoch i po wielkich dopiéro upokorzeniach miał obiecane przebaczenie papieskie. Ale wkrótce zerwał haniebiącą owę umowę, i chociaż niechętni mu książęta obrali cesarzem Rudolfa Szwabskiego, znalazł silne poparcie w Niemczech, zwłaszcza miast i części duchowieństwa i rozpoczął wojnę ze swym przeciwnikiem. Przy potężnéj pomocy Fryderyka z Hohenstaufen (któremu przyobiecał Szwabiję po Rudolfie) toczył niezawsze pomyślną dla siebie walkę, aż wreszcie Rudolf zginął w bitwie nad Elsterą, niedaleko Merseburgu (15 Paźd. 1080). Wówczas H. IV przeszedł Alpy 1081 i po 3 letniem oblężeniu zdobył Rzym 1084 i kazał się koronować nowemu papieżowi Klemensowi III; papież uciekł na zamek ś. Anioła i zawezwał na pomoc Normanów. H. IV musiał ustąpić, ale i papież z obawy przed ludem, rozjątrzanym na okrucieństwa Normanów, musiał uciekać do Salerno, gdzie † 1085. H. IV musiał tymczasem zwalczać w Niemczech nowych antycesarzów, Hermana Luksemburgskiego, który dobrowolnie 1087 abdykował, i Ekberta, margrab. Miśnii. Dla obrony Klemensa III przeciw antypapieżowi, wybranemu przez stronnictwo grzegorzowe, i dla utrzymania swéj we Włoszech przewagi, przedsięwziął 1090 wyprawę za Alpy, gdy wśród zwycięstw otrzymał wiadomość o buncie własnego syna, następcy tronu Rudolfa, który ukoronowany był nawet przez przeciwników Klemensa III, ale 1096 wyrokiem książąt złożony z tronu a następcą obrany Henryk, młodszy syn cesarza. Jednakże i ten wystąpił 1101 zbrojnie przeciw powtórnie wyklętemu ojcu, wziął go do niewoli i przymusił do zrzeczenia się tronu. H. IV uciekł wprawdzie z więzienia do Liége, znalazł nawet wielu stronników, ale już 1106 zakończył życie. Wspaniale pogrzebane zwłoki, wydobyto później z ziemi i przez lat 5 zostawiono je bez pogrzebu aż do czasu zdjęcia klątwy. Rzadko który monarcha tak zmienne i burzliwe prowadził rządy. Obok błędów namiętności, lekkomyślności i rządzy panowania posiadał H. IV piękne zalety umysłu i serca. Wierny przyjaciołom, miłosierny względem biédnych i chorych, bystry w radzie, przebiegły w niebezpieczeństwie, waleczny w boju, był przyjacielem zakwitającego stanu mieszkańskiego i w ogóle ludu. Niepotrafił jednak rozwiązać wielkiego zadania swéj epoki w obec potęgi wazalów i papiestwa. Następcą jego był Henryk V. Porów. Floto „*H. IV und sein Zeitalter*“ (2 t., Stuttg. 1855). — **Henryk V**, cesarz rzymsko-niemiecki, 1106 — 25, ur. 1081, młodszy syn poprzedniego; ścigał najprzód stronników swego ojca, potém starał się o zgodę z papieżem, a gdy go się to nie powiodło, wyruszył 1110 do Włoch zdobył Rzym, uwięził Paschalisa II i większą część kardynałów i trzymał ich w niewoli przez 2 miesiące, dopóki papież nie zatwierdził mu długo odmawianego prawa inwestytury. Ukoronowany 1111 cesarzem, udał się do Niemiec, ce-

lem usmierzenia powstania książąt saskich a potém i reńsko-westfalskich. Pobity pod Welfesholz 1115 poruczył dalsze prowodzenie niemieckiéj wojny szwabskim swoim stronnikom i pospieszył 1116 do Włoch, dla objęcia sukcesyi po zmarłéj 24 Lipca 1815 margrabinie Matyldzie i ukarania papieża, który rzucił nań klątwę. W końcu pojednał się ze swymi nieprzyjaciołmi niemieckimi w Triburze 1119 i w Würzburgu 1121, z papieżem zaś Kalistem II przez *Konkordat* zawarty w Worms 1122, mocą którego zakończył się wreszcie 50 letni spór o inwestyturę w ten sposób, że biskupi będą obiérani przez kapituły i potwierdzani przez papieża, a cesarz udziela im inwestyturę świecką, tylko za pomocą berła, a nie pierścenia i pastorała jak było dotąd. Po kilku jeszcze wojnach wewnętrznych, † H. V bezdzietnie 1125 r., jako ostatni z salickiego czyli frankońskiego domu cesarskiego. Następcą jego był Lotaryjusz Saski. Porów. Gervais'go „*Geschichte Deutschlands unter der Regierung Heinrich's V und Lothar's II*“ (2 cz., Lipsk 1841—42).—**Henryk VI**, cesarz rzymsko-niemiecki, 1190—97, ur. 1165, syn Fryderyka Hohenstaufa I i Beatryxy Burgundskiéj, koronowany królem niemieckim 1169, mieszkał piérwotnie we Włoszech, a od 1188 jako zawiadowca państwa w Niemczech. Skąd 1191 udał się do Włoch, dla objęcia dziedzictwa, spadłego nań w Sycylii po żonie jego Konstancyi. Ukoronowany t. r. cesarzem w Rzymie, zdobył Apuliję i Neapol, oprócz stolicy, poczém wrócił do Niemiec dla uporządkowania sukcesyi szwabskiéj i upokorzenia Henryka Lwa. Wyprawiwszy się powtórnie do Włoch, zdobył Neapol i Salerno i 30 List. 1194 wszedł do Palermo, gdzie z pozostałymi potomkami normandzkiego domu królewskiego z nadzwyczajną obchodził się srogością. W obec jego ukrucieństw żadnego nie miała wpływu i klątwa rzucona nań przez papieża. Postrachem i grozą utrzymywał niechętnych w posłuszeństwie. Następnie starał się o zapewnienie dla swego domu korony niemieckiéj, ale napróżno; zbyt silny znalazł opór w duchowieństwie i stronnictwie papieskiém. Przeprowadziwszy zaledwie elekcyję dwuletniego syna Fryderyka, udał się z wiernymi książęty do Włoch; przy ich pomocy potłumił srodze rozruchy w Nepolitańskiém i w Sycylii, zmusił groźbami Aleksego, cesarza byzantyńskiego, do zapłacenia haraczu, zamyślał nawet o zdobyciu Grecyi i rozszerzeniu supremacyi niemieckiéj nad całym chrześcijańskim wschodem. † w Messynie 1194, w skutek użycia zimnego napoju, czy téż z trucizny. Po nim nastąpili antycesarze Filip ze Szwabii i Otto IV.—**Henryk VII.** cesarz rzymsko-niemiecki, 1308—13, ur. 1262, syn Henryka II, hr. luksemburgskiego; 1308 obrany został cesarzem niemieckim; na sejmie w Spirze 1309 nadał Czechy swemu synowi Janowi, który się ożenił z czeską ks. Elżbietą; ukarał morderców cesarza Albrechta I, jak równie hrabiego wirtembergskiego Eberharda, a następnie wyruszył do Włoch, gdzie 29 Czerwca 1312 kazał się koronować i usiłował ale bezowocnie między walczącymi stronnictwami Gibellinów i Gwélfów zaprowadzić pokój. Chciał potém zdobyć Neapol, lecz śmierć niespodziewana, podobno przez truciznę zadana w hostyi, przeszkodziła temu zamiarowi. Jego córka Beatryxa zaślubiła Karola Roberta węgierskiego, druga zaś córka Maryja, Karola IV, króla francuskiego. Porów. Bartholda „*Der Römerzug König Heinrich's von Lützelburg*“ (2 tomy, Królewiec 1830 — 31); Dönnigesa „*Acta Henrici VII*“ (2 t., Berlin 1840—41); tegoż „*Geschichte des deutschen Kaiserreichs im XIV Jahrh.*“ (Berlin 1841).

Henryk, imię kilku książąt niemieckich. — **Henryk Lew**, książę saski 1139— 1195, ur. 1129, syn księcia Henryka Pysznego i Gertrudy, córki cesarza Lotaryjusza; nastąpił po swym ojcu na księstwo saskie 1139, od 1146 zaczął sam panować i za służbę swoją przy cesarzu Fryderyku I w jego wyprawie do Rzymu otrzymał Bawaryję, skutkiem czego panował nad całą przestrzenią krajów od morza Północnego i Baltyckiego aż do Adryjatyku. Głównem atoli jego siedliskiem była Saksonija, gdyż Bawaryję oddał w zarząd Ottonowi z Wittelbachu. Potęga jego obudziła zazdrość książąt północno-niemieckich, których koalicyję (1166) potrafił jednak zniweczyć. Sam cesarz Fryderyk I lękając się jego potęgi opanował silniejsze warownie Saksonii, gdy się rozeszła wieść, że H. zginął w wyprawie do Palestyny. Z tego téż powodu H. nie dowierzając cesarzowi, odstąpił go podczas ekspedycyi włoskiéj (1174) i przyczynił się do klęski pod Legnano, za co został skazany na banicyję (1180); Otto z Wittelsbachu otrzymał Bawaryję, Bernard z Askanii Saksoniję, arcybiskup zaś koloński, Engern i Westfaliję. Mimo to potrafił H. czas jakiś utrzymać się w swojém allodyjum Ostfalii, późniéj atoli musiał szukać schronienia w Anglii i dopiéro po najpokorniejszych prośbach i błaganiach, odzyskał w Erfurcie 1182 Brunświck i Lüneburg. Zmuszony znowu po raz drugi uchodzić do Anglii, chwycił nareszcie 1189 za orężę, zburzył Bardowick, lecz pobity pod Segenburgiem i oblężony w Brunświku, musiał 1190 zawrzéć ugodę; † w Brunświku 1195. Nad innymi książętami swego czasu goruje przez to, że wspiérał w swych krajach handel, przemysł, sztuki, nauki i dobrobyt ogólny. Był on także zapamiętałym wrogiem Słowian. Nastąpił po nim jego syn **Henryk Piękny**. Drugim jego synem był cesarz **Otto IV.** Porówn. Bettigera „*Heinrich der Löwe, Herzog der Sachsen und Baiern*“ (Hanower 1819) i Prutza „*Heinrich der Löwe*“ (Lipsk 1865). — **Henryk Raspe**, landgraf Turyngii, drugi syn landgrafa Hermana I; po śmierci swego brata, Ludwika Pobożnego (1227) wygnał jego wdowę, świętą Elżbietę, objął opiekę nad swoim synowcem Hermanem II, sprawował ją do 1239, a następnie podejrzywany o przyczynienie się do jego śmierci, zagarnął jego dziedzictwo. Późniéj wspiérał Czechów przeciwko Mongołom i w r. 1242 został zawiadowcą państwa w imieniu młodego Konrada IV króla niemieckiego. W 1246 zgromadzenie, złożone po większéj części z książąt duchownych, ogłosiło go w

Würzburgu królem (król księży). W Sierpniu 1246 pobił obłożonego klątwą króla Konrada, lecz w kilka miesięcy potém zachorował i † w Lutym 1247, jako ostatni z domu turyngskiego Ludowingów. — **Henryk Młodszy**, książę brunświcki 1514—68, syn Henryka Starszego, ur. 1489; wstąpił na tron książęcy 1514, występował zawzięcie przeciw reformacyi i jako wódz związku katolickiego, podczas wojny ze związkiem szmalkaldskim popadł w niewolę niedaleko klasztoru Höckelem, lecz po bitwie pod Mühlberg 1547 otrzymał wolność i wrócił do swego księstwa. Po pokoju passawskim 1555 musiał jednak uczynić niejakie ustępstwa na rzecz reformacyi; † 1568. Familija jego wygasła 1634.— **Henryk Dostojny** (*Der Erlauchte*), margrabia Miśnii i landgraf Turyngii, ur. 1218. Jako 3 letnie chłopie po śmierci ojca zostawał pod opieką stryja Ludwika Pobożnego, ks. Turyngii, a od 1227 pod żądną panowania matką swoją Juttą, żoną hrabiego Poppona z Hennebergu. Wcześnie ogłoszony pełnoletnim, zaślubił 1234 Konstancyję, ks. austryjacką. Następnie walczył z Prusami i Janem, margrabią brandeburgskim; poczynając od 1247 prowadził długoletnie spory o dziedzictwo Turyngii, nadanéj mu ewentualnie już 1242, a zaprzeczanéj przez Zofiję, ks. Brabantu. Bitwa pod Wettin 1263 zakończyła tę sprawę w ten sposób, że Henryk oddawszy synowi Zofii Hessyję, otrzymał resztę krajów. Skutkiem tego atoli, musiał zaniechać pretensyj swéj żony do sukcesyi austryjackiéj. Starszemu synowi, Albertowi Niegrzecznemu, oddał Turyngiję, Palatynat, Saksoniję i ziemię Pleisen, młodszemu zaś, Dytrychowi, Marchiję brandeburgską, zostawiając sobie samę tylko Miśniję i dolne Łużyce, † 1288, zostawiwszy po sobie pamięć znakomitego władcy i poety (*minnezengera*). Porów. Tittmanna „*Geschichte Heinrich's des Erlauchten*“ (2 t., Drezno i Lipsk 1845 — 46).— **Henryk I Dziecię**, landgraf heski, ur. 1244, drugi syn Henryka Wspaniałego, księcia Brabantu i Zofii z Turyngii, otrzymał po załatwieniu sporów familijnych o Turyngiję, najważniejszą część Hessyi, osiedlił się stale w Kasselu i położył piérwszą podstawę późniejszego znaczenia domu hesskiego. Panując mądrze, był jednym z najwierniejszych stronników cesarza Rudolfa I, przeciwko Ottokarowi, królowi czeskiemu; † 1308.— **Henryk XXII i Henryk LXVII**, panujący książęta Reuss, ob. Reuss.

Henryk (Fryderyk Ludwik), książę pruski, ur. 1726 w Berlinie, brat Fryderyka II. Podczas wojny siedmioletniéj zjednał sobie sławę biegłego wodza. Walcząc poprzednio pod Rossbach i Pragą, stanął 1758 na czele oddzielnego korpusu, którym niejednokrotnie skuteczną niósł pomoc swemu bratu. Ostatnie zwycięstwo odniósł 29 Paźdz. 1762 pod Freibergiem. W r. 1770 prowadził w Petersburgu układy w przedmiocie podziału Polski. W r. 1778 wkroczył do Saksonii i Czech; lecz od śmierci Fryderyka II nie miał już żadnego wpływu na sprawy polityczne; † 1802. Czyt. „*Vie privée, politique et militaire du prince Henri de Prusse*“ (Paryż 1809).

Henryk, imię 4 królów Kastylii.—**Henryk I, Dobry**, syn Alfonsa IX, wstąpił na tron w dziesiątym roku życia 1214. Więziony przez swą ciotkę, królowę Leonu, został oswobodzony przez potężny dom Lara, lecz inni panowie kastylscy powstali przeciwko przywłaścicielom i pośród téj wojny domowéj H. † 1217, zabity przypadkiem przez spadłą na jego głowę dachówkę.—**Henryk II** *Transtamare*, zwany *de la Mercede*, syn naturalny Alfonsa XI i Eleonory de Guzman, ur. 1333. Wojował wspólnie z Du Guesclinem przeciwko bratu, Piotrowi Okrutnemu, który srog[illegible]ią oburzył na się większą część narodu i zgładził matkę i brata. Pobity pod Navarette 1376 zwyciężył go pod Montiel i zabił własną ręką 1369. Zaprowadziwszy wreszcie porządek w kraju, panował spokojnie aż do śmierci 1379. Od niego pochodzą wszyscy władcy Kastylii aż do chwili, gdy przeszła w posiadanie domu austryjackiego.—**Henryk III** *Chorowity*, ur. 1379, nastąpił po swym ojcu Janie I r. 1390. Walczył pomyślnie z królami Portugalii i Granady; wystawił armiję przeciwko Maurom, lecz w chwili rozpoczęcia wojny został otruty przez swego doktora żyda 1406.—**Henryk IV** *Bezsilny*, ur. 1425, nastąpił po Janie III 1454. Nie mając dzieci z żoną swoją Joanną Hiszpańską, wprowadził do jéj łoża swego ulubieńca Alfonsa Albukerque i z tych związków urodziła się nieszczęśliwa Joanna Bartraneja. Złożony z tronu 1465, † 1474.

Henryk Żeglarz (*Dom Henrique el Navegador*), infant portugalski, ks. Viseo, czwarty syn króla Jana I, ur. 1394, odznaczył się już 1415 przy zdobyciu Ceuty; po śmierci ojca obrał sobie miasto Sagres, w pobliżu przylądka Św. Wincentego w Algarbii za rezydencyję, skąd przedsiębrał większą część wypraw morskich, bądź przeciwko Maurom, bądź w celu szerzenia odkryć. Tutaj także założył obserwatoryjum astronomiczne i urządził szkołę marynarki. W latach 1433 i 34 uzbroił kilka okrętów, które dotarły o 30 mil za przylądek Bojador; pod jego wpływem i kierunkiem Antonio Gonzalez i Nuno Tristan dopłynęli aż do przylądka Białego; drugi z nich opłynął 1446 przylądek Zielony, a Gonzalez Vallo odkrył 1448 trzy wyspy Azorskie. H. doczekał się jeszcze odkrycia wybrzeży Sierra-Leone i innych miejscowości w zachod.-półn. Afryce; † 1460. Działalność H. na tém polu ogromne ma znaczenie. Nie tylko bowiem położył podstawę do późniejszego powszechno-światowego handlu, kolonijalnéj potęgi i uniwersalno-historycznego znaczenia Portugalii, ale nadto przez swoje podróże skierował żeglugę na nowe tory i historyję świata z morza Śródziemnego przeniósł na Ocean. Porów. Azurara „*Cronica de Guiné*“ (Paryż 1841). Wappäusa, „*Untersuchungen über die Entdeckungen der Portugiesen unter Heinrich dem Seefahrer*“ (Gettynga 1842) i de Veera „*Prinz H. der Seefarer und seine Zeit*“ (Gdańsk 1864).

Henryk, kardynał, król portugalski, trzeci syn króla Emanuela, ur. 1512. W młodym wieku wstąpiwszy do stanu duchownego, został arcybiskupem w Braga i Evora i zaprowadził inkwizycyję w Por-

tugalii. Naznaczony regentem podczas małoletności swego synowca Sebastyjana, sam nastąpił po nim 1578, lecz na tronie pokazał się monarchą słabym, wachającym, upartym i mściwym; † 1580.

Henryk Burgundzki, hrabia Portugalii, wnuk Roberta I, księcia Burgundyi, przeszedł z armiją, złożoną z Burgundczyków i Bearneńczyków Pireneje, opanował Portugaliję; rządził nią roztropnie z tytułem hrabiego Portugalii; uważanym być winien za założyciela późniejszego królestwa portugalskiego. † 1112 przy oblężeniu miasta Astorga.

Henryk Kastylski, syn Ferdynanda III; podniósł oręż przeciwko swemu bratu Alfonsowi, królowi Leonu i Kastylii, ale ciężkie poniósłszy klęski, zażądał pomocy Ludwika IX i Karola I, króla Sycylii: potém podburzył Konradyna przeciwko temu o statniemu swemu dobroczyńcy, ale wzięty do niewoli został na śmierć skazany; † 1304.

Henryk Węgierski, jedyny syn Stefana I, † na polowaniu, zabity przez odyńca 1031 r. Źródła go niektóre przezwały Emerykiem. Przez zmieszanie jego z Erykiem v. Herykiem szwedzkim, szwagrem Bolesława Magnusa I, i przez wywód (Bogufały czy Paska ?) Węgrów od Gotów, powstały baśnie o jego ślubach z córką Mieszka-Lamberta I. W dalszym rozwoju tych baśni, powstające legendy o św. Krzyżu na Łyséj górze, wciągnęły w swe koło i H., jak to jeszcze błędnie X. Gacki w swém dziele „*Klasztor na Łysej górze*“ powtarza. Nazwa *dux Ruizzorum* dawana H. a mająca źródło w nazwie Rugija, Ruginsvelt (ob.), koło rz. Güns i Platensee w Węgrzech, sprowadziła błędne hypotezy Bielowskiego o Rusi zakarpackiéj. Por. *Zarysy* E. Swieżawskiego.

Henryk, syn Godszalka obotryckiego, z piérwszéj żony jego, królewny duńskiéj, po śmierci ojca, zamordowanego przez Słowian, którzy go znienawidzili za przyjaźń dla Niemców i katolicyzmu musiał ujść do Danii, a brat jego starszy ze Słowianki Butue do ks. Bardów, saskiego Ordulfa z prośbą o pomoc przeciw obranemu na ich tron dziedziczny *Krukowi* (ob.). Po kilkakroć H. napadłszy na Aldenburg, zmusił Kruka do zgody i odstąpienia kilku włości na mieszkanie, a następnie z pomocą młodéj żony Kruka, imieniem Sławiny, w czasie uczty zamordował go 1105 r. Żonę zabitego i władzę objąwszy, H. udał się do swego wuja (po matce) Magnusa, ks. saskiego, i przyjął go za suzerena, co wywołało koalicyję Słowian, rozbitą na Smilowém polu, z pomocą Magnusa. Podobnie i napad morzem Rugijan na stoliczny gród Henryka Lubekę nieudał się, z pomocą Niemców, i wtedy nietylko Obotryci, Wagrowie, Połabanie ale i Chizyni, Czrezpienianie, Lutycy, Pomorzanie i Rugijanie od Elby do ziemi Polan ulegli władzy H., który przybrał nazwę króla Słowian i Nordalbingów. Późniéj uspakajał Brzeżan, Stodoran, syn jego Mściwój Glinian, gdy drugi syn Waldemar zabity został przez Rugijan (prawdopodobnie był ich rządcą), wyprawiał się z posiłkami Lotara, następcy Magnusa i Adolfa późniejszego cesarza na nich, † 1126 r. Wicelin z Rudolfem, kapłani, szerzyli chrześcijaństwo w ziemiach H. pod koniec jego życia, nie z wielkiem skutkiem dla sporów pozostałych synów H.: Świętopełka i Kanuta.

Henryk, imię książąt polskich:

Henryk (Sdico), biskup ołomuniecki, brał udział w sprawach Nadodrza i Polski za Władysława II. Już 1141 przedsiębrał próżną wyprawę na Prusaków, 1144 był w Rzymie, prócz innych próśb zanosząc do Konrada III wstawienie za Władysławem II polskim, którego bracia wygnali. Papież Eugeni listem z 3 Maja 1146 r. wzywa H. aby po przyjęciu przysięgi od Władysława, że wykona polecenie papieskie, zdjął z niego klątwę zmarłego arcybiskupa gnieźnieńskiego. List 13 Września pomoc dla kardynała Gwidona jadącego do Polski zaleca temuż Henrykowi. O ile się zdaje z listu 1148 r., czy Henryk czy Gwido nietylko niezdjęli klątwy Jakóba (Lubomira), abpo gnieźn., ale nową rzucili na Agnieszkę, żonę Władysława (jako sprężynę całego sporu).

Henryk, syn Bolesława III i Salomei, hr. Bergen, z woli ojca dostał księstwo sędomierskie, z uznaniem władzy najstarszego w rodzie, odtąd *stale* rezydującego w księstwie krakowskiém. Źródła greckie (Cynnam II 18) i czeskie (Wincenty pragski s. a. 1147—48) donosząc o krucyjacie 1147 wymieniają jako jéj uczestników króla Lechów, sąsiadów Węgrów i króla Czechów (jakim jest Wratysław IV). Pod tym samym rokiem anały magdeburskie, zapisując wyprawy Kanuta, króla duńskiego, Henryków Saskiego, bpa morawskiego, na Pomorze, gdzie Ratibor po mężnym odporze wreszcie im uległ, powiedają, że brał w niéj udział „*brat księcia polskiego*“ „którego brat starszy“ (Bolesław IV) poszedł na „Prusaków“. Gdy rzeczywiście tylko Władysław II, dla uzyskania rozgrzeszenia z klątwy na się rzuconéj, miał interes być w Jerozolimie, należy przyjąć, że podanie roczników polskich (Mon. II 833) s. a. 1154 o takiejże podróży Henryka, odnosi się do Władysława. Myłki takie są możliwe, czego dowodzi zapisanie śmierci Władysława II s. a. 1159 (choć żył 1163) gdy w tę porę † w Pradze „syn pewnego księcia Laksa“, dany na zakładnika z Kazimierzem Sprawiedliwym przez Bolesława IV Niemcom (Win. Prag.). Śmierć Henryka w rocznikach i akcie (u Gładyszewicza) jest podana na rok 1166—7, miał ją zaś ponieść w wyprawie na Prusaków, a właściwie na Jadźwingów, Getami Danowe i Prusami zwanych. Musiała być to chyba druga wyprawa. Po nim z zapisu Sędomierz wziął Kazimierz II. — **Henryk I** *Brodaty*, syn Bolesława Wysokiego i Adelajdy Sultzbach, objął po nim rządy Wrocławia 1201 r. Zaraz 1202 ze stryjem swoim Mieszkiem opolskim, zawarł układ co do posiadania wzajemnego ziem różnych, 100 grzywien srebr. mu zapłacił, i dla układów zjednał gwarancyję Innocentego III. Wraz z resztą Władysławiczów był godną szacunku powagą dla Laskonogiego, pretendenta do Krakowa, popiérając Leszka Białego. 1206 dał przytułek Henrykowi arcybpowi gnieźń., który popadł w spór z tymże Laskonogim, 1208 zjechał się w Głogowie z Laskonogim i Odonieszem

przy chrzcie swego syna, a koło r. 1215 podejmował u siebie Odonicza, wygnanego przez stryja, dawszy mu na przytułek zamek kaliski, przez się dawniéj zdobyty, w czasie sporów Laskonogiego z synowcem (tak domyśla się Bartoszewicz, Smolka przypuszcza byt 2 Kaliszów). Jeszcze spór z Odoniczem o Kalisz, którego pomimo odzyskania swych księstw i innych Odonicz niechciał oddać Henrykowi, nieskończył się, mimo wdawania się Honoryjusza III, gdy wybuchł nowy z Laskonogim, załagodzony 1218 przez tegoż papieża. Mocą tych układów Laskonogi dostał dożywociem zamek Lubuski, natomiast zobowiązawszy bronić się ziemi lubuskiéj, pozostałéj przy H. od najeźdźców. 1222 wybrawszy się H. na krucyjatę na Prusaków z Leszkiem i Konradem, oraz ks. pomorsk. Świętopełkiem i Wratysławem, odbył z 2 piérwszymi 1223 jakiś zjazd. 1225 jak dotąd za Długoszem sądzono z racyi Gryfitów i Odrowążów miał H. podstąpić pod Kraków (zbija to Grünhagen w „*Codex dipl. Sil.*“ VIII), Smolka przypisuje tę wyprawę H. zabiegom jego o kolonistów niemieckich, którzy przed uciskiem bisk. wrocł. uszli do Krakowa, i dali powód tym sposobem do sporów granicznych z Leszkiem (ob. Iwo Odrowąż). Od roku 1225—30 zaczęły się wojny o Lubusz z Niemcami, którzy t. r. podobno z racyi zabicia swych kupców w Polsce, zajechali zamek ów, na Laskonogim. 1230 Lubusz H. odzyskał, lecz w Gąsowie 1227 ledwo nie zginął z ręki Odonicza. 1228 w Sierpniu jest już H. *dux Slesie, Cracovie et Polonie*, i pomimo chwilowego więzienia u Konrada Mazowieckiego 1229 r. aż do † 1238 rządzi Krakowem, podczas gdy Sędomierz przeszedł we władanie 1230—33 Bolesława Konradowica, a 1231 r., sam Konrad przybiérał tytuł księcia Krakowa, Mazowsza, Sędomierza i Łęczycy. Zjazd w Chełmie 1233, załatwił sprawę Krakowa i Leszka, a może i wyprawy na Prusaków, skończonéj zwycięstwem pod Sirgunią. W skutek donacyi Laskonogiego podjęta wyprawa H. z synem także H. na Polskę, niepowiodła się, i obaj musieli się swych praw do téjże na korzyść Odonicza wyrzec, mimo dobrowolnéj elekcyi W. Polan 1233 r. Wyprawa 1234 postanowiła Wartę za granicę H. i Odonicza, a nadto Szrem przeszedł w ręce Borzywoja, siostrzeńca H. Gdy tego zabito, nowe wojny wybuchły między H. a Odoniczem, których rezultatem było zajęcie W. Polski przez piérwszego, mimo klątwy papieskiéj i licznych komisyj. Oddał nawet ziemie kaliską i rudzką swéj bratowéj wdowie Wioli, sam wziąwszy Opole po zgonie jéj męża Kazimierza, swego brata stryjecznego. Z Konradem spory o Kraków zjazd Dankowski 1235, połączony ze ślubami ich dzieci, zakończył. Stanowisko Henryka w ogólnych dziejach Polski określa się: 1) wprowadzeniem Szlązka do walki dotychczasowéj od r. 1177 dwu Polsk starszéj (*major*) i młodszéj (*minor*) o hegemoniję. Spór biskupa wrocł. Wawrzeńca z Iwonem, krak., o miejsce po arcybiskupie gnieźn. 1227, pretensyje Lubusza do Rusi, obojętność Grzymisławy dla Krakowa, stawianie tegoż w tytule po Szlązku, zdają się dowodzić, że Szląsk siłą faktów wychodził na piérwszą prowincyję w Polsce, gdy Konrad Mazowiecki obstawał za przewagą Krakowa; 2) H. zaludniał wiele pustek, darując je klasztorom *jure theutonico excolendos*, przez co zarzut niemczenia specyjalniéj od innych książąt niemoże H. dotykać. Owszem w kwestyi utworzenia stanu 3-go w Polsce, wyjątkowość praw była konieczną dla miast, tak w Polsce jak na Zachodzie; 3) wbrew Odoniczowi i Konradowi w stałéj opozycyi jest z kościołem, i † w klątwie; 4) jest jednym z prawodawców, których ustawę przechowały dygesta wiślickie, w ustępie *o calumniatores* (por. Świeżawski, „*Zarysy*“ I str. 59—60, 1871). Pisali o nim Morawski Szczęsny „*Sądeczczyzna*“, ustęp 3 tomu I (*kolonizacyja*), Smolka „*Henryk Brodaty*“ (1872). — **Henryk II Pobożny**, syn Henryka Brodatego i Jadwigi Meran, od 1212 spółrządca ojca w Wrocławiu i Głogowie, z racyi większego działu był napadnięty przez brata Konrada, którego pobił pod Lignicą z pomocą Niemców. 1216 ożenił się z Anną czeską, nastąpił po ojcu 1238 r. Odparł Niemców od Lubusza, stracił Santok, co jest wskazówką, że coraz więcéj tracił sympatyję narodu, lubo nosił tytuł *dux Zlesie, Cracovie et Polonie*. Zginął w bitwie z Tatarami 1241. Zostawił następcą Bolesława Łysego na Lignicy, Henryka III na Wrocławiu, Konrada na Głogowie, Władysława arcybpem Salcburga i biskup. wrocławskim, z córek 2 zostały mniszkami, dwie poszły za Konradowiczów 1235, Elżbieta została żoną Przemysława w. polskiego. — **Henryk III**, syn poprzedniego, po śmierci ojca wziął z razu z bratem Władysławem Głogów i Lignicę, które potém wymieniał na Wrocław z bratem Bolesławem Łysym (ob.). Wnet napadnięty przez tegoż, i 3 kroć oblężony w Wrocławiu, mimo pomocy Niemców, schwytał go i uwięził w zdobytéj przez się Lignicy 1249 r. (*Monum.* Biel. II 566 i wedle tego sprostuj Encykl. nin. II 260), a zniszczywszy zamki niemieckich wazali, nowo osadzonych w swym dziale przez Łysego, zwrócił Henryk mu Lignicę. Niedługo potém Konrad, siedzący w Bytomiu pod Głogowem uwięził Henryka za to, że wedle obietnicy nie wymógł na Łysym ziem dla niego, i ledwo się dostał na wolność (1250) powtórzeniem téj obietnicy, co Krośnianie niezależnie ziścili 1251 r. Akt 1253, wspólnie przez 4 braci podpisany, jest śladem chwilowéj zgody. Za swego pobytu legat Opizo zmusił klątwą Przemysława, W. Pol., do zwrotu Henrykowi Oleśnicy, jaką mu był zabrał za niewypłacenie okupu jakiegoś Niemca, poczém nastąpiła wyprawa obu książąt wielkopolskich i Konrada na Henryka, któremu spustoszyli Trzebnicę, Widawę, a za Odrą Leśnicę 1254 r., unikając wszakże w najeździe tym pustoszenia wsi kościelnych, by nowéj klątwy na się nieściągnąć. Przy uwięzieniu Tomasza, bisk. wrocławskiego, 1257, Łysy oskarżył Henryka (i Konrada) o udział, by z siebie winę zrucić, lecz mu nieuwierzono. Owszem Henryk dopiéro wyjednał Łysemu w Grudniu 1261 zdjęcie klątwy za ten gwałt. 1262 zjechał się w Dankowie z Bolesławami Pobożnym

i **Wstydliwym**, i **Władysławem** opolskim (Mosbach „*Wiad.*“ 25). Do końca życia spólnie z bratem Władysławem, arcybisk. salzburskim, spełniając rządy, † 1266, jemu zwierzywszy opiekę nad krajem i rodziną. Żon miał dwie 1) Juta, wdowa po Mieszku, bracie opolskiego Władysława, podobno władcy Lubusza, a córka Konrada Kujawskiego, z której spłodził Henryka IV i córkę, 2) córka ks. saskiego, poślubiona 2 Lutego 1252, później burgrabina norymberska. On i Władysław umarli otruci, może nie bez wpływu Łysego. W epoce ówczesnéj bracia ci są rzadkim przykładem zgody rodzinnéj, oraz z duchowieństwem. Ciągle są zaczepiani, nigdy nie napastują, Henrykowi nawet padła rola wroga Teutonów na Szlązku, jako przeciwnikowi Łysego.—**Henryk IV Probus**, ks. szląski, syn Henryka III i Judyty Konradówny Mazowieckiéj. Wstąpił na tron 1266 pod opieką matki, odziedziczył Wrocław po ojcu i po stryju, arcybpie salzburskim r. 1276 wykupił Krośno, zostawione Niemcom przez Konrada Głogowskiego, lecz schwytany do niewoli przez Bolesławę Rogatkę zawistnego o spadek po arcybpie, i po przegranéj swych stronników 1277 pod Stoszem, za pośrednictwem Otokara czeskiego wydobył się z niewoli, lecz za pomoc oddać musiał Czechom Kladzko, wykupione 1278. Wojował z Leszkiem Czarnym, 1284 r. zajął Kalisz z pomocą Sędziwoja a potém w zamian dostał Ołobok z okolicą. W skutek swych żądań, by dziesięciny pieniężne szły do jego skarbu, popadł w spór z Tomaszem, bisk. wrocław., 1287 stracił Ołobok, choć mu ze śmiercią Leszka Czarnego 1288 otwierająca się perspektywa na Kraków wynagradzała tę stratę. Rzeźnicy oddali mu miasto, Sulko z Miedźwiedzia zamek. Obok tego wystąpił Bolesław Mazowiecki jako elekt i poparty przez braci, książąt kujawskich Władysława Łokietka i Kazimierza stoczył z H. boje pod Siewierzem, Skałą, a gdy przybył Lew Daniłowicz halicki, weszli sprzymierzeńcy na Szlązk i spustoszyli Nissę, Grotków, po bitwie pod Swidnicą, wygranéj przez Łokietka 1289. W końcu bisk. Paweł z Przemankowa wydał koalicyi Kraków, wnet jednak Łokietek przebrany musiał uciekać przed Szlązakami, w których ręce dostał się Paweł. Wedle podań otruty Henryk † w Wrocławiu 1290 r. w Czerwcu, testamentem kazał zabrane łupy z kościołów krakowskich i tynieckich zwrócić właścicielom, a Kraków i Sędomierz legował Przemysławowi W. polskiemu. Wszakże Przemysław objął tylko Kraków, Łokietek zaś Sędomierz. Wrocławskie Henryk oddawał stryjowi swemu Konradowi na Głogowie, wszakże i ligniccy książęta po sporach z Czechami, mającemi inwestyturę od Rudolfa, zajęli w końcu Wrocław. W literaturze znany jest jako *minnesänger*. Przekład utworów H. pomieścił w „*Przyjacielu ludu*“ (184 1) Szajnocha. Podobny z tego względu Wisław IV rugijski (1320—25), znany jest z utworów drukowanych w „*Nordalbing. Studien*“ III. O nagrobku Probusa pisał K. Strończyński *Bibl. Warszaw.* (1841, IV).—**Henryk V**, syn Bolesława Łysego (ob.), z przydomkiem *Tłusty* albo *Brzuchaty* (*pinguis*, *ventrosus*), 1278 r. dostał Lignicę, bracia Bolko Fürstenberg, Bernard Świdnicę. Obrany wbrew woli ojca i Henrykowi Probusowi (ob.), głogowskiemu, księciem Wrocławia, za pomoc przeciw temuż dał Bolkowi Jawór i Strzegomię, a potém Rejchenbach, Frankenstejn i Strelę, wszakże Bolko zdawna ułożywszy z Henrykiem Głogowskim o zabranie Lignicy, zachował się obojętnie. Tymczasem Lewtko, syn Pakosława przez Henryka V na śmierć za zabójstwo skazanego, podmówiony przez Probusa, schwytał Tłustego w łaźni, i odwiózł do więzienia w Sandewalde, a potém do Głogowa, kędy był H. przez pół roku w beczce zachowany. Za 30,000 grzywien i miasta Namysłów, Bernstadt, Kreuzburg, Pitschen, Konstadt, Rozenberg, Hainau, i Bunzlau wydobył się z lochu 1294, lecz wciąż już chorując, wezwał nakoniec Bolka na opiekuna swych synów, co okupił ustąpieniem Soboty, † 1296 r., zostawiwszy z Elżbiety, córki Bolesława Pobożnego, 3 synów: Bolesława, Henryka i Władysława i 5 córek. — **Henryk VI** ostatni udzielny książę wrocławski, syn poprzedniego, zrazu był w opiece stryja Bolesława Wojennego (ob.), potém Henryka z Wierzbna, bisk. wrocławskiego, dopiéro 1310 H. wziął Wrocław, zapłaciwszy wedle umowy Bolesławowi na Brzegu 48,000 grzywien srebra. O należne od Władysława lignickiego 32,000 Bolesław długo się z tymże swarzył. H. raz oddał się Czechom, drugi raz Łokietkowi, układem w Toruniu 1326 z Wernerem v. Orselen jednał sobie opiekę Krzyżaków przeciw ostatniemu. Żonaty był z wdową po krewnym sobie w 4 stopniu Anną, c. Alberta Austryj:, po Hermanie II brand. Papież związki te uprawnił 1322; † 1335 zostawiwszy 3 córki: Elżbietę Oleśnicką, Eufemiję Opolską i Małgorzatę klaryskę, poczém wcielono Wrocł. do Czech, których był lennem.—**Henryk lignicki**, biskup kujawski od r. 1389, syn Wacława I Lignickiego i Anny Kazimierzówny Cieszyńskiéj, wnuk Bolesława, brata Henryka VI Wrocławskiego (ob.), † 1398 w Lignicy.—**Henryk**, syn Ludwika I i Jadwigi, córki Henryka IV na Saganie, brat stryjeczno rodzony Henryka, biskupa Kujaw, drugi książe Brzegu, ur. 1344 r., książe od r. 1398, † 1399; żon miał dwie: Salomeję, c. Ziemowita III Mazowieckiego i Małgorzatę c. Kazimierza IV cieszyńskiego, synów Ludwika II, syna oraz następcę H., który ur. 1376 r., † 1421, z żony Anny Przemysławówny miał Roberta, kawalera maltańsk., Ludwika III panującego, i Wacława, córki Katarzynę, Annę i Jadwigę. Synem Ludwika III był także **Henryk**, ur. 1420 r., † 1452.—**Henryk I** Konradowicz, *dziedzic królestwa polskiego*, syn Konrada i Salomei Odoniczównéj, stryjeczno rodzony Henryka Probusa, w r. 1277 walczył z Łokietkiem i Bolesławem Mazowieckim, 1282 r. został pojmany i lat 5 więziony przez Henryka Probusa, w r. 1290 za życia ojca już nosi tytuł *dux Silesie et dominus Glogoviensis* po śmierci ojca i jednego brata Przemysłowa pod Siewierzem, a wstąpieniu drugiego Konrada do kościoła, H. 1298 jął sam panować. Gdy Władysław Łokietek 1292

r. 9 Września w Sieradzu zrzekł się praw do Krakowa i Sędomierza, 13 wziął Wacława Czeskiego za suzerena, aktami 1297 i 1299 (23 Sierpnia), to powtarza, pomimo wzięcia tytułów *dux (v. dominus regni) majoris, Poloniae, Pomeraniae, Cujaviae Lancic. et Syrad.*, oraz *haeres regni Poloniae*; *dux Cracoviae* (w Lipcu 1290), Henryk w Kościanie 1298 w obec Jakób, aarcyb. gnieźn., Wisława, kujaws., i Andrzeja, poznańsk. bpów, obdarzył różnemi swobodami ich mienia, i kościołów ich na Pomorzu, obiecuje unikać wyklętych (więc Łokietka) a za pomoc w dostąpieniu królewskiéj godności, przyrzeka kanclerstwo koronne związać z infułą poznańską. Wszakże 1300 r. Wacław został księciem Krakowa i Sędomierza naznaczając starostami (*capitanei regni Poloniae*), Ulryka de Boskowicze, Mikołaja, ks. opawskiego (akty u Naruszewicza *H. N. P.* 8). Za powrotem Łokietka, H. rządzi w W. Polsce, Szlązku (Głogowie, Poznaniu i Kaliszu), oraz Pomorzu, Łokietek objął Kraków, Sieradz, Sędomierz, Kujawy i Łęczycę. 7 Września 1310 synowie Henryka i Mechtyldy brunświckiéj odstąpili Pomorza Brandeburgom, a 1312 tak się podzielili spadkiem ojca w Głogowie: Konrad i Bolesław wzięli Kalisz z Gnieznem, Henryk, Janusz i Przemysław Poznań ze Wschową.—**Henryk II**, od 1310 *dziedzic królestwo polskiego*, ks. Szlązka, Głogowa i Poznania, syn Henryka I i Mechtyldy brunświckiéj a wdowy po Eryku VI duńskim, przybrał do Góry ziemie u zlewu Odry i Baryczy położone, a 1338 odzyskał rokiem wprzód sobie oddaną, a teraz sprzedaną Czechom przez Janusza Wschowę i Stasiowę dobrowolnym Czechów ustępstwem. Janusz został dożywotnikiem. Ożenił się H. z Mechtyldą, córką margr. brandeb., swą krewną w 4-ym stopniu, a dziękując 1324 za dyspensę papieską pisze się księciem Halecyi dziedzicem królestwa polskiego, księciem Głogowa i Poznania, snać jako książe Halicza (ob.). Córki 2 jego z Mechtyldy, † 1330, poszły za Niemców, trzecia podobno za Ludwika I na Brzegu.—Syn jego **Henryk** *Żelazny*, już za życia ojca, wbrew Ludwikowi bawarskiemu przekładał swe prawa do Brandeburga papieżowi Janowi XXII, który 1330 wyznaczył komisyję. Wszakże siłą oręża syn Ludwika objął Brandeburg. Po bitwie pod Stiniawą 1343 z Kazimierzem W. przyrzekł ze stryjami oddać Polsce Wschowę, 1351, jako żonaty z Anną Wacławówną mazowiecką, po † jéj jedynego brata Bolesława, od cesarza Karola IV (którego był *sororius*) zyskał część Mazowsza, wybiérając się jednocześnie do Ziemi Ś., † 1369. Z córką jego Jadwigą ożenił się Kazimierz W., z Anną Jan I na Tropawie, synowie trzéj Henrykowie zmarli 1387, 1389, 1397. Ostatni tytułuje się księciem Sagania, Wschowy i Grunberga, miał za żoną Katarzynę, synowicę Władysława opolskiego, stąd zwany przez tego *gener* i *ejdam*, z 4 jego synów, dwaj Henrykowie zmarli 1423 i 1467.—Syn ostatniego także **Henryk**, był stronnikiem Macieja Korwina w jego sporach z Podjebradem i Wł. Jagiellończykiem, królami czeskimi, na żoną swą Barbarę, córkę Achilesa brandeburskiego, zdał połowę Głogowa, któréj drugą część od 1463 dzierżyła wdowa Władysława cieszyńskiego, a potém Maciéj. Gdy † 1476 r., po krótkiéj wojnie, Achiles zajął Kożuchow (Frejstadt) i Krosno, Barbara 50,000 dukatów rocznego dochodu, Jan Sagański wziął Głogów.—Czteréj **Henrykowie**, książęta jaworscy, I syn Bolesława świdnickiego, † 1436; żonaty był z Agnieszką czeską, c. Wacława, r. 1315; II syn Bernarda świdnickiego i Małgorzaty Łokietkówny polskiéj, synowiec piérwszego, † 1345. Z jego córką Anną Ziembica i Jawór weszły w dom cesarza Karola IV, po jéj 1362, i jéj stryja Bolesława 1368 śmierci. Jest i trzeci **Henryk**, komandor inflancki, syn Mikołaja I na Ziembicy, dziedzic Henryka II, bliżéj nieznany.—**Henryk**, syn Bolesława opolskiego (1356 tak zwany), ur. 1337 r., siostrzeniec Ludwika, króla Węgier i Polski, był duchownym, wielce protegowanym przez cesarza i króli Polski i Węgier.—**Henryk lignicki**, syn Fryderyka III (ob.), prawnuk Kazimierza IV Jagiellończyka, za 2 piérwszych elekcyj występował jako pretendent do tronu polskiego, co sprowadziło 1581—83 uwięzienie H. i destytucyję z księstwa na korzyść brata Fryderyka IV. Po ucieczce z więzienia, bawił w Polsce u Andrzeja Opalińskiego, marsz. w. kor., jeździł po Zygmunta III, † po jego koronacyi 1588 w Krakowie, bo Rudolf II, cesarz, niepozwolił pochować go na Szlązku. Por. Hansa Schweinichena *Pamiętnik* w Stenzla „*Script. Rer. Sil.*“ IV i w 2 t. „*Bibl. podróży*“ J. I. Kraszewskiego, o Polsce Mosbach „*Wiadom. do dziejów Polsk. z arch. m. Wrocławia*“.

Henryk, imię dostojników kościoła w dawnéj Polsce.— **Henryk I i II**, arcybiskupi gnieźnieńscy, ob. Bren, z Brenu Henryk.— **Henryk**, opat wircburski, według świadectwa żywociarzy św. Ottona bamberskiego, został „arcybiskupem Polski“. Jak Bielowski przypuszcza (*Monum.* II 35) był on, podobnie jak bp. wircburski Adalbert z Lambach, stronnikiem Grzegorza VII, a tém samém stał po stronie Bolesława II, z którym zaprzyjaźniony był i Marek, biskup płocki (1067—87), równie jak król niechętny biskupowi Stanisławowi (Paprocki) Wedle Długosza miał papież domagać się restauracyi archidyjecezyi w Krakowie i H. właśnie ją zajął.—Z tych świadectw wypada, że data 1080 r. przybycia tego arcybiskupa krakowskiego, wraz z Ottonem, bamberskim, do Polski jest za późną. W każdym razie wiadomości te o Henryku, prawie spółczesne, wskazują na wielki przewrót w hierarchii krajowéj (ob. Franko).—**Henryk**, biskup kujawski, ob. **Henryk**, książę lignicki.—**Henryk**, książę mazowiecki, biskup płocki, syn Ziemowita III, ur. około 1370 z Elżbiety, ks. ziembickiéj, która bądź posądzoną przez męża o niewierność, zaraz po urodzeniu Henryka została zaduszoną. W 20 roku życia otrzymał już biskupstwo płockie (21 Lut. 1391). Nie obejmując jeszcze dla zbyt młodego wieku zarządu dyjecezyi przebywał na dworze Władysława Jagiełły i używanym był przezeń do załatwiania

spraw dyplomatycznych; odwodził on Witolda od przyjaźni z Krzyżakami. Wywiązawszy się ze swego posłannictwa, poznał młodą siostrę Witolda Ryngałłę, którą pokochał i zaślubił, w czém jako nie mający jeszcze wszystkich święceń kapłańskich żadnéj nie doznał przeszkody. Nie mając atoli żadnego wyposażenia, oprócz dochodów biskupich, gdy takowych porzucić nie chciał, popadł stąd w zatargi z duchowieństwem i w ciągu takowych † otruty, podobno przez samą Ryngałłę, 1392.— **Henryk de Strathelch**, Krzyżak, był piérwszym biskupem warmińskim, między 1249 a 1254. Beckmann napisał „*De primo episcopo Varmiae commentatio*“ (Brunsb. 1854).—**Henryk II**, mianowany był 1279 biskupem warmińskim i † około r. 1300.—**Henryk**, biskup chełmiński w połowie XIII w., brał udział w wyprawie krzyżowéj Przemysława Ottokara, króla czeskiego, przeciw pogaństwu pruskiemu 1254, mianowany był przez papieża wykonawcą traktatu zawartego 1255, mocą którego Kazimierz, ks. kujawski, zrzekł się na rzecz Krzyżaków wszelkich praw, jakie miał do ziemi podlaskiéj i golędzińskiéj, † między 1263 i 1264.—**Henryk II**, biskup chełmiński od 1291, † 1301.—**Henryk**, biskup kijowski od r. 1321, † około 1350.—**Henryk z Wierzbna**, biskup wrocławski od 1301, był opiekunem nieletnich dzieci Bolesława, księcia świdnickiego i † 1351. Stał się głośnym w dziejach kościoła wrocławskiego z powodu długich zatargów z duchownymi a mianowicie z Ginterem z Biberstein, skutkiem czego był nawet przez papieża Klemensa V przez jakiś czas zawieszonym w urzędowaniu kościelném i świeckiém; † 1319.

Henryk Transtamare, ob. Henryk II, kr. Kastylii.

Henryk I, król Hayti, ob. Krzysztof.

Henryk Łotysz albo Łotwak, ksiądz, piérwszy historyk Inflant w XIII w. Na prośby i żądania rycerzy mieczowych napisał kronikę Inflant, od przybycia Megnarda, piérwszego biskupa, czyli od r. 1184 i doprowadził ją do r. 1226. Piérwszą ed. téj kroniki sporządził Gruber (Frankf. i Lipsk 1740). Ostatnie jéj krytyczne wydanie sporządził Hansen i wydał w zbiorze przez towarzystwo uczone w Rydze ogłoszonym p. t. „*Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv- Esth- und Kurland*“ (Ryga i Lipsk 1848—53).

Henryk z Miśnii, poeta niemiecki, ob. Frauenlob.

Henryk z Veldeken, ojciec średnio-górno-niemieckiéj poezyi dworskiéj, pochodził ze stanu rycerskiego, ur. w okolicach Mastrichtu. Oprócz pieśni miłosnych i legendy o ś. Serwacyjuszu (ed. Bormans, Mastr. 1858), napisał poemat epiczny „*Eneit*“, podług originału francuskiego poety Benedykta de St.-Maure, ukończony około 1190. Najlepszą ed. sporządził Ettmüller (Lipsk 1852). Ważne zajmuje H. w historyi poezyi niemieckiéj przez to, że był piérwszym poetą rycerskim, który na wzór poezyi francuskiéj, wprowadził do epiki rym, regularną budowę wiérsza i temat miłosny, jako główny motyw poezyi rycerskiéj.

Henryk Walezy (w Polsce, Henryk III we Francyi), obrany 4 Maja 1573, bawił w krajn $^{25}/_{1}$—$^{19}/_{6}$ 1574, złożony z tronu 12 Maja 1575 r. Znaczenie rządów H. streszcza się w interregnum ciągłém jakie z racyi śmierci Zyg. Aug. a potém ucieczki H. do Franc., na wieść o śmierci Karola IX, do elekcyi Stefana Batorego miało miejsce. Po małoletniości Jadwigi d'Anjou (ob.), Władysława III (ob.) i zwlekaniu przybycia do Korony Kazimierza IV (ob.) jestto chwila najdłuższa autonomii narodowéj. Równie też jest ważną, jak one, dla przyszłego rozwoju. A najprzód w skutek walki o prezydencyję w bezkrólewiu między prymasem Uchańskim a Janem Firlejem, marszałkiem w. k. (ob.), wygranéj przez piérwszego, rozstrzygnął się los reformacyi, któréj głową był ostatni. Zabiegi Commendoniego, legata (ob.), aby Rakuszanina obrać w. ks. litew. a przez zbrojne powstanie Łaskiego Olbrachta (ob.), woj. sieradzk. i królem, sprowadziły przeciwne unii żądania Litwy o Wołyń, Podole, Ukrainę, a gdy elekcyja rakuska upadła, zwrot Litwy przez Haraburdę do Fedora, syna w. ks. mosk. Commendoni też odciągnął Zborowskich od Firleja i chcąc mieć katolika królem, wskazał Warszawę, wśród ciemnéj a fanatycznéj szlachty mazowieckiéj położoną, za miejsce elekcyi. Z tą dążnością zeszły się pragnienia od 1570 Coligneg o i Karola IX by usunąć H. z Francyi a jego matki, by mu tron zapewnić, gdy stronników H. nawet rzeź ś. Bartłomieja nieustraszyła. Owszem niegdy rakuscy stronnicy wszyscy doń przeszli. W odwet protestanci zawiązali na konwokacyi *warszawską konfederacyję* (ob.), mającą na celu zasłonienie ich od losu Hugonotów. Gdy H. niechciał jéj zaprzysiądz, zagroził mu Firlej zabraniem korony (ob. Jan Firlej). *Kapturowa konfederacyja* (ob) jest także dziełem protestantów, od których należy pomysł elekcyi *viritim*, i zniesienie sejmików przedelekcyjnych (powzięty w Knyszynie, a rozwinięty potém przez Jana Zamojsk.). Na sejmie konwokacyjnym komis. złożona z Piotra Zboroskiego, bisk. Karnkowskiego, Tomickiego, kaszt. gnieźn. i Herburta przepisywała formę dla elekcyi jednomyślnością, choć obok tego istniał projekt obioru po 2 kandydatów (senatora i rycerza) z 3 prowincyj, i losowania między nimi na króla. Stoi to w związku z tendencyją obioru Piasta przez Firleja, Tomickiego, Mielęckiego, tak za tego jak 2-go bezkrólewia zniszczona przez Jana Zamojskiego. Wystąpienie Jana Szwedzkiego i Anny królewny, opiéra się na prawach ich do tronu po kądzieli. Na elekcyi pod Kamieniem przyszło do rozbicia się na 2 obozy, pod Grochowem Firleja, w Kamieniu katolików, które ledwo do oręża się nieporwały, i tylko podstępem prymasa, Henryk został obrany. Posłowie francuscy zaprzysięgli 16 Maja piérwsze spisane *Pacta conventa* (ob.), których wyjaśnienie 10 punktu, stanowiące tak zwane *Henrykowe artykuły* (ob.) wyjaśniają nam konstytucyjny grunt rokoszu Zebrzydowskiego i wszelkich późniejszych malkontentów, oraz samego złożenia z tronu Henryka. Obiór H., lubo zagrażający reformacyi, to miał dobrego za sobą, że wciągał Polskę w system polityki zachodniéj, i przy

znaném kierunku antyaustryjackim Henryka IV i dwu kardynałów jego następców, katastrofa pokój Grzymułtowski sprowadzająca, a będąca zenitem polityki austryjackiéj (1683) niemiałaby miejsca. Z drugiéj strony, wywołał *drugi* znany projekt podziału Polski między ces. Maksymilijanem a Iwanem Groźnym, z którego myślą tak się wciąż oswajano. Faworyzowanie Zborowskich przy wakansach, najniedołężniéj „z okienkami" wydawanych kilku na jedno, i lekceważenie opinii krajowéj w kwestyi sądu na Samuela Zborowskiego, zabójcy Wapowskiego, wraz z ociąganiem się potwierdzenia paktów i wykonania ich, zniechęciły powszechnie naród do H. Po jego ucieczce Rafał Leszczyński, Abraham Zbąski i Stan. Orzelski na sejmie 10 Września 1574 obstawali za bezkrólewiem i zarzucali, że zawsze będzie uszczerbek w wolnościach, skoro króla lubo winnego, pozbawić tronu nie będzie można. Naznaczenie terminu powrotu Henrykowi jest pośrednią drogą między tamtych zdaniem, a tych którzy śmierć lub abdykacyję dobrowolną za punkt wyjścia nowéj elekcyi uważali. Gdy na zjazd w Stężycy 12 Maja 1575 r. Henryk niestanął, Andrzéj Opaliński marsz. k., ogłosił elekcyję na 26 Maja, lecz Litwa, stronnicy Rakuszan i prymas zaprotestowali, piérwsi żądając wprzód złożenia H. z tronu, stronnicy H. i prymas stojąc przy H. Gdy rozdwojenie ledwo do starcia nie doprowadziło, prymas wzniósł odłożenie elekcyi, którą w obec najazdu Tatarów za interwencyją Kozaków w sprawie Iwonii, zamiast Henryka, mszczących się na Podolu, prymas wyznaczył na 4 Listopada konwokacyję jednodniową z 7 senatorami 3 Paźdz. odbywszy. — Por. Albertrandi „*Panowanie* H. *W. i Stefana Batorego*" (ed. Turow.); Gołębiowski (*Bibl. Warsz.* 1853, I); Reimann „*Die polnischen Königswahlen*" (*Hist. Zeitschrift* Sybela 1864 I); T. Piliński „*Bezkrólewie po Zyg. Auguście i elekcyja króla Henryka*" (Kraków 1872).

Henrykowe artykuły, będące rozwinięciem 10 punktu paktów konwentów, zaprzysiężonych przez Henryka Walezego, orzekają wolność elekcyi, znaczenie tytułu *haeres*, pokój dysydentom, wojna i pokój tylko za wiedzą senatu, który decyduje o pospolitém ruszeniu. Wojsko za granice kraju nie idzie, i 5 grzywien za oszczep dostaje, na osóbne oddziały niebędzie dzielone. Kwarta dochodów idzie na obronę granic Rzpltéj, rada z 16 senatorów jest u boku króla nieustającą, sejmy są co 2 lata, pieczęci pokojowéj niebędzie używać, urzędy przez elekcyję szlachecką rozdane, oraz sądy ostatniéj instancyi przy szlachcie zostaną i t. d. Ostatni artykuł opiéwa „a jeżelibyśmy co przeciw prawom, wolnościom, kondycyjom, artykułom wykroczyli, albo nie wypełnili, tedy obywatele koronne obojga narodów, od posłuszeństwa i wiary nam powinnéj wolne czynimy". Niesą to artykuły nowe, bo nawet ostatni opiéra się na prawach odwiecznych narodu, które wykonał usuwając Władysława II, Wł. Odonicza, Łokietka i t. d. wszakże sformułowanie ich w widoczne prawo polityczne jest nowością niezmiernie ważną.

Hensel (Wilhelm), historyczny malarz niemiecki, ur. 1794 Trebbinie, kształcił się najprzód w Berlinie, potém we Włoszech; 1828 osiadł stale w Berlinie, został profesorem tamecznéj akademii, członkiem jéj senatu i nadwornym malarzem królewskim; † 1861. Z jego obrazów, między którymi jest wiele znakomitych portretów, odznaczają się szczególniéj: *Chrystus i Samarytanka* (1828); tudzież *Chrystus przed Piłatem* (1834) i *Książe Brunświecki na balu w Brukselli*. — Jego żona *Fanny* **Hensel**, ur. 1805 r. w Hamburgu, † 1847 w Berlinie, siostra Mendelsona Bartholdy, posiadała wysokie ukształcenie muzyczne i dała się poznać jako kompozytorka.

Henselt (Adolf), znakomity fortepijanista, ur. 1814 w Schwalbach. Do 1831 uczył się muzyki w Monachijum, następnie przez 2 lata u Hummla w Weimarze, a potém dwa lata w Wiedniu, gdzie uczynił znakomitę postępy. Wystąpiwszy w Berlinie, Dreźnie i in. został od 1831 w Petersburgu nadwornym muzykiem cesarzowéj. Obok Lista, Thalberga i Dreischocka należy do najpiérwszych fortepijanistów. Pisał niewiele, ale cennych utworów (*Etudy*, *Waryjacyja*, *Koncert trio* i in.), z których odznaczają się szczególniéj *Etudy* śpiewnością i harmonijnością.

Hepatica ob. przylaszczka.

Hepatitis, zapalenie wątroby; właściwe ostre H., prowadzące za sobą ropienie, zdarza się rzadko. Częstsze jest w krajach podzwrotnikowych, u nas przyłącza się tylko w ciężkich wypadkach dyzenteryi (ob.), lub przy ogólnéj ropnicy (ob.) i w tych stanach, prawie zawsze do śmierci prowadzących, stanowi tylko mało znaczące powikłanie. Jako formy H. wymienić jeszcze potrzeba t. z. *Zanik żółty wątroby* (ob.) i najczęstszą ze wszystkich form t. z. marskość wątroby (ob.)

Hepatyzacyja, zwątrobienie płuc (ob.).

Heppe (Henryk Ludwik Julijusz), teolog ewang. i pedagog, ur. 1820 r. w Kasselu, od r. 1850 profesor teologii w Marburgu. Między innemi wydał: „*Geschichte des deutschen Protestantismus*" (4 t., Marburg 1856—59); „*Die Dogmatik der evangelisch-reformirten Kirche*" (Elberfeld 1860); „*Dogmatik des deutschen Protestantismus im 16 Jahrhundert*" (3 t., Gotha 1857); „*Die confessionelle Entwickelung der altprotetantischen Kirche Deutschlands*" (Marburg 1854); „*Geschichte der hess. Generalsynoden von 1568—82*" (2 t., Gotha 1851); „*Geschichte des deutschen Volksschulwesens*" (3 t., tamże 1857—59); „*Das Gelehrtenschulwesen des Mittelalters*" (tamże 1862).

Heppingen, wieś w pruskiéj regencyi koblenckiéj, powiecie Ahrweiler, u stóp góry Landskrone, ma 300 m. i źródło mineralne alkaliczno-kwaśne.

Heptachord (greck.), ob. grecka muzyka.

Heptameron (z greck.), dzieło składające się z kilku części i rozłożone na dni 7, jak np. słynny zbiór zdrożnych powiastek, napisany przez Małgorzatę, królowę nawarską.

Heptarchija, siedm królestw, założonych przez Anglo-Saksonów w Wielkiéj Brytanii.

Heptyl, $C_7 H_{13}$, rodnik organiczny grupy etylowéj; *alkohol heptylowy* czyli *enantylowy*, otrzymany został przez Bouis i Carlet 1862; jestto ciecz bezbarwna, woni przyjemnéj; znajduje się podobnie jak alkohol heksylowy (ob. heksyl). Odpowiedni mu *kwas enantylowy*, $C_7 H_{14} O_2 = C_7 H_{13} O$. H. O wrze w 212_0.

Heracleenses tabulae, dwie tablice kamienne, na których pomieszczone zostało postanowienie ludu o policyi rzymskiéj, tudzież ustawa municypalna we Włoszech obowiązująca, znalezione w Heraklei w Wielkiéj Grecyi, 1732, których opis i znaczenie są określone w dziele „*Civilistisches Magazin*“ Hugona (tom 2 i 3). Por. Marezolla „*Fragmente legis rom. in aversa tabulae heracl. perte*“ (Getyn. 1811).

Heracleum ob. barszcz.

Heraklea (t. j. miasto Herkulesa), nazwa kilku miast starożytnych. Najważniejszém z nich była Heraklea w Bitynii, nad morzem Czarnem, zwana także *Pontica*, któréj zwaliska dotąd jeszcze istnieją. Bogate i handlowe miasto to, założone przez Megarejczyków czy Milezyjanów, zostawało przez długi przeciąg czasu pod zarządem arystokracyi, w 364 dostało się w ręce tyrana Klearcha, który znamienitszych obywateli kazał pozabijać, wyzwolił ich niewolników i zmusił wdowy i córki zabitych do poślubienia wyzwoleńców. Niechcąc wykonać tego rozkazu wiele kobiet wybrało dobrowolną śmierć. Po śmierci Klearcha w 352 panowali jego potomkowie. Późniéj poddała się H. Macedończykom a w końcu popadła pod władzę Rzymian. Oprócz téj były jeszcze: *Heraklea* w Lukanii, w dolnych Włoszech, *Heraklea* we Ftyjotydzie, w Tesalii, blisko Termopilów i *Heraklea* (Sintica) w Macedonii, nad rz. Strymone; daléj H. w Galii, na Krecie, w Karyi i t. d.

Herakleon (z Egiptu), gnostyk z II w., należący do szkoły aleksandryjskiéj; zajmował się głównie egzegezą, napisał komentarz nad Ewangieliją ś. Jana (z którego przytacza ustępy Orygienes) i inne. Jego zwolenników zwano *Herakleonistami*. Ułamki jego pism zebrał Jan Ernest Grabe w dziele: „*Spicilegium SS. Patrum ut et haeraeticorum*“ (Oxonii 1698 i 1714).

Herakles, ob. Herkules.

Heraklides, filozof i historyk grecki, rodem z Heraklei w Poncie i dla tego nazywany także *Ponticus*, żyjący około 328 prz. Chr., napisał kilka dzieł historycznych, których ułamki wydał Miller w piśmie p. t. „*Historicorum Graecorum fragmenta*“ (Paryż 1841).

Heraklides z Tarentu, żyjący około 240 prz. Chr., znany jest jako jeden z najznakomitszych lekarzy szkoły empirycznéj; znacznie rozwinął chirurgiję i sztukę leczenia chorób oczu, piérwszy wprowadził w użycie tak zwane środki kosmetyczne i zasłużył się wielu dobrymi przepisami.

Heraklides (Jakób), hospodar wołoski XVII w., syn kreteńskiego marynarza Bazylika, adoptowany i wychowany przez Jana Haraklidesa, despotę wysp Lamos i Paros, na dworze Karola V, u którego Heraklides, wyzuty ze swych posiadłości przez Turków, znalazł przytułek (1534). Odznaczywszy się w boju i otrzymawszy wyższe wykształcenie, Jakób po śmierci Heraklidesa zręcznym i śmiałym podstępem przyswoił sobie jego rodowody, podał się za jego syna, a Karol V potwiérdził jego prawa do dziedzictwa ojcowskiego i udzielił mu godność falcgrabiego. Odtąd mianował się Jakób *Heraklidesem* i nosił tytuł H. *Jakób Bazylikos, despota, wyspy Samos książe, wyspy Paros margrabia, rycerz złocistego łańcucha i hrabia nadworny.* Następnie wyjechał za granicę. Był krótko profesorem matematyki w Rostoku, zwiedził Daniję i Szwecyję, a 1557 przybył do Wilna, skąd opatrzony listami panów polskich udał się na Wołoszczyznę (1558), udawał się za krewniaka Roxandy, żony okrutnego hospodara Aleksandra Lepusano, postanowił zrzucić go z tronu. Obawiając się jednak podejrzliwego Aleksandra uciekł 1559 do Siedmiogrodu, na dwór Izabeli Jagiellonki. Tu zaznajomił się z Olbrachtem Łaskim i zawarł z nim umowę względem podboju Wołoszczyzny. Łaski własnym kosztem zgromadził znaczny oddział wojskowych najemników i po niepomyślnéj wyprawie wiosennéj 1561, przedsięwziął t. r. na jesieni drugą, rozgromił armiję Lepusana i osadził na hospodarstwie H. Ale ten niezmierną chciwością i dumą oburzył na się bojarów. Oblężony w Soczawie (1563) przez Stefana Tomżę, okrzykniętego hospodarem, musiał się poddać i został zamordowany (8 Listop. 1563). W awanturze téj miał udział Dymitr Wiśniowiecki (ob.), który odesłany przez Tomżę do Stambułu, zginął zawieszony za żebra na haku. Porów. ch. Malinowskiego „*Jakób Heraklides i Olbracht Łaski. Ustęp z dziejów polskich XVI w.*“ (*Teka Wileńska*, tom 3, Wilno 1858).

Heraklidowie, synowie i potomkowie Herkulesa, którzy wedle podania około 80 roku po wojnie trojańskiéj, roszcząc prawa po swym przodku do Peloponezu, przez pomocy Doryjczyków pod wodzą Oxylosa wyciągnęli z Tessalii, zajęli 3 południowe półwyspy, a wodzowie ich rozdzielili się zdobytemi posiadłościami w ten sposób, że Temenos zagarnął Argos, Kresfontes Messeniję, a dwaj bliźnięta, synowie Arystodema, Prokles i Eurystenes Lacedemon; Oxylosowi dano w nagrodę za przewodnictwo Elidę. Jestto znana powszechnie opowieść o *powrocie Heraklidów*, nie mająca jednak za sobą żadnych zgoła dowodów historycznych.

Heraklijusz, cesarz wschodni, ur. około 575, zrzucił z tronu cesarza Fokasa i sam kazał się ukoronować 610. Prowadził szczęśliwie wojnę z Kosroesem II, królem perskim (674), odparł napady Awarów i Słowian, odzyskał na Arabach Syryję i Armeniję, przeszedł rzekę Tygrys i powrócił do grobu Zbawiciela. Ostatki swego panowania spędził na kłótniach religijnych, lekceważąc tymczasem napady saraceńskie; † 641.

Heraklit z Efezu, żył koło 460 przed Chr., pochodzi zaś z rodu Kodrusa, który zachował prawa króla ofiarnego (*basileys*). Takowe H. ustąpił swemu młodszemu bratu. Zagorzały arystokrata, zaostrzył swe wyznanie polityczne, gdy demos jego

przyjaciela Hermodora, później w Rzymie decemwirom w układzie praw pomagającego, wygnał (por. Zeller „*De Hermodoro Ephesio et de Hermodoro Platonis discipulo*“, Marburg 1859). Słynął z ciemnego stylu, stąd zwany *Skotejnos ochlolojdoros*. Wedle Sokratesa trzeba do jego dzieł delijskiego (tęgiego) nurka. H. jest wyznawcą *hylozoizmu* (ob.). Ogień dlań duszą, która sucha najlepsza, u pijaka jest mokrą, głupią. Głównie H. krytykował swych przeciwników (prócz polityczn. przekonań) za ich pojęcia o bogach. Uważa że tłum nieznajednego, wiecznego, wszystkim rządzącego logosa (v. *gnômê*), zarazem ognia światła i dobra, w czém zgadza się z Parsyzmem, i z niego wywodzi przez walkę świat. „Wojna ojcem wszystkiego“. Świat to rozdzielone bóstwo, które wciąż do spójni swéj dąży jak łuk elastyczny, i ten stan nazywa żądzą (*chrêsmosynê*); odzyskana jedność jest stanem nasycenia (*koros*). Zgoda i pokój wiodą do zamiany świata w czysty pierwiastek ognia (*ekpyrôsis*), a woda i ziemia są drogami ognia w górę, przez które sam ogień idzie w dół przez rozstrój i walkę. Wszakże te antytezy są wciąż z sobą połączone jak śmierć i życie, sen i jawa, młodość i starość, i wciąż w siebie zmieniają się. Z powodu téj zasady *panta rei* nazwano szkołę H. pływakami. Nauka H. wcielając odwieczny logos we wszelki szczegół (*kojnos*), bez jego znajomości uważając zmysły za złych świadków i poddając życie praktyczne, państwo i naturę owemu logos, różni się stanowczo od teoryi Parmenidesa, który zjawiska poczytał za złudzenie, i Platona, ucznia Kratyla heraklitczyka, który oddzielił idealność od zmysłowości, za co ganił go Arystoteles (*chôrismos* ob. *Hypostaza*). Stoicy są uczniami H. i jego komentatorami. Dzieła jego doszły nas w ułomkach, lubo przez chrześcijan były wielce czytane w II i III w. Listy H. wydał Westerman A. (Lipsk 1857); Jak. Bernays (Berl. 1864); Schleiermacher („*Heraklejtos der Dunkle v. E.*“); pisali: Th. L. Eichoff „*Dissert. Hera*“ (Mogunc. 1824); Jak. Bernays „*Heraclitea*“ (1848); „*H. Studien, Bruchstücke*“ (Rhein. Mus. N. F. VII i IX 1850 i 1853); Fr. Lassalle, heglista „*Die Philosophie H's*“ (Berl. 1858); Raffael Mariano „*Lassalle e il suo Eraclito*“ (Florencyja 1850); A. Gladisch „*H. u. Zoroaster*“ (Lipsk 1859 i *Zeit. f. Alterth.-wis.* 1846 i 1847); ważny dla związku H. z Parsyzmem Rettig „*Ueber einen Ausprach H.*“ (Ind. lect. Bern 1865); Stejnhart (Rhein. Mus. VII).

Heraldyka (*le blason*, *Wappenkunde*), jest nauką systematyczną o herbach (ob.). Rozwinęła się szczególniéj we Francyi i Niemczech, naśladowaną była we Włoszech i Hiszpanii, Lelewel chciał ją przyswoić Polsce (w dziele „*Herby i dostojeństwa*“) co do języka i systemu, a Szajnocha nawet co do genezy. H. datuje szczególniéj od czasu pełnego rozkwitu rycerstwa średniowiecznego. Por. Bernda „*Allgemeine Schriftenkunde der gesammten Wappenwissenschaft*“ (4 części, Lipsk 1830—41) i tegoż „*Die Hauptstücke der Wappenwissenschaft*“ (2 t., Bonn 1841—49).

Herat, chaństwo w Afganistanie (ob.), obecnie niezawisłe, do 1865 r. zostające pod władzą Persyi, ma około 3,000 mil kw. i 1,500,000 m. Klimat tutejszy jest łagodny, grunt urodzajny, wydaje zboże, najprzedniejsze owoce, wiele drzew i rzadkich korzeni; mieszkańcy w większéj części Tadżykowie, w mniejszéj zaś Afganowie, Żydzi i Turkomani.—*Herat* miasto stołeczne chaństwa, ma około 60,000 m., leży nad rzeką Heririud, otoczone wysokiemi górami, stanowi klucz Afganistanu od północy i dlatego było wiele razy zdobywane przez Persów. H. prowadzi wielki handel z Indyjami, a przez swoję pozycyję na drodze do Indyj z północy odgrywał i może jeszcze odgrywać wielką rolę. Niegdyś było bardzo wspaniałe, obecnie brudne i ciemne, ma wiele meczetów, bazarów, sklepów i t. d.

Hérault, rzeka nadbrzeżna w południowéj Francyi, poczyna się w górach Ceweńskich, w stronie północno-zachodniéj od Velleraugue w departamencie Gard, i ubiegłszy mil 19, wpada o $1^1/_2$ godziny drogi od Agde do morza Środziemnego. Biorący od niéj nazwę departament *Hérault*, nad morzem Środziemném, obejmuje $112^1/_2$ mil kw. z ludnością 427,300. Jestto kraina górzysta, szczególniéj na północo-zachodzie, z pochyleniem ku południowschodowi, ma klimat łagodny i zdrowy, wydaje zboże, oliwę, wino, migdały, figi, konopie, len i t. d.; obfituje w żelazo, miedź, ołów, granit, ałun i ma kilka źródeł mineralnych i dosyć rozwinięty przemysł. Departament dzieli się na cztéry okręgi: Montpellier, Béziers, Lodève, St.-Pons, z miastem stołeczném Montpellier.

Hérault de Sechelles (Jan Maryja), ur. 1760 w Paryżu, adwokat generalny tamecznego parlamentu, przyjąwszy udział w rewolucyi, znajdował się przy zdobyciu Bastylli, był członkiem zgromadzenia prawodawczego a późniéj konwencyi. Jako członek komitetu bezpieczeństwa przyjął udział w środkach gwałtownych, od których odstąpił wprawdzie późniéj, lecz poczytany przez innych za umiarkowanego, został uwikłany w sprawę Dantona i dnia 5 Kwiet. 1794 zginął na rusztowaniu. Pozostawił także kilka prac literackich, jak „*Éloge de Suger*“ (1779); „*Visite à Montbar chez Buffon en 1785*“ i in.

Herbarium, toż co Zielnik.

Herb (*Wappen*, *armoiries*, *armes*), jako symbol osobistości lub grup istnieje oddawna i wszędzie. *Totemy* (h. rodzinny, jak żółw, wieloryb, żaba i orzeł) u Indyjan amerykańskich, *tatuowanie* wedle Bakiego i Burtona u ludów Afryki i Polinezyi, *tartany* (*tarstin* v. *tarsnin*, w poprzecz) u Szkotów wedle Logana, znaki malowane na ciele Gallów wedle Pauzanijasza, u Partów litery na ubraniu (Plinijusz *H. N.* XIII 2) i t. d. odpowiedają zwyczajowi feudalnemu rycerzy noszenia na zbroi, zrazu czasu wojny (za Ludwika VII, wedle ks. Chifflet), pewnych znaków szczególnych, niezdradzających imienia, lecz wskazujących raz na zawsze ich piastuna. Że zrazu używano futer, stąd powstały nazwy *gueules* (futro czérwone), *sable* (soból), *sinople* (skóra zielona) na oznaczenie pól herbowych. Figury na sukni haftowano, na skórze wycinano. Początek ich dowolny, i często zmieniany. Plantageneci np. mie-

li zrazu lwy, które Henryk III zastąpił lampartami, Henryk V lisim ogonem, Frańciszek I miał salamandrę, Ludwik XIV słońce, Henryk II półksiężyc. Heraldyka (ob.) wprowadziła stałe formy i język w rozmaitość H. U nas nazwa ta została wziętą od dziedzictwa (*erbe*) i datuje dopiéro od czasów, gdy posiadanie ziemi stało się znakiem szlachectwa. Ponieważ, zrazu służba rycerska, wyzwalająca ziemię ją pełniącego od *jus polonicum* v. *terrestre*, była jedyną jego cechą, a ziemię wszyscy posiadali, znak więc szczególny osób lub rodzin w Polsce posiada dwie nazwy (herb i godło), oznaczające dwa okresy rozwoju społecznego. Zagraniczny *Wappen, armes* nosi jasne znamię czasów feodalnych, jego obrzędów (ob. giermek) dzieląc się na tarcz (*ecusson, feld, shield*) i hełm, to rycerski, to koronę baronowską, hrabiowską i książęcą. Tarcz nosi różne kształty i nazwy, dzieli się na przyjęcie innych, dostaje znaki nieprawego pochodzenia i t. d.

Herbart (Jan Fryderyk), ur. w Oldenburgu 1776, w Jenie od 1794 słuchał Fichtego, któremu złożył piśmienne swe wątpliwości co do jego „*Wissenschaftslehre*“, i krytykę 2 prac Schellinga (1° *możności filozofii* i o *ja* 1796). H. przekonał się, że zadaniem fil. jest zbadać zasady nauki poprzedników, nie zaś zawsze tam zaczynać dalszą pracę, gdzie jaki sławny filozof stanął. Zarazem zwróciwszy uwagę na pojęcie *ja*, już 1796 położył zasady do rozwiązania téj kwestyi, w sposób który stanowi doktrynę *realizmu* (ob.). W latach 1797—1800 był nauczycielem prywat. w Interlaken, przyczém trzymał się swego planu nauk (najprzód poezyja i matematyka, potém moralność i historyja), wtenczas odwiedział Pestalozzego i żywo się jego metodą zajmował. Do 1802 w Bremenie u swego przyjaciela J. Smidt zajmował się filozof. i pedag., od 1802 –1809 był docentem i prof. w Getyndze, a za protekcyją W. Humboldta po Krugu następcy Kanta, profesorem w Królewcu, kędy zawiadywał pedagog. seminaryjum. Wróciwszy 1833 do Getyngi, poświęcił się nauce, niechętny wszelkiéj politycz. działalności, † 1841. Wszystkie jego dzieła wydał Hartenstein w Lipsku 1850—52, a dodatek jako *Herbartische Reliquien* Ziller (tamże 1871). H. określa filozofiję jako obrobienie empirycznie wziętych pojęć, a takowego rozmaite sposoby tworzą główne części téj nauki. Tak jasność pojęć osiąga się w logice, ich sprostowywanie, wymagane przez sprzeczności jakie empiryczne pojęcie znajduje, tworzy naukę metafizyki, któréj zastósowania wydają psychologiję, filozofiję natury i naturalną teologiję. Samą metafizykę dzieli H. na metodologiję, ontologiję synechologiję i ejdologiję. Istnienie pojęć, które niesprostowania, lecz uzupełnienia wymagają, przez stosunek ich do naszego upodobania, wymaga bytu osobnéj nauki, estetyką zwanéj, która obejmuje i etykę. W traktowaniu logiki zgadza się H. z Kantem i jego szkołą (*Hoffbauer, Krug, Fries*). W szelkie zagadnienia metafizyczne H opiéra na sceptyce, wszakże formy empirycznie, fakty, uważa za grunt metafizycznego badania. Z doświadczenia wzięte pojęcia bywają sprzeczne (rozciągłość w przestrzeni, stawanie się w czasie, pojęcie inherencyi „jądrowości“, t. j. bytu rzeczy z kilku własnościami, przyczynowość, jaźń). W metafizyce wyszukuje się *stosunków*, które znoszą te sprzeczności empirycznie danych pojęć. Tym sposobem każde pojęcie jest zasadą, z któréj dobyty wniosek uzupełnia ją, i znosi sprzeczność w niéj zawartą Z rozbioru rzeczy o wielu własnościach przychodzi H. do teoryi *realnostek*, t. j. najprostszych jakości, których zbiór stanowi zjawisko rzeczą zwane. Zastósowanie téj teoryi z pomocą matematyki do wszystkich zjawisk stanowi całość nauki Herbarta, w któréj teoryja *idej estetycznych* (ob.), jako podstawa filozofii praktycznéj (estetyki i etyki), równie dla H., jak *kategoryczne postulaty* (ob.) dla Kanta, a *fenomenologija* (ob.) dla Hegla są charakterystyczne. Filozofija H. stoi w związku z monadologiją (ob.) Leibnitza, oraz nauką Benekego, dla któréj postawione przez H. zagadnienie genetycznego ujęcia natury i ducha, z usunięciem teoryi *punktowości duszy* (ob.) jest punktem wyjścia. Trendelenburg i Lange dali krytykę teoryi sprzeczności danych przez empiryję pojęć, i stojącéj w związku z nią sumy zniesień (*Hemmungsumme*)(ob). Do szkoły H. należą Teodor Waitz, Steinthal, Lazarus, Kwiet, Taute, Thilo, Ziller T. i w. in.

Herbarze, sąto zbiory, zwłaszcza w Polsce, herbów, ich pochodzenia, rodzin niemi pieczętujących się i t. d. Najdawniejszym znanym. H. polskim są „*Insignia*“, a w części inne dzieła Długosza (ob.) przy niewielu tylko herbach podające źródło ich powstania, np. przy Habdanku. Dzieła heraldyczne Paprockiego Bartosza (ob.) obfitują w mniéj więcéj fikcyjne podania, które na karty swéj kroniki przeniósł Joachim Bielski (ob.). Okolski (ob.) dzieli wady poprzednika, którego uzupełniają tak zwany „*Orator Polonus*“ (*pars II, rhetoricae*), w kilku rękopisach: Szaniawskiego, Stronczyńskiego Sztanderskiego, Czartoryskich i Tyzenhauza (ten z 1642), inny ks. Frańcisz. Jabłońskiego († 1699), przedrukował „*Pamiętnik Sędomierski*“. Są w rękopisie H. szlachty małopolskiéj 1635 St. Baranowskiego z Rzeplina (w Petersburgu) i klejnoty domów i familij pruskich (1671 u hr. St. Broel-Platera). Herbarz Litwy 1658 dał Kojałowicz (ob.) w 5 rękopisach (5-to Szęciłły). „*Artes Dobromilenses*“ Lwa Herburta 1613, *eques polonus* Kunickiego 1645, *herby królestwa pol.* Gorczyny T. A. 1653, *Poczet herbów* Wacława Potockiego 1696; „*Armamentorium Poloniae*“ Rzączyńskiego. Niesiecki (ob.) wszystko to zlewa i pragmatyzuje w swéj *Koronie*, a jego bredni mnożą Duńczewski (ob.), B. Chmielowski 1763 Warszycki W. 1782, i równie słynny jak Dyjamentowski fałszerz Wielądek (ob.). Prace Stanisława Jabłonowskiego (ob.) z uzupełnieniami Mniszcha i Uruskiego przewyższają je krytyką co do wieku XVIII. Hylzen dał dzieło źródłowe o szlachcie inflanckiéj. Prace Kuropatnickiego E. A. 1789, Kapicy Milewskiego (ob.), P. Nałęcza Małachowskiego (ob.), Wilczyńskiego, dalekie są od dokładności i krytyki, jaka zaczęła się przebijać w redagowanych przez J. Błeszczyńskiego i hr. Kossa-

kowskiego St. „*Monografijach hist. gen.*“ (1859—62). „*Spis szlachty wylegitymowanéj przez heroldyją*“(1851) i „*Herbarz*“1853 są bez wartości naukowéj. Herbarze polskie tém się różnią od wszelkich dzieł heraldycznych zagranicznych, że dotąd opis herbu jest opisem jego znaku, nie odczytaniem jak w heraldyce obcéj. Następnie na wyjaśnienie polskich herbów potworzono legiendy, do czego asumpt brano z formy ich. U obcych *armes parlantes* są wyjątkiem (Bär Zähringenów, skąd niedźwiedź w Bernie, Meluzyna u Lusignanów), u nas zasadą, lubo teraz istnieje kierunek starający się godła (ob.) do pewnéj liczby prostych znaków sprowadzić, poczytawszy legiendy za wymysł dowolny, po większéj części.

Herbata (*Thea*), rodzaj roślin z rodziny kamelijowatych, którego cechy są: kielich trwały, 5—6 listkowy, korona 5 lub 6—9 płatkowa, pręciki u dołu zrosłe, o pylnikach żółtych, słupek trójszczepny, owoc—torebka kulistawa, 3 komórkowa, przez ściany w 3 łupinki pękająca, o komórkach 1, rzadziéj 2 nasionowych; obejmuje krzewy i drzewka zawsze zielone, o kwiatach zebranych w kątach liści, w Chinach i Japonii; z gatunków najważniejsza **H.** *chińska* (*T. sinensis*), krzew gałęzisty, dorastający 30 stóp, lecz w stanie uprawnym jest o wiele niższym; liście krótkoogonowe, lancetowate, eliptycznie podłużnie, lub przewrotnie jajowato wydłużone, 2—6 cali dług., a 10 do 20 linij szer., delikatnie piłkowane, lśniące, całkiém nagie; ciemniéj lub jaśniéj zielone. Rozróżniają się jednak trzy odmiany *T. viridis*, *T. bohea i T. stricta*, **H.** jest uprawiana w Chinach od czasów niepamiętnych, zwłaszcza między 27° i 30° szerok. płn. Rośnie téż w Japonii; przeniesioną téż została do Indyj, zwłaszcza w prowincyi Assam, do Brazylii, na wyspy ś. Maurycego i Reunion. Zresztą w wielu miejscach są usiłowania do jéj przyswojenia. **H.** handlową stanowią młode liście zebrane i wysuszone. Zbiór ten odbywa się bardzo starannie, zresztą szczegóły postępowania nie są dostatecznie znane. Bywają rocznie trzy zbiory liści, w Lutym, Kwietniu i Czerwcu; liście zebrane suszą się w panwiach żelaznych nad ogniem, przyczém się je rękami obraca i zarazem zwija. Każdy gatunek **H.** dostarcza zarówno **H.** *zielonéj*, jak i *czarnéj*, zależy to tylko od sposobu jéj przygotowywania, **H.** czarna mianowicie wymaga dłuższego prażenia. Woń **H.** nie jest jéj właściwa, a pochodzi od roślin w tym celu wraz z nią uprawianych, jak *Jasminum sambae*, *J. paniculatum*, *Aglaia odorata*, *Olea fragrans* i *Gardenia florida*. Najlepszą **H.** jest tak zwana cesarska *Schou-chun*, zbiérana na wiosnę z najstaranniéj pielęgnowanych krzewów. **H.** zielonéj główniejsze odmiany są: *Songlo*, *hysan*, *pietsza* czyli *haysankin*, *ton-ke*, *tchu-tsza* czyli **H.** perłowa; **H.** zaś czarnéj, czyli właściwie brunatnéj: *wui-moje*, *kongo* albo *kangfu*, herbata robotników, *kienpei*, *pao-tczong*, *pekko*. U Sybiraków, Kirgizów, Mongołów, używają tak zwanéj **H.** *cegiełkowéj*, są to placki brunatne, utworzone z odpadków liści, ogonków, prochów, zlepionych prawdopodobnie galaretą zwierzęcą, lub krwią bydlęcą, **H.** taką gotują z mlékiem i tłuszczem. Analiza chemiczna wykazała w **H.** teinę czyli kofeinę (ob.), przeciętnie 1%, daléj olejek lotny, zieleń roślinną, wosk, żywicę, gumę, garbnik, białko. Odwar **H.** w Chinach używa się bez wszelkich dodatków; stanowi ona środek pobudzający. Zafałszowania **H.** są częste: **H.** zielona bywa zabarwiana błękitem pruskim, indygiem i t. p. Surrogatami **H.** są: liście z *Capraria biflora* (**H.** *antylska*), z *Alstonia theaeformis* (**H.** *z Santa Fé de Bogota*), z *Ledum latifolium* (**H.** *labradorska*), z *Chenopodium ambrosioides* (**H.** *jemicha* czyli meksykańska) i t. d. (**H.** *paragwajska* ob. Mate). Piérwszą wzmiankę o **H.** w Europie napotykamy dopiéro w końcu 16 w., w Rossyi zaczęto jéj używać około 1650, nieco późniéj w Anglii i Holandyi; powoli rozeszła się po całéj Europie. Z naszych pisarzy o niéj piérwszy wspomina Kluk. Roczne jéj zużycie obecnie przewyższa 12 milijonów kilogramów.

Herbelot (Bartłomiej d'), oryjentalista francuski, ur. 1625 w Paryżu, był profesorem języków syryjskich w kolegijum francuskiém; † 1695. Zasłużył się wielce jako wydawca dzieła „*Bibliothèque orientale*“ (wyd. Gallanda, Paryż 1697, 4 t., Haga 1777—82), nader ważnego dla nauki języków wschodnich. Napisał także słownik turecki.

Herberstein (Zygmunt, baron), z ruska zwany Gerbeń-Steń v. Grebeń-Steń, historyk i dyplomata z XVI w., ur. 1486 w Wippachu (Wipawie) w Styryi, † 1566 w Wiedniu; studyjował prawo w Wiedniu, walczył następnie przeciwko Turcyi i Wenecyi w szeregach wojska cesarskiego; mianowany radcą dworu, używany był do sprawowania różnych poselstw: w r. 1516 był wysłany do Danii, 1517 do Polski i w. ks. moskiewskiego, ażeby Zygmunta I nakłonić do małżeństwa z Boną Sforza, wnuczką cesarza, oraz zawrzéć zgodę pomiędzy w. ks. Bazylim Iwanowiczem a Zygmuntem. Ostatniego zadania, mimo usilnych starań podczas 8 miesięcznego pobytu w Moskwie, niemógł przywieść do skutku. Następnie posłował do Holandyi, Czech, Węgier i Niemiec; 1526 powtórnie wysłany do w. ks. mosk., dla zawarcia wieczystego pokoju pomiędzy w. księstwem a Polską. Przez 8-miesięczny znów pobyt w Moskwie zebrał wiele cennych wiadomości o rządzie, religii i w ogóle o ziemi ruskiéj. Po powrocie jeździł jeszcze kilkokrotnie do Polski, Węgier i Czech; w 1541 wysłany do Solimana, potrafił swą zręcznością wstrzymać kroki nieprzyjacielskie. Owocem dwukrotnego poselstwa **H.** do w. ks. mosk. jest ważne dzieło „*Rerum moscoviticarum commentarii* etc.“ (Bazyleja 1549; 11 wyd. w Starczewskiego „*Scriptores exteri saeculi XVI historiae Ruthenicae*“, (2 t., Berlin i Petersburg 1841—48; ustępy odnoszące się do Litwy przedrukowane w zbiorach Pistoryjusza i Miclera); przekładów niemieckich jest 10, piérwszy dokonany przez **H.** wyszedł w Wiedniu 1557, ostatni przez Adelunga w Petersburgu 1817; przekład włoski wyszedł w Wenecyi 1550; tłumaczenie rossyjskie wydane zostało 1832 z rękopisu przez Rusowa, lepszy przekład zamieszczony jest w piśmie zbiorowém, wydaném przez studentów uniwer. petersb. (1858); na czeski

po części przełożone w Hoziussa „*Wypsáni krajin zemie ruské*" (Praga 1590, 1602 i 1786). W dziele tém opowiada H. dzieje Rusi od czasów najdawniejszych aż do panowania Bazylego Iwanowicza, podaje cenne wiadomości o rządzie, prawach, obyczajach, handlu, przemyśle, religii i t. d.; opisuje szczegółowo miasta i ziemie w. ks. moskiewskiego, oraz narody sąsiednie, jako to Tatarów, Litwinów i t. d. Autobijografiję H., sięgającą po 1545 r., wydał Kowaczicz (Buda 1805) i Karajan w „*Fontes rerum austric. scriptores*" (Wiedeń 1855), zaś „*Gesandtschaftsreise nach Spanien 1519*" Chmel (Wiedeń 1846). Por. Adelunga „*Lebensbeschreibung H.'s*" (Petersb. 1818) i tegoż „*Kritisch-literarische Uebersicht der Reisenden in Russland*" (2 t., Petersb. 1848).

Herbert (Sydney, lord), angielski mąż stanu, syn jedenastego hrabiego Pembroke, ur. 1810 w Richmond, wszedł 1832 do parlamentu, jako członek stronnictwa konserwatystów występował żarliwie przeciwko Wigom; skutkiem tego w gabinecie Peela 1841, został ministrem marynarki, a 1845 ministrem wojny. Przeszedłszy 1846 wraz z Peelem do obozu stronników wolnego handlu, był powtórnie za gabinetu Aberdeena (1852) ministrem wojny, lecz 1855 z powodu skarg, zaniesionych przeciwko administracyi wojskowéj w czasie wojny wschodniéj, wystąpił z gabinetu. W r. 1859 powołany znowu na ministra wojny, przeprowadził wielorakie ulepszenia i † 1861. W Salisbury wzniesiono mu pomnik 1863.

Herbert of Cherbury (Edward, lord), ur. 1581 w Montgomery w Walii, † 1648; od r. 1616 był posłem we Francyi, należał do opozycyi politycznéj. Pisał „*Tractatus de veritate prout distinguitur a revelatione, a verisimili a possibili et a falso*" (Paryż 1624); „*De religione gentilium errorumque apud eos causis*" (1663) i w. in. Twierdzi, że wszyscy ludzie mają pewne wspólne pojęcia (*communes notitiae*) i że takowe mają służyć za probierz we wszelkich sporach religijnych. Jego wszakże doktryna, pod któréj wpływem zostaje nauka późniejszych wolnomyślicieli, ważniejszą jest dla dziejów religii jak filozofii. Por. Victor Lechler „*Gesch. des englisch. Deismus*" (Stuttg. i Uub. 1841), Charles Remusat (*Revue de deux mondes* 1854 r., livr. 4).

Herbest (Benedykt), sławny krasomówca, teolog i kaznodzieja rz.-kat. polski, ur. na Czerwonéj Rusi 1531 w Nowém Mieście pod Przemyślem, właściwie *Zieleniewicz* czy *Zieliński*. Wychowany staraniem rodziny Barsich w akademii krakowskiéj, gdzie był uczniem słynnego Stankara, otrzymał w 19 r. życia stopień magistra sztuk wyzwolonych i filozofii. Mianowany 1550 rządcą gimnazyjum we Lwowie, był tamże jednocześnie przez lat trzy nauczycielem. Stąd przeniósł się na na takiż urząd do szkoły, założonéj w Krakowie przy kościele P. Maryi. Przyjąwszy tu święcenie kapłańskie, został następnie przełożonym szkoły arcybiskupiéj w Skierniewicach. Zalecony głęboką nauką, w r. 1561 powołany znowu został do akademi krakowskiéj, gdzie otrzymawszy stopień doktora, został nauczycielem wymowy. Tu pobyt jego stał się pamiętnym głośnymi sporami literackimi z Górskim, które stały się powodem, że widząc większą część uczonych przeciwko sobie, znowu porzucił akademiję 1562 r. i został nauczycielem synów krewnych Samuela Maciejowskiego, skąd przeniósł się do Poznania, na rektora szkoły Lubrańskiego, którą po długiém opuszczeniu na nowo podźwignął. Obok obowiązków nauczycielskich zajmował się tu gorliwie także kaznodziejstwem i mianowany został kanonikiem poznańskim. W r. 1576 złożywszy kanoniję, udał się do Rzymu, gdzie po odbytym nowicyjacie wstąpił do zgromadzenia jezuitów. Po powrocie stamtąd, osiadł w kolegijum brunsbergskiém. W latach 1574—77 bawił w Szwecyi przy królowéj Katarzynie Jagiellonce, jako jéj spowiednik. Następnie powołany na Ruś Czerwoną, któréj był prawdziwym apostołem. † w Jarosławiu 26 Lut. 1593. Napisał i wydał przeszło trzydzieści dzieł, z których ważniejsze są: „*Scholas opud S. Mariae templum institutio*" (Kraków 1559); „*Computus in quo certum ejus artis usum, paucis hactenus coquitum, magnoque labore vix deprehensum, qui Ecclesiae ignorare nolit cognosut i t. d.*" (1559), „*Arithmetica linearis, in qua et usum ejus artis planiorem et sermonem latinum cultiorem videbis*" (1560); „*Ciceronis Epitolarum Libri IV in quibus IV generum epistolarum exempla propoamsiar et in methodica atque artificiosa eorondem esplicatione praeceptorum usus indicatur*" (Kraków 1561); „*Nauka prawego chrześcijanina*" (Kraków 1566); „*Chrześcijańska porządna odpowiedź na tę Confesyją, która pod tytułem braciéj zakonu Christusowego jest wydana. Przydana też jest Historyja kacerstwa Hussowego, Zbijają się przytém odszczepieństwa dzisiejszych i innych różnowiercow*" (Kraków 1567); „*Wiary kościoła rzymskiego wywody i greckiego niewolstwa historyję dla jedności etc*" (Kraków 1586 i często) i wiele innych. —**Herbest** (Jan), młodszy brat poprzedniego, był również księdzem i nauczycielem, a ostatecznie kanonikiem i kaznodzieją lwowskim. † we Lwowie 1601 r. Ogłosił: „*Książki Wincentego Francuza o dawności i szerokości powszechnéj wiary chrześcijańskiéj dzisiejszych czasów bardzo potrzebne etc*" (1563); „*Rhetorica ex omnibus M. T. Ciceronis rhetoriciss verbis ejusdem collecta*" (Kraków 1566), które wydał później w skróceniu p. t. „*Rhetoricae compendium etc*" (1567); „*Opisanie i wykład Mszy świętéj etc*" (Kraków 1566).

Herbinius (Jan), pedagog i kaznodzieja polski ewangielicki, ur. 1633 r. w Byczynie na Szlązku, † 1676 r. w Grudziądzu. Po ukończeniu nauk w Wittenbergu, został 1661 r. rektorem szkoły w Wołowie (Wolau) na Szlązku, potém założył szkołę w Bojanowie w Wielkopolsce, następnie był rektorem szkoły niemieckiéj w Sztokholmie, od r. 1672 kaznodzieją w Wilnie a 1674 przy poselstwie szwedzkiém w Warszawie, skąd przeniósł się do Grudziądza. Napisał między innemi „*De statu ecclesiarum aug. conf. in Polonia*" (1670); „*Religiosae Kijovienses Cryptae* i t. d." (Jena 1675); „*Katechizm mniéjszy i Katechizacyja Turecka*" (Sztokholm 1672)

Pisma te wyszły w jednym zbiorku, w Gdańsku 1675 r.

Herburty, ród szlachecki, pochodzenia niemieckiego, z Fellsteina pod Ołomuńcem, mieli przybyć za Kazimierza W. czy Władysława Opolczyka na Ruś, Niebawem rozrodzeni, piszą się z Bełcza (1356 Piotr Herbord), z Dobromila (1385), z Kniahinicz, z Fulsztyna na Podolu, założonego na pamiątkę ojczystego grodu. Nazwa różnie pisana: Herbult, Herbord, Helbult, jest chrzestném imieniem Haribert.—Z 4 synów *Jana* z Fulsztyna, pana na Niżyncu i Bruchnalu, głośni są: *Seweryn*, który poległ pod Obertynem 1530. *Jan*, kasztelan sanocki starosta przemyski, napisał kompendijum kroniki polskiéj, przełożył statut koronny i synowi w spadku zostawił kodeks kroniki Długosza. Posłował do Francyi po Henryku. *Walenty*, w 1560 biskup przemyski, 1562 zasiadał na soborze Trydenckim; za powrotem 1564 był w stosunkach z Commendonim, któremu przekładał potrzebę oddania biskupom władzy rozgrzeszania heretyków, ostrzegał go o dążnościach utworzenia soboru narodowego, starał się nawrócić Łukasza Górkę, za którego bratem rodzonym była Barbara Herburtówna siostra. Wyklął za herezyję Balmów w Sanockiém. Postanowił, by nawet nieszlachta, byleby ze stopniami naukowymi, mogła należyć do kapituły. Na żądanie Zofii Odrowążówny, ks. Ostrogskiéj, zamiast w Przemyślu, założył w Jarosławiu kolegijum jezuickie, † 1572 z zarazy w powrocie z Włoch, gdzie jeździł dla spraw soborowych.—Syn Jana, kasztelana sanockiego, *Jan Szczęsny* **H.**, domownik Zamojskiego, który go wreszcie wygnał, należał do rokoszu Zebrzydowskiego, polecał na tron Gabryjela Batorego, brata Zygmunta, lub Betlema Gabora, zwerbowawszy 900 Węgrów czekał rezultatu rokoszu, następnie napadł na Adama Stadnickiego, regalistę, ale pobity, wreszcie wyrzucając królowi dążenie do absolutum dominium z rozdawania wakansów stronnikom, podpisał z innemi wypowiedzenie posłuszeństwa 24 Czerwca 1607 r. W bitwie pod Guzowem bił się na lewém skrzydle przeciw Zółkiewskiemu sród popłochu, przez krzyk Piotra Łaszcza „zginęliśmy" wznieconym, ze wstydem musiał uchodzić, przełamany, a następnie schwytany pod Krasnymstawem i osądzony na garło, potém na wieżę. W obozie znaleziono jego korespondencyję z Batorym. W 1608 dopiéro wypuszczony z wieży, króla przeprosił (mowa u Maciejowskiego „*Pism*" IV). Wróciwszy do Dobromila, jął się literatury. Napisał gadkę Hryca z Fortuną po rusku, na co odpowiedzią było Miaskowskiego „*Herkules niecierpliwy*", przedrukowany przez **H.** pod nazwą „*Herkules słowiański*" (1612). Daléj „*Praktykę rakuską*" i „*Rozmowę fortuny z cnotą*", pisał już w wieży. Otworzył u siebie w Dobromilu drukarnię, w któréj pracował Jan Suliga, wydał Orzechowskiego *Roczniki*, *Żywot Kmity*, 6 ksiąg Długosza, zamierzając wydać Galla i in. Ozdabiał swój zamek malowidłami, godnemi uwagi ze względu na przemianę własnego zapatrywania się **H.** na wojnę wewnętrzną. Zachęcał Michała Kopystyńskiego, biskupa przemyskiego, do oporu przeciw unii brzeskiéj, i sam jéj nie dopuszczał, budował cerkwie i t. d. 1615 zakazał mu Zygmunt III wydawnictwa za ujmę majestatu i obelgi, i pozwał do sądu 1616, w którém **H.** †. Z żony Elżbiety, ks. Ostrogskiéj, która już 1617 wyszła za Maks. Przerębskiego, kasztelana zawichostskiego, miał Jana Lwa, Katarzynę i Aleksandra. Był starostą wiszniewskiém i mościckim. *Jan Lew* **H.** jako uczeń akademii krakowskiéj dał się poznać z pracy „*Nauka dobromilska*" (*artes dobromilenses*, 1613 r. w Dobromilu), w któréj prócz wypisów z 7 mędrców, Publijusza Syryjczyka, i własnych zdań, podaje herby celniejsze polskie i litewskie alfabetycznie, kończąc uwagą, że tytuły i stopnie obywatelskie w Polsce pochodzą z obczyzny. 1622 zrzekł się całego swego mienia na korzyść dłużników swych rodziców, t. j. Dobromila z zamkiem, przedmieściem i kopalniami soli, oraz wsi: Papertno, Mchowa, Kwaszenina, Arlamenu, Księżopola, Sopotnik, Kropiwnicy, Rzepisk Laczków wielkich i w. in. Krążyło podanie, że z umierających Herburtów orły powstają. (Z **H.** mają pochodzić książęte Odonowscy, herb zaś ich serce 3 mieczami przeszyte, ma być przekształconą literą T.).

Hercegowina (t. j. *kraj księcia*, zwana także *księstwem ś. Saby* (Sawy), po turec. *Hersek*, zowie się prowincyja cesarstwa tureckiego (od r. 1520); graniczy na północ z Bośniją, na południo-wschód z Czarnogórzem, na połud.-zach. z Dalmacyją, dwukrotnie przez **H.** przeciętą aż do morza (Kleck i Sutoryna). Powiérzchnia wynosi 263 mil kw. Od północy **H.** jest przerznięta pasmem Alp Dynarskich aż do góry *Wojnika* i *Dormitora* (7,500). Inne góry są: *Wranac* (6,600), *Iwan* (tur. *Karyndża-Dagh*, ok. 4,000 st. wysoki), *Wolujak* (6,000), *Leberšnik* (5000) i t. d. Rzeki znaczniejsze: *Neretwa*, jedyna wpadająca do morza, *Dryna*, *Trysenica*, *Mała Neretwa*, *Rama* i t. d. **H.** tak w politycznym, jako i geograficznym, etnograficznym i przyrodniczym względzie odpowiada zupełnie obecnemu położeniu Bośnii. Mieszkańców liczy około 300,000 (Machometan przeszło 110,000 a chrześcijan przeszło 150,000, z tego kat. greck. ok. 115,000 a rzymskich przeszło 38,000). Znaczniejsze miasta: *Mostar* (18,000), *Focza* (10,000), *Trebinija* (3,000).—*Dzieje.* **H.** w starożytności zaludnioną była jak i sąsiednie ziemie przez ludy illiryjskie. Podczas rozpadnięcia się państwa rzymskiego dostała się cesarstwu zachodniemu. W w. VII osiedlili się w **H.** jak i w sąsiednich krainach Chorwaci i Serbowie; urządzili się oni federacyjnie, podzieliwszy kraj na żupy (*banowiny*), pod zarządem żupanów (*banów*). Nad niektórymi z nich był zwierzchnikiem wielki żupan (serbski). W późniejszym czasie, po przyjęciu już chrześcijaństwa (w w. IX), niektórzy żupanowie zdobyli sobie udzielność i przyjęli tytuł książąt. Najznakomitszém takiém księstwem w **H.** było *Zachlumskie*, ale i to rozpadło się na niejako samoistne księstwa (912—926). P r. 1159 weszły one znowu w ścislejszy związek żupami serbskiemi. Następnie księstwo *Zachlumskie* otrzymało udzielność pod panowaniem *Andrzeja*

ja Mirosławicza; atoli w skutek wojen domowych otrzymał rząd *Radosław*, a *Andrzéj* został tylko łupanem nad Popowem, Przymorzem i Stonem (Stagno). Po śmierci jednak Radosława Andrzéj odzyskał tron zachlumski, przyjął tytuł *wielkiego ks. chlumskiego* i panował, jak i jego synowie *Bogdan* i *Radosław*, niezależnie od króla serbskiego. W późniejszym czasie H. rozmaicie była dzieloną. W r. 1389 król bośnijski *Twerdko*, większą część H. nadał *Władkowi Chraniczowi* (Wukowiczowi), księciu radyńskiemu. Wojował on pomyślnie (po bitwie na Kosowém Polu) z Madziarami a następnie z Turkami. W roku 1441 *Szczepan Kosacza* (Kosarycz), wielki książe zachlumski, zapragnął uwolnić się z pod zawisłości króla bośnijskiego i tym celem *wyprosił* sobie u cesarza niemieckiego, Fryderyka IV, tytuł *hercoga, strażnika Grobu ś. Saby*, a przyjąwszy politykę niemiecką nie udzielił pomocy królowi bośnijskiemu przeciwko Turkom, którzy pokonawszy go, zajęli i kraje *Szczepana Kosacza* i zmusili go do opłacania sułtanowi haraczu. Synowie jego podzielili się państwem: *Władysław* wziął H. *Górną* a *Władko* H. *Dolną*. W r. 1482 Bajazet II zajął ich księstwa; wszyscy możniejsi mieszkańcy (szlachta) przyjęli machometanizm lub umknęli za granicę. H. połączona z Bośnią (1483—1520) zaczęła podzielać jéj losy. Naród uciemiężony, dopiéro w nowszych czasach okazał znak poczucia swéj godności. Ruch narodowy objawił się głównie w r. 1861, w którym Hercegowińczycy pod wodzą Łuki Wukałowicza podnieśli oręż przeciwki rządowi tureckiemu. Powstanie to osiągnęło tylko przyrzeczenie pewnego samorządu krajowego (1862).—Czyt. Szestaka i Scherba „*Militärische Beschreibung des Paschaliks* H. i t. d." (Wiedeń 1862) i Hilferdinga „*Bosnija*, H. *i Staraja Serbija*" (Petersb. 1859).

Hercen (Aleksander), literat i publicysta rossyjski, znany pod pseudonimem *Iskander*, ur. 1812 r. w Moskwie, † 1870 r. w Paryżu. Naturalny syn członka jednéj z piérwszych rodzin rossyjskich, otrzymał nadzwyczaj staranne wychowanie w domu ojca swego, następnie studyjował na uniwersytecie moskiewskim nauki przyrodzone i filozofiję Hegla, zajmując się jednak głównie zbadaniem francuskich socyjalistów. Podejrzany z tego powodu, 1834 wraz z kilku aresztowany i po blisko rocznem więzieniu wysłany do Wiatki, skąd przeniesiony wkrótce do Włodzimierza. Ułaskawiony 1839, otrzymał miejsce w ministerstwie spraw wewnętrznych w Petersburgu; za nieukrywanie się z pojęciami socyjalistowskiemi i radykalnemi przeniesiony na służbę do Nowogrodu; w 1842 otrzymał na własne żądanie uwolnienie i zamieszkał w Moskwie, poświęcając się wyłącznie literaturze. W skutek śmierci ojca (1846) otrzymawszy znaczny spadek, przeniósł się 1847 zagranicę. Początkowo przebywał we Włoszech, następnie podczas ruchów 1848 i 49 we Francyi, potém czas jakiś w Nicei i Genewie, skąd udał się do Anglii i założył w Londynie drukarnię rossyjską; w 1865 przeniósł się do Genewy i nakoniec na krótko przed śmiercią do Paryża. Zawód literacki rozpoczął oprócz artykułów pomieszczanych w *Otieczestwiennych Zapiskach i Sowremenniku* dziełami: „*O dyletantyźmie w nauce*" (1842); „*Listy o badaniu natury*" (2 t., 1845—1846), w których występuje ze stanowisku młodszéj szkoły Hegla. Daléj wydał: „*Kto winowat?*" (3 t., 1848—51) i „*Zapiski Doktora Krupowa*" (1847). Za granicą ogłosił: „*Souvenirs de voyage*" (1848); „*Vom andern Ufer*" (Hamburg 1850; w jęz. ross. Londyn 1858), najważniejsze dzieło H. zawiérające krytykę rewolucyi 1848 ze stanowiska socyjalnego; „*Briefe aus Halien und Frankreich*" (Hamburg 1850, w jęz. rossyjs. Londyn 1858). W Londynie napisał „*Du développement des idées revolutionnaire on Russie*" (1851), skonfiskowane z rozkazu Napoleona III; panflet „*Kreszczennaja sobstwenost*" (1853) i „*Erinnerungen aus meinen Leben*" (3 t., Hamburg 1854; przekład angielski, 2 t., Londyn 1855; ross. p. t. „*Byloje i dumy*", 3 wyd., Londyn 1862 i francuski p. t. „*Le monde russe et la révolution*", 3 t., Paryż 1860—62). Najwięcéj jednak rozgłosu miał H. czasopismem „*Kołokoł*" założoném 1856 w Londynie, jako dopełnienie którego uważać można rocznik „*Polarnaja zwiezda*" (t. 1—7, Londyn 1857—1862; t. 8, Genewa 1868), oraz „*Gołosy iz Rossii*" (9 części). Wydał nadto (Hamburg 1858) krytykę na dzieło barona Korfa „*Die Thronbesteigung Kaisers Nikolaus I etc.*"; „*La nouvelle phase de la littérature russe*" (Paryż 1864); „*Comicia Rossa. La chemise ronge Garibaldi à Londres*" (Bruksell. 1865) w którem opowiada pobyt Garibaldi'ego w Londynie i swój stosunek do tegoż i Mazzini'ego i wiele in. Jako wydawca przygotował do domku pamiętniki ks. Daszków (1857), cesarzowéj Katarzyny (1859 po francusku, oraz przekłady angielski, niemiecki i szwedzki), Lopuchina (1860), Szczerbatona i Radiszczewa (1858). Po przeniesieniu się do Genewy wydawał jeszcze jakiś czas „*Kołokoła*" (najprzód po rossyjsku, potém po francusku), widząc jednak że zupełnie stracił popularność w Rossyi, zawiesił wydawnictwo. Pisma pośmiertne H. wyszły w Genewie 1870.

Herculano de Carvalho e Araujo (Aleksander), znakomity historyk i poeta portugalski, ur. 1810 r. w Lizbonie. Kształcił się w Paryżu. Za powrotem do ojczyzny przyłączył się do stronnictwa liberalnego i zyskał rozgłos na polu publicystyki, zwłaszcza jako redaktor dziennika „*Panorama*". Zachęcony powodzeniem piérwszych płodów poetycznych, wydał samodzielnie i z talentem napisany większych rozmiarów religijno-polityczny poemat „*A voz do propheta*" (Ferrol 1836 i częściéj), którym ogólną na się zwrócił uwagę. Toż samo powiedzieć można o drugim poemacie „*A harpa do crente*" (Lizb. 1838 i częściéj). Oba przyodziane są w ponure barwy, wedle ówczesnéj mody francuskiéj. W powieściowéj literaturze portugalskiéj zajął także wybitne miejsce dziełem: „*Eurych, kapłan Gotów*", jako 1 cz. dzieła p. t. „*Monosticon*", 2-ą cz. którego wydał „*O monge de cister*" (2 t.,

Lizb. 1847—48). Następnie poświęcił się studyjom historycznym i ogłosił między innemi dwa główne dzieła: „*Historia de Portugal*“ (4 tom., Lizb. 1848—52), zalecająca się rozległością poglądów, gruntowną krytyką, znajomością historycznéj literatury europejskiéj i klasycznym językiem, oraz „*Da origem e establecimento da inquisiçao em Portugal*“ (2 tomy, Lizb. 1854—55). Oprócz tego wydał wiele narodowych źródeł historycznych, wybornemi opatrzonych objaśnieniami. Był kilka razy członkiem kortezów.

Hercyński las, po łacinie *Hercinia silva*, tak nazywano niegdyś góry zarosłe lasem w Germanii. Cezar oznaczył przybliżoną jego szerokość na 9, a długość na 60 dni marszu i rozumiał pod nim góry od źródeł Dunaju aż do Siedmiogrodu położone. Inni pisarze rzymscy nazywali lasem Hercyńskim góry Turyngskie, przechodzące do Czech i Morawii. Dzisiejsi geografowie nie zgadzają się pomiędzy sobą co do dokładnego wskazania i określenia tych gór w pojęciu starożytnych. Niemieccy jednak pisarze pod nazwą gór Hercyńskich rozumieją wszystkie pasma, oddzielające północno-wschodnią niemiecką nizinę od wyżyny niemieckiéj, a więc góry idące na południo-wschód od rzeki Ems, do źródeł Odry. Francuscy geografowie pod tąż nazwą rozumieją góry ciągnące się między Alpami, Renem, północno-niemiecką niziną, Elbą i Tapą.

Herder (Jan Gottfryd von), znakomity pisarz niemiecki, ur. 1744 w Morągu (Mohrungen), w Prusiech Wsch. W domu niezamożnych rodziców mierne odebrawszy wykształcenie, zawdzięczał wszystko swéj pracy i swemu genijuszowi. Czas jakiś był kaznodzieją ew. i dyrektorem szkoły parafijalnéj w Rydze; następnie bawił w Paryżu, gdzie wszedł w bliskie stosunki z wielu ówczesnemi znakomitościami; za pośrednictwem Goethego, z którym się poznał w Strasburgu, przybył 1771 r. jako kaznodzieja nadworny, superintendent i radca konsystorza do Bückeburga, skąd powołany został 1776 na kaznodzieję nadwornego, superintendenta generalnego i starszego radcę konsystorza do Weimaru, gdzie został 1801 prezesem tegoż konsystorza; † 1803. Pismami swojemi „*Schriften*“ (45 tom., Stuttg. 1806—20; wydanie kieszonkowe, 60 t., tamże 1827—30; 40 t., tamże 1852—54), zjednał sobie nieśmiertelną sławę. Dzielą się one na 3 oddziały: religijno-teologiczne, literacko-artystyczne i filozoficzno-historyczne. Oryginalne jego poezyje „*Gedichte*“ (1836) nie wielką mają wartość. Daleko ważniejsze są przeróbki oryginałów cudzoziemskich, jak „*Volkslieder*“ (1778 i 1840), w których zwrócił uwagę na skarby zawarte w poezyi ludowéj i „*Cyd*“ (1861). Z prac jego teologicznych najcelniejszą jest „*Geist der hebräischen Poesie*“ (Dessau 1772, Lipsk 1825). Jako filozof, jeżeli nie szkoły to życia, pozostawił cały skarbiec głębokich badań i spostrzeżeń nad naturą, człowiekiem i światem; jako badacz i objaśniacz starożytności klasycznéj, miał zawsze na celu harmonijne kształcenie człowieka na wzorach greckich. Wszechstronny krzewiciel dobrego smaku, obudził żywe uczucie dla poezyi ludowéj. Wszystkie promienie swego wzniosłego ducha zjednoczył w głównem swém, ale niedokończoném dziele: „*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*“ (4 t., Ryga 1784—91; 4 ed., Lipsk 1841), przełożoném na język polski przez Józefa Bychowca p. t. „*Pomysły do filozofii dziejów rodzaju ludzkiego*“ (3 t., Wilno 1838). Ostatecznym celem natury ludzkiéj i jéj dążności jest wedle H. humanizm. Humanizm ten był jego boginią; do niego wszystko odnosił, dla niego działał z niestrudzoną gorliwością. Zdolności posiadał H. ogromne; ale dla swéj uniwersalności, grzeszy często brakiem gruntowności. Mimo to położył H. dla Niemców niepożyte zasługi. Całéj oświacie niemieckiéj dał potężny, daleko sięgający impuls; w gorącym entuzyjazmie dla wszystkiego, co prawdziwie ludzkie, może go nikt nie przewyższył.—Pozostała po nim wdowa, *Maryja Karolina* **H.**, z domu Flachsland, urodz. 1750 r. w Reihenweyer, w Alzacyi, † 1809 r. w Weimarze, wzniosła godny jego imienia pomnik dziełem p. t. „*Erinnerungen aus Herder's Leben*“ (2 t., Stuttg. 1820). Bogatą w szczegóły bijografiję H. wydał jego syn, *Emil Gottfryd Herder*, p. t. „*Herder's Lebensbild*“ (3 t., Erlangen 1846—1848). Zajmującą jest również korespondencyja H. wydana przez Düntzera i Gottfryda Herdera w dziełach „*Aus H.'s Nachlass*“ (3 t., Frankf. 1856—57); „*Herder's Reise nach Italien*“ (Giessen 1859) i „*Von und an Herder*“ (3 t., Lipsk 1861—62). W dniu 25 Sierpnia 1850, wzniesiono mu w Weimarze wspaniały pomnik.—**Herder** (Zygmunt August Wolfgang, baron von), syn poprzedniego, górnik, ur. 1776 r. w Bückeburgu, † 1838 r. w Dreźnie, położył w swym zawodzie ważne zasługi w Saksonii. Otrzymawszy za księstwa warszawskiego polecenie udoskonalenia kopalń żelaza w Pankach i salin w Wieliczce, przebywał kilka lat w Warszawie i Wiedniu. Najważniejszém jego dziełem, po śmierci dopiéro wydaném, jest „*Der tiefe meissner Erbstollen*“ (Lipsk 1838).

Here, grecka nazwa *Junony*.

Heredia, miasto w departamencie t. n., w stanie środkowéj Ameryki Costa-Rica, ma 17,000 m.

Hereford, hrabstwo w zachodniéj Anglii, obejmujące 39 1/3 mil kw. z ludnością 123,700, zroszone rzeką Wye i jéj dopływami, słynne ze swoich urodzajów, przerznięte jest kanałem *Hereford* (12 mil długim, 44 stóp głębokim), przez który odbywają się głównie spławy produktów téj okolicy.—Miasto główne *Hereford*, bardzo handlowe, jest rezydencyją biskupa, ma 15,600 m. i piękny kościół katedralny.

Herero, Oziherero, język Damarasów i Ovamposów, w zachodniéj Afryce południowéj, należący do wielkiego szczepu południowych języków Afryki, który gramatycznie opracował Hahn (Berlin 1857).

Heretyk, *Herezyja*. Ob. Kacerstwo.

Herezyjarcha. Ob. Kacermistrz.

Herford, *Hervorden*, miasto powiatowe w pru-

skiéj regencyi mindeńskiéj, przy ujściu rzeki Aa do Werry i przy kolei żelaznéj kolońsko-mindeńskiéj; posiada liczne fabryki, głównie przędzalnie, kilka kościołów i 10,840 m. Znajdowało się tu niegdyś opactwo benedyktynek, założone 789, a sekularyzowane 1803. W roku 1631 zostało wolném miastem Rzeszy niemieckiéj i w r. 1647 przeszło w posiadanie Brandeburgii.

Herillus z Kartaginy, filozof stoik, żyjący około 260 prz. Chr., który rozpowszechnił systemat swego nauczyciela Zenona.

Heringsdorf, wieś na wyspie pomorskiéj Usedom, na morzu Baltyckiém, odległa o 1 milę od Swinemünde; ma 150 m. i licznie zwiedzanę kąpiele morskie.

Herisau, miasteczko w szwajcarskim kantonie Appenzell, nad rz. Glatt; ma 9,500 m. i jest środkowym punktem przemysłu całéj okolicy, mianowicie pod względem wyrobów bawełnianych, lnianych i skórzanych.

Herlstall, zwykle *Herstal*, miasteczko w belgijskiéj prowincyi Liège, nad rz. Maas; ma 9,400 m. Pamiętne jako miejsce pochodzenia francuskich Pipinów.

Herjeadalen, ziemia w północnéj Szwecyi, stanowiąca część okręgu Östersandlän, kraina górzysta, zroszona wodami rzeki Ljunes-Elf i jéj przytoków, znaną z chowu dobréj rasy bydła i wybornego sóra, zwanego koronnym. Zamieszkała w części przez Lapończyków.

Herka (Kazimierz Stanisław), profesor medycyny i teologii w akademii krakowskiéj, żyjący około 1615 r., zostawił nadzwyczaj rzadkie dzieło p. t. „*Bankiet narodowi ludzkiemu od Monarchy niebieskiego z różnych ziół, zbóż, owoców, bydląt, zwierzyn, ptactwa, ryb i t. d. zgotowany*“ (Kraków 1660). Siarczyński rodzieliwszy imiona Kazimierz i Stanisław, mylnie wspomina o dwu lekarzach Herkach. Por. Gąsiorowskiego „*Zbiór wiadomości i t. d.*“ (t. 2, str. 269).

Herkner (Józef), zasłużony litograf, ur. 1802 r. w Poznaniu, uczęszczał na wydział sztuk pięknych b. uniwersytetu aleksandryjskiego w Warszawie, następnie był medalijerem mennicy warszawskiéj. W r. 1837 założył w Warszawie litografiję, z któréj wydał wiele kart geograficznych i innych prac tego rodzaju.

Herkulanum, właściwie *Herculaneum*, po włosku *Ercolano*, w starożytności jedno z najznakomitszych miast Kampanii, leżące na wybrzeżu pomiędzy Neapolem a Pompeją, założone przez Osków, późniéj zaś zamieszkałe po większéj części przez Greków Niższéj Italii, było w roku 63 po Chr. przez trzęsienie ziemi w części zburzone. Pod panowaniem Tytusa w r. 79 po Chr. wraz z przyległemi miastami Pompeji i Stabiae, skutkiem wybuchu Wezuwijusza przez gwałtowne potoki lawy i deszcz popiołowy zostało całkowicie zasypane. Następnie strumienie lawy kilkakrotnie zalewały miasto, które w skutek tego znalazło się na 60—100 stóp pod powiérzchnią ziemi. Późniéj zbudowano tu miasto Portici, a w części i Resina. Dopiéro w 18 stuleciu H. przez kopanie stało się znowu znajomém. W 1709 r. odkopano trzy posągi kobiéce, w 1738 natrafiono na świątynię Jowisza z kolumnami i teatr, prawie nieuszkodzone. W dwanaście lat późniéj odkopano Stabiae i Pompeję. Najczynniejsze, a pewno i najskuteczniejsze poszukiwania były prowodzone za panowaniem Józefa Bonapartego i Joachima Murata, dopóki takowych nieprzerwały wypadki polityczne. W 1828 rozpoczęto nowe poszukiwania i odkryto wiele świątyń i jeden dom prywatny. Ulice były brukowane lawą, proste i miały z boku chodniki dla pieszych. Przedmioty sztuki wynalezione w H. były opisane w znacznéj części przez akademiję herkulańską, założoną w 1755 r. i przedstawiają wielką wartość artystyczną i archeologiczną. Mniejszą wartość mają rękopisma herkulańskie, sąto fragmenta z Epikura, Filodema, Fedra, Cycerona i t. d., które po długich usiłowaniach zdołano rozwinąć (starożytni bowiem zwijali je w rolki) i odczytać. Por. „*Le antichita d'Ercolano*“ (11 tomów, 1757 r.) z wyciągiem Murra i Kiliana; Winckelmanna „*Sendschreiben von den herculanischen Alterthümern*“ (Drezno 1762); Davida „*Antiquités d'H.*“ (Paryż 1780—1803); „*Herculanensia volumina quae supersunt*“ (Neapol 1793—1827)

Herkules, konstelacyja nieba północnego, położona obok korony północnéj. Według katalogu Flamsteeda obejmuje 113 gwiazd, z tych niektóre trzeciéj wielkości.

Herkules, góra na księżycu, położona pod 46° szerokości i 38° długości wschodniéj księżycowéj, któréj wysokość wynosi 3,319 metrów.

Herkules, v. Herkulus, według Mommsena czczony u latyńskiego i sabelskiego plemienia bożek ogaconego obejścia gospodarskiego (*hercere*) t. j. mienia i jego pomnożenia, któremu w razie zysku lub strat dziesięcinę na *ara maxima* w *forum boarium* składano. Na tymże ołtarzu zaprzysięgano przymierza, stąd był H. *deus fidius*. Od jego imienia wywodzono tytuł Alp: *Alpes grajae*, i przypisywano budowę drogi *via Herculis*, nietylko u Baj, ale od Hiszpanii do kończyn Włoch sięgającéj. Są ślady, że latyńską właściwszą nazwą H. jest *Garanus* v. *Recaranus*, zapaśnik ognia (*Cacus*) u gór Awentynu. Nazwa *Kronos* u Dyjon. Halikar. tu należy. *Heraklés* grecki zwał się zrazu Alcyda (syn Alcysa lub wprost Alceus), z przydomkami Sôstratos, Polyfem, Thales, Briareus. Grecy wszędzie dopatrując się swego bożka utworzyli tym sposobem i H. semickiego, do którego czynów należą: zwyciężenie lwa nemejskiego, Amazonki (utworzone z hijerodul Astarty), niewola u Omfali (Astarty) i spalenie się na stosie (Sandon, jak Krezus lidyjski, którego rodowi daje początek), walka z Buzyrysem w Egipcie, z bykiem na Krecie. Z podań indyjskich wzięte zwycięstwo nad wężami w dzieciństwie (jak Kryszna), porwanie wołów Geryjona (*Varunas*, *Uranos*) z Erytryi (Vritri), któréj umiejscowienie zarazem jest wskazówką szerzących się geogr. u Greków wiadomości. Walka z Minijasami (*ludźmi*) z Orchomenos oraz Centaurami (synowie chmur, Iksyjona i

Nefeli, *przebijacze*, bo są skałami), zdaje się najdawniejszą czysto grecką. Ten sam charakter antytezy z wodą i żyznością ma walka H. z Anteuszem (*człowiek*?), synem ziemi, Acholeusem, rzeką (róg obfitości), hydrą lerneńską (*wodą płaszczyzny*, pomaga mu Jolaus ogniem), dzikiem erymanckim (dzik symbolem wód i u Lutyków). Kamienie spadłe w La Crau nad Rodanem, w miejscu bójki H. z Ligurami, via Herculis, podobnie jak kamienie połykane przez Saturna za dzieci, może i walka z Kakusem (wulkanem na Awentynie?), słupy Herkulesa, łączące m. Śródziemne z oceanem Atlant. i w. in. utrwalają zjawiska geologiczne (A. Humboldt „*Cosmos*"). Może być że walka z Centaurami tu także należy. Ponieważ w H. Grecy wyobrażali siebie i swą wiedzę, stąd to bierze początek H. scytyjski (Herodot), germański (Tacyt), galacki (Dyjodor), lidyjski i t. d., jego udział w wyprawie pod Troję, oczyszczanie się w tajemnicach orfickich delijskich, w wyprawie Argonautów i t. d. Dlatego wiele rysów Tezeusza (walka z bykiem), Persensza (uwolnienie Hezyjony trojańskiéj), Hipolita ginącego przez Fedrę (śmierć z koszuli Nesusa danéj przez Dejanejrę) i innych pojedynczych bohaterów greckich, powtarza się w dziejach H. Nieprzyjazny jego stosunek do ludzi (Minias, Anteus?) okazuje, że karcenie ludożerczych Buzyrysa, Augijasza i uwolnienie Prometeja (Japetczyka, człowieka), jest tylko inném opisaniem ofiar ludzkich piérwotnie składanych H. Liczne przygody miłosne, jak nazwa Alcys (*alkê*) siły dowodzą, a „sława Hery" pochodzi z czasów, gdy Hera przestała być blaskiem. Zstąpienie H. do piekieł po cerbera (*ciemność*), i ślub po spaleniu się na Oeta (*wulkan*?) z Hebe (*młodością*), jest zwykłym symbolem słońca w zimie umiérającego, na wiosnę odradzającego się (por. Samson w Gazie i u Dalili, H. u Omfali, Ozyrys). Podania o Helenie (*Selene*, księżyc) córce Ledy, zrodzonéj z jaja (kosmicznego) a porwanéj przez Aleksandra czyli Parysa (inna forma Perseusza *Paraçah*, koń) do H. Alcyda zdaje się odnosić. *Herkules* u Scytów znaleziony przez Herodota (IV, 8—10), jest podaniem słowiańskim, któremu pokrewne jest np. porwanie koni przez H. greckiego Dyjomedesowi w Tracyi, związanie losu Troi z końmi trackimi Rhezusa. H. w Hylai (ływii) musi poślubić smoka kobiétę, żeby odzyskać konie z wozu wyprzężone. Heraklijusz za którego (Nestor, Konst. Porfirog.) Serbi do Grecyi mieli przybyć, lub Obry (o-l-brzym, por. Briareus) walczyli z Wołochami (ob.), swymi synonimami i jeździli na wozach zaprzężonych w kobiéty dulebskie; które gwałcili (inna forma cąbra), jest przemianą Heraklesa, Walka Heraklijusza z Chozroesem, kr. Persów, w tych podaniach za epokę tych wypadków podana, jest shistorycznioną wersyją (Mateusza) wojen Lestka (*lest*') z Crassusem u Partów, Skarkatera w Rusi z Wilcem, za Lubuszy czeskiéj Chrudosza (*chytry*?) z Stogławem (smok, por. Chosroes, Crassus Çruvara). Epizod o koniach powstarza się w cyklach pieśni Nowina, Jaś i Kasia i t. p., w pieśniach sobótkowych, w krakowiakach, które łączą konia z miłością. Źródłem przyswojenia tych nazw Herkules, Herakles, zdaje się być nazwa Graka. (ob.).

Herkulesa słupy, tak nazywano w czasach starożytnych dwa przylądki cieśniny gibraltarskiéj, Calpe i Abila (dzisiejszy Gibraltar i Ceuta), które w czasie wędrówek Herkulesa miały być przez niego rozdzielone. Powstała stąd cieśnina, łącząca ocean Atlantycki z morzem Śródziemném, nazywała się *Herculeum Fretum*.

Herlosssohn, *Herloszsohn* (Karol Jerzy Reginald), właściwie *Herloss*, *Herlosz*, ur. 1804 r. w Pradze, † 1849 r. w Lipsku. W czasie uczęszczania na wydział filozoficzny w Pradze 1820 r. wydał w almanachu „*Feierstunden*" powiastkę „*Treu im Tode*". Następnie w r. 1821 przeniósł się do uniwersytetu wiedeńskiego. W r. 1823 osiadł w Pradze, ale sprzykrzywszy sobie srogą cenzurę tamtejszą, umknął 1825 r. do Lipska, gdzie objął redakcyję pisma *Hebe* a w r. 1830 zaczął wydawać pismo *Der Komet*, które wywarło wielki wpływ swym politycznym kierunkiem. W r. 1832 wydał polityczno-satyryczny almanach „*Mefistofeles*", w którym pomieścił apoteozę dawnych Czech i uznał się patryjotą czeskim. W r. 1834 wydawał „*Damen-Conversations-Lexicon*", od r. 1836 z R. Blumem i H. Marggraffem „*Allgemeines Theaterlexicon*"; 1843—44 „*Das Morgenstern*". Oprócz „*Das Buch der Lieder*" (Lipsk 1848, 4 wydania), napisał wiele romansów i powieści (wszystkich 66 t.), z których celniejsze są: „*Der Venetianer*" (Lipsk 1829); „*Der Ungár*" (3 t., tamże 1832); „*Wallenstein's erste Liebe*" (3 t., Hannower 1844); „*Zeit und Lebensbilder*" (6 t., 1839—43). Prawie wszystkie jego utwory powieściowe, jak *Jan Hus*, *Jan Żyżka*, *Ostatni Taboryta* i t. d. były jednocześnie tłumaczone na język czeski; ostatnia z wymienionych powieści wyszła i w tłumaczeniu polskiém (Lwów 1869).

Hermäa, uroczystości odbywane na cześć Merkurego, zwanego po grecku *Hermes*.

Hermafrodytyzm (*Dwupłciowość*), stan istot organicznych, przy którym jeden i ten sam osobnik posiada organa rozrodcze obu płci. W świecie roślinnym H. jest w ogóle stanem prawidłowym roślin, gdyż najczęściéj pręciki i słupki znajdują się w jednym kwiecie, we wspólném okryciu kwiatowém; lecz przekonano się w ostatnich czasach, że bardzo często zapładnianie następuje najlepiéj przez krzyżowanie, między częściami różnych kwiatów (ob. dwukształtność). W zwierzęcym świecie H. napotyka się tylko w organizmach niższych, mianowicie w typie piérwotworów (*Protozoa*), bezjelitowych (*Coelentarata*), jakotéż u większości szkarłupni, mięczaków i robaków. Typy kręgowych i stawonogich są stanowczo rozdzielno-płciowe. H. jest *zupełny*, gdy sam osobnik dwupłciowy, wytwarzający nasienie i jajka, może sam się zapładniać; inne zwierzęta (pijawki, wiele mięczaków), jakkolwiek posiadają organa obupłciowe, same się zapłodnić nie mogą, a zapładnianie jest tam wzajemne między dwoma osobnikami. U zwierząt ssących, w szczególności u człowieka, H. nie istnieje; przytrafiają się tylko organa płciowe tak

niewykształcone, że indywiduum jest niezdolne do czynności rozrodczéj, jakkolwiek możność spółkowania nie zawsze ginie. W ogóle przytém cechy jednéj płci występują zawsze wybitniéj, tak że *hermafrodyta* jest niezupełnym mężczyzną, lub niezupełną kobiétą. Powstawanie H. u zwierząt wyższych objaśnia się historyją rozwoju organów płciowych. Płód z początku jest zawsze hermafrodytą, posiada zaczątki organów płciowych męskich i żeńskich; organy zewnętrzne płciowe męskie i żeńskie składają się z części analogicznych, zakłócenie w rozwoju może łatwo dać powód powstania H

Herman de Libenstein, biskup warmijski w XIV w., mianowany przez papiéża Benedykta XII, rodem Czech, † r. 1350.

Herman Ehihard II i *Oda*, byli dziećmi Ehiharda I, który był margrabią Miśnii od 985, po Rykdagu; dukiem Turyngii, suzerenem Czech za Bolesława III Rudego i Polski za Bolesława Magnusa I, podbił Milzienów, i dążył do korony niemieckiéj po Ottonie III, a został zabity czy to za plagi, jakie z jego namów Henryk dostawał, czy téż od kochanków swych sióstr w Werlu. Syn jego H. stracił Miśniję, zajętą przez Bolesława Magnusa I na wieść o śmierci Ehiharda, a nadto Milzienów i Łużyczan, lecz potém Guncelin, stryj H. a brat przyrodni (z Dąbrówki ?) Bolesława polskiego, dostał Miśniję, dwie ostatnie ziemie sam Bolesław. Od r. 1005 pokoju poznańskiego odzyskał H. Miśniję na lat 2, lecz miał spaloną Strelę 1007 r., lubo już był żonaty z córką Bolesława, a w skutek zbytniéj miłości Guncelina dla tegoż uzyskał po nim i Miśniję 1010 r., po krótkim 1009 r. sporze o Strelę, Rochlitz i nieznane. Potém bawił 1015 r. b. długo H. u teścia, którego został szwagrem 1018 r. przez Odę.

Herman (Daniel), poeta, rodem z Gdańska, żyjący w drugiéj połowie XVI w. i piérwszych latach XVII w., załatwiał interesa Gdańszczan przez lat trzy na dworze króla Stefana Batorego, gdzie dawszy się korzystnie poznać, służył następnie lat kilkanaście w Inflantach. Zostawił następujące prace rymotwórcze: „*Epithalamium Gothardo in Livonia, Curlandiae et Semigaliae duci etc scriptum*“ (Królewiec 1566); „*Carmen de vita literata*“ (1575); „*Stephaneis Moschovitica, sive de occasione, causis, initiis et progressibus belli, a Pol. Rege Stephano contra Joannem Basilium Moschov. Ducem gesti etc*“. Jest to niedokończony obszerny poemat, pisany wiérszem bohaterskim, opiewający czyny Batorego. „*Carmen heroicum in coronationem Sigismundi III Regis Poloniae*“ (Kraków 1588); „*Livoniae afflictae supplicatio*“ (Ryga 1601).

Herman (Adam), znakomity wiolonczelista, ur. 1836 w Warszawie, uczeń Servais'go w konserwatoryjum w Brukselli, został 1860 członkiem orkiestry teatru peterburgskiego.

Hermandad (hiszp.), stowarzyszenie miast Kastylii i Aragonii, zawarte około połowy XII w. celem utrzymania pokoju publicznego i powściągnienia nadużyć i rozbojów popełnianych przez szlachtę. Gminy miejskie hiszpańskie, na wzór Hanzy niemieckiéj, zbiérały własne wojska i mianowały swych sędziów w rozmaitych okolicach kraju. Burzycieli publicznego pokoju poszukiwała siła zbrojna, przyprowadzała ich przed pomienionych sędziów i tu odnosili oni zasłużoną karę. Ani położenie społeczne ani urodzenie nie zasłaniały nikogo od wyroków Hermandady, która około r. 1488 otrzymała nazwę świętéj i stała się w ręku królów potężném narzędziem dla upokorzenia lennych panów. Hermandada w wieku XVI zamienioną została na prostą żandarmeryję, któréj obowiązkiem było już tylko czuwanie nad bezpieczeństwem dróg publicznych za obrębem miast Hiszpanii. Nazwę H. nosiła także policyja sądów inkwizycyjnych.

Hermanfried, ostatni król Turyngów, który za podmową swéj żony Amalbergi, synowicy króla Ostrogotów Teodoryka W., zabił jednego ze swoich współrządzących braci Bathara, a przeciwko drugiemu Balderykowi sprzymierzył się z królem Franków Teodorykiem I i za obiecaną sobie pomoc, przyrzekł mu połewę swojego państwa. Gdy Balderyk pobity i do niewoli wzięty został, a Hermanfried wyłączną nad całym krajem osięgnął władzę, skutkiém czego starał się wyłamać od danego królowi Franków przyrzeczenia, ten ostatni wyruszył przeciwko niemu, pozbawiał go tronu i w końcu zamordować go kazał.

Hermann, właściwiéj *Herman*, bardzo upowszechnione u Niemców nazwisko, skutkiem nieświadomości historycznéj przeniesione od czasów Klopstocka na księcia Cherusków, którego Rzymianie zwali *Arminijusz* a Grecy *Armenios*. Arminijusz ten, syn ks. Cherusków Sigimera, ur. 16 r. przed Chryst.; obyczajem ówczesnych Germanów wszedł wraz ze swym bratem Flvusem do służby rzymskiéj, w któréj nie tylko uzyskał prawo obywatelstwa, ale wyuczył się także języka łacińskiego, oraz zbadał sztukę wojenną i organizacyję państwową Rzymian. Zbogaciwszy umysł doświadczeniem i wielu wiadomościami, wrócił po kilku leciech do ojczyzny i przedsięwziął plan wyswobodzenia jéj z pod jarzma Rzymian i położenia tamy dalszemu romanizowaniu Germanii, dokonywanemu pod tę porę przy pomocy uciążliwych środków przez namiestnika rzymskiego Kwintylijusza Warusa (ob.). Gdy Warus 9 r. po Chr. stanął obozem nad Wezerą, w ziemi Cherusków, mimo ostrzeżeń Segesta, przywódcy stronnicwa rzymskiego (między Cheruskami), zaufał całkowicie H., mężowi zarazem przebiegłemu jak walecznemu. Tymczasem uknuł H. spisek i podburzył mieszkańców odległéj okolicy. Warus wyprawił się celem uśmierzenia tego powstania, ale w lesie Teutoburgskim nagle zewsząd został przez Germanów oskoczony i po trzydniowéj walce zginął z całą prawie armiją. Dla pomszczenia téj klęski wyruszył z 28,000 ludzi Germanikus (ob.) 14 r. po Chr.; pobił Marsów, spustoszył kraj Chattów (15 r.) i wrócił na Ren, gdzie przybyli z prośbą o pomoc posłowie Segesta, poróżnionego z H., który mu uwiódł córkę Thusneldę (prawdopodobnie *Thursinhild*) i pojął mimo woli ojca za żonę, a gdy ją gwałtem odebrano.

rozpoczął wojnę. Germanikus w szybkim pochodzie dał odsiecz oblężonemu Segestowi i uwolnił go wraz z Thusneldą i znaczną liczbą jego przyjaciół i krewnych. Thusnelda poszła w niewolę i zdobiła w Rzymie tryjumf zwycięzcy. Wypadek ten większą jeszcze w H. rozbudził ku Rzymianom nienawiść. Jakoż powołał na nowo do broni Cherusków i ludy sąsiednie. W zaciętych walkach z Germanikiem (nad Osning) i Cecyną zmusił Rzymian do odwrotu i tylko wojskowa niekarność tłuszcz germańskich uniemożliwiła mu stanowcze zwycięstwo. Podczas następnéj wyprawy Germanika 16 r. przegrał H. wielką bitwę na polu Idisiavisus (wedle Grimma *Idisiaviso*, dziś Oldendorf, między Hameln i Rinteln nad Wezerą), ale mimo to stoczył ponownie krwawy bój poniżéj Porta vestfalica (Minden) a Rzymianie drogo opłacili zwycięztwo. Po Germaniku (odwołanym 17 r.) żaden wódz rzymski nie próbował nadal zapuszczać się w głąb' Germanii. Byłto owoc bohaterskich walk H. Wewnątrz za to między samymi Germanami powstały niezgody. Kiedy Semnonowie i Longobardowie przeszli od Marboda (ob.), założyciela potężnego państwa Markomannów (ob.), do H., a Inguiomer, wuj H., przyłączył się do Marboda, wywiązała się wojna 17 r. Po nierozstrzygniętéj stanowczo bitwie cofnął się Marbod do Czech, gdzie zwyciężony przez Catualdę, naczelnika Gotów, szukał przytułku u Rzymian. H. i w pokoju chciał utrzymać przy sobie zwiérzchnictwo, ale gdy z tego powodu domowa wynikła wojna, poległ zabity podstępnie przez swych krewniaków 21 r. Rzymski historyk Tacyt w dziełach swoich wystawił najpiękniejszy pomnik pamięci H. Porów. Rotha „H. *und Marbod*" (Stuttg. 1817); Esselena „*Das röm. Casteu Aliso, der Teutoburgerwald und die Pontes-Longi*" (Hanower 1857); Giefersa „*Ueber die Varianische Niederlage*" (Münst. 1857); Reinholda „*Die Kriege der Römer in Germanien*" (Münster 1863).

Hermann I, od 1181 palatyn saski i landgraf turyngski od 1190; syn landgrafa Ludwika Żelaznego i Judyty, ks. szwabskiéj, siostry cesarza Fryderyka I. Występował on po większéj części po stronie Hohenstaufów, a mianowicie Filipa ze Szwabii i Fryderyka II. Wielki zwolennik poezyi, urządził w zamku Wartburgskim (1207) głośne igrzyska poetów, które Niemcy nazwali wojną wartburgską. Na rozwój poezyi niemieckiéj swego czasu wywarł wpływ znaczny i pamięć jego przeszła do potomności w pieśniach wielu śpiéwaków. † 1216 w Gotha. —*Hermann II*, *Młodszy*, wnuk poprzedniego, syn Ludwika Świętego i świętéj Elżbiety, nastąpił po swym ojcu 1227 pod opieką stryja Henryka Raspe i † bezdzietnie 1241, skutkiem czego ten ostatni został jego następcą.

Hermann Contractus, t. j. *Ułomny*, dziejopis niemiecki, ur. 1013 r., zakonnik w klasztorze Reichenau, † 1054 r. w majętności swojéj Aleshusen pod Biberach, napisał na wzór Bedy Kronikę (*Chronicon*), sięgającą do r. 1054, którą prezbiter Bertholdus albo Bernoldus doprowadził do r. 1066. Wraz z dodatkiem najlepsze jéj wydanie sporządzili Usermann (2 t., St. Blasien 1790—94) i Perta w „*Monumenta Germaniae historica*" (tom 1, Hanower 1826). Byłto jeden z najuczeńszych ludzi swego czasu. Pisał także i poezyje.

Hermann (Cornerus), dominikanin za czasów Jagiełły, napisał wedle Naruszewicza *Kronikę swoich czasów*, która mimo niedokładności, zawiéra w sobie wiele szczegółów dotyczących Polski i Litwy.

Hermann (Fryderyk Benedykt Wilhelm), ur. 1795 r. w Dinkesbühl, od 1839 profesor nauk politycznych w Monachijum, a 1845 jednocześnie radca w ministeryjum spraw wewnętrznych i dyrektor biura statystycznego, następnie rzeczywisty radca stanu, znanym jest w literaturze, jako jeden z najznakomitszych ekonomistów i statystyków.

Hermann (Karol), ur. 1767 r. w Gdańsku, † 1838 r.; po ukończeniu nauk w Getyndze, przybył 1795 r. do Petersburga, gdzie został nauczycielem w korpusie kadetów morskich; w r. 1798 rektorem gimnazyjum akademickiego, a 1805 adjunktem ekonomii politycznéj i statystyki w akademii nauk; następnie (do 1821) profesorem statystyki w instytucie pedagogicznym (późniejszym uniwersytecie). Ważniejsze jego prace są: „*Anfangsgründe der deutschen Sprache*" (1803); „*Geschichte und gegenwärtiger Zustand des Forstwesens in Russland*"; (w piśmie „*Russland unter Alexander dem Ersten, eine histor. Zeitschrift, herausgegeben von H. Storch*" t. IV i V); „*Geschichte und statistische Beschreibung der Russischen Seemacht*" (tamże t. VI i VII); „*Beitrag zur Charakteristik der französischen, österreichischen und russischen Heern*" (t. II i IV); w jęz. zaś rossyjskim: „*Literatura statystyki*"; „*Dziennik statystyczny*" (1806—1808) i t. d.

Hermann (Jan Gottfryd Jakób), znakomity filolog niemiecki, ur. 1772 r. w Lipsku, od 1798 profesor przy uniwersytecie lipskim; † 1848 r. Jak w metryce dziełami: „*Handbuch der Metrik*" (Lipsk 1798); „*Elementa doctrinae metricae*" i „*Epitome doctrinae metricae*" (3 wyd., Lipsk 1852), zupełnie nową, samoistną obrał sobie drogę, tak znowu pod względem badań gramatycznych, pismami swemi: „*De emendanda ratione Graecae grammaticae*" (Lipsk 1801), oraz uzupełnieniami do Vigera „*De Graecae dictionis idiotismis*" (Lipsk 1802, 4 wyd. 1834), ustalił nową metodę racyjonalnego traktowania gramatyki greckiéj. Oprócz tego wydał jeszcze: „*Trinummus*" (Lipsk 1800) i „*Bacchides*" (tamże 1845) Plautusa. Po śmierci H. wydał Haupt sielanki Biona i Moschusa (Lipsk 1849), tudzież recenzyję Eschyla (2 t., Lipsk 1852). Drobniejsze jego pisma zebrane i wydane zostały p. t. „*Opuscula*" (7 t., Lipsk 1827—30).

Hermann (Karol Fryderyk), znakomity filolog i starożytnik niemiecki, ur. 1804 r. w Frankfurcie n. M., początkowo profesor w Marburgu, a od 1842 w Getyndze, † 1856 r. Oprócz wzorowych wydań Platona (6 t., Lipsk 1851—53), Juwenalisa (Lipsk 1854) i Persijusza (Lipsk 1854), ogłosił „*Geschichte und system der Platonischen Philosophie*" (Heidelberg 1839) i „*Lehrbuch der griechischen Antiquitäten*" (3 t., Heidelberg 1841—52); po jego śmierci

wydał Schmidt „*Culturgeschichte der Griechen und Römer*" (2 t., Getynga 1857). Wielce także cenione są jego okolicznościowe pisma akademickie, krytyczne, archeologiczne i literacko-historyczne.

Hermann (Karol Henryk), malarz historyczny niemiecki, ur. 1802 r. w Dreźnie, uczeń Corneliusa. Z kartonów swego mistrza wykonał w glyptotece i kościele ś. Ludwika w Monachijum wiele fresków, jak: *Bóg ojciec z chórami aniołów, ś.ś. Łukasz i Jan* i t. d. Z własnych jego kompozycyj najcelniejsze są freski: *Parcival* w pałacu królewskim, *plafony* kościoła protestanckiego i *Zwycięstwo Ludwika Bawarskiego pod Ampfing* pod arkadami ogrodu królewskiego. Przebywając od 1844 w Berlinie, wykonał 14 pięknych fresków w nowym kościele klasztornym, przedstawiających *ojców kościoła, proroków, ewangielistów* oraz apostołów *Piotra* i *Pawła*. W 1852 wydał cykl rysunków p. t. „*Bilder zur deutschen Geschichte*", w 15 rycinach, z których każda przedstawia oddzielną epokę. Podobnież dzieło dotyczące historyi Anglii rozpoczął 1866.

Hermannstadt (po łac. *Cibinium* albo *Villa Hermanni*, po madziar. *Nagy-Szeben*, po rumuńsku *Sibeniu*, po słow. *Sybiń*), m. Siedmiogrodzkie, w ziemi tak zwanych Sasów, nad rz. t. n.; 20,600 m. (Niemcy, Rumunowie i t. d.), założone w XII w., liczne zakłady handlowe i przemysłowe, dwanaście kościołów (4 rzymsko-kat., 4 ew.-augsb., 1 ew.-refor. i 3 gr.-kat.), ratusz posiada bogate archiwum, pałac Bruckenthalów, posiada bogate muzeum i biblijotekę, akademiję prawną, teatr niemiecki i kilka wyższych zakładów naukowych.

Hermanów, osada fabryczna w gub. warszawskiéj, pow. sochaczewskim, gminie i parafii Szymanów, nad rzeczką Pisią czyli Gągoliną, o $^3/_4$ mili od stacyi pocztowéj Seroki, posiada wielką fabrykę cukru, będącą własnością Hermana Epsteina i Spółki, dostarczającą rocznie przeszło 50 tysięcy pudów tego wyrobu. Znajduje się tu szkoła dla dzieci robotników.

Hermanowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie kijowskim, na północ sstwa kahorlickiego. Utworzone zostało w r. 1773 a wedle lustracyi z r. 1789 składało się z miasteczka Hermanówki, nad rz. Krasną, i z wsi: Stobudka, Olszanka, Mirówka i Semenówka. W tym czasie posiadał je Jan hr. Mier, kasztelan inflatski, mając dochodu z niego złp. 27,066 gr. 27.

Hermas, jeden z tak zwanych *Ojców Apostolskich*, wspomniany w liście do Rzym. XVI, 14; uważany jest mylnie za autora wielce dawniéj cenionego dzieła (w jęz. greckim) „*Pasterz*", z którego dochowały się ułomki; istnieje ono w przekładzie etyjopskim, ogłoszoném z tłumaczeniem łacińskiém Dillmanna w Lipsku 1860.

Hermbstädt (Zygmunt Fryderyk), chemik, ur. 1760 r. w Erfurcie, † 1833 r. w Berlinie, gdzie był ostatnio profesorem chemii i technologii w uniwersytecie. Z licznych jego dzieł, które się w swoim czasie cieszyły znakomitą wziętością, są tłumaczone na język polski: „*Nauka o rozbiorze roślin*" (tłum. Klemensa Nowickiego, Warsz. 1812); „*Rozprawa o sztuce garbarskiéj*" (tłum. Dominika Krysińskiego, Warsz. 1808); „*Farmacyja praktyczna*" (właściwie napisana przez Fischera, przez H. poprawiona, a tłum. przez Winc. Wojniewicza, Wilno 1811).

Hermeneutyczna Analogija. Ob. Analogija Wiary

Hermeneutyka (greck. *hermêneein*, tłumaczyć, wykładać), nauka obejmująca zasady i środki wyjaśnienia mowy lub pisma w duchu i znaczeniu, jakie mówca lub pisarz chciał nadać swoim wyrażeniom. H. powszechna obejmuje prawidła, służące do odkrycia w ogólności znaczenia rozmaitych pism. H. szczegółowa odnosi się tylko do jednego dzieła lub do pewnego rodzaju pism i daje przepisy, ułatwiające zrozumienie prawdziwego ich znaczenia. W tém znaczeniu styka się H. z egzegezą i interpretacyją. Jeżeli H. w ścisłém znaczeniu stosowaną bywa do Pisma św. zowie się wtedy H. *biblijną*.—**Hermeneutyka** historyczna, ob. Heurystyka historyczna.

Hermes, grecka nazwa *Merkurego* (ob.).

Hermes (Jan August), ur. 1736 r. w Magdeburgu, † 1822 r., teolog ewang. i kaznodzieja w różnych miejscach; początkowo pijetysta w duchu Spenera, następnie racyjonalista. Wydał: „*Untersuchung der Frage: Ob Christus für die zeitlichen Strafen genug gethan*" (dzieło to naraziło go na prześladowania, tak że złożył wszystkie urzędy 1821 r.); „*Handbuch der Religion*" (Berlin 1779, przełożone na język fran., duński, holend. i szwed.); „*Predigten*" (t. 1782 i 1788); „*Lehrbuch der Religion Jesu*" (Kwedl. 1799, 3 wyd. 1822). Wydawał z Cramerem „*Allg. theolog. Bibliothek*" (1784—1787).

Hermes (Jan Tymoteusz), ur. 1738 r. w Pecniku pod Starogrodem, w Pomeranii, † 1821 r. we Wrocławiu. Ostatnio od r. 1772 superintendent i profesor teologii przy uniwersytecie wrocławskim. Wydał: „*Geschichte der Miss Fanny Wilkes*" (2 t., Lipsk 1766); „*Sophiens Reise von Memel nach Sachsen*" (5 t., Lipsk 1770—75, 6 t., 1778) i inne tym podobne powieści dydaktyczne. Pisał też o muzyce.

Hermes (Jerzy), ur. 1775 r. w Dreyerwaldzie, w Westfalii, teolog rzymsko-kat., od r. 1807 profesor uniwersytetu w Münsterze a od 1819 w Bonn, gdzie † 1831 r. Wydał: „*Untersuchungen über die innere Wahrheit des Christenthums*" (Münster 1805); „*Philosophische Einleitung in die christ-katholische Theologie*" (Münster 1819, 2 wyd. 1831); „*Positive Einleit. in die christkath. Th.*" (t. 1829); „*Christkath. Dogmatik*" (t. 3, t. 1834). Poglądy jego jak z jednéj strony jednały mu licznych zwolenników, tak znów ze strony władzy kościelnéj a mianowicie w osobie arcybiskupa kolońskiego Droste-Vis heringa, pozyskał nieprzyjaciół, którzy zarzucali mu pelagijanizm i socyjanizm. Spory te wywołały breve papieskie z d. 26 Wrześ. 1835 r. i drugie 7 Stycz. 1836 r., potępiające jego pisma. Jego zwolennicy Braun i Elvenich celem usprawiedliwienia go, przedsięwzięli umyślną podróż do Rzymu, nic jednak nie wskórali i sami zostali usunięci od swoich obowiązków. Pomimo to wszystko *Hermes*

zyjanizm nie zanikł; zwolennicy bowiem jego, których nazywano *Hermezyjanami*, założyli w Kolonii własny organ: „*Zeitschrift für Theologie und Philosophie*". Czyt. Brauna i Elvenicha „*Meletemata theologica*" (Bonn 1837); „*Acta Romana*" (Hanower 1838); Elvenicha „*Acta Hermesiana*" (Getynga 1836) i Essera „*Denkschrift auf G. Hermes*" (Kolonija 1832).

Hermes (Karol Henryk), ur. 1800 r. w Kaliszu, był 1828—31 w Monachijum redaktorem pisma *Ausland* i prywatnym docentem historyi; następnie redagował w Brunświku, Kolonii, Berlinie i Szczecinie większe pisma peryjodyczne i † w tém ostatniém mieście 1856. Najważniejszą jego pracą jest „*Geschichte der lezten 25 Jahre*" (2 t., Brunświk 1842); 6 wydanie p. t. „*Geschichte der neuesten Zeit*" (5 t., 1852—54), jako dodatek do dzieła Rottecka „*Weltgeschichte*".

Hermes Trismegistus (t. j. trzykroć największy Hermes), grecka nazwa bożka egipskiego *Taata*, który jako pośrednik między bogami i ludźmi był uosobieniem, symbolem kapłaństwa egipskiego i wyszłéj od tegoż kapłaństwa cywilizacyi. Uważanym jest nietylko za wynalazcę hieroglifów i pisma w ogóle, ale nadto za założyciela wszelkich kunsztów i nauk. Wszystkie pisma święte jemu są przypisywane i stąd zwane są w ogólności *księgami hermetycznemi*. Obejmowały one dogmatykę mytologiczną, historyję, liturgikę, prawodawstwo cywilne i religijne, cały skarb umiejętności egipskiéj, przepisy życiowe i etykę. Ludowi pokazywali je kapłani tylko zdaleka, w czasie wielkich uroczystości. Pisma te, prawdopodobnie przez Neoplatoników odszukane i na język grecki przełożone, uważane przez nich za najprawdziwsze źródło wszelkiéj wiedzy mistycznéj, odgrywały w onéj epoce znowu wielką rolę. Wówczas téż otrzymał egipski H. przydomek *Trismegistus* i stał się źródłem wszystkich nauk tajemniczych. W późniejszych nawet jeszcze czasach H. i jego pisma używały wielkiéj powagi między wszelkiego rodzaju marzycielami, którzy się zwali z tego powodu *Hermetykami*. Tak powstała *hermetyczna medycyna Paracelsa*, *hermetyczne wolnomularstwo* i wyrażenie *hermetycznie zamknięty*, gdy się mówi o rzeczach, które są tak szczelnie zamknięte, że powietrze nie ma do nich przystępu; H. bowiem miał posiadać sztukę za pomocą magicznéj pieczęci zamykania i czynienia niedostępnemi wszelkich skarbów i naczyń.

Hermetyczny, ob. Hermes Trismegistus.

Hermezyjanax z Kolofonu, elegik grecki, żyjący ok. 330 prz. Chr., napisał pod imieniem wziętém od swojéj kochanki „*Leontion*" trzy księgi elegij, treści erotycznéj. Pozostałe z nich ułomki wydał Bergk w „*Poëtae lyrici graeci*" (2 ed., Lipsk 1853), a Weber przełożył na język niemiecki p. t. „*Die elegischen Dichter der Hellenen*" (Frankf. 1826).

Hermezyjanie, Hermezyjanizm, ob. Hermes Jerzy.

Hermias, z przydomkiem *Filozof*, apologeta chrześcijański, żyjący w końcu II w., wydał pismo wyszydzające filozofów pogańskich, wydane przez Wortha (Oxford 1700), przez Dommericha (Halla 1764) i przez Menzela (Leyda 1840); po niemiecku przez Thienemanna (Lipsk 1828).

Hermiona, starożytne miasto we wschodniéj części Argolidy, nad zatoką Argolidzką, niegdyś bogate i handlowe, ze sławnemi świątyniami i portem Mares.

Hermiona, jedyna córka Menelausa i Heleny, pod czas wojny trojańskiéj narzeczona Neoptolema, syna Achillesa, a podług Eurypidesa, żona Oresta.

Hermippus ze Smyrny, filozof grecki, uczeń Kallimacha, żyjący około 240 prz. Chr., perypatetyk, napisał kilka dzieł, między innemi życiorysy (*Vitae*) greckich filozofów, z których wszakże pozostały tylko ułamki zebrane przez Lozyńskiego (Bonn 1832).

Hermitage, jeden z najlepszych gatunków win francuskich; rośnie na wzgórzu téjże nazwy, na lewym brzegu Rodanu, naprzeciw miasta Tornon; jest ono białe i czérwone.

Hermod t. j. waleczny, w mytologii skandynawskiéj syn Odina, używany przez niego za gońca. Pomiędzy innemi sprowadził ze świata podziemnego bożka Baldera, zabitego przez Loki i łącznie z Bragi, skaldem Odina, pozdrawiał wojowników przybywających do Walhalli.

Hermodaktyle (*Hermodactyli*), rodzaj cebul mięsistych, pochodzących ze wschodu; są one zaokrąglone, jajowate, płasko wypukłe, wielkości kasztana, zewnątrz bladobrunatne, wewnątrz białe. Smak mają słodki, śluzowy, zawiérają wiele mączki. Niegdyś używane jako środek przeczyszczający, obecnie wyszły z użycia.

Hermogenes z Tarsus w Cylicyi, znamienity retor grecki, żyjący około 160 po Chr., znany z dzieła swego o retoryce, napisanego w 5 księgach (wydanego przez Walza w „*Rhetores Graeci*"), które przez długi przeciąg czasu używane jako podręcznik szkolny, licznymi opatrzone były komentarzami i upowszechnione w mnogich wyciągach.

Hermopolis, ob. Hermupolis.

Hermosillo, najznaczniejsze miasto w meksykańskim stanie Sonora, nad rz. Sonora, ma 14,600 m. i prowadzi znaczny handel zbożem, uprawa wina. W zeszłym wieku miasto to było tylko prostą stacyją wojskową i nazywało się *Petic*.

Hermundurowie, lud germański, mieszkający między Wezerą i Elbą, sąsiadujący z Chattami, Cheruskami, Semnonami i Markomannami, piérwotnie mieszczony był pod jedną nazwą ze Swewami. Naród ten w r. 50 po Chr. obalił małe państwo Swewów, założone przez Kwada Vanniusa pomiędzy Marchiją i Granem, walczył 59 z Chattami o źródła słone w Kitzingen; ostatni raz wspominane jest imię H. pomiędzy ludami, które w markomańskiéj wojnie występowały zbrojnie przeciwko Markowi Aurelijuszowi.

Hermupolis albo Nowa Syra, miasto portowe na wschodnim wybrzeżu greckiéj wyspy Syry, rezydencyja gubernatora Cyklad, biskupa rzymsko-katolickiego i kilku konsulów handlowych; ma 18.600 m., dwa gimnazyja i kilka innych zakładów nauko-

wych. Jestto najbardziéj handlowe miasto Grecyi, najważniejsze warsztaty okrętów Lewantu i główne siedlisko przywozowego handlu greckiego.

Hermy (greck. *Hermai*), nazywały się w starożytności popiersia bez rąk, które ku dołowi były ścięte ostro w słupy cztérościenne, z głową Hermesa. Z początku służyły one jako słupy graniczne, później do przyozdobiania gościńców i ogrodów. Jeżeli na hermie była głowa innego boga lub bohatera, a nie Hermesa, wówczas nazwisko jego łączono zwykle z nazwiskiem tego słupa, np. *Hermares*, t. j. herma Aresa (Marsa).

Hernals, wieś, leżąca na północ od Wiednia, nad rzeczką Alśerbach; liczy 14,500 m. i posiada liczne fabryki rozmaitych wyrobów, oraz kąpiele mineralne.

Herrahuci, także *Bracia Morawscy* lub *Morawczyki*, stanowią stowarzyszenie czyli bractwo kościelne ewangielickie, zowią ich zaś tak od miasteczka *Herrnhut* (ob.), w którém osiedlili się byli potomkowie wygnanych z Czech i Moraw Braci Czeskich. Bractwo to uorganizował Ludwik hr. Zinzendorf (ob.), i nadał mu organizacyję, ułożoną przez siebie podług J. Komeńskiego *„Disciplina fratrum“* czyli *„Rzad cirkwe jednoty braterske“* (1720—1727). Następnie w skład jego weszli i Niemcy wyznania augsburgskiego i reformowanego. W kilka lat później za wpływem ultraluteranów powstało ze strony rządu prześladowanie H. pod pozorem, że zasady tego stowarzyszenia, niemającego ściśle sformułowanego *wyznania wiary*, szkodliwie oddziaływają na wyznawców kościoła ewangielicko-augsburskiego, że zatém nie powinno ono być cierpianém w kraju. Dekret jednak komisyi królewskiéj z d. 20 Lipca 1749 r. uznał je legalném, jako stanowiące samoistną parafiję dla Saksonii, Łużyc Górnych i hrabstwa barbyskiego. Zasady *Hernhutyzmu* właściwie nie leżą w nauce dogmatycznéj, lecz w zastosowywaniu do życia praktycznego: miłości bliźniego i bogobojności. Ku temu też zmierza cały ustrój tego bractwa i jego karność, jakiéj ulegają wszyscy jego członkowie. Dzielą się oni na tak zwane towarzystwa: dzieci, chłopców, dziewcząt, braci bezżennych, sióstr niezamężnych, wdów i t. d., pozostające pod zwierzchnictwem *przełożonego*, który czuwa nad ich potrzebami materyjalnémi, oraz *opiekuna*, ktory dogląda dobrych obyczajów i załatwia duchowne potrzeby. Wszystkie te towarzystwa stanową *gminę*, która pozostaje pod zarządem *rady* (konferencyi), składającéj się ze *starszego*, załatwiającego wszystkie sprawy całéj gminy, *kaznodziei*, załatwiającego potrzeby duchowne a zarazem mającego dozór nad szkołami i nauką młodzieży, oraz kilku innych osób. Rady te znoszą się z *konferencyją starszych* całéj jednoty (wszystkich gmin), rezydującéj w Bertelsdorfie pod Herrnhutem. Najwyższą jednak władzą jest *synod*, zwoływany przez rzeczoną konferencyję starszych co 7 lub 12 lat, a składający się z deputowanych po dwu z każdéj gminy: jednego wybranego przez ogół gminy i drugiego przez zarząd gminowy. Wybiéra on członków téj konferencyi i stanowi wszelkie zmiany we wszystkiém, w czém uzna tego potrzebę, stosownie do czasu i miejscowości. Nabożeństwo zasadza się głównie na wspólnéj modlitwie i kazaniu, które zasadza się na wykładzie ważniejszych prawd, zawartych w Piśmie ś. H. obchodzą między innemi sobie właściwemi świętami, jak rocznicę utworzenia się swego bractwa, także i pamiątkę śmierci Jana Husa (6 Lipca), oraz bardzo uroczyście *Agapy* (ob.). O oświatę obu płci starają się gorliwie i stąd mają liczne i dobre szkoły; w nich jednak więcéj dbają o praktyczne uszlachetnienie charakteru aniżeli o uczoność. Odznaczają się prostotą i skromnością obyczajów i odzieży. Wszelkie gry o jakąkolwiek stawkę są zakazane. Jeżeli kto zgrzeszy przeciwko obyczajności, bywa najpiérw napomniony przez *starszych*, za drugim razem wyłączonym zostaje od pożywania Wieczerzy Pańskiéj, a następnie i ze społeczności bractwa. H. znajdują się na całym świecie; w Anglii uznani zostali za społeczność kościelną przez parlament w r. 1749; w cesarstwie rossyjskiém osiedlili się głównie w gub. saratowskiéj 1764 r., w królestwie polskiém najliczniéj osiedli w Nowosolnie; mają tu dwu kaznodziei (nauczycieli) *prawego* i *lewego brzegu Wisły*; są i w Danii, Szwecyi, Holandyi i t. d. W Europie liczbą ich wynosić ma do 20,000, w całym zaś świecie około stu tysięcy. Do społeczności swéj przyjmują każdego chrześcijanina *wierzącego*, bez różnicy wyznania, byleby znany był jako uczciwy człowiek. Nad nawracaniem pogan pracują bardzo gorliwie za pośrednictwiem licznych misyjonarzy obojéj płci.

Hernia (łac.), przepuklina (ob.).

Hernikowie, starożytny lud włoski pochodzenia sabińskiego, zamieszkały w Apeninach środkowych na północ rzeki Trerus; miastem jego stołecznem była Anagnia. Lud ten, przystąpiwszy 486 przed Chr. do związku Latynów, został 306 prz. Chr. jako współuczestniczący w wojnie samnickiéj przez Rzymian ujarzmiony.

Herniotomija, operacyja mająca na celu o dprowadzenie wypadłych i uwięźniętych kiszek (ob. przepuklina).

Hernösand, miasto główne prowincyi szwedzkiéj Angermanlandyi, leży na wyspie Hernö, przy ujściu rzeki Angermana-Elf, ma 3,300 m.; jest miastem portowém, rezydencyją biskupa i konsystorza prowincyi Norrland, ma gimnazyjum założone 1648 r.

Hero *Starszy*, następca Archimedesa i uczeń Ktezybijusza, żył około 210 r. przed Chr. w Aleksandryi. Jego *„Wstęp do mechaniki“* jest najdokładniejszém dziełem starożytnych o mechanice teoretycznéj. Napisał też *„Mechanikę“* w trzech księgach. Z dzieł jego dochowało się w zupełności tylko pismo *„O urządzaniu automatów“* (wydane przez Balka, Wenecyja 1601).—*Hero, młodszy*, żył około 620 r. po Chr., napisał *„De machinis bellicis liber“* (wyd. po łacinie przez Barozzi'ego, Wenecyja 1572), *„Gaeodesia“* (wyd. przez tegoż) i *„Definitiones arithmeticae“* (wyd. przez Hasenbalga, Stralsund 1826). Por. Thevenota *„Veterum mathematicorum opera“* (Paryż 1693).

Hero, kapłanka Afrodyty w Sestos, na wybrzeżu trackiém, znana z miłości do *Leandra*, który przepływał z Abydos (na brzegu azyjatyckim, naprzeciwko Sestos), każdéj nocy Helespont, dla odwiedzenia swéj kochanki. Jednego atoli razu Leander, podczas gwałtownéj burzy utonął, a zwłoki jego wyrzuciły fale na brzeg u stóp wieży, na któréj kochanka jego przybycia oczekiwała. Spostrzegłszy trupa Leandrowego, skoczyła H. z wysokości i skonała w objęciach lubego. Miłość tą opiéwał w starożytności Muzeusz, a w nowszych czasach Schiller uczynił ją przedmiotem jednéj ze swoich ballad.

Herod Wielki, syn Antypatra, ur. w Askalonie około 70 r. przed Chr., † w 2 r. po Chr., król Judei, słynny namiestnik Galilei i jednocześnie rządca Samaryi i Celesyryi; z pomocą Rzymian odniósł zwycięstwo nad Antygonem i mianowany przez Antonijusza królem Judei (40 r.). Jako cudzoziemiec nienawidzony był przez Izraelitów, stąd w obawie o swe życie, podejrzliwy i okrutny nawet względem własnéj rodziny, żona bowiem jego była córką Hyrkana II, króla judzkiego. Następcą jego był syn *Herod Archelaus*, ob. Archelaus.— *Herod Antipas*, brat poprzedniego, tetrarcha galilejski, wygnany przez Kaligulę do Lyonu (42 r.). Uprowadził żonę Heroda Filipa, brata przyrodniego, Herodyjadę, za któréj namową kazał ściąć ś. Jana Chrzciciela.—*Herod Filip*, brat poprzedniego, tetrarcha trachonicki, auranicki i batanajski, † 34 r.—*Herod Agryppa I*, wnuk Heroda W., † 44 r., otrzymał z łaski cesarzów Kaliguli i Klaudyjusza całe państwo swego dziada.— *Herod Agryppa* (Antypater) II, syn poprzedniego, † około 100 r. po 51 latach panowania; był ostatnim królem i potomkiem swojego rodu; przy zdobyciu Jerozolimy, stał po stronie Rzymian.

Herodes (Tyberyjusz Klaudyjusz), z przydomkiem *Atticus*, słynny bogacz i retor, ur. w Maratonie na początku II w. po Chr., sprawował za rządów Lucyjusza Varusa i Marka Antonina kilka urzędów (143 był konsulem w Atenach), późniéj usunąwszy się zupełnie od życia publicznego, poświęcał się wyłącznie naukom aż do śmierci, zaszłéj około 180 po Chr. Niezmierne bogactwa obracał na cele dobroczynne, a mianowicie na wznoszenie wspaniałych budowli, któremi ozdabiał Grecyję, Azyję, Italiję. Najznajomsze z nich są: Odeum w Atenach, poświęcone jego żonie Regilli i Triopium, wielki zakład ogrodniczy pod Rzymem, ozdobiony pięknemi świątyniami i grobami rodzinnymi. Znakomity talent oratorski zjednał mu przezwisko: *Języka Hellenów* i *Króla wymowy*. Pozostała po nim mowa „*O państwie*“ wydana przez Bekkera w „*Oratores Attici*“ (Berlin 1824), zakrawa jednakże więcéj na jakieś sofistyczne wypracowanie szkolne.

Herodijan, dziejopis, prawdopodobnie Grek rodem, żyjący około 170—240 po Chr. po większéj części w Rzymie; napisał w języku greckim historyję cesarzów rzymskich od Kommodusa do Gordyjana III, którą wydali: Irmisch (5 t., Lipsk 1789—1805), Wolf (Halla 1792) i Bekker (Berlin 1826, Lipsk 1855); na język niemiecki przetłumaczył ją Stahr (Stuttgard 1858). Mimo pewnych niedokładności chronologicznych zaleca się czystością i jasnością języka, wiernością opowiadania i wolnomyślnością.—*Herodijan* (Aelius), z Aleksandryi, gramatyk, syn Apollonijusza Dyskolosa, który za panowania Marka Aurelijusza doszedł do wysokości sławy i wydał pewną liczbę dzieł gramatycznych i prozodycznych, z których trzy przez Lehrsa (Królewiec 1848), inne zaś w „*Anecdota Graeca*“ przez Bekkera, Cramera, Villoisona Bachmanna i innych były wydane. Krytyczną ed. jego „*Catholica Prosodia*“ sporządził w nowszych czasach Schmidt (Jena 1860).

Herodot (gr. *Herodotos*), najpiérwszy właściwy historyk grecki, słusznie ojcem historyi nazwany. Ur. się r. 484 przed Chr. w Halikarnassie w Karyi, ale w młodym bardzo wieku opuścił to miasto z nienawiści do tamtejszego tyrana Lygdamosa i osiadł na wyspie Samos. Stąd odbył dalekie podróże. Zwiedził Grecyję, Macedoniję, kraj nad Borystenesem i Istrem, Małą Azyję, Egipt i część Libii, mieszkał czas jakiś w Koryncie i Atenach, gdzie żył w wielkiéj przyjaźni z Sofoklesem, potém razem z wychodźcami greckimi przesiedlił się do Italii i zamieszkał w założonéj tam greckiéj kolonii Turyi. Opowiadanie jego, noszące tytuł „*Historiai*“ ma za główną treść olbrzymie starcie się greckiéj cywilizacyi ze wschodnią potęgą wojnami perskiemi nazwane i zawiéra okres około lat 200, od rządów króla lidyjskiego Gygesa do bitwy pod Mykole. H. jako historyk stanowi przejście od tak nazwanych logografów (ob.) do właściwych historyków, silna jeszcze wiara religijna, uznanie rządzącéj ludźmi boskiéj prawicy, naiwność opowiadania, prostota i poetyczność stylu, łączą go jeszcze silnie z poetami epicznymi i całemu opowiadaniu barwę poetyczną nadają, a z drugiéj strony porządek w opowiadanych faktach, charakterystyka ludów i osób udział w wypadkach biorących, stanowią zarodki późniejszego pragmatyzmu historycznego. Historyja Herodota doczekała się wielkiego u Greków uznania, odczytywano z niéj bowiem ustępy na olympijskich igrzyskach, a gramatycy aleksandryjcy na dziewięć ksiąg ją podzielili, każdéj nazwisko muzy nadając. Istnieje jeszcze *Bijografija Homera*, którą H. przypisują, a nadto miał on napisać dzieło o *Assaryi*, ale to, jak również komentarze do jego historyi pisane przez Sallustyjusza, Herona i Apolonijosa, zaginęły. Dla Słowiańszczyzny najważniejszą jest księga 4, w któréj mówi o ludach zamieszkających ziemi południowéj Rossyi. Piérwsze wyd. dzieła H. wyszło u Aldów (1502), znacznie lepszy tekst znajdujemy w wyd. Stefanusa (Paryż 1570 i 1592); jeszcze dokładniejsze są wydania Gronowiusa (1715) i Werseliuga (1763). Z nowszych najlepsze Schweighausera (6 t., Paryż i Strasburg 1806); Gaisforda (Oxford 1824) i Bähra (4 t., Lipsk 1830—35; 2 wyd. 1855—61). Na język polski przełożyli H. w urywkach: Akielewicz, Borkowski, Płotnicki, Podberski, w całości zaś Kowalski Kajetan. Krajewski Wiktor i Prażmowski Ad. tłu-

znaczenia wszystkich w rękopisie i Bronikowski (Ostrów 1861).

Herodyjada, wnuczka *Heroda Wielkiego*, a żona Heroda Filipa, brata Heroda (Antipa), króla, który żył z nią. W czasie uczty wymogła na nim przez pofrednictwo córki swéj, że każe ściąć ś. Jana Chrzciciela. Czyt. Ew. Mat. XIV; Mar. VI, 17; Łuk. III, 19.

Herodyjanie, zwali się za czasów Jezusa Chr. Izraelici, przychylni Herodowi, a za tém i rządowi rzymskiemu. Jak się zdaje należeli oni do sekty saducejskiéj, a przynajmniéj jéj członkowie, będący urzędnikami.

Heroida, jestto zwykle mały poemat, mający formę listu i nastrój elegii. Starożytni dali mu tę nazwę dla tego, że podobny rodzaj poezyi prawie zawsze miał za cel jakiego bohatera, heroinę lub téż jakąkolwiek powszechnie znaną osobę, opowiadającą wypadki swego życia. Zaletami H. są: rozmaitość, patetyczność i zainteresowanie; treścią zaś zwykle skargi miłosne lub ubieganie się o miłość. Wynalazcą i twórcą pięknych H. jest Owidyjusz. W zeszłém stuleciu w wielkiéj były modzie we Francyi. W nowszych czasach heroida tragiczna Pope'go, „*Heloisa i Abelard*“, uważaną jest za najcelniejszą.

Heroizm (z greck.), bohaterstwo, wspaniałomyślność, gotowość poświęcenia się. Bohaterskie wiérsze i poemata nazywamy heroicznemi.

Herold, w dawnéj polszczyźnie *Arald*, w średniowiecznéj łacinie *Heroldus*. Urząd i godność H. ma swój początek w średniowiecznych turniejach rycerskich. Wzorem H. byli greccy *kerykes* (ob.) i rzymscy *fetiales* (ob. Fecyjalowie). Za czasów rycerstwa tworzyli H. osobny stan na dworach książąt i musieli sobie przyswoić wedle pewnych przepisów *sztukę heroldów*, t. j. osobną naukę o szlachcie. Potrzebną była do tego znajomość wyższéj i niższéj szlachty, jéj herbów, praw, rodowodów i posiadłości. Występowali oni jako sędziowie we wszystkich sporach o szlachectwo, wydawali genealogije szlacheckie, projektowali i poprawiali herby, byli cenzorami obyczajów szlachty, kierowali uroczystościami publicznemi. Podczas turniejów mieli obowiązek rozpoznawać herby, tudzież sądzić o prawach występowania w tychże turniejach. Dzielili się oni na trzy klasy: królów herbowych, heroldów i persewantów (*Poursuivants*); ostatni byli właściwie uczniami i paziami. Nadawanie godności herolda odbywało się z wielkiemi uroczystościami; królowi herbowemu (najwyższy stopień heroldów) nadawano ten urząd z obrządkiem kościelnym i koronacyją. H. nosili szczególnego kształtu laskę i suknię z wyszytymi na piersiach i plecach herbami i godłami księcia, w którego służbie zostawali. Z upadkiem turniejów i popisów rycerskich, wyszło także powoli z użycia posługiwanie się heroldami, a ci, jakich jeszcze obecnie na dworach królewskich i książęcych używają, są zaledwie cieniem świetności dawnych heroldów.

Herold (Jan Maurycy Dawid), zoolog, ur. 1790 Jenie, od 1816 profesor medycyny w Marburgu, od 1824 profesor zoologii i dyrektor gabinetu zoologicznego tamże; ogłosił: „*Entwickelungsgeschichte der Schmetterlinge*“ (1815), „*Exercitationes de formatione animalium vertebris carentium in ovo*“ (1824) i in. W ogóle prace jego odnoszą się głównie do badań nad rozwojem istot niższéj organizacyi.

Herold (Ludwik Józef Ferdynand), znakomity kompozytor francuski, ur. 1791 w Paryżu, † 1833. Jakkolwiek przeznaczony do innego zawodu, po śmierci jednak ojca wstąpił 1806 do konserwatoryjum, gdzie pod kierunkiem Adama uczył się gry fortepijanowéj, pod Catelem studyjował naukę harmonii, a pod Méhulem wyższą kompozycyję. Już 1812 otrzymał wielką nagrodę za kantatę „*Mademoiselle de Lavallière*“. Za powrotem z podróży włoskiéj do Paryża (1815) dał na scenę kilka z rzędu oper, które z powodu lichych tekstów małe miały powodzenie. Zniechęcony do sceny pisał tylko drobne rzeczy na fortepijan, o ile mu pozwalały obowiązki akompanijatora (od 1820) przy operze włoskiéj. Operą „*Le muletier*“ (1823) zyskał poklask, ale trwałą sławę zjednał sobie dopiéro operą „*Marie*“ (1826). Mianowany (1827) dyrektorem śpiewu opery włoskiéj, nie miał czasu pisać dla sceny. Dopiéro 1829 piękną operetką „*L'illusion*“ a 1831 operę „*Zampa*“, która świetne znalazła przyjęcie, upowszechniła się na wszystkich prawie scenach europejskich i jest niewątpliwie głównym utworem H.; wielkie także miała powodzenie opera, „*Le Pré aux Clercs*“ (1832). Oprócz wymienionych zostawił jeszcze kilka mniejszych oper. Operę „*Ludovic*“ dokończył Halevy. H. jest jednym z najmilszych kompozytów nowszéj szkoły francuskiéj. Opery jego mają wiele pobudzających melodyj i pięknych motywów, ale brak im charakterystyki, dosadności i siły. Za to w muzyce baletowéj nie miał współzawodnika. — **Herold** (Ferdynand), syn poprzedniego, prawnik, ur. 1828 w Paryżu, ukończywszy nauki prawne, został 1849 adwokatem w Paryżu; 1854 mianowany był adwokatem przy radzie stanu i sądzie kasacyjnym. Zyskał głośne we Francyi imię jako obrońca w wielu sprawach politycznych. Od 1857 aż do upadku cesarstwa należał do różnych komitetów rozbudzających ruch liberalny przy wyborach do ciała prawodawczego. Oprócz wielu broszur i artykułów treści politycznéj i prawnéj, umieszczanych w różnych czasopismach, ogłosił „*Tableaux de l'orde des avocats au Conseil d'Etat et à la Cour de cassation*“ (1867), „*Le droit électoral devant la Cour de cassation*“ (1869).

Herold (Edward), malarz i powieściopisarz czeski, ur. 1820 r. w Pradze, wydalony ze szkoły jako nieuk po przebyciu cztérech lat w jednéj klasie, oddany został na naukę do rękawicznika, ale i tu zajmując się tylko czytaniem podróży i rysowaniem, uległ takiemuż końcowi jak w szkole. Przyjął zatém miejsce ucznia u malarza pokojowego, następnie wszedł do służby u właściciela maryjonetek, który widząc w nim zdolności, dopomógł mu do wejścia na ucznia akademii malarskiéj, gdzie pracował pod kierunkiem A. Manesa. Rozmiłowany w Walter Skocie zaczął pisywać powieści hist. z dzie-

jów czeskich (drukowane w „*Lumírze*). Jego utwory artystyczne odznaczają się oryginalnością pomysłu i poetyczną myślą; literackie zaś cechuje rozwlekłość i odstąpienie od prawdy historycznéj, kwoli poetycznemu żywiołowi.

Heroldyja, władza rządowa, komisyja dla rozpatrywania dowodów szlachectwa czyli legitymacyi szlacheckiéj, ustanowioną u nas została po r. 1831. Po zaprowadzeniu w Warszawie senatu, H. pozostawioną była jako osobna instytucyja, przy ogólnych zebraniach tegoż senatu. W Marcu 1861 atrybucyje ogólnych zebrań senatu, przeszły na nowo utworzącą radę stanu królestwa, w skutek czego i H. poddawała niektóre z swoich czynności pod rozpoznawanie rady stanu. Nakoniec ukazem cesarskim z d. 24 Maja (5 Czerwca) 1861 H. została zwinięta.

Herona bania, przyrząd podany przez Herona starszego, składający się z naczynia zamkniętego, napełnionego w części wodą, do któréj prowadzi rura wychodząca na zewnątrz. Jeżeli przez tę rurę wpędzamy powietrze, to takowe przechodzi przez ciecz i zbiéra się nad nią; w skutek tego powietrze się zagęszcza i nabiéra większéj prężności. Przez to, po wstrzymaniu wtłaczania powietrza, ciecz w bani zostaje pod wyższém ciśnieniem nad ciśnienie powietrza zewnętrznego; dla tego woda się w rurze podnosi, a przy dostatecznem ciśnieniu wytryska na zewnątrz. H. b. znajduje zastosowanie w sikawkach ogniowych i t. p. przyrządach. Jeżeli woda wytryskująca z H. b. zbiéra się w miednicy, która za pomocą rury połączona jest z innem naczyniem zamkniętém, tak że woda do niego wchodząca zagęszcza powietrze w niém będące, które stąd znajduje ujście do H. b., to wytrysk wody utrzymuje się stale; jestto *wytrysk*, czyli *fontanna Herona*.

Herona wytrysk, *Herona fontanna*, ob. Herona bania.

Heroopolis, egipskie *Ramzes*, także *Pythom*, starożytne miasto w północno-wschodnim Egipcie, nad kanałem Trajana, który uchodzi do nazwanéj od tegoż miasta zatogi Heroopolitańskiéj (dziś Suezkiéj) na morzu Czérwoném; niegdyś Heroopolis było miastem kwitnącém z powodu nader ożywionego handlu z Indyjami, lecz z powodu zasypania kanału piaskiem morskim i miasto upadłe. W tém miejscu miało się odbyć przejście Izraelitów przez morze Czérwone.

Herophilus, uczeń Praxagorasa, najsławniejszy anatom starożytności, żyjący w końcu IV w. prz. Chr. i używający wielkiego powodzenia w Aleksandryi. Był on jednym z rzadkich uczonych starożytności, którzy ciało ludzkie badali. Wiele zrobił w anatomii oka, mózgu, odkrył przyjądrze, tętnicę płucną, nadał nazwę dwunastnicy. Prócz tego ma ważne znaczenie w medycynie praktycznéj, jako twórca nauki o pulsie i jeden z piérwszych, co przyznawali rozmaitym ciałom specyficzną własność leczniczą. Z pism jego, oprócz komentarza *Aforyzmów* Hippokratesa, pozostały same tylko ułamki, które zebrał Marx w „*Herophilus, ein Beitrag zur Geschichte der Medicin*“ (1838).

Herostrat z Efezu, owładnięty żądzą wsławienia się w potomności, podpalił 356 prz. Chr. wspaniałą świątynię Dyjany w Efezie, ale czyn ten jednocześnie życiem przypłacił. Téjże saméj nocy, kiedy wypadek ten nastąpił, przyszedł na świat Aleksander W.

Herpes, ob. *wyprysk*.

Herrengrund po niem., a po madziar. *Urvölgy*, właściwie *Spanna Dolina* (Pańska D.), m. górnicze w węgierskim komit. zwoleńskim, o 1 milę od Bańskiéj Bystrzycy; 1,600 m. (Słowacy); zakłady górnicze i kopalnie miedzi, srebra i złota, znane od ośmiu wieków. Znajduje się tu téż wodociąg 5 mil dł.

Herrenschwand (Jan Fryderyk), doktor medycyny, ur. w Moret w Szwajcaryi, nadworny lekarz króla Stanisława Augusta, któremu zaproponował utworzenie w Warsz. szkoły lekarskiéj; lecz z powodu zaburzeń krajowych, założenie jéj nie przyszło do skutku. Po wybuchnięciu konfederacyi barskiéj, H. wyniósł się do Szwajcaryi i † w Bernie 1796. Ogłosił: „*Traité des principales et des plus frequentes maladies*“ (Bern 1788) i in.

Herrera (Antoni de), znakomity historyk hiszpański, właściwie *Tordesillas*, ur. 1549 r. w Cueller, † 1625 w Madrycie. Najważniejszém jego dziełem jest: „*Historia general de los hechos de los Castellanos en las islas y tierra firma del Mar oceano*, 1492—1554“ (4 t., Madryt 1601—1615), które wyszło późniéj z kontynuacyją Gonzaleza de Barcia (4 t., Madryt 1728—30).

Herrera (Fernando de), poeta hiszpański, urodz. w Sewilli na początku XVI w.; został księdzem, i † około 1589. Utwory H. „*Obras en verso*“, wydał Pacheco (Sewilla 1582) a następnie „*Collection*“, Ramon Fermandez (Madryt 1786 i 1808). Z dzieł zaś jego historycznych, zasługują na wzmiankę: „*Relacion de la guerra de Chipre*“ (Sewilla 1572); „*Vida y muerte de Tomas Moro*“ (Sewilla 1592).

Herrera (Franc.), zwany *el Viejo* (Stary), jeden z największych malarzów hiszpańskich szkoły sewilskiéj (Star), ur. około 1576 r. w Sewilli, † 1656 w Madrycie. Oznacza się także jako rzeźbiarz i architekt. Jego najmłodszy syn **Herrera** (Franciszek), *el Mozo* (Młodszy), ur. w Sewilli 1622, † 1685, malarz rodzajowy i budowniczy, uczeń swego ojca odznaczył się głównie malowaniem ryb i dla tego zwany był powszechnie *il Spagnolo degli pesci*.— Starszy brat jego **Herrera** *el Rubio* (Czérwony), ceniony był także jako malarz rodzajowy; † w bardzo młodym wieku.—Tegoż samego nazwiska artyści: *Alfonso de Herrera*, ur. 1579 r. w Segowii, *Sebastiano de Herrera*, zwany *Barnuevo*, ur. 1619 r. w Madrycie, † 1671.

Herreros (*Don Manuel Breton de los*), znakomity poeta hiszpański, ur. 1800 r. w Logrono, był nadbiblijotekarzem narodowéj biblijoteki hiszpańskiéj; napisał przeszło 200 oryginalnych komedyj i dramatów, z których celniejsze są: „*Marcela, o a cual de los tres*“; „*A ulladrid non vuelvo*“; „*El novio pezado per agua*“ (opera); „*Me voy de Madrid*“;

„*Todo es farsa en este mundo*"; „*Muerete y veras*"; „*No ganamos para sustos*".

Herrgott (Markwart), zbiéracz źródeł historycznych, ur. 1694 we Freiburgu, uczył się w Strasburgu, w 20 roku życia wstąpił do zakonu benedyktynów i był dla dalszego wykształcenia wysłany do Rzymu, skąd powróciwszy został biblijotekarzem klasztoru ś. Błażeja w Schwarzwaldzie. Od 1736 historyjograf i radca austryjacki, w 1752 został proboszczem w Kronzingen, gdzie † 1762 r. Wydał „*Vetus disciplina monastica ordinis sti Benedicti*"; wypracował plan do dzieła „*Genealogia diplomatica gentis Habsburgicae*" (3 cz., Wiedeń 1737); „*Nummotheca principum Austriae*" (Feiburg 1752); „*Pinotheca princ. Austriae*" (Wiedeń 1760) i „*Monumenta domus Austriacae*" (3 części, 1750—1760; kontynuowane przez Marcina Gerberta).

Herrich-Schäffer (Bogumił August), entomog, ur. 1799 r. w Regensburgu, † 1854 tamże, gdzie był lekarzem sądowym. Ogłosił: „*Systematische Bearbeitung der Schmetterlinge von Europa*" (69 zeszytów, Regensb. 1843—56, z rycinami kolorowanemi); dalszy ciąg Panzer'a „*Fauna insectorum Germaniae*" (Zeszyt 111—190, 1830—44); „*Nomenclator entomologicus*" (tom 1 i 2, Regensb. 1835—40) i innych.

Herrnhutt (*Ochranów*), m. w królest. saskiém (Łużycach Górnych), zbudowane na południowym stoku góry Ochranowskiéj (Hutberg) w r. 1722 przez Braci Czeskich, przybyłych z Morawii; przeszło 1,500 mieszkań., zakłady naukowe i różne fabryki, zwłaszcza płóciennicze. Główna siedziba Bractwa Ewangielickiego czyli *Hernhutów* (Braci Morawskich, Morawczyków), słynących z pracowitości, pogardy wszelkiego zbytku i wysokiéj moralności. (ob. Hernhuci).

Herschell (Fryderyk William), jeden z najznakomitszych astronomów wszystkich czasów, ur. 1738 r. w Hanowerze, † 1822 r. w Slough pod Windsorem. Syn muzyka, sam się z początku zajmował muzyką i zostawał w orkiestrze wojska hanowerskiego; z pułkiem udał się do 1757 do Londynu, został nauczycielem muzyki w Leeds; organistą w Halifax, następnie dyrektorem muzyki w Bath. Czas wolny poświęcał matematyce i zwolna zajął się astronomiją. Gdy środki jego nie zezwalały na nabycie lunety, zajął się sam urządzeniem teleskopu i wykończył go 1774 r., za pomocą niego mógł obserwować planety, a przez udoskonalenie go stopniowe doszedł do teleskopu, który mógł się równać najlepszym ówczesnym lunetom. Wieczorem 13 Marca 1781 dostrzegł w konstelacyi bliźniąt gwiazdę poprzednio niewidzianą, którą z początku miał za kometę, lecz okazała się planetą krążącą poza Saturnem; nadano jéj nazwę Urana. Następnego roku dostrzegł jeszcze kilka jego trabantów (ob. Uran), a w 1789 r. dwa najbardziéj wewnętrzne księżyce Saturna. Dokonał daléj wiele obserwacyj planet i podał teoryję słońca (ob. słońce), słynną w swym czasie, lecz dziś zarzuconą. Najważniejszém jednak polem jego działalności były gwiazdy stałe. Zbadał ustrój gwiazd podwójnych (ob.), odkrył wiele mgławic (ob.); wyjaśnił ich znaczenie w naturze. Obserwacyje jego są w ogóle bardzo ważne dla obecnych czasów, bo przez porównanie ich z nowszemi obserwacyjami można oznaczyć zmianę położenia gwiazd (ob. gwiazdy). Jedną z najważniejszych jego prac jest teoryja drogi mlecznéj (ob. gwiazdy). Obserwacyje swe podawał głównie w „*Philosophical Transactions*". Wyczerpującego przedstawienia wszystkich prac H. dotąd nie ma, najlepszą jest tak zwana analiza prac H., jaką Arago podał w *Annuaire* za r. 1842. H. w długim swym zawodzie astronomicznym nie miał współzawodnika i jest samodzielnym w swych wielkich obserwacyjach i przyrządach. Jakkolwiek posiadał niedostateczną znajomość matematyki, rozległością swéj wiedzy w ogóle górował nad wszystkimi współczesnymi mu astronomami.—**Herschell** (Karolina Lukrecyja), siostra poprzedn., ur. 1750 r. w Hanowerze, † 1848 tamże, udała się za bratem do Bath, dopomagała mu tam w jego pracach naukowych i odkryła 8 komet, z których do 6 przyznano jéj piérwszeństwo. Po śmierci brata, wróciła do Hanoweru, gdzie żyła w stanie niezamężnym z pensyi przyznanéj jéj przez króla. — **Herschell** (Jan Fryderyk William), syn Williama, znakomity astronom i fizyk, urodz. 1792 roku w Slough, † 1871 roku; kształcił się w Cambbridge, prowadził daléj prace swego ojca nad gwiazdami podwójnemi i mgławicami, zbadał zwłaszcza niebo południowe, udawszy się z wybornemi narzędziami na przylądek Dobréj Nadziei w latach 1834—38. Po powrocie uzyskał stopień baroneta, zajmował się głównie badaniami optycznemi, był 1850—1855 dyrektorem mennicy i ostatnio jako człowiek prywatny żył częścią w Londynie, częścią w swych dobrach. Z dzieł jego wymienimy „*On the theory of light*" (1828); „*Treatise of sound*", wchodzące w skład „*Encyclopedia metropolitana*" (1830); „*A treatise on astronomy*" (1837); „*Results of astronomical observations made to the Cape of Good Hope*" (1847). Ogłosił też angielskie tłumaczenie Ilijady (1866). — Syn jego *Aleksander* **Herschell** zajmuje się gorliwie obserwacyją gwiazd spadających.

Hersent (Ludwik), malarz historyczny, uczeń Regnaulta, członek akademii sztuk pięknych, ur. w Paryżu 1777 r., † 1860 r. Najcelniejsze jego obrazy są: *Achilles wydający Briseidę heroldom Agamemnona* (1804); *Umierająca Atala w objęciach Chactasa* (1806); „*Fenelon odprowadzający krowę wieśniakom*; *Przejście mostu w Landshut* (1810); *Abdykacyja Gustawa Wazy* i *Zakonnicy na górze ś. Gotarda* (1824).

Hersfeld (*Hirschfeld*), niegdyś bogate opactwo benedyktyńskie, założone w roku 736 przez Winfryda (Bonifacego), a przez Pepina, Karola W. i in. uposażone; później księstwo, które w r. 1648 dostało się Hesyi i wraz z nią przeszło do Prus w r. 1866. H. dawniéj stolica powyższego księstwa, dziś miasto powiatowe regencyi Kassel, nad Fuldą, ma 8,000 m. i różne fabryki, mianowicie sukienne.

Hertford albo **Herts**, hrabstwo w środkowéj An-

glii, obejmujące 28¾ mil kw. z ludnością 174,000, tworzy dobrze nawodnioną, urodzajną równinę. Piękne stada owiec tutejszych dają wyborną wełnę. Miasto główne Hertford, nad spławną rzeką Lea, ma 6,800 m. O pół godziny drogi od niego leży wschodnio-indyjskie kolegijum w Hailybury.

Hertz (Henryk), jeden z najznakomitszych nowoczesnych poetów duńskich, ur. 1798 r. w Kopenhadze z rodziców wyznania mojżeszowego, w 1832 przyjął wiarę protestancką, † 1870. Jako poeta wystąpił 1826 r. z komedyją „*Herr Burckhard og hans Familie*", w któréj okazał już wiele samodzielności. Oprócz kilku komedyj, dobre znajdujących przyjęcie, ogłosił 1830 „*Gjengangerbrevene, eller poetiske Epistler fra Paradiis*", poemat polemiczny, napisany w duchu Baggesena, którym ogromnego narobił w obozie literackim hałasu. Zawzięte wywiązały się z tego spory i wielkie wzburzenie literatów przeciwko śmiałemu a nieznajomemu krytykowi, pisał bowiem ciągle anonymowo. Piérwszą w literaturze duńskiéj rymowaną komedyją „*Amors Geniestreger*" (1830) zrobił znaczny postęp w pisaniu komedyi na wytkniętéj przez Holberga drodze. Tegoż samego kierunku trzymał się w „*Anonym Nytarsgaave*" (1832) i „*Foraars-Nytaarsgave*" (1833). Kiedy wreszcie dał poznać właściwe swoje nazwisko przy pomocy króla odbył podróż do Niemiec, Francyi, Włoch i Szwajcaryi. Za powrotem został profesorem, a od 1850 pobiérał od króla 1000 talarów rocznéj pensyi.—Równie piękne są jego utwory, przeniknięte duchem półn. romantyki, mianowicie tragedyja „*Svend Dyrings Huus*" (1837); „*Svanehammen*" (1841) i poemat „*Tyrfing*" (1849). Lirycznym dramatem „*Córka króla René*" (1846; przekład polski Thullie'go, Lwów 1847; w tłum. Lewestama ukazała się na scenie warsz. po raz piérwszy 1873), przełożonym na wszystkie prawie języki europ., zyskał rozgłos i za granicami swéj ojczyzny. Oprócz utworów dramatycznych (zbiorowa ed., 15 t., Kopenh. 1853—65), zasługują jeszcze na uwagę humorystyczno-autobijograficzna nowella: „*Stemninger og Tilstande*" (1839) oraz romanse „*Johannes Johnson*" (1858) i „*Eventyr od Fortällinger*" (1862). Sam sporządził także zbiór swoich poezyj lirycznych (4 t., Kopenh. 1857—62).

Herulowie, *Erulowie*, lud pochodzenia germańskiego, znany w wiekach średnich z ducha wojowniczego, nieugiętego charakteru, długiego uporu w pogaństwie i nadzwyczajnéj ruchliwości. Siedzą najprzód nad m. Czarném wraz z Gotami, towarzyszą im w morskich wyprawach III w., w IV w. stają się ich poddanymi, następnie połączyli się z Attylą, a po jego śmierci pomagali Gepidom do zburzenia państwa Hunnów. Inne oddziały H. napadały pod koniec III w. Galliję, za cesarza Maksymijana. Na początku V w. mieli także H. udział w łupieskich wyprawach Saksonów na brzegi Gallii i znajdowali sie w szeregach wojsk Odoakra, które położyły koniec zachodniemu państwu rzymskiemu (476). Pod koniec V w., osiedliwszy się nad górną Cissą, zostali pokonani przez Longobardów; część ich w r. 512 przyjął cesarz Anastazy na południowym brzegu Dunaju, druga zaś część przedsięwzięła awanturniczą wyprawę do Skandynawii. Po pokonaniu Ostrogotów przez Narsesa, H. zniknęli zupełnie z dziejów świata. Porów. Zeussa „*Die Deutschen und die Nachbarstämme*" (1837), oraz Lelewela „*Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski*" (Poznań 1853).

Hervey, wyspy, ob. Cooka archipelag.

Hervey (Elżbieta), druga żona księcia Williama Devonshire (ob.).

Hervorden, miasto, ob. Herford.

Herwegh (Jerzy), poeta niemiecki, ur. 1817 r. w Stuttgardzie, słuchał teologii w Tübingen, pisał w Stuttgardzie i Szwajcaryi do rozmaitych dzienników i wystąpił w Zürich z dziełem „*Gedichte eines Lebendigen*" (Zürich i Winterth. 1841), które w krótkim przeciągu czasu doczekało się siedmiu wydań i zjednało autorowi sławę najznakomitszego politycznego poety. W r. 1842 podróżował w Niemczech, gdzie był uroczyście przyjmowany, lecz z powodu listu napisanego do króla pruskiego, został wygnany z jego państwa, a gdy mu potém i w Szwajcaryi robiono trudności w stałém osiedleniu, przeniósł się do Paryża, gdzie w bliskich zostawał stosunkach z Heinem, Bérangerem, George Sand, a szczególniéj z polskimi i rossyjskimi emigrantami. Ogłoszony w Paryżu drugi tom „*Gedichte des Lebendigen*" (1844) nie doznał już takiego przyjęcia jak tom piérwszy. W 1848 wziął czynny udział w ówczesnych ruchach rewolucyjnych i z oddziałem niemiecko-francuskich robotników wkroczył do księstwa badeńskiego, lecz został pobity 27 Kwiet. pod Dossenbach i schronił się do Szwajcaryi, gdzie po kilku wycieczkach do Francyi i Włoch, obrał Zürich za stałe mieszkanie. Pieśni jego zalecają się prostotą, jasnością, siłą i ogniem. Z późniejszych jego utworów szczególniéj piękną jest pieśń na cześć dnia pod Aspramonte (1862), przekładana kilkakrotnie na język włoski. H. tłumaczył także Lamartine'a (12 t., Stuttg. 1842).

Herz (Henryk), kompozytor i fortepijanista, ur. 1806 w Wiedniu, od 1816 uczeń konserwatoryjum paryskiego. Będąc dzieckiem, występował już jako wirtuoz na fortepijanie, a w podróżach artystycznych wszędzie świetnego doznawał powodzenia. W 1842 został nauczycielem w konserwatoryjum paryskiém. Późniéj założył w Paryżu wielką fabrykę fortepijanów i otworzył wielką salę koncertową, znaną pod nazwiskiem Herza. Kompozycyje jego liczne, pisane w formie waryjacyj, pozbawione są głębokości, choć świetniały mechaniką. Zabił szkołę H. i Khalkbrennera Liszt.

Herz (Henryka), wyższością ducha i wdziękami słynna niewiasta, ur. 1764 w Berlinie, pochodzenia izraelskiego, córka lekarza de Lemos, od 1 Grud. 1779 żona doktora *Markusa Herz* (ur. 1747 w Berlinie, † tamże 1803), który jako filozof był zwolennikiem Kanta i od 1777 wykładał filozofiję w Berlinie. Henryka uczyniła dom swój ogniskiem,

w którém zbiérali się najsławniejsi mężowie i na ówczesne towarzystwo berlińskie wywiérała przeważny wpływ polityczny i naukowy aż do bitwy pod Jena; zostawała w najściślejszych stosunkach z Goethem, Jean Paulem, braćmi Humboldt i innemi ówczesnemi znakomitościami. Po śmierci męża przebywała po większéj części w Berlinie i r. 1817 przeszedłszy na wiarę chrześcijańską, wpływała zbawiennie na ukształcenie nauczycielek i ochmistrzyń. Szanowana powszechnie † 1847. Czyt. Fursta „*Henriette Herz*“ (Berlin 1858) i „*Briefe des jungen Börne an Henriette Herz*“ (Lipsk 1861).

Herzberg (Ewald Fryderyk, hrabia von), dyplomata pruski, ur. 1725 w Lottin, pod Nowym Szczecinem (Neustettin), † 1795. Piérwotnie urzędnik ministeryjum spraw zagranicznych, został 1755 sekretarzem stanu i 1763 ministrem stanu i gabinetu królewskiego. Znanym jest jako redaktor wszystkich pism urzędowych i ogłoszeń wojennych za Fryderyka II, tudzież jako przedstawiciel Prus przy rozmaitych traktatach. On także miał czynny udział we wszystkich czynnościach, dotyczących podziału Polski. Za panowania Fryderyka Wilhelma II zawiérał jeszcze konwencyję Reichenbachską (1790). Gdy jednakże konwencyja ta nie wypadła po jego antiaustryjackiéj myśli, przeto w Maju 1791 zażądał dymisyi i wystąpił zupełnie ze służby. Dla Prus położył on ważne zasługi. Czyt. Weddigera „*Fragmente aus dem Leben des Grafen von Herzberg*“ (Brema 1796) i Posselta „*Ewald Friedr. Graf von Herzberg*“ (Tübingen 1798).

Herzhorn, wieś kościelna w Holsztynie, nad rz. Rhin, główny punkt majętności obejmującéj $^1/_2$ mili kw. z ludnością 1,800, niegdyś własność hrabiów Pinneberg, a od 1640 wraz z hrabstwem Pinneberg, do królewskiego domu duńskiego należąca.

Herzuge (Jan), przetłumaczył na język hebrajski „*Nowy Testament*“ i wydał w Krakowie 1540 r.

Hesebon, Hesbon, w starożytności miasto Lewitów w Palestynie, za Jordanem, na granicy terytoryjum pokolenia Gad; należało piérwotnie do Moabitów i przed Mojżeszem było rezydencyją króla Amorejczyków Syhona. Za czasów rzymskich zwało się *Esbuta*.

Heskie albo **Hessyjskię tygle**, ob. Tygle.

Hesperis, ob. Wieczornica.

Hesperus (greck. *Hesperos*), gwiazda wieczorna i poranna, według podań mytycznych syn Astreusza i Aurory, albo syn Atlasa, ojciec Hesperyd, wielki zwolennik astronomii; w czasie obserwacyi gwiazd, strącony przez Atlasa, zginął bez żadnego śladu. Na jego pamiątkę, najpiękniejszą gwiazdę nazwano od jego imienia. Planeta Wenus, zjawiająca się przed wschodem i po zachodzie słońca, nosi także jego nazwisko.

Hesperydy, córki Nocy, podług innych córki Zeusa i Temidy, albo Hesperusa, zwane *Hesperie*, *Eriteis* i *Agle*, zamieszkiwały góry Atlasu; w ich ogrodach (ogrody Hesperyd) drzewa rodziły złote owoce, których zdobycie mimo pilnującego smoka Ladona było jedną z dwunastu prac Herkulesa.

Hesperydyna, piérwiastek gorzki wyciągowy, znajdujący się w skórkach pomarańczowych, mianowicie w ich białéj, gębczastéj części. Jestto ciało krystaliczne, obojętne, rozpuszczalne z łatwością w gorącéj wodzie.

Hesperyja, tak w starożytności nazywano Hiszpaniję.

Hess albo **Hesse**, ur. 1490 r. w Norymberdze, piérwotnie ksiądz rzymsko-katolicki, który 1522 r. przeszedł na stronę reformacyi i został kaznodzieją przy kościele św. Sebalda w Norymberdze, następnie w Wrocławiu, gdzie okazywał się niezmiernie czynnym w sprawie reformacyjnéj i polepszenia szkół publicznych, † 1547. Czyt. jego bijografiję przez Kolbego (Wrocław 1846).

Hess (Henryk Hermann Józef, baron von), feldmarszałek austryjacki, ur. 1788 w Wiedniu; w wojskowéj służbie austryjackiéj 1809—42 doszedł stopnia feldmarszałka, został 1848 generał kwatermistrzem armii we Włoszech, gdzie podczas kampanii tego roku ważne położył zasługi; w wyprawie 1849 on najwięcéj przyłożył się do zwycięstwa pod Nawarą. Mianowany następnie szefem sztabu generalnego całéj armii, był podczas wojny wschodniéj naczelnym wodzem w Galicyi, Węgrzech i Siedmiogrodzie. W wojnie włoskiéj 1859 H. sprawował urząd szefa sztabu generalnego, a po bitwie pod Solferino objął naczelne dowództwo nad całą armiją we Włoszech. Mianowany 1861 dożywotnim członkiem izby panów, † 1870.

Hess (Karol Ernest Krzysztof), znakomity miedziorytnik, ur. 1755 w Darmstadzie; pracował od 1779 w Düsseldorfie, Monachijum i we Włoszech, od 1789 znowu w Düsseldorfie; skąd 1806 przeniósł się do Monachijum i tu † 1828. Najcelniejszą z prac jego jest portret Maksymilijana Józefa. **Hess** (Piotr), syn poprzedniego, malarz bitw., ur. 1792 w Düsseldorfie, † 1871. Odbył 1813—15 w sztabie generalnym księcia Wrede kampaniję francuską, zwiedził Austryję, Szwajcaryję, Włochy, następnie z królem Ottonem udał się do Grecyi, potém był w Petersburgu i utworami swego pędzla zjednał sobie wszędzie znakomitą wziętość. Treścią najcelniejszych jego malowideł są wypadki z wypraw Napoleońskich, np. *Przeprawa przez Berezynę*. Zaleca się H. przedewszystkiém mistrzowskim kolorytem i głęboko obmyślaną kompozycyją. Zostawił także wiele pięknych obrazów rodzajowych. — **Hess** (Henryk von), brat poprzedniego, malarz historyczny, ur. 1798 w Düsseldorfie, odznaczył się szczególniéj utworami treści biblijnéj i mytologicznéj, dla kościołów i galeryj obrazów. Jako profesor akademii monachijskiéj od 1826 miał sobie zarazem powierzony artystyczny kierunek zakładu malarstwa na szkle i tu znakomitymi kartonami do malatur na oknach zjednał sobie nadzwyczajną wziętość. Pysznymi freskami (ukończonymi 1846) ozdobił także kościół Wszystkich Ś. Ś. i bazylikę ś. Bonifacego w Monachijum. Późniéj zwrócił się wyłącznie do malarstwa olejnego. Ostatnim jego dziełem jest wielkich rozmiarów *Wieczerza Pańska*, któréj zupełnemu wykończeniu prze-

szkodziła śmierć 1863. Celował również jako dobry portrecista.—**Hess** (Karol), brat poprzedniego, malarz rodzajowy, ur. 1801 w Düsseldorfie, znany i głośny szczególniéj ze swoich obrazów, przedstawiających sceny wiejskie, głównie z okolic alpejskich, jak równie z pięknych obrazów zwierząt.

Hess (Karol Adolf Henryk), ur. w Dreźnie 1769, znakomity malarz koni i bitw, zamieszkały w Wiedniu i † 1849 w Wilhelmsdorf pod Wiedniem. Uchodzi za najznakomitszego w Niemczech malarza koni.

Hess (Ludwik), ur. w Zürich 1760, pejzażysta † 1810, odznaczał się najwięcéj widokami okolic alpejskich. Za arcydzieła jego uważają: *Montblanc*, *Poranek w Alpach*, *Wieczór na Lago Maggiore*, *Jezioro alpejskie w dolinie Murg*, *Grütli i kaplica Tella*. — Charakterystycznemi cechami jego malowideł są: wierność, staranność w ekspozycyi, harmonija, wspaniały koloryt i niezwyczajna śmiałość pendzla.

Hesse (Benedykt), z Krakowa, zwany Krakowczykiem, kanonik katedralny, dziekan kolegijaty ś. Floryjana, po pięćkroć rektor akademii krakowskiéj około połowy XV w., znany jako dzielny obrońca kościoła i kaznodzieja. Pozostawił kilka dzieł w rękopisie.

Hesse (Mikołaj August), malarz francuski, ur. 1795 w Paryżu. Uczeń Grosa. W szkole sztuk pięknych otrzymał 1818 wielką nagrodę konkursową za obraz *Filemon i Baucis przyjmujący bogów*. Za powrotem z wycieczki artystycznéj do Rzymu, poświęcił się wyłącznie prawie malarstwu historycznemu i religijnemu, a specyjalnie ściennym dekoracyjom kościołów. Z niewielu jego obrazów widzianych na wystawach, najcelniejsze: *Stany Generalne 1789 czyli Mirabeau* (1838), *Klityja umiérająca* (1853), *Zdjęcie z krzyża* (1857). Z pomiędzy wielu pięknych jego malowideł dekoracyjnych zasługują na wzmiankę ozdoby głównego salonu w ratuszu paryskim i wielki obraz historyczny w galeryi senatu w pałacu Luksemburskim *Ogłoszenie Konkordatu*; w 1863 został H. członkiem akademii sztuk pięknych na miejsce Eug. Delacroix.—**Hesse** (Aleksander Jan Chrzciciel), malarz francuski, synowiec poprzedniego, a syn malarza minijaturzysty T. H. Hesse'a, ur. 1806 w Paryżu, † 1869, uczeń Grosa. Podczas wycieczki artystycznéj do Włoch wymalował w Wenecyi: *Oddanie czci pogrzebowéj Tycyjanowi*. Z obrazów jego najcelniejsze: *Leonard da Vinci darzący wolnością ptaki* (1836); *Rybacy*, *Tryjumf Pisani'ego* (1843); *Rzeczpospolita* (1848); i *Jałmużna* (1861). Zajmował się także i malarstwem ściennem, w 1869 został członkiem Instytutu na miejsce Ingresa.

Hessen-Darmstadt, albo wielkie księstwo Heskie, leży w Niemczech i graniczy z Badenem, Prusami i Bawaryją. Cały kraj obejmuje $139^2/_3$ mil kw. i dzieli się na 3 prowincyje: Starkenburg, Wyższą Hesyję i Hesyję Nadreńską. H. jest krajem górzystym; tu wznosi się Vogelsgebirge (gory Ptasie), do 2,300 stop wysokości; ku zachodowi ciągnie się Taunus, a ku wschodowi Odenwald. Rzeką główną jest Ren, który południową stronę kraju na przestrzeni 6 mil przepływa i Starkenburg od Hesyi Nadreńskiéj oddziela; z dopływów Renu ważne są: Neckar, Men, Lahn i Nahe. Klimat jest w ogóle łagodny i zdrowy, ze średnią temperaturą 8° R. W okolicach górzystych ciepło znacznie jest mniejsze. H. jest krajem głównie rolniczym, prócz tego w niektórych jej okolicach kwitnie górnictwo i innego rodzaju przemysł. Z produktów miejscowych najważniejsze są: jęczmień, żyto, pszenica, owies, kartofle, rzepa, len, konopie, tytuń, jarzyny, wino w znacznych ilościach i t. d. Chów bydła znacznie rozwinięty, tak co do ilości jako i co do jakości. Na szczególniejszą uwagę zasługują tu bydło rogate i świnie. Górnictwo najwięcéj rozwinięte w Wyższéj Hesyi, dostarcza wielkiéj ilości żelaza i węgla. Z innych gałęzi przemysłu wyróżniają się sukiennictwo i płóciennictwo, a także wyroby żelazne. Handel poparty żeglugą na Renie i Menie także dość pokaźne w Niemczech zajmuje miejsce. Mieszkańcy — Hesowie wyznają po większéj części religiję ewangielicką. Znajduje się jednak do 230,000 katolików. Ogólna ludność Hesyi wynosi 852,100 m. i zamieszkuje 61 miast, 50 miasteczek, reszta mieszka we wsiach i gminach; na milę kw. wypada około 6,130 m. Konstytucyja heska opiéra się na ustawie z 17 Grudnia 1820 r. i na zmianach w 1848, 1849, 1850, 1856 zaszłych; według niéj zwierzchnik kraju ma tytuł królewskiéj wysokości, w. ks. Hesyi, a władza prawodawcza jest w ręku 2 izb, 1-a izba złożona z członków domu książęcego i innych panów i osób powołanych przez monarchę, 2-a powstaje z wyborów. Zarząd kraju powierzony jest ministeryjum (z 5 ministrów) i radzie stanu. Dla wymierzania sprawiedliwości istnieje wyższy sąd apelscyjny w Darmstadzie, izby sądowe w Darmstadt i Giessen; 7 sądów obwodowych i t. d. Finanse przedstawiały w ostatnich latach 10,312,000 guldenów dochodu a 10,000,000 wydatku. Dług wynosił w końcu 1869 r. 14,724,000 guldenów. Wojska heskie, stosownie do konwencyi zawartéj z Prusami 7 Kwietnia 1867, tworzą dywizyję 15,000 ludzi, wchodzącą w skład XI korpusu armii pruskiéj i zostają pod głównem dowództwem króla pruskiego. — Stolicą kraju jest m. Darmstadt.

Historyja. Historyja Hessen-Darmstadu poczyna się z najmłodszym synem Filipa Wspaniałomyślnego, Jerzym I *Pobożnym* (ur. 1547, † 1596), który otrzymał przy podziale ojcowizny 1567 r. górne hrabstwo Katzenellenbogen, obrał rezydencyję w Darmstadzie i 1583 przyłączył $^1/_3$ posiadłości linii na Rheinfels. Syn jego Ludwik V (ur. 1577, † 1626) założył 1607 uniwersytet w Giessen i powiększone nieco posiadłości zostawił synowi swemu Jerzemu II (ur. 1605, † 1661), który występował kilkakrotnie jako pośrednik w wojnie trzydziestoletniéj i był powszechnie szanowanym. Po nim rządzili syn Ludwik VI (ur. 1630, † 1678) i wnuk Ludwik VII (ur. 1658), który zmarł w parę miesięcy po ojcu. Brat przyrodni tego ostatniego, Ernest Ludwik (ur. 1667, † 1739), miał po sobie następcami syna Lu-

dwika VIII (ur. 1691, † 1768), który nabył posiadłości Lichtenberg i wnuka Ludwika IX (ur. 1719, † 1790). Książęta ci byli po większéj części bardzo łagodni i spokojni, wierni ustawom państwa, gorliwi przyjaciele sztuk i nauk. Ludwik X (ur. 1753, † 1830) utracił skutkiem rewolucyi francuskiéj znaczną część ziemi swoich, za co jednak 1803 otrzymał bardzo hojne wynagrodzenie; 1806 wszedł do związku reńskiego i 1806 przybrał tytuł wielkiego księcia Hessen-Darmstadt jako Ludwik I; 1813 przystąpił do koalicyi, przy medyjatyzacyi odniósł znakomite korzyści, a za ustępstwa uczynione 1815 nagrodzony został Hessyją reńską. Nadaną przezeń 18 Maja 1820 konstytucyja nie znalazła przychylności w zwołanych stanach i została zastąpioną przez nową, ogłoszoną 17 Grudnia 1820 i zapewniającą mieszkańcom H. daleko rozleglejsze swobody, aniżeli w którémkolwiek bądź innem państwie niemieckim. W r. 1828 przystąpiło w. księstwo do pruskiego systemu celnego i dało pochop do znanego związku celnego. Za następcy jego Ludwika II (ur. 1777, † 1848), rewolucyja lipcowa wywołała w kraju niespokojności, które przecież żadnych ważniejszych nie miały następstw. Rząd, piérwotnie dosyć łagodny, stawał się coraz surowszym i Ludwik II nie sprzyjał bynajmniéj instytucyjom liberalnym, niejednokrotnie przekraczał ustawę, surowymi środkami starał się zapobiedz wszelkim objawom wolności. Przeciw reakcyi rządu wytworzyła się w izbach silna opozycyja konstytucyjna, na czele któréj stanął Henryk Gagern (ob.). Obrady na sejmach, mniéj więcéj burzliwych (1832—47), wykazały dowodnie, jak wielki jest przedział między potrzebami ludności a postępowaniem rządu. Wybory 1847 r. wypadły dla rządu stanowczo nieprzychylnie. Po odroczeniu zebrał się sejm 28 Lut. 1848 i wystąpił z potężną opozycyją. Szerzącéj się tym czasem w Niemczech rewolucyi, chciał Ludwik II u siebie zapobiedz obietnicą jak najrozleglejszych swobód, które w ciągu kiku dni miały być nadane. Przybrał za współregenta swego syna, usunął dawnych ministrów i powierzył utworzenie gabinetu Gagernowi, który miał urzeczywistnić one obietnice. W niektórych miejscowościach kraju pokazały się ruchy socyjalistowsko-demokratyczne, a stronnictwo republikańskie wystąpiło w sejmie ze silną opozycyją przeciw nowemu ministeryjum konstytucyjnemu, uważając je za wsteczne. Tymczasem po śmierci Ludwika II (Czerw. 1848) objął rządy syn jego Ludwik III (ur. 1806). Po wystąpieniu z gabinetu Gagerna, wybranego deputowanym do sejmu frankfurckiego, nowe ministeryjum szło w jego ślady, ale musiało zwalczać na każdym kroku coraz większe żądania republikanów. Mimo to przeprowadzono niektóre reformy i po rozwiązaniu sejmu w Maju 1849 ogłoszono nowe prawo wyborcze 1 Wrześ. 1849. Ruchy rewolucyjne poskramiało ministeryjum kontr-rewolucyjne i wysłało wraz z armiją pruską swe wojska dla stłumienia powstania w Badeńskiém. Sejm zwołany w końcu Grud. 1849 wedle nowego prawa wyborczego został w Stycz. 1850 rozwiązany, ponieważ okazała się w nim większość demokratyczna. Odtąd poczyna sobie rząd w duchu polityki restauracyjnéj. Reakcyja stanowczo wzięła górę. Zaprowadzono zmiany wsteczne zarówno w prawie wyborczém i prasowém, jak i w sądownictwie i administracyi. Sejmy, przy nielicznéj opozycyi, często rozwiązywane, zajmowały się prawodawstwem i finansami. Ogólne z postępowania rządu niezadowolnienie ludności było powodem, że wybory do sejmu 1862 wysłały niezmierną większość antyministeryjalną, która na próżno toczyła z rządem walkę, domagając się przywrócenia reform 1848. Tak zwana moguncko-darmstadzka konwencyja (z 1860 r.), uważana za owoc przechylenia się rządu do polityki państw katolickich, utrzymywała ciągle nienawiść ludności protestanckiéj, popiéranéj w swych żądaniach przez Prusy. Skutki nieszczęśliwéj wojny 1866, w któréj Ludwik III stanął po stronie Austryi, były dla H. nadzwyczaj uciążliwe. Uszczuplone bowiem księstwo, posiadając zaledwie cień niezależności, musiało wejść (tylko w tych częściach swych posiadłości, które leżały na północ od Menu) w skład związku północno-niemieckiego i zawrzéć 7 Kwietnia 1867 konwencyję wojskową, mocą któréj dywizyja heska stanowiła cząstkę armii. Ludność przeciw tym zmianom żywe okazała niezadowolnienie, ale tryjumfy prusko-niemieckie 1870—71 zagłuszyły je stanowczo. Teraz księstwo i z połud. części przystąpiło do unii, a nowe rozporządzenia przeprowadzoną gwałtem jedność niemiecką ciągle wzmacniają i utrzymują. Porów. Steinera „*Geschichte des Grossherzogthums* H“. (5 t., Darmst. 1833—34); Buchnera „*Das Grossherzogthum* H. *in seiner polit. und socialen Entwickelung*“ (Darmst. 1850).

Hessen Homburg, do 1866 r. niezależne państewko, z tytułem landgrafstwa, od tego roku część pruskiéj prowincyi Hessen Nassau, miało 5 mil kw., i 27,630 m., przeważnie ewangielików, trudniących się głównie rolnictwem, oraz przygotowaniem wyrobów płóciennych i żelaznych.

Historyja. H.—H. było piérwotnie składową częścią Hessen-Darmstadtu aż do chwili kiedy Fryderyk I, najmłodszy syn Jerzego I († 1632), po śmierci ojca dał początek linii Hesko-homburgskiéj; zaprowadził on 1626 prawo piérworodztwa. Jego następcami byli Fryderyk II (ur. 1633, † 1708), Fryderyk III (ur. 1673, † 1746), Fryderyk IV (ur. 1724, † 1751) i Fryderyk V (ur. 1748, † 1820), który dostał się 1806 pod zwierzchictwo hesko-darmstadzkie, ale kongres wiedeński wrócił mu zupełną niezależność. Po nim rządziło z kolei pięciu braci, synów Fryderyka V i Karoliny, księżniczki darmstadzkiéj: Fryderyk VI (1820—29), Ludwik (ur. 1770), waleczny generał pruski, ciężko raniony pod Lipskiem, od 1815 gubernator Luxenburga (1828—39); Filip, który przyrzekł swemu krajowi konstytucyję, lecz przed spełnieniem obietnicy † 1846 r.; Gustaw, do 8 Września 1848 i Ferdynand Henryk Fryderyk (ur. 1783), który w Kwietniu 1849 zwołał sejm narodowy i t.

łożoną na tymże sejmie konstytucyję (3 Stycznia 1850) cofnął 20 Kwiet. 1852. Ze śmiercią bezdzietnego landgrafa (1866) przeszły jego ziemie w posiadanie ks. hesko-darmstadzkiego.

Hessen Kassel, albo elektorstwo heskie, państwo niezależne do r. 1866, w którym do Prus przyłączone, weszło w skład prowincyi Hessen Nassau, obejmowało 174 mil kw. Powierzchnia jego, po większéj części górzysta, przerznięta była Werrą i Fuldą, Menem, Niddą i Lanem; klimat umiarkowany, chociaż nie zbyt ciepły: produkta, konie, bydło, zwierzyna, pszczoły, ryby, zboża, len (w bardzo znacznéj ilości), konopie, tytuń, owoce, wiele lasów; żelazo ołów, miedź, srebro, węgiel kamienny, alabaster, ałun, sól, wody mineralne i t. d. Liczba mieszkańców w Grudniu 1867 r. wynosiła 745,000, w większéj części reformowanych, w mniejszéj katolików i luteranów, zajmujących się przeważnie rolnictwem i gałęziami przemysłu najwięcéj z niém złączonemi; handel przeważnie wywozowy. Rząd b. elektorstwa był konstytucyjny. Monarcha miał tytuł królewskiéj wysokości i wszelkie atrybucyje najwyższéj władzy państwowéj; przedstawiciele narodu byli podzieleni na dwie izby. Izba piérwsza składała się po większéj części z mianowanych przez zwierzchnika państwa członków, izba druga pochodziła z wyborów. Por. Hildebranda „*Statistische Mittheilungen über Kurhessen*“ (Berl. 1853).

Historyja. Panująca w elktorstwie Hessen-Kassel aż do 1866 familija jest starszą liniją domu heskiego, założoną przez landgrafa Wilhelma IV (*Mądrego*), który panował od r. 1567 do 1592. Jego syn Maurycy († 1632) przeszedł na wyznanie reformowane, 1627 odstąpił rządy swemu synowi Wilhelmowi V, a potém na rzecz synów Hermana i Ernesta ustanowił dwie linije boczne: Rotenburg i Rheinfels; 1628 zaprowadził prawo piérworodztwa; za wpływem swojéj żony Amalii Elżbiety z Hanau podczas wojny trzydziestoletniéj występował po stronie szwedzkiéj; † 1637 jako banita. Pozostała po nim wdowa sprawowała do 1650 rządy w imieniu syna Wilhelma VI, przyłączyła do państwa część hrabstwa Schammburg i opactwo Hersfeld. Po Wilhelmie VI nastąpił 1663 jego syn Wilhelm VII, a po tym ostatnim jego brat Karol (1670). Podczas małoletności obu tych książąt sprawowała opiekę ich matka Jadwiga Zofija Brandeburgska, siostra wielkiego elektora. Długie panowanie Karola (1677—1730) pamietne było wzorowym zarządem administracyjnym kraju. Jego najstarszy syn Fryderyk I, od r. 1720 król szwedzki (skutkiem małżeństwa z Ulryką Eleonorą, księżniczką szwedzką), nastąpił po nim 1730, lecz dla zarządu kraju postanowił namiestnikiem swego brata Wilhelma, który w r. 1736 pozyskał Hanau i od 28 Marca 1751 sam panował pod imieniem Wilhelma VIII; w wojnie siedmioletniéj występował po stronie Prus; † 1760. Jego syn Fryderyk II przeszedł na wiarę katolicką, wynajął swoje wojsko Anglikom w wojnie przeciwko Ameryce północnéj i † 1785, zostawiwszy swym następcą syna Wilhelma IX, który z początku panował mądrze i łagodnie, następnie atoli, skutkiem rewolucyi francuskiéj, stał się zaciętym reakcyjonistą. W dniu 15 Maja 1803 pod imieniem Wilhelma I przybrał tytuł *elektora*. Jakkolwiek 1806 ściśléj przestrzegał neutralności, jednakże po bitwie pod Jeną został wygnany, a kraj jego wcielony do królestwa Westfalii. Wróciwszy 21 Listop. 1813, nie uznał zmian zaszłych w czasie jego nieobecności i przywrócił stan rzeczy z r. 1806, po czém otrzymał większą część księstwa Fuldy i innych posiadłości. Niemogąc się pogodzić ze zgromadzonymi w latach 1815 i 16 stanami, którym w r. 1815 przedstawił projekt do nowéj konstytucyi, wydał 4 Marca 1817 nową ustawę zasadniczą. Po jego śmierci (1821) nastąpił po nim jego syn, Wilhelm II, który mocą dekretu organizacyjnego 29 Czerw. 1821 dotychczasową ustawę państwa znacznie przeistoczył. Skutkiem wynikłego 6 Wrześ. 1830 w Kasselu powstania, elektor zniewolony był 15 Wrześ. udzielić pewne koncesyje, które odpowiadając w ogólności ówczesnym liberalnym pojęciom narodu, zostały wprowadzone w wykonanie 5 Stycz. 1831. Demonstracyje, objawione 11 Stycz. przeciwko hrabinie Reichenbach, kochance elektora, skłoniły tego ostatniego do opuszczenia na zawsze dotychczasowéj rezydencyi i oddania rządów synowi, Fryderykowi Wilhelmowi. Piérwszy sejm, otworzony na zasadzie nowéj konstytucyi (4 Kwiet. 1831), usiłował zreformować zarząd kraju w duchu liberalnym, został rozwiązany 26 Lip. 1832. I późniéj reakcyjne ministeryja (zwłaszcza Hassenpfluga), nie mogąc się porozumieć ze stanami, ciągle odraczały sejmy aż do 1842 r. Sejmy z lat 1842, 46, 47 nic także ważnego przeprowadzić nie zdołały. Po śmierci elektora Wilhelma II (10 Listop. 1847) dotychczasowy następca i współregent objął rządy pod imieniem Fryderyka Wilhelma I, ale szedł śladem swego poprzednika. Skutkiem ruchów Marcowych gabinet Eberhard-Baumbach uległ wprawdzie duchowi czasu, lecz z powodu stronności swéj dla polityki pruskiéj w kwestyi konstytucyi niemieckiéj znowu został usunięty, zostawiając opróżnione miejsce wstecznemu gabinetowi znienawidzonego Hassenpfluga. Gabinet ten znalazł już opór stanowczy i jawny, nie tylko w stanach, ale nawet we władzach rządowych, sądach i oficerach. W pośród ogólnego wzburzenia po ogłoszeniu stanu oblężenia uciekł Hassenpflug z elektorem do Hanoweru (13 Wrześ. 1850) i stamtąd wydawał rozkazy rządzącym generałom, których nikt nie chciał słuchać. Wówczas zawezwał Hassenpflug pomocy związkowéj. 1850 r. korpus bawarsko-austryjacki wkroczył (1 Listop.) do Hesyi, jednocześnie Prusacy zajęli Kassel i Fuldę. Pomiędzy obu wojskami przyszło nawet z powodu kwestyi dotyczących polityki ogólno niemieckiéj 8 Listop. pod Bronzell do małego starcia. Ale mocą konferencyi ołumunieckiéj Prusy przystąpiły do wspólnego działania ze związkiem niemieckim, wojsko heskie zostało rozbrojone i elektor wrócił do swéj stolicy 27 Grud. Teraz poczęła się sroga tak polityczna jak i religijna reakcyja. Przywrócono cen-

rurę usuwano urzędników wiernych konstytucyi, zaprowadzono wszędzie sądy wojenne, mnożyły się procesy a za nimi liczne prześladowania i emigracyja. Pijetyści wzięli też górę. Lud nieszczęśliwy zachował się z całą godnością, spokojem i umiarkowaniem. W Marcu 1852 uchwała sejmu związkowego zniosła konstytucyję z 1831 r. wraz z dodatkami, poczynionymi 1841—49. Zwoływano stany jedynie dla uzyskania pieniędzy i uchwalenia podatków w obec milczących deputowanych. Po ustąpieniu Hassenpfluga (1855) rządzili ministrowie zawsze mniéj lub więcéj reakcyjni. Tymczasem prasa niemiecka i niektóre państwa związkowe żądały daremnie przywrócenia konstytucyi z 1831 r. Rozdrażnienie ludności ujawniło się wyraźnie przeciwko tymczasowéj ustawie 1860 r. Wreszcie Prusy działając w interesie własnéj polityki, poparte jednak przez Austryję i Bawaryję, zagroziły interwencyją zbrojną w razie, jeżeli nie będą spełnione życzenia mieszkańców (Maj 1862). Naciśnięty tym sposobem rząd elektorski przywrócił konstytucyję z 1831 i prawo wyborcze z 1849, ale reakcyjni ministrowie gwałcili prawa i wywoływali bezustanne z izbami starcia. Elektor na wszystkie sprawiedliwe żądania ludności ciągle był głuchy i stale odpychał drogę pojednania. Ponieważ w wojnie 1866 stanął elektor po stronie Austryi, Hessen-Kossel został mimo życzenia ludności zajęty i do Prus jako prowincyja (postanowieniem 18 Sierp.) przyłączony. Elektor wzięty w niewolę, musiał uwolnić swych poddanych od przysięgi, udał się do swych dóbr w Czechach i ogłosił dwa protesty przeciw zaborom pruskim. Mocą układu zawartego 17 Wrześ. 1867 r. zobowiązały się Prusy wypłacać elektorowi corocznie 600,000 talarów, jako wynagrodzenie za poniesione z wyłączenia straty. Ludność okazała ze swéj strony głębokie przeciw Prusom niezadowolnienie, gdy sumy będące własnością kraju, przeniesiono postanowieniem królewskim 6 Lipca 1864 do kasy ogólnéj w Berlinie. Porów. Wippermanna „*Kurhessen seit den Freiheitskriegen*" (Kass. 1850); Rötha „*Hessische Geschichte*" (2 cz., Kassel 1855).

Hessen Nassau, prowincyja pruska, utworzona w skutek aneksyi r. 1866 z dawniejszych: elektorstwa heskiego, księstwa Nassau, landgrafstwa Hessen Homburg, miasta Frankfurtu i kilku małych obwodów, oderwanych od Bawaryi i w. księstwa heskiego (Hessen Darmstadt), ma 283¼ mil kw. i 1,379,740 m. Prowincyja ta dzieli się na dwa okręgi regencyjne Kassel i Wiesbaden. Załoga wojskowa urzędowo podawaną bywa na 16,000 ludzi.

Hessen Philippsthal, boczna linija hessen-kasselska, założona przez Filipa (ur. 1655, † 1721), drugiego syna landgrafa Wilhelma VI. Pomiędzy innemi otrzymał on klasztor Kreuzberg pod Vacha i tu zbudował zamek Philippsthal. Z jego synów *Karol* (ur. 1682, † 1770), założył liniję *Philippsthal*, a *Wilhelm* (ur. 1692, † 1761), liniję *Philippsthal-Barchfeld*. Wnuk piérwszego, Ludwik († 1816) zjednał sobie sławę waleczną obroną Gaety. Jego brat i spadkobiérca, książę *Ernest Konstanty*, (ur. 1771, † 1849), był do 1796 w służbie holenderskiéj, 1808 został wielkim podkomorzym króla Westfalii, późniéj znowu wrócił do służby holenderskiéj. Po nim nastąpił jego syn landgraf *Karol* (ur. 1803, † 1868), generał major w elektorstwie heskiém. Głównym przedstawicielem linii Hessen Philippsthal na Philippsthal jest obecnie syn poprzedniego, landgraf Ernest (ur. 1846). W linii Barchfeld prawnuk jéj założyciela, landgraf *Karol* (ur. 1784, † 1854), zostawał najprzód w pruskiéj, następnie w rossyjskiéj, a w końcu w elektorsko-heskiéj służbie. Po nim nastąpił jego najstarszy syn, landgraf *Aleksy* (ur. 1829) elektorsko-heski podpółkownik. Stryj tego ostatniego, książę *Ernest Fryderyk* (ur. 1789), wszedł 1806 do służby rossyjskiéj, lecz w r. 1836 opuścił ją i † 1850 w stopniu generała hanowerskiego.

Hessen-Rheinfels-Rotenburg, boczna linija hessen-kasselska, pochodziła od *Ernesta*, młodszego syna landgrafa Maurycego (ur. 1623, † 1693). Otrzymał on 1627 Reinfels, a od swoich braci 1655 i 58 inne części tak zwanéj *kwarty Rotenburgskiéj*. Z synów Ernesta, *Wilhelm* († 1725), założył liniję Rotenburgską, a *Karol* († 1711), liniję Wanfriedską, która podzieliła się znowu na linije Wanfried i Eschwege, lecz ta wygasła 1755. Wnuk Wilhelma na Rotenburgu, *Konstanty* (ur. 1716, † 1778), zjednoczył 1755 całą dzielnicę, a odstąpił tylko Rhienfels Kasselowi i zaprowadził prawo piérworodztwa. Następcami jego byli *Karol Emmanuel* († 1812), i *Wiktor Amedeusz* (ur. 1779, † 1834). Ten ostatni będąc bezdzietnym, oddał swoje posiadłości, księstwa raciborskie, Korvei i t. d., synowcom drugiéj swojéj żony, książętom Ludwikowi i Wiktorowi Hohenlohe-Schillingsfürst.

Hesshusius (Tileman), teolog ewang., ur. 1527 r. w Weselu, w r. 1552 został kaznodzieją w Goslarze a potém w Rostoku, profesorem teologii w Heidelbergu (1558) a superintendentem w Palatynacie, następnie w Bremie i Magdeburgu, w r. 1562 został profesorem w Jenie a 1574 w Helmstedzie, gdzie † 1588 r. Z powodu wielkiéj żarliwości kaznodziejskiéj nigdzie długo nie był cierpiany. Jest autorem licznych pism polemicznych a mianowicie „*De servo arbitrio*" (1562). Czyt. Helmolta „*Tilemann Hesshusius*" (Lipsk 1859).

Hessus (Helius Eobanus), poeta niemiecko-łaciński, ur. 1488 pod Bockendorfem, w elektorstwie heskiém, † 1540 r. jako profesor historyi i poezyi w Marburgu; był jednym z główniejszych krzewicieli reformacyi. Z utworów jego poetycznych łacińskich najsławniejsze są: metryczne tłumaczenia psalmów i Ilijady Homera (1540). Wybór swoich poezyj wydał p. t. „*Sylvae*". Jego „*Heroidy*" (Hagenau 1557), zjednały mu przydomek niemieckiego Owidyjusza.

Hestia, znaczy toż samo co rzymska bogini *Westa*.

Hesus, Esus, bożek starożytnych Gallów, odpowiadający rzymskiemu Marsowi. Po bitwie składano mu w ofierze jeńców, których najprzód pojmano.

Hesychius z Aleksandryi, gramatyk grecki, żyją-

cy w końcu IV w. po Chr. ułożył nader ważny słownik grecki, który opracowali Alberti i Ruhnken (2 t., Lejda 1746—66) a uzupełnili Schow (Lipsk 1792) i M. Schmidt (4 t., Jena 1857—64; ed. podręczna, Jena 1864). — **Hesychius** z Miletu, dziejopis grecki, żyjący na początku VI w. po Chr., napisał kronikę, przechowaną dotąd w ułamkach i alfabetyczny przegląd najznakomitszych uczonych greckich (oba te dzieła wydał Orelli, Lipsk 1820).

Hetero.... (greck), *inny, obcy*, wyraz mający znaczenie wprost przeciwne wyrazowi *Auto*; używa się w połączeniu z innemi wyrazami.

Heterodoxyja (greck. *heteros=inny* i *doxa=zdanie*), zatém *odmienne przekonanie*, zwłaszcza w religii, przeto każde zdanie przeciwne *Ortodoxyi* (prawowierności).—**Heterodoxus**, znaczy mniéj niż heretyk. Nie można być heretykiem nie będąc H., ale można być H. nie będąc heretykiem.

Heterograf (greck), inaczéj piszący, wprowadzający nowości do ortografii.

Heterologija, odmienność w patologii, ob. Nowotwory.

Heteromorfija, *różnokształtność*, własność minerałów występowania w dwu lub więcéj postaciach krystalicznych, należących do różnych kryształów (ob. dwukształtność). Tą nazwą obejmują się też tak zwane *kształty naśladownicze* minerałów, gdy w skutek wpływów zewnętrznych minerał przybiéra zgoła mu obcą postać, jak kształt ciała organicznego, niewłaściwego mu kryształu i t. d.

Heteronomija (z greck.), zależność od praw obcych, to jest przeciwieństwo autonomii.

Heteropoda, grupa mięczaków, stanowiąca podgromadę gromady brzuchopełzów (ob.), obejmuje mięczaki o ciele galaretowatém, przezroczyste, wydłużone, od strony brzucha otoczone płetwowato ściéśnioną nogą. Gęba ryjkowata obejmuje język osadzony długimi kolcami. Grzebieniaste skrzela pokryte są skorupą, lub leżą swobodnie na części grzbietniéj ciała. Dobrze rozwinięte oczy znajdują się od tyłu przy nasadzie dwu czułków. Płeć mają rozdzieloną; samice składają jajka w postaci wiązek walcowych, które się następnie na części rozpadają. Sąto zwierzęta morskie, żyjące w licznych gromadach, w cieplejszych morzach. Pływają dosyć trudno, zwrócone ku górze powierzchnią brzuszną. Są drapieżne i żywią się małemi zwierzętami morskiemi. Są nagie, lub pokryte skorupami cieńkiemi, łamliwemi, dla rzadkości jednak są one drogo płacone. Obejmują dwie rodziny: *Pterotracheidae* i *Atlantidae*; piérwsze są nagie lub pokryte małą czapkowatą skorupą, drugie mają skorupę zwiniętą ślimakowato, w któréj się mogą całe ukryć. Do drugich należy rodzaj kopalny *Bellerophon*. Por. Souleyeta „*Heteropodes*“ (Paryż 1852); Gegenbaura „*Untersuchungen über Pteropoden und Heteropoden*“ (1854).

Heteruzyjanie (z grec. *heteros=inny* i *usyja=istota*), rodzaj Aryjanów, twierdzący, że syn Boży jest innéj istoty (substancyi) aniżeli Bóg; różnili się przeto od *Homojuzyjanów*, którzy utrzymywali, że syn Boży jest téjże saméj substacyi co i Bóg Ojciec.

Hetery (greck. *hetairai*, przyjaciółki), tak się nazywały u Greków zalotnice, które pojawiły się najprzód w Koryncie (tu w związku nawet z religijnym kultem Afrodyty), a od czasów Solona, szukającego w nich osłony dla niepokolanéj wierności małżeńskiéj, i w Atenach. Były to zwykle wyzwolone niewolnice, niekiedy jednak i wolno urodzone niewiasty, które jako tancerki, fletnistki, cytarzystki na biesiadach i zabawach wystawiały na przedaż swe wdzięki. Obcowanie z H. nie uważało się bynajmniéj w Grecyi za czci ubliżające. W Atenach od czasów Peryklesa pobiérano nawet publiczny od tego rzemiosła podatek. Niektóre z H., celujące wyższym umysłem, ukształceniem, wykwintném w stosunkach obejściem, gromadziły dokoła siebie najznakomitszych mężów stanu, mówców, filozofów i poetów, jak Perykles, Alcybijades, Hyperydes, Sokrates i Plato; nabiérały niekiedy tym sposobem znaczenia politycznego. Do najsłynniejszych H. należą: Aspazyja, Thais, Myrrhina, Lamija, Thargelija, Lais, Leaina, Theodata a zwłaszcza Fryne, która pozowała Praxytelesowi za wzór do posągu Afrodyty. Lucyjan poświęcił ich pamięci dzieło „*Rozmowy heter*“ a Alcyfron „*Listy heter*“. W nowszéj komedyi greckiéj odgrywają H. wielką rolę. Powabny obraz życia i obyczajów H. nakreślił F. Jacobs w dwu rozprawach: „*Die hellenischen Frauen*“ i „*Von den Hetären*“, w „*Vermischte Schriften*“ (t. 4, Lipsk 1830).

Heteryja (greck. *Hetaireia*), przyjaźń, związek; tak się nazywało tajne stowarzyszenie w Nowéj Grecyi, mające na celu wyswobodzenie z pod jarzma tureckiego. Było założone 1795 r. przez Tessalczyka Konstantego Rhigasa. Z powodu wczesnéj jego śmierci (20 Maja 1798) utworzyła się około 1814—17 nowa Heteryja, do tegoż samego dążąca celu. Głównem jéj siedliskiem była Rossyja, a naczelnikiem zostający w służbie rossyjskiéj Aleksander Ypsilantis (ob.). Skutkiem rozmaitych okoliczności przyszło w r. 1821 do przedwczesnego powstania i H. została rozwiązaną (ob. Grecyja. *Historyja*). Późniéj po zrzuceniu jarzma tureckiego, powstało stronnictwo *Heterystów*, które niekiedy ważny wpływ wywiérało na sprawy polityczne. Obok politycznych utworzyły się także na Wołoszczyźnie, w Rossyi i Grecyi *Heteryje naukowe*. Taką była np. *Heteryja wiedeńska*, założona 1814 r. czy 1815 przez hr. Kapodistras, która postawiła sobie za cel ulepszenie wychowania młodzieży, kształcenie Greków na uniwersytetach europejskich i wspiéranie nauczycieli. Po utworzeniu królestwa greckiego, stowarzyszenie to rozwiązało się zupełnie. Czyt. Kindo „*Beiträge zur bessern Kenntniss des neuen Griechenland*“ (Neustadt nad Odrą 1831) i Philimona „*Peri tês filikês hetaireias*“ (Nauplija 1834).

Heteryści, ob. Heteryja.

Hetman, przez W. A. Maciejowskiego i J. Bartoszewicza wywodzony od *capitaneus*, *hauptman*, i łączony z czeskim *hejtman*, *ataman* (watman); przez

Szajnochę z normańskiego *aetman* (naczelnik rodziny), zastępca chwilowy panującego na wojnie, nosi w kronikach nazwę *comes palatinus et signifer*. Takimi są za Bolesława III Skarbimir, Wojsław, Wszebor, Piotr-Hugo Dónin, za jego ojca Sieciech, za Władysława II Dónin i Wszebor, za Leszka, syna Bolesława IV, Żyro, za Leszka Białego Mikołaj, Goworek. Władza to jednak chwiejna, trwająca tyle tylko ile i sama wojna. Taki też charakter mają dowódcy na potrzebie grunwaldzkiéj 1410 r. Zyndram z Maszkowic oraz inni, których wylicza J. Bielski w swéj kronice z tytułem hetmana. Dónin Piotr z Prawkowic (ob.) 1462 nosi tytuł nowy *campiductor*, właściwy stałemu mniéj więcéj urzędowi. W r. 1539 powstaje H. *wielki* i *polny koronny*. Wakanse dla wielkich były 1500, 1505, 1569—1580 i w ostatniéj przerwie tylko miał atrybucyje hetmańskie Jerzy Jazłowiecki (ob.), daléj 1605—1613, 1620—1632, 1651—1654. Dwu hetmanów było od 1706—1709 A. M. Sieniawski (Augusta II) i Józef Potocki (Leszczyńskiego). Od 1728 byli *regimentarze generalni* Stanisł. Poniatowski 1728—1733, Józef Potocki do 1735; nowy wakans półtoraroczny był przed buławą Wacława Rzewuskiego 1773. Ostatni Ożarowski zabity 1794 r. Złożyli buławy M. Mielecki 1579—1580, Józef Potocki, Wacław Rzewuski Frań. Ks. Branicki 1793. Zginęli na polu bitwy H. w. St. Żołkiewski 1620, H. p. Marcin Kalinowski pod Batowem 1652, złożył buławę polną Sewéryn Rzewuski, syn Wacława, 1775—1793. Na Litwie campiductor zjawia się z Kiszką St., Piotrowiczem Białym 1505 choć dorywczy są oddawna. Między 1513—33 powstaje mała buława litewska z Januszem Radziwiłłem. Wakanse były 1621—1625 po śmierci Chodkiewicza J. K., 1640—1646, złożył buławę Michał Ogiński 1768—1793 r. Zabity ostatni 1794 Szymon Kossakowski. Regimentarzami byli Paweł Sapieha, Michał Pac 1662, Michał Wiśniowiecki 1730—1735 (Augusta II), Antoni Pociéj (Leszczyńskiego). Polni gwałtownie zginęli W. Gosiewski 1662 i ostatni polny Józef Zabiełło 1793—1794. Obok tych 4 urzędów jest jeszcze nadworny hetman, odkąd H. w. ip. stali się senatorami i ministrami niemal. Piérwszym jest Janusz Świrczewski 1514, ostatnim był Mikołaj Zebrzydowski 1589, 1511 jest *campiductor Prussiae* i *capitaneus stipendiariorum Russiae* (czérwonéj). Na Ukrainie z własnéj nominacyi dowódcami Kozaków (ob.) są Przecław Lanckoroński, Ostafi Daszkiewicz (1533) Przełożonego im sejm dał dopiéro 1589, obok tego dawnym trybem obwołują się wodzami Kosiński 1592, Łoboda, Nalewajko i inni późniejsi. Jerzy Chmielnicki r. 1649 jest piérwszym hetmanem na Ukrainie, Wychowski ostatnim. Późniéj już są starsi, lub też nominaci rossyjscy i tureccy, z Mazepą szweccy. Od r. 1734—1750 niéma hetmanów, ostatnim po wznowieniu przez cesarstwo rossyjskie jest graf Razumowski do 1764. O H. pisali Bartoszewicz w „*Piśmie dodatkowém do Słowa*" ed. Ohryski Petersburg 1858, Gliszczyński, Bantysz Kamieński, Białozierski, Adam Radzimiński, Markiewicz i in.

Hetmański szlak, ob. Czarny szlak.

Hetmaństwo, jako zakres znaczenia i atrybucyj *hetmana* (ob.), zmieniało się z biegiem czasu i nazwą. Piérwotni *palatyni*, *campiductores* i późniejsi *regimentarze* mieli władzę czasową; byli dowódcami wojska zebranego przez króla, często za jego pieniądze, brali płacę z żup. Od Jana Tarnowskiego († 1500) hetmani są senatorami i prawie zawsze zostają kasztelanami krakowskimi, i odtąd są wodzami pospolitego ruszenia Rpltéj. Przed 1527 r. mianowali z królem oficerów, 1591 pod banicyją zakazano im wojska prywatnie używać. Z Janem Tarnowskim († 1561) H. staje się groźne królowi i po † Sieniawskiego, polnego (1569), następuje bezhetmanie i elekcyjność. H. za Zygmunta III zostaje ministerstwem, 1653 polny równa się z koronnym, już 1651 żądają by wielki przestał być dożywotnim, konfederacyja szczebrzeszyńska 1672 staje w obronie praw hetmańskich, od Jana Sobieskiego H. (Sapiehowie) trzęsie narodem. Sieniawski gra rolę międzynarodową. Sejm niemy 1717 ograniczył ich władzę do miecza i komendy, odjął administracyję wojska; usuwa z wszelkich elekcyj króla i urzędników, i mieszania się do sądownictwa; prawnie tylko na sejmach bywają mianowani, co trwa do 1736. Nastaje epoka regimentarzy, od Stanisława Rzewuskiego (1726), zwłaszcza za Józefa Potockiego i Kl. Branickiego skupiają w sobie faktycznie ducha dawnéj Rpltéj i wynoszą się na stanowisko Jana Zamojskiego. Hetman i prymas moralnie więcéj znaczą od króla, który władzę piérwszego stara się znieść, to ustanowieniem hetmana cudzoziemskiego (Fleming za Augusta II), to regimentarstwem. Tarnowski i Zamojski chcieli hetmana polnego uczynić dowódcą artyleryi.

Hettner (Herman Julijusz Teodor), znakomity pisarz niemiecki w dziedzinie historyi sztuki i literatury, ur. 1821 w Leisersdorf, pod Goldbergiem na Szlązku, otrzymał po kilkoletnim pobycie we Włoszech stopnie naukowe w Heidelbergu, został 1851 profesorem estetyki tudzież historyi sztuki i literatury w Jenie, a od 1855 jest dyrektorem zbiorów starożytniczych i muzeum gipsów, oraz profesorem historyi sztuki w Dreźnie. Najważniejszém jego dziełem jest: „*Literaturgeschichte des XVIII Jahrhunderts*" (t. 1—3, Bruns. 1855—64); oprócz tego „*Vorschule zur bildenden Kunst der Alten*" (Oldenburg 1848); „*Die Romantische Schule*" (Bruns. 1850); „*Das moderne Drama*" (tamże 1852); „*Griechische Reiseskizzen*" (Bruns. 1853); „*Die Bildwerke der königlichen Antikensammlung zu Dresden*" (Drezno 1865).

Hettstedt, miasto w pruskiéj regencyi merseburgskiéj, powiecie mansfeldskim, nad rz. Wipper; liczy 5,120 m., ma górnicze zakłady srebra i miedzi.

Heubner (Otto Leonard), rewolucyjonista niemiecki, ur. 1812 r. w Plauen, w Saksonii; od 1843 amtmann królewski powiatu freibergskiego, zasia-

dał w zgromadzeniu frankfurckiém po lewicy, w 1849 r. jeden z przywódców powstania Majowego w Dreźnie i członek rządu tymczasowego, został po uśmierzeniu powstania uwięziony razem z Bakuninem w Chemnitz i na śmierć skazany, lecz karę tę zamieniono mu na dożywotnie więzienie w domu kary i poprawy. Od 1850 odsiadywał więzienie w Waldheim z wolnością zajmowania się pracami literackiemi. Ułaskawiony 1859, przebywa odtąd w Dreźnie, gdzie od 1865 jest dyrektorem banku hypotecznego. Oprócz własnéj swéj obrony „*Selbstvertheidigung*“ (Zwickau 1850), mnóstwa przekładów, książek dla młodzieży i t. p. ogłosił jeszcze „*Gedichte*“ (1 i 2 ed., Zwickau 1850); „*Herr Goldschmid und sein Probirstein*“ (Lipsk 1852); „*Klänge aus der Zelle in die Heimat*“ (Drez. 1859) i t. d. Dzieło jego „*English Poets*“ (Lipsk 1856) dla wybornego przekładu niemieckiego znalazło poklask nawet w Anglii.

Heucher (Jan Henryk), doktór medycyny i naturalista, ur. 1677 r. w Wiedniu, † 1747. W 1709 r. został profesorem medycyny w Wittembergu, w 1713 nadwornym lekarzem króla polskiego Augusta II. Przebywając w Warszawie, poświęcał się mineralogii i paleonologii polskiéj i zebrał piękną kolekcyję skamieniałości i muszel, którą przyłączył do gabinetu naturalnego w Dreźnie. Ważniejsze jego prace naukowe w języku łacińskim wyszły w Lipsku 1745, w 2 tomach, p. t. „*Opera partim edita, partim nondum edita*“.

Heuchera (*Żurawka*), rodzaj roślin z rodziny skalnicowatych, obejmujący zioła trwałe w Ameryce północnéj, z których najwięcéj znanym gatunkiem jest H. *americana*; cała ta roślina ma własności ściągające, a zwłaszcza jéj korzeń, pod nazwą *korzenia ałunowego* (*alumroot*), używa się w Ameryce przeciw śluzotokom, zewnętrznie zaś przeciw wrzodom.

Heuglin (Teodor), znany ze swych podróży po Afryce, urodz. 1824 r. w Hirschlanden, w Wirtembergskiém. Studyjował nauki przyrodzone i farmacyję, a następnie podróżował po Europie. W r. 1850 udał się do Egiptu, gdzie przygotowawszy się naukowo do większych podróży, otrzymał miejsce sekretarza przy konsulu austryjackim w Chartum i zwiedził Abissyniję (1852—53). Sprawozdanie z téj wycieczki: „*Reisen in Nordostafrika*“ (Gotha 1857) wielką ma wartość. W wycieczce na brzegi Białego Nilu (koniec 1853) zebrał znaczną ilość niezmiernie rzadkich zwierząt, które 1855 r. przywiózł do ogrodu zoologicznego w Schönbrunn. Wówczas wydał także „*Systematische Uebersicht der Vögel Nordostafrikas*“ (Wied. 1855). W 1856—57 zwiedzał Sudan, zachod. wybrzeża m. Czérwonego i Somali (sprawozdanie zamieścił w Petermanna „*Mittheilungen*“ 1860 i 1861). Wróciwszy do Europy 1860 r., objął kierownictwo wyprawy afrykańskiéj, mającéj na celu zbadanie losów Edw. Vogla; 1861—64 zwiedził wiele krain w półn.-zachod. Afryce aż do rzek Kosanga i Dembo; po niewysłowionych trudnościach wrócił pod koniec Marca 1864 do Chartum z bogatym plonem wiadomości geograficznych i zoologicznych, a stąd wyjechał do Europy i zajął się systematycznem opracowaniem mnóstwa nagromadzonych materyjałów, głównie zoologicznych. Dzieła jego: „*Reise nach Abessinien und den Gallaländern*“ (Jena 1868); „*Ornithologie Nordostafrikas*“ (Kassel 1868; tylko początek) i „*Reise in das Gebiet der westlichen Zuflüsse des Weissen Nil*“ (Lipsk 1869) należą do najlepszych prac, jakie posiada literatura podróżnicza o półn.-wschod. Afryce i okolicach wyższego Nilu. H. zajmuje się przeważnie ornitologiją. W 1870—1871 odbył podróż do Szpicbergu i Nowéj Zemli.

Heulandit, ob. Stylbit.

Heumann (Krzysztof August), niemiecki historyk literatury, ur. 1681 r. w Altstädt, w Weimarskiém, † 1764 jako profesor historyi literatury w Getyndze. Dziełem: „*Conspectus reipublicae literariae*“ (8 wyd., Getynga 1791) piérwszy rozbudził w Niemczech studyja nad historyją literatury i nauki. Jego tłumaczenie Nowego Testamentu (2 wyd., 2 tomy, Hannower 1750) i objaśnienie tegoż (12 t., Hanower 1750—63) miały wielu przeciwników.

Heun (Karol Gottlob Samuel), znany jako romansopisarz pod nazwiskiem *H. Clauren*, ur. 1771 r. w Dobrym Łuku (Dobrilugk), w Dolnych Łużycach. Jakiś czas mieszkał w Polsce, zarządzając dobrami kanonika Treskowa w Poznańskiém i na Kujawach. Od 1810 pracował w biurze kanclerza państwa Hardenberga w Berlinie; odbył wyprawę 1813 i 1814 w kancelaryi kwatery głównéj i redagował „*Preus. Feldzeitung*“; znajdował się także na kongresie wiedeńskim. 1824 został przeniesiony do zarządu pocztowego i mianowany tajnym radcą dworu, † 1854 r. Podczas pobytu w Polsce wystąpił po raz piérwszy na pole literackie pod pseud. *Claurena*. Powieściami „*Die graue Stube*“ i „*Mimili*“ (4 ed., 1821) zyskał wielki rozgłos; wydał następnie cały szereg romansów i powieści, zebranych w dziele p. t. „*Erzählungen*“ (6 t., Drezno 1719—20) oraz w „*Scherz und Ernst*“ (4 zbiory w 40 t., Drezno 1820—28), którym długi przeciąg czasu zajmował czytelników. Prace jego były tłumaczone na wszystkie niemal języki europejskie. Co się tyczy tłumaczeń na język polski, porów. Estreichera „*Biblijografiję*“ (t. II, str. 116). Ogłosił także 2 t. komedyj (Drezno 1817).

Heurystyka historyczna, jest częścią *historyjomatyi* (ob.), podającą badaczowi dziejów środki dobycia prawdy z pamiątek i zabytków przeszłości, poznanych w *propedeutyce histor.* (ob.). Takimi środkami jest: 1) krytyka źródeł historycznych, to jest sprawdzenie stopnia ich prawdomówności, i tu daje pomoc, a) *paleografija* (ob.), t. j. nauka cech rękopisów i napisów w różnych epokach; b) *historyjografija* (ob.), a więc cechy prawdy materyjalne i wewnętrzne. 2) Kombinacyja faktów poznanych i stwierdzonych taka, iżby tworzyły organiczną, jasną i konieczną całość. Tu największą rolę grają, a) *hipoteza* (ob.) i b) *metoda* (ob.). 3) Rozkład materyjału i obrobienie jego nie stano-

wią osóbnéj części H., jeżeli mowa jest o zwykłych pisarskich wymaganiach, jak np. logiczność, dobór wyrazów i zdań i t. p. W obecnéj epoce jednak, kiedy wszystkie nauki antropologiczne (ob.) i przyrodzone (ob.) nawzajem tylę na siebie światła rzucić mogą przez odkrycie wspólnych sfer badania, oraz zbliżenie się do siebie w metodach samych, ta część heurystyki ma jeszcze specyjalne znaczenie użytkowania na korzyść historyi ze wszystkich zasobów wiedzy ludzkiéj. Warunkiem takiego encyklopedyzmu heurystyki historycznéj jest znajomość dokładna a) wykrytych dotąd wpływów przyrody i walki z nią człowieka na przebieg jego dziejów ze strony materyjalnéj, więc dzieje i zasady ekonomii politycz., prawoznawstwa, rolnictwa, rzemiosł i przemysłu, handlu, nauk fizyko-matematycznych (zwłaszcza stosowanych) i t. p.; b) historykowi znać też wypada dzieje umysłowe ludzkości, więc historyję filozofii, literatury powszechnéj, religij, stanów i klas, ludów i narodów. 4) Już ostatnią częścią H. jest praktyczna zdolność historyka, polegająca a) na sztuce myślenia i czucia teraz i w danym przez jego studyja czasie i miejscu, a więc na możności sądzenia *parem per pares*, wedle zasad najsurowszéj dziejowéj, to jest toczącéj się, prawdy, b) umiejętność bycia *sine ira et studio*, odtwarzania nie przetwarzania przeszłości pod wpływem teraźniejszości lub przyszłości.

Heuscheuer, Heuscheune, po czesku *Hejszowina*, bogata w romantyczne piękności odnoga gór Sudetów, w szląskiém hrabstwie kladzkiém (Glatz), których najwyższy wiérzchołek Wielki H. dochodzi 2,837 stóp wysokości.

Heuschling (Filip Franciszek Ksawery Teodozy), znakomity statystyk, ur. 1802 r. w Luksemburgu, od 1831 urzędnik belgijski, od r. 1841 naczelnik ogólnéj statystyki w ministeryjum spraw wewnętrznych w Brukselli, zasłużył się przez zorganizowanie urzędowéj statystyki w Belgii i ogłosił wiele pism, z których ważniejsze są: „*Essai sur la statistique générale de la Belgique*" (2 wyd., Bruksella 1841; suplement 1844); „*Manuel de statistique ethnographique universelle*" (Bruksella 1847); „*Exposé de la situation*" (Bruksella 1844—50); „*Bibliographie historique de la statistique en France*" (1851). Oprócz tego napisał wielką liczbę drobniejszych pism w kwestyjach finansowych.

Heusde (Filip Wilhelm von), humanista holenderski, ur. 1778 r. w Rotterdamie, profesor historyi i wymowy w Utrechcie, † 1839 w Genewie; zajmował się głównie studyjami nad Platonem. W tym przedmiocie celniejsze jego prace są: „*Initia philosophiae Platonicae*" (3 t., Utrecht 1827—36); „*De Socratische school*" (4 t., Utrecht 1834—1839, 2 ed. 1840—41). Z innych prac jego wymieniamy jeszcze: „*Characterismi principum philosophorum veterum*" (Amsterd. 1839), oraz dzieło pośmiertne „*De School van Polybius, of geschiedkunde voor de XIXeeuw*" (Amsterd. 1841).—Jego najstarszy syn *Jan Adolf Karol van Heusde*, ur. 1812 w Utrechcie, od 1847 r. profesor literatury starożytnéj w Gröningen, zjednał sobie wziętość jako uczony filolog.

Heusinger (Karol Fryderyk), zasłużony medyk, ur. 1792 r. w Farnroda pod Eisenach. W r. 1820 został prof. nadzwyczajnym w Jena, w 1827 prof. anatomii i fizyjologii w Würzburgu, a 1829 r. w Marburgu. Napisał pomiędzy innemi: „*System der Histologie*" (2 zesz., Eisenach 1822); „*Grundriss der phisischen und psychischen Antropologie*" (Eisenach 1829); „*Grundriss der Encyklopädie und Methodologie der Natur und Heilkunde*" (Eisen. 1839); „*Die Milzbrandkrankheiten der Thiere und Menschen*" (Erlangen 1850); „*Recherches de pathologie comparée*" (2 tomy, Kassel 1853) i in.

Heuzey (Leon), archeolog francuski, ur. 1831 r. w Rouen. Po ukończeniu szkoły normalnéj udał się do Grecyi i owoc swéj podróży złożył w bardzo ważném dziele, wysoko cenioném i w Niemczech, p. t. „*Le mont Olympe et l'Acarnanie*" (1862, z rycinami). Oprócz tego ogłosił: „*Mission archéologique de Macédoine*" (6 zesz. 1864—67; z rycinami). H. jest profesorem historyi i archeologii w szkole sztuk pięknych.

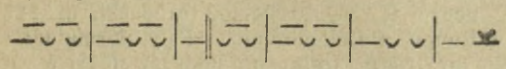
Hewejczycy, lud pochodzenia chanaanejskiego w Palestynie. Główne ich miasta były *Sychem*, *Gabaon* i in. W źródłach egipskich znani jako *Cheta* z którymi walczą Setosi i Ramzesi I i II.

Hewelijusz, inaczéj *Hefel* albo *Hewelke*, *Hevelius*, *Hoefelius* (Jan), znakomity astronom, ur. 1614 r. w Gdańsku, † tamże 1687; był synem Abrahama, bogatego wieśniaka, otrzymał piérwiastkowe wychowanie zupełnie polskie, najpiérw w Gądeczu i Warszawie, następnie kształcił się w Lejdzie i w latach 1630—4 zwiedził wielką część Europy, a po powrocie został obrany 1641 ławnikiem, a 1651 r. konsulem gdańskim. W r. 1641 zbudował własnym kosztem piękne obserwatoryjum, które nazwał *Stellaeburgum*, na którém gorliwie zajmował się obserwacyjami księżyca, a jego „*Selenographia, seu descriptio lunae*" (Gdańsk 1647) dotąd zachowała wartość. Podobneż przedstawienie całego nieba gwiaździstego podał w swoim „*Prodromus astronomiae*" (1665) i w „*Firmamentum Sobiescianum s. Uranographia*" (1690), a jednę z konstelacyi niebieskich, przez siebie oznaczonych, nazwał *tarczą Sobieskiego*. W swojéj „*Cometographia*" podał hypotezę, że komety są zbiorowiskiem wyziewów różnych planet. Należy jeszcze z dzieł jego wymienić „*De natura Saturni*" (1656) i „*Machina coelestis*" (2 t., 1673—9). Mnóstwo jego rękopismów spłonęło w czasie pożaru 1679. Królowie Jan Kazimierz i Jan III odwiedzali go i zaszczycali względami, ten ostatni 1677 r. wyznaczył mu stałą pensyję. Również Ludwik XIV posyłał mu hojne dary. Prowadził korespondencyję z wielu współczesnymi sobie ludźmi, gdzie się zbiór tych listów znajduje obecnie, niewiadomo z pewnością, część ich wyszła p. t. „*Excerpta ex literis* i t. d." (1683—4). Większa część dzieł H. dziś do rzadkości należy. W r. 1787 obchodzono w Gdańsku stuletnią rocznicę śmierci H. W 1790 Stanisław August

przesłał urzędowi starego miasta w Gdańsku popiersie bronzowe H.; kilka nadto innych popiersi tamże się znajduje. Por. Kucharzewskiego „*O astronomii w Polsce*“ (w *Pamiętniku towarzystwa nauk ścisłych w Paryżu*, tom 2, 1872, str. 155).

Hewelke, ob. Hewelijusz.

Hexametr (z greck. *hex* sześć, *metron* miara), rodzaj wiérzsza, wynalezionego przez Greków, zwanego także bohaterskim lub epicznym. Składa się z 6 stóp, z których 4 piérwsze mogą być albo daktylami (ob.) albo spondejami (ob.), piąta zwykle jest daktylem a niekiedy spondejem, szósta wreszcie albo spondejem albo trochejem (ob.), podług następnego wzoru:

Rytm H. jest wspanialszy i dźwięczniejszy, aniżeli w innych rodzajach wiérszów. Ale zachowanie rytmiczności i eufonii wymaga wiele przy jego budowie staranności. Rytmiczny żywioł H. daje się odszukać w tańcu starożytnym, a piérwsze jego użycie w wyrocznich greckich. U Homera znajdujemy H. zupełnie już wykształcony; w Rzymie dopiéro Ennijusz zaprowadził H. na miejsce wiérsza saturnijskiego. Niesmaczne igraszki, jakie w łacińskich poematach średniowiecznych z H. przez rymowanie końcowych sylab wyprawiano, nie znalazły późniéj naśladowania. Grecy i Rzymianie używali H. w epopei, idylli, listach i satyrze; w elegii łączono go z pentametrem (ob.). Narody nowsze starały się już oddawna przyswoić sobie H. U Niemców Goethe i Schiller wynaleźli tak zwany H. akcentowany, którego użył także i Mickiewicz w Walenrodzie, w *Powieści Wajdeloty*. W języku naszym dla braku spondejów można w miejsce nich używać tylko trochejów.

Hexapla, (grec.=*sześciokrotna*), zowie się tekst biblijny starego testamentu, sporządzony przez Orygienesa w sześciu kolumnach, obejmujący najprzód oryginał hebrajski, napisany takimże pismem i drugi literami greckiemi, nakoniec cztery różne greckie przekłady: Aquila, Symmacha, aleksandryjski i Teodacyjonowy. Ułamki tego dzieła zebrał Druzius i Montfaucon (Paryż 1699).

Hexastichon (greck.), sześciowiérszowy utwór poetycki.

Hexham, fabryczne miasto w angielskiém hrab. Northumberland, przy zbiegu rzek Tyne i przy kolei żelaznéj z Carlisle do Newcastle; ma 60,000 m. i towarzystwo ekonomiczne; w pobliżu są kopalnie ołowiu.

Heyden (Fryderyk August von), poeta niemiecki, ur. 1789 r. w Merfken pod Heilsbergiem, w Prusiech Wschodnich, pruski nadradca regencyi wrocławskiéj, † 1851. Z szczególném powodzeniem uprawiał powieść poetyczną jako rodzaj nowoczesnéj epopei, takiemi są: „*Die Gallione*“ (Lip. 1825); „*Reginald*“ (Berlin 1831); „*Das Wort der Frau*“ (Lipsk 1843); „*Der Schäfer von Ispahan*“ (Lipsk 1850); „*Die Königsbraut*“ (Lip. 1851). Z innych jego prac zasługują na wzmiankę utwory dramatyczne, wydane p. t. „*Theater*“ (3 t., Lipsk 1842); „*Dramatische Novellen*“ (2 t., Królewiec 1819); romans „*Die Intriguanten*“ (2 t., Lipsk 1840) i „*Gedichte*“ (Lipsk 1852).

Heyden (Jan van der), także *Hejiden*, malarz holenderski, ur. 1640 r. w Gorkum. Początkową ale nader ograniczoną naukę w swéj sztuce odebrał w malowaniu na szkle, resztę zaś zawdzięcza własnemu genijuszowi; † 1712 w Amsterdamie. Szczególniéj udawały mu się malowidła miast, wsi, zamków, pałaców i zwyczajnych domów, wykonywał je z nadzwyczajną staranności a i naturalnością. Harmonija barw, perspektywa i zupełne wykończenie budzą podziw w surowych nawet krytykach. Zasłużył się także znakomicie Amsterdamowi przez ulepszenie oświetlenia ulic i jako dyrektor tameczněj straży ogniowéj.

Heydenreich (Karol Henryk), filozof, ur. w Stolpen, w Saksonii, 1764 r., uczył się w Dahme od r. 1770, w Lipsku do 1785, profesor filozofii tamże 1789, uciekłszy przed wierzycielami do Kösen i Hubertsburgu, 1797 r. bawił w Lipsku, Burgwerben pod Weissenfels. Oddany rozpuście i pijaństwu, zabił się wódką z rozmysłem 1801. Zrazu filolog, oddał się następnie filozofii, w któréj zrazu hołdując Spinozie, stał się następnie zwolennikiem Kanta, którego zasady z Abichtem, Hoffbunerem, Krugiem, Maasem i w. in. stosował do filozofii prawa. „*System der Naturrechts nach kritisch. Prinzip.*“ (Lipsk 1794); „*Grundsätze des natürlich. Staatsrecht*“ (Lipsk 1795); wydał kilka prac odnoszących się do etyki i wiary („*Betrachtung über d. Ph. des natürl. Relig.*“, „*Propädeut. d. Moral.*“, „*Phil. Briefe über d. Atheismus*“, „*Psychol. Entwickelung des Aberglaubens*“ i t. d.). Na polu estetyki wydał „*System der Aesthetik*“, i działał czynnie, napisawszy wiele poezyj odznaczających się jasnością dykcyi, oryginalnością myśli i prawdziwym darem poetycznym (wszystkie wydał brat H. 1803 r.).

Heydt (August von der), pruski mąż stanu, ur. w Elberfeld 1801 r., piérwotnie kupiec i wspólnik domu bankierskiego von der Heydt, Kersten i Synowie, został 1838 radcą stanu, 1840 prezesem sądu handlowego, 1841 deputowanym na sejm prowincyjonalny reński, 1847 na sejm połączony, i otrzymał 6 Grud. 1848 w ministeryjum Brandenburga tekę wydziału handlu, rzemiosł i robót publicznych. Stanowisko to zajmował przez cały czas trwania gabinetu Manteuffel, zachował je także podczas ministeryjum Hohenzollern i Hohenlohe-Ingelfingen, aż do r. 1862. Następnie znowu od Czerw. 1866 do końca Październ. 1869 był ministrem finansów. Zasłużył się wielce swemu krajowi przez zreorganizowanie poczt, służby kolei żelaznych, telegrafów i banków pruskich.

Heyfelder (Jan Ferdynand), zasłużony lekarz i chirurg niemiecki, ur. 1798 r. w Kistrzynie; został w r. 1833 lekarzem nadwornym i naczelnikiem służby lekarskiéj w Sigmaringen, w 1841 profesorem chirurgii i dyrektorem kliniki chirurgicznéj w Erlangen, 1855 powołany został na nadchirurga wojsk stojących w Finlandyi, a następnie został

profesorem w Petersburgu. Ogłosił: „*Die Krankheiten der Neugeborenen*“ (1825); „*Der Selbstmord* i t. d.“ (1828); „*Studien im Gebiete der Heilwissenschaften*“ (2 tomy, 1838—39); „*Die Versuche mit dem Schwefeläther, Salzäther u. Chloroform*“ (1848); „*Ueber Resectionen und Amputationen*“ (1855) i w. in. — Jego syn *Oskar* **Heyfelder**, chirurg wojenny w Petersburgu, dał się poznać dziełem „*Operationslehre und Statistik der Resectionen*“ (Wied. 1861).

Heylman (Karol August), zasłużony uczony prawnik polski, ur. 1796 r. w księstwie poznańskiém. Po ukończeniu nauk prawnych w Berlinie i Gettyndze od 1819 wszedł do służby rządowéj w królestwie, ostatecznie stały członek rady stanu, † 1872. Zasłużył się krajowi jako autor licznych rozpraw w przedmiotach prawnych, drukowanych w rozmaitych czasopismach, tudzież dzieł osobno wydanych, a mianowicie: „*O sądownictwie w królestwie polskiém, wykład historyczny*“ (Warszawa 1834); „*Wykład historyczno-praktyczny porządku i postępowania wewnętrznego w sądzie apelacyjnym i trybunałach cywilnych królestwa polskiego*“ (1835); „*Rys procesu dyscyplinarnego sądowego*“ (1844); „*Kodeks handlowy, przekład z przypiskami*“ (1847); „*Pogląd na prawnictwo krajowe, co do spraw granicznych między dobrami ziemskiemi*“ (1855); „*O dowodach stanu familijnego, wykład teoryczny* i t. d.“ (1855); „*Rozbiór wykazu hypotecznego*“ (1858); „*Historyja organizacyi sądownictwa w królestwie polskiém*“ (Warsz. 1861).

Heyne (Chrystyjan Gottlob), humanista niemiecki, ur. 1729 r. w Chemnitz, od 1763 profesor wymowy w Gettyndze, † 1812 r. Oprócz wielu pism drobniejszych, zebranych w „*Opuscula academica*“ (6 t., Gettynga 1785—1812), ogłosił wydanie Tybulla (Lipsk, 4 wyd. Wunderlicha, 2 t. 1817), Wergilijusza (4 t., Lipsk 1767—75), Pindara (2 t., Gettynga 1773, 3 wyd. Lipsk 1802); *Ilijady* Homera (8 t., Lipsk 1802); Epikteta (Drezno 1757, 2 wyd, 1776) i Apollodora (4 t., Gett 1782; 2 wyd. 2 t. 1803). Dla nauki filologii w Niemczech położył H. wielkie zasługi. Studyja językowe i gramatyczne uważał tylko za podstawę do dalszych badań. Bijografiję jego napisał Heeren (Gettynga 1813).

Heyne (Maurycy), jeden z lepszych germanistów spółczesnych, ur. 1837 r. w Weissenfels nad Salą, studyjował w Halli, szczególniéj pod Pottem i Leo i habilitował się tam 1864 jako docent st.-niemieckiego języka i literatury. Od Grudnia 1869 nadzwyczajny profesor filologii niemieckiéj, w Marcu 1870 powołany na miejsce Wackernagla do Bazylei, jest dotychczas profesorem literatury niemieckiéj i gramatyki porównawczéj oraz przełożonym zbiorów średniowiecznych. Z prac jego najważniejsze: „*Kurze Laut und Flexionslehre der altgerman. Dialekte*“ (Paderb. 1862; 2 wyd. 1870) i wyborne wydania *Beowulfa* (Paderborn 1863; 2 wyd. 1868); *Heliandu* (Paderb. 1865); pomników jęz. st.-dolno-niem. p. t. „*Kleinere altniederdeutsche Denkmäler*“ (Paderb. 1867) i *Ulfili* (3 wyd., Paderb. 1872). Wydał nadto „*Ueber die Lage und Construction der Halle Heorot in angelsächs. Beowuflide*“ (Paderb. 1864); metryczny przekład Beowulfa (Paderb. 1863) i „*Altniederdeutschen Eigennamen aus dem 9—11 Jahr.*“ (Halla 1867). Od 1867 jest H. jednym z kontynuatorów słownika Grimma, do którego przygotował mianowicie literę H. (zeszyt 1—4, 1868—71).

Heyne (Jan), kapelan przy kościele ś. Elżbiety w Wrocławiu, wydał ważną dla dziejów kościelnych dawnéj Polski historyję biskupstwa wrocławskiego, p. t. „*Documentirte Geschichte des Bisthums und Hochstifts Breslau*“ (t. 1—3, Wrocław 1860—64).

Heyse (Karol Wilhelm Ludwik), znakomity badacz językowy, syn *Jana Chrystyjana Augusta Heyse* (ur. 1764, † 1829), znanego w Niemczech także z prac gramatycznych, ur. 1797 w Oldenburgu, od 1829 profesor w Berlinie, † 1855 tamże. Oprócz nowych wydań dzieł swego ojca, ogłosił „*Kurzgefasste Verslehre der deutschen Sprache*“ (Hanow. 1825); „*Ausführliche Lehrbuch der deutschen Sprachen*“ (2 t., Hanow. 1838—49), podręcznik opracowany na podstawie gramatyki porównawczéj; wyborny słownik „*Handwörterbuch der deutschen Sprache*“ (3 t., Magdebug 1833—49) i „*System der Sprachwissenschaft*“ (Berlin 1856), dzieło wielkiéj wartości, wydane po śmierci autora przez Steinthala.—Młodszy brat jego *Teodor Fryderyk* **Heyse**, ur. 1803 w Oldenburgu, odznaczył się także na polu filologii, szczególniéj wyborną krytyką tekstów greckich i rzymskich ojców kościoła. Od 1865 przebywa we Włoszech, gdzie się zajmuje wydaniem wulgaty łacińskiéj.—**Heyse** (Paweł Jan Ludwik), znakomity poeta i powieściopisarz, syn Karola Wilhelma Ludwika H., ur. 1830 r. w Berlinie, słuchał kursów filologii w Berlinie i Bonn, odbył podróż naukową do Włoch, następnie przebywał w Berlinie, a od 1854 mieszka w Monachijum. Z utworów jego poetycznych najcelniejsze są, tragedyje: „*Franzesca von Rimini*“ (1850); „*Maria Moroni*“ i „*Hadrian*“; dramat „*Die Sabinerinnen*“ (1859); komedyje: „*Elisabet Charlotte*“ (1860) i „*Die Grafen van der Esche*“ (1861); część tych prac wydał p. t. „*Dramatische Dichtungen*“ (t. 1—3, 1864—65); wiérszowane powieści epiczne: „*Die Brüder*“ (1852) i „*Urica*“ (1852); wiele pięknych nowelli, którym głównie winien swój rozgłos. Wydawał je pod różnemi tytułami, np. „*Novellen*“ (Berl. 1855, 4 ed. 1863); „*Neue Novellen*“ (Berl. 1858, 4 ed. 1864); „*Vier neue Novellen*“ (Berl. 1859, 3 ed. 1865); „*Meraner Novellen*“ (Berl. 1864) i t. d. Niektóre z nich przetłumaczone są i na język polski. Część swych nowelli i utworów poetycznych, zwłaszcza „*Idyllen von Sorrent*“ wydał zbiorowo p. t. „*Hermen*“ (Berl. 1854). Jego poezyje i nowelle zalecają się gładkością i płynnością formy, niepospolitą czystością rysunku i powabną ekspozycyją. Jako owoc prac naukowych ogłosił między innemi „*Romanische Inedita, auf italien. Bibliotheken gesammelt*“ (Berl. 1856).

Heytesbury (William A'Court, baron), ur. 1779, syn zmarłego 1817 Sir Williama Piotra Ashe A'Court, angielski mąż stanu ze stronnictwa tory-

sów, od 1814 był z kolei posłem w Neapolu, Madrycie, Lizbonie i Petersburgu, w latach 1844—46 śród nader trudnych okoliczności lordem namiestnikiem Irlandyi, i później otrzymał synekurę gubernatora wyspy Wight (do 1857); † 1860 w Heytesbury-House w Wilts.

Hezychijaści (z greck. *hezychia*=spokój, odpoczynek). Zwano tak w w. XIV i XV mnichów kościoła grecko-kat., głównie na górze Atoskiéj, którzy życie kontemplacyjne posunęli do tego stopnia, że w postawie nieruchomej i w milczeniu, z utkwionym wzrokiem w swój pępek, rozmyślali o chwale bożéj, oczekując objawu światła niebieskiego, boskiego, wytrysnąć mającego z téj części ich ciała, w sposób nadprzyrodzony; stąd też nazywani też byli *Omfalopsychitami*. Usilną ich dążnością było przytępić wszystkie zmysły. Sobory konstantynopolskie z r. 1341, 1347 i 1351 były im przychylne. Występował przeciwko nim Barlaam (ob.). Podobni im byli *Kwietyści* w XVII w. Czyt. Engelhardta „*De Hesichastis*" (Erlangen 1829).

Hezyjod (greck. *Hesiodos*), poeta grecki, żyjący podobno w IX w. prz. Chr., rodem z Askry w Beocyi, dokąd ojciec jego przybył z małoazyjatyckiego m. Kyme. O ile z podań i niedostatecznych wiadomości o życiu jego wnosić można, zdaje się, iż był założycielem lub też naczelnikiem nowéj tak zwanéj *beockiéj szkoły poetycznéj*, któréj, w przeciwstawieniu do szkoły homerowéj, głównym charakterem jest dydaktyzm i opiéwanie nie stanu rycerskiego ale wieśniaczego. Stąd urosło podanie o walce między Homerem a H. o palmę piérwszeństwa, odbytéj podług jednych w Chalcis, podług innych w Aulis lub na wyspie Delos. H. miał zginąć gwałtowną śmiercią w świątyni Zeusa Nemejskiego w Naupoktos, a zwłoki jego przeniesiono podobno do Orchomenos w Beocyi. Z utworów poetycznych doszłych pod imieniem H. naszych czasów, piérwsze miejsce ze względu na ważność dla literatury greckiéj zajmuje „*Theogonia*" (najlepsze opracowanie Welckera, Elberf. 1865), w któréj usiłuje poeta systematycznie zestawić najdawniejsze myty i spekulacyje o pochodzeniu i czynach bogów oraz o powstaniu świata. Dzieło to prawdopodobnie nie jest utworem jednego poety, ale agregatem różnych poematów lub poetycznych fragmentów. Pod względem poetycznym nierównie wyższym jest drugi poemat H., wskroś dydaktyczny, p. t. „*Erga kai hemerai*" (Prace i Dnie; najlepsze ed. Leutzepa, Amsterd. 1844), w którym daje nietylko przepisy o rolnictwie ale także prawidła mądrości życia, nauki o wychowaniu, zarządzie domowym i t. d. Poemat ten jest niewątpliwie utworem H., ale nie brak i w nim obcych cząstek. Przypisują również Hezyjodowi w ułamkach tylko przechowane utwory „*Kathalogos gynaikon*" (Katalog kobiét). z dalszym ciągiem „*Eoiai*" albo *Megalai Eoiai* (Wielkie Eöe), tudzież „*Aspis*" (tarcza Herkulesa). Najlepsze ze zbiorowych wydań poezyj H. są: Dindorfa (Lipsk 1830 i 1852), Göttlinga (2 ed., Gotha 1844) i Lehrsa (Paryż 1840). Zbiór fragmentów H. z pismami pokrewnych mu poetów (Eumelos, Kinaithon, Asio) wydał Markscheffel (Lipsk 1840). Tłumaczenie dzieł H. na język polski uskutecznił Jacek Przybylski (Kraków 1790).

Hezyjona, córka króla trojańskiego Laomedona i Leucyppy, miała być oddaną na ofiarę potworowi morskiemu, zesłanemu przez Neptuna, lecz została oswobodzoną przez Herkulesa, który ją oddał w małżeństwo swemu towarzyszowi Telamonowi.

Hi.... wyrazy zaczynające się od téj zgłoski, a tu nie zamieszczone, ob. pod *Hij....* albo *Hy....*

Hibajłowickie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie witebskiém, powiecie orszańskim; nierozległe te dobra narodowe w r. 1771 posiadał z sstwem orszańskiém Joachim Chreptowicz, kanclerz w. lit., opłacając z niego kwarty złp. 113 gr. 10, a hyberny złp. 50.

Hiberna albo **Hyberna** (z łac.), leże zimowe, opłata uiszczana wojsku dawnéj rzeczypospolitéj polskiéj z królewszczyzn i dóbr kościelnych, na żywność tegoż wojska, od 1649 do St.-Augusta czasów trwająca (Vol. leg. VIII 138).

Hibernija, nazwa używana w starożytności na oznaczenie dzisiejszéj wyspy Irlandyi. Geograf Ptolomeusz podaje właściwe położenie i kształt téj wyspy, nazywając jéj mieszkańców Iwernami, od których pochodzi także i nazwa tego kraju.

Hibiscus (*Proświrnik*, *poślubnik*, *ślaz drzewny*, *ślazokrzew*), rodzaj roślin z rodziny ślazowatych, cechujący się kielichem otoczonym powłoką wielolistkową, 5 znamionami i 5 owockami, tworzącymi torebkę 5 komorową, wielonasienną; obejmuje zioła, krzewy i drzewa o wielkich liściach i pięknych kwiatach, które chodują się jako ozdobne; niektóre odznaczają się własnościami lekarskiemi. H. *abelmoschus*, krzew wsch. indyjski, posiada nasiona nerkowate, które ogrzewane wydają woń ambrową; H. *cannabinus*, ziele w Indyjach wsch., wydaje liście kwaskowate, używane na jarzynę i mocne włókna, znajdujące się w handlu pod nazwą *palungar*, *umbaree*, *konopie bombajskie* i in., które dotąd wszakże mało znalazły uznania. H. *clypeatus* drzewko antylskie, używa się tam jak u nas prawoślaz (*Althaea officinalis*). H. *rosa sinensis* w Indyjach wsch. i Indyjach jest rośliną bardzo piękną, używa się też jak u nas ślaz, co zresztą powiedzieć można i o wielu innych gatunkach. H. *esculentus* czyli *ketmies* choduje się w Indyjach dla torebek, używanych tam na pokarm pod nazwą *gombo* lub *bamia*. H. *moschentos* w Amer. półn., zaproponowany został w 1863 jako surrogat gałganów w fabrykacyi papieru.

Hibl (Józef), Niemiec, protomedyk w m. Rzeszowie, w Galicyi; jego „*Topografija cyrkułu jasielskiego*", była drukowaną w Gaz. lwowskiéj z r. 1811.

Hibryda albo **Hybryda**, tak nazywali Rzymianie, bądź dziecko spłodzone przez niewolnika z kobiétą wolną, bądź też płód dwu różnorodnych zwierząt, na przykład muła. Stąd *vox hybrida*, wyrazy mieszane, z dwu wyrazów różnojęzykowych złożone,

jak: *Bigamia*, *Planimetryja* utworzone z greckiego i łacińskiego. Ob. *Hibrydyzm*.

Hibrydyzm, krzyżowanie dwu różnych ras lub gatunków; osobnik powstały ze skrzyżowania ras zowie się *hibrydą*. W naturze, tak u roślin jak i u zwierząt H. jest nader rzadki; natomiast w sztucznéj uprawie roślin H. bardzo jest pospolity; również u zwierząt oswojonych lub będących w niewoli znane są fakta H., przez skrzyżowanie np. osła z klaczą otrzymano muła. U hibrydów cechy obu gatunków są zmieszane; w ogóle jednak hybrydy są bezpłodne, a przynajmniéj płodność ustaje po 3—4 pokoleniach; jeżeli zaś istoty te zachowują płodność, dalsze pokolenia zwolna odzyskują jeden z typów piérwotnych.

Hicki, po łac. *Hiquaeus* (Antoni), mnich franciszkański, rodem z Irlandyi, profesor teologii w Kolonii i Lowanii, sprowadzony do Rzymu, do pomocy w układzie *„Roczników konwentu ś. Franciszka“*. † 1641 r. Wydał przeciwko A. Bzowskiemu (ob.) pod dawném swém imieniem Dermitius Thadaeus *„Nitela franciscanae religionis, et abstersio sordium, quibus eam conspurcare frustra tentavit Abrahamus Bzovius“* (Lyon 1627), tudzież *„In quartum sententiarum juxta mentem Scoti“* (3 t., tamże 1639).

Hidalgo albo **Fidalgo**, nazwa drobnéj szlachty hiszpańskiéj.

Hien-fong, cesarz chiński, ur. 1831 r., wstąpił na tron w Lutym 1850, † 1861 w Ye-hol; ob. Chiny (historyja).

Hieracium, ob. Jastrzębiec.

Hierapolis, święte miasto Cybeli, w Wielkiéj Frygii, nad rzeką Meandrem, dzisiejsze *Bambuk-Kalessi*, znane z gorących źródeł mineralnych i z jaskini Plutonium, wydającéj nader szkodliwe wyziewy.

Hierarchija kościelna, istnieje tylko w tych kościołach chrześcijańskich, w których kapłaństwo dzieli się na stopnie czyli godności, z przywiązanemi do nich pewnemi szczególnemi prawami i przywilejami a oraz większą lub mniejszą władzą nad podwładnymi sobie niższych stopni kapłanami. Najdoskonaléj rozwiniętą jest ona w kościele rzymsko-kat. Rozróżniają tu *godność* (*hierarchia ordinis*) od urzędu (*h. jurisdictionis*). Z piérwszą jednoczy się władza i zdolność do wykonywania pewnych czynności; z drugą zaś obowiązek i prawo do tego. W piérwszéj rozróżniają godności *wyższe* i *niższe*. Do piérwszych (*ordines majores*) należy godność *biskupia* czyli władza i zdolność do wykonywania wszelkich czynności; godność *kapłańska* z wyjątkiem wyświęcania na kapłaństwo, równa się biskupiéj; godność *dyjakona*, uzdalnia i nadaje władzę udzielania chrztu, eucharystyi, nauczania i usługiwania biskupowi i księżom przy wykonywaniu przez nich duchownych czynności; podobnież uzdalnia i godność *subdyjakona*. Niższe *godności* (*ordines minores*) są: *akolici*, *egzorcyści*, *lektorzy* i t. d. (W kościele grecko-kat. są tylko dwie: lektorzy i subdyjakonowie). Najwyższym *urzędem* jest tu *urząd papieża* czyli *głowy kościoła*. Otrzymuje takowy tylko osoba, posiadająca godność biskupią. Zarządza on kościołem wspólnie ze swemi radcami, mającemi tytuł kardynałów. Następnie idzie urząd *biskupa dyjecezyjalnego*, który miéwa niekiedy tytuł arcybiskupa, metropolity lub patryjarchy a może miéć i kardynała. Zależny on jest od samego papieża. Urząd *proboszcza*, zawisły jest od biskupa. Może on być *dziekanem* czyli przełożonym nad pewną liczbą proboszczów. Gdzie zaś tego zachodzi potrzeba biskup ustanawia *wikaryjuszów* oraz *dyjakonów* i *subdyjakonów*. Ponieważ urząd i godność biskupia istniały w piérwotnym kościele chrześcijańskim i na biskupów wybiérała wtedy sama gmina najgodniejsze tego osoby, przeto przyznaje się jéj *początek boski* i zowie się *hierarchia divina ordinatione instituta*. Urzędy i gognności kardynałów, patryjarchów, arcybiskupów, biskupów tytularnych, wikaryjuszów generalnych arcydyjakonów, proboszczów, wikarych, dziekanów i t. d. powstały dopiéro w późniejszych czasach. O H. k. najwięcéj rozwodzi się sobór trydencki (Sess. XXIII Cap. IV).—Kościół ewangielicki nie zna H. Tu wszyscy księża, jakiekolwiek mający nazwy, są sobie we wszystkiém równi, i tak np. superintendent, jak się wyrażają ustawy kościelne, jest tylko *piérwszym między równymi*, i zależnym jak każdy inny od konsystorza, synodu czy kolegijum, jak gdzie zowie się naczelna władza kościelna. Praktykowane w niektórych krajach monarchicznych tytuły biskupów, są tylko tytułami, z wyjątkiem kościoła anglikańskiego, w którym biskupi mają pewną władzę, odziedziczoną po biskupach rzymsko-kat.

Hierarchija w Polsce datuje od chrztu Mieszka-Lamberta I, gdy biskup Jordan 968 objął w zarząd dyjecezalny całe jego ówczesne państwo. 999 r. w Rzymie Otto III z Sylwestrem II ustanowili archidyjecezyję w Gnieźnie, *ad titulum S. Adalberti*, któréj poddali dwie dyjecezyje, utworzone z dawnéj polskiéj Jordana i Ungera, t. j. wrocławską i kołobrzeską, i jednę ze zdobyczy Bolesława Magnusa I (krakowską). Nowo erygowana poznańska, została nadal w archidyjecezyi Magdeburgskiéj w skutek czego za Bolesława. I było dwa arcpstwa (gnieźnieńskie i magdeburgskie) w Polsce. W skutek rewolucyi, trwającéj od 1025 do restauracyi za Kazimierza Karola I, dawna H. podupadła, spalono katedry w Poznaniu i Gnieźnie, i 1046—1059 powstała archidyjecezyja w Krakowie z Aaronem na czele, na zasadzie buli Benedykta IX, którą odnawiał Bolesław II z woli Grzegorza VII, ustalając H. Koło 1052 z Hieronimem (ob.) utworzyła się na nowo dyjecezyja wrocławska, nieistniejąca od 1038 r. Henryk wircburski (ob.) zjawił się na stolicy arbstwa polskiego, Franko zaś biskup polski, (kruszwicki), koło 1088 r., z którego władzą nad Gdańskiem, Wolborzem, Łagowem i kościołami ś. Maryi w Zawichoście i ś. Michała (na Skałce) w Krakowie, ciało biskupa Stanisława jako z obcéj dyjecezyi przeniesiono do katedry na Wawelu Około 1101 dwu biskupów złożył Gwalo, legat, biskup Belowaku, z urzędów i na miejscu jednego z nich: Czesława, osadził Lamberta w Krakowie. Drugim

zdegradowanym był może Marek, biskup płocki, antagonista biskupa Stanisława krakowsk. Bielowski domyśla się, że przewrót ten był w związku z antygrzegorzową reformą w Polsce za Władysł. Hermana. Dotąd H. przysiąg na wierność Rzymowi nieskładała (por. list. Paschalisa II u Naruszewicza). W roku 1133 arcybiskup. Norbert z Magdeburga uzyskał od Inocentego II władzę metropolitalną nad całą H. w P., a lubo 1180 zyskali od Urbana II biskupi krakowscy piérwsze miejsce po arbpie gnieźnieńskim, Wawrzyniec, biskup wrocławski, urościł sobie do tego pretensyje, wbrew prawom Iwona, biskupa krakowsk., który w odwet chciał odnowić archidyjecezyję w Krakowie 1227. Spór ten, będący w związku z przewagą Szlązka w dziejach Polski za Henryka Brodatego (ob.), jeszcze się zaognił więcéj, gdy biskupstw lubuskieo podobno 1012 założone przez Bolesława I, a dokumentnie znane od 1133, za Wawrzyńca zaś biskupa i Henryka Brodatego uciśnione przez Niemców, jęło szerzyć swą dyjecezyję w Czérwonéj Rusi, potwierdzoną przez Aleksandra III 1257 r. W téj epoce powstało téż biskupstwo pomezańskie 1243; w XIV w. dyjecezyja w Haliczu, Wilnie, Miednikach, Kijowie. W XV w. osobiste znaczenię biskupa krakow. Zbigniewa Oleśnickiego, (ob.) w połączeniu z otrzymaną przezeń godnością kardynalską dało powód do gorących sporów z arcybiskupem gnieźn. o piérwszeństwo, H. zaś w ogóle waśniła się z Wł. Jagiełłą i Kazimierzem IV, o prawo obsadzania dyecezyj i nawet na polu literackiém kwestyja lubelskiego okręgu, który chciał Jagiełło przyłączyć do dyjecezyi chełmskiéj (podobno od 1359), znalazła wyraz w nowych przeróbkach podania o Piotrowinie (ob.). Zyskuje arcybiskup gnieźn. godność prymasa za Jagiełły i *legati nati* papieskiego od r. 1515, ale władzą dzieli się z arbpem lwowskim (od 1414), i z hierarchiją kościołów greckich w Haliczu a potém we Lwowie, oraz ormijańskich i unickich (ob. Arbpstwa). 1579 r. w senacie prócz 2 arcbpów zasiadają biskupi krakowski, kujawski, wileński i poznański (*alternative*), płocki, warmiński i łucki (*alternative*), przemyski, żmudzki czyli miednicki, chełmiński, chełmski, kijowski, kamieniecki. Ugodą hadziacką (ob.) mieli zasiąść w senacie i dostojnicy nieuniccy, zaślepienie szlacheckie niedopuściło tego. Przy rozbiorach zaczęły powstawać znowu metropolije w Warszawie (obecnie *vacat*), w Mohilowie i dyjecezyje augustowska, brzeska, kielecka, mińska, podlaska, sędomierska, wigierska.

Hieratyczne pismo, ob. Hieroglify.

Hieratyczny styl. Tak się nazywa w historyi sztuki greckiéj i grecko-rzymskiéj naśladowanie najdawniejszego stylu rzeźbiarstwa greckiego, będące w użyciu przy wyrabianiu niektórych przedmiotów, a głównie przeznaczonych na ofiary dla świątyń, którym zwykle przesadnie starożytną nadawano cechę. Otfried Müller identyfikuje styl *hieratyczny z archaistycznym*, Welcker zaś naśladowanie stylu starożytnego nazywa *archaistycznym*, zostawiając miano *hieratycznego* tylko dla rzeźb bardzo odległéj starożytności.

Hieres albo **Hyères**, miasto w francuskim depart. Var, nad morzem Śródziemném, położone w uroczéj okolicy; ma 10,900 m. i słynie z nader łagodnego klimatu, zbawiennego dla osób dotkniętych chorobą piersiową i innemi cierpieniami, z tego powodu H. przez chorych licznie jest nawiedzane. Blisko brzegów leżą *wyspy Hieryjskie*, zwane przez starożytnych Stochadami. Wyspy te, bronione przez kilka fortów, nie są zamieszkałe.

Hiero I, władca Syrakuz, 477 — 467 przed Chr., brat i następca Gelona, waleczny, sprawiedliwy i mądry, wielki lubownik poezyi; na dworze jego przebywali Simonides, Eschyles i Pindar i stąd wysoko był ceniony przez Greków. — **Hiero II**, władca Syrakuz, 268 — 215 przed Chr., syn znakomitego Syrakuzańczyka Hieroklesa, szczęśliwy wódz, świetne odniósł zwycięstwo nad Mamertynami i pozyskał godność królewską około 265. Sprzymierzywszy się z Kartaginą, został pobity przez Rzymian i zagrożony w Syrakuzach (263), zawarł z nimi najprzód 15 letni a następnie (248) wieczny pokój. Odtąd był wiernym sojusznikiem Rzymian. Po długiém i mądrém panowaniu † 215, gdy tymczasem jego wnuk i następca *Hieronim*, z powodu okrucieństw i rozpustnego życia, zaraz w następnym roku został zamordowany. Hiero szczególném staraniem otaczał rolnictwo i sztuki. Przyjacielem i krewniakiem jego był Archimedes.

Hierochord, instrument muzyczny, wynaleziony przez doktora Schmidta w Greifswalde, jest właściwie monochordem (ob.), opatrzonym klawiszami dwu oktaw, którego struny obrot korby wprawia w drganie. Użyty być może zwłaszcza do prowadzenia śpiéwu w szkołach gminnych.

Hierodule (greck. *Hieroduloi*), t. j. niewolnicy, służebnicy świątyń. Mianem tém nazywano w starożytności w szerszém znaczeniu, wszystkie osoby należące do służby kościelnéj jakiego bóstwa, w ścislejszém zaś znaczeniu pewną tylko tych osób, klasę która, wraz ze swém potomstwem poświęcona nazawsze danéj świątyni, spełniała niższą jeno służbę. Liczba H. przy świątyniach syryjskich, fenickich i małoazyjatyckich była bardzo znaczna; tak np. w kapadockiém m. Komana znalazł ich Strabo 6,000 a w Morimene 3,000. H. byli jużto niewolnicy płci obojéj, już ludzie wolni. W większéj jednak części znajdowały się niewolnice, które oddawały cudzoziemcom swe wdzięki za mały podarunek, złożony obsługiwanemu przez nie bogu. W Grecyi instytucyja H. była o wiele moralniejszą, z wyjątkiem tylko Koryntu i wyspy Samos. Najgłośniejsze były H. Wenery Erycyńskiéj w Sycylii.

Hieroglify, nazwa pisma obrazowego Starych Egipcyjan, używanego głównie do napisów na pomnikach i znacznie różniącego się od pisma używanego do zwykłych potrzeb życia. Początkowo były to pismo czysto ideograficzne, t. j. przedstawiające dany przedmiot lub pojęcie odpowiednimi

symbolami, zrozumiałymi tylko dla wtajemniczoi w saméj rzeczy zrozumienie to było tajemnicą stanu kapłańskiego. Oprócz H., zwanych też *pismem świętém*, używali St. Egipcyjanie już wedle świadectwa starożytnych pisarzy (Herodota, Dijodora i in.) dwa inne rodzaje pisma: *hieratyczne* czyli *kapłańskie* i *epistolograficzne*, czyli *demotyczne*, zwykłe; są one stopniowém uproszczeniem znaków hieroglificznych, które w końcu zredukowane zostały na znaki do liter podobne, weszłe w użycie za czasów Psametycha (koniec 7 w. przed Chryst). Wszystkie te 3 rodzaje pisma są używane współcześnie aż do 3 w. po Chr., w którym zastąpione są pismem *koptyjskiém*, powstałém z alfabetu greckiego, uzupełnionego 6 znakami pisma demotycznego. Wszystkie rodzaje st.-egipskiego pisma oprócz znaków obrazowych i symbolicznych zawiérają i znaki fonograficzne, odkrycie których stanowi wielką zasługę Champolliona (ob.), tak np. obraz psa, st.-eg. *tot*, używa się jako znak fonetyczny dla *t*, orzeł, st.-eg. *achôm* dla *a*, oba więc znaki stanowią zgłoskę *ta*. Element ten fonetyczny nie zyskał powszechnego użycia i oprócz tego nie każdy dźwięk był wyrażany zapomocą jednego, oznaczonego znaku, lecz różnymi, stosownie do woli, i ta okoliczność stanowiła główną trudność odczytania H. Przy końcu zeszłego wieku *Niebuhr Kasten* (ojciec słynnego historyka Niebuhra) rzucił myśl, że H. nie są pismem obrazowém, lecz znakami piśmiennymi. Odkrycie przez Francuzów 1799 napisu w Rozecie (Rosetta, Raszid), znajdującego się obecnie w muzeum londyńskim, na którym jeden i ten sam tekst wyrażony jest pismem H. i demotycznem oraz w języku greckim, dało nadzieję odcyfrowania H. Ponieważ jednak tekst był znacznie uszkodzony, zajęto się więc piérwotnie odczytaniem tekstu demotycznego. Najprzód próbował tego Silvestre de Sacy w wydaném 1802 „*Lettre au citoyen Chaptal*"; uważał on H. za pismo ściśle ideograficzne, pismo zaś demotyczne za głoskowe, niezdołał go jednak jeszcze odczytać; sprawiedliwie jednak przyjął, że trzeba czytać od ręki prawéj ku lewéj i odróżnił pewne grupy na imiona własne. Dyplomata szwedzki Akerblad w „*Lettre au citoyen Silvestre de Sacy*" (1802) posunął się daléj, oznaczył bowiem fonetyczne znaczenie dla pojedynczych znaków w nazwiskach Ptolemeusza, Aleksandra, Arsinoe i 7 innych. Następnie jako szczebel prowadzący do odczytania H. trzeba uważać pismo St. Quatremère „*Recherches critiques et historiques sur la langue et la littérature de l'Égypte*" (1808), w którém dowiódł identyczności języka koptyjskiego z st.-egipskim. Klucz do odczytania H. podał 1819 Dr. Th. Young w artykule *Egypt*, pomieszczonym w suplemencie do „*Encyklopaedia Britannica*", w którym myśl Akerblada, przyjętą dla pisma demotycznego, zastósował i do H. Odczytanie jego w wielu miejscach było błędne, ale wpłynęło prawdopodobnie na Jana Frańciszka Champolliona (ob.), zajmującego się już od 1807 Egiptem i zachęciło go do nowych prób na polu odczytania H. W piśmie „*De l'écriture hiératique des anciens Egyptiens*" (Grenobla 1821) dowodził ze pismo hieratyczne, podobnie jak i H., za wyjątkiem imion własnych, jest pismem ideograficznem; tego samego dowodził jeszcze i w „*Lettre à Mr. Dacier*" (1822), gdzie zestawił choć jeszcze niedokładany alfabet hieroglificzny. W „*Précis du système hieroglyphique*" (Paryż 1824) okazał że alfabet wydobyty z imion własnych znajduje zastosowanie i w reszcie tekstu, gdzie się powtarzają też same znaki. Ostatnie rezultaty swych badań złożył w wydaném dopiéro po jego śmierci dziele „*Grammaire égyptienne*" (1836). Dalszém postępem jest pismo Lepsiusa „*Lettre à Mr. Roselini*" (w *Annales de l'Institut archéologique*", t. 6, Rzym. 1837), w którém tenże 232 znakowy alfabet z gramatyki Champolliona, rozłożył na rozmaite klasy, i jako czysto i wyłącznie fonetyczne przyjął tylko 34 znaki. Z późniejszych najlepiéj kwestyja H. jest opracowaną w 1 t. Bunsena „*Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte*" (Hamburg 1845). Częścią leksykalną i gramatyczną zajmowali się: Rosellini, Salvolini, Leemans, Hincks, Lepsius, Brugsch, Le Page, Lauth i in. Badania nad pismem hieratyczném przyłączane bywają po większéj części do badań nad H.; nad demotyczném zaś są zaniedbane. System Champolliona znalazł licznych przeciwników, pomiędzy innymi Klaprotha, Palina, Janelli'ego, Williamsa, Secchi'ego, Seyffartha, Uhlemanna i in. W ogóle w H. podług systemu Champolliona odróżniamy 3 gatunki znaków; 1) znaki ideograficzne, dzielęce się na *mimetyckie*, oddające mniéj lub więcéj dokładnie dany przedmiot i *symboliczne*, służące na oznaczenie pojęć abstrakcyjnych; 2) znaki fonetyczne, wyrażane znakami ideograficznymi tak wybranymi, ażeby głoska mająca być wyrażoną stanowiła piérwszą głoskę nazwy przedstawionego przedmiotu; 3) klasę stanowią znaki stojące w pośrodku pomiędzy ideograficznymi i fonetycznymi, tak np. często używano H. służących do wyrażenia pewnych wyrazów, nietylko w piérwotném, ideograficznem ich znaczeniu, ale także i jako początkową głoskę tychże wyrazów i dodawano dalsze głoski ze zwykłego fonetycznego alfabetu. Pisma hieratyczne i demotyczne zawiérają te same elementy co i hieroglificzne, z postępem czasów przeważa jednak, a szczególniéj w piśmie demotycznem, element fonetyczny.

Hierokles, imię wielu filozofów i retorów greckich. Najwięcéj znanymi są: **Hierokles**, namiestnik rzymski w Bitynii i Aleksandryi za panowania cesarza Dyjoklecyjana, nieubłagany wróg chrześcijan; on to głównie miał nakłonić cesarza do strasznego ich prześladowania 302 po Chr. i napisał nawet w tym celu osobne dzieło, znane jednak tylko z polemicznéj odpowiedzi Euzebijusza.—**Hierokles**, nowo-platonik, żyjący około 450 po Chr. w Aleksandryi, uważany jest za autora komentarza do „*Złotych zdań Pythagorasa*" (ed. Mullacha, Berlin 1853), tudzież dzieła „*Asteia*", jestto zbiór żartobliwych anegdot, prawdopodobnie z czasów późniejszych (ed. Koraisa, Paryż 1812).

Hieronim, po polsku *Jarosz*, po czesku *Jeronym*.

Hieronim (ś.), doktór kościoła, ur. 346 r. a podług innych 330, 331, czy 341 r. w m. Strydoniu, obecnie wsi Strygowie w Dalmacyi, † w Betleemie 420 r.; nauki kończył w Rzymie od 18 roku życia swego; pomimo że był synem bogatego chrześcijanina, chrzest przyjął dopiéro w dwa lata po przybyciu do Rzymu. W celu uniknięcia pokus światowego życia opuścił ten gród wraz z przyjacielem i ziomkiem swym Bonosem i udał się do Galii, która słynęła uczonymi. Po r. 369 został mnichem pod Akwileją. Następnie mieszkał w Rzymie a w r. 372 udał się w podróż do Tracyi, Pontu, Kapadocyi i t. d. Następnie wydalił się na pustynię w Syryi. W r. 376 został kapłanem w Antyjochii a 381 przybył do Konstantynopola, gdzie wsławił się swą nauką. W r. 382 udał się na sobór do Rzymu, gdzie został sekretarzem papieża Damazego. Żył w klasztorze, zajmował się kwestyjami dogmatycznemi i egzegietyką. Jako mąż surowych obyczajów karcił lekkomyślność księży a zwłaszcza mnichów rzymskich, którzy mszcząc się za to rozsiewali o nim potwarcze wieści, po śmierci zaś Damazego (384) zmusili go nawet do opuszczenia Rzymu 385 r. Pisał przeciwko Pelagijuszowi, Wigilantemu, Jowinijanowi i innym. Zostawił mnóstwo dzieł, z których celniejsze są: tłumaczenie łacińskie Pisma ś. starego zakonu, które z wyjątkiem księgi Barucha, Mądrości i dwu Machabejskich, weszło do kodeksu, znanego pod nazwą *Wulgaty*, oraz uwagi moralne i krytyczne nad Biblią. Dzieła jego wydał Vallargi (11 t., Werona 1734—42; nowe wyd. 15 t., Wenecyja 1770).—Assemani, Karaman, Dobner, Durich i inni uważali ś. H. za twórcę głagolicy.

Hieronim z Pragi v. *Pražsky*, przyjaciel, zwolennik i towarzysz Jana Husa (ob.), ur. w Pradze w ostatniéj ćwierci XIV w. Po ukończeniu nauk w témże mieście udał się jako dworzanin wraz z księżniczką czeską Anną, wydaną za Ryszarda II, do Anglii, gdzie wstąpił do uniwersytetu oxfordskiego a stąd powróciwszy do ojczyzny przyniósł z sobą pisma J. Wiklefa i zaczął jego zdania rozpowszechniać pomiędzy studentami uniwersytetu pragskiego. W r. 1398 udał się na dalsze studyja do Niemiec i Paryża, gdzie został oskarżony o kacerstwo. Umknąwszy ztamtąd podróżował po Palestynie. Po powrocie do Pragi działał wspólnie z Husem. Mając zamiar bronienia swego przyjaciela, uwięzionego w Konstancyi, sam został pojmany 25 Kwietnia 1415 r. w Hirszawie i uwięziony w Konstancyi. Odwołanie, jakie uczynił 11 Września 1415 r. cofnął napowrót 24 Stycznia 1416 r. i został spalony jako kacerz 30 Maja t. r. Życie jego opisał obszernie Heller (Lubeka 1835) i Becker (Nördlingen 1858). Czyt. Encykl. Pow. z r. 1862, t. 11 str. 822 i t. d.

Hieronim (Bonaparte), król westfalski, ob. Bonaparte (Hieronim) VIII.

Hijeronim, bp. wrocławski od 1052—62, którego wymienia jako *primus episcopus* źródło z 1382 r. (Stenzel *Scr. Rer. Sil.* I 158) i najdawniejsze dyplomaty. Jestto bezpośredni następca Jana z 999 r. po którego skonie, dyjecezyja wakowała i tylko podania (*sicut fertur*) donoszą, o jéj przeniesieniu do Smogorzewa, uświęcając dawne miejsce kultu pogańskiego, jak to okazuje podanie o Smoku (stąd Smogorzewa nazwa) i do Ryczyna, gdzie wiadomo 1390 było, że biskupi szukając kruszczów, mieli górników. Szląsk był w ręku Czechów od 1036 do 1049 a dopiéro 1054 Wrocław odzyskał Kazimierz Karol I, od 1049 płacąc haracz Czechom ze Szląska dzierżawę prawem lennym. Dyjecezyi więc być nie mogło faktycznie.

Hieronim, arbp kreteński, legat papieża Piusa II w Polsce 1460 r., miał załatwić spory jéj z Krzyżakami, w czém, jak zwykle Rzym, trzymał stronę ostatnich, dlatego téż niechętnie go wziął Kazimiérz IV na pośrednika. Istotnie na zjeździe w Brześciu Kujawskim 1 Maja 1462 nic nie zdziałał. W dodatku trafiwszy na spory króla z kapitułą krakowską o prawo obsadzania dyjecezyi, ostro upominał się o przywileje stolicy papieżskiéj, i twiérdził, że „lepiéjby trojgu państwu zginąć, niżeli słowo papieskie na wstecz iść miało", gdy król zaklinał się, iż królestwo woli stracić, niż przyjąć Jakóba z Sienna. To téż w odwet niejako, gdy od Skalskiego przyszła do Brześcia wieść, że Heiligenbeil wzięty na Krzyżakach, rycerstwo *Te Deum* zaczęło śpiéwać w kościołach, które zawarto dla klątwy przez Rzym na Prusy za ich przyjaźń dla Polski rzuconéj. H. odgrażał się, że to gwałt się czyni z podmowy Lutka z Brzezia, bpa kujawsk., władzy papieskiéj. Ostroróg wyrzucał mu znoszenie się z Krzyżakami na szkodę Polski. Ruszył H. do Krakowa, ale go niepuszczono, i z niczém wrócił na Wrocław do Rzymu.

Hieronimici, pustelnicy, którzy, nadawszy sobie regułę klasztorną ś. Augustyna, wybrali za patrona ś. Hieronima około 1370 r. mianowicie w Hiszpanii, Portugalii i Włoszech oraz we Francyi i Niemczech. Zgromadzenie to otrzymało zatwierdzenie papieskie 1373 r. miało zaś za cel pielęgnowanie nauk. Obecnie zakon ten znajduje się już tylko w Ameryce. Odzież w każdym kraju była inna. — Osobne zgromadzenie tworzą *Hieronimici de Observantia*, ustanowieni przez Lupusa d'Olmedo, którzy utrzymali się we Włoszech pod nazwą *Eremitae St. Hieronymi de Observantia* albo *de Lombardia*.—Inną jeszcze gałęź tego zakonu utworzył około 1380 r. Piotr Gambacorti z Pizy pod nazwaniem *Pustelników ś. Hieronima*.—*Hieronimitki* były założone przez Maryję Garcias w r. 1375 w klasztorze, późniéj zniesionym, ś. Pawła w Toledzie.

Hietzing, wieś pod Wiedniem, 3,000 mieszk., miejsce pobytu do 1871 eks-króla hanowerskiego Jerzego V. Jest tu pomnik Maksymilijana I, cesarza meksykańskiego.

High-Peak, jeden z wiérzchołków gór Catskill, w stanie Nowego-Yorku, 3,720 stóp wysoki.

Higleend, dwa hrabstwa w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnéj.

Hijacynt, podług podań greckich, nadobny syn króla spartańskiego Ancyklasa, ulubieniec Apollina, który go przypadkiem, rzuciwszy podczas zabawy

dyskus, zabił a potém przemienił w kwiat Hijacyntu. W Lacedemonie a mianowicie w Amyklae, wyprawiano na jego cześć corocznie trzydniowe uroczystości, zwane *Hijacyntyja*.—Inny *Hijacynt*, syn Pierosa i muzy Klio, dał piérwszy przykład miłości chłopięcéj u wyrostka. Przenoszą i na niego myt tragicznéj śmierci Hijacynta spartańskiego.

Hijacynt, (mianował i roślina), ob. Hyjacynt. — *Hijacynt* święty, ob. Jacek święty.

Hijacynt (Ojciec), kaznodzieja francuski, ob. Loyson Karol.

Hijarbas, ob. Jarbas.

Hijerofant (z greck.), w ogólności wykładacz czyli nauczyciel obrzędów religijnych u Greków i Egipcyjan, a w szczególności najwyższy kapłan Cerery i przełożony mysteryjów eleuzyńskich. Hijerofantem nazywają także każdego zwiérzchnika duchownego.

Hijeromancyja (z greck.), wróżbiarstwo z ofiar, szczególnie z wnętrzności zwierząt poświęcanych na ofiarę.

Hijerro, albo **Hierro**, wyspa kanaryjska, ob. Ferro.

Hijob, ob. Job.

Hilarius (Litomierzycki), zwany *Apostata*, † 1468 r., od 1455 r. profesor uniwersytetu pragskiego, dziekan kościoła tamecznego i administrator arcybiskupstwa, porzuciwszy utrakwizm podburzał katolików rzym. do powstania przeciwko królowi Jerzemu, pod wodzą Sydonijusza (Zdeńka) Konopisztskiego ze Szternberka, następnie umknął do Węgier. Oprócz innych; napisał: „*Traktat przeciwko wyklętemu z kościoła Jerzemu z Podiebrad, królowi czeskiemu*“ (rękop. 1466 w Pradze); „*Traktat o przyjmowaniu wieczerzy Pańskiéj pod jedną postacią przeciwko Rokycanie*“ (rękop. 1468 w Pradze) i kilka innych.

Hilarod (z greck. *hilarodos*), u dawnych Greków poeta wiérszy żartobliwych, śpiéwanych, zwykle między chórami w tragedyi; wiérsz taki nazywał się *hilarodyją*, którego nie należy mieszać z *hilarotragedyją*, będącą poniekąd tragi-komedyją.

Hilary (ś.), ur. w Piktawii (Poitiérs) w Gallii, na początku IV w., † tamże 368 r.; został chrześcijaninem w późniejszym wieku, około r. 351 wybrany na biskupa w rodzinném mieście i wydaliwszy swą żonę wraz z dziećmi od siebie, poświęcił się obowiązkom swego urzędu. Odznaczał się jako żarliwy misyjonarz i przeciwnik Aryjanów, mianowicie na soborach w r. 355, 356, 359 i 360. Skutkiem téż tego i na żądanie biskupów aryjańskich cesarz Konstancyjusz wygnał go do Fryzyi. Po powrocie z wygnania zwołał sobór, który potępił aryjanizm. Wydał „*Komentarz na ew. ś. Mateusza*“; „*12 ksiąg o Trójcy ś.*“; „*Księgi synodalne*“; „*List do córki swojéj Apry*“, i in. Wszystkie jego pisma wydane po raz piérwszy przez Erazma w Bazylei 1523, ostatnio przez Oberthüra w Wircburgu 1781—88, t. 4. Kościół rzym.-kat. obchodzi jego pamiątkę 14 Stycz.

Hilary (ś.), ur. 401 r., † 449, w r. 429 został biskupem arelateńskim (Arles), usunięty z biskupstwa przez papieża Leo a 444 r. za silną obronę praw biskupich, naruszonych przez pozbawienie téj godności Chelidonijusza, udał się do Rzymu, tu jednak został oddany pod straż, z pod któréj zdołał atoli umknąć. Późniéj pojednawszy się z papieżem, powrócił do swéj dyjecezyi. Z pism jego mało co doszło do naszych czasów. Pamiątkę jego kościół rzym.-kat. obchodzi 5 Maja.

Hilary (ś.), papież od 461 do 468 r. w którym zmarł; rodem z Sardynii, był delegatem na sobór efeski z r. 449 (zwany rozbójniczym), na którym oponował Dyjoskorowi (ob.). Za niego rozpoczęły się pamiętne spory monofizytyckie. Pamiątkę jego świecą 10 Września.

Hilaryjon (ś.), ur. około 288 r. w Tabacie pod Gazą, † 372 na wyspie Cyprze, uczeń ś. Antoniego, a po nim najgorliwszy krzewiciel pustelniczego życia w Palestynie, Egipcie, Syryi i t. d. Pamiątkę jego obchodzi kościół rzym.-kat. 21 Października.

Hilaryjon, metropolita kijowski grecko-kat., piąty z kolei a piérwszy z krajowców, wybrany za staraniem Jarosława, w. ks. kijowskiego (1051 r.), który korzystając ze śmierci metropolity Teopemta, cudzoziemca Greka, postanowił był godność tę powierzyć ziomkowi. H. był wtedy parochem w Berestowie i słynął z nauki i świętobliwości. Żyjąc czas jakiś w pobliskiéj pieczarze jako pustelnik, dał przykład innym a tym sposobem i Ławrze Kijowskiéj. Twierdzą, że wraz z Jarosławem ułożył „*Nomokanon*“ (ustawy kanoniczne dla Rusi). † po roku 1068.

Hilchen (Dawid), ob. Chilchen.

Hildburghausen, miasto w księstwie Saks-Meiningen-Hildburghausen, nad rz. Werrą, było w latach 1695—1827 rezydencyja domu Saks-Hildburghausen, ma 5,200 m., zamek, gimnazyjum, seminaryjum nauczycieli i znany w świecie naukowym instytut biblijograficzny Meyera.

Hildebert z Tours, ur. 1057 r. w Lavardin (w Vermundois), stąd zwany także **H.** *de Lavardino*, † 1134 r. w Tours, gdzie był biskupem od r. 1125. On piérwszy starał się o wprowadzenie systematyczności do dogmatyki na podstawie ś. Augustyna. Odznaczył się téż jako poeta łaciński. Dzieła jego wydał Beaugendre w Paryżu 1708.

Hildebrand, nazwisko rodowe, papieża *Grzegorza VII* (ob.), a stąd *Hildebrandyzm*, hierarchiczny jego system kościelny i wszechwładztwo papieskie.

Hildebrand (Henryk Rudolf), znakomity znawca staroniemieckiego języka i literatury, ur. 1824 r. w Lipsku; od 1843 studyjował na uniwersytecie miasta rodzinnego początkowo teologiję, późniéj zaś wyłącznie filozofiję i filologiję i poświęcił się badaniu języków germańskich. Od 1848, zdawszy egzamin państwowy, został nauczycielem szkoły Tomasza w Lipsku i na stanowisku tém pozostał do 1868; od r. 1869 nadzwyczajny profesor uniwersytetu lipskiego. Wydał: wyborne obrobienie Soltau „*Deutsche histor. Volkslieder. Zweites Hundert*“ (Lipsk 1856); „*Vom deutschen Sprachunterrichte in der Schule*“ (Lipsk 1867); „*Ueber Grimm's Wörterbuch in seiner wissenschaftlichen und nationalen Be-*

deutung" (Lipsk 1869) i in. Główną jednak zasługą H. jest udział przy wydaniu słownika braci Grimmów, przy którym pracował jako korektor od początku wydawnictwa (1850), dając bezimiennie wiele cennych dopisków. Naznaczony przez Grimmów za następcę, objął po ich śmierci (1864) wraz z prof. Weigandem z Giessen główną redakcyję, i wziął na siebie opracowanie tomu 5-go, z którego po koniec 1871 r. wydał 11 zeszytów.

Hildebranda pieśń, najdawniejszy urywek rycerskich klechd niemieckich, znaleziony na okładce łacińskiego rękopisu, znajdującego się dziś w Kassel. Pieśń ta ułożona prawdopodobnie w końcu IX w., jednakże nie przez 2 hesskich mnichów, z przypomnienia dawnych czasów jeszcze przed obleczeniem sukni, jak dotąd przypuszczano, ale odpisana niewątpliwie z jakiegoś górno-niemieckiego kodeksu przez pisarza dolno-niemieckiego. Pieśń H. jako próbka prawdziwego eposu z epoki najdawniejszéj wielką ma dla literatury niemieckiéj ważność. Treścią swoją należy do cyklu podań o Dietrichu von Bern (Teodoryku W.). Wypadkiem opiéwanym jest walka, jaką stoczył Hildebrand, dawny wódz Dietricha, z własnym niepoznanym synem, którego, zostawiwszy dzieckiem, miał za nieżyjącego. Styl silny ale szorstki, wiérsz alliterowany ale nie dzieli się na zwrótki. Po raz piérwszy ogłosił ją Eccard 1729; późniéjsze wydania są W. Grimma („*De Hildebrando antiquissimi carminis teutonici fragmentum*", Berlin 1833); W. Wackernagela (w „*Altdeutsches Lehsebuch*") i in. Pisali o niéj W. Grimm, Lachman („*Ueber das Hildebrandslied*", Berlin 1833), Vollmer i Hoffmann („*Das H.*", Lipsk 1850), M. Rieger (w Pfeiffera „*Germania*", rocznik 9 z 1864) i t. d.

Hildebrandt (Jerzy Fryderyk), lekarz i naturalista, ur. 1764 w Hanowerze, † 1816. Habilitował się 1785 r. w Getyndze, tegoż roku został profesorem anatomii w Braunschweigu, w r. 1793 profesorem zwyczajnym medycyny w Erlangen, gdzie następnie objął też katedry chemii i fizyki. Ogłosił „*Handbuch der Anatomie des Menschen*" (4 t., 1792, 2 wyd. 1832); „*Ueber die blinden Hämorrhoiden*" (1795); „*Lehrbuch der Physiologie*" (1796, 6 wyd. 1828); „*Anfangsgründe der dynamischen Naturlehre*" (2 t. 1807, 2 wyd. 1821)

Hildebrandt (Ferdynand Teodor), jeden z najcelniejszych malarzów szkoły düsseldorfskiéj, ur. 1804 w Szczecinie. Uczeń Schadowa. Jako profesor akademii düsseldorfskiéj wykształcił znaczną liczbę uczniów. Do najlepszych utworów H. należą: *Faust* (1825); *Król Lear* (1826); *Romeo i Julija* (1827); *Klorynda* (1828); *Rozbójnik* (1829); *Judyta* (1830); *Wojownik z dziecięciem* (1832); *Chory radca* (1834) i t. d.; przed wszystkimi zaś jego arcydzieło: *Dzieci Edwarda* (1835). Z późniejszych odznaczają się także niepospolitą pięknością: *Kolenda Bożego Narodzenia* (1841); *Kardynał Wolsey* (1843); *Doża i Dogaressa* (1845); *Othello* (1848); *Lear* (z 2 sceny 4 aktu) *budzący się na widok Kordelii z obłąkania* (1851); *Julija przyjmująca napój usypiający* (1853) i t. d. Oprócz tego dał H. wiele rysunków do ballad niemieckich i wykonał cały szereg wybornych portretów. Kompozycyje jego należą po większéj części do historyczno-rodzajowych. H. ma dużo pokrewieństwa z Rembrandtem. Kolorytem ciepłym i świeżym przewyższa wielu innych malarzów szkoły düsseldorfskiéj. — **Hildebrandt** (Edward), znakomity pejzażysta, ur. 1817 w Gdańsku, † 1868. Uczeń Krausego w Berlinie i Isabeya w Paryżu. Od 1854 był profesorem berlińskiéj akademii sztuk pięknych, a od 1855 iéj członkiem. Wykonał mnóstwo akwarel i obrazów olejnych, zalecających się szczególniéj efektami powietrza i światła. Gruntowne do nich studyja poczynił w licznych podróżach po całéj Europie, Wschodzie i Ameryce.

Hildegarda (ś.), ur. około 1098 w Böckelheimie, w hrabstwie sponheimskiém, † 1197 r., ksieni klasztoru w Disibodenbergu, w księstwie Dwu Mostów, w którym otrzymała wychowanie. Wsławiła się swemi widzeniami i objawieniami a sława ta sprowadziła do jéj klasztoru tyle mniszek, że musiała założyć oddzielny klasztor w Rupertsbergu, blisko Bingenu, którego do śmierci była przełożoną. Śmiało występując w sprawie konieczności zaprowadzenia reformy w kościele i pomiędzy księżmi przepowiadała kary, jakie dotkną w przyszłości kościół i duchowieństwo, jeżeli nie zostanie dokonaną poprawa. Liczne odbywała podróże, głosząc wszędzie swe przestrogi. Najważniejszém z jéj pism jest: „*Scivias*" (t. j. sciens vias), „*seu visionum et revelationum libri III*" (Kolonija 1698). Przekład czeski z XV w. w *Rozbor staroczes. liter.* 1842, str. 174. Kościół rzym.-kat. obchodzi jéj pamiątkę 17 Września.

Hildegonda (ś.), panna, znana jako mnich cysterski pod imieniem *Brata Józefa*, ur. w XII w. w dyjecezyi kolońskiéj. Wróciwszy z Palestyny, gdzie towarzyszyła ojcu w wyprawie krzyżackiéj przebrana za giermka, wstąpiła do klasztoru cystersów w Schonaugu, w dyjecezyi wormackiéj, gdzie pozostawała aż do śmierci, po któréj dopiéro dowiedziano się, że była kobiétą. W Niemczech i Niderlandach obchodzą jéj pamiątkę 20 Kwietnia, w martyrologii jednak urzędowéj rzymsko-kat. jest pominiętą.

Hildesheim, księstwo, do 1802 biskupstwo, obecnie obwód regencyjny pruskiéj prowincyi Hanoweru, obejmuje $91^1/_2$ mil kw. i 410,200 m. Oblany jest wodami rzek Leine, Innerste, Fuse, Ocker, a w części południowéj przerznięty odnogami gór Harcu i Deister. Dyjecezyja i biskupstwo Hildesheim sięgają czasów Karola W. i Ludwika Pobożnego; najświetniejsze jego czasy przypadają w epoce cesarzów frankońskich, którzy w Hildesheimie często przebywali. Terytoryjalne znaczenie biskupstwa, pośród licznych sporów i zawikłań, było najwyższém w r. 1519, kiedy wynikły znane w jego dziejach *kłótnie Hildesheimskie*, skutkiem których większa część jego posiadłości została ustąpioną Brunświkowi. Dopiéro biskupowi Ferdynandowi, księciu bawarskiemu, udało się przy pomocy oręża cesarskiego 1643 odzyskać część utra-

conego kraju, lubo tymczasem wszyscy niemal mieszkańcy przeszli na wyznanie protestanckie. W r. 1803 biskupstwo przeszło w posiadanie Prus, 1807 wcielone było do Westfalii i 1813 dostało się Hanowerowi, a z tym w 1866 Prusom.—*Miasto Hildesheim*, nad rz. Innerstą, ma 19,600 m., posiada dwa gimnazyja, jest rezydencyją władz obwodowych i sądowych, tudzież biskupa katolickiego, ma kilka pięknych kościołów, a pomiędzy temi ostatnimi starożytny kościół katedralny, z licznymi zabytkami sztuki. H. było niegdyś miastem hanzeatyckiém i miastem wolném. W 1868 r. niedaleko H. znaleziono znacznéj wartości starożytne naczynia srebrne z czasów rzymskich, być może należące niegdyś do Varusa. Por. „*Geschichte der Diöcese und Stadt Hildesheim*“ (1857, Hildesheim), Kratza „*Der Dom zu H.*“ (Hildes. 1840).

Hildreth (Ryszard), historyk, romansopisarz i ekonomista amerykański, ur. 1807 w Deerfield, stanie Massachusetts. Po ukończeniu studyjów prawnych zamieszkał w Bostonie jako dziennikarz (redagował dziennik polityczny *Boston Atlas*) i adwokat. Jego romans abolicyjonistowski „*Archy Moore*“ (1837), przerobiony następnie i wydany p. t. „*The white slave*“ (Bost. 1852), ogromne miał powodzenie. Z powodu złego stanu zdrowia przeniósł się do Demerary w Guyanie angielskiéj, gdzie redagował z kolei dwa dzienniki i napisał „*Theory of Morals*“ (New York 1844); „*Theory of politics*“ (tamże 1853); oprócz tego ogłosił „*The Despotism in America*“ (Bost. 1840; 2 ed. 1854); „*Japon as it was and as it is*“ (New York 1857) oraz mnóstwo innych dziel treści ekonomicznéj i politycznéj. Głównem jednak dziełem H. jest: „*History of United States*“ (6 t., New York 1849—52), doprowadzona do piérwszéj prezydentury Monroë'go (1821). Dzieło to, będące pracowitą i sumienną kompilacyją, napisane chłodno i bezstronnie, nie podobało się Amerykanom, ale ze wszech miar godne zalecenia cudzoziemcom.

Hilferding (Aleksander), historyk, lingwista i publicysta rossyjski, jeden z przedstawicieli stronnictwa tak zwanych *Słowianofilów*, ur. 1831 w Warszawie, † 1872, podczas podróży naukowéj po gub. ołonieckiéj w Kargopolu; syn *Teodora*, początkowo urzędnika w min. spraw zagranicznych, następnie senatora i prezesa archiwum państwa. Nauki uniwersyteckie kończył w Moskwie, gdzie zajmował się głównie językami i historyją Słowian pod Bodjańskim i za rozprawy „*O srodstwie sławianskaho jaz. s sanskrytskim*“ (Moskwa 1853) i „*Ob odnoszenijach jaz. sław. k rodstwennym*“ (t. i t. r.) otrzymał stopień magistra; podróżował potém (1854) po ziemiach, zamieszkałych niegdyś przez słowian połabskich oraz (1856) pomiędzy Kaszubami i rezultaty swych badań złożył w dziełach: *Istorija baltijskich Sławian*“ (t. 1, Moskwa 1855); „*Borba Sławian s Niemcami na baltijskom pomorje w srednija wieka*“ (Petersburg 1861); w ciekawym rysie etnograficzno-językowym o Kaszubach „*Ostatki Sławian na južnom bizregu Baltijskaho morja*“ (Petrersb. 1862; w skróceniu przełożone na język polski przez R. Zmorskiego w *Przeglądzie Europejskim*) i zbiorze pomników jęz. Słowian nadelbiańskich „*Pamiatniki narieczyja załabskich Drewlan i Glinian*“ (Petersb. 1856). W r. 1857 został konsulem w Sarajewie; zwiedził Bośniję, Hercogowinę i Starą Serbiję oraz inne ziemie południowo-słowiańskie, owocem czego były dzieła „*Pisma ob istoryi Serbow i Bołgar*“ (cz. 1—2; Moskwa 1855—59); „*Bosnija, Hercogownina i Staraja Serbija*“ (Petersb. 1859); broszura „*Wengrija i Sławianie*“ (Moskwa 1860) oprócz licznych artykułów dziennikarskich. Po powrocie do Petersburga służył początkowo w wydziale azyjatyckim ministerstwa spraw zagranicznych, następnie zaś w kancelaryi rady państwa. Na ostatnim stanowisku, jako pomocnik Milutina, oraz w szeregu artykułów, pomieszczanych w *Ruskim Inwalidzie* i *Dniu*, energicznie występował przeciwko ruchom polskim; osobno wydał „*De causes de la lutte entre la Russie et la Pologne*“ (Lipsk 1863). Pod koniec życia zajmował się zbiéraniem pozostałości st. ruskiego eposu, tak zwanych *Bylin*, i w tym celu objechał (1871) gub. ołoniecką i południowe powiaty gub. archangielskiéj (1872). Zebrane podczas tych wycieczek pieśni wydano po jego śmierci. Oprócz wymienionych dzieł, pisał liczne artykuły do rozmaitych dzienników, z których wybór wydał 1868 w 2 t.; napisał nadto „*Obszczesłowianskaja azbuka*“ (1869) i „*Istorija Sławian*“ (początek wydrukowany w *Wiestniku Ewropy* na 1871). Prace lingwistyczne H. niewiele mają wartości, w historycznych jest stronnym i namiętnym Słowianofilem wysoką za to wartość mają jego studyja etnograficzne.

Hilgenfeld (Adolf Bernard Krzysztof Krystyjan), ur. 1823 r. w Stappenbecku pod Salzwedelem; w r. 1850 został profesorem teologii w Jenie i jako taki zasłużył się także swemi pismami i w dziedzinie literatury starożytnéj chrześcijańskiéj. Od 1858 wydaje z kilku innymi teologami pismo peryjodyczne p. t. „*Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*“.

Hill (Rowland, lord wicehrabia), generał angielski, urodz. 1772 roku, odznaczył się szczególniéj pod dowództwem Wellingtona w Hiszpanii przeciw Napoleonowi. Pod Arrogo de Molinos pobił na głowę gen. Girard (28 Października 1811) i wielce się zasłużył w bitwach pod Talavera, Busaco i Vittoria. Od roku 1828—1842, naczelny wódz armii angielskiéj, † 1842, złożywszy krótko przed śmiercią ten urząd. Stryi jego ksiądz *Rowland Hill*, ur. 1744, † 1833, dziwny oryginał, jest autorem dzieła „*Village dialogues*“ (2 t., Londyn 1801; 6 wyd. 1809). Do téjże saméj rodziny należy *Rowland Hill*, ur. 1795 w Kidderminster, zasłużył się jako reorganizator poczt angielskich; szczególnie przez obniżenie porta i zaprowadzenie marek pocztowych i kopert stemplowanych; w 1846 został głównym sekretarzem generalnego dyrektora poczt i w rzeczywistości on zarządzał całą administracyją pocztową. W 1864 r. opuścił ten urząd z płacą roczną 2,000 funt st.

Hillah, miasto w Turcyi azyjatyckiéj, nad Eufra-

tem, położone śród zwalisk dawnego Babilonu, ma 24,000 m.

Hille (Augustyn Bartłomiéj), biskup litomierzycki i gorliwy opiekun jezuitów, ur. 1786 w Sienawie, w król. czeskiém. W 1845 założył własnemi funduszami i ze składek szpital w Litomierzycach (Leitmeritz) i oddał go pod zarząd sióstr Miłosierdzia, które otworzywszy w nim szkołę żeńską, wywołały pewną agitacyję między miejscowém obywatelstwem; następnie założył w Litomierzycach instytut głuchoniemych, drugi po pragskim, i inne zakłady dobroczynne. W r. 1850 sprowadził do swéj dyjecezyi 50 liguryjanów, celem odbywania misyj i kazań dla dziewcząt, mężatek i t. d. dla każdych wyłącznie i oddzielnie i w zamkniętym kościele, co znowu stało się powodem nowego wzburzenia umysłów i sprowadziło wydalenie tych tajemnych jezuitów. Po r. 1820 pisywał do pism teologicznych oraz wydał „*Soll die Scheidewand zwischen den Katholiken und Protestanten noch länger bestehen?*“ i inne. W 50 roku życia zaczął się uczyć po czesku. W r. 1845 dostąpił rozgłosu swym listem pasterskim, w którym nazywa Boga innych wyznań—głupiém bożyszczem (*ein Thörichter Götze*), oraz przez zaprowadzenie corocznych rekolekcyj dla księży swéj dyjecezyi (trwały do r 1848), na których przez trzy dni i tyleż nocy musieli słuchać *przy zamkniętych drzwiach* nauk, wykładanych im przez jezuitów.

Hillebrand (Józef), ur. 1788 r. w Grossdüngen pod Hildesheim, występował w Heidelbergu jako nauczyciel filozofii i autor, został 1822 profesorem w Giessen, późniéj członkiem rady naukowéj. Jako członek izby drugiéj znajdował się od 1848 w opozycyi i w r. 1850 otrzymał pensyję emerytalną. † 1871 w Soden. Z pism jego zaleca się szczególniéj „*Die deutsche Nationalliteratur seit dem Anfange des XVIII Jahrhunderts*“ (2 t., Hamburg i Gotha 1845—46, 2 wyd. 3 t., 1850).

Hillel, uczony rabin żydowski z Babilonii; naczelnik szkoły przeciwnéj szkole szammaitów, żyjący między latami 110 prz. Chr. a 10 po Chr. Wykładając po raz piérwszy w Jeruzalemie spostrzeżenia krytyczne, egzegetyczne i paleograficzne nad Starym Testamentem, które były przekazywane ustnie, dał początek sławnemu dziełu *Massora*. On piérwszy też postępując z duchem czasu, zmienił niektóre ustawy z prawodawstwa Mojżeszowego, dowodząc tém samém, że większą należy przywiązywać wagę do ducha praw, aniżeli do martwéj litery.

Hiller (Jan Adam), muzyk niemiecki, ur. 1728 w Wendischossig pod Zgorzelicami (Görlitz), słuchał kursów prawa w Lipsku, gdzie późniéj rozwinął wysokie zdolności muzykalne. Wydawał tu od 1760 piérwsze czasopismo muzyczne „*Musikalischer Zeitvertreib*“ potém od 1761 r. kierował „wielkim“ koncertem lipskim. W r. 1771 założył szkołę śpiewu dla kobiet, a 1789 został kantorem i dyrektorem muzyki przy szkole ś. Tomasza w Lipsku. Pozyskawszy 1801 pensyję emerytalną, † 1804. Skomponował on kilka operetek i głównie przyczynił się do podniesienia i rozwoju śpiéwu kościelnego. W setną rocznicę jego urodzin trzy siostry Podleskie, jako wdzięczne jego uczennice, wzniosły mu piękny pomnik w parku przy szkole ś. Tomasza.

Hiller (Jan Baron von), generał austryjacki, ur. 1754 r. w Wienerisch Neustadt, wszedł 1770 jako prosty żołnierz do artyleryi, r. 1805 przy rozpoczęciu wojny z Napoleonem został feldmarszałkiem porucznikiem i w bitwie pod Aspern 1809 zjednał sobie wielką sławę. Po piérwszym pokoju paryskim mianowany generałem dowodzącym w Galicyi, † 1819 we Lwowie.— Jego synowiec, *Jan August Fryderyk*, baron H. *von Gärtringen*, urodz. 1772 w Magdeburgu, odbył w służbie pruskiéj kampanije w Holandyi i nad Renem, walczył 1813 zaszczytnie jako major w bitwie pod Lipskiem a r. 1815 jako pułkownik w bitwie pod Waterloo; posunięty 1826 r. na stopień generała, opuścił służbę 1836 i † 1856 r.

Hiller (Ferdynand), kompozytor i fortepijanista, ur. 1811 w Frankfurcie n. M.; w młodym już wieku okazał niepospolity talent; kształcił się głównie pod kierunkiem Hummla. W 10 r. życia występował już publicznie. Podczas 7 letniego pobytu w Paryżu (od 1829) upowszechniał zamiłowanie do muzyki Bacha i Beethovena. Od 1839 przebywał częścią w Lipsku częścią we Włoszech, od 1844—47 w Dreźnie. Następnie został dyrektorem muzyki miejskiéj w Düsseldorfie, a 1850 kapelmistrzem w Kolonii, gdzie założył reńską szkołę muzyki i podniósł ją do wysokiéj świetności. Celniejsze jego kompozycyje są: oratoryja: *Zburzenie Jerozolimy*, *Ver sacrum* i *Saul*; kilka oper jak „*Konradyn*“ (1847), „*Katakumby*“ (1861) i t. d.; sonaty, kaprysy, etiudy, pieśni (solowe i chórowe), koncerty i t. d. Jestto potężny talent, ale grzeszy brakiem koncentracyi. Jako fortepijanista należy do klasycznéj szkoły Schmitta i Hummla, usiłując z nią połączyć nowszą romantykę gry fortepijanowéj.

Hilmend, rzeka w zachodnim Afganistanie, poczyna się w górach Hindukuh, w zachodnim Kabulu, przyjmuje do swego koryta wielką rzekę Argandab i ubiegłszy przeszło 100 mil, wpada do jeziora Hamun.

Himalaja, Himalajskie góry (*Himolaya*, po sanskrycku *pomieszkanie śniegu*), olbrzymi, największy na ziemi łańcuch gór, leży między Tybetem i Indyjami Wschodniemi, ciągnąc się z zachodu od gór Hinduku i krańców Afganistanu, długim, trzystu kilkudziesięciomilowém, pasem w kierunku południowo-wschodnim aż w głąb Indyi Tylnych. Szerokość tego łańcucha wynosi od 30 do 50 mil., wysokość bywa rozmaitą. Można jednak w tym względzie odróżnić trzy stopnie, niejako trzy łańcuchy równolegle do siebie idące. Piérwszy od strony Indyj Przednich składa się przeważnie z piaskowca i dosięga 3,200 stóp wysokości, drugi, złożo-

ny z różnego rodzaju łupku i poprzerzynany gdzieniegdzie granitem, dochodzi 8,400 stóp, trzeci zaś, stanowiący właściwe H., w całéj swéj ogromnéj długości ma średnią wysokość 14,700, a dwudziestu szczytami przenosi najwyższe wzniesienia Kordylijerów amerykańskich; po za tym ostatnim łańcuchem ciągnie się płaskowzgórze Tybetu. Dokonane w ostatnich czasach, pod przewodnictwem półkownika angielskiego Waugh, pomiary dały następujące rezultaty. Najwyższą górą H. jest *Gaurisankar* albo *Eweresł* (ob.) ma 27,212 stóp, po nim idą *Kinczyndżynga* (*Kintschindjunga*) 26,419 stóp., Dhawalagiri (ob.) 25,170 stóp, Dżanandari, Czamalari i t. d. Linija śnieżna na południowéj stronie gór, zaczyna się na wysokości 11,700 st. na północ. zaś na wysok. blisko 16,000 st. Co się tyczy klimatu i roślinności można w H. odróżniać 5 oddzielnych stref, z których piérwsza najniższa ma ku wschodowi zwrotnikowy, ku zachodowi ciepły umiarkowany klimat, ostatnia zaś znajduje się po za liniją śnieżną i ma klimat zimny. Co do podróży jakie dla zbadania H. przedsiębrano, to takowe dopiéro w XIX w. doprowadziły do pewnych rezultatów; odznaczyli się w tym względzie Kirkpatrik (1809), Fraser (1815), Hamilton Webb (1819), Hogdson, Herbert, Burnes, Jaquemont, a w najnowszych czasach pułkownik Waugh i bracia Schlagintweit.

Himera, miasto greckie na północnym brzegu Sycylii, założone około 649 prz. Chr, długi czas zależne od Syrakuzy, zostało 410 prz. Chr. zburzone przez Kartagińczyków.

Himeryjusz, sofista grecki, żyjący w IV w. po Chr., rodem z miasta Prusias w Bitynii, † około 386 w Atenach; po nim 24 pozostałych mów wydał Wernsdorf (Getynga 1790).

Himilkon, imię wielu Kartagińczyków, głośniejsi są: 1) **Himilkon**, żeglarz kartagiński współczesny Hannona, odbywał dalekie podróże wzdłuż zachód. Afryki; 2) **Himilkon**, wódz, walczył nieszczęśliwie 406 w Sycylii i zamorzył się głodem. 3) **Himilkon**, dowodził w Sycylii za czasów Agatoklesa, pomiędzy nim a miastami greckiemi zawarł korzystne dla Agatoklesa przymierze, za co zagrozili mu Kartagińczycy śmiercią. 4) **Himilkon**, admirał 217 r., bronił wybrzeży Hiszpanii, później dowodził tamże wojskiem lądowém i po świetnych bojach z Rzymianami w Sycylii, † 212 na morową zarazę. 5) **Himilkon Fameos**, biegły wódz, w wielu i bardzo zręcznie wykonywanych wyprawach podczas ostatniéj wojny punickiéj niepokoił Rzymian, ale 148 z 2,200 jazdy przeszedł na stronę nieprzyjaciela i walczył przeciw ojczyźnie.

Himjaryci, u klasyków *Homeryci* albo *Homeirici*, mieszkańcy południowéj Arabii czyli Yemenu, mytyczni praojcowie całéj ludu arabskiéj, ok. 3,000 lat prz. Mahometem byli tutaj narodem panującym, założyli kilka bogatych miast, jak np. wspominane w Biblii Saba i Aden (Athana) i władzę swoję rozciągnęli aż do nadbrzeżnych krajów Afryki, lecz w r. 529 po Chr. przez chrześcijańskich Etyjopejczyków zostali podbici, a w końcu ulegli Mahometowi i przyjęli islam. Dziś jeszcze niedostatecznie zbadane zwaliska starożytnych miast himjaryckich, jak np. Marib, stolica państwa sabejskiego, świadczą o niegdyś kwitnącym ich stanie. H. posiadali oddzielne pismo i mówili własnym, etyjopskiemu pokrewnym dyjalektem arabskim, tak zwanym himjaryckim. W ostatnich czasach odkryto znaczną liczbę napisów, których odczytaniem zajmowali się początkowo Gesenius i Rödiger, a późniéj i to z najpomyślniejszym rezultatem Ossiander w „*Zeitschrift der Deutschem Morgenland. Gesellschaft*" (t. 10 i 19, Lipsk 1856 i 1865).

Himly (Karol August), zasłużony oftalmolog, ur. 1772 w Brunświku. W r. 1795 został prof. kliniki chirurgicznéj w Brunświku, w 1802 r. prof. zwyczajnym w Jena, a następnego roku w Getyndze. Utonął 1836 w Lejnie. Celniejsze jego dzieła są: „*Einleitung in die Augenheilkunde*" (Jena 1806); „*Die Krankheiten des menschlichen Auges und deren Heilung*" (Berl. 1842—43), wydawał ze Schmidtem „*Ophthalmologische Bibliothek*" (Bonn 1801—7), z Hufelandem od 1809—14 „*Journal für praktische Heilkunde*".—*Ernest August Wilhelm* H., syn poprzedniego, ur. 1800 Brunświku, od 1832 profesor medycyny w Getyndze, napisał między innemi: „*Beiträge zur Anatomie und Phisiologie* (2 części Hanower 1829—31); „*Einleitung in die Phisiologie des Menschen*" (Getynga 1835) i in.

Hincza (Marcin), jezuita i kaznodzieja polski, ur. 1592 r. w Prusach, profesor teologii moralnéj, zarządzał kolegijami: gdańskiém, toruńskiém, jarosławskiém i krakowskiém (dwukrotnie), domami profesów w Krakowie i Wilnie; po dwakroć był także prowincyjałem; † 1667 w Poznaniu. Pisma jego, najwięcéj kazań, zalecające się nie tyle treścią ile pięknością i czystością języka, są następujące: „*Zabawa Jezusa przy mszy*" (1621) „*Król bolesny Jezus Chrystus opisany, przydana jest i zabawa*" (Lublin 1631, Krak. 1635 i 1645); „*Gloria in excelsis Deo, Dziećię Pan Jezus etc*" (Kraków 1636); „*Pląsy Anłołów Jezusowi narodzonemu najświętszego krzyża tańce*" (Krak. 1636, 2 ed. tamże 1638), „*Chwała z krzyża którą sobie i nam nabył Jezus ukrzyżowany*" (tamże 1641), „*Złota Korona*" i t. d., kazanie (Krak. 1636), „*Klejnot Korony*" i t. d., kazanie; (Krak. 1638); „*Medytacyje na Ewangielije*" (Wilno 1642) i t. d. Wylicza je Brown w swéj „*Biblijotece*" (str. 196—196).

Hind (John Russel), zasłużony astronom angielski; z początku inżynier cywilny, ur. 1823 w Nottingham, został 1840 r. asystentem obserwatoryjum w Greenwich, w 1844 astronomem prywatnego obserwatoryjum Bishopa w Regentpark, następnie superintendentem of the Nautical Almanac. Odkrył jedenaście małych planet, obserwował kilkanaście komet i obrachował ich biegi, poznał wiele gwiazd zmiennych i podał bardzo staranne karty nieba po obu stronach ekliptyki. Z licznych jego prac przytoczymy: „*The comets*" (1852); „*An astronomical vocabulary*" (1852); „*The solar system*" (1847 i 1853); „*Illustrated London astrono-*

my“ (1853); „*Początki astronomii*“ (tłum. Grzmielewskiego, Warsz. 1861) i w. in.

Hinds (Samuel), biskup anglikański w Norwichu, ur. 1798 r. na wyspie Barbadosie. Po ukończeniu nauk w Oxfordzie, został 1822 r. księdzem a 1849 biskupem. Należał do stronnictwa liberalnego. Z kilku jego dzieł religijnych, odznacza się: „*Rise and progress of Christianity*“ (wyd. 3, 1853).

Hindostan, ob. Hindu i Indyje.

Hindu, Hindowie, Indowie, w ogólności nazwa wszystkich mieszkańców Indyj Przedgangesowych; nie jestto więc nazwisko narodu, ale ogółu ludów owę przestrzeń zamieszkujących i we względzie etnograficznym nieraz wielce się od siebie różniących; w szczególności zaś miano H., używane w tém znaczeniu początkowo przez Persów i wszystkie narody wschodnio-machometańskie, a następnie i przez Europejczyków, dają wielkiemu ludowi pochodzenia aryjskiego, który osiadłszy nad Gangesem, rozszerzył swą kulturę po całym półwyspie zachodnim. Podwójnemu temu znaczeniu nazwy H. odpowiada używanie pochodnego wyrazu perskiego *Hindustan* albo *Hindostan* (t. j. kraj Hindów); oznacza bowiem nietylko cały półwysep z téj strony Gangesu, ale także w ściślejszém znaczeniu, więcéj północną część, w przeciwstawieniu do południowéj, czyli Dekanu. Od Hindustan pochodny wyraz *Hindustani*, jest nazwą ogólnego języka w Indyjach Przedgangesowych, powstałego z przymieszki mowy Persów i Arabów w epoce panowania Mongołów. *Hinduí* (t. j. mowa Hindów), jest średnowieczny język indyjski, utworzony z Prakritu, a *Hindí* (od persk. wyrazu *Hind*=Indyje), mowa nowożytna i zmodernizowana przez samych Hindów.

Hinkley, miasto w angielskiém hrabstwie Leicester, nad kanałem Ashby-de-la-Zouch, ma 68,000 m.

Hinrichs (Herman Fryderyk Wilhelm), ur. 1794 w Karlseck, w Oldenburskiém, uczył się w Jever, Strasburgu, a potém w Heidelbergu, profesorem filozofii został najprzód w Wrocławiu 1822, w Halli 1824, † 1861 r. Był uczniem Hegla; w rozprawie „*Die Religion im innern Verhältnisse zur Wissenschaft*“, do któréj Hegel dodał wstęp z ostrą polemiką przeciw Schleiermacherowi, starał się pogodzić religiję z filozofiją. Prócz „*Grundlinien der Philosophie der Logik*“, pracował H. nad estetyką, i swe pomysły rozwijał w dziełach „*Das Wesen der antiken Tragödie*“ (Halla 1827); „*Schillers Dichtungen*“ (1837). Pracował nad historyję form politycznych, i ważnemi są w tym kierunku prace jego „*Geschichte der Rechts und Staatsprincipien seit der Reformation in hist. philos. Entwickelung*“ (Lipsk 1848—52); „*Die Könige*“ (1852).

Hinterland (t. j. kraj tylny), okolica w heskodarmsztackiéj prowincyi Wyższéj Hessyi, obejmująca część jéj północno-zachodnią, pomiędzy elektorstwem heskiém i Westfaliją, z miastami Biedenkopf, Gladenbach i Battenberg.

Hinton (Jakób Howard), ur. około 1810 r., odznaczył się jako kaznodzieja baptystowski w Londynie samoistnością swoich zdań. Występował też z domaganiem się wyłączenia z pod opieki rządu kościoła anglikańskiego. Pomiędzy innemi wydał: „*Kazania*“ (2 t., 1851); wyborną „*History of the United States*“ (3 t.); „*Memoirs of William Knibb* i t. d.“

Hipoteka, jest rzeczowe prawo na nieruchomościach, do których przywiązane jest zaspokojenie opisanych lub uprzywilejowanych zobowiązań. Nie jest więc H. prawem oddzielném, istniejącém dla samego siebie, ale jest raczéj prawem dodatkowém, zabezpieczającém pewne zobowiązanie. Znaną już ona była w starożytności. W Attyce domy lub grunta obciążone długami, miały słupki lub tablice, na których było wyrażane, jakie długi obciążały owe nieruchomości. Byłato więc H. jawna i szczegółowa, miała więc te dwa przymioty, jakie i dzisiaj w H. jako najważniejsze są uznane. W Rzymie H. powstała nie od razu. Początkowo Rzymianie scigali za długi jedynie osobę dłużnika, dopiéro późniéj wytworzyło się prawo rzeczowe. H. tam powstała z *pignus*, to jest zastawu, polegającego na tém, iż dłużnik dla zabezpieczenia wierzyciela dawał mu jakąś rzecz w posiadanie, aż do zapłaty długu, dozwalając mu zarazem rzecz zastawioną w razie niezapłacenia długu w naznaczonym terminie sprzedać dla pokrycia swéj wierzytelności. Pretorowie wprowadzili w użycie przez *actio serviana*, skargę przeciw każdemu, ktoby rzeczą zastawioną zawładnął, a skarga ta przybrała późniéj nazwę *actio hypotheria*. Przez nią wierzyciel mógł odebrać rzecz zastawioną z rąk każdego trzeciego. Dopiéro wtedy była możliwą H., t. j. taki rodzaj zastawu, gdzie rzecz zastawiona nie oddawała się w posiadanie wierzyciela, ale tylko oznaczała się dokładnie. (Hypotheca est cum res aliqua commodadatur sine depositione pignoris, pacto vel cautione sola interveniente). Jeżeli rzecz zastawiona była niejednemu, ale kilku wierzycielom, wtedy ten z nich miał pierwszeństwo (potioritas), który był najwcześniejszym (Prior tempore, potior jure). Przychodzili więc wierzyciele hipoteczni do zapłaty w takim porządku, w jakim co do czasu powstawały ich prawa. Ta jednak zasada piérwszeństwa była osłabiona przez wiele przywilejów i wyjątków, w skutek czego hipoteka bezpieczeństwa prawdziwego nie zapewniała. U nas wczesnie już spotykany wyraz H., ale początkowo ma ten wyraz znaczenie zastawu. Dopiéro r. 1588 przynosi konstytucyję o ważności zapisów, stanowiącą, iż kto piérwszy będzie miał prawo i zapis, tego będzie i *Potioritas*. Piérwszeństwo tu się liczy od wpisu we właściwych aktach, to jest w tych, pod których jurysdykcyją dobra leżą, bez względu na to, czy zapis w innych aktach był sporządzony, lub nie. Przeniesienie z akt niewłaściwych do właściwych nazywano *oblatą*, skąd nazwa oblaty przeszła i na samę H. Za czasów rządu pruskiego zaprowadzono u nas księgi oddzielne dla każdych dóbr, w których oprócz długów kontrolowano i samę własność nieruchomości. Nakoniec wydane w 1818 i 1825 r. ustawy hipoteczne, do dziś dnia obowiązujące, uchyliły tytuł XVIII ks. III K.C.F. zawiérają-

cy przepisy o przywilejach i hipotekach. Według tych ustaw wszelkie czynności między żyjącymi, których skutkiem ma być przeniesienie własności dóbr nieruchomych, obciążenie sumami, zwolnienie od obciążeń i t. d. powinny być (jeżeli mają miéć bezpieczeństwo hipoteczne) robione, lub przynajmniéj wciągane do *ksiąg hipotecznych*. Każda księga hipoteczna dzieli się na 3 części. W piérwszéj mieści się wykaz hipoteczny, w drugiéj są zeznawane akty, trzecia jest przeznaczoną na zbiór dokumentów. *Wykaz hipoteczny* jest najważniejszą częścią księgi, daje on obraz całego stanu nieruchomości, i jest jedynie obowiązującym dla osób trzecich. Dzieli się on na 4 działy: w piérwszym jest opisanie nieruchomości, w drugim wymienienie właściciela i tytułu, na mocy którego nieruchomość tenże posiada, w trzecim ściesnienia tytułu własności, w czwartym obciężenia długami. Dział III i IV mają jeszcze kolumny zlewkowe, dla odstępowania, przelewu praw hipotecznych. Zasadami, na których polega H. są jawność, piérwszeństwo, specyjalność, legalność. Jawność jestto przymiot, na mocy którego każda czynność hipoteczna musi być umieszczona w wykazie hipotecznym i przez to staje się widoczną dla każdego. Wyłącza ona hipotekę tajną, jaka np. we Francyi była zaprowadzoną. Piérwszeństwo jest to zasada, na mocy któréj każdy kto pozyskał wcześniejszy wpis ma piérwsze miejsce przed wierzycielem późniejszym (Prior tempore, potior jure). Specyjalnością H. zwie się zasada, że na każdéj nieruchomości, mającéj księgę własną, należy szczegółowo ubezpieczać swe prawa. Wyłącza ona ogólną H., będącą na całych dobrach dłużnika. — Legalność, wreszcie, jestto zasada, na mocy któréj każda czynność, aby mogła być wpisana do wykazu, musi pozyskać zatwierdzenie *wydziału hipotecznego*, t. j. oddziału trybunału przeznaczonego do kontrolowania czynności hipotecznych. O H. pisali u nas Ksawery Józefowicz, Karol Hube, Walenty Dutkiewicz i in.

Hipoteza, w logice twierdzenie przyjęte, polegające tylko na prawdopodobieństwie, a nie na pewności, za pomocą którego ma być objaśnioną rzecz jaka wątpliwa; stąd w naukach przyrodzonych teoryja przyjęta dla objaśnienia pewnego działu zjawisk; ob. fizyka.

Hipparch, syn Pizystrata, wraz z bratem Hippijaszem władca Aten, zamordowany 514 prz. Chr., podczas uroczystości Panathenejów, skutkiem prywatnéj zemsty dwu młodych Greków, Harmodyjusza (ob.) i Aristogitona.

Hipparch, istotny założyciel astronomii umiejętnéj, największy astronom starożytności, żył między 160 a 125 r. prz. Chr., i urodził się prawdopodobnie w Nicei, w Bitynii, lub téż na wyspie Rodus, gdzie dokonywał obserwacyj. Podał katalog gwiazd stałych, odkrył cofanie się punktów równonocnych, oznaczył ściśle długość roku, poznał mimośrodowe stanowisko słońca względem środka drogi ziemskiéj; niemniéj zasłużony jest w geografii, gdyż uczył zastosowania długości i szerokości miejsc, do oznaczania ich położenia na powiérzchni ziemi, a do wyznaczania długości proponował obserwacyję zaćmień księżyca. Z dzieł jego pozostało bardzo niewiele. Por. Schmida „*De Hipparcho*“ (Jena 1679); Marcoy „*L'astronomie solaire d'Hipparque*“ (Paryż 1828).

Hippeau (Celestyn), literat francuski, ur. 1803 r. w Niort. Początkowo nauczyciel przy różnych kolegijach, został 1847 profesorem literatury franc. w Caen; 1855 jeździł w misyi naukowéj do Anglii a 1856 założył w Caen towarzystwo sztuk pięknych. Z polecenia ministra oświaty Duruy udał się 1867 do Stanów Zjednoczonych półn. Ameryki celem zbadania zakładów naukowych tamże. Jako sprawozdanie z téj wycieczki ogłosił „*L'instruction publique aux États Unis*“ (Paryż 1872; polski przekład St. Bełzy, Warszawa 1873). Następnie jako profesor honorowy otrzymał rozkaz uorganizowania szkół średnich żeńskich w Paryżu. Z dzieł jego wymieniamy: „*Histoire de la philosophie ancienne et moderne*“ (1833; 2 ed. 1835); „*Histoire de l'abbaye de Saint-Etienne de Caen*“ (1855), dzieło uwieńczone przez akademiję napisów; „*Les écrivains normands au XVII siècle*“ (1857); „*Le gouvernement de Normandie du dix-septième et dix-huitième siècle*“ (8 t., Caen 1863—67); „*L'Italie en 1865*“ (1866). Oprócz tego wydał znaczną liczbę dzieł dawnéj literatury normandzkiéj; oraz „*L'instruction publique en Angleterre*“ (1872) i „*L'instruction publique en Allemagne*“ (1873).

Hippel (Teodor Gottlieb von), humorysta niemiecki, ur. 1741 r. w Gerdauen, w Prusiech Wschodnich, od 1780 burmistrz w Królewcu i dyrektor policyi z rangą tajnego radcy wojskowego i tytułem prezydenta miasta, † 1796 r. Pisma jego „*Sämmtliche Schriften*“ (14 t., Berl. 1828—31), zalecają się dowcipem, wesołym humorem i głębszą myślą. Do najcelniejszych należą: „*Ueber die Ehe*“ (Berl. 1774; 7 wyd. 1841); „*Ueber die bürgerliche Verbesserung der Weiber*“ (1792) i „*Ueber die weibliche Bildung*“ (Berl. 1801). Zasady poważnéj filozofii i umiejętnéj mądrości życia przedstawił w dziele: „*Lebensläufe nach aufsteigender Linie*“ (3 t., Berlin 1778 i 1781). Kwestyj politycznych dotknął w dziełach „*Zimmermann I und Friedriech II*“ (Lond. 1790) i „*Kreuz und Querzüge des Ritters A bis Z*“ (2 t., Berl. 1793—94), pisanych w duchu satyrycznym. Z utworów jego poetycznych najwięcéj mają zalet „*Handzeichnungen nach der Natur*“ (Berl. 1790). W życiu i pismach H. pełno jednak dziwaczności i rażących sprzeczności.—Jego synowiec *Gottlieb Teodor von Hippel*, † 1843, był prezesem regencyi w Bydgoszczy i autorem znanéj odezwy króla Fryderyka Wilhelma III do narodu, ogłoszonéj w Wrocławiu 3 Lut. 1813 r. t. „*An mein Volk*“, przy rozpoczęciu ostatniéj wojny przeciwko Napoleonowi. Napisał także „*Beiträge zur Charakteristik Friedriech Wilhelms III*“ (Bydg. 1841).

Hippijasz z Elis, spółczesny ale młodszy od Protagorasa sofista grecki, słynniejszy z biegłości krasomówczéj i swoich wiadomości w matematyce, astronomii i archeologii niż z filozofii; wedle dyjalogu Platona „*Protagoras*“ brał udział na zgroma-

dzeniu sofistów, które na krótko przed początkiem wojny peloponeskiéj w domu Kalijasa w Atenach miało miejsce. Miał on tam dowodzić, że prawo jest tyranem ludzi, każąc im nieraz wbrew naturze działać. Mianowicie zaś rozdział ludzi przez prawo i na państwa takim czynem przeciw naturze H. się wydaje, ludzie bowiem z natury są braćmi. Ze względu na zmienność i rozmaitość praw, nisko je stawi w ogóle (Ksenof. *Mem.* IV 4). Istnieją dwa dyjalogi Platona pod tytułem „H. *major*" (o pięknie) i „H. *minor*" (o dowolności przy złoczyństwie).

Hippijasz, władca Aten, który po śmierci ojca Pizystrata, rządził wspólnie z bratem Hipparchem; po zamordowaniu tego ostatniego przez Harmodyjusza i Aristogitona, używając środków surowych i gwałtownych, został z kraju wygnany (510). Z tego powodu szukał pomocy Persyi, i gdy Ateny odmówiły przyjęcia go napowrót, wynikła piérwsza wojna perska przeciwko Grekom europejskim. W bitwie pod Maratonem (29 Wrześ. 490 prz. Chr.), w któréj poniosło klęskę wojsko Daryjusza, poległ także i H.

Hippijatryka (z gr.), **konowalstwo, sztuka** leczenia koni.

Hippo, także *Hippo regius*, w starożytności stolica Numidyi, nad morzem Śródziemném, późniéj rezydencyja biskupów; miejsce zamieszkania ś. Augustyna, dzisiaj *Bona*.

Hippocastaneae, ob. Kasztańcowate.

Hippocentaurowie, ob. Centaurowie.

Hippocolla (*Hokijak*), galareta zwierzęca, przyrządzana w Chinach prawdopodobnie z części ścięgnistych dżegettaja (*Equus hemionus*), albo téż osła dzikiego (*Equs asinus onager*); woń i smak posiada bardzo nieprzyjemne, tak że przed użyciem należy je usunąć. Zresztą szczególnych własności przed innemi galaretami nie posiada.

Hippodamija, nadobna córka Oinomaosa, króla Pizy w Elidzie i plejady Asteropy, zdobyta przez Pelopsa w wyścigach wozowych, podczas których zginął jéj ojciec. H. była matką Atreusza i Tyestesa.

Hippodrom (z greck. *hippos*, koń i *dromos*, bieg), miejsce na którém jeszcze za czasów Homera odbywały się wyścigi wozowe. U Rzymian miejsce hippodromu zastąpił *Circus* (ob. *Cyrk*), który przecież w krajach greckich, będących pod panowaniem rzymskiém, zachował nazwę hippodromu. Najsławniejszym z hippodromów jest bizantyński albo konstantynopolitański, zaczęty przez Septymijusza Sewera a ukończony przez Konstantyna W. Pozostałą po nim przestrzeń dziś jeszcze Turcy nazywają *Atmeidan* (plac koński). Podczas kiedy igrzyska cyrceńskie w zachod. Europie ustały już w VI w., w państwie byzantyńskiém istniały daleko dłużéj i w Konstantynopolu powszechny budziły interes. Już w Rzymie wytworzały się przy igrzyskach stronnictwa *(factiones)*, początkowo prawdopodobnie arystokratyczne kluby wyścigowe, odróżniające się barwą ubioru. Piérwotnie miały być cztéry kolory: błękitny, biały, zielony i czérwony; czérwoni jednak połączyli się z zielonymi a błękitni z białymi. W Konstantynopolu dwa te stronnictwa wyścigowe *Błękitnych* (zwanych także *Wenetami*) i *Zielonych* ogromne miały znaczenie. Oba uznane przez państwo jako formalne korporacyje, posiadały własną ustawę, naczelników i urzędników, występowały na uroczystościach publicznych i dworskich. Wszyscy prawie mieszkańcy łączyli się z jednym lub drugim kolorem. Stronnictwa te mieszając się do sporów państwowych i kościelnych, przybiérały z czasem charakter polityczny i religijny, niejednokrotnie krwawe ze sobą staczały walki i burzyły pokój całego państwa. Najdobitniéj pokazało się to w słynném powstaniu „*Nika*" 20 Stycz. 532 r. za Justynijana I. Od czasu zdobycia Konstantynopola przez Łacinników 1204 r., zdaje się, że H. utracił dawne swe przeznaczenie.

Hippofagi (z greck. *hippos*, koń i *fagein*, jeść), właściwie Koniożercy; tak nazywali starożytni geografowie naród scytyjski, mieszkający w stronach północnowschodnich morza Kaspijskiego, gdzie i obecnie jeszcze obyczajem dawnych Scytów koczują hordy plemion tatarskich i uważają końskie mięso za największy przysmak. Zawiązane w nowszych czasach *stowarzyszenia hippofagów*, mające na celu wprowadzenie końskiego mięsa za pokarm zwyczajny, jak np. w Wirtembergu od r. 1842, nie cieszą się dotąd wielkiém powodzeniem.

Hippogryf (greck.), koń bajeczny, jestto nazwa utworzona przez włoskiego poetę Bojardo, na oznaczenie zwierzęcia bajecznego, którą potém inni poeci, jak np. Wieland w Oberonie, przenieśli na Pegaza.

Hippokrates, najsławniejszy lekarz starożytności, ur. 460 prz. Chr., syn Asklepijady Heraklidesa, kapłana lekarza na wyspie Kos, † około 370 prz. Chr. w Larissie w Tessalii. Szczegóły jego życia prawie nie znane. Najsławniejszy ze starożytnych lekarzy, ojcem medycyny nazywany, H. nie zbudował żadnego systematu i nie starał się o to; nawet teoretyczne nauki lekarskie (*anatomija*, *fizyjologija*) bardzo niedostatecznie były mu znane. Byłto lekarz wyłącznie praktyczny i jako taki pozostanie wzorem na zawsze. Sumiennie studyjował naturę i umiał w bardzo bystry sposób na nię patrzéć, stąd bardzo wiele faktów dostrzegł, jakie obserwacyja późniejszych wieków stwierdziła. Nie starał on się tych faktów w pewien systemat ułożyć, nie starał się zbadać istoty poznanego faktu, tylko podawał go wraz ze znaczeniem jakie ma dla lekarza, stąd aforyzmy stanowią ulubioną jego formę. Zajmował się więcéj niż wszyscy starożytni lekarze przyczynami chorób, badał z tego względu klimat, pory roku i t. d. Badając chorego, największą zwracał uwagę na znaki, jakie lekarz bezpośrednio, objektywnie, nie z opowiadań chorego poznaje. Wielką uwagę zwracał na rokowanie w chorobach i bardzo wiele znaków podaje, którymi w rokowaniu kierować się należy. Zajmował się zarówno chirurgiją, jak i medycyną wewnętrzną. Wszystkie jego dzieła cechuje wielka prostota. Dzieła jego doczekały się licznych wydań i tłumaczeń. Najlepsze jest wydanie Littrégo „*Oeuvres complètes d'Hippocrate*" (8 t., 1839—1853). Na polski język

Moryzmy jego przełożył Łuczkiewicz.—*Hippokratykami* nazywali się jego stronnicy, którzy jednakże więcéj pozorami, aniżeli gruntownością zasad do niego byli podobni.

Hippokrêne (greck.), źródło, powstałe według podania na południowym stoku góry Helikonu, w Beocyi, w skutek uderzenia kopytem Pegaza; poświęcone Apollinowi i Muzom; każdy pijący zeń otrzymywał natchnienie poetyczne. Źródło to nazywa się dzisiaj *Kryo Pêgadi*.

Hippolit (greck. *Hippolitos*), syn Tezeusza, pasierb *Fedry* (ob.).

Hippolit (ś.), jeden z najdawniejszych ojców kościoła, biskup w Portusie pod Ostyją i prezbyter rzymski, † około 235 r. śmiercią męczeńską. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 22 Sierp. Uważany jest za twórcę tablicy do oznaczania świąt wielkanocnych. Do znanych pism jego, pisanych po grecku (wyd. Fabriciusa, 2 t., Hamb. 1716—18), przybyło nowszymi czasy: „*Filosofumena* i t. d.", dzieło dla historyi kościoła bardzo ważne, którego rękopism, odkryty 1842 r. na górze Athoskiéj, wydał Miller (Oxford 1851), uznając jego autorem Orygienesa, następnie z łacińskim przekładem L. Duncker i S. G. Schneidewin (Getynga 1856) i inni.

Hippolita, królowa Amazonek, córka Marsa i Otrery, zginęła w walce z Herkulesem, który zabrał jéj przepaskę z rozkazu Eurystenesa a według innego podania miała H. wkroczyć z Amazonkami do Attyki celem oswobodzenia z niewoli Antyjopy (ob.).

Hippomane (*Koniszał*, *mancinella*), rodzaj roślin z rodziny wilczomléczowatych, cechujący się kwiatami rozdzielno-płciowymi i owocem jabłkowatym, mięsistym, wewnątrz drzewiastym, wielokomórkowym; obejmuje drzewa zwrotnikowe o soku mlécznym. H. *mancinella*, piękne drzewo, nieco podobne do naszéj gruszy lub jabłoni, odznacza się nader ostrym sokiem mlécznym, tak że z tego powodu jest policyjnie zabronioném na Antylach do wysadzania alei. Owoce podobne do małych jabłek są bardzo trujące; odtrutką na nie ma być *Bignonia leucoxylon*. Że cień tego drzewa ma być zabójczym, jestto bajka, wszakże stanie pod drzewem w czasie silnego deszczu może być szkodliwém z powodu soku mlécznego, spływającego z deszczem ze złamanych gałęzi. Sok używa się zewnętrznie jako środek gryzący, drewno po wysuszeniu nadaje się na wyroby.

Hipponax, słynny grecki poeta jambiczny, ur. 530 prz. Chr. w Efezie; wypędzony przez tyranów rodzinnego miasta, lękających się jego kąśliwéj satyry, udał się do Klazomeny, gdzie bronią gorzkich szyderstw chłostał wszystkich (zwłaszcza téż kobiéty), którzy wyśmiéwali brzydotę jego ciała. Dla swych poezyj satyrycznych wynalazł oddzielny rodzaj jambów, *cholijamb*, zwany od niego *wiérszem hipponaktejskim*. Pisał także hexametrami parodyje w tonie epicznym. Z utworów H. pozostały tylko ułamki, których najlepszą ed. sporządził Bergk w dziele „*Poetae lirici Graeci*" (2 wyd., Lipsk 1853).

Hippophaë, ob. Bodłak.

Hippopotam (*Hippopotamus*, *koń rzeczny*), rodzaj ssących z rzędu gruboskórnych, a w nowszéj systematyce, po rozbiciu tego rzędu, zaliczony do rzędu *Artiodactyla nonruminantia*, do rodziny *Obesa*, mający cechy następne: głowa mierna, czworokątna, z grubą pyzą, tępo zakończoną, w obu szczękach po dwa zęby przodowe wzajemnie odstawione, stożkowate, górne prosto stojące, dolne naprzód pochylone, ostre kły i po 7 trzonowych z każdéj strony, z tych początkowe prawie stożkowate, dalsze o koronie trącéj; nogi krótkie, o 4 palcach, kopytami zakończonych; oczy małe, konchy uszne małe, zaostrzone; ogon krótki; budowa bardzo gruba, ociężała, skóra gruba, rzadko szerścią porosła. H. mieszkają przy wielkich rzekach afrykańskich, a szczególniéj w środkowych i południowych okolicach téj części świata; pływają i nurzają się doskonale, mogąc nawet dosyć długo utrzymać się pod wodą; zdaje się jednak, że przytém koniec nosa wystawiają nad wodę; karmią się głównie roślinami wodnemi i ich korzeniami, chociaż w zasiewach ryżu i innych nadwodnych plantacyjach znaczne szkody wyrządzają. Mięso ich jest bardzo zachwalane, a zęby przodowe służą do rozmaitych wyrobów, podobnie jak kość słoniowa i długo nie żółkną. Są ślady, że Rzymianie sprowadzali je na igrzyska; w nowszych wszakże czasach w Europie zaledwie kilka widziano egzemplarzy H. Z pewnością określony jest tylko jeden gatunek H. *amphibius*, kilka wszakże znanych jest kopalnych.

Hippotherium, rodzaj zwierząt zaginionych, zdeterminowany przez Kaupa, przystępujący najbliżéj do rodzaju konia, za którego zresztą jest uważany podrodzaj. Odróżniono dwa jego gatunki: H. *gracile*, wielkości muła, w pokładach miocenicznych w Europie środkowéj i H. *naumu*, wielkości małego osła, w utworach pliocenicznych we Francyi.

Hippuris, ob. Przęstka.

Hippurowy kwas ($C_9 H_9 O_3 N$), jestto amidokwas glikolo-benzoesowy. Znajduje się w moczu zwierząt roślinożernych, mianowicie krów i koni; w moczu ludzkim znajduje się normalnie, obficiéj po przyjęciu owoców, kwasu benzoesowego, chinowego, cynamonowego; obficiéj téż występuje w pewnych stanach chorobowych, mianowicie w gorączkach. Otrzymano go sztucznie drogą syntetyczną, działając kwasem benzoesowym na amid kwasu azotowego, lub chlorkiem benzoilu na glikolan cynku. Przedstawia się najczęściéj w postaci wielkich, białych, czworokątnych pryzm, bez zapachu, smaku gorzkiego; łatwo rozpuszcza się w wodzie wrzącéj i w alkoholu, trudniéj w wodzie zimnéj i w eterze; odczyn przedstawia mocno kwaśny.

Hippurytowy wapień, wapień bardzo zbity, już ciemniéj już jaśniéj zabarwiony; odegrywa on ważną rolę w górach wapiennych Europy płd., Afryki płn. i Azyi zachodniéj, ku północy zaś występu-

daleko mniéj. Nazwa ta pochodzi od szczątków zwierzęcych w nim zawartych, a pochodzących od *Hippurytów*, mięczaków obecnie już nieżyjących, a które można zaliczyć do gromady blaszko-skrzelnych (*lamellibranchiata*). Odróżniono między niemi rodzaje *Hippurites*, *Caprina*, *Sphaerulites*, *Radiolites* i in. Wapienie te cechują wyłącznie górotwór kredowy, a geologowie francuscy odróżniają w tym górotworze 4 odrębne strefy czyli poziomy hippurytowe, cechujące się różnymi gatunkami hippurytów.

Hiram, król Tyru, około r. 1033—999 prz. Chr., syn i następca Abibala, wielki lubownik wspaniałych budowli, zostawał w bliskich stosunkach z królami żydowskimi Dawidem i Salomonem. Salomon podobno z nim korespondował i miał za żonę jego córkę.

Hircyjusz (*Hirtius Aulus*), Rzymianin, legat Cezara w wojnie z Gallami, 46 prz. Chr. pretor a 43 konsul; po zamordowaniu Cezara wystąpił z kolegami swymi C. Vibiusem Pansa i Oktawijanem, przeciwko Antonijuszowi, pobił go najprzód pod Bolonią a następnie w walnéj bitwie 27 Kwiet. 43 r. prz. Chr. pod Mutiną (Modeną), lecz i sam poległ na placu boju. Pansa zaś umarł z ran następnego dnia w Bolonii a wojna ta nosi nazwę *mutyńskiéj*. Jemu przypisują 8 księgę pamiętników (*Commentarii*) Cezara o wojnie gallijskiéj jako téż historyję wojny aleksandryjskiéj.

Hirsch, syn Ezryjela z Wilna, ułożył p. t. *Bet-lechem Jehudah*, zbiór wszystkich przepisów rabinicznych, odnoszących się do księgi Jore-dea (Połonna 1801).

Hirschau, *Hirsau*, wieś fabryczna w Wirtembergskiém, blisko miasta Calw, ma 690 m. Początek swój winna jest zniszczonemu dzisiaj klasztorowi benedyktynów t. n., który był założony 830 przez hrabiego Erlafried von Calw i który szkołą swoją położył znakomite zasługi na polu oświaty południowo-zachodnich Niemiec, mianowicie za czasów opata Wilhelma, † 1091. Ważnemi są dla historyi Niemiec *Chronicon Hirsaugiense* oraz *Codex Hirsaugiensis* (Stuttg. 1844).

Hirschberg, miasto powiatowe w pruskiéj regencyi lignickiéj, nad rz. Bobrą, u stóp gór Olbrzymich; 16,000 m., gimnazyjum, instytut głuchoniemych, szkoła przemysłowa; jest środkowym punktem szląskiego płóciennictwa.

Hirscher (Jan Chrześciel von), ur. 1788 w Alt-Ergartenie (w Wirtembergskiém), od 1837 r. profesor teologii rzymsko-kat. w Freiburgu, 1840 r. członek kapituły katedralnéj a 1850 dziekan téjże; jeden z najznakomitszych teologów niemieckich; zasadniczą jego ideą było zdanie, że chrześcijanizm jest religiją miłości. Celniejsze jego pisma są: „*Christliche Moral*" (5 wyd., 2 t., Tybinga 1850—51); „*Katechetik*" (1 wyd., tamże 1840); „*Betrachtungen über die sämmtlichen Evangelien der Fasten*" (7 wyd., tamże 1813); „*Betrachtungen über die sonntäglichen Evangelien des Kirchenjahrs*" (2 t., tamże 1837—43); „*Geschichte Jesu Christi*" (2 wyd., tamże 1840) i „*Die katholische Lehre von Ablass*" (6 wyd., tamże 1855).

Hirschfeld (Ludw.), znakomity anatom współczesny, ur. 1814 r. w Warszawie; w r. 1831 udał się do Wrocławia, następnie do Berlina i Paryża. Nie posiadając funduszów, wyższego ukształcenia, ani poparcia skądkolwiek, gnany żądzą nauki, musiał wciąż z największemi walczyć trudnościami. Pracą jednakże tyle umiał dokonać, że gdy Bourgery układał znakomity swój atlas anatomiczny, zawezwał H. do pomocy w preparowaniu. Nie będąc jeszcze dyplomowanym, wykładał anatomiję. Stopień doktora otrzymał w r. 1848, w 1857 został szefem kliniki chirurgicznéj w Hotel Dieu w Paryżu, a w 1859 wezwany na profesora anatomii do akademii lekarskiéj w Warszawie; obecnie zajmuje tąż katedrę w uniwersytecie warszawskim. Zajmował się przeważnie anatomiją systematu nerwowego i w tym dziale nauki zrobił kilka ważnych odkryć. Wydał „*Atlas du système nerveux*" (Paryż 1853), któremu między atlasami anatomicznymi należy się bezspornie piérwszeństwo. Prócz drobnych rozprawach wydał: „*Anatomie du système nerveux*". (Paryż, w kilku wydaniach); „*Anatomija opisowa ciała ludzkiego*" (4 t., Warszawa 1861—1869).

Hirt (Aloizy), archeolog i historyk sztuk pięknych, ur. 1751 w Bella, w Badeńskiém, profesor w Berlinie, członek akademii nauk tamże; w celach naukowych podróżował wiele po Włoszech; † 1836. Celniejsze jego dzieła są: „*Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten*" (Berl. 1809 z 50 rycinami); „*Geschichte der Baukunst bei den Alten*" (3 t., Berlin 1820—27) i „*Geschichte der bildenden Künste bei der Alten*" (Berl. 1853).

Hirzel, nazwisko rodziny osiadłéj w kantonie zurichskim, z któréj pochodzi kilku znakomitych mężów.—*Jan Kacper Hirzel*, ur. 1725 w Zürich, nadlekarz miejski i członek wielkiéj rady tamże, † 1803, przyjaciel Gleima, Ramlera, Spaldinga i Klopstocka, wydał kilka pism w przedmiocie ekonomii politycznéj i praktycznéj filozofii życia. Najgłówniejsze z nich są: „*Die Wirtschaft eines philosophischen Bauerm*" (1779) i „*Das Bild eines wahren Patrioten*" (1775).—Jego brat *Salomon Hirzel*, ur. 1727 w Zürich, † 1818 tamże, napisał między innemi „*Zürcherische Jahrbücher*" (5 t., Zürich 1814).—*Henryk Hirzel*, ur. 1766, profesor filozofii w Carolineum w Zürich, † 1833, wydał pomiędzy innemi „*Eugenia's Briefe*" (3 t., Zürich 1819 i „*Briefe Goethe's an Lavater aus den Jahren 1774—83*" (Lipsk 1833).—*Kacper Hirzel*, brat poprzedniego ur. 1785, † 1823, wydał dobrą „*Gramatykę francuską*" (Aarau 1820; 17 wyd., 1853; przekład polski Szczepańskiego, Lwów 1840 i 49).—*Konrad Melchijor Hirzel*, mąż stanu, ur. 1793 w Zürich, † 1843 tamże; w 1839 jako prezes rady wychowania wydał postanowienie, na mocy którego Dawid Strauss powołany został na katedrę dogmatyki i przez to stał się powodem rewolucyi r. 1839. Z dniem 6 Września utracił wprawdzie swoje urzędy, lecz krótko przed śmiercią wybrany jeszcze został na członka najwyższego sądu w swym kantonie.—*Bernard Hirzel*, pleban w Pfäffikonie, ur. 1807 w Zürich, † 1847

r. w Paryżu; przetłumaczył na niemiec. Kalidasa „*Sakuntalę*“ (Zürich 1833) i tegoż „*Urwasi*“ (Frauenf. 1838), oraz *Pieśń nad pieśniami* czyli „*Zwycięstwo wiérności*“ (Zürich 1840); napisał także oryginalny poemat „*Widzenie gońca śmierci nad kulą ziemską*“ (Zürich 1840). W ruchach kościelnych 1839 r. miał także nader czynny udział. — *Krzysztof Henryk Hirzel*, ur. 1828 r. w Zürich, od 1852 docent chemii i farmacyi w Lipsku; od 1850 r. redaguje: „*Zeitschrift für Pharmacie*“, w którym pomieścił wiele rozpraw, zwłaszcza o składzie olejków eterycznych; ogłosił „*Das Opium*“ (1851) i kilka podręczników.

Hiskijasz, ob. Ezechijasz.

Hispalis, ob. Sevilla.

Hispaniola, ob. Hayti.

Hissar, m. nad rz. Abi-Hissarem w Turkiestanie. 15.000 m.

Histochemija, nauka o składzie chemicznym tkanek i ich piérwiastków. Ponieważ odosobnionych piérwiastków anatomicznych otrzymać nie możemy, stąd badanie bardzo jest utrudnione. Do preparatu znajdującego się pod mikroskopem dodaje się rozmaitych odczynników, a z otrzymanéj reakcyi wnosi się o składzie chemicznym piérwiastków anatomicznych. Gdy przy tém i chemiczna natura związków składających organizm na niskim jeszcze stoi stopniu, stąd H. daleko posunąć się nie mogła. Ob. Lehmana „*Lehrbuch der physiologischen Chemie*“ (Lipsk 1853); Schlossbergera „*Die Chemie der Gewebe* i t. d“ (Lipsk 1856); Freya „*Handbuch der Histologie und Histochemie des Menschen*“ (Lipsk 1867. Część histochemiczna tłumaczona przez Wyrzykowskiego w dziele: „*Histologija i Histochemija*“, Warszawa 1870).

Histologija, *Anatomija tkanek*, *anatomija mikroskopowa*. Grubsza, *opisowa anatomija* dzieli cały ustrój na organy i te spisuje jako ostateczny przedmiot swego zajęcia. Wszakże już grubsze anatomiczne badanie wykazuje, że pewne części organiczne, pewne masy w najrozmaitszych organach się powtarzają, jak nerwy, tkanka łączna, tkanka tłuszczowa i t. d. Daleko szczególniéj jeszcze miskroskop rozkłada organy i wykazuje jednostanność składających je tkanek, owszem jako ostateczną składową część każdéj bez wyjątku tkanki, mikroskop wykazuje komórkę organiczną. H. więc odróżnia pewną liczbę tkanek, jako materyjał dla budowy organizmu i przedewszystkiém bada *komórkę* (ob.), jéj postać i warunki życia. *Tkanki* (ob.) albo się z samych składają komórek, albo między komórkami przedstawiają jeszcze inną masę rozmaitéj postaci; na téj zasadzie dzielą się tkanki na *nabłonkowe* i *łącznotkankowe*. Prócz tego odróżnia H. tkanki i wyższéj organizacyi: *mięsną*, *naczyniową*, *nerwową*. H. bada nietylko budowę tych tkanek, ale i sposób ich powstania i ich fizyjologiczne własności. To wyczerpuje H. *ogólną*. H. *szczegółowa* bierze wszystkie kolejno organy za przedmiot swych badań, bada, jakie tkanki i w jaki sposób składają się dla utworzenie danego organu. Badanie organów chorych ze względu na piérwotne zaszłe w nich zmiany stanowi H. *patologiczną* (ob. Anatomija Patologiczna). Łatwo pojąć, jak ważne znaczenie ma H. dla nauki o życiu. Za twórcę jéj należy uważać *Bichata* (1771—1820), który wszakże w badaniach swych nie używał mikroskopu i stąd rzeczywistéj klasyfikacyi tkanek nie mógł utworzyć. Odkrycie komórki przez *Schwanna* (1839) inny zupełnie nadało zwrót téj nauce. Oparci na komórce ugruntowali nową H. *Müller*, *Purkynie*, *R. Wagner*, *Valentin*, *Henle* i w. in. W ostatnich dziesiątkach lat H. najwięcéj może w medycynie zajmowała umysłów. Ważniejsze dzieła: Henle „*Allgemeine Anatomie*“ (Lipsk 1841; Koelliker „*Mikroskopische Anatomie*“ (1850); „*Handbuch der Gewebelehre des Menschen*“ (Lipsk 1857. Przekład polski Wyrzykowskiego p. t. „*Histologija* i *Histochemija*“, Warsz. 1870); Morel „*Traité elementaire d' Histologie humaine*“ (Paryż 1864). Obecnie wychodzi obszerna bardzo H. pod kierunkiem Striekera. Z dzieł polskich zacytować tylko można: Hoyera „*Histologija człowieka*“ (Warsz. 1862).

Historyczne malarstwo, ob. Malarstwo.

Historyja (z greckiego *historeō*), opowiadać, jest odtworzeniem czasów ubiegłych w żywém słowie, przyczém Grecy uwzględnili przeważnie formę, jaką tym wspomnieniom nadaje opowiadacz. Praca téż Herodota najlepiéj może okazuje to pominięcie chronologii w H., a jego tryjumf w Olimpii znaczenie powyżéj wyłuszczone H. w Grecyi. U Rzymian pojawia się wyraz *Annales* właśnie uwzględniający daty, w wiekach zaś średnich, w nazwie *res gestae*, t. j. *dzieje*, pada główny nacisk na stawające się fakty życia narodów i ludów. Podział, jaki dawniéj robiono na H. ludzi i natury czyli naturalną, a będący skutkiem greckiego pojęcia H., przy odrębnych metodach tu i tam użytych, oraz przy nierówno uwydatniającéj się zasadzie rozwoju, dotąd w naukach przyrodzonych spornéj, utrzymać się nieda. Nazwy H. *powszechnéj* i *szczegółowéj* niedają téż nic stałego, gdyż pojęcia w nich zawarte są względne, a w obec wyrobionych w téj kwestyi opinij, ograniczenie się w dziejach szczegółowych na faktach obranego tylko okresu lub kraju, odbiéra możność należytego ich wyjaśnienia. Określenia chronologiczne (starożytna, wieków średnich i t. d.), krajowe (Francyi, Polski, Europy) lub przedmiotowe (sztuk, przemysłu, handlu, rolnictwa i t. d.) niestanowią istoty podziału, gdyż ta płynąć może tylko z zasady pojmowania H. a tą zawsze jest *opowiedanie dziejów* w ich związku prawdziwym (rzeczywistym) i naturalnym (genetycznym). Przekonanie, że H. jest „nauczycielką życia“ (Cyceron) dało powód do utworzenia się dwu szkół, których byt opiéra się na rozmaitém ujęciu stosunków opowieści dziejów przeszłości do stawających się dziejów teraźniejszości. Schilter, Schlosser, Gervinus, Mommsen mniemają, że H. przeszłości winna dawać naukę bezpośrednią życiu, i ze swych dzieł, przez takie pomieszanie polityki z H., zrobili pamflety i broszury tenden-

cyjne. Szkoła Rankego zachowuje się objektywnie, i zostawiając spółczesnym możność i prawo samodzielnego zrozumienia swéj roli i doli, w H. widzą tylko obraz poznanéj i sprawdzonéj przeszłości. Szkoła piérwsza więcéj rozpowszechniona zwykła przenosić swe teoryje polityczne do H. U nas np. do monarchistów należy Naruszewicz, Walewski Ant., Plebański J. K. i w. in.; do demokratów różnych odcieni Lelewel, Moraczewski, H. Schmitt, Wróblewski (Koronowicz); ultramontanów Dzieduszycki M. (Rychcicki), Bartoszewicz J., ostatni z odcieniem federalistycznym. W Szujskim J. i Szajnosze K. przebija się uczucie bezstronności, w Maciejowskim W. A. i Bielowskim A. uprzedzenia szkoły Czarnockiego i Trembeckiego. Wszystkim mniéj więcéj właściwe jest wywodzenie wad i przymiotów narodowych od obcych, choć teraz znać dążność do wyprowadzenia wszystkiego z własnych piérwiastków.

Historyja naturalna, ta część nauk, obejmowanych ogólną nazwą przyrodzonych, która się zajmuje badaniem własności i przemian ciał natury, uważanych w szczególności, w przeciwności do astronomii, fizyki i chemii, które się zajmują badaniem ciał natury w ogólności. Historyja naturalna dzieli ciała przyrody na zwierzęta, rośliny i minerały i stąd rozpada się na trzy działy: zoologiję, botanikę i mineralogiję (ob. te wyrazy). — Można tu też zaliczyć i geologiję (ob.).

Historyjograf (z greck.), dawna ogólna nazwa pisarzy historyi; w późniejszych zaś czasach był to urząd płatny autorów, powołanych przez monarchów do pisania historyi jakiego państwa, panowania lub epoki.

Historyjografija, jako sposób pisania dziejów, ma podwójne znaczenie. Raz nazywamy historyjografiją pisanie dziejów w ogóle, w różnicy do innych działów literatury w najogólniejszém znaczeniu słowa. Powtóre H. jest dziejami sztuki pisania historyi, które wyliczają początek, rozwój i działy, na jakie utwory historyczne w ciągu wieków rozpadły się. H. rozpoczyna się pieśniami, w których naród przechowuje wspomnienie swéj przeszłości. W Europie przykład takiéj H. w pieśniach najdłużéj dawała Irlandyja, któréj ostatni bard Karolan † 1738. Ślady jéj nietylko dzieła ludów klasycznych (nawet i u Rzymian wedle Niebuhra), ale i wiadomości o ludach barbarzyńskich zachowały. Ellis w swych „*Polynesian Researches*“ dowodzi tego odnośnie do Polinezyjczyków, Huc o Tybecie i Chinach, Wilke i w. in. o bardach Dekanu i innych części Indyj Wschodnich, Mungo Park o zachodniéj Afryce, Buchanan i Prescott o Ameryce, Bunzen o Egipcie. U Serbów do téj pory H. w pieśniowéj formie utrzymuje się, a *Słowo o pułku Igora*, i niektóre wzmianki u Nestora są jéj wskazówkami w Antów, t. j. wschodnich Słowian. U zachodnich czyli Lęchów, *Rękopis królodworski* ma taką samą grać rolę. Najdawniejsze dzieła historyczne znajdujemy na pomnikach assyryjskich, kréślone *ćwiekopismem* oraz egipskich *hieroglifami*, które jako nadpisy, najczęściéj objaśniające rysunek, wyliczają niby przez usta działaczy samych ich czyny bez wskazówek chronologicznych. Reflexyi, związku wypadków i t. p. oczywiście tam niéma. Części dziejowe St. Zakonu, dzieje Herodota i in. roztaczają już ciągłą opowieść znacznego ustępu dziejów, nie bez przymieszki historyjozofii nawet. Odpowiedniém co do naiwności dziełem H. rzymskiéj jest Liwijusz. Pisma Tucydydesa, Tacyta, Julijusza Cezara, mają więcéj formy subjektywnéj, *pamiętnika*, którego autor kréśli spółczesne sobie dzieje pod ich wrażeniem bezpośredniém. Swetonijusz, *Scriptores rerum Augustae*, stają się spisywaczami anegdot, podczas kiedy liczni epitomatorowie: Florus, Eutropijusz, Wiktor Aureli chronologiję napomykaną u poprzednich wysuwają na piérwszy plan swych dzieł, i torują tém drogę późniejszym *rocznikom*, zwłaszcza od czasów Seksta Julijusza Afrykańczyka i Euzebijusza z Cezarei. Plutarch w swych *Bioj paralleloj* niezwykłe zjawisko, które wiek XVIII powtarza, zastanawiania się psychologicznego nad ludźmi historycznemi przedstawia. W wiekach średnich H. upada przez wynalazek pisma, ułatwiający pomylenie wypadków; powtóre upada przez zmiany religij, które przerwały i zmąciły tok dawnéj tradycyi, nakoniec przez przejście H. w ręce ludzi łatwowiernych, nieznających się na krytyce. Cechą jéj ogólną wypisywanie, kombinowanie i objaśnianie dziejów spółczesnych bibliją i dziejami starożytnemi. Wadzie téj ulega zarówno Mateusz Paryski, jak Mateusz Westminsterski, Mirźwa narówni z H. niemiecką i włoską. Joinville zaczyna H. w narod. języku. Froissart francuski i Ayala hiszpański są najwcześniejszymi objawami świeckiego zapatrywania się na rzeczy, gdy dotąd teologiczny pogląd przeważał. Wszakże nawet ludzie tak wysoko uzdolnieni jak Bodin Jan, Machiavelli, nieumieli się wznieść do ogólnych poglądów, obejmujących całość objawów społecznych. Commines, pomimo nowych wiadomości, otarcia się w świecie i doświadczenia politycznego, podobnie jak nasz Długosz, z całém przekonaniem wojenne niepowodzenie czyni zawisłém od widoków karzącéj opatrzności, wszystkie niepokoje polityczne tak samo tłumaczy. Dopiéro Bakon i Descartes utorowali drogę filozofii czysto świeckiéj. Z dziełami Serresa (1597) i Sc. Dupleixa (1621) oraz Mezeray'ego (1643), o dziejach Francyi, zjawia się dążność ustalania dat i faktów w sposób krytyczny, co potém benedyktyni i oratoryjanie zbiorowo dokonywają („*L'art de verifier les dates*“ i t. d.). Bielski w Polsce, Machiavelli Guicciardini we Włoszech, Holinshed w Anglii, Aventinus (Thumayer) i Frank z Donauwörth w Niemczech, Tshudi w Szwajcaryi użyli do H. języka narodowego, jak Joinville, którego znaczenie w ogóle już wykazywał Jan Bodin. Reformacyja wyrobiła umysł krytyczny i wydała znakomitych pisarzy jak Mendoza († 1575) i Mariana († 1623) w Hiszpanii, Jan Slejdanus († 1556) w Niemczech, we Włoszech: Paruta († 1598), Sarpi († 1628) i Davila († 1631), w Niderlandach Grotius

H. († 1645), de Thou we Francyi i t. d. Tchnące konserwatyzmem dzieło Bossueta bije czołem przed tradycyją, gdy piérwotne dzieje Rzymu, już Cluver Gdańszczanin i Perizoni krytykować rozpoczęli, ale to po łacinie, więc nie tak skutecznie. Rottecka (1812) praca w pewnéj mierze taką jest epoką dla H. w Niemczech, jak Kostomarowa w Rossyi, Voltaire'a dla Francyi, który wystąpił z zasadą pisania dziejów społeczeństw, nie wojen i rządców, za nim poszli Mallet, Villaret, Velly, a Pouilly Beaufort, Niebuhr, jego duchem ożywieni, dokonali pracy rozpoczętéj przez Cluvera i Perizoniego. Gibbon († 1794) poczestne obok nich miejsce zajmuje, wraz z Humem, sceptykiem († 1776), Baylem i Robertsonem († 1793), w dziale krytyki. Odtąd praca H. coraz poważniejszą postać przybiéra. Wydawnictwo poprawnych rękopisów i zbiéranie zabytków klasycznych przez L. Vallę († 1440) i innych wywołało pracę nad rękopisami późniejszymi i po długim szeregu odnośnych pracowników (zwłaszcza bolandystów: Boland, † 1661, Henschen, † 1682, Papebroch † 1714), Jan Mabillon († 1770) stwarza system późniejszéj dyplomatyki, główną podporę obecnéj stanowiący; powstają zbiory dyplomatyczne np. Lejbnitza i in., starożytnicze np. Montfaucon, heraldyka przez Gatterera i in., numizmatyczne i t. d. W tym duchu z Champollionem, Lepsiusem, Brugschem rozjaśniają się dzieje Egiptu, Anquetil du Perron toruje drogę poznaniu Indyj, Zendu. Grotefend, Rawlinson, Lassen, Weber, M. Niebuhr i w. in. go naśladuje, studyjując źródła miejscowe. Grecyja po pracach O. Müllera, Curtiusa i in., Rzym w dziele Momsena inną postać przybiéra, choć może zbyt nowoczesną. Guizot, uprzedzając wielki ruch obecny, łączący dzieje natury z dziejami człowieka w pracach: Klemma, Wooda, Müllera, Mc Lennana, Bachofena, Taylora i w. in., studyjuje Germanów w świetle cywilizacyi dzikich ludów Ameryki. Prace Am. Thierrego np. „*Historyja zdobycia Anglii przez Normandów*“ wysuwają na światło dzienne mało badany proces przeradzania się narodów w dobie już historycznéj. W ogóle, studyjowanie pojedynczych ustępów dziejów zastępuje coraz więcéj dawniejsze ogarnianie ich całości, które łącząc się z brakiem poczucia tożsamości w różnych zjawiskach, obecnie przechodzi w stadyjum daleko sięgających porównań i zestawień. Monografije nieustannie stykają się ze zbiéraniem i oczyszczaniem źródeł, oraz historyjozofiją (ob.). Obecnie słyną Ranke, Abicht, H. Sybel, Giesebrecht, Jaffe, Macaulay, Duncker i w. in.

Historyjografija w Polsce, rozpoczyna się *rocznikami* (ob.), które zwykle zaczynają się chrztem Mieszka-Lamberta I (ob.). Rocznik kapitulny, z prologiem Wissona, zaczyna się wyciągami z Izydora i Bedy i datą 730, równie jak rocznik wielkopolski. Rocznik małopolski wyjątkowo zaczyna się r. 899. Rocznik świętokrzyski od 949—1122 pisany, zdaje się być najdawniejszy, po nim idzie kamieniecki, kończący się na r. 1165. *Kalendarze*, choć bez lat, są też ważne. Piérwszym z *kronikarzy* łacińskich jest Gallus (ob.), wiérszém piszący. Przerabiali go na Szląsku tak zwany Janko Szląsak (ob.) i autor kroniki książąt polskich. Takiemuż losowi uległy: kronika Mateusza Cholewy (ob.) w dyjalogach spisana, przerobiona przez Wincentego Bogusławica (*Gottlobonis*, *Kadłubka*). Tego zaś dzieło przerobił Mirżwa i Bogufał, uzupełniany przez Godysława Paska (ob. Baszko), Andrzeja z Żarnowa i in. Praca Mirżwy i zbiorowa kronika Bogufały, podobnie jak kronika węgiersko-polska i kroniki szląskie odznaczają się etymologicznemi baśniami, użytkowaniem z biblii, oraz przeczuciem jakiéjś katastrofy narodowéj, którą z wróżb Joachima da Flores poczerpnięto. Kanonizacyja bpa Stanisława ze Szczepanowa (ob.), daje popęd fałszowaniu kroniki Galla i licznym żywotom: braciszka Wincentego (rękopis petersburgski), zamojskiego (ed. Bandtke v. gnieźnieński), Piotra z Kielc (krakowski), oraz staje się zasadą historyjozoficzną, sięgającą w czasy Długosza, który tak stwarza kompilacyję wszech starych podań i pragmatyzacyję ich, jak Mirżwa dał początek wywodom Słowian od stworzenia świata, a Janko z Czarnkowa stworzył pamiętnik piérwszy. Mirzwę i Długosza naśladują Kromer, Sarnicki, Miechowita, Dycz, i w. in., zastępując krytykę erudycyją i wytwornością języka. Długosz znika, tępiony z woli szlachty i Zygmunta III, choć jako piérwszy heraldyk odżywa w Bartoszu Paprockim i licznych herbarzach (ob.), jako echo literackie utworzenia się szlachty. Trzynastowieczny Marcin Polak (ob.) pisarz historyi powszechnéj, znajduje naśladowcę w języku polskim w osobach dwu Bielskich, z którymi zaczyna się H. rodzima. Tu należą Chwalczewski, Błażowski, tłumacz Kromera, Strykowski, i w. in. piszących po polsku pod wpływem reformacyi. Jednocześnie ogólne dzieje narodu przeradzają się w opisy krótszych okresów, jak Fredry, Hejdenstejna, Orzelskiego, Kochowskiego, Kobierzyckiego, Solikowskiego, Rudawskiego, oraz w. in., mające nieraz formę pamiętników łacińskich, którym odpowiadają po polsku pisane prace historyczne prozą i wiérszem Górnickiego, Twardowskiego ze Skrzypny, Dębołeckiego. Te monografije zamieniają się wraz z indywidualizowaniem się życia ogólnego na pamiętniki Paska, Otwinowskiego, Wieliczki, Jerlicza, Chrapowickiego, Jemiołowskiego i t. d., oraz dyjaryjusze Okólskiego, Dyjakowskiego i t. d. Braun, Hartknoch, rozpoczynają zbiéranie i krytykę dawnych pamiątek, obok fałszerzy jak Dyjamentowski i Wielądek i zbiéraczy jak Starowolski, Pruszcz. Za Stanisława Augusta powstają *literaci* i z nimi powrót okresu doby Długoszowéj. Naruszewicz wierny Długoszowi w tekście, odzyskuje krytycyzm w notach. Drobiazgi jednak przeważają tak w jego pracy jak Czackiego i Ossolińskiego, którzy spółcześnie z Lelewelem rozpoczęli studyja nad pochodzeniem Słowian, ich instytucyj i t. d., przy czém popadają z Naruszewiczem w błąd Długosza i innych, wywodzenia piérwiastku organizującego od innych ludów. Tym sposobem powstają hipotezy ich geto-dacyzmu, po-

prawionego w fiiryzm (Lelewel, Bielowski) normandyzmu (Szajnocha), saksoństwa z przymieszką geto dacyzmu (Maciejowskiego), celtycyzmu (Lewestam i in.). Jestto błąd historyczny, z życia społecznego, gdzie nastał w wieku XV, przeniesiony do H. Szujski, Kętrzyński z błędu tego otrząsają się, za przewodem tego samego Lelewela, który jak słusznie zauważa Ostrowski, swą teoryją walk kmieci i lechów wywołał smutne zjawiska dziejowe niedawnéj przeszłości. Z dziejami Mazowsza Kozłowskiego, Litwy Narbutta (choć mało krytyczną), niedołężnemi próbami historyi Zaporoża przez Gliszczyńskiego, rozpoczyna się ważne, jak słusznie fakt ten ocenił J. Bartoszewicz, badanie specyjalne dziejów różnych części składowych Rpltéj. Prace Stadnickiego nad litewskiemi dziejami, na źródłach oparte, *Sądeczczyzna* Morawskiego Scz. kompilacyjna praca o Krzyżakach Rogalskiego, fantazyjna nad dziejami Halicza Bielowskiego, i lepszych wiele Szaraniewicza, kilka rozpraw wyższych polotem i krytyką w tym kierunku Romanowskiego, liczne monografije S. Gołębiowskiego i in. należą do tego zwrotu, obok którego występują liczne zbiory źródeł do dziejów to krajów (Rzyszczewski, Mosbach, Raczyński, Działyński, Lubomirski, Dogiel, Ohryzko, Helcel, Baworowski, Bielowski, Przeździecki), to miejscowości (Janota, Gołuchowski A., Akadmija krakow.), to sejmów rożnych, to wreszcie osób (np. akta podkanclerskie Krasińskiego). Wychodzą i teraz jak dawniéj całokształty dziejów i obok Bandtkego, Moraczewskiego, staje kompendyjum Szujskiego, Morawskiego T., Szmitta H. i t. p., wszakże jak ostatniego prace np. *H. Kołłątaj*, *Rokosz Zebrzydowskiego* i in. okazują zakrój monograficzny przeważa. Podobnie Szajnocha, lubo przebiegł całą epokę Piastowską, dokonał tego w sposób monograficzny, a jego *Lechicki początek Polski*, z okresu dziejów początkowych, sam jeden pozbawiony życią i krytyki, najdobitniéj świadczy o przesileniu się kierunku studyjów. W pracach Szajnochy uderza nadto szczegół mało uwzględniony przez poprzednich, najprzód zużytkowania samych wyrażeń źródeł do charakterystyki, a powtóre rozwijanie wypadków na tle spółczesnych ekonomicznych, geograficznych i społecznych warunków. Jestto też jeden z pisarzy wraz z Walewskim A., opracowywającym najważniejszy okres przesilenia Rpltéj. Bartoszewicz studyjował okres upadku, przeważnie dając monografije, często ludzi nawet wzmianki nie z czynów, ale z ważności ich, choćby brudnéj, niegodnych. Szujski wprowadził do dziejów krajowych poglądy powszechno-dziejowe. Z młodszych pracowników nieustalił zakresu pracy: Kubala, Kalnka porzucił pióro dla różańca, Kętrzyński zwraca się w dalszą przeszłość, choć nader trzeźwo na nią się patrzy. Prace cudzoziemskiéj nazwy H. Zeissberga spotykają się z zakresem śledzeń Aleksandra Przeździeckiego, nad pojedynczymi faktami piastowskiego okresu. Ostatni wielce zasłużył się, bądź jako wzór dla tutejszych magnatów, nie tyle zajmujących się H. co galicyjscy i poznańscy, bądź jako podróżujący w celach naukowych po ojczyźnie. W ostatnich czasach Wincenty Zakrzewski i starszy Cypryjan Walewski występują z pracami nad historyją kościoła, która mimo dawniejszych Friesego, Ostrowskiego, Krasińskiego, Łętowskiego, Balińskiego, Ossolińskiego, Dzieduszyckiego, Bartoszewicza dość jest w zaniedbaniu i ciemną. Nakoniec ze sfery tłumaczeń obcych opracowań dziejów powszechnych, które Albertrandi (Schmitt), Wyrwicz, z dawniejszych, Zarański, Szyszko (Weber), Stanisławski (Welter), Rogalski (Rottek, Cantu), Górski (Schlosser), z nowszych, dokonali, przechodzi nasza H. do prac oryginalnych: Popliński, Błotnicki Kaz., Berwiński T. i najnieudolniejsza T. Korzona. Dowodzi to, że poznanie dziejów ogólnych i najnowszych zdobyczy na polu por. gramatyki, etnografii, etnopsychologii i hist. badania stoi nisko i domaga się wynagrodzenia. Z tą dążnością sumiennego poznania przeszłości zginie pewno tendencyjność w H. (ob. Historyja), oraz fakt ulubowania jakiego kronikarza, jak np. przez Bielowskiego wszystkich błędów kroniki Mirżwy, a przez Maciejowskiego Bogufały, i budowania na nich wbrew prawdzie zamków na lodzie. Przyczynia się do tego zwrot etnopsychologiczny w badaniu podań piérwotnych u Mateusza Cholewy reprezentowany przez Rogawskiego, Łepkowskiego, K. Roemera i in. Historyjozofiję dziejów krajowych pisali Szajnocha, Wróblewski (Koronowicz), Duchiński, A. Walewski i in.

Historyjomatyja, czyli sztuka historyczna (historyka jak ją zowie Lelewel, Gervinus i in.) dzieli się 1) na nauki przygotowawcze do pisania i poznania historyi czyli *propedeutykę historyczną* (ob.) do któréj należy wyliczenie i poznanie nauk pomocniczych do dziejów. 2) *Heurystykę historyczną* (ob.) czyli naukę dającą poznać środki umiejętnego korzystania z propedeutyki. 3) *Historyjografiją* (ob.) czyli dzieje sztuki pisania historyi; uwidomia ona na całym szeregu przykładów korzyści i błędy wynikające z rozmaitéj kombinacyi powyższych części historyjomatyi, opowiadając właściwości pisania dziejów w biegu czasów.

Historyjozofija, t. j. wykrycie praw rządzących faktami dziejowemi, nadanie sztuce dziejopisarskiéj form i zasad ściśle naukowych, zamiana dziejów pojedynczych narodów na dzieje ludzkości, zjawia się na początku XVIII w. Vico (ob.) studyjując Grotiusa, 1719 piérwszą myśl swéj „*Nuova Scienza*“ zyskuje, łącząc za nim w jednym systemie prawo, filozofiję i teologiję, oparte na historyi faktów i języków, którą stanowczo 1725 rozwinął. Dzieli on historyję na 3 okresy: boski v. teokratyczny, bohaterski i ludzki czyli cywilizowany, takowe odnajduje w starożytności i wiekach średnich. A przyjąwszy podwójne criterium prawdy, rozum indywidualny i ogólny, stawia tezę że ludzkość jest własnym swym dziełem (Herder). Bóg działa w niéj ale przez nią, ludzkość sama jest boską, ale ludzi boskich, herosów niéma (Michelet). Kant a za nim Schiller

przyjęli system teleologiczny w H. z teoryją trzech faz: naturalnéj harmonii, walki natury z kulturą, i zgody obu, przez zamianę doskonałéj sztuki na naturę, co ostatni zastosował do estetyki. W obecnych czasach Maurycy Carrière (ob. Hegelijanizm), wychodząc z 3 faz bytu: poczucia się i sumienia, natury, czucia i ducha, kreśli wcielanie się tych idéj ludzkości „w dzieje przez wolę ludzką“ i pod wpływem zewnętrznych okoliczności. Tak ideał jest naturą w Grecyi i Rzymie. Chrystus stawia ideał etyczny, z wiekiem XVIII zaczyna się wiek ducha. Jednocześnie w Egipcie i Azyi Mn. architektura góruje, w Grecyi plastyka oddziaływa na muzykę i poezyję. W wiekach średnich malarski zmysł panuje w gotyce i poezyi, dochodzi szczytu w Michale Aniole, Rafaelu i Tycyjanie. Z ich upadkiem wznosi się muzyka (uczucie) w oratoryjach, operze i instrumentacyi. Händel, Gluck i Bach zagłuszają spółczesnych malarzy i poetów, czasy Peryklesa i Mediccich powtarza epoka Beethowena, Haydna i Mozarta. Nauka przez Newtona i Kanta bierze prym i z poezyją przez Lessinga, Goethego i Schillera zawiéra sojusz, który ostatniéj hegemoniję na przyszłość zapewnia. Okres ducha już zresztą widać w Beethowenie i Corneliusu. Fichte 1804—1805 stawił 5 w H. okresów: władzy instynktu, powagi (kilku), zupełnego odrzucenia obojga, władzy nauki, wreszcie z nauką kojarzy się sztuka i następuje zwrót świadomy do stanu, w jakim ludzkość była bezwiednie w piérwszym okresie. U Schellinga w dziejach stopniowo ale nieskończenie objawia się absolut, z pomocą przedustawnéj harmonii objektu (prawa) i subjektu (wolności) w 3 fazach: losu, natury (od hegemonii Rzymu) i opatrzności, w zasadzie z sobą identycznych. U Hegla dzieje są szkołą, w któréj swawola, przez substancyjalną wolność przechodzi w subjektywną. Wschód wie tylko że jest wolny, Grecyja i Rzym że niektórzy, późniejsze dzieje że wszyscy są wolni. W Grecyi dopiéro pojawia się związek subjektu w ogólnym celem, jako substancyjalna etyka, któréj Sokrates przeciwstawi wolność subjektywną. W Rzymie spełnia się okres dojrzałości dziejów, za stracony indywidualizm na korzyść państwa, ludzkość zyskuje pojęcie ogółu. Ten sam cykl powtarza się późniéj. Urzeczywistnienie pojęcia wolności jest celem dziejów, których rozwój jest teodyceją. Naśladuje Hegla N. Marselle w „*La scienza della Storia*“ (1873). Ritter i wyznawca jego nauk Quinet uważa każden kraj za formę, w którą opatrzność rzuciła rody ludzkie, by wedle niéj się urobiły. Zbliża się do takiego pojęcia rzeczy Buckle i jego naśladowcy, ale gdy uczeni angielscy empiryję nauk przyrodzonych, poznanie natury uważają za dźwignię świata i główną sprężynę H., Quinet z religii, odrzucanéj przez tamtych, wywodzi ustrój społeczny i polityczny i tę ideję akcentuje, jakby przeczuwając teoryję Buckla. Jak Cantu zaznacza oddziaływanie nieustanne wschodu i zachodu, Azyi i Europy. Gervinus, zbliżony w zasadzie do Hegla, uważa że ogólną zasadą rozwoju dziejów jest kolejne nabywanie wolności, po któréj ostatecznem osiągnięciu, proces utraty przebiega koléj form odwrotną drogą téj, jaką przeszły narody do wolności, jako despotyja, arystokracyja, demokracyja i t. p., wolność jednego, kilku, wszystkich. Zaznacza właściwość naszego wieku w popiéraniu uciśnionych i cierpiących, system geometrycznego postępu w jego zjawiskach, szerzenie się ich geograficzne, wreszcie zaznacza że wieki nowe w każdém stuleciu przedstawiają walkę narodu jakiegoś o wolność: w XIV Czechy, w XV Szwajcaryja, XVI Niderlandy, XVII Anglija, XVIII Francyja i Ameryka (XIX Włochy, Niemcy). Zaznacza brak wielkich ludzi (zdemokratyzowanie) w dziejach najnowszych. U nas Mickiewicz, Hoene Wroński i in. pod wpływem miejscowych warunków stworzyli teoryję mesyjanizmu, która ostatecznie gruntuje się na teoryi wielkich ludzi, mimo Vica, dotąd przez Guizota podnoszonéj, na wytłumaczenie niejasnych skąd inąd faktów. Jestto teoryja wielce zbliżona do H. Bossueta, w któréj dzieje są mechanicznym dziełem woli Boga i nauką rządzców. Teoryja zachowania siły nauk przyrodzonych próbowaną była także w H. (ob. Europa, historyja).

Histryjonowie (łaciń. *histriones*), nazwisko aktorów rzymskich, pochodzących piérwotnie z Etruryi. Podczas bowiem grasującéj zarazy 364 prz. Chr. dla przejednania zagniewanych bogów urządzono piérwsze widowiska (*ludi scenici*), odprawione przez aktorów sprowadzonych umyślnie z Etruryi. Widowiska takie skadały się z tańców mimicznych przy towarzyszeniu fletów. Młodzież rzymska naśladowała je i dodawała słowa. Obok tego byli ludzie, zajmujący się z rzemiosła owego rodzaju przedstawieniami, i tym nadano etruskie miano *histriones*, przed którém musiała ustąpić narodowa nazwa *ludiones*. Kiedy zaś Liwijusz Andronikus około 240 r. prz Chr. ustalił dramat artystyczny nazwisko *histriones* dostało się także aktorom (*actores*), występującym w komedyjach i tragedyjach, ale nigdy aktorom wykonywającym mimy i pantomimy. H. stanowili towarzystwa (*greges*), których dyrektorem był zwykle aktor najcelniejszy (*actor primarum partium*); do niego się udawali urzędnicy, chcący lud zabawić widowiskiem. Płace (*mercedes*) aktorów stały się z czasem tak wygórowane, że je cesarz Tyberyjusz musiał ograniczyć. Role niewieście przedstawiali początkowo mężczyźni a dopiéro w późniejszych czasach cesarstwa kobiéty. Lud okazywał swoje zadowolnienie aktorom klaskaniem (*plausus*) a niezadowolnienie gwizdaniem (*sibilus*). Najsłynniejszym z H. rzymskich był Roscius (ob.). Stan histryjonów był u dawnych Rzymian w pogardzie, składali go bowiem po większéj części wyzwoleńcy i niewolnicy. Od takiéj niesławy (*infamia*) była jednak wolna młodzież rzymska, która przedstawiała narodowe *Atellany* (ob.) i któréj nie oznaczano mianem H.

Hiszpanija. *Geografija.* H. (po hiszpań. *Espana*), rzeczpospolita na półwyspie Pirenejskim, zajmuje prócz posiadłości zamorskich 8,980 mil kw. i graniczy na północ z Francyją, Andorrą i morzem Biskajskiém, na zachód z oceanem Atlantyckim i

Portugaliją, na południe i wschód z morzem Śródziemném i angielskim okręgiem Gibraltaru. Położenie H. pomiędzy Europą i Afryką i znaczne wysunięcie jéj ku zachodowi czynią ją najłatwiejszą pośredniczką między Europą, Afryką i Ameryką. Przeszkadza jednak zupełnemu spożytkowaniu takiego położenia małe rozwinięcie linii brzeżnéj, niewielka ilość odnóg i zatok i dobrych portów. Północne pobrzeże z przyczyny gór, tuż nad brzegiem morskim idących, jest spadziste i nieprzystępne; przystępniejsze nieco jest już pobrzeże zachodnie, ale nieskończenie bogatsze od nich w zatoki i porty są wybrzeża południowe i wschodnie (odnoga Kadyksu, zatoki: Almeria, Malagi, Kartageny, Alicante i t. d.). Granica morska jest przeszło dwa razy dłuższa niż lądowa, kiedy bowiem piérwsza wynosi 488 leguas (których $17^1/_2$ idzie na jeden stopień równika), ostatnia ma ledwie 230 leguas. Do H. należą wyspy Balearskie (ob.) i Kanaryjskie (ob.) przez co powiérzchnia jéj zwiększa się do 9,200 mil kw.—*Góry.* H. jest na wskroś górzystą. Przedstawia ona wielką, średnio na 2,500 wzniesioną, otoczoną w okół górami, wyżynę, którą możnaby podzielić na dwa mniejsze płaskowzgórza: północne, wyższe (2,560 stóp), obejmujące prowincyje Leon, Starą Kastyliję i wyżynę Alava i południowe, nieco niższe (2,480 st.), składające się z Nowéj Kastylii, Estremadury, części Murcyi, części Aragonu i Walencyi. Można przytém w H. odróżnić sześć systemów gór: 1) Pirenejski, zajmujący północną część kraju, tworzący łańcuch $137^1/_2$ mil długi, ze szczytami przenoszącymi 10,000 stóp wysokości; 2) Iberyjski, oddzielony od Pirenejskiego przez dolinę Ebro, tworzy główną liniję graniczną wód do morza Śródziemnego i do oceanu płynących; wysokość tu zmienna, od 5,000—7,500 stóp; 3) centralny albo Leono-Kastylijski, tworzy granicę wód Duero i Tagu, oraz granicę między Starą i Nową Kastyliją; 4) góry Estremadury rozgraniczają wody Tagu i Gwadiany, dochodzą do 5,000 stóp wysokości; 5) góry Maryjańskie między Gwadianą i Gwadalkwiwirem, lesiste, średnio na 3000 st. wnoszące się; 6) góry Betyjskie, między Gwadalkwiwirem i morzem Śródziemném; tu należą najwyższe góry H. Sierra Newada z wiérzchołkami dochodzącymi 11,700 i więcéj stóp. Pod względem geognostycznym góry H. na południo-zachodzie są pochodzenia plutonicznego i składają się w części z gnejsu, granitu, łupku i t. d.; góry półn.-wsch. złożone są z krédy, wapienia i kamieni peryjodu tryjasowego. Z nizin hiszpańskich najważniejsze są: Iberyjska (430 m. kw.) i Betyjska (290 mil kw.), przez które płyną Ebro i Gwadalkwiwir. *Rzeki.* H. ma znaczną ilość rzek, płynących przeważnie do oceanu Atlantyckiego. Z rzek tych najważniejsze są Minho, Duero, Tag, Gwadiana i Gwadalkwiwir. Cztéry piérwsze należą także i do Portugalii, w któréj znajdują się ich ujścia i górny bieg. Do morza Środziemnego uchodzi Ebro. Prócz tego wiele jest tu rzek nadbrzeżnych. Handel nie ma wielkiego pożytku z powyższych rzek, koryta ich bowiem nie są uregulowane i żegluga możliwa jest tylko na niewielkich przestrzeniach. Większą może korzyść ma H. z kanałów, z których najważniejsze są: cesarski, wykopany za Karola I, ułatwia żeglugę na Ebro i prowadzi od Tudeli do Saragossy; Kastylijski, prowadzi do Duero, ważny dla połączenia z Santander; kanał Karlosa, prowadzi od Ebro, poniżéj Tortozy, do Porto de los Alfaquez. W niedawnych czasach wzięto pod rozwagę projekt połączenia morza Środziemnego z morzem Biskajskiém, za pomocą olbrzymiego kanału, dostępnego dla okrętów. Wielką jest także ilość kanałów dostarczających wodę do picia i uprawy pól. Niektóre z nich, bardzo wspaniałe i kosztowne, pochodzą jeszcze od Maurów. W *jeziora* jest H. uboga i można powiedzieć, że z wyjątkiem Albufera de Valencia i Laguna de la Yanda nie ma ich wcale. Za to bardzo jest bogatą w wody mineralne, których liczba ma dochodzić 1500. Zbadanych dotąd jest około 330. Do najbardziéj zwiédzanych należą kąpiele w *Cestona*, w ziemiach Basków. *Klimat* H. nader rozmaity, przeważnie jednak lądowy. Północne części kraju mają klimat umiarkowany europejski, środkowe—południowo europejski, a południowe prowincyje, jak Andaluzyja, Granada, część Murcyi, mogą wytrzymać co do temperatury porównanie z Afryką. Na wyżynach zima jest ostrą, a lato bardzo gorące. Średnia temperatura Madrytu wynosi 14,3° C., Kadyksu 17° C., Malagi 20° C.. Trzęsienia ziemi, jakkolwiek nie tak częste i silne jak w Portugalii, zdarzają się jednak. Najsilniejsze było w Granadzie 1826 r. *Produkta.* Warunki geograficzne i klimatyczne H. posiadają także różny stopień produkcyjności gruntu i rozmaitości płodów. Do tego przyczynia się jeszcze niejednakowa pilność i zdolność mieszkańców. Trafiają się okolice, i to dosyć rozległe, gdzie grunt nieuprawny pokryty jest tylko trawą i aromatycznemi ziołami. Są jednak i miejsca, szczególniéj nad brzegami morza Śródziemnego, odznaczające się dobrą uprawą ziemi. Z całéj powiérzchni H. ledwie 45% jest gruntu uprawnego a 9% lasów, reszta w znacznéj części leży odłogiem. Za zwierząt dzikich znajdujemy w H.: wilki, lisy, kuny, wydry, wiewiórki, zające, króliki, jelenie, dzikie kozy, niedźwiedzie, dziki, sępy, wiele rodzajów ryb, daléj w południowéj H. spotykamy małpy, hiszpańskie kozły, kameleony, i in. Zwierzęta domowe dość piękne i liczne. W 1865 miała H. przeszło 30,000,000 sztuk zwierząt czworonożnych, między którymi było: 673,000 koni, 1,002,000 mułów, 1,291,000 osłów, około 3,000,000 sztuk bydła rogatego, 22,000,000 owiec, blisko $4^1/_2$ milijonów kóz, prawie tyle świn i przeszło 3000 dromedarów. Bydło hiszpańskie jest niewielkie, ale mocno i dobrze zbudowane. Ważnym jest chów mułów i osłów na który H. baczną zwracają uwagę. Roślinność w północnéj części przedstawianą jest przez dęby, buki, olsze, jesiony, wiązy, brzozy, drzewa iglaste (w Pireneach), zboża, jarzyny, kartofle, len, konopie, drzewa południowéj strefy, jak pomarańczowe, figowe, daktylowe, migdało-

oliwne, daléj wino melony, trzcina cukrowa, bawełna i t. d. Minerały są w ogromnéj ilości. Już w starożytności znaną była H. jako kraj nadzwyczaj bogaty w szlachetne kruszce i inne ciała kopalne. I dziś spotykamy złoto (w Katalonii), srebro (w Sierra Almagrera), żelazo, ołów, miedź, cynober, cynę, cynk, antymon, galman, kobalt, grafit, sól, saletrę, ałun, siarkę, sodę, asfalt, oléj skalny, ogromne pokłady węgla kamiennego, wapień, marmur, jaspis, alabaster, piankę morską, glinkę porcelanową, drogie kamienie, jak: rubiny, dyjamenty, topazy, turkusy, granaty i inne. *Ludność* H. w r. 1867 obliczano bez wysp Balearskich i Kanaryjskich na 16,090,516 m., razem z temi wyspami na 16,641,980 m., w roku 1868 miało być 16,732,052; przecięciowo zatém wypada na 1 milę kwadratową 1816 mieszkańców. Największą ludność stosunkowo znajdujemy w Pontevedra (w Galicyi), w Barcelonie i prowincyjach Basków, gdzie na milę kwadratową wypada 5,300, najmniejszą w Albacete, Ciudad Real i Cuença, gdzie zaludnienie mili kw. nie dochodzi 800 m. Ludność H. ogółem zamieszkuje 87,566 miejscowości, jako to 4 większe miasta, mające więcéj niż 100,000 m. 11 m. mniejszych od 40—100,000 m., 5,300 małych miast i miasteczek, reszta wsi, wiosek i osad. Rozróżniają w H. dotychczas tak zwane *ciudad*, t. j. miasta, od *villa*, t. j. miasteczek. Podział ten jednak nie daje wyobrażenia o prawdziwym stanie rzeczy. Częstokroć bowiem villa jest kilkakroć co do obwodu i ludności większą od ciudad. Co do pochodzenia rozróżniają 4 główne odłamy ludności hiszpańskiéj: kastylijski (mieszkańcy Kastylii, Andaluzyi i Murcyi), lemozynijski (Katalonija, Walencyja, wyspy Balearskie), galicyjski i baskijski. Oprócz tego są jeszcze: Moriskowie (Moriskos albo Modejares) pochodzący od Maurów, Cyganie, kilka kolonii Niemców i Żydzi (w niewielkiéj ilości). *Język* krajowy hiszpański dzieli się na kilka dyalektów, z których najwykształceńszy jest kastylijski (najpiękniéj mówią w Toledo), po nim dopiéro idą dyalekty andaluzyjski, galicyjski i inne. *Religija* panująca rzymsko-katolicka, protestanci znajdują się tylko w większych miastach; H. ma 9 arcybiskupów i 46 biskupów. Arcybiskup Toledo nosi tytuł prymasa. Jeszcze w końcu zeszłego wieku słynęła H. mnogością duchowieństwa; w r. 1787 liczono przeszło 100,000 mnichów, przy 10,000,000 ludności, w 1833 r. było 3,027 klasztorów, w których przebywało 81,278 mnichów i 25,616 mniszek, oprócz tego 3,000 pustelni; w r. 1835 i 36 klasztory były pozno szone a majątki ich skonfiskowane. Stan rzeczy taki trwał do r. 1851, w którym zawarty konkordat przywrócił na nowo klasztory, których liczba jednakże nie doszła już do dawniejszéj wielkości. *Przemysł*, jakkolwiek niezbyt wielki, rozwinął się jednak nieco w ostatnich latach. Najważniejszymi jego produktami są wyroby bawełniane, lniane, jedwabne, wełniane, metalowe, porcelanowe, proch, papier, tytuń, mydło, suchary i t. d. Nie ma tu żadnych cechów i panuje zupełna wolność przemysłowa; w r. 1850 po raz piérwszy urządzono w Madrycie wystawę krajowych wyrobów przemysłowych. Górnictwo w kraju tym, pod względem ciał kopalnych najbogatsze w Europie, nie dosięgło takiego znaczenia, jakie mieć powinno. Mimo tego już w 1863 r. dochód z niego wynosił przeszło 40 milijon. talarów. *Handel.* Już wyżéj wspomnieliśmy, że położenie geograficzne H. daje jéj możność odgrywać wielką rolę handlową w świecie. Rzeczywiście w wieku XVI H. taką rolę odgrywała; powoli jednak stanowisko to postradała, pozwoliwszy się wyścignąć narodom, które lepiéj bogactwa przyrodzone i korzyści położenia wyzyskiwać potrafiły, tak że dzisiejszy handel H. jest ledwie cieniem dawniejszego a i ten jeszcze w bardzo znacznéj części zostaje w ręku cudzoziemców, mianowicie Anglików i Francuzów. Wywóz w r. 1867 oceniany był na 1155 milijonów realów (real wynosi cokolwiek więcéj niż czwartą część franka). Przywóz w tymże roku wynosił 1781 mil. real. Artykułami wywozu były po większéj części towary surowe, jak wino jedwab', owoce i t. d.; artykuły przywozu stanowiły przedewszystkiém wyroby fabryczne. Francyja miała z H. najrozleglejsze stosunki handlowe, potém szła kolej na Anglię, Indyje Zachodnie, Szwecyję i t. d. Z instytucyi kredytowych zasługują na wspomnienie: bank narodowy, założony 1829, zreorganizowany w 1851, banki w Walencyi, Saragosie, Barcelonie, Kadyksie, Maladze i inne, prócz tego wiele banków dyskontowych i kas oszczędności. Żegluga w najnowszych czasach, w skutek polepszenia portów, urządzeń portowych, zaprowadzenia latarni morskich, nieco się podniosła i w 1867 wyglądała dość pokaźnie, miała bowiem na swe posługi 3,153 statków nadbrzeżnych (między którymi 102 parowych) ze 118,300 ton ładunku i 18,955 ludzi, 1,361 okrętów (między którymi 49 parowców) z 172,399 ton ładunku i 16,625 ludźmi osady. Drogi żelazne w ostatnich czasach również zwróciły na siebie większą uwagę i już w 1870 H. posiadała 733 mil, będących w użyciu, a 273 mil budujących się dróg żelaznych.—Co się tyczy *oświaty*, to ta w H. zostaje jeszcze na dość niskim stopniu. Przesądy, zabobony, fanatyzm, pogarda innych ludów, przecenianie siebie, ślepe hołdowanie tradycyi, są w znacznéj części skutkiem tego stanu. W 1850 r. 1,898,288 m. umiało czytać, a tylko 1,221,000 pisać. Obecnie stosunek się polepszył; elementarne szkoły znajdują się już w znacznéj ilości, w 1860 było 24,350 takich szkół, w których przeszło 1,100,000 dzieci pobiérało nauki. Średnie wychowanie dostarczają królewskie (dziś może być inaczéj nazywane) szkoły uczonych i *collegios*, których w 1860 było przeszło 100. Uniwersytetów ma H. 10, mianowicie w Madrycie (z 6 fakultetami), Sant-Jago, Barcelonie, Granadzie, Sewilli, Walencyi, Walladolid, Oviedo, Salamance i Saragosie. Prócz tego ma H. wiele szkół specyjalnych, jakoto handlowych, żeglugi, sztuk pięknych etc.—*Konstytucyja.* H. obecnie jest rzecząpospolitą, a zgromadzone Kortezy zajmują się nadaniem jéj ustawy rządowéj. Czy to z powodu strasznéj anarchii

ły w H. solidarnie przeciw wolności politycznéj i religijnéj. Panowanie Ferdynanda i Izabeli jest jeszcze bardzo ważne przez zdobycie Neapolu, Nawarry, Granady (1492), ostatniego państwa machometań., i odkrycie Ameryki (ob.). Tym sposobem położono równocześnie podstawę do przyszłéj wielkości H. i do jéj upadku. Ich dziedziczka Joanna została zaślubiona Filipowi I (ob.), synowi cesarza Maksymilijana I, władcy Niderlandów. Synowi z tego małżeństwa, Karolowi I (jako cesarz niemiecki Karol V, ob.), zapewnił Kardynał Ximenes posiadanie H. i znaczną przewagę w Europie. Po usunięciu Ximenesa wybuchłe 1519 powstanie komun miejskich, na którego czele stanął Padilla (ob.), zostało stłumione 1521 zwycięstwem pod Villalar. Po czém szlachta i duchowieństwo ściśle połączyli się z tronem; miasta utraciły swe przywileje a zgromadzenia Kortezów stały się czczą tylko formalnością i ograniczały się jedynie na deputacyjach z miast kastylskich. Karól I (V) korzystając z wewnętrznych sił narodu hiszpańskiego, przez podboje w Ameryce położył fundament do kolonijalnéj potęgi H. a przez szczęśliwe wojny z Frańciszkiem I (ob.), kr. franc., uczynił H. piérwszém w Europie państwem militarném. Ale skutkiem wojen zwiększyły się podatki i urosły długi. Z Filipem II (ob.), 1556—98, mimo całéj potęgi H. poczyna się już jéj upadek. Despotyczny i srogi ten monarcha postawił sobie za cel powiększenie swéj władzy, wytępienie kacerstwa i zniszczenie wszelkich praw narodowych i utworzenie monarchii uniwersalnéj. Powodzenie miał tylko częściowe. Zdobył wprawdzie Portugaliję 1581 ale dał powód do odpadnięcia Niderlandów (ob.), w wojnach z któremi, jak również z Turcyją, Angliją i Francyją nie zawsze był szczęśliwy. W zupełności udało mu się jeno zniweczenie istniejących jeszcze w H swobód. Wojny i przewrotna administracyja, mimo napływających z Ameryki bogactw, postawiły finanse H. nad brzegiem przepaści. Został się tylko blask potęgi pozornéj. Kwitły za to wówczas w H. najświetniéj sztuki i literatura (*złoty wiek*) a hiszpańska mowa i moda nadawały ton w Europie. Za Filipa III (1598—1621) upadek H. olbrzymim zbliża się krokiem. Wszechwładny ulubieniec króla hr. Lerma zapewnia korzyści tylko sobie i swoim stronnikom. Dochody państwa haniebnie roztrwaniane, handel, przemysł i oświata nikną coraz bardziéj; przyczyniło się do tego niemało wypędzenie resztek Maurów (1609). Smutniejszy jeszcze stan H. za rządów Filipa IV (1621—65) i jego ulubieńca ks. Olivarez (ob.). Wojny w Niemczech, Włoszech, Niderlandach i z Francyją kraj do cna zubożyły i sprowadziły najstraszniejszy ucisk mieszkańców, co znowu wywołało 10 letnią domową wojnę w Katalonii, powstania w Andaluzyi i Neapolu i t. d. Portugalija zrzuciła także jarzmo hiszp. 1640 a pokojem westfalskim uznała H. formalnie niepodległość rzeczypospolitéj niderlandzkiéj. Pod słabym na ciele i duchu Karolem II (1665 — 1700), skutki systemu rządowego wyszły na jaw. Ubóstwo skarbu doszło najwyższego stopnia; rząd żadnéj zgoła nie miał siły i znaczenia ani wewnątrz, ani w kolonijach; przez nieszczęśl i we wojny z Francyją utraciła H. Franche-Comté i część posiadłości niderlandzkich. Karol II, ostatni z domu hiszpań. Habsburgów, chcąc zapobiedz ułożonemu przez Angliję, Holandyję i Francyję podziałowi monarchii hiszpań, naznaczył spadkobiercą wszystkich swych posiadłości wnuka swéj siostry a żony Ludwika XIV, Filipa ks. Anjou, który po śmierci Karola II bez żadnego prawie oporu wstąpił na tron pod imieniem Filipa V (ob.). Filip V (1701—1746) otrzymał wprawdzie górę nad swym rywalem Karolem, arcyks. austryjackim, ale skutkiem tak zwanéj *hiszpańskiéj wojny sukcesyjnéj* (ob.) musiał pokojem utrechckim 1713 ustąpić Austryi Neapol, Sardyniję, Medyjolan i Niderlandy, Sabaudyi Sycyliję, Anglii Gibraltar i Minorkę. Pod Burbonami utracił naród resztę swych praw konstytucyjnych; ostatni sejm kastylski odbył się 1713 a aragoński 1720. Tylko prowincyje baskijskie i Navarra utrzymały dawne swe przywileje (*fueros*). Rządy sprawowała właściwie jego energiczna żona Elżbieta Parmeńska z doradcami Alberonim (ob.) i Ripperda. W 1735 odzyskano królestwo Obojéj Sycylii i nabyto Parmę 1748, jako hiszpań. sekundogenitury. Pod słabym synem i następcą Filipa V Ferdynandem VI (1746—59) panowała zupełna stagnacyja i spokojna bezczynność. Za rządów roztropnego Karola III (1759—88) lepsze dla H. nastały czasy. Wprawdzie uwikłała się H. w niekorzystną dla kraju wojnę francusko-angielską (1779—83), ale odzyskała przynajmniéj Minorkę. Nie przeszkadzało to zresztą wewnętrznym reformom, dokonywanym przez takich ludzi jak Aranda (ob.), Campomanes (ob.) i Florida Blanca (ob.). Ograniczono inkwizycyję, wypędzono jezuitów, wspiérano rolnictwo, przemysł i handel. Widoczny był jeszcze postęp w początkach panowania Karola IV (ob.), 1788—1808, ale późniéj (od 1792) przewrotne rządy ulubieńca królewskiego ks. Alcudia (ob.) wiele państwu przyniosły szkody. Z początku wzięła H. czynny udział w wojnie przeciw republice francus., lecz pokojem bazylejskim (22 Lipca 1795) musiała ustąpić połowę San-Domingo a Alcudia posunął się daléj nawet, gdyż zawarł z Francyją w San-Ildefonso (19 Sierp. 1796) zgubne dla kraju zaczepno-odporne przymierze i wypowiedział wojnę Anglii, skutkiem czego straciła H. pokojem w Amiens (25 Marca 1802) Trinidad. Usunął się wprawdzie Alcudia od steru państwa, ale nieprzestając kierować sprawami H. przez swego krewniaka Cevallosa (ob.), przyłączył się stanowczo do polityki Napoleona i przedsięwziął wyprawę przeciw Portugalii 1801. Na początku nowéj wojny francus.-angiel. (1803) okupiła H. milijonem piastrów u Napoleona swą neutralność, ale napadnięta przez Angliję (Paźdz. 1804), wmieszała się do wojny i w bitwie pod Trafalgar (ob.) 21 Paźdz. 1805 utraciła swą flotę. Tymczasem wzrastała opozycyja przeciw ks. Alcudia. Za jéj naczelnika uchodził następca tronu Ferdynand ks.

Asturyi, który był nawet aresztowanym. Zbrojne powstanie 18 Marca 1808 strąciło ze szczytu ks. Alcudia; Karol IV musiał abdykować na rzecz ks. Asturyi, który wśród ogólnéj radości był obwołany królem pod imieniem Ferdynanda VII (ob.). Ojciec i syn szukali teraz względów u Napoleona; ten obu wezwał do Bayonny, wymusił na nich (5 Maja 1808) zrzeczenie się wszelkich praw do korony dziedzicznéj i 6 Czerwca t. r. naznaczył królem hiszpańskim swego brata Józefa Bonaparte (ob.). Utworzona junta zaprzysięgła nową, ułożoną na wzór franc., konstytucyję hiszpańską (7 Lipca) i król Józef wjechał do Madrytu 20 Lipca. Ale ta hańba rozbudziła z uśpienia naród hiszpański. Wszystkie piérwiastki szlachetne i nieszlachetne, duma narodowa i dzika nienawiść do cudzoziemców, uczucie wolności i mniszy fanatyzm działały wspólnie i potężny przeciw obcemu najazdowi wywołały opór. Na prowincyjach powstawały junty w imieniu prawowitego króla Ferdynanda VII, organizowały się oddziały partyzanckie (*Guerillas*), wreszcie i wojska regularne w znacznéj części stanęły w obronie sprawy narodowéj, któréj zwiérzchni kierunek zostawał w ręku centralnéj junty sewilskiéj a od 1810 w ręku regencyi, złożonéj z 5 członków. Wojna przybrała charakter najstraszniejszéj, iście ludowéj walki, w obec któréj żadnego prawie nie miał powodzenia napoleoński system wojowania. Bohaterski opór Saragossy (ob.) dowiódł, jak potężne siły rozwinęło powstanie narodowe. Powstała także i Portugalija, gdzie wylądował z armią angielską Wellington i wespół z H. walczył przeciw Francuzom. Po dwakroć uciekał z Madrytu król Józef i dwakroć wracał pod opieką oręża francuskiego. Ze zmiennem szczęściem prowadzona wojna skończyła się zupełném wyparciem Francuzów (1813), po katastrofie Napoleona w Rossyi. Wellington odniosłszy zwycięstwo pod Vittoria (21 Czerw. 1813) i utrzymawszy plac boju podczas kilkudniowych bitew w Pyrenejach (24 Lip.—1 Sierp.), wkroczył do Francyi i w krwawéj bitwie pod Tuluzą (10 Kwietnia 1814) zakończył ostatecznie wojnę o niepodległość hiszpańską. Napoleon zaś już traktatem w Valencay 11 Grud. 1813 zwrócił H. Ferdynandowi VII. Tymczasem regencyja ogłosiła 18 Marca 1812 nową ustawę, ułożoną przez Kortezy (zwołane do Kadyksu jeszcze 1810 r.) na podstawie piérwszéj konstytucyi franc. z 1791, ale Ferdynand VII uznał ją 4 Maja 1814 w Walencyi za nieważną i obiecał dać nową. Obietnicy jednak nie dotrzymał; owszem rozpoczęła się straszna polityczno-religijna reakcyja. Stronnicy konstytucyi i Kortezów, patryjoci z epoki walki o niepodległość, srodze prześladowani, tysiącami szli na wygnanie. Przywrócono inkwizycyję, klasztory i jezuitów. Restauracyja cofnęła się poza reformy Karola III. Wyrafinowany despotyzm z wszelkiemi bezprawiami i gwałtami, intrygi kamaryli dworskiéj i wpływy dchowieństwa, oto były podpory nowego rządu. Każdy ruch swobodny tłumiono i surowo karano. O podniesieniu materyjalnego dobrobytu ani myślano nawet. Odpadłych kolonij amerykańskich nie była też w stanie odzyskać wycieńczona H., jakkolwiek pragnął tego Ferdynand VII. Głębokie i powszechne w narodzie niezadowolnienie poczęło się objawiać tajemnymi związkami i cząstkowemi acz niepomyślnemi powstaniami Miny (ob.), Porliera i t. d. Ale wojskowe powstanie podpułkownika Riego (ob.), wybuchłe 1 Stycznia 1820 w Kadyksie, szybko po całéj rozszerzyło się H. i przywiodło króla do tego, że zgodził się na zwołanie Kortezów i przywrócenie konstytucyi z 1812 r., którą też zaprzysiągł. Nowy rząd, najprzód pod prezydencyją Arguellesa (ob.) a późniéj Martineza de la Rosa (ob.), począł kraj reformować. Nie wszystkie jednak użyte przezeń środki cieszyły się popularnością. Z jednéj strony demokraci (ob. *Communeros*, *Descamisados*), z drugiéj reakcyjni absolutyści (ob. *Apostolskie stronnictwo*) ciężkie stawiali mu zawady, zwłaszcza ostatni, którzy w imieniu przewrotnych swych zasad zbrojne wywoływali powstania. Tymczasem w nowo zwołanych Kortezach (1822) stronnictwo egzaltowane (*Exaltados*) wzięło górę nad umiarkowaném (*Moderados*) a wypadek ten przyspieszył starcie z zagranicą. Na kongresie werońskim (1822) Francyja z trzema wschod. dworami postanowiły zbrojnie interwenijować w H. na korzyść absolutyzmu. Jakoż armija franc. wkroczyła 7 Kwiet. 1823 do H. i bez żadnego prawie oporu dotarła aż do Madrytu. Kortezy z królem uciekli do Sewilli a stąd do Kadyksu. Rządy kraju zagarnęła w swe ręce absolutystyczna regencyja. Zgnębiony i sfanatyzowany przez księży lud nie wziął udziału (jak 1808—12) w boju narodowym. Generałowie zdradzali, wojsko upadło na duchu i przechodziło do nieprzyjaciół. Jeden tylko Mina trzymał się dzielnie. Po zbombardowaniu i zdobyciu Kadyksu (w końcu Wrześ.) zakończyła się wojna. Stronnictwo apostolskie zupełny odniosło tryjumf i rozpoczęła się najstraszniejsza reakcyja, mimo że król obiecał amnestyję i przywrócenie konstytucyi. Dla utrzymania spokojności przedłużono okupucyję francuską. Fanatycznym mnichom i absolutystom nawet Ferdynand VII zdawał się za mało energicznym; poczęli więc pracować nad wyniesieniem brata jego don Carlosa (ob.), którego uważano za ślepe stronnictwa apostolskiego narzędzie. Ale liczne ich powstania, jak np. tak zwanych Agraviados (ob.) 1827, jak również ruchy liberalne okazały się bezskutecznemi. Wojska franc. opuściły H. 1828. W tym czasie dokonały wreszcie i kolonije amerykańskie swego wyjarzmienia. Pozostały tylko H. Kuba, Portorico i Filipiny. Nowym niepokojom i rozjątrzeniu stronnictw dał znowu powód sam król, który z miłości dla czwartéj swéj żony, rozumnéj ale intryganckiéj Maryi Krystyny, ogłosił 29 Marca 1830 sankcyję pragmatyczną, zapewniającą wbrew prawu salickiemu następstwo tronu i córkom. Jakoż gdy urodzoną 10 Paźdz. 1830 infantkę Izabelę ogłoszono następczynią, stronnictwo apostolskie (Karliści) zawrzało nienawiścią i potrafiło przez ministra Calomarde (ob.) wyjednać

odwołanie sankcyi pragmatycznéj (1832); wkrótce jednak królowa odzyskała cały wpływ, usunęła przeciwników od steru, na czas choroby króla objęła regencyję (4 Paźdz. 1832) i otoczyła się ministrami umiarkowanymi. Wpływ rewolucyi Lipcowéj odbił się i w H., lecz poruszenia liberalne nie miały powodzenia. Po śmierci Ferdynanda VII (29 Wrześ. 1833) wstąpiła na tron infantka, pod imieniem Izabeli II (ob.), a rządy wzięła w swe ręce regentka Maryja Krystyna. Równocześnie jednak podnieśli oręż Karliści i straszna wojna domowa, pełna okrucieństw i krwi rozlewu, toczyła się w prowincyjach północnych. Regentka w obec groźnego niebezpieczeństwa pojednała się z konstytucyjonistami, utworzyła jedno dość spojne stronnictwo liberalne, ogłosiła 10 Kwiet. 1834 *Estatuto real*, stanowiące umiarkowaną konstytucyję, zwołała Kortezy i zawarła 22 Kwiet. 1834 z Angliją, Francyją i Portugaliją poczwórne przymierze, dla utrzymania porządku konstytucyjnego i zwalczania nieprzyjaciół. Karliści jednak pod dzielnymi wodzami jak Zumala-Carreguy (ob.) i Cabrera (ob.) ciągle nad Krystynosami odnosili zwycięstwa. Wewnątrz tymczasem wzmagały się ruchy liberalne i powstawały junty prowincyjonalne, domagające się konstytucyi z 1812 r. Ministrowie, jakkolwiek liberalni, nie zadowolnili ani żądań ludu ani nie polepszyli smutnego stanu finansów. Nareszcie skutkiem powstania Sierpniowego 1836 r. dekret królewski (15 Sierp.) w miejsce *Estatuto real* przywrócił konstytucyję z 1812 r. Zwołane (24 Październ.) Kortezy prawodawcze zatwierdziły regencyję Maryi Krystyny, przejrzały konstytucyję zmodyfikowaną (na podstawie karty francuskiéj 1830), ogłoszoną i zaprzysiężoną przez królowę 18 Czerwca 1837. Tymczasem Espartero (ob.) przy pomocy Portugalii i legijonów cudzoziemskich gnębił szarpanych wewnętrznemi niezgodami Karlistów i parł ich coraz daléj ku północy. Wreszcie z gen. Maroto (ob.) i 50 innymi przywódcami karlistowskimi zawarł 31 Sierp. 1839 r. umowę w Bergara, skutkiem któréj większa część wojska broń złożyła, Don Carlos uciekł do Francyi a Nawarra i prowincyje Basków uległy, Cabrera zaś przedłużał wojnę w Katalonii, ale w Maju 1840 r. musiał również uciekać do Francyi. Tym sposobem pod koniec 1840 r. rząd Izabeli II ustalił się w całéj H. Podczas ostatnich lat wojny domowéj ucierały się z sobą ciągle stronnictwa konstytucyjne, a tym walkom stronniczym nie były obce intrygi zagraniczne. Umiarkowanych bowiem, czyli *Moderadosów*, wspiérała Francyja, partyję zaś postępową, czyli *Progresistów* albo *Exaltadosów*, Anglija. Ministeryja następowały jedne po drugich a Kortezy niejednokrotnie rozwiązywano. Regentka straciła także wszelki szacunek w opinii publicznéj, przez swą chciwość i miłostki z Munozem. Stojące u steru rządu stronnictwo Moderadosów chcąc przeprowadzić nowe prawo o urządzeniach gminnych (ob. *Ayuntamiento*), silny znalazło w Kortezach opór i wywołało w Madrycie (Wrześ. 1840) powstanie, skutkiem którego regentka abdykowała (12 Paźdz. 1840) i wyjechała do Francyi. Kortezy powierzyły regencyję na czas małoletności królowéj gen. Espartero, zaś Arguelles a mianowały jéj opiekunem. Położenie Espartery, mimo całéj jego popularności, nadzwyczaj było trudne. Miał bowiem przeciw sobie Krystynosów, Karlistów, Moderadosów a nawet z własnego stronnictwa zawistnych Progresistów. Chociaż administracyja za jego rządów była moralniejsza, a stosunki polityczne rozwijały się daleko swobodniéj, to jednakże powstania wojskowe (w Paźdz. 1841 O'Donella, ob.) i republikańskie (15 Listop. 1841 i 15 Listop. 1842 w Barcelonie) kraj ciągle niepokoiły. Espartero z powodu surowych środków przeciw powstańcom i zbytniéj (o co go obwiniano) uległości względem Anglii, utracił dawną popularność a skutkiem nowych pronunciamentów i zbrojnych powstań (Maj—Lip. 1843), w których główną rolę odgrywali Prim (ob.) i Narvaez (ob.), musiał opuścić kraj 30 Lip. 1843 i wyjechał do Anglii. Ze zwycięstwa skorzystali najwięcéj Moderadosowie, ale niespokoje trwały prawie rok cały. Kortezy ogłosiły wreszcie 8 Listop. 1843 królowę Izabelę pełnoletnią i po pewnych zmianach stanęło na czele rządu ministeryjum czystych Moderadosów, w którém władzę prawie dyktatorską posiadał Narvaez. Surowy rząd militarny (w duchu restauracyi) ograniczył wprawdzie prawo wyborcze i wolność prasy, zwinął gwardyję narodową, ale osłabionemu wojnami domowemi krajowi zapewnił niejaki pokój, ożywiał handel i przemysł, reorganizował wojsko i flotę, polepszał finanse i reformował system edukacyjny. Tymczasem sprawa o małżeństwo królowéj Izabeli z krewniakiem jéj, infantem Franciszkiem d'Assis, którego rywalem był hr. Montemolin, syn Don Carlosa, wspiérany przez dwory północne, oraz małżeństwo infantki Maryi Ludwiki z synem Ludwika Filipa, ks. Montpensier, któremu intrygancka Maryja Krystyna (bawiąca w H. od r. 1843) zapewniała następstwo tronu hiszpańskiego, zatrudniała tak H. jakotéż i całą politykę europejską (1845) i była tryjumfem dyplomacyi francuskiéj. Jednakże sprawa ta przez rewolucyję Lutową (1848) straciła wszelkie znaczenie polityczne. Narvaez ustąpił miejsca gabinetowi Istaviza (1845), po którym rządzili Pacheco, a następnie Salamanca. Dwaj ostatni ministrowie zostawali pod wyłącznym wpływem ulubieńca królowéj Izabeli gen. Serrano (ob.), radykalnego progresisty. W Paźdz. jednak 1847 znowu ster rządu objął Narvaez; usunął zaraz od dworu gener. Serrano, postępował względem wszystkich stronnictw drogą pojednawczą, ale surowo tłumił i krwawo karał powstania republikańskie w Madrycie i Sewilli (Marzec i Maj 1848). Zresztą potrafił na zewnątrz utrzymać dobre stosunki z mocarstwami (nawet z Angliją, przeciwną Moderadosom), wewnątrz ochronił H. od burz, jakie niepokoiły inne państwa, ogólną amnestyją zjednał sobie Karlistów, śmiało stawiał czoło intrygom pałacowym, a przez obniżenie taryfy celnéj podnosił dobrobyt materyjalny. Tylko ze Stanami Zjednoczonymi półn. Ameryki is-

niało groźne nieporozumienie z powodu zawichrzeń na Kubie 1850 i 1852. Intrygi Maryi Krystyny strąciły Narvaeza 10 Stycznia 1851. Nowy gabinet Bravo-Murillo (ob.) ulegał we wszystkiém dworowi, wraz z którym przedsiębrał środki antykonstytucyjne i reakcyjne, dla ugruntowania rządów absolutystyczno-klerykalnych. Upadł wprawdzie Bravo-Murillo 11 Grud. 1852 w obec potężnéj opozycyi wszystkich stronnictw z Narvaezem na czele, ale i następne gabinety: Roncali, gener. Lersundi, Sartoriusa (hr. San-Louis) tąż samą postępowały drogą. Posiedzenia Kortezów w Marcu 1853 należą do najburzliwszych w całéj historyi hiszpań. parlamentaryzmu. Wypędzenie wielu zasłużonych generałów (Stycz. 1854), krwawe tłumienie zawichrzeń wojskowych i robotniczych (Luty 1854), oraz przymusowa pożyczka 180 mil realów (11 Maja 1854), budziły nienawiść we wszystkich klasach narodu i wywołały powszechną rewolucyję, któréj chorągiew piérwszy podniósł gen. O'Donnel (28 Czerwca 1854). W wielu miastach wystąpiły na jaw tendencyje republikańskie i komunistyczno-socyjalne, skarcone jednak z wielkim krwi rozlewem. Dla zażegnania groźnéj burzy powierzyła Izabela II ster rządu gen. Espartero. Ten rzeczywiście przywrócił spokojność, wydalił znienawidzoną Maryję Krystynę i zwołał na 8 Listop. prawodawcze Kortezy, które, złożone po większéj części z Progresistów, wydały kilka zbawiennych postanowień, dotyczących gospodarstwa krajowego i uchwaliły sprzedaż dóbr kościelnych, klasztornych i państwowych w drobnych cząstkach, co przyczyniło się znakomicie do podniesienia i wzmocnienia samodzielnego stanu włościańskiego, do polepszenia finansów i wykonania wielu robót publicznych. Espartero musiał jednak ustąpić miejsca O'Donnellowi (14 Lipca 1850) a ten gabinetowi moderadosów Narvaeza i Nocedala (12 Paźdz. t. r.), którzy, rządząc w duchu konserwatywno-klerykalnym, ulegali wpływom dworskim i zniszczyli nabytki rewolucyi 1854 r. Wszelako opozycyja tak zwanéj unii liberalnéj, (progresiści i liberalni moderadosy) otrzymała w końcu przewagę nad starymi moderadosami i O'Donnel utworzył nowy gabinet (30 Czerw. 1858), który w ciągu pięcioletnich rządów polityką pojednawczą zapewnił spokojność i rozwijał dobroczynną działalność na polu gospodarstwa krajowego. Począł zakwitać handel, przemysł i rolnictwo, przerzynały kraj koleje i drogi bite. Reakcyjna ustawa i prawa prasowe z 1857 pozostały jednak bez zmiany, a stanowisko gabinetu było tak silne, że go nie zachwiały ani kabały dworskie ani pronunciamenta republikańsko-socyjalne (1859, 60 i 61). Teraz opiérając się H. na dobrze uorganizowaném wojsku i flocie, objawiła większą działalność i na zewnątrz. Już 1858 wzięła udział w wyprawie franc. do Anamu (Kochinchina), a 29 Paźdz. 1859 wypowiedziała wojnę cesarstwu marokkańskiemu, które po klęskach pod Tetuan (4 Lut. 1860) i Gualdas (28 Marca 1860) musiało po pokojem z 23 Kwietnia 1860 r. zapłacić 20 miljonów piastrów i odstąpić część terytoryjum pod Ceutą. Równoczesny rokosz karlistowski gen. Ortegi skończył się zupełném fiaskiem. Na mocy konwencyi 31 Października 1861 r. wzięła H. wraz z Francyją i Angliją udział w wyprawie do Meksyku (ob.), ale widząc zaborcze plany Napoleona III, odstąpiła łącznie z Angliją od wspólnego działania (1862), co oziębiło stosunki między Madrytem i Paryżem. Tymczasem powstało rozdwojenie w łonie unii liberalnéj. Tak zwani *dysydenci*, pod Rios Rosasem, odłączyli się od rządu i sprowadzili upadek ministeryjum O'Donnella 2 Marca 1863. Odtąd poczyna się znowu w H. peryjód zaburzeń wewnętrznych i walk stronniczych. Za gabinetu Narvaeza (16 Wrześ. 1864—19 Czerwca 1865) usunęła H. nieporozumienie z Peru (ob.) pokojem 27 Stycz. 1865, a po kosztownéj wojnie zrzekła się (t. r.) zwierzchnictwa nad San-Domingo, która dobrowolnie się jéj była poddała 1860. Wewnątrz używał rząd środków represyjnych przeciw progresistom, demokratom i *unijonistom*, to jest stronnikom *unii iberyjskiéj*. Nowy gabinet O'Donneia postępował drogą więcéj liberalną wbrew intrygom kamaryli dworskiéj. Uznanie królestwa włoskiego sprowadziło ściślejszą przyjaźń z Francyją a zawikłania z republikami połud.-amerykańskiemi (Chili, Peru, Ecuador i Boliwija) 1865—66 żadnych ważniejszych nie miały następstw. W kraju tymczasem poruszały się wszystkie nieprzyjazne rządowi stronnictwa. Stłumiono wprawdzie progresistowskie pronunciamento generała Prima (Styczeń 1866) jak również krwawy rokosz wojskowy w Madrycie, Salamance, Geronie i t. d. (Czerwiec 1866), ale najsurowsze nawet środki nie zadawalniały reakcyjnéj kamaryli i O'Donnell musiał ustąpić miesce gabinetowi Narvaeza (11 Lipca 1866), który drogą militarno-policyjną starał się ugruntować rząd stanowczo absolutno-klerykalny. By złamać opozycyję, uwięził w nocy z 29 na 30 Grud. wielu deputowanych i deportował ich na wyspy Kanaryjskie; inni unikając podobnych gwałtów szukali ocalenia w ucieczce (O'Donnell). Drakońskie prawo prasowe (25 Marca 1867) groziło śmiałym dziennikarzom karą śmierci. Nowo zwołane Kortezy (12 Kwiet.) potwierdziły wszystkie rozporządzenia rządowe. Naród znosił największy ucisk, a królowa przez gorszące stosunki z Karolem Marfori (ob.) straciła wszelki szacunek w opinii publicznéj. Po śmierci Narvaeza (23 Kwiet. 1868) stanął u steru rządu Bravo-Murillo, ale szedł niezmiennie drogą swego poprzednika. Gwałty i prześladowania były na porządku dziennym. Wielu generałów (np. Serrano) znowu deportowano. W obec takiego stanu rzeczy przywódcy skoalizowanéj opozycyi stronnictw (unija liberalna, progresisci, demokraci) wywiesieli w Kadyksie 17 Wrześ. 1868 (ob. *Topete*, *Prim*), chorągiew powstania a prąd rewolucyjny wkrótce całą objął H. Powstawały wszędzie junty rewolucyjne, organizowały się oddziały *ochotników wolności*. Nie mogło już zapobiedz katastrofie i nowe ministeryjum gener. Conchi. Serrano odniósł pod Alcolea (ob.) 28 Wrześ. stanowcze nad armiją królewską zwycięstwo, powstał Madryt i Izabela II uciekła do Fran-

cyi, skąd, daremnie spodziewając się pomocy, ogłosiła (3 Paźdz.) namiętny protest przeciw zaszłym zmianom i za radą Napoleona III abdykowała (25 Czerw. 1870) na rzecz swego syna (Alfonsa XII, ur. 1857). Równocześnie i potomstwo Don Carlosa wznowiło swe pretensyje do tronu hiszp. Infant Juan abdykował na korzyść najstarszego swego syna Karola, ks. Madrytu, który występuje odtąd jako pretendent do korony (Karol VII, ur. 1848) Przywódcy, podnosząc chorągiew rewolucyi, ogłosili w znanym manifeście do narodu cel téj rewolucyi, mianowicie: polityczną i społeczną regeneracyję H. na podstawie głosowania powszechnego. Jakoż ministeryjum tymczasowe (Topote, Prim, Lorenzana i t. d.), pod prezydencyją Serrany przyrzekało krajowi i Europie działanie rządu w duchu nowoczesnéj cywilizacyi. Nowy porządek rzeczy uznały wszystkie mocarstwa. Rząd, dotrzymując swéj obietnicy, wypędził jezuitów, zniósł klasztory i bezprawne stowarzyszenia religijne, pozwolił na wybudowanie w Madrycie piérwszego w H. kościoła protestanckiego, wydał liberalne rozporządzenia dotyczące oświaty, urządzeń gminnych, prasy, zgromadzeń publicznych i t. d.; reorganizował wojsko, rozwiązał (nie bez krwi rozlewu) ochotników wolności, którzy poszli walczyć na Kubę (ob.), gdzie groźne właśnie wybuchło powstanie, przywracał wszędzie ład, porządek i spokój. Finanse jednak w najsmutniejszym zostawały stanie. Otwarte 10 Lut. 1869 Kortezy prawodawcze (większość monarchicznych progresistów i demokratów, 60—70 republikanów, 30 Izabelistów (Alfonsistów), Karlistów i nowo-katolików) potwierdziły rząd tymczasowy i wszystkie jego działania; następnie ogłosiły (6 Czer.) nową konstytucyję, która zapewniała zupełną wolność i równouprawnienie wszystkich wyznań, oraz stanowiła monarchiczną formę rządu; w końcu mianowały Serranę regentem państwa aż do czasu obsadzenia tronu. W zmodyfikowanym nieco gabinecie najważniejszą osobistością był Prim, prezes ministrów. Podczas kiedy rząd tłumił rokosz Karlistów i powstania republikanów (zwłaszcza barcelońskich, 16 Paźdz. 1869), pragnących utworzenia rzeczypospolitéj federalnéj, i gorliwie wyszukiwał kandydata do tronu, Kortezy kontynuowały swe prace prawodawcze. Z pomiędzy wielu innych wymienić należy prawo wojskowe, prawo o małżeństwach cywilnych i o stopniowém uwalnianiu niewolników w kolonijach oraz prawo o wyborze króla, żądające przy elekcyi monarchy absolutnéj większości Kortezów. Po różnych nieudałych próbach w wynalezieniu kandydata do tronu ofiarowano wreszcie koronę hiszp. Leopoldowi, ks. Hohenzollern (Lip. 1870). Ale kandydatura ta rozbiła się o opór Francyi i wywołała wojnę francusko-niemiecką, podczas któréj H. pozostała neutralną i dla zwyciężonéj sąsiadki okazywała sympatyje. W końcu wybrały Kortezy (16 List. 1870), za zgodą Wiktora Emmanuela II, jego syna, Amadeusza, ks. Aosta. W dzień wylądowania nowego króla na ziemię H. (27 Grud.) stał się Prim ofiarą politycznego atentatu. Serrano złożył swój urząd regenta w ręce Kortezów, a te obwołały królem ks. Aosta pod imieniem Amadeusza I (ob.), którego uznały wkrótce wszystkie mocarstwa. Amadeusz I mimo wielu osobistych zalet nie znalazł dobrego w H. przyjęcia. Stroniła odeń stara szlachta, niecierpiało go duchowieństwo jak również Karliści i Alfonsiści, wreszcie stronnictwo liberalne, jedyna podpora dynastyi sabaudzkiéj, rozpadło się na kilka nieprzyjaznych frakcyj i tym sposobem nie wspiérało skutecznie nowego rządu. Ministeryja zmieniały się jedne po drugich, ale nie potrafiły zabezpieczyć korony. Zamach na królewską parę nie powiódł się wprawdzie (z 18 na 19 Lipca 1872), ale i nie polepszył trudnego jéj położenia w kraju, gdzie monarchę uważano za cudzoziemca. Na domiar złego wybuchło powstanie Karlistów (1872), którego uśmierzyć nie zdołano. Nareszcie Amadeusz I, widząc niemożność dalszego utrzymania się na niezmiernie chwiejnym tronie, abdykował dobrowolnie 11 Lutego 1873 i opuścił przybraną ojczyznę. Natychmiast po tym wypadku Kortezy wybrały rząd tymczasowy, złożony po większéj części z republikanów, którego duszą byli Stan. Figueras, mianowany prezesem, i Em. Castelar, minister spraw zagranicznych. Rząd tymczasowy rozpuścił Kortezy i naznaczył nowe wybory do zgromadzenia prawodawczego; rozwijał ogromną działalność dla utrzymania spokojności i ugruntowania rzeczypospolitéj; rozwiązał także nieustającą komisyję Kortezów (23 Kwiet.), która jako władza kontrolująca nietylko utrudniała zadanie rządu, ale nawet spiskowała przeciw niemu. Częściowe zaburzenia, wywołane przez republikanów radykalnych, zostały stłumione, ale nie zdołano zniszczyć powstania Karlistów, szerzącego się dotąd (Sierp. 1873) w prowincyjach północnych. Kortezy prawodawcze, do których nowe wybory wysłały większość republikanów federalnych, ogłosiły 8 Czerwca. 1873 rzeczpospolitę federalną z projektowanym podziałem H. na kilkanaście stanów i 11 Czerw. powierzyły rząd nowemu gabinetowi pod prezydencyją Pi y Margalla.—W Kortezach tymczasem jak również i w narodzie utworzyło się stronnictwo tak zwanych *Nieustępnych* (intrasingentes), którzy żądając federacyi jak najrozciąglejszéj, stawiali rządowi silną opozycyję i wzniecali rozterki. Pod ich wpływem wybuchły w końcu Lipca 1873 r. groźne powstania socyjalno-komunistyczne w wielu miastach południowych. Pi y Margall musiał ustąpić władzy umiarkowańszemu Salmeronowi. Ten rozwijając dużo sprężystości, potrafił przy pomocy wiernéj części wojska znacznie stłumić na połud. ruch powstańczy, którego ogniskiem była Kartagena, a przywódcą gen. Contreras (Sierp. 1873). Kortezy podczas tych zawichrzeń nie przestały pracować nad ukonstytuowaniem kraju.— *Literatura.* Z dzieł nowszych dotyczących, hist. H., wymieniamy najważniejsze: Masdeu „*Historia critica de Espana*" (20 t., Madr. 1783—1809); Ortiz y Sanz „*Compendio cronologico de la historia de Espana*" (2 ed., 9 t., Madr. 1841); Lafuente „*Historia general de Espana*" (t. 1—30, Madr. 1850—67); Ca-

vanilles „*Historia de Espana*“ (2 t., Madr. 1861—65); Tapia „*Historia de la civilisazion d'Espana*“ (4 t., Madr. 1840); Montesa i Manrique „*Historia de la legislacion etc. de Espana*“ (7 t., Madr. 1861—64); Rico y Amat „*Historia politica y parlamentaria de Espana*“ (3 t., Madr. 1860—62); Lembke „*Geschichte von Spanien*“ (z kontynuacyją Schäfera, 3 t., Hamb. 1831—67); Baumgarten „*Neuere Geschichte Spaniens*“ (3 t.. Lipsk. 1867—71); tegoż „*Geschichte Spaniens zur Zeit der Französischen Revolution*“ (Berl. 1861). O panowaniu Maurów w H. pisali Conde, Aschbach (ob.) i Dozy (ob.); o czasach Ferdynanda Katolickiego i Izabeli jak również o epoce Filipa II wyborne są prace Prescotta (ob.); historyję wojny o niepodległość H. dali: Foy, Southey, Napier, Suchet, Munoz, Maldonado, Canga Arguelles, Toreno i t. d.; o wojnie marokkańskiéj pisał Schlagintweit (Lipsk 1863). Porów. także Lausera „*Aus Spaniens Gegenwart. Culturskizzen*“ (Lipsk 1872).

Hiszpańska literatura, zwłaszcza też poezyja hiszpań., zdrowy owoc silnéj narodowości, należy do najsamoistniejszych literatur w świecie nowożytnym. Podniosła duma narodowa, rycerskość, gorąca fantazyja, z fanatyzmem graniczącą prawowierność, oto są przymioty hiszp. narodu i literatury hiszp. Oświata hiszp. i główny jéj czynnik literatura zawdzięczają wiele Arabom. Kultura bowiem Maurów zasłoniła Hiszpaniję przed nieokrzesaną grubością Wizygotów, walki zaś z Maurami utrzymywały ciągle w Hiszpanach natężenie ducha rycerskiego, a tém samém pokrzepiały i narodowość hiszp.; walki te nadały wprawdzie starożyt. literaturze hiszp. owe cechy pięknéj romantyczności, ale z drugiéj strony wyrobiły ów ponury fanatyzm, ów prawowierny katolicyzm, odbijający się niejednokrotnie i w literaturze nowszéj, mianowicie od chwili kiedy zwycięski oręż królów katolickich zaczął nie po chrześcijańsku prześladować i tępić arcytolerancyjnych czasu swéj potęgi Arabów.

Literatura piękna. Historyję liter. hiszp. dzielą zwykle na 4 okresy: *Okres 1-y. Od najdawniejszych czasów do Jana II, t. j. do XV w.*; *Okres 2. Od XV do początków XVI w.*; *Okres 3. Od XVI do połowy XVIII w.*; *Okres 4. Od połowy XVIII w. do naszych czasów.*—*Okres 1-y. Od najdawniejszych czasów do XV w.* Narodowa literatura Hiszpanów tego okresu opiéra się wyłącznie na poezyi ludowéj, uwydatniając przeważnie kierunki epiczny i dydaktyczny. Lud wyspiéwał już dawno wszystko, co mu leżało na sercu, wyśpiéwał mianowicie cały przebieg owych rycersko-religijnych z Maurami bojów. Owocem tego ludowego ruchu poetycznego była poezyja romantyczna, prawdziwy wzór epopei, któréj wyrazem jest romanca (ob.). Najdawniejszą ogólnie przyjętą formą romancy były 8 zgłoskowe wiérsze *Redondillos* zwane. Zwyczaj przygrywania na gitarze uczynił je niezmiernie giętkimi, płynnymi i śpiéwnymi. Te Redondilie, jako narodowa miara wiérsza hiszp., służyły ludowéj epopei i liryce, służyły późniéj i poezyi dramatycznéj. Na ową romantyczną poezyję hiszp. wywiérali wpływ niezaprzeczony prowansalscy trubadurowie a także i poezyja kościelna. Na dworach hiszp. magnatów widzimy bowiem tak zwanych *Trobadores* i *Joglares* (francus. *Jongleurs*, śpiéwacy), którzy jednak na czysto ludową poezyję nie mieli prawdopodobnie żadnego wpływu. Czas kwitnienia historycznéj romancy kończy się z upadkiem maurytanizmu w Hiszpanii, ale początku jéj rozwoju naznaczyć nie podobna. Przedmiotem poezyi były podania i historyje o królu Rodrygu i hrabi Julijanie, o Karolu W. i jego paladynach, o Infancie Lara, o Bernardzie del Carpio, o wielu chrześcijańskich i maurytańskich bohaterach, a przedewszystkiém o owym ulubieńcu narodu i poezyi ludowéj, słynnym *el Cid Campeador*. Z téj poezyi ludowéj nic nam prawie w jéj piérwotniéj czystości nie pozostało. Wszystkie bowiem spiéwy żyły tylko w ustach ludu, przechodząc tradycyją z pokolenia do pokolenia. W zmienionéj już formie, ale ukrywającéj zawsze niezatarty piérwiastek ludowy, poczęto je spisywać dopiéro w XV i XVI w. Tym sposobem powstały zbiory tak zwanych *Romancero* (ob.) i *Cancionero* (ob.). Na podstawie poezyi ludowéj wykształciła się poezyja artystyczna, przesiąknięta naturalnie powszechnemi idejami spółczesnéj epoki, a więc w tym okresie idejami rycersko-kościelnemi. Najdawniejszymi pomnikami téj poezyi artystycznéj są: „*Poema del Cid*“ (XII w.) i „*Poema de los Reyes Magos*“ (XI w.), a także „*Disputacion entre el Cuerpo y el alma*“, legendy o świętych i Matce Boskiéj pióra *Gonzalo de Berceo* (1198—1268), legenda o Maryi Egipcyjance (XIII w.), rycerskie „*Poema de Alexandro Magno*“ Jana Wawrzyńca de Segura (XIII w.), poemat o „*Votos del pavon*“ Apolonijusza z Tyru (XIII w.) i poemat w rodzaju kronikarskim Fernan Gonzaleza (XIV w.). Obok téj mniéj więcéj epiczno-narodowéj poezyi poczęła się rozwijać za wpływem Alfonsa X (ob.) artystyczna poezyja uczono-dydaktyczna. Poezyjami swemi „*Libro de las querellas*“ i pieśniami galicyjskiemi („*Cántigas*“) utorował on drogę artystycznéj liryce hiszp.; przypisywany mu dawniéj poemat dydaktyczny „*Libro del tesoro*“, jest utworem podrobionym z XV w. Oprócz tego Alfons X, rozkazawszy prawo krajowe spisywać w mowie ojczystéj, stał się właściwym twórcą prozy hiszp. Zbiory praw, z których najsłynniejszy nosi tytuł „*Las siete partidas*“ (Madryd 1847), z jego rozporządzenia dokonane wydała Akademija historyi p. t. „*Opusculos legales del rey Alonso el Sabio*“ (Madr. 1837); za jego także staraniem została napisana słynna „*Crónica general*“ (Zamora 1541; Walladolid 1604). Przykład mądrego króla znalazł wielu naśladowców. Najznakomitszym w tym okresie poetą jest Jan Ruiz, arcybisk. z Hity († około 1351), pełen dowcipu, sceptycyzmu i gryzącéj satyry, autor poezyj lirycznych i dydaktycznych, pobożnych i erotyczno-rozwiązłych pieśni, bajek, pieśni pasterskich i t. d. Utwory jego, mające wielkie w historyi literat. hiszp. znaczenie, na nowo wydane zostały wraz z poezyjami innych z tego okresu poetów przez Sancheza w „*Coleccion*

de poesias castellanas anteriores al siglo XV" (Madryt 1864). Obok niego zasługują jeszcze na wzmiankę dydaktyk Infant don Jan Manuel (1180—1347), autor dzieła „*El Conde Lucanor*", satyryk Lopez de Ayala (ob.) i dydaktyk Żyd Rabi Santob. Z działu prozy wymieniamy jeszcze „*La gran conquista de Ultramar*", historyja Krucyjat, spisana za panowania Sanszy IV oraz kroniki Lopeza Ayala, Jana Nuneza de Villaizan; kronikę o Cydzie, opis podróży Ruy Gonzaleza de Clavijo i t. d. Pod koniec tego okresu powstał także romans o Amadysie (ob. Amadis). — *Okres 2. Od XV do początków XVI w.* Okres ten odznaczają szczególniéj dwie cechy: naśladowanie prowansalskiéj liryki i coraz potężniejszy wpływ starożytnego klasycyzmu. Oba te piérwiastki złączyły się z sobą w pewnym stosunku i wyrobiły ogromną uczoność, która jakkolwiek w treści swéj zdrowa wpłynęła dużo na postęp kultury hiszp., to jednak poezyi odebrała świeżość i siłę. Na wzorach trubadurów, przebywających na dworach królów Aragonii i Kastylii, ukształciła się artystyczna liryka dworska, która jako poezyja przeważnie salonowa nabrała delikatniejszéj i więcéj ogładzonéj formy, ale grzeszyła ubóstwem myśli i monotoniją. Na dworze Jana I aragońskiego, który utworzył w Barcelonie konsystorz wesołéj nauki (*Consistorio de la gaya ciencia*) była poezyja więcéj wesołą, formułkową zabawą, na dworze zaś Jana II kastylskiego, gdzie powstała liryka w narzeczu kastylskiém, była poezyja więcéj uczoną, jako hołdująca wzorom klasycznym. Z poetów dworskich tego czasu najcelniejsi: dwaj Marquesesowie de Villena i Santillana oraz Jan de Mena, który pisał także większych rozmiarów poezyje dydaktyczno-alegoryczne. Widać w nich dążność do naśladowania wzorów staroklasycznych i włoskich, zwłaszcza Dantego. Z innych poetów zasługują na pamięć: trzej Manrique'owie (Rodryg, Gomez i Jorge), Macias, Garcia Sanchez de Badajoz, Alonso de Cartagena, Diego de San Pedro, który napisał także 2 metryczne remanse miłosne („*Carcel de amor*" i „*Question de amor*"), Fernan Perez de Guzman, Diaz de Bledo, Alonso de la Torre, Diego Lopez Haro i Jan de Ixar. Pieśni ich i wielu innych poetów zawiérają się w „*Cancionero general*" z 1511 r. (ob. *Cancionero*). Z pomiędzy wielu kronikarzy najcelniejsi: Fernan Perez de Guzman i Hernando del Pulgar, Antonio de Castellanos, Manuel Rodryg de Sevilla, Karol de Biana, Diego de Valera, Diego Rodryg de Almela i Fernan Mexia. U niektórych z nich (Guzman, Pulgar) widoczny już postęp od stylu kronikarskiego do pragmatyzmu. Dla historyi prozy hiszpań. ważném wielce jest dzieło arcykapłana z Talavery, Alonso Martinez de Toledo, o obyczajach kobiét p. t. „*Corbacho*" (Toledo 1499 i częściéj). Na okres ten przypadają także zawiązki dramatu, który i w Hiszpanii także powstał z uroczystych zabaw kościelnych i wiejskich. Do tego rodzaju zaliczyć trzeba owczarskie sztuki (komedyje) Jana de la Encina; słynny romans dramatyczny Fernanda de Rojas oraz utwory Torrese Nazarro, Lopeza de Rieda, Jana de la Curra i in. — *Okres 3. Od początku XVI w. do połowy XVIII w.* W okresie tym z rozwojem potęgi politycznéj na zewnątrz nabiéra i literat. hiszp. wszechstronnego rozwoju i dosięga najwyższéj świetności. Jestto wiek złoty literat. hiszp., klasyczny. Chociaż Karol V zniszczył swobody hiszp. a Filip II zaprowadził wyrafinowany despotyzm, chociaż inkwizycyja tamowała wolny polot myśli w naukach, chociaż sami Hiszpanie, prawowierni katolicy, chętnie widzieli nieprzyjaciół ortodoksyi na płonących stosach, chociaż wreszcie polityczna potęga Hiszpanii poczęła upadać w XVII w., mimo to jednak nie wygasła gorąca fantazyja, a spotęgowała się przez dalekie podboje bardziéj jeszcze duma narodowa i uczucie honoru. Dla tego téż i poezyja cudném zakwitła kwieciem, a literatura hiszpańska zwraca na siebie uwagę obcych. Piérwowzorem dla niéj w tym okresie obok starożytnéj klasyczności była literatura włoska. Wszedł w zwyczaj włoski styl, włoska miara wiérszowa (11 lub 7 zgłoskowa), włoskie formy sonetu, Ottave Rime, tercyn, canzon i t. d. Ale naśladownictwo to nie zatraciło bynajmniéj właściwości narodowych. Owszem podstawą poezyi hiszp. jest zawsze charakter czysto narodowy. Koryfeuszami szkoły włoskiéj są: Boscan, Garcilaso de la Vega, Diego Hurtado de Mendoza i t. d. Pod przywództwem zaś Krzysztofa Castillejo działa szkoła przeciwna, trzymająca się ściśle form staro-narodowych. Piękne zjednoczenie obu tych kierunków widzimy w poezyjach Hernando de Herrera, Ludwika Ponce de Leon, Hernando de Acuna i Jorge de Montemayora. Ten ostatni i rodak jego Portugalczyk Sá de Miranda wprowadzili na wpół prozą pisany romans pasterski. Słynną Montemayora *Dyjanę* ukończył Gil Polo. Obok nich zasługują jeszcze na wzmiankę: Fran. de Rioja, Baltazar de Alcázar, Wincenty Espinel, dwaj Figueroa, Piotr Soto de Rojas, Krzysztof de Mesa, Augustyn de Tejada, Ludw. Barahona de Soto. Mimo owego zjednoczenia dwa przeciwne kierunki: klasyczny i narodowy raz jeszcze w tym okresie wystąpiły względem siebie nieprzyjaźnie. Do piérwszego obozu należą: bracia Argensola, Estévan de Villegas, Jan de Jáuregui; do drugiego Góngora (ob.) (ze swymi naśladowcami) przesadny naśladowca włoskich Marinistów, twórca tak zwanego *gongoryzmu* (stylu wykształconego), który wyrodził się w *culteronizm*. Wymienieni dotąd poeci uprawiali przeważnie lirykę. W okresie tym powstały także najliczniejsze zbiory romanc (ob. Romancero). Obok nich wymienić jeszcze można: Lud. Zapata, Hieron. de Urrea, Diego Ximenesa de Aanllon, Hippol. Sanz, Jana Rufo, Wawrzyń. de Zamora. Z epików najznakomitszym jest Ercilla (ob.). W zupełnym kontraście z prawdziwym eposem stoją ironiczno-epiczne arcydzieła Lope de Vegi, Villaviciosy i Quevedy. — Żywiół epiczny staro-ludowych romanc w połączeniu z artystyczną liryką wpłynął zbawiennie na rozwój artystycznego dramatu narodowego (*Comedia*). Już w piérwszych zawiązkach narodowéj poezyi dramatycznéj widzimy

przedstawicieli dwu głównych kierunków. Naharro stwarza bardziéj idealizujące, fantastyczno-bohaterskie sztuki intrygowe (*Comedias de ruido, Comedias de capa y espada*), zaś Gil Vicente i Lope de Rueda są poprzednikami pisarzów, hołdujących dramatom charakterystycznym i kopijującym wiernie rzeczywistość; należą do nich liczni autorowie tak zwanych *Loas, Pasos, Farsas, Entremeses, Sainetes i Comedias de figuron.* Obok tego istniały widowiska kościelne a w poezyi dramatycznéj religijnéj wyrobiły się dwa różne gatunki: 1° *Autos sacramentales* i *Autos del nacimiento* (ob. Autos), odpowiadające średniowiecznym alegorycznym *Moralités*, oraz 2° *Comedias divinas* i *de Santos*, czyli przedstawienia historyi i legend świętych, podobne misteryjom. Zwolennicy klasycyzmu starali się i dramat wykształcić na wzorach starożytnych, ale nie udało im się zniszczyć ani nawet powstrzymać bujnego rozwoju oryginalnéj i bogatéj komedyi narodowéj. Usiłowania takie czynili mianowicie B. Boscan, F. Perez de Oliva, Jan de Malara (XVI w.), wielu poetów szkoły sewilskiéj, jak Hieron. Bermudez, oraz krytycy Rey de Artieda, B. L. de Argensola i t. d. Najświetniejsza epoka dramatu hisz. przypada na czas od końca XVI do końca XVII w., a mnodzy dramatycy skupiają się w dwie wielkie grupy, w których jako ogniska świetnieją Lope de Vega (ob.) i Calderon (ob.). Częścią poprzednikami, częścią następcami piérwszego byli: Cueva, Virues, Cervantes (który nie mógł wydrzéć palmy piérwszeństwa Lopezowi), Guillen de Castro, L. Velez de Guevara, Jan Perez de Montalvan, G. Tellez, więcéj znany pod nazwą Tirso de Molina, Ruiz de Alarcon; wszyscy ci poeci, z Lope de Vega na czele, pełni inwencyi, świeżéj i gorącéj fantazyi, są właściwymi twórcami narodowego dramatu hiszp., zalecającego się genijalną koncepcyją, naturalnością i piérwiastkiem wskroś narodowym. Do téj oryginalności i bujnéj fantazyi dodał Calderon miarkująca refleksyję i staranniejsze wykończenie szczegółów a dramat hiszp. pod jego piórem dosięgnął przez to punktu kulminacyjnego. Z następców Calderona, najcelniejsi: Fr. de Rojas, Aug. Moreto, M. Fragoso, I. B. Diamante, Ant. Hurtado de Mendoza, J. de la Hoz, Ant. de Solis i Aug. de Salazar y Torres, skłaniający się już po części do *Estilo culto.* Bances Cándamo, Canizares i Ant. de Zamora wykształcili pod koniec tego okresu *Comedia de figuron.*—Z innych poetów, objawiających już wyraźny upadek sztuki, co najwyżéj zasługują na wzmiankę autorowie romanc: Esquilache, Arteaga, Bern. de Rebolledo i meksykańska mniszka Inez de la Cruz. W prozie uwydatniają się także owe dwa główne kierunki: z jednéj strony dążność do eleganckiéj formy wedle wzorów starożytnych, z drugiéj zaś rozwój stylu narodowego. Piérwszemu kierunkowi hołdują pragmatyzujący dziejopisowie: Ant. de Guevara, P. Mejia, I. G. Sepulveda (ob.), Mendoza, Fl. de Ocampo, Ambr. de Morales, Zurita, B. L. Argensola, Fr. M. de Melo, Fr. de Moncada i Ant. de Solis, którzy z całą świadomością zarzucili dawny styl kronik a naśladowali piękną formę Greków i Rzymian; Mariana zaś potrafił zachować w zupełnéj czystości styl narodowy, uszlachetniony jeno na wzorach klasycznych. Do znakomitych prozaistów należy także wielu pisarzy dydaktycznych, filozoficznych i religijno-ascetycznych. Z tych ostatnich najsłynniejsi są znany poeta L. de Leon, kaznodzieja Fray L. Granada, siostra Santa-Teresa de Jezus, Fray Diego de Yepes, San-Juan de la Cruz i P. Malon de Chaide. Las Casas (ob.) słynął jako znakomity i szlachetny humanista. Samoistniéj i oryginalnéj jeszcze rozwinęła się proza w utworach czystéj fantazyi. Romans i nowella troskliwie były uprawiane w Hiszpanii. Chociaż romans rycerski z przeżytą ideją szwaleryi zeszedł do prostéj karykatury, chociaż nowella, z Włoch przeniesiona, pod piórem J. Timonedy, Nuneza de Reinoso i in. nie wielkie początkowo miała powodzenie, to jednakże nieśmiertelny Cerwantes (ob.) tak genijalnie sparodyjował w rycerskim romansie „*Don Quijote*“ kontrakst między ideją a rzeczywistością, że stał się niedosiężnym wzorem prozy hiszp.; w innych zaś pracach tak mistrzowsko przyswoił nowellę i romans miłosny, że oba te gatunki stały się rodzimie narodowymi. Z licznych naśladowców żaden temu potentatowi nie dorównał. Romans pasterski, wprowadzony przez Montemayora, uprawiali daléj Cerwantes, Lope de Vega i wielu in. Ale najcelniejsi prozaiści poświęcili swe zdolności odwzorowywaniu obyczajów spółczesnych i stosunków społecznych, jużto za wzorami Cervantesa w drobnych nowellach, jak Montalvan, de Caravajal i in., już to za wzorem Mendozy („*Lazarillo de Tormes*“) w słynnych romansach łotrowskich, jak Mateo Aleman, Quevedo i Espinel, już wreszcie za wzorem Quevedy („*Suenos*“) w owych śmiesznofantastycznych opowieściach (które przeszły do wszystkich literatur europejskich) jak L. V. de Guevara i Saavedra y Faxardo. Gines Perez de Hita i Inca Garcilaso de la Vega dali początek romansowi historycznemu. Proza przy końcu tego okresu wyrodziła się pod wpływam Gongorystów (ob. Gongora) w smieszności i dziwactwo tak zwanego *estilo culto* czyli *culteronizmu* (ob. Gongora); najcelniejszym z pisarzów téj szkoły jest jezuita Balt. Gracian. —*Okres 4. Od połowy XVIII w. aż do naszych czasów.* W XVII w. mimo upadku politycznéj potęgi hiszpańskiéj najsilniéj jednak kwitnęła literatura narodowa a obok niéj wysoko stanęło i malarstwo. Ale w XVIII w. ze śmiercią ostatniego Habsburga, Karola II, nastąpiła w literaturze i sztuce śmiertelna stagnacyja. Hiszpanija przestała być narodową i oryginalną. Charakterystyczną cechą tego okresu jest wtargnięcie do Hiszpanii nowoczesnéj, mianowicie francuskiéj oświaty, jéj chwilowe zwycięstwo a w końcu dążność do zgodnéj z duchem czasu regeneracyi piérwiastków staro-narodowych i zespolenia ich z piérwiastkami nowoczesno-europejskimi. Wraz z Burbonami przybył do Hiszpanii w całéj okazałości i pseudo-klasycyzm francuski a wśród ogólnego sił wyczerpania nietru-

dno mu było wywiérać wpływ szkodliwy na smak narodowy. Hiszpanija, tak bogata dawniéj i oryginalna, poniżyła się teraz do niewolniczego naśladowania tych, którzy zapożyczali u niéj kiedyś najlepsze materyjały i myśli. Jednakże przeciw zfrancuziałym literatom, jak Luzan, Blas Nassarre, Montiano, Velasquez i t. d., podniósł silną reakcyję ducha narodowego dzielny Garcia de la Huerta. *Salamancyńska* zaś szkoła poetów wystąpiła z tendencyjami umiarkowanie reformatorskiemi; uwzględniając bowiem wpływ ducha nowoczesnego, starała się obok uprawy cudzoziemczyzny nie zaniedbywać, przynajmniéj w języku i formie, narodowych wzorów złotego wieku. Do tego grona należą M. F. de Moratin, Cadalso, T. de Iriarte, Samaniego i wyższy od nich Melendez Valdes, właściwy przywódca szkoły salamancyńskiéj. Inni znowu nie mniéj utalentowani poeci jak: Iglezias, Norona, Quintana, Cienfuegos, Arriaza, Gallego, Roman de la Cruz oprócz Francuzów brali także za wzór Włochów i Anglików, ale nie przestawali być równocześnie Hiszpanami. W niezmiernie ożywczy sposób podziałała na uczucie narodowe wojna o niepodległość i zwycięstwo nad uzurpacyją franc. Polityczny udział narodu w sprawach publicznych mimo następnych zawichrzeń i walk domowych wpłynął na wszechstronniejszy i swobodniejszy rozwój ducha a literaturze przywrócił charakter bardziéj patryjotyczny i samodzielny. I tak lata 1812, 1820 i 1834 są początkami nowéj epoki w produkcyi literackiéj, któréj owoce pokazały się w dziełach takich pisarzów, jak: Xérica, Lista, Martinez de la Rosa, J. Joaquin de Mora, A. de Saavedra, Breton de los Herreros. Liczba najnowszych poetów jest tak wielka, że wymienieni tu być mogą tylko najznakomitsi jak: Espronceda, Seraf. Calderon, Zorrilla, Hartzenbusch, R. de Campoamor, Santos Lopez Pelegrin, Villergas, satyryk J. Gonzalez de Texada, lirycy An. de Trueba i Kac. Bono Serrano, bajkopis Miguel Aug. Principe a z pomiędzy kobiet Gert. Gomez de Avellaneda († 1873). Epopejom Moratina, Saavedry i w. in. niedostaje prawdziwie epicznego ducha. Dodać jednak należy, że za przykładem Saavedry niektórzy poeci, jak Mora, Zorrilla i in., poczęli szukać źródła zgodnéj z duchem czasu epiki w romancach i podaniach ludowych. Dramat hiszp. ucierpiał najwięcéj w tym okresie z powodu walki między szkołami: pseudoklasyczną francuską i narodową. Scena hiszp. aż do ostatnich prawie czasów była długo widowiskiem najokropniejszych przeciwieństw. L. F. Moratin swemi wykwintnemi, w duchu franc. pisanemi komedyjami taką gustowi pseudo-klasycznemu zapewnił przewagę, że wstydzono się nawet smaku narodowego. Nawet tak utalentowani poeci jak: Cienfuegos, Quintana, Gorostiza, Martinez de la Rosa, Saavedra, Breton i w. in. nosili jakiś czas pęta klasyczne. Jedynie tylko w drastyczno-dowcipnych „*Sainetes*“ zdolnego Ramon de la Cruz ożył prawdziwie starodawny duch narodowy. Ale gdy sami Francuzi zerwali pęta klasyczne, przykład ich znalazł naśladowców i w Hiszpanii. Jedni wrócili do form narodowych i starali się je zmodyfikować stosownie do nowoczesnych potrzeb ducha czasu, drudzy zaś dali się porwać romantycznéj szkole francuskiéj i płody jéj, pełne nieraz największych okropności, przesadzali gwałtem na scenę madrycką. Przeciw temu kierunkowi z silną wystąpili opozycyją Breton, M. de la Rosa, Tapia i Saavedra oraz młodsze talenta, jak: Gil y Zárate, Hartzenbusch, M. J. de Larra, A. Garcia Gutierrez, Patricio de la Escosura, Zorrilla Moral, Trueba, Ventura de la Vega, Campoamor, Rubi, L. M. de Eguilaz, A. L. de Ayala i w. in. Najnowsze utwory sceniczne zebrane są w „*Galeria drámatica. Teatro moderno*“, liczącéj przeszło 80 t.—I proza zeszpecona i wykrzywiona manierą culteronistów wymagała koniecznéj reformy. W duchu tym pracowali Feyjoó, który wrócił do prostoty klasycznych wzorów narodowych; jezuita Isla, który trywijalną i nadętą wymowę kaznodziejską wyśmiéwał w satyrycznym romansie „*Fray Campazas*“; historycy Ulloa, Munoz, Capmany, Ferreras, Quintana, Novarette, Clemencin, Torreno, Munoz Maldonado oraz mężowie stanu: Campomanes, Clavijo, a przedewszystkimi Jovellanos, Cycero hiszp., i słynny mówca parlamentarny Aug. Arguelles. Na mównicy politycznéj w ogóle zyskała proza wiele na energii i dyjalektycznéj bystrości. Najsłynniejszym dziś mówcą w Hiszpanii jest E. Castelar (ob.). Do rozwoju prozy znacznie się także przyczyniły prace filozof.-krytyczne takich pisarzów, jak: Gallardo, Salvá, Lista, Hermosilla, Marchena i w. in., oraz w wielkiéj mnogości pojawiające się czasopisma polityczno-beletrystyczne, jak „*Revista española*“; „*Artista*“; „*Semanario pintoresco*“ i t. d. Zaniechana oddawna przez Hiszpanów forma romansu w ostatnich czasach ożyła znowu z całą świetnością pod wpływem literatur fran. i angiel. Po tłumaczeniach (Trueba pisał nawet po angielsku) nastąpiła taka masa romansów oryginalnych, że i w Hiszpanii romans nowoczesny stał się ulubioną formą. W romansie historycz. i obyczajowym celują Escosura, M. de la Rosa, Seraf. Calderon, Gertr. Avellaneda († 1873) i Fernan Caballero (ob.). Uprawiano także i nowelle wedle mistrzowskich wzorów narodowych. Jedném słowem w ostatnich czasach znowu tak wszechstronne i potężne rozwinęło się w H. życie literackie, że podług mniemania wielu krytyków literatura hiszp. może z czasem zająć jedno z najpiérwszych miejsc w Europie. Dodać tu jeszcze należy, że akademija historyi ogromną rozwija działalność; w swoich „*Memorias*“ oraz „*Memorial historico de Espana*“, wydała już wiele szacownych źródeł dziejowych i rozbudziła nowy popęd do badań historycznych. H. Florez, Conde, Ascargota zbiérali sami materyjały historyczne i zachęcili wielu innych. Na szczególną wzmiankę zasługują zbiory „*Coleccion de documentos inéditos para la historia de Espana*“ (Madr. 1842) historyków Navarette, Salva i Baranda, oraz „*Indice de los documentos procedentes de los monasterios suprimidos*“ (Madr. 1861 sq.). Z najnowszych historyków oprócz już wymienionych najcelniejsi są

Florente, Masdeu, Ortiz y Sanz, Lafuente (ob.), Cavanilles y Centi (ob.), Tapia, Moron, Amador de los Rios, Ferrer del Rio, Ew. de San-Miguel, Carvajal i t. d.

Nauki. Piśmiennictwo naukowe w Hiszpanii nie mogło się tak świetnie rozwinąć jak literatura piękna. W naukach, zwłaszcza filozoficznych, rozwojowi ducha samodzielnego stał na przeszkodzie ucisk polityczny i duchowy, który co najwyżéj cierpiał naukę scholastyczną, na usługi teologii i jurysprudencyi.—*Filozofija* hiszp., najdawniejszych przedstawicieli ma w osobach: *Moderata* z Gades (Kadyksu), który za Nerona i Apolonijusza z Tyjany żyjąc, starał się połączyć naukę liczb pitagorejczyków z ideologiją Platona. Do stoików należał L. Annaeus *Seneka* (3—65 po Chr.), z Korduby, syn retora; wypowiedział ostatnie słowo swéj szkoły. *Catius Insuber* (Cicero, *Tusc.*, II 3, 7) pisał o filozofii po łacinie. *Izydor Hispalensis* z Sewilli († 636) wpłynął stanowczo na rozwój scholastyki swoją encyklopedyją, która służyła za wzór Bedzie i Alkuinowi. Za panowania Arabów, zasłynęli: *Gebirol* z Malagi, nowoplatonik, oraz poprzednicy fenomenologów Berkeleya, Hegla oraz Rousseau'a: *Avempace* (ob. *Ibn Badja*) z Saragosy, pedagog *Abubacer* (ob. *Ibn Tofail*) z Guadiksu w Andaluzyi, *Averroes* (ob.) z Korduby, słynny komentator Arystotelesa. Szkoła Averroistów w XV w. walczyła o lepsze z drugą szkołą perypatetyków Aleksandra z Afrodyzyjas, a do XVII wieku panowała w Padwie. Z żydów słynniejsi są *Jehuda ben Samuel Ha Levi* z Kastylii (ob.), *Abraham ben David* z Toledo (około 1160) w dziele „*Wzniosła wiara*“ zbija Gebirola nowoplatonizm i rozwija system wolnéj woli, oraz liczni tłumacze z arabskiego i greckiego dzieł Arystotelesa, czém przyczynili się do rozwoju filozofii w ogóle. Pochodzeniem tu należy z Korduby *Mozes Majmonides* (1135—1204) i pisarz Soharu *Mosch ben Sum Tob* z Leonu. *Piotr Hiszpan*, późniejszy *Jan XXI* (ob.), mimo przydomku pochodzi z Lizbony, wywarł olbrzymi wpływ swemi „*Summulae logicae*“. Rajmund *Lullus* (ob.) z Majorki (1234 — 1315), twórca głośnéj szkoły Lullistów i maszyny pojęć, i mistyk Rajmund *Sabunde* (ob.), w piérwszéj połowie XV wieku, zdradzają dążność dobycia się fantazyją z pęt suchéj scholastyki. Zakon Lojoli i tryjumf despotyi przygasił światło nauki tak, że ledwo można wymienić z XVI wieku, psychologa *J. Huarte* z S. Juan del Pie del Puerto, który znany jest w Europie z dzieła „*Examen de ingenios para los ciencias*“, przełożonego przez Lessinga, z XVII w. bystry myśliciel, cysters *Juan Caramuel Lobkowitz* z Madrytu (1606—1682) i *Jaime Balmes*, znany z przekładów niemieckich swych prac przez Lorinsera. Życiem samodzielném nienatchnął F. H. *Julio Sanz del Rio* († 1869), tłumacz i zwolennik prac Krausego.—*Filologija*, nigdy w H. wielkiéj nie doszła świetności. Zadawalniano się co najwięcéj tłumaczeniem na język ojczysty dzieł klasycznéj starożytności i Wschodu, jak to widzimy już za Alfonsa X. W XV w. słynął z głębokiéj znajomości greczyzny i hebrejszczyzny polihistor Alonso Tostado (Alphonsus Tostatus). Na początku XV w. kierunek humanistyczny popiérany i przez Izabelę, znalazł w H. licznych zwolenników. Ale gdy humanizm połączył się z reformacyją, poczęto surowo karcić wszelki swobodniejszy w nauce rozwój. Prace więc filologów hiszp. ograniczały się na gramatyce i interpretacyjach. Dla gramatyki łacińskiéj i hebrejskiéj zasłużył się szczególniéj Lebrija (Antonius Nebrissensis, † 1521), dla greckiéj zaś Fernan Nunez, zwany *el Comendador* (Nonnius Pincianus, † 1522). Oprócz nich odznaczyli się szczególniéj: Luis Vives († 1540), autor encyklopedycznego dzieła „*De disciplinis libri XX*“, archeolog Chacon z Toledo, gramatyk Manuel Alvarez z Madery i uczony biskup tarragoński Ant. Agostino z Saragossy; przed wszystkimi jednak zasłynął Fr. Sanchez, *el Brocense* zwany. W XVII w. zasłużyli się wydawnictwem klasyków rzymskich jezuita de la Cerda, J. A. Gonzalez de Salas i L. Ramirez del Prado. Dopiéro pod koniec XVIII w. filologowie i archeologowie Fr. Perez Bayer i Mayans oraz mężowie stanu Campomanes, Azora i infant Don Gabryjel żywsze dla studyjów literatury starożytnéj obudzili zajęcie; w ślady ich poszli numizmatyk Velasquez, filologowie Estala, B. Canga-Arguelles, Valbuena i t. d. Języki wschodnie opracowywali Casiri, Conde, Pascual de Gayangos. W najnowszych czasach Clemencin, Hartzenbusch, de los Rios, Duran, Gayangos i in. poświęcali swe siły filolog.-krytycznemu opracowywaniu języka i literatury ojczystéj.—*Medycynie* wiele się swego czasu zasłużyli Arabowie i żydzi hiszpańscy. U chrześcijan jednak hiszpańskich nauki lekarskie zaczęto uprawiać dopiéro od końca zeszłego wieku; zasłużeni medycy wieku XVIII są Hernandes, Ortiz i Miguel Lopez, nowszych zaś czasów Villalba, Guillermo, Sampedro, Alfaro, Chao, Morejon i in. Więcéj zrobiono *w historyi naturalnéj*, zwłaszcza w botanice; tu należą Cavanilles, Ruiz, Clemente, Azara, Lagasca, Ruiz y Pavon; mineralogowie Alvarado de la Pena, Paniagua, Novella, Carillo Lazo i in. Z nowszych *matematyków* słynniejsi są: Vallejo, Navarrete, Lista, Simo, Arguelles, Cortazar. W r. 1847 założono w Madrycie akademiję nauk matematycznych i przyrodzonych. Do nauk najwięcéj przez Hiszpanów uprawianych należą *geografija i statystyka*. Z dawniejszych czasów głośnym jest pisarzem Navarrete, z nowszych Minano, Berdejo Paez, Cean Bermudez, Cortez y Lopez, Serafin Calderon, Pascual Modoz i in.—Z prac Hiszpanów o historyi ojczystéj ich literatury najpiérwsze miejsce zajmuje de los Rios „*Historia critica de la literatura espanola*“ (t. 1—7, Madr. 1861—67. Oprócz tego ważne są prace Quintany „*Poesias selectas castellanas*“ i „*Musa epica espanola*“ (6 t., Madr. 1830—33); Abelino de Orihuela „*Poetas espanoles y americanos del siglo XIX*“ (Paryż 1851); Caballero „*Floresta de rimas antiguas castellanas*“ (3 t., Hamb. 1821—25) tudzież dzieła: Velasqueza, Sarmiento, Mohedano, M. de la Rosa, Argote de Molina i t. d. Najlepszą jednak pracę o liter. hiszp. dał Amerykanin Tick-

nor „*History of Spanish Literature*" (3 t., New York i Lond. 1849; 3 ed. 1865), przełożona na hiszp. i uzupełniona przez Vedia i Gayangosa, (t. 1 i 2, Madr. 1851—53); na język niemiecki przełożył ją Julius (2 t., Lipsk 1852) a A. Wolf poczynił dodatki z 3 ed. oryginału (Lipsk 1867). Wyborne są też dzieła Bouterweka (ob.), Schacka (ob.), F. Wolfa (ob.), Lemckego „*Handbuch der Span. Literatur*" (3 t., Lipsk 1855—56) i Viardota „*Etudes sur histoire des institutions et de la littérature en Espagne*" (Paryż 1835). Najlepszy zbiór klasyków hiszp. sporządził Aribau w „*Biblioteca de autores espanoles*" (t. 1—58, Madr. 1846—68), zbiór zaś najlepszych nowszych prac beletrystycznych zawiéra „*Coleccion de autores espanoles*" (t. 1—23, Lipsk 1860—67).—Biblijografiję opracowali: de Castro, Latasa, Ximeno, Rodriguez, Mendez, Salvá, Fuster, Torres Amat, Ochoa („*Apuntes para una biblioteca de escritores esponales contemporáneos*", 2 t., Paryż 1840); Ferrer del Rio („*Galeria de la literatura espanola*", Madr. 1845); Ovilo y Otero („*Manual de biografia y de bibliografia de los escritores espanoles del siglo XIX*", 2 t., Paryż 1859) oraz bardzo ważne dzieło opracowane przez Gallardo, Zarco del Valle i Rayon („*Ensayo de una biblioteca espanola de libros raros*", Madr. 1863 sq.).

Hiszpańska Marchija, kraina pomiędzy Francyją i Hiszpaniją, dzisiejsza Katalonija, Nawarra i część Aragonii, mniéj więcéj po rzekę Ebro; zdobył ją Karol W. 778. Frankowie uczynili jéj stolicą Barcelonę i osadzili tu swoich hrabiów. Późniejsze dzieje téj ziemi zléwają się zupełnie z dziejami Hiszpanii.

Hiszpańska muzyka, lubo obfita w formy czysto miejscowe taneczne, jak bolero, fandango i t. p. niewydała dotąd ani mistrzów ani utworów głośnych. Wpływ muzykalny Carlo Broschi'ego (*Farinelli*) okazuje jednak sposobność w Hiszpanach do wysokiego poddania się muzyce. Hiszpańskie pochodzenie co do rodziców Malibran-Garcia, jéj męża i panny *Biancalini*, nieznanéj w Europie a śpiewającéj w cyrkowym teatrze (w Madrycie 1872) znakomitą altową rolę *Cenerentoli* Rossiniego z powodzeniem wielkiém dowodzi, że tylko brak opieki i szczęśliwych warunków, by i na tém polu zakwitła Hiszpanija. Obecnie H. m. żywi się przerabianiem zagranicznych oper.

Hiszpańska sztuka, a) *Budownictwo*. W VI i VII wieku przed podbojem Arabów ledwo ślady zostały. Odkąd Korduba stała się stolicą samodzielnego kalifatu, zakwitła w Hiszpanii sztuka arabska. Wspaniały meczet, rozpoczęty za Abderrahmana I 786 r. (rozszerzony i skończony 965 i 988 r.), na wzór meczetów damaskiego i El Aksa w Jerozolimie, jest najznakomitszym zabytkiem tego okresu. Podobny rodzaj bazylikowy przedstawia kościół ś. Romana w Toledo, nisza w katedrze tarragońskiéj z 960 r. Z podań znany jest tylko przepych założonego koło 830, a w XI w. zniszczonego pałacu Abderrahmana III pod Kordubą, zwanego Azzahra. Miał 4,312 słupów, 12 zwierzęcych figur do fontan. Jedyny zabytek ocalały, mały jeleń bronzowy, znajduje się w pobliskim klasztorze ś. Geronima. Styl romański, zbliżony do takiegoż st. w Połud. Francyi, zachowany został w katedrze tarragońskiéj, zaczętéj 1138; Salamanka i Segovia mają zabytki z téj epoki, które odznaczają się beczkowym sklepieniem po nad rozstrojonymi słupami, oraz po kilka piątr krużkanków na bocznych ścianach. Katedra w Sant Jago słynie obszerną, potężną i zdobną kryptą (przed 1082), podobno datującą z 835 roku. Wiele pomników budowniczych przedstawia mieszaninę stylów lombardzkiego, arabskiego i połud. francusk., jak w Geronie, Zamorze (ś. Magdal.), katedra w Toro, kościół ś. Maria w Valdedios 1218 przez *Galterio* ukończony. Katedra w Cuanca (1177) odznacza się stylem gotyckim, jaki téż znajdujemy w katedrze w Burgos (1221), w Toledo (1227), naśladującą w Bourges zbudowaną, piękna fasada ś. Marka w Sewilli. Rozkwit najwyższy przypada na wiek XIV i tu należą katedry w Leonie, Palencyi (1321), w Owiedo (1388), Pampelonie (1390), Barcelonie (1299—1388), w Walencyi (1262 już, z wieżą zbudowaną 1381 przez *Juana Franck*, pono francuza), na Palmie i w Murcyi (1353—1462). Ze świeckich budowli Puerta da Serranos w Walencyi i zamek Belver na Palmie. Schyłek gotyku odbił się w katedrze sewilskiéj (1403 zaczęta na miejscu meczetu). Koło r. 1442 *Jan z Kolonii* wykończył fasadę katedry w Burgos, a najwspanialszy zabytek gotyku hiszp. chór w *Capelle del Condestable* 1487 dodano. Kopuła 1567 odrestaurowana ma już ślady renesansu. W katedrze toledańskiéj z téj epoki pochodzi *lwi portyk*, przez *Annequin de Egas* z Brukseli zbudowany (1459). Pełnym fantazyi jest kolegijum ś. Grzegorza w Valladolid (1486—96). Rządy Maurów wiekopomne ślady zostawiły w cytadeli Granady, zwanéj Alhambra, Generalif; zbudowany przez Piotra Okrutnego Alkazar w Sewilli, i tak zwany Taller del moro w Toledzie. Nowoczesny styl dwa kierunki przedstawia, jeden od końca w. XV, nadzwyczaj bujny, renesans, dla swéj ozdobności zwany *platteresco* (styl złotniczy), i klasyczny, ciężki, datujący od studyjów we Włoszech, który wziął górę nad piérwszym w końcu XVI w. Pochodzenie piérwszego nieznane, bo lubo niektóre zabytki jego przypominają styl niderlandzki, to przecie *Enrique de Egos*, syn Annequina, i *Filip Viquernis*, przezwany *de Borgogna*, urodzili się lub wychowali w Hiszpanii. Styl lombardzki odbija się w szpitalu ś. Cruz w Toledo (1504—1514 przez Enr. de Egas) i św. Iuan de la Penitencia tamże W Saragosie wejście do ś. Engracia przez *Tudelilę* (1536 skończony) daje obraz mauryt., gock. i nowego stylu. *Alonso de Corarrubias* (1531—1546), *Bustamante*, *Juan de Badajoz* odradzają coraz bardziéj klasyczny kierunek, lubo jedne drzwi katedry w Toledo (1565—68) wskazują na trwałość renesansu. Katedry w Grenadzie (1529) a może i w Maladze przez *Diego de Silva*, daléj w Jaen przez *Pedro de Vadelvira* a szczególniéj budowle *Machuc'y*, który dał plan nieskończonego pałacu Karola V (1526) w rozwalonéj po to Alhambrze, od-

znaczają się suchym klasycyzmem. Klasztor św. Wawrzeńca w Escorialu, zaczęty 1563 przez *Juana Bautista* z Toledu, a skończony przez jego ucznia *Juana Herrerę* 1584 imponuje masą, ale czczą i bez wdzięku, co prawda Filip II by nic innego niezniósł. Aranjuez, giełda w Sewilli, katedra w Valladolid, tegoż Herrery, budowle jego ucznia *Francisco de Mora*, za Filipa III tworzą przejście do architektów baroku, jak *J. Gomez da Mora*, *Martinez* i *Crescenzio*. Ozdoby wnętrz należą do najszaleńszych tworów XVII w. Z artystami, których Burboni z Włoch i Franc. wonczas powołali (*Juvara*, dwaj *Marchand*, *Sacchetti* i in.), są już reakcyjonistami klasycznymi. b) *Rzeźba* z czasów hiszpańskiego gotyku mało jest znana, wchody bocznych naw katedry w Burgos oddają zwykłe motywy XIII w. delikatnie i z czuciem. Następne wieki przedstawiają ślady wpływu niderlandzkiego, a nagrobki, ołtarze i t. d. dają pole rozwinąć się plastyce. Pracownicy są obcy i roboty nieraz gotowe brano z zagranicy. W końcu dopiéro XV wieku występują Hiszpanie: *Nufro Sanchez* w katedrze sewilskiéj, *Gil de Siloe*, który wyrzeźbił (1486—1493) słynne z delikatności rysunku groby Juana II, jego żony i infanta don Alonso u kartuzów Miraflores pod Burgos. *Pablo* (czy Blas) *Ortis* w katedrze toled. wykuł groby Alvaro da Luna i żony, z portretowymi posągami w duchu realistycznym. Główny olbrzymi ołtarz z drewna w Toledo robili 1500 *Peti Juan* i *Bernardo Ortega*. Sławne są *Domenica Alejandro Florentina* rysunki do grobów, we Włoszech zrobionych, infanta Don Juana w Avila i kardynała Ximenesa w Alcala de Henares, oraz *Alvara Monegro* grób Henryka II († 1309) w Toledo. Rzeźba pasyjna za ołtarzem w Burgos, czysto realistyczna, jest dłuta *Felipe de Borgogna* 1540. Pięknym zabytkiem są rzeźby sarkofagów Ferdynanda i Izabeli katolick., Filipa Austr. i jego żony Joany Szalonéj. *Alonso Berruguete*, budowniczy, malarz i rzeźbiarz zarazem, pamiętny jest z sarkofagu arcybisk. Tavera pod Toledem w Michała Anioła stylu. W ostatnich czasach *Jose Alvares* i *Antonio Sola* pracują. c) *Malarstwo* rozpoczyna się z uczniem Michała Anioła i Sansovina *Alonsem Berruguete* (1480—1562), Rafaela i da Vinci naśladują *Luis de Vargas* (1502—1565), *Vincente Joanez* (1523—1579), *Luis de Morales* (1509—1590), zwany *el Divino*, odznacza się bizantyńskim stylem, z odcieniem ekstazy, także *Gregorio Hernandez*. *Pedro Campana* (1503—80), rodem Niderlandczyk, osiadły w Sewilli swoim *Zdjęciem z krzyża*, wiele wpłynął na Murilla. Naśladowali Wenecyjan w kolorycie *Al. San. Crello*, jego uczeń *J. Pantoje de la Cruz* i *J. Fern. Navarette* (1526—1579), zwany *el Mudo*. Z tych piérwiastków powstaje w XVII w. sztuka, będąca dziwnym związkiem śmiałéj zmysłowości i najwyższego spirytualizmu. Trzy szkoły są 1) *sewilska*, zbliżona kolorytem do wenetów i niderlandów, liczy *Franc. Pacheco* (1571—1654), niby hiszp. An. Caracci. *Juan de las Roselas* (1558—1625) z San Jago i *Fr. de Herrera al Viejo* (1576—1656) z *Sądem ostatecznym*, pełnym olbrzymich efektów światłocienia i rysunku. Rozkwit téj szkoły datuje od *Zurbarana* (ob.), *Velasqueza* (ob.). *Alonzo-Cano* (1601—1667), twórca szkoły granadzkiéj, odznaczał się modelacyją i naturalizmem hiszp. Guido Reni. *Pedro de Moya i Juan de Sevilla* naśladują Van Dycka. Nad innymi góruje *Murillo* (ob.) z naśladowcami. 2) *Szkoła madrycka* odznacza się portrecistami, jak tamta naturalistyczną tendencyją. Popęd do jéj rozwoju po *Bast. Carducio* (1560—1608) i *Luizie Tristan* (1586—1649) dał *Velasquez* z Sevili przeniósłszy się do Madrytu. *Fr. Rizi*, jego uczeń *Escalante*, *Juan Coreno de Miranda* (1611—1685) i *Ant. Pereda* (1590—1669) są godniejsi pamięci. 3) W Walencyi powstała trzecia szkoła z *Fr. Ribalta* (1551—1628) uczniem Seb. Piombo, łączyła rysunek florentczyków z weneckim kolorytem. *Jac. Ger. de Espinosa* i *Józef de Ribeca* (*Spagnoletto*) oraz naśladowca Bassaniego *Pedro Orento* (1550—1640) tu należą. Wpływ Neapolitańczyka Lucasa Giordano sprowadził upadek sztuki przez pośpiech w robocie. *Ant. Polomina y Velasco* (1653—1726), *Ant. Villadomat* (1678—1755) należą do tego zwrotu. Eklektyzm Mengsa zabija sztukę, lubo wydaje cenionego *Fr. Bayen y Subias*. *Franc. Goya* (1746—1828), znany z aquafortów (*Caprizzi*) i litografij (*Tauromachija*), malował sceny wojen o niepodległość, jest realistą bez barwy i rysunku. Nowsi malarze zostają pod wpływem Davida, jak Lopez y Portana, Val. Cardorera, Jose Guttiarez de la Vega i in. Źródła Girault de Prangey „*Mon. arabes et moresques de Cordoue, Seville et Grenade*"; A. de Laborde „*Voyage pitt. et hist. de l'Espagne*", Murphy „*The arabian antiquities of Spain*", Perrez de Villa-Amil „*Espana artistica y monumental*", J. Caveda „*Gesch. d. Bauk. in Sp.*" (przeł. Kuglera); Waring „*Architect. Studies in Burgos and its neighbourhoud*" (Londyn 1852); Passavant „*Die christliche Kunst in Spanien*"; „*Colleccion lithographica de cuadros del rey de Espana D. Fernando VII*".

Hiszpańska wojna sukcesyjna, tak się nazywa powszechna wojna europejska o tron hiszpański, prowadzona 1701—13 między Francyją i Austryją oraz obustronnymi ich sprzymierzeńcami. Z powodu bowiem bezdzietności Karola II (1665—1700), ostatniego z Habsburgów panujących w Hiszpanii, rościły prawa do ogromnéj monarchii hiszpańskiéj dwa najpotężniejsze państwa w Europie: Francyja i Austryja; oba na zasadzie prawa kastylskiego, nie wyłączającego linii żeńskiéj od tronu. Ludwik XIV (ob.) i cesarz Leopold I (ob.) byli synami infantek hiszp., córek Filipa III; nadto Ludwik XIV miał za żonę Annę, starszą siostrę Karola II, Leopold I zaś Maryję Annę, młodszą siostrę Karola II; z ostatniego małżeństwa urodziła się Maryja Antonija, żona Maksymilijana II (ob.), elektora bawar., którego syn Józef Ferdynand był trzecim pretendentem do korony hiszp. Dyplomacyja europ. starała się układami zażegnać grożącą burzę po śmierci Karola II. Za staraniem Anglii stanął traktat podziałowy w Loo (11 Paźdz. 1698), mocą którego arcyks. Karol, drugi syn Leopolda I, miał

otrzymać Medyjolan, Filip ks. Anjou, wnuk Ludwika XIV, Neapol, Sycylię i baskijską prowincyję Guipozcoa, reszta zaś monarchii hiszp. miała przypaść synowi elektora bawar. Karol II dowiedziawszy się o tém, w słusznem oburzeniu zniszczył ów traktat i mianował jedynym spadkobiercą wszystkich swych posiadłości syna elektorowego; gdy zaś ten umarł niespodzianie 6 Lut. 1699, zawarła Anglija z Francyją nowy traktat podziałowy (2 Marca 1700), na który nie zgodziła się jednak Austryja. W końcu dyplomacyja franc. otrzymała zwycięstwo, albowiem Karol II testamentem 22 Październ. 1700 naznaczył dziedzicem wszystkich swych krajów wnuka Ludwikowego. Po śmierci Karola II (1 Listopada 1700) ks. Anjou bez oporu zajął swe posiadłości i pod imieniem Filipa V uznany był przez Angliję i Niderlandy. Austryja jednak zaprotestowała. Przyłączyły się do niéj traktatem w Haadze (7 Września 1701) Anglija i Niderlandy (potrójny alijans) a 1702—1703 Prusy, większa część państw niemieckich i Portugalija. Francyja znalazła sprzymierzeńców w elektorach bawarskim i kolońskim, a także w książętach Mantui i Sabaudyi. Ostatni jednak przeszedł na stronę Austryi (25 Paźdz. 1703). Dwunastoletnia wojna szerzyła się z całą srogością nie tylko po całéj zachod. Europie, ale także na Oceanie i w kolonijach. Długo jednak była wątpliwą. Po stronie koalicyi najznakomitszymi wodzami byli Marlborough i Eugenijusz ks. Sabaudzki, po stronie Francyi Vendôme, Villars, Tallard i t. d. Sprzymierzeni odnieśli nad Francuzami wielkie zwycięstwa pod Höchstädt 2 Lipca 1704; pod Ramillies 23 Maja 1706; pod Turynem 7 Wrześ. 1708 i pod Malplaquet 11 Września 1709; w ogóle mieli zupełne powodzenie w Niemczech, Niderlandach i Włoszech. W Hiszpanii za to szło lepiéj Francuzom. Zdobyli wprawdzie Anglicy Gibraltar 4 Sierp. 1704 i arcyks. Karol ogłoszony został w Madrycie 2 Lip. 1706 królem hiszp. pod imieniem Karola III, ale stanowcze zwycięstwo Francuzów pod Almansa 25 Kwiet. 1707 zniweczyło całe dotychczasowe powodzenie Karola III. Wycieńczony wojną Ludwik XIV prosił o pokój. Rozpoczęły się układy. Ale gdy sprzymierzeni niepomierne kładli warunki i żądali nawet aby Ludwik XIV własnemi wojskami wypędził swego wnuka z Hiszpanii, wojna rozgorzała na nowo. Po chwilowych niepowodzeniach Francuzów marsz. Vendôme odniósł świetne zwycięstwo pod Brihuega 8 Grud. 1710 i zapewnił w Hiszpanii przewagę Francyi. Śmierć bezdzietnego cesarza Józefa I (1711), następcy po Leopoldzie I, wkładając korony Austryi i Hiszpanii na głowę jego brata, arcyks. Karola (Karola III), przyniosła dla Francyi zwrot pomyślny, zwłaszcza gdy i sprzymierzeńcy Austryi zaczęli się już lękać jéj przewagi i nadwyrężenia równowagi europ. (w imieniu któréj walczyli), zagrożonéj teraz nie przez Francyję ale przez potęgę Habsburgów. Jakoż Anglija zawarła zawieszenie broni 1712 r. i rozpoczęła układy o stały pokój. Francyja chętnie na to przystała i podpisała 11 Kwiet. 1713 r. traktat z Angliją, Holandyją, Portugaliją, Prusami i Sabaudyją w Utrechcie. Następca Józefa I, cesarz Karol VI, zbyt słaby, aby sam téj walce mógł podołać, musiał także zawrzéć pokój z Francyją, dla Austryi w Rastadzie 6 Marca 1714, a dla państwa niemieckiego w Baden, w Szwajcaryi, 7 Września 1715 r. Na mocy tych układów wnuk Ludwika XIV otrzymał Hiszpaniję wraz z kolonijami jako Filip V, za co zrzekł się wszystkich praw swoich do sukcesyi we Francyi i do dziedzictwa krajów włoskich, które dotąd należały do korony hiszpańskiéj. Cesarz Karol VI wziął Medyjolan, Niderlandy hiszp., Neapol i wyspę Sardyniję; Anglija kilka kolonij franc. w Ameryce, Gibraltar i Minorkę. Inni sprzymierzeńcy mieli zagwarantowaną całość swych posiadłości i w tym celu rzeczpospolita Niderlandzka otrzymała prawo załogi w kilka pogranicznych twierdzach Niderlandów austryjackich, dotąd hiszpańskich. Porów. Mahona „*History of the war of succession in Spain*" (Lond. 1832).

Hiszpański język, podobnie jak wszystkie *romańskie języki* (ob.) powstał z *lingua Romana rustica* (ob. łaciński język). Łączy on z dźwięcznością i bogactwem samogłosek włoskiego siłę i powagę, z jasnością i zręcznością francuskiego sprężystość i zdolność do wyrażania uczuć poetycznych, obok słodyczy i wdzięku portugalskiego nie posiada jego nieprzyjemnych głosek nosowych i syczących. Pod względem fleksyi jest więcéj zbliżony do łacińskiego jak włoski, pod względem zaś fonetycznym i leksykalnym nosi na sobie ślady licznych wpływów. Iberowie (przodkowie dzisiejszych Basków) jak również i Celtiberowie mały nań wpływ wywarli; większy nierównie plemiona germańskie, które wtargnęły do Hiszpanii w V w., oraz Arabowie, którzy zawładnęli w VIII w. prawie całym półwyspem. Od piérwszych pochodzą mianowicie wyrazy odnoszące się do wojskowości i instytucyj państwowych, od drugich zaś do nauk, przemysłu, handlu i t. d. oraz wpływ na fonetykę. Najdawniejszy spisany pomnik H. j. znajduje się w Izydora „*Origenes*". Jako język piśmienny zjawia się najprzód w połowie XII w. narzecze *kastylskie*, podniesione w następstwie do znaczenia języka ogólnego książkowego i klas oświeconych, podobnie jak na Włoszech narzecze toskańskie. Obok narzecza kastylskiego H. j. posiada jeszcze narzecza *katalońsko-walencyjskie*, pokrewne z prowansalskiém i *galicyjskie*, zbliżone do portugalskiego. Pod względem historycznym różnica pomiędzy językiem *staro-hiszp.* a *nowo-hiszp.* jest dość znaczna, przewyższona zaledwo różnicą pomiędzy staro- a nowo-francusk. językiem. Oprócz Hiszp. i jéj kolonii H. j. używa się w połowie blisko Ameryki. Gramatycznie i leksykalnie obrobił H. j. najprzód Ant. de Lebrija (1492). Znaczenie prawodawcze dla języka ma gramatyka i słownik akademii hiszpańskiéj (po raz piérwszy wydane 1771 i w licznych edycyjach). Najlepsze wydanie słownika akademii, uzupełnionego licznymi dodatkami, sporządził Salvá, który wydał i najlepszą gram. hiszpańską dla krajowców, napisaną ze stanowiska spółczesnéj

nauki. Z niemieckich gramatyk lepsze są Francesona (nowe wyd., Lipsk 1842), Kotzenberga (Brema 1855) i Wiggersa (Lipsk 1860) oraz słowniki Seckendorffa (Hamburg 1823) i Booch-Arkossy (Lipsk 1858). Próby słownika etymologicznego dali Covarrubias (Madryt 1674) i Cabrera (Madryt 1837); synonimikę hiszpańs. opracowali Huerta i March; ortografija oparta jest na wnioskach podanych przez akademiję w „*Tratado*" (ostatnie, za normę uważane wyd., Madryt 1815). W jęz. polskim niemamy żadnego podręcznika do nauki H. j.

Hiszpańskie wychowanie, miało powszechny charakter szkół klasztornych, następnie mahometańskich, wreszcie rycerski. Zasłynął w XII w. *Ibn Tofail* (ob.) swym systemem pedagogicznym, zbliżonym do teoryi *Emila* Rousseau'a. Nowy zwrot, trwający do naszych czasów, nadał jezuityzm. Tak zwane *convictorium alumnorum* dzieliło się na *studia inferiora* 5 klasowe, których celem była retoryka i *studia superiora* (filozoficzne, logika, *de coelo*, *de generatione*, *meteorologica*, *de anima*, i metafizyka, Euklides i nieco geografii lub sfery) trzyletnie, potém 4 letnie kursa teologiczne dla zdatnych. „Religija początkiem i celem szkoły i wychowania, podstawą i szczytem, środkiem i duszą". Środkiem pedagog. była emulacyja i wzajemne szpiegostwo. Józef Calosenz 1597 otworzył szkoły dla małych dzieci. W Barcelonie, wielce zasłużonéj dla H. w., istnieją szkoły *casa donja* (giełdy), założone przez izbę handlową b. praktyczne. Nadto pod nazwą *Escolapios* istnieje bractwo doktryny chrześcijańskiéj, zajmujące się niższą edukacyją, rozszérzone po całéj Hiszpanii. Uniwersytety, lubo zaniedbane, są: w Madrycie od 1836, przeniesiony z Alcala de Heneros, a założony przez Ximenesa de Cisneros, kardynała, p. t. *Colegio major de S. Ildefonso*, za pobytu Frańciszka I, króla francuskiego, liczący 11,000 uczni. Uniwersytet w Salamance, założony przez Alfonsa X, w XIV w. był drugim po Paryżu, w XV w. dawał swych uczni Paryżowi i Bolonii, w XVI wykładał system Kopernika, za schyzmy awinjońskiéj rozsądzał spory papieży Urbana i Klemensa. W Saragosie jest uniwersytet literacki, w Toledzie szkoła wojskowa na 600 kadetów i instytut szlacheckich dziewcząt w liczbie 40. Uniwersytet grenadzki z 1236, potwierdzony 1531, słynął z nauki. W Valladolidzie istniejący uniwersytet liczy 1,000 uczni, jest trzecim z rzędu obecnie.

Hita (Ginez Perez, de), dziejopis i poeta hiszpański, żyjący w drugiéj połowie XVI wieku. Najważniejszym jego utworem jest poemat o wojnach domowych Granady p. t. „*Historia de los bandos de los Zegries y Abenzerajes caballeros moros del Granada, de los civiles guerras que hubo en ella y batallas particulares que hubo en la Vega entre moros y cristianos haste que el rey Don Ferdinando el quinto la gano*" (Saragossa 1595). Poemat ten wielce przez Hiszpanów lubiany, liczne miał wydania. Późniéj ogłosił H. i drugą część jego.

Hitchcock (Edward), geolog amerykański, ur. 1793 w Deerfield w Massachusets; duchowny zgromadzenia kongregacyjonalistów, w 1825 został profesorem kolegijum Amherst, a w r. 1844 prezydentem tegoż kolegijum. W r. 1850 zwiedził Europę dla zbadania szkół rolniczych. Z dzieł jego, w których starał się pogodzić opowiadanie biblijne z wynikami badań naukowych, przytoczymy: „*Reports on the geology of Massachusetts*" (4 t., 1833—41), „*Elementary geology*" (1840, 25 wyd., 1855); „*Religion of geology and its connected sciences*" (1851).

Hitlandzkie wyspy, ob. Szetlandzkie wyspy.

Hitopadesa, Hitopadeça (t. j. zbawienna nauka), tytuł sanskryckiego dzieła, będącego wyciągiem z *Panczatantry*. Jestto najdawniejszy (dotąd istniejący i w połowie VI w., na język Pehlwi przetłumaczony) zbiór bajek. Najlepsze wydanie sporządzili Lassen (2 części, Bonn 1829 — 31) i Johnson (Londyn 1847); przekład niemiecki dał Maks Müller (Lipsk 1844).

Hitteren, największa z gromady wysp leżących przy brzegach Norwegii, należących do okręgu Południowego Drontheim; ma $9^1/_2$ mil kw. powiérzchni i 5,500 m., żyjących z rybołóstwa i chowu bydła.

Hittorf (Jakób Ignacy), słynny budowniczy, ur. 1793 r. w Kolonii, † 1867; kształcił się w Paryżu, gdzie 1818 r. został architektem królewskim, a 1822 naczelnym budowniczym gmachów królewskich. Po wstąpieniu na tron Ludwika Napoleona miał najczynniejszy udział we wszystkich upiększeniach Paryża i kierował budową znacznéj części nowo wzniesionych przez niego gmachów. Celniejsze jego prace literackie są: „*Architecture antique de la Sicile*" (3 t., 1826 — 30); „*Architecture moderne de la Sicile*" (1826—1830); „*Architecture polychrome chez les Grecs* (1830).

Hitzig (Julijusz Edward), prawnik niemiecki, ur. 1780 w Berlinie, był radcą kryminalnym, a od 1827 dyrektorem inkwizytoryjatu sądu kameralnego w Berlinie, w 1835 r. uwolniwszy się ze służby poświęcał się zajęciom literackim, któremi i przedtém się zajmował, † 1849. Odznaczył się w literaturze szczególniéj jako założyciel pisma: „*Annalen für deutsche und ausländische Criminalrechtpflege*" (1828; prowadzone daléj przez Demmego i Schlettera), tudzież pisma „*Der Neue Pitaval*" (z Häringem 1842 i nast.), potém pracami o prawie prasowém i bijografijami: Wernera (Berl. 1820), Hofmanna (Berl. 1826) i Chamisso „*Leben und Briefe*", 2 t., Berlin 1839—42).—**Hitzig** (Fryderyk), syn poprzedniego, znakomity budowniczy, ur. 1811 w Berlinie, członek akademii sztuk pięknych i najwyższéj technicznéj władzy budowniczéj w Berlinie. Z budowli przez niego wzniesionych najważniejszą jest nowa giełda berlińska. Prace jego literackie są: „*Ausgefürte Bauwerke*" (Berl. 1850 i późń.), „*Die Victoriastrasse in Berlin*" (Berlin 1862), „*Der innere Ausbau von Wohngebäuden*" (Berl. 1855). i in.

Hitzig (Ferdynand), ur. 1807 r. w Hauingenie (w Badeńskiém), profesor teologii w Zürychu od r. 1833 a od 1861 w Heidelbergu, znakomity egzegietyk i krytyk Starego Testamentu. Oprócz tego pi-

sał także i o innych przedmiotach, dotyczących starożytności biblijnych i wschodnich.

Hiuen-tsang, chiński buddysta, ur. 603, † 664 po Chr., wsławił się dalekiemi podróżami, które odbywał 628—45 z Chin do Indyj oraz zachodnich i północno-zachodnich krajów pogranicznych w sprawie buddyzmu; opisał je w nader szacownem dziele, przetłumaczonem na franc. przez Juliena „*Memoire sur les contrées occidentales*" (Paryż 1857).

Hjerta (Lars Jan), znakomity publicysta szwedzki, ur. 1801 w Upsali, wspólnie z Crusenstolpe'm założył 1828 opozycyjną *Gazetę sejmową*. W 1830 począł wydawać radykalne pismo *Aftonbladet* i ogromne miał powodzenie. Brał także czynny udział w sprawach publicznych.

Hjort (Piotr), krytyk i filolog duński, ur. 1793 w Taarnby, na wyspie Amager, syn znanego przyjaciela ludu i religijnego poety *Wiktora Chrystyjana Hjort* († 1818 biskupem w Ribe), od 1822 do 1849 profesor języka niemieckiego i literatury przy akademii w Soröe. Ogłosił wiele książek szkolnych do nauki języka niemieckiego i duńskiego oraz znaczny szereg pism estetyczno-krytycznych. Z prac jego zasługują na uwagę: „*Joh. Scotus Erigena*" (Kopenh. 1823), „*Läre om Villiens Frihed*" (1825), „*Den Danske Börneven*" (7 wyd., Kopenh. 1860), „*Gamle og Nye Psalmer*" (1843). Nadto oprócz wielu rozpraw, umieszczonych w pismach naukowych duńskich i niemieckich, ogłosił cały szereg pism politycznych w sprawie szlezwicko-holsztyńskiéj.

Hlawacz, zwany także *Capito* (Jan), ur. w Brodzie Czeskim około 1540 r., † 1589 r., biskup Jednoty Braci Czeskich, jeden z komentatorów Pisma ś. w języku czeskim, wydanego 1589 r. i nast. Wydał w r. 1586 wyborne kazania p. t. „*Postylla*" i t. d. (2 wyd., 1615).

z Hlawaczowa (Dawid), ob. Crinitus (Wlasak).

Hleb Włodzimierzowicz, po ochrzczeniu *Roman* (ś.), książę muromski, zabity 1016 r. w podróży do Kijowa na Dnieprze, blisko Smoleńska, po śmierci ojca Włodzimierza (ś.), przez zbojców nasłanych przez brata Świętopełka, ks. turowskiego. Pamiątkę jego obchodzą 2 Maja i 5 Września (star. st.).

Hleb Świętosławowicz, syn Świętosława II Jarosławicza, ks. tmutarakański (dwukrotnie), nad morz. Azowskiém (Ob. Fanagoryja), skąd wypędzony został 1064 r. przez Rościsława, ks. nowogrodzkiego. Po otruciu Rościsława przez Greków, osiadł na Nowogrodzie, skąd znowu po 10 latach panowania wygnany przez mieszkańców, poległ na Zawołoczu w r. 1078 w bitwie z Czudami.

Hleb Wszesławowicz, po śmierci ojca (1100) ks. miński. Wzięty do niewoli, po trzyletniém oblężeniu Mińska przez ks. kijowskiego, Włodzimierza Monomacha, † w Kijowie 1119 r.

Hleb Włodzimierzowicz, ks. razański, osiągnął tron wymordowawszy wszystkich książąt razańskich, zebranych na ucztę w Isodach, oprócz brata przyrodniego Ingwara, księcia na Staréj Razani, którego także chciał pozbawić téj dzielnicy, lecz ten pobił go i zmusił umknąć w stepy, gdzie † 1221 r. Kronikarze zowią go drugim Świętopełkiem *Okajannym*.

Hleb Olgowicz, ks. kurski (około 1130); w roku 1137 brał udział w wyprawie przeciwko Pskowowi.

Hleb Wszewołodowicz, ks. gorodeński (gorodecki) pod Kijowem, panował po śmierci ojca od r. 1141; walczył przeciwko Włodzimierkowi, ks. halickiemu, a potém przeciwko Połowcom w okolicy Kaniowa. † około 1170 r.

Hleb Jerzowicz, w. ks. kijowski od r. 1169—71. Zanim się dobił księstwa kijowskiego, panował piérwéj na Horodcu, późniéj na Perejasławiu; poskromił Połowców; następnie dopiéro przeszedł na tron Kijowski po bracie swoim Andrzeju, oddawszy Perejasław swemu 12-sto-letniemu synowi Włodzimierzowi. † 1171 r.

Hleb Świętosławowicz, ks. białogrodzki, walczył w rozmaitych wyprawach ks. Wszewołoda na Suzdalu, który go ożenił z córką Ruryka, jednego z ks. Smoleńskich. Odziedziczywszy w późniéjszym już wieku księstwo czernigowskie i włodzimierskie, † 1214 r.

Hleb Rościsławowicz, ks. smoleński, od r. 1240 do 1278, w którym zmarł; kusił się bezskutecznie o opanowanie Nowogrodu.

Hleb Wasilkowicz, ks. biełozierski, potém rostowski, † 1278 r.

Hleb Rościsławicz, ks. razański (w XIII w.), poprzednio na Drucku, skąd został wygnany; wojował z Andrzejem Jerzowiczem i in.

Hleb Świętosławowicz, ks. smoleński; ujęty przez Witolda, ks. litewskiego, przesiedział w więzieniu lat kilka; następnie wojował ze Skirgełłą przeciwko Krzyżakom i Witoldowi i r. 1390 dostał się w niewolę niemiecką. Po powrocie z Malborga był wiernym hołdownikiem Litwy z oddanego sobie w posiadanie m. Połonnego. Towarzysząc potém Witoldowi w jego wyprawie przeciwko Edygiejowi (ob. Edyga), poległ nad Worsklą 1399 r. bezpotomnie.

Hleb czyli **Narymunt**, syn Gedymina, ob. Narymunt Hleb, ks. litewski.

Hlebicki Józefowicz, ob. Józefowicz Hlebicki.

Hlebowicz (Antoni Bolesław), ur. 1801 w Grodnie, uczeń b. uniwersytetu wileńskiego, urzędował od 1823 w Petersburgu, skąd przybywszy 1830 do Warszawy, został 1833 sekretarzem rady wychowania publicznego, 1834 wizytatorem generalnym szkół, potém członkiem téjże rady i nareszcie członkiem świeckim zarządu akademii duchownéj rzymsko-katolickiéj w Warszawie. † 1847. Od 1841 r. aż do zgonu był wydawcą „*Pamiętnika religijno moralnego*", a oprócz tego ogłosił następujące dzieła: „*Krótki rys życia Witolda, w. ks. litewskiego*" (Wilno 1821); „*Rzut oka na starożytną literaturę skandynawską*", tłum. z ross. (1821); „*Krótkie opisanie starożytności rossyjskich, czyli obraz życia, zwyczajów, rządu, edukacyi, praw, religii i stanu wojennego dawnych Rossyjan*", skrócony przekład z ross. (Wilno, t., 2 1822); „*Gramatyka rossyjska Ch. Ph. Reiffa* i t. d". (Wilno 1823); „*Początkowe prawidła*

rossyjskiéj gramatyki M. Grecza" (Wars. 1834); „*Rozmowy polsko-rossyjskie*" (tamże 1836); „*Rys statystyki państwa rossyjskiego*" (Warsz. 1826).

Hlezna, *Jonasz* I (inaczéj *Jan*, *Jona*), † 1489 r., metropolita gecko-kat. kijowski od r. 1482. Przeciwko niemu występował samozwańczy mnich Spirydyjon, nazwany przez lud szatanem. Uważany jest za świętego.

Hlohowec, *Frajsztak*, *Frasztak*, po madziarsku *Galgocz* a po niem. *Freistadtl*, w greckich pismach niekiedy *Elentheropolis*, starożytne miasto węgierskie, w komit. nitrańskim, na lewym brzegu Wahy (Waag), połączone na 500 kroków długim mostem z fortecą Leopoldstadtem, 6,500 m., wspaniały starożytny zamek z bogatą kaplicą i biblijoteką wielkiéj wartości. Słynie targami na bydło i konie.

Hlubek (Franciszek Ksawery Wilhelm), pisarz w zakresie rolnictwa, ur. 1802 r. w Chotieszowie na Szlązku. W r. 1830 został profesorem gospodarstwa wiejskiego w Wiedniu, w 1832 we Lwowie, a 1833 w Lublanie; od roku zaś 1840 profesor gospodarstwa, a zarazem i administrator ogrodu doświadczalnego w Gradcu. Napisał: „*Die Ernährung der Pflanzen und die Statik des Landbaus*" (Praga 1841), „*Die Landwirthschaftslehre in ihrem ganzen Umfange*" (Wiedeń 2 t., 1851—52), „*Die Betriebslehre der Landwirthschaft*" (Wiedeń 1852) i wiele innych.

Hluboczek nad Bohem; w tém miejscu rzeki skały granitowe są najwyższe, bo dochodzą 108 stóp wysokości; nadto jest tu próg tworzący wodospad na 6 stóp wysok.

Hluk, wieś w margr. morawskiém, pow. hradyskim; 2,100 m., dawny zamek i źródło mineralne. Pamiętne bitwą (w Maju 1116 r.) wojsk czeskich z węgierskiemi, w któréj drugie zostały zwycięzone.

Hlusk, miasteczko w gub. mińskiéj, powiecie bobrujskim, nad rz. Ptyczą, od Bobrujska mil 6 na zachód; przed 1794 w województwie nowogrodzkiém, księstwie słuckiém.

Hluszniewicz (Michał), astronom, ur. 1797 w Mińsku, † 1862; po ukończeniu uniwersytetu wileńskiego, został pomocnikiem tamecznego obserwatoryjum astronomicznego i na téj posadzie pozostawał do 1848, pełniąc w ostatnich latach obowiązki dyrektora. Większa część jego prac naukowych ogłoszoną została w *Pamiętnikach*, wydawanych przez obserwatoryjum od r. 1832—46; kilka prac zamieścił też w „*Astronomische Nachrichten*".

Hnidawskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie wołyńskiém, powiecie łuckim. Podług lustracyi z r. 1628 powstało z dawniejszego sstwa łuckiego, przez oddzielenie od niego dóbr Hnidawa z folwarkami i przyległościami. Mniéj rozległe to sstwo posiadał w r. 1771 Stanisław Stępkowski, opłacając kwarty złp. 239 gr. 16, a hyberny złp. 108 gr. 20.

Hniewkowski (Sebastyjan), ur. 1770 r. w Żebrace, † 1847 r. w Pradze, autor i poeta czeski, zasłużony wskrzeszeniem zamarłéj pod wpływem germanizacyi poezyi narodowéj. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Pradze, utrzymywał się jako nauczyciel prywatny. Jednym z piérwszych jego utworów był humorystyczny „*Diewin*" (Praga 1805, oraz 1829). W r. 1805 został radnym w rodzinném mieście a 1826 burmistrzem w Policzce. W r. 1836 osiadł w Pradze. Wydał też oprócz różnych utworów poetycznych i kilka dramatów i komedyj: „*Jaromír*" (1835); „*Przemyśl Otokar II*" i t. d.

Hnojek (Antoni Wojciech), pisarz czeski, ur. 1799 w Brandejsie nad Łabą; od r. 1824 prof. teologii pastoralnéj w Litomierzycach, następ. od 1849 proboszcz w Bohosudowie (Marienscheiu), a 1852 dziekan w Libochowicach. Jest autorem wielu powiastek, bajek i nauk religijnych dla młodzieży. Napisał też „*Christkatholische Liturgik*" (5 t., Praga 1835—41). Wyciąg z tego dzieła do użytku szkolnego wydał w jęz. czeskim (2 wyd., 1846).

Hnilec, ob. Göllnitz.

Hniłopiat, rzeka w gub. wołyńskiéj; poczyna się na pograniczu gubernij podolskiéj i kijowskiéj, płynie w kierunku wschodnio-północnym przez powiat żytomierski, i na zachód od Żytomierza, wpada do rz. Teterowa, z prawego brzegu.

Hoang-hai, chińska nazwa morza Żółtego.

Hoang-ho (Żółta rzeka), jedna z największych rzek w państwie chińskiém; bierze początek z południowego stoku gór Kuenlun, w środkowéj Azyi, po wielu zakrętach zwraca się ku północo-wschodowi do Mongolii, następnie przybiéra kierunek wschodni, potém południowy, następnie znowu wschodni i południowo-wschodni i ubiegłszy mil 570 wpada do morza Żółtego w odległości 30 mil ku północy od ujścia rz. Jantze-Kiang, z którą kanałem cesarskim jest połączoną. Porzecze jéj wynosi przeszło 33,600 mil kw.

Hoang-tszeufu, wielkie miasto w środkowych Chinach, w prowincyi Hu-pe, nad r. Jan-tse-kiang, ma około 200,000 m.

Hobart-Pasza (August Karol, baron), admirał turecki, ur. 1822. Jest czwartym synem Augusta Edwarda Hobart, szóstego hrabiego Buckinghamshire; 1835 wstąpił do marynarki angielskiéj i 1863 został kapitanem. Podczas wojny domowéj w Stanach Zjednoczonych pozyskał rozgłos swemi zuchwałemi awanturami morskiemi. Ośmnaście razy przerznął się przez liniję blokujących statków półn.-amerykańskich, dowoził secesyjonistom na okręcie kupieckim materyjał wojenny a do Anglii bawełnę. Za namową Aali-paszy wstąpił 1867 do służby tureckiéj w stopniu kontradmirała i z tytułem paszy. Podczas powstania kandyjockiego wielkie Turcyi oddał usługi, przeszkadzając okrętom korsarskim dowozić z Grecyi na Kretę prowijantu i materjałów wojennych. W nagrodę swych usług został 1869 wice-admirałem a 1870 wielkim admirałem floty tureckiéj i otrzymał naczelne dowództwo nad marynarką m. Śródziemnego.

Hobartstown albo **Hobarton**, stolica angielskiéj osady Tasmanii, w Australii, nad rz. Derwent, o 3 mile od jéj ujścia do oceanu Wielkiego; miasto to założone 1804, liczy przeszło 30,000. m., i prowadzi bardzo obszerny handel.

Hobbema (Meindert) z Coeverden, po J. Ruysdaelu najsłynniejszy pejzażysta holenderski, ur. w XVII w., prawdopodobnie w Coeverden; o życiu jego nic nie wiemy; malował głównie okolice leśne, zwaliska, wioski i t. p., z nadzwyczajną dokładnością i pięknością kolorytu. Obrazy jego znajdują się w wielu galeryjach.

Hobbes (Tomasz), ur. 1588 w Malmesbury, uczył się arystotelesowéj logiki i fizyki w Oxfordzie, i przyswoił sobie nominalistyczną doktrynę. Towarzyszył Lordowi Cavendisch, późniejszemu hr. Devonshire, od 1608 w podróżach do Włoch i Francyi, za powrotem poznał Bakona; 1628 tłumaczył naumyślnie Tucydydesa, by treścią jego dziejów odstraszyć od demokracyi, następnie uczył się w Paryżu matematyki i nauk przyrodz. (których potém uczył Karola II), przy czém zapoznał się z Gassendim i franciszkaninem Mersenne i przyswoił sobie teoryje Kopernika, Keplera, Galileja i Harveja. 1640 napisał „*On human nature*" i „*De corpore politico*", 1642 w Paryzu „*Elementa philosophica de cive*" (rozszerzone 1647 w Amsterdamie) i „*Leviathan or the matter form and authority of governement*" (Lond. 1651 i t. d.), którém obraziwszy na się katolików i protestantów 1652 wrócił do Anglii i tu wydał powyższe dzieło „*Human nature*" i „*De corp. pol*" 1650, „*Quaestiones de libertate necessitate et casu*" 1656, i „*Elementorum philosophia sectio I de corpore*" 1655, „*De homine*" 1658, „*III de cive*"; † w Hardwicku 1679 r. Napisał autobijografiiję p. t. „*Historia ecclesiastica*" wiérszem (1688), „*Behemoth or history of the civil war from*" 1640—60, i obronę siebie przeciw bilowi o ateizm go posądzającym „*Historical narration concerning heresy and the punishment thereof*". Wedle H. filozofija jest poznaniem skutków, czyli zjawisk z przyczyn i odwrotnie przez wnioskowanie, a to dla zużytkowania téj wiadomości w życiu, w czém zgadza się z Bakonem, od którego tak polityczném zastosowaniem fil. się różni, jak i użyciem we wnioskowaniu, które uważając za proste dodawanie i sumowanie używa obu metod analitycznéj i syntetycznéj w filozofii. Przedmiotem filozofii ciała (t. j. materyja), które są naturalne i sztuczne (np. państwo), stąd podział *natural* i *civil philosophy*. W phil. prima H. rozbiéra czas, przestrzeń, rzecz i jakość, przyczynę i skutek. Następuje fizyka i antropologija. Wrażenia nasze (barwy, ton i t. d.) są wynikiem ruchów innych ciał, które jednak tych własności w sobie niemają, lubo wszelka materyja ma w sobie skłonność do przyjmowania wrażeń. Z wrażeń powstaje wiedza, utrwalana i udzielana przez słowa, które oznaczając wiele podobnych rzeczy, nabiérają cech ogólności, jaka tkwi wszakże tylko w wyrazach nie w rzeczach. Stan wojny jest wedle H. naturalnym stanem ludzi, z którego ratuje despotyja, najlepszy monarcha. Po za państwem niema rozumu, pokoju, pewności, bogactwa, nauki, towarzyskości i t. d. Stąd widać czczość zarzutu, że H. państwo dba tylko o zmysłowy dobrobyt i bezpieczeństwo życia materyjalne. Co władza absolutna sankcyjonuje jest dobrém, co odrzuca złém, kara nie za spełnione złe, lecz dla przyszłego jego dobra winowajcę spotyka, a przyjemność ze złego czynu winna być zniesioną obawą kary. Ponieważ obawa przed tradycyjnemi lub spółcześnie wymyślonemi, niewidzialnemi potęgami jest gruntem religii i zabobonu, decyzyja państwa przyjmującego jednę obawę za religiję, tém samém drugą czyni zabobonem. Prywatne pojęcia religijne, inne od państwowych, są buntem. Sumienność jestto posłuszeństwo dla władzcy. Dzieła wszystkie po angielsku wyszły w Londynie 1750. O teoryi Hobbesa pisali Buhle „*Gesch. d. neuren Phil*" (Getynga 1802, III 223—325), Charles de Remusat w „*Revue de deux mondes*" (t. 88). Monografiję o jego państwowéj teoryi Henryka Nüscheler wydał Kym w Zurichu 1865 r.

Hobhouse (John Cam), *lord Brougthon*, angielski mąż stanu, ur. 1786, † 1864 r. Towarzysz szkolny Byrona, z którym odbył podróż na Wschód, a za powrotem ogłosił: „*Journey into Albania and other provinces of the Turkish empire*" (Lond. 1812; nowa ed. 1855). Byron przypisał mu czwartą pieśń poematu swego „*Childe Harold*", opatrzoną przez H. interesującemi objaśnieniami. Podczas stu dni znajdował się H. we Francyi i po bitwie pod Waterloo bronił sprawy Napoleona I w dziele „*Letters written by an Englishman during the last reign of Napoleon*" (Lond. 1815), czém ściągnął na się nienawiść wielu Anglików. Wybrany 1829 do parlamentu, należał początkowo do stronnictwa radykalnego, późniéj atoli przyjął zasady umiarkowańsze, był kilkakrotnie członkiem ministeryjum, a od 1839 trzykrotnie prezesem centralnego biura dla Indyj Wschodnich. W 1851 został parem a w Styczniu 1852 ustąpił z gabinetu wraz z innymi wigami.

Hoche (Łazarz), jeden z najznakomitszych generałów piérwszéj rzeczypospolitéj francuskiéj, ur. 1768 w Montreuil pod Wersalem. Odwagą i geniuszem swym posunął się w czasie rewolucyi francuskiéj od prostego żołnierza do stopnia generała; pobił Austryjaków 26 Grud. 1793 pod Weissenburgiem, oswobodził Landau i wyparł Austryjaków z Alzacyi. Potém otrzymał od dyrektoryjatu naczelne dowództwo nad armiją nadbrzeżną (oceanu), mającą uśmierzyć Wandeję. Posiadając nieograniczoną prawie dyktaturę, używał jéj z całą sumiennością, roztropnością i patryjotyzmem. Zniweczył armiję emigrantów i Anglików pod Quiberon (27 Lip. 1795) i dokonał rozbrojenia niższéj Wandei (1796). Otrzymawszy następnie dowództwo armii Sambry i Mozy, tudzież zarząd wojskowy nad krajami niemieckimi pomiędzy Mozą i Renem, z których zamierzył utworzyć rzeczpospolitą cisrenańską, przeszedł 18 Kwiet. 1797 pod Neuwied w oczach Austryjaków przez Ren i dotarł aż do Giessen, gdzie zawieszenie broni, zawarte w Leoben, położyło kres dalszym jego działaniom. Objąwszy potém naczelne dowództwo nad armiją rozłożoną na granicach Niemiec, † 18 Wrześ. 1797 w obozie pod Wetzlar. Śmierć H. przypisywano truciźnie. Po śmierci wzniesiono mu pomnik pod Weissenthurm, na trakcie wiodącym z Moguncyi do Bingen.

Porów. „*Lazare Hoche, d'après sa correspondance et ses notes*" (Paryż 1858).

Hochfeder (Kacper), drukarz rodem z Metz, gdzie odbijał książki dla Polski, nakładem Jana Hallera wydawane. W r. 1503 przeniósł swą drukarnię do Krakowa i to była piérwsza stała w tém mieście drukarnia; w r. 1509 znowu powrócił do Metz i tam † około 1550.

Hochheim, miasto w prowincyi pruskiéj Nassau, pomiędzy Frankfurtem nad M. i Moguncyją, blisko Menu; ma 2,600 m. i sławne jest wyborném winem, zwaném Hochheimer, uprawianém w jego okolicach. Najlepsze winnice są Domdechanei i Stein.

Hochkirch, po łużycku *Bukowiec*, wieś w król. saskiém (Górnych Łużycach), niedaleko Budyszyna, 500 m., pamiętna klęską, jaką tu Fryderyk II podczas wojny siedmioletniéj poniósł 14. Paźdz. 1758 r. od generała Dauna, oraz bitwą 21 Maja 1813 r. w któréj Francuzi odnieśli zwycięstwo pod dowództwem Marmonta i Macdonalda nad wojskami sprzymierzonemi.

Hochland, *Hogland*, największa wyspa górzysta i lesista w zatoce Fińskiéj, długa 10, a szer. do 3 w.; około 1,000 m., trudniących się głównie rybołóstwem. Należy do cesarstwa rossyjskiego od r. 1743. Pamiętna bitwą morską, stoczoną pomiędzy flotą rossyjską a szwedzką 7 Lipca 1788 r., w któréj piérwsi pod dowództwem admirała Grega odnieśli zwycięstwo.

Hochschwab, jeden ze szczytów Alp styryjskich, w styryjskim powiecie Bruck, 7,170 stóp wysoki.

Höchst, miasto okręgowe w Nassauskiém, nad Menem, ma 2,600 m. Tutaj Tilly odniósł świetne zwycięstwo 10 Czerwca 1622 r. nad Chrystyjanem, księciem bruńswickim.

Höchstädt, miasto w bawarskim obwodzie Szwabii, okręgu Dillingen, nad Dunajem, 2,600 m., piękny zamek; sławne jest bitwą, stoczoną 13 Sierpnia 1704, w któréj Anglicy i Austryjacy odnieśli ważne zwycięstwo nad Francuzami i Bawarami.

Hochstetter (Ferdynand), geolog współczesny, ur. 1829 w Esslingen, syn naturalisty i proboszcza *Chrystyjana Ferdynanda* H. († 1860). Poświęcał się początkowo w Tubindze teologii, lecz następnie poświęcił się naukom przyrodzonym. Przeniósłszy się do Wiednia, został 1854 adjunktem w wydziale rządowym geologicznym w Czechach i innych krajach austryjackich. W 1856 został docentem w Wiedniu, następnie został przez akademiję nauk wybrany do uczestniczenia w podróży naokoło świata, odbytéj na okręcie Novara. Zatrzymał się czas niejaki na Nowéj Zelandyi, gdzie zbadał pokłady węgla, miedzi, wulkany i wskazał nowe drogi rozwoju téj wyspy. Po powrocie został profesorem politechniki wiedeńskiéj. Ogłosił „*Karlsbad, seine geognostischen Verhältnissen und seine Quellen*" (1856) „*Madeira*" (1861), „*Neuseeland*" (1863). „*Die Geologie und Paläontologie von Neuseeland*" (1864) „*Ueber den innern Bau der Vulkanen*" i in. Z Petermannem wydał atlas geologiczno-topograficzny Nowej Zelandyi (1863).

Hochstollen, Hoher Stollen, jeden ze szczytów alpejskich w kantonie berneńskim w Szwajcaryi, nad doliną Hasli, ma 7,690 st. wysokości.

Hochvogel, szczyt w Alpach, w stronie północno-wschodniéj źródeł r. Iller, wysoki na 7,950 stóp.

Hochwallenstock, szczyt alpejski w szwajcarskim kantonie Unterwalden, ma 8,180 st. wysokości.

Hochwang, pasmo gór w szwajcarskim kantonie Graubündten, w stronie północno-wschodniéj od Chur, pomiędzy Renem, Prättigau i Schaufigthal. Najwyższy szczyt t. n. dochodzi 7,804 st. wysokości.

Hochzink, najwyższy wiérzchołek pasma, zwanego Steinernes Meer w Alpach salzburgskich, którego dwa szczyty mają 8,056 i 8,158 st. wysokości.

Hoczewka, rzeka w Galicyi, w obwodzie sanockim; początek biérze pod wsią Jabłonki, płynie w kierunku północnym pod Baligrodem i Hoczwią, i na południe od Liska wpada do rz. Sanu, z lewego brzegu. Długa przeszło 3 mile.

Hodegetyka (z greck.), nauka słuchania wykładów uniwersyteckich.

Hodeida albo **Hodeda**, miasto portowe w arabskiéj prowincyi Jemen, na brzegach morza Czérwonego; ma około 15,000 m.

Hodża (Michał Mirosław), pisarz słowacki, ur. 1811 r. we wsi Rakszy, w komit. turczańskim w Węgrzech. Po ukończeniu nauk teologicznych w Wiedniu 1837 r., został proboszczem ewangielickim w Św. Mikołaju Liptowskim. Oprócz innych wydał: „*Epigenes Slovenicus*" (Lewocza 1847); „*Dobruo Słowo Słowákom*" (t. t. r.) i „*Wetin o Słowenczynie*" (t. 1848). W ostatnich latach przed r. 1141 należał już do najczynniejszych wskrzesicieli i obrońców narodowości słowackiéj oraz jéj równouprawnienia. To téż w tym roku zmuszony był wraz z Hurbanem, Szturem i in. opuścić ojczyznę. Brał dwukrotny udział w wyprawach powstańców słowackich przeciwko Madziarom. W r. 1150 powrócił do Św. Mikołaja. Po r. 1159 jako obrońca języka słowackiego w kościele uległ znowu prześladowaniu ze strony *madziaronów*, którzy korzystając z patentu cesarskiego z t. r., powracającego kościołowi ewangielickiemu w Węgrzech dawny samorząd, usiłowali przy nowéj organizacyi jeżeli nie zupełnie wyrugować z kościoła język słowacki, to przynajmniéj dać piérwszeństwo i przewagę madziarskiemu. Z powodu tego H. wydał pismo pod tyt. „*Dohowor*" (1162), w którém broni tak swéj osoby jak i kościoła na téj zasadzie kościoła ewangielickiego, że ten jeżeli ma istniéć, musi być wszędzie narodowym językiem liturgicznym ojczysty jego członków i wolnym od wpływu inorodców.

Hoe von Hočnegg (Matyjasz), teolog ewangielicki (ultraluterański), ur. 1580 r. w Wiedniu, † 1645 r.; nauki wyższe pobiérał w Wiedniu, w r. 1613 został kaznodzieją nadwornym w Dreźnie, gdzie odznaczył się szczególną gorliwością przeciwko ewangielikom reformowanym i katolikom rzymskim, oraz wpływem na Jana Jerzego I. Z licznych pism jego zasługuje na wzmiankę: „*Commentarius in Joannis Apocalypsin*" (2 t., Lipsk 1610—40).

Hoefer (Jan Chrystyjan Ferdynand), lekarz i lito-

rat francuski, ur. w Doeschuitz w Turyngii 181.. Po jednorocznéj służbie wojskowéj przybył 1831 do Francyi, gdzie poświęcał się zawodowi nauczycielskiemu i do 1836 był sekretarzem sławnego Cousina. W latach 1843 i 1846 wysyłany był do Niemiec, celem obeznania się ze sposobem nauczania medycyny i ekonomii wiejskiéj. Po powrocie objął redakcyję dzieła: „*Nouvelle biographie générale*“, którego do r. 1861 wydał 36 tomów. Oprócz licznych przekładów z języka niemieckiego ogłosił „*Elements de chimie minerale*“ (1841); „*Histoire de chimie*“ (2 t. 1843); „*Dictionnaire de chimie et physique*“ (wyd. 3, 1857); „*Dictionnaire de medecine pratique*“ (1847) i w. in.

Hoefer (Edmund), nowelista niemiecki, ur. 1819 w Greifswald, po ukończeniu studyjów filolog.-historycznych poświęcił się literaturze i od 1844 zaczął ogłaszać piérwsze swoje opowieści w piśmie „*Morgenblatt*“; późniéj wydał je razem p. t. „*Aus dem Volke*“ (Stuttg. 1852). W r. 1854 osiadł w Stuttgardzie i tu wspólnie z Hackländerem założył pismo „*Hausblätter*“, wydając obok tego mnóstwo wielce cenionych nowelli, z których lepsze są: „*Auf deutscher Erde*“ (2 cz., Stuttg. 1860); „*Deutsche Herzen*“ (Praga 1860); „*Aus der weiten Welt*“ (2 cz., Stuttg. 1861); „*Die Honorationentochter*“ (Stuttg. 1861); „*Die Alten von Ruhneck*“ (Stuttgard 1862); „*Ausgewählte Gesellschaft*“ (1862); „*Altermann Ryke*“ (4 t., Berlin 1864) i t. d. Również zasługują na wzmiankę jego „*Gedichte*“ (Stuttgard 1853) i „*Wie das Volk spricht*“ (4 wyd., Stuttgard 1862). Sam sporządził zbiór swoich „*Erzählenden Schriften*“ (12 t., Stutg. 1865).

Hoene-Wroński, ob. Wroński.

Hoeven (Jan van der), naturalista holenderski, ur. 1801 w Rotterdamie, był z początku lekarzem praktycznym, w 1835 został zwyczajnym profesorem zoologii w Leydzie; najważniejszém jego dziełem jest „*Handbock der Dierkunde*“ (2 t., Leyda 1827—33; przerobione w zupełności 1846). Jego starszy brat *Cornelis Pruys van der* **H.** jest profesorem medycyny w Leydzie i wydał kilka dzieł, jak „*De historia medicinae*“ (1842); „*De historia morborum*“ (1846) i in.—Drugi brat *Abraham des Amorio van der* **H.**, ur. 1798 r. w Rotterdamie † 1855, pod Arnheimem w czasie podróży statkiem parowym; profesor seminaryjum remonstrantów w Amsterdamie, potém w. Utrechcie należał do najznakomitszych kaznodziei hollenderskich.

Hof, albo *Hof an der Saale*, miasto w bawarskim obwodzie Wyższéj Frankonii, nad rz. Saale, ważna stacyja graniczna sasko, bawarskiéj drogi żelaznéj; ma 15,200 m., gimnazyjum, rozmaite fabryki i prowadzi znaczny handel tranzytowy.

Hofer (Andrzéj), słynny przywódca powstańców tyrolskich, ur. 1767 w gospodzie zwanéj na Piaskach (am Sande) w dolinie Passeyr; jako właściciel gospody prowadził obok tego handel z Włochami. W r. 1796 dowodził kompaniją strzelców tyrolskich przeciwko Francuzom nad jeziorem Garda, a r. 1803 miał czynny udział w urządzeniu milicyi krajowéj; — 1808 pod kierunkiem Hormayra przygotował powstanie przeciwko Bawaryi; w 1809 stanął na czele całego powstania i w zwycięskich bitwach 11—13 Kwietnia pod Insbruckiem, Hall i Sterzing oswobodził północny i środkowy Tyrol od Bawarczyków i Francuzów; po zwycięstwach odniesionych 25 i 29 Maja pod górą Isel (wspólnie z Eisensteckenem i Speckbaherem) odparł znowu Bawarczyków, którzy powtórnie wkroczyli do Tyrolu. Gdy po podpisaniu w Znaim zawieszenia broni Tyrol od Austryi miał być odłączony, **H.** wziął się na nowo do broni, skutkiem czego generał Lefèbvre, po ciężkich stratach poniesionych na górze Isel (13 Sierp.), musiał powtórnie Insbruck opuścić. Gdy wszakże dalszy opór okazał się niepodobnym, schronił się **H.** na jednéj z odleglejszych gór, gdzie wśród ciężkiego niedostatku przez dwa miesiące przebywał, aż nareszcie przez zdradę pewnego księdza 10 Stycz. 1810 został pojmany, do Mantui odprowadzony i tu 20 Lut. rozstrzelany. Pamięć jego została uczczona posągiem marmurowym, wzniesionym w kościele franciszkanów w Innsbruku, rodzinie wynagrodzono straty majątkowe i 1818 wyniesiono ją do godności szlacheckiéj. Czyt. „*Andr. Hofer und der Freiheitskampf in Tirol*“ (3 t., Lipsk 1841—42); bijografije **H.** pisali Weber (Insbr. 1852), Rapp (Insbruck 1852) i Weidinger (2 ed. Lipsk 1853).

Hoff (Karol Ernest Adolf von), ur. 1771 r. w Gotha, † 1837 r.; sprawował od r. 1813 w Gotha i Koburgu wysokie urzędy cywilne, w roku zaś 1828 został dyrektorem konsystorza głównego, a 1832 zbiorów naukowych i artyst. w Gotha. Odznaczył się jako autor geologiczny. Jego celniejsze dzieła są: „*Geschichte der durch Überlieferung nachgewiesenen natürlichen Veränderungen der Erdoberfläche*“ (15 t., Gotha 1822—41) i „*Die Höhenmessungen in und um Thüringen*“ (Gotha 1833). Od r. 1801 — 16 wydawał „*Gothaischer Hofkalender*“.

Hoffmann (Daniel), ur. 1540 r. w Halii nad Salą, † 1611 r. w Wolfenbütelu; po ukończeniu nauk teologicznych w Jenie został prof. nowo założonego uniwersytetu w Helmsztadzie. Z powodu sporów, powstałych o dogmat dotyczący Wieczerzy P. przyczynił się do tego, iż tak zwana *Formula Concordiae* nie została w zupełności wprowadzoną do kościoła ewang.-augusburskiego w ks. brunświckim. Wpływ **H.** w Brunświku był wielki, gdy jednak zaczął twierdzić, że zagłębianie się w Arystotelesie i zastosowywanie jego logiki w teologi musi osłabić i zniweczyć wiarę, wywołał spory które skłoniły ks. Julijusza Henryka do skazania go 1601 r. na wygnanie z Helmsztadu.

Hoffmann (Fryderyk), słynny lekarz, ur. 1660 r. w Hallii † 1742 r. studyjował zrazu matematykę, potém medycynę. W 21 roku życia zaczął w Jena wykłady, które wielkie miały powodzenie, 1696 r. został profesorem w nowo otwartym uniwersytecie w Halli. Wykłady jego miały rozgłos szeroki i licznych ściągały słuchaczów, nie mniejszą też była jego sława jako leka-

rza. Należał on do jatromatematyków, którzy z ogólniejszych prawideł naukowych wyciągali szczegółowe wiadomości. Człowiek podług niego jest tylko machiną czynną, pod wpływem zewnętrznych warunków; znać cokolwiek w medycynie, znaczy sprowadzić to do anatomicznych lub fizycznych danych. Było umysł jasny, który w wielu punktach górował nad współczesnymi. Wiele też dostarczył realnych, szczegółowych nabytków dla nauki. Z pism jego (ogólny zbiór, 6 t., Genewa 1680; dodatek, 3 t. 1761), ważniejsze są: „*Systema medicinae rationalis methodo demonstrativa*“ (9 t., Halla 1718—40); „*Medicina consultatoria*“ (12 t., Halla 1721—39) i „*Consultationes et Responsa*“.

Hoffmann (Jan Daniel), historyk polski, ur. 1701 w Toruniu, gdzie 1732 został nauczycielem gimnazyjum, 1745 lektorem języka polskiego, a 1746 profesorem filozofii, historyi i wymowy w Elblągu i tu † 1763. Ważniejsze jego prace są: „*De originibus linguae polonicae*“ (Gdańsk 1730); „*De typographiae, earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae cum variis observationibus rem et literariam et typographicam utriusque gentis aliqua ex parte illustrantibus*“ (Gdańsk 1740), które przetłumaczył, pomnożył i wydał J. S. Bandtkie p. t. „*Historyja drukarń w królestwie polskiém i wielkiém księstwie litewskiém*“ i t. d. (3 t., Kraków 1826). Z licznych pism drobniejszych H. niektóre są dzisiaj wielką rzadkością biblijograficzną.

Hoffmann (Krzysztof Ludwik), ur. 1721 w Rheda, w Westfalii, dyrektor kolegijum medycznego w Moguncyi, † 1807 w Eltville; wszystkie choroby uważał za skutek zanieczyszczenia i zepsucia soków: zadaniem medycyny było oczyścić takowe. Wydał „*Von der Empfindlichkeit und Reizbarkeit der Theile*“ (Münster 1779). Drobniejsze jego pisma wydał Chavet p. t. „*Opuscula latina medici argumenti*“ (tamże 1789) i „*Vermischte medicinische Schriften*“ (4 t., tamże 1790—95).

Hoffmann (Jakób Fryderyk), medyk i naturalista, ur. 1758 w Ostrodzie, w Prusiech Wschodnich, † 1830; piérwotnie był farmaceutą w Petersburgu i Archangelsku, następnie zwrócił się do medycyny któréj się uczył w Królewcu i Berlinie, uzyskał stopień doktora medycyny, chirurgii i filozofii. Przybywszy do Warszawy, został lekarzem wojskowym; lata 1797 i 1798 przepędził we Włoszech przy legijonach polskich. Po powrocie stamtąd, powoływany był przez rząd ówczesny do różnych obowiązków urzędowo-lekarskich, w r. 1809 wezwany został na profesora historyi naturalnéj przy nowo założonéj szkole lekarskiéj w Warszawie. Sprzedawszy rządowi piękny swój zbiór minerałów i innych osobliwości natury (1817), dał początek gabinetowi przy uniwersytecie warszawskim, w którym następnie wykładał mineralogiję. On to założył ogród botaniczny pod pałacem kazimierowskim. Oprócz prac pozostałych w rękopismach, ogłosił „*Opisanie kołtuna i t. d.*“ (Warsz. 1791); „*Krebsbüchlein für angehende practische Aerzte*“ (Warsz. 1823); „*Zasady nauki o roślinach, dla nauczających i uczących się*“ przekład z niem. Wildenowa (Warsz. 1815) i in.

Hoffmann (Jan Gottfryd), statysta niemiecki, ur. 1765 r. w Wrocławiu, był profesorem nauk kameralnych w Królewcu i jednocześnie dyrektorem bióra statystycznego, † 1847 r. Ważniejsze jego dzieła są: „*Uebersicht der Bodenfläche und Bevölkerung des preussischen Staats*“ (Berl. 1818); „*Neueste Uebersicht der Bodenfläche, der Bevölkerung und des Viehstandes der einzelnen Kreise des preussischen Staats*“ (Berl. 1833); „*Die Lehre von Gelde*“ (Berl. 1838); „*Die Zeichen der Zeit im deutsche Münzwesen*“ (Berl. 1841); „*Die Lehre von den Steuern*“ (Berl. 1840); „*Uebersicht der allgemeinen staatswirtschaftlichen Verhältnisse, welche die Verschiedenheit der Bildung und des Besitzes erzeugt*“ (Berlin 1845).

Hoffmann (Jan Chrystyjan), profesor ekonomii i technologii przy b. uniwersytecie warszawskim, ur. 1767 w Lipsku, † 1819. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich w mieście rodzinném, powołany został 1804 na profesora fizyki i historyi naturalnéj do wydziału filozoficznego w Zamościu. W r. 1810 został prof. fizyki w uniwersytecie krakowskim, w 1812 r. wezwany został na profesora ekonomii i technologii przy nowo utworzonym w Warszawie wydziale prawa i administracyi, a w 1815 r. w tymże charakterze wraz z wydziałem przyłączony do założonego wtedy uniwersytetu. Ogłosił następujące prace: „*Oekonomische Hefte für den Staat und Landwirth*“ (od 6 do 13 tomu), „*Handbuch der Chemie zum Selbst-Unterricht*“ (11 części), „*Annalen der Gewerbskunde*“ (3 części) i wydawał pismo peryjodyczne „*Journal für Fabrik, Manufactur und Mode*“ (od 7 do 18 tomu).

Hoffmann (Ernest Teodor Amadeusz, właściwie *Wilhelm*), jeden z najoryginalniejszych powieściopisarzów niemieckich, ur. 1776 w Królewcu; ukończywszy w mieście rodzinném studyja prawne, wstąpił do cywilnéj służby rządowéj, którą pełnił w Poznaniu od 1800, w Płocku od 1802 i w Warszawie 1802—1806. Następnie był nauczycielem muzyki i dyrektorem orkiestry przy kilku trupach aktorów. W 1816 powrócił znowu do służby jako radca przy sądzie kameralnym, a późniéj przy sądzie apelacyjnym w Berlinie, gdzie † 1822. Zawód literacki rozpoczął dziełem: „*Phantasiestücke in Callot's Manier*“ (4 t., Bamberg 1814), po którém wydał następujące celniejsze prace: „*Elixire des Teufels*“ (Berlin 1816); „*Nachtstücke*“ (2 t., 1817); „*Die Serapionsbrüder*“ (4 t., Berlin 1819—21 i 1 tom dodatkowy); „*Klein Zaches*“ Berlin, 2 wyd. 1824); „*Meister Floh*“ (Frankf. 1822); „*Lebensansichten des Kater Murr*“ (2 t., Berlin 1821—22) i t. d. H. było człowiek wielce oryginalny i niepospolitym obdarzony talentem, ale dziki i nieposkromiony hulaka a obok tego sumienny urzędnik i biegły prawnik. Rzadką posiadając bystrość umysłu, potrafił w każdém zjawisku słabe i śmieszne dojrzéć strony. W utworach swoich pokazuje się jako pisarz pełen fantazyi, skłonny do stanowczego skeptycyzmu, gryzącéj ironii, gorzkiego szy-

dorowa i wesołego, nieraz dziwacznego humoru, graniczącego z ekscentrycznością. Nowelle jak i sama natura H. zdradzają coś demonicznego, dyjabelskiego. H. był także biegłym karykaturzystą. Wybór jego pism „*Ausgewählte Schriften*“, wyszedł w Berlinie (10 t., 1827—28), do których pozostała po nim wdowa Michalina z domu Rorer dodała 5 tomów dodatków (Stuttgard 1839). Do całego zbioru jego dzieł „*Gesammelte Schriften*“ (12 t., Berlin 1843—44) Hosemann dorobił wiele rysunków piórem. J. E. Hitzig napisał wyborną bijografiję H. p. t. „*Aus Hoffmanns Leben und Nachlass*“ (2 tomy, Berlin 1823). Niektóre jego powieści tłumaczone są i na język polski.

Hoffmann (August Henryk), zwykle *Hoffmann von Fallersleben* nazywany, zasłużony pisarz niemiecki, ur. 1798 w Fallersleben w Lüneburgskiém, został 1835 profesorem języka niemieckiego w Berlinie, lecz z powodu dzieła „*Unpolitische Lieder*“ (2 t., Hamb. 1840—41) został 1842 usunięty od tych obowiązków. Odtąd prowadził życie tułacze, aż nareszcie 1845 pozyskał w księstwie Meklemburgskiém prawo obywatelstwa. Rehabilitowany w Prusach 1848, otrzymał pensyję wyznaczaną dla osób, oczekujących na posady (Wartegeld); 1854 zamieszkał stale w Wejmarze, gdzie wydawał „*Weimar. Jahrbuch*“ (Hannower 1854—57); od 1860 jest biblijotekarzem w zamku Korvei. Naukowe prace H. stawiają go w rzędzie najzasłużeńszych badaczy języka i literatury niemieckiéj. Celniejsze jego dzieła są: „*Horae belgicae*“ (tom 1 — 2, Lipsk i Berlin 1830—56); „*Deutsche Philologie*“ (Berl. 1836); „*Fundgruben für Geschichte deutscher Sprache und Literatur*“ (2 t., Berlin 1830—37); „*Geschichte des deutschen Kirchenliedes bis auf Luther*“ (3 wyd., Hannow. 1861); „*Politische Gedichte aus deutscher Vorzeit*“ (Lipsk 1843); „*Deutsche Gesellschaftslieder*“ (2 wyd., 2 części, Lipsk 1861); „*Unsere volksthümlichen Lieder*“ (Lipsk 1859). Jako poeta H. położył znakomite zasługi około wskrzeszenia ojczystych pieśni ludowych. Ważniejsze jego w tym względzie prace są: „*Alemannische Lieder*“ (5 wyd., Manheim 1843); „*Gedichte*“ (6 ed., Hannow. 1864); „*Liebeslieder*“ (Moguncyja 1850); „*Soldatenlieder*“ (tamże 1851); „*Deutsches Volksgesangbuch*“ (Lipsk 1848); „*Kinderwelt in Liedern*“ (Moguncyja 1853); „*Lieder aus Weimar*“ (2 cz., Weimar 1855—56); „*Rheinleben*“ (Neuwied 1865). Wydał także kilka dzieł z dawnéj literatury niemieckiéj oraz „*Ruda. Polnische Volkslieder der Oberschlesier*“ (Kassel 1865), wybór pieśni ludowych szląskich, przełożony ze zbioru Rogera.

Hoffmann (Frańciszek), ur. 1804 r. w Aschaffenburgu, uczył się filozofii w Monachijum, 1834 został nauczycielem w Amberg, 1835 profes. fil. w Wirceburgu. Uczeń Baadera (ob.), którego tak dzieła, jak i 8 rozpraw o nim wydał oraz bijografiję (1857). Nadto „*Die Weltalter Lichtstrahlen aus Baader's Werken*“ (Erlangen 1868); „*Blitzstrahl wider Rom die Verfassung der Christl. Kirche u. der Geist des Christenthums aus Baader's Werken*“ (Wirzburg 1871) i t. d. Własne dzieła, prócz powyższych 8 rozpraw są „*Grundriss d. reinen Logik*“ (1855), „*Die Gottesidee des Anaxagoras, Sokrates u. Plato*“ (1860), „*Ueber Theismus u. Pantheismus*“ (1861), „*Philosophische Schriften*“ (Erlangen 1867—1869).

Hoffmann (Karol Aleksander), pisarz polski, mąż (od 1829) znakomitéj naszéj autorki Klementyny z Tańskich, ur. 1798 r. na Mazowszu. Po ukończeniu studyjów prawnych poświęcił się pracom literackim; 1828—30 redagował czasopismo prawnicze „*Temis polska*“ a 1827 wydał tłumaczenie dzieł Franklina. Dopiéro 1829 otrzymał posadę radcy banku polskiego, którego został następnie jednym z 3 dyrektorów i w tym charakterze wyjechał 1831 do Niemiec dla zaciągnienia pożyczki. Po zdobyciu Warszawy udał się do Drezna, 1832 do Paryża, gdzie był gorliwym stronnikiem ks. Czartoryskiego; od 1848 mieszkał znowu w Dreźnie a następnie osiadł stale w Galicyi. Z prac jego wymieniamy: „*Rzut oka na stan polityczny królestwa polskiego pod panowaniem rossyjskiém przez ciąg lat 15, od r. 1815 do 1830*“ (Warsz. 1831; wydane i w języku franc. Paryż 1832); „*Historyja upadku domu Sobieskich*“ (w Gaz. Codz. 1863); „*Historyja reform politycznych w dawnéj Polsce*“ (Lipsk 1867; 2 ed. Pozn 1869); „*O Panslawizmie zachodnim*“ (Pozn. i Berl. 1868) i „*Przyczyny podziału monarchii polskiéj po Bolesławie Krzywoustym w w. XII*“ (Krak. 1872). Wydał także powieść „*Król wygnaniec, obrazek historyczny z lat 1714—25*“ (2 t., Lipsk 1856; 2 ed. Bruksella 1861).

Hoffmann (Karol Fenno), poeta i romansopisarz amerykański, ur. 1806 w Nowym Yorku, od 1817 adwokat tamże. Z utworów jego najcelniejsze są: „*A winter in the West*“ (2 t., New-York 1831); „*Wild Scenes in the forest and the prairie*“ (2 t., 1837); „*Greyslaer*“ (1840). Poezyje liryczne wydał w zbiorze p. t. „*The vigil of faith*“ (1842) i w „*The echo*“ (1845). W 1833 założył dziennik „*Knickerbrocker Magazine*“, którego kierownictwo wkrótce opuścił a 1846—47 redagował „*The literary World*“, w którym umieszczał wyborne „*Sketches of Society*“. Pięknie rozpoczęty zawód literacki przerwała na nieszczęście choroba umysłowa.

Hoffmann (Kazimierz), muzyk, ur. 1842 w Krakowie. Od r. 1851 do 1858 kształcił się w Wiedniu w konserwatoryjum, a następnie u Debrois van Bruyck. Wróciwszy do Krakowa, oddał się naukom szkolnym i ukończył wydział filozoficzny. Przez znajomości z kompozytorem Dunieckim nabrał zamiłowania do muzyki instrumentalnéj. Od r. 1868 jest dyrektorem muzyki przy teatrze krakowskim. Napisał kilkanaście kompozycyj na fortepijan i z muzyki instrumentalnéj, pomiędzy któremi trzy operetki: „*Dwaj złodzieje*“; „*Żaki*“; „*Krakowiacy i Górale*“ (trzecia część).

Hoffmanna krople *(elixir viscerale Hoffmanni)*, jestto mieszanina rozmaitych gorzkich naciągów.

Hoffmannowa (Klementyna z Tańskich), ur. 1798 w Warszawie, po wyjeździe rodziców do Puław, wychowywała się u Szymanowskich w Izdebnie, a potém od 1805 r. bawiła w Warszawie, bądź u matki,

już u Anteli Lanckorońskiéj ze Świdzińskich, kasztelanowéj połanieckiéj. Zrazu z francuską tylko obeznana literaturą, od 1817 zwróciła się do staropolskiéj, a owocem pracy nad nią były *Synonimy*, drukowane t. r. w *Pamiętniku warszawskim*. Nastąpiły potém „*Pamiątka po dobréj Matce*“, 12 powiastek dla dzieci, „*Amelija Matką*“, „*Wiązanie Helenki*“; od r. 1824—28 zaczęła wydawać „*Rozrywki dla dzieci*“, pełne wypisów z literatury staropolskiéj i własnych powieści historycznych (*Dziennik Frańciszki Krasińskiéj*, *Listy Elżbiety Rzeczyckiéj*). Od r. 1825 poświęciła się zawodowi nauczycielskiemu praktycznie i 1827 została wizytatorką szkół żeńskich. 1829 poślubiwszy Karola Aleksandra Hoffmann (ob.) 1831 wyjechała na zawsze do Paryża, gdzie † 1845. Już za granicą napisała dzieła „*Krystyna*“ (1841); „*Jan Kochanowski*“ (1842); „*Karolina*“ (1849); „*Święte niewiasty*“ (1843) oraz „*Nowe rozrywki*“ (1834—38); „*Nowa biblijoteka poświęcona dzieciom i młodym panienkom*“ (1842) i t. d. W „*Pismach pośmiertnych*“ (1849) są *Pamiętniki*, *O powinnościach Kobiet* i *Rozmaitości*; „*Historyja powszechna*“ (3 t., Warsz. 1863—67). Zasługi H. dwojakiego są znaczenia. Własną pracą wskazała drogę do bogactw, jakie kryje małoceniona literatura rodzinna, stworzyła, bez oglądania się na Walterskotta, powieść historyczną a niemyśląc o George Sandzie dała wzór powieści tendencyjnéj w naśladowanych podobno *Krystynie* i *Karolinie*. Następnie, mimo krzyków obecnego pokolenia, położyła wielkie zasługi w pedagogice krajowéj, wskazując kobiecie właściwe jéj stanowisko, jako piérwszéj nauczycielki dzieci. Głównie wspiérając się na wzorach poczerpniętych z historyi przeszłości, na nich chce miéć wykształconą kobiétę, jako towarzyszkę życia rodzinnego mężczyzny. W „*Krystynie*“ dowodzi faktami jak po za obrębem rodziny kobiéta może być użyteczną. W „*Karolinie*“ daje H. typ małżonki, będący godnym uwagi antypodem *Księżnéj Jerzowéj* Dumasa syna. Tak częste rozdwojenie w małżeństwie jest załatwione w sposób, innéj wart oceny, jak to w Przeglądzie Tygodniowym 1873 dokonano, dla tego tylko, że H. była przekonania, iż nauki przyrodzone nie są *panaceum*. Co do biblijografii ob. *Biblijografiję* Estrejchera, II str. 136—141.

Hoffmannowa (Antonina), spółczesna artystka dramatyczna, rodem z w. ks. poznańskiego, po nauce u Jana Królikowskiego weszła w r. 1858 do szkoły dramatycznéj warszawskiéj, a stąd na scenę warszawską, gdzie przez rok występowała. W r. 1860 zaangażowana do teatru krakowskiego, dotychczas stale przy nim pozostaje, tylko w gościnych rolach występując we Lwowie i w Poznaniu. Wszechstronny swój talent dała szczególnie poznać w komedyjach Dumasa, Sardou, Fredry i Szekspira, jako też w dramatach Słowackiego (*Balladyna*, *Beatrix Cenci*).

Hoffmannsegg (Jan Centurius, hrabia von), botanik i entomolog, ur. 1766 r. w Dreźnie, † 1849 r.; od 1783—86 służył w wojsku jako porucznik w saskiéj gwardyi przybocznéj, następnie jednak zajął się historyją naturalną, przebywał 1797—1801 w Portugalii, potém w Brunświku, od 1816 w Dreźnie. Do najważniejszych prac jego należy „*Flore portugaise*“ (22 zeszytów, Berlin 1809—33). Odkrył i zdeterminował mnóstwo roślin i owadów, wraz z Hellwigiem założył słynny gabinet entomologiczny. Na jego cześć Cavanilles nazwał *Hoffmannseggia* rodzaj roślin Ameryki południowéj.

Hofgeissmar, miasto powiatowe w pruskiéj prowincyi heskiéj, nad rz. Esse; ma 3,900 m., zamek z pięknym parkiem i dwa źródła solno żelaziste z kąpielami.

Höfken (Gustaw), publicysta niemiecki, ur. 1811 r. w Hattingen, w Marchii. W r. 1848 zasiadał w zgromadzeniu narodowém w Frankfurcie, w Paźdz. 1849 powołany został do Wiednia, gdzie 1850 mianowany został radcą sekcyjnym w ministeryjum handlu. Celniejsze jego pisma są: „*Der Zollverein in seiner Fortbildung*“ (Stuttg. 1842); „*Englands Zustände, Politik und Machtentwickelung*“ (2 t., Lipsk 1846); „*Deutschlands Zoll und Handelseinigung*“ (Regensburg 1851); „*Deutsche Auswanderung und Colonisation mit Hinblick auf Ungarn*“ (Wiedeń 1850); „*Ueber das Studium der Rechts und Staatswissenschaften*“ (Wiedeń 1851).

Hofman (Antoni), pisarz dramatyczny, kapitan artyleryi polskiéj za Stanisława Augusta, † w Puławach 1816. Na teatrze narodowym grano jego sztuki oryginalne wierszem: „*Don Quiszot*“, komedyja; „*Ubodzy bogaci*“; „*Heligunda*“, tragedyja w 5 aktach; „*Bolesław śmiały*“, tragedyja w 5 aktach. Sztuki te nie były drukowane.

Hofmann (Jan Krystyjan Konrad), znakomity teolog ewangielicki szkoły erlangeńskiéj, ur. 1810 r. w Norymberdze, ostatnio od r. 1845 profesor teologii w Erlangenie. Ważniejsze jego pisma są: „*Die siebzig Jahre des Jeremias und die 70 Jahrwochen des Daniel*“ (Norymb. 1836); „*Weissagung und Erfüllung*“ (2 t., Nördl. 1841—44); „*Der Schriftbeweis*“ (2 t., Nördl. 1852—56, 2 wyd. 1857—59); „*Die heilige Schrift neuen Testaments*“ (Nördl. 1862). W r. 1846 wraz z Höflingem objął redakcyję „*Zeitschrift für Protestantismus u. Kirche*“.

Hofmann (August Wilhelm), znakomity chemik współczesny, ur. 1818 r. w Giessen, studyjował początkowo filologiję, następnie chemiję pod Liebigiem, którego został asystentem. Mianowany 1845 prof. w Bonn, przeniósł się wkrótce do Londynu gdzie został dyrektorem *Royal College of Chemistry*. Od 1864 r. jest prof. chemii w Berlinie i dyrektorem instytutu chemicznego. Najważniejsze prace H. dotyczą zasad i barwników, otrzymywanych ze smoły węgli kamiennych (ob. anilina); w r. 1850 odkrył prawo podstawiania rodników alkoholowych za atomy wodoru w amonijaku, a tém samém znaczną liczbę nowych związków chemicznych. Wyniki swych badań ogłaszał w rocznikach niemieckich i angielskich. Ogłosił też „*Einleitung in die moderne Chemie*“ (1865, 5 wyd. 1871, tłum. pol. zapowiedziane).

Hofmański (Michał), wydał w Poznaniu 1611 r. broszurę wiérszowaną p. t. „*Porażka cudowna wojska moskiewskiego u stolice*“.

Hofmannswaldau (Chrystyjan Hofmann von), poeta niemiecki i jeden z założycieli drugiéj szkoły poetów szląskich, ur. 1618 r. w Wrocławiu, nauki wyższe kończył w Lejdzie; dużo podróżował; oddał wiele ważnych usług rodzinnemu miastu; † 1679 jako prezes kolegijum rady miejskiéj w Wrocławiu. H. wysoce wykształcony, wykwintny światowiec, nieposzlakowanéj moralności w życiu, innym zupełnie ukazuje się w poezyi. Najulubieńszym bowiem jego przedmiotem była miłość zmysłowa. Wraz z Lohensteinem (ob.) zatracił prostotę piérwszéj szkoły szląskiéj przez szumną i przesadną retorykę, zbyteczne przenośnie, fałszywą wzniosłość i wyszukane dowcipkowanie. Dziwaczny manieryzm posunął do ostateczności. Nie mało zaszkodził literaturze, ale położył pewne zasługi pod względem zbogacenia języka. Do rzędu takich utworów należą: „*Galante Gelegenheitsgedichte*"; „*Curiose Heldenbriefe und andere herrliche Gedichte*" (Wrocław 1673) i „*Der sterbende Sokrates*". Całkowity zbiór jego dzieł („*Werke*") wydał Neukirch (7 t., Lipsk 1695—1725); zaś wybór prac tego poety obejmuje dzieło: „*Bibliothek deutscher Dichter des 17 Jahrhunderts*" (t. 14, Lipsk 1838).

Hofra, Hophra, król egipski, zwany także *Ojafris*, *Apries* i *Ephree*, prowadził szczęśliwie wojny z Fenicyjanami i Cypryjczykami. Pod koniec życia wysłał przeciw zbuntowanym Cyrenajczykom swego wodza Amazysa, który połączywszy się z buntownikami, strącił H. z tronu 571 prz. Chr. i skazał na śmierć. H. panował lat 25.

Hofwyl, majętność ziemska w Szwajcaryi, o 2 godziny drogi od Bernu, sławna z rolniczych instytucyj naukowych, które tutaj Emanuel Fellenberg 1808 założył, połączywszy je r. 1810 ze szkołą ubogich Wehrli'ego; obok tego istniał tu pensyjonat dla dzieci wyższych stanów i seminaryjum nauczycielskie, które w 2 i 3 dziesiątku naszego stulecia wysokiéj używały sławy, a po śmierci swego założyciela (1835) podupadły. W 1853 zakład wychowawczy dla chłopców znowu tu został otwarty.

Hogarth (William), jeden z najsłynniejszych rysowników, malarzy i miedziorytników, ur. 1697 r. w Londynie. W rodzaju humorystycznym dotąd niezrównany; najprzód zwrócił na siebie uwagę swemi rycinami do Butlera „*Hudibras*" (Lond. 1726); następnie oddawał się malarstwu portretowemu, a od 1730 zaczął w doskonałych obrazach przedstawiać wady i ułomności swojego wieku. Do tych należą: „*The harlot's progress*" (Życie zalotnicy) w 6 oddziałach; „*The rake's progress*" (Życie urwisza) w 8 oddziałach; „*A modern midnight conversation*" (Nowoczesna rozmowa o północy); „*The distressed poet*" (Nieszczęśliwy poeta); „*Strolling actresses in a barn*" (Aktorki wędrowne w stodole); „*The enraged musician*" (Rozgniewany muzykus), 1741; „*Four prints of an election*" (Cztéry obrazy wyborcze), 1755; „*The times*" (Czas), satyra wymierzona na Pitta, i wiele innych. Mniejsze powodzenie miały jego obrazy historyczne i malowidło *Anatomija piękności*. † 1764 r. w Leicesterfields. Wielkość i sławę pozyskał H. nie tyle techniką któréj zarzucają wiele niedokładności w rysunku i kolorycie, ile raczéj głębokością myśli, niepospolitą inwencyją, znakomitą i daleko sięgającą charakterystką swego czasu, kraju i ziomków, jednem słowem zaletami, które są właściwością piérwszorzędnych tylko geniuszów. Jego postaci graniczą nieraz z karykaturą i leżą już po części po za obrębem sztuki, ale pełnią życia tryska w nich wyraz spółczesnéj epoki i to właśnie zapewnia im nieśmiertelność. Miedzioryty jego doszły niesłychanéj ceny. Piękna edycyja jego utworów podług płyt oryginalnych, retuszowanych przez Heatha, wyszła pod kierunkiem Nicholsa (Londyn 1820—22; 3 wyd. 1848), inne w Lipsku 1841 i w Stuttgardzie (1839—40). Z dzieł, objaśniających obrazy Hogartha, najlepsze są: Irelanda „H. *illustrated*" (3 t., Lond. 1791—98); tegoż „*Graphic illustrations of* H." (4 t., Lond. 1794—99); Truslera „H. *moralised*" (Lond. 1768); Cooka „H. *restored with commentaries*" (Lond. 1802; 2 ed. z dodatkiem „*Clavis Hogarthiana*", 3 t., Lond. 1808); Clarka „*Works of* H." (2 t., Lond. 1810) i najcelniejsze może Lichtenberga „*Erklärungen der* H.' *schen Kupferstiche mit verkleinerten Copien derselben*" (13 zeszyt., Getynga 1794—1831).

Hogendorp (Gysbert Karol, hrabia von), mąż stanu holenderski, ur. 1762 w Rotterdamie, † 1834 w Haadze. Jako stronnik domu Oranii złożył urząd wielkiego pensyjonaryjusza Rotterdamu 1795, gdy Francuzi zajęli Holandyję, poczém do r. 1813 żył prywatnie, czyniąc ze swéj strony wszelkie usiłowania, celem przywrócenia księcia Oranii. Za jego powrotem (30 Listop. 1813) mianowany prezesem komisyi do ułożenia konstytucyi, wywierał tak wielki wpływ, że uchodzi właściwie za twórcę zasadniczego prawa państwowego Niderlandów. Zostawszy następnie ministrem spraw zagranicznych, pozyskał 1815 godność hrabiowską, ale 1816 wziął uwolnienie i występował bardzo czynnie po stronie opozycyi, broniącéj praw ludu przeciw rządom ministra Maanen. Z pism jego zasługują na wzmiankę: „*O handlu z Indyjami*" (2 t., 1801); „*Uwagi o ekonomii polityczněj królestwa niderlandzkiego*" (10 t., 1818—23) i inne (po holendersku i francusku).—**Hogendorp** (Dyrk von), starszy brat poprzedniego, ur. 1761, wszedł do służby holendersko-francuskiéj, był posłem przy kilku dworach, został 1811 generałem dywizyi, 1812 adjutantem Napoleona i wspólnie z Davoustem przyczyniał się do ciemiężenia Hamburga. W r. 1826 udał się do Brazylii, gdzie † 1830.

Hogg (James), zwany *pasterzem z Ettrick*, poeta angielski, ur. 1772 r. w Ettrick, w Szkocyi, † 1835. Syn ubogiego owczarza, nie umiejąc ani czytać ani pisać, układał już poezyje, a gdy z wielką trudnością nauczył się pisać, ogłosił własnym kosztem pewną ilość ballad „*Borderer ballads*" (Edynburg 1801) i stracił na tém cały swój majątek. Ale poematy „*The mountain bard*" (1807) i „*Essay on sheep*" przyniosły mu 300 funt szterl. zysku. W 1810 przybył do Edynburga i założył tygodnik „*The Spy*", który krótko istniał. Następnie ogłosił: „*The Queen's*

wake" (1813); „*The poetic mirror*" (1814); „*The pilgrims of the sun*" (1815) i „*Mador of the moor*" (1816), które miały wielkie powodzenie. Następnie pisał prozą legendy i obrazy charakterystyczne z życia ludu szkockiego, z chciwością czytane i wydane p. t. „*The shepherd's calendar*" (2 t., Lond. 1829). Prace te wraz z innymi jego utworami wydał Wilson (t. 5, Lond. 1850—52). Jako poeta stoi H. najbliżéj Burnsa (ob.); ustępuje mu jednak w sile i głębokości uczucia, najchętniéj lubuje się marzeniami fantastycznego świata, powiastek. W prozie styl jego często szorstki i przesadny, ale w ogóle naturalnością opowiadania i wiernością przedstawienia przypomiane niekiedy Defoe'go.

Hogland, ob. Hochland.

Hogue (la), przylądek na wschodnim brzegu Normandyi, pamiętny jest zniszczeniem 29 Maja 1692 całéj floty francuskiéj, dowodzonéj przez admirała Tourville, przez flotę angielską, zostającą pod kierunkiem admirała Russell.

Högyész, miasteczko w węgierskim komit. tolnańskim; 3,200 m., piękny zamek z parkiem hr. Aponyiego. W okolicy obszerne plantacyje tytuniowe, winnice i sady.

Hohenfriedberg, m. w pruskiéj regencyi legnickiéj, 1,000 m., pamiętne zwycięstwem, odniesioném przez Fryderyka II 4 Czerw. 1745 nad wojskami austryjackiemi i saskiemi. Bitwa ta zowie się też Strygawską.

Hohenfurt a po czesku *Bród Wyższy*, m. w czeskim powiecie budziejowickim, na prawym brzegu Wełtawy, 1,300 m. Na drugim brzegu rzeki leży starożytny klasztor cystersów, założony 1259 a w nim piękna biblijoteka (około 40,000 ksiąg), oraz liczne zbiory starożytności i innych osobliwości.

Hohenhausen (Elżbieta Filipina Amalija, baronowa von), autorka niemiecka, ur. 1789 we wsi Waldau pod Kasselem, † 1857 w Frankfurcie nad Odrą, córka westfalskiego, późniéj heskiego generała Adama Ludwika v. Ochs (ur. 1759, † 1823). W r. 1809 zaślubiła barona Leopolda v. H., od 1817 radcę regencyi prusko-mindeńskiéj i właściciela pisma peryjodyczn. „*Sonntags Blatt*", w którym jego żona jak spółpracowniczka czynny brała udział. W dziele „*Karl von Hohenhausen, Untergang eines Jünglings von 18 Jahren*" (Brunświk 1837) ogłosiła życiorys i dziennik swego nieszczęśliwego syna, który w skutku choroby umysłowéj życie sobie odebrał. Oprócz tłumaczeń Byrona i Walter Scotta wydała „*Frühlingsblumen*" (Mün. 1817), poezyje liryczne; „*Natur, Kunst und Leben*" (Altona 1820), wrażenia z podróży; oraz „*Novellen*" (3 t., Brunś. 1828) i „*Bilder aus dem Leben*" (1833). Głównym charakterem jéj pism jest kierunek religijno moralny. Pani Hohenhausen † 1848.

Hohenheim, majętność rządowa w królestwie wirtembergskiém, pod Stuttgardem. Miejsce to słynne jest akademiją leśną i rolniczą, założoną tutaj 1817 przez króla wirtembergskiego Wilhelma. Z zakładem tym połączone są praktyczne szkoły: rolnictwa, ogrodnictwa i uprawy łąk, z których każda opatrzona jest w bogate środki naukowe.

Hohenlinden, wieś parafijalna w bawarskim obwodzie Wyższéj Bawaryi, okręgu Ebersberg, ma 820 m.; pamiętna jest świetném zwycięstwem, odniesioném tutaj 3 Grud. 1800 przez francuskiego generała Moreau nad Bawarami i Austryjakami, dowodzonymi przez arcyksięcia austryjackiego Jana.

Hohenlohe, medyjatyzowane w r. 1806 księstwo, w obwodzie frankońskim, mające 32 mil kw. i zostające pod zwierzchnictwem Wirtembergu i Bawaryi. Dawniejsza historyja rodu Hohenlohe, który przybrał tę nazwę w XII w. od zamku Holloch w Frankonii, nie jest dostatecznie wyjaśnioną. Protoplastą tego domu jest hrabia *Jerzy Hohenlohe*, którego synowie: *Ludwik Kazimierz* i *Eberhard*, żyjący około 1550, dali początek dwu głównym linijom swego rodu, wyniesionego 1767 do godności książęcéj, a mianowicie: H.-*Neuenstein* i H. *Waldenburg*. H. *Neuenstein*, wyznania luterańkiego, oprócz dziedzicznego księstwa posiada hrabstwo Gleichen pod zwierzchnictwem koburgsko-gotajskiém i obecnie kwitnie w dwu gałęziach: 1) H. *Langenburg*, reprezentowana przez księcia *Hermana Hohenlohe*, ur. 1832 r. i 2) *Hohenlohe-Öhringen* (inaczéj *Ingelfingen*), posiadająca w księstwie dziedzicznem 6 mil kw. i majętność Sławęczyce (7 mil kw. z ludnością 25,000), na Szląsku, oraz Malinowice i Rudniki w królest. czeskiém, reprezentowana przez księcia *Hugona Hohenlohe*, ur. 1816 r., który 1861 otrzymał od króla pruskiego tytuł *ks. Ujest*, a od 1870 jest senijorem całego książęcego domu H. Druga linija główna H.-*Waldenburg*, wyznania katolickiego, dzieli się na 2 gałęzie: 1) H.-*Waldenburg-Bartenstein*, 2) H.-*Waldenburg Schillingfürst* (5 mil kw.), jest w części pod zwierzchnictwem wirtembergskiém, w posiadaniu rossyjskiego generała adjutanta, księcia *Fryderyka Karola* H. *W. S.*, (ur. 1814 r.), w części pod zwierzchnictwem bawarskiém, w posiadaniu *Klodoweusza* ks. na H.-*Schillingsfürst* (ob.), ur. 1819, który posiada także znaczne majętności (Sławatycze, Białę i t. d.) w królestwie polskiém, należące dawniéj do Radziwiłłów a następnie do Wittgensteinów.

Hohenlohe-Ingelfingen (Fryderyk Ludwik, książę), ur. 1746 r., generał pruski, walczył w latach 1792—1795 przeciwko wojskom rzeczypospolitéj francuskiéj nad Renem, po księciu brunświckim Karolu Wilhelmie Ferdynandzie, ranionym śmiertelnie w bitwie pod Jeną, otrzymał naczelne dowództwo i poprowadził rozbitki wojska pruskiego nad Odrę, lecz 28 Paźdz. 1806 r. musiał pod Prenzlau kapitulować z całym oddziałem, wynoszącym jeszcze 17,000 ludzi. Po tém usunął się do życia prywatnego i † 1818 w majętności swojéj Sławęczyce na Szląsku.

Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst (Aleksander Leopold Franciszek Emeryk, książę), ur. 1794 r. w Kupferzell pod Waldenburgiem, syn księcia Karola Albrechta i węgierskiéj baronowy Judyty Rewickiéj; przeznaczony od dziecka na księdza, został w Rzymie jezuitą; będąc kapłanem od roku 1815, zasłynął w Bawaryi 1820 jako cudotwórca. Nie mogąc tu jednak bez przeszkody władz policyj-

no-hygienicznych spełniać swych cudów, wydalił się do Węgier, gdzie cudowne uleczania prowadził na wielką skalę i w r. 1840 otrzymał tytuł biskupa sardykańskiego *in partibus* a następnie został wiel. proboszczem w Wielkim Waradynie, gdzie † 1850 r. Zostawił po sobie rozmaite dzieła a między temi: „*Der im Geiste der Katholischen Kirche betende Christ*“ (Bamb. 1819, 3 wyd., Lipsk 1824), „*Die Wanderschaft einer Gottsuchenden Seele allhier im Thränenthale, oder der Palast der Wissenschaft des Heils*“ (Wiedeń 1830).

Hohenlohe-Schillingsfürst (Klodoweusz książę na), bawarski mąż stanu, ur. 1819. Dziedziczny członek piérwszéj izby bawarskiéj, został ministrem domu królewskiego i spraw zagranicznych (1 Stycznia 1867), oraz prezesem rady gabinetu. Początkowo nie okazywał żadnéj opozycyi polityce pruskiéj, a nawet zbliżył się do niéj przez ujednostajnienie systemu militarnego. Późniéj żądał utrzymania autonomii państw drugorzędnych niemieckich a program jego stał się hasłem wszystkich państewek, które chciały być niemieckiemi, ale nie pruskiemi. W r. 1868 został wiceprezesem parlamentu celnego i wygotował podobno projekt utworzenia związku południowo-niemieckiego, zbijany przez prasę pruską (1868). Wewnątrz sprawował rządy dość liberalne; występując przeciw ultramontanom, musiał w obec większości tego stronnictwa w sejmie (1870) ustąpić miejsca (7 Marca 1871) hr. Bray (ob. *Bawaryja*). W Grud. 1870 głosował piérwszy za przystąpieniem Bawaryi do cesarstwa niemieckiego i w Marcu 1871 został wiceprezesem piérwszego sejmu niemieckiego.

Hohenstaufen, wieś parafijalna w Wirtembergu, pow. dunajskim, okręgu Göppingen, ma 1,200 m.; w pobliżu leżą ruiny zamku t. n., zburzonego 1525 podczas wojny chłopskiéj; zamek ten był gniazdem sławnéj dynastyi niemieckiéj.

Hohenstaufenowie, książęcy ród niem., który w latach 1138—1254 zasiadał na tronie cesarsko-niemieckim, a 1268 wygasł na Konradynie (ob.) w linii męskiéj. Piérwszym, uznanym przez historyję, protoplastą tego rodu był *Fryderyk von Büren*, dziedzic włości, leżącéj w pobliżu zamku Hohenstaufen w królestwie wirtembergskiém, zwanéj *Büren* albo *Beuren*. Żył on około połowy XI w. i przeniósł się na górę *Staufen*, należącą do jego posiadłości, wybudował na niéj zamek i od téj góry i zamku przyjął nazwisko *Hohenstaufen*. Z żony jego Hildegardy, z rodu franko-alzackiego, spłodzony syn *Fryderyk von Staufen*, pan na Hohenstaufen, stronnik cesarza Henryka IV, został jego zięciem i księciem Szwabii (1080) a 1081 rządcą państwa; odtąd poczyna się prawdziwa wielkość domu H. a zarazem powód do długoletnich zapasów ze starożytną, przez H. przyćmioną teraz rodziną Gwelfów (ob.). Frydryk † 1105. Z jego synów, zawsze wiernych stronników cesarza, nastąpił po nim *Fryderyk II Jednooki* na księstwo Szwabii, *Konrad* zaś mianowany został 1112 przez Henryka V księciem Frankonii; nadto jeszcze H. otrzymali wszystkie dobra rodzinne tego cesarza po jego śmierci. Gdy przy elekcyi cesarza Saksończyk Lotaryjusz odniósł przewagę nad ubiegającym się o cesarską koronę Fryderykiem II, i gdy nadto nowy cesarz zażądał zwrotu niektórych posiadłości swego poprzednika, przeto wynikła stąd zawzięta wojna, w ciągu któréj Konrad kazał się 1128 ukoronować królem włoskim; w końcu atoli obaj bracia naciśnieni przez cesarza, papieża, książąt zähringskich i Gwelfów, musieli uledz i zawrzéć zgodę 1135, skutkiem czego Konrad zrzekł się przybranego tytułu i obu braciom zwrócono wszystkie ich posiadłości. Konrad został 1138 pod imieniem *Konrada III* (ob.) królem niemieckim; jego następcę w posiadłościach dziedzicznych był jego synowiec Fryderyk III, jako cesarz *Fryderyk I Rudobrody* (ob.), po którym znowu otrzymał tron cesarski syn tego ostatniego *Henryk VI* (ob.). Lubo 56 głosów przychylnych w sejmie wystąpiło za Henrykiem, domagając się dziedziczności korony, i dwuletni syn jego *Fryderyk* obrany został jego następcą, mimo to jednak dziedziczność H. była z początku wątpliwą; przeciwko temu ostatniemu i jego opiekunowi *Filipowi Szwabskiemu* (ob.) postawiono najprzód Bertolda, księcia Zähringen, potém Ottona IV (ob.) brunświckiego. Po zamordowaniu Filipa przez Ottona z Wittelsbachu (1208) wystąpił przeciwko Ottonowi IV dorosły już teraz Fryderyk, pokonał go, i jako cesarz Fryderyk II (ob.) walczył zawzięcie z Rzymem i miastami lombardzkiemi. Obaj Fryderykowie (I i II) podnieśli potęgę i świetność H. oraz cesarstwa niemieckiego do najwyższego szczytu. Konrad IV (ob.), syn i następca Fryderyka II, † wcześnie we Włoszech (1254) a syn jego *Konrad*, zwykle *Konradynem* nazywany, upadł podobnie jak i stryj jego Manfred, gdy papież powołał do Włoch Karola Andegaweńskiego na narzędzie swéj zemsty. Manfred poległ pod Benewentem 26 Lut. 1266 a Konradyn zginął w Neapolu na rusztowaniu 29 Października 1268; Enzio (ob.), naturalny syn Fryderyka II, † 1272 w więzieniu w Bolonii; synowie zaś Manfreda: Fryderyk, Henryk i Anzelm, pomarli również w więzieniach. Nienawiść papieża nie przebaczyła nawet córce Fryderyka II, Małgorzacie, żonie Albrechta Niegrzecznego i jéj dzieciom. Córka Manfreda, Konstancyja, zaślubiła Piotra z Aragonii, który w Sycylii pomścił się przynajmniéj za Konradyna. Posiadłości H. przeszły na własność Bawaryi, Badenu i Wirtembergu. Porów. Raumera „*Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit*“ (6 t., Lipsk 1823—1825, 3 ed. 1857).

Hohenstein, miasto w saskiéj regencyi Zwickau, pomiędzy Zwickau i Chemnitz, ma 5,800 m. i liczne fabryki wyrobów bawełnianych i pończoszniczych, tudzież wielkie przędzalnie. Znajduje się tu źródło mineralne żelaziste i zakład kąpielowy. Porów. Beckerta „*Das Bad H.*“ (Lipsk 1843).

Hohenwart (Karol, hr.), mąż stanu austryjacki, urodz. 1824 r.; był piérwiastkowo sekretarzem namiestnictwa w Krainie, w 1855 krótko sekretarzem ministeryjum spraw wewnętrznych, następnie sprawował różne wyższe urzędy w kilku kra-

jach austryjackich; w 1868 roku został namiestnikiem arcyksięstwa austryjackiego; w Lutym 1871 powołał go cesarz w miejsce Potockiego na prezesa ministeryjum przedlitawskiego, na którém-to stanowisku starał się H. przeprowadzić ugodę z narodowościami słowiańskiemi, lecz już w Październiku t. r. musiał stanowisko swe opuścić. (Ob. Austryjacko-węgierska monarchija).

Hohenzollern albo *Zollern*, warowny zamek w dawném księstwie Hohenzollern-Hechingen, o $^1/_2$ godziny drogi od miasta Hechingen, wniesiony na 2,623 stóp wysokiéj górze Zollern, od którego Hohenzollernowie swój ród wywodzą. Zamek ten, do r. 1850 w gruzach leżący, został 1854 przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV podług dawnego planu na nowo odbudowany. Czyt. „*Nachrichten über die königliche Stammburg Hohenzollern*“ (Lipsk 1864).

Hohenzollern, niemiecki dom książęcy, z którego pochodzi panująca rodzina królewsko-pruska; wziął to nazwisko od zamku Zollern albo Hohenzollern (ob.) w Szwabii. Piérwszym, przez historyję uznanym, założycielem tego rodu jest Burchard von Zolre, († 1061 r.), który zostawił syna Fryderyka I von Zolre († około 1120); dwaj synowie ostatniego: Burchard (wspominany między 1120—50) i Fryderyk II († po 1142) byli patryjarchami dwu linij, a mianowicie piérwszy Zollerneńskich hrabiów Hohenberg (wygasłéj 1486 w linii męskiéj) a drugi Zollerneńskich burgrabiów norymbergskich. Hr. Fryderyk III von Zolre († 1200) w dokumentach po raz piérwszy dopiéro 8 Lip. 1192 wspomniony jest jako burgrabia norymbergski i jako taki pod nazwą Fryderyka I. Przez żonę Zofiję, córkę ostatniego burgrabiego norymbergskiego z rodziny austryjackiéj von Rätz, wszedł w posiadanie jéj majątków alodyjalnych we Frankonii i Austryi. Dwaj jego synowie Fryderyk II († 1218) i Konrad I († około 1230), zwani hrabiami Zolre i burgrab. norymbergskimi, władali wspólnie swemi posiadłościami. Dopiéro 1226 nastąpił rozdział na dwie linije, istniejący aż dotąd. Konrad I wziął burgrabstwo i nowo nabyte znaczne posiadłości, dając początek linii frankońskiéj, a synowiec jego Fryderyk rodowe hrabstwo i rodzinne majątki zollerneńskie, dając początek *linii szwabskiéj*. — *Linija frankońska.* Z synów Konrada II Fryderyk III († 1297) otrzymał właściwe burgrabstwo a Konrad III († 1314) część dóbr alodyjalnych. Po Fryderyku III nastąpili jego synowie Jan I († 1299) i Fryderyk IV († 1332); ten ostatni znacznie powiększył swe posiadłości; między innemi nabył miasto Ansbach. Z 4 jego synów rządzili najprzód dwaj starsi: Jan II († 1357) i Konrad IV († 1334) wspólnie a po śmierci ostatniego czwarty brat Albrecht († 1361); po Janie II nastąpił Fryderyk V († 1398 r.) *Zdobywca*, który, rozszerzywszy swe dobra, wyniesiony został 1363 do stanu książęcego. Dwaj jego synowie podzielili się (1403) spadkiem w ten sposób, że Jan III († 1420) wziął księstwo Baireuth a Fryderyk VI księstwo Ansbach. Po bezdzietnéj śmierci Jana zjednoczył w swych ręku wszystkie posiadłości Fryderyk VI, który 1411 dostał od cesarza Zygmunta w zastaw Brandenburg (ob.), a 1415 godność elektorską. Od niego to pochodzi właśnie panujący dziś dom Hohenzollernów królewsko-pruski i zarazem cesarsko-niemiecki. (Ob. *Brandenburg* i *Prusy*). — *Linija szwabska*, przez ciągłe podziały osłabiona, dopiéro na początku XVI wieku doszła większego znaczenia, kiedy Eitel *Fryderyk IV* († 1512) został 1507 wielkim szambelanem cesarza Maksymilijana I i za majętność swoją Räzüns otrzymał w zamian państwo Haigerloch. Wnuk jego *Karol I* († 1556), wychowany w Hiszpanii przez cesarza Karola V, otrzymał 1529 werdenburgskie hrabstwa Sigmaringen i Vöhringen, był prezesem nadwornéj rady niemieckiéj i 1575 ustanowił prawo sukcesyjne swojego rodu. Jego synowie podzielili się posiadłościami ojca w ten sposób, że *Eitel Fryderyk VI* otrzymał Hohenzollern, a *Karol II* Sigmaringen i Vöhringen. Eitel Fryderyk VI zbudował zamek Hechingen i linija jego przybrała odtąd nazwę *Hohenzollern-Hechingen*, gdy tym czasem linija jego brata zaczęła się nazywać *Hohenzollern-Sigmaringen*. Syn piérwszego, hr. *Jan Jerzy von Hohenzollern-Hechingen*, został 1623 księciem państwa niemieckiego, którą to godność nadano także 1638 i głównéj ówczesnéj linii sigmaringeńskiéj oraz wszystkim jéj członkom. Hohenzollernowie zawarli w latach 1695 i 1707 układy familijne z domami brandenburgskim i frankońskim, które następnie objęte zostały statutem familijnym z dnia 24 Stycz. 1821, zatwierdzonym przez króla pruskiego, jako głowę całego rodu. Wedle tego statutu z wygaśnięciem któréjkolwiekbądź linii, tak po mieczu jak i po kądzieli, dobra jéj przechodzą na własność królewskiego domu pruskiego. Skutkiem silnych wstrząśnień politycznych 1848 r. książęta *Fryderyk Wilhelm von* H.-*Hechingen*, generał pruski (ur. 1801, † 1869) i *Karol Antoni von* H.-*Sigmaringen* (ur. 1811), od 2 Grudnia 1858 do Marca 1865 prezes gabinetu, zrzekli się 7 Grud. 1849 rządów w swych księstwach, odstąpili je koronie pruskiéj i usunęli się do życia prywatnego z zachowaniem tytułu *wysokości*. Obu księstwa wcielone zostały do Prus i złożyły przysięgę wierności 23 Sierp. 1851 a w Stycz. 1852 wedle dekretu królewskiego utworzyły jeden okrąg regencyjny. Jeden z 4 synów Karola Antoniego ks. H.-*Sigmaringen*, *Leopold v.* H. (ur. 1835), pułkownik pruski, ożeniony z Antoniją, infantką portugalską, stał się ostatnimi czasy głośny jako kandydat do tronu hiszpańskiego, co znowu było najbliższym powodem do wojny francus.-niemieckiéj 1870—1871. — Z rozkazu Wilhelma IV króla pruskiego królewski mistrz ceremonii Stillfried i Märcker zajmowali się zbadaniem piérwotnéj historyi domu H. Jako owoc ich pracy wymieniamy: „*Monumenta Zollerana*“ (t. 1—7, Berl. 1852—61); „*Alterthümer und Kunstdenkmale des Erlauchten Hauses H.*“ (zesz. 1—9, Berlin 1831—63); „*Hohenzoll. Forschungen*“ (t. 1, Berl. 1847); porów także Riedla „*Die Ahnherrn des preuss. Königshauses*“ (Berl. 1854).

Hohenzollern (Karol), biskup rz.-kat. chełmiński, senator Rzpltéj za Stanisł. Augusta, † 1795 r.; pisał się hrabią i pochodził prawdopodobnie od Hohenzollernów, panujących w drobnych niemieckich państewkach i w Prusiech. Fryderyk II celem niemczenia ziem polskich usunął Szembeka, a mianował na jego miejsce H. koadyjutorem przy biskupie chełmińskim Bajerze. Koadyjutorem chełmiń. i opatem peplińskim był H. już w 1781 r. Następnie otrzymawszy opactwo oliwskie, mieszkał stale w Oliwie. Jako krewny królewski najważniejszą był postacią w całém duchowieństwie pod rządem pruskim, a po śmierci Bajera 1784 roku wstąpił na biskupstwo. Aż do drugiego podziału (1793) biskupstwo chełmińskie na mocy stosunków historycznych, lubo zostawało pod obcém panowaniem, uważaném jednak było za biskupstwo polskie a H. jako pasterz téj dyjecezyi za senatora Rzeczypospolitéj do r. 1793, w którym ze spisu senatorów biskup chełmiński usunięty został.

Hohenzollern (Józef Wilhelm), książe z rodziny panującéj w Niemczech na dzielnicy Hohenzollern-Hechingen, ur. 1776 r., † 1836. W bardzo jeszcze młodym wieku został opatem oliwskim i kanonikiem warmińskim; w 1808 na zalecenie króla pruskiego został obrany biskupem warmińskim, chociaż wyświęcenie jego nastąpiło dopiéro 12 Lipca 1813 w katedrze we Frauenburgu. Sprawiedliwy w urzędowaniu, względnym był dla narodowości polskiéj; przez zaprowadzenie w szkołach elementarnych na Kaszubach nauki języka polskiego, zasłużył sobie na piękne wspomnienie i wdzięczność w dyjecezyi. Dbały o pamiątki historyczne, opiekował się miejscami cudownemi w Warmii i pomiędzy innemi ocalił Świętą Lipkę, urządziwszy w niéj parafiję. Rezydencyję biskupią przeniósł z Heilsberga do Smolenia pod Gutsztadem, ulubionéj niegdyś siedziby Krasickiego, a to na mocy bulli papieskiéj z r. 1818.

Hohenzollern-Hechingen, księstwo (z miastem głównem *Hechingen*) i **Hohenzollern-Sigmaringen**, księstwo (z miastem głównem *Sigmaringen*), obejmujące niegdyś 21 1/3 mil kw., z ludnością 64,800, po większéj części wyznania katolickiego, stanowiły wąski pas ziemi, ciągnący się od doliny Neckary aż do jeziora Bodeńskiego, otoczony z trzech stron królestwém wirtembergskiém, z czwartéj księstwem badeńskiem; w skutek traktatu z 7 Grudnia 1849 r. księstwa te połączone zostały z Prusami i weszły jako obwód regencyjny Sigmaringen, w skład pruskiéj prowincyi nadreńskiéj.

Hohol, starodawny ród ruski, osiedlony na Ukrainie, w XVII w. uszlachcony. Do rodu tego należą: **Hohol** (Jonasz), władyka piński i turowski, † 1602; gorliwy stronnik powrócenia do unii florenckiéj; w tym celu znajdował się na synodzie w Brześciu 1595 r. Wkrótce potém (1595) mianowany został przez Zygmunta III biskupem pińskim. W r. 1596 na soborze w Brześciu podpisał akt, ogłaszający przyjęcie unii z kościołem rzymskim.—**Hohol** (Ostap, Eustachy), starszyna wojsk zaporoskich, odznaczył się wielokrotnie w wojnie Jana III z Turkami na Podolu i Ukrainie a w nagrodę tych zasług otrzymał od niego naczelne dowództwo nad wszystkimi Kozakami, którzy w r. 1675 stali jeszcze przy Polsce, czyli mianowany został hetmanem nakaźnym Rusi przedniéprskiéj. † 1679 i pochowany został w Kijowie, w monasterze międzygórskim. Z tegoż rodu pochodzi podobno i znakomity pisarz rosyjski *Gogol*.

Holandyja, niekiedy nazwa ta choć niewłaściwie dawana jest królestwu niderlandzkiemu; niewłaściwie dlatego, bo kraj o którym mowa ma nazwę urzędową *Niederlandy* (ob.), a nazwa Holandyi służyła tylko na oznaczenie królestwa trwającego od 1806—10. Obecnie więc pod Holandyją należy rozumiéć jedynie 2 prowincyje królestwa niderlandskiego, stanowiące niegdyś główną części hrabstwa H. a dziś noszące nazwę północnéj H. i południowéj H. Północna H. ma 49 1/2 mil kw. i 577,430 m., z głównem miastem Amsterdamem; południowa H. jest nieco rozleglejszą, ma bowiem 54 1/2 mil kw. i 688,200 m.; główne miasto Haga. Obie te prowincyje stanowią kraj płaski i niski, w wielu miejscach nawet niższy od powiérzchni morza i zabezpieczony od zalewów przez diuny i tamy. Rzeki główne są: Ren i Maas, mające kilka dopływów i dostarczające wody dla wielu kanałów. Klimat H. wilgotny, mglisty i niezdrowy. Grunt urodzajny, obfitujący w dobre pastwiska, które dostarczają paszy dla licznych i doskonałéj rasy trzód bydła. Mieszkańcy, Holendrzy, wyznają religiję reformowaną, odznaczają się czystością, często do przesady posuniętą. Główne ich zajęcie stanowi rolnictwo, rybołówstwo, handel, a po miastach przemysł (szczególnéj płócienniczy).— W ogóle prowincyje te są najbogatsze i najbardziéj kwitnące w całych Niderlandach.

Historyja. Prowincyje te, piérwotnie należące do Lotaryngii, rządzone były przez hrabiów, między którymi hrabiowie Blaardingen wielką mieli przewagę i w końcu stali się władcami całéj Holandyi. Po wygaśnieniu tego rodu 1299 odziedziczył ich posiadłości Jan II d' Aresnes i hr. Hennegawii. W XIV w. wybuchły tu wielkie zamieszki wewnętrzne, spowodowane niezgodą pomiędzy Małgorzatą, żoną cesarza Ludwika Bawarczyka, na którą po śmierci jéj brata Wilhelma IV dziedzictwo tego kraju przypadało, a jéj synem Wilhelmem V. Utworzyły się dwa stronnictwa Hoeksów i Kabeljanów, których spory wtedy dopiéro ustały, gdy kraj po upadku ostatniéj jego dziedziczki z domu bawarskiego, hrabiny Jakobei, 1430 dostał się Filipowi Łaskawemu, księciu burgundzkiemu. Odtąd H. podzielała losy Burgundyi (ob. *Burgundyja* i *Niderlandy*).

Holbach (Paweł Henryk Dytrych, baron), urodz. 1723 r. w Heidelsheim pod Bruchsalem, w Palatynacie, † 1789 w Paryżu. Należał do współpracowników encyklopedyi d'Alemberta i Diderota i swój system natury ateistyczny ułożył w odpowiedzi na Rousseau'a teoryje. W pracy téj „*Système de la nature, ou des lois du monde physique et du monde moral*“, niby w Londynie 1770, pod imie-

niem Mirabeau'a, zmarłego 1760, sekretarza akademii francusk., wydanéj. H. naśladując M. Frereta (ob.) który religijną wiarę uważa za pomieszanie subjektywnych pojęć z faktami objektywnymi, wyznaje zupełny ateizm i moralność opartą na egoizmie, czyli dobrze zrozumianym interesie, tak że ona zbiega się z teoryją dobrobytu w praktyce. Nadto bezimiennie wydał H. szereg prac wymierzonych przeciw supranaturalistycznym teoryjom, jak „*Lettres à Eugénie, ou préservatif contre les préjugés*“ (1768); „*Examen critique sur la vie et les ouvrages de St. Paul*“ (1770); „*Le bon sens, ou idées naturelles opposées aux idées surnaturelles*“ (1772); „*La politique naturelle, ou discours sur les vrais principes du gouvernement*“ (1773); „*Système social*“ (1773); „*Elements de la morale universelle*“ (1776); „*L'éthocratie, ou le gouvernement fondé sur la morale universelle*“ (1776). Dzieła pod imieniem H. wydane, a zwrócone otwarcie przeciw chrześć. teologii są pracą Damilaville'a i Naigeona.

Holbein, niemiecka rodzina znakomitych malarzów. — **Holbein** (Hans), żyjący około 1460, uważany jest w historyi malarstwa niemieckiego za założyciela szkoły augsburskiéj. — **Holbein** (Hans), z przydomkiem *Starszy*, malarz ze szkoły szwabskiéj, ur. około 1460 r.; mieszkał głównie w Augsburgu, skąd przeniósł się ze swymi synami (także malarzami) *Ambrożym*, *Brunonem* i *Hansem* do Bazylei i tu † 1523. Najcelniejsze jego obrazy, biblijne i legendowe, znajdują się w kościele ś. Pawła w Augsburgu. Bazyleja posiada 4 większe sceny z historyi męki Chrystusa. Utwory jego odznaczają się szczególniéj naturalnością, pewnym powabem oraz miękkim i delikatnym kolorytem. — **Holbein** (Hans), z przydomkiem *Młodszy*, syn poprzedniego, jeden z najznakomitszych malarzów niemieckich, podług dotychczasowego ogólnego mniemania ur. w Grünstadt około 1479 (jednak prawdopodobnie kilka lat wcześniéj), uczeń swego ojca. Począł zwracać uwagę na siebie już od 1512 r.; w następnych latach przyozdobił w Bazylei swemi malowidłami wiele domów i kościołów. Zachowały się z téj epoki jak również i z późniejszych czasów różne o H. jako malarzu anegdoty. W r. 1526 udał się do Anglii, polecony przez przyjaciela swego Erazma T. Morusowi, w którego domu pracował lat trzy; następnie przedstawiony Henrykowi VIII, wszedł do jego służby, a wysoce przezeń ceniony i wynagradzany mieszkał stale w Anglii i tu † 1554 roku na zarazę. H. w ogóle, a w niektórych peryjodach swéj działalności wyłącznie tylko, jest portrecistą, ale w rodzaju tym dorównał Włochom a prześcignął wszystkich spółczesnych Niemców. Zarówno ze względu na koloryt i rysunek jak układ i akcesoryja portrety jego są zawsze wykończone, bogate, wytworne. Do takich należą: portety jego żony i dzieci, Frobena, Erazma i Amerbacha. Podczas pobytu w Bazylei stworzył: słynną *Wieczerzę Pańską*; pełen fantazyi, stanowiący nawet epokę w malarstwie *Taniec Szkieletów*, nazwany przez artystę *Imagines mortis* (drzeworyty wedle oryginalnych rysunków H., znajdujących się obecnie w Petersburgu, dał Lützelburger); rysunki do dzieła Erazma „*Laus stultitiae*“; dwa malowidła przedstawiające *Zalotnice*, oraz piękny obraz *Madonna burmistrza Meyera z Bazylei*. Od latkilku toczy się w Niemczech o ten utwór spór zawzięty. Jedni bowiem krytycy i artyści uważają za autentyk obraz znajdujący się w Dreźnie, a za kopiję ten, który się znajduje w Darmstadzie (Clasen, Preller, Schnorr, Lehmann, Schrader i t. d.), drudzy zaś odwrotnie (Woltmann, Lützow, Br. Meyer, Schnaase, Lübke, Bade i t. d.), inni wreszcie oba obrazy uważają za utwory H. (Jansen, Hübner, Ambros, Engert i t. d.). Oba te obrazy wystawione były na widok publiczny w Dreźnie od 15 Sierp. do 15 Paźdz. 1871. Wykonał także H. mnóstwo szkiców, pomysłów dla malarzy na szkle i do fresków, oraz *Pokłon Pasterzy* (w Frejburgu Bryzg.) i *Trzech Królów* (w Münster). H. utworzył sobie właściwy, oryginalny koloryt; poezyi nie szukał, jak artyści włoscy w ideale, lecz w upięknionem odtwarzaniu przyrody. W późniejszych czasach traktował wykonanie nieco pobieżnie a na koloryt jego wywierały wpływ prace Holendrów. Liczne z téj epoki portrety znajdują się w Luwrze, muzeum berlińskiém, Langford-Castle, pod Salisbury i Windsorze. Słynął też H. jako znamienity rysownik do drzeworytów. Najpiękniejsze miedzioryty wedle H. dał Hallar a wybór dzieł jego upowszechnił w litografijach Birmann. Porów. Hegnera „*Hans H. der Jüngere*“ (Berlin 1827). Z powodu owego sporu pisali także o H. między innymi Felsing (1862), Hübner (1865) i Zahn.

Holbein (Franc. Ignacy von Holbeinsberg), ur. 1779 w Zistersdorf pod Wiedniem. Jako muzyk, aktor, malarz i nauczyciel jęz. niemieck. zwiedził znaczną część Europy, poznał się z hrabiną Lichtenau, którą zaślubił i żył z nią przez lat 5. Następnie jako śpiéwak i aktor miał świetne powodzenie w Wiedniu; od 1815 był administratorem teatru w Hanowerze, skąd 1841 r. powołany znowu został na dyrektora teatru Hofburg do Wiednia, gdzie wkrótce potém objął dyrekcyję opery teatru dworskiego i tu † 1855 r. Z jego oryginalnych utworów (2 tomy, Rudolstadt 1811; Peszt 1822—23, nowe wydanie 1835) niektóre, jak: „*Fridolin*“, „*Der Doppelgänger*“ (1833); „*Das Tournier von Kronstein*“ (1820), zjednały sobie na scenach niemieckich pełne zapału przyjęcie.

Holberg (Ludwik, baron von), twórca nowszéj literatury duńskiéj, ur. 1684 r. w Bergen w Norwegii; nauczyciel prywatny, potém profesor w Kopenhadze, zaszczycony 1747 godnością barona, † 1754 w Soröe. Sławę literacką ustalił poematem heroiczno-komicznym „*Peder Paars*“ (Kopenh. 1719—20). Największe jednak dowody swego talentu złożył w licznych komedyjach, wydanych pod tyt. „*Hans Mikkelsens Comedier*“ (7 t., Kopenh. 1723—54 i pożń.; wybór dał Oehlenschläger, 4 t., Lipsk 1822—23), które przekładane były na różne języki obce i wszystkie ogromne miały powodzenie. Zalecają się one żywością i siłą rodzimego dowcipu, żartobliwością i oryginalnością charakterów. Przez

nie stał się H. rzeczywistym twórcą sceny komicznéj w Danii i prawdziwie narodowym komedyjopisarzem. Jego romans komiczny „*Podróż do krajów podziemnych Nilsa Klim*", napisany po łacinie, tłumaczony na wiele języków europejskich (na polski przez Stoińskiego, 2 t., Lubl. 1819), miał również ogromne powodzenie. Jako historyk położył H. także niepospolite zasługi, albowiem on piérwszy starał się nagromadzone materyjały w odpowiedniéj zużytkować formie. Z prac jego w tym względzie najcelniejsze: „*Historyja Danii*" (3 t., ostatnia ed. 1762—63); „*Powszechne dzieje kościoła*" (2 t., 1738—40); „*Historyja Izraelitów*" (2 t., 1742) i „*Porównawcze życiorysy słynnych bohaterów i bohaterek w sposobie Plutarcha*" (4 t., 1753—1757). Dużo pięknych pereł zawiérają i jego „*Listy*" (5 t., 1748—54). Wielu późniejszych pisarzy duńskich, (Rahbek, Nyerup, Boye i t. d.) pracowało nad krytyczném objaśnieniem dzieł H. i zawiązało się nawet w tym celu w Kopenhadze 1842 roku towarzystwo pod nazwiskiem Holberga, które wydało wszystkie jego komedyje (7 t., Kopenh. 1848—53). Inne wyd. krytyczne jego „*Comedier*" (3 t., Kopenhaga 1860—1861) i poematu „*Peder Paars*" (1866) sporządził Liebenberg. Porów. Prutza „*Lud. H., sein Leben und seine Schriften*" (Stutg. 1857); Smitha „*Om H.'s Leonet og populäre Skrifter*" (Kopenh. 1858) i Legrelle'a „*H., considéré comme imitateur de Molière*" (Par. 1864).

Holcus, ob. Miątwa.

Holda, Hulda, staro-germańska bogini małżeństwa i płodności; pod jéj opieką zostawało gospodarstwo domowe i rolnictwo, a mianowicie przędzenie. Zamieszkiwała głębie jezior i jaskinie w okolicach górzystych.

Hölderlin (Jan Chrystyjan Fryderyk), poeta niemiecki, ur. 1770 r. w Lauffen nad Neckarą, piérwotnie nauczyciel prywatny w Jenie, gdzie się poznał z Schillerem, potém był takimże nauczycielem w domu bankiera francuskiego Goutarda, gdzie rozkochał się namiętnie w matce swoich uczniów. Nieszczęśliwa ta miłość do tego stopnia rozstroiła chorobliwy stan jego umysłu, że przywiedziony do zupełnego obłąkania, po długoletnich cierpieniach † 1843 w Tübingen. Jego poezyje liryczne („*Lyrische Gedichte*", ed. Schwaba i Uhlanda, Stuttg. 1826 i 1843) odznaczają się wielkim zapałem, fantazyją, głębokością uczucia i myśli. W genijalnym lecz pozbawionym wszelkiéj formy romansie „*Hyperion oder der Eremit in Griechenland*" (2 tomy, Stuttg. 1797—99, 2 wyd. 1829), wyraził zawziętą nienawiść przeciwko wszystkiemu, co jest niemieckie. Zbiór jego pism „*Sämmtliche Werke, nebst Briefen und Lebensbeschreibung*", wydał Schwab (Stuttg. 1846). Porów. Junga „*H. und seine Werke*" (Stuttg. 1848).

Holdheim (Samuel), reformator judaistyczny, urodz. 1806 r. w Kępnie, w w. ks. poznańskiém, † 1860 r. W r. 1840 został rabinem w Meklenburgu, a w r. 1847 gminy reformowanéj w Berlinie. Oprócz wielu broszur dotyczących judaizmu wydał: „*Ueber die Autonomie der Rabbiner und das Princip der jüd. Ehe*" (1847); „*Gemischte Ehen zwischen Juden und Christen*" (1850); „*Predigten über die jüdische Religion*" (3 t., 1852—5); „*Gebete und Gesange für das Neujahrs- u. Versöhnungsfest*" (1859) i in.

Holenderski język i literatura, ob. Niderlandzki język i literatura.

Holenderskich chemików ciecz, chlorek etylenu, ob. etylen.

Holenderskie sztuki piękne, ob. Niderlandzkie sztuki piękne.

Holendry, tak nazywano u nas osadników sprowadzonych z Holandyi, którzy się głównie zajmowali chowem bydła rogatego.

Holendry, machiny zbudowane na sposób holenderski, służące w papiérniach do oczyszczania i zmiażdżania szmat; sąto walce drewniane, obite szynami żelaznemi lub stalowemi i obracające się w stosownem korycie.

Holigarna (*Piekielnia*), rodzaj roślin z rodziny sumakowatych, którego jedynym gatukiem jest H. *longifolia*, wspaniałe drzewo w Indyjach, o liściach długich, kwiatach małych, bezwonnych i owocach podobnych do winogron niebieskich. Drzewo to żyje przeszło 200 lat, drewno białe i zbite, nadaje się do budowli. Wszystkie części przejęte są sokiem żółtawym, na słońcu czerniejącym, używanym jako środek gryzący. Z soku owoców przyrządza się czarny werniks.

Holkar, nazwisko panującéj obecnie w Indore (w Indyjach Wschodnich) rodziny książęcéj, pochodzącéj od Mahratów, któréj głową był prosty wieśniak we wsi Hola w Dekanie.

Hollabrun, Ober i Nieder H., miasteczko w Austryi Niższéj, na gościńcu z Wiednia do Znojma (w król. czeskiém); 3,300 m., liczne winnice. Pamiętne zwycięską potyczką, jaką tu stoczyli 16 List. 1805 r. Francuzi, pod dowództwem Murata, z Bagrationem, dowódcą wojsk rossyjskich.

Hollac lub **Hollaz** (Dawid), dogmatyk kościoła ew.-augsburg., ur. we wsi Wólkowie na Pomorzu 1684 r., † 1713 w Jakobshagenie, gdzie był pastorem. Jest autorem dzieła: „*Examen theologicum, acroamaticum universam theologiam thetico-polemicam complectens*" (1707). — Syn jego Dawid H. pastor gintersburski, wydał między innemi „*Beschreibung der Wiedergeburt und des geistlichen Lebens*" (Szczecin 1737); „*Anweisung zum rechten Gebet*" (Wittenb. 1747); „*Evangelische Gnadenordnung*" (Lipsk 1751); „*Die gebahnte Pilgerstrasse nach dem Berg Zion*" (1771).

Holland (Henryk Ryszard Vassal, lord), wybitny typ arystokracyi angielskiéj, ur. 1773, † 1846 r.; syn Stefana Foxa, drugiego lorda Holland, synowiec słynnego Karola Jakóba Foxa. Po ukończeniu nauk w Eton i Oxford podróżował za granicą. We Włoszech, po skandalicznym procesie rozwodowym, poślubił żonę Webstera. Zasiadając od 1797 w izbie wyższéj, występował jako obrońca polityki stanowczo liberalnéj i sprzeciwiał się wojnie z rzecząpospolitą francuską. Podczas 3 letniego pobytu na półwyspie Pirenejskim (od 1802) studyjował histo-

ryję i literaturę hiszpańską, owocem czego są wyborne bijografije Guillena de Castro i Lope de Vegi (Lond. 1805; 2 ed. 1817) oraz przekład 3 komedyj hiszp. Od śmierci Foxa (1806) przez lat 24 niestrudzenie zwalczał politykę torysów. Powstawał także przeciw nieludzkiemu obchodzeniu się z Napoleonem na wyspie św. Heleny. Za reformistowskiego ministeryjum Greya (1831) został kanclerzem księstwa Lancaster. Dom jego był zawsze zbornym punktem artystów i uczonych. Oprócz dzieł powyższych napisał bijografiję swego stryja Foxa, dodaną do jego dzieła „*History of the early part of the reign of king James II*“ (Lond. 1808) i wydał „*Memoirs of lord Waldegrave*“ (2 t., Lond. 1822). O parlamentarnéj jego działalności czyt. Moylona „*Opinions of lord H., as recorded in the journals of the house of Lords from 1797 to 1840*“ (Londyn 1841). Jego syn *Henryk Edward Fox, lord Holland*, poseł w Holandyi a następnie członek liberalnego stronnictwa izby lordów, ur. 1802, † 1859, ogłosił 1850 bardzo interesujące i uszczypliwe wspomnienia z podróży swego ojca „*Foreign reminiscences*“ oraz jego „*Memoirs of the Whig party*“ (Lond. 1854).

Holland (Wilhelm Ludwik), głęboki znawca dawniejszych literatur: niemieckiéj i romańskich, ur. 1822 w Stuttgardzie. Na uniwersytet chodził początkowo w Tübingen a późniéj w Berlinie, gdzie słuchał między innymi braci Grimm, Lachmanna, Boppa i Böckha. Obecnie jest profesorem filologii germańskiéj i romańskiéj w Tübingen. Z prac literackich H. najcelniejsze: „*Chrestien de Troies. Eine literaturgeschichtliche Untersuchung*“ (Tub. 1854), oraz wydania dzieł: *Buch der Beispiele der alten Weisen*“ (Stuttg. 1860); „*Li romans dou chevalier au lyon son Crestien de Troies*“ (Hanow. 1862); „*Briefe der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans*“ (t. 1—2, Stuttg. 1865—71) i in. Wespół z Kellerem i Pfeifferem ogłosił: „*Uhland's Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage*“ (t. 1—7, Stuttg. 1865—71).

Hollar (Wacław), znakomity miedziorytnik, ur. 1607 r. w Pradze, kształcił się od r. 1620 pod kierunkiem Mateusza Meriana z Frankfurtu i 1625 r. przedstawił już piérwsze swe prace jak: *N. Panna z dziecięciem* i *Ecce homo*; następnie rytował wiele widoków miast różnych. W r. 1627 zmuszony opuścić ojczyznę z powodu prześladowania religijnego, osiadł we Frankfurcie. Potém bawił w Londynie, dokąd przybył z hr. Arundelem i tu wydał 1694 powszechnie podziwane 28 rycin do dzieła „*Ornatus muliebris Anglicanus*“. Gdy ówczesna wojna domowa przerwała jego prace, popadł H. w największą nędzę i † 1677. Utwory jego rylca (w liczbie przeszło 3,000), już to wedle dawniejszych lub spółczesnych mistrzów (Holbein, Van Dyck), już wedle własnych rysunków, są dowodem rzadkiéj lekkości, delikatności i uderzającéj prawdy w naśladowaniu natury. Porów. Partheya „*W. H., beschreibendes Verzeichniss seiner Kupferstiche*“ (Berlin 1853; dodatki 1858).

Hollard (Henryk), lekarz szwajcarski, ur. 1801 w Lozannie, medycynę studyjował w Paryżu i zaniechawszy praktyki, oddał się wyłącznie pracom naukowym. Z licznych dzieł jego przytoczymy: „*Manuel d' anatomie générale*“ (Paryż 1827); „*Precis d' anatomie comparée*“ (1835); „*Nouveau éléments de zoologie*“ (1839); „*Etude sur la nature*“ (4 t. 1843); „*Cours d' histoire naturelle*“ (1844).

Holly (Jan), ob. Holy Jan.

Holm, tak nazywają w ogolności Duńczycy i Szwedzi każdą małą wysepkę, w szczególności zaś w Kopenhadze i Stokholmie takie wyspy, na których się znajdują warsztaty okrętowe.

Holman lub Hollman, (Józef F. P.), ur. 1802 w Iczynie, w król. czeskiém, gdzie był też urzędnikiem; ścigany za jakieś przestępstwo polityczne † 1850. Wydał przekład „*Poezyi Ossyjana*“ (Praga 1827), „*Powieści Floryjana*“ (1829), przekład Walter Skotta, „*Śpiew ostatniego Barda*“ i zbiór oryginalnie napisanych „*Komedyj*“. Pisywał i do pism czasowych.

Holoedryja, w krystalografii oznaczenie tego przypadku, gdy w postaci krystalicznéj znajdują się wszystkie możliwe płaszczyzny, mające oznaczone położenie względem układu osi (ob. Hemiedryja).

Holofernes, znany w dziejach biblijnych wódz króla assyryjskiego Nabuchodonozora, zabity przy oblężeniu Betulii przez Judytę, która oddała się mu we własnym jego namiocie, celem dokonania tego czynu. Czyt. Apokryfy: Judyta, Rozdz. X i nast.

Hologost, jak podają żywociarze św. Ottona bamberskiego, było miastem bogatém, w którem znajdowała się świątynia. W jéj wnętrzu tarcz złota (symbol słońca) wisiała na ścianie, poświęcona Gerowitowi (ob.) którego podobnie jak Swantewita uważano za boga wojny (*deus militiae*). Z pomocą téj tarczy uchronił się jeden z towarzyszy apostoła, nazwiskiem Dytrych, od pościgu i zemsty Pomorzan, przywdziawszy symbol bożka na siebie (Ebbo III, 7, 8). U Helmolda zowie się Woligast (I 38) i jego fundacyję przypisywano Julijuszowi Cezarowi, nazwę przemieniając na Julija Augusta. Nazwa H. składa się z późniejszéj formy *hveol* (heljos), zendzkie *hvare*, skand. *jul* to jest słońce, i *gost* czyli *goszcz* (ob.), dosłownie więc znaczy *gród słońca*, a stoi w związku z rozpowszechnieniem podania o Juljuszu Cezarze na Słowiańszczyźnie (ob. Jul).

Hołohlawy, wieś w król. czeskiém, pomiędzy m. Jaromierzem a Śmirzycami, sławna odkryciem 200 grobów pogańskich i innemi starożytnemi wykopaliskami, znalezionemi pomiędzy 1842 a 1857 r.

Holoturyje czyli Strzykwy (*Holothurioideae*), gromada zwierząt z typu szkarłupni (*echinodermata*), obejmująca szkarłupnie robakowato wydłużone, z pokryciem skóry skórzastém, zawiérającém ciałka wapienne, z wieńcem macek kurczliwych około gęby i otworem odchodowym z tyłu ciała. Z kształtu ciała tak są podobne do robaków, zwłaszcza do sypunkulid (*Sipunculaceae s. gephyreae*), że długo były z niemi razem łączone. Pod skórą leży warstwa poprzecznych mięśni, przez otwory zaś w skórze wypuszczać mogą walcowate, rozciągliwe rureczki, *nóżki*, będące zakończeniem rozgałęzień wodnych przewodów w ciele, a zakończone baniczkami, służącemi im do przyczepiania się i przesu-

wania. Przewód pokarmowy, zgięty lub nie, jest oddzielony od jamy ciała. Są rozdzielnopłciowe, niektóre zaś jednopłciowe, w każdym razie przyrządy płciowe składają się z rozgałęzionych rurek i otwierają na zewnątrz w pobliżu gęby. **H.** sąto zwierzęta nocne, żyjące na dnie morskiém, w pobliżu brzegów, niekiedy też w znacznych głębokościach; żywią się drobnemi zwierzątkami morskiemi. Niektóre wypełniają kanał przewodowy piaskiem morskim, który potém za pomocą prądu wody wyrzucają z taką siłą, że u niektórych odrywa się część wnętrzności, które im łatwo odrastają. Niektóre żyją we wszystkich morzach, inne są ograniczone w oceanie Indyjskim i Wielkim. Indyjanie używają ich na pokarm; wysuszone pod nazwą *trepangu* stanowią tam ważny przedmiot handlu. Rozpadają się na dwa rzędy: *Pedata*, z nóżkami, rozdzielnopłciowe (rodzaje *Holoturia*, *Cucumaria* i in.) i *Apoda*, bez nóżek, rozdzielno lub dwupłciowe (rodzaje *Molpadia*, *Synapta* i in.). Por. Baura „*Beiträge zur Naturgeschichte der Synapta digitata*“ (1864), Kowalewskiego „*Beiträge zur Entwickelungs geschichte der Holothurien*“ (1867); Sempera „*Reisen in Archipel der Philippinen* (1868).

Holstein, ob. Holsztyn.

Holszańscy książęta, z przydomkiem Algimunt z Holszan (Golszany) pod Oszmianą na Litwie. 1385 Algimunt ze Skirgiełłą i Borysem przyjechali prosić o rękę Jadwigi. W r. 1390 Witold, książę ruski i grodzieński, i *Jan* **H.** z Golszan obiecali zapłacić w rok należność Konradowi Zollner, w. mistrzowi Krzyżaków za prowijant, jaki ten im dostarczy na wojnę z Jagiełłą i Skirgiełłą (Daniłowicz *Skarb. dypl.*) Gdy w. ks. moskiewski Wasil żenił się z córką Witolda Zofiją, Jan Holszański ją odprowadzał, mając się zarazem układać o pomoc przeciw Jagielle. Po otruciu Skirgiełły, został namiestnikiem w Kijowie 1395—1398, w którym podpisał ugodę Witolda z Konradem Jungingen. W latach 1401 — 1402 podpisał akt unii z Polską a synami Andrzejem i Siemką. Jego córka Julijanna była 3-cią żoną Witolda. *Andrzéj* był księciem na Wiaźmie i z jego córką Zofiją ożenił się Jagiełło. *Siemko* był namiestnikiem litewskim na Pskowie i Nowogrodzie, po zdobyciu Wilna przezeń bronionego przez Swidrygiełłę z jego rozkazu utopiony 1435, *Jerzy* Siemionowicz 1440 wezwał z innymi Kazimierza Jagiellończyka na tron litewski. W r. 1477 Holszański *Siemion* dostał po Tymofeju Włodzimierowiczu Masalskim Dubrowicę (ob.) na Wołyniu.—Wnuk jego *Siemion* a syn Jerzego, już z Dubrowicy, ożeniony z Anastazyją Nieswieżską, pobił 1490 i 1495 Tatarów, był starostą łuckim, † 1503, w którym starostwo wziął Michał Ostrogski. Z córką tego Siemiona, Anną Tatianą († 1521) ożenił się Konstanty Ostrogski, i wziął po niéj Równo, Koilin, Stepań, Hołowin, Czerniechów, Kłodno. Ich potomek Elijasz spłodził słynną Halszkę z Ostroga (ob.). Brat rodzony Siemiona, *Aleksander* namiestnik v. starosta grodzieński 1492 r., jeździł po Helenę Iwanównę do Moskwy 1495, podpisał unię 1499. Z przydomka Algimunt i kasztelanii wileńskiéj Aleksandra wnosi Bartoszewicz że Holszańscy senatorzy byli katolikami i brali przydomek. 1506 ustąpił starostwo Janowi Zabrzezińskiemu i został kasztelanem wileńskim. Miał darować Bonie Wołpy; † może koło 1522. Miał córkę Barbarę i 1) *Janusza*, krajczego litewsk. i starostę słonimskiego 1504. 2) *Paweł* Holszański, bp. łucki 1507, do którego to roku uczył się w Krakowie, 1512 był na soborze w Wilnie, 1535 został bpem wileńskim, wiele fundacyj robił, † 1555, 3) *Jerzy* (wątpliwy) ojciec św. Julijanny i Anastazyi ks. Zasławskiéj Kuźmowy oraz Janusza, wojewody 1541 kijowskiego, 1544 trockiego, † 1554. Jerzy, syn tego Janusza, o Stepań kłócący się z Ostrogskimi 1591, był ostatni z téj linii. Od 3-ciego brata Siemiona i Aleksandra idący Jerzy, pan na Holszanach, Dubrowicy, Wyszogrodzie i Turowszczyźnie, 1507 ustępował swych ziem krewnym, 1511 Stepania Ostrogskiemu, o który jego synowie z piérwszéj żony waśnili się jeszcze 1541— Pomarli bezdzietnie, z drugiéj żony Siemion tylko został, stolnik litewski, † 1558 także bezpotomnie, a wtedy między 5 sióstr jego całe mienie **H.** rozpadło się i przeszło w ręce Sapiehów, Wołłowiczów, Mylskich, Sołomereckich. Ród więc właściwie gaśnie już w wieku XVI.

Holsztyn, księstwo od 1866 do Prus należące, a od 1869 wraz z Szlezwigiem jednę prowincyję Szlezwig-Holsztyn i jeden okrąg regencyjny tworzące, leży w północnych Niemczech i obejmuje 160 mil kw. Jestto kraina w części pagórkowata i żyzna, w części piaszczysta i nieurodzajna, od zalewów morza Północnego kosztownemi tamami zabezpieczoną. Rzeki ważniejsze są: Elba, Trawa, Eidera i inne. Klimat zdrowy, chociaż zmienny. Mieszkańcy pochodzenia saskiego, pomieszani są z Wendami i niderlandzkimi osadnikami, wyznają po większéj części religiję ewangielicką. Liczba ich wynosi 577,490. Osiedleni w 16 miastach, 13 miasteczkach, 1,403 wsiach i wielu drobniejszych wioskach lub osadach, żyją przeważnie z rolnictwa, chowu bydła (dobry nabiał), koni (których 6,000 rocznie wyprowadzają za granicę), świń, rybołówstwa i t. d. Naczelnikiem administracyjnym **H.** jest prezydent regencyi, rezydujący w Szlezwigu. Sąd apelacyjny jest w Kiel, gdzie także znajduje się uniwersytet. Por. Schrödera „*Topographie des Herzogthum Holstein*“ (Oldenb. 1855).

Historyja, aż do czasu połączenia **H.** *ze Szlezwigiem.* Dzieje piérwotne téj krainy zakryte nieprzenikniona mgłą ciemności. Na zasadzie jednego miejsca Tacyta („*Germania*“, c. 40) można wnosić, że na wybrzeżach **H.** oblanych Baltykiem, aż do Meklemburga i Szlezwigu mieszkały owe siedm ludów niemieckich, które wspólną oddawały cześć bogini Nerthus (ob.). Wszystkie te ludy oprócz tylko Anglów i Warnów utonęły w wielkim związku Saksonów. W V w. wraz z Saksonami, Jutami i Fryzami Anglowie wyciągają do Anglii. Późniéj holsztyńskich Saksonów nazywano *Nordelbingami* albo *ludźmi północy* (Nordleute), w przeciwstawieniu do innéj ich gałęzi, mieszkającéj na połd. od Elby. O-

bok szczepu germańskiego mieszkali tu Słowianie mianowicie w części wschod. H. (Wagryja), od zatoki Kiel do Trawy. Karol W. podbiwszy Saksonów, zagarnął i H., ale cywilizacyja chrześcijańska krzewiła się tu bardzo powolnie. Pod słabymi Karolingami często kraj ten niepokoili Duńczycy i sąsiedni Słowianie.. Dopiéro cesarzowie z domu Saskiego ugruntowali nad H. panowanie niemieckie. Od Konrada II granicę półn. stanowiły Eider i Levensau. W Wagryi utrzymywali Słowianie ciągle narodowo-pogańską reakcyję przeciw Niemcom. Trzy zaś inne prowincyje H. a mianowicie: Dithmarschen (własność hrabstwa Stade), H. i Stormarn należały do księstwa saskiego. Dwiema ostatnimi zarządzali w imieniu książąt saskich wicehrabiowie, ale 1106 r. książę Lotaryjusz (późniejszy cesarz) oddał je w lenność Adolfowi von Schauenburg (1106—1128). Adolf II (1128—64) zdobył Wagryję i zapełnił ją obcym kolonistami z Fryzyi, Holandyi i Westfalii; Adolf III (ur. 1164, † 1225), zawojował Dithmarschen, ale 1202 wzięty w niewolę przez Duńczyków okupił swą wolność odstąpieniem całego H., który przez lat 20 odtąd należał do Waldemara II. Dopiéro po śmierci tego zdobywcy wrócił Adolf IV († 1261) do posiadłości ojcowskich (1224) i utrzymał je (oprócz Dithmarschen, które przeszło pod zwierzchność arcyb. bremeńskiego) przez walne zwycięstwo pod Bornhöved 22 Lipca 1227. Po śmierci dwu synów Adolfa IV powstało 5 hrabiowskich linij rządzących H., z których linija rendsburgska przez związki familijne z książętami Szlezwigu i królami Danii nabyła praw do Szlezwigu i mocą traktatu zawartego w Nyborg (Sierp. 1386) z Małgorzatą, córką Waldemara IV, Szlezwig przeszedł w posiadanie wszystkich hrabiów holsztyńskich jako lenność Danii. Tym sposobem ukonstytuował się po raz piérwszy *Szlezwig-Holsztyn* (ob.). W połączeniu ze Szlezwigiem zostawał H. 1386—1459 w ręku linii rendsburgskiéj książęcego domu Schauenburgskiego, zaś 1460—1863 pod władzą książąt z domu oldenburgskiego. We względzie państwowym był H. lennością książąt saskich aż do 1433, odtąd zaś z rozporządzenia cesarza Zygmunta prawa senijoralne przeszły na biskupa Lubeki. Cesarz Fryderyk III wcielił do H. kraj Dithmarschen i podniósł H. do godności *księstwa* 14 Lut. 1474. Odtąd jako księstwo lenne zależał H. bezpośrednio od cesarstwa aż do 1806 r., t. j. do rozwiązania rzymsko-niemieckiego państwa. Jednakże terytoryjalne zjednoczenie następowało bardzo powoli. Porówn. Waitza „*Schleswig-Holstein's Geschichte*“ (t. 1 i 2, Gott. 1851—52) i „*Kurze schlesw.-holstein. Landesgeschichte*“ (Kiel 1869); Bremera „*Geschichte Schleswig-H. 's.*“ (Kiel 1864); Möllera „*Geschichte Schleswig-H. 's.*“ (2 t., Hanow. 1865).

Holt albo *Guldenbalk von Holt*, herb używany przez rodzinę osiadłą w Prusach za Władysława IV; przedstawia na tarcy cztéropolowéj rzuconą małą tarczę, na któréj 3 pasy białe, poziome, w polu złotém; na tarczy wielkiéj w piérwszém i trzeciém polu po 3 palmy, w drugiém i trzeciém lew biegnący z mieczem w prawéj łapie. W szczycie hełmu także lew w prawo zwrócony.

Holtei (Karol von), poeta niemiecki, ur. 1797 w Wrocławiu. Jako ochotnik służył 1815 w wojsku; uniwersytet kończył w Wrocławiu, gdzie 1819 debiutował na scenie. Ożeniwszy się z aktorką Ludw. Rogée, był sekretarzem teatru i dramatykiem teatralnym we Wrocławiu. Następnie mieszkał w Berlinie i Darmstadzie; 1837—39 pełnił urząd dyrektora teatru w Rydze; późniéj podróżował po Niemczech i miéwał licznie uczęszczane odczyty utworów dramatycznych. W ostatnich czasach osiadł stale we Wrocławiu. H. odznaczył się szczególnie jako poeta dramatyczny i liryczny, tudzież jako romansopisarz. Utwory jego sceniczne („*Theater*“, Berlin 1845), z których wiele, jak np. „*Die Wiener in Berlin*“ i „*Die Berliner in Wien*“, „*Lorberbaum und Bettelstab*“, „*Shakspeare in der Heimat*“ (przekład polski 1842) i t. d. wielkiéj używają w Niemczech wziętości. Z prac jego lirycznych zasługują na szczególną wzmiankę „*Schlesische Gedichte*“ (Berlin 1830, 9 wyd., Berlin 1865) „*Deutsche Lieder*“ (1834) i „*Gedichte*“ (Berlin 1844; 5 ed. 1859); z romansów zaś (34 t., Wrocł. 1861—62), najcelniejsze są: „*Ein Schneider*“ (3 ed. 1867); „*Die Vagabunden*“ (Berl. 1852, 5 ed., 1862) „*Christian Lammfell*“ (5 t., 1852; 4 ed. 1862). W dziełach: „*Briefe aus und nach Grafenort*“ (Altona 1841), „*Vierzig Jahre*“ (8 t., Berlin 1843—52; 3 ed. 1864), „*Noch ein Jahr in Schlesien*“ (2 t., Berl. 1864), dał wyborne uwagi o scenie niemieckiéj i interesujące szczegóły o ruchliwém swém życiu. H. ma jeszcze tę zasługę, że piérwszy wprowadził na scenę niemiecką formę wodewilu.

Hölty (Ludwik Henryk Krzysztof), liryk niemiecki, ur. 1748 w Mariensee, pod Hanowerem, członek getyngskiego związku poetów, † 1776 w Hanowerze. Poezyje jego „*Gedichte*“, odznaczające się miękkością, miłą jakąś tęsknotą i naiwnością, wydali Voss i Stolberg (Hamb. 1783); pomnożoną zaś ed. z bijografiją poety dał sam Voss (Hamb. 1804; nowa ed. Voigta 1857).

Holtza elektryczna machina, *machina influencyjna* (*działająca przez wpływ*), *elektroforowa*, jestto machina elektryczna polegająca na zasadach odmiennych niż zwykłe elektryczne machiny (ob.) i odznaczająca się szczególnie silném działaniem. Machina tego rodzaju podaną została piérwiastkowo przez Töplera (1865) i niemal współcześnie urządzona przez Holtza w sposób daleko prostszy. Machina ta składa z dwu cieńkich tafel szklanych, obok siebie umieszczonych, z których jedna może być wprawiona w szybki obrót za pomocą korby, druga zaś jest nieruchoma i wsparta na cztérech halterach gumowych. Tafla stała na dwu końcach jednéj średnicy dźwiga dwa krążki papiérowe, z których przez otwory téj tafli, wychodzą dwa zęby, kończące się bardzo blisko tafli ruchomej. Po za tą taflą ruchomą, naprzeciw owych krążków, umieszczone są grzebienie metalowe, od których wychodzące pręty prowadzą do dwu konduktorów zakończonych kulami, które mogą być

zbliżane i oddalane. Dla wykonywania doświadczeń z tą machiną, zbliża się obie kule do zetknięcia, pociéra się osobną tafelkę gumową futrem kociém, trzyma się ją po za jednym krążkiem papapiérowym i taflę wprawia w szybki obrót; po usłyszeniu szmeru trzeszczącego rozsuwa się konduktory i otrzymujemy wtedy między kulami ciągły przebieg iskier fijoletowych w postaci długich, zygzagowatych nici. Prąd iskier staje się silniejszym, jeżeli na prętach idących od grzebieni umieścimy mały kondensator, t. j. rurkę obłożoną cynfoliją. Szczególnéj zwłaszcza mocy nabiérają iskry, gdy oba konduktory połączymy ze zbroją wewnętrzną i zewnętrzną butelki lejdejskiéj (ob.). Najlepsze wytłumaczenie działania téj machiny podał Riess; początkiem tego działania jest mała ilość elektryczności, jaką się wzbudza na krążku gumowym, trzymanym przed tarczą; elektryczność ta przez wpływ wywołuje rozkład elektr. na grzebieniu i konduktorze przeciwległym, a w skutek dalszych rozkładów i łączeń eletr. staje się jeden konduktor dodatnio-elek., drugi odjemnie elek. Iskry są objawem ciągłego łączenia się tych dwu elektryczności. Ciągłe to łączenie się eletr. zbliża niejako M. M. do stosów, tak że można za pomocą niéj wywiérać działania magnetyczne, chemiczne i inne. M. M. zwróciła na siebie powszechną uwagę badaczy i wróciła znaczenie machinom elektrycznym, które je w obec stosów zupełnie już utraciły.

Holtzendorff (Franciszek von), prawnik niemiecki, ur. 1829 w Vietmannsdorff, w Ukermarchii; w r. 1857 otrzymał wyższe stopnie naukowe i został 1861 profesorem nadzwyczajnym w Berlinie. Dążenia Holtzendorffa zmierzają głównie do reformy systematu karnego i więzień karnych. Z jego pism, odnoszących się do tego przedmiotu, celniejsze są: „*Die Deportation als Strafmittel*“ (Lipsk 1859), „*Das irische Gefängnisssystem*“ (Lipsk 1859), „*Die Kürzungsfähigkeit der Freiheitsstrafen und die bedingte Freilassung der Sträflingen*“ (Lipsk 1861). Pośród pism jego przeciwko pruskiéj administracyi więziennéj zasługują na uwagę „*Die Brüderschaft des Rauhen Hauses*“ (1—4 wyd. Berl. 1861) i „*Der Bruderorden des Rauhen Hauses und sein Wirken in den Strafanstalten*“ (2 wyd. Berlin 1862); „*Die Umgestaltung der Staatsanwaltschaft vom Standpunkte unabhängiger Strafjustiz*“ (1865). Od r. 1861 wydaje pismo peryjodyczne p. t. „*Allgemeine deutsche Strafrechtszeitung*“.

Holtzmann (Adolf), znakomity językoznawca niemiecki, ur. 1810 w Karlsruhe, † 1870. Studyja naukowe odbywał w Berlinie a następnie w Paryżu pod Burnoufem; od 1852 profesor języka niemieckiego i literatury w Heidelbergu. Oprócz wydania staro-frankońskiego tłumaczenia dzieła Izydora „*De nativitate*“ (Karlsr. 1833), ogłosił cały szereg uczonych prac lingwistycznych, jak; „*Ueber den Umlaut*“ (Karlsr. 1843); „*Ueber den Ablaut*“ (1844); „*Ueber den griechischen Ursprung des indischen Thierkreises*“ (Stuttg. 1844); zajmował się także objaśnianiem i tłumaczeniem pisma klinowego. Największą atoli uwagę zwrócił na siebie pismami: „*Kelten und Germanen*“ (Stuttg. 1855) i „*Untersuchungen über das Nibelungenlied*“ (tamże 1854). Zasługują również na chlubną wzmiankę jego „*Indische Sagen*“ (3 t., Karlsruhe 1845—47; 2 ed. Stuttgard 1854), obejmujące przekłady z „*Ramajany*“ i „*Mahabharaty*“. Ostatniém jego dziełem jest „*Altdeutsche Grammatik*“, któréj wyszła część I p. t. „*Die specielle Lautlehre*“ (Lipsk 1870). Jego brat *Karol Henryk Aleksander* H., matematyk i technolog, ur. 1811 w Karlsruhe, w r. 1861 został dyrektorem szkoły politechnicznéj w Stuttgardzie; najważniejszą jego pracą jest „*Grundzüge der Mechanik und Maschinenlehre*“ (2 wyd. Stuttg. 1853).

Holy lub **Holly** (Jan), poeta słowacki, proboszcz rzymsko-kat. w Madanicach w Węgrzech, ur. 1785 r., † 1849 r. Wydał między innemi: „*Swatopluk*“, poemat bohaterski (Ternawa 1833), „*Cyrylo-Metodyjada*“, epopeja w 6 pieśniach (Buda 1835 i 1841), oraz przełożył wybornie *Enejdę* i różne inne poemata bohaterskie, elegijne i liryczne autorów łacińskich (Ternawa 1824). Wydał też „*Śpiéwnik kościelny*“.

Holyhead, miasto na wyspce t. n., w stronie północno-zachodniéj od Anglesey w Wallii, na końcu kolei żelaznéj, prowadzacéj z Londynu, ma 6,200 m. i port. Stąd jest przejazd do Irlandyi.

Holyrood, t. j. *Krzyż święty*, pałac dawnych królów szkockich w Edymburgu, wraz z leżącym naprzeciwko niego klasztorem *Holyrood-House* założony w połowie XII w., był w r. 1544 przez Anglików spalony. Pałac ten pod panowaniem Jakóba V na nowo odbudowany, był potém zwykłą rezydencyją królowéj Maryi Stuart i jéj syna Jakóba VI. Zburzony powtórnie przez wojsko Kromwella, znowu został odnowiony 1670 za Karola II. W pałacu tym dotąd jeszcze pokazują komnaty w których królowa Maryja zamieszkiwała. W tak zwanéj sali koronacyjnéj przechowywane są od 1818 r. szkockie insygnija królewskie.

Holywell, miasto w angiels. hrab. Flint, w Wallii, przy ujściu rz. Dee; liczy 5,740 m., ma kopalnie miedzi, ołowiu i węgli oraz fryszerki miedzi. W pobliżu jest gorące źródło mineralne ś. Winfryda.

Holzbauer (Ignacy), muzyk, kapelmistrz pałatyna Renu od 1758, ur. 1718 r. w Wiedniu, † 1783 r. Oprócz wielu utworów treści religijnéj i poważnéj tudzież kilkunastu oper, największe powodzenie miała jego opera „*Günther von Schwartzburg*“ (1776).

Hołd, po łac. *homagium*, tak się zowie czynność poddanego, przez którą ten swój stosunek zależności względem swego pana zwierzchniego lub też monarchy uznaje i jemu wierność i posłuszeństwo pod przysięgą ślubuje. Hołd może być ze względu na formę bardziéj uroczysty, gdy monarcha przysięgę sam od pewnych osób lub też stanów odbiéra i mniéj uroczysty, gdy przysięga składaną jest przed delegowanym monarchy. W średnich wiekach, w czasach rozkwitu feudalizmu hołd odgrywał wielką rolę; on był najważniejszém świadectwem zawisłości jednych osób względem drugich, był sankcyją stosunku zależności. Przez wykonanie hołdu każdy pozbawiał się niezawisłości i sta-

wał się wazalem drugiéj osoby, która względem niego była panem zwierzchnim, suzerenem. Dla tego dzieje przedstawiają mnogie przykłady wojen między dążącymi do niezawisłości wazalami i ich panami lennymi. Tak np. nasz Mieczysław II walczył z cesarzem Konradem II, Brzetysław czeski z Henrykiem III i t. d. Polska miała także hołdowników, jak np. książęta pruscy (piérwszy z nich Albert wykonał z wielką uroczystością hołd Zygmuntowi I w 1525 r.), wojewodowie mołdawscy i książęta mazowieccy.—Obecnie hołdowanie mniéj bywa w użyciu i przysięga hołdownicza (homagialna) tylko w niektórych państwach jest wymaganą, bądźto przy dojściu do pełnoletności poddanych, bądź téż przy zmianie rządu, lub wstąpieniu na tron drugiego panującego.

Hołny, jezioro w król. polskiém, gub. suwalskiéj, powiecie sejneńskim, na północo-wschód m. Sejn, przy wsiach Hołny i Ogrodniki; długie z północy ku południowi blisko pół mili, szerokie przeszło pół wiorsty, przepływa przez nie rzeczka Hołnianka czyli Zapsia, wpadająca do Białéj Hańczy. Poławiają się w niém sielawy pośledniejszego gatunku.

Hołobok, Gołobok i Ołobok, herb z czasów piastowskich; przedstawia pół łosia od głowy, w polu krwawém, głową do góry, grzbietem w prawo obróconego; w szczycie hełmu jest takież godło między dwoma trąbami myśliwskiemi.

Hołosków, wieś w Galicyi, obwodzie stanisławowskim, powiecie delatyńskim, mająca 410 m., pamiętna jako miejsce urodzenia poety Franciszka Karpińskiego.

Hołowacki (Jakób Jarosław), ur. 1814 w Czepelach; ksiądz grecko-unicki, od 1848 profesor języka ruskiego w uniwersytecie lwowskim. Wydał między innemi „*Przypowieści i zagadki Halickie*“ (Buda 1841) i kilka rozpraw, zamieszczonych w rozmaitych czasopismach słowiańskich i niemieckich, dotyczących języka i narodu ruskiego.— **Hołowacki** (Jan), młodszy brat poprzedniego, doktor medycyny, ur. 1816 r. Wydał dwa roczniki „*Winok Rusinam na obżinki*“ (1846 i 47) i był redaktorem (do r. 1852) dziennika „*Wiestnik Halicko Ruski*“, drukowanego w Wiedniu. W r. 1865 zaczął wydawać dziennik p. t. „*Haliczanin*“.

Hołowczyc (Szczepan), arcybiskup warszawski, ur. 1741, † 1823. Po ukończeniu nauk szkolnych wstąpił do zgromadzenia jezuitów, lecz po otrzymaniu święceń mniejszych przeniósł się 1771 r. do seminaryjum warszawskiego księży misyjonarzy, gdzie 1772 wyświęcony został na kapłana a w następnym zaraz roku (1773) za wpływem prymasa Podoskiego otrzymał probostwo w Kutnie. W 1774 wyjechał do Rzymu dla dalszego kształcenia się w prawie kanonicznem. Wróciwszy stamtąd po dwu latach, został sekretarzem przy biskupie płockim Michale Poniatowskim, który go obdarzył probostwem w Osieku, a następnie własnym kosztem wyprawił w powtórną podróż naukową do Włoch, oraz dla dopilnowania sprawy o supresyję opactwa miechowskiego, którego dochody miały przejść na uposażenie akademii krakowskiéj. Wróciwszy do kraju 1779, zajmował się jeszcze naukowemi zleceniami biskupa Poniatowskiego; 1781 r. mianowany został kanonikiem kolegijaty warszawskiéj a 1785 kanonikiem krakowskim, następnie zaś prałatem i dziekanem. Po utworzeniu królestwa polskiego powołany został z zacisza wiejskiego na biskupa sędomierskiego a 1819 na administratora archidyjecezyi warszawskiéj i tegoż samego jeszcze roku w jesieni na arcybiskupa i prymasa. Mąż światły i zdolny, przyczyniał się wszelkimi zależnymi odeń środkami do rozszerzenia oświaty w kraju.

Hołowczyn, miasteczko w gub. i pow. mohilewskim, nad rz. Babiczą, niedaleko Mohilewa, gniazdo rodu kniaziów Hołowczyńskich, pamiętne r. zwycięstwem (ostatniém) Karola XII z Rossyjanami w r. 1708.

Hołowczyńscy, książęta, pochodzili od drobniejszych książąt krwi Ruryka w kraju suzdalskim, gdzie od majętności swojéj Riapołowa zwali się kniaziami *Riapołowskimi* i byli wiernymi stronnikami wielkich książąt moskiewskich. W historyi piérwsi zasłynęli synowie kniazia Iwana: *Siemion Chrypun*, *Iwan* i *Dymitr Riapołowscy*, którzy dzielnie bronili sprawy Wasila Ślepego przeciw Dymitrowi Szemiace (XV w.). Z obawy przed Szemiaką emigrowali na Litwę, skąd jednak później wrócili do swego kraju i odznaczali się w wojnach z Wiatczanami (1456 i 1459). Syn Siemiona kniaź *Teodor Riapołowski Chrypunow* albo *Chrypun*, wojewoda Niżniego Nowogrodu, odbywał wyprawy na carstwo kazańskie i odniósł zwycięstwo nad Wołgą 4 Czérw. 1468. *Piotr Łaban Siemionowicz Riapołowski*, może drugi syn Siemiona, brał udział w wyprawie na Kazań 1499—1500, walczył przeciw Litwie 1501 i 1508 oraz przeciw Pskowowi (1502); 1519 został wojewodą pskowskim a 1522 był na wojnie z Mehmetem Girejem i Kazańcami.—Dwaj *Riapołowscy*: *Siemion* i *Wasil*, jeździli 1494 od w. ks. Iwana do w. ks. litewskiego Aleksandra Jagiellończyka w sprawie małżeństwa Heleny, córki Iwana, z Aleksandrem. *Wasil Riapołowski*, prawdopodobnie także syn Siemiona Chrypuna miał wielkie u Iwana znaczenie i duże położył dla niego zasługi. Mimo to jednak w piérwszéj *opale bojarów* został ścięty 1499. W téj właśnie epoce następuje wychodztwo Riapołowskich do Litwy, gdzie widać ślad piérwszych Hołowczyńskich. Jeden z Riapołowskich uciekł pod opiekę Heleny, żony Aleksandra Jagiellończyka, został jéj sekretarzem i powiernikiem, zakupił w pow. orszańskim majątek *Hołowczyn*, przezwał się *Hołowczyńskim* i przyjął herb polski Łabędź. Synowie jego wchodzili w związki małżeńskie z najpiérwszemi rodzinami litewskiemi. Ostatniego z II. wspomina historyja 1648 r. Wygaśli prawdopodobnie za czasów króla Michała lub Sobieskiego. Stare nazwisko Riapołowski w konstytucyjach polskich przeinaczone jest na *Rapałowski*, a w Niesieckim i innych źródłach mniéj krytycznych na *Rafałowski*. Hołowczyńscy zwali się także *Jarosławiczami* zapewne na pamiątkę pochodzenia od jednego z przodków Jarosława. Byli obrządku greckiego, później dopiéro przechodzili na wiarę rzymską. — **Hołowczyński** (Aleksander),

kniaź, wojewoda mścisławski w XVII w. Odznaczywszy się w wojnie ze Szwedami 1601, w nagrodę zasług mianowany został 1606 (lub na początku 1607) kasztelanem żmudzkim a 1607 starostą lidzkim. Na sejmie 1611 wyznaczony był do korektury praw i trybunału litewskiego a 1613 do rozgraniczenia powiatu upickiego od innych powiatów przyległych. W 1615 mianowany wojewodą mścisławskim, był komisarzem do układów z w. ks. moskiewskim. † przed 1620 r.— **Hołowczyński** (Konstanty), prawdopodobnie brat poprzedniego. Od r. 1613 kasztelan mścisławski, 1615 był komisarzem do układów pogranicznych z posłami cara moskiewskiego, † przed 1624 r. — **Hołowczyński** (Jan), kasztelan mścisławski, podobno syn Aleksandra, miał chorągiew husarską w latach 1621 i 1622, którą dowodził w Inflantach, pod rozkazami hetmana poln. lit. Krzysztofa Radziwiłła.

Hołowiński (Ignacy), arcybiskup, metropolita mohilewski, syn ubogiego ekonoma, ur. 1807 w Owruczu, † 1855 r. w Petersburgu. Obrawszy zawód duchowny, pobierał nauki w akademii duchownéj wileńskiéj i wkrótce po ukończeniu takowéj został kanonikiem katedralnym w Żytomierzu, następnie kanonikiem i profesorem religii w uniwersytecie kijowskim. Znany z głębokiéj nauki i wielkiego zamiłowania literatury, obok obowiązków swojego stanu zajmował się gorliwie piśmiennictwem i pierwsze swoje na tém polu prace, mianowicie tłumaczenie wiérszem miarowym dzieł Szekspira, wydał pod przybranem nazwiskiem *Kefalińskiego*. Po zamknięciu 1839 r. uniwersytetu kijowskiego, udał się na pobożną pielgrzymkę do Ziemi Świętéj, skąd powróciwszy wydał opis podróży p. t. „*Pielgrzymka do Ziemi Świętéj*“ (5 t., Wilno 1842—45; 2 ed. Petersb. 1853). Wezwany potém do Petersburga, został tamże rektorem akademii duchownéj rzymsko-katolickiéj i tu wydawał rozmaite prace literackie, najczęściéj pod imieniem *Żegoty Kostrowca*, które zwykle drukował w Wilnie, jak np. „*Legendy*“ (1843); „*Teka rozmaitości*“ (1844); „*Obraz Cebesa i doręcznik Epikteta*“ (1845); „*Dzieciątko Jezus*“ (1846), poemat epiczny treści religijnéj i in. W 1848 ogłosił zbiorowe wydanie niektórych dzieł p. t. „*Pisma Żegoty Kostrowca*“ (2 t. Wilno). Mianowany 1848 sufraganem mohilewskim i biskupem karystjeńskim, po śmierci ks. Dmochowskiego otrzymał w roku 1851 arcybiskupstwo mohilewskie. Wzorowy kapłan, niezmordowany pracownik na polu naukowém, pozostawił jeszcze liczne rękopisy, z których wydane zostały po jego śmierci „*Hymny kościelne*“ (1856), przełożone z łacińskiego; „*Kazania niedzielne, świętalne i przygodne oraz alokucyje miane w Petersburgu*“ (Kraków 1857) i „*Homiletyka*“ (Krak. 1859). Za jego staraniem wyszły także dzieła: „*Akty i gramoty o ustrojstwie rimsko-katoliczeskoj cerkwi w imperii rossyjskoj i carstwie polskom*“ (Petersb. 1849) i „*Priłożenije k sobraniju akotw i gramot o ustrojstwie i uprawlenii rimsko-katoliczeskoj cerkwi w imp. ros. i car. polskom*“ (Petersb. 1849). Umieszczał także artykuły w „*Pamiętniku religijno-moralnym*“ (np. o *Wereszczyńskim*, *Młodzianowskim*) i w „*Tygodniku Petersburgskim*“ (np. „*O stosunku bezpośrednim filozofii do religii i cywilizacyi naszéj*“, r. 1846 N. 18—58), w którym łącznie z Rzewuskim i Grabowskim, reprezentując konserwatyzm, zwalczał racyjonalne zasady postępowéj „*Gwiazdy Kijowskiéj*“. H. był mistykiem, ale nie popadał jak inni w chorobliwość. Prace jego zalecają się przedewszystkiém pięknym i czystym, szczero-polskim językiem. Znakomitszym jest mówcą i w ogóle prozaistą aniżeli poetą. Jego przekłady Szekspira bardzo małą mają wartość.—Porów. „*Wspomnienia z życia i zgonu Ign.* H.“ (Warszawa 1856).

Hołownia (Adryjan), biskup orszański gr.-unicki i opat bracławski od 1809 do 1826.

Hołowniowie, książęta, rodu ruskiego, utrzymujący się dotąd w potomkach swoich na Litwie, chociaż od XVIII w. zaniechali już dawnego tytułu książęcego.

Hołubek (Gabryjel), partyzant za podwójnéj elekcyi Zygmunta III i Maksymilijana, stronnik piérwszego, dzielnie z Rabsztyna odcinał żywność i niepokoił Maksymilijańczyków ze swym elektem idących od Olkusza. Należał do bitwy pod Byczyną 1588, która skończyła się przegraną Rakuszan i ich stronników, oraz uwięzieniem Maksymilijana; walczył w przedniéj czacie 6,000 wojsk kanclerza Zamojskiego, wraz z Aleksandrem Koniecpolskim, starostą wieluńskim, i tamże poległ. Podobno nieszlachcic. Grochowski St. i Smolik Jan we Fraszkach napisał mu nagrobek kończący się:

Gołąb się wzbujał i lotu mu staje,
Czarnego orła pędzi w ruskie kraje.
Tacy gołębie już sokoli—
Ci kaczki biją a ten Niemce woli.

Homagijum, tak zwana w prawie polskiém *pokora*, była formą sądowego przebłagania rodziny zabitego przez zabójcę, zupełnie zgodna z tém, co podają źródła o Bolesławie Kędzierzawym (Wincenty pragski s.a. 1157) że boso, trzymając miecz nad sobą, ukląkł przed Fryderykiem Rudobrodym w Rzgowie (nie Kryzgowie). Nazwy H. używa też Otto z Freisingen (*Res. G.* VII 9) na oznaczenie stosunku lenności, wiążącego Krzywoustego względem Cesarza Lotara za Pomorze i Rugiję. Płacił Bolesław III od 1121 do 1123 jak się domyśla Lelewel tributum 500 grzywien rocznie, i r. 1135 dopominał się Lotar w Bambergu o zaległość za lat 12. Łączność trybutu v. haraczu z lennictwem wyjaśnia jakim sposobem Mieszko Lambert I mógł płacić haracz Ottonowi margrabi, i być lennikiem niemieckim, podobnie jak Bolesław I Magnus być tributarius masrgrabiów saskich południowych i od 1,000 r. zostać mimo haraczu lennikiem bezpośrednim cesarza. Zresztą ob. Hołd.

Homann (Jan Chrzciciel), znakomity rytownik, ur. 1663 r. w Kamlach, w Bawaryi, 1702 r. założył w Norymberdze wielką rytownię map, która w krótkim przeciągu czasu na obszerną rozwinęła się stopę. Wykonał H. przeszło 200 map, między któremi jest wielki atlas całego świata, złożony ze 126 kart (1716); † 1724 a zakład jego przeszedł w

ręce syna *Jana Krzysztofa Homann*, ur. 1703, † 1730, który sukcesorami mianował swoich przyjaciół uniwersyteckich braci Ebersbergerów; po nich nastąpili w zarządzie tegoż zakładu Jerzy Piotr Monath, a później Franciszek Femdo.

Homberg (Wilhelm), chemik, ur. 1652 r. w Batawii, † 1715 r., najprzód był adwokatem w Magdeburgu, potém poświęcił się medycynie i chemii, osiadł w Paryżu, gdzie został 1702 nauczycielem chemii, 1705 przybocznym lekarzem księcia Orleanu. Chemija zawdzięcza mu kilka ważnych odkryć. Liczne jego rozprawy mieszczą się w „*Histoire de l'academie royale des sciences*".

Homberga fosfor, mieszanina chlorku wapnia z wapnem, która otrzymuje się jako pozostałość przy wyrabianiu amonijaku z salmijaku i wapna; mieszanina ta okazuje zjawisko fosforescencyi (ob.).

Homberga pyrofor, mieszanina węgla, glinki i siarku potasu, w zetknięciu z powietrzem, w skutek silnego pochłaniania tlenu przez siarek potasu, rozgrzewa się do tego stopnia, że węgiel się zapala i rozżarza.

Homburg, miasto okręgowe w bawarskim Palatynacie reńskim, przy kolei żelaznéj Ludwigshafen-Bexbachskiéj, ma 8,500 m.

Homburg, piękny zamek pod Nümbrecht, w pruskiéj regencyi kolońskiéj, pow. gummersbachskim, niegdyś własność książąt Sayn-Wittgenstein-Berleburg.

Homburg von der Höhe, do 1866 r. stolica i rezydencyja landgrafa hesko-homburgskiego, u podnóża gór Taunus, o 3 mile na północ od Frankfurtu nad Menem; ma 7,800 m. i piękny, na wzgórzu leżący pałac rezydencyjonalny oraz instytut leśny. H. wznosi się na 601′ nad poziom morza. Ma 4 źródła mineralne. Sąto szczawy słone, zawiérające dość znaczną ilość żelaza. Pobudzają one obieg krwi, ułatwiają wypróżnienie kiszkowe i polepszają skład krwi. Wody te używają się do picia i do kąpieli. Z jednéj strony nader skuteczne wody tutejsze, z drugiéj gra hazardowna, którą przez rząd upoważniony bank prowadził, zwabiały tu mnóstwo zwiédzających.

Home (Henryk), ur. 1696 w Kaimes, w hrabstwie Berwick, pod nazwiskiem lorda Kaimes, jeden z naczelnych sędziów Szkocyi, † 1782, znakomity filozof, z którego pism celniejsze są: „*Essays on the principles of morality and natural religion*" (Edynb. 1751); „*Elements of criticism*" (3 t., Edynb. 1762—65); „*Sketches on the history of man*" (2 t., Lond. 1774). Bijografiję jego wydał lord Woodhouselee (2 t., 1808—10).

Home (Sir Ewerard), ur. 1756 w Greenlaw-Castle, w szkockiém hrabstwie Berwick, † 1823 w Chelsea, gdzie był naczelnym chirurgiem szpitala. Home uważany jest za jednego z najznakomitszych lekarzy swojego czasu, który główne zasługi położył w chirurgii i w anatomii patologicznéj.

Homel (dawniéj *Hamej*, *Homje*), m. pow. w gub. mohilewskiéj, na prawym brzegu rz. Soży. Odbudowane po pożarze 1856 r. przedstawia widok porządku i zamożności; 15,300 m.—H. powiat, 4,718 w. kw. a ludności 112,006.

Homelskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie mińskiém, powiecie rzeczyckim, po lewéj stronie Dniepru. Podług metryk litewskich wielkie i dochodne to sstwo było w posiadaniu najznakomitszych familii litewskich: od r. 1610 i dawniéj Andrzéj i Paweł Sapiehowie, od r. 1635 Służka Aleksander, wda miński, i syn jego Zygmunt, wreszcie na mocy przywileju króla Augusta II z d. 17 Kwietnia r. 1730 Michał ks. Czartoryski, podkanclerzy w. ks. lit., po śmierci Krasińskiego, w kolei dzierżyli to sstwo. Składało się z miasta Homla, nad Sożą z zamkiem, i z wsi: Daniłowicze, Jurkowicze, Zielona Łąka, Suchowszczyzna i Morozowicze. Od r. 1766 opłacano z niego kwarty złp. 20,752 gr. 15, a hyberny złp. 3,960.

Homen, przez W. A. Maciejowskiego wywodzony z greckiego *anemos*, na Podolu korowód wiedźm i straszydeł, niosący dżumę (Wojcicki). W staréj pieśni podanéj przez Steckiego (*Wołyń*) z mińskiego „Byw na Rusi Czernyj boh, pred nim stojaw Turow roh (sąto cechy Swantewita rugijskiego) i on na Kijew pohladaw, *homon* wied'mam podawaw". Jest też wyrażenie „mając gościa w domu, nieczyńmy *gomonu*", w znaczeniu hałasu. W dziele „*Bavaria. Landes u. Völkerkunde des König. Bayern*" (München 1860), jest podane, że wiatr kręcący się młyńcem, zowią w Oberpfalzu: Wuzl, Sändrek, który zwykle poprzedza *Wilde jagd* (łowy Odyna, i Swantewit nocą jeździ na wojnę). Koło miasta Eulenbach nazywają to *Der Hohmann jagd*, gdzie indziéj jestto łowiec przeklęty lub Erlkönig (Arlekin), to jest Elfów król (ob. Elf). Niekiedy Hohman poluje sam z psem. Nazwa H. zdaje się więc być wziętą z pokrewnego zjawiska niemieckiego, lubo dane są miejscowe.

Homeopatyja. Jestto pewna metoda leczenia chorób, podana przez Hahnemanna (ob.) i do dziś swoich zwolenników mająca. Nauka samego Hahnemanna jest następująca: Jedynym obowiązkiem lekarza jest leczyć, wszystkie więc teoretyczne wiadomości są dla niego zbyteczne. Istoty choroby poznać nie możemy, możemy tylko i powinniśmy znać jéj objawy. Wszakże badanie takie nie wymaga żadnych specyjalnych wiadomości, potrzeba tylko patrzéć trzeźwo i uważnie; najlepiéj, jeżeli sam chory objawy swojéj choroby zbiéra i podaje. Ostre choroby zależą od miazmatów, od zarażeń. Zaziębienie, błędy w dyjecie, powodują wybuch utajonéj świerzby i stąd ostrą chorobę. Choroby przewlekłe (prócz powstałych skutkiem alopatycznego leczenia), mają 3 tylko przyczyny: 1) syfilis, 2) hemoroidy i 3) świerzbę. To wszakże nie upoważnia homeopaty do zaniedbania ścisłego zebrania objawów w każdym danym wypadku. Leczyć można choroby podług dwu zasad: albo wywołując chorobę przeciwną, albo téż podobną. Dotychczasowa medycyna, jakkolwiek niekonsekwentnie i nieświadomie, trzymała się piérwszéj metody; jeżeli symptomata złagodnieją chwilowo pod takiém leczeniem, to po pewnym czasie wrócą z nową

gwałtownością. Te szkody sprowadzone przez alopatyję (*Allöpatische Unheilkunst*) stanowią najgroźniejsze choroby przewlekłe, dla których często H. nawet lekarstwa znaleść nie może. Pozostaje więc jedynie H.: wywołuje ona chorobę podobną do istniejącéj, silniejszą, która w ten sposób istniejącą chorobę znosi. Badanie środków lekarskich odbywa się na zdrowych. Zadaje się zdrowemu badane lekarstwo i zapisuje najszczegółowiéj wszystkie bez wyjątku symptomata, jakie przez pewien czas napotkają się u niego. Cała sztuka homeopatycznego leczenia polega na tém, aby znaleść środek, przez który sprowadzone objawy dokładnie objawom choroby badanéj odpowiadają, bo każda choroba ma środek przeciw sobie, ale tylko jeden. I tak, siarka w ten sposób badana, okazuje się lekarstwem, między innemi, przeciw: bojaźliwości, obłędowi religijnemu, krótkowzroczności, stępionemu słuchowi, przeciw bólowi zębów, wilczemu głodowi, krwiopluciu, żółtym plamom na ciele, przeciw świerzbie i śpiączce, niemocy płciowéj, wypadnięciu kiszki prostéj i zimnym nogom. Środek z początku pogarsza objawy chorobne, a potém je znosi. Ażeby uniknąć tego pogarszania Hahnemann zaczął podawać coraz mniejsze dawki; doszedł nareszcie do niesłychanie małych ilości: trylijonowych, decylijonowych dawek, z których jedna lub kilka niewątpliwie leczyły chorobę. Mieszał on np. sok roślinny z alkoholem, następnie 2 krople téj mieszaniny rozcieńczał 98 kroplami alkoholu, następnie jednę kroplę 99-oma i kolejno przez flaszeczek 30; przez wstrząsanie lekarstwo się potęguje; wstrząsać potrzeba zwykle tylko 2 razy. Prócz lekarstw Hahnemann bardzo ścisłą przepisuje dyjetę, zwłaszcza w chorobach przewlekłych. Po przedstawieniu zasad téj nauki krytyka jéj staje się już zbyteczną. Myśl podstawowa, na jednym pozornym fakcie oparta, tysiąca innych w nauce nie tłumaczy, a z tysiącem innych jeszcze w otwartéj staje sprzeczności. Badanie lekarstw i ich wpływów, bez pomocy doświadczeń na zwierzętach, bez ściśléj krytyki przedsiębrane, doprowadza do takich absurdów, z jakich jeden przytoczono powyżéj; a decylijonowe dawki lekarstw i ich potęgowanie ze zdrowym na rzeczy poglądem, z chemiją i fizyjologiją nigdy się nie zgodzą. To są składowe części tego dziwnego obłędu naukowego w krytycznym dziewiętnastym wieku. Hahnemann znalazł zaraz przeciwników. Wszakże mistycyzm, jaki jego naukę otaczał, demagogiczny sposób jego występowania, nadzieja niewątpliwego uzdrowienia, skłoniły wielu na jego stronę. Nie zadługo i lekarze niektórzy zaczęli przyjmować jego naukę, mianowicie w Lipsku; w r. 1822 założono specyjalne pismo homeopatyczne, a w 1829 homeopatyczne towarzystwo w Lipsku. Prześladowania policyjne, namiętne krytyki jeszcze bardziéj zjednywały stronników Hahnemannowi. W r. 1830 rozpoczęły się nieporozumienia w obozie homeopatów i odstępstwa. Dzisiejsza homeopatyja w znacznéj części odstąpiła od nauki Hahnemanna, a w ten sposób straciła wspólne ognisko, zasadę i konsekwencyję w postępowaniu. Ratując ten brak, starają się niektórzy autorowie przedstawić kodeks homeopatycznéj nauki jak Hofrath Wolf, Hencke w Rydze i in.

Homeoteleuton (z greck.), figura retoryczna, zasadzająca się na zakończeniach jednobrzmiących, z któréj następnie powstały rymy.

Homer (grec. *Homeros*, t. j. spajający, od *homu* i *arein*, razem, spajać), wedle prawie powszechnego mniemania starożytnych, za wyjątkiem li tylko *Chorizontów* (t. j. rozłączających), twórca Ilijady i Odyssei, dwu wielkich epopej narodowych, w których po raz piérwszy spotykamy się z całym greckim światem. Podania odnoszące się do jego życia, mimo kilku życiorysów pochodzących z starożytności (jeden przypisywany Herodotowi, inny Plutarchowi) są czysto mytyczne. Podług najbardziéj rozpowszechnionéj tradycyi H. miał być synem nimfy Kriteis i bożka rzeki Melos i żyć w IX w. przed Chr. Co do miejsca urodzenia H. to liczne miejscowości (według znanego hexametru 7) spiérały się o zaszczyt bycia jego kolebką. Alegorycznie wytłumaczyć to możemy tą okolicznością, że w tych mianowicie miejscowościach kwitła poezyja epiczna. Daléj podług tradycyi miał być ślepym (pochop do czego dał prawdopodobnie ustęp z przypisywanego H. *hymnu na cześć Apollina*), przebiegać jako wędrowny poeta ziemie greckie i umrzéć na wyspie Chos, gdzie i w późniejszych czasach pokazywano jego grób. Starożytni przypisywali H. następujące utwory: *Ilijadę*, w któréj opisane są walki i zdarzenia zaszłe przez ciąg 51 dni w 10 roku oblężenia Troi; osią, około któréj obraca się opowiadanie, jest gniew Achilesa, wynikły w skutek pokrzywdzenia tegoż przez Agamemona i sprowadzający liczne klęski na Greków; *Odysseję* malującą przygody Odysseja i jego towarzyszów, podczas 10 letniego błąkania się po zburzeniu Troi, oraz jednocześnie zabiegi gachów o jego wierną małżonkę Penelopę; 33 *hymny* na cześć różnych bóstw; dwie *komiczne epopeje*, z których zaginiona miała być parodyją Odyssei i opisywać przygody Kolofończyka Margites (rodzaj Sowizdrzała starożytnych) i doszła do nas *Batrachomyomachija*, opiéwającą bój żab i myszy, w któréj jest sparodyjowaną Ilijada; daléj 16 *epigramatów* i nakoniec kilka większych *epopej* jak: *Tebaidę*, *Kipryję*, *Etijopidę* i in., należących do tak zwanego cyklu epicznego (ob. *Cykliczni poeci*). Wszystkie jednak te utwory już z samego języka są o kilka wieków późniejsze od Ilijady i Odyssei. Znaczenie i wpływ pieśni Homerycznych na rozwój kultury greckiéj jest niezaprzeczony. Wygłaszane na zgromadzeniach ludowych a następnie wpajanie w pamięć młodzieńców, służyły jako środek do rozbudzenia uczucia narodowego, miłości ojczyzny, religijności i poczucia piękna; odbijały one wierne Grekowi jego wiarę, jego życie społeczne ze wszelkiemi właściwościami, bohaterstwem, podstępem i przebiegłością. Jako pewnik historyczny można przyjąć, że utwory przypisywane H., a szczególnie Ilijada i Odysseja, powstały u małoazyjatyckich Jończyków około 10 lub 9 w. przed Chr., że wkrótce po-

tém (podług podania za pośrednictwém Spartańczyka Likurga) przeniesione zostały do Grecyi i tu podczas świąt i innych uroczystości wygłaszane były przez *rapsodów* (śpiewaków lub deklamatorów). Pizystratos (ob.) lub jego syn polecili komisyi z 4 członków złożonéj, na czele któréj stał Ateńczyk Onomakrytos, zebrać pojedyncze pieśni i połączyć je w całość, przyczém układacze (diaskeuaści) dorobili wiele ustępów a mianowicie łączących w jednę całość odzielne pieśni oraz pojedynczych wiérszy, wysławiających wielkość Aten. Takim sposobem powstał piérwszy spisany kodeks Ilijady i Odysseï. W ślad za nim poszły i inne redakcyje, z których najważniejszą jest przygotowana przez Arystotelesa dla Aleksandra W. Nową epokę dla studyjów pieśni Homerycznych rozpoczęli uczeni aleksandryjscy, z których Zenodot z Efezu, Arystofanes z Byzancyi a szczególniéj Arystarch z Samotraki starali się krytycznie ustalić tekst obu poematów (każdy podzielono na 24 pieśni) podług najlepszych dawniejszych redakcyj oraz podług prawideł języka i budowy wiérsza. Podobne prace, jednak nie na podstawie tak pewnéj metody, przedsięwzięto i w Pergamie, szczególniéj przez Kratesa z Malos, przeciwnika Arystarcha. Redakcyja Arystarcha zyskała wkrótce powszechne uznanie. Pojęcia jego, wyrażone w komentarzach do pojedyńczych pieśni oraz rozprawach o trudniejszych ustępach, były wyjaśniane i rozwijane przez jego uczniów, z których odznaczyli się Arystonikos, Didymos, Nikanor i Herodianos. Prace ich stanowią wyborne scholije do Ilijady, zachowane w kodeksie biblijoteki weneckiéj (1 ed. Villoisona, Wenecyja 1788). Posiadamy nadto rozwlekłe scholije do Ilijady i Odyssei z czasów byzantyńskich, z których najważniejsze są Eustacyjusza, arcybiskupa Tessaloniki (od 1160). Z odrodzeniem się studyjów humanistycznych oraz rozszerzeniem znajomości greckiego języka na Zachodzie, rozpoczyna się na nowo zgłębianie pieśni Homerycznych (1 drukowane wyd., dokonane staraniem Dymitra Chalkondylasa, wyszło w 2 t., w Florencyi 1488). Wiara w osobistość H., zachwiana w pracach Bentleya, Jana Chrz. Vico (w 3 ks. dzieła *Principi di scienza nuova*), Hedelina, Zoëga i in., na podstawach czysto naukowych została zwalczoną przez F. A. Wolfa w „*Prolegomena ad Homerum*" (t. 1, Halla 1795; nowe wyd., t. 1859). Podług jego zdania Ilijada i Odysseja nie są ani utworem jednego poety, ani dwu, jak przyjmowali Choryzonci, lecz agregatem ustępów pochodzących z różnych czasów i będących utworem różnych poetów; że pojedyncze pieśni przez ciąg wieków przechodzące z ust do ust uległy licznych zmianom i uzupełnieniom, a dopiero za czasów Pizystrata połączone zostały w dwie znane nam całości. Zdanie Wolfa z jednéj strony w krótce przyjęte przez najznakomitszych uczonych niemieckich, jak Goethego, Herdera, braci Schleglów, W. Humboldta, Fichtego i in., z drugiéj zaś strony namiętnie zbijane, zostało szczególniéj przez poznanie i zbadanie istoty pieśni ludowéj daléj rozwinięte i oparte na trwalszych podstawach. Odznaczają się w tym kierunku dla Ilijady prace Lachmanna (który probował, wprawdzie z małém powodzeniem, rozkładu Ilijady na pojedyncze pieśni) i Köchly'ego, dla Odyssei zaś Kirchoffa i Köchly'ego. Zdanie to jednak dotychczas nie zyskało ogólnego przyjęcia; na podstawie czysto naukowéj bronią piérwotnéj jedności i samowiednego, z planem układu obu poematów szczególniéj Nitzsch i F. G. Welcker. Grote wypowiada zdanie pośrednie, widząc w Oddyssei piérwotną jedność, w Ilijadzie zaś przyjmuje stopniowe rozszerzenie i uzupełnienie. Zestawienie rozmaitych poglądów dali Friedländer w „*Die Homerische Kritik von Wolf bis Grote*" (Berl. 1852), G. Curtius „*Ueber den gegenwärtigen Stand des Homerischen Fragen*" (Wiedeń 1854) i Bonitz „*Ueber den Ursprung des Homerischen Gedichte*" (Wiedeń 1860—64). Wydania pieśni Homerycznych są niezliczone; z nowszych najlepsze jest krytyczne wydanie Bekkera (2 t., Bonn 1858), wydanie tekstu Dindorfa (2 t., 4 wyd., Lipsk 1855—56) i wydanie szkolne Faesi'ego (4 t., 4 wyd., Berlin 1860 i następ.). Z prac nad językiem odznaczają się Nitzscha „*Erklärende Anmerkungen zu H.'s Odyssee*" (3 t., Hanower 1826—40), Nägelsbacha „*Anmerkungen zur Ilias*" (3 wyd., Norymb. 1864) i Döderleina „*Homerisches Glossarium*"; z objaśnień realijów ważne są: „*Die Realien in der Iliade und Odyssee*" (2 wyd., Erl. 1856) i Nägelsbacha „*Die Homerische Theologie*" (2 wyd., Norymb. 1861). U nas wydanie 6 piérwszych pieśni Odyssei z uwagami dał J. Jeżowski (Moskwa 1828 i 31). Przekłady na wszystkie języki są liczne, na polski tłumaczyli w całości Ilijadę: Dmochowski (1801; 1804 i 1827), Staszic (1815); Przybylski (1814 i 15) Odysseję zaś Przybylski (1815), Żukowski (1846), Bronikowski (1859 i 65) i Siemieński (zapowiedziane 1873).

Homeryci, w starożytności potomkowie Hamijara, syna Heberowego, syna Schaji, wnuka Jektana; zamieszkiwali dzisiejszy Yemen i tworzyli silne państwo, kwitnące przez pięć wieków. Stolicą ich było miasto Saphor, którego zwaliska noszą teraz nazwę *Dhafar*. Około r. 100 prz. Chr. przyjęli ich królowie religiję żydowską. W końcu naród ten wyznawał religiję chrześcijańską aż do czasu, w którym państwo to przeszło najprzód pod władzę Persów, a następnie mahometanów, siódmego bowiem roku hedżiry na rozkaz Mohameda Homeryci przyjęli islamizm.

Homerydzi, właściwie potomkowie Homera (ob.), tak starożytni nazywali rodzinę piewców z wyspy Chios, którzy pieśni Homera w ustném utrzymywali podaniu lub téż w podobnym duchu tworzyli nowe. Późniéj pod nazwą tą rozumiano w ogólności wszystkich rapsodów, którzy publicznie, z należytém pojęciem recytowali poezyje Homera. Do takich należą w szczególności tak zwani autorowie *Hymnów* homerowskich, wydanych między innemi przez Baumeistera (Lipsk 1860). Porów. Hofmanna „*Homeros und die Homeridensage von Chios*" (Wied. 1856).

Homiletyka, (z greck. *homileô*—opowiadam), zwa-

na także *Ceryktyką*, *Kieryktyką* (*Kerygma*, kazanie), jest częścią tak zwanéj teologii praktycznéj, obejmującą prawidła i przepisy, wskazujące sposoby umiejętnego wypowiedzenia kazania oraz jego warunki: *inventio thematis*, *dispositio*, *stylus* czyli *elocutio*, *declamatio*. Oprócz tych dotyczących formy kazania, H. wskazuje jeszcze prawidła, odnoszące się do wewnętrznéj jego natury, jak obowiązek kaznodziei ogłaszania zdań w zgodzie z zasadami właściwego wyznania (*character confessionalis*). Wykazuje przytém H. co do kazania nie należy, a mianowicie: domysły, przypuszczenia, suche wykłady i zaciekania się w teologiczne subtelności; anegdoty, dowcipy, igraszka słów i ich dwuznaczność, wychwalanie osób i rodów oraz ich potępianie; wymienianie gorszących grzechów, złorzeczenie światu albo wygłaszanie pochwał lub nagan na te lub owe polityczne zasady. Wskazuje także wiadomości, jakie powinien posiadać kaznodzieja, mianowicie: dokładną znajomość Pisma ś., geografii i historyi Ziemi św. oraz własnego kraju; dziejów kościelnych i świeckich, zwłaszcza swego kraju i narodu; nadto życie społeczne, stopień oświaty i potrzeby swych słuchaczy. Przepisuje oraz, aby kaznodzieja nie używał słów cudzoziemskich a tém bardziéj języka obcego, aby nie wyrażył się górnolotnie ani po prostacku, nakoniec, jaką ma zachowywać postawę, ruchy i t. d.—Kaznodziejstwo chrześcijańskie wprzódy już istniało zanim zaczęto spisywać jego prawidła. Najwcześniéj znajdujemy takowe w księdze 4 „*De doctrina Christiana*“ ś. Augustyna, następnie w Rabana Maura „*De clericorum institutione*“ i w Izydora, biskupa sewilskiego, „*De sacerd. in eccl. officiis*“. W czasach Karola W., podaje takowe Huniberti w „*De eruditione concionatorum*“. Rozwój jednak H. w pełniejszém znaczeniu tego słowa, powstał dopiéro w XVI w. Odznaczają się w tym względzie Erazma z Roterdamu „*Ecclesiastes*“ i św. Karola Boromeusza „*Instructiones Pastorum*“. Następnie pisali w tym przedmiocie: F. K. Marheinecke, który usiłuje przywrócić H. charakter wyznaniowy, zatracony w wieku zeszłym; L. F. F. Theremin i R. Stier (o zdolnościach kaznodziejskich), oraz Sikl, który w swéj „*Halieutyce*“ zasadza zjednanie słuchaczy na psychologii i Piśmie ś., daléj Palmer (teolog ewang.), J. M. Sajler, biskup rzymsko-kat. ratysboński, („*Teologija Pasterska*“, przekład polski L. Rogalskiego, Warsz. 1862, w t. 1, str. 325—477), A. Reichenbergier i in. Zasługuje na wzmiankę i rozprawa w kwartalniku Tybingskim z r. 1822 pod tyt. „*Die Predigt als Bestandtheil der öffentl. Gottesverehrung in der kath Kirche*“. W jęz. czeskim jest J. Husa „*Ecclesiasticus aneb nauczeni, jakby kazani mohla lidu byti užiteczna*“, oraz J. A. Komeńskiego „*Umieni kazatelskie*“ (Praga 1823), D. A. Szpachty „*Homiletika*“ (2 wyd., Praga, 1852); w języku zaś polskim: „*Homiletyka*“ przez I. Hołowińskiego (ob.), oraz J. Skidelły „*Prawidła H.*“ (Wilno 1835).—O historyi H. czyt. Eschenburga „*Versuch einer Geschichte der öffent. Relig. Vorträge*“ (1785), Paniela „*Pragmat. Geschichte d. christl. Beredsamkeit*“ (1839) i Lentza „*Geschichte d. H.*“ (t. r.).

Homilija (z gr., ob. Homiletyka), jest rodzajem kazania, w którém perykopa, t. j. lekcyja lub ewangielija niedzielna lub świąteczna, cała albo tylko jéj część, bywa rozbiéraną i wykładaną. H. powstała z dawnego chrześcijańskiego, przejętego od synagog judaistycznych zwyczaju odczytywania i objaśniania ustępów Pisma ś. kolejno po ustępie lub rozdziale (Ewang. ś. Łukasza, IV, 16 i nast.), i tém się też różni od kazania (*sermo*, *logos*), które umiejętniejszą miało postać i kształciło się na wzorach klasycznéj retoryki. Nazywają też H. dla odróżnienia od kazania (logos), *kazaniem analitycznem* (zwaném dawniéj po łacinie *tractio*, *allocutio* lub *locutio*), ostatnie zaś (*logos*) *kazaniem syntetycznem*. Jest jeszcze rodzaj pośredni, który podobnie jak H. trzymając się ściśle myśli i porządku, podanego przez tekst, ma jednak formę więcéj zbliżoną do H. *analitycznéj*; treść zaś ugrupowaną podług prawideł logicznéj dyspozycyi. Z dawnych H. odznaczają się: św. Jana Chryzostoma; z nowszych zaś J. B. Hirschera „*Betrachtungen über die sonntäglich. Evangelien*“ i t. d. i „*Betracht. über sämmtl. Evangelien der Fasten*“ (10 wyd.). W jęz. czeskim, oprócz innych dawniejszych, istnieją i J. Milicza „*Postylla a wyklady na Ewangelia*“, J. Rokycany „*Wykladowe a kazani* i t. d.“ (Praga 1470), oraz kilka późniejszych z XVI w. i nast. jak Wacka (Praga 1826), Fr. Frycza (t. 1828 i 1831), W. Zahradnika (1832), i E. W. Doležala (1854). W języku polskim poczynając od XVI w. wyszło bardzo wiele tak zwanych *Postyl* (ewang. i rzymsko-kat.), jak J. Wujka (Wilno, 1583 i póź), M. Białobrzeskiego (Krak. 1581), M. Reja (t. 1556 i póź.), S. Dąbrowskiego (Toruń 1620 i póź.), Grzegorza z Żarnowca (1580 i póź.), i t. d.

Homilijarz (*Homiliarum*), zbiór kazań na cały rok kościelny, wyjętych z Ojców Kościoła; służył w wiekach średnich jako źródło nauki w układaniu kazań a zarazem jako księga, z któréj w kościele odczytywano kazania. Najznakomitszym H. jest tak zwany Karola W. (wydany w Kolonii 1530 r.). Za autora jego uważano Alkuina; później jednak okazało się, że głównym pracownikiem w układzie tego H. był dyjakon Paweł Warnefried.

Homilius (Gottfryd August), ur. 1714 r. w Rosenthalu, w Saksonii, † 1785 r., znakomity organista przy kościele ew. *Frauenkirche* w Dreźnie i kompozytor kościelny.

Hommel (Karol Ferdynand), prawnik niemiecki, ur. 1722 r. w Lipsku, od 1750 profesor prawa, † 1781 r. Wpływał on na złagodzenie procedury kryminalnéj w wielu swych pracach, z których ważniejsze są: „*Deutscher Flavius, oder vollständige Anleitung, sowohl bis Civil als Criminalfällen Urteil abzufassen*“ (2 t., 4 wyd., pomnożone przez Kleina, Bair. 1800); „*Anleitung zur Decretirkunst*“ (1800); „*Rhapsodia quaestionum in foro quotidie obvenientium* etc.“ (7 t., Bair. 1783—87); „*Ueber Belohnung und Strafe nach türkischen Gesetzen*“ (tamże 1772).

Homo diluvii testis, ob. człowiek kopalny.

Homofanija (z greck.), muzyka złożona z wielu głosów, śpiéwających jednocześnie.

Homolicki (Michał), doktor medycyny, profesor

fizyjologii w b. uniwersytecie wileńskim, zarazem filolog i archeolog polski, ur. 1791 we wsi Białowiczach, pow. słomińskim, † 1861. Po ukończeniu kursów medycyny w Wilnie, został 1816 sekretarzem oddziału nauk lekarskich, potém wykładającym chirurgiję teoretyczną, następnie i fizyjologiję. W 1819 r. został adjunktem uniwersytetu, a 1824 profesorem nadzwyczajnym, od których to obowiązków otrzymał uwolnienie 1827 z powodu słabości zdrowia, a wkrótce potém zarzuciwszy medycynę, oddał się wyłącznie pracom filologicznym i historycznym. Oprócz kilku rozpraw medycznych, zamieszczonych w *Pamiętniku Tow. Lek. Wil.*, oraz w *Dzienniku Med. Chir. i Farm.* ważniejsze jego prace historyczne są: „*Katedra wileńska, ozdobienie i wyporządzenie kościoła katedralnego wileńskiego oraz kilka słów o pożytkach z ozdoby i dostojności obrzędów kościelnych*“ (*Wizerunki i roztrząsania naukowe* 1838); „*Katedra wileńska, odnowa kaplicy ś. Kazimierza, z historycznemi o dawnym jéj stanie wiadomościami*“ (tamże 1840); „*Historyja Wilna*“ (tamże); „*Kilka uwag nad dziełem: Wilno od początku jego aż do r. 1750*“ (tamże 1842), oprócz kilku innych, zostawionych w rękopiśmie.

Homologacyja (z greck.), wyraz prawny, znaczący zatwiérdzenie przez trybunał umów dobrowolnych.

Homologiczne szeregi, ob. jednobudowe szeregi.

Homologumena (gr.), nazywano w IV w. te księgi Nowego Testamentu, których autentyczność była udowodnioną i uznaną przez wszystkich; przeciwnie wszystkie inne, choć przez wielu były wysoce cenione, w tymże czasie, jako wątpliwéj autentyczności, ojciec kościoła Euzebijusz (ob.) nazwał *Antilogumena* i zalicza do nich list ś. Jakuba, ś. Judy, 2 list ś. Piotra oraz 2 i 3 ś. Jana.

Homona po madziar. **Homonna**, miasteczko w węgierskim komit. zemplińskim, nad rz. Laborcą; 3,000 m. piękny zamek.

Homonimy (z greck.), wyrazy jednakowego brzmienia a odmiennego znaczenia. Na homonimach polegają głównie kalembury.

Homo trium literarum (łac.), człowiek trzech liter, szyderskie rzymskie opisanie złodzieja (*fur*).

Hompesch (Ferdynand, baron von), ostatni wielki mistrz zakonu ś. Jana i zarazem piérwszy z Niemców, który tę godność piastował, ur. 1744 r. w Düsseldorfie z ojca Jana Wilhelma H., tajnego radcy elektora palatyńskiego; przybył w 12 roku życia na wyspę Maltę, gdzie poczynając od stopnia pazia w. mistrza doszedł do najwyższych godności i 1797 obrany został wielkim mistrzem zakonu. Kiedy 10 Czerw. 1798 gen. Bonaparte w drodze do Egiptu zajął Maltę, H. musiał wraz z towarzyszami opuścić dotychczasową siedzibę i odpłynął do Tryjestu, gdzie zaprotestowawszy przeciwko uczynionéj kapitulacyi wyspy, złożył godność w. mistrza w ręce Pawła, cesarza rossyjskiego. Zawiedziony w nadziei przyobiecanéj mu przez rząd francuski pensyi, † 1803 r. w Montpellier.

Homunculus (łac.), człowieczek, nędzna, uboga istota płci męskiéj, nie umiejąca sobie zaradzić i zostająca na łasce drugich.

Honan, jedna ze środkowych prowincyj państwa chińskiego, ma do 3,000 mil kw. rozległości i około 24 milijonów ludności. Urodzajna i dobrze uprawna, stanowi może najlepszą część Chin i dlatego *Ogrodem Chin* jest nazywaną. Miasto główne *Honanfu*, uważane jest za środkowy punkt Chin; było niegdyś stolicą dynastyi Sung.

Hondekoeter, holenderska rodzina malarzy; *Aegidius* (Idzi) *Hondekoeter*, ur. 1583 w Utrechcie, † około 1626 w Amsterdamie, wsławił się jako znamienity pejzażysta.—Jego syn *Gijsbert* albo *Gilles Hondekoeter*, ur. 1613, † 1653 w Utrechcie, naśladował ojca; zaś syn tego ostatniego, *Melchijor Hondekoeter*, ur. 1636 w Utrechcie, † 1695, zjednał sobie znakomite imię, jako malarz zwierząt w ogóle, a w szczególności ptaków.

Hondius (Wilhelm), właściwie *Hondt*, rysownik i sztycharz, ur. 1600 w Hadze, przebywał głównie w Gdańsku (1623—52), skąd przeniósłszy się 1652 do Holandyi, tam życie zakończył. Oprócz ciekawéj „*Mapy bagien pińskich*“ (Gdańsk 1650), wykonał wizerunki: króla *Jana Kazimierza* (1648) i królowéj *Ludwiki Maryi*.

Hondschoote, miasto w francuskim depart. Nord, ma 4,000 m.; pamiętne zwycięstwem, jakie tutaj Francuzi pod dowództwem Houcharda odnieśli 7 Wrześ. 1793 nad Anglikami, dowodzonymi przez księcia Yorku.

Hondt, Hundt (de), ob. Canisius (Piotr),

Honduras, rzeczpospolita w Ameryce środkowéj, między odnogą H. (utworzoną przez morze Karaibskie) a państwami Nikaragua, Guetemala i San Salvador leżąca, ma 2,215 mil kw. przestrzeni. Jestto płaskowzgórze wzniesione blisko na 7,000 stóp nad powiérzchnię morza, przerznięte odnogami gór Kordylijerów i skropione kilku rzekami, z których najważniejsze są: Rio Grande, Ulua, Leones, Choluteca i Tinto. Klimat tu zwrotnikowy, na wybrzeżach niezdrowy, we wnętrzu kraju zdrowy i umiarkowany. Grunt żyzny, pokryty w znacznéj części lasami i zawiérający wiele skarbów w minerałach. Płody właściwe strefie podzwrotnikowéj. Ludność dochodzi 350,000 m. i składa się w niewielkiéj części z białych (kreolów) a przeważnie z Indyjan i mieszańców, tak zwanych Ladinos. Religija panująca rzymsko-katolicka jest religiję państwa, inne wyznania są cierpiane. Przemysł nie rozwinięty, handel nie znaczny; w 1866 r. wywóz przedstawił cyfrę 825,000 piastrów, przywóz 750,000 piastrów. Konstytucyja obowiązująca wydana w r. 1865. Władza wykonawcza według niéj spoczywa w ręku prezydenta, obiéranego przez obie izby na lat 4, władza prawodawcza należy do izby deputowanych, złożonéj z 11 członków i senatu, składającego się z 7 członków. Kraj dzieli się na 7 departamentów: Comayagua, Choluteca, Gracias, Yoro, Tegucigalpa, Olancho i Santa Barbara. Stolicą państwa jest m. Comayagua.

Historyja. Honduras został odkryty już 1502 przez Kolumba, ale dopiéro 1523 zajęty przez Hiszpanów. Jako kolonija hiszpańska tworzył część generał-kapitanatu Guatemali aż do 1824, to jest

do chwili kiedy się ukonstytuował jako niepodległa rzeczpospolita. Podczas długiéj walki o zaprowadzenie i utrzymanie systemu federacyjnego H. ucierpiał najwięcéj ze wszystkich państw środkowo-amerykańskich. Po rozwiązaniu republiki federacyjnéj 1845 stronnicy jéj w H. usiłowali utrzymać federacyję przynajmniéj z liberalnemi państwami Nicaragua i San-Salvador. Gdy zaś i te ostatnie, ogłosiwszy się państwami niezależnemi, 1853 i 1854 zbliżyły się do antyfederacyjnéj Guatemali, H. za prezydentury Cabanasa na własną rękę prowadził wojnę z Guatemalą aż do 1855 r., kiedy Cabanas został wypędzony przez Carrerę, prezydenta guatemalskiego. Następny prezydent gener. Santos Guardiola, zwany tygrysem środkowéj Ameryki, zawarł 13 Lut. 1856 pokój, zaprowadził niejaki porządek i 11 Stycznia 1862 został zabity podczas buntu żołnierzy, przy pomocy których wyniósł się na naczelne w kraju stanowisko. Miejsce jego zajął Wiktor Castellanos; po śmierci zaś tego, zaszłéj 1863, senator Józef Frań. Montes, który skutkiém niepomyślnéj wojny między H. i San-Salvador z jednéj strony a Guatemalą i Nicaraguą z drugiéj, musiał w Lipcu 1863 uciekać a prezydentem obrany został Józef Maryja Medina.

Honfleur, miasto nadmorskie fabryczne w francuskim depart. Calvados, przy ujściu Sekwany, ma 9,960 m. i dobry port.

Hong, Hongowie, t. j. kupcy bezpieczeństwa, tak nazywają w Kantonie tych Chińczyków, którzy zawiérają z cudzoziemcami układy handlowe. Do r. 1842 H. tworzyli uprzywilejowaną korporacyję, któréj członkowie za swój monopol podlegali wielkim zdzierstwom władz zwiérzchnich, co wszakże na mocy traktatu Pottingera zostało usunięte.

Hongkong, właściwiéj Hiang-Kiang, mała wyspa, mająca około 3 mili kw. powierzchni leży w zatoce Kantonu, z wybornym portem, od 26 Lut. 1842 r. ustąpiona przez Chiny Anglikom, którzy wybudowali tu szybko wzrastające miasto Victoria i całą wyspę uczynili siedliskiem władz rządowych, na wschodnio-azyjatyckich wodach; ma około 130,000 ludności.

Hönigern, wieś parafijalna w pruskiéj regencyi wrocławskiéj, pow. namysłowskim, ma 700 m. wyznania staro-luterskiego. Mieszkańcy tutejsi przymuszeni zostali orężem (24 Grudnia 1834 r.) do ustąpienia swego kościoła dla wyznania ewangielicko-unickiego, ob. Ewang.-unicki kościół.

Honolulu, stolica i rezydencyja króla wysp Sandwichskich; leży na zachodnim brzegu wyspy Owahu, ma 10,000 m. Jestto najważniejszy tutejszy punkt handlowy, zamieszkały przez wielu Europejczyków; ma katedrę, teatr, szkoły, biblijotekę i t. d.

Honore, *Honawar*, miasto w angielsko-indyjskim prezydenctwe Madras, na brzegach Malabaru i przy ujściu rz. Gerseppy, czyli Szirawati, ma 14,000 m., stacyja wojskowa i cywilna Anglików; niegdyś było głównym punktem handlowym na konie i drzewo sandałowe.

Honorski (Razumnik), ur. około 1781 r., † 1818 r.; po ukończeniu nauk w instytucie pedagogicznym petersburgskim został nauczycielem szkoły powiatowéj nowooskolskiéj (gub. kurska), potém lektorem literatury niemieckiéj w uniwersytecie charkowskim, gdzie następnie wykładał statystykę i geografiję. Wydał: „*Pratique de la langue française*" (wspólnie ze swym nauczycielem Jonvekourtem; t. 2, 1814), *Statystykę* Meusela z własnemi uwagami; „*O naśladowniczéj harmonii mowy*" (Charków 1815), „*Prace prozą i wierszem*" (1818) i „*Teoryja muzyki*" (przekład z Hess de Calvais, 1818). Nadto z profesorem Fiłomafickim wydawał od 1816 r. do 1818 r. w Charkowie czasopismo p. t. *Wiestnik Ukraiński*.

Honoryjusz, syn cesarza rzymskiego Teodozyjusza I, ur. 384. Skutkiem podziału państwa rzymskiego został po śmierci ojca 395 cesarzem zachodniéj jego połowy (Arkadyjusz (ob.) wschodniéj). H. rezydował najprzód w Medyjolanie a od 403 w Rawennie. Opiekun jego Stylikon (ob.) sprawował rządy roztropnie i energicznie, lecz w końcu padł ofiarą intryg eunucha Olimpijusza. Odtąd Alaryk zyskał przewagę we Włoszech. Gallija została przez obce narody zalaną, a jednocześnie H. utracił zwierzchnictwo nad Brytaniją. Po jego śmierci 423 Jan Primicerius opanował najwyższą władzę, którą wszakże w 425 musiał ustąpić Walentynijanowi III (ob.).

Honoryjusz, imię cztérech papieżów.—**H. I** (625—668). Będąc zwolennikiem monothelityzmu (co do jednéj woli Chrystusa P.), został przez sobór konstantynopolski z r. 680 uznany za kacerza. Upamiętnił się w Rzymie zbudowaniem wodociągów.—**H. II** (Piotr Cadolous, Cadolaus), biskup parmeński, za wpływem cesarza Henryka IV wybrany został 1061 r. w Bazylei, pomimo, że już kardynałowie, wbrew woli cesarza, wybrali Aleksandra II. Opuszczony przez biskupów niemieckich, w Mantui zebranych 1064 r., jako antypapież. Pomimo złożenia z tronu papieskiego nie przestał rościć doń pretensyi aż do śmierci, nastąpionéj w Parmie 1072 r.—**H. II** (1124—1130), popiérał wyniesienie Lotaryjusza Saskiego na cesarza niemieckiego, a wyklął (1126) jego przeciwnika Konrada Hohenstaufena; hr. zaś Rogerowi nadał prawem lennem Apuliję i Kalabryję.—**H. III** (1216—1227), koronował cesarza Fryderyka II (1220); był opiekunem mnichów jałmużniczych, oraz wypraw krzyżackich.—**H. IV** (1285—1287), dotknięty paralizem (czy dną) odprawiał mszę siedzący; starał się o utwierdzenie władzy w Sycylii; postarał się o zaprowadzenie w Paryżu wykładu jęz. arabskiego i in. Konwent Braci Apostolskich potępił.

Hontheim (Jan Mikołaj von), ur. 1701 r. w Trewirze, gdzie w r. 1748 został biskupem rzym.-kat., † 1790 r. w Montquintin (w Luxemburskiém). Wydał: „*Historia trevirensis diplomatica*" (3 t., Trewir 1750); „*Prodromus hist. trev.*" (2 t., tamże 1757), a pod imieniem Justinusa Febroniusa: „*De statu Ecclesiae* i t. d. *liber singularis* i t. d." (Frankf. 1763). Dziełem tém zwrócił na siebie powsze-

chną uwagę, jako napisaném przeciwko władzy kuryi rzymskiéj i żądającém kościołów narodowych, jak Gallikański. W roku atoli 1778 odwołał swoje przekonania. Zwolenników tych jego pojęć czyli *Febronijanizmu* zwano *Febronistami*.

Honthorst (Gerhard), utalentowany malarz szkoły hollenderskiéj, ur. 1592 w Utrechcie, uczeń Abr. Bloemaerta w Rzymie i M. A. Caravaggio w Neapolu, pracował przez pewien czas dla Karola I w Anglii, później zaś, osiadłszy w Hadze, malował dla księcia Oranii w pałacu Bosch, gdzie dotąd znajduje się wiele z jego utworów; żył jeszcze 1662 r. We Włoszech przyswoił sobie owe ostre, zbyt niekiedy rażące, szczególniéj nocne efekta światła, z powodu których nazywali go Włosi *Gherardo dalle notti*. Idąc za wzorem Caravaggia hołdował jędrnéj rzeczywistości; od mistrza swego przejął jednak tylko karnacyję, życie, wielkie masy światła i cieni; w konturach natomiast był staranniejszym, a w ruchach więcéj miał gracyi.—Jego brat *Wilhelm Honthorst*, † 1666, pracował w podobnym stylu, najwięcéj dla dworu brandeburgskiego.

Honved (po madziarsku=*obrońca ojczyzny*), oznaczał niegdyś w Węgrzech *pospolite ruszenie*, a później i całą armiję krajową. Za ostatniéj rewolucyi węgierskiéj (1848 i 1849 r.) nazywano H. oddziały tych tylko ochotników, którzy się zaciągali na jakiś czas; oraz wojska tak zwane mobilizacyjne. Następnie H. zaczęto nazywać całą siłę zbrojną węgierską.

Hoobly, miasto w angielsko-indyjskiém prezydencie Bombay; w prowincyi Bedzapoor, ma 15,000 m.; jest głównem targowiskiem na bawełnę i kość słoniową i stacyją misyjonarzy.

Hood, szczyt gór Cascade-Range w ziemi Oregonu, w Ameryce-Północnéj; ma 18361 stóp wysokości i uważany jest za najwyższy wierzchołek w Ameryce-północnéj. W r. 1854 był obejrzany i wymierzony przez Amerykanina Lake.

Hood (Samuel), admirał angielski, ur. 1724 r., † 1816. Rozpoczął służbę jako chłopiec okrętowy; w r. 1758 już był komendantem fregaty Vestalin, a wkrótce potém dowódcą okrętu linijowego Afryka. Mianowany 1778 baronetem, a 1780 admirałem, pobił Francuzów przy wyspach ś. Krzysztofa (21 Lut. 1782) i Gwaldelupie (14 Kwiet. t. r.), 1783 otrzymał godność para Irlandyi i barona Catherington. W wojnie przeciwko rzeczypospolitéj francuskiéj, jako naczelny dowódca floty m. Śródziemnego, zajął wraz z Hiszpanami 27 Sierp. 1793 Toulon, ale przycisniony przez Bonapartego już 18 Grudnia musiał go opuścić, zniszczył tylko arsenały i flotę francuską; odpłynawszy na wody włoskie zdobył 21 Maja 1794 Korsykę, po czém wrócił do Anglii, mianowany został wicehrabią Hood de Whitley i gubernatorem w Greenwich.

Hood (Tomasz), jeden z najoryginalniejszych humorystów angielskich, ur. 1798 w Londynie, † 1845. Początkowo pracował w kantorze kupieckim, później kształcił się na miedziorytnika a od 1821 poświęcił się wyłącznie literaturze i objął kierunek „*London Magazine*“. Piérwszy jego zbiór poezyj „*Whims and oddities*“ znalazł wielu czytelników. Właściwym tylko jemu rysem był zwyczaj posługiwania się pewnego rodzaju dowcipem, który pod jego piórem stawał się źródłem prawdziwego humoru, niekiedy nawet patosu. Sławę humorysty ugruntował głównie wydawaniem „*Comic Annual*“; satyrą na angiel. turystów p. t. „*Up the Rhine*“ (1842). Z innych jego utworów poetycznych wymieniamy najcelniejsze: „*Dream of Eugene Aram*“ i „*The plea of the midsummer fairies*“ (oba w almanachu „*The Gem*“, 1829), oraz „*Song of the shirt*“, ostatni poemat, w których przedstawia nędzę biédnych londyńskich szwaczek. W większéj części prac H. widoczny piérwiastek często ludzki. Wyśmiéwa on przywary i ułomności ludzi, ale zarazem płacze nad ich słabościami i zdrożnościami. Jego poezyje liczne miały wydania. Ed. ludowa wyszła 1866 w 2 t. Kompletne zaś wydanie prac H. „*Works*“ (7 t., Lond. 1864) sporządził syn jego *Tomasz Hood, Młodszy*, który odznaczył się także jako humorysta, między innemi dziełem „*Quips and cranks*“ (Lond. 1861).

Hooft (Piotr), historyk holenderski, ur. 1581 w Amsterdamie, † 1647 jako naczelnik powiatu w Muiden. Tacyt, którego klasycznym przekładem przyswoił ojczystéj literaturze, był mu wzorem jako historykowi. Oprócz dzieł: „*Het leven van Koning Hendrik IV*“ (Amsterd. 1626—52) i „*Historyi domu Medici*“ (Amsterd. 1649), ogłosił „*Nederlandsche historien*“ (2 t., Amsterd. 1642—54, nowsza ed. Hekera, 5 t., Gröning. 1843—46), obejmującą czas 1556—87, którą zasłużoną zyskał sławę. Pisał także poezyje („*Gedichten*“, Amsterdam 1656 i częściéj) i listy wzorowe (1738). H. wywarł wpływ wielki na ukształcenie i rozwój piśmiennego języka Holendrów.

Hooghe (Piotr de), znakomity malarz rodzajowy holenderski, ur. około 1643, prawdopodobnie uczeń Berghema, † 1722. Utwory jego pędzla, przedstawiające wnętrza komnat, odznaczają się nader umiejętném wprowadzeniem do nich światła i spokojem rozlanym na zaludniających je osobach. Jako kolorysta należy H. do mistrzów w tym rodzaju. Obrazy jego są dzisiaj bardzo rzadkie. Różnym jest odeń. **Hooghe** (Roman de), znakomity miedziorytnik, ur. około 1638 w Hadze, † 1709.

Hooglede, miasteczko w belgijskiéj prowincyi Zachodniéj Flandryi, ma 4,200 m. i pamiętne jest zwycięstwem, odniesioném tutaj 15 Czerw. 1794 r. przez generała Moreau nad generałem Clairfait.

Hoogly, jedno z głównych ujść Gangesu, w Indyjach Przednich, 25 mil długie i aż do Kalkutty (na długości mii 20) dla największych okrętów przystępne. Na jego brzegach, po prawéj stronie, o 5 mil powyżéj Kalkutty leży miasto **Hoogly**, stolica obwodu t. n. mająca 12,000 m. i wyższą szkołę krajową.

Hoogstraaten (Jakób van), ur. około 1454 r. w miasteczku t. n. (w Brabancyi), † 1527 r. w Kolonii; mnich dominikański, profesor teologii w akademii kolońskiéj, najwyższy inkwizytor moguncki, trewirski i koloński; bronił z wielką gorliwością

sprawy swego konwentu przeciwko ówczesnemu kierunkowi humanistycznemu i występował żarliwie przeciwko Erazmowi z Lowanijum i Reuchlinowi. Pośród jego łacińskich pism polemicznych, które wyszły w ogólnym zbiorze w Kolonii 1526 r., znajdują się także bardzo namiętne rozprawy przeciwko M. Lutrowi, jak „*Dialogus de invocatione sanctorum* (1524) i t. d.

Hoogstraten (Dijrk van), malarz holenderski, ur. 1595, † 1640 w Dordrechcie, znakomity szczególniéj w rodzaju historycznym. Jego syn, *Samuel van Hoogstraten*, ur. 1627 w Dordrechcie, † 1678, zwany *Batawczykiem*, uczeń Rembrandta, oprócz obrazów historycznych przedstawiał wybornie sceny z życia spokojnego. Jego rozprawa o malarstwie wraz z własnoręcznie wykonanemi rycinami uchodzi za najlepsze tego rodzaju dzieło w onych czasach.— Brat jego, *Jan van Hoogstraten*, † 1654 w Wiedniu, zjednał sobie także wziętość jako malarz historyczny.

Hook (Teodor Edward), romansopisarz i dramatyk angielski, ur. 1788 w Londynie, † 1841. Uczył się w szkole w Harrow. Obdarzony niepospolitym dowcipem i talentem improwizatorskim, wystąpił już 1805 jako poeta sceniczny. Przedstawiony księciu regentowi, zyskał jego względy, mianowany został poborcą i podskarbim na wyspie ś. Maurycego, ale po 6 latach opuścił ten urząd z powodu defektu kasowego, zrządzonego przez jednego z podwładnych mu urzędników, i skazany został nadto na zapłacenie 12,000 funt szterl. W więzieniu za długi pisał piérwsze swe powieści, wydane p. t. „*Sayings and doings*“ (Lond. 1824), które przyniosły mu i rozgłos i znaczne korzyści materyalne; 1825 ogłosił drugą seryję i wkrótce otrzymał wolność, poczém poświęcił się całkiem nowelistyce. W r. 1828 wydał 3 seryję „*Sayings and doings*“; następnie powieści: „*Maxwell*“ (1830); „*The parson's daughter*“; „*Love and pride*“ (1833); „*Jack Brag*“ (1837); „*Births deaths and marriages*“ (1839) i t. d. W r. 1833 objął redakcyję „*New Monthly Magazine*“, w którym także umieszczał swe romanse. Wszystkie jego prace odznaczają się głęboką znajomością ludzi, mianowicie sfer tak zwanych wyższych, humorem i zręczną ekspozycyją, ale zdradzają pośpiech; komika dochodzi u niego niekiedy do karykatury. Porów. Barhama „*Life and remains of Th. Hook*“ (2 t., Lond. 1849).— Jego starszy brat, *James Hook*, ur. 1771, † 1828 r. jako dziekan w Worcester i archidyjakon w Huntingdon, gorliwy torys, pisał romanse polityczne i ogłosił kilkanaście kazań.—Syn ostatniego *Walter Farquhar Hook*, ur. 1798, kapelan królowéj od 1859, dziekan w Chichester, dał się poznać gruntownemi dziełami: „*Church Dictionary*“ (9 ed. 1864) i *Lives of the Archbishops of Canterbury*“ (t. 1—4, Lond. 1861—64). Ogłosił także kilka tomów kazań i wiele broszur o kwestyjach spółczesnych.

Hooke (Robert), astronom i matematyk angielski, ur. 1635 r. w Freshwater na wyspie Wight, † 1703 jako profesor geometryi przy Gresham-College w Londynie, Wynalazł 1658 balansyjer w zegarkach, 1666 libellę, czynił ciekawe badania nad włoskowatością i miał już dosyć jasne pojęcie o teoryi undulacyjnéj światła i o zasadzie interferencyi. Ogłosił „*An attempt to prove the motion of the earth*“ (Lond. 1674) i „*Micrographia*“ (1665).

Hooker (Sir William Jackson), botanik angielski, ur. 1785 w Exeter, † 1865, od 1839 dyrektor ogrodu botanicznego w Kew, ogłosił: „*A tour in Iceland*“ (1811), „*Muscologia Britannica*“ (1818); „*The British Flora*“ (2 t., 1830—6) i w. in. Prowadził też daléj wydawnictwo Curtisa *Botanical magazine* i redagował *London journal of botany*.—*Józef Dalton* H. również botanik, syn poprzedniego, ur. 1817 w Halesworth, w hrabstwie Suffolk, towarzyszył jako podlekarz 1839—43 kapitanowi Ross w jego wyprawie do bieguna antarktycznego, zwiedził 1847—51 Indyje i góry Himalya oraz Tybet i wrócił z 6,000 około nowymi gatunkami. Ogłosił: „*Flora antarctica*“ (2 t. 1845—48); „*The Rhododendrons of Sikkim Himalaya*“ (3 t., Lond. 1849—51); „*Flora of New Zealand*“ (Lond. 1852); „*Himalayan Journal*“ (Lond. 1845) i „*Flora Tasmanica*“ (tamże 1855).

Hooker (Józef), generał półn.-amerykański, ur. 1817 w Hadley, w stanie Massachusetts. Ukończywszy akademiję wojskową w Westpoint, wstąpił 1837 do wojska jako podporucznik; odznaczył się niejednokrotnie w wojnie meksykańskiéj i zostawał w służbie czynnéj do 1853, a następnie zajmował się gospodarstwem rolném. Po wybuchu wojny domowéj mianowany 17 Maja 1861 generałem brygady, stoczył wespół z Kearneyem krwawą bitwę pod Williamsburg i przyłożył się znakomicie do zwycięstwa pod Malvern-Hill (1862). Ranny w zwycięskiéj bitwie pod Antietam, objął dowództwo jednéj z wielkich dywizyj pod naczelnym wodzem Burnside i wraz z innymi odparty został od Fryderiksburgu 13 Grud. 1862. W Stycz. 1863 zajął miejsce Burnside'a, ale nie okazał bynajmniej talentów potrzebnych naczelnemu wodzowi. Jego wyprawa wirgińska (Maj 1863) skończyła się zupełną klęską pod Chancellorsville; 28 Czerw. 1863 r. zastąpiony został przez gener. Meade i był daléj czynnym jako dowódca korpusu. W tym charakterze okazywał zawsze wielkie zdolności; przyczynił się także do zwycięstw Thomasa i Shermana pod Chattanooga i odznaczył się jako jeden z najdzielniejszych generałów w strasznych kampanijach roku następnego. Po ukończeniu wojny mianowany był najwyższym wojsk dowódcą.

Hooper (Jan), purytanin angielski, prześladowany schronił się do Francyi a następnie 1537 r. do Szwajcaryi; wróciwszy do kraju rodzinnego 1549, odznaczył się jako najpopularniejszy kaznodzieja i w r. 1550 otrzymał biskupstwo glocesterskie; przy wyświęceniu atoli odmówił przywdziania ornatu a przysięgę wykonał z opuszczeniem wyrazów: *Wszyscy święci*. W skutek prześladowania religijnego za Maryi skazany został 1555 r. na śmierć płomienną (w Gloucester).

Hoorn, miasto w niderlandzkiéj prowincyi Północnéj Holandyi przy brzegach Zuidersee, ma

9,500 m. i wygodny port. Jestto miejsce urodzenia sławnego żeglarza Wilhelma Schouten, który piérwszy opłynął przylądek Hoorn.

Hoorn, *Horn* (Cap, przylądek), najdalszy południ. punkt Ameryki, jestto mała do archipelagu Ziemi Ogniowéj należąca wysepka, położona pod 55° 58′ 41″ południowéj szerokości, odkryta 1578 przez Frańciszka Drake, którą 1646 opłynął żeglarz holenderski Lemaire, a późniéj Schonten i ten ostatni nadał jéj nazwę od swego miasta rodzinnego.

Hoorn także *Hoorne*, albo *Hornes* (Filip II de Montmorency-Nivelle, hrabia de), ur. 1522 r., syn Józefa de Montmorency-Nivelle i Anny Egmont, pasierb hrabiego Hoorn, którego imię i dobra odziedziczył z bratem swoim Floris; prezes rady stanu Niderlandów, admirał Flandryi, gubernator Geldryi i Zütphen. Jako jeden z najbogatszych panów niderlandzkich posiadał nadto mnóstwo innych tytułów i godności. W bitwie pod St.-Quentin 1557 odznaczyłsię świetnymi czynami i nie mało się przyczynił do zwycięstwa pod Gravelingen. Początkowo w sprawach ówczesnych stał w opozycyi z dworem i rządem hiszpańskim, ale późniéj cofnął się przed stanowczém działaniem i wespół ze sławnym w dziejach Niderlandów Egmontem (ob.) wyrzekł się wszelkiego związku z księciem Oranii; mimo to uwięziony przez księcia Albę 1567, zginął wraz z Egmontem na rusztowaniu w Brukselli 5 Czerw. 1568 r. Na bracie jego *Florisie Hoorn*, ściętym 1570 r. w Simancas w Hiszpanii, wygasła rodzina Montmorency-Nivelle.

Hope (Tomasz), znany miłośnik kunsztów i starożytności, ur. 1774 r. w Londynie, † 1831. W podróżach po Europie, Azyi i Afryce zgromadził wielce ciekawe zbiory pomników starożytności. Pisał o ubiorach starożytnych (Lond. 1809) i nowoczesnych (1812) i ogłosił znany romans „*Anastasius, or the memoirs of a modern Greck*" (3 tomy, 1819), który nadzwyczajne obudził zajęcie. Młodszy jego syn *Aleksander Jakób Beresford Hope*, urodz. 1820, członek stronnictwa *młodéj Anglii* i parlamentu, dał się poznać dziełami „*Essays*" (Lond. 1844) i „*English cathedrals in the 19 th. century*" (Lond. 1861). H. jest właścicielem tygodnika „*Saturday Review*".

Hoppe (Reinhold), filozof niemiecki współczesny. W rozprawie „*Zulänglichkeit des Empirismus in der Philosophie*" (Berl. 1852), uważał empiryję Benekego (ob.) za niedostateczną, swojéj pracy stawiąc za zadanie wykonanie zamiaru filozofii Lockego. W poglądach zbliża się do Berkeleja, przyjmuje wszakże tylko jego zasadniczy pogląd, że rzecz istnieje tylko w idei duchów, czyli że każdy przedmiot poznania jest ideją subjektu poznającego. Gani wszakże Berkeleja, że niezastósował abstrakcyi percepcyi, przez co by doszedł do określenia pojęcia co to jest rzecz. Por. „*Ueber die Bedeutung der psycholog. Begriffsanalyse*" (w J. Bergmana *Philos. Monatsheft, IV* Berlin 1869).

Hoppius (Samuel-Joachim), uczony Gdańszczanin, żyjący w piérwszych latach XVIII w., syn Joachima, autora wielu dzieł prawnych w języku łacińskim. Ogłosił spis historyków polskich i panegirystów w języku łacińskim p. t. „*Samuel Joachim Hoppii Sollt-quella-Marchici. De scriptoribus historiae polonicae Schediasma literarium*" (Gdańsk 1707).

Hora (Janku, t. j. Jan), Rumun siedmiogrodzki, wielkiego wpływu w kraju rodzinnym w czasie i po powstaniu węgierskiém 1848 r., jako obrońca swéj narodowości przeciwko dążnościom Madziarów, mającym na celu wynarodowienie Rumunów. Wytrwał on na swém stanowisku do końca wojny, walcząc osobiście na czele ochotników rumuńskich. W r. 1849 uwięziony w Helmaczy przez policyję austryjacką, pod pozorem że nosi broń, pomimo ogłoszenia kraju w stanie wojennym. Uwolniony został dopiéro, kiedy spostrzeżono, że czyn ten wywołał wrzenie w całym narodzie, grożące powstaniem.

Horacy, właściwie *Quintus Horatius Flaccus*, najznakomitszy poeta rzymski doby Augustowéj, ur. 65 przed Chr. w Venusii, małém miasteczku na pograniczu Apulii i Lukanii, syn wyzwoleńca; otrzymał staranne wychowanie, najprzód w Rzymie, pod kierunkiem gramatyka Orbilijusza Pupillusa, następnie od 45 przed Chr. w Atenach, gdzie kształcił się szczególniéj w filozofii i retoryce. Na wezwanie Brutusa do obrony upadającéj rzeczypospolitéj stanął H. w szeregach wojska republikańskiego (43 r.), walczył w Azyi i Macedonii oraz w złowrogiéj dla republikanów bitwie pod Filippi (42 przed Chr.), z któréj ratował się ucieczką, pozostawiwszy tarczę na polu bitwy. Po powrocie do Rzymu kupił sobie za resztki ojcowizny urząd pisarza u kwestora, wkrótce jednak zwrócił się całkiem o poezyi, prędko zyskał popularność i przyjaźń znakomitych swego czasu poetów Waryjusza i Wergilego, przez których polecony, dostał się pod protekcyję Mecenasa i za jego staraniem otrzymał od Augusta mająteczek Sabinum, w którym często przebywał. † wkrótce po śmierci Mecenasa 8 r. przed Chr. H. należy do najcelniejszych poetów z czasów Augusta. Zapatrując się na życie okiem jasném i niepogardzając rozkoszami tego świata, skłaniał się w filozofii najwięcéj do nauki Epikura, nieprzywiązując się jednak ściśle do jego zasad, czerpał i z innych systematów i w utworach swych podał zarys filozofii eklektycznéj w ponętnéj szacie i dostępny ogółowi. Główna siła jego poezyi spoczywa w refleksyi, w chłodném, ale bystrém dostrzeganiu stron jasnych i ciemnych żywota ludzkiego; brak im zaś twórczego ducha, bujnéj fantazyi i głębokości myśli; niedostatki te wynagradza poeta lekkością, dowcipem, elegancyją i zaokrągleniem formy. Wychwalanie Augusta i jego rządów nie pochodzi z pochlebstwa i dworactwa, o które dość często posądzano H., lecz raczéj z wdzięczności za otrzymane od Augusta dobrodziejstwa oraz uwielbienia, podzielanego przez cały świat ówczesny rzymski, utrudzony wysiłkami wojen domowych, za przywrócony pokój. Czuć w H. zawsze dawnego republikanina. Utwory jego są: 1) *Satyry* czyli *Sermones* (t. j. rozmowy, ponieważ

ułożone są w formie rozmów) w dwu księgach, z których piérwsza ogłoszona 35 r. przed Chr., druga zaś 30 r. Naśladuje w nich Lucylijusa; niedotykając wszakże, jak on kwestyj politycznych, wystawia śmieszne strony życia; 2) *Epody*, nazwane przez niego *Jambami*, współczesne satyrom, pisane w duchu Archilocha; 3) *Ody* czyli *Carmina*, w 3 księgach, pisane w rozmaitych czasach a zebrane w całość 24 lub 23 przed Chr. i dedykowane Mecenasowi. Wzorem H., szczególniéj w ks. I, byli Safo i Alceusz; więcéj samoistnym jest w dwu drugich ks. Po długiéj przerwie przydał H. i ks. IV, będąc wezwany przez Augusta do wysławienia zwycięstw synów jego Druza i Tyberyjusza. Utwory księgi téj, powiększéj części mgłe i bez wyższego polotu, widocznie pisane są na obstalunek, podobnie jak i tak zwany *Carmen saeculare*, napisany w 17 r. przed Chr. 4). Pod koniec życia zwrócił się znowu H. do poezyi dydaktycznéj i w szeregu listów poetycznych (*Epistolae*, w dwu księgach) wypowiedział swój system filozofii życia oraz pojęcia o literaturze. Piérwszą księgę wydał 20 lub 19 przed Chr., drugą pod koniec życia. W obszernym liście 2 ks. (476 hexametrów), p. t. *Epistola ad Pisones*, lub *Ars poëtica*, uważanym przez wielu za 3 ks., skreślił teoryję poezyi.—Już w starożytności były wykłady i scholije do poezyj H. (wydane przez F. Hauthala, Berl. 1859 i nast.), z pomiędzy których najważniejsze są Acrona i Porfyriona v. Porfuriona. Wydania, począwszy od editio princeps (około 1470), są niezliczone. Najlepsze: Bentleya (1 wyd., Cambr. 1711), Meineckego (2 wyd., Berlin 1854), Haupta (2 wyd., Lipsk 1861), Orelli'ego (3 wyd., 2 t., Zürich 1850), Naucka i Krügera (4 wyd., Lipsk 1863). W Polsce wydania poezyj H., począwszy od *Listu do Pizonów* wraz z *Carmen secularae* (Kraków 1505), były dość liczne, wylicza je Jocher („*Obraz*" t. I, str. 33 i 34) oraz Estreicher („*Bibliografija*" t. II, str. 147—148). Na język polski przekładali H. Petrycy (Kraków 1609), Libicki (Kraków 1647), Korytyński (1770), różni (Naruszewicz, Wiśniewski, Kaliszewski, Sakowicz, Kochanowski Jan i in., Warszawa 1773, 1819), Matuszewicz (1784), K. Tymowski (1814), Fijałkowski (1818), Motty, Siemieński (1869), Niemcewicz (1867), Aleks. Krajewski i in. Ob. Jochera, I str. 34—35 oraz Estreichera, II str. 147—48. Porów. Teuffel „*Charakteristik des* H." (Lipsk 1842); tegoż „*H., Eine literarhistor. Uebersicht*" (Tybinga 1843); Weber „*H. als Mensch und Dichter*" (Jena 1844); Walckenaer „*Histoire de la vie et des poésies d'Horace*" (2 t., 2 wyd. Paryż 1856); Arnold „*Das Leben des* H." (Halla 1860).

Horacyjusz (łacińs. *Horatius*), nazwisko starożytnego patrycyjuszowskiego rodu rzymskiego. Do niego należeli i bracia *Horacyjuszowie*, o których podanie rzymskie mówi, że za Tullusa Hostylijusza stanęli do walki z 3 braćmi albańskimi *Kuryjacyjuszami*; dwaj z Horacyjuszów już zginęli, ale trzeci pokonał i zabił wszystkich Kuryjacyjuszów. Wracając do Rzymu, spotkał siostrę biédującą nad losem swego narzeczonego, jednego z Kuryjacyjuszów, i w gniewie ją zabił. Skazany przez sędziów na śmierć, ale przez lud uwolniony, musiał za karę przejść pod jarzmem. Albalonga przeszła pod panowanie Rzymian. Potomkami jedynego z téj walki pozostałego Horacyjusza byli: *Marek Horacyjusz Pulvillus*, jeden z konsulów piérwszego roku rzeczypospolitéj (509 prz. Chr.), następca Spuryjusza Lukrecyjusza, i brat jego, *Publijusz Horacyjusz Kokles*, o którym mówi podanie, że podczas wojny z Porsenną, kr. Etrusków, 507 prz. Chr. z dwoma towarzyszami a późniéj sam jeden bronił przeciwko napiérającym nieprzyjaciołom mostu palowego na Tybrze dopóty, dopóki ten nie został zerwany; następnie w pełnéj zbroi rzucił się w Tyber i przepłynął na drugi brzeg do swoich. Wystawiono mu za to pomnik na Comitium i dano tyle ziemi, ile mógł zaorać jednego dnia. Z pomiędzy H., których dzieje rzymskie wspominają jako konsulów i trybunów z władzą konsularną, zasługuje na pamięć *Marek Horacyjusz Barbatus*, po upadku decemwirów konsul w r. 440 prz. Chr., w sprawie wyzwolenia plebejuszów przyczynił się wraz z Lucyjuszem Waleryjuszem Publikolą do przeprowadzenia ważnych praw: *Leges Horatiae et Valeriae*, mocą których postanowienia tak zwanych *Comitia tributa* obowiązywały cały naród, wybór urzędników bez prowokacyi zabroniony i ustanowiona kara klątwy na tych, coby znieważali urzędników plebejskich. Od r. 378 prz. Chr. ród ten znika zupełnie z dziejów rzymskich.

Horae Canonicae, ob. Godziny Kanoniczne.

Horain (Aleksander), bisk. żmudzki, herbu Szreniawa, kustosz i oficyjał wileński, proboszcz infułat gieranoński, w 1700 r. z sufragana białoruskiego został 1710 biskupem smoleńskim, a 1716 żmudzkim. Zarządzał dyjecezyją żmudzką aż do śmierci 1735.—**Horain** (Aleksander), podobno synowiec poprzedniego, ur. 1685 r., od 1727 pleban niemenczyński, został 1732 r. sufraganem żmudzkim i biskupem hirineńskim, a 1762 wielkim referendarzem litewskim. Po śmierci Augusta II stał po stronie Stan. Leszczyńskiego a w następném bezkrólewiu po stronie Familii. Mimo wielkiéj ambicyi wyższych dostojeństw nie osiągnął. Z jezuitami długie prowadził spory i piérwszy ogłosił bullę ich kasaty w Wilnie; † 1774. — **Horain** (Jan Antoni), młodszy brat poprzedniego, wojewoda brzeski za Stanisława Augusta, jako pódczaszy wileński był posłem na sejm konwokacyjny 1733; gorliwy stronnik króla Leszczyńskiego, a późniéj domu Czartoryskich. Posłował na sejmy 1746, 1748 i w latach późniejszych. Mianowany 1764 r. kasztelanem brzeskim, obrany został t. r. członkiem komisyi wojskowéj litewskiéj; 1768 posunął się na województwo brzeskie. Umarł prawdopodobnie w czasie konfederacyi barskiéj, którą popiérał wspólnie z Michałem Pacem, widząc kraj w niebezpieczeństwie i wiele złego w swéj przeszłości.—**Horain** (Jan Nepomucen), syn poprzedniego, patryjota, jeden z najznakomitszych członków rządu narodowego za Kościuszki, posłował na sejm 1782. W r. 1786 i w czasie sejmu wielkiego był

komisarzem skarbowym. Po wybuchu powstania mianowany 19 Kwiet. 1794 członkiem rządu tymczasowego w stolicy; wkrótce potém wysłał go Kościuszko z oddziałem wojska na Litwę, w charakterze swego pełnomocnika. Odwołany niezadługo na powrót (10 Maja), zasiadł w radzie najwyższéj narodowéj, jako zastępca naczelnika, lecz znowu na krótko, gdyż Kościuszko wyprawił go powtórnie w województwo brzeskie, jako zastępcę pełnomocnika rządowego do wojsk generałów Cichockiego i Sierakowskiego, z obowiązkiem urządzenia w owych stronach pospolitego ruszenia i wglądania w czynności dowódców, gdy tymczasem klęska pod Maciejowicami wszystkiemu położyła koniec. Dalsze losy H. niewiadome.—**Horain** (Julijan), literat polski spółczesny; mieszkał długo na Litwie, gdzie sprzedał majątek, opuścił kraj 1871 i po kilkomiesięcznym pobycie w Dreźnie osiadł stale w Ameryce półn. Mieszka w Hoboken, pod New-Yorkiem, skąd do czasopism warszawskich przysyła oryginalne i pełne humoru korespondencyje, doskonale malujące stosunki tamtejsze. Ogłosił nadto „*Chwile stracone. Powiastki*" (Wilno 1857) i przekład komedyi Feuilleta „*Domowa Zagroda*" (w dodatku do *Pisma Zbior. Wileń.* r. 1859). W r. b. (1873) miał w New-Yorku odczyt o „*Bajkach i bajkopisarzach polskich*".—**Horain** (Wincenty), major ze sztabu kwatermistrzostwa, generał wojsk polskich, wydał: „*Kilka słów o działaniach 2 korpusu armii polskiéj pomiędzy 22 Sierpnia a 17 Wrześn. 1831*" (Pozn. 1849).

Horaki (mieszkańcy gór=górale), zowie się lud, zamieszkujący góry czesko-morawskie oraz północną i półn.-wschodnią część pow. berneńskiego, ołomunieckiego i znojemskiego. Odznaczają się odmiennym ubiorem (255,000 l.).

Horapollo albo **Horus Apollo**, kapłan w dawnym Egipcie, miał być autorem dzieła o *Hieroglifach*, które ocalało tylko w greckiém tłumaczeniu niejakiego Filipa. Najlepszą ed. dał Leemans (Amsterdam 1835).

Horbacki (*Daszkowicz z Horbatki* H. *Gedeon*), † 1784 r. w Orszy, bazylijanin, biskup grecko-unicki piński i turowski od r. 1769 (przez lat 15); od r. 1779 czas jakiś i administrator kijowski.

Horbacki (Joachim), biskup grecko-unicki piński i turowski po Gedeonie H. (1784), † po r. 1804. Miał ustanowić fundusz na utrzymanie przy szkole w Słonimie konwiktu dla 10 uczniów z ubogiéj szlachty słonimskiéj.

Horczyce (Józef Prokop), pisarz czeski, ur. 1797 r. w Chotietowie, od r. 1829 probosz rzym.-katol. w Rosinowie a od 1835—50 w Staréj Bolesławi. Oprócz wydawanego *Czasopisma dla duchowieństwa katolickiego*, wydał kilka opisów rozmaitych kościołów oraz życiorysów niektórych męczenników.

Horczycki, Horczycki z Tepency (Jakób), zwany też *Synapius*, † 1622 r. w Pradze; chemik i ulubieniec cesarza Rudolfa II, który 1608 nadał mu szlachectwo i posiadłość ziemską. Wydał: „*Konfessyja katolicka, t. j. wyznanie prawdziwéj wiary chrześcijańskiéj powszechnéj i t. d.*" (Praga 1609, 3 wyd. 1782). Cały swój majątek przekazał testamentem jezuitom, których był uczniem w seminaryjum Krumlowie a następnie w Pradze.

Horczyczka (Daniel), zwany także *Sinapius*, pisarz czesko-słowacki, rodem z Turu; rektor w Jelszawie 1660 r., od r. 1665 proboszcz ewangielicki w Kamienianach, 1667 r. w Tepli, w komit. liptowskim a ostatnio w Radwani. W r. 1673 z powodu prześladowań religijnych wygnany z kraju, przebywał w latach 1673—1683 w Polsce, mianowicie w Bojanowie (1677) gdzie był nauczycielem. W r. 1684 został proboszczem w Lewoczy a późniéj i inspektorem tamtejszego gimnazyjum. Wydał kilka dzieł treści religijnéj i moralnéj oraz in.

Horczyczka (Frańciszek), malarz, ur. około 1776 r., † 1856 r. w Pradze; od r. 1851 prezes towarzystwa sztuk pięknych w Pradze i kustosz galeryi obrazów księcia Colloredo-Mansfelda, uważany jest za nestora malarzy czeskich. Wydał kilka rozpraw oraz odkrył dawny sposób malowania (en kaustyczny).

Horda, Orda, z tureck. *Ordu* i *Ordy*=obóz. U nas wyraz ten oznaczał piérwotnie obóz sułtański, czyli armiję sułtańską, a z nią i koczujące pokolenia tatarskie, osławione swymi napadami barbarzyńskimi na nasze ziemie. Z hord tatarskich znane są w naszych dawniejszych dziejach: nogajska, zawolska, astrachańska, perekopska i złota.

Hörde, miasto w pruskiéj regencyi arnsbergskiéj, pow. Dortmund, nad rz. Emscher, ma 8,300 m. i wielkie zakłady wyrobów żelaznych.

Hordeina, istota właściwa znajdująca się w jęczmieniu i czyniąca chléb jęczmienny niesmacznym; daje się oddzielić po usunięciu mączki, jest żółtawa, bezwonna, nieco szorstka w dotknięciu i dająca się proszkować.

Hordonowskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie mińskiém, powiecie rzeczyckim. Podług metryk litewskich posiadali je kolejno od r. 1718 Wilkowscy, Kiełczewscy, Gizyccy. Wedle przywileju zaś Augusta III z d. 12 Maja r. 1750 ostatniemi posiadaczami byli Józef Chełchowski, skarbnik smoleński, wraz z żoną swą Bogumiłą, którzy opłacali z niego kwarty złp. 1,632 gr. 25, a hyberny złp. 22. Wedle tychże metryk sstwo to składało się w 1738 z dóbr Horduny i Antonowicze z przyległościami.

Hordowina, ob. Kalina.

Hordyński, major, wydał dzieło „*History of the late polish revolution and the events of the campaign*" (Boston 1831; 2 ed., 1833).

Horeb (Choreb), nazwa góry, na któréj podług ks. V Mojż. (1, 6 i 4, 10) ogłoszone zostało *Dziesięcioro przykazań*, zatém to samo co *Synai*. Podług innych ma to być tylko szczyt Synajski (7,035 st. wys.). Obecnie mieszkańcy klasztoru na Synai nazywają H. stromy grzbiet gór, ciągnący się ku północy do równiny Naha, z którego części południowéj przechodzi się na górą Mojżesza (Dżebel-Muza).

Horeb, *Horebici*, ob. Oreb, Orebici.

Horjah albo **Horja**, właściwie Urss (Mikołaj), Ru-

mun siedmiogrodzki, ur. 1740 r. w Nagy-Aranyosie, znany ze swoich usiłowań osiągnięcia korony wołoskiéj. Otrzymawszy od cesarza Józefa II przywiléj na zajmowanie się kupiectwem we wsi Branie w komit., zarandskim, wspólnie ze swym przyjacielem *Kłoską* przedstawiał takowy nieumiejącym czytać Wołochom, jako upoważnienie do wymordowania wszystkiéj szlachty i w r. 1774 wydał stosowne swoim poplecznikom rozkazy, skutkiem których tysiące ludzi wymordowano i mnóstwo posiadłości szlacheckich zniszczono. Następnie H. nazwał się królem dacyjskim. Powstanie to dopiéro po roku zostało uśmierzone a H. i Kłoska skazani na śmierć (1785).

Hormayr (Józef, baron von), historyk niemiecki, ur. 1781 r. w Innsbruku, † 1848 r. Od 1803 dyrektor tajnego archiwum rządowego i nadwornego w Wiedniu. Jako jeden z najzawziętszych przeciwników Napoleona przedsięwziął 1809 zrewoltowanie Tyrolu, czego dokonawszy, sprawował wśród najcięższych okoliczności administracyję tego kraju aż do rozejmu znaimskiego. Wróciwszy potém do Wiednia, został historyjografem państwa i domu cesarskiego. Umieszczony 1828 r. w ministeryjum spraw zagranicznych w Monachijum, mianowany był 1832 bawarskim ministrem rezydentem w Hanowerze, 1839—46 przy miastach hanzeatyckich, a następnie otrzymał zarząd głównego archiwum państwa w Monachijum. Z pomiędzy wielu jego dzieł historycznych najcelniejsze są: „*Kritisch-diplomatische Beiträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter*“ (2 t., Innsb. 1802—3, 2 ed. 1805); „*Geschichte der gefürsteten Grafschaft Tirol*“ (2 tomy, Tübin. 1806); „*Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit*“ (3 t., Wiedeń 1817—19); „*Wien, seine Geschichte und Denkwürdigkeiten*“ (3 t., Wied. 1823—25); „*Lebensbilder aus dem Befreiungs-Kriege*“ (3 części, Jena 1841—44); „*Anemonen aus dem Tagebuche eines alten Pilgermannes*“ (4 t., Jena 1845—47); „*Das Land Tirol und der Tirolerkrieg* 1809“ (2 t., Lipsk 1845); „*Das Heer von Innerösterreich unter den Befehlen des Erzherzogs Johann im Kriege von 1809*“ (Lipsk 1848). Oprócz kilku czasopism wydawał prawie sam jeden w latach 1811—48 „*Taschenbuch für vaterländische Geschichte*“ (t. 1—37).

Hormisdas (ś.), papież (514—523), rodem z Frosinone; upamiętnił się sporami z Eutychijanami. Z licznych jego listów, pisanych do rozmaitych osób, doszło do naszych czasów 80.

Hormus lub *Ormuz*, wyspa w zatoce perskiéj, należąca do imana Maskatu; znajduje się na niéj silna warownia. W XVI w. była ona ważnym punktem handlowym Portugalii. Od niéj otrzymała nazwę *cieśnina Hormus*, łącząca zatokę Perską z morzem Arabskiém.

Horn (Gustaw, hrabia von), ur. 1592 r. w Overbyhus, w Uplandyi, generał szwedzki podczas wojny 30 letniéj; walczył ze szczególném odznaczeniem pod Breitenfeld nad Lechem i pod Lützen; po śmierci Gustawa Adolfa popierał Oxenstiernę i połączył się z księciem wejmarskim Bernardem, który wbrew jego radom stoczył bitwę pod Nördlingen 1634. Tu H. wzięty do niewoli, oswobodził się dopiéro przez wymianę jeńców 1642; walczył 1644 na wyspie Schonen przeciwko Duńczykom i zmusił ich do pokoju. Wielce poważany przez królowę Krystynę i Karola X, † jako marszałek państwa i namiestnik wyspy Schonen 1659.

Horn (Frańciszek Krzysztof), literat niemiecki, ur. 1783 r. w Brunświku, nauczyciel gimnazyjum w Berlinie i Bremie, † 1837. Z dzieł jego zasługują na szczególną wzmiankę następujące: „*Umrisse zur Geschichte und Kritik der schönen Literatur Deutschlands von 1799—1818*“ (Berlin 1819); „*Geschichte und Kritik der Poesie und Beredsamkeit der Deutschen von Luther's Zeit bis zur Gegenwart*“ (4 t., Berl. 1822—29); „*Shakspeare's Schauspiele*“ (5 t., Lipsk 1823—31). G. Schwab i A. Förster wydali wybór z pozostałych po nim pism rozmaitych p. t. „*Psyche*“ (4 tom., Lipsk 1841). Jego nawelle i poezyje są dziś zupełnie zapomniane.

Horn (Uffo Daniel), ur. 1817 r. w Trutnowie, w król. czeskiém, † tamże 1860 r. Nauki pobiérał w Pradze, gdzie W. A. Swoboda zachęcił go do prac literackich. Jego dramat „*Horymir*“, napisany 1835 r., został dobrze przyjęty. Wspólnie z W. A. Gerlem napisał komedyję „*Die Vormundschaften*“, która w Sztutgardzie otrzymała premijum 1836 r. oraz „*Der Naturmensch*“. Długi czas bawił w Wiedniu. Jego komedyja „*Molière*“ i tragedyja „*Der Rabbi v. Prag*“ zakazaną została przez cenzurę. W r. 1843 i 1844 miéwał w Pradze prelekcyje o literaturze niemieckiéj i o pieśniach z czasów husyckich. W 1848 był jednym z przedstawicieli stronnictwa czeskiego, ale wkrótce przeszedł na stronę niemiecką. H. zaliczany jest do piérwszorzędnych nowoczesnych poetów. Oprócz innych wydał: „*Gedichte*“ (Lipsk 1847); dramat „*König Ottokar*“ (4 wyd. Lipsk 1859), powieść „*Böhmische Dörfer*“ (2 tomy, Lipsk 1847); „*Aus drei Jahrhunderten*“ (1851); „*Bunte Kiesel*“ (Praga 1854) i „*Von Idstedt bis zu Ende*“ (1851), w którém opisuje swój udział w wojnie przeciwko Duńczykom.

Hornblenda, ob. Amfibol.

Horneck, Hornek (Ottokar von), ob. *Ottokar Styryjczyk* (Ottokar von Steiermark).

Hornemann (Fryderyk Konrad), słynny podróżnik, ur. 1772 r. w Alfeld, w Hildesheimskiém, poświęcał się w Getyndze studyjom lingwistycznym i naukom przyrodzonym. W r. 1797 wysłany został przez towarzystwo afrykańskie w Londynie do Kairu, stąd przez puszczę liblijską przeszedł do Murzuku, a następnie do Tripolis, udał się następnie do Bornu, skąd ostatnią dał o sobie wiadomość 6 Kwietnia 1800; prawdopodobnie † w Timbuktu. Opis jego podróży wydał König (Weimar 1802).

Hornes, ob. *Hoorn* (Filip II de Montmorency-Nivelle).

Horne-Tooke (Jan), filolog angielski, ur. 1736 w Londynie, † 1812. Ukończywszy teologiję, był proboszczem w hrabstwie Kent. Za stosunki z Amerykanami, walczącymi przeciw Anglii, oskarżony (1777) o zdradę kraju, musiał odsiedzieć jednoro-

czne więzienie. Później studyjował prawo i pisywał podczas rewolucyi franc. broszury polityczne. Z pomiędzy pism jego wielce jest w Anglii cenioném dzieło: „*Epea pteroenta, or the diversions of Purley*" (2 t., 1786—1805 i częściéj).

Hornik (Michał), pisarz łużycki, ur. 1833 r. we wsi Worklecach (Roekelwitz), w Łużycach Górnych. Po ukończeniu nauk gimnazyjalnych w Budyszynie i Pradze jako wychowaniec seminaryjum łużyckiego rz.-kat. oraz teologicznych w tamtejszym uniwersytecie, przy czém uczęszczał i na wykłady filologii słowiańskiéj, w r. 1856 został wikaryjuszem w Budyszynie a w r. 1859 profesorem jęz. łużyckiego w tamtejszém seminaryjum nauczycielskiém, członkiem Macierzy Łużyckiéj i piérwszym jéj sekretarzem (1860), następnie członkiem towarzystwa naukowego górno-łużyckiego w Zgorzelcu (Görlitz) i uniwersytetu charkowskiego (1861). Jednocześnie zaczął redagować gazetę polityczną *Serbskie Nowiny* a w r. 1860 w miejsce dodatku do tejże pismo beletrystyczne *Łużyczan*, w 1863 zaś *Katholski Posoł*, organ *Towarzystwa Dziedzictwa śś. Cyryla i Metodego*. Był też współpracownikiem w wydawnictwie „*Słownika łużycko-niemieckiego*". Obok tego wydał: „*Krótke stawizny nabożnistwa w Starym a Nowym Zakonju*" i in. Wiele także pisze do pism czasowych łużyckich i niemieckich oraz czeskich, jak *Narodni Listy*. Stara się gorliwie o zjednoczenie ortograficzne Łużyczan obu wyznań. H. mówi i pisze dobrze po polsku

Hornisgründe, szczyt gór Czarnego lasu (Schwarzwald), w wirtembergskim obwodzie Freudenstadt, mający 3,603 st. wysokości.

Hörnli, 6 mil długie pasmo gór na granicy kantonów szwajcarskich St. Gallen, Zürich i Turgowii, z najwyższymi wierzchołkami *Schnabelhorn* (3,986 st.) i *Hörnli* (8,900 st.).

Hornstein (Karol), astronom, ur. w Bernie, w marg. morawskiém, 1824; w 1843 został asystentem w obserwatoryjum wiedeńskiém, 1847 adjunktem w krakowskiém, w 1849 wrócił do Wiednia, gdzie został adjunktem obserwatoryjum i docentem matematyki, w 1862 profesorem matematyki w Gracu. Zasłużył się licznemi obserwacyjami i obliczeniami małych planet i komet. Ogłosił „*Kometenbeobachtungen auf der wiener Sternwarte vom 1835 — 47*"; „*Planeten und Kometenbeobachtungen auf der w. S. v. 1847—62*"; „*Geschichte der Entdeckung des Planeten Neptun*".

Horochów, miasteczko w gub. wołyńskiéj, pow. włodzimierskim, bardzo starożytne, 2,400 m., kościół murowany rzymsko-kat., w którym jest kilka pięknych obrazów. Znajdował się tu dawniéj wspaniały pałac, mieszczący w sobie wiele znakomitych utworów sztuki.

Horodeczanka, rz. w gub. grodzieńskiéj, początek w powiecie prużańskim, płynąc w kierunku południowo-wschodnim wchodzi w powiat kobryński i powyżéj Kobrynia wpada z prawego brzegu do rz. Muchawca. Wpadają do niéj *Kozia* i *Brodka*.

Horodeczańskie starostwo niegrodowe. Między wieloma starostwami, dzierżawami, wójtostwami tegoż samego nazwania w wielkiém ks. lit. było i to, jakie mieściło się w wdztwie i powiecie nowogrodzkim. Idąc za powagą metryk lit. dobra Horodziec z Bychowem, Ostrzami, Dannikami i Dubosnem, księżna Maryna Trabska zapisała r. 1496 Albrechtowi Gasztoldowi, wdzie trockiemu. Posiadłości te następnie stały się własnością królowéj Barbary Radziwiłłówny, wdowy po Gasztoldzie; po jéj zaś zgonie zapisane królowi Zygmuntowi Augustowi stały się dobrami narodowemi. W kolei czasów podzielone na kilka części, w r. 1771 ograniczały się na jednéj wsi, którą posiadał Szredziński, opłacając kwarty tylko złp. 92 gr. 20, a hyberny złp. 60.

Horodelska unija, 2 Października 1413 r. jest dalszym ciągiem obustronnych dążności możnowładców małopolskich i Jagiełły zrazu, a potém i bojarów, które zadzierżgnięte zostały przy ślubie z Jadwigą d'Anjou (ob.). Pochrześnictwo, jakie „prędzéj czy późniéj bądź to dla nacisku Krzyżaków, bądź dla innych przyczyn musiał Jagiełło komuś przynieść" o tyle tylko miało wartość, że odbywało się w Krakowie. Za uwolnienie od napadów litewskich wywzajemniali ją Koroniarze pomocą przeciw Krzyżakom. Za „*chudopalską*" mitrę dawali koronę, biorąc nawzajem sute „*wdzięczności*" w ziemiach ruskich. Możnowładcy krakowscy, łakomi na nie pono, Spytko z Melsztyna, Dobrogost, bisk. poznański i in., słali raz po raz do Jagiełły (*Latop. Litwy* ed. Daniłow. 40, akt unii z 1401) zasłaniając się od Ziemowita mazowieckiego. Jagiełło by miéć wolne ręce, w chwili przyjazdu i koronacyi Jadwigi, w Czerwcu 1384 przyrzeka Witoldowi księstwo trockie (potém dostał tylko Grodno), czém go odciąga od zakonu, któremu odbiéra stare Kowno. Tymczasem Ziemowit mazowiecki 3,600 kóp groszy prag. pożycza i daje w zastaw ziemię Krzyżakom zawkrańską, łącząc się wspólnym sojuszem do wojny ciągłéj z Jagiełłą, by mu przeszkodzić w przywdzianiu korony Piastów, a gdy już troiste (litew. polsk. i węgiersk.) posły z przyzwoleniem Elżbiety Bośniaczki i Jagiełły wracały znów do Budy, 27 Lipca 1385 znowu przyjęto pokładziny Jadwigi z Wilhelmem, dla których nowy pomocnik zjawia się w osobie Ziemowita. Gdy sojusz z Krzyżakami do niczego niedoprowadził, książę mazowiecki 12 Grudnia 1385 godzi się z Jadwigą i na przekór możnowładcom, którzy odepchnęli go i Jagielle, niemiłego im Rakuszczyka gotów zaprowadzić do łożnicy Jadwigi. Gorajczyk splątał zamiary. Chrzest 5 Olgierdowiców z pogaństwa (*Jadw.* i *Jag.* Szajnochy, ed. 2, III 140 i noty nast.) 15 Lut., ślub 18 Lut. i 4 Marca 1386 koronacyja dopełniła piérwszych węzłów. Układ krewski 14 Sierpnia 1385 roku zwrotu 200,000 Rakuszanom, jeńców i ziem, wcielenia owych ziem, spełnia się mimo Mazowszan i Krzyżaków, których na chrzest zaproszono przez krwawą dla ich zamiarów ironiję. Tak związały się oba narody sprzeczne ukształceniem. „Z półn. przygniata im karki teutonizm w postaci zakonu niemieck., który pochłonąwszy Pomorze, pobratnie Litwie,

Prusy i Żmudzi" spoczął by tym groźniéj z odświeżonemi siłami napaść. „Z południa od Czarno morza troczy im nogi Orda, pustoszy im ziemie tatarstwo, grasujące przemocnie po Podolu, Rusi, Małopolsce, aż poza Wisłę. Zbratawszy się przeciw temu podwójnemu wrogowi, podejmują oba narody dwie stanowcze dla swych losów wyprawy, przeciw Tatarstwu Witold z pomocą Korony 1399 r., przeciw Krzyżakom 1410 z pomocą Witolda Jagiełło. Piérwsze miało uwolnić od Ordy, druga zapewniła powrót na łono słowiańskie Prusom. Stanęła 1401 roku imieniem Witolda i bojarów, oraz panów koronnych umowa, warująca wzajemną wierność w razie śmierci Witolda, dalszą aneksyję ziem jego, po zgonie Jagiełły, elekcyję następcy z udziałem jego kraju. Tryjumf pod Grunwaldem nad Niemcami zacieśnił węzeł sojuszu, a sam teutonizm w osobie Zygmunta cesarza poddał myśl uwidocznienia go, dając na wzór sojusz książąt irlandzkich przez Ryszarda II 1395. I pod jesień 1413 r. 2 Października zjechano się w Horodle nad Bugiem na piérwszy sejm. Elekcyja wzajem uwarunkowana. Zjazdy odtąd w Lubl. i Parczowie dla porozumienia się. Zarząd harmonizuje się przez ustanowienie 2 województw i kasztelanij w Wilnie i Trokach. Wracając z tego zjazdu Jagiełło, może zachęcony przez arcybisk. Strygońskiego Jana i Krzyżaka Michała Kuchelmeistra, w Przemyślu ufundował katedrę katolicką, podczas gdy w zimie z 1413 na 1414 r. pogaństwo na Żmudzi ostatni dech wyzionęło.

Horodelskie starostwo grodowe, było położone w wdztwie bełzkiém, powiecie horodelskim. Podług lustracyi z r. 1628 należało do tego sstwa miasto Horodło (ob.) nad Bugiem, wsie: Łuszków z folwarkiem, Czerniawka, Milejów, Wolka Kierakowa i młyn wodny na Kotczu. W r. 1771 posiadał je Czesław Siekierzyński, opłacając z niego kwarty złp. 3,176, a hyberny złp. 1,011 gr. 14. Po zajęciu go przez rząd austryjacki, ustąpione zostało kredytorom masy Joachima hr. Potockiego, jako częściowe wynagrodzenie za dobra Bolechowskie i odtąd stało się prywatną własnością.

Horodenka, miasto powiatowe w Galicyi, w obwodzie kołomyskim, 8,500 m. i klasztor misyjonarzy.

Horodło, osada w gub. lubelskiéj, pow. hrubieszowskim, pamiętna *horodelską unią* (ob.); własność prywatna, liczy 12,000 m., trudniących się furmanką, rzemiosłami, spławem i w znacznéj części uprawą lnu i konopi. Tutejszy kościół parafijalny rzymsko-katolicki odznacza się piękną strukturą gotycką.

Horodnianka albo *Bobr*, rz. w gub. grodzieńskiéj, powiecie sokolskim, płynie w kierunku zachodnio-północnym i na wprost Sztabina wpada z lewego brzegu do rz. Biebrzy.

Horodnica, miasteczko w pow. i gub. wołyńskiéj, nad Słuczą i Krywałą, 1,000 m., fabryka wyrobów fajansowych i kopalnie gliny ogniotrwałéj.

Horodnica, przedmieście Grodna; w przeszłym wieku zakłady przemysłowe podskarbiego nadwornego Antoniego Tyzenhauza (ob.), zatrudniały przy wyrobach lnianych, wełnianych, jedwabnych, żelaznych i in. do 3,000 rzemieślników krajowych. Gdy 1780 niemiał raty od 9,000,000 dla bankierów holenderskich i Stakelberg z powodu znaczenia T. w kraju, żądał jego usunięcia, H. opustoszała, przez nieprzyjaciela Franc. Rzewuskiego zaniedbana. Wzorem była H. dla ówczesnego ruchu przemysłowego. Por. Surowiecki „*O upadku miast w Polsce*".

Horodniczanka, rzeczka w gub. i powiecie grodzieńskim, płynie z północy na południe, i wpada z prawego brzegu do rz. Niemna, pod samém m. Grodnem.

Horodniczy, tak się nazywał w dawnéj Litwie jeden z urzędników ziemskich, będący w stopniu swéj godności pomiędzy cześnikiem a skarbnikiem; obecnie zowie się w Rossyi naczelnik policyi w m. powiatowém.

Horodniki, wieś w gub. wileńskiéj, pow. oszmiańskim, z kaplicą na górze. Znajduje się tu grób z pięknym pomnikiem Jędrzeja Śniadeckiego.

Horodziec, miasteczko w gub. grodzieńskiéj, powiecie kobryńskim, na trakcie z Pińska do Kobrynia, oraz nad kanałem królewskim, łączącym Pinę z Muchawcem; tu w 1784 r. Stanisław August dopełnił aktu otwarcia kanału. Znane w końcu XIII wieku; prawo magdeburskie otrzymało w 1589 r.

Horodyszcze (grodzisko v. grodzisk), zdefinijował Czarnocki (ob.) jako miejsca (ogrody) wałem do koła obniesione, i przy nich bliskie zawsze *łyse* czyli *jasne* góry, panujące zwykle miejscowemu położeniu i wznoszące się przy stokach i wodach. O wiorstę od Rawy, na gruntach wsi Głuchówka leży kopiec jakby w dolinie, między 2 wyższemi wzgórzami, otacza go zewnątrz wał, w jedném miejscu dający przejście do wnętrza (Bibl. Warsz. 1861 III 193). Na gruntach wsi Gózd, o 11 mil od Warszawy na trakcie radomskim, a o milę od Białobrzeg nad Pilicą, jest kopiec, 70 prętów pow. mający, otoczony kanałem, którego zewnętrzną ścianę stanowi wał, w jedném miejscu przerwany, i łączący wodę wewnętrznego kanału z podmokłą zewnętrzną łąką do 5 mórg pow. mającą. Kopiec i wał są w równéj wysokości z zewnątrz leżącemi polami, i powstały zdaje się przez pogłębienie ziemi. Pilokalnie litewskie (Bibl. Warsz. 1859 IV 778) są podobne, ale sypane. Nomenklatury pól na Gózdzie i sąsiednich wsiach i samych wsi zdradzają byt starego ogniska kultu koło kopca owego. Koło samego kopca jest pole Pieczyska (por. *Piekło* i *Bibl. Warsz.*, 1863 III 479), z którym tak sąsiaduje Grodzisko koła Trąbek *(potreba*, sacrificium) jak Grójec z Pieczyskami. We wsi Żdżarze (w Karpatach żdżary, są to źródła uzdrawiające, wulkaniczne, zwane i Rzegetów, por. *regle* węgierskie) jest łąka Łysa góra. Na Gozdowskiéj Woli jest Gać (gontyna), na Kiełbowie, prócz mniejszego kopca, jest łąka „Gródz" sąsiednia dworowi (takaż jest w Sieklukach), a obie kopcom, z rosnącemi na niéj ziołami „płaczki", których skoszenie deszcz sprowadza. Sąsiedni majątek jest Sopot (sobótka).

Horodyszcze, wieś o milę od Pińska; klasztor benedyktynów sprowadzonych 1662 przez Jana Kopcia, z kościołem ś. Anny. Klasztor i kościół leżą na kępie rzeki Jasiołdy.

Horodyszcze, osada w gub. siedleckiéj, pow. włodawskim, liczy 786 m.

Horopter, jestto zbiór punktów w przestrzeni, które przez oba oczy jako pojedyncze punkta są widziane. Przy prostém ustawieniu oczu każdy punkt prawéj połowy jednego oka, ma sobie odpowiedni na prawéj połowie oka drugiego; toż samo strony lewe. Ze zmianą położenia oka zmienia się i ścieśnia H. Końce osi widzenia stanowią zawsze punkta odpowiednie. Przedmioty wszakże z boku się znajdujące, przy bocznem zwróceniu oka okazują się rozdwojonymi, jeżeli się na nie pilną zwraca uwagę. H. dwojako może być wytłumaczony. Albo jest on skutkiem anatomicznych stosunków oka, że np. odpowiednie punta siatkówek rzeczywiście jednemu punktowi w mózgu odpowiadają; albo jest to rezultat doświadczenia: człowiek długiém doświadczaniem się uczy, w jakie miejsca w siatkówkach pojedyncze punkta przestrzeni promienie swe posyłają. Ostatnia teoryja jest dziś przyjęta powszechnie. Ze zmianą stosunku wzajemnego między obu siatkówkami inne miejsca siatkówek stają się odpowiedniemi i nowy H. się tworzy.

Horoskop (z greck.), ob. Astrologija.

Horoszkiewicz (Julijan), Lwowianin, literat polski, ogłosił kilka dzieł dla ludu i młodzieży, oraz kilka broszur okolicznościowych jako to: „*Nauka obyczajności dla dzieci*" (Lwów 1848); „*Poczet królów polskich*" (Lwów 1850); „*Zabawy świąteczne dla ludu*" (Lwów 1851); „*Świat popularnie opisany*" (Lwów 1853); „*Krajorys dawniéj Polski*" (Lwów 1852); „*Austryja i Polska*" (Paryż 1863); „*Listy o rzeczach publicznych dla ludu*" (cz. I i II, Lwów 1865). Jego żona *Horoszkiewiczowa z Trojanowskich Walentyna*, oprócz poezyj swoich, zamieszczanych w rozmaitych czasopismach, wydawała 1844 w Warszawie pismo dla panien p. t. „*Zorza*" oraz była współpracowniczką takiegoż pisma wydawanego we Lwowie p. t. *Dzwonek* (1850).

Horowitz, malarz spółczesny, pochodzący z bogatéj familii izraelskiéj, osiadłéj na początku tego wieku w Płońsku, po przybyciu z gubernii południowo-zachodnich cesarstwa. Urodził się koło 1840. Odznacza się żywym kolorytem, szczęśliwém oddaniem charakterystycznych scen z życia swoich spółwyznawców, poprawnością rysunku. Obrazy te rodzajowe, w których celuje, nie są jedyném objawem działalności H., który nadto, jako portrecista piérwszorzędne zajmuje stanowisko pomiędzy rówieśnikami. Kształcił się piérwotnie w domu rodzicielskim, którego ojciec w owym czasie był rzadkością, jako człowiek uczony i inteligentny, wbrew swemu kupieckiemu, małomiasteczkowemu zajęciu. Następnie pobiérał nauki w Warszawie, i bawił długi czas za granicą, oddając się malarstwu.

Horożana Mała i Wielka, dwie wsi położone w obwodzie samborskim, pow. komarneńskim, mające razem 1,700 ludności, pamiętne rzezią, sprawioną tu 1846 przez zbuntowane chłopstwo, któréj opis mieści się w *Postępie* (r. 1848); dokładniejsze zaś opowiadanie o tych wypadkach dał Czaplicki w dziełku „*Powieść o Horożanie*".

Horror vacui (łac.), wstręt do próżni, ob. Pompy

Horsa, ob. Hengist i Horsa.

Horscy, *Druccy-Horscy*, książęta, z rodu kniaziów *Druckich*, ob. *Druccy książęta*. Tu tylko dodamy że piérwszym kniaziem Horskim był *Bohdan*, syn Siemka albo Siemiona, który za króla Aleksandra zawiérał jakieś układy z Iwanem Wasilewiczem Olgierdowiczem, księciem Koreckim.

Horsens, miasto portowe w Jutlandyi, pow. Skanderborg, przy ujściu rzeki Bygholms-Aa do zatoki *Horsensfjord*, ma 9,200 m.

Horsey (Hieronim), w dokumentach rossyjskich *Jeremij Uljanow Horszyj*, kupiec angielski a od r. 1580 poseł w Moskwie za cara Iwana Groźnego i syna jego Fiedora. Wydał dzieło p. t. „*Treatise of Russia*", wydane w Hacluita „*Collection*" i drugie w rękopisie „*A discourse of M. Jer.* H. i t. d. *of Russia*".

Horski, *ze Strzybernych Hor śś. Piotra i Wacława* (Paweł Paminondas), piérwotnie utrakwistski a następnie (1589—1596 r.) piérwszy opat rzymsko-kat. klasztoru Emauskiego czyli na *Słowanach*, po wygnaniu poprzedniego opata utrakwisty. Nienawidzony przez lud z powodu zamiaru wytępienia z jego pamięci Jana z Husyńca; † 1607 r. z choroby powstałéj skutkiem zadanéj trucizny. Napisał „*Pieśń o ś. stanie małżeńskim*" (1589) i „*Piosneczki Chrześcijańskie*" (Praga 1596).

Horsky (Frańciszek v. *Horskyfeld*), zasłużony rolnik czeski, ur. 1801 r. w Bilinie, kształcił się w instytucie rolniczym w Krumau i zajmował się następnie gospodarstwem praktycznie. Od r. 1834 zarządzał kilku majątkami Lobkowitza, a w latach 1856—63 był dyrektorem szkoły rolniczéj w Libigitz—Rabin. W 1863 zakupił dobra Kolin, które wkrótce doprowadził na stanowisko gospodarstwa wzorowego. Wynalazł lub ulepszył wiele przyrządów i maszyn rolniczych i ogłosił „*Neues Culturverfahren der Hackfrüchte*" (Praga 1850), „*Die vollkommene Drillkultur der Feldfrüchte*" (1851) „*Landwirschaftliche Feldpredigten*" (1851—63) i in.

Horsley (John Calcot), malarz angielski, ur. 1817 w Londynie. Po ukończeniu akademii sztuk pięknych wykonał kilku obrazów rodzajowych, którymi powszechną na się zwrócił uwagę; np. *Szachiści*, *Rywalizujący muzykanci*, *Oczekiwanie na odpowiedź*, *Kogut wiejski* (1839), *Wiek dziecięcy i starość* (1840), *Grób ojca* (1843) i w. in., zalecających się wytwornością techniki. Jako jeden z sześciu malarzy, ozdabiających sale nowego parlamentu, wykonał następujące obrazy: *Religija* (1845) w izbie lordów, *Koronacyja Henryka V. Kuszenie Ewy przez Szatana*. Późniéj zwrócił się do piérwotnego kierunku i dał między innemi takie malowidła: *Gościnność* (1850), *Złość* (1854), *Joanna Grey i Roger Asham* (1855), jeden z najpiękniejszych jego utworów rodzajowych; *Zgromadzenie*

muzyków (1867) i w. in. Wykonał także mnóstwo doskonałych portretów. W 1864 został członkiem akademii królewskiéj.

Horst (Ulrych, baron von der), generał w armii szlezwicko-holsztyńskiéj, ur. 1793, † 1867. Odbył jako oficer pruski kampanije 1812 i 1815; 1846 dowodził w Poznańskiém przeciwko Mierosławskiemu, ale skutkiem swego ożenienia się z Polką musiał opuścić służbę; 1850 wstąpił do armii szlezwicko-holsztyńskiéj, gdzie wkrótce objął dowództwo 8 brygady piechoty, z którą 25 Lip. w bitwie pod Oberstolk chlubnie się odznaczył; 8 Grud. otrzymał naczelne dowództwo nad całą armiją, która jednakże wkrótce została rozwiązaną. Następnie jako generał porucznik armii pruskiéj przebywał po większéj części w Hamburgu, korzystając z pensyi emerytalnéj, wyznaczonéj mu 1850 przez związek niemiecki.

Horstein (Szymon von), ob. Brosius (Szymon).

Horstrup (Krzysztof), komedyjopisarz duński, ur. 1819. Przeznaczony do stanu duchownego, studyjował teologiję i jako student jeszcze ogłosił komedyję „*Sąsiadki*“, która wielkie miała powodzenie. Od 1845 do 1854 napisał znaczną liczbę komedyj, wodewilów, krotochwil i libret, prozą przeplataną wiérszami. Przy końcu 9 letniéj działalności literackiéj mianowany pastorem w Sikelborg w Jutlandyi, zaprzestał podobno pisać. Z utworów H. najcelniejsze są: *Intrygi*, *Przypadki podczas podróży pieszéj*, *Wróbel*, *Burza*, *Nauczyciel i uczeń* i t. d.; wszystkie swe prace dramatyczne wydał p. t „*Poetiske Skrifter*“ (2 t., Kopenhaga 1852). Pod pseudon. *Jens Christrup* ogłosił także zbiór „*Pieśni studenckich*“.

Horta, miasto na azorskiéj wyspie Fayal, ma 9,000 m. i port.

Hortensyja (*Hydrangea*), rodzaj roślin z rodziny skalnicowatych, (według niektórych typ osobnéj rodziny *hortensyjowatych*, *hydrangeae*), cechujący się kielichem 5^0 ząbkowym, koroną 5 listkową i torebką 2 komórkową, 2 dziobkową, pękającą dziurką; krzewy w Ameryce i Azyi wsch., z liśćmi przeciwległymi, owalnymi. Najwięcéj znanym gatunkiem jest H. *zwyczajna (róża japońska*, *H. hortensis*), krzew 4—8 stóp wysoki, hodowany pospolicie dla pięknych kwiatów różowych lub błękitnych, które to ostatnie otrzymują się przez przesadzenie jéj do ziemi przejętéj solami miedzianemi lub ałunem. Inne gatunki hodowane są: H. *drzewiasta* (*H. arborescens*), H. *śnieżna* (*H. nivea*), H. *dębolistna* (*H. quercifolia*) i H. *japońska* (*H. japonica*).

Hortensyja (Eugenija Beauharnais), **matka** Napoleona III, ob. Bonaparte (Ludwik), V.

Hortensyjusz (*Hortensius Quintus*), z przydomkiem *Hortulus*, sławny mówca rzymski, współczesny Cycerona. Rozpoczął w 29 roku życia zawód oratorski i w r. 70 prz. Chr. sprawował urząd konsula. Wspólnie z Cyceronem występował przeciwko stronnictwu Klodyjusza; † 40 r. prz. Chr. Mowy jego nie doszły naszych czasów, znamy je tylko z nazwiska. Starożytni chwalili ozdobność i bystrość mówcy, ale zarzucali mu brak głębszéj myśli i zbytnią efektowność, a w gestach przesadę. Posiadał H. dźwięczny organ głosu, szlachetną postawę i nadzwyczajną pamięć. Jego córka *Hortensyja* słynęła także jako wzór wymowy niewieściéj.

Horus, bożek egipski, w hieroglifach brzmiący *Hor*, *Har* albo *Her*, od staroegips. i semic. piérwiastku *hur*=światło. Herodot identyfikuje go z greckim Apollonem, stąd téż złożona grecka nazwa *Horapollo*. Jego symbolem był sokół lub krogulec. Według mytu egip. był podwójny H.: 1) *Har-uer*, t. j. H. starszy (greck. *Haroeris*), drugi syn Seba (Kronos) i Nuty (Rhea), brat Ozyrysa, i 2) H. młodszy, jako dziecię *Harpokrates* (ob.) zwany, syn Ozyrysa i Izydy. W obu formach (piérwotnie nierozdzielnych) uchodził H. za symbol słońca; wedle późniejszego podania urodził się H. już wówczas, kiedy jego rodzice zostawali jeszcze w łonie matki. Gdy Ozyrys, najwyższy bóg słońca, został zabity przez swego brata Seta (Tyfon), H. go pomścił; zabił bowiem Seta i stał się władcą państwa nadziemskiego. On zamykał szereg najwyższych bogów i rządził Egiptem wedle cyklicznego systemu kapłanów lat 300.

Horvath (Michał), historyk madziarski, ur. 1809 r. w Szentesie, w komit. czongradzkim; po ukończeniu gimnazyjum w Szegiedynie i seminaryjum w Waczowie, otrzymał święcenie na kapłana rzym.-kat., był nauczycielem domowym u hr. Erdödy'ego, a w r. 1844 został profesorem jęz. i liter. madziarskiéj w Theresianum w Wiedniu, w r. 1847 plebanem w Hatwaniu, a w Marcu 1848 r. biskupem czanadskim i z tego tytułu członkiem izby wyższéj. Należąc do stronnictwa liberalnego, otrzymał po 14 Kwiet. 1849 r. tekę ministerstwa wyznań i oświecenia publicznego. Po uśmierzeniu powstania, schronił się do Paryża, skąd 1851 r. przeniósł się do Zürichu; sąd zaś wojenny austryjacki skazał go na śmierć *in contum.* przez powieszenie. Prace jego literackie mieszczą się w *Rocznikach akademii węgierskiéj*, któréj członkiem został w r. 1838, oraz w *Atheneum*. Wydał także „*Dzieje handlu i przemysłu w Węgrzech ostatnich trzechset lat*“ (Buda 1840) oraz „*Dzieje Madziarów*“ (4 t., Papa 1842—46; przekład niemiecki w Peszcie).

Horwitz (Jezajasz), syn Abrahama, ur. w Pradze około 1550 r., † 1629 r. w Tyberyjadzie; erudyt talmudyczny, rabin w Frankfurcie, nast. nadrabin w Poznaniu, Krakowie i Pradze. W r. 1622 udał się do Jerozolimy. Ważniejsze jego prace są: „*Szre Lukhoth Habbryth*“ (Amsterd. 1649); „*Szaar Haszamaim*“ (Amsterd. 1717); „*Bygde Jesza*“ (tamże 1757).

Hory (greck. *Horai*), służebnice bogów (zwłaszcza Afrodyty) i odźwierne bram niebieskich wedle Homera, u którego pojęcie pór roku łączy się także z odźwiernemi nieba; liczby ich nie podaje; u Hezyjoda dopiéro ukazują się H. w oznaczonéj liczbie, mianowicie: *Eunomija*, t. j. porządek prawny, *Dikê*, t. j. sprawiedliwość, i *Eirenê*, t. j. pokój. U Hezyjoda zatém boginie porządku natury i pór roku stają się symbolami porządku, sprawiedliwości i pokoju, ponieważ pojęcie fizyczno-prawne przeniesiono na etyczno-prawne. Jako twórczynie wszelkiego pię-

kna ukazują się często w towarzystwie Charit czyli Gracyj. Obok tego utrzymywało się jednak i pojęcie piérwotne, fizyczne (pory roku i pory dni).

Horyń, znaczniejsza rzeka w gub. wołyńskiéj i mińskiéj, bierze początek w pow. krzemienieckim, w okolicach Wolicy i Usteczan, przechodzi przez powiaty: zasławski, ostrogski, rowieński, łucki i piński, gdzie na pograniczu z mozyrskim dzieli się na dwa ramiona, zwane *Wetlica* (spławna) i *Nieprawda*; ubiegłszy mil 100 wpada do Prypeci.

Horynlec, wieś w Galicyi, w obwodzie żółkiewskim, pow. cieszanowskim; 900 m., źródło mineralne; oprócz kościoła parafijalnego, kościół i klasztor franciszkanów.

Horyzont, ob. Poziom.

Horzowic (Benedyk z), zwany też *Zamorzski*; od r. 1386 burgrabia na Rabensztejnie, przełożył na język czeski *Kronikę Łacińską* (*rzymską* czyli *Martiniani*), napisaną przez Marcina Polaka.

Hosanna, ob. Hozanna.

Hoscki (Gabryjel), *Hojscki z Hoszczy*, herbu Kierdeja, kasztelan kijowski na początku XVII w., potomek znakomitego rodu Jelców, syn prawdopodobnie Hieroteusza czyli Jarofeja, sędziego ziemskiego łuckiego. Hosccy byli obrządku greckiego, późniéj zostali dysydentami i katolikami. Gniazdem ich rodzinném było m. Hojszcza, dziś Huszcza, nad Horyniem. Jako Rusin pisał się kasztelan *Hawryło Hostski*. Mąż to wojenny i uczony; bił się za króla Stefana pod Gdańskiem i Wielkiemi Łukami, a następnie miał udział we wszystkich niemal wyprawach za Zygmunta III, w których utrzymywał własnym kosztem swoje chorągwie. Mianowany chorążym kijowskim, otrzymał od tego króla, w nagrodę położonych zasług, starostwo owruckie i został 1618 kasztelanem kijowskim. † po r. 1625.—**Hoscki** (Roman), syn poprzedniego, kasztelan kijowski. Był rotmistrzem za Zygmunta III pod Smoleńskiem. Mianowany podkomorzym włodzimierskim, został po ojcu kasztalanem kijowskim. Jak i ojciec gorliwy aryjanin, założył w mieście rodzinném Huszczy zbór i szkołę swojego wyznania; † około 1635.

Hosemann (Teodor), znakomity malarz rodzajowy i rysownik niemiecki, ur. 1807 w Brandenburgu. Pracował najprzód w Düsseldorfie w zakładzie sztuk pięknych Arnz-Winkelmanna, następnie poświęcił się malarstwu olejnemu w Berlinie i zajmował się głównie udzielaniem lekcyj prywatnych. Jako artysta wsławił się najwięcéj swemi ilustracyjami do rozmaitych dzieł poetycznych i humorystycznych. W 1857 został profesorem a 1860 członkiem akademii sztuk pięknych.

Hospinian (Rudolf), teolog ewang.-ref. i historyk kościelny, ur. 1547 w Fehraltdorfie, w szwajcarskim kantonie zürichskim, † 1626 w Zürichu, gdzie był kaznodzieją. Z dzieł jego, wydanych przez Heideggera (7 t., Genewa 1669—81), odznaczają się „*Concordia discors* i t. d." (1614), przeciwko któremu profesor z Wittenbergi Hatter, żarliwy luteranin, napisał swoje „*Concordia concors*"; oraz „*Historia Sacramentaria*" (2 t., 1598 i 1602); „*Historia Jesuitica*" (1619).

Hospital (Michał de l'), jeden z największych i naszlachetniejszych mężów stanu Francyi, ur. 1506 w Aigueperse w Owernii. Po ukończeniu nauk prawnych we Włoszech wróciwszy do kraju, sprawował rozmaite urzędy; między innemi był ambasadorem na soborze trydenckim, a nareszcie został (1560) kanclerzem państwa. Na tym urzędzie główne postawił sobie zadanie uspokoić rozdwojoną kłótniami religijnemi Francyję i tak katolików jako i protestantów nakłonić do wzajemnéj tolerancyi. Jego staraniem przyszedł do skutku pokój zawarty 27 Mar. 1568 po wojnie religijnéj w Longjumeau. Gdy następnie pokój ten haniebnie został zerwany przez króla, L'Hospital znienawidzony przez Katarzynę de Medicis i oskarżony o sprzyjanie Kondeuszowi, złożył kanclerstwo i resztę cnotliwego życia przepędził w dworku swoim w Vignay, gdzie † 1573. Francyja mężowi temu bardzo wiele zawdzięcza dobrego, jak reformę sądownictwa, ustanowienie trybunałów handlowych, niedopuszczenie wprowadzenia inkwizycyi i t. d. Wszystkie jego prace literackie „*Oeuvres*" (mowy, testament, poezyje łacińskie) wyszły w Paryżu (5 t., 1825). Porów. „*Vie d'Hospital*" (Amsterd. 1762).

Hospodar, znaczy właściwie w narzeczach słowiańskich *gospodarza*, *naczelnika rodziny*, *pana domu*. Tytuł ten dawano także panującym na Litwie, w Mołdawii (do czasu zjednoczenia się z Włoszczyznę w jedno księstwo rumuńskie), i w innych krajach słowiańskich. Dawni królowie polscy, w korespondencyjach swoich z innemi słowiańskimi dworami, tytułowali się także H.

Höst (Jens Kragh), historyk duński, ur. 1772 na wyspie Ś. Tomasza, † 1844 w Islegaard pod Kopenhagą. Piérwotnie urzędnik sprawiedliwości, następnie poświęcał się wyłącznie literaturze a mianowicie studyjom historycznym. Wraz z Guldbergiem i Haste'm powziął zamiar na drodze działalności literackiéj zbliżyć do siebie dwa narody skandynawskie: Szwecyję i Daniję. W tym celu łącznie z Nyerupem, Pramem i Baggesenem założył skandynawskie towarzystwo literackie, którego organem było „*Muzeum skandynawskie*". W czasopismach i broszurach jak również tłumaczeniami rozszerzał literacką sławę Danii i Szwecyi; wydał dla Duńczyków gramatykę i słownik języka szwedzkiego oraz miewał odczyty 1812—15 o języku i poezyi szwedzkiéj. Z dzieł jego historycznych najcelniejsze: „*Życie i panowanie Gustawa IV Adolfa*" (1808—9); „*Godne pamięci wypadki z życia i panowania Chrystyjana VII*" (1812); „*Polityka i historyja*" (5 t., 1820—22) i t. d., oraz niezmiernie ważne: „*Minister Struensee i jego ministeryjum*" (3 t., Kopenh. 1824), w którém po raz piérwszy gruntownie i bezstronnie była przedstawioną historyja epoki Struensee'go. Niektóre szczegóły o życiu swojém podał w dziele „*Erindringer om mig og mine Samtidige*" (1855).

Hostauński, z łac. *Hostovinus* (Baltazar), ur. 1534 r. w Horszowie Tynie, w król. czeskiém, † 1600 r. w Chomoutowie, jezuita, w r. 1564 towarzyszył legatowi papieskiemu J. F. Commendoni'e-

mu do Polski, skąd (1571 r.) wróciwszy do Czech, był profesorem teologii i języka greckiego. Oprócz niektórych przekładów z jęz. włoskiego i łacińskiego, wydał po czesku: „*Wykład prawdziwego chrześcijańskiego, apostolskiego, katolickiego przyjmowania Ciała i Krwi Chrystusa P. pod dwiema postaciami*“; „*Księga o nauczaniu chrześcijańskiém*“; „*Św. Augustyna traktat* etc.“ (Praga 1573) i in.

Hostejn, Hostyn, Hostajnów, góra w margr. morawskiém, 2,317 st. wysoka, o $^1/_2$ god. drogi od m. Bystrzycy, pamiętna zwycięstwem, odniesioném przez Czechów nad Tatarami w r. 1241, jak tego dowodzi podanie ludowe.

Hostiwit, siódmy książę czeski (podług Kosmasa), następca Neklana, ojciec Borzywoja, piérwszego księcia chrześcijańskiego czeskiego na Wyszehradzie; panował między r. 845 a 870.

Hostyja (łac. *hostia, oblatio eucharistica, placentula, panis eucharisticus*), jestto chléb, jaki używa się w kościele chrześcijańskim przy pożywaniu sakramentu Wieczerzy Pańskiéj czyli Komunii św. Przyrządzenie jego bywa rozmaite; w jednych wyznaniach więcéj a w drugich mniéj towarzyszy temu form i warunków. W kościele rzymsko-kat. ma on być sporządzany z czystéj mąki pszennéj, rozczynionéj naturalną wodą i pieczony *nad ogniem*. (Missale Roman.; Conc. Chartag. III; Lateran. IV. c. 1). Używa on zatém chleba niekwaszonego czyli przaśnego; przeciwnie zaś kościół grecko-kat. kwaszonego, lecz i takiego kapłan rzymsko-kat. może użyć w razie konieczności. (Conc. Florent.; Conc. Trid. de Consecr. c. 14 de celebr. missae 3. 41). Kościół rzymsko-kat. używa H. formy okrągłéj na wzór przaśników wielkanocnych u starozakonnych, oraz z uwagi, że taki kształt jest najestetyczniejszy i przedstawia całość, skończoność. Jest ona przytém cienka jak opłatek dlatego, żeby pożywającemu uprzytomniało się natychmiast, iż to nie jest pokarm cielesny, ale duchowny (Syn. XVI. Tolet. can. 6); powinna być nawet przygotowaną przez duchowne osoby, jak chce miéć Synod archid. pragskiéj (de sacros, missae sacrif.). Kościół ten dzieli H. na *wielką*, którą pożywa kapłan przy mszy i wystawia ku publicznéj czci i chwale, oraz na *małą* czyli pospolitą (particulae), która udziela się wszystkim wiernym (w komunii). H. w kościele grecko-kat. (*prosfora*) używaną jest w formie graniastéj (sześcianu); kościół zaś ewangielicki używa obu tych form, nie przywiązuje bowiem do formy jak we wszystkiém, tak i tu takiéj wagi jak poprzednie i tak: ewangielicko-refor. chleba zwyczajnego, ewang.-augsburski opłatka a ewang.-unicki wedle żądania lub zwyczaju miejscowego i jednéj i drugiéj formy.—W piérwszych wiekach kościoła chrześcijańskiego chléb przy wieczerzy Pańskiéj był łamany (podpłomyki), następnie dopiéro zaczęto używać formy graniastéj, jak tego dowodem najdawniejsze obrazy w kościele ś. Wawrzyńca w Rzymie.

Hoszów, wieś w obwodzie sanockim, pow. ustrzyckim, blisko Jasienia; tu został śmiertelnie raniony Pułaski 20 Sierp. 1769.

Hoszowski (Jerzy), herbu Sas, władyka grecko-kat. przemyski, rodem z Rusi Czerwonéj; objął katedrę w r. 1668—70, † 1729 r.

Hoszowski (Konstanty), b. senator wolnego miasta Krakowa, członek tow. nauk krak., jest autorem pism: „*De re nummaria in Polonia*“ (Kraków 1828); „*Wiadomość o starożytnym obrazie N. Maryi Panny i o Domu schronienia przy ulicy ś. Szczepana w Krakowie*“ (Krak. 1857); „*Żywot ks. Antoniego Bystrzonowskiego* i t. d.“ (1851); „*Żywot Andrzeja Zawiszy Trzebickiego, bisk. krakows.*“ (1861); „*O znakomitszych zasługach w kraju rodziny Korycińskich*“ (Krak. 1862); „*Żywot Jana Muskaty, bisk. krak.*“ (Krak. 1866); „*Obraz życia i zasług opatów Mogilskich*“ (Krak. 1867).

Hoszúfalu albo *Nagyfalu* po madz., a po niem. *Langendorf*, po rumuńsku zaś *Satul-lung*, wieś w Siedmiogrodzie, w obwodzie kronsztadzkim, jedna z tak zwanych siedmiu wsi, będących własnością m. Braszowa; 7,800 m., prowadzi znaczny handel z Wołoszczyzną.

Hotho (Henryk Gustaw), estetyk, ur. w Berlinie 1802 r., poświęcał się estetyce, wiele podróżował po Europie w młodości oraz 1837 i 1844. Wykładał literaturę powszechną od r. 1828 w akademii wojsk., 1830 r. w uniwersytecie w Berlinie. Pisał wiele do pism *Das Morgenblatt* i *Jahrbücher f. Wissenschaftliche Kritik*. Pracował w duchu Hegla i Goethego. „*Vorstudien für Leben u. Kunst*“ (Stuttgart 1835); „*Geschichte d. deutschen u. niederländischen Malerei*“ (Berlin 1842); „*D. Malerschule Huberts van Eyck*“ (Berlin 1855—58); „*Geschichte d. christl. Malerei*“ (Stuttg. 1869).

Hottentoci, najdawniejsi mieszkańcy południowego przylądka Afryki, nazwani tak przez Holendrów, sami bowiem nazywają się *Koikoib* albo *Kwakwa*; dzielą się na cztéry główne pokolenia a mianowicie: tak zwani Hottentoci kolonijalni, czyli właściwi Kwakwasowie w Kaplandzie; Korana, Kora, albo Kora-aqua; Nama albo Namakwa, i Saan (Saab) albo Buszmanowie. Charakterystycznemi ich cechami są: cera oliwkowa, niska czaszka i wystające kości policzkowe, wargi grube, nos spłaszczony i usta wystające. Wstrętną, jak cała ich powiérzchowność, jest także im tylko właściwa wymowa z gardła wydobywana, niechlujstwo i pociąg do pijaństwa. Zalecają się zaś uprzejmością, dobrodusznością i w większéj części sumiennością. Czyści H., bez żadnych przymieszek obcych, znajdują się tylko w republice Oranżyjskiéj. Koloniści najmują ich chętnie do służby jako pasterzów i woźniców. Liczba ich wynosi ok. 5,000; w granicach zaś dawnéj na przylądku kolonii holenderskiéj pomieszali się z Europejczykami, Kaframi, Negrami i innymi przybyszami, a mowa ich jest gwarą, pochodzącą ze zlewku wyrazów holenderskich, hotentockich i kafryjskich. Z łączenia się Europejczyków z Hottentotkami powstała osobna rasa, tak zwanych *Grikwasów*, którzy właściwych H. przewyższają rozwinięciem ciała i okazują wiele zdolności do sztuk i życia cywilizacyjnego. Liczba ich wynosi przeszło 20,000. Część ich w

przeszłém stuleciu wywędrowała ku północy i osiadła w Sawannie między Nu i Kay-Garip; część inną chrześcijańską (6,000 ludzi) w r. 1829 osiedlił rząd nad rz. Cat. Osada ta utrzymuje się w stanie kwitnącym.

Hottinger (Jan Henryk), oryjentalista, ur. 1620 r. w Zürich; był od r. 1642 profesorem w mieście rodzinném, w latach 1655—61 przyczyniał się wiele do wzrostu uniwersytetu heidelbergskiego, następnie znowu przebywał w Zürich, aż nareszcie 1667 utonął w jeziorze Limmat. Ważniejsze jego dzieła są: „*Thesaurus philologicus*" (Zür. 1644, 3 wyd., 1696) i „*Etymologicum orientale*" (Frankfurt 1661). — **Hottinger** (Jan Jakób), prawnuk poprzedniego, historyk, ur. 1783 r. w Zürich, od r. 1844 profesor historyi przy tamecznym uniwersytecie, † 1859. Ogłosił pomiędzy innemi: „*Geschichte der schweiz. Kirchentrennung*" (2 t., Zür. 1825—27); „*Huldreich Zwingli und seine Zeit*" (1841); „*Hans Konrad Escher von der Linth*" (1852). Wspólnie z Vögelim wydał Bullingera „*Reformationsgeschichte*" (3 t., 1840); z Escherem „*Archiv fur schweiz. Geschichte und Landeskunde*" (3 t., 1827—29); z Wackernaglem „*Schweiz. Museum*" (8 t., 1837—1839).

Houbigant (Karol Frańciszek), urodz. w Paryżu 1686 r., † 1783 r.; w r. 1704 wstąpił do kongregacyi oratoryjanów, był profesorem i przełożonym kolegijum. Oprócz innych dzieł, pracował przez lat trzydzieści nad krytycznem wydaniem *Biblii* w tekscie oryginalnym i w przekładzie łacińskim, (Paryż, 4 t. in fol.).

Houbracken (Arnold), utalentowany rysownik i malarz niderlandzki, ur. 1660 r. w Dordrechcie, † 1719 w Amsterdamie. Zajmował się szczególniéj malowaniem portretów; wykonał także kilka pięknych miedziorytów, więcéj jednak jest znanym jako autor wielce szacownego dzieła: „*Groote schouburgh der nederlandsche konstschilders en schildressen etc.*" (Amsterdam 1718 sq.).—Syn jego *Jakób Houbracken*, ur. 1698 r. w Dordrechcie, † 1780 w Amsterdamie, odznaczył się także jako znakomity malarz i miedziorytnik.

Houchard (Jan Mikołaj), generał rzeczypospolitéj francuskiéj, ur. 1740 r. w Forbach, depart. Mozelli. Podczas wojny siedmioletniéj prosty żołnierz wojsk francuskich, odznaczył się niejednokrotnie w czasie rewolucyi, i posuwając się szybko, w r. 1792 stał już jako generał na czele armii północnéj i zdobył Hondscoote, skutkiem czego książę York odstąpił od oblężenia Dunkierki i sprzymierzeni musieli zaniechać dalszych działań we Francyi. Odniósłszy nad Holendrami w kilka dni potém zwycięstwo pod Maine, poniósł od Austryja-15 Wrześn. klęskę pod Courtray, za co, jakkolwiek niewinny, został uwięziony przez terrorystów i 17 List. 1793 gilotynowany. Syn jego usprawiedliwił go w piśmie: „*Notice historique et justificative sur la vie militaire du général Houchard*" (Strasburg 1809).

Houdetot (Elżbieta Frańciszka Zofija de Lalive de Bellegarde, hrabina de), słynna z dowcipu i rozumu Francuzka, ur. 1730 r.; pamięć téj kobiéty przeszła do potomności skutkiem poufnéj zażyłości z J. J. Rousseau, który winien jéj wiele natchnień poetycznych, ale daremnie starał się o jéj rękę, gdyż p. H. stale dochowywała wierności swemu kochankowi St.-Lambert. † 1813 r. jako ostatnia z wesołego grona encyklopedystów.

Houdon (Jan Antoni), rzeźbiarz francuski, uczeń Lemaire'a i Pigalle'a, urodz. 1740 r. w Wersalu, † 1828 jako profesor szkoły sztuk pięknych w Paryżu. Z utworów jego najcelniejsze są: posągi *Dyjany*, *Woltera*, *Cycerona wydalającego Katylinę z senatu*, *la Frileuse* i marmurowa statua Washingtona. Oprócz tego wykonał H. znaczną liczbę bardzo pięknych popiersi, jak: Rouseau, d'Alemberta, Glucka, Buffona, Mirabeau, Lafayette'a, Neya, Napoleona i t. d. H. jest wskroś naturalistą i ukazuje się zupełnie wolnym od maniery swéj szkoły.

Houge, La, mały półwysep w Normandyi, depart. La Manche; ma latarnię morską i 500 m.; pamiętny jest zwycięstwem odniesioném tu przez Anglików nad Francuzami 29 Maja 1642.

Houreau (B.), jest autorem dzieła: „*Histoire de la Pologne depuis son origine jusqu'en 1846, suivie de notices biographiques sur ses grands hommes*" (Paryż 1846).

Houska (Marcin), z przydomkiem *Loquis* a także i *Martinek*, ksiądz rzymsko-kat., rodem z marg. morawskiego, głośny w swym czasie ze swéj uczoności i wymowy a następnie (1419 r.) jako jeden z najgorliwszych Taborytów (ob.) i jak się zdaje wskrzesiciel *Chilijazmu* (ob.) między nimi. Między innemi zalecał i laikom brać chléb eucharystyczny do ręki i rozdzielać pomiędzy siebie. Zdania H. wywołały liczne spory a następnie jego stronnicy w liczbie około trzystu wygnani zostali z Pragi; nie mogąc zaś znaleść nigdzie przytułku, osiedlili się w lesie nad rz. Lużnicą opodal Drażyc. Gdy księża taboryccy nie chcieli zgodzić się na gwałtowne środki, doradzane przez J. Żyżkę, celem wytępienia tego „kacerstwa", jak się inni wyrażali „pikardzkiego", H. wezwany był na Tabór i tu po długich rozprawach dał się skłonić do odwołania niektórych swych zdań i wykonał to w kościele jako „kający się grzesznik". Zwolennicy H., którzy nie poszli za jego przykładem, zostali wytępieni. Ale i on nie czując się bezpiecznym udał się do margr. morawskiego, w drodze jednak pochwycony został przez Diwisza Borzka z Miletinka wraz ze swym towarzyszem, Prokopem Jednookim. Gdy zaś przy badaniu co do nauki o Wieczerzy P. oświadczył, że prawdziwe ciało Chrystusa jest w niebie; że miał tylko jedno ciało i t. d. skazany został na śmierć, odwieziony do Roudnicy i oddany wraz z Prokopem arcybiskupowi Konradowi, który usiłował przywieść ich do prawowierności, lecz gdy to nie odniosło zamierzonego skutku, zapakowani do beczek ponieśli śmierć w płomieniach. Jakkolwiek H. pisał bardzo wiele, ocalało jednak tylko jedno jego pismo do Braci na Taborze, pisane z pierwszego więzienia (1421), oraz niektóre ustępy z jego *traktatów* w polemiczném piśmie M. J. Przibra-

ma z r. 1429, wskazujące jego pojęcia dogmatyczne, mianowicie w kwestyi co do Wieczerzy P.— Czyt. Palacki „*Dzieje Narodu Czesk.*" (t. III, cz. 1).

Houssey albo **Housset** (Arsenijusz), literat francuski, ur. 1815 w Bruyères, niedaleko Laon. Wcześnie już przybywszy do Paryża, wystąpił 1836 z dwoma romansami („*La couronne de bluets*" i „*La pécheresse*"), którymi przy współdziałaniu J. Janin, T. Gautier i J. Sandeau zajął wydatne między pisarzami paryskimi miejsce. Piękném dziełem „*L'histoire de la peinture flamande et hollandaise*" (Paryż 1846, ze 100 miedziorytami) zyskał sobie niemały rozgłos i uwikłał się w polemikę z A. Michiels. Podczas rewolucyi 1848 czynny brał udział jako członek stronnictwa demokratycznego. Przy końcu 1849 r. objął administracyję *Teatru francuskiego* i prowadził ją z wielkiém powodzeniem aż do 1856 r., poczém otrzymał urząd generalnego inspektora muzeów prowincyjonalnych. Rozległa jego działalność literacka obejmuje romans, teatr, poezyję i krytykę. Ze szczególną predylekcyją zajmuje się H. epoką Ludwika XV. Prace jego zalecają się zawsze dowcipem, wdziękiem opowiadania i lekkością stylu. — Z romansów H. wymieniamy: „*Onze maîtresses délaissées*" (1840); „*La vertu de Rosine*" (1844); „*Romans, contes et voyages*" (1846); „*Philosophes et comédiennes*" (1850); „*La pantoufle de Cendrillon*" (1851); „*Les filles d'Ève*" (1852); „*Sous la Régence et sous la Terreur*" (1852); „*Repentir de Marion*" (1854); „*Mlle de la Vallière et Mme de Montespan*" (1860, kilka edycyj); „*Mademoiselle Cléopâtre*" (1864); „*Roman de la duchesse*" (1865); „*Les aventures galantes de Margot*" (1866); „*Nos grandes dames*" (I ser. 4 t., 1868), i „*Parisiennes*" (II ser., 3 t. 1869). Na scenę dał tylko „*Caprices de la marquise*" (1844) i „*Comédie à la fenêtre*" (1852). Zbiory drobniejszych poezyj, w różnych wydawane czasach, ogłosił p. t. „*Oeuvres poétiques*" (1858). Z dzieł krytycznych, historycznych i humorystycznych zasługują na wzmiankę: „*Voyage á Venise*" (1849); „*L'histoire du quarante et unième fauteuil de l'Académie française*" (1855); „*Le roi Voltaire: sa généalogie, sa jeneusse, sa cour, ses ministres etc*" (1858); „*Histoire de l'art français*" (1860); „*Les femmes du temps passé*" (1862); „*J. J. Rousseau et Mme Warens*" (1863). Oprócz tego był współpracownikiem wielu czasopism. W 1861 został jako jeden z właścicieli dyrektorem dziennika *Presse*. Na język polski z dzieł H. mamy tłumaczone: „*Podróże humorystyczne*" przez Jerzego Laskarysa (Wilno 1860); „*Miłość zabijająca czyli Rafaella*" przez Tadeusza C. (Warszawa 1868).—Syn jego *Henryk* **Houssey**, ur. 1848, dał się poznać jako autor wybornego studyjum nad sztuką grecką p. t. „*Histoire d'Apelles*" (1867; 3 ed. 1868). Oprócz tego umieszcza artykuły literackie i krytyczne w różnych czasopismach.

Houston (Samuel), generał amerykański, urodz. 1793 r. w Rockbridge-Cor, w Wirginii, † 1863 r. Syn ubogich rodziców, po śmierci ojca oddany był do kramarza, ale nie mogąc dłużéj u niego przebywać, uciekł do lasów i przepędził 5 lat pomiędzy indyjskiém plemieniem Creek, następnie założył szkołę dla Indyjan. Podczas wojny z Anglią (1813) w stąpił do wojska i w bitwie pod Horse-Shoe, gdzie był ciężko raniony, walczył z odznaczeniem. Po ukończeniu wojny poświęciwszy się nauce prawa w Nashville, odznaczył się wkrótce jako adwokat. Powołany do izby reprezentantów, był 1827—29 gubernatorem w Tennessee, następnie znowu trzy lata przebywał śród Indyjan, potém udał się do Texas, gdzie w wojnie tego kraju przeciwko Meksykowi jako wódz naczelny wygrał bitwę pod San-Jacinto (21 Kwiet. 1836), przez co oswobodził Texas od Meksykanów i obrany został prezydentem nowéj rzeczypospolitéj. Urząd ten piastował ciągle aż do chwili, kiedy Texas przyłączono do Stanów Zjednoczonych. Następnie był przedstawicielem Texasu jako senator w Washingtonie, a w r. 1859 został powtórnie obrany gubernatorem tegoż kraju.

Houtman (Kornelijusz), twórca handlu holenderskiego z Indyjami wsch., urodz. 1560 r. w Gouda; przebywając jako kupiec w Lizbonie poznał korzyści, jakie Portugalczycy ciągnęli z handlu indyjskiego i skłonił kupiectwo amsterdamskie do wysłania cztérech okrętów do Indyj Wsch., które 23 Czerwca 1596 zarzuciły kotwicę pod Bantam na wysdie Jawie i w roku następnym powróciły do Europy. Druga wyprawa z r. 1598, na któréj czele był Houtman, nie powiodła się wprawdzie, z powodu, że za H. podmową zazdrosnych Portugalczyków został uwięziony na wyspie Sumatrze, skąd już nigdy do kraju rodzinnego nie powrócił, jednakże okręty jego oswobodzone z niewoli, wskazały drogę Holendrom do nader ważnego dla nich handlu. W niewoli H. zajmował się spostrzeżeniami astronomicznemi.—Syn jego *Fryderyk*, z nim razem więziony, wydostał się na wolność, został 1607 gubernatorem Amboiny i ułożył słownik malajski i madagaskarski (Amsterd. 1603).

Houwald (Krzysztof Ernest, baron von), dramatyk niemiecki, ur. 1778 r. w Straupitz, w Dolnych Łużycach, syndyk swojéj prowincyi, † 1845 r. w Neuhaus pod Lübben. H. ustalił swą sławę literacką utworami dramatycznymi: „*Das Bild*", „*Der Leuchtthurm*"; „*Fluch und Segen*"; „*Die Feinde*" i „*Die Räuber*". W dramatach jego przeważa liryzm, graniczący nieraz z sentymentalnością. Oprócz tego wydał oddzielnie „*Vermischte Schriften*" (2 t., Lipsk 1825) i „*Bilder für die Jugend*" (3 t., Lipsk 1829—32; nowa ed. 1839).

Howard, jedna ze znakomitszych rodzin angielskich, ob. Norfolk.

Howard (Jerzy, hr. Carlisle), ob. Carlisle.

Howard (Katarzyna), żona Henryka VIII, króla angielskiego, ob. Henryk VIII.

Howard (John), ur. 1726 r. w Enfield, † 1790 w Chersonie, podczas podróży w południowéj Rossyi, zwany *przyjacielem ludzkości*, reformator więzień, szpitali i innych dobroczynnych zakładów. Poświęcał się początkowo kupiectwu; w czasie podróży do Portugalii statek, na którym się znajdował, schwytany został przez okręt francuski i on sam

długo był trzymany w niewoli. To zwróciło uwagę jego na przykry stan więzień i przedstawił rządowi propozycyje co do ich poprawy, a zbadawszy więzienia angielskie, ogłosił „*State of the prisons in England and Wales*“ (1777, wyd. 2, 1784). Na skutek jego przedstawienia zapadły w r. 1774 dwa postanowienia parlamentu co do poprawy losu więźniów. Zwiedził H. następnie prawie całą Europę w celach filantropijnych i pismami swemi, między innemi „*Account of the principal lazarettos in Europa*“ wywołał w całéj Europie ruch na tem polu. Delille w poemacie „*La pitié*“ poświęcił mu zaszczytny ustęp.

Howard (Henryk), malarz angielski, ur. 1769 r., † 1847 w Bath. Od 1808 był członkiem a następnie sekretarzem i profesorem akademii królewskiéj. Z wielu znakomitych jego utworów, *Hero i Leander*, *Lear i Kordelija*, *Hory*, *Narodzenie Wenery* są najcelniejsze. — Jego syn, *Frank Howard*, również artysta, wydał swego ojca wyborne „*Odczyty o malarstwie*“ (2 t., Londyn 1848).

Howard (Łukasz), meteorolog angielski, urodz. 1772 r. w Londynie, † 1864, kwakier, właściciel fabryki chemicznéj w Stratford, w hrabstwie Essex, zajmował się obserwacyjami meteorologicznemi, których rezultaty ogłaszał w różnych pismach, w dziele „*The climate of London*“ (2 t., 1818—20) i w swoich „*Seven lectures on meteorology*“ (1837).

Howard (Edward), angielski oficer marynarki, † 1841, wsławił się kilku romansami morskimi, które do najudatniejszych naśladowań Marryata zaliczyć można. Romanse te są: „*Rottlin the reefor*“, „*The old commodore*“, „*Outward bound*“ i „*Sir Henry Morgan, the Buccaneer*“ (wydany już po śmierci autora) o wiele jest słabszy od trzech poprzednich.

Howe (Ryszard, hrabia), słynny admirał angielski, ur. 1725 r. Wszedł do służby morskiéj 1736; 1746 został kapitanem. Podczas wojny z Francyją odznaczył się przy zdobyciu wyspy Aix (1757) i zburzył przystań Cherbourga. W r. 1770 mianowany kontradmirałem i naczelnym dowódcą floty m. Śródziemnego, odznaczył się wielokrotnie w wojnie amerykańskiéj. W 1782 przy pomocy zręcznego bardzo manewru, mimo przemagającéj floty francusko-hiszpańskiéj, opatrzył w żywność Gibraltar i 1 Czerw. 1794 pobił Francuzów pod Quessant; † 1799. Porów. Barrona „*Life of Lord H.*“ (Lond. 1838).—Jego wnuk, *Ryszard Penn*, *wicehrabia Curzon*, syn córki jego Zofii, ur. 1796 r., mianowany 1821 *hrabią Howe*, był wielkim podkomorzym królowéj Adelaidy, żony Wilhelma IV. W r. 1868 wybrany powtórnie do izby gmin, † 1871.

Howe (Elijasz), przemysłowiec amerykański, ur. 1819 w Spencer (Massachusets), † 1867; w młodości pracował w folwarku ojca; nabywszy nieco wiadomości z mechaniki, zbudował 1845 piérwszą maszynę do szycia; patent na to uzyskany sprzedał w Anglii, gdzie miał liczne procesy z naśladowcami swego wynalazku. Prawa jego zostały uznane 1854, a w 1859 już sprzedano 50,000 machin jego konstrukcyi. Zbogaciwszy się, założył fabrykę swych machin w Bridgeport w Connecticut, z których znaczna liczba przybyła do Europy.

Howitt (Wilhelm), ur. 1795 r. w Heanor, w hr. Derby, kwakier angielski, przez długi przeciąg czasu aptekarz w Nottingham, w latach 1840—44 zamieszkiwał w Heidelbergu, w r. 1852 zwiedził Australiję. Ogłosiwszy wraz z żoną swoją *Maryją Botham*, ur. 1804 r. w Uttoxeter, kilka nowelli, zjednał sobie szczególną wziętość dziełami: „*Book of the seasons*“ (1831) i „*History of priestcraft*“ (1833). Następnie, oprócz wielu innych pism, wydał: „*Rural life in England*“ (2 t., 1836); „*The student life in Germany*“ (1841); „*Rural and domestic life in Germany*“ (1842) i „*German experiences*“ (1844). Z innych jego prac zasługują na szczególną wzmiankę „*Hall and hamlet, or scenes and characters of country life*“ (2 t., Lond. 1847); „*Homes and haunts of the British poets*“ (2 t., Lond. 1847); romanse: „*Madam Dorrington of the Dene*“ (3 tomy, 1851); „*The man of people*“ (3 t., Lond. 1860), oraz „*Literature and romance of Northern Europe*“ (2 t., Lond. 1851—52) i „*History of the supernatural in all ages and nations*“ (2 t., 1863), dzieło napisane w duchu spirytualistycznym.—Żona jego ogłosiła wiele poezyj, powieści i pism dla młodego wieku; w późniejszych czasach wydała jeszcze romans „*The cost of Caergwyn*“ (3 t., Lond. 1864). — Ich córka, *Anna Maryja Howitt*, ur. około 1830, od r. 1859 żona A. A. Watts, zjednała sobie znakomite imię jako autorka dzieł: „*The art student in Munich*“ (2 t., 1853) i „*Shool of life*“ (1856).

Hoya, hrabstwo w dawniejszém królestwie hanowerskiém, ma 49 1/2 mil kw. z ludnością 132,000; dzieli się na hrabstwo wyższe i niższe, przez które przechodzą rzeki Wezer, Aller i Hunte i składa się po większéj części z piasków i bagien. *Hrabiowie Hoya* byli przez długi czas panami udzielnymi i w r. 1250 utworzyli dwie linije, z których piérwsza (Ottonowska) 1502, druga (Henrykowska) 1582 wygasły, po czém posiadłości ich przeszły w ręce książąt Lüneburg.

Hoya (*Woskokwiat*), rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych obejmujący niskie lub wijące się krzewy, lub téż wijące się podkrzewy Azyi płdn. i Nowéj Holandyi. Niektóre gatunki znane są jako ozdobne lub lekarskie, zwłaszcza H. *carnosa*, pochodząca z Indyj Wsch. i Chin, u nas często hodowana w pokojach, dla pięknych, białych, wonnych, jakby woskowych kwiatów, ułożonych w baldaszki zwisłe; przykoronek amarantowy, liście skórkowate, mięsiste, podłużno-owalne. Sok mléczny gatunków H. *coronaria* i H. *Rumphii* używa się na Molukkach jako środek przeciwzapalny, H. *viridiflora* przeciw ukąszeniu jadowitych węży.

Hoyeius Palaeius (Błażéj), wizytator zakonu karmelitańskiego prowincyi polskiéj, wydał dzieło p. t. *Postanowienie starożytnego zakonu karmelitańskiego* (Poznań 1623), toż samo po łacinie pod tyt. *Conduciones* i t. d. (tamże 1621 r.), w którém bez żadnych dowodów utrzymuje, jakoby założycielem tego zakonu był ś. Elijasz. Z tego powodu inne

kongregacyje zazdroszcząc takiéj starożytności karmelitom, wykupowały to dzieło, celem zapewne zniszczenia.

Hoyer (Jan Gotfryd von), znakomity pisarz w przedmiocie wojskowości, urodzony 1767 roku w Dreźnie, † 1848 roku, kształcił się pod swym stryjem i imiennikiem, znakomitym artylerzystą, (ur. 1720, † 1802), służył wojskowo w Saksonii, potém w Prusach, został 1818 generał majorem tudzież inspektorem twierdz i pijonijerów w Pomeranii i Prusach. W r. 1825 uwolniony został od obowiązków. Z licznych pism jego najwięcéj znane są: „*Handbuch der Pontonnierwissenschaft*" (2 t., Lipsk 1830); „*Geschichte der Kriegskunst*" (2 t., Getynga 1797—1800); „*Allgemeines Wörterbuch der Artillerie*" (2 t., Tybinga 1804—12); „*Allgemeines Wörterbuch der Kriegbaukunst*" (3 t,. Berlin 1815—27) i in.

Hoyer (Henryk Fryderyk), jeden z najznakomitszych współczesnych histologów, ur. 1834 r. w Inowrocławiu, odbywał studyja lekarskie w Wrocławiu i Berlinie. 1859 r. wezwany do Warszawy na katedrę fizyjologii i histologii; obecnie wykłada histologiję i embryjologiję w uniwersytecie warszawskim. Zrobił kilka odkryć w anatomii mikroskopowéj, bardzo ważnych pod względem fizyjologicznym. Odkrył mianowicie nabłonek w naczyniach włosowatych, zakończenia nerwów w nabłonkach, nabłonek w t. z. ciałkach Pacini'ego, wykazał podobieństwo budowy i funkcyj szpiku kostnego i śledziony i t. d. Prace swoje ogłaszał w czasopismach naukowych polskich i niemieckich. Wydał „*Histologiję*" (Warszawa 1862). Prócz tego nagradzając brak podręczników w polskim języku postarał się o przełożenie kilku podręczników niemieckich, w których sam odpowiednie zmiany poczynił („*Fizyjologija*„ Hermana „*Fizyjologija*" Dondersa „*Embryjologija*" Vierordta).

Hozanna (z hebr.=*zachowaj*, *zbaw*, albo *wspomagaj nas*, *zdarz dobrze*.) Izraelici używali tego wyrażenia zwykle przy uroczystych zdarzeniach, odpowiednio naszemu *wiwat*, *witaj*, *niech żyje* i t. p.

Hozeasz (Ozeasz), ostatni król Izraelski (730—722 przed Chr.), uprowadzony przez Salmanassara, króla assyryjskiego, z częścią narodu (722) w niewolę. (Czyt. 2 Król. 17).

Hożskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie trockiém powiecie grodzieńskim. Składało się z miasta Hoży z przyległościami. Wedle spisów podskarbiego lit. z r. 1648—1652 sstwo to w r. 1569 należało do dóbr dziedzicznych króla Zygmunta Augusta. Po odpadnięciu Smoleńska i powiatu starodubowskiego do Rossyi, w skutek traktatu Andruszowskiego, stany Rzpltéj, chcąc wynagrodzić exulantom utracone przez to ich dobra, na sejmie r. 1662 uchwaliły, aby między innemi sstwami i hożskie wydzielone im było na dziedzictwo, co następnemi jeszcze prawami sejmowemi z lat 1670, 1672, 1690, 1717, 1769 i 1775 zatwierdzono. W Voluminach legum pod r. 1775 znajdujemy jeszcze wspomnianego Skuczewicza jako sstę hożskiego.

Hozyjusz (Osius), ur. po r. 260, † 359 r. w Kordubie, gdzie był biskupem przez lat 60. Przebywał na dworze cesarza Konstantyna W. jako doradca w sprawach kościelnych i jeździł z jego listem do Aryjusza (ob.), którego był żarliwym przeciwnikiem, oraz Aleksandra, biskupa aleksandryjskiego (ob.). Z porady H. cesarz zwołał sobór ekumeniczny w 325 r. do Nicei (w Bytynii). Na soborze sardyceńskim (347 r.) był przewodniczącym i starał się, ażeby stronników Euzebijusza z Nikomedyi (ob.) skłonić do wzięcia udziału w naradach tego soboru; dowiedziawszy się zaś, że cesarz Konstantyn II, zwolennik aryjanizmu, prześladuje św. Atanazego (ob.), wystąpił z silną obroną tego swego przyjaciela i jednowiercy, za co w r. 355 zesłany był na wygnanie do Syrmii, gdzie w r. 357 na tamtejszym soborze ułożone zostało wyznanie wiary w duchu aryjańskim i H. zniewolony został podpisać takowe. Uwolniony z wygnania powrócił do swéj dyjecezyi. Twierdzą, że przed skonem odwołał zatwierdzenie rzeczonego wyznania wiary.

Hozyjusz (Stanisław), po łacinie pisano go *Hosius*, *Osius*, po niemiecku *Hosen*, kardynał i biskup warmiński, pochodził z rodu niemieckiego, syn Ulryka, prokuratora m. Wilna, a wnuk Jana, wychodźcy badeńskiego, osiadłego w Krakowie, ur. 1504 w Krakowie (Bartoszewicz przypuszcza, że mógł się urodzić w Wilnie). Uczył się w akademii krakowskiéj (do albumu zapisany 1519); następnie wysłany do Włoch przez Tomickiego, bisk. krak., kształcił się w Padwie i Bolonii; doktorem prawa wrócił do kraju 1533. Przeznaczony na sekretarza w kancelaryi królewskiéj, pracował nad zbadaniem spraw pruskich i ze znakomitymi wówczas ludźmi, jak Dantyszek, Sam. Maciejowski, w bliskich zostawał stosunkach. Lubo niskiego pochodzenia H. dla wysokich talentów, nauki i gorliwości o wiarę katolicką utorował sobie drogę do najwyższych w kościele godności. W 1538 został kanonikiem warmińskim, późniéj krakowskim i sędomirskim, 1549 mianowany biskupem chełmińskim jeździł od Zygmunta Augusta do Karola I z powodu intryg, jakie knuł zakon krzyżacki przeciw panowaniu polskiemu na Pomorzu. W 1551 został biskupem warmińskim. Doszedłszy takiéj pozycyi, stanął H. w obronie kościoła katolickiego i rozpoczął silną a skuteczną reakcyję przeciw szerzącéj się po całéj Polsce reformacyi. Na synodzie piotrkowskim, zwołonym 1551 przez prymasa Dzierzgowskiego, złożył słynne wyznanie wiary „*Confessio catholicae fidei christiana*" (Krak. 1553), przetłumaczone na wszystkie prawie języki europejskie i popiérał gwałtownego Lippomana, nuncyjusza papieskiego, celem wytępienia herezyi. Powołany 1558 przez Pawła IV do Rzymu (list papieża w Rykaczewskiego „*Relacyjach*" t. I, str. 68—69), wyjechał 1560 i przez Pijusa IV używany był do poselstw na dwory wiedeński i pragski, gdzie nakłaniał do prześladowania różnowierców. Ozdobiony kapeluszem kardynalskim

1561 i mianowany jednym z prezesów na nowo otwartego soboru trydenckiego (Stycz. 1562) gorliwie zajmował się ukończeniem jego obrad, jaśniał na nim jako jeden z najuczeńszych prałatów i reprezentował najwyższe interesa hierarchii. Równocześnie król biskupowi i całéj rodzinie Hozyjuszów nadał szlachectwo. Za powrotem do kraju pracował niezmordowanie z wielką zręcznością i roztropnością nad zniweczeniem reformacyi w swéj dyjecezyi i w całéj Polsce, wspiérając usilnie kardynała Commendoni'ego (ob.). Dla zdławienia herezyi i propagowania katolicyzmu sprowadził 1564 jezuitów i osadził ich w Brunsbergu. Ze sejmu lubelskiego 1569 wyjechał w poselstwie od króla do Rzymu dla zajęcia się interesem sukcesyi barskiéj. Odtąd przebywał już ciągle we Włoszech i † 1579 w Subiaco. H. należy do najznakomitszych ludzi swego czasu nie tylko w Polsce ale i w Europie jako filar katolicyzmu. Obok wielkiéj nauki posiadał także wiele pięknych przymiotów umysłu i serca. Nauką, powagą i znaczeniem swojém wywiérał przy wielce rozgałęzionych stosunkach wpływ niezmierny, nietylko na całe duchowieństwo polskie, ale i na sejmującą szlachtę. Przeciw reformacyi działał więcéj drogą przekonania niż gwałtów, których w Polsce używać nie śmiał. Cieszył się jednak z rzezi św. Bartłomieja i błogosławił niebo za śmierć Coligny'ego. Mimo całego patryjotyzmu i przywiązania do familii Jagiellońskiéj wyznać jednak trzeba, że niezmordowaną swą pracę poświęcał więcéj dla dobra papiestwa niż własnego kraju, więcéj dla interesów hierarchii niż Polski. H. jest najpotężniejszym przedstawicielem ultramontanizmu w XVI w. Pisma H. po większéj części treści polemicznéj p. t. „*Opera Omnia*“ wyszły w Kolonii (2 t., 1584). Bijografiję H. w XVI w. napisał Reszka a panegiryk— jego wychowaniec Treter. W nowszych czasach obszerną pracę o H. dał Eichhorn p. t. „*Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaw* H.“ (2 t., Mogunc. 1854—55). Listy H. do Jagiellonek ogłosił Grabowski w „*Starożytnościach polskich*“.

Hozyjusz (Stanisław), biskup poznański z tegoż samego rodu co i poprzedni, szedł od najmłodszego jego brata Ulryka, najstarszy syn Wojciecha H., osiadłego w Magnuszewicach pod Kaliszem, ur. 1673 r. Pobiérał piérwsze nauki w Brunsberdze, następne w Rzymie, skąd wróciwszy został kanonikiem kujawskim, 1709 krakowskim, a w lat kilka proboszczem kościoła ś. Jakóba w Krakowie zaś 1720 mianowany był biskupem inflanckim, 1721 przeniósł się na biskupstwo kamienieckie. W r. 1732 dostał katedrę płocką, a w parę miesięcy potém naznaczony był biskupem poznańskim. Było gorliwy stronnik Sasów. Za Augusta II przesiadywał ciągle na dworze; przyjaciel całéj rodziny królewskiéj, obok Jana Lipskiego był jedną z głównych osób stronnictwa dworskiego, które zezwalało na wszystko, coby tylko zechciał król robić. W narodzie nie miał H. zachowania; powszechnie był nielubiany. Podczas bezkrólewia łącznie ze swym sufraganem Stan. Grabowskim intrygował na korzyść Sasów. Posądzano go nawet, że brał od nich pieniądze. Odgrywając między Prażanami, t. j. zaprzedanymi oligarchami, rolę prymasa, wbrew woli większości narodu, który 12 Września 1733 wybrał sobie za króla Stanisława Leszczyńskiego, H. 5 Paźdz. bezprawnie ogłosił królem Augusta III i ściągnął na się ogólną nienawiść. Musiał z tego powodu uciekać na Szlązk i dopiéro we Wrześ. 1734 wrócił do Warszawy. Pod koniec życia zwołał na 7 Lipca 1738 synod dyjecezyjalny, którego ustawy („*Constitutiones*“) wydał Leon Morawski. Ród Hozyjuszów do dziś podobno jeszcze nie wygasł.

Hrabanus Maurus, ur. około 776 w Moguncyi, w r. 822 zostawszy opatem w Fuldzie, założył biblijotekę i szkołę publiczną; w 847 został biskupem mogunckim; † 856. On piérwszy zaprowadził w Niemczech naukę języka greckiego i pracował nad wydoskonaleniem jęz. niemieckiego i tym celem napisał łacińsko-niemiecki glossaryjusz do Pisma ś. (przedruk w Graffa „*Diutiska*“, t. 3), stanowiący jeden z ważniejszych pomników starożytnéj niemczyzny. Inne jego pisma łacińskie wydał Calvonerius (6 t., Kolonija 1627). Porów. Bacha „*Der Schöpfer des deutschen Schulwesens*“ (Fulda 1835); Kunstmana „*Hrabanus Magnetieus Maurus*“ (Moguncyja 1841); Spenglera „*Leben des heiligen Rhabanus Maurus*“ (Regensb. 1856).

Hrabia, wyraz wątpliwego pochodzenia, zjawiający się piérwotnie jako „Grafio“ w *Lex Salica*, oznaczał urzędnika, który zastępował króla w tak zwaném *Pagus* czyli łanie (po niem. Gau) i następnie w łacinie określony został wyrazem *Comes* (stąd *Comte*, *Conte*, *Conti*). Z podniesieniem się władzy królewskiéj, wzrosła także władza urzędowa hrabiów; którzy miewali swoich zastępców w wykonywaniu danego im urzędu, zwanych *Vicarii* (skąd poszli naprzód Viguiers, Vicecomes, a potém Vicomtes i Visconti) i nadzwyczajni ich pełnomocnicy (Missus comitis). Karol W. podzielił całe państwo na hrabstwa, chociaż tytuł hrabiów połączony był jeszcze z innymi urzędami. Wybiérany przez lud *Centenaryjusz*, właściwie przedstawiciel ludu w obec z góry naznaczonego hrabiego, nazywał się później *Centraf* (a Saksonów *Gogreve*). Późniejsi *margrafowie* czyli *margrabowie* i *burgrafy*, z tegoż samego powstali źródła w Niemczech. W czasie wygórowania feudalizmu na Zachodzie, zjawili się także i w Polsce komesowie, jako towarzysze, dworacy i doradcy książąt panujących, chociaż tytuł ten w kraju nie nadawał żadnego piérwszeństwa przed inną szlachtą. Co do tego ob. art. Grabia.

Hrabianka, ob. Hrebenka.

Hrabnickie starostwo niegrodowe, znajdowało się w wdztwie mińskiém, powiecie mozyrskim. W r. 1771 posiadał je Tomasz Lenkiewicz, stolnik mozyrski, opłacając z niego kwarty złp. 384 gr. 7, a hyberny złp. 150. W r. 1775 na sejmie warszawskim Stany Rzpltéj wyznaczyły szczegółową komisyję z 9 urzędników do ostatecznego oznaczenia

granic tego sstwa, zwłaszcza od strony dóbr Kopatkiewicz.

Hradca (Ambroży z), † 1439 r. w Kolinie nad Sabą, proboszcz w Hradcu Kralowym, wygnany za sprzyjanie Husytom, przybył do Pragi i tu 1420 r. zebrawszy zastęp ludu osiadł na wzgórzu pod Trzebechowicami, które nazwał górą *Oreb*, a tak stał się założycielem stronnictwa religijno-społecznego, zwanego *Orebitami*. Następnie został kaznodzieją podobnegoż stronnictwa na górze Kunietic①, w r. 1433 należał do układów z delegatami soboru bazylejskiego w Pradze. Za jego wpływem głównie Zygmunt nie został uznany za króla a jego stronnicy skazani na wygnanie.

Hradczany, mylnie *Hradczyn*, jedna z ośmiu dzielnic stolicy król. czeskiego Pragi, położona w północno-zachodniéj stronie, na lewym brzegu Wełtawy, na górze zamkowéj, biorącéj nazwę od wspaniałego istniejącego na niéj zamku królewskiego, zwanego dawniéj Święto-Wacławskim, wzniesionego w r. 1333. Znajduje się tu starożytny kościół katedralny ś. Wita, połączony wschodami z zamkiem; w kościele tym mają spoczywać prawdziwe zwłoki ś. Wojciecha, uwiezione z Gniezna 1040 r. Ludność téj dzielnicy wynosi 6,000.

Hradczyn, ob. Hradczany.

Hrebenka, zwany inaczéj *Hrabianka* (Grzegórz), z ramienia Piotra II pułkownik hadziacki, bezkrytyczny, łatwowierny i fanatyczny historyk Ukrainy, żyjący za czasów Augusta II. Napisał kronikę, którą wydał w Kijowie Iwan Samczewski p. t. „*Letopis hadziaczskaho połkownika Hrihoria Hrabianki etc*" (Kijow. 1854). Dzieło to obejmuje czasy od samych początków Kozaczyzny do obioru Skoropadzkiego na hetmaństwo po Mazepie, t. j. do r. 1709; pełne jest błędów i niedokładności historycznych. Piérwszą wiadomość o kronice H. dał Zenon Fisz w *Dzienniku Warsz.* z r. 1855, N. 216—219.

Hrebnicki (Floryjan), metropolita kijowski grecko-unicki, od r. 1748, ur. w 2 połowie XVII w., † 1762 r., po ukończeniu nauk we Lwowie został mnichem bazylijańskim, następnie z tytularnego biskupa witebskiego, został w 1719 arcybiskupem połockim po Józafacie Kuncewiczu. Gorliwy i światły pasterz zajmował się troskliwie swymi obowiązkami, wiódł spory z jezuitami z powodu niektórych majętności arcybiskupich i tym celem jeździł w r. 1729 i 1730 do Rzymu, ale bez korzyści dla siebie. W klasztorach bazylijanek zaprowadził ustawy soborem trydenckim wskazane.

Hreczka, ob. Gryka.

Hreczyna (Grzegórz), matematyk polski, urodz. 1796 w gub. wołyńskiéj, † 1840 w Charkowie. Po ukończeniu uniwersytetu wileńskiego, w którym 1817 otrzymał stopień magistra filozofii, był profesorem geometryi i algebry w liceum krzemienieckiém aż do jego zwinięcia. W r. 1834 został adjunktem katedry czystéj matematyki, następnie profesorem nadzwyczajnym uniwersytetu kijowskiego. Otrzymawszy 1836 stopień doktora filozofii, przeniesiony został 1839 do uniwersytetu charkowskiego na profesora zwyczajnego. Prace jego zalecają się ścisłością i jasnością wykładu. Oprócz prac pozostałych w rękopiśmie, ogłosił: „*Wykład geometryi rysunkowéj*" przez Poitier, przekład z francuz. (Wilno 1817); „*Początki algebry*" (Krzemieniec 1830); „*Teoryja skutków kapilarnych*" (Pam. Nauk. Warsz. 1819); „*Rozprawa o działaniu naczyń kapilarnych*" (Kijów 1836), napisana dla otrzymania stopnia doktora.

Hreptyjowskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie podolskiém, powiecie kamienieckim. Podług lustracyi z r. 1665 powstało z dawniejszego sstwa skalskiego przez odłączenie od ostatniego dwu wsi: Hreptyjowa i Dziurdziowki z przyległościami. W r. 1771 posiadał je Marcin Koziobrodzki, sędzia grodzki halicki, z żoną Zofią z Broniewskich, opłacając kwarty złp. 2,778 gr. 22. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo wraz z wojtostwem Zubowskiém na własność emfiteutyczną Janowi Zembrzuskiemu. W r. 1616 sstwo to zupełnie zniszczone zostało przez Tatarów i Kozaków.

Hrochotski, zwany *Abrahamides* (Izaak), wielkich zasług mąż w sprawie oświaty narodowéj pomiędzy Słowakami; po odbyciu nauk w kraju, następnie w Pradze i Lipsku, otrzymał urząd notaryjusza m. Kremnicy; następnie wyświęcony na księdza ewang.-augsburgskiego został proboszczem w Bojnicach, w król. węgierskiém, a w 15 lat potém superintendentem okręgów tiekowskiego, nitrańskiego i presburgskiego. Wraz z Lanem i Melikiem przełożył na język ojczysty „*Katechizm*" M. Lutra i wydał 1612 r. w Lewoczy.

Hromádko, też *Hromátko* (Jan Nep. Norbert), ur. 1783 r. w Hrochowym Tyńcu, w król. czeskiém, † 1850 r. Od r. 1805 nauczyciel gimnazyjnm w Kolinie, następnie prywatny nauczyciel jęz. czeskiego w Wiedniu i bezpłatny tłumacz przy urzędzie policyjnym tamtejszym i innych a od r. 1808 także bezpłatny nauczyciel jęz. czeskiego w akademii realnéj wiedeńskiéj. Wyuczywszy się języka polskiego, rossyjskiego i serbskiego, oddał się studyjom literatury i etnografii narodów słowiańskich. W r. 1810 otrzymał katedrę jęz. i lit. czeskiéj na uniwersytecie wiedeńskim i wykładał oddzielnie w języku niemieckim i czeskim. Od r. 1812 zaczął wydawać *Widenské Nowiny* wraz z dodatkiem literackim (*Pierwotiny*, *Widenské Listy*, *Nowiny*) od 1813 do 1817 r.

Hron, ob. Gran.

Hrotswitha, **Hroznitha**, ob. Roswitha.

Hroznata (*Groznata*), władyka czeski, żyjący w w. XII i XIII, właściciel obszernych włości, syn Sezimy (Zosymusa), poległego w bitwie lodenickiéj 1179 r. W skutek śmierci żony i syna jedynaka ślubował pojść na wyprawę krzyżacką, a gdy tego uczynić nie mógł, założył w r. 1193 i bogato uposażył klasztor premonstrateński czyli kanoników regularnych w dziedzicznym swoim grodzie Tepli, oraz klasztor norbertanek w Chotieszowicach. Następnie darował cały swój majątek klasztorowi tepelskiemu i sam został mnichem otrzy-

mawszy tytuł proboszcza i jako taki zarządzał dobrami klasztornemi. W czasie objazdu tych majętności ujęty został przez jakiegóś raubrytera niemieckiego, który nie mogąc zniewolić H. do wypłacenia sobie żądanego okupu, zamorzył go głodem w r. 1217. Klasztor wykupił jego zwłoki a cały konwent premonstrateński czci go jako świętego.

Hrubieszów, m. powiatowe w gub. lubelskiéj, nad rzeką Huczwą, o $16^1/_2$ mil od Lublina, dawniéj wieś *Rubieszów*, przez Władysława Jagiełłę w r. 1440 zamieniona na miasto, które od następnych królów licznymi było obdarowane przywilejami. W ostatnich czasach Rzeczypospolitéj dobra hrubieszowskie wraz z miastem stanowiły zamożne starostwo. Za rządów austryjackich nabył starostwo hrubieszowskie Stanisław Staszic (ob.), który, szlachetną wiedziony myślą uchylenia poddaństwa, całe dobra swoje zapisał na korzyść włościan i mieszczan hrubieszowskich, i zawiązał jednocześnie towarzystwo rolnicze hrubieszowskie, dla doskonalenia rolnictwa i przemysłu. Piękna ta instytucyja Staszica zostawała pod kontrolą komisyi rządowéj spraw wewnętrznych i duchownych, a widoczny wzrost tak samego miasta jako i dobrobyt rolników hrubieszowskich jest najchlubniejszém świadectwem rozumu i szlachetnych zamiarów dobroczyńcy téj okolicy. Obecnie miasto Hrubieszów liczy 7,314 m.—**Hrubieszowski** pow., jeden z 10 powiatów gub. lubelskiéj, ma $26^1/_3$ mil kw. i 67,616 m. Powiat ten składa się z 13 gmin, 4 osad i 2 miast.

Hrubieszowskie jezioro, w gub. lubelskiéj, pow. hrubieszowskim, na terytoryjum m. Hrubieszowa położone, ma 7 morgów powierzchni.

Hrubieszowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie ruskiém, w ziemi chełmskiéj. Podług lustracyi z r. 1628 wliczały się do niego: miasto Hrubieszów i wsie następujące: Podberezany, Modryn, Czerniczyn, Bohorodzica, Diakonów, Spikłosy, Slepce, Hoszcza, Putnowce, Busieniec, Czuczniów, Bohułyce, Mieniawy, Kosmów, Jarosławiec, Wola Jastrzęblna, Kozodawy i 9 folwarków. W r. 1771 posiadał je Franciszek Salezy Potocki, wojewoda kijowski, opłacając kwarty złp. 12,493 gr. 7, a hyberny złp. 1,056 gr. 14. Po zajęciu go przez rząd austracki, tenże oddał to sstwo na własność Ignacemu hr. Cetnerowi w zamian za częściową wartość jego dóbr zwanych Nadworny.

Hruby z Jeleni, także *Jeleński*, z łacińsk. zaś *Gelenius* (Grzegórz), ur. w połowie XV w., † 1514 r. w Pradze. Głośny w swym czasie z uczoności dygnitarz dworu króla Władysława II, celem zbogacenia języka ojczystego, cały swój czas, wolny od obowiązków służbowych, poświęcał na przekład pism łacińskich i innych na język czeski, jak Cycerona, Seneki, Petrarki, J. J. Pontanusa, ojców kościoła, Erazma z Roterdamu, Wawrzyńca Vally „*O fałszywém nadaniu Konstantyna*", i t. d. Napisał też oryginalnie „*Napomnienie do Rajców m. Pragi*".—**Hruby z Jeleni** (Zygmunt), syn poprzedniego, ur. 1497 r. w Pradze, † 1554 r. W 13 roku życia wysłany do Włoch, podróżował następnie po archipelagu greckim, Niemczech i Francyi. W r. 1524 opuścił Pragę i udał się do Bazylei, gdzie zaprzyjaźnił się z Erazmem Roterdamskim i został redaktorem, wydawanych tam przez J. Frobena klasyków greckich i łacińskich. Obowiązki te pełnił przez lat trzydzieści a przytém tłumaczył różne pisma greckie na jęz. łaciński i zajmował się rytownictwem. Erazm Roterdamski wyraża się o nim, że „ziemia czeska nie wydała uczeńszego męża nad Zygmunta z Jeleni". Wydał: „*Lexicon symphonum, quo quatuor linguarum Europae familiarium, Graecae sciliet, Latinae, Germanicae ae Sclavinicae* (właściwie czeski) *concordia consonantiaque indicatur*" (Bazyl. 1537, 2 wyd. pomnoż. 1544 r.), w którym wylicza ilość wyrazów jednodźwięcznych łac. niem. i grec. ze słowiańskimi. Wprawdzie nie wolny jest od błędów, w każdym razie uważany być musi za praojca lingwistyki.

Hryców, miasteczko w gub. wołyńskiéj, pow. zasławskim, piękny pałac piętrowy w stylu *rococo*, zbudowany 1782 r. i przy nim kaplica rzadkiéj piękności w stylu maurytańskim.

Hryniewicki (Kajetan), wojewoda lubelski za Stanisława Poniatowskiego, herbu Przygonia, był początkowo podczaszym latyczewskim i sędzią grodzkim kamienieckim, 1764 posłem podolskim na sejm konwokacyjny, gdzie głównie przemawiał w kwestyjach finansowych i podatkowych, a następnie na sejm elekcyjny. Od r. 1765 chorąży czerwonogrodzki, na sejmie Czaplica 1766 posłował z Inflant i należał do komisyi skarbowéj. W r. 1768 mianowany kasztelanem kamienieckim i 1775 konsylijarzem w radzie nieustającéj, któréj mimo to nie był zbyt gorliwym przyjacielem, domagał się bowiem ścieśnienia jéj władzy; tu również jak na sejmie występował często w kwestyjach skarbowych, domagając się oszczędności; wiele z jego myśli przyjęto. Po ukończeniu sejmu 1776 zrzekł się urzędowania w komisyi skarbowéj. Mianowany wojewodą lubelskim 1782, przemieszkiwał w majętności swojéj Markuszowie pod Lublinem. Jako wojewoda lubelski przyczynił się wiele do oczyszczenia, zabudowania i uporządkowania miasta Lublina. Byłto człowiek bez wyższego wykształcenia ale prawy i nieskazitelny; krajowi często zdrowe dawał rady, rozumiał jednak rzeczy po staro-szlachecku. Głębszych reform nie pojmował, mimo to na sejmie wielkim milczał i na wszystko się zgadzał. Był przeciwnym ustawie 3 Maja i przedaży starostw, ale nie posuwał swéj opozycyi aż do Targowicy. Po upadku Rzeczypospolitéj usunął się do Galicyi i † 1796 r.

Hryniewicz (Jan Stanisław), filolog, magister filozofii, † 1866. Ukończywszy nauki w uniwersytecie wileńskim 1818, został najprzód adjunktem a od 1833—40 był profesorem literatury łacińskiéj w akademii medyko-chirurgicznéj w Wilnie. Oprócz tłumaczenia „*Gramatyki greckiéj*" Buttmana (Wilno 1833), przełożył także dzieło Hamela „*Der gegenseitige Unterricht*", z którego wyjątki umieszczono

są w *Dziejach Dobroczynności* (Wilno 1820). Kilka innych prac zostało w rękopisie.

Hrzyb, Hrzyby, wieś w król. czeskiém, w pow. pragskim, niedaleko Lipan (ob.), pamiętna bitwą 20 Maja 1434 r. między wojskami szlachty czeskiéj ze stronnictwa cesarza Zygmunta (utrakwistami), a republikanami czeskimi (Taborytami i Siérotkami), w któréj ze strony tych ostatnich polegli ich wodzowie: Prokop W. i Prokópek.

Hu, najwyższy bożek Celtów gallijskich, czczony a nich jako bóg słońca i rolnictwa.

Huallaga, rzeka we wschodniem Peru, bierze początek z jeziora Chiquiacabo i ubiegłszy mil 140, wpada w Ecuador do rzeki Amazonki.

Huarte (Juan), ur. około 1520 w dolnéj Nawarze, † około 1590, jako lekarz praktykujący w Madrycie; wsławił się jako autor dzieła: „*Examen de ingenios para las sciencias*“ (Pampeluna 1578).

Huaylillas, wąwóz w Kordyllierach, w południowém Peru, na wysokości 14,750 st., przez który prowadzi droga z Arica przez Takua i Takora do La Paz w Boliwii.

Huba (z niem.), włóka o 24 morgach chełmińskich.

Huba (*Polyporus*), rodzaj grzybów z działu *Basidiomycetes* (ob. grzyby), obejmujący grzyby o trzonach i bez trzonów, różnéj wielkości i postaci, substancyi najczęściéj zbitéj. Z gatunków ważniejsze **H. żagwiowa** czyli *bukowa* (*P. fomentarius*), ważna jest pod względem technicznym, gdyż stanowi *żagiew* czyli *hubkę*, ciało służące do rozniecania ognia wykrzesanego; **H. lekarska** czyli *modrzewiowa* (*P. officinalis*, *Boletus laricis*) ma znaczenie lekarskie z powodu swego działania drastycznego, zewnętrznie zaś używa się do tamowania krwi.

Hube (Michał Jan), dyrektor nauk, oraz profesor fizyki i matematyki wyższéj w korpusie kadetów w Warszawie, ur. w okolicy Torunia 1737, † we wsi Potyczy, niedaleko Warszawy 1807. W matematyce kształcił się w Lipsku i Getyndze, skąd, po ukończeniu nauk został prywatnym nauczycielem w domu hanowerskiego ministra Münchhausena. Wróciwszy w kilka lat potém do kraju rodzinnego, został pierwszym sekretarzem miasta Torunia. Niedługo atoli złożył te obowiązki, dla oddania się naukom schronił się do wiejskiego zacisza, gdzie napisał dzieło o gospodarstwie rolniczém i o kształcie ziemi i uzyskał nagrodę od komisyi edukacyjnéj królestwa polskiego za podanie najlepszych planów wykładu fizyki, hidrauliki, i historyi naturalnéj dla szkół narodowych, a wypracowane przezeń dzieła wykładowe w języku łacińskim na polski zostały przełożone. W r. 1782 powołany został na dyrektora generalnego nauk w korpusie kadetów w Warszawie, skąd w r. 1790 wysłany był przez księcia Adama Czartoryskiego za granicę dla zwiedzenia rozmaitych zakładów wojskowych, o czém raport złożył królowi. Po śmierci żony, osiadł znowu na wsi i zajmował się głównie ulepszaniem rolnictwa. Ważniejsze jego dzieła: „*Wstęp do fizyki dla szkół narodowych*“ (Kraków 1783); „*Fizyka dla szkół narodowych, cz. I, Mechanika*“ (Kraków 1792); „*Listy fizyczne czyli nauka przyrodzona dla pospolitego pojęcia przystosowana*“ (część I, Warszawa 1791); „*Versuch einer analytischen Abhandlung von Kegelschnitten*“ (Gettynga 1775); „*De figura telluris*“ (tamże 1761) i w. in.—**Hube** (Karol), syn poprzedniego, również matematyk, ur. 1766, † 1845. Za młodu służył wojskowo, następnie był profesorem matematyki przy uniwersytecie jagiellońskim i jego rektorem. Z licznych jego prac największa część pozostała w rękopismie, niektóre były drukowane w *Rocznikach towarzystwa naukowego*. Bijografiję jego podał Steczkowski w tychże rocznikach.—**Hube** (Karol), syn poprzedniego, spółczesny prawnik polski, ur. 1817 w Krakowie, pobiérał nauki tamże w gimnazyjum ś-téj Anny, studyjował prawo w uniwersytecie jagiellońskim. Po napisaniu rozprawy o *Instytucyi hipotecznéj w Polsce* otrzymał stopień doktora praw. W 1841 przybył do Warszawy, w 1848 został tu sędzią trybunału, a w 1851 mianowany pisarzem kancel. hypotecznéj miejskiéj w Warszawie, pełni dotychczas ten urząd. Napisał „*Prawo hipoteczne*“.

Hube (Michał), z innéj rodziny, zowiącéj się dawnéj *Huba* referendarz stanu królestwa polskiego, ur. 1779 w Złotowie pod Bydgoszczą, od 1788 uczył się w szkołach poznańskich i w gimnazyjum pojezuickiém w Wałęczu (Deutsch Krone). W 16 roku życia został urzędnikiem sądowym w Poznaniu, skąd wkrótce przeniósł się do Warszawy a następnie do Drezna, gdzie został sekretarzem i archiwistą przy ministrze Brezie. Po ustanowieniu królestwa polskiego wezwany był do Petersburga, gdzie zajmował się urządzeniem sekretaryjatu stanu królestwa przy ministrze Sobolewskim. Stamtąd przeniósł się do Warszawy, gdzie został wice-referendarzem przy radzie stanu, a potém referendarzem stanu, używanym do rozmaitych specyjalnych poruczeń. W końcu wydalił się za granicę i zamieszkał w Paryżu, zajmując się zbiéraniem materyjałów do pragmatycznych dziejów Polski, i tu † 1840 roku. Pozostawił w rękopismie „*Pamiętniki swego życia*“ — **Hube** (Romuald), syn poprzedniego, znakomity prawnik polski, ur. w Warszawie 1803. Skończywszy szkoły księży pijarów w Krakowie, uczęszczał na uniwersytet w Warszawie, gdzie 1823 otrzymał stopień magistra prawa i administracyi. Następnie udał się dla dalszych nauk do Berlina. Wróciwszy stąd wykładał od 1826 prawo kryminalne w uniwersytecie warszawskim, a po uzyskaniu stopnia doktora został profesorem zwyczajnym. Po zniesieniu uniwersytetu, mianowany był 1832 prokuratorem sądu kryminalnego w Warszawie. W r. 1834, powołany do Petersburga, pomieszczony został w kommisyi do rewizyi i ułożenia praw królestwa polskiego, któréj 1856 r. został prezesem. Obok tych obowiązków przez lat 4, poczynając od 1843, wykładał w uniwersytecie petersburgskim historyję prawodawstwa polskiego, prawo kanoniczne, karne i administracyję. W r. 1846 towarzyszył hrabiemu Błudów, nadzwyczajnemu posłowi do papieża Grzе-

gorza XVI, a później do Piusa IX. Wróciwszy 1861 do Warszawy, był przez pewien przeciąg czasu dyrektorem głównym, prezydującym w kommisyi rządowéj sprawiedliwości, a następnie stałym członkiem rady stanu królestwa. Liczne jego prace na polu prawnictwa jużto oddzielnie wydawane, już też drukowane w krajowych i zagranicznych czasopismach, świadczą o jego głębokiéj znajomości przedmiotu i stanowią bogaty materyjał dla wszystkich oddających się prawoznawstwu. Ważniejsze są „*Doctrina de furtis ex jure romano explicata*“ „*Zasady prawa karnego*“ (1830); „*O dawnych pisarzach prawa karnego w Polsce*“ (1830); „*Przyczynek do objaśnień historyi statutu Wiślickiego*“ (1853); „*Kodeks cywilny włoski z r. 1865*“ (1866 tłum. na franc. 1872); „*Historyja praw karnych słowiańskich*“ (Warszawa 1870); i t. d.—**Hube** (Józef), młodszy brat poprzedniego, piérwotnie profesor historyi prawa w uniwersytecie warszawskim, następnie ksiądz i doktor teologii, ur. w Warszawie 1804. Po otrzymaniu w warszawskim uniwersytecie 1824 stopnia magistra obojga praw, udał się na uniwersytet berliński, a potém do Paryża, wyłącznie w celu naukowym. Wróciwszy 1828 do kraju, został asesorem aplikantem w prokuratoryi generalnéj. Po kilku latach, poświęconych głównie pracy literackiéj i obowiązkom nauczycielskim (w r. 1830 otrzymał katedrę historyi prawa, jako magister legens), wydalił się za granicę i 1840 został w Rzymie księdzem i doktorem teologii. Oprócz wielu rozpraw prawnych i dzieła osobno wydanego p. t. „*Wywód praw spadkowych słowiańskich*“ (z dodatkiem Romualda Hube, Warszawa 1832), wydał „*Nauka o Sakramencie Najświętszym oraz zachęta i przygotowanie do Komunii Świętéj*“ (Warsz. 1855) oraz „*O pokorze, nauka dla wszystkich, części troje*“ (Warsz. 1861).

Huber albo **Hüber** (Jerzy), rzeźbiarz krakowski z drugiéj połowy XV w., pomocnik i współpracownik słynnego naszego Wita Stwosza; jego pracy i zdolności pozostały ślady w pomniku króla Kazimierza Jagiellończyka. (Czyt. *Bibl. Warsz.* 1854 r., I, 421).

Huber (Samuel), ur. 1547 r. w Bernie (Szwajcarskim), † 1624 r. w Osterwicku, teolog ewangielicki, z powodu zasad swoich, przeciwnych nauce Kalwina, usunięty z pastoratu (1588), został pastorem ewang.-augsb. w Wirtembergu a 1592 r. profesorem w Wittenberdze, ale i tu z przyczyny sporów z Leyzerem, Gessnerem i in. po dwu latach (1595) skazany na wygnanie. Z pism jego najważniejsze jest „*Anti-Bellarminus*“ (6 t., Goslar 1607). Przeciwnicy jego ogłosili „*Acta Huberiana*“ (2 t., Tybinga 1597—1613). Czyt. Schmidta „*De Sam. H. vita fatis et doctrina*“ (Helmst. 1708).

Huber (Maryja), ur. 1695 r. w Genewie, † 1753 r. w Lyonie, wsławiła się swemi dziełami pisanemi w duchu racyjonalistycznym, jak: „*Systèmes des théologiens anciens et modernes conciliés par l'exposition des différents sentiments sur l'etat des âmes separées des corps*“ (Genewa 1731 i 1739) oraz „*Lettres sur la religion essentielle à l'homme*“ (tamże 1744). Po jéj śmierci wyszło w Lyonie 1754 r. dopełnienie poprzednich pod tyt. „*Recueil des diverses pièces*“ i t. d. Wydała także i inne.

Huber (Frańciszek), badacz natury, ur. 1750 r. w Genewie, † 1831 w Lausannie; pomimo że ociemniał, poczynił ważne odkrycia przy pomocy swéj żony i służącego. Najważniejsze są jego badania nad życiem pszczół i mrówek; „*Nouvelles observations sur les abeilles*“ (Paryż 1796) i „*Essai sur l'histoire et les moeurs des fourmis indigènes*“ (Paryż 1806).

Huber (Ludwik Ferdynand), utalentowany pisarz niemiecki, ur. 1764 w Paryżu, † 1804, zaprzyjaźnił się 1785 w Lipsku z Schillerem, został 1787 sekretarzem legacyi saskiéj w Moguncyi, gdzie zająwszy się losem rodziny swego przyjaciela Forstera, zaślubił 1794 pozostałą po nim wdowę *Teresę* (ur. 1764, † 1829), córkę humanisty Heynego. W latach 1798—1803 był redaktorem czasopisma „*Allgemeine Zeitung*“ w Stuttgardzie i urzędnikiem wyższym wydziału oświecenia w Bawaryi. Jako autor zasłużył się udatném przerabianiem angielskich i francuskich utworów dramatycznych, tudzież światłą krytyką. Swoje „*Vermischte Schriften*“ (2 części Berlin 1793) wydał sam, zaś „*Sämmtliche Werke*“ (4 t., Tyb. 1806—9) ogłosiła jego żona, która była spółpracowniczką męża w układzie niektórych powieści i nowelli. Najlepiéj udawały mu się „*Erzählungen*“ (3 zbiory, Brunśw. 1800—2). Żona jego po śmierci męża redagowała czas jakiś pismo „*Morgenblatt*“ i wydała „*Forsters Briefwechsel*“ (2 t., Lipsk 1828—29). Jéj „*Erzählungen*“ (6 t., Lipsk 1830—33) ogłosił jéj syn już po śmierci matki. — **Huber** (Wiktor Aimé), syn dwojga poprzednich, publicysta i historyk literatury, ur. 1800 w Stuttgardzie, piérwotnie lekarz, poświęcił się późniéj wyłącznie literaturze i został 1833 profesorem historyi literatury w Rostoku, 1836 profesorem języków zachodnich w Marburgu a 1843 w Berlinie. Tu 1850 zażądał uwolnienia i 1852 usunął się do Wernigerode, gdzie † 1869. Celniejsze jego prace są: „*Die Geschichte des Cid*“ (Brem. 1829); „*Chronika del Cid*“ (Marb. 1844), oraz „*Skizzen aus Spanien*“ (4 cz., Gett. 1828—35). Oprócz powyższych zasługują jeszcze na wzmiankę: „*Die neuromantische Poesie in Frankreich*“ (Lipsk 1833); „*Die englischen Universitäten*“ (2 t., Kassel 1839—40) i „*Reisebriefe aus Belgien, Frankreich und England*“ (2 t., Hamb. 1855). W prasie występował jako jeden z głównych przywódców stronnictwa wstecznego; założył i redagował czasopismo „*Janus*“ (Berl. 1845—48), jako organ protestancko-ewangielickiéj partyi konserwatystów, ogłosił nadto kilka prac polityczno-kościelnych podobnéjże dążności. Bijografiję H. napisał Elvers (1872).

Huber, po rosyjsku *Guber* (Edward), autor i poeta rosyjski, ur. 1815 r. w Saratowie, gdzie ojciec jego był pastorem ewang., † 1847 r.; po ukończeniu nauk w gimnazyjum saratowskim i w instytucie komunikacyj, był przez krótki przeciąg czasu urzędnikiem zarządu komunikacyj ląd. i wodnych; następnie od r. 1839 oddał się wyłącznie pracom

literackim, z których najważniejszą jest przekład *Fausta* Goethego. Zbiór jego poezyj wyszedł 1847 a 2 wydanie w 3 t., w Petersburgu 1859 r.

Huber (Jan), filozof niemiecki, ur. 1830 w Monachijum, tam się uczył filozofii i teologii, habilitował się 1855 pracą „*Ueber Platons Lehre v. einen persönlichen Gott*", został profes. nadzw. 1857, zwycz. 1864. Na zjeździe wrześniowym 1863 uczonych sam jeden był zdania że nauka w swych badaniach winna być niezależną od powagi kościoła, 1865 i 1866 czytał filozofiję i był towarzyszem naukowym króla Ludwika II, u którego ojca już H. był w łaskach. Od 1867 walczył przeciw jezuitom i ultramontanom, należał do redakcyi pisma pod nazwą *Janusa* wyszłego „*Der Pabst u. d. Concil*" (Lipsk 1869) oraz drugiego p. n. *Quirinusa* „*Römische Briefe, das Waticanische Concil*" (1870 i nast.). On kierował starokatolikami, powstałymi w Kwietniu 1871 w Monachijum i zagrzewał ich w opozycyi, za co go arcbp. monach. Freising po ostréj korespondencyi wyklął. H. uczestniczył w obradach przygotowawczych i w zjeździe starokatolików w Hejdelbergu i Kolonii (1871, 1872). H. jako filozof jest etycznym teistą. Religija jest piérwiastkową siłą ducha ludzkiego i czynnikiem cywilizacyjnym. Chrześcijaństwo jest wedle H. najwyższą formą rozwoju dotychczasowego religii, zaznacza jego społeczne znaczenie, i z tego względu ważne jest stanowisko H. i dla praktycznéj strony kwestyi socyjalnéj. Pisał: „*Ueber die Wllensfreiheit*" (1858); „*D. Phil. d. Kirchenlehre*" (1859, na indeksie, źródło sporu ze Höhiem); „*Johann Scotus Erigena*" (1861); „*Die Idee d. Unsterblichkeit*" (1865); „*Der Proletarier*" (1865); „*Studien*" (1867); „*Das Papsthum u. der Staat*", rozprawa wymierzona przeciw *Anti-Janusowi* (Hercenrotner), określa obecne stanowisko kościoła do państwa (przekład franc. Teulon w Genewie 1870); „*Die Lehre Darwins kritisch betrachtet*" (1871). W Studyjach traktuje kwestyje religij i oświaty w 18 w., statystykę występku, wolności woli, Chrystologiję, w „*Kleine Schriften*" (Lipsk 1871) pisał o Lamennais, J. Bohmem, Spinozie, komunizmie i socyjalizmie, Londyn w nocy, życie studenta niemieckiego.

Huberbad, Hub, miejscowość w badeńskim obwodzie Środkowego Renu, o godzinę drogi od Bühl, ma źródło mineralne żelazisto-słone.

Hubert (ś.), biskup luttichski (Liège), † 727 r., ochmistrz dworu króla frankońskiego Teodoryka, nieutulony w żalu po stracie żony Florybany, wstąpił do klasztoru w Stabloo. W sto lat po śmierci został kanonizowany a następnie patronem myśliwych, a to w skutku legendy, że kiedyś, jako namiętny myśliwy, ujrzał na polowaniu jelenia, mającego krzyż pomiędzy rogami i że ten skłonił go do wyrzeczenia się życia światowego. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 3 Listop. Na jego cześć ustanowiony został w Bawaryi 1444 r. order, przyjęty następnie i przez innych monarchów.

Hubert (Leopold), spółczesny literat polski, ur. 1832 w Warszawie, był urzędnikiem w archiwum głównem, następnie od 1863 przemieszkiwał przez lat kilka we wschodniéj Rossyi, po powrocie był do 1870 r. biblijotekarzem i archiwistą biblijoteki hr. Ordynatów Zamojskich. Oprócz wielu artykułów historycznych, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, wydał oddzielnie „*Pamiętniki historyczne*" (2 t., Warsz. 1861). Posiada w rękopisie przygotowany do druku *Skrót historyi tureckiéj* z Hammera. Był także współpracownikiem 28 tomowéj *Encyklopedyi powszechnéj* Orgelbranda.

Hubertusburg, wspaniały zamek króla saskiego, blisko miasteczka Wermsdorf w regencyi lipskiéj, wystawiony 1721 przez elektora saskiego i króla polskiego Augusta III, pamiętny jest pokojem, zawartym tu 15 Lut. 1763 pomiędzy Prusami, Austryją i Saksoniją, którym zakończoną została wojna siedmioletnia.

Hubka, ob. Huba.

Hübner (Jan), pedagog, ur. 1668 w Türchau pod Zittau, rektor w Merseburgu 1694, w Hamburgu 1711, † tamże 1731. Redagował „*Real Staats, Zeitungs und Conversations Lexicon*". Prace jego w sposób dyjalogowy, przez pytania i odpowiedzi ułożone, doczekały się 100 wydań (jak np. „*Zweimal 52 auserlesene biblische Historien*"). Wynalazł téż metodyczny sposób kolorowania map geograficznych, których atlas b. używany wydał.

Hübner (Józef Aleksander, baron von), austryjacki mąż stanu, ur. 1811 w Wiedniu, z rodziców stanu mieszczańskiego, od 1844 do Marca 1849 austryjacki konsul generalny w Lipsku, wysłany został następnie w tajnéj misyi do Paryża, został we Wrześniu t. r. nadzwyczajnym posłem i pełnomocnym ministrem Austryi przy franc. rzeczypospolitéj. W r. 1853 otrzymał godność barona. Jako pełnomocnik austryjacki na konferencyjach pokojowych podpisał 30 Marca 1856 pokój paryski i pozostawał tamże jako poseł austryjacki aż do początku wojny włoskiéj 1859. Potém poseł austryjacki przez kilka miesięcy w Rzymie; od 37 Sierp. 1859 sprawował 2 miesiące obowiązki ministra policyi w Wiedniu. W końcu 1866 został ambasadorem w Rzymie.

Hübner (Rudolf Julijusz Bęnno), malarz historyczny niemiecki, ur. 1806 w Oleśnicy na Szląsku. Kształcił się pod kierunkiem Schadowa w Berlinie i Düsseldorfie, a następnie przez długi przeciąg czasu we Włoszech; jest od 1841 profesorem akademii drezdeńskiéj. Ustalił swą sławę jako twórca wielu wybornych obrazów, po większéj części treści religijnéj. Do najcelniejszych należą: *Odjazd Noemi* (1833); *Samson druzgocący kolumny świątyni* (1832); *Chrystus i ewangieliści* (1835); *Hijob i jego przyjaciele*; *Kochankowie z pieśni nad pieśniami*; *Chrystus u słupa*. Niezwykłéj piękności jest także kompozycyja *Felicitas i Sen* (z dzieła Tiecka „*Octavianus*", 1842). Z późniejszych prac H. zasługują jeszcze na wzmiankę: szereg kartonów do malowideł na szkle dla kościoła dominikańskiego w Krakowie, krypta w katedrze glazgowskiéj i t. d. Najcelniejszym wszakże utworem H. jest *Dysputa Lutra z Eckiem w Lipsku* (1866); znakomite są także jego portrety. Jako pisarz dał

się poznać pracami: „*Verzeichniss der königl. Gemäldegalerie zu Dresden*“ (Drez. 1856; 2 ed. 1866) i „*Bilderbrevier der dresdener Galerie*“ (Drez. 1857—59).

Hübsch (Henryk), budowniczy niemiecki, ur. 1795 w Weinheim, od r. 1815 poświęcał się pod kierunkiem Weinbrennera budownictwu; zwiedził Grecyję i Włochy, został 1824 nauczycielem architektury w instytucie Ständela w Frankfurcie n. M., a w r. 1827 przeniósł się do Karlsruhe, gdzie został starszym radcą budowniczym i naczelnikiem dyrekcyi budowli cywilnych. H. jest przeciwnikiem storożytnych form architektonicznych. Pojęcia swoje o sztuce budowniczéj najobszerniéj wyłożył w dziełach: „*In welchem Stile sollen wir bauen*“ (Karlsr. 1828); „*Die Architektur und ihr Verhältniss zur heitigen Malerei und Sculptur*“ (1847) oraz „*Die altchristlichen Kirchen*“ (Karlsr. 1857). Celniejsze jego budowle są: ministeryjum finansów, szkoła politechniczna, muzeum, oranżeryja w Karlsruhe; kościół w Bullach i t. d. Wiadomość o niektórych wrzez siebie wzniesionych budowlach podał w piśmie „*Bauwerke*“ (cz. I i II, Karlsruhe 1838—52).

Hubskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie wileńskiém, powiecie oszmiańskim. W r. 1771 posiadał je Abramowicz, sstа starodubowski, opłacając z niego kwarty złp. 1,099 gr. 20. Na sejmie warszawskim r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Ksaweremu Hornowskiemu, sędziemu ziemskiemu wdztwa brzeskiego.

Huc (Ewaryst Regijusz), misyjonarz francuski, ur. 1813 w Tuluzie, † 1860 w Paryżu. Wstąpiwszy do zakonu lazarystów, był czynny od 1839 jako misyjonarz w Chinach. Zwiedziwszy Azyję Wyższą i Tybet powrócił 1852 do Europy i opisał obejrzane przez siebie kraje w zajmujących dziełach: „*Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine*“ (2 t., Paryż 1858; przekład pol. Aleksandra Kremera, Warsz. 1868); „*L'émpire Chinois*“ (2 t., 3 wyd., 1857); „*Le Christianisme en Chine*“ (4 t., Paryż 1858).

Huculy, rozsiedli na Karpatach koło Czarnohory, a nawet na obszarze Suczawy, koło Rumunów, w podaniach i sympatyjach góralskich grają rolę Kozaków na Ukrainie. Jedyny to szczep góralski używający koni, odrębnéj, drobnéj rasy. W. Pol cytuje wskazówki jakoby Huculi byli odłamem Serbów, którzy po klęsce na Kosowém polu albo w Czarnogórze (Montenegro) nadadryjatyckie albo karpackie (Czarnahora) schronili się. Podobno dwie te Czarnogóry dotąd się komunikują. Obok tego są podania o 7 pokoleniach, które są jakby echem takichże podań w źródłach greckich (Teofana, Nicefora i in. u Strittera), oraz Mojżesza Choreńskiego 678 r. jako też u Konstantyna Porfirogenety. Imię wywodzą z rumuńskiego *hoc*, zbój (ob. opryszek), z którego też wiele przejęli wyrazów: *silvaticze*, *filene* i t. d. Odzna czają się strojem jaskrawym (amarant przeważa), azyjatyckiém (w dywany i broń) przybraniem chat, hodowlą koni (por. „*Obrazy z życia i natury*“ Wincentego Pola. T. II).

Huczwa, rzeka w gub. lubelskiéj; poczyna się w powiecie tomaszowskim z dwu strumieni, t. j. z pod Podhorców i Nadeżewa płynących ku wschodowi i łączących się pod Wolą Grodecką; płynie w stronę wschodnią pod Podlodów, poczém skręca ku północy, płynie przez Tyszowce, pod Czermném dotyka granicy powiatu hrubieszowskiego, a pod Malicami wchodzi w ten powiat, przybiéra kierunek północno-wschodni, płynie pod Hrubieszowem i pod Grudkiem wpada z lewego brzegu do rz. Bugu. Długa około 55 wiorst; nie spławna. Przyjmuje rzeczki: *Jarochę*, *Jeżowkę* i *Jeziorankę*.

Huddersfield, miasto w angielskiém hrabstwie York, na lewym brzegu Colnu i nad kanałem Ramsden, ma 35,000 m., po większéj części fabrykantów wyrobów wełnianych i sukiennych.

Hudson, główna rzeka północno-amerykańskiego stnu Nowego Yorku, bierze początek na północy tegoż stanu i ubiegłszy mil 65 wpada pod Nowym Yorkiem dwoma ramionami do zatoki Nowego Yorku. Jest tak głęboka i szeroka, iż 25 mil powyżéj Nowego Yorku mogą po niéj żeglować największe okręty, a 30 mil od ujścia jeszcze ma miejsce przypływ i odpływ.

Hudson, miasto w północno-amerykańskim stanie Nowego Yorku, stolica hrabstwa Columbia, nad rz. Hudson, która odtąd zaczyna być spławną; ma 6,800 m., 8 kościołów, fabryki i kwitnący handel.

Hudson (Henryk), marynarz angielski, ur. w połowie XVI w. Celem odkycia północno-zachodniego przejścia do Chin, udał się 1607 w podróż morską ku wschodnim brzegom Grenlandyi, 1608 do Nowéj Ziemli; w trzeciéj podróży 1609 odkrył nazwaną od jego imienia rzekę w północnéj Ameryce i nareszcie podczas czwartéj wyprawy 1610 odkrył cieśninę od siebie nazwaną Hudsońską, przez którą przeprawił się na brzegi Labradorua a następnie do wielkiéj zatoki jego imienia (*Zatoka Hudsona*). Skutkiem jednak buntu załogi okrętowéj został wraz z synem i 7 majtkami wyrzucony na szalupę, oddaną na pastwę bałwanów morskich i zginął bez śladu. Opis jego podróży ogłosiło *Hacluyt-Society* (Lond. 1859).

Hudson Lowe, stróż więzienny Napoleona I na wyspie ś. Heleny, ur. 1770 w Irlandyi, służył w wojnach angielskich przeciwko Francyi i został 1815 gubernatorem wyspy ś. Heleny, a zarazem stróżem osadzonego tamże Napoleona I. Na stanowisku tém przesadzał srogością i grubijaństwem nawet surowe instukcyje swego rządu, celem zapobieżenia ucieczce jeńca. Sam naród angielski postawił go piérwszy pod pręgierzem opinii publicznej za barbarzyńskie i nikczemne obchodzenie się z Napoleonem. Dla usprawiedliwienia się napisał H. „*Mémorial relatif à la captivité de Napoleon à Ste-Helene*“ (2 t., Paryż 1830; polski przekład J. Kościa, Wilno 1840). Mianowany 1824 generałem dywizyi, † 1844 jako właściciel 50 pułku piechoty. Z pozostałych po nim pamiętników Forsyth ułożył

swoję „*History of the captivity of Napoleon*" (2 t., Lond. 1853).

Hudsońska zatoka albo Hudsońskie morze, wielkie, od Henryka Hudson nazwane morze wewnętrzne, śródziemne, przy brzegach posiadłości angielskich w Ameryce północnéj, połączone za pośrednictwem 100 mil długiéj *cieśniny Hudsońskiéj* z oceanem Atlantyckim, a za pośrednictwem kanału Foxa z morzem Lodowatém. Zatoka H. rozciąga się na 200 mil długości i 120 mil szerokości pomiędzy Labradorem, Nową Walliją i krajami podbiegunowymi, ma około 20,000 mil kw. powiérzchni i we środku głęboka jest na 120 sążni. Charakter jéj taki sam jak mórz podbiegunowych. Żeglowną jest bowiem tylko 4 miesięce w roku, gdyż przez resztę czasu pokryta jest grubą i niebezpieczną dla okrętów krą. Odkrytą była w 1517 r. przez Seb. Cabot, a zwiedzoną w 1610 przez Henryka Hudson.

Hudsońskiéj zatoki kraje, tak nazywają niezmiernéj rozległości kraje, położene naokoło zatoki Hudsońskiéj, należące do angielskiéj Ameryki północnéj, z wyjątkiem skolonizowanych prowincyj w okolicy południowo-wschodniéj (Kanada, Nowa Szkocyja i t. d.) i południowo-zachodniéj (Ang. Kolumbija). Obszerna ta kraina, licząca około 120,000 mil kw. powiérzchni, składa się z bezludnych wybrzeży i okolic, tylko przez myśliwych nawiedzana bywa; podzielona jest przez zatokę Hudsońską i góry Skaliste (*Rocky mountains*) na trzy części: Labrador, ziemię lub terytoryjum zatoki Hudsońskiéj i ziemię Północno-zachodnią czyli Nową-Kaledoniję. Najważniejszą jest część środkowa, właściwa ziemia zatoki Hudsońskiéj, zwana także urzędownie krainą Ruperta, posiadająca znaczną liczbę rzek i jezior, które dla komunikacyi w tych obszernych pustyniach są nader ważnemi. W zniżającéj się ku zatocę Hudsońskiéj równinie są najważniejsze systemy wodne: jeziora Winipeg, Athabasca, Niewolnicze i Niedźwiedzie; rzeki: Makenzie, Atabsca, Rybna, Mississipi, Miedziana i inne uchodzą po większéj części do morza Lodowatego. Klimat jest tu podbiegunowy i ziemia tylko w części południowéj może być uprawianą. Jedynemi artykułami wywozu są futra i skóry, a mianowicie bobry lisy, niedźwiedzie, wilki. Mieszkańcy piérwotni są częścią Eskimosy w najgłębszych okolicach północy, częścią Indyjanie (głównie z pokolenia Athapasków), żyjący w zupełnéj zawisłości od handlarzy futer. Ludność indyjska cenioną bywa na 50,000, a europejska na 5,000 m. *Kompanija zatoki Hudsońskiéj*, otrzymała piérwsze swoje przywileje na mocy listu swobody z 2 Maja 1670, który jéj nadał zwiérzchnictwo nad całym krajem i który w r. 1838 przez królowę Wiktoryję został potwiérdzony. Ze wszystkich kompanij handlowych angielskich XVII i XVIII stulecia jest ona jedyną, która obok przywileju handlu zachowała jeszcze i nadane jéj prawo rządzenia w zależnym od niéj kraju. W ciągu swojego istnienia, ze zwiększającego się coraz bardziéj handlu futrami, osiągnęła ona znakomite korzyści. Kompanija zatoki Hudsońskiéj, któréj interesami zarządzają dyrektorowie kompanii urzędujący w Londynie, składa się obecnie z 239 członków, z kapitałem zakładowym 400,000 funtów szterl. W całém tém państwie znajduje się mnóstwo fortów, które są zarazem stacyjami handlowemi. Wielka kolonija rolnicza istnieje na południu od r. 1812 nad rz. Red-River. Por. R. H. Martin „*The Hudson's Bay Territories and Van Couvers Island*" (Lond. 1849).

Hué, stolica państwa Anam w Indyjach Zagangesowych, przy ujściu rzeki Hué, miasto na sposób europejski silnie ufortyfikowane, liczy około 80,000 m., trudniących się handlem i przemysłem; posiada port, warsztaty okrętów i wiele pięknych pałaców i świątyń, obok lekkich domków bambusowych. W cytadeli, mogącéj pomieścić 40,000 załogi, znajduje się pałac cesarski. W r. 1787 miasto Hué zostałe ustąpione Francuzom, którzy przecież nigdy nie objęli go w rzeczywiste posiadanie.

Huelva, prowincyja hiszpańska, składająca zachodnią część królestwa Sewilli, w Andaluzyi, obejmuje $193^2/_3$ mil kw. z ludnością 184,600 m.—Miasto stołeczne Huelva, pomiędzy ujściem rzek Odiel i Rio-Tinto; ma 8,500 m. i port, z którego rozchodzą się na wszystkie strony owoce południowéj Hiszpanii.

Huerta (Vicente Garcia de la), poeta i krytyk hiszpański, ur. 1734 r. w Zafra, biblijotekarz królewskiéj biblijoteki i członek akademii madryckiéj, † 1787 w Madrycie. Gorliwie, ale bez skutku występował w obronie staro-hiszpańskiego smaku narodowego przeciwko kwitnącemu w literaturze hiszpańskiéj klasycyzmowi francukiemu. Ważniejsze jego dzieła są: „*Obras poeticas*" (2 t., Madr. 1778—79) i „*Teatro espanol*" (17 t., Madr. 1785—86). Okazał H. niepospolity talent, zwłaszcza we władaniu językiem i budowie wiérsza. Jego tragedyja „*Raquel*" dziś jeszcze uchodzi za jednę z najlepszych między nowszemi tragedyjami hiszpańskiemi

Huesca, prowincyja hiszpańska w północ.-wschodniéj części Aragonii, oddzielona od Francyi Pirenejami, obejmuje 276,2 mil kw. z ludnością 275,800. Miasto główne Huesca nad Isuelą; rezydencyja biskupa, ma 10,100 m., uniwersytet, kościół katedralny i wiele pamiątek historycznych.

Huet (Piotr Daniel), z łacińsku *Huetius*, znakomity uczony i poeta francuski, członek akademii francuskiéj, ur. 1630 r. w Caen, † 1721 r. w Paryżu; od 1685 biskup w Soissons, potém w Avranches, w r. 1699 złożył biskupstwo i otrzymał opactwo Fontenay w Caen, gdzie w r. 1662 założył był akademiję, a następnie oddał się wyłącznie pracom naukowym u jezuitów w Paryżu. Początkowo zwolennik Kartezyjusza (Des Cartesa), następnie występował przeciwko niemu w pismach: „*Demonstratio evangelica*" (Paryż 1679, 87 i 90); „*Censura philosophiae Cartesianae*" (Paryż 1689—94); „*Mémoires pour servir à l'histoire du Cartesianisme*" (Paryż 1692—98, 1711) i innych. Ostatnie jego dzieło „*Traité philosophique de la faiblesse de l'esprit humain*", wydane po jego śmierci i bezimiennie, dowodzi że był skeptykiem. Polemizowali z

nim Silv. Regis i Ant. Muratori. Dla hermeneutyki i historyi zasłużył się dziełami: „*De optimo genere interpretandi et de Claris interpretibus*“ (Paryż 1661) i „*Sur l'origine des romans*“ (Par. 1670; nowa ed., 1799). Oprócz tego wydał: „*Carmina latina et graeca*“ (Utrecht 1664); „*Histoire du commerce et de la navigation des anciens*“ (Paryż 1716; nowa ed. 1763) i w. in. Zbiór jego uwag filozoficznych i literackich wydał Olivet w „*Huetiana*“ (Paryż 1722).

Huet (Paweł), malarz francuski, urodz. 1804 r. w Paryżu, † 1869; uczeń Guérina i Grosa. W celach artystycznych podróżował wiele po Francyi i Włoszech. H. celował szczególniéj jako wyborny pejzażysta. Z mnóstwa prac jego w tym rodzaju wymieniamy najcelniejsze: *Burza wieczorna*; *Widoki w Eu i Honfleur* (1834); *Poranek wiosenny* (1836); *Zamek d'Arques* (1840); *Col du Tende* (1849); *Dzieci w lesie* (1850); *Zachód słońca w okolicach Trouville* (1861); *Skały w Houlgatt* (1863); *Chatka rybacka w Beuzeval* (1865); *Rybacy* (1869) i t. d.— Medal klasy I otrzymał na wystawie powszechnéj 1855 r.

Huf, Hufiec, zastęp, gromada; w szczególności zastęp zbrojny, oddział wojska ściśle określony, niezbyt liczny, zostający pod jedną komendą; u dawnych pisarzy wojskowych polskich toż co chorągiew, czyli dzisiejszy szwadron. U nowszych jednak ma dosyć rozmaite znaczenie.

Hufeland (Bogumił), prawnik niemiecki, urodz. 1760 w Gdańsku, był profesorem prawa w Halli, † 1817. Z licznych jego pism celniejsze są: „*Lehrbuch des Naturrechts*“ (Jena 1790); „*Neue Grundlegung der Staatswirthschaftkunst*“ (2 t., 1807—13); „*Lehrbuch der gemeinen deutschen Civilrechts*“ (2 t., 1813); „*Ueber den eigenthümlichen Geist des römischen Rechts*“ (2 t., Giesen 1815—17).

Hufeland (Krzysztof Wilhelm), słynny lekarz, ur. 1762 r. w Langensalza, w Turyngii, piérwotnie profesor medycyny w Jena, od 1801 dyrektor *Collegium medicum* w Berlinie, królewski lekarz przyboczny, piérwszy lekarz szpitala Charité, został 1809 przy założeniu tamecznego uniwersytetu profesorem specyjalnéj patologii i terapii, † 1836 r. Pisał bardzo wiele i wielkiéj w swoim czasie używał powagi. Dla nauki wszakże żadnego prawie nie ma znaczenia. Przyjaciel zgody, nie chcąc żadnego systematu przyjąć bezwarunkowo, żadnego stanowczo nie porzucał; bezwzględny stronnik nieszczęsnego środka w nauce, często musiał odwoływać dawne swoje pojęcia. Celniejsze jego dzieła są: „*Makrobiotik, oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*“ (Jena 1796), dzieło na wszystkie niemal języki europejskie przetłumaczone, na jęayk polski przez Tom. Krauze (Warszawa 1838); „*Ueber die Natur, Erkentnissmittel und Heilart der Skrofelkrankheit*“ (Jena 1744); „*Guter Rath an Mütter*“ (Berl. 1799); „*Geschichte der Gesundheit*“ (Berl. 1812); „*Enchiridion medicum, oder Anleitung zur medicinischen Praxis*“ (Berl. 1836);

Hügel (Karol Aleksander Anzelm, baron von), słynny podróżnik, urod. 1796 r. w Regensburgu, gdzie ojciec jego *Aloizy Józef baron von Hügel* († 1825) był komisarzem cesarskim na sejmie, † 1870; od 1814—24 był oficerem austryjackim, zwiedziwszy następnie całą niemal Europę, przedsięwziął 1831—37 dalszą podróż do Indyj Wschodnich, Azyi wschodniéj, archipelagu Indyjskiego i Australii, gdzie zgromadził znakomite zbiory, dotyczące etnografii i historyi naturalnéj, zakupione przez gabinety cesarskie w Wiedniu. Zbiory te są dopiéro w małéj cząstce obrobione, jak np. „*Fische aus Kaschmir*“ (Wiedeń 1838) przez Heckela i kilka innych. Sam ogłosił: „*Kaschmir und das Reich der Sikhs*“ (4 t., Stuttg. 1840—42); „*Das Becken von Kabul*“. Jako prezes założonego przez siebie austryjackiego towarzystwa ogrodnictwa, H. zasłużył się wspaniałymi zakładami ogrodniczemi w Hietzing.

Hughes (Tomasz), pisarz angielski, ur. 1823 r. w Berkshire. Po ukończeniu nauk prawnych został 1848 adwokatem a w wolnych chwilach od zajęć obowiązkowych poświęcał się literaturze, pisywał do *Magazynów* i *Przeglądów* i dał się poznać szczególniéj przez wstęp do wydania humorystycznego dzieła „*Biglow papers*“ Amerykanina Lowella. Ogólny poklask znalazły jego „*Tom Brown's schooldays*“ (3 t., Lond. 1856), w których opowiadając wspomnienia młodości z czasów szkolnych, przedstawił piękny obraz edukacyi angielskiéj. Dalszym ciągiem tego dzieła jest „*Tom Brown at Oxford*“ (3 t., Lond. 1861), w którém kreśli pobyt swego bohatera, a raczéj samego autora na uniwersytecie. Podróże po zachod. Anglii opisał powabnym stylem w książce: „*Scouring of the White Horse*“ (Lond. 1858). Jako kandydat liberalny i przedstawca klas robotniczych został wybrany do parlamentu 1865.

Hugi (Franciszek Józef), naturalista szwajcarski, ur. 1796 r. w Grenchen, w kantonie Soloturn, † 1855; od 1833—37 profesor fizyki tamże. Założył w swém mieście muzeum historyi naturalnéj i ogród botaniczny; odznaczył się pracami o lodnikach: „*Ueber das Wesen der Gletscher*“ (Stuttg. 1842); „*Die Gletscher und die erratischen Blöcke*“ (Soloturn 1843) i in.

Hugo (ś.), † 730 r., wnuk Pepina z Herystalu, był jednocześnie arcybiskupem roueńskim, biskupem paryskim i bayeuxskim oraz opatem dwu opactw. Przypisywane mu pisma są apokryficzne.

Hugo (ś.), ur. około 1024 r., † 1109 r., syn hr. Sémur, potomka książąt burgundzkich, w 15 roku życia zamieszkał w klasztorze w Cluny, którego został opatem w 1049 r. Mianowany przez papieża Leona IX legatem w Węgrzech, miał odtąd udział we wszystkich ważniejszych sprawach kuryi rzymskiéj, mianowicie we Francyi. W 10 lat po śmierci zaliczony został przez papieża Kaliksta II w poczet świętych. Pamiątkę jego obchodzą 29 Kwietnia.

Hugo (ś.), ur. 1053 r. w m. Chateau-Neuf w Delfinacie, † 1132 r. Zostawszy biskupem gracyjanopolskim (Grenoble), w 1084 zamieszkał jako asceta w opactwie Casa-Dei, lecz papież Grzegórz VII po-

wrócić mu kazał do opuszczonéj dyjecezyi. Pamiątkę jego obchodzą 1 Kwietnia.

Hugo (ś.), † 1200 r., biskup linkolnski w Anglii. W młodym wieku oddany do klasztoru kanoników regularnych, udał się stąd na pustynię do Wielkiéj Kartuzyi, skąd Henryk II, król angielski, powołał go na przełożonego nowo przez siebie założonego klasztoru kartuzów w Witham. Pamiątkę jego obchodzą 11 Listopada.

Hugo od ś. Wiktora (à S. Victore), albo H. z Paryża, ur. około 1097 r., † 1141 r.; w młodym wieku wstąpił do klasztoru augustyjanów ś. Wiktora w Paryżu i tu był nauczycielem miejscowéj szkoły klasztornéj. Jakkolwiek był mistykiem, jednakże w pismach swoich zalecał nauki i trzymał się ściśle ś. Augustyna. Najważniejsze jego dzieła są: „*Didascalion*“ i „*De sacramentis christianae fidei*“. Czyt. Liebnera „*Hugo von St. Victor und die theolog. Richtungen seiner Zeit*“ (Lipsk 1832). Dzieła jego wyszły po raz szósty w 3 t. (Rouen 1864), ale pomieszane wraz z pismami spółczesnego mnicha klasztoru korbejskiego i innych.

Hugo a S. Caro (Charo), ur. w mieście Vienne we Francyi, † między 1260 a 1263 r., od r. 1225 mnich dominikański, nast. jako taki został prowincyjałem francuskim a w r. 1244 kardynałem (piérwszym z dominikanów). Papieże Grzegórz IX i Innocenty IV używali go do różnych poselstw i negocyjacyj a ostatni wysłał go w charakterze legata do Niemiec. Jedną z najważniejszych prac jego jest sprostowanie tekstu Pisma ś.: „*Sacra Biblia recognita et emendata, id est a scriptorum vitiis expurgata* i t. d.“. Oprócz innych, jak „*Postillae in universa Biblia, juxta quadruplicem sensum litteralem, allegoricum, moralem, anagogicum*“ (Paryż, Wenecyja, Bazyleja i Kolonija 1482, 87, 93, 1504, 1621); „*Speculum Ecclesiae*“ (Lyon 1554) i t. p., zasłużył się wielce piérwszą *Konkordancyją biblijną*, od któréj otrzymał przydomek *Pater Concordantiarum*.

Hugo Kapet, głowa domu Kapetyngów (ob.), trzeciéj dynastyi panującéj we Francyi. Ogłoszony 987 po śmierci Ludwika V, ostatniego z Karlowingów, królem Francyi, przekazał koronę synowi swemi Robertowi i † 996.

Hugo (Gustaw), prawnik niemiecki, ur. 1764 r. w Lörrach, od 1788 profesor prawa w Getyndze, † 1844. Zasłużył się wielce swemi uczonemi pracami około prawa rzymskiego i po Savignym i Hauboldzie prawo rzymskie jemu może ma najwięcéj do zawdzięczenia. Najważniejsze jego dzieła są: „*Lehrbuch der Geschichte des römischen Rechts*“ (Berl. 1790); „*Lehrbuch des civilistischen Cursus*“ (7 t., Berlin 1807—22) i „*Das civilistische Magazin*“ (6 t., Berl. 1814—37).

Hugo (Wiktor Maryja, hrabia), znakomity poeta, dramatyk i romansopisarz francuski, ur. 1802 w Besançon, syn Józefa Leopolda Sigisberta hr. H., walecznego generała Napoleońskiego (ur. 1774 r., † 1828), i Zofii z Trébechet, Bretonki z Wandei, gorliwéj stronnicki Burbonów, która wywarła silny wpływ na jego wychowanie i początkowy sposób myślenia; lata dziecinne przepędził częścią u ojca we Włoszech i Hiszpanii, częścią u matki w Paryżu. Przeznaczony przez ojca do stanu wojskowego był oddany w 1815 r. do *la pension Cordier*, zakładu przygotowawczego do instytutu politechniczwczego i pozostawał w nim do 1818, obok matematyki, w któréj czynił znakomite postępy, zajmując się i filozofią, oraz literaturą. 1817 napisał na konkurs akademicki poemat p. t. „*Les avantages de l'étude*“, który zyskał zaszczytną wzmiankę. Poemat ten zjednał H. od ojca pozwolenie zmienienia zawodu wojskowego na literacki. Ody „*La Statue de Henri IV*“; „*Les vierges de Verdun*“ i „*Moise sur le Nil*“ były premijowane w 1819 — 20 przez akademiję w Toulouse; w idących w ślad zatém utworach lirycznych „*Odes et ballades*“ (t. 1, 1822) objawił się H. gorliwym rojalistą, zyskał przez to względy Ludwika XVIII i miał sobie wyznaczoną roczną pensyję (1822). Lecz już w 2 t. „*Odes et ballades*“ (1826), podpadł kierunkowi liberalniejszemu, zarzucał oraz formę klasyczną, po raz piérwszy w przychylnie przyjętych romansach „*Han d'Island*“, (1823) i „*Bug Jargal*“ (1825). Zwolna stawał się H. głową nowego kierunku w literaturze; otwarcie z klasycyzmem zerwał w wydanym 1827 dramacie „*Cromwell*“, w przedmowie do którego rozwija swoje estetyczne teoryje, a mianowicie, że charakter dramatu powinien być czysto realny, że realizm polega na kombinacyi dwu typów naturalnych: wzniosłego i dziwotwornego, które się przenikają w nim, podobnie jak w życiu i naturze. W ogłoszonych 1828 „*Les orientales*“ dowiódł H., że jest zupełnym panem formy i rytmu w poezyi, lecz zarazem że forma zewnętrzna przeważa w nim nad żywotnością myśli i głębokością uczucia. Następnie napisał dramaty „*Marion Delorme*“ i „*Hernani*“; ten ostatni przedstawiony za wdaniem się króla w 1830 r. w Théâtre Français, mimo najsilniejszych protestacyj ze strony akademii, przełamał ostatnie zapory klasycyzmu i zyskał przewagę dramatu nad tragedyją. Po rewolucyi Lipcowéj zmienił H. całkiem swe polityczne przekonania, przyłączył się do strony zwycięskiéj i stał się nawet wielbicielem wojennéj sławy Napoleona. Napisany wtedy dramat „*Le roi s'amuse*“ (wystawiony 1832, po piérwszém jednak przedstawieniu zakazany z rozkazu ministeryjum). Następowały po nim dramaty „*Lucrèce Borgia*“ i „*Marie Tudor*“ (1833), „*Angelo*“ (1835), „*Ruy Blas*“ (1838) i „*Les Burgraves*“ (1843). We wszystkich tych utworach, a szczególniéj w ostatnim widzimy dziwne połączenie nadnaturalnego z niemożliwém, osoby w nich działające nie są ludźmi ani naturalnymi ani idealnymi i to sprowadza w dyjalogach i sytuacyjach częstokroć rażące nieprawdopodobieństwa psychologiczne. Do tego również czasu odnosi się romans hist. „*Notre Dame de Paris*“ (1831), oraz zbiory poezyj lirycznych: „*Les feuilles d'automne*“ (1831); „*Les chants du crépuscule*“ (1835); „*Voix intérieures*“ (1837) i „*Les rayons et les ombres*“ (1840). Wierne oddanie kolorytu średniowiecznego w „*Notre Dame de Paris*“, rozmyślne połączenie wdzięku z energiją, piękności z brzydotą, naturalności z cudownością, orygi-

nalność pojedynczych charakterów i dramatyczny interes całości sprawiły, że utwór ten uważany był za najpiérwszy z pomiędzy prozaicznych utworów H., podobnie jak „*Voix intérieures*“ i „*Feuilles d'automne*“ są jego arcydziełami w poezyi. W 1841 przyjęty do akademii, otrzymał 1845 od Ludwika Filipa godność para. Po rewolucyi Lutowéj 1848 wybrany z Paryża do zgromadzenia narodowego, zasiadał początkowo na prawicy, powtórnie zaś wybrany do zgromadzenia prawodawczego przyłączył do skrajnéj opozycyi i był jednym z przywódców lewicy socyjalistowskiéj. Po zamachu stanu 1851 wygnany, osiadł wraz z familiją na wyspie Jersey; nie przyjął amnestyi, udzielonéj mu 1859, i powrócił do Francyi dopiéro po kapitulacyi Sedańskiéj; wybrany do zgromadzenia narodowego złożył mandat w skutek napaści prawicy na Garibaldi'ego. Po wybuchu powstania w Paryżu przeniósł się do Brukseli, skąd wydalony za sprzyjanie komunistom, przebywał czas jakiś na Jersey, po kilku miesiącach udał się do Paryża, ażeby osobiście błagać Thiersa o ułaskawienie skazanych komunistów. Po zamachu stanu wydał namiętny pamflet „*Napoléon le Pétit*“ (1852) i zbiór poezyj politycznych „*Les châtiments*“ (1853); daléj „*Les contemplations*“ (1856); „*La légende des siècles*“ (1859); „*Les Misérables*“ (1862), najznakomitszy prozaiczny utwor H., w którym z wielkim zapałem szlachetnéj duszy broni klasy uciśnione przez porządek społeczny; nierazi w nim cudotwórność i działające tu osoby sąto po większéj części typy rzeczywiste. Mniéj udatne są późniejsze romanse: „*Les travailleurs de la mer*“ (1856) a szczególniéj „*L'homme qui rit*“ (1859). Wydał nadto „*William Shakspeare*“ (1864), szkic literacki; „*Les chansons des rues et bois*“ (1865); „*L'anné terible*“ (1872); „*Actes et paroles*“ (1873). Za ogłoszoną 12 Wrześ. 1870 w „*Rappel*“ protestacyję przeciw obleganiu i bombardowaniu Paryża, ściągnął na siebie namiętne krzyki Niemców. Wydania, tak pojedyncze jako i zbiorowe, utworów H. są liczne. Przekłady polskie wylicza Estreicher w „*Biblijografii*“ (t. II, str. 155—6). Porów. „*Victor H. raconté par un témoin de sa vie*“ (napisane przez żonę H., 6 wyd. 2 t., Paryż 1865).—Dwaj bracia H. są znani również jako literaci: 1) *Józef Abel* H. (ur. 1798, † 1855), napisał między innemi „*Histoire de la campagne d'Espagne en 1823*“ (2 t., 1824); „*Histoire de l'Empereur Napoléon*“ (1833); „*France pittoresque*“ (3 t., 1833) i in.; 2) *Eugenijusz* H. (ur. 1801, † 1837), pisał poezyje.—Synowie Wiktora H. *Karol Wiktor* H. i *Franciszek Wiktor* H. (ur. w Paryżu, piérwszy 1826, † 1871; drugi 1828), wystąpili po rewolucyi Lutowéj na polu dziennikarskim, po zamachu stanu dzielili dobrowolnie wygnanie ojca i zajmowali się literaturą. *Franciszek* wydał: „*L'île de Jersey*“ (Paryż 1857) i przełożył „*Sonnets de Shakspeare*“ (1859) oraz wszystkie dzieła Shakspeare'a (3 t., Paryż 1860—64). *Karol* napisał: „*Le cochon de Saint Antoine*“ (1857); „*La Bohême dorée*“ (1859); „*Le chaise de paille*“ 1859) i in. Podczas wyborów 1869 założyli obaj bracia dziennik „*La Rappel*“ (z silnym odcieniem socyjalnym), w którym energicznie przeprowadzali kandydaturę Rofcheorta.

Hugonoci, po francusku *Huguenots*, piérwotnie szydercze przezwisko, którém katolicy rzymscy we Francyi, mianowali zwolenników reformacyi kościelnéj w XVI w. zwanych tam początkowo *Luteranami* (*luthériens*) choć właściwiéj byłoby zwać ich *cwinglijanami* lub *kalwinistami*. Nazywano ich także dosyć powszechnie *les religionnaires*; edykt zaś Nantejski (ob.) mianuje „*nos subjects de la religion prétendue Reformée*“. Przezwisko jednak H. najbardziéj się upowszechniło nietylko w ustném użyciu, ale i w aktach urzędowych i dotrwało aż do 1789 r. Pochodzenie tego szyderczego przezwiska różni różnie wywodzą. Podług jednych od lichéj monety, bitéj za Hugona Kapeta, zwanéj *hugonoty*. Inni wywodzą początek z Genewy, gdzie nazwę dawnego stronnictwa związkowych (*Eidgenots* (z niem. *Eidgenossen*) przemieniono na H. Maimburg i Wolter przypuszczają, że powstało z holenderskiego *huitgenoten*; inni znów od rodzaju piecyka *huguenote* lub od *les guenon de Huss* (małpy Husowe). Współczesny atoli T. Beza (ob.), w swéj „*Histoire eccléss. des églises ref. en France*“ (Antwerp. 1580, t. 3), pisze: „Zabobon i przesąd przed 20 czy 30 laty był jeszcze tak wielki, że prawie we wszystkich miastach naszego królestwa panowało mniemanie, jakoby pewne duchy przebywały na ziemi, że tułały się nocą po ulicach napastując spotkanych ludzi, jak np. w Paryżu mnich *Bourré*, w Tours *król Hugon* (Huguet) i t. d. Światło jednak Ewangielii odegnało te straszydła i przekonało nas, że to byli tylko łotry i włóczęgi. Za owego czasu tak zwani *luteranie* nie mogąc zgromadzać się na nabożeństwo we dnie, musieli chronić się pod osłonę nocy. Zebrania te niektórzy księża rzymscy zaczęli wyszydzać a ich uczestników dla ośmieszenia porównywać z owymi nocnymi strachami. Tym sposobem stało się, że zwolennicy reformacyi kościelnéj w prowincyi tourskiéj, zaczęli być mianowani powszechnie znaną już ludową nazwą, a H. zaczęło oznaczać tyle, co zgromadzenie *króla Hugona*. Gdy zaś piérwsza wiadomość o sprzysiężeniu w Amboise (1560) wyszła z Tours, a uczestnicy jego zostali nazwani H., to i upowszechniło się owo przezwisko“. Wykład ten, jakkolwiek najprawdopodobniejszy, nie dostąpił uznania. Scheler w swym „*Słowniku etymologicznym franc.*“ (Bruks. 1862) przywodzi piętnaście objaśnień; gani je jednak a natomiast twierdzi, że H. jest *diminitivum* imienia *Hugues* (Hugo). Bądź co bądź powstało ono po r. 1560, w którym ewangielicy francuscy wystąpili jako stronnictwo polityczne i początkowo przezwisko H. oznaczało Francuzów, użytych przez jednych pretendentów do tronu przeciwko drugim. (Ob. Francyja, str. 260, Clemont Jakób, Coligny Kacper, Guise (Gwizyjuszowie), Condé (Ludwik I), Henryk III i IV, Anjou Franciszek, Katarzyna de Medicis, Noc ś. Bartłomieja, Karol IX, Liga święta). Obecnie jest tylko nazwą historyczną, oznaczającą stronnictwo z cza-

sów wojen domowych we Francyi i dlatego rażącą jest to niewłaściwością, jeżeli kto (jak np. w jedném miejscu J. Bartoszewicz) wyraża się: że Francuzi wojowali z H. jak gdyby H. nie byli Francuzami. — Czyt. Davila: „*Storia delle guerre civili di Francia*" (Wen. 1630); Lacretelle „*Histoire de France pendant les guerres de la religion*" (4 t., Paryż 1814—16); Browning „*History of the Hugenots*" (2 t., Lond. 1828); Capefigue „*Histoire de la Réforme, de la Ligue*" (8 t., Paryż 1834) i „*Louis XIV, son gouvernement*" (6 t., 1837); Peyrat „*Histoire des Pasteurs des Désert*" (Paryż 1842); Castel „*Les Huguenots et l'Eglise réformée de France en 1559*" (Paryż 1859); Arquez „*Hist. des assemblées politiques de Réformés en Fr. 1573—1622*" (Par. 1859); Puaux „*Hist. de la Réformation franc.*" (6 t., Paryż 1859—63); Weiss „*Histoire des réfugiés protestantes de France*" (2 tomy, Paryż 1853); Hanna „*Geschichte der Hugenottenkriege*" (1872).

Hugtenburg, albo *Huchtenburg* (Jan von), niderlandzki malarz bitew, ur. 1646 r. w Harlem, † 1733 w Amsterdamie. Uczeń swego brata *Jakóba von Hugtenburg* i von der Meulena w Paryżu. Wzorem były dlań jednak prace Wouwermana. Przewyższa Meulena a zbliża się do Wouwermana w delikatności traktowania, żywości kompozycyi a nawet w perspektywie powietrznéj. Jego charakterystyka różnych namiętności, indywiduów i narodów budziła wielki we współczesnych podziw. Malował bitwy stoczone przez ks. Eugen. Sabaudzkiego i Marlborougha 1708 i 1709. Długi czas przebywał na dworze elektora palatyńskiego.

Huicylipochtli, najwyższe bóstwo wojny u starożytnych Meksykanów i Azteków, na cześć którego odprawiano wielkie uroczystości, połączone z ofiarami ludzi.

Huillard-Bréholles (Jan Ludwik Alfons), historyk francuski, ur. 1817 r. w Paryżu. Od 1838 do 1842 wykładał historyję w liceum *Charlemagne*; następnie poświęcił się archeologii i był naczelnikiem sekcyi w archiwum cesarstwa. W 1869 został członkiem akademii napisów. Z prac jego wymieniamy: „*Recherches sur le monuments et l'histoire des Normands*"; „*De la fondation de la maison de Souabe dans l'Italie meridionale*" (Paryż 1844); „*Historia diplomatica Frederici secundi*" (5 tom., Paryż 1852—59); „*Vie et correspondance de Pierre de la Vigne*" (ministra cesarza Fryderyka II) ze studyjum nad ruchem reformistowskim w XIII w. (Paryż 1864); „*Titres de la maison ducale de Bourbon*" (1866). Oprócz tego redagował od r. 1843 z Magnin i Hauréau „*Bulletin des comités historiques*" i przełożył na francuski „*Grande Chronique de Mathieu Paris*" (9 t., Paryż 1840—41). Umieszcza także artykuły i rozprawy historyczne w różnych czasopismach.

Hukwaldski (Jan), ob. Czapek ze San Jan.

Hulajpol, dwie wielkie osady w gub. jekaterynosławskiéj, słynne z jarmarków; piérwsza w pow. wierchniednieprowskim a druga w aleksandrowskim.

Hulczyn (*Hultschin*), miasteczko na Szlązku, w regencyi opolskiéj, powiecie raciborskim nad Opawicą, 2,546 m. (Polacy i Morawianie). Bitwa między Prusakami i Austryjakami 1759.

Hulewicz, ród szlachecki litewsko-ruski, spolszczywszy się wziął za herb Nowinę i w różnych pokoleniach od wsi dziedzicznych różne przybiérał nazwiska, jak: Wojutyńskich, Rukojemskich, Drozdeńskich, Cewowskich. Jedni z nich byli katolicy łacińskiego obrządku, drudzy, i to w większéj liczbie, nieunici.— **Hulewicz** *Wojutyński z Wojutyna* (Sylwester), † 1651 r., biskup przemyski grecko-katol., wiódł spory od 1637 r. z biskupem grecko-unickim aż do r. 1641, w którym nareszcie dozwolono mu sprawować swój urząd nad dyzunitami. Wedle aktów urzędowych wjeżdżał na biskupstwo przemyskie 1657, gdyż na katedrze biskupiéj zasiadał od r. 1613 biskup unicki, ale nieprawnie, Krupecki, a wedle ugody zawartéj między unitami i nieunitami (1632) biskup nieunicki miał nastąpić dopiéro po śmierci Krupeckiego. Stąd wywiązały się między H. a Krupeckim długie i gwałtowne spory. H. ze swymi adherentami popadł nawet za najazd Przemyśla w infamiję, zdjętą jednak 1641. Po śmierci Krupeckiego objął zarząd dyjecezyi 1651, ale niedługo potém umarł.— **Hulewicz** (Wacław), kasztelan bracławski. Mianowany 1649—50 podsędkiem łuckim, posłował kilkakrotnie na sejmy. Zasługi wojskowe i cywilne zjednały mu wyższą godność kasztelana bracławskiego 1676. Data jego śmierci niewiadoma. — **Hulewicz** (Benedykt), ur. 1750 r. we wsi Ujłowie, dawném województwie bełskiem, † 1817. Przyjaciel Szczęsnego Potockiego, popiérał usilnie konfederacyję targowicką. Po upadku Rzeczypospolitéj był we Lwowie urzędnikiem cywilnym. Za króla Stanisława używał sławy jako poeta; jakoż napisał wiele ód bądź oryginalnych bądź tłumaczonych, odznaczających się niepospolitym dowcipem, ale obok tego i rozwiązłością. Z prac swoich ogłosił: „*Owidyjusza Nazona Elegij miłosnych tłumaczenie ksiąg trzy*" (Warsz. 1820). Sława, jakiéj swojego czasu używał, nie tyle polegała na jego pismach, ile raczéj na dowcipie i humorze wesołym, którym zawsze i wszędzie wszystkich umiał zabawić i rozśmierzyć.

Hull albo *Kingston-upon-Hull*, m. portowe w okręgu East-Riding, hrabstwie York, w Anglii, przy ujściu rzeki Hull do zatoki Humber; ma 123,600 m. i jest jedném z najważniejszych miast nadmorskich Anglii, jako punkt komunikacyjny z północ. Europą. Wyborny port tutejszy osłoniony jest fortecą. H. ma wyborne doki, giełdę, składy sukna, bazar, ogród botaniczny, prowadzi handel żelazem, zbożem, rybami, olejem i t. d.; połączone jest siecią kolei żelaznych ze wszystkiemi większemi miastami Anglii.

Hullin (Piotr August, hrabia), generał francus. za piérwszego Cesarstwa, ur. 1758 w Genewie. Jako zegarmistrz przybył do Paryża 1787 r., ale na handlu zbankrutował. Żądny sławy i wolności, rzucił się w wir rewolucyjny i został przez lud wybrany do Konwencyi, gdzie zachowywał się umiarko-

wanie. Robespierre go się lękał i kazał uwięzić; upadek terorystów przyniósł wolność H. W r. 1793 wszedł H. do armii włoskiéj i 1796 był już generał adjutantem Bonapartego; następnie w stopniu generała dywizyi otrzymał 1802 naczelne dowództwo nad gwardyją przyboczną konsula, a 1809 został baronem. Napoleon używał go wszędzie, gdzie potrzeba było roztropności, przychylności i energii. I tak prezydował H. w sądzie wojennym przeciwko ks. d'Enghien, później był komendantem Berl. i Wiednia a podczas kampanii rossyjskiéj i Paryża. Na tym urzędzie mimo całéj czujności nie przewidział spisku Malleta (ob.), przez którego został niebezpieczne w twarz raniony. Wyleczywszy się, towarzyszył 1814 cesarzowéj do Blois. Skazany na wygnanie podczas drugiéj restauracyi, żył za granicą w największym niedostatku. Otrzymawszy 1819 pozwolenie powrotu do Francyi, przepędził resztę życia w cichém ustroniu i † 1832.

Hüllmann (Karol Dytrych), historyk niemiecki, ur. 1765 w Erdeborn, dawném hrabstwie mansfeldskiém, od r. 1818 profesor w Bonn, † 1846 r. Celniejsze jego dzieła są: „*Urgeschichte des Staats*" (Królewiec 1817); „*Städtewesen des Mittelalters*" (4 t., 1825—29); „*Ursprünge der Kirchenverfassung des Mittelalters*" (Bonn 1831); „*Jus pontificum der Römer*" (Bonn 1837); „*Handelsgeschichte der Griechen*" (Bonn 1839); „*Geschichte des Ursprungs der deutschen Fürstenwürde*" (Bonn 1842).

Hülsse (Julijusz Ambroży), technolog niemiecki, ur. 1812 w Lipsku, piérwotnie nauczyciel tamecznéj szkoły handlowéj, został 1840 profesorem i dyrektorem szkoły przemysłowéj w Chemnitz, a 1850 dyrektorem szkoły politechnicznéj w Dreźnie. Z pism jego zasługują na szczególną wzmiankę: „*Allgemeine Maschinenencyklopädie*" (2 t., Lipsk 1839—44); „*Sammlung mathem. Tafeln*" (Lipsk 1840 i 1849) i liczne prace dotyczące wyrobu maszyn i wystaw przemysłowych. Był też redaktorem pisma „*Polytechnisches Centralblatt*" (1835—50).

Hulst, miasto w niderlandzkiéj prowincyi Zelandyj, nad odnogą rzeki Zachodniéj Skaldy, połączone kilku kanałami z Helle Gat i Gandawą, ma 2,500 m., niegdyś było warowne.

Hum, wieś chorwacka w żupie zagrzebskiéj, sławna przemysłem i handlem; 6,800 m.

Humań (Umań), m. powiat. w gub. kijowskiéj (dawniéj w pow. i województwie bracławskim); 15,400 m., nad rz. Humańką, pamiętne rzezią (ob. Gonta), dokonaną tu r. 1768 przez zbuntowane kozactwo. O ćwierć mili stąd leży sławna włość *Zofijówka*, uczczona poematem Stanisława Trembeckiego. —**H.** powiat, 3,784 w. kw., a lud. 174,770.

Humanijora albo studyja humanitarne v. humanistyczne, są nauką greckiego języka i łaciny, wedle zasad *humanizmu* (ob.).

Humanizm, jest kierunkiem pedagogicznym, jakiemu początek dał Krzysztof Cellaryjusz (ob.) a jaki T. M. Gesner (1691—1761) J. A. Ernesti (ob.) i Ch. G. Heyne (ob.), rozpowszechnili, bądź bezpośrednio kształcąc swemi wykładami młodzież, później zostającą nauczycielami, bądź pośrednio przez wydania klasyczne autorów starożytnych. Dzięki 3 ostatnim mężom Niemcy stały się drugą ojczyzną świata starożytnego, a gimnazyja (ob.) niemieckie doszły szczytu rozwoju. Wzorem dla nich była organizacyja szkólna bawarska, wypracowana przez Henryka Braun 1777 r., w Prusiech popęd tu dał F. Gedike (ob.), Meierotto (1742—1800), *król rektorów*, i Bernhardi (1769—1820) **H.** w przeciwieństwie do Realizmu (ob.) mniéj zwraca uwagi na pozytywną wiedzę, ile na rozbudzenie i wzmocnienie siły duchowéj. Cel nauki widzi w przyswojeniu sobie greckiego i łaciny, a przez zgłębienie klasycznéj starożytności sądzi, że potrafi istotnie ludzkie (humana) wykształcenie osiągnąć. Opiéra się przeważnie na gramatyce mniéj na mówieniu, na dalszy plan usuwając filozofiję estetykę, historyję. Inne umiejętności odsyła do uniwersytetów, uważając je za szkodliwe dla młodych umysłów. Ćwiczenie się w pisanie wiérszy na sposób klasyczny, wypracowań doraźnych (extemporalia), z książek naumyślnie po to układanych, komentowanie formalnéj strony pisarzy starożytnych i t. p. stanowią praktyczną stronę **H.** Polska była obcą temu kierunkowi. Górski, J. Herbest należą do wyjątków.

Humann (Jan Jerzy), finansista francuski, urodz. 1781 w Strasburgu, gdzie był bankierem; wybrany 1820 roku do izby deputowanych, odznaczył się zdolnościami finansowemi; w latach 1832—36 był ministrem skarbu, wpłynął na uregulowanie budżetu, zaprowadził wielkie oszczędności i przyczynił się znakomicie do ożywienia przemysłu krajowego. Mianowany powtórnie 1840 ministrem skarbu, pracował gorliwie w tymże samym kierunku aż do śmierci 1842.

Humber, jedna z główniejszych rzek Anglii, powstaje z połączenia rzek Trent i Ouse i poniżéj miasta Hull wpada do morza Północnego. Z głównemi rzekami Anglii jest połączoną, ze pomocą kanałów.

Humbert, rodem z Burgundyi a wychowany w klasztorze benedyktyńskim w Moyen Moutiers (blisko Toul). Zabrany do Rzymu 1049 przez Brunona, późniejszego papieża Leona IX, otrzymał arcybiskupstwo w Sycylii, następnie był kardynałem. Wysłany jako legat do Konstantynopola bojował tam przeciwko kościołowi wschodniemu ustnie i piśmiennie. Jego pismo „*De azymo et fermentato, adversus Graecorum calumnias*", jest odpowiedzią na uczynione przez M. Cerulariusa (ob.) zarzuty, że kościół zachodni naśladuje judaistów co do przaśników i święcenia sabatu. Podobnéj treści jest i „*Responsio contra Nicetae libellum contra Latinos*"; w dziele zaś „*Brevis et succincta comemoratio*" opisuje czynności deputowanych rzymskich w Konstantynopolu. **H.** od r. 1059 trzymał się strony papieża Mikołaja II, † między 1061 a 1073 r. Oprócz innych napisał też „*Adversus Simoniacos lib. III*". Jego pisma oraz bijografija są w *Patrologii* ks. Migne (t. 143 z r. 1852).

Humbert (Rajner Karol Emanuel Jan Maryja Ferdynand Eugenijusz), następca tronu włoskiego,

ur. 1844, otrzymał wyższe wykształcenie i wcześnie poświęcił się sztuce wojennéj. Brał czynny udział w wojnie przeciwko Austryi 1859, współdziałając następnie polityce narodowo włoskiéj, dążącéj do podniesienia i zjednoczenia Włoch, zyskał popularność. Przed wybuchem wojny z Austryją 1866 udał się do Paryża, dla zbadania jak będzie przyjęty alijans Włoch z Prusami. W bitwie pod Custozzą (22 Czerwca 1866 r.) dowodził, jako generał-porucznik, dywizyją pod rozkazaniu Cialdini'ego i jego usiłowaniom przypisują, że odwrót niezamienił się w ucieczkę; następnie w połączeniu z Bixio zasłaniał odwrót gen. Durando. Po zajęciu Rzymu (Wrześ. 1870) został dowódcą załogi rzymskiéj. Od r. 1866 czynnie zajmował się sprawami pokojowemi, a szczególniéj handlem, przemysłem oraz podniesieniem rolnictwa. Z tego powodu popularność jego ciągle wzrastała, do czego przyczyniała się nie mało jego wolnomyślność na polu religii i polityki. W r. 1867 zwiedził Niemcy, w r. 1871 zaś swego brata Amadeusza w Madrycie. H. jest od 1868 żonaty z kuzynką Małgorzatą Maryją Teresą, córką swego stryja Ferdynanda, księcia Genui, i Elżbiety, ks. saskiéj; z małżeństwa tego ur. mu się 1869 syn, Wiktor Emanuel, ks. Neapolu i przyszły następca tronu.

Humbert de Romanis, piąty generał dominikański, † 1277 r.; po odbyciu nauk w Paryżu wstąpił do klasztoru 1224 r. i został prowincyjałem francuskim, urząd generała złożył 1263 r. Najważniejszém jego dziełem jest: „*Liber de his quae tractanda videbantur in concilio generali Lugduni, celebrando sub Gregorio papa X*“, w którém wytyka zdrożności duchowieństwa, mnichów a nawet biskupów i papieży, oraz podaje rady pojednania się kościoła wschodniego z zachodnim. Uznawany jest przez niektórych za świętego.

Humboldt (Karol Wilhelm, baron von), znakomity uczony niemiecki i szlachetny mąż stanu, ur. 1767 r. w Poczdamie, † 1835 r. w Tegel. Początkowe wychowanie otrzymał pod kierunkiem Campego i Engela. Na uniwersytet uczęszczał w Frankfurcie nad Odrą a następnie w Getyndze, gdzie się zajmował głównie filologiją pod Heynem i zaprzyjaźnił się z Jerzym Forsterem. Odbywszy podróż po Niemczech i Szwajcaryi, zwiedził 1789 Paryż po wybuchu rewolucyi, która silny na nim wywarła wpływ, następnie przebywał w Erfurcie i Weimarze i wszedł tu w bliskie stosunki z Dalbergiem i Schillerem a następnie i z Goethem. W 1791 pojął za małżonkę Karolinę von Dacheröden († 1829), kobiétę tak niepospolitych zdolności, że mogła podzielać z nim studyja naukowe. Przebywszy potém kilka lat w Jenie, w gronie przyjaciół, 1797 po śmierci ojca udał się w podróż; po 2 letn. pobycie w Paryżu, następnie bawił w Hiszpanii, gdzie studyjował głównie język Basków. W 1801 powrócił do Niemiec i w krótce potém był wysłany jako nadzwyczajny poseł do Rzymu i tu obok czynności dyplomatycznych zajmował się i pracami naukowemi. Powołany 1808 do Prus miał sobie powierzony zarząd ministeryjum oświecenia. Na tym stanowisku zasługi H. są olbrzymie, uchronił Prusy od upadku duchowego po klęskach wojennych; 1810 głównie się przyczynił do otworzenia uniwersytetu berlińskiego. Wkrótce powrócił do prac dyplomatycznych i już 1810 był wysłany jako poseł nadzwyczajny do Wiednia. Od tego czasu imię H. jest ściśle połączone z najważniejszymi wypadkami nowéj historyi Prus i Niemiec. I tak, 1813 był obecnym na kongresie w Pradze, 1814 uczestniczył na kongresie w Chatillon, oraz przy zawarciu piérwszego pokoju paryskiego, który podpisał wraz z Hardenbergiem, 1815 na kongresie wiedeńskim, od r. zaś 1816 pracował w Frankfurcie nad M. nad uregulowaniem kwestyj granicznych niemieckich oraz założeniem związku. Wkrótce potém został członkiem rady stanu, posłem w Londynie i brał udział w kongresie acheńskim. Po r. 1819, w skutek cofnięcia przez króla systemu reprezentacyjnego, usunął się od służby publicznéj i zajął się wyłącznie literaturą. Działalność literacka H. była wielostronna. Jako poeta odznaczył się sonetami, elegiją „*Rom*“ (1806) i metrycznym przekładem Eschylesa „*Agamemnona*“ (1816). Główną jednak jego zasługą były prace lingwistyczne, pomiędzy któremi odznaczają się „*Berichtigung und Zusätze zu Adelung Mithridates über die cantabrische oder baskische Sprache*“ (1817); „*Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der baskischen Sprache*“ (1821); „*Ueber den Dualis*“ (1828); „*Ueber die Kawisprache auf der Insel Jawa*“ (3 t., 1836—40), a szczególniéj przedmowa do tego ostatniego, wydana także i oddzielnie p. t. „*Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts*“ (1836) w któréj położył podstawy umiejętnéj gramatyki filozoficznéj. Zbiorowe wydanie dzieł H. wyszło pod tyt. „*Sämmtliche Werke*“ (7 t., Berlin 1841—52). Porów. Schlesiera „*Erinerungen an Wilh. v.* H.“ (2 t., Stutt. 1843—16) a szczególniéj Heyma „*Wilh. von* H.“ (Berl. 1856).—**Humboldt** (Fryderyk Henryk Aleksander, baron), brat poprzedn., jeden z najznakomitszych badaczy przyrody nowszych czasów, ur. 1769 r. w Berlinie, † 1859 r. Z początku poświęcał się filologii w Getyndze, tam jednak zwrócił się do nauk przyrodzonych i po wycieczce nad Ren ogłosił piérwszą swą pracę „*Ueber die Basalte am Rhein*“ i t. d. (1790). Następnie z Gmelinem odbył podróż po Europie zach.; poczém kształcił się w akademii handlowéj w Hamburgu, a daléj w akademii górniczéj we Freibergu i od 1792—7 zajmował wyższe miejsce górnicze w księstwach frankońskich, gdzie zajmował się badaniem gazu wybuchowego w kopalniach i in. Po wielu nieudanych usiłowaniach znalazł nakoniec możność zwiedzenia krajów zwrotnikowych przy pomocy rządu hiszpańskiego. Z Europy odpłynął 1799 wraz z Bonplandem (ob.) i do 1804 r. zwiedził dokładnie Amerykę południ., Meksyk i Kubę. Na Chimborasso dosięgli wysokości 18,096 stóp, któréj przed niemi nikt nie dostąpił. Po powrocie zajął się uporządkowaniem bogatych zbio-

rów i obserwacyj, odnoszących się do nauk przyrodzonych, geografii i etnografii, następnie z Gay-Lussac'iem zajął się badaniem składu powietrza i z małemi przerwami pozostał w Paryżu do 1827 r., gdzie od 1807 ogłosił wielkie dzieło o swéj podróży w 2 wydaniach, każde po 29 tomów; piérwsza część pod tyt. „*Voyage aux regions équinoxiales du nouveau continent*" (3 t. 1809—25), obejmuje sprawozdanie historyczne. Odmówił przyjęcia ministerstwa oświecenia w Prusiech, a wróciwszy do Berlina miéwał odczyty o fizycznéj budowie świata. W r. 1829 na propozycyję cesarza Mikołaja wraz z Ehrenbergiem i Gustawem Rose zwiedził Ural, Ałtaj, Dżunguryję i morze Kaspijskie, któréj rezultatami, między innemi, były obserwacyje magnetyczne i oznaczenie położenia wielu miejsc. Opis téj podróży podał Humboldt w „*Asie centrale* i t. d." (3 tomy, Paryż 1843). W roku 1830 towarzyszył następcy tronu pruskiemu do Warszawy, następnie kilkakrotnie był wysyłany w poselstwie do Ludwika Filipa. Na ten czas przypada wydanie jego „*Examen critique de la geographie du nouveau continent*" (5 t., 1835—38). Ostatnie lata życia prawie wyłącznie przepędził w Berlinie. Do zasług jego naukowych należy przedewszystkiém położenie podstaw geografii roślin, za któréj to nauki może być uważany twórcę; a do tych badań, tak płodnych w następstwa, dodać należy poetyczne jego pojmowanie przyrody, czém nauczył ujmować jéj całość. Prace jego w oddzielnych gałęziach wiedzy zadziwiają swą różnorodnością. Oznaczył na drodze astronomicznéj położenie przeszło 700 miejsc w kolonijach hiszpańskich, wymierzył wysokości wielu gór, zbadał właściwości klimatyczne Ameryki płd. i położył podstawy klimatologii porównawczéj. Wiele mu téż zadzwięcza geologija, któréj się przysłużył dziełami „*Physique générale et géologie*" (1807); „*Fragments de géologie et climatologie asiatique*" (1832) i in. Poznał uporządkowanie wulkanów w szeregi (na szczelinach), piérwszy poprowadził izotermy (ob.), poznał, że siła magnetyczna ziemi rośnie od równika ku biegunom. Bogate zbiory roślin i zwierząt, jakie sprowadził, opracował częścią sam z Bonpiandem, częścią Kunth. Badanie zabytków budownictwa starożytnych Meksykanów i Peruwianów powiodło go do badań, nad językiem i cywilizacyją tych narodów: „*Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne*" (2 t. 1811). Do zasług jego dodać należy rozbudzenie zamiłowania do nauk przyrodzonych i pomoc, jakiéj nigdy nie odmawiał, do czego mu pomagały bliskie stosunki z domami panującymi, pomimo że nie ukrywał liberalnych poglądów na politykę i religiję. Z innych dzieł jego wymienimy „*De distributione geogr. plantarum*" (1817); „*Vue des Cordillieres*" (1810). i w. inni. Najwięcéj wszakże rozgłosu z jego dzieł miał „*Kosmos*" (5 t., 1845—62, tłumacz. pols. J. Baranowskiego, Zeuschnera i E. Skrzyńskiego, Warsz. 1852). W dziele tém pragnął zestawić w ogólnych zarysach całość naszéj wiedzy o przyrodzie i wydobyć ogólne jéj prawa. Obecnie dzieło to w znacznéj części już przestarzałe, już nawet w swoim czasie nie stało na wysokości nauki, bo to ogólne prawo, którego szukał H., było już wygłoszone przez Meyera i Helmholza: jestto prawo zachowania siły. W każdym razie *Kosmos* długo chciwie był czytany, wywołał wiele innych ważnych dzieł, a napełniony wspaniałymi obrazami natury i mnóstwem wiadomości, zostanie na zawsze pomnikiem genijuszu i obszernéj wiedzy H. Oprócz Kosmosa są tłumaczone na polski: „*Obrazy natury*" (tłom. Urbańskiego 1860), „*Podróże po Afryce i Ameryce*" (tłum. Bohusza Szyszki, 2 tomy 1860—1, dawniejsze tłum. 1809), „*Podróże po Rossyi*" (2 t. 1861), „*O stepach i pustyniach*" (tłumacz. Zeuschnera). Por. Bastian. „*A. v. H.*" (1869), Klencke „*A. v. H.*" (6 wyd. 1870).

Humboldt-River, rzeka w północno-amerykańskiéj ziemi Utah, początek bierze w *górach Humboldta*, ciągnących się od północnéj granicy tego kraju na mil 50 w kierunku południowo zachodnim i ubiegłszy mil 70, wpada do *jeziora Humboldta*. Wzdłuż téj rzeki prowadzi droga emigrantów od jeziora Solnego do Kalifornii.

Humboldta zatoka, leży w północno-amerykańskim stanie Kalifornii, oblewa brzegi hrabwstwa Humboldta, jest częścią wód oceanu Spokojnego, znajduje się w niéj dobry port.

Humboldtilit, ob. Skapolit.

Humboldyt, ob Datolit.

Humbug, wyraz używany w Ameryce półn. na oznaczenie zręcznego wyciągania od kogo pieniędzy.

Hume (Dawid), filozof szkocki sceptyczny, ur. 1711 r. w Edynburgu, od r. 1734—37 mieszkał we Francyi. Cudy na cmentarzu St. Medarda, na grobie ks. Paris dokonywane, podobnie jak zwierzęcy magnetyzm D. F. Straussa, popchnęły H. do badań psychologicznych. Po powrocie do kraju próżno 1746 starając się o katedrę fil. moral. w Edynburgu, 1747 pojechał jako sekretarz St. Claira, posła wojskowego do Wiednia i Turynu, 1773 jako sekretarz hr. Hertford, do Wersalu, 1752 biblijotekarz w Edynburgu, od 1767—1768 podsekretarz Foreing Office; † 1776. W głównem dziele swém „*Enquiry concerning human understanding*" (Londyn 1748, przełożył J. H. Kirchmann w 13 t. *Phil. Bibl.*, Berlin 1869) zamierzywszy zbadać siły ludzkie i zakres naszego poznania, bada początek wyobrażeń i uważa że wszystkie nasze idee (*ideas* myslitoughs, wedle H. produkty refleksyi, gdy *impressions* są wrażeniem bez zastanowienia) są kopijami percepcyi, pojęcie Boga niejest wyjątkiem, bo jest tylko bezgranicznem spotęgowaniem ludzkich przymiotów mądrości i dobroci. Wszystkie przedmioty ludzkiego myślenia i badania dzieli na *stosunki myśli* (zasady matematyki), tylko przez działanie myśli wynalezione, i na *fakty*. Wnioski na ostatnich oparte wynikają z hipotezy przyczynowości (przyczyny i skutku), któréj z doświadczenia nabywamy. Najwyższym celem ludzkiéj wiedzy jest zgromadzenie największéj liczby empirycznych przyczyn i sprowadzenie ich do pewnéj małéj liczby ogólnych przyczyn. Wszakże ostatnia przyczyna jest niezbadaną. *Przy-*

zwyczajenie jest źródłem *wiary*, że znane empirycznie skąd inąd przyczyny i skutki powtarzają się i wywołują wzajem i stąd tworzymy sobie pojęcie siły albo koniecznego związku, które przenosimy na same zjawiska. W etyce Hume moralność opiéra na uczuciu przyjemności lub niechęci z czynu. Na sympatyi wrodzonéj ludziom polega pochwała działania, dobrobyt ogólny mającego na celu i odwrotnie. Znaczenie H. w filozofii polega na jego teoryi przyczynowości, dla któréj Kant objektywną wartość zyskał, przyjmując ją w rząd kategoryj, jak czas i przestrzeń. Wszystkie dzieła H. wyszły 1827 w Edynburgu, ostatnio w Londynie 1870. Autobijografiję 1777 wydał Adam Smith; pisali o H. J. H. Burton „*Life and corresp*“ (1846), Feuerlein w czasopiśmie „*Der Gedanke*“ (1863 i 64), F. Papillon „*David Hume précurseur d' Aug. Comte*“ (Wersal 1868), Lars Albert Sjöholm „*Det historisca sammanhanget mellan Humes skepticism och Kants kriticism*“ (Upsala 1869), W. F. Schultze „*Hume über den Causalbegriff*“ (Rostock 1870).

Hume (Józef), mąż stanu angielski, ur. 1778 w Montrose w Szkocyi, służył najprzód jako chirurg, następnie jako płatnik i pocztmistz polowy w Indyjach Wschodnich; nareszcie 1812 r. rozpoczął zawód polityczny, wszedłszy do izby niższéj. Mianowany 1813 dyrektorem kompanii wschodnioindyjskiéj, 1818 r. wrócił znowu do parlamentu, występując śmiało i energicznie jako stronnik reform w finansach i obrońca wolności ludowych. Nie stracił odwagi nawet wówczas, kiedy John Russel i inni przywódcy liberalni zwątpili o szczęśliwém powodzeniu swych usiłowań, celem usunięcia nadużyć w państwie i kościele. Od r. 1830 stał na czele radykalistów i 1835 zniweczył plan torysowskiego związku oranżystów, którzy starali się usunąć od następstwa tronu wychowaną w zasadach liberalnych księżniczkę Wiktoryję. Za to ściągnął na się nienawiść torysów. I w następnych latach kilkakrotnie wybiérany do parlamentu, walczył niestrudzenie przeciw monopolowi i przywilejom, oraz za rozszerzeniem swobód politycznych. Jako reformator finansów nie miał sobie w izbie niższéj równego. † 1855 w Burnley-Hall, hrabstwie Yorku. W r. 1859 wzniesiono mu w Montrose wspaniały pomnik.

Humerał czyli po łac. *Amictus* a po grec. *anabolagion* (ambulagium), lniana chusta biała, służąca do pokrycia szyi, zatém rodzaj *Efodu* (ob.), jak też tak niektórzy nazywali, stanowi część ubioru kapłańskiego przy odprawianiu mszy, zaprowadzonego na Zachodzie dopiéro w VIII w.

Humhal (Frańciszek), literat czeski, ur. 1823, od 1848 redaktor czasopisma *Nowiny rzemieślnicke*, † 1849 r.

Humiecki (Stefan), wojewoda podolski za czasów saskich, syn Wojciecha, chorążego podolskiego, i Izabeli Kątskiéj, a siostrzeniec sławnego generała artyleryi Kątskiego, został 1692 stolnikiem podolskim. Obrany na sejmie konwokacyjnym po śmierci Jana Sobieskiego 1696 marszałkiem izby poselskiéj, odznaczał się mądrością i surowością, połączoną jednak z wyrozumieniem. W czasie bezkrólewia popiérał elekcyję księcia Conti i z tego powodu obwołany był marszałkiem rokoszu, zawiązanego w obronie kandydata francuskiego. Po uśmierzeniu rokoszu i pogodzeniu się z królem Augustem II mianowany pułkownikiem artyleryi koronnéj (1698). W r. 1702 został podstolim wielkim koronnym. W sprawie pomiędzy królem Sasem a Leszczyńskim, H. trzymał się strony piérwszego. W 1706 posunięty na województwo podolskie. Po zawiązaniu się konfederacyi tarnogrodzkiéj przeciwko ciemięstwom, jakich naród doznawał od Sasów, H. przystąpił do niéj i przez cały czas jéj istnienia był jednym z ważniejszych jéj przedstawicieli. Mianowany 1726 przez króla generałem artyleryi koronnéj, w trzy miesiące został jednak pozbawiony téj godności, za dawną opozycyję przeciwko królowi. Pomimo niełaski królewskiéj ciągle był używany do załatwienia najważniejszych spraw krajowych. Obok wielu zalet zaznaczyć trzeba w H. chciwość urzędów i starostw, dla otrzymania których mógł się nawet poniżyć do pochlebstwa. Rozumem wszakże, szlachetnością charakteru i gorliwością o dobro publiczne górował nad wszystkimi. Występował nawet przeciw liberum veto i zrywaniu sejmów. Po śmierci Augusta II stanął za Leszczyńskim, ale po upadku jego sprawy prędzéj niż inni uznał Augusta III Sasa i w imieniu tego króla objął 1735 komendę Kamieńca. Po dwa kroć był członkiem komisyi do rozgraniczenia Polski od Turcyi (1699 i 1703) i o czynnościach ogłosił drukiem „*Relacyje*“ (druga wyszła we Lwowie 1729). † 1736 r.—**Humiecki** (Józef), synowiec poprzedniego, kasztelan kamieniecki, † 1765 w dobrach swoich Wańkowcach na Podolu.

Humiliaci, piérwotnie stowarzyszenie pobożnych rodzin, powstałe XI w. głównie między rzemieślnikami, z których każdy pracował nie dla siebie, ale na korzyść całego stowarzyszenia a następnie dopiéro otrzymywał na swoje potrzeby. W XII zaś w., gdy cesarz Henryk II pęwną liczbę mieszkańców uprowadził z Lombardyi w niewolę do Niemiec, ciż założyli pomiędzy sobą stowarzyszenie *Braci Pokutujących* i tu ich zwano *Barettinami*. Po powrocie wielu z nich do ojczyzny rozpowszechnili się H. i we Włoszech, a w sto lat potém za poradą ś. Bernarda, opuścili swoje żony i zmienili habit szary na biały, oraz przyjęli regułę ś. Benedykta. Piérwszy dla nich klasztor wzniesiono w Medyjolanie. W dalszym czasie liczba ich wzrosła do 94 klasztorów, wielce bogatych. Gdy jednak w XVI w. nierząd i rozwiązłość między nimi doszły do najwyższego stopnia, Pijus V, skazawszy cztérech H (1570 r.) na śmierć, za targnięcie się na życie ś. Karola Boremeusza, bulą z d. 8 Lut. 1571 r. zniósł na zawsze H. Mniszki zaś téjże reguły, powstałéj z żon H., utrzymały się we Włoszech aż do naszych czasów, nie stanowiły jednak rzeczywistego konwentu.

Humilitas (ś.), ur. 1226 r. w Faenza, † 1310 r. Po 10 latach małżeństwa z Ugolettem, żyła jakiś czas jako pustelnica, następnie założyła klasztor

pod Fuenzą i zaprowadziła w nim regułę *Vallombreuse*; następnie drugi we Florencyi. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jéj pamiątkę 22 Maja.

Huminowy kwas, ob. próchniowy kwas.

Humiria (*Morzylist*), rodzaj roślin z rodziny sączyńcowatych (*Sapotaceae*), obejmujący drzewa w Gujanie i Brazylii, o liściach siedzących lub krótkoszypułkowych i kwiatach białych, drobnych. **H.** *balsamifera* (*Myrodendron amplexicaule*), wysokie i grube drzewo, wydaje przez nacięcie balsam, twardniejący w żywicę, używaną w katarach chronicznych, na plastry i t. d.; kora żywiczna używa się na pochodnie. **H.** *floribunda*, drzewo od poprzedniego mniejsze, wydaje owoce jadalne, a balsam jego używa się jak kopaiwa.

Hummel (Jan Nepomucen), jeden z najznakomitszych fortepijanistów i kompozytorów nowoczesnych, ur. 1778 w Presburgu. Początkowo uczył się muzyki u swego ojca *Józefa* **H.**, a gdy ten został powołany na dyrektora kapeli do Wiednia, Mozart poznawszy niepospolity talent młodego **H.**, wziął go do swego domu i kierował jego studyjami. Już 1788 odbywał ze swym ojcem podróże artystyczne po Niemczech, Anglii i Holandyi. Wróciwszy 1795 do Wiednia, uczył się kompozycyi u Albrechtsbergera i Salieri'ego; owocem téj pracy były różne sonaty, ronda i tria. Jako kapelmistrz ks. Esterhazego (do 1811) próbował sił także w muzyce kościelnéj i dramatycznéj. Powołany 1816 na kapelmistrza do Monachijum, występował publicznie a mistrzowską grą na fortepijanie i wielkim darem improwizacyjnym taki budził podziw, że podług mniemania ogólnego mało kto go prześcignął. W 1820 otrzymał miejsce kapelmistrza w Weimarze, gdzie, odbywszy jeszcze kilka wielkich podróży (w Warszawie gra 1828), † 1837. W wielkiém swém dziele: „*Szkoła na fortepijan*" złożył dowody wieloletniego doświadczenia oraz wskazał zasady gry i układu rąk. Kompozycyje **H.**, zalecające się jasnością i potoczystością myśli a także sumiennością obrobienia, składają się z koncertów, tryjów, sonat, mnóstwa drobnych rzeczy na fortepijan oraz z kilku utworów kościelnych i dramatycznych. Te ostatnie nie miały powodzenia. Za to wielką mają wartość 2 wielkie msze, Sonata z *fis-moll*, 2 koncerty z *h-moll*, i *a-moll*.

Humnicki (Ignacy), literat polski, syn *Wincentego Humnickiego*, wojownika z czasów Kościuszkowskich, ur. 1798 r. w dziedzicznéj majętności Czajęczyce, w Sędomierskiém, † 1864. Uczeń uniwersytetu krakowskiego. Oprócz pomniejszych utworów poetycznych, drukowanych w *Pamiętniku Warszawskim*, zostawił po sobie chlubną pamięć jako autor tragedyj: „*Goworek*" (1817); „*Edyp*" (1818) i „*Żołkiewski pod Cecorą*" (1818), z których mianowicie ostatnia, doznawała niegdyś niesłychanego na scenie teatru polskiego powodzenia. Należał także do redakcyi *Gazety literackiéj*.

Humor (łacińsk.), w piérwotném znaczeniu wilgoć, od harmonijnego któréj rozłożenia w ludzkiém ciele zależało wedle mniemania starożytnych lekarzów duchowe i fizyczne zdrowie jednostki. Tym wyraz ten otrzymał późniéj znaczenie dobrego, wesołego usposobienia, a następnie w końcu XVIII w. stał się ogólnie używaném wyrażeniem pojęcia najwyższéj formy komizmu. **H.** jestto w rzeczy saméj komizm, ale komizm, którego ojcem boleść. Gdzie człowiek nieuprzedzony i pobłażliwy przeboleje zło jako objaw pojedynczy i przemijający, gdzie dowcipniś smutek zaciéra żartem, sam *humorysta* zagłębia się daléj i w objawie jednostkowym upatruje całość, ogół. Boleść humorysty jest boleścią powszechną. Dla humorysty nie istnieje przywara jednostkowa, ale tylko ogólna jakaś wada, niedorzeczność, głupstwo. Jednakże i sam humorysta należy do tego świata niedorzeczności, który go tak smuci. Wié on o tém i dlatego staje się dobrodusznym, nawet miłym, śmieje się sam z własnéj boleści, ale się śmieje „przez łzy". Wzruszenie takie, wśród samego śmiechu się uwydatniające, jest właśnie istotną cechą **H.**; gdzie wzruszenie to nie istnieje, tam nie ma **H.**, jeno dowcip lub satyra. Stosunkowo téż prawdziwych humorystów jest mało. Pięknéj starożytności **H.**, jako odrębny rodzaj sztuki, mało lub wcale nie był znany. Czasy one albowiem za mało do tego posiadały sentymentalności i nie znały bynajmniéj owéj boleści ogólnéj. Dopiéro epoka upadku wydała **H.** Arystofanesowski. Wieki średnie, obfitujące zresztą na polu wszystkich sztuk w najweselsze i najpocieszniejsze facecyje, nie wznoszą się do godności czystego, prawdziwego **H.** Dopiéro początki nowszych dziejów wydały Rabelais'go i Tischarta, w dramacie Shakspeare'a, w romansie Cervantesa. Pod wpływem znakomitych humorystów angielskich XVIII w. (Sterne, Swift i t. d.) rozpowszechniły się romanse humorystyczne i w innych literaturach. U nas prawdziwych humorystów nie wiele; najcelniejszy z nich **A.** Wilkoński (ob.).—Wielkie zasługi dla teoryi **H.** położył znakomity estetyk niemiecki Vischer (ob.).

Humoralna patologija, ob. **Patologija.**

Humulus, ob. Chmiel.

Humus, ob. Próchnica.

Hunan, kraina na południu wielkiego jeziora Tong-Ting w Chinach środkowych, przerznięta wielkiemi rzekami, wpadającemi do głównéj rzeki Yang-tse-kiang; obejmuje 4,720 mil kw. i 19 milijonów ludności; stolicą jest miasto Czang-sza-fu.

Hunanian (Wartan), arcybiskup lwowski ormijańsko-unicki, † 1715 r. we Lwowie. Po ukończeniu nauk w Rzymie, udał się do W. Armenii, celem zaprowadzenia unii z kościołem rzymskiém. Uwięziony przez tamtejszego patryjarchę armeńsko-kat. Przybył do Polski 1686 r., choć już w r. 1681 był mianowany arcybiskupem lwowskim. W r. 1691 zwołał do Lwowa piérwszy synod w Polsce tego wyznania. Wyjednawszy 1698 r. na koadyjutorstwo Deodata Nersesowicza, oddał mu w zupełności zarząd dyjecezyi a sam poświęcił się wspiéraniu ubogich. Porów. Barącza „*Żywoty sławnych Ormijan w Polsce*" (Lwów 1856).

Hundeshagen (Jan Chrystyjan), leśnik niemiecki, ur. 1783 w Hanau, † 1834; ostatnio profesor i dy-

rektor instytutu leśniczego w Giessen. Z licznych pism jego wymienimy: „*Encyklopädie der Forstwissenschaften*" (3 t., Tubinga 1842—58); „*Lehrbuch der land und forstwirthchaftlichen Naturkunde*" (4 t., tamże 1827—40).—**Hundeshagen** (Karol Bernard), syn poprzedniego, ur. 1810 r. w Friedewaldzie pod Hersfeldem; od r. 1847 profesor teologii w Heidelbergu. Pomiędzy innemi wydał: „*Der deutsche Protestantismus* etc." (Frankf. 1846 a 3 wyd. 1849); „*Das Princip der freien Schriftforschung* etc." (Darmst. 1852); „*Der Weg zu Christo*" (Frankf. 1853).

Hundred, wyraz anglo-saksoński, odpowiadający niemieckiemu *Hunderschaft (setnia)*. W najdawniejszych czasach anglo-saksońskich *hundred* tworzyło część osady albo późniejszego hrabstwa (*Scire*, angiel. *Shire*) i mieszkającéj w jego obrębie anglo-saksońskiéj ludności. Oprócz tego nazywało się *hundretum*, *hundreta* zebranie ludzi wolnych takiéj osady, zgromadzające się co miesiąc w sprawach sądowych. *Hundred* znaczyło jeszcze oddział 100 towarzyszów gildyi czyli związków pokojowych (*fridhborg*). Dzisiaj jeszcze większa część hrabstw angielskich dzieli się także na takie *hundredy*.

Hundsfeld, po polsku *Psie pole* (ob.).

Hundsrück, góry w Prusach nadreńskich, w regencyjach Trieru i Koblencyi, około 1,400 st. wysokości. Jestto właściwie niewielkie pasmo gór, dzielące się na Hundsrück i Hochwald (2,526 st.).

Hunfalvy (Paweł), ur. 1810 r. w Wielkim Sławkowie (Grossclagendorf) na Śpiżu; po ukończeniu nauk w Kieżmarku a prawniczych w Peszcie był nauczycielem u hr. Polmanickiego a w r. 1838 został adwokatem, w r. 1842 zaś profesorem prawa w Kieżmarku, w r. 1848 członkiem sejmu. H. odznaczył się jako badacz historyczny. Wydał oprócz innych jak „*Chrestomatia finnica*" (1862), mnóstwo rozpraw w wydawaném przez siebie od r. 1855 piśmie: „*Magyar Nyelvészet*".—**Hunfalvy** (Jan), brat poprzedniego, ur. 1820 r., po ukończeniu nauk w kraju i Niemczech, będąc jakiś czas profesorem w Kieżmarku, oddał się wyłącznie piśmiennictwu (1852) i osiadł w Peszcie. Oprócz innych wydał: „*Egyetemes történelmet*" (3 t., Peszt 1850—51); „*Ungarn und Siebenbürgen in Originalansichten*" (Darmst. 1856) i „*Wielka geografija fizyczna Węgier*" (1862, 1 t.).

Hunia (Dymitr), *Tymosiewicz*, *Tymaszewicz*, watażka kozacki, przywódca Kozaków. Odznaczył się już dzielnie za Pawluka pod Kumejkami. Uszedł następnie na Zaporoże, gdzie był obrany przez Kozaków starszym, t. j. pułkownikiem, pisał się zaś hetmanem wojsk J. K. Mości zaporożskich. Wchodził w układy z hanem tatarskim i czynny wziął udział w powstaniu Ostranicy czyli Ostrzanina wiosną 1638. Gdy Ostranica rozgromiony pod Żołninem (13 Czerw.) uciekł za Sułę i niedobitków na los porzucił, objął nad nimi H. dowództwo i widząc przewagę po stronie Jeremiego Wiśniowieckiego prosił o przebaczenie; ponieważ jednak jakoby zwycięzca ciężkie kładł warunki, do zgody więc nie przyszło. Następnie cofnął się do ujścia rz. Stoica (dopływ Dniepru) i tu okopał się obozem (22 Czerw.). Przybyły w tymże dniu hetman polny Mikołaj Potocki rozpoczął oblężenie, które wśród układów i ciągłych utarczek przeciągnęło się aż do początku Sierpnia. Nareszcie po klęsce Filaneńki, przychodzącego Kozakom z odsieczą (6 Sierp.), przystali oblężeni na łagodne warunki, podyktowane przez hetmana i poddali się 7 Sierp. a 9 Sierp. rozchodzili się do domów. H. zaś wcale się nie pokazał, przepadł bez wieści. Bił się dzielnie, ale w końcu zdradził widocznie sprawę, któréj nie mógł obronić. Komisyja z Kozakami na Masłowym Stawie 4 Grud. 1638 zakończyła powstanie podniesione przez Ostranicę.

Hüningen, po niem. *Hüningen*, *Grosshüningen*, po franc. *Huningue*, miasteczko w Alzacyi, na lewym brzegu Renu, ma 1,700 m. Niegdyś była to silna twierdza, zbudowana przez Vaubana, która po kapitulacyi 1815 przez Austryjaków zburzona została.

Hunowie (u średniowiecznych kronikarzy łacińskich *Hunni*, u gr. *Hunnoi*), naród najprawdopodobniéj szczepu uralsko-czudzkiego, pojawiający się w historyi podczas wielkiéj wędrówki narodów. Co do ich pochodzenia różne są zdania uczonych. Jedni, jak De Guignes w „*Histoire générale des Huns*" (Paryż 1756—58), z nowszych zaś Neumann w „*Die Völker des südl. Russlands in ihrer geschichtl. Entwickelung*" (Lipsk 1847), widzą w nich *Hiongnu* (Hiungnu, Hiunyu) pisarzy chińskich, naród szczepu mongolskiego, panujący długo nad Chińczykami i pod koniec I w. po Chr. częścią wyniszczony przez nich, częścią zaś wyparty w stepy Kirgiskie, gdzie ich potomków, pomiędzy rz. Irtyszem a jez. Aralskiém, znajdujemy jeszcze 448 r. Inni, jak Klaproth w „*Recherches sur la migration des peuples*" (jako dodatek do „*Tableaux historique de l' Asie etc.*", Paryż 1826), zaliczają H. do plemienia fińskiego, tém samém widzą w nich przodka Madziarów, a to na zasadzie naocznego świadka Ruysbroeka, który w 1253 r. zwiedził ziemie uralskie i dowiódł że tam znajduje się ojczyzna H., zwana *Wielka Hunija* albo *Paskatir*, t. j. Baszkiryja. Zdanie to podziela Palacki w *Czas. Czesk. Muzeum* 1834 i Szafarzyk w *Starożyt. słowiań.*, § 15, 4. Podług A. Thierry'ego w „*Histoire d'Attila* etc." (3 wyd. Paryż 1864) H. składali się ze związku plemion fińsko-uralskich z turecko-tatarskiemi pod władzą plemienia mongolskiego. — H., pokrewni Awarom, Madziarom i in. gałęziom plemienia uralsko-czudzkiego, są znani najprzód Ptolomeuszowi i Dyjonizemu Periegecie (z 2 w. po Chr.), z samego jednak nazwiska, bez bliższego określenia. Dokładniejsze wiadomości o nich znajdujemy u historyków armeńskich, którym H. oddawna byli znani pod nazwą *Hunk*; kładą oni ich siedliska na północ od Kaukazu, w stepach pomiędzy Wołgą i Donem. Były więc o H. niejakie wieści, lecz dopiéro w drugiéj połowie IV w. po Cr. zostali powszechnie poznani. W r. bowiem 374 opuściwszy swe siedliska nad Wołgą, pod wodzą Balamira, podbili najprzód pokrewnych sobie Akacyrów, prawdopodobnie przodków późniejszych Chaza-

rów, uderzyli potém na Dońskich Alanów, których pokonawszy a następnie połączywszy się z niemi przekroczyli 375 Don, zdruzgotali ostrogockie państwo Hermanryka, który niechcąc przeżyć klęski sam się przebił 376. Zwyciężywszy Gotów, w połączeniu z wyzwolonymi z pod ich władzy Słowianami, przez Ruś, Polskę i Węgry czynili H. napady na Zachód i zagony ich sięgały aż do Skandynawii; już 388 pobiérali roczny haracz od cesarzów wschodnich. Najście H. było przyczyną przesiedlenia się Wizygotów do Dacyi i Mezyi oraz zmiany w położeniu innych ludów północno-zachodnich, a zwłaszcza Słowian i Niemców. H. podzieleni na liczne gałęzie, prawie niezawisłe do siebie, osiedlili się najprzód w stepach pomiędzy Wołgą i Dunajem, następnie zaś w dolinie Cisy i stąd rozpościérali swe zagony. Po śmierci Teodozyjusza W. (395) wpadli do Azyi i splądrowali ją, począwszy od Kaukazu aż do Syryi, w Europie zaś rozlały się ich 4 zastępy; jeden z nich pod wodzą Uldasa zagroził Carogrodowi (400) i umawiał się o pokój z Arkadyjuszem (404), drugi pod Asparem walczył w Italii, trzeci pod Rugilasem (Roilasem) pokonał Tracyję (432), ostatni, pod wodzą Ruja (Ruasa), osiadły w Panonii, pobiérał znaczną daninę roczną od cesarzów wschodnich. Po śmierci Ruja władza przeszła na Beleda (Bledę) i Attylę, synów brata jego Mundzuka, w r. zaś 444 na samego Attylę (ob.). Po śmierci Attyli (453) rozpadło się ogromne jego państwo i złamaną została potęga H. Podbite narody wyzwalały się jeden za drugim, za przykładem Gepidów; kraj nad Dunajem i Cisą został oczyszczony od H., którzy przeszli napowrót Prut i Dniepr i rozpadli się na pojedyncze pokolenia, pod władzą udzielnych książąt. Jeden z nich Dengezilz, syn Attyli, poległ 478 r. w walce z Ostrogotami i wraz z nim zaginęła i nazwa H. Na zachodnim brzegu Donu utrzymały się jeszcze jakiś czas słabe resztki H. pod nazwą *Onogurów*, *Hunogurów*, *Uturgurów* i *Katurgurów*, pochłonięte w końcu przez pokrewne ludy.

Hunt (Henryk), radykalista angielski, ur. 1773 w Upavon, w hrabstwie Wilts, † 1835. Najprzód właściciel ziemski, potém piwowar w Bristolu; odznaczył się wielkim patryjotyzmem w chwili zamierzanego wkroczenia Francuzów do Anglii; od 1816 r. występował jako mówca ludowy i przywódca radykalistów, żądających reformy parlamentarnéj. Za podżgające na meetingach mowy został aresztowany i na 3 letnie skazany więzienie. W r. 1825 stał znowu na czele zgromadzeń ludowych, domagających się zniesienia podatku od okien, i pracował nad uchyleniem praw zbożowych; w latach 1830—31 zasiadał w izbie niższéj ale nie miał wielkiego wpływu.—**Hunt** (Jakób Henryk Leigh), brat poprzedniego, pisarz angielski, ur. 1784 w Southgate pod Londynem, † w Putney 1859. Już podczas pobytu w szkole odznaczał się łatwością pisania i umieścił kilka „*Essays and juvenile poems*“ w „*Juvenile Preceptor*“. Następnie rzuciwszy dosyć zyskowny urząd, poświęcił się wyłącznie dziennikarstwu. W dziennikarstwie londyńskiém a mianowicie w wydawaném wspólnie z bratem od 1808 czasopismie „*Examiner*“ reprezentował radykalizm, nie oszczędzając ani osób, ani stosunków kościelnych i politycznych, które krytykował z całą śmiałością, gruntownością i wielkim talentem. Prześladowany za to przez swych przeciwników i przesądy, skazany został 1812 na dwuletnie więzienie; otrzymawszy uwolnienie, zwrócił się do poezyi a jako autor dramatyczny i głęboki krytyk zjednał sobie znakomitą powagę. Sława jego poetycka głównie polega na poetycznym romansie „*The story of Rimini*“ (1816). Zostając w bliskich stosunkach z najsławniejszymi ówczesnymi poetami Anglii, był on niejako ogniwem, łączącém pobożną szkołę, zwaną Lake-School, z kierunkiem lorda Byrona, dopóki się z tym ostatnim, któremu nawet towarzyszył do Włoch, nie poróżnił. Wielkie wrażenie uczyniło wydane przez niego w tym przedmiocie dzieło „*Lord Byron and some of his contemporaries with recollections of the authors life and of his visit to Italy*“ (Lond. 1828). Z innych prac H. wymieniamy: „*A legend of Florence*“ (1840), dramat; „*The palfrey*“ (1842), poemat opisowy; „*Religion of the heart*“ (1853); „*The old court suburb*“ (2 t., Lond. 1855); i „*Autobiografy and reminiscences*“ (3 t., Lond. 1850; nowa ed. 1860), w któréj daje zajmujący obraz życia pełnego walk i ciężkich trudów. Syn jego *Thornton Hunt*, ur. 1810, dał się także poznać jako romansopisarz („*The Fosterbrother*“ 3 t., 1845) i znakomity publicysta.

Hunte, lewy dopływ Wezery, bierze początek w obwodzie osnabryckim, w Prusach, w stronie północnéj od Melle, przechodzi przez jezioro Dümmer i ubiegłszy mil 18, wpada pod Elsfleth do Wezery.

Hunter (William), znakomity anatom, chirurg i akuszer, ur. 1718 w Long-Calderwood w Szkocyi, † 1781 jako profesor w Londynie. Najważniejszém jego dziełem jest: „*Anatomy of the human gravid uterus*“ (Lond. 1775). Własnym nakładem wystawił teatr anatomiczny, w którym miewał prelekcyje, a bogate jego zbiory przeszły na własność uniwersytetu w Glazgowie.—*Jan Hunter*, młodszy brat poprzedniego, również słynny chirurg i anatom, ur. 1728 w Long-Calderwood, † 1793, piérwszy generał-chirurg armii i generalny inspektor szpitali wojskowych; dzieła jego wielkiéj używały wziętości. Trzymał się kierunku anatomiczno patologicznego i wielki w tym względzie wywarł wpływ na współczesnych sobie.

Huntingdon, hrabstwo we wschodniéj Anglii, obejmujące $17^1/_2$ mil kw. z ludnością 65,600, słynne z wielkiéj urodzajności i hodowli pięknego bydła. Miasto główne Huntingdon, ma 4,000 m. i pamiętne jest jako miejsce urodzenia Kromwella.

Hunyadi (Jan Korwin), głośny bohatér węgierski, według podania naturalny syn cesarza Zygmunta, podług zaś innych Wuka i Sawety z Morżynajów, zamieszkałych w Siedmiogrodzie, a w takim razie z pochodzenia Rumun, ur. około 1387 r. w Huniadzie. Służył u wojewody wołoskiego, następnie

za cesarzów Zygmunta i Albrechta II wojewoda Siedmiogrodski, walczył zwycięzko z Turkami a po bitwie pod Warną (10 Listop. 1444) obronił Węgry, jako namiestnik tego kraju, dla małoletniego Władysława II, od kilkakrotnych najazdów tureckich. W r. 1448 pobity został przez Turków (17 i 19 Września) na Polu Kosowém nad rzeką Sinicą a następnie pochwycony, trzymany był w Smederewie. W r. 1456 walczył pomyślnie i wsławił się na całą Europę, † 1456 w Zemuniu (Semlinie).— Starszy jego syn *Ładysław* H., ban slawoński, z powodu, że słudzy jego (1456 r.) zabili Ulryka hr. Celijskiego, został w 24 roku życia ścięty w Budzie, 16 Mar. 1457 r.—Drugi jego syn *Maciéj Korwin* H. pozyskał 1458 r. jako Maciéj I tron węgierski. (Ob. Maciéj Korwin).

Hunyadi Kéthely, jest innym rodem madziarskim z tytułem hrabiów, (w młodszéj linii od r. 1821), powstałym w końcu XVI w. Z tego rodu pochodzi *Julija* H.-K., ur. 1831 r a od r. 1858 małżonka Michała Obrenowicza, księcia serbskiego.

Hu-pe (t. j. na północy jeziora, mianowicie jeziosa Tong-ting), prowincyja w środkowych Chinach. niezmiernie urodzajna, mająca na 3,310 milach kw. powiérzchni 28 milijonów m. z miastem Wuczang-fu.

Hupfeld (Herman), filolog niemiecki, ur. 1796 w Marburgu. Studyjował teologiję i filologiję w Marburgu a następnie pod Geseniusem w Halli. Profesor teologii i języków wschodnich w Marburgu, a od 1843 w Halli, gdzie † 1866. Zasłużył się głównie jako badacz języków semickich, a mianowicie języka hebrejskiego, tudzież jako wielki znawca starożytności hebrejskich, oraz egzegezy starego testamentu. Oprócz licznych pism pomniejszych, między któremi celniejsze są: „*De emendanda ratione lexicographiae semiticae*" (Marb. 1827); „*Über Begriff und Methode der so genannten biblischen Einleitung*" (Marb. 1844), oraz początek dzieła „*Ausführliche hebr. Grammatik*" (tom 1, 1841); ogłosił jeszcze: „*Uebersetzung und Auslegung der Psalmen*" (4 t., Gotha 1855—61); „*Quellen der Genesis aufs neue untersucht*" (Berl. 1853) i „*Untersuchungen über die Feste der Hebräer*" (4 zesz. Halla 1851—64). Występował także jako zwolennik wolności w państwie i kościele a przeciwnik rządów biurokratycznych.

Hura (*Łoskotnica*), rodzaj roślin z rodziny wilczomléczowatych, obejmujący drzewa zwrotnikowe. H. *crepitans* jest drzewem do 70 stóp wysokości mającém; owoc złożony z 12—18 komórek, 2— 3 calowych, przy dojrzałości otwiéra się z hukiem i nasiona daleko odrzuca. Wszystkie gatunki obejmują sok mléczny, ostry. Nasiona używają się w cierpieniach organów trawienia.

Hurban (Józef Miłosław), ur. 1817 w Beckowie w Węgrzech, gdzie ojciec jego Paweł H. był proboszczem ewangielickim. Po ukończeniu nauk w Peszcie (1840 r.) został kaznodzieją w Brzezowie, gdzie założył szkołę niedzielną; w r. 1841 proboszczem w Hlubokiem, na pograniczu morawskiém. Wydał oprócz innych „*Podróż Słowaka do braci na Morawie i w Czechach*" (Peszt 1841). W 1842—46 redagował czasopismo „*Nitra, podarek dla cór i synów Słowacyi, Morawii, Czechii i Szlązka*" a od 1846 z Hodżą i Szturem „*Slowenskje pohladi na wedi, umenja a literaturu*"; ze Szturem zaś „*Slowen. Narodnje Nowiny*" (1845); następnie wydał „*Swatoplukowcy*" czyli *Upadek państwa wielko-morawskiego* (1844). Działalność jego polityczno-narodowa doszła największych rozmiarów w r. 1848: stanąwszy po stronie słowiańsko - dynastycznéj dał początek dzisiejszéj polityce Madziarów względem Słowian. Był w Pradze i Zagrzebiu na ówczesnych zjazdach słowiańskich, a następnie stanął zbrojnie przeciwko hegemonii madziarskiéj wraz z Hodżą, Szturem i in.; stąd powstała nazwa *Hurbaniści*. W r. 1850 powrócił do swych obowiązków pasterskich i jął się na nowo pracy literackiéj tak w jęz. słowackim, jako też w czeskim i niemieckim.

Hurdalek (Józef Franciszek), ur. 1746 r. w Nachodzie, † 1833 r. w Pradze; po ukończeniu nauk fil. i teologicznych tamże, został księdzem rzymsko-kat. 1771 r. Sprawując różne urzęda kościelne w r. 1776 otrzymał od nuncyjusza papieskiego w Wiedniu prawo posiadania i czytania wszystkich książek zakazanych z wyjątkiem tylko kilkunastu, wymienionych w daném pozwoleniu. W r. 1779 został radcą przewodniczącym w konsystorzu biskupim i prezesem seminaryjum hradeckiego a w r. 1782 komisarzem, wysłanym do Nachodu i Ilemnicy do zbadania faktu przejścia kilku gmin na wyznanie ewangielickie. W 1781 otrzymał rektorstwo seminaryjum generalnego w Pradze, na którymto urzędzie z powodu swych liberalnych pojęć doznał wielu przykrości. Upamiętnił się także usunięciem z kościoła ś. Salwatora skrzynki z relikwijami, które jak znawcy uznali były zwierzęcemi kośćmi. W r. 1794 otrzymał godność dziekana kapituły litomierzyckiéj a 1815, choć był stanu włościańskiego, został mianowany, (co dotąd nie miało miejsca w cesarstwie austryjackiém), biskupem dyjecezyi litomierzyckiéj. Pozyskawszy niezawisłość, jął się zaprowadzać liberalne reformy. Między innemi spisał projekt co do zniesienia celibatu księży i zapewnienia ich rodzinom utrzymania, oraz zreformował cały system naukowy i pedagogiczny w swém seminaryjum, z korzyścią dla oświaty i sprawy narodowéj. Te i tym podobne zmiany ściągnęły nań oskarżenie przed papieżem o kacerstwo a przed cesarzem o karbonaryzm. Musiał tedy wydalić kilku profesorów seminaryjnych i ustanowić za siebie zastępcę (1821 r.) a następnego roku rezygnować z biskupstwa. Wydał pod pseudonymem M. A. Keladruh „*Mravné vypravováni a povidaczky pro malé a dospiele*" (Hradec Kral. 1824).

Hurdwar albo *Gangadwara*, t. j. brama Gangesu, miasto w obwod. Saharaupur w prezydencie bengalskiém państwa anglo-indyjskiego, przy wyjściu Gangesu z gór, jedno z najsławniejszych miejsc świętych zwiedzane przez pielgrzymów Hindu, którzy tu swoje religijne odbywają kąpiele. W miesiącach, Marcu i Kwietniu odbywa się tu jeden z największych jarmarków Azyi.

Hurka (Frańciszek Fryderyk), tenorzysta i kompozytor, ur. 1762 r. w Merklinie pod Pragą czeską; podług innych w Chudenicach, † 1805 (1803) w Berlinie. Oprócz opery *Das wüthende Heer*, napisał mnóstwo śpiewów i pieśni.

Hürmüz (Edward), arcybiskup armeńsko-unicki, ur. w Konstantynopolu 1793 r. Wyświęcony 1816 r. jako mechitarysta na kapłana, przebywał w Rzymie a w r. 1847 zamianowany został arcybiskupem *in partibus* w Chiraghu. Oprócz wielu tłumaczeń jak *Enejda*, *Bajki Fedra*, *Podróż Anacharysa*, *Przypadki Telemaka*, wydał w języku arméńskim między innemi „*Początki retoryki*" (Wenec. 1839—56); „*Początki poetyki*" i „*Traktat o wersyfikacyi armeńskiéj*" (1839); „*Ogrody*", poemat w 4 pieśniach (1851), oraz zbiór poezyj ulotnych, sielanek i t. d.

Huronowie, właściwie *Wyandoci* (Weiandoci), pokolenie Indyjan w półn. Ameryce, należące do szczepu Irokezów. Nazwę H. (t. j. głowy dzików) otrzymali od Francuzów, z powodu właściwego stroju narodowego. W piérwszéj ćwierci XVII w. składali się z kilku sprzymierzonych pokoleń, osiadłych w 31 wsiach na wschodnim brzegu jeziora Huro'nskiego. Około połowy XVII w. wraz z sąsiadami swymi Attionandaronami zostali przez związek pięciu narodów (wschodnich Irokezów) po części wytępieni, po części zaś rozproszeni. Resztki H., należących do najucywilizowańszych z pomiędzy wolnych Indyjan, i wcześnie przez francuskich misyjonarzy nawróconych do chrześcijaństwa, długo zamieszkiwały dawne siedliska około Ohio, Michigan i w Kanadzie; obecnie w posiadłościach angielskich zamieszkuje 40—50 familii we wsi Loretto nad rzekę St. Charles, niedaleko Quebeku w Kanadzie, zajmując się po części polowaniem, po części zaś przemysłem (wyrobem łyżew, sanek, różańców i t. p.); część osiadła nad Sandusky w skutek układu z r. 1832 przesiedliła się w ilości 687 m. do Kansas, gdzie 1855 r. zyskała prawo obywatelstwa. Mowa ich odznacza się bogactwem przydechów, brak jéj zaś głosek gardłowych; formy gramatyczne bardzo ubogie; w ogóle jest wielce nie wyrobiona.

Huro'nskie jezioro, leży w Ameryce północnéj, dotyka od wschodu i północy Dolnéj Kanady, od zachodu i południa Zjednoczonych Stanów Ameryki północnéj; ma przeszło 900 mil kw. rozległości i połączone jest kilku rzekami z jeziorami: Michigan, Erie, Ontario i Nipissing. Jezioro H. ma 900 stóp średniéj głębokości, a 580 stóp wzniesione jest nad powiérzchnię morza. Chociaż często nawiedzenie gwałtownemi burzami, jednak dla żeglugi nie jest niebezpiecznem.

Hurrur, właściwie **Herrer**, miasto warowne w kraju Somaulisów (w Afryce wschodniéj), leży w dobrze nawodnionéj okolicy, ma 15,000 m., fanatycznych mahometan, trudniących się handlem i przemysłem bawełnianym i jedwabnym. Piérwszym Europejczykiem, który je w r. 1854 zwiedził, był Burton.

Hurter (Fryd. Emanuel), historyk niem., ur. 1787 w Szafhuzie, † 1865; po ukończeniu nauk teologicznych w Getyndze, był pastorem w kilku miejscowościach, a od 1815 w m. rodzinném. W skutek wydania dzieła „*Geschichte des Papstes Innocenz III und seiner Zeitgenossen*" (4 t., Hamb. 1834—42; 3 wyd. 1845) i innych okoliczności, jako podejrzany pod względem prawowierności, zmuszony został do złożenia swéj godności 1840 r.; w 1844 rzeczywiście w Rzymie przyjął wyznanie rzymsko-kat. i czyn ten objaśnił w piśmie „*Geburt und Wiedergeburt*" (2 t., Szafh. 1845—46). W r. 1846 zostawszy austryjackim radcą dworu i historyjografem państwa, przeniósł się do Wiednia. Oprócz prac wymienionych wydał między innemi: „*Gesch. Kaiser Ferdinands II und seiner Aeltern*" (4 t., Szafh. 1850), w którém dowiódł, że ma zdolności pisarza historycznego, ale nie posiada przymiotu bezstronności.

Hurwicz, Hourwitz (Zalkind), uczony Żyd polski, ur. w Kownie ok. połowy XVIII w. Zamieszkiwał przez lat kilkadziesiąt w Paryżu, gdzie † 1812 r. mając 74 lat życia. Ogłosił drukiem: „*Origine des langues*"; „*Polygraphie ou l'art de correspondre à l'aide d'un dictionnaire dans toutes les langues*"; „*Usprawiedliwienie czyli Apologija Żydów*", przetłumaczone na język polski i wydane w Warszawie 1796.

Huryski, Huryssy, t. j. jaśniejące białością, zowią się dziewice, które w raju Mahometa mają być jedną z nagród dla zbawionych Muzułmanów. Podług Koranu są one uderzającéj piękności, spoczywają w kwitnących wiecznie ogrodach, w altanach, na miękkich kobiercach, a darząc zbawionych najsłodszemi pieszczotami w swych objęciach, nie przestają mimo to nigdy być dziewicami.

Hus a nie z niemiecka *Huss* (Jan), ur. 1369 r. w m. Husyńcu, w król. czeskiém, stąd niekiedy *J. H. z Husyńca*, † 1415 r. śmiercią męczeńską na stosie w Kostnicy (w Badeńskiém). Po otrzymaniu stopnia magistra nauk wyzwolonych uniwersytetu pragskiego 1396 r. rozpoczął tamże wykłady z zakresu tychże nauk oraz teologii. W r. 1401 wybrany na dziekana wydz. filozof., w następnym zaś, zostawszy kaznodzieją kaplicy betleemskiéj (ob.), otrzymał święcenie kapłańskie. W tymże roku obrany rektorem uniwersytetu. Za przykładem J. Milicza z Kromierzyża (ob.), Tomasza ze Szczytnego (ob.) a głównie Macieja z Janowa (ob.), zaczął w swych kazaniach głębiéj wnikać w zasady nauki chrześcijańskiéj i karcić zdrożności ludzkie, mianowicie możnowładców świeckich i mnichów a późniéj i dygnitarzy kościelnych. W owym już czasie napisał był kilka pism etycznych i teologicznych w jęz. łacińskim i czeskim, jak „*O transsubstancyjacyi*" (zgodnie z nauką kościoła rzymskiego), „*Córka*" (wyd. w Pradze 1825), „*Zwierciadło człowieka grzésznego*" (wyd. przy *Postyli* z r. 1563—1592 nie jest jego utworem), i t. d. Z pism tych, pisane po czesku (jak dwa ostatnie), jakkolwiek nie dorównywały głębokością myśli dziełom Tomasza Szczytnego, były za to więcéj zrozumiałe ogółowi. Wtedy także celem ułatwienia czytania, ustalił ortografiję czeską, ułożywszy abecadło dy-

jakrytyczne, które z niektóremi zmianami dotąd jest używane. Gorliwość jego kaznodziejska, o ile się zdaje, spowodowała królowę Zofiję, że wybrała go na swego spowiednika; spory zaś pomiędzy królem Wacławem IV a hierarchiją kościelną, istniejące od wstąpienia na tron tego monarchy, przyczyniły się do tego, że pozyskał przychylność wyższéj szlachty i niemały wpływ na cały dwór królewski. Z takiego jednak swego stanowiska nie korzystał dla swych osobistych celów, nie pożądał żadnych dostojeństw. Zaczął tylko od tego czasu coraz bardziéj występować przeciwko ówczesnemu stanowi kościoła. W tym czasie poczęły się były bardziéj niż kiedy upowszechniać w Czechach, a zwłaszcza w Pradze, pisma J. Wiklefa (ob. oraz Hieronim z Pragi). Gdy zaś 45 zdań, wyjętych z pism tego angielskiego teologa, oddane zostały pod ocenienie rady uniwersyteckiéj (1403 r.), H. z kilkoma innemi profesorami stanął w jego obronie twierdząc, że zdaniom tym nadane jest błędne znaczenie. Z okoliczności téj wydał téż obszerniéj rozwiniętą rozprawę swą „*O transsubstancyjacyi*“, czém zjednał sobie arcybiskupa pragskiego Zbyńka do tyla, że ten mianował go komisarzem do sprawdzenia cudu w Wilsnaku (w Brandeburgii). Z poruczenia tego H. wywiązał się w ten sposób, że arcybiskup zakazał odbywanie pielgrzymek do téj miejscowości a w kilku innych, w własnéj dyjecezyi, zniweczył tego rodzaju szalbierstwa. Gdy w r. 1408 powstał na nowo spór z powodu pism Wiklefa a H. oskarżony został o głoszenie z kazalnicy kacerskich zdań, postanowił on był skorzystać ze sporów króla Wacława z arcybiskupem Zbyńkiem, powstałych z przyczyny wybrania jednocześnie dwu papieży (w Rzymie i Awinionie), z których jednego uznawał król a drugiego arcybiskup, i wyzwolić uniwersytet pragski z pod wpływu germanizacyi, propagowanéj przez cudzoziemskich profesorów, którzy byli stronnikami arcybiskupa. Celem więc usunięcia owych dążności wyjednał u króla przywrócenie piérwotnéj ustawy uniwersyteckiéj, zawartéj w akcie fundacyjnym Karola IV, mocą któréj w radzie uniwersyteckiéj Czesi powinni miéć trzy głosy a cudzoziemcy jeden. Po wydaleniu się z Pragi skutkiem tego prawie wszystkich Niemców, H. powtórnie wybrany został na rektora uniwersytetu (1409 r.). Arcybiskup zaś mszcząc się za to, wystąpił do Rzymu ze skargą na H. o podburzanie ludu przeciwko władzy kościelnéj, oraz że domaga się udzielania sakramentów bezpłatnie i t. p. a następnie rzucił nań klątwę, zakazał miewania kazań we wszelkich kaplicach i obłożył miasto interdyktem na czas pobytu w niém H.—Gdy z rozkazu papieża Jana XXIII, celem zebrania pieniędzy, potrzebnych mu na wojnę przeciwko królowi neapolitańskiemu, zaczęto 1412 r. sprzedawać odpusty, H. wystąpił przeciw temu nietylko w kazaniach, ale i w publicznych rozprawach a nadto w listach, rozsyłanych po kraju i za granicą a mianowicie do Polski. H. uznany został przez papieża za kacerza i jako taki wyklęty. Wywołało to ogólne wzburzenie ludu i król zniewolił H. do wydalenia się z Pragi. W czasie swego pobytu na prowincyi, gdzie nie przestawał kazać licznie zgromadzającym się słuchaczom, wydał kilka pism a między temi w jęz. czeskim „*Postylę*“, w łacińskim zaś rozprawę „*De Ecclesia*“, w któréj występuje już silniéj przeciwko ustrojowi kościoła twierdząc, że głową kościoła jest tylko Chrystus P., że najwyższą władzą kościelną jest sobór, który wyrokuje na podstawie Pisma ś., że cesarz Konstanty W. zbłądził przyznawszy kościołowi własność posiadłości ziemskich i t. p. Powszechne domaganie się reformy kościoła „w głowie i członkach“ zniewoliło papieża Jana XXIII do zwołania soboru do Kostnicy (Konstancyi); ciągłe zaś niepokoje w Czechach, króla Wacława do wysłania H. na ten sobór; aby się usprawiedliwił z zarzutu kacerstwa. Otrzymawszy tedy H. od cesarza Zygmunta list żelazny, zapewniający mu bezpieczeństwo osobiste a nadto od inkwizytora papieskiego zaświadczenie, że w jego pismach i nauce nic kacerskiego nie znajduje, udał się do Kostnicy (1414 r.) w towarzystwie dodanych sobie przez króla Wacława trzech panów czeskich: Jana z Chlumu, Wacława z Duby i Henryka z Lacenboka. Po trzech atoli tygodniach pobytu w tém mieście, został uwięziony z rozkazu kardynałów, na skutek oskarżenia, podanego przez pewną liczbę księży z Czech. Gdy zaś cesarz Zygmunt upominał się za nim, oświadczono, że list bezpieczeństwa udzielony mu z ujmą dla kościoła a przez usta kardynała P. d'Ailly (ob.) dodano, że H. jest rewolucyjonistą i że nauka jego w swém następstwie sprowadzić może upadek monarszych tronów. Tymczasem śledztwo jego winy przeprowadzone zostało tajemnie i wyrok śmierci wydany. Na domaganie się dopiéro szlachty czeskiéj i cesarza Zygmunta, dozwolono H. przemawiać w obec soboru przez dni trzy. Następnie zaś zażądano, aby odwołał swe przekonania jako błędne. Gdy jednak odmówił uczynić zadość temu żądaniu, ogłoszony został w d. 6 Lipca 1415 r. za zatwardziałego kacerza i oddany władzy świeckiéj celem wykonania na nim kary, ustanowionéj na heretyków. Wyrok ten spełniony został tegóż samego dnia pod miastem, nad brzegiem Renu.—Na krótko przed śmiercią H. dowiedziawszy się, że Jakubek ze Strzybra, począł udzielać komuniję i wszystkim laikom pod dwiema postaciami, napisał kilka rozpraw a między temi i „*O Sakramencie ciała i krwi P.*“, w któréj uznaje tę formę za zgodną z Pismem ś. Rozprawa ta wywarła wielki wpływ na jego stronników w Czechach i dała im zachętę do dalszego działania w reformacyjnym kierunku. W r. 1417 zwolennicy jego zasad uznawszy go za świętego męczennika, zamieścili jego imię w kalendarzu, z którego dopiéro po r. 1620 zostało wypuszczone.—Oprócz wymienionych i wielu innych, napisał: 1) „*Traktat o siedmiu grzechach śmiertelnych*“, (wyd. w Norymb. przy *Postyli* z r. 1653), 2) „*Traktat o sześciu błędach*“, (tamże), będący przekładem opatrzonym dodatkami, głośnego w swym czasie pisma „*De sex erroribus*“, za-

wieszonego 1413 r. na ścianach kaplicy betleemskiéj a wydanego jak i kilka innych w „*Historia et Monumenta Joan. H. atque Hieronymi Pragensis*“ (w Norymb. 1558 i 1715); 3) „*Dziewięć artykułów*“ i t. d. (przy *Postyli* z r. 1563), obejmujących niektóre poglądy dogmatyczne jak np. *o orędownictwie N. Panny i Świętych, o czyścu, pielgrzymkach, cudach* i t. d.; 4) „*Traktat o pośmiertném*“ (przy *Postyli* i przy „*Hospodarz Bertwina z Ploskowic*“, z 1587), w którym dowodzi, że panom nie godzi się brać od swych poddanych *mortuarium*. Dziewięć jego listów, z wielu innych, tu i owdzie drukowanych, zamieszczone w *Czasopis. Muzeum Cz.* z r. 1848. Znajdujące się zaś w „*Monumenta*“ przetłumaczone są niedokładnie; podobnież w „*Epistolae quaedam piissimae et eruditissimae Johannis H.*“ (Wittemberg 1537). Poprawił też czeski przekład Pisma ś. z w. XIV. Najpiérwszym wydawcą pism H. był Ulrych Hutten. Czyt. Gliszczyńskiego „*Hus i Husyci*“ (Warszawa 1859) i *Encykl. Powszech.* Orgelbranda, t. 12. str. 339 (Warsz. 1863).

Husarze, rodzaj jazdy w Polsce, któréj nazwę jedni wywodzą od węgierskich huzarów (ob.), drudzy z serbskiego *gusar* (jeździec), zapewne synonimu huzara. W niektórych rękopisach Wincentego Bogusławica (*Monum.* Biel. II 409) znajdujemy objaśnienie *velites id est cursores*, co się powtarza i u Mirżwy (ibid 408). Noty te z XV i XVI wieku pochodzące, zdają się być źródłową wskazówką początku nazwy H. jako *skrzydłowi* (boki wojska *pokrywający*) czyli biegacze, *cursores*=husarze. Szyszaki husarskie były opatrzone skrzydłami z blachy, rysunki wskazują skrzydła, czy to do ramion, czy do siodła przymocowane, a u pleców H. widniejące. Szabla u boku, pod kolanem koncerz (miecz długi), młot (do rozbijania zbroi, na sznurze), kopija i pistolety stanowiły uzbrojenie H. Strój zbytkowy a zbroja kosztowna wywoływały słuszne oburzenie Starowolskiego (*„Prawy rycerz“* rozd. 5, 6) który zaznacza że „dawniéj gońca był z kopiję przedni“ a „drzewko porzuciwszy, był rajterem z strzelbą, i pałaszem; był kozakiem zbroję z siebie zdjąwszy, był i piechotnym we zbroi, gdy król albo hetman prosił“. Hetman Stanisław Jabłonowski (ob.) 1689 r. kopije H. zastąpił palną bronią. Za Augustów służyli do porady. Kampenhauzen Jan Mikołaj (ob.) ufomował pułk jeden z mieszanego stanu ludzi, bez żelaza, zwany *lansyjerami*. Nieprzyszło już do formacyi pułku H. w dawnym rynsztunku, mimo „*Chwały i apologii kopij i pik i t. d.*“ (w Kaliszu 1737).

Huschke (Jerzy Filip Edward), prawnik niemiecki, ur. 1801 r. w Münden, najprzód profesor prawa w Rostoku, a od 1827 w Wrocławiu, zasłużył się wielce jako autor licznych monografij, dotyczących starożytności szląskich i historyi prawa rzymskiego. Ważniejsze jego prace naukowe są: „*Studien des römischen Rechts*“ (Berl. 1830); „*Die Verfassung des Königs Servius Tullius*“ (Heidelb. 1838); „*Ueber das alte römische Schuldrecht*“ (Lip. 1846); „*Die oskischen und sabellischen Sprachdenkmäler*“ (Lip. 1856) i „*Die iguvischen Tafeln*“ (1859).

Husiatyn, Usiatyn, miasto powiatowe w Galicyi, ma 3,000 ludności i szkołę trywijalną.

Huskisson (William), mąż stanu angielski, ur. 1770 r. w Birch-Moreton, był za gabinetu Pitta podsekretarzem stanu i sekretarzem ministeryjum finansów; w r. 1814 został generalnym dyrektorem lasów i członkiem rady tajnéj, 1822 prezesem admiralicyi i izby handlowéj, 1827 r. sekretarzem stanu do spraw kolonii, a za gabinetu Wellingtona sekretarzem stanu spraw zagranicznych. H. opuścił 1828 służbę publiczną, zostawiwszy po sobie pamięć gorliwego obrońcy wolności handlowéj w najrozleglejszych kierunkach. Skutkiem wypadku doznanego na kolei żelaznéj zakończył życia 1830. Wybór jego mów wyszedł 1831 w Londynie w 3 t.

Hussovianus, *Husowczyk* (Mikołaj), poeta polsko-łaciński XVI w., ur. w okolicach Krakowa z ubogich rodziców, otrzymał wyższe ukształcenie, bawił w Rzymie jako domownik Erazma, bisk. płockiego. Napisał: „*De bisonte et ejus venatione*“ (Kraków 1523; 2 wyd. Petersburg 1855), z okazyi skóry żubra nadesłanéj do Rzymu przez Radziwiłła, woj. wileńskiego, na życzenie papieża Leona X; „*De nova et miranda victoria, quam Sigismundus a Turcis reportavit, elegiacum carmen*“ (Kraków 1524). Na łożu śmiertelném napisał „*De vita et gestis Divi Hyacinthi, poëma heroicum*“ (Kraków 1525). Utwory te, napisane niezłą łaciną, niewznosza się do znaczenia poezyi; nieużywa porównań mitologicznych. W żywocie św. Jacka, odznaczającym się pobożnością, powstaje na różnowierców.

Hustopecz, ob. Auspitz.

Husy (z) albo **Hus**, inaczéj *Husynecki* (Mikołaj), piérwotnie nazywał się M. z Pistnego i Czychtic na Prachaticach, burgrabia król. na zamku *Husa* pod Husyńcem, następnie jeden z wodzów taboryckich za czasów Jana Żyżki, sławny wielkiém zwycięstwem, odniesioném nad Ulrykiem z Rozenberga, oblegającym Tabor, † 1421 r. w skutek złamania nogi pod Pragą.

Husyci (a nie błędnie z niemiec. *Hussyci*), nazwani zostali i są dotąd nazywani jeszcze stronnicy Jana Husa (ob.), a stąd *Husytyzm, Wojny Husyckie* i t. d. Wielu miesza *Husytów* z *Chasydami*. (Ob. Chasidim).

Husynec, miasteczko w Czechach, w Pracheńskiém, nad rz. Blanicą, pamiętne urodzeniem Jana Husa (1369).

Husz. Ob. Chusz.

Hutcheson (Frańciszek), ur. 1694 r. w Irlandyi, od 1729 profesor w Glazgowie, † 1747; filozof moralny, dopatrywał się dobra w skłonnościach sympatycznych, źródło bierze z moralnego uczucia (*moral sense*), które zadawalnia się ogólnym szczęściem. Miłość do ludzi, i w ogóle istot do siebie pokrewnych, ogarniająca wszystko, o ile interes indywidualny niestoi na przeszkodzie, i nieograniczа jéj, wedle H. da się porównać z ogólném ciążeniem. Egoizm (miłość siebie samego) o tyle jest uprawnioną, o ile jesteśmy cząstką ogółu, więc w sobie ogół kochamy. Należy z Francuzem Aimé i Niemcem Baumgarten do założycieli estetyki (ob.).

Pisał: „*Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue*" (1775, przekład niemiecki we Frankfurcie 1762); „*Philosophiae moralis institutio compendiaria, ethices et juris prudentiae naturalis principia continens*" (Glazgów 1755). O nim Shaftesburym, Clarkem, Smith, pisał A. Thilo „*Die englische Moralisten*" (w *Zeitsch. für exacte Philos.* 1871, IX, 3).

Hutchinson (Jan), ur. 1670 r. w Spennythorne, w król. angielskiém, † 1737 r., założyciel mistycznéj szkoły filozoficznéj czyli tak zwanego *Hutchinsonijanizmu.* W czasie podróży po Europie badał nauki przyrodnicze a w r. 1724 wydał 1 część swego dzieła: „*Moses's Principia*", w którém broni kosmogonii Mojżeszowéj przeciwko teoryi ciążenia Newtona. W pismach swych twierdził, że Pismo ś. obejmuje całą filozofiję racyjonalną. Jego zasady religijne najdokładniéj rozwinięte w „*Thoughts concerning religion*" (Edynb. 1743). Zbiór jego pism wyszedł w 13 t. w Londynie 1749—65.

Hutchinson (John *Hely-*), generał angielski, ur. 1757 r., drugi syn Johna Hely-Hutchinsona, sekretarza stanu Irlandyi, i Krystyny, baronowéj Donoughmore. Mianowany pułkownikiem, odbył kampaniję w Szampanii 1792 a 1794 własnym kosztem wystawił pułk, objął nad nim dowództwo i przyczynił się do uśmierzenia powstania irlandzkiego (1794). W stopniu generał-majora walczył zaszczytnie 1799 w Holandyi; 1801 popłynął do Egiptu, po bitwie pod Aleksandryją (21 Mar.) objął naczelne dowództwo nad armiją angielską, zmusił generała Belliard 22 Maja do kapitulacyi, następnie udał się pod Aleksandryję i znaglił generała Menou 31 Sierpnia do poddania się z całém wojskiem. W nagrodę za tę świetną kampaniję wyniesiony został 16 Grud. 1801 do godności lorda *Knocklofty*; 1806 r. jeździł w nadzwyczajnéj misyi do Rossyi i po zawarciu pokoju tylżyckiego wrócił do Anglii; † 1832.—Jego synowiec *John Hely-Hutchinson*, trzeci hrabia Donoughmore, kapitan, ur. 1787 r., odznaczył się 1815 ocaleniem skazanego na smierć Lavalette'a i † jako lord namiestnik Tipperary w Palmerston-House, w hrabstwie dublińskim 1851 r. W godnościach nastąpił po nim jego najstarszy syn Ryszard *John Hely-Hutchinson*, wice-hrabia Suirdale, ur. 1823, jako czwarty hrabia Donoughmore.

Hutnictwo, część chemii stosowanéj, ucząca otrzymywać na wielką skalę metale, znajdujące się w rozmaitych tworach królestwa kopalnego.

Hutorowicz (Jozafat), arcybiskup grecko-unicki smoleński, † 1702 r. Skończywszy nauki filozof. u bazylijanów w Wilnie, był kaznodzieją w Witebsku, następnie udał się do Rzymu, gdzie miał otrzymać godność doktora teologii. Po powrocie do kraju, został superyjorem wileńskim i t. d. a po śmierci J. Malijewskiego, zaczął się starać o arcybiskupstwo, które nareszcie po dwu latach zabiegów otrzymał 1688 r., po śmierci współzawodnika Oburcewicza.

Hutowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie brzesko-litewskiém, powiecie pińskim. W r. 1771 składało się z dóbr Hutowa i wsi Kleszcze z przyległościami. Posiadał je w tym r. Józef Bystry, kasztelan brzesko-litews., opłacając kwarty złp. 558, a hyberny złp. 400. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj wyznaczyły szczegółową komisyję z 7 urzędników litewskich dla ostatecznego uregulowania granic tego sstwa, które w skutek klęsk wojennych i zaborów sąsiedzkich od wielu lat były niepewne i liczne sprawy o nie toczono.

Hutski *z Krzywoklatu* (Maciéj), zwany niekiedy mylnie *Kutski*, znakomity malarz czeski, ur. w posiadłościach królewskich grodu Krzywoklatskiego, † między r. 1596 a 1600. Celuje on perspektywą, ową niepokonaną trudnością dla ówczesnych malarzy. W r. 1585 dokończył malowidła ścienne w kaplicy ś. Wacława na zamku pragskim a kopiję ich wykonał na pargaminie i ofiarował swemu opiekunowi, arcyksięciu Ferdynandowi. W galeryi obrazów w Wiedniu).

Hutten (Ulrych von), humanista niemiecki, rycerz i poeta, jeden z najodważniejszych obrońców duchowéj wolności w epoce reformacyi, ur. 1488 w zamku Steckelberg, w elektorstwie heskiém, ze starożytnéj rodziny rycerskiéj. W r. 1504 r. uciekł ze szkoły w Fuldzie; następnie przebywał na rozmaitych uniwersytetach; 1511 udał się do Wittenbergi, a stąd do Pawii dla studyjowania prawa; następnie rok jeden zostawał w cesarskiéj służbie wojskowéj. W Niemczech dał się poznać swemi poezyjami, mowami i listami, w których powstawał bardzo gwałtownie na księcia wirtembergskiego Ulrycha, mordercę jednego ze swych krewniaków. Imię H. głośniejszém się jeszcze stało, kiedy wystąpił po stronie Reuchlina przeciwko dominikaninowi Hoogstraten. Przekonawszy się w czasie powtórnéj podróży do Włoch o nadużyciach i zepsuciu mnichów i całego duchowieństwa, w 1518 przyjął służbę u arcybiskupa Moguncyi Albrechta, lecz wkrótce ją porzucił, przyłączył się do związku szwabskiego, z którym wyciągnął 1519 roku przeciwko Ulrychowi ks. wirtembergskiemu. Podczas téj wyprawy zapoznał się z Fran. von Sickingen (ob.). Po ukończeniu wojny z zamku swojego Steckelberg ogłosił kilka pism przeciwko duchowieństwu. Prześladowany z tego powodu, wszedł w bliższe stosunki z Lutrem i czas pewien zostawał pod opieką Fr. von Sickingen. Nareszcie po nieszczęśliwéj walce Sickingena z Ryszardem, arcyb. trewirskim, uciekł H. do Szwajcaryi i tu tułając się † 1523 na wyspie Ufenau, na jeziorze Zürichskiém. H. jest jednym z najznakomitszych ludzi w Niemczech z epoki reformacyi. Niesprawiedliwość, krzywda, ucisk, obłuda, oszustwo i tyraństwo oburzały szlachetną jego duszę. Więc potęgą swego pióra zdzierał im maskę i sprawiedliwie chłostał. Zarzucić mu tylko można pewnego rodzaju lekkomyślność. Językiem łacińskim władał jak mało kto lepiéj. Najlepsze wydanie jego bądź niemieckich, bądź łacińskich pism sporządził Böcking (7 t., Lipsk 1858—59), do których dołączył jeszcze „*Index bibliographicus Huttenianus*" (Lipsk 1858). Porów. Straussa „*Ulrich von Hutten*" (2 t., Lipsk 1857).

Hutter (Leonard), teolog ewang.-asburgski, ur. 1563 r. we wsi Nellingenie pod Ulmem, † 1616 r. W r. 1596 został profesorem w Wittemberdze. Jako gorliwy obrońca ścisłego luteranizmu napisał: „*Concordia concors*" (Wittenb. 1641) przeciwko Hospinijanowi, autorowi „*Concordia discors*", przeciwko zaś Janowi Zygmuntowi, elektorowi brandeburgskiemu, napisał „*Calvinista aulico-politicus*", tudzież objaśnienie ksiąg symbolicznych, mianowicie *Formula Concordiae* p. t. „*Loci theologici*" (Wittemb. 1610) i in. Zwany był *Redonatus Lutherus*. K. Hase nazwał od jego imienia swoję dogmatykę symboliczną „*Hutterus redivivus*".

Hutton (Karol), ur. 1737 w Newcastle nad Tyne, do 1807 profesor matematyki w akademii królewskiéj w Woolwich, † 1823 r. w Londynie, biegły matematyk, którego ważniejsze prace są: „*Elements of conic sections*" (Londyn 1787); „*Mathematical and philosophical dictionary*" (2 t., Lond. 1795—96, poprawione wyd. 1815).

Huxley (Tomasz Henryk), znakomity zoolog współczesny, ur. 1825 r. w Ealing pod Londynem studyjował medycynę i historyję naiuralną i w latach 1846—59 towarzyszył kapitanowi Owen Stanley, jako lekarz, w wyprawie na ocean Wielki i do archipelagu Indyjskiego. W r. 1855 został profes. historyi naturalnéj w szkole górniczéj, a 1865 profes. fizyjologii i anatomii porównawczéj w uniwersytecie londyńskim. Pracami swemi, w których występuje jako gorliwy stronnik Darwina, znakomicie posunął znajomość naszą istot niższéj organizacyi. Ogłosił: „*History of the oceanic hydrozoa*" (1858); „*O stanawisku człowieka w przyrodzie*" (tłum. pols. Lwów 1871); „*Lectures on comparative anatomie*" (1864); „*Paleontology indica*" (1866); „*O przyczynie zjawisk w przyrodzie organicznéj*" (tłum. pols. Wrześniowskiego 1873) i in.

Huy, miasto w belgijskiéj prowincyi Liège, położone na obu brzegach rz. Mozy ma 10,900 m. i wielki zamek nad całą panujący okolicą, przeznaczony dzisiaj na więzienie stanu, kopalnie węgla kamiennego i wody mineralne. Tu znajduje się grob Piotra z Amiens.

Huydecoper (Baltazar), filolog i poeta holenderski, ur. 1695 r. w Amsterdamie, pełnił w swém mieście urząd ławnika, † 1778 roku. Z cztérech jego tragedyj najwięcéj cenione są: „*Achilles*" (1719) i *Arsaces* (1722). Dał także metryczny przekład satyr i listów Horacego. Zbiór jego poezyj wydano po śmierci poety (Amsterd. 1788). Nierównie większe zasługi położył H. jako gruntowny znawca ojczystego języka. Jego uwagi do Vondela przekładu *Metamorfoz* Owidyjusza (Amsterdam 1730), oraz jego wydania i objaśnienia rymowanéj kroniki Melisa Stoke (3 t., Lejda 1772) uważane są obok prac Lamberta Kate za początek i podstawę umiejętnego badania mowy holenderskiéj.

Huygens, *Hugenius* (Chrystyjan), znakomity matematyk i fizyk, ur. 1629 w Hadze, gdzie ojciec jego Konstanty († 1687), znany jako poeta, był sekretarzem księcia Oranii, † 1695; kilka razy zwiedzał Londyn i Paryż, gdzie od ministra Colberta otrzymał znaczną pensyję. Prace jego bardzo są liczne i różnorodne. W rozprawie „*De ratiociniis in ludo aleae*" (1656) położył piérwsze podstawy rachunku prawdopodobieństwa. Optyka zawdzięcza mu ulepszenie teleskopów; rozwinął zasady teoryi undutacyjnéj światła i wytłumaczył podwójne jego załamanie. Odkrył największego z księżyców Saturna. Ważne są daléj w matematyce liczne twierdzenia jego o różnych linijach krzywych, podał kwadraturę elipsy i hyperboli, poznał kształt linii łańcuchowéj i in. Jemu téż zawdzięczamy wynalazek zegarów wahadłowych.

Huysen (Henryk), zwany *Liber Baro Henricus ab Huysen*, rodem z Westfalii. Po odbyciu nauk w różnych uniwersytetach i podróży po Europie, wszedł 1702 r. do służby rossyjskiéj a w r. 1707 został nauczycielem w. ks. Aleksego, syna Piotra I. Następnie przebywał w Polsce. Biegły w literaturze rossyjskiéj i polskiéj zbiéral zabytki piśmiennicze. Wydał: „*Von den russischen Schriftsstellern*" napisał téż w jęz. franc. i rossyjskim *Dzieje i życie Piotra I*, i udzielał wiadomości o Rossyi do Hübnera „*Staats-Zeitung Lexikon.*" i in. Co do rzeczy polskich umieścił w *Nov. litter. Germaniae*, *Wiadomość o stanie akademii krakowskiéj* w r. 1709. Wydał téż własnym kosztem *Historyję Długosza* (Lipsk 1711—1712), podług rękopisu, znalezionego w biblijotece W. Dębińskiego a następnie i 13 księgę oraz inne. Z licznych jego zbiorów, dotyczących pomników polskich, korzystał uczony Mencken, mianowicie w wydaniu listów Zygmunta Augusta.

Huysum (Jan van), znakomity malarz holenderski kwiatów i owoców, ur. 1682 w Amsterdamie, † 1749 r. Kształcił się piérwotnie pod kierunkiem swego ojca *Justusa Huysum*, miernego malarza, na pejzażystę, późniéj atoli poświęcił się malowaniu kwiatów i owoców; w tym rodzaju przewyższył wszystkich swoich poprzedników, jako niezrównany naśladowca żywéj natury. Z braci jego *Justus van Huysum*, ur. 1659, † 1716, był znakomitym malarzem bitew, a *Jakób van Huysum*, † 1740 w Londynie kopijował do złudzenia obrazy kwiatów i owoców swojego brata.

Huzary (z węgier. *husz*, dwadzieścia i *ar*, żołd), lekka jazda węgierska, pojawiająca się po raz piérwszy w XV w., gdy z 20 szlachty stawiany był jeden jeździec do jazdy regularnéj, dzisiaj we wszystkich niemal wojskach europejskich zaprowadzona, ubrana w szemerowaną kurtkę, na któréj zarzucony dołman, spodnie obcisłe, krótkie buty węgierskie, kołpak i feltaszę, spuszczoną na 3 rzemieniach aż do kostek. Huzary uzbrojeni są zwykle w szablę, pistolety i karabinek i dosiadają koni mierzynów. Rodzaj ten broni obecnie wychodzi z użycia i zlewa się z ułanami (ob.). U nas spotykamy huzarów tylko za księstwa warszawskiego w liczbie dwu pułków.

Hveen, mała wyspa skalista, mająca około $^3/_4$ mili obwodu, na Zundzie, należy do szwedzkiego obwodu Malmö, pamiętna jako miejsce zamieszkania sławnego astronoma Tyho-Brahe.

Hwar, Chwar, też *Far*, a po włosku *Lessina*, wyspa dalmacka, 5, 67 m. geogr. a ludn. 12,300. Jedyne miasto t. n. zwane także *Nowy* **H.**, liczy 2,900 i jest rezydencyją biskupa rzymsko-kat. Znakomitsze wsie: *Starygrad* (3,300 m.), *Gelsa* (2,100), *Werbosze* (2,300). Ludność mówi językiem serbsko-chorwackim w m. **H.** tylko jest trochę Włochów.

z Hwiezdy (Jan), pseudonym, ob. Marek Jan Henryk.

Hy.... wyrazy zaczynające się od téj zgłoski, a tu nie zamieszczone, ob. pod *Hi*....

Hyalosyderyt, ob. Chryzolit.

Hybl (Jan), pisarz czeski, ur. 1786 r. w Trzebowie Czeskiéj, † 1834 r. Oprócz wielu przekładów wydał znaczną liczbę książek ludowych. Redagował „*Nowiny Posztowske*“ a następnie wydawał pismo zbiorowe „*Rozmanitosti*“ (1816—1822); „*Hylos* (1820—21), od r. zaś 1828 do 1831 „*Indy a Nyni*“.

Hybla z przydomkiem *Megara*, miasto starożytne w Sycylii na północ Syrakuzy, sławne z miodu zwanego *hyblejskim*. Inne miasto *Hybla Major*, leżało u stóp Etny i było za czasów Cycerona kwitnącém municipijum rzymskiém. Tu czczoną była bogini Hyblea, któréj kapłani wykładali sny.

Hydaspes, u starożytnych Greków nazwa dzisiejszéj rzeki Dżelun (Jalum) w Pendżabie, wspominana często w wojennych wyprawach Aleksandra W., który tu pokonał Porusa.

Hyde (Anna), ob. Clarendon (Edward Hyde hr.).

Hyde de Neuville (Jan Wilhelm, hrabia), zwany także *hrabią Bemposta*, gorący stronnik Burbonów. Urodzony w Charité-sur-Loir 1776 r., † 1851 r. Po upadku Napoleona, Ludwik XVIII używał go do rozmaitych misyj dyplomatycznych; po drugiéj restauracyi należał w izbach do stronnictwa ultrasów; został, 1816 hrabią i posłem w Ameryce, a następnie wysłany był do Lizbony, gdzie pozyskał tytuł hrabiego Bemposta. Za gabinetu Villèle stracił urząd posła, mianowany 1828 ministrem wojny, usunięty został 1829 przez Polignaca. Po rewolucyi Lipcowéj usunął się do życia prywatnego, ale nie przestał pracować w duchu legitymistów. Mimo usilnych starań nie był wybrany 1849 do zgromadzenia narodowego.

Hydepark, piękny i rozległy park publiczny w Londynie, połączony z ogrodami Greenpark i Kensington.

Hyderabad, właściwie *Lwie miasto*; jedno z największych miast w Indyjach, stolica państwa i prowincyi t. n.. leży na wyżynie Dekanu, nad rz. Mussy; posiada 200,000 m., mnóstwo meczetów i wspaniałych pałaców. Niegdyś dostarczało sławnych w całych Indyjach tkanin bawełnianych, obecnie znajduje się wiele szlifierni drogich kamieni i jest głównem siedliskiem handlu klejnotami indyjskimi. Państwo Hyderabad, czyli państwo Nizamu, zostające w subsidijarném przymierzu z Anglią, ma 3,650 mil kw. powiérzchni i przeszło 9,000,000 m. po większéj części Dżagirów, należy ono do pośrednich posiadłości angielskich w Indyjach, ma własnego władcę (Nizamu), hołdującego Anglikom, którym jest od 1857 r. rządzący Afzul-ud-Daula. Państwo **H.** nazywano dawniéj królestwem Golkondy albo Dekanu.

Hyder-Ali, władca Mysory w Indyjach Wschodnich, jeden ze znakomitszych książąt Azyi, ur. 1717 r., syn muzułmańskiego gubernatora mysorskiéj twierdzy Bangalore, zaprowadził jako wódz naczelny armii mysorskiéj europejski porządek i karność wojskową; 1758 wygnał mysorskiego radżę, po którego śmierci dopiéro 1766 opanował cały kraj i zdobywszy Kalkutę, Bednore, Onor i Kananor, powiększył swoje państwo o 3,360 mil kw. Po jego śmierci 1782, nastąpił jego syn, sławny Tippo-Saib (ob.).

Hydra, wyspa grecka, na morzu Egejskiém, mająca $2^3/_4$ mil kw. powiérzchni leży przy wschodnich brzegach Morei, jest skalista, bezdrzewna i pozbawiona wody słodkiéj. Mieszkańcy tutejsi, w liczbie 25,000, są potomkami Albańczyków i do wojny r. 1821, w któréj się znakomicie przyłożyli do wyswobodzenia Grecyi, zajmowali się głównie żeglugą, handlem nadbrzeżnym i uważani byli za najzręczniejszych majtków na morzu Środziemném. Miasto **Hydra**, jedno z najpiękniejszych w Grecyi, wznosi się amfiteatralnie na około niewielkiego ale doskonałego portu i liczy 15,000 ludności.

Hydra, konstelacyja półkuli południowéj, nad Lwem, Panną i Wagą, składa się z 52 gwiazd, między któremi najjaśniejsza zowie się *Sercem Hydry*. Nazywają ją też **H.** *samicą*, dla odróżnienia od konstelacyi oznaczonéj w nowszych czasach, położonéj blisko bieguna połud., a zwanéj **H.** *samcem*.

Hydra, ob. Stułbia.

Hydra lernejska, zwierzę bajeczne, zrodzone z Tyfona i Echidny, zamieszkiwało bagno Lerne w Peloponezie. Według podania miał to być smok stugłowy, którego Herkules z polecenia Eurysteusa zabił przy pomocy Jolaosa, zagrzebał w ziemię i przywalił ciężką skałą, zmaczawszy piérwéj w zatrutéj krwi smoka swe strzały.

Hydraemia, *wodnistość krwi*; krew stosunkowo mniéj niż zwykle stałych części składowych zawiéra a więcéj wody, stąd upadek ogólnego odżywiania i łatwe przesiąkanie surowicy przez ścianki naczyń, skłonność do wodnéj puchliny. Co do przyczyn i leczenia ob. *Bezkrwistość*.

Hydrargillit, naturalny wodan glinki, minerał dosyć rzadki, krystalizujący w układzie jednotrzyosiowym; bezbarwny lub czérwono biały, blasku perłowomaciczego; c. wł=2,36, twardość 2,5 do 3. Znajduje się w Złotoustiu na Uralu, w Villa Rina w Brazylii i w Richmond w Wirginii.

Hydrargyrosis, *zatrucie rtęcią*, ob. **rtęć** (w medycynie).

Hydrarthron, *wodna puchlina stawu*; proces zapalny, powstający przez uderzenie, zaziębienie, skutkiém którego znaczna ilość surowiczego płynu nagromadza się w jamie stawu; objętość stawu przytém powiększona, bolesność zwykle niewielka, lecz funkcyje bardzo upośledzone. Choroba czasami prędko się kończy, czasami trwa uparcie i do zmian niecofnionych w stawie prowadzi. Leczenie polega na odciąganiach (rewulsyjach ob.), użyciu

jodu, rtęci i innych środków ułatwiających wsysanie; wreszcie płyn w zbytniéj ilości nagromadzony można wypuścić za pośrednictwem operacyi.

Hydrauliczny baran, machina wynaleziona przez Montgolfiera 1799 r., służąca do podnoszenia na pewną wysokość wody rzeki za pomocą siły samegoż prądu.

Hydraulika, właściwie toż co hydromechanika (ob.); zwykle wszakże pod tą nazwą rozumie się hydromechanikę praktyczną, t. j. wszelkie zastosowania praw równowagi a zwłaszcza ruchu cieczy, jak pompy, turbiny, lewary, młyny wodne, prasy hydrauliczne i t. d. Wykład H. obejmuje dzieło Klugera i Kucharzewskiego „*Wykład* H." (Paryż 1873).

Hydrocharis, *Hydrocharideae*, ob. Żabiściek, żabiściekowate.

Hydrocephalus, *wodna puchlina głowy*, nagromadzenie surowiczego płynu między oponami mózgu; mózg przytém jest zawsze surowiczą też cieczą przesiąknięty i takaż sama ciecz znajduje się w komórkach mózgowych. Przyczyną H. albo bywają stany ogólną puchlinę wodnę (ob.) sprowadzające, albo miejscowe sprawy zapalne z surowiczym wysiękiem.—Często H. jest wrodzony i wtedy przy wyższych stopniach poznać go łatwo po znacznéj objętości głowy i rozsuniętych kościach czaszkowych. W innych wypadkach i u starszych potrzeba w rozpoznaniu choroby kierować się ogólnymi objawami. H. prowadzi za sobą stępienie władz umysłowych, w wysokim stopniu apatyję, konwulsyje i t. d. właściwe i wielu innym chorobom mózgowym. H. czasami trwa długo i zwolna stopniowo się rozwija; w innych razach występuje nagle i prędko przy gwałtownych objawach do śmierci prowadzi (apopleksyja surowicza). Jestto choroba bardzo ciężka i bardzo często kończąca się śmiercią. Leczenie jéj, w ogóle niewdzięczne, polega na użyciu leków przeciwzapalnych i przyspieszających wsysanie płynów do krwi (jod, rtęć); czasami, u dzieci mianowicie, płyn przez przekłucie nieskostniałych jeszcze osłon czaszkowych się wypuszcza.

Hydrocoele, *wodna puchlina worka jądrowego*; proces zapalny powstający skutkiem uderzenia lub innych przyczyn, i prowadzący za sobą nagromadzenie surowiczéj cieczy pomiędzy dwoma listkami t. z. osłony pochwowéj worka jądrowego (ob. moszna). Objętość odpowiedniego worka powiększona. Leczy się przez nacisk, użycie jodu, rtęci i t. p. środków ułatwiających wsysanie. Często wypuszcza się ciecz przez przekłucie ścianek, a wstrzyknięciem drażniących środków ułatwia się zrośnięcie obu listków chorej osłony.

Hydrocotyle, (*Wąkrota*, *papownik*), rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych; rośliny wodne, o kwiatach białawych, gwiazdkowato rozszérzonych. H. *asiatica*, na wilgotnych miejscach w ciepłych okolicach Azyi, Afryki i Ameryki, uchodzi w Azyi płd. za środek chłodzący i moczopędny. Niektóre inne gatunki również uchodzą lub uchodziły za lekarskie.

Hydrodynamika, część fizyki, obejmująca prawa ruchu cieczy,—mówi zatém o wypływie cieczy z naczyń, o jéj przepływie przez rury i kanały i t. d. (ob. płyn).

Hydroelektryczna machina, *Hydroelektryka*, ob. elektryczne machiny.

Hydrofan, ob. opal.

Hydrofillin, ob. brucyt.

Hydrograficzny papier, na którym pisać można wyraźnie wodą, lub cieczą do niej podobną. Jestto papier namoczony w wyciągu gallasu i po wysuszeniu natarty sproszkowanym siarczanem żelaza. Przy zetknięciu z wodą występuje ten związek, który zwykłemu atramentowi nadaje czarność. Oczywiście H. p. winien być starannie chroniony od wilgoci.

Hydrografija, część geografii fizycznéj, zajmująca się opisaniem wód, już lądowych: jak źródeł, rzek, jezior, już mórz i ich części. Przedewszystkiém rozważa się tu wszystko, co ma ważność dla żeglugi, tak że szkoły żeglarskie we Francyi nazywają się hydograficznemi. *Hydrograficzne karty* są to karty, na których podane są tylko rzeki danego kraju, przyczem uwzględnia się zwykle i orografiję.

Hydromagnezyt, minerał dwuskośnoosiowy; stanowi kryształy cienkie, igiełkowate albo snopkowate, lub téż w stanie bulwiastym; twardość=3,5 c. wł=2, 14, blask szklisty, biały. Jestto wodny, zasadowy węglan magnezyi. Znajduje się w Morawii, na Negroponcie i in.

Hydromechanika, część fizyki, a w szczególności mechaniki, zajmująca się badaniem praw równowagi i ruchu cieczy; rozpada się zatem na dwie części *hydrostatykę* (ob.) i *hydrodynamikę* (ob.).

Hydromeduzy, ob. stułbiochełbie.

Hydrometeory, zjawiska atmosferyczne, zawdzięczające swój początek obecności w powietrzu pary wodnéj, —jak deszcz, śnieg, mgła i t. d.

Hydrometr, ogólna nazwa przyrządów, odnoszących się do oznaczenia ciężaru, gęstości, szybkości i innych własności wody.

Hydrometra, wypełnienie macicy płynem surowiczym, powstaje, gdy ujście macicy dla jakiejkolwiek przyczyny zostanie zamknięte, a jama jéj wypełnia się krwią (ob. haematometra); po pewnym czasie krew ulega zmianom i zostaje wessaną, a jéj miejsce ciecz surowicza zajmuje.

Hydronephrosis *wodna puchlina nerki*, powstaje gdy kanał wyprowadzający mocz z nerki zostanie zatkany skutkiem jakiejkolwiek sprawy chorobnéj. Mocz wtery nagromadza się w miedniczce i kieliszkach nerki (ob.) substancya nerki ulegając naciskowi płynu coraz się bardziéj ścieńcza, a nareszcie znika zupełnie i w miejsce nerki pozostaje błoniasty pęcherz, surowiczą cieczą wypełniony. Jednocześnie druga nerka powiększa się i pełni funkcyje za obie, stąd choroba ta sama przez się nie jest niebezpieczna, jest bardzo trudna do rozpoznania i wpływowi terapii prawie niepodlega.

Hydroparastaci, ob. Akwaryjanie.

Hydropericordium, *wodna puchlina osierdzia* (ob), nagromadzenie surowiczego płynu w rozmaitéj ilo-

ści w jamie osierdzia. Jestto stan bardzo groźny dla życia i powstaje przy wysoko posuniętéj ogólnéj puchlinie wodnéj i sama przez się ogólną puchliną powiększa; zwykle po bardzo krótkiém trwaniu do śmierci prowadzi. Co do przyczyn ogólnych i metod leczenia ob. puchlina wodna.

Hydrophobia, *wodowstręt*, wścieklizna (ob.).

Hydrophyllum (*Czerpatka*), rodzaj roślin z rodziny ogórecznikowatych, którego gatunek H. *canadense* jest rośliną trwałą, o kwiatach błękitnych i znajduje się w lasach Amer. płn. Odwar ziela używa się w Ameryce przeciw skutkom ukąszenia jadowitych węży. Niektórzy uważają ten rodzaj za typ oddzielnéj rodziny *Hydrophylleae*.

Hydrops, wodna puchlina (ob.).

Hydrorhachis *wodna puchlina osłon rdzenia kręgowego*; proces chorobny najczęściéj wrodzony i zwykle w prędkim czasie do śmierci i doprowadzający.

Hydrostatyczna czyli **hydrauliczna prasa**, prasa polegająca na téj zasadzie, że ciśnienie, wywarte w jedném miejscu na ciecz, rozchodzi się w niéj z jednakową siłą na wszystkie strony; można zatém to ciśnienie dowolnie uwielokrotnić, gdyż jeżeli ciśnienie wywarte jest za pomocą tłoka na pewną powiérzchnię, to powiérzchnia, dajmy 400 razy większa, będzie doznawać ciśnienia 400 razy większego,—dostateczna przeto dla otrzymania żądanego skutku, aby woda działała na dostatecznie wielką powiérzchnię. Według tych zasad H. P. urządził Bramah (1797). Za pomocą drążka jednoramiennego tłok posuwa się w górę i na dół, przez co woda zostaje wessaną do małéj pompki, i z niéj przez rurę przewodnią wepchniętą do zbiornika, w którym się posuwa tłok o większéj powiérzchni. Ciśnienie przytém przez tłok piérwszy wywarte przechodzi do zbiornika, ale tam staje się tyleż razy większém, ile razy powiérzchnia dolna tłoka drugiego jest większą, niż piérwszego. Przy stosunku wyżéj podanym, człowiek wywiérający ciśnienie 50 kilogr. wywrzéć może skutek 400,000 kil. Za pomocą wielkiéj H. P. użytéj przy budowie mostu przez kanał Maine do wyspy Anglese, dźwigano ciężary o milijonie kil. H. P. używa się daléj do wytłaczania soku z buraków, w fabrykach stearyny, w olejarniach, do wygładzania papiéru i tkanin, do ściskania bawełny, siana i t. d., do wtłaczania powietrza w wielkie przestrzenie np. w tunelu Mont-Cenis i t. d.

Hydrostatyczna waga, *hydrostatyczne szalki*, szalki zwyczajne, z których jeden talerzyk jest krótszy i opatrzony od spodu haczykiem do zawieszania na nim ciał. Służy ona do doświadczalnego sprawdzania prawa Archimedesa (ob. Archimedes) i do wyznaczenia ciężaru właściwego (ob. ciężar) ciał. Ważymy najpiérw ciało zwykłym sposobem w powietrzu, następnie, uwiązawszy je na nitce haczyka zanurzany w wodzie; równowaga będzie zerwaną a dla jéj przywrócenia należy dołożyć pewien ciężarek na krótszéj szalce. Dodatek ten oznacza stratę jakiej ciało doznało przez zanurzenie w wodzie, a tém samém, według prawa Archimedesa, ciężar wody téjże saméj objętości. Jeżeli zatém ciężar ciała jest a, ciężarek dodany c, to ciężar ciała właściwy będzie $\frac{a}{c}$

Hydrostatyka, część fizyki, zajmująca się prawami ruchu ciał ciekłych. Zastanawia się więc ona nad ogólnemi własnościami cieczy, bada prawa ciśnień przez ciecz wywartych; mówi o zachowaniu się ciał stałych w cieczy, którego główną zasadą jest prawo Archimedesa, a daléj o pływaniu ciał i o najważniejszém zastosowaniu prawa Archimedesa, t. j. o wyznaczaniu ciężaru właściwego ciał. Tu téż należą międzycząsteczkowe (molekularne) działanie cieczy, więc włoskowość i endosmoza (ob. te wyrazy). Wykład téj nauki mieści się w traktatach mechaniki i fizyki. (Ob. płyn).

Hydroterapija, metoda leczenia chorób wodą, mianowicie zimną. Postępowanie hydroterapeutyczne obejmuje rozmaite części, mianowicie obwijanie mokremi prześcieradłami, natryski z zimnéj wody, kąpiele, picie wody czystéj i t. d. Istnieją téż zakłady hydroterapeutyczne urządzone na wielką skalę, jak przedewszystkiém zakład w Gräfenbergu. U nas wkrótce ma być otwarty podobny zakład w Nowém Mieście Korczynie. Nie ulega wątpliwości że H. w wielu razach jest potężnym środkiem leczniczym. Woda w wielkiéj ilości przyjmowana przepłukuje organizm i przyspiesza przeróbkę materyj; obwijanie, natryski i t. p. hartują ciało, orzeźwiają, wzmacniają, do tego jeszcze przyłącza się ruch i odpowiednie zajęcie; to téż często po przebyciu hydroterapeutycznego leczenia czuje się człowiek jakby odrodzonym. Wszakże H. często przez nielekarzy wykonywana, uważana jest przez nich za środek uniwersalny, stąd w niewłaściwych wypadkach stosowana spodziewanych korzyści nie przynosi, albo jak w chorobach płuc i serca wprost zabójczę się staje.

Hydrothorax, *wodna puchlina opłucnéj* (ob.), nagromadzenie surowiczego płynu w jamie opłucnéj, powstaje przy ogólnéj wodnéj puchlinie; w wyższych stopniach utrudnia funkcyje płuc i sama przez się niebezpieczną się staje. Co do ogólnych przyczyn i metod leczenia ob. puchlina wodna.

Hydryndina, ciało otrzymywane z indyga, powstające działaniem ługu potażowego na indynę. Jestto proszek żółty, w wodzie nierozpuszczalny, krystalizujący w małe pryzmaty.

Hyfasis, Hypanis, dopływ Indusu w Indyjach Przednich, obecnie zwany Guara, u brzegów którego Aleksander W. naznaczył kres swoim zdobyczom.

Hygiea (greck. *Hygieia*), grecka bogini zdrowia, córka Eskulapa, przedstawiana przez artystów z czarą w ręku, z któréj wąż pije.

Hygiea, jedna z małych planet, odkryta 14 Kwiet. 1849 przez Gasparisa w Neapolu.

Hygin (ś.), papież (138 — 142). Dwa dekreta, zwane od jego imienia, są sfałszowane przez Izydora. Pamiątkę jego obchodzą 11 Stycznia.

Hyginus (Kajus Julijusz), uczony gramatyk rzymski, uczeń Aleksandra Polihistora i przyjaciel Owidyjusza, wyzwoleniec cesarza Augusta, wielkie miał u niego łaski i otrzymał urząd bibljotekarza

biblijoteki palatyńskiéj; uważany jest za autora dwu doszłych do naszych czasów dzieł: „*Fabularum liber*", szacowny wyciąg z literatury dramatycznéj, oraz „*Poëticon astronomicon libri VI*", ułożony według Eratostenesa i in. Piérwsze dzieło było jeszcze w wiekach średnich używane jako książka szkolna a drugie miało także liczne koło czytelników. Najlepszą edycyję obu dzieł dał Muncker w „*Mythographi latini*" (2 t. Amster. 1681) i van Staveren (2 t., Lejda 1742).

Hygrometr, ob. Hygrometryja.

Hygrometryja (z grec. *wilgociomierstwo*), część fizyki kuli ziemskiéj, a w szczególności atmosferologii, mająca za zadanie oznaczanie ilości pary wodnéj w atmosferze (ob.). Rozróżniamy wilgotność bezwzględną i względną. Wilgotność bezwzględna jestto zawartość pary wodnéj w danéj przestrzeni powietrza. Ciężar ten pary wodnéj można oznaczyć bezpośrednio, jeżeli daną objętość powietrza przeprowadzimy za pomocą aspiratora przez rurkę napełnioną chlorkiem wapna, który parę wodną pochłania, a tém samém przybyt jego na wadze da nam zawartość pary. Można też ciężar ten oznaczyć pośrednio, przez wyszukanie prężności pary (ob. para) i obliczenie stąd ciężaru. Dalton mianowicie okazał, a Régnault sprawdził, że prężność i gęstość pary w przestrzeni napełnionéj powietrzem są takież same, jak w przestrzeni pustéj, że przeto gęstość pary wodnéj = 0,625 gęstości powietrza téjże saméj prężności; jeżeli przeto znamy prężność pary, łatwo stąd oznaczyć jéj ciężar. Każda objętość powietrza przy danéj temperaturze może obejmować tylko oznaczoną ilość pary oznaczonéj prężności, a przestrzeń powietrza nasycona parą za najmniejszém oziębieniem doznaje skroplenia pary, w skutek którego takowa tworzy mgłę lub chmury. Ważniejszém jest oznaczenie wilgotności względnéj, t. j. stosunku ilości pary wodnéj zawartéj w pewnéj przestrzeni powietrza, do największéj ilości pary w téjże temperaturze możliwéj, t. j. nasycającéj już przestrzeń, gdyż stosunek ten pozwala poznać, czy skroplenie może nastąpić, czy nie. Jeżeli wilgotność względna jest blisko=1, to już słabe oziębienie wywoła skroplenie,—nazywa się wtedy powietrze bardzo wilgotném. Jeżeli wilgotność względna jest małym ułamkiem, to powietrze może jeszcze wiele pary wodnéj przyjąć do nasycenia, a powietrze nazywamy suchém. Ale że powietrze zimniejsze jest nasycone już mniejszą ilością pary, to taż sama ilość powietrza może czynić zimne powietrze wilgotném, a ciepłe suchém; nadto powietrze może zawsze tak zostać oziębioném, że będzie nasycone tą ilością pary, jaka się w niém znajduje. Temperatura przy któréj powietrze jest już nasycone ilością pary w niém się znajdującą, zowie się *punktem rosy*. Przyrządy, służące do oznaczania wilgotności względnéj powietrza, zowią się *hygrometrami*. Hygrometr Daniella składa się z 2 kulek szklanych, połączonych ze sobą rurką dwa razy prostokątnie zagiętą; jedna z tych kulek jest częściowo napełniona eterem, w części pozłocona i zawiéra termometr, podczas gdy druga kulka otoczona jest muślinem i zawiéra podstawę drugiego termometru, służącego do odczytania temperatury powietrza. Na muślin puszcza się eter kroplami, przez którego szybkie ulatnianie kulka się oziębia i znajdujące się w niéj pary eteru (pochodzące z drugiéj kulki) skraplają się, przez co eter drugiéj kulki zaczyna szybko parować, w skutek czego znów ta kulka się oziębia. Jeżeli się oziębi do punktu rosy, to skrapla się na niéj para otaczającego powietrza, co natychmiast wskazuje zmętnienie pasa pozłoconego, temperaturę zaś tę wskazuje termometr, jestto temperatura rosy. Z temi temperaturami i temperaturą powietrza, wskazaną przez drugi termometr, udaje sie do tablic podających prężność pary wodnéj; obok punktu rosy podaną jest prężność, jaką znajdujące się powietrze może miéć; obok temperatury powietrza prężność najwyższa, jakąby para w téj temperaturze mieć mogła; stosunek obu daje wilgotność względną. Ważne poprawki wprowadzili do tego przyrządu Döbereiner i Régnault. Innym H. jest *psychrometr Augusta*; składa się on z 2 termometrów umieszczonych na podstawce, z których jeden utrzymuje się w stanie wilgotnym za pomocą tkanki otaczającéj jego kulkę i zanurzonéj końcem w wodzie. Im suchszém jest powietrze, tém z téj cieczy więcéj będzie ulatniać, a tém samém termometr będzie się obniżał, podczas gdy drugi termometr podaje temperaturę powietrza. Z różnicy termometrycznéj obliczyć można prężność istniejącéj w powietrzu pary wodéj, do czego podane są tablice i wzory. Oprócz tych hygrometrów, urządzone są jeszcze w tymże celu przyrządy na téj zasadzie, że niektóre ciała organiczne mają własność przedłużania się w skutek napojenia wilgocią,a skracania po osuszeniu, jak np. włosy ludzkie, prążki fiszbinu, strony i t. d. W *hygrometrze Saussure'a* włos w jednym końcu utwierdzony przechodzi w drugim przez bloczek i jest naprężony za pomocą ciężarka; przy wydłużaniu się, włos porusza bloczek, a z nim skazówkę, posuwającą się po skali; oczywiście, że taki przyrząd nie przedstawia ścisłości. Można też w tén sposób urządzić zabawne figurki, np. kapucyna, któremu kaptur zakrywa na wilgoć głowę; przyrządy te, jako nie mające podziałki, zowią się hygroskopami. — Za pomocą powyższych metod przekonano się, że wilgotność bezwzględna rośnie w ciągu dnia i roku wraz z temperaturą; w lecie wszakże, ponieważ prąd wstępujący powietrza unosi parę w górę, ma ona swą największość o 8 rano i wieczorem, najmniejszość o 3 rano i popołudniu. Na zwrotnikach dochodzi 15 milim. prężności, u nas najwyżéj 10; przy wietrze południowo-zachod. jest większą niż przy innych. Wilgotność względna natomiast ma swą największość w porze najzimniejszéj dnia, najmniejszość w porze najgorętszéj, w ciągu roku jednak, jak wilgotność bezwzględna idzie wraz z temperaturą. Jest różną w różnych okolicach, np. w Ameryce płn., gdzie wiatry płd.-zach. po kraju wieją, jest daleko mniejszą niż u nas; dla tego też tam ulatnianie jest daleko szybszém niż w Europie, bielizna schnie prędzéj,

chleb prędko twardnieje, budynki mogą być natychmiast po wystawieniu zamieszkane; płyny człowieka ulatniają się daleko prędzéj, przez co wymiana materyi i przyswajanie stają się szybsza, a cała natura człowieka daleko bardziéj ożywioną. (Ob. chmura, deszcz).

Hygroskop, ob. Hygrometryja.

Hygroskopijne ciała, *ciała wilgotniejące*, są to ciała, które chciwie pochłaniają wilgoć z powietrza, np. chlorek wapna; mogą być zatém użyte do osuszenia pewnéj przestrzeni powietrza.

Hyjacynt (*Hyacinthus*), rodzaj roślin z rodziny lilijowatych, którego cechy są: okwiat lejkowatodzwonkowaty, do połowy 6 dzielny, o łatkach języczkowatych, odwiniętych; pręcików 6, krótkich, w rurce korony utwiérdzonych, torebka 3 komorowa, o nasionach kulistych; rośliny cebulonośne w Europie płd., Afryce, Azyi, o liściach mięsistych, równowąskich i kwiatach zebranych w grona. Powszechnie znaną rośliną ozdobną jest H. *pospolity* czyli *ogrodowy* (*H. orientalis*); cebula jest przygnieciono kulistą, liści 5—6, do 1 cala długie, głąbik kwiatowy od liści dłuższy; kwiaty wonne, w licznych odmianach (do 2,000), barwy białéj, różowéj, karmazynowéj, lila-modréj, granatowéj, żółtawéj,—niekiedy pstre, czasem pełne. H. gruntowe kwitną od Marca do Maja. Rozradzają się przez sadzenie cebulek; dla piękności kwiatów należy cebulki wyjmować, przechowywać w suchém miejscu następnie przesadzać. Cena cebulek H., sprowadzanych zwykle z Harlem, obecnie dochodzi od 1 do 6 złp., dawniéj płacono je znacznie drożéj. Niegdyś nasiona używane były w śluzo-i krwiotokach. Inne gatunki, jak H. *amethystinus*, H. *spicatus* i in. rzadko się w ogrodach hodują.

Hyjacynt, nazwa nadawana odmianom cyrkonu (ob.), o pięknéj barwie, przezroczystym, stanowiącym kamienie drogie niższego rzędu; także pewna odmiana granatów (ob.).

Hyjady (greck. *Hyades*), w greckiéj mitologii nimfy, córki Atlasa i Pleony, które zabitego na łowach brata swojego Hyjasa tak serdecznie opłakiwały, że bogowie z litości przemienili je w gwiazdy. Liczba ich i pochodzenie różnie są podawane. Stanowią one konstelacyję położoną na głowie byka w kształcie litery V, któréj wejście razem ze słońcem zapowiadało u Greków porę dżdżystą.

Hyjalit (z greck.), odmiana opalu (ob.).

Hyjalografija (z greck.), wynaleziona przez Böttchera w Frankfurcie n. M. sztuka wygryzania na szkle rysunków i przygotowywania ich do druku, polega ona głównie na użyciu kwasu fluowodorowego (ob. fluor).

Hyjalurgija (z greckiego), nauka o wyrabianiu szkła.

Hyjena (*Hyaena*), rodzaj zwierząt ssących, z rzędu drapieżnych, pośredni między psem a kotem, lecz bliższy piérwszego; ma pysk gruby, miernie wyciągnięty, tępy; zębów trzonowych w górnéj szczęce po 5, w dolnéj po 4, nos nagi, jak u psów; uszy szerokie, ostrokończaste, prawie nagie; oczy łuże, wypukłe; nogi czteropalcowe, z silnymi, tępymi pazurami; ogon krótki, kiściasty, sierć grubą, szczecinowatą, na karku i grzbiecie grzywę najeżoną; między ogonem i odchodkiem fałd gruczołkowaty. Zwierzęta te brzydkiéj i niekształtnéj powiérzchowności, odrażających obyczajów, złośliwe, są mieszkańcami ciepłych krajów starego lądu; żywot wiodą nocny; po większéj części są towarzyskie, kryją się w jaskiniach i szczelinach. Żywią się najwięcéj mięsem zdechłych zwierząt, częstokroć już nadgniłém, a nawet odkopują pogrzebane ciała ludzkie. Nogi tylne tak pod siebie zaginają, że zdaje się, jakoby te były krótsze od przednich, skąd chód H. jest niezwykły, jakby kulały. Plinijusz podał o nich wiele niedorzecznych wiadomości, które się długo utrzymywały. Najpospolitszym gatunkiem jest H. *pręgowana* (*H. striata*), rudawo szara, czarniawo pręgowana, mieszkająca w południowéj Azyi i północnéj Afryce. H. *plamista* (*H. maculata*), rudawo szara, z czarniawemi plamami, żyje na przylądku Dobréj Nadziei; największa ze wszystkich gatunków H. *brunatna* (*H. brunnea*), w Afr. płd. W wielu okolicach Europy, w pokładach trzeciorzędowych i napływowych, znajdują szczątki H. kopalnéj, H. *spelaea*.

Hyksosy, t. j. królowie pasterzy, tak się nazywają w historyi starożytnego Egiptu królowie pochodzenia semickiego 15 i 16 dynastyi Manethôsa. Prawdopodobnie skutkiem wielkiego poruszenia ludów zachod.-azyjatyckich plemiona semickie, zamieszkujące Syryję na granicach Egiptu, wtargnęły około 2100 prz. Chr. na nizinę Nilu i zdobyły nie tylko Deltę, ale także ówczesną stolicę Memfis, którą uczynili głównym punktem swego władztwa. Narodowe dynastyje górnego Egiptu (tebańskie), mianowicie 13 i 14 Manethôsa, zdaje się, że przynajmniéj czasowo musiały ulegać przewadze H. Dopiéro po długich walkach w XVII w. prz. Chr. za 17 dynastyi zostali H. wypędzeni z Memfis i wyparci do Auaris (Avaris, późniejsze Pelusium). Nareszcie Tutmosys III (z 18 dynastyi) wygnał ich resztki około 1500 prz. Chr. do Palestyny. Oprócz dzieł Hengstenberga, Uhlemana, Saalschütza i t. d. porów. szczególniéj Brugscha „*Histoire de l'Égypte*" (t. 1, Lipsk 1859).

Hylas, nadobny syn Tejodamasa, ulubieniec Herkulesa, któremu towarzyszył w wyprawie Argonautów. Gdy czerpał wodę z rzeki Askanijusza w Myzyi, nimfy wciągnęły go w jéj nurty.

Hylozoizm, oznacza bezpośredni związek i jedność materyi (po grecku *hyle*) i życia (*dzén*), bez siebie istniéć niemogących (ob. fizyci filozoficzni). Obecna szkoła materyjalistów wyznaje też same przekonania, uważając wszelką siłę za nieodłączny przymiot ciała (materyi), obu uznanych za odwieczne. Locke twierdził że o substancyi w ogóle, jako czemciś co służy za podstawę własności, nic niewiemy, i że zarówno są możliwe duchowe substancyje jak nic niejest nieprawdopodobnego, że materyja jest obdarzona myślą. Büchner Ludwik, który wydał nadto „*Sechs Vorlesungen über die Darwinsche Theorie*" (Lipsk 1868 i nast.); „*Das Alter des Menschengeschlets*" Lyela; „*Die Stellung der Men-*

schen in der Natur. Vergangenheit, Gegenwart u. Zukunft" (Lipsk 1869) oraz Jakób Moleschott (ob.) systematycznie rozwijali zasadę H., któréj głosność szczególniejszą nadały porównania Karola Vogta (ob.), dążące do uwydatnienia nierozłączności materyi i ducha w sensie H. „Funkcyje duchowe takim są produktem mózgu, jak mocz nerek.

Hylzen (Jerzy Mikołaj), biskup smoleński w XVIII w., syn Jerzego Konstantego, starosty maryjenhowskiego w Inflantach, ur. 1692 lub 1693, † 1775 w Warszawie. Człowiek pracowity i wyższemi obdarzony zdolnościami, znajdował łatwo wraz z bratem Janem Augustem protekcyję u możnowładców, zwłaszcza u Sapiehów. W czasie bezkrólewia po śmierci Augusta II stał po stronie Sasów. Początkowo proboszcz katedralny inflancki, 1738 regent kancelaryi wielkiéj koronnéj po Antonim Lipskim, od 1740 pisarz wielki litewski, 1745 został biskupem smoleńskim. Przebywając po większéj części w Warszawie, pracował z Załuskim, twórcą sławnéj biblijoteki, nad jéj założeniem. Gorliwy pasterz, zajmował się także literaturą i ogłosił wiele dzieł, ale nie wszystkie nawet z tytułu są nam znane. Wymieniamy z nich następujące „*Wojna duchowna*" Wawrzyńca Skupuli, przekład z włoskiego (Wilno 1741); „*Katechizm historyczny*" Klaudyjusza Fleury, przekład z franc., (2 t., 1746); „*Prawidła kaznodziejstwa*" (Regulae praedicandi 1747), oraz kilka innych prac treści religijnéj.—**Hylzen** (Jan August), brat poprzedniego, wojewoda miński w XVIII w. Jeszcze za życia ojca otrzymał przywiléj królewski 1721 na starostwo maryjenhowskie; podróżował za granicą a najwięcéj po Niemczech. Poseł z Inflant na sejmy pacyfikacyjne 173 i 36 pracował nad pogodzeniem Augusta III z narodem. W 1738 został regentem kancelaryi w. lit. a 1744 kasztelanem inflanckim. Będąc 1749—50 marszałkiem trybunalskim, ogłosił dzieło historyczne p. t. „*Inflanty w dawnych swych i wielorakich aż do wieku naszego dziejach i rewolucyjach, z wywodem godności i starożytności szlachty tamecznéj, tudzież praw i wolności z dawna i teraz jéj służących* i t. d." (Wilno 1750). Praca ta, zwłaszcza jéj cz. II, obejmująca herbarz szlachty inflanckiéj, ma wielką wartość jako materyał historyczny. Mianowany 1754 wojewodą mińskim, jak piérwéj tak i teraz pracował gorliwie dla dobra kraju jako mąż światły i pełen najlepszych dla niego chęci. Przy pomocy jezuity Rotha, zwanego *apostołem łotewskim*, starał się o oświecanie ludu w dobrach swoich nad Dźwiną. Pod koniec życia osiadł w Warszawie, mało się mieszał do spraw publicznych i † 1767. — **Hylzen** (Józef), syn poprzedniego, wojewoda mścisławski za Stanisława Augusta, ur. 1736. Odebrawszy staranne wychowanie w kraju i zagranicą, został 1754 paziem królewskim, tegoż samego roku szambelanem, 1756 starostą brasławskim, 1760 kasztelanem inflanckim, 1767 wojewodą mińskim, a w dwa lata potém wojewodą mścisławskim. W ówczesnych wypadkach kraju mały przyjmując udział, odbywał długie podróże po rozmaitych krajach Europy; † w Rzymie 1786. Na nim wygasła rodzina Hylzenów. O ostatnim pisał obszerniéj Bartoszewicz w dziele „*Znakomici mężowie polscy*" (t. II, str. 239 — 260). — **Hylzen** (Justynijan), młodszy brat poprzedniego, generał major wojsk koronnych za Augusta III, poseł inflancki na sejmy 1762 i 1766 i komandor maltański, mało się zajmował sprawami publicznemi kraju i spokojne prowadząc życie, † w dobrach swoich Dagdach na Litwie 1778.

Hylzenów, herb, przedstawia na tarczy srebrnéj belkę czérwoną, od lewéj strony tarczy skośnie położoną, a na niéj trzy listki laurowe. W szczycie hełmu korona szlachecka ze skrzydłami sępiemi, na których są podobneż belki.

Hymen, Hymenajos, zwała się u Greków właściwie pieśń weselna, śpiéwana przez towarzyszki narzeczonéj, kiedy ją prowadzono z domu rodzicielskiego do oblubieńca. Późniéj uosabiano w tém pojęciu samego bożka weselnego.—*Hymen*, bożek weselny, syn i wychowaniec Muz (Uranii, Klio, Terpsychory, Kalliopy). Poeci najrozmaitsze o nim przekazali nam podania. Wyobrażają go zwykle jako młodziana skrzydlatego, z wieńcem na głowie, pochodnią weselną i zasłoną w ręku.

Hymen, ob. dziewicza błona.

Hymenaea (*Żarklin*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych, którego gatunkiem najwięcéj znanym jest H. *courbaril*, drzewo wysokie, z którego głównie otrzymuje się kopal brazylijski czyli zachodnio-indyjski. Liści i kory używają Indyjanie w różnych chorobach; drewno nadaje się na wyroby.

Hymenoptera, ob. Błonkoskrzydłe owady.

Hymettus, sławna w starożytności góra, obfitująca w rośliny aromatyczne i wyborny marmur, zwana obecnie Trelo Vuno, położona w stronie południowo-wschodniéj względem Aten. Miód, na téj górze otrzymywany, dotąd jeszcze powszechnéj używa wziętości.

Hymn (greck *Hymnos*), tak nazywali Grecy pieśń pochwalną, śpiéwaną na cześć bogów lub heroów podczas uroczystych ofiar i obchodów świątecznych, przy wtórze muzyki i tańców obrzędowych. Stosownie do bóstw rozmaite H. przybiérał nazwiska i różny nosił charakter, np. dytyramb, pean i t. d. Następnie nazywano H. każdą pieśń pochwalną lub odę, w których jakiś nadzmysłowy lub wzniosły przedmiot w górnym, poetycznym opiéwano tonie. Najdawniejsze hymny, tak zwane homerowskie, opowiadały mytologiczne dzieje bogów i noszą charakter epiczny, późniejsze zaś, jak np. Pindara i Kallimacha, są już więcéj utworami wyższéj, natchnionéj liryki. W kościele chrześcijańskim piérwszymi twórcami H. byli: Klemens Aleksandryjski († ok. 217 r.) i biskup (wschodni) Hijeroteusz, późniéj ś. Grzegórz Nazyjanzeński († 390), Synezyjusz z Ptolemaidy († 412), ś. Hilary, biskup zachodni († 368), ś. Ambroży († 397), papieże: Gelazy, Grzegórz W. († 604), oraz ś. Tomasz z Akwinu († 1275) i in. Kościół grecko-kat. używa nowszych H. ś. Jana Damasceńskiego († 754), Józefa z Carogrodu, Teofanesa i in. Używanie H. w kościele rzymsko-kat. zatwierdził najpiérw sobór toledań-

ski z r. 633, w samym jednak Rzymie weszły w użycie dopiéro w XII w. Papież Urban VIII († 1644) poprawił je i kazał zamieścić w Brewijarzu (Rzymskim), z którego następnie zostały przełożone na różne języki. Na jęz. polski między innymi przekładali H. (z dawnych Brewijarzy) St. Grochowski, J. Białobocki i in.; w nowszych zaś czasach metropolita rzymsko-kat. ks. Ig. Hołowiński (Krak. 1859). M. Luter. i P. Gerhardt niektóre dawne H. zamieścili w chorale (w niemieckim przekładzie). Czyt. J. Monego „*Hymny łacińskie wieków średnich*" (1853—55) i E. Oloffa „*Polnische Liedergeschichte*" (Gdańsk 1744).

Hymnologija, zowie się znajomość śpiéwów kościelnych (hymnów) i ich autorów a od niedawnego czasu stanowi oddzielną gałąź naukową, obejmującą teoryję tworzenia takich pieśni, ich krytykę i objaśnienia. Wprawdzie już Nicetus, biskup trewirski(563) w swéj rozprawie, „*De psalmodiae bono*" a Durandus w „*Rationale divinorum officiorum*", mówią o śpiéwie kościelnym a z teologów ewangielickich Wetzel napisał w r. 1752 „*Analecta hymnologica*", żaden jednak z nich nie utworzył teoryi o tych pieśniach, jako takich. Do najpiérwszych zatém dzieł, traktujących H. jako umiejętność, należy Weissa „*Versuch einer Theorie und geschichtl. Uebersicht des Kirchenliedes*" (Wrocław 1842) i Langiego „*Kirchl. Hymnologie*" (Zürich 1844). Ważnemi pod tym względem są prac: Rudelbacha, Nitscha, Gauppa, Armknechta, Naumanna, Palmesa i Mohnikiego, Middeldorpfa, Pasiga Thielego, Konlerta, Schauera oraz Daniela „*Thesaurus hymnologicus*" (1841).

Hyocholalowy kwas, ob. Cholalowy kwas.

Hyoscyjamina, alkaloid zawarty w lulku (*Hyoscyamus niger*); jestto ciało bezbarwne, bezwonne gdy jest suche, a wilgotne wyziewające woń tytuniu; wydaje różne sole. Rozszerza silnie źrenicę; jest silną, narkotyczną trucizną. Odkrytą została przez Geigera i Hessego w 1833 r.

Hyoscyamus, ob. Lulek.

Hypallage (z greck.), figura gramatyczno-retoryczna, polegająca na podstawieniu jednego pojęcia zamiast innego, np. urok tych okolic, zamiast te uroczne okolice, albo na przemianie względnych form imion np. ważne początki tych wypadków, zam. początki tych ważnych wypadków.

Hypata, starożytne miasto w Teszalii, na stoku góry Oeta, sławne z licznych podań czarodziejskich. Dzisiaj to miasto nosi nazwę *Hypati* albo *Patradzik*.

Hypatia z Aleksandryi, córka matematyka Teona i uczennica jego w matematyce. Uczyła się filozofii w Atenach, a następnie wykładała ją w Aleksandryi z wielkiem powodzeniem. Wyszła za filozofa Izydora, lecz w tym związku miała zachować czystość dziewiczą. Zginęła w czasie zaburzenia ludowego, wznieconego przez biskupa Cyrylla przeciw filozofom pogańskim (415 r. po Chr.). W filozofii starała się pogodzić nowoplatonizm z nauką Arystotelesa. Dzieła jéj, które wszystkie zaginęły, miały zawiérać komentarz do Dyjofantesa, do nauki o przecięciach stożkowych Apolonijusza z Pergi i Kanon astronomiczny. Życie H. podało Kingsleyowi (ob.) treść do romansu pod jéj nazwiskiem.

Hyperanthera (*Bukiew*), rodzaj roślin z rodziny rutowatych, obejmujący drzewa w Indyjach Wsch. i Arabii. Najważniejszym rodzajem jest H. *moringa*, *Guilandia moringa*; owocem jego jest strąk 1—1½ cala długi, gąbczasty, którego nasiona wydają oléj *behen*, używany obecnie w perfumeryjach, a niegdyś mający sławę lekarską.

Hyperbola, linija krzywa, powstająca przez przecięcie stożka (ob.) płaszczyzną, która nie idąc równolegle do jego tworzącéj przecina obie jego płachty. H. przeto składa się z dwu odnóg symetrycznych, biegnących do nieskończoności, z których każda znów się składa z dwóch części symetrycznych. Najbliższe punkta obu tych odnóg zowią się *wierzchołkami* H., linija je łącząca *osią wielką*, na któréj przedłużeniu w obu odnogach leżą dwa punkta, zwane *ogniskami* H. Różnica dwu linii, poprowadzonych od jakiegokolwiek punktu H do obu ognisk (promieni wodzących) jest stale równą osi wielkiéj; jestto główna własność H., na zasadzie któréj można ją wykreślić. Oś druga czyli mała, jest urojoną i niema znaczenia. Cechującemi są dla H. jéj asymptoty (ob.), które krzyżują się w środku osi wielkiéj. Styczna do H. dzieli kąt między promieniami wodzącymi na dwie części równe.— **Hyperbola** w retoryce, jestto figura wyrazowa, używana dla podniesienia oznaczenia ze szczególnym przyciskiem albo wielkości albo téż małości. H. ma więc wówczas zastosowanie, kiedy już w samym przedmiocie leży pojęcie czegoś nadzwyczajnego, co przechodzi zakres wiary naturalnéj; *np. jego sława niebios sięga*; w przeciwném zaś znaczeniu użyta, służy H. do wyrażenia śmieszności. Stąd wyrazem *hyperboliczny* uznacza się wszystko, co przesadne.

Hyperboliczne logarytmy, ob. logarytmy.

Hyperbolojda, powiérzchnia krzywa, o któréj wyobrażenie daje jéj postać najprostsza, t. j. H. *obrotowa*, utworzona pół obrotem hyperboli około jednéj z jéj osi. Przypomniawszy sobie kształt hyperboli, łatwo zrozumiéć, że przez jéj obrót około osi rzeczywistéj powstaje H. o dwu odnogach, H. *dwupłachtowa* czyli *dwupowłokowa*; przez jéj obrót zaś około osi urojonéj H. *jednopłachtowa*.

Hyperboreje. Za górami Ripaj, znanemi Alkmanowi (610), z których Eschiles wywodził Dunaj (Ister) leżała kraina H. Wedle wypisów Stefana z Bizancyjum i Ateneja Rypeje, są to samo co Alpy a leżą za Arymaspami. Plutarch i Arystoteles mieszczą je na skraju Europy, po nad Północnym oceanem, oblewającym Gallów. Herodot nic o nich nie słyszał i twierdzi że gdyby byli H., to jest ludy u północnego, musiałyby istniéć i ludy u południowego ogniska wiatrów (Hypernotii). Pindar maluje H. jako lud szczęśliwy, wolny od wojen, chorób i starości. Symonides daje im 1,000 letni wiek, Hellanik przypisuje żywienie się owocami. Jestto więc lud idealny, podobny do Abiów. Obok tego jednak do Delfów z Hyperbo-

rejów przybywały teoryje (to jest poselstwa święte) złożone z 5 kobiet i 2 mężczyzn, za których zabicie ucinano włosy dzieciom w świątyni Apollina. Podanie to ściśle łączy się z wyobrażeniem że Apollo (Helios) słońce, mające za włosy promienie, w zimie (Boreasz jéj symbolem) podobnie jak Samson (u Dalili ob.) traci je przez obcięcie, a z nimi i działalność swą rodzajną na ziemi. Myt ten więc o H. o tyle tylko ma znaczenie dla geografii, że wskazuje kolejne rozszérzanie się znajomości ziemi u Greków, wyrażające się w przenoszeniu Rypejów, warunkujących sadybę hyperborejską, w coraz dalsze okolice. Preller a za nim Curtius („*Grundzüge der Griech. Etym.*“ s. v. *aja*, *gaja*) zestawia *gari* z greckim *oros* oraz Boreas i stawia hypotezę przez nagłoską *g* F (gam. aeolicum), łączącą wyrazy Ripaja orê, Hyperboreje i Boreas (Voreas) w jeden piérwiastek. W takim razie znane z Ptolomeja Transmontani, których Eustacyjusz objaśnia przez Zagoroj (u Konst. Porfir. Zachlumoj) byliby tylko łacińskim i polskim przekładem owych H.

Hyperdulija. (Ob.) Dulija.

Hypericum, Hypericineae, ob. **Dziurawiec, dziurawcowate.**

Hyperides z Aten, jeden z najznakomitszych mówców i najzacniejszych mężów stanu ateńskich, syn Glaukipposa z atyckiéj gminy Kollytos. Ukończywszy studyja filozoficzne i retoryczne (podobno uczeń Platona i Izokratesa) występował początkowo w obronie spraw prywatnych a następnie brał czynny udział w życiu politycznem i wespół ze swym przyjacielem (a potém rywalem), Demostenesem, działał w duchu stanowczo antymacedońskim. Posuwał się nawet daléj, gdyż po bitwie cheronejskiéj przeprowadził dekret, skazujący na wygnanie samego Demostenesa, przystępniejszego dla widoków pokojowych. Po śmierci Aleksandra W. on to głównie zapalił Ateńczyków do zrzucenia jarzma macedońskiego w tak zwanéj wojnie lamijskiéj, ale po klęsce pod Krannonem (322 przed Chr.) musiał był uciekać i został zamordowany na wyspie Eginie z rozkazu Antypatra. Byłto człowiek wysoce wykształcony, ognisty mówca, pełen wytwornego smaku, ale zbywało mu na głębokości myśli i moralnéj powadze Demostenesa i Likurga. Z licznych mów jego (52) zostały tylko fragmenty; dopiéro 1847 Anglicy Harris i Arden znaleźli w grobach egipskich papyrusowe zwoje, zawiérające kilka mów całkowitych, innych zaś znaczne ułamki. Najlepsze ed. sporządzili Babington (Lond. 1853), Schneidewin (Getynga 1853) i Sauppe (Getynga 1859). Por. Schäfera „*Demosthenes und seine Zeit*“ (2 t., Lipsk 1856) i Böhnecke'go „*Demosthenes, Lykurgos, Hyperides und ihr Zeitalter*“ (Berl. 1864).

Hyperius, właściwie *Gerhard* (Andrzéj), ur. 1511 r. w Ypernie, † 1564 r. w Marburgu; po ukończeniu nauk w Paryżu (1528—35), gdzie napisał „*Annotationes in X libr. Ethicorum Aristotelis*“ i „*Physices Aristotelae compendium*“, oddał się studyjom pism Ojców Kościoła i prawa kanonicznego. Po odbyciu licznych podróży, w których przejął się zasadami reformacyi kościelnéj, udał się do Anglii; prześladowania jednak ewangielików zmusiły H. opuścić ten kraj (1540). Następnie osiadł w Marburgu, gdzie w r. 1542 został profesorem teologii. Wydał „*De formandis concionibus sacris*“ (1555), „*De Theologo l. IV*“ (Bazyleja 1556); po jego zaś śmierci wyszły: „*Topica theologica*“ (Wirtemberg 1565); „*Opuscula theol. varia*“ (Bazyl. 1750) i in. Zbiór zaś wszystkich pośmiertnie wydanych w Bazylei 1581 pod tyt. „*Hyperii Varia opuscula theologica*“ (t. 2).

Hypermetr, stopa lub pół stopy miarowéj, zbywające w wiérszu, co niekiedy u lepszych nawet poetów bywało nie tylko skutkiem przypadku, ale nawet rozmysłu, jeżeli szło o większy przycisk na jaki wyraz.

Hypermnestra, jedna z Danaid, ob. **Danaus.**

Hypertrofija (z greck.), przerost (ob.).

Hypnum, ob. Rokiet.

Hypochondryja, zboczenie umysłowe, zdarzające się jedynie u mężczyzn dojrzałych, a polegające na wyłącznem zajęciu się chorego jego niezmiernie przesadzonemi, a bardzo często całkiem zmyślonemi chorobami. H. napotyka się najczęściéj u ludzi osłabionych i zniechęconym nadużyciami płciowemi, hulaszczém życiem, złém trawieniem. Niewielkie cierpienia, zdarzające się u nich, mianowicie w organach trawienia i płciowych, przykrzejsze na nich niż na innych robią wrażenie. Przy dłuższém trwaniu cierpienia zajmuje ono coraz więcéj chorego i wreszcie cały jego umysł pochłania. Hypochondryk wciąż jest stanem swojego zdrowia zajęty. Bezustannie bada i rozbiéra wszystkie objawy: obłożenie języka jest dla niego kwestyję niezmiernéj wagi, dającą mu wiele do myślenia; studyjuje popularne dzieła lekarskie, przez co wciąż nieznane dotąd choroby i nowy materyjał dla swéj wyobraźni i strachu poznaje. Przy najwyższych stopniach H. odżywianie ciała cierpi, umysł chorego do wszelkich czynności staje się niezdolny. Leczenie H. jest trudne i mozolne; wymaga zarówno uwzględnienia ciała jak i bezpośrednich wpływów na umysł cierpieniami zajęty.

Hypopitys, ob. **korzeniówka.**

Hypostaza, w filozofii już była spostrzeżoną przez Arystotelesa w ideologii Platona, jak „chorismos“, t. j. rozdzielanie pojęć na drodze subtelnych logicznych wywodów i podstawianie (substitutio, hypostazis) produktu ich w formie osobowych niemal tworów za istotną rzeczywistość. Takiemi Hypostazami są np. ideje Platona, Spinozy substancyja—(najbardziéj oderwany, w myśli uosobiony byt), Schopenhauera na pomieszaniu popędu, sił natury i woli oparta zasada „jednéj woli jako rzeczy w sobie niezmiennéj“.— H. jest teoryja Descartesa że, ponieważ możemy pojmować myśl bez cząstki ciała nawet, więc istnieją dusze samodzielne odrębne od ciała. Wedle Herbarta tak zwane władze duszy są H. pojęciowego rozklasyfikowania zjawisk psychycznych.

Hypotenuza, ob. przeciwprostokątnia.

Hypsystaryjanie (*Hypsystanie*), sekta chrześcijańsko-judaistyczna, istniejąca w w. III i w IV w Ka-

podacyi (w Azyi Mniejszéj). Czcili jedynego Boga pod imieniem *Hypsistos* (najwyższy), lecz nie przyznawali mu przymiotów ojca. Święcili sobotę a co do pokarmów podobnież trzymali się przepisów ustaw Mojżeszowych. Św. Grzegórz Niszeński pod względem moralnym nie czyni im żadnych zarzutów. Czyt. C. Ullmana „*De Hypsistariis*“ (Heidel. 1823) i Böhmera „*De Hypsistariis*“ (Berlin 1824).

Hyrkan, dwaj najwyżsi kapłani izraelscy. *Jan H. I*, syn Szymona, rządził krajem od r. 136 do 106 przed Chr., zawojował Samarytanów i skłonił Idumejczyków do przyjęcia mosaizmu; z Rzymianami wszedł w przymierze. Odstąpiwszy od sekty faryzejskiéj został saduceuszem. Z pięciu jego tynów Arystobul i Aleksander rządzili krajem z tytułem królów. — *H. II*, wnuk poprzedniego a syn Aleksandra, ogłoszony królem w r. 96 przed Chr. w Jerozolimie, został strącony przez swego brata Arystobula; późniéj Pompejusz mianował go (w r. 63) najwyższym kapłanem i etnarchą a 47 r. Cezar potwierdził go w téj godności, jako dziedzicznéj. Atoli Antygon, syn Arystobula, przy pomocy Partów, strącił go powtórnie z tronu i kapłaństwa (r. 40 prz. Chr.); kazał mu oberznąć uszy, aby go uczynić niezdolnym do kapłaństwa i oddał Partom, którzy uprowadzili go z sobą jako niewolnika do Seleucyi.

Hyrkanija, starożytna kraina Iranu, pomiędzy górami Elborus a morzem Kaspijskiém, którego część południowo wschodnia z tego powodu bywała nazywaną morzem Hyrkańskiém. Jestto dzisiejszy Mazanderan. Kraina ta bardzo urodzajna, zamieszkałą była przez Hyrkanów, dzielących się na pokolenia: Maxerae, Astabeni i Chrendi. Stolicą było miasto Zadrakarta, późniéj Hyrkania przezwane.

Hyrtl (Józef), anatom współczesny, ur. 1811 w Eisenstadt w Węgrzech, kształcił się w Wiedniu, w 1833 został tamże prosektorem, w 1837 został profesorem anatomii w Pradze, a w 1845 w Wiedniu. Prace jego dotyczą przyrządu słuchowego, nauki o naczyniach, anatomii ryb i in. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „*Lehrbuch der Anatomie des Menschen mit Rücksicht auf physiologische Begründung und praktische Anwendung*“ (2 tom, Wiedeń 1855, tłum. pol. Neugebaura i Nowakowskiego, Warsz. 1861—65; „*Handbuch der topographischen Anatomie*“ (2 t., Wiedeń 1860); „*Handbuch der praktischen Zergliederungskunst*“ (Wiedeń 1860). Licznemi preparatami przyczynił się téż wiele do postępu technicznéj części anatomii.

Hysiae, miasto w starożytnéj Beocyi. Znajdowała się tu sławna świątynia i studnia Apollina, z któréj pijący zyskiwali dar przepowiadania przyszłości. Apollo tutejszy nazywał się *Hysios*.

Hyssopus, ob. Izop.

Hystaspes, wielkorządca Persyi właściwéj, ojciec Daryjusza I. Wkrótce po wstąpieniu na tron syna zginął, spadłszy ze szczytu mauzoleum, jakie ten ostatni sobie wystawił.

Hysteryja, jedno z najczęstszych zboczeń chorobnych w systemacie nerwowym kobiécym. Zboczenia występują w sferze czucia, ruchu i w sferze psychicznéj. Kobiéta staje się wrażliwą na najlżejsze bodźce i wszelkie podrażnienia przykre na nią wywiérają wrażenie, każdy szelest ją razi, a zapach niemiły o spazmy przyprawia. Od czasu do czasu pojawiają się silne bóle w najrozmaitszych okolicach ciała. W sferze ruchu występują kurcze, czasem do jednego członka ograniczone, czasem rozległe, do epileptycznych zbliżone; rzadziéj niż kurcze zdarzają się przemijające paraliże. Umysł choréj rozdrażniony do najwyższego stopnia; posępny wciąż nastrój ducha czyni ją obojętną na wszystko co nie jéj się tyczy, a najdziwaczniejsze, trudne do uwierzenia kaprysy i przywidzenia są rzeczą codzienną. Jestto stan niezmiernie przykry dla choréj i dla otaczających, co zmęczeni wreszcie przesadzonemi narzekaniami i zmyślonemi często cierpieniami, stają się obojętni, surowi dla choréj i tem jéj męki jeszcze pogarszają. Ten zbiór chorobnych objawów występuje prawie wyłącznie u kobiét i to najczęściéj w latach dojrzałości. Jako podstawę cierpienia najczęściéj wykryć można chorobę macicy, choć w stopniu niewielkim; często wszakże ogólne osłabienie, niepowodzenia w życiu, mianowicie małżeńskiego życia dotyczące, występują jako przyczyna H. Leczenie ma za zadanie zwalczyć przedewszystkiém podstawowe cierpienie, wzmocnić organizm i zmniejszyć tém drażliwość systematu nerwowego, na który nieznaczne często cierpienie tak wielki wpływ wywrzéć zdołało. Łatwo pojąć, że leczenie psychiczne bardzo często na piérwszy plan tu występuje.

I.

I. samogłoska, dziewiętnaste zajmuje miejsce w alfabecie polskim (złożonym z 45 głosek), w łacińskim zaś dziewiąte. U Greków nazywała się *Jota*, które łącznie z hebrejską nazwą *Jod* pochodzi z fenickiego i oznacza rękę; dla tego też najdawniejszym jéj znakiem była trzypalczasta ręka, który to znak w piśmie greckim i hebrejskim został z czasem tak uproszczony, że się zamienił na najmniejszą literę alfabetu. Jako dźwięk jest *i* jedną z zasadniczych samogłosek; w wielu językach raz krótka drugi raz długa. U starożytnych Greków i Rzymian w czasach dawniejszych *i* było tylko samogłoską, późniejsze bowiem *j* (jota) było im zupełnie nieznane. W języku naszym jest *i* samogłoską czystą, miękką. Ma następujące główne własności: 1° po spółgłoskach podniebiennych: *cz*, *sz*, *ż*, *dż* także po *rz*, oraz po syczących *c* i *dz* zastępuje się przez *y* (np. *rozkoszy* zam. *rozkoszi*); 2° po spółgłoskach gardłowych *k* i *g* stoi zamiast należnego *y* (np. *kruk-i* zam. *kruk-y*); 3° poprzedzające spółgłoski twarde zmiękcza i to w ten sposób, że płynne, nosowe i wargowe zmieniając dźwięk nie zmieniają prawie kształtu, a zaś zębowe, gardłowe i syczące zmieniając dźwięk radykalny i swą postać zmieniają. Niekiedy *i* przestaje być samogłoską a jest tylko prostym znakiem miękczenia, zastępującym znak (').—*I* znaczyło u Rzymian jednostkę. Umieszczone przed *C* lub *M* wyrażało tyle a tyle set lub tysięcy, np. *IIC*=200, *IIIM*=3000. Jako skrócenie *i. e.* (id est) znaczy to jest. Na dawniejszych monetach francuskich *I* znaczy mennicę w Limoges.

Ibadan, miasto w państwie Yarriba lub Yariba w Sudanie, ma 50,000 m.

Ibarra, stolica prowincyi Imbabura w rzeczypospolitéj Ecuador, liczy 13,000 m., piękna katedra szpital i t. d.

Ibarra (Joachim), ur. 1626 r. w Saragossie, nadworny drukarz w Madrycie, † 1785 roku; zasłużył się wielce około udoskonalenia sztuki drukarskiéj w Hiszpanii. Z jego drukarni wyszły pomiędzy innemi: wspaniałe wydanie *Biblii*, *Historyi Hiszpanii* Mariana (2 t., 1780); *Don Kiszota* (2 t., 1780) i hiszpański przekł. *Salustyjusza* (1772), dokonany przez infanta don Gabryjela.

Ibas, *Ibbas*, biskup edesski (w Mezopotamii), † 457 r., zwolennik nestoryjanizmu, w r. 446 oskarżony o rozszérzanie nauki Teodora z Mopsuesta, uwolniony jednak z pod zarzutu przez synody, odbyte w Tyrze i Berycie; atoli sobór efeski z r. 449 potępił go, chalcedoński jednak w r. 451 przywrócił na biskupstwo, nakoniec piąty sobór konstantynopolski (553) wyklął go jako nestoryjanina. I. wypowiedział swoje zasady w liście do Maresa (istnieje w tłumaczeniu greckiém). Spory te zwane są *Sporami trzech rozdziałów*.

Iberis (*Ubiorek*), rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, obejmuje zioła i krzewy w Eur. płd. *I. amara* o kwiatach białych hoduje się często u nas, jako ozdobna, jak również I. *semperflorens* i I. *umbellatta*. Nasiona dwóch tych gatunków używane były jako środek napotny.

Iberus, starożytna nazwa rzeki Ebro.

Iberowie, ob. Iberyja.

Iberyja, 1) tak nazywała się u starożytnych urodzajna kraina, położona między Kaukazem, Kolchidą, Armeniją i Albaniją, obejmująca dzisiejszą Georgiję czyli Gruzyję. Od Trajana aż do śmierci Julijana, to jest do czasu podbicia jéj w IV w. po Chr. przez króla perskiego Sapora II zostawała ona pod panowaniem rzymskiém. Mieszkańcy Iberowie mieli należéć do plemienia medyjsko assyryjskiego i dzielili się na 4 kasty: kapłanów, szlachty, wojowników i rolników, oraz niewolników. Cześć religijną oddawali Mitrze aż do II w. po Chr., w którym religija chrześcijańska została wprowadzona. 2) Starożytni nazywali także często Iberyją półwysep Pirenejski, t. j. Hiszpaniję i Luzytaniję (Portugaliję). Siedzące tu plemiona składały oddzielny naród *Iberów*, którzy zamieszkiwali nietylko cały półwysep, ale także południ. część Gallii (Akwitaniję), wybrzeża półn.-zachod. i niektóre wyspy m. Śródziemnego. Iberowie stanowili ze względu na język odrębny szczep narodów, a potomkami ich, jak wykazują badania językowe, są Baskowie (ob.). Tworzyli oni znaczną liczbę częścią monarchicznych, częścią republikańskich państewek, których stopień kultury był jednak wielce rozmaity. W niektórych okolicach kwitło szczególniéj rolnictwo i hodowla bydła. Z zakresu przemysłu zaznaczyć należy artystyczne obrabianie metalów. Posiadali Iberowie także bardzo rozpowszechnione narodowe pismo, którego początek najodleglejszéj zdaje się sięgać przeszłości. Za najbardziéj ucywilizowanych uchodzili Turdetanowie (w niższéj Andaluzyi) a po części Turdulowie (w

Luzytanii); za najbardziéj wojowniczych zaś Kantabrowie (w półn części Staréj Kastylii). Zabytkami Staro-iberyjskiéj kultury są w znacznéj ilości doszłe naszych czasów monety, które opisał Boudard w „*Numismatique Ibérienne*“ (Paryż 1859). Ze zmieszania się plemion iberyjskich z celtyckiemi powstali *Celtyberowie* (ob.), osiedli na wyżynach środkowéj Hiszpanii. — Półwysep *Iberyjski* znaczy toż samo co półwysep Pirenejski.

Iberyjskie morze, nazywała się w starożytności część m. Śródziemnego przy południowych brzegach Hiszpanii i około wysp Balearskich.

Ibidem (łac.), przez skróceniu *ib.*, znaczy tamże, na téjże stronnicy, w témże dziele.

Ibis (*Ibis*), rodzaj ptaków z rzędu brodzących, z rodziny czaplowatych, mający za cechy: dziób przedłużony, szczupły, przy nasadzie zgrubiały, łukowato zgięty; skrzydła szérokie i zaokrąglone; przód twarzy, niekiedy cała głowa i szyja nagie. Obejmuje ptaki w ciepłych krajach całéj ziemi. Żywią się robactwem i mięczakami. Najbardziéj znany jest I. (*I. religiosa*, *Threskiornis religiosa*), 1½ stopy wysoki, biały, z głową, szyją i dziobem czarnymi, czczony był w Egipcie częścią z powodu niszczenia robactwa, częścią że przylatując, zwiastował wylew Nilu. Gatunek europejski *I. falcinellus* (*Falcinellus igneus*) ciemnokasztanowaty, z grzbietem i skrzydłami połyskującymi rzadko bywa u nas widziany. *I. czérwony* (*I. rubra*) żyje w Ameryce środkowéj.

Ibn, to samo co *Ebn* (ob.).

Ibn Badja (Abu Behr Mohammed ben Jahja), zwany *Avempace* przez scholastyków europejskich, urodził się w końcu XI w. w Saragossie, słynął jako medyk, filozof, astronom i matematyk. 1118 w Sewilli mieszkając napisał traktat o logice, podobno (wedle Casisego) dotąd zachowany w Eskuryjalu. Potém mieszkał w Grenadzie i Afryce, † 1138, b. starym. Prócz innych, napisał ciekawe dzieło „*Reguły samotnika*“, znane z przekładu Żyda Mojżesza z Narbonny w XIV w. (ob. Munk „*Melanges*“ p. 380 „*Régime du solitaire*“, przekład Eichhorna 1782 „*Naturmensch*“). W niém I. B. daje obraz duszy rozwijającéj się z fazy instynktu wspólnego ze zwierzętami, przez stopniowe oswabazdanie się z materyjalności i względności do stopnia *intellectus acquisitus*, który jest emanacyją, czyli wypływem czynnéj inteligencyi czyli Boga. Zdaje się I. B. łączył *intellectus materialis* z *virtus imaginativa*. Na szczycie poznania w sumieniu (samowiedzy) subjekt myślący zlewa się z objektem w identyczność. Jest on poprzednikiem Rusa, gdyż cały ten rozwój odbywa się w samotności, w człowieku żyjącym bez związku z ludźmi, a który przez religiję pozytywną przychodzi do poznania natury i Boga. Wszakże nauki téj religii są symbolami wymyślonymi dla tłumów niezdolnych czém inném dać się pokierować jak strachem.

Ibn-Batuta, sławny podróżnik arabski, ur. 1302 w Tangerze, w Marokko, był sędzią w Delhi i udał się jako poseł Wielkiego Mogoła do Chin; zwiedził nadto Rossyję, państwo byzantyńskie, Persyję, archipelag indyjski i Afrykę północną (Timbuktu), a wróciwszy po 30 latach do kraju rodzinnego, ułożył opis swojéj podróży (wyd. Defrémery Sanguinetti, 5 t., Paryż 1855—59).

Ibn Dast (Abu Ali Achmed ben Omar), podróżnik arabski, między 903—913 rokiem, zwiedzający kraje słowiańskie, opisał swe wrażenia w dziele p. t. „*Księga drogocennych kosztowności*“, któréj rękopis (N. 23378) znajduje się w brytańskiém muzeum. Ogłosił go prof. Chwolson w Petersburgu 1869, a krótkie streszczenie jego opisu Słowiańszczyzny pomieściła *Bibl. Warszaw.* 1871 II 505. Wiadomości podane przez I. D. uzupełniają i potwierdzają szczegóły znane bądź z greckich bądź z innych arabskich pisarzy, jak Ibn Foszlan, Masudy, Ibn el Kulli, Edrisiego i w. in. i nakazują mniemać, z Bielowskim i Lelewelem, że najobfitsze i najwiarogodniejsze źródło szczegółów o wypadkach zaszłych w Słowiańszczyźnie w ciągu czasu od IX do XI wielu można znaleść wyłącznie w źródłach arabskich, których poznanie powinno leżéć na sercu wszystkich badaczy dziejów krajowych. „*Momumenta veteris Poloniae historica*“, Bielowskiego przyniosły tylko list Ibn Szapruta (ob.).

Ibn-Fozlan (Foclan) albo **Fodlan** (Achmud-ibn-F.-ibn-Abbas-ibn-Raszyd-ibn-Hammad), wysłany był w 921 r. po Chr. przez kalifa bagdadzkiego Mokladera, do władcy Bułgarów Nadwołzańskich a jak Ibn-Jakuta mówi, do „cesarza słowiańskiego“. W czasie podróży spotkał się nad Wołgą z Russami, którzy tam przybyli w celach handlowych i do nich téż odnosi się jego dzieło, wydane przez C. M. Frähna p. t. „*Ibn Fozlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit* i t. d.“ (Petersb. 1823).

Ibn-Khaldun (Waly-eddin Abu-Seid Abdur-Rahman), ur. 1332 r. w Tunis, † 1406 jako wielki kadi w Kairze, znakomity historyk arabski. Zostawił dzieło: „*Historyja Arabów i Berberów*“, wysoko cenione na Wschodzie. Slanne i Noel Desvergers wydali je w przekładzie francuskim (Paryż 1841—1843).

Ibn Szaprut, zwany *al Dżjani*, jako niby miejsca urodzenia Jaen między Kordubą a Grenadą, a z przydomkiem Chasdaj, słynny lekarz, przyrządzał dryjakiew zwaną *foruk*, objaśnił posłom Konstantyna Porfirogenety r. 949 dzieło Dyjoskorydesa „*O roślinach*“. Wpłynął pośrednio na rozszérzenie się nauk między Izraelitami, utrzymawszy uczonego rabina Mozesa w Kordubie, dokąd go admirał arabski Abdalrahmana III sprzedał. Gdy r. 955 Otto I wywzajemniając się za poselstwo z 950 r., przysłał Jana Gorze do owego kalifa, I. S. pośredniczył. Uleczył Sanchona I, króla Leonu, i przyczynił się do jego powrotu na tron. Za Alhakema II I. S. brał udział w ówczesnym ruchu umysłowym między Arabami i Izraelitami, † 990. List jego do Chazarów pisany (*Monum.* Bielow. I) wspomina o królu Gebalimów (górali) którzy są słowianami, a pośredniczą w stosunkach Hiszpanii z Grecyją i Chazarami.

Ibn Tofail (Abu Behr Mohammed ben Abd el

Malic I. T. al Keisi), przez scholastyków zwany *Abubacer*, ur. 1100 r. Guadix, (Wadi Asz) w Andaluzyi, † 1185; wsławiony jako doktór, matematyk, filozof i poeta, idzie daléj po wskazanéj przez Ibn Badyję (ob.) drodze. Główne jego dzieło, doszłe do nas *Hai ben Jakdhan* (żyjący syn czuwającego), wypowieda tęż samą myśl co Ibn Badyi „*Reguły pustelnika*“ a mianowicie daje obraz stopniowego rozwoju zdolności człowieka, aż do spólności duchowéj z Bogiem Wszakże I. T. różni się od Ibn Badyi większém naciskiem, jaki kładzie na samoistny popęd rozwojowy człowieka w przeciwieństwie do instytucyj i opinij społeczeństwa ludzkiego, takowy ułatwiających. Pojęcia religijne są dla I. T. symboliczną obsłoną prawdy, do któréj pojęcia logicznego zbliża się filozof. *Haji Ibn Jadkhana*, od dawna po hebrajsku przełożonego, wydał Ed. Pococke z łacińskim przekładem, p. t. „*Philosophus autodidactus etc.*“ (Oxford 1671, 1700 i t. d.) z angielskim wedle łaciny przez Ashwella i kwakra Jerzego Keitha, wedle oryginału przez Simona Ockley. Pritius Jan Jerzy (Frankfurt 1726) i J. G. Eichhorn („*Der Naturmensch*“, Berl. 1783) po niemiecku przełożyli. Pisali o nim Ritter („*Geschichte d. Phil.*, VIII“ 104—115), Munk („*Melanges*“ 410—418).

Ibrahim, sułtan ottomański, ur. 1617 r., wstąpił na tron 1640 po swoim bracie Amuracie IV. Za jego panowania zdobyli Turcy Azow i Kandyję. Strącony z tronu, zaduszony został 1648; nastąpił po nim syn jego siedmioletni Mahomet.

Ibrahim-Pasza, przysposobiony syn wice-króla Egiptu Mehmed-Alego (ob.), ur. 1789 r. Odznaczył się najprzód jako wojownik pokonaniem Wechabitów (1819) oraz ujarzmieniem Sennaharu i Darfuru. Podczas wojny z wybijającą się na wolność Grecyją dowodził 1825—28 wyprawą egipską w Morei ale bez skutku. Gdy Mehmed-Ali postanowił Syryję zrobić przedmurzem swego państwa, I. zdobył 1831 Palestynę, St.-Jean d'Acre (25 Maja 1832) oraz całą Syryję, pobił Turków pod Homs, Beilan i nareszcie (20 Grud.) pod Konieh w Azyi Mniejszéj, skutkiem czego Rossyjanie wylądowali w Bosforze i zatamowali jego tryjumfy. Porta (4 Maja 1833) musiała oddać całą Syryję wice-królowi Egiptu zaś I. okrąg Adana za opłatą haraczu. Wówczas zajął się I. organizacyją nowo zdobytych prowincyj. W czasie powtórnie (1839) rozpoczętéj wojny z Turcyją, ciągłém usuwaniem się ściągnął Turków aż do Nisib, gdzie 24 Czerwca pobił ich zupełnie i rozproszył. Lecz pośrednictwo Europy (1840) pozbawiło go owoców z odniesionych zwycięstw. Odtąd żył na uboczu aż do Lipca 1848, kiedy z powodu starości i choroby Mehmed-Alego został potwiérdzony przez Portę wice-królem Egiptu; wkrótce jednak † 1848. Następną jego był wnuk Mehmeda Alego, Abbas-Pasza.

Ibykus (greck. *Ibykos*), liryk grecki, współczesny Anakreona, ur. w Rhegium, w dolnych Włoszech; żył około połowy VI prz. Chr. na dworze Polykratesa w Samos i † w mieście rodzinném. Znane już w starożytności podanie, jakoby w podróży został przez rozbójników zaoity a mordercy jego zostali wykryci przez przelatujące wówczas żorawie, posłużyło Schillerowi za treść do jednéj z jego ballad p. t. „*Die Kraniche des Ibykus*“. Ułamki przypisywanych I. siedmiu ksiąg poezyj lirycznych, w narzeczu dorycko-eolskiém, wydali Schneidewin w „*Delectus poësis Graecorum elegiacae*“ (Gettyn. 1839) i Bergk w „*Poetae lyrici Graeci*“ (2 wyd., Lipsk 1853). Były one treści bohatersko-erotycznéj a miały się odznaczać wielkim żarem fantazyi i namiętności.

Ichneumon (*Szczurnik*, *Herpestes*, *Mangusta*), rodzaj ssących drapieżnych, palcochodnych, z rodziny *Viverrina*. Cechy jego są: pysk ostry z nosem wystającym, ciało wysmukłe, odziane futrem podwójném, niegęstém, nogi 5 (niekiedy 4) palcowe; ogon równéj długości z ciałem, lub niewiele krótszy. Zwierzęta tu należące żyją na północnych brzegach Afryki, obyczaje podobne do łasic, żywią się myszami, ptakami, jajami ptaków i gadów i t. p.; żywot wiodą nocny, są bojaźliwe i ostrożne. Najdawniéj znany gatunek afrykański *H. ichneumon* był w poważaniu u Egipcyjan, z powodu niszczenia jaj krokodylowych. I. (*Gąsienicznik*) jest też nazwa owadu z rzędu błonkoskrzydłych, odznaczającego się ciałem wysmukłém; jaja swoje składa w liszkach motylów; liszki rozwinięte z tych jajek żyją kosztem owéj liszki, następnie gromadnie przebijając skórę, zabijają swą karmicielkę.

Ichtyjologija (z greck.), część zoologii, mająca za przedmiot ryby (ob.).

Ichtyosaurus (*rybojaszczurka*), rodzaj gadów zaginionych, zaliczany do gromady jaszczurek, do rzędu *Enaliosauria* (Sauropterygii), który poznano bliżéj dopiéro około 1819 r. Należące tu gady dochodziły 8—40 stóp długości, miały wejrzenie jaszczurek, ale wydłużony pysk i krótką szyję delfinów, zęby krokodyla, oczy ogromne, ogon dosyć długi i płetwy jak u wielorybowatych. W głowie silnie występowały kości między cząsteczkowe; kręgów było około 100, podwójnie wypukłych. Były to zwierzęta drapieżne, jak się zdaje, żyjące gromadnie. Znanych jest około 16 gatunków. I. *communis*, I. *atavus*, I. *trigonodon* i in. Występują głównie w pokładach jurasowych, rzadko już w kredowych. Por. Hawkinsa „*Memoirs of Ichtyosauri and Plesiosauri*“ (1834).

Icica (*Namastnica*), rodzaj roślin z rodziny terpentyńcowatych, obejmujący drzewa żywiczne w Ameryce, o liściach pierzastych i kwiatach białych, I. *araconchini* w lasach Gujany, wydaje wonny balsam, który tam pod nazwą *Areckuchini* lub *Apakuchini* ma znaczenie lekarskie. I. *caranna* dostarcza żywicy wonnéj *caranna*. Z I. *icicariba* pochodzi gatunek żywicy elemi (ob.), który w Brazylii często używa się na lekarstwo. I. *tacamahaca* w Kolumbii dostarcza wonnéj żywicy takamahak.

Icilius, nazwisko rzymskiego rodu plebejuszów, który stronnictwu ludowemu dostarczył kilku znakomitych mówców, występujących w obronie jego praw przeciwko nadużyciom patrycyjuszów; tak

np. trybun ludowy *Spurius Icilius*, 492 r. przed Chr., postanowił prawo karcące wszelkie przeszkody stawiane trybunowi, gdy z ludem się naradza; *Lucius Icilius* (456 r.), dla trybunów wyjednał prawo zwoływania senatu, a dlu plebejuszów prawo osiedlania się na górze Awentyńskiéj. Ten ostatni, narzeczony Wirginii, przyczynił się także do obalenia władzy decemwirów.

Icolmkill, poprzednio Jona, jedna ze szkockich wysp hebrydzkich, oddzielona wąskim kanałem od wyspy Mull; obfituje w marmur i innego rodzaju kamienie. W wiekach średnich znajdował się tu znakomity zakład naukowy.

Iconium (po grecku *Ikonion*), w starożytności miasto główne prowincyi Lykaonii w Azyi Mniejszéj; w wiekach średnich XI–XIII było stolicą sułtanatu Seldżuków, a obecnie pod nazwą Konieh posiada godne uwagi pomniki sztuk pięknych i budownictwa.

Ida, pasmo gór w Turcyi azyjatyckiéj, prowincyi Anatolii, a starożytniéj Myzyi i ziemi trojańskiéj. Równina oddzielająca to pasmo od morza, było widownią wielu greckich podań.—Inne pasmo Ida, teraz Ypsileriti (7,100 st. wysokie) przechodzi przez środek wyspy Krety, od zachodu ku wschodowi.

Ida (bł.), ur. około 1040 r., † 1113 r., córka Godfryda Brodatego, ks. lotaryńskiego, żona Eustachego II, hr. bulońskiego, a matka Godfryda de Bouillon, króla jerozolimskiego. Zbudowała wiele kościołów i klasztorów. Kościół rzymskokat. obchodzi jéj pamiątkę 13 Kwiet.

Idaho, terytoryjum półn.-ameryk., utworzone d. 3 Marca 1863, z części terytoryjów Washingtonu, Oregonu, Nebraski i Utah, rozległe na 6,700 mil kw., graniczy na północ z angielską Kolumbiją, na wschód z Montaną i Wyoming, na południe z Newadą i Utah, na zachód z Washingtonem i Oregonem. Góry Skaliste przerzynają I. w kierunku północno-zachodnim, od nich oddzielają się ku zachodowi odnogi Lewis, Wallanwallah i Clarkes. Klimat jest tu surowy, śnieg pada często jeszcze w miesiącach wiosennych. Ludność nieliczna (w 1864 r. znajdowało się tu 20,000 m.), wzrasta jednak ciągle. Zakładaniu nowych osad sprzyja obfitość trawy i dostatek wody. W 1862 zaczęto niebezskuteczne poszukiwania złota w południowych stronach tego terytoryjum.

Idalos, syn Dardanusa i Ebrysy, przybywszy z Arkadyi, osiadł u podnóża-gór idaiskich nad Helespontem i tam zbudował świątynię Cybelli.—**Idalos**, nazywał się także herold Trojańczyków, który przyniósł do obozu greckiego podarunki, przeznaczone na wykup zwłok Hektora.

Idalium, przylądek na południowém wybrzeżu wyspy Cypru. Znajdowała się tu świątynia i gaj Wenery, która z tego powodu nosiła także nazwę Idalii.

Idas, syn Afareusa i Areny, uprowadził Marpessę, lecz dognany przez zakochanego w niéj Apollina, musiał stoczyć z nim walkę. Zeus rozbroił obu zapaśników a Marpessa wybrała powtórnie Idasa. Późniéj I. wraz z bratem swoim Lynkeusem miał udział w wyprawie Argonautów, zabił Kastora i zginął od piorunu, spuszczonego przez Zeusa.

Idatte (Krzysztof), nauczyciel ks. Józefa Poniatowskiego, rodem z Nancy, † 1792 r.; około 1788 r. został profesorem języka greckiego w akademii krakowskiéj a także i Pisma ś., następnie kanonikiem kapituły rzymsko-kat. krakowskiéj. Wydał: *Chrestomatyję grecką*, *Bajki Ezopa* i *Dwie mowy Izokratesa* (po gr. i łac.).

Idea, u *Platona*, jak zauważa Arystoteles, jest ogólném pojęciem sokratyczném za pojedynczą rzeczywistą istotę uznaném, i odbija wprost rzeczy zmysłowe. Cała różnica polega na tém, że mówiemy „człowiek w sobie (uważany)“ nie zaś człowiek; treść pozostaje skończoną, tylko *nazwana* jest ogólną. Niepotrzeba też rozdzielać formy rzeczy i saméj rzeczy (*doksejen an adynaton, êjnai chôris tên usjan kaj hû hê usja*) co czyni idea wyrażająca piérwszą. Wreszcie idea, jako treść (substancyja) i jednostka z nią złączona, np. człowiek i jego idea (*autoanthrôpos*), muszą mieć wspólny wzór (*tritos anthr.*). U *Arystotelesa* I. bierze udział, tkwi w szczególe. U *Des Cartesa* idee (*êjde* do duszy przyjęte *formy* rzeczy) wyobrażenie są *wrodzone* (innatae, ab ipsamet natura, przyczém D. nieodróżnia pochodzenia idei od pochodzenia funkcyj i organów psychicznych, które są wrodzone), *nabyte* (adventitiae, przez zmysłowe spostrzeganie) i *sztuczne* (a me ipso factae), jak np. syrena, koń skrzydlaty, t. j. nie naturalne. Wszystkie zaś mają różną ilość bytu lub doskonałości, czyli różną *realitas objectiva*. Idee wyrażające substancyje są wyższe, jak te które odpowiadają *modis* albo *accidentibus*. Wyobrażenie (idea) u D. nigdy nie jest mylne, takim być może tylko sąd, czy spostrzeżenie zgadza się z objektem. U *Spinozy* idea jest pojęciem (*conceptus*), którą tworzy duch (*mens*), jako istota myśląca (*res cogitans*), przez co czynność ducha w akcie pojmowania lepiéj oddaje się (*conceptus*) jak *perceptio* (bierność wyrażąca). Idea *adaequata* t. j. I. mająca cechy wewnętrzne prawdziwéj idei (zewnętrzne są zwane *convenientia ideae cum suo ideato*). Idee nie mają ideałów (perceptowanych rzeczy) za źródło a rzeczy nie mają myśli za przyczynę. Porządek i związek idei jest taki jak samych rzeczy, a myśli tak płyną z *cogitatio* Boga, jak rzeczy z *extensio* jego. Każda idea adekwatna jest prawdziwą, bo idee będące w Bogu zgadzają się z przedmiotami swymi (*idaetis*). Fałsz leży nie w nich lecz *in cognitionis privatione*. Dla *Locke'a* idea jest toż samo co *notio* (wyobrażenie), odrzuca idee wrodzone (*kojnaj ennojaj*), zbijając dowody teorytyczne na korzyść ich przytoczone, t. j. wrodzoność zdań identyczności i przeciwieństwa, oraz praktyczne (moralności i t. p.). Ponieważ dusza jest kartą białego niezapisanego papiéru, źródłem wyobrażeń jest wrażenie i zastanowienie. Z prostych idej, robią się złożone: 1) sposobu, 2) treści, 3) stosunku. *Lejbnitz* twierdzi, że *les idees innées*

choć *non connues* przerzynają duszę, jak żyły marmur i wedle nich chaos spostrzeżeń układa się, i uzupełnia Locka zdanie *nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu* słowami *nisi ipse intellectus*. Wedle *Kanta*, idea jest koniecznym pojęciem rozumowém (*Vernunftbegriff*) któremu nieodpowieda w zmysłach żaden przedmiot. Trzy spekulatywne (*transcendentalne*) idee wynikają z 3 wniosków (kategorycznego, hipotetycznego i dysjunktywnego), zrobionych z pojęć rozumowych, idea psychologiczna duszy myślącéj, komologiczna świata jako ogółu zjawisk, i teologiczna Boga, jako *ens realissimum*, czyli konieczne 3 syntezy kategoryczna w subjekcie, hypotetyczna części w szereg, dysjunktywna części w całość. U *Schellinga* w absolutnéj identyczności ogółu z szczegółem są szczególne jednostki, stanowiące przechód do indywiduów i to są idee, które tylko umysłem pojąć można, a stąd filozofija jest umiejętnością idej, czyli odwiecznych prototypów rzeczy. Ustrój państwowy jest obrazem konstytucyi państwa idej, absolut jest monarchą, idée obywatelami, pojedyncze rzeczy niewolnikami i służbą. Tym sposobem I. łączy realizm scholastyczny z ideologiją Platona. U *Berkeleya* idee są produktem naszych wrażeń, które że są tylko w czującém, przeto i idee istnieją tylko u tego który je ma, a pochodzą od Boga. U *Hegla*, idea jest jednością pojęcia i rzeczywistości, samoistnym związkiem subjektu z objektem, a momentami jéj są: życie, poznanie i duch absolutny. Wedle *Schopenhauera* idee są stopniami urzeczywistniającéj się (objektyjującéj się) woli, które wyrażają się w mnogich indywiduach, niby nieosiągniętych ideałach, zmiennych i znikomych. Każden organizm wyobraża ideę, któréj jest odbiciem, o tyle, o ile pozostaje siły po pokonaniu niższych idej zabiérających mu materyję. Im bardziéj je pokonywają tym bliższe są ideału swéj gatunkowéj piękności. Dla *Humego* idea (*ideas thoughts*) jest mniéj żywém przypomnieniem, które pod wpływem wrażenia (*impressions*) nowego, staje się świadomém. Idee u *Herbarta* powstają ze stosunków czynów z sobą i z sądami estetycznymi i etycznymi.

Idealizm. Po hylozoizmie (ob.), fizyków filozoficznych (ob.), szkole *panta rej* Empedokla (ob.), Anaksagory (ob.), Hippijasza (ob.), z Platonem powstała idea samodzielna (*auto kath' hauto meth hautú*), która nie jest ciałem zmysłowém, nie jest téż czczym wyrazem lub nabywa przez naukę doświadczalną (*ude tis logos ude tis epistêmê*), lecz poznaje się tylko przez myślenie (*nûs, ejdê noumêna*), (ob. ideologija). Arystoteles wprawdzie przyznaje Sokratesowi (ob.) że *słusznie* szczegółu nieoddzielał od ogółu, wszakże mówiąc o (*he kata ton logon usja*) istocie rzeczy wedle pojęcia naszego, o (*to ti ên ejnaj*) tém, czém ona jest w sobie, rozróżniając więc kształt jéj (*morphê ejdos*, scholast. objekt), od tego jak ona się przedstawia (*hylê hypokejmenon*, schol. subjekt), utrwalił rozdział między obrazami myśli i świadectwem zmysłów, niezgodę pozoru i istoty, zjawiska i treści wprowadził do filozofii. Do 2 tych zasad (*ajtiaj*) przychodzi przyczyna (*to hothen he kinêsis*) i cel (*to hû heneka*), z formą w jedno często zlewające się, gdyż cel objektu jest wcielony w jego formę (immanentny, co odróżnia celowość Arystotelesa od późniejszéj teleologii). Znosi on niezgodę idei i zjawiska, uważając *hyle* za (*dynamis, potentia*) możebność przejścia (*kinêsis*) formy w rzeczywistość (*entelecheja, actus*), przez co martwą ideę Platona zamienił w wieczny produkt stawania się, wydającego szereg różnostopniowych bytów. Najwyższym jest Bóg ahyloiczny (*nûs*), tak potrzebny dla ukształcenia *protê hylê* (jako *prôton kinûn*), jak w *kinesis* możebności w rzeczywistość było trzeba za czynnik rzeczywistéj przyczyny. Między temi piérwszemi formą i kształtem leży świat pośrednich związków obojga. Dodaje jednak Arystoteles że materyja (*hylê*) nie przechodzi cała w formę, któréj jest negacyją, przeciwieństwem (*sterêsis*), przez co dualizm ciała i ducha nierozwiązuje się u Arystotelesa, pomimo zbogacenia teoryi Heraklita Platonem. Z teoryją *wcielonego logosu* nastała szkoła filozofii chrześcijańskiéj, oparta na zdaniu Anzelma Kanterburyjskiego (1034—93) *credo ut intelligam*, któréj córką jest *idealizm dogmatyczny* (ob.) Descartes'a i całéj szkoły jego: Mallebranche, Geulinx, Spinoza, Leibnitz, Berkeley a nawet i Locke z emipiryi dowodzący dogmatu Boga. Z teologii przyjęta przez nich zasada ostatniéj przyczyny, u Kanta prowadzi do *krytyki*: źródła, zakresu oraz granic poznania, w przeciwieństwie do *dogmatyzmu*, który bez uzasadnienia przedmioty wiary w zakres nauki wciągnął, i *sceptycyzmu*, który nie na zbadaniu w ogóle granic poznania, ale na niedostateczności dotychczasowych środków poznania oparł negacyję *transcedentnych* (po za doświadczalnych) rzeczy. Tak powstały *idealizm* (*transcedentalny*) *krytyczny* wykazał teoretyczną niemożność dowiedzenia 3 idej transcendentnych: Boga, wolności i nieśmiertelności, udawadniając ich praktyczną ważność. Kant uczył, że wyobrażeniom naszym odpowieda cóś jako przyczyna (rzecz w sobie), niedająca się jednak poznać, na co zarzucił Jacobi (ob.) że lepiéj byłoby te przyczyny usunąć i uczyć najściślejszego idealizmu. Tak téż zrobił Fichte, (ob.) który dowodzi, że pojęcie o sobie (*ich, jaźń*) jest naszém przeświadczeniem, sumieniem (*Bewustsein, samowiedza*), gdy „rzeczy w sobie" są tylko złudzeniem. Jest jednak obok tego niepojęta granica jaźni. Zasada jedynéj pewności „*ja jestem*" i że rzecz w sobie jest taką jaką, każda inteligentna istota wystawia ją sobie, tworzy *idealizm subjektywny* Fichtego. Nieinne było zrazu wyjście Schellinga, który potém dowodząc, że każda filozofija albo z natury wywodzi inteligencyję, albo odwrotnie, stwarza dwie nauki: filozofiję natury i system idealizmu transcendentalnego, które na zasadach wykładowego w obu paralelizmu, wreszcie połączył w teoryi, że w absolutném rozumie jest prawda, różnica objektu i subjektu ginie, a poznawać rzeczy w sobie, jestto je poznawać w absolutnym rozumie. Takie oderwanie się od siebie by zająć stanowisko abso-

lutnego rozumu i z niego wszystko ujmować, jest zobjektyzowaniem się, przeniesieniem się z subjektu w objekt, jest *idealizmem objektywnym* albo *identyzmem*. Na to Hegel (ob.) odrzekł, że absolutny rozum Schellinga (ob.) wystrzela niby z pistoletu bez uzasadnienia, t. j. wprost przez intelektualną intuicyję, daléj jest on pojęty jako brak różnicy, gdy trzeba go ujmować jako ciągłe dyferencyjowanie się samodzielne nie szematyczne. Podejmuje więc tezę Fichtego, by rozum z siebie wydał wszystko, lecz w ten sposub że zjawiska, są takiemi nietylko dla nas, ale w sobie samych, jako stadyja rozwijającego się absolutu. Jestto *idealizm absolutny*, przeprowadzony z pomocą dyjalektycznego procesu w formie fenomenologii (ob.). Ze Schleiermacherem (ob.) pojawia się *idealny realizm*, dążący do zgody fizycznéj i etycznéj wiedzy, jako zupełne, wzajemne przeniknienie się faktów danych przez organiczne (zmysły) i intelektualne (myśl) funkcyje.

Idealizm absolutny, ob. Hegel.

Idealizm dogmatyczny Descartes'a, wynikł z jednéj strony z poznania olbrzymiéj różnicy między pewnością dowodów matematycznych a rodzajem prawdy zdań tradycyjnych (dogmatycz.) i wynikłéj stąd wątpliwości. Z drugiéj zaś źródłem dlań było apriori powzięta pewność, że faktu myślenia zaprzeczyć niemożna. Już Kant zauważył, że niéma pewności czy to, co pojmujemy, jako nasze myślenie (chęć, czucie) jest samą funkcyją psychiczną, czyli tylko taką formą naszego wewnętrznego postrzegania, jaką dają nasze zmysły w zewnętrznem. Następnie Gassendi zarzucił, że równie dobrze inne czynności, jak myślenie, dowodzą naszego bytu, więc zgodził się na wywód Kanta, że teza *cogito ergo sum*, jest dowolnie obraną, a przez to jest dogmatem. Lichtenberg zarzucił, że co najwyżéj można było wnosić „myśli, więc jest". Zdanie, że wszystko, co poznaję jasno i wyraźnie *jest prawdą*, przyjmuje względność naszych sądów, a uwaga, że tylko istota władnąca mną, mogłaby zmącić tę jasność i przeto umyślnie mnie oszukać, co jest zarazem kryteryjum poznania naszego i bytu Boga (wedle Hobbesa), prowadzi do kołowego sądu (Cirkelschluss). Zdanie Descartesa zasadnicze, odtwarzające tylko teoryję ś. Augustyna, Occama i Campanelli w tém względzie, *cogito ergo sum*, właściwie omówieniem jest a priori przyjętéj tezy Boga t. j. bytu myślącego, z którego Descartes wysunął swój wniosek. Obok tego stawiąc z matematyki znany fakt ciała, przestrzeni, musiał ucieć się do mechanicznego pośrednictwa Boga, by ciało z duchem poruszyć jednocześnie. Newton w fizyce teoryję tę mechanicznéj przyczyny, zastąpił siłą wewnętrznego przyciągania. W filozofii zaś wyrodziły się różne teoryje o stosunku przestrzeni i myśli, który Descartes wyobrażał sobie dość materyjalnie, osadzając bezprzestrzeniową duszę w mózgu (*Princip. phil.* Amsterdam 1644 IV, 189, 196, 197), a głównie (*Dioptr.* IV, *Pass. anim*: I, 31) w *glans pinealis*, dlatego że on jest jeden, gdy inne części mózgu są podwójne. Jestto źródło punktowości duszy (ob.).

Idealizm krytyczny albo **transcedentalny**, ob. Kant.

Idealizm objektywny albo **identyzm**, ob. Schelling.

Idealizm realny albo **realizm idealny**, ob. Schleiermacher.

Idealizm subiektywny, ob. Fichte.

Ideał i idealizowanie, jest czynością umysłowową, która dokonywa się pod wpływem psychicznych i naturalnych czynników, zmierza do przekształcenia rzeczywistości wedle sztucznego wzoru doskonałości. Jak z tego wynika, różne narody, plemiona a nawet jednostki w różnych epokach i krajach miéć mogą różne I. Wszakże im daléj ludzkość rozwija się, im dokładniéj poznaje swoje przymioty i im na właściwszy, zgodniejszy z praktycznością, t. j. z zupełném ich wyzyskaniem, w działaniu je skierowywa, tym bardziéj ideały, jako doskonałe, abstrakcyjne wzory stosunków, wyobrażeń i uczuć istotnych, do życia i do siebie u wszystkich narodów zbliżają się. *Państwo* np. Platona jest uidealizowaną konstytucyją Sparty, konsekwentném przeprowadzeniem w teoryi niezupełnego jéj objawu w praktyce. *Umowa społeczna* Rousseau'a jest wyidealizowanym stanem społeczeństwa, opartego na dobrowolném zrzeczeniu się części swéj wolności przez jednostki na korzyść ogółu i własną. Właściwie zaś jest fałszem, gdyż wychodzi z przypuszczenia sprzecznego z dziejami i jest antytezą czasową tego, co widział w monarchii Burbonów.—Nawet forma państwowa Rpltéj, dla któréj jak Szcz. Potocki, Staszic i w. in. i Rousseau proponuje formę federacyi województw, urzeczywistniając w praktyce jego ustawę, wykazuje że jego ideał niemiał cechy doskonałości zupełnéj, odwiecznéj, lecz był wedle możności i otoczenia swego twórcy udoskonaloną rzeczywistością. Ideały przeto jak i inna wiedza muszą i mogą być przedmiotem nauki i wykształcenia.

Idee estetyczne Herbarta, ze względu że estetyka u niego obejmuje etykę, na równi z *ideami etycznemi* opiérają się na naszym smaku lub wstręcie mimowolnym i bezpośrednim, który wydaje sąd o objekcie bez żadnego dowodu. Wyróżniają się idee etyczne tylko tém, że ich źródłem są nasze gusty i wstręty w rzeczach stosunków obyczajowych (objawów woli). I tak idea *wolności i samodzielności* opiéra się na zadowoleniu ze zgody między wolą a naszym sądem o niéj; ideja *doskonałości* gdy w oderwanych stosunkach wielkości, małe podobają się nam stojąc obok dużych; ideja *uprzejmości* na zgodzie naszéj i obcéj woli; ideja *prawa* jest wstrętem do sporów, z którego wypływa idea *odwetu*. Z tych wypływają drugorzędne czyli społeczne idee, jak: społeczności prawnéj, umów, zarządu, cywilizacyi i duchowego społeczeństwa, oparte na ideach: prawa, odwetu, dobra ogólnego, doskonałości duchowéj i wolności ducha.

Ideler (Krystyjan Ludwik), astronom i chronolog, ur. 1766 w Gross-Brese, pod Perlebergiem, † 1846, był dyrektorem nauk w korpusie kadetów i obok tego od roku 1821 profesorem uniwersytetu

berlińskiego. Celniejsze jego prace są: *Handbuch der mathemat. und technichen Chronologie*" (2 tomy, Berlin 1825—26); „*Lehrbuch der Chronologie*" (Berlin 1831); „*Die Zeitrechnung der Chinesen*" (Berlin 1839); *Handbuch der französischen Sprache und Literatur*" (3 t., 1854); „*Handbuch der englischen Sprache*" (3 t. 1838), dwa ostatnie wspólnie opracowane z Noltém i w. in.—**Ideler** (Ludwik Julijusz), syn poprzedniego, ur. 1809 w Berlinie, † 1842, poświęcał się najprzód medycynie i naukom przyrodzonym, lecz późniéj oddał się głównie badaniom starożytności egipskich. Z licznych jego prac ważniejsze są: wydanie Eginharda „*Vita Caroli Magni*" (2 t., Hamburg 1839); „*Phisici et medici graeci minores*" (2 t., Berlin 1841); „*Psałterz koptyjski*" (1837) oraz „*Hermapion*" (2 tomy, Lipsk 1841). **Ideler** (Karol Wilhelm), krewny poprzednich, psychijatra, ur. 1795 r. w Bentitsch, w Marchii, † 1860 r. w Kamlosen, profesor medycyny w Berlinie i jednocześnie dyrektor oddziału obłąkanych w szpitalu Charité, Główniejsze jego dzieła są: „*Grundriss der Seelenheilkunde*" (2 t., Berlin 1835—38); „*Biographien Geisteskranker*" (Brlin 1841); „*Versuch einer Theorie des religiösen Wahnsinns*" (2 tomy, Halla 1848—50); *Lehrbuch der gerichtlichen Psychologie*" (Berlin 1857).

Identyczność, ob. Schelling.

Ideologija Platona, zdaniem Arystotelesa jest wynikiem heraklitowéj nauki o stawaniu się nieustannem rzeczy (*panta réj*) z metodą sokratesową tworzenia pojęć. Plato przejąwszy od Heraklita zasadę odmiany rzeczy zmysłowych, spostrzegł w zdaniu Sokratesa, że pojęcia raz dobrze utworzone, są niewzruszone, rzeczy nie zmieniające się jak to Heraklit o zmysłowych orzekł, a będące objektem ostatnich. Te objekty nazwał ideami. W dyjalogu *Fedrus* idee, jako czyste istoty, tronują po za niebem; są bez barwy, woni i kształtu, i tylko dostępne badaniu przez *nûs*. Poznawanie ich jest wędrówką duszy do niebieskiego przybytku. W dyj. *Biesiada* określa ideę piękna jako bezwzględny, oderwany, samodzielny byt, rozsypany po szczegółach przymiotu, piękny (*auto to kalon*). Idea każda ma związek z odp. pojedynczemi ciałami (*koinônia*), jest przy nich (*parûsia*) mniéj więcéj w ten sposób jaki jest związek słońca z ziemią, przez promienie piérwszego istnieje. Jeżeli naukowe poznanie (*nûs*) i zdrowy sąd (*doksa alêthês*), istnieją jako 2 odrębne metody poznania, idee mają byt wedle Platona. Inaczéj idee są *logos* (t. j. subjektywnym pojęciem), Plato rozwija to szczególniéj w dyj. *Theatetes*. Przypisując ideom w dyj. *Sofista* ruch życie, duszę i rozum, Plato wszedł w sferę mitycznéj hypostazy (ob), która wydała naukę *Filona* Żydowina (ob.), nowoplatonizm Sakkasa a zwłaszcza Plotyna, Jamblicha i szkoły ateńskiéj młodszego Plutarcha, Proklusa i in. W dyjalogu *Filebus*, idee porównał z liczbami, oznaczając je wyrazami *henades* i *monades*, a w rzeczach uznał 2 elementy *peras* (forma), *apeiron* (treść). Z jednością *hen* porównał ideę dobra. Plotyn przyjął system emenacyjny, wywodząc z tego *hen* wszystkie inne idee i zamykając idee w *nûs*. U Jamblicha pokazujący się system trójek, i dyjalektyka będąca dla Platona środkiem poznania idee, u Proklusa dochodzi do ostateczności. Podobieństwo, rozróżnienie i zwrot (*monê, proodos epistrofê*), przez proces dyjalektyczny rozwoju z góry na dół (za Plotynen) wydaje świat, przez co powstaje nauka będąca tylko co do kierunku przeciwieństwem teoryi Pitagorejsko-Speuzypowskiéj i Heglowskiéj. Teoryja *logosu* (ob.) rozwinięta przez szkołę aleksandryjską i ściśle łącząca się z teoryją *hen* u Platona i nowoplatoników, oraz gnostycyzm hypostazujący pojęcia, stanowią przejście do teoryi Augustyna i ojców kościoła, zwłaszcza Dyjonizego Areopagity. Oparta na niéj nauka Jana Szkota Erygeny, streszczająca się w zasadzie do zdania *universalia ante rem*, wydała tak zwany *realizm* (ob.). Tymczasem zwolennicy Arystotelesa a zwłaszcza Porfirego wypowiedzieli zdanie, że ogólne pojęcia tkwią tylko w indywiduach (ob.), universalia in re. Teoryja *universalia post rem* nominalistyczna Rosselina i konceptualizm Abelarda, w walce z poprzednią sprowadziły stanowczą opozycyję Bakona z Verulamu przeciw tak zwanym *idola*, a będącym zabytkiem idej platońskich. *Ideologiją* zowią filozofi ze szkoły Comte'a, Royez Collard i Cousin metafizykę (ob.) *Ideolog* tyle prawie co marzyciel.

Idmon, syn Apollina i Cyreny, wieszczek, zmarły podczas wyprawy Argonautów w Bitynii, gdzie czczony był jako bohater.

Idokraz (*wezuwijan*), minerał mający skład chemiczny jednakowy z granatem, krystalizujący jednak w graniastosłupy kwadratowe. Podobnie jak granaty zawiéra rozmaite zasady, ale prawie zawsze więcéj pomieszane. Po większéj części mają za zasadę wapno albo tlenek żelaza i są zielone lub brunatne, czasem magnezyję i wtedy są białawe lub żółtawe; tlennik miedzi barwi go niebiesko, i wtedy zwany jest cyprynem. Najczęściéj I. jest skrystalizowany, ale występuje też w masach pręcikowych, włóknistych, ziarnistych i zbitych i napotyka się w tychże skałach co granaty, często razem z nimi. Wielka ich ilość znajduje się wśród tufów pumeksowych u stóp Wezuwyjusza. Tworzą też niekiedy małe warstwy, np. w Piemoncie. Odmiany przezroczyste używają się w jubilerstwie.

Idomeneusz (greck. *Idomeneus*), król Krety, poprowadził 80 statków pod Troję. Podczas burzy morskiéj ślubował Pozeidonowi, że za szczęśliwym do domu powrotem poświęci mu piérwszą napotkaną osobę; osobą tą był syn jego. Ofiara ta sprowadziła za sobą zarazę i Kreteńczykowie wygnali I. z kraju. Grób jego wedle Dyjodora znajdował się w Knossos, gdzie czczono go jako bohatera.

Idro, jezioro (*Lago d'Idro*), trzy godziny drogi długie, 1 godzinę szerokie w lombardzkiéj prowincyi Brescia, przez które przechodzi rzeka Chiese.

Idryja, m. okręgowe w księstwie kraińskiém nad rzeczką Idrycą (Idria, Idrizza); 5,500 m., urząd górniczy i szkoła górnicza; tutejsze kopalnie rtęci i cynobru odkryto w 1490 czy 1497 r.

Idryjalin, węglowodór składu C_3 H_2, występujący wraz z idrylem (ob.) w idryjalicie (ob.). Jest krystaliczny, łatwo się ulatnia, a co do rozpuszczalności schodzi się z żywicami.

Idryjalit (*ruda rtęciowa wątrobowa*), mieszanina idryjalinu z cynobrem (17%) i małą ilością glinki, krzemionki, wapna i pirytu; barwy szarawéj lub brunatnéj, w rysie silnego blasku tłuszczowego, twardość nieco większa niż talku, c. wł.=1, 5. Jest topliwy, spala się z wywiązywaniem dymu woni siarkowodoru, pozostawiając popiół brunatnoczérwony. Znajduje się w Idryi, gdzie bywa przyczyną silnych pożarów. Z większą ilością cynobru tworzy tak zwany cynober węglowy.

Idryl, węglowodór otrzymywany przez destylacyję idryjalitu, jako masa miękka, czarna, pomieszana z kroplami rtęci, która to masa w technice zowie się *stup*. Oczyszczony I. jest masą żółtawo zieloną, złożoną z łusek krystalicznych, topiącą się przy 68°, rozpuszczalną na gorąco w alkoholu i eterze.

Idumejczykowie albo *Edomitowie*, lud pochodzenia semickiego, pokrewny z Izraelitami. Wywodzili I. swój początek od Ezawa, brata Jakóba; zamieszkiwali na połud.-zachod. granicy Palestyny małą, górzystą krainę *Idumeję* (Edom), wypędziwszy stąd wprzódy Horitów t. j. mieszkańców jaskiń. Za Hyrkana zostali wcieleni do państwa Judzkiego i dali temu królestwu panującą dynastyję Herodyjanów. Po ostatniéj wojnie judzkiéj imię ich kraju tonie w nazwie *Arabija*.

Idun, t. j. lubiąca pracę, właściwie *Idhun*, bogini skandynawska, świadoma przyszłości, córka karła Ivalda, a żona Bragi, właścicielka wybornych jabłek, których używanie wieczną zapewniało młodość. Z niewoli, w jakiéj zostawała u olbrzyma Thiasti, wyswobodził ją Loki.

Idus, u Rzymian piętnasty dzień miesiąca Marca, Maja, Lipca, Października, a trzynasty w innych miesiącach. Dnie te były poświęcone Jowiszowi, któremu kapłan *Flamen dialis* owcę (*Idulis*) poświęcał w ofierze.

Idyjom (greck. *Idioma*), znaczy w ogóle odrębność, właściwość i znajduje szczególniéj zastosowanie odnośnie do języka jakiegoś kraju lub narodu; w takim razie wyraz ten jest albo synonimem dyjalektu, narzecza, albo téż używa się w znaczeniu sposobu mówienia. Tak np. I. prostaka przeciwstawiają idyjomowi człowieka wykształconego i mówią o różnych idyjomach czyli narzeczach języka polskiego, włoskiego i t. d.; nawet odrębne, samodzielne języki przeciwstawia się niekiedy mowie ludzkiéj w ogóle.

Idyjopatyczny (z greck.), tym wyrazem oznaczają w sztuce lekarskiéj symptomata choroby, pochodzące bezpośrednio z jéj przyczyn; wyraz bowiem *sympatyczny* ma przeciwne znaczenie.

Idyjosynkrazyja (z greck.), tak nazywa się szczególne usposobienie organizmu, w skutek którego uczuwa on popęd lub wstręt anormalny od pewnych rzeczy.

Idyjota (z greck.), u Greków człowiek prywatny, nie zajmujący się sprawami publicznemi; późniéj zaś taki, który przez nieświadomość nie dopełniał sprawy lub sztuki, wymagającéj obszerniejszego zakresu wiedzy. U Rzymian, równie jak i u nas wyrazem *idyjota* oznaczamy każdego nieświadomego i niedoświadczonego człowieka.

Idylla (z greck. obrazek), ob. Sielanka.

Idzi (ś.) czyli *Egidyjusz* (ś.), znalazłszy 673 r. schronienie w puszczy leśnéj, zwanéj Vallis Flaviana, założył klasztor benedyktynów, na zasadzie bulli 685 r. zależny tylko od Rzymu. Obok powstałe miasto St. Gilles, w X wieku już liczyło 33,000 m., miało swych rajców obieralnych, prawa, hrabiowie Tuluzy nosili tytuł *comte de St. Gilles*. Tu r. 1084 byli posłowie Władysława Hermana i Judyty z prośbą o wstawienie się do nieba, by im narodził się syn, a r. 1128 po zabiciu Zbigniewa, Bolesław III był tutaj, jak roczniki i zapiska archiwijalna w St. Gilles o darach przez niego tu wonczas uczynionych świadczy. (Przeździecki „*Ślady Bolesławów za granicą*“).

Idźkowski (Adam), magister budownictwa i miernictwa, niegdyś budowniczy pałaców cesarskich w Warszawie i członek rady budowniczéj. Ważniejsze jego dzieła są: „*Kroje architektury, obejmujące rozmaite jéj kształty, uważane jako przedmiot piękności*“ (Warsz. 1832); „*Plany budowli, obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań miejskich różnéj wielkości, kościołów, gmachów publicznych mostów* i t. d.“ (Paryż, Warsz. i Petersburg 1843) z tekstem polskim, rossyjskim i francuskim, „*Kościół archikatedralny ś. Jana w Warszawie*“ (Biblijot. Warsz. 1843, IV 1—18) i in.

Iffland (August Wilhelm), znakomity aktor i dramatyk niemiecki, ur. 1759 w Hanowerze. Wykształciwszy się w Gotha pod kierunkiem Eckhofa, zasłynął jako aktor (od 1779) teatru w Manheimie; 1798 przeniósł się do Berlina, gdzie † 1814 jako generalny dyrektor teatrów królewskich. I. był niezrównanym we wszystkich rolach wyższéj komiki i w rolach rzewnéj czułości. W swoich utworach poetyckich okazał się wiernym i utalentowanym malarzem obyczajów miejscowych. Z utworów dramatycznych jego utrzymały się dotąd na scenie: „*Die Jäger*“, „*Dienstpflicht*“ „*Die Advocatin*“, „*Die Mündel*“ i „*Die Hagestolzen*“. Zbiorowe wydanie „*Dramatische Werke*“ z autobiografiją wyszło w Lipsku (16 t. 1728—1802), z dodatkiem późniejszym „*Neue dramatische Werke*“ (2 t., Berl. 1807—9). Wybór dzieł jego mieści się w 10 tom. (Lipsk 1844 i Stuttg. 1858—60). Porów. Z. Funcka „*Erinnerungen aus dem Leben zweier Schauspieler, Iffland's und Ludwig Devrient*“ (Lipsk 1838) i Koffka „*Iffland und Dalberg*“ (Lipsk 1865).

Ifigenija (greck. *Iphigeneia*), córka Agamemnona i Klitemnestry, poświęcona przez ojca w Aulidzie dla przebłagania Dyjany, która, obrażona za zabicie łani, przeszkadzała wypłynięciu Greków pod Troję. Tego mordu użyła Klitemnestra za pozór do usprawiedliwienia mężobójstwa. Inne wszakże podanie mówiło, że I. w chwili ofiary uniesiona przez Dyjanę do Taurydy, i tam będąc jéj kapłanką, spo-

tkała się z Orestem swym bratem, szukającym oczyszczenia od krwi matkobójstwa. Poznawszy brata w chwili poświęcenia go swéj bogini, jako cudzoziemca na ofiarę, z nim i posągiem bogini wróciła do Attyki. Postać ta jest przedmiotem dwu trajedyj Eurypidesa p. t. „*Ifigenija w Aulis*" i „*Ifigenija w Tauris*", z których piérwsza przełożona przez Goethego na niemiecki, a z tego na polski przez Jenikiego. Racine napisał także tragedyję „*Ifigenija*" a Gluck pod tym tyt. dwie opery.

Ifikrates, znakomity wódz ateński, odznaczył się w wojnie beockiéj czyli korynckiéj (396—387 prz. Chr.), tudzież w wojnie tebańskiéj (378—362) męstwem, doskonałą karnością wojska, lepszém onego uzbrojeniem i zaprowadzeniem nowéj taktyki. Pod Koryntem zwyciężył Spartan; atoli w wojnie tych ostatnich przeciwko Tebom walczył po ich stronie, przeszkodził postępom tebańskiego wodza Epaminonadasa i nie dopuścił upadku stolicy spartańskiéj. W r. 374 prz. Chr. dowodził wszystkiemi najemnemi wojskami króla perskiego Artaxerxesa przeciwko królowi egipskiemu Nektanabisowi, ale doznając licznych przeszkód od satrapy perskiego Farnabaza, wrócił potajemnie do Grecyi, by dać pomoc naciśnionym przez Spartan Korcyrejczykom. Dla swéj sumienności, wierności i szlachetności, aż do późnych dni życia cieszył się ogólnym szacunkiem i miłością spółobywateli. † między 355 i 348. Życie jego opisał pokrótce Cornelius Nepos, obszerniéj zaś Rehdantz w dziele „*Vitae Iphicratis, Chabriae et Timothei*" (Berlin 1845).

Iganie, wieś w gub. siedleckiéj, pow. siedleckim, nad szosą z Warszawy do Brześcia, o 3 wiorsty od m. Siedlec, pamiętna zwycięską bitwą gen. Prądzyńskiego z wojskiem rossyjskiém pod dowództwem Geismera i bar. Rosena 10 Kwiet. 1831 r.

Igazuryna, $C_{21}H_{30}N_2O_4$, alkaloid odkryty przez Desnoix (1853), wchodzący w skład wroniego oka (*nuces vomicae*), wydziela się z ługu, z którego wydaloną już została strychnina i brucyna. Tworzy pryzmaty jedwabiste, bezbarwne, łatwo rozpuszczalne w alkoholu, chloroformie i olejkach lotnych. Jest bardzo gorżką i działa na organizm trująco, jak strychnina i brucyna.

Igbo; kraina po obu stronach niższego Nigru, w Afryce, obfitująca w drzewa oliwne, dzieli się na kilka mniejszych, pomiędzy sobą sprzymierzonych, państw murzyńskich.

Igelstrom, rodzina niemiecka osiadła zdawna w Kurlandyi, gdzie posiadała dobra Zohden i Bischenhoff oraz miéwała głos rycerski na sejmach tego księstwa za czasów jego niepodległości. Za Stefana Batorego i Zygmunta III przenieśli się do powiatu bracławskiego, a *Horald Igielstrohm* miał majątek Pustynie w hrabstwie drujskiém Uszli. On to i 8 jego krewniaków, z których Leon czy *Leonard Jan* był pułkownikiem aktualnym artyleryi litewskiéj i starostą gulbińskim za Stanisława Augusta, *Jerzy* i *Karol Antoni* byli oficerami polskimi, uzyskali 25 Marca 1739 tytuł baronowski od Augusta III (*Sygillaty* ks. 26). W r. 1767 zapadła konstytucyja sejmowa p. t. objaśnienie indeginatu ur. Igielstrohmów (*Vol. leg.* VII 797), w któréj *Józef*, syn Andrzeja, miał sobie nadane szlachectwo polskie. Niewiadomo czy on jest z téj saméj rodziny co poprzedni. Brał udział za konfederacyi radomskiéj (ob.) jako pomocnik Repnina, ambasadora rossyjskiego, wywiérając znaczny wpływ tak na konfederatów, jak na opiniję publiczną, 1767 Paźdz. 13 uwięził Sołtyka, bpa krakowskiego. R. 1768 dostał od króla Augusta order ś. Stanisława, dla znaczenia swego przeważnego w Rpltéj. W 1793 (20 Stycznia) dowódzca korpusu wojsk rossyjskich w Polsce po Kachowskim, od 27 Grudnia zastąpił ambasadora Sieversa, którego dymysyi powód (ustanowienie w Polsce znaku virtuti militari) dzięki pomocy Ankwicza usunął. Gdy zwijanie wojsk polskich, sprowadziło powstanie, aresztował zwolenników jego w Warszawie, i skłonił radę nieustającą do nagany postanowień rady powstańczéj Krakowskiéj. Wysłał przeciw nim jenerałów Denisowa i Tormasowa w 7,000 wojska z 12 działami. Warszawy mimo pomocy Szweryna, dowódzcy kordonu pruskiego, i własnych usiłowań niemógł utrzymać w posłuszeństwie. Musiał się cofnąć na Powązki. Porów. Pistora (I t. *Pamiętników XVIII wieku*); *Pamiętniki* Zajączka (tamże); Bluma „*Ein russischer Staatsmann*", listy Essena i in. *Reinhold* był 1794 roku szambelanem Stanisława Augusta, zdaje się inny od barona tego imienia; 1793 r. mieszkał kolejno w Warszawie, Rydze Petersburgu i Wołyniu, gdzie nabył majątek. Kochanką jego była Honorata Stępkowska, wojewodzianka kijowska, dziedziczka Łabunia, 1) za Jerzym Marcinem Lubomirskim barskim awanturnikiem 2) za Teofilem Załuskim z konfederacyi targowickiéj, podsk. kor. nadwornym. Długo jeździła za Rejnholdem, wreszcie poszła za niego, i dostała zapis jego majątku. „Zalecanki te do podskarbiny, mówi J. Bartoszewicz", należą do najskandaliczniejszych dziejów naszego wieku XVIII".

Igiel, jezioro w gub. i powiecie suwalskim, około 18 wiorst na północ m. Suwałk, ciągnie się od wsi Wielka Przejma w kierunku wschodnio-północnym do wsi Igiel, długie 4 wiorsty, ma 80 morgów przestrzeni, głębokie stóp 20. Przepływa przez nie rz. *Szelmentka*.

Iglaste (rodzina roślin), ob. Szyszkowe.

Iglau (Igława), po czesku *Jihlawa*, stolica powiatu t. n., w margr. morawskiém, nad rz. Igławą; 17,500 ludności, liczne sukiennice, z których wyroby idą do Turcyi. Pamiętne zawartym tutaj 25 Lip. 1436 r. układem, mocą którego cesarz Zygmunt został królem czeskim, oraz ogłoszeniem kompaktatów Bazylejskich (5 Lipca t. r.).

Iglawa, rz. w margr. morawskiém, bierze początek na granicy czesko-morawskiéj pod m. Igławą, długa 19 mil, wpada do rz. Tai.

Iglesias de la Casa (Józef), jeden z najlepszych poetów hiszpańskich zeszłego stulecia, ur. 1753 r. w Salamance, założyciel salamanckiéj szkoły poetów, która trzymając się klasycznych wzorów na-

rodowych, zwłaszcza Balbueny i Quevedy, wywierała wielki wpływ na spółczesną literaturę hiszpańską. I. † 1791 jako pleban w dyjecezyi Salamanka. Zbiór jego poezyj narodowych, wielce lubianych w całéj Hiszpanii, wyszedł dopiéro po jego śmierci (2 t., Salamanka 1798). Szczególniéj się podobają jego poezyje żartobliwe z epoki młodości; utwory lat późniejszych o wiele są niższe. I. zaleca się przedewszystkiém klasyczną czystością języka, łatwością wiérszowania i narodową na wskroś myślą.

Iglicznia, toż co bobodrzew (ob.).

Igła magnetyczna, ob. magnetyzm.

Ignacy (ś.), zwany *Theoforos*, ma być uczniem ś. Jana Ewang. i ś. Piotra apostoła, a przez ś. Pawła ustanowionym biskupem w Antyjochii Syryjskiéj, gdzie urząd ten sprawował przez 40 lat. W r. 107 skazany przez cesarza Trajana na śmierć, odesłany do Rzymu i tu został pożarty przez zwierzęta (G. Volkmar w *Rhein. Mus.* 1857 r.). Kościół grecki obchodzi jego pamiątkę 20 Grudnia, rzymski zaś 1 Lutego. Pod jego imieniem doszło do naszych czasów listy, zdają się być przerobione z dawniejszéj treści, jak tego ślady daje krótka syryjska recenzyja 3 listów (do Rzymian, Efezów i Polikarpa), które w Londynie 1845 z rękopisu egipskiego W. Cureton ogłosił. Pismo to wraz z listem Polikarpa do Filippów tchnie duchem ś. Jana i hijerarchicznym. Tylko uległość Bogu, Chrystusowi, biskupowi i przepisom apostołów może uchronić od herezyi. Pisali o P. Bunsen „*Die 3 echten u. d. 4 unech. Briefe d. I. v. A.*“ (Hamburg 1847); „*I. v. Ant u. s. Zeit*“ (1847); Cureton „*Corpus Ignatianum*“ (Lond. 1849); Baur „*Untersuchungen über die Ignatianischen Briefe*“ (Tubing. 1848); Hilgenfeld „*Die apostol. Väter*“ (Halla 1853); Lipsius „*Ueber das Verhältniss des Textes der drei syr. Briefe des Ignatius zu den übrigen Recensionen der Ignatinischen Literatur*“ (Lipsk 1859); Fr. Böhringer „*Kirchengeschichte der 3 ersten Jahrh.*“ (Zürich 1861); A. Merx „*Meletemata Ignatiana*“ (Halla 1861). Tekst grecki zawiérają w sobie wydania: „*Patres apostolici*“ Hexelego (4 wyd., Tüb. 1855); Jacobsona (2 wyd., 2 t., Oxford 1851) i Dressela (Lipsk 1858).

Ignacy (ś.), ur. 790 (796), † 878 r., patryjarcha konstantynopolski od r. 847 do 857, w którym wygnany został; w r. 867 atoli po usunięciu Focyjusza (ob.) przywrócony. Jego pamięć obchodzi kościół grecki i rzymski (23 Październ.).

Ignacy (ś.), założyciel jezuitów, ur. 1491 r. w Loyola (w Hiszpanii), stąd zwany I. *Lojola*, † 1556 r. w Rzymie. Będąc paziem na dworze króla Ferdynanda V udał się na wojnę neapolitańską wraz z 7 swemi braćmi. W r. 1521 broniąc przeciwko Francuzom Pampeluny, został raniony w obie nogi a w następstwie tego chromym. Straciwszy tym sposobem możność pozyskania sławy w zawodzie wojskowym, pod wpływem czytania żywotów świętych, postanowił był zyskać ją za pośrednictwem poświęcenia się ascetycznemu życiu. Zamieszkał więc w klasztorze w m. Monresie, gdzie dawszy się poznać ludowi ze swéj świętobliwości, osiadł w nieprzystępnéj jaskini, w któréj odbywszy *exercitia spiritualia*, powziął myśl założenia bractwa, któregoby zadaniem było walczyć „ku większéj chwale bożéj“. W tym celu udał się do Ziemi ś. z zamiarem nawracania tam *pogan* (1523). Gdy jednak prowincyjał franciszkański nie dozwolił mu miéwania kazań, jako nieposiadającemu na to upoważnienia, powrócił w r. 1524 do Wenecyi, gdzie przekonawszy się, że zbywa mu na nauce, zaczął się w Barcelonie uczyć łaciny a po dwu latach wstąpił do uniwersytetu w Alcalasce. Zajmując się tu katechizowaniem dzieci bez pozwolenia, oskarżony przez inkwizycyję ś., skazany został przez biskupa na więzienie, w którém przebył dni 42. Następnie wezwany przez biskupa toledańskiego udał się do Salamanki, gdzie także za swą niezwyczajną gorliwość misyjonarską był więziony. W r. 1528 przesiedlił się do Paryża, gdzie żyjąc z żebraniny doskonalił się w jęz. łacińskim i słuchał filozofii przez lat 4. Tu zjednał sobie kilku towarzyszy, najpiérw ks. Piotra Lefevra (Fabera) z Sabaudyi, następnie swych ziomków: Franciszka Ksawerego, późniéj ś. (ob.), Jakóba Layneza (ob.), Alfonsa Salmerona (ob.) i dwu innych. Wszyscy oni zaprzysięgli uroczyście (15 Sierp. 1534) poświęcić się zbawieniu swych bliźnich w Palestynie lub gdzie im papież wskaże a przytém zobowiązali się żyć w czystości i ubóstwie. W oznaczonym dniu 1537 r. zgromadzili się wszyscy w Wenecyi wraz z trzema nowymi towarzyszami. Głoszone i tu podejrzenia, co do nieprawowierności ś. I. potępione zostały przez legata papieskiego a zwłaszcza przez arcybiskupa Jana P. Caraffę (późn. papieża Pawła IV) a następnie tak on jak i jego towarzysze otrzymali święcenie kapłańskie (1537). Wojna z Turkami wstrzymała ich wyjazd do Azyi. W r. zaś 1539 ś. I. powołany został do Rzymu wraz z Lefevrem i Laynezem a inni rozesłani byli po uniwersytetach włoskich, aby jednali sobie pomocników a żywiąc się z jałmużny kaznodziejowali po ulicach i katechizowali dzieci. W tym czasie przyjęli oni nazwę „*Towarzystwa Jezusowego*“ (Societas Jesu). W Rzymie ś. I. i inni postanowili, aby ich towarzystwo przyjęło regułę mniszą z dodaniem czwartego ślubu *zupełnego posłuszeństwa papieżowi*. Papież projekt ten pochwalił i oddał takowy do ostatecznego ocenienia trzem kardynałom, z których kanonista Guidiccioni uważając istniejącą już liczbę zgromadzeń tego rodzaju za dostateczną, uznał projektowany za zbyteczny. Tymczasem „*Towarzysze Jezusowi*“ zjednawszy sobie w świecie dobre imię, wzywani byli przez różnych książąt i biskupów. Taka wziętość spowodowała papieża Pawła III, że d. 27 Września 1540 r. zatwierdził „Towarzystwo Jezusowe“ bullą „*Regiminis militantis Ecclesiae*“ a ś. I. obrany jednomyślnie jego generałem. Urząd ten jednak przyjął dopiéro za namową swego spowiednika 17 Kwiet. 1541 r. Jako taki, osiadłszy w Rzymie, gorliwie zajął się rozważaniem organizacyi swego towarzystwa i układaniem dlań regulaminów i instrukcyi, oraz werbowaniem i

kształceniem nowicyjuszów; ściśle badał zdolności swych podwładnych i stosownie do tego i miejscowéj potrzeby rozsyłał ich w cały świat. Założył też w Rzymie przytułek dla katechumenów, inny dla sierót, oraz klasztor ś. Marty dla ubogich i niecnotliwych dziewcząt i t. d. a nadto *Collegium Romanum* (1550) i *C. Germanicum* (1552). W r. 1609 ogłoszony został błogosławionym a 1622 świętym. Żywot jego opisali między wielu innymi: Ribadeneira pod tyt. „*Vita Ign.*" (Neapol 1572), Bartoli, Maffei i Genelli; w nowszych zaś czasach Weniger p. t. „*Leben des w. Ig. i L.*" (Innsbr. 1847).

Ignacy, gramatyk, metropolita nicejski, żyjący w IX w. Oprócz wielu listów znane są dwa przez niego napisane życiorysy: *Patryjarchy Tarasyjusza* i *Patryjarchy Nicefora*.

Ignacy, autor rossyjski, dyjakon biskupa smoleńskiego Michała, żyjący w połowie XIV w. Napisał opis podróży swojéj Donem do Konstantynopola, odbytéj 1389 r. a zamieszczonéj w *Latopisie Nikonowskim* („*Rus. Wremiennik i Hist. Rus. Tatiszczewa*", t. 4).

Ignacy, biskup cypryjski a następnie arcybiskup razański; Grek, wychowany w Rzymie. Za Dymitra Samozwańca wyniesiony 1605 r. na godność patryjarchy moskiewskiego, po upadku (1606) jego wtrącony do monasteru czudowskiego w Kremlu; przywrócony chwilowo przez Gosiewskiego, schronił się do Polski.

Ignacy od ś. Jana Ewangelisty, karmelita bosy, około r. 1600 napisał żywoty niektórych swoich zakonnych współbraci, oraz „*Roczniki prowincyi polskiéj karmelitów bosych*" i „*Komentarze na listy ś. Teressy*".

Ignacy od P. Maryi de Mercede, prowincyjał trynitarzy polskich i litewskich w drugiéj połowie XVIII w. Wydał między innemi: „*Odpowiedź bezimienia autorowi książeczki w tytule: Co jest Papież?*" (Warsz. 1789), „*Zbiór praw papieskich o klauzurze zakonnéj* i t. d." (Lublin 1793).

Ignam albo **Jam**, ob. Dioscorea.

Ignatia (*Drzewo ś. Ignacego*), rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmujący jedyny gatunek *I. amara*, krzew drzewiasty na Filipinach, którego nasiona nieprawidłowo kątowate, pod nazwą *bobu ś. Ignacego* używane były przeciw epilepsyi i cholerze. Są twarde, smaku gorzkiego. Zawiérają strychninę i kwas igazurowy.

Ignatowski (Roman), współczesny lékarz, ur. 1805, od 1841 lekarz przy zakładzie wód mineralnych w Ciechocinku, który głównie jego staraniom dzisiejszy stan swój zawdzięcza. Ogłosił „*Wykład systematyczny chorób wenerycznych*", (przekład z niem. Dra Wendt, Warsz. 1833) i „*O wodach mineralnych słonych w Ciechocinku*" (1851).

Ignjatovicz (Mojżesz), pisarz serbski, wydał: „*Nastawlenije k błagonrawiju u szest razgoworow*" (Buda 1813); „*Artello*" (tamże i t. r.) oraz przełożył z rossyjskiego dramat „*Agar u pustini*" (tamże 1801). — **Ignjatovicz** (Jakób), redagował *Latopis Serbski* i napisał romans p. t. „*Djuradj Branković*", drukowany w témże piśmie.

Ignorantini (z łac. a raczéj z franc. *Frères ignorantins*), zowią się członkowie zgromadzenia, czyli bractwa, będącego gałęzią jezuitów. Sami się oni mianują *Braćmi nauki Chrześcijańskiéj* lub *B. Szkół Chrześcijańskich*. Założone ono zostało przez Jana de la Salle 1724 r. we Francyi. Nie mogą oni posiadać święceń kapłańskich, składają jednak mnisze śluby i zajmują się wyłącznie bezpłatném nauczaniem młodzieży i wychowywaniem nauczycieli dla szkół elementarnych. Przed swém skasowaniem we Francyi, w czasie zeszłowiecznéj rewolucyi, liczyli 121 kolegijów i tysiąc nauczycieli. Przywróceni tam zostali w r. 1808. Rozpowszechnieni są mianowicie we Włoszech, Belgii (w każdém niemal mieście), w Azyi, Afryce i Ameryce. Z Niemiec, mianowicie z Prus, wyrugowani zostali w r. 1873.

Ignorantyzm, ob. Obskurantyzm.

Igołomia, wieś i gmina w gub. kieleckiéj, pow. miechowskim o $^1/_2$ mili od miasta Wawrzyńczyc, ma starożytny kościół parafijalny, wystawiony w r. 1385, przez miejscowego plebana Świętosława. W Igołomii znajduje się komora celna od strony Austryi.

Igor Rurykowicz, ur. 865 (877) r., po śmierci Olega (913) władca Kijowa; pokonał Drewlan, w r. 915 odparł Pieczeniegów i walczył z nimi powtórnie od 920 r., wspiérał cesarza greckiego w wyprawie do Włoch 935, a w r. 941 sam się wybrał na Grecyję i wojska jego zrabowały brzegi Bosforu, lecz ciężką poniósł klęskę; atoli w dwa lata potém, nowe zebrał siły, lecz ujęty darami cesarza Romana zawarł z nim pokój. W wojnie przeciwko Drewlanom został ujęty i zabity pod Korostenem. Panował lat 32.

Igor Jarosławowicz, ur. 1036 r., † 1057 r.; po śmierci ojca miał sobie od najstarszego brata Izjasława wyznaczoną dzielnicę Włodzimiérską na Wołyniu. W r. 1057 otrzymał księstwo smoleńskie.

Igor Iliebowicz, książę razański, † 1095 r., w r. 1177 wojował z w. ks. Wsiewołodem III, w r. 1183 z Bułgarami a 1186 z braćmi Wsiewołodem i Świętosławem.

Igor Olegowicz, w. ks. kijowski, objął rządy w 1146 r., lecz po 14 dniach uwięziony i strącony został przez Izjasława Mścisławicza. Zginął w czasie buntu ludu kijowskiego w r. 1147.

Igor Świętosławowicz, synowiec poprzedniego, ur. 1150, † 1202, walczył w wyprawie jedenastu książąt na Kijów; w 1171 pomyślnie z Połowcami nad Rosią; w r. 1180 odziedziczył księstwo nowogrodzkie; później na żądanie Świętosława Wszewołodowicza, wraz z innymi wojował przeciwko ks. kijowskiemu; następnie z Połowcami. Wyprawa ta jest treścią poematu, znanego p. t. *Słowo o pułku Igorowym* (ob.). W r. 1198 wstąpił na tron księstwa czernigowskiego.

Igrzyska, stanowiły je u starożytnych Greków wszelkie ćwiczenia, mające na celu wyrobienie siły muskularnéj ciała, zręczności i zwinności ruchów, obok męstwa i hartu. Z nich powstały walki atletów, gladyjatorów, wyścigi konne i wozowe (ob. *Cyrceńskie igrzyska*), a następnie zapasy publiczne

w dziedzinie sztuk i nauk. Najsławniejszemi w starożytności igrzyskami były: olimpijskie, pytyjskie, nemejskie i istmijskie.—*Igrzyska sekularne* (od łac. *saeculum*, wiek) u Rzymian odbywały się w Rzymie na pamiątkę setnych rocznic założenia tego grodu.

Igualada, miasto w hiszp. prowincyi Barcelona, nad rz. Noya, ma 14,000 m. i liczne fabryki.

Iguanodon, rodzaj olbrzymich jaszczurek kopalnych, których wielkość oceniona przez Owena według ud na 100, a nawet 200 stóp, zredukowaną została do 28 stóp. Z budowy zębów wolno wnosić, że była to jaszczurka roślinożerna, różniąca się od leguana silnemi nogami i potężnym ogonem, długości kadłuba; Mantell przypuszcza że na czole miała potężny róg. I. znaleziony został 1822 r. przez Mantella w pokładach piaskowca z Hastings.

Igumen (z greck.), przełożony klasztoru (przeor, gwardyjan) w kościele grecko-kat. W IV w. tak się zwał przełożony mnichów dla odróżnienia od przełożonego nad pustelnikami, t. j. archimandryty (ob.).

Iguvium, ob. Eugubińskie tablice.

Ihering (Rudolf), znakomity prawnik niemiecki, ur. 1818 r. w Aarich; otrzymawszy uczone stopnie 1843 w Berlinie na wydziale prawnym, został 1845 profesorem w Bazylei, 1846 w Rostoku, 1849 w Kiel, zaś od r. 1852 sprawuje takież obowiązki w Giessen; znany jest powszechnie jako jeden z najgruntowniejszych znawców prawa rzymskiego. Celniejsze jego dzieła są: „*Abhandlungen aus dem römischen Rechte*" (Lipsk 1844); „*Geist des römischen Rechts*" (t. 1—3, Lipsk 1852—58); „*Civilrechtsfälle ohne Entscheidungen*" (Lipsk 1847).

Ihnatowski (Ignacy), ogłosił drukiem: „*Dzieło komisyi granicznéj między Polską i Noworossyją, przez Karola Małczewskiego i Józefa de Witte polskich, oraz Potemkina i Bułhakowa rossyjskich komisarzów d. 15 Lip. 1780 w Kryłowie rozpoczęte* i t. d." (Warszawa 1781).

Ihumeń, Igumeń, m. pow. w gub. mińskiéj, nad rz. Ihumeńką, 2,200 m.—**I. powiat**, 8,848 w. kw. a ludności 110,000.

Ijob, Job albo **Hiob**. Jestto imię głównéj osoby działającéj w poemacie biblijnym, napisanym w formie dramatu, a którego myślą przewodnią jest pogodzenie cierpienia ludzi cnotliwych ze sprawiedliwością, kierującą wszechświatem. Poemat ten, należący do ksiąg kanonicznych Starego Testamentu, nosi nazwę „*Księgi Ijoba*". I. byłto mąż szczery i prosty, cieszył się wielkiém bogactwem, liczną rodziną i t. d., lecz nagle nastąpiła zmiana szczęśliwego jego losu, on wszelako w tak ciężkiém utrapieniu rzekł tylko „Pan dał, pan wziął, niech będzie imię jego pochwalone". Lecz przyjaciele jego zamiast go pocieszać, obwiniali go o skryte przewinienia i dowodzili, że każde cierpienie jest zasłużoną karą Boga. I. usprawiedliwiał się z zarzutów. Cała ta rozmowa między nimi tchnie najwyższą poezyją, równie jak duchem filozofii wschodniéj. Co do czasu powstania téj księgi, to jak się zdaje, napisaną została za panowania króla *Hiskijasza*.

Ijoki, Ijo, rz. w finlandzkiéj gub. uleaborskiéj, wpada pod osadą *Ijo* do zatoki botnickiéj; długa 250 w., szer. od 40 do 200 s., głęb. do 16 st.

Ik, rz. spławna w gub. orenburgskiéj i samarskiéj, wpada do Kamy; długa około 400 w.—**Ik**, jezioro w gub. tobolskiéj; długie 12 a szer. 8 w., bardzo rybne.

Ikarius, bohater ateński, który gościnnie przyjmował Bachusa i zato nauczony został przez niego uprawy wina. Wyciśnięty z winogron sok roznosił on w skórzanych worach i częstował nim ludzi; gdy zaś niektórym napój zawrócił głowę, zabito I. w mniemaniu, jakoby zatruł wino. Córka jego Erigona, dotknięta żalem po stracie ojca, powiesiła się a Zeus czy Bachus umieścił ją między gwiazdami; podobnież przeniesieni zostali między gwiazdy wierny jéj pies Maera i jéj ojciec (Bootes albo Arkturos).

Ikarma, Jegarma, mała wysepka w gromadzie wysp Kurylskich; posiada źródła siarczane i ciągle dymiący się wulkan.

Ikarus (greck. *Ikaros*), syn Dedala (ob.), będąc wraz z ojcem więziony w Labiryncie na wyspie Krecie, oswobodził się z więzienia za pomocą skrzydeł z wosku zrobionych; gdy atoli skrzydła te z powodu zbytniego zbliżenia się do słońca stopniały, I. upadł i zginął w morzu w bliskości wyspy Samos. Ojciec pochował ciało Ikara na małéj wyspie Ikaria (dzisiaj Nikaria albo Achikria), na zachód od wyspy Samos, i stąd pobliskie morze otrzymało nazwę *Ikaryjskiego*.—*Ikaryjczykami* nazywają ludzi, którzy zbyt wiele na własne rachując siły, doznają potém zawodu. Tęż samę nazwę otrzymali stronnicy komunistycznéj sekty Cabeta, ob. *Cabet. Ikaryja*.

Ikaryja, kraj imaginacyjny, stworzony przez znanego powszechnie naczelnika szkoły komunistycznéj Cabeta, którego celem było zupełne obalenie prawa własności i wypływających z niego stosunków, w ten sposób, że wydziedziczając właścicieli i mienie ich oddając na własność państwa, chciał powołać wszystkich obywateli do równego korzystania z kapitału narodowego za pomocą wspólnéj pracy. Marzenie to, zdolne zachwycić i unieść wiele dusz szlachetnych, nie mogło się utrzymać w obec zdrowego rozsądku, zastanawiającego się głębiéj nad losami i naturą ludzkości.

Ikaźń, miasteczko nad małém jeziorem, niedaleko Brasławia, o 9 mil od Dzisny, w gub. wileńskiéj. W XVI w. był tutaj zamek, stanowiący własność książąt Prońskich. I. w późniejszym czasie była w posiadaniu księcia Lwa Sapiehy.

Ikonijski sobór, odbył się w m. Ikonijum (w Likaonii, w Azyi Mniejszéj), w końcu III w. (235) pod przewodnictwem Firmilijana; postanowił, że chrzest, dopełniony przez heretyckiego kapłana, jest nieważny.

Ikonoborcy, zowią się w Rossyi ci rozkolnicy, którzy nie oddają czci obrazom a nawet potępiają wszelki wizerunek, mianowicie Duchoborcy, Mołokanie i w ogóle wszyscy, zowiący się chrześcijanami duchownymi.

Ikonografija i Ikonologija (z greck.), znawstwo obrazów, umiejętność udowodnienia i wskazania historyi portretów znakomitych osób w starożytności, przedstawionych w posągach, biustach, na monetach i t. p. Michał Angelo i Ursinus w XVI w. na nowo nadali znaczenie téj sztuce, którą posunęli daléj jeszcze Canini w swéj „*Iconografia*“ (Rzym 1669) a zwłaszcza C. Q. Visconti. W nowszych czasach rozszerzono tę sztukę do znajomości typów idealnych, czy to bogów czy téż świętych chrześcijańskich. Ważne w tym względzie są prace wydane przez Rudowitza „*Die Iconographie der Heiligen*“ i „*Christliche Kunstsymbolik und Iconographie*“ (Frankf. 1839). W literaturze polskiéj mamy Ambr. Grabowskiego dziełko p.t. „*Początek ikonografii naszéj*“ (odbitka z *Bibl. Warsz.*, 1857); oraz prace Kraszewskiego i Łepkowskiego.

Ikonoklaści, Ikonomachi, ob. Obrazobórcy.

Ikonostas, zowie się w świątyniach kościoła grecko-katol. przegroda, oddzielająca *sanktuaryjum* (ołtarz) od nawy kościelnéj, opatrzona w troje drzwi, z których środkowe (większe) zwane są *królewskiemi* i dostępne tylko dla kapłanów i zawieszone zasłoną; boczne zaś nazywają się *dyjakońskiemi*. Z upływem czasu zostały I. ozdobiony obrazami i stąd jego nazwa *Obrazostaw*.

Ikorec, rz. w gub. woroneżskiéj, pow. bobrowskim, wpada do Donu; długa 80 w. Przy jéj ujściu za Piotra W. budowano statki dla m. Azowskiego.

Ikozaedr *(dwudziestościan)*, w mineralogii forma krystaliczna szeregu piérwszego, otoczona 20 trójkątami, wszakże nie foremnymi, jak w dwudziestościanie foremnym (ob.), ale 12 równoramiennemi, a 8 tylko równobocznymi. Jestto kombinacyja 12 ścianu z 8 ścianem.

Ikozitetraedr (*dwudziestoczterościan*, *trapezoedr*), postać krystalograficzna szeregu foremnego, obejmujaca kilka brył o 24 ścianach, 48 krawędziach i 26 kątach. Ściany są symetrycznemi trapezoidami z dwojakiemi bokami i trojakiemi kątami. Główne formy tych brył zowią się *lencytoedrem* (lencyt) i *lencytoidem* (złoto, srebro). Częste są kombinacyje téj bryły z innemi formami szeregu foremnego.

Ikra, jajka rybie, (ob. ryby).

Ikwa, dwie rzeki. t. n. 1), poczyna się w Galicyi, w obw. złoczowskim, pomiędzy Brodami i Złoczowem, niedaleko Podkamienia, płynie na wschód i wchodzi w gub. wołyńską; przybrawszy kierunek północny, płynie koło Dubna, Młynowa i pod Targowicą wpada z prawego brzegu do rz. Styr. Długa około 18 mil, spławna na przestrzeni mil 10 ciu. 2) poczyna się w gub. wołyńskiéj, powiecie starokonstantynowskim, płynie w kierunku południowowschodnim, wchodzi w gub. podolską, płynie pod Starą Sieniawą w powiecie lityńskim i poniżéj Nowéj Sieniawy wpada z lewego brzegu do rz. Boh. Długa około 50 wiorst.

Ilchan, po mongolsku *dowódzca*, tytuł władców mongolskich. Tak się nazywała cała dynastyja (Ilchanów), potomków Dżengis Chana, założona przez Gulagu w r. 1258 i panująca do początku XIV w. nad Iranem i Tebryzem.

Ildefons (ś.), ur. w Toledo 607 r., † 667 r., wychowany w szkole ś. Izydora z Sewilli, został opatem klasztoru Agli w Toledzie, gdzie 658 r. wybrany na arcybiskupa. Z dzieł jego zachowały się: „*Księga o Dziewictwie Maryi P*“. i „*Additio ad librum Isidori de Viris, illustribus post Hieronymum et Gennadium*“, wydane zaś zostały w Paryżu 1576. Kościół rzymsko-kat. pamiątkę jego święci 23 Stycz. Czyt. „*Vida de S. Ildefonzo*“ (Walencyja 1727).

Ile-de-France, ob. Isle-de France.

Ilek, lewy dopływ Uralu (długi około 400 w.), bierze początek w gub orenburskiéj, w górach Magałdyrskich, zwilża stepy kirgisko-kajsackie. Na prawym brzegu, o trzy mile od Uralu, dobywa się sól kamienna, zwana Iłecką.

Ilergetowie, w starożytności plemię iberyjskie w Hiszpanii, zwanéj *Hispania Taraconensis*, na północ rzeki Ebro, z miastem głównem *Ilerda* (teraz Lerida).

Ilex, ob. Ostokrzew.

Ilgi, *święto długie*, na Litwie na początku Listopada odbywane.

Ilgiek, jezioro w gubernii suwalskiéj, powiecie sejneńskim, gminie Berzniki, zajmuje 143 morgów przestrzeni.

Ilgiel, jezioro w guberni suwalskiéj, powiecie sejneńskim, w dobrach Ilgiel położone, zajmuje 15 morgów rozległości.

Ilgis, dwa jeziora w gub. suwalskiéj, pow. sejneńskim; piérwsze w gminie Justynów, ma 60 morgów, drugie w gminie Sereje, 15 morgów przestrzeni.

Ilhavo, miasto portowe w portugalskiéj prowincyi Beira, okręgu Aveiro, ma 8,500 m. W pobliżu jest wielka fabryka szkła i porcelany Vista Alegre.

Ili, jedna z ważniejszych rzek Azyi Wyższéj; bierze początek w Tartaryi chińskiéj w górach Tianszan; poniżéj Kuldży przechodzi do państwa rossyjskiego i ubiegłszy mil 130 wpada do jeziora Bałkasz. Piękna kotlina rzeki Ili była sceną wielu ważnych wypadków w dziejach Azyi środkowéj.

Ilicineae, ob. Ostokrzewowate.

Ilicz (Łukasz), także *Sławo* lub *Sławolub Sławonczewicz*, archeolog i pisarz chorwacki, ur. 1817 r. w Oryjewcy, w król. slawońskiém. Po ukończeniu nauk filoz. i teolg. w Zagrzebiu został wikarym rzym.-kat. we wsi Welice, gdzie zajął się zbiéraniem pieśni narodowych i t. p., następnie był nauczycielem religii w szkole kadeckiéj. Oprócz innych wydał „*Slawonske Pjesme*“ (Zagrzeb 1844—47), „*Baron F. Trenk i slaw. Pandury*“ (tamże 1845), „*Narodni slaw. obiczaji*“ (t. 1846) oraz „*Histor. Skize der k. k. Militär-Communität Panczowa*“ (Panczowa 1855) i t. d.

Ilicz (Jerzy), także *Gergur Żeczewicz*, pisarz chorwacki, biskup ruspeński, ur. w Wareszy, † 1818 r. Napisał: „*Czetiry goworenja czudoredna*“ (Wenecyja 1776 i w Zadarze 1851); „*Kratko nadometnutje u knjeżice* etc.“ (1796), i t. d. oraz po chorwa

ku i łacinie „*Epistolae Pastorales*“ (w Padwie 1809).

Iliczucaj, wódz mongolski i krewny cesarzów chińskich. Przy zdobyciu przez Dżengis Chana Pekinu 1215 zasłużył sobie na jego przyjaźń i zaufanie, został jego ministrem i miarkując okrucieństwa chana, ocalił milijony mieszkańców; będąc sam uczonym, rozbudził w Mongołach zamiłowanie nauk i sztuk pięknych.

Ilija, miasteczko rządowe w gub. wileńskiéj, powiecie wilejskim, nad rz. Iliją; ma 103 domów i 478 mieszkańców. Dawniéj liczyło się do województwa i powiatu mińskiego.

Ilija, rzeka, poczyna się w gub. mińskiéj, płynąc ku zachodowi wchodzi w guberniję Wileńską powiat Wilejski i wpada z prawego brzegu do rz. Wiazynki. Długa przeszło 35 wiorst.

Ilija Muromiec, z przydomkiem *Stary Kozak*, legendowy bohater z czasów ks. Włodzimierza W., ur. we wsi Karaczorowie pod Muromem. Zwłoki jego mają spoczywać w pieczarach kijowskich.

Ilijacka tablica (*Tabula iliaca*), starożytna płaskorzeźba, wykopana w XVII w. na drodze appijskiéj, w okolicy Alle-Frattochie, przedstawiająca niektóre sceny wojny trojańskiéj. Pomnik ten służył prawdopodobnie gramatykom przy nauce w szkołach, dla uzmysłowienia wypadków opisanych w pieśniach Homerowych. Ryciny i objaśnienia téj tablicy wydali Fabretti i Milli. Znajdują się one również w dziele „*Annali dell' Instituto archeologico*“ (tom 1, Rzym 1830).

Ilijada (greck. *Ilias*), ob. Homer.

Ilim, rz. w gub. irkuckiéj, płynie z południa na północno-zachód przez pow. kireński; długa około 500 w., wpada do Wielkiéj Tunguski czyli Angory Niższéj. Obfituje w ryby.

Ilimska przystań, w okręgu górniczym góro-błagadatskim, w gub. permskiéj, na zachodnim stoku Uralu, przy ujściu Ilima do Czusowy. Budowa statków, zwanych *kołomeńki*.

Ilińce, ob. Lińce.

Iliniza, jedna z najwspanialszych gór wulkanicznych w rzeczypospolitéj Ecuador, mająca 16,164 stóp wysokości.

Ilińscy, herbu Lis, rodzina książąt panujących niegdyś za Dnieprem.—**Iliński** (Jarosław Jaropełkowicz), ostatni z panujących na Ilińsku, Borysowie i innych posiadłościach; władał tém księstwem do 1350 r. na mocy przywileju, wydanego 1329 przez Olgierda, w. ks. litewskiego. W przywileju tym wymienieni są wszyscy panujący poprzednicy aż do Jarosława Jaropełkowicza.—**Iliński** (Onybij Dymitrowicz), wnuk poprzedniego, starosta nowogrodzki, otrzymał od Władysława Jagiełły 1390 prawem lennem ziemię Sieliszcze w pow. mińskim i do dawnego herbu orła złotego przydany drugi herb Brama.—**Iliński** (Aleksy), syn poprzodniego, pułkownik pancerny 1411, przyjął herb Lis, jako herb swojego teścia księcia Sawigajły, kasztelana trockiego.—**Iliński** (Szymon), najstarszy syn poprzedniego, skarbnik miński, w r. 1478 zrzekł się godności książęcéj, zastrzegając przecież prawa swoich dzieci.—**Iliński** (Andrzéj), syn poprzedniego, marszałek oszmiański, w r. 1490 przyjął napowrót tytuł książęcy, przeciw czemu zaniósł do grodu mińskiego protest brat jego **Iliński** (Ostafi), z przyczyny że tytuł ten ciąży w społeczeństwie szlacheckiém.—**Iliński** (Kazimierz), starosta niżyński, poniósł znaczne ofiary na obronę Białocerkwi, a mianowicie na utrzymanie garnizonu.—**Iliński** (Jan Kajetan), syn poprzedniego, starosta grodowy żytomierski, w r. 1764 w czasie bezkrólewia wyznaczony był ze stanu rycerskiego do ułożenia paktów konwentów.—**Iliński** (Janusz Stanisław), syn Jana Kajetana, generał inspektor kawaleryi wojsk koronnych, poległ pod Kurowem 1792.—**Iliński** (Józef August), młodszy brat poprzedniego, od r. 1792 także generał inspektor kawaleryi wojsk koronnych, obrany marszałkiem gubernijalnym przez obywateli wołyńskich, udał się w potrzebach swéj prowincyi do Petersburga i otrzymał od cesarzowéj Katarzyny II godność rzeczywistego szambelana z rangą generał-majora. Doznając względów cesarza Pawła, przyczynił się do uwolnienia więźniów, wziętych 1794 do niewoli. W r. 1797 został mianowany tajnym radcą, senatorem i dziedzicem starostwa ułanowskiego na Podolu. Miasteczko Romanów, w którém zamieszkał, wspaniale przyozdobił obszernym pałacem i podniósł do stanu kwitnącego, osiedlając w niém artystów i licznych fabrykantów; † w Petersburgu 1844, przeżywszy lat blisko 80.—**Iliński** (Jan Stanisław), syn poprzedniego zwany także *Januszem*, ur. 1785 w Romanowie, † 1860; odebrawszy wychowanie zupełnie cudzoziemskie, pisał poezyje w języku francuskim i wydał: „*Les rêves d'ames*“ (Paryż); „*Le solitaire de Colonna*“ (Paryż 1835); „*Les brises d'automne*“ (Paryż 1850) oraz romans „*Elmire*“ (Paryż 1833). Uczył się także kompozycyi w Wiedniu i ułożył oprócz mnóstwa dzieł do śpiéwu, wiele romansów, koncertów, marszów, fug, oraz kilka dzieł kościelnych.—**Iliński** znany więcéj pod imieniem *Iskander Bej* (ob.).

Ilityja albo *Eileityja*, t. j. *przybywająca*, bogini grecka, przychodząca w pomoc położnicom; była córką Hery. Późniéj Rzymianie uważali ją za jedno z Dyjaną.

Ilium, po greck. *Ilion*, dawniejsza nazwa tyle wsławionego późniéj miasta Troi, w Troadzie, według podania nazwana od *Ilusa*, syna Trosa. Znacznie późniéj po zburzeniu tego grodu, powstało na tém miejscu drugie *Nowe Ilium*, któremu Aleksander W. rozmaite nadał przywileje.

Ille et Villaine, departament w francuskiéj prowincyi Bretanii, ma na 122 miłach kw. 592,600 ludności. Jestto płaskowzgórze pagórkowate, niezbyt urodzajne, lesiste, przerznięte rzekami Vilaine, Ille, Samnon, Cher, Seiche i t. d. Klimat umiarkowany; z produktów najważniejsze pszenica, żyto, owies, jęczmień, len, konopie, tytuń i inne. Departament ma za miasto stołeczne Rennesi dzieli się na 6 okręgów: Rennes, Fougères, Monfort, Redon, Saint-Malo i Vitré.

Iller, rzeka w południowo-zachodniéj Bawaryi,

bierze początek pod Breitach, płynie ku północy, na długości 8 mil stanowi granicę pomiędzy Bawaryją i Wirtembergiem i pod Ulmem, ubiegłszy mil 23, wpada do Dunaju.

Illicin (Piotr), Włoch rodem z Sieny, profesor języka greckiego w akademii krakowskiéj, od 1552 kanonik strygoński, a następnie przełożony szkoły pięciokościelskiéj w Węgrzech, ogłosił kilka panegiryków łacińskich i innych utworów tak prozą jako i wiérszem.

Illicium, ob. Badyjan.

Illimani, jeden z najwyższych wiérzchołków w Kordylijerach w Boliwii, na 22,815 stóp wysoki.

Illinois, rzeka w północno-zachodniéj części Stanów Zjednoczonych Ameryki północnéj, bierze początek z połączenia dwu rzek Des-Plaines i Kankakee i ubiegłszy mil 110, wpada do Mississippi. Spadek ma tak mały, iż podczas wiosennych wezbrań woda Mississippi wchodzi na 16 mil w głąb jego koryta.

Illinois, jeden ze stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj, graniczy ze stanami Wiscousin, Indiana, Kentucky, Missouri i Jowa, oraz z jeziorem Michigan, ma 2,606 mil kw. rozległości i stanowi po większéj części na 500 do 800 stóp nad poziom morza wniesioną wyżynę, lekko pochyloną ku południo-zachodowi. Gór, właściwie mówiąc, tu nie ma, jedynie nad brzegami rzek wznoszą się wysokie i strome skały. Do ważniejszych rzek oprócz Illinois i pogranicznéj Missisipi, należą tu jeszcze Kaskaskia, Embarras, Little, Wabash i inne. Klimat dość łagodny, ale niejednostajny, z ostrą zimą i gorącém latem. Roczna średnia temperatura wynosi 8,7 s. R. ciepła. Grunt bardzo żyzny, dostarcza wiele dobrych pastwisk. Ważniejsze jego produkta są: mais, pszenica, żyto, owies, kartofle, tytuń, len, owoce, wino, wielkie lasy i t. d. Zwierzęta domowe, jak konie, piękne i liczne stada bydła, świn, owiec, i t. d. są tu chowane. Z minerałów: srebro, ołów, miedź, sol, węgle kamienne i żelazo, uważają się za najważniejsze. Ludność, składająca się prawie wyłącznie z białych, wzrasta szybko. W r. 1850 było tu 851,470 m., w r. 1866 1,711,950 a w roku 1870 spotykany już 2,539,890 m., między którymi 28,760 było kolorowych. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła. Przemysł nie jest silnie rozwinięty, najważniejsze jego gałęzie stanowią garbarstwo i przemysł wełniany i bawełniany. Handel znaczny, przeważnie wewnętrzny. Liczne koleje żelazne, kanały, oraz jezioro Michigan i rzeka Missisipi stanowią jego drogi. Konstytucyja stanu pochodzi z r. 1848. Według niéj na czele władzy wykonawczéj stoi gubernator, wybiérany przez narod na lat 4, pomocnikiem jego a zarazem prezydentem senatu i sekretarzem skarbu i stanu jest wicegubernator (*lieutenant governor*). Władza prawodawcza spoczywa w ręku zgromadzenia ogólnego (*general assembly*), składającego się z 25 członków senatu i 75 członków izby reprezentantów. Piérwsi wybiérani są co 4, drudzy co 2 lata. I. posyła do kongresu w Waszyngtonie 2 członków do senatu a 9 do izby reprezentantów; przy wyborze prezydenta Stanów Zjednoczonych ma 11 głosów. Najwyższą władzę sądową sprawuje wyższa izba sądowa (*Supreme Court*), która jest zarazem sądem apelacyjnym stanu, oprócz tego jest 24 sądów okręgowych (*circuit courts*), i 100 niższych sądów, po jednym w każdém hrabstwie, na które dzieli się I. pod względem administracyjnym. Stolicą stanu jest m. Spriugfield. Porów. A. D. Jonesa „*Illinois and the West*“ (Boston 1838); J. G. Coltona „*Guide to Illinois*“ (Nowy York 1844).

Illipa (*Illupe*), nazwa oleju, pochodzącego z gatunków rodzajów Bassia (ob.), a używanego w Indyjach jak oliwa.

Illirowie, zwał się niegdyś liczny naród, będący odrośla szczepu indoeuropejskiego, mianowaną zwykle *tracką* albo *trako-illiryjską*. Potomkami tego narodu są dzisiejsi Albańczycy czyli Szkipetary (ob. Arnautowie). I. dzielili się na Liburnów, Bulinów, Hylinów, Wadyjów, Nestów, Enchelejów, Dokleatów, Skodrynów, Dassaratów, Partinów, Pannonów, Dardanów i t. d.—O I. czytaj Lelewela „*Narody na ziemiach Słowiańskich*“ (Poznań 1853, str. 344—372).—Z powodu wędrówek Celtów w V i IV w. prz. Chr. zmieniły się siedziby I., którzy następnie zmieszawszy się z niemi i innymi narodami, wytworzyli nowe narodowości, albo też zupełnie, mianowicie przez Rzymian zostali wytępieni.—Czyt. I. Hahna „*Albanesische Studien*“ (Jena 1854); P. J. Szafarzyka „*Starożytności słowiańskie*“ i „*Ueber die Abkunft der Slaven*“ (Ofen 1828, str. 158—180). Ze zniknięciem I. nazwa ta przeniesioną została przez pisarzy średniowiecznych na Słowian, zajmujących te kraje, skąd powstało mniemanie że I. byli Słowianami a stąd znów po r. 1830 powstał tak zwany *Illiryzm* (ob.). W języku urzędowym w państwie austryjackiém (w w. XVIII) wyrażenie *natio Illyrica*, oznaczało Serbów, należących do kościoła grecko-kat., których przedtém zwano *natio Rasciana* i t. p., język zaś ich w aktach władz kościelnych rzymsko-kat. zwał się *lingua illyrica*.

Illiryja (po łac. *Illyricum*), najwpiérw oznaczała kraje na wschodniéj stronie m. Adryjatyckiego, zamieszkałe przez *Illirów* (ob.); następnie zaczęto tak nazywać z dodaniem zwykle *magnum*, cały półwysep Wschodni czyli Bałkański, poczynając od Dunaju.— I. *Grecka*, obejmowała dzisiejszą północną Albaniję od Epiru aż do rz. Drynu (albańskiego); *Właściwa* zaś (zwana też *barbarzyńską*), obejmowała przestrzeń między rz. Neretwą (Naron) a Drynem, m. Adryjatyckiém i Dryną (Górną) i była jądrem państwa illiryjskiego, które wiodło w III i II w. przed Chr. częste wojny z Rzymianami. W I w. zajęli Rzymianie oprócz poprzednio zdobytéj południowéj części I. i Dalmacyję. Z krajów tych urządzoną została prowincyja rzymska, zwana *Illiricum*, sięgająca od rz. Kerki (w Dalmacyi) do Drynu a następnie rozciągnęła się aż do rz. Raszy (w Istryi), na wschód zaś do Dryny a na północ do Sawy. Za cesarza Konstantyna (325) zmieniły się granice I. przez odjęcie jednych a przydanie drugich prowincyj. Po rozpadnięciu się

cesarstwa rzymskiego, część I pod nazwą *Wschodniéj* przyłączona do cesarstwa byzantyjskiego, reszta zaś pod n. *Zachodniéj* pozostała przy cesarstwie rzymskiém. W w. VI i VII większą część I. zajęli Słowianie a wygnawszy Awarów założyli państwo *chorwackie, serbskie i bułgarskie*; w części zaś zachodniéj osiedlili się Słoweńcy (Korutańcy). Nazwa I. od tego czasu znikła w rzeczywistości, ale nie z ksiąg, w których raz używaną jest w znaczeniu ściślejszém, drugi raz obszerniejszém. Farlati we wstępie do swego dzieła „*Illyricum Sacrum*" (Wenecyja, 1751 — 1819) podaje obszerne wiadomości o I. i jéj dziejach. — Nazwa I. (*Illyricum*) weszła do zbióru ustaw król. węgierskiego i oznacza dzisiejsze tak zwane *Królestwo Trójjedyne* (*illyrica regna Croatia, Slavonia et Dalmacia*). W r. 1809, w skutek traktatu wiedeńskiego cesarz Napoleon I wskrzesił tę nazwę, utworzywszy z południowych prowincyj cesarstwa austryjackiego *Prowincyję Illiryjską*, obejmującą część Korutan (pow. bielacki), Krainę, Istryję, Gorycyję, część Chorwacyi (przymorskiéj i pogranicznéj) oraz Dalmacyję. Po powrocie tych krajów do cesarstwa austryjackiego w r. 1815, utworzone zostało z Korutan, Krainy, Gorycyi, Istryi (z Tryjestem) nowe *Królestwo Illiryjskie*, składające się z dwu gubernij, ze stolicami w Lublani i Tryjeście. Istniało ono do r. 1851, tytuł jednak *króla illiryjskiego* dotąd używany jest przez monarchę.

Illiryzm (*Illyrismus*). Pod tym wyrazem rozumié się kierunek narodowych ruchów pomiędzy Słowianami Południowymi. Twórcą jego był Ludwik Gaj (ob.). Idea zjednoczenia się wszystkich tych Słowian, t. j. Serbów, Chorwatów, Słowińców i t. d. za pomocą jednego języka piśmiennego, na który wybrane zostało narzecze sztokawskie (serbsko-dalmackie), dosyć się była upowszechniła między ostatniemi. W tym celu téż ziemie, zamieszkałe przez te plemiona, nazwano *Wielką Illiryją*. Dążność ta atoli uznaną została przez Madziarów za szkodliwą ich zamiarom wynarodowienia Słowian; podobnież Serbowie, jako mający na celu pozyskanie hegemonii w krajach składających dawne carstwo serbskie, uznali w tém niebezpieczeństwo dla siebie. Madziarowie zaczęli wytwarzać sobie stronnictwo pomiędzy tymi Chorwatami, którzy nie życzyli sobie poświęcić swéj dotychczasowéj nazwy prowincyjonalnéj, obiecując im różne ustępstwa. Stronnictwo to złożyło się głównie i zwolna ze szlachty, która następnie otrzymała nazwę *Madziaronów*. Wynikłe stąd spory wywołały w r. 1843 reskrypt cesarski z d. 11 Stycz. 1843 r. w którym zakazane zostało używanie wyrazów *Illiryja, illiryjski* i t. d. w książkach i w pismach urzędowych. *Madziaryzm* odniósł zwycięstwo. Nareszcie z uwagi, że i Serbowie przeciwni są tym nazwom, zostały one zaniechane i w r. 1848 choć idea sama silniéj wystąpiła, wyrażeń tych już nigdzie nie użyto a natomiast zaczęto używać *Jugoslovanie*. Dotąd jednak i ten wyraz niebardzo się upowszechnił z powodu, że uczucie plemienne, jak mówi Dr. Raczki, „jest jeszcze między południowymi Słowianami silniejsze, aniżeli poczucie narodowe", choć Serbowie i Chorwaci mają już jeden wspólny język piśmienny, różniący się tylko graficznie.

Illuzyja, są to omamy zmysłowe, błędne wyobrażenia o przedmiocie istniejącym w rzeczywistości (ob. Halucynacyje). Człowiek zamiast przedmiotu rzeczywiście przed nim stojącego, zamiast głosu który w bliskości niego się odzywa, widzi i słyszy zupełnie co innego. I. łatwiéj wywołane bywają u ludzi z przytępionymi zmysłami, gdy nastrojona w pewnym kierunku wyobraźnia łacniéj pewne obrazy od innych przyjmuje. I. towarzyszy bardzo wiele form obłąkania: gdzie obraz rzekomy przedstawia się często w postaci czarta, głosów anielskich i t. p. Nie potrzeba wszakże do wywołania I. wysokiego stopnia obłędu. wiadomo, że strach np. i u zdrowych ludzi jest źródłem licznych iluzyj.

Ilm, rzeka, bierze początek na północnym stoku Lasu Turyngskiego, pomiędzy wierzchołkami Schneekopf i Finsterberg i ubiegłszy mil 14, wpada pod Grossheringen, poniżéj Sulza do Saali.

Ilmarynen, w mytologii fińskiéj Jowisz drugi, bóg powietrza i wody, młodszy brat i nieodstępny towarzysz Wajnemoinena. Sam jest kowalem i bogiem kowalów; on krzesze ogień i podaje go bratu, a tym ogniem są błyskawice. Drugie jego imię jest Seppas.

Ilmen (niegdyś *Mojsk*, z fińsk. Uli-ma, z czego skrócone ruskie Mojsk; u Jordanesa wspomniani *Ulme-Rugi*, u Tacyta *Lemovi* i *Rugi* tu siedzieli), jezioro w gub. nowogrodzkiéj, przestrzeni 791 w. kw.; największa długość w. 55, a najmniejsza szerokość między Ustryką i Nowogrodem, w. 28; głębokości stóp 16. Rybołóstwo zatrudnia przeszło 20,000 ludzi. Wypływa z niego rz. Wołchow.

Ilmen, według Hermana w Moskwie piérwiastek chemiczny, pokrewny tantalowi i niobowi, znajdujące się w Itrotantalicie (Itroilmenicie) w górach Ilmeńskich. Rose wszakże uważa kwas ilmenowy, opisany przez Hermana, za kwas niobowy, zawiérający wolfram.

Ilmeńskie góry, w północnéj części gub. orenburgskiéj, ciągnące się po prawym brzegu rz. Mijasa, na przestrzeni 80 w., do jeziora Argazela (Argaseja). Część południowa kamienista a północna około jeziora Mijasowego, pokryta rosłym lasem.

Ilmiński (Mikołaj), współczesny oryjentalista rossyjski i profesor uniwersytetu kazańskiego. Oprócz książek elementarnych, wydanych dla Kirgizów, i rozpraw dotyczących tatarszczyzny, wydał w r. 1862 tekst kirgiski legędy o bohaterze Targuninie i „*Materyjały k izuczeniju kirgizskago narjeczeja*" (Kazań 1862), składające się z uwag nad fonetyką i formami gramatycznemi jęz. kirgiskiego oraz słownika tego języka.

Ilnicka (Maryja z Majkowskich), urodz. w Warszawie, współczesna autorka, odznaczająca się talentem poetyckim. Oprócz wielu drobniejszych utworów, drukowanych w rozmaitych czasopismach, ważniejsze jéj prace większych rozmiarów są: prze-

kład z angielskiego poematu Walter-Skota, pod t. „*Pan dwu set wysp*“ (w Bibl. Warsz.); dramatyczny obraz *Alchemik*“; komedyje: „*Panny Konopianki*, grywana w teatrze rozmaitości, i „*Kto winien*“ (w Tygod. Ilustr. 1861); „*Ilustrowany skarbczyk polski*“ (Warsz. 1861, 2 ed. 1863), w którym historyja polska opowiedziana jest wiérszem; przekład Goethego romansu „*Powinowactwo z wyboru*“ (Warszaw. 1866). Oprócz tego wiele poezyj i artykułów literackich umieszcza w pismach czasowych. Jako poetka, przeważnie liryczna, włada I. dobrze językiem ojczystym a utwory jéj zalecają się prostotą, natchnieniem, ciepłem uczucia i rzewnością, graniczącą niekiedy z sentymentalnością. Od 1865 jest Ilnicka redaktorką pisma tygodniowego „*Bluszcz*“.

Iloci, ob. Heloci.

Iloczas, ob. Prozodyja.

Iloczyn, ob. Mnożenie.

Iloraz, ob. Dzielenie.

Ilość, w matematyce wszelka wielkość ogólna, niewyznaczona ani pod względem swéj jedności, ani wielokrotności. I. stanowią podstawę rachunku algebraicznego, gdzie oznaczają się głoskami alfabetu.

Ilszna albo **Lśna**, rzeka, bierze początek w lasach prużańskich i szereszowskich, tworzących część puszczy Białowieskiéj, i o 2 mile poniżéj Brześcia wpada do Bugu.

Iluminaci (z łac.=*oświeceni*), po hiszp. *Alombrados*, sekta pseudo-mistyczna, powstała w Hiszpanii około 1575 r. Wkrótce atoli podupadła w skutek skazania na śmierć jéj naczelników przez inkwizycyję ś. Wznowioną jednak została 1623 czy 1627 r. przez ks. Jana de Villalponda (na Teneryfie) i karmelitankę Katarzynę *a Jesu*. Twierdzili jak inni mistycy i kwietyści tegóż nazwiska w XV w. że modlitwa wewnętrzna sama jest spełnieniem całego zakonu; dobre uczynki, sakramenta i kazania nie są konieczne; że jest stan doskonały, który pozwala widzieć Boga na ziemi; że im wszystko wolno i niéma dla nich nic grzesznego i t. p.—Podobnież I. zjawili się około 1634 r. w Pikardyi pod wpływem ks. Piotra Guerina, który odrzucał posty, pokutę i t. d. Zapowiadali oni, że w ciągu lat 10 zasady ich upowszechnią się na całym świecie i że wtedy nie będzie potrzeba ani księży, ani mnichów, twierdząc przytém, iż cały kościół chrześcijański pogrążony jest w ciemnocie i nieświadomości. Wytępieni oni zostali we Francyi za Ludwika XIII.— W w. XVII i XVIII istniały w Hiszpanii i dzisiejszéj Belgii towarzystwa czyli bractwa polityczno-religijne, zwane I. Najgłośniejszém jednak z nich stało się, założone w 1776 r. w Ingolsztadzie przez Adama Weishaupta (ob.), który tym sposobem zamierzył był zniweczyć szkodliwe dla ludzkości działanie jezuitów i rozpowszechnić między ludźmi liberalne poglądy religijne i polityczne. Liczba członków tego towarzystwa znacznie się rozpowszechniła w Niemczech południowych, (przeszło 2,000 członków), lecz w r. 1784 skasowane zostało w Bawaryi.

Ilustracyje, nazwiskiem tém oznaczają obecnie obrazki drzeworytowe, dołączane do drukowanych tekstów, celem ich objaśnienia. Już w piérwotnych czasach sztuki drukarskiéj ilustrowano w ten sposób książki (ob. *Drzeworytnictwo*). Naiwna uciecha ludu z obrazkowych przedstawień spowodowała piérwszych drukarzy, że książki przeznaczone dla mas ozdabiano I. drzeworytowemi. W epoce reformacyi (mianowicie w Niemczech) literatura ilustrowana wielce się wzmogła. Oprócz książek ludowych ozdabiano wybornymi drzeworytami i dzieła poważne z dziedziny historyi i nauk przyrodzonych. Z upadkiem drzeworytu zmniejszał się i zmysł do I. Zresztą aż do połowy XIX w. zastępowano drzeworyt wyłącznie miedziorytem i litografiją. Obszerniejsze dzieła z I. drzeworytowemi pojawiają się znowu, lubo z rzadka, w ostatniéj ćwierci XVIII w. Popęd ku temu dał w Anglii swemi pracami Tomasz Bevick (ob.). Właściwa literatura ilustrowana poczyna się dopiéro z drugą ćwiercią XIX w. najprzód w Anglii, potém we Francyi, w Niemczech, a następnie i w innych krajach cywilizowanych. Stosownie do celu I. można literaturę ilustrowaną podzielić na 3 klasy: 1) interes czysto *dydaktyczny* mają I. w dziełach matematycznych, przyrodniczych, fizycznych, geologicznych, technicznych i t. d.; do tejże klasy zaliczyć trzeba portrety, herby, autografy, plany i mapy w dziełach historycznych oraz kopije utworów artystycznych w książkach, dotyczących historyi sztuki i cywilizacyi; 2) tak zwane *dzieła ilustrowane* (ouvrages illustrés), w których obrazek służy jeno za ozdobę; oprócz pism poświęconych dla dzieci i młodzieży należą tu także utwory, w których główną rzeczą obrazki, wykonane ręką artysty, tekst zaś podrzędną, oraz *wydania ilustrowane* najprzedniejszych dzieł literatury. We wszystkich prawie krajach celniejsze dzieła poetyczne ozdobiane są dziś pięknemi I., które jako utwory wskroś artystyczne, nieraz mistrzowskie, mają podwyższać piękność saméj poezyi. Pomiędzy francuskimi ilustratorami najznakomitsi są: bracia Devéria i Johannot, Gavarni, Grandville, Meissonnier, Raffet, Bertal, Doré (ob.) i t. d.; między niemieckimi: Richter, Meuzel, Schnorr, Hosemann, Neureuther, Kaulbach, Genelli, Fürich i t. d. U nas odznaczyli się: Smokowski, A. Zaleski (*Błogosławiona i Zachwycenie* Lenartowicza, *Konrad Wallenrod* i *Grażyna* Mickiewicza, *Pieśń o Ziemi naszéj* Pola); Lewicki (*Pamiętniki* Paska); Kostrzewski dał mierne I. do *Ramot i Ramotek* Wilkońskiego. W tego rodzaju artystycznych I. obok drzeworytów utrzymują się jeszcze miedzioryty, staloryty i litografije, w dziennikarskich zaś I. panuje przeważnie drzeworyt; 3) *ilustrowane czasopisma* powstały najprzód w Anglii, gdzie „*Penny Magazine*“ (1832) i „*Illustrated London News*“ (1842) są prototypami wszelkiego rodzaju czasopism ilustrowanych. U nas piérwszy popęd ku tmu dały „*Wolne żarty*“ (1858 w Warszawie). Dziś wychodzące u nas czasopisma ilustrowane są: „*Tygodnik Ilustrowany*“; „*Kłosy*“; „*Wędrowiec*“; „*Przyjaciel Dzieci*“; „*Bluszcz*“; „*Kolce*“; „*Zorza*“; „*Mucha*“;

„*Kuryjer świąteczny*“, *Przyrodu i przemysł* (wszystkie w Warszawie); za granicą wychodzą „*Strzecha*“ „*Szczutek*“ (we Lwowie); „*Przyrodnik*“ i „*Dyjabeł*“ (w Krakowie). Z dawniéj wychodzących wymieniamy: „*Magazyn powszechny*“ „*Wieniec*“; „*Opiekun Domowy*“ (w Warszawie); za granicą wych.: „*Przyjaciel ludu*“ (w Chełmie); „*Promyk*“ (w Pozn.); „*Postęp*“ (w Wiedniu); „*Kalina*“ (w Krakowie). Najwięcéj I. dostarczają: Matejko, Kossak, bracia Pillatowie, Tegazzo, Kostrzewski, Andriolli i in. Posługują się I. także i wydawnictwa nieperyjodyczne, np. *Kalendarze*.

Ilva, starożytna nazwisko wyspy Eiby (ob.).

Ilwa, ob. Ostokrzew.

Il, ob. Glina.

Iłłuksztа (Illuxt), m. powiatowe w gub. kurlandskiéj, nad rz. Iłłuksztą (Lukstą) a od Dźwiny wiorst 4; założone w XVII wieku; 237 domów i 2,500 miesz.—**Iłłuksztski** pow., zajmuje południ.-wschodni kraniec gub. kurlandzkiéj nad rz. Dźwiną, ma 1974 wiorst kw. rozległości i 57,861 mieszkańców. Miasta żadnego niema, tylko miasteczka: Iłłuksztа, Stary Subbat i Nowy Subbat. Rzeki: Dźwina oraz wpadające do niéj: Rubież, Iłłuksztа, Dwieta, Eglona.

Iłów, osada należąca do księstwa łowickiego, w gub. warszawskiéj, pow. sochaczewskim, liczy 500 m. między którymi jest 346 żydów; domów ma 7 murowanych i 20 drewnianych.

Iłowla, rz. poczyna się w pow. kamyszyńskim, gub. saratowskiéj, długa około 250 wiorst wpada do Donu w ziemi Wojska Dońskiego.

Iłowski (Stanisław), filolog polski z XVI w. Rok jego urodzenia i śmierci niewiadomy. Prawo i literaturę starożytną studyjował w Padwie około 1543 r., a w Bolonii otrzymał stopień doktora prawa 1565 i wydał tamże t. r. mowę „*De laudibus Iurisprudentiae*“. Był kanonikiem płockim, ale większą część życia przepędził za granicą; żył w przyjaźni z Goślickim i miał możnych opiekuków w Przerębskim, Mik. Radziwille, Uchańskim i Myszkowskim. Odznaczył się głównie jako tłumacz. Przełożył bowiem oprócz mowy Synezyjusza, bisk. cyrenejskiego (Wenec. 1543; 2 ed. 1563; 3 ed. 1633), niektóre pisma Dyjonizyjusza z Halikarnassu (Paryż 1556), wydane późniéj wraz z księgą Demetryjusza Flerejskiego o wymowie (Bazyleja 1557) i mowy ś. Bazylego (Wenec. 1564; inne ed. z tekstem greckim wyszły we Frankfurcie 1598 i 1611). Przekład ten znajduje się także kilka razy przedrukowany w ogólnym zbiorze dzieł ś. Bazylego.

Iłża, osada w gub. radomskiéj, pow. iłżeckim, o 3 mile od Wąchocka, nad rz. Iłżanką (ob.), niegdyś własność biskupów krakowskich, ucierpiała wiele od napadów tatarskich w latach 1241 i 1260 i od późniejszych pożarów, a szczególniéj od pożarów z 1744 i 1831 r. Znajdują się tu ruiny starożytnego zamku, z którego pozostała część wieży świadczy jeszcze o dawnéj jego piękności. Dawnym zabytkiem Iłży jest tutejszy kościół parafijalny, zbudowany około 1480 przez Stanisława z Wajszyc proboszcza miejscowego i oficyjała sędomierskiego. Obecnie Iłża liczy 2,843 m.

Iłża, wyraz użyty w artyleryi Jakubowskiego na oznaczenie racy, a raczéj rurki walcowéj z klejonego papiéru, która się palną zaprawą nabija i stanowi główną część racy.

Iłżanka albo **Białka**, rz. w gub. radomskiéj, powstaje w powiecie radomskim z kilku strumieni, płynących ku wschodowi z pod wsi Bierzkowa, Zbijowa, Kierza, Jagodnéj, Mirowa, łączących się w powiecie iłżeckim; płynie koło Seredzic, Iłży, gdzie przybiéra kierunek północno wschodni, daléj koło Wólki, Kowalkowa i pomiędzy Miechowem a Kazanowem, uchodzi z prawego brzegu do rzeki Chotczy; ta ostatnia wszakże, aż po ujście do Wisły, nazywaną bywa także niekiedy Iłżanką. Długa do połączenia się z Chotczą 34 wiorst.

Iłżecki powiat, stanowi część gubernii radomskiéj, ma prawie 37 mil kw. rozległości i 64,258 ludności. Miasta niema żadnego, osad jest 10, a gmin 24.

Imaginacyja (z łac.), ob. Wyobraźnia.

Imâm (arab. = *przełożony*, nauczyciel), członek *ulemów* czyli duchowieństwa mahometańskiego. Obowiązkiem I. jest odprawiać modlitwy i odczytywać koran w meczetach, miéwać kazania, nieść pomoc chorym, błogosławić śluby małżeńskie i t. p. U ludu w wielkiém są poważaniu. Sam sułtan jako duchowny naczelnik machometanów nosi tytuł *Imâma*.

Imandra, największe jezioro w pow. kiemskim, gub. archangielskiéj, obejmujące powiérzchni 1139 w. kw., długie $11\frac{1}{2}$ a szer. $4\frac{1}{2}$ mil, łączy się kanałem z m. Białém.

Imatra, wodospad na rz. Buoksie, pod wsią Imatrą i Saltałą, w gub. wyborskiéj (w w. ks. finlandskiém), spadający ze skały granitowéj 30 st. wysokiéj. Szum słychać o 10 w.

Imaus, u starożytnych Greków wiecznym śniegiem pokryte góry w Azyi, stanowiące przedłużenie pasma Parapamisus i odpowiadające zachodniemu pasmu Himalai.

Imbabura, wulkan 14,524 stóp wysoki, w rzeczypospolitéj Ecuador, leży na wyniosłéj płaszczyźnie Quito.—Prowincyja *Imbabura*, w obwodzie Quito. liczy do 150,000 m.

Imbert (Bartłomiéj), ur. 1747 w Nismes, poeta francuski, † 1790 w Paryżu, odznaczył się głównie swemi bajkami, których wybór mieści się w „*Ouvrages poétiques*“ (2 t., Haaga 1777). Chwaloną także jest jego komedyja „*Le jaloux sans amour*“ Probował także sił i w romansie, ale z małém powodzeniem.

Imbiér (*Zingiber*), rodzaj roślin z rodziny imbierowatych, obejmujący rośliny trwałe, w Indyjach Wsch. i Zach., o korzeniu długim, rozgałęzionym, jakby stawowatym, o liściach wielkich, poziomo rozpostartych. Jako rośliny lekarskie i korzenne są ważne I. *właściwy*, (*Z. officinale*, *Amonum Zingiber*), o kwiatach purpurowych, żółto-plamistych; w stanie dzikim już się nie znajduje. Używanym bywa jego korzeń, który przybywa w handel wy-

suszony lub zaprawiony, właściwéj woni korzennéj i smaku palącego. Rozróżnia się I. biały i czarny, stosownie do tego, czy korzenie przygotowaniem są obrane ze skórki, czy nie. Rozróżniają też I. stosownie do krajów, z których pochodzi. Główną jego częścią składową jest olejek imbierowy. I. zaprawny w cukrze jest w niektórych krajach lubiany jako środek wzmacniający żołądek. I. *kassumunarowy* (*I. cassumunar*) dostarcza *cytwaru*, czyli I. żółtego, obecnie w Europie nieużywanego, również jak i korzeń *I. zerumbet*. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne.

Imbierowate (*Zdziebłowate*, *Kwiatotrzcińce*, *Zingiberaceae*), rodzina roślin jednoliścieniowych, mająca następne cechy: kwiaty dwupłciowe, nieforemne; okwiat sformowany napozór z 3 lub 4 okrążków nieforemnych i płatkowatych; zewnętrzny okrążek zielny, korona 3 płatkowa; krążek wewnętrzny utworzony jest z płatkonitek (*staminodia*), t. j. nitek pręcikowych zamienionych w płatki; pręcik jeden, do nasady rurki przyrosły, z pylnikiem 2 komórkowym. Owoc uwieńczony szczątkami okwiatu, zwykle torebkowaty, najczęściéj wielonasienny, ziarna prawie kuliste lub kątowate. Należą tu zioła trwałe, o kłączu korzeniowym pełzającym lub bulwiastym, rzadko o korzeniu włóknistym, o liściach szerokich, całobrzegich i kwiatach zebranych w grona lub wiechy. Są właściwe okolicom zwrotnikowym, bogate w olejki eteryczne i mączkę.

Imbra albo **Imroz**, w starożytności *Imbros*, wyspa turecka na morzu egejskiém, położona w stronie północno-zachodniéj od wejścia do Dardanelów; obejmuje $5^1/_2$ mil kw. powierzchni z ludnością 6,000; główne miasteczko *Kastro*.

Imbramowice, wieś w gub. kieleckiéj, pow. olkuskim, nad rz. Dłubnią, o $1^3/_4$ mili od Wolbroma położona; liczy 250 m. Znajduje się tu kościół z klasztorem panien norbertanek, założone w r. 1228 przez Iwona Odrowąża, biskupa krakowskiego, tudzież oddzielny kościół parafijalny, wystawiony 1755 przez księnię Zofiję Grotównę.

Imbricaria (*Dachowiec*) rodzaj roślin z rodziny sączyńcowatych (*Sapotaceae*), z głównym gatunkiem I. *borbonica*; jestto wielkie drzewo z sokiem mlecznym w Indyjach wsch.; drzewo nadaje się na wyroby, zwłaszcza na gonty, owoce zaś pomarańczowe są jadalne.

Imerecyja, Imeretyja (*Imerathia*), starożytna *Kolchida*, następ. część *Gruzyi*.—Królestwo I. powstało w skutek podzielenia państwa gruzyjskiego przez króla Aleksandra I, którego syn Wachtang († 1431) otrzymał tę prowincyję wraz z innemi. W XVIII w. król Salomon I nie mogąc sobie poradzić z Turkami, zawezwał pomocy Rossyi (1745). W skutek wojen domowych zajętą została przez jéj wojska a w r. 1804 Salomon II przyjął poddaństwo rossyjskie. W r. 1810 usiłował odzyskać niezależność i skutkiem tego I. zamienioną została w prowincyję kraju kaukaskiego i obecnie stanowi część gub. kutaiskiéj.

Imeretyńcy, pokrewni Gruzińcom, zamieszkują dawniejszą Imerecyję (ob.); należą do kościoła grecko-kat. i liczą około 160,000 ludności.

Imezatyna, ob. Izatyna.

Imię (łac. *nomen*), w gramatyce nazwa klasy wyrazów, służących na oznaczenie bądź osoby lub rzeczy (*rzeczowniki*, *nomina substantiva*), bądź też ich przymiotu lub własności (*przymiotniki*, *nomina adjectiva*). W I. rozróżniamy rodzaje, po większéj części z zakończenia, oraz rozmaite względy i stosunki w jakich się jeden wyraz względem drugiego znajduje, nazwane przypadkami i liczbami, a to przez przyczepienie końcówek, lub też niekiedy przez zmiany zachodzące wewnątrz samego wyrazu. Pod względem formy jedne tylko języki aryjskie odróżniają I. od słowa, odmieniając piérwsze przez przypadki, drugie zaś przez osoby. Z tego też powodu do I. zaliczają się także i wszystkie formy słowne, odmieniające się przez przypadki, jak np. imiesłowy, infinitiwy i t. d. Co się tyczy podziału I. to najważniejszy jest na I. *piérwotne*, utworzone wprost z piérwiastku, oraz I. *pochodne* lub *drugorzędne*, urobione z innych I. Wszelkie inne podziały (np. na żywotne i nieżywotne, zmysłowe i oderwane, własne i pospolite, i t. p.) są zupełnie dowolne, utworzone w celach praktycznych.

Imiesłów (łac. *participium*), jestto forma imienna, urobiona od tematu słownego, znaczenie któréj ściśle zależy od znaczenia tematu a przez końcówki wyrażająca wzgląd czynności, rodzaju, liczby, przypadku i czasu. Powstanie I. oraz ich użycie każe przypuścić pewien stopień dojrzałości stylistycznéj i logicznéj, albowiem wszystkie dadzą się rozłożyć na zdania. W językach indoeuropejskich z takiego ściągnięcia zdań pobocznych powstała wielka liczba form imiesłowowych, użycie których w językach starszych jest znacznie większe jak w nowych. W jęz. polskim używa się następnych form imiesłowowych: 1) *Imiesłowu czynnego cz. teraźniejszego* na *ąc* (piérwotnie *nt* v. *ant*); 2) I. *czynnego cz. przeszłego* na *ł* (forma ta jest właściwa tylko językom słowiańskim); 3) I. *czynnego cz. zaprzeszłego* na *wsz* (piérwotne *vant*, skrócone *vât*, *vans*, *us* i t. d.); 4) I. *bierny cz. teraźniejszego* na *m* (piérwotne *ma* v. *ma-na*); 5) I. *bierny cz. przeszłego* na *t* (piérwotne *ta*), lub *n* (piérwotne *na*).

Immaculata Conceptio B. V. Mariae. Ob. Niepokalane Poczęcie N. Maryi P.

Immateryjalizm albo *Fenomenologija* Berkeleya (1685—1753) i Artura Collier (1680—1732, podobno na zasadzie poglądów Mallebranche'a w 1703 i 1708 r.), uważa świat umysłowy nietylko za rzecz niedającą się dowieść, ale wprost za fałszywą hipotezę. Istnieją tylko duchy i ich funkcyje, t. j. istoty myślące, których naturę składają wrażliwość i wola. Wrażenia nasze o świecie są tylko w nas, ideje są ich produktem czysto subjektywnym, a nasze wrażenia zmysłowe pochodzą od Boga, w którym są jak arcytypy, gdy w nas są etypy (obrazy piérwowzorów). Stąd zamiast mówić: słońce jest przyczyną ciepła, powinniśmy mówić: Bóg za pomocą zmysłu widzenia ostrzega nas, że doznajemy wrażenia ciepła. Natura więc jest związkiem idej, prawami

natury jest następstwo idej (*associatio idearum*). Tym sposobem materyjalizm Locke'a w I. przychodzi do twierdzenia, że rzeczy zmysłowe są czystemi zjawiskami naszéj myśli (*fenomenologija*); rzeczy odrębne od naszych myśli mogą istnieć, ale zbija tę możność niepodobieństwo objaśnienia działania wzajemnego na się sprzecznych substancyj.

Immatrykulacyja (z łac.), zapisywanie nazwisk do spisów publicznych, a mianowicie uczniów uniwersyteckich do regestrów tychże zakładów naukowych.

Immermann (Karol Lebrecht), dramatyk i romansopisarz niemiecki, ur. 1796 r. w Magdeburgu. Od dzieciństwa już okazywał skłonność ku poezyi. Po ukończeniu gimnazyjum w rodzinném mieście rozpoczął 1813 studyja uniwersyteckie na wydziale prawnym w Halli. Wypadki ówczesne powołały go do broni i I. odbył wyprawę 1815 r., poczém wrócił do Halli. Wkrótce po ukończeniu uniwersytetu został 1823 audytorem w Münster a 1827 radcą sądu krajowego w Düsseldorfie, gdzie przez długi czas był zarazem administratorem miejscowego teatru; † 1840, zajęty pisaniem sych „*Memorabilien*“ (t. 1, Hamb. 1840). W początkach i w środku swego zawodu literackiego zyskał głośne imię utworami dramatycznymi, które mimo wielu zalet przydają się raczéj do lektury niż na scenę. Z tragedyj I. najcelniejsze: „*Das Thal von Roncevall*“ (1822); „*Cardenio i Celinde*“ (1826); „*Kaiser Friedrich II*“ (1828); trylogija „*Alexis*“ (1832) i „*Merlin*“ (1832), dwie ostatnie są najpiękniejszymi jego utworami; z komedyj zaś najlepsze: „*Das Auge der Liebe*“ (1824); „*Die Verkleidungen*“ (1828) i „*Die Schule der Frommen*“ (1829). Broniąc się przeciw nastającemu nań Platenowi, napisał: „*Der im Irrgarten der Metrik umhertaumelnde Cavalier*“ (Hamb. 1829). Piękną jest także humorystyczna powiastka „*Tulifäntchen*“ (tamże 1830). Najważniejsze atoli zasługi położył Immermann jako romansopisarz, a mianowicie jako autor dzieł: „*Epigonen*“ (2 t., Düsseld. 1836; 2 ed. 1854) i „*Münchhausen*“ (4 t., tamże 1838—39; 3 ed. 1861). Próbował także sił i w poezyi lirycznéj, dowodem czego jego „*Gedichte*“ (1825). Zbiorowe wydanie wszystkich prac I. wyszło w 14 t. (Düsseld. 1834—43). Putlitz wydał jego „*Theaterbriefe*“ (Berl. 1851). Porów. W. Müllera von Königswinter „*Erzählungen eines Rheinischen Chronisten*“ (t. 1, Lipsk 1860).

Immunitas (łac.=*oswobodzenie*, *przywilej*), posiada wielkie znaczenie zwłaszcza w kościele rzymsko-kat. choć nie takie już jak niegdyś. I. *ecclesiastica* uwalnia osoby duchowne i majątki kościelne od wszelkich opłat, podatków i obowiązków polityczno-administracyjnych, jakim ulegały osoby i majątki świeckie. Dzieli się ona na *rzeczową* (miejscową), t. j. służącą kościołom, klasztorom i ich posiadłościom, oraz na *osobistą*, t. j. uwalniającą od służby wojskowéj, kwaterunku i innych t. p. posług dla dobra kraju. Sobór lateraneński z r. 1212 zabrania pod klątwą nakładanie podatków na posiadłości kościelne bez zatwierdzenia biskupa lub papieża. Art. 339 księgi V kapitularzy Karola W. skazuje na grzywny i karę (pokutę) kościelną, naruszających I. Przywilej ten bierze początek z urządzeń cesarza Konstantyna W.

Imnau, zakłady kąpielowe w dawném księstwie Hohenzollern-Sigmaringen, blisko Hechingen, wśród gór, na 1,241 stóp nad poziom morza wyniesione. Sąto bogate szczawy żelaziste.

Imola, miasto w prowincyi włoskiéj Forli, nad rz. Santerno, jest rezydencyją biskupa i liczy 11,000 m.

Imola (Innocenzo da), właściwie *Innocenzo Francucci* z Imola, malarz historyczny, ur. około 1494, jeden z najszczęśliwszych naśladowców Rafaela. Najcelniejszymi jego utworami są freski i obrazy kościelne w Pinakotece i w kościele ś. Michała w Bolonii, gdzie zakończył życie około 1550 r.

Impanatorowie, odcień *Adesseńczyków* (ob.), utrzymywali, że nawet po konsekracyi hostyi, substancyja chleba i wina pozostaje wraz z ciałem i krwią Jezusa Chrystusa w Eucharystyi.

Imparitas status, wyrażenie dawnego prawa polskiego, oznaczające nierówność stanu, przywłaszczenie klejnotu szlachectwa przez osobę nie mającą do tego żadnego prawa, ani z tytułu, ani z rodu swojego.

Impatiens (*Niecierpek*, *balsamina*) rodzaj roślin z rodziny balsaminkowatych, obejmujący zioła o łodydze węzłowatéj, w krajach cieplejszych. U nas przytrafia się tylko I. *noli tangere* (*nietykałek*, *gniewosz*) o kwiatach żółtych z krzywą ostrogą. Liście były niegdyś lekarskie, obecnie służy niekiedy do farbowania wełny na żółto. Jako rośliny ozdobne znane są I. *glandulifera*, I. *tricornis*.

Imperator (łac.), tak się nazywał w szerszém znaczeniu u Rzymian każdy dostojnik, posiadający w swych ręku *imperium* (ob.), mianowicie jeżeli miał naczelne nad armiją dowództwo. W ściślejszém znaczeniu używano tego sława, kiedy wojsko na miejscu wyboru okrzyknęło *Imperatorem* zwycięskiego wodza. Tytuł ten, potwierdzony przez senat, służył jako imię honorowe, ale ustawał wraz z odbytym tryjumfem. W inny sposób otrzymał od senatu za powrotem z wojny hiszpańskiéj Julilijusz Cezar dożywotni tytuł *Imperatora*, dla oznaczenia dożywotniéj najwyższéj wojskowéj władzy. W podobném że znaczeniu otrzymał od senatu ten tytuł i Oktawijan r. 29 prz. Chr. po bitwie pod Actium. Ponieważ tytuł imperatora i późniejsi nosili cesarze, przeto z czasem nabrał on tegoż samego znaczenia co cesarz. W szkołach jezuickich I. zwano późniejszych prymusów.

Imperatoria (*Miarz*, *starodub*) rodzaj rośln z rodziny baldaszkowych. I. *ostruthium* (*M. lekarski*, *mistrzowiec*) na Alpach i innych górach Europy środkowéj; używa się korzeń, głównie w weterynaryi, jako środek pobudzający organy trawienia.

Imperatoryna (*peucedanina*) część składowa korzeni roślin *Imperatoria ostruthium* i *Peucedanum officinale*; przedstawia się w postaci kryształów rozpuszczalnych eterach i olejach.

Imperium (z łac.), najwyższa władza wykonawcza

w starożytnym Rzymie, nadawane piérwotnie królem, a za rzeczypospolitéj przez *lex curiata* wyższym urzędnikom, mianowicie konsulom i pretorom. I. różniło się tém od *potestas*, że ta ostatnia oznaczała władzę każdego urzędnika, stosownie do zajmowanego przezeń urzędu. Godłem I. byli liktorowie (ob.); urzędnicy posiadający I. mieli prawo zarządzania wyższych auspicyjów. Później I. znaczyło i dotąd jeszcze znaczy to samo co cesarstwo.

Imperyjał, złota 10 rublowa moneta rossyjska, dzieląca się na 2 półimperyjały. Jedne i drugie zaczęto wybijać 1764 r. Ostatnie biją od r. 1817 ze złota 88 próby, po 312 r. sr. $88^8/_9$ kop. z funta.

Imperyjały, zowią się owce hiszpańskie (merynosy), dające najpiękniejsze runo, a pochodzące z królewskiéj owczarni.

Impetigo (*strupień*), forma zapalenia skóry (ob. Dermatitis), pokrewna ekcemie (ob.), występująca w postaci pęcherzyków, wypełnionych mętną cieczą, po pęknięciu których ciecz się wylewa, zasycha i tworzy strupy; od tych strupów choroba nosi swą nazwę.

Impi, w mitologii fińskiéj, córka Pahiolu i Luhi, dziewica olbrzymka, zadająca rany miłosne, lecz sama nienawidząca miłości. Pokonana przez Marsa morskiego Mery-Turysasa, została matką dziewięciu synów złych, potworów dna morskiego.

Impotentia, *Niemoc płciowa* (ob.).

Improwizatorowie (*improvisatori*), nazywają się tak we Włoszech poeci, którzy bez przygotowania (*ex improviso*) układają wiérsze na zadany temat, deklamują lub też śpiéwają je przy towarzyszeniu instrumentu. Dar improwizowania spotyka się często u narodów z żywą wyobraźnią, np. u Negrów i Arabów. Znane były improwizacyje Egipcyjanom, Hebrejom, Grekom, Rzymianom. Improwizatorami byli także zapewne skaldowie skandynawscy, bardowie szkoccy, trubadurowie prowansalscy, lirnicy i gęślarze słowiańscy. W Europie jednak największy interes budziła poezyja improwizowana (i to po łacinie) od najdawniejszych czasów na dworach książąt włoskich w Urbino, Ferrarze, Mantui, Medyjolanie i Neapolu. W XV w. za przybyciem do Włoch uczonych Greków z Konstantynopola weszły w zwyczaj sympozyje (ob.). Lubił je wielce Leon X; z pomiędzy uczonych, zgromadzających się przy jego stole, odznaczał się szczególniéj swemi improwizacyjami And. Marone (ur. 1474, † 1527). Po śmierci Leona X zaprzestano używać języka łacińskiego. Z pomiędzy I. włoskich słynęli: Silvio Antoniano (ur. 1540 w Rzymie), *Poetino* zwany, Perfitti (ur. 1680 w Sienie, † 1747 w Rzymie), Metastasio (ob.), Zucco († 1764 w Weronie), opat Lorenzi, adwokat Bernardi z Rzymu, Lud. Serio i Lud. Rossi (obaj straceni w Neapolu 1799), Fr. Gianni (ur. 1760), Tom. Sgricci (ur. 1797 w Arezzo, † 1836 we Florencyi), Cicconi (w Rzymie 1829 improwizował całą epopeję), Bindocci ze Sieny, Giustiniani (dwukrotnie dał się słyszeć w Warszawie). Z *improwizatorek* najsłynniejszą jest Magd. Moralli Fernandez z Pistoi († 1800), znana w akademii Arkadyjczyków pod nazwą *Corinna Olimpica*; obok niéj zasługują na wzmiankę: Fortunata Sulgher-Fantastici z Livorno, Rosa Taddei z Rzymu, Ter. Bandettini z Lukki († około 1756) i Mazzei z domu Lanti. U Francuzów improwizacyja nie bardzo się przyjęła; z dawniejszych tego narodu improwizatorów celniejsi: Dangeau, Piron i kawaler de Baufleurs; z nowszych Eug. de Pradel. Niemcy również nie wielu mogą się poszczycić I.; do znakomitszych należą O. L. B. Wolff z Altony († 1851), M. Langenschwarz, K. Richter, Karolina Leonhardt-Lyser, Ed. Beermann i Wilh. Hermann. Holendrzy mają swego Wilhelma de Clercq. U nas świetny dar improwizatorski posiadał Mickiewicz; improwizowali także: Słowacki, Zaleski, Odyniec, Syrokomla i in., ale wszystkich łatwością i obfitością przewyższyła Deotyma (ob. *Łuszczewska Jadwiga*). W muzyce podobną łatwością celowali u Niemców Beethoven i Hummel, u nas Szopen.

Inachus, rzeka w Peloponezie, skrapia równinę Argos i wpada do zatoki argulińskiéj (Nauplii).

Inachus, jeden z bohaterów greckich, syn Oceana i Tetydy, ojciec Foroneusa, Egialeusa i Io, protoplasta starożytnego rodu królów argiwskich, istniejącego przez ciąg blisko cztérech wieków.

Inch, cal angielski=2,54 centymetra.

Inchbald (Elżbieta), aktorka i poetka angielska, ur. 1756 w hrabstwie Suffolk; weszła w młodym wieku do teatru i zaślubiła aktora Inchbald, poczém do 1789 występowała w teatrze Coventgarden w Londynie. Napisała także kilka komedyj i dramatów; † 1821 w Kensington pod Londynem. Oprócz własnych utworów scenicznych, wydała zbiór ulubionych sztuk teatralnych rozmaitych autorów z bijografijami i uwagami krytycznemi p. t. „*The British theatre*" (25 t., Lond. 1806—9) oraz „*Collection of farces*" (7 t., Lond. 1809) i „*The moderne theatre*" (10 t., Lond. 1811). Jéj romanse, niegdyś ulubione, są dziś zupełnie zapomniane. Boaden wydał jéj „*Memoirs*" (2 t., Lond. 1833).

Incisio (*nacięcie*), najprostsza operacyja chirurgiczna, wykonywająca się przez proste pociągnięcie noża.

In Coena Domini, zowie się jedna z najbardziéj w swym czasie głośnych bul papieskich, ustanawiająca kary kościelne celem ochronienia władzy papieskiéj. Powstała ona na początku XIV w. i przypisywaną jest Urbanowi V (1362—1370); nazywaną zaś tak została z rozkazu Pijusa V (1560), dlatego, że ma być ogłaszaną corocznie w Wielki Czwartek. Sześciokrotnie była przerabiana a ostatnio za Urbana VIII (1627). Obejmuje ona wykład wszelkich praw kościoła i obronę tychże przeciwko władzom świeckim, oraz klątwę na wszystkich heretyków, do których liczą się tu i ewangielicy, wymienieni pod nazwę Luteranów, Cwinglijanów i Kalwinistów. Wywołała ona opór ze strony rządów a nawet zaburzenia we Francyi w r. 1568. Czyt. Lebrechta „*Pragmatische Geschichte der Bulle* In C. D. i t. d." (4 t., Frakf. i Lipsk 1769 i 1772) oraz Daunenmayera w „*Leitfaden in die Kirchengeschichte*" (t. IV, str. 152).

Incontinentia, niemożność zatrzymania kału, albo moczu, przyczém te ekskrecyje dobrowolnie wychodzą. Powodem tego jest paralityczny stan zwieraczy (ob.), spowodowany albo osłabieniem, zbytniem rozciągnięciem tych mięśni, albo mający swe przyczyny głębiéj, w chorobach systemu nerwowego.

In contumatiam, ob. Zaoczność.

Incydentalne punkta, tak się nazywa w kodeksie postępowania sądowego w najrozciąglejszém znaczeniu wszystko to, co wstrzymuje rozprawy i wydanie wyroku w procesie. Tak więc i ekscepcyje możnaby zaliczyć do punktów incydentalnych; daléj tytuły X do XV włącznie K. P. S. traktują o punktach incydentalnych, dotyczących dowodów. Spór incydentalny może wynieść każda z dwu stron procesujących się, albo ktoś trzeci. Jeżeli ktoś trzeci, przychodzi do sporu toczącego się między dwiema osobami, to akcyja trzeciego jest także skargą incydentalną i nazywa się interwencyją.

Ind (*Indium*), piérwiastek chemiczny, metaliczny, biały, miękki, mający wejrzenie platyny. Odkryty został w 1863 w blendzie z Freiberga, przez Reicha i Richtera, za pomocą badań spektralnych (ob. analiza spektralna). Widmo jego składa się z dwu pręg indygowo-błękitnych (skąd nazwa). Jestto piérwiastek bardzo rzadki.

Indagacyja (z łac.), ob. Śledztwo.

Independenci (z łac. *niezależni*, *samoistni*), zowią się członkowie społeczności kościelnéj ewangielickiéj, powstałéj pod wpływem zasad, głoszonych przez Roberta Browna (ob.) w r. 1581 do 1586. Następnie za wpływem J. Robinsona i Jacoba przyjęli nazwę I. i rozkrzewili się po za granicami Anglii, jak w Niderlandach 1720 r. Pod Cromwellem, który był I., doszli największego rozwoju. Prześladowani w rozmaity sposób weszli w związek 1691 r. z Presbyteryjanami. Równouprawnienia jednak dostąpili dopiéro 1828 r. Główną zasadą ich jest nieograniczona wolność rozumienia Pisma ś. a każdą gminę uważają za samoistny i niezależny kościół, którego głową jest Chrystus P. Nie uznają zatém żadnych wyższych władz duchownych. Odrzucają wszelkie symbola wiary. Czyt. Robinsona „*Apologia justa et necessaria*“ (Lejda 1619) i „*Lavoy confession*“ (Londyn 1658).

Inderskie góry, na lewym brzegu rz. Urala, przy fortecy Inderskiéj; ciągną się z jednéj strony do stepu kirgisko-kajsackiego, z drugiéj zaś do gub. astrachańskiéj.

Inderskie jezioro, leży w stepie kirgisko-kajsackim, na lewym brzegu Urala, w pobliżu fortecy t. n. Obwód jego wynosi 40 w. a dno jego pokryte jest grubą warstwą soli.

Index librorum prohibitorum, albo téż tylko **Index**, zowie się wykaz tych książek, które kościół rzymsko-kat. zabrania czytać, mianowicie osobom świeckim. Wykaz takich książek w których ustępy, przeciwne zasadom kościoła tego usuniętemi zostały, zowie się I. *expurgatorii* albo *Index librorum expurgandorum*. Piérwszy I. pojawił się 1546 r w Löwen; piérwszy zaś właściwie rzymski I. ogłoszony został 1557 r. z rozkazu papieża Pawła IV. Sykstus ustanowił oddzielną kongregacyję do dalszego prowadzenia I. a sobór trydencki przepisał stałą dlań formę (*Index Tridentinus*). Ponieważ liczba w ten sposób zabronionych książek z postępem czasu ciągle się powiększa, przeto od początku bieżącego stulecia I. ma już kilka wydań.

Indiana (*State of Indiana*), jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj, leży między jeziorem Michigan, stanami: Michigan, Ohio, Kentucky i Illinois, obejmując 1,592 mil kw. rozległości. I. przedstawia wielką równinę, ku południowi pasmem niskich pagórków przerzniętą, skropioną rzekami: Ohio, Wabash, Maumee, White i Kaukakee. Klimat w ogóle ma zdrowy, umiarkowany, z zimą ostrą ale krótką; grunt urodzajny wydaje kartofle, żyto, owies, groch, tatarkę, len, konopie, owoce i t. d. Ze zwierząt najważniejsze: bydło domowe, świnie, konie, owce, a z minerałów: węgle kamienne, miedź, żelazo, ołów i t. d. Przemysł ogranicza się do wyrobów żelaznych i wełnianych, handel nie wielki, wzrasta ciągle. Ludność wzrasta szybko; w 1870 wynosiła 1,680,640 m. i prócz 24,560 kolorowych i 240 Indyjan składała się z białych, zajmujących się rolnictwem i chowem bydła. Konstytucyja z 1851 jest czysto demokratyczną. Na czele zarządu stoi gubernator, wybiérany przez lud na lat 4, ma prawo łaski w przestępstwach kryminalnych, musi mieć przeszło 30 lat wieku i mieszkać od 5 lat w I. Pomocnikiem jego jest wicegubernator, który z urzędu jest prezydentem senatu. Władza prawodawcza złożona jest w ręku senatu i izby reprezentantów, wybiéranych przez obywateli Stanów Zjednoczonych, zamieszkałych przynajmniéj od 6 miesięcy w I. i nie młodszych nad lat 21. Do kongresu wysyła 11 reprezentantów. *Historyja*. I. należała dawniéj do Francyi, w 1763 r. przeszła w posiadanie Anglii, wzięła udział w wojnie o niepodległość i w 1783 weszła w skład Stanów Zjednoczonych jako część terytoryjum północno-zachodniego. Dopiéro w 1816 r. utworzyła osobny stan.

Indo-Chiny, ob. Indyje Wschodnie.

Indoeuropejczykowie, przez Niemców za przywodem Fr. Schlegla chełpliwie *Indogermanami* zwani, nazwa nadawana wielkiemi szczepowi ludów, zamieszkującemu zachodnią część Azyi, całą prawie Europę, z licznemu kolonijami we wszystkich częściach świata. Szczepowi temu nadają także rozmaite nazwy i tak bardzo słusznie zowią go, szczególniéj uczeni francuscy, *aryjskim* (ob. Aryjczykowie), od piérwotnéj rodowéj nazwy *árya*, mniéj zaś słusznie ludy należące tutaj zowią *Sanskrytami* (W. Humboldt), *Jafetami* (Hupfeld i in.) i t. d. Bliskie pokrewieństwo pojedynczych gałęzi i odnóg okazuje się tak z budowy fizycznéj, jak również i z cech charakteru, przejawiających się w duchowych, moralnych i religijnych objawach należących tu narodów, a mianowicie w ich dziejach; uwidocznia się zaś, wraz z oznaczeniem stopnia pokrewieństwa, przedewszystkiém przy porównawczym rozbiorze pojedynczych języków i to jest wła-

śnie droga którą wskazał Fr. Schlegel, systematycznie zaś ją rozwinął Fr. Bopp i jego szkoła. Podług najnowszych badań wszystkie żyjące i wygasłe języki szczepu Indoeuropejskiego dadzą się podzielić na 8 gałęzi, będących w bliższym względem siebie pokrewieństwie jak względem innych członków całéj familii. Dwie z tych gałęzi stanowią grupę azyjatycką, czyli przeważnie *aryjską*, pozostałe zaś 6 grupę europejską. Grupa azyjatycka zawiéra 1) języki *indyjskie* (ob.), przedstawicielem których jest *sanskryt* (ob.), przedstawiający w odrośli swéj (języku *wed*) najstarożytniejszy, a tém samém najważniejszy dla gramatyki porównawczéj język szczepu indoeuropejskiego; 2) języki *irańskie* (ob.), zwane także i *perskimi*; najstarożytniejszymi przedstawicielami których jest język napisów klinowatych z czasów Achememidów i jęz. st. baktryjski, nazwany też *zendem* (ob.) Do grupy europejskiéj należą: 3) język *grecki* (ob.), odrośla którego, bardzo wcześnie od pnia głównego oddzieloną, jest mowa Illiro-Traków, jako pozostałość któréj można uważać język *Albańczyków* czyli *Szkipetarów* (ob.); 4) język i *italskie* (ob.), przedstawicielem których jest język *łaciński*, będący macierzą dzisiejszych *romańskich* (ob.); 5) jęz. *celtyckie* (ob. Celtowie), bliskie wygaśnięcia; 6) języki *słowiańskie* (ob.), najstarszym przedstawicielem których jest jęz. *st.-słowiański*, zwany też *st.-bułgarskim* lub *kościelno-słowiańskim*; 7) *języki litewskie* (ob.), zwane też *letyckiemi* lub *bałtyckiemi*; nakoniec 8) języki *germańskie* (ob.). Wszystkie te języki, powstałe z jednego wspólnego, nieznanego nam bliżéj pnia, oddzieliły się od niego niejednocześnie. Jako siedlisko pranarodu indoeuropejskiego trzeba przyjąć wyżynę na półn.-zachód od Pendżabu a na północo-wschód od Iranu, leżącą pomiędzy Oxem, Jaxartem, górami Himalajskiemi i morzem Kaspijskiém. Wtedy już I. podług badań Kuhna, Maxa Müllera, Schleichera, Pictet a i in. znali związki familijne, posiadali stałe osady i zajmowali się rolnictwem oraz hodowlą bydła; były pomiędzy niemi zawiązki późniejszego ustroju państwowego, wiara zaś ich, zasadzająca się na czci światła, była ubóstwieniem sił natury. Z ludu tego, podług badań Schleichera, odłączyła się najpierw gałęź słowiańsko-litewsko-germańska i do Europy dostała się po nad brzegami morza Kaspijskiego. Następnie przeszła do Europy przez Azyję Mniejszą i Tracyję gałęź, od któréj poszli Celtowie, Grecy i Italowie. Ostatnią gałęzią była grupa aryjska, t. j. Indowie i Irańczycy. Piérwsi prześli przez Himalaje do Pendżabu, gdzie powstały najdawniejsze hymny Wed i następnie rozszerzyli się po dolinie Gangesu. Irańczycy z staréj Baktryi zajęli stopniowo całą wyżynę Irańską. Przegląd języków całéj grupy dał Bopp w „*Vergleichende Grammatik*“ (Berlin 1833—52; 2 wyd., 3 t. 1856—61) i Schleicherw „*Compendium der vergleichenden Grammatik*“ (2 wyd. Weimar 1866). Badaniem pojedynczych języków zajmowali się szczególnie: Grimm i Heyne (germańskich), Miklosich (słowiańskich), Schleicher (słowiańskich i litewskich), Zouss (celtyckich), Benfey, Pott, Curtius (greckim), Müller Fr. i Spiegel (irańskich) i in. Z pism poświeconych badaniu języków indoeuropejskich najważniejsze są wydawane przez Kuhna „*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*“ (od r. 1850 w Berlinie) i tegoż przy współudziale Schleichera „*Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung*“ (Berlin od 1856). Najlepszy przegląd szczepu indoeuropejskiego dał Pott w Erscha i Grubera „*Allgemeine Encyklopädie*“ (sek. 2, t. 18, Lipsk 1841).

Indol ob. Izatyna.

Indore albo państwo Holkaru, leży w środkowo indyjskiéj krainie Malwa, i obejmuje w kilku częściach 393 mil kw. z ludnością 820,000; krajto żyzny, przerznięty górami Vindhya i skropiony rzeką Nerbudda. Panującą ludnością są Mahratty. Założycielem obecnéj dynastyi był Mulhar-Rao, ur. 1693, † 1767, prosty żołnierz, którzy się odznaczył pod dowództwem Peiszwy; gdy po jego śmierci, z powodu sporów o następstwo tronu, wybuchły liczne spory i wojny domowe, Anglicy osadzili na tronie w r. 1852 księcia Mulkerjee, który w powstaniu 1857 zachował się wiernym dla swoich opiekunów. Miastem stołecznem i rezydencyją księcia jest miasto Indore, mające 15,000 m.

Indos (z włoskiego *Indosso*), tak się zowie przeniesienie własności wekslu przez właściciela tegoż (*Indosanta*) na rzecz trzeciego (*Indosatary*) *usza*, okaziciela), a to przez napisanie na odwrotnéj stronie wekslu: daty, wzmianki o dostarczonéj walucie, imienia i nazwiska tego, na czyje zlecenie indos nastąpił, oraz podpisu indosanta. Niekiedy indos następuje na okaziciela bez wymienienia takowego i wtedy zowie się *indossamentum in bianco*. I. nie jest prostą cesyją wekslu, ale tworzy niejako nowe zobowiązanie wekslowe. Porów. Tytuł XIII, księgi I *Kod. Handl.*

Indostan, ob. Indyje Wschodnie.

Indra, rz. w gub. witebskiéj, płynie w kierunku zachodnio-południowym, stanowiąc granicę pomiędzy powiatami dynaburskim a drysseńskim i wpada z prawego brzegu do Dźwiny. Niegdyś odgraniczała Inflanty od Białéj Rusi, czyli od wdztwa połockiego.

Indra, od sanskr. *indh*, zapalacz, lub *indra*, błękitny, lub też dżdżysty, najwyższy bóg indyjski, jest właściwie ubóstwionym sklepem nieba, którego blask ukryty (Vritri) przez czarne obłoki deszczowe dał początek podaniu o jego walkach z wodnym smokiem (Ahi Dahaka). — Przekład niektórych części wed, zawiérających odnośne podania, podał Krasnosielski (Bibl. Warsz. 1866).

Indrańskie starostwo niegrodowe, znajdowało się w księstwie zmudzkiem, powiecie pojurskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569 piérwotnie należało do dóbr stołowych królewskich i wtedy składało się z dóbr Indury z przyległościami. W r. 1771 posiadał je Andrzéj i Antonina Suchodolcowie, opłacając z niego kwarty złp. 331 gr. 5. Na sejmie warszawskim z r. 1773 dla załatwienia licznych sporów o granice, Stany Rzpltéj przez oddzielną konstytucyję wyznaczyły z urzędników il-

tewskich dziesięciu komisarzy dla ostatecznego oznaczenia granic tego sstwa.

Indre, dopływ Loary w środkowéj Francyi; bierze początek w departamencie Creuse i ubiegłszy mil 30 wpada do niéj poniżéj Tours.—Departament *Indre*, mający 123 mil kw. powiérzchni z ludnością 277,860, dzieli się na 4 okręgi: Châteauroux, la Châtre, le Blanc, Issoudun. Jestto kraina bardzo żyzna, płaska, ma piękne łąki i lasy, chociaż trafiają się wydmy piaszczyste i bagna (pays de Champagne). Miasto główne Châteauroux.—Departament *Indre et Loire*, leży po obu stronach rzeki Loary, zwany jest powszechnie „ogrodem Francyi", jako nadzwyczaj urodzajny; składa się z części dawnéj prowincyi Touraine, części Orleanu, Poitou, i Anjou; obejmuje 111 mil kw. z ludnością 325,100 i dzieli się na 3 okręgi: Tours, Chinon, Loches; kraina to niska, ma ledwie kilka szeregów pagórków, skropiona jest Loarą, która tu przyjmuje Indre, Cher, Vienne, Miland i Brenne. Grunt tu nadzwyczaj żyzny, wydaje zboża, owoce, jarzyny i wiele innych roślin.

Indukcyja filozoficzna, ob. Metoda.

Indukcyja (*elektryczna*), jestto wywoływanie prądów elektrycznych przez prądy elektryczne i magnesy. Wzbudzanie prądów przez prądy elektryczne zowie się I. *elektryczną* (*elektroindukcyją*), I. *woltaiczną* (*woltaindukcyją*) lub po prostu I., wzbudzanie zaś przez magnesy I. *magnetyczną* (*magnetoindukcyją*). Zjawiska indukcyjne zauważane zostały po raz piérwszy przez Faradaya (1831). Jest ośm następnych rodzajów I. 1. Jeżeli w pobliżu przewodnika elektrycznego zamykamy prąd, to w przewodniku powstaje prąd kierunku przeciwnego. 2. Jeżeli w pobliżu przewodnika prąd otwiérамy, powstaje w przewodniku prąd tegoż samego kierunku. 3. Jeżeli do przewodnika zbliża się prąd, to w przew. powstaje prąd kierunku przeciwnego. 4. Jeżeli się od przew. prąd oddala, to w przewod. powstaje prąd tegoż samego kierunku. 5 i 6. Jeżeli w pobliżu przew. magnetyzm się wzbudza (niknie), to w przew. powstaje prąd kierunku przeciwnego (tegoż samego) co kierunek prądów elemeutarnych magnesu. 7 i 8. Jeżeli ku przew. magnes się zbliża (oddala), to w przew. powstaje prąd kierunku przeciwnego (tegoż samego) co kierunek prądów elementarnych magnesu. Prądy wzbudzające zowią się głównymi lub indukującymi, prądy wzbudzone ubocznymi, indukowanymi lub indukcyjnymi. Za przewodniki dla obu prądów używa się pospolicie spiralnych z drutu miedzianego, gdyż wtedy znaczne długości na siebie działają; dla prądu głównego drut winien być grubym, aby prąd nie został zbyt osłabionym przez opór drutu; dla prądu ubocznego natomiast używa się drutu cieńkiego. Prądy pod 1 i 2 powstają nietylko przy zamykaniu i otwiéraniu prądu, ale także przy jego wzmacnianiu i osłabianiu; nadto powstają nietylko w przewodniku sąsiednim, ale w samymże przewod., po którym prąd płynie, tak że osłabiają działania prądu przy jego zamykaniu, a także i przy otwiéraniu; sąto prądy zewnętrzne, czyli *ekstraprądy*. Prądy I. różnią się tém od głównych, że są bardzo krótkiego trwania i nie mają ekstraprądów. Z tego powodu prądy I. nadają się do tych działań elektrycznych, które mają miejsce przy otwiéraniu i zamykaniu prądu, i w obu razach są jednakie, więc głównie dla celów fizyjologicznych, i gdy idzie o wywołanie iskier. Siła elektromotoryczna prądów indukcyjnych jest proporcyjonalna do liczby zwojów drutu ubocznego, jako też przy I. woltaicznéj do iloczynu z siły prądu i liczby zwojów prądu głównego, przy I. magnetycznéj zaś do momentu magnetycznego magnesu (Lenz 1835, Weber 1846); nadto rośnie ze zdolnością oporu drutu ubocznego, dla tego też na spiralne indukcyjne używa się licznych zwojów drutu cieńkiego. Mogą też być wywołane i *prądy indukcyjne wyższych rzędów*, t. j. prądy wywołane przez prądy indukcyjne w sąsiednich przewodnikach; także i magnetyzm ziemski może wywoływać prądy indukc. (Faraday 1832). Do zjawisk indukcyjnych należy daléj *magnetyzm obrotowy* (ob.). Z *przyrządów indukcyjnych* najwięcéj są znane machinki do celów lekarskich (Dubois Reymond 1848 i liczne inne konstrukcyje). Składają się one z dwu rolek, czyli zwojów drutu, z których jedna o drucie grubym jest indukującą i po niéj przechodzi prąd z elementu galwanicznego, druga o drucie cieńkim jest indukcyjna; oba końce tego drutu zakończone są rączkami do trzymania, lub innem urządzeniem, stosownie do celów terapeutycznych. Nadto koniecznym jest przerywacz, dla ciągłego przerywania, t. j. otwiérania i zamykania prądu głównego (młotek Wagnera, disjunktor Dove'go). Na podobnéj zasadzie urządzają się też ogromne machiny indukcyjne, induktory, noszące zwykle nazwę swego konstruktora Ruhmkorffa (ob.). Machiny, w których prąd zostaje wywołanym za pomocą magnesów, noszą nazwę magnetoindukcyjnych (ob). Co do wyrazów tu użytych ob. galwanizm i magnetyzm.

Indukcyjne prądy, ob. Indukcyja.

Indulgencyja (z łac.), ob. Odpusty.

Indult (z łac.), zowie się wszelkie specyjalne upoważnienie lub pozwolenie, udzielone przez papiéża jakiéj korporacyi lub pojedynczéj osobie do przestąpienia wymienionego przepisu lub rozporządzenia, dotąd obowiązującego. Papież udziela biskupom przywiléj dyspensy (ob.) w pewnych przeszkodach do zawarcia małżeństwa za I., który w takim przypadku przywiązany jest do osoby biskupa i nie może być przeléwany na kogo innego.

Indus, *Sind*, po sanskricku *Sindhu*, wielka rzeka w Indyjach Przedgangesowych, bierze początek z góry Kailasa w Małym Tybecie, przerzyna kraj wzdłuż północnego stoku Himalai w kierunku od południo-wschodu ku północo-zachodowi, przedziera się przez Himalaje w miejscu, gdzie one przytykają do gór Hindukusz; tworzy granicę pomiędzy leżącym z téj tu strony krajem Sików a Afghanistanem i zdąża przez ziemię Sindu do morza Arabskiego, do którego wpada licznemi ramionami, tworząc na 15 mil długą a 30 szeroką deltę, zwaną *Deltą Indusu*. Długość téj rzeki wynosi

490 mil, a porzecze jéj przeszło 19,500 mil kw. Z wielu dopływów I. najznaczniejsze są Kabul i pięć rzek skrapiających krainę, zwaną Pendżab (pięciorzecze). Pomimo znacznéj głębokości i szerokości Indusa, żegluga na nim nie jest ożywioną i dopiéro w ostatnich czasach staraniem Anglików rozwijać się zaczęła.

Indyferentyzm (łac.=*obojętność*), może być rozmaity: polityczny, narodowościowy, religijny i t. p. Najczęściéj jednak bywa ten wyraz używany na oznaczenie obojętności względem swego wyznania religijnego lub w ogóle względem spraw kościelnych. Wypływa on zwykle z przekonania u jednych, że wszystkie wyznania i religije są dobre, a u drugich znów, że wszystkie są złe i zbyteczne, że one na obyczaje i społeczne dobro nie mają wpływu, chociaż badanie i porównywanie zasad i urządzeń tychże dowodzi, iż sprowadzają one większe lub mniejsze złe lub dobre skutki dla własnéj lub krajowéj społeczności. I. *religijny* szerzy się zwykle tam, gdzie zewnętrzne formy i praktyki biorą przewagę nad stosowaniem zasad religijnych i urządzeń kościelnych w praktycznem życiu. Jak fanatyzm religijny, będący ostatecznym krańcem szkodliwéj dla rodu ludzkiego gorliwości, tak i I. r. jest podobnież takimże w odwrotnym kierunku szkodliwym krańcem obojętności.

Indygirka (*Zachodnia Kołyma*), rzeka w prowincyi jakuckiéj; powstaje z połączenia się rzeczek Omekonu i Kundusurnia; ubiegłszy przeszło 1,000 w. wpada czterema odnogami od m. Lodowatego.

Indygo (*indychi*), ważny materyał farbierski, zawiérający w sobie bardzo piękny barwnik błękitny Otrzymuje się z różnych gatunków roślin należących do rodzaju *Indygowca* (ob.); urzet (ob.) wydaje barwnik podobny. W Indyjach otrzymuje się I. przez poddanie fermentacyi liści i łodygi właściwych roślin, zebranych w czasie kwitnięcia, w kadziach napełnionych wodą. Po 12 lub 15 godzinach ciecz wprowadza się do innych kadzi i porusza się ją gwałtownie w zetknięciu z powietrzem, co wywołuje osad błękitny. Następnie osad gotuje się w kotłach miedzianych, wyciska w płótnie, dzieli na na kawałki sześcienne i suszy. I. handlowe zawiéra 50 do 90% istoty barwiącéj, przedstawia się w postaci kawałków nieforemnych, najczęściéj sześciennych, których odcień zmienia się między barwą błękitno-fijoletową, a błękitno-czarniawą. Odmiany najbardziéj cenione przedstawiają połysk miedziany. I. czyste przybiéra nazwę *indygotyny*; otrzymuje się przez ogrzewanie I. handlowego w prądzie wodoru i następne przesublimowanie w małych cząstkach; skład ma C_8 H_5 NO. I. nie znajduje się już utworzoném w roślinach. Schunck przypuszcza, że takowe zawiérają ciało pokrewne glukozydom, *indykan* C_{26} H_{31} NO_{17}, który przez fermentacyję przechodzi w I. i *indygoglucynę* C_6 H_{10} O_6. Indykan przytrafia się téż w moczu ludzkim. I. nierozpuszcza się w wodzie, w alkoholu zimnym i eterze. Alkohol wrzący rozpuszcza je w małéj ilości. Kwas siarczany stężony rozpuszcza I. przy 40—60° z piękném zabarwieniem błękitném, tworząc przytém dwa kwasy *indygosiarczany* i *purpurosiarczany*. Kwas azotny rozcieńczony i wrzący zamienia I. w *izatynę* (ob.). Farbowanie indygiem odbywa się albo za pomocą kąpieli indygowéj, zimnéj dla wełny, a ciepłéj dla jedwabiu i bawełny, albo téż za pomocą roztworu siarczanego (ob. saski błękit).

Indygo białe, C_{16} H_{12} N_2 O_2, ciało odkryte przez Chevreula (1812), otrzymuje się działaniem wodoru *in statu nascenti* na indygo. Jestto ciało brudno białe, bez woni i smaku. Rozpuszcza się w alkoholu i eterze, rozczyny te są żółte. Na powietrzu pochłania tlen i przechodzi w I. zwykłe.

Indygotyna, ob. Indygo.

Indygowiec (*Indigofera*), rodzaj roślin z rodziny strąkowatych (motylkowych), obejmuje liczne gatunki zielne lub krzewiaste w krajach gorących, niektóre ważne jako lekarskie lub farbierskie, albo téż znane jako ozdobne. I. *anil* uprawia się w Indyjach i Amer. połud., gdzie się korzeń używa przeciw syfilis, liście stanowią środek toniczny. Również lekarskie znaczenie mają: I. *astropurpurea*, I. *enneaphylla*; I. *tinctoria*, uprawiana przedewszystkiém w Amer. płd. i Indyjach, zach., głównie wydaje *indygo* (ob.).

Indyjanie, nazwisko pierwotnych mieszkańców Ameryki, nadane im przez piérwszych odkrywców Nowego Świata, mniemających, że znaleźli w nim ostatni kraniec Indyj. I. stanowią odrębną rasę ludzi, nazywaną także od ich cery *rasą czérwoną* (red race) a od ich ojczyzny rasą *amerykańską*. We względzie fizycznym różnią się I. od ras innych ciemno-miedzianym kolorem skóry, gładkimi, czarnymi włosami, wydatnymi, na szerokiéj ale nie płaskiéj twarzy, rysami, czołem ku tyłowi przytłoczoném i gęsto długimi obrosłém włosami. Jakkolwiek charakterystyczne te cechy u pojedynczych plemion rozlicznym naturalnie ulegają modyfikacyjom, to jednak wszystkie ludy I. od oceanu Północnego aż do Ziemi Ognistéj przedstawiają tenże sam typ nie tylko w składzie ciała, ale także w fizyjognomii, własnościach psychicznych, mowie, produkcyjach swego ducha. Z oblicza czérwonoskórego Indyjanina przemawia wszędzie, na półn. czy na połud., posępna, obojętna na wszystko surowość, smutek i ucisk ciężki. Im dziksze są plemiona, im więcéj wycierpiały pod jarzmem czérwonych lub białych wrogów, tém trwożliwszy i ruchliwszy wzrok, tém nikczemniejszy wyraz fizyjognomi. Zupełne prawie odrętwienie zdaje się być dla Indyjanina stanem najpożądańszym. U plemion, żyjących jeszcze w niewoli, miejsce surowości i dzikości zastępuje pewien rodzaj melancholii. Na tym punkcie zgodne są wszystkich badaczów podania; ale różne niezmiernie ze względu na duchowe własności tych autochtonów amerykańskich. Wkrótce po odkryciu Ameryki bulla papieska (1535) musiała rozstrzygać wątpliwość, czy I. można zaliczać do rodu ludzkiego. Obserwacyje nowsze dowiodły w każdym razie, że I. we względzie duchowym stoją daleko niżéj od rasy kaukaskiéj. Władza poznawania u rasy czérwonéj słabsza i

powolniejsza, fantazyja tępsza, umysł mniéj wrażliwy. Indyjanin żyje tylko teraźniejszością, o przyszłości nie myśli; obojętny więc na śmierć, znosi wszystko bez skargi. Faktem tym objaśnia się także jego ociężałość, lenistwo, życie bez troski o jutro, o polepszenie materyjalnego i moralnego bytu. Ale jeżeli myśl wycierpianych krzywd raz opanuje Indyjanina, wówczas używa on wszystkich podstępów i wybiegów dopóty, dopóki nie nasyci swéj zemsty. Z téj to mściwości rodzą się u niektórych plemion amerykańskich niesłychane okrucieństwa, długie wojny i straszny zwyczaj ludożerstwa. Jak z jednéj strony brakuje I. głębszego rozumu, tak z drugiéj niedostaje im i żywéj wyobraźni; dowodem tego ich podania i myty, pojęcia religijne, ich poezyja i krasomówstwo. Ten sam brak wyższego polotu fantazyi, ruchliwości i rozmaitości form widać we wszystkich dziełach sztuki ucywilizowanych ludów amerykańskich. Plemiona północne stoją w tym względzie nieco wyżéj od innych. Indyjanin nie jest zdolny przyswoić sobie pojęć oderwanych; stąd téż wypływa jego obojętność względem wyższych nauk religijnych, dzikość jego poglądów kosmogonicznych. Stosunki liczb pojmuje Indyjanin z nadzwyczaj wielką trudnością. I w językach indyjskich, mających tenże sam typ na całéj przestrzeni od półn. Grenlandyi do połud. końca Patagonii, widać niższy stopień władzy myślenia. Należą one do tak zwanych języków *syntetycznych*, które z trudnością rozczłonkowują pojedyncze pojęcia, częstokroć z resztą dwuznaczne i niejasne, a tém samém świadczące o bardzo powolnéj pracy ducha. Przykład białych i starania misyjonarzów o ucywilizowanie czérwonoskórców stosunkowo małém cieszą się powodzeniem. W dzisiejszym stanie etnografii Ameryki niemożebną jeszcze jest rzeczą uporządkować wszystkie plemiona Indyjan na zasadzie ich pokrewieństwa w pewne grupy i familije. Słynny fizyjolog Morton dzieli ich na dwa główne szczepy: *Tolteków* i *Amerykanów*. Najwiecéj w tym względzie zrobili jednak: Gallatin, Buschmann, Hale, Turner, Hayden i in., szczególniéj dla Ameryki północnéj. W téj części Nowego Świata odróżniają na podstawie badań językowych następujące familije ludów: 1° *Eskimosowie*, dzielący się na Grenlandczyków, właśc. Eskimosów i grupę ludów oceanu Spokojnego (Kajdaki, Czugacze, Kuskokwigmiuty i t. d.); 2° *Aleutowie*; 3° ludy *atapaskijskie* (ob. *Atapaskas*); 4° liczna i rozgałęziona familija *Algonkin-Lenape*, dzieląca się na mnóstwo plemion, z których niejedno już wymarło (np. Mohikanie, Suskwehannokowie i t. d.); 5° *Irokezowie* (ob.); 6° *Cherokezowie* (ob.), których wraz z 7° *Catawba* i *Wookanami* oraz 8° *Choktaw-Muskogeeami* nazywają niekiedy wspólném mianem *Apalachów*; 9° *Uchee*; 10° *Natchez*; 11° *Sioux* albo *Dakota* (między Mississippi i górami Skalistemi), do których należą mnogie plemiona; 12° *Pawnie*, na połud.-zach. od poprzednich. Daléj ku połud., w równinach między górami Skalistemi, Mississippi i odnogą Meksykańską, siedzą jeszcze resztki licznych ludów, zupełnie odrębne zajmujących miejsce we względzie językowym. Połud.-zachod. obszary Unii i całą północ.-zachodn. część Meksyku zamieszkują 4 grupy ludów szczepu *Sonoryjskiego*. Całkiem różnią się od nich mową plemiona: Yuma, Cocomaricopa, Mohave i t. d., siedzące nad niższym biegiem rz. Colorado. W Meksyku wedle Orozco y Berra istniało 1864 r. 51 idyjomów z 64 narzeczami; najpiérwsze miejsce zajmują tu potomkowie *Azteków* (ob.); z plemion meksykańskich wiele już zupełnie wygasło. W środkowéj Ameryce najbardziéj rozpowszechniony jest język *Quiche*. Indyjan Ameryki połud. (których języki mało jeszcze zbadane) dzielą nowsi etnografowie na następujące grupy: 1° *Cundinamarkanie*; 2° *Peruanie*, podług Tschudi'ego składają się z 3 różnych narodów, między którymi w czasie zdobycia Ameryki najucywilizowańszymi byli *Quichua*; język Quichua dziś jeszcze jest językiem krajowym w Peru, w części Boliwii i Ecuadoru, oraz w półn.-zachod. prowincych Argentyny; 3° *Antysanowie* (60 ludów), siedzący na wsch. stokach Andów, w Boliwii i Peru; 4° *Araukanie* z *Pehuenchami*; 5° ludy zamieszkujące pustynie i stepy wsch. części połud. Ameryki, od połud. krańca kontynentu aż do ujścia rz. La Plata; liczą tam 10 ludów z tyluż odrębnymi językami; najznajomsi z nich są: Puelchy, Abipony i Guaycuru; 6° ludy *Chiquitosów*, tak nazwane od najgłówniejszego z nich Chiquitos, dzielącego się na 30 plemion z różnemi narzeczami; 7° *Moxosowie*; 8° *Karaibowie* (ob.); 9° *Arrowakowie* (w Guyanie); 10° z licznych narodów nad r. Orinoco więcéj znajomi są: Maypurowie, Saliva i Otomakowie; 11° *Guarani*, zajmują obszary od La Platy przez całą Brazyliję aż do Gujany i składają się z mnóstwa plemion, które mówią w całéj Brazylii jednym językiem, zwanym *lingoa geral*; w połud. stronach noszą miano Guarani, w Brazylii zaś *Tupi*; 12° *Omagua*, nad rz. Maranon i jéj dopływami, powyżéj ujścia rz. Putumayo; 13° narody *Brazylijskie*; wspólna nazwa dla wszystkich ludów obcych na obszarach, zajętych przez Guarani-Tupi; najznajomsze z nich są: Botokudy (ob.), Puri i Kiriri. Wszystkich I. liczą na $9\frac{1}{2}$ mil. ludności, mówiącéj 3—600 językami. Do najbardziéj rozpowszechnionych języków należą: aztekijski, Cree, Quichua, Maysca, Quiché, Guarani; inne ograniczone są na bardzo małych przestrzeniach. Okoliczność ta wielce utrudnia cywilizacyjne zadanie misyjonarzów. I. żyjących w pogaństwie liczą na $2\frac{1}{2}$ miljonów. Ze względu na stopień cywilizacyi można podzielić I. na 3 klasy: 1° najliczniejsza, składająca się z ludności tych krain, w których istniały państwa już w epoce zdobycia Ameryki; I. ci zajmują się od wieków rolnictwem; 2° obejmuje te ludy (w półn. i połud. Ameryce), położenie których uległo pewnym zmianom pod wpływem Europejczyków; 3° obejmuje plemiona dzikie (w północ. i połud. Ameryce), które zatrzymały ten sam sposób życia, jaki prowadziły w czasie zdobycia Ameryki. W północ. Ameryce liczba I. stopniowo się zmniejsza, zaś w połud. raczéj zwiększa, niż ubywa. Oprócz dzieł Gallatina (ob.), Schoolcrafta

(ob.) i Buschmana (ob.) porów. we względzie antropologicznym Mortona „*Crania Americana*“ (Filad. 1839); o I. półn.-amerykańskich: Mac Kenneya i Halla „*History of the Indian tribes*“ (3 tomy, Washing. 1838—44, ze 120 portretami); Catlina „*Letters and notes on the manners and conditions of the North-American Indians*“ (tłum. niem. 2 tomy, Lipsk 1846—48); tegoż „*North-American Indian portfolio*“ (Lond. 1844, z 25 miedziorytami); Drake'go „*Biography and history of the North-American Indians*“ (8 ed., Bost. 1848); Moore'a „*History of Indian wars of the United states*“ (New-York 1849); Waitza „*Die Indianer Nordamerikas*“ (Lip. 1865); o ludach i językach meksykańskich: Pimentela „*Cuadro descriptivo y comparativo de las lenguas indigenes de Mexico*“ (2 t., Meksyk 1863—65); Orozco y Berra „*Geografia de las lenguas y carta etnographica de Mexico*“ (Meks. 1864); o I. środkowéj i połud. Ameryki: opisy podróży A. Humboldta, Stephensa, Squiera, Tschudi'ego, Spixa i Martiusa, Schomburgka, d'Orbigny'ego, i t. d.; w ogóle zaś czyt. Waitza „*Anthropologie der Naturvölker*“ (t. 3 i 4, Lip. 1862—65); Müllera „*Geschichte der amerik. Urreligionen*“ (Bazyl. 1855).

Indyje, India, tak nazywali starożytni Grecy i Rzymianie kraje znajome im tylko z podań, leżące z téj strony Indusu, o których dokładniejsze wiadomości powzięli dopiéro mianowicie od czasu zwycięskiéj wyprawy Aleksandra W. Jeszcze w wiekach średnich, kiedy handel indyjski prowadzony był częścią przez pośrednictwo Egiptu, częścią długiemi drogami karawanowemi przez Azyję środkową, pomieszczano ten kraj pełen cudów na samych krańcach ziemi. Kiedy w drugiéj połowie XV w. Kolumb na zachód popłynął, mniemał z początku że w archipelagu Ameryki środkowéj odkrył owe dotąd nieznane Indyje. Vasco de Gama opłynął Afrykę ku wschodowi i odkrył dopiéro najprostszą drogę morską do prawdziwych Indyj. Odtąd te ostatnie kraje przezwane zostały Indyjami Wschoduiemi (ob.), archipelag zaś Ameryki środkowéj Indyjami Zachodniemi (ob.), piérwotni zaś mieszkańcy tego nowego świata otrzymali ogólną nazwę Indyjan (ob.). Dla odróżnienia jednych od drugich, nazywają niekiedy mieszkańców Indyj Wschodnich Indami.

Indyje przednie albo **przedgangesowe**, na północ graniczą z górami Himalajskiemi, które oddzielają je od Tybetu, na zachód z górami Sulejmana, które oddzielają je od Afganistanu i Beludżystanu, na wschód z Indyjami tylnemi, na południo-wschodzie, południu i południo-zachodzie oblane są morzem Arabskiém i odnogą Bengalską. Największa odległość z północy na południe wynosi 400 mil, prawie takaż odległość jest ze wschodu na zachód; powiérzchnia obejmuje 66,000 a według innych 68,800 mil kw. Co do ustroju pionowego składają się Indyje przednie z trzech odrębnych części: 1) spadających ku południowi tarasów gór Himalajskich; 2) niziny Indostańskiéj, leżącéj między Indusem i Gangesem a górami Himalajskiemi na północy i górami Vindyja na południu, tworzącéj olbrzymią przestrzeń 40,000 mil kw., mającą za podstawę liniję przeprowadzoną od ujść Gangesu do ujść Indusu; urodzajne porzecza obu tych rzek należą tutaj, równie jak słona i piaszczysta pustynia Turr; oraz 3) wyżyny Dekańskiéj albo Dekanu (ob.), zajmującéj południową część półwyspu, ograniczonéj z północy górami Vindyja, ze wschodu i zachodu górami Ghats (ob.), które ku zachodowi stromo nad morzem się wznoszą na pobrzeżu Malabarskiém, a łagodny mają spadek na wybrzeżu Koromandelskiém. Ku południowi pod 12° szer. płn. oba pasma gór Ghats połączone są pasmem gór Neil-Giri (Nilgiri), dosięgających 8,000 st. wysokości.—*Rzeki.* Oprócz głównych rzek Indusu i Gangesu a w części i Bramaputry, posiadają Indyje, a raczéj Dekan, kilka mniejszych rzek, z których Nerbudda płynie na zachód równolegle i w bliskości gór Vindyja, zaś Mohammeddi (Mahanaddi), Godaweri, Kistna i Kaweri płyną na wschód, przerzynają góry Wschodnie Ghats i wchodzą do zatoki Bengalskiéj, tworząc przy ujściu wielkie limany.—*Klimat.* Przedewszystkiém należy w Indyjach odróżnić okolice niskie od górzystych. Piérwsze posiadają klimat gorący, drugie umiarkowany. Piérwsze nawiedzane częstemi ulewami i posiadające większą ilość wód, są bardziéj wilgotne, drugie bardziéj suche. Piérwsze posiadają roślinność podzwrotnikową, ale także są mniéj zdrowe, drugie są chłodniejsze, roślinność na nich mniéj bujna, ale za to daleko są zdrowsze. Pory dżdżysta i sucha zależą od mussonów, tu peryjodycznie wiejących. Od Maja do Września południowo-zachodni musson sprowadza dészcz na pobrzeżu Malabarskiém, a od Października do Stycznia dżdżysta pora przy wietrze północno-wschodnim panuje na pobrzerzu Koromandelskiém.—*Produkta.* Różnica pionowego wyniesienia objawia się i w życiu roślinném i zwierzęcém. W Himalajach roślinność nie jest zbyt silną. Tam lasy iglaste i rośliny strefy umiarkowanéj północnéj głównie spostrzedz można. Zato w nizinie Indostańskiéj, szczególniéj w miejscach dobrze nawiedzionych, wegetacyja jest może najsilniejszą na ziemi. Tam krzewy dochodzą wielkości drzew naszych, a drzewa dosięgają 100 stóp wysokości. Gaje sandałowe, hebanowe, drzewa smocze, różne gatunki palm, jak: kokosowa, sagowa, kapustna i t. d., drzewa bananowe, muszkatołowe, cynamonowe i goździkowe, imbier, herbata, pieprz i inne krzewy, ryż i zboże wszelkiego rodzaju, spotykają się tu wszędzie. Zwierzęta również są tu liczne: słonie, lwy, tygrysy, pantery, nosorożce, dziki, bawoły, krokodyle, węże jadowite i inne płazy i gady są postrachem mieszkańców. Postępując w okolice górzyste drzewa podzwrotnikowe nikną lub karłowacieją: palma kokosowa znika na wysokości 1,000 lub 1,500 stóp, banan na 3,000 stóp, zato częstsze są tu lasy iglaste i flora strefy umiarkowanéj. Ciała kopalne są także bardzo liczne: złoto, srebro, cyna, miedź, węgiel kamienny, siarka, sól, saletra, dyjamenty, szmaragdy, granaty, szafiry, rubiny, topazy spotykają się często.—*Ludność* wynosi przeszło 180,000,000. Główną

jéj część stanowią Indusowie, przeszło 120,000,000 reszta należy do różnych plemion obcych pod względem języka, pochodzenia i obyczajów Indusom, jako to: Ramużysów, Pulindosów, Bhilsów, Chondów i t. d. Ważną część ludności ogólnéj tworzą Mongołowie (15,000,000), daléj Afganowie (1,000,000), Persowie, Europejczycy a mianowicie Anglicy, Portugalczycy, Francuzi i t. d.—*Religija* przeważnie bramińska, wyznają ją prawie wszyscy Indusowie; po niéj dopiéro idzie mahometańska, któréj wyznawcami są: Mongołowie i Afganowie. Persowie trzymają się nauki Zoroastra, Europejczycy są chrześcijanami, a inne ludy wyznają budaizm i inne pogańskie religije.—*Obyczaje*. Od najdawniejszych czasów wyróżniali się od innych ludów Indusowie obyczajami. Poligamija była u nich dozwolona w trzech wyższych kastach. Sudrasowie zaś mogli miéć tylko jednę żonę. Kobiéta powtórnie za mąż w żadnéj kaście wychodzić nie mogła; nie ma jednak śladu w prawodawstwie Manu przepisów nakazujących wdowie palić się ze zwłokami męża. Obyczaj ten późniéj, jakkolwiek jeszcze przed Chr., się pojawił. Dziewczęta w ósmym roku uważane były za zdolne do wstąpienia w stan małżeński, którego celem było utrwalenie familii przez potomstwo męskie, kobiéty były zamknięte wewnątrz domu, jednak nie tak jak gdzieindziéj na Wschodzie, gdyż mogły spacerować i nawet czynić ofiary w świątyniach. Dzisiaj używają Indyjanki daleko większéj swobody. Odzież mężczyzn i kobiét składa się z sukna, z białego lnu i różnokolorowéj bawełny, w święta zaś noszą szaty jedwabne. Ubranie urzędowe jest bramowane złotem. Pokarmem Indusów jest głównie ryż, potém mléko, owoce, miód, chléb i t. d. Mięsa wiele pokoleń nie jada wcale. Napoje wyciągane z owoców i wino są używane, ale bardzo umiarkowanie.—*Oświata* najbardziéj upowszechnioną jest u Indusów, inne plemiona stoją w tym względzie znacznie niżéj. Rząd angielski dokłada starania dla urządzania szkół i usiłowania te, znajdując poparcie u wielu krajowców, nie są bezowocne. Główne zajęcie mieszkańców stanowi uprawa roli dla otrzymania ryżu, opijum, cukru, araku, indygo i t. d., daléj idzie rybołówstwo, jedwabnictwo, przygotowywanie siarki i saletry; górnictwo nie ma wielkiego znaczenia. Zręczność Indusów w wyrabianiu złotogłowów, snycerstwie, przygotowywaniu dywanów i szali ogólnie jest uznaną. Głównymi punktami przemysłu indyjskiego są: Madras, Kalkutta, Delhi, Kaszmir, Bombaj, Goa, Lahore i inne.—*Handel* wewnętrzny nie wielki, z przyczyny złych komunikacyj. Anglicy położyli w tym względzie zasługi urządzeniem dobrych dróg wojskowych. Obecnie pobudowano w wielu miejscach koleje żelazne, zaprowadzono telegrafy i urządzono żeglugę parową na Gangesie, Indusie i Godaweri. Handel morski jest bardzo silnie rozwinięty, przedewszystkiém prowadzą go Anglicy, potém Portugalczycy, Francuzi, Holendrzy i krajowcy. Płody krajowe są przedmiotem wywozu, towary zaś przerobione, złoto i srebro, stanowią artykuły przywozu. Pod względem politycznym dzielą się I. na posiadłości europejskie i państwa niezależne. Posiadłości europejskie składają się z posiadłości angielskich, francuskich i portugalskich. Za państwa niezależne uważane są: Butan i Nepal. Posiadłości angielskie są pod zarządem generalnego gubernatora (wicekróla), mianowanego przez koronę i składają się z posiadłości bezpośrednich i pośrednich. Bezpośrednie wynoszą blisko 40,000 mil kw., resztę stanowią posiadłości książąt zostających pod opieką Anglii, czyli państwa lenne indyjskie. Posiadłości bezpośrednie dzielą się na trzy prezydenctwa: Kalkutty albo Bengalu, Bombaju i Madrasu. Prezydenctwo Kalkutty jest tak wielkie, iż się rozpada na właściwą Bengaliję, północno-zachodnie prowincyje, Nagpur, Setledż i Pendżab. Prezydencyje dzielą się na prowincyje, a te na obwody. Państwa lenne są w różnym stosunku zawisłości; jedne są tylko sprzymierzonemi, inne muszą wojsk dostarczać, inne utrzymywać u siebie wojska angielskie, inne jeszcze bezwarunkowo ulegać rozkazom urzędników angielskich. Posiadłości francuskie wynoszą ledwie 9 mil kw. i 230,000 m. Posiadłości portugalskie mają 73 mil kw. i 469,000 m. Państwa niezależne mają 3,480 mil kw. i około 3,000,000 m. Por. Montgomery-Martin „*The British colonies*" (Londyn 1849); Murray „*Handbook for India*" (Londyn 1859).

Historyja. Starożytna historyja I. z powodu ubóstwa we względzie historycznym literatury sanskryckiéj zupełnie jest mityczna i ciemna. Faktem pewnym jest tylko to, że najdawniejsza kultura indyjska jest już wynikiem podboju. Z krain górzystych, otaczających I. od półn.-zachodu, przybyli w najdawniejszéj epoce (może na 2,000 lat prz. Chr.) na niziny zdobywcy szczepu kaukaskiego (ob. *Aryjczykowie*), wyższą posiadający kulturę, ujarzmili mieszkańców piérwotnych i narzucili im własną cywilizacyję. Ze zmieszania się tych różnych ludów powstał dzisiejszy naród *Hindu* ze swym podziałem na kasty, a z przyniesionéj cywilizacyi wyrosła jego religija, uobyczajenie i cała kultura. Początkowo kultura ta była o wiele czystszą, idealniejszą aniżeli późniéj; w następnych bowiem czasach pod wpływem surowéj kastowości przenikają gruby zabobon, fanatyczna religijność, kult materyjalny i despotyczna wyłączność. W peryjodzie mytycznym dzieliły się I., zwłaszcza Hindostan, na mnóstwo odrębnych państw, jak Ajadhja, Magadha i t. d., w których rządzili królowie i książęta (*radża*), podlegli nieraz w kilku jednemu zwierzchniemu królowi (*maharadża*). Bramani (ob.) wywiérali wielki wpływ na sprawy publiczne. Wiekopomne dzieła sztuki budowniczéj, mianowicie w skałach wykute świątynie, dziś jeszcze budzą podziw. Nowości religijne, jak rozszerzenie Buddhaizmu (ob. artykuł *Buddha i Buddhaizm*), wywoływały od czasu do czasu wielkie poruszenia. Religija i kultura indyjska przeszły i do innych krajów, np. na wyspy Jawę i Bali. Wielki zdobywca Rama, opiéwany w „*Ramayanie*", przeniósł oręż na Ceylon. Pewniejsze dzieje I. rozpoczynają się dopiéro

z podbajemi Aleksandra W. w Pendżabie. Grecy podali nam niejakie o I. wiadomości. Od tego czasu, a może już i wcześniéj, prowadzili Grecy z Hindusami handel drogą wodną i lądową (za pomocą karawan); niektórzy z Greków jeździli w interesach handlowych do I. i tam się nawet osiedlali. Po śmierci Aleksandra W. wzniósł się indyjski król Sandrakottus (sanskr. *Czandragupta*) i zawładnął wszystkimi krajami od Indu do Gangesu. Seleuk Nikanor, jeden z następów Aleksandra W., zostawał z nim w pokoju i dał mu za żoną swą córkę. Odtąd stosunki Grecyi z I. utrzymywały się ciągle. Grecko-baktryjski król Eukratydes (ob. *Baktryja*) zdobył nawet półn. część I., która jednak wkrótce odpadła. Późniéj panowali w I. Sakowie czyli Indo-scytowie, ale ich stąd wyparł król Vikramaditja; panowanie tego władcy uchodzi za wiek złoty sztuki i literatury indyjskiéj i uważa się za początek używanéj dotąd jeszcze w I. rachuby czasu (56 prz. Chr.). Rzymianie utrzymywali także stosunki z I.; poselstwa indyjskie przybywały na dwory cesarzów rzymskich. W VIII w. po Chr. ustają skutkiem podbojów arabskich w Azyi bezpośrednie związki między Europą i I.; jedynymi pośrednikami są Arabowie. Wpływ mahometanizmu na I. był dla tego kraju najfatalniejszy. Fanatyczni zdobywcy mahometańscy w straszny sposób zniszczyli niepodległość i świetność półn. państw indyjskich a zarazem wprowadzili do kraju całkiem inne, zarówno polityczne jak religijne i społeczne żywioły. Uległ cały Hindostan i nigdy już (wyjąwszy jeno niektóre miejscowości) nie odzyskał swéj samodzielności; tylko na połud., w bardziéj niedostępnym Dekanie utrzymały się niepodległe dynastyje. I tak istniały mahometańskie państwa Gasnawidów, Ghuridów, wielu zdobywców afgańskich, Timura (ob.); Babur (ob.), potomek tego ostatniego, założył 1526 państwo wielkiego Mogoła, które w czasach swéj świetności za Akbara (ob.) i Aureng-Zeyba (ob.) obejmowało cały Hindostan i większą część Dekanu. Rezydencyjami Mogołów były miasta: Delhi i Agra. Prowincyje były jedne bezpośrednie, rządzone przez nabobów, drugie pośrednie, zależące od własnych radżów, którzy Mogołowi składali jeno daninę. Począwszy od XVI w. poczęli się na wybrzeżach I. osiedlać Portugalczycy, zakładali twierdze i faktoryje, doszli do wielkich posiałości i wraz z niemi dzierżyli w swych ręku prawie lat 100 cały handel wschod.-indyjski. Z upadkiem Portugalii przy końcu XVI w. zajęli jéj miejsce w I. Holendrzy. Wkrótce wystąpili i Anglicy jako handlarze europejscy, a założona przez nich 1600 r. angielsko-wschodnio-indyjska kompanija (ob. *Wschodnio-indyjska-kompanija*) cały handel zagarnęła w swe ręce. Gdy zaś i Francuzom udało się zająć w I. niektóre terytoryja (ob. *Pondichery*), wznowiła się zaraz między obu narodami dawna rywalizacyja i krwawe z sobą toczono boje. Pokojem paryskim 1763 utraciła Francyja wszystkie niemal swe nabytki. Równocześnie zaszła zmiana rzeczy i w Bengalu. Anglicy uderzyli na osłabione państwo wielkiego Mogoła i skutkiem wielu zwycięstw (piérwsze pod Plassey 23 Czerw. 1757) ugruntowali swe władztwo nad dolnym Gangesem. Założycielem potęgi angielskiéj w I. jest Lord Clive (ob.). Państwo wielkiego Mogoła jeszcze istniało, ale szybkim krokiem do zupełnego dążyło upadku. Prowincyje jedne za drugiemi przywłaszczały sobie niezależność. Sikowie (ob.) utworzyli niepodległe państwo Lahore w Pendżabie, a Maharaci (ob.) oderwali najlepsze cząstki od państwa Mogoła. Niebezpieczniejszemi dlań jeszcze były: zdobywcza wyprawa szacha perskiego Nadira 1739, podboje Afganów a zwłaszcza wyprawy szacha Achmed-Abdallaha od 1747. Skutkiem takiego upadku potężnego niegdyś państwa potworzyło się wiele państw drobnych, ciągle ze sobą toczących wojny. Anglija lękała się przewagi jednego z nich, tym bardziéj że Francyja zawsze podżegała przeciw niéj tuziemnych książąt. Przy pomocy francuskiéj Hyder-Ali (ob.), sułtan Mysore, doszedł znacznéj potęgi i zamyślał o zniszczeniu panowania angielskiego. Kompaniję ocaliła jednak energija W. Hastingsa (ob.), generalnego gubernatora angielskiego, a Tippo-Saib (ob.), syn i następca Hyder-Alego, musiał zawrzéć pokój 1784 r.; kompanija znacznie swą przezto w I. rozszerzyła potęgę. W ponownéj wojnie (1789—92) stracił Tippo-Saib połowę swych posiadłości, które dostały się w części Anglikom, w części zaś sprzymierzonym z nimi Maharatom i Nizamowi. Tymczasem Francuzi podczas kilkoletniego pokoju rozszerzali swój wpływ w I., rozbudzali nienawiść w krajowych książętach przeciw Anglikom, organizowali potężne wojska. W związku z tymi planami Francyi zostawała wyprawa Napoleona do Egiptu. Tippo-Saib porwał zawcześnie za oręż i przy zdobyciu Seringapatam (7 Maja 1799) utracił tron i życie. Klęska ta i niepowodzenie wyprawy franc. w Egipcie odjęły śmiałość pozostałym stronnikom Francyi a podniosły wpływ i potęgę Anglii w Dekanie. Po długich bojach ulegli wreszcie 1818 roku i niezgodni między sobą Maharatowie. Ze wszystkich władców niepodległych utrzymali swą niezależność tylko radża Nepalu, emir Sindhu, maharadża Lahore'u i maharadża Scindia. W wybuchłéj 1824 wojnie z Birmanami uzyskała kompanija pokojem w Yandabo 24 Lut. 1826 Arakan (ob.) i Tenasserim. Ale im bardziéj potężniała kompanija wewnątrz, tém trudniejsze było jéj położenie na zewnątrz. W Persyi bowiem i Afganistanie krzyżowała jéj plany Rossyja, torująca sobie drogę do zagrożenia panowaniu angielskiemu w I. Wojna z Afganami, rozpoczęta w Paźdz. 1838, skończyła się strasznym odwrotem Anglików z Kabulu w Grud. 1841 i Stycz. 1842. Zemścili się jednak za to Anglicy wielkiém spustoszeniem kraju i miast nieprzyjacielskich w wyprawie jesiennéj 1842 a za powrotem ujarzmili niepodległych książąt: emira Sindhu (Luty 1843), maharadżę Scindia (w końcu 1843), oraz pokonali Beludżów. Wypadki te zaszły za gubernatorstwa lorda Ellenborougha (ob.), z wojowniczości którego nie bardzo była zadowolniona kompanija. Miejsce więc jego zajął gener.

Hardinge (ob.). Ale i ten uwikłał się wkrótce w wojnę z Sikhami. Po piérwszych niepowodzeniach i niestanowczych bitwach pod Mudhi (18 Grudnia 1845) i Firusszah (21 Grud. t. r.) otrzymał walne zwycięstwa pod Aliwal (28 Stycz. 1846) i Sobraon (10 Lut. tego r.), skutkiem których upadła potęga Sikhów. Na mocy warunków pokoju w Lahore 9 Marca i ugody w Amritsir (6 Marca) podzielono państwo Lahore na dwie części a ich władcy zostali wazalami Anglii. Oprócz tego musieli zapłacić kompanii ogromne koszta wojenne oraz ustąpić kraj między Beas i Seltedż. Po nowych a krwawych zapasach z Sikhami i Muzułmanami, zjednoczonymi pod wodzą Dost-Mohammeda (1848—49), ogłoszono 29 Marca 1849 wcielenie do posiadłości anglo-indyjskich Pendżabu z Peszawerem i państwa Sikhów. W drugiéj zaś wojnie birmańskiéj (1852—53) otrzymali Anglicy Pegu i uzyskali prawo wolnéj żeglugi na Irawaddi. Do znacznego rozszérzenia bezpośrednich posiadłości i w innych stronach I. przyczynił się najwięcéj za swego gubernatorstwa (1848—56) lord Dalhousie (ob.). Zakładał on koleje i telegrafy, podnosił handel i przemysł, ale swym despotyzmem i gwałtownemi reformami obrażał narodowe przesądy krajowców a zdobyciem królestwa Oude (ob.) dał sygnał do ogólnego powstania, które groziło zupełném zniszczeniem panowania brytańskiego w I. Następcą jego mianowany był Canning (ob.). Już podczas wojny z Persyją (1856—57) wybuchały cząstkowe powstania wojskowe w Burhampur (12 Lutego) i Madras (6 Marca 1857). Stłumiono je wprawdzie, ale wykazały one demoralizacyję sipahów (wojska złożonego z krajowców) i głęboką nienawiść przeciw uciskowi i nadużyciom kompanii, która w swém zarozumieniu lekceważyła już oddawna rozumne przestrogi takich ludzi, jak genijalny gen. Napier (ob.). Liczba wojska, z krajowców złożonego, w posiadłościach bezpośrednich wraz z kontyngensami państw lennych wynosiła około 700,000 ludzi. Przeciw takiéj masie znajdowało się wojsk europejskich w I. nie więcéj nad 51,000. Jednakże gdy wojna wybuchła, mogli mimo to Anglicy stawić opór i czekać posiłków z ojczyzny. Wypadek ten powszechno-dziejowy wykazał dowodnie wyższość Europejczyków nad azyjatycką samowolą i barbarzyństwem. Za pozór do powstania, którego istotne przyczyny głębiéj jednak leżały, posłużyło zaprowadzenie nowych ładunków, posmarowanych wołową lub wieprzową tłustością; piérwsze obrażało religijne uczucia Hindusów, drugie Mahometan. Zawiązał się więc przeciw Anglikom sojusz między obu ludami. Piérwszy wybuch miał miejsce 10 Maja w Meerut (Mirat), gdzie sipahowie masami mordowali swych nieprzyjaciół. Stąd pospieszyli sipahi do Delhi, zajęli to miasto, mające wielką ważność jako punkt centralny, i dopuścili się niesłychanych okropności; za tym przykładem poszły wszystkie niemal znaczniejsze miasta garnizonowe i pożar ogarnął całe półn.-zachod. I. Wszędy straszne rozpasanie i wyrafinowane okrucieństwa znamionowały czyny krajowców. Jeńców i bezbronnych rąbano w sztuki lub palono żywcem, wyrywano im oczy, zdziérano skórę, obcinano palce u rąk i nóg. Publicznie hańbiono kobiéty, na bruku miażdżono dzieci. Lord Canning przedsięwziął stósowne środki; rząd angielski wysłał posiłki i mianował naczelnym wodzem Sir Colin Campbella (ob.); urzędnicy i oficerowie angielscy wyszli z piérwszego osłupienia, odzyskali właściwą sobie moc charakteru i energiję, któréj następnie liczne złożyli dowody. Powstańcy działali bez planu i związku; niektóre pułki krajowców, z nienawiści do Bengalów i Sipahów, pozostały Anglikom wierne i oddały im wiele usług. Również i książęta indyjscy nie przyłączyli się do powstania, oprócz tylko potomków wielkiego Mogoła w Delhi, krwiożerczego Nena Sahiba z Bithur pod Cawnpore i walecznéj księżniczki Dżansi. Masy zaś ludu, obojętne zarówno dla sprawy narodowéj jak i dla rządu angielskiego, brały tu i owdzie udział w mordach i grabieżach, ale nie występowały do boju. Wśród takich okoliczności po 3 miesięcznem oblężeniu i niewypowiedzianych trudnościach, walcząc naraz ze zrospaczonym nieprzyjacielem, skwarami, cholerą, krwawą biegunką i febrą, zdobyli Anglicy szturmem Delhi 20 Września 1857 roku. Obwołany królem 90 letni padyszach Bohadur, wzięty był w niewolę, inni Babarydzi rozstrzelani. Sipahi rozproszyli się na wsze strony. Generał Havelock (ob.) zwyciężywszy w 3 bitwach (12, 15 i 16 Lipca) Nena Sahiba, zajął Cawnpore (ob.) a po największych wysileniach i krwawych bojach twierdzę Luknow; miasto zaś samo zdobyte zostało dopiéro 19 Marca 1858. Wszędzie dokazywali Anglicy cudów waleczności i wytrwałości, tłumiąc groźne powstanie. W Pendżabie umiał utrzymać spokój główny komisarz Lawrence (ob.). Już jesienią 1857 począł się rozstrzygać los powstania. Posiłki przybyłe z Europy pod naczelnym wodzem Campbellem znacznie poparły działania generałów angielskich, którzy we wszystkich prawie miejscach walczyli szczęśliwie. Po zdobyciu Luknowa (19 Marca 1858) walka zmieniała się w wojnę podjazdową, zwłaszcza gdy najzdolniejszego z wodzów indyjskich Tantia-Topi pokonał gen. Sir Huy Rose w morderczych bitwach 22 Maja i 19 Czerwca. W Maju zdobył Campbell prowincyję Rohilkand, przytułek insurgentów, a w Grud. Oude, tak że przy końcu 1858 r. powstanie ostatecznie zostało złamane. Wiosną 1859 zamiast bojów rozpoczęły się formalne na krajowców obławy, podczas których ginęły masy w ten lub inny sposób. Oprócz tego umiarkowanie lordu Canninga przyczyniło się niemało do przywrócenia spokojności. Najważniejszym rezultatem wielkiéj téj wojny (1857 i 1858) było zniesienie wschodnio-indyjskiéj kompanii (ob.). Rząd angielski wziął I. w bezpośrednie posiadanie (postanowienie ogłoszone w I. 1 Listop. 1858), mianował namiestnika wicekrólem czyli Nawab-Wezyrem, potwierdził urzędników kompanii na ich stanowiskach, obiecał dochować wszelkich zobowiązań względem książąt krajowych, przestrzegać tolerancyi religijnéj, dopuszczać „o ile można“

ziemców bez różnicy wiary i pochodzenia do wszystkich urzędów; utrzymać wszystkie prawa zwyczajowe i szanować miejscowe obyczaje. Ogłosił wreszcie cząstkową amnestyję. Wszyscy możnowładcy i książęta I. są wedle nowego prawa indyjskiego (*India-bill*) z 2 Sierpnia 1858 roku wazalami i poddanymi królowéj angielskiéj. Nazwisku *Indyje* nadano większe znaczenie i rozciągnięto je do dawnych prowincyj państwa birmańskiego, półwyspu malajskiego, Pinang i Singapore z wszelkiemi prawami i przywilejami, jakie posiadała kompanija wschodnio-indyjska. Nad wykonaniem praw tych czuwa jeden z piérwszych sekretarzów stanu królowéj; powierzono mu także sprawy perskie, ścisły z I. mające związek. Do pomocy dodano mu tak zwaną *Radę indyjską*, złożoną z 15 członków dożywotnich, którzy najmniéj 10 lat służyli lub mieszkali w I. Usuwać ich może tylko postanowienie obu izb parlamentu brytańskiego. Prezesem téj rady jest sekretarz stanu do spraw indyjskich. Wicekróla państwa anglo-indyjskiego i kilku wyższych dostojników mianuje królowa; radców wicekróla i rady różnych prezydenctw naznacza minister za zgodą rady indyjskiéj, zaś wicegubernatorów prowincyj i terytoryjów wybiéra wicekról, ale nominacyje ich potwierdza królowa. Innych urzędników wyznacza minister w radzie z listy przedstawionych kandydatów, którzy wykazali odpowiednie kwalifikacyje stosownie do rozporządzeń z 21 Maja 1855. Zgromadzenie prawodawcze indyjskie i najwyższy sędzia (*Chief Justice of the High Court of Iudicature*) rezydują w Kalkucie. Armija zostaje pod rozkazami osobnego naczelnego wodza. Rządy wicekrólów (Canning 1856—62; Elgin 1862—63; Lawrence 1863—68; hr. Mayo 1868—72) zaprowadzają reformy wewnętrzne, podnoszą dobrobyt materyjalny, goją rany, zadane przez ową straszną wojnę, i starają się za wszelką cenę i wszelkimi sposobami utrzymać ludność w spokoju. Zamordowanie najwyższego sędziego Normana (Stycz. 1872) i hr. Mayo (Lut. 1872) nie było wynikiem ogólnego niezadowolnienia, lecz dziełem mahometańskich fanatyków. Jak wielkie znaczenie mają I. dla W. Brytanii może posłużyć za dowód to, że gotowa ona raczéj zrzec się swéj roli w Europie, aniżeli stracić przewagę na Wschodzie. Wielką téż trwogę rzuciło na Anglików zdobycie Chiwy (1873) przez Rossyję, dążącą widocznie ku I. Dla utrwalenia swéj egzystencyi w I. stara się rząd brytański od 1860 o wytworzenie arystokracyi gruntowéj na wzór angielskiéj, by tym sposobem zjednać dla swych interesów wielkich właścicieli ziemskich. Poczyna nawet zaprowadzać system samorządu. W wojnie z Butânem (1864—65) na mocy pokoju (zawartego 11 Listop. 1865) uzyskała Anglija niewielką ale ze względów strategicznych i handlowych bardzo ważną przestrzeń ziemi między Assam i rz. Tista.—Co się tyczy *Kultury* starożytnych mieszkańców I., to ponieważ objawami jéj są głównie religija, literatura i sztuka, znajdzie przeto czytelnik bliższe szczegóły w artykułach: *Indyjska religija*, *Sanskrycka literatura*, *Indyjska sztuka*. Dla uzupełnienia zaś dodajemy słów kilka o urządzeniach politycznych i społecznych.—I. dzieliły się na wiele niezależnych od siebie królestw, posiadających jednę i tęż samę *ustawę religijno-polityczną*. Formą rządu była monarchija nieograniczona, z dziedzicznością tronu i prawem piérworodztwa. *Król* mógł każdemu prawem lennem nadawać ziemie i lenność znowu odbiérać; tylko posiadłości ziemskie nadawane Braminom były nietykalne i wolne od podatków. Odpowiednio do tego systemu lennego ustanawiał król nad obszernemi prowincyjami wiceregentów, a ci znowu mniejsze obwody powierzali podnamiestnikom i dzierżawcom, którzy obowiązani byli za to składać różne, stosownie do czasu i okoliczności, daniny a na wojnę dostarczać pewien kontyngens zdolnéj do broni młodzieży.— *Wojsko* staro-indyjskie składało się z 4 oddziałów: piechoty, konnicy, słoniów i wozów. Król, pochodzący z kasty wojowników, znajduje się zawsze w otoczeniu kapłanów; wybiéra sobie 7—8 ministrów (zwykle z pomiędzy Braminów), naradza się z nimi, ale ostatecznie wydaje postanowienia wedle własnéj woli. Najważniejszym jego obowiązkiem jest czuwanie nad wymiarem sprawiedliwości. Powinien więc w każdéj prowincyi utrzymywać trybunał z 10 uczonych i sędziwych Braminów, sąd zaś najwyższy miéć na własnym dworze i sam rozstrzygać w ostatniéj instancyi. Dowodami sądowymi były ordalia nadziwaczniejszego rodzaju (trucizna, ogień i t. d.).—*Naród* od czasu przybycia Aryjczyków dzielił się na 4 kasty: 1° *Braminowie* (ob.), 2° *wojownicy* (*kszatrija*), którzy przy zdobyciu kraju większe zajęli posiadłości, a zajmowali się jeno polowaniem i sztuką wojenną; 3° zwana *visas*, obejmowała pasterzy, rolników i kupców; do 4° *sûdras*, należeli ujarzmieni krajowcy, którzy przyjęli mowę, prawa i obyczaje zwycięzców i z tego powodu otrzymali wolność osobistą; żyli jużto jako niewolnicy i słudzy na dworach Aryjczyków, jużto, podzieleni na cechy, zajmowali się rzemiosłami, sztukami, przemysłem i handlem. Nie wolno im było czytać ani słuchać *Wedów*, ale nie byli uważani za nieczystych, jak to miało miejsce z *Pariasami*, stojącymi po za obrębem i niżéj owych 4 kast. Członkom kasty wyższéj dozwolone były zajęcia kasty bezpośrednio niższéj, odwrotnie zaś nigdy kasta niższa nie mogła się oddawać zajęciem kasty wyższéj.—Porów Lassena „*Indische Alterthumskunde*" (4 t., Bonn 1844—62); Dunckera „*Geschichte des Altherthums*" (2 t., 3 ed., Lipsk 1867); Wheelera „*History of India during the Hindoo period*" (2 t., Lond. 1867 sq.); Elliota „*The history of India comprising the Muhamedan period*" (3 t., Lond. 1867 sq.); Sallivana „*The conqueros, warriers and Statesmen of India*" (Lond. 1867); co się tyczy historyi państwa anglo-brytańsk. porów. oprócz dzieł Molcolma, Milla, Wilsona, Elphinstone'a (2 t., 5 ed. Lond. 1866), Thorntona (6 t., Lond. 1842—45), Knigghtleya, Beveridge'a (Lond. 1860 sq.), Marshmana (Lond. 1867) i t. d., szczególniéj Neumanna

„*Gesch. des englischen Reichs in Asien*“ (2 t., Lipsk 1857); tegoż „*Ostasiatische Geschichte*“ (Lipsk 1861); Trottera „*The history of British Empire in India 1844 to 1862*“ (Lond. 1865); Kaye „*History of the Sepay war of India*“ (4 ed., 3 tomy, Londyn 1866); Rennie „*Bhotan and the story of the Dooar war*“ (Londyn 1866).

Indyje tylne albo **zagangesowe**, inaczéj *Indochinami* zwane, stanowią półwysep na południowschodzie Azyi, pomiędzy 1° i 22° płn. szr. a 108° i 127° wsch. dł. położony. Półwysep ten, oblany wodami odnogi Bengalskiéj, cieśniny Malakki, odnóg Sijamskiéj i Tonkińskiéj, ma 35,000, a według innych 40,000 mil kw. pow. i 25 a według innych 40 milijonów ludności. Góry tutejsze są przedłużeniem Himalajów, przybiérają jednak kierunek bardziéj południkowy. Najważniejsze z nich są pasma: Garrow, Mugg, Yomadung, Anapektomin i t. d. Rzeki wielkie płyną z północy ku południowi a mianowicie Bramaputra, Irawaddi, Kambodża, Menam, Talujan i inne.—*Płody* są takież same jak w Indyjach przednich, szczególniéj jednak wyróżniają się: trzcina cukrowa, herbata, kauczuk, gambir; piękne słonie (między nimi białe), salangi (indyjskie jaskółki); metale, drogie kamienie i t. d.—Mieszkańcy, Indochinczycy, należą do rasy mongolskiéj, z wyjątkiem półwyspu Malakki, którzy zamieszkują Malajczykowie.—*Religija* w Indochinach panująca jest buddaizm. Malajczycy przeważnie wyznają Islamizm. Bramanizm ma także wielu czcicieli. *Rolnictwo* mniéj tu rozwinięte niż w Indyjach Przedgangesowych. *Przemysł* nic nieznaczący, z wyjątkiem bawełnianego i jedwabniczego. Handel w ręku Europejczyków. Pod względem politycznym dzielą się Indyje zagangesowe: na posiadłości angielskie (Arakan, Pegu i Tenaserim), Birmę, Sijam, Anam z Kambodzą i półwysep Malakkę. Wszystkie te państwa mają rząd despotyczny.

Indyje Wschodnie. Pod tą nazwą rozumieją niektórzy półwysep azyjatycki między Himalajami, Indusem, Gangesem, odnogami Arabską i Bengalską położony, większość jednak geografów, pod Indyjami Wschodniemi pojmuje oba półwyspy południowo-azyjatyckie, wraz z wyspami w stronie południowo-wschodniéj tych półwyspów położonemi. Obejmują więc w tém obszerniejszém znaczeniu Indyje Wschodnie 1) półwysep z téj strony Gangesu, bliżéj Europy leżący, zwyczajnie Indyjami przedniemi albo Indyjami przedgangesowemi, dawniéj Indostanem nazywany; 2), półwysep z tamtéj strony Gangesu leżący, zwyczajnie Indyjami tylnemi albo Indyjami Zagangesowemi, dawniéj Indochinami nazywany; 3) wyspy leżące między Azyją i Australiją, zwyczajnie Indyjskim Archipelagiem zwane. Cała ta ogromna przestrzeń liczy około 148,000 mil kw. i 238,000,000 m., z których na ląd stały przypada blisko 109,000 mil kw.

Indyje Zachodnie. *Geografija.* Pod tą nazwą rozumiemy wielką ilość (blisko 400) wysp, położonych w Ameryce pomiędzy 27° i 10° płn. szer. i ciągnących się wielkim łukiem od półwyspy Florydy w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim aż do ujść rzeki Orinoko. Dzielą te wyspy, obejmujące ogółem 4,500 do 4,600 mil kw., na *Wielkie* i *Małe Antylle* (ob.), oraz na wyspy *Bahama* (ob.). Cały archipelag zachodnio-indyjski uważają niektórzy za szczątki łańcucha gór, który niegdyś miał łączyć po stronie wschodniéj Amerykę północną z południową. Zdanie to wspiéra natura dna morskiego i wielkie ławy piasku koło Florydy i Yukatanu. Znajdujące się w ogóle wyspy są górzyste i niektóre góry dosięgają znacznéj wysokości jak np. Sierra del Cobre na Kubie (7,700 stóp), góry Błękitne na Jamajce (7,670 stóp), Cibao na Haiti (6,700 stóp). Małe Antylle są natury wulkanicznéj i mają jeszcze dzisiaj czynne wulkany. Na Wielkich Antyllach znajdują się rozległe równiny (Llanos) i łąki (Sawanny). Klimat jest gorący, chociaż łagodzony przez położenie wyspiarskie i wiatry północno-wschodnie. Średnia temperatura roczna w okolicach górzystych nie o wiele przenosi 10° R., na nizinach przechodzi nieraz 20° R. Niektóre wyspy, jak np. Barbados, mają powietrze czyste i zdrowe, na inuych żółta febra i cholera zrządzają straszne spustoszenia. Klęską ludności są także częste uragany i trzęsienia ziemi.—*Produkta.* Grunt na większych wyspach nadzwyczajnie urodzajny, na mniejszych z powodu wyniszczenia lasów i powstającéj stąd posuchy mniéj żyzny. Roślinność na niektórych wyspach nadzwyczaj silna: palmy (szczególniéj kokosowe), drzewo mahoniowe, cedrowe, gwajak są bardzo pospolite; cukier, kawa, bawełna, tytuń, pieprz z Jamajki, indygo, kakao, aloes, szafran, wiele roślin lekarskich stanowią ważne artykuły handlu. Zwierząt, szczególniéj większych, Indyje Zachodnie nie mają, zato jest wielka obfitość piękno-piórych ptaków, jak: kolibry, papugi, flamingi i t. d., owadów, żołwi i ryb. Kajmany trafiają się na większych, a jadowite węże na mniejszych wyspach. Metalów nie wiele, z wyjątkiem miedzi, znajdującéj się w znacznéj ilości na Kubie. Z innych ciał kopalnych spotyka się asfalt, sól, siarka.—*Ludność* wynosi ogółem 4,130,000 m. i niejednakowo jest rozdzielona; niektóre wyspy, jak Barbados, mają ludność nadzwyczaj gęstą, inne, jak Bahama, bardzo rzadką (166 na milę kw.). Pod względem pochodzenia są wielkie różnice. Główną masę ludności stanowią Negrowie (blisko 2,750,000), resztę tworzy rasa biała i mieszańcy. Ludność piérwotna amerykańska prawie zupełnie wytępioną została i ledwie szczątki jéj znajdują się na niektórych wyspach, jak np. Trinidad.—*Religija* przeważnie katolicka, są jednak i wyznawcy kościoła protestanckiego i anglikańskiego. Główne zatrudnienie mieszkańców stanowi uprawa roli (plantacyje) i handel, który jest nadzwyczaj rozwinięty i ważny. Pod względem politycznym Indyje Zachodnie stanowią przeważnie posiadłości państw europejskich, jako to: Kuba, Portorico i kilka małych wysp należą do Hiszpanii (razem około 2,400 mil kw.), Jamajka, Tortola, Anguilla, Barbuda, ś. Krzysztofa, Newis, Antigua i inne (razem około 700 mil kw.) do Anglii; Gwadelupa, Martynika,

Desiderade, Les Saintes i część wyspy ś. Marcina (razem około 53 mil kw.) do Francyi; ś. Tomasza, ś. Jana, ś. Krzyża (6 mil kw.) do Danii; ś. Eustachego, Saba, Aruba, Buen Ayre do Holandyi; ś. Bartłomieja do Szwecyi; Margarita do Wenezueli; Haiti tworzy państwo niepodległe.

Historyja. Wyspy Bahama, Kubę, Hayti i Portorico odkrył (Kolumb począwszy od 1492 r.); nadano im nazwę I. Z. w przeciwstawieniu do I. *Wschodnich*, ponieważ sądzono, że znaleziono w nich owe Indyje szukane przez Kolumba. Obie główne grupy wysp zachod.-indyjskich nazwano Antylami, od imienia urojonéj wyspy *Antylia*. Odkrywcy znaleźli tu dwa różne plemiona z osobnymi językami: wojowniczych Karaibów (ob.) i Arrawaków. Dziś małe ich tylko pozostały szczątki. Hiszpanie bowiem osiedliwszy się, rozdzielili ziemię urodzajną między siebie (1503), ujarzmili mieszkańców piérwotnych, strasznie ciemiężyli i tępili. Kwitnący stan wysep na początku XVI w. chylił się do upadku już w 2-iéj połowie t. w.; albowiem despotyzm hiszpański tamował rozwój sił wewnętrznych. Namiestnicy zależeli całkowicie tylko od rządu; handel krępowano coraz bardziéj; żaden okręt innego narodu europejskiego nie mógł tu zawinąć, a kolonistom wolno było prowadzić handel z jedném jeno miastem hiszpańskiém (Sewillą, od 1720 z Kadyksem). Skutkiem takich urządzeń opuszczone przez kolonistów wyspy zamieniły się w pustynie. Dla zatamowania przemytnictwa, zburzono wszystkie miasteczka nadbrzeżne. Z upadkiem potęgi hiszpańskiéj poczynają się nieprzyjacielskie wyprawy różnych państw morskich. Największém niebezpieczeństwem jednak grozili (od 1626) kolonijmo flibustyjerowie (ob.), którzy utworzyli ostatecznie formalne państwo korsarskie. W XVII w. poczyniły tu także nabytki różne państwa europejskie i I. Z. stawały się odtąd coraz ważniejszemi dla handlu powszechnego. W XVIII w. doszły kolonije znowu do wielkiéj świetności, ale zarazem bywały niejednokrotnie powodem do krwawych wojen między współzawodniczącemi mocarstwami europejskiemi. Porów. Mantgamery Martin „*The history, geography and statistics of the West-Indies*" (5 t., Lond. 1834—35); Southey „*History of the West-Indies*" (3 t., Lond. 1827); Meiniche „*Versuch einer Geschichte der europ. Colonien in Westindien*" (Weimar 1831).

Indyjska filozofija, bierze początek w potrzebie pogodzenia sprzeczności zachodzących w Wedach, skąd urosła 4ta ich księga *Kalpa* (uładzenie) i 5ta. *Brahmana* (dogmatyczne rozprawy), objęte ogólną nazwą *Upanishad* (t. j. wykłady dla *siedzących* przez pokorę dla nauki), zawiérające rytuał i wykład jego. Głównem ich zadaniem było pogodzić nowe pojęcie Brahmy z dawną indyjską religiją (ob.) tak że i w Indyjach filozofija z teologii wyszła. Już Wedy znają 3 rodzaje wniosków, i nadzwyczajnie subtelną dyjalektykę. Wyobrażenie zaś Brahmy jako duszy świata, dawało I. f. owę tak potrzebną dla tego rodzaju badań jedyną zasadę, jeden punkt ogólny wyjścia dla całego systematu filozoficznego, który rzeczywiście jest tylko w abstrakcyje zmienioną mitologiją. Najdawniejszy system I. f. zowie się *Vedanta* (koniec Wed), t. j. zastósowanie pewnéj metody do wykładu i usystematyzowania Wed, uważanych za grunt, który tylko oczyścić z zarzutów i nieporozumień potrzeba. Dualizm tkwiący w Wedach, między niemateryjalnym Brahmą a naturą (jak w dogmatyzmie Descartesa) wydaje system *Mimansa* (badanie), w którym materyja jest negowana, Brahma jako „najwyższy duch" (Paramatma) jest jedynym bytem, energija jego (Szakti) i rozwój stwarzają świat zmysłowy zewnętrzny (Maja), który jest czczą marą i zabawką „duszy świata". Byt ludzki, natura to wszystko złudzenie. Badanie okazuje że sam tylko Brahma istnieje a my jego nierozdzielną cząstką (por. Immateryjalizm Berkeleja). Przeciw takiemu zaprzeczeniu świata materyjalnego wystąpił podobno mędrzec (Rishi) *Kapila* z systemem *Sankhja* (rozwaga) który opiérając się na zasadzie że każda rzecz jest skutkiem przyczyny, dochodzi do poznania piérwotnéj przyczyny, jednéj ale ślepéj, t. j. natury (*mula prakriti*) i piérwiastku inteligentnego duszy, których jest kilka w człeku. Dusza narusza spokój natury i z ich starcia powstaje *Ahankara*, samowiedza, indywiduum. Pięć indywiduów piérwotnych jest: eter, powietrze, ogień, woda i ziemia, 11 organów ludzkiego spostrzegania i czynności. Dusza nieustannie powleka się ciałem, z tych elementów złożoném. Celem życia jest odróżnienie i pojęcie odrębności duszy i natury, że dusza niejest naturą—a tak jak w Mimansie ideał bytu jest w panteistycznym Brahmie, tak w Sankhii jest nim indywidualna dusza. Z systemu Kapili rozwinął się stanowczy sceptycyzm teologiczny, czyli ateizm. Z pojawieniem się Buddy (ob.) system Kapili zyskał najtęższego zwolennika. Gautama Szakijamuni bowiem jak Kapila zaprzecza bytu bogów pojedynczych jak i jednéj ogólnéj duszy świata; przyjmuje dusze indywidualne, lecz miasto zadowolnić się z Kapilą samowiedzą, która na życie fizyczne pozwala się patrzeć niezależnie „jak na obrót koła raz pchniętego", Budda stawia zasadę powszechności zła, za jego źródło uznaje pożądanie (Triszna), a środkiem jego usunięcia zniesienie indywidyum a przez to uniknięcie odradzania się dusz w systemie Kapili. Praktycznie więc *Nirwana*, stępienie wiedzy o sobie, równa się nauce Mimansy, roztopieniu się w Brahmie. Właściwie jednak j. t. owładnięcie żądz, panowanie im. System *Joga* (zagłębienie) z III w. prz. Chr., wykończony przez Pantadżalę z wieku II, jest odpowiedzią brahminów na teoryję Budy w ten sposób, że z Kapili przyjmują wieczność materyi, wiecznie przetwarzającéj się, lecz wszystko co w jéj objawach daje im wartość, jest samą duszą czynną świata t. j. Wisznu. Dusze indywidualne przyjęto, lecz one pochodzą z Brahmy jak Wisznu, więc emanacyjnie do niego wrócić mogą jak to było w Mimansie. Z Buddą kładą nacisk na pełnienie obowiązków dla dobra innych, nietylko z urzędu kasty. Odrzucają ascezę dawną, męczeń-

ską, przyjmując zatapianie się w duchu. Systemem filozoficznym niejest *Nioja*, tylko teoryją metody poznania, logiką. Por. Roer „*Lecture on the Sankhya philosophy*" (Kalcutta 1854); Max Müller „*Beiträge zur Kenntniss der J. Phil.*", w *Zeitschrift d. deut. Morgenländ. Gesell. VI*, Colebrooke w *Transactions of the Royal Astice society II*, Vans Kennedy w „*Asiatic Journal*" (1839); Burnouf „*Introduction a l'histoire de Buddhisme*", Humboldt „*Ueber die Bhagavat-Gita*".

Indyjska kompanija, ob. Wschodnio-indyjska kompanija.

Indyjska literatura, ob. Sanskrycka literatura.

Indyjska muzyka, była w związku z muzyką, mimiką i tańcem, nieprzedstawiała polifonii i harmonii, lubo znała takt. Prócz fletów, trąb i puzonów znano rodzaj instrumentu strunowego zwany *Vina*. Na korpusie z bambusowéj rury, 4 stóp długości, a 3 cale szerokości, nawiązanych 7 strun metalowych, których głos odbijały dwie próżne dynie, pod spodem umocowane. Prócz stałego podstawka, cztéry średnie struny miały ruchome podstawki, skrające struny z 30 na 6 cali. Głos był pełny i delikatny, 7 tonów na 3 oktawy podzielonych stanowi materyjał l. m Tony całe dzielą się na 4 ćwiartki. Wyobraźnia i scholastyczne zaciekanie się wydały wiele teoryjnych kombinacyj, które niewygnały jednak wrodzonego smaku i słuchu z praktyki i niedozwoliły zbyt odróżnić się od europejskiéj. Wyraz *raga* u Indyjan oznacza wzruszenie, namiętność i melodyję, t. j. kombinacyję tonów, w któréj instynktywnie używają toniki, za punkt wyjścia i zakończenie, gdy pośrednie chody do kwitny dążą. Porów. Ambrosa „*Geschichte der Musik*".

Indyjska religija, najdawniejsza osnuła się na usymbolizowaniu zjawisk meteorologicznych i planetarnych. Bogi Indów są siłami natury, narzędziem lub wcieleniem żywiołów, ale obok tego z nimi łączą się pojęcia moralności, które proste mity zamieniają na religiją. *Diaus* (div, jaśnieć, grecki *theos*, rzymski *Jupiter=divus pati*, pan światła, polski *dziw*) i *Varunas*, (grecki *Uranos* „obejmujący") są piérwszemi określeniami jednéj i téj saméj idei bóstwa. Dreszcz nieskończoności i tęsknota za czémś wyższém budzi się pod gwiaździstém niebem; ono téż obu przybytkiem. Wiatr tchnieniem Varuny, słońce okiem, on ma sznury na pętanie winowajców, on panem życia i śmierci, stwórcą i t. d. Otaczają go uosobione pojęcia moralności i stosunków ludzkich: *Aditja* (wieczni), albo *Asury* (duchowni), pokrewni Amszaspendom Persów, *Mitra* (przyjazny), *Arjaman* (czcigodny, dobroczynny), *Bhaga* (błogosławiący, zbożny), *Daksza* (przezorny) i w. in., których Homer zowie ogólnie Uraniones, Germanie Tyvar i Wanowie, Persi uosobili w czci piérwiastku światła. Indywidualizując się coraz bardziéj, I. R. wydaje mit. Słońce staje się przedmiotem czci, jako żywiciel (*Savitar*, por. Swintorag ?), twórca (*Tvashtar*, por. Twardowski, Wulkan), źródło światła i życia (*Surya*, *Helios*) a także i śmierci. Zorza, zwiastunka słońca (*Usha*, *Aurora*) i piérwsze jego promienie (*Açvini*, *Dioskuroj*) dają początek licznym mitom, czysto naturalnego pochodzenia. W burzy objawiająca się władza Boga, daje początek *Indrze* (por. Jupiter pluvius), wyobrażeniu jego jako byk spłodzony w mokréj chmurze, walk jego z chmurą nawalną („ukrywającą" *Vritri*, krowy niebieskie, t. j. chmury), lub ze smokiem *Ahi Dahaka*; (por. mity Cacus i Herkules, Apolo, pasterz Admeta i Hermes-Saramejas, spędzacz obłoków, liczne podania o smokach: pitvjski, wawelski i t. d.). Towarzyszami Indry są *Maruty* (wiatry), synowie *Rudry*, odyńca niebieskiego (innego uosobienia burzy, por. odyniec u Lutyków), dusze przodków bytujące w naturze jako piérwiastki elementarne (*Ribhus*), podobne do Elfów i karłów, daléj *Brigha*, *Angirasy* i *Apsarasy* symbole błyskawic (Kuhn „*Die Herabkunft des Feuers*"). Dobrzy idą do państwa *Jamy*, źli do *Nirukti* po śmierci i łączą się tamci z dobremi, jasnemi, ci z ciemnemi siłami natury pod nazwą *Rakhasas*, w olbrzymy i potwory, biorąc między innemi postać wilków i psów żarłocznych. Ziemia zrazu połączona z bogiem nieba, jako małżonka, jest matką wszelkiego bytu, jak Dione i Gea. Na ziemi, głównym przedmiotem czci ogień, *Agnis*, czy to sztuczny, czy niebieski, pośrednik ludzi i bogów, „puchar, którym spełniają daną sobie ofiarę bogowie". Sok rośliny *Saoma* ma takież same znaczenie i z czasem nabiéra siły krępującéj wolę bogów, których żywi w ofierze. Siła ta, dająca wzrost bogom (*bri*, rosnąć, stąd *brahma* i *barasman*), już w Wedach uosabia się w *Brihaspati* lub *Brahmanaspati*, jako treść ofiary i wszech czynów boskich (Haug „*Rede über Brahma und die Brahmanen*"). Siła słowa (*vaç*), jako poprzedniczka Janowego *logosu*, objawia się w wyrażeniu że „słowo poprzedziło wszystko, ono jest najświętsze". Ofiara jes środkiem łączącym przez szereg nieustannych czynności człowieka z przodkami i z bogiem (Maks Müller). W skutek nieokreślonych ściśle atrybucyj, bogi u Indów zléwają się z sobą, w każdém pojedyńczém bóstwie istnieją wszyscy (Carière). Dla niego jest nazwa *Visvacarma*, „wszystkie czyny w sobie zawiérający". Z tych to wyobrażeń wysnuwa się pojęcie duszy świata, z któréj emanacyjnie bogi dawne i świat wysuwają się, t. j. Brahm (ob. filozofija indyjska). Obok tego w dolinach Himalaja i Dekanu, bóg orkanu *Rudra* (ryczący), dla zażegnania skutków przezeń sprowadzanéj burzy, wzywany mianém *Çiva* (zbożny), staje się bogiem wszechświata, wszechtchnieniem (por. Upaniszady), mieszkającym na górach (*Giriça*), ma trójzęb w ręku, bo 3 światami sprawuje, sprawcą jest rozwoju, stąd bierze postać byka Indry, ostrokręgi faliczne (*linga*) stają się jego symbolem.—Cześć jego zaczyna się w epoce od 650—500 przed Chr. *Visznu*, najmłodszy z 12 *Aditi* (t. j. miesięcy), przebywający w jasnych, różnobarwnych obłokach, jest bogiem łagodnym porzeczy Gangesu, „unosi się nad wodami"; wąż Ananta (bez końca, jak obieg życia natury), w koło zwinięty, i lotus niebieski, z pępka Wisznu wykwitający, symbol nieba, są jego atrybutem. Zło-

topióry ptak *Garuda* (symbol obłoków) jest jego rumakiem. Brahmani, reagując przeciw Budyzmowi, przyjęli Wisznu za czynny objaw Brahmy w świecie, za zmysłowe jego wcielenie się, dla ocalenia i odkupienia świata. Takich wcieleń (*Awatar*) zbawiciela Wisznu przyjęto z czasem 8. Uznając Brahmani życie za ciągłą wymianę powstawania i ginienia, tworzą trójcę (*Trimurti*). W Wisznu wcielili siłę postępową, Çiva stał się bogiem śmierci, gotującéj nowe życie, zlał się z Agni, Brahma był piérwotną siłą. Źródłem po temu zdaje się trójca budystów *Dharma* (prawo) *Budda* (wiedza) i *Sangha* (jedność obu). Tym dodano żeńskie bóstwa: *Sarasvati* mądrości, ładu i wdzięku, *Lakszmi* miłości, i płodności, *Bhavani* (Pervati) łez. Synami Bhavani i Szywy byli opiekuni rodziny: Ganezy i wojowniczy Kastikieja. Bóg miłości *Kama*, Indra są obok tego wzywani. Żeńską połowicą całéj trójcy była *Shakti*, któréj czciciele słynęli z rozpusty. W tym duchu przerobiono Mahabharatę i Ramajanę, pustelników i pokutników na piérwszy plan wysuwając i dochodzą do tego, jak o Indach słusznie mówi Duncker że więcéj wiedzieli o bogach jak o sobie. Nowa ta przeróbka Wisznu-Brahmy powstała w peryjodzie 500—300 przed Chr.— Tak widziemy w I. R. jedność Boga, wcielenie, odkupicieli boskich, i trójcę.

Indyjska sztuka, przedstawia trzy okresy rozwoju, zgodnie ze skądinąd znanymi objawami wpływu budyzmu (ob.) i brahmanizmu (ob.); *a*) *Budownictwo* zaczyna swój I okres z rządami króla Aszoki (250 przed Chr.), t. j. z przyjęciem budyzmu, sięga do piérwszych wieków po Chr. Cechują go półkuliste świątynie na cylindrycznéj podstawie, z ostrzem na wiérzchu, zwane po sanskrycku *stupa*, w dyjalekcie obecnym *tope* (co znaczy *mogiła*), *dagop* (relikwijarz), *chaitya* (dach), które uważano za symbol znikomości świata (bąbel wody) i przybytek zachowujący jakąś część ciała Budy, oraz klasztory zwane *vihara*, lub *chaitya* (gdy są wykute w skale). W tym ostatnim razie, podobnie jak bazyliki chrześć., składają się z nawy środkowéj szérokiéj i 2 bocznych węższych, które zaokrąglając się, łączą po za dagopem, stojącym w miejscu wielkiego ołtarza. Słupy dzielą nawy i wspiérają sufit, któren w środkowéj nawie odznacza się sklepieniem w ostrą dość podkowę, z mocno wystającym żebrowaniem Najdawniejsze pomniki I. sz. są tak zwane *lwie słupy* (z wyobrażeniem lwa, co jest aluzyją do nazwy Budy lwem z plemienia Sakja), do 40 stóp wysokie, wznoszone przez króla Aszokę w Delhi, Allahabad, pod Benares i Patna. Z topów najsłyniejsze są na wyżynie Malva koło miasta Bhilsa, gdzie jedna ma 120 stóp obwodu, 56 wysokości, nad rz. Kriszna w Amaravati i na Cejlonie, w stolicy dawnéj Anurajapura, gdzie słynne 9 piątrowe *Lohaprâsâda*. Z chajtyjów słynne są w Behor, Udayagiri. II okres obejmuje czas od IV—VI po Chr. Z tego okresu, słynne są topy okręgu Manikiale, wzdłuż Kabulu, na zachód od Indu. W Ajunta i w Bang, nad rz. Nerbuddą, występują topy z salami, wspartemi na słupach, otoczone mniejszemi. W Kaszmirze sztuką dekoracyjną topy się odznaczają. III okres sięga do wieku XIII, odznacza się przewagą bramanizmu, i rozwojem vihar. Powstają właściwe świątyne (*Vimana*), z bramami prowadzącemi do ś. okręgu, a zwanemi *gopura* (Europejczycy zowią je pagodami). Najwięcéj tego rodzaju pomników w północnéj części zachodniego łańcucha gór Gat. Świątynie na wyspie Salsecie, koło Bombaju, tu należą, daléj w Ellorze, na wyspie Elefanta, koło Bombaju i na Koromandelu w ruinach Mahavellipore. Koło Kuttach zastanawiają pagody z cegły, np. Jaggernauta z 1198 *b*) *Malarstwo* i *c*) *Rzeźba* najciekawsze zabytki przedstawia w Ellorze, na Elefancie i Mahavellipore, nie bez wdzięku, znajomości natury, mimo często potwornego pomieszania ludzkich i zwierzęcych kształtów, utrzymana bywa harmonija. Rzadko jednak oddaje większe sceny. Najgodniejsze uwagi zbiorowe kompozycyje są w Ajunta i Bang.

Indyjski Archipelag, zwany także Australazyją, stanowi wielką gromadę wysp na południo-wschodzie Azyi, między północno-wschodnią częścią oceanu Indyjskiego a oceanem Wielkim i tworzących jakby most wyspiarski łączący Azyję z Australiją. Stosownie do swego rozpołożenia cały ten świat wyspiarski rozpada się na trzy główne działy: 1) pas zewnętrzny, na północ i północo-wschód rozciągający się, złożony z wysp Moluckich, gromady Banda, Amboina i Ternate (Filipińskich); 2) pas południowy i południowo-zachodni, złożony z wysp Andamańskich i Nikobarskich, wielkich wysp Sundzkich, Sumatry i Jawy i mniejszych wysp Sundzkich, położonych na wschód Jawy; 3) gromada środkowa, wewnętrzna, tu należą: wielkie wyspy Sundzkie, Borneo i Celebes, z wielu wyspami mniejszemi. Ogólna powiérzchnia archipelagu wynosi przeszło 35,000 a według innych 37,000 mil kw.—Mieszkańcy Archipelagu indyjskiego należą do plemienia malajskiego. Przyswoili sobie piérwéj obyczaje i religiję Indyjan, następnie, po zaprowadzeniu osad arabskich, religija Mahometa rozpowszechniła się pomiędzy nimi. Pod względem politycznym archipelag Indyjski zostaje głównie pod holenderskim, a część jego północna (Filipiny i t. d.) pod hiszpańskim wpływem. Ogólna liczba ludności wynosi przeszło 14 milijonów, między którymi jest 2 milijony Chińczyków, 3 milijony rozmaitych mieszańców i nieco Europejczyków.

Indyjski ocean, jeden z 5 oceanów ziemi, leży na wschodniéj półkuli, między Afryką, Azyją, Australiją i oceanem Południowym, obejmując 1,380,000 mil kw. przestrzeni. Zwrotnik Koziorożca dzieli go na dwie części: północną i południową. Północna, ograniczona z trzech stron lądem, wrzyna się głęboko w ląd Azyjatycki, tworząc kilka wielkich odnóg, jako to: morze Czérwone, odnogę Perską, morze Arabskie i odnogę Bengalską. W ogóle część północna oceanu Indyjskiego jest ważniejsza od południowéj. Piérwsza oblewa wiele wysp, szczególniéj w stronie północno-wschodniéj, jest często odwiedzaną przez żeglarzy i stanowi drogę

wodną między Afryką, Indyjami, Chinami i Australią, druga jest otwartą, bez wysp i dlatego rzadko bywa zwiedzaną. Średnia szerokość oceanu wynosi 1,200 do 1,400 mil.

Indyjskie języki, w obszerniejszém znaczeniu zowią się wszystkie języki używane w Indyjach przednich, w ściślejszém zaś tylko języki fleksyjne, należące do szczepu indoeuropejskiego, w przeciwstawieniu do języków agglutynacyjnych (skupiających, ob.) piérwotnych mieszkańców, zachowanych w językach dekańskich albo drawidyjskich (ob. Drawidowie). Na czele I. j. stoi *sanskryt* (ob.), z którego (podobnie jak w klasycznéj łaciny dzisiejsze języki romańskie) wcześnie już wywinęło się wiele innych, tak wygasłych, jako i żyjących dotychczas języków, będących w powszechnym użyciu, podczas gdy sanskryt pozostał aż do chwili obecnéj językiem świętym braminów oraz mową uczonych. Najstarszą i najważniejszą odroślą sanskrytu jest *pâli*, wyrobiony (podług Lassena) około 500 przed Chr., przyjęty przez buddystów na język święty, wraz z niemi rozszerzył się na Cejlon i do Indyj tylnych. Jestto, podług przypuszczenia Lassena (*Ind. Alterthümer*, II 489) mowa ludowa zachodniego Indostanu, z okolicy pomiędzy rzeką Dżumną i górami Windhja, najbardziéj ze wszystkich I. j. zbliżająca się do sanskrytu. Posiada bogatą literaturę, obejmującą oprócz ksiąg religijnych buddystów i obszernych na nie komentarzy, zbiory legend, jak „*Rasavâhinî*“, oraz ważne dzieła historyczne, pisane wiérszami, pomiędzy któremi zasługują na uwagę rozpoczęte przez Mahanama, a kontynuowane przez Dhammakitti „*Mahavansa*“, jak równie „*Dipavansa*“ i „*Dathadhatusansa*“. Z gramatyków tuziemnych odznacza się Kaczczajana (wyd. przez d'Alwisa, Colombo 1863) oraz wielokrotnie komentowany Bâlâvatâra; ze słownikarzy Maggalana (wyd. Clougha, Colombo 1824). Z europejskich uczonych zajmowali się jęz. pâli Spiegel, Burnouf, Fausböll i Grimblot. Por. Burnoufa i Lassena „*Essai sur la Pali*“ (Paryż 1826). Daléj idą dyjalekty ludowe, zmiękczone i z zatartemi formami odmianowemi, zwane przez Indyjan *prâkrytem*. Już w 3 w. przed Chr. odróżniano w nim kilka dyjalektów, jak Mahârâsztra, Çaurasenî, Mâgadhî (znany z napisów króla Açoki z 3 w.), Paiçâkî i w. in. Jestto właściwie mowa przybyłych Aryjów skażona i zmiękczona w ustach ujarzmionych tubylców. W literaturze znalazł zastosowanie w dramacie, jako mowa klas niższych i kobiét, podczas gdy klasy wyższe używają sanskrytu. Oprócz tego w jednym z jego dyjalektów są spisane księgi święte Dżajnasów; wymienić nadto należy obszerny poemat „*Setu-bandha*“. Prakryt był wcześnie obrobiony gramatycznie; z gramatyków krajowych odznacza się szczególnie Wararuczi (wyd. Cowella, Londyn 1854); por. Lassena „*Institutiones linguae Pracriticae*“ (Bonn 1837). Na trzecim stopniu zepsutego sanskrytu stoją dzisiejsze I. j., których Lassen wylicza 26; oddaliły się one więcéj od prakrytu jak ten od sanskrytu. W porównaniu z sanskrytem sąto prawdziwe wyrzutki; prawa głosowe, tak jasne i przejrzyste w sanskrycie zmieniły się prawie w zupełności na inne, podobnie i formy odmiany; deklinacyja ma miejsce po większéj części za pomocą postpozycyi, w konjugacyi zaś powstały liczne formy złożone; przejęły nadto wiele wyrazów i form obcych. Najpotężniejszą z odrośli prakrytu jest *hindûi*, czyli średniowieczny I. j., używający pisma dewanagari, zmodernizowaną formę którego, używającą także pisma dewanagari jest *hindi*, zwany także *thenth*, lub *khârî boli* (czysta mowa), przyjęty za język piśmienny przez niemachometańskich mieszkańców Indyi, podczas gdy odnoga jego *hindustani*, używająca alfabetu arabsko-perskiego, jest mową Moslemów; powstała ona pod koniec XII w. w Delhi, wyrobiła się jednak dopiéro od czasów gdy Timur założył w tym mieście swój obóz (*urdu*) i z téj też przyczyny często jest zwana *urdu*, w wyższym zaś stylu zwie się *rekha* (pstrą, pomieszaną). Jednocześnie i w Dekanie pod wpływem machometańskich zdobywców powstał język *dakhni*. Hindustani przyjęty został w nowszych czasach przez Anglików zamiast perskiego za język administracyi i dyplomacyi. Delhi, a od końca przeszłego wieku Lucknow, były punktami środkowymi oświaty i literatury machometańsko-indyjskiéj, złoty peryjod któréj stanowi wiek 18. Literatura tego narzecza jest dość zasobną, składa się jednak przeważnie z tłumaczeń i przeróbek z perskiego, arabskiego, sanskrytu i t. d. Wielu sekciarzy, jak Kabîr, Nanak, Dadu i in. posiłkowali się tém narzeczem. Z poetów północnéj Indyi odznaczają się *Sauda z Delhi* († 1780) i *Mir-Mohammed-Taqui* († 1801); z poetów zaś Dekanu, gdzie zakwitł szczególniéj romans, wsławił się mianowicie *Wali* (dzieła jego wydał Garcin de Tassy, 2 t., Paryż 1837—39), daléj idą Uslat, Sirâdż i Azsâd. W języku hindui z końca 12 w. napisał Czand ważny poemat historyczny o Prithwi-Râdża, ostatnim królu Delhi; między r. 1488—1516 przypadają natchnione utwory reformatora religijnego Guru-Kabîr. Literatura jęz. hindi obejmuje wiele kronik poetycznych, z których godna wzmianki „*Chatra-prâkasch*“ (po ang. przez Pogsona, Kalkutta 1828) napisana przez Lal-Kavi i obejmująca dzieje królów Bundelkhundu. Około r. 1600 napisał Nabhadżi zbiór legendowych życiorysów świętych, pod tyt. „*Bhâktamala*“. Z innych utworów poetycznych w jęz. hindi zasługują na wzmiankę Sri-Lalludżi-Lal-Kavi'ego „*Premsagar*“ (ocean miłości; przełożony prawie na wszystkie żyjące języki indyjskie); Bihari-Lal'ego (około 1500) „*Sat-sai*“ i Tulçidâsa († 1624) „*Ramajana*“. Przegląd literatury w jęz. hindustani i hindi, wraz z wyliczeniem więcéj jak 700 pisarzy daje Garcin de Tassy w „*Histoire de la littérature hindoui et hindoustani*“ (t. 1 i 2, Paryż 1839—49). Z podręczników do nauki języka odznaczają się Garcin de Tassy „*Rudiments de la langue hindoustani*“ (Paryż 1829) i „*Rudiments de la langue hindoui*“ (Paryż 1847); daléj gramatyki Shakespeare'a (5 wyd., Lond. 1846), Forbesa (Londyn 1846) i Duncana (Madras 1863); ze słowni-

ków jęz. hindustani: Shakespeare'a (5 wyd., Londyn 1846), Forbesa (Londyn 1848 i 1861) i Yatesa (Kalkutta 1847), jęz. zaś hindi słownik Thompsona (Kalk. 1846). Podstawą tak dla hindi jak i dla hindustanii jest *Bradżbhákha*, odnoga dyjalektu prakryckiego *çaurasení*, będąca w użyciu do dziś jako mowa kraje Bradż w Bundelkhund i używana szczególniéj przez poetów. Literatura licznych nowoczesnych I. j. składa się głównie z tłumaczeń z sanskrytu, oraz z arabskiego, perskiego, hindustani i jęz. europejskich, oraz z pewnéj liczby dziełek napisanych przez Europejczyków i krajowców w celach misyjnych lub oświaty. Ważniejsze z tych języków są: 1) *Bengali*, w zach. części Indyj, gramatycznie obrobiony przez Haughtona (Londyn 1821) i Yatesa (Kalk. 1847), leksykalnie zaś przez Haughtona (Lond. 1834). 2) *Orissa*, zwany też *Urija* lub *Utkala* (gramatyka Suttona, Kalk. 1831, oraz tegoż słownik, 3 t., Kuttak 1841—3). 3) *Maharatti* (gram. Stevensona, Bomb. 1843; słowniki zaś Moleswortha, Bomb. 1831 i Padmandżi, Bomb. 1863. 4) *Guzerati*, w półn.-zachod. Indyi (gram. Drummonda, Bomb. 1808; słowniki: Mirza-Mohammed-Kazim, Bomb. 1846; Karsandar Muldżi Bomb. 1862 i Szapurdżi Edaldżi, Bomb. 1863). 5) *Sindhi*, w okolicach dolnego Indu (gram. Stacka, Bonn 1849 i tegoż słownik, Bombaj 1849—55). 6) *Pendżabi* (gram. Leacha, Bomb. 1838 i słownik Harkeya Kalk. 1850) i in.—Do I. j. należy także i język *cygański*, doszły do nas w formie zdziczałéj, z mnóstwem obcych naleciałości, śladów przebywania Cyganów pośród rozmaitych narodów, ale podstawę którego, podług gruntownych badań Potta („*Die Zigeuner in Europa und Asien*"), trzeba szukać w mowie ludowéj północnego zakątka Indyj przednich.

Indyjskie wychowanie, ma na celu wyuczenie członków każdéj kasty (ob.) swych praw, obowiązków i zewnętrznego, do nich przywiązanego ceremonijału. Dziewczęta, w 7 lub 8 r. wydawane za mąż, zostają bez wychowanie, prócz tancerek i bajaderek. Podobnie nieuczą się Sudrasy. Brahmani pobiérają całkowitą edukacyje i przewodniczą kszatryjasom i wajszyjasom w czytaniu ksiąg świętych. Wychowanie elementarne ogranicza się na początkach rachunków, czytania i pisania, wedle zasad wzajemnego uczenia się. W szkołach wyższych (w Benares, Triziur i Nuddeach) przychodnie uczą się gramatyki, prozodyi i matematyki, interni poezyi, dziejów, filozofii, astronomii, lekarstwa i prawnictwa. Uczeń 5 lat słucha, poczém dysputuje i w ogóle 12—20 lat bezpłatnie bawi u nauczyciela, który hojnie uposażony od rządu, miéwa po 6—12 uczni i tylko dary oraz posługi z uczucia płynące ma prawo przyjmować. Studyjowanie Wed, przy ciągłém powtarzaniu wyrazu Om (symbol trójcy indyjskiéj), jest ostatnim kresem I. w. Żelazna łagodność jest metodą pedagogiczną.

Indyk (*Meleagris*), rodzaj ptaków grzebiących, mający za cechy: dziób krótki, silny, okryty przy nasadzie miękką skórą nagą, przechodzącą w narośl, soplowato zwisłą; na głowie i wyższéj części szyi skóra naga, brodawkowata, pod gardzielą płatkowato obwisła; nogi miernie wysokie 4 palcowe, u samca na tylnéj stronie skoku tępa ostroga; ogon wachlarzowato rozwijalny. Rodzaj ten obejmuje dwa gatunki amerykańskie, z których piérwszy I. *dziki* (*M. gallopavo*), sprowadzony do Hiszpanii 1524, wkrótce rozmnożył się we wszystkich krajach Europy i stał się ptakiem domowym, żyje on gromadnie w lasach amerykańskich lecz tępiony, staje się coraz rzadszym. I. odbywają pieszo wędrówki nieperyjodyczne, żywią się nasionami, głównie żołędzią. Jest zawsze koloru ciemno-brunatnego, z mocnym miedzianym połyskiem, w zielonawy przechodzącym. W stanie domowym uległ znacznym odmianom barwy i zmalał. Gatunek drugi *M. ocellatus*, od poprzedniego o wiele piękniejszy, jest tak rzadki, że dotąd widziano kilka tylko jego egzemplarzy.

Indykan, ob. Indygo.

Indykcyja czyli *poczet rzymski*, peryjód lat 15. Była to, jak się zdaje, piérwiastkowo nazwa podatku, a szacunek dóbr podejmowany dla oznaczenia jego wysokości, odbywał się co lat 15; zresztą jest to zapewne tylko przypuszczenie. Papieże liczą dotąd I. od 1 Stycznia 313; stąd wypada że piérwsza I. naszéj ery, zaczęła się na 3 lat przed nar. Chr. W wiekach średnich I. podawane były na wszystkich dokumentach obok zwykłéj daty.

Indywiduum (*jednostka*, *osobnik*), albo *indywidualność*, zowie się u Arystotelesa rzecz predykowana, t. j. o któréj się cóś wypowiada, albo też rzecz samodzielnie istniejąca (*chôriston*); składa się z treści i formy jako (*he ek tutôn*, *synolon*) całostka. Ś. Augustyn tylko dwoma przytwierdzeniami „*tu, qui vis te nosce, scis te esce scio*" (ty, co chcesz się poznać, wiesz że jesteś) i „*cogitare te scis, scio*" (czy wiesz że myślisz) wraz z Descartesa „*cogito ergo sum*" (myślę więc jestem), myślenie uznają za dowód i znamię bytu jednostki. Wedle Spinozy I. jest zmienną formą dwu zasadniczych atrybucyj jedynego substratu (substancyi): myśli i przestrzeni. Locka indywiduum jak i Leibnitza jest przez swój byt osobnikiem (por. Piotr Aureol i Durand), Fichte I. B. niezna genezy I., choć domaga się jego bytu ze względów moralnych. Wedle Schopenhauera czas i przestrzeń są *principia individuationis*. Hegel neguje indywidualność przez swoję fenomenologiją, lubo za I. uważa byt odnoszący się do siebie, odpychający wszystko inne. Kościół przez odpowiedzialność transcendentną nawet po za grobem utrzymuje byt jednostek.

Ines (Wojciech), jezuita, ur. w Małéjpolsce 1620, † 1658 w Krakowie; ogłosił dzieła: „*Lechias Ducum, Principum ac Regum Poloniae ab usque Lecho deductorum, elogia historico-politica et panegyrico lirica* etc." (Krak. 1655; 2 ed. tamże 1665; Frankf. n. O. 1680 i Poznań 1733); „*Acromatum epigrammaticorum latino-polonorum centuriae septem* etc." (Krak. 1653; ed. powiększona Krak. 1655, Gdańsk 1655; Amterd. 1679 i Wrocł. 1686). Inne jego prace wylicza Brown w swéj „*Biblijotece*" (str. 201).

Ines de Castro, córka Pedra Fernandeza de Ca-

stro, z królewskiego rodu kastylskiego, dama dworu żony infanta portugalskiego Dom Pedra, który po jéj śmierci (1345) tajemnie z I. się ożenił. Jego ojciec Alfons IV, otrzymawszy wiadomość o tém małżeństwie, poświęcił I. polityce i kazał ją zamordować. Dom Pedro powstał wprawdzie przeciwko ojcu, lecz za pośrednictwem królowéj pojednał się z nim wkrótce. Po zgonie Alfonsa, ścigając morderców i tych wszystkich, którzy się do śmierci jego żony przyczynili, niektórych z nich skazał na śmierć; ciało zaś zamordowanéj I. wydobyte z trumny i wspaniale ubrane posadził na tronie i wszystkim grandom kazał kraj jéj szaty ucałować, następnie pochował je powtórnie w Alcobaza z królewskim przepychem. Historyja ta posłużyła niektórym poetom za przedmiot do utworów dramatycznych. Najpiękniéj uwiecznił I. Camoens w „*Luzyjadzie*“. Porównawczą krytykę różnych tragedyj, przedstawiających losy I., dodał Wittich do swego przekładu portugalskiéj tragedyi Gomesa (Lips 1841).—Porów. Raumera „*Drei Portugiesinnen*“ w „*Histor. Taschenbuch*“ (1851).

Infant, Infantka (*Infante, Infanta*), od łacińs. *infans* dziecię, tytuł książąt i księżniczek domu królewskiego w Hiszpanii i Portugalii. W Hiszpanii od XIV w. aż do utworzenia rzeczypospolitéj 1873 jeden tylko następca tronu nie tytułował się infantem, lecz księciem Asturyi; w Portugalii zaś aż do czasu ustąpienia Brazylii następca tronu zwał się księciem Brazylii. Części kraju wyznaczane na ich uposażenie zwały się *Infantados*.

Infanteryja, ob. piechota.

Infarctus, *Zawał* (ob.).

Infekcyjne choroby, ob. Zakaźne choroby.

Inferyje (po łac. *Inferiae*), u starożytnych Rzymian ofiary składane bogom podziemnym, na cześć umarłych.

Infeudacyja (z łac.), wprowadzenie w lenność; odbywało się w nader rozmaity sposób. Składanie przysięgi w ręce suzerena, na klęczkach ze strony wazala, pocałunek, wręczenie proporca (*lancea vexillifera*) ze strony suzerena, były ogólnemi formami infendacyi. Kapelusz, rękawiczki, cząstka ziemi i t. p. także służyły do infeudacyi.

Infiltratio, *nasiąknięcie* (ob.).

Infima (łac.), najniższa klasa w dawnych szkołach polskich.

Infirmeryja (z łac.), część pewnego gmachu, przeznaczona na pielęgnowanie chorych, czyli właściwie szpital urządzony na małą skalę.

Inflancka gubernija, ob. Liflądzka gubernija.

Inflanty. *Geografija.* Inflanty (po łacinie *Livonia*, po niemiecku *Livland*, po łotewsku *Widzzemme*), były dawniéj krajem udzielnym, późniéj wchodziły w skład Polski i Szwecyi a dziś należą do państwa rossyjskiego. Graniczą one na południe z gubernią kurlandzką i witebską, na zachód z morzem Baltyckiém, na północ z gubernią estlandzką na wschód z pskowską. Dzielono dawniéj I. na szwedzkie i polskie. Szwedzkie stanowią dzisiejszą gubernię liflandską, a polskie weszły w skład gubernii witebskiéj i stanowią jéj powiaty dynaburgski, rzeżycki i lucyński. Naturalne granice tworzą: morze Baltyckie, rzeka Dźwina i jeziora Pejpus i Pskowskie, zaś rzeka Ewikszta i jezioro Luban odgraniczały I. szwedzkie od polskich. Powiérzchnia I. szwedzkich wynosiła 837 mil kw. a polskich 255 mil kw., razem więc obejmowały I. 1,092 mil kw. Kraj to w ogóle płaski, równy chociaż wzniesiony znacznie (w najwyższych miejscach blisko na 1,000 stóp) nad powiérzchnię morzą. Niektóre okolice posiadają wzgórza i doliny i wtedy często tworzą piękne krajobrazy. Taką malowniczością odznaczają się brzegi rzeki Bolder-aa oraz Dźwiny od Krasławia aż do pamiętnego w dziejach naszych Kircholmu. Z pojedynczych gór najważniejsze są: Wehsenberg (1,200 stóp), Blauberg, Wolkenberg i Lauderska. Pomiędzy rzekami najważniejsza Dźwina, po niéj dopiéro idą: Narowa, Bolder-aa, Ewikszta, Ogra i Wielki Embach. Jezior jest mnóstwo (blisko 1,000), z tych trzy ogromne, jakoto Pejpus, Wirzjerw i Luban (niegdyś mare Lubanicum). W ogóle powiérzchnia wód stanowi w I. 16-ą część powiérzchni lądu. Wiele jest tu także źródeł mineralnych, a między nimi wyróżniają się siarczane. Baldona i Kemmern. Klimat umiarkowany, z powodu jednak wielkiéj ilości wód i wysunięcią ku wschodowi, zimniejszy niż pod tą szerokością w Europie zachodniéj. *Produkta.* Grunt w I. po większéj części urodzajny, wydaje wielką ilość zboża, lnu, konopi, owoców i t. d. W ogóle liczą tu 1,100 gatunków roślin jawnokwiatowych (phanerogamów) i około 770 rodzajów skrytokwiatowych (kryptogamów); drzew i krzewów jest 38 rodzajów. Lasy wielkie i piękne, złożone są głównie z sosny, swierku, brzozy, olszy i osiki i dostarczają wiele drzewa budulcowego. Zwierzęta domowe nie odznaczają się pięknością i poprawnością rasy; zwierząt dzikich ssących jest 49 gatunków, ptaków 238, ziemnowodnych 20 i około 100 rodzajów ryb. Ciał kopalnych niewielka ilość, najważniejsze z nich wapień, margiel, gips, granit, wyborna glina garncarska i torf.—*Ludność* ogólna wynosi 1,282,120 m. Z téj cyfry na I. szwedzkie przypada 990,780 m. a na polskie 291,390 m., przecięciowo więc w piérwszych wypada 1,198 m., w drugich zaś 1,142 m. na jednę milę kwad. Pod względem pochodzenia składa się ludność I. z Łotyszów (przeszło połowa), Estończyków, Liwów, Finnów, Szwedów, Niemców, Polaków, Rossyjan, Żydów, Białorusów i Cyganów. Co do religii to protestancka ma wielką przewagę, dopiéro po niéj idą katolicka, prawosławna, kalwińska i żydowska. Mieszkańcy trudnią się w znacznéj części rolnictwem. Przemysł koncentruje się zarówno jak i handel w okolicach Rygi. Najważniejsze gałęzie przemysłu stanowi fabrykacyja wyrobów wełnianych, bawełnianych, lnianych, tytuniu, wyrobów żelaznych, garbarskich i t. d. Handel wywozowy przeważa nad przywozowym. Z miast najważniejsze są: Ryga, Dorpat, Dynaburg, Arensberg, Krasław, Lucyn, Parnawa i inne.

Historyja. Piérwotna historyja I. zupełnie ciemna. Ziemię te zamieszkiwały oddawna ludy: Liwów (stąd *Liwonija*, *Liwland*) i Łotyszów. Nor-

mannowie i Rusini nawiedzali ją zapewne często, ale panowania swego ugruntować nie zdołali. Pewne dzieje zaczynają się dopiéro z r. 1157 lub 58, kiedy kupcy bremeńscy, wyrzuceni burzą na brzegi I., zawiązali z Liwami handlowe stosunki i coraz częściéj poczęli dojeżdżać. Za nimi przybywali niemieccy misyjonarze dla nawracania miejscowych pogan. I tak między innymi augustyjanin Meinhard zaczął 1186 pracę apostolską między Liwami, wówczas hołdownikami Włodzimierza, ks. połockiego mimo wielu przeszkód zaszczepił chrześcijaństwo; zbudował piérwszy kościół w Kirchholmie i został piérwszym biskupem († 1196). Następca jego Bertold z Lochau, cysters, prowadził daléj dzieło Meinharda; niedługo wszakże musiał uciekać przed poganami do Saksonii, gdzie ogłosił krucyjatę, wrócił do I. ze zbrojną już Niemców tłuszczą, ale zginął w bitwie, przywodząc swym hufcom. Wysłany przez Bremeńczyków Albert de Buxhöwden podjął znowu dzieło poprzedników, zbudował 1200 r. Rygę i wiele innych zamków, a przy pomocy założonego przez się zakonu rycerskiego *Kawalerów Mieczowych* czyli *Mieczowców* (ob.) nawrócił i podbił ludy zamieszkujące I., Kurlandyję i Estoniję, otrzymał od cesarza Henryka IV tytuł książęcy oraz dyplom, oddający mu ziemie inflanckie jako lenność cesarstwa. Albert († 1228) zostawił I. zorganizowane już należycie w ciało polityczne. Władzę rządzącą składali biskupi, z arcybiskupem rygskim na czele, Mieczowcy i Ryga. Lud, lubo obłożony pańszczyznami, nie był jeszcze zamieniony w niewolnika. Za czwartego biskupa Alberta II Mieczowcy połączyli się 1237 z Krzyżakami (ob.) i stali się z czasem samodzielnymi I. panami. Naczelnicy Mieczowców czyli *mistrze* toczyli szczęśliwe nieraz wojny z Rusią, Litwą i Polską a wewnątrz tłumili bunty poddanych. Od 1289 r. zaczynają się waśnie wiedzy Mieczowcami a biskupami; rycerze mimo klęsk wzięli w końcu nad duchowieństwem górę. Mimo to wojna nie ustawała. W 1330 r. mistrz Monheim zdobył nawet Rygę i zagarnął zamki oraz inne posiadłości, należące do kapituły rygskiéj. W tymże czasie nabyli Mieczowcy od Danii Estoniję, rozbili pod Lobiau sprzymierzonych z Litwą Rusinów i zapewnili sobie ostateczną nad arcybiskupami przewagę. Nareszcie po długich kłótniach stanęła ugoda, aby arcybiskupem rygskim był jeden z członków zakonu. Jakoż 1449 został nim kanclerz tego zakonu Sylwester Stobwasser; zawarł on z mistrzem Mengdenem 1451 układ, mocą którego każda strona zatrzymała swe posiadłości z zachowaniem odnośnych praw i swobód, a wkrótce t. r. podpisał tak zwany traktat kirchholmski, dopuszczający mistrza do udziału w najwyższéj władzy nad Rygą i tém samém torujący zakonowi drogę do całkowitéj uzurpacyi. Mimo to wszystko chciwość krzyżacka ciągle mąciła pokój. Mistrz Bernard Borch (od r. 1471) zabrał nareszcie wszystkie zamki, należące do arcybiskupa, i jego samego trzymał w więzieniu, w którém † Sylwester 1479 r. W wojnie z carem moskiewskim Iwanem Wasilewiczem I poniósł Borch zupełną klęskę i naraził kraj swój na wielkie spustoszenie aż po Torwast i Felin (1481). Ryga niezadowolniona z rządów krzyżackich wzięła się do oręża, ale za mistrzostwa Freitaga Loringhofa została przywiedzioną do posłuszeństwa i ujarzmioną. Wewnątrz kraj zostawał w zupełnéj prawie niemocy. Szlachta, niechętna i rycerzom i biskupom, ciemiężyła lud nielitościwie; brak jedności politycznéj (zakon, biskupi i miasta rządzili w swym obrębie samowładnie, stanowiąc rodzaj niezgodnéj między sobą konfederacyi) groził upadkiem dotychczasowéj potęgi. W takim stanie rzeczy energiczną i skuteczną rozwinął działalność mistrz Walter Plettenberg (od 1494 r.). Lękając się wzrastającéj potęgi carstwa moskiewskiego, zawarł przeciw niemu 1501 przymierze odporne z Aleksandrem, w. ks. litewskim, także ze Szwecyją, Danią i Norwegią, oraz z biskupami Inflant, Kurlandyi i Estonii. Zwycięskimi bojami (1501—2) zmusił w. ks. moskiewskiego do zawarcia najprzód 6 letniego rozejmu a późniéj (1504) pokoju na lat 50. Skutkiem sekularyzacyi Alberta, w. mistrza Krzyżaków, Plettenberg oderwał się od zakonu, ale zachował stosunki z kapitułą krzyżacką w Morgentheimie; w r. 1523 otrzymał tytuł księcia cesarstwa niemieckiego. Sprzyjając reformacyi, unieważnił Plettenberg traktat Kirchholmski i ośmielił tém Ryżan i Rewlan do tego stopnia, że uwięzili arcybiskupa Blankenfelda, broniącego praw kościoła, i przymusili do podpisania uciążliwych warunków, przeciw którym, otrzymawszy arcybiskup wolność, protestował i † 1528 w podróży do Madrytu, gdzie zamyślał szukać opieki u Korola V. Plettenberg tymczasem po wyborze na arcybiskupa powolnego Tomasza Schoninga stał się rzeczywistym panem I., Kurlandyi i Estonii, jakkolwiek nie ogłosił się monarchą. Roztropną i przebiegłą polityką postawił Plettenberg I. na szczycie potęgi i po 44 letnich rządach † 1535. Bogactwa jednak zrządziły u możnych zbytek i rozpustę, podczas gdy lud jęczał w ucisku i nędzy. Osłabienie kraju przez takie stosunki w latach następnych przywiodły do tego, że mistrz Gahlen za radą Fürstenberga, komtura felińskiego, człowieka gwałtownego i lekkomyślnego, zawarł z Iwanem Wasilewiczem II, po upływie 50 letniego pokoju (1554), rozejm 15 letni i zobowiązał się do płacenia haraczu. Wkrótce wszczęły się téż rozterki między stanami inflanckimi a arcyb. Wilhelmem, margrabią brandenburgskim o jego koadyjutora Krzysztofa, ks. meklenburgskiego, obranego przez kapitułę rygską wbrew traktatowi wolmarskiemu (1546). Gahlen ulegał arcybiskupowi. Ale nowy mistrz Fürstenberg, obrany z pominięciem marszałka Kaspra Münstera, postanowił zgnębić arcybiskupa. Münster zaś zbliżył się do arcybiskupa, zawiązał stosunki z Albertem, ks. pruskim, a przez niego z Zygmuntem Augustem, kr. polskim, postanowił zwalić Fürstenberga, uznać koadyjutora i zawrzéć przymierze z Polską. Nim otrzymał jednak pomoc z zewnątrz, musiał przed Fürstenbergiem uciekać do Litwy. Zygmunt August lękając

się rozszerzenia granic w. księstwa moskiewskiego do Baltyku, wmięszał się w sprawy I., tymbardziéj że królowie polscy już oddawna byli protektorami arcybiskupstwa rygskiego. Otóż gdy poseł królewski do arcybiskupa Kacper Łącki został przez Mieczowców zamordowany a sam arcybiskup, ślący pokorne prośby o pomoc, wraz z koadyjutorem uwięziony, Polska, broniąc swego honoru, wypowiedziała wojnę i Zygmunt August na czele ogromnego wojska ruszył do I. (w Lip. 1557). Fürstenberg bez wystrzału zgodził się na podyktowane przez króla warunki (w Poswolu 15 Wrześ. 1557), mocą których arcybiskup wrócił do praw swoich, a nadto zawarł mistrz przymierze odporne przeciw carowi moskiewskiemu. Iwan IV Groźny, przerażony takim rzeczy obrotem, wkroczył do I. i wszystko ogniem i mieczem pustosząc, bez żadnych powodów, postanowił kraj ten zdobyć. Fürstenberg w tak trudném położeniu złożył urząd w ręce Gotarda Kettlera. Ale i ten nie mając żadnego powodzenia w wojnie (klęska pod Emersem 1560 złamała ostatecznie potęgę Mieczowców), zawarł w połączeniu z arcybiskupem i posłami inflanckimi w Wilnie 18 Listop. 1561 z Zygmuntem Augustem traktat, mocą którego I. z zatrzymaniem swych ustaw zostały wcielone do Polski i Litwy; przywileje i prawa stanów duchownego i świeckiego (szlachty) zatwierdzone, wolność wyznania augsburgskiego zagwarantowana, Kettler, od ślubów zakonnych uwolniony, w lenność otrzymał Kurlandyję z tytułem księcia i godnością namiestnika królewskiego w I. Tym sposobem zakon Mieczowców ostatecznie upadł, arcybiskupstwo się sekularyzowało, część duchowieństwa, szlachta i lud przyjęli reformacyję. Tak tedy straszny niegdyś sąsiadom zakon przyszedł do zupełnéj zagłady a kraj przedtém potężny przeszedł w posiadanie 5 władców. Polsce bowiem dostał się tylko kraj leżący po prawéj stronie Dźwiny z m. Rygą; Narwa i Dorpat z przyległościami zostawały w ręku cara moskiewskiego; Rewel z częścią Estonii posiadali Szwedzi; wyspę Oesel i prowincyję Wieck Magnus, ks. holsztyński; Kurlandyję zaś z Semigaliją dzierżył Kettler, jako lennik Polski. Każdy z tych władców zamyślał o rozszérzeniu swych posiadłości kosztem sąsiadów; stąd ciągłe a dla kraju zgubne wywiązywały się walki. Polsce grozili Szwedzi a Iwan Groźny chcąc piérwszy odebrać Polsce I., zaczął wojnę ale bez powodzenia (1561—62); sprzymierzony ze Szwedami przedsięwziął wielką wyprawę 1564; poniósłszy jednak zupełną klęską nad Ułą (24 Stycz. 1564), musiał ścigany cofnąć się w głąb' swego kraju a wojna toczyła się daléj w I. i na pograniczach Litwy (1565—67) z Iwanem i Szwedami. Tymczasem Polska silniejszą stanęła nogą w I. Na żądanie bowiem szlachty, niezadowolnionéj z rządów Kettlera, ustanowił Zygmunt August swym namiestnikiem Jana Chodkiewicza (Wrześ. 1566), a na sejmie grodzieńskim (26 Grud. 1566) zatwierdził wiekuistą uniję I. z Litwą. Sejmy dla obu krajów mają być wspólne; gubernatorem może być Inflanczyk lub Litwin; kanclerz Litewski jest zarazem inflanckim; w sądowych sprawach nie ma apelacyi do Litwy. Jednakże utrata Uły (Wrześ. 1568) i bezustanne niepowodzenia zmusiły Iwana do zawarcia w Warszawie 3 letniego rozejmu 1571. Po obiorze Batorego rozpoczął Iwan nową wojnę z Polską i 1577 zdobył całe niemal I. Magnus obwołany został królem inflanckim, ale źle traktowany przez Iwana opuścił jego stronę i nędznie dokonał żywota. Polacy niezbyt silny początkowo (1577) dawali odpór. Wkrótce jednak poczyniwszy przygotowania (1573) i zawarłszy sojusz ze Szwecyją i Tatarami, rozpoczął Batory pamiętne w dziejach Polski i Rossyi boje 1579 (wyprawa połocka), 1579—80 (wyprawa wielkołucka) i 1581 (wyprawa pskowska); skutkiem tego zawarty w Kiwerowéj Horce (15 Stycz. 1582) traktat zapewnił Polsce I., które zostały podzielone na 3 województwa: wendeńskie, dorpackie i parnawskie. Rewolucyja Ryżan z powodu zaprowadzenia kalendarza gregoryjańskiego (1585—86) była stłumianą bez żadnych dla obu stron szkodliwych następstw. Po obiorze królem polskim Zygmunta III, gdy stryj jego Karol, ks. Sudermanii, począł dążyć do przywłaszczenia sobie korony szwedzkiéj, a Zygmunt III ogłosił wcielenie Estonii do I. (t. j. jako król szwedzki ustąpił ją Polsce, by zagrzać naród do wojny przeciw stryjowi) stały się I. polem długoletniéj między Szwecyją i Polską wojny. Wojna ta, kilkakrotnie się ponawiająca, wyniszczyła strasznie I., w znacznéj części zdobyte przez Szwedów, a i saméj Polsce nie małe za Jana Kazimierza przyniosła straty. Wreszcie po zmiennych losu kolejach zakończyła się pokojem oliwskim 3 Maja 1660 r. Na mocy tego traktatu większa połowa I. przeszła w posiadanie Szwecyi, mniejsza zaś pozostała przy Polsce i nosiła odtąd nazwę I. *polskich*. Obie części rozgraniczała Dźwina. I. polskie podnosiły się szybko z ruin i zakwitły w następnych czasach ogólną pomyślnością mieszkańców. Przy piérwszym podziale Polski wcielone zostały do Rossyi (1772) i przyłączone do gubernii witebskiéj. I. zaś *szwedzkie* doznawały wielkiego ucisku pod despotycznymi rządy Karola XI, w wojnie północnéj były zdobyte przez Piotra W. (1709—1710) i pokojem nystadzkim 1721 ostatecznie mu przez Szwecyję ustąpione. Tym sposobem całe dawne I. przeszły w posiadanie Rossyi.—Źródła do historyi I. są bardzo obfite. Oprócz kronikarzów i pisarzów dawniejszych, jak Henryk Łotwak, Baltazar Rüssow, Aug. Ferber, M. Wajssel, Jan Krasiński, Hylzen, Kwiatkowski, P. Eichhorn, Kasper Ceumern, Chryst. Kelch, J. G. Arndt, Konr. Gadebusch, Tom. Hiärn, W. Ch. Friebe i t. d., porów. szczególniéj nowszych: de Bray „*Essai critique sur l'histoire de la Livonie*" (3 t., Dorp. 1817); Merkla „*Die freien Letten und Esten*" (Ryga 1820); Kohla „*Die deutsch-russ. Ostseeprovinzen Kurland, Estland und Livland*" (Stuttg. 1840); Kruse'go „*Necrolivonica*" (Dorp. 1842); tegoż „*Urgeschichte der Ostseeprovinzen*" (Moskwa

1846); Schlözera „*Livland und die Anfänge deutschen Lebens im baltischen Norden*" (Berl. 1850); K. Bujnicki dał historyję I. w „*Rubonie*".

Inflexyja (z łacin.), uginanie się światła (ob.).

Influencyja elektryczna, ob. Elektryczność.

Influencyjna machina elektryczna, ob. Holza machina elektryczna.

Influenza, ob. Grypa.

Infuła (z łac.), także *mitra* lub *cidoris*, u starożytnych Rzymian ozdoba głowy kapłanów w formie przepaski z białéj wełny; następnie obrzędowe nakrycie głowy biskupa, zwykle z drogiego materyjału i ozdobnie wyrobione. W kościele rzymsko-kat. I. jest kształtu kończastego dwurożnego; w kościele zaś grecko-kat. i innych wschodnich jest ono podobne więcéj do tak zwanéj mitry czyli książęcéj czapki.

Infułat, zowie się w kościele rzymsko-kat. każdy prałat, który jakkolwiek w godności swéj jest niższym od biskupa, na mocy wszelako przywileju papieskiego, może używać *infuły* i *pastorału*, ale tylko w swoim kościele i trzy razy do roku, to jest w dzień swego patrona, w rocznicę tytułu i poświęcenia kościoła, z wyjątkiem użycia tych oznak podczas żałobnego nabożeństwa. Infuła ich nie może być z drogiéj materyi a na pastorale musi być zawieszona biała zasłona. Godność I. jest przywiązaną do niektórych opactw, a mianowicie benedyktynów i cystersów, oraz do pewnych kościołów parafijalnych,

Infusio, *nalewka* (ob.).

Infusoria (łac.), ob. Wymoczki.

Inga (*Strzygoń*), rodzaj roślin z rodziny strąkowatych (czułkowatych), obejmujący krzewy i drzewa Ameryki zwrotnikowéj o kwiatach czérwonych lub białych, zebranych w kłosy lub główki, o strąkach najczęściéj słodkich, jadalnych. Pod tym ostatnim względem ważne są zwłaszcza I. *Bourgoni*, I. *dulcis*, I. *Marthae* i in.

Ingemann (Bernard Seweryn), poeta duński, ur. 1789 w Thorkildstrup na wyspie Falster, † 1862 w Kopenhadze. Będąc jeszcze studentem uniwersytetu kopenhagskiego, ogłosił 1811 piérwszy zbiór poezyj. Za powrotem z podróży po Europie połud.-zachod. (1818—19) został 1822 lektorem języka i literatury duńskiéj w akademii w Soröe; następnie był dyrektorem tegoż zakładu 1843—1849. Jako poeta był I. niezmiernie produkcyjnym. Próbował sił we wszystkich prawie rodzajach poezyi, od romancy do pieśni kościelnéj, od powiastki do dramatu. Początkowo utwory jego nosiły na sobie przeważnie znamiona subjektywności i sentymentalności, późniéj zaś, mianowicie jego dramaty i poezyje liryczne z lat 1815—21, objawiają wyraźną skłonność do objektywności. Odtąd wybiérał I. głównie przedmioty narodowo-historyczne i religijne. Oprócz pięknego eposu „*Waldemar de Store og hans Mänd*" (1824; 3 ed. 1847) zasługują na uwagę, liczne romanse, do których treść brał z dziejów średniowiecznych swéj ojczyzny. Wymieniamy z nich najlepsze: „*Waldemar Seier*" (1826); „*Erik Menved's Barndom*" (1828); „*Prinds Otto og hans samtid*" (1835) i „*Landsbybörnene*" (1853), podobno najcelniejszy jego utwór. Znakomitéj są także wartości dwa poematy romantyczno-historyczne: „*Dronning Margarete*" (1836) i „*Holger Danske*" (1837). Wysoko również cenią Duńczycy jego pieśni religijne. Zbiorowe wydanie prac I. („*Samlede skrifter*") wyszło w 4 częściach: 1) „*Samlede dramatiske Digte*" (6 t., Kopenh. 1843; 2 ed. 1853); 2) *Samlede historiske Digte og Romaner*" (12 t., 1847—51); 3) *Samlede Eventyr and Fortällinger*" (12 t., 1847—56); 4) „*Romanzer Sange og Eventyrdigte*" (9 t., 1845—64). Po śmierci poety wydał Galskjöt jego autobijografiję („*Levnetsbog*" Kopenh. 1862).

Ingermanlandyja, nazwa utworzona przez Szwedów (mniéj więcéj 1617 r.), z czuchońskiego *Ingerimaa* (ziemia Ingrowska), oznacza część gub. petersburgskiéj, pomiędzy jeziorem Ładogą, Newą, odnogą Fińską, Narwą, Pskowem i Nowogrodem. Piérwotni jéj mieszkańcy, zwani po rossyjsku *Iżorowie*, należą do plemienia fińskiego, liczącego dziś jeszcze 18,000 lud. I. od r. 1609 należała do Szwecyi, w 1703 r. przyłączoną została do cesarstwa rossyjskiego. Nazwa ta upowszechniła się w czasach Piotra W. zastąpiwszy dawną: *Ziemia Iżorska*.

Ingersol (Karól Jared), mąż stanu, historyk i poeta półn.-amerykański, ur. 1782 w Filadelfii. Pod koniec swych studyjów naukowych odbył podróż do Europy i ogłosił tragedyję „*Edwy and Elgiva*" (1801). Wybrany 1812 do kongresu zasiadał w nim aż do 1849; odznaczał się jako gruntowny znawca prawa i nieprzyjaciel Anglii. Głównem dziełem I. jest jego „*Historical sketch of the second war betwen the United States and Great Britain*" (Filadelfija, 1 ser. 3 t. 1845; 2 ser., 2 t. 1852); oprócz tego umieszczał w *Quarterly Rewiew* listy o literaturze amerykańskiéj i wydał w kilku tomach swe mowy, miéwane w kongresie.

Inghirami, nazwa dawnéj toskańskiéj rodziny patrycyjuszów. Znakomitsi jej członkowie byli: *Tomasz Inghirami*, ur. 1470 w Volterra, † 1516 r. w Rzymie, poeta i mówca łaciński, z którego prac tylko kilka mów do naszych doszło czasów.— *Jakób Inghirami*, ur. 1565, † 1623, odznaczył się za książąt florenckich Ferdynanda I i Kosmasa II jako dzielny generał i zręczny dyplomata.— *Kurcyjusz Inghirami*, ur. 1614, † 1655, znany jest jako autor późniéj za fałszywe uznanego dzieła „*Etruscarum antiquitatum fragmenta*" (Frank. 1637).—*Franciszek Inghirami*, ur. 1772 w Volterra, † 1846 w Badia pod Florencyją, gruntowny znawca sztuki starożytnéj, początkowo kawaler maltański; odznaczył się w wojnie partyzanckiéj przeciw Francuzom 1799 r. Od 1811 poświęcił się wyłącznie archeologii, mianowicie etruskiéj, utworzył w opactwie Fiesole literacko-artystyczny zakład, który miał służyć za szkołę dla młodych sztukmistrzów. Z dzieł jego najcelniejsze: „*Monumenti etruschi o di etrusco nome*" (10 t., Flor. 1820—27 z miedzior.); „*Galleria Omerica*" (3 t., Flor. 1831—38 z 390 miedzioryt.), „*Pitture der vasi fittili*" (4 t., Flor. 1831—37 z 490 miedzioryt.); „*Museo etrusco chiusino*" (4 t.,

Flor 1833, z 216 miedzioryt); „*Lettere di etrusca erudizione*“ (Flor. 1828 i 1839) i „*Storia della Toscana*“ (16 t., Flor. 1841—45, z atlasem).— *Jan Inghirami*, brat poprzedniego, astronom, ur 1779 r. w Volterra, † 1851, był generałem zakonu braci nauczających (*Scolopy*), i zarządzał obserwatoryjum we Florencyi; zasłużył się pracami „*Effemeridi del occultatione delle piccole stelle sotto la luna*“ (1809—30); „*Effemeridi de Venere e Giove*“ (1821—24). Wydał też kartę Toskanii (w stosunku 1,200,000).

Inglis (Sir Robert Harry), ur. 1786 r., † 1855 r.; uczony prawnik, jako przedstawiciel uniwersytetu oxfordzkiego zasiadał w parlamencie angielskim 1829—54 i stał na czele stronnictwa wysokiego kościoła. Nieprzyjaciel wszelkich nowości, występował przeciwko emancypacyi katolików, przeciwko reformie parlamentu, przeciwko zniesieniu cła zbożowego i emancypacyi żydów. Byłto człowiek wielkiéj nauki, ale bardzo zacofanych pojęć.

Inglis (Henryk Dawid), ur. 1795 w Edynburgu, † 1835 w Londynie, znakomity podróżopisarz angielski; z licznych dzieł jego, zalecających się pięknością opowiadania, na szczególną uwagę zasługują: „*Spain in 1830*“ (2 t., Lond. 1831); „*Tyrol, with a glance at Bavaria*“ (2 t., Lond. 1833); „*Ireland in 1834*“ (Lond. 1835).

Ingoda, po buryjacku *Ingida*, rzeka poczynająca się w górach Jabłonnych, w obwodzie Zabajkalskim, blisko granicy chińskiéj; złączywszy się w pow. nerczyńskim z rz. Ononą, tworzy rzekę Szyłkę. Długa około 600 w.

Ingolstadt, miasto i warownia piérwszego rzędu w Wyższéj Bawaryi, nad Dunajem, ma 17,680 m. i kilka godnych uwagi gmachów (dawny zamek rezydencyjonalny, kościół P. Maryi i t. d.). Założony tu w r. 1472 uniwersytet przeniesiony został 1800 do Landshut, a 1826 do Monachijum. Forteca zburzona przez Francuzów w 1800, przywróconą jest od 1827. Miasto Ingolstadt było 1392 rezydencyją książąt bawarsko-ingolstadzkich, z któréj to linii odznaczył się głównie Ludwik Brodaty.

Ingra, ob. Iżora.

Ingres (Jan August Dominik), historyczny malarz francuski, ur. 1781 r. w Montauban, † 1867 w Paryżu. Przybywszy do Paryża, uczył się malarstwa prd kierunkiem Davida; chociaż już 1801 za obraz *Posłowie Agamemnona w namiocie Achillesa* otrzymał wielką nagrodę akademicką, to jednak dopiéro 1806 uzyskał przywiązane do niéj stypendyjum i wyjechał do Rzymu, skąd nadsyłane przezeń obrazy (*Odaliska*, *Śpiąca kobiéta*, *Edyp i Sfinx* i t. d.), gorące znajdowały w Paryżu przyjęcie. Po upływie urzędownie naznaczonego czasu pozostawał i nadal we Włoszech (1810—20 w Rzymie, 1820—24 we Florencyi), gdzie wszelkich pozbawiony środków, utrzymywał się z malowania portretów. Z epoki téj pochodzi wiele pięknych jego utworów, jak *Rafael i Fornarina*, *Romulus zwycięzca Akrona*, *Sen Ossyjana*, *Kaplica Sykstyńska*, *Wergilijusz czytający Eneidę Augustowi i Oktawii*, *Franciszka de Rimini*, *Piotr Aretino odbierający pogardliwie łańcuch złotego runa od Karola V*, *Tintoreto i Aretino*, *Henryk IV i jego dzieci*, *Jezus oddający klucze od nieba ś. Piotrowi* i t. d. Obrazy te więcéj były cenione we Włoszech niż we Francyi. *Wotum Ludwika XIII* (1824, znajduje się w katedrze w Montauban) wielkie podniosłym spirytualizmem wywarło wrażenie a I. został 1825 członkiem instytutu i stał się naraz przywódcą malarskiéj szkoły idealistów, w obec rodzącego się romantyzmu. Z dwu jego arcydzieł, zdradzających wyraźny wpływ stanc watykańskich: *Apoteoza Homera* (1827), na suficie Louwru, zadała drugi cios nowéj szkole i powszechny budziła entuzyjazm, zaś *Męczeństwo ś. Symforyjana* (1827; mieści się w katedrze w Autun) tak ostréj uległa krytyce, że mistrz usunął się do Rzymu w charakterze dyrektora akademii francuskiéj. Drugi powrót I. z Rzymu (1841), przypadający w epoce reakcyi przeciw szkole romantycznéj, był najwyższym dlań tryjumfem. Odtąd każdy utwór I. z wielkim witano zapałem. Na wystawie 1855 r. zgromadzono w osobnéj sali 40 jego obrazów. *Madonna z hostyją*, *Narodziny Wenery Anadyomene* (1848) i *Nimfa* (1859) przypominają Rafaela. *Stratonika* (1836), *Apoteoza Napoleona I* (1859), na suficie ratusza paryskiego, malowane są w stylu antycznym. Trzecie arcydzieło I. *Chrystus między uczonymi w kościele* (1862) zbliża się do wzniosłego stylu kościelnego. W jego *Odaliskach* podziwiać trzeba czystość i nieporównaną piękność form ciała niewieściego. Celował on także w historycznem malarstwie rodzajowém. We Francyi uchodzi I. słusznie za najznakomitszego przedstawiciela poważnego malarstwa. Talent i zasługi jego są wielkie, jakkolwiek niekiedy przeceniane. Odznacza się I. przedewszystkiém poprawnością rysunku, czystością farb, idealną kompozycyją i oryginalnym stylem. Obok tych zalet widać w utworach jego i wady, jak: brak inwencyi, ożywiającego ciepła i delikatniejszego indywidualizowania, chłód i szorstkość kolorytu. Ogólną zaś cechą obrazów I. jest tęsknota do czegoś wyższego, niejasno i trwożnie wypowiedziana. Na nowsze malarstwo francuskie wywarł I. wpływ znakomity. W 1862 r. dekretem cesarskim powołany został do senatu. Arcydzieła jego rozpowszechnili w przepysznych miedziorytach najlepsi mistrze francuscy. — Porów. „*Oeuvres de J. A. Ingres, gravées au trait par A. Reveil*“ (Par. 1851, ze 102 miedziorytami.

Ingrycht (z niem.), przegrody wewnątrz zamku, zastosowane do kształtu klucza.

Ingul, ob. Ingulec Zgniły.

Ingulec (w starož. *Acsiacus*), rz. stepowa w gub. chersońskiéj, wypływa w okolicy Jelizawetgrada i wpada do Dniepru; długa około 450 w.

Ingulec Zgniły, rz. stepowa w gub. chersońskiéj, wpada do rz. Bohu pod m. Nikołajewem. Wysokie jéj brzegi utrudniają holowanie statków.

Inhalacyje, *wziewania*, niedawno w medycynie wprowadzona metoda, mająca na celu stosowanie środków lekarskich bezpośrednio na błonę śluzową dróg oddechowych. W tym celu trzeba płyn leczniczy sproszkować czyli rozpylić, t. j. w postaci

drobniutkich cząstek rozproszyć w atmosferze, którą choremu zaleca się oddychać. Przyrządy do inhalacyi urządzone były pierwotnie w ten sposób, że strumień leczniczego płynu puszczany na ostrze rozpryskiwał się w drobne cząsteczki. W nowszych przyrządach płyn znajduje się w naczyniach wąskim otworem u góry zakończonych; strumień powietrza (wdmuchiwany albo wciskany) albo strumień pary wodnéj, przepływając nad tym otworkiem, chwyta z sobą cząsteczki lekarstwa. Tu należą tak dziś używane przyrządziki do rozpraszania w pokoju cieczy pachnących. Ważniejsze przyrządy inhalacyne są *Lewina*, *Leitera*, *Beigela*, *Bergsona* i w. in.

Inicyjały (z łac.), *kapitele*, *uncyjały*, są w drukarstwie głoski większe, używane dla odznaczenia.

Injekcyja, ob. Wstrzykiwanie.

Inkarnacyja, Inkarnat (z łac.), **barwa cielista**, pośrednia pomiędzy różową i białą.

Inkarnacyja, ob. Wcielenie.

Inkasowie, tak się nazywali władcy Peru przed zdobyciem tego kraju przez Hiszpanów. Piérwotna historyja Peru zupełnie jest ciemna. Podania tylko i ruiny świadczą o dawno minionéj potędze i wysoko posuniętéj cywilizacyi. Wedle tradycyi zjawił się nagle między dzikimi Peruwijanami (około 1021, podług innych 949 czy téż 1100) cudzoziemiec Manco Capac, nazywający się synem słońca; pojedyncze plemiona zjednoczył on w jeden naród i utworzył teokratyczne państwo, które pod jego następcami stało się najpotężniejszém ze wszystkich państw Nowego Świata i istniało 4 wieki. Trzynasty *Inkas* Atahualpa stracił państwo i życie 1533 skutkiem podboju hiszpańskiego. Wedle wiadomości, jakie pozostawili nam zdobywcy hiszpańscy o organizacyi państwowéj i społeczno-obyczajowym stanie Peruwijan, widać, że I. byli nie tylko władcami świeckimi ale uchodzili także za przedstawicieli bóstwa i wymagali bezwarunkowéj uległości; rządzili jednak swym ludem, bez własnowolnym i podzielonym na kasty, łagodnie i roztropnie. Jeden tylko z 13 I. był właściwym zdobywcą; inni drogą spokojnego ujarzmiania powiększali swe państwo tak zręcznie, iż w epoce upadku rozciągało się ono od Quito aż do Chile. Największéj świetności dosięgło za panowania Huayna-Capac (1475—1525). Istnieją jeszcze olbrzymie zwaliska magazynów i świątyń a tak zwana *droga Inkasów*, przerzynająca Andy na 300 milowéj prawie długości, dziś jeszcze po części jest w użyciu. W państwie I. cierpianym był tylko jeden język i jedna religija. Prawo zasłaniało lud od ucisku silniejszych. Książęta i szlachta (przez Hiszpanów *Orejones* zwani), uważali się za potomków obcego, zdobywczego plemienia i stanowili odrębną od ludu kastę. Pięknie kwitło rolnictwo a po części i rzemiosła. Handlu nie znano. Naród żył w dobrobycie, dopóki go nie zdławili Hiszpanie. Niektóre rodziny mulatów peruwijańskich wyprowadzają swój początek od pobocznych gałęzi wygasłego rodu Inkasów. Najdokładniejsze, lubo niewystarczające, wiadomości o I. podali hiszpańscy zdobywcy, jak Cieza, Balboa, Oliva i Garcilaso de la Vega.—Porów. Prescotta „*History of the conquest of Peru*" (3 t., Boston 1847); Rivero i Tschudi „*Antiguedades peruanas*" (Wiedeń 1852).

Inkierman, niegdyś twierdza, dzisiaj miasteczko w zachodniéj części półwyspu Krymskiego, w pow. symferopolskim, gub. tauryckiéj, w pobliżu ujścia rz. Czarny, pamiętne walną bitwą, stoczoną między wojskami rossyjskiemi a sprzymierzonemi d. 5 List. 1854 r.

Inkompetencyja, ob. Kompetencyja.

Inkrustacyja, *naskorupienie*, powłoka utworzona na ciele organicznem lub nieorganicznem przez zwolna osadzającą się na niem skorupę mineralną; najpospolitszym materyjałem takich I. jest spat wapienny, jak np. w wodach mineralnych Karlsbadzkich; bywa nim téż krzemionka, tlenek żelaza i t. d. Przez analogiję w anatomii patologicznéj I. nazywają się osady wapienne lub utwory chrząstkowate, rozwijające się w tkankach organicznych. Także nazwa ozdoby na meblach i t. p. robionéj za pomocą nakładów z tafelek złotych, hebanowych i t. d. Sztuka ta jest już bardzo dawną; kwitła zwłaszcza w XV i XVI w.

Inkunabuły (z łac. *in cunis artis facte*), lub *paleotypy*, zowią się najpiérwsze drukowane książki, których biblijografowie wyliczają do 15,000 (do r. 1500). Ostateczny kres do którego liczyć się mają I. nie jest ściśle oznaczony i różni biblijografowie rozmaicie go podają; zwykle dla zachodniéj Europy przyjmuje się rok 1500, Panzer podaje r. 1536; dla druków polskich przyjmuje Maciejowski nawet 1564. Ważność I. polega na tém że stanowią one prawie jedyne pewne źródła historyi początków i rozwoju drukarstwa; niektóre z nich ciekawe są przytém dla historyi sztuki, z powodu dodanych ozdób, jak również i pod względem naukowym jako oddruk zaginionych rękopisów; ostatni wzgląd stosuje się zwłaszcza do wydań klasyków tak starych jak i nowych, tak zwanych *editiones principes*. W piérwszych I. starano się wiernie naśladować kształt głosek rękopisów, inicyjały oraz wszelkie ozdoby dorabiając odręcznie. Z początku także nieużywano oddzielnéj karty tytułowéj, umieszczając zwykle tytuł oraz miejsce druku, nazwisko drukarza i rok na końcu. I. w ogóle są bardzo rzadkie i zwykle wysoko cenione; rzadkość ich pochodzi stąd, że piérwotnie drukowano zwykle bardzo małą liczbę egzemplarzy (50—100), niekiedy zmieniając i poprawiając coś przy każdym prawie egz., tak że często I., podobnie jak rękopis, jest unikatem, oraz stąd że początkowo drukowano rzeczy niezbędnie potrzebne, przez częste użycie ulegające zniszczeniu. Spisy I. podali Panzer w „*Annales typographici*" oraz „*Annalen der ältern deutschen Literatur*"; Maitairre w „*Annales typographici*"; Serna Santander „*Dictionnaire bibliographique choisi du 15 siècle*" (3 t., Bruks. 1805—7); Hain „*Repertorium bibliographicum*" (2 tomy, Stuttg. 1826—38), najważniejsze dzieło co do I. i Graesse „*Lehrbuch e. Literaturgeschichte*" i „*Trésor de livres rares*". I. francuskie opisał Brunet w „*Le*

France littéraire au XV siècle". Polskie I. opisali: Hoffmann „*De typographiis earumque initiis in Regno Poloniae*" (Gdańsk 1740); Bandkie „*De primis Cracoviae in artis typographica incunabulis*" (Krak. 1812); Bentkowski „*O najdawniejszych książkach drukowanych w Polsce*" (Warszawa 1812); Lelewel „*Biblijograficznych ksiąg dwoje*" oraz Maciejowski w dodatkach do „*Piśmiennictwa polskiego*".

Inkuzy, medale źle odbite, z jednéj strony wypukłe, z drugiéj wklęsłe, dla swojéj rzadkości wielce cenione w gabinetach numizmatycznych.

Inkwizycyja, Inquisitio haeretica pravitatis, *Sanctum officium*, tak się nazywa w kościele katolickim urząd duchowny, przeznaczony do śledzenia, wytępiania i karania zboczeń od nauki kościoła katolickiego. Początek téj instytucyi spotykamy już za Teodozyjusza W. i Justynijana. Za panowania tych cesarzów postanowieni urzędnicy *inkwizytorowie* (*inquisitores*) byli obowiązani śledzić heretyków, których po ukaranie odsyłano do miejscowych biskupów. W XII wieku wzrastający upadek moralny duchowieństwa i bezzasadne pretensyje władz duchownych wywoływały energiczną opozycyję w wielu umysłach. Powstawały sekty Katarów, Albigiensów i Waldensów, którzy powadze kościoła przeciwstawieli powagę Pisma ś-go. Duchowieństwo poznało grożące mu wtedy niebezpieczeństwo i postanowiło używać środków gwałtownych dla odwrócenia takowego. W tym celu trzecie koncylijum lateraneńskie w 1179 r. i koncylijum werońskie w 1185 nakazuje biskupom surowe karanie odszczepieńców. Nie wystarcza to dla naczelników kościoła i Jnocenty III w 1198 postanawia wysełanie legatów papieskich z władzę nadzwyczajną sądzenia heretyków, którym to legatom biskupi i arcybiskupi podlegać byli zmuszeni. Tenże sam papież sprowadza krucyjaty przeciw Albigiensom i poleca na czwartém koncylijum lateraneńskiem w 1215 używanie terorymu przeciw herezyi jako środka zwyczajnego. Potwierdza to koncylijum tuluzkie z 1229, które nakazuje, aby biskupi w swych dyjecezyjach mieli jednego duchownego i dwu lub trzech świeckich, zajętych wyłącznie wyszukiwaniem kacerzy. Każdy, ktoby heretyka oszczędzał, zostaje złożonym z urzędu i pozbawionym dóbr. Dom w którym by heretyk był wynalezionym, powinien być zburzonym, a każdy lekarz nawet w śmiercią grożącéj chorobie kacerzowi pomocy odmówić powinien. Tak dzikie i okrutne przepisy nie zawsze były wykonywane przez biskupów, dlatego papieże szukają posłuszniejszych narzędzi swéj woli i znajdują je w zakonie dominikanów. Grzegórz IX w 1232 i 1233 mianuje dominikanów inkwizytorami i wysyła ich do Niemiec, Aragonii, Lombardyi i południowéj Francyi. Są oni niezależni od biskupów, przebiegają powierzone im miejsca i uroczyście wzywają duchowieństwo i lud do denuncyjowania kacerzy, którym formują procesy. Procesy te różnią się od zwyczajnego naówczas postępowania przez to: 1) ze nazwiska świadków zostają skryte przed oskarżonym; 2) że świadkiem może być najbliższy krewny, współwinny a nawet ostatni zbrodniarz; 3) że wprowadzone zostaje używanie tortur, z początku 1252 władzom świeckim przekazane, późniéj samym inkwizytorom polecone. W 1312 r. Klemens V nakazał obecność i współdziałanie biskupów miejscowych przy poddawaniu torturom; 4) ze kara może być zupełna, zwyczajna (nie nadzwyczajna); 5) że zjawiają się rozmaite odprzysiężenia kacerstwa. Kary bywały dwojakie, kościelne i świeckie. Do tych ostatnich należały: utrata czci i praw obywatelskich, konfiskata dóbr, ciężkie i długoletnie a często dożywotnie więzienie, nakoniec śmierć. Tu mniéj upartych duszono, zatwardziałych zaś kacerzy palono na stosach (*actus udei*, *auto-da-fé*). Dla ściągnięcia na siebie więzienia a często i kary dość było nieostrożnego słowa, fałszywego świadectwa, lekkiego podejrzenia. Toż niedziw że jeden z duchowych (Bernard Delitiosi) woła, że przy takiém postępowania nawet apostołowie Piotr i Paweł nie mogliby się oczyścić od zarzutu kacerstwa. Pod wyrok I. oprócz mniemań ściśle religijnych, jeszcze podchodziły sprawy o czary i czarownice o stosunki z dyjabłami a w Hiszpanii soodomia, pederastyja, wielożeństwo i inne. Najbardziéj srożyła się inkwizycyja w południowéj Francyi. We Włoszech była łagodniejszą, i tak w Wenecyi i Toskanii ograniczona była nadzorem państwowym. Neapol bardzo wiele od niéj ucierpiał. W Niemczech i krajach północnych była ona tylko zjawiskiem przechodniém. W Hiszpanii za to I. najlepiéj się rozgościła. Tam do religijnych motywów dołączyły się pobudki polityczne. W 1478 papież Sykstus IX dozwolił Ferdynandowi i Izabelli mianowania i składania z urzędu inkwizytorów i konfiskowania na rzecz skarbu majątków skazanych ofiar. Tam urząd wielkiego inkwizytora był dożywotni a piastowany przez takie osobistości jak Torquemada (ob.), przy asystencyi świeckich radców koronnych, przejmował dreszczem nietylko naród, ale wysoką szlachtę i biskupów. Dopiéro za ministerstwa Arandy (ob.) teroryzm inkwizycyi w Hiszpanii ustał, a przynajmniéj się zmniejszył, gdyż jeszcze w 1781 w Sewilli palono publicznie kacerzy. W 1808 znosi Józef Bonaparte I., która jednak po jego wypędzeniu zostaje przywróconą w r. 1814 i trwała prawie aż do końca panowania Ferdynanda VII pod postacią rządów biskupich w rzeczach wiary. W Portugalii I. nie miała tak silnéj jak w Hiszpanii działalności. — Porów. Limborcha „*Historia inquisitionis*" (Amst. 1692); Cramera „*Briefe über die Inquisitions*" (Lipsk 1785); Llorente „*Histoire critique de l'inquisition d'Espagne*" (Paryż 1815—1817); Herculano „*Da origem e estabelecimento da inquisição em Portugal*" (2 t., Lizb. 1854—56).

Inkwizycyja w Polsce. Piérwszy zjawia się podobno Bartłomiéj de Praga 1257 (Rzyszcz I N. 40), w roku 1305 Jan Polak, wysłany przeciw Beguinom, Fratrycellom i t. d. 1318 Peregryn dominikan i Mikołaj frańciszkan na zasadzie buli Jana XXII ustanawiają w dyjecezyi wrocław. i krakow. *censores fidei*; 1326 inkwizytorem z buli Jana

XXII jest Piotr z Hołowni; 1327 Janisław, arbp.; jego safragani, bp. komiński i prałaci odbiérają bulę zlecającą obiór wymownych dominikanów, zdolnych *słowami* odeprzéć heretyckie błędy napływające z Czech i Niemiec. W procesie Krzyżaków i Kazimierza W. podpisuje się Mikołaj, przeor dominikański z Sieradza i inkwizytor hereticae pravitatis w W. Polsce. 1348 r. słyną Piotr krakowski i Jan Chryzostom poznański inkwizytorzy, używający ochoczo stosów, osobliwie na kobiéty. Inkwizytor Stanisław († 1365), za gorliwość naznaczony został generalnym w Polsce. Statuti wieluński 1424, przywilej Władysława III 1436, popiérają I. w Polsce 1437 takim inkwizytorem jest Marcin z Brześcia; 1454 Jakób Grzymała jest inkwizytorem generalnym, srogim na Husytów. W Metryce koronnéj są postanowienia 1454 i 1464, zalecające dawanie pomocy I. Albert z Płocka 1505 tępi fosaryjuszów (ob.). Jost Dicz (Decius) podaje że 1508 Żyda z inkwizycyi oddano w ręce sądu świeckiego. Pawła Sarbińskiego, inkwizytora poznańskiego, ledwo szlachta nieutopiła w Warcie. 1542 Gamrat P., prymas, zwołał sobór, na którym obcych inkwizytorów zniesiono, przenosząc władzę I. do biskupów, choć już 1541 z 3 kandydatów przedstawionych przez kapitułę gnieźń., arbp. wyznaczał inkwizytora. 1552 sejm zakazał biskupom pociągać o herezyje szlachtę, 1570 ostatnim lwowskim inkwizytorem był Melchijor. — 1770 autor „*Stimme gegen die Confäderirten*“ rzucił podejrzenie że konfederacyja barska miała projekt wprowadzić I. do Polski. Było inkwizytorów 44—55. — Abrah. Bzowski „*Propago D. Hyacynthi*“ (Wenecyja 1606); ks. Chodykiewicz „*De rebus gestis in provincia Russiae ord. Praedicatorum*“; Czacki „*O prawach lit. i pol.*“; ks. Barącz „*Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*“ (Lwów 1861).

Inkwizycyja w prawie, ob. Sledztwo.

Inkwizycyjny systemat, ob. Sledczy systemat.

Inn, starożytny *Oenus*, dopływ Dunaju, bierze początek na górze Munterasz w kantonie Gryzonów, przechodzi do Tyrolu, gdzie jednéj z największych i najpiękniejszych dolin nadaje swoje nazwisko, pod Kufsteinem wchodzi do Bawaryi, tworzy na pewnéj przestrzeni granicę pomiędzy Bawaryją i Austryją i, ubiegłszy mil 68, wpada pod Passawą do Dunaju. Porzecze jego wynosi 857 mil kw.

Innocenty, imię 13 papieży. — **Innocenty** (ś.) **I** (402—417), ur. w Albano, starał się usilnie, aby zwierzchnictwo jego było uznane i przez biskupów wschodnich. Zwołując częste synody, zwłaszcza przeciwko Pelagijanom, Donatystom i Nowacyjanom, był poważany przez ś. Jana Złotoustego, ś. Augustyna i in., którzy wielokrotnie udawali do niego w różnych kwestyjach. Pozostały po nim różne pisma i dekretalija. Pamiątkę jego kośc. rz.-kat. obchodzi 28 Lip.—**Innocenty II**, (1130—43), wybrany jednocześnie na papieża z Anakletem II, uznanym późniéj za antypapieża, schronił się do Francyi, gdzie znalazł opiekę u ś. Bernarda i uznany został przez Ludwika VI za prawego papieża a następnie i przez cesarza Lotara II, który wprowadził go do Rzymu, lecz wkrótce musiał umknąć do Pizy i dopiéro po śmierci Anakleta i zrzeczeniu się Wiktora IV, objął stolicę papieską.—**Innocenty III** (1198—1216), ur. 1160 r. w Anagni, † w Perugii 1216 r. I. był istotnie najpotężniejszym papieżem. Co zamierzał i o czém marzył Grzegórz VII (ob.), to on osiągnął w zupełności: stał się duchownym i świeckim władcą niemal całego ówczesnego chrześcijańskiego świata, zwierzchnikiem wszystkich monarchów, którzy składali mu haracz i drżeli z całemi narody przed jego interdyktami. Szczytem jego rządów był sobór lateraneński (1215), na którym uchwalono wyprawy krzyżowe, mianowicie przeciwko Albingensom i zatwierdzono zakony ś. Dominika i ś. Frańciszka. Zatwierdził on jego naukę o transubstancyjacyi i zakaz czytania Pisma ś., oraz skasował udzielanie komunii pod dwiema postaciami t. j. odjął świeckim, z wyjątkiem monarchów, wino (kielich), ustanowił spowiedź coroczną jako obowiązek, i t. d. Pisma jego wyszły 1552 i 1575 w Kolonii. Listy zaś (19 ksiąg), wydał Baluze (Paryż 1682). Czyt. Fr. Hurtera „*Geschichte Papst Innocenz III und seiner Zeitgenossen*“ (4 t., Hamb. 1834—42; przekład franc. Paryż 1839); M. Gliszczyńskiego „*Bijografija Innocentego III*“ (*Bibliot. Warsz.* z Grudn. 1847 i Stycz. 1848).—**Innocenty IV** (1243—1254), rodem z Genui. Z powodu sporów z cesarzem Fryderykiem II, uszedł do Lyonu (1244) i tu na soborze powszechnym rzucił nań klątwę i złożył go z godności cesarskiéj. W r. 1251 powrócił do Rzymu. Napisał komentarz o ks. V *Dekretalijów* Grzegorza IX i nadał kardynałom czérwony kapelusz.—**Innocenty V** (1276), ur. w Moutier (w Sabaudyi), w 5 miesięcy po wybraniu na papieża † nagle 22 Czerw. 1276. Wyd. „*Comentarium ad lib. IV Sententiarum Petri Lombardi*“.—**Innocenty VI** (1352—62), rodem Francuz; † w Avignonie. Skasował liczne przywileje, jakie kardynałowie pozyskali od Klemensa VI; zmniejszył liczbę urzędników papieskich oraz wydatki dzienne. Rezydował w Avignonie.—**Innocenty VII** (1404—1406), rezydował w Rzymie, skąd w skutek rewolucyi umknął do Viterbo, właśnie wtedy, gdy jego antypapież Benedykt XIII, rezydujący w Avignonie, udał się w podróż do Rzymu, celem wejścia z I. w układy. Oskarżany jest o nepotyzm.—**Innocenty VIII** (1484—92), rodem z Genui. Zwany był *Ojcem Ojczyzny* z powodu posiadania mnóstwa własnych dzieci, które, jak i wnuków, uposażał majętnościami kościelnemi. Wznowił postanowienia przeciwko czarownikom i czarownicom i nadał tytuł królowi hiszpańskiemu Ferdynandowi „*Katolicki*“.—**Innocenty IX**, panował od 29 Paźdz. do 30 Grud. 1591 r. Pozostawił kilka pism przeciwko Machiavelli'emu i Platonowi.—**Innocenty X** (1644—65), rodem z Rzymu, zostawał pod przeważnym wpływem swéj bratowéj Olimpii Maldachiniowéj, potępił 1651 r. pokój westfalski a 1653 naukę Jansenistów. — **Innocenty XI** (1676—89), rodem z Como, nieprzyjaciel *nepotyzmu*; potępił *probabilizm*, zaprowadzony przez jezuitów, oraz podobnież niebezpieczny *pijetyzm* Michała Molinosa,

ale zarazem wystąpił przeciwko tak zwanym *Wolnościom Gallikańskim*. Benedykt XIV oraz Klemens XI i XII chcieli go ogłosić świętym.—**Innocenty XII** (1691—1700), wiernie naśladował swego poprzednika Innocentego XI. Bulle jego zebrane i wydane pod tyt. „*Bullar* I. *XII*“.—**Innocenty XIII** (1721—24), rodem z Rzymu, nadał cesarzowi Neapol tytułem lennym.

Innokientij (Jan Borysow), ur. 1800 r. w Siewsku, w gub. orelskiéj, † 1857 r. w Odesie; inspektor petersburgskiéj (1826 r.) a 1830 r. rektor kijowskiéj akademii duchownéj, od r. 1840 biskup kijowski, 1841 r. arcybiskup charkowski, od r. 1848 chersoński; słynny kaznodzieja podczas wojny krymskiéj i znakomity teolog, zostawił wiele pism ascetycznych, kazań i in.

Innsbruck, stolica austryjackiego Tyrolu, przy ujściu rzeki Sill do Inn, ma 14,300 m., prowadzi znaczny handel tranzytowy pomiędzy Niemcami i Włochami, posiada kilka pięknych budowli jak np. kościół ś. Krzyża ze sławnym pomnikiem cesarza Maksymilijana I i wielu innymi historycznymi zabytkami, jak np. posągiem Andrzeja Hofera, kościół parafijalny ś. Jakóba, kościół uniwersytecki, zamek cesarski (przed którym stoi konna statua cesarza Leopolda V), brama tryjumfalna i t. d.; ma uniwersytet, muzeum, wiele fabryk i jest stolicą namiestnika.

Inns of Court, zowią się angielskie korporacyje prawne (od wyrazu ang. *Inn*, znaczącego mieszkanie szlachty, która sama jedna tylko była przypuszczaną do nauki prawa). Dawniéj znacznie liczniejsze i ważniejsze, posiadały one audytoryja (halls), do których obowiązani byli uczęszczać studenci, przed przypuszczeniem ich do praktyki sądowéj, gdy tym czasem obecnie zapisują się oni tylko do jednéj z takich Inns, a nauki prawa uczą się praktycznie u jednego z adwokatów, mających tam swoje biura. Z takiemi *Inns of Court* łączą się *Inns of Chancery*, w których dawniéj kształcili się przyszli urzędnicy biurowi, a które obecnie zamieszkałe są przez pełnomocników i obrońców (attorney). Porów. Pearce „*History of the Inns of Court and Chancery*“ (Lond. 1848).

Ino, córka Kadmosa i Harmonii, druga żona Atamasa, króla Beocyi, matka Learchosa i Melikertesa, opiekunka dziecinnych lat Bachusa i z tego powodu nienawidzona przez Herę. Chciała zabić Fryxusa i Hellę, dwoje dzieci swego męża z pierwszego jego małżeństwa z Nefelą, lecz te, ostrzeżone we śnie przez swą matkę, uciekły. Here skarała Atamasa szaleństwem, podczas którego wygnał on Ino a Learchosa roztrzaskał o skałę; Melikertesa zaś i Ino ścigał aż do urwiska skały Moluris, z któréj oboje rzucili się w morze, lecz ocaleni przez Afrodytę, zostali bogami morskimi, pod nazwiskami Leukothea i Palemon. Na cześć Melikertesa ustanowiono igrzyska Istmijskie. Zresztą myt o Ino różnie bywa opowiadany, przyczyną czego jest to, że doskonale się nadawał do opracowań poetycznych. Z utworów dramatycznych Eschylesa „*Athamas*“, Sofoklesa „*Ino*“ i „*Athamas*“, Eurypidesa „*Frixos*“ i „*Ino*“ oraz Achejusa „*Frixos*“ pozostały tylko ułamki.

Inowłocław, Inowrocław (*Vladislavia Junior, Junivladislavia*), stanowił z okręgiem swoim część Kujaw (ob.), rządzonych przez Kazimierza (1247—68), syna Konrada Mazowieckiego; po jego zgonie Leszek Czarny (ob.) wziął Sieradz, Ziemomysł Łęczycę, potém Inowrocław, Władysław Łokietek Brześć Kujawski, Ziemowit Dobrzyń a Kazimierz Łęczycę. W odłączonym tak Inowrocławiu Ziemomysł, wielbiciel niemieckich Krzyżaków, ujrzał się zaraz na początku rządów pozbawiony Bydgoszczy, a potém i całego księstwa przez niechętnych sobie Kujawian, 1271, na korzyść Bolesława Pobożnego. Leszek Czarny tytułował się księciem Inowłodzia, koło 1278 wrócił dopiéro Ziemomysł, zobowiązawszy się przytém Przemysławowi II oddalić Krzyżaków ze swego dworu i cofnąć zapisy im uczynione. Zdaje się też jako na sprzymierzeńcu Krzyżaków, Warcisław pomorski wojując z swym bratem Mszczugiem, zajął Wyszogród, zachorzał tamże, i †, pochowany w Inowrocławiu. Po zgonie Ziemomysła († 1287), synowie jego z Salomei, córki Sambora pomorskiego, jeszcze bardziéj rozdrobnili dzielnice, bo Kazimierz wziął Gniewków ze Słońskiem (ob.), Przemysław († 1339 r.) Bydgoszcz, a Leszek Inowrocław. Ten ostatni na zasadzie pokrewieństwa, zaraz po † Przemysława Wielkopolskiego zabrał Gdańsk z Pomorzem, ale nie mogąc utrzymać się, wydał swój sobór stryjowi Władysławowi Łokietkowi r. 1296. R. 1303 zastawił ziemię michałowską Krzyżakom a niemogąc wykupić, za dopłatą sprzedaje ją im za 500 grzywien 1317. W bójkach Krzyżaków Łokietkiem dzielnice te prawie ciągle były w ich ręku. Gdy Przemysław i Leszek † bezpotomnie koło 1340 r., Kazimierza († 1365) syn *Władysław Biały* (ob.), jako książe Gniewkowski, od Kazimierza W. Inowłódź w lenno otrzymał, niedługo wszakże i po śmierci żony za 1000 fl. sprzedał temuż. Pamiętny jest Inowrocławski gród zjazdem Kazimierza W. z Krzyżakami 22 Lipca 1343 i powtórnym zjazdem Polaków z tymże zakonem 1396, na którym królowa Jadwiga, jakby wieszczym duchem przepowiedziała upadek Krzyżaków. W r. 1772 miasto przeszło pod panowanie pruskie. Inowłocław ma starożytny kościół ś. Mikołaja, jeden z najdawniejszych w całéj okolicy, również starożytny kościół Panny Maryi, z którego tylko ruiny pozostały i 7,500 m. trudniących się rolnictwem, kramarstwem, handlem zboża i drzewa.

Inowłocławski albo **Inowrocławski** powiat, leży w Prusach, w regencyi bydgoskiéj i granicy z powiatem bydgoskim, Prusami zachodniemi (prowincyją), królestwem polskiém, powiatami szubińskim i mogilnickim. Obejmuje $30^1/_2$ mil kw. i ma 71,000 m. między którymi przeszło $^2/_3$ Polaków. Z rzek najważniejsza Wisła, a po niéj Noteć, któréj koryto w r. 1857—1859 uregulowano. Jezior bardzo wiele; najważniejsze z nich są: Gopło, Dłuczyna, Wojcin, Ostrowo, Mielno i Szarléj. Mieszkańcy zajmują się przeważnie rolnictwem. Miast jest

4, a mianowicie: Inowłocław, Gniewkowo, Strzelno i Kruszwica.

Inowłocławski Zakon Krzyżaków z gwiazdą (6 kątną jak krzyż czérwoną), mający za zadanie pielęgnować chorych i nędzarzy, z Pragi czeskiéj, gdzie im papież Grzegórz IX 1238 oddał szpital ś. Frańciszka, przeszedł do ś. Macieja w Wrocławiu 1253, i stąd wyszły dwie ich komandoryje, w Inowłocławiu, znana 1268 z donacyi Ziemomysła kujawskiego, 1294 r. powstał ich szpital ś. Ducha w Brześciu Kujawsk., mając zapewnioną opiekę przez Łokietka od dominikanów. Uposażając ich Łokietek 1308 i 1213 zastrzegł, 1° że jeżeli który z braci mu się nie spodoba, lub będzie szkodliwy ziemi i rycerstwu naszemu, takowego wygnać ma prawo; 2° nie wolno im będzie ani kapłana ani laika *Niemca* przyjąć do zakonu. Oba te zastrzeżenia wyraźnie były wymierzone przeciw I. Z., korzystając ze smutnéj nauki danéj przez Krzyżaków, którzy urośli na zgubę Polski, jako zakon krwią i dążeniem obcy. Mniéj za to uważano na prawa zwierzchnicze mistrza wrocławskiego (wykonywane np. 1389). Zwierzchnictwo to trwało do 1553 r. w którym mistrz Tomasz Smetana, widząc zniszczone mienie I. Z. przez rozpustę braci i komandora, oddał je dożywociem St. Warkoczowi Maciejowskiemu, z warunkiem przywrócenia ich do piérwotnego stanu. 1593 opustaszałe mienie i szpitale bisk. kujawski Hier. Rozrażewski wcielił do dóbr biskupich. Przed 1617 pozostali bracia zakonni, wyłamawszy się z pod powagi swego mistrza w Wrocławiu, poddali się biskupowi wrocławskiemu, 1696; 1706 zaznaczono że ani ich śladu w Polsce wykryć nie można, a usiłowania mistrza 1713—1715, by na zasadzie posiadanych dokumentów I. Z. odzyskać polskie ich dobra, spełzły na niczém. Por. „*Series et acta magistror. Wrat. etc.*“ Tiebiegera (Stenzel *Scr. Rer. Sil. II*) i Stenzel „*Beiträge*“ w „*Jahresbericht der hist. Sekt. d. Gesell. für Vaterländ. Cultur*“ (1838). Akty niektóre wydał Mosbach (*Wiadom.*) i Rzyszczewski.

Inowłocławskie albo **Inowrocławskie województwo**, stanowiło wraz z brzesko-kujawskiém ziemię kujawską czyli Kujawy. Oba te województwa wspólnie sejmikowały i używały jednego herbu, t. j. w złotém polu pół orła białego i pół lwa czarnego pod jedną koroną. Granicami województwa I. aż do piérwszego podziału Polski były: na północ województwo pomorskie i Wisła, która stanowiła także granicę od wschodu, na południe wojew. brzesko-kujawskie, na zachod gnieźnieńskie. Ziemię tu b. urodzajne i położenie sprzyjało handlowi. Województwo miało trzech senatorów a mianowicie: wojewodę i kasztelana inowłocławskich, oraz kasztelana bydgowskiego; na sejm wysyłało razem z brzesko-kujawskiém 4 posłów i 2 deputatów na trybunał.

Inowłocławskie starostwo grodowe, leżało w wdztwie i powiecie inowłocławskim. Podług lustracyi z r. 1664 zaliczały się do niego: miasto Inowłocław i wsie: Jaczewo, Turzany, Samborz, Batkowo, Bombino, Wierzbie, Marulewo, Kotczyska, Nikorzyn, Jaksice, Orłów, Myszczewice, Broniewo, Tuczno, Janikowo i Trzebiegoszcz. W r. 1771 posiadał je Józef Brzeziński, chorąży inowłocławski, opłacając zeń kwarty złp. 874 gr. 17, a hyberny złp. 1,760 gr. 13. Na sejmie warszawskim z r. 1773—1775 stany Rzpltéj nadały to sstwo w emfiteutyczne posiadanie Brzezińskiemu.

Inowłódz, osada w gub. piotrkowskiéj, pow. rawskim, po obu brzegach rzeki Pilicy położona; ma zwaliska starego zamku, w którym królowa Bona często przebywać miała i szczątki bardzo starożytnego kościoła ś. Idziego, wystawionego na górze r. 1082, przez króla Władysława Hermana. Inowłódz liczy obecnie 1,037 m.

Inowłodzkie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie łęczyckiém, powiecie inowłodzkim. Składało się podług lustracyi z r. 1661 z miasta Inowłodza, z zamkiem przez Kazimierza W. założonym i z wsi przyległych. W r. 1771 posiadał je Leon Moszyński, kasztelan lubelski, wraz z żoną Ludwiką z Załuskich, opłacając z niego kwarty złp. 1,505 gr. 11, a hyberny złp. 1,893 gr. 26. Na sejmie jednak warszawskim z r. 1773—1775 stany Rzpltéj nadały w posiadanie emfiteutyczne toż sstwo z wójtostwami i sołectwami na lat 50 Łuszczewskiemu, sędziemu sochaczewskiemu. Głośne było to sstwo w Polsce z wyrobu doskonałego piwa, a Zygmunt I chcąc po spaleniu zupełném miasta, przyjść w pomoc zubożałym mieszkańcom, polecił sstom, ażeby po wsiach okolicznych piwa nie warzono i tylko inowłodzkie sprzedawano. Na polach tego sstwa Stefan Czarniecki, kasztelan kijowski, zniósł ze szczętem znaczny oddział Szwedów przy samem rozpoczęciu wojny w r. 1655.

Inozyt, $C_6 H_{12} O_6 + 2 H_2O$, rodzaj glukozy nie fermentującéj, znajdujący się w różnych częściach organizmu zwierzęcego lub roślinnego. Znaleziono go w nerkach, płucach, sercu. Napotkano go też w groszku zielonym, nosi wtedy nazwę *fazeomannitu*.

In partibus infidelium, (łac. znaczy: *i w prowincyjach niewiernych*), tytuł nadawany sufraganom, t. j. biskupom niemającym własnych dyjecezyj a sprawującym różne obowiązki przy biskupach dyjecezyjalnych, powstał w XIII w. Nnazwa takich biskupstw bierze się z miejscowości, w których istniały lub miały istnieć kiedyś rzeczywiście biskupi. Nie mają oni żadnéj jurysdykcyi i prawa używania biskupiego krzesła.

Insar, m. pow. w gub. penzeńskiéj, nad rz. Insarą (Insarką) i Issą, 3,100 m., a ze słobodami 7,500. —I. *powiat*, 3,981 w. kw. a lud. 138,000.

Inspekcyja, *wygląd*, *wejrzenie* (ob.).

In statu quo (łac.), stan, w jakim się pewna sprawa znajduje w oznaczonym czasie.

Instancyja (z łac. *instantia*), oznacza zwyczajnie prośbę za kimś wnoszoną. W sądownictwie instancyja znaczy stopniowanie zależnych od siebie sądów, tak że sądy najniższe zowią się sądami piérwszéj, wyższe z kolei, drugiéj instancyi i t. d. Instancyja znaczy zatém w ogóle sądy pewnego stopnia.

Inster, rz. w Prusiech Wschodnich, początek na

północ miasta Pilokalnie, w powiecie t. n., płynie ku zachodowi w powiat ragnitski, poczém skręciwszy ku południowi, wchodzi w powiat insterburski i pod m. Insterburgiem, przyjąwszy z lewego brzegu rzekę Angrab (Angerapp) połączoną z rz. Pissą, daje początek rzece Pregel. Długa 9 mil prus. Przyjmuje rzeki: z prawego brzegu: Pollac; z lewego: Rennecke, Meskuppe, Akmene, Daube, Eimenis z Szassupą, wielki i mały Niebudies i Strius.

Insterburg, po polsku *Instruć*, miasto powiatowe w Prusiech Wschodnich, regencyi gumbińskiéj, nad rzekami Angrap i Inster; ma 13,750 m., jest fabryczne i prowadzi znaczny handel zbożowy. Tuż pod miastem leży zamek Georgenburg. Niegdyś było stolicą komtura kryżackiego.

Institoris, właściwie *Moszowski* (Mossotzi) (Michał), ksiądz ewangielicki i pisarz słowacki, urodz. 1733 r. w Bystrzycy (w Węgrzech), † 1803 r. W r. 1758 został kaznodzieją w Presburgu i urząd ten sprawował do śmierci. Gorliwy opiekun oświaty narodowéj, tudzież obrońca literatury i języka czeskiego. Wydał znaczną liczbę pism, po większéj części treści religijnéj. Pisał też po niem. i madziarsku.

Instrukcyja (z łac. *instructio*, nauczenie, wykazanie), oznacza przepisy, szczególniéj pismienne, według których rzecz jakaś ma być prowadzoną i wykonaną. *Instrukcyja* w sądach jest ustanowienie i wyjaśnienie tych punktów, które właściwie przedmiot sporu między stronami (w procesach cywilnych) i główne punkta śledztwa (w procesach karnych) tworzą. Ma ona na celu przygotowanie sprawy do takiego stanu, aby ta sądzoną być mogła.

Instrukcyje sejmikowe. Stan ryćerski, mając w Polsce władzę prawodawczą, nie mógł z powodu swéj liczby sprawować jéj osobiście, jak senat, wyznaczał więc delegatów swych na sejmy. Żeby jednak posłowie ci nie nadużyli zaufania swych pełnomocodawców, postanowiła szlachta udzielać im przepisy, czego na sejmach żądać mają, na co się zgodzić, a czemu sprzeciwić powinni. Przepisy takie nazywano zwyczajnie *instrukcyjami*, czasami *naukami*, gdyż miały one pouczać posłów, jak ci na sejmie postępować powinni. Przez takie instrukcyje szlachta rzeczywiście dokładnie na sejmie reprezentowana, a wola jéj spełnianą była, ale to była jedyna dobra strona instrukcyj. Więcéj za to było stron ujemnych. Posłowie bowiem byli niewolnikami zdania swych wyborców i chociaż niekiedy czuli niesprawiedliwość instrukcyi odstąpić od niéj nie śmieli. Częstokroć sprawa nowa przychodziła do sejmu, któréj roztrząsać poseł nie mógł, zasłaniając się brakiem instrukcyi. Uniwersały królewskie musiały zatém wszelkie kwestyje, mające być przedmiotem obrad sejmowych, najprzód szlachcie przedstawiać co także bardzo często szkodzę państwu wyrządzało. Często posłowie nie chcieli przystąpić do żadnéj uchwały póki by przedmiot obchodzący li tylko jedno województwo lub ziemię nie był rozstrząśnięty. Takie bowiem były ich instrukcyje. I dla tego albo sejm był zerwany, albo musiał się zajmować rzeczami mniejszéj wagi. One nakoniec może wpłynęły na powstanie *liberum veto*. Gdyż wszystkie województwa uważały się za równouprawnione i o wszystkich bez jednego nie było można stanowić. Uchwała więc sprzeczna z wolą części nie mogła być postanowioną. Jeżeli zatém część szlachty dała instrukcyje inne od ogółu, to prawo sprzeczne z wolą téj cząstki nie mogło być uchwalone. Poseł zaś zmienić swych instrukcyi nie mógł. Ważną było rzeczą, aby I. te były jasne i wyraźne. Dlatego prawo 1768 postanowiło aby instrukcyje zaraz w czasie i na miejscu sejmikowania były umówione, spisane, odczytane i przez marszałka wraz z asesorami podpisane. Skrzetuski w „*Prawie politycznem narodu polskiego*" wspomina, że województwa piérwotnie posłom swym zupełną moc dawały, późniéj dopiéro zaczęły przepisy dawać i ten obyczaj, tak się upowszechnił, iż Franciszek Czapski, wojewoda chełmiński w pisemku „*Dom nadwerężony Rzeczypospolitéj*" w dokładności instrukcyj i ścisłém takowych zachowaniu widzi lekarstwo przeciw nierządowi. Nie tego jednak było potrzeba. Nakoniec wypada nadmienić iż I. te są drogocennym materyjałem historycznym i że zbiéranie i wydawanie takowych stanowi wielką zasługę.

Instrumentacyja, jest sztuką użycia instrumentów muzycznych (ob.) do wydania potrzebnych odcieni w zamierzoném utworze tonalnym. Polega na szczęśliwém i właściwém wyborze, połączeniu i rozdziale warstw głosowych, oraz ich zabarwieniu, w różnych instrumentach odrębnie istniejących. Monteverde w operze *Orfeo* (1607) użył klawikordów, arf, organów, piszczałek, trąbek i kilku rodzai rżniętych instrumentów (altówki, liry, t. j. 13 strunne altówki, skrzypce francuskie 4 strunne, bas de viole 7 strunny) i szarpanych (arfy i gitary), oraz puzonów. Nielączył ich jednakże, lecz każdą fazę dramatu innym charakteryzował instrumentem. On piérwszy wprowadził i wynalazł *tremolo* (ob.). Koło 1634 Cavalli, Cerissini przeważnie używali rżniętych, a organu zamiast dętych. Lulli już brał do pomocy dęte drewniane (flety, oboje, fagoty) i trąby. We Francyi do Rameau, a we Włoszech do Scarlatti'ego i Somelli orkiestra szła w trop za głosem. Od tych autorów staje się niezależną. Battistini z Florencyi (1680) użył piérwszy wiolonczelli, od 1714 we Francyi kontrabas (Violner), o trzech strunach, towarzyszył chórom. Po wynalezieniu klarnetu (1690) przez J. K. Dennera, wszedł z fletrowersem i waltornią do I., która za Jomellego, Piccini'ego i Glucka coraz więcéj służąc do odmalowania uczuć, w utworach Galluppi Buranella (1703—1805) staje się piérwszą rzeczą, gdy śpiéw staje się tylko dodatkiem *parlante*. Mehul i Cherubini piérwsi użyli 4 waltorni, piérwszy Rossini połączył wszystkie dęte z kwartetem smyczkowym, który wraz z cieniami (crescendo, descrendo, fortepiano i t. d.) datuje od czasów Dominika Mazzochi (1638). — Potężne cieniowanie zjednało nawet Rossini'emu tytuł *Monsieur de Crescendo*. Ofiklejdy użył Spontini w *Westalce*.

Hayden i Beethowen w symfonijach, Mozart w operze doprowadzili I. do doskonałości. I. Wagnera i Liszta odznacza się użyciem masy głosów (2—3 orkiestry na raz), przeciążeniem blachą, nużącą ucho monotoniją, która płynie z wprawiania w ruch ciągle całego materyjału orkiestrowego i t. d. Ta I. dąży do odtworzenia szkoły Glucka i melopei greckiéj, bez melodyjności piérwszéj, a skromności drugiéj. Jestto *muzyka przyszłości.*

Instrumentalna muzyka, stanowi przeciwieństwo do wokalnéj muzyki (ob.), jako wyłącznie pisana dla instrumentów muzycznych i wymagającą doskonałéj instrumentacyi (ob.), gdy wokalna rozporządza rejestrami głosów. Właściwa I. m. dzieli się na *orkiestrową* albo *symfoniczną*, w któréj wszystkie kategoryje instrumentów: rznięte, dęte, szarpane i janczarskie są reprezentowane;—*pokojową* (*musique de chambre Kammermusik*), do któréj należą utwory pisane na ograniczoną liczbę instrumentów rznięty lub mięszanych rznięty z dętymi, drewnianymi i fortepijanem; jak tercety, kwartety, kwintety, oktety oparte zawsze na stosunku kwartetu. Muzyka *wojskowa* posługuje się przeważnie bandą janczarską i blachami (dętemi metalowemi). Rzadziéj występują w niéj dęte drewniane, prócz piszczałek. Za jeden z odcieni muzyki I. pokojowéj należy uważać grę fortepijanową solo, która zależnie od stylów muzyki w ogóle, dzieli się na poważną (*serio*, t. j. klasyczną i romantyczną: Weber, Schumann, Schubert, Chopin, i t. d.) i salonową (*Musique de salon, pièces de bravour*), która błyszczenie i sztuki łamane, więc rodzaj muzyki przyszłości w instrumentacyi ma na celu.

Instygator (z łac.), dawny urząd oskarzyciela publicznego, działającego w imieniu prawa w Koronie i Litwie, odpowiadający obowiązkom dzisiejszego prokuratora. Obowiązkiem instygatora było wnosić skargi o zdradę kraju i obrazę majestatu królewskiego, lecz zawsze w porozumieniu z marszałkiem królewskim, do niego również należało pilnować dochodu z dóbr stołowych, wnosić skargi przeciw podskarbim, wszelkim dygnitarzom, starostom, szafarzom, poborcom, żupnikom i zgoła każdemu, ktoby uczynił jaką krzywdę skarbowi publicznemu, szkatule królewskiéj, albo całemu stanowi szlacheckiemu. W sprawach prywatnych instygatorowie wystąpowali ze skargą tylko na podanie strony pokrzywdzonéj.

Instygatorowie trybunalscy, byli starsi woźni w dawném sądownictwie polskiém; jeden zostawał przy marszałku, drugi przy prezydencie. Utrzymywali porządek nie tylko w domu sądów, ale i w całém mieście; winnych w imieniu Rzeczypospolitéj aresztowali, mieli dozór nad więzieniem. Na znak urzędu nosili laski na wzór marszałkowskich.

Instynkt i *działanie instynktowe*, oznacza zwykle czynności, bezwiednie przez człowieka dokonywane, a następnie instynkt uważa się za źródło czynności podobnych zewnętrznie do spotykanych u zwierząt. W filozofii brzmią tak definicyje I.: u Hegla, instynkt jest bezwiednym myśleniem (associatio idearum), u Friesa, I. jest biegiem niższych myśli, u Herbarta, I. obejmuje zjawiska leżące za granicami sumienia (samowiedzy) u Fortlagego, I. jest mową z wewnętrznych sygnałów złożoną, a pochodzącą nie z rozumu, ale z wrażeń i ślepych pociągów. Idee wrodzne Descartesa, Leibnitza są rodzajem I. doskonalszego. Fakt istnienia wielu ludów dzikich bez pojęć religijnych i ślady stopniowego rozwoju tychże pojęć w dziejach ludzkości, a nawet różnice pojęć w wyznawcach téj saméj religii, były powodem Lockemu do twierdzenia, że pojęcie Boga nie jest wrodzone, ale nabyte. Rousseau (jak Hobbes), wbrew Arystotelesa orzeczeniu, że człowiek jest zwierzęciem społecznem, społeczeństwo opiéra na dowolnéj umowie. Wedle Spinozy individua omnia, quamvis diversis gradibus, animata tamen sunt, wszystko aż do minerałów i gazów bierze udział bezpośredni w myśleniu, G Th. Fechner przyjmuje nawet dusze roślinne, gwiazdowe i duszę świata. Brehm, Agassiz, Darwin, Flourens i inni badacze psychologii zwierząt zebrali dowody wyższych, tak zwanych duchowych, zdolności u zwierząt, których za instynkt prosty uważać niechcą. Obok tego dowodzą, że wiele czynności uważanych za wrodzone, t. j. instynktowe, jak lepienie gniazd u os, pszczół, termitów i t. d. zdradzają postęp, ich zaś społeczeństwa rozwijają się wedle zasad rozmysłu pewnego. Fenomenologija Hegla, awatary Indyjan, metampsychoza Egipcyjan i Jaćwieży słowiańskiéj zdradza różnoczesne a głębokie przekonanie, że objawy instynktu u organizacyj wyższych są inteligencyją niższych, stanowiąc dla ostatnich punkt wyjścia a dla piérwszych organy zarodkowe (rudimentar organs). W okazyjonalizmie (ob.) wszelkie objawy duchowe i naturalne, sprowadzone do niezależnego od nich bodźca. zasługują na nazwą I.

Instytucyja (z łac.), oznacza w prawie kościelném rzymsko-kat. obrządek uroczysty, przez który kościół lub beneficyjum, powierza się danéj osobie na zasadzie nominacyi i prezentacyi. I. w ogólności wzięta, zawiéra w sobie każde kanoniczne uposażenie, opatrzenie.

Instytut francuski (*Institut de France*), jest zbiorową nazwą pięciu w Paryżu istniejących akademij. Najdawniejszą z nich jest *Académie française* (ob. Francuska akademija), która istniejąc od 1635 jako zakład rządowy, rozpoczęła swoje posiedzenia 10 Lip. 1637. Znany jest powszechnie wydany przez nią słownik francuski. Liczba jéj członków oznaczoną jest na 40 (40 nieśmiertelników). Do téj akademii pod panowaniem Ludwika XIV przyłączoną została 1663 *Académie des inscriptions* (akademija napisów); piérwotnie miała ona tylko zadosyć czynić potrzebie ówczesnego smaku w dewizach, napisach i medalach, późniéj jednak rozszerzyła zakres swéj działalności i przybrała tytuł *Académie royale des inscriptions et belles lettres*; rozpoczęła posiedzenia 16 Lip. 1701. Składa się również z 40 członków. Zakład ten zasłużył się wielce na polu historyi, starożytności i filologii; oprócz „*Mémoires*“ wydaje „*Collection de notices et extraits*

des manuscrits", „*Histoire littéraire de la France*" oraz inne pisma zbiorowe, odnoszące się do dziejów Francyi. Trzecia francuska akademija „*Académie royale des sciences*" (nauk ścisłych) założona była 1666 przez Colberta, a 1699 r. przez Brignona na nowo zreorganizowana. Liczy 63 członków i 100 korespondentów; dzieli się na 11 sekcyj. Prace swoje ogłasza w pismach *Bulletin i Mémoires.*—*Académie royale des beaux arts*, z 40 członków i 5 sekcyj złożona, powstała z założonéj 1648 przez malarza Lebruna a 1655 patentowanéj akademii malarstwa, która 1664 zreorganizowaną została przez Colberta pod nazwą *Académie royale de peinture et de sculpture*. Oprócz tego istniała jeszcze *Académie royale d'architecture*, którą do życia powołał także Colbert 1671. Na miejsce tych cztérech akademij ustanowiony został 25 Paźdz. 1795 postanowieniem dyrektoryjatu *Institut national* (Instytut narodowy) o trzech klasach (*Sciences physiques, et mathématiques*, *Sciences morales et politiques*, *Litérature et beaux arts*) z liczbą 144 członków; 23 Czerw. 1803 został przez Napoleona na nowo przeistoczony, z podziałem na 4 klasy. W 1811 nazwisko *Institut national* zmieniono na *Institut impérial*, a 1814 na *Institut royal*; oznaczał on mianoz biorowe tych 4 klas, które dekretem z d. 21 Marca 1816 znowu otrzymały nazwiska dawnych cztérech akademij. Dekretem z 25 Paźdz. 1832 przybyła do nich jako piąta akademija *Académie des sciences morales et politiques*, z podziałem na pięć sekcyj: (filozofii, filozofii moralnéj, prawa, ekonomii politycznéj i statstyki, historyi i filozofii historyi) i z 30 członkami. Mocą dekretu z 15 Kwiet. 1855 r. dzieli się na 6 sekcyj i składa się z 40 członków miejscowych, 6 zagranicznych i 45 korespondentów. Od 1848 r. do Grudnia 1852 nosił Instytut nazwisko *Instiut national* a za drugiego cesarstwa przezwano go *Institut impérial*. Dekretem z Kwiet. 1855 zaprowadzono w organizacyi Instytutu pewne zmiany. Każda z 5 akademij stanowi osobne ciało. Wspólnym funduszem administruje komitet 10 członków pod przewodnictwem ministra oświaty. Wszyscy akademicy pobierają po 1,500 f. sekretarze po 6,000 fr. Wszystkie pięć akademij posiadają bogate dotacyje i udzielają znaczne nagrody, z których kilka, jak np. *Prix Monthyon*, *Gobert*, *Volney* i t. d., są fundacyjami prywatnemi.

Insurekcyja (z łac. powstanie), zwała się w Węgrzech do r. 1848 zbrojna gotowość (pospolite ruszenie) szlachty, która na wezwanie króla obowiązaną była osobiście ze swymi poddanymi wychodzić na wojnę, w granicach kraju na swój, za jego granicami na koszt skarbu krajowego. Za ten obowiązek posiadała ona różne przywileje. Znakiem wezwania do I. było wywieszenie chorągwi wojennéj na domu zarządu komitatowego i noszenie krwawego miecza po ulicach stolicy komitatu przez właściwego urzędnika, odzianego czerwonym płaszczem i ogłaszającego dzień i miejsce zebrania pod karą śmierci. Pamiętną jest I. z r. 1741. W czasie wojen za Napoleona I poczet takich *Insurgientów*, konnych i pieszych, przechodził niekiedy 50,000. (ob. Bandaryje).

Integralny rachunek, ob. Różniczkowy i Całkowy rachunek.

Inteligencyja (od łac. *intelligo* rozumieć), stanowi przeciwieństwo do instynktu (ob.), pochodzącego od łac. *instigo* popędu, z którego sprawy się niezdaje. Za wyłączną sferę objawiania się I. uważają człowieka. Linneusz utworzył dział *homo sapiens*, Lichtenberg nazwał człowieka zwierzęciem szukającém przyczyn. Wedle lorda Monboddo (*On the origin and progres of languages*, po niemiecku przez E. A. Schmid z przedmową Herdera Ryga 1784) człowiek różni się tylko od zwierzęcia zdolnością abstrakcyi, a w skutek tego możnością uogólniania szczegółowych spostrzeżeń; ta zaś jest tylko wynikiem nabytéj przez czas zręczności (habit). W filozofii I. nazywają zakres pojęć, wyrabianych po za obrębem spostrzeżeń zmysłowych, na drodze logicznego procesu. Z téj zasady wychodząc, Fichte i Schelling nazywali swoje systemy filozoficzne *intelektualnymi* jako obchodzące się bez pomocy doświadczenia i zmysłów, w poznaniu świata. W życiu potocznem, *inteligentnym* jest człowiek, zastanawiający się nad przyczynami i celem swego działania, gdy moralny rozważa naturę obojga, złą lub dobrą. Życie lub praca *intelektualne* jest synonimem umysłowego, w przeciwieństwię do życia fizycznego, lub pracy fizycznéj i często bierze się za jedno z wyrazem *duch*, *duchowość*. Por. Taine „*De l'Intelligence*.

Intendent (z łac.), zawiadowca, nadzorca. W organizacyi wojskowéj Intendentem jest naczelny zawiadowca administracyi wojskowéj, czuwający nad wypłatą żołdu i opatrzeniem wojska w żywność i ubranie.—*Intendenturą* zaś, władza zajmująca się pod zwierzchnictwem I. administracyją wojskową.

Intensyja, ob. Natężenie.

Intercyza, jestto umowa przedślubna, urządzająca stosunki majątkowe między przyszłymi małżonkami. Kod. Cyw. Polski w ks. I, tytule V stanowi, iż umowy takie winny być zawiérane przez akta urzędowe, że powinny być objawione pod nieważnością w akcie cywilnym małżeństwa, że w obchodzie małżeństwa zmieniane być nie mogą i t. d. Piérwotnie w prawie polskiém I. zwano umowy prywatne (*contractus verbalis*), dotyczące stosunków mniejszéj wagi. Ponieważ zaś układy o posag odbywały się prywatnie, dlatego I. otrzymała w końcu dzisiejsze swe znaczenie. Nazwa I. pochodzi od *intercidere*, rozrzynać. Pisma bowiem dla zabezpieczenia się od fałszu rozrzynano na dwie części, z których każda ze stron umawiających się dostawała jednę (*litterae intercisae*).

Interdykt a raczéj **Interdictum**, tak się zwą w ogóle w prawie rzymskiém pewne rozkazy albo zakazy, wydawane przez pretorów, według pewnéj stałéj formy na żądanie jednéj ze stron spór wiodących. W ściślejszém jednak znaczeniu I. nazywano tylko same zakazy pretorów, w odróżnieniu od rozkazów, które zwano *decreta*. W pó-

śniéjszém prawie rzymskiém znaczenie I. zmieniło się i one utworzyły osobny rodzaj skarg sądowych. Por. pr. *Instit* IV, 15 *de interdictis*; Gai IV § 139.

Interdykt (z łac.-*zakaz*, *zabronienie*), zowie się w kościele rzymsko-kat. rodzaj kary kościelnéj, większéj od innych, lecz mniejszéj od *anatemy*. (ob. Klątwa). Piérwszą wiadomość piśmienną o I. przywodzi Baronius na 40 blisko lat przed Grzegorzem VII. Co do udzielania sakramentów I. zabrania tego tym wszystkim, którzy dali przyczynę rzucenia I.; innym dozwala udzielać tylko chrzest i rozgrzeszenie; umiérającym zaś i komuniję, ale bez namaszczenia olejem ś. Co do nabożeństwa, jeżeli kościół podlega I., takowe odbywać się nie może; jeżeli zaś uległa mu gmina, kraj lub jaka korporacyja, może się odprawiać, lecz przy drzwiach zamkniętych i bez śpiéwu i dzwonienia, z wyjątkiem na Anioł Pański, i t. d.—Pogrzeby mają się odbywać bez ostentacyi. Zwłoki niebożczyków, uległych I. nie mogą być grzebane na smętarzach poświęconych. Pod I. może podpaść i smętarz, gdy na nim pogrzebany został kacerz a w takim razie nikt na nim grzebany być nie może. I. nakładać może każdy, kto ma prawo *exkomuniki* i *suspensy*. Nakłada się zaś albo *per modum poenae* albo *per modum censurae*. W w. XII i XII często rzucano I. *powszechny* na całe miasta i kraje, jak np. papież Aleksander III na Szkocyję, za nieprzyjęcie naznaczonego biskupa, na Polskę zaś Grzegórz VII, za zabicie ś. Stanisława.—W późniejszym czasie papieże uznali, że częste I., zwłaszcza na ogół rzucane, demoralizują ludzi i szkodzą powadze władzy kościelnéj. Sobór zaś bazylejski (sess. XX) orzekł, że nie należy karać miasta ani kraju za winy jednego człowieka, a tylko wtedy, gdy ogół jego mieszkańców lub zarząd dopuścił się śmiertelnego grzechu; gdyby zaś kara ta miała dotknąć jednę osobę, należy wezwać władzę, aby winowajcę wydaliła. — **Interdykt w Polsce**, najdawniejszy znajdujemy wspomniany w liście papieża Paschalisa II do arcybiskupa gnieźnieńskiego Marcina, za Władysława Hermana. W nim jest wzmianka o wyklęciu biskupa jednego przez Piotra arcbpa „wbrew kanonom". Mowa tu zdaje się być o biskupie Stanisławie, który wedle opisów Mateusza Cholewy i następnych, najprzód pogroził Bolesławowi II zagładę państwa a potém go wyklął. Galus podaje przykład nieco wcześniejszy klątwy rzuconéj przez Gaudentego — Radzyna arbpa Polski (od 999 r.), lecz to zdaje się być schrześcijanoném podaniem. Za Władysława II Jakób, arbp. gnieźnieński, jego pod Poznaniem, a żonę Agnieszkę, siostrę przyrodnią Konrada III, cesarza, wyklinają legaci papiescy, wprzódy rzucający klątwę na dostojników polskich. 1247 Prandota, biskup krakowski, uzyskał od Inocentego IV dla siebie wolność od wszelkich klątw legatów. Następne klątwy spotykają Władysława Odonicza, Henryka Brodatego i innych książąt szląskich. Konrad Mazowiecki, Władysław Łokietek i Leszek Czarny ulegają téj strasznéj w owych czasach broni możnowładztwa duchownego. Zbigniew Oleśnicki dotknął I. Kraków, przez co zwichnął sojusz Czech z Polską.—I. i klątwa były późniéj używane przez papieży w obronie pretensyj krzyżackiego zakonu do Prus, gdy chodziło o zatrzymanie ich, wbrew ich woli i interesom Polski, wiérnéj służebnicy katolicyzmu, w jarzmie Niemców, np. przez Hieronima, arbpa kretéńskiego (ob.). W skutek zatarg osobistych hetmana w. lit. Kaz. Sapiehy z biskupem wileńskim Brzostowskim 1694, padła klątwa biskupia na przeciwnika, ale ją Rzym zawiesił, godząc nową waśń o suspensę klątwy między prymasem a swoim legatem. I. był téż uważany bardzo często w sporach o dziecięciny.

Interferencyja ob. Krzyżowanie.

Interim (łac. *tymczasem*), zwało się za czasów reformacyi kościelnéj trojakie rozporządzenie, wydane przez cesarza niemieckiego Karola V i elektora saskiego Maurycego a przepisujące tymczasowo, jak należy postępować w sprawach kościelnych, będących przedmiotem sporu, zanim nie zostaną zdecydowane ostatecznie na soborze powszechnym, mianowicie trydenckim.— W roku 1541 Granvella wręczył w Ratysbonie (Regensburgu), wyznaczonéj przez sejm cesarstwa komisyi, do któréj należeli ze strony rzymsko-kat. Eck, Pflug i Gropper a ze strony ewangielickiéj Melanchton, Bucer i J. Pistorius, memoryjał, obejmujący zasady pojednania. Legaci papiescy Contarini i Moroni przejrzeli takowy. Zgodzono się na dogmata o doskonałości człowieka przed upadkiem, o wolnéj woli, o grzechu piérworodnym i usprawiedliwieniu, lecz co do sakramentów i władzy kościoła nie nastąpiła zgoda i 29 Lipca cesarz zapowiedział na sejmie, że zaczęte układy wznowione będą na soborze a tymczasem należy utrzymać spokój. Projekt ten ugody nazwany został I. *Ratysbońskiém*.— Na nowym sejmie 1547 r. cesarz wniósł inne I., które znane jest w dziejach pod nazwą *Augsburskiego* (ob.).—Na sejmie w Lipsku 22 Grud. 1548 r. za staraniem elektora Maurycego ułożone zostało przez Melanchtona, Bugenhagena i Majera nowe I., zwane *Lipskiém*. Zabezpieczało ono wyznanie ewangielickie, ale zarazem uznawało władzę papieża i biskupów o ile nadużywać jéj nie będą. Stało się ono powodem rozdwojenia pomiędzy ewangielikami; moc zaś swą utraciło po traktacie pasawskim (1552 r.).—Czyt. Biecka *„Dreyfaches Interim"* (Lipsk 1721).

Interlaken, wieś w szwajcarskim kantonie berneńskim, w zachwycającéj okolicy górskiéj, pomiędzy jeziorami Brienz i Thun, przy końcu doliny Lauterbrunn, naprzeciwko miasteczka Unterseen; ma 1,260 m., piękny zamek i zakład leczenia serwatką.

Interlinija (z łac.) zowie się w drukarstwie cienka blaszka, wkładająca się pomiędzy złożone wiérsze, gdy zachodzi potrzeba rozsadzenia tych wiérszy od siebie; czynność ta nazywa się *interlinijowaniem* i różni od *rozspacyjowania*, którego celem jest rozsadzenie liter w wyrazie, a ku czemu służą tak zwane *firety*.

Intermezzo (włosk.), po franc. *intermède*, po niem. *Zwischenspiel*, po polsku *Międzyakt*, nazywa się to wszystko co jest wciśnięte pomiędzy dwa akty dramatu, jak kuplety, śpiéwy, dyjalogi i t. p. Starożytni znali już krótkie, oderwane, luźne, z sobą powiązane przedstawienia, przegradzające jednę sztukę od drugiéj, by zapełnić niemi czas, użyty do przygotowań na następne widowisko. Istniały one także i w reprezentacyjach średniowiecznych. W starych operach francuskich pojawiły się intermezza pod nazwą *Rondeaux* albo *Sarabandes*. Teraz nazwę intermezzów dają głównie drobnym operom kamicznym, w których występuje jedna a najwięcéj dwie osoby; nie pozostają one zwykle w żadnym związku ani z poprzedzającém ani z następującém po nich przedstawieniem. Jedném z najpiękniejszych intermezzów jest Bardi'ego „*Il Combattimento d'Appoline col serpente*".

Intermittens *(febris)*, *gorączka przepuszczająca*, ob. Zimnica.

Internowanie (z łac.), usunięcie kogoś od granicy ku wnętrzu kraju; jestto postępowanie rządu względem emigrantów zagranicznych, mocą którego ci ostatni przymuszeni bywają usunąć się od granicy, gdzie ich pobyt mógłby być niebezpiecznym dla państwa sąsiedniego, i osieść wewnątrz kraju.

Internuncyjusz (z łac.), zowie się legat papieski, rezydujący przy mniejszych dworach zagranicznych, dla odróżnienia od Nuncyjuszów, lub też spełniający poruczenia w miastach, niebędących rezydencyją monarszą.—Zwał się też tak i poseł austryjacki w Konstantynopolu.

Internuntii civitatum Prussiae albo **Deputati** (łac.), delegowani od miast większych pruskich: Torunia, Elbląga, Gdańska, którzy się zbiérali na generał pruski.

Interpelacyja (z łac.), tak się nazywa w prawie publiczném zapytanie przez jednego lub wielu członków ciała obradującego, prezydentowi tegoż ciała albo przedstawicielowi rządu uczynione, a mające na celu wyjaśnienie jakiéj kwestyi wewnętrznéj lub zewnętrznéj

Interpolacyja (*zagęszczanie*), w matematyce postępowanie mające na celu wtrącanie, pomiędzy dwa wyrazy pewnego szeregu wielkości, wyrazów pośrednich, które o ile można jak najściśléj odpowiadają prawu, któremu ten cały szereg ulega. Tak np., gdy idzie o zagęszczenie wyrazów postępu geometrycznego, lub arytmetycznego wyszukujemy między każdemi dwoma wyrazami w piérwszym razie średnio-arytmetycznéj, w drugim średnio jeometrycznéj. Można też nakreślić bieg funkcyi (ob.) geometrycznie (ob. geometryja), wtedy na każdą wartość zmiennéj, daną przez odciętą, rzędna daje wartość funkcyi.

Interpolacyja (z łac.), zowie się w krytyce filologicznéj zmiana, przekształcenie, lub wsuwanie do piérwotnego tekstu pojedyńczych wyrazów, zdań lub rozdziałów całych, celem sfałszowania onego.

Interpretacyja (z łacin. *interpretatio*), znaczy tłumaczenie, objaśnienie tego co jest niezrozumiałém i wątpliwém. Stąd najszérsze zastósowanie ma I. w prawie, gdzie często myśl prawodawcy z powodu niedokładności, ciemności redakcyi jest wątpliwą i niepewną. Wtedy sędzia musi uciekać się do I., to jest wytłumaczenia wątpliwego przepisu prawa. Takie tłumaczenie może być albo *prawne*, *ustawowe* (I. *legalis*), gdy wątpliwą myśl prawodawcy przez inny przepis prawa objaśniamy, albo *naukowe* (I. *doctrinalis*), gdy tęż samę myśl prawodawcy odnajdujemy na drodze naukowéj. I. ustawowa może pochodzić albo wprost od prawodawcy, gdy ten sam objaśnia, co należy pod wątpliwym przepisem prawa rozumieć i wtedy zwie się ona tłumaczeniem *autentycznem* (I. *authentica*), albo opiéra się na zwyczaju prawnym, na praktyce sądowéj i wtedy zowie się *zwyczajową* (I. *usualis*). Co się tyczy interpretacyi naukowéj, to ta może być albo *gramatyczną*, literalną, dosłowną (I. *grammatica*), gdy myśl prawa odszukujemy ze słów i przepisów gramatyki, albo *krytyczną* (I. *critica*), gdy myśl prawodawcy odnajdujemy przez porównywanie, poprawianie tekstu, albo wreszcie *filozoficzną* (I. *logica*), kiedy myśl prawa wyprowadzamy z jego ducha, z wewnętrznych jego pobudek. Ze względu na zakres rozciągłość tłumaczenia, interpretacyja może być albo *rozciągłą*, szeroką (I. *extensiva*), kiedy myśl prawodawcy pojmujemy szérzéj jak ona rzeczywiście wyrażona i pod dany przepis podciągamy wypadki takie, o których literalnie przepis ten nie wspomina, albo *ściśnioną* (I. *restrictiva*), gdy tłumaczymy przepis według jego dosłownego brzmienia, albo wreszcie *wyjaśniającą* (I. *declarativa*), gdy tylko wyjaśniamy myśl prawodawcy co do niejasności i wątpliwości, nadając rozciągłość prawu taką, jaką chciał prawodawca według brzmienia tekstu.

Interpunkcyja (z łac.), ob. Pisownia.

Interregna w Polsce, datują faktycznie od małoletności i zagranicznych rządów, tak koło roku 1295 (ob. arcybiskup Janisław) Jadwigi d'Anjou jak i Władysława III, oraz zwłoki jaka zaszła w objęciu władzy przez Kazimierza IV. Zbigniew Oleśnicki (ob.) już za Jagiełły Wł. potężny, choć był tylko bpem krakowskim i kardynałem, jednak czerpiąc znaczenie swe w słabości króla, sile swego charakteru i purpurze księcia kościoła, która go okrywała, stworzył instytucyję interrexa (ob.). Za Jadwigi atrybucyje téj władzy dopiéro wyrabiał i piastował sam naród, a raczéj możnowładzcy (ob. Horodelska unija). Patryjotyczna walka Oleśnickiego z królewskiemi rojeniami Witolda, zaważyła zdaje się na korzyść biskupa krakowskiego w bezkrólewiu przed Janem Olbrachtem, którego nie prymas lecz następca Oleśnickiego nominował. W bezkrólewiu za Henryka Walezego rozstrzygnęła się ważna kwestyja przewodnictwa w rządzie, czy marszałek w. k. czyli też prymas ma być interrexem. Odtąd ostatni wyznacza sejmy i sejmiki przed elekcyją króla, załatwia wielkie sprawy państwa. Mimo to Siennicki Mikołaj, podkomorzy chełmicki, marszałek izby poselskiéj jeszcze ogłosił Stefana

Batorego (Łubieński *Polonoeutychia*), a Stan. Karnkowski, bp. kujawski koronował jego i żonę, 1586 uzyskał bulę prymasom warującą wyłącznie koronowanie i ogłaszanie króli. Od 1632, interrex Jan Wężyk miał radę z 9 senatorów i 12 posłów złożoną, która 1648 za Łubińskiego, urosła na 24 z senatu, 23 posłów, 1668 za Mikoł. Prażmowskiego piérwszych 27, drugich 36 (Vol. leg.). Myślał już o niéj Uchański 1573 (Mosbach *Wiadom. do dz. pol.* 80). Piérwszy Maciéj Łubiński z Łowicza rozesłał uniwersały za zgodą 4 senatorów i kanclerza Jerzego Ossolińskiego, wówczas bawiących w Łowiczu. Czartoryski Floryjan, bp kujawski, nominat gnieźnieński, był interrexem 1673, i zwołał sejm z Smardzewa a siedział w Łowiczu. Bp. krakowski Trzebicki po jego † miał koronować Jana III, ale dokonał tego Olszowski, prymas, który za oblężenia pod Żórawnem chciał sejm zwołać jak niegdy Dzierżgowski. Radziejowski ogłosił Contiego, bp. kujawski Dąbski Augusta II, za którego prymas Szembek Stan. jest rejentem niemal państwa za życia króla. Gdy † 1721, brat jego stryjeczny, Krzysztof, bp. kujawski jako *wiceprymas* obejmuje władzę (*Teka* Podoskiego II 173). Przy elekcyi 1733 gdy prymas Teodor Potocki i bp. kujawski trzymali stronę Leszczyńskiego, St. Hozyjusz, bp. poznański, ogłosił Augusta III, a Lipski, bp. krakowski, koronował go 1763 r. Wł. Alek. Łubiński tworzy urzędy referendarza, sekretarza, jego kanclerz pieczętuje nominacyje i St. Aug. Poniatowski musiał je potwierdzić, gen. Mokronowski zostaje naczelnikiem poczt, podskarbiowie mieli mu płacić koszta reprezentacyi interrexa (Bartoszewicz *Znak. mężowie polscy*, II 67). Tym sposobem biskupi krakowscy i kujawscy wciąż spór wiodą z prymasem o władzę; przeważając się kolejno. Ostatni interres z hetmanem i królem stanowi trójcę władz wzajem się niweczących. Co się tyczy zewnętrznych oznak godności I. to on piérwszy po królu zasiadał w senacie, piérwszy dawał głos w obradach miéwał marszałka dworu, najczęściéj jednego z kasztelanów, referendarzy, kanclerza i t. d. Niewolno było przy nim dobyć oręża, wolno mu było w wszelkich sprawach używać w sądach zastępców (prokuratorów) i t. d.

Interrex (po grecku *mesobasileus*), międzykról, tak się zwał w starożytnym Rzymie najwyższy urzędnik, dzierżący władzę królewską podczas *Interregnum*, bezkrólewia, to jest czasu między śmiercią jednego a wstąpieniem na tron drugiego króla. I. musiał pochodzić z patrycyjuszów i przez nich bywał mianowany (Liw. 1, 32), dla czuwania nad wyborem nowego króla. Władza I. trwała tylko dni 5, po upływie których musiał on składać urząd, a ponieważ wybór króla zajmował czas dłuższy, przeto mianowano niekiedy w czasie jednego bezkrólewia 10, a nawet 14 interreges. Urząd ten widzimy w Rzymie i za czasów rzeczypospolitéj, gdy konsulowie pomarli, gdy się władzy zrzekli, albo téż gdy nie mogli kierować komisyjami wyborczemi. I. miał oznaki konsulów i był poprzedzany przez liktorów.

Interrogatoryja (z łac.), zwały się w dawném prawie polskiém pytania, jakie sędziowie podczas prowadzenia inkwizycyi zadawali stawionym przed siebie świadkom.

Interwal, w muzyce oznacza odległość brzmienną między dwoma dźwiękami, które ucho nasze może wyraźnie ocenić. Dźwięk niżéj brzmiący, znajduje się jak przyjęto na piérwszém stopniu, wyższy określa się liczbą stopni dyjatonicznych, t. j. dźwięków objętych gamą, leżących pomiędzy nim a piérwszym. Najmniejszy interwal zowie się *półtonem*, spotykany w gamie między trzecim a czwartym i między siódmym i ósmym stopniem. Interwale innych, koło siebie będących, stopni gamy C zowią się *tonami*. I. piérwszego i drugiego stopnia zowie stę *sekunda*, piér. i trzeciego *tercyja*, v. *medyjanta* 1-go i 4-go *kwarta* lub *trytonus* 1-go i 5-go *kwinta* v. *dominanta*, 1-go i 6-go *seksta* (często kwartę zowią *pod* lub *sub dominantą* a sekstę *nad dominantą*). Interwal między 1-ym a 7-ym stopniem nazywa się *septymą*, nutą czułą (*note sentimentale*) lub tonem wodzącym (*Leitton* także *Unterhalbton*) jako sprowadzający koniecznie interwal ostatni w gamie między *toniką*, t j. 1-ym stopniem, a 8-ym czyli *oktawą*. I. dalsze, jak nona, decima i t. d. mało są używane teraz będąc raczéj uważane za szeroką harmoniję, t. j. rozsunięcie proste. *Odwracanie interwalów* stanowi podstawę *odwracania akordów* i polega na tém, że stopnie wyższe zmieniają położenie względem stałego niższego. Tak sekunda z góry na dół toniki przeniesiona, tworzy septymę (C—D, D—C,) tercyja odwrócona daje sekstę (C—E, E—C,) i t. d. w ogóle interwale odwrócone dopełają zawsze interwale zwykłe do liczby 9, i wedle téj formuły mogą być poznawane

1 2 3 4 5 6 7 8
8 7 6 5 4 3 2 1.

Przy odwróceniu I. zmieniają się ich nazwy w tén sposób, że 1° ponieważ interwale gamy dyjatonicznéj zowią się *wielkie*, odwrócenia ich stają się *małymi*, prócz kwart i kwint, które zawsze są *czyste*, także *unisono* przechodzące w oktawę. — I. *zmniejszone*, powstałe przez ujęcie półtonu znakiem przypadkowym (♯, ♭, ♮), lub *zwiększone*, przechodzą w sobie przeciwne zwiększone i zmniejszone. Tercyj i septym zwiększonych a zmniejszonych sekund i sekst nieużywa się. 2° Interwale odwrócone mogą nosić nazwę I., z których powstały, ale z dodatkiem *dolny*, np. seksta jest dolną tercyją. Interwale dzielą się jeszcze na *konsonanse*, t. j. takie, które stanowić mogą zupełne zakończenie sztuki, i tu należą czyste: oktawa, kwarta i kwinta, wielkie i małe: tercyja i seksta. Inne są *dysonansami*, t. j. niezadawalniają ucha stanowczo, kończąc melodyję (Lobe). Przy prowadzeniu głosów, t. j. przy łączeniu akordów, I. często się opuszczają, jak np. kwinta akordu 1-go, co ma zawsze miejsce w związku 2 akordów septymowych, nigdy jednak septyma i tercyja zwłaszcza w stylu trzygłosowym. Chcąc nadać akordom postać cztérogłosową *podwaja się* interwale, najzwykléj tonika, w akordzie sekstowym (ob. generał bas) podwaja się kwinta piérwotnego a-

kordu, w dominanto septymowym tonika, w septymowych pobocznych tercyja. Sekstowy zwiększony akord może tylko zdwajać tercyją swoją. W stylu pięciogłosowém jest nieuniknione *podwajanie* I. i dotyka akordy septymowe nawet.

Interwencyja, tak się nazywa w najogólniejszém znaczeniu czynność, przez którą ktoś trzeci (*Interwenient*) bierze udział w sporze już istniejącym. I. spotykany w prawie cywilném i w prawie międzynarodowém. W prawie cywilném interwenient albo żąda przedmiotu spornego dla siebie i wtedy jego interwencyja jest główną (*interventio principalis*), albo przyłącza się ze swém żądaniem do jednéj ze stron spór wiodących, popierając ją swemi prawami, i wtedy interwencyja jego jest pomocniczą (*interventio accessoria*). Niekiedy łączą się te dwa rodzaje interwencyj w tak zwaną interwencyję mieszaną (*interventio mixta*). Por. o interwencyi cyw. art. 49, 166, 339, 340, 341 i inne K. P. S. W prawie międzynarodowém interwenientami nie są osoby prywatne, lecz państwa, a przedmiotem spornym jest jakaś kwestyja polityki wewnętrznéj lub zagranicznéj innego państwa. Najczęściéj I. taka odnosi się do kwestyj wewnętrznych drugiego państwa, np. do uśmierzenia rozruchów, wybuchłych w inném państwie. W ogóle interwencyja, jako mieszanie się w sprawy drugiego państwa, które jest dla siebie najwyższą władzą i od nikogo zależéć nie może, sprzeciwia się pojęciu samodzielności i niezawisłości państwowéj i dla tego dopuszczalną być nie powinna. Na zasadzie więc tego w nowszych czasach wytworzyła się w polityce zasada *nieinterwencyi*, t. j. niemieszania się do spraw wewnętrznych drugiego państwa. Zasadę tę, tak sprzeczną z doktrynami wyznawanemi na kongresie wiedeńskim z 1815 r., postawiła poraz piérwszy rewolucyja Lipcowa i ministeryjum Kazimierza Perier. Nie należy jednak sądzić aby zasada nieinterwencyi była bezwarunkowo przyjętą. Dzieje nowoczesne zaprzeczają temu. Dość przypomnieć tu I. mocarstw zachodnich w wojnie Turcyi z Rossyją; I. Francyi na rzecz papieża w 1867 r. i t. d. Główną różnicę między dawniejszą doktryną kongresu wiedeńskiego i dzisiejszemi teoryjami stanowi zmiana pojęć o państwie. Przedtém za jedynego przedstawiciela państwa uważano monarchę, wezwanie więc jego o pomoc uważano jako wezwanie samego państwa. Dziś rzeczy się zmieniły. W razie sporu między władzą monarszą i wolą narodową, inne państwa, nawet wzywane przez monarchów, z I. nie występują, pozostawiając mieszkańcom możność urządzania się stosownie do ich potrzeb. O takim zapatrywania się rządów przekonywają dzieje greckie, hiszpańskie i francuskie w ostatnich czasach. Por. Heiberga „*Das Princip der Nichtintervention*“ (Lipsk. 1842); Rottecka „*Das Recht der Einmischung*“ (Freib. 1845).

Intonacyja (z łac.), znaczy w muzyce trafne wzięcie właściwego tonu; głównym jéj warunkiem jest czystość tonu pod względem wysokości, piękność i sprężystość dźwięku i właściwa siła lub lekkość i cichość, stosownie do okoliczności. I. nazywają także śpiéw duchownego przed ołtarzem, na który mu chór odpowiada.

Intrada, jest krótką przegrywką instrumentów dętych, zakończoną na dominancie i nierozwiniętą.

Introbbio, miasteczko w lombardzkiéj prowincyi Como, położone na północ względem miasto Lecco; ma 700 m. W pobliżu jest piękny wodospad rz. Troygia.

Introdukcyja, jest piérwszym ustępem po uwerturze (ob.), złożonym z chorów i soli, lub samego chóru. Stanowi początek akcyi. Niekiedy zastępuje miejsce uwertury, jak np. w *Ifigenii w Taurydzie* Glucka, *Cyruliku* Rossini'ego, *Ariodancie* Mehula, *Robercie Dyjable* Meyerbeera; Prolog *Romeo i Julietty* Gounoda ma cechy introdukcyi i uwertury.

Introit (z łac.=wchód, wstęp, przygotowanie), nazywa się początek mszy ś., kiedy kapłan odmawia głośno antyfonę (ob.). Podczas wielkiéj mszy chór śpiéwa tę samą antyfonę i wtedy zowie się ona I. W kościele ewangielicko-augsb. praktykuje się także w niektórych miejscowościach I., który rozpoczyna ksiądz odśpiéwaniem jakiego ustępu z Pisma ś., a chór odpowiada pieśnią podobniéjże treści.

Intuicyja, u Schellinga jest nową metodą poznania absolutnéj identyczności, polega na tém, że gdy o pewnéj rzeczy rozumem myślę, to byt téj rzeczy i myśl moja o niéj, jest u mnie jedno i to samo. I. jest więc równouprawnieniem myślenia i bytu. „W nas (mówi on) jest tajemnicza, cudowna zdolność przenoszenia się ze sfery zmian czasu w najwewnętrzniejszy, zupełnie wyswobodzony z zewnętrzności zakąt nas samych (*Selbst*) i tam oglądania odwieczności pod formą niezmienną. Ten pogląd intelektualny, czyli intuicyja, jest wewnętrznem naszém, własném doświadczeniem, od którego jedynie zależy nasza wiedza o świecie zazmysłowym“. Na tém polega metoda zwana *konstrukcyją*, a dowodząca że w każdym szczegółowym stosunku lub przedmiocie, całość jest absolutnie wyrażoną. Źródłem dla téj teoryi Schellinga, jest idea *intuicyjnego rozumu* Kanta, która w nadzmysłowym substracie zjawiskowéj natury źródło związku i celowości jéj mechanizmu znajduje, i ogół jako podstawę możliwości powiązania się cząstek pojmuje. Jacobi'ego zdolność bezpośredniego ujmowania i pewność nadzmysłowości, którą on zowie *wiarą* lub *rozumem*, niejest niczém inném jak intuicyją, t. j. dojściem czegoś odrazu, bez pomocy wiedzy, doświadczenia. W języku polskim odpowiada temu przeczucie.

Inturskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie i powiecie wileńskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569 zaliczało się jeszcze w tém czasie do dóbr stołowych królewskich i składało się z miasteczka Inturki z przyległościami. W r. 1766 posiadał je Towiański, horodniczy wileński, opłacając z niego kwarty złp. 1,575, a hyberny złp. 1,200.

Inula ob. Oman.

Inulina (*Helenina*), $C_8 H_{14} O_8$, ciało mączkowa-

te, bardzo rozpowszechnione w świecie roślinnym. Znajduje się w korzeniach omanu (*Inula helenium*), cykoryi, georginii, w bulwie zwyczajnéj (*Helianthus tuberosus*) i t. d. Otrzymuje się z główek georginii przez zmiażdżenie ich i przepuszczenie przez nie strumienia wody. Przechodzi płyn mléczny, z którego się osadza I. Utworzona jest z ziarnek, przypominających mączkę. W wodzie zimnéj jest bardzo mało rozpuszczalna, silnie we wrzącéj. Roztwór wodny skręca na lewo płaszczyznę polaryzacyi. Jod nadaje jéj barwę brunatną, przechodnią. Przez długie gotowanie z wodą, lub działanie kwasami rozcieńczonemi zamienia się w lewulozę (ob.).

Inverness, najrozleglejsze hrabstwo w północnéj Szkocyi, obejmujące w sobie i większą część wysp Hebrydzkich; powiérzchnia jego wynosi 200 mil kw. z ludnością 96,000. Długa i głęboka dolina, przez którą przechodzi kanał kaledoński, dzieli je na dwie równe części. Składa się ono głównie z wysokich, niedostępnych gór, pośród których mało jest gruntów zdolnych do uprawy. Za to wyborne pastwiska sprzyjają wielce hodowli bydła i owiec, która téż stanowi główne zatrudnienie mieszkańców. Lud mówi przeważnie językiem gaelickim; język bowiem angielski używanym jest tylko przez wyższe towarzystwo. Miasto stołeczne *Inverness*, nad ujściem rzeki Ness, ma 12,000 m. i trzy porty.

Invitatorium (łac.), nazywa się w kościele rzymsko-kat. początek *Jutrzni* (ob.), kiedy jest śpiéwany psalm 94: *Venite exultemus Domino.*

Inwalid (z łac.), żołnierz z powodu kalectwa lub słabości nie zdolny do dalszéj służby frontowéj. Od czasu zaprowadzenia wojsk stałych, wszystkie państwa przyjęły na siebie opiekę nad tego rodzaju wojownikami, zabezpieczając ich byt odpowiedniemi pensyjami, lub urządzając dla nich *domy inwalidów*, w których oni znajdują starowne pomieszczenie i utrzymanie. W dawnéj Polsce różnemi konstytucyjami sejmowemi w w. 17 i 18 uchwalano zasiłki dla inwalidów; w wojsku polskiém między r. 1815—30 istniał korpus inwalidów i weteranów.

Inwencyja (z łac.), wyraz techniczny, używany w estetyce i znaczący *Twórczość* (ob.).

Inwencyja w muzyce, ob. Muzyka.

Inwentarz, po łac. *inventarium*, tak się nazywa spis pozostałości i rzeczy, czyto po zmarłym, czy po upadłym dłużniku, czy téż po znikłym i t. d. Spis taki jest potrzebny, aby w danéj chwili można miéć obraz stanu majątkowego pewnéj osoby. Prawo pozwala sukcesorom przyjąć spadek z dobrodziejstwem inwentarza, to jest, o tyle o ile ten spadek wyrazi się w stanie czynnym, po zaspokojeniu długów i wtedy spadkobierca już nie jest odpowiedzialnym z własnego majątku za długi spadkodawcy. Ob. Beneficium juris.

Inwestytura (t. j. obłóczyny, od łaciń. *investire*), nazywano tak piérwotnie uroczyste nadanie komuś prawa posiadania jakiéjkolwiek nieruchomości. Następnie wyraz ten znaczy w ogóle toż samo, co nadanie lenności; w prawie zaś kościelném nadanie lennosci biskupowi przez symbol pierścienia i pastorała. *Spór o inwestytury* jestto spór między papieżami a cesarzami niemieckimi, wybuchły skutkiem tego, że papież Grzegorz VII wydał 1075 tak zwane *prawo inwestytury*, mocą którego zabronił pod grozą klątwy inwestytury świeckiéj, t. j. nadawania lenności osobom duchownym przez panów świeckich, poczytując to za symoniję. Ob. *Grzegórz VII*, *Paschalis* II (papieże), *Henryk IV*, *Henryk V* (cesarze niemieccy).

Inżynieryja, piérwiastkowo nauka i sztuka budownictwa wojennego, obecnie obejmująca liczne inne gałęzie techniki, tak że rozróżniamy I. wojskową i cywilną, inżynierów wojskowych i cywilnych. Do piérwszych należą pionierowie (do budowy szańców i dróg), saperowie (toż samo, ale więcéj ze względem na zdobywanie twierdz), minierowie (do robót podziemnych), pontonierowie (do prowadzenia mostów). Inżynierowie cywilni, stosownie do rodzaju swych zajęć, dzielą się inż. górniczych, inż. dróg, inż. mostów, kolei żelaznych-wodnych, inż. mechaników i t. d. Inż. wojskowych napotykany najpiérw u Hiszpanów i Włochów; w konstytucyjach sejmowych polskich z XVII w. napotykamy niejednokrotnie wzmianki o inż. wojskowych. Przy reorganizacyi wojska w r. 1788 ustanowiono skład korpusów inżynierskich. O ile wiadomo, piérwsza szkoła wojskowa wyższa założoną w Polsce została 1766 pod nazwą szkoły rycerskiéj w Warszawie. Za księstwa warszawskiego utworzono szkołę artyleryi i I. pod nazwą szkoły aplikacyjnéj, w r. 1820 założono wyższą szkołę wojskową, dla kształcenia oficerów artyleryi i I., która do r. 1830 wydała około 100 uczniów. I. cywilna zaczęła się istotnie rozwijać dopiéro od końca zeszłego wieku. Nauki inżynierskie obejmują różne działy matematyki i właściwe nauki stosowane i wykładają się w szkołach politechnicznych, lub téż w specyjalnych, zwanych szkołami dróg i mostów, górniczemi i t. d.

Io, jak wiele tym podobnych podań o Europie (*błąkającéj się*) unoszonéj przez byka—Zeusa a poszukiwanéj przez Kadmosa smokobójcę, Dydonie ściganéj przez zabójcę swego męża, Heli z Fryksem unoszonéj przez barana (jak byk fal morskich uosobienie) jest alegoryją planetarną. Była ona córką Inacha (potomka oceanu, sam tyle co *rzeka* por. *inassó*), a siostrą Foroneusa, t. j. błyskawicy niebieskiéj. Inni Jazusa, syna Argosa i Ismeny, zowią jéj ojcem lub synem. Wszystko to służy do ściślejszego połączenia jéj z Argos „ziemią Inacha“. Inni Akutora („uzdrawiający“, przydomek Apollina) lub Prometeja (złodzieja ognia niebieskiego, pokrewnego Foronejowi i naszemu Madejowi oraz Borucie) mienią jéj ojcem, co wykazuje jéj stosunek ze zjawiskami planetarnemi. Ojcostwo jéj Kadmusowi przyznane, zdradza związek podań o Io z dziejami Europy. Zeus (*dïv*, blask) zakochawszy się w Io („błąkająca się“), zmienia ją w jałówkę, by ujść podejrzeń Hery, która mimo to gzem goni Io (stąd przysłowie o błędnych drogach *Jûs dromoj*), skoro Zeus darowawszy Io—jałówkę Herze, mimo baczności

stuocznego Argusa (błękit gwiaździsty nieba), z nią się zeszedł. Nad Nilem dopiéro, Io spoczęła powiwszy Epafosa. Ta ostatnia część dziejów jéj, jest przeróbką z egipskiego Apisa, wcielenia Ozyrysa. Forma jałówki Io przypomina że księżyc jest dwurogi—a o miłości słońca i księżyca (rodzeństwa), ścigających się daremnie, są podania nawet Litwy i Słowian.

Ipekakuana, korzeń rośliny *Cephaëlis Ipecacuanha*, cienki pomarszczony i pokrzywiony, zawiéra w składzie swoim *emetynę* (ob.). I. należy do bardzo ważnych lekarstw; w małych ilościach użyta pobudza błoną śluzową dróg oddechowych do obfitszego wydzielania; w większych ilościach użyta sprowadza wymioty i pomiędzy środkami wymiotnymi jedno z naczelnych miejsc zajmuje.

Ipomea (*Wilec*, *lejek*, *lejkowój*), rodzaj roślin z rodziny powojowatych, obejmuje zioła i krzewy najczęściéj wijące się, w krajach cieplejszych, obejmuje około 250 gatunków, niektóre znane jako rośliny ozdobne lub lekarskie. I. *maritima* na brzegach morskich, zawiéra sok mléczny i używa się jako środek drastyczny. I. *purga* uważa się przez niektórych za roślinę wydającą jalapę (ob.). Ozdobne są I. *coccinea*, I. *bona nox*, I. *nil* i in.

Ipomowy kwas, związek organiczny, powstający przez gotowanie konwolwuliny lub jalapiny z kwasem siarczanym; co do składu i własności zbliża się do kwasu sebacylowego.

Ipsara albo **Psara**, u starożytnych *Psyra*, turecka wysepka skalista na morzu Egejskiém, położona na na zachód wyspy Chios. Podczas wojny o niepodległość Grecyi mieszkańcy, znani jako dzielni marynarze, wielce się odznaczyli i nie jednę klęskę zadali floce tureckiéj.

Ipsus, Hipsus, miasto w Azyi Mniejszéj, pamiętne bitwą, stoczoną tu 301 przed Chr., w któréj Antygon pobity przez sprzymierzonych: Kassandra, Seleuka, Lizymacha i Ptolomeusza Nikanora, utracił życie i państwo.

Ipuć, rzeka, bierze początek w bagnach powiata klimowickiego, w gub. mohilewskiéj, przepływa mil 43 i o $^1/_2$ mili powyżéj miasta Homla wpada do rzeki Soży.

Iquique, miasto nadmorskie w południowym Peru, nad oceanem Wielkim; z tutejszego portu wypływa corocznie mnóstwo okrętów z saletrą chilijską i guanem.

Ira, Eira, w starożytności miasto messenskie, podczas drugiéj wojny messeńskiéj było podstawą działań wojennych Arystomenesa i dopiéro po 11 latach oblężenia zostało zdobyte przez Spartanów.

Irak-Adżemi, największa prowincyja perska, obejmuje 4,414 mil kw., ludności ma około $2^1/_2$ milijona. Jestto kraj górzysty, suchy, ledwie przez małe stepowe rzeczki lub sztuczne kanały i stawy skrapiany; wydaje wszelkiego rodzaju zboże, owoce, arak, szafran, tytuń, bawełnę, złoto, srebro, arszenik i t. d. Mieszkańcy Tadzykowie, Kuzdowie i Turcy zajmują się przeważnie rolnictwem, a także handlem (karawanowym) i przemysłem. Z licznych miast, kwitnących w dawniejszych czasach, dzisiaj większa część leży w gruzach. Najważniejsze miasta są: Ispahan i Teheran.

Irak-Arabi, starożytna Babilonija, leżąca w południowo-wschodniéj części Turcyi azyjatyckiéj, obejmuje paszaliki bagdadzki i Basrah i zajmuje rozległą równinę nad dolnym Eufratem i Tygrysem, które się tutaj łączą, przybierając nazwę Szatel-Arab. Mimo wielkiéj urodzajności, mianowicie nad brzegami rzek, ziemia ta jest mało uprawną, gdy tymczasem w starożytności słynęła z wielkiéj żyzności i była doskonale uprawną. Mieszkańcy, po większéj części Arabowie, prowadzą życie koczujące. Główne miasta prowincyi są: Bagdad i Basrah.

Iran, właściwie *Eran* (staroper. *Arjana*, zend. *Airjana*, t. j. kraj Aryjów), zowie się wielkie płaskowzgórze Azyi, ciągnące się od gór Hindukusz aż do zatoki Perskiéj i morza Arabskiego. Obejmuje one Afganistan, Beludzistan, oraz właściwą Persyję. Wyżyna Irańska ma średniéj wysokości 3,500 do 4,000 stóp, spada ona bardzo stromo ku Indusowi, na zachód zaś przechodzi tarasami w niziny Mezopotamii.

Irańskie języki, zowią się języki należące do azyjatyckiéj gałęzi indoeuropejskiego szczepu, najbliżéj spokrewnione z gałęzią indyjską, nazwane tak od *Iranu*, kraju perskiego, leżącego na południe i południo-zachód od m. Kaspijskiego; niektórzy badacze od głównego języka téj gałęzi zowią je *perskimi*. Należy tu przedewszystkiém język *perski*, dzielący się według epok z których pochodzi na 1) *Staroperski*, najdawniejsze pomniki którego przechowały się w napisach klinowatych z epoki Achemenidów a szczególniéj Daryjusza i Kserksesa (najważniejsze: *bagastański* i *persopolitańskie*). W odcyfrowaniu i zbadaniu gramatyczném napisów klinowatych, za przywodem Grotefenda, odznaczyli się: Rask, Burnouf, Lassen, Beer, Jacquet, Rawlinson, Oppert, Spiegel a ostatnio Kossowicz; 2) *Zend* (ob.), zwany też od miejsca pochodzenia *Staro-baktryjskim*, w którym spisane są księgi święte Parsów, znane pod nazwą *Zendawesty* (ob.); 3) *Pehlwi* albo *Huzwaresz*, używany od początku panowania Arzacydów Partyjskich do V w. po Chr., pochodzący prawdopodobnie z zachodniéj granicy Persyi i dla tego silnie przeniknięty elementem semickim i to o tyle ściśléj jak nowo-perski, że gdy ten ostatni przejął z arabskiego imiona, huzwaresz formuje i słowa z piérwiastków semickich; na gramatykę jednak element semicki wywarł niewielki wpływ. Język ten posiada dość bogatą literaturę religijno-obrzędową Parsów, z któréj odznacza się: dokonane pod panowaniem Sassanidów przeład i parafraza pism Zoroastra, będące podstawą tradycyjnego rozumienia tych ksiąg przez dzisiejszych czcicieli ognia (*Vendidad-sade* i *Jaçna*, wyd. i przekład Spiegla, 1853); księgi dogmatyczno-religijne *Bundehesz* (wyd. Westergaarda, 1851), będące dość późną kompilacyją; oprócz tego księgi historyczne, przekłady z sanskrytu, np. *Panczatantry* i in., a szcze-

gólniéj napisy i legendy na monetach Sassanidów (zebr. przez Mordtmanna 1854). Przegląd zabytków piśmiennych dał Spiegel (1851), gramatyki zaś wydali Müller, Spiegel (1856) i in. 3) Za czasów późniejszych Sassanidów (w 6 i 7 w. po Chr.) weszła w użycie mowa *Parsi*, ojczysta w prowincyi Fars, oczyszczona zupełnie od wpływów semickich. Zowią ją także *Pazendem*, gdy jest pisana alfabetem zendzkim (parsi używa pisma arabskiego); przez machometan zaś jest nazwaną *Gebri*, t. j. mową niewiernych. Jestto średniowieczny język perski, używany powszechnie w literaturze do XI w. i przechowany do dziś jako język kościelny czcicieli ognia. Nosi na sobie czysto nowożytny charakter a to przez zatracenie wielu końcówek odmianowych st.-perskich. Najczystszy typ jego znajdujemy w komentarzach do ksiąg świętych; w nim także jest napisany poemat największego poety perskiego Firdusi'ego (żyjącego w X w. po Chr. za czasów Mahmuda Gaznewidy), p. t. *Szâhnâmeh*. Gramatykę języka Parsi dał Spiegel (1851). 4) Pod wpływem panowania Arabów oraz islamizmu powstał język *nowo-perski*; jest on pomieszany z wyrazami arabskimi, podobnie jak i języki narodów które przyjęły machometanizm. Piszą go wyłącznie alfabetem arabskim, zastosowanym do języka perskiego. Przez Mongołów przeniesiony do Indyi północnéj, stanowił aż do najnowszych prawie czasów język dyplomacyi, klas oświeconych i sądownictwa (wyparty przez Hindustani). Ma kilka narzeczy, mało dotychczas poznanych, jak Talisz, Ghilek, Masenderani, Tat i in. Literatura b. bogata (ob. perska literatura). Najlepsze gramatyki wydali: Lumsden (2 t. Kalkuta 1810), Jones (9 wyd., London 1828), Vullers (Giessen 1840), Chodźko (Paryż 1852) a najlepsze słowniki: Burhâni-Kati (Kalkuta 1818); Ferhengi-Schnuri (2 t., Konstant. 1846) i Hefitkulzum (7 t., Lucknow (1822); daléj Meniński „*Lexicon Turc.-Arab.-Persicum*“ (nowe wyd., 4 t., Wiedeń 1780—1802), Richardson „*Dictionary Persian, Arabic and English*“ (4 wyd. Johnsona, Londyn 1812) i Vullers „*Lexicon Persico-Latinum*“ (2 t., Bonn 1853—59). Daléj zaliczamy do I. j. *Pusztu* albo *Afgański*, mowę ludową Afganistanu i Beludżystanu (wyższe klasy przyjęły jęz. perski), używającą alfabetu persko-arabskiego i wielce skażoną przez przymieszki arabskie; przypadki formuje często zapomocą prae i postpozycyj. Dzieli się na 2 narzecza (wschodnie i zachodnie), znacznie między sobą się różniące. Jako język lit. jest używany do XV w.; celniejsi pisarze są, poeci: Abd-ur-Rahmna, Khuszhal-khan, Ahmedszah-Abdali, Abd-ul-Hamid, niektórzy historycy i gramatycy. Gram. dali Dorn i Raverty—Daléj język *Kurdów* w Kurdystanie i niektórych rozproszonych osadach, więcéj skażony niż perski, posiada liczne przymieski arabskie, mniéj tureckich. Literatura nader uboga. Pisali o nim James Rich, Rödiger, Pott i in. Czyśniéj zachowany typ I. j. znajdujemy w języku *Ossetyńskim* w środkowym Kaukazie, izolowanym zupełnie od pnia irańskiego, otoczonym ludami szczepu kaukaskiego, na zachód dotykającym się ludności tatarskiéj. Osseci sami zowią się *Iron*, ziemię swą *Iron-sag*. Język ossetyński dzieli się na 3 dyjalekty: Digoryjskie, Tagauryjskie i południowo ossetyńskie. Literatury właściwéj ten dziki naród góralski nie posiada. Gram. dał Sjögren (Petersburg 1844) i Rosen (Lemgo 1846). Nakoniec jako odrośl wcześnie oderwaną od pnia głównego i długo żyjącą życiem samodzielném uważać trzeba język armeński (ob.), bez zaprzeczenia należący do I. j. i mający bogatą literaturę.

Irawaddi, Irawaddy, wielka rzeka w Indyjach Zagangesowych, najważniejsza w państwie birmańskiém, bierze początek we wschodniéj części gór Himalajskich w Tybecie. Wchodzi pod miastem Amarapura w rozległą równinę Birmanii, przepływa ją i ubiegłszy mil 460, wpada kilku ramionami w Pegu do zatoki Martaban, tworząc rozległą i urodzajną deltę. Jedna z jéj odnóg przy ujściu, Rangun, jest środkowym punktem komunikacyi wodnych Birmanii. Kotlina jéj obejmuje 20,700 mil kw.

Irba, rz. w gub. kurlandzkiéj, powiecie windawskim; wypływa z jeziora Usmajten i płynie ku północy pod nazwą *Anger*, przepływa przez jez. Pussen, skąd aż do ujścia w nią rzeki Sztendy, nosi nazwę *Angermünde*, wreszcie pod nazwą Irby, wpada do m. Baltyckiego pod wsią Gross Irben. Długa od jeziora Usmajten do morza 60 wiorst; szerokość z razu nieznaczna, lecz po przyjęciu z prawego brzegu rz. Sztendy, dochodzi do 20 sążni. Brzegi piaszczyste.

Irbit, m. pow. w gub. permskiéj, nad rz. Nejwą i Irbitem; 4,300 m., sławne wielkim jarmarkiem, powstałym około 1650 r. —I. *powiat*, 8,887 w. kw. a lud. 123,000.

Irena (ś.), rodem Atenka, sławna z rozumu i piękności, ale osławiana ze swych występków cesarzowa grecka; od 769 żona cesarza Leona IV. Otruła męża 780, wyniosła siebie i swego dziewięcioletniego synа Konstantyna VI na tron grecki i utrzymała się na nim, skazawszy na śmierć obu braci zamordowanego męża. Za jéj wpływem na odbytym w Nicei (787) siódmym soborze ekumenicznym, przywróconą została poprzednio zabroniona cześć obrazów. Strącona r. 790 przez własnego syna, odzyskała tron 797 r. i kazała oślepić tegoż syna, który wkrótce potém umarł. Wielką świetnością dworu, przepychem i hojnością starała się pokrywać swe zbrodnie, lecz kiedy w r. 802 czyniła starania ażeby zaślubić Karola W., nowo obrany cesarz Nicefor wygnał ją na wyspę Lesbos, gdzie † 803 r. Pamiątkę jéj kościół grecko-kat. obchodzi 15 Sierpnia.

Irena, osada fabryczna nad rz. Sanną, w powiecie nowoaleksandryjskim, gub. lubelskiéj, założona 1837 przez Henryka hr. Łubieńskiego. Znajduje się tu wielka pudlingarnia i walcownia żelaza, zatrudniające około 120 robotników. Ogólna ludność osady wynosi około 400 dusz.

Irendyk, pasmo gór południowo-uralskich, ok-

ło 3,135 stóp wys., wznosi się pomiędzy rz. Jaikiem, Sakmarą i wyższą częścią Białéj.

Irene albo **Eirene**, córka Zeusa i Temidy, najmłodsza z Hor, bogini pokoju. Stąd poszła nazwa *Irenejów*, pieśni pokoju. Irene posiadała w Rzymie wspaniałą świątynię, wystawioną przez Wespazyjana.

Irene, jedna z mniejszych planet, odkryta 19 Maja 1851 przez Hinda w Londynie; oznaczona jest liczbą (15); kończy obrót około słońca w 1518,287 dniach.

Ireneusz (ś.), rodem z Azyi Mniejszéj, uczeń Polikarpa († 167) i Papijasa, przybył do Galii, gdzie w Lyonie został księdzem, a po męczeństwie biskupa Potina, biskupem w Lyonie i Viennie. Wedle Hieronima i Grzegorza z Tours, był umęczony za Sewera (202). Koło 180 r. zaczął pisać główne swe dzieło „*Elenchos kaj anatropê tês pseudonymu gnôseôs*“ i in. Przeciwnik Gnostyków (ob.), a zwłaszcza Walentynijanów (ob.), przyczynił się głównie do ustalenia zasad starokatolicyzmu. Zaznaczając tożsamość Boga i twórcy świata, z Pawłem różnicę objawień 2 zakonów przypisuje bożemu planowi, wedle którego prawo Mojżesza było wstępem do chrześcijaństwa. Syn, t. j. *Logos* i Duch ś. z Bogiem Ojcem są jedynie narzędziami stworzenia i objawienia. Chrystus etykę stwierdził i rozszerzył, usuwając formalistykę. Człek przyjmuje lub odtrąca boży zakon i z wolną wolą poddaje się wiecznéj karze lub nagrodzie. Dzieła I. stanowią VII tom Migne'go *Cursus Patrologiae completus*; pisali o nim Döhringer (*Die kirche Christi* Zürich 1861), Duncker (Gettyng. 1843), M. Kirchner (*Theolog. Stud. kirch.* rok 1863), J. Körber (I. *de gratia sanct.* Wircb. 1865). Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 28 Czerwca.

Ireneusz (Falkowski), ur. 1762 r. w Białocerkówce pod Kijowem, † w Kijowie 1823 r. W r. 1783 został mnichem, mianowany biskupem czehryńskim i koadyjutorem metropolity kijowskiego. Celniejsze jego pisma są: „*Sokraszczenije cerkow. Chronologii, nazywajemoj naukoju o paschalii*“ (Moskwa 1797), „*Christianae Orthodoxae Dogmatico Polemicae Theologiae compendium*“.

Ireton (Henryk), generał i wielce wpływowy mąż stanu podczas przewrotu państwowego w Anglii za Karola I (ob.), ur. 1610, pochodził z rodziny osiadłéj w hrabstwie Nottingham i początkowo poświęcał się prawu. Po wybuchu wojny domowéj oddał się na usługi stronnictwa parlamentowego i przy pomocy Cromwella, z którego córką się ożenił, został wkrótce generalnym komisarzem. W bitwie pod Naseby 1645, dowodząc lewém skrzydłem, został pobity i wzięty w niewolę, ale przez Cromwella wprędce oswobodzony. Roztropny i przebiegły, nieugiętego charakteru i fanatyczny, wywierał I. po Cromwellu największy wpływ na bieg rewolucyi. Jako członek nadzwyczajnego sądu w sprawie Karola I, nakłonił ostatecznie wahającego się Cromwella do ukarania śmiercią króla. W Sierp. 1649 roku udał się wraz z teściem do Irlandyi, celem ujarzmienia téj wyspy i obaj przelewali potoki krwi, wytępiając katolików. Po odjeździe Cromwella objął tu naczelne dowództwo, w wielu krwawych bitwach przywiódł Irlandczyków do posłuszeństwa, jesienią 1651 zdobył po wielkich wysileniach ostatnią ich warownię Limerick, wyrznął większą część załogi i † w kilka dni potém 26 Listop. 1651. Z polecenia Cromwella pochowany został w opactwie Westminsterskiém; za Restauracyi zwłoki jego wykopano i publicznie spalono.

Irga (*Cotoneaster*), rodzaj roślin z rodziny różowatych (jabłkowych), obejmujący krzewy w cieplejszych krajach Europy i Azyi, z których najwięcéj znanym gatunkiem jest I. *pospolita* (*C. vulgaris*), krzew mający gałązki proste, liście okrągławo-jajowate, z wiérzchu ciemno-zielone, pod spodem biało-kutnerowate, kwiatki drobne, blado różowe, w gronka poukładane, owoce czérwone zwisłe. Rośnie w Krakowskiém po skałach wapiennych, na Karpatach, Pioninach, Tatrach i w całéj Europie umiarkowanéj i północnéj. W ogrodach hoduje się dla ozdoby; drewno używa się na cybuchy i inne wyroby, z młodych gałązek wyrabiają się dobre miotły.

Irgiz *Większy*, rz. z ujściem do Wołgi (z prawéj strony), latem niespławna; długa około 300 w. I. *Mały*, rz. niespławna; wypływa w stepach samarskich i wpada dwiema odnogami do Wołgi. Woda jéj słonowa; dł. 150 w.—I. *Złań*, rz. w gub. samarskiéj; długa około 120 w.—I., rz. w stepach kirgiskich, wpada do jeziora Aksakalskiego; długa do 400 w.

Iriarte (Juan de), filolog hiszpański, ur. 1702 r. w Orotava na wyspie Teneryffie. Po ukończeniu studyjów filologicznych i prawnych został bibliotekarzem a 1742 tłumaczem ministeryjum spraw zagranicznych w Madrycie, † 1771 r. Ważniejsze jego dzieła są: „*Katalog rękopisów biblijoteki królewskiéj*“ (Madr. 1769); „*Gramatyka łacińska*“ (1771) oraz epigramaty i przysłowia wydane p. t. „*Obras sueltas*“ (2 t., Madr. 1774).— **Iriarte** (Tomasz de), poeta hiszpański, synowiec poprzedniego, ur. 1750 w Orotava na Teneryffie, od 1771 r. tłumacz w ministeryjum spraw zagranicznych a od 1776 archiwista najwyższego sądu wojennego w Madrycie, † 1791 r. Sława jego poetycka polega głównie na utworze dydaktycznym „*La musica*“ (Madr. 1780) i na „*Fabulas literarias*“ (1782), które były wielokrotnie wydawane i tłumaczone na obce języki. Oprócz tego tłumaczył dramaty francuskie, napisał sam kilka sztuk oryginalnych i ogłosił dla szkół kilka dzieł elementarych. Ogólny zbiór jego dzieł „*Obras*“ wyszedł w Madrycie w 8 tomach 1805 r.

Iriartea (*Wyrwosięża*), rodzaj palm, właściwy Brazylii i Peru; najwięcéj znanym gatunkiem jest I. *andicola* (*Ceroxylon andicola*, *woskownia*, *palma woskowa*), dochodząca 180 stóp, rośnie na znacznych wysokościach i dostarcza pewnego rodzaju wosku, który wycieka z pnia. Wszystkie gatunki odznaczają się korzeniami przybyszowymi.

Iridectomia, *wycięcie tęczówki oka*, wykonywa się w sposób następujący: najprzód nożem odpowiedniéj

formy przecina się rogówkę (ob. *Keratotomia*) u jéj obwodu; następnie za pomocą szczypczyków włożonych przez tę ranę wyciąga się kawałek tęczówki i nożyczkami odcina. Jesto operacyja wykonywana bardzo często. Przy plamach środkowych rogówki zasłaniających źrenicę, za pomocą I. robi się sztuczną źrenicę; przed operacyją katarakty wycina się część tęczówki, aby ułatwić wyjście zmętniałéj soczewce. Wreszcie po I. gałka miękne stale i stąd operacyja ta stanowi jedyny i skuteczny sposób leczenia jaskry (ob.).

Iris (greck.), tęcza, także bogini tęczy, córka Taumasa i Elektry, posłannica bogów do spraw ludzkich, u późniejszych zaś poetów wyłączna prawie posłannica Hery. Przedstawianą bywa w postaci dziewicy ze złotemi skrzydłami, trzymając w ręce konewkę, którą chmurom deszczu ma dostarczać.

Iris, jedna z mniejszych planet, odkryta 13 Sierpnia 1847 przez Hinda w Londynie, nosi liczbę (7), czas jéj obrotu około słońca wynosi dni 1346,371.

Iris, Irideae, ob. Kosaciec, Kosaćcowate.

Iritis, *zapalenie błony tęczowéj oka*, charakteryzuje się zmianą w barwie i wyglądzie tęczówki, powiększeniem ilości i zmętnieniem cieczy wodnéj w przedniéj komorze oka, zaczérwienieniem oka w około rogówki i silnym bólem po nad brwią; wysięk zapalny, jaki przy I. się tworzy bardzo często, przylepia tęczę do soczewki, albo całą źrenicę zasklepia i stąd oko stale upośledza; w innych razach zapalenie przenosi się na błony, głąb' oka wyścielające (naczyniówkę) i zniszczeniem całego oka się kończy. I. rozwija się czasem bez powodu, czasami zapalenie przenosi się na tęczę z rogówki. Bardzo często stanowi jeden z objawów ogólnéj choroby syfilitycznéj. W leczeniu I. najważniejszą rolę gra atropina; przy I. syfilitycznem wprowadza się ogólne przeciwsyfilityczne leczenie.

Irkuck, m. gubernijalne, naprzeciwko ujścia rz. Irkuta do Angary, 33,000 m., zarząd Syberyi Wschodniéj, środkowy punkt handlu wschodniéj Azyi a Petersburgiem.—I. *gubernija*, 18,786 mil kw. a ludności 373,000 m.; powiérzchnia górzysta a miejscami bagnista; grunt gliniasty i czarnoziem; klimat umiarkowany; obfituje w lasy i zwierzynę, oraz w złoto, srebro, miedź, żelazo.—I. *powiat*, 1,550 mil kw. a lud. 126,000. Chmiel rośnie dziko; bywają trzęsienia ziemi.

Irkut, rz. spławna, wypływa z jeziora Ilczyrskiego, przy granicy chińskiéj a wpada pod Irkuckiem do Angary; długa około 350 w.

Irlandyja. *Geografija.* I. (w starożytności *Hibernia*, *Jerne*), jedno z trzech królestw państwa Wielkiéj Brytanii, obejmuje wielką wyspę, leżąca na oceanie Atlantyckim, oddzieloną od Anglii morzem *Irlandzkiém* (które na północy kanałem Północnym a na południu kanałem ś. Jerzego jest zakończone). Powiérzchnia I. dochodzi 1,529¼ mil kw. i jest ograniczoną przez wybrzeża niskie od wschodu, skaliste od północy; wybrzeża te w ogóle mają wiele zagłębień i tworzą znaczną ilość zatok i portów. *Grunt* I. jest w ogóle dość równy. *Góry* tutejsze (Kerry, Mayo, Donegal, Longfield) składają się z syjenitu, granitu, kwarcu i nie przechodzą 3,000 stóp wysokości. *Rzeki* nie są długie, ale mimo to spławne; ważniejsze z nich są: Shannon, Barrow, Lee, Blackwater i t. d. *Jeziora* są liczne; niektóre z nich porosłe są trzciną i sitowiem, inne zamieniają się w bagniska, które częstokroć w lecie mogą służyć za pastwiska. Klimat I. jest łagodny, chociaż nieco wilgotny; mróz i śnieg rzadko się tu zdarza. Z płodów roślinnych najważniejsze są rolnicze a mianowicie: kartofle, len, konopie, zboże; dawniéj były wielkie lasy, lecz te już zostały wyniszczone; ze zwierząt domowych (bo dzikich nie ma tu wcale), przedewszystkiém zasługuje na uwagę bydło a daléj konie, świnie, owce, drób, króliki, wreszcie ryby, ostrygi i t. d. Minerały nie znajdują się w wielkiéj obfitości a z nich największe znaczenie mają: węgle kamienne, miedź, żelazo, ołów, srebro, złoto, marmur i t. d. *Ludność* I. zmniejsza się ciągle, skutkiem znacznego wychodztwa do Ameryki Północnéj. Uwydatniają to cyfry: w 1841 r. było 8,175,120 m.; w 1861 było tylko 5,798,960 m.; w 1867 r. 5,557,200; a w 1871 już tylko 5,420,750. Ludność ta pod względem pochodzenia dzieli się na właściwych Irlandczyków (żartobliwie nazywanych *Paddy*), pokrewnych góralom szkockim i na przybyszów angielskich. Irlandczycy mówią własnym językiem, są dumni swém pochodzeniem, lubią muzykę i poezyję, żyją biédnie, mieszkając w nędznych chatach. Są dobroduszni, dzielni, gościnni ale także mściwi i podstępni oraz fanatycznie religijni. *Religija* w I. przeważnie katolicka (4,141,930 katolików), potém największą ilość wyznawców ma kościół episkopalny (683,290) i prezbiteryjański (508,230). Inne wyznania nie upowszechnione. Głównem zatrudnieniem ludności jest rolnictwo; na drugiém miejscu stoi tkactwo, daléj idzie garncarstwo, wyrób piwa, wódki, fabrykacyje wyrobów bawełnianych i t. d. *Handel* w ostatnich czasach znacznie się ożywił. Główne produkta wywozu stanowią: mąka, bydło, słonina, solone mięso i masło oraz towary lniane. Przywożone zaś są węgle kamienne, żelazo, towary kolonijalne i t. d. Na potrzeby handlu prócz rzek i kanałów służą także koleje żelazne, których głównem ogniskiem jest Dublin. Politycznie połączona jest I. z Angliją i Szkocyją w jedno państwo Wielkiéj Brytanii i wysyła do parlamentu w Londynie 135 członków a mianowicie do Izby Wyższéj 4 biskupów i 28 parów; do Izby Gmin 103 deputowanych. Na czele jéj zarządu stoi lord namiestnik, poddany rozkazom gabinetu angielskiego. Pod względem administracyjnym dzieli się I. na 4 prowincyje: Leinster, Connaught, Munster i Ulster. Herb I. stanowi złota harfa ze srebrnemi strunami w polu niebieskim. Stolicą jest m. Dublin.—Por. Beaumonta „*L'I. sociale, politique et religieuse*" (Paryż 1839); Venedeya „*Irland*" (Lipsk 1844); Helfericha „*Skizzen und Erzählungen aus Irland*" (Berlin 1858).

Historyja. Piérwszymi znanymi w dziejach mie-

szkańcami Irlandyi byli Celtowie (ob.), którzy nadali wyspie miano *Erin*, t. j. wyspa zachodnia; Grecy przeistoczyli tę nazwę w *Jerne* a Rzymianie w *Hibernia*. Przez cały przeciąg czasu, kiedy Brytanija była prowincyją rzymską, nie posiadamy o I. prawie żadnych wiadomości piśmiennych. Kronikarze irlandzcy, piszący dopiéro od X w., zapełnili całą epokę dawniejszą najdziwaczniejszemi baśniami. Aż do IV w. byli nazywani Irlandczycy (z powodu plemiennego pokrewieństwa) Szkotami a jeszcze w wiekach średnich nawet nazywano wyspę Wielką Szkocyją (*Scotia major*). Starożytni Irowie żyli podzieleni na pokolenia pod zarządem dziedzicznych naczelników, posiadali wspólną własność ziemską i zajmowali się prawie wyłącznie hodowlą bydła. Około r. 430 Szkot Patryk wprowadził tu religiję i oświatę chrześcijańską, skutkiem czego I., wolna od wstrząśnień resztę Europy w owym czasie dotykających, stała się siedliskiem klasztornéj uczoności i wysyłała apostołów na ląd stały. Napady Normandów i Duńczyków od IX w. zatamowały dalszy postęp kraju, a nawet cofnęły go znacznie pod względem oświaty. *Ludzie Wschodu* (tak nazywali tuziemcy zdobywczych przybyszów) zdobyli wkrótce całą wyspę. Dopiéro w XII w. zrzucili Irlandczycy pod przywództwem Briana Boroihme jarzmo najeźdców. Gdy zaś i ci w połowie X w. przyjęli chrześcijaństwo, poddano cały kościół Irlandzki na soborze w Drogheda 1152 pod władzę stolicy apostolskiéj. Dzieliła się wyspa podówczas na 4 królestwa: Leinster, Munster, Ulster i Connaught, z których każde rozpadało się znowu na dziedziczne lenności, podległe jedne drugim i rządzone przez zależnych naczelników. Wszystkie te części zostawały w ustawicznych wojnach pomiędzy sobą. Dermod, ks. Leinster, wygnany przez Roderyka O'Connor, szukał 1167 opieki w Anglii i podał Henrykowi II sposobność do rozszerzenia władzy Anglików w Irlandyi. Jakoż w 1169 wysłał tam Henryk II oddział swego wojska, które przywróciło Dermoda, zdobyło Waterford i Dublin. W Grud. 1171 wylądował w Irlandyi sam Henryk II na czele 400 rycerstwa i 4,000 żołnierza; książęta Leinsteru i Munsteru poddali się dobrowolnie; Roderyk zaś po zawziętym oporze musiał 1175 zawrzéć ugodę, mocą któréj Henryk II wziął wschod. część wyspy a Roderyk zachodnią, jako wazal i dannik korony angielskiéj. Baronowie angielscy wypędzili zaraz przemocą tuziemnych naczelników, zaprowadzili prawa i ustawę angielską a zdobyty kraj nazwali Marchiją (*the pale*). Odtąd posuwali Anglicy coraz daléj swoje zabory, skutkiem czego I. stała się polem straszliwych gwałtów i zawichrzeń. Wprawdzie Edward Bruce, rodem Szkot, przyszedł 1315 w pomoc Irlandczykom, został przez nich obwołany królem, lecz po 3 letnich krwawych bojach poległ w walce z nieprzyjacielem. Barbarzyństwo Anglików uniemożliwiało zlanie się obu narodowości i uwieczniało walkę z krajowcami. Prawo z r. 1367 ogłosiło Irów za nieprzyjaciół, zabroniło Anglikom wszelkiego łączenia się z nimi, tudzież przyjmowania ich języka i obyczajów. Podczas wojny dwu Róż (ob. Wielka Brytanija) stronnicy domu Yorków mieli tu przewagę. Henryk VII przywiódł do posłuszeństwa znaczną część niezależnych prawie baronów i nadał I. ustawę, zwaną od namiestnika ówczesnego *Poynings-Acte*, która trwała właściwie aż do nowszych czasów. Parlament irlandzki, w którym tylko Anglicy zasiadali, mógł się zgromadzać jeno za upoważnieniem namiestnika i musiał wnioski do praw przed dyskusyją dawać pod rozwagę rządu. Jakkolwiek ze wzmocnieniem królewskości wzmocniła się i administracyja kraju, to jednak mało z tego mieli pożytku mieszkańcy piérwotni; ucisk i ciemięstwo zdobywców utrzymywały ich w stanie ciągłéj dzikości i pewnéj niezależności. Mimo bowiem wszelkich wysiłków większa część wyspy aż do początków XVI w. nie była jeszcze w zupełności przez Anglików podbita. Irowie żyli pod rządem narodowych naczelników, podobni obyczajami i sposobem życia do dzikich. Reformacyja, kiełkująca tu już za Henryka VIII i Edwarda VI, została wytępiona przez królowę Maryję. Gdy zaś Elżbieta zaczęła ją gwałtem zaprowadzać, wznawiały się ustawiczne powstania. Najgroźniejsze było powstanie z r. 1595, kierowane przez Hug O'Neilla, hrabiego Tyrone, i uśmierzone dopiéro 1599 przez Lorda Mountjoy, który uspokoił i następne jeszcze powstanie r. 1601, przez Hiszpanów wspiérane. Wypadki te bardziéj jeszcze powiększały ucisk i pociągały za sobą niezliczone konfiskacyje. Więcéj niż 600,000 morgów ornéj ziemi odebrano krajowcom i rozdzielono między angielskich kolonistów. Jakób I usiłując reformami zjednać sobie naród i byt jego polepszyć, wszystkich mieszkańców Irlandyi ogłosił obywatelami wolnymi i do zwołanego 1615 parlamentu przypuścił także Irlandczyków, ale nie katolików. Mimo to nie obeszło się bez mnogich a niesprawiedliwych konfiskat. Katolicy, odmawiający przysięgi (*recusants*) królowi, jako głowie kościoła, byli wyłączeni od wszelkich urzędów publicznych. Pod panowaniem Karola I, a więcéj jeszcze podczas angielskich wojen domowych, nowe wybuchały powstania, mające na celu bądź oderwanie się od Anglii, bądź téż wspieranie króla przeciwko parlamentowi angielskiemu. Po wybuchu spisku (25 Paźdz. 1641), uknutego przez Rogera More i O'Neilla zginęło, za wpływem fanatycznego duchowieństwa, około 50,000 pomordowanych protestanckich Anglików. Dla pomszczenia się tego czynu Cromwell, po straceniu Karola I mianowany przez parlament republikański namiestnikiem, wylądował w I. 15 Sierp. 1649, przelał potoki krwi i rzucił na mieszkańców powszechny przestrach. Zięć i następca jego Ireton (ob.) prowadził daléj dzieło wytępienia Irlandczyków. Barbarzyństwa Anglików nie miały końca. Uprawną ziemię rozdzielano między żołnierzy i kolonistów angielskich a krajowcy setkami tysięcy błąkali się po lasach i bagnach, ginąc od głodu i zimna. Za Restauracyi mało co polepszyło się nieszczęśliwe położenie katolickich Irów. Karol II położył przynajmniéj kres prześladowaniu

religijnemu. Podczas drugiéj rewolucyi angielskiéj stanęła I. po stronie Jakóba II, ale mimo chwilowych powodzeń (1689) musiała uledz pod orężem Wilhelma III (1690—91) i ciężko za to została skarconą konfiskatą 100,000 morgów ziemi i banicyją 12,000 ludzi. Protestanci orgarnizowali po miastach tak zwane stowarzyszenia orańskie (*orangemen*) i niemiłosiernie prześladowali ludność katolicką. Oprócz tego ustanowiono barbarzyńskie prawa (tak zwane *penal laws*) dla tłumienia wszelkiego ruchu katolickiego lub narodowego. Prawa te, a raczéj bezprawia, żywiły bezustanną nienawiść przeciw ciemiężcom i wywoływały owe rewolucyjne związki, będące charakterystyczném znamieniem nowszéj historyi irlandzkiéj. Około 1760 r. ukazali się *Whiteboys* (t. j. biali chłopcy, ponieważ nosili na sukniach białe koszule), napadający na właścicieli ziemskich, dzierżawów, proboszczów, agentów i urzędników. W 1763 pojawili się tak zwani *Hearts of oak* (t. j. dębowe serca), którzy się zbuntowali z powodu ciężkich szarwarków. Jednakże gwałtowne te środki żadnéj nie przynosiły ulgi. Dopiéro z wojną o niepodległość osad amerykańskich zaczęły się łagodniejsze rządy, zwłaszcza gdy okoliczności ówczesne skłoniły rząd (1779) do utworzenia oddziałów Irlandzkich ochotników (*Irish voluntaries*). W r. 1782 nadano parlamentowi irlandzkiemu zupełną niezależność, zniesiono Poynings-Acte i katolicy otrzymali prawo nabywania posiadłości ziemskich, urządzania szkół i odprawiania obrządków religijnych. Nie zmniejszyła się jednak chciwość księży protestanckich, wyciskających uciążliwe na katolikach dziesięciny. Dla usunięcia téj niesprawiedliwości utworzyło się tajne towarzystwo, którego członkowie zwali się *Rightboys* (t. j. chłopcami prawa). Odtąd spory o dochody kościoła protestanckiego przybiérały niekiedy charakter małéj wojny. Wśród takich stosunków rewolucyja francuska nigdzie może radośniéj nie była powitana, jak w nieszczęśliwéj I. W Listop. 1791 utworzył się związek połączonych Irlandczyków (*United Irishmen*) i zażądał 1792 zupełnego uprawnienia katolików. Początkowo usiłował parlament angielski grożącą burzę odwrócić pojedynczemi ustępstwy (zniesiono np. osławione *Penal laws*), ale późniéj wrócił znowu do środków gwałtownych, zwłaszcza gdy się przekonał, że Irlandczycy objawili chęć całkowitego oderwania się od Anglii przy pomocy francuskiéj. Działalność spiskowych nie ustawała. Bezskuteczném jednak było wylądowanie 25,000 armii francuskiéj pod dowództwem generała Hoche w Grud. 1796. Odkrycie wielce rozgałęzionego i militarnie dobrze uorganizowanego spisku (Stycz. 1798) nie przeszkodziło zbrojnemu powstaniu, które zakończyło się jednak stanowczą klęską pod Vinegar-Hill 21 Czerwca i strasznie krwawą sprowadziło reakcyję. Zginęło około 30,000 ludzi. Powtórne wylądowanie Francuzów w Sierp. t. r. spełzło także na niczém. Nie udały się również i późniejsze próby Francuzów niesienia pomocy uciśnionéj wyspie. Po téj katastrofie postanowili Anglicy złączyć parlament irlandzki z brytańskim i odjąć Irlandyi osobną reprezentacyję, ożywiającą zawsze pragnienie niepodległości. Wniosek uczyniony w téj mierze odrzuciło stronnictwo narodowe z oburzeniem. Gdy jednak rząd angielski uciekł się do przekupstwa, przywiódł w końcu do skutku prawodawczą czyli tak zwaną ostateczną uniję (26 Maja 1800 r.) I. z Wielką Brytaniją. Odtąd mieli Irlandczycy wysyłać 32 parów (między tymi 4 biskupów) do izby wyższéj i 100 deputowanych do izby niższéj, używać równych praw i wolności z mieszkańcami W. Brytanii. Piérwszy zjednoczony parlament zebrał się 1801 r. Środek ten, jakkolwiek zbliżał do siebie dwie wyspy, nie zakończył wszelako długoletnich sporów religijnych i politycznych. Dla zjednania mas postanowił minister Pitt (ob.) przeprowadzić zupełną emancypacyję polityczną katolików. Gdy jednak projekt jego rozbił się o opór bigoty Jerzego III, utworzył się 1802 wielki związek katolicki (*Catholic Association*), który dopiéro w r. 1829 dopiął celu swoich usiłowań i na którego czele O'Connell (ob.) nieśmiertelną okrył się sławą. Wzmocnieni już teraz i w angielskim parlamencie katolicy pracowali głównie nad uchyleniem dziesięcin, składanych kościołowi protestanckiemu, a stronnictwo narodowe domagało się nawet zniesienia unii i założyło w tym celu, pod przywództwem O'Connella, stowarzyszenie zwane *Repeal association*. Przeciw téj agitacyi ogłosił rząd angielski (whigowie) 1833 przymusowy bill irlandzki (*Irish coercion bill*) i surowych używał środków. Torysowie zaś dostawszy się w Sierp. 1841 do władzy, aresztowali 1843 O'Connella i skazali na jednoroczne więzienie. Tymczasem straszny głód w jesieni 1845 a zwłaszcza w 1846 sprzątał tysiące ofiar; przed okropną nędzą setkami tysięcy opuszczała kraj ludność, udając się do Ameryki. Wśród téj klęski † O'Connell a nowe stronnictwo, bardziéj postępowe, tak zwana *Młoda Irlandyja*, prześcignęła wszelkie jego żądania. Anarchiczne wybuchy, gwałty, zabójstwa z powodu spraw rolnych szarpały wyspę, a nędza materyjalna rozwolniła węzły prawne. Wypadki Lutowe 1848 odbiły się w I. głośnym echem. Przywódcy Młodéj Irlandyi (Smith O'Brien, Mitchel, Duffy, Meagher i t. d.) weszli w porozumienie z republikanami francuskimi i przygotowywali zbrojne powstanie, wybuch którego uniemożliwiły tylko surowe środki rządowe. Po uspokojeniu kraju głód i choroby dziesiątkowały ludność, która całemi masami uciekała za Ocean. Ostatecznie jednak podniosło się rolnictwo i zakwitł na nowo przemysł. Potrzebom oświaty uczyniano zadość przez zakładanie gimnazyjów pod nazwą *Queen's Colleges*, zapewniających téż same przywileje zarówno katolikom jak i protestantom. Oba jednak wyznania podniosły opozycyję przeciw „*bezbożnym szkołom*“ a religijne spory niejednokrotnie doprowadzały do krwawych starć, jak np. w Belfaście 1863. Tymczasem przygotowało się nowe powstanie i to w Ameryce, gdzie milijony przemieszkujących teraz Irlandczyków wściekłą przeciw Anglii pałały nie-

nawiścią. Spodziewając się niechybnego starcia między Anglią i Stanami Zjednoczonymi, podczas domowéj wojny amerykańskiéj utworzyli Irlandczycy tajemny związek, znany pod nazwiskiem *Fenijan*. Ponieważ historyja I. od téj pory aż do dni ostatnich prawie jest historyją fenijanizmu, odsyłamy przeto czytelnika do artykułu *Fenijanie*. Tu zrobimy tylko uwagę, ukazującą się dzisiaj w formię historycznego faktu, że ruch fenijański postawił sobie za cel ostateczny oderwanie I. od Anglii, ale cel ten mógł być osiągniętym hyba po wyłączeniu Anglii z szeregu państw europejskich i zniszczeniu jéj potęgi kolonijalnéj, czego znów fenijanizm, mimo całéj swéj potęgi, dokonać nie był w stanie. Fenijanizm zrobił dla I. przynajmniéj tyle dobrego, iż rząd angielski, używając wszelkich represalijów, przekonał się, że środkami gwałtownymi sprawiedliwego niezadowolnienia narodu nigdy nie stłumi. Jakoż sprawa irlandzka stała się kwestyją palącą polityki angielskiéj. Po zdławieniu więc ruchu fenijańskiego postanowił rząd angielski usunąć główne niesprawiedliwości i bezprawia, wywołujące ciągłe w I. niezadowolnienie, mianowicie anglikański kościół urzędowy i tyraniję obcych właścicieli ziemskich nad tuziemnymi dzierżawcami. Oba te zadania oznaczono nazwą kwestyi kościelnéj i kwestyi rolnéj. Przez tak zwany bil kościelny z 1869 zniesiono w I. urzędowy kościół anglikański i uprawniono go z innemi wyznaniami irlandzkiemi, zaś przez bil rolny z 1870 r. wyzwolono irlandzkich dzierżawców od gwałtów właścicieli ziemskich. Tym sposobem położono koniec agitacyjom rewolucyjnym i utorowano drogę do pojednania obu wysp, rozdzielonych dotąd największą nienawiścią. Mimo to jednak rozpoczęła narodowa partyja irlandzka nową agitacyję, celem uzyskania tego, co oznaczano nazwą *Home rule*, t. j. zaczęto się domagać odrębnéj administracyi i samorządu parlamentarnego. Sprawiedliwa wszakże polityka Anglii przełamie może wszelkie trudności i wydać musi wcześniéj lub późniéj swe owoce. Dawne kroniki irlandzkie wydał O'Connor p. t. „*Rerum Hibernicarum scriptores veteres*" z tłumaczeniem łacińskiém (4 t., Lond. 1814—26).— Porów. dzieła historyczne Coxa (2 t., Lond. 1689—90); Mac Geoghegana (3 t., Paryż i Amsterd. 1758—63); O'Hallorana (2 t., Lond. 1779); Lelanda (3 t., Lond. 1773 i Dubl. 1814); Plowdena (2 t., Lond. 1805); Gordona (2 t., Lond. 1806); Lindau z kontynuacyją Brandesa (2 t., Lipsk i Drez. 1829—46); Haverty'ego „*History of Ireland*" (Lond. 1860).

Irlandyja Nowa, ob. Nowa Irlandyja.

Irokezowie (*Iroquois*), u nowszych etnografów jestto zbiorowa nazwa mniéj lub więcéj pokrewnych, niegdyś bardzo potężnych i wpływowych plemion indyjskich. Naród Irokezów dzieli się na 2 grupy: większą północną i mniejszą południową. Północna składa się z dwu oddziałów: wschodniego i zachodniego. Piérwszy tworzą tak zwane Pięć narodów, drugi zaś Wyandotowie czyli Huronowie z Attionandaronami, czyli Narodem neutralnym. Właściwi Irokezowie, t. j. owe pięć narodów, a mianowicie Mohawki, Oneidasy, Onondagasowie, Cayugasowie i Senekasy, mieszkali na południu rzeki ś. Wawrzyńca i jeziora Ontario i rozciągali się od Hudsonu do górnego brzegu rzeki Alleghany i jeziora Erie. Polityczna, utworzona przez nich konfederacyja, była już bardzo potężna przed przybyciem Europejczyków i prowadziła krwawe walki z plemionami sąsiedniemi. W kulturze przewyższali I. ludy ościenne i znaczny potém mieli udział w wojnach francusko-angielskich. Obecnie znajdują się tylko ich resztki, rozproszone w stanie Kanady. W latach 1714 i 15 konfederacyja przyjęła jako szósty naród resztę plemienia Tuskarorasów, wypędzonych z Karoliny.—Por. Schoolerofta „*History of the Iroquois*" (New York 1846).

Ironija, u Sokratesa (ob.) stanowi negatywną stronę metody jego, gdy majeutyka (ob.) jest jéj częścią pozytywną. I. jest udaniem filozofa, że nic nieumie i chciałby się od tych, z którymi rozmawia, czegoś nauczyć. Tymczasem przez ciągłe pytania, przez niespodziane wnioski i sprzeczności, w które rozmawiający zawikłali się, prowadzi do stałéj zwrotki dyjalogów sokratesowych „cośmy wiedzieli, samo się zaprzeczyło". Ironija jako figura retoryczna, jest umyślną i uwydatnioną sprzecznością słów i myśli, użytą za dowód przekonywający.

Irowec albo **Jirowec** (Wojciech), ob. Gyrowec (Albert).

Irpień albo **Repina**, rz. w gub. kijowskiéj, bierze początek w pow. skwirskim, pod wsią Walicą i wpada do Dniepru pod wsią Borkami. Do r. 1793, na mocy pokoju Grzymułtowskiego, stanowiła granicę pomiędzy rzecząpospolitą polską a cesarstwem rossyjskiém.

Irracyjonalne ilości, ob. niewymierne ilości.

Irradyjacyja, zjawisko optyczne, polegające na tém, że powiérzchnie jasne wydają się większemi niż równe im powiérzchnie ciemne, że zatém powierzchnie białe, blisko położone, ze sobą się zlewają, a linije proste ciemne, przed jasnem światłem, wydają się jakby przerwane wcięciem. Zjawiska te, dostrzeżone po raz piérwszy przez Keplera 1604 r., występują zwłaszcza silnie przy niezupełnéj akkomodacyi (ob.). Pochodzi to stąd, że z powodu sferycznego i chromatycznego zboczenia oka, nawet przy zupełnéj akkomodacyi tworzą się w miejsce jasnych punktów małe kółka, które o wiele silniéj występują przy akkomodacyi niezupełnéj. Ciekawsze doświadczenia okazujące I. są: kwadrat jasny na ciemném polu wydaje się większym, niż tejże saméj wielkości ciemny na jasnym polu; cieńki drut przed jasnym płomieniem niknie; jasne pola szachownicy zlewają się w wierzchołkach. Właściwie w miejsce punktów nie tworzą się kółka, a małe elipsy, tak że jasne kwadraty na ciemném tle okazują się powiększonymi głównie na wysokość. Plateau (1838) tłumaczy I. rozszerzaniem się wrażeń światła na miejsca sąsiednie siatkówki. W skutek I. wąski sierp księżyca wydaje się jakby należał do większego koła, niż sąsiednia, ciemna część księżyca.—Por. Plateau „*Mé*

moire sur l'irradiation" (1839); Welcker „*Ueber Irradiation*" (1852).

Irregularitas (łac.), nieprawidłowość, wyraz używany w prawie kanonicznem rzymsko-kat. na oznaczenie ułomności fizycznéj lub moralnéj, jak np. brak lewego oka, bękarctwo, zabójstwo i t. d., nie dozwalającéj przypuszczenia dotkniętego taką przeszkodą do stanu kapłańskiego, w ogóle niezdolność do zostania księdzem.

Irrygacyja (z łac.), ob. Nawodnienie i Skrapianie.

Irsik albo **Jirsik** (Jan Waleryjan), ur. 1798 r. w Kacowie (w król. czeskiém). Po ukończeniu nauk w uniwersytecie pragskim, otrzymał święcenie kapłańskie 1820; do r. 1846 był proboszczem w Minicach pod Welwarami, a następnie został kanonikiem kapituły pragskiéj, kaznodzieją kościoła ś. Wita i radcą konsystorza; w roku zaś 1851 biskupem budziejowickim. W r. 1853 założył seminaryjum a w r. 1863 zwołał piérwszy synod. Jako członek sejmu od r. 1861 trzymał ze stronnictwem narodowém. Ważniejsze jego dzieła treści dogmatyczno-polemicznéj są: „*Bohomil, zdanie pewnego chrześcijanina ewangielickiego co do prawdziwéj wiary Chrystusowéj* i t. d." (Praga 1835); „*Zdrowa, prawdziwa i czysta nauka Lutra, Kalwina i wielu innych* i t. d." (1836); „*Dlaczego jestem katolikiem? Słowo do prostego katolika, jak ma zdać sprawę z wiary* i t. d." (1840); „*O nakazach kościelnych co do postu*" (Praga 1839); „*Dwadzieścia przyjacielskich listów do ewangielików* i t. d." (1842); „*Kazania i mowy okolicznościowe*" (3 t., Praga 1851). Jego „*Dogmatykę popularną*" przełożył na jęz. chorwacki W. Szwelec. Do czasu otrzymania biskupstwa redagował *Czasopis pro kat. duchowenstwo*.

Irsza, rz. poczyna się w gub. wołyńskiéj, powiecie żytomirskim, płynąc ku wschodowi wchodzi w gub. kijowską, powiat radomyślski i pod Zarudziem wpada z lewego brzegu do rzeki Teterowa. Długa około 80 wiorst, przyjmuje z prawego brzegu rz. Wuźnię.

Irtysz, rz. w Syberyi Zachodniéj, bierze początek w górach Altajskich (Ałtaj Większy) i wpada po upływie ok. 700 w. do jeziora Zajsańskiego (Dżaison), pod nazwą *Górnego* albo *Czarnego* I.; następnie wypływa z tegoż, przechodzi przez wąwóz Altaja Małego i wpada pod osadą Samarowską do rz. Obi. Ważniejsze jéj przytoki są: Iszym i Tobol. Dochodzi szerokości do 200 s. Spławna od jez. Zajsańskiego.

Irtyszak, książę syberyjski, następca piérwszego chana iszymskiego Onsona albo Ibaka, od którego imienia rzeka Irtysz swą nazwę otrzymała.

Irving (Washington), ulubiony i bardzo utalentowany pisarz amerykański, ur. 1783 r. w Nowym Yorku, † 1859 w Sunnyside, niedaleko Tarrytown. Od 1800 r. odbywał studyja w rodzinném mieście w Columbio-College a następnie zagrożony suchotami podróżował po zachodniéj Europie. W świecie literackim zjednał sobie piérwszą wziętość jako autor „*Letters of Jonathan Oldstyle*", umieszczanych w „*Morning Chronicle*" i jako redaktor humorystycznego czasopisma „*Salmagundi*" (1807—1808). Następnie ogłosił dowcipną: „*History of New-York by Dietrich Knickerbocker*" (2 t., Nowy York 1809). Równocześnie studyjował prawo, ale porzuciwszy myśl zostania adwokatem, poświęcał się kupiectwu. Podczas wojny z Anglikami (1812) służył wojskowo a po zawarciu pokoju zajął się znowu kupiectwem i stracił cały prawie majątek. W podróży do Anglii zebrał materyjały do pięknych obrazów z życia społecznego Anglików „*Sketch-book of Geoffrey Crayon*" (2 t., Lond. 1820; z dzieła tego wyjęte powieści wyszły w przekładzie polskim, p. t. „*Nadzwyczajne przygody człowieka osłabionych nerwów*", Warsz. 1826). Równie dobrego przyjęcia, jak i poprzednia praca, doznały dzieła „*Bracebridge-Hall, or the humorists*" (2 t., Lond. 1823) i „*Tales of a traveller*" (2 t., Lond. 1824). Po długim pobycie w Europie wrócił 1832 do Ameryki a 1841 r. został posłem w Madrycie, gdzie mieszkał do 1846. Owocem jego badań historycznych są prace: „*History of the life and voyage of Christopher Columbus*" (4 t., Lond. 1828—30; przekład polski Em. Glücksberga, Warszawa 1843); „*Voyages and discoveries of the companions of Columbus*" (Lond. 1831); „*Chronicle of the conquest of Granada*" (2 t., Lond. 1829); „*History of Mahomet and his successors*" (2 t., Lond. 1850; przekład polski, Warszawa 1858). Z innych prac jego celniejsze są: „*Alhambra*" (2 t., Lond. 1832); „*Miscellanies*" (3 t., Lond. 1835—36); „*Adventures of Captain Bonneville*" (3 t., Lond. 1837); „*Oliver Goldsmith*" (Lond. 1849) i „*Life of George Washington*" (6 t., New York 1855—59). Całkowity zbiór pism I. wyszedł w Nowym Yorku (15 tomów, 1848—50). Oprócz powyższych, mamy jeszcze w tłumaczeniu pols. kilka innych prac I.—Por. Pierre Irving „*Life and letters of Washington I.*" (4 t., Lond. 1862—64).

Irving (Edw.), ur. 1792 w Annan, w król. szkockiém, † 1834 r., kaznodzieja narodowego kościoła szkockiego w Londynie, z powodu marzycielskich swoich przywidzeń usunięty przez generalny synod szkocki w r. 1833. Celniejsze jego dzieła są: „*Oracles of God*" (Lond. 1822); „*Sermons, lectures and speeches*" (3 t., Lond. 1828). Obszerniejszą wiadomość o jego pracach obejmuje dzieło Hohla p. t. „*Bruchstücke aus dem Leben und den Schriften Irving's*" (St. Gallen 1839 i 51); Wilksa „*E. Irving*" (Berlin 1854); bijografija przez Mojż. Oliphant (2 t., Lond. 1862). Zwolennicy jego zwani *Irwingijanami*, utrzymują: że oswobodzenie ludzkości od grzechów może tylko nastąpić przez powrót na ziemię Chrystusa i ustanowienie nowych apostołów. Dar proroctwa, mówienia obcemi językami i czynienia cudów, I. przypisują wyłącznie tylko kościołowi.—**Irwingijanizm**, nauka wspomnianéj dopiéro sekty, występuje na drodze literackiéj w starym swoim organie, *The morning watch*, a ostatniemy czasy znalazł także zwolenników i w Niemczech i innych krajach. Zarząd kościelny I. jest ściśle teokratyczny.

Irwingijanie, ob. Irwing (Edward)

Iryd (symbol Ir), metal należący do grupy pla-

tynowéj, jest biały, kruchy, trudniéj od platyny topliwy; przy żarzeniu utlenia się na powietrzu, w kwasach się nie rozpuszcza. Wydaje 4 *tlenki*: tlenek irydu Ir O, półtorotlenek $Ir_2 O_3$, tlennik $Ir O_2$ i kwas irydowy $Ir O_3$, wydający z potażem sól, któréj roztwór jest błękitny. Przez ogrzewanie w chlorze tworzy *trójchlorek* I. $IrCl_3$, który z chlorkami alkalijów wydaje chlorki podwójne, wzoru ogólnego $R_3 Ir Cl_6$. W naturze występuje wraz z platyną i osmem.

Isabeau albo **Izabela Bawarska**, córka Stefana II, księcia Bawaryi, palatyna reńskiego, ur. 1371 r. W czternastym roku życia poślubiła siedmnastoletniego Karola VI, króla francuskiego, i od piérwszych zaraz chwil tego małżeństwa utrzymywała tajemne stosunki miłosne z bratem królewskim Filipem Orleańskim. Gdy król dostał pomieszania zmysłów, I. została regentką państwa i zawarła ochydny traktat w Troyes, mocą którego korona francuska została zapewnioną po zgonie Karola VI królowi angielskiemu Henrykowi V, narzeczonemu jéj córki Katarzyny; I. wzgardzona od Anglików i zapomniana od Francuzów, żyła potém samotnie w pałacu Saint-Paul i tu † 1435.

Isabey (Jan Chrzciciel), minijaturzysta i rysownik francuski, urod. 1767 r. w Nancy, † 1855 r. Przybywszy 1787 r. do Paryża, uczęszczał do atelier Davida i utrzymywał się z malowania portretów minijaturowych, którymi zyskał sobie rozgłos podczas rewolucyi. Większą jeszcze wziętość miały jego rysunki robione czarną kredą. Jako przyjaciel domu rodziny Bonapartych wykonał piękny portret gen. Bonapart. w naturalnéj postaci. Utwory jego, zalecające się genijalném i powabném traktowaniem przedmiotu, posiadają także w znacznéj części wartość z powodu treści historycznéj. Do takich należą zwłaszcza: *Odwiedziny konsula w fabryce braci Sevenne w Rouen* i *Oberkampfa w Jouy*, *Przegląd wojska na dziedzińcu w Tuilleries* (wszystkie z 1804 r.) oraz rysunki dotyczące koronacyi Napoleona I. Nieporównanéj doskonałości są także jego minijatury wielu członków kongresu wiedeńskiego, robioue z natury. Arcydziełem tego artysty jest podobno *Widok przepysznych schodów muzeum paryskiego* (1817). Posiadając względy u wszystkich panujących we Francyi familij, zostawił portrety wielu członków tych rodzin. Wezwany 1835 do Petersburga malował minijatury całéj familii cesarskiéj. — **Isabey** (Eugenijusz Ludwik Gabryjel), syn i uczeń poprzedniego, urodz. 1804 r. w Paryżu, zasłynął także jako znakomity malarz widoków morskich i krajobrazów. Do celniejszych jego utworów należą: *Wybrzeże w Honfleur* (1827), *Port Dunkierki* (1830), *Bitwa pod Fexel* (1839), *Przyjęcie królowéj angielskiéj przez Ludwika Filipa w porcie Tréport* i *Odjazd królowéj Wiktoryi* (1846), *Alchemista* (1865), *Kuszenie św. Antoniego* (1869) i t. d. Doskonale malował także wnętrza starych kościołów i innych budowli.

Isajłowicz (Dymitry), pisarz serbski, ur. 1774 r. w Dalii (w Slawonii); od r. 1813 profesor instytutu pedagogicznego, ostatnio w Samborze, w 1830 r. wezwany przez księcia Miłosza Obrenowicza do księstwa serbskiego, sprawował tam urząd prezesa komitetu instrukcyi naukowéj. Oprócz wielu pism filologicznych, metodologicznych i historycznych, dotąd w szkołach serbskich używanych, wydawał od r. 1836 *Nowiny Serbskie* i oprócz licznych artykułów do pism czasowych wydał słowniki franc.-niem.-serbski i łacińsko-serbski w 8 tomach.

Isajkowski (Frańciszek Dołmat), biskup smoleński grecko-unicki, rodem ze szlachty ruskiéj; najprzód kanonik wileński, od r. 1632 kustosz tamże, posłował tegoż roku od kapituły na sejm konwokacyjny warszawski, a wkrótce potém został sekretarzem króla Władysława II, następnie regentem kancelaryi większéj litewskiéj, a od 1641 pisarzem wielkim litewskim i referendarzem. Uposażony obok tego pięciu bogatemi probostwami, prawie ciągle się znajdował przy boku królewskim, aż w r. 1649 otrzymał biskupstwo smoleńskie. Tu ciężkie nastały dla niego czasy, wojna kozacka i I. † przed jéj ukończeniem (1654 r.), a po zajęciu Smoleńska przez wojska rossyjskie.

Isambert (Frańciszek Andrzéj), nrodz. 1732 r. w Aunay, adwokat paryski. Jako obrońca wielu obwinionych o przewinienia polityczne zjednał sobie znakomite stanowisko i sławę pomiędzy prawnikami francuskami. Dzieła jego prawne używają wielkiéj powagi pomiędzy uczonymi. Celniejsze z nich są: „*Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la revolution de 1789*“ (29 t., Paryż 1821—33); „*Code électoral et municipal*“ (3 t., Paryż 1831); „*Histoire de Justinien et de son époque*“ (Paryż 1857). — Z jego synów *Baptysta Antenor Isambert*, ur. 1817 r., jest także zasłużonym jurystą.

Isanecki kanał albo **Isanok**, na oceanie Wschodnim, oddziela wyspę Unimak (wyspy Aleuckie) od amerykańskiego brzegu półwyspu Alaski; szerokość jego wynosi około 3 wiorsty, długość blisko 3 mile, głębokość do 16 stóp dochodzi.

Isatis, ob. Urzet.

Isboset, Isbozet (*Mąż Boży*), ostatni syn Saula, króla izraelskiego, spółzawodnicząc z Dawidem ogłoszony królem przez pokolenie Benjamina, następnie uznany przez 10 in., ale po 7 latach pokonany został przez wojska Dawida i zabity zdradziecko 2956 przed Chr. (Czyt. II Król. 2 i 3).

Isbrannedes, Isbrandides, Isbrandt-Ides, znany w Rossyi pod nazwiskiem *Elizaryjusza Izbrandta*, rodem z Glückstadtu (w Holsztynie); przybył do Rossyi jako kupiec, lecz zadłużywszy się, celem polepszenia swych interesów, podjął się poselstwa do Chin, (za carów Iwana i Piotra Aleksiejewiczów). Po powrocie wydał w jęz. rossyjskim ciekawy dyjaryjusz swéj podróży, wraz z mapą przebytéj drogi.

Iscanderyje albo **Aleksandryja**, (ob.) w Egipcie.

Ischia (czyt. *Iskija*), wyspa wulkaniczna na morza Tyrreńskiém, należy do włoskiéj prowincyi Terra-di-Lavoro; leży przy wejściu do zatoki neapolitańskiéj, ma $1^1/_4$ mil kw. powiérzchni, 24,900

m. i sławne kąpiele mineralne gorące; jest bardzo urodzajną i dostarcza wybornego wina. Najwyższym punktem wyspy jest, do XIV w. wybuchający, wulkan Epomeo albo Monte-San-Nicolo, mający 2,356 stóp wysokości. Główne miasta wyspy są: na wschodnim wybrzeżu *Ischia*, z wygodnym portem i 3,200 ludności, tudzież na brzegu zachodnim *Foria*.

Ischias, neuralgija nerwu kulszowego, jeden z najczęściéj zdarzających się i najprzykrzejszych nerwobólów; charakteryzuje się silnym bólem w nodze na przebiegu nerwu kulszowego. Co do przyczyn i leczenia, ob. nerwoból.

Ischl, słynne zdrojowisko w arcyksięstwie austryjackiém, wyniesione na 1,445 st., nad poziom morza, leży wśród gór, w cudownem położeniu, jakiém niewiele miejsc leczniczych poszczycić się może. Najważniejszą składową częścią wód tutejszych jest sól kuchenna w znacznéj ilości. Żentyca i świetne powietrze górskie przyczyniają się bardzo do skuteczności tych wód.

Isenburg, w elektorstwie i wielkiém księstwie heskiém, obejmuje 16,75 m. kw. z ludnością około 58,000 dusz; głównym jéj punktem jest miasto Offenbach. Od miejscowości téj ma nazwisko starożytny książęcy i hrabiowski ród w Niemczech, którego głową jest obecnie *hr. Karol v. Isenburg*, ur. 1819 r.

Iseo (*Lago d'Iseo*), jezioro 5 mil długie, leżące u południowego podnoża Alp w Lombardyi, przez które przechodzi rzeka Oglio. Na jego brzegach południowych leży miasteczko Iseo, portowe, mające 2,100 m.

Iseran, jeden ze szczytów Alp graijskich, w Sabaudyi, ma 12,452 stóp wysokości.

Isère, lewy dopływ Rodanu, bierze początek na górze Iseran w Sabaudyi, przechodzi pod twierdzą Barreaux na ziemię francuską i ubiegłszy mil 43, wpada powyżéj Valence do Rodanu. Nazwany od téj rzeki departament francuski *Isère*, składający się z większéj części dawnego Delfinatu, posiada na 150 mil kw. powierzchni 581,400 ludności. Jestto kraina górzysta, przerznięta wielu dolinami i wąwozami i przechodząca w równinę ku północy. Klimat ma umiarkowany, powietrze czyste, świeże i zdrowe, grunt urodzajny, zawiérający wiele bogactw mineralnych. Departament dzieli się na cztéry okręgi: Grénoble, Vienne, la Tour-du-Pin i St. Marcellin, z miastém stołecznem Grénoble.

Iserlohn, miasto powiatowe, w pruskiéj regencyi arnsbergskiéj, nad rz. Baaren; liczy 14,900 m. i jest jedném z najfabryczniejszych miast w Prusach nadreńskich.

Isernia, miasto w neapolitańskiéj prowincyi Molise, rezydencyja biskupa, ma 7,200 ludności.

Iset', **Iseta**, rz. zauralska, wypływa z jeziora *Iseckiego* (20 w. obwodu), w pow. jekaterynburgskim i ubiegłszy około 700 w., wpada w gub. tobolskiéj blisko Jałoturowska do Tobola; głęboka od 3 do 6 arsz. Spławna dla mniejszych statków od Jekaterynburga a dla większych od ujścia Mijasa

Iseus (greck. *Isaios*), jeden z dziesięciu mowców ateńskich, rodem z Chalkis na Eubei, poświęcał się w latach 404—348 prz. Chr. wymowie sądowéj i wykształcił wielu uczniów, pomiędzy którymi był także Demostenes. Z 64 mów, przypisywanych mu przez starożytnych, pozostało tylko 11, po większéj części w przedmiotach sukcesyjnych; wydane zostały przez Schömanna (Greifswald 1831) i przez Scheibego (Lipsk 1860).

Isior lub Isiora (Mikołaj), pseudon. jezuity Marcina Łaszcza (ob.).

Isiora, herb; po lewéj stronie tarczy krzyż, nad nim gwiazda, po prawéj sępie skrzydło; nad hełmem takież skrzydło.

Iskander, pseudon., ob. Hercen Aleksander.

Iskander-beg, ob. Skander-beg.

Iskander-bej, właściwie hrabia *Iliński*, generał w armii tureckiéj, ur. 1814 r. niedaleko Bendery w Bessarabii, † 1861 r. w Konstantynopolu. Opuściwszy kraj po wojnie 1831, walczył najprzód w sprawie Dom Pedra w Portugali, następnie jako dowódca korpusa ochotników w hiszpańskiéj wojnie domowéj po stronie Krystynosów, potém do r. 1847 odbył kilka wypraw w Algierze przeciw Abdelkaderowi. Po krótkiéj wycieczce do Persyi i Chin znowu powrócił do Algieru. Rewolucyja Lutowa 1848 zaprowadziła go do Węgier, gdzie walczył pod rozkazami Bema, dawnego towarzysza broni. Po upadku sprawy węgierskiéj pod Vilagos przeszedł do Turcyi. Odznaczył się tu najprzód jako sztabsoficer pod dowództwem Omera-Paszy w Bośnii i w Czarnogórzu, daléj nad Dunajem (gdzie odniósł zwycięstwo pod Krajową) i nareszcie w wojnie krymskiéj w latach 1854—55. Ciężko raniony pod Eupatoryją, mianowany został Ferik-paszą i w tym stopniu walczył jeszcze wraz z Omerem-paszą nad Ingurem. Czyny śmiałości, posuniętéj nieraz do zuchwalstwa, otoczyły imię jego pewnego rodzaju legendą. Otrzymał 40 ran a kilkakroć zostawiano go na placu boju jako poległego.

Iskander-pasza, ob. Skander-pasza.

Iskier albo **Sybir**, m. starożytne nad brzegami Irtysza, stolica chana Kuczuma, obecnie w gruzach, które zowią *Kuczumowém Gorodiszczem*; 19½ w. od Tobolska. Od tego miasta wzięła nazwę cała kraina od gór Uralskich do oceanu Wschodniego. Podupadło od czasu założenia Tobolska. W r. 1581 zdobył je Jermak, lecz wkrótce opuścił; w r. zaś 1581 usiłował zdobyć Mansurow i dopiéro w r. 1587 zostało wzięte przez Rossyjan.

Iskier, rz. w Bułgaryi; długa mil 35, wpada do Dunaju.

Iskorość, piérwotnie *Korosten*, miasteczko w gub. wołyńskiéj, pow. owruckim, nad rz. Uszą położone, niegdyś siedlisko walecznego narodu słowiańskiego Drewlan; leży 8 mil od Żytomierza a 4 od Owrucza. Olga, żona Igora, mszcząc się śmierci męża, zabitego przez Drewlan, zniszczyła Iskorość. Pod miastem, w rzece Uszy, znajdują się w skale wykute dwie wanny, w których według podania ludowego Olga używać miała kąpieli.

Iskra (*Giskra, Jiskra*) z **Brandysa** (Jan), znany w dziejach węgierskich wojownik i poplecznik króla Władysława (Ładysława). W młodym wieku służył wojskowo we Włoszech i wojował z Turkami. Po powrocie do Czech stanął (1437 r.) na czele Taborytów (ob.), wysłanych przez cesarza Zygmunta przeciwko Turkom. W końcu 1440 r. mianowany przez Elżbietę (matkę Ładysława) najwyższym hetmanem a następnie wielkorządcą krain podtatrzańskich. Gdy stronnictwo, nieprzyjazne Elżbiecie, ogłosiło Władysława polskiego królem węgierskim, I. odniósł zwycięstwo nad jego wojskami pod Koszycami (15 Marca 1442 r.). Po wybuchnięciu na nowo wojny z Turkami, przystąpił do związku ze swemi przeciwnikami, w bitwie jednak warneńskiéj (1444) nie brał udziału, uważał bowiem tę wyprawę za przeniewierstwo. W czasie bezkrólewia walczył ze stronnictwem Jana Hunyada i w d. 5 Wrześ. 1449 r. stoczył zwycięską bitwę pod Drzynowem. Po pokonaniu 1451 r. J. Hunyada, I. na skutek ugody w Sobocie Rzymawskiéj, otrzymał 10,600 dukat. tytułem zwrotu wydatków wojennych; w następnym zaś roku, po uznaniu Ładysława królem, został jego przybocznym doradcą. W 1457 (po śmierci Ładysława) na mocy umowy, zawartéj w Strażnicy (w margr. morawskiém), przyjął służbę u króla Macieja Korwina, jako wódz wojsk przeciwko Turkom. Wkrótce jednak rozpoczął starania, celem skłonienia króla polskiego Kazimierza do przyjęcia korony węgierskiéj, lecz kwoli cesarzowi Fryderykowi zaniechał tego zamiaru, a gdy król Maciej wystąpił zbrojno przeciwko niemu i zdobył Koszyce oraz kilka innych grodów, I. zawarł ugodę (1462), mocą któréj otrzymał gród Lipę i Solimosz oraz 25,000 duk. W r. 1467 dowodząc wojskami węgierskiemi w wyprawie przeciwko Szczepanowi, hospodarowi wołoskiemu, poniósł klęskę (15 Grudnia). Inne szczegóły jego życia, nie są znane a przytaczane, wątpliwéj wartości.

Iskra (Karol), ob. Giskra Karol.

Iskra, mała cząstka ciała żarzącego się lub płonącego, od niego oderwana i padająca w pewnéj odległości. Gdy uderzamy stalą o krzemień, lub inne twarde ciało, odrywają się iskry, które są cząstkami żelaza, rozżarzonego od ciepła, wzbudzonego uderzeniem. *Iskra elektryczna*, ob. elektryczna iskra.

Isla (José Francisco de), pisarz hispański, urodz. 1714 r. w Segowii. Wstąpiwszy do jezuitów, słynął jako kaznodzieja i wyborny nauczyciel. Po wygnaniu jezuitów przeniósł się do Bolonii, gdzie † 1783. Początkowo tłumaczył z francuskiego. Piérwszą oryginalną pracą jego było pisemko satyryczne „*Triunfo del amor etc.*“ (Madr. 1746; 4 ed. 1804), w którém zręczną ironiją wyszydzał Nawarczyków, uroczyście obchodzących wstąpienie na tron Ferdynanda VI. Sławę europejską i znakomite imię w literaturze hiszpańskiéj uzyskał dziełem (wydaném pod pseudon. *Don Francisco Lobon de Salazar*) „*Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas alias Zotes*“ (Madr. 1758), w którém na wzór Cervantesa, opisując ironicznie życie swego bohatera, tak dzielnie wyśmiewał napuszystych kaznodziejów swego czasu, że inkwizycyja książkę tę potępiła; druga cześć wyszła 1770 r. w zmyślonem miejscu druku „*Campazas* (t. j. Madryt) *a costa de cosherederos de Fray Gerundio*“. W późniejszych wydaniach („*Coleccion de varios piezas relativas á la obra de Fray Gerundio*“, 3 t., Campazas 1804; 4 t., Madryt 1813; 6 t., Lyon 1824 i częściéj) dołączono jeszcze część trzecią. Przetłumaczył także „*Gil Blasa*“ Lesage'a (4 t., Madr. 1797 i częściéj); w przedmowie dowodził, że Lesage, ukradłszy rękopis pewnemu adwokatowi hiszpańskiemu z Andaluzyi, przekład z takowego udał za własny swój utwór. Po śmierci I. wydano jego „*Cartas familiares*“ (6 t., Madr. 1790) i zbiór pozostałych prac p. t. „*Rebusco de sus obras literarias*“ (2 t., Madr. 1797).

Islam (z arab. *salama*=zaprzéć się), t. j. zupełne zaparcie się siebie i poddanie się woli Boga. Ob. Mahometanizm.

Islandyja, wielka wyspa na morzu Północném Lodowatém, na 150 mil od Norwegii, a na 35 mil od Grenlandyi oddalona, otoczona burzliwemi, przez znaczną część roku lodem pokrytemi wodami, ma 1870 mil kw. (z których tylko 760 jest zamieszkałych). Wybrzeża jéj z wielu przylądkami mają bardzo wiele wąskich zatok i zagłębień. Grunt górzysty, szczególniéj część wewnętrzna, gdzie pojedyncze góry (Oräva, Torfa, Snäfial), dochodzą 6,000 stóp wysokości. Jest tu także wiele wulkanów jak np. Eyafial (5,500 stóp wys.), Hekla (5,000 stóp), Skaptar, Katlagia i inne. Z wnętrza ziemi wytryskują w wielu miejscach gejzery, czyli źródła gorącéj wody, wysoko w górę bijące. Klimat jest surowy, chociaż w lecie trafiają się dni gorące, a nawet ciepłe noce; średnia temperatura dochodzi + 4°. Rzeki krótkie, chociaż bogate w wodę (Huitaae, Thiorsaae; z jezior najważniejsze: My (nigdy nie zamarznięte), Thingwalla. Produkta w I. są: konie, bydło, renny, owce, psy morskie, sokoły, ptastwo wodne i ryby; rośliny nie zbyt licznie przedstawiane, najważniejsze z nich są: jarzyny, kartofle, jagody i mchy; z minerałów zasługują na uwagę gips, siarka, żelazo i inne. *Ludność* wynosiła w Lutym 1870 r. 69,760 m. Pochodzi ona od Normandów, mówi własnym językiem i wyznaje religiją luterańską. Islandczycy są poważni, wierni swemu słowu, gościnni, umiarkowani i uczciwi. Głównem ich zatrudnieniem jest rybołówstwo, chów bydła, polowanie, tkactwo i handel (puchem edredonowym i wełną). Islandyja należy do Danii i zostaje wraz z wyspami Färoer pod zarządem jednego naczelnika. Pod względem administracyjnym dzieli się na 21 obwodów (syssel), które rozpadają się na parafije. Ma także I. na mocy rozporządzenia króla duńskiego z 1843 własne zebranie stanów (althing). Stolicą wyspy jest m. Reykiavik. Por. Grubera „*Beschreibung von I.*“ (Lipsk 1805); Th. Gliemanna „*Beschreibung von Island*“ (Altona 1824); Ebla „*Geographische Naturkunde von Island*“ (Królew. 1850).—*Historyja* I. uważana pier-

wotnie bez żadnéj podstawy za starożytną *Thule* (ob.), od 759 zamieszkana w niektórych miejscach na wybrzeżu wsch. przez iryjskich mnichów, zaludnioną później była głównie przez Norwegów i lepiéj poznana w latach 860—870 przez norwegskich podróżników Nadd-Odda, Gardara i Flokki. Ten ostatni z powodu lodów napływowych nazwał ją Islandyją (*Eisland*, kraj lodów). Norwegczyk Ingolf piérwszy się tutaj stale osiedlił (874), a za nim poszli inni jego rodacy, niezadowolnieni z rządów króla Haralda Haarfagera. Piérwotna hierarchiczno-arystokratyczna ustawa krajowa została w r. 927 przez Ulfiota, mocą postanowienia Althingu (t. j. zgromadzenia ludzi rostropnych wszystkich okręgów), zamieniona na ustawę arystokratyczno-republikańską. W r. 1000 zostało tu wprowadzone chrześcijaństwo i oświata zachodnio-łacińska; obok tego jednak poezyja krajowa i nauki od czasu osiedlenia się piérwszych kolonistów były tu już troskliwie pielęgnowane. Jednocześnie ustanowiono dwa biskupstwa: w Holar i Skalholt. W dawniejszych czasach przedsiębrali Islandczycy częste na północ podróże, podczas których odkryli 983 Grenlandyję a około 1000 r. część Ameryki; różne jéj części nazwali: Helluland, Markland i Vinland. Później ciągnęli ku wsch. i do Europy, dla zadość uczynienia potrzebom religijnym i naukowym. Największéj świetności dosięgła I. w połowie XII i na początku XIII w. (ob. *Snorri Sturluson*). Jednakże skutkiem wzrastającéj potęgi i wzajemnéj zawiści pojedynczych możnowładców udało się Hakonowi V, kr. Norwegii, przygotować 1262 połączenie I. z Norwegiją, czego ostatecznie dokonał jego następca Magnus VI 1264 r. W r. 1380 razem z Norwegiją dostała się I. Danii. Przy końcu XIV w. upadły zupełnie nauki i sztuki; poczęły się dopiéro podnosić i ożywiać na nowo, kiedy król duński Chrystyjan III wprowadził tu 1551 reformacyję. Chociaż z powodu wielu klęsk miejscowych, pochodzących z nieurodzajów, głodu i strasznych wybuchów wulkanicznych, znacznie (mianowicie w XVIII w.) umniejszyła się ludność, mito jednak od połowy XVIII w. tworzyły się towarzystwa, które wiele zdziałały dla oświaty ludu. Na miejsce przez 9 wieków istniejącego Althingu zaprowadzono rozporządzeniem rządu duńskiego z d. 8 Marca 1843 na wzór metropolii narodowe zgromadzenie stanów.— Por. Thienemanna i Güntherа „*Reise im Norden Europas, vorzüglich in Island in dem Jahre* 1820 *und* 1821" (Lipsk 1827); Schleissnera „*I. undersögt fra et lägevidenskabligt Synpunkt*" (Kopenh. 1849); Sartoriusa von Waltershausen „*Physik.-geogr. Skizze von* I." (Götting. 1847); tegoż „*Geolog. Atlas v.* I." (Götting. 1853); Winklera „*I., seine Bewohner, Landesbildung und vulkanische Natur*" (Brunświg 1861); Preyer i Zirkel „*Reise nach* I. *im Sommer* 1861" (Lipsk 1862).

Islandzki język i literatura, ob. północny język i literatury.

Islandzki mech, ob. Obrost.

Islay, Isla, jedna z południowych wysp hebrydzkich, ma 14 mil kw. z ludnością 13,000; oddzielona jest przez cieśninę *Islay* od wyspy Jura i należy do hrabstwo Argyle.

Isle, rzeka w francuskim depart. Dordogne, wpadająca pod Libourne do rzeki Dordogne. — **Isle**, l'Isle, miasto francuskie, w departamencie Vaucluse ma 6,300 i liczne fabryki.

Isle (Wilhelm de l'), geograf królewskiéj akademii nauk w Paryżu, żyjący w piérwszéj połowie zeszłego wieku, wydał w cztérech rozmaitych edycyjach mapę Polski, z których ostatnia jest p. t. *Tabula Regni Poloniae, Ducatus Lithuaniae etc. ad usum Serenissimi Burgundiae Ducis*, na arkuszu (Amsterdam 1734).

Isle de Bourbon, ob. Bourbon.

Isle de France, dawna prowincyja francuska, składająca się z dawnych ziem: Hurepoix, Brie-Française, Gastinois, Mantois, Vexin-Français, Beauvaisis, Valois, Soissonnais, Noyonnais, Laonnais i Aunais, stanowiła nietylko jądro ale i dziedziczne kraje Kapetyngów, to jest prawdziwe serce dzisiejszéj Francyi.—*Isle de France*, nazywali także Francuzi dzisiejszą wyspę ś. Maurycego.

Isle de Réunion, ob. Bourbon.

Isledź, albo *Kamienka*, rz. poczyna się w gub. mińskiéj nad miasteczkiem Kamieniem; płynąc ku zachodowi, wchodzi zaraz w gub. wileńską, powiat oszmiański i tam wpada z lewego brzegu do małéj Berezyny. Długa około 28 wiorst.

Islicz, Islik, Islitz, rz. poczyna się w gub. kowieńskiéj, powiecie poniewieżskim, pod miasteczkiem Konstantynowem, płynąc w kierunku zachodnio-północnym, wchodzi w gub. kurlandzką, powiat bauski, a daléj w pow. dobleński, gdzie pod wsią Isliczem, wpada z lewego brzegu do rz. Aa. Długa 35 wiorst. Przyjmuje z lewego brzegu rzeki: Mowczewkę, Płoniankę i Birszupę czyli Bersteln.

Islington, piérwotnie wioska w angielskiém hrabstwie Middlesex, obecnie część miasta Londynu liczy około 100,000 mieszkańców, należących przeważnie do klasy średniéj.

Isly, rzeczka w państwie marokańskiém, blisko granicy algierskiéj, pamiętna bitwą, jaką tu stoczył 14 Sierp. 1844 przeciwko Marokanom francuski marszałek Bugeaud, a która ta bitwa zjednała mu tytuł *księcia d'Isly*.

Isly (Tomasz Robert, książę d'), ob. Bugeaud.

Isłocz, rz. poczyna się w gub. i powiecie mińskim, pod Rakowem, płynąc ku zachodowi wchodzi w gub. wileńską, powiat oszmiański, gdzie skrapia wsie: Jacki, Białokonie, Rumy, Rosoliszki i wpada z lewego brzegu do małéj Berezyny. Długa około 70 wiorst, z których 37 w gub. wileńskiéj; szeroka 8 sążni, zdatna do spławu. Wpadają do niéj: Wołożynka i Wirszawka.

Ismid, Iskmid, miasto w Turcyi azyjatyckiéj, nad zatoką morza Marmora; ma 30,000 m., port i jest rezydencyją metropolity greckiego oraz arcybiskupa ormijańskiego.

Isner (Jan), profesor teologii w akademii krakowskiéj i znakomity kaznodzieja, żyjący w połowie XV wieku; stał się pamiętnym w dziejach pomienionéj akademii jako dobroczyńca uczącéj się

młodzieży. Akademija krakowska posiada jego rękopis p. t. „*De conscientia bona et mala*“.

Isola-Bella, Isola-Madre, Isola-de-Pescatori albo **Isola-Superiore**, trzy największe wyspy Borromejskie (ob.).

Isola-Grossa, urodzajna wyspa dalmacka, należąca do powiatu Zara, ma 12,400 m.

Isolani (Jan Ludwik Hektor, hrabia), ur. 1586, generał cesarski podczas wojny trzydziestoletniéj, znany dowódzca Kroatów, † 1640 w Wiedniu, który, jako zdrajca Wallensteina otrzymał część jego posiadłości z tytułem hrabiego.

Isopoda (*Jednakonogie*), rzęd skorupiaków (ob.).

Isouard (Mikołaj), zwany powszechnie *Nicolo de Malte*, kompozytor, ur. 1777 r. na wyspie Malcie. Oddając się piérwotnie handlowi, porzucił ten zawód i poświęcił się wyłącznie muzyce. Po ogłoszeniu piérwszych oper „*L'avviso ai maritati*“ (1794) i „*Artaserse*“ (1795), został organistą i kapelmistrzem wielkiego mistrza maltańskiego. Przeniosłszy się następnie do Francyi, przedstawił kilka nowych oper, z których: „*Cendrillon*“ (Kopciuszek) i „*Joconde*“ (1814, u nas Hilary), wielkiéj doznały wziętości. Nie doczekawszy się przedstawienia podobno najlepszéj swojéj opery „*Aladin, ou la lampe merveilieuse*“, † w Paryżu 1818. Zostawił przeszło 30 oper, w których znać świeżość i zręczność obok częstéj powiérzchowności.

Ispahan, Isfahan, największe miasto Persyi i stolica prowincyi Irak Adzemi, do XVIII w. rezydencyja perskich monarchów, liczyła jeszcze w XVII stuleciu do 700,000 m., z których obecnie zaledwie 180,000 pozostało; posiada obecnie wiele na pół zniszczonych wspaniałych budowli i znakomite na cały kraj szkoły. I. od dawna słynął frabrykacyją wyrobów bawełnianych i broni, która uchodzi dotąd jeszcze za najlepszą w kraju. Upadek I. został sprowadzony przez trzęsienie ziemi (najstraszniejsze w 1853 r.), wojny domowe i przeniesienie stolicy do Teheranu. Obecnie miasto zaczyna się podnosić.

Issa albo *Ussa*, rz. w gub. grodzieńskiéj, powiecie słonimskim; początek koło Pierchowicz, płynie do jez. Zwiernickiego; potém skręca ku południowi do Jakimowicz, stąd zaś powraca do kierunku zachodniego i przepłynąwszy przez jez. Albertyńskie, wpada z prawego brzegu do rz. Szczary, na południe m. Słomina. Długa 84 wiorsty, spławna na długości 30 wiorst, od wsi Błoszni, szeroka do 8 sążni, głęboka od 1½ do 8 stóp. Przyjmuje z prawego brzegu rzekę Plechówkę.

Issachar, piąty syn Jakóba i Lei, którego potomkowie, przybywszy do Palestyny, osiedlili się pod górą Taborem, pomiędzy pokoleniami Manassessa i Zebulona, od morza do Jordanu. Stolicą ich było m. Jezrael.

Isserles (Mojżesz), rabin, uważany pośród Izraelitów polskich za znakomitość największéj powagi rabinicznéj; autor dodatkowych przepisów kodeksu judaizmu, mających sankcyję religijną u żydów Polski, Niemiec i Francyi, ur. w Krakowie 1524 r. i † tamże 1572 r., jako rektor szkoły talmudycznéj, zwanéj *Jeszybah*. Dzieła jego są: „*Mechir Jojin*“ (Kremona 1559), uczony komentarz na biblijną księgę *Ester*; „*Torath-Olah*“ (nauka o całopaleniu, Praga Czeska 1569); „*Torath-Chatot*“ (nauka o grzechach, Kraków 1570, 77, 91); „*Darka Moszeh*“ (systemata Mojżesza); „*Responsa*“, czyli wymotywowane decyzyje rabiniczne, w przedmiotach wynikłych w naszym kraju i za granicą kwestyj religijnych (Kraków 1640).

Issoudun, miasto w francuskim depart. Indre, przy drodze żelaznéj z Orleanu do Limoges, ma 14,500 m., fabryki sukna i płótna.

Issus, miasto nadmorskie w Cylicyi, nad zatoką t. n., prawdopodobnie dzisiejsze Ajazzo, pamiętne drugiém zwycięstwem, odniesioném 333 prz. Chr. przez Aleksandra W. nad Daryjuszem.

Issy, wieś w francuskim depart. Sekwany, nad Sekwaną, ma 9,000 m. i wielkie fabryki wyrobów chemicznych.

Issyk-Kul, jezioro w obwodzie semipałatyńskim, pomiędzy dwiema odnogami Ałataja; obejmuje 11,376 w. kw. powierzchni. Okolice jego, zamieszkałe po większéj części przez Kirgizów Czarnych albo Burutów.

Ister, ob. Dunaj.

Istm (greck. *Isthmos*), zwało się u starożytnych w ogólności każde międzymorze czyli przesmyk, w szczególności zaś Istmem nazywali starożytni międzymorze Korynckie, pomiędzy zatoką Koryncką i Saronicką, łączące Peloponez ze stałym lądem Hellady. W jego pobliżu, pod laskiem sosnowym, wznosiła się sławna świątynia Neptuna; obok niéj na urządzonym stosownie placu teatralnym, najprzód co 3, a potém co 5 lat, odbywały się na cześć Neptuna wielkie *igrzyska Istmijskie* (Isthmia), do których z czasem dołączone były próby muzyczne na cytrze i flecie, a późniéj jeszcze i popisy dramatyczne. Zwycięzcy na takowych popisach otrzymywali wieńce z gałązek sosnowych.

Istota (*substantia*) rzeczy, już odróżnioną została przez Arystotelesa i Platona, jako treść rzeczy wedle pojęcia naszego (*usja kata ton logon*) i idea. Des Cartes określa I. jako „rzecz, która tak istnieje, że niepotrzebuje inszéj rzeczy do istnienia“. Wedle Spinozy substantia „jest w sobie i sama się poczyna, t. j. rzecz któréj poczęcie niewymaga uprzedniego bytu innéj rzeczy, za któréj sprawą dopiéro by powstała“. Tu jednak, jak sądzi Ueberweg *usja* Arystotelesa została pomieszaną z jego działającą przyczyną; — rozróżnione przez Kanta spółistnienie (*subsistenz enyparchein*) i przyczynowość (*causalität*) zlane są w jedno pojęcie. U Leibnica substancyja jest siłą żywą, czynną (*actus*) i pojedynczą całostką (*monada*).— Od téj istoty są oddzielone atrybuty (*symbébekos*) przypadkowe, zjawiskowe, jedynie dostępne poznaniu, gdy „rzecz w sobie“, zdaniem Kanta, jest zupełnie nieznaną. Fichte ją zaprzecza, u Hegla jest ona zniesionym bytem, czyli przez negacyją do siebie zwróconém istnieniem, które warunkują: tożsamość, różnica i powód (bytu). Zjawisko jednak niejest pozorem, ale jest wypełnione istotą, i

odwrotnie niéma istoty, któraby w zjawisku niewystąpiła,

Istra, rz. w gub. kowieńskiéj, powiecie poniewieżskim; początek na północ m. Poniewieża, płynie wśród błot w kierunku północnym koło miasteczka Pompian, poczém o 3 wiorsty na południe miasteczka Poswola wpada z prawego brzegu do rz. Ławeny. Długa 25 wiorst.

Istryja, tak się zwała w starożytności zachodnia połowa półwyspu utworzonego na morzu Adryjatyckiém przez (zatoki) sinus Tergestinus i sinus Flanaticus, zroszona rzekami Arsia, Formio i Timorus, któréj mieszkańcy Istrowie (*Istri*) byli pochodzenia illiryjskiego. Dziś *Istryja* nosi tytuł margrabstwa, a od 1850 tworzy obwód Mitterburg (89, 78 mil kw.). Jestto kraj górzysty (niektóre góry, jak np. Monte Maggiore, Monte Sissol, Monte Golly dochodzą 4,000 stóp wysokości); rzeki: Arsa i Quieto, jakkolwiek krótkie, są jednak żeglowne. Klimat umiarkowany, w lecie gorący; grunt wapienny i kamienisty, nie zbyt urodzajny. Produkta: zboże, wino, mais, oliwy, figi, owoce południowe, drzewo budulcowe, daléj żelazo, marmur, ałun, kwarc, sól i t. d. Mieszkańcy (230,000) są we wsiach Słowianie mówiący narzeczem illiryjskiém, a w miastach Włosi. Wszyscy po większéj części katolicy. Główne porty Istryi są: Capo d'Istria, Quieto, Pirano, Rovigno, w nich koncentruje się handel prowadzony przez mieszkańców.

Historyja. Istria lub *Histria*, zamieszkała przez rozbójniczych Istrów albo Histrów, została ujarzmioną przez Rzymian r. 177 przed Chr.; w VI w., po Chr. podbili ją Goci; następnie dostała się w posiadanie cesarzów byzantyńskich, potém Karolingów, w połowie X w. dostała się I. książętom Karyntyi a w 1170 otrzymali ją hrabiowie Andechs, książęta Dalmacyi, poczém przeszła ona w posiadanie Wenecyi; tylko część północno-wschodnia drogą spadku dostała się domowi austryjackiemu pod nazwą *Istryi austryjackiéj*. Na mocy traktatu, zawartego w Campo-Formio, cesarstwo austryjackie zajęło i część wenecką, która wszakże w 1805 r. odstąpioną została Francyi, stąd marszałek francuski Bessières otrzymał tytuł *księcia Istryjskiego*. W r. 1814 powróciła do cesarstwa austryjackiego a w r. 1850 nadaną została dzisiejsza organizacyja. Czyt. „*Istrien. Histor. geograph. u. statist. Darstellung der istrischen Halbinsel nebst den Quarnerischen Inseln*“ (Triest 1863) oraz co do nazw słowiańskich, pominiętych w powyższém, Kozlera „*Slovenski Zemljopis*“ (z mapą, Wied. 1854).

Istryjska przystań, nazywała się dawniéj odnoga m. Czarnego, w pobliżu któréj leży m. Odesa.

Isturiz (Don Francesco Xavier de), mąż stanu hiszpański, ur. 1790 w Kadyksie, † 1871. Był wraz z bratem swoim *Tomaszem de Isturiz* jednym z kierowników powstania 1 Stycz. 1820. Mianowany 1823 prezesem Kortezów, głosował za zawieszeniem władzy królewskiéj, za co skazany po restauracyi na śmierć, musiał z kraju uciekać. Otrzymawszy 1834 od królowéj regentki ułaskawienie, zyskał znakomity wpływ za ministerstwa Mendizabala, po którego upadku sam został ministrem spraw zagranicznych i prezesem rady ministrów (15 Maja 1836). Odstąpiwszy od wyznawanych dotąd przez się zasad, ściągnął na siebie nienawiść ludu i w skutku rewolucyi 12 Sierp. 1836 przymuszony był powtórnie uchodzić z kraju. Atoli w następnym zaraz roku zaprzysiągł konstytucyję, został prezesem kongresu i na tym urzędzie pozostał jeszcze za regencyi Espartera. Po upadku gabinetu Narvaeza (w Lut. 1846) sprawował urząd prezesa rady ministrów do Kwiet. t. r.; w latach 1848—50 był posłem w Londynie, 1856 w Petersburgu i powtórnie znowu w Londynie 1858—62 a od Marca 1863 do Paźdz. 1864 w Paryżu.

Isyn, jedno z plemion środkowéj hordy Kirgizów, z rodu Bajułów, zimuje koło jezior Kamysz-Samarskich i przy m. Kaspijskiém; liczy około 550 kibitek i 2,500 głów płci męskiéj.

Iszpartys, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj, pow. sejneńskim, gminie Łosiewicze, zajmuje 36 morgów powierzchni.

Iszylina, rz. w gub. kowieńskiéj, powiecie rosieńskim, początek na północ m. Rosień, płynie w kierunku południowo-zachodnim i wpada z prawego brzegu do rz. Szaltony. Długa około 25 wiorst.

Iszym, po kirgisku *Isel* albo *Jesel*, rz. w Syberyi, wypływa ze stepu Kirgisko-Kajsackiego, wpada do Irtysza; długa około 2,000 w., szer. 20 do 50 sąż., głęb. od $1^1/_2$ do 70 st. W dolnéj części spławna.

Iszym, m. pow. gub. tobolskiéj, na lewym brzegu rzeki t. n., 5,900 m., kilka mydlarni i inne.—I. powiat (okręg) 36,186 w. kw. a ludności 202,500.

Iszymowa (Aleksandra), ur. 1806 r. w Kostromie; po krótkim pobycie w instytucie wychowania panien w Petersburgu a następnie w różnych okolicach kraju, powróciwszy do téj stolicy, wydała 1831 r. przekład z Droza „*Iskustwo byt' szczastliwym*“, 1832 „*Krasnyj rozbojnik*“ z Coopera a 1832 „*Siemiejnyje wieczera* i t. d.“ (także z ang.). W r. 1834 rozpoczęła pisać wzięte dzieło pod tyt. „*Russkaja istorija w razkazach dla dietiej*“ (t. 1 w 1836 a 6 w 1840), wydane powtórnie w r. 1841 i 1846. Napisała też „*Swiaszczennaja Istorija dla dietiej*“ (1841) a w r. 1842 zaczęła wydawać pismo czasowe „*Zwiezdoczka*“, wychodzące do r. 1864. Oprócz tych i innych wydała jeszcze: „*Cztienije dla dietiej pierwago wozrasta*“ i „*Łuczi dla dietiej wtorago wozrasta*“.

Itaka, Ithaka, dziś *Teaki*, jedna z wysp Jońskich, obejmuje przeszło 3 mile kw., była ojczyzną Odysseusza. Oprócz zwalisk mniemanego zamku Odysseja zasługują tu na wzmiankę góry Neritos albo Neriton (dzisiaj ś. Elijasza) i Neion (teraz Stefano), które utworzyły port Reitron. Teraźniejsza ludność Itaki wynosi 11,900 m. i utrzymuje się przeważnie z rolnictwa. Miasto główne Vathi.

Itakonowy kwas, ob. cytrynowy kwas.

Italija, ob. Włochy.

Italiński, piérwotnie *Jarowiewicz* (Andrzéj), ur. w Kijowie 1743 r., † 1827 r. w Rzymie. Od r. 1761 studyjował medycynę i chirurgiję w Petersburgu, a następnie w Londynie i Edynburgu; w r. 1780

poznany przez w. ks. Pawła w Paryżu, otrzymał 1781 r. urząd sekretarza poselstwa rossyjskiego w Neapolu, gdzie zajął się archeologiją i zebrał znakomity zbiór starożytności. Po wstąpieniu na tron cesarza Pawła został ambasadorem przy dworze neapolitańskim, a za cesarza Aleksandra w Konstantynopolu; w roku zaś 1817 został ministrem pełnomocnym w Rzymie. Napisał tekst drugiego zbioru waz starożytnych Hamiltona (4 t., Neapol 1791—1809). Zbiory rękopismów wschodnich zapisał instytutowi azyjatyckiemu w Petersburgu; biblijoteka zaś, licząca przeszło 30,000 tomów, przeszła w posiadanie różnych osób.

Italskie narody i języki. Italskimi narodami w szerszém znaczeniu nazywają wszystkie te ludy, językowo mniéj więcéj od siebie się różniące, które w starożytności zamieszkiwały półwysep Włoski czyli Italiję. W górnych Włoszech mieszkali: *Ligurowie*, lud niewiadomego pochodzenia, Gallowie i Wenetowie, naród szczepu iliryjskiego. Na właściwym półwyspie rozróżniają zwykle trzy piérwotne szczepy italskie: *Etrusków* w Etruryi (ob. *Etruryja i Etruskowie*), *Japygów* (ob.) i *właściwe ludy Italskie*. Te ostatnie, oznaczone przez starożytnych pisarzy greckich imieniem *Opików* a przez nowszych nazwą *Italików*, stanowią jednę z familij narodów szczepu indoeuropejskiego i w najbliższem zostają pokrewieństwie z familiją grecką. Italikowie przybyli do Włoch w czasach przedhistorycznych z północo-wschodu, dwoma oddziałami: jeden osiadł na zachód od Apeninów, drugi w samych Apeninach i w prowincyjach na wschód odeń położonych. Do piérwszego należą *ludy łacińskie*, do drugiego *umbryjsko-sabelskie*. Narzeczami *gałęzi łacińskiéj* mówili (przed założeniem osad greckich) nie tylko właściwi Latynowie w Latium, ale także Auzonowie w Kampanii, właściwi Italowie w krajach zajętych późniéj przez Lukanów i Bruttyjczyków, a prawdopodobnie także i Sykulowie we wschod. połowie Sycylii. Z mowy Latynów w Latium wyrobił się język łaciński, który po podbiciu Italii przez Rzymian stał się językiem panującym, rzymskim (*lingua romana*) zwany, a z tego wyrosły po upadku państwa rzymsko-zachod. języki romańskie (ob.). Gałąź *umbryjsko-sabelska* albo *umbryjsko-samnicka* dzieliła się na mnóstwo narzeczy, dotąd dla braku pomników pismiennych mało jeszcze zbadanych. Z niewielkiéj liczby napisów poznano nieco dokładniéj dwa jeno narzecza: *umbryjskie* w ścisłém znaczeniu, zachwane w Eugubińskich tablicach (ob.) i *oscyjskie* albo samnickie, którego jedynym pomnikiem jest *tabula Bantina* (ob. *Batia*); o dyjalektach Marsów i Wolsków mało co wiémy, a nic prawie o mowach Sabinów, Hirpinów, Picentów. W wyjaśnieniu owych pomników epigraficznych i w umiejętném badaniu języków italskich zasłużyli się szczególniéj Niemcy, a mianowicie: Grotefend, Lassen, Lepsius („*Inscriptiones linguae umbricae et oscae*", Lipsk 1841); Kirchhoff i Aufrecht („*Umbrische Sprachdenkmäler*", 2 t., Berl. 1849—51); Mommsen („*Die unteritalliennischen Dialekte*", Lipsk 1850), daléj Peter, Corssen, J. Curtius, Huschke i in. Wiele odnośnych rozpraw mieści się w Kuhna „*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*" (Berl. 1851 sq.).

Itapicuru, rzeka w brazylijskiéj prowincyi Maranhao; przebiegłszy mil 100 wpada do oceanu Atlantyckiego; na jéj brzegach, niedaleko od ujścia, leży miasto t. n.

Itasca, jezioro w północnéj części Minnezoty; z niego wypływa główne źródło rzeki Mississippi.

Ite, missa est (łac. *Idźcie, msza skończona*), słowa, któremi kapłan, zwróciwszy się do zgromadzonych, kończy mszę ś. Przy uroczystéj mszy słowa te odśpiéwuje dyjakon. W adwencie, wielkim poście, w wigilije świąt i inne dnie uroczyste, msza kończy się innémi słowy.

Itinerarium, tak się nazywa spis leżących na pewnéj drodze między dwoma głównemi miejscami stacyj i przystanków z oznaczeniem ich odległości od siebie. Jeżeli takie Itineraria, dotyczące krajów mało dziś Europejczykom znanych, wielką mają wartość dla geografów i mapografów, to nierównie większą jeszcze mają ważność dla geografii świata starożytnego. Z tych I., które naszych doszły czasów, najcelniejsze są: 1) „*Itineraria Antonini*", a mianowicie „*Itinerarium provinciarum*", zawierające pewną liczbę marszrut po prowincyjach rzymskich w Europie, Azyi i Afryce, i „*Itinerarium maritimum*", oznaczające najużywańsze drogi morskie i nadbrzeżne. Ogłoszone były prawdopodobnie poraz piérwszy za Antonina Karakalli, następnie zaś rewidowane i pomnażane, należą z postaci swéj obecnéj do epoki Dyjoklecyjana i zastępowały miejsce nowoczesnych przewodników; 2) „*Itinerarium Hierosolymitanum*", ułożone przez jakiegoś chrześcijanina 333 r. po Chr. dla podróżników, udających się z m. Burdigala (Bordeaux) do Jerozolimy (najlepszą ed. obu tych Itinerariów sporządzili Pinder i Parthey, Berl. 1848); 3) „*Itinerarium Alexandri*", krótki opis wyprawy Aleksandra W. do Persyi, ułożony 350 r. po Chr. i wydany dopiéro przez Angelo Mai (Medyjol. 1817 i Frankf. 1818); 4) kilka itinerariów po Ziemi Świętéj (np. Thietmara, Hugona Plagon, Franciszka Pipino) wydanych w nowszych czasach przez Toblera, wreszcie I. Antonina (St. Gallen 1863), ułożone około 570 r.

Itneryt (*Ittneryt*), minerał z grupy krzemianów, krystalizujący w szeregu równoosiowym; odłam muszlowy, twardość=5,5—6, c. wł.=2,37; przydymiono-szary lub niebieskawo-szary, blask tłusty, prześwieca na krawędziach; jestto podwójny krzemian glinki (z pewną ilością tlennika żelaza) oraz potażu, sody i wapna, z małą ilością siarczanu wapna i chlorku sody. Znajduje się w Kaiserstuhl pod Freibergiem.

Itome, warowne miasto w Messenii, na górze *Itome*, dzisiejszéj Monte-Vulcano, na któréj według podania Zeus miał być wychowywanym przez nimfy i na któréj potém wzniesiono mu świątynię, gdzie go czczono jako *Zeusa Itomatas*. Miasto Itome było podczas piérwszéj wojny messeńskiéj 734

—724 przez 10 lat przez Spartanów oblegane, a przez Arystodama mężnie bronione, w trzeciéj wojnie messenskiéj zostało zdobyte przez Spartan.

Iton, starożytne miasto w tessalskiéj krainie Pytiotis (nazwane tak od *Itonusa*, syna Amfiktyjona, który miał wynaleść bicie monety); znajdowała się tu świątynia bogini Ateny.

Iturbide (Don Augustyn de), cesarz meksykański, ur. około 1784 w Valladolid w Meksyku, bogaty właściciel gruntów; pokonał 1810 jako pułkownik milicyi pierwsze powstanie meksykańskie, lecz późniéj stanął na czele ogólnego sprzysiężenia, które w r. 1822 położyło koniec rządom hiszpańskim. 21 Lipca 1822 pod imieniem *Augustyna I* ogłoszony był cesarzem meksykańskim, lecz niedołężnym rządem nie zadowolnił narodu, opuszczony został przez dotychczasowych stronników, złożył koronę 20 Marca 1823 i odpłynął do Europy. Wróciwszy 1824 do Meksyku, został ujęty i 19 Lipca rozstrzelany. Porów. Quina „*Statement of some the principal events in the public life of Augustin de I, written by himself*“ (Lond. 1824).

Iturea (*Auranitida*), prowincyja północ.-wschodniéj Palestyny, w położeniu górzystém i zaludniona niegdyś przez naród koczowniczy, łupieski, który starożytni pisarze, jak Strabon i inni, uważali za jeden z najdzikszych pośród barbarzyńców. Po śmierci Heroda Agrypy I połączoną została za panowania cesarza Klaudyjusza (r. 50 po Chr.) z Syryją. Nazwa *Iturejczyków* pochodzi od *Jetura*, syna Izmaela (I Mojż. 25, 15. Paralip. 1, 31. 5, 19). Czyt. rozprawę F. Müntera pod tyt. „*De Rebus Ituraeorum*“ (Kopenhaga 1824).

Itys, syn Tereusa i Prokny, która, zamordowawszy syna, podała mężowi w przyrządzonéj przez siebie potrawie do ziedzenia, ob. Filomele.

Itzstein (Jan Adam von Jelany), liberał badeński, ur. 1775 w Moguncyi, najprzód moguncki, potém badeński wyższy urzędnik wydziału sprawiedliwości, od 1819 radca sądu nadwornego w Manheimie; na sejmie badeńskim, którego od r. 1822 był członkiem, występował jako jeden z przywódców opozycyi, skutkiem czego został usunięty z urzędu. W latach 1830—50 tak w izbie jako i za jéj granicami był głównym przedstawicielem stronnictwa liberalnego, jednakże podczas ruchów 1848 r. zupełnie dawny wpływ utracił. Późniéj będąc zwolennikiem radykalizmu, przyłączył się do lewego krańca w zgromadzeniu narodowém frankfurckim i razem z niém przeniósł się do Stuttgardu. Osiedliwszy się na końcu w majętności swéj Hallgarten w Rheingau, † 1855.

Iva, ob. Krwawnik.

Ivanda, wieś wołoska w Banacie, o 4 mile od Temeszwaru odległa, posiada odkryte niedawno źródła, zawiérające przeważnie siarczan sodu. Wody te są łagodnie przeczyszczające i obecnie już w coraz powszechniejsze wchodzą użycie.

Ivetot, ob. Yvetot.

Iviça, **Iviza**, największa z wysp Pituzyjskich, należących do hiszpańskiéj prowincyi Palma; obejmuje 9 mil kw. i ma 22,500 ludności. Jest urodzajna, obfituje w wodę, ma klimat ciepły i zdrowy. Miasto główne *Iviça*, warowne i portowe, jest rezydencyją biskupa, ma 5,200 m.

Ivrea, miasto w prowincyi t. n. ($26^1/_2$ mil kw. i 173,500 ludności), w dawném królestwie Sardynii, nad rz. Dorą, niegdyś warowne; ma 6,300 m., kościół katedralny i dawną cytadelę.

Iwa albo **Iwina**, ob. Wierzba.

Iwakista, jezioro w gub. wileńskiéj, powiecie święciańskim, przy drodze z Połocka do Wilna; długie 7 wiorst, szerokie 2 wiorsty, głębokie $3^1/_2$ sążni.

Iwalajoki (po łapońsku *Auweljoki*), rzeka w gubernii uleaborgskiéj; wypływa z jeziora Kursuerwi i przebiegłszy mil 19, wpada do jeziora Enare.

Iwan, imię kilku książąt litewskich.—**Iwan Skirgiełło**, ob. Skirgiełło.—**Iwan Andrzejewicz**, syn Andrzeja Wingolta, gdy Połock 1386 zdobyty został przez Skirgiełłę, i Wingolt uwieziony na Litwę a potém do Chęcin, schronił się I. do Pskowa, gdzie ojca przyjmował 1394, a na zielone świątki 1399 złożył rządy, ustępując miejsce Iwanowi Wszewołodowiczowi, z rodu książąt Tweru, który 10 Sierpnia, z woli Bazylego Dmitrowicza, w. ks. moskiewskiego zjechał do Pskowa, by go zasłonić na jego żądanie od Witolda. W roku 1437 na kilka miesięcy wrócił I. do Pskowa, przyjęty chlebem, miodem i czcią, oraz ofiarą 10 miarek żyta, tyluż owsa i 10 rublami. Zajął jego miejsce namiestnik kniaź Włodzimierz Daniłowicz, od 1439 rządził Pskowem syn Iwana, Aleksander, przybywszy z Tweru 1443 zjawił się wysłaniec w. ks. moskiewskiego, Aleksander Bazylewicz Czartoryski (ob.).

Iwan syn Jerzego Szymona Lichwenowicza (ob.), w Mścisławiu ciągle rezydował, znany głównie z zapisów na cerkwie i monastyry („*Akty zapadnoj Rossii*“ I, II) † 1490—95. Na nim wygasł ród męski Szymona Lichwenowicza. Z żony Julijanny zostawił dwie córki Anastazyję i Julijannę, które 1495 Aleksander, w. ks. litewski utrzymał przy Mścisławiu, dókąd ich przy wyjściu za mąż odpowiednio do stanu niewyposaży. Anastazyja poszła za Szymona Michałowicza, ks. słuckiego, praprawnuka. Olgierda (ob.); Julijanna poślubiła Michała Iwanowicza, księcia na Zasławiu litewskim, praprawnuka Jawnuty Gielyminowicza (ob.), który 1499 dostał księstwo mścisławskie od Aleksandra i zaczął nową liniję książąt mścisławsko-litewskich.

Iwan Włodzimierzowicz, piérwszy książe bielski, syn Włodzimierza Olgierdowicza (ob.), podobno był 1386 na ślubie Władysława Jagiełły, pewno dzieckiem. Gdy ten chciał się żenić z młodszą córką Andrzeja Algimuntowicza Holszańskiego (ob.), a Szymon, stryj i jéj opiekun, nie chciał jéj wydać przed starszą Wasilisą, wydano tę 1420—1 za Iwana. 1432 podpisał z bratem Andrzejem akt przymierza Swidrygiełły z Krzyżakami, gdy zaś wygnany Swidrygiełło z w. ks. litewskiego, poruszył w swoim interesie Ruś całą, a Iwan przeciw niemu wystąpił, Wasilisa dostała się w Bobrujsku w plen Swidrygielle, co męża jéj 1435 skłoniło do połączenia się z nim. Wnet przecie I. poszedł w plen

Zygmunta Kiejstutowicza. Po Jerzym Lychwenowiczu (ob.) 1445, Iwana wezwali Nowogrodzianie i rządził nimi tenże do powrotu Jerzego. Od Biały, położonéj nad Opszą, a z grodem i opolem darowanéj sobie przez Jagiełłę przy ślubie z jego żelwicą, Iwan wziął nazwę *książąt Bielskich*. Córka jego wyszła za Jana Chodkiewicza. Miał 4 synów: Jana, Janusza, Teodora i Szymona. *Teodor* ten z ks. Holszańskim oraz Michałem Olelkowiczem 1482 uknuli spisek na oderwanie części Litwy po Berezynę dla w. ks. Moskwy. Wybuch miał nastąpić w dniu wesela Teodora z córką Aleksandra Czartoryskiego. Tapicer królewski trafił na skład broni i rzecz się wydała. Teodor zbiegł do Moskwy, kędy dostał grody Demon i Morew, żona do † została na Litwie. 1485 towarzyszył wyprawie która przyłączyła Twer do Moskwy. Tweru ostatni książę Michał Borysowicz, sprzymierzeniec Kazimierza IV, wrócił do Polski. 1492 próbował Teodor wrócić na Litwę, ale go skazano na wygnanie do Galicza (ob.), gdy Iwan kniaź Łukomski, poseł Kazimierza IV (ob.) z Wołyniewem uknuwszy spisek na zabicie w. ks. Moskwy, wydał i Teodora. Już 1497 ożenił się Teodor z siostrzenicą rodzoną w. k. Moskwy Iwana Wasilewicza, księżniczką razańską, 1499 dowodził posiłkami danemi carowi Kazania.—*Szymon*, brat jego, dostał majątek po nim z woli Kazimierza IV, przy którym się utrzymał mimo pretensyi siostrzeńca Aleksandra Chodkiewicza 1495 Helena, żona Aleksandra, pisze 1503 o ojcu „dla tego snać wydał mnie do Litwy aby bezpieczniéj przejrzał rzeczoną ziemię i potém ją zagarnął... Niech się z tego raduje Szymon Bielski, który będąc tu na Litwie pokłócił własnych braci Michała i Iwana, a ks. Teodora wygnał w obce strony" („*Akty sobrannije ross. imp. archeograficzeskoju ekspedicieju*" Petersburg 1836). Ten to Szymon, władzca Siewierszczyzny z nadania Aleksandra, 1500 oskarżył go w Moskwie, że nasyła żonie Józefa władykę smoleńskiego, odstępcę prawosławnéj wiary, a potém bernardynów, i prosi w. ks. o przyjęcie go w opiekę. Nim list Aleksandra z żądaniem wydania Szymona nadszedł, już nastąpił w Maju 1500 zabór Bryjańska Putywla, Drohobuż, rozbicie i plen Konstantego Ostrogskiego nad Wiedroszą i 1508 do Moskwy odeszły traktatem Czernichów, Starodub, Rylsk, Nowogród, Siewierski, Homel, Trubeck, Bryjańsk, Mceńsk, Lubecz, Serpejsk, Masalsk, Dorohobuż, Toropiec. — *Szymon Iwanowicz* Bielski, stryjeczny brat w 2-m stopniu Aleksandra, pan Smolan, które 1501 r. dostała Helena.— Synami Teodora byli, 1° *Dymitr*, najstarszy 1519 osadził w Kazaniu lennika, z rozkazu Iwana w. ks. Moskwy, ale nad Oką został pobity przez chana krymskiego, zwierzchnika Kazania i Ostafiego Daszkiewicza 1524 i 1527 poprzestał na uległości Kazania. Po śmierci Iwana 1533 z bratem Iwanem i wdową był rejentem naznaczony, † 1550. 2° *Iwan*, jak Dymitr wojewoda Iwana, z nim i Iwanem, ks. Razania, oraz chanem Krymu chciał Razań 1527 oderwać od Moskwy. Iwan uszedł na Litwę, Bielscy przeprosili w. księcia. Iwan, z podmowy Szujskich, gdy Szymon zbiegł 1534 na Litwę, 4 lat siedział w więzieniu, jako podejrzany o stosunki z nim. Na chwilę uwolniony z więzienia 1538, aby przejednać Dymitra dla zamierzonych ślubów Bazylego Szujskiego z córką cara kazańskiego a siostrą cioteczną w. ks. Moskwy, napowrót do więzienia wtrącony, 1540 r. zastąpił gnuśnego Iwana Szujskiego w regencyi na żądanie ludu. Pobił Tatarów i Kazańczyków ale przez Szujskiego w nocy uwieziony do Białego jeziora, tam został zabity 1541. 3° *Szymon*, 1527 rokował z Zygmuntem I o pomoc w sprawie Razania i 1533 r. był już wojewodą moskiewskim, 1535 z Iwanem Lackim uszedł do Polski, i uzyskał (wedle Strykowskiego) Zizmory, Stokliszki, Kormiałowo; 1535 był na wyprawie Jana Tarnowskiego, w. k. hetmana i Andrzeja Górki, stur. wielkopolskiego na Siewierszczyznę. W skutek traktatu Polski z Moskwą 1537, przestraszony o siebie Szymon z wolą króla jedzie do Ziemi Ś. ale w Carogrodzie złudzony obietnicą Solimana że Turcy z Tatarami Perekopu najadą Moskwę jeśli i Zygmunt ruszy, pisze do Zygmunta I, z prośbą o pomoc w odzyskaniu Biały, od 1503 posiadanéj przez Moskwę i Razania. Odpowiedź niebrzmiała pomyślnie. Szymon wrócił się do Moskwy, która zażądała wydania go jako zdrajcy. Ocaliło go jeństwo u Nogajców, od których wykupił go chan perekopski. Od 1540 jest ajentem Zygmunta I u chana, wykonywa jego plany, odrzuca propozycyje brata Iwana regenta. Rozejm 1542 położył kres działaniu Szymona. Dziećmi Dymitra byli: *Eudoksyja*, żona Morozowa Michała, zabita z mężem i 2 synami z woli Iwana Groźnego, i *Iwan*, dla ocalenia ożeniony przez ojca 1555 z córką wroga Bielskich, Wasylego Szujskiego. Do niego pisali Zygmunt August i hetman Chodkiewicz przez Iwaszko Kozłowa 1566 r., wzywając go i Jawnutowicza, ks. Mścisławskiego, do powrotu na Litwę, skąd wyszli przed laty. Iwan tłumaczy się że przodkowie jego czci w Polsce nie doznawali, a teraz niechcą służyć „swemu bratu" gdyż oni od Olgierda idą 5-tym, a Zygmunt August w 4 stopniu pochodzi. (Por. Nowikow „*Drewniaja Bibl. ross.*" Karamzyn i Daniłowa *Skarbiec Litwy*). Był ten Iwan namiestnikiem włodzimierskim. 1571 bierze udział w wyprawie na Krym. Na nim ród Bielskich wygasł. Tenutaryjusze Biały zwali się także książętami Bielskimi i z tych *Dawid Bielski* 1581 uciekł i osiadł w dożywocie danych dobrach w Augustowskiém. Inny Bogdan Jakowlewicz Bielski był miecznikiem i faworytem Jana Groźnego, zabity 1610 r. (Stadnicki „*Bracia Władysława Jagiełły*").

Iwan Daniłowicz Kalita, syn Daniła Aleksandrowicza, a wnuk Aleksandra Newskiego, w. ks. moskiewski (1328—1340). W r. 1305 podczas wojny brata swego Jerzego z Michałem Aleksandrowiczem twerskim, rozbił na czele drużyny perejasławskiéj wojska wielkiego księcia. Gdy po zamordowaniu Michała wstąpił Jerzy na tron wielkoksiążęcy, I. zajął księstwo moskiewskie; gdy zaś w roku

1325 Jerzy został zabity w hordzie przez Dymitra, syna Michała, wtedy I. z pomocą chana zdobył Twer i w r. 1328 zajął tron wielkoksiążęcy. Otrzymawszy od chana upoważnienie do poboru haraczu od innych książąt, sprawił to, że ciż stali się pod pewnym względem zawisłymi od niego, jako w. ks. Nabył też kilka dzielnic książących drogą ugody i tak się zachowywał względem chana, że zapewnił wzrost swemu państwu. Przydomek *Kality*, otrzymał od *kality* (worka) z pieniędzmi, przeznaczonymi dla ubogich.

Iwan Michałowicz, ks. twerski, ur. 1358 r., † 1426 r., żonaty z Maryją, siostrą w. ks. litewskiego Witolda (od r. 1375), pomagał mu 1406 r. w wojnie z w. ks. moskiewskim. Przez przyjacielskie stosunki z Litwą i zręcznem postępowaniem względem Ordy utrwalił swe panowanie.

Iwan Andrzejowicz, ks. możajski, wnuk Dymitra Dońskiego, w r. 1446 wszedł w związek z ks. Dymitrem Szemiaką i Borysem Twerskim przeciwko w. ks. Bazylemu Ślepemu. W r. 1453 zmuszony schronić się do Litwy, otrzymał od Kazimierza, króla polskiego, kilka grodów, jak Czernihów, Starodub, Homel i Lubecz.

Iwan III Wasilewicz, car i w. książe moskiewski (1462 – 1505), najstarszy syn Wasila Ociemniałego, ur. 1440 r. W r. 1469 oblegał Kazań, skąd po zawartéj umowie, zwrócił swoje siły przeciwko Nowogrodowi, który mu się poddał 1371 r. W następnym roku chan złotéj hordy Achmet wtargnął w granice Moskwy, I. wyruszył przeciw niemu w 180,000 wojska i wyparł za Okę. Ożeniwszy się z Zofiją, synowicą cesarza greckiego Konstantyna IV Paleologa, urządził świetny dwór i wszedł w ściślejsze związki z mocarstwami europejskiemi, zawarł pokój z Litwą i podniósł znakomicie władzę monarszą, ukorzywszy mniejszych książąt i bojarów. Wspiérał Mengli Giraja przeciwko bratu i dopomógł mu osiąść na tronie, skutkiem czego nastąpiło trwałe między nimi przymierze. W roku 1474 wszczęte rozruchy w Nowogrodzie uśmierzył 1477 r. Wzrosłszy w potęgę we własnym kraju, mądrą polityką swoją wyswobodził się zupełnie z pod zwierzchnictwa chanów. W r. 1481 i 1482 r. prowadził wojnę z Inflantami, mszcząc się na Rycerzach Mieczowych za oblężenie Pskowa, następnie przyłączył do swego państwa księstwa: mierejskie, rostowskie i jarosławskie i podbił Twer 1488 a 1489 zawojował kraj wiatski i arski. W 1492 po śmierci króla polskiego Kazimierza, rozpoczął wspólnie z Mengli|Girajem wojnę z Litwą, zakończoną w 1495. Następnie wiódł niekorzystną wojnę ze Szwecyją. W r. 1499 podbił zachodnią część Syberyi a w r. 1500 książęta czernichowski i rylski uznali się jego poddanymi. W tymże czasie zajął część Litwy. Wojna ta skończyła się dopiéro w r. 1503 rozejmem, mocą ktorego I. powrócił Aleksandrowi kilka miast, † 1505 r.

Iwan IV Groźny, car, samowładca i w. ks. moskiewski, wnuk Iwana III, ur. 1530 r. W r. 1533 ogłoszony następcą tronu, pod opieką matki, Heleny z Glińskich i dumy bojarskiéj. Gdy Helena umarła 1538 r. opanowali władzę książęta Szujscy a po ich upadku 1543 r. książęta Glińscy. Objąwszy rządy w r. 1547, I. zajął się gorliwie sprawami państwa, w r. 1550 kazał wydać zbiór praw pod imieniem *Sudiebnika*, a w następnym *Stogław*, kodeks, obejmujący przepisy zarządu sprawami kościelnemi. W latach 1547—49—52 wojował z carem kazańskim. Wojna ze Szwecyją, rozpoczęta 1555 r., zakończona została pokojem zawartym w Moskwie 1557 r., w tymże roku zawojował carstwo astrachańskie, a w następnym rozpoczął wojnę z Krzyżakami. Dotknięty śmiercią żony Anastazyi i oburzony sporem bojarów, pragnących zmiany rządu, zaczął panować okrutnie i mściwie. Po krótkiéj wojnie w Inflantach, bez ważnych następstw, w r. 1563 wtargnął do Litwy i zajął Połock, a w następnym spustoszył ziemie litewskie i prowincyję smoleńską. Jednoczesne wichrzenia bojarów wewnątrz kraju i ich zdrady jeszcze bardziéj rozsrożyły I., który przeniósłszy się do słobody Aleksandrowskiéj pod Moskwą, uczynił ją miejscem najstraszliwszych swoich okrucieństw. Wkrótce potém rozpoczął wojnę z Polską, która bez ważnych następstw skończyła się rozejmem, zawartym 1569 r., a obok tego prowadził ustawiczną wojnę w Inflantach, gdzie Magnusa królem uczynił, i w sprawie którego jużto jako obrońca praw jego, już też jako surowy karciciel jego przeniewierstw, przymuszony był raz po raz zbrojnie występować. Poddanie się Magnusa pod opiekę króla polskiego Stefana Batorego, wywołało nową wojnę z Polską w r. 1579, zakończoną pokojem zapolskim 17 Stycznia v. s. 1582 r., mocą którego I. zrzekł się Inflant. I. † 1854 r.

Iwan V Aleksiejowicz, car i w. ks. moskiewski, syn cara Aleksego Michałowicza i Maryi Miłosławskiéj, urodz. 1666 roku. Ogłoszony carem wraz z przyrodnim bratem swoim Piotrem I 1682 r., † 1698 r. Sprawami jednak państwa zarządzała siostra Zofija do 1689, a potém Piotr I. Z sześciu jego córek, Anna była późniéj cesarzową.

Iwan Iwanowicz, drugi syn cara Iwana Groźnego, ur. 1554 r., † 1582 r. w skutek ran, zadanych sobie przez ojca, który oburzony na niego za wystąpienie w czasie układów pokojowych z Polakami z propozycyją, aby wysłał go na odsiecz obleganemu Pskowu, uderzył go berłem kilkakrotnie w głowę.

Iwan (VI), syn ks. brunświckiego Ulryka (ob.) i Elżbiety (Anny) Meklemburskiéj (ob. Anna Leopoldówna), ur. 1740 r. w Petersburgu, † 1764 r. w Szlisselburgu. Czyt. Aug. Golicyna „*Biographie générale*“ (Paryż 1858, t. 26 str. 123).

Iwan Rościsławicz (Berladnik), ob. Jan Rościsławicz.

Iwangoród, warownia na skalistym brzegu rz. Narwy, wprost m. Narwy (Narowy); założona przez Iwana III w r. 1492. Znajduje się tu arsenał, zbudowany przez Karola XII.

Iwangoród, ob. Modlin.

Iwan-Jezioro, w pow. wieniewskim, gub. tulskiéj, źródło rzeki Donu i Szati, długie do 160 sążni a szer. 60.

Iwaniska, osada w gub. radomskiéj, pow. opatowskim, nad rz. Koprzywianką i strugą Ściegańską, przy trakcie pocztowym z Opatowa do Staszowa, ma 1,834 m. Własność niegdyś rodziny Zborowskich, którzy, przyjąwszy wyznanie helweckie, tutejszy kościół farny około r. 1552 na zbór kalwiński obrócili.

Iwaniszew (Mikołaj), profesor prawa, a od 1862 r. do 1866 r. rektor uniwersytetu kijowskiego i członek komisyi do przejrzenia akt dawnych. O prócz kilku rozpraw w pismach czasowych wydał między innemi: „*Pamiatniki, izdannyje wremiennoju kommissieju* i t. d.“ (wyd. od r. 1845 do 1852), „*Zizń kniazia Andreja Michajłowicza Kurbskago w Litwie i na Wołyni*“ (t. 2, Kijów 1849); „*Archiw jugo-zapadnoj Rossii*“ (wyd. od r. 1859); „*Postanowlenija dworian. prowinc. sejmow w jugo-zapadnoj Rossii*“ (t. 1, Kijów 1860) i t. d. Czyt. „*Kuryjer Wileński*“ z r. 1860—1862 i „*Otwiet Kijewskoj kommissii* i t. d.“ (Kijów 1862).

Iwaniszewicz, z włoska *Giovannizio* (Jan), pisarz chorwacki, ur. w Dolu na wyspie Braczu 1608 kanonik hwarski, następnie złożywszy urząd kapłański osiadł na ojczystéj wyspie. W r. atoli 1600 przyjął opactwo klasztoru w Pawlanach, gdzie † 1665 r. Wydał 1646 r. w Wenecyi zbiór poezyj pod tytułem „*Kita cwitja rozlikoga* i t. d.“ oprócz tego pisał po łacinie i włosku. Życiorys jego w *Zora Dalmatyńska* z r. 1845.

Iwaniszki, jezioro w królest. polskiém, gub. suwalskiéj, pow. maryjampolskim, gminie Balwierzyszki; zajmuje $2\frac{1}{2}$ morg powierzchni i dochodzi 54 stóp głębokości.

Iwanow (Andrzéj), ur. 1777 r. w Moskwie, † w r. 1831, profesor malarstwa historycznego (1812 r.) i członek akademii petersburgskiéj sztuk pięknych. Celniejsze jego obrazy są: *Młody Kijowianin z uzdeczką*; *Bój garbarza z Pieczyngiem*; *Adam i Ewa*.—**Iwanow** (Aleksander), syn poprzedniego, malarz, ur. 1807 r. w Petersburgu, † 1858 r. tamże. Celniejsze jego utwory są: *Pryjam błagający Achillesa o wydanie zwłok Hektora*; *Józef tłumaczący sny w więzieniu*; *Bellerofon*; *Ukazanie się Zbawiciela ludowi* (pracował nad nim 22 lata); *Pustynia nad brzegiem Jordanu* i *Zdjęcie z krzyża Zbawiciela*.

Iwanow (Teodor), dramaturg rossyjski, ur. 1777 r., † w Moskwie 1816 r. Wydał: „*Cnota wynagrodzona*“, dramat w 3 akt. (Moskwa 1805); „*Rodzina Staryczkowych*“, dramat w 1 ak. (1808); „*Nie wszystko złoto co się świeci*“, komedyja w 3 aktach (1808); „*Marta Borecka*“, tragedyja w 5 aktach (1809) i inne.

Iwanow (Mikołaj), ur. 1812 r., od r. 1834 profesor historyi rossyjskiéj w uniwersytecie kazańskim; wydał: „*Przegląd ruskich kronik, znajdujących się w biblijotekach petersburgskich i moskiewskich*“; „*Ogólne pojęcie o chronografach i opis niektórych odpisów tychże, znajdujących się w bibliotekach petersburskich i moskiewskich*“ (1843) oraz inne.

Iwanowiczowa (Katarzyna), ur. 1817 r. w Białogrodzie Królewskim (w Węgrzech), uczennica akademii sztuk pięknych w Wiedniu, potém w Monachijum, wsławiła się pięknym obrazem olejnym: *Zdobycie Białogrodu serbskiego przez Serbów pod Jerzym Czarnym*.

Iwanowo, wieś w gub. włodzimierskiéj, pow. szujskim, wraz z 3 słobodami i wsią Rylichą, stanowi wysoce przemysłową miejscowość, 6,000 m. stałych i drugie tyle innych, fabryki płócienne i innych wyrobów tego rodzaju, wyrabiają rocznie na 4 milijony rsr. tkanin.

Iwanowska herbata (*Iwanczaj*), tak nazywają w Rossyi herbatę, fałszowaną naksztalt chińskiéj z liści brzozowych; jestto napój szkodliwy.

Iwanowskie gorodyszcze, w gub. włodzimirskiéj, o 16 w. od m. Szui, na lewém brzegu rz. Tezy, otoczone wałem i porosłe lasem dębowym, znane jest z licznie znajdowanych tu starożytności.

Iwarankuza, ob. Andropogon.

Iwiczewicz (Szczepan), poeta chorwacki, burmistrz makarski (w Dalmacyi), ur. 1801 r. Oprócz mnóstwa poezyj okolicznościowych (w *Zora Dalmatińskia*), wydał między innemi: „*Pisma puczka*“ (Split 1845) oraz zebrał pieśni narodowe.

Iwije albo *Jewije*, miasteczko prywatne w gub. wileńskiéj, powiecie oszmiańskim, w odległości 57 wiorst od Oszmiany i Lidy; handlowe, ma 134 domów i 752 mieszkańców. Miało drukarnię ruską i polską w latach 1611—1634.

Iwla (*Ibł*), rzeka na prawym brzegu Dniepru powyżéj progów; pamiętna bitwą z r. 1193, w któréj Rościsław Rurykowicz odniósł zwycięstwo nad Połowcami.

Iwnica, po niem. *Eibiswald*, m. okręgowe w Styryi, 1,200 m. bogate kopalnie węgla kamiennego, huta szklana, kuźnice żelazne i stalowe, oraz starożytny zamek.

Iwo (ś.), ur. pod m. Beauvai we Francyi około 1040, † 1116. Zostawszy opatem w Saint-Quenitin, przywrócił karność i porządek w swoim klasztorze; w 1091 powołany został na biskupa w Chartres. Powstawał na nadużycia księży a mianowicie na chciwość legatów papieskich i świętokupstwo urzędników kuryi rzymskiéj, oraz przeciwko królowi francuskiemu Filipowi, który porzuciwszy prawą żonę Bertę, ożenił się z Bertradą. Przypisują mu niektórzy autorstwo dzieł: „*Pannormia*“ i „*Docretum*“. Jego 287 listów wydano w Paryżu 1585 i 1610. Istnieją także jego kazania (24) i spółczesna historyja Francyi. Pamiątkę jego kośc. rzym.-kat. obchodzi (od r. 1570) 20 Maja.

Iwo Helori (ś.), ur. 1253 r. w Chartres, gdzie był kapłanem i oficyjałem, † 1303 r.; upamiętnił się jako obrońca wdów, sierót i ubogich; założył szpital w Losannec. Pamiątkę jego kościół rzym.-kat. obchodzi 19, a w innych dyjecezyjach 22 Maja.

Iwo Odrowąż, „*heres de Consca*“, dziedzic Końskich, jak go nazywają dyplomaty, był podobno synem Saula, który 1145 dziesięciny z Końskich

ustąpił klasztorowi trzemeszeńskiemu. Jako kanonik krakowski, podpisuje dyplomaty różnych osób w charakterze kanclerza Leszka Białego w 1207 r. i następ. Po zrzeczeniu się Wincentego Bogusławica został biskupem krakowskim 1218, a gdy po śmierci Henryka z Brenu, były spory między 2 elektami, bulla papieska z 4 Listopada 1219 mianowała go arcybiskupem gnieźnieńskim. Zrzekł się téj ostatniéj godności dla Wincentego. Gorliwy o szerzenie religii, miał założyć Duchaków (szpital ś. Ducha) w Prądniku, sprowadził cystersów do Kaczycz a potém do Mogiły, 1227 r. za radą i zgodą braci kanoników, t. j. kościoła ś. Wacława (katedry) oddał kościół ś. Trójcy zakonowi dominikanów, do którego byli wstąpili dwaj jego synowcowie: Jacek i Czesław (*Cod. dipl.* Rzyszcz. I, N. 18). Stał się tym sposobem twórcą nowego kierunku w naszym kościele, gdyż prace benedyktynów, zwrócone więcéj do nabywania i szerzenia wiedzy, za jego sprawą ustępują działaniu więcéj ascetycznemu i mistycznemu dominikanów. Za rządów Iwona 1228 przybył trzeci z rzędu legat (Jan Malebranka, Piotr kardynał), Grzegórz de Crescentis (ob.) do Krakowa, zapewne w interesie małżeństw księżych, a sam Iwon pod tę porę brał udział w wyprawie krzyżowéj na Prusy przez Leszka Białego, Henryka Brodatego i Konrada, tak że 5 Sierpnia 1222 i 6 Sierpnia 1223 w Łowiczu i Wirdelowie na sejmach wspólnych tych książąt go znajdujemy. Darowizna żeremi bobrowych nad Czarnę przez Leszka Białego mu uczyniona na sejmie w Suchedniowie (Gładysz. „*Żywot bł. Prandoty*“ N. 12) przyznanie mu przez tegoż zakwestyjonowanéj połowy wsi Pełczysk na sejmach w Rozegrohu i nad Szreniawą (ibid N. N. 10, 11), wreszcie podpis Iwona na darowiźnie praw łowów w Wolborskiém przez Grzymisławę, wdowę po Leszku, biskupowi Michałowi kujawskiemu (Rzyszczew. I 31) dowodzą wierności Iwona dla rodziny Leszka Białego. Niewiadomo dotąd, czy tylko wieść roczników, że 1225 r. był Henryk Brodaty „*w*“ lub „*pod*“ Krakowem, i ta przyjaźń Iwona dla Leszka, zrodziła powieść Długosza o wywołanéj przez nieprzyjaźń Odrowążów do Gryfów wojnie tego roku Leszka z Henrykiem. Swobody udzielone dyjecezyi krakowskiéj, duchowieństwu i zakonom w 1228 r. przez Władysława Polskiego (Gładysz. N. 13) zdają się potwierdzać wniosek, wynikający z powyższego, że Iwon zyskiwał łaski od przeciwników Henryka Brodatego. Ta niechęć uwydatniła się w sporze z Wawrzyńcem, biskupem wrocławskim, na synodzie w Gnieźnie (Długosz) czy Sulejowie (Helcel) o piérwszeństwo po arcybiskupie gnieźnieńskim. Wawrzyniec posiadł je na zasadzie ówczesnéj hegemonii Szlązka w Polsce, Iwo apelował do Rzymu, który wyznaczył komisyję (Długosz *Hist.* s. a. 1227 list Grzegorza IX z 19 Kwiet. bez roku Bartoszewicz *Cod. d. p.* III 12). Przy téj sposobności dobył Iwo dawne erekcyje archidyjecezyi w Krakowie, które niewiadomo czy wywołały odnowienie jéj istotne. To pewna, że Henryk Brodaty r. 1229 zbudowawszy sobie zamek w Przegini, gdy Konrad rządził w Krakowie 1229 i 1230 musiał wypędzić Iwona, gdyż ten „umarł na wygnaniu“ 1229 r. 21 Lipca. Tak przynajmniéj podają roczniki (*Monum.* Bielow. II 803). Długosz podaje, że † śród zabiegów o archidyjecezyję we Włoszech. Być może istotnie spory te były powodem jego wygnania. Dopiéro Pruszcz nazwał go błogosławionym, a ciało przywieziono 1615 r.

Iwonicz, wieś w Galicyi, na północnym brzegu Karpat położona, odległa na 24 mile od Krakowa i Lwowa, posiada słynne źródła wody słono-jodowéj. W blizkości znajdują się bagna gazem błotnistym przesiąknięte i gaz przez szczelinę obficie się wydobywa. Wody I. należą do bogatych źródeł swego rodzaju i są bardzo skuteczne w cierpieniach, w których solanki (ob.) w ogóle są używane. Por. Dietla „*Zdroje Iwonickie*“ (Kraków 1866).

Iwowy olejek (*iwaowy olejek*), C_{24} H_{40} O_2, olejek eteryczny, niebieskawo-zielony, znajdujący się w *Achillea moschatum* (*iva*); smak ma gorżki, ogrzewający, woń silną eteryczną; działa na żołądek silnie ogrzewająco. W téjże roślinie znajduje się istota gorżka *iwaina*, C_{24} H_{42} O_3, która może być uważana za wodan powyższego olejku. Roślinę tę, na któréj własności lekarskie zwrócono w ostatnich czasach pilną uwagę, zbadał chemicznie Plauta Reichenau.

Ixia (*Stuwdzięcznia*), rodzaj roślin z rodziny kosaćcowatych, obejmujący rośliny ozdobne, cebulkowe, pochodzące z Przylądka Dobréj Nadziei. Z cebulek wydają w ogóle liście mieczowate, z głąbikiem najczęściéj jedno-kwiatowym. Kwiaty są zwykle różnokolorowe, w których przeważają barwy różowa, purpurowa, żółta, fijoletowa. Pielęgnują się łatwo. Najwięcéj ulubione gatunki są: I. *crocata*, I. *maculata*, I. *longifolia*, I. *coelestina* i in.

Ixora (*Zamrocznia*), rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, obejmujący krzewy zawsze zielone, w Indyjach Wschod. i Afryce, o liściach przeciwległych i kwiatach pięknych, szkarłatnych, różowych lub białych, często wonnych. Z I. *bandhuca*, I. *grandiflora*, I. *coccinea* korzenie używają się przeciw febrze; wiele gatunków hoduje się w cieplarniach, jako ozdobne.

Ixtlilxochitl (Fernando de Alva), historyk indyjski, potomek królów meksykańskich z Tezkuka, żył na początku 16 w. Będąc tłumaczem wicekrólów meksykańskich, pilnie zbiérał wszelkie rękopisy i wiadomości o sprawach krajowych; skupił je w swych *Relationes*. Najważniejszym jego utworem są *Dzieje Czyczymeków*, wydane przez lorda Kingsborough w IX t. „*Mexican Antiquities*“. Dzieło to, aczkolwiek przecenia ważność królów tezkukańskich, jest jednak ciekawe dla historyi Meksyku i dosyć bezstronne.

Ixyjon, syn Flegyjasa, którego Kuhn A. łączy z indyjskiemi *Brighu* (ogniem niebieskim), wedle Papego, Benzelera stoi w związku z *iksys*, wedle Welkera i innych z *hiku* więc „błagający“, wedle Potta pochodzi od *ik*, *ikmas*. Mienią go téż synem Antijona (burzliwego) a wnukiem „błysz-

czącego wkoło“ Perifajna. Uchodzi za ojca Pejrythousa i Centaurów (od *Kentroó* świdruję). Rozkochawszy się w Herze, zamiast jéj uścisnął obłok, w jéj kształty urobiony. Za to w piekłach przywiązany do koła, wciąż za powiewem wiatru z nim się obraca. W indyjskich podaniach także błyskawica uchodzi za „drogocenną włócznię“ „nigdy niestępioną“, przedzierając obłoki (krowy niebieskie) wytacza z nich deszcz (mléko). Hefajstos, indyjski Twashtri, jest twórcą téj błyskawicy, a w podaniach greckich jest synem Hery i spada sam z nieba. Nieinny téż pono bieg idej I. dał za kochanka obłokowi—Herze, uczynił go synem ognia niebieskiego, dał nazwę moczącego, co zgadza się z sanskr. *sik*, *sinkami*, spargo, rigo (*sektr*, adspergens, t. j. mąż), por. polskie sikawka. Wyobrażenie koła w które wpleciono Ixyjona, jest symbolem słońca, dobycia ognia, a przenośnie oznacza concubitum.

Iynx, córka Pana i Echo, służebnica Jony, opiekująca się miłością Zeusa z Ioną i za to przez Herę przemieniona w pliszkę (*Iynx torquilla*), któréj starożytni przypisywali czarodziejską władzę w sprawach miłosnych.

Iz, po włosku *Eso*, wysepka na m. Adryjatyckiém, w okręgu zadarskim, $^1/_4$ mil kw. austr., posiada dwie wsie: *Iz północny* czyli większy (850 m.) i *Iz Południowy* czyli mniejszy (400 m.). W dwu kościołach paraf. rzymsko-kat. odprawia się tak zwana liturgija głagolicka.

Izaak (właściwie *Isaak*), syn Abrahama i Sary, ur. 1892 r. przed Chr., † w Mamrze licząc lat 180 (Gen. 21, 2 i nast.). Ożenił się z Rebeką, córką Betuela, brata Abrahamowego (Gen. 26). Był ojcem dwu bliźniaków Ezawa i Jakóba.

Izaak z *Pragi*, nazywany we Włoszech *Arigo Tedesco* (Henryk), ur. 1449 r., jeden z najdawniéjszych i najlepszych kontrapunkcistów, uczeń Josquino. Cesarz Maksymilijan mianował go swoim kapelmistrzem. Około 1548 r. wydał w Norymberdze swoje pieśni. Niektóre z jego melodyj i chorałów zostały przyjęte w kościele ewangielickim.

Izaak (syn Abrahama), karaita, ur. w Trokach 1533 r., † 1594 r., znawca teologii judaistycznéj, języka polskiego i łacińskiego, oraz teologicznéj literatury chrześcijańskiéj krajowéj; odbywał częste dysputy z uczonymi wszystkich wyznań i biskupami rzymsko-kat. W r. 1593 zebrawszy ich treść w jedno dzieło, wydał takowe tego roku p. t. „*Chizuk Emunah*“ (Wzmocnienie wiary), wydane następnie kilkakrotnie (Altdorf 1681, Amsterd. 1705 i 1717) oraz w tłumaczeniu na inne języki. W tłumaczeniu łacińskiém Wagenseila dzieło to nosi tytuł „*Tela ignea Satanae*“.

Izabela Bawarska, ob. Isabeau.

Izabela Kastylska, królowa hiszp., córka Jana II kr. Kastylii i Leonu, ur. 1451, zaślubiła 1469 Ferdynada Katolickiego z Aragonu (ob. Ferdynand); 1474 po śmierci swego brata Henryka IV wstąpiła na tron Kastylii z posunięciem starszéj swojéj siostry Joanny. Jednę część panów zjednała sobie dla uskutecznienia tego zamiaru jeszcze za życia brata, innych zaś zmusił do posłuszeństwa orężem w bitwie pod Toro 1476 mąż jéj Ferdynand. Gdy więc tym sposobem zjednoczono Kastyliję z Aragoniją, Ferdynand i I. poczęli się odtąd nazywać królem i królową Hiszpanii. Obu krajami rządzili wspólnie, sprawy jednak Aragonii zostawały głównie pod kierunkiem Ferdynanda. Z wdziękami swéj płci właściwymi łączyła I. odwagę bohatera, roztropność ministra, bystrość prawodawcy i świetne przymioty zdobywcy. W sprawach państwa czynny zawsze brała udział. Za najwyższy cel swych rządów uważała wypędzenie z Hiszpanii Maurów, co téż w części nastąpiło po zdobyciu Grenady. Od niéj to Kolumb doznał największéj pomocy i wsparcia w swoich podróżach dla odkrycia Nowego Świata. We wszystkich przedsięwzięciach dzielną był dla niéj pomocą kardynał Ximenes (ob.). Zarzucano jéj surowość, dumę, chciwość i niezmierną żądzę władzy; wyznać jednak trzeba, że wady te nie mniéj przyczyniły się do rozwoju potęgi państwa jak jéj cnoty i talenty. Panujące wówczas *prawo kułaka* stłumiła zaprowadzeniem powszechnego pokoju i szybkiego wymiaru sprawiedliwości. Papież Aleksander VI obu małżonkom nadał tytuł katolickich z powodu ich gorliwości o wiarę katolicką. Nie tyle jednakże owa gorliwość ile raczéj zamiar utworzenia politycznéj instytucyi prześladowczéj skłoniły ją do zaprowadzenia w Hiszpanii Inkwizycyi (ob.). † 1504 w Medina del Campo. Porów. Prescotta „*History of Ferdinand and Isabella*“ (Bost. i Lond. 1838).

Izabela II (Maryja Ludwika), ex-królowa hiszpańska, ur. 1830, córka Ferdynanda VII (ob.) i jego czwartéj żony Maryi Krystyny (ob.). Skutkiem zniesienia prawa salickiego (29 Mar. 1830) przez Ferdynanda VII, wyłączony był od tronu Don Carlos a I. została następczynią tronu. Po śmierci króla (29 Wrześ. 1833) Maryja Krystyna objęła regencyję jako opiekunka małoletniéj córki i stanęła u steru rządu. Gdy zaś wojna domowa wywołana powstaniem Karlistów, zwycięsko przez gen. Espartero została stłumioną, musiała królowa regentka opuścić Hiszpaniję (Paźdz. 1840), Espartero zaś objął regencyję (Maj 1841) a Arguelles był wybrany na opiekuna młodéj królowéj. W krótce po upadku Espartery i mianowaniu opiekunem Castanosa, ks. Baylen, ogłosiły Kortezy 8 Listopada 1843 królowę pełnoletnią. I. poślubiła 10 Paździer. 1846 swego krewniaka Frańciszka d'Assis, syna infanta Frańciszka de Paula a równocześnie jedyna jéj siostra wyszła za ks. Montpensier, syna Ludwika Filipa. Sprawa tych małżeństw stała się kwestyją europejską i sprowadziła głębokie nieporozumienie między Francyją i Anglią. Objąwszy sama rządy państwa starała się I. o pojednanie stronnictw, zagojenie ran po wojnie domowéj i stłumienie ducha fakcyjności. Używała téż początkowo, mimo zbytecznego oddawania się rozkoszom, wielkiéj popularności, zwiększonéj jeszcze na chwilę zamachem fanatycznego księdza Marcina Marino (2 Grud. 1852). Ale kiedy podawszy skłonne ucho namowom Bravo-Murilla i absolutystów,

dążyła do zniesienia konstytucyi, zwróciła przeciw sobie opiniję publiczną. Rewolucyja 1854, kierowana przez O'Donnela, ledwie że nie sprowadziła upadku dynastyi. Królowa tymczasem połączyła się ściśle z bigoteryjną kamarylą stronnictwa absolutystyczno-klerykalnego i dozwoliła na sprawy rządu wywierać przeważny wpływ osławionéj mniszce Patrocinio. Taki stan rzeczy i gwałtowna polityka ministeryjum Narvaeza (ob.) otoczyły tron I. wielu niebezpieczeństwy i ściągnęły nań nienawiść ludu. Stłumienie progresistowskiego powstania, wznieconego przez Prima (ob.) na początku 1866 r., wzmocniło bardziéj jeszcze prąd reakcyjny. Ogólną nienawiść powiększał jeszcze wpływ ulubieńca królowéj Karola Marfori, margr. Loja. W dziwnym kontraście z opiniją publiczną o domowém życiu I. było odznaczenie jéj cnoty i czystości przez Pijusa IX (Luty 1868). Gwałty Gonzalesa Bravo, następcy Narvaeza (w Kwietniu 1868) wywołały rewolucyję we Wrześ. 1868 r. Królowa bawiąca w San-Sebastian na wieść o wybuchu powstania miała zamiar wracać do Madrytu, ale po klęsce pod Alcolea (28 Wrześ. 1868) opuściła Hiszpaniję wraz ze znienawidzonym Marforim. Z Pau we Francyi ogłosiła namiętny protest przeciw dokonanym zmianom, zamieszkała następnie w Paryżu i starała się daremnie o interwencyję u Napoleona III. Za jego radą podobno zrzekła się uroczyście praw do korony hiszpań. (25 Czerwca 1870) na rzecz swego syna Alfonsa. Po abdykacyi króla Amadeusza i ogłoszeniu rzeczypospolitéj (1873) zachowują się stronnicy Alfonsa (*Alfonsiści*) wśród obecnych zamieszek (1873) spokojnie. Oprócz infanta Alfonsa, ks. Asturyi (ur 18 Listop. 1857), ma jeszcze I. 4 córki.

Izabela, córka Henryka II, króla francuskiego, i Katarzyny Medicis, ur. 1545, przyobiecaną była w małżeństwo infantowi hiszpańskiemu Don Karlosowi, lecz, gdy ojciec jego Filip II owdowiał, oddaną została temu ostatniemu 1559 za żonę. Według podania Karlos miał utrzymywać z nią stosunki miłosne, skutkiem czego Filip II odkrywszy takowe, syna na śmieć skazał. I. † w połogu 1568. Historyja téj królowéj posłużyła Schillerowi za przedmiot do znanéj tragedyi „*Don Karlos*“.

Izabela Jagiellonka, ob. Zapolska Izabela.

Izagoge (z greck.), wstęp, przygotowawcze wiadomości, potrzebne do pojęcia obszerniejszéj jakiéj nauki.

Izajasz, Jezajasz (po hebr. *Jeszajahu=Zbawienie Boże)*, syn Amosa, piérwszy z cztérech wielkich proroków, jak się zdaje z pokolenia Judy, żył prawdopodobnie w 1 połowie VII w. przed Chryst., występował głównie w Jerozolimie. Proroctwa jego składają się z 66 rozdziałów, odnoszących się do panowania Joathama, w piérwszéj części, w drugiéj do panowania Achaza, w ostatniéj do czasów króla Ezechijasza. Nowoczesnymi wykładaczami I. są: Gesenius (3 t., Lipsk 1820 i 1829), Hitzig (2 t., Heidelb. 1833), Heudewerk (2 t., Królewiec 1838—43), Knobel (Lipsk 1843), Henderson „*The Book of the prophet Isaiah*“ (Lond. 1840).

Izametrale, *Izametralne linije*, linije łączące na kartach geograficznych miejsca, w których w danym czasie temperatura jednakowo odstępowała od temperatury średniéj; pozwalają one sądzić o stanie pogody w danym czasie.

Izanomale, *Izanomalne linije*, ob. izotermy.

Izar, dopływ Dunaju, bierze początek w Tyrolu, pod Hallanger, na północ Innsbrucku, skąd bystrym biegiem wchodzi do Bawaryi i ubiegłszy mil 47, wpada pod Isargmünd Deggendorf do Dunaju.

Izasław Włodzimierzowicz, syn Włodzimierza Światosławicza i Rogniedy, znienawidzony przez ojca za to, że w r. 989 przeszkodził zabiciu matki, wysłany został wraz z nią na wygnanie do Izasława. W r. 995 został ks. połockim. † 1001 czy 1003 r.

Izasław Jarosławowicz, w. ks. kijowski (1054—1078), ur. 1025 r., wojował z Wszesławem, ks. połockim, którego pokonawszy nad Niemnem, zdradą ściągnął do Kijowa i w więzieniu osadził. Powstanie Kijowian oburzonych, że I. bezczynnie dozwala łupić Połowcom swe ziemie, zmusiło I. do ucieczki i szukania pomocy u króla polskiego, Bolesława Szczodrego, gdy tymczasem Wszesław z więzienia wszedł na tron. Wsparty przez Bolesława, powrócił do swego księstwa 1069 r. Mszcząc się na Wszesławie, wygnał go I. z Połocka i księstwo to oddał swemu synowi Mścisławowi. Wkrótce potém zmuszony do ucieczki przez braci Świętosława i Wszewołoda, powtórnie schronił się do Polski, a (1075) udał się do cesarza Henryka IV. Gdy ani w Polsce ani u cesarza pomocy nie otrzymał, zwrócił swoje starania do papieża Grzegorza VII, za którego wstawieniem się i własną wiedziony polityką, Bolesław Szczodry 1077 r. przywrócił go na tron. Następnie, wspiérając brata swego Wszewołoda, wygnanego przez synowców z Czernihowa, wyruszył zbrojno na Czernihowian i raniony w bitwie † 1078 r. Za jego panowania powstały sławne pieczary kijowskie.

Izasław Włodzimierzowicz, syn Włodzimierza Monomocha, ks. kurski, w r. 1095 opanował Murom, poległ w bitwie z Olegiem, ks. czernihowskim 1095 r.

Izasław Mścisławowicz, w. ks. kijowski (1146—1154), syn Mścisława W. Po wstąpieniu ojca na tron kijowski (1125), otrzymał księstwo kurskie za Dnieprem, od stryja swego Jaropełka, ks. perejesławskiego. Walczył najprzód z woli ojca przeciwko książętom połockim, a wygnawszy ich z pomocą wojsk swoich krewnych, pozyskał księstwa połockie i mińskie 1129 r., następnie wspólnie z Litwą przedsięwziął wyprawę do Inflant i Estonii, a po śmierci ojca, gdy stryj Jaropełk r. 1132 zajął tron kijowski, dostał dzielnicę perejasławską, z któréj wszakże nie długo ustąpił dla stryja Wiaczesława, a sam zajął księstwo turowskie i pińskię, z którego atoli przez stryja wkrótce został wyparty. To dało powód do nowéj wojny, skutkiem któréj I. przy pomocy krewnych swoich, za utracone księstwo turowskie, otrzymał Włodzimierz na Wołyniu. Gdy po śmierci Jaropełka, opanował Kijów

książę czernihowski Wszewołod Olegowicz, I. łącznie z braćmi, wystąpił zbrojnie przeciwko niemu, lecz bez stanowczych następstw przyszło między nimi do układów, na mocy których I. za włodzimierskie, otrzymał powtórnie księstwo perejasławskie i z Wszewołodem wszedł w ściślejsze stosunki przyjaźni. Śmierć Wszewołoda (1146) powołała nareszcie na tron kijowski I., jako najstarszego z ulubionéj Kijowianom dynastyi Monomachowiczów, co wszakże wplątało go w liczne zatargi i wojny, mianowicie z zazdroszczącym mu Świętosławem czernihowskim, który wszystkich innych książąt przeciwko niemu podburzał, a między innymi Jerzego z Suzdala, Hleba, syna Jerzego, skutkiem czego nawet, po przegranéj bitwie pod Perejasławiem, opuścił Kijów i schronił się z żoną, dziećmi i metropolitą do Włodzimierza na Wołyniu. Nowa, wszczęta z tego powodu wojna, skończyła się pokojem, mocą którego I. ustąpił z w. ks. kijowskiego, a wziął za to Włodzimierz. Gdy wszakże Jerzy nie dotrzymał pokoju, I. powtórnie wszedł do Kijowa; ale wkrótce znalazł nowego współzawodnika w osobie Włodzimirka, księcia halickiego, który silną wsparty pomocą, rzeczywiście groźnym był dla niego, tak dalece, że I. ujrzał się przymuszonym przywołać Wiaczesława, ks. turowskiego, który przyjąwszy rządy Kijowa, jego, jako przyszłego następcę, przy sobie zostawił, dzieląc się z nim rządami księstwa. Odtąd I. więcéj się już zajmował sprawami wojennemi swojego państwa, w których niejednokrotnie okazał się dzielnym i znakomitym mężem, występującym, jak od piérwszéj młodości, tak i teraz zawsze tylko w sprawie pretensyj własnych lub swoich najbliższych krewnych, † 1154 r.

Izasław Dawidowicz, w. ks. kijowski (1157—61), syn Dawida Świętosławowicza, z rodu Olgowiczów czernihowskich. Po śmierci Wiaczesława Mścisławowicza, i chwilowych rządach Rościsława, w skutek niepomyślnéj dla tego bitwy nad rz. Białowąsem, pozyskał Kijów i Perejasław. Z powodu ciągłych zatargów i wojen, zmuszony był dwukrotnie ustępować z Kijowa, który ostatecznie zdobył 1161 r., lecz poległ w bitwie t. r. w okolicach Kijowa.

Izasław Andrzejewicz, syn w. ks. Andrzeja Bogolubskiego, odbywszy 1159 r. z ojcem wyprawę przeciwko Bułgarom, † 1165 r.

Izasław Hlebowicz, syn Hleba Jurjewicza, raniony w bitwie z Bułgarami (pod Wielkim Grodem), 1182 r. i † w powrocie do kraju.

Izasław, książę z rodu książąt kijowskich, syn Jarosława Izasławowicza, † 1196 r. i pochowany w Kijowie.

Izasław (Michał) Jarosławowicz, syn Jarosława Włodzimierzowicza nowogrodzkiego, posiadał czas jakiś księstwo Wielkich Łuk, † 1196 r.

Izasław Włodzimierzowicz, ks. razański, syn Włodzimierza Hlebowicza; brał udział w wojnie domowéj w. ks. Wszewołoda Jurjewicza (1207 r.) z książętami razańskiemi. W r. 1217 brat jego Hleb, pragnąc z drugim bratem Konstantym panować nad całą ziemią razańską, zabił go w Isadzie.

Izasław Ingwarowicz (Igorewicz), syn Ingwara, ks. łuckiego, zginął w bitwie z Mongołami na brzegach Kałki 31 Maja 1224 r.

Izasław Włodzimierzowicz, ks. czernihoswki, syn Włodzimierza Igorewicza, w wojnie z Włodzimierzem kijowskim i Danielem halickim, pobił tego ostatniego pod Torczeskiem a następnie zdobył Kijów (1234), skąd atoli w dwa lata potém został wygnany przez Włodzimierza. Po zdobyciu Kamieńca przez Mongołów, I. został ich sprzymierzeńcem i namówił lennika Batego, Kurelesa, do wyprawy na Halicz przeciwko Danielowi; lecz pod czas téj wyprawy sam popadł w niewolę. † 1255 r.

Izatyna, $C_8 H_5 NO_2$, ciało odkryte przez Erdmanna i Laurenta w 1841 r.; jestto produkt utleniania indyga kwasem azotnym słabym. Czysta I. krystalizuje w większe lub mniejsze kryształy, żółto czérwone, żywego blasku. Rozpuszcza się nieco w wodzie wrzącéj a silniéj w alkoholu, dystylowana z potażem wydaje anilinę (ob). Poddana działaniu chloru wydaje produkty podstawienia. Potaż gryzący na cieple rozpuszcza się w I. i tworzy *izatynijan potażu*; w stanie odosobnionym kwas izatynowy nie jest znany. Jeżeli przez roztwór gorący I. w alkoholu przepuszczamy gaz amonijaku powstaje *imezatyna*. Knop i Baeyer otrzymali ciekawe produkty redukcyi I., mianowicie: *dioksyindol* $C_8 H_7 NO_2$, *oksyindol* $C_8 H_7 NO$ i *indol* $C_8 H_7 N$. Ten ostatni jest ciałem stałém, krystaliczném, topiącém się przy 52°; rozpuszcza się łatwo w wodzie wrzącéj, alkoholu i eterze, ma własności zasadowe.

Izaura (Klemencyja), dziewica z Tuluzy, ur. 1440 r., † 1500 czy 1513 zakonnicą; miała wskrzesić w mieście rodzinném igrzyska kwiatowe (*Jeux floraux*) i zostawiła po sobie zbiór poezyj i pieśni (Tuluza 1505) w narzeczu prowansalskiém. Nowsi badacze utrzymują, że I. wcale nie istniała.

Izauryja, prowincyja w południowéj Azyi Mniejszéj, pomiędzy Pamfiliją i Cylicyją, któréj rozbójniczy acz waleczni mieszkańcy w latach 87—84 prz. Chr. połączyli się przeciwko Rzymianom z Mitrydatesem i w r. 67 przez Pompejusza pobici zostali. Jeszcze w V w. po Chr. zdobyli Seleucyję, lecz odtąd zniknęli już z dziejów historycznych. Główne ich miasto Izaura, blisko góry Taurusu, leży dzisiaj w gruzach.

Izbica, osada w gub. kaliskiéj, pow. kolskim, ma 2,345 m. Znajduje się tu starożytny kościół.

Izbicki (Jizbicki Paweł) z Izbicy, poeta łacińsko-czeski, zabity w Pradze 1607, syn mieszczanina z Litomierzyc, Matyjasza Litomierzyckiego, który otrzymał od cesarza Rudolfa II godność szlachecką z przydomkiem z Izbicy.

Izbieński lub **Izbiński**, ob. Izdbieński.

Izbor, bajeczny książę słowiański, syn Wandala, panującego w Sławeńsku (podług kroniki Joachima, biskupa nowogrodzkiego), posiadłszy to miasto po śmierci ojca, nazwał je Izborskiém, i † w młodym wieku z ukąszenia przez żmiję.

Izbornik, jeden z najdawniejszych pomników piśmiennictwa słowiańskiego, napisany przez djaka Jana dla w. ks. Światosława Jarosławicza Kijowskiego w r. 1073. Obejmuje wyciągi z różnych miejsc Pisma Ś. i innych kościelnych. Znajduje się w biblijotece Woskresieńskiéj Nowojerozolimskiéj.

Izborsk (*Izboresk*, *Sboresk*), starożytna warownia nad rz. Orłówką, niegdyś siedlisko Truwora, brata Ruryka. Zbudowana podobno przez Krywiczów w r. 862; obecnie wieś w gub. pskowskiéj. Od r. 1238 wielokrotnie napadana przez Krzyżaków Niemieckich, zwłaszcza w r. 1501 i 1502. W r. 1581 zajęty był przez Polaków.

Izborski (Bolemir), ob. Marek Antoni.

Izdbieński (Benedykt), z Izdebna rodem, zwany *Izbieński* albo *Izbiński*, herbu Poraj. Mianowany kanonikiem krakowskim 1527, wyznaczony został 1532 do korektury praw koronnych; kantor krakowski, potém poznański, w r. 1545 biskup kamieniecki, a 1546 poznański; † 1553. Bardzo surowo prześladował heretyków.

Izdbiński (Jan z Ruszczy), marszałek ziem wielkopolskich, zgromadzonych pod Kołem 1590; wydał: „*Krótkie opisanie zjazdu kolskiego*“ (1590), pismo nadzwyczajnie dzisiaj rzadkie.

Izdebno, jezioro w wielkiém księstwie poznańskiém, regencyi bydgoskiéj, pow. mogielnickim.

Izera (po niem. *Iser*), rzeka w król. czeskiém, powstaje z połączenia się Wielkiéj i Małéj I., długa mil 17, wpada powyżéj m. Bolesławy Staréj (Altbunzlau) do Łaby (Elby).

Izerskie góry, część gór Olbrzymich (Riesengebirge), sięgają od źródła rz. Zacken i Queiss aż do Nisy łużyckiéj; są bardzo lesiste, dzikie i mało zamieszkałe i składają się z kilku równoległych do siebie grzbietów. Najwyższą ich część stanowi grzbiet Izery (Iserkamm), dochodzący 4,378 stóp wysokości; w jego południowéj stronie leży 1 milę długa a ¼ mili szeroka bagnista równina Izery (*Iserwiese*), na wysokości 2,560 stóp, która jest najdzikszą okolicą w całych Sudetach.

Izetijonowy kwas, związek chemiczny, powstający jeżeli kwas siarczany gotujemy z alkoholem bezwodnym lub eterem, nasycamy barytą, przecedzamy i nadmiar baryty strącamy kwasem siarczanym. Jestto ciecz syropowa, rozkładająca się wyżéj 150°; tworzy sole krystaliczne.

Izium, m. pow. w gub. charkowskiéj, na obu brzegach rz. Dońca, 12,400 m. Na pobliskiéj górze dawna warownia ziemna.—I. powiat, 6,788 w. kw. a ludności 169,000.

Izmael (z hebr.=*wysłuchanie Boże*), syn Abrahama i jego niewolnicy Agary, wygnany przez Sarę, wraz z matką, żył na pustyni. Uważany jest przez Arabów (Izmaelitów) za protoplastę. Żył lat 137 i miał 52 synów.

Izmael lub **Izmali-Pasza**, ob. Kmethy Jerzy.

Izmaelici, ob. Izmael.

Izmaelici, zowią się członkowie sekty mahometańskiéj w Persyi, Syryi i Indyjach, powstałéj w II w. po Mahomecie (VII po Chr.). Są oni gałęzią Szyitów.—I. oznacza w ustawach węgierskich wyznawców Islamu.

Izmail-Pasza, pochodzenia czerkieskiego, urodz. około 1815 r., odznaczył się w armii tureckiéj podczas wojny przeciwko Rossyi 1828—29, następnie przeciwko Mehmedowi-Alemu w Syryi; potém walczył przeciwko powstańcom albańskim i bośniackim, tudzież przeciwko Czarnogórcom. W roku 1854 dowodził szczęśliwie jazdą turecką pod Czetate i mianowany został *muszyrem* (marszałkiem armii). Posunięty na generalisimusa w Azyi Mniejszéj, powrócił 1855 r. jako wódz naczelny wojsk tureckich nad Dunaj; † 1861 w Konstantynopolu.

Izmail Pasza, wicekról Egiptu od 1863 r., noszący tytuł *Khediwego* od 1867 r., ur. 1820 w Kairze drugi syn Ibrahima-Paszy (ob.); wraz ze swym bratem Ahmedem odebrał staranne wychowanie we Francyi. Wróciwszy 1849 do kraju, stanął w opozycyi przeciw rządom Abbas-Paszy (ob.) i był jednym z najczynniejszych członków partyi, utworzonéj przez książąt z domu Mehmed-Alego. Mianowany przez swego stryja Said-Paszę członkiem rady państwa, piastował oprócz tego wiele wysokich urzędów. W r. 1861 sprawował regencyję podczas dłuższéj nieobecności wicekróla. W końcu tego roku objął naczelne dowództwo nad armiją egipską, z którą przytłumił powstanie w Sudanie Górnym. Po śmierci stryja 18 Stycznia 1863 został jego następcą i począł sprawować rządy w duchu swego poprzednika. Bliższe szczegóły znajdzie czytelnik w artykule *Egipt*.

Izmaił, m. warowne i przystań nad odnogą Kilijską rzeki Dunaju, blisko ujścia rzeczki Repidy; 32,000 m. W r. 1770 zdobyte przez wojska rosyjskie a w 1790 szturmem przez Suworowa ze stratą 10,000 ludzi. W r. 1812 dostało się cesarstwu rossyjskiemu; przez traktat paryski 1856 r. przyłączone do księstwa mołdawskiego.

Izmaił, murza nogajski, władzca Sarajczyku, nad brzegami Jaika w r. 1557, działając przeciwko Derbyszowi, dopomógł wojewodzie Czeremisinowi do zwalczenia go i podbicia carstwa astrachańskiego przez Iwana IV, † 1563 r.

Izmaiłow (Włodzimierz), autor rossyjski, urodz. 1773 r. w Moskwie, † 1825 r. Wydał „*Podróż do Rossyi południowéj*“ (4 t., Moskwa 1802—1805). Oprócz kilkunastu przekładów z autorów zagranicznych, szczególniéj francuskich, w r. 1804 wydawał dziennik pedagogiczny *Patryjota*, w r. 1811 *Wiestnik Jewropy* a 1815 *Muzeum europejskie*.

Izmaiłow (Aleksander), autor rossyjski, ur. 1779 r. w Moskwie, † 1831 r. w Petersburgu. W 1826 r. został wice-gubernatorem twerskim a następnie archangelskim. Oprócz powieści, „*Biédna Marysia*“ (Petersb. (1801) i rozprawy „*O żebrakach*“ (1804), wyd. czasopisma: *Kwiatnik* (1809 i 1810); *Wiestnik petersburgski* (1812), *Błahonamierennyj* (1818). Główną atoli zasługę położył w literaturze rossyjskiéj jako bajkopisarz. Ósme wydanie jego bajek wyszło w Petersburgu 1860 r.

Izmajłowo, osada o 8 w. od Moskwy, 2,200 m.

niegdyś siedziba Michała Fiedorowicza i Aleksego Michałowicza. W r. 1731 założony tu zwierzyniec.

Izobarometryczne linije, linije krzywe, łączące na kartach geograficznych punkta na ziemi, w których średnia roczna obszerność wahań barometru jest jednaka. Linije te są nieregularne, w ogóle jednak dosyć są zbliżone do równoleżników.

Izochimeny, ob. Izotermy.

Izochromowy werniks, werniks otrzymywany z mastyksu, szkła tłuczonego, olejku terpentynowego i terpentyny weneckiéj; służy jako lakier do malowideł, jako też do powlekania miedziorytów i litografij kolorowanych, które przez to otrzymują wejrzenie obrazów olejnych.

Izochronizm (z greck.), ob. wahadło.

Izodynamiczne linije, Izogoniczne linije, Izoklinicznе linije, ob. magnetyzm ziemski

Izokrates, jeden z najsławniejszych mowców greckich, ur. 436 prz. Chr. w Atenach. Za nauczycieli miał Gorgijasza, Prodika i Teramenesa. Dla słabości głosu i wrodzonéj bojaźliwości nie ośmielił się jednak nigdy występować publicznie; zajmował się wyłącznie prawie nauczaniem retoryki i pisaniem mów dla innych, za co drogo kazał sobie płacić. Z Platonem aż do późnéj starości zostawał w bliskich stosunkach przyjaźni; był także wielkim czcicielem Sokratesa i sam jeden po jego śmierci nosił w Atenach żałobę. Przeciw sofistom występował ostro i energicznie. Główna zasługa I. polega na tém, że on piérwszy stosował krasomówstwo do celów praktycznych, mianowicie celem rozbudzenia obyczajności, i że dbał niezmiernie o gładkość i potoczystość stylu; stąd też wiele trawił czasu na wypracowanie mów swoich. Dla wolności Grecyi taką żywił miłość i zapał, że po nieszczęśliwéj bitwie pod Cheroncą (338 prz. Chr.) dobrowolną um. śmiercią w 98 r. życia. Z 60 mów I. (połowa tylko autentyczna) znanych jeszcze za czasów Plutarcha 21 doszło naszych czasów. Najcelniejsze z nich są: „*Panegyrikos*“, w któréj zagrzewa Greków do zgody przeciw Persom, i „*Panathenaikos*“, pochwała Aten (miał nad nią pracować lat 10). Celniejsze onych wydania oprócz w edycyi „*Oratores Attici*“ są: Koraisa (2 t., Paryż 1807), Bremi'ego (Gotha 1831), Baitera i Sauppe'go (2 t., Zürich 1839) oraz Christiana wraz z tłumaczeniem niemieckiém (8 tomików, Stuttg. 1833—46). Wybór dali Schneider (t. 1—2, Lipsk 1859—62) i Reuchenstein (3 ed., Berl. 1864).

Izolatory, ob. Elektryczność.

Izomeryja, ob. Równoskładność.

Izomorfizm, ob. Równokształtność.

Izop, *Hyzop*, *Józefek* (*Hyssopus*), rodzaj roślin z rodziny wargowych, obejmujący podkrzewy w Europie połud. i na Wschodzie. **I. lekarski** (*H. officinalis*) o kwiatach ciemnobłękitnych, czasem czérwonych lub białych, o liściach szczupłych, bezogonkowych, mocnéj, aromatycznéj woni, powszechnie utrzymywany u nas w ogrodach. Kwiaty i ziele działają pobudzającą. Czy Yzop starożytnych był tąż samą rosliną, jest wątpliwa.

Izoperymetryczne figury, ob. równoobwodowe.

Izorachije, ob. przypływ i odpływ.

Izotermy, *Izotermiczne linije*, są to linije łączące na kartach geograficznych te punkta ziemi, które mają jednaką temperaturę średnią roczną. Linije te, zaproponowane przez Humboldta, dają wprawdzie pojęcie o rozkładzie ciepła słonecznego na ziemi, ale nie pozwalają wnosić o rocznym przebiegu temperatury w tém samém miejscu; tak np. Irkuck ma średnią temperaturą roczną 0° przy średniéj temperaturze lata + 14° i średniéj temper. zimy—14°, podczas gdy przylądek północny przy téjże temperaturze średniéj ma temper. średnią lata + 4° i temper. średnią zimy—4°. Dla tego już Humboldt zaproponował *izotery* i *izochimeny*, to jest linije łączące miejsca mające jednaką temperaturę średnią lata i zimy, Dove zaś *izotermy miesięczne*, to jest linije łączące miejsca o jednakowéj temperaturze średniéj miesięcznéj, tak że roczny przebieg ciepła na ziemi przedstawiony jest na 12 kartach. Izotermy przebiegają w ogólności równolegle do równoleżników, wszakże okazują od nich znaczne zboczenia. Do lepszego zresztą wyobrażenia o rozkładzie ciepła służą *linije izanomalne*. Jeżeli mianowicie obliczymy średnią temperaturę równoleżników, przez podzielenie przez 360 sumy średnich temperatur wszystkich stopni i porównamy tę temperaturę średnią obliczoną czyli *normalną* z rzeczywistą, okaże się, że tylko niewiele punktów posiada tę temperaturę normalną. Punkta łączące te miejsca nazywa Dove *normalnemi cieplikowemi*. Inne miejsca mają temper. bądź wyższą, bądź niższą od normalnéj, są cieplejsze lub zimniejsze. Różnicę między temper. średnią normalną i rzeczywistą nazywa Dove *anomaliją*, a linije łączące miejsca mające jednaką anomaliję, *izanomalami*; przebiegają one mniéj więcéj równolegle do normalnych cieplikowych i są od nich tém bardziéj oddalone im anomalija jest większą. Linije te okazują, że Europa, półn. część oceanu Atlantyckiego i Ameryka północ.-zach. są cieplejszemi, niż to wypada z ich szerokości geograficznéj. Co do bliższego szczegółów, ob. klimat.

Izotery, ob. Izotermy.

Izowinny kwas, kwas organiczny, powstający przez stopienie kwasu winnego z metawinnym; sole mają miéć takiż skład jak kwaśne winiany.

Izrael (hebr.=*bojownik Boży*), nazwany został patryjarcha Jakób, następnie przeszedł ten przydomek na jego potomków a późniéj na cały naród.

Izrael (Jerzy), ur. 1500 r. w Morawii, † 1588 r. tamże w Lipnicy. Wyświęcony na księdza kościoła Czesko-Braterskiego, był najprzód pasterzem gminy tarnowskiéj w król. czeskiém. Uwięziony i z innymi wygnany 1548 r. z kraju rodzinnego, na skutek edyktu cesarza Ferdynanda I, przybył do Wielkopolski, gdzie założył kilkadziesiąt gmin Braci Czeskich i został senijorem. Gorliwie się starał o doprowadzenie do skutku ugody, znanéj pod nazwą konsensu sędomierskiego z r. 1570. Z powodu sędziwego wieku złożył senijorstwo 1580 r. i przeniósł się do ojczyzny. Prócz historyi „*O początkach i rozkrzewieniu się Braci Czeskich w Wiel-*

kopolsce“ (po łacinie) pozostawił wiele mów synodalnych w jęz. polskim, tudzież opisy synodów w Koźminku z r. 1555, Choczu 1558 i t. d.

Izraelskie królestwo, ob. Hebreje.

Izydor z Peluzyi albo *Peluzyjota*, zwany także *Aegyptius* (ś.), ur. około 370 r. w Aleksandryi, † 450 r., opat klasztoru pod Peluzyjum, w dolnym Egipcie, gorliwy zwolennik ś. Jana Złotoustego, surowy karciciel złych obyczajów duchowieństwa. Jego listy (przeszło 200), nader ważne dla egzegezy i historyi kościoła, wydane zostały w Paryżu r. 1638. Czyt. Niemeyera „*De Isidori Pelusiotae vita, scriptis et doctrina*“ (Halla 1825). Kościół rz.-kat. obchodzi jego pamiątkę 5 Lutego.

Izydor Hiszpaleński albo *Sewilski* (ś.), ur. około 560 r. w Kartaginie, † 636 r., biskup sewilski (Hispalis), jeden ze znakomitych uczonych swojego czasu. Z jego dzieł (wyd. F. Arevali, 7 t., Rzym 1797—1803, Migne, 5 t., Paryż 1850), celniejsze są: „*Sententiarum de summo bono libri III*“; „*Chronicon*“ (historyja Gotów do r. 628, wyd Röslera, Tüb. 1838), „*Collectio canonum ecclesiae*“ (późniéj znacznie rozszérzone) oraz „*Originum seu etymologiarum libri XX*“ (rodzaj encyklop., wyd. Becketa, Berl. 1857). Pamięć jego kościół rzymsko-katolicki obchodzi 4 Kwiet.

Izydor *Oracz* (ś.), ur. w Madrycie w stanie włościańskim, † 1170 r. Zostawał w służbie u Jana de Vergasa za oracza, odznaczał się rzetelnością i pracowitością, wraz z żoną Maryją, uważaną w Hiszpanii za świętą. Jest patronem Madrytu i w ogóle wszystkich rolników. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 10 Maja.

Izydor, ur. w Solonice na końcu XIV wieku, † w Rzymie 1463 r., archimandryta klasztoru ś. Dymitrego w Carogrodzie, następnie pomocnik arcybiskupa illiryjskiego, w r. 1437 wyświęcony został przez patryjarchę konstantynopolskiego na metropolitę całéj Rusi. W r. 1438 wraz z biskupem suzdalskim i innymi księżmi udał się na sobór ferarski, następnie przeniesiony do Florencyi. Jako stronnik unii kościoła wschodniego z zachodnim mianowany był kardynałem i legatem apostolskim wszystkich krajów północnych. Przybywszy do Budy we Wrześniu wydał list pasterski do wszystkich eparchij litewskich, ruskich i inflanckich, w którym oznajmia o zjednoczeniu się obu kościołów. Na wiosnę przybył do Moskwy, celem ogłoszenia téj unii; lecz źle przyjęty przez w. ks. i naród, został zamknięty w monasterze. W roku atoli 1443 umknął z więzienia i przybył do Tweru, a stąd do Rzymu, gdzie przyjęty został do rady kardynałów, pod nazwiskiem *kardynała ruskiego*. W r. 1452 wysłany był do Carogrodu, celem utwierdzenia chwiejącéj się tam unii i tu przy zdobyciu Carogrodu (29 Maja 1453 r.) dostał się do niewoli. Wyswobodziwszy się okupem 300 piastrów, powrócił do Rzymu, gdzie zrzekłszy się metropolii kijowskiéj na imię Grzegorza, archimandryty ś. Dymitra w Carogrodzie, mianowany został przez papieża Kaliksta III biskupem sabińskim we Włoszech.

Izydorskie dekretalija, czyli raczéj *pseudoizydorskie d.*, wyszły na jaw w połowie VIII w. pod imieniem jakiegoś *Izydora Mercatora* (*Peccatora*) i były główną podstawą w średnich wiekach w rozwinięciu się hierarchizmu i teokratycznych pojęć w kościele rzymsko-kat. Wielu sądziło, że twórcą tego zbioru kanonów był Izydor Hiszpaleński (Sewilski) (ob.), chociaż obejmują one akta z czasów po jego śmierci, jak uchwały synodu toledańskiego z r. 675 i soboru powszechnego VI z r. 681, listy papieży Grzegorza II i III oraz Zacharyjasza (715—741). I. d. zawiérają między innemi: 50 kanonów apostolskich, dekreta 30 piérwszych papieży rzymskich, akt donacyjny cesarza Konstantyna W. Na fałszerstwo tych dokumentów zwrócił uwagę najpiérw Jan Wiklef, następnie kardynał M de Cusa (ob.) i autorowie *Centuryj Magdeburskich* (ob.) wykazali ich podrobienie a i sam nawet kardynał C. Baronius w swych „*Annales Ecclesiastici*“ przyznał, że ma je także w podejrzeniu. Późniéj przyznało to i wielu innych pisarzy rzymsko-kat. a twórca tego zbioru nazwany został *Pseudo-Izydor*. Celem tego sfałszowania było niewątpliwie dać widoczny dowód legalności władzy papieskiéj i dlatego mieszczą się tam i słowa papieża Anakleta, że *Stolica apostolska w Rzymie ustanowiona przez samego Chrystusa P.* Znajdują się tam także i takie zasady, jakoby biskup rzymski nie podlegał żadnemu sądowi, nawet całego kościoła (soborowi) a tylko samemu Bogu, oraz że jest nieomylny; że żaden ksiądz nie ulega sądom świeckim; że świecki człowiek nie może skarżyć księdza; że monarchowie mają być posłuszni biskupom. Zbiór ten wydrukowany po raz piérwszy w Paryżu 1533; nie dawno zaś wydany tamże przez ks. Migne, z rozprawą Philipsa. Czyt. *Linzer Monatschrift* (zesz. 15, str. 3—23).

Izyk (Jan), ur. w Szlązku austryjackim 1788 r.; bernardyn z Kalwaryi Zebrzydowskiéj, blisko Krakowa, malarz samouk, ozdobił tameczny kościół i inne wielu pięknymi obrazami, † 1845 r. w Kalwaryi.

Izys, jedna z mniejszych planet, odkryta 23 Maja 1856 przez Pogsona w Oxfordzie, oznaczona liczbą (43). Czas jéj obrotu koło słońca wynosi dni 1392, 137.

Iżaseg, wieś w Węgrzech, na wschód od Pesztu, pamiętna zwycięstwem, odniesioném przez wojska węgierskie 6 Kwiet. 1849 r. nad wojskami cesarskiemi, dowodzonemi przez Windischgraetza, Jelaczyca i Szlika.

Iżma, rzeka, bierze początek w gub. wołogodzkiéj, wpada do Pieczory w gub. archangelskiéj; długa około 380 w. Nad jéj brzegami mieszkają po większéj części Samojedzi i Zyryjanie.

Iżora albo **Ingra**, rzeka w gub. petersburskiéj; wypływa z jezior gatczyńskich i wpada do Newy przy wsi Uśt'-Iżory. Przy jéj ujściu w. ks. Aleksander Jarosławicz w roku 1251 zwyciężył króla szwedzkiego Magnusa i z tego powodu otrzymał przydomek *Newskiego*.

Iżora, Iżorska ziemia, ob. Ingermanlandyja, Ingryja.

Iżycki (Władysław), oficer b. wojsk polskich, skrzypek, rodem z Krakowa, dawał długi przeciąg czasu koncerta z rozmaitém powodzeniem. Obok muzyki zajmował się także autorstwem. Utrzymując pensyjonat w Krakowie i starając się ułatwić naukę młodzieży w sposób obrazkowy, wydał: „*Nowy sposób obrazkowy uczenia dzieci gramatyki elementarnéj za pomocą kolorów i figur geometrycznych*“ (Kraków 1838). Inne jego prace są: „*Krakus*“ pismo dla ludu (cz. 1—3, Krak. 1848), „*Krótki rys historyi polskiéj dla młodzieży pracującéj*“ (Krak. 1861); „*Ksiądz Makary, opowiadanie Macieja Choiny z Puław*“ (Bochnia 1864); „*Abecadło historyczne dla grzecznych dzieci*“ (Nowy Sącz 1866), oraz tłumaczenia: Segura „*Odpowiedzi na zarzuty ducha czasu*“ i Colleta „*Żywot ś. Wincentego a Paulo*“ (Bochnia 1854 i 1860). W epoce ruchu stolikowego wydał dwie broszury w tym przedmiocie; † 1867.

J.

J, mylnie z greck. *jotą* zwana, spółgłoska, zajmuje dwudzieste miejsce w alfabecie polskim (z 45 głosek złożonym). Jest spółgłoską piérwotną, płynną, podniebienną, najmiększą za wszystkich spółgłosek i wraz z *w* stoi na granicy konsonantyzmu, stykając się ze samogłoską *i*, podobnie jak *w* styka się z *u*; odpowiada sanskryckiemu *ja*, semickiemu *jod*. Nie wszystkie języki wyrażają dźwięk *j* za pomocą oddzielnego znaku, i tak Grecy nieznali różnicy pomiędzy *i* a *j*, wymawiając *i* nawet w nagłosie przed inną samogłoską jako oddzielną zgłoskę; gramatycy rzymscy nieodróżniali także *i* od *j*, chociaż przyznawali że *i* w niektórych razach ma znaczenie spółgłoskowe. Oddzielny znak na *j* wprowadzili do alfabetu łacińskiego dopiéro uczeni holenderscy w XVI i XVII w., w Niemczech weszło w użycie od czasów Ernesti'ego. Także i staro-słowiański alfabet nie posiadał oddzielnego znaku na *j*, wyrażając ją za pomocą kreseczki (ı), połączonéj z następującą samogłoską. W językach słowiańskich w ogóle, a w szczególności w polskim, używa się *j* jako nasuwki, dla zasłonienia samogłoski stojącéj w nagłosce (np. *j*-abłko-niem. apfel, *j*-agnię—łac. agnis, *j*-eleń—lit. elnis i t. d.); funkcyję tę podziela *j* z *h* oraz *w*; daléj jako wsuwki, dla uniknienia hijatu (fi-*j*-ołek—viola, Mary-*j*-a—Maria i t. d.). Główny jednak wpływ, jaki wywiéra *j* na głosownię, zależy na tém, że jako żywioł podniebienny, łącząc się z poprzedzającą spółgłoską twardą, tworzy z nią tak zwane spółgłoski zmiękczone, tak przyciskowe jak téż i pieszczone. Co do użycia *j* w języku polskim ob. artykuł *Pisownia polska*.—W niektórych nowszych językach *j* używa się na oznaczenie innych głosek i tak w francuskim wyraża *ż*, w angielskim *ż* lub *dż*, w hiszpańskim gardłowe *ch* (zamiast używanego dawniéj *x*). W chemii J jest symbolem jodu.

Ja, ob. jaźń.

Ja, wyrazy tutaj niezamieszczone, zaczynające się od téj zgłoski, ob. pod Dża.

Jaballach, misyjonarz w Chinach, który przybywszy do Chin, około 636 po Chr., rozkrzewiał tu wiarę chrześcijańską.

Jabczarski (Tomasz), łowczy trębowelski, ur. 1757; dorobiwszy się znacznego majątku, piérwszy na Wołyniu otrząsnął się z dawnych przesądów szlacheckich i wskazał własnym przykładem drogę, roztropnego i korzystnego połączenia gospodarstwa rolnego z przemysłem kupieckim. Zjednawszy sobie pomiędzy współobywatelami powszechny szacunek i zaufanie, † 1824.

Jabczyński (Jan Nepomucen), kanonik metropolitalny poznański, historyk i kaznodzieja, ur. 1799, † 1869. Zasłużył się literaturze naszéj wielu cennemi pracami. Oprócz wydawnictwa czasopism religijnych: „*Archiwum teologiczne* etc“ (2 t., Pozn. 1836—37), w którém się mieszczą rozprawy religijne, historyczne, dyplomaty i monografije i „*Gazeta Kościelna*“ (8 t., Pozn. 1843—49), ogłosił następne pisma: „*Wiadomość o synodach prowincyjonalnych polskich i zbiorach ich statutów*“ *Roczn. tow. przyj. nauk* (Krak. 1849 t. IV); „*Mowa miana przy pochowania zwłok ś. p. Marcina Dunina arcbp gnieźnień. i pozn.*“ (Poznań 1843); „*Rys historyczny miasta*

Dolska i jego okolic i t. d." (Pozn. 1858); „*Kazania i mowy treści religijnéj, miane przez znakomitych mówców duchownych* i t. d." (tom 1-szy Pozn. 1858), dzieło znakomitej wartości dla sztuki kaznodziejskiéj; „*Prawodawstwa i prawa kościoła w Polsce aż do w. XV*" (w Roczn. Tow. przyj. nauk pozn. 1860 t. I) Z ks. Janiszewskim redagował także *Tygodnik kościelny*" (Pozn. 1849—50).

Jabiru (*Mycteria*), rodzaj ptaków, zbliżony bardzo do bociana; jestto ptak wysoki, dziób ma ścieśniony, głowę i szyję nagą, lub opierzoną. Lot mają bardzo wytrwały *M. senegalensis* w Afryce, na białe lotki, zresztą czarny. Więcéj jest znany gat. *M. americana* czyli *Tujuju*, wysoki na $4^1/_2$ st., na tyle głowy ma wielką czérwoną plamę, takiż pierścień na nagiéj szyi, piérze są białe, dziób i nogi czarne.

Jabłecznik, ob. Cydr.

Jabłko, ob. jabłoń.

Jabłko królewskie, jestto kula ozdobiona krzyżem, stanowiąca jedno ze znamion władzy cesarskiéj i królewskiéj; zwykle z drogiego wyrobiona metalu i kosztownemi wysadzana kamieniami.

Jabłko miłosne, albo *złote*, ob. Pomidor.

Jabłkowity, przymiotnik oznaczający konia maści jasnéj, na któréj rozrzucone są ciemniejsze plamy w kształcie jabłek. W wyścigach, które wedle podań Mateusza zwanego Cholewa, przyniosły koronę jednemu z Leszków, konie są jabłkowite. Bandtkie podaje (*Hist. kr. pol.*) że za jego czasów w Szląsku i na Luzacyi podobne wyścigi o koronę miały miejsce między parobkami wiejskimi. „*Pasterze na Bachorzy*" (Warszawa 1827) przez Jaskólskiego opowiadają takiż obchód na Kujawach, który Łepkowskiego J. uwagę zwrócił nazwą *podkownika*. Długosz miejsce wyścigów Leszkowych odnosi do Prądnikowskiéj doliny, co wedle uwagi Kołłątaja H. (*Listy w przed. nauk* IV 225) zdaje się dowodzić, że istotnie jeszcze w XVIII wieku wyścigi takie miéwały miejsce w owéj dolinie.

Jabłkowy eter, jest waleryjan amylu, czyli eter walerowo-amylowy (ob. amylowy alkohol), używany do naśladowania woni jabłek przy wyrobie cukierków angielskich i t. p.

Jabłkowy kwas (*acidum malicum*), $C_4 H_6 O_5$, kwas organiczny, napotykany w wielu roślinach, otrzymany został przez Scheele'go z soku jabłek. Otrzymuje się pospolicie z jagód jarzębiny, zbiéranych przed ich zupełnem dojrzeniem. Przedstawia się w postaci małych igiełek krystalicznych, które na powietrzu się rozpływają. Roztwór wodny skręca płaszczyznę polaryzacyi na lewo; wszakże znanym jest téż J. k. nie skręcający płaszczyzny polaryzacyi. Pod wpływem potażu rozpada się na kwas szczawiowy i octowy.

Jabłonica, rz. w gub. radomskiéj, poczyna się w powiecie końskim, pod wsią Długa Brzezina, płynie w kierunku północno wschodnim pod Rusinowem, Kochanowem, Rzucowem, Jabłonicą, Sulistrowicami i wpada w powiecie radomskim pod Rykowem z prawego brzegu do Rykówki. Długa 15 wiorst. Przyjmuje powyżéj Rzucowa z prawego brzegu rzeczkę Skłobę.

Jabłonka, rz. w gub. łomżyńskiéj, poczyna się w powiecie mazowieckim, pod wsią Żochy, na zachód Wysokiego Mazowieckiego; płynie w kierunku północno zachodnim; za Jabłonką wchodzi w powiat łomżyński, płynie pod wsiami Wdzienkuń Wola Zambrowska, pod Zambrowem i pod wsią Poryte wpada z lewego brzegu do rzeki Gaci. Długa około 20 wiorst.

Jabłonna, wieś prywatna w gub. i pow. warszawskim, na prawym brzegu Wisły, własność biskupów płockich, Karola Wazy, królewicza, księcia Michała i Józefa Poniatowskiego a teraz wnuka ostatniego po kądzieli, Maurycego hr. Potockiego. Ludność Jabłonny wynosi 486 dusz. Stacyja pocztowa na trakcie do Petersburga.

Jabłonne góry (*Jabłonnyj Chrebiet*), pasmo gór w Syberyi Wschodniéj, stanowiący dalszy ciąg gór Sajańskich; łączy się na północo-wschód z górami Stanowemi i kończy na południo-wschodzie stepem Gobi albo Szamo. Wysokość pasma Jabłonnego sięga linii śniegowéj.

Jabłonowscy, h. Prus 3-ci, pochodzili z Jabłonowa w Mławskiém. *Paweł* miał 3 synów, z których *Maciéj*, rotmistrz, bił się pod Gdańskiem za Stefana, w Moskwie i na Inflantach za Zygmunta III; ożeniony z Katarzyną z W. Kłomic Kłomnicką, przeniósł się do Kołomyi na Pokucie, gdzie †.— Jego synem był *Jan Stanisław*. Ożeniony z Anną, córką Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego, spłodził z niéj Stanisława Jana i dwie córki, † 1647. Był miecznikiem koronnym i podczaszym królowéj Cecylii Renaty, piérwszéj żony Władysława IV. 1637; 1640 r. był marszałkiem izby poselskiéj. Na sejmie r. 1646 zimowym, z podczaszym koronnym Ostrorogiem przyczynił się do załatwienia sprawy włości Trubecka, wymienionéj za trakt Hadziacki i oprawy Maryi Ludwiki, która choć w ten sposób została wynagrodzoną za koszta, poniesione na spełzłą wyprawę z Wenecyją, Kozakami i w. k. moskiew. przeciw Turkom. Na sejmie majowym 1647, burzonym przez Krzysztofa Opalińskiego, woj. poznańskiego, który pogniewał się o odmowę marszałkostwa nadwornego królowéj, wystąpił J. z projektami poprawy głosowania, protestował przeciw rozejściu się sejmu przed uchwaleniem czegokolwiekbądź, a gdy groźba niepomogła, powstał na zasadę jednomyślności w obradach. Zakrzyczano go jako nowatora, łżono, ale w końcu sejm przedłużył. J. † „z aprehensyi". Por. Szajnochy III tom *Szkiców historycznych*.—**Jabłonowski** (Stanisław Jan), syn poprzedzającego, ur. 1634, oboźny i strażnik w. koronny, 1664 wojew. ruski, 1667 starosta świecki 1676 hetman polny, 1682 wielki, 1693 kasztelan krakowski, † 1702. Pod dowództwem Czarnieckiego odznaczył się już w wojnie szwedzkiéj i w r. 1655, podczas oblężenia Krakowa przez Szwedów, uratował szczęśliwie z tego miasta insygnija królewskie; w r. 1657 należał do wyprawy na Rakoczego, był przy oblężeniu Torunia, Rygi, w Danii. Obrany po Czarnieckim na woj.

ruskie, na Ukrainie J. wygnał Brzuchowieckiego, który z za Dniepru przyszedłszy spalił Korsuń i Czerkasy, oraz podsunął się pod Białocerkiew. Od Tatarów J. dostał 3-go hetmana Kozaków (oprócz polskiego Tetery i rossyjskiego Brzuchowieckiego) z ramienia hana Oparę, ale jego miejsce zajął Doroszeńko, a wojsko związawszy się pod Ustrzyckim i substytutem Boskim w konfederacyję, ruszyło pod Sokal do Lubomirskiego. Ledwo trochę niemca zostało przy J. Za dalszych wojen bawił przy królu. Pod Podhajcami 1669 zawiérał traktat z Tatarami (Załuski *Epist.* t., I 11—13), był z Sobieskim na wyprawie 1671 pod Chocimem, który zdobył (Ambr. Grab. *Ojcz. spominki* I 199), podsunął myśl obioru Sobieskiego, był z nim pod Lwowem 1676, został wtedy hetmanem, był pod Żórawnem 1677, na zasadzie (przeszłéj w konstytucyje) myśli Sobieskiego urządzenia kolonij wojskowych, kupił dobra pod Trębowlą, Buczniną i Krzemieńcem i tam rozlokował wojsko (*Vol. leg.* V 455, *Pasek* ed. Tur. 368), był pod Wiedniem, Strygoniem, Parkanami, gdzie mu się basza Sylistryi oddał za jeńca. Był na daremnéj wyprawie pod Kamieniec 1684, choć zdobyto Jazłowiec. Przewodził 1685 wyprawie na Bukowinę, skąd ledwo mu z podstępami wrócić się udało (Jonsac, „*Hist. de Stan. Jabłonowski*“, przełożone 1789 na polski przez A. F.), 1686 daremna wyprawa na zdobycie Wołoszy dla królewicza Jakóba zwróciła się wbrew J. na Multany, skończyła się ucieczką z Jass. 1687 odpiérał J. napady Tatarów, a w Październiku z oburzeniem pod wodzą królewicza Jakóba, oblegał Kamieniec. 1688 r. do spółki z królową, która niechciała, niechętna Leopoldowi, dalszéj wojny z Turkiem i markizem de Bethune, miał przyczynić się do zerwania sejmu, już narażonego przez żądanie by Jakób zasiadł przy tronie. Dzielnie spisał się pod Żwańcem, ciągle o Kamieniec zabiegając, ale musiał poprzestać na obsadzeniu granic. 1692 obwarował szańce św. Trójcy, a nie mogąc zdobyć Kamieńca, który Achmet ofiarował się oddać z Podolem i Ukrainą byleby Polska odstąpiła ligi św., 1694 pobił pod Hodową 300 ludźmi 10,000 Tatarów, niby Leonidas (Załuski, II 1347), 1695 obronił Lwów od Tatarów i na wieść † Sobieskiego, obsadził Żółkiew jego w imieniu Rzpltéj uprzedzając zajęcie jéj na rzecz Jakóba, lecz się zdał do podziału rodziny. Królowa ziszczając pomysły spiskowych z 1682 miała projekt pójścia za J., i dania mu korony. 1697 był marszałkiem trybunału skarbowego do wypłaty zaległości dla konfederacyi wojskowej Baranowskiego i dokonał jej uroczystego upokorzenia we Lwowie, co mu wielkiéj moralnéj powagi dodało czasu elekcyi. Gdy rezydent rossyjski wręczył prymasowi i J. groźną notę przeciw J., zgodzono się na Sasa. Na ostatniéj wyprawie polskiéj na Turka pod Kamieniec 1699, ledwo J. ukoił bójkę między Polakami a Sasami, których chciało wojsko wygnać, pod Brzeżanami. Przy odbiorze Kamieńca obiecał 20,000 dukatów by przyspieszyć zdanie a gdy syn przedstawiał że ich niéma, J. „na taką potrzebę ojczyzny ciebię zostawię“ odparł. Tegoroczne też haniebne konstytucyjne dla Sasów były z podniet podobno J., który niechciał, mimo próśb Augusta, zgodzić się na wykup Elbląga, woląc tam Brandeburga niż Sasa. W wojnie z Palejem na Ukrainie, dość opieszałéj, posądzano go o przekupstwo (Otwinowski). Na zjeździe w Rawie ruskiéj zyskał łaskę Piotra W., który syna zwał „susidem“, a do J. mówił, że gdyby był jego poddanym, słuchał by go jak ojca. Dowodzi to wielkiego znaczenia naówczas J. w obec Augusta, przeciw któremu, by zapobiedz sprowadzeniu Sasów, zasłaniał Sapiehów, słowem i czynem niechciał wojny, † 1702 we Lwowie w dzień urodzin. Por. listy jego w „*Atheneum*“ Kraszew. (1848), Niemcewicz „*Zbiór Pamiętników*“ V, Nielubowicz „*Bibl Ossolińskich*“ 1862 I i w Dzienniku Warszawskim 182, Otwinowski (ed. Raczyń.), Jonsac. Z żony Maryi Anny Kazanowskiéj miał 3 synów: Jana Stanisława (ob.) Jana Aleksandra (ob.) i Stanisława Karola (obożny w. k., † 1703) i 3 córki Elżbieta, zaręczona Ferdynandowi ks. Kurlandyi, Anna, matka króla Leszczyńskiego, Jadwiga za Krasińskim, woj. płockim.—

Jabłonowski (Jan Stanisław), syn poprzedniego, ur. 1670, r. 1687 został chorążym narodowym, 1693 chorążym w. kor. wojewodą wołyńskim, 1697 ruskim; † 1731. Był on 1701 w komisyi pogranicznéj do spraw z Turcyją, podpisał 1704 akt konfederacyi generalnéj sędomierskiéj (ob.) w odpowiedź uchwale detronizującéj Augusta II warszawskiéj. Brał udział w radach senatu z tymże królem we Lwowie 21 Sierpnia i w Październiku w Prusiech; dopiéro gdy Karol XII poszedł na Wołyń 1706, przeszedł do swego siostrzeńca rodzonego króla Stanisława i uzyskał pieczęć w. kor. wbrew A. Ch. Załuskiemu, bpowi warmińskiemu. Gdy król Leszczyński 1708 z 6 pułkami Szwedów pod wodzą Grala Crassau i Polakami z J. Potockim, swym hetmanem, poszedł pod Lwów, aby przeciągnąć Sieniawskiego, hetmana Augusta, Jabłonowski pospieszył po Horna do Poznania a po Eichblatta do Elbląga. Gdyż Sieniawski wezwał Goltza z Wołynia i król Stanisław obronić by im się niemógł. Eichblatt na rozkaz Karola XII z 14 Grudnia połączył się z gen. szwedskim Ritterholmem. J. prosi go, by przyśpieszył wkroczenie do Polski, tak dla dania możności Hornowi przybiedz do Stanisława, jak żeby odciągnąć Sieniawskiego i Goltza. W Maju Leszczyński stał już pod Opatowem, a 15 Sierpnia posłał Szczukę, podkanclerzego litewsk., i Jabłonowskiego do Warszawy, wzywając konfederatów sędomierskich na zjazd polubowny. Obu uwięził Sieniawski. Cesarz Piotr I Wszech Rossyi w Październiku 1709 żądał ukarania Jabłonowskiego, Potockiego i in. Stanisławczyków. Kiedy 1713 odżyły nadzieje króla Stanisława, Jabłonowski z nim się znosi i kieruje wielkiém sprzysiężeniem, które nawet pono „o życiu Augusta“ miało myśléć. August przejąwszy jego listy 12 Sierpnia, odesłał go do Koenigsteinu, gdzie cztéry lat siedział. Sejm niemy dopiéro go uwolnił. Żonaty z margr. Joanną de Bethune, siostrzenicą królowéj

Maryi Kazimiery. Pisał *Pamiętnik* od 1 Maja 1728 i ciągnie go przez 2 lata (1698—1700), podając ciekawe szczegóły, lubo bez chronologii, o wyprawie pod Brzeżany, pobiciu Przebendowskiego w obozie, o zabiegach w odzyskaniu Kamieńca, o zjeździe Augusta II z Piotrem I w Rawie ruskiéj (por Jul. Bartoszewicz *Księga świata* 1859, 2. Bielowski „*J. S. Jabł. i jego pamiętnik*", (Lwów 1862). „*Skrupuł bez skrupułu*" (1730, wyd. 2, ed. Turow. 1858) daje smutny ale rzeczywisty obraz zepsucia politycznego Rpltéj. —Pomniejszéj wagi są „*Rozmowy umarłych Polaków*" (ed. Tur. 1856), przekład *Telemaka* Fenelonowego (Sędomierz 1726) i wiérsze: „*Historyja obrazu N. M. P. Sokalskiéj*" (Lwów 1724); „*Zabawa chrześć., czyli życie i męka P. Jezusa*" (1700); „*Nowy Ezop polski* (Lipsk 1831, 1767, Supraśl 1750).— **Jabłonowski** (Aleksander Jan), brat poprzedzającego, starosta buski, zdaje się po bracie 1693 wziął chorążostwo w. kor., podpisał elekcyję 1697 Augusta II i 1699 sejm pacificationis, 1702 był z bratem na radzie senatu we Lwowie, 1703 brał udział w sejmie letnim dwuniedzielnym, odbytym w Lublinie pod teroryzmem Litwinów, i tylko będącym blichtrem przez Augusta rzuconym szlachcie (Patkul). Jeździł na komisyję 1710 do Gdańska, przychylnego Szwedom, przed 1724 ustąpił chorążostwa Branickiemu Gryfowi; † 1733. —**Jabłonowski** (Jan Kajetan), syn Jana Stanisława, autora, 1736 starosta czechryński, 1754 wojewoda bracławski, † 1764. Podpisał sejm pacificationis 1736 z zastrzeżeniem praw ziemi halickiéj i konst. 1703 o żołdzie dawnego wojska. Pisał wiérsze pod t. „*Księgi Ester, Judyty i Zuzanny*" (Lwów 1747).—Jego brat **Jabłonowski** (Stanisław Wincenty), † 1756, opisał w 217 stanzach „*Pamiętne uprowadzenie wojska* 1685 *uczynione*" (Zamość 1745); daléj wydał „*Tacyt polski albo raczéj moralia Tacyta nad pochlebstwem*" (Lwów 1744); „*Męczeństwo ś. Jana Nepomucena*" (t. 1740); „*Siedem łez grzesznika pokutującego*" (t.). — **Jabłonowski** (Józef Aleksander), wojewoda nowogrodzki (w Litwie), ur. 1712, † 1773 r. 1768 schronił się za granicę w czasie rozruchów w ojczyźnie. Dumny nad wyraz, wyrobił sobie 1743 tytuł książęcy w Prusiech i uzyskał tylko monarchom lub wielkim zasługom dostępny order ś. Ducha francuski, oraz ś. Huberta bawarski. Był członkiem akademii francuskiéj, potém przebywał w Lipsku gdzie założył towarzystwo naukowe imienia Jabłonowskich (ob.) *Societas Jablonoviana*. Wydał 1741 (Lwów) „*Ustawy i zdania osobliwie o zepsuciu serca ludzkiego*", w Halli 1742 i 1755 oraz w Norymberdze 1751 „*L'empire des Sarmates*"; wywodzi tu Słowian od Sarmatów, podobnie jak Naruszewicz i wykazuje elekcyjny charakter państwa polskiego od jego początków. Dzieło J. p. t. „*Heraldyka etc*" (Lwów 1742, 1748—1751 i t. d.), w dawniejszych czasów dotykających ustępach bezkrytyczne, co do epoki J. spółczesnéj obfite w szczegóły, zdradzające dokładną znajomość przedmiotu. Lepsza to praca od Wielądka a może i Niesieckiego. „*Tabulae genealogicae Jablonovianae*" (Amsterdam 1748, Warszawa 1749), „*Rollina dziejopis starożytny. . . . na polskie wyłożony*" (Lublin 1743 tom jeden). Po łacinie napisał o alternacie województw poznańskiego z krakowskim w senacie (*Orationes politicae..*, Warsz. 1746), mowę pogrzebową dla Anny Sanguszkówny, żony Karola D. Radziwiłła, kanclerza w. ks. l. (*Oratio* Warszawa 1747). W r. 1751 „*Księgi niektóre Pisma ś.*" (Lwów) przełożył na polskie. Dzieło „*Ostafi, po polsku etc*" (Lwów 1751) jest przerobione z Załuskiego Józefa, zawiéra literaturę polską w rodzaju Krasickiego „*Patriae reipublicae litterariae Sarmatis amazonibusque eruditis Josephus princ.* J." (Lwów 1752) jak poprzedni zajmuje się literaturą a raczéj biblijografiją polską. W r. 1753 wydawszy *Trygonometryję*, 1754 we Lwowie drukował (*Dodecas ducum Poloniae*) historyję dwunastu hetmanów, począwszy od Tarnowskiego. Dołączył do nich spis atrybucyj, początku hetmaństwa. On téż łożył koszt na wydanie atlasu, złożonego z 24 kart geograficznych kraju naszego przed piérwszym podziałem (po polsku, francusku i turecku), pod tytułem „*Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts etc*" którą wypracował I. A. B. Rizzi Zannoni (Londyn 1772).— **Jabłonowski** (Roch), starosta bukowiński, kasztelan wiślicki od 1757, z woj. podlaskim Grądzkim (od 1771) domagał się równouprawnienia chłopów. 1764 był wyznaczony do deputacyi przy prymasie, podpisał elekcyję Augusta. — **Jabłonowski** (Antoni Barnaba), starosta buski, marszałek trybunalski piotrkowski, 1760 woj. poznański, 1764 podpisał manifest przeciw konwokacyi Czartoryskich, gwałtom na sejmikach, generale grudziąskim przeciw deklaracyi 4 Maja tłumaczącéj okupacyją i tamowanie głosu wolnego 7 Maja. 1771 był posłem od generalności barskiéj do Francyi, od 1782 r. kasztelan krakowski *ostatni*. Syn jego J. *Maksymilijan*, ur. w Wiedniu 1785, † na Wołyniu 1846, był senatorem wojewodą, 1830 r. członkiem komisyi wychowania 3 gubernij: kijow., wołyń. i podol., potém senatorem, prezesem heroldyi, członkiem rady administracyjnéj i w. mistrzem dworu cesarskiego. Jego żona Teresa Lubomirska, ur. 1793 w Warszawie, † w Wenecyi 1847 i pochowana przez syna Władysława w Czarnolesie, w kaplicy którą z matką dzwignęła na miejscu domu Jana Kochanowskiego. Wysoko wykształcona, przez wiele lat piérwszo miejsce zajmowała w towarzystwie warszawskiém.

Jabłonowska (Anna) z Sapiehów, ur. 1727, córka Kazimierza Karola b. Sapiehy, generała artyleryi litewskiéj, starosty wołpieńskiego i onikszteńskiego. Wyszła za Jana Kajetana ks. Jabłonowskiego, wojewodę bracławskiego (ob.). Gospodarstwo i dobrobyt włościan swoich podniosła do wysokiego stopnia. Ks. b. war. Krasicki upamiętnił jéj rządy w wiérszach:

Wszystkim chłopom, mieszczanom tego
losu życzę,
Jaki mają Wysokie, Kock, Siemiatycze.

Przepisy dla oficyjalistów, uprawy ziemi, przyrzą-

dzania napojów i lekarstw, dla zarządu zapasami zboża, wódek, hamerni i lasów, oraz fabryk, wreszcie porządku w mieście i wioskach wydała p. t. „*Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców*“, w własnéj drukarni w Siemiatyczach 1785 w 8 tomach. Piękna biblijoteka oraz zbiory zoologiczny i mineralogiczny, przez nią w Siemiatyczach zostawione, z rozkazu cesarza Aleksandra I, zakupiono i zwieziono do Petersburga. † 1806. Porów. „*Księga świata*“ 1860 I 218, oraz Wł. Chomentowskiego „*Stanowisko praktyczne naszych kobiét*“.

Jabłonowskich towarzystwo naukowe (*societas Jablonoviana*), założone przez J. A. Jabłonowskiego, wojewodę nowogrodzkiego (ob.), w Lipsku, a potwierdzone 14 Listopada 1774 r. Myśl do niego powziął już 1760 będąc świadkiem powstania towarzystwa badaczy natury (*Gesellschaft der Naturforscher*) w Gdańsku i ono 1766 rozpisało temat J. A. Jabłonowskiego, „czy można dowieść historycznie przybycie Lecha między 550—560 do Polski“. — J. t. n. odznacza się zasadą udzielania z początku medali złotych, za rozpisywane przez się do konkursu rozprawy, w przedmiotach dziejów narodowych i matematyki. Piérwsze nagrody wziął Schlötzer 1766 i 1770 za dwie rozprawy, jednę dowodzącą bytu Lecha, drugą zaprzeczającą takowy, przyswoiwszy sobie uwagi Dobnera. 1838 Bentkowski Władysław zyskał medal za historyję sejmów (*Vicissitudines comitiorum in stirpe Jagellonica regnante explicentur*). H. Zeissberg 1873, znany pracownik nad dziejami naszemi, profesor we Lwowie a teraz w Insbruku, na temat z 1870, przedłużony do 1872, skreślił „*Dziejopisarstwo średniowieczne w Polsce*“ i otrzymał za to medal. Obecnie następne tematy przedłożono: na rok 1873 „Źródłowe dzieje polskiego handlu zbożem z zagranicą. Na rok 1874 „Szczegółowe zbadanie stosunku w jakim znajdują się w obrębie rodziny indo - europejskiéj języki grupy litewsko-słowiańskiéj do języków giermańskich“ (pisownia systemu A. Schlejchera). Na rok 1875 „Dzieje rozpowszechnienia się i rozwoju języka niemieckiego w Prusiech Wschodnich i Zachodnich aż do końca wieku XV“. Na rok 1876 „Połów i handel śledziami w obrębie mórz Baltyckiego i Niemieckiego“. Wszystkie prace mają być nadsyłane przed Listopadem odnośnego roku, w jednym z 3 języków (łaciń., franc., niemieck.) na ręce sekretarza J. t. n. Prócz ostatniéj nagrodzonéj 700 markami banco, dla innych przypada po 60 dukatów premijum. Z początku wydawało „*Vindiciae*“, potém „*Acta S. J.*“. Od 1847 r. drukuje rozprawy uwieńczone, z Zeissberga pracą jest ich 17.

Jabłonowskie starostwo niegrodowe, znajdowało się w wdztwie ruskiém, w ziemi halickiéj, na Pokuciu. W r. 1771 składało się z miasteczka Jabłonowa nad rzeką Łuczką i wsi Celejowa isła Uwi. Przed zajęciem go przez rząd austryjacki było w posiadaniu Teressy Lipskiéj, po zajęciu zaś w roku 1786 całe to starostwo oddano spadkobiercom Tadeusza hr. Dzieduszyckiego, jako częściowe wynagrodzenie za dziedziczne dobra Kossowskie z przyległościami, zajęte przez Austryję na saliny.

Jabłoń (*Pyrus malus*), gatunek roślin z rodziny różowatych, plemienia jabłkowych; obejmujący znane drzewa owocowe. Różnica na piérwszy rzut oka od gruszy (ob.) jest ta, że J. ma liście na krótszych ogonkach i grubiéj po brzegach piłkowane, kwiaty różowawe, a szyjki w kwiecie do połowy zrośnięte, kiedy w gruszy są wolne. J. *dzika*, *płonka*, napotyka się po całéj Europie, jest drzewem do 30 stóp wysokiém, o koronie niskiéj i szerokiéj; owoce są drobne i kuliste, przypłaszczone, w obu końcach prawie stożkowo wgniecione (różnica od gruszek), cierpko-kwaśne. Ta to dzika płonka przez pielęgnowanie wydała odmianę ogrodową (*P. m. hortensis*), która rozrodziła się w liczne inne odmiany, głównie w środkowéj Europie; odmiany te uszlachetnione otrzymuje się przez sianie z ziarek lub szczepienie zrazów szlachetnych na innych pieńkach. Korzenie nie zachodzą tak głęboko jak u grusz. Rozróżniają się pnie wysokie (do 30 st.) i karłowate; drewno ma słój nie tak twardy, jak gruszkowe, nadaje się jednak na wyroby tokarskie; kora dostarcza barwnik żółty i oliwkowo-zielony. Owoc—*jabłko*, należy do owoców najbardziéj ulubionych; kształt najczęściéj okrągły, barwy żywe. Najważniejsze części składowe jabłka są: kwas jabłkowy, nieco winnego i cytrynowego, cukier, guma, mączka, gluten, wapno i olejek eteryczny. Woń i smak jabłek okazują istotne różnice od zupełnie kwaśnych do słodkich. Odmiany ich są bardzo liczne, już w 1650 r. znano ich 200, w r. 1831 towarzystwo ogrodnicze londyńskie opisało ich 1400. Najlepszą ich klasyfikacyję podał Diel, który je dzieli na 7 klas. Ważniejsze odmiany są: słodkie, winne, winniczki, windyczki, bursztówki, aporty, deporty, sztetyny, szczecinki, renety, renetki, balsamki, jestonki, cyganki, wanatki, wierzbówki, maryjki, pierzgnięta, kalwille, szklanki, pepingi, ananasówki, rozmarynówki, kartuski, papiérówki, jabłka tyrolskie, węgierskie i t. d. Oprócz zwykłego użytku jabłka stanowią środek lekko czyszczący i chłodzący. Wyrabia się téż z nich jabłecznik (ob. cydr). Jabłko ma ważne znaczenie także w symbolice mitologicznéj i biblijnéj. Gatunki zbliżone do J., *P. angustifolia* i *P. coronaria* sąto jabłonki dla ozdoby tylko po ogrodach pielęgnowane.

Jabłoń, rzeka, ob. Ślina.

Jabłoński (Daniel Ernest), syn biskupa czeskobraterskiego Piotra Figulusa, który od rodzinnéj wsi Jabłonki przybrał nazwisko J., ur. w Nassenhabenie pod Gdańskiem 1660 r., † 1741 r. w Berlinie; po ukończeniu szkoły w Lesznie i odbyciu studyj uniwersyteckich we Frankfurcie nad Odrą 1677 r., zwiedził Angliję i Holandyję (1680 — 82) celem zbadania organizacyi tamtejszych szkół. W r. 1683 został pastorem przy kościele ewang.-refor. w Magdeburgu, następnie rektorem szkoły w Lesznie a w r. 1690 pastorem w Królewcu, w 3 lata zaś potém kaznodzieją nadwornym w Berlinie. W 1718

r. otrzymał urząd radcy konsystorza, 1727 członek zarządu kościoła ewang.-ref. a 1733 mianowany prezydentem akademii nauk berlińskiéj. Wspólnie z Leibnitzem gorliwie pracował nad zjednoczeniem gmin czesko-braterskich z innemi ewangielickiemi i w tym celu między innemi napisał: „*Der Weg zum Friede*“. Wydał „*Biblia hebraica, punctis, vocalibus et accentibus juxta, Masoretharum leges debite instructa* i t. d.“ (Berlin 1699 i 1712) oraz „*Talmud*“ (1715—21); nadto ważne dla dziejów polskich „*Historia Consensus Sendomiriensis inter evangelicos regni Poloniae et Lithuaniae* i t. d.“ (Berlin 1731 i 1742); „*Desideria oppressorum in Polonia evangelicorum*“ i „*Das getrübte Thorn oder die Geschichte so sich zu Thorn von dem 16 Julii 1724 etc. zugetragen*“ (Berlin 1725). — Jabłoński (Paweł Ernest), syn poprzedniego, ur. 1693, poświęcał się nauce języków wschodnich, a szczególniéj koptyjskiego; † 1757 rektorem szkoły w Frankfurcie nad Odrą. Oprócz kilku rozpraw najważniejsze jego dzieło jest: „*Pantheon Aegyptiorum, seu de Diis eorum commentarius*“ (Frankf. 1750—52), do czasów źródłowych badań Lepsiusa uchodziło za autorytet; jego „*Opuscula*“ wydał Water (1804).

Jabłoński (Frańciszek), franciszkanin, ur. w końcu panowania St. Batorego, lub na początku Zygmunta III, † 1699 we Lwowie; przebywał w klasztorach w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Poznaniu, Lelowie i Korczynie; w 1688 będąc najsędziwszym w swém zgromadzeniu pozyskał tytuł „*Pater Provinciae*“. Wydał: „*Rota rumacyjéj rodowitemu Nałęczowi* i t. d.“ (Poznań 1685); „*Żywot Józefa z Kopertynu*“ (Kraków 1587; przekład z Nuty'ego) oraz pozostawił w rękopisie niewykończony opis herbów polskich, ułożony jak sam powiada dla użytku oratorów (t. j. panegirystów). Herbarz ten wydał z rękopisu T. Ujazdowski w 1 t. „*Pamiętnika Sędomierskiego*“ (Warsz. 1829), dodawszy wiadomości o życiu autora.

Jabłoński (Jacek), benedyktyn, historyk, kaznodzieja, żyjący w piérwszéj połowie XVIII w., którego najważniejszém dziełem jest historyja klasztoru św. Krzyskiego na Łyséj górze, p. t. „*Historia antiquissimi coenobii S. Crucis calvi montis, ordinis S. Benedicti, dioeceseos cracoviensis* etc“ (Kraków 1737).

Jabłoński (Henryk), poeta polski, znany także pod pseudon. *Henryka z Baru i Kmity Wacława*, ur. w Barze na Podolu około 1818 roku. Przechodząc rozmaite w życiu koleje, od roku 1848 przebywał ciągle na obczyźnie, był na Kaukazie, zwiedził Turcyję, Egipt, Algier, Saharę, Cejlon, osiadł wreszcie na Zanzibarze jako członek konsulatu francuskiego i tu † 1869. Początkowo umieszczał swe utwory w „*Gwieździe Kijowskiéj*“; następnie bawiąc we Lwowie (1848—51), ogłosił kilka poezyj po polsku i w dyjalekcie ruskim; zasilał także swemi pracami „*Dnewnyk ruski*“, „*Dziennik Mód*“ (Por. 1848); „*Tygod. polski*“ (1849); „*Nowiny*“ i „*Dziennik literacki*“ (1851 — 60); do dwu ostatnich czasopism przesyłał poezyje i bardzo zajmujące listy ze Wschodu i Afryki. Osobno wydał „*Gwido i Dunki*“ (Lwów 1855; 2 ed. Wilno 1858). J. posiadał rzeczywisty talent poetycki. Z utworów jego wieje duch wzniosły i szlachetność uczucia, wyrażającego się nieraz w boleści i smutku z powodu przygód życiowych i długiego od stron rodzinnych oddalenia. Forma zawsze piękna, język czysty, wiérsz pełen siły.

Jabłoński vel *Pawłowicz* (Izydor), malarz religijny, ur. 1837 w Krakowie, tutaj kształcił się najprzód w szkole sztuk pięknych, następnie przez 3 lata w Niemczech i Włoszech do końca 1861. Zwiedził potém Grecyję, Palestynę i Egipt, skąd jego obrazy mają często cechę oryjentalną. Na tę podróż nie miał wiele środków i płacił rysowanymi przez siebie portretami. Wróciwszy do kraju wymalował al fresco wnętrze kościoła ks. misyjonarzy w Krakowie. Celniejsze jego obrazy olejne, często z prawdziwém natchnieniem malowane, są: św. Wojciech, Wniebowzięcie N. P. Maryd, Maryja idąca od grobu, N. Panna Różańcowa, św. Jan Nepomucen, N. P. M. niepokalanego poczęcia, Chrystus w grobie.

Jabłoński właściwie **Jablonsky** (Bolesław), ob. Tupy Eugenijusz

Jacaranda (*Rząb*), rodzaj roślin z rodziny surmiowatych (*Bignoniaceae*), obejmujący krzewy i drzewa w Ameryce płd. i Indyjach Zach. J. *brasiliana* ma długie, żółte kwiaty i wielkie torebki, których miazga w stanie niedojrzałym używa się jak mydło, dojrzałe zaś owoce używają się jako lekarstwo w chorobach piérsiowych. Drewno czarniawe, przejęte czérwonemi żyłkami (drzewo *jakarandowe*, *palisandrowe*, *sarkadon*, *sukkador*), jest bardzo ściśle i twarde i przyjmuje piękną politurę; najlepsze pochodzi z Rio Janeiro; nadaje się zwłaszcza na roboty fornierowe. J. *obtusifolia* dostarcza drewna *poliksandrowego*.

Jacek *Odrowąż* (święty), ur. 1183 we wsi Kamienice, w księstwie opolskiém. Po ukończeniu nauk wyższych w Pradze czeskiéj i Bolonii, z stopniem doktora obojga prawa, został kanonikiem katedralnym krakowskim. Pojechawszy ze stryjem swym Iwonem do Rzymu 1218, przyjął regułę św. Dominika a za powrotem osiadł w klasztorze, założonym przez stryja, przy kościele św. Jacka w Krakowie.. Był na misyi w Kijowie. Wróciwszy do Krakowa 1240, † 1257. Kanonizowany 1594, a kościół obchodzi jego pamiątkę 16 Sierpnia. Żywot jego napisał Wincenty Mick, dominikan, uzupełniany cudami 1388—1400 r., rękopis był przechowany w krakowskim klasztorze dominikanów, użyty przy kanonizacyi, dostał się do biblijoteki ks. Chigi w Rzymie (Sign. F IV 90), kopiję otrzymał Bielowski A. do *Monumentów*, kopiją Przeździeckiego Al. drukuje Arndt W. U Bolandystów jest przedruk z 1517 Leandra

Z rękopisu Wincentego korzysta Długosz w 7 księdze historyi.

Jachim (Frańciszek Właśtimił), pisarz czeski, ur. 1811 r. w osadzie pod Szumawą, zaniechawszy nauk teologicznych był nauczycielem prywatnym a w r. 1837 został urzędnikiem we Lwowie. Oprócz wielu przekładów z języka polskiego i różnych artykułów do pism czasowych, napisał obszerne dzieło pod tyt. „*Mitologija powszechna*“

Jachimów, po niem. *Joachimsthal*, właściwie *St. J.*, piérwotnie *Thal* a po czesku *Jochmstal*, m. górnicze w król. czeskiém, wśród gór Kruszcowych (*Erzgebirge*), nad potokiem Bystrzycą (Wezeritz); ma 5,200 m., kopalnie srebra, niegdyś bardzo bogate, urząd górniczy, huty, w których wyrabiają preparaty kobaltowe i t. p.

Jachimów Nowy, po niem. *Neu-Joachimsthal*, wieś w pow. pragskim, w król. czeskiém, wielkie huty żelazne od r. 1817 a od 1842 i fabryka naczyń żel. poléwanych.

Jachimowicz (Grzegórz), metropolita grecko-kat. lwowski, cesarski radca tajny, ur. 1792, † 1863; początkowo profesor religii fakultetu filozoficznego we Lwowie, gdzie odznaczał się surowością względem uczącéj się młodzieży i był wielce chwalony ze swe niemieckie exhorty; w skutek szczególnego zaufania rządu został 1841 biskupem kapituły świętojurskiéj we Lwowie, na któréj sprawy wywiérał przeważny wpływ. W Maju 1848 wyniesiony na biskupstwo przemyskie, został prezesem głównéj rady narodowéj rusińskiéj we Lwowie; wybrany z Przemyśla do rady państwa, trzymał z rządem. W Grudniu 1859 został metropolitą lwowskim. Wydał kilka kazań oraz „*Abhandlungen über die Regeln, nach welchen die Slaven des griechischen Ritus den Ostertag berechnen*“ (Lwów 1836).

Jachnowicz albo **Jacknowicz** (Jan), kaznodzieja zakonu jezuitów, ur. 1589 na Litwie, † 1668 w Wilnie, gdzie uczył gramatyki; poprzednio był rektorem kolegijów w Smoleńsku i Krożach. Słynął w swym czasie z wymowy i wielkiéj żarliwości w nauczaniu ludu, do którego przemawiał w języku litewskim. Podczas morowéj zarazy niósł wszystkim ratunek z narażeniem własnego życia; dla wspiérania biédnych założył w Wilnie bractwo św. Łazarza. Pisma jego w języku polskim i litewskim wydane przytacza Brown w swéj „*Biblijotece*“ (str. 203).

Jachowicz (Stanisław), pedagog i filantrop polski, ur. 1796 w Dzikowie na Rusi Czérwonéj, uczył się w Stanisławowie i Rzeszowie oraz Lwowie. Od 1818 urzędnik prokuratoryi w Warszawie, wprędce oddał się pedagogice i na tém stanowisku wytrwał aż do † 1857. Pisał głównie dla dzieci pod rozmaitymi tytułami, wydając *powiastki*, *bajki*, *śpiewy*. Mniéj jest prac J. dla rzemieślników i osób starszych. Pisma jego dla dzieci odznaczają się szczęśliwém zastosowaniem do miary ich pojęć, w czém równych sobie niemają. Redagował „*Dziennik dla dzieci*“ i „*Leszka białego*“ oraz *Kalendarzyki* na r. 1848—49. Jako pedagog na polu języka rodzinnego napisał „*Pomysły do poznania zasad języka polskiego*“ (1858), w których zaczął naukę takowego od stosunków i form myśli, czyli logiką i składnią poprzedził właściwą formologiję. Szczęśliwy ten pomysł, jedynie praktyczny w klasach niższych, mało dotąd naśladowców znalazł (Kudasiewicza (ob.) między innemi). Jako filantrop nietylko sam wychowywał u siebie siéroty, ale krzątał się gorliwie około powiększenia szkółki towarzystwa dobroczynności dla siérot i zebrał fundusz 80,000 na wystawienie dla nich domu, który obecnie zajęła straż ogniowa, siéroty znalazły przytułek w domu podominikańskim. 1856 złożono mu w ofierze, jako wyraz wdzięczności narodowéj, dzieło zbiorowe p. t. „*Wieniec*“ w 3 tomach, na które złożyli się różni i różnie, ale wszyscy w myśli uczczenia człowieka, obok którego tylko księża Falkowski i Baudouin stanąć mogą.

Jacht, statek o jednym maszcie i jednym pokładzie z trzema wielkiemi żaglami, odznacza się szybką jazdą; uzbrojenie jego nie przenosi 8—16 armat. Jachty duńskie na morzu baltyckiém używane nazywają się *Erröe Jacht*.

Jackson (Andrzéj), siódmy prezydent Zjednoczonych Stanów północnéj Ameryki 1829—37, ur. 1767 w Waxhaw w południowéj Karolinie, gdzie był adwokatem; został 1790 prokuratorem nowego stanu Tennessee, 1797 senatorem, 1799 najwyższym sędzią w Tennessee, gdzie 1812 otrzymał w stopniu generał-majora naczelne dowództwo nad milicyją krajową podczas wojny z Aglikami. Na czele 2,500 ludzi pobił Indyjan Creeków i zdobył m. Pensacola. Następnie otrzymawszy dowództwo nad wojskami linijowemi, w krótkim czasie porządnie je zorganizował i zadał Anglikom dotkliwą klęskę 8 Stycz. 1815 r. Za samowolne rozporządzenia, przeciwne konstytucyi a wydane jeszcze przed zwycięstwem, skazany został przez sąd na zapłacenie 1,000 dolarów kary. W latach 1817 — 18 odznaczył się w bojach z Seminolami i zyskał, mimo pewnych nadużyć, wielką u mas popularność. Wybrany 1823 w Tennessee powtórnie senatorem, przedstawiany był 1824 jako kandydat do prezydentury; musiał jednak ustąpić przed Adamsem, ale przy następnych wyborach został prezydentem 1829. Historyja jego rządów jest historyją całéj partyi demokratycznéj, któréj J. był duszą. Zniesienie banku Stanów Zjednoczonych, jako instytucyi monopolizującéj, obniżenie taryfy, wszechwładztwo pojedynczych stanów we wszystkich sprawach niewyraźnie przez Uniję sobie zastrzeżonych, ściśła interpretacyja konstytucyi, niedopuszczanie rządowi związkowemu żadnych reform w pojedynczych stanach i przymusowe przesiedlanie Indyjan na prawy brzég Mississippi, oto były zasady i środki, którymi się kierowało stronnictwo demokratyczne i które J. bezwzględnie starał się przeprowadzić. Wybrany ponownie prezydentem, przeprowadzał energicznie swe reformy we względzie taryfy celnéj i banków. Również stanowczo działał i w polityce zewnętrznéj. J. † 1845 w swéj posiadłości Hermitage w Tennessee. Porów. Par-

tona „*Life of Andrew Jackson*“ (3 t., New-York 1861).

Jackson (Tomasz Jonatan, zwany od męstwa *Stonewall*, t. j. *wał kamienny*), generał południowo-amerykański z czasów wojny domowéj, ur. 1824 w Clarksburg w Wirginii. Po ukończeniu szkoły wojskowéj w Westpoint odznaczył się w wojnie meksykańskiéj, wystąpił z armii w stopniu majora 1852 i był profesorem matematyki w instytucie wojskowym Lexington w Wirginii. Po wybuchu powstania zaraz się doń przyłączył, uorganizował w Kwiet. 1861 pułk wojska, otrzymał w stopniu generała dowództwo nad połud. korpusem obserwacyjnym i przyczynił się do piérwszego zwycięstwa pod Bull-Run 21 Lip. 1861; do wiosny 1862 trzymał się w dolinie Shenandoah, w Maju wypędził nawet unijonistowskiego gen. Banks, ale został pobity przez Fremonta 8 Czerw. pod Cross-Keys. Rozwinięte przez J. w tych walkach energija, szybkość i przytomność umysłu uczyniły zeń jednego z najsłynniejszych w téj wojnie generałów. Tryjumfator pod Gaines-Mills (27 Czerwca), pobity pod Malvernhill (1 Lip.) przyłożył się swemi operacyjami podczas wyprawy Sierpniowéj do drugiego zwycięstwa pod Bull-Run (ob.); 14 Września zdobył Harpers-Ferry wraz z 11,000 jeńców, ale z pod Antietam został wyparty do Wirginii. Pod Fredericksburgiem dowodził szczęśliwie prawém skrzydłem. Mianowany generał-lejtnantem, rozbił Hookera pod Chancellorsville 2 Maja 1863. Wracając wieczorem tegoż dnia ze zwiadów, poczytany przypadkiem za nieprzyjaciela, został raniony i w skutek tego † 10 Maja 1863. Porów. Cooke „*Stonewall J., a military biography*“ (New-York 1866).

Jaçna, jedna z ksiąg świętych Parsów, obejmująca zbiór modłów i hymnów do bóstw Zoroastrowych, ob. Zendawesta.

Jacobaea, t. j. *Jakobina* z **Holandyi**, zwana także *Bawarską*, córka i dziedziczka Wilhelma VI bawarskiego, hrabiego Holandyi i Henegawii, ur. 1400; w roku 1417 jako wdowa po delfinie francuskim, objęła Holandyję i Henegawiję w chwili, kiedy kraje te przez dwa przeciwne sobie stronnictwa Hoeksów i Kabeljanów najokropniéj były wstrząsane; za wpływem piérwszego z tych stronnictw zaślubiła Jana z Brabantu, z którym jednakże wkrótce się rozłączyła jak równie i z drugim swym mężem Humphreyem Gloucester. Gdy wbrew układom z Filipem Dobrym, ks. Burgundyi, zawarła potajemny związek z niejakim Franko de Borsele, Filip Dobry go uwięził a J. musiała 1433 posiadłości swe ustąpić Burgundyi, by ocalić mężowi życie; † 1436 w Teilingen nad Renem. Jakkolwiek często lekkomyślna, ukazuje się wszelako J. jako kobiéta szlachetna i pożałowania godna. Porów. Löhera „*Jacobaea von Baiern*“ (2 t., Nördl. 1862—67).—**Jacobaea**, zwana także *Jakoba* albo *Jakobina*, córka Filiberta, margrabiego Baden— Baden, i Mechtyldy Bawarskiéj, ur. 1558, zaślubiła 1585 Jana Wilhelma, syna niedołężnego Wilhelma IV, księcia Jülichu, który 1592 nastąpił po swoim ojcu i popadł także w chorobę umysłową. Wówczas J., oddawna już nieporządnemu oddana życiu, uczyniła swój dwór jülichski sceną wyuzdanéj rozpusty. Za podniętą zawistnéj swéj szwagrowéj Sybilli została oskarżona 1595 przez stany krajowe przed cesarzem, ale przed ukończeniem jeszcze procesu znaleziono ją 1597 zaduszoną w łożu. Morderstwo to przypisywano nadwornemu marszałkowi Schenckernowi. Porów. Haupta „J., *Herzogin von Jülich*“ (Kobl. 1820) J. jest przedmiotem kilku utworów dramatycznych, z których największą sławę ma Kuglera „*Jacobäa*“ (Stuttg. 1850).

Jacobellus, ob. Jakoubek ze Strzybra.

Jacobi (Fryderyk Henryk), ur. 1743 w Düsseldorf, w Genewie wychowany pod wpływem fizyka Lesage'a, wcześnie zaznajomiony z doktryną Spinozy, kupiec, prezydent akademii nauk w Monachijum, † 1819 tamże. W filozofii stara się zamiast systematyzującego myślenia postawić bezpośrednią wiarę. Według własnych słów „jego zamiarem nigdy nie było utworzenie systemu dla szkoły J. pisma wiążą się z sobą i wewnętrzną historyją jego ducha, i nietyle są samodzielnym jego płodem ile wynikiem wyższéj, gwałtownie go do pisania nakłaniającéj potęgi“. Uważając Spinozy system za jedynie konsekwentny, odrzuca go jako niezgodny z potrzebami uczucia, gdyż wszelkie wywody rozumu krytycznego, zdaniem J., doprowadzić mogą tylko do pojęcia całości świata ale nie zaświatowego jego twórcy, a następnie wydają fatalizm i ateizm. Wypowiedziawszy to w „*Ueber die Lehre des Spinoza in Briefen an Mendelssohn*“ (Wrocł. 1785), w następnéj „*Dawid Hume über den Glauben, oder Idealismus u. Realismus*“ (Wrocław 1787) broniąc się przeciw zarzutom marzycielstwa, nienaukowości i papizmu, określa bliżéj swą naukę i zbija Kanta, tak w tej pracy jak i w „*Ueber das Unternehmen des Kriticismus die Vernunft zum Verstande zu bringen*“ (1802). W nich J. odróżnia swą wiarę, która płynąc z wewnętrznego przymusu, z objektywnego uczucia, jak Kanta postulaty praktycznego rozumu, ujmuje bezpośrednio nadzmysłowość,—od ślepéj wiary, t. j. potrzebującéj obcych powag. Uczucia wedle J. są najwyższą różnicą ludzi od zwierząt. Dla Kanta krytycyzmu postawił zabójczy dylemat w kwestyi objaśnienia: co jest wrażenie (*affection*), czy wynikiem zjawiska czy rzeczy w saméj sobie? Piérwsze są wyobrażeniami, jako zjawiska, co wiedzie do absurdu że przed wszystkiemi zjawiskami były zjawiska jako ich źródło. Druga wersyja przyjęta przez Kanta przeciwi się krytycznéj doktrynie przyjmującéj tylko związek przyczyny i skutku w świecie zjawiskowości, nie zaś rzeczy w sobie. Spinozista wedle J. pozbawia się najszlachetniejszéj części duchowego życia. J. niezadawalnia się i Fichtego redukcyją wiary w Boga na wiarę w moralny porządek świata. Schellinga posądza o ukrycie istotnych konsekwencyj Spinozyzmu i oświadcza że światło jest w naszém sercu, ale przeniesione w rozum gaśnie i dlatego to Jacobi sam nazywa się *poganinem z rozumem a chrześcijaninem z uczu-*

ciem. Chrystyjanizm dla J. jest wiarą w osobowego Boga moralną wolność i wieczność jednostki ludzkiéj. Wszystkie prace J. wydał Cotta 1858 „*Werke*" w trzydziestu kilku tomach. Jego *to czyste pojęcie* chrześcijaństwa przyjęli Fryder Koppen, Kajetan Wepller, Jak. Salat, Chr. Weiss, Jan Neab, J. I. F. Ancillon.—**Jacobi** (Jan Jerzy), poeta niem. starszy brat poprzedniego, ur. 1740 w Düsseldorfie, profesor nauk wyzwolonych w Freiburgu w Bryzgawii, † 1814 r. Zbiorowe wydanie dzieł jego „*Sämmtlichen Werke*" wyszły w 7 tomach (Zürich 1807—13) i w 4 tom. (1825).

Jacobi (Maurycy Herman), zasłużony technolog i fizyk, ur. 1801 w Poczdamie, od 1833 profesor Dorpacie, od 1837 r. w Petersburgu, gdzie został akademikiem i członkiem rady przemysłowéj przy ministeryjum finansów. Odznaczył się głównie jako wynalazca galwanoplastyki (ob.), daléj pracami nad zastosowaniem elektromagnetyzmu do poruszania machin, jako téż doświadczeniami nad światłem elektrycznem. Dzieła jego są: „*Die Galvanoplastik*" (Petersb. 1840), „*Mémoire sur l'application de l'electromagnetisme au mouvement des machines*" (Petersburg 1835), oprócz wielu rozpraw w pamiętnikach petersburgskiéj akademii nauk.—**Jacobi** (Karol Gustaw Jakób), znakomity matematyk niemiecki, brat poprzedniego, urodzony w Poczdamie 1804 r., † 1851 r.; matematykę i inne nauki studyjował w Berlinie, gdzie 1824 r. został docentem, w następnym roku przeniósł się do Królewca, gdzie od 1829—42 był profesorem zwyczajnym matematyki; ostatnie lata życia przepędził w Berlinie, jako członek akademii nauk. Znakomity jako profesor, zasłużył się nauce posunięciem wielu części analizy wyższéj, zwłaszcza teoryi funkcyj eliptycznych. Główne jego dzieła są „*Fundamenta novae theoriae functionum ellipticarum*" (1829) i „*Canon arithmeticus*" (1839). Zbiór jego rozpraw, zamieszczanych głównie w dzienniku Crellego, wyszedł pod tytułem „*Opuscula mathematica*" (t. 1 i 2, 1846—51).

Jacobs (Chrystyjan Fryderyk Wilhelm), znakomity humanista niemiecki, ur. 1764 r. w Gotha, † 1847 tamże; studyja uniwersyteckie odbył w Jena i Getyndze. Od 1785 nauczyciel gimnazyjalny w mieście rodzinném, 1807 powołany został do liceum w Monachijum, lecz 1810 powrócił znowu do Gotha, gdzie objął urząd nadbiblijotekarza i dyrektora gabinetu numizmatycznego, a 1831 został dyrektorem wszystkich zbiorów sztuki. Z nauki starożytności klasycznéj, któréj rozmaite gałęzie z zupełném uprawiał powodzeniem, umiał J. wydobyć wiele stron najpiękniéjszych i podać je w przystępnéj formie wykształconym klasom jako własność ogółu. Ogromna produkcyjność ducha okazuje się w długim szeregu dzieł jego, zalecających się z jednéj strony poprawnym i eleganckim stylem, a z drugiéj gruntownością i smakiem. Z uczonych prac jego ważniejsze są wydania: „*Anthologia Graeca*" (13 t., Lipsk 1794—1814), nowe opracowanie (4 t., Lipsk 1813—17); Achilesa Tatiusa (2 t., Lipsk 1821), „*De natura animalium*" Aeliana (2 t., Jena 1832), tudzież tłumaczenia Vellejusa (Lipsk 1793), wyboru z antologii greckiéj, p. t. „*Tempe*" (2 t. Lipsk 1803) i Demosthenesa „*Staatsreden und Rede für die Krone*" (2 wyd., Lipsk 1833). Mowy swoje i rozprawy w przedmiotach starożytności klasycznéj wydał w dziele zbiorowém p. t. „*Vermischte Schriften*" (3 t., Gotha 1823—24, t. 4—8, Lipsk 1829—44). Wiele cennych rozpraw umieszczał w współczesnych czasopismach naukowych; osobno zaś ogłosił „*Beiträge zur ältern Literatur*" (3 t., Lipsk 1835—43). Co do nauki języka greckiego zasłużył się jako wydawca dzieła „*Elementarbuch der griechischen Sprache*" (4 t., Jena 1805). Jego prace beletrystyczne wychodziły zbiorowo p. t. „*Schriften für die Jugend*" (3 t., Lipsk 1842—44); „*Erzählungen*" (7 t., Lipsk 1824—1837); „*Aehrenlese aus dem Tagebuche des Pfarrers zu Mainau*" (2 t., Lipsk 1823—25), „*Schule für Frauen*" (7 t., Lipsk 1827—29). Rys swego życia podał w piśmie „*Personalien*" (Lipsk 1840, 2 wyd. 1848). Po śmierci J. wydał Wüstemann jego odczyty, miéwane dla ówczesnego następcy tronu bawarskiego Ludwika, p. t. „*Hellas*" (Berlin 1852). Jego „*Chrestomatyja*" czyli „*Wypisy greckie*" opracowane przez Żukowskiego a ostatnio przez Fechta (Warsz. 1862), używane były i w naszych szkołach.—**Jacobs** (Paweł Emil), malarz niemiecki, syn poprzedniego, ur. 1802 w Gotha, † 1866; kształcił się w Monachijum i Rzymie. Dla celów artystycznych liczne odbywał podróże i długo mieszkał za granicą. Za *Wniebowstąpienie Chrystusa* i *Wieczerzę Pańską*, wykonane w Petersburgu dla klasztoru Smolnego, przyjęty został do akademii petersburskiéj. W 1840 osiadł w Gotha, gdzie dla kościoła augustyjanów wymalował *Ukrzyżowanie Chrystusa* i odbył jeszcze 3 podróże do Rzymu. Z utworów jego pędzla, oprócz już wymienionych oraz znacznéj liczby pięknych obrazów z historyi biblijnéj, zasługują na uwagę obrazy w pałacu w Hannowerze, wielki obraz rodzajowy: *Sułtanka Szeherazada*, *Luter na sejmie w Worms* i *Niewolnicy greccy*. J. był także członkiem akademii berlińskiéj.

Jacobs (Jakób Albert Michał), zwany także *Jacobs-Jacobs*, ur. 1812 w Antwerpii, malarz belgijski, profesor akademii malarskiéj w Antwerpii, odznacza się głównie jako malarz krajobrazów i widoków morskich.

Jacobson (Henryk Fryderyk), ur. 1804 r. w Kwidzynie (Marienwerder), † 1866, znawca prawa kościelnego, od r. 1836 profesor prawa w Królewcu i zwolennik wolnego rozwoju w kościele ewangelickim. Między innemi wydał „*Geschichte der Quellen des Preuss. Staats*" (3 t., Królewiec 1837—44); „*Kirchenrechtliche Versuche*" (2 t., Berlin 1831—1833). Ważną jest także jego praca p. t. „*Der Preussische Staat*" (Lipsk 1854). Pisał wiele rozpraw.

Jacoby (Jan), polityczny agitator niemiecki, ur. 1805 w Królewcu. Ukończywszy studyja medyczne w Berlinie i Heidelbergu, osiadł 1830 w Królewcu, gdzie jako lekarz miał dużą praktykę. Podczas

powstania polskiego 1831 udał się na teatr wojny, celem badania cholery i niesienia lekarskiéj pomocy. Obok zajęć swego powołania działał gorliwie przeciwko wszelkim nadużyciom, a zwłaszcza na polu polityki. Z tego powodu za broszurę „*Vier Fragen, beantwortet von einem Ostpreussen*“ (Manh. 1841) został skazany na 3 letnie zamknięcie w fortecy, ale 1843 uwolniony przez sąd apelacyjny. I późniéj skazywany był kilkakrotnie na kary więzienne i pieniężne. W r. 1848 był jednym z przywódców opozycyi. Członek piérwszego parlamentu we Frankf. nad M., zajmował następnie bardzo wybitne stanowisko w pruskiém zgromadzeniu narodowém, dążąc nie tyle do utrwalenia życia konstytucyjnego, ile raczéj do urzeczywistnienia demokratycznéj rzeczypospolitéj. Działalność swoję poświęcał głównie uorganizowaniu tak zwanego stronnictwa ludowego. 1849 zasiadał w drugiéj izbie pruskiéj, a późniéj w niemieckiém zgromadzeniu frankfurckiém, po rozwiązaniu którego wyjechał do Szwajcaryi. Obwiniony o zdradę stanu, wrócił do Królewca i po 7 tygodniowym areszcie śledczym został uwolniony przez sąd przysięgłych (Grud. 1849). W r. 1859 ogłosił broszurę „*Die Grundsätze der preussischen Demokratie*“ (Berlin). Odrzuciwszy dawniéj dwukrotnie mandat poselski, przyjął go dopiéro 1863 i czynny brał udział na sesyjach w izbie deputowanych 1864 i 65 jako przywódca krańcowéj opozycyi. W r. 1866 odsiadywał więzienie za mowę do wyborców i za bijografiję Henryka Simona (Berlin 1865). Walcząc ciągle w imię zasad demokratycznych, działał przeciwko wielko-niemieckiéj Prus polityce. Po upadku Napoleona III ogłosił (1870) manifest przyjazny dla rzeczypospolitéj francuskiéj i występował energicznie przeciw aneksyi Alzacyi i Lotaryngii, za co wraz z innymi przywódcami demokratycznymi został uwięziony. Po wytoczeniu procesu Liebknechtowi i Bebelowi, naczelnikom socyjalistów niemieckich, skazanym na karę wiezienia, ogłosił publicznie, że należy do ich stronnictwa (w Kwiet. 1872). Przy wyborach 1871 nie przyjął ofiarowanéj kandydatury. Oprócz pism powyższych wydał kilka dzieł lekarskich, oraz pewną liczbę broszur, mów i t. d., po większéj części treści politycznéj, zawartych w „*Gesammelte Schriften und Reden*“ (2 t. 1872).

Jacoponus, także J. *de Benedictis* albo *Jacoponi da Todi*, mnich franciszkański z Todi; † tamże 1306 r. Będąc prawnikiem, wiódł hulaszcze życie, następnie jako mnich okazał się tak moralnym, że aż poważył się strofować papieża Bonifacego VIII, gdy ten oblegał m. Palestrynę (Praeneste), za co został wyklęty i na dożywotnie skazany więzienie, w roku atoli 1303 ułaskawiony. J. wsławił się jako znakomity poeta łaciński i uważany jest za autora pieśni *Stabat mater*. Jego „*Poesie Spirituali*“ wydał Mortara (Lucca 1819).

Jacotot (Jan), ur. 1770 w Dijon, do 1839 profesor w Louvain; † 1840. W pracy swéj p. t. „*Enseignement universel*“ stawia 2 zasady: 1) że wszyscy ludzie jednakową mają inteligencyję. „Brak nam tylko czasami chęci, niech więc uczeń niemówi, że czego niemoże; niech powié że mu się niechce, a zgodziemy się na to“; 2) „Wszystko jest we wszystkiém“, to się znaczy, że poznawszy gruntownie jednę książkę, pozna inne, wszakże zawsze „należy dać zmysłom poznać rzecz o któréj się mówi. Stąd wypłynęły następne cechy metody Jacotota: a) po odrzuceniu wszech gotowych już reguł, uczeń sam poznaje fakty i uogólnia je; b) drugą cechą metody J. jest wytrwałość przy jednym aż do zupełnego przyswojenia sobie danéj treści; c) ciągłe porównanie rzeczy nabytych z nowoprzybywającemi; d) rozmaitość środków pedagogicznych, uczenie się na pamięć, wydawanie, rozdzielanie, porównanie i odróżnianie, rozszerzanie, skracanie, zastósowywanie i t. d. ustne i piśmienne; e) nieustanne podniecanie działalności samego ucznia przez pedagoga, który ogranicza się tylko na zbadaniu i doświadczeniu czy studyjum idzie dobrze. Tak np. w czytaniu napamięć uczy się dziecko zdania, przy jednoczesném wskazaniu wyrazów odpowiednich, potém zgłosek, liter, i przy nowém zdaniu musi szukać wśród nowego materyjału dawnego, i z niego korzystać. Pisanie idzie jednocześnie tak samo. Przy nauce swego języka, dzieci uczą się 6 ksiąg piérwszych Telemaka na pamięć, potém je opowiadają swemi wyrazami, a nauczyciel wskazuje ustnie i z gramatyki pewne nieuniknione ogólniki, a uczeń do nich dobiéra przykłady. Przy obcych językach całe peryjody są tłumaczone (*Epitome historiae sacrae, Nepos, Horacy*) i potém odpowiednie zdania, wyrazy wyszukiwane i porównywane.

Jacquand (Klaudyjusz), malarz francus., ur. 1805 w Lyon; kształcił się w miejscowéj akademii. Początkowo poświęcał się malarstwu hist., późniéj zaś uprawiał malarstwo rodzajowe i doszedł w niém znakomitéj biegłości. Bawiąc 1852—55 w Boulogne-sur-mer wykonał między innemi pięknemi dziełami słynny obraz: *Mer buloński odmawia kapitulacyi Henrykowi VIII w. 1544 r.*, zdobiący salę honorową ratusza. Za powrotem do Paryża przyozdobił malowidłami ściennemi kaplicę N. P. Maryi w kościele ś. Filipa. Z wielu innych prac J. wymieniamy: *Pocałunek przy pożegnaniu*; *Dzieci malarza*; *Paź niedyskretny*; *Zdobycie Jerozolimy*; *Siéroty*; *Ostatni klejnot*; *Chrzest Klodoweusza*; *Dante w Rzymie*; *Dzień Wielkanocny* (1865); *Powrót starego przyjaciela* (1868); *Bonaparte w Nicei* (1869); i t. d. Wykonał także mnóstwo portretów.

Jacquard (Józef Maryja), wynalazca od niego nazwanego przyrządu tkackiego, ur. 1752 w Lyonie, † 1834. Z początku uczeń introligatorski, pracował następnie w lejni czcionek, następnie sam założył fabrykę wyrobów jedwabnych, przyczém jednak stracił cały swój majątek. Już przed rokiem 1790 dążył do poprawy warsztatów do tkanin wzorzystych, mianowicie do zastąpienia przyrządem mechanicznym robotnika zwanego *tireur des lacs*, pomimo przeszkód, jakie napotykał w czasie rewolucyjnym, doszedł do tego ostatecznie w 1806 i już w 1812 było we Francyi czynnych 18,000 jego warsztatów, które i dotąd nie uległy znacznym

ulepszeniom. W r. 1840 wystawiono mu w Lyonie pomnik.

Jacquemont (Wiktor), podróżnik francuski, ur. 1801 w Paryżu, † 1832 w Bombay. Zwiedziwszy Indyje Wschodnie, opisał swoje podróże w dziełach, wydanych po jego śmierci: „*Relation scientifique d'un voyage* i t. d.“ (4 t., z 800 rycinami) i „*Correspondance de V. Jacquemont* i t. d.“ (Paryż 1833).

Jacquerie, nazwa powstania chłopskiego, wywołanego w półn. Francyi 1358 przez ogólne rozprzężenie tego państwa, skutkiem wojen z Edwardem III, kr. angielskim. Miano to pochodzi stąd, że chłopi nazywali *Jacques bon homme* szlachtę, znoszącą cierpliwie wszelkie męczarnie. Piérwszy pohop do powstania dały straszne spustoszenia wiosek przez Karola Złego z Nawarry. Chłopi, ciemiężeni przez zdziczałą i rozpustną szlachtę, porwali za orężż, setki zamków zrównali z ziemią, mordowali swych panów, hańbili ich żony i córki. W krótce rozszerzył się pożar z okolic Beauvais i Clermont do prowincyj: Brie, Soissonnais, Laonnais oraz na brzegi rzek Marne i Oise. Niezliczone tłumy wieśniaków z bronią w ręku dopuszczały się strasznych okrucieństw, aby, jak się wyrażali, czynić to, co im czyniono. Jakkolwiek powstanie to było kierowane bez żadnego planu i związku, a nadto nie znalazło poparcia u mieszczan, skończyło by się jednak zapewne zupełném wytępieniem panów, gdyby połączone z sobą wszystkie stronnictwa szlacheckie nie stłumiły krwawo groźnego ruchu.

Jacta est alea (łac. *kość rzucona*), Cezar z wojskiem przez Rubikon granicę Rzpltéj rzymskiéj przechodząc, użył tego wyrażenia, przez co nieprzyjacielem jéj się uznał; używane bywa na oznaczenie kroku nieodwołalnie zmieniającego stanowisko działacza, tyle co *okręty za sobą spalić*.

Jacyna, herb; w polu czérwoném podkowa, a w jéj środku strzała i krzyż.

Jacyna (Adam Antoni), ur. 1785 we wsi Rypnie (gub. witebskiéj). W r. 1802 wstąpił do zgromadzenia dominikanów w Zabiałach w pow. drysieńskim; 1807 r. został nauczycielem w Grodnie, późniéj w Nowogródku. Wystąpiwszy z zakonu 1810 wyświęcił się na kapłana świeckiego i w latach 1811—16 był profesorem w Sejnach. Następnie wyjechał dla dalszego kształcenia się w naukach do Francyi i Niemiec, skąd wróciwszy ze stopniem doktora filozofii i nauk wyzwolonych (1818), powołany został na sekretarza (piérwszego) nowo założonego uniwersytetu warszawskiego. Udając się do wód zagranicznych, † w Kaliszu 1822. Z prac jego filologicznych wyszło bezimiennie pismo p. t. „*Observationes de studio linguae latinae*“ (Warsz. 1820). Inne dzieła zostawił w rękopisach.

Jacza, ob. Acza.

Jaczno, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj, pow. sejneńskim; gminie Stara Hańcza; zajmuje 60 mórg powiérzchni.

Jadam, pseudonym *Adama Gorczyńskiego* (ob.).

Jadów, osada w gub. warsaw., pow. radzymińskim, leży nad rzeczką Osownicą; ma 1051 m.

Jadownickie strastwo niegrodowe, leżało w wdztwie krakowskiém powiecie czchowskim. W r. 1770 składało się z dóbr Jadowniki z wybraniectwem i wsi Maszkienice. W tym czasie było w posiądaniu Aleksandra Łętowskiego, podczaszego krakowskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 3,025, a hyberny złp. 1753 gr. 22. Po zajęcia go przez rząd austryjacki oddano je d. 1 Lipca 1787 spadkobiercom hr. Kossakowskiego, jako częściowe wynagrodzenie za dziedziczne dobra Bohorodczany i Lissowice, zajęte przez Austryję na saliny.

Jadowskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie mazowieckiém, w ziemi nurskiéj. Podług lustracyi z r. 1660 powstało z dawniejszego sstwa rożańskiego, przez odłączenie wsi: Jadowo, Borzymy, Zawiescichy, Wójty albo Zawady. W r. 1771 było w posiadaniu Jana Kuczyńskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 1,156, a hyberny złp. 162. Na sejmie warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo na 50 lat w emfiteutyczne posiadanie generałowi Malczewskiemu. Z powodu jednak sporu, wynikłego między Kuczyńskim a Malczewskim względem tego sstwa, sejm rzeczony przez oddzielną konstytucyję, nakazał jego ostateczne zawyrokowanie w sądach asesorskich przed wszystkiemi sprawami dopełnić.

Jadryń, m. powiatowe gub. kazańskiéj, na prawym brzegu rz. Sury, o kilka mil od jéj ujścia do Wołgi; 3,500 m.—*Jadryński powiat*, 2,964 w. kw., i 110,300 m. (Rossyjanie, Czuwasze), zajmujących się po większéj części rolnictwem; powiérzchnia powiatu jest równiną, przerzniętą gdzie niegdzie niewielkiemi pagórkami, nad brzegami Sury bagnista; grunt urodzajny.

Jadwiga (święta), księżna szląska i polska, ur. 1166, córka Bertolda, hr. Meran, margr. badeńskiego, żona Henryka Brodatego (ob). Urodziwszy mężowi trzech synów i trzy córki, rozłączyła się z nim 1245 roku i wreszcie osiadła w wystawionym przez męża 1202 r. klasztorze panien cystersek w Trzebnicy, w którym już najmłodsza córka Jadwigi, Gertruda, ksienią została; † 1243, wystawiwszy r. 1221 klasztor franciszkanów w Krośnie i pod témże miastem na górze kościół parafijalny wraz z probostwem. Zaliczona w poczet świętych w r. 1267; kościół rzymsko-kat. obchodzi jéj pamiątkę 15 Października. Por. „*Vita s. Hedvigis*“ u Stenzla *Scr. sil.* III.; A. Lipińskiego „*Życie św. Jadwigi*“ i t. d. (Wilno 1856). Dodaną jest w końcu „*Książeczka do nabożeństwa św. Jadwigi*“, wydana po raz piérwszy przez Mottego, Poznań 1823 i Krak. 1849; pisali o téj książeczce W. A. Maciejewski w „*Piśmiennictwie*“ i Małkowki w „*Przeglądzie najdawniejszych pomników języka polskiego*“ (Warszawa 1872).

Jadwiga, córka Bolesława Pobożnego wielkopolskiego (ob.), poślubiona Władysławowi Łokietkowi (ob.); w czasie, gdy mąż był „pozbawiony ziem swoich“, doznawała opieki i znalazła przytułek u Gerki, mieszczanina w Radziejowie, za co Ło-

kietek dał mu tamże dziedzictwem sołtysostwo na prawie magdeburskiem 1310 w Kwietniu (*Cod.* Rzyszcz. i Muczk. I N. 103; por. ibid. II N. 379) 1318 r. Jadwiga „z bożéj łaski Krakowa, Sędomierza i król. polskiego księżna" nadaje w Krakowie w Lipcu wsi Czołowu różne swobody (ibid. II N. 378 i 379). Prawna ta czynność Jadwigi przewyższa dowody władzy Eufrozyny, księżny łęczycko-kujawskiéj, działającéj za zgodą swych synów Władysława i Kazimierza 1274 (ibid. II 358), oraz Anastazyi, wdowy Ziemowita a bratowéj Jadwigi po mężu, która tytułuje się „dux łęczycko-dobrzyński" i działa wraz ze swymi synami, książętami Władysławem i Ziemowitem 1316 (ibid. II N. 375). Działa tu bowiem Jadwiga za życia męża i piastuje prawie jego tytuły z 23 Lipca 1318 (ibid. II 128) poczém Stefan Panceneus (Puchnera, Puchery?) i Janisław, arbp gnieźnieński, jako starostowie Polski występują. Papież zaś Jan XXII, w liście datowanym 19 Września a 3-cim rządów swoich, do bpa Gerberta kujawskiego, nazywa z naciskiem Władysława Łokietka ducem et haeredem et etiam possessorem (Rejnald *An. Eccl.* s. u. 1318, Długosz I 966), jakby na dowód, że była chwila, że Wład. nosił tylko tytuł, a niedzierżył władzy. R. 1312 takiż sam akt w Krakowie wydała. Wedle podań roczników wraz z mężem była koronowaną 1320 r. w dzień św. Marka (25 Kwiet.), przez Janisława, arbpa gnieźn. (ob. Janisław Kotwicz). Opierała się koronacyi swéj drugiéj synowéj z téj racyi, że sama była koronowaną, a zajednéj królowéj żyjącéj, drugiéjby niepowinno być. Uległszy wreszcie prośbom ukochanego jedynaka, wstąpiła 1333 do zakonu św. Klary w Starym Sączu, który uposażyła jako „królowa polska i pani sądecka". Roku 1310, 30 Kwietnia urodził się jej Kazimierz W. i 2 córki Elżbieta Łokietkowna i Małgorzata. † 1339

Jadwiga, córka Władysława, księcia opolskiego, w r. 1386 poślubiona Aleksandrowi Wigundowi, bratu Władysława Jagiełły, wniosła mężowi 1390, gdy ojciec jéj chciał w Mogilnie schwytać Jagiełłę 1389 i sam w pęta popadł, z których dobył się zadość uczyniwszy słowu, w Niepołomicach danemu, że da w posagu ziemie: włocławską (*vladislaviensis*, teraz Włocławek), tucznowską i bydgowską, zięciowi zaś w dożywocie ziemię dobrzyńską. Posag, po bezdzietnéj i nagłéj śmierci Wigunda, 1392 r. wrócił do Opolczyka (Stadnicki „*Bracia Władysława Jagiełły*" 245).

Jadwiga d'Anjou, królowa polska, ur. 1371 z Ludwika (Loisa) króla Węgier i Elżbiety Bośniaczki (ob.), została poślubioną ówczesnym obyczajem 1379 Wilhelmowi rakuskiemu (ob.) w Hajmburgu, gdzie rodzice „ułożyli oboje obok siebie," na znak *przyszłego* małżeństwa 15 Czerwca Lois za 4 lat. przy ślubie rzeczywistym zobowiązał się wypłacić 200,000 dukatów posagu, a ojciec Wilhelma 300,000 wiana, warując niemożność wypłaty terminowéj rocznéj intratą od 200,000. Poczém J. pojechała do Wiednia, Wilhelm do Budy na dalsze wychowanie. J. dostała Treviso we wianie. Nowe potwierdzenia tych umów nastąpiły 1380, 1381, podpisane przez różnych dygnitarzy i mieszczan 8 miast, zapewniając w „lat pięć po 1378" małżeńskie pożycie poślubieńców hajmburskich. Ponieważ w ogóle jedna z 3 królewien węgierskich miała rządzić w Polsce, Katarzyna umarła, a niechciano przyjąć znienawidzonego męża Maryi, Zygmunta brandeburgskiego i uchwały w Radomsku, Wiślicy i Pyzdrach żądały zamieszkania królowéj w Polsce, a nawet żeby obie korony były rozdzielone, 26 Lutego 1383 Elżbieta przez usta biskupa Wesprymu Mikołaja w Sieradzu prawa wierności Polaków z Maryi przenosi na Jadwigę, która tym sposobem głównie dzięki Wielkopolanom zyskała koronę. Wielkopolanie teraz zakrzątnęli się około wyniesienia Ziemowita (Semka) Mazowieckiego na tron. Już w Sieradzu 28 Marca, ledwo go nieogłoszono królem, gdy Jaśko z Tęczyna, kasztelan wojnicki, przypomniał zobowiązania względem J. Przystano ale dokładając rodzaj paktów konwentów (ob.). Dano czas do Ziel. Świątek, przybyć do Polski, gdzie miała zamieszkać. Inaczéj obierać mogą innego króla. Daléj żądano od J. zwrotu Rusi Czérwonéj i ziem danych Władysławowi Opolczykowi przez jéj ojca. Wtedy Ziemowit z abpem Bodzantą ułożyli dopuścić J. do Krakowa tylko żoną księcia mazowieckiego i obaj by ją porwać zbrojno ruszyli do Sącza na 10 Maja, niedopuszczeni do Krakowa przez mieszczan, spoczęli w N. Mieście Korczynie. Dla wylewów J. nieprzyjechała, ale za to matka jéj zaprosiła liczne grono magnatów do siebie i ci wbrew dawnym umowom, by się zabezpieczyć od Ziemowita, dopuścili do korony J. i Maryję, w razie śmierci jednéj, dając ją drugiéj, aż do dojścia ich dzieci do pełnoletności i możliwego, wtedy rozdziału koron Węgier i Polski. Odroczono też przyjazd do ś. Marcina w zamian czego Małopolanie mogli rozrządzać ręką Jadwigi. Rozgniewany Semko spalił Książ, zabrał Brześć kujawski, Kruszwicę, Łęczycę i wreszcie w Sieradzu królem ogłoszony został. Powszechny krzyk spadł na Bodzantę arcybiskupa, który ściągnął na się niechęć Krakowian za odstępstwo J., Semka że go niekoronował, Grzymalici zrujnowali mu dobra, Elżbieta Bośniaczka z Zygmuntem wysłała posłów do Rzymu, by go papież zrzucił. Tymczasem 14 Sierpnia pogodzili się Semko z Krakowianami, choć jednocześnie ostatni przeciw niemu wezwali pomoc węgierską. Opolczyk Władysław zapośredniczył półroczne zawieszenie broni. Na zbliżający się ś. Marcin nowe zwłoki Elżbieta co do wydania J. uczyniła, ale gdy w Radomsku 1384 r. 2 Marca przez Przecława Wąwelskiego naznaczyli jéj termin 2 miesięczny, jeszcze zwleczono do 20 Maja w Sączu, wbrew poprzednim postanowieniom. Jeszcze w lato 1384 i koło 22 Września dwa nowe zjazdy złożono i dopiéro wtedy przybyła J. Takie bezkrólewie wielce szkodziło krajowi, wydając go na łup różnych krajowych łupieżców, zwłaszcza Nałęczów i Grzymalitów. Posądzono nawet magnatów, że niechcą w ogóle króla, lecz sami rządzić Polską pragną, zostawiając Jadwigę bez męża. Zaczęto ją wreszcie swatać to z Ziemowitem to z

Władysławem Opolczykiem, wreszcie z Jagiełłą, wreszcie z Wilhelmem rakuskim. Nim do rozstrzygnięcia losów jéj doszło, J. wydała jako królowa kilka dokumentów. Kiedy już układy z Jagiełłą stanęły, nowe zawiązał ojciec Wilhelma, który teraz osobiście przybył do Krakowa, po consummatio matrimonii. Gdy Wilhelma niewpuszczono na zamek, Jadwiga na balach bywała u niego w klasztorze franciszkanów. Ledwo już raz nawet niedopełnił małżeństwa, ale musiał uciec. 12 Stycznia 1368 oddano jéj rękę Jagielle, a ją ledwo od udania się do Wilhelma na noc ślubną wstrzymał Dymitr z Goraja. W końcu miłość i skrupuły przemogły względy polityczne. Witold wyjaśnił jéj śmierć Kiejstuta, bpi nicość ślubów hajmburgskich, które obecnie odwołano; 18 Lutego 1386 nastąpił ślub z Jagiełłą. Gdy mąż udał się na chrzest Litwy, Jadwiga 1387 odzyskała spokojnie Ruś od w. rządcy Bubeka, trzeba tylko było zdobywać Halicz. 1397 r. na zjeździe w Inowrocławiu Krzyżaków z Jagiełłą J. wywróżyła mu klęskę i upadek. Tegoż roku uzyskała od papieża Bonfacego IX pozwolenie na założenie kolegijum teologicznego w Krakowie, 1399 powiwszy 14 Lipca córkę Elżbietę Bonifacyję, zmarłą po matce, † 17 Lipca 1399. Por. Szajnochy „*Jadwiga i Jagiełło*" którego główną zasługą jest wykrycie czczości teoryi J. Moraczewskiego, biskupa Łętowskiego (*Katalog biskupów* 1852 porów. *Czas* 26 i 27 Stycz 1856, przedruk przy tragedyi „*Jadwiga żona Jagiełły*"), W. Pola i Bartoszewicza, którzy uważali, że jest jakaś idealność w dwoistych ślubach Jadwigi z Wilhelmem i Jagiełłą.

Jadwiga, córka Władysława Jagiełły i Zofii, 1425 miasta różne ślubowały wierność jéj rodzicom, Witoldowi, Władysławowi III, a gdyby ten † i jéj saméj *Jadwidze*, „jeszcze niepoślubionéj", jako swoim *panom*. T. r. zakupował 3 mszy tygodniowych Jagiełło w niedzielę za dusze swoją Zofii, Witolda, Władysława III, Jadwigi — (w poniedziałek za dusze Zofii i córek Jadwigi, Anny i Elżbiety, u dominikanów w Brześciu. Poszła zt. Fryderyka brandeburskiego.

Jadwigi, Jadwiżki, statki wodne, rodzaj galarów, do spławu na rzekach królestwa używane; potrzebują do obsługi 4 ludzi, zagłębiają się do 2 stóp i zabiérają 240—450 korcy zboża.

Jadźwingi, a właściwie *Jetweż* w źródłach ruskich, u Gallusa *Getae* v. *Sarmatici*, co odpowieda króla Alfreda *Gotia* v. *Datia* (przemianą *g* w *d*). Mendog litewski zowie *Jetwesen* v. *Denowe*, co wedle Świeżawskiego (*Zarysy*, I § 49 n.) przez nagłośne *d* powstało z Neuri (ob.), a przez *j* zmieniło się w J. Wincenty Bogusławic ma już nazwę *Getae* v. *Pollexiani*, co jest tylko łacińską formą: „*Polak*", lubo z czasem wydało *Podlasie* (ob.). Bogufał za *Getarum genus* pisze *Lechitarum g.*, co dowodzi słowiańskiego pochodzenia J., jakotéż znajdowanie się wsi *Danowo* pod Rajgrodem a pod Goniądzem *Jaćwież*, wśród ludności po polsku mówiącéj (por. Szulc „*O znacz. Prus daw.*"). Nazwa Prussów im nadana przypomina synonim jaźwierza borsuka, w norach żyjącego. J téż b. długo mieszkała obyczajem słowiańskim wśród błot niedostępnych. W podaniach skandynawskich słynący olbrzymi *jötunn*, *jötnar*, choć mieszczeni w Finlandyi, wzięli miano od J.; przynajmniéj Mone i Szafarzyk wiele na to przytoczyli przykładów że imiona bogów powstawały z nazw ludów. Źle czytany ustęp w Jordanesa (ob.) spisie ludów podległych Gotom, a do J. stósowany przez Szafarzyka, *Jacuinxes*, brzmi właściwie z poprzednim wyrazem *Scythas in Aunxis*, to jest Scytowie (ob. Flavia) w Auksztote czyli Litwie. Podanie o Piotrze Hugonie Duninie a właściwie Doninie, że bawił w Danii, mogło prócz z nazwy jego, powstać z jego bojów w ziemi Danowe. Historyja J. patrz w artykule Podlasie.

Jaen (czyt. Chaen), niegdyś królestwo maurytańskie w Hiszpanii, obecnie prowincyja hiszpańska, w Andaluzyi leżąca, obejmująca 243 mil kw., z ludnością 379,500. Miasto stołeczne *Jaen*, nad rz. Rio-de-Jaen (przytok rzeki Gwadalkwiwir), jest rezydencyją biskupa, ma 23,000 m., kościół katedralny w stylu rzymskim, cytadelę maurytańską i inne budowle starożytne z czasów arabskich, kiedy Jaen było jedném z najbogatszych miast na półwyspie pirenejskim.

Jaenichius (Piotr), historyk, ur. 1679 r. w Fürstenbergu, w Niższych Łużycach, od 1706—38 był rektorem gimnazyjum w Turuniu, gdzie † 1738 r. Ważniejsze jego dzieła są: „*Meletemata Thorunensia, seu dissertationes varii argumenti ad historiam maxime Polonicam et Prussicam politicam, phisicam, rem monetariam ac litterariam spectantes*" (4 tomy, 1726, ostatni tom Wrocław 1762); „*Notitia Bibliothecae Thorunensis* i t. d." (Jena 1723). Wydał także z własnymi dodatkami dzieło Böhma „*De interregnis in Regno Poloniae*" (Toruń 1733).

Jafet (hebr. = *rozgałęziony*, *rozprzestrzeniony*), trzeci syn Noego. Jego potomkowie (*Jafetyci*) podług podania (1 Mojż. 5, 9. 10) rozmnożyli się głównie w północnéj Azyi i Europie i dlatego J. uważany jest za protoplastę Armeńczyków, Medów, Greków, Traków i t. d., a podług podań arabskich i Turków, przez swego syna Turka. Stąd téż nowsi badacze języków (pomiędzy innymi Görres) narody indeuropejskie i ich języki zowią *jafetyckiemi*.

Jaffa, Joppe, w Biblii *Jafo*, starożytne miasto warowne w Syryi, w paszaliku damasceńskim, było w czasie wojen krzyżowych, jako port morski, przez długi przeciąg czasu kością niegody pomiędzy chrześcijanami i muzułmanami, aż nareszcie w r. 1267 chrześcijanie na zawsze je utracili. W r. 1799 Napoleon zdobył je szturmem; w r. 1832 zajął Jaffę Mehmed-Ali, któremu Turcy odebrali ją napowrót 1840. Obecnie liczy 12,000 m. i stanowi najbliższy port dla odległéj stąd o 9 mil Jerozolimy.

Jaffé (Filip), historyk niemiecki, ur. 1819 r. w Swarzędzu, w Poznańskiém; po ukończeniu gimnazyjum w Poznaniu słuchał wyższych nauk w uniwersytecie berlińskim; ogłosił wielkiéj wartości dzieła: „*Geschichte der deutschen Reiches unter Lo-*

thar dem Sachsen" (Berlin 1843); „*Geschichte des deutschen Reiches unter Conrad III*" (Hanower 1845); oraz „*Regesta pontificum Romanorum*" (Berlin 1851), za które to dzieło papież Pijus IX złożył mu listowne podziękowanie, a akademija berlińska znaczną udzieliła mu nagrodę. W r. 1850 poświęciwszy się medycynie, otrzymał stopień doktora 1853 roku i był lekarzem praktykującym w Berlinie, ale nie porzucił prac i na polu historycznem, czego dowodem są jego ważne artykuły w wielkim dziele Pertza: „*Monumenta Germaniae historica*", tudzież w czasop. „*Der Orient*", oraz wydana przezeń „*Bibliotheca rerum Germanicarum*" (1 t. *Monumenta Corbeiensia*, Berlin 1864; 2 t. *Monumenta Gregoriana* [Grzegórz VII], tamże 1865; 3 t. *Monumenta Moguntina*, tamże 1866; 4 t. *Monumenta Carolina*, tamże 1867). J. zastrzelił się w Wittenbergu 1870.

Jaffna (czyt. Dżaffna), wyspa w pobliżu Ceylon, z której można w czasie odpływu morza dostać się na nią pieszo, obejmuje 58 mil kw. z ludnością około 190,000. Miasto główne i portowe *Jaffnapatam*, liczące 5,000 m., jest ważną stacyją misyjonarską.

Jagemann (Chrystyjan Józef), uczony niemiecki, ur. 1735 r. w Dingelstädt, w Eichsfeldzkiém, bibliotekarz księżniczki wejmarskiéj Amalii, † 1804; jako autor *Słownika* i *Gramatyki włoskiéj*, tudzież jako wydawca opracowanego przez się dzieła Tiraboschi'ego „*Storia delle letteratura italiana*" (3 tomy, Lipsk 1771—84) zasłużył się w Niemczech rozpowszechnieniem znajomości języka i literatury włoskiéj. — Jego syn, **Jagemann** (Ferdynand), ur. 1780 r. w Wejmarze, † 1820, był dobrym malarzem.—Siostra zaś piérwszego **Jagemann** (Karolina), ur. 1778 r. w Wejmarze, † 1847; śpiewaczka i artystka dramatyczna, jako ulubienica wielkiego księcia Karola Augusta, który jéj nadał majętność szlachecką Heigendorf, wywiérała swego czasu przeważny i zbawienny wpływ na scenę wejmarską.

Jäger (Gustaw), historyczny malarz niemiecki, urodz. 1808 r. w Lipsku, † 1871 r. tamże; uczeń Schnorra i Carolsfelda. Wsławił się jako autor fresków wykonanych w królewskich pałacach w Monachijum i Wejmarze. W r. 1847 został J. dyrektorem akademii sztuk w Lipsku. W obrazach olejnych traktował głównie przedmioty historyczno-biblijne. Najcelniejszym utworem jego pędzla jest *Złożenie Chrystusa do grobu*.

Jägerndorf, po czesku *Kiernów*, *Kierniów* (*Karnovia*), m. okręgowe w Szlązku austryjackim, nad rz. Opawą Czarną i Opawicą; 6,700 m., trudniących się głównie wyrobem sukna. Niegdyś było stolicą księstwa t. n., powstałego po śmierci Mikołaja III, ks. opawskiego († 1365), którego najstarszy syn Jan I otrzymał je w udziale.

Jägerndorf, Gross-Jägerndorf, wieś w pruskiéj regencyi królewieckiéj, niedaleko Insterburga, pamiętna jest zwycięstwem, odniesioném d. 30 Sierpnia 1757 przez Rossyjan nad Prusakami.

Jagiellonowie, dynastyja książąt litewskich, która za wolą i życzeniem panów małopolskich, w osobie męża Jadwigi d'Anjou (ob.) Jagiełły Władysława I (ob.) wstąpiła na tron krajowy 1386 r. Za téj dynastyi następne ważne fakty spełniły się: 1) powiększenie krajów Jadwigi posiadanymi przez Jagiełłę, które przez szereg unij 1413, 1499, 1569 ostatecznie połączyły się, mimo oporu Witolda, Glińskiego, Gasztołdów, Radziwiłłów i w. in. Ruś Czérwona 1387, Prusy Zachodnie 1466, Mazowsze ostatecznie 1526 stanowią część Korony. Prusy Wchodnie 1466, 1525, Lauenburg i Bytom 1526 stają się lennami, podobnie Kurlandyja, 1561 Inflant część poddaje się. Spiż 1412, Siewierz, 1443 Oświecim 1453, Zator 1494 pieniędzmi nabyte. Za Kazimierza Jagiellończyka Polska jądrem systemu państw śródeuropejskich, gdyż jego synowie zasiadują na tronie Czech i Węgier (do 1526). 2) Już za Zbigniewa Oleśnickiego (ob.) i Jagiełły do wysokiego stopnia doszła powaga kościoła, znajduje dzielnego oponenta w osobie Kazimierza III Jagiellończyka, za prymasa Dzierżgowskiego 1550 posiąga się do zwoływania sejmów. Objawiający się wpływ husytyzmu wydał 3 Maja 1439 konfederacyję korczyńską, którą właściwie „duch rycerskiéj swywoli emancypował się przez herezyję z tradycyjnéj grozy moralnéj". Tu też należą stosunki z Korybutem. Jednocześnie wszakże wbrew interesom kraju a gwoli idei kościoła, kładzie Warneńczyk głowę w wojnie z Turkiem a rokiem wprzódy podpisuje akt unii florenckiéj dwu kościołów. Jan Olbracht podnosi myśl wojny i wygnania Turków z Europy, staje sojusz Polski, Litwy i Czech oraz Węgier 1498 i 1499 z Ludwikiem XII r. 1500. Lecz pomysł spełza jak 1648, wydaje tylko ponowienie unii 1499. Zabiegi książąt Bielskich rozżarzają scysyję w W. Księstwie z racyi Heleny Aleksandrowéj. W Koronie reformacyja szerzy się. Łaski Jan marzy o zbudowaniu kościoła narodowego, zdaje się że prymas Uchański był skłonny go popiérać. Liczono (Czacki) że Zygmunt August, w skutek nieuzyskania procesu z Katarzyną rakuską, pójdzie w tropy Henryka VIII angielskiego (ob). 3) Szlachta doszła do szczytu władzy stan wiejski i miejski został zdławiony (ob. Szlachta, Chłop, Kmieć). 4) Teutonizm zwyciężony pod Grunwaldem odradza się przez Alberta pruskiego. Z Witoldem ginie przewaga na wschodzie. Za Władysława II Jagiełły, piérwszego z tego domu (1386—1433), zadzierżga się unija, zwyciężony zakon, husyci czescy i malkontenci węgierscy odtrąceni, wbrew politycznie mądréj a nietrudnéj polityce. Witold działa potężnie na wschodzie, asymilując. Akademija rozwija się. Za jego syna Władysława III Warneńczyka (1433—1444) naród nawyka do autonomii i zacięty bój wiedzie o nią z monarchizmem Kazimierza III Jagiellończyka (1444—92), kruszy wysiłki Jana Olbrachta (1492—1501), Aleksandra I (1501—1505) i Zygmunta Starego I (1505—48), za którego w pełny rozstrój wojny kokoszéj rozkwita. Za syna ostatniego Zygmunta II Augusta (1548—1572) elekcyja ogarnia i kraj jego dziedziczny; bój o Barbarę jest symbolem ostatniéj *wyłączności* krwi na tronie, na któ-

rym *poddanka* zasiada. „Pod trumną Zygmunta Augusta, powiada Szujski, widziemy przepaść nieobrachowanéj głębokości“. Data jego śmierci jest datą złowróżbnego, a ostatniego po kądzieli Jagiellona, i datą ziszczenia się wróżb takowego.

Jagielna, albo *Swinka*, rz. w gub. lubelskiéj; początek w powiecie chełmskim, pod wsią Tarnowem, na północo-zachód Sawina; płynie ku zachodowi pod Cycowem i Puchaczowem, poczém wchodzi w powiat lubartowski i pod Łęczną wpada z prawego brzegu do Wieprza. Długa wiorst 28.

Jagielnica, miasteczko nad rzeczką Czerkaską, w galicyjskim obwodzie i pow. czortkowskim; ma 3,400 m. Jako wieś wspominana już 1448, zamieniona na miasto 1517.

Jagielówna (Apolonija), dziewica znana z odwagi i poświęcenia się w opatrywaniu rannych podczas wojny węgierskiéj 1848 r. Niejednokrotnie, w razie potrzeby, walczyła obok najmężniejszych wojowników. W Grudniu 1849 r. przyjmowaną była z wielką czcią w Ameryce Północnéj, a dzienniki tamtejsze obszernie opisywały jéj czyny.

Jagielski (Ludwik), ur. 1821 r. w w. ks. poznańskiém. Po ukończeniu nauk w gimnazyjum poznańskiém, słuchał kursów prawa i filozofii w Berlinie, lecz takowe porzucił i od 1843 do 53 kształcił się w malarstwie częścią w Dreźnie, częścią w Belgii. Po powrocie do kraju poświęcał się pracom artystycznym i literackim, pomagając Tytusowi Działyńskiemu w uczonych jego wydawnictwach. Z artystycznych jego utworów jest piękny obraz *Greczynka niewidoma*, z literackich zaś: „*Fritjofowa Saga*“, Izajego Tegnera (Pozn. 1856); „*Zabytek dawnéj mowy polskiéj*“ (Pozn. 1857) i t. d. W 1859 redagował *Dziennik Poznański*.

Jagiełło Władysław, ob. Władysław II Jagiełło.

Jagiełło (Ignacy), magister filozofii, nauczyciel języków starożytnych i literatury gimnazyjum w Winnicy, ur. 1784 r. we wsi Remejsiach, pow. wiłkomirskim, † w Winnicy 1849 r. Z prac jego, najważniejszą jest przekład „*Dziejów rzymskich Liwijusza*“, poprzedzony uczonym wstępem o cywilizacyi Greków i Rzymian, dotąd w rękopisie; ustęp z tego dzieła drukował w *Dzien. Wileń.* (r. 1828, VI, 329—340); rozprawę o *Mytologii* umieścił w *Tyg. Wileń.* (VI, 257—280).

Jagienki, ob. Szarota.

Jagły, ob. Proso.

Jagnię, ob. Owca.

Jagoda (*bacca*), nazwa owocu, który jest mięsisty, soczysty, zawiérający w sobie kilka drobnych nasionek, jak: w porzeczce, agreście, winorośli, berberysie, borówce i t. p. Jeżeli owoc utworzony jest z licznych, odosobnionych, mięsisto-soczystych, jednonasionowych jagódek, osadzonych na wspólnym osadniku, zowie się *wielojagodą* (*syncarpium*, *bacca conglobata*), jak np. w malinie i t. d.

Jagody czarne, ob. borówka.

Jagody czérwone, ob. poziomka.

Jagody małpie, ob. bagnówka.

Jagody żydowskie, ob. Momordica.

Jagodyński (Stanisław Serafin), dworzanin Zygmunta III i Władysława IV, wiérszopis lubiany powszechnie dla jego wesołości i dowcipu oraz nadzwyczajnéj łatwości rymowania. Pisał wiele wiérszy okolicznościowych, nabożnych i satyrycznych; przekładał z łacińskiego pieśni kościelne, a z włoskiego różne utwory sceniczne. Z oryginalnych prac jego najlepsze są: „*Dworzanki, czyli epigramaty różne*“ (Kraków 1621); dowcipne są także jego satyry, p. t. „*Grosz Jagodyńskiego pod zasłoną i ozdobą skrzydeł króla ptaków etc.*“ (Krak 1620; 2 ed., tamże 1705; 3 ed. w *Bibl. polsk.* Turowskiego, zesz. 29 z 1860 r.). Mimo niezaprzeczonych zdolności niezbyt jednak ufając własnéj muzie, zajmował się najwięcéj przekładami dzieł literatury zagranicznéj. Wybornem pomiędzy innemi jest jego tłumaczenie z włoskiego Ferdynanda Saracinelli: „*Wybawienie Rugiera z wyspy Alcyny* i t. d.“ (Kraków 1628), przedruki: w „*Bibl. starož. pisarz. pol.*“ Wojcickiego (t. 3, 1854) i w „*Bibl polsk.*“ Turowskiego (zesz. 29 r. 1860), gdzie mieszczą się także wiérsze weselne, p. t. „*Nymphica*“. Język J. w *Wybawieniu Rugiera* piękny, czysty i pełen ognia.

Jagorłyk, ob. Jahorlik.

Jaguar, gatunek rodzaju kota (ob.).

Jagużyński (Paweł, hr.), ur. w Polsce 1683 r., † 1736 r. Osiadłszy z ojcem i całą rodziną w Rossyi, wstąpił do wojska i został adjutantem Piotra I. W r. 1713 wysłany do Kopenhagi celem połączenia floty duńskiéj z rossyjską; następnie wysyłany był w rozmaitych zleceniach do Danii, Meklenburga, Holandyi a 1717 r. do Francyi. W r. 1719 udał się z innymi jako pełnomocnik rossyjski na kongres alaudzki. W następnym posłował do Wiednia, w celu przywrócenia przyjaznych stosunków Rossyi z Austryją. W r. 1722 mianowany oberprokuratorem senatu a 1725 r. otrzymał tytuł hrabiego. W latach 1732—1735 był posłem przy dworze berlińskim, a następnie został ministrem gabinetu.—Jego syn, *Sergijusz* J., był generał-porucznikiem i wielkim szambelanem dworu; brat zaś pułkownikiem wojsk rossyjskich; † w Moskwie 1722 r.

Jahn (Fryderyk Ludwik), zwany ojcem gimnastyków (*Turnvater*), ur. 1778 r. w Lanz, w ziemi brandeburgskiéj Priegnitz, jako nauczyciel nadetatowy gimnazyjum kolońskiego w Berlinie, założył 1811 r. zakład gimnastyczny na placu zwanym Hasenhaide i w r. 1813 w chwili powstania Niemiec, do którego słowem i przykładem wielce się przyczynił, wstąpił do korpusu Lützowa i razem z nim wszedł 1815 do Paryża. Wróciwszy do Berlina, miéwał odczyty o narodowości niemieckiéj i otrzymał od rządu pensyję jako nauczyciel gimnastyki. W r. 1819, podejrzany o rozszerzanie zasad demagogicznych, został uwięziony i po kilkakrotniéj inkwizycyi skazany na dwuletnie zamknięcie w fortecy, od czego jednakże w następnym zaraz roku został ułaskawiony. Mając sobie kilkakrotnie zabraniany pobyt w Berlinie, przemieszkiwał w Freiburgu nad Unstrutą. W r. 1848 wybrany został do niemieckiego zgromadzenia narodowego

l † 1852 w Freiburgu. Z pism jego zasługują na wzmiankę: „*Das deutsche Volksthum*“ (Lubeka 1810 i 1817); „*Runenblätter*“ (Naumburg 1814); „*Neue Runenblätter*“ (Naumb. 1828). Oprócz tego wydał wspólnie z Eiselenem „*Die deutsche Turnkunst*“ (Berlin 1816).

Jahn (Otto), znakomity filolog i archeolog niemiecki, ur. 1813 w Kiel, † 1869 w Getyndze. Studyja uniwersyteckie odbywał w Kiel, Lipsku i Berlinie, poczém w celach naukowych podróżował do Kopenhagi, Paryża, Szwajcaryi i Rzymu. Za powrotem (1839) został 1842 profesorem filologii i archeologii w Greifswald, a 1847 w Lipsku; tu atoli z powodu czynnego udziału w ruchach politycznych 1848 i 1849 otrzymał 1851 dymisyję. W 1855 mianowany został profesorem filologii klasycznéj i archeologii, a jednocześnie dyrektorem akademicznego muzeum sztuk w Bonn, gdzie od r. 1861 zarządzał także tameczném seminaryjum filologiczném. Działalność literacka J. jest bardzo rozległa; nie ogranicza się albowiem jeno na archeologii, krytyce i egzegezie pisarzów starożytnych, ale obejmuje także zakres krytyki muzykalnéj i literacko-historycznéj. Z licznych jego prac archeologicznych, które w części drukowane były poprzednio: w „*Archäologische Aufsätze*“ (Greifswalde 1845) i w „*Archäologische Beiträge*“ (Berlin 1847), na szczególną uwagę zasługują: „*Telephus und Troilus*“ (Kiel 1841); „*Pentheus und die Mänaden*“ (Kiel 1842); „*Die hellenische Kunst*“ (Greifsw. 1846); „*Beschreibung der Vasensammlung des Königs Ludwig*“ (Monach. 1855); „*Die Ficoronische Cista*“ (Lipsk 1852); „*Die Wandgemälde des Columbariums der Villa Pamfili*“ (Monach. 1857); „*Darstellungen griech. Dichter auf Vasenbildern*“ (Lipsk 1861); „*Röm. Alterthümer von Vindonissa*“ (Zürich 1862); „*Ueber bemalte Vasen mit Goldschmuck*“ (Lipsk 1865) i t. d. Z prac filolog.-krytycznych celniejsze są: wydania Persyjusza (Lipsk 1843), Censarinusa (Berlin 1845), Florusa (Lipsk 1852), „*Periochae*“ Liwijusza (Lipsk 1853), „*Psyche et Cupido*“ Apulejusa (Lipsk 1856), „*Elektry*“ Sofoklesa (Bonn 1861), a mianowicie Juvenalisa (Lipsk 1862). Z innych dzieł J. wymieniamy jeszcze: „*Ueber Goethes Iphigenie*“ (Greifsw. 1843); „*W. A. Mozart*“ (4 t., Lipsk 1856—59; 2 ed. 1867), wzór prac tego rodzaju; „*Ludwig Uhland*“ (Bonn 1863); „*Biographische Aufsätze*“ (Lipsk 1867); „*Gesammelte Aufsätze über Musik*“ (Lipsk 1866) i „*Aus der Alterthumswissenschaft*“ (Bonn 1868). J. należał bez zaprzeczenia do najuczeńszych ludzi tegoczesnych w Niemczech.

Jahorlik, Jahorłyk (*Jagorłyk*) **Mokry**, rzeka kotliny dniestrowéj, płynie pomiędzy powiatami tyraspolskim w gub. chersońskiéj, a bałckim w gub. podolskiéj i wpada do Dniestru. Na jéj pobrzeżu znajduje się wyborny kamień litograficzny. —**J.** (*Jegorlik*) **Większy**, rzeka w gub. stawropolskiéj; długa 280 w., wpada do rz. Manycza.—**J. Średni** czyli *Śmierdzący*, wpada także do Manycza.

Jahorlik, Jahorłyk, osada w pow. bałckim, gub. podolskiéj, nad Dniestrem, przy ujściu do niego rz. Jahorlika, niegdyś warowne. W pobliżu znajduje się słup trójgraniasty z kamienia ciosowego, wzniesiony za króla polskiego Augusta II, który onego czasu oznaczał granicę Rzeczypospolitéj od państwa tureckiego.

Jahve, jest jednym z bożków plemiennych u Hebrejów i Semitów, a cześć jego przynieśli z sobą z gór Arapachitis, jak to nazwy Elohim i Therafim wskazują. Za Abrahama, Izaaka, Jakóba nazwa J. nie była znaną, tylko *El Szaddaj*, t. j. *El potężny* (Exod. 6,2) a także *El Eljon*, t. j. *El* wzniosły. Bunsen za dawniejszą nazwę uważa *Seth*, t. j. *słup* (por. „*Amosa Kijem*“), z czém zgadza się cześć J. na górach. Piérwiastkowo jest on ogniem, jak Indra, Ormuzd, czego dowodzi krzak i stosy ogniste Datona, Abirona i Korego. Ofiara córki Jeftego, zastępstwo Lewitów, zabicie Agaga przez Samuela i t. d. jest wskazówką ofiar ludzkich, składanych J. Jeszcze Jakób „zapaśnikiem *Ela*“ (*Isra-El*) zwany, poświęca kamienie w Bethel (dom boży) i w Gilead Pniel (oblicze boże). Rogi ołtarza, cielec złoty i wąż miedziany, zwany *Nehustan*, przez Hiskijasza dopiéro zniszczony, okazują, że kult posługiwał się obrazami symbolicznemi bóstwa. Dopiéro prorocy (ob.), w swéj walce z obcemi kultami, oczyszczają pojęcie J. Już Elijasz użył posuchy i głodu za Achaba, za wskazówkę gniewu J. wobec kultu Baala. Prześladowanie jakich doznawali prorocy od rodu Omri spotęgowało ich uczucie dla J., który w przciwieństwie do rozpusty i zbytków kultu zagranicznego, żąda przez usta Amosa, za Jeroboama II (822—761), prawości w postępkach, odpycha formy dawne swego kultu, żąda poprawy w obyczajach, w któréj braku grozi potęgą Assyrów. Jezajasz grozi kaźnią J., bo przed czcią bogów fałszywych jego zapomniano i coraz bardziéj odtrącając praktyki religijne, podnosi zasługi moralności życiowéj. Wykazuje nicość środków ziemskich, kładzie nacisk na łaskę J. i odwieczne jego widoki, obecnie spełniające się. Ezechijel podnosi się z rezygnacyi Jeremijaszowéj; niewola go upaja, serafiny kultu Perskiego unoszą go na swych skrzydłach w przyszłość, marzy o odbudowie kościoła Salomona, głosi braterstwo Judy i Izraela (37,16—22). Powstaje wiara w nieśmiertelność ziemską państwa Hebrejów, która stworzyła błąd chilijastów i zjawia się wiara w mesyjasza (ob.). Juda Gabaonita, Bar Kochba ten kierunek reprezentują. Zarazem powstaje królestwo nie z tego świata, a braterstwo Judy i Izraela obejmuje świat cały. Dwa prądy równości przez miłość i prawo zaczynają go odtąd nurtować.

Jaik, ob. Ural.

Jaje, utwór wyrabiany przez organa płciowe żeńskie zwierząt i będący piérwszym zaczątkiem organizmu. Jaja rozwijają się we właściwych organach—jajnikach (ob.); każde J. znajduje się w oddzielnéj torebce, pęcherzyku Graafa. J. jestto właściwie pojedyncza wielkich rozmiarów komórka (ob.); otoczone jest stosunkowo grubą błoną—błoną przezroczystą (*Zona pellucida*); w treści wypełniającéj tę błonę, zwanéj żółtkiem znajduje się pę-

cherzyk zarodkowy Purkyni'ego, odpowiadający jądru komórki, a w nim odróżnić jeszcze można t. z. plamkę zarodkową Wagnera, odpowiadającą jąderku. Skutkiem pęknięcia pęcherzyka Graafa (ob. miesiączka) jajko dostaje się do jajowodu (ob.), a następnie do macicy; jeżeli w tym przebiegu zetknie się z nasieniem męskiém, zostanie zapłodnione (ob. Zapłodnienie) i daléj zaczyna się rozwijać. Rozwój jajka polega na tém, że zaczyna się ono dzielić na coraz większą liczbę komórek, tworząc w ten sposób coraz większą kulkę, z coraz większéj liczby coraz drobniejszych komórek złożoną; komórki wypełniające wnętrze téj bryłki roztapiają się na ciecz i bryłka w ten sposób zmienia się w pęcherzyk komórkową błoną okryty. Na oponie tego pęcherzyka w jedném miejscu tworzy się zgrubienie od większego nagromadzenia się komórek zalężące; zgrubienie to nazywa się polem zarodkowem, ono to wyłącznie daje początek przyszłemu organizmowi, podczas gdy reszta zarodkowego pęcherzyka gra tylko rolę czasowego pokarmu i znika stopniowo. Na tym stopniu rozwoju znajdują się jajka ptasie wydostające się na zewnątrz; istotną ich częścią składową jest żółtko, na którego oponie pole zarodkowe z łatwością odróżnić się daje; białko zaś i wapienna skorupa są to wydzieliny jajowodu, pokrywające to jajko od zewnątrz. Jajko także stanowi jeden z najbardziéj pożywnych i najłatwiéj strawnych pokarmów.

Jajka jelenie, ob. Jeleni grzyb.

Jajko roślinne, ob. Zalążek.

Jajła, równina górska na południowym brzegu Krymu; równoległa głównemu pasmu gór Krymskich, 114 w. długa; średnia jéj wysokość między Bajdarą i Ałusztą wynosi do 2,800 st., a między Ałusztą i Nikitą do 3,300 st. nad poziom morza. Najwyższa wysokość pod Czatyr-Dagiem do 4,200 st.

Jajnik, najistotniejsza część organów płciowych żeńskich, organ wytwarzający jajka. U kobiéty jajnik ma postać spłaszczonego owala, jest podwójny i znajduje się z każdéj strony macicy, przyczepiony do niéj więzem sznurkowatym. J. od zewnątrz okryty jest nabłonkiem i kilkoma warstwami zbitéj tkanki; w samym środku pulchna tkanka obficie zawiéra naczynia; pomiędzy tą środkową częścią a zewnętrzną oponą, znajduje się najważniejsza gruczołowa warstwa organu; istotną jéj częścią składową są pęcherzyki Graafa, których w jednym jajniku do 36,000 naliczyć można. Pęcherzyki Graafa mają wielkość rozmaitą, od mikroskopowéj wielkości do dostrzeganych łatwo gołém okiem. Najmniejsze torebki są otoczone tkanką łączną, wysłane od wewnątrz jedną warstwą komórek nabłonkowych i zawiérają w środku jednę, większą od nabłonkowych komórkę, piérwotne jaje. Z rozwojem pęcherzyki Graafa rosną coraz bardziéj, ilość komórek powiększa się, środkowe roztapiają się na ciecz śluzową; pęcherzyk Graafa przedstawia się wtedy jako torebka ciągliwą cieczą wypełniona, od wewnątrz wysłana warstwą nabłonkowych komórek; w jednem miejscu nabłonek jest zgrubiały, tworzy t. z. wzgórek jajowy i zawiéra dojrzałe duże jajko. Skoro ilość płynu wewnątrz pęcherzyka dojdzie pewnéj miary, powłoczka wewnętrznego ciśnienia przezwyciężyć nie może, pęka i zawartość pęcherzyka zostaje wyrzuconą do jajowodu (ob.); w ten sposób u kobiét co miesiąc jedno jajko z jajnika się wydostaje i to stanowi zasadę miesiączki (ob.). Pęcherzyk po pęknięciu krwią wypełniony ściąga się, kurczy i pozostaje jako ciałko żółte, wieczny ślad odbytéj miesiączki. W ostatnich czasach bardzo ważne zrobiono odkrycia co do rozwoju J. U płodu piérwotnie J. są to wałeczki z tkanki łącznéj, pokryte warstwą nabłonka; nabłonek się rozmnaża i ku wewnątrz do grubiejącego podścieliska wysyła odnogi; odnogi te drobne zlewają się z sobą i u noworodków przedstawiają się pod postacią długich powrózków gruczołowych, złożonych z komórek; pojedyncze komórki gdzieniegdzie powiększają się, stanowiąc jajka piérwotne; wreszcie tkanka łączna wrastając wąskiemi pasmami w taki twór gruczołowy dzieli go na pojedyncze oddziały, pęcherzyki Graafa. Por. Valentin „*Müllers Archiv*" (1838), Pflüger „*Ueber die Eierstöcke* etc." (Lipsk 1863), Kölliker „*Handbuch der Gewebelehre*" (Lipsk 1867), Waldeyer „*Eierstock und Ei*" (Lipsk 1870). Z chorób jajnika częściéj zdarzają się zapalenia (ob. *oophoritis*), rak; najczęstszą wszakże i najosobliwszą chorobą jajnika są torbiele i torbielaki (ob.), właściwie gruczolaki.

Jajo djable, ob. Sromotnik.

Jajowody, *trąby Fallopijusza*, składowa część wewnętrznych żeńskich organów płciowych; u kobiéty są parzyste i mają postać trąbki, któréj jeden koniec bardzo wąski łączy się z jamą macicy, drugi otwór szerszy i nierównemi strzępami zakończony (ogryzek dyjabli) otwiéra się swobodnie do jamy brzusznéj; w czasie miesiączkowania strzępki J. obejmują jajnik i wypadające jajko dostaje się do jajowodu, a następnie do macicy.

Jajożyworodne (*Ovovivipara*), podgromada II zwierząt ssących w układzie ks. Karola Bonapartego, obejmująca zwierzęta workowate i jednoodchodowe. Skupienie to ma za cechy wspólne: części płciowe są od kanału odchodowego nie oddzielone, macica dwuotworowa, płód niedoskonały, dopiéro zewnątrz macicy dojrzéwający; moszna umieszczona z przodu korzenia w tył zwróconego.

Jajwa, dopływ rz. Kamy, w gub. permskiéj, długa około 240 w.

Jakarandowe drzewo, ob. Jacaranda.

Jakimowice, wieś w gub. radomskiéj, pow. końskim, o $^1/_2$ mili od osady Radoszyc. Tu 18 Listop. 1794 złożyła broń resztka wojska polskiego.

Jakimowickie starostwo niegrodowe, znajdowało się w wdztwie mińskiém, powiecie mozyrskim. W r. 1766 składało się z dóbr Jakimowicze, z folwarkami Koszcyce, Wołożewicze i Siekierzyce. W tymże roku posiadał je Ludwik Jeleński, podkomorzy mozyrski, opłacając z niego kwarty złp. 424 gr. 1, a hyberny złp. 495.

Jakimowski (Marek), szlachcic polski, rodem z

m. Baru na Podolu; miał udział w wyprawach wojennych pod hetmanem Żołkiewskim; po nieszczęśliwéj bitwie pod Cecorą 1620 wzięty został do niewoli tureckiéj. Wieziony morzem do Aleksandryi, przy pomocy towarzyszów niewoli Stefana Szatanowskiego i Jana Stołczyny, blisko wyspy Melteliny zabiwszy kapitana, opanował okręt turecki i dostał się do Messyny, a stąd do Rzymu, gdzie Papież Paweł III w nagrodę waleczności obdarował go krzyżem złotym. Czyn ten Jakimowskiego opisany jest po włosku w broszurze p. t. „*La conquista della galera di Alessandria nel proto di Meteline call'spra coraggio del capitano Marco Jakimowski Polaco* etc." (Rzym 1623), tłumaczenie polskie wyszło w Krakowie (1628); jest także przedrukowana w „*Starożytnościach historycznych polskich*" Grabowskiego (t. 1).

Jakób (hebr. *Jaakob*), syn Izaaka, wnuk Abrahama, trzeci i ostatni patryjarcha, który przez 12 synów został protoplastą narodu hebrejskiego. J. w stosunkach swoich z bratem bliźniakiem Ezawem, jak również z teściem Labanem, przedstawia się nie zupełnie wolnym od zarzutu. † w Gosenie w Egipcie, mając 147 lat wieku.

Jakób (ś.), zwany *Większy*, syn Zebedeusza, starszy brat ś. Jana Ewangielisty, rybak a następnie jeden z piérwszych uczniów Jezusa Chrystusa i apostoł, rodem z Betsaity, przemieszkiwał najczęściéj w Jerozolimie, gdzie skazany został przez Heroda Agryppę na ścięcie r. 42 po Chr. (Mat. 3, 17.—20, 20. 4, 21.—Mar. 1, 19. 3, 17. Łuk. 9, 52—56). Utrzymują, że opowiadał ewangieliję w Hiszpanii i że zwłoki jego cudownie przeniesione do Komposteli w r. 800. Co jest błędem, gdyż † przed rozesłaniem ap. Czyt. Rojko „*Religions und Kirchengeschichte*" (t. II, § 16 i 64).

Jakób (ś.), zwany *Mniejszy* a także *Klopas* (Jan 19, 5) i *Keofas* (Łuk. 24, 18), syn Alfeusza (Mar. 15, 40.—Łuk. 6, 15.—Dzieje Ap. 15, 13—21). Ojcowie kościoła twierdzą, że był piérwszym biskupem jerozolimskim, a Hegesippus, że w 30 a podług innych w 63 lat po śmierci Chrystusa P. został ukamienowany za kazanie, jakie miał w świątyni jerozolimskiéj. Czyt. Rojko „*Religions und Kirchengeschichte*" (t. II, § 20 i 65). List jego napisany w języku greckim, zwany powszechnym, wystosowany jest do Żydów, nawróconych, a rozproszonych po za granicami Palestyny, mianowicie w Egipcie.

Jakób z Nizyby, *Wielki* (ś.), † około r. 350, pustelnik w górach Kurdyjskich, potém biskup w Nizybie, miał miéć udział w soborze nicejskim 325 r. Podawane za jego mowy (18) i list w tłumaczeniu ormijańskiém (Rzym 1756) nie są autentyczne. Kościół rzymsko kat. obchodzi jego pamiątkę 15 Lipca.

Jakób, imię kilku królów szkockich a także angielskich.—**Jakób I**, kr. szk., 1424—37, ur. 1393, syn Roberta III. Wysokie wykształcenie umysłu winien był długiéj niewoli angielskiéj, w którą popadł w czasie swéj podróży do Francyi 1405. Po śmierci ojca 1406 ogłoszony był wprawdzie królem, lecz dopiéro w r. 1424 po otrzymaniu wolności, wstąpił na tron Szkocyi, którą znalazł w najstraszliwszym nieładzie i rozprzężeniu. Postanowił więc ukrócić nadużycia szlachty a przeprowadzeniem niektórych reform podnieść kulturę kraju i wydobyć lud ze stanu zdziczenia. Rozszerzając przywileje mieszczan w parlamencie, ustanawiając milicyję krajową i sprowadzając zagranicznych rękodzielników, starał się podnieść mieszczaństwo i złamać potęgę szlachty, i tak już obrażonéj z powodu odjęcia jéj nieprawnie posiadanych dóbr koronnych. Uknuła więc szlachta spisek i J. został zamordowany 20 Lut. 1437 przez Roberta Grahama i jego wspólników. Żoną J. była córka ks. Somerset, piękna Anna Beaufort, którą poznał i pokochał podczas swéj niewoli na zamku Windsor. Historyję téj miłości opisał w pięknym poemacie „*The King's Qhuair*". Niektórzy przypisują mu wynalazek narodowych melodyj dolno-szkockich; pewném jednak jest tylko to, że ulepszył kościelną muzykę szkocką. Jego poezyje, pisane w języku szkockim i łacińskim, wydane zostały przez Tytlera p. t. „*The poetical remains of king James*" (Edynb. 1783).—**Jakób II**, 1437—60, syn i następca poprzedniego, ur. 1430 r.; od czasu swéj pełnoletności panował roztropnie i surowo karał buntujących się panów. W czasie kiedy zamierzał nieść pomoc wygnanéj królowéj angielskiéj Małgorzacie, † 1460 pod miastem Roxbourgh. Jego żona, Maryja księżna Geldryi, prowadziła daléj oblężenie i zdobyła to miasto.—**Jakób III**, 1460—88, syn i następca poprzedniego, ur. 1453, panował po tyrańsku i zginął w czasie powstania szlachty szkockiéj 11 Czerw. 1488 w bitwie pod Bannockburn. Zaślubiony był z Małgorzatą, córką króla duńskiego Chrystyjana I.—**Jakób IV**, 1488—1513, syn i następca poprzedniego, ur. 1472, objął rządy 11 Czerw. 1488 i sprawował je roztropnie. Sprzymierzywszy się z Francyją przeciwko Anglii, poległ 9 Wrześ. 1513 w bitwie z Anglikami pod Flodden. Żoną jego była Małgorzata, córka króla angielskiego Henryka VII, skutkiem czego korona angielska przeszła następnie w dom Stuartów.—**Jakób V**, 1513—42, syn i następca poprzedniego, ur. 1512; wstąpił na tron po swym ojcu 1513, zostawał z początku pod ustanowioną regencyją a w 17 roku życia sam objął rządy. Ponieważ usiłował rozkrzewić w Szkocyi reformacyję, przeto w wyprawie swéj przeciwko Anglii został opuszczony przez szlachtę. Z téj przyczyny dotknięty melancholiją, † 1542. Piérwszą jego żoną była Magdalena, córka króla franc. Franciszka I; drugą Maryja, ks. lotaryngska, córka ks. Klaudyjusza de Guise, z którą spłodził nieszczęśliwą Maryję Stuart, swoję następczynię.—**Jakób I**, król W. Brytanii i Irlandyi, 1603—25, jako król szkocki (od 1567) *Jakób VI*, syn Maryi Stuart i Henryka Darnleya, ur. 1566 w Edynburgu, po przymusowém zrzeczeniu się korony przez swą matkę 24 Lip. 1567 został ukoronowany królem szkockim. Kiedy kraj jego pod rządami chciwych regentów cierpiał wiele od feudalnéj arystokracyi oraz z powodu interwencyi Anglii i Francyi, J. tymczasem spędzał wiek dziecinny w Stirling i

pod kierunkiem swego nauczyciela Buchanana wielkie w naukach czynił postępy. Zdaje się, że już wcześnie nabrał przesadzonego o władzy królewskiéj pojęcia, które dla niego a bardziéj jeszcze dla jego potomków miało się stać tak fatalném. Gdy doszedł wieku młodzieńczego, wydzierały go sobie nawzajem stronnictwa, chcąc utrzymać swój wpływ na sprawy rządu. Obojętny z początku na los więzionéj matki, zaczął późniéj grozić Elżbiecie wojną, ale gwoli widokom na tron angielski a w końcu nawet dla rocznéj pensyi 5,000 funt st., przyznanéj mu przez Elżbietę, nie tylko ułagodził swój gniew, lecz nawet zawarł 1588 nowe z Anglią przymierze. Przy pedanteryi, braku charakteru i opieszałości króla, Szkocyję wichrzyły ciągle zawistne stronnictwa i spory religijne. Po śmierci Elżbiety 1603, jako prawnuk Małgorzaty, córki Henryka VII, został J. obrany królem angielskim. Przejęty zasadami despotyzmu, słaby i pełen próżności, począł się zaraz otaczać ulubieńcami. Złączywszy się ze stronnictwem kościoła episkopalnego, prześladował najprzód prezbiteryjanów a potém katolików, co sprowadziło r. 1605 pamiętny *spisek prochowy*. Jego rządy samowolne i lekceważenie prerogatyw parlamentu przygotowały powstanie, które wybuchło za jego następcy; przez swą chwiejność w polityce zagranicznéj i przez nieudzielenie pomocy swemu protestanckiemu zięciowi, Palatynowi Fryderykowi V, w sprawie czeskiéj ściągnął na siebie niechęć i pogardę państw zagranicznych. † 1625. Żoną jego była od 1589 Anna, ks. duńska. Z jego dzieci: syn Karol I (ob.) odziedziczył po nim koronę, a córka Elżbieta była żoną Palatyna Fryderyka V. Pozostałe po nim pisma „*Opera*", świadczące o wyższém wykształceniu umysłu, wydał biskup Montacute (Lond. 1619). Probował téż J. sił jako poeta w dziele: „*Essays of a prentice in the divine art of poesie*" (Edynb. 1584). Porów. Nicholsa „*The progresses, processions and festivities of King James I*" (3 t., Lond. 1829) i D'Israeli'ego „*Inquiry at the literary and political character of James I*" (Lond. 1816).—**Jakób II**, król W. Brytanii i Irlandyi, 1685—88, drugi syn Karola I, wnuk poprzedniego, ur. 1633. Otrzymał staranne wychowanie; nosił przed wstąpieniem na tron tytuł księcia Yorku. Uwięziony podczas rewolucyi 1646, uciekł 1648 do siostry swéj Maryi, żony Wilhelma II, ks. Oranii, a następnie do matki Henryjety, córki Henryka IV. Na obczyźnie prowadził dosyć awanturnicze życie w służbie wojskowéj francuskiéj i hiszpańskiéj. Po restauracyi Stuartów otrzymał od brata swego Karola II godność wielkiego admirała i naczelne dowództwo nad flotą angielską. Jako prezes kompanii afrykańskiéj wzniecił wojnę z Holandyją i odniósł nad jéj flotą stanowcze zwycięstwo niedaleko Lowestoffe (3 Czerw. 1665). We Francyi przeszedł potajemnie na łono kościoła katolickiego i ogłosił to publicznie (1671) po śmierci piérwszéj swéj żony. Nienawiść ludu z powodu téj zmiany religii potrafił zatrzéć zaszczytnymi czynami w wojnie z Holandyją 1672. Skutkiem sławnego aktu, zwanego *Test-bill*, z 28 Lut. r. 1673, złożył wszystkie swoje urzędy. W r. 1679 musiał dla mniemanego sprzysiężenia katolików szukać schronienia w Brukselli i wtedy izba niższa ogłosiła go za pozbawionego wszelkich praw do korony. Wróciwszy atoli do kraju po rozwiązaniu parlamentu 1681, był jakiś czas namiestnikiem Szkocyi a następnie wywiérał taki wpływ na słabego brata, że ten przyjął go do rady stanu i oddał w jego ręce ster rządu. Po śmierci Karola II wstąpił na tron angielski (6 Lut. 1685) i przyrzekł szanować wszystkie swobody. Mimo to jednak przedsiębrał środki, celem ugruntowania monarchii absolutnéj i przywrócenia katolicyzmu. Z rozjątrzenia narodu przeciw królowi korzystał ks. Monmouth, naturalny syn Karola II, wygnany do Niderlandów. Chcąc bowiem tron opanować, wylądował w Anglii 11 Czerw. 1685, ale pobity t. m. pod Sedgemoor, poszedł ze swymi stronnikami na szafot. Oddawszy się w ręce papistów usiłował J. przeprowadzić równouprawnienie katolików z wyznawcami kościoła episkopalnego i dopuszczał się w tym celu wielu niesprawiedliwości. W 1687 ogłosił powszechną tolerancyję a opornych biskupów wtrącił do Towru. Król nie miał dotąd potomstwa. Otóż gdy mu żona powiła 10 Czerw. 1688 syna, lud uważał dziecię za podsunięte, a przywódcy whigów zwrócili się do jeg ozięcia, Wilhelma, księcia Oranii, który w Listopadzie 1688 wylądował w Anglii. Daremnie J. starał się teraz na inną zwrócić drogę; wszyscy go opuścili i 27 Grud. 1688 uszedł do Francyi, gdzie Ludwik XIV oddał mu na mieszkanie pałac St. Germain. Parlament ogłosił go 22 Stycz. 1689 za pozbawionego tronu i wyniósł na jego miejsce księcia Oranii, pod imieniem Wilhelma III. Tym sposobem dokonała się ważna w historyi angielskiéj rewolucyja. Z Francyi utrzymywał J. ciągłe stosunki ze swymi stronnikami (ob. *Jakobici*) w Anglii, starając się za ich pomocą odzyskać utraconą koronę. J. † 1701 w St. Germain. Zaślubiony był: 1) z Anną Hyde, córką poźniejszego hr. Clarendon; 2) z Maryją d'Este, ks. Modeny. Jego córki z piérwszego małżeństwa, Maryja, żona Wilhelma księcia Oranii i Anna, żona Jerzego, księcia duńskiego, wstępowały kolejno na tron angielski. Syn z drugiego małżeństwa, Jakób III (ob.), znany jest w dziejach pod nazwą *Pretendenta*. Porów. Clarkego „*Life of James II*" (2 t., Lond. 1816).—**Jakób III**, *Pretendent*, zwany także *kawalerem St. Georg*, syn poprzedniego, ur. 1688, uznany został 1701 przez Francyję, Hiszpaniję, papieża, Modenę i Parmę za króla angielskiego. Ludwik XIV wyznaczył mu pensyję i używał za narzędzie postrachu przeciw potędze brytańskiéj. Gdy wyprawa floty franc. (1708), mająca osadzić Pretendenta na tronie, nie powiodła się a parlament angielski naznaczył za jego głowę 100,000 funt. szt. nagrody, poszedł J. walczyć do Flandryi pod marszałkiem Villarsem. Na mocy pokoju utrechckiego (1713) uznała Francyja zaszłe w Anglii zmiany i musiała odmówić dalszéj gościnności Pretendentowi. Wszystkie pokuszenia Jakobitów i wysiłki Pretendenta nawet przy pomocy zagranicznéj

(1715—16; 1719, 1720) były bezowocne. Nie powiodła się również i wyprawa (1745) jego syna Karola Edwarda (ob.), pokonanego w bitwie pod Culloden 27 Kwiet. 1746. Ostatki życia przepędził J. w Albano, gdzie † 1766. Żoną jego była Maryja Klementyna Sobieska, córka Jakóba Sobieskiego.

Jakób I, cesarz Hajtyjski ob. *Dessalines* (Jan Jakób).

Jakob (Ludwik Henryk von), ur. 1759 r. w Wettinie, † 1827 w kąpielach Lauchstädtskich. W r. 1791 profesor filozofii w Halli, a od r. 1807 do 1809 nauk politycznych w Charkowie, następnie urzędnik ministerstwa finansów w Petersburgu; w r. 1816 udał się do Halli na profesora rzeczonych nauk. Napisał kilka ksiąg dla gimnazyjów rossyjskich i projekt kodeksu karnego dla cesarstwa rossyjskiego, oraz wydał między innemi: „*Lehrbuch der Nationalökonomie*" (Halla 1805, 3 wyd. 1825); „*Grundsätze der Polizeigesetzgebung* i t. d." (tamże 1821 i 1836).—Córka jego *Teresa Albertyna Ludwika*, znana jest pod pseudonymem *Talvj* (ob.).

Jakób, imię dostojników kościelnych w Polsce.—**Jakób I**, arcybiskup gnieźnieński, znany z opisów Mateusza Cholewy, w buli papieskiéj z 2 Stycznia 1146 r., jako zmarły, wspomniany jest pod literą początkową imienia L. [Lubomir i Jakób apostoł święci 1 Maja]. Pochodził z rodu Szreniawa albo Drużyna, o ile się zdaje był następcą Marcina, arcyb., godzącego jeszcze spory synów Władysława Hermana. Roku 1136 do niego wystosował papież Inocenty III bulę, potwierdzającą posiadłości archidyjecezyi gnieźnieńskiéj (Raczyń *Cod. M. P.* I). Potwierdził nadanie Salomei, wdowy po Bolesławie III, dla Mogilna, wraz z komesem Wszeborem (*Mon. Biel.* I), z którym potém przystał do braci prześladowanych przez Władysława II i pod Poznaniem go wyklął, przy czém namiot w. księcia na głowę mu swym wozem miał obalić (*Mon.* II). † 29 Kwietn. 1145 (Rzyszcz. II N. 436 I, 1.—**Jakób II** (jak się sam tytułuje), nosi przydomek *Swinka* w rocznikach, który przypomina imię Swanca (palatyn gdański 1286 r.), z rodu osiadłego w Sieradzkiém, nastąpił po Włościborzu 1283 r., w r. 1293 10 Lutego zjawia się jakiś Filip, arcybisk. gnieźnieński (Jabczyński *Archiwum teol.* I 93), gdy jeszcze „Jakób II" w Styczniu 1291, a może i późniéj, oraz 25 Kwiet. 1293 r. wystawia dokumenty (Rzyszcz. i Damalewicza *Series apchiep. Gnesn.* 170). Jakób ten odprawił synody 1285 w Łęczycy, 1290 w Gnieźnie załatwiające klątwą spór Henryka IV z biskupem wrocławskim Tomaszem II o dziesięciny, oraz w Gnieźnie 1309 r. dotyczący poboru wolnéj dziesięciny. Spory te miały tym większą wagę, że łączyły się z wciskaniem się rycerzy i csadników do Polski, kędy, ani ś. Pietrza, ani dziesięcin „obyczajem ziemskim" niechcą płacić, a w dodatku „naród polski przez nich jest uciemiężony, wzgardzony, wojną trapiony, przywilei i zwyczajów chwalebnych ojczystych pozbawiony, wśród milczenia północy (*noctis intempeste silencio*) z własnego majątku ograbiony". Słowa te listu synodu Łęczyckiego, na którym Jakób arcybisk., Paweł z Przemankowa krakowski, Jan poznański, Tomasz włocławski i drugi płocki i Wisław kujawski biskupi podpisali się, okazują, że duchowieństwo w téj epoce było twierdzą narodowości przeciw Niemcom (Lut. 1285 r. w Stenzla *Urkundenbuch z. B. Breslau* 151). Niepoprzestając na tém Jakób daną sobie przez papieża Marcina VI chorągiew z krzyżem wręczył Leszkowi Czarnemu na wojnę z Tatarami, 1284 w rok po elekcyi i namaszczeniu swojém (ibid. 167). A choć był świadkiem 1292 r. w Październiku zrzeczenia się Władysława Łokietka praw swoich do W. Polski i hołdu jego z Sieradza i Kujaw Wacławowi czeskiemu w Sieradzu (akty u Roeppla), już 14 Stycznia 1293 otrzymał od Łokietka i Kazimierza, braci, oraz Przemysława „dziedziców Krakowa", przyrzeczenia wynagrodzenia strat przez gnieźnieńską katedrę poniesionych w wojnie o odzyskanie W. Polski toczonych. Miał ten z 3 książąt dać 300 grzywien srebra Jakóbowi kto piérwszy tron obejmie (Raczyń. *C. d. M. P.* 84). Padło to na Przemysława, którego 26 Czerwca 1295 ukoronował w Gnieźnie. W trzy lat późniéj z gronem biskupów odbiérał od Henryka I, dziedzica królestwa polskiego (ob.), w Kościanie przywileje dla kościoła polskiego, popiérające stronę narodową, któréj na innéj drodze dawał pomoc, nakazawszy (1285) by beneficyjów nieotrzymywali cudzoziemcy, a szkół nauczyciele koniecznie po polsku musieli mówić, † 1313—14, po wakansie kilkoletnim, w czasie którego Borysław (ob.) w 1317 r. nominowany, ustąpił w Listopadzie miejsca Janisławowi Kotwicz (ob.). — **Jakób III z Sienna**, arcyb. gnieźnieński, ob. z Sienna Jakób.—**Jakób IV Uchański**, arcyb. gnieźnieński, ob. Uchański Jakób.

Jakób de Vitry, po łac. *Jacobus Vitriacus*, ur. w Vitry, † 1240 r. w Rzymie, augustyjanin, od roku 1217 do 1229 biskup ptolemajdzki (Akra), ogłaszał wyprawę krzyżową przeciwko Albigensom i Saracenom. W r. 1229 został kardynałem i biskupem w Tuskulum, późniéj legatem papieskim we Francyi, Brabancie, Niemczech i w Ziemi Świętéj. Ważniejsze z jego dzieł jest: „*Historia orientalis*", i mniejszéj wartości „*H. occidentalis*", w Martenego i Duranda „*Thesaurus novus anecdotorum*" (3 t.).

Jakób z Veletri. Gdy biskup krakowski Prandota, kapituła i duchowieństwo dyjecezyi, wysłali list do papieża Inocentego IV z prośbą, by biskupa Stanisława ze Szczepanowa (ob.) kanonizował, papież 1250 zlecił arcybiskup. Pełce, bpowi Tomaszowi z Wrocławia i opatowi Lubusza Henrykowi wygotować śledztwo w rzeczy cudów. 1251 udali się do Rzymu krakowscy kanonicy: mistrz Jakób, doktór dekratów, i mistrz Gerhard z wielu braćmi dominikanami i franciszkanami, w celu uzyskania kanonizacyi, wszakże dopiéro 1252 r. 26 Maja dziwném poleceniem (Pertz *Mon. Ger.* 19, 599 n. 89) nakazał papież Jakóbowi z Veletri udać się do Polski i powtórne śledztwo zarządzić. Dotąd akty te znajdują się w biblijotece jagielońskiéj, w formie wielkich pargaminowych zwojów, z których

artykuły 9—46 zawiérają cudy męczennika. 1253 kanonicy: mistrze Jakób i Gozwin z dobrym raportem do Rzymu, ale między wielu kardynałami, szczególniéj oporem odznaczał się kardynał Ostyi Reginald, dowodząc, że zbyt dawno umarł Stanisław, by go teraz można było kanonizować. Gdy jednak święty i na nim cudu dokonał, kanonizacyja miała miejsce 17 Września 1253 r. w kościele ś. Frańciszka z Asiżu. Lelewel i Szajnocha tę kanonizacyję uważają za tryumf kościoła i szlachty nad monarchiją w Polsce.

Jakób Jozue Heszel lub **Joszyja ben Hirsz** *z Krakowa*, znakomity kazuista i erudyt talmudyczny, ur. w drugiéj połowie XVII w., † 1756 r. Był rabinem we Lwowie, Berlinie, Metzu a od r. 1741 w Frankfurcie n. M., gdzie p. t. „*Pene Jehoszna*", wyd. *Komentarz* na 15 przeszło traktatów talmudycznych, wydany kilkakrotnie, a ostatnio w Warszawie 1863. Był przeciwnikiem Jonatana Eibeszyca (ob.).

Jakób Izrael *z Krzemieńca*, kaznodzieja izraelski, napisał trzy dzieła homiletyczno-egzegietyczne: „*Szebet myisrael*" (Żółkiew 1780); „*Agidot Ezob*" (tamże 1781) i „*Sepat Emer*" (Lwów). Mojżesz Mendelsohn nazywał go Ezopem hebrejskim.

Jakób z Dubna, kaznodzieja izraelski w Dubnie, Międzyrzecu i innych miastach, † w piérwszych latach XIX w. w Zamościu. Kazania jego (nie wszystkie) wydane zostały dopiéro po śmierci pod tyt. „*Kol Jakob*" (Warsz. 1819) i „*Oheł Jakob*" (Józefów 1830).

Jakób z Leszna, syn Mojżesza, sławny erudyta talmudyczny, był rabinem najprzód w Lesznie, potém w Stryju (w Galicyi), gdzie † 1832 r. Ważniejsze jego dzieła są. „*Chawos Daat*"; „*Netybot hamyszpot*"; „*Mekor Chaim*"; „*Torat Gifin*" i t. d., wielokrotnie przedrukowywane w kraju i za granicą.

Jakóba laska, nazwa trzech gwiazd w konstelacyi *Oryjona* (ob.).

Jakobeny, wieś na Bukowinie, w pow. domeńskim, nad rz. Bystrzycą; 1,400 m. kopalnie rudy żelaznéj, asbestu oraz huty, wydające 10,000 cent. żelaza kutego. W okolicy pokłady marmuru, posiada też źródła siarczane i piękny park.

Jakobici, sekta monofizytyczna w Mezopotamii, Syryi i Persyi, zwana tak od Jakóba Baradasa Zanzalosa († 578), biskupa edeskiego (w Syryi), który rozproszonych monofizytów za czasów Justynijana zgromadził i uorganizował w społeczność kościelną. Niezależni od Konstantynopola i Rzymu, utrzymywali się głównie pomiędzy chrześcijańskimi Arabami (ob. Arabscy Chrześcijanie), a zwłaszcza za panowania władców arabskich. Mniéj różniąc się niż inni monofizyci od kościoła greckokat., przyjmują obrzeskę przed chrztem i przyznają Chrystusowi P. jednę tylko naturę boską a skutkiem tego nie uznają soboru chalcedońskiego. Około r. 1352 ulegli prześladowaniu, mianowicie w Egipcie, gdzie odłączeni tym sposobem od azyjatyckich, wytworzyli kościół koptyjski. Obecnie w Syryi i Mezopotamii liczą do 40,000 rodzin i mają dwu patryjarchów: syryjskiego w Dyjarbekirze i mezopotamskiego w klasztorze Dur-Safrańskim pod Mardinem. Szczupła liczba J. zjednoczyła się z kościołem rzymskim pod swoim patryjarchą a Aleppu.

Jakobici, nazywali się w Anglii stronnicy wygnanych r. 1689 Stuartów, a mianowicie: króla Jakóba II (ob.), jego syna i wnuka. Szlachta wyższéj Szkocyi, pojedyncze rodziny szlacheckie Anglii, część duchowieństwa anglikańskiego i katolicy należeli do ich liczby. Utrzymywali oni ciągłe stosunki z wygnanymi książętami i występowali niejednokrotnie w ich sprawie, knując spiski lub téż chwytając jawnie za oręż, jak to miało miejsce w powstaniach 1715 i 1745. Atoli jeszcze przed zupełnem wygaśnieniem rodu Stuartów, stronnicy ich zniknęli ze sceny dziejowéj, tępieni przez rząd angielski. Mimo to jednak zachowali Szkoci aż do nowszych prawie czasów dla upadłego domu królewskiego pewną cześć marzycielską, która się nawet stała żywiołem poezyi ludowéj. Z pomiędzy wielu utworów poetycznych i pamiętników, odnoszących się do to tego faktu, wymieniamy: „*Culloden papers*" (Lond. 1815); Hogga „*Jacobite relics*" (2 t., Edynb. 1819); Chambersa „*Jacobite memoirs*" (Edynb. 1834) i Jessego „*Memoirs of the Pretenders and their adherents*" (2 t., Lond. 1845).

Jakobina albo **Jacobaea** *z Holandyi*, ob. Jacobaea.

Jakobina albo **Jakoba**, córka Filiberta, margrabi Baden-Baden, ob. Jacobaea.

Jakobini (*Jacobins*), tak się nazywali członkowie klubu politycznego, który na bieg wielkiéj rewolucyi francuskiéj wywiérał wpływ przeważny i stanowczy. Zaraz po zebraniu się stanów generalnych 1789 utworzył się w Wersalu polityczny klub Breton, złożony z członków zgromadzenia, reprezentujących wszystkie odcienia liberalne. Gdy zaś dwór przeniósł się do Paryża, klub ten osiadł (Listop. 1789) w klasztorze Jakóbinów (stąd miano J.), nazwał się *Stowarzyszeniem przyjaciół konstytucyi* (Société des amis de la constitution), składał się z ludzi, nie należących do zgromadzenia narodowego, miéwał posiedzenia regularne i publiczne; wybornie zorganizowany, utrzymywany w karności i jedności, szerzył agitacyję rewolucyjną po całym kraju, paraliżował działalność rządu i samego nawet zgromadzenia narodowego. Żywioł rewolucyjny wzmagał się w klubie coraz bardziéj, tak że po śmierci Mirabeau i ucieczce króla rozerwała się dotychczasowa jedność klubistów i republikanie oddzielili się od konstytucyjonistów, którzy założyli osobny klub w klasztorze Feuillantów (ob. *Feuillants*). Odtąd wywiérali J., składający się z Żyrondystów i stronników Robespierre'a, Dantona i t. d., nieograniczony wpływ na masy ludu i utworzyli nawet ze swych członków ministeryjum (Marzec 1792). Wszystkie ważniejsze wypadki, jak: wypowiedzenie wojny, zniszczenie monarchii, zwołanie konwencyi narodowéj i t. d., były po większéj części dziełem J., a rozprawy w klubie budziły więcéj interesu niż dyskusyje w ciele prawodawczém. Po zwołaniu *konwencyi naro-*

łowéj (ob.) we Wrześniu 1792 dosięgnął klub J. z Robespierre'm na czele swego szczytu znaczenia. Śmierć króla, upadek Żyrondystów (Maj 1793), powstanie ludu przeciw bogatemu mieszczaństwu, teroryzm wreszcie, wszystko to wyszło z inicyjatywy J. i przez nich były przygotowane. Komitety dobra i bezpieczeństwa publicznego składały się z J. Z upadkiem Robespierre'a (9 Thermidora 1794) stracił i klub J. dawną swą potęgę; w krótce został nawet zamknięty (11 Listop. 1794) a zabudowania jego później zburzono. Ostatnimi znakami życia jakobinizmu były powstaniu 12 Germinala i 1 Prairiala 1795 oraz spisek Babeufa (ob.).—Por. Zinkeisena „*Der Jakobinerclub*" (2 t., Berlin 1852—1853).

Jakobini, dawniejsza nazwa dominikanów we Francyi, nadawana im od ich klasztoru w Paryżu, przy ulicy ś. Jakóba. Jeden z trzech klasztorów dominikańskich w tém mieście, przy ulicy ś. Honoryjusza, był miejscem posiedzeń słynnego w owych czasach klubu rewolucyjnego Jakobinów (ob.).

Jakobówki, ob. grusza.

Jakoubek ze Strzybra (z łacińska *Jacobellus*), † 1429 r. W r. 1400 był już profesorem uniwersytetu pragskiego a przed 1404 księdzem. Jako gorliwy stronnik reformy kościelnéj występował w rozprawach z powodu spalenia pism J. Wiklefa i na synodzie 1413 r., na którym król Wacław usiłował zagodzić spór pomiędzy J. Husem a prałatami, silnie domagał się odebrania księżom zarządu majątkami ziemskiemi a po odjeździe J. Husa do Kostnicy przeniósł spór na pole liturgiczne ucząc, że sakrament Wieczerzy P. udzielany być powinien wszystkim pod dwiema postaciami. Na synodzie 1421 r. wybrany został jednym z cztérech członków zarządu kościelnego utrakwistów i objął urząd kaznodziei kaplicy Betleemskiéj. Po objęciu rządu kraju przez Zygmunta Korybutowicza powrócił z wygnania a 1427 r. został administratorem dyjecezyi pragskiéj. Z pism jego znane są tylko niektóre *Kazania* po czesku i łacinie (wyd. 1545); *Pieśń o ciele i krwi Pańskiéj* oraz *Epistoły niedielni* (wyd. 1564).

Jakowa, ob. Diakowa.

Jakowe drewno, *Jakwood*, *drewno pomarańczowe*, drewno z drzewa *Artocarpus integrifolia* (ob. chlebowiec); świeże jest żółtém, następnie brunatnieje, używa się Indyjach Wschod. i Anglii w stolarstwie i tokarstwie.

Jakowicki (Ignacy), geolog, ur. 1797 r., uczeń uniwersytetu wileńskiego, od 1835 lekarz weterynaryi a od 1839 lekarz medycyny, † 1847, był profesorem adjunktem mineralogii w uniwersytecie wileńskim; ogłosił: „*Wykład oryktognozyi i początków geognozyi*", podług Wernera (Wilno 1825); „*Mineralogija zastosowana do sztuk, rzemiósł, fabryk i rolnictwa, ułożona na klassę III*" (1827); „*Obserwacyje geognostyczne w gubernijach zachodnich i północnych*" (1831); „*Postrzeżenia geogn. w kraju od morza Bałtyckiego do Czarnego*" (w Dzien. Wil. z r. 1830).

Jakowlewskie zakłady górnicze, w gub. permskiéj i wiackiéj, zatrudniają kilkanaście tysięcy ludzi.

Jakub (Ernest Boguwierz), pisarz łużycki, urod. 1800 r., † w Budyszynie 1854 r., proboszcz kościoła ewang. tamże, a od r. 1840 i cenzor pism łużyckich. Upamiętnił się swą gorliwością w rozszerzaniu pomiędzy rodakami zamiłowania do piśmiennictwa ojczystego, w r. 1848 wyjednał odbywanie nabożeństwa w języku łużyckim w Dreźnie i wielu innych kościołach. Jego staraniem założone zostało towarzystwo wymowy ojczystéj i wiele innych, mających na celu oświatę w duchu narodowym. Oprócz dzieł w jęz. niemieckim napisał 24 dziełek ludowych i artykułów do pism czasowych. W r. 1849 wybrany na sejm, oskarżony tam został przez Niemców o dążności panslawistyczne, dowiódł im jednak, że panslawizm Słowian zachodnich, nie to ma znaczenie, jakie mu oni i inni nadają.

Jakubowice Murowane, wieś prywatna w gub. i pow. lubelskim, o ½ mili od Lublina odległa, nad rzeką Bystrzycą. Znajduje się tu dawny, na pół zniszczony zamek, pono wystawiony przez Jakóba Sobieskiego. Na pobliskiéj kępie wzniesiony jest kopiec, z tablicą kamienną, z napisem: „Tadeuszowi Czackiemu".

Jakubowicz (Maksymilijan), filolog polski, urod. na Wołynie 1785 r., uczeń akademii wileńskiéj, następnie profesor języków i literatur starożytnych w szkołach: łuckiéj, święciańskiéj, świsłockiéj i warszawskiéj a potém w liceum krzemienieckiém do 1832 r., zaś od 1834 r. profesor literatury starożytnéj w Kijowie, nareszcie od 1842 w Moskwie; † 1853 w Żytomierzu. Ogłosił następujące dzieła ważniejsze: „*Gramatyka języka polskiego*" (2 tomy, Wilno 1823; później wydana w 3 część. Wilno 1825—27); „*Gramatyka języka łacińskiego*" (4 części Wilno 1825—1826); „*O sposobie uczenia języków*" (Krzemieniec 1820); „*Chrześcijańska filozofija życia w porównaniu z filozofiją naszego wieku panteistyczną*" (3 część., Wilno 1853), oraz „*De virtute Romanorum antiqua, ejusque causis*" (w zbiorze mów po rossyjsku wydanych; Moskwa 1841). Wiele prac pozostało w rękopisach.

Jakubowicz (Antoni), ormijanin warszawski, urodzony na okręcie pod Konstantynopolem 1789, † 1842; wychowany z woli opiekuna jako sierota u Dzieciątka Jezus, uczył się u ks. pijarów, 1807 r. wszedł do artyleryi jako kanonijer, odbył kampanije 1809 i 1812, a wzięty do niewoli, był do 1815 r. tłumaczem w kancelaryi horodniczego miasta Saratowa. Powróciwszy do Warszawy, wszedł napowrót do b. wojska polskiego, które w r. 1831 opuścił w stopniu porucznika artyleryi. W roku 1832 mianowany sekretarzem tłumaczem do języka rossyjskiego w komisyi rządowéj prz. i skarbu. Ogłosił: „*Arytmetyka i piérwsze zasady algebry*" (1822); „*Wiadom. o broni ręcznéj i palnéj*" (1824); „*Słownik rossyjsko-polski*" (2 t., Warszawa 1825—28); „*Nowa gramatyka francuska* i t. d." (Warsz. 1833); „*Historyja Starego i Nowego Testamentu*"

(1836), oraz inne prace, które wymienia Estreicher w swéj „*Biblijografii*" (t. II, str. 188—189).

Jakubowicz (Władysław), ze zgromadzenia pijarów, magister b. szkoły głównéj, obecnie wikary u WW. ŚŚ. w Warszawie, przetłumaczył Wapplera „*Historyję kościoła*" (1871).

Jakubowski (Jan Walenty), wiérszopis polski, współczesny Jana Kochanowskiego, pisarz grodzki krakowski i sekretarz królewski, † 1582; ogłosił tłumaczenie Muzeusza „*Leander i Hero*" (Krak. 1572), oraz „*Antigone, Tebańska dziewica*", naśladowanie Antygony Sofoklesowéj (Krak. 1574). W wiérszowaniu okazał prawdziwy talent.

Jakubowski (Wojciech), marszałek polny wojsk francuskich, ur. 1712 w wojedz. krak. Po ukończeniu szkoły u jezuitów we Lwowie, zyskał zdolnościami swemi protekcyję Tarłów i udał się do Francyi, gdzie pod opieką Stanisława Leszczyńskiego wstąpił 1734 do pułku kawaleryi *Royal-Pologne* i 1749 otrzymał stopień pułkownika. W roku 1754 przeszedł do wydziału dyplomatycznego, został członkiem sekretnéj korespondencyi, utworzonéj przez Ludwika XV w interesie wyniesienia na tron polski ks. de Conti i przybywszy 1755 jako agent dyplomatyczny do Polski, był pośrednikiem między Klem. Branickim, hetmanem w. kor. i dworem wersalskim. Od 1764 pełnił obowiązki sprawującego interesa Francyi, a od 1773 rezydenta, lecz bez urzędowego charakteru. W kraju zostawał J. w bliskich stosunkach z przywódcami stronnictwa postępowego. W nagrodę położonych tutaj zasług został 1768 generałem brygady, a 1780 marszałkiem polowym i baronem; † w Warszawie 1784 r. Przełożył na język polski niektóre pieśni Horacyjusza, umieszczone w dziele: „*Pieśni wszystkie Horacyjusza, przekładania różnych*" (Warsz. 1778) i wydał „*Bajki Ezopa wybrane, wiérszem francuskim przez de la Fontaine ułożone, przez Wojciecha Jakubowskiego* i t. d." (Warsz. 1774). Inne drobniejsze jego prace były drukowane w czasopiśmie: „*Zabawy przyjemne i pożyteczne*" w latach 1769—1777. Wydał także wszystkie wiérsze St. Konarskiego z krótką jego bijografiją (Warsz. 1788).

Jakubowski (Józef), artylerzysta, ur. 1743 r. w Krakowskiém, † 1814. Kształcił się w szkole wojskowéj w Metz, po ukończeniu któréj mianowany kapitanem artyleryi, został profesorem matematyki w korpusie artyleryi i kadetów od 1779. W r. 1781, wystąpiwszy z wojska, wstąpił do zakonu misyjonarzy, 1796 obrany ich wizytatorem generalnym. W r. 1794 znów powołany do szkoły artyleryi, na rozkaz Kościuszki w czasie oblężenia Warszawy przez Prusaków objął dowództwo nad bateryjami i przyśpieszył oswobodzenie stolicy. Ogłosił: „*Nauka artyleryi* i t. d." (3 t., Warsz. 1781—1788); „*Nauka matematyki do użycia artyleryi francuskiéj napisana przez P. Bezout* i t. d." (Warszawa 1781); „*Krótki zbiór historyi greckiéj* i t. d." (z franc. Warsz. 1791); „*Lekcyje elementarne fizyki, hydrostatyki, astronomii i meteorologii, z traktatem o sferze*" (Warsz. 1809); „*Zasady wymowy świętéj* i t. d.". Redagował też do 1789 „*Wyjątki z dzienników Paryskich*".

Jakubowski (Wincenty), ur. 1751 w Maniewie w Krakowskiém. Po ukończeniu szkół rzeszowskich wstąpił do zgromadzenia pijarów, został r. 1775 nauczycielem i był kilkakrotnie rektorem w rozmaitych konwiktach. W r. 1807 obrany prowincyjałem, sprawował te obowiązki przez 3 lata; następnie znowu był rektorem w Górze; † 1826 r. w Warszawie. Przełożył z francuskiego dzieło Tissota „*Przestroga dla ludu względem zachowania się w czasie choroby*" (3 t., Warsz. 1773); „*Kazania krótkie, do wieku i obyczajów edukującéj się młodzieży przystosowane*" (Warsz. 1808); „*Kazania niedzielne w konwikcie miewane*", oraz przekład ksiąg 10, 11 i 12 *Eneidy* Wergilijusza (1809). Pisał także wiérsze łacińskie, a w rękopismie zostawił tłumaczenie Pascala „*Myśli o religii*".

Jakubowski (Józef), lekarz, ur. 1796, † 1866 r, uczeń akademii krakowskiéj, fizyk miasta Krakowa i lekarz szpitala ś. Ducha, następnie profesor wydziału lekarskiego; ogłosił: „*Quaedam de Cholera indico Cracoviae observata* i t. d." (Krak. 1834); „*Choreae Sti Viti traumaticae exemplum*" (1838); „*Opis epidemicznéj cholery w okręgu krakowskim w r. 1849 panującéj*" (1850); „*O przeszkodach w leczeniu*" (1852).

Jakubowski (Adam), pijar, ur. w Warszawie r. 1801. Od r. 1820—23 profesor matematyki i literatury w Radomiu, do 1832 na Żoliborzu, od 1833 proboszcz w Gowarczowie i Białaczewie, a od 1840 rektor pijarów w Krakowie do 1859 r. Następnie przeniósł się do Warszawy, gdzie od 1862 r. był członkiem rady wychowania i (1862) prezesem komitetu egzaminacyjnego dla kandydatów do szkoły głównéj; obecnie (1873) jest proboszczem parafii ś. Krzyskiéj i kanonikiem katedralnym. Jako członek towarzystwa naukowego krakowskiego i tamecznego towarzystwa rolniczego, ogłosił wiele prac w krakowskich pismach peryjodycznych, z których celniejsze są: „*Czém u nas jest teraz gospodarstwo wiejskie, a czém być może i powinno*" (1850); „*Rozbiór zasad odnoszących się do gospodarstw wielopolowych płodozmiennych*" (1861); „*O robociźnie w Galicyi*" (1855); „*Myśli o podniesieniu przemysłu i fabryk w Galicyi*" (1853); „*O sposobach rozszérzenia oświaty pomiędzy ludem wiejskim*" (1850); „*Zbiór wiérszy ku nauce i zabawie*" (1849); „*O wadach w wychowaniu publicznem*" (1852). Redagował także czas jakiś „*Rocznik Tow. roln. krak.*" i „*Dodatek prawniczy*" do *Czasu*.

Jakubowski (Samson), wynalazca instrumentu muzycznego zwanego harmoniką słomkową czyli słomianą, złożonego z 24 kawałków drzewa na 4 pęczkach słomy przymocowanych. Ur. 1801 w Kownie, po ukończeniu uniwersytetu królewieckiego, oddał się handlowi, 1827 r. wyjechał do Niemiec i odtąd występował z wielkim powodzeniem na swoim instrumencie. Od r. 1832 zamieszkał we Francyi. Napisał także kilka kompozycyj na swój instrument.

Jakubowski (Franciszek), notaryjusz w Krako-

wie, pisarz sceniczny, † 1869 r. Napisał pomiędzy innemi tragedyje: „*Filip II*" (Krak. 1858); „*Kiejstut*" (Krak. 1858); „*Samuel Zborowski*" (Kraków 1862). Utwory te grzeszą przesadą i napuszystością. Więcéj zalet mają jego wiérsze ulotne, mianowicie: „*Dumy historyczne*" w „*Orle Białym*" (1848) i „*Poezyje*" (Warszawa 1831).

Jakuci, naród pochodzenia tatarskiego, mieszkający w prowincyi jakuckiéj (w Syberyi), nad rz. Leną, a poczęści i w gub. jenisejskiéj, nazywający sam siebie *Sachaj*. J. dzielą się na 195 pokoleń, liczących około 170,000 ludności. Żyją rozproszeni, po jednéj albo po dwie jurty, w miejscach zdatnych do hodowli bydła, które stanowi główne ich utrzymanie, trudnią się przytém myślistwem i rybołóstwem, handlem futrzanym, ciesiołką, oraz przewożeniem towarów i t. p. z Jakucka do Ochocka. Zimą mieszkają w drewnianych jurtach, ziemią obłożonych, a w lecie w szałasach brzostowych. Urzędownie należą do kościoła prawosławnego, w rzeczywistości jednak są dotąd, z małym chyba wyjątkiem, poganami.

Jakuck, m. główne prowincyi jakuckiéj, na lewym brzegu odnogi Leny; 4,600 m. (Rossyjanie, w części i Jakuci). Jest głównym punktem handlu futrzanego. J. powiat (okrąg), 856,765 w. kw. a ludności 138,000.

Jakucka prowincyja, w północno-wschodniéj Syberyi, graniczy na północ z m. Lodowatém, na wschód z okręgiem ochockim, na południe z okręgiem i gub. irkucką, na zachód z jenissejską. Obejmuje 3,455,684 w. kw., dzieli się na 5 okręgów: jakucki, olekmiński, wilujski, wierchojański i kołymski. Tylko nadbrzeżne okolice środkowéj Leny są zdatne do rolnictwa, a mianowicie w okręgach jakuckim i olekmińskim, gdzie sieją żyto, wydające około 15 ziarn; część północna składa się z tundrów. Średnia temperatura w lecie nie przechodzi 10° R., największe zaś upały dochodzą do 30°. Ludność prowincyi wynosi około 229,000 (Jakuci, Tunguzy, Buryjaci, Łamuty, Jukagiry i Rossyjanie). Najludniejsze miejscowości pomiędzy Leną i Aldanem, oraz nad brzegami Wiluja, Amgi i Kołymy. J. p. należy do generał-gubernatorstwa Syberyi Wschodniéj; m. główne *Jakuck* (ob.).

Jakun Mirosławicz, posadnik (namiestnik) nowogrodzki (1156). W bitwie 25 Stycznia 1170 r. pokonał Mścisława, syna Andrzeja Jurjewicza Bogolubskiego, który chciał opanować Nowogród. Kiedy potém Nowogrodzianie pogodzili się z Bogolubskim, w miejsce J. obrany został posadnikiem Żyrosław.

Jakuńskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie wileńskiém, powiecie oszmiańskim. W r. 1766 posiadał je Frąckiewicz, a następnie Zienkowiczowie, którzy z niego opłacali kwarty złp. 750.

Jal (August), literat francuski, ur. 1795 w Lyon. Po ukończeniu szkoły w Brest wstępił do służby wojskowéj na flocie i walczył w obronie Paryża 1815. Za restauracyi poświęcił się wyłącznie literaturze; pisał najwięcéj krytyk artystycznych. Mianowany 1831 urzędnikiem sekcyi historycznéj w ministerstwie marynarki, został późniéj historyjografem i konserwatorem archiwów tegoż ministeryjum. W misyjach naukowych wysyłany był 1834 do Włoch, a 1841 do Grecyi i Turcyi. J. napisał ogromną ilość dzieł, poświęconych po większéj części studyjom artystycznym albo archeologii morskiéj. Wymieniamy tu najważniejsze tylko: „*Mes visites au musée du Luxemburg*" (1818); „*L'artiste et le philosophe*" (1824); „*Dictionnaire théâtral*" (1825); „*Le peuple au sacre*" (1829); „*Scènes de la vie maritime*" (3 t. 1832); „*Les causeries du Louvre*" (1813); „*De Paris à Naples*" (2 tomy 1835); „*Archéologie navale*" (2 t., 1839); „*Soirées du gaillard d'arrière*" (3 t., 1840); „*Glossaire nautique*" (1848), za którą otrzymał nagrodę Goberta; „*La flotte de César*", studyja o marynarce starożytnéj (1861); „*Dictionnaire critique de biographie et d'histoire*" (1864).

Jalapa, bulwy Wilca, sąto bulwy rośliny wilec przeczyszczający (*Ipomea purga*, *Convolvulus Jalapa*), rosnącéj w Meksyku na górach Andzkich. Bulwy są kuliste, albo mniéj lub więcéj wydłużone, rozmaitéj wielkości; piérwsze otrzymujemy w całości, drugie pokrajane na części, do Europy dostają się te bulwy przez miasto Jalapę (skąd ich nazwisko) w Veracruz; znaną jest od początku XVII wieku. Działającą częścią J. są żywice, których posiada kilka, mniéj lub więcéj dokładnie pozwalających się oddzielić; najważniejszą z nich jest *konwolwulina*. Ze względu działania swego na organizm J. należy do leków drastycznych (ob.).

Jalapa, Xalapa (czyt. Chalapa), miasto w stanie meksykańskim Veracruz, w bardzo pięknéj okolicy; ma około 16,000 m. i piękny kościół główny; dawniéj było głównym składem handlu pomiędzy Veracruz i Mexykiem.

Jaley (Leon Ludwik Mikołaj), rzeźbiarz francuski, ur. 1802 w Paryżu, † 1866 r. Kształcił się w szkole sztuk pięknych pod kierunkiem Carteliera i otrzymał wielką nagrodą konkursową (1827) za posągi *Mucyjusza Scewoli*. Podczas pobytu we Włoszech wykonał piękną płasko rzeźbę, przedstawiającą *Scenę pasterską*. Z utworów jego oprócz mnóstwa biustów, wymieniamy najcelniejsze posągi: *Modlitwa*, *Wstyd*, *generał Reyer*, *książę Orleański*, *Bachantka*, *Miłość Macierzyńska*, *Marzenie*, *Objawienie* (1863), *Sprawiedliwość i Przemoc* (1865), zdobiące fasadę pałacu sprawiedliwości, oraz piękną grupę marmurową *Gloria in excelsis*. W r. 1856 został J. członkiem akademii sztuk pięknych na miejsce Davida D'Angers.

Jałomica (Jalomnica), rzeka w Wołoszczyźnie, bierze początek w wąwozach tereburgskich na granicy siedmiogrodzkiéj i ubiegłszy mil 50 wpada pod Hirsową do Dunaju. Znana jest już w VI wieku pod nazwą *Iłowaczy* (Ilivakia).

Jałowiec (*Juniperus*), rodzaj roślin z rodziny szyszkowatych, z plemienia cyprysowatych, cechujący się kwiatami rozdzielno płciowemi (dwudomowemi), kwiaty męzkie zebrane w drobne szyszeczki z pylnikami osadzonymi na dolnym końcu tarczowatéj łuski; żeńskie są mniejsze, kulistawe; łuski

ich, dojrzewając, stają się mięsiste i ze sobą zrastają, tak że tworzą jagodę pozorną, kulistą, obejmującą 3 nasiona, kanciaste, kamykowate; rodzaj ten obejmuje krzewy lub drzewa żywiczne, zawsze zielone, głównie na półkuli północnéj. J. *pospolity* (J. *communis*), krzew pospolity w Europie i Azyi płn. na wzgórzach płonnych i nieurodzajnych, kwitnie od Kwietnia do końca Maja, w przyjaznych warunkach wyrasta w drzewo średniéj wielkości J. ma korą czérwonawo-brunatną z gałązkami w górę wzniesionemi. Jagody ciemno-granatowe, słodkowo korzennego smaku, dopiéro w drugim roku dojrzewają, zawierają one oléj eteryczny, żywicę, gumę i wiele cukru (39%), który sprawia, że jagody są zdolne do fermentacyi winnéj, na czém polega ich użycie do pędzenia wódki— jałowcówki (u słowaków borowiczka). Sok przyrządzany z tych jagód stanowi środek moczopędny; jagody są chciwie jadane przez kwiczoły i jemiołuchy. Jagody i suche gałęzie używają się do kadzenia. Żółtawo-białe, albo czérwonawo-żółte, wonne drewno zdatne na wyroby stolarskie, tokarskie i mechaniczne. Na Alpach i Karpatach rośnie gatunek mniejszy J. *alepejski* (J. *nana*), J. *rudojagodny* (J. *oxycedrus*) nad morzem Śródziemnem, oprócz użytków tychże co J. pospolity dostarcza olejku *Huile de lade*, używanego we Francyi przeciw parchom owiec. J. *wirginijski*, *Cedr czérwony*, (J. *virginiana*), pochodzący z Ameryki, hoduje się w ogrodach; drewno jego używa się na oprawę ołówków. *Sawina* (J. *sabina*), właściwa okolicom cieplejszym Europy, przytrafia się i w Galicyi na górach, hoduje się często w ogrodach; ma jagody błękitne. Cała roślina ma woń przejmującą, terpentynową i smak gorżki, nieprzyjemny. Z młodych gałązek otrzymuje się olejek (*oleum sabinae*) stanowi środek rozgrzewający i pobudzający układ naczyniowy, używa się zwłaszcza w cierpieniach macicy. Sawina liczy się do roślin trujących i uchodzi za środek spędzający płód, dla tego gdzieniegdzie hodowanie jéj w otwartych miejscach jest zabronione.

Jałowo, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj, pow. suwalskim, gminie Kadaryszki, zajmuje 30 morgów powierzchni.

Jałowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie nowogrodzkiém, powiecie wołkowyskim. W r. 1766 posiadali je Jan i Monika Horajnowie, kasztelaństwo brzescy, którzy opłacali z niego kwarty złp. 3,751 gr. 28. Na sejmie jednak warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj, przez oddzielną konstytucyję, nadały toż sstwo Michałowi Bułharynowi, pisarzowi ziemskiemu i posłowi wołkowyskiemu, w posiadanie emfiteutyczne na lat 50, z warunkiem opłacania z niego rocznie złp. 15,000, w dwu ratach, do skarbu w. ks. litewskiego.

Jałta, m. pow. i portowe w gub. tauryckiéj, leżące w prześlicznem położeniu na południ. brzegu Krymu, na wschód od Bałakławy a na południe od Symferopola. Niegdyś ludne, upadło zupełnie po trzęsieniu ziemi w XV w. Katarzyna II osadziła tu w 1779 r. kilka rodzin arnauckich. Ucierpiało znacznie podczas wojny Krymskiéj, tak że obecnie ludność jego wynosi zaledwo 1,160 m. —*Jałtyński powiat*, ma 1,550 w. kw.; powierzchnia górzysta, przerznięta wąwozami i skropiona licznymi górskiemi potokami; klimat ciepły; góry pokryte lasami, na spadkach zaś porosłe wysoką trawą. Mieszkańców 29,100, zajmujących się rolnictwem, uprawą wina i tytuniu, chowem bydła i rybołóstwem. W leżącéj w powiecie wsi Jurzuf znajdują się szczątki fortyfikacyj z czasów Justynijana I.

Jałutorowsk, m. okręgowe w gub. tobolskiéj, na lewym brzegu rz. Tobola, na miejscu dawnego tatarskiego miasteczka *Julu Tura*; 4,000 m.—*Jałutorowski okrąg*, na 19,756 w. kw. ma 163,300 m.; powierzchnia w zachodniéj stronie górzysta, we wschodniéj płaska, w północnéj bagnista, zroszona około 70 rzekami oraz blisko 300 jeziorami; grunt gliniasty i piaszczysty, koło jezior i rzek urodzajny; mieszkańcy zajmują się rolnictwem a szczególniéj uprawą lnu, hodowlą bydła, rybołóstwem i myślistwem.

Jam, ob. Jem.

Jamajka, jedna z wielkich Antyllów, czyli wysp zachodnio-indyjskich, na południe od Kuby, a na zachód od San Domingo położona, obejmuje 301½ mil kw. powierzchni. J. wewnętrzna jest górzysta (góry Błękitne), ma znaczną ilość małych, górskich rzek i strumieni, wiele czarownych dolin i jezior; jest nadzwyczaj urodzajną, ale często podlega strasznym trzęsieniom ziemi. Stanowi ona najważniejszą posiadłość angielską w Indyjach Zachodnich, obfitującą we wszystkie produkta strefy gorącéj, chociaż od czasu wyswobodzenia niewolników (1838), daleko mniéj wydaje płodów. W ogólnéj ludności, wynoszącéj 441,000 m., znajduje się tylko 16,000 białych, po większéj części Anglików. Głównymi artykułami wywozu są: cukier, arak, kawa, imbier, ryż i t. d. Na czele rządu stoi gubernator angielski, rezydujący w mieście Spanish-Town. Najważniejszym portem i najważniejszym punktem handlowym wyspy jest miasto Kingston. Jamajka została odkrytą 1494 przez Kolumba i przez niego nazwana Isla-de-Santiago, w 1509 osadzona przez Hiszpanów. W 1655 opanowaną została przez Anglików, którzy nadali jéj dzisiejszą nazwę.

Jaman, *Dent de Jaman*, góra w południowéj części szwajcarskiego kantonu frejburgskiego, 5,780 stóp wysoka, przez którą, na wysokości 4,570 stóp, przechodzi droga do Waadt.

Jamb (po gr. *jambos*), tak się nazywa stopa wiérszowa, złożona z jednéj zgłoski krótkiéj i jednéj długiéj (⏑ —); wiérsz takich z stóp złożony nazywa się *wiérszem jambicznym*. Wynalazcą téj miary miał być poeta grecki Archilochos (ob.), który jéj używał najczęściéj do poezyi satyrycznéj, stąd téż u starożytnych jamby znaczyły nieraz to samo, co satyry. Wiérsza jambicznego jedenasto i dwunasto-zgłoskowego najpospoliciéj używali starożytni w komedyjach i tragedyjach; za ich przykładem poszli Niemcy; w naszéj literaturze niektórzy poeci (np. Korzeniowski) używali także téj miary w wiérszach białych.

Jamblich z *Chalcys*, w Celosyryi, † koło 333 r.

za Konstantyna W., przed ścięciem swego ucznia Sopatra. Słuchał najprzód nowoplatonika Anatolijusa, ucznia Porfirego, a potém samego Porfirego. Już bezpośredni J. uczniowie wierzyli w jego cuda i zwali go *théjos*, boski (Proklus) lub *thejotatos* (Julijan). Prócz komentarzy do Platona i Arystotelesa pisał „*Chaldaiké telejototé theologia*“ (znana jest 28 księga) i zachowane dzieła „*Peri tú Pythagorikú biu*“ (Kiessling 1815 w Lipsku i Westerman 1850 w Paryżu); „*Logos protreptikos ejs philosophian*“ (Kiessling 1813 w Lipsku), „*Peri kojnés mathematikés epistemés peri tés Nikomachú arithemetikés ejsagógés*“ i „*Theologumena thés arithmetikés*“ (Ast Lipsk 1817). Czy J. pisał o tajemnicach egipskich (wydał G. Parthey Berlin 1857) jest rzeczą wątpliwą. Listy Julijana do Jamblicha są fałszywe. Jamblich użył idei nowoplatońskiéj za środek uzasadnienia wielobóstwa (por. H. Kellner w „*Theol. Quartalschr.*“, 1867, zeszyt 3) i stara się usprawiedliwić spekulatywnie zabobon. Po nad jednostką (*hen=agathon*) Plotina, Jamblich stawia bezprzymiotowy wszechpoczątek (*he pantéj arthétos archê*), wydający świat rozsądny (*Kosmos noétos*), z którego znów wyszedł świat świadomy (*K. noeros*). Piérwszy obejmuje objekty myślenia, czyli ideje, drugi istoty myślące. Oba trychotomicznie dzielą się jeszcze na siódemki i wreszcie również roztrojona sfera psychiczna. Do świata należą imanentnie dusze bogów pogańskich, aniołów, demonów, bohaterów, na tysiące pomnożonych przez J. i matematycznie w sposób Pitagoresa poszykowanych. Ostatnie miejsce zajmuje zmysłowość. Jest J. założycielem szkoły syryjskiéj nowoplatończyków, do któréj należą Teodor z Asine, Sopater z Apamei (ścięty przez Konstantyna W., że sprowadził ciszę na flotę prowiantową), Dexippus, Aedesius z Kapadocyi, nauczyciel licznéj szkoły filozofów, którzy wpłynęli na teoryje cesarza *Julijana Apostaty* (ob.). Cechą ich teurgija (cud, twórczość) i reakcyja przeciw chrześcijaństwa. Salustyjusz, przyjaciel cesarza, autor podręcznika nowoplatońskiéj filozofii, Temistyjusz Euphradês (ob.), Aureli Makrobiusz (ob.), autor Saturnalij, starszy Olimpiodorus, Hypatia (ob.) i Martianus Capella (ob.) tu należą.

Jambol, miasto w Bułgaryi, leżącę po obu brzegach rzeki Tunży; liczy około 9,000 m.; ma liczne fabryki safijanu; zwycięstwo Rossyjan nad Turkami 2 Sierpnia 1829.

Jambosa (*Jambłusznik*), rodzaj roślin z rodziny mirtowatych, obejmujący piękne, zawsze zielone drzewa, o liściach krótkoogonkowych, jasnokropkowanych, przeciwległych, kwiatach okazałych, owocach wielkich, jadalnych. J. *purpurescens* w Indyjach Zach. i na Malacce wydaje smaczne i wonne owoce. *J. vulgaris* (*Eugenia jambus*), uprawiana w okolicach zwrotnikowych, wydaje owoce, które zaprawione zalecają się w gorączkach. Owoce gatunku J. *domestica*, na wyspach wschodnio-indyjskich, noszą nazwę jabłek różanych.

James, z łacińska *Jamesius* (Tomasz), teolog ang., ur. 1571 r. w Newport, † 1629 r. W pismach swych z wielką usilnością starał się wytykać błędy, wprowadzone przez pisarzy rzymsko-kat. do pism ojców kościoła. Wydał „*Bellum papale*“ (1600), „*Apology for John Wickliffe*“ (1611), „*The Jesuits Downfall theatened for their wicked lives, accurted manners, heretical doctrin*, etc.“ (1612), „*A treatise of the corruption of scriptures, councils and fathers*“ (1611), „*Judex librorum prohibitorum a pontificiis*“ (1627).

James (A. F.), teolog rzymsko-kat. francuski, ur. w Auvergne około 1800 r., kapelan szkoły politechniczéj i wikaryjusz glny paryski. Oprócz tablic synoptycznych o życiu i podróżach Jezusa Chrystusa, o historyi kościelnéj i francuskiéj (1832—1834) i in., wydał nadto: „*Histoire du Nouveau Testament et des Juifs*“ (1836 i 1848); „*Histoire de l'ancien Testament*“ (1839); „*Repertorium biblicum*“ (1844); oraz przejrzał 4 wyd. „*Dictionnaire hist. de la Bible*“ (1846).

James (Jerzy Payne Rainsford), romansopisarz angielski, ur. 1801 w Londynie; odebrawszy staranne wykształcenie, rozpoczął zawód literacki drobnemi nowellami, które wydał p. t. „*String of pearls*“ (2 t.). Zachęcony następnie przez Washingtona Irwinga i Walter Scotta, ogłosił cały szereg romansów, z których wymieniamy najcelniejsze: „*Richelieu, a tale of France*“ (1829); „*De l'Orme*“ (1830); „*One in a thousand*“ (1835); „*Morley Ernstein, or the tenants of the heart*“ (1842); „*Arrah Neil*“ (1845); „*Heidelberg*“ (1848) i t. d. Później przeniósł się do Ameryki, gdzie 1852 został konsulem angiel. w Norfolk, ale nie zaprzestał bynajmniéj działalności literackiéj. W 1858 mianowany generalnym konsulem w Wenecyi, † tamże 1860. J. pracował także nad historyją. Z dzieł jego w tym rodzaju najważniejsze: „*Memoirs of great commanders*“ (1832); „*History of the life, of Edward the Black Prince*“ (1836); „*Life and times of Louis XIV*“ (4 t. 1838) i t. d. Po śmierci autora wydano romans „*Bernard Marsh*“ (Lond. 1864). J. posiadał niepospolity dar inwencyi i umiał z wielką zręcznością wikłać i rozwiązywać węzeł intrygi.

Jameson (Jerzy), zwany także *Jamesone*, malarz angielski, ur. 1586 w Aberdeen, † 1644 w Edynburgu; wykształcił się pod kierunkiem Rubensa na znakomitego malarza; jego portrety, obrazy historyczne i krajobrazy wielce były poszukiwane i zjednały mu przezwisko szkockiego Van Dycka. Najpiękniejsze utwory J. są rozpowszechnione sztychem w Pinckertona „*Scotish gallery*“ (Lond. 1799).

Jameson (Anna), literatka angielska, ur. 1797 r. w Dublinie, córka malarza Murphy, rozwiedziona z Robertem Jameson (wyższym urzędnikiem angielskim w Kanadzie), † 1860 r. w Londynie; ustaliła swą sławę dziełem „*Diary of an invalid*“ (1826, 3 wyd. 1838), po którém ogłosiła cały szereg nader zajmujących i dowcipnych szkiców podróżniczych. Główna jéj atoli zasługa polega na dziełach w przedmiocie historyi i krytyki sztuki. Do tych ostatnich należą: „*Handbook to the public galleries of art*“ (2 t., Lond. 1841), „*Companion to the most celebrated private galleries in England*“

(Lond. 1844), tudzież „*Memoires and essays*" (Lond. 1846); „*Sacred und legendary art*" (4 wyd., Lond. 1865); „*Legends of the monastic orders*" (Lond. 1849, 3 ed. 1866); „*Legends of the Madonna*" (Lond. 1853; 3 ed. 1865) i t. d.; ostatnią jéj pracę „*History of Our Lord and his precursor St. John Baptist, as represented in Christian art*" dokończyła pani Eastlake (2 t., Lond. 1864). Obok prac literackich zajmowała się także kwestyjami społecznemi, mianowicie dotyczącemi płci niewieściéj.

Jamesonit, minerał różnoosiowy; kryształy są pospolicie graniastosłupami; twardość=2, do 2, 5; c. wł.=5, 5; barwa stalowo-szara, lub ciemno-ołowiana. Zawiéra w sobie głównie ołów, antymon, siarkę, z pewną ilością żelaza i miedzi. Znajduje się w Kornwalii, Walencyi, w Koszycach na Węgrzech, Nerczyńsku, w Brazylii.

James-River, rzeka w Wirginii, w Stanach Zjednoczonych Ameryki, powstaje z połączenia James i Compasture-River, przedziera się przez pasma gór środkowych kraju, przechodzi około Richmond i ubiegłszy mil 100, wpada do zatoki Chesapeak.

Jamgurczéj, murza nogajski, w r. 1480 wspólnie z Iwaszką, ks. ułusów szybańskich (tiumeńskich), pokonał swego szwagra chana ordyńskiego Achmata; w r. 1500 obległ Kazań, lecz odparty przez Rossyjan.—**J.** car astrachański, w r. 1554 przez wojska cara Iwana IV zmuszony był umknąć z Astrachania do Azowa. W następnym roku usiłował odzyskać swe carstwo.

Jamin (Julijan Celestyn), współczesny fizyk francuski, ur. 1818. Nauki kończył w szkole normalnéj, następnie był nauczycielem w kolegijum Bourbon, późniéj profesorem szkoły politechniczéj, a od 1863 w fakultecie nauk ścisłych. W 1868 wszedł do instytutu. Z prac jego ważniejsze są nad przecieplaniem, nad spółczynnikiem załamania światła nad wielu ustępami nauki o elektryczności i magnetyzmie. Podręcznik jego fizyki „*Cours de Phisique*" (3 t. 1863—68, 2 wyd. 1871) jest najlepszym z francuskich.

Jamnice (Jemnice), m. w margrab. morawskiém, w pow. znoimskim, niegdyś górnicze, z bogatemi kopalniami złota; 2,700 m., piękny gotycki kościół paraf. i obszerny pod miastem zamek. Jestto jedno z najdawniejszych miast morawskich, siedziba ks. Jaromira (1138) i ks. Świętopełka (1197).

Jamnik, ob. Pies.

Jampol, miasto powiatowe w rossyjskiéj gubernii podolskiéj, na lewym brzegu Dniestru, przy ujściu doń Rusawy; ma przeszło 4,250 m.—**Jampolski** powiat, stanowi część gubernii podolskiéj, ma $65\frac{1}{2}$ mil kw. i 174,800 m.

Jamysz, Jamyszewskie jezioro słone, w pow. bijskim, gub. tomskiéj, około 9 w. obwodu a odległe o półsiódma wiorsty od Irtysza i fortecy *Jamyszewskiéj* (na prawym brzegu Irtysza; zbudowana 1715 r.). Na dnie jego znajduje się gruby pokład soli, przewyższającéj swą białością i dobrocią wszystką inną z syberyjskich jezior.

Jan Chrzciciel (ś.), syn kapłana Zacharyjasza i Elżbiety, krewniaczki matki Chrystusa P., ur. na 6 miesięcy przed Chrystusem P. W 15 roku panowania cesarza Tyberyjusza (29 po Chr.), a w 30 życia swego wystąpił na pustyni Judzkiéj i w ziemi nad Jordanem jako prorok, zachęcając lud do poprawy a przyjmujących jego naukę utwierdzał w tém postanowieniu chrztem w rzece Jordanie (ob. Chrzest) i dlatego zwany jest *Chrzciciel*. Na żądanie Herodyjady (ob.) wtrącony do więzienia i tam około świąt wielkanocnych ścięty z rozkazu Heroda (ob.). Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi dwukrotnie, t. j. 24 Czerwca jako rocznicę urodzin; śmierci zaś 29 Sierpnia, jako w rocznicę znalezienia jego głowy. Po śmierci J. Ch. niektórzy z uczniów jego utworzyli osobną sektę, która późniéj przyjęła zasady Gnostyków (ob.) i dotąd istnieje na Wschodzie pod nazwą *Chrześcijan* czyli *Uczniów ś. J. Chrz.* albo *Sabestów*.

Jan (ś.) **Ewangielista i Apostoł**, syn Zebedeusza rybaka, a brat apostoła Jakuba Większego, rodem z Betsaidy, także rybak, uczeń ś. Jana Chrzciciela. Zyskał szczególną łaskę i zaufanie Chrystusa P. Za Domicyjana wysłany na wyspę Patmos, gdzie napisał swe *Objawienie* około 96 r. Uwolniony wraz z innymi wygnańcami osiadł w Efezie i tu (jak twiérdzi Ireneusz) spisał swą *Ewangieliję*. Oprócz tego przypisują mu *trzy listy*. † tam w późnych latach (przeszło 90) w 101 r. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamięć 27 Grudnia.

Jan Chryzostom (ś.), ob. Jan (ś.) Złotousty.

Jan (ś.) **Złotousty** (*Chrysostomus*), znakomity mówca, ur. 347 r. w Antyjochii, † 407 r. w Poncie. Przed 27 rokiem swego życia przyjął chrześcijanizm i został lektorem. Gdy dowiedział się że go chcą wybrać na biskupa schronił się na pustynię i w odpowiedzi swemu przyjacielowi Bazylemu, który go za to strofował, napisał sześć ksiąg „*O ważności urzędu biskupiego*". Powróciwszy do Antyjochii został w r. 385 kapłanem. Następnie obrany był biskupem a 397 patryjarchą konstantynopolskim. Zwołał sobór do Efezu, celem porozumienia się z aryjanami. Naraziwszy się przez usunięcie 6 biskupów, oskarżonych o symoniję, wielu możnym a zarazem i swemi kazaniami obraziwszy cesarzowę Eudoksyję, został przez synod chalcedoński złożony z urzędu i wygnany; w roku zaś 404 powtórnie był pozbawiony patryjarchatu przez synod konstantynopolski i wysłany do m. Kukusu w Armenii a stąd znów do Pityi nad m. Czarném. Kościół rzym.-kat. obchodzi jego pamiątkę 27 Stycznia i 14 Września. Pozostało po nim *67 kazań o Genezie*, *kilkaset Homilij* i wiele innych. Najlepsze ich wydanie wyszło w Paryżu 1718—20 (w 13 t.,) oraz 1834—40. O jego życiu pisało kilku, najobszerniéj A. Neander (2 t., Berlin, 2 wyd., 1832).

Jan (ś.) **Klimak** albo **Synaita** lub **Scholastyk**, † po 580 r. W 16 r. życia (po r. 530) wstąpił do klasztoru na Synai, a po 4 letnim tu pobycie osiadł w sąsiedniéj pustyni, gdzie przez lat 40 prowadził życie ascetyczne. Późniéj został opatem tegoż klasztoru. Jest autorem książki pod tyt. „*Klimax*

tou paradeisou“, od któréj powstał jego przydomek. Jezuita M. Rader wydał jego dzieła w języku greckim 1632 r. w Paryżu, *Klimax* zaś przełożył na język francuski Arnauld d'Andilly, p. t. „*Climax ou echelle des vertus*“.

Jan (ś.) Jałmużnik, patryjarcha aleksandryjski (606—616), ur. na wyspie Cyprze. Będąc patryjarchą wspiérał codziennie przeszło 7,000 ubogich i chorych, wykupował więźniów i niewolników. † 616 r. na Cyprze, gdzie się schronił podczas najścia Persów. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamięć 23 Stycznia.

Jan (ś.) Damasceński, zwany *Chrysorroas* lub *al Mansur*, ur. około 700 r. w Damaszku, † 754 (760) r. w klasztorze ś. Saby pod Jerozolimą. Po śmierci ojca otrzymał urząd w radzie kalifa damasceńskiego; po roku zaś 730, gdy cesarz Leon Izauryk wydał edykt przeciwko czci obrazów (świętych), wystąpił przeciwko temu zakazowi twierdząc, że w tym względzie stanowić może tylko sam kościół. Oskarżony przez cesarza Leona, na mocy sfałszowanego listu, jakoby projektował mu wydać miasto Damaszek, kalif rozkazał mu uciąć prawą rękę, lecz jak się zdaje, wnosząc z legendy o zrośnięciu się, skazany został na wygnanie. Między innemi napisał „*De orthodoxe fide*“, czém dał początek chrześcijańskiéj dogmatyce. Pisma jego wydane w Paryżu (w języku greckim i łacińskim) 1712 r. (2 t. in. fol.). Pamiątkę jego święcą 6 Maja.

Jan Gwalbert (ś.), ur. we Florencyi, † 1073 r., syn G., szlachcica florenckiego, porzuciwszy zawód żołnierski wstąpił w brew woli ojca do klasztoru, z którego po kilku latach umknął pokryjomu i osiadł w *Vallis Umbrosa* (Walombrosa), gdzie znalazłszy dwu mnichów wystawił klasztor za pieniądze dane na ten cel przez ksienię pobliskiego klasztoru ś. Hilarego i założył zgromadzenie, zwane stąd *Wallombrozyjanami*, które następnie za jego opactwa z pewną zmianą przyjęło regułę ś. Benedykta i zatwierdzone zostało przez papieża Aleksandra II w. 1070. Później założył pięć innych takichże klasztorów. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamięć 12 Lipca.

Jan (ś.) z Matty, ur. około r. 1153 w Famon, na pograniczu Prowancyi, † w Rzymie 1213 r. Otrzymawszy święcenie kapłańskie wraz ze ś. Feliksem Walezym udał się do Rzymu, celem ustanowienia bractwa do wykupywania niewolników z rąk Barbaresków. Papież Innocenty III zgodził się na żądanie ś. J. z M. i zatwierdził 1198 r. *Konwent Braci Trójcy Przenajświętszéj* czyli *Trynitarzy* (ob.). Kościół rzym.-kat. obchodzi jego pamiątkę 8 Lutego.

Jan Nepomucena (św.), właściwie *Jan z Pomuka* zwany *Johanek*, syn Wolflina, † 1373 Piérwsza o nim znana wzmianka znajduje się pod r. 1373, w którym był pisarzem publicznym i osobą duchowną (Clericus), t. j. nie kapłanem. W 1373—81 był piérwszym pisarzem kancelaryi arcybiskupa pragskiego. W owym czasie trudnił się także wypożyczaniem pieniędzy osobom świeckim i duchownym a oraz wystawił wspólnie z Janem, pisarzem katedralnym dworu arcybiskupiego, dom w Pradze (1376). Święcenie kapłańskie otrzymał pomiędzy r. 1378 a 1380, w którym już był altarzystą w kaplicy ś. Erharda i Otylii przy kościele ś. Wita W tymże roku został proboszczem kościoła ś. Hawła na Starém Mieście Pragskiém, ale nie przez prezentę kolatora, lecz z łaski papieża (*virtute gratiae sedis apostolicae*), za co zapłacił do skarbu papieskiego 14 kóp groszy (1381 r). Probostwa tego jednak nie objął osobiście, lecz powierzył je ówczesnym zwyczajem tak zwanemu *wiceplebanowi* (*conventor ecclesiae*) za umowioną część dochodu; sam zaś oddał się studyjom prawniczym na uniwersytecie pragskim i w r. 1386 otrzymał stopień doktora prawa kościelnego (*docter decretorum*) z uwolnieniem od opłaty, co miało tylko miejsce względem mających stosunki z wpływowemi osobami. W tym czasie został także kanonikiem, co znaczy, że miał względy u arcybiskupa Jana z Jensztejna (ob.), tak jak poprzednio u jego poprzednika Jana Oczka z Właszymia. Wkrótce potém otrzymał kanoniję wyszehradzką a 1389 r. został wikaryjuszem głównym arcybiskupstwa pragskiego. W r. 1390 pomieniał się na swe probostwo z niejakim Linhartem za arcydyjakoniję przy kościele pragskim i tym sposobem został kanonikiem kapitularnym. Gdy w r. 1393 dawne spory pomiędzy królem Wacławem a arcybiskupem Janem na nowo wybuchły, zwłaszcza z przyczyny klątwy, rzuconéj na podkomorzego królewskiego Zygmunta Hulera, a potém z powodu oddania opactwa kladrubskiego wbrew życzeniu króla, który zamierzał uposażyć niém nowo założyć się mające biskupstwo, J. z P. jako powiernik arcybiskupa wraz z innemi ściągnął na siebie gniéw jego, zwłaszcza, że jako wikaryjusz glny, udzielił potwierdzenie nowo ordynowanemu opatowi. Z obawy więc przed królem umknął z oficyjałem arcybiskupim Mikołajem Puchnikiem (10 Marca) do Rudnicy, gdzie natenczas przebywał sam arcybiskup. W kilka dni jednak powrócił wraz z arcybiskupem, który miał spór ten załatwić na drodze ugody, stosownie do propozycyi, ułożonéj przez królewskich radców. Gdy jednak 20 Marca król i arcybiskup zjechali się, każdy ze zbrojnym orszakiem, król Wacław rozgniewany jakąś propozycyją arcybiskupa, kazał zaaresztować go wraz z *doktorem Johankiem*, Puchnikiem i in. Arcybiskup zdołał uciec pod zasłoną swego orszaku. Wszyscy inni uwięzieni zostali w kilku miejscach. J. z P. i Puchnik zaraz wieczorem wzięci na tortury a następnie około 9 godz. wieczorem J. z P. zrzucony został z mostu do Wełtawy (1393 r.). Zwłoki jego pochowano w kościele ś. Wita. Pisarze XVI w. odnoszą ten wypadek na r. 1381. W owym w. już był uważany za męczennika, ale oddawanie mu czci wzmogło się dopiéro w XVII w., po bitwie Białogórskiéj. Już cesarz Ferdynand starał się o jego kanonizacyję, lecz dopiéro w r. 1729 uznany został za świętego przez kościół rzymsko-kat. Pamiątkę jego obchodzą 16 Maja.

Jan Kapistran (ś.), ur. 1385 r. w Capistra (w Abruzzach), † 1456 r. Po odbyciu w Peruzyi stu-

dyjów prawniczych, otrzymał urząd przy królu sycylijskim Władysławie; w czasie zatargów króla z Peruzyjanami uwięziony przez swych nieprzyjaciół. Wykupiony z więzienia został franciszkaninem i wsławił się jako kaznodzieja we Włoszech, Niemczech, Węgrzech, Czechach i Polsce. Będąc wikaryjuszem głuym bernardynów we Włoszech, wielce się przyczynił do reformy téj gałęzi reguły ś. Franciszka. Przemieszkawszy 9 miesięcy w Krakowie, udał się do Węgier. Zwykle kazywał po łacinie a tłumacze dopiéro jego myśli ogłaszali w jęz. krajowym. Gorliwie popiérał krucyjatę przeciwko Turkom i osobiście towarzyszył Janowi Korwinowi w bitwie pod Białogrodem 1456 r. Pozostawił mnóstwo listów i innych pism, jak „*De dignitate ecclesiastica*“, „*De potestate Papae et Concilii*“, „*De sapientia Christi*“, „*De paupertate Christi*“ i t. d. Pamiątkę jego kościół rzym.-kat. święci 23 Październ.

Jan Kanty (*Cantius*) (ś.), ur. 1397 w m. Kętach, † 1473 r. Nauki pobiérał w akademi krakowskiéj w r. 1413 do 1417, w którym otrzymał stopień magistra a następnie doktora teologii, którą tamże wykładał otrzymawszy święcenie kapłańskie. W krótce potém zasłynął jako kaznodzieja. Był w Jerozolimie i cztéry razy w Rzymie; po powrocie do kraju otrzymał probostwo olkuskie, ale po niejakim czasie zrezygnował z niego i powrócił do obowiązków profesora. Zaliczony w poczet świętych 1767 r. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 20 Listopada.

Jan z Dukly (błogosławiony), ur. 1414 r. w m Dukli, blisko granicy węgierskiéj, † 1484 r. w Dukli. Nauki ukończył w akademii krakowskiéj, poczém udał się na pustynię w góry Karpackie i tam na wyniosłéj skale, w lesie, opodal wsi Cergowy zamieszkał przez lat trzy, następnie wstąpił w Krakowie do zgromadzenia franciszkanów, którego został w krótkim czasie kustoszem prowincyi polskiéj. Po przybyciu do Krakowa ś. Jana Kapistrana z 12 zakonnikami ściślejszéj reguły czyli obserwantów (bernardynów), przeszedł do ich zgromadzenia. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi w następną Niedzielę po oktawie śś. Apostołów Piotra i Pawła.

Jan Boży (ś.) poprzednio *Jan Ciudad* (z Ciudatu), ur. 1495 r. w Monte-Major-el-Novo (w Portugalii), † 1550 r. w Grenadzie. W 9 roku życia porwany z domu rodzicielskiego był pastuchem, następnie służył w wojsku Karola V i miał udział w wyprawie przeciwko Turkom. Późniéj sprzedawał obrazki i książki nabożne w południowéj Hiszpanii a w Grenadzie pod wpływem kazania postanowił zostać ascetą i nazwisko swe *Ciudad* zamienił na *de Deo*. Następnie poświęcał się pielęgnowaniu chorych i przy pomocy dobroczynnych cfiar, założył konwent *Bonifratrów* czyli *Braci Miłosierdzia* (ob.). Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 8 Marca.

Jan od Krzyża (ś.) (*Joannes a Cruce*, *Jan Yepes de Ontiveros*), towarzysz ś. Teresy i jéj współpracownik w reformie karmelitów, ur. 1542 r., † 1591 r. Był karmelitą od 21 roku życia swego; atoli prześladowany przez własnych współbraci, sprzeciwiających się wprowadzanym przez niego reformom, przesiedział 9 miesięcy o chlebie i wodzie w więzieniu klasztorném, z którego uwolniony dopiéro został za staraniem ś. Teresy. Późniéj jednak sprawował wyższe urzęda klasztorne. Napisał kilka dzieł mistycznych, jak „*O ciemnéj nocy*“ i „*O wejściu na górę Karmelu*“ (wydane w 2 t. w przekładzie francuskim w Paryżu 1694). Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 24 Listop.

Jan Sarkander (ś.), ur. 1576 r. w Skoczowie na Szlązku Cieszyńskim, † 1620 r. Nauki pobiérał w Ołomuńcu a następnie w seminaryjum świętowacławskiém w Pradze. W Gradcu Styryjskim otrzymał święcenie kapłańskie; powróciwszy do margr. morawskiego ostatnio był proboszczem w Holeszowicach (1616) i spowiednikiem Popiela z Sobkowic. Odznaczył się jako kaznodzieja w Czechach. W r. 1619 odbył podróż do Częstochowy. W czasie najścia Lisowczyków, posłanych przez króla Zygmunta w pomoc Ferdynandowi II, popadł w podejrzenie o zdradę kraju. Skutkiem tego musiał się ukrywać, uwięziony został w Ołomuńcu, gdzie i zmarł w skutek tortur, użytych celem wymożenia zeznań. Beatyfikowany 1860 r.

Jan Franciszek Regis (ś.), ur. 1597 r. w Foncouverte, w dyjecezyi narbońskiéj, † 1640 r.; uczył się u jezuitów w Beziers a w 18 roku życia wstąpił do ich konwentu w Tuluzie. W r. 1630 otrzymał święcenie kapłańskie; dziesięć lat przebył na misyjonarstwie. Pamiątkę jego obchodzą 16 Czerwca. Jego kazania w przekładzie polskim wydane w Warszawie (t., 2) a żywot w Paryżu 1817 r. przez ks. Daubentona.

Jan z Leydy, ob. Bockold, Bockhold, Beckelson Jan.

Jan, imię 23 (24) papieży. **J. I.** (ś.), 523—526, rodem z Toskanii; po r. 524 w imieniu Teodoryka, króla ostrogockiego, posłował do cesarza Justyna w sprawie Aryjanów, których tenże protegował; nie spełniwszy jednak zlecenia w myśl Teodoryka został wtrącony w Rawennie do więzienia i tu †. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 27 Maja.— **J. II**, 532—535, Rzymianin, z powodu upowszechnionéj w Rzymie symonii, przezwany *Merkurym*.— **J. III**, 560—573, rodem z Rzymu, objął władzę dopiéro w 4 miesiące po wyborze, z powodu iż cesarz Justynijan nie chciał takowego zatwierdzić.— **J. IV.**, 640—642, rodem z Dalmacyi; potępił naukę o jednéj woli w Chrystusie.—**J. V**, 685—686, rodem z Antyjochii, ma być autorem dzieła „*De dignitate pallii*“. — **J. VI**, 701—705, rodem z Grecyi, nie mógł otrzymać zatwierdzenia przez cesarza Tyberyjusza Absymara.—**J. VII**, 705 — 707, rodem z Grecyi, odznaczył się słabym charakterem. Podanie o papieżycy Joannie stosują do niego.— **J. VIII**, 872 — 882, Rzymianin; przewodniczył na pięciu soborach; ukoronował Karola Łysego na cesarza, za co otrzymał korzystne dla władzy papieskiéj przywileje; uznawszy Focyjusza za patryjarchę konstantynopolskiego, wkrótce wyklął go jako odszczepieńca. Jako przeciwnik

Karlomana został uwięziony przez jego stronników; późniéj zaś uniknąwszy otrucia, został zabity młotem przez swego krewnego. Jego listy (800) są bardzo ważne pod względem historycznym.—J. IX, 898—900 rodem z Tivoli, uznawszy Lamberta prawym cesarzem, przyznał mu też i prawo przyjmowania udziału w wyborze papieży rzymskich.— J. X, 914 — 928, Rzymianin, wybrany przez intrygę swojéj kochanki Teodory, znakomitéj Rzymianki; wojował osobiście z Saracenami; zatwierdził wybór pięcioletniego Hugona, syna hr. akwitańskiego, na arcybiskupa rejmskiego. Po opanowaniu Rzymu przez margrabiego toskańskiego Gwidona, męża Marocyi, córki rzeczonéj Teodory, został uwięziony a następnie i uduszony. — J. XI, 931—936, syn poboczny papieża Sergijusza III i wspomnionéj Marocyi, wtrącony do więzienia na całe życie przez hr. Alberyka, swego brata z innego ojca. —J. XII, 956—964, wnuk Marocyi a syn rzeczonego hr. Alberyka; piérwszy z papieży zmienił swe imię chrzestne po wstąpieniu na tron papieski, przed 18 rokiem swego wieku. W r. 962 ukoronował króla niemieckiego Ottona I na cesarza, za co ten potwierdził mu donacyję Pepina i Karola W., lecz w następnym roku strącił go z papiestwa. Gdy zaś późniéj odzyskał władzę, został zabity przez męża, który zastał go na cudzołostwie ze swą żoną.— J. XIII, 965—972, syn biskupa Jana; uwięziony przez niechętnych sobie panów rzymskich, umknął z więzienia a następnie przywrócony do władzy przez Ottona I.—J. XIV, 984 — 985, ujęty przez antypapieża Bonifacego VII zmarł w więzieniu ś. Anioła w 8 miesięcy od wyboru. — J. XV, 985, z powodu zmarcia przed otrzymaniem konsekracyi, zwykle jest pomijany.— J. XVI, a rzeczywiście z przyczyny powyższéj XV, 986—996, Rzymianin. W r. 993 zaliczył w poczet świętych biskupa augsburskiego Ulrycha, czém dał początek dopełniania kanonizacyi przez papieży rzymskich a którą dotąd wykonywać miał prawo każdy biskup. — J. (XVII) XVI, † 998 r., rodem z Kalabryi, wyniesiony na papiestwo przez Krescencyjusza, lecz razem z nim wtrącony do więzienia, gdzie i zmarł. Uważany za antypapieża Grzegorza V, mieści się jednak w poczcie papieży z powodu, ze następny papież Jan oznaczony został liczbą XVII a za nim i inni tego imienia dalszą porządkową liczbą. — J. (XVIII), XVII, 1003, rodem z Marchii Ankońskiéj, † po 5 miesiącach papiestwa, nie pozostawiwszy żadnego historycznego śladu.—J. (XIX) XVIII, *Fasanus*, 1003 — 1009, Rzymianin, twiérdzą, że był strącony z tronu i zmarł w klasztorze ś. Pawła w Rzymie.—J. (XX) XIX, 1024 — 1033, brat swego poprzednika Benedykta VIII, senator rzymski; koronował w Rzymie cesarza Konrada II.—J. (XXI) XX, niepowinienby być także liczony jak J. (XVII) XVI, gdyż uważany jest za jednego z trzech jednoczesnych antypapieży.—J. (XXII) XXI, 1276 — 1277, rodem z Lizbony, zwany *Clericus Universalis*, studyjował filozofiję i medycynę. Jego pisma z zakrosu tych nauk, są pod imieniem *Piotra Hiszpana*.—J. (XXIII) XXII, 1316—1334, ur. w Cahors 1244 r., wybrany w Lyonie w 2 lata po śmierci Klemensa V. Arcybiskup awinijoński od r. 1310; założył stolicę papieską w Avignonie; chciał strącić z tronu Ludwika Bawarskiego i tym celem trzykrotnie go wyklinał a mianowanego przez niego papieżem Mikołaja V ujął i osadził w więzieniu, gdzie przymusił go do złożenia tyjary. Podobnież wyklął Jana z Gandawy i innych prawników, którzy zaprzeczyli mu prawa wtrącania się do spraw świeckich. Za swą naukę o wzywaniu świętych uznany był przez uniwersytet paryski za kacerza. Napisał był kilka dzieł do zbioru „*Corpus juris canonici*“, dodał nowe dekretalija, zwane *Extravagantes*.—J. (XXIV) XXIII, 1410—1417, rodem Neapolitańczyk, w r. 1402 otrzymał kardynalstwo. Twiérdzą, że otruł swego poprzednika Aleksandra V, który tylko za jego staraniem został papieżem na soborze pizańskim. Na soborze konstancyjeńskim przyrzekł był (1415) złożyć tyjarę papieską pod warunkiem że i dwaj inni: Grzegórz XII i Benedykt XIII toż samo uczynią, lecz wkrótce umknął do Szafhuzy a następnie do Fryburga, w nadziei, że tym sposobem sobór się rozejdzie a on utrzyma się na papiestwie. Tymczasem sobór zrobił mu 70 ciężkich zarzutów i złożył z tronu i w skutek tego został uwięziony we Fryburgu. Zdołał jednak wydobyć się z więzienia i udał się do Florencyi, gdzie przebywał nowowybrany papież Marcin V, którego uznawszy i złożywszy zrzeczenie się swych pretensyj został przywrócony do poprzednich godności i mianowany dziekanem kolegijum kardynalskiego, lecz zmarł w pół roku potém. Pozostało po nim kilka epigramatów, mnóstwo listów i bul, oraz poemat „*De varietate fortunae*“, napisany w więzieniu.

Jan, zwany *Żelazny* (od zbroi, którą zwykle nosił), biskup litomyski a późniéj ołomuniecki, ur. w Pradze, † 1430 w Ostrzygomiu (w Węgrzech). Żarliwy przeciwnik Jana z Husyńca domagał się na synodzie pragskim, aby tak jemu, jak i jego zwolennikom całkowicie zakazać kaznodziejstwa i wszystkie księgi w języku czeskim, przez nich napisane, potępić i zniszczyć. Gdy zaś i na soborze konstancyjeńskim nie mógł się doczekać potępienia Husa, udał się tam i gorliwie zabiegał, ażeby sobór jak najspieszniéj ukrócił wszelkie nowatorstwo. Gorliwość ta J. Ż. a przytém także i to, że oddawna był on stronnikiem cesarza Zygmunta, wywołała przeciwko niemu nienawiść nietylko szlachty czeskiéj i króla Wacława, ale i arcybiskupa pragskiego Konrada oraz biskupa ołomunieckiego Wacława i in. tak silną, iż nie śmiał ukazać się w kraju bez listu bezpieczeństwa i biskupstwo ołomunieckie objął dopiéro 1420 r., po śmierci króla Wacława. W r. 1426 otrzymał godność kardynała (*sub titulo s. Cyriaci in Thermis*). Podobnież cesarz Zygmunt, wywdzięczając się za uczynione sobie usługi, mianował go biskupem wacowskim, lecz śmierć nie dozwoliła mu doczekać się papieskiego zatwierdzenia. Pozostawił dwa teologiczne pisma w jęz. łacińskim.

Jan z Jenesztejna (Jencenistejna), † 1400 r. w Rzymie, arcybiskup pragski po śmierci swego stryja Jana Oczka (1380), zamiłowany „w rozkoszach świata tego“ miłym był towarzyszem króla Wacława IV do czasu morowéj zarazy, która dotknąwszy go, tak silnie zawładła jego umysłem, że popadł w surowy ascetyzm i stał się żarliwym obrońcą wyższości władzy kościelnéj nad świecką. Zamiar króla Wacława utworzenia nowéj dyjecezyi biskupiéj z części pragskiéj, ze stolicą w opactwie kladrubskiém, wywołał zacięty spór, zakończony chwilowo śmiercią Jana z Pomuka (ob.). W skutek nowych nieporozumień J. z J. udał się do Rzymu ze skargą na króla. Gdy jednak papież Bonifacy IX miał interes nienarażenia sobie króla Wacława, zabiegi J. z J. nieodniosły skutku, owszem zmuszonym się ujrzał rezygnować z arcybiskupiéj godności (1396). Otrzymał atoli w nagrodę tytuł patryjarchy aleksandryjskiego a arcybiskupem pragskim został jego siostrzeniec Olbram ze Skworcy, który zobowiązał się był wypłacać mu pewną roczną płacę, lecz obowiązku tego wkrótce zaniedbał i J. z J. ostatnie lata swego życia przepędził w niedostatku.

Jan Władysław, car bułgarski (1015—18), syn Arona Szyszmanowicza, zabitego przez brata Samuela, uniknął śmierci przy pomocy bratanka swego Gabryjela Radomira Samuelowicza, późniejszego cara bułgarskiego. Wymordowawszy głównych członków swego rodu wstąpił na tron (1015 r.). W czasie wojny z cesarzem Bazylim II, gdy J. W. oblegał Dracz, cesarz zdobył stolicę Ochrydę, lecz odparty został przez hetmana Iwacego. Wojna trwała i w 1017 r. a J. W. opodal m. Ostrowa poniósł klęskę i cofnął się na początku 1018 r. pod Dracz, gdzie podczas oblężenia tego grodu otrzymał śmiertelną ranę. Śmierć jego sprowadziła zawojowanie carstwa bułgarskiego przez cesarza Bazylego, który odtąd otrzymał przydomek *Bułgarobójcy* (Boulgaroktonos).

Jan I Asien, Jan II Asien i Jan III Asien, ob. Asan.

Jan, imię kilku cesarzów bizantyńskich.—**Jan I Zimisces**, wódz i zięć cesarza byzantyńskiego Romana II, po którego śmierci (969), zamordował Nicefora Fokasa, drugiego męża Teofanii, wdowy po Romanie, i panował do r. 976; został otruty przez eunucha Bazylego. Wsławił się zwycięstwy nad Rusią, Bułgarami i Saracenami.—**Jan II Komnenos**, syn i następca (1118) Aleksego Komnena, panował do r. 1143, w którym zginął na polowaniu od zatrutéj strzały.—**Jan III Vataces**, ukoronowany cesarzem w Nicei 1222 wówczas, kiedy Łacińczycy dzierżyli w swém posiadaniu Konstantynopol. Pojął za żonę jedyną córkę Teodora Laskarysa; † 1225.—**Jan IV Kantakuzenos**, przeniewierczy opiekun dzieci cesarza Andronika III: Jana Paleologa i Emanuela. Ogłosiwszy się 1342 cesarzem w Tracyi, jednocześnie, kiedy Jan Paleolog został ukoronowanym w Konstantynopolu, prowadził z tym ostatnim 3 letnią wojnę, a w końcu pojednawszy się z nim, został 1356 mnichem na górze Atos. Żył podobno do 1411 r. Napisana przezeń *Historyja byzantyńska* od 1320—55, zamieszczoną jest w *Zbiorze pisarzów byzantyńskich*.—**Jan V Paleolog** (1341—91), następca ojca swojego Andronika III. Początkowo musiał dzielić władzę z opiekunem swym Janem Kontakuzenem i zaślubić jego córkę. Później jednakże po 3 letniéj wojnie usunął go od współrządów i panował sam jeden. Było to monarcha niedołężny i nieszczęśliwy.—**Jan VI Paleolog**, wnuk poprzedniego wstąpił na tron 1425 r. i rządził krajem nieszczęśliwie do śmierci zaszłéj 1448. Turcy tak dalece rozszérzali swe podboje, że Jan VI musiał prosić pomocy u Łacińczyków. Zgodził się na połączenie obu kościołów greckiego i łacińskiego. Osobiście znajdował się na koncylijum ferrarskiém 1439, które tę uniję przeprowadziło.

Jan Luksemburczyk albo **Luksemburski**, król czeski, syn cesarza rzymsko-niemieckiego Henryka VII i Małgorzaty Brabanckiéj, ur. 1295 r. W r. 1310, mając lat 14, powołany na tron czeski a następnie ożeniony z księżniczką czeską Elżbietą, najmłodszą siostrą Wacława III, króla czeskiego. Mając czynny udział w wojnach włoskich i wszystkich innych zagranicznych, wspiérał głównie Francyję, mianowicie od chwili, kiedy syn jego, późniejszy cesarz Karol IV, ożenił się z Blanką Walezyjanką. Chciwy sławy, szukał jéj po całéj Europie, uważając Czechy jakoby za skarbnicę; skutkiem czego wiódł wojny bezustanne a między temi i o koronę polską (ob. Jan, król polski). W r. 1334 ożenił się powtórnie z Błażeną (Beatą czyli Beatryxą), córką Ludwika Burbońskiego. Pomimo utraty wzroku (1340) pospieszył osobiście z pomocą królowi francuskiemu Filipowi, prowadzącemu wojnę z królem angielskim Edwardem III i tu poległ w pamiętnéj bitwie pod Crecy r. 1346.

Jan, imię dwu królów francuskich.—**Jan I**, syn pogrobowy Ludwika X, ur. 1316 r., żył tylko dni pięć.—**Jan II Dobry**, syn i następca Filipa VI Walezyjusza, ukoronowany w Rheims 1350. Zwyciężony 1356 przez Edwarda księcia Czarnego, syna Edwarda III, w bitwie pod Poitiers, wzięty był do niewoli i zaprowadzony do Londynu, gdzie zostawał aż do pokoju zawartego w Bretigny (1360). Nie mogąc zapłacić umówionego okupu, wierny swemu słowu powrócił do Londynu i † tutaj r. 1364. Podczas jego niewoli Francyja była dręczona ciągłemi wojnami domowemi.

Jan Bez Ziemi, król angielski, 1199—1216, ur. 1166 r., najmłodszy syn Henryka II (ob.); chociaż był ulubieńcem ojca, brał jednak mimo to udział w powstaniu przeciw niemu. Kiedy brat jego Ryszard I (ob.) Lwie Serce jako król angielski popadł w niewolę austryjacką, J. połączył się 1193 z Filipem II Augustem, kr. Francyi, celem odebrania bratu korony. Plany jego rozbiły się wszelako o stanowczość biskupów i rady regencyjnéj. Po śmierci Ryszarda został J. ukoronowany 22 Maja 1199 królem angielskim, jakkolwiek bliższe miał prawa do tronu jego synowiec Artur (ob.), ks. Bretanii. Odepchnąwszy piérwszą swą żonę, córkę hr. Gloucester, poślubił piękną Izabelę córkę hr.

Angoulême. Ponieważ jednak Izabela była już zaręczona z hr. de la Marche, więc z powodu téj okoliczności uwikłał się J. w wojnę ze swymi wazalami francuskimi. Równocześnie i Filip II August, broniąc praw Artura, rozpoczął z J. wojnę (1202), podczas któréj Artur został wzięty w niewolę i własnoręcznie przez J. zamordowany. Czyn ten haniebny jak również nikczemny charakter J. sprawiły to, że wazalowie franc. odeń odpadli a angielscy, opuściwszy go, odjechali do kraju. Około tegoż czasu wywiązał się spór z Inocentym III. Papież ten mianował arcybiskupem Canterbury kardynała Stefana Langton, gdy zaś J. odmówił potwierdzenia i prześladował nadto duchowieństwo, wyklął go Inocenty III 1209, a przejednani możnowładcy znowu odstąpili króla. W 1212 r. papież ogłosił J. za pozbawionego tronu, wykonanie tego wyroku powierzył Filipowi II Augustowi i formalną przeciw J. począł gotować krucyjatę. Jednakże z obawy przed przewagą Francyi, wszedł z nim 1213 w układy. J. otrzymał absolucyję ale pod warunkami do tego stopnia hańbiącymi, że nawet Angliję i Irlandyję uznał za lenność papieską i jako wazal zobowiązał się płacić dworowi rzymskiemu roczny czynsz lenniczy. Tymczasem obrażeni baronowie i niezadowolone mimo tylu ustępstw duchowieństwo połączyli się z sobą w Stycz. 1215, by gwałcone przez króla prawa publiczne zachować w całości jako szaniec przeciw despotyzmowi. Duszą tego związku był arcyb. prymas Langton. Gdy J. żądania związkowych odrzucił, chwycili oni za oręż, zdobyli Londyn i zmusili króla (19 Czerw. 1215) na łące między Staines i Windsor do zatwierdzenia wszystkich swobód, które, znane pod nazwą *Magna charta* (ob.) stały się podwaliną konstytucyi angielskiéj. Wszelako na żądanie J. papież potępił te swobody i karał klątwą opornych. Wybuchła więc ponownie wojna domowa. Ponieważ J. dopuszczał się wielu okrucieństw, więc baronowie, przywiedzeni do ostateczności, oddali koronę angielską Ludwikowi, synowi Filipa II Augusta. Ludwik wylądował w Maju 1216 z silném wojskiem, i zajął wraz z Londynem całą niemal połud. i wsch. Anglię. Pośród takich okoliczności † Jan 19 Październ. 1216, gotując się do obrony swego tronu. Wiarołomstwo, chciwość, okrucieństwo i rozpusta, oto wybitne cechy jego charakteru.—Naród odwrócił się jednak od Francuzów i wyniósł na tron Henryka III (ob.), dziewięcioletniego syna J., pod opieką hr. Pembroke.

Jan Austryjacki, ob. Juan d'Austria.

Jan, imię sześciu królów portugalskich.—**Jan I**, syn naturalny Piotra I i Ines de Castro, ur. 1356 r.; jako regent sprawował rządy od 1383, jako król panował 1385—1433.—**Jan II**, 1481—95, ur. 1455 r., syn i następca Alfonsa I. Zdobył kilka miejsc w Afryce i odznaczył się w bitwie pod Toro przeciw Kastylczykom, za co otrzymał przydomek *Wielkiego*. Wspiérał żeglugę i przylądek burz nazwał przylądkiem Dobréj Nadziei; odrzucił jednak ofiarę Kulumba.—**Jan III**, 1521—57, brat i następca Emanuela W. (ob.). Wspiérał handel i sztuki. Jego statki odkryły Japoniję. W państwie swém zaprowadził J. inkwizycyję.—**Jan IV** z Braganzy, z przydomkiem *Szczęśliwy*, założyciel nowéj dynastyi Braganckiéj, panował 1649—56, ur. 1604 r. Portugalczycy podniósłszy oręż przeciw ciemiężtwu panujących Hiszpanów i pokonawszy ich, oddali koronę portugalską J., ks. Braganzy, 1640. J. wypędził Holendrów z Brazylii (1654), ale stracił Ceylon.—**Jan V**, 1707—1750, ur. 1689 r., syn i następca Piotra II. Podczas hiszpańskiéj wojny sukcesyjnéj połączył się z innemi mocarstwami przeciw Francyi. Po pokoju utrechckim Portugalija używała jednak głębokiego pokoju.—**Jan VI** (Maryja Józef Ludwik), król portugalski i cesarz brazylijski, ur. 1767 r., wnuk króla Józefa I a syn królowéj Maryi i Infanta Dom Pedro, który jako król nazywał się Piotr III († 1786). Od 10 Lut. 1792 jako książę Brazylii sprawował regencyję w imieniu obłąkanéj matki. W 1793 r. przystąpił do piérwszéj koalicyi przeciw Francyi, ale mocą pokoju w Badajoz (6 Stycz. 1801) musiał Hiszpanii ustąpić Olivenza a Francyi część Gujany. W Listop. 1807 Napoleon I, gdy J. nie chciał wykonywać jego rozporządzeń względem Anglii, ogłosił dom Braganza za odpadły od tronu i armija franc.-hiszp. wkroczyła do Portugalii. Wówczas J. ustanowił juntę regencyjną (26 List. 1807) a następnego dnia odjechał ze swą rodziną do Brazylii. Z Rio-de-Janeiro ogłosił 1 Maja 1808 protest przeciw wszystkiemu, co zaszło w Portugalii. Anglija wzięła Portugaliję w swą opiekę a Beresford (ob.) wywiérał ogromny wpływ na rządy kraju. Po śmierci matki (20 Mar. 1816) został J. rzeczywistym królem. W 1821 wrócił do Portugalii a 1 Paźdz. 1822 zaprzysiągł nową wolnomyślną konstytucyję, przeciw któréj prowadzili zgubne machinacyje jego żona Karolina i syn Dom Miguel. Król ich wypędził wprawdzie, ale zniósł zarazem konstytucyję. Wkrótce wszakże wygnańcy ci wrócili i ponownie w kraju wichrzyli. W 1825 uznał niepodległość Brazylii; † 1826, naznaczywszy regentką Portugalii córkę Maryję Izabelę. Jego małżonka, Karolina hiszpańska, powiła mu dwu synów: Pedra i Miguela. Piérwszy z nich został 1822 cesarzem Brazylii i zrzekł się 1826 korony portugalskiéj na rzecz swéj córki Maryi da Gloria. (Ob. *Braganza*, *Brazylija* i *Portugalija*).

Jan Nieustraszony, hr. Nevers, po śmierci swego ojca Filipa Zuchwałego (1404) książę Burgundyi, ur. 1878 r. Zostawszy naczelnikiem stronnictwa Burgundzkiego, przeciwnego Armaniakom (ob. Armagnac), kazał zamordować 1407 księcia orleańskiego. W r. 1418 zajął podstępem Paryż, gdzie straszną sprawił rzeź pomiędzy Armaniakami. W roku następnym pojednał się z Delfinem ale zamordowany został na umówionéj z nim schadzce na moście Monteraut 1419.

Jan D'Albret, król Nawarry, ob. Albret.

Jan, imię trzech królów szwedzkich.—**Jan I**, zwany *Młodym*, syn Swerkera, panował 1219—22.—**Jan II**, zarazem król duński i norwegski, syn Chrystyjana I, ur. 1455 r., panował 1481—1513.—**Jan**

III, syn Gustawa Wazy, pozbawił tronu swego brata Eryka XIV (ob.) 1568 i panował do 1592 r. Przeszedłszy na katolicyzm, ożenił sie 1562 z Katarzyną Jagiellonką, siostrą Zygmunta Augusta. Z tego małżeństwa urodził się Zygmunt III, król polski.

Jan Parricida (Ojcobójca), zwany także *Janem Szwabskim*, wnuk Rudolfa Habsburga, sprzysiągłszy się z panami Szwabii Wyższéj przeciwko swemu stryjowi, cesarzowi Albrechtowi I, z powodu że nie był przypuszczany do rządów nad krajami dziedzicznemi, zamordował go (Maj 1308) w okolicy dawnéj Vindonizyi (Windisch w Argowii). Spólnicy téj zbrodni zostali ogłoszeni bannitami przez cesarza Henryka VII i całe życie byli ścigani przez nieubłaganą zemstę wdowy Elżbiety i córki zamordowanego Agnieszki, królowéj węgierskiéj. Jan zakończył życie jako mnich, podług jednych w Pizie, podług innych zaś w majątku swoim Eigen 1360.

Jan, imię kilku elektorów i książąt saskich.—**Jan Stały**, elektor saski 1525—32, ur. 1467 r., syn elektora Ernesta, nastąpił po swoim bracie Fryderyku Mądrym 1525 r. i był jednym z piérwszych stronników reformacyi. W r. 1526 zawarł przymierze torgawskie z landgrafem heskim Filipem I i przybył na sobór w Spirze; 1528 kazał odbyć ogólną wizytę kościołów w swoich krajach i 1529 założył protestacyję przeciwko postanowieniom sejmu spirskiego, nieprzychylnym sprawie reformy; 1530 złożywszy na sejmie w Augsburgu wyznanie augsburgskie (ob. *Augsburgskie wyznanie*), usiłował przywieść do skutku związek smalkaldzki. † 1532 w Schweinitz pod Wittenbergiem nie doczekawszy się pokoju religijnego.—**Jan Fryderyk I**, zwany *Wspaniałomyślnym*, ostatni elektor saski z linii Ernestyńskiéj, 1532—47, syn poprzedniego, ur. w Torgawie 1503 r., sprawował rządy po śmierci ojca za siebie i swego nieletniego brata Jana Ernesta, któremu 1542 r. odstąpił zarząd Koburga z dodatkiem 14,000 fl. Jako gorliwy protestant wspólnie ze sprzymierzeńcami szmalkaldzkimi wygnał Henryka księcia Brunświku z jego własnych posiadłości. Obok tego zostawał w ciągłéj niezgodzie z krewniakiem swym Maurycym, księciem saskim. Wojna, jaka z wiosną 1542 pomiędzy obudwoma wybuchnąć miała, została szczęśliwie odwróconą przez Filipa, landgrafa heskiego. Podczas wojny między cesarzem Karolem V a związkiem szmalkaldzkim Maurycy stanął po stronie ostatniego i spustoszył kraje Jana Fryderyka, po czém tenże, wetując poniesione krzywdy, nietylko własne odzyskał ziemie, ale nadto zdobył kraje Maurycego, za co jednak ogłoszony został przez cesarza bannitą; zwyciężony zaś 23 Kwiet. 1547 w bitwie pod Mühlberg, popadł w niewolę. Przyjąwszy obojętnie wyrzeczony na się wyrok śmierci, który zapewne nigdy spełnionym być nie miał, zrzekł się elektorstwa w swojém i swego potomstwa imieniu i pozostał nadal jeńcem cesarza. Gdy Maurycy zwrócił 1552 swój oręż przeciwko cesarzowi, Jan Fryderyk został oswobodzony z niewoli i wrócił do Turyngii. Po śmierci bezpotomnego brata swego Jana Ernesta (1553) odziedziczył jego posiadłości, ale nie mógł już odzyskać godności elektorskiéj, † 1554 w Wejmarze. Za ślubiony z wierną mu we wszystkich kolejach życia Sybillą, ks. Kliwii, pozostawił trzech synów: Jana Fryderyka II, Jana Wilhelma i Jana Fryderyka III.—Por. Burkhardta „*Die Gefangenschaft J's des Grossmüthigen*“ (Weim. 1863).—**Jan Fryderyk II**, czyli *Średni*, książę saski, ur. 1529 r., syn poprzedn., po kapitulacyi wittenbergskiéj, wspólnie z bratem swym *Janem Wilhelmem* (ur. 1530), objął w imieniu młodszego brata zarząd przypadłych mu posiadłości; wykonywając wolę ojca, założył 1552 uniwersytet w Jenie. Po zgonie ojca, mocą dobrowolnéj między braćmi ugody, miał sobie na pewien oznaczony czas poruczone rządy całego kraju. Gdy atoli *Jan Fryderyk III* (ur. 1537) † 1565 bezdzietnie, dwaj pozostali bracia podzielili się jego dziedzictwem, przyczém J. F. wybrał sobie księstwa wejmarskie i gotajskie, bratu zaś oddał księstwo koburgskie. Za przyjęcie w swoję opiekę banity Wilhelma z Grumbachu, sam podległ 1566 banicyi, któréj ekzekucyja została poruczona Augustowi, elektorowi saskiemu. Pojmany 17 Kwiet. 1567 r., został uwięziony w Wienerisch-Neustadt w Styryi i tu † 1595. Dwaj jego synowie *Jan Kazimierz* i *Jan Ernest* zmarli bez potomków płci męskiéj 1632 i 1638 a posiadłości ich przeszły na własność linii wejmarskiéj.—Por. Becka „*J. der Mittlere, Horzog zu Sachsen*“ (2 t., Weim. 1858).—**Jan Jerzy I**, elektor saski, 1611—56, ur. 1585 r., syn elektora Chrystyjana I i Zofii Brandeburgskiéj, nastąpił 1611 po swym bracie Chrystyjanie II. Podczas trzydziestoletniéj wojny trzymał początkowo stronę cesarza, ale 1631 przyłączył się do Szwedów; pokojem zaś pragskim (30 Maja 1635), otrzymawszy jako własność dziedziczną posiadane dotąd w zastawie Łużyce, połączył się znowu z cesarzem i wypowiedział wojnę Szwedom 6 Paźdz. 1635. Naraził przez to kraj swój na wieloliczne klęski, zadawane mu zarówno przez sprzymierzeńców jak nieprzyjaciół i musiał w końcu zawrzéć ze Szwedami zawieszenie broni w Kötzschenbroda 27 Sierp. 1645. Na mocy pokoju westfalskiego (1648) zatrzymał w posiadaniu Łużyce oraz biskupstwa misnieńskie, merseburgskie i naumburgskie, nie troszcząc się bynajmniéj o polepszenie stanu swego kraju, zniszczonego wojną, † 1656. Godność elektorską otrzymał najstarszy syn jego Jan Jerzy II; trzéj zaś młodsi synowie założyli linije boczne, Sachsen-Weisenfels, Sachsen-Merseburg i Sachsen-Zeitz (ob. *Saksonija*).—**Jan Jerzy III**, elektor saski, 1656—80, syn poprzedniego, ur. 1613 r.; po śmierci cesarza Ferdynanda III sprawował wikaryjat państwa i przyczynił się najwięcéj do obioru Leopolda. Jakkolwiek usposobienia niewojowniczego, wspiérał jednak cesarza podczes wojny z Francyją. W 1660 otrzymał część ziemi hennebergskiéj, a 1677 zawarł układ sukcesyjny z Sachsen-Lauenburgiem; † 1680 w Freiburgu.—**Jan Jerzy III, elektor saski**, 1680—

91, ur. 1647, syn i następca poprzedniego. Talent znakomitego wodza okazał w wojnie z Francyją 1673. Podczas oblężenia Wiednia 1683 pomagał dzielnie Polakom pod Janem Sobieskim w bojach z Turkami. W r. 1690 objął dowództwo nad armiją niemiecką przeciwko Ludwikowi XIV i chociaż dotarł aż do Landau nic więcéj nie mógł jednak zrobić i rozchorowawszy się w obozie, † 1691 r. w Tübindze.—**Jan Jerzy IV**, elektor saski, 1691—94, syn i następca poprzedniego, ur. 1668. Jego matka była księżniczką duńską i stąd nazywano go także następcą tronu duńskiego i norwegskiego. Zakochany w Magdalenie Sybilli von Neitschütz (ur. 1675 r.), wyniósł ją 1693 do godności hrabiny von Rochlitz i miłość tę przechował nawet mimo związku małżeńsk. z Eleonorą Erdmutą Ludwiką Sax-Eisenach, owdowiałą margrabiną Brandeburgsko-Ansbachską. Podobnie jak ojciec, trzymał się strony cesarza i występował przeciwko Francyi. Zaraziwszy się ospą od swéj kochanki († 17 Kwiet. 1694), † 27 Kwiet. 1694, zostawiwszy rządy swemu bratu Augustowi II. (ob.) *Mocnemu*.

Jan (Nepomucen Maryja Józef), król saski od r. 1854, jeden z najwykształceńszych książąt naszych czasów, syn ks. saskiego Maksymilijana i księżnéj Parmy; otrzymawszy bardzo staranne wychowanie, wszedł w 20 roku życia jako rzeczywisty członek do tajnego kolegijum finansów, w którém 1825 r. objął zwierzchni kierunek nad jednym z departamentów. W r. 1821 odbył podróż do Włoch z bratem swoim Klemensem, zmarłym w téj podróży. Owocem jego prac naukowych we Włoszech było tłumaczenie *Boskiéj Komedyi* Dantego, opatrzone krytycznemi i historycznemi objaśnieniami, które wyszło pod przybraném imieniem *Philaletesa* (3 t. Lipsk 1839—49). Po wyborze najstarszego brata na współregenta, stanął J. 1830 na czele komisyi, wyznaczonéj do utrzymania spokojności publicznéj, objął dowództwo nad gwardyją komunalną i wszedł do rady tajnéj; następnie był prezesem rady stanu i wszedł do piérwszéj izby stanów. Tutaj należał do najznakomitszych członków i brał udział we wszystkich najważniejszych pracach; w swoich sprawozdaniach, mowach i pismach złożył dowody wysokiego rozumu, wielkiéj szlachetności i patryjotyzmu. Odznaczał się zawsze duchem pojednawczym. Po śmierci brata swego Fryderyka Augusta II (9 Sierp. 1854) wstąpił na tron saski i w zarządzie kraju szedł śladami poprzednika. W wojnie 1866 stał po stronie Austryi a w wojnie francusko-niemieckiéj 1870—71 po stronie Prus. (Ob. Saksonija). Ze związku małżeńskiego zawartego 21 Listop. 1822 z Amaliją Augustą, ks. bawarską (ur. 1801), urodziło się 3 synów i 6 córek: następca tronu Albert (ob.), Ernest (ur. 1831 r., † 1847), Jerzy (ur. 1832), od 1859 mąż Maryi Anny, infantki portugalskiéj, i sześć córek, z których tylko dwie pozostają przy życiu: Elżbieta (ur. 1830, od 1855 wdowa po księciu Genui) i Zofija (ur. 1845, od 1865 żona Karola Teodora, ks. bawarskiego).

Jan (Chrzciciel Józef Fabijan Sabastyjan), arcyksiążę austryjacki, ur. 1782 r., szósty syn cesarza Leopolda II; 1800 otrzymał naczelne dowództwo nad wojskiem austryjackiém. 1805 pociągnął do Tyrolu i w Vorarlbergu kierował uzbrojeniem ludu. Po stracie Tyrolu przekazał wszystkie swe zbiory naukowe dla uniwersytetu w Insbrucku, który obrał go stałym rektorem. Podczas przygotowań do nowéj wojny, pod jego kierunkiem postanowiono i wprowadzono w wykonanie wielkie środki obrony narodowéj, mianowicie urządzono rezerwy i landwery. Przy pomocy Hormayra uskutecznił J. potrzebne przygotowania do powstania Tyrolu i 1809 dowodził wewnętrzną armiją austryjacką. W r. 1811 założył instytut Johanneum w Gracu. Podczas wojny 1813—15, jako dowódca rezerwy, zmusił do kapitulacyi Hüningena, zresztą żadnego nie brał ani w działaniach dalszych wojennych udziału, ani w ogóle w sprawach politycznych, popadłszy w niełaskę u dworu. Przebywał tedy po większéj części w Gracu, oddając się naukom i używając powszechnéj w narodzie popularności. Dopiéro 29 Czerw. 1848 w zgromadzeniu narodowém frankfurckiém wybrany został znakomitą większością na zawiadowcę państwa; 20 Grud. 1849 złożył tę godność i wrócił do Styryi, gdzie † 1859 w Gracu. Od 1827 r. zaślubiony był morganatycznie z Anną Plochel (ur. 1804), która późniéj otrzymała tytuł hrabinéj Meran i baronowéj Brandhof; ze związku tego ur. mu się 1839 syn Franciszek, hrabia Meran i baron Brandhof.

Jan Luksemburski, król polski, mając lat 14, roku 1310 poślubił 22 letnią Elżbietę, córkę Wacława II, króla Czech i Polski (ob.) i Ryksy Przemysławówny II, a przez to nabył wszelkich praw na swą żonę, przez zrzeczenie Łokietka spadłych (ob. Henryk I, dziedzic król. pol.). Książęta szląscy kolejno praw swych na niego zrzekali się (Somersb. *Script. Rer. Sil.* I) tak że 1323 ledwo Bolko lignicki uznawał Łokietka (ibid III 144). Niepoprzestając na tém, „po długich sporach“ zmusił Wacława mazowieckiego 1329, do uznania się lennikiem Czech, i przymiérza przeciw Łokietkowi „królowi Krakowa“ (Orginał u Narusz, 8, 207) 3 Kwietnia 1329 Jan dał prawo krzyżakom fundowania miast w Dobrzyńskiém (Dogiel), a 1330 16 Marca, zbył ją, obligując się niewprzód z Łokietkiem i jego synowcem zawrzéć pokój aż się Dobrzynia zrzeką (ibid). 1332 r. tytułując się królem Czech i Polski w razie zgody z królem krakowskim przyrzeka odstąpić ziem między Wisłą a Notecią położonych (Rzyszcz. i Muczk. C. D. II). Rozejm między J., Polską i Mazowszem, zawarty 1331, przedłużono 1334 — i w zastaw dano Ziemowitowi Brześć, prócz cła w Raciążu, lub Maciejowi, kujawskiemu bpowi, który mieli dostać Krzyżacy, w razie takiego wyroku Jana i Karola Roberta. W Trenczynie i 1335 w Wyszohradzie węgierskim, Jan miał zapewnioną neutralność od Węgier w razie wojen o Szlązk (które wypadły 1336), i zrzekł się praw do Polski za 20,000 kóp groszy pragskich, a wziął Szlązk i Mazowsze. Kazimierz W. dowodził że miał większe prawo do Wielkopolski (inferioris Poloniae), jako stryj Ryksy, która że *kobiéta*

niemogła dziedziczyć państwa. Mimo to Jan wpływał jeszcze na przebieg sporu z Krzyżakami, 1337 wziął mianowicie w zastaw Brześć i Dobrzyń, które w razie zrzeczenia się Chełma i Pomorza miał wydać Kazimierzowi W. do ś. Trójcy, a w razie przeciwném wraz z Włocławkiem, trzymaném przez Polaków krzyżakom. W Poznaniu Jan z Kazimierzem W. ustanowili trybunały do spraw pogranicznych. — Jeszcze 1345 najechał Jan Polskę, doszedł do Miechowa, ale rozbito go pod Lelowem z pomocą Węgrów. Prawa Jana do Polski oczywiste, lubo nieprzyjęte przez naród jak obu Wacławów, okupione zostały stratą Szlązka i Płocka. Łokietek chciał je przejąć żeniąc Kazimierza W. z dziecinną jeszcze Judytą (ob.), córką Jana Luksemburskiego (*Chr. Aulae regiae, ed Freher* 83), 1341 Jan chciał wydać ukochaną Kazimierzowi W. Małgorzatę bawarską, ale ta † (Narusz 9, 85).

Jan Albert (Olbracht), król polski (1492—1501). Korzystając z chwili i wskazówek testamentu jego brata Kazimierza III Jagiellończyka (ob.), Litwa obrała w. księciem Aleksandra nieczekając Korony. Litawor Chreptowicz wyraźnie żądał od Aleksandra by tylko litewskim i witoldowym (antyunickim) sposobem rządził. W Koronie elekcyja prócz 3 braci, wachała się jeszcze między nimi a Januszem II mazowieckim (ob.), którego Fryderyk kardynał z 1,600 rycerstwa przeparł, mimo Zbigniewa Oleśnickiego, arbpa. Obrano Olbrachta, ur. 1459, choć Zygmunta popiérali Rafał Leszczyński i Tarnowscy. Gdy Janusz II † 1495, O. zajął Płockie, Konradowi jego bratu dał lennem Czerskie, a Warszawę, Wyszogród, Zakroczym, Ciechanów, Łomżę i Nowydwór dożywociem 1496.—Roku 1498 kupił za 80,000 złp. i 200 grzywien rocznéj pensyi Zator, od 1438 hołdowniczy. Od 1493 namawiany przez posła Wenecyi do wojny z Turkami; w Lewoczy 1484 zjechali się bracia Władysław czeski, Jan O., Zygmunt głogowski i kardynał Fryderyk i podobno ułożyli wygnanie Stefana z Multan i osadzenie tam Zygmunta. Tak zyskawszy podstawę działania, miano ruszyć na Turka. Wyprawa bukowińska 1499 stała się tylko grobem, może umyślnym (ob. Kalimachowe rady), grobem zbyt potężnéj szlachty, a zamiary przeciw Turkom, wydały tylko odnowienie unii 24 Lipca 1499, i pięcioletni rozejm 1500 r. z Bajazetem tureckim. Do odnowienia unii przyczyniły się i obawy przed Iwanem Groźnym, który 1491 uknuł z cesarzem Maksymilijanem *piérwszy projekt rozbioru* Polski, a 1493 najechawszy Litwę, pokojem zyskał Wiazmę, Mścisław, Torusę, Oboleńsk, Kozielsk, Odojów, Woroteńsk i kraj po Uhrę. Z Heleną rzucił piérwszą sieć połowu religijnego. Klęska pod Wiedroszą Litwy, napaść Tatarów aż na Ruś Czérwoną z podmowy Iwana 1500 r., będące tylko dalszym ciągiem napadów 1499 i najazdu multańskiego Stefana 1498, zakrwawiły schyłek rządów Jana O., który po † w. mistrza krzyżackiego, żądał hołdu od Fryderyka saskiego, nowego mistrza i groził mu wojną, zjechawszy do Torunia, gdy nagle † 1501 7 Czerwca. Z czasów panowania Jana O. jest wielce ważném potwiérdzenie statutu nieszawskiego z 1454 r. Staje zasada neminem captivabimus nisi jure vinctum. Starostwa oddzielone od dygnitarstw (prócz krakowskiego), które zawsze dostawać się mają posesyjonatom ziemi, w któréj wakują. Odrębność ta znika już co do pieczęci wielkiéj i małéj oraz urzędów dworskich, które nie wedle ziem mają być dawane. Może to służyć za dowód zacierania się ostatecznego ziemskich kanclerzy (ob.). Prawodastwo i prawo wojny przyznane sejmom, jako też ograniczenie podatków do łanowego. Jednocześnie upodlony jest stan kmieci. Obostrzono prawo ruszania się kmięci, wyjęto ich z pod sądów ziemskich, pozwolono jednemu tylko synowi kmieciemu uczyć się. Plebejom dozwolono wstępu tylko do beneficyjów guieźn., płockiego, włocławskiego i krakowskiego. Mieszczanom niewolno kupować dóbr ziemskich—na prawie rycerskiém. Szlachta wolna od ceł, czopowego, ma wolną żeglugę po Wiśle do Gdańska. Jednocześnie 1496 Jan O. niedozwolił wrocławskim kupcom handlować bezpośrednio z Rusią, Prusami Mazowszem i Litwą, nakazując Ruskim nie do Wrocławia lecz Krakowa i Poznania i Kalisza jeździć i odwrotnie. 1498 pozwolił tylko Wrocławianom kupczyć z Prusami, zniósłszy monopol na targ toruński, w zamian dostawionych sobie dział i prochu na wojnę z Turkiem. Zakaz ten zresztą wedle Jana O, pochodził stąd, że Wrocławianie i Szlązacy w ogóle, wysokie ażio na swą monetę kładli, Władysław zaś czeski tłumaczył, że to było skutkiem upodlenia umyślnego monety przez Krakowian po klęsce bukowińskiéj (por. dokumenty od 1496 r. do 1499. *Przyczynki do Dziejów Polskich*, Mosbach str. 117 — 121).—Prócz dawniejszéj pracy Ł. Gołębiowskiego „*Dzieje Polski za panowania Jagiellonów*“ (1846 i 1848), Albertrandego „*Panowanie Kazimierza, Jana Alberta i Aleksandra Jagiellończyków*“ (1827),—najświeższą prace wydał Czerny Fr. „*Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków*“ (Kraków 1871).

Jan Kazimierz Waza, syn Zygmunta III i Konstancyi, król polski, urodzony 1609 roku, brał udział 1624 r. w wyprawie cesarskiéj, 1635 r. na Bernarda ks. Wejmaru, służącego wonczas Francyi, 1637 jeździł po Cecyliję Renatę dla brata, 1638 pojechał do Hiszpanii animi causa, zagnany burzą do Tour du Bouc (o 8 mil od Marsylii), dopiéro 1641 dobył się z więzienia, gdzie go trzymał Richelieu, niby za to, że szpiegował porty Francyi, by tém łacniéj potém pokierować flotą hiszpańską, któréj miał zostać admirałem. 1643 wstąpił do jezuitów, 1645 zostaje kardynałem, 1646 na wieść o wojnie tureckiéj spieszy z powrotem do kraju. „Bacząc na dzielność charakteru, jaką J. K. w piérwszych latach swego panowania rozwinął, należy te objawy brać za pragnienie wypełnienia téj próżni wewnętrznéj, jaką w sobie ludzie czynu czują“ (Szujski). Pod grozą klęski korsuńskiéj 26 Maja 1648, skrzyżowania układów przez srogą represyję Jeremiego Wiśniowieckiego (ob.) z Kozakami (ob.), zebrał się sejm konwokacyjny (6 Lip-

ca) i wysławszy w końcu Kiśla (ob.) na rokowanie z nimi, potwierdził 3 regimentarzy (Ostrogski, Koniecpolski, Ostroróg „pierzyna, dziecina, i łacina") dodając im 31 komisarzy. Gravamina dysydenckie odłożono do elekcyi, na 6 Październ. naznaczonéj. Klęska pilawiecka, któréj niezagładziła dzielna obrona mieszczan Lwowa pod Krzysztofem Grodzickim, opuszczonych przez szlachtę, oblężenie Zamościa przez Chmielnickiego i rabunek Sędomierza zajęły czas do elekcyi. Wśród oburzenia szlachty na panów, za wpływem Ossolińskiego kanclerza, Kiśla, królowéj a wreszcie i Chmielnickiego stanął obiór J. Kazimierza, gdy Karol Ferdynand Waza (ob.) ustąpił 17 Listopada, a 20 Listop. nominacyja nastąpiła. Chmielnicki, usprawiedliwiając się, że tylko gwałty Wiśniowieckiego i Aleksandra Koniecpolskiego do napadu go skłoniły, cofnął się do Kijowa na wezwanie króla, i przyjął 24 Lutego 1649 roku rozejm, dla dalszych układów. 17 Stycz. koronacyja, 30 Maja ślub z Maryją Ludwiką, dla „oszczędności" by niebyło dwu królowych odbyto. Mimo rozejmu, hufce „królewiąt" przekraczały liniję neutralną i rżnęły Kozaków i chłopstwo. Prysły więc układy, wojska musiały cofnąć się pod Zbaraż, gdzie ich obległ Chmielnicki z Tatarami, a gdy J. K ogłosiwszy go zdrajcą i buntownikiem, stanął pod Zborowem, osaczył i króla. 17 Sierpnia, za protekcyją Islamgieraja, hana tatarskiego, stanęła ugoda zborowska, mocą któréj Tatarom haracz 200,000 tal. przyrzeczono, za co obiecywali pokój; Kozakom zaś wracano prawa, przyrzekano rejestr 40,000 z dóbr królewskich i szlacheckich, wypędzenie żydów i jezuitów, miejsce metropolicie w senacie. Mieli być 3 wojewodowie schyzmatycy, Chmielnicki starostą czechryńskim i hetmanem, wreszcie wszystkiem amnestyję udzielono. „Ugoda zborowska upokarzała Lachów, wypełniała program kozacki". Na sejmie 22 Listop. szlachta unosiła się nad Wiszniowieckim, okazując tém niechęć do ugody, metropolitę niedopuszczono do sejmu. To téż Chmielnicki już w Czerwcu ogłosił się poddanym Turków, a gdy J. K. coraz bardziéj przechylał sie do stłumienia Kozactwa orężem, czego przeciwnik J. Ossoliński kanclerz, właśnie † 9 Sierpnia 1650 r., wojska do nowéj wojny pod Kamieniec się ściągały. Niezwykłą pracowitość i energiję w téj mierze okazał sejm 6 Grudnia, który znów Chmielnicki nowemi żądaniami obesłał. Dla pozoru i zyskania na czasie wysłano przeważnie katolicką komisyję, z St. Zarębą, biskupem kijowskim, na czele, do Chmielnickiego, który knuł zmowy z Rakoczym (ob.). Kostka Napierski (ob.) zajął Czorsztyn na czele uzbrojonych wieśniaków, którzy i w W. Polsce ruszyli się. Zdławiono te ruchy ogólnéj niechęci przeciw królewiętom. Trzydniowa bitwa pod Beresteczkiem 28—30 Czerwca 1651 okryła chwałą J. Kazimierza, któryby był zniósł wtedy całe Kozactwo, gdyby nie zawiść Krzysztofa Opalińskiego, woj. poznańsk., i Hieronima Radziejowskiego, dwu warchołów i ich narzędzia mimowolnego Marcina Dębickiego, który sprowadził rokosz. Przez nich „zwycięstwo beresteckie, równe grunwaldzkiemu w znaczeniu", zależało znowu od *ugody* białocerkiewskiéj 28 Września 1651 roku, jak zwykle niedotrzymanéj. Tylko 20,000 rejestrowych Kozaków jest wolnych, ale do nich z Litwy brać niewolno; z Kijowa mało. Wojska polskiego niebędzie w Ukrainie, Żydom i Polakom wolno wrócić. Grecka religija uznana. Czechryń własnością hetmanów, którzy zerwą z Tatarami. Sejm i król potwierdzą traktat obustronnie zaprzysiężony. Sejm atoli 1652 zerwał Siciński z podmowy Janusza Radziwiłła, który z dwoma powyższymi i Stefanem Zamojskim, miecznikiem sieradzkim, sprawę osobistą Radziejowskiego i wakansów użyli do napaści na króla za bezskuteczność wyprawy beresteckiéj. Klęska pod Batohem Kalinowskiego (ob.), mającego wstrzymać Chmielnickiego w wyprawie na Multany, wynikła z braku ostrożności, niestósowania słów do siły i czasu, była wichrzycielom odpowiedzią. Umarł i Kisiel, drugi zwolennik zgody z Kozakami, którzy ciągnieni przez Buturlina do Moskwy, przez Radziejowskiego do Szwecyi, a po wyprawie króla zakończonéj ugodą żwaniecką z Tatarami 14 Grudnia 1653 roku, przez tychże opuszczeni, przecięli dalsze porozumienie z Polską poddaniem się carowi Aleksemu 1654. Jestto *piérwszy owoc* przechylenia się J. K. na stronę polityki szlacheckiéj, wbrew planom Władysława IV, Kisiela, Ossolińskiego i samego Chmielnickiego. W sprawie tytułu kr. szwedzkiego, z sejmu 1652 broniącego w Radziejowskim infamisie „wolności polskiéj", król wysłał Kanasila do Krystyny szwedzkiéj, zrzekając się tytułu dla spokoju. Radziejowski przez posłów Rocqa 1653, Kocha 1654 oraz Jana Majera de Liliental, niby pod pozorem układów o sojusz przeciw w. ks. Moskwy, i sporów o tytuły, wywiedział się o stanie umysłów, niechętnym dla J. i wreszcie w Polsce zadzierżgnięto „konspiracyję" ze Szwedami przeciw, J. do któréj przystąpili dysydenci (Linage de Vauciennes *Mémoires de ce qui c'est passé en Suede* 1645, 1655, Kolonija 1677; por. list Andrzeja Trzebieckiego). W 1655 uchwalono z obu stron wojnę, w Sztokholmie w Marcu, w Grodnie w Maju, a do Warsz. przed sejmem Koch przywiózł do senatu list od Radziejowskiego, wyłuszczający *różność spraw króla i Rzpltéj*. Senat odpowiedział godnie, ale za to pod Ujściem 1655 r. pospolite ruszenie wielkopolskie z wojewodami Krz. Opalińskim, poznań. Karol. Grudzińskim, kaliskim, Jakóbem Rozdrażewskim inowrocławsk. Piotrem Opalińskim, podlaskim, i 2 kasztelanami, uznało protekcyję Karola Gustawa dla Poznańsk. i Kalisk., oddały mu na własność królewszczyzny, dochody i cła i t. d. grożąc opornym konfiskatą dóbr na rzecz króla Szwecyi. Hetman i koniuszy Radziwiłły w Kejdanach uznali go w. ks. litewskim. Bp. żmudzki akt submisyi z Radziwiłłami podpisał. J. pod Opocznem złożył komendę na St. Lanckorońskiego i z porady 40 senatorów schronił się do Szlązka, mówiąc do Jerz. Lubomirskiego „Ustępuję dla spokoju i dobra Rzpltéj i życzę sobie tylko aby pamięć o mnie zachowali w sercu Polacy". Czarniecki mu-

siał zdać Kraków Szwedom, gdy z Al. Prackim, substytutem skonfederowanego wojska kwarcianego, poddali się tymże, z chorągwiami Dymitra Wiśniowieckiego, Aleks. Koniecpolskiego, Jana Sapiehy, Piaseczyńskiego i Jana Sobieskiego. St. Potocki hetman pobity został przez Chmielnickiego pod Gródkiem i tylko męstwo mieszczan i Krzysztofa Grodzickiego Lwów ocaliły przed zaborem na rzecz Aleksego. Bp. grecki lwowski Żeliborski skłaniał Chmielnickiego do odwrotu. Sieradzkie z J. Koniecpolskim, wojewodą, poddało się 17 Sierp. 1655 zaś 21 Paździer. delegaci województw: krakowsk., sędomirsk., lubelsk., rusk., bełsk., wołyńsk. i kijowskiego uznali Karola Gustawa *królem polskim*, a w odpowiedź na tegoż wezwanie z 28 Października resztki wojska, ocalałe od Szwedów pod Wojniczem, od Chmielnickiego pod Gródkiem, z obu hetmanami 3 Listopada poddały się nowemu królowi. Tak J. K. *sam naród się wyrzekł* 1655 roku. Zachwiał się i J. Lubomirski a biskup krakowski Gębicki w liście do niego z 5 List. radzi zapytać się J. K. o zamiary, a że odpowie pewno niepomyślnie, skłonić Karola Gustawa do złożenia sejmu i przyjęcia katolicyzmu. Nawet akt tyszowieckiéj konfederacyi (ob.), będącéj objawem reakcyi narodowéj przeciw Szwedom, składa się koniecznością, że stan rycerski przyjął protekcyję Szwedów. Nie wiążę się też przy J. K., bo niewie „czy król wygnany, za całość religii katolickiéj, praw i swobód dobrowolnie i chętnie się ofiaruje". Na Szlązku J. K. ofiarował swą koronę dla ocalenia kraju dzielniejszym od siebie: Rakoczemu (ob.), Ferdynandowi III cesarzowi, i elektorowi brandebursk. Jednocześnie J. K. wydał uniwersał, wzywający do powstaniu „bez czekania na wodzów i wojewodów", gromadząc się kupkami „z własnymi poddanymi". Kozactwo, ujęte aktem 4 Maja 1655 jeszcze, obiecującym szlachectwo a chłopstwu oczynszowanie, z naciśnionym przez hana Tatarów Chmielnickim, uznaje J. K. swym królem. Han z 40,000 Tatarów z pod Halicza pisze by król wracał i wzywa hetmana Potockiego do wspólnéj napaści na Szwedów. Tak Tatarzy ratowali Polskę. W kraju na Szwedów powstał Krzysztof Żegocki (ob.) w W. Polsce, na Podgórzu Nowy Sącz i włościanie z Nawojowy pod Felicyjanem Kochowskim i Wąsowiczem; ruszyła się i szlachta z Konstant. Lubomirskim, star. sądeckim, Wrzeszczowica ubili chłopi wielkopolscy. Kordecki August (ob.), obroną Częstochowy, rozniecił zapał religijny. Pod jego wpływem J. K. we Lwowie 1 Kwiet. 1655 składa votum, że uwolni ze wszystkiemi stanami lud od ciężarów i ucisków, *za którego łzy i krzywdy siedmioletnie klęski Polskę nawiedziły*. Powstaje myśl zniesienia sejmików, oddania władzy w ręce króla i senatu, gdy stan rycerski ma tylko przedstawiać swe potrzeby. Maryja Ludwika Gonzaga (ob.) podnosi projekt obioru następcy za życia króla. Ferment ludowy nawet podobno odwołał przelęknioną o swe włości szlachtę z pod Warsz. i był powodem klęski J. K. 1656 (Rudawski 250—51), będąc zachęcany przez Karola Gustawa darowizną ziemi do denuncyjowania opieszałéj dla Szwedów szlachty (Puffendorf 174, edykt Karola Gustawa z 1 Maja 1656 r. u Rudawsk.). Wyjątkowa władza Czarneckiego, który z J. K. głównie płoszy Szwedów, niezależnego od hetmana i marszałka, sieje piérwsze zarody późniejszego gniewu Jerz. Lubomirskiego (ob.), który np. pod Gnieznem nie brał udziału w bitwie z Szwedami (Jemiołowski), a następnie obraca w niwecz projekt następcy za życia J. K. W obec umów Karola Gustawa z elektorem, to 26 Czerw. 1656 w Malborgu, oddających mu w dziedzictwo Poznań, Kalisz, Łęczycę, Sieradz i Wieluń, to znowu w Labiau 20 List. w zamian W. Polski udzielne Prusy książęce i Warmiję, to z Rakoczym w Styczniu 1657 w Samos Ujvar, rozbiérających Polskę, a tylko *pomocy od Tatarów* (Des Noyers 313), J. K. za pomoc zbrojną przyrzekł koronę Ferdynandowi III, a potém Leopoldowi 1657. Dopiéro 1684 przy sojuszu Sobieskiego z Austryją, ta zrzekła się tego przyrzeczenia (Plebański 361—2 nota). Przez traktat w Welawie i Bydgoszczy zrzekł się J. K. Prus, Bytomia i Lauenburga 19 Września 1655 roku, przez co odciągnął elektora od Szwecyi, Kozaków przejednał J. K. hadziacką ugodą (ob.) i obrócił ich na Szwedów z Wychowskim, lubo obcy żywioł znalazł podporę w Jerzym Chmielnickim synu. Wreście stanął pokój oliwski 3 Maja 1660, warujący powrót Elbląga, Malborga, Kurlandyi, Inflant po Dźwinę, akt i t. d., zapewniający wpływ gwarantce pokoju Francyi na sprawy polskie. Cudnów uzupełnia Hadziacz. Okupiony jednak drogo spokój niszczeje. Z woli narodu Kozacy giną dla Polski. Zapał 1655 roku kończy się wygnaniem Aryjanów 1658; projekt obioru następcy i zapewnienia przez to silniejszéj władzy upada, w obec niechęci J. Lubomirskiego do popieranych przez królowę, główną propagatorkę obioru następcy, Sobieskiego Jana (ob.) i Czarnieckiego Stefana. O zapłatę burzące się wojsko zawiązuje ciągle wojskowe konfederacyje (ob.), hamujące powodzenie wojny z w. ks. mosk. o Litwę, mordujące hetmana (Gosiewskiego). Niezabawem wybucha rokosz Lubomirskiego, popiérany przez Austryję, którą J. K. porzucił za niedanie pomocy w wojnie z Szwecyją. Nic dziwnego, że wśród bratobójczéj wojny z królewiętami stanął rozejm w Andruszowie 1666 r., potwierdzony dla Austryi przez Grzymułtowskiego i będący punktem wyjścia dla rozbioru. Złamana Maryja Ludwika †, jeszcze przed śmiercią będąca powodem starcia Piotra Ożgi z królem na sejmie, na którém zrzeczono się planu obioru i potwierdzenie układu łęgonickiego z Lubomirskim, warującego to zrzeczenie, nastąpiło. Zgorzkło życie J. K. i bez względu na walkę stronnictw Nejburga i Kondeusza, złożył koronę 1668 r. „złamany obradami" jak mówił. Niby ostatnie pożegnanie od kraju, który go wyrzekł się 1655, który sam się zabijał zaślepiony przez oligarchów i czynił go win swoich kozłem J. (*ncipit*) C. (*ałamitas*) R. (*egni*), odebrał J. K. kondemnatę z racyi szlachcica Pisarskiego (Jerlicz). † J. K. w Nevers,

jako beneficyjonarz dóbr opackich 1672 r. Pisali o J. K. najpoczciwiéj Szujski (*Dzieje Polski* III), Jan Konrad hr. Załuski „*Uwagi nad projektem obioru ks. Ludwika Kondeusza na tron*“ (Jasło 1857); Plebański J. K. „*J. K. Waza, Maryja Ludwika Gonzaga*“ (Warszawa 1862); Antoni Walewski, uważa epokę koło 1655 r. za ekstrakt niejako całych dziejów Rzpltéj i, lubo zwolennik polityki austryjackiéj, wiele światła rzuca na tę dobę. Między innemi wskazuje na nieznany fakt polityki gabinetowéj (znany i za Władysława IV). Napisał zaś „*Historyję upadającéj*“ (2 t.) i „*Historyję wznoszącéj się Rzpltéj*“ (2 t.).

Jan Sobieski, syn młodszy Jakóba Sobieskiego, kasztelana krakowskiego (ob.) i Teofili Daniłłowiczówny, wnuczki hetmana Żołkiewskiego, ur. 1624 r. w Olesku, był chorążym w. k. 1656, hetmanem p. k. po Czarnieckim 1665 r., 17 Stycz. t. r. marszałkiem w. k. po Jerzym Lubomirskim, 5 Lut. 1668 hetman w. k.; ożeniony z Maryją Kazimierą d'Arquin, wojewodziną sędomierską 5 Lip. 1665, obrany na tron pod Wolą 21 Maja 1674, koronowany przez prymasa J. Olszowskiego 2 Lut. 1676, † w Willanowie 1696 r. Młodość spędził na naukach w Krakowie i w podróży za granicą z bratem Markiem, 1648 wrócił do kraju, był banitą (Szajn. *Szkice* III), walczył z bratem 1651 pod Beresteczkiem i pod Batohem 1652, w skutek układów Jana Kazimierza pod Żwańcem 14 Grud. 1653, poszedł Jan na zakładnika do Krymu, 1655 przystawszy do Karola Gustawa, z Aleks. Koniecpolskim, Dymitrem Wiśniowieckim zajmował dla Szwedów Prusy. 2 Marca 1656 z powyższymi i Piasoczyńskim wymówił w Zembrowie posłuszeństwo im i dążąc ku Sędomierzowi na Brześć i Podlasie, ledwo nieobskoczył Karola Gustawa u wideł Sanu i Wisły. Brak artyleryi u Polaków uratował Szwedów. Brał udział w 3 dniowéj (29—31 Lipca) bitwie pod Warszawą, w wyprawie cudnowskiéj, która zakończyła się powrotem Kozaków do Polski (17 Paźdz. 1660). Za sprawy elekcyi następcy, był zwolennikiem księcia d'Enghien, w r. 1663 wojował z królem na Ukrainie, kędy Tatarów 40,000 sprowadził, dzielnie spisał się pod Staromłynem, 1664—65 gonił się z Lubomirskim, po którego destytucyi został marszałkiem w. k. i był przeciwny z bpem Prażmowskim i Pacem Krysztofem pokojowi z nim. Brał udział w bitwie pod Mątwami 1666. Gdy 1667 ogromny napad Tatarów krymskich, nogajskich i budziackich z Kozakami Doroszeńki ruszył na Ruś Czérwoną, Sobieski u Podhajec ich zatrzymał, 16 Paźdz. Gałga i sułtanowie obiecywali przyjaźń za zwykły haracz, Doroszeńko zyskał amnestyję i potwierdzenie hetmaństwa. Macnowski wzięty pod Batohem 10 Listopada 1666 r. wrócił z niewoli. Na sejmie 1668, 24 Lutego składając relacyją z téj wyprawy, był wezwany przez króla z wojskiem, aby zasłonił bisk. Bonzy z Beziers, posła Francyi, nienawidzonego przez szlachtę za popiéranie elekcyi ks. Nejburg. Na sejmie konwokacyjnym, pod naciskiem szlachty, wyłączył prymas ks. Condé z liczby kandydatów za jego namową (6 Czerwca 1669) a chcąc obaj zwlec elekcyję, byli powodem starcia koło szopy 17 Czerwca. W ich nieobecności obrano Michała Korybuta; „dzieło to boskie“, mówił prymas, „raczéj tego co pisał cenzurę“ (Olszowski),zauważył Sobieski. By utrudnić ułożenie paktów konwentów 21 Czerw. żądano odesłania ich do koła rycerskiego, a korzystając ze sporów o ordynacyję między Zamojskiemi a matką króla, Sobieski złożył laskę. Zastąpił go marszałek nadworny Klemens Branicki i 6 Lipca zaprzysięgnął (wbrew J. S.) Michał pakta. Odtąd S. osiadłszy na Rusi, gdzie nieszczędząc kosztów kaptował szlachtę, mnożył wojsko, korespondował z ministrem Lionne w Paryżu i posłem Francyi w Wiedniu, żonę w Sierpniu wysłał do Wersalu na układy, spór toczył z hetmanem polnym Dymitrem Wiśniowieckim, a knuł zmowę z Morsztynem i Grzymułtowskim Krz. oraz prymasem dla ks. Longueville. Schwytano listy Lionne'a domagające się zerwania sejmu, wydania twierdzy Francuzom i związku wojska. Na sejm 1670 stanęli deputaci od wojska Sobieskiego, żądając satysfakcyi dla honoru wodza i zapłaty, pozwolono 12,000 zaciągu, i płatniczy trybunał w Radomiu ustanowiono. Niedojście układów z Francyją, zbliżyło Sobieskiego z królem; Dymitr Wiśniowiecki ożenił się z siostrzenicą przyrodnią hetmana, który przyjechał do Warszawy w Maju 1671 i zyskał pełnomocnictwo do układów z Doroszeńką bez względu na Haneńkę (*Ojcz. Sp. II* 139). Gdy Turcyja wzięła Doroszeńkę w opiekę (ibid 143) Sobieski na wypowiedzenie jego wojny z 24 Sierp. odpowiedział zaborem Ladyżyna, Krasnego, Szarogrodu, Brahiłowa, Rajgroda, Działowa, Winnicy (18 Wrześ.), Ściany i in. Mohilowa, Bracławia, zwyciężył Doroszeńkę z Nuredynem pod Kalnikiem (21 Paźdz.), ale pozbawiony pomocy Litwy wrócił do Lwowa, gdzie z fatygi ciężko zachorował. Gdy w Grudniu 1671 Doroszeńko wziął górę, dwór to przypisał Sobieskiemu, ale obrony niegotował, Longueville zjawił się u hetmana w Żółkwi, u prymasa w Łowiczu; na propozycyje zgody z królem, odrzekł S. 28 Kwiet. 1672 skargą na zauszników królewskich, lekceważenie Turka (ze wstrętu do aukcyi wojska a przez to do wzmożenia władzy hetmana) i niepoprawianie faktów konwentów. Na sejmie 25 Maja stanął z roboty Paców projekt konfeder. Litwy i W. P. przeciw malkontentom i Turkom przy królu i całości granic, a właściwie przeciw J. S., który w końcu na wezwanie przyjaciół 18 Czer. zjechał zbrojnie. W obec gróźb wezyra Kiuprulego, † Longuevilla (12 Czerw.),zerwania się układów o detronizacyjnych prymasa z Wiedniem, zgoda J. z królem ledwo niestanęła. Sejm przez Pacowskich stronników burzony bez załatwienia kwestyj paktów, egzorbitancyj i wojska, zakończył się. Pospolite ruszenie, zwołane pod Lublin, niezapobiegło zdobyciu Kamieńca przez Machometa IV, Sobieski zamiast bronić Lwowa, z woli króla miał się z nim łączyć w Lubelskiém, a potém w Bełzie (2 Paźdz.). Skończyło się na pokoju w Buczaczu i konfederacyjach gołąbskiéj i szczebrzeszyńskiéj (ob.) 5 Marca

1673 S. radził sojusz z Europą i Doroszeńką przeciw Turkom, 60,000 wojska i wojny zaczepnéj. Mimo to 1 Lipca postanowiono trzymać się odpornie, 11 Paźdz. z pod Glinian, gdzie Wołosza i Multany przybyli poddać się Polsce, jeśli zwycięży, ruszył Sobieski pod Chocim przez Bukowinę, wbrew hetmanom litewskim, kędy odniósł walne zwycięstwo nad Husejnem 11 Listop. 1673. Litwa oparła się dalszemu pochodowi, wojsko chciało hybern, z Cecory uciekł Kapłan basza. 1 Grudnia wracał Sobieski, już we Francyi (list pani Sevigné) uważany za przyszłego króla, choć jeszcze popiérał Kondeusza. Sejmiki litewskie, podburzane przez Pacow, wykluczały Piasta, na sejmie elekcyjnym, gdzie Pacowie zbrojno stanęli, obrany marszałkiem Ben. Sapieha przyjaciel Sobieskiego i temu dzięki odrzucono ekskluzyję Piasta. 2 Maja odbył wjazd Sobieski. Gdy Eleonora odrzuciła ślub z synem 14 letnim palatyna Renu, Nejburg nie miał zwolenników. Sobieski oświadczył Forbinowi (ob.) że tylko stawiąc własną kandydaturę, przeprzeć może Lotaryńskiego Karola. 19 Maja wzniósł go Jabłonowski, woj. ruski, poparł A. M. Fredro, St. Dąbksi, bisk. chełmski, marszałek konf. gołąb., Stefan Czarniecki i 13 województw w Koronie; Litwa z Pacami opiérała się do 21 Maja, którego to dnia Trzebicki, bisk. krakowski, okrzyknął Sobieskiego. Odwlókłszy koronacyję, Sobieski 1676 ruszył na Ukrainę, gdy Mahmud IV nie chciał pokoju na warunkach zwrotu Kamieńca i Podola. Zajął Trębowlę, Bar, Mohilów, Kalnik i Bracław; Kamieńca niemógł zdobyć bo Pac z Litwą odmówili pomocy a Radziwiłł, hetman lit., z częścią się cofnął z hybern w Bracławiu. Jednając sobie Ukrainę łagodnością Hohola dał Kozakom, Skierkę Zaporożu i po próżnych rokowaniach z Tatarami, znajdując ciągłe zawady ze strony Dymitra Wiśniowieckiego, stacza pod Lwowem 22 Sierp. 1675 zwycięski bój (Szajnocha *Szkice* II) który jednak do odzyskania Kamieńca niedoprowadził. Owszem Doroszeńko i Skierko oddają się carowi. Na sejmie koronacyjnym 1676 nie dochodzi projekt 3 letniości hetmaństwa koron. a zależności polnego lit. od króla, a zostaje martwą literą konstytucyja *o stałém wojsku* (po 1 z 28 dymów na koniec ziemian, mieszczan i kapitalistów). Wnet przyjechał Bethune, poseł francuski, szwagier królestwa, projektujący osłabienie Austryi przez związek z Tekelim węgierskim i odzyskanie Prus książęcych przez związek ze Szwecyją przeciw elektorowi (Pomponne w *Biblioł. Ossol.* 1864 IV). W nowéj potrzebie i pokoju pod Żórawnem 16 Paźdz. 1676 Sobieski odzyskał $^2/_3$ Ukrainy, z któréj $^1/_3$ miało zostać Kozacką pod opieką Turków, jasyr 1676 i zakładnicy 1672 wracają, handel wolny. Turcyja i Tatary pomaga Rzpltéj, wreszcie bernardyni mieli zyskać grób Chrystusa i kościół w Betleem. Tym sposobem stanął Sobieski po stronie Francyi, kojarząc się z Turcyją. Obrażony za to dawny poseł (Odeschalchi) Inocenty XI kazał pokój żorawiński zerwać, a gdy i Maryja Kazimiera (ob.), obrażona osobiście na Ludwika XIV, postanowiła się na nim zemścić, nastąpiła prolongata pokoju andruszowskiego 1678 r. w Moskwie na zalecenie papieża i cesarza. Na sejmie zaś w Grodnie, jako dalszy ciąg tamowania ochotniczych posiłków na korzyść Węgrów przez Dymitra Wiśniowieckiego i królowę, zapada konstytucyja *przeciw zbrojnym kupom*, i staje rada przy królu w celach wielkiego sojusza przeciw Turcyi. Ulubiona ta myśl Sobieskiego, krucyjaty, dochodzi szczytu w obronie Wiednia 1683, dla któréj zawiéra Grzymułtowskiego pokój (ob.) i ściągnął na się elektora brandeburskiego, pogodzonego od 1679 z Francyją, przeciw cesarstwu. Elektor 1681 małżeństwem syna swego Ludwika z córką Bogusława Radziwiłła († 1669), urósł na Litwie w groźną potęgę, którą osóbną ugodą J. S. musiał krępować. Gdy Ludwik † 1687, Sobieski chciał wyswatać syna: Jakóba, Austryja wywdzięczyła mu się pomocą Nejburgowi w zaślubinach wdowy Ludwikowéj 1688, podobno nie bez udziału Sapiehów. Spisek zadzierżgnięty 1683 r., do którego wchodził Grzymułtowski, Morsztyn, St. Lubomirski, marszałek w. ks., Kazimierz Sapieha, by detronizować króla, ale w związku z Francyją, wykryty zostaje 1688, wszakże w téj formie, że Sapiehowie Benedykt, podskarbi lit., i Kazimierz, het. lit., Marcin Zamojski, podskarbi, Rafał Leszczyński, ojciec późniejszego króla, Pieniążek, sieradzki woj., Kazimierz Opaliński, bisk. chełmski, Wielopolski kancl. i szwagier królowéj (dawny Francuz), chcieli detronizować króla na korzyść Karola lotaryńskiego. Należał téż i kanclerz Marcyjan Ogiński. Sapiehowie z Nejburgiem i elektorem zawarli umowę za 60,000 tal. dla jednania głosów. Przyszło na sejmie do burd bisk. chełmskiego z Matczyńskiem, woj. bełskim, i Brzostowskiego, bisk. wileńskiego, z Dąbrowskim, posłem wileńskim, należących do stronnictw króla i jemu przeciwnego. Na sejmie 1693 Brzostowski bezpośrednio starł się z Sapiehą Kaz., het. w. l., przez co i ten sejm się rozszedł. W gwałtowności równał się z sejmem 1685, gdzie król na Paca do korda się porwał, gdy mu ten wyrzucał utratę ziem od wschodu i dążenia absolutyczne, a Pac odparł że może króla drugi raz naznaczyć. Małżeństwo Jakóba Sobieskiego (ob.) z Austryjaczką, jak wprzódy z Radziwiłłówną, o nowe króla zniewagi przyprawiało, z czém łączyły się czcze wyprawy na Bukowinę, w celu zbudowania tam państwa niezależnego dla syna, za podmową Austryi. 1688 przez bisk. chełmskiego rzucone królowi w oczy żądanie abdykacyi 1695 wychodzi na jaw w nazywaniu Sapiehy Kazimierza królem, „gdy król Jan podupadł“, i zerwaniu tegorocznego sejmu. Tatarzy coraz bardziéj nastawali od wschodu; chciwe gromadzenie skarbów przez króla, który handlował urzędami i prawą rękę miał w żydzie Betsalu ćmią rycerski duch Sobieskiego. Nadaremnie kusił się o podtrzymanie polskiéj Kozaczyzny przez Hohola i Kunickiego, oraz synody z roku 1680 i 1681, drugą stroną dając się wciągnąć do polityki korzystnéj tylko dla Austryi a okupionéj odsłonieniem się Polski od wschodu. Obraził na się szlach-

tę chęcią zapewnienia tronu Jakóbowi, w duchu dziedziczności tronu, a nieumiał ukrócić pychy możnowładzczéj w Pacach i Sapiehach, która była nemezą za opozycyję Sobieskiego przeciw Michałowi Korybutowi. Biegł na obronę Wiednia, a Kazimierza Łyszczyńskiego, oskarżonego przez Brzoskę, jego wierzyciela, kazał spalić za ateizm 1688. Jednocześnie Inocenty XI łowi sobie kreatury kapeluszem kardynała (Denhof, opat wąchocki, prymas Radziejowski). Brał Sobieski policzki od Francyi z powodu pychy żony, od Austryi w odwdzięk za Wiedeń, od swoich poddanych, że rządzić nieumiał, od dzieci. Był typem szlachcica na tronie zawojowanego od żony i sąsiadów i własnéj służby.

Jan I, biskup wrocławski, następca Hieronima (ob.), piérwszego po restauracyi dyjecezyi przez Kazimierza-Karola (ob.), rządził dyjecezyją 1062 — 1072. O nim zapisał żywociarz bpów wrocławskich (ed. Somersb.) że piérwszym był Polakiem na téj dyjecezyi. Jest to późna wskazówka wyobrażeń, jakie miano o Bolesławie II, który wszędzie Polaków biskupów osadzał, jako o wrogu cudzoziemczyzny.

Jan II, biskup wrocławski zwany Janik a także Janisław.—Wedle podań źródła z XIV w. (Stenzel Scr. R. Sil. I) miał być przeniesiony dla swoich zasług na stolicę arcbpią do Gniezna, kędy umarł niewiadomo kiedy. W istocie 1148 podpisuje Jan, arbp. gnieźnieński, akt nadawczy Zbiluta dla klasztoru cystersów w Łęknie (Codex Rzyszcz, i Muczk. I N 2), ale w tymże roku Piotr był arbpem (Lelewel *Pol. W. Śred* III). Istnieje akt z 1149, potwierdzający dawniejszy z 1139, z podpisem Jana, biskupa wrocławskiego, Mateusza, krakowskiego, Stefana, lubuskiego i innych (Stenzel ibid). I znów jest akt z 1152 (właściwie z 1153), fundujący w Brzeźnicy, późniéj zwanéj Jędrzejowem, a będącéj dziedzictwem Jana „jeszcze biskupa" i jego braci klasztór cystersów i obdarzający ich wsiami i dziesięciną (Paprocki *Herby*, ed. Turow. 117; Damalewicz *Series arpp. Gnesn.* 97). Od r. 1155 Walter jest biskupem wrocławskim (Stenzel), do tego przeto czasu musiał być Jan II zwierzchnikiem téj dyjecezyi. Rękopisy z 14 i 15-go wieku kroniki Wincentego Bogusławica, autorstwo piérwszych jéj 3 ksiąg przypisując Mateuszowi Cholewie, dodają, że były ułożone w formie dyjalogu między Mateuszem a arcybiskupem Janem gnieźnieńskim. W niektórych rękopisach przekręcono to w ten sposób, że Jan i Mateusz pisali kronikę ową. W uderzający téż sposób zakończenie trzeciéj księgi „Zaśnijmy w Panu" zgadza się z podaniami dyplomatu (u Gładyszewicza) i roczników, wedle których Mateusz † 31 Grudnia 1166 lub 1165 a Jan, arbp. gnieźnieński, † 1167 r. Jestto pewnie dopisek Wincentego, który wtrąciwszy powyżéj wiadomość o zgonie Bolesława IV 1173 dał asumpt jednemu z przepisywaczów (ręk. N 26) do powieści Matheus vero et Joannes, archiepiscopus gnesnensis, desinit (brak skrócenia za desinerint?) scribere tempore Boleslai Crispi.

Jan III Romka, biskup wrocławski ob. Romka Jan III.

Jan IV Roth, biskup wrocławski, ob. Roth Jan.

Jan V Turzo, biskup wrocławski, ob. Turzonowie.

Jan VI Sitsch a Stubendorf (1600 — 1608), bkp. wrocławski.

Jan, z książąt litewskich, biskup wileński i poznański, ur. na Szlązku około 1498, był synem naturalnym Zygmunta Starego i Katarzyny Telniczanki, czy Talmiczanki, pięknéj, ale niskiego pochodzenia dziewczyny ze Szlązka, którą Zygmunt, zostawszy królem, sprowadził do Krakowa i wydał za Jędrzeja Kościeleckiego, kasztelana wojnickiego. Młody J. wychowywał się na dworze królewskim, pod okiem samego Zygmunta; w 19 roku życia został kanonikiem katedralnym płockim, niedługo potém kanonikiem i proboszczem katedralnym poznańskim a 1519, będąc jeszcze klerykiem, biskupem wileńskim. Wyświęcony po dojściu do wieku dojrzalszego na aktualnego biskupa, zajmował się gorliwie swoją dyjecezyją. 1526 r. złożył piérwszy raz w mieście Wilnie synod dyjecezyjalny, którego uchwały kazał wydrukować p. t. „*Statuta Vilnen. dioecesis, sinodaliter per illustrissimum principem et reverendissimum dominum Joannem ex ducibus Lithuaniae, Dei gratia Episcopum Vilnens.*" i t. d.—Nielubiany od królowéj Bony, która podówczas najwięcéj z synem Zygmuntem Augustem na Litwie przesiadywała, za jéj wpływem przeniesiony został na biskupstwo poznańskie r. 1536 i tu niedługo po swojém przybyciu (1537) † 1538. Chlubną o nim wzmiankę pozostawił Herberstein (ob.) w dziele „*Rerum Moscoviticarum*". Porówn. Bartoszewicza „*Królewicze biskupi*" (Warsz. 1851); Osińskiego „*Opis biskupów wileńskich*" (Warszawa 1858); Przyałgowskiego „*Żywoty biskupów wileńskich*" (Warsz. 1860).

Jan Albert, kardynał, syn króla Zygmunta III i Konstancyi, arcyks. rakuskiéj, ur. 1612 w Warsz., 1621 bp. dyjecezyi warmińskiéj, którą w jego imieniu zarządał bp. Hippony Michał Działyński, odkąd Zygmunt na sejmie 1624 zapewnił że J. A. zostanie wyświęcony. 1632 został już nawet na wstawienie stanów bpem krakowskim obrany, wyprosił kardynalstwo u papieża.—Po elekcyi Władysława IV złożył przysięgę jako senator i z braćmi że uważać się będzie za równych reszcie obywateli. Wyjechawszy do Włoch, † w Padwie 1634. Za jego już nieobecności odbył się synod 1634, październikowy w Krakowie; (por. Jul Bartoszewicz „*Królewicze biskupi*" (1851); bp. Łętowski „*Katalog biskupów*" (Kraków 1852).

Jan Briegar, wspomniany przez Paprockiego w *Herbach rycerstwa* (ed. Turow., 698) i Szymona Starowolskiego (*Elogia et Vitae p.* 47) historyk, miał wedle niektórych pisać przed Wincentym Bogusławicem (*Janociana* II 30—31). Załuski bp. napróżno pracy jego poszukiwał. Mosbach (*Godysław Pasek* 81 n. 49) domyśla się, że Paprocki omyłką stworzył dziejopisa, z nadpisu rękopisu, który zawiéra kroniki Bogufały, Jana z Czarnkowa i roczniki, a który król Stanisław August w Sierpniu

1767 darował biblijotece Załuskich „*Chronika Joannis Briegar de Ossiek*“. Jan ten Brygar z Osieka rodem, był wikaryjuszem i altarystą w katedrze krakowskiéj (jak opiéwa daléj tytuł) i dostał ten rękopis od Andrzeja z Kościelca. Posiadał go przez pewien czas Krzysztofor Massini, niewiadomo czy przed Andrzejem z Kościelca, czy przed królem. Obecnie cały ten rękopis, obfitszy od znanych wydań Bogufały, jest w Petersburgu pod znakiem A. F. oTd. IV. N. 31. Jakiś Piotr Briegier był 1413 w Krakowie, rodem Niemiec, być może krewniak Jana (Wiszniewski Hist. lit. II 139).

Jan Szlązak, tak nazwany przez Somersberga autor *Chronica Polonorum*, albo *Chronicon Polono-Silesiacum* (wydanéj przez Somersberga *Scr. Rer. Sil.* I, Mizlera III, Jabłonowskiego i Załuskiego Warszawa 1752, Stenzla *Script. Rer. Sil.* I, Arndta w Pertza *Mon. Ger.* 19, 553). Kronika ta jest piérwszą próbą ciągłych dziejów szląskich, które zrazu utopione w dziejach Polski, coraz bardziéj się potém specyjalizują (O. Lorenz *Deutschland Gesch. Quellen*). Źródłem zrazu jest Wincenty Bogusławic, może *Vita Petri Wlast.* Kończy się wątek jéj na śmierci Bolesława II Łysego z Lignicy († 1278) ale jeszcze wspomina o wypadkach z końca XIII wieku. Roeppel (*Zeitschrift d. V. f. G. u. A. Schl.* I 201) i Arndt odnoszą ją do XIV wieku. — Najdawniejszy jéj rękopis, pisany właśnie przez Janka, datuje z 1359. Füldener (*Bio et Bibliogr. Silesiaca*, Laubau 1731) poczytuje autora za szląskiego kleryka z Brzegu; Runge (*Notitia*) mieni nim wrocławskiego kanonika Jana, zwanego *bonum mane* (Guttentag); Heyne (*Dokum. Gesch. des Bist. Bres.* I) uważa go za brzeskiego (z Brzegu) kanonika. W każdym razie autor był Niemcem.

Jan II, książę Liechtenstein, ob. Liechtenstein.

Jan Philoponus, albo od miejsca swego urodzenia *Jan Alexandrinus*, żył przy końca V i na początku VI w. Głośny jako monofizyta i uczony komentator Arystotelesa, obwiniony został w końcu o kacerstwo. Oprócz komentarzy nad Arystotelesem, pozostały jeszcze po nim rozmaite pisma teologiczne, filozoficzne i gramatyczne.

Jan, egzarcha bułgarski (legat patryjarchy), czynny i płodny pisarz staro-bułgarski za cara Symeona (888—927). Między innemi napisał „*Hexameron*“, t. j. wykład piérwszych rozdziałów I ks. Mojżeszowéj (najdawniejszy rękopis z r. 1263 w Bibl. Synodal. w Moskwie) i przełożył *Teologiję ś. Jana Damasceńskiego*, p. t. „*Niebiosa*“ (rękopis jak wyżéj) oraz tegoż *Dyjalektykę* czyli *Filozofiję* i *Gramatykę grecką*. Czyt. Kołajdowicza „*Joan Egzarch*“ (Moskwa 1824).

Jan Chaldejewicz, wojewoda zwienigrodzki, podczas wojny w. ks. Wszewołoda z księciem halickim Włodzimirkiem 1146, energicznem wystąpieniem przeciwko chcącym się poddać mieszkańcom Zwienigroda, ocalił to miasto i zmusił Wszewołoda do odstąpienia od jego murów.

Jan (Pop), kapłan czy arcybiskup grecko-kat. nowogrodzki, imieniem Elijasz (Ilija), następnie zresty mnich, † 1186 r.; autor *Latopisu nowogrodzkiego*, stanowiącego dalszy ciąg *Nestora*. Przy tém jego dziele Tatyszczew znalazł piérwszą kopiję *Prawdy Ruskiéj*.

Jan, opat witowski (pod Piotrkowem trybunalskim), nieodstępny towarzysz króla Władysława Łokietka, ułożył pieśń o Męce Pańskiéj, śpiéwaną niegdyś po kościołach w czasie postu.

Jan Wielki, malarz krakowski, przyozdabiał za Kazimierza Jagiellończyka pokoje zamku krakowskiego i malował sklepienia w kaplicy ś. Ducha i ś. Krzyża w tamecznéj katedrze.

Jan z Nissy, malarz kościelny, kanonik regularny lateraneński i ulubieniec Kazimierza Jagiellończyka. Z utworów jego znany jest tylko obraz *Wszystkich Świętych*, znajdujący się w kościele Bożego Ciała w Krakowie.

Jan z Głogowy, ob. Głogowczyk Jan.

Jan Lutek z Brzezia, ob. z Brzezia Lutek Jan.

Jan z Czarnkowa, ob. z Czarnkowa Jan.

Jan z Łańcuta, ob. z Łańcuta Jan.

Jan, sędzia poznański, ob. Dyjabeł Krwawy.

Jan z Żeliwa, mnich klasztoru żeliwskiego a w r. 1419 kaznodzieja husycki (taborycki) przy kościele w Nowém Mieście Pragskiém. Jako demagog, wielki wpływ wywiérał swemi ognistemi kazaniami, w których silnie potępiał cesarza Zygmunta, porównywając go z apokaliptycznym smokiem. Za jego zachętą utworzoną została w Pradze siła zbrojna na obronę ojczyzny i kielicha (t. j. komunii pod dwiema postaciami). Po zwycięskiéj bitwie Wyszehradzkiéj osiągnął zupełny wpływ, nie tylko w Pradze, ale niemal i w całym kraju. Usiłowaniem jego było głównie utrzymać jakikolwiek związek pomiędzy Taborytami a Prażanami. W r. 1421 stanął na czele wyprawy do Wschodnich Czech a następnie wybrany został wraz z Jakoubkiem (ob.) i dwoma innymi na członka zarządu kościelnego. Stronnictwo szlacheckie, zdoławszy przeprowadzić wybór Haczka Ostrowskiego z Waldsztejna na hetmana najwyższego pragskiego, w miejsce wybranego poprzednio za wpływem J. z Z. Jana Hwiezdy z Wicemilic, uważając swą władzą za niepewną dopókąd żyje J. z Z., wezwali go pod pozorem narady wojennéj (na d. 9 Marca 1421 r.) i tu uwięziwszy, zamordowali wraz z dwunastoma jego zwolennikami (czyt. Palackiego *Dzieje narodu Cz.* III, 1. str. 464). Zabójcy J. z Z. zostali przez lud wymordowani lub uwięzieni i w miejsce ich obrany nowy rząd z demokratycznych żywiołów.

Jan z Koszyczek, bakałarz, przełożył: „*Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchołtem grubym a sprośnym*“ (Krak. 1521); oraz dzieło: „*Historyja piękna i ucieszna o Poncyjanie, cesarzu rzymskim jako syna swego jedynego Dyoklecyjana dał w naukę i ku wychowaniu siedmiu mędrcom* i t. d“. Jestto najdawniejsza w literaturze naszéj powieść; przekład znanego średniowiecznego romansu francuskiego „*Le roman de sept sages de Rome*“. Dzieła tego począwszy od XVI w. była kilka wydań; ostatnie wyszło w Sączu 1866 r.

Jan ze Śliwina, pseudonym, ob. Kirkor (Adam Honory).

Jan (Sahib), poetka indyjska, ur. 1820 w Fursukabad, napisała w języku hindustańskim (1847), między innemi piękny poemat p. t. „*Dirwan*“; wszystkie jéj utwory poetyckie mają się odznaczać wdziękiem i dowcipem.

Jana, rzeka w prowincyi jakuckiéj; wypływa z jeziora, w górach Wierchojańskich, długa 1,100 w. wpada pięciu ujściami do m. Lodowatego.

Janauszek (Fanny), ob. Janoaszkowa Franciszka Magdalena Romancyja.

Janczara pamiętniki, wydane zostały w języku polskim po raz piérwszy w Warszawie 1828 w „*Zbiorze pisarzów polskich*“ Gałęzowskiego z rękopisu, znalezionego w jednym z klasztorów w Berdyczowie. A. Kucharski i W. Trębicki mniemają, że przetłumaczone były z czeskiego na polski, Maciejowski zaś sądzi, jakoby one były piérwotnie pisane w języku serbskim i z tego języka przekładane na polski i czeski, gdy tymczasem autor czeski Jireczek utrzymuje, że originalnie były pisane po polsku, a na język czeski tłumaczone (1565). Autor ich Janczar, Michał Konstantynowicz, czy Konstanty Michałowicz, spisywał je między r. 1490 i 1516, a mówiąc w nich o sposobie wojowania z Turkami, wspomina o Władysławie Warneńczyku i królu Kazimierzu, wreszcie o Janie Olbrachcie i klęsce jego na Bukowinie. Wyd. s Pamiętników wyszło w Sanoku 1868. Dzieło to było przetłumaczone i na język łaciński. Czyt. Trębickiego „*Bibl. Warsz.*“ (z 1855 r. t., III); W. A. Maciejowskiego „*Piśmiennictwo polskie*“ (t. I); Jireczka „*Rozprawy z oboru historie, filologie a literatury. Rocznik prvni*“ (Wied. 1860).

Janczarka, strzelba niekalibrowa, dawniéj przez janczarów, obecnie zaś w niektórych wojskach nieregularnych, a mianowicie przez Kozaków, używana.

Janczarowie, milicyja turecka ustanowiona 1329 przez sułtana Orkhana i złożona z młodych chrześcijan, przymuszonych do przejścia na wiarę muzułmańską; w roku 1360 Murat I zupełnie ją przekształcił, opatrzył licznymi przywilejami i pomnożył do 12,000 ludzi. Każdy piąty jeniec chrześcijański przeznaczany bywał do Janczarów, chociaż i wielu młodych Turków, zachęconych ich przywilejami, wstępowało dobrowolnie do téj broni. Pod koniec XVII w. korpus ten liczył już w sobie wielu ochotników nietylko muzułmanów ale i chrześcijan. W najświetniejszych czasach liczba Janczarów (Nowych wojowników) dochodziła do 60,000, a późniéj licząc do nich i Janczarów nieregularnych (Jamaków) wzrosła w całem państwie do 400,000. Podczas pokoju zastępowali oni miejsce policyi; w wojnie z powodu gwałtownych natarć byli prawie niezwyciężonymi. Z pośród nich wybiérano gwardyję przyboczną sułtana i marynarzy. Późniéj stali się nader niebezpiecznymi dla samych sułtanów i Mahmud II w r. 1826 wytępił ich zupełnie. Historyję tego wielce krwawego dramatu opisał Es-Seid-Mahammed Essad (Konstantynop. 1828) franc. przekład dał Caussin de Perceval (Par. 1833)

Janczarska muzyka czyli *Turecka muzyka* jest właściwie dziką hałaśliwą wrzawą wojenną Turków. Dzisiaj mianem tem oznaczają głównie wielki i mały bęben, talerze janczarskie, półksiężyc z wiszącemi dzwoneczkami, tam-tam chiński, tryjangul i t. p.

Janczewski (Kazimierz Glinka), leśnik, ur. w Białostockiém 1794, naczelnik sekcyi w b. kom. przych. i skarbu oraz profesor leśnictwa w Instytucie gospod. wiej. w Marymoncie; od r. 1837 redagował pismo „*Sylwan*“; ogłosił nadto „*Nauka o torfie*“ (Warsz. 1840). W r. 1861 otrzymawszy emeryturę zamieszkał w Rawskiem.

Jandołowicz (Marek), ob. Marek, ksiądz karmelita.

Janenko, nakaźny hetman Jerzego Chmielnickiego; zdobył 1678 i spustoszył Kaniów a w roku następnym porzuciwszy Chmielnickiego, ogłosił się hetmanem Ukrainy Zadnieprskiéj; porażony jednak za Dnieprem przez pułkownika Semena Skoropadzkiego utracił hetmaństwo.

Jenesville, miasto w północno-amerykańskim stanie Wiscousin, nad rz. Rock-River, ma 12,500 m., wiele zakładów fabrycznych i wielki szpital ociemniałych.

Janet (Paweł), spółczesny filozof francuski, należący do szkoły Cousina, specyjalnie zajętéj historyją filozofii, którą sam Janet nie eklektyczną lub spirytualną, lecz psychologiczną nazywa. W roku 1860 ogłosił studyjum nad dyjalektyką Platona i Hegla („*Etudes sur la dialectique dans Platon et dans Hegel*“, Paryż 1860), a w lat cztery późniéj wystąpił z krytyką Büchnerowskiego materyjalizmu p. t. „*Le matérialisme contemporain*“ *(w Bibliotheque de Phil. contemp.)* którą K. A. v. Reichlin Meddig przełożył na niemieckie a przedmową opatrzył J. Herman Fichte (Paryż i Lipsk 1867), G. Masson na angielskie (1866 Londyn), E. Rossi na włoskie i inne dwa oryginalne dzieła „*Philosophie du bonheur*“ (Paryż 1664) i „*Le cerveaux et la pensée*“ (Paryż 1867). Wydawszy roku 1866 dzieła filozoficzne Lejbnitza z objaśnieniami swego pióra „*Oeuvres philosophiques de Leibnitz avec une introduction, et des notes*“ (2 t., Paryż 1866) zasilał odtąd *Revue de deux mondes* swemi artykułami, które bądź przedstawiały Spinozę i jego system, wedle najświeższych studjów (p. t. *Revue* 1867, t. 70), bądź teoryje i żywot Wiktora Cousin (*Revue* 1868 t. 176), bądź dawały obraz spirytualizmu francuskiego w dziewiętnastym wieku (*Revue* 1868 t. 75) i zasługi Descartesa (*Revue* 1868 t. 73). W Maju 1870 w *Journal de Savants* pomieścił artykuł o stosunku teoryj Kanta i Swedenborga.

Janežič (Antoni), pisarz słowiński, ur. 1828 roku w Celowcu (Klagenfurt), gdzie następnie był nauczycielem i redaktorem pisma. „*Słoweńska Bczela*“ (1850—53), oraz *Dziennika Praw* w języku słowińskim, późniéj „*Glasnika slowenskoga slowstwa*“, a od r. 1858 *Glasnika za literaturo in umetnost*“. Oprócz tego wydał 1851 r. zbiór pieśni i przysłowiów narodowych pod tyt. „ *Cwetje slowenskoga naroda*“; „*Słownik kieszonkowy słowińsko-nie-*

miecki i niem-słow.“ (1854), oraz t. r. „*Gramatykę słowińską*“ (dla Niemców), a w r. 1860 almanach p. t. „*Zornica*“ a 1861 „*Cwet slowenske poesije*“.

Jang-Tse-kiang, także *Ta-kiang*, rzeka Niebieska, albo tylko *Kiang*, rzeka w Chinach, stanowi główną podstawę komunikacyi wodnéj tego państwa; bierze początek jako Murui-Ussu, na południowo-wschodnim stoku gór Kuenluen, przepływa następnie wschodnią część Tybetu i po wielu zgięciach i zboczeniach wchodzi do Chin właściwych, tu przybiéra prawie równoległy kierunek z rzeką Hoangho; przechodzi pod Nankinem i po biegu 700 przeszło mil wynoszącym wpada do morza Wschodniego (Tong Hai). Obszerna jéj delta połączona jest kanałem Cesarskim z rzeką Hoangho. Porzecze J. wynosi około 40,000 mil kw.

Janica, rz. w w. ks. poznańskiém, pow. ostrzeszowskim; wypływa niedaleko wsi Parzynowa, płynie ku wschodowi koło miast Kempna, Baranowa i wpada z lewego brzegu do Prosny, naprzeciwko Wieruszowa. Długa $3\frac{1}{2}$ mili.

Janicki (Klemens), znakomity poeta łacińsko-polski XVI w., ur. 1516 w Januszkowie pod Żninem w Wielkopolsce z rodziców wieśniaków. Wątłéj budowy i pięknéj urody syna nie sposobił ojciec do swego powołania, ale oddał go na naukę do Żnina a potém do szkoły Lubrańskiego w Poznaniu, gdzie młody Klemensi, celując zdolnościami, pod kierunkiem F. Bedermana szybkie w naukach robił postępy. Wcześnie też (1532) dał się już poznać i z talentu poetyckiego. Ubóstwo groziło zamiarom dalszego kształcenia się, kiedy wyniesiony 1535 r. na arcybiskupstwo gnieźnieńskie Andrzéj Krzycki, zajął się losem J. i dał wolny przystęp do swego dworu. Po śmierci Krzyckiego (1537) opiekował się nim Piotr Kmita, wojewoda krakowski. Protegowany przez tych możnowładców bawił na ich dworach, zwiedził kraj i wyjechał do Włoch (1538), gdzie dalsze studyja odbywał w Padwie pod kierunkiem słynnego humanisty Łaz. Banamika, zawiązał stosunki ze znakomitościami zagranicznemi, zyskał względy kardynała Piotra Rembo a za swe poezyje otrzymał od papieża Pawła III wieniec laurowy, od akademii zaś padewskiéj stopień doktora filozofii. Wieniec ten i dyplom doktorski wziął J. z rąk Jerzego Contarini'ego, patrycyjusza weneckiego, 12 Lip. 1540. Chory na wodną puchlinę wrócił t. r. do kraju, a jakkolwiek otaczany opieką różnych możnowładców, przyjaźnią wielu znakomitości spółczesnych, troskliwością lekarzów, † 1543 w Krakowie. Obdarzony z natury niepospolitym talentem poetyckim, wykształcony przytém na pisarzach klasycznych, zasłynął J. w świecie jako znakomity poeta łaciński. Wszystkie jego utwory należą do rodzaju lirycznego; gładkością wiérsza przypominają Owidyjusza, rzewnością uczucia Katulla i Tybulla a dowcipem Marcyjalisa. W krótkiem ale pełném smutku i zawodów życiu śpiéwa J., jak sam mówi, cierpienia, bóle i dolegliwości, z głębi duszy smętne dobywa tony, nie zapominając wszakże nawet w pięknéj krainie włoskiéj o ojczystéj swéj ziemi. Podczas choroby, w chwilach gdy boleści ustępowały, najpiękniejsze składał wiersze. Prace J. są następujące: „*Tristium Liber I*, *Variarum Elegiarum Liber I* (czyli 2 ks. elegij), *Epigrammatum Liber I*, (Krak. 1542); „*Epithalami Ser. Regi Poloniae D. Sigis. Augusto*“, t. j. wiérsz na wesele króla Zyg. Augusta (Krak. między 1545 i 48; 2 ed, Boehmiusa Ehrenfrieda p. t. „*Clementis Janicii Poloni poëtae laureati, poemata*“(Lipsk 1455), „*Vitae Regum Poloniae elegiaco carmine* “(1 ed. Antwerp.1563, przedrukowywane niejednokrotnie); do wszystkich niemal edycyj tego poematu dołączony jest wiérsz: „*In polonici vestitus varietatem atque inconstantia dialogus* etc“ t. j. dyjalog o niestałéj rozmaitości odzieży u Polaków; „*Vitae archiepiscoporum gnesnensium* “, wydane przez And. Trzecieskiego (Krak. 1574); „*Quaerela Reipublicae Regni Poloniae anno* 1538“ (b. m. i r.). Tłumaczyli J. na polski częściowo: Marc. Paszkowski, Sygiert, Zagórski i Urmowski; wszystkie zaś prawie elegije i epigramaty przełożył Syrokomla (Wil. 1848, 2 ed. 1851). Najdokładniejsze ocenienie pism J. dali Masłowski w dziełku „*Devita et poësi Clementis Janicii*“ (Wrocł. 1857); Zyg. Węclewski w rozprawie „*Dispututio de Clementis Janicii scriptis et editionibus*“, umieszczonéj w *Index lectionum* szkoły głównéj warszawskiéj (Warsz. 1865), w któréj ustalił następstwo utworów J. i sprostował tekst, wielokrotnie w wydaniach poezyj J. fałszowany; tenże w drugiéj rozprawie: „*Wiadomość o życiu, pismach, wydaniach, i przekładach poezyj Kl. Janickiego*“ (Warszawa 1869).

Janicki (Stanisław), profesor matematyki, ur. 1797 w Moskarzewie blisko Szczekocin, † 1855 r. Matematyki słuchał w Krakowie i w Warszawie, następnie przez trzy lata za granicą, po powrocie został profesorem matematyki w b. szkole wojewódzkiéj płockiéj, 1824 otrzymał stopień doktora filozofii. Mianowany 1825 piérwszem adjunktem przy warszawskiém obserwatoryjum astronomicznem, w latach 1826 i 27 zwiedził powtórnie w celu naukowym Niemcy, Francyję i Angliję, a po powrocie objął katedrę profesora mechaniki technicznéj w szkole politechnicznéj w Warszawie. Po roku 1830 powołany na profesora kursów dodatkowych i członka komitetu egzaminacyjnego, został 1843 urzędnikiem dyrekcyi ubezpieczeń, a 1854 jéj radcą. Ogłosił rozprawę „*O machinach parowych*“ (1823), oraz wiele innych, w wydawanym przez siebie „*Pamiętniku umiejętności czystych i stosowanych*“. Od 1832 był wydawcą „*Kalendarza domowego i gospodarskiego*“.

Janiculus, jeden z siedmiu pagórków, na których Rzym jest zbudowany, leży na prawym brzegu Tybru.

Janidłowski (Jakób), doktór filozofii i prawa, profesor filozofii i prawa kościelnego w akademii krakowskiéj, odbył 1594 podróż naukową do Włoch, skąd powróciwszy, obok pełnienia obowiązków nauczycielskich, zasiadał przez lat przeszło 20 w sądach duchownych i był długi przeciąg czasu cenzorem ksiąg duchownych w Krakowie Sprawując

po trzykroć urząd rektora, prowadził walkę z jezuitami i opiérał się ich planom zakładania szkół w Krakowie. † 1626 w Krakowie. Z dzieł jego najważniejszem jest: „*Processus Judiciarius ad praxim fori spiritualis regni Poloniae conscriptus* i t. d." (Kraków 1606, 1619 i 1643). Wedle Radymińskiego był także autorem dwu broszur, wydanych po polsku w obronie akademii przeciw jezuitom 1612, pod nazwiskiem księdza Jana z Nowego Targu. Wielewiecki przypisuje je Janowi Najmanowiczowi. Obie zostały umieszczone na indeksie ksiąg zakazanych.

Janiewicz (Feliks), skrzypek polski, żyjący około 1775 w Paryżu i 1786 w Medyjolanie. Wydał w Paryżu 4 wielkie koncerta na skrzypce.

Janikowski (Krzysztof Stanisław), sławny fałszerz dyplomatów i starych dokumentów za panowania Władysława IV. Uwodził wielu łatwowiernych, którzy podrobione przez niego dokumenta za drogie nabywali pieniądze i znacznego dorobił się tym sposobem majątku; gdy zaś fałszerstwo zostało wykryte, Janikowski unikając kary śmierci, schronił się za granicę; † 1680 r.

Janikowski (Andrzéj), zasłużony medyk polski, ur. 1799 w Pilznie, w Galicyi, † 1864. Medycyny słuchał w Krakowie, następnie w Wiedniu i Paryżu do 1824. W 1826 został profesorem chirurgii teoretycznéj w uniwersytecie warszawskim. W roku 1832 powołany na członka rady lekarskiéj, a 1838 mianowany jéj członkiem etatowym, pełnił zarazem od 1849 r. obowiązki jéj sekretarza naukowego. W r. 1857 wezwany został na członka komitetu zarządzającego czasowo nowo otworzoną w Warszawie medyko-chirurgiczną akademiją, w r. 1859 objął katedrę medycyny sądowéj, policyi lekarskiéj i psychijatryi, pełniąc zarazem obowiązki sekretarza naukowego téjże akademii, a w 1861 r. zajmował stanowisko jej prezydenta; już jednak w r. 1862 z powodu nadwątlonego zdrowia, uwolnił się od tych obowiązków i zajmował się wyłącznie praktyką lekarską. Ważniejsze jego dzieła są: „*Wiadomość o ratowaniu osób w stanie pozornéj śmierci będących* i t. d." (Warsz. 1839 i 1846); „*Zasady dochodzeń sądowo-lekarskich*" (Warsz. 1845); „*Zasady dochodzeń sądowo-lekarskich w przypadkach uszkodzeń ciała*" (1847); „*Zasady dochodzeń sądowo-lekarskich co do wieku płci, funkcyj płciowych i tożsamości osób*" oraz wiele rozpraw, drukowanych w *Pamiętniku lekarskim* wydawanym przez doktora Malcza i w *Pamiętniku towarzystwa lekarsk. warszawskiego*.—**Janikowski** (Teofil), brat poprzedniego, kupiec warszawski, ur. 1801, † 1840, zasłużył się założeniem piérwszej w Warszawie ochrony.—**Janikowski** (Stanisław), syn Andrzeja, ur. 1833 w Warsz., medycynę studyjował w Dorpacie; gdzie 1858 stopień doktorski uzyskał. Następnie do r. 1861 przebywał zagranicą. Do r. 1865 redagował *Pamiętnik towarzystwa lekarskiego warszawskiego*. W r. 1866 powołany został do uniwersytetu jagiellońskiego na profesora medycyny sądowéj i policyi lekarskiéj, w którym to przedmiocie ogłosił wiele artykułów w *Tygodniku lekar. warsz.* (1860—62), w *Pamiętniku Tow. lekar. warsz.* (1863—1866), wreszcie w *Przeglądzie lekarskim krakow.* od r. 1866; niektóre z tych artykułów wyszły także osobno, jak np. „*Materyjały do dziejów hygieny i policyi lekarskiéj w Polsce*" (Warsz. 1864—1867 3 poszyty), „*O wściekliźnie i zapobieganiu téjże*" (Kraków 1872) i in.

Janin (Julijusz Gabryjel), słynny krytyk francuski, ur. 1804 w Saint-Etienne; syn adwokata. Po ukończeniu szkół w rodzinném mieście i w Paryżu, był nauczycielem prywatnym i pisywał artykuły do czasopism teatralnych; opuściwszy ultra-rojalistowską gazetę „*Quotidienne*", przeszedł do dzienników liberalniejszych i przeniósł swe harce na pole polityki. W piérwszym swym romansie „*L'âne mort et la femme guillotinée*" (1829) nagromadził w sposób dziwny wiele rzeczy pięknych, tkliwych i okropnych, mających okropniejsze jeszcze zakończenie. W innym romansie najobszerniejszém swém dziele) „*Barnave*" (4 t. (1831), daje cały szereg epizodów i kontrastów, na tle których maluje hańbę Filipa Egalité z gwałtowną satyrą we wstępie przeciw Orleanom. Mimo to wszakże odzyskał wkrótce łaski u króla Ludwika Filipa i objął redakcyję fejletonu teatralnego w „*Journal des Débats*". Wejście J. do tego dziennika stanowi epokę nietylko w życiu jego, ale nawet może w historyi spółczesnéj krytyki literackiéj we Francyi. Zaniechawszy dogmatycznéj surowości i sztywności swych poprzedników, potrafił lekkością i wytwornością stylu, wesołym dowcipem i paradoksalnemi gadaninami dla swego fejletonu zyskać nieograniczone względy publiczności. Nie jedna znakomitość literacka lub artystyczna upadła albo się wzniosła na skutek jego krytyki. J. sam nazywał siebie *Księciem krytyki* i długie lata w rzeczach literatury rządził najsamowolniéj i najdespotyczniéj. Po rewolucyi Lutowéj rzucił się znowu na pole polityki, by rehabilitować Ludwika Filipa lub walczyć przeciw nowym ludziom, stojącym u steru władzy. Wkrótce zwrócił się jednak ostatecznie do swych literackich *Causeries*. Od 1872 jest członkiem akademii W 1873 porzucił fejleton i zamieszkał w Passy pod Paryżem. Oprócz dzieł wymienionych ogłosił jeszcze J. w rodzaju romansu i noweli: „*Contes fantastiques*" (4 t. 1832); „*Contes nouveaux*" (4 t., 1833); „*Le chemine de traverse*" (2 t. 1836); „*La religieuse de Toulouse*" (2 t., 1850); „*Petits bonheurs*" (1861); „*Contes bleus*" (1863) i t. d.; w rodzaju obrazów z podróży i opisów malowniczych: „*Voyage en Italie*" (1839); „*La Normandie historique, pittoresque et monumentale*" (1842—48); „*La Bretagne historique*" (1844) i t. d. z zakresu historyi literatury: „*Tableaux anecdotique de la littérature française depuis François I*" (1829); „*Histoire du théâtre á quatre sous*" (1832); „*Poésie et éloquence á Rome*" (1863); „*Béranger et son temps*" (1866); nadto pisał mnóstwo artykułów do dzieł zbiorowych, dzienników, magazynów, albumów, oraz wiele przedmów, wstępów, bijografij do dzieł nowszych i dawniejszych nowo przedrukowywa-

nych. Najważniejszém jednak dziełem J. jest zbiór najcelniejszych jego fejletonów, zatytułowany pompatycznie: „*Histoire de la littérature dramatique*" (6 t. 1858).

Janina (gr. *Joanina*), ejalet turecki, obejmujący południową Albaniję (starożytny Epir) i część Akarnanii i Etolii, ma 770 m. kw. i przeszło 400,000 miesz. Prowincyja ta zostawała niegdyś pod zwierzchnictwem rozlicznych wodzów wojskowych, którzy mniéj więcéj starali się utrzymać w niezależności względem rządu tureckiego. W końcu Ali-Pasza Janiny rozmaite prowincyje przyległe połączył w jednę całość i tę poddał pod bezpośrednią władzę Porty ottomańskiéj. Miasto główne *Janina*, położone w środku kraju, ma około 25,000 mieszkańców, prowadzi rozległy handel, jest rezydencyją arcybiskupa greckiego, posiada warowny zamek, cytadelę i rozmaite zakłady naukowe.

Jänisch, ob. *Janocki* (Jan Daniel Andrzéj).

Janisław (Kotwicz), arcybiskup gnieźnieński, po konfirmacyi arcybiskupa Borysława w r. 1317, Janisław został jego następcą 7 Listopada 1317 r. (Caro *Geschichte Polens* II 77 n. 2). Rządy Janisława przypadły na nader ważną chwilę dziejów w Polsce. Najprzód Polska była rozerwaną. Henryk II, dziedzic królestwa polskiego (ob.), władał w Głogowie i Poznaniu, Łokietek przybiéra także tytuł 1314 dziedzica, rządzi Małopolską i swemi dziedzicznemi księstwami. W r. 1318 Stefan, zwany *Pancaneus*, starosta (*capitaneus*) królestwa polskiego i Kujaw pozwala kupcom toruńskim przejazdu przez swe ziemie do Kalisza i Konina (Vogt II, N. 86 C. Bor.). Skoro Paprocki ród Kotwiczów wywodzi od *Jana Puchnera* w ziemi wschowskiéj, którego wnukiem po Henryku miał być Janisław. Stefan ten być może jest bratem Janisława i jego poprzednikiem w urzędzie starosty. Bo 1320 (por. Rzyszcz. i Muczk. Cod. II) J. bierze tytuł *Capitaneus, gubernator seu rector* ziemi brzeskiéj i radziejowskiéj, a następnie *Capiteneus regni Poloniae et ducatus Cuyaviae* Dokumenty przezeń wystawione podpisują Filip, kanclerz królestwa polskiego, Jan, kanclerz J. M. króla polskiego. Potwierdza sprzedaże, ogłasza św.-pietrze, godzi spory Krzyżaków z Lubieszowa z biskupem kujawskim (zwracając się do Władysława, króla polskiego), biskupów płockiego i kujawskiego o granice swych dyjecezyj i t. d. 1319 r. we Wrześniu był wyznaczony przez papieża do komisyi mającéj powyższe spory załatwić z Krzyżakami ostatecznie i niezwłocznie, wraz z Domaratem, biskupem poznańskim i Mikołajem, opatem mogilskim, do których ze swej strony dodał Władysław Filipa, kanclerza królestwa, Zbigniewa, kanclerza sieradzkiego, podkanclerzego koronnego i Jana, kanonika rudzkiego a swego kapelana w Kwietniu 1320 r. Krzyżacki plenipotent Sygfryd z Papowa ujechał, i J. zawyrokował zwrót 3 powiatów Pomorza (Gdańsk, Gniew i Świéca), 30,000 grzywien strat i 150 groszy kosztów sądowych. Zważywszy czynność monarchiczną Jadwigi, żony Łokietka (ob.), wypada mniemać, że pod tę porę jakiś rodzaj bezkrólewia w dzielnicach Łokietka miał miejsce. W r. 1326 odebrał Łokietek i Janisław od papieża Jana XXII wezwanie by popiérali inkwizycyję, którą był w Maju 1318 ustanowił w Krakowie z Peregrynem z Opola, dominikanem i Mikołajem z Krakowa franciszkanem, na dyjecezyje krakowską i wrocławską, skoro Muskata, biskup krakowski, niedbale występował przeciw sekcie Dulcynów (bull. dominik). Gdy r. 1330 Marcin biskup kujawski dla odzyskania dóbr zabranych i Raciąża przez Krzyżaków z Floryjanem, płockim, Ottonem chełmińskim i Rudolfem pomezańskim, zawarł z Wernerem mistrzem umowę zapewniającą tymże biskupom ich mienie pomorskie, pod warunkiem opieki krzyżackiéj, zawarowanego umową potwierdzenia król i Janisław odmówili, a papież wydelegował ostatniego i biskupa poznańskiego, do załatwienia téj sprawy, z prawem wyklęcia nawet Krzyżaków (por. Lengnich *Hist. Prus.* I, akt w Toruniu 1330, bulla u Dogiela 50); 1391 na trzeci dzień po ś. Wicie król pozwolił mu w procesach stawać przez plenipotentów (Naruszewicz 9, 102 n. 1). Wedle kalendarza władysławskiego (*Mon.* Bielow. II 944) † w dzień ś. Barbary 1341 r. w Łęczycy. 14 Stycznia 1342 Jarosław, archidyjakon gnieźnieński, nastąpił obiorem kapituły po Janisławie, który wedle dat roczników siedziałby lat 23 (1318—41) na swéj stolicy. W ciągu swych rządów J. ukoronował Łokietka z Jadwigą 1320 w dzień ś. Marka i Kazimierza W. z Anną Gedyminówną 1331 r. na ś. Marka ew. w towarzystwie biskupów Janów, krakowskiego i poznańskiego, Macieja, kujawskiego, Stefana lubelskiego. Za J. odbyły się synody 19 Lutego r. 1326 w Uniejowie w obec Nankiera Krakowa, Floryjana, Płocka, Macieja, Kujaw i Jana, Poznania biskupów oraz delegatów kapituł Wrocławia i Lubusza, regulujący sprawy kościelne, oraz zagodził spór o dziesięciny między królem i szlachtą a biskupem Bogoryją w Chęcinach 1330 r. 14 Czerw. (por. Helcel *Star. Pom. Pr. Pol. I*).

Janiszewski (Aleksander Marcin), ur. 1788 r. w gub. wołyńskiéj, uczeń Bacciarellego, późniéj nauczyciel rysunków i kaligrafii w dawnych szkołach wojewódzkich; † 1823; znany z dowcipu i humoru, sostawił wiele bajek, drukowanych w *Tygodniku Warszawskim* Brunona Kicińskiego. Oprócz tego wydał „*Nowe wzory polskie, francuskie i niemieckie*" (Warsz. 1821), oraz 3 numera pisma humorystycznego „*Mucha*" (Warsz. 1822).

Janiszewski (Leon), literat polski, ur. 1810 roku w Kaliszu, † 1861. W 1828 chodził na uniwersytet warsz., następnie był dyrektorem przez lat 10 muzyki wojskowéj saperów w Bobrujsku, a od 1841 dyrektorem i nauczycielem muzyki w rządowym instytucie panien w Tydisie. Oprócz licznych prac literackich, drukowanych w rozmaitych czasopismach wileńskich i warszawskich, tudzież tłumaczeń wyjątków z dzieł Puszkina, Herdera i innych, napisał poemat „*Cyganie*", *Opis monasteru ś. Dawida*" i t. d.

Janiszewski (Jan Chryzostom), ksiądz, ur. 1818 w w. ks. poznańskiém, † 1872 r. Po ukończeniu

gimnazyjum w Lesznie słuchał teologii we Wrocławiu a filozofii i historyi w Berlinie; wyświęcony 1844 na kapłana, był wikaryjuszem w Trzemesznie, nauczycielem przy tamtejszém gimnazyjum, profesorem i regensem seminaryjum duchownego w Poznaniu, wreszcie proboszczem w Kościelcu. Wysokiemi zdolnościami, krasomówstwem i pracą około dobra powszechnego zyskał sobie wielką wziętość w Wielkopolsce. Niejednokrotnie posłował na sejm pruski do Berlina; w 1848 był także posłem z Poznańskiego na sejmie frankfurckim, gdzie głośne zjednał sobie imię energiczną mową (Frankf 1848) przeciw wcieleniu ks. poznańskiego do Rzeszy niemieckiéj. Z prac J. treści teologicznéj, najważniejszą jest: „*Bezżeństwo kapłańskie w kościele katolickim*" (Gniezno 1861). J. słynął także jako znakomity kaznodzieja. Celniejsze jego mowy są drukowane. Por. Estrejchera „*Biblijografija*" (t. II, str. 148). Przez czas pewien redagował w Poznaniu „*Gazetę kościelną*".

Janków albo **Jankowice**, miasteczko w czeskim pow. taborskim, okręgu wotickim, liczy 600 m.; pamiętne jest zwycięstwem, odniesioném tutaj 24 Mar. 1645 przez Szwedów pod dowództwem Torstensona nad Austryjakami, dowodzonymi przez Hatzfelda.

Jankowacz, miasto w węgierskim komitacie Bacs, mające około 10,000 ludności.

Jankowicz (Aleksander), ur. 1810 w Temeszwarze, od 1829 urzędnik w księst. serbskiém, w 1839 został sekretarzem ks. Michała. W r. 1842, mając czynny udział w rewolucyi, został w nowym rządzie dyrektorem kancelaryi książęcéj i wywierał przeważny wpływ na wewnętrzne zmiany, jakie zaprowadzone został w tym kraju. W r. 1843 był kanclerzem państwa, w latach 1847—1848 ministrem sprawiedliwości, wyznań i oświecenia, 1850 senatorem, a następnie od 1855—1859 ministrem spraw zagranicznych.

Jankowo, jezioro w w. ks. poznańskiém, położone w części wschodniéj powiatu gnieźnieńskiego.

Jankowski (Bodzanta), mianowany 1348 biskupem krakowskim, pamiętny jest w dziejach krajowych jako karciciel rozwiązłych obyczajów króla Kazimierza Wielkiego, † 1366 w Kielcach. Porów. Łętowskiego „*Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*" (t. 1, Krak. 1852).

Jankowski (Konstanty), poseł sędomierski na sejm grodzieński podziałowy 1793, żądał aby wysłano z domaganiem się ewakuacyj wojsk pruskorossyjskich i pomocy od Austryi, co zamieniono na zawiadomienie wszech dworów o okupacyi. 3 Sierpnia oponował z Suchodolskim kasztel. smoleńskim, Mikorskim, Karskim, Szydłowskim, Ks. Błeszyńskim, Stoińskim, Chodźką, Gołyńskim, Krasnodębskim i k. in. przeciw traktowaniu z Buchholzem, posłem pruskim, w kwestyi handlowéj, z wyłączeniem cesyi portów lub terytoryjów. Akt konfederacyi grodzieńskiéj (ob.), przeciw targowickiéj wymierzonéj podpisał J. i innych 21. To zastrzeżenie prócz niego zrobili: Tadeusz Szemiot, wołyński, Józef Wojna Orański, bełski, Godaszewski, trocki, Ignacy Gosławski, Ksawery Błeszyński, sędomierscy, Rokitnicki, Karski i Szydłowski, wielkopolscy, Józef Kimbar, upicki, Chojnowski, wiski, Dyjonizy Mikorski, mazowiecki, Kacper Bogucki warszawski, Szymon Skarzyński, łomżyński, Andrzéj Ciemniewski, rożański, Krasnodębski liwski, Stefan Niezabitowski, słonimski, Drągowski, bielski, Kaz. Szydłowski, ciechanowski, Maksym. Jazdowski, wileński posłowie. Karski i Ciemniewski opiérali się przysiędze w Polsce osiadłym Francuzom Ludwikowi XVII, jako wymienionéj przeciw Rzpltéj francuskiéj (5 Listop.).

Jankowski (Józef Emanuel), profesor filozofii w uniwersytecie krakowskim, † 1847 r. w Krakowie; przeciwnik Hegla i Trentowskiego, ogłosił drukiem: „*Krótki rys logiki wraz z jéj historyją*" (Kraków 1822); „*Rozprawa o niektórych różnicach jakie zachodzą między starożytną a późniejszych wieków filozofiją*" (Kraków 1825); „*O różnicy, jaka zachodzi między prawem przyrodzoném a nadaném w teoryi umów*" (Roczn. Tow. nauk. Krak. 1831).

Jankowski (Placyd), pisarz, znany w literaturze naszéj pod pseudon. *John of Dycalp*, syn księdza unickiego, ur. 1810 w guber. grodzieńskiéj, † 1872 w Żyrowicach, powiecie słonimskim. Ukończywszy szkoły w Wilnie, wstąpił do stanu duchownego i następnie został protojerejem przy katedrze żyrowickiéj, oraz wiceprezesem litewskiego konsystorza prawosławnego w Żyrowicach, a późniéj w Wilnie. J. pisał głównie tylko powieści. Sława humorystów angielskich pobudziła go do tego, że starał się usilnie o zaszczepienie humorystki angielskiéj w literaturze polskiéj. Napisał w tym rodzaju cały szereg powieści, ale nie dorównał żadnemu z celniejszych pisarzów angielskich. Nie posiadając wielkich zdolności, grzeszy nieraz przesadą i manieruje sposób opowiadania. Zaleca się jednak trafnym poglądem na życie, a często i prawdziwym dowcipem. Z prac jego powieściopisarskich (czyt. Estrejchera *Biblijog. Polska* II str. 199—200) najlepsze: „*Pisma przedślubne i przedsplinowe*" (2 t., Wilno 1841), „*Zaścianek*" (Wilno 1841); „*Opowiadania*" (Wilno 1843); „*Nowe opowiadania*" (Lipsk 1847; 2 ed. Bruks. 1862); z innych wymieniamy: „*Ostatni upiór w Bielhradzie*" (Wilno 1842); „*Pamiętniki Elfa*" (2 t., Wilno 1843); „*Doktór Panteusz w przemianach*" (Wilno 1845; 2 ed. Bruksel. 1862), obok tego zasługują na wspomnienie: „*Przeczucie*" komedyjka (Wilno 1842), oraz tłumaczenia Szekspira, Gœthego, Mannoniego, Pellico. Własne poezyje umieszczał w *Ateneum* Kraszewskiego, wespół z którym napisał „*Powieść składaną*". Po śmierci autora wyszły „*Fanaberyje pana starosty Kaniowskiego*" (Warsz. 1873). Życiorys przez J. J. Kraszewskiego w Tyg. Ill. 1873.

Jankowskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie inowrocławskiém, w ziemi dobrzyńskiéj. Składało się w r. 1771 z wsi: Jankowo i Trzebiegosz z folwarkami. W tymże roku posiadał je Tomasz Dembowski, komornik ziemski płocki, wraz z żoną Julijanną z Kapenhauzenów, opłacr

jąc z niego kwarty złp. 552 gr. 3, a hyberny złp. 39 gr. 15. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie emfiteutyczne posiadanie Adamowi Sumińskiemu, chorążemu rypińskiemu, i jego wszystkim następnym spadkobiercom, zachowując wszakże dożycie poprzednich dzierżawców.

Jan Mayen, bezludna wyspa na północném morzu lodowatém, leży pomiędzy Europą i Szpicbergiem, pod 71° północnéj szerokości, odkryta 1611 przez marynarza holenderskiego t. n.

Janocki (Jan Daniel Andrzéj), biblijograf polski, ur. 1720 w Międzychodzie (Birnbaum), w Wielkopolsce, z rodziców niemieckich nazwiskiem *Jänisch*. Będąc w młodości swojéj w Dreźnie, gdzie dla utrzymania życia należał do śpiéwaków chóru kościelnego, zwrócił na siebie uwagę Józefa Andrzeja Załuskiego, który go zabrał z sobą do Polski i skłonił w Warszawie 1750 do przejścia na wiarę katolicką, do zostania duchownym i przyjęcia dozoru nad jego wielką biblijoteką. Skutkiem zbytecznéj pracy utracił J. 1775 wzrok i podległ hipokondryi, w któréj † 1786. Zostawał w bliskich stosunkach z ówczesnymi uczonymi w Warszawie, doznawał względów króla i wielu możnowładców. Ogromna pracowitość, wielka erudycyja, troskliwość w śledzeniu szczegółów i skrupulatność w opisywaniu ksiąg czynią dzieła jego niezmiernie dla literatury naszéj ważnemi, mimo to że niezawsze zalecają się one bezstronnością. Najlepsze dzieło J. jest: „*Janociana, sive clarorum atque illustrium polonicae auctorum mecenatumque memoriae miscellae*" (2 t., Warsz. 1776—79; t. 3 wydał Linde, tamże 1819). Wielką także mają wartość: „*Nachrichten von denen in der Hochgräflichen Zaluskischen Bibliothek sich befindenden rahren polnischen Büchern*" (Drezno 1747); „*Polonia literata nostri temporis*" (Wrocław 1750); „*Specimen catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Zaluscianae*" (Drez. 1750); „*Lexicon der jetzt lebenden Gelehrten Polen*" (Wrocł. 1755); „*Polnischer Büchersaal* etc." (Wrocł. 1756); „*Vita Josephi Andreae Załuski, Episcopi Kijoviens.*"; inne jego prace lubo mniéj ważne, zawiérają jednak wiele ciekawych i nieraz bardzo cennych wiadomości. Pozostały po nim w rękopisie opis kart geograficznych Polski przełożył na język polski i, znacznie pomnożywszy, wydał E. Rastawiecki p. t. „*Mapografija dawnéj Polski*" (Warsz. 1846). Oprócz tego umieszczał J. sprawozdania o wychodzących spółcześnie książkach polskich w „*Leipziger Neue Zeitung von Gelehrten Sachen*". Por. Estreichera „*Jan Daniel Andrzéj* J." (Kraków 1869).

Janopol, piękny pałac biskupów żmudzkich, wybudowany 1762 nad rz. Wirżuwianką przez biskupa Jana Łopacińskiego.

Janosik albo *Janoszyk*, sławny zbójca w Tatrach polskich, żyjący w końcu zeszłego wieku. Łączył on w sobie wedle podań góralskich urodę, rozum, siłę nadzwyczajną, zręczność, dobroć i szlachetność. Zdradzony przez kochankę, zginął na szubienicy. Krążą o nim różne powieści między naszymi góralami.

Janoski (Jan), współczesny historyk francuski, syn Polaka od dawna osiadłego we Francyi, zupełnie się wynarodowił i podpisywał nawet *Yanoski*; profesor historyi w liceum Napoleońskiém, od 1841 zastępca Micheleta w Collège de France, † 1851 w Paryżu. Ważniejsze jego prace są: „*La Syrie ancienne*", w zbiorze p. t. „*Univers pittoresque*"; rozprawa o „*Kartaginie i zabytkach punickich*", zamieszczona w tymże zbiorze; „*Collection de chroniques, mémoires et autres documents pour servir à l'histoire de France*". Wiele rozpraw i artykułów umieszczał w dzienniku „*National*".

Janota (Eugenijusz), ksiądz, pisarz polski spółczesny; początkowo był nauczycielem w Cieszynie, następnie w Krakowie, a obecnie (1873) jest od lat kilku profesorem języka i literatury niemieckiéj przy uniwersytecie lwowskim, oraz członkiem rady szkolnéj w Galicyi. Jestto wytrawny pedagog i pisarz bardzo zasłużony. Wyborne są jego pracą historyczno-etnograficzne i historyczno-geograficzne, jak: „*Wiadomość historyczna i geograficzna o Żywieczczyźnie*" (Cieszyn 1859); „*Bardyjów, historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy*" (Krak. 1862); „*Przewodnik w wycieczkach na Babią górę, do Tatr i Pienin*" (Krak. 1860); „*Zapiski o zaludnieniu dolin Dunajca i Popradu na Spiżu*" (Krak. 1864). Dowody rozległych badań i gruntownéj znajomości języka niemieckiego złożył w dziełach: „*Główne zasady gramatyki języka niemieckiego* i t. d." (Krak. 1854; 2 ed. 1856) i „*Gramatyka języka niemieckiego*" (Krak. 1865; 3 ed. 1868). Pisze także monografije zwierząt („*Obrazki z życia zwierząt*", 2 książeczki, Krak. 1870; „*Salamandra plamista*", Krak. 1871). Z Piekosińskim wydał cenny zbiór dyplomów klasztoru Mogilskiego p. t. „*Diplomata monasterii Clarae tumbae*" (Krak. 1865).

Janouszkowa, u Niemców *Janauszek* (Franciszka Magdalena Romancyja), znakomita aktorka, ur. 1830 r. w Pradze Czeskiéj, poznana z talentu swego przez reżysera Stögera uczyła się muzyki u Stegmayera a sztuki dramatycznéj od aktora K. Baudiusa; po raz piérwszy wystąpiła w Pradze z wielkiém powodzeniem. W r. 1846 grywała po miastach saskich, trudniąc się zarazem wyrobem kwiatów na sprzedaż. W Wirtembergu występowała jako aktorka przyjezdnéj trupy. W r. 1847 wstąpiła do teatru w Kolonii, skąd na skutek rekomendacyi R. Benedixa przyjętą została do teatru w Frankfurcie (1858) i tu była do r. 1860 ulubienicą publiczności. W r. 1861 weszła w skład personalu teatru dworskiego w Dreźnie. Następnie występowała w rolach gościnnych, jak na teatrze dworskim w Wiedniu. W rolach bohatérek, a zwłaszcza bohatérskich matek, wyrównała najlepszym aktorkom niemieckim. Odznacza się w tragedyi (królowa Elżbieta, Izabela) i dlatego zwaną bywa *niemiecką Rachelką*.

Janów, zwany *Biskupi*, osada w gub. siedleckiéj, pow. konstantynowskim, nad rzeczką Krzywką, o 2

wiorsty od Buga, piérwotnie wieś Porchów, w r. 1465 przez biskupa łuckiego, Jana Losowicza, na miasto zamieniona, ma 2,000 m. Rezydencyja biskupa, ma kościół katedralny, założony 1428 przez Witolda, odbudowany po pogorzelach w latach 1522 i 1728, a starannie ozdobiony przez ostatniego biskupa Benijamina Szymańskiego. Jest tu także zakład stada rządowego koni.

Janów, osada w gub. piotrkowskiéj, pow. częstochowskim, ma 1,013 m.

Janów, osada w gub. płockiéj, pow. prasnyskim ma 2,060 m.

Janów Ordynacki, m. pow. gub. lubelskiéj, położone nad rz. Białą, przy trakcie wiodącym z Lublina do Zamościa. Niegdyś wieś Biała, podniesione zostało do rzędu miast r. 1640 przez Katarzynę z Ostroga Zamojską, małżonkę Tomasza Zamojskiego; ma obecnie 4,043 m. Jest tu wspaniały kościół murowany, słynący cudownym obrazem N. Panny, dom sądu policyi poprawczéj i dom badań. W publicznym ogrodzie spacerowym znajduje się pomnik z kamienia ciosowego, wzniesiony dla Tadeusza Kościuszki.

Janowa, zwany *Magister Parisiensis* (Maciéj z), teolog czeski, uczeń Milicza z Kromieżyrza, ur. około 1350 r., † 1394 r.; nauki kończył w Pradze i uniwersytecie paryskim (lat 6). Po powrocie do kraju z Rzymu, został 1381 r. kanonikiem kościoła ś. Wita w Pradze. Oddawszy się w zupełności studyjom naukowym, napisał wiele dzieł teologicznych, które następnie zebrawszy w jeden zbiór, dał mu tytuł „*De regulis Veteris et Novi Testamenti*“; chociaż właściwiéj zwaćby się był powinien „*Badania prawego i nieprawego Chrześcijanizmu*“. Jak sam mówi w przedmowie „dawał piérwszeństwo Pismu ś. przed pismami Ojców kościoła i więcéj brał na uwagę życie chrześcijańskie aniżeli naukę“; przeto powstawał przeciwko obłudnikom, bigotom, potępiał mechaniczne modlitwy i ceremonije, nie pochwalał czci świętych i relikwij. Zalecał też wieczerzę P. pod dwiema postaciami. To też zmuszony został w r. 1389 odwołać swe zasady. Miał on późniéj wielki wpływ na Jakoubka i Jana Przybrama. Czyt. Palackiego „*Dzieje Nar. Cz.*“ (t. III, 1. str. 23) i F. Böhringera „*Die Vorreformatoren* etc.“ (2 t., Zürich 1858).

Janowiec (*Genista*), rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, obejmujący krzewy w krajach umiarkowanych, o liściach pojedynczych i kwiatach żółtych. Kielich 2 wargowy, w koronie warga górna 2, dolna 3 zębowa, strąk wielonasienny, ściśnięty. *J. farbierski* (*G. tinctoria*) rośnie po suchych łąkach lub brzegach lasów w Europie; u nas jest bardzo pospolity, kwitnie w Czerwcu i Lipcu. Używają go do farbowania tkanin lnianych i wełnianych na żółto. Gotowany z przydatkiem potażu daje farbę pomarańczową, z krédą zaś, ałunem i wapnem wydaje żółtą farbę, zwaną z handlu Schüttgelb. Pod względem lekarskim jest dziś zapomniany. W kraju naszym zdarzają się jeszcze dwa inne gatunki J., mniéj żółtego barwnika zawiérające: J. *kolczysty* (*G. germanica*) i J. *osuszony* (*G. pilosa*). *G. canariensis*, na wyspach Kanaryjskich, dostarcza wonnego drzewa, różanego czyli rodyjskiego. Niektóre gatunki są zaliczane tu, lub do rodzaju żarnowca (ob.).

Janowiec, osada w gub. radomskiéj, pow. kozienickim, o 2 wiorsty od Wisły, niegdyś wieś *Syrokomla*, własność Firlejów, potém Tarłów i Lubomirskich. Znajdują się tu ruiny wielkiego zamku, dziś jeszcze zdumiewające swoją okazałością, do których wiele łączy się wspomnień historycznych. Ludność osady wynosi 1,075 m.

Janowski powiat, ma $34^1/_2$ mil kw. i 64,940 m., obejmuje 2 miasta, 4 osady i 17 gmin.

Janowski (Michał i Walenty), malarze, dwaj bracia urodzeni w Krakowie i żyjący około połowy XVIII w. Obrazy piérwszego znajdują się w Krakowie u kapucynów, reformatów, w Kalwaryi i innych miejscach; obrazy zaś drugiego w katedrze krakowskiéj i u księży franciszkanów.

Janowski (Jan Nepommen), publicysta polski, ur. 1803 w Konopiskach. Po ukończeniu studyjów prawnych w Warszawie otrzymał urząd w ministerstwie finansów; od 1829 był biblijotekarzem towarzystwa przyjaciół nauk i równocześnie należał do współpracowników *Korespondenta Warszawskiego* i *Temidy polskiéj*. Po wybuchu powstania 1830 r. został J. głównym redaktorem *Gazety polskiéj* i bronił sprawy ludu przeciw szlachcie; emigrował następnie do Francyi, zawiązał bliskie stosunki z najznakomitszymi członkami stronnictwa republikańskiego i znosił wiele prześladowań od rządu Ludwika Filipa. Wypędzony z Francyi 1849, wrócił do Paryża 1853 i pisywał artykuły do *Demokraty polskiego*, czasopisma wychodzącego w Londynie. Przed kilku laty osiadł w okolicach Paryża. Z prac jego wydanych oddzielnie, oprócz wielu broszur treści politycznéj, wymieniamy: uczoną rozprawę „*Investigentur omnes sententiae et loci juris romani, quotquot in Cadlubcone occurrant et indicentur fontes eorum*“ (Warsz. 1827); „*Considerations sur la nationalité française en XVIII siècle*“ (Paryż 1842); „*Les derniers moments de la révolution de Pologne en 1831*“ (1833); „*Jezuici w Polsce*“, wyciąg z Moraczewskiego pomnożony uwagami J. (Paryż 1861); „*Rzym i Polska*“ (Lipsk 1863), zbiór kilku dokumentów historycznych do epoki po 1830 r.

Janowski (Mikołaj), profesor teologii i wymowy kościelnéj przy szkole głównéj krakowskiéj, od 1820 kanonik krakowski i proboszcz u ś. Mikołaja, następnie u ś. Floryjana w Krakowie, † 1836. Ogłosił drukiem: „*O stosunku ducha religii z duchem praw*“ (Rocz. tow. uauk. krak. tom 6) i „*Nekrolog księdza Sebastyjana Czochrona, profesora akademii krakowskiéj*“ (tamże w t. 10).

Janowski (Ludwik), literat polski, wydał: „*Geografija czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi*“ (Warsz. 1819); „*Historyja powszechna od początku wiadomości historycznych aż do naszych czasów*“ (t. 1, Warsz. 1836); „*Propedentyka czyli nauki przygotowawcze do historyi powszechnéj*“ (Warsz. 1846).

Janowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie mazowieckiém, w ziemi ciechanowskiéj. Podług lustracyi z r. 1660 okazuje się, iż powstało z dawniejszego sstwa prasnyskiego i wówczas składało się z miasteczka Janowa nad rz. Orzycą i z wsi Janowa z folwarkiem i młynem. W tymże czasie sstwo to z mieszkańcami Prasnysza i Chorzel, składało się w ¼ części na wóz wojenny w czasie pospolitego ruszenia. W r. 1770 posiadał je Stanisław Radzimiński, podkomorzyc ciechanowski, opłacając z niego kwarty złp. 905 gr. 1, a hyberny złp. 574 gr. 21. W roku jednak 1773 na sejmie Warszawskim, Stany Rzpltéj nadały te posiadłości na własność emfiteutyczną Rościszewskiemu, podstolemu prasnyskiemu, z warunkiem opłacania cztérech kwart podług taryfy z r. 1765.

Janowskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie ruskiém, w ziemi lwowskiéj. W r. 1770 składało się z miasteczka Janowa nad rzeką Wereszczycą i z wsi: Zalesie, Porzyce, Stradecz, Stawki, Borki, Tyczna, Sucholas, Wielkopole i Wroców. W tymże czasie posiadał je Andrzej Mokranowski, sstа ciechanowski, opłacając z niego kwarty złp. 6,491 gr. 3, a hyberny złp. 108 gr. 20. Zajęte przez rząd austryjacki w d. 15 Czerwca r. 1784, zostawało w administracyi rządowéj aż do r. 1868; poczém sprzedano je spółce Simundta i Kirchmajera, od spółki zaś zakupił te posiadłości Agenor hr. Gołuchowski, obecny namiestnik królewski w Galicyi.

Jansa (Leopold), kompozytor muzyczny i znakomity skrzypek czeski, ur. 1797, † około 1856; ukończywszy gimnazyjum w Bernie z woli ojca udał się na studyja prawne do Wiednia, wkrótce je jednak powrzucił, poświęciwszy się wyłącznie muzyce; wydoskonalił się w niéj szczególniéj pod okiem E. A. Foerstera, od którego uczył się generał-basu, oraz swego przyjaciela i spółziomka Worzyszka, genijalnego kompozytora i nadwornego organisty. Od 1823 nadworny muzyk hr. Brunświckiego, w rok potém powołany został do orkiestry dworskiéj w Wiedniu; od 1833 został dyrektorem muzyki i profesorem skrzypiec w wiedeńskim uniwersytetskim konwikcie, W r. 1850 odbył podróż do Londynu i wziął tam udział w koncercie na korzyść wychodźców węgierskich, za co popadłszy w niełaskę, był pozbawiony miejsca. Jako kompozytor by J. płodny; pozostały po nim koncerta na skrzypce, kwartety, trija i duety na instrumenta smyczkowe, fantazyje, ronda, waryjacyje i in. salonowe utwory na skrzypce oraz kilka utworów kościelnych. Utwory jego na skrzypce są w stylu miłym, łatwo zrozumiałym i melodyjnym i wiele z nich stanowią wyborne ćwiczenia dla poczynających skrzypków. Utwory religijne J. są mało rozpowszechnione.

Jansen, *Jansenius*, *Johanussohn* (Kornelijusz), biskup rzymsko-kat. gandawski, ur. 1510 r., † 1576 r. Wydał ważne dzieła w jęz. łacińskim: „*Konkordancyja Ewangielij*“; „*Komentarze na Psalmy*, *Przypowieści*, *Księgi Mądrości*, *Eklezyjastyka* i *Ewangielije*“. — **Jansen** (Kornelijusz), synowiec poprzedniego, ur. 1585 r. w Acquoi (Akkoi) pod Leerdam, w Holandyi, † 1638 r. Nauki pobierał u jezuitów w Utrechcie, następnie w Lowanijum i Paryżu. Już na uniwersytecie lowańskim, na którym zasady i pojęcia Michała Bajusa (ob.) co do łaski i wolnéj woli, miały licznych zwolenników, zaprzyjaźnił się był z Janem du Verger de Hauranne, gorliwym propagatorem tak zwanego *Bajanizmu*. Za wpływem tegoż został J. profesorem kolegijum w Bayonie, w rodzinném mieście du Vergera. Tu obadwaj gorliwie badali pisma ś. Augustyna. Następnie J. powrócił do Lowanijum na profesora Pisma ś. (1617). Umówił się on był z du Vergerem, że każdy z nich napisze dzieło, dopełniające się wzajemnie, celem usprawiedliwienia M. Bajusa i wykazania światu nicości scholastycznéj dogmatyki jezuitów. Du Verger gromadził zwolenników dla téj sprawy we Flandryi a J. udał się przez Francyję do Hiszpanii. W agitacyi téj przeciwko jezuitom udało się im zjednać pomiędzy innemi i kilka wpływowych osób. J. uważany był już wtedy za ozdobę i pochodnię uniwersytetu lowańskiego. Satyra jego na królów francuskich, pod tyt. „*Mars Gallicus*“, zjednała mu rozgłos a 1636 r. i biskupstwo ypernskie (w Niderlandach). Jansen w swéj nauce wyjaśnił różnicę pomiędzy tak zwanym *Augustyjanizmem historycznym* a *Augustyjanizmem*, praktykowanym w kościele rzymsko-kat., uznawszy takowy za *Semipelagijanizm* i zgodnie z J. Kalwinem doprowadził naukę *o predestynacyi* do ostatecznych jéj konsekwencyj. W dwa lata po śmierci J. (1640), stosownie do umowy z du Vergerem, wyszło za pozwoleniem władzy kościelnéj i rządowéj jego dzieło pod tyt. „*Augustinus*, *sive doctrina ś. Augustini de humanae naturae sanitate*, *aegritudine*, *medicina* etc.“ (3 t. Lowanijum, staraniem Fromonda i Kalena). Treść jednak znana już była jezuitom. Jak J. w tém dziele wyświetla dogmatykę, wywodząc na jaw autentyczną naukę ś. Augustyna o łasce, wolnéj woli, o grzechu i predestynacyi, tak du Verger w swém „*Petrus Aurelius*“ silnie broni władzy biskupiéj przeciwko wszechwładztwu kuryi rzymskiéj. Du Verger został osadzony w klasztorze w Port-Royal de Champs pod Paryżem, gdzie była ksienią Angielika z rodu Arnauldów, głośnych w swym czasie z uczoności przeciwników jezuitów. Stała się ona gorliwą zwolenniczką zasad du Vergera. Gdy mniszki z Port-Royal przeniosły się do Paryża, w dawnym ich klasztorze osiadło kilku Arnauldów a między nimi i Antoni Arnauld (ob.), oraz wielu innych, pragnących pod przewodnictwem du Vergera żyć w jedności dla dobra nauki i oświaty rodu ludzkiego. Wkrótce wszczęły się spory piśmienne pomiędzy du Vergerem a jezuitami; powstawał on bowiem przeciwko częstemu przystępowaniu do sakramentu komunii. Richelieu kazał go uwięzić 1638 r. i dopiéro po śmierci tego ministra został uwolniony 1642 r. Następnie już po śmierci du Vergera, wystąpił do walki z jezuitami Ant. Arnauld pismem: „*De la frequente Communion*“ (1642), w którém wytyka jezuitom, że każdemu dozwalają przystępować do komunii co-

dziennie. W tymże roku papież Urban VII wydał bullę *In eminenti*, potępiającą owe dzieło J. Rząd holenderski nie uznał téj buli a Sorbona uczyniła przeciwko niéj 24 zastrzeżenia. W r. 1644 A. Arnauld wydał pismo, broniące potępione dzieło J. Syndyk wydziału teologicznego w Paryżu wybrał siedm zdań z tego dzieła i przedstawił pod ocenienie kolegijum tego wydziału, gdy jednak 60 zwolenników tak zwanego *Jansenizmu* odwołało się do parlamentu, wydział teologiczny wstrzymał się z sądem, postanowiwszy przedstawić je synodowi, mającemu się zebrać 1650 r. w Paryżu. Lecz 85 prałatów zażądało sądu papieskiego i bulla Innocentego X *Cum occasione* (1653) uznała pięć piérwszych zdań za kacerskie.—*Janseniści*, odznaczając się surową moralnością, posiadali powszechne poważanie; czując się zaś potępionymi w skutek wpływu jezuitów, wystąpili z obroną, twierdząc, że myśl zawarta w pismach J. nie jest ta, jaką przedstawia bulla. W tym także czasie Błażéj Pascal (ob.) wydał 15 pism („*Lettres écrites par Louis Montalte*“, 1656) przeciwko moralności jezuitów i w obronie *Jansenistów*. Jezuici nie odpowiedzieli wprawdzie publicznie, ale za to tém silniéj agitowali potajemnie i papież Aleksander VII stanowczo oświadczył bullą swą *Ad sacram*, wydaną w r. 1656, że potępione pięć zdań J. znajdują się istotnie w jego pismach. Polecił przytém, aby od wszystkich księży, mnichów i mniszek wymagane były formularze na dowód, że uznają obie bule papieskie. Gdy mniszki z Port-Royal wzdragały się podpisać takowy formularz, 60 z nich osadzono w więzieniu (1666) oraz kilka innych w Bastylii. Atoli cztérech biskupów oświadczyło się przeciwko takiemu postąpieniu kuryi rzymskiéj twierdząc, że w takich sprawach i sam papież może pobłądzić. W r. 1688 papież Klemens IX kazał uwolnić wszystkich uwięzionych. Za Ludwika XIV Janseniści silnie byli prześladowani i wielu z nich przeniosło się do Niderlandów. W r. 1675 Pasqier Quesnel, uczony oratoryjanin, wydał „*Le nouveau testament en français avec de reflexions morales*“ (Paryż 1675 i nast.), pochwalone przez biskupa chalońskiego A. de Noaillesa i Bossueta. Wkrótce i w tém dziele dostrzeżone zostały pojęcia *Jansenistowskie* i wyszła nowa bulla *Vineam Domini* (1705). Mniszki z Port-Royal de Champs zaprotestowały i z rozkazu króla (1708 r.) zgromadzenie ich zostało skasowane a one rozwiezione do różnych dyjecezyj, klasztor zaś ich zburzony. Jezuici w tym czasie rozwinęli silną agitacyją przeciwko Jansenistom. Księga „*Le nouveau testament*“ na nowo została zbadaną i bulla Klemensa IX z r. 1713 *Unigenitus* uznała sto i jedno zdań za niebezpieczne i tchnące jansenistowskiém kacerstwem. Po śmierci króla Ludwika XIV de Noailles i cztéréj biskupi oraz niektórzy doktorowie Sorbony, odwołali się do soboru powszechnego. Otrzymali oni jak i ich stronnicy nazwę *Appellantów*; ci zaś, którzy bullę *Unigenitus* przyjęli *Akceptantów*. Parlament oświadczył się za *Appellantami*. W r. 1717 wydaną została nowa bulla *Pastoralis officii*, mocą któréj każdy nie uznający bulli *Unigenitus*, choćby posiadał godność kardynalską, podpadał pod exkomunikę. Wielu biskupów uległo, wytrwał tylko de Noailles aż do r. 1728, w którym uznał takową na usilne prośby samego papieża Benedykta XIII; w roku zaś 1730 poszedł za jego przykładem cały kler francuski. Sprawa *Jansenistów* nabrała siły na nowo po śmierci dyjakona *François de Paris*, świętobliwego męża, na którego grobie zgromadzeni powstawali przeciwko rzeczonéj bulli. Gdy jednak król zakazał parlamentowi decydować kwestyje kościelne, *Janseniści* i *Appellanci* zamilkli i milczenie to dotrwało do r. 1750, Spory te wznowił w tym czasie sam arcybiskup paryski Krzyst. de Beaumont przez rozporządzenie, aby umiérającym nie udzielano sakramenta, dopókąd nie wyzna formalnie, że uznaje bullę *Unigenitus*. Parlament domagał się od króla, aby zmusił arcybiskupa do cofnięcia tego rozkazu. Król stanął po stronie arcybiskupa. Celem jednak załagodzenia téj sprawy, przedstawiono ją papieżowi i Benedykt XIV zadecydował, że sakramentów odmawiać należy tylko jawnym odszczepieńcom; podejrzani zaś powinni być tylko napomniani. Spory *Jansenistowskie* ucichły dopiéro wskutek skasowania jezuitów i wybuchłéj rewolucyi francuskiéj. Takim sposobem powstał w łonie kościoła rzymskokat. oddzielny kościół, który uorganizował się 1723 r. w Niderlandach i istnieje dotąd pod nazwą *Kościoła Uczniów ś. Augustyna*; ma arcybiskupa w Utrechcie oraz dwu biskupów w Harlemie i Dewenterze. Uznaje on za głowę swą widzialną papieża rzymskiego, ale nie przyznaje mu nieomylności i odrzuca bullę *Unigenitus* i wszystkie inne jéj podobne. Zwolenników tego kościoła liczą na 6,000 w 27 parafijach. W r. 1873 Janseniści powodowani jednakowością swego stosunku do kuryi rzymskiéj ze starokatolikami, przyszli im z pomocą w uorganizowaniu się w kościół, wyświęciwszy piérwszego ich biskupa w osobie J. H. Reinkensa. Czyt. Leydeckera „*Hist. Jansenismi*“ (Traj. ad Rhen. 1695); Gerborona „*Hist. génerale du Jansenisme*“ (Amsterd. 1700); Lafiteau „*Hist. de la constit. Unigenitus*“ (1737); N. Fontaine „*Mémoires pour servir à l'histoire du Port-Royal*“ (Kolon 1738); Reuchlina „*Geschichte v. Port-Royal*“ (2 t., Hamb. 1839—1844).

Janseniści, ob. Jansen

Jansenizm, ob. Jansen.

Jańskie, Wierchnie-Jańskie, pasmo gór w Syberyi północno-wschodniéj, leżące pod 64° 20′ szerokości północnéj, pomiędzy rzekami Leną i Janą.

Janson (Forbin), ob. Forbin Janson.

Janson, Jansson (Jan), wydawca wielu znakomitych atlasów i dzieł około połowy XVII w., wydał pomiędzy innemi mapy: „*Novissima Poloniae descriptio*“ (Amsterd. 1652) i „*Nova totius Livoniae descriptio*“, zamieszczone w jego *Teatrze świata* i w *Atlasie mniejszym*.

Janson (Wilhelm), wydał kartę geograficzną wielkiego księstwa litewskiego z napisem: „*Magni Ducatus Jithuaniae caeterarumque regionum illi adja-*

sentium exacta descriptio etc." (Amsterdam 1613).

Janssen (Jan), spółczesny pisarz niemiecki, profesor historyi we Frankfurcie nad Menem, ogłosił broszurę: „*Russland und Polen vor hundert Jahren*" (Frankf. 1865) i obszerniejsze dziełko „*Zur Genesis der ersten Theilung Polens*" (Freiburg 1865). Zapatruje się na historyję ze stanowiska katolickiego.

Janssens (Abraham), ur. około 1560 w Amsterdamie, niderlandzki malarz historyczny, współczesny i współzawodnik Rubensa; piękne utwory jego pędzla znajdują się w wielu kościołach Flandryi i większych galeryjach niemieckich. Najcelniejszemi jego pracami są: *Złożenie do grobu* i *Madonna z dziecięciem* w kościele karmelitów w Antwerpii. Odznaczał się J. szczególniej jako doskonały rysownik i wyborny kolorysta.—Imiennicy jego: Kornelijusz **Janssens**, ur. 1590 w Antwerpii, † około 1660 i Wiktor Honoryjusz Janssens, ur. w Brukselli 1664, † tamże 1739, wsławili się także jako portreciści i malarze historyczni.

Jantak Szakar, gatunek cukru, sprowadzany w wielkiéj ilości na targi wielkich miast Azyi środkowéj, zwłaszcza Bucharyi, Samarkandy, Taszkentu i Turkestanu, będący w powszechném użyciu u tamecznych mieszkańców. Jestto masa kleista, żółtawo-szara, wilgotniejąca. Jestto wysięk rośliny dotąd bliżéj nie znanéj. Według „*Pharmac. Zeitschr. für Russland*" J. S. zawiera 56% istoty cukrowatéj, 11,4% wody 21,7% zanieczyszczeń.

Januaryjusz (ś.), biskup benewentyjski, ur. w Neapolu za czasów Dyjoklecyjana w połowie III w. W r. 305 dręczony rozmaitemi męczarniami wraz innemi w owym czasie chrześcijanami, następnie został ścięty w Puteoli. Zwłoki jego spoczywają w Neapolu w podziemnéj kaplicy kościoła mianowanego od jego imienia. Jest patronem rzeczonego miasta. Kościół rzymsko-kat. pamięć jego święci 19 Września. W r. 1738 król neapolitański utworzył order pod nazwę ś. J.

Janus, prastare bóstwo Rzymian, prawdopodobnie pochodzenia pelazgickiego. Pelazgowie przyjmowali dwa najwyższe bóstwa, w których uosabiali naturę i jéj zapłodnienie i które przedstawiali jużto połączone w jednéj postaci, jużto w dwu różnych postaciach płci męskiéj i żeńskiéj. Od Pelazgów wzięli to bóstwo (jednopostaciowe) Latynowie, nazwali je *Janus* i czcili jako boga bogów, jako rządcę roku i wszystkich zdarzeń ludzkich, jako pana wojny i pokoju. Inni zestawiają etymologiję nazwiska J. z greckiém Ζάν=Ζεὸς lub też z etruskiém bóstwem auspicyjów. Przedstawiano J. siedzącego na promieniejącym tronie, z berłem w prawicy a kluczami w lewicy, o dwu twarzach, młodzieńca i starca; jedna była zwrócona naprzód, druga w tył; upatrywano w tém jużto symbol mądrości, jużto ponawianie się pór roku, jużto (zwłaszcza gdy bywały wizerunki i cztérotwarzowe) cztéry strony świata, jużto wreszcie widziano w takiéj postaci urząd najwyższego odzwiernego w niebie i na ziemi. Pod opieką J. zostawały wszystkie wchody i przejścia (*jani*), drzwi i bramy. Był on bogiem dnia i roku; od niego otrzymał piérwszy miesiąc w roku nazwę *Januarius* a piérwszy dzień roku (*Calendae Januariae*) był głównem jego świętem. Romulus zbudował na cześć J. owę sławną świątynię, która wedle rozporządzeń Numy była otwartą podczas wojny a zamkniętą w czasie pokoju. W ciągu lat 700 była tylko 3 razy zamkniętą: za Numy, po drugiéj wojnie punickiéj i za Augusta.

Janus Panonius lub **Pannonius**, właściwie *Jan Cesinge*, biskup rzymsko-kat. pięciokościelski (Fünfkirchen) w Węgrzech i poeta łaciński XV w. Po ukończeniu nauk pod przewodnictwem swego wuja, późniejszego arcybiskupa ostrzygomskiego, Jana de Zredna Witeza (ob.), udał się na dalsze studyja naukowe do Włoch, gdzie przebył przeszło 11 lat. Po powrocie do Węgier służył wojskowo, z powodu jednak słabowitego zdrowia porzucił ten zawód i został księdzem a wkrótce kanonikiem wielkowarażdyńskim i proboszczem titelskim, w r. zaś 1459 sufraganem wspomnianego swego wuja, następnie w t. r. biskupem pięciokościelskim. Z polecenia sejmu segiedyńskiego posłował do papieża Pawła II z żądaniem pomocy przeciwko Turkom. W r. 1465 towarzyszył królowi Maciejowi Korwinowi do Bośnii a 1469 do Czech. Wierny radca tego króla, stał się późniéj jego wrogiem, biorąc udział w sprzysiężeniu szlachty, do którego należał i jego wuj. Miał także udział w poselstwie, które ofiarowało koronę węgierską Kazimierzowi, królewiczowi polskiemu. Gdy zaś król Maciéj przy pomocy wojsk morawskich i szląskich pokonał stronników Kazimierza J. P. obawiając się swego wuja, umknął do Zagrzebia, gdzie † 1472 r. w 40 roku swego życia. Napisał, oprócz innych, różne poematy, listy i epigramaty, wydane najpiérw w Wiedniu 1512 r. nast. powiększone w Bazylei 1518 i w Bolonii 1522 i t. d. oraz „*Juveniles lusus*" (naśladowanie z Martialisa), wyd. 1569 r. Zupełny zbiór jego pism wydał J. N. Conradi w Budzie 1754 a S. hr. Teleky w Utrechcie 1784.

Janusz, imię polskie, przerobione z *Joannes*. Tego imienia są 3 książęta mazowieccy.—**Janusz I**, zwany *Starszym*, książę mazowiecki na Czersku, Warszawie, Zakroczymiu, Wyszogrodzie, Ciechanowie, ur. 1329, syn Ziemowita III i Eufemii, księżniczki szląskiéj, objął swą dzielnicę za życia jeszcze ojca, 1379, † 1429. Obcy zabiegom brata swego Ziemowita księcia płockiego, za rządów Ludwika d'Anjou Janusz po przybyciu Jadwigi do Krakowa, jeden z piérwszych uznał jéj prawa do korony i żył w nieprzerwanéj zgodzie z Jagiełłą, którego nawet skłonił do pojednania z Witoldem. Zdradzony kilkakrotnie przez Krzyżaków, w r. 1410 walczył przeciwko nim wraz z Jagiełłą. W r. 1406 przeniósł stolicę swoją i kolegijatę z Czerska do kościoła ś. Jana w Warszawie, gdzie zbudował także warowny zamek nad Wisłą.—**Janusz II**, książę mazowiecki, ruski, oraz ziem płockiéj, rawskiéj, sochaczewskiéj, gostyńskiéj, ciechanowskiéj, pan wizki i bełzki, syn Bolesława II, objął rządy 1463, ostatni książe płocki. Za jego panowania, od 1467 srogie klęski, jako zaraza, głód i nieurodzaj doty-

kały tę część Polski. Po śmierci króla Kazimierza IV, zjechał zbrojnie na sejm do Piotrkowa, w celu ubiegania się o koronę, lecz energija królowéj matki Zofii ocaliła ją dla Jana Alberta. † 1495 bezdzietnie.—**Janusz III**, ostatni książę mazowiecki, panujący w Warszawskiém i Czerskiém, ur. 1502, syn Konrada i Anny Radziwiłłównéj. Objął rządy po zgonie brata Stanisława 1524, † r. 1526, leży z bratem u ś. Jana. (Anna Nakwaska napisała z podania, że † z filtru miłosnego, danego sobie przez kaszel Radziejowską, powieść *Czarna Mara*).

Janusz I, h. Tarnawa, po † Fulka czyli Pełki, arbpa gnieźn., 1253 r. z proboszcza został obrany jego następcą, a gdy przez delegacyję palijusza niemógł otrzymać, sam pojechał do Rzymu. W r. 1262 pisał do dominikanów polskich Urban IV papież (21 i 23 Maja), aby głosili odpust za udanie się w pomoc cesarstwu łacińskiemu w Carogrodzie. Roku 1269 zjawia się książe de Polena między przysięgającemi iść do Włoch (*An. Placent.* Gibel. Pertz 18, 540), wątpliwą wszakże jest rzeczą, by to było na skutek owych wezwań Urbana. We Wrześniu (17) 1262 odbył się synod w Sieradzu, pod prezydencyją Janusza i na nim zdaje się (prócz uchwał Helcel *Star. Pom. Pr. Pol.* I 358) wyklął sektę biczowników, których zalecał więzić książętom polskim (Roczniki dają datę 1262). 1265 wypadła gorsząca sprawa o wyświęcenie Falenty, dziekana gnieźnieńskiego, którego wbrew dwoistéj elekcyi kapituły poznańskiéj, na żądanie rodziców chrzestnych Falenty, Bolesława Pobożnego i Jolanty, jego żony, na biskupa poznań. wyznaczył. Sprawa oparła się o Rzym, gdzie za elektem kapituły zwycięsko przemówił Godysław Baszko (ob.), opisujący te sprawy i gdy elekt drugi kapitulny zrzekł się wyboru, papież wyświęcił na bpa poznań. Mikołaja, wysłanego do Polski legata w celu kanonizacyi ś. Jadwigi (ob.). Niebył też Janusz szczęśliwym przy elekcyi bpa krakowskiego Pawła z Przemankowa (28 Paźdz. 1266 potwierdził go w Uniejowie a w Lelowie 1267 wyświęcił w sobotę przed 2-gą niedzielą postu), który takież same zgorszenie jak Falenta sprowadził. Synody za to mnożyły się. Po synodzie 1262 r., nastąpił hipotetyczny synod legata Anzelma, bpa warmińskiego, 1263, w Dankowie 1267, 16 Paźdz. przyjąwszy zdaje się uchwały synodu wrocławskiego z 2 Lut. 1267 legata Gwidona, posłał ich część Mestwinowi pomorskiemu. Po dopełnionéj kanonizacyi ś. Jadwigi, 16 Sierp. 1269 w Pajęcznie z Piotrem, bp. mazowieckim, ogłosił 40-dniowy odpust dla odwiedzających zwłoki świętéj, co Wolimir kujawski 1270, a Paweł krakowski 1277 powtórzyli. Nowy synod odbył się w Sieradzu 1270, w Wrześ. i 1271 zdaje się pod Kaliszem wraz z sejmem 5 Lipca 1271 odebrał skargi Tomasza, bpa wrocławskiego, na spustoszenia w Szlązku i Lubuszu czynione przez Bolesława V, lecz podobno zadość im uczynić niemógł bo już 26 Sierpnia 1271 Janusz zmarł.

Janusz II (lub Jan), *Suchywilk*, Grzymalita, syn Cztana czyli Przecława, woj. kaliskiego i starosty wielkopolskiego 1369 r. (Rzym. I 181, por. *Monum.* Bielow. II 675), a brat Piotra, który konno wpław Wisły z dzieckiem i żoną, ze wsi swéj Baranów uciekł 1376 przed Litwą. Za przyczynieniem się swego wuja Jarosława Bogoryi, arbpa gnieźnieńskiego, został mianowany kanonikiem wrocławskim, na który to urząd nauką jako *doktór dekretów* mógł zresztą zasługiwać, 1347 w téj godności podpisuje akty różne jako świadek. Zdaniem tegoż Helcla, należał do redakcyi statutu wiślickiego, 1355 występuje w godności proboszcza gnieźnieńskiego i kanclerza ruskiego. Gdy zmarł Zbiszko, kanclerz i dziekan krakowski, Bodzanta, bp. krakowski, wyznaczył mu następcą Ottona Lissowicza, który za namową króla ustąpił godności Januszowi. Obecnie objął tenże i urząd kanclerza krakowskiego, należał do rady królewskiéj, w któréj uchodził za najmędrszego z magnatów polskich, i tak wielki miał wpływ na Kazimierza W., że ten jego wolą zdawał się kierować (Janko z Czarnkowa). Piastował te godności i po zgonie Kazimierza W., którego testamentu był wykonawcą i zachowawcą aż do przybycia Ludwika d'Anjou. Między 1372—1373 zostaje proboszczem katedralnym krakowskim, i gdy Jarosław Bogoryja oślepłszy zrezygnował, za jego i króla Ludwika wolą obrany, po chwilowéj zwłoce, sam pojechawszy do Awignonu, przez Wilhelma kardynała został wyświęcony w Styczniu 1374 na arcybiskupa. Na tém stanowisku 1375 r. wbrew swéj woli ujrzał obranego i wyświęconego na biskupa poznańsk. w Awignonie Mikołaja z Kurnika. 1376 zwołał synod do Uniejowa na 7 Września, w celu złożenia daniny dwuletniéj, wymaganéj przez Mikołaja, bpa Majorki, legata papieskiego. Mając uprowadzone przez złodziei, 3 braci z Drezdeńka: Dobrogosta, Arnolda i Ulryka, konie kapituły i w zapisu Kazimierza W., wyklął ich w Rogoźnie i Drezdeńku, lecz obawiając się od Elżbiety królowéj gorszych strat, zniósł bezskuteczny interdykt. Gdy Władysław Opolczyk wybrawszy z dóbr dyjecezyi płockiéj w swém księstwie po pół grzywny podatku, został za to wyklęty przez swego biskupa, Janusz go bez porady kapituły wyzwolił i 13 Maja 1381 służył mu za 4-go rękojemcę wynadgrodzenia strat tych w Złotoryi. Gdy zaś J. przystał za namową Domarata, swego krewnego a starostę wielkopolskiego, na obłożenie majątków kościelnych poradlném, czém się zdradził, że podzielał widoki Opolczyka Zawiszy, krakowskiego i Mikołaja z Kurnika, poznańskiego bpów, w kwestyi wymuszenia tą drogą koncesyj na następstwo tronu i takowe potwierdzał w Koszycach, słusznie Janko z Czarnkowa wyrzuca mu niedbałość o sprawy kościoła. W sporach też z Ziemowitem Mazowieckim był nieszczęśliwy, straciwszy prawie całe Łowickie, z podstępów swego wroga osobistego Mikołaja z Kurnika. † 1382 r. 16 Kwietnia, pochowany w Żninie. Nastąpił po nim Bodzanta.

Janusz, pseudon. *Win. Pola* (ob.).

Januszkiewicz (Adolf), ur. w Nieświeżu 1803. Ukończywszy gimnazyjum w Winnicy, słuchał wyższych nauk w uniwersytecie wileńskim, następnie, mimo młodego wieku, wybrany został na sejmiku

gubernijalnym w Kamieńcu deputatem sądu głównego izby cywilnéj. Po r. 1830 przebywał w Moskwie, Symbirsku, Wiatce, Kijowie, Tobolsku, Iszymie, Omsku i kilkakrotnie, jako urzędnik kancelaryi naczelnika sybirskich Kirgizów, zwiedzał ich hordę. W 1852 osiadł w Niżnie-Tahilsku, w górach Uralskich, jako biblijotekarz i inspektor ogrodów hr. Anatola Demidowa, ks. San-Donato. W r. 1856 powrócił do kraju i † 1857 w Dziahylnie. Część jego „*Listów ze stepów Kirgiskich*“ i „*Wyjątki z dziennika podróży*“, były drukowane w *Biblijotece Warszawskiéj*; zebrane zostały w jedno przez Eust. Januszkiewicza i Fel. Wrotnowskiego w dziele: „*Żywot A. J. i jego listy ze stepów Kirgiskich*“ (Paryż 1861).—**Januszkiewicz** (Eustachy), młodszy brat poprzedniego, ur. 1805 r. Ukończył nauki w uniwersytecie wileńskim i zajmował się interesami dóbr Radziwiłłowskich. Po upadku powstania Listopadowego, w którém czynny brał udział jako adjutant Różyckiego, emigrował i osiadł stale w Paryżu, gdzie założył znaczną księgarnię, wydawał wiele dzieł dotyczących Polski i był jednym z najbardziéj wpływowych i czynnych ludzi na emigracyi. Początkowe prace zamieszczał w *Dzienniku Wileńskim*, późniéj zaś oprócz *Pielgrzyma polskiego* (pismo polityczne i literackie, Paryż 1833, numerów 16), redagował „*Przegląd rzeczy polskich*“ i wydał między innemi „*Wspomnienia z czasu oblężenia Paryża*“ (Krak. 1871).

Januszowski (Jan), znakomity drukarz, autor i tłumacz, ur. w Krakowie 1550. Piérwszą młodość przepędził na dworze cesarza Maksymilijana, następnie sekretarz Zygmunta Augusta i Stefana Batorego do r. 1577; przez Zygmunta III uszlachcony. Odtąd trudni się po † ojca drukarnią, położył pewne zasługi w ortografii i w tym celu zabrawszy pomysły odnośne Jana Kochanowskiego i Łukasza Górnickiego, wydał je 1594 pod tytułem „*Nowy Korakter polski z drukarni Łazarzowéj i Orthographia Polska*“, Jana Kochanowskiego, Jana Januszowskiego, Łukasza Górnickiego, r. pańskiego 1594. Po śmierci żony, zamknął drukarnię i wstąpił do stanu duchownego. Otrzymawszy archidyjakoniję sandecką i plebaniję w Solcu, † 1623. Ważniejsze jego dzieła są: „*Statuta, prawa i konstytucyje koronne łacińskie i polskie z Statutów Łaskiego i Herburta i z konstytucyi koronnych zebrane*“ (Kraków 1600); „*Przywileje koronne, któremi się potwierdzają prawa wszystkie pospolite i osobne*“ (1600); „*Verificatio albo zgadzanie statutu Januszowskiego z statutami Łaskiego a Herburtowemi łacińskiemi*; *Wywód albo obmowa z strony statutów koronnych*“ (1602) i wiele innych prac pomniejszych.

Janvier, geograf francuski, wydał mapę pod tyt. „*Les Royaumes de Poloque et de Prusse avec le Duché de Curlande, divisés en Provinces et Palatinats*“ (Paryż 1774).

Japel (Jerzy), pisarz słowiński, ur. 1744 r. w Krainie, † 1870 r. w Celowcu proboszcz rzymskokat. w kilka miejscowościach a ostatnio kanonik i inspektor szkół w Karyntyi. Należał do składu tłumaczy Pisma Ś., wydanego w Sublani 1784 — 1804 r. Wydał oprócz kilka książek nabożnych i religijnych „*Kazania niedzielne*“ (1794, t. 2); w rękopisie zaś pozostawił „*Gramatykę Słowińskę*“, w któréj oświadcza się za zjednoczeniem się językowem wszystkich Słowian Południowych, oraz Przekład poezyj Gelarta kleista i Hagedorna i własne utwory humorystyczne. Na krótko przed śmiercią wybrany został na biskupa Sertskiego.

Japet, jeden z tytanów, syn Urana i Gei, ojciec Atlasa, Prometeusza, Epimeteusza i Menetiosa.

KONIEC TOMU V-go

ENCYKLOPEDYJA

POWSZECHNA.

ENCYKLOPEDYJA

POWSZECHNA

S. ORGELBRANDA

Nowe Stereotypowe odbicie.

Tom Szósty

(Japonija.—Krzyca).

WARSZAWA.
NAKŁAD, DRUK I WŁASNOŚĆ S. ORGELBRANDA SYNÓW,
ulica Bednarska № 20.

1883.

Дозволено Цензурою.

Варшава, 29 Сентября 1883 года.

J.

Japonija—*Geografija*. Cesarstwo położone w Azyi wschodniéj, które w języku krajowców zowie się *Jamato*, a po chińsku *Nippon* (Jippon, Jappon), t. j. wschód. J. składa się z łańcucha wysp od 28 do 49° półn. szer. ciągnących się, wodami oceanu Wielkiego, morza Japońskiego i cieśniny Korea oblanych. Wyspy i wysepki tworzące Japoniję są nadzwyczaj liczne (3,850). Największą z nich jest Nipon, koło któréj leżą na południowéj Sitkokf i Kiusiu, a na północy wyspa Jeso. Oprócz tych wielkich wysp należą do Japonii jeszcze wyspy Kurylskie, Bonin, oraz wyspy Lieu-Kieu (do panowania nad którymi roszczą pretensyje i Chińczycy). Powiérzchnia J. wynosi według Siebolda 6,530, według Engelhardta 7,000 mil kw. Większe wyspy są górzyste, a wszystkie prawie grunt mają wulkaniczny. Największe z wulkanów Fasijama i Sirojama, znajdują się na wyspie Nipon i powodują częste trząsienia ziemi. Większych rzek w Japonii, z przyczyny niezbyt wielkiéj szerokości kraju być nie może i nie ma. Największa z nich jest Jodogawa, wypływająca z jeziora Mitsa i wpadająca do morza pod Osaka, do pomniejszych rzek należą Kitana, Ocuma, Adsuma i Kiso, wchodzące do oceanu, oraz Sinano, Tsu i Mogami, wpadające do morza Japońskiego. *Klimat* jéj z powodu znacznéj ogległości między częściami północnemi i południowemi, oraz górzystości kraju, nader rozmaity. W ogóle jednak zimniejszy, jakby sądzić należało z powodu takiéj geograficznéj szerokości, ale za to zdrowy. Średnia temperatura lata na wyspie Nipon dochodzi 12° R. ciepła. Największa ilość deszczu spada w Maju i Czerwcu. Sierpień jest stosunkowo najwięcéj suchym. Z *produktów* japońskich najważniejsze są: ryż, pszenica, mais, tatarka, proso, herbata, bawełna, kamfora i owoce. Nipon ma na południu produkta południowéj Europy, a na południowych wyspach udaje się nawet roślinność stref zwrotnikowych. Ze zwierząt dzikich zasługują na uwagę: niedźwiedzie, jelenie, lisy, dziki, szakale, małpy, zające i zwierzęta ssące morskie; z domowych wymienimy: bydło, konie małe, świnie, owce, piękny drób' i ptastwo, psy, ryby i t. d. Bogactwo mineralne J. już dawno jest znane; od VII wieku po Chr. wydobywają już srebro a od VIII złoto, dalej żelazo, ałun, saletra, sól, węgiel kamienny, ruda żelazna, ołów, a także glina garncarska i glinka porcelanowa. *Ludność* ogólną obliczają na 35,000,000 m., w 1870 miał być spis ludności, według którego okazało się 31,785,320 m., a mianowicie: 17,586,700 mężczyzn i 17,198,620 kobiet. Ludność, ta oprócz niewielu Mandżurów i Ainos, złożona jest głównie z Japończyków, pochodzenia mongolskiego, mających cerę żółtawą, włosy i oczy czarne, wzrost dobry. Charakter Japończyków ma wiele dodatnich rysów; są oni pilni, grzeczni w obejściu, umiarkowani, ale także dumni, namiętni, podejrzliwi, przesądni, mściwi i pogardzający niebezpieczeństwem. Pojedynki między Japończykami polegają na tém, że obrażony rozpruwa sobie brzuch, przez co zmusza obrażającego do uczynienia tego samego i jeżeli ten ostatni by tego nie uczynił, pozostaje na zawsze zhańbionym. Japończycy żyją w monogamii, chociaż bogatsi mają nałożnice. Kobiéty dojrzéwają wcześnie i już w 8 roku życia niekiedy rodzą dzieci. Narzeczone czernią sobie zęby, co późniéj zachowują i mężatki. Zalotnice publiczne są w wielkiéj ilości i mieszkają albo we własnych, często z przepychem urządzonych, domach, albo też w kawiarniach, a raczéj herbaciarniach, skąd po wysłużeniu swego czasu wychodzą za mąż, stając się gospodyniami domu, szacownemi i poważanemi. Japończycy strzygą głowy i golą brody, zostawiając tylko mały pęczek włosów na głowie, duchowni, lekarze i rozwódki mają głowy całkowicie ogolone, mężatki noszą włosy ułożone w szyniony i z tyłu przepinają je złotą lub srebrną śpilką, wyrywając przytém wszystkie włosy z brwi; panny farbują sobie wargi na kolor czérwony lub fijoletowy. Japończycy noszą pewien rodzaj szlafroków z szerokiemi rękawami, stosownie do stanu i zamożności jedwabnych, bawełnianych lub konopnych nawet, których mężczyzni często sześć, a kobiety do 20 na siebie nadziewają. Znakomitsi noszą przy boku szable i sztylety, przymocowane pasem, dwa razy w koło opasującym. Ubior urzędowy zwyczajnie jest dłuższy i szerszy, ozdobiony herbami wyszytemi na ramionach, piersiach i plecach. Spodnie no-

szą wojownicy i podróżnicy, oraz ludzie wyższego znaczenia. Pończoch używają rzadko, za trzewiki służą im słomiane sandały. Kapeluszy z małym daszkiem a szerokiemi skrzydłami używają tylko w czas słotny. Kolor odzieży zwyczajnie czarny, barwa biała jest oznaką żałoby, zresztą biedni porą letnią chodzą bardzo często nago. Zwyczaj palenia tytuniu jest tu nader upowszechniony. Japończy jedzą po większéj części ryż i ryby, mięsa używają jedynie wyznawcy Konfucyjusza. Pokarmy przyrządzają smacznie, za napój służy im piwo i herbata. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, wielce tu udoskonalone, daléj idą ogrodnictwo, rybołówstwo i jedwabnictwo. Przemysł tutejszy wyrobów lakierowanych, porcelany, zwierciadeł metalowych, wyrobów garbarskich, jedwabnych, bawełnianych etc. jest bardzo rozwinięty. Co do sztuk pięknych Japończycy jeszcze stoją na niskim stopniu. Pod względem religijnym mieszkańcy dzielą się na: 1) wyznawców religii Sinto, zasadzającéj się głównie na czci duchów; 2) buddaistów, którzy tu są od 552 po Chr. i wreszcie po 3) czcicieli religii Szuto albo Siza, podobnéj pod względem zasad do nauki Konfucyjusza. Chrześcijaństwo, jakkolwiek obecnie się rozszerza, ma jednak dotychczas niewielką liczbę wyznawców. — *Handel* J. zagraniczny do niedawnego jeszcze czasu nie miał żadnego znaczenia, dopiéro od r. 1851, w którym Amerykanom udało się zawrzeć traktat z Japoniją i uzyskać otwarcie dwu portów, handel zaczął się ożywiać. Przedtém zaś stosunki z cudzoziemcami z wyjątkiem jedynie Chińczyków i Holendrów (którzy przecież także doznawali wiele ograniczeń i upokorzeń), pod karą śmierci były zabronione. Handel wewnętrzny, szczególniéj nadbrzeżny, jest w stanie bardzo kwitnącym. Nauki nie są tu zbyt wysoko posunięte, jakkolwiek dla ich krzewienia Japończycy mają wiele towarzystw naukowych, biblijotek publicznych, szkół. Przy wychowaniu zwracają uwagę zarówno na rozwinięcie umysłu, jakotéż i na wyrobienie charakteru moralnego i cnotliwego. — *Rząd* w Japonii jest despotyczny. Władcą jest cesarz, noszący tytuł Dairi albo Mikado. Jest on również jak i cały jego ród uważany za świętego; po wstąpieniu na tron staje się sam żywym Kami, t. j. Bogiem i żadnemu świeckiemu człowiekowi nie wolno nań spoglądać. Nie wolno temu władcy chodzić pieszo, ani téż wystawić się na padnięcie choćby jednego promyka słońca, czynności te bowiem pozbawiłyby go przymiotu boskiego. Dawniéj musiał on co rano z koroną na głowie siedzieć na tronie w postawie nieruchomej; nie mógł on wtedy zwrócić oczu w żadną stronę, bo wierzono, że spojrzenie to przyniosłoby nieszczęście téj okolicy, w którą by się zwróciło. Teraz zamiast władcy, kładą na tron już tylko samą koronę. Raz w rok tylko wolno jest cesarzowi przechadzać się po galeryi zewsząd zamkniętéj, a tylko ze spodu mającéj otwory, przez które ciekawi mogą oglądać nogi boskiego ich monarchy. Do niedawnego czasu obok cesarza duchownego Dairi, rezydującego w Miako, był jeszcze władcą świecki Kubo albo Tajkun. Pod nimi byli książęta, rządzący oddzielnemi prowincyjami, tak zwani *Damios*, którzy w swych posiadłościach posiadali władzę prawie nieograniczną. Cały urząd był w ręku rady stanu (Gorodż), złożonéj z 5 członków i przydanego jéj senatu, z 15 członków wyższéj szlachty złożonego. Wykonywa uchwały tych władz ministeryjum z 7 ministrów (Bunio) złożone. Sprawiedliwość jest tu surowo przestrzeganą; w sądach, które wyrokują na podstawie bardzo srogich praw, panuje zupełna bezstronność. Japończycy podzieleni są na stany, które jednak nie mają cech kastowości. Odróżniają tu szlachtę wyższą i niższą, duchownych (każdy może zostać duchownym), wojowników, wreszcie kupców, rzemieślników, artystów, chłopów i t. d.— Porów. W. Hejnego „*Reise um die Erde nach Japan*“ (Lipsk 1856); Spaldinga „*The Japan expedition*“ (Lond. 1856); Fraisineta „*Le Japon contemporaine*“ (Paryż 1857); Kinahan Cornewallisa „*Two jurneys to Japan*“ (Lond. 1859).

Historyja. Starożytne dzieje J. zupełnie są ciemne. Pewném jest tylko to, że Ainos (ob.) składali piérwotną jéj ludność. Wcześnie już wszakże (około 1240 prz. Chr.) przybywali koloniści chińscy, wypiérali tubylców ku północy i szczepili cywilizacyję chińską, któréj typ, mimo samodzielnego w następnych czasach rozwoju, wszędy jeszcze widoczny. Początek pewnéj historyi łączy się z nazwiskiem założyciela japońskiego państwa *Sinmu* (boski wojownik), który (prawdopodobnie pochodzenia chińskiego) 667 r. prz. Chr. zdobywszy Kiusiu a potém Nipon, został pod nazwą *Mikado* władcą, łączącym w swych ręku władzę świecką i duchowną; † 595 r. po 72 letniém panowaniu. Japończycy uczynili żeń narodowego bohatera, wyprowadzają jego rodowód od bogów i swych mikadów uważają jako dalszy ciąg jego dynastyi. *Sinmu* jest także twórcą istniejącego do ostatnich czasów systemu feudalnego. Dziesiąty mikado (97—30 prz. Chr.) z powodu trwającéj wojny z Ainos zaprowaoził urząd cztérech naczelnych dowódców wojskowych (*sjogun* albo *dżogun*), w ręce których przeszła cała władza nad państwem. Potrafili oni z biegiem czasu, pod słabymi zwłaszcza mikadami, władzę tę przekazać swym potomkom. Jeden z nich Joritomo, korzystając z walk wewnętrznych i zaburzeń w łonie saméj dynastyi, uczynił godność sjoguna dziedziczną w swéj rodzinie (1192 po Chr.), podobnie jak frankoński *Majordomus* przywłaszczył sobie większą część praw i władzy monarszéj i przybrał tytuł Kubo-Sama (*Kubo*=wódz, *Sama*=pan). Dynastyja jego została usunięta przez inną 1334 r. W 1585 uzarpator, pochodzący z niskiego stanu, imieniem Fide—Josi, przywłaszczył sobie władzę świecką Kubo-Samy, mikadowi zostawił jeno zarząd sprawami duchownemi, zaprowadził rząd despotyczny, przyjął tytuł *Taiko-Sama* czyli *Taikun* (pan nieograniczony) i odznaczył się jako mąż stanu i jako wojownik. Umiał trzymać na wodzy niespokojnych książąt i rozpoczął zaborcze wyprawy przeciw Korei i Filipinom; zamierzał nawet ujarzmić Chiny, ale śmierć 1598 plan ten zniweczyła.

Małoletniemu jego synowi odebrał władzę opiekun tegoż Ije-Jasu albo Gangin, książę Mikawa, a potomkowie jego do dziś dnia zasiadają na tronie japońskim. Uregulował on następstwo tronu w swym domu, zamknął mikada w jego pałacu w Miako a własną rezydencyję przeniósł z Miako do Jedo. Oprócz tego nadał ustawę i prawa, które od 1600 r. aż do najnowszych czasów się utrzymały, zapewnił państwu nieprzerwany prawie pokój i zabronił cudzoziemcom przystępu do J.—Porów. Titsingha „*Annales des empereurs du Japon*“ (wyd. Klaproth, Par. 1834); tegoż „*Mémoires sur la dynastie regnante des Djogouns*“ (wyd. Abel Rémusata Par. 1820). Piérwsze o J. wiadomości znajdujemy u podróżników i geografów arabskich. Z Europejczyków dokładniejszy opis J. dał piérwszy Marco Polo (ob.) w XIII w. Wiadomości o tym kraju zbiérał on w Chinach i nazywa go właściwie *Zipango* albo *Sipangu*, t. j. państwo wschodnie (chiń. *Dzi-pen-Kue* albo *Szi-pen-Kue*). W epoce odkryć wielu żeglarzów marzyło o odszukaniu tego Zipango. Dopiéro wszakże 1542 czy 1545 trzéj zbiegli majtkowie portugalscy wylądowali na wyspie Kiusiu i po przyjacielsku byli przyjęci. Odtąd począł się rozwijać handel z Portugalczykami, wielce dla nich korzystny a misyjonarze pod przewodnictwem św. Ksawerego szerzyli w J. chrześcijaństwo. Misyjonarze wszakże, zjednawszy sobie silne stronnictwo między Japończykami, zaczęli się mieszać do spraw politycznych i skutkiem tego ściągnęli na się po rewolucyi 1585 r. nienawiść nowego władcy, który 1587 wydał edykt, nakazujący wypędzenie z kraju apostołów chrześcijańskich i zburzenie wszystkich kościołów. Nie zaraz wprawdzie dekret ten wykonano, ale już 1596 miało miejsce krwawe prześladowanie chrześcijan, co było początkiem 40 letniéj domowéj i religijnéj wojny. Knowania chrześcijan japońskich, połączonych z Portugalczykami, wykryte przez Holendrów, były powodem, że 1637 wypędzono z J. wszystkich Portugalczyków i srodze tępiono chrześcijanizm. W jednym dniu 12 Kwiet. 1638 r. wymordowano 37,000 chrześcijan. Wówczas to właśnie przyjęła J. system zupełnéj od reszty świata izolacyi, co dotąd stanowczo było przeciwném jéj polityce. Jedni tylko Chińczycy i Holendrzy mogli z J. utrzymywać stosunki; ci ostatni rozwinęli wprawdzie z czasem swój handel, ale musieli za to znosić najróżniejsze upokorzenia i płacić nawet daninę. Usiłowania innych narodów celem zawiązania stosunków handlowych były całkiem bezowocne. Dopiéro po pokoju nankińskim 1842 zmieniła J. dotychczasową politykę. Pod naciskiem floty amerykańskiéj musiała zawrzéć (31 Marca 1845) ze Stanami Zjednoczonymi traktat pokojowy i handlowy (ratyfikowany 21 Lutego r. 1855), mocą którego okręty amerykańskie miały dozwolony przystęp do dwu portów Simoda i Hakodade. Toż samo uzyskali Anglicy (1854), Rosyjanie (1855) i Holendrzy (1856), którzy uwolnili się od zwyczajnych ograniczeń i mogli nawet wykonywać swe obrządki religijne. Wypadki w Chinach (ob.) 1858 r. wpłynęły na J. do tyla, że nowe traktaty ze wszystkiemi niemal mocarstwami europejskiemi i z Ameryką (1858—64) otworzyły tym ostatnim przystęp i do innych portów. Anglija największe zapewniła sobie korzyści. Tymczasem rozbudziła się w J. potężna przeciw cudzoziemcom opozycyja; zgładziła nawet dwu z kolei taikunów i wywołała krwawe zamieszki w najwyższych sferach. Nowy taikun, porozumiawszy się z mikadem, wystąpił (1862) jawnie przeciw pozawiéranym traktatom a feudalna szlachta, trzymając obu pod swym wpływem, pobudzała lud do mordowania cudzoziemców. Wynikłe z tych powodów nieporozumienia zostały usunięte pod naciskiem marynarki państw morskich (Francyi, Anglii, Holandyi, Stanów Zjednoczonych) na korzyść cudzoziemców (1864). Odtąd postępuje J. szybko na drodze postępu i w rozwoju cywilizacyi nie przewyższył jéj żaden naród azyjatycki. Ulegając niezbędnéj konieczności i widokom własnych korzyści, porzuca J. stanowczo dawny system izolacyi Otwiéra wolnemu handlowi najlepsze swe porty, tępi bezduszne formy zakorzenialego despotyzmu, niszczy wyłączności uprzywilejowanego stanu a przez to tamuje jego żądzę niezależności i zapędy rewolucyjne. Zniesienie w ostatnich czasach godności taikuna i wcielenie posiadłości książąt lennych do terytoryjów cesarskich (1871) przywróciło dawne prawa mikadowi, który postanowił nawet utworzyć dwie izby, jako ciało przy jego boku doradcze. Piérwszy ten krok na drodze do konstytucyjonalizmu pociągnął za sobą przeróżne zmiany w innych gałęziach życia publicznego. I tak reorganizują wojsko na sposób europejski, reformują dla ułatwienia stosunków handlowych system monetarny, przekształcają szkoły, wysyłają tłumy zdolnéj młodzieży do Europy i Ameryki, aby ta przyswoiła swéj ojczyznie kulturę i obyczaje europejskie, budują koleje, telegrafy, rozszerzają działalność poczt, zakładają banki i t. d. Przeciw chrześcijaństwu jeno występuje rząd japoński surowo i nie dozwala w swém państwie wolności wyznania. Ale i w tym względzie porzucono dawną politykę. Edykt cesarski odwołał nareszcie (początek 1873 r.) wszystkie prawa prześladowcze, grożące dotąd karą więzienia i deportacyi a nawet śmiercią tym Japończykom, którzyby wyznawali wiarę Chrystusa. Jedném słowem rozwój cywilizacyi idzie w J. krokiem przyspieszonym.—Z dzieł, traktujących o J., oprócz dawniejszych Kämpfera (ob.), Thunberga (ob.) i Siebolda (ob.), wymieniamy z nowszych szczególniéj: Mac Farlane'a „*Japan, an account geographical, physical and historical*“ (Londyn 1851); Hawksa sprawozdanie o wyprawie północno-amerykańskiéj Perry'ego (3 t., New York 1856); Fraissineta „*Le Japon*“ (2 t., Paryż 1856; 2 ed. 1864); Neumanna „*Das Reich Japan und seine Stellung in der westöstlichen Bewegung*“ (Monach. 1857); Lühdorfa „*Acht Monate in Japan*“ (Brem. 1858); B. Taylora (1872); dzieła podróżnicze Alcocka „*The capital of the Tycoon*“, (2 t., Lond., 1863); Fortune'a „*Yedo and Peking*“ (Londyn 1863); Wernera (2 t., Lipsk 1863), Marona, Spiessa i w. in.

Japońska roża, ob. Kamelija i Hortensyja.

Japońska ziemia, ob. Katechu.

Japoński język, pismo i literatura. *Język* japoński w ogóle nosi na sobie wprawdzie cechy tak zwanych języków turańskich, ale stanowi mimo to zupełnie odrębny szczep mowy i różni się tak od chińskiego jako też od wszstkich języków wschodnio-azyjatyckich *wielozgłoskowością*. Podstawą dzisiejszego języka piśmiennego jest dawniejsze, czyste narzecze *jamâto*, różniące się znacznie od nowszego języka ludowego, ale zrozumiałe dla każdego Japończyka. Język ten, używany w dziełach historycznych i poezyi oraz na dworze mikada, istnieje w dwu odmianach: *naiden* dla pism religijnych i *gheden* dla pism treści świeckiéj. Język nowszy, czyli potoczny,ma wiele przymieszek chińskich, posiada wszakże większą od chińskiego dźwięczność, obfituje w samogłoski i mile wpada w ucho. Znakami alfabetów europejskich wyrażonym być nie może, ponieważ istnieją w nim dźwięki, których nie dostaje językom zachodnim. Język chiński zajmuje jednak w Japonii dziś jeszcze mniéj więcéj takie miejsce, jak łacina w wiekach średnich w Europie. Po chińsku pisane są roczniki, encyklopedyje i t. d.—*Pismo* japońskie połączone jest z największemi trudnościami. Graficzny system Japończyków składa się z 47 charakterów czyli znaków zgłoskowych, utworzonych na podstawie tyluż ideograficznych znaków chińskich. Obecnie są dwa rodzaje tego pisma: *firakana*, używane w dziełach, pisanych językiem potocznym, i *katakana* w głosach i objaśnieniach. Zresztą niema może ani jednéj japońskiéj książki, wydrukowanéj tymże samym rodzajem szryftu, bo im autor uczeńszy, tym więcéj wplata do swego dzieła czystych ideograficznych znaków chińskich. Piszą, tak jak i w Chinach, pendzelkiem, w linijach pionowych z góry na dół, idących równolegle od strony prawéj ku lewéj.—*Literatura* japońska bardzo jest bogata i to we wszystkich gałęziach. Z dzieł znanych bliżej Europejczykom zajmuje obok roczników państwowych najważniejsze miejsce wielkia encyklopedyja chińsko-japońska (105 t., Jedo 1714). Są liczne opisy geogra.-topograf. wszystkich prowincyj i miast ważniejszych, zbogacone szczegółami historycznymi. Zasobną jest bardzo literatura w dzieła chińskiéj i japońskiéj leksykografii i gramatyki. Chętnie też poświęcają Japończycy swe studyja historyi naturalnéj (zwłaszcza botanice), medycynie, farmacyi, gospodarstwu rolnemu, przemysłowi. Religije Buddy i Konfucyjusza stworzyły również bogatą literaturę. Najdokładniejszém dziełem o administracyi kraju i formie rządu jest „*Speculum rei militaris*“ (5 t, Jedo 1818). Co się tyczy poezyi, to na jéj ubóstwo wcale się uskarżać nie mogą Japończycy. Posiadają oni wiele, po części bardzo starożytnych, pieśni treści mytologicznéj i historycznéj. Najsłynniejszą ich epopeją jest „*Fej-ke monogatari*“, czyli historyja dynastyi Feike (12 t.,), ułożona przez Inkinago po 1183 r. a rozpowszechniona między ludem przez ślepego śpiéwaka, imieniem Seobuts. Do zakresu liryki należą: słynny zbiór poezyj Manjosju z VIII w. (30 t), utwory Sjotetsa († 1459) i w. in. Nie mniéj reprezentantów mają epigramat i dramat. Istnieje też mnóstwo romansów, jak: „*Życie księcia Iwagi*“ (12 t.); „*Czyny sławnéj dziewicy Kagamis*“ (5 t.); „*Siedm rzeczy szczęśliwych i siedm nieszczęśliwych*“ (5 t); „*Przypadki miłosne Otoby i Tansits*“ (2 t.) i t. d. Literatura chrześcijańska bardzo uboga. Właściwe studyja nad językiem i literaturą japońską rozpoczęły się w Europie dopiéro najnowszymi czasy. Oprócz Siebolda (ob.), zasłużyli się najwięcéj z Francuzów de Rosny, z Anglików Medhurst i Alcock, z Niemców Schott i Pfizmaier. Bogate zbiory ksiąg japońskich znajdują się w Lejdzie Paryżu, Londynie, Petersburgu i Berlinie.

Japoński wosk, ob. Rhus.

Japońskie morze, zowie się część Wielkiego oceanu, pomiędzy Koreą, Mandżuryją i wyspami Japońskiemi; jest zasłane skałami i bardzo burzliwe. Cieśnina La Peyrouse łączy je z morzem Ochockiém, a cieśnina Korea a morzem Wschodnio-Chińskiém.

Japure, Japura, lewy dopływ rzeki Amazonki; biérze początek w Nowéj Granadzie i uciegłszy m. 200, wpada do niéj w prowincyi brazylijskiéj Alto-Amazonas.

Japygowie, lud, jak to wskazuje nieznaczna liczba napisów, pochodzenia indo-europejskiego, może starsza odrośl gałęzi greckiéj. J. mieszkali na samym krańcu połud.-wschod. Italii, mianowicie w Apulii (gdzie już na lat 100 pr. Chr. byli zhellenizowani) i na półwyspie Messapijskim czyli Kalabryjskim. Właściwi J. wraz z Messapijczykami, Kalabryjczykami i Sallentynami zachowali swój język aż do epoki cesarstwa. Z geograficznego położenia J. wnioskować można, że są ani najdawniejszymi mieszkańcami, t. j. historycznymi autochtonami Italii, o ile ta zaludnioną była przez ludy, przybywające od północy drogą lądową.

Jaquelot (Izaak), teolog francuski ewangielicki, ur. 1647 w Vassy, † 1708 w Berlinie; po odwołaniu edyktu nantejskiego opuścił Francyję, przebywał czas jakiś w Heidelbergu, potém w Hadze a ostatnio (od 1708) w Berlinie, gdzie był powołany na pastora i kaznodzieję francuskiego. Wsławił się jako wymowny kaznodzieja, oraz jako autor wielu pism polemicznych, przeciwko różnym systematom filozoficznym. Główniejsze z pism J. są: „*Dissertations sur l'existence du Dieu* etc.“ (przeciwko Epikurowi i Spinozie; Haga 1697; Paryż 1744); „*Dissertations sur le Messie*“ (Haga 1699); „*Lettres à messieurs les prêlats de l' Eglise gallicane*“ (1700); „*La conformité de la foi avec la raison*“ (Amster. 1705); „*Traité de la verité et de l' inspiration du Vieux et du Nouveau Testament*“ (Roterd. 1715) i inne.

Jaquotot (Maryja Wiktoryja), ur. w Paryżu roku 1772, † 1855, wsławiła się malowaniem na porcelanie; pracowała głównie dla fabryki w Sevres. Oprócz malowideł historycznych piękne są także jéj portrety wielu spółczesnych.

Jar, na Ukrainie, bałka, wądół, parów. Ponieważ w tych miejscach tylko futory czyli osady mo-

gą się utrzymać, jako przy naturalnych zbiornikach wody i roślinności, już Bandtke w *„Hist. Król Pol“*. *gerros* Herodota wyjaśniał przez ten wyraz.

Jar, zboże jare (t. j. siane na wiosnę) lub jarka, także jarzyna (owies, jęczmień, jagnięta wiosenne, po grecku *ear*, łac. *ver*), źródłosłów słowiańskich bóstw Gerowit, Jaryło, wyrazu jurny (*procax*) i fonetyczny łącznik w mitologii słowiańskiéj ś. Jerzego, Jura z powyższemi bóstwami.

Jara, jezioro w gub. kowieńskiéj, pow. wilkomierskim, błotniste i porosłe wysoką trawą, przez co ma pozór łąki, zalanéj wodą. Długie około $3^1/_2$, szerokie blisko $^1/_2$ wiorsty. Od północy wpada w nie rz. Szteksznia, która wypływając na południe przybiéra nazwę Jary.

Jaraczewska (Elżbieta z hr. Krasińskich), powieściopisarka polska, ur. 1792. Zaślubiona z Adamem Jaraczewskim, dawnym wojskowym, mieszkała stale na wsi w Lubelskiém, gdzie też napisała wszystkie swe dzieła. Autorstwu poświęciła się w wieku dopiéro późniejszym; ociemniawszy musiała swe myśli dyktować. Po wypadkach 1830—31 r. rozstała się z mężem, który wyjechał za granicę. Już po śmierci jego przybyła do Krakowa i † tamże 1832. Powieści J. są następujące: *„Zofija i Emilija“* (2 t., Warsz. 1827, nowa ed. w *„Bibl. domowéj“*, Bruksel. 1862), w któréj przedstawia autorka przeciwieństwo wychowania miejskiego i wiejskiego; *„Wieczór adwentowy“* (2 t., Warsz. 1828; nowa ed. w *„Bibl. domowéj“* Bruksel. 1862), najcelniejszy jéj utwór, złożony z kilku luźno powiązanych opowiadań; *„Piérwsza młodość, piérwsze uczucia“* (4 t., Warsz. 1829; nowa ed. w *„Bibl. domowéj“*, Bruksel. 1862); *„Upominek dla dzieci czyli krótkie powieści moralne“* (Warsz. 1828). Zbiorowa ed. wyszła we Wrocławiu (4 t., 1845) z bijografiją autorki, skreśloną przez Wiktoryję Ossolińską. Obok Bernatowicza należy J. do najcelniejszych powieściopisarzów w epoce królestwa kongresowego przed 1830 r. Posiadała ona wielką łatwość opowiadania i szczególną zdolność kreślenia charakterów. Powieści jéj mają jeszcze nieprzeczoną wartość i z tego względu, że dają wierny, rzeczywisty obraz owoczesnego społeczeństwa.

Jarańsk, m. pow. w gub. wiackiéj, nad rz. [illegible]nią (dopływem Pyżmy), 2,930 m.—*Jarański powiat* na rozległości 11,641 w. kw. ma 268,300 m., zajmujących się przeważnie rolnictwem, hodowlą bydła, ogrodnictwem i przemysłem, szczególniéj leśnym. Powiérzchnia wzgórkowata, pokryta lasami, grunt w części północnéj piaszczysty i gliniasty, w wschodniéj czarnoziemny.

Jarcke (Karol Ernest), polityczny pisarz niemiecki, ur. 1801 w Gdańsku, † 1852 r. Ukończywszy studyja prawne w Bonn, gdzie z protestantyzmu przeszedł na wiarę katolicką, był najprzód adwokatem w Kolonii, potém redagował w Berlinie czasopismo *„Politisches Wochenblatt“*; od 1832—49 był radcą w nadwornéj kancelaryi państwa w Wiedniu; w końcu poświęcił się zupełnie pracom literackim. Z prac jego najważniejsze: *„Handbuch des gemeinen deutschen Strafrechts“* (3 t., Berlin 1827); *„Die französische Revolution von 1830“* (bezimiennie) i *„Vermischte Schriften“* (4 t., Monach. 1839—54). Oprócz tego był spółpracownikiem kilku czasopism politycznych.

Jarczowce, wieś w Galicyi, w powiecie złoczowskim, własność Julijana Dzieduszyckiego, który tu posiada piękną stadninę arabskiego pochodzenia.

Jardęga albo **Wardęga**, rz. w Prusach Zachodnich, wypływa w powiecie kwidzyńskim z jeziora przy wsi Klec, wpada z prawego brzegu do Ossy, długa przeszło 3 mile.

Jarecki, współczesny muzyk i kompozytor, przewodniczy obecnie (Paźdz. 1873) lwowskiéj teatralnéj orkiestrze. Napisał symfoniję p. t. *„Święto Majowe“*. Drugi Jarecki, między 1830—1860 był paukerem w orkiestrze teatru warszawskiego, zdolny muzyk, napisał cenioną uwerturę.

Jareńsk, m. pow. gub. wołogodzkiéj, nad rz. Kiżmołą i Jarenką, 1,170 m.; handel futrami, łojem i zwierzyną.—*Jareński powiat*, 50,985 w. kw.; miejscowość nadzwyczaj lesista, nad brzegami rzek wzgórkowata, w lasach wielkie bagna; główne rzeki Wyczegda, Jarenka, Wym i Wamka. Mieszk. 34,300, pomiędzy którymi wielu Zyryjanów, przeważnie chrześcijan, odprawiających nabożeństwo w swoim języku. Zajęcie mieszkańców stanowi rolnictwo (głównie sieją jęczmień), połów zwierzyny i ptastwa oraz otrzymywanie dziegciu i smoły; nad Wyczegdą budują także statki; znaczna część ludności pracuje w Seregowskiéj warzelni soli.

Jargean, szczyt góry w francuskim depart. Wyższéj Nienne, 2,926 stóp wysoki.

Jargon (*Jargonium*), piérwiastek chemiczny, podany 1869 przez Sorby'ego, jako odkryty przez niego za pomocą analizy spektralnéj, a który miał stanowić część składową niektórych hyjacyntów (jargon) z Cejlonu; wszakże istnieniu tego piérwiastku następnie zaprzeczono, i sam Sorby odkrycie swe odwołał, a linije widmowe, które przypisywał temu piérwiastkowi, uznał za należące do uranu i cyrkonu.

Jarkowac, wieś w Banacie, na 3 godz. na wschód od Tomaszewca, pamiętna zwycięstwem, odniesioném w Grudniu 1848 przez wojska węgierskie nad Szupljikacem, skutkiem któréj Banat był stracony dla ruchu serbskiego.

Jarkowski (Paweł), biblijograf polski, ur. 1781 w Krakowskiém, od 1805 biblijotekarz w Krzemieńcu, gdzie wykładał następnie gramatykę powszechną i biblijografiją do r. 1832. Po przeniesieniu 1834 r. biblijoteki krzemienieckiéj do Kijowa, był biblijotekarzem uniwersyteckiéj biblijoteki do śmierci, zaszłéj 1845. Ważne prace biblijograficzne, filologiczne i historyczne tego uczonego spoczywają dotąd w rękopisach.—**Jarkowski** (Antoni), brat poprzedniego, piérwszy prefekt liceum krzemienickiego, zmarły w Krzemieńcu w późnéj starości, ogłosił kilka mów okolicznościowych, objaśniających dzieje szkoły krzemienieckiéj, oraz *Korespondencyje w przedmiotach oświecenia narodowego z Hug. Kołłątajem* (w dziełach tegoż), *z Tad. Czackim, Hier. Strojnowskim i J. Sniadeckim* (w Atheneum, 1848).

Jarloch, kronikarz czeski, ob. Gerlach (Gerlak).

Jarmeritz po niem., a po czesku *Jaromierzyce*, m. nad rz. Rokitną, która odtąd zowie się Jaromierzycą, w margr. morawskiém, pow. berneńskim, 2,200 m., piękny zamek i park książąt Kounickich oraz wspaniały kościół paraf., zbudowany 1715 — 38 w stylu nowo rzymskim.

Jarmolińce, m. w gub. podolskiéj, pow. kamienieckim, u źródeł Uszycy; odbywa się tu wielki jarmark w dniu św. Piotra i Pawła.

Jarmund (Stanisław), inżynier, wydał dzieło *„O budowie dróg i mostów“* z 24 tablicami (t. 1, Warsz. 1861, t. II, Warsz. 1863).

Jarmundowicz (Kazimierz), kanonik krakowski i dziekan olkuski, profesor prawa w akademii krakowskiéj w piérwszéj połowie XVIII w. Oprócz kilku pangiryków, po polsku i po łacinie pisanych, przypisują mu także dzieło bezimiennie wydane p. t. *„Sumaryjusz umiarkowania monety staréj i dzisiejszéj“* (Kraków 1755).

Jarmusiewicz (Jan), ksiądz, pisarz, muzyk, malarz i mechanik, ur. 1781 r. w Zarzeckiéj Woli pod Leżajskiem w Galicyi, z rodziców włościańskich. Po ukończeniu gimnazyjum w Rzeszowie, był najprzód nauczycielem prywatnym, następnie słuchał kursów filozofii we Lwowie i 1807 został kapłanem; jako pleban w Zaczerniu pod Rzeszowem † 1844 r. Wynalazł nowy instrument, zwany klawiolinem czyli fortepijanem smyczkowym; ogłosił drukiem: *„Chorał gregoryjański rytualny, historycznie objaśniony, na teraźniejsze nóty przełożony, dla użytku chórów kościelnych, z akompanijamentem organu lub fortepijanu“* (Wiedeń 1834); *„Mowy do ludu wiejskiego krótkie i łatwe, na wszystkie niedziele i święta“* (t. 1, Wied. 1841, t. 2 Lwów 1853); *„Nowy system muzyki czyli gruntowne objaśnienie metody, harmonii i kompozycyi muzykalnéj, według zasad dotąd nieznanych“* (Wiedeń 1843).

Jarmunta, góra w Bieskidach, w wiosce Szlachtowéj, przyległéj Szczawnicy. Szukano w niéj złota za Maryi Teresy, czego śladem pozostała z tych czasów sztolnia. Ob. *Bibl. Warsz.* 1848, t. III 503 i 506.

Jarmuż, ob. Kapusta.

Jarnac, miasto w francuskim depart. Charente, ma 3,500 m. i pamiętne jest bitwą, stoczoną 13 Marca 1569 pomiędzy katolikami i hugonotami, w któréj poległ książę Kondeusz.

Jarnewicowa (Dragoiła), poetka chorwacka; oprócz licznych utworów, drukowanych w rozmaitych czasopismach, wydała w 1834 r. trzy powieści, p. t. *„Domorodne pripowjesti“*.

Jarniewskie albo **Jerniewskie** starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie nowogrodzkiém, powiecie słonimskim. W r. 1766 posiadał je Aleksander Mikulski, wojski słonimski, opłacając z niego warty złp. 392. W r. 1773 składało się z dóbr Jarniew i Kokoszyce, które na sejmie warszawskim z tegoż roku Stany Rzpltéj przez oddzielną konstytucyję nadały wraz z sstwem lubonickiém i dzierżawą Stoupiszczem, w powiecie rzeczyckim, w 50 letni, posiadanie emfiteutyczne Michałowi Prusza nowskiemu, sędziemu grodzkiemu i podczaszemu rzeczyckiemu, z warunkiem opłacania do skarbu cztérech kwart podług taryfy z r. 1765.

Jarnik (Urban), filolog słowiański i autor słowiński, proboszcz rzymsko-kat. w Moosburgu, w Korutanach, ur. 1784 r., † 1844 r. Wydał *„Sammlung altslawischer Wörter, welche im windischen Dialekte fortleben“* (1822); *„Versuch einer Etymologikons der sloven. Mundart in Innerösterreich“* (Celowiec 1832), oraz kilka dzieł dla młodzieży i inne. Ułożył też *Słownik niem.-słowiń.-łaciński*, wydrukowany tylko w części.

Jarnowicz, z włoską *Giarnovich* (Jan), nazwany też *Mane*, kompozytor i muzyk, ur. 1745 w Palermo, z rodziców słowiańskiego pochodzenia, † 1804 w Petersburgu. W Paryżu 1770 zyskał sławę piérwszego skrzypka swego czasu; od 1780 dyrektor kapeli Fryderyka Wilhelma w Berlinie; w 1786 r. grał kilka koncertów w Wiedniu, następnie przebywał w Petersburgu, Londynie, Hamburgu i ostatnio znów w Petersburgu. Utwory J. wychodziły w Paryżu, Berlinie, Amsterdamie i Petersburgu.

Jarochowski (Kazimiérz), jeden z celniejszych spółczesnych historyków polskich, ur. 1828 w Poznańskiém. Ukończywszy gimnazyjum w Poznaniu, studyjował prawo w Berlinie; 1850 wstąpił do pruskiéj służby rządowéj, w któréj i dotąd (1873 r.) zostaje, pełniąc urząd sędziego w Poznaniu. Obok zatrudnień obowiązkowych zajmuje się badaniami historycznemi. Ogłosił w tym rodzaju następujące prace: *„Teka Gabryjela Junoszy Podoskiego“* 6 t., Pozn. 1856—61); *„Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII na ziemię polską“* (Pozn. 1856); *„Opowiadania historyczne“* (Poznań 1860); *„Car Piotr i carewicz Aleksy. Studyjum historyczne“* (Pozn. 1862); *„Opowiadania i studyja historyczne“* (t. 2, Pozn. 1863); *„Wielkopolska w czasie piérwszéj wojny Szwedzkiéj od r. 1655 do 1657“* (Pozn. 1864).

Jarocki (Feliks Paweł), zoolog polski, ur. 1790 pod miastem Pacanowem, † 1864. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie jagiellońskim, gdzie 1814 otrzymał stopień doktora, rozpoczął 1812 zawód nauczycielski w Krakowie. Następnie był krótko nauczycielem w Poznaniu, skąd 1815 r. powołany do Warszawy, wysłany został kosztem rządu do Berlina i Paryża, dla dalszego kształcenia się w naukach przyrodzonych. Po powrocie 1817 był nauczycielem w Kaliszu, następnie urządził istniejący dotąd gabinet zoologiczny w Warszawie i w r. 1819 objął katedrę zoologii w b. uniwersytecie warszawskim. Po zamknięciu tegoż uniwersytetu, był od 1832 do 1862 dyrektorem pozostałych gabinetów. Liczne jego pisma, w rozmaitych przedmiotach historyi naturalnéj, świadczą o wielkiéj jego pracowitości. Ogłosił wiele rozpraw zoologicznych, zamieszczonych w *Pamiętnikach tow. przyj. nauk.* Największém jego dziełem jest: *„Zoologija czyli zwierzętopismo ogólne“* (6 tom. Warszawa 1821—27, 5 pozostało w rękopiśmie). Wyszły też jego *„Pisma rozmaite wiérszem i prozą“* (2 t., 1830); *„Treść zoologii“* (1851) i inne.

Jaromiłka, rz. w gub. podolskiéj, powiecie kamie-

nieckim; początek we wsi t. n., płynie ku południowi i pod m. Smotryczem wpada z prawego brzegu do rz. Smotrycz. Długa 20 wiorst.

Jaromir, książę czeski, syn Bolesława II, po śmierci którego został przez starszego swego brata Bolesława Ryżego wytrzebiony, powołany na tron w Styczniu 1003 r., ustąpił z kraju przed królem polskim Bolesławem Chrobym, ale w r. 1004, wsparty przez cesarza niemieckiego Henryka II, powrócił na tron czeski i rządził krajem do 1012 r., w którym zrzucił go z tronu młodszy brat Ulryk. Wydany przez Henryka Ulrykowi, osadzony został w więzieniu 1013 r. a gdy w r. 1033 Ulryk dostał się w niewolę cesarza niemieckiego, panował J. wspólnie z synowcem Brzetisławem blisko rok cały. Gdy zaś Ulryk powrócił, kazał go oślepić. Nareszcie zabity w r. 1037, przez mordercę nasłanego nań przez starostę Kochana Werszowca.

Jaromir (Gebhard), najmłodszy syn Brzetisława I, ks. czeskiego, † 1089 r.; przeznaczony przez ojca na księdza już w młodości, w r. 1068 został biskupem pragskim, u Niemców pod imieniem Gebharda. Z powodu zatargów a następnie gwałtu, jakiego się dopuścił na osobie Jana, biskupa ołomunieckiego, złożony z biskupstwa i wezwany był do Rzymu (1074), gdzie usprawiedliwiwszy się został napowrót przywrócony. W r. 1077 został kanclerzem cesarstwa niemieckiego. Usiłując wcielić biskupstwo ołomunieckie do pragskiego, zmuszony był opuścić kraj i schronić się do Węgier.

Jaromir, syn ks. czeskiego Borzywoja II; wyprawiony przez ks. Sobiesława II na pomoc cesarzowi niemiec. Lotaryjuszowi, walczył we Włoszech (1131) na czele 300 wyborowego rycerstwa czeskiego.

Jaroński (Feliks), ksiądz, proboszcz kościoła W. W. Świętowie i prof. filozofii w Krak., po zajęciu go przez Austryjaków i przywróceniu katedry logiki i filozofii spekulatywnéj, usuniętych 1781 przez komisyję edukacyjną z wykładów. Wydał 1810 dziełko „*Jakiej filozofii Polacy potrzebują*“, określa ją, jako wykład wspólnych wszystkim umiejętnościom wiadomości, jakich tylko ludzki rozum dojść może, pozbiéranych dla uczynienia człowieka lepszym i szczęśliwszym. Dzieli ją na *teoretyczną*: logikę, metafizykę natury i historyję filozofii i na *praktyczną*: metafizykę obyczajów, prawo filozoficzne i wprawę roztropności. Roku 1815 wydał wstęp do filozofii i logikę p. t. „*O filozofii*“ wedle dziełka G. J. Wentzla z 1807 r. Załączył kazanie z 1802, i rozprawę *O władzach człowieka*. Pisał też mowę na pogrzeb Czerwiakowskiego R. i *De Michaeli Vratislaviensi diatribe*.

Jaroński (Feliks), pianista, kształcił się w Paryżu; około r. 1850 wydał kilka kompozycyj na fortepijan, osnutych na tematach ukraińskich.

Jaropełk (Światosławicz), w. ks. kijowski, od 973 r., ur. 945 r. Wojował z bratem swoim Olegiem, poległym pod Owruczem, a potém z drugim bratem Włodzimierzem, który go zdradą pozbawił życia około r. 980.— **J.** (Izasławowicz), otrzymawszy w r. 1078 od ojca dzielnicę wyszogrodzką, a następnie od stryja Wszewłoda Jarosławicza, Włodzimierz Wołyński i Turów, w r. 1085 podniósł oręż przeciwko stryjowi i chwilowo został wyzuty ze swoich posiadłości i umknął do Polski; odzyskawszy takowe (1086) został zamordowany w czasie podróży do Zwienigrodu 1086 r.—**J.** (Włodzimierzowicz), w. ks. kijowski (1132—1138), syn Monomacha, ur. około 1082 r. W 10 roku życia poszedł z ojcem na wyprawę przeciwko Połowcom, następnie wojował nad Donem, Prypecią i Dźwiną, przeciwko Hlebowi, ks. mińskiemu, który się wyłamywał z pod posłuszeństwa jego ojcu. Otrzymawszy po śmierci ojca 1125 r. księstwo perejasławskie, dopiéro w r. 1132, po skonie brata, wstąpił na ks. kijowskie. Podzielił on swoje posiadłości pomiędzy braci Andrzeja i Izasława, † 1138 w Turowie.—**J.** (Izasławowicz), w r. 1161 miał udział w wojnie Izasława Dawidowicza przeciwko Jerzemu Jarosławowiczowi, a 1167 pomagał bratu swemu Mścisławowi II do zdobycia Kijowa. † tego r. podczas wyprawy przeciw Połowcom.—**J. III** (Rościsławicz), ks. suzdalski. Wygnany 1162 r. z Suzdala przez stryja Andrzeja Bogolubskiego, a po śmierci jego w roku 1174 wybrany na w. ks. Włodzimierskiego nad Klaźmą, wraz z bratem swoim Mścisławem, lecz złe rządy jego sprawiły że naród potajemnie wezwał w jego miejsce Michała, jego stryja. **J.** udał się do swego zięcia (do Riazania), wydany jednak Michałowi, został osadzony w więzieniu i oślepiony. W 1177 otrzymał od Nowogrodzian Torżek, lecz tu oblężony przez Wszewołoda, † w więzieniu, około 1196.

Jaropkin-Klapik (Michał), djak, sprawował 1488 r. poselstwo do króla polskiego Kazimierza, a w latach 1494 i 1503 do króla Aleksandra w Wilnie. Był jeszcze i w r. 1508 razem z innymi posłami w Wilnie przy zawarciu przymierza pomiędzy Polską a w. ks. moskiewskiém.

Jaropołcz, sioło w okolicy Moskwy, darowane przez cara Fedora Aleksiejowicza b. hetmanowi Doroszeńce, który tu † 1692 r. Biały kamień nad rz. Łamą pokrywa jego zwłoki.

Jarosław (*Jarosławl*), m. stołeczne gub jarosławskiéj, przy ujściu Kotorosty do Wołgi, od 1219 r. zostawało pod rządem własnych książąt, z których ostatnim był Andrzéj w r. 1607; 33,000 m., liczne fabryki; prowadzi nader ożywiony handel.—**J.** *guberniya*, obejmuje 64,746 mil kw. powierzchni a ludności około milijon; dzieli się na 12 powiatów. **J.** *powiat*, 2,987 w. kw., a ludności 147,000.

Jarosław, nad Sanem, starożytne miasto polskie w dawném województwie ruskiém, obecnie w obwodzie przemyskim, w Galicyi, już w wieku XIV miał znaczenie historycznie i był zajmowany kolejno przez Węgrów i Polaków. Od 1382 stanowczo przyłączony do Polski, prowadził obszerny handel i był w stanie kwitnącym, pomimo klęsk jakie go spotykały w wieku XV. Pomyślność Jarosławia utrzymała się jeszcze w XVIII w. Świadczy to opis Galicyi z 1768, w którym Jarosław uważany tam jest za piérwsze miasto po Lwowie. Obecnie Jarosław ma około 9,000 m. i prowadzi znaczny handel. Porów. Siarczyńskiego „*Wiadomość o mieście Jarosławiu*“ (Lwów 1826).

Jarosław, imię książąt ruskich. — **Jarosław**

Mądry (Jerzy), wielki książe kijowski, autor *Prawdy ruskiéj* (ob.), syn Włodzimierza I. Panował najprzód w Rostowie, potém w Nowogrodzie i dopiéro po śmierci ojca, z pomocą Waregów i Nowogrodzian opanował Kijów, który zajął był Świętopełk. Pobity przez Bolesława I, kr. polskiego, schronił się do Nowogrodu. Po odejściu Bolesława, opanowawszy powtórnie Kijów, wojował ze swoim bratem Mścisławem, który go chciał wyzuć z téj dzielnicy; lecz wojna ta skończyła się przymierzem, zawartém w Horodcu, 1026 r. 1030 wyprawił się na Czudź, gdzie założył miasto Jurjew (Dorpat), zdobył Bełz i grody czerwińskie. Następnie wojował z Pieczyngami, którzy na kraj jego napadli i pobił ich w wielkiéj bitwie pod Kijowem; daléj z Jadźwingami, Litwą i Mazurami; późniéj znowu ruszył na Carogród, lecz odparty został przez Greków. W Kijowie zbudował wspaniałą cerkiew ś. Zofii, osadził przy niéj metropolitę, † 1054 r. Jego córka Anna wyszła 1048 za króla francuskiego Henryka I.—**J. Jaropełkowicz**, ks. berestowski, otrzymał po ojcu gród Brześć nad Bugiem, na pograniczu Polski. W roku 1101 napadał J. z kilku innymi książęty na Polskę i został pobity przez Bolesława Krzywoustego. Burzliwy i niespokojny, pragnąc opanować niektóre grody na Wołyniu, zamierzał zbrojną wyprawę przeciwko Jarosławowi, synowi Świętopełka; lecz zdradziecko pojmany przez niego nad Nurzem r. 1102 i uprowadzony do Kijowa, gdzie † 1103 r.—**J. Świętopełkowicz**, zwany *Jarosławcem*, ks. wołyński i włodzimirski, wsławił się w wyprawach na Połowców (1111) i na Jadźwingów. Powiększywszy potém swoję dzielnicę Drohobużem, wojował z w. ks. kijowskim Monomachem 1117 r. Zmuszony szukać przytułku, znalazł takowy u swego szwagra Bolesława Krzywoustego, z którego pomocą w r. 1121 wyprawił się na zdobycie Czerwieńska. Tu odparty, uciekł się po pomoc do króla węgierskiego Stefana, z którego wojskiem wszedł do księstwa włodzimirskiego i tu zginął, zamordowany pod Włodzimierzem 1123 r. —**J. Świętosławowicz**, ks. czernigowski, otrzymał księstwo muromskie, wygnany został przez Wszewłoda Olegowicza, † 1129 r. w Muromie. — **J. Izasławowicz**, ks. łucki, chwilowo kijowski, panował pierwotnie na Turowie, potém w Nowogrodzie, gdzie niedołężne rządy, sprowadziły jego wygnanie 1154 r. i przeniesienie się do Włodzimierza na Wołyniu, a następnie, w skutku podziału między braćmi, do Łucka, skąd r. 1168 służył bratu swemu Mścisławowi przeciwko Połowcom. Śród ciągłych wojen z książętami sąsiednimi, był przez pewien przeciąg czasu panem Kijowa, z którego wygnany przez Świętosława, wkrótce doń powrócił. Wszakże nie długo tu zabawił, wyparty znowu przez księcia Romana, zmuszony był uchodzić do Łucka w r. 1176 i tam wkrótce życie zakończył.—**J. Ostromysł**, syn Władymirka, księcia na Haliczu, nastąpił po † ojca 1152 i zaraz prawie rozpoczął wojnę z Izasławem Mścisławiczem, ks. kijowskim i pobity przez niego został nad Seretem; późniéj walczył w sprawie swego teścia Jerzego Suzdalskiego przeciwko Monomachowiczom, a nawet wszedł do Kijowa. Po swoim powrocie do Halicza 1165 przyjął u siebie Andronika Komnena, który uciekł z więzienia carogrodzkiego. W r. 1173 za przytułek dany synowi Włodzimierzowi wpadł do księstwa łuckiego i spalił kilka grodów, † 1187. Żonaty był z córką w. ks. Wszewołoda suzdalskiego (*Latop. kijow.*).— **J. Włodzimierzowicz**, wnuk Mścisława, w. ks. kijowskiego. Nie mając własnéj dzielnicy, służył sprawie Wszewołoda, ks. suzdalskiego, przeciwko Nowogrodzianom, Razaniowi. W r. 1187 powołany przez Nowogród do objęcia rządu, panował tu przez lat 9, przyjmując czynny udział we wszystkich sporach i wyprawach wojennych Nowogrodzian przeciwko sąsiednim krajom i książętom. Potém, wygnany przez swoich poddanych, osiadł w Torżku, lecz niedługo znowu powrócił na to księstwo i w r. 1198 uczynił wyprawę na ziemię połocką. Mimo wiernéj przyjaźni z Wszewołodem, ks. suzdalskim, ten ostatni na nowe żądanie Nowogrodzian usunięcia J., przysłał im swego syna Świętosława. Wtedy J. opuściwszy ostatecznie księstwo, udał się do książąt kijowskich i niejednokrotnie służył zbrojno ich sprawie; † po r. 1206. — **J. Krasny, Mścisławowicz**, rządził w latach 1176—78 w Nowogrodzie, skąd wysłany został do rządzenia Wołokiem-Łamskim, a po zburzeniu tego miasta, otrzymał Perejasław południowy, gdzie † 1199 r. — **J. Romanowicz**, po zabiciu ks. razańskiego Konstantyna przez Jurja Daniłowicza, panował spokojnie pod opieką chana na księstwie razańskim.—**J. II Wszewołodowicz**. Mając 10 lat wieku, otrzymał 1201 r. księstwo perejasławskie południowe, skąd wygnany (1206) przez Wszewołoda Czarnego, otrzymał od ojca Razań. a po śmierci jego powrócił do Perejasławia. Obrany 1215 r. księciem nowogrodzkim, odznaczył się okrutném postępowaniem ze swymi poddanymi. Z tego powodu wynikła wojna, pomiędzy nim a Mścisławem, teściem jego, działającym wspólnie z Nowogrodzianami. J. pobity (12 Kwiet. 1215) na polu Lipeckiém, ratował się ucieczką. W siedm lat potém Nowogród znowu przywołał go do siebie. Wojował w Litwie i Estonii przeciwko Duńczykom. Powróciwszy do Nowogrodu 1224 r., wystąpił 1226 r. przeciwko Litwie, mszcząc się za jéj łupieże, dokonane w granicach jego kraju, a wkrótce potém ruszył do Finlandyi, skąd mnóstwo przyprowadził jeńców. W r. 1226 otrzymał Kijów, zostawiwszy w Nowogrodzie swego syna Aleksandra, a z Kijowa, po zburzeniu Włodzimierza przez Batego, przeniósł się 1238 r. do tego ostatniego miasta. W r. 1246 udawszy się z poddaństwem do hordy, umarł w téj podróży 30 Września.—**J. III** (Atanazy), książę twerski, potém w. ks. włodzimierski i nowogrodzki, brat Aleksandra Newskiego, ur. we Włodzimierzu 1230 r. Najprzód panował w Twerze; w r. 1264 utrzymał w. ks. włodzimierskie, a jednocześnie prawie i Nowogrodzianie uznali go za swego rządcę, † po 1270 w podróży do hordy.— **J. Aleksandrowicz**, ks. proński, panował w Rościsławiu od r. 1342 do śmierci 1344 r.—**J. (Atanazy), Włodzimierzowicz**, otrzymał od ojca 1410 r. połowę

Horodca i Małojarosławiu, † 1426 roku w Moskwie.

Jarosław ze Szternberka, wódz czeski z piérwszéj połowy XIII w. za panowania Wacława I, sławny wielkiém zwycięstwem, odniesioném w r. 1241 nad Mongołami pod Ołomuńcem, przeciwko którym wysłany był przez króla w 8,000 żołnierza z Czech; w Morawii zaś zebrawszy 12,000 zamknął się w Ołomuńcu. Zwycięstwo to jest opowiedziane w poemacie, mieszczącym się w tak zwanym *„Rękopisie Królodworskim“* (ob.).—Czyt. Jireczka *„Die Echtheit der Koeniginhofer Handschrift“* (Praga 1862, str. 172), gdzie **J.** uważany jest za Jarosza z Podiehus i ze Śliwna.

Jarosław, syn Bolesława I księcia na Wrocławiu, piérwszy książe opolski od 1177, gdy połączywszy się ze stryjem swym Mieszkiem Władysławowym, podobno z obawy przed macochą swą Adelajdą, wygnał z nim ojca, który uciekł do Kazimierza Sprawiedliwego. Poparł wygnańca książę krakowski, który rokoszan wynagradzając, Jarosławowi oddał Opole 1184, kiedy ten został biskupem wrocławskim dodał Otmuchowską ziemię czyli Nissę (Stenzel *Urkundenbuch* 33), które umierając † 1201 przekazał **J.** dyjececzyi wrocławskiéj, a Opole stryjowi Mieszkowi kulawemu, będącemu już księciem Raciborza.

Jarosław *Bogoryja ze Skotnik*, arcybiskup gnieźnieński. Roku 1335 w Wyszehradzie węgierskim z Kazimierzem W. byli „Mikołaj de Bogrej wojewode de Cracovia“, „Passek de Bogrej Sandomiriæ judex provincialis“ jak się sami podpisali. Naruszewicz mniemał że to są Bogoryjowie (9, 22). Zdaje się byli to Jarosława krewniacy. Janko z Czarnkowa czyni go stuletnim, musiałby więc rodzić się 1276 roku. Po 1316 był rektorem uniwersytetu bolońskiego, który, gdy Bolończycy studenta Anglika zabili, za dozwolone przez męża cudzołóstwo, przeniósł szkołę w inne miejsce i dopiéro za wdaniem się Jana XXII napowrót do Bolonii sprowadzić dozwolił. Był przy zgonie Łokietka, jako archidyjakon krakowski i ze Spicimirzem, kasztelanem, zachęcili go, by dał naukę postępowania swemu synowi. 1339 r. był archidyjakonem warszawskim i plenipotentem do wyroku w sprawie Krzyżaków. 1314 r. 14 Stycznia w Awinionie został poświęcony na arcybiskupa gnieźni (Janko z Czarnk.). Kalendarz Władysławski daje na to datę 19 Lutego, a Paprocki 13 Lutego 1342 r. Omyłką więc imię jego zamiast Janisława położył Janko z Czarnkowa 1333 r. (ed. Bielow.). 1343 r. podpisał z innymi w Kaliszu zwrót Krzyżakom Pomorza i ziem michałow. i chełmińskiéj (Dogiel). Odbył synod prowincyjonalny jeden w Kaliszu 8 Stycz. 1357, kodyfikując uchwały swych poprzedników i nowe wydając sam, i drugi, nieznanéj daty, potwierdzający ustawę Nankiera bisk. z 1320, o obłożeniu interdyktem miejsc kędy raniono lub zabito duchownego, co złagodził był Janisław Kotwicz. Był niechętny złamaniu testamentu Kazimierza W. i tłumaczył Ludwikowi, że lubo Zambr i Wilczko orzekli, że nikt umiérając nie może testamentem rozporządzać z włości dziedzicznych, przecie to się tylko stosuje do ziemian. *Prawa monarsze w tym względzie są zupełnie nieznane.* Następnie żądał **J.** z pewną częścią magnatów (nobilium) i *posłowie powszechności Starszéj Polski* (nuncii communitatis Poloniae majoris) żądali, by Ludwik koronował się w Gnieźnie. Ułudzeni obietnicą, że w Gnieźnie zasiądzie w majestacie, ukoronował go **J.** w Krakowie w obec Floryjana, krakow. i Piotra, lubusk. biskupów, *dwu tylko* książąt: opolskiego Władysława i szczecińsko-pomorskiego Kazimierza i *małéj liczby* magnatów r. 1370. Bielowski sądzi (*Mon.* II, 703) że z jego dworu w Uniejowie schwytano Janka z Czarnkowa. Działo się to jednak 1374, gdy 1372, między 20—23 Grud. Jarosław ze starości oślepł, 1373 niepokojony przez najazdy Mazurów, ustąpił Januszowi Suchywilk, a ten 3 Lipca 1374 objął urząd. Jarosław zaś zachował sobie dochody na Pomorzu, dziesięciny z Kaliskiego i zamek Opatów z okolicą. Potém siadł w klasztorze lędzkim, † w Kaliszu 17 Wrześ. (Janko 672), 16, lub 19 (*Mon.* II 932) 1376. Z gruntu odbudowywał kościół gnieźń., obwarował zamki Łowicz, Uniejów, Opatów i Kamień, dwory pobudował i t. d. A gdy za objęcia przezeń dyjecezyi ledwo grzywna była dochodu z Łowickiego, **J.** tyle wsi tam pozakładał, że było 800 grzywien dochodu, prócz opłat zbożowych. Chwali go Janko, że nic niestanowił bez wiedzy i woli swych prałatów i kanoników.

Jarosławia z, tak się pisze gałęź rodu Tarnowskich i Mielsztyńskich. Najdawniejszy jest *Spytek* „pan na Jarosławiu“ z 1429, syn Jana z Tarnowa († 1409) (ob.), a brat Jana z Tarnowa, woj. krakows., do 1433 i Rafała z Tarnowa, † 1412 r., kasztelana wojnickiego (Szajnocha *Jadw.* i *Jan.*, ed. 2, II 369—373). W r. 1413 i 1431, Spytko dziedzic na Tarnowie i pan Jarosławski uposaża Jarosław (por. Siarczyńskiego *„Wiad. o Jar.“*); Spytko Jarosławski zginął pod Warsz. 1444. Synem Rafała był *Rafał de Jarosław*, haeres in Przeworsk, 1462 żyjący (Nakielski *Miechovia* 517). Jakiś *Jan*, syn Rafała, kasztel. wojnick., znany jest 1450 (Paprocki *Herby* 482), jest być może brat powyższego. *Spytko* (II) z *Jarosławia* jest roku 1470 kasztelanem przemyskim (Rzyszcz. i Muczk. II 545), 1479 woj. ruski i starosta, w r. 1491 podpisuje się na akcie fundacyi kościoła WW. ŚŚ. w Krakowie jako wojewoda sędomierski i starosta lwowski, wraz z *Rafałem*, kasztelanem i starostą sędomirskim, marszałkiem w. k.; „bracia de Jarosław“ (Paprocki *Herby* 482 z poprawką 1391 na 1491 wedle Naruszewicza X 128 i Szajnochy l. c.). W r. 1499 jako wojew. krak. Spytko podpisał akt Jana Olbrachta (Rzyszcz. I 355), mocą którego ochrzczony żyd litewski Stanisław Onejko jest przypuszczony do herbu Merawy i rodu szlacheckiego bisk. Miednickiego Macieja. 1501 jako kasztelan krakowski z Rafałem z Jarosławia, kasztelanem przemyskim, podpisał w Piotrkowie akt odnowienia unii za Aleksandra króla (Rzyszcz. I 356). Ten to zdaje się Spytko uzyskał 1470 r. utworzenie w Jarosławiu piérwszéj *ordyna-*

cyi w. Polsce (ob.), którą już Zygmunt I w 1519 zniósł (Czacki „*O pr. pol. i lit.*“ II 12). Żyje jeszcze 1505.

Jarosz Bejła, pseudonym *Rzewuskiego Henryka* (ob.).

Jarosza, pseudonym *Seweryny z Żochowskich Pruszakowéj* (ob.).

Jaroszewicz (Floryjan), reformat, żyjący w połowie zeszłego wieku w Krakowie i Lwowie; ogłosił drukiem: „*Matka świętych Polska albo żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świętobliwych, pobożnych Polaków i Polek z różnych autorów, pism zebrane i spisane*“ (Kraków 1767, 2 ed., 4 tom., Piekary 1850); „*Principia Theologiae asceticae ad usum et captum Tirocinii religiosi Ord. Min. s. Francisci* i t. d.“ (Lwów 1752); „*Stare błędy światowéj mądrości przeciw powściągliwości panieńskiéj, wdowiéj, kapłańskiéj i zakonnéj, przez wolnowierców odnowione* i t. d.“ (Lwów 1771); „*Stary argument światowéj mądrości przeciw powściągliwości panieńskiéj, wdowiéj, kapłańskiéj, przetrząśniony*“ (Lwów 1771).

Jaroszewicz (Józef), prawnik i historyk polski, ur. 1793 r., po ukończeniu uniwersytetu wileńskiego wykładał w liceum krzemienieckiém prawo rzymskie i polsko-litewskie, stąd 1826 przeszedł na profesora prawa do uniwersytetu wileńskiego, gdzie 1828 otrzymał jeszcze katedrę dyplomacyi i statystyki krajowéj, † 1860 r. w Bielsku pod Grodnem. Ogłosił następujące prace: „*O wpływie religii chrześcijańskiéj na cywilizacyję Słowian*“ (*Dzien. Warsz.* 1826); „*O stanie Litwy do przyjęcia wiary chrześcijańskiéj*“ (w „*Żniczu*“ 1834); „*Litwa pod względem cywilizacyi w trzech pierwszych jéj chrześcijaństwa wiekach*“ (tamże 1835); „*O Herulach, pobratymcach Litwinów*“ (Wilno 1840); „*Obraz Litwy pod względem jéj oświaty i cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*“, najważniejsze jego dzieło (3 części, Wilno 1844—45). Oprócz tego wiele rozpraw i artykułów umieszczał w pismach czasowych. Dokładny spis prac jego podała *Gazeta Polska* (r. 1862, N. 22). Wszystkie one dowodzą wielkiéj erudycyi i usilnéj pracy.

Jaroszewo, jezioro w w. ks. poznańskiém, powiecie międzychodzkim, położone między Wartą i traktem berlińskim.

Jarry de Mancy (Adryjan), historyk francuski, ur. 1796 r., † 1862. Ukończywszy szkołę normalną, wykładał historyję w kolegijum św. Ludwika a po rewolucyi Lipcowéj w szkole sztuk pięknych. Z prac jego wymieniamy: „*Les concours de l'université*“ (1826); „*La Russie et les Polonais en 1829*“; „*La Turquie et les Grecs en 1829*“; „*Tableau des révolutions de Pologne*“ (1831), opracowane wespół z Leonardem Chodźką“; „*Tableau des révolutions de Portugal* (1832); „*Les hommes utiles de tous pays*“ (5 t., 1833—41).—Żona jego *Jarry de Mancy* (Adela) z domu *Le Breton*, ur. 1794 r., poświęcała się malarstwu i odznaczyła się jako autorka dzieł: „*Traité de perspective simplifié*“ (2 t., 1828) i „*Le dessin d'après nature et sans maitre*“ (2 t., 1829—30).

Jaryczówka, rz. w Galicyi, poczyna się w obwodzie lwowskim na granicy żółkiewskiego, pod Sieciechowem i dwoma ramionami pod Kutkorzem i Pełtwią, wpada z lewego brzegu do Pełtwi. Długa przeszło 4 mile.

Jarząbek, ob. Głuszec.

Jarzębina, Jarząb (*Sorbus*), rodzaj roślin z rodziny różowatych, plemienia jabłkowych, cechujący się kielichem 5 dzielnym, koroną 5 płatkową, owocem 1—5 nasiennym; należą tu krzewy i drzewa o liściach pierzastych lub pojedynczych i kwiatach białych, ułożonych w baldaszkogrona. J. *zwyczajna* (*S. aucuparia*), drzewo piękne, niekiedy do 50 stóp dorastające, o liściach nieparzysto pierzastych; owoce, zwane jagodami jarzębinowemi, po dojrzeniu koralowéj czerwoności, cierpko-kwaśne, po odleżeniu nabiérają smaku przyjemnego i są jadalne. J. *klonowa*, *Grusza klonowa* (*S. torminalis*), zwana *bereką*, *brzekinią* lub *brzękiem* jest drzewem niewielkiém, przytrafia się u nas tylko w połud. części kraju, liście ma wielkie, w 5 lub 7 klapek wycięte, owoc owalny, po dojrzeniu brunatny, białemi kropkami upstrzony, po odleżeniu jest jadalny.

Jarzębski (Adam), muzyk królewski i budowniczy za panowania Władysława IV, opisał wiérszem m. Warszawę w dziele p. t. „*Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy z okolicznościami jéj dla kompanii dworskiej* i t. d.“ (1643). Dzieło to wcale nie poetyczne, ale bardzo zajmujące i ciekawe, jest dzisiaj wielką rzadkością. J. U. Niemcewicz umieścił opis ten przerobiony na prozę i znacznie zmieniony w swych „*Pamiętnikach o dawnéj Polsce*“. Oprócz tego zostawił podobno rękopis, w którym mają się znajdować jego *Pamiętniki*.

Jarzynlec, ob. Corchorus.

Jasiel, rz. w Galicyi; początek w obwodzie sanockim, na saméj granicy węgierskiéj, pod górską wsią Jasiel; pod Jasłem w obwodzie tarnowskim wpada z prawego brzegu do Wisłoki. Długa 9 mil.

Jasielskie albo Jasłowieńskie starostwo niegrodowe, znajdowało się w wdztwie krakowskiém, powiecie bieckim. Z lustracyi w r. 1660 odbytéj okazuje się, iż powstało z dawniejszego sstwa bieckiego i wówczas składało się z miasta Jasła (ob.), nad rz. Jasiołką przy ujściu do Wisłoki i z wsi Gorajowice, Kączarowy, Brzyszczki, Haukowka, Trzciennica, Jaranowka, Tarchów, Gątki i Osownica. Od 1754 r. posiadał je Andrzéj Moszczeński, wda inowrocławski, wraz z żoną Elżbietą z Przebendowskich, opłacając kwarty złp. 6,018 gr. 25, a hyberny złp. 1,910 gr. 26. Po zajęciu go przez rząd austryjacki, tenże zamienił je w r. 1788 d. 1 Lipca za Pistyn i Wybranówkę, dziedziczne dobra Maryi Anny hr. Ponińskiéj, miasto zaś w r. 1799 mianowano stolicą obwodu.

Jasieńca (Paweł z), herbu Poronia, starosta bełski i chełmski, późniéj malborski, w 1470 stolnik sędomierski, potém podskarbi koronny, a 1480 kasztelan sędomierski. Odznaczył się r. 1461 podczas wojny z Krzyżakami w bitwie pod Puckiem. W lat 10 późniéj towarzyszył Władysławowi, synowi Kazimierza Jagiellończyka, do Czech, na czele wojska polskiego i wysyłany był do zawiérania układów

z Węgrami i Niemcami (1473 w Augsburgu, 1474 w Norymberdze). W r. 1485 uzyskał od króla przywilej na założenie miasta Uchania w ziemi ruskiéj, powiecie chełmskim. W późniejszym wieku przeniósł się do Prus królewskich i tam dał początek domowi Jasieńskich.

Jasieńczyk, herb, w polu błękitném klucz złoty, zwrócony w prawą stronę, na hełmie pięć strusich piór. Według badacza „*Znaków pieczętnych*“ herb ten jest przekształceniem litery **T.**

Jasieniecki herb: 1) kotwica a nad nią jakby litera **T.** 2) w polu czérwoném haki z strzał, różnie załamanych, a nad średnią półksiężyc z gwiazdą.— Jestto przetworzenie litery **T.**

Jasienickie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie pomorskiém, powiecie świeckim. Wedle lustracyi z r. 1664 składało się z wsi: Jasieniec Nowy i Stary, Klonowy z folw., Serocko i dwu folwarków Przebendowski i Rudzyński. W r. 1771 posiadał je Jakób Tuchołka wraz z żoną Zofiją z Trembeckich, opłacając z niego kwarty złp. 1,246 gr. 8, a hyberny złp. 1,145 gr. 28.

Jasieński, herbu Jastrzębiec. Piérwszy ze swego rodu herbu Poronia, który osiadł na Litwie. Pod Wilnem na Łyséj Górze odznaczył się wielkiém męstwem, porwał bowiem z grona biesiadujących Krzyżaków ich mistrza i przyprowadził jeńcem do Wilna.

Jasieński (Jakób), generał polski, herbu Rawicz, ur. w Wilnie, zrazu kanonier w artyleryi litewskiéj, potém wicebrygadyjer z rangą kapitana, był nauczycielem w korpusie kadetów w Warszawie. Posunięty na pułkownika inżynierów litewskich, odznaczył się 1792 w bitwach pod Zieleńcami i Dubienką. W 1794 mianowany naczelnikiem artyleryi. Kołłątaj znając niepospolite zdolności **J.**, jego energiję i stanowczość w działaniu, chciał go postawić na czele całego ruchu w miejsce Kościuszki. Objął dowództwo nad jedną dywizyją. Po bitwie pod Maciejowicami bronił przedmieścia Pragi i tu zginął 1794. Posiadając znakomite zdolności poetyczne, zostawił wiele poezyj tak oryginalnych jako i tłumaczonych, z których więcéj znane są: „*List Barnawela do Trumana, swego przyjaciela, pisany z więzienia*“ (Warsz. str. 31) i „*Bajki*“, drukowane w „*Zabawach przyjemnych i pożytecznych*“ Godebskiego; w rękopisie: „*Wiérsz do Stefana Batorego*“; „*Sprzeczki pobożne*“ i „*Ciancia*“, poemat żartobliwy. Wyjątki z dwu ostatnich poematów były w znacznéj części ogłoszone w *Tygod. Wileń.* **J.** jest także autorem znanéj powszechnie piosnki: „*Chciało się Zosi jagódek* i t. d.“. Wszystkie pisma **J.** wydał K. Wł. Wójcicki (Krak. 1869).

Jasińska (Magdalena z Leżańskich), znakomita artystka dramatyczna, ur. 1770 r. na Podlasiu, † 1800 w Warszawie. Zostając przy teatrze w Nieświeżu, rozkochała się w młodym artyście Jasińskim, ale z powodu jego niestałości dostała obłąkania zmysłów. Uleczona jednak powrotną miłością kochanka i poznana przez Wojciecha Bogusławskiego, zaczęła występować 1785 w Wilnie w operach włoskich. W następnym roku przybyła do Warszawy i tu zaślubiła Jasińskiego. Odtąd z wielkim powodzeniem grywała piérwsze role w tragedyjach i komedyjach na scenach: warszawskiéj, krakowskiéj i lwowskiéj.

Jasiński (Barlaam), † 1707 r., profesor akademii duchownéj kijowskiéj, a od r. 1669 jéj rektor, w r. 1690 został metropolitą kijowskim. W sporze: pod czyim zwierzchnictwem ma być metropolija kijowska, czy pod patryjarchą moskiewskim czy konstantynopolskim, oświadczył się za drugim. Pozostawił w rękopisie dzieło pod tyt. „*Ikona, ili izobrażenije dzieł moskowskago patrjarszago prestoła*“ (w Bibl. synodalnéj w Moskwie).

Jasiński (Ksawery), komornik graniczny województwa gnieźnieńskiego w połowie XVIII w., ogłosił: „*Zbiór konstytucyj koronnych, materyi status i juryzdykcyj sądowych tyczących się, od r. 1764 dnia 7 Marca do r. 1780 d. 2 Marca, sposobem inwentarza ułożony*“ (Warsz. 1781).

Jasiński (Filip), ostatecznie mecenas przy sądzie kasacyjnym król. polskiego, † 1843, wydał: „*Kodeks postępowania sądowego kryminalnego*“ (tłum. z franc., Warsz. 1810 i 1811); „*Kodeks przestępstw i kar*“ (tłum. 1811); „*Motywa kodeksu francuskiego kryminalnego*“ (tamże).

Jasiński (Jakób), doktór medycyny, chirurgii i akuszeryi, ur. 1791 r. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie warszawskim, późniéj w Berlinie i w Wiedniu, był w latach 1816—17 fizykiem powiatu lipnowskiego, a od 1831 fizykiem miasta Warszawy, † 1855 r. Ogłosił kilka rozpraw naukowych w czasopismach lekarskich, niemieckich i polskich.

Jasiński (Jan Tomasz Seweryn), aktor i dramatyk polski, ur. w Warszawie 1806, niegdyś uczeń liceum; od r. 1822 uczeń szkoły dramatycznéj; wystąpił piérwszy raz na scenę w r. 1826, odznaczył się następnie znakomitą grą, głównie w Teatrze Rozmaitości. Mianowany reżyserem, a potém dyrektorem teatrów warszawskich, opuścił scenę w r. 1862 jako emeryt. Oprócz prac oryginalnych, wydanych oddzielnie: „*Przyjaźń i Zbrodnia*“, powieść (Warsz. 1829); „*Kawiarnia*“, komedyjo-opera (Warszawa 1830); „*Nowe bajki, przypowieści i epigramata*“ (Warsz. 1866), ogłosił „*Prace dramatyczne*“, zbiór utworów oryginalnych i tłumaczonych (t. 15, Warsz. 1838—39), oraz przekłady: „*Wieczory Zimowe*“ (t. 16, Warszawa 1844); „*Zampa czyli Narzeczona z marmuru*“, opera komicz. z franc. (Warsz. 1834) i „*Podróż na wschód*“ Lamartine'a.

Jasiński (Marceli), zwany *Doroszeńko*, kompozytor muzyczny w Kijowie; oprócz wielu ułożonych przez siebie szumek, kozaków i ukrainek (1863), zamieszczał swe artykuły treści muzycznéj w czasopiśmie *Ruch muzyczny*.

Jasiołda, rzeka; bierze początek w gub. grodzieńskiéj, powiecie prużańskim, z rozległych błot blisko wsi Truchnowicz, prawie na granicy powiatu wołkowyskiego; płynie w kierunku południowo-wschodnim przez pow. prużański, poczém od wsi Szylina do Podrzecza po granicy tegoż powiatu z słonimskim; pod Berezą Kartuską przerzyna szosę warszawsko-moskiewską, odtąd stanowi granicę powia-

tów kobryńskiego i słonimskiego; od wsi Żaber zwraca się na wschód, przepływa przez jeziora Sporowskie i Motolskie i koło Czemieryna wchodzi w gub. mińską, gdzie pod wsią Kaczanowce wpada z lewego brzegu do Prypeci. Długa 250 wiorst, z których na 160 żeglowna. Wpadają do niéj, z prawéj strony: małe rzeczki Sielc, Winiec, Świętopułka i większa Pina; z lewéj; Parchownia, Temra, Zobka, Radochowcza, Dorohobużka i kanał Ogińskiego, za pośrednictwem którego łączy się Niemen z Dnieprem.

Jasionka albo **Cienka**, rz. w gub. warszawskiéj, powiecie radzymińskim; poczyna się pod Głęboczycą, na północ Dobrego, płynie w kierunku północno-zachodnim, a przeszedłszy koło Tłuszcza drogę żelazną, skręca więcéj ku południowi i pod Kłębowem wpada z prawego brzegu do Rządzy. Długa 12 wiorst. Przyjmuje z prawego brzegu Rynię, z lewego Borucę.

Jaskier (*Ranunculus*), rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, cechujący się kielichem 3—5 listkowym, 5 płatkami krótko paznogciowemi, które u dołu opatrzone są dołkiem miodnikowym, pręcikami licznemi, słupkami zakończonemi u góry krótkim dzióbkiem; należą tu zioła trwałe, po łąkach, z sokiem ostrym, mniéj lub więcéj trującym, o liściach porościnanych i kwiatach białych lub żółtych, błyszczących; gatunki liczne (do 300), właściwe są głównie strefie umiarkowanéj półn. U nas są pospolite: J. *wielki* (*R. lingua*), J. *płomieńczyk* (*R. flammula*). J. *leżący* (*R. reptans*), J. *ostry* (*R. acris*), J. *rozłogowy* (*R. repens*), J. *główkowy* (*R. bulbosus*), J. *jadowity* (*R sceleratus*), J. *wodny* (*R. aquatilis*) i in. Po ogrodach hoduje się jako ozdobny, pod nazwą ranunkułu, gatunek *R. asiaticus*, pochodzący ze Wschodu, kwiaty ma piękne i duże, różnéj barwy, oprócz niebieskiéj.

Jaskier (Mikołaj), sekretarz magistratu m. Krakowa, ur. 1504 we Lwowie, pobiérał nauki prawne w akademii krakowskiéj; † w Krakowie około 1560, zostawiwszy po sobie nader ważne, a dzisiaj bardzo rzadkie dzieło, pod tyt. „*Juris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres*“ (Kraków 1535).

Jaśkiewicz (Jan), doktór medycyny, ur. 1748 w Lwowie, † 1809; od 1780 profes. uniwers. krakows. do 1787. Jeg staraniem zaprowadzoną została przy tymże uniwersytecie pracownia chemiczna, tudzież założone: ogród botaniczny i gabinet historyi naturalnéj. Obok prac naukowych zajmował się z wielkiém powodzeniem praktyką lekarską. Zostawił po sobie: „*O wodach siarczanych krzeszowickich*“; „*O atmosferze, jéj składzie i widokach napowietrznych*; „*O bogactwach krajowych w trzech wydziałach natury*;“ tudzież „*Tablicę mineralogiczną*“, używaną onego czasu we wszystkich gimnazyjach.

Jaskiski, powiat gub. wyborgskiéj (w wiel. ks. finlandzkiém), pomiędzy gub ś.-michelską i pow. eurepiajackim, 75,3 mil kw., a ludności ok. 30,000.

Jaskólski (Stanisław Maryjusz), herbu Leszczyc, strażnik polny koronny, dowodził 1651 przeciwko Kozakom pod rozkazami Mikołaja Potockiego i odznaczył się w bitwie pod Białocerkwią. Czynny też brał udział w walkach z Kozakami, w Multanach i na Ukrainie 1653 r. W roku 1654 wysłany do Bakczyseraju uzyskał pomoc od chana (Mechmet Gereja). Podczas wojny szwedzkiéj Jaskólski pozostał wiernym królowi Janowi Kazimierzowi i konwojował go do Gdańska. Jadąc r. 1657 w poselstwie do Carogrodu, przez Rakoczego uwięziony w Potoku. Wkrótce potém, gdy niepłatne wojsko zawiązało konfederacyję, Jaskólski został obrany jéj marszałkiem i silnie występował w sprawie tegoż wojska. Po uspokojeniu wojska, otrzymał 1662 dobra Czaple w województwie podolskiém i został kasztelanem sanockim, a 1680 wojewodą czerniechowskim. † 1689 r.

Jaskółcze gniazda, *gniazda jadalne* lub *indyjskie*, mają postać okrągłą; średnica ich wynosi $2\frac{1}{2}$—3 cali, a ciężar około 13 łutów. Uwolnione od puchu i wszelkich nieczystości, podobne są do karuku i przyrządzone rozmaitemi korzennemi przyprawami, stanowią u Chińczyków i Indyjan ulubiony przysmak pobudzający. Są to gniazda ptaków pokrewnych naszym jaskółkom, zwanych *salanganami* czyli *jaskółkami chińskiemi*, a należących do rodzaju *Collocalia*. Materyjał tych gniazd stanowią wodorosty i wydzielina śluzowata gruczołków ślinowych tych ptaków. J. g. stanowią ważny przedmiot handlu i płacą się w Kantonie od 18 do 24 piastrów hiszp. za $1\frac{1}{4}$ funta polsk.; według Crawforda z saméj Jawy wartość wywozu wynosi 27,000 funt. szterl.

Jaskółcze ziele, ob. Glistnik.

Jaskółka (*Hirundo*), rodzaj ptaków z rzędu wróblowatych, z grupy *fissirostres*, mający za cechy: dziób bardzo krótki, mocno spłaszczony, paszcza obszerna, po za oczy przecięta; nogi słabe, krótkie, z 3 palcami przodowemi i jednym w tył zwróconym; ogon mniéj lub więcéj widłowato wycięty o 12 sterówkach. Rodzaj ten zawiera około 40 gatunków, rozproszony jest po całéj ziemi. Są to ptaszki towarzyskie, łagodnych obyczajów, obdarzone bystrą lotnością; żywią się tylko owadami, za któremi się po całych dniach w powietrzu uganiają. Z powodu wątłéj budowy nóg, nigdy prawie nie chodzą po ziemi. Śpiéw ich jest pospieszny, świergotliwy. Jedne trzymają się w bliskości mieszkań, inne przy górach lub wodach. Gniazda budują w różny sposób, jedne z błota ulepionego śliną, inne grzebią nory. Gniazda jaskółek chińskich, czyli *salangan* (*Collocalia*), są jadalne (ob. jaskółcze gniazda). Dziwne jest u nas mniemanie o zimowaniu J. w wodzie; nasze J. zimują w Afryce. Z J. europejskich przepędzają u nas lato *Dymówka* (*H. rustica*), z ogonem mocno widłowatym i rdzawém podgardlem, gnieździ się w kominach i na poddaszach; *Oknówka* (*H. urbica*), z nóżkami kosmatemi, ogonem słabo wyciętym i białym kuprem gnieździ się nad oknami i pod gzymsami gmachów; *Grzebólka* (*H. riparia*), z wierzchu szara, która na gniazda grzebie głębokie nory.

Jaśkowski (Jan Nepomucen), poeta polski, urodz. 1812 w Wąchocku. Początkowe nauki pobiérał w mieście rodzinném u cystersów, a następnie w szko-

le wojewódzkiéj w Radomiu; 1830 wstąpił do uniwersytetu warszawskiego, ale musiał wkrótce przerwać studyja z powodu wypadków ówczesnych. Później był nauczycielem prywatnym, w końcu wróciwszy z Wrocławia, gdzie bawił 1841, osiadł w Łęczyckiém, a potém w Rawskiém i oddał się rolnictwu. Posiadając rzeczywiste wysokie zdolności poetyckie, pisał drobniejszych rozmiarów wiérsze, jak: legendy, balady, elegije, dytyramby i zamieszczał je w „*Przyjacielu ludu*“ (w latach 1836, 37 i 38), w „*Tygod. literackim*“ (r. 1840) i w „*Bibl. Warszaw.*“ (1841 i 42). Szczególniéj piękne są niektóre jego elegije.

Jaskra (*Glaucoma*), jedna z bardzo częstych i bardzo niebezpiecznych chorób oczu, któréj istota najrozmaiciéj była tłumaczona i dotychczas jeszcze nie jest stanowczo rozjaśniona. Wszystkie niemal jéj objawy sprowadzić się dają do powiększonego wewnątrz gałkowego nacisku. Ztąd rogówka nieco spłaszczona, tęcza przybliżona do rogówki, źrenica rozszerzona i po za nią bardzo charakterystyczny zielonawy odcień; przy dotykaniu gałka przedstawia znakomitą twardość, a przez oftalmoskop dojrzéć można nerw zagłębiony skutkiem ucisku, ten sam ucisk łatwo do zaniku nerwu prowadzi, stąd wzrok upośledza albo całkowicie go gubi. Choroba rozwija się albo powoli, albo prędko (J. *ostra*) i wtedy towarzyszy chorobie zaczerwienienie oka i silne bóle w odpowiedniéj połowie głowy. Długo leczono J. jako zapalenie, ogólnemi przeciw zapaleniu sposobami; Graefe zaczął ją leczyć przez wycięcie tęczy (ob. irydectomia) i przez tę metodę najświetniejsze osiągnął rezultaty. Ob. liczne artykuły, zwłaszcza Albrechta Graefego w „*Archiv für Ophthalmologie*“.

Jaskrowate (*Ranunculaceae*), rodzina roślin, obejmująca zioła ostre, trwałe, rzadziéj krzewy z sokiem wodnistym, liśćmi w podstawie pochwiastemi, różnie wcinanemi, z kwiatami różnéj barwy, w których kielich 3—6 działkowy, zielony lub koronowaty, czyli różnie ubarwiony, a korona 5—lub wielopłatkowa, pręcików i słupków mnóstwo, owoc—orzeszek, torebka, lub jagoda pozorna. Do jaskrowatych należą: anemony, miłki czyli adonisy, jaskry, pełniki, orliki, ostróżki, tojady, powojnice, przelaszczki, piwonije i in. Obejmuje około 750 gatunków w 30—34 rodzajach. Niektóre zawierają piérwiastki ostro-narkotyczne.

Jaślikowski (Józef Karol), filolog, ur. 1802 w Łęczycy, † 1857, magister nauk wyzwolonych uniwersytetu warszawskiego, ostatecznie nauczyciel języków starożytnych w szkołach warszawskich i profesor akademii duchownéj. Ogłosił: „*Wiadomość o życiu i pismach Marka Fabijusza Kwintiliana*“ z przekładem rozd. I ks. 10 *o sztuce krasomowskiéj* (Warszawa 1830), „*Wiadomość o lordzie Bajronie i jego pismach*“ (Pamiętnik Warsz. z r. 1823). Wyjątki tłumaczeń *z Messyjady* Klopstoka umieścił w *Biblijot. Warszaw.* (1846) a z *Przemian* Owidyjusza w *Pielgrzymie*, gdzie się znajdują i inne jego przekłady z franc., oraz rozbiory dzieł różnych. Był także J. współpracownikiem „*Athenæum*, *Żnicza* i *Roczników komisyi archeologicznéj*“.

Jaślinek (*Soldanella*), rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, obejmujący zioła trwałe w Europie środkowéj. J. *alpejski* (*S. alpina*) na Alpach, Tatrach i innych górach, bardzo piękna roślina, o kwiatkach błękitnych, z koroną dzwonkowatą, porasta miejsca mokre. Hoduje się jako ozdobna w doniczkach lub gruncie, jak również gatunki *S. pusilla*, *S. montana*.

Jasło, m. powiatowe w Galicyi, obwodzie sanockim, przy ujściu Jasiołki do Wisłoki położone, liczy 2,630 m. Znajdują się tu szczątki dawnego zamku obronnego, kościół farny i zniesiony klasztor karmelitów, słynny cudownym obrazem Matki Boskiéj, zwanéj węgierską, i studnia w kaplicy, którą pobłogosławić miał ś. Wojciech, gdy szedł z Węgier do Polski; źródła mineralne; gimnazyjum.

Jaśmin, u Kluka *Dzielżamin* (*Jasminum*), rodzaj roślin z rodziny jaśminowatych, cechujący się kielichem rurkowatym, 5—8 zębnym, koroną tacowatą, 5—8 dzielną i jagodą dwukomórkową; rośliny głównie właściwe Indyjom i Afryce, w 90 około gatunkach: J. *zwyczajny* (J. *officinale*) w Eur. połud., jest krzewem dochodzącym 6—10 stóp, z kwiatami białemi, wonnemi, które dawniéj uchodziły za środek wzmacniający nerwy, obecnie jednak używają się tylko do przyrządzania *olejku jaśminowego*, który się otrzymuje przez nalanie na kwiaty olejku behenowego. Olejek jaśminowy zresztą otrzymać można i z innych gatunków J., jak J. *grandiflorum*, J. *sambac* i in., hodowanych w ogrodach i oranżeryjach. Niewłaściwie nazywają u nas J. wcale inną roślinę *jaśminiec* (ob.).

Jasmin (Jakób), albo *Jansmin*, ludowy poeta franc., ur. 1798 w Agen, w Langwedocyi, † 1864 tamże; syn krawca, sam był perukarzem a obok tego uprawiał poezyję. Po raz piérwszy wystąpił 1825 z utworem, w narzeczu miejscowém p. t. „*Me cal mouri*“ (umrzeć muszę); odtąd ogłosił cały szereg prac swych poetycznych, któremi zyskał sławę nie tylko we Francyi ale i w Europie całéj. Najznakomitsi krytycy francuscy (Sainte Beuve, Nodier) pisali pochlebne o dziełach jego recenzyje. Z utworów J. najcelniejsze: „*Lou chalibari*“ (Charivari, 1825); „*Lou tres de Mai*“ (Trzeci Maj, 1830); „*L'abugle del Castel Cuillé*“ (Ślepa dziewczyna z Castel-Cuillé, 1836); „*Lous dous frays-bessous*“ (Bliźnięta 1847) i zbiór pod tyt. „*Les papillots de Jasmin*“ (część I 1835, część II 1843), J. prawdziwy spadkobierca trubadurów wskrzesił ich ducha i język. Mniéj cenione są poezyje polityczne J., np. poświęcone Polakom: „*As debéris de la nation polonéze*“ i *Lous acuzéls bougat-jours*“.

Jaśminowate (*Philadelpheae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca krzewy o liściach przeciwległych, pojedynczych. Kwiaty foremne, dwupłciowe, białe, zazwyczaj wonne, zebrane w podbaldaszki, kielich nazawiązkowy, trwały, 4—10 dzielny, płatków 4—5—7 lub 10, pręciki osadzone z płatkami na krążku obrączkowym, uwieńczającym zawiązek, w liczbie względem nich wielokrotne; zawiązek dolny o 3—4—10 komóreczkach; torebka 3—10 komórkowa, ziarna o skórce błonia-

stéj. Mała ta rodzina zbliża się do skalnicowatych, a zwłaszcza do plemienia hortensyjowych. Krzewy te niezbyt pospolite, najczęściéj trafiają się w Eur. połud., Indyjach wyższych i Japonii.

Jaśminiec (*Philadelphus*), rodzaj roślin z rodziny jaśmińcowatych, obejmujący piękne krzewy, właściwe głównie Ameryce półn. o gałęziach i liściach przeciwległych i kwiatach białych; u niektórych gatunków wonnych. J. *wonny* (*P. Cornarius*), zwykle *jaśminem dzikim* zwany, rośnie dziko w Europie południowéj i u nas jest pospolitym w ogrodach, parkach i nawet około chałub wiejskich. Dochodzi 4—8 stóp; liście ma pojedyncze, eliptyczne, piłkowane, ząbkowane i kwiaty po 4—6 gronkowato ułożone, z mocnym, właściwym sobie zapachem; kwitnie w Czerwcu i Lipcu. Inne gatunki ozdobne są: *P. grandiflorus*, *P. floribundus*, *P. speciosus*.

Jaśminowate (*Jasmineae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca krzewy lub podkrzewy; liście naprzemianległe, nieparzysto piérzaste lub pojedyncze. Kwiaty foremne, dwupłciowe, białe lub żółte, zebrane w baldaszkogrona, lub wiechę; kielich o 5 lub 4 więciach, lub 5—8 ząbkowy, trwały, korona podzawiązkowa, jednopłatkowa, niemal tacowata, 5—8 klapkowa, pręcików 2, do rurki korony przymocowanych i niewysuniętych; zawiązek wolny, o 2 komórkach, 1—2 zalążkowych, znamię główeczkowate lub dwuklapkowe. Owoc—jagoda, albo torebka sercowata, 2 komórkowa, ziarna niemal płaskie J. są spokrewnione z oliwowatemi; zawiérają najczęściéj piérwiastek gorżki i ściągający; wiele z nich odznacza się wonnością i pięknością kwiatów; właściwe są strefie międzyzwrotnikowéj.

Jaśminowe drzewo, ob. Erithalis.

Jasmund, półwysep tworzący północną część wyspy Rugii.

Jasna Góra, ob. Częstochowa.

Jasnoch,, po łacinie *Lucidus*, mniemany piérwszy biskup kruszwicki (993), herbu *alba luna*, t. j. na czarném polu biały półksiężyc obejmuje z dołu czarną głowę końską. Fakt, że kaplica świętego Wita, wznosząca się w Kruszwicy, zajęła miejsce dawnéj świątyni Swantewita, który jeszcze wojsku Bolesława Krzywoustego ze swą włócznią przewodniczył pod Nakło (por. *Monum.* Bielow. II 340, 503 Długosz ed. Lip. II, 394 s. a. 1113) i że Swantewitowi lub Trygławowi koń służył bądź do wojny, bądź do wróżb dawania, nasuwa myśl, że herb Jasnocha jest aluzyją do pogańskiego kultu Swantewita w Kruszwicy. Nazwa *Lucidus* przypomina że Kruszwica jest Rudvejt (*vicus lucidus*). Dyjeceżyja kruszwicka nieprędzéj zdaje się jak 1088 powstała.

Jasnota (*Lamium*), rodzaj roślin z rodziny wargowych, obejmujący zioła europejskie, o łodydze 4 kątnéj, liściach szorstkich, sercowatych, kwiatach zebranych w okółki, z miodnikami na dnie. J. *biała* (*L. album*), zwana *pokrzywą głuchą* czyli *martwą*, o kwiatach białych, po 20 w okółku, pospolita w całéj Europie koło dróg, płotów i t. d. Ziele i kwiaty były niegdyś lekarskie; ziele młode używa się gdzieniegdzie za jarzynę. J. *plamista* (*L. maculatum*), również pospolita, ma kwiaty purpurowe, po 20 w okółku i liście biało plamiste, J. *purpurowa* (*L. purpureum*), pospolita na polach, używa się gdzieniegdzie przeciw mólom i pluskwom. Niektóre hodują się jako ozdobne. J. stanowi wyborny pokarm dla pszczół, gdyż wcześnie kwitnie i wydziela dużo cukru.

Jaspis, minerał stanowiący odmianę kwarcu nie krystalicznego, nieprzezroczysty, na krawędziach tylko przeświecający, zabarwiony tlenkiem żelaza, lub jego wodanem na żółto lub brunatno; zresztą występują tu i inne barwy. Ważniejsze jego odmiany są: J. *pospolity*, J. *agatowy*, J. *wstęgowy*, J. *kulisty*. Znajduje się na Uralu, w Toskanii, Badeńskiém i Egipcie. Używa się na płaty stołowe, tabakierki, oprawy do noży i t. d. Niedawno odkryto pokłady wspaniałego czérwonego J. w okolicy Montblanc pod St. Gervais.

Jasski traktat, zawarty za pośrednictwem hr. Bezborodki d. 29 Grud. v. s. 1791 r. pomiędzy cesarstwem rossyjskiém a Turcyją, mocą którego cesarstwo rossyjskie otrzymało całą przestrzeń od Dniepru i Bohu do Dniestru, wraz z Oczakowem a nadto Porta obowiązała się utworzyć z Mołdawii i Wołoszczyzny niezależne państwo. J. t. potwierdził w zupełności traktat Kuczuk Kajnardżyjski.

Jassy albo Jasz, stolica Mołdawii, nad rz. Bachlują, rezydencyja metropolity greckiego; znajduje się tu przeszło 70 kościołów i około 66,000 m., między którymi około 30,000 Żydów, w których ręku jest cały przemysł i handel. Tu w r. 1792 zawarty był pokój Rossyi z Turcyją.

Jastrow (Markus), ur. 1829 w Rogoźnie, w Poznańskiém, doktór filozofii uniwersytetu w Halli; po ukończeniu uniwersytetu był nauczycielem w Berlinie a 1858—1862 kaznodzieja synagogi w Warszawie. Obecnie (1873) jest kaznodzieją w Filadelfii. Oprócz rozprawy „*De Abraham Ibn Esra philosophiae principiis*“ (Halla 1856), napisał kilka nowel, osnutych na tle podań i legend żydowskich (po niemiecku) i kazań (po polsku). Umieszczał także artykuły naukowe w Frankla „„*Monatschrift für Wissenschaft des Judenthums*“.

Jastruń, *Złocień* (*Chrysanthemum*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, z plemienia promienistych, obejmuje zioła trwałe, rzadko podkrzewy, po całéj ziemi rozrzucone. J. *indyjski* (*C. indicum*) pochodzi z Chin i Japonii, o kwiatach ozdobnych, często pełnych, rozmaitéj barwy, hoduje się dla ozdoby. J. *zbożowy* (*C. segetum*), z kwiatem żółtym, trafia się u nas między zbożem, J. *łąkowy*, zwany *stokrocią większą* lub *wołowém okiem*, ozdoba naszych łąk, kwiaty ma wielkie, o promieniach białych, do rumianowych podobne. *C. Zawadzkii* czyli *C. sybiricum* znajduje się w Syberii i na Pieninach. Z *C. roseum*, w Persyi i Kaukazie, pochodzić ma proszek perski na wygubienie robactwa.

Jastrząb (*Astur*), rodzaj ptaków z rzędu drapieżnych, ma dziób krótki i zakrzywiony, skrzydła krótkie, do połowy ogona sięgające, zaokrąglone, nogi wysokie, z długiemi palcami, o mocno zakrzywionych i bardzo ostrych pazurach, J. karmi się tylko

żywym łupem, jest odważny jak sokół, chociaż mniéj lotny od niego, za łupem ugania się uporczywie. Gnieździ się na drzewach niezbyt wysokich, znosi jaja niebieskawo-białe lub pomazane rdzawemi plamami. U nas znajdują się dwa gatunki: J. *właściwy* (*A. palumbarius*), zwany kurnikiem, kuropatwiarzem lub gołębiarzem, największy szkodnik na zwierzynę i ptastwo domowe i *krogulec* (*A. nisus*), żywiący się ptaszkami drobniejszemi, przez niektórych zoologów oddzielany rodzajowo od poprzedniego.

Jastrzębiec (*Hieracium*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmujący zioła trwałe, głównie w Europie i Azyi półn., o kwiatach żółtych. Z 200 około gatunków 25 rośnie dziko w ziemiach dawnéj Polski. Niektóre gatunki są lekarskie, inne ozdobne. Synonymika jest tu nadzwyczaj bogata, tak że to utrudnia ustalenie gatunków. *H. pilosella*, zwany w ludu *kosmaczkiem* lub *niedośpiałkiem*, pospolity wszędzie po miejscach suchych, piaszczystych. Ziele i kwiaty, gorżkawo ściągające, używały niegdyś wielkiéj wziętości w biegunkach, krwotokach i t. d. niedawno zalecano korzeń w zimnicach. Gatunki alpejskie są mniejsze, Tatry i Beskidy liczą ich 7 gatunków. Liczne gatunki J., rosnące po łąkach, dają dobre i zdrowe siano; poznać je w ogóle można po brudno żółtym puchu, jaki pozostaje w koszyczkach po okwitnieniu.

Jastrzębiec, herb polski, zwany też Boleszczyc, na Szlązku Łazęki, a także na Mazowszu. Inni zwali się tak, jako jastrzęba zową w któréj stronie „kuchrzowie, kaniowowie i t. d.“ „Z tegoż herbu wszystkie podkowy, co ich jedno jest przez dwadzieścia familij początek mają, jedni za występki odmiany brali, drudzy za znaczne zasługi“ (Paprocki). Podkowa otula krzyż, a w hełmie jest jastrząb. Pole niebieskie, dopiéro po Wojciechu Jastrzębcu, arcybiskupie gnieźń., zaczęli się pisać z Rytwian i skąd byli. Tu należeli Zborowscy, Myszkowscy, Dzierżgowscy, Jeżewscy, Ociescy i w. in. Roku 1408 Ziemowit, książe mazowiecki na Płocku, nadał cały ten naród (którego członków w akcie wymienił, *Monogr. Hist. gen.* Kossakowskiego i Błeszczyń. III N. 14) uwolnił od prawa polskiego. Cesarz zaś Maksymilijan I 1518 r. (Paprocki *Herby ryc.* ed. Turow. 167) za przysługi Miedzileskiego, proboszcza wileńskiego, nuncyjusza papieskiego, dodaniem jastrzębia do herbu, niemającego takowego na tarczy, i prawem mianowania 3 rycerzy obdarzył.

Jastrzębiec (Wojciech), urodzony w Łubnicy pod Staszowem, poświęciwszy się stanowi duchownemu, był najprzód biskupem poznańskim, potém krakowskim, a roku 1423 arcybiskupem gnieźnieńskim. Koronował 12 Lut. 1423 królowę polską Zofiję, żonę Władysława Jagiełły. Jako kanclerz koronny czynny brał udział w sprawach państwa. W r. 1433 był jednym z rozjemców w sporach z Krzyżakami a 1434 zawiérał z nimi pokój. Założył miasto Jastrzębiec; † 1436, pochowany w Benszowéj, w klasztorze przez się zbudowanym. Napisał *Gramatykę łacińską* i cztéry traktaty w tymże języku. Porów. Łętowskiego „*Katalog biskupów, prałatów i kanoników królewskich*“ (t. 1, Krak. 1852).

Jastrzębowski (Wojciech), naturalista współczesny, ur. 1799 we wsi Gierwata, w Przasznyskiém, magister filozofii uniwersytetu warszawskiego. W roku 1828 wynalazł narzędzie do kreślenia kompasów na wszelkich powiérzchniach i do rozwiązywania łatwym sposobem wielu zagadnień astronomicznych. Mianowany w następnym roku adjunktem przy katedrze historyi naturalnéj, został 1836 profesorem zoologii, botaniki, mineralogii i fizyki w instytucie gospodarstwa wiejskiego w Marymoncie, w 1858 nadzorcą szkoły powiatowéj 3-éj w Warszawie, a wkrótce potém komisarzem leśnym do uprawy lasów rządowych i ustalenia wydm piasczystych w Broku. Ważniejsze jego dzieła są: „*Kompas polski* i t. d.“ (Warsz. 1843); „*Przepowiednie pogody, słoty wiatru* i t. d.“ (1847); „*Układ świata zastosowany do potrzeb powszechnych*“ (1847); „*Historyja naturalna, zastosowana do potrzeb życia praktycznego* i t. d.“ (1848); „*Stychologija, czyli nauka o początkach wszech rzeczy* i t. d. (Warsz. 1849 i 1856); „*Mineralogija, czyli nauka o kamieniach* i t. d. (1851) i wiele rozpraw, drukowanych w rozmaitych czasopismach.

Jastrzębski (Ludwik Korwin), archeolog, urodz. 1805 na Wołyniu. Ukończywszy nauki w Paryżu, poświęcił się głównie paleografii. On piérwszy krytycznie ocenił sławną księgę „*Texte du Sacre*“, na którą władcy Francuzów przysięgali w czasie koronacyi w Rheims, wykazawszy, że ona pisaną jest po słowiańsku, a mianowicie część piérwsza cyrylicą, druga zaś głagolicą. Dowiódł także, iż to jest autograf ś. Prokopa, bisk. sazawskiego w Czechach, dokonany 1030 r. Uczeni czescy i niemieccy uznali słuszność jego wywodów. Sprawozdanie o tém umieścił J. w „*Journal général de l'education publique*“ z r. 1839 (osobna odbitka, Paryż 1839). Będąc w Rzymie, wydał jeszcze „*Notice sur le manuscrit de la Bibliothèque de Rheims, connu sous le nom du Texte de Sacre*“ (Rzym 1845), tudzież „*Polskie Wizytki czyli historyja fundacyi piérwszego klasztoru zakonnic Nawiedzenia Panny Maryi w Warszawie*“ (Rzym. 1849; 1 ed. w „*Portfolio Maryi Ludwiki*“, Pozn. 1844). Znękany długą i mozolną pracą, w przystępie obłąkania, odebrał sobie życie w Rzymie 1852.

Jaswońskie starostwo niegrodowe, mieściło się w księstwie żmudzkiém, powiecie jaswońskim. W r. 1766 składało się z miasta Jaswojnie, między rz. Dubissą a Niewiażą, pod Kiejdanami leżącego, i z wsi Pilsupie, Imienicze i Bołosz z przyległościami. W r. 1771 było w posiadaniu Szczyta, który z niego opłacał kwarty złp. 3,248 gr. 5. Podług spisów podskarbińskich dobra Jaswojnie w r. 1569 zaliczały się do ekonomij królewskich.

Jasz Bereny, miasto stołeczne okręgu Jazygów, nad rz. Zadźwą (Zagy); 17,600 m. W tymże samym okręgu leżą miasta: *Jasz-Tenyszaru*, 3,800 m., *Jasz Apáthi*, 8,100 m., *Jasz-Kizer*, 3,500 m., *Jasz-Alzo-Sz.-György*, 4,800 m., *Jasz Ladany*, 5,300 m.

Jaszczołd (Wojciech), ur. 1763 we wsi Jaszczoł-

dach, w ziemi drohickiéj. Wykształcony za granicą, był biegłym budowniczym, rzeźbiarzem, malarzem i rysownikiem; wróciwszy do kraju, pracował przy urządzaniu Zofijówki, Arkadyi i Wilanowa; † 1821 w Warszawie.

Jaszczur, ob. Garbarstwo.

Jaszczurka (*Lacerta*), rodzaj zwierząt z gromady gadów, z rzędu jaszczurkowatych; sąto zwierzęta mające język długi, wysuwalny, widełkowato rozszczepiony, zęby z boku do wewnętrznéj strony szczęk przystawione, wewnątrz u podstawy próżne; głowę listkami wielokątnemi, a spód ciała prostokątnemi tafelkami, w szachownicę ułożonemi, pokryty. Około szyi kołnierzyk, utworzony z łusk większych. Z wielu gatunków, żyjących na stałym lądzie, u nas znajdują się trzy, a mianowicie: **J.** *zielona* (*L. viridis*), największa i najozdobniejsza, w puszczy Kampinoskiéj znajdowana, dochodzi 15 cali długości; **J.** *pospolita* (*L. stirpium*), mająca do 9 cali długości, bardzo zmiennego ubarwienia, najczęściéj z pręgą brunatną lub rdzawą wzdłuż grzbietu, zdarza się w całym kraju; **J.** *żyworodna* (*L. vivipara*), najmniejsza z krajowych, dochodząca 6 cali długości, śniada, białawo perełkowana, pod spodem pięknie żółta, u nas najpospolitsza i zachodząca aż do dalekiéj północy. W Europie środ. żyje jeszcze gatunek, u nas dotąd nie dostrzeżony, **J.** *skalna* (*L. muralis*), nader wysmukła, do 9 cali długa, ubarwienia śniado-szarego. **J.** są stworzeniami zupełnie niewinnemi, karmią się owadami i pod tym względem są pożyteczne.

Jaszczurka, rodzaj małego działka używanego w XVII w.

Jaszczurki (*Saurii*), rzęd zwierząt z gromady gadów (ob.), obejmujący zwierzęta, mające ciało podłużne, przechodzące stopniowo w długi ogon; opatrzone najczęściéj 4 krótkiemi nogami, rzadko dwu, lub beznożne (padalce). Pokrycie ich jest łuskowate. Od węży różnią się obecnością nóg, a zwłaszcza urządzeniem paszczy, oka, ucha, płuc. Gęba ich nie może się rozszerzać jak węzów, oko opatrzone jest ruchomemi powiekami, błona bębenkowa od zewnątrz widoczna, płuca z dwu płatów złożone, żebra z kością mostkową połączone. Z rodziny **J.** najważniejsze są: kameleony, warany, **J.** właściwe, **J.** drzewne czyli legwany, gekony, scynki, amfisbeny. W całym rzędzie nie ma jadowitych.

Jaszczurkowy związek, powstał w Prusiech 1397, na wzór wielu rycerskich związków w Niemczech, przeciw absolutnym rządom w. mistrzów krzyżackich, a w obronie reprezentacyjnego systemu. W tym celu rycerze zakonu połączyli się z miastami, równie przez zakonnych zwierzchników ciśnionemi, czego rezultatem było zrucenie Henryka Plauen i wyniesienie się Michała Hochmajster, który do swego boku przybrał 1413 r. radę z rycerzy i mieszczan. Nieprzestał i w ten czas **J. Z.** niepokoić, wreszcie za Pawła Russdorfa (od 1422), gdy mistrz niemiecki, zawiadowca Niemiec i Czech, pokłócił się z w. mistrzem o piérwszeństwo, rycerze jaszczurkowi Hans i Gabryjel Bajseny, Hans Ezengenbergier, Augustyn Schwewe i Thieleman von Wege, olbrzymi związek z miastami pruskiemi uknuli, szczególniéj na pfundzol narzekający. Za Ludwika Erlichhausen (od 1449) wprost odmówili hołdu, jeżeli uciążliwości niebędą zniesione, a gdy po chwilowéj zgodzie, zapośredniczonéj przez Hansa Bajsen, legat papieski bp. Algarvii Ludwik Silves związek potępił a cesarz Fryderyk kazał go rozwiązać, Gabryjel Bajsen rokował z prymasem w Gnieźnie, Mikołaj Szarlej, woj. brzesko-kijowski, poprzyjaźnił się ze **J. Z.**, hetman Koniecpolski w Toruniu daléj posunął układy. Gdy wreszcie ostatnie układy z cesarzem prysły, 4 Lutego 1454 wypowiedział związek posłuszeństwo w. mistrzowi, a 18 Lutego 1454 zjawili się posłowie od niego w Krakowie, poddając Prusy Polsce.

Jaszczurówka, mało znane źródło, leżące w Galicyi, na granicy Węgier i Galicyi i piérwszy raz dokładniéj opisane przez Zeischnera, bliżéj zbadane przez Skobla i Ad. Aleksandrowicza. Znajduje się na 2,750 st. par. nad poziomem morza; temperatura jego wynosi 21, 2°; ilość części stałych bardzo nieznaczna, za to znaczna ilość gazów, mianowicie azotu; **J.** należy więc do źródeł ciepłych, chemicznie obojętnych i jako takie mogłoby znaleść zastosowanie; dotąd wszakże żadnych zakładów kąpielowych przy źródle nie urządzono.

Jaszuny, wieś o 4 mile od Wilna, przy trakcie pocztowym wiodącym na Lidę do Grodna, pamiętna zgonem Janem Śniadeckiego, którego zwłoki tu spoczywają.

Jatagan (z tur.), nóż długości pałasza, w pochwie ozdobnéj, zatknięty zwykle za pasem, z rękojeścią kosztowną, używany głównie przez narody pochodzenia wschodniego.

Jatrochemiczna szkoła, ob. Chemijatryja.

Jatromatematyczna, inaczéj **Jatromechaniczna** lub **Jatrofizyczna** szkoła lekarska, powstała we Włoszech w XVII w., która starała się wszystkie sprawy organizmu oprzeć na matematycznych i fizycznych zasadach. Santoro, prof. w Padwie i Wenecyi, obliczając ilość pokarmu, wydzielin i wagę ciała, zmuszony był przyjąć przeziew skórny. Jako założyciel szkoły słynie Borelli, zasłużony przedewszystkiém przez swe prace nad mechaniką szkieletu ludzkiego. Malpighi i Bellini przez odkrycie włoskowatego krążenia i ciałek, wykazali możność zastoju krwi, który się wkrótce stał środkiem ciężkości jatromechanicznych teoryj. Jerzy Bagliri, Donzellini przeprowadzają już teoryje mechaniczne we wszystkich sprawach fizyjologicznych; krążenie krwi to mechanizm hydrauliczny, płuca to miech, przewód pokarmowy to sito, a różnice wydzielin zależą od różnicy światła naczyń. Fantoni wykazał związek mechaniczny między wadami serca a objawami, jakie te wady zwykle sprowadzają. Praktykę lekarską oddzielali Jatromechanicy od nauki ścisłéj i w niéj czystą empiryją się kierowali. Guglielmini, Buzziclave, Sandri, Mazzini gubili się w fantastycznych teoryjach cząsteczek i działania leków. Jeszcze w XVIII w. w rozmaitych krajach znaleść można szczątki téj szkoły, która bardzo ważnemi odkryciami i teoryjami wzbogaciła naukę.

Jatropha (*Obrzydlec*, *Orzech obrzydły*), rodzaj

roślin z rodziny wilczomléczowatych, obejmujący drzewa, krzewy lub zioła w Indyjach Zach. i Ameryce połud., niektóre znane jako rośliny lekarskie lub ozdobne. J. *curcas* zawiéra we wszystkich swych częściach ostry sok mléczny, który atakuje nawet srebro i na płótnie zostawia trwałe plamy; nasiona działają drastycznie i pod nazwą *nasion rzącznika większego* były używane w medycynie; podobneż działanie ma i oléj w nich zawarty, zwany olejem *piekielnym* lub *kurkasowym*. Również znacznie mają nasiona i ich oléj gatunku J. *multifida*.

Jätting (Karol), wydał w Berlinie mapę arkuszową p. t. „*Polen nach seiner alten Verfassung vor 1772 gestochen*".

Jaubert (Piotr Amadeusz Emilijan Probus), ur. 1779 w Aix w Prowancyi, profesor języków wschodnich w Paryżu; jako tłumacz towarzyszył gener. Bonapartemu w wyprawie egipskiéj i był przezeń używany za konsulatu i cesarstwa do załatwiania różnych spraw z mocarstwami wschodniemi; za Ludwika Filipa radca stanu i par Francyi, † 1847; zasłużył się głównie jako autor dzieła „*Eléments de la grammaire turque*" (2 wyd., Paryż 1834) i jako tłumacz Edrisi'ego (2 t., Paryż 1836—40).

Jauchlistock, Juchlistock, 6,700 stóp wysoki wiérzchołek alpejski, w okręgu Oberhasle, w kantonie berneńskim, blisko Grimzelu.

Jauer (wł. *Jawor* albo *Jawory*), m. pow. w pruskiéj regencyi lignickiéj, nad rz. Nisą Dziką czyli Jaworką (Wüthende Neisse), 9,570 m., liczne fabryki i rozległy handel zbożem. W starożytnym zamku tutejszym urządzono dom poprawy, szpital i dom obłąkanych. Było niegdyś stolicą *księstwa Jaworskiego* (ob.).

Jauffroy (Franciszek), rzeźbiarz francuski, ur. 1806 w Dijon. Kształcił się w szkole sztuk pięknych w Paryżu a następnie we Włoszech. Za powrotem do kraju wykonał wiele pięknych utworów, z których najcelniejsze: *Kain przeklęty* (1838); *Dziewica powierzająca pierwszą tajemnicę Wenerze* czyli *Naiwna szczerość*, w muzeum Luksemburgskiém (1839); *Wiosna* i *Jesień* (1845); *Opuszczenie* (1853). Wykonał także wielką ilość biustów wysoko cenionych. W 1857 został członkiem akademii sztuk pięknych a 1863 profesorem rzeźbiarstwa w szkole sztuk pięknych.

Jauregniberry (Jan Bernard), marynarz francuski, ur. 1815. Po ukończeniu szkoły żeglarskiéj wstąpił do służby na flocie i 1860 został kapitanem okrętu. Odznaczywszy się w Krymie, w Chinach i w kolonii Senegalskiéj, któréj był gubernatorem, otrzymał 1869 stopień kontr-admirała. Podczas wojny francusko-niemieckiéj (1870—71) dowodził 1-ą dywizyją 16 korpusu i odznaczył się szczególniéj w bitwie pod Patay (1 Grud. 1870); następnie jako dowódca 16 korpusu zasłaniał walecznie odwrót armii loarskiéj gen. Chanzy ku zachodowi. Mianowany za to wice-admirałem, został po ukończeniu wojny prefektem okręgu morskiego w Tulonie.

Jáuregui y Aguilar (Juan de), poeta i malarz hiszpański, ur. około 1570 w Sewilli, koniuszy królowéj Izabeli, małżonki Filipa IV, † 1641. Zasłużył się głównie tłumaczeniem Tassa „*Aminta*" (1 ed. Rzym 1607; 2 ed. wraz z własnemi oryginalnemi „*Rimas*", Sewilla 1618), które dziś jeszcze uważane jest za wzór prac tego rodzaju i nierównie wyższą ma wartość aniżeli jego tłumaczenie Lukana „*Farsalii*" (Madr. 1684). Przypisują mu także większych rozmiarów oryginalny poemat „*Orfeo*" (Madr. 1621), jakkolwiek utwór ten zamieszczony jest między poezyjami Don Augustyna de Salazar y Torres. Wszystkie jego dzieła poetyczne przedrukowane są w „*Coleccion*" Fernandeza (t. 6—8, Madr. 1789—1819). Jako malarz należał J. do szkoły florenckiéj; potrety jego (między nimi i Cervantesa) wysoko były cenione.

Jaurès (Konstanty Ludwik Jan Benjamin), marynarz francuski, ur. 1823. Po ukończeniu szkoły żeglarskiéj wstąpił do służby na flocie, brał udział w wyprawach krymskiéj, włoskiéj, chińskiéj, kochinchińskiéj i meksykańskiéj; 1869 został kapitanem okrętu. Podczas wojny francusko-niemieckiéj (1870—71), gdy flota francuska była bezczynną, mianowany generałem brygady a potém dywizyi, dowodził 21 korpusem nad Loarą i niejednokrotnie się odznaczył w owéj świetnéj acz nieszczęśliwéj kampanii. Po ukończeniu wojny otrzymał 1871 stopień kontr-admirała i został wybrany deputowanym do zgromadzenia narodowego.

Jauri, Yauri, kraina nad środkowym Nigrem, zamieszkała przez Fellatów, z miastem stołecznem t. n., liczącém około 20,000 m.

Jawa, w narzeczu krajowców *Djawa-tanah* (kraj) albo *Djawa-nusa* (wyspa), nazywana jest jedna z wielkich wysp Zundzkich, położona między morzami Zundzkiém (Jawa) i Indyjskiém, oddzielona jest od wyspy Sumatry cieśniną Zundzką. Długość jéj z zachodu ku wschodowi wynosi mil 140, szerokość około mil 20, a powiérzchnia do 2,314 mil kw. Wulkaniczne pasmo gór przerzyna ją całkowicie Pasmo to liczy wiele (38) wulkanów i ma kilka wierzchołków przechodzących 10,000 stóp wysokości, jak np. Tegalgeda (12,000 stóp), Smeero, Gete i t. d. Rzeki dla małéj szerokości wyspy nie są znaczne. Klimat bardzo przyjemny i z wyjątkiem części północnéj, dość zdrowy; trzęsienia ziemi częste. Grunt bardzo urodzajny. Ludność w 1864 r. wynosiła 13,649,000 m. i składała się przeważnie z Jawańczyków, pochodzenia malajskiego, mających skórę żółtawą (barwa złoto-żółta uchodzi za piękną), włosy ciemne, oczy czarne. Charakter téj ludności łagodny; w ogóle Jawańczycy są rozsądni, przezorni, ale za to mściwi i zabobonni. Ubiérają się w szerokie płaszcze, krótkie spodnie i kaftany, namaszczają sobie włosy, czernią zęby, lubią gry, widowiska, walki kogutów i tańce.—*Religija* mahometańska ma tu najwięcéj czcicieli, po niéj dopiéro rozszerzony jest Buddaizm. Produkta prawie takież, jak w Indyjach. Przemysł nierozwinięty, handel w ręku Chińczyków i Europejczyków. Wywóz znaczniejszy od przywozu. Pod względem politycznym dzieli się Jawa na posiadłości holenderskie i na państwa niepodległe. Posiadłości holenderskie zajmują około 1,520 mil kw. i dzielą się na 23 rezydencyje (pre-

fektury). Główny zarząd zostaje w ręku gubernatora i generalnego dyrektora handlu, oraz rady kolonijalnéj. Do gubernatorstwa Jawy należą jeszcze inne wyspy, w pobliżu położone, jak Madura. Stolicą kraju jest m. Batawija (ob.). Do niepodległych państw należą 1° tak zwane cesarstwo Jawy, którego władca Susunan rezyduje w m. Surakarta i 2° sułtanat, którego monarcha ma stolicę w m. Yudżyakerta. Oprócz tego niektóre miejscowości mają jeszcze swych oddzielnych władców.—Por. M. Marchala „*Description de Java*“ (Bruksela 1825); Selberga „*Ueber die vergangene und gegenwärtige Lage der Insel Java*“ (Rinteln 1840); Junghuhna „*Java, seine Gestalt, Bekleidung und innere Structur*“ (Lipsk 1852—1854); tegoż „*Java-Album*“ (Lipsk 1855—56).

Historyja. J. była już znaną Ptolemeuszowi pod nazwą *Jabadiu*, co ma znaczyć wyspa Jęczmienna. W najdawniejszych już czasach otrzymała cywilizacyję swoję z Indyj; mieszkańcy wyznawali religiję Brahmy. Dowodem tego są szczątki świątyń, wizerunków bogów i pomników grobowych. Arabowie, zdaje się, już około 580 r. nawiedzili J. i rozszerzyli tu islam, który jednakże dopiéro 1374 stał się religiją panującą. Kwitnęło tu kilka państw, które późniéj zjednoczyły się w jedno państwo pod nazwą Modżopahit lub Madżapat. W r. 1406 Arabowie założyli państwa Bantam i Mataram. W r. 1594 usadowili się na niéj Niderlandczycy i pośród ustawicznych wojen z krajowymi książętami rozszerzali coraz więcéj swą władzę. W r. 1811 Anglicy zdobyli J., która na mocy pokoju paryskiego 1816 znowu powróconą została Niderlandom. Od czasu zarządu van der Boscha (1830) materyjalny dobrobyt tego kraju podnosi się ciągle. Mimo to musieli Niderlandczycy niejednokrotnie zwalczać powstania krajowców; najniebezpieczniejsze wybuchło pod wodzą Diepo Negoro 1825. W 1873 Niderlandczycy ponieśli nawet dotkliwą klęskę w walce z sułtanem państewka Aczynu. Por. Rafflesa „*History of Java*“ (2 t., Lond. 1817, nowe wyd. 1830); Roorda van Eijssinga „*Jets over nederlandsch India*“ (tom 1—4, Kampen 1836—50); Bruijn Kopsa „*Statistiek van den handel en de scheepvaart op Java en Madura*“ (2 t., Bataw. 1857—59); Kuijpersa „*Der Indische Archipel*“ (Gotha 1861); Barringhona d'Almeida „*Life in Java*“ (2 t., Lond. 1864).

Jawa, morze, tak się zowie południowa część morza Zundzkiego.

Jawański język, należy do języków malajskich (będących podług klasyfikacyi M. Müllera odroślą południowéj gałęzi języków turańskich); rozpada się na trzy narzecza: *Kromo*, język dworski, *Madro*, język klas oświeconych i *Ngoko*, właściwy język ludowy. Oprócz tego szczególniéj w poezyi używa się *Kawi*, język święty Jawańczyków, oddawna zamarły, silnie przesiąknięty elementem sanskryckim. Literatura bierze osnowę z literatury sanskryckiéj. Jawańczycy lubią szczególniéj przedstawienia teatralne, przedmiot do których brany bywa z mytologii lub dziejów krajowych. Gramatyki J. j. wydali Holendrzy: Gott. Brückner, J. F. C. Gericke i Roorda van Eijsinga: słowniki zaś A. D. Cornet de Groot i A. D. de Wilde. Por. W. Humboldta „*Ueber d. Kawisprache auf d. Insel Java*“ (3 t., Berlin 1836—40).

Jawelowa woda (*Eau de Javelle*), ług potażowy, nasycony gazem chlorowym i zawiérający obok podchloranu potażu, chlorek potasu; używaną była dawniéj do bielenia.

Jawnokwiatowe rośliny, *jawnopłciowe rośliny*, ob. rośliny.

Jawnuta Giedyminowicz, po śmierci ojca, zaszłéj 1340, został, lubo najmłodszy, wielkim księciem litewskim, czynił wyprawy na Krzyżaków. Te nań ściągnęły straszny odwet 1342, w którym wzięli udział Węgrzy, Czesi, Brandeburgija, hrabia Holandyi i in. Z Kiejstutem, Lubartem, Jerzym Koryjatowiczem, za siebie i nieobecnego Olgierda, Koryjata i in. zawarli traktat 1341—42 z Kazimierzem W. i książętami Mazowsza, spadkobiercami po Jerzym II Czerwonoruskim o Włodzimierz, Łuck, Bełż, Chełm i Brześć (ob. Jerzy Narymuntowicz). Strącony przez Olgierda 1345, uszedł do Moskwy, gdzie ochrzcił się 23 Września 1346 pod imieniem Iwana i pogodziwszy się potém z braćmi, otrzymał w dziale Zasław (Zeslawl) w Mińskiem; 1366 brał udział w układach z Polską. W dziale spokojnie rządził; † przed 1386. *Szymon*, syn Jawnuty, podpisał 1411 tranzakcyję Jagiełły z Krzyżakami. Drugi syn *Michał*, dux Zaslaviensis, uczynił submisyję Jagielle 1386 w Krakowie 1 Marca. Tego Michała synowie, *Andrzéj* i *Jerzy* poddali się 1401 Jagielle. Na wnukach Jerzego wygasł ten ród. *Fiedor* ostatni († 1540) kniaź *zasławski litewski* wydał jedynaczkę Zofiję za Jana Hlebowicza, woj. wileńskiego, który spłaciwszy rodzeństwo, Zasław objął. Inny od tych Zasławskich jest ród tegoż imienia na Wołyniu, idący od Wasila Fedorowicza († 1450) Ostrogskiego, a wygasły na siostrzeńcu króla Jana Sobieskiego, Aleksandrze, woj. krakowsk., † 1673.

Jawór, ob. Platan i Klon.

Jawor, góra, ob. Arber.

Jawornicki (Jan), autor licznych czeskich dzieł elementarnych i popularnych, ur. 1785 r. w Wysokiém Mycie, † 1847 r. w Cyrkwicy; od r. 1808 ksiądz rzymsko-kat. i katecheta szkoły wyższéj w Nowych Dworach, następnie (1815) jéj rektor a późniéj proboszcz cyrkwicki. Wydał mnóstwo książek oryginalnie napisanych lub tłumaczonych, jak „*Pieśni dla młodzieży szkolnéj*“ (Praga 1817); „*Biblijoteka czeska dla kochających język macierzyński i miłujących nauki i cnoty*“ (1830—43); „*Niéma duchów i strachów*“ (1824); „*Nauka o sprawiedliwości chrześcijańskiéj*“ (1826).

Jawornik (po niem. *Jauernik*), góra w Beskidach, w margr. morawskiém, pod Frausztatem; 2,892 st. wysokości.

Jawornik (Placyd), pisarz słowiński, proboszcz rzymsko-kat. i profesor w ks. korutańskiém (karyntyjskiém), jako gorliwy opiekun narodowości słowińskiéj, przełożył z oryginału na język ojczysty Stary Testament

Jaworów, miasto w galicyjskim obwodzie przemyskim, nad rzeką Krakówką, niegdyś ulubione miejsce pobytu króla polskiego Jana III Sobieskiego, ma 7,260 m.: kąpiele mineralne.

Jaworów, wieś galicyjska, w obwodzie kołomyjskim, pow. kołsowskim; ma 2,400 ludności, bogate pokłady węgla brunatnego i źródło oleju skalnego.

Jaworowskie starostwo niegrodowe, leżało w województwie ruskiém, w ziemi lwowskiéj. Podług lustracyi z r. 1627 zaliczały się do niego: miasto Jaworów (ob.) i wsie: Nowy Jeżów, Szkło, Stary Jeżów, Czernielawa, Olszanica, Wierzbiany, Trzcianiec, Tuczempy, Krechów, Kunin, Wola Kunińska, Załuże, Skwarzawa, Wólka Cejkowa, Mołoszkowice, Zawadów oraz 5 folwarków i 9 stawów. W r. 1771 posiadał to sstwo Franciszek Ksawery Branicki, het. w. kor., opłacając kwarty złp. 18,817 gr. 14, a hyberny złp. 3,236 gr. 28. Słynne to w dziejach polskich sstwo głośniejsze było pobytem i przebywaniem w niém Jana III Sobieskiego, zwłaszcza po wyprawie Wiedeńskiéj. O wszelkich zmianach terytoryjalnych tego sstwa po zajęciu go przez rząd austryjacki, czytaj w dziele Czemeryńskiego od str. 150.

Jaworski (Stefan), metropolita gr.-kat. razański, ur. 1658 r. czy 1652 we Lwowie czy w Jaworze na Wołyniu, † 1722 r. w Moskwie. Po ukończeniu nauk w Kijowie a następnie u jezuitów we Lwowie i Poznaniu, wstąpił do zakonu ś. Bazylego w Kijowie, gdzie został profesorem i kaznodzieją. Przybywszy 1700 r. do Moskwy, zjednał sobie względy Piotra W., który go mianował arcybiskupem metropolitą a 1702 patryjarchą. W r. 1721 został prezydującym ś. Synodu. Napisał kilka dzieł teologicznych, jak „*Kamieńwiery prawosławno-katolicz.-wostocznoj cerkwi*“ i in., oraz „*Kazania i mowy pogrzebowe*“, wydane w Moskwie 1804 r.

Jaworski (Stanisław), jezuita, ur. 1711 w Wielkopolsce; nauczyciel wymowy i poezyi w Jarosławiu, Krasnymstawie, Kaliszu, Piotrkowie, Lublinie, Lwowie, Krzemieńcu, Krośnie i Gdańsku. Oprócz dwu mów wydał: „*Jonathas, tragedyja święta*“ (Kalisz 1746); „*Specimina literaria laborum in Reipublicae Orthodoxae atque Ecclesiae obsequia susceptorum* etc.“ (Warsz. 1767); „*Uwagi na Wolfganga Baltazara Ad. de Steinweha dzieło: De regiae in Polonia dignitatis origine*“ (Frankf. n. Od. 1758; Warsz. 1767); „*Piérwszy grunt języka łacińskiego*“ (Lwów 1779).

Jaworskie (Jauer) **księstwo**, ze stolicą Jawor (Jauer), o 2 mile od Lignicy, Striegau, 2¼ od Świdnicy, należało do księstwa lignickiego, przez Henryka V (1290—1296) lignicko-wrocławskiego, zostało oddane bratu Bolkowi Świdnickiemu. Gdy ten † 1302 r., syn jego Henryk I otrzymał Jawor, a poślubiwszy Agnieszkę, córkę Wacława I, króla polskiego i Elżbiety, córki Bolesława Pobożnego, † bez dziedzica. **J. ks.** 1346 przeszło w ręce jego synowca Bolka II, ostatniego księcia świdnickiego. Ten ułożył się z cesarzem Karolem, mężem Anny, córki brata swego Henryka II, † 1345, że ona będzie sprawować ks. J., skoro Agnieszka, żona jego, a córka Leopolda austryjackiego przeżywszy go, umrze. Zostało potém przyłączone do Czech, na zasadzie zrzeczenia się Bolka świdnickiego 1353 r. (Somersb. I 864) i Kazimierza w 1356 r. (Naruszew. IX 201).

Jaworznia, wieś prywatna o 7 wiorst na zachód od Kielc. W przyległéj górze ma dwa łomy marmuru białego i blado różowego.

Jaworzno, miasteczko o 7 mil od Krakowa odległe; posiada obfite kopalnie węgla i pokłady rud żelaznych, oraz mało znane źródła wód mineralnych żelazistych.

Jaworzyna Wielka, góra w Beskidach, na granicy Węgier i Morawii, 3,060 stóp wysoka.—**Jaworzyna Mała**, druga góra tamże.

Jawurek (Józef), ur. 1741 r. w Beneszowie, † po 1803 r., benedyktyn klasztoru sazawskiego, w król. czeskiém, przełożył na język czeski *Przypadki Telemaka* (Praga 1796—97) i napisał „*Postyllę czyli różne nauki chrześcijańskie na Niedziele całego roku*“ (2 t., Praga 1819).—**J.** (Józef), brat poprzedniego, muzyk, ur. 1756 r. w Beneszowie, † 1840 r. Nauki pobiérał w klasztorze sazawskim, po skasowaniu którego wraz z bratem udał się za granicę. W r. 1793 przybył do Polski i był na dworze ks. M. Radziwiła. W r. 1800 został profesorem konserwatoryjum warszawskiego i był nauczycielem Fr. Chopina.

Jawurek (Karol), znakomity malarz historyczny czeski, ur. 1816 r. w Pradze, doskonalił się w Pradze; był w Belgii. Zasługują na uwagę z jego utworów *Pożegnanie J. Husa z Czechami w Kostnicy* i *Śmierć cesarza Albrechta*.

Jawurek (Jan Jarosław), ur. 1825 w Blatnie. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie pragskim, 1847 był nauczycielem prywatnym a od r. 1849 do 1850 redaktorem czasopisma polit.-popularnego czeskiego *Wlastimil*. Otrzymawszy urząd w ministerowie oświaty poniósł się do Wiedniu i był spółpracownikiem czeskiego *Dziennika wiedeńskiego*. W tymże roku 1851 został nauczycielem w Lewoczy, w Węgrzech, a 1862 w Pradze.

Jaxa z Miechowa, czyli Jakób, zdrobniane w Jaśko, jest znany jako mający przydomek „Książę“ (*cognominatus dux*), Helcel i Giesebrecht uważają go za syna książąt serbskich, którzy ulegli pod przewagą margrabiów brandeburskich. W ręk. król. Baszkona jest on też rzeczywiście zwany *filius ducis sorabiae*. Interpolator też Baszkona uczynił go jednym z synów Lestka, a księciem Sorabii. Wedle kroniki Pulkawy (z 1319) miał on być wujem Przybysława—Henryka, księcia Brandeburga, który o ile się zdaje był zbiegiem z Łużyc jako Crescentius (Jencz *Poviest wo serbskich kralach* w *Czas Serb. Maticy* 1849, 1850 I 36..., Smolar *Piesniczki hornych a dolnych Luziskich Serbow* Grima 1844 II 274). 1145 w czasie ślubu z Beatryksą, córką Piotra Hugona Własta Dónina, oślepiono mu teścia. Wtedy podjął zań zemstę (kronika Piotra Włodzimierza syna, wydana przez Mosbacha, przezwała go Rogerem w czasie téj roli). 1157 zajął do 11 Czerwca Branibór, przed wyprawą Fryderyka I, i bił brakte-

aty *Jakza Coptnik Knen*. Wraz z szwagrem swoim Świętosławem wzywał Kazimierza II do Krakowa przeciw Bolesławowi IV, 1162 udał się do Jerozolimy, skąd sprowadził do Miechowa zakon bożogrobców, † 1176. J. S. Bandtke „*Jaxa Fürst v. Syrbien.... einerley mit den brandeburgischen praet. Jasso*“ (*Unt. crit. Analect.*, 230—234), Giesebrecht („*Wend Gesch.*“ III 16), Helcel „*O klasztorze Jędrzejów.*“ (1652), M. Fr. Rabe „*Jasso v. Copnic, ein polnischer Heerführer*“ (Berlin 1856), Bartoszewicz w „*Książce zbiorowéj*“ dla K. W. Wójcickiego.

Jaxartes, starożytna nazwa rzeki *Sir*, w Turkiestanie.

Jaxt, Jagst, rzeka w Wirtembergskiém, ubiegłszy mil 20, wpada pod Jaxtfeld do Nekary. Od niéj nazwany został powiat wirtembergski *Jaxt*, obejmujący 39½ mil kw. z ludnością 383,000, którego miastem głównem jest Ellwangen.

Jazda (*kawaleryja, konnica*), jest gatunkiem wojska, walczącym konno. Niektóre narody dzikie Scyty, Mongołowie, Tatarzy, Indyjanie amerykańscy (od czasu odkrycia Ameryki), a z cywilizowanych Polacy przeważnie używali jazdy. Wiele ludów germańskich nieznało walki z konia. Ludy klasyczne, zwłaszcza Grecy, także Celtowie, chętniéj używali wozów wojennych jak konnicy, którą Rzymianie uważali tylko za osłonięcie skrzydeł (alae) legijonu i przeważnie rekrutowali z obcych ludów podbitych. W wiekach średnich, z rycerstwem jazda wystąpiła na piérwszy plan i w téj dobie Polacy dotrwali do upadku Rzpltéj. Husarze (ob.) jeździli jeszcze prezentować się Ludwikowi XIV, Lisowczycy (ob.) zasłynęli w wojnie 30-letniéj. Wynalazek prochu, stałego wojska i rozwój gmin sprzyjał kształceniu się piechoty. Kompanije Napoleona I i ostatnie wojny dały przewagę artyleryi. Obecna kawaleryja przedstawia jakby zabytki różnych epok. Kirasyjery, centgardes i in. są zabytkiem rycerstwa; ułany, lanciers, cheveaux—legers, chasseurs, kozacy, huzary odpowiadają okresowi ludów dzikich azyjatyckich (wiek X—XIII) w Europie; dragoni, służący konno, a znający piesze ewolucyje, odpowiedają epoce przechodowéj. Przez pewien czas istniejący podział na kawaleryję ciężką i lekką, w skutek niepraktyczności hełmów i pancerzy, na których użyciu opiérał się, obecnie wychodzi z użycia.

Jazdów, niegdyś pół mili od Warszawy, letnie mieszkanie książąt mazowieckich, w XIII wieku wzmiankowany u kronikarzy jako miasto na Mazowszu; dzisiejszy Ujazdów jest już w obrębie Warszawy.

Jazgarz (*Acerina*), rodzaj ryb z rzędu ciernioprómiennych, rodziny okuniowatych. Główną jego cechą jest, że obie płetwy grzbietowe, t. j. ciernista i miękkoprómienna stykają się ze sobą i tworzą jakby jednę płetwę; zęby J. są drobne, na bokach głowy znajdują się jamki głębokie. J. lubi wody czyste, zwłaszcza rzeki o dnie piaskowém, dorasta 6—8 cali długości; ma mięso smaczne i zdrowe.

Jazłowiec, miasteczko w Galicyi, nad rz. Olchowcem, w obwodzie czortkowskim, ma 2,600 ludności. Czyt. Barącza „*Pamiątki Jazłowieckie*“ (Lwów 1852).

Jazłowieccy, herbu Abdang, starożytny dom polski, zamieszkały na Podolu, członkowie jego zajmowali rozmaite ważne w kraju stanowiska; odznaczali się szczególniej za Jagielonów, w bojach z Tatarami i Turkami dzielnie broniąc Rusi i Podola. Gniazdem ich rodzinném był Jazłowiec (ob.). Znakomitsi tego domu przedstawiciele są: **Jazłowiecki** (Wacław), wojewoda podolski między 1470 a 1477, starosta ruski, wsławił się w walkach z Tatarami; pod koniec życia urząd swój złożył dobrowolnie.— **Jazłowiecki** (Jerzy), hetman w. koronny, pisał się z Buczacza, od młodości poświęciwszy się zawodowi rycerskiemu pod hetmanem Mikołajem Kamienieckim (1515), walczył na pograniczu Polski przeciwko pogaństwu przez całe niemal życie i był wysyłanym w poselstwie do Turcyi. Mianowany kasztelanem kamienieckim 1563, jeździł powtórnie do sułtana Solimana. Po powrocie został wojewodą podolskim 1567, a w 1569 ruskim. Po śmierci hetmana Sieniawskiego otrzymał dowództwo wojska pogranicznego z prawami hetmańskiemi i na tém stanowisku pilnie strzegł granic Rzeczypospolitéj. W r. 1571 ucierał się z Tatarami a zaraz potém z Iwonią, pretendentem do hospodarstwa wołoskiego. Gorliwy strażnik granic kraju, za ciężkie trudy nie otrzymał żadnéj ważniejszéj nagrody; † na początku wiosny 1575, a szlachta wybrała na jego miejsce hetmanem pogranicznego wojska Mikołaja Sieniawskiego. — **Jazłowiecki** (Mikołaj), syn poprzedniego, starosta śniatyński, lubaczowski, czerwonogrodzki i sokalski; w r. 1576 jeździł do króla Stefana Batorego z doniesieniem o jego elekcyi na tron polski. Po powrocie jako posiadacz bogatych włości na Podolu, Rusi i Ukrainie tam głównie przebywał i wsławił się w bitwach z Tatarami i Wołoszą. W jednéj z nich pojmał *Jankulę*, udającego się za potomka wołoskich hospodarów i przyprowadził do Lwowa, gdzie tenże z rozkazu króla Stefana, jako nieprzyjaciel Polski, śmiercią został ukarany. Po zgonie Batorego J., nieprzyjaciel Zamojskiego, popiérał arcyksięcia Maksymilijana na tron polski; lecz kiedy Zygmunt utrzymał się przy koronie, był jednym z piérwszych, co przeszli na jego stronę, chociaż żadnéj od nowego króla aż do śmierci nie otrzymał za to nagrody. Podczas wojny turecko-austryjackiéj 1594 Tatarzy wyszli z Krymu gromadnie i, niosąc pomoc Turkom, spustoszyli Pokucie a z pod Samborza przez Karpaty wdarli się do Węgier. Korzystając z nieobecności głównych sił tatarskich, J. powziął śmiały zamiar opanowania Krymu. Nie otrzymawszy jednak pomocy od hetmana Zamojskiego, najął Kozaków i sam jeden na ich czele przedsięwziął wyprawę. Tymczasem Kozacy w pochodzie na wsze strony się rozlecieli a J. musiał wracać z niczém, wyłożywszy znaczne nakłady, † ze zgryzoty i pochowany został w kościele dominikańskim, przez siebie założonym w Jazłowcu.—**Jazłowiecki** (Hieronim), młodszy brat poprzedniego, starosta sokalski i czerwonogrodzki; za czasów Stefana Batorego i Zygmunta III, wzorem przodków swoich, spędził całe życie na bitwach z Tatarami; 1605 mianowany był wojew. podolskim, † 1607, jako ostatni potomek swego rodu.

Ogromne dobra jego przeszły wraz z ręką pozostałéj po nim wdowy Eleonory, ks. Ostrowskiéj, w posiadanie Jana Jerzego Radziwiłła. Późniéj dzierżyli te majątki: St. Koniecpolski, Lubomirscy i Poniatowscy.

Jazon, mytyczny bohater grecki, syn Asona, króla Jolku w Tessalii, i Polymedy, zachęcony przez swego stryja Peliasa do wyprawy Argonautów (ob.), przybył do Kolchidy, zjednał sobie pomoc Medei, z którą po długiém życiu tułaczém wrócił do ojczyzny, i musiał ustąpić rządów Akastowi, synowi Peliasa a wraz z Medeą uszedł do Koryntu. Po dziesięcioletniém pożyciu, wygnał ją wraz z dziećmi, by zaślubić córkę Kreona, króla korynckiego. Medea, zamordowawszy dzieci swoje z Jazonem spłodzone, Mermerosa i Feretosa, schroniła się do króla ateńskiego Egeusza. Skutkiem tego, J. z rozpaczy życie sobie odebrał. Według innych podań, J. miał się pojednać z Medeą i za powrotem do Kolchidy wraz z małżonką miał osiągnąć koronę swojego teścia.

Jazownica, rz. ob. Wązownica.

Jazygi przez Tacyta (*Hist.* III 5, *Ann.* XII 29), uważani za Sarmatów, jako jeźdzcy odznaczają się w dziejach. Rys ich obyczajów, pod nazwą Sarmatów ogólną, daje Amijan Marcelin (XVII 12, 13) i Pomponijusz Mela (I 19) pod nazwą Ixamatas (Efor). Ptolomej (III 7) zowie ich J. *metanastae*, t. j. błąkający się. Koło 358 r. po Chr. siedzą nad Cissą, w tak zwaném Potyszu (Partiscus), *Sarmatae Limigantes servi*, w siedzibach wygnanych swych do Wiktofalów panów, których zowią *Sarmatae liberi* (Amm. Marc. XXIX 15) albo *Arcaragantes* (S. Hieronim). Zważywszy że Jazygów Plinijusz (IV 12) mieści na stepach między Cisą a Carnuntum, Ptoloméj (III 7 i 5) rozsadza ich od gór Sarmackich do Karpis (Karpat), Germanów i Dunaju, sądzić można, że najdawniejsze ich dzieje znajdujemy pod nazwą *Iksamatów*, za króla bosforskiego Satyra (349—311), walczących długo z Sindami t. j. Wendami, u Donu i m. Azowskiego (Polijen VIII 55, Ptolomej V 9). Późniéj nazwa Roksolanów, tyle podobna do Arcaragantes czyli Sarmatae liberi zastępuje miano Iksamatów i pod tą nową nazwą, obok Jazygów, wspomina ich Ptolomej nad m. Czarném.—Koło 51 po Chr. już pod nazwą Jazygów przyczyniają się do upadku państwa Kwadów Waniusa.—Koło 69 zostają odparci przez Planka Sylwijusza z Mezyi (69—79). Koło 103 r. po Chr. Decebal dacki, z gór kędy Jazygowie zaparli jego rodaków, wystąpiwszy, zagarnął im wiele ziem po pierwszéj wojnie Drajana z Dakami, co nową wojnę wywołało (Dio Cas. LXVIII 10) z Trajanem, opiekującym się J. W połowie IV wieku powstają servi Limigantes, to jest Słowianie (Szaraniewicz, Szafarzyk), w miastach Jazygów rolą zajęci i wypędzają swych władców, których część pod nazwą Transiugitani (Transmontani) za Karpatami już siedziała, a inni uszli do Wiktofalów Konstantyn W. wsparł Arcaragantów z pomocą Tajfalów, Limiganci uciekli daleko, nad Arcaragantami Zizais objął rządy. W rok późniéj nowe starcie miało miejsce Konstantyna W. z Limigantami, z których języka poznajemy wtedy wykrzyk „marha“ „znak boju“ (por. Marzana Am. Marcel. XIX 10. 11). 371 r. nowe ich napady miały miejsce a jednocześnie z najazdem Hunów ze wschodu ruch ludów północnych udziela się podbitym szczepom między Markomanami, Kwadami a m. Czarném, i społem te przechodzą za Dunaj (Am. Marc. XXXI 4.) Odtąd ślad Jazygów Sarmatów i Limigantów Słowian ginie w pomnikach. Znać piérwsi, jak tyle innych ludów, rozpłynęli się w tłumach nowych najeźdźców. Późniéj nad Cisa, zjawiają się Kumani (Kunsàg), pokrewni Połowców (ob. Flavia), służący w wojsku węgierskiém jako łucznicy (*jászok* po węgiersku) i procarze (philistaei). Stąd poszło mniemanie, że Joszoki są Jazygi. Naruszewicz i Szafarzyk byli przekonania, że Jadźwingowie są szczątkiem Jazygów. Pisał o J. Hönnig „*De rebus Jazygum s. Jazuingorum ex Asia in Ungariam et Poloniam transgressorum* etc“ (Król. 1802).

Jazygów okrąg, w Węgrzech, otoczony komitatami Peszt-Piliskim, heweskim i solnickim; skropiony rzekami Zadwą i Krasną, ma na przestrzeni 20 m. kw. 60,000 mieszk., przeważnie Madziarów, wyznania katolickiego, zamieszkałych w 5 miasteczkach, 6 wsiach i 6 osadach, główne miasto Jasz-Bereny (18,300 m.); inne miasta Jasz-Apàthy, Urok-Szàllàs (10,150 m.). Grunt urodzajny, wyborne pastwiska. Przed r. 1848 okrąg J. wraz z Wielką i Małą Kumaniją tworzył trzy dystrykty szlacheckie, którym Maryja Teresa 1745 potwierdziła dawne prawa i które późniéj otrzymały udział i głos na sejmie.

Jazyjon (greck. *Jasion*), syn Zeusa i Elektry, ulubieniec Demetery, zabity piorunem przez Zeusa, był czczony w mysteryjach samotrackich jako bóstwo urodzajów.

Jazykow (Dymitr), historyk rossyjski, ur. 1773 w Moskwie, † 1845 r. Od r. 1786 do 1797 służył w wojsku, następnie od 1802 był urzędnikiem, a od 1833 dyrektorem departamentu oświaty narodowéj. Między innemi przetłumaczył Szlecera *Nestora* (1808); pisał i oryginalnie. On piérwszy usiłował wykluczyć z pisma ross. ъ, ь, ѣ.

Jazykow (Mikołaj), poeta rossyjski, ur. 1801 r. w Symbirsku, † 1846 r. w Moskwie; znakomitszym jego utworem jest „*Żar-Ptica*“. Zbiór jego utworów wydany w Moskwie (2 t., 1855).

Jaź (*Idus*), rodzaj ryb z rzędu miękkopromiennych, brzuchopłetwych, z rodziny karpiowatych, zaliczany był dawniéj do rodzaju *Leuciscus*; cechuje się głównie zębami na kościach gardłowych; płetwa grzbietowa i podogonowa o niewielkiéj liczbie promieni, obie bez kolca w przodzie, usta bez wąsów. J. znajduje się u nas w rzekach i jeziorach całego kraju, nie jest jednak pospolity; dorasta do 20 cali długości i waży około 6 funtów; mięso jego żółtawe, mniéj jest cenione niż leszcza.

Jaźnieńskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie połockiém. Wedle metryk litewskich powstało w r. 1625 z tego powodu, iż mieszczanka połocka Anna Koszczanka Biedrzycka, właścicielka dóbr Jazno, zmarła bez żadnych spadkobierców. Podług praw ówczesnych dobra takie przechodziły

do dyspozycyi królewskiéj prawem kaduka. Na mocy więc tego król Zygmunt III przywilejem z d. 18 Kwietnia r. 1625 nadał je w posiadanie Janowi Cywińskiemu. Później przyłączono do tych dóbr dwie wsie: Horki i Pierebrodki i w takiéj przestrzeni dzierżyli następnie to sstwo Kazimierz Dunin Kuniński i Anna z Pakoszów. Po śmierci tychże posiadał je Marcin Motowski a wreszcie ostatnimi posiadaczami byli Józef i Frańciszka z Zabów Bohomolcowie, a to z mocy przywileju króla Poniatowskiego z d. 21 Maja r. 1766. W tym roku opłacano z tego sstwa kwarty złp. 413 gr. 17, a hyberny złp. 68.

Jaźwiec, ob. Borsuk.

Jaźwiński (Antoni), doktor filozofii uniwersytetu wileńskiego, zostawał do r. 1819 w służbie wojskowéj, jako kapitan artyleryi; znany jest powszechnie jako autor licznych pism w przedmiocie wynalezionéj przez siebie metody, ułatwiającéj pamięciowe wyuczenie się historyi, a mianowicie chronologii, za pomocą przedstawienia obrazkowego. Dzieła swoje pisał i wydawał po większéj części w języku francuskim. Porów. Estrejchera „*Biblijog. pol.*“ (t. II, Ir. 214—215). Podług metody jego układali dzieła: Jarański, Einerling, Michalski, generał Bem, Iżycki (stosującą do uczenia gramatyki elementarnéj) i in. Metoda J., obok pewnych zalet ma jednak tę wadę, że jest zbyt mechaniczna, polega bowiem wyłącznie na pamięci.

Jaźń, w filozofii. Kant mówiąc o transcendentalnéj jedności spostrzeżeń (apercepcyi) w naszéj wiedzy o sobie (*Ichbewusstsein*) i oświadczając że ja (*subjekt myslący*) i rzecz w sobie (*istota*) mogą być jedną i tą samą treścią (co opuścił późniéj), utorował drogę teoryi Fichtego o J. Filozof ten zgodziwszy się z Reinholdem i Schulcem, że cały system filozof. należy z jednéj zasady wywieść, odrzuca „zdanie świadomości“ (*Satz des Bewusstseins*) Reinholda, wedle którego „w świadomości subjekt odróżnia pojęcia subjektu i objektu“ i oświadcza wbrew Kantowi, że „logiczna prawda jest dla każdéj myślącéj i skończonéj istoty prawdą rzeczywistą“. Ja będące podstawą nauki Fichtego, czyli Ja intelektualnego poglądu, jest prostą tożsamością istoty myślącéj i myśli, czystą formą jaźni (jak to Kamiński i Trętowski opisują) istoty myślowéj, wedle ogólnych zasad utworzonéj a przez to znoszącéj indywidualność, t. j. szczegół.

Jądra, istotna część składowa organów płciowych męskich, organa wyrabiające nasienie (ob.) męskie. U mężczyzny J. są parzyste i zwieszają w worku jądrowym (mosznie). J. są przedzielone na kilkaset stożkowatych części; w każdéj z nich znajduje się bardzo długa, bo od 28 do 73 mil dochodząca cieńka i mocno zwinięta rurka; wnętrze téj rurki wysłane jest nabłonkiem, w komórkach którego rozwijają się nitki nasienne; następnie nitki się oswabadzają i przez kanał przyjądrza (ob.) wydalają. Choroby jądra są ważne, bo często bezpłodność za sobą prowadzą. Spotykamy tu rozmaite zboczenia w rozwoju: jądra zamiast na zewnątrz się wydostać, przez całe życie w jamie brzusznéj pozostają, brak jednego, lub obu jąder. Z chorób właściwych napotyka się najczęściéj zapalenie jądra (orchitis), rak, gruźlica.

Jean Paul, ob. Richter (Jean Paul Fryderyk).

Jeanron (Filip August), malarz francuski, urodz. 1809 w Boulogne-sur-Mer. Przybywszy do Paryża 1828, poświęcał się malarstwu i literaturze. Przyjaciel Godfryda Cavaignaca, czynny brał udział w rewolucyi Lipcowéj. Do większéj części swych utworów (np. „*Dwanaście epizodów z życia proletaryjatu*“) czerpał treść z życia ludu i przedstawiał je w guście szkoły realistycznéj. Najcelniejsze jego prace są: *Mali patryjoci* (1831); w Bonnettes (1833); *Kowale w Corrèze* (1836); *Rybacy na promie* (1852); *Rafael i Fornarina* (1857); *Żuawi na brzegu morza* (1861); *Kąpiele w Bonnettes* (1863); *Widok przylądku Cauronne* (1869) i t. d. Mianowany 1848 dyrektorem muzeów narodowych, pełnił 2 lata te obowiązki i zasłużył się rozklasyfikowaniem obrazów w Luwrze, założeniem muzeum egipskiego i pomnożeniem oddziału etnologicznego. — Co się tyczy prac literackich, to oprócz artykułów umieszczanych w różnych czasopismach, wydał J. w latach 1845—52 kilka dzieł i broszur z zakresu sztuki, jak: „*Histoire de l'école française*“; „*Origine et les progrès de l'art*“ etc.

Jebuzyci, Jebuzejczycy, naród pochodzący od potomków Jebusa, syna Chanaana, żyjący w ziemi chananejskiéj, w południowéj Palestynie, przed Jezusem. Stolicę ich było m. Jebus, które zdobywszy Dawid, uczynił je stolicą swojego państwa pod nazwą Jerozolimy.

Jeckel (Frańciszek Józef), adwokat w Galicyi, następnie w Wiedniu, ur. 1762 w Wiedniu, † tamże 1816, gorliwy pracownik na niwie dawnéj literatury, historyi i prawodawstwa polskiego; wydał: „*Polens Staatsveränderungen und letzte Verfassung*“ (6 cz., Wiedeń 1800 — 1809); części V i VI mają także tytuł „*Handelsgeschichte von Polen*“ dzieło tłumaczone przez Konst. Słotwińskiego p. t. „*O Polsce, jéj dziejach i konstytucyi*“ (Lwów 1819); „*Dissertationes juridicae*“ (Wiedeń 1801); „*Schlachten der Alten*“ (Tübingen 1810); „*Galiziens Strassen und Brückenbau*“ (Wied. 1809), przekład polski dał Ant. Gliszczyński w „*Pamiętniku Warszawskim*“ (r. 1816, t. 6); tudzież „*Historyję literatury polskiéj*“, w języku niemieckim, stanowiącą część wielkiego dzieła, wychodzącego w Getyndze od r. 1766 p. t. „*Geschichte der Künste und Wissenschaften seit der Wiederherstellung derselben bis an das Ende XVIII Jahrh.*“ (t. 40).

Jeddo, dawniéj rezydencyja Tajkuna, czyli świeckiego cesarza Japonii, na wschodnim brzegu wyspy Nipon i przy ujściu rzeki Todagawy jedno z najludniejszych miast ziemi, ma około 2 milijonów mieszkańców. W pośrodku miasta, na wzgórzu otoczoném fosami i wałami, wznosi się pałac cesarski, mający przeszło 1 milę obwodu i mieszczący w sobie mieszkania cesarza, wszystkich jego męskich potomków i krewnych, tudzież książąt lennych państwa i ich rodzin. Znajdują się w mieście Jeddo liczne fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych,

porcelany, broni, papiéru, oraz wielka drukarnia i uniwersytet. Miasto to, z powodu trzęsienia ziemi 12 List. 1855 poniosło bardzo wielkie szkody.

Jedenastozgłoskowe wiérsze, *Hendekesyllaby*, zowie się miara wiérszowa, wprowadzona do liryki łacińskiéj przez Katulla, złożona z 2 spondejów, 2 trochejów i 1 daktylu.

Jedlanka, rz. w gub. siedleckiéj pow. włodawskim, wypływa pomiędzy Krasnem a Lejnem, płynie ku północy i uchodzi do jeziora Tulnickiego, przez które przepływa Tyśmienica. Długa przeszło 15 wiorst.

Jedlina, ob. Jodła.

Jedlinki, ob. Skrzyp.

Jedlińsk, osada w gub. i pow. radomskim, nad rzeką Radomką czyli Radomierzą, o $^3/_4$ mili od Radomia; ma 910 m. W XVI i XVII w. istniała tu sławna szkoła i zbór kalwiński; obecnie jest wspaniały kościół parafijalny, wystawiony 1752 przez Andrzeja Załuskiego, biskupa krakowskiego. W r. 1809 zaszła tu potyczka, stoczona z wojskiem austryjackiém przez wojsko polskie, dowodzone przez generała Zajączka.

Jedlna, wieś prywatna w gub. i pow. radomskim, bardzo starożytna, niegdyś ulubione miejsce pobytu Władysława Jagiełły i jego rodu, pamiętna tém że tu ułożono 1430 statut, który w trzy lata potém ogłoszony był w Krakowie. Obecnie Jedlna liczy 119 domów i ma przeszło 800 ludności. Znajduje się tu bardzo piękny kościół parafialny.

Jednobudowe szeregi (*Homologiczne*), zowią się w chemii ciała organiczne, okazujące podobny skład i odpowiednie własności, tak że znajomość własności jednego z ciał podobnéj grupy pozwala wnioskować o własnościach wszystkich innych. Ciała J. mają téż podobne rozkłady. Najlepiéj zbadane są pod tym względem alkohole (ob.) i ich pochodne. Nauka o J. s. postawiona przez Gerhardta i Laurenta znacznie się przyczyniła do rozwoju chemii organicznéj.

Jednodworzec, oznacza w cesarstwie rossyjskiém człowieka osiadłego na wsi, zaliczonego do stanu pośredniego pomiędzy szlachtą a chłopami. Czyt. Czackiego „*O litew. i pol. prawach*“ (t. 1). Za panowania cesarza Mikołaja I. wszystką, tak zwaną szlachtę zagonową, zamieniono na J. Do 19 Lutego v. s. 1861 posiadali oni pewne przywileje, zbliżające ich do szlachty.

Jednojagoda, ob. Czworolist.

Jednokopytowe (*Solidungula*), rzęd zwierząt ssących, ustanowiony przez Blumenbacha, dla pomieszczenia rodzaju konia. Rząd ten oparty jest jedynie na zakończeniu nogi pojedynczém kopytem; wszakże noga ta właściwie jest trójpalcowa, gdyż ma pod skórą wyraźne ślady dwu jeszcze palców. W nowszych układach konia zalicza się do rzędu kopytnych, nieparzystopalczystych (*Perissodactyla*).

Jednoliścienne, *Jednoliścieniowe* rośliny (*Plantae monocotyledoneae*), dział roślin, których zarodek posiada jeden tylko liścień. Rośliny te posiadają korzeń najczęściéj wiązkowy, a nie gałęzisty, łodygę zazwyczaj pojedynczą, obleczoną pochewkami liściowemi, wewnątrz dętą i kolankową; w łodygach drzewnych (trzonach) wiązki włókno-naczynne są porozrzucane w miękiszu; liście są całkowite, o nerwach równoległych, lub nicco rozgałęzionych. Liczebność w kwiatach troista, albo takaż podwojona lub potrojona. Należą tu rodziny trawistych, palm, kosaćcowatych, lilijowatych, bananowatych, imbierowatych, storczykowatych, ananasowatych.

Jednootchodowe (*Monotremata*), rzęd zwierząt ssących, obejmujący dwa rodzaje: dziobaka (ob.) i kolczatkę (ob.) Główną ich cechą jest jeden tylko wspólny kanał odchodowy, podobnie jak u ptaków, w którym mieszczą się i organa rodne; prócz tego odznaczają się zakończeniem pyska dziobem rogowym, do kaczego podobnym i błoną powleczonym; między mięśniami brzusznemi znajdują się dwie kości torebne (*ossa marsupialia*), oparte na przedniéj stronie miednicy, jak u workowatych, lecz śladów torby brzusznéj nie posiadają; zresztą niektóre szczegóły budowy szkieletu zbliżają go do ptasiego, tak że ten rząd stoi na przejściu od ptaków do ssących, konch usznych nie mają, ani zębów właściwych. Samce posiadają u nóg tylnych po jednéj ostrodze, podobnéj jak u niektórych ptaków grzebiących, któréj mylnie przypisywano własności jadowite. Wydają na świat żywe potomstwo, nagie i ślepe, z dziobem miękkim, o brzegach mięsistych, język zaś szeroki przystaje zupełnie do brzegów szczęki górnéj, co daje im możność ssania.—Obyczaje ich są zresztą mało dotąd poznane.

Jednoróg, rodzaj granatnika (ob.).

Jednorożec (*Monodon*), rodzaj zwierząt ssących, z rzędu wielorybowatych, rodziny delfiniastych, cechujący się głównie systemem zębowym; zwierzęta te posiadają dwa tylko zęby w kości międzyszczękowéj; z których zwykle jeden, po prawéj stronie będący, rozwija się w potężny oręż, podobny do rogu, długi na kilkanaście stóp, prosto sterczący w kierunku ciała, spiralnie skręcony; u niektórych osobników rozwijają się oba zęby; samice zwykle zębów nie mają. W ogóle podobne są do delfinów o głowie zaokrąglonéj. Należy tu jedyny gatunek *M. monoceros*, *narwal*. Barwa jego jest zmienna; młody ma grzbiet szary z ciemniejszemi plamkami, dorosły jest biały, upstrzony plamkami szaremi lub brunatnemi; brzegi płetw ma czarniawe. Długość jego dochodzi do 16 stóp, według niektórych 20, a nawet 60 stóp, obwód 8—9 st. Zamieszkuje głównie morze Północne, pomiędzy Grenlandyją i Islandyją, przebywa gromadnie, bardzo szybko pływa i ma być niebezpiecznym nieprzyjacielem wielorybów, o których ubiega się głównie tłusty język. Mięso J. jest ulubionym pokarmem Grenlandczyków i daje tran wyborny, a zęby służą do rozmaitych wyrobów, podobnie jak kość słoniowa.

Jedność, w matematyce wielkość służąca za miarę innych wielkości tegoż samego rodzaju, jest piérwiastkiem składowym tych ostatnich. Gdy jedność co do swéj natury jest nieoznaczona, liczba jest niemianowaną, np. pięć, siedm; gdy zaś rodzaj jedności jest oznaczonym, liczba będzie

mianowaną, jak np. dziesięć rubli, pięć łokci; jednością rubli jest jeden rubel, jednością łokci jest jeden łokieć.

Jednota Braci Czeskich czyli Kościół Czeski lub Czesko-Braterski. Gdy XV w. większość narodu czeskiego (ob. Utrakwiści) przyjęła kompaktaty Bazylejskie (ob.), mniejszość jego (ob. Taboryci), nie zgadzając się na zawarte w nich warunki, wytrwała przy swych zasadach, z zamiarem bronienia ich orężem. Wkrótce jednak (1452) ulegli przemocy króla Jerzego z Podiebrad i skutkiem tego nastąpiła w ich pojęciach znaczna przemiana: zasady swe zwiększyli jednym więcéj artykułem wiary, t. j. że w prawym kościele Chrystusowym nie może istnieć przemoc i że wszelkie gwałty usunięte być powinny z kościoła; że kościół chrześcijański uległ skażeniu, gdy cesarz Konstanty W. z całém swém wszechwładztwem został przyjęty do społeczności chrześcijańskiéj, która do owego czasu rządziła się tylko miłością Boga i bliźniego. Tak nauczał między innemi Piotr Chelczycki (ob.). W rozwoju takich pojęć dawał im niejako otuchę sam arcybiskup administrator pragski utrakwistski, Jan Rokycana (ob.), zwłaszcza że jednym z gorliwszych zwolenników tych dążności był krewny J. Rokycany, niejaki Grzegórz. Celem wprowadzenia w praktykę tych zasad, wielu z nich 1457 r. osiedliło się we wsi Kunwaldzie, gdzie przestrzegali surowéj moralności, żywiąc się własną pracą; w 1467 zaś roku zgromadziwszy się do wsi Lgoty obrali sobie trzech starszych (biskupów) i tym sposobem założyli nowy kościół chrześcijański, którego członkowie zaczęli się mianować *Braćmi* a ogół jego *Jednotą*. Wieść o powstaniu tego kościoła jednając mu zwolenników, wywołała zarazem i prześladowania ze strony rządu. Opieka kilku możnych uratowała J. Br. Cz. od zatraty a nawet sprowadziła znaczną liczbę zwolenników, nietylko w Czechach, ale i na Morawach. Przeciwnicy *Braci Czeskich* nie mogąc ich potępić pod względem moralnym, zarzucali tylko znieważanie sakramentu Wieczerzy P. dla tego, że nie uznawali w nim *transsubstancyjacyi* (ob.). Gdy następnie pomimo prześladowań zaczęli się przyłączać do J. Br. Cz. i ludzie, posiadający urzędy i majątki ziemskie, wszczęły się spory; podług bowiem dotychczasowych zasad wszyscy nowoprzybyli powinni się zrzec jednych i drugich. Tak utrzymywali dawniejsi członkowie, ci zaś, którzy późniéj do niéj przystąpili, pragnąc zjednać jéj trwalsze stanowisko i zabezpieczyć od prześladowania, twierdzili, że tak dobrze bogaci jak i posiadający urzęda mogą być przyjęci, byleby swéj władzy i majątku używali godnie. Takiego zdania był brat Łukasz, który jawnym członkiem J. Br. Cz. został 1480 r. i odznaczał się nad innych wyższą nauką. Spory te rok rocznie były wszczynane na synodach. Piérwsze stronnictwo, potępiające bogactwo, było w większości do r. 1496. W tym tedy roku na synodzie w Chlumcy orzeczono, że urzędy i majątek nie wyłącza ze społeczności chrześcijańskiéj, jeżeli obojga używa się godziwie. Przeciwne stronnictwo oddzieliło się pod przewodem Amosa ze Sztiekna i utrzymywało się do r. 1542 pod nazwą *Jednoty Mniejszéj*. W r. 1500 J. Br. Cz. obrała brata Łukasza († 1528) na jednego ze swych starszych nadała sobie stałą organizacyję. Na czele tego kościoła stali trzéj lub czteréj *starsi*, z których najstarszy zachowywał pewne pierwszeństwo. Zarząd zwierzchni spoczywał w ich ręku i kilku przydanych im innych mężów (konsenijorów), którzy z nimi stanowili *radę ściślejszą*. Każda gmina (zbór) miała kapłana, któremu do pomocy dodawany był *dyjakon* lub *subdyjakon* (akolita). Piérwotnie byli oni wszyscy rzemieślnikami lub rolnikami i utrzymywali się z własnéj pracy. Dopiéro w drugiéj połowie XVI w. większość ich otrzymała uposażenie. Nauka rozwijała się na podstawie piérwotnych zasad; zmieniała się tylko co do używania władzy i majątku. Wszelkie postanowienia odnosiły się do jednéj lub drugiéj oraz względem dobra całego kościoła i pojedyńczych jego członków. Wszelki zbytek, nadużycie władzy, niewstrzemięźliwość i t. d. były potępiane. Szło tu głównie o moralność. Znakomitym teologiem był brat Łukasz, który w licznych swych pismach nietylko bronił nauki swego kościoła, ale i rozszerzał ją znakomicie. Prześladowanie tego kościoła ustało na czas pod panowaniem króla Władysława Jagiellończyka i dopiero na początku XVI w. rozpoczęło się na nowo, tak ze strony katolików rzymskich jak i utrakwistów. Zażądano, aby się zjednoczyli z jednymi albo drugimi a w r. 1508 wydany został mandat królewski, w którym jako *Pikardom* zagrożono karami, ustanowionymi w dawnych wiekach na kacerzy. Wpływ jednak kilkunastu znakomitych mężów, należących do społeczności tego kościoła, zdołał zneutralizować powyższe rozporządzenia.—Gdy Ferdynand I wstąpił na tron czeski, znalazł między wielu swemi stronnikami, gorliwych opiekunów *kościoła czeskiego*. Ci, przy pomocy uczonych księży tego kościoła, ułożyli wyznanie wiary i podali takowe królowi Ferdynandowi do zatwierdzenia (1535 r.). Jakkolwiek to nie wyjednało równouprawnienia tego kościoła, wstrzymało jednak zamierzone jego prześladowanie. Nadszedł jednak 1546 r., w którym rozpoczęła się wojna pomiędzy związkiem Szmalkaldzkim a cesarzem niemieckim Karolem V. Wezwani przez króla Ferdynanda Czesi, aby wyruszyli w pomoc cesarzowi, odmówili przekroczenia granic kraju i zaczęli się przygotowywać, celem poparcia tych, którzy bronili wolności sumienia. Po odniesioném zwycięstwie przez Karola V pod Milbergiem, król Ferdynand wystąpił przeciwko przewódcom opozycyi czeskiéj. Skorzystali z tego przeciwicny J. Br. Cz. i poczęli ich oskarżać jako głównych agitatorów téj opozycyi. Rada królewska postanowiła była wytępić wrogów monarszéj woli. Najprzód uwięziony został biskup Jan Augusta (ob.). Wszelkie zgromadzenia *Braci Czeskich* zostały zakazane w całym kraju a w r. 1548 nakazano im opuścić ojczyznę w przeciągu 42 dni. Przeszło tysiąc rodzin osiedliło się w Polsce i Prusach. Pozostali musieli się ukrywać lub pozornie przyłączyć się do utrakwistów

Utrzymali się tylko w Morawii, gdzie opozycyja przeciwko woli króla Ferdynanda nie była tak jawną jak w królestwie czeskiém. Prześladowanie to trwało do 1560 r. Ze wstąpieniem na tron czeski cesarza Maksymiljana II nastała pomyślniejsza dola dla *Braci Czeskich*. W tym czasie biskup Jan Błahosław (ob.) przełożył na język czeski Nowy Testament, czém dał początek Biblii Kralickiéj. Korzystając z czasu postanowili nanowo domagać się równouprawnienia swego kościoła i w r. 1575, gdy cesarz Maksymilijan zwołał sejm do Pragi, na którym przedstawiona została i kwestyja spraw kościelnych, *Bracia Czescy* podali swe *wyznanie wiary* (*Confessio Bohemica*), zmierzające do zjednoczenia się z utrakwistami, którzy kompaktaty bazylejskie uważali już za szkodliwe sobie. Celu jednak nie osiągnęli. Dopiéro w r. 1608, gdy król Rudolf II utrzymał się na tronie jedynie tylko z dobréj woli Czechów, przyrzekł im był zadosyć uczynić w kwestyi wolności sumienia. W r. 1609 nastąpiło zjednoczenie braci czeskich z utrawistami a Rudolf II aktem z d. 9 Czerwca t. r., wydanym głównie za wpływem Wacława z Budowa (ob.), zatwierdził *wyznanie czeskie* z r. 1575. Utworzony został wspólny konsystorz do spraw małżeńskich, egzaminowania księży i ich ordynowania; zarząd jednak gminowy (zborowy) był oddzielny. Stosunek taki wywołał wkrótce spory, utrakwiści bowiem, będąc w większości, zaczęli się domagać, aby *Bracia Czescy* odstąpili od swych zwyczajów a zwłaszcza karności kościelnéj, która była bardzo ścisła, oraz aby w każdéj miejscowości był tylko jeden proboszcz a nie dwu jak dotąd: jeden dla jednych a drugi dla drugich. Nadszedł atoli pamiętny bitwą białogórską rok 1620. Znane prześladowanie *heretyckich* Czechów, pod przewodem jezuitów, z pomocą cudzoziemskiego żołdactwa, zmusiły *Braci Czeskich* do opuszczenia ojczyzny. Część ich udała się do północnych Węgier, reszta zaś do Polski, gdzie istniejące już od r. 1548 gminy pod opieką Górków, Ostrorogów, Leszczyńskich, Krotowskich i in. weszły z innemi ewangielickiemi na synodzie w Koźminku 1555 r. w uniję, pod nazwą *Fratres Unitatis*, pozostając zarazem w zjednoczeniu z morawskiemi, mającemi zwierzchni zarząd w Iwanczycach, za pośrednictwem synodów wspólnych, odbywanych raz w Polsce a drugi na Morawach. Wygnańcy ci osiedlili się byli najliczniéj w Lesznie, gdzie była siedziba zwierzchniego zarządu jednoty wielkopolskiéj i szkoła główna, założona 1555 r., oraz drukarnia. Bracia Czescy przewidując dążności jezuitów, postanowili ściśléj zjednoczyć się z ewangielikami wyznania augsburskiego i helweckiego i tym celem za staraniem jednego z najżarliwszych orędowników tego zjednoczenia, starszego (biskupa) Szymona T. Turnowskiego (ob.) na synodzie generalnym w Sędomierzu 1570 r. nastąpiła unija (ob. *Konsens Sędomierski*), w skutek któréj na mocy uchwały synodu władysławskiego z r. 1583 a następnie ostrogskiego z r. 1627 Bracia Czescy zleli się zupełnie z kościołem ewangielicko-polskim (ob.). — Z osiedlonych członków kościoła czesko braterskiego w Łużycach, mianowicie w m. Herrnhucie, powstała społeczność kościelna (obecnie niemiecka), zwana *Braćmi Morawskiemi* (ob. Hernnhuci).—Czyt. Węgierskiego „*Historia Eccles. Slavon.*“ (Lib. I); Jana Łaskiego „*Historia de origine et instut. Fratr. Bohem*“. (w biblijotece Getyngskiéj); „*Wyznanie wiary Braci Czeskich*“ (w jęz. polskim, 1579); Jana A. Komeńskiego „*Historia Fratr. Bohem.*“ (Heidelberg 1605); Friesego „*Beiträge zu der Reformations-Geschichte in Polen i t. d.*“ (Wrocław 1786) i Łukaszewicza „*O kościołach braci czeskich w dawnéj Wielkopolsce*“ (Poznań 1835).

Jednowiercy, zowią w kościele grecko-ruskim tych, którzy trzymają się dawnych obrzędów i ksiąg kościelnych, drukowanych przed patryjarchą Nikonem, a zatém nie przyjmują ksiąg liturgicznych i innych, poprawionych przez tegóż. Urządzenie kościelne otrzymali w r. 1780.

Jedwab', nić cieńka, błyszcząca i stosunkowo bardzo wytrzymała, jaką wydaje gąsienica jedwabnika (ob.), gdy się w poczwarkę oprzędza. Gąsienica ta wydziela z dwu otworów pod pyszczkiem substancyję konsystencyi miodu, która na powietrzu bardzo prędko krzepnie. Nić J. posiada powłokę z istoty kleistéj, która się przez gotowanie w wodzie rozpuszcza, druga powłoka składa się z białka, a wewnętrza istota nici utworzona jest z istoty azotowéj, zwanéj *serycyną* czyli *fibroiną* (ob.). Oprócz tego J. zawiéra wosk, tłuszcz, a w powłoce zewnętrznéj pewien barwnik. Nić pojedyncza ma grubości między 0,013 a 0,026 milimetra. Długość nici jednego oprzędu (kokona) wynosi około 3,700 metrów, z tego wszakże tylko 300—600 metrów się nadaje, zewnętrzne bowiem warstwy są zbyt wiotkie, wewnętrzne mają zbitość pergaminową. Gdy się poczwarka rozwija w motyla, przebija tkankę i uchodzi; nici są wtedy tak rozerwane, że używać ich nie można. Dla tego poczwarki się zabijają przed zupełném ich wykształceniem przez wysokie gorąco (57—75°). Następnie kokony się suszą i rozwijają. Stosownie do tego, jakiéj grubości chcemy mieć J., przy rozwijaniu kokonów skręca się razem nici kilku kokonów, zwykle 3—8, niekiedy 15—20. Stosownie do sposobu przędzenia J., nosi on w handlu rozmaite nazwy, jak: *orsoy*, *trama*, *marabat*, *pela*, *kusir*, J. *kordonkowy* i t. d.; zewnętrzne warstwy kokonu i odpadki dają *floret* (ob.). Tkaniny jedwabne noszą także w handlu rozmaite nazwy. Hodowla jedwabników najpiérw rozpoczęła się w Chinach, podobno na 4,000 lat przed Chr., obecnie kraje dostarczające najwięcéj J. są: Chiny, Japonija, Persyja, Francyja, Włochy, Hiszpanija, Algier. U nas pomimo wielu usiłowań hodowla jedwabników dotąd rozwinąć się nie mogła. Od czasu pojawienia się choroby jedwabników (ob.) produkcyja J. w Europie znacznie się zmniejszyła, natomiast powiększył się przywóz jego z Azyi. Porów. Pariseta „*Histoire de la soie*“ (Paryż 1866).

Jedwabne, jezioro w gub. warszawskiéj, pow. włocławskim, w leśnictwie Włocławek, zajmuje $^1/_2$ morga przestrzeni.

Jedwabnik (*Bombyx mori*), gatunek owadów łu-

skoskrzydłych, czyli motylowatych, z rodzaju prządki (*Bombyx*). Gatunki jéj są w ogóle podobne do ćmy, mają różki nitkowate, równowąskie, podwójnie grzebieniaste, trąbkę krótką, odwłok gruby, w końcu przytępiony, skrzydła wąskie, w spoczynku na dół opuszczone, grzbiet i przednie nogi wełniste. Gąsienica naga, z małym różkiem ogonowym, o 7 do 8 parach nóg, poczwarka w przędzy ukryta. J. jest to motyl białawy, na pół cala długi, ma na przednich skrzydłach 3 ciemne poprzeczne pręgi i jednę plamę półksiężycowatą. Gąsienica jest barwy brudnobiałéj lub zielonawéj, przechodząc w poczwarkę zasklepia się w oprzęd, stanowiący jedwab' (ob.) Natychmiast po wyjściu z oprzędu samiec poszukuje samicy, która znosi około 500 drobniutkich jaj, poczém natychmiast oboje kończą życie. Gąsienice J. żyją liśćmi morwy, tak że hodowla ich ściśle jest z tém drzewem związana; piérwszeństwo dają gatunkom *Morus nigra*, *M. intermedia japonica*, *M. rosea*, ale téż powszechnie używają i morwy białéj (*M. alba*). Jajka przechowują się przez zimę i w Czerw. rozkładają na liściach morwowych w temperaturze 14° R., którą się podnosi następnie do 22°; gąsienice po 35 do 40 dniach życia zaczynają się oprzędzać i robotę tę kończą po 3—4 dniach, a już po 14 dniach zaczynają wychodzić motyle. Nieprzyjaciołmi J. są wróble, kury, mrówki i t. d. Niebezpiecznemi ich chorobami są muskardyna, pochodząca od grzybka *Botrytis bassiana* (ob. Botrytis) i gattina czyli suchoty, któréj przyczyna dotąd jest nieznana. Choroba ta, która się ukazała około 1856, zwróciła uwagę na inne owady pokrewne, wydające przędzę, jakkolwiek dotąd usiłowania nie zostały uwieńczone skutkiem. Największą przyszłość zdają się mieć przed sobą gatunki: *Attacus cynthia* żyjący na ailancie, *A. arindia* na rzączniku, i *Antherea Yama Mai* na dębie. Haberlandt proponuje gatunki chińskie *Attacus cecropia*, *Saturnia atlas*, zwłaszcza *Attacus polyphemus*. Są téż próby skrzyżowania różych gatunków J., co by może powiodło do okazów, silniéj opiérających się chorobom. Por. Robinet'a „*Manuel de l'educateur de vers à soie*“.

Jefferson (Tomasz), trzeci prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj, 1801—9, ur. 1743 w Shadwell w Wirginii. Po ukończeniu kursów prawnych, został 1769 członkiem zgromadzenia prawodawczego Wirginii a 1775 deputowanym na kongres; podczas wojny o niepodległość zajmował jedno z wybitnych w swym narodzie stanowisk i wreszcie na kongresie 4 Lipca 1776 on był redaktorem sławnego aktu niezależności. Jako członek zgromadzenia prawodawczego Wirginii, zmienił prawo zasadnicze tego stanu. Mianowany 1779 gubernatorem, został 1781 posłem w Paryżu a 1786 w Londynie. Obrany 1789 sekretarzem stanu w rządzie Unii, wydał ważne rozporządzenia w przedmiocie jedności menniczéj, miar i wag, w przedmiocie rybołóstwa i handlu. Uwolniwszy się od tych obowiązków r. 1793, obrany został 1801 po raz piérwszy a 1805 powtórnie prezydentem unii. Trzeciego wyboru już nie przyjął, mimo to jednak brał czynny udział w przeprowadzeniu rozmaitych ulepszeń wewnętrznych; † 1826. J. należy do rzędu najznakomitszych mężów stanu półn.-amerykańskich; wpływ jego dziś jeszcze działa w Stanach Zjednoczonych. J. uważanym jest słusznie za ojca demokracyi amerykańskiéj. Życie jego opisywali Tucker (2 t., Filadelfija 1836) i Randol (3 t., New-York 1857). Zbiór pism jego wraz z autobijografiją i z wysoce dziś jeszcze cenionym podręcznikiem praktyki parlamentarnéj wydał kongres 1853 w 9 tomach.

Jefferson City, stolica północno-amerykańskiego stanu Missouri, nad r. Missouri, połączona koleją żelazną z m. St. Louis, ma 3,500 m., piękny pałac rządowy, obszerne więzienie i inne wspaniałe budowle.

Jeffrey (Francis, lord), wpływowy krytyk i uczony prawnik ang., ur. 1773 w Edynburgu, † 1850. Będąc od 1794 adwokatem, obrany został 1821 lordem rektorem uniwersytetu glasgowskiego, 1830 mianowany lordem adwokatem Skocyi a 1834 sędzią sądu zwanego *Court of session*. J. był jednym z założycieli czasopisma *Edinburgh Review* i głównym jego redaktorem 1803—29. Czasopismo to z wielkim talentem i powodzeniem broniło liberalnych idej XIX w. i wywiérało przeważny wpływ nie tylko na literaturę, ale także jako organ whigów i na politykę Anglii. Oględne kierownictwo J. przyczyniło się do tego nie mało, jakkolwiek ostrą krytyką narażał się na wieloliczne nieprzyjemności. Tak np. musiał się (1806) pojedynkować z Moore'm a przez Byrona był schłostany w słynnéj rozprawie „*Englisch bards and Scotch reviewers*“. Późniéj jednak obaj ci poeci byli gorącymi przyjaciołmi J. Jego artykuły i rozprawy zamieszczone w *Edinburgh review*“ wyszły oddzielnie p. t. „*Contributions to the Edinburgh review*“ (2 wyd., 3 t., 1853). Bijografiję J. napisał lord Cockburn (2 t., Edynb. 1852).

Jeffreys albo **Jefferys** (Jerzy), osławiony sędzia i lord kanclerz angielski za panowania Jakóba II, ur. 1643 w Acton w Walii. Od młodości poświęcił swe zdolności adwokackie dworowi a podczas długiego urzędowania odznaczał się się okrucieństwem i surowością, z jaką ścigał wszystkich nieprzyjaciół korony. Działając niby w imieniu prawa, dopuszczał się najhaniebniejszych bezpraw; krwiożerczość jego i przewrotność były postrachem zarówno dla winnych jako i niewinnych. Blisko 400 osób posłał J. na szafot. Jako członek (od 1686) ustanowionéj przez króla wysokiéj komisyi odznaczył się brutalném traktowaniem opornych biskupów. Po wygnaniu Jakóba II i J. chciał szukać ratunku w ucieczce, ale schwytany i uwięziony w Tower, † 1689 przed wytoczeniem jeszcze procesu.

Jefremów m. pow. w gub. tulskiéj, nad rz. Krasiwą—Mieczą, 7,400 m.—J. powiat, 3,622 w. kw. a ludności 132,000.

Jefte, v. **Iftach**, syn Gileada, sędzia izraelski, walczył szczególnie przeciwko Ammonitom. Ślubowawszy przedtém, że w razie zwycięstwa poświęci na ofiarę piérwszą napotkaną w powrocie istotę, miał

rzeczywiście poświęcić jedyną swą córkę (czyt. ks. Sędziów 21—22). Na tle tego zdarzenia Meyerbeer napisał operę p. t. „*Die Tochter Jephtah*“.

Jegliniec, jezioro w gubernii suwalskiéj, pow. sejneńskim, zajmuje 36 morgów przestrzeni i jest 30 stóp głębokie.

Jegorjewsk, m. pow. w gub. razańskiéj, nad rz. Guślenką, 5,800 m.—**J.** powiat., 3,519 w. kw. a ludności 117,200.

Jegrznia, rz. w gub. łomżyńskiéj, pow. szczuczyńskim, wypływa z jeziora Rajgrodzkiego pod Rajgrodem; stąd w kierunku wschodnio-południowym przepływa przez jez. Dręstwo, płynie daléj pod Kuligami i poniżéj Ciszewa wpada z lewego brzegu do Łeku. Długa przeszło 15 wiorst.

Jehowa, ob. Jahwe.

Jehu, syn Jozefata, wódz króla izraelskiego Jorama, a następnie król, przez proroka Elizeusza namaszczony, † 861 r. przed Chr. po 28 letnim panowaniu. Zniósł cześć Baala, lecz przymuszony był ustąpić Syryjczykom całą wschodnią część kraju nad Jordanem. (Czyt. ks. król. II).—**Jehu**, prorok izraelski, który królowi Baasowi, przepowiedział upadek.

Jehu Towarzysze (*les compagnons de Jehu*), tajemne stowarzyszenie rojalistów w południowéj Francyi, napadające na przesyłki skarbowe rządu 1-wszéj Rzpltéj, w celu zebrania funduszów potrzebnych na poparcie sprawy Burbonów.

Jehuda, syn Nisana, rabin kaliski, znakomity talmudyczny kazuista, zostawił dzieło „*Bet-Jehudah*“ (Frankfurt n. Odrą 1687).

Jehuda, syn Mojżesza z Lublina, żyjący w XVIII w., wydał dzieło „*Peri Szabat*“, komentarz na niektóre ustępy z Pentateuchu i Myszny (Żołkiew 1737) oraz „*Reszyt Bykurim*“ i „*Wikuach Josep wehaszbatim*“.

Jehuda ben Samuel Ha Lewi, ob. Halewi Jehudah (ben Samuel).

Jehuda Löb, syn Zewa, zwany Ben-Zew, izraelita polski, ur. 1764 r. w Lelowie, † 1811 r. w Wiedniu; głośny w piśmiennictwie hebrejskiém gramatyk, leksykograf, egzegeta i pedagog. Przybył 1787 r. do Berlina, gdzie wydał uwagi i komentarz do dzieła „*Saadia Gaona ha-Emunot weha-Deot*“. Następnie bawił w Wrocławiu lat 10 i tu wydał 1796 „*Talmud Leszon Ibri*“, oprócz innych jeszcze prac ważnych. Przeniósłszy się następnie do Wiednia wydał słownik hebrejsko-niem. i niem.-heb. pod tyt. „*Ocar Haszaraszym*“.—We wstępie do tegoż znajduje się krótki rys historyi liter. hebrejskiéj.

Jeiteles (Ludwik Henryk), naturalista, ur. 1830; naukom przyrodzonym poświęcał się w Wiedniu, od 1862 jest nauczycielem w Ołomuńcu. Ogłosił „*Bericht über das Erdbeben am 15 Januar 1858 in den Karpathen. u. Sudeten*“ (Wiedeń 1859), „*Ueber die vorzüglichsten Ausgangspunkte der Erdbeben in Ungarn u. Siebenbürgen*“ (1860) i in.

Jejeebhoy (Jamsetjee), znakomity Parsa, ur. 1783 z ubogich rodziców, wyszedł na jednego z najbogatszych kupców Indyj a przez swój szlachetny liberalizm i miłość bliźnich nie tylko śród współrodaków ale i pośród Europejczyków wysoki obudził dla siebie szacunek. W r. 1842 królowa angielska mianowała go kawalerem, a 1857 baronetem (piérwszy tego rodzaju tytuł w Indyjach). Człowiek ten wiedziony uczuciem ludzkości, poświęcił przeszło 5 milijonów rupij na szpitale, zakłady naukowe, budowę dróg, domy gościnne dla podróżnych i t. p. urządzenia. † 1859, zostawiwszy przeszło 8 milijonów rupii majątku. Tytuł baroneta udziedziczył najstarszy jego syn *Cursetjee Jamsetjee*, ur. 1811, który wraz z braćmi prowadzi daléj ojcowski dom handlowy.

Jejsk, m. warowne i portowe oraz stolica okręgu t. n. w kraju Kozaków Czarnomorskich, prow. kubańskiéj, przy ujściu rz. Jeji do m. Azowskiego, przeszło 9,600 ludności. Obszerny handel kawiorem, skórami i zbożem.—**J.** Okrąg 10,744 w. kw., a ludności 88,000.

Jekaterynburg, ob. Ekaterynburg.

Jekaterynogród, ob. Ekaterynogród.

Jekaterynosław, ob. Ekaterynosław.

Jelaczicz (Frańciszek, baron.) ob. **Jellachich** Frańciszek.

Jelawa, rz. ob. Zielawa.

Jelec, m. pow. gub. orłowskiéj, nad rz. Sosną, przeszło 29,700 m., liczne fabryki. Obszerny handel zbożowy.—**J.** powiat, 4,330 w. kw. a ludności 214,000.

Jelec (*Squalius leuciscus*), ryba pospolita w naszych wodach, dorasta zaledwie 8 cali długości; jest koloru srebrzystego, z płetwami blademi; odznacza się zwinnością w pływaniu i częstém wyskakiwaniem nad powiérzchnię wody. Mięso jelca jest mało cenione. Do tegoż rodzaju należy gatunek okazalszy kleń (*S. dobula*).

Jelecz albo **Sedło**, po niem. *Gletschberg*, *Geltschberg*, szczyt w górach Strzedohorskich lub Mezyhorskich w Czechach, 2,278 st. wied. wysokości.

Jeleń (*Cervus*), rodzaj zwierząt ssących, z rzędu przeżuwających, odznacza się budową rogów gałęzistych, pełnych, z jednolitéj masy kostnéj złożonych, które samce tylko posiadają, z wyjątkiem renifera, którego samice są także rogami opatrzone. Rogi te spadają corocznie i w przeciągu kilku miesięcy napowrót odrastają, do pewnego wieku coraz większe i z coraz większą liczbą odnóg. Podczas rośnięcia rogi powleczone są skórą, włosem wełnistym porosłą, pod którą przebiega znaczna liczba naczyń krwionośnych; w miarę twardnienia rogów skóra usycha i spada. Sierść J. jest pojedyncza, spłaszczona, sucha i krucha; renifer tylko pod nią posiągęsty puch wełnisty. Jelenie kształty mają wysmukłe, nogi szczupłe i zgrabne, do szybkiego i lekkiego biegu usposobione. Oprócz Australii i Afryki południowéj, znajdują się we wszystkich częściach świata, żyjąc w lasach i zaroślach, położonych głównie śród równin. Żywią się trawami, liśćmi, porostami i ziarnem zbożowém. Mięso jelenia jadalne, w niektórych gatunkach jest bardzo cenione. Skóra wyprawiona na zamsz używa się na wyroby. Z 40 przeszło gatunków J. żyją u nas: J. zwyczajny (*C. elaphas*), samiec z rogami o wielu od-

nogach i z kłami, wzrost okazały, znajduje się w lasach po lewéj stronie Wisły; *Sarna* (*C. capreolus*) z rogami o 3 odnogach, pospolita w całym kraju; *Łoś* (*C. alces*), największy w całym rodzaju, z rogami łopatkowato rozszerzonemi i spłaszczonemi, znajduje się na Litwie i Polesiu. W zwierzyńcach hoduje się *Daniel* (*C. dama*), rogi dłoniaste, rozszerzone, w stanie dzikim nigdzie się już nie znajduje. Z obcych gatunków ważne są: *Renifer* (*C. tarandus*) u ludów północnych jedyny zwierz domowy i *Mundżak* (*C. muntjack*), w Azyi południowéj, rogi osadzone na kostnych podstawach; *Axis* (*C. axis*) w Indyjach Wsch., jest wielkości daniela.

Jeleń (Aloizy), ur. 1800 r. w Swietły, w król. czeskiém, † 1857 r.; dyrektor akademii muzycznéj zofijskiéj w Pradze (1840—41), założonéj głównie jego zabiegliwością; od r. 1848 archiwista ministerstw w Wiedniu. Jest autorem kilku ulubionych narodowych melodyj czeskich.

Jeleni (Grzegórz z), ob. Hruby z Jeleni.

Jeleni grzyb (*Elaphomyces granulatus*), małe, kulisto przedłużone i spłaszczone grzybki, rosnące pod ziemią w lasach górzystych, w całéj umiarkowanéj Europie, u nas na podgórzu Karpackiém; używane są jako środek pobudzający dla zwierząt.

Jelinek (Józef), muzyk i kompozytor, ur. 1758 r. w Sedlcy, w król. czeskiém, † 1825 r. w Wiedniu; po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Pradze został wyświęcony na kapłana rzymsk-kat. 1786 r. W muzyce, a mianowicie na organach, doskonalił się pod J. Segertem († 1782); był kapelanem i nauczycielem muzyki u hrabiów Kińskich. Wydał 25 rozmaitych kompozycyj.

Jelinek (Franciszek), ur. 1783 r. w Hrochowym Tyńcu, † 1856 r. w Litomyślu, gdzie był rzeźnikiem; wydał „*Historyję m. Litomyśla*“ (3 t., 1838) i zostawił po sobie znakomity zbiór różnych aktów i przywilejów, chronologicznie ułożonych.

Jelinek, *Jellinek* (Adolf), znakomity uczony i kaznodzieja żydowski, ur. 1821 r. w Dersłowicach pod Węgierskim Brodem, w Morawii, w Prostiejowie i Mikulowie, następnie przez kilka lat w Pradze poświęcał się studyjom talmudycznym i językowym; w 1842 udał się do Lipska, gdzie studyjował pod Fleischerem języki wschodnie, zaś pod Weissem filozofiję. Od 1845 kaznodzieja gminy izraelskiéj lipskiéj, od 1857 przeszedł na takież stanowisko do Wiednia. J. należy do stronnictwa umiarkowanie postępowego, gorliwie stara się o zaprowadzenie wiedzy pomiędzy swymi spółwyznawcami, pomiędzy którymi pozyskał wielki wpływ. Jako kaznodzieja zjednał sobie zarówno w Lipsku jak i w Wiedniu rozgłos; wydanie zbiorowe jego kazań wyszło w 3 t., (Wiedeń 1862—66). Jako uczony i pisarz rozwinął wielostronną działalność tak w pismach czasowych (*Orient*, *Univers israélite*, *Sabbatblat*), jako też i w oddzielnych dziełach, z których odznaczają się „*Sefat Chachamim, oder Erklärung der in dem Talmud vorkommenden pers. und arab. Wörtern*“ (Lipsk 1846, dodatek 1847); „*Einleitung zu Bachja's Chobot ha-Lebabot*“ (Lipsk 1846); wydanie poezyj Salomona Ibn Gabirola, słownika Monachem de Lousano p. t. „*Maarich*“ (Lipsk 1853). Głównie jednak jego prace odnoszą się do literatury hebrejskiéj, a szczególniéj do kabały, którą piérwszy dopiéro bezstronnie i ze stanowiska historycznego badał. Należą tutaj, oprócz przekładu dzieła Francka „*Die Kabbala*“ (Lipsk 1844), „*Beiträge zur Geschichte der Kabbala*“ (zesz. 1 i 2, Lipsk 1851—52); „*Moses ben Schen-Tab de Leon und sein Verhältniss zum Sohar*“ (Lipsk 1851); „*Auswahl kabbalistischer Mystik*“ (Lipsk 1852). Por. Josta „*Adolf J. und die Kabbala*“ (Lipsk 1852). — **Jelinek** (Herman), brat poprzedniego, ur. w Dersłowicach w marg. morawskiém 1822 r., studyjował teologiję judaistyczną w Pradze a od 1842 roku, wespół z bratem nauki filozoficzne w Lipsku. W r. 1847 ścigany za udział w ówczesnych wstrząśnieniach politycznych umknął z Lipska, przebywał w rozmaitych miejscowościach. W r. 1848 przybył do Wiednia, gdzie zajmował się nader gorliwie dziennikarstwem w duchu radykalnym i antisłowiańskim. Lubo nie miał osobistego udziału w boju, mimo to d. 23 Listop. 1848 r. rozstrzelany. Wydał „*Krit. Geschichte der wiener Revolution*“ (Wied. 1848); „*Krit Sprechsaal für die Hauptfragen der oesterr. Politik*“ (3 t., 1848).

Jeliński (Sebastyjan), wiérszopis, żyjący w drugiéj połowie XVII w., słynął z licznych panegiryków, drukowanych w Krakowie w latach 1681—88.

Jelita, ob. Kiszki.

Jelita, herb polski, przedstawia na tarczy 3 złote lub żółte kopije, z których 2 w poprzek, średnia prostopadle, ostrzem na dół ułożone. Nad hełmem jest pół kozła wyskakującego, z rogami na głowie.

Jellachich (wym. *Jelaczycz*) *z Bużyma* (Franciszek, baron), ur. 1746 r. w Petrini, † 1810 r. w Szala-Apathy, generał austryjacki od r. 1797; w r. 1794 będąc pułkownikiem i dowódcą strzelców chorwackich odznaczył się w wojnach przeciwko Francuzom. W r. 1805 broniąc Vorarlbergu, przymuszony był 14 Listop. poddać się generałowi Augereau.—*J.* (Józef, hr.), najstarszy syn poprzedniego ur. 1801 r. w Petrowaradynie, † 1859 r. w Zagrzebiu; po wyjściu z akademii terezyjańskiéj został porucznikiem dragonów, w roku zaś 1842 pułkownikiem 10 pułku pogranicznego banackiego. W r. 1848 na żądanie Chorwatów mianowany generałem i banem chorwacko-słowackim; następnie feldmarszałkiem-porucznikiem i dowódcą komendy banacko-warażdyńsko-karłowackiéj. Na tém stanowisku występował zbrojno przeciwko Madziarom. Na czele 40,000 wojska pogranicznego wszedł do Wiednia; w r. 1849 został feldcechmistrzem, dowodził armiją południową przeciwko Bemowi, z początku dosyć szczęśliwie, lecz 14 Lipca 1849 r. został pod Hegyes (Werbasem) stanowczo pobity. W Lutym 1853 r. otrzymał dowództwo korpusu obserwacyjnego nad niższym Dunajem i w następnym tytuł hrabiego i urząd gubernatora Chorwacyi i Slawonii. Poetyczne jego utwory w jęz. niemieckim wydane w Wiedniu 1851.

Jelonek (*Lucanus*), rodzaj owadów z rzędu tęgopokrywych, z grupy pięciostawnych (*pentamera*),

odznaczający się nadzwyczajném rozwinięciem żuwaczek natury rogowatéj, przyjmujących u samca kształt rosochatych rogów, przypominających rogi jelenie; może on żuwaczki składać i otwiérać jak nożyce i mocno niemi ściskać. Prócz tego J. odznacza się kształtem czworograniastym wielkiéj głowy i różkami blaszkowatemi, składającemi się z 10 stawów, z których 3 lub 4 ostatnie są grzebieniasto-ząbkowane. J. *rogaty* (*L. cervus*), największy z tęgopokrywych naszego kraju, gdyż miewa do 4 cali długości, jest barwy ciemnokasztanowéj, żyje w lasach dębowych prawie całéj Europy, gdzie daje się widzieć w Czerwcu i Lipcu. Przebywa głównie w dębach próchniejących, gdzie w dzień siedzi spokojnie, wylatuje zaś z szelestem w nocy. Samica mniejsza od samca. Gąsienica ma skórę fałdzistą, białawą, głowę czérwono-żółtą, po kilku dopiéro latach zamienia się w poczwarkę, która jest z początku biała, potém żółtawa.

Jelski (Michał), obywatel gub. mińskiéj, znakomity skrzypek, był uczniem Lipińskiego i Vieutempsa. W r. 1862 występował publicznie w Frankfurcie n. M. i napisał kilka kompozycyj na skrzypce.

Jełabuga, m. pow. gub. wiackiéj, nad rz. Kamą, 7,700 m., — J. powiat, 7,416 w. kw. a ludności 154.800.

Jełagin (Jan), autor rossyjski, ur. 1725 r., † 1796. Po wyjściu z korpusu kadetów w Petersburgu służył wojskowo, następnie był dyrektorem teatru i prezydentem loży masońskiéj a od r. 1763 r. członkiem gabinetu i kancelaryi dworskiéj, następnie senatorem i wielkim mistrzem dworu. Oprócz wielu pięknych przekładów, wydał „*Opyt powiestwowanija o Rossii*“ (Moskwa 1803).

Jełaniec, rz. w gub. podolskiéj, powiecie olhopolskim, poczyna się w północno wschodniéj stronie m. Olhopola, płynie w kierunku południowo wschodnim pod Bondarówką i wpada z lewego brzegu do rz. Sawrań, zaraz powyżéj ujścia téjże do Bohu. Długa przeszło 35 wiorst.

Jełat'ma, Jełatom, m. pow. w gub. tambowskiéj, nad rz. Oką, 7,400 m.—J. powiat, 3,569 w. kw. a ludności 142, 500.

Jełowicki, herb, przedstawia w polu czérwoném bramę obozową, nad którą krzyż jest umieszczony; także odmiana M.

Jełowicki (Edward), ur. 1803 w Hubniku, pow. hajsyńskim, na Podolu; potomek starego rodu książąt Perejasławskich. Wychowanie otrzymał wraz z braćmi początkowo w domu rodzicielskim, następnie w Wiedniu. Ruch 1831 znalazł w rodzie Jełowickich gorliwych stronników. Gdy jednak ruch na Podolu z powodu bezczynności większéj części mieszkańców nieudał się, i gdy nadto ojciec J., Wacław, padł na polu bitwy, Edward wraz z braćmi Aleksandrem i Eustachym udał się do Warszawy, wstąpił do wojska i został pułkownikiem. Po upadku powstania Listopadowego niebyło o nim nic słychać aż do r. 1848; wonczas znajdujemy go razem z innymi wychodźcami polskimi w Wiedniu, jako dowódcę artylerya w powstaniu Wrześniowém; 20 Września stoczył boj z Chorwatami na cmentarzu św. Marka, skąd ich wyparł. Po zajęciu Wiednia J. został wzięty do niewoli i rozstrzelany na rozkaz ks. Windischgrätza. — **Jełowicki** (Aleksander), kaznodzieja polski, brat poprzedzającego, ur. 1805 roku. Do 1830 r. mieszkał w powiecie hajsyńskim i zajmował się gospodarstwem. Po upadku powstania Listopadowego, w którém czynny brał udział, przeniósł się do Francyi, zamieszkał w Paryżu, początkowo założył księgarnię oraz drukarnię a następnie został księdzem zgromadzenia zmartwychwstańców, których był przełożonym. Oprócz dzieł treści religijnéj, oryginalnych lub tłumaczonych, oraz wielu mów i kazań, wydał: „*Rocznik emigracyi polskiéj*“ (Nrów 42, Paryż 1836); „*O towarzystwie wzajemnéj pomocy*“ (Paryż 1833); „*Wiadomości krajowe i emigracyjne*“, pismo histor.literackie (Paryż 1835—57) i t. d. Czyt. Estrejchera „*Biblijegr. polska*“ (t. II, str. 217—219). Jako kaznodzieja zajmuje J. poczestne miejsce między nowszymi mówcami. Autobijografiję, sięgającą po koniec 1831, wydał p. t. „*Moje wspomnienia*“ (2 t. Paryż 1839).

Jem, Jam, naród czudski, wspominany w latopisach ruskich (i u Nestora), podług Karamzyna w południowo - zachod. części dzisiejszéj Finlandyi (Tawastland). Domysły Schlözera nie zasługują na uwagę.

Jemappes, wieś blisko miasta Mons, w belgijskiéj prowincyi Hennegawii, nad rz. Haine, ma 11,400 m.; pamiętna jest zwycięstwem republikanów francuskich, pod dowództwem generała Dumouriez, odniesioném nad wojskiem austryjackiém dnia 6 List. 1792.

Jembo, ob. Jambo-el Bahr.

Jemen, inaczéj **Arabija Szczęśliwa**, prowincyja Arabii, obejmująca cały pas nadbrzeżny od Hedżasu aż do cieśniny Bab el Mandeb, w ogólnéj rozległości 3,240 mil kw., ma około 3 milijonów ludności. W miejscach dobrze nawodnionych jest urodzajna i dobrze uprawna, wydaje wtedy zboże, cukrową trzcinę, daktyle, wino, kawę i inne owoce. Od 1841 zostaje pod bezpośredniém zwierzchnictwem Turcyi, dawniéj zależała od Egiptu.

Jemieliste, jezioro w gub. suwalskiéj, powiecie augustowskim, w dobrach Filipów; obejmuje 36 morgów przestrzeni.

Jemielski (Marcin), bakałarz filozofii i nauk wyzwolonych, oprócz panegeryków wydał broszurę „*Iż tytuły cudzoziemskie przeciwne są prawu i szkodliwe Polsce*“ (1622 b. m. d.).

Jemioła (*Viscum*), rodzaj roślin z rodziny gązewnikowatych, cechujący się kwiatami rozdzielnopłciowemi, męskie bez kielicha, o koronie 4 dzielnéj, pręcików 4, do działek przymocowanych; w żeńskich w miejsce kielicha brzeżek niewyraźny, płatków 4 wolnych, do zawiązka przymocowanych, znamię siedzące, płaskawe; owoc — jagoda jednonasienna; obejmuje małe, zielone krzewy pasożytne, na gałęziach drzew liściastych, we wszystkich klimatach, o gałęziach widlasto się dzielących, niemal czworobocznych, liściach przeciwległych i kwiatach drobnych niezabarwionych. Najważniejszym gatunkiem jest J. *zwyczajna* (*V. album*), żyjąca na pniach i gałę-

ziach różnych drzew: na topolach, lipach, wierzbach, wiązie, klonie, jabłoni, gruszy,— co do dębów, to wątpliwa; jagody po dojrzeniu białe, wielkości grochu, wypełnione sokiem lepkim i klejowatym, używane były niegdyś, jak i młode gałęzie, przeciw epilepsyi. Jagody te są ulubionym pokarmem drozdów. U Druidów J. była rośliną świętą i odegrywała ważną rolę w mitologii północnéj.

Jemiołowski (Mikołaj), szlachcic polski, właściciel cząstki Swaryczowa, w Bełskiém; jako towarzysz lekkiéj chorągwi służył wojskowo za Jana Kazimierza, w r. 1669 był poborcą podatków na wojsko uchwalonych a 1683 rewizorem powiatu grabowieckiego, † 1693 r.; zostawił po sobie „*Pamiętniki obejmujące dzieje Polski od 1648—1679*“, wydane z rękopisu Rogalińskiego przez Aug. Bielowskiego (Lwów 1850). J. człowiek nieuczony, ale zajęty ciągle sprawomi publicznemi, podaje wiele rzeczy bardzo ciekawych i skąd inąd nieznanych. Najobszerniéj opowiada o wojnie szwedzkiéj. Jest on rubaszny, jowialny, a obok tego pobożny, nawet zabobonny.

Jemiołucha, Jemiołuszka (*Bombycilla*), rodzaj ptaków z rzędu wroblowatych, z grupy *dentirostres*, mający za cechy: dziób krótki, haczykowaty, nogi krótkie, poskoczne, skrzydła mierne, spiczaste, upiérzenie sute, bawełniste. Żywią się różnemi jagodami i należą do ptaków towarzyskich, niebojaźliwych, łagodnych i świergotliwych. Lato przepędzają na dalekiéj północy, na zimę zalatują w kraje umiarkowane. Należące tu 3 gatunki są czubate, a w ubarwieniu przedstawiają małe, międzygatunkowe różnice. J. europejska (*B. garulla*), przebywająca u nas w zimie, żywi się głównie jałowcem i jemiołą, nabiéra smaku kwiczołowego, a łatwo chwytana w rozmaite sidła, stanowi jeden z ulubionych przedmiotów łowiectwa leśnego.

Jena, miasto nad rz. Saalą, w Sasko-Wejmarskiém, siedlisko słynnego uniwersytetu, założonego w 1558 r., sławnego z wykładów filozofii (Fichte, Schelling i Hegel), biblijoteki i innych zbiorów, oraz najwyższego sądu apelacyjnego; liczy przeszło 7,800 mieszkańców. J. pamiętna jest wielką bitwą, stoczoną tutaj 14 Października 1806, w któréj Napoleon I, dowodząc armiją, liczącą 106,000 ludzi, pokonał 130,000 Prusaków. Z generałów cesarza głównie odznaczył się Davoust. Por. G. Günthera „*Jena und die Umgegend*“ (Jena 1857).

Jenec z Janowic (Jan), znakomity wódz czeski, który w r. 1472, za panowania w Czechach Władysława II Jagiellończyka, odznaczył się w wojnie przeciwko stronnikom króla węgierskiego.

Jenełajcie, jezioro w gub. kowieńskiéj, pow. szawelskim, w północno wschodniéj stronie m. Kurtowian; długie przeszło 1 wiorstę, szerokie około pół wiorsty. Dno ma gliniaste.

Jenikalska albo **Taurycka cieśnina**, łączy m. Czarne z Azowskiém. Széroka 15 w., głęboka od 18 do 85 stóp; zamarza.

Jenike (Emil), kompozytor muzyczny, ur. 1815 w Warszawie. Kształcił się w swéj sztuce u Birnbacha i Rungenhagena w Berlinie. Od 1838 mieszkał jako nauczyciel w Warszawie a późniéj czas jakiś w Łomży; † 1852 w Warszawie. Wydał kilka pięknych kompozycyj na fortepijan. Życiorys jego znajduje się w *Bibl. Warsz.* (r. 1852, tom IV). — **Jenike** (Ludwik), brat młodszy poprzedzającego, ur. w Warszawie 1818, były urzędnik najwyższéj izby obrachunkowéj. W 1838 zaczął pisywać do gazet ówczesnych. Kilka prac większych drukował w „*Biblijotece Warszawskiéj*“; 1851—60 redagował „*Księgę Świata*“, w któréj umieścił obszerny życiorys Stefana Czarnieckiego; od 1859 jest głównym redaktorem „*Tygodnika Ilustrowanego*“. Osobno wydał: „*O znaczeniu rytmu w poezyi, a mianowicie o rytmiczności języka polskiego*“ (Warsz. 1865) oraz przekłady Rottecka „*Historyja Nowożytna*“ (2 t., Warsz. 1852); Goethego „*Torquatto Tasso*“ (Warsz. 1861); „*Ifigenija w Aulidzie*“ (Warsz. 1863); „*Hermann i Dorothea*“ (Warsz. 1873); Körnera „*Zrini*“ (Warsz. 1867). Był także spółpracownikiem 28 tomowéj „*Encyklopedyi powszechnéj*“ Orgelbranda, a obecnie (1873) jest spółredaktorem *Encyklopedyi ogólnéj* Ungra.

Jenisej, rzeka syberyjska, powstaje z połączenia dwu rzek Ułu-Keme i Bej-Keme, przerzyna góry Sajańskie i wpada do m. Lodowatego. Długa 748 mil.

Jenisejsk, m. pow. gub. jenisejskiéj, nad rz. Jenisejem; 3,100 m.

Jenisejska gubernija, w Syberyi wschodniéj, dochodzi na północ m. Lodowatego, graniczy z gub. irkucką i prowincyją jakucką, 45,708 mil kw., a ludności 351,000 m. Tworzy ona rozległą równinę, zaległą licznemi bagnami, któréj najważniejszą część zajmuje *Step Jenisejski*, południowe tylko jéj okolice wydają niektóre rośliny i owoce; dla tego téż myśliwstwo i rybołówstwo stanowią główne zatrudnienie ludności. Stolicą jest m. Krasnojarsk.

Jenisejski powiat, 10,688 m. kw., a ludności 48,200.

Jenner (Edward), wynalazca szczepienia ospy, ur. 1749 Berkeley, hrabstwie Gloucester, od 1775 chirurg tegoż miasta. Piérwsze szczepienie wykonał w czasie panującéj zarazy 14 Maja 1796 i wynalazek swój ogłosił p. t. „*Inquiry in to the causes und effects of the variolae vaccinae*“ (Lond. 1798). Jako zbawca ludzkości, uzyskał 1802: 10,000, a 1807: 20,000 funt szt. wynagrodzenia narodowego, tudzież prawo obywatelstwa miasta Londynu, chociaż obok tego napotykał wiele przykrości od zazdrosnych i nieprzyjaciół. J. † w Berkeley 1823.

Jenotajewsk, m. pow. w gub. astrachańskiéj, nad Wołgą, 2,600 m., rezydencyją władzy administracyjnéj Kałmyków.—J. powiat 31,739 w. kw., a ludności 33,200.

Jensen (Piotr Andrzéj), ur. w Bergen 1812 od 1859 proboszcz Christijanii, jeden z najpłodniejszych poetów i autorów Norwegii, który oprócz kazań, pism teologicznych i pedagogicznych, napisał także znaczną liczbą dramatów oraz poczyj lirycznych i religijnych.

Jensztein (Jan z), ob. Jan z Jensztejna.

Jeran (Łukasz), pisarz słowiński, jeden z założycieli (1842) i spółpracownik czasopisma „*Nowice*“, od 1852 redaktor dziennika kościelnego *Zgod-*

nja Danica; ogłosił także kilka książek do nabożeństwa.

Jeremijada, znaczy lamentacyja, tren, na wzór trenów Jeremijasza.

Jeremijasz (*Irmjah*, *Irmjahu*), drugi z rzędu wielkich proroków Starego Zakonu, syn kapłana Hilkijasza, ur. w Anathot, pod Jerozolimą, w młodym już wieku zaczął występować jako prorok, karcąc naród właśnie w czasie największego upadku królestwa judzkiego. Wtrącony do więzienia z rozkazu Zedekijasza, uwolniony został przez Nabuchodonozora, który mu pozwolił przebywać w Judei. Później atoli udał się do Egiptu, gdzie † około 570 r. przed Chr., prześladowany przez swych ziomków. Z pism jego, proroctwa i treny znajdują się w kanonie Starego Testamentu. Mowa J., zastosowana do położenia w jakiém się znajdował, poważna, prosta, niemal bez ozdób, jak przystoi prawdziwéj boleści; staranniéj opracowana w piérwszych rozdziałach, energiczniejsza i wyższego polotu, gdzie święta miłość ojczyzny ożywia proroka i gdzie ciska złowieszcze słowa przeciw Babilonowi.

Jeremijasz II, patryjarcha grecko-kat. konstantynopolski, ur. w Akelu nad m. Czarném 1536 r., † 1594 r. Będąc metropolitą laryskim (w Tesalii), w r. 1572 po ustąpieniu Metrofanesa został patryjarchą. Był dwukrotnie składany z téj godności, z powodu sporów z Metrofanesem, Pachomijuszem i Teoleptem, którzy się z nim o patryjarchat ubiegali a ostatni oskarżał go o znoszenie się z kuryją rzymską. W r. 1593 zwołał sobór, na którym zatwiérdził erekcyję patryjarchatu w Moskwie.

Jerica (Pablo de), poeta hiszpański, ur. 1781 r. w Vittoria, słuchał najprzód prawa, potém poświęcił się handlowi; a od 1814—20, jako stronnik konstytucyi, musiał szukać schronienia we Francyi. Za powrotem do kraju sprawował kilka urzędów w sądownictwie, a 1823 przeniósł się ostatecznie do Francyi. Jako poeta, odznaczył się w literaturze hiszp. bajkami, opowiadaniami komicznemi i epigramatami. Prace jego literackie są: „*Poesias*“ (Bordeaux 1838); „*Lettrillas y fabullas*“ (tamże 1838); „*Colleccion de cuentos, fabulus etc.*“ (1831); „*Miscelanea instructiva y entretenida*“ (4 tomy, Bordeaux 1836).

Jerichau (Jens Adolf), znakomity rzeźbiarz duński, ur. 1816 w Assens na wyspie Fionii, kształcił się początkowo w akademii kopenhagskiéj a od 1838 w Rzymie; w 1849 został członkiem i profesorem akademii w Kopenhadze a późniéj i jéj dyrektorem. Najcelniejsze utwory J. są: *Herkules i Hebe*, *Myśliwy z panterą*, *Chrystus*, *Adam i Ewa po upadku*, oraz posągi: *król Dawid*, *Chrystus*, *Niewolnica*, *Anioł śmierci*, *Zmartwychwstanie i Kobieta śpiąca* (1867), Oprócz tego wykonał wiele biustów. — Jego żona, Anna Maryja Elżbieta *Jerichau-Baumann*, ur. 1819 w Warsz.; liczy się do znakomitszych tegoczesnych artystek w zakresie malarstwa. Kształciła się w Düsseldorfie. Piérwotnie malowała przedmioty z życia ludowego w Polsce (np. *Chłopi opuszczający swą wioskę*), późniéj (bawiąc od 1845 w Rzymie) opracowywała więcéj przedmioty z życia ludu włoskiego (*Scena przy studni* i *Sceny karnawałowe* i t. d.) i duńskiego (np. *Majtek suszący sieci*). Z innych jéj utworów wymieniamy: *Czytanie biblii*, *Syrena północna*, *Rozkosze matki* (1861); *Raniony żołnierz*, *Dobrzy koledzy* (1867); *Finis Poloniae* (1869). Jakkolwiek sposób jéj przedstawienia w ogóle ma w sobie coś męskiego, śmiałego, energicznego, mimto to przecież umie artystka uwydatniać i strony najczulsze, np. stosunek matki do dziecięcia, w sposób prawdziwie niewieści.

Jerlicz (Joachim), herbu Lis, ur. 1598 r. we wsi Kolenka pod Ostrogiem, rozpoczął służbę rycerską 1617 pod buławą Stanisława Żołkiewskiego, walczył 1619 przeciw Tatarom, następnie zostawał w kancelaryi Lipskiego, podkanclerzego koronnego; 1621 bił się znowu z Turkami, lecz raniony pod Chocinem, porzucił zawód rycerski; w r. 1648 podczas powstania Chmielnickiego, napadnięty w majętności swojéj Koczerowie (na Polesiu) przez Kozaków, opuścił dom i rodzinę, osiadł w monasterze pieczerskim w Kijowie a wkrótce walczył znowu pod rozkazami Stefana Czarnieckiego. Data jego śmierci niewiadoma. J. zostawił po sobie pamiętnik, p. t. „*Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia swego na tym padole świata* i t. d.“ wydany przez K. Wł. Wojcickiego (2 t., Petersburg 1853). Pamiętnik swój zaczął J. pisać jeszcze w pieczerskim monasterze a doprowadził go do 17 Kwietnia 1673 r. Kreśli w nim wierny obraz czasów za panowania Wazów i surowo karci wady ówczesne, czy to je widzi na dworze, czy wśród społeczeństwa. J. uzupełnia w wielu razach spółczesnego sobie Paska, jakkolwiek mu niedorównywa w dosadności i barwistości malowania stosunków owéj epoki. Daje J. wiele cennych szczegółów do charakterystyki Czarnieckiego i dość pełny obraz panowania Michała Korybuta.

Jerłyk albo **Jarłyk** (tatar.), rozkaz, dyplom, wydawany przez chanów tatarskich (mongolskich) książętom rosyjskim. — Obecnie zowią J. nadpis (etykietę) lub tym podobne pismo.

Jermak Tymofiejew, ataman Kozaków Dońskich, zajmował się wraz ze swoim oddziałem łupieżą nad Wołgą, aż pobity przez wojsko cara Iwana IV Wasilewicza, uszedł ze swą druzyną w góry Uralskie, skąd wsparty przez Strogonowych, bogatych kupców, przedsięwziął wyprawę do Syberyi, pokonał tam Tatarów i Woguliczan 1582 r. pod dowództwem chana Kuczuma, zdobył jego stolicę Iskier (Syberyję). W 1584 zginął w bitwie czy téż utonął w nurtach Irtysza, ścigany przez Kuczuma. W nowszych czasach wystawiono mu pomnik w Tobolsku.

Jermakowy perekop, zowie się kanał przeprowadzony nad Irtyszem, z jeziora położonego nad Wagajską Łuką, do jurtów Baigaryńskich, leżących ponad Irtyszem.

Jermołajew (Aleksander), ur. 1780 r. w Astrachaniu, † 1828 r., znawca archeologii ojczystéj, numizmatyki i filologii, zasilał swemi radami i badaniami wielu uczonych rossyjskich. Prace jego po-

zostają w rękopisie w biblijotece publicznéj petersburskiéj.

Jermołow (Aleksy), wódz rossyjski i dyplomata, ur. 1777 r. w gub. orłowskiéj, † 1861 r., odznaczył się w wojnach z Francyją od r. 1794. W r. 1817 został generał-gubernatorem prowincyi zakaukaskiéj, następnie nadzwyczajnym posłem w Persyi, gdzie z wielkiém powodzeniem występował przeciwko Anglii. Wróciwszy do urzędu, zajmował się gorliwie rozkrzewieniem handlu i kolonizacyją. W r. 1826 pobił Persów, Czeczeńców. W r. 1826 usunięty z powodu małéj przychylności ku niemieckiemu stronnictwu, przebywał w Moskwie pod dozorem policyjnym, zajmując się literaturą. Po wstąpieniu jednak na tron cesarza Aleksandra II został generałem artyleryi, członkiem rady państwa, a r. 1855 dowódcą pospolitego ruszenia. Opisał swą podróż do Persyi i wojnę 1812 r.

Jerney (Jan), historyk madziarski, rodem z Dorożmy, okręgu jaszkuńskiego, † 1855; studyja odbywał w Peszcie i Presburgu, następnie słuchał starożytności i liter. wschodnią w Wiedniu; od 1821 adwokat. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, wydał oddzielnie: „*Gondolatok a jászkürtről*“ (Segedyn 1827); „*Világositás Azsiaban a Kaukazus hegyén lakó avarok és kunsági ak nyelvének magyartalansága iránt*“ (Seged. 1828); „*Keleti utazás*“ (Pest 1852), owoc podróży odbytych w 1844 i 1845, celem zbadania byłych siedlisk Madziarów na Wschodzie; „*Magyar nyelvkincsek Arpadok korszakából*“ (Pest 1854).

Jeroboam (Jerobeam), imię dwu królów izraelskich.—**J. I** (975 — 954 przed Chr.), syn Nebata, wódz wojsk Salomona, po śmierci którego wybrany przez 10 pokoleń królem, przeciwko Roboamowi, kazał w miastach Danie i Bethelu wystawić cielców złotych, celem zapobieżenia pielgrzymkom swoich poddanych do świątyni jerozolimskiéj. Po wyjściu kapłanów do Judei, wybrał kapłanów z pośród ludu. — **J. II** (825—784), syn Joasa, odniósłszy świetne zwycięstwo nad Syryjczykami, podniósł swoje państwo do stanu kwitnącego, lecz z powodu skażonych obyczajów i niesprawiedliwości, miał sobie przez proroków Amosa i Ozeasza przepowiedziany upadek królestwa.

Jerozolima, ob. Jeruzalem.

Jerozolima nowa, miasteczko dla żydów po za okopami Warszawy, przed r. 1775 wbrew ustawom wzniesione przez ks. Aug. Sułkowskiego, marszałka rady nieustającéj; skutkiem nacisku ks. Stan. Lubomirskiego, marszałka w. kor., pomimo starań i przekupstwa żydów, rozrzucone i zniesione dnia 23 Stycznia 1776 r.

Jerrold (Douglas), humorysta i dramatyk angielski, urod. 1803 r. Sheernes, † 1857 r. w Londynie. Sprzykrzywszy sobie odrazu służbę na flocie, poświęcił się literaturze. Przez pewien przeciąg czasu żył w największym niedostatku, dopóki dramatem morskim „*Black-eyed Susan*“ (1823) nie zyskał sobie względów publiczności, a mistrzowskim dramatem „*The rent day*“ nie ustalił sławy literackiéj. Teraz szybko wydawał jedne po drugich komedyje, facecyje i melodramaty, które zjednywały mu coraz większy rozgłos i znaczny przynosiły dochód. Drukował je najczęściéj w czasopiśmie „*Punch*“. Objąwszy redakcyję „*Illustrated Magazine*“, pisał w nim „*The chronicles of Clovernook*“, które stanowią najgłówniejszą jego pracę (zbiorowe wyd. Londyn 1845). Z innych dzieł J. wymieniamy: „*Men of charakter*“ (3 t., Lond. 1838); „*Punch's letters to his son*“ (Lond. 1843) oraz utwory sceniczne: „*Time works wonders*“; *Bubbles of the day*“ i „*Retired from business*“ (1851). Od 1852 wydawał polityczny dziennik „*Lloyd's Weekly London Newspaper*“. — Jego syn *William Blanchard* **Jerrold**, ur. 1826 r., odznaczył się jako dziennikarz i dramatyk. Oprócz bijografii swego ojca „*Life and remains*“ (Lond. 1858) ogłosił znaczną liczbę komedyj i krotochfil, z których celniejsze są: „*Cool as a cucumber*“ (1850) i „*The chatterbox*“ (1859). Podczas pobytu w Paryżu napisał „*Imperial Paris*“ (1858) i „*The childern of Lutetia*“ (1864). Po śmierci ojca objął wydawnictwo „*Lloyd's Weekly Newspaper*“.

Jersey, największa z wysp grupy normandzkiéj; ma 7 mil kw. z ludnością 56,700 i miastem głównem *St.-Hellier*.

Jersey-City, miasto w północno-amerykańskim stanie Nowego-Yorku, położone nad rzeką Hudson, naprzeciwko Nowego-Yorku, ma 81,700 m., prowadzących handel z Nowym-Yorkiem.

Jerusalem (Jan Fryderyk Wilhelm), znakomity kaznodzieja, ur. 1709 r. w Osnabrück, wiceprezes konsystorza w Wolfenbüttel, † 1789, z którego prac na szczególną uwagę zasługują: „*Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion*“ (2 t., Brunświk 1785); „*Nachgelassene Schriften*“ (2 t., Brunświk 1792—93).— Jego syn Karol Wilhelm **Jerusalem**, uczeń prawa politycznego, zastrzelił się rozmyślnie r. 1772, co dało powód Goethemu, do wydania znanego powszechnie dzieła: „*Cierpienia młodego Wertherа*“.

Jeruzalem, inaczéj **Jerozolima**, po gr. *Hierosolyma*, po turecku *Soliman* albo *Kudzy Szeryf*, po arabsku *El Kods*, niegdyś stolica Judei, obecnie miasto w Turcyi Azyjatyckiéj, w ejalecie Damaszku, leży w górzystéj, na 2,400 stóp nad poziom morza wzniesionéj, ubogiéj w wodę okolicy, w odległości 6 mil od morza, a 4 mile od Jordanu. Starożytne, J. leżało na trzech pagórkach Sion (Zion), Aksa i Morija, pod Herodem przybrano jeszcze czwarty Bezetha Na każdym z pagórków była oddzielna część miasta, obwiedziona własnym murem. Mury zewnętrzne były bardzo grube (do 10 łokci) i wysokie (do 25 łokci), miały 90 wież, z początku 5, a późniéj 13 bram. Obecnie J. otoczona jest murem, wzniesionym z rozkazu sułtana Solimana w 1534. Mur ten 40 stóp wysoki i 3 szeroki, mieści w sobie 34 wież i ma obwodu blisko $^5/_8$ mili. W starożytności Jerozolima miała przeszło 120,000 m., a prócz tego w czasie wielkich świąt przybywało tu po kilkakroćstotysięcy pielgrzymów z prowincyi. Obecnie ma ona 16,000 m., w któréj to liczbie jest 7,000 żydów, przeszło 5,000 mahometan, a około 4,000 chrześcijan, przeważnie greckiego obrządku. Domy

zbudowane w części z kamienia, w części z gliny. Są niskie i niewygodne, ulice ciasne i nie wszędzie brukowane: dzielnica zamieszkała przez żydów przedstawia obraz nieporządku, największéj nieczystości i nędzy. Przemysł mieszkańców nierozwinięty, ogranicza się do tkactwa i wyrabiania pantofli. Handel dość ożywiony, szczególniéj ryżem, oliwą i świętościami, jak np. rożańcami, krzyżykami, relikwijami i t. d.—Z pomiędzy gmachów zasługują na uwagę: klasztor armeński i kościół ewangielicki na górze Sion, kościół Grobu Świętego, w którym wyznawcy rzymsko-katolickiéj, greckiéj i armeńskiéj religii mają oddzielne części dla odprawiania nabożeństwa, kościół Zbawiciela, daléj meczet muzułmański na górze Morija, i t. d.—Zasługują także na wspomnienie *via dolorosa* (droga którą Chrystus przechodził z góry Oliwnéj na Golgotę), góra Golgota, Kalwaryja, gdzie Chrystus był ukrzyżowany i inne. *Historyja.* Piérwotnie Jerozolima była w ręku Jebuzytów, którzy na górze Sion zbudowali zamek Jebus. W czasie opanowania Palestyny przez Izraelitów, w J. rządził król Adoni Zedek. Pomimo iż ten dostał się do niewoli, miasto opiérało się czas długi i dopiéro Dawid zdobył je całkowicie i znacznie upiększył. Salomon przyozdobił je wielu gmachami i wybudowawszy tu wspaniały kościół, uczynił je ważném pod względem religijnym. Po rozdzieleniu się państwa żydowskiego, J. pozostało stolicą Judy. Bogactwami swemi przyciągało wielu zdobywców, którzy kilkakrotnie je i łupili (975 Egipcyjanie, 826 Izraelici, późniéj Assyryjczycy, Egipcyjanie, Babilończycy). Zburzone przez Nebuchodonzora, zostało odbudowane za Cyrusa. Następnie było ofiarą chciwości Ptolemeusza Lagi i Antyjocha Epifanesa. Za Machabeuszów znacznie się podniosło, ale już w 64 r. zdobył je Pompejusz, który mury miasta zburzyć rozkazał; w 87 r. po Chr. opanował je przy pomocy Rzymian Herod.—Po jego śmierci Palestyna, jako prowincyja rzymska, rządzona była przez prefektów i J. było w stanie bardzo kwitnącym, aż do roku 70 po Chr., w którym z powodu powstania Żydów zostało zburzone przez Tytusa. W 118 r. odbudował je jako *Aelia Capitolina*, cesarz Hadryjan; niewolno tu jednak było Żydom się osiedlać pod karą śmierci.—Za Konstantyna W. zburzono w J. świątynie i ołtarze pogańskie, a cesarzowa Helena kazała zbudować tu kościół grobu Chrystusowego. Odtąd pozostawało w ręku chrześcijan aż do r. 638, w którym przeszło w posiadanie Arabów. W wiekach średnich licznie odwiedzane przez pielgrzymów, było jednym z powodów do wojen krzyżowych. Zdobyte przez krzyżowców 1099 r. i uczynione stolicą królestwa jerozolimskiego, było przedmiotem wielu walk, staczanych w jego okolicach. Zdobyte przez Saladyna pozostawało długi czas w ręku muzułmanów, a oddane w 1229 Fryderykowi II, wróciło już w 1244 do machometan i od 1517 r. zostaje w posiadaniu Turków.—Porów. Chateaubrianda *„Itineraire de Paris à Jerusalem“* (Paryż 1811); Plamnera *„Palästina“* (Lipsk 1888); Wolffa *„Jerusalem“* (Lipsk 1857); Lorenza *„Jerusalem“* (Kiel 1859).

Jerwina (C_{30} H_{46} N_2 O_3), alkaloid z ciemierzycy białéj (*Veratrum album*), po raz piérwszy przez Simona w r. 1837 otrzymany, krystaliczny, bezbarwny, nierozpuszczalny w wodzie, tylko w wyskoku.

Jerycho *(Hiericho)*, w starożytności handlowe i zamożne miasto w Palestynie, w dolinie Jordanu, na zachodnim brzegu téj rzeki, w pięknéj i rozkosznéj okolicy położone. J. było grodem bardzo starożytnym; w 1605 r. prz. Chr. zostało zdobyte przez Żydów, następnie było siedliskiem szkoły proroków. Herod zbudował tu wspaniały pałac królewski. Za Wezpazyjana zburzone, za Hadryjana odbudowane, nigdy już nie dosięgło dawnéj wielkości i ostatecznie w czasie wojen krzyżowych zostało zniszczone. Obecnie nazywa się *Ericha* albo *Richa* i składa się z kilkunastu chat, zamieszkałych przez Fellachów.

Jerzmanowski (Franciszek), poseł łęczycki na sejm 1773 r., oponował przeciw konfederacyi Ponińskiego: z Rejtanem i Korsakiem, posłami nowogrodzkiemi, Radoszewskim, Zarembą, Sucheckim i Tyznowskim, sieradzkiemi, Duninem, Kożuchowskim i Bokuziewiczem, łęczyckiemi. Ostatni 21 Kwietnia miał pod kontuszem laskę marszałkowską. 22 Lipca na delegacyi, wzywał do oporu, gdy poseł Rewitsky przedłożył traktat podziałowy do potwierdzenia bez zmiany. Czetwertyński, bracławski i Pruszanowski, miński posłowie, zanieśli protest do grodu. 2 Lutego 1774 ministrowie zażądali osóbną notą, aby J., Biesiekierski i Wilczewski podpisali akt rozbiorowy, grożąc że nieprzystąpią do artykułów dodatkowych. J. do końca protestował. Na reasumpcyi 27 Marca Dunin i J. zażądali rozwiązania konfederacyi wolnego sejmu, w czém ich poparł poseł łomżyński Przyjemski. Przy żądaniu turnów przez posłów łęczyckich, zakrzyczał ich Poniński, i sesyję solwował. Bronił wtedy delegacyi Kurzenicki, poseł piński. Gdy 11 Kwietnia odczytano nominacje do Rady nieustającéj, i Poniński zażądał hurtownego potwierdzenia delegacyi, zaprotestowali Lubomirski, senator, i J., Kożuchowski, Dunin, Biesiekierski, Czetwertyński, Przyjemski oraz Skirmunt i wyszli z sali. 12 Kwietnia J., Kożuchowski, Dunin i Przyjemski wnieśli do grodu manifest przeciw aktom delegacyi podpisanym przez resztę. 1788 J. należał do sędziów sejmowych, z hetmanem Branickim i Ignacym Potockim do sprawy Ponińskiego podskarbiego.

Jerzy (ś.), patron wojowników, podobno kapadocki rycerz, opiekun chrześcijan, umęczony 303; wystawiają go w postaci rycerza, przebijającego z konia włócznią smoka.—Pamiątkę jego święci kościół rzymsko-kat. 23 a grecko-kat. 24 Kwiet.

Jerzy z Podiebrad, albo *Podiebradzki*, król czeski, 1458 — 1471, ostatni i najsławniejszy z rodu krajowego, a obok tego jeden z najznakomitszych mężów swego czasu i narodu; ur. 1420 w Podiebradach, dziedzicznym grodzie ojca swego Wiktoryna Boczka z Kunsztatu i na Podiebradach († 1427),

gorliwego husyty i osobistego przyjaciela Żyżki. J. od najpiérwszéj już młodości rzucił się z całym zapałem w wir walk domowych, dzielących wówczas Czechy na dwa stronnictwa: królewskie (katolickie) i narodowe (husyckie). Za panowania Zygmunta († 1437) J., podobnie jak i cała jego familija, należał do partyi umiarkowanéj, łączącéj się z królewską. Jako 14 letni młodzieniec w pamiętnéj bitwie pod Lipanami (1434) walczył po stronie panów przeciwko Taborytom. Lecz już podczas wyboru nowego króla (1438) J. jest jednym z wodzów partyi narodowéj, która, odrzucając Alberta Rakuskiego, wybranego przez panów katolickich, Pragę i Kutnohorę, powoływała na tron czeski Kazimierza Jagiellończyka. W wynikłéj z tego powodu walce, uratował J. 1438 przywódców partyi narodowéj od pewnéj porażki, dał odsiecz Taborowi i zmusił Alberta do cofnięcia się do Pragi. Od téj chwili datuje się wziętość J., który po Hynku Ptaczku z Pirkszteina uważany jest za przywódcę stronnictwa. Gdy po † Alberta (1439) Ptaczek został regentem w imieniu małoletniego króla Ludwika Pogrobowca, J. powierzono ważny urząd starosty (hejtmana) pow. bolesławskiego. Po † Ptaczka (1444) nietylko że i pow. kourzymski powołał J. na swego starostę, ale i na zjeździe, odbytém przez stronników Ptaczka w Kutnéj Horze, poddali mu się wszyscy jako *„najstarszemu“*. Takim sposobem 24 letni J. stanął na czele utrakwistów, stanowiących wtedy większość narodu czeskiego. Na tém stanowisku zjednoczył ściśléj stronnictwa narodowe i starał się o stłumienie niezgód domowych. Gdy *jednota czasławska* (obywatele pow. kourzymskiego, czasławskiego, chrudimskiego i hradeckiego), wybrała go 1448 swym starostą, J. żeby i faktycznie dojść do władzy, będącéj na ten czas w ręku utrakwistów zimnych, przechylających się ku Rzymowi, przywódca których najwyższy burgrabia Menhart z Hradca, był ślepém narzędziem w ręku Ulryka z Rozenberku, postanowił zająć Pragę a z nią i najwyższe urzędy. W tym celu zebrał wojsko, pod pozorem wyprawy na Fryderyka Saskiego, nagłym napadem zdobył 1448 Pragę, wziął do niewoli Menharta, wypędził panów i urzędników katolickich, a na ich miejsce ustanowił nowych, niezwracając przytém uwagi na wyznanie i zmusił stolicę do uznania siebie za wielkorządcę Czech. Wynikła z tego powodu walka z Ulrykiem z Hradcu zakończyła się 1450 wypuszczeniem na wolność Menharta, po czém J. wyprawił się na Fryderyka, margr. miśnijskiego, żeby go ukarać za wzięcie udziału w téj walce, dotarł do Lipska i zdobył Gerę. Wtedy Ulryk z Rozenberku ustąpił ze sceny politycznéj, a J. 1452 uznany został przez cały kraj za namiestnika; tegoż roku wziął Tabor, położywszy przez to koniec téj sekcie i państwu w państwie, pod Budiejowicami pogromił resztki jednoty pańskiéj katolic. Władzę swę zachował i po koronowaniu Władysława (1453), po † którego (1457) był jednomyślnie wybrany na króla i koronowany 7 Maja 1458. Wybór króla utrakwisty sprawił wielką radość w Czechach, wywołał jednak opór w Morawii a tém bardziéj w Szlązku i na Łużycach, tak że J. musiał orężem zdobywać władzę. Po krótkim oporze, był przyjęty w Bernie, musiał jednak zdobywać Igławę; dalszéj wyprawie na Szlązk przeszkodziła walka z Albertem, bratem cesarza, zakończona wkrótce pokojem w Wiedniu. W tym czasie i w Węgrzech szlachta powstała przeciwko królowi Maciejowi (Matyjaszowi), ofiarując koronę J., a gdy ten jéj nieprzyjął, cesarzowi Fryderykowi III, który chcąc zapewnić sobie pomoc J., wszedł z nim w najserdeczniejsze stosunki i wspiérał gdzie mógł. Gdy w następstwie uznali J. za króla papieże Kalikst III a potém Pius II, i gdy na zjeździe chebskim (1459) wszedł w stosunki familijne z ks. saskiemi i brandenburskiemi, zwolna poddały się władzy J. Szlązk i Łużyce; tylko Wrocław trwał daléj w uporze. W tym czasie i w Rzeszy niemieckiéj, trapionéj walką pomiędzy książętami, zwrócono oczy na J., i chciano go, jako króla rzymskiego, postawić na czele obok cesarza Fryderyka; zamiar ten nieprzyszedł do skutku, rezultatem jednak jego było ponowienie zgody z Maciejem węgierskim, zerwanie stosunków z cesarzem i walka z margr. brandenburskiem, w skutek któréj i Dolne Łużyce 1462 przyłączyły się do Czech. Na ogólne żądanie narodu wyprawił J. poselstwo do papieża z prośbą o potwierdzenie kompaktatów. Jednakże Pijus II odmówił spełnienia tego i nawet, gdy J. rozkazał aresztować legata papieskiego Fantina, 1463 uznał go publicznie za kacerza i mimo wstawiennictwa cesarza i innych książąt rzucił nań klątwę. Nastąpiło zupełne zerwanie z kuryją rzymską. Następca Pijusa Paweł II jeszcze ostrzéj powstał przeciwko J., podburzył Wrocław i szlachtę do powstania przeciwko husyckiemu królowi. Utworzona 1465, za przywodem najwyższego burgrabiego Zdeńka ze Szternberku, jednota pańska, wspiérana przez papieża i cesarza, dążyła, choć bez skutku, do wznowienia walki religijnéj w Czechach. 1466 wtargnęła nawet wyprawa krzyżowa niemiecka do Czech, lecz była do szczętu zniesioną. Papież ponowił klątwy i skłonił Macieja węgierskiego do najścia Morawii. J. protestował publicznie i odwołał się do soboru powszechnego, przywołał z wygnania Taborytów i upokorzył zbuntowanych poddanych, pobił wojska krzyżowców szląskich i niemieckich i gdy go zdradził cesarz Ferdynand, zawarł korzystne dla siebie zawieszenie broni. 1467 Wiktoryn, syn J., wpadł do Austryi i spustoszył ją; również i Węgrzy, otoczeni pod Wilemowém, zmuszeni do proszenia o zawieszenie broni. Niezważając na szlachetność J. już następnego roku (1468) zdradził go kr. Maciéj i kazał się koronować w Ołomuńcu na kr. Czech i margr. Morawii. W odpowiedź na to zwołał J. 1469 sejm do Pragi i zalecił zgromadzonym stanom za swego następcę Władysława Jagiellończyka, z pominięciem własnych synów. Wtedy oprócz Polski stanęli po stronie J. tak cesarz, jako i katoliccy jego poddani i Węgrzy z łatwością byli przymuszeni do żądania pokoju. Wkrótce potém † J. 1571. Por. Palackiego *„Diejiny“* t., IV i Jordana *„Das Königthum Georg von Podiebrad“* (Lipsk 1871).

Jerzy (Wilhelm), książe na Brzegu, ostatni z Piastów; po dziewięciomiesięcznem panowaniu zmarł r. 1675, w 15 roku życia, jak wieść niesie, otruty.

Jerzy, imię 4 królów angielskich.—**Jerzy I** (Ludwik), król Wielkiéj Brytanii i Irlandyi, 1714—27, i elektor hanowerski od r. 1698, urodz. 1660 r. w Hanowerze, syn Ernesta Augusta Lüneburgskiego, potém elektora hanowerskiego i słynnéj z mądrości Zofii z Palatynatu, wnuczki króla angielskiego Jakóba I. Zaślubił 1682 Zofiję Dorotę, córkę ostatniego księcia Celle, skutkiem czego pozyskał 1705 kraje cellijskie. Małżeństwo to było z winy samego Jerzego bardzo nieszczęśliwe, i dla tego królowa została 1694 uwięzioną na całe życie. W r. 1698 Jerzy odziedziczył Hanower, a 12 Sierpnia 1714, jako najstarszy syn Zofii wstąpił na tron angielski i w jego osobie dom hanowerski przyszedł do posiadania korony Wielkiéj Brytanii. Ukoronowany 31 Paźdz., rozwiązał gabinet torysów Oxforda (ob.), postawił whigów u steru rządu pod kierunkiem Walpole'a (ob.), krwawo stłumił 1715 powstanie Stuartów, tępił Jakobitów (ścięcie adwokata Loyer 1723), ustanowił siedmioletnie trwanie parlamentu, zatrzymał nadal stałe wojsko i na zewnątrz rozwinął tak energiczną politykę, że zapewnił Anglii przeważne w Europie stanowisko. **J.** nie lubił przebywać w Anglii, nie nauczył się nawet dobrze języka angielskiego i corocznie wyjeżdżał do ulubionego Hanoweru, dla którego podczas wojny północnéj zjednał Bremen i Verden; † w Osnabrück 1723; pochowany w Hanowerze. — **Jerzy II** (August), król Wielkiéj Brytanii i Irlandyi, elektor hanowerski, 1727—60, syn i następca poprzedn., ur. 1683 r. Wstąpił na tron 1727; podobnie jak ojciec opiérał się na stronnictwie whigów, a ministrowie Walpole i Chatham otoczyli blaskiem jego panowanie. Mężny osobiście, walczył już 1708 r. pod dowództwem Marlborougha i 27 Czerw. 1743 odniósł pod Dettingen zwycięstwo nad Francuzami. Wielkie powstanie Jakobitów w r. 1745 uśmierzył jego syn, książę Cumberland. Pod koniec swego panowania popadł w wojnę z Francyją, któréj końca nie doczekał. Uczynił on bardzo wiele dla marynarki angielskiéj. W Hanowerze, do którego szczególne miał upodobanie, założył uniwersytet w Gettyndze. Pod jego rządami założono również Muzeum Brytańskie. Um. nagle 1760 r. w Kensington. Ożeniony był od 1705 z Wilhelminą Karoliną, ks. Ansbach (ur. 1683 r., † 1737), która wywiérała nań wpływ przeważny i zostawiła mu ośmioro dzieci. Z najstarszym swym synem Fryderykiem Ludwikiem, ks Walii (ur. 1707, † 1751), żył w jawném i największém poróżnieniu.—**Jerzy III** (Wilhelm Fryderyk), król Wielkiéj Brytanii i Irlandyi, 1760—1820, do 1815 elektor, a odtąd król hanowerski, ur. 1738, wnuk poprzedn., a syn Fryderyka Ludwika, ks. Walii i Augusty, ks. Sax-Gotha, wstąpił na tron po swym dziadku 1760. Otoczony torysami, powołał do władzy ministeryjum Bute, a następnie ministeryjum Grenville i North; po nieszczęśliwiéj wojnie z północno-amerykańskiemi osadami, whigowie przyszli do steru rządu i król przymuszony był przyjąć gabinet Foxa, który atoli nie zdołał się długo utrzymać. Późniéj za gabinetu Williama Pitt i jego następców prowadził długoletnią walkę z rewolucyją francuską i z cesarstwem, w ciągu któréj wewnątrz kraju, a mianowicie w Irlandyi, surowe sprawował rządy. Jeszcze w 1765 r. objawiały się w królu symptomata choroby umysłowéj, która w r. 1810 zamieniła się na wyraźne obłąkanie, skutkiem czego książę Wallii 10 Stycz. 1811 ogłoszony został regentem. W końcu ociemniawszy zupełnie, † **J.** w Windsor 1820. U ludu nie miał **J.** żadnéj popularności i z tego powodu wykonano kilka na jego życie zamachów (1786, 1796, 1800), których król szczęśliwie jednak uniknął. Życie prywatne prowadził **J.** wzorowe; najchętniéj przestawał z rodziną, w chwilach wolnych zajmował się gospodarstwem wiejskiém. Za jego panowania doszła Wielka Brytania szczytu swego rozwoju i zajęła najpotężniejsze stanowisko między mocarstwami świata, co wszakże przypisać należy nie tyle polityce króla, ile raczéj wielkim wypadkom spółczesnym, znakomitym mężom stanu i utalentowanym wodzom. Strata Ameryki była wynagrodzoną zdobyciem Indyj, zajęciem przylądka Dobréj Nadziei, wysp Jońskich i t. d. Ożeniony 1761 r. z Zofiją Karoliną, ks. Meklenburg-Strelicką (ur. 1744, † 1818), miał 7 synów: swego następcę Jerzego IV, Fryderyka ks. York (ob.), Wilhelma Henryka ks. Clarence, późniejszego króla Wilhelma IV (ob.), Edwarda ks. Kent, († 1820), ojca królowéj Wiktoryi, Ernesta Augusta (ob.) ks. Cumberland, późniéj kr. hanowerskiego; Augusta Fryderyka ks. Sussex (ob.), Adolfa Fryderyka ks. Cambridge (ob.) i 6 córek.—Porów. Aikina „*Annals of the reign of king George III*“ (2 t., Lond. 1820); Hughesa „*History of England from the accession of George III*“ (7 t., Lond. 1836); Broughama „*Historical sketch of statesmen who flourished in the time of George III*“ (Lond. 1839); Masseya „*History of England during the reign of George III*“ (4 t., Lond. 1861—63).—**Jerzy IV** (Fryder. August), król Wielkiéj Brytanii, Irlandyi i Hanoweru, 1820—30, syn poprzedniego, ur. 1762. Przy wrodzonych zdolnościach duszy i ciała otrzymał surowe ale staranne wychowanie i klasyczne wykształcenie. Doszedłszy pełnoletności, wystąpił jako skończony gentleman i przyjaciel opozycyjnego stronnictwa whigów. Wkrótce jednak okazał się marnotrawcą, graczem i libertynem. Potajemny jego związek małżeński z piękną wdową wyznania katolickiego Fitzherbert oraz długi, wynoszące $^1/_2$ mil. funt. szter., były powodem gorących rozpraw w parlamencie. Książę tracił przez to szacunek u narodu. Pod warunkiem, że zapłacą długi i powiększą apanaż, zawarł 8 Kwietnia 1795 prawny związek z krewniaczką swą, Karoliną ks. Brunświcką, ale już 1796 rozłączyli się małżonkowie. Mimo wzgardy, okazywanéj **J.** przez lud, objął on z powodu nieuleczonéj słabości ojca regencyję 10 Stycz. 1811, powierzył ster rządu torysom i ściągnął na się tym sposobem nienawiść dotychczasowych przyjaciół whigów. W parlamencie ciężko został dotknięty rozprawami o prowadzeniu

się swéj żony. W ruchliwéj epoce 1813—14 przebywał w Anglii i przedsiębrał wielkie budowle, które, pożerając ogromne sumy, zdradzały raczéj przepych, aniżeli smak i gustowność. Po pokuju paryskim czynny brał udział w układach politycznych i okazywał się bardziéj konstytucyjnym od swych ministrów. Na kongresie wiedeńskim żądał jako regent hanowerski nadania konstytucyi państwom niemieckim i nie chciał przystąpić do świętego przymierza. W tymże czasie objął opiekę nad książętami i ziemiami brunświckiemi i złożył ją po dojściu do pełnoletności księcia Karola 1823 r. Uległość jego dla torysów tak wielkie obudziła w narodzie niezadowolnienie, że wywoływała powstania ludu i owę w parku St.-James groźną napaść rozjątrzonego pospólstwa, przed którém jednak umknął regent szczęśliwie. Po śmierci ojca (29 Stycz. 1820) koronował się z niesłychanym przepychem 19 Lip. 1821. Śmierć małżonki (Sierp. 1821), któréj odmawiał praw i tytułu królowéj, uwolniła go od przykrych skutków prowadzonego właśnie procesu. Po śmierci Castlereagha (Sierp. 1822) postawił na czele rządu liberalny gabinet Canninga, a gdy ten umarł, powołał do steru władzy Wellingtona, z którym, mimo emancypacyi katolików, poczęła się reakcyja w polityce zewnętrznéj (ob. *Wielka Brytanija*). Hanowerowi (ob.) nadał konstytucyję 1819. Schorzały żył J. pod koniec panowania w zupełném odosobnieniu w Windsorze i † 1830 tamże. Ponieważ jedyna jego córka Karolina i starszy brat, książę York, pomarli bezdzietnie, przeto wstąpił na tron drugi jego brat Wilhelm IV (ob.). Por. Wallace „*Memoirs of the life and reign of George IV*“ (3 t., Lond. 1832); Karolina Bury „*Diary illustrative of the times of George IV*“ (2 t., Lond. 1838); książę Buckingham „*Memoirs of the court of the Regency*“ (Lond. 1856); „*Court of George IV*“ (Lond. 1858).

Jerzy V (Fryderyk Aleksander Karol Ernest August), **król hanowerski** 1851—1866, książę Cumberland, jedyny syn króla Ernesta Augusta (ob.), urodz. 1819 roku w Berlinie. Pod okiem matki swéj otrzymał staranne wychowanie i okazywał wiele zdolności jako kompozytor muzyczny. Chorując długo na oczy, zaniewidział całkowicie 1840 roku. W 1843 r. ożenił się z Maryją, księżniczką altenburgską (ur. 1818) a po śmierci ojca (18 Listop. 1851) wstąpił na tron i w ogłoszonym patencie zapewnił nienaruszalność konsystucyi krajowéj. Mimo to wszakże, wyrobiwszy sobie urojone pojęcie o władzy monarszéj, przeceniając oraz własne zdolności i swą potęgę, dążył bezustannie do ugruntowania rządów osobistych. Przeciw Prusom żywił zawsze największą nieprzyjaźń. Dla tegoż w 1866 r. stanął po stronie Austryi, ale zwyciężony w bitwie pod Langensalza (27 Czerw. 1866), wyzuty przez Prusy z własnego królestwa, zamieszkuje w Hietzingu pod Wiedniem, nie przestając wszelkimi możliwymi sposoby działać na szkodę Prus. J. lubi zajmować się sprawami teologicznemi; w dawném swém królestwie popiérał nowoczesny ortodoksyjny luteranizm i przestrzegał ściśle praw kościoła katolickiego. Żona jego przeszła podobno na katolicyzm 1871. (Ob. także *Hanower*, historyja).

Jerzy Brodaty, książę saski, 1500—39, ur. 1471 r., syn Albrechta Odważnego (des Beherzten) i Zedeny Czeszki, sprawował kilkakrotnie rządy w imieniu nieobecnego ojca, a sam wstąpił na tron 12 Wrześ. 1500. Jakkolwiek nie była mu wstrętną reforma religijna, sądził jednak, że ona tylko przez papieża i sobór może być z pożytkiem zaprowadzoną, i dla tego téż, obrażony przez Lutra, występował gorliwie i surowo przeciwko jego zasadom. Małżonką jego była od 21 List. 1496 Barbara, królewna polska (ur. 1478 r., † 1534). W żałobie po śmierci małżonki i ośmiorga dzieci zapuścił książę brodę i téj już nigdy nie golił. Po jego zgonie, korona saska przeszła na jego brata, Henryka Pobożnego, gorliwego stronnika reformacyi.

Jerzy (Fryderyk Karol Józef), wielki książę meklemburg-strelicki, ur. w Hanowerze 1779 r., trzeci syn wielkiego księcia Karola Ludwika Fryderyka, z piérwszego jego małżeństwa z Fryderyką hesko-darmstadzką, wstąpił na tron po swoim ojcu 6 List. 1816 i zaślubił 12 Sierp. 1817 Maryję, ks. hesko-kasselską (ur. 21 Stycz. 1796). Zniósł poddaństwo, ozdobił wspaniale stolicę swego państwa, założył wiele zakładów pożytecznych, podniósł rolnictwo i oświatę kraju. Podczas ruchów politycznych 1848 złączył się z Prusami i nie udzielił żadnych koncesyj, przez inne rządy czynionych. Opór jego przeciwko nowéj konstytucyi bratniego kraju Szwerynu przyczynił się wielce do jéj uchylenia. J. † 1860, zostawiwszy tron najstarszemu synowi Fryderykowi Wilhelmowi.—Drugi jego syn, książę *Jerzy*, ur. 1824 r., generał rossyjski, od 1851 zaślubiony z wielką ks. Katarzyną (urodz. 28 Sierp. 1827), córką w. ks. Michała, znany jest jako posłannik rossyjski podczas zawikłań wschodnich.

Jerzy I (Chrystyjan Wilhelm Ferdynand Adolf), król Hellenów od 1863, drugi syn Chrystyjana IX, króla duńskiego i królowéj Ludwiki, urod. 1845 r. Do wstąpienia na tron grecki nosił imię Wilhelma. Kształcił się w Kopenhadze i wstąpił do służby wojskowéj w marynarce duńskiéj. Podczas pobytu w Londynie 1863 przedstawiony przez rząd angielski za zgodą Francyi i Rossyi na kandydata do tronu greckiego, jednogłośnie obrany został królem przez zgromadzenie narodowe helleńskie 30 Marca 1863 pod imieniem Jerzego I. Wybór jego przyspieszył wcielenie wysp Jońskich do Grecyi. Jerzy I zrzekłszy się wszelkich praw do tronu duńskiego na korzyść młodszego rodzeństwa, stanął w porcie Pireus 30 Paźdz. 1863 a 31 Paźdz. zaprzysiągł konstytucyję i objął rządy kraju. (ob. *Grecyja*). Żonaty jest z córką w. ks. Konstantego Mikołajewicza.

Jerzy (Wiktor), książę Waldeck, ob. Waldeck.

Jerzy (Fryderyk Wilhelm Ernest), książę pruski, syn ks. Fryderyka i Ludwiki, ks. anhalt-bernburgskiéj, ur. 1826 r. Od 1866 generał kawaleryi w armii pruskiéj. Ks. Jerzy zjednał sobie rozgłos całym szeregiem prac dramatycznych, które ogła-

grał pod pseudon. *Jerzego Conrada*. Niektóre z nich znalazły powodzenie na scenach niemieckich, mianowicze „*Phädra*“ (dramat, grywany i na scenie warszaws.), „*Kleopatra*“ i „*Wo liegt das Glück*“. Z innych jego utworów chwalą także: „*Don Sylvio*“, „*Die Marquise von Brinvilliers*“, „*Electra*“, „*Yolanthe*“, „*Der Alexanderzug*“, „*Lurley und Katarina Poisin*“.

Jerzy, imię książąt Rusi Czérwonéj.—**Jerzy I**, bliżéj nieznany, wspominany jest przez Jerzego II w szeregu przodków, „nasz pradziad Daniel syn Romana (ob.) i Lew Daniłowicz (ob.), Jerzy „nasz dziad“ lub poprzedników, Roman († 1205), Daniel († 1264), Lew, Jerzy (1216), Andrzéj“ (zmarły z Lwem koło 1324).—Por. akty u Karamzina wyd. polskie, IV n. 268.—**Jerzy II**. Bielowski (*Monum.* II, 620—629), uważa że Janko z Czarnkowa pomyliwszy tylko synów Trojdena, księcia mazowieckiego, stryjeczno-stryjecznego brata Kazimierza W., Jerzym nazwał Bolesława, syna tegoż Trojdena i Maryi, córki Lwa ruskiego. Ten to Jerzy Bolesław po śmierci Lwa i Andrzeja koło 1324, a przed 1327 r. (ob. list. Jana XXII do Łokietka u Naruszew. 8, 201, por. 184—185 noty), zaczął panować, jako i jego krewniacy, pod opieką Tatarów. Jako Georgius, dux Russiae, zostawał w ciągłych stosunkach z zakonem krzyżackim (1325, 1327, 1334, 1335), przybiérał téż tytuł *Georgius natus dux totius Russiae minoris*, *Dominus Georgius rex Russiae* i *Princeps Laodimiriae*. Jego krewniakiem tytułował się Sieghard ze Szwarcburga, komtur z Birglau, podobnie jak Ziemowita kujawskiego, brata Łokietka, Günther ze Szwarzburga (Caro *Gesch. Pol.* II, 221, n. 1), oczywiście udawadniając tym rodowód mazowiecki Bolesława Jerzego. Zrazu papież był zmuszony nalegać na Łokietka, by ten swego *pronepotem nobilem ducem Boleslaum*, powstrzymywał. W końcu nastąpił przewrót, bo 1340 roku Rusini otruli Bolesława Jerzego za jego gwałtowne dążności ortodoksyjne. Był on żonaty z siostrą rodzoną Anny Aldony, żony Kazimierza W., a córką Gedymina (ob.), imieniem Maryją (Naruszewicz 9, 69, n. 1). Tytułu mu zaprzeczał Henryk Sagański. Po jego zgonie Lubart Jawnuta i in. ks. litewscy zawarli dwuletnią umowę z Kazimierzem W., książętami Mazowsza Ziemowitem i Kazimierzem, pod warunkiem, że do Polski odejdzie Lwów, Litwini zajmą Włodzimierz, Łuck, Bełz, Chełm i Brześć, a Jerzy Narymuntowicz (ob.) obejmie Krzemieniec. Zamków jednak nie będą wznosić, ani z sobą się swarzyć, a w razie czego zdadzą się na pośrednictwo Węgrów (Kromera *Inwentarz dyplomatów kor.*). Jednocześnie Benedykt XII, 1 Sierpnia ogłosił krucyjatę na pogan a 16 Sierp. 1340 pisał do Uzbeka, dziękując mu za dary jego, jego żony Tajdoli i syna Innibeka, przysłane sobie z wezwaniem, aby poprzestał waśni z królami Polski i Węgier, zdając się na papieskie pośrednictwo. Chciał tym sposobem zapobiedz wtargnięciu Tatarów na Ruś Czérwoną, o czém pisał Łokietek 1314 do Jana XXII, domagających się od Kazimierza W. zwykłéj daniny. Najazd mimo to nastąpił, a gdy Węgrzy i Polacy udali się po pomoc do cesarza Ludwika, piérwszym odpowiedział, że wolałby język Karola d'Anjou pozréć, niż w czémkolwiek być pomocą, a Kazimierzowi W., „królowi Krakowa“, że „królowie możni i dzielni niech sami się bronią“. Tatarzy pobici na głowę, zdaje się pod Lublinem, cofnęli się, w popłochu i uszli do Prus, kędy ich Krzyżaki wycięli. Dopiéro 1364 Kazimierz W. uzyskał od papieża zwolnienie z układu z książętami litewskiemi (Mosbach *Wiadom.* 43—45, por. *Monum.* II, 631, 860).

Jerzy I, książę słucki, syn Szymona, wnuk Michała Olelkowicza, a praprawnuk Włodzimierza Olgierdowicza, z matką swą Anastazyją, przez Lingwena także Olgierdówną, piérwszą *księżną słucką* po mężu, bronił się w Słucku przeciw Tatarom 1505, a potém przeciw Michałowi Glińskiemu, który jako jego opiekun i ojczym chciał zbudować królestwo litewskie. 1511 z Andrzejem Niemirowiczem, namiestnikiem kijowskim, pobił Tatarów pod Kijowem; 1529 ożenił się z Heleną, córką Mikołaja Radziwiłła, kanclerza litew. i woj. wol., i za wstawieniem się Zygmunta Augusta 1531 r. uzyskał pozwolenie od papieża, żeby nietylko synowie szli w wierze za ojcem, ale żeby córki były chrzczone *alternatą*. Z niéj miał *Szymona*, męża Halszki z Ostroga i *Jerzego II*, do którego pisał 1558 w sprawach duchownych Zygmunt August. Po jego zgonie, niewezwany sam jeden na konwokacyję przez radę koronną w Krakowie, powoływał się na swo prawa do zasiadania w senacie. Pozwolili mu na elekcyi zasiąść tam, gdzie siadywał dawniéj, t. j. przy biskupie wileńskim (gdzie Radziwiłł Mikołaj od 1560 zasiadał). Niestanął jednak na elekcyją, na któréj, lubo potomek jedyny Olgierda, ni jednego głosu niezyskał. Snać mimo że pisał się księciem na Słucku *z bożéj łaski*, zblakła gwiazda Olgierda. **J. II** ożenił się z Katarzyną Tęczyńską, i miał 3 synów: Jerzego, Aleksandra i Szymona, którym Strykowski swą kronikę dedykował. Aleksander i Szymon przyjęli katolicyzm i † 1591—93. Piérwszy pochowany u jezuitów w Krakowie, drugi w Lublinie, podobno fundator lubelskiego klasztoru jezuitów, a mąż Zofii Meleckiéj hetmanówny. Obaj bezdzietni. Trzeci Jerzy 1584 już przywiesił nawet herb ruski nie pogoń; jego córka Zofija stała się przedmiotem sporów Chodkiewiczów i Radziwiłłów, jako *ostatnia z książąt słuckich*. Poszła za Janusza Radziwiłła, † 1617 r.

Jerzy, syn Lingwena albo Lichwena=Szymona, namiestnik nowogrodzki i książę mścisławski, 1422 r. podpisał traktat melneński między Koroną Litwą i Krzyżakami, 1428 towarzyszył Witoldowi w wyprawie na W. Nowogród, który mimo to prosił potém Świdrygiełłę o J. za namiestnika 1432 gdzie uciekł z więzienia, w jakie go wtrącił Zygmunt Kiejstutowicz w Oszmianie. 1438 podejmował księcia Cleve, który przez ziemie zakonu i Ruś jechał do Palestyny. Po objęciu władzy przez Kazimierza Jagiellończyka na Litwie, J. wrócił 1440 na Litwę, i od w. księcia dostał ojcowskie księstwo w Mścisławiu, lecz w przejeździe Smoleńszczanie

okrzyknęli go hospodarem; on zajął jeszcze Witebsk i Połock. Gdy Kazimierz Jagiellończyk zbrojnie swą władzę w tych miastach przywrócił, Jerzy uciekł do Moskwy, wnet trapiony tęschnicą, przez Jana Gasztolda, swego kuma, uzyskał powrót 1442—43, do Mścisławia, a 1444 napowrót rządził w Nowogrodzie z ramienia w. ks. Znów jednak ogłasza się stronnikiem Michała, syna zabitego Zygmunta Kiejstutowicza, uchodzi do Prus, Moskwy 1445. Za wstawieniem Krzyżaków odzyskuje Mścisław, ale już rezyduje na łasce w Nowogrodzie, skąd jeszcze 1447 wyprawił się do Wilsnaku *zum heiligen Blute*. Niedługo potém †. Z Zofii miał *Iwana*, który rządził w Mścisławiu, † 1490—1495, jako ostatni Lingwenowicz. Z Julijany pochodzące 2 jego córki Anastazyja i Julijana poszły za książąt słuckich i zasławsko-litewskich (por. Stadnicki, *Bracia Władysława Jagiełły*).

Jerzy Narymuntowicz, r. 1341 objął zamek krzemieniecki po Jerzym II (Kromer *Inwentarium*) *in sequestro*, o ile się zdaje z ziemią bełską. Janko z Czarnkowa przynajmniéj go tytułuje księciem bełskim (*Mon* II 631). Roku 1365—66 na dokumentach Kazimierza W. występuje Jerzy dux Livonie (Mosbach *Wiad.* 46). Bielowski okazał, że Livivia nazywano Lwów (Mon. II 860 885), który 1353 o ś. Trójcy Litwini spustoszyli, a który od 1340 zostawał w ręku Kazimierza W. (ob. Jerzy II książe czerwonoruski). W r. 1349 obtinuit Russiam Kazimierz 1350, spustoszyła ją Litwa a 1351 ruszył Kazimierz na Livoviam ale niczego niedokonał. Wnosić stąd wypada, że Livovia jestto wołyńskie czyli włodzimierska ziemia (Długosz II 1150) i Jerzy pisał się jéj księciem. 1366 nastąpił układ między Kazimierzem W. a Litwą (Naruszewicz 9, 245, Szajnocha *Jadw. i Jag.* ed. 2 III 367). Lubart wziął ziemię łucką (Luceorensis) z swemi zależnościami (Stożek, Daniłów, Zakamień Szumesk, Ostog Połonna, Miedzyboże) oraz włodzimierską (Wetły, Żbaraż, Czarny Horodek, Kamień i Mielnica), Kazimierz W. wziął zamki: Łuck, Włodzimierz (na znak supremi dominii) z ziemiami miast: Horodel, Luboml, Turzymsk, Raten, Koszer, Włuczym, a nadto Krzemieniec, Boreml, Olesko, Bełż, Grabowiec, Chełm, Szczebrzeszyn i Łopatyn. Czasu wojny w. książe Lubart i król będą sobie pomagać, komisyja mieszana, złożona z Krota, lubelskiego podkomorzego i Rafała, komornika królewskiego, oraz Olizara od Olgierda, a od Lubarta Iwana Modłyszyńskiego rozsądzać miała w Horodle sprawy graniczne, stosownie do narodowości odp. prawami. Połów ryb, zwierząt i produktów na obcéj ziemi zabroniony. Wreszcie Kazimierz W. zrzekał się praw do Brześcia i Kamienicy, Drohiczyna, Mielnika, Bielska oraz Kobrynia.—Mimo to Jerzy r. 1366 dostaje Chełm, 1373 spólnie z Kiejstutem i Olgierdem, jako książe bełski, przekroczyli San dotarli do Tarnowa, gdzie spłoszyli wdowę po Michale Tęczyńskim, kasztelanie wislickim, oraz Pietrasza, syna Cztunowego, a brata arcybiskupa Janusza; 1377 Ludwik Węgierski obległ Bełż, a Chełm zdobył. Za pośrednictwem Kiejstuta poddał się J. Ludwikowi, który dał mu za Bełż Lubaczów i 100 grzywien z dochodów Bochnii (*Mon.* II 631, 675, 679). 1379 bawił w Nowogrodzie, 1386 towarzyszył Jagielle do Krakowa (ib. 912), 1386—7 podpisywał dokument jako książe bełski (*Panow. Jag.* I 6,501).

Jerzy, zwany *Hamartolos*, mnich byzantyński, żyjący w IX w., napisał kronikę od stworzenia świata do r. 842, t. j. do panowania Michała III, którą za cesarza Konstantego Porfirogenity jakiś logotet, najprawdopodobniéj Szymon Metafrastes, doprowadził do śmierci Romana I, t. j. do 948 r. Z kroniki téj korzystali często późniejsi pisarze, wypisując najczęściéj ustępy lub przerabiając je; zachowała się ona w wielkiéj liczbie rękopisów, należących do dwu redakcyj: starszéj i nowszéj. Najlepsze wydanie sporządził Muralt (Petersburg 1859). Obie redakcyje przełożone są na jęz. staro-słowiański, starsza, dochowana w ręk. z XII lub XIII w., prawdopodobnie przez kronikarza kijowskiego Nestora, który wiele z niéj wypisał w swéj kronice; nowsza w ręk. z XIV w. Por. *„Abhandlungen der böhm. Gesellschaft der Wissensch.“* (z 1848).

Jerzy Czerny, ob. Karadziordżia.

Jerzy Franza, historyk byzantyński, ur. 1401 w Konstantynopolu, † w klasztorze na wyspie Korfu; zostawił po sobie *Kronikę Konstantynopolską* od 1259 do 1477.

Jerzy Pizyda (*Pisides*), żyjący w VII w., po Chr., autor poematu jambicznego o stworzeniu świata, sławnego niegdyś pod nazwą *Hexameronu*, ale dziś zapomnianego; pozostało zeń zaledwie kilkaset wierszy. Inne jego dzieła jak: *„Wyprawa Herakliusza przeciw Persom“* *„O próżności życia“* i t. d., zamieszczone są w *Kolekcyi byzantyńskiéj*.

Jerzy Synkellos, historyk grecki, żyjący pod koniec VIII w., zostawił po sobie *Chronografiję*, dochodzącą do r. 294 naszéj ery.

Jerzy z Trebizondy, pisarz grecki, ur. 1396 na wyspie Krecie, przybył do Włoch około 1420 jako nauczyciel języka greckiego, filozofii i retoryki i osiadł w Wenecyi; późniéj przeniósł się do Rzymu, gdzie papież Eugenijusz IV polecił mu tłumaczenie różnych dzieł z języka greckiego na łaciński. Z tych jego przekładów znamy *Problemata* i *Retorykę* Arystotelesa, *Almagesta* Ptolomeusza oraz *Księgi* Platona. Wywiązawszy się niedbale z tego zadania, † 1486 w Rzymie. w ostatniéj nędzy

Jerzyk (*Cypselus*), rodzaj ptaków bardzo bliski jaskułek, mający za cechy: dziób bardzo krótki, trójkątny, w znacznéj części w piórach nasadowych skryty; paszcza obszerna, nogi bardzo krótkie, wszystkie 4 palce naprzód skierowane, skrzydła bardzo długie, wąskie i ostre, ogon mniéj więcéj widłowaty obyczaje ich są bardzo podobne do jaskułczych, gnieżdżą się w dziurach skał, murów i starych drzew, w których ścielą sobie liche gniazda ze słomy i innych grubych materyjałów, mocno własną śliną zlepionych. Żywią się owadami, za któremi się bezustannie upędzają. Z 20 znanych gatunków, jeden tylko *C. murarius* przylatuje do nas na lato i bawi od połowy Maja do połowy Sierpnia. J. *górny*

(*C. alpinus*), znacznie większy od poprzedzającego, znajduje się w Tatrach.

Jerzykowski (Antoni), filolog polski, ur. 1821 r. w Poznańskiém. Po ukończeniu gimnazyjum, studyjował filologiję w uniwersytecie wrocławskim, gdzie otrzymawszy 1842 r. stopień doktora filozofii, został nauczycielem w Trzemesznie; obecnie (1873) jest nauczycielem przy gimn. ś. Maryi Magdaleny. J. zdolny; wytrawny pedagog i zasłużył się jako autor, tłumacz lub wydawca wielu podręczników do nauki języka ojczystego, języków klasycznych, geografii i historyi. Do takich należą między innemi: „*Geografija do początkowego użycia* etc„ (Ostrów 1846, 2 ed., Pozn. 1864); „*Zadania do tłumaczenia z greckiego na polskie i z polskiego na greckie*“ (Trzemesz. 1865); „*Zadania do tłumaczenia z łacińskiego na polskie i z polskiego na łacińskie*“ (dla klas niższych, Lesz. 1852, 3 ed. Ostrów 1872; dla klas średnich oddział I 1866 i 71, oddział II 1870); „*Gramatyka polska dla początkowego użytku*“ (Poznań 1872) i t. d.

Jeschke (Marcin), jest autorem broszury p. t. „*Dissertatio historica de quercu apud veteres Prussos sacra, Romowa dicta, locum ejus et formam exhibens*“ (Królewiec. 1674).

Jeschken (po czesku *Jesztied*), góra w Czechach, na południo-zachód od miasta Liberca (Reichensberg), 3,495 stóp wysoka.

Jesd, Jezd, miasto w perskiéj prowincyi Farsistanie, ma około 50,000 m. i jest jednym z najważniejszych punktów handlu wewnętrznego tego kraju.

Jesi, u starożytnych Aesis, miasto w prowincyi włoskiéj Ancona, nad rz. Esino, ma 11,600 m.; fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych.

Jesi (Samuel), ur. 1789 w Medyjolanie, sławny miedziorytnik, † 1853 w Florencyi, pracował głównie nad rysunkami i obrazami Rafaela.

Jesień ob. Pory roku.

Jesioklon, ob. Klon.

Jesion (*Fraxinus*), rodzaj roślin z rodziny oliwowatych; cechy jego są: kwiaty już rozdzielno-, już dwupłciowe, z kielichem 3 lub 4 dzielnym i takąż koroną, lub też okrycia kwiatowego niedostaje; zawiązek dwukomóreczkowy, z zalążkami wiszącemi; owoc skrzydlak jednonasienny, płaski, lancetowaty; należą tu wysokie drzewa o liściach przeciwległych, najczęściéj nieparzysto piérzastych i kwiatach zebranych w wiechy kupkowate; rozprzestrzeniony po całéj ziemi w 50 około gatunkach, niektóre ważne w leśnictwie i technice. J. *zwyczajny* (*F. excelsior*) dochodzi 100 stóp, przy średnicy 2—5 stóp i żyje do 100 lat, dochodzi w Europie do 62°, u nas dosyć często przytrafia w lasach liściastych, lubi zwłaszcza płaszczyzny, nieco wilgotne; kwitnie w Kwietniu i Maju, liście składają się z 8—15 listków, lancetowatych, spiczastych, bezogonkowych, piłkowanych; odznacza się dużemi, czarnemi, prawie czworograniastemi pąkami. Niegdyś w medycynie używane były liście, nasiona i kora, ta ostatnia w miejsce chiny. Kora używa się w garbarstwie; drewno białe, trwałe i twarde, używa się na meble, pod względem opałowym zostaje do buczyny w stosunku 88: 100; popiół wydaje wiele potażu. Nieprzyjaciółmi J. są kantarydy i zwierzyna. Przez kulturę otrzymano wiele odmian, jak J. *płaczący* (*F. pendulosa*) z gałęźmi wiszącemi, J. *złoty* (*F. aurea*) z gałęźmi żywo żółtemi, J. *pręgowany* (*F. jaspidea*), J. *srokaty* (*F. erosa*), J. *kędzierzawy* (*F. crispa*) z liśćmi pozwijanemi, J. *jednolistny* (*F. heterophylla*).— Z innych gatunków godny jest uwagi J. *mannowy* (*F. ornus*), drzewo dochodzące 25 stóp, liść zwykle 7 listkowy, rośnie w Europie połud., zwłaszcza w Sycylii i Kalabryi. Z pnia wypływa słodki sok, krzepnący na powietrzu i znany pod nazwiskiem manny (ob.).

Jesiotr (*Acipenser*), rodzaj gromady ryb, zaliczony u Cuviera do chrząstkowatych pokrywoskrzelnych (*Chondropterygii branchiostegi*), u Müllera zaś do rzędu kostołuskich (*Ganoidei*), grupy chrząstkowatych (*Chondrostei*), stanowi typ rodziny jesiotrowatych. Szkielet J. jest niedoskonale skostniałym, przeciwnie tarcze kostne, stanowiące pokrycie ciała, są nader twarde, ułożone w 5 rzędów. Kształt ogólny ciała jest wysmukły, wrzecionowaty, głowa przedłużona w ryj, mocno naprzód wystający, pod którym przed otworem ust wiszą 4 wąsy w poprzek ustawione; usta dolne pod ryjem umieszczone, zupełnie bezzębne. Skrzele zbudowane jak u ryb kościstych. Ogon z dwu płatów nierównych złożony, z których górny jest większy od dolnego. Płetwa grzbietowa 1 tylko, daleko na tył ciała cofnięta, płetw parzystych obie pary się znajdują. Rodzaj J. obejmuje liczne gatunki, żyjące w wodach umiarkowanego pasa starego lądu; właściwie sąto ryby morskie, odbywające w pewnych porach roku wędrówki do rzek dla złożenia ikry, a pod jesień do morza wracające; chociaż niektóre gatunki, jak np. w Wołdze i Uralu, pozostają w nich i przez zimę, gdzie odbywają sen zimowy, leżąc nieruchomo na dnie, pokryte śluzem wydzielonym przez skórę. J. mają w ogólności mięso smaczne, a jako największe w wodach słodkich, chciwie są łowione. Oprócz mięsa jesiotry dają jeszcze dwa ważne produkta, t. j. *kawior* przygotowany przez proste solenie ikry po jéj oczyszczeniui *karug* czyli *kléj rybi* (*Ichthyocolla*), otrzymywany z pęcherza pławnego; rozmaicie się przygotowuje, a używany jest jako najmocniejszy kléj do spajania przedmiotów drobnych i delikatnych, także na wyrób plasterka angielskiego, na kléj ustny (*Mundleim*) i t. p.—W wodach Eur. półn.-zach. znajduje się tylko J. *zachodni* (*A. sturio*); wchodzi on w Kwietniu w Wisłę, gdzie dochodzi aż do Przemyśla. Inne gatunki są: J. *wschodni* (*A. Güldenstädtii*), w rzekach morza Czarnego i Kaspijskiego; *Siewruga*, (*A. stellatus*) w tychże samych wodach; *Wyż* (*A. huso*), największy z nich, dochodzący 3 sążni długości, a wagi do 1000 funtów; *Sterlet* (*A. ruthenus*) najmniejszy, lecz najsmaczniejszy, około 5 funtów wagi, nad 1 łokieć dłuższy, znajdujący się w Dunaju, Dnieprze, Wołdze, Obie, Jeniseju. Monografiję téj rodziny podali Fitzinger i Heckel w Rocznikach muzeum Wiedeńskiego t. I.

Jeske (August Adam), ur. 1836 w Trzemesznie,

w w. ks. poznańskiém. Po ukończeniu nauk gimnazyjalnych w mieście rodzinném, studyjował, jako stypendysta poznańskiego towarzystwa pomocy naukowéj, na uniwersytecie berlińskim nauki filologiczno-historyczne, po odbyciu których przebywał czas krótki w w. ks. poznańskiém, redagując 1863 czasopismo „*Nadwiślanin*“; stamtąd przeniósł się na stałe do Warszawy r. 1864. Zajmując się wychowaniem domowém, powziął myśl wydawnictwa pedagogicznego, któreby zaradzić potrafiło potrzebom wychowania naszego i wprowadzić je na tory najnowszéj pedagogiki. W r. 1872 począł tedy wydawać szereg książek elementarnych, pod ogólnym tytułem „*Systematyczny kurs nauk*“, w którym przeprowadza metodycznie cały postępowy tryb filozoficznego i naukowego wychowania dzieci od lat 3 do 14. Wydawnictwo to ma obejmować 25 podręczników, stanowiących całość zupełną, podjętą w myśl jednego planu i systemu. Zasługą J. jest głównie to, że on piérwszy u nas przeprowadza systematycznie w wykładzie swoim metodę *indukcyjną*, wspartą jednocześnie na podstawie *nauki poglądowéj*.

Jesmońskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie witebskiém, powiecie orszańskim. W r. 1771 posiadał je Przeździecki, opłacając kwarty złp. 771 gr. 2, a hyberny złp 180.

Jessa albo **Ulanka**, rz. wypływa w gub. mohilewskiéj, płynąc w kierunku zachodnio-północnym, wchodzi w gub. mińską i wpada z prawego brzegu do Ułły, niedaleko połączenia się z tą rzeką kanału Berezyńskiego.

Jesse, bóstwo znane Długoszowi, Waceradowi, u Tacyta zjawia się pod formą Isis w formie czółna (Kętrzyński *die Lygier*), co objaśnia czemu kloc środo-postny, symbol jałowości, dostał nazwę comber, sambir, żumber, t. j. Isvara, svar czyli Jesse (wywód etymol. Lelewela i Nowosielskiego Ant.). W sobótki i na weselach rzucany kloc do wody jest czółnem Jessego. Jasełka nazwą swoją (jasłażłób), kulig jako objeżdżanie, obwożenie kloca w zimę, z uroczystością *koleją* (t. j. źródło czeskiéj pisowni kólég), wszystkie ziemie obchodzącą (jak obchód Niorda v. Nerthus, czyli Naharval, Nua, Nahve, Naçus na Połabiu), należą do obchodu Jessego. Wszystkie szczegóły do imienia Jezus, Jaś przywiązane w pieśniach jak Majorkiewicz w części (*Literatura*) i Korneli Kozłowski (*Lud w Czerskiém* 1873) spostrzegli, odnoszą się do bóstwa pogańskiego, nie chrześcijańskiego i należą do kultu Jessego. Miesiąc Czerwiec, zwany *izok* od owadów (cicada), był mu poświęcony, jako miesiąc zaczerwiania się, t. j. rozradzania (Klonowicz). Z tego powodu tu należą wszelkie wzmianki o koniu, który wrzucony do wody staje się ulem much (pszczół), tułowie męczennika na Skałce sprowadzającego koniki polne (cicada) do jeziora niegdy pogańskiego, i t. d. Por. E. Swieżawskiego *Zarysy* II, *Bolesław II Szczodry i bp. Stanisław* (str. 52 nast).

Jessenius albo **Jessen**, właściwie *Jeseński z Jesenego* (Paweł), ksiądz braci czeskich, obrany 1589 biskupem, † 1594 w Bezouchowie; jest jednym z tłumaczy i komentatorów biblii czeskiéj, zwany *Kralicką*.

Jessenius albo **J.** *de Magna Jessen*, właściwie *Jeseński* (Jan), sławny lekarz, ur. 1566 we Wrocławiu, medycynę studyjował w Witemberdze i Padwie; uczył następnie w Witemberdze. W r. 1600 powołany do Pragi, był profesorem oraz dziekanem wydz. medycznego i piérwszy odbywał w Pradze sekcyje na trupach. Był następnie lekarzem nadwornym cesarza Rudolfa II i natępcy jego Mateusza; 1618 obrany rektorem uniwersytetu pragskiego. W powstaniu stanów czeskich przeciwko Ferdynandowi II, dwukrotnie jeździł do Pesztu, celem skłonienia Węgrów do wspólnego działania z Czechami i za to po bitwie Białogórskiéj skazany na śmierć, został ścięty 1621. Napisał: „*Zoroaster seu philosophia de universo*“ (Witemb. 1593); „*Programma de origine et progressu medicinae*“ (t., 1600); „*De plantis*“ (t., 1601); „*De cute et cutaneis affectibus*“ (t., 1601); „*Anatomiae historia*“ (t., 1601); „*Institutiones chirurgicae*“ (Hamburg 1601); „*De sanguinae vena secta demisso judicum*“ (Praga 1613) i in.

Jesso albo **Jeso**, wyspa japońska, leży na północ wyspy Nipon, zajmuje około 1,280 mil kw., stanowi kraj górzysty, leśny i obfitujący w wszelkiego rodzaju kruszce; klimat ma zimny, grunt niezbyt urodzajny, zamieszkałą jest w ogólności przez naród Ainów i stanowi państewko, zostające w stosunku podległości do Japonii; tylko przy południowych brzegach znajdują się osady japońskie, między któremi najważniejsze: Matsumaje i Hakobadi.

Jeszil-Irmak, rzeka w Azyi Mniejszéj, bierze początek w górach Antytaurus i wpada na wschód od Samsun do morza Czarnego.

Jeszin (Paweł), uczony Czech, ur. w 2 połowie XVI w Czernowicach, od 1620 syndyk Nowego Miasta Pragi, wydał 1620 po raz piérwszy, porównawszy 7 rękopisów, kronikę Dalimila, p. t. „*Kronika stara klasztoru Bolesławskiego i t. d*“., która wkrótce, za wyjątkiem ocalałych 6 egzemplarzy, została wykupioną i spaloną przez jezuitów. Oprócz tego wydał ważne dla historyi prawa czeskiego dzieło „*Majestas Carolina, sive Constitutiones Caroli IV, Romanorum Imp.* etc“ (Hanoviae 1617).

Jeszybah (hebr. *siedzenie*), w liczbie mnogiéj *Jeszybot*, starożytna nazwa talmudycznych akademii palestyńskich i babilońskich, których przełożony nosił tytuł Rosz Jeszybah. Takie Jeszybot kwitły także w Polsce, na Rusi i Litwie jeszcze w XVI w.

Jeś, rz. w gub. suwalskiéj, pow. marjampolskim; poczyna się na północ wsi Igliszkany, o 2 mile na wschód od miasta Maryjampola; płynie w kierunku wschodnio-północnym i poniżéj Poniemona wpada z lewego brzegu do Niemna. Długa 37 wiorst. Przyjmuje z prawego brzegu rzeczki: Swętupię, Szunupis i Wić.

Jeux floraux, t. j. igrzyska kwiatowe, nazywały się tak popisy poetyckie, które się corocznie odbywały w Tuluzie, pod przewodnictwem akademii, zwanéj *Académie des Jeux floraux*. Akademija ta, założona przez stowarzyszenie siedmiu trubadurów tulu-

zańskich (*Sept trobadors de Tolosa*), wezwała 1 Maja 1324 wszystkich zwolenników tak zwanéj sztuki wesołéj (*gay saber* albo *gai savoir*) do popisu poetyckiego. Zwycięzca miał zapewnioną nagrodę i tytuł *doktora wesołéj sztuki*. Arnold Vidal de Castelnaudary otrzymał wówczas jako nagrodę złoty fijołek. W r. 1325 zawiązało się towarzystwo, znane *Consistori de la gaya sciensa*, które mimo licznych przeszkód przetrwało pod tém mianem do r. 1484. W tym ostatnim roku zagrożone upadkiem ale wskrzeszone na nowo przez Klemencyję Isaure, przybrało z powodu, że nagrody jego składały się z kwiatów, wyżéj przywiedzioną nazwę *Jeux floraux*. Za wpływem akademika Laloubère towarzystwo to, zupełnie przeistoczone w r. 1695, przyjęło nazwę *Académie des Jeux floraux* i pod tém imieniem utrzymało się aż do naszych czasów. W 1696 poczęła wydawać owa akademija „*Recueil annuel de l'académie*“, obejmujący premijowane poezyje i rozprawy towarzystwa. Porów. Poitevin Peitavi „*Mémoirs pour servir a l'histoire des jeux floraux*“ (Tuluzga 1815); Gotien Arnoult „*Monuments de la littérature romane, publiés sous les auspices de l'académie des jeux floraux*“ (3 t., Tuluza 184—51).

Jever, miasteczko w wielkiém księstwie oldenburgskiém, połączone spławnym kanałem z morzem Północnem; ma 4,500 m., stary zamek i gimnazyjum.—*Ziemia Jever* (Jeverland), po wygaśnięciu 1663 dawnego domu oldenburgskiego, przeszła w posiadanie domu Anhalt Zerbst, a po wygaśnięciu i tego ostatniego 1793 w posiadanie cesarzowéj rossyjskiéj Katarzyny II, jako księżniczki z domu Anhalt-Zerbst, skutkiem czego Rossyja otrzymała miejsce i głos na sejmie związku niemieckiego. W r. 1807 cesarz Aleksander odstąpił tę ziemię Holandyi, a w r. 1814 została ona przyłączona do księstwa oldenburgskiego.

Jewłaszewski (N.), władyka piński i turowski greckiego obrządku, 1573—75; pochodził od dawnych bojarów ruskich, którzy pod wpływem Polski na Litwę, zmieniali się w szlachtę i przyjmowali herby polskie. J. miał posiadłość ziemską prawdopodobnie w województwie nowogrodzkiém; † 1575. **Jewłaszewski** (Fedor), autor pamiętników ruskich, syn poprzedniego, ur. 1546 prawdopodobnie w nowogrodzkiém, w 1564 walczył już w wojnie z w. ks. moskiewskim, następnie zostawał w służbie u króla, załatwiając interesa prawne; po śmierci Zygmunta Augusta załatwiał takież sprawy, będąc na usługach Mikoł. Krz. Radziwiłła a późniéj Chodkiewiczów. Ojcu wyrobił władyctwo, ale sam przeszedł do kościoła reformowanego. W 1592 obrany był podsędkiem nowogrodzkim. J. ważne w literaturze naszéj zajmuje miejsce, jako autor pamiętników, napisanych po rusku, przetłumaczonych na język polski przez Eug. Ciemniewskiego i wydanych przez Tad. ks. Lubomirskiego p. t. „*Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, nowogrodzkiego podsędka* 1546—1604“ (Warsz. 1860). Dziełko to nie wielkie, ważne najprzód jako zabytek literatury ruskiéj w Polsce a powtóre jako źródło pozwalające ocenić potęgę wpływu cywilizacyi polskiéj na Litwę i Ruś, oraz wskazujące proces przeistaczania się pod tym wpływem żywiołów rusko-litewskich na polskie. J. sam uległ temu prądowi; mając zaś liczne stosunki ze szlachtą i panami, znając kraj doskonale, daje wiele drobnych wprawdzie szczegółów, ale interesujących z tego względu, że dotyczą wewnętrznych dziejów ówczesnéj Rzeczypospolitéj. —**Jewłaszewski** (Kazimierz Ludwik), prawdopodobnie krewniak, może nawet synowiec poprzedniego, sekretarz królewski za Zygmunta III, komisarz w rozmaitych sprawach rzeczypospolitéj. Na sejmie 1647 jako poseł występował przeciwko Januszowi Radziwiłłowi o zburzenie w dobrach swoich krzyżów i innych godeł katolicyzmu, co okazało się fałszem, jak na to dowody złożył sędziwy ksiądz katolicki z dóbr Radziwiłła. Mianowany 1655 kasztelanem smoleńskim, zawiérał J. traktaty z Kozactwem 18 Września 1658, a zaraz potém posunięty był na wojewodę brzesko-litewskiego. Spędziwszy większą część żywota w usługach kraju, † 1664.

Jezabel, córka Etbaala, króla Sydonu, żona Achaba, króla izraelskiego, główna opiekunka bałwochwalczéj ezci Baala i Astarty w królestwie izraelskiém i judzkiém. Została zabitą z rozkazu Jehu, kiedy ten, mszcząc się krwi proroków i sług Bożych, wytępił cały ród Achaba.

Jezajasz ob. Izajasz.

Jezbera (Franciszek Jan), pisarz słowiański, jeden z najgorliwszych zwolenników myśli o zjednoczeniu Słowiańszczyzny, ur. 1829 w Brzeźnicy w Czechach; od r. 1843 uczył się w Pradze; około r. 1848 poświęcił się studyjom nad Słowiańszczyzną i wkrótce poznał dokładnie wszystkie narzecza Słowian. 1858 podróżował po Łużycach, Saksonii i Prusach. Od r. 1861 był profesorem języka rossyjskiego i serbskiego w instytucie politechnicznym pragskim. Następnie przebywał kilka lat w Rossyi; od 1869 jest prof. języków słowiańskich w uniwersytecie warszawskim. Korzyść dla Słowiańszczyzny widzi w przyjęciu przez wszystkie narody słowiańskie cyrylicy i myśl tę przeprowadza w swych pismach, drukowanych w ostatnich zwłaszcza czasach, w języku rossyjskim, lub też jeżeli w innym to cyrylicą. Napisał „*Kyrill a Method nepsali nikdy hlaholsky než kyrillsky*“ (Praga 1858), wymierzone przeciwko Szafarzykowi; poemat „*List ke wszem slowanskym druhum mojim*“; „*O pismenech wszech slowanskych naroduw*“ (Praga 1860); „*Powodni zpiewy a basnie*“ (Praga 1861); „*Ruscowe, Srbowe, Polaci a Czechowe* i t. d.“ (Praga 1863) i wiele in. Wszystkie płody literackie J. ciekawe są pod względem psychologicznym.

Jezercy, po grecku *Ezeritai*, starożytne plemię słowiańskie, osiadłe w południowéj części Peloponezu, około miasta Helos, z którego rozwalin zbudowało sobie stolicę *Jezero* i opłacało haracz cesarzom greckim, do połowy X. w. Odtąd dzieje tego plemienia nikną zupełnie pośród innych plemion, osiadłych w granicach Grecyi.

Jezdechast, miasto w perskiéj prowincyi Fars, położone przy drodze z miasta Szyras do Ispahanu,

tworzy w połączeniu swojem naturalną, silnie obwarowaną twierdzę.

Jezerczicz albo *Dobreticz* (Marek), Bośniak, franciszkanin a następnie biskup erytryjański i namiestnik apostolski w Bośnii, † 1784; wydał 1782 dzieło p. t. „*Skuplenije cudoredne iliti moralne Bogoslowice sverhu sedam katolicanske cerkwe sakramentah*“.

Jezerni Hora, po niem. *Osser*, szczyt w górach Szumawskich zwany po czesku z drugim podobnym jemu, *Persa Matki Bozi*, mający około 4,050 stóp wysokości.

Jezerni Stiena, po niem. *Seewand*, położony w górach Szumawskich, pomiędzy jeziorami Czertowém a Czarném, mający 4,239 stóp wysokości.

Jezerski Werch albo *Cerkwine*, góra w Czarnogórzu, na którą krajowcy w uroczystość św. Trójcy odbywają pobożne pielgrzymki.

Jezierski (Stefan), zwany *Paludanus*, poddziekan u ś. Floryjana w Krakowie, żyjący w piérwszéj połowie XVII w., jest autorem licznych panegiryków kościelnych i świeckich, pisanych po łacinie.

Jezierski (Lewald Jacek), h. Prus, ur. 1722 z Ludwika, komornika łukowskiego, dziedzica na Sarnowie, Kierzkowie, Burcu i in. i Wiktoryi Stożcickiéj, skarbnik r. 1761, posłował na sejm 1761 z lubelskiego, 1772—1775 na delegacyję Ponińskiego, 1774 z ziemi nurskiéj posłował, jako miecznik łukowski, 11 Kwietnia 1775 został nowokreowanym jedynym kasztelanem łukowskim i wziął w zastaw Dzieciнów, Osieck, Tyśmienicę, Jodłonkę, z których brał tytuł starosty, komisarzem mianowany przez prymasa Podoskiego, wedle Kitowicza dorobił się na téj posadzie 200,000. Zasiadał na sejmie 4 letniém i zaprojektował złośliwie, by w izbie powieszono zegar, niedozwalając dłużéj kwandransa mówić. † 1805 w Otwocku, dzierżawioném od Bielińskiego marszałka. Słynął z dowcipu; 1776 założył łazienki (na Kasztelańskiem v. Banzemera), które że niby przez wolne kobiety dozorowane, dały powód ostréj odpowiedzi J. szydzącym damom z niego „jak się mają kasztelanki“! „źle, bo rywalizujecie z niemi“. Zalecał królowi, by posłał do burzenia Bastylii w Paryżu starostów. Budował wsie w Sędomierskiém, w Maleńcu piérwszę fabrykę stali i kos, warzelnią soli pod Łęczycą, rudokopy miedziane w Opoczyńskiém, zwane Miedzierze. W Otwocku tak urządził fabryki, że za to dostał od Austryi tytuł hrabiego. Wychwala go Naruszewicz (10, 45) za te fabryki i ekonomikę, za budowę domu w Warszawie, zasłaniającą miasto od wylewów, za projekt podatku z tabaki i urządzenie nowo założonéj przez się fabryki tytoniu. Proponował osadzenie na tronie dynastyi angielskiéj, jako popiérającéj handel i przemysł, wyszydził jednak żądania mieszczan, aby utworzyli trzecią izbę sejmową, nazywając ich szynkarzami, kramarzami i przypisując im samym upadek miast. Był stronnikiem dziedziczności. Drukowane są jego: „*Mowy... na sejmie*“ 1764 (Warszawa t. r.); „*Traktaty polskie z sąsied. mocarstwami zawarte od 1657*“ (1789); „*Historyja odkrycia Ameryki przez Kolumba*“ (z franc., przekł. Robertsona 1789) „*Jezierski, kasztelan łukowski, zdanie swoje o panowaniu dożywotniém sukcesyjonalném*“... (1790); „*J. k. ł., jak życzy tak piszę*“ (1791); „*Kopija listu do Angielczyka pisanego*“, (Warsz. 1791) i „*Mowy*“ pojedynczo drukowane.

Jezierski (Frańciszek Salezy), z tejże co poprzedni rodziny i również znakomity publicysta, ur. 1738 w ziemi łukowskiéj, piérwotnie prawnik, następnie wojskowy, straciwszy w służbie obozowéj niewielkie mienie, wstąpił do zgromadzenie księży misyjonarzy w Warszawie i wyświęcony na kapłana był niepoślednim kaznodzieją. Po odbytéj podróży do Włoch, został kanonikiem kolegijaty kaliskiéj i lubelskiéj; miaanowany przez komisyję edukacyjną rektorem szkoły akademickiéj w Lublinie, a następnie wizytatorem generalnym szkół, mówił wszędzie bezwzględną prawdę i wytykał wady, karcił obojętność, ale przez to naraził się wielu obywatelom i został z pożytecznie zajmowanéj posady wizytatorskiéj usunięty. Od 1785 pełnił czas jakiś zastępczo obowiązki biblijotekarza uniwersytetu. Doznając jednak i tu niesprawiedliwości, porzucił zupełnie zawód nauczycielski. Podczas sejmu cztéroletniego pracował wspólnie z Kołłątajem nad rozmaitemi projektami, mającymi na celu całkowitą zmianę dawnego stanu rzeczy w kraju, ogłaszał oraz cały szereg broszur i dzieł rozmaitéj treści, walcząc zawsze siłą rozumowania lub bronią dowcipu i śmieszności przeciwko wadom i pojęciom staroszlacheckim. Przekonaniami swemi należał do partyi najskrajniejszéj obozu reformatorskiego. Gorący zwolennik zasad rewolucyi francuskiéj, żądał i we własnym kraju radykalnéj zmiany stosunków społecznych i w tym celu działał zarówno pismami jak czynem. Mowy swoje na zgromadzeniach klubowych, któremi kierował, zwykł był kończyć temi słowy: „*Co było na górze, będzie na dole, a co było na dole, będzie na górze*“. Nienawidził możnowładców, nie lubił szlachty a bronił śmiało mieszczan i lud wiejski. † 1791 w Warszawie. Wszystkie niemal prace literackie J., oprócz jeno dwu romansów tendencyjnych „*Goworek herbu Rawicz, wojewoda sędomierski, powieść z widoków we śnie*“ (Warsz. 1789.) i „*Rzepicha, matka królów, żona Piasta* etc.“ (Warsz. 1790; 2 ed. tamże 1794) są treści politycznéj. Ważniejsze z nich są: „*O bezkrólewiach w Polsce i o wybiéraniu królów, począwszy od Zygmunta Augusta aż do naszych czasów*“ (Warsz. 1790); „*Katechizm o tajemnicach rządu polskiego, jaki był około r. 1735 etc.*“ (Warsz. 1790, 2 ed. pod zmienionym nieco tytułem t. r.), dziełko napisane bardzo dowcipnie; jestto wyborna satyra dawniéj Rzeczypospolitéj szlacheckiéj, pełna palącego sarkazmu i bolesnych zarzutów; niewątpliwie najlepsza to praca J. „*Jarosza Kutasińskiego, herbu Dęboróg, szlachcica łukowskiego, uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce*“ (Warsz. 1790) obrona mieszczan; „*Ktoś piszący z Warszawy d. 11 Lut. 1790*“, jestto odpowiedź krytyczna na pismo: „*I ja też*“, którego autorem nie jest J. jak chce Bentkowski, ale ktoś inny; „*Duch nieboszczki Bastylii* etc.“ (Warszawa 1790) i wiele innych. Już po śmierci auto-

ta wydano: „*Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane i stosownemi do rzeczy uwagami objaśnione*“ (Warszawa 1792), rodzaj małéj encyklopedyi, w któréj pełno jest wiadomości do rzeczy polskich, kreślonych w tonie dowcipnym i satyrycznym.

Jezierski (Feliks), pisarz spółczesny, ur. około 1818 we wsi Kozłówce, w Lubelskiém. Po ukończeniu gimnazyjum lubelskiego kształcił się od 1836 na uniwersytecie moskiewskim; 1840—62 był nauczycielem w Lublinie a następnie aż do 1873 inspektorem jednego z gimnazyjów w Warszawie. Oprócz rozpraw filologicznych i filozoficznych, umieszczanych w *Tygod. Petersburgskim*, *Przegl. naukowym* i *Bibl. warszaw.*, wydał osobno: „*Przygotowania do wiedzy mowy polskiéj*“ (Warsz. 1843); „*Nauczyciel ze stanowiska moralnego i naukowego*“ (Warsz. 1847); „*Rzecz o pojęciach ludzkich, ich przechodzeniu i rozwijaniu się*“ (Warsz. 1846). Z angielskiego tłumaczył także poezyje: Longfellowa „*Duma o Hiawacie*“ (Warsz. 1860); Fulhama „*Biała góra*“ (Lubl. 1861); Arnolda „*Soroa i Rustem*“ (w *Bibl. Warsz.* 1862).

Jezierza, herb, w czerwoném polu krzyż kawalerski, na nim kruk piérścień w dziobie trzymający, na hełmie 3 pióra strusie.

Jezierzyckie albo **Ozieryskie** starostwo niegrodowe, znajdowało się na granicy wdztwa witebskiego i połockiego. Podług metryk litewskich z r. 1619 należały do tego sstwa: miasto obronne Jezierzyszcze (ob.) i dobra Toroczany, Koziany, Czortowicze, Swinie, Uhło, Kopne, Stojowicze, Rowna, Ostrowna i Stajki. Od r. 1580 było w kolejném posiadaniu familii Grocholskich, książąt Sokolińskich, Statkiewiczów, książąt Ogińskich z Kozielska; Poniatowskich, wreszcie z mocy przywileju Augusta III, od d. 31 Października r. 1744 dzierżył je Antoni Sołłohub wraz z żoną Brygidą, z książąt Radziwiłłów, opłacając z niego kwarty złp. 10,250, a hyberny złp. 6,020. Na polach tego sstwa w r. 1564 d. 18 Lipca Stanisław Pac odniósł zwycięstwo.

Jezierzyszcze albo *Ozierzyszcze*, w gub. witebskiéj, niegdyś silna twierdza litewska, położona śród jeziora, z którego się poczyna rzeka Obola.

Jeziorki, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalkiéj, pow. augustowskim, zajmuje 15 morgów przestrzeni.

Jeziorna, rzeka w gub. warszawskiéj, początek w pow. grójeckim pod Wygnanką; płynie ku wschodowi przez Jeziorka, Jeziora, Koźmin, wchodzi w powiat górno-kalwaryjski, od Gościeńczyc skręca ku północy, wchodzi w powiat warszawski, od Piaseczna przybiéra kierunek północno-wschodni, płynie pod Jeziorną i pod Wilanowem wpada z lewego brzegu do Wisły. Długa 50 wiorst; przyjmuje z prawéj strony Krasnę, z lewéj Tarczankę.

Jeziorna, wieś fabryczna, nad rzeczką Jeziorną, w gub. i pow. warszawskim, odległa $2^1/_2$ mili od Warszawy. W niéj znajduje się osada zwana *Jeziorną Bankową*, w któréj znajduje się wielka fabryka papiéru, od 100 lat przeszło istniejąca; rozwój jéj rozpoczyna się od 1835 i wtedy dobrocią wyrobu stanęła prawie na równi z zagranicznemi. 1869 sprzedaną została Karolowi Roesler; zatrudnia kilkuset robotników.

Jezioro, jest to niezbyt wielka masa wody, ze wszystkich stron lądem otoczona. Jezior odróżniamy trzy gatunki: 1) nie mające żadnego związku z rzekami; 2) dające początek rzekom; 3) przyjmujące wody dostarczane przez rzeki i dające niekiedy początek innym rzekom. Największe na świecie jeziora znajdują się w Ameryce i Azyi.

Jezioro Wielkie, znajduje się w w. ks. poznańskim, pow. międzychodzkim, między rzeką Wartą i traktem berlińskim.

Jeziorosy albo **Jeziorocze**, starostwo niegrodowe, leżało przy granicy Kurlandyi i powiatu brasławskiego, dziś nowoaleksandrowskiego, w wdztwie wileńskiém. Składało się z małego miasteczka Jeziorosy, nad jeziorem tegoż nazwiska, o mil 10 od Brasławia odległego i ze wsi naokoło położonych.

Jeziorowickie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie krakowskiém, powiecie lelowskim. Podług lustracyi z r. 1660 powstało z sstwa żarnowieckiego, przez odłączenie od niego wsi Jeziorowic z folwarkami i przyległościami. W r. 1771 posiadał je wraz z żoną Antoni Sikorski, miecznik chęciński, opłacając z niego kwarty złp. 793 gr. 3. Ze zaś tenże posiadacz na melioracyję tego sstwa wydał znaczną sumę złp. 40,000, przeto na sejmie warszawskim (1773—1775) stany Rzpltéj, przez oddzielną konstytucyję, udzieliły mu na lat 40 w posiadanie toż sstwo z warunkiem, iż nie wprzód z téj posesyi miał ustąpić po latach 40, aż skarb Rzpltéj wypłaci mu rzeczoną sumę.

Jezuaci, zgromadzenie zakonne, założone w XIV w. (około 1363) przez *Jana Columbini* albo *Columbino*, bogatego patrycyjusza z Syenny, który rozdawszy cały swój majątek na cele dobroczynne, otrzymał 1367 od papieża Urbana V przyzwolenie na założenie tego zakonu z regułą ś. Benedykta, która późniéj zmienioną została na regułę ś. Augustyna. Zakonnicy nosili białe sutanny z brunatnemi płaszczami. J. zostali zniesieni r. 1668 przez papieża Klemensa IV, na prośbę rzeczypospolitéj weneckiéj. Żywot Jana Columbini wydał ks. Fryderyk Pösl (Ratyzb. 1846).

Jezuici albo *Towarzystwo Jezusowe* (*Societas Jesu*), zakon religijny, który, w dwu-wiekowym przeszło okresie swojego istnienia, zręczną polityką, wytrwałém dążeniem do raz obranego celu, przy obfitych środkach materyjalnych, przeważny na narody i ich dzieje wpływ wywiérał. W 1534 r. Ignacy Lojola Hiszpan, uczeń wszechnicy paryskiéj, wraz z swoimi spółtowarzyszami: Piotrem Lefèvre, Frańcisz. Ksawerym, Jak. Lainez, Alfons. Salmeron i Mikoł. Bobadilla, zjednoczywszy się w duchowne bractwo, postanowili udać się do Ziemi ś. w celu nawracania niewiernych; lecz gdy wojna z Turkami zamiarom tym stanęła na przeszkodzie, stowarzyszeni bracia rozproszyli się po uniwersytetach włos., nowych dla siebie jednając zwolenników. Wtedy Lojola, wraz z Lainezem i Lefèvrem, przybywszy do Rzymu, posłuszni, jakoby boskiemu we śnie wi-

dzeniu, zawiązali bractwo pod nazwą *Towarzystwa Jezusowego*, którego regułę, opartą na ślubach czystości, ubóstwa i nieograniczonego posłuszeństwa swojéj zwiérzchniéj władzy, pap. Paweł III r. 1540 zatwierdził i założyciela zakonu, Ign. Lojolę, piérwszym mianował generałem. Byłato chwila w któréj Marcin Luter gromił nadużycia dworu rzyms., rozprzężenie obyczajów duchowieństwa i sprzedaż odpustów; nowy przeto zakon, występując w obronie powagi i władzy papieskiéj, hojne pozyskał przywileje. Jakoż Julijusz III, usunąwszy zakon Lojoli z pod władzy świeckiéj i biskupiéj, poddał go jedynie posłuszeństwu papieża i generała. Jezuici mieli moc spełniania wszelkich ceremonij i obrzędów, nawet względem osób klątwą dotkniętych, mogli nabywać dobra, zakładać kościoły i klasztory bez odnoszenia się do Rzymu, zmieniać wykonane śluby na dobre uczynki, rozsyłać na nauczycieli członków swojego towarzystwa, udzielać stopnie akademickie i dyspensować się w danym razie od godzin kanonicznych, postów i brewiarza. Według planu następcy Lojoli, Laineza, jezuici dzielili się na 4 klasy: *Kandydatów*, t. j. ludzi świeckich, ślubami zakonnemi nie związanych, jakimi byli: Zygmunt III, ks. pols., i Ludwik XIV, kr. fran.; *Nowicyjuszów*, wybiéranych z pomiędzy zdolniejszéj młodzieży, których w 2 letniéj próbie w naukę i regułę zakonną wdrażano; *Scholastyków* czyli nauczycieli szkół i *Profesów*, t. j. kandydatów na misyjonarzy, rezydentów, rektorów. Wybiérany z pomiędzy tych ostatnich generał zakonu miał sobie dodaną przyboczną radę, złożoną z *admonitora* i 5 *asystentów*, reprezentujących naród włoski, niemiecki z polskim, francuski, hiszpański i portugalski. Generał mianował prowincyjałów, superyjorów, rektorów, magistrów, z obowiązkiem składania mu co kwartał raportów o charakterze braci klasztornych, równie jak o politycznych i zakonnych wypadkach. Osłonieni potężną opieką papieży, królów i możnych, jezuici szybkie w rozwoju swego zakonu czynili postępy. Już w chwili zgonu swojego założyciela (1556), zgromadzenie w 12 prowincyjach liczyło 1,000 członków. Piérwsze kolegijum jezuickie założył 1540 Franciszek Ksawery z Rodrygiezem w Portugalii. Odtąd w rosnącym postępie mnożyły się ich klasztory w Hiszpanii, Niemczech katolickich, Belgii, Bawaryi, Czechach, Polsce i Litwie. Jezuici zagarnęli nadto pod swoję władzę uniwersytety w Wiedniu, Ingolstadzie, Pradze a o zawładnięcie innych, jak w Lowanijum i Krakowie, usilne czynili zabiegi. Do tak szybkiego wzrostu dopomagał im odmienny tór postępowania; o ile bowiem franciszkanie swoją szorstkością a dominikanie groźną inkwizycyją naród odstręczali, o tyle jezuici pozorną łagodnością i polorem, pod godłem chwały boskiéj (*ad majorem Dei gloriam*), na wszystkie warstwy narodu korzystnie dla swych celów oddziaływać umieli. W tym téż działając kierunku szybkie i poza krańcami Europy czynili postępy. Franciszek Ksawery, niosąc światło wiary do Azyi, umacniał wpływ towarzystwa Jezusowego w Indyjach Wsch., Kochinchinie, Malace, Cejlonie, Japonii. W Ameryce znaleźli wstęp do Brazylii i Paragwaju; w jednéj tylko Afryce u Kafrów i w Abisynii, misyjonarskie ich zabiegi opór znalazły. W 1618 w 32 prowincyjach jezuici liczyli już 13,112 członków a w 1640 generał Viteleschi uroczyście święcił stuletnią rocznicę istnienia zakonu. Wszelako coraz groźniejszy jego wpływ na sprawy świata i zawiść reszty duchowieństwa, wywołały konieczność położenia tamy groźnym dla rządów i ludzkości postępom zakonu. W 1593, Arnauld, adwokat parlam. parys., powstał jawnie przeciwko jezuitom z uzasadnionym zarzutem tajnego knowania z Hiszpaniją na szkodę Francyi i poduszczenia Portugalii do wojny z Maurami w Afryce, którą król Sebastyjan życiem przypłacił. Zamach wychowańca jezuitów Barrière na życie Henryka IV i dokonane zabójstwo tego króla przez innego ich wysłańca Ravaillhaca, spowodowało wypędzenie jezuitów z Francyi. Jednym z najzawziętszych nieprzyjaciół zakonu Jezusowego był margr. Pombal, minis. Józefa Emanuela I, kr. portug. Stawiony przez nich widokom rządu opór w Paragwaju i zamach na życie króla, spowodowały usunięcie ich z krajów portug. We Francyi, dokąd za sprawą jez. Cottona, powrót został im dozwolony, wywołany za monopol handlu na wys. Martynico proces, żywe przeciwko jezuitom wywołał oburzenie. W 1761 parlament nakazał zamknięcie ich szkół, uznał zakon za nieistniejący a wyrok ten Ludwik XIV, na wniosek minis. Choiseul, podpisał. Francyja liczyła wtedy 4,000 jezuitów. Takiż los spotkał ich w Hiszpanii, w król. Obojga Sycylii i w Parmie. W 1769, na żądanie posłów hiszp., neapolit. i francus., Klemens XIII na zwołanym konsystorzu miał wyrzec zniesienie zakonu, lecz nagła, dniem wpiérw śmierć papieża, zamiarów tych urzeczywistnić nie dozwoliła. Dopiéro następca jego, Klemens XIV Ganganelli, na wniosek dworu wersals. i wied., bullą *Dominus ac Redemptor noster* z d. 21 Lipca 1773, ostatecznie zakon jezuitów zniósł i sam w rok potém życie zakończył. Przewidział to zapewne Klemens XIV, wyrzekłszy przy podpisaniu bulli: „*Questa suppressione mi dara la morte*“. Następca jego Pijus VII, przyjazny zakonowi, potwierdził pozostawione przez ces. Katarzynę II klasztory jezuic. na Litwie i Białorusi a bullą *Sollicitudo omnium* z d. 7 Sierp. 1814, zakon Lojoli we wszystkich krajach katolic. przywrócił. Odtąd generałami zakonu byli: Tad. Brzozowski, Polak, Ludw. Fortis, Jan Roothaan, obecnie Piotr Beckx. W 1815, Ferdynand VII przywrócił ich w Hiszpanii i oddał posiadane poprzednio dobra. Rugowani i przywracani skutkiem zmiany rządów, ostatecznie 1835 z Hiszpanii usunięci zostali. We Francyi za rządu Burbonów tolerowano jezuitów, bez możności nauczania po szkołach; w 1848 odzyskali znów przywileje zakładania szkół i nowicyjatów. W Rossyi skasowano ich 1820; w Portugalii 1833, w Szwajcaryi 1848. Cierpiani w Anglii, osiedlili się 1845 na wysp. Malcie, istnieją jeszcze w Austryi, Belgii, St. Zjedn. i w Indyjach Wsch. W 1871 towarz. Jezusowe dzieliło się na 5 prowincyj czyli asystencyj: Niemcy, Włochy, Francyję, Hiszpaniję i Angliję. Najwięcéj liczyła ich

Kastylija (744) i Niemcy (738), najmniéj Meksyk (17). W Austryi i Węgrzech 1872 było jezuitów 156. Rozproszonych po rozmaitych krajach, misyjonarzy jezuickich, w r. 1871 liczono 1,644.—Wpływ tego zakonu i jego działalność rozmaicie dotąd oceniono; nie ulega atoli wątpliwości, że stłumianie wszelkich głębszego myślenia objawów, hamowanie samodzielności ducha i wdrażanie obłudnego posłuszeństwa było celem szkolnego wychowania poruczonéj im młodzieży, a wyłączne posługiwanie się w wykładzie nauk łaciną, tłumiło rozwój narodowéj literatury. Na dowód dość tu przytoczyć potworny makaronizm, w jaki piękny język naszych pisarzy okresu Zygmuntowskiego przeobraził się w XVII i XVIII wieku. Wewnętrzny układ zakonu jezuitów jest na małą skalę obrazem hierarchii całego kościoła. I tu z jednego ogniska w rozmaitym zakroju, a zawsze do jednego zmierzające celu, rozchodzą się promienie. Szatą religijną odziane stowarzyszenia, kongregacyje i misyje jezuickie, do wieku, stopnia, oświaty i towarzyskiego położenia osób zastosowane, z pomocą nauczania w szkole, konfesyjonale i kazalnicy, sąto owe ramiona polipa, wdzierające się w organizm narodów, zawsze dla ich bytu groźne. Jakkolwiek obecnie liczba jezuitów jest stosunkowo dość niska (8,800), liczny wszelako zastęp tajnych ich agentów daje przekonanie, że towarzystwo Lojoli, wierne swéj tradycyi, powolnie a wytrwale dąży do odzyskania dawnego wpływu i znaczenia. Dziejopisarze Jezuitów: Wolff, Scheffer, Jordan, Pradt, Duller, Ellendorf, Kortum, Cretineau-Jolly, Sugenheim, Baliński (*Dawna akad. wileńs.* 1862), Ad. Krzyżanowski (*Dawna Polska*, 1849). Porów Nippold „*Der Jesuitenorden von seiner Wiederherstellung bis zur Gegenwart*“ (1867).

Jezuici w Polsce. Piérwszym z Jezuitów w Polsce był Canisius Piotr (ob.), który 1552 przybył z nuncyjuszem Kamillem Montovato, bpem Satriano i Thierrym Gérard do Krakowa a potém na sejm piotrkowski. Hozyjusz (ob.) jednak dopiéro osadził ich w Braunsberdze 1564, za nim poszedł bp. płocki And. Noskowski, przeznaczając im kolegijum w Pułtusku. J. zająwszy tak stanowiska w Prusiech niegdy krzyżackich i na „ciemném“ Mazowszu, za pośrednictwem wojta wileńskiego Augustyna Mieleckiego Rotunda (ob.) i bpa wileńskingo Protaszewicza Waleryjana, osiedli 1569 na czacie w Wilnie przeciwko głowie litewskiéj reformacyi Radziwiłłowi Czarnemu, z Sunnerem Franc., Hiszpanem, Baltazarem Hostaunskim i Andrzejem Fryze z Moraw na czele. 1570 objął w Wilnie stér J. Warszewicki Stanisław (ob.), a do pomocy mu przybył 1573 Piotr Skarga (ob.), wychowańcy lub dzieci mazurskie, z których ostatni zostaje rektorem piérwszéj akademii jezuickiéj w Wilnie 1579 r. Tak poparci Jezuici przez Stefana Batorego, tegoż samego roku stają w Krakowie, dzięki miejscowemu bpowi Piotrowi Myszkowskiemu, 1580 w Płocku, 1582 w Rydze umieszcza J. monarchizmu narzędzie w nich widzący Batory. Lwów 1590 przez Solikowskiego, 1596 przez Karnkowskiego, arbpów, zyskuje tych dobroczyńców, którzy wnet rozdzieleni na 4 prowincyje: polską, litewską, mazowiecką i ruską, sprawdzili na Polsce słowa papieża Klemensa XIV, 1773 o sobie wyrzeczone (*questa suppressione mi dara la morte*). 10 Paźdz. 1574, potém w Czerwcu 1575 napadnięto protestanckie kościoły i smętarze w Krakowie, 1582 jezuita Possewin, ułudzony propozycyjami Iwana co do poddania się Rzymowi, wstrzymuje Stefana w zwycięskim pochodzie, 1585 i 1586 w Rydze wybuchła niechęć do Jezuitów przez śmierć króla, opiekuna ich, unikła srogiéj kary. Zygmunt III rozpoczął złotą dla J. epokę. W Krakowie 1591, w Poznaniu 1593 przez nich podniecony lud i studenci napadli na protestantów i niszczyli ich kościoły, co Piotr Skarga pochwalił, a Zygmunt III 1593 nakazem zwrotu kościołów w Elblągu, Toruniu i Gdańsku (mimo krwawego oporu) 1595 za prawowite uznał. Przejmując listy patryjarchy carogrodzkiego w rzeczy unii greków z protestantami 1573, tamowali zgodę tych wyznań i stali się, jak 1562 dowodził Rafał Leszczyński, źródłem wszelkich niepokojów. W r. 1606 zjazd sędomierski wprost żądał ich wygnania dla przywrócenia zgody, a gdy 1607 rokosz zjechał się pod Stężycę, Michał Kopystyński, bp. przemyski, przeciwnik unii brzeskiéj, przez J. sklejonéj 1595, wezwał jego pośrednictwa do Zygmunta III w obronie kościoła greckiego. Już Krowicki Marcin 1545 przestrzegał Zygmunta I że J. nieprzychylni są oświacie i tronowi, kształcąc ludzi podobnych sobie „jak trup“ i w istocie 1612 uzyskali od Zygmunta III zamianę swych szkół poznańskich na akademiję, by zdławić szkołę Lubrańskich i filiję krakowską, co wywołało protestacyje sejmu 1613, i wreszcie zniesienie akademii J. przez papieża. 1622 otwarli swoje szkoły w Krakowie, dopiéro 1635 z woli sejmu zamknięte. Jezuitów praktykom Władysław IV przypisując wejście Jana Kazimierza do zakonu, chciał ich wygnać, a przynajmniéj sprowadził im przeciwników 1643 w pijarach (ob.). Od 1722 r. dzięki bpowi Konst. Brzostowskiemu osiedli w Wilnie. Już to jednak zapóźny był ratunek. Rokosz Zebrzydowskiego pod Guzowem rozbity, zarówno godził w handel Zygmunta koroną, jak i sztuki jezuickie, które, jak powiada Maciejowski równie straszne dla Polski jak Krzyżacy „odjęły jéj miłość u ludów, Ruś, Prusy, Inflanty na nią poburzywszy“. Jezuitom dzięki: Lach poszedł w nienawiść na Ukrainie i rzeź humańska była; ślepy ich prozelityzm zakrwawił Połock 1623, zniweczył trud Mniszchów Rożyńskich, Żółkiewskich, odtrącił reformowane krainy pobrzeży baltyckich, sprowadził ponure sceny toruńskie 1726, prześladowaniem dysydentów dał pole działaniom nieprzyjaznym. Stracili Szwecyję przez Jezuitów Wazowie. Jedną ręką dając krajowi mówców i małą liczbę uczonych, drugą budzili pobożność zewnętrzną, w licznych koronacyjach obrazów śś. (ob.), kanonizacyjach i t. d. znajdującą wyraz. Objąwszy w swe ręce edukacyję, do wykrętnéj gadaniny przyzwyczajali młodzież, późniéj dobro kraju poświęcającą na sejmach dla popisu wymową. Alwara za światło dla rozumu, a monitora boćkowskiego za kierownika dla ciała swych pupili obrawszy, po szkołach trzymają ich długo: 1)

dla podarunków od rodziców, 2) dla ujęcia sobie ich samych w dojrzalnym wieku do zakonu. Niemogąc Brożka (1581—1652), za te wykrycia skarcić, osmagali i wygnali drukarza, prześladowali Klonowicza, zaprowadzili 1618 cenzurę, 1617 index libr. prohibitorum. wydali. Osłabiwszy tak zewnątrz i wewnątrz Rpltę, przez usta swego sługi Skargi jęli głosić jéj upadek i razem z nią się rozwiązali. Po przywróceniu osiedli w w. ks. poznańskiém z *Przeglądem poznańskiém*, i dopiéro teraz 1873 zostali wydaleni. W Galicyi Kraków jest ich ogniskiem.

Jezuitki, zgromadzenie zakonne, założone podług jednych przez dwie Angielki, podług innych zaś przez Izabellę Rosella z Barcelony, zostało zniesione przez papieża Urbana VIII w r. 1631.

Jezus Chrystus (po hebrejs. *Jeszua*, zbawca), druga osoba Trójcy ś., Syn Boży, Bóg i Człowiek, zbawiciel i odkupiciel rodu ludzkiego, twórca religii chrześcijańsiego, potomek królewskiéj rodu Dawida, urodził się w miasteczku Betleem, w okolicach Jerozolimy, za panowania ces. Augusta, za sprawą Ducha ś. z Maryi, oblubienicy cieśli Józefa. Pokłon oddany dziecięciu przez mędrców ze wschodu i podejrzliwa stąd w królu Herodzie obawa, zmusiły rodziców chronić się ucieczką do Egiptu. Po nastąpionéj dopiéro śmierci Heroda, powróciwszy w rodzinne strony, zamieszkali w dawniejszéj swojéj siedzibie, w Nazaret Galilejskiém. Tu Jezus przeżył młodzieńcze lata, z których Ewangieliści ten tylko rys nam przekazali, że już jako 12 letni młodzieniaszek, przybywszy z rodzicami do świątyni jerozolimskiéj, swoją światłą z uczonymi dysputą, powszechy obudził podziw. W 30 r. życia znajdujemy Jezusa w okolicach Martwego morza nad Jordanem, którego wodą jako symbolem chrztu, Jan Chrzciciel namaścił i umocnił do wielkiego w przyszłości zawodu. Po 40 dniach samotnego napuszczy pobytu i dojrzałéj swego posłannictwa rozwadze, ożywiony boską siłą ducha i miłością ludu, obok daru słowa i charakteru bez zmazy, rozpoczął w Palestynie naukę, głosząc bliskie królestwo niebieskie. Patrząc z boleścią na upadek narodu, świętym ożywiony ogniem, wystąpił do walki z kapłanami i faryzeuszami, których fałszywe dążności na błędne wiodły lud manowce. Siłą woli i słowa, zdzierał J. z tych przywódzców ciemnoty obłudną larwę a wiodąc lud do samodzielności i moralnego odrodzenia, tłumaczył przyjście Mesyjasza, błędnie dotąd przez faryzeuszów głoszonego. O ile bowiem ci, w poduszczaniu ludu do zrzucenia jarzma rzymskiego, mieli jedynie na celu utrwalenie swoich hierarchicznych rządów, o tyle Jezus, daleki żądzy świeckiego panowania, tylko prawdę i miłość bliźniego, za cel ziemskiéj szczęśliwości wskazywał. Jakoż zaraz w początkach swojego misyjnego zawodu, wybrawszy z pomiędzy spółziemian szczupłe grono przyjacioł, J. przebiegał z nimi kraj podczas świąt paschy i miesięcy letnich a korzystając z każdéj sposobności krzewił w narodzie nieznane dotąd zasady moralności i religii. Już sam wykład nauki, zastosowany do umysłowego poziomu słuchaczy, jasność, prostota i połączone z godnością uzmysłowienie przedmiotu, poparte cudownem chorych i kalek uzdrawianiem, chętnych jednały mu prozelitów. Wkrótce téż, z niższych zwłaszcza warstw ludu, J. otoczył się liczną rzeszą uczniów i zwolenników. Szli za nim pogardzani nawet celnicy, możni zaś, uczeni, kapłani i faryzeusze, nienawistnem nań, jako na oświeciciela ludu patrząc okiem, zgubę mu gotowali. Jakoż w trzecim roku publicznéj działalności, gdy Zbawiciel ostateczny koniec swój przewidując w gronie uczniów pożegnalną spożywał wieczerzę i symboliczne religijnego zebrania zostawiał im znamiona, wrogowie z pomocą zdrajcy Judasza, jako niebezpiecznego burzyciela, w moc rzyms. władzy oddali. Wiedział dobrze J., że imię Mesyjasza, torujące mu piérwiastkowo drogę w zamierzonym celu, stanie się teraz przyczyną upadku; że lud, niezdolny do powstania z moralnéj nędzy a zawiedziony w nadzici pozyskania materyjalnego dobrobytu, chętnie jako fałszywego w swojém rozumieniu Mesyjasza, na zgubę go poda. Pozostawały dwie drogi ocalenia: opór lub ucieczka. Jako Bóg swoją wszechmocą mógł w jednéj chwili zniszczyć wrogie nieprzyjacioł zamiary; jako człowiek w obawie śmierci modlił się do Ojca przedwiecznego, by oddalił od niego ten kielich, przyjął wszelako w pokorze cios mu zgotowany i poniósł śmierć z wiarą, że rzucony przez niego boski posiew, tém obfitszy plon wyda. Oskarżony o bluźnierstwo i zniewagę Boga, stawiony jako uzurpator przed Poncyjuszem Piłatem, możnowładcą rzyms., po licznych obelgach i mękach, ów boski przyjaciel strapionych i nieszczęśliwych, zwiastun bratniéj równości, duchowy rycerz w walce za swobodę i prawa ludu, jak zbrodniarz, oddał ducha na krzyżu, z tą wszelako wiarą, że rozpoczęte przez niego dzieło, tryjumf uwieńczy. Po trzech dniach powstawszy z martwych przebywał jeszcze 40 dni w gronie swoich uczniów, w ich ręce dalsze krzewienie nauki poruczył, siłą ducha ś. uzbroił, poczém widomie w niebiosa wstąpił.— Z powyższego zarysu życia Jezusa, weźmy jeszcze niektóre ustępy pod rozwagę. Opiérając się na poczynionych dotąd badaniach, rok narodzenia Chrystusa dokładnie nie da się oznaczyć. Większa część uczonych zgadza się, że według rachuby Dyjonizyjusza, data narodzenia J. na 750 lat po założenia Rzymu jest o kilka lat późniejszą; wiadomo bowiem, że Hero już przed świętami wielkanocnemi wyżéj przywiedzionego roku życie zakończył, J. więc urodził się na 4 lub więcéj lat przed naszą erą. Równa niepewność nastręcza się co do roku śmierci. Ponieważ Chrystus wkrótce po ukazaniu się Jana Chrz. naukę swą opowiadać zaczął i tylko trzykrotnie święto paschy obchodził, wnosić więc można że śmierć jego przypadła na 781 lub 783 r. po zbudowaniu Rzymu. Co do krewnych, Nowy Testament wymienia Maryję, siostrę matki Jezusa, która zaślubiona Klafeusowi czy Alfeuszowi, była matką Jakóba młodszego i Józefa; Elżbietę, krewną czy znajomą Maryi, żonę kapłana Zacharyjasza a matkę Jana Chrzciciela; braci: Jakóba, Józefa, Szymona i Judasza, o któ-

rych św. Mateusz wspomina; Salomeję, żonę Zebadeusza a matkę apostołów Jakóba i Jana.—Okres nauczycielskiego zawodu Jezusa, równie jak chronologiczne następstwo towarzyszących mu okoliczności, rozmaicie są podawane. Według ewangelij synoptycznych, J. po kuszeniu od czarta i uwięzieniu Jana Chrz. przebywał wyłącznie w Kafarnaum w Galilei. Najczęściéj spotykamy go w pięknéj i ludnéj okolicy jeziora Tyberyjackiego. W Jerozolimie raz tylko podczas ostatniéj paschy miał się znajdować; według zaś podania Jana Ewangelisty, J. przebywał najczęściéj w Judei a w saméj Jerozolimie obchodzić miał 5 żydows. uroczystości, z tych 2 paschy. Według więc tych podań Zbawiciel nasz misyjne swoje posłannictwo sprawował lat 3. W opowiadaniu nauki wykładanéj w synagogach, na placach publicz., w polu lub przysionkach świątyń, J. posługując się zwykle porównaniami, alegoryją, gnomami, nawet paradoksami, korzystał zarazem za wszelkiego wydarzenia, zasłyszanéj wieści lub z obserwacyj w przyrodzie czerpanych. Aby się zniżyć do pojęcia słuchaczy, Zbawiciel przyoblekał naukę swą w szatę harmonizującą ze zwyczajami i obyczajami żydowskiemi. Głębsze, dogmatycznéj treści mowy, przywiedzione w ewangelijach Jana, świadczą, że o ile boski nasz nauczyciel przemawiał do ludu sentencyjami i parabolami, o tyle w kole uczonych i kapłanów, rozprawiając o przedmiotach wyższéj gnostyki, umiał być mistyczno-wyczerpującym. Naśladując proroków Star. Testamentu, w mowach swoich posługiwał się symboliką a przemawiał do rzeszy zwykłym w Palestynie syryjsko-chaldejskim językiem. Piśmiennych prac J. nie pozostawił, a dalsze krzewienie swojéj nauki, wybranym przez siebie apostołom poruczył. Stosując się do żydowskich o spodziewanym Mesyjaszu wyobrażeń, J. daleki w zdziałanych przez siebie cudach, od pozornéj ostentacyi, nadawał im zawsze cel dobroczynny; ograniczał się więc na wskrzeszaniu umarłych lub uzdrawianiu takich chorób, dla których środki lekarskie były bezsilnemi (epilepsyja, paraliż, trąd, ślepota). W leczeniu posługiwał się niekiedy zewnętrznemi środkami, lubo najczęściéj samém żywém słowem lub dotknięciem, jako boską obdarzony mocą, zdrowie chorym przywracał. Śmierć Jezusa niezwykle szybko, bo w kilka godzin nastąpiła, co tłumaczyć się daje poprzedniemi mękami i wycieńczeniem. Co się tyczy zmartwychwstania, faktem jest, że rano w pierwszym dniu tygodnia po ukrzyżowaniu, znaleziono grób Chrystusa opróżniony i na tym właśnie wypadku apostołowie oparli swoję wiarę w zmartwychwstanie. Zresztą tak apostołowie jak i rzesza gminę ich składająca, z żywém przekonaniem świadczyli, że oglądali J. po ukrzyżowaniu a o rzeczywistości faktu niezachwiana ich wiara wątpić nie pozwala. Apostoł Paweł powołuje się w téj mierze na 500 tego wypadku spółczesnych świadków. Co się tyczy powierzchowności Chrystusa, nic nam w téj mierze pewnego nie przekazano. Już za czasów ś. Augustyna kreślono znane dotąd wschodniéj piękności typy Jezusa, o długich, środkiem rozczesanych włosach, z krótką, na dwoje przedzieloną brodą. Byzantyńskie malowidła i niektóre w rzymskich kościołach zachowane mozaiki, przekazały nam tradycyjny wizerunek Zbawiciela. Źródłem wiadomości o życiu Jezusa Chr. jest N. Testament, mianowicie, 4 ewangielije: śś. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Pisarze rzymscy, jak: Tacyt, Plinijusz, Swetonijusz, Lucyjan pobieżnie zaledwo o Jez. Chr., jako o przywodcy pewnéj sekty żydowskiéj, wzmiankują. Wiadomości zawarte w Koranie i ludowe klechdy Arabów i Persów mają swoje źródło w apokryficznych księgach N. Testamentu. Z nowszych badaczy wymienimy niektóre krytyczno-histor. dzieła: Paulusa „*Das Leben Jesu als Grundlage einer reiner Geschichte des Urchristenthums*“ (1828); Hasego „*Das Leben Jesu für akadem. Vorlesungen*“ (1854). Dzieła Straussa „*Das Leben Jesu*“ (2 t., 1835) i Renana „*Vie de Jésus*“ (1863), jako utwory wybujałéj fantazyi, krytycznéj pozbawione prawdy, nie potrafiły zachwiać wiekami utrwalonéj wiary a uczeni, jak: Neander, Krabbe, Hartmann, Lange, Sepp, Colani, Scherer, Coquerel, przeprowadzoną z powyższymi nowatorami gruntowną polemiką, dostatecznie chwiejność ich zasad wykazali. Literatura polska bogata jest w opisy życia Jezusa Chr. Z pomiędzy wielu w tym przedmiocie autorów, wymienimy: Baltazara Opecia, Jak. Wujka, Er. Glicznera, Szym. Bielskiego, Kosickiego, T. Nowosielskiego, Żochowskiego, ks. Pawła Rzewuskiego, Leona Rogalskiego.

Jezus, syn Syracha, ob. Ekklezyjastyk.

Jeż (*Erinaceus*), rodzaj ssących owadożernych; zwierzę to następne ma cechy: u wszystkich nóg po 5 palców, uzbrojonych pazurami kopnemi, podeszwę nagą, pysk przedłużony, ogon krótki lub żaden, cały wiérzch ciała po uda, ramiona i ogon okryty kolcami ostremi, zębów od 32—40. Sąto zwierzęta łagodne i bojaźliwe, bronią się od napaści drapieżnych zwierząt, przez zwinięcie się kłębek, tak, że nogi, głowa i cała powierzchnia spodnia chowa się do środka. Dla naszego J. najniebezpieczniejsze są borsuk i puchacz. J. karmi się owadami, drobnemi ssącemi, żabami, jaszczurkami i t. p. Przypisywany ma zwyczaj zbiérania jabłek na kolce, przez tarzanie się po ziemi, jest fałszem. Gatunki znajdujące się w krajach północnych odbywają sen zimowy, ukrywając się pod stosami gałęzi, kamieni lub w norach. Właściwe są tylko staremu lądowi. U nas żyje *E. europaeus*; kilka pokrewnych rodzai żyje na Madagaskarze.

Jeż, herb, w polu czerwoném, jeż w kłębek zwinięty, trzymający głowę przy ziemi. Na hełmie 3 pióra strasie.

Jeż (Teodor Tomasz), pseudon. Zygmunta Milkowskiego (ob.).

Jeżowickie jezioro, w król. polskiém, gub. płockiéj, pow. lipnowskim, zajmuje 24 mórg przestrzeni.

Jeżów, osada w gub. piotrkowskiéj, pow. brzezińskim nad strugą Jeżówką, o $^3/_4$ mili drogi od stacyi kolei żelaznéj Rogów, ma 2,340 m. Znajduje się tu

bardzo starożytny kościół, budowy gotyckiéj, założony przez Piotra Dunina, w którego archiwum jest kilka ciekawych dokumentów również starożytnych.

Jeżowce (*Echinodermata*), typ zwierząt wyższy od bezjelitowych, obejmujący zwierzęta o budowie promienistéj, a głównie pięcio promienistéj, o szkielecie skórnym zwapniałym, często pokrytym kolcami, z przyrządami trawienia i krążenia, między sobą rozdzielonemi, z systemem nerwowym i długiemi nóżkami (*ambulacra*), w które wchodzą kanały. J. mają kształty najrozmaitsze: są kuliste, spłaszczone, gwiaździste, mają postać kwiatów, są wydłużone jak robaki i t. p. Jedne są wolne, inne przyrosłe do gruntu za pośrednictwem nóżki. Płeć jest najczęściéj rozdzielona, rzadko wspólna w jednym osobniku. Są w ogóle jajorodne i w wieku młodym mają często postać bardzo odmienną, niż w dorosłym. Wszystkie J. posiadają gębę, otwór wszakże tylny nie zawsze istnieje. Często znajdujemy w otworze gęby tafelki szkieletu, osadzone kolcami, stanowiące przyrząd żucia, często jeszcze wzmocnione w okolicy przełyku układem tafelek i pręcików, stanowiących tak zwaną *latarnię Arystotelesa*. J. żyją w morzach i żywią się mięczakami lub wodorostami. Niektóre przebywają w pobliżu brzegów, inne w znacznéj głębokości. Uderzającą jest ich żywotność, t. j. własność, że odcięte części ciała łatwo odrastają. Napotykamy ich szczątki już w formacyi syluryjskiéj. Dzielą się na 4 gromady: *Lilijowce* (*Crinoidea*), *Gwiazdnice* czyli *gwiazdy morskie* (*Asteroidea*), *Szkarłupnie* (*Echinoidea*) i *Holoturyje* czyli *strzykwy* (*Holoturioidea*), ob. te wyrazy. Niekiedy też u nas mianują cały ten typ szkarłupniami, a gromadę szkarłupni jeżowcami. Porów. Agassiza „*Monographie d'Echinodermes*“ (1838—42), J. Müllera „*Ueber den Bau der Echinodermen*“ (1853) i in.

Jeżowiec (*Echinus*), rodzaj zwierząt z gromady szkarłupni (ob.), z rzędu *desmosticha*; ma ciało jabłkowate, skórę tęgą, wapienną, utworzoną z wielu tarcz wielokątnych, nasadzonych kolcami, gęba na dolnéj powierzchni ciała posiada przyrząd do żucia pokarmów. Przyrząd miejsco-zmienności składa się z ruchomych, szerokich czułków (*ambulacra*). J. *jadalny* (*E. esculentus*) ma 3—6 cali średnicy, kolce zielonawe. Żyje w morzach półkuli półn., mięso jego i ikrę używają na pokarm. Znaczna znajduje się liczba J. skamieniałych.

Jeżowski (Jerzy), herbu Prus, odbywał za Zygmunta I, poselstwo do Moskwy, w ciągu którego, podejrzywany o zmowę z Michałem Glińskim, z polecenia cara okropne zniósł męczarnie, wróciwszy do kraju szczodrze przez króla był nagrodzony.

Jeżowski (Władysław Stanisław), lichy rymotwórca XVII w. Gospodarując we wsi napisał poemat: „*Oekonomika albo porządek zgbaw ziemiańskich, według cztérech części roku, oraz zabawy ziemianek i zbytki teraźniejsze wiejskich białychgłów*“ (Kraków 1638, 2 wyd. 1648; przedruk w „*Bibl. starož. pis. pols.*“ Wójcickiego, t. 2, Warsz. 1857); utwór ten ma wartość historyczną jako rys obyczajowy spółczesnéj epoki. Jestto różnorodna mieszanina bez ciągu i jednolitości myśli, ale mimo to interesuje i żywe budzi zajęcie. Oprócz tego ogłosił J. „*Ekonom Sarmacki*“ (Krak. 1832), „*Konsultacyja przezacnych matron koronnych*“ (Krak. 1639), wedle W. A. Maciejowskiego jestto poprostu przepisany „*Sejm niewieści*“ M. Bielskiego.

Jeżowski (Maciéj), kanonik metropol. warszawski, ur. 1796, od 1819 pijar, sekularyzowany 1835, † 1846. Wydał: „*Gramatykę grecką*“ (Warszawa i Wrocław 1828—30); „*Wiadomość o życiu i pismach Szymona Maryckiego z Pilzni*“ (w *Progr. szkoły na Żoliborzu*, Warsz. 1825); „*Wiadomość o języku nowogreckim*“ (w *Programie szkoły na Żoliborzu*, Warsz. 1827) i kilka innych pism treści religijnéj.

Jeżowski, filolog, przyjaciel Mickiewicza, skończył uniwersytet w Wilnie, wysłany za karę do Moskwy, był tamże nauczycielem klasycznych języków, † 1855 r. Wydał z objaśnieniami łacińskiemi *Horacego ody* (Wilno 1822), *Dodatek* do Horacego (Wilno 1824), sześć pieśni *Odyssei* Homera (Moskwa 1828; 2 ed. 1831), oraz rozprawę „*O postępie badań filologicznych we względzie pism Platona*“ (Moskwa 1829).

Jeżozwierz (*Hystrix*), rodzaj ssących szczurowatych (*Glires*), mający ciało pokryte długiemi kolcami, nogi przednie 4, tylne 5 palcowe, pysk tępy, z wargą przeciętą, uszy krótkie, zaokrąglone, ogon krótki lub długi i chwytny, kolcami okryty. J. żyją w ciepłych krajach Azyi, Afryki i Ameryki. Jeden tylko gatunek *H. cristata*, żyje w południowéj Europie. Żywią się korzonkami, owocami i liśćmi, są samotne i nocne. Znanych jest kilkanaście gatunków, rozdzielonych obecnie w kilka rodzajów.

Jęczmień (*Hordeum*), rodzaj roślin z rodziny trawiastych, cechujący się kłosem opatrzonym osią członkowatą, na każdym członku 3 kłoskami 1 lub 2 kwiatkowemi, lecz drugi kwiatek zazwyczaj niewykształcony; kłoski środkowe obupłciowe, zawsze ością uzbrojone, boczne zaś obupłciowe, męskie, lub też bezpłciowe, czyli czcze, ościowe lub bezostne; nadto każden kłosek opatrzony dwiema plewami, a kwiatek dwiema plewkami kończystemi, z których zewnętrzna, czyli przodkowa, w długą ość wybiega; należy tu około 30 gatunków, jednorocznych lub trwałych, pochodzących z Azyi, niektóre z nich ważne są w rolnictwie. Można je podzielić na dwie grupy: J. *wielorzędowe* (*Hordea polysticha*) i J. *dwurzędowe* (*H. disticha*). Do J. wielorzędowych, o kłosach okrągłych i wszystkich kłoskach płodnych, ustawionych w 6 mniéj lub więcéj prawidłowych rzędów, należą: J. *sześciorzędowy* (*H. hexastichum*), uprawiany głównie w krajach południowych; J. *zwyczajny* (*H. vulgare*), niekiedy zwany *czterorzędowym*, liczy kilka odmian, jak J. *pospolity* czyli *jary* (*H. vulgare aestivum*), z ziarnem okrytém plewką, J. *ozimy* (*H. v. hybernum*), takiż jak poprzedni, lecz przyzwyczajony stopniowo do znoszenia zimy i dlatego jako dwuletni w wielu miejscach siewany, J. *nagoziarnowy* czyli *ryżowy* (*H. coeleste*), niekiedy zwany *orkiszem*, z ziarnem wolném od plewek i J. *czarny* (*H. nigrum*) o ziarnach ciasawych. Do J. dwu-

rzędowych, o kłosie płaskim, w którym kłoski płodne rozłożone są łuskowato, ściśle do osi przylegając, należą J. *brodaty* (*H. zeocriton*), *piramidalny* lub *wachlarzowaty*, zwany u dawnych pisarzów ryżem niemieckim, utrzymuje się obecnie głównie w Anglii do wyrobu piwa białego; J. *dwurzędowy* właściwy (*H. distichum*), siewany bywa tylko jako jare zboże, od zwyczajnego cenią go więcéj piwowarzy i gorzelnicy, lecz mniéj gospodarze w użyciu na pokarm. J. potrzebuje gruntu żyznego, pulchnego, piaszczysto-gliniastego, z pewnym stosunkiem próchnicy, miernie wilgotnego. Według rozbioru Ondemanna J. zawiéra na 100 cz.: dekstryny 4, 5, mączki 53, 8, błonnika 7, 7, ciał białkowatych 9, 7, tłuszczu 2, 1, ciał nieorganicznych 2, 5, wody 18, 1. Z mąki jęczmiennéj piecze się chléb pożywny, lecz niesmaczny; ziarnem surowém, lub zmieloném na osypkę karmią się zwierzęta; przez otłukanie w stępach robią z niego tak zwany pęcak, a przez omielenie różne gatunki kaszy; ze słodu warzą najlepsze piwa, pędzą wyskok, młótem karmią drób i inwentarz, słoma stanowi paszę pożywną, plewy sparzone używają się dla trzody chlewnéj. W medycynie J. odgotowany znany jest pod nazwą *tyzanny*, jako napój chłodzący, odwar ze słodu stanowi środek posilny w osłabieniu, J. omielony, czyli kasza perłowa, używa się w odwarze, jako kleik do picia, bądź téż odgotowana na miękko stanowi środek odmiękczający. Z mąki oczyszczonéj robią *cukier jęczmienny*, używany w kaszlach i katarach płucnych. J. znanym już był w głębokiéj starożytności, gdyż Egipcyjanie za Faraonów używali chleba jęczmiennego. Dziko u nas rosnący gatunek J. *mysi* czyli *czczy* (*H. murinum*) nie ma żadnego znaczenia w rolnictwie.

Jęczmień, zapalenie gruczołków łojowych przy rzęsach (ob. akne), zwykle sam pęka, albo pod wpływem okładów ciepłych, przecięcia, znika bez śladu; czasami trwa długo, otacza się tkanką mocno zbitą, tworząc t. z. guzik pojęczmienny (*chalazion*), który się tylko na drodze operacyjnéj usunąć daje.

Jędrzejewicz (Józef Kalasanty), ur. 1803 r., magister administracyi uniwersytetu warszawskiego, a w r. 1830 doktór filozofii, nauczyciel prawa i administracyi w b. instytucie gospodarstwa wiejskiego w Marymoncie, † 1853 r. w Warszawie. Żona jego, Ludwika z Chopinów *Jędrzejewicz*, ur. 1807 r., † 1855 r., oprócz kilku prac pomniejszych, umieszczanych w rozmaitych czasopismach, ogłosiła „*Podróż Józia z Warszawy do wód Szląskich przez niego samego opisana*“ (Warsz. 1830, 2 ed. 1844); „*Pan Wojciech, wzór pracy i oszczędności*“ (Warszawa 2 t., 1843, 5 ed. Warsz. 1864), dzieło napisane wspólnie z siostrą Izabelą Barcińską; „*Krótkie wiadomości z nauk przyrodzonych i niektóre ważniejsze wynalazki*“ (Warsz. 1848).

Jędrzejów, osada ob. Andrzejów.

Jędrzejowski zjazd, po obiorze Stefana Batorego i Anny Jagiellonki, wbrew elekcyi Maksymilijana 1575 r. 12 Grudnia, odbył się 18 Stycznia w celu poparcia siedmiogrodzkiego księcia. Stanisł. Górka, Piotr Zborowski liczne hufce zbrojne przywiedli, St. Karnkowski, biskup kujawski, zdepopuloryzowany od ucieczki Henryka d'Anjou, zjawił się także. Obficie téż obesłali J. z. Rusini lubo zagrożeni od Tatarów. Posłowie cesarscy Rosenberg, Maciéj Loga, Fabijan Senechus przybyli, chcąc zjednać J. z. dla Maksymilijana i prywatnie oświadczyli, że ten wolałby Ernesta elekcyję, niechętny będąc pospiesznemu swemu obiorowi. Karnkowski dał odpowiedź od zjazdu, także naganiającą pośpiech prymasa i łatwowierność cesarza w prawomocność takiéj elekcyi. Po odjeździe posłów, Zborowski odprowadził do granicy Dudycza z Krakowa, gdzie dotąd knuł spiski. Przybył aryjanin Hieronim Filipowski, wioząc listy od Stefana, który obiecywał nieść życie, zdrowie i mienie dla narodu, donosił o przestrogach sobie dawanych przez cesarza co do korony polskiéj, od któréj Stefan odstąpi, jeśli naród zechce, wreszcie zawiadamiał o poselstwie do Porty, Hana i Multan od siebie, by szanowali granice Polski. Posłano po królewnę Annę, która 18 Lutego swietnie wjechała do Krakowa, oddano dowództwo wojska St. Górce i Stanisławowi Cikowskiemu, podk. krak., zamek krakowski Zborowskiemu, 4 Marca naznaczono na koronacyję, 28 Stycznia 1576 r. wydano uniwersal poboru dla zaciężnych, 1 Lutego potwierdzono elekcyję Stefana i posłano z tym Oraczewskiego do Stefana a dwu innych do Wiednia. Do Litwy wysłano Rafała Śladkowskiego i St. Karsznickiego do Prus Działyńskiego, kaszt. dobrz., i Woj. Grzybowskiego by nakłonić je do przystąpienia. Prócz naznaczenia przez naród hetmanów prowincyjonalnych, ważnym faktem autonomii na tym zjeździe jest *elekcyja* Hier. Sieniawskiego, marszałka zjazdu, na woj. ruskiego, Andrzeja Firleja na kasztel. lubelsk. (których potwierdzenie włożono w pacta conventa). J. z. należy téż uważać za energiczny protest narodu przeciw propagowaniu austryjackiéj dynastyi w kraju, przez dysydentów, ale jest zarazem i wskazówką smutnego rozdwojenia kraju w elekcyi.

Jędza, Jędzybaba, ob. Baba i Hagan.

Jętka (*Ephemera*), rodzaj owadów z rzędu siatkoskrzydłych (*Neuroptera*), z rodziny *subulicornia*, mający za cechy: różki bardzo krótkie, szczecinką zakończone, warga górna zakrywającą gębę, szczęki żadne lub b. małe, głaszczki krótkie, tarsy pięciostawowe. Są one miernéj wielkości lub drobne, podługowate i nader wątłéj budowy. Mają 4 skrzydła trójkątne, przednie większe od tylnych. W stanie ostatecznego wykształcenia żyją po kilka tylko godzin, spełniając jedynie funkcyję utrzymania swego rodu. Samce po wyjściu ze stanu poczwarki unoszą się nad wodą i uganiają się za samicą, dopóki jéj który nie opanuje. Samiec po odbytéj czynności zaraz ginie, a zapłodniona samica udaje się nad wodę dla złożenia swych jajek. Czas natomiast, jaki przebywają w stanie gąsienic i poczwarek, jest znacznie dłuższy niż u innych owadów; niektóre gatunki mają w wodzie przebywać po 3 lata, zanim się wykształcą w doskonałe owady. Gąsienice, podługowate i szczupłe, przebywają w jamkach, wygrzebanych na dnie wód, lub téż są w wodzie ruchawe. Poczwarki podobne są do gąsie-

nic, a przemiana ich w owady odbywa się bardzo szybko, przez zrzucenie powłoki, która w całości zostaje; potém każda J. raz jeszcze lenieje, zrzucając z siebie drugą oponę. U nas żyje kilka gatunków, zwłaszcza *E. vulgata*.

Języczek, część podniebienia miękkiego (ob.).

Języczki, ludowa nazwa babki lancetowatéj (ob. babka).

Języczkokwiatowe, ob. Złożone rośliny.

Języczyca, *języcznik*, *język jeleni* (*Scolopendrium officinarum*), ozdobna paproć krajowa, ma liście całkowite, niepodzielne, wydłużono językowate, $^1/_2$ do $1\,^1/_2$ stopy długie, 1—3 cali szerokie, jasno zielone, wyrastające z kłębu podziemnego, grubego. Rośnie w lasach górzystych, między skałami, w Europie środkowéj i południowéj, a u nas na Pieninach, Bieskidach i Tatrach, w Pieskowéj Skale i czasami w okolicach Krakowa. Niegdyś J. miała znaczenie lekarskie.

Język, organ mięsisty, znajdujący się w jamie ustnéj; składa się on przeważnie z włókien mięsnych i pokryty jest błoną śluzową. Mięśnie języka powstają w części z kości *językowéj*, cz. *gnykowéj*, w części ze szczęki dolnéj, w części z kości czaszkowych, po części nareszcie sąto włókna, co się w masie języka poczynają i kończą; dzięki tak licznym i w rozmaitym kierunku biegnącym włóknom, język odznacza się nadzwyczajną ruchliwością. W błonie śluzowéj języka, oprócz gruczołków, napotyka się liczne bradawki, w których specyjalne smakowe kończą się nerwy. Z powodu położenia swego i wyliczonych własności, J. ma w życiu bardzo ważne znaczenie, jako organ mowy, połykania i smaku. Nerwy rozmaite (ruchowe, smakowe, czuciowe) dochodzą do języka z trzech źródeł: z nerwu *podjęzykowego*, *językowego* (gałęź nerwu trójdzielnego) i *języko-gardzielowego*; ma on grube, przeznaczone dla siebie naczynia krwionośne *językowe*. Choroby samodzielne języka, jak zapalenie, rak, zdarzają się dość rzadko, wszakże J. ma w patologii bardzo ważne znaczenie, bo z zachowania się jego błony śluzowéj prawie zawsze wnosić można o stanie błony śluzowéj żołądka. Objaw ten, dawniéj przeceniany i zbyt rozspecyjalizowony, następnie odrzucany z niewiarą, dla uważnego lekarza nigdy znaczenia nie straci.

Język, jako organ mowy ludzkiéj, we właściwym znaczeniu jest wyrażeniem myśli za pomocą artykułowanych, urobionych dźwięków. Wszelki inny sposób wyrażania myśli, np. za pomocą gestów, lub innych znaków dostrzegalnych przez zmysły, niewłaściwie bywa nazywany językiem (jak J. palcowy, znakowy, kwiatowy i t. p.). J. właściwy jest tylko ludziom i stanowi charakterystyczną ich cechę; wszelkie głosy wydawane przez zwierzęta, nie są wyrażeniem myśli, lecz tylko wrażeń lub woli, analogiczne z wykrzyknikami bólu, radości, żądania i t. d., dla tego więc tylko przenośnie można mówić o J. zwierząt. J. pewnego narodu obejmuje cały zasób wyrazów i form, za pomocą których oddaje on swe myśli. Nauka o języku (*lingwistyka* ob.) okazała dowodnie, że J. jest organizmem żyjącym, rozwijającym się i zmieniającym nie według życzenia ludzi, lecz według niezmiennych praw natury. Jednocześnie odkryła ona i pokrewieństwo, zachodzące pomiędzy różnymi J., t. j. wykazała że pewna liczba, zwykle i geograficznie zbliżonych języków, da się odnieść do jednego wspólnego prajęzyka, z którego powstała przez odłączenie się i stopniowe zmiany. Wszystkie te J. stanowią jednę grupę języków, w któréj odróżniamy znów języki bliżéj z sobą spokrewnione jak z innymi, do téjże grupy należącymi i stanowiące familiję (np. familija słowiańska języków grupy indoeuropejskiéj); familija rozpada się daléj na pojedyncze języki (np. fam. słowiańska na: polski, czeski, rossyjski i t. d.); język pojedynczego narodu na narzecza czyli dyjalekty (np. narz. jońskie, doryckie, atyckie, eolskie języka st.-greckiego). Rozmaicie dzielą języki a to stosownie do tego, jakie oznaki będą wzięte za podstawę podziału. Dawniéj grupowano języki podług granic politycznych, lub też części świata. Piérwszy Fryd. Schlegel wziął za podstawę podziału sam J., a mianowicie sposób w jaki wyrażają się w danym J. znaczenie i stosunek. Podział jego na J. *nieodmienne* (jednozgłoskowe), *agglutynacyjne* i *fleksyjne* do dziś jest przyjęty w nauce. Klasa I, jęz. nieodmiennych, jednozgłoskowych lub izolujących wyraża tylko znaczenie, stosunek zaś nie oddaje się dźwiękami głosowemi, tak że J. składa się tylko z samych piérwiastków, za znaczeń. Przedstawicielem téj klasy jest J. chiński, w którym np.: *i*-używać, *li*-przemoc, znacny przemocą; *szi*-kamień, *ył*-dziecię=kamyk. Do klasy téj oprócz chińskiego należą: J. kassia, barmański, syjamskie i anamskie (w Indyjach Tylnych) oraz po części i namaqua (hotentocki). Klasę drugą stanowią J. skupiające, agglutynacyjne, wyrażające stosunki za pomocą dźwięków głosowych, przyczepianych w jakikolwiek sposób do piérwiastka, jużto po wyrazie, jako sufixy, już przed, jako praefixy, już nakoniec wstawianych w środek wyrazu. Piérwiastek przytém nie ulega zmianie. Do klasy téj należy większość znanych języków, a mianowicie: J. polinenyjskie, na wyspach oceanu Indyjskiego i Wielkiego, J. drawidyczne w połud. części Indyj Przednich i Dekanie; część języków używanych na Kaukazie; grupa języków fińsko-tatarskich albo uralsko-ałtajskich, od wschodniego krańca Azyi aż do odnogi Botnickiéj i na południe wzdłuż Uralu do morza Kaspijskiego i Czarnego, w Azyi przez Turkiestan i pojedyncze osady w Persyi i Małéj Azyi przechodzi do Europy, gdzie Osmanli (J. turecki) jest ostatnim przedstawicielem téj grupy. Należy tutaj i J. madziarski (węgierski), izolowany zupełnie od pokrewnych sobie języków. W dalszym pokrewieństwie z tą grupą stoi J. mongolski. Do téj także klasy zalicza się i większość języków afrykańskich, a mianowicie języki południowo-afrykańskie (Bantu) oraz jako ich odrosl J. Basków w Europie i języki Indyjan amerykańskich. Klasę trzecią stanowią J. fleksyjne (odmienne), w których i sam piérwiastek w celu oznaczenia stosunków ulega zmianie, lub też dźwięki wyrażające stosunki ściśle łą

czą się z piérwiastkiem i stanowią doskonałą jedność. Do klasy téj należy tylko dwie grupy języków, a mianowicie indoeuropejska i semicka. Właściwą różnicę tych grup stanowi ta okoliczność, że w językach indoeuropejskich piérwiastek zawsze jest jednozgłoskowy, podczas gdy w semickich warunek ten nie jest koniecznym i że stosunki wyrażone są w J. indoeuropejskich przez sufixy, podczas gdy w semieckich mogą być wyrażane i przez praefixy. Niektórzy języki klasy drugiéj rozdzielają na J. *agglutynacyjne* i J. *kombinujące*. Steinthal na zasadzie analizy idei mowy i na sposobie wyrażania czynności i formy, w jakiéj się ona objawia, podzielił języki na 13 grup. Dawniéj powszechnie dzielono J. na *syntetyczne*, wyrażające wszelkie stosunki gramatyczne przez rzeczywiste formy wyrazów i *analityczne*, rozkładające znaczną część form na części składowe i wyrażające stosunki przez samoistne formy wyrazowe. W stosunku pochodzenia dzielą się języki na *piérwotne*, *pokrewne* i *pochodne*; dalej dzielą się na *żywe*, będące w użyciu powszechnym, i *umarłe*, wyszłe z użycia potocznego i zachowane tylko w pismach. Liczba znanych języków wynosi do 1000. Co do klasyfikacyi J. por. Schleichera „*Die Sprachen Europas*“ (Bonn 1850); Steinthala „*Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues*“ (Berlin 1860) i I tom *Odczytów* M. Müllera. Co się tyczy kwestyi o pochodzeniu J. ob. art. *Mowa*.

Jibum (hebr.), małżeństwo lewirackie, czyli zawarcie związku małżeńskiego z bratową, nakazane przez Mojżesza w razie, jeżeli brat umarł bezdzietnie. Talmud zakazuje takie małżeństwo, a na miejscu onego zaleca *Chalicah* (ob.).

Joab, syn Sarwii, siostrzan i najdzielniejszy wódz Dawida, zwyciężył wojska Isbosetha, syna Saula, pokonał Jezubejczyków, broniących Jerozolimy, i zdobył tę stolicę; skalał jednak swą sławę rozkazawszy, mszcząc się śmierci brata, podstępnie zamordować Abnara. Potém zwyciężył buntującego się syna Dawidowego, Absalona, którego wbrew zakazowi króla zabił. Popadłszy w niełaskę, przeszedł na stronę Adonijasza, drugiego syna Dawida, kuszącego się o tron ojcowski. Po objęciu rządów przez Salomona, został z jego polecenia zamordowany 1014 przed Chr. w przybytku pańskim.

Joachaz, król Izraela (848—832 lub 856—839 przed Chr.), syn i następca Jehu; państwo osłabło pod jego panowaniem i było uciemiężone przez Syryjczyków. Zaprowadził w Samaryi bałwochwalczą cześć Astarty.—**Joachaz**, król Judy, najmłodszy syn Jozyjasza, 608 przed Chr. wstąpił na tron ze szkodą starszego brata Joachima, po 3 miesięcznem jednak panowaniu strącony z tronu przez egipskiego króla Necha, † w niewoli w Egipcie.

Joachim (święty), małżonek świętéj Anny, ojciec N. Maryi Panny. Kościół obchodzi jego pamiątkę 81 Sierpnia.

Joachim da Flores, ur. między 1130 a 1145 w Cosenza, w Kalabryi, po powrocie z pielgrzymki do Ziemi ś., został cystersem w Corasso, a potém opatem. Obrawszy sobie potém ustronie Flora zwane, ustanowił tam nowy zakon, potwierdzony przez Celestyna III, p. t. kongregacyi Flory. † 1202 r., a że miał ducha proroczego polskie roczniki nawet zapisały. Najsłynniejsza jego praca jest *Concordantia Veteris et Novi testamenti*, w któréj treść obu testamentów rozłożywszy na równą liczbę rozdziałów analogicznych, wykazywał współczesnym, że czeka ich nowa era, zapowiedziana końcem 42 generacyi, t. j. ostatecznéj z tych, na jakie był rozłożył nowy testament. Licząc 30—33 lat na trwałość jednego pokolenia ludzkiego, znajdziemy okres czasu (1260—1386), w którém według powyższego proroctwa, miał się rozpocząć okres Ducha, po spełnionych już czasach Ojca i Syna. Cechami tego okresu miało być zniszczenie ewangielii Syna i jego proroków i praca nad udoskonaleniem świata pod kierunkiem zreorganizowanych klasztorów. Pojęcia te mistyczne, podobne do wyłożonych przez *Jana z Parmy* (1210—1289), pod tyt. „*Evangelium S. Spiritus*“ przeniknęły w formie jaką jéj nadał Gerhard, franciszkanin, i do Polski. Kronika węgiersko-polska, kronika Mirżwy, wiele roczników, kronika tak zwanego Bogufały, pod natchnieniem pism J. da Flores, mówią o końcu świata, a respective o końcu Polski. Pisał o nim Renan w *Revue de deux Mondes* 1866 t. 64.

Joachim (Murat), król neapolitański, ob. Murat.

Joachim (Józef), wirtuoz na skrypcach, ur. 1831 pod Presburgiem w Węgrzech, pochodzenia żydowskiego, kształcił się w Peszcie pod Serwaczyńskim, w Wiedniu pod Böhmem i w Lipsku pod Davidem i Mendelsonem. W r. 1849 został dyrektorem koncertów w Wejmarze, a w r. 1856 w Hanowerze, w 1865 przeniósł się po Berlina, gdzie w 1869 został dyrektorem nowéj akademii muzycznéj. Skomponował téż kilka utworów na skrzypce i orkiestrę.

Joanes (Wincenty), malarz hiszpański, ur. 1523, † 1579; kształcił się we Włoszech pod kierunkiem Rafaela a następnie założył w Walencyi własną szkołę. Obrazy jego, przedstawiające wyłącznie przedmioty treści religijnéj, odznaczają się wielką prostotą, wdziękiem i poprawnością, chociaż w żadnym razie nie dorównywają utworom Rafaela.—Jego syn *Juan Vicente Joanes*, również malarz, ale bez porównania niższy od ojca.

Joanna (św.), małżonka Chusy, rządcy domu Heroda Antypatesa, po owdowieniu nawrócona przez Jezusa Chrystusa, towarzyszyła mu wszędzie wraz z innemi niewiastami i była jedną z tych, które przyniosły do jego grobu wonne rzeczy. Kościół katolicki obchodzi jéj pamiątkę 24 Maja.

Joanna Frańciszka Frémiot de Chantal (św.), ob. Chantal (Joanna Frańciszka *Frémiot de*).

Joanna, papieżyca, miała według zmyślonego podania, powstałego w XI a ogólnie rozpowszechnionego w XIII w., zasiadać na stolicy apostolskiéj pomiędzy Leonem IV († 855) i Benedyktem III († 858), pod imieniem Jana VIII. Podług podania, pochodziła z rodu angielskiego, ur. się w Moguncyi; zakochawszy się w pewnym mnichu, przywdziała szaty męskie i podróżowała z nim po Anglii, Francyi i Włoszech. Pobiérała nauki w Atenach, skąd

po śmierci swego ulubieńca udała się do Rzymu. Tu założyła szkołę i wkrótce doszła do takiéj sławy, że z woli kardynałów i ludu była wyniesiona na stolicę apostolską. Po $3^1/_2$ letniém panowaniu, w skutek niespodziewanego porodu podczas uroczystéj procesyi, ze wstydu zmarła. Podanie to znajdujemy najpiérw w kronice Maryjana Szkota (z XII), najobszerniéj zaś podał je Marcin Polak. Niehistoryczność tego podania najwidoczniéj okazuje się z tego, że Benedykt III nastąpił na tron papieski w 855, bezpośrednio po śmierci Leona IV. Późniejsze badania jednogłośnie uznały podanie to za bajkę, widząc w niéj satyrę na panowanie Janów X, XI i XII (919—63), będących pod wpływem rozpustnych kobiét. Porów. Bianchi-Giovini „*Esame critico degli atti e documenti della papessa Giovanna*“ (Medyjol. 1845); Döllingera „*Die Pabstfabeln*“ (2 ed., Monach. 1863).

Joanna I, królowa neapolitańska, 1343—82, ur. 1326, córka Karola, kr. Sycylii, najstarsza wnuczka Roberta z domu Anjou, kr. Neapolu. Wydana 1333 przez dziada za Andrzeja, kr. węgierskiego, wstąpiła 1343 na tron neapolitański a po śmierci męża, zamordowanego (20 Sierp. 1345) w zamku Aversa, zaślubiła swego krewnego i kochanka Ludwika, ks. Tarentu, skutkiem czego sprowadziła straszliwe zamieszki w Neapolu. Gdy następnie i Ludwik umarł r. 1362, weszła po raz trzeci w związki małżeńskie z Jakóbem III († 1374), tytularnym królem Majorki. — Niemając dzieci przeznaczyła swą siostrzenicę Małgorzatę Durazzo na następczynię tronu, którą 1368 wydała za Karola Małego, ks. Durazzo, sama zaś zaślubiła po raz czwarty Ottona, księcia Brunświku. Wtedy powstał przeciw niéj Karol Durazzo, a J. mianowała Ludwika księcia Anjou, drugiego syna króla francuskiego Jana Dobrego, swoim następcą. Lecz jeszcze przed jego przybyciem, Karol zdobył 16 Lipca 1381 Neapol i pojmał królowę z jéj mężem. Gdy już Ludwik nadciągał jéj z pomocą, została uduszoną 22 Maja 1382 w zamku Muro, a mąż jéj uszedł szczęśliwie do Prowancyi. — **Joanna II**, królowa neapolitańska, 1414—35, córka Karola Durazzo, ur. 1371; zaślubiła 1389 Wilhelma, arcyksięcia austryjackiego, po którym owdowiała 1406. Śmierć brata Władysława wyniosła ją 6 Sierp. 1414 na tron neapolitański; wkrótce potém zmusili ją magnaci do porzucenia na zbyt wolnego dotąd życia i oddania ręki (1415) Jakóbowi Burbon, hr. de la Marche, który po wielu rozterkach domowych porzucił ją i na obczyźnie wstąpił do zakonu franciszkanów († 1438). Joanna zostając ciągle pod wpływem swoich ulubieńców, † 1435. Jeszcze w r. 1420 przysposobiła za syna Alfonsa V, króla Aragonii, i mianowała go swym następcą. Później wszakże zmieniła to postanowienie na korzyść Ludwika III, ks. Anjou i jego syna Renata. Porów. Crivelli'ego „*Della prima e della seconda Giovanna, regine di Napoli*“ (Padwa 1832).

Joanna d'Arc albo *Dziewica Orleańska*, córka wieśniaka, ur. 1412 w wiosce Dom-Remy, w ówczesnéj franc. prowincyi Bassigny, i wraz z rodzeństwem wychowywana do zajęć właściwych stanowi rodziców. Przed innemi dziewczętami odznaczała się prostotą, czystością obyczajów, pracowitością i pobożnością. W 13 r. życia usłyszała po raz piérwszy, jak mówiła, nadziemskie, świetlane *głosy*, zachęcające ją do obyczajności i pilnego nawiedzania kościołów. Już wówczas zrobiła ślub zostania nazawsze dziewicą. Wpływ nieszczęść onego czasu na wrażliwy umysł J. nadał wkrótce tym objawieniom inny całkiem kierunek. Większa połowa Francyi zostawała w ręku Anglików i sprzymierzonych z nimi Burgundów. W połud. prowincyjach trzymał się jeszcze z trudnością 19 letni delfin, późniejszy Karol VII (ob.). Obok tego srożyły się walki wewnętrzne; chłopi jednéj wioski, trzymającéj stronę Burgundów lub Anglików, walczyli z drugą, wierną swemu królowi. J. patrzyła na to własnemi oczyma. Wśród takich okoliczności nakazały 15 letniéj egzaltowanéj dziewicy owe *głosy* stanąć do boju w obronie delfina. Tajemnicy téj początkowo nikomu nie powierzyła. Krewniacy, chcąc złagodzić jéj egzaltacyję, postanowili wydać ją za mąż, ale J. oparła się temu stanowczo. W tym właśnie czasie przypada oblężenie Orleanu (Paźdz. 1428) przez Anglików. J. w ekstazie otrzymała przez swe *głosy* zlecenie oswobodzenia Orleanu i ukoronowania delfina w Rhcims. Za pośrednictwem swego wuja Duranda Laxart, którego natchnęła wiarą w swe posłannictwo, zwróciła się ze swemi usługami do Baudricourta, komendanta w Vaucouleurs. Ten przebraną w męskie szaty i uzbrojoną odesłał do delfina, przebywającego w Chinon. Karol nie chciał początkowo uwierzyć w nadziemskie jéj posłannictwo. Dopiéro gdy przekonano się o jéj nieskalaném życiu i rzeczywistéj dziewiczości, zaświadczonéj przez najzacniejsze matrony, przestano wątpić o jéj wyższém powołaniu. Wówczas 17 letnia J. w męskim ubiorze, z poświęconym mieczem w ręku i białym sztandarem, ozdobionym lilijami i wizerunkiem Boga, stanęła na czele ożywionych nie zwykłym zapałem szeregów; pociągnęła do Orleanu, wdarła się z zapasami żywności 29 Kwiet. 1429 do miasta i wycieczkami swemi od 4 do 8 Maja oswobodziła je od oblężenia. Potém ważném zwycięstwie stała się J. postrachem nieprzyjaciół a przedmiotem czci religijnéj pokrzepionych na duchu Francuzów. Na wieść o cudownem zjawieniu się dziewicy rozbudził się prędko wśród narodu i wojska nieopisany zapał patryjotyczny. J. mimo wszelkich hołdów zachowywała się skromnie a w obozie nie skalała niczém godności niewieściéj. Pod jéj wodzą szły teraz pułki franc. od zwycięstwa do zwycięstwa a delfin ukoronował się w Rheims 17 Lipca 1429 r. Uroczystość ta jest najświetniejszym punktem w cudownym zawodzie J.— Według dawniejszych pisarzów uważała teraz J. posłannictwa swe za skończone; nowsze badania podają to jednak w stanowczą wątpliwość. W dalszym biegu wojny, zdaje się, że miewała J. chwile zwątpienia i znużenia. Mimo to odnosiła ciągle zwycięstwa i wraz z rodzicami była wyniesiona przez króla do stanu szlacheckiego (Grud. 1429). Zniechęcona intrygami dworskiemi, udała się 24 Maja 1430 z ma-

tym oddziałem wojska w pomoc zagrożonemu m. Compiègne. Tu w jednéj z wycieczek schwytana przez Burgundów i wydana Anglikom, przewiezioną została do Rouen. Nieprzyjaciele na wieść o tém zapalili z radości ognie w obozie a Francuzi i leniwy król nic tymczasem nie robili dla oswobodzenia dziewicy. W Rouen stawiono ją jak czarownicę i kacerkę przed sąd duchowny biskupa Cauchon z Beauvais. Długi, haniebny i wstrętny proces (zaczęty w Stycz. 1431), w którym uczestniczyło wielu doktorów teologii i prawa, skończył się po 4 miesiącach wyrokiem skazującym J. na karę stosu. Spalono ją 31 Maja. Odwaga J., pobożność i poddanie się chrześcijańskie okrutnemu losowi wzruszyły nawet jéj sędziów a samego kata przekonały o jéj niewinności. Wedle podania ludowego wzniósł się z pośród płomieni biały gołąb ku niebu. Za staraniem rodziny J. przeprowadzono na nowo proces 1450 r. a 1456 uznano ją uroczyście za niewinną. W Orleanie i w Rouen wzniesiono jéj pomniki. — Z pomiędzy wielu utworów poetycznych, które romantyczną postać J. unieśmiertelniły z mniéj więcéj historyczną wiernością, celuje przede wszystkiemi wzniosła tragedyja Schillera „*Jungfrau von Orléans*“. Voltaire w poemacie swym „*La Pucelle*“ napisał niegodny genijalnego pióra na J. paszkwil. — Literatura, dotycząca historyi J. i jéj epoki, niezmiernie bogata. Porów. oprócz dzieł Lenglet du Fresnoy (2 t., Paryż 1753—54), Lebrun de Charmetes (3 t., Paryż 1817), Barthélemy de Bauregard (2 t., Paryż 1847), Micheleta (Par. 1853), Lafantaine'a (Orléans 1854), Walloa (Par. 1860), Villaumé'go (Par. 1863), Barante'a (Par. 1865), szczególniéj Vallet de Viriville „*Nouvelles recherches sur la famille et sur le nom de Jeanne d'Arc*“ (Paryż 1854) i Quicherat „*Procès de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d'Arc* etc“ (5 t., Par. 1841—50), dzieło obejmujące wszystkie źródła. U Niemców najlepszą pracę o J. dał Eysell (Regensb. 1864); u nas żywot jéj napisał K. Libelt w dziele „*Dziewica Orleańska*“ (Pozn. 1847).—Ze stanowiska materyjalnego czy pozytywnego napisał ciekawą rozprawę o J. dr. Jakobij w rosyjskiém czasopiśmie „*Znanije*“ (Petersburg 1872), uważający jéj wystąpienie i działanie za wypływ halucynacyj.

Joanna Obłąkana, królowa Kastylii, córka Ferdynanda i Izabeli, ur. 1482, zaślubiona 1496 z Filipem Pięknym, arcyksięciem austryjackim, była matką cesarza Karola V. Boleść z powodu utraty małżonka pozbawiła ją rozumu; † w Tordesillas 1555.

Joanna d'Albret, ob. Albret.

Joanne (Adolf Wawrzyniec), literat francuski, ur. 1813 w Dijon. Ukończywszy szkołę Charlemagne w Paryżu, rozpoczął zawód literacki sprawozdaniami w „*Journal de l'Instruction publique*“. W 1836 został adwokatem, ale po 3 latach praktyki poświęcił się wyłącznie literaturze i był spółpracownikiem wielu dzienników. W 1843 wraz z Pauline i Ed. Charton założył czasopismo „*Illustration*“. W tymże czasie podróżował wiele po Szwajcaryi i Niemczech i wydał piérwsze swe „*Itinéraires*“, które były początkiem całéj seryi tego rodzaju publikacyj. Sporządzona pod jego kierunkiem kolekcyja książek podobnych dla *Bibliotéki dróg żelaznych* ma obejmować pod nazwą *Guides-Joanne* około 100 tomów. Pracami takiemi stworzył J. we Francyi, rzec można, specyjalną literaturę, usiłując w zupełnym obrazie pewnego kraju i narodu połączyć interes opowiadania i opisu z dokładnością naukową. Z dzieł jego wyliczamy następujące: „*Itinéraire descriptif de la Suisse, du Jura, de Baden-Baden et de la Forêt-Noire*“ (1841 i częściéj) „*Voyage illustré dans les cinq parties du monde*“ (1849); „*Itinéraire de l'Ecosse*“ (1852); „*Itinéraire de l'Allemagne du Nord*“ (1854); „*des Bords du Rhin*“ (1854); „*de l'Allemagne du Sud*“ (1855); „*Itinéraires de Pyrénées* (1858); „*Itinéraire du Dauphiné*“ (2 ser. 1862—63); *La Suisse*“ (1865) i t. d. Od 1866 r. zaczął wydawać w streszczeniu wielkie swe *Itinéraires* p. t. „*Guides-Diamants*“. Oprócz tego ogłosił dwa pomnikowéj wartości dzieła: „*Dictionnaire des Communes de France*“ (1864; 2 ed. 1869) i „*Itinéraire général de la France*“ (t. 1—9, 1865—69), które się składa z systematycznie ułożonych opisów podróży po Francyi, wydanych przedtém oddzielnie.

Joannici. W r. 1048 założyli w Jerozolimie kupcy włoscy z m. Amalfi kościół wraz z klasztorem, z którym wkrótce połączyli szpital i przytułek dla pielgrzymów. Od kaplicy szpitalnéj, poświęconéj św. Janowi, zakonnicy przybrali nazwę *Joannitów* lub *Szpitalników*. Zakon ten, wsparty licznemi zasiłkami pieniężnemi, wzniósł się szczególniéj po piérwszéj wyprawie krzyżowéj i zdobyciu Palestyny, w skutek licznych nadań, uczynionych za przykładem Gotfryda de Bouillon, przez wielu krzyżowców; wielu także rycerzy poświęciło się służbie około chorych. Wtedy Gerhard Tonque, ówczesny przełożony, zorganizował członków w zakon religijny, potwierdzony 1113 przez pap. Paschalisa II. Następca Gerharda († 1118) Rajmund du Puy, szlachcic z Delfinatu, zreformował zakon, dodawszy do trzech ślubów zakonnych i czwarty, ciągłéj walki z niewiernymi, przyjął tytuł mistrza zakonu i podzielił wszystkich członków na trzy klasy; rycerzy, księży i braci, których zadaniem było pielęgnowanie chorych i przewodniczenie pielgrzymom. Ubiorem zakonu był czarny płaszcz, z białym, ośmioramiennym krzyżem na lewéj stronie. Wkrótce zakon odznaczył się walecznością, o któréj może dać miarę to, że prawie wszyscy rycerze padli w bitwie pod Tyberyjadą (1187), zaczął wzrastać w potęgę, zyskał we wszystkich krajach chrześcijańskich wielkie majątki oraz wpływy i otrzymał liczne przywileje od papieży. Niedługo popadł w rozprzężenie, wdał się w spory z Templaryjuszami i duchowieństwem a wylawszy się na wszelkie rozpusty, przyczynił się do utraty Palestyny. Po zdobyciu Jerozolimy przez Saladyna przesiedlili się J. do Ptolemaidy, a gdy i ta w 1291 dostała się w ręce Saracenów, udali się rycerze na wyspę Cypr, gdzie mieli ustąpione miasto Limisso; po 18 letnim pobycie przenieśli się na zdobytą w 1309 wyspę Rhodos, od któréj przyjęli nazwę *rycerzy rodyjskich*. Od tego czasu wzięli udział prawie we

wszystkich walkach chrześcijan z machometanami; głośną między innemi jest ich waleczna i szczęśliwa obrana, pod wielkim mistrzem Piotrem d'Aubusson, m. Rodos, oblężonego 1479 przez przemagające siły tureckie pod Machometem II. Napady Turków powtarzały się i w 1522 w. mistrz Filip de Villiers de l'Isle Adam, opuszczony od Europy, oblężony przez Solimana II, był zmuszony po 6 miesięcznéj uporczywéj obronie poddać miasto i przenieść się do Kandyi, następnie do Messyny. W r. 1530 otrzymali J. od Karola V, jako lenno, wyspy Maltę, Gozzo i Comino, z warunkiem ciągłéj walki z niewiernymi i korsarzami. J. przybrali od nowego siedliska nazwę *rycerzy maltańskich*. Pod w. mist. Janem de Lavalette (zmarłym 1568), który założył miasto i twierdzę Lavalette, odparli 1565 gwałtowny napad Solimana II i zadali mu wielką klęskę. Skutkiem reformacyi straciwszy J. majętności w Anglii, Niederlandach i Skandynawii, zostali pozbawieni takowych i we Francyi podczas rewolucyi, aż nakoniec 1798 Bonaparte zajął i Maltę, w skutek zdradliwéj kapitulacyi. Wtedy w. mistrz Hompesch dla dobra zakonu, złożył godność i w jego miejsce wybrany został na w. mistrza Paweł I, cesarz rossyjski. Wkrótce potém zakon został zniesiony prawie wszędzie i pozostały tylko przeorstwo w Czechach oraz dwa w Rossyi (zniesione 1810). Po utracie Malty zajął zakon siedlisko w Catanii (w Sycylii), następnie od 1826 w Ferrarze a w końcu w Rzymie.—Na miejsce J. założony został 1812 w Prusach *Pruski zakon Joannitów*, początkowo dekoracyja, przeznaczona dla szlachty wyznania ewangielickiego; zreformowany w 1852 przez Fryderyka Wilhelma IV, zgodnie z piérwotnym celem zakonu, ma za zadanie pielęgnowanie chorych. Dzieli się obecnie (1873) na 13 towarzystw i liczy do 1,900 członków, tak czynnych, jak i honorowych; założył swym staraniem i kosztem 30 zakładów dla chorych (z których 1 w Beirucie, w Syryi), położył wreszcie zasługi w opatrywaniu rannych i pielęgnowaniu chorych podczas wojen szlezwig-holsztyńskiéj (1864), niemiecko-pruskiéj (1866) i francusko-niemieckiéj (1870—71). Por. Villeneuve-Bargemonta „*Monuments historiques des Grand-maîtres de l'ordre de St.-Jean de Jérusalem*“ (2 t., Paryż 1829, z rycinami); Falkensteina „*Geschichte des Johanniterorden*“ (2 t., Drezno 1833); Reumonta „*Die letzten Zeiten des Johanniterordens*“ (Lipsk 1844); Witzlebena „*Geschichte des ritterlichen Ordens St.-Johannis vom Spital zu Jerusalem*“ (Berlin 1859).

Joannicy (Gabryjel), zwany *Joannicius*, stąd przez niektórych Joanickim, sławny lekarz i profesor akademii krakowskiéj, rodem z Przeworska. W r. 1603 wysłany na sejm od téjże akademii, przemawiał silnie za lepszém jéj uposażeniem, † w Krakowie 1645. Oprócz dokończenia wydania wielkiego *Zielnika* Szymona Syrenijusza, wydanego 1613, ogłosił „*De peste* i t. d.“ (1600); „*Questio de desipientia*“ (1610) „*Plantarum Cracoviensium indicem etc.*“ (1616), jeden z najrzadszych druków polskich i in.

Joannow, zwany też *Żurawlew* (Andrzéj), pisarz duchowny rossyjski, ur. około 1751 w Moskwie, † 1813; w młodości swojéj roskolnik, późniéj kapłan prawosławny w Petersburgu i gorliwy prześladowca dawniejszych swych spółwyznawców. Wydał „*Istoriczeskoje izwiestije o raskolnikach*“ (1786) i „*Połnoje istoricz. izwiestije o staroobradcach*“ (3 t., 1794).

Joas (*Jehoasz*), syn Ahazyjasza, król Judy (870—831), wychowany przez arcykapłana Joadę i jego żonę Josabethę, w 7 roku życia (870) wstąpił na tron. Z początku, za życia Joady, panował chwalebnie, po tego zaś śmierci popadł w bałwochwalstwo i został zamordowany przez poddanych.—**Joas**, syn Joahaza, król Izraela (832—817), podczas wojny z królem judzkim Amazyjaszem, zburzył obronne mury Jerozolimy i zrabował kościół, pokonał nadto syryjskiego króla Benadada.

Job, ob. Ijob.

Jobagi, ob. Żupan.

Jobber (ang.), albo *Stock-Jobber*, zowią się w Anglii spekulanci na akcyje i papiéry publiczne, tudzież ci, którzy prowadzą właściwą grę giełdową (*Stock-jobbery*), spekulują na różnicę kursu i zajmują się ażjoterstwem.

Jobert de Lamballe (Antoni Józef), lekarz, członek akademii lekarskiéj i instytutu, ur. 1799, † 1867; był chirurgiem szpitala ś. Ludwika, a od 1847 szpitala Hôtel-Dieu, oraz profesorem kliniki chirurgicznéj. Ważniejsze jego prace są: „*Traité théorique et pratique des maladies chirurgicales du canal intestin*“ (2 t., Paryż 1829); „*Plaies d'armes à feu* i t. d.“; „*Etudes sur le système nerveux*“ (Paryż 2 t., 1838); „*Traité de chirurgie plastique*“ (2 t., 1848) i inne.

Jöcher (Chrystyjan Bogumił), ur. 1694 w Lipsku, biblijotekarz tamecznéj biblijoteki uniwersyteckiéj, † 1758; zasłużył się głównie jako autor dzieła: „*Allgemeines Gelehrtenlexikon*“ (4 t., Lipsk 1750—51), prowadzonego daléj przez Adelunga (2 t., Lipsk 1784—87) i Rotermunda (t. 1—6, Brema 1810—22).

Jocher (Adam Benedykt), biblijograf i filolog polski, ur. 1791, † 1860; po ukończeniu gimnazyjum w Wilnie słuchał na tamtejszym uniwersytecie filozofii i historyi, 1811 otrzymawszy stopień magistra zajął się nauczycielstwem prywatném i literaturą. Od 1827 pomocnik biblijotekarza przy bibl. uniwers. w Wilnie, miał sobie powierzone uporządkowanie i spisanie zbiorów numizmatycznych; 1830 prof. jęz. łacińskiego; po zwinięciu uniwersytetu biblijotekarz akad. medyczno-chirurgicznéj wileńskiéj, po zwinięciu któréj czas jakiś zajmował się gospodarstwem wiejskiém; w 1844 nauczyciel gimn. w Kownie, w następnym roku przeniósł się do Wilna i zajmował się wychowaniem dzieci hr. Tyszkiewicza i pracami literackiemi. Oprócz wielu rozpraw, umieszczanych w rozmaitych pismach, lub też pozostałych w rękopisie, wydał: „*Obraz biblijograficzno historyczny literatury i nauk w Polsce i t. d.*“ (3 t., Wilno 1839—1858; indeks sporządzony przez Estreichera w 2 t. *Biblijografii*, oraz w oddzielnéj odbitce, Krak. 1873). Dzieło to, rozpoczęte podług ob-

szerszego planu, zostało nieukończone; wydane tomy obejmują: filologiję i literaturę starożytną, nauki razem wzięte, zbiory i poligrafije oraz literaturę teologiczną. Mimo wadliwego układu (plan dzieła naśladowany z Bruneta) i licznych niedokładności (nad uzupełnieniem pracował Trębicki), jestto najdokładniejsza praca biblijograficzna polska i żałować należy że tylko w części wykończoną została. W osobnéj odbitce z dzieła tego wydano „*Pogląd na kierunek, na bieg umysłów i nauk w przedmiotach wiary świętéj w Polsce*“ (Wilno 1857). W przedmiocie filologii wydał J. „*Pelasgia, sive de sermone quondam communi, etc*“. (Wilno 4851); „*Harmonija mów, albo zlanie się w jednę, to jest polską* i t. d“. (t., 1859); „*Epilog historyi mowy piérwotnéj, oraz wstęp do jéj odnowienia w mowie słowiańsko-polskiéj*“ (t., 1859). Dzieła te jak z jednéj strony okazują erudycyję autora, tak z drugiéj zupełną nieznajomość lingwistyki, a przez to rzucanie się na paradoksalne przypuszczenia, oparte na brzmieniach wyrazów. Przełożył nadto J. z Łubieńskiego „*Droga do Szwecyi 1593*“ i „*Rozruchy domowe od 1606—1608*“ (w zbiorze *Dziejopisów polskich*, Wolffa).

Jochmus (August Jakób, baron Cotignola), generał niemiecki, ur. 1808 w Hamburgu, miał czynny udział w wojnie o wyswobodzenie Grecyi; od 1835 służąc w legijonie cudzoziemskim, zostawał do 1838 w Hiszpanii i posunął się do stopnia szefa sztabu generalnego w korpusie kantabryjskim. W r. 1840 przeszedł do służby tureckiéj i przyczynił się najwięcéj do wyparcia Ibrahima-baszy z Syryi. Od 1841 do początku 1848 zostawał przy ministeryjum wojny w Konstantynopolu, lecz po wybuchu rewolucyi Marcowéj wrócił do Niemiec i mianowany był w Maju 1849 ministrem spraw zewnętrznych i marynarki Związku niemieckiego. Po rozwiązaniu ministeryjum, J. usunął się w Grudniu 1849 do życia prywatnego, którego większą część przepędzał w podróżach. Ważniejszą jego pracą jest dzieło „*Der syrische Krieg*“ (Frankfurt 1856).

Jod *jodyna* (symbol J, ciężar atomowy=127), piérwiastek chemiczny z grupy haloidów; związki jodowe towarzyszą zwykle związkom chlorowym i bromowym, w wodzie morskiéj, solankach i t. d.; jodek srebra jest rzadkim minerałem. Z wody morskiéj rośliny i zwierzęta morskie przybierają J., tran zawiéra w 10,000 częściach 3—4 cz. J., gąbki, a zwłaszcza wodorosty morskie, bogate są w J. Otrzymuje się najczęściéj z ługu pokrystalicznego po wykrystalizowaniu sody z ługu, otrzymanego z popiołów roślin morskich. J. jest ciałem stałém, czarném, krystalizującém w blaszki lub ośmiościany rombowe, c. wł.=4,95. Skórę barwi brunatno, topi się przy 107°, wre przy 180°; para ma barwę fijoletową (stąd nazwa,—greck. *jodos*) i tworzy się już przy zwykłéj temperaturze, woń ma właściwą, podobną do chlorowéj. W wodzie bardzo mało się rozpuszcza, łatwiéj w alkoholu i chloroformie. Ciecz zawiérająca J. barwi się od mączki błękitno. Odkryty został 1811 przez Courtois, a przez Gay-Lussaca zbadany. Tak sam J., jak i jego związki, używają się w medycynie i fotografii (ob.). *Jodowodór* (HJ) jestto gaz bezbarwny, podobny do chlorowodoru. W ogóle i inne związki okazują znaczną analogiję do chloru, ale J. w ogóle łączy się z piérwiastkami mniéj żywo, niż chlor.

Joda, rz. w gub. kowieńskiéj, pow. poniewieżskim; wypływa z jeziora *Jodas*, na południe miasteczka Wodokle; płynie ku północy i wpada z lewego brzegu do Niewiaży. Długa około 20 wiorst.

Jodelle (Stefan), pan na Lymodin, dramatyk francuski, ur. 1532 r. w Paryżu, † 1573. W historyi literatury francuskiéj ważne przez to zajmuje stanowisko, że porzuciwszy średniowieczną poezyję romantyczną, wprowadził do Francyi zamiast grywanych dotąd misteryj, moralitetów i fars tak zwany dramat klasyczny, naśladujący formę poezyi greckiéj i rzymskiéj. Dzisiaj utwory jego: tragedyje: „*Cléopâtre captive*“ i „*Didon se sacrifiant*“ oraz komedyja „*Eugène, ou la rencontre*“ zaledwie już tylko literacką mają wartość. Oprócz tego był J. także malarzem, rzeźbiarzem i budowniczym. Dzieła jego p. t. „*Oeuvres et mélanges poétiques*“, wyszły w Paryżu w latach 1574 i 1597.

Jodilis, jezioro w kr. polskiém, gub. suwalskiéj, pow. sejneńskim, w dobrach Hołny Wolmera. ma 12 morgów powiérzchni.

Jodkańskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie wileńskiém, powiecie wiłkomierskim. Zniszczone to sstwo przez ogień posiadał w r. 1771 Plater, opłacając z niego kwarty tylko złp. 151 gr. 25, a hyberny złp. 216.

Jodko (Feliks), starosta dziewieniski, żyjący w drugiéj połowie XVIII w., przetłumaczył z francuskiego „*Historyję wojenną, krótko wyrażającą piérwszą wojnę pruską i dawniejszą bawarską, zaczętą w r. 1741 a skończoną 1748*“ (2 t., Grodno 1779); dzieło to dziś bardzo rzadkie.

Jodko (Narkiewicz Witold), spółczesny doktór medycyny, jeden z najbardziéj wziętych u nas lekarzy chorób oczu, urodz. w dziedzicznym majątku Poków, gub. mińskiéj. Studyja lekarskie ukończył w Dorpacie r. 1859; dokończywszy następnie specyjalnych studyjów za granicą, przeważnie w Berlinie, osiadł w 1860 stale jako lekarz praktykujący w Warszawie, otrzymawszy po obronie rozprawy stopień doktora medycyny od b. rady lekarskiéj. Od 1860—72 pełnił obowiązki lekarza ordynującego w szpitalu starozakonnych, od 1863 wykładać zaczął, jako docent w b. szkole głównéj oftalmoskopiję i naukę o operacyjach ocznych i wykłady prowadził do zamiany szkoły głównéj na uniwersytet. Od 1870 jest lekarzem ordynującym w instytucie oftalmicznym imienia ks. Edwarda Lubomirskiego. Wydał: „*O sympatyczném cierpieniu oka*“ (Warsz. 1862, rozprawa doktorska); „*O akkomodacyi prawidłowéj*“ (Warszawa 1863, rozprawa inauguralna); część „*Oftalmologii*“ podług Weckera (w *Bibl. Um. Lek.*). Prócz tego umieścił w polskich czasopismach lekarskich kilka rozpraw naukowych i spostrzeżeń z praktyki, oraz wydaje corocznie szczegółowe „*Sprawozdania z instytutu oftalmicznego*“.

Jodła, poddział rodzaju drzew szyszkowych *Pi-*

nus, obejmujący gatunki, różniące się od pokrewnych sobie (ob. sosna i modrzew) krótszymi liśćmi (igłami), rozmieszczonymi pojedynczo lub grzebieniasto, i wielkiemi walcowemi szyszkami, stojącemi lub wiszącemi; należą tu ważne drzewa leśne, głównie zaś gatunki J. i *świérk* (ob.). Wszakże w nazwie tych drzew nie ma jedności w prowincyjach dawnéj Polski, drzewo, zwane u nas J., na Podlasiu, na Litwie i Białéj Rusi zowie się świérkiem, a przeciwnie jodłą zowią tam to, co gdzieindziéj świérkiem. J. właściwa czyli świérk litewski (*Abies alba*, *Pinus abies*, *P. pectinata*, *Abies picea*) jest drzewem najwynioślejszém naszych lasów, bo dochodzi do 180 stóp, a 5—6 st. średnicy. Od świérku różni się korzeniem serdecznym (czego świérkowi brakuje), korą gładką a siwą (świérk ma korę popękaną i czérwonawo brunatną), igłami grzebieniasto dwustronnie po gałązkach rozłożonemi (świérk ma igły na okół gałązek rozrzucone, albo niedokładnie dwustronne), płaskiemi, z wierzchu ciemno zielonemi, lśniącemi, a podspodem dwiema białemi linijkami oznaczonemi, w wierzchołku wykrojonemi (świérk ma igły spłaszczone, 4 kątne, z obu stron zielone, w wierzchołku kłująco-kończyste), wreszcie szyszkami stojącemi (u świérku wiszące). J. rośnie po górach Europy środ. aż do Alp włoskich, oraz w Syberyi; kwitnie w Maju; u nas lasy jodłowe znajdują się głównie w więcéj południowych okolicach kraju, na Karpatach dochodzi wysokości 4,200 stóp nad poziom morza. J. lubi grunt umiarkowanie wilgotny, żyje przeszło 300 lat. Drewno jest białe, lekkie, nadaje się na maszty, na gonty, pudła, skrzypce i t. d.; pod względem opałowym ustępuje sośninie. Z J. otrzymuje się żywica, od sosnowéj czyściejsza, pod nazwą terpentyny sztrasburskiéj znajdująca się w handlu; żywica ta zbiéra się pod korą, tworząc wielkie guzy na pniu. Z młodych pędów gatunków amerykańskich *Abies alba* i *A. nigra* otrzymuje się rodzaj piwa jodłowego. *Abies balsamea* i *A. canadensis*, również w Ameryce, wydają najlepszą terpentynę, zwaną *balsamem kanadyjskim*.

Jodłowski (Kamil), pijar, ur. 1664 r. w Łańcucie, nauczyciel, potém rektor kolegijum wieluńskiego, † 1718 w Wieluniu; wydał dzieło p. t. „*Praeceptiones rhetoricae*“ (Warsz. 1702), używane we wszystkich szkołach pijarskich.

Jodłowski (Norbert), pijar, ur. 1728 r. w dawném wdztwie ruskiém, piérwotnie nauczyciel w rozmaitych konwiktach, potém rządca warszawskiego *Collegium Nobilium*, † 1793 w Galicyi, ozdobiony medalem *Merentibus*. Oprócz „*Panegyris Michaeli Principi Poniatowski etc.*“ (Warsz. 1785), ogłosił: „*Historyja angielska od czasu podbicia téj wyspy od Rzymian, aż do naszego wieku (1770) doprowadzona*“ (3 części, Warsz. 1789 i 91), dzieło to wyjęte ze zbioru Millota i samodzielnie przez J. opracowane należy do najlepszych w tym rodzaju prac z owéj epoki. Zaleca się J. czystą polszczyzną i trafnym dziejów wykładem.

Jodłowskie starostwo niegrodowe, znajdowało się w wdztwie krakowskiém, powiecie bieckim. W r. 1770 składało się z wsi Jodłowa z wójtostwem i przyległościami. Od r. 1765 posiadał je Franciszek Dębiński, ssta wolbromski, wraz z małżonką Urszulą z Morsztynów. Po zajęciu go przez rząd austryjacki, w skutek dekretu kameralnego z d. 16 Lutego 1815 r. i umowy piśmiennéj z d. 22 Sierpnia 1815, oddano je Aleksandrowi Debolemu, w zamian za wsie Kniaziołukę, Oboziska, Nowosielicę i osadę Debolów, które przydzielono do dóbr rządowych Dolińskich (ob. Dolińskie sstwo).

Jodocus (Jost Ludwik), ob. Decyjusz Jodocus.

Jodok z Ziegenhals, historyk szląsko-polski, uczył się i otrzymał stopnie naukowe w Krakowie, przybywszy do Wrocławia 1416 wstąpił do zakonu kanoników regularnych P. Maryi na Piasku, 1426 r. został przeorem, 1429 opatem, † 1447 r. On jął pisać kronikę swego zakonu, używszy za źródło *Chronica Martini Poloni*, dzieła ś. Augustyna, katalog bisk. wrocławskich, nieznaną *Chronica Polonorum et ducum Silesiae*, *Speculum* i *Archivum* Wincentego z Beauvais. Dalszy jéj ciąg od 1429 dał następca Jodoka Benedykt Jourdorff. Wydał ją Stenzel w *Script. Rer. Sil.* II (*Chronica abb. b. M. V. in Arena*) używszy 2 rękopisów, trzeci jest w kapitulnéj biblijotece.

Jodyna, ob. Jod.

Joel, syn Pethuela, jeden z najdawniejszych proroków hebrejskich, drugi z liczby dwunastu proroków mniejszych; przepowiadał w kr. Judy około 860 przed Chr. Proroctwo jego spowodowane było wielką posuchą i klęską od szarańczy; biéda powszechna dała mu sposobność upominania ludu do pokuty i wieszczenia zwycięstwa nad poganami, oraz nastania czasu trwałego pokoju i dobrobytu. Język J. jest starożytny, wielce poetyczny i obrazowy. Komentarze oraz tłumaczenie dali Credner (Jena 1831), Meier (Tübinga 1841) i Hitzig (Lipsk, 2 wyd. 1852).

Johannard (Julijusz), członek Komuny paryskiéj, ur. 1843 r. w Baume. Będąc subjektem handlowym, miał udział w agitacyi politycznéj 1868; jako członek rady generalnéj stowarzyszenia międzynarodowego (*Internationale*) był jednym z najczynniejszych jego agentów. Za należenie do towarzystw tajemnych skazany został 1870 r. na jednoroczne więzienie. Podczas oblężenia Paryża (1870—71) dowodził batalijonem gwardyi narodowéj. Po wybuchu powstania w Paryżu 18 Marca 1871 r. jako członek Komuny zasiadał w komisyi spraw zewnętrznych a następnie był komisarzem cywilnym przy generale Cecilia. Po zdobyciu Paryża uciekł do Anglii, gdzie został znowu członkiem rady generalnéj stowarzyszenia międzynarodowego.

Johannes Secundus, właściwie *Jan Mikołaj Everard*, ur. 1511 r. w Haadze, † 1536 r. Utrechcie; jako autor dzieła „*Basia*“ (Utrecht 1539 i późn.) liczony jest do najlepszych nowołacińskich poetów. Jego „*Opera poetica*“ wydali bracia jego, znani również jako poeci, *Mikołaj Gaudius* i *Andrzéj Marius* (Paryż 1541); najlepsze wydanie (2 t., Lejda 1821).

Johannesbrunn, kąpiele mineralne w Szląsku austryjackim, blisko wsi Melcz w okręgu Wiegstadt.

Johannisberg, albo *Bischofsberg*, wieś w Nassauskiém, ma 850 m. i piękny zamek; słynna jest z wybornego wina reńskiego, zwanego *Johannisberger*, które tu rośnie na górze zamkowéj w ziemi czérwonawéj.

Johannot (Frańciszek), rysownik, ur. w Offenbach, z rodziny francuskiéj. Wspólnie z Senefelderem czynił doświadczenia litograficzne, a późniéj przybrawszy do wspólki Karola André, założył w Paryżu piérwszy zakład litograficzny i zostawił trzech synów, również artystów: *Karola*, *Alfreda* i *Tony Johannot*. Najstarszy, ur. 1788 r., † 1825 w Paryżu, był miedziorytnikiem. *Alfred* **J.**, ur. 1800 r. w Offenbach, † 1837 w Paryżu, wyuczył się od brata miedziorytnictwa, lecz późniéj poświęcił się malarstwu i w krótkim czasie doszedł niepospolitéj w swéj sztuce biegłości. Romantycznymi krajobrazami i malowidłami historycznemi wielką zjednał sobie wziętość i należał do mistrzów, nadających ton w świecie artystycznym paryskim. Arcydziełem jego ma być *Wjazd ks. Orleańskiéj do Orleanu* (1833). *Tony* **J.**, najmłodszy z braci, ur. 1803 r. w Offenbach, † 1852 w Paryżu; początkowo zajmował się tylko miedziorytnictwem. W 1831 wystąpił jako malarz z kilku krajobrazami romantycznymi. Z utworów jego najcelniejsze są: *Bitwa pod Rosbeque*, *Bitwa pod Fontenay*, *Zdobycie wąwozu Méandre*, *Scena rabunku w XVI w.*, *Przyjemności jesieni* (1852). Większą jednak posiadał sławę jako rysownik i miedziorytnik. W tym względzie uważają go słusznie za jednego z ojców nowoczesnych ilustracyj. W mnóstwie jego miedziorytów i drzeworytów podziwiać trzeba obok niezwykłéj płodności wielki dar inwencyi.

Johas, Juhas, tak nazywają pasterzy **owiec** w Karpatach.

John (Fryderyk), słynny rytownik polski, urodz. 1769 r. w Malborku. Poświęcał się piérwotnie kupiectwu w domu handlowym Taubera w Warszawie, lecz w r. 1789 wyjechał do Anglii, porzucił stan kupiecki i z zapałem oddał się rytownictwu. Wyuczywszy się téj sztuki przy największym niedostatku, na jaki był w Londynie wystawiony, powrócił do kraju. Wspiérany radą i funduszami króla Stanisława Poniatowskiego, wykonał w Warszawie w ciągu 2 lat, 12 rycin podług rysunków Smuglewicza, Lampiego, Grassego i innych. Ożeniwszy się z Barbarą Czeską, wychowanką księżny Radziwiłłowéj, wysłany został przez króla do Wiednia, dla dalszego kształcenia się w rytownictwie pod kierunkiem Fügera. Wkrótce wielką zjednał sobie wziętość. Podczas długiego pobytu w Wiedniu, wykonał najważniejsze i najpiękniejsze swe prace. Takiemi są np. 20 rycin wedle rysunków Fügera, zdobiących holenderski przekład *Messyjady* Klopstocka. Od 1816 do 1832 dawał corocznie 6 rycin do noworocznika *Aglaja*, wydawanego w języku niemieckim przez Wallishausera. W końcu życia osiadł w Marborgu w Styryi i tam † 1842. Szczegółową wiadomość o utworach **J.** podał Ambroży Grabowski w *Biblijotece Warszawskiéj* (r. 1858 t. III, i z r. 1860 t. IV).

John (Frańciszek, **baron von**), **austryjacki feldmarszałek-porucznik**, ur. 1815 r. w Bruck, w Niższéj Austryi. Ukończywszy akademiję wojskową, wstąpił 1835 do armii w stopniu porucznika. Jako oficer sztabowy odznaczył się niejednokrotnie we Włoszech 1848 i 1849. Podczas wojny 1859 działał jako szef generalnego sztabu 6 korpusu a następnie 2 armii, konsystującéj w królestwie lombardzko-weneckiém. We wojnie 1866 był szefem sztabu armii połud., która odniosła zwycięstwo nad Włochami pod Custozza 24 Czerw. Po nieszczęśliwych walkach z Prusami mianowany był szefem sztabu całéj armii austryjackiéj i feldmarszałkiem-porucznikiem. Od 1867—68 był ministrem wojny; od 1869 jest generalnym komendantem w Gradcu.

John (Eugenija), znana pod pseudon. *E. Marlitta*, powieściopisarka niemiecka, ur. 1825 r. w Arnstadt w Turyngii, córka malarza. Zostając pod opieką ks. Schwarzburg-Sondershausen, kształciła się w Wiedniu na śpiéwaczkę i występowała już na scenie. Mimo pięknego głosu musiała jednak porzucić karyjerę teatralną z powodu słabości i została lektorką swéj opiekunki. W 1863 wróciła do rodzinnego miasta i poświęciła się literaturze. W 1865 ogłosiła po raz piérwszy w „*Gartenlaube*“ nowelę „*Die zwölf Apostel*“. Romansem „*Goldelse*“ (1866; przekład polski w *Tygod. Ilustr.*) utrwaliła sławę literacką. Z innych jéj prac wymieniamy: „*Blaubart*“ (1866); „*Das Geheimniss der alten Mamsell*“ (1867); „*Reichsgräfin Gisela*“ (1869); „*Heideprinzesschen*“ (1871).

John Bull (ang.), dosłownie *Jan Byk*, jest żartobliwe przezwisko ludu angielskiego. Po raz piérwszy miało być użyte przez Swifta. Inni zaś twierdzą, że powód do niego dał wymierzony przeciw whigom pamflet John Arbuthnota p. t. „*History of John Bull*“. W saméj Anglii **J. B.** jest symbolem dzielności charakteru narodowego. Za granicą wyrazami temi oznaczają odrębność ludu angielskiego w stosunkach społecznych i jego nieumiejętność zastosowania się do zwyczajów innych krajów.

John of Dycalp, pseudon. Placyda Jankowskiego (ob.).

Johnson (Benjamin), zwykle *Ben Jonson* zwany, dramatyk angielski spółczesny Shakspeare'a, ur. 1574 r. (wedle innych 1573) w Westminster i tu otrzymał piérwsze wykształcenie. Był następnie malarzem, miał udział w wyprawie do Flandryi, za powrotem chodził czas jakiś na uniwersytet w Cambridge a w końcu wystąpił na scenie londyńskiéj. Uwolniony z więzienia za pojedynek, w którym zabił swego przeciwnika, napisał dwie piękne komedyje „*Every man in his humour*“ (1596) i „*Every mon out of his humour*“ (1599), nie naśladując w nich bynajmniéj wielkiego swego spółzawodnika Shakspeare'a. Obyczaje bowiem i właściwości swych ziomków przedstawiał **J.** z całą szorstką naturalnością, nie oświecając ich jak Shakspeare blaskiem romantyki. Dla królowéj Elżbiety napisał „*Cynthia's revels*“ i „*Poetaster*“ (1601). Wraz z Shakspearem należał do Mermaid-Clubu, założonego przez Raleigha. Po wstąpieniu na tron Jakóba I był jakiś czas

więziony za satyryczny dramat, napisany wespół z Chapmanem i Marstonem, p. t. „*Eastward Hoe*“; później uwolniony, zużytkowywał swój talent dla uświetniania uroczystości dworskich. W tym celu składał alegoryczne okolicznościowe sztuki, znane pod nazwiskiem „*Masques*“ (maski). Oprócz tragedyj „*Sejanus*“ i „*Catiline*“ napisał od 1605 kilka najlepszych swych komedyj, jak „*Volpone*“, „*Epicene*“ i „*Alchymist*“. Mianowany 1619 przez Jakóba I poetą nadwornym, † 1637 i został pochowany w opactwie westminsterskiém. Ben J. uchodzi w literaturze angielskiéj za przywódcę uczonéj szkoły dramatycznéj, wprost przeciwnéj narodowemu kierunkowi Shakspeare'a, przeciw któremu prowadził zawziętą polemikę, nie przestając wszakże czcić wyższości jego genijuszu, czego złożył dowody w „*Comendatory verses*“, dodanych do piérwszego wydania dzieł Shakspeare'a 1623. Najdokładniejszą ed. dzieł J. sporządzili Gifford (7 t., Lond. 1816; 1 tom 1863) i Procter (Lond. 1838); jego „*Poems*“ wydał Bell (Lond. 1861). Porów. Baudissina „*Benjamin Jonson und seine Schule*“ (2 t., Lipsk 1836).

Johnson (Samuel), znakomity pisarz angielski, urodz. 1709 r. w Lichfield, w hrabstwie Stafford, † 1784. Nie mogąc dla braku środków ukończyć rozpoczętych w Oxfordzie studyjów, był niższym nauczycielem w Market-Bosworth a następnie otworzył (1753) zakład naukowy w Birmingham. Jednakże już 1737 musiał go zamknąć, przeniósł się do Londynu i poświęcił się literaturze. Po poemacie „*London*“ (1738) wydał „*Life of Richard Savage*“ (1744), dzieło, w którém wykazał talent wybornego prozaika i bystry zmysł postrzegawczy. Najgłówniejszą pracą J. jest „*Dictionary of the English language*“ (2 t., Lond. 1755), który zjednał sobie klasyczną powagę i doczekał się licznych wydań (ostatnie z dodatkami Lathama, 2 t., Lond. 1864—66). Mimo ogromnego powodzenia, jakie miał ten słownik, J. musiał odsiadywać więzienie za długi. Z innych dzieł jego wymieniamy: romans polityczny „*History of Rasselas, prince of Abyssinia*“ (Lond. 1759), wydanie Schakspeare'a (1765); „*Journey to the Western Isles of Scotland*“ (Lond. 1775), w którém wyrażona wątpliwość co do autentyczności poezyj Ossyjana uwikłała go w gwałtowną polemikę z Macphersonem (ob.), i „*Lives of the most eminent English poets*“ (Lond. 1779—81). Oprócz tego redagował J. czasopisma: „*The Rambler*“ (1450—52) i „*The Idler*“ (1758—60). Najlepsze ed. dzieł J. dali: Hawkins (15 t., Lond. 1787—89) i Murphy (12 t., Lond. 1792 i 1824). Słynną bijografiję napisał Boswell (2 t., Lond. 1791 i częściéj; ostatnia ed. 1848).

Johnson (Andrew), siedemnasty prezydent Stanów Zjednoczonych półn. Ameryki (15 Kwietnia 1865—4 Mar. 1869), ur. 1808 r. w Raleigh, stolicy półn. Karoliny; wzrastał wśród największego ubóstwa i bez nauki szkolnéj; w rodzinném mieście wyuczył się krawiectwa. Osiadłszy w Greenville (stanie Tennessee), ożenił się i od żony dopiéro nauczył się czytać i pisać; tu także otworzył warsztat krawiecki i brał udział w sprawach publicznych, początkowo jako whig, następnie jako demokrata i gorący wielbiciel Jacksona. Od 1828 r. spełniając różne obywatelskie urzędy, wybrany został nareszcie 1843 do kongresu i zasiadał w nim przez lat 10. W latach 1853—57 był po dwakroć gubernatorem swego stanu; 1857 został senatorem. Przed samym wybuchem wojny domowéj 1861, jedyny z senatorów południowych, obstawał silnie za utrzymaniem unii. Mową, mianą 5 Lut. 1861, w któréj srodze gromił secesyjonistów i wykrywał ich plany, ogromny zyskał rozgłos. Po rozpoczęciu kroków nieprzyjacielskich, jakkolwiek nie mógł odwieść stanu Tennessee od sprawy południowców, to przecież za wielkie usługi mianowany był w stopniu generała brygady gubernatorem wojennym Tennessee (wiosną 1862) a następnie wybrany wice-prezydentem. Po zamordowaniu Lincolna został obrany prezydentem 15 Kwiet. 1865. Na tém stanowisku nie spełnił jednak pokładanych w nim początkowo nadziei. Wkrótce bowiem, po niejakiém wahaniu, przechylił się na stronę zwyciężonych secesyjonistów i postępował względem nich łagodnie. Przez swe weto z 19 Lut. 1866 przeciwko tak zwanemu billowi rekonstrukcyjnemu (o warunkach przypuszczenia do Unii stanów południowych), zagłosowanemu prawie jednomyślnie w kongresie, daléj przez namiętne i nieuzasadnione mowy przeciw przywódcom kongresu oraz przez weto z 27 Marca 1866 r. przeciwko równouprawnieniu czarnych obywateli, wywołał groźny z większością konflikt, rozjątrzony jeszcze bardziéj usunięciem ministra wojny Stautona. Senat uznał czyn ten za nieprawny a izba reprezentantów postawiła prezydenta w stanie oskarżenia (22 Lut. 1868). Jednakże dla niedostatecznéj liczby głosów (35 *winny*, 19 *niewinny*; do prawomocności zaś potrzeba $^2/_3$) oskarżających został J. uwolniony. Przy nowych wyborach do prezydentury nie mógł się już utrzymać i 4 Marca 1869 złożył władzę w ręce Granta (ob.). Ustępując z urzędu ogłosił do narodu adres, w którym usprawiedliwiał swe postępowanie, a większość kongresu oskarżał o gwałcenie konstytucyi i środki despotyczne przeciw stanom południowym. Za burzliwych rządów J. trzeba jednak zaznaczyć pewien i to dość wielki postęp w sprawach publicznych, mianowicie: zmniejszenie długu narodowego, zredukowanie armii z milijona do kilku tysięcy, reorganizacyję stanów południowych i usiłowania przywrócenia im praw wspólnych, co jakkolwiek szło powoli, prędzéj jednak niż tego pragnęli ich nieprzyjaciele północni.

Johnston (Albert Sidney), ur. 1803 r. w Macon-County, w Kentucky, generał amerykański; od r. 1835 służył w Texas; od 1849 główny płatnik wojskowy, otrzymał 1857 r. dowództwo nad wyprawą, przeznaczoną do podbicia Utah, gdzie potém został gubernatorem wojennym. Na początku wojny domowéj 1861, ofiarował swą służbę stanom południowym i w jesieni 1861 otrzymał naczelne dowództwo na zachodzie. Przymuszony do ustąpienia z Tennessee i cofnięcia się do Missisippi, w Kwietniu 1862 znowu dotarł zwycięsko do Tennes-

see, lecz 6 Kwietnia t. r. poległ od kuli karabinowéj.

Joinville, miasto w franc. dopart. Wyższéj Marny, nad rz. Marne; ma 3,900 m.; niegdyś było stolicą *baronii Joinville*, którą 1551 król Henryk II do godności księstwa podniósł. Trzeci syn króla Ludwika Filipa, tytułuje się *księciem Joinville*.

Joinville (Jan, pan na), piérwszy znakomity historyk francuski, ur. około 1223 r. w Szampanii. Początkowo zostawał w służbie na dworze Thibauta IV, hr. Szampanii, a następnie wyruszył z Ludwikiem IX na wyprawę krzyżową (1245). Za powrotem jako przyjaciel króla przebywał najczęściéj na jego dworze; † 1318. Napisał J. „*Histoire de St.-Louis*“, jedno z najcenniejszych dzieł literatury średniowiecznéj, w którém opowiada wybornym językiem dzieje Ludwika IX. Z pomiędzy licznych edycyj, najlepsza Michela (Paryż 1858). Jemu także przypisują ze względu na język bardzo interesujące „*Credo*“, wydane w „*Mélanges, publiés par la Société des bibliophiles françaises*“ (Paryż 1837).

Joinville (Frańciszek Ferdynand Filip Ludwik Maryja *d'Orléans*, książę de), książę z panującéj przedtém we Francyi familii Orleańskiéj, trzeci syn króla Ludwika Filipa i królowéj Maryi Amalii, ur. 1818 r. w Neuilly. Ukończywszy początkowe nauki w gimnazyjum, wstąpił do służby wojskowéj na flocie i za waleczność, okazaną w wojnie meksykańskiéj 1838, otrzymał t. r. stopień kapitana okrętu. W 1840, dostał misyję sprowadzenia zwłok Napoleona I z wyspy ś. Heleny; 1843 udał się do Rio-Janeiro, gdzie poślubił córkę Dom Pedra II, ks. Frańciszkę Braganza; 1845 jako kontradmirał (od 1843) dowodził eskadrą ewolucyjną na wodach Marokku, bombardował Tanger i zdobył Mogador; otrzymał za te czyny stopień wice-admirała. Po wybucho rewolucyi Lutowéj 1848 złożył dowództwo w ręce władzy republikańskiéj i z Algieru, gdzie się znajdował wraz z ks. d'Aumale, odpłynął do Anglii. Odtąd żył na uboczu, przedsiębiorąc niekiedy podróże naukowe. W 1861 r. udał się do Stanów Zjednoczonych (gdzie właśnie rozpoczęła się wojna domowa) i syna swego ks. Penthièvre (ur. 1845) umieścił tamże w szkole żeglarskiéj. Po piérwszych klęskach Francuzów w wojnie z Prusami 1870 daremnie prosił Napoleona III o pozwolenie wstąpienia do armii czynnéj. Po rewolucyi 4 Września (1870) przybył do Paryża, ale na przedstawienia członków rządu obrony narodowéj musiał opuścić stolicę Francyi i odjechał do Anglii. W chwili formowania piérwszéj armii Loarskiéj stanął w szeregach armii francuskiéj pod imieniem „pułkownika Lutherod“, przyjęty był chętnie przez gen. Chanzy, ale z polecenia Gambetty aresztowany 13 Stycz. 1871 i odwieziony do Anglii. Po ukończeniu wojny wybrany był deputowanym do zgromadzenia narodowego, w którém zajął miejsce wówczas dopiéro, gdy zniesiono prawo banicyi. W „*Revue des deux-Mondes*“ ogłaszał rozprawy o marynarce francuskiéj (1844—52), o wojnie chińskiéj (1857) i inne. Niektóre z nich wydał oddzielnie.

Jojakim albo *Eljakim*, syn Jozyjasza, przy pomocy egipskiego króla Nechona w r. 609 król judzki. Popadł wkrótce w bezbożność i prześladował proroka Jeremijasza. W ósmym roku swego panowania, po bitwie pod Circesyją, został hołdownikiem Chaldejczyków, a gdy się 599 r. chciał wyłamać z pod ich zwierzchnictwa, wkroczyło liczne wojsko chaldejskie do Judy; lecz Jojakim nie dożył upadku Jerozolimy.

Jokasta, albo *Epikaste*, siostra Menojka, córka Kreona a wnuka Menojka, była żoną tebańskiego króla Lajusa, a matką i żoną Edypa (zwanego téż *Jokastos*). W wyobrażeniach ludów piérwotnych, niebo i ziemia, jasność i ciemność, są uważane za najbliższych krewnych. Z takiéj antropomorficznéj przenośni: o jasności, która powstaje czyli rodzi się z nocy, i w niéj ginie, z nią się połączywszy ślepnie a ta potém ginie, powstała wieść, że Jôkkas v. Jokastos (błyszczący purpurą, jak zorza) w biegu czasu rosnący (*ojdaô*, stąd *Ojdipos*, jak *chalepos* od *chaleô*) w siłę jako słońce, łączy się z nocą, która go porodziła (*jokaste*, którą Ferecydes zowie także *Eury-ganeja* szeroko-rodząca).

Jokay albo **Jókai** (Maurus), poeta i publicysta madziarski, ur. 1825 r. w Komornie, odbył studyja w Presburgu, Papa i Kecskemet; otrzymawszy dyplom adwokacki, poświęcił się wyłącznie literaturze. W r. 1842 wydał piérwsze swe dzieło, dramat „*A zsidófiu*“ (Chłopiec żydowski), premijowany przez akademiję węgierską; w 1846 wydał piérwszy romans „*Hétköznapok*“ (Dzień roboczy). Od 1847 objął redakcyję tygodnika beletrystycznego „*Életképek*“ (Obrazy życia), liczącego pomiędzy spółpracownikami najsłynniejszych pisarzów madziarskich. Około tego czasu wydał w 2 t. zbiór nowelli p. t. „*Vadon virágai*“ (Kwiaty puszczy). 15 Marca 1848 r. zwołał w Peszcie zgromadzenie ludowe, które przyjęło znane 12 punktów peszteńskich i od tego czasu wziął J. czynny udział w polityczném życiu swego narodu. Po ukończeniu powstania ukrywał się czas niejaki w okolicach Miskolcza, powrócił nareszcie do Pesztu za glejtem, wyrobionym mu przez żonę. Piérwszym dziełem, jakie teraz wydał, było „*Forradalmi csataképek*“ (Obrazy z pól bojów powstańczych) i w niém, podobnie jak i we wszystkich następnych, starał się rozbudzić w spółziomkach zaufanie we własne siły i temu to usiłowaniu zawdzięcza w większéj części swą wziętość. J. wydał dotychczas około 150 tomów utworów beletrystycznych, z których odznaczają się romanse „*Erdély aranykora*“ (Złote czasy Siedmiogrodu, 2 t., Peszt 1851); „*Török világ Magyarországon*“ (Czasy tureckie w Węgrzech; 3 t., Peszt 1853); „*Kárpáthi Zoltán*“ (3 t., Peszt 1854); „*Politikai divatok*“ (Mody polityczne; 4 t., Peszt 1863); „*Szerelem bolondjai*“ (Głupcy miłości; 4 t., Peszt 1867); „*Fekete gyémántok*“ (czarne dyjamenty, 5 t., Peszt 1870); „*Mégis mozog a föld*“ (A przecież się porusza; 1871 w fejletonie czasopisma *Hon*. Wydał nadto 3 tomy dramatów (1860), 2 t. poezyj oraz kilka tomów szkiców z dziejów Węgier. Większość utworów J. jest przetłumaczona na jęz. niemiecki, niektóre

także i na inne języki. U nas *Gazeta Polska* zaczęła umieszczać w swych szpaltach 1873 przekład jego powieści „*Fatia Negra*“. Od 1858 redaguje J. czasop. humorystyczne „*Üstökös*“ (Kometa), od r. zaś 1863 dziennik „*Hon*“ (Ojczyzna), organ umiarkowanéj opozycyi. Wybiérany 3 krotnie do rady państwa za główne zadanie wziął pojednanie narodowości, zamieszkujących Węgry.

Jokicz, Jokić (Piotr), wojownik serbski, spółtowarzysz broni Jerzego Czarnego (Karageorgiewicza) w wojnie przeciwko Turkom; ur. prawdopodobnie we wsi Topoli, w ks. serbskiém. Od początku powstania 1804 był w liczbie nielicznych wojowników za wolność serbską; późniéj został dowódcą jazdy. W r. 1813 po upadku Jerzego, musiał wraz z nim ustąpić z kraju i trudnił się w Zemuniu handlem bydła. Wróciwszy do ojczyzny 1842 został członkiem sądu w Belgradzie; następnie osiadł w Topoli, zajmując się gospodarstwem.

Jola, Yola, miasto stołeczne państwa Fellatów Adamana, w zachodnim Sudanie, nad Binuą, ma ok. 12,000 m. W Lipcu 1851 r. było zwiedzone przez Bartha.

Jola, córka Eurytosa, narzeczona Herkulesa, który zabiwszy jéj ojca, uprowadził ją do Trachcinii. Mszcząc się za to Dejanira, posłała mu suknię zatrutą, od któréj Herkules śmierć poniósł. J. zaślubiła jego syna Hyllosa.

Jolanta, polskie przekształcenie imienia Helena.

Jolanta (błogosławiona), księżna kaliska, córka Beli IV, króla węgierskiego i Maryi Laskarysówny, ur. ok. 1235 r., wychowana w Krakowie u siostry swojéj Kunegundy (św.), żony Bolesława Wstydliwego, tu wyszła za mąż za Bolesława Pobożnego, ks. kaliskiego i gnieźnieńskiego; matka trzech córek: Jadwigi, Elżbiety i Anny, z których piérwszą pojął Władysław Łokietek. Po śmierci męża (1279 r.), z siostrą Kunegundą przyjęła w Krakowie regułę drugiego rzędu ś. Frańciszka i ś. Klary i osiadła w sandeckim klasztorze frańciszkanek, skąd po † siostry 24 Lipca 1292 została ksienią klasztoru w Gnieźnie; † 1298. Już za życia była uważana za błogosławioną i jako taka ogłoszona przez papieża Leona XII. Kościół obchodzi jéj pamiątkę 16 Czerwca.—Porów. Neya „*Żywot błogosł. Jolanty* i t. d.“ (Leszno 1843).

Jolaus (grec. *Jolaos*), syn Ifiklesa i Antomeduzy, wierny towarzysz Herkulesa; założył osadę na wyspie Sardynii, gdzie mu późniéj cześć boską oddawano. Na jego także i Herkulesa cześć odprawiano w Tebach uroczystości zwane *Jolaja*.

Joliba (Dżoliba), ob. Niger.

Jolkos, starożytne miasto w Tessalii, nad zatoką Pagazejską. Z jego zwalisk powstało potém miasto Demetrias. W Jolkos panowali Pelias i Jason i stąd Argonauci wypłynęli do Kolchidy.

Jolla, mały statek 1 lub 2 masztowy, z przodu i z tyłu zakończony okrągło-podłużnie, którego zwykle retmani norwegscy używają. W Hamburgu nazywają J. otwarte czółno wiosłowe.

Jolly (Filip Gustaw), matematyk i fizyk, urodz. 1809 r. w Manheimie, piérwotnie profesor fizyki w Heidelbergu, a od 1854 w Monachijum; z dzieł jego ważniejsze: „*Anleitung zur Differential und Integralrechnung*“ (Heidelb. 1846); „*Die Principien der Mechanik*“ (Stuttg. 1852); „*Ueber die Physik der Molecularkräfte*“ (Monachijum 1857).

Jołtuszków, miasteczko w gub. podolskiéj, pow. latyczowskim.

Jołtuszkowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie podolskiém, powiecie latyczowskim. Podług lustracyi z r. 1615 składało się z miasteczka Jołtuszkowa, nad rzeką Ladawą, z wsi Jołtuchy czyli Ruda Parobecza i z wójtostwa Jołtuszkowskiego. Przed r. 1567 zwało się Ruda Parobecza, kiedy zaś w tymże roku zupełnie zniszczone zostało przez Tatarów, król Zygmunt August na sejmie r. 1555 nadał je w posiadanie Dymitrowi, Jackowi i Andrzejowi Jołtuszkom i odtąd nową nazwę przybrało. W r. 1771 posiadał je Faustyn Dwernicki, opłacając z niego kwarty złp. 1,595 gr. 15.

Jomelli (Mikołaj), kompozytor włoski, ur. 1714 r. w Aversa, w Neapolitańskiém, od r. 1736 zaczął pisać rozmaite opery. W latach 1748—65 był kapelmistrzem księcia wirtembergskiego, lecz późniéj wrócił do Włoch i † w Neapolu 1774. J. jest jednym z najpłodniejszych kompozytorów oper włoskich. Napisał także wiele utworów kościelnych.

Jomini (Henryk, baron), generał i znakom. pisarz wojskowy, ur. 1779 w Payerne (Peterlingen), w szwajcarskim kantonie Vaud. Dosłużywszy się w armii francuskiéj stopnia generała brygady, po bitwie pod Budyszynem 1813 przeszedł do sprzymierzonych i cesarz Aleksander I mianował go swym adjutantem. W Rossyi położył niepospolite zasługi, przykładając się do założenia akademii wojskowéj w Petersburgu. Późniejsze lata przepędzał w Lozannie, Brukselli i Paryżu, gdzie † 1869. Jego dzieła dotyczące taktyki wojskowéj zapewniły mu jedno z piérwszych miejsc w literaturze tego rodzaju. Celniejsze z nich są: „*Traité des grandes opérations militaires*“ (Paryż 1804; 3 ed., 3 t., Paryż 1818); „*Histoire critique et militaire des campagnes de la révolution*“ (5 t., Paryż 1806; 3 ed., 15 tom., Paryż 1819—24); „*Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric*“ (4 tomy, Paryż 1827) i t. d. Ogłosił także korespondencyję z gener. Sarrazin, bar. Mounier i Capefigue'm, w któréj usprawiedliwia swe odstępstwo. Sainte-Beuve napisał o J. w dzienniku „*Temps*“ całą seryję interesujących studyjów bijograficznych (1869).

Jom-Kipur (hebr.), właściwie: *Jom-ha-Kipurim*, dzień przebaczenia (mylnie nazywany *Sądnym dniem*), najuroczystszy u Izraelitów w całym roku dzień dziesiąty miesiąca Tyszri, w którym odziani w białe pokutne suknie, przy ścisłym poście, pobożności i skrusze, błagają Boga o przebaczenie im grzechów.

Jomsburg, nazwa twierdzy koło Wolina u ujść Odry, zbudowanéj przez normandzkich i słowiańskich korsarzy, w IX lub X wieku. Towarzystwo tu mieszkające miało ustawę, przypominającą klasztorne przepisy *Siczy zaporoskiéj* (ob.), nazwę swą zda-

je się przybrało od wyspy *Us-snoim* (po niemiecku *Swinemünde*, bo tu był starożytny *Suebus*, obecne *Swine*), i wiking (*witaz* ruskie) *korsarz*, t. j. *Jomswikingi*. Od nich zależeli Wolińcy, plemię Redarów. Tu rządzili kolejno Wichman, mąż ciotki Ottona II, Cydebur (może) Sigwaldi i Palny syn, zwany *Toki* v. *Dagon* (ob.). Z dziejów Jomsburga urosły podanie o *Winecie*, t. j. *Wenecyi* północnéj i t. d. (ob. rozprawa Granowskiego przy kronice Helmolda, tłumaczenie Jana Papłońskiego) i *Zarysy* Świeżawskiego I § 43—46.

Jon, syn Apolina i Kreuzy, córki Erechteja, króla Aten, podrzucony w szkatułce i później przez matkę, zamężną z Ksutusem, poznany, Heros eponimos (bohater nazwodawca) plemienia jońskiego w Azyi, przypomina losy Perseja, z matką Danają puszczonego na wody w skrzynce, Romula i Rema na Tyber, Mojżesza na Nil u Słowian wianka-dziecka.

Jona ben Ganach, u Arabów zwany *Abul-Walid Merwan Ibn-Ganach*, uczony lekarz hiszpański, gramatyk, krytyk biblijny i leksykograf, ur. około 995, † 1050. Badania swe nad gramatyką hebrejską ogłosił w dziele nader ważném, napisaném po arabsku p. t. „*Al-Tanchik*“, znajdującém się w rękopiśmie w biblijotece Bodlejańskiéj. Części tego dzieła tłumaczone są na język hebrejski p. t. „*Ha-Rikman*“ (Frankfurt n. M. 1856).

Jonak (Eberhard Antoni), Czech, doktor prawa, ur. 1820 w Krzyńcu w Czechach; prawa uczył się w Pradze i Wiedniu, w 1846 i 47 wykładał jako suplent w uniw. wiedeńskim nauki polityczne, w 1847 mianowany profesorem uniwersytetu jagiellońskiego; po nastaniu ruchów 1848 opuścił Kraków i po krótkim pobycie w Wiedniu udał się do Czech, gdzie został t. r. deputowanym z okręgu brandyskiego na sejm wiedeński, zasiadał w nim na prawicy. Po uspokojeniu kraju otrzymał katedrę statystyki i nauk politycznych w uniwersytecie pragskim. Zawód literacki rozpoczął przekładami z jęz. czeskiego i polskiego, zamieszczanymi w pismach niemieckich; z dziedziny naukowéj wydał: „*Sprawozdanie z wystawy w Monachijum*“ (Praga 1854); „*Theorie der Statistik*“ (Wiedeń 1856) oraz od r. 1860 wydaje „*Tafeln zur Statistik des Königreiches Böhmen*“.

Jonasz (hebr. *jonah*, gołębica), prorok hebrajski, syn Amithai, rodem z m. Gath Hachefer w pokoleniu Zabulon, żył w początkach panowania Jeroboama II. Cudowne opowiadanie, zawarte w księdze St. Testamentu, noszącéj jego nazwę, uważano za przeróbkę mytu o Herkulesie, przebywającym przez 3 doby we wnętrzu potworu morskiego. Podług podania hebrejskiego J. wybrany od Jehowy do wzywania Niniwitów do pokuty, gdy dla uniknięcia tego rozkazu udał się na brzeg morza, został podczas burzy wrzucony do wody i połknięty przez wielką rybę morską, która go po trzech dniach wyrzuciła z siebie na brzeg; wtedy J. poszedł spełnić poprzedni rozkaz Pana i wzywał Niniwę do pokuty, grożąc w razie niepoprawy rychłém zniszczeniem. Stamtąd miał on powrócić do Judei, ale chrześcijanie assyryjscy utrzymują, że † w Niniwie i do dziś dnia pokazują mniemany grób proroka w okolicach dawnéj Niniwy.

Jonasz, Jonas (Justus), jeden z najgorliwszych rozkrzewicieli reformacyi, ur. 1493 w Nordhausen, † 1555 w Eisfeld; od 1546 superintendent w Koburgu; towarzyszył Lutrowi do Worms, pomagał temuż do przekładu St. Testamentu, miał udział w dysputacie marburgskiéj i w układzie artykułów torgowskich, oraz był obecnym na sejmie w Augsburgu. Z pism jego odznacza się szczególniéj przekład z Melanchtona „*Apologie der Augsburger Confession*“. Por. Knappa „*Naratio de Justo J.*“ (Halla 1817).

Jonasz I, metropolita kijowski, ob. Hlezna Jonasz.

Jonasz II, metropolita kijowski, przybył do Litwy jako nadworny kapelan Heleny Iwanówny, żony Aleksandra Jagiellończyka; przy jéj protekcyi około r. 1492 został archimandrytą założonego przez nią monasteru mińskiego wozniesieńskiego; po śmierci Józ. Sołtana metropolita kijowski (około 1518). † podobno r. 1526, zostawiwszy po sobie pamięć gorliwego dyzunity, który się głównie przyczynił do zerwania unii florenckiéj.

Jonasz, Żyd włoski, nadworny lekarz Jana Sobieskiego, przyjaciel znienawidzonego w narodzie żyda Betsala, dzierżawcy dóbr królewskich, posądzany był o przyspieszenie zgonu chorego króla, przez zadanie mu zbyt wielkiéj ilości rtęci.

Jonatan (po hebr.=*Bogdan*), syn Saula, króla judzkiego, ulubiony bohater starotestamentowych podań, przyjaciel Dawida, który potém był spółzawodnikiem do tronu jego ojca; poległ wraz ojcem i braćmi w wielkiéj bitwie pod Gilboa przeciwko Filistynom.

Jonatan Apphus, Machabeusz, syn Matatyjasza, waleczny wódz, zwyciężył Galatydów i został 158 prz. Chr. po śmierci swego brata Judasza Machabeusza naczelnym wodzem Izraelitów. R. 142 zdradziecko zamordowany przez Ptolomeusza Tryfona.

Jonatan albo **Brat Jonatan**, żartobliwe przezwisko Amerykanów północnych, o ile niém chcą oznaczyć Amerykanina chytrego, przezornego i lubiącego przechwałki.

Jończykowie, tak się nazywało w czasach przedhistorycznych jedno narodu greckiego plemię, które wedle podań starodawnych zamieszkiwało Azyję Mniejszą a następnie zajęło w części przeciwległe wybrzeża lądu europejskiego i pokrewnych sobie mieszkańców (Pelazgów), stojących na niższym stopniu kultury, zamieniło w poddanych. W połowie XI w. prz. Chr. gromady peloponeskich i attyckich J., wyparte ze swych siedzib przez Achejów, rozpoczęły remigracyję do Azyi Mniejszéj, gdzie przy pomocy swych spółplemieńców założyły 12 miast kwitnących. Od imienia J. cały pas nadbrzeżny, od rz. Hermos do rz. Meandru wraz z wyspami Chios i Samos, przyjął nazwę *Jonii* (Jonia). Miasta owe, zostające początkowo pod rządami królów, zniosły później ustawę monarchiczną i połączyły się w dość luźny związek, znany pod nazwą *Jońskiéj Dodekapolis*. Religijnym i politycznym centrem tego związku było tak zwane *Panionion*, t. j. świątynia Pozejdo-

na Helikonios na przylądku Mykale pod Miletem, gdzie odprawiała się corocznie uroczystość *Panjonijów* (Panionia) i odbywały narady o sprawach związkowych. Oprócz tego zbiérali się J. na obchody uroczyste i w świątyni Artemidy w Efezie. Urodzajność ziemi, bogactwo miast i brak jednolitości w ich federacyi pociągały nieraz zdobywców. I tak około 560 r. prz. Chr. wszystkie miasta jońskie na lądzie stałym zdobył Krezus (ob.), po którego upadku (546 prz. Chr.) zagarnął je znowu wraz z wyspami i innemi miastami greckiemi *Cyrus Starszy* (ob.). Usiłowania J. o odzyskanie swobody pod wodzą Aristagorasa (500 r. prz. Chr.) spełzły wprawdzie na niczém, ale klęski Persów pod Salamis, Plateją i Mykale (podczas wojny perskiéj) przywróciły im dawną wolność. Teraz przystąpiły miasta jońskie do sojuszu ateńskiego; po jego rozwiązaniu przeszły w moc Spartan, przez których zdradzone pokojem Antalcydasowym 387 r. prz. Chr. (ob. *Antalcydas*) stały się znowu łupem Persów; z upadkiem zaś potęgi perskiéj, zniszczonéj przez Aleksandra W., dzieliły pod Dyjadochami los innych cząstek uniwersalnéj monarchii macedońskiéj. Rzymianie zwyciężywszy Antyjocha W. (189 prz. Chr.) ogłosili je wolnemi, ale 163 r. prz. Chr. przyłączyli do rzymskiéj prowincyi *Asia*. Pod jarzmem tureckim owe niegdyś kwitnące i potężne miasta, z wyjątkiem jeno Smyrny, opustoszały lub zamieniły się w nędzne wioski. Jonija nie odgrywała co prawda nigdy wielkiéj roli politycznéj, ale wywarła wpływ niezmierny na rozwój cywilizacyi greckiéj. Ona to jest kolebką poezyi epicznéj i elegijnéj; tu wzięły początek dziejopisarstwo (*logografowie*), filozofija, medycyna i inne nauki; tu wykształcił się osobny architektoniczny styl *joński* (ob. *Budownictwo*), reprezentowany świetnie świątyniami na wyspie Samos, w Efezie, Milecie i t. d.; wreszcie *jońska szkoła malarstwa* zajmuje ważne miejsce w historyi greckiego malarstwa.

Jones (Inigo), sławny budowniczy angielski, ur. 1572, † 1651; był najprzód lekarzem, lecz poświęciwszy się następnie budownictwu, został nadwornym architektem duńskim, potém budowniczym Jakóba I i nadzorcą budowli królewskich w Londynie. Jako twórca odrębnego budownictwa otrzymał przezwisko angielskiego Witruwijusza. Liczny zbiór jego rysunków architektonicznych wydał Will. Kent (Lond. 1727; nowsze i najlepsze wydanie w 2 tomach, Lod. 1770).

Jones (Jan Paweł), twórca marynarki półn.-amerykańskiéj, ur. 1747 w Arbigland w Szkocyi; zajmował się jako kupiec handlem niewolników, późniéj atoli poświęcił się marynarce, przeniósł się do Ameryki i po wybuchu wojny o niepodległość osad amerykańskich ofiarował kongresowi 1775 swoje usługi. Wkrótce potém mianowany kapitanem, odznaczył się bardzo zaszczytnie w wielu bitwach z flotą angielską. W r. 1777 otrzymał już nierównie ważniejsze dowództwo we Francyi; a gdy ta wachała się z wypowiedzeniem wojny Anglii, przedsięwziął J. na własną rękę (1778) wyprawę do północnych brzegów angielskich. W następnym roku (1779) został komodorem eskadry, złożonéj z francuskich i amerykańskich okrętów, z którą ustawicznie napastował i niepokoił brzegi angielskie, zdobywając nieraz bogate łupy. Po zawarciu pokoju założył handel futrami; lecz na wezwanie cesarzowéj Katarzyny wstąpił do służby rossyjskiéj w stopniu kontradmirała. Tu atoli zniechęcony zazdrosném postępowaniem Potemkina, porzucił dalszą służbę i udał się do Paryża, gdzie † 1792.

Jones (Sir William), znakomity oryjentalista angielski, ur. 1746 w Londynie, † 1794 w Kalkucie. Po ukończeniu uniwersytetu w Oxfordzie był nauczycielem młodego hr. Spencer a następnie oddał się zawodowi prawnemu i ogromną miał praktykę, ale nie zaniechał bynajmniéj studyjów oryjentalnych. Mianowany 1783 sędzią najwyższego trybunału w Kalkucie, zajmował się naukowém zbadaniem kraju, założył 1784 towarzystwo azyjatyckie i studyjował sanskryt. Całe życie przemyśliwał J. nad ścislejszém duchowém połączeniem Wschodu z Zachodem. Z prac J. (6 t., Londyn 1799) celniejsze są: „*Grammar of the Persian language*“ (Lond. 1771 i późn.); „*Poëseos Asiaticae commentarii*“ (Lond. 1774); przekład i wydanie „*Moallakat*“ i tłumaczenie Kalidazy „*Sakuntala*“ (1780) oraz „*Przepisów prawnych Manu*“ (Kalk. 1794). Oprócz tego umieszczał wiele cennych artykułów w wydawaném przez się „*Asiatic Miscellany*“ (3 t., Kalk. 1785—88) i „*Asiatic Researches*“ (Kalk. 1788). Bijografiję J. napisał lord Teignmouth (Lond. 1804; powiększona ed. Wilksa, 2 t., Lond. 1840).

Jones (Owen), budowniczy angielski, ur. około 1809, otrzymał 1851 zwierzchni kierunek nad budową i zewnętrznem przyozdobieniem pałacu kryształowego i 1852 takież samo zwierzchnictwo nad pałacem kryształowym w Sydenham. To ostatnie poruczenie wykonał jak najświetniéj. Z pism jego i rysunków, zasługują na wzmiankę: „*Plans, elevations, sections and details of the Alhambra*“ (Lond. 1842); „*Views of the Nile*“ (Lond. 1843), a przed wszystkiemi innemi „*The grammar of ornament*“ (Lond. 1856).

Jongleurs, od średniowieczno-łacińs. *joculator*, prowans. *joglar*, *joglador*, starofranc. *jouglére* albo *jougléor*, nazywano tak w Prowancyi i półn. Francyi grajków z profesyi dla odróżnienia ich od uczonych i dworskich poetów, trubadorów i truwerów. Zostowali oni zwykle w służbie tych ostatnich, by wyśpiéwywać ich pieśni przy towarzyszeniu jakiegoś instrumentu. Królowie i możnowładcy trzymali także na swych dworach podobnych grajków, którzy, jeżeli byli zarazem i poetami, mieli charakter artystów nadwornych i nazywali się w półn. Francyi *Ménéstrels* a w Anglii *Minstrels*. Bywali téż i zupełnie niezależni J., śpiéwacy wędrowni; odwiedzali oni nietylko zamki i dwory szlacheckie, ale włóczyli się także między ludem, po gospodach, rynkach i targowiskach miejskich, jak np. *taboureurs*, bębniści. Stąd poszło, że oprócz dawnego zajęcia, t. j. grania, prowadzili téż rzemiosło opowiadaczy i deklamatorów poezyi bez muzyki. Z tém rzemiosłem łączyły się także inne, jak linoskoków, smieszków, kuglarzów; często prowadzali J. z sobą bie-

głe w sztuce towarzyski (*Jongleuresses*) i ułożone zwierzęta, dawali gimnastyczno-mimiczne przedstawienia, urządzali nawet rodzaj widowisk dramatyczno-komicznych (*Jongleuries* albo *Riotes*) a przy sposobności najmowali się do poselstw miłośnych i różnych intryg. Z powodu takich zajęć i nieporządnego życia wystawiali się często na pogardę, prześladowania a nazwisko Jongleur stało się synonynem błazna, kłamcy, oszusta. Mimo to przecież długo jeszcze utrzymywały dwory towarzystwa J., które zostawały pod kierownictwem *Roi des ménéstrels* (dyrektor, kapelmistrz), w miastach zaś tworzyli grajkowie osobny cech *Corporation des ménétriers*. (Porów. Bernharda „*Recherches sur l'histoire de la corporation des ménétriers de la ville de Paris*“ w „*Bibliothèque de l'École des chartes*“ t. 3—5). Dzisiaj pod imieniem J. rozumieją zwykle mistrzów biegłych w ćwiczeniach ciała i ekwilibrystyce. Hecarzów takich znali i starożytni, mianowicie Rzymianie i nazywano ich ogólném mianem *Praestigiatores*, t. j. ludzi cuda dokazujących. Największych mistrzów w tym rodzaju dostarczyły Indyje a po części i Azyja Mniejsza. W Chinach i na obu półwyspach indyjskich rzemiosło to i dzisiaj liczy wielu arcymistrzowskich wykonawców.

Joniczny wiérsz, miara trzy stopowa, z dwiema w każdéj stopie zgłoskami krótkiemi i dwiema długiemi, używana w liryce łacińskiéj.

Jonidium (*Tružyn*), rodzaj roślin z rodziny fijołkowych, obejmujący zioła i podkrzewy w krajach gorących, których korzenie używają się jako środek wymiotny, zwłaszcza gatunku *J. ipecacuanha* w Brazylii, któréj korzeń znany jest w handlu pod nazwą *ipekakuany białéj*, lecz obecnie rzadko się do Europy sprowadza.

Jonidy, nimfy, których świątynia znajdowała się w Elidzie, na brzegach rzeki Cytherus.

Jonija, ob. Jończykowie.

Jonsac, napisał w języku francuskim życie Stanisława Jabłonowskiego, p. t. „*Histoire de Stanislas Jablonowski, Castellan de Cracovie*“ (4 t., Lipsk 1774; polski przekład, 3 t., Warszawa 1789—90; 4 t., Poznań 1868).

Jońska szkoła filozoficzna, ob. hylozoiści.

Jońskie morze, tak zowie się część morza Śródziemnego, rozciągająca się pomiędzy zachodnim brzegiem Albanii i królestwem greckiém z jednéj, a wschodniemi brzegami Kalabryi z drugiéj strony. Morze to oblewa wyspy Jońskie i tworzy zatoki: Tarentu, Patros, Koryncką czyli Lepanto, Arkadyjską i Arty; przez cieśninę Otranto łączy się z morzem Adryjatyckiém.

Jońskie narzecze, ob. Grecki język.

Jońskie wyspy, tak się nazywa grupa 7 większych (Korfu, Paxo, St. Maura, Itaka, Cefalonija, Zante i Cerigo) i wielu mniejszych wysp, położona na morzu Jońskiém (z wyjątkiem wyspy Cerigo, leżącéj już na morzu Śródziemném), na zachodnich pobrzeżach Grecyi i tureckiéj prowincyi Albanii. Wyspy te mają razem 47 1/3 mil kw. i 228,660, a według innych 218,880 m. Są one po większéj części górzyste i mają wiele odnóg i portów; klimat jest przyjemny i łagodny, średnia temperatura dochodzi + 13° R., największe ciepło wynosi 32° R. Zimą następują deszcze i częste orkany. Grunt urodzajny ale skalisty, w skutek czego wyspy nie produkują dosyć zboża dla wyżywienia swych mieszkańców. Z produktów najważniejsze: południowe owoce, wino, bawełna, len, a nawet i trzcina cukrowa, daléj zające, króliki, przepiórki, pszczoły, jedwabniki, bydło i kozy; wreszcie węgle kamienne, siarka, smoła ziemna, sól i t. d. Przemysł nierozwinięty, handel bardzo ożywiony. Mieszkańcy mówią językiem nowo-greckim, wyznają przeważnie religiję grecko-katolicką (jest jednak około 30,000 rzymskich katolików), mają własny na wyspy Korfu uniwersytet i wiele instytucyj handlowych, przemysłowych i dobroczynnych. Pod względem politycznym wyspy J. należą obecnie do Grecyi i od r. 1866 podzielone są na 3 nomarchije: Korfu, Kefalonija i Zante.

Historyja. W najodleglejszéj już starożytności wyspy Jońskie zamieszkane były przez Greków i stanowiły małe państwa samoistne, początkowo monarchiczne, późniéj republikańskie, które, dzieląc losy stałego lądu Hellady, wraz z nią po przejściu świetnych czasów potęgi podlegały Macedonii a potém Rzymianom. Przy podziale państwa rzymskiego dostały się w moc cesarstwa byzantyńskiego, aż nareszcie w XV w. opanowała je Wenecyja. Po upadku rzeczypospolitéj Weneckiéj 1797 przeszły w posiadanie Francyi ale już 1799 były zdobyte przez Rossyję i Turcyję a 1800 zamienione na *rzeczpospolitę siedmiu zjednoczonych wysp* pod opieką Turcyi; wszakże już 1807 na mocy warunków pokoju tylżyckiego weszły powtórnie w skład posiadłości francuskich, a 1811 zostały zdobyte (oprócz Korfu) przez Anglię. Traktatem paryskim 5 Listop. 1815 utworzono z nich państwo wolne pod nazwą *Zjednoczonych Stanów wysp jońskich* i oddano pod bezpośrednią opieką korony angielskiéj. Konstytucyja z 26 Sierp. 1817 r. nadając opiekuńczemu mocarstwu władzę nieograniczoną, wywołała powszechne niezadowolnienie, była powodem tajemnych knowań i jawnych powstań, zwłaszcza podczas wojny o niepodległość Grecyi. Opozycyja narodowa przeciw protektoratowi angielskiemu rozwijała się coraz potężniéj i dążyła stanowczo do zjednoczenia wysp Jońskich z królestwem greckiém. Lubo zamierzone powstania (Wrześniowe 1848, Sierpniowe 1849) przez ówczesnego komisarza głównego lorda Warda z krwawą srogością zostały stłumione, lubo udzielono wyspom niejakie swobody i podniesiono nieco ich dobrobyt, mimo to jednakże niezadowolenie z rządów angielskich nie zmniejszyło się bynajmniéj a dążenia Jończyków do niezależności i żądania unii z Grecyją stawały się coraz jawniejsze. Życzenie to całego ludu w formie prośby przedstawił parlament joński królowéj angielskiéj w Stycz. 1859. Rząd W. Brytanii odrzucił te żądania i nie zmienił swéj polityki względem Jończyków aż do detronizacyi Ottona, kr. greckiego, w Paźdz. 1862. Teraz dopiéro, kiedy na mocy traktatu londyńskiego z 13 Czerw. 1863 Jerzy ks. duński, brat księżnéj Walii, powołany został na tron Grecyi, zrzekła się

Anglija protektoratu i wcielenie wysp Jońskich do Grecyi ogłoszono uroczyście na Korfu 6 Paźdz. 1863, na co zgodziły się i mocarstwa opiekuńcze, podpisane na traktacie paryskim z 5 Listop. 1815 r.— Porów. Davy „*The Jonian Islands under British protection*“ (Lond. 1851); Ansted „*The Jonian Islands*“ (Lond. 1863); Kirkwoll „*Four years in the Jonian Islands*“ (2 t., Lond. 1864).

Jönköping, län (obwód) w środku południowéj Szwecyi; kraj górzysty, w części tylko urodzajny, z przyczyny skalistego gruntu, obejmuje 202 mil kw., z ludnością 186,500.—Miasto główne *Jönköping*, portowe, nad jeziorem Wettern, ma 10,350.

Jonson (Ben), ob. *Johnson* (Benjamin).

Jonston (Jan), znakomity polihistor, naturalista i lekarz XVII w., ur. 1603 w Szamotułach, z familii szkockiéj, osiadłéj w Polsce, † 1675 r. Po ukończeniu nauk w Bytomiu, a potém w Toruniu, udał się do Szkocyi, gdzie wydoskonaliwszy się w języku hebrejskim i filozofii scholastycznéj, powrócił do Polski, był czas jakiś nauczycielem prywatnym, następnie z uczniami swymi Kurzbach-Zawadzkimi zwiedził kilka akademij zagranicznych, gdzie się oddał medycynie. Wróciwszy powtórnie do kraju przyjął znowu obowiązek nauczyciela w domu wojowody bełskiego Leszczyńskiego, z którego synami ponownie zwiedził Niemcy i Holandyję i w Lejdzie 1634 otrzymał stopień doktora medycyny. Zwiedziwszy Londyn (po raz trzeci) i Paryż, a potém i Włochy, wrócił 1636 do Polski i został lekarzem nadwornym Leszczyńskich i lekarzem miasta Leszna. W czasie wojen swedzkich przeniósł się na Szlązk, gdzie kupił wieś Cybendorf. Umiał do 15 języków, lecz pisał tylko po łacinie. Z dzieł jego wymienimy „*Thaumatographia naturalis in decem classis divisa, in quibus admiranda coeli, elementorum, meteorum, fossilium, plantarum, avium, quadripedum, exsanguium, piscium, hominis*“ (Amsterdam 1630, wyd. 5 1651); „*Theatrum universale historiae naturalis*“ (Frankf. 1650—53) z rysunkami Meriana; „*Notitia regni mineralis* etc.“ (Lipsk 1661); „*Notitia regni vegetabilis*“ (Lipsk 1661); „*Dendrographias* i t. d.“, z 200 tablicami (Frankf. 1662); „*Ephorus nobilis et orthodoxus*“ (Warszawa 1651); „*Johani Jonstoni Poloni naturae constantia* etc.“ (Amsterdam 1634); „*Historia universalis civilis et ecclesiastica*“ (Amsterdam 1634, 4 wyd. 1690); „*Idea universae medicinae practica*“ (Amster. 1644), dzieło długo używane do wykładu medycyny i w. in. W ogóle dzieła J. były wielokrotnie przedrukowywane i tłumaczone na różne języki.

Jony (Wiktor Józef Stefan, zwany de), pisarz francuski, ur. 1764 w miasteczku Jony pod Wersalem, † 1846. Młodość przepędził bardzo ruchliwie. Jako oficer służył w Guianie francuskiéj i w Indyjach Wschodnich; na początku rewolucyi wrócił do kraju i walczył w szeregach narodowych. Podejrzywany o zdradę i na śmierć skazany, uciekł do Szwajcaryi; dopiéro po upadku teroryzmu wrócił do Francyi i znowu brał udział w walce przeciw ówczesnym nieprzyjaciołom. Jako komendant twierdzy Lille obwiniony powtórnie o stosunki z Anglikami, został uwięziony ale wkrótce uwolniony. W 1797 porzucił służbę wojskową, poświęcił się literaturze i zyskał znaczny rozgłos swemi nowelami i kilku dobrze napisanymi wodewilami. Późniéj wielkiém téż cieszyły się powodzeniem jego tragedyje oraz libreta do oper komicznych i bohaterskich. Z utworów jego dramatycznych celniejsze są: „*Ferdinand Cortez*“ (1809); „*Les bayadères*“ (1810); „*Les amazones*“ (1812); „*Les Abencerrages*“ (1813) i „*Tippo-Saïb*“; z powieści wymieniamy: „*Hermite de la chausée d'Antin*“ (5 t., Paryż 1812—14); „*L'hermite de la Guiane*“ (3 t., Paryż 1816); „*L'hermite en province*“ (14 t., Paryż 1818—27); „*Les hermites en prison*“ (2 t., Paryż 1823) i „*Les hermites en liberté*“ (2 t., Paryż 1824); pisał je przy współpracownictwie innych autorów. W 1815 został członkiem akademii francuskiéj. Za restauracyi bronił sprawy wolności i dzielił więzienie wraz z Bérangerem. W 1830 mianowany był przez Ludwika Filipa biblijotekarzem Luwru. Swoje „*Oeuvres complètes*“ (28 t., Paryż 1823—23) wydał sam z objaśnieniami.

Joppe, Jopa, starożytna nazwa Jaffy.

Jora, rzeka w gub. tyfliskiéj, pow. elizabetpolskim, poczyna się na górze Barbalo i wpada z prawéj strony do rzeki Alazanu, a wraz z nią do rzeki Kury. Długa 180 w.

Joram, syn Jozafata, król judzki, zostawał pod zgubném wpływem swéj żony Atalii, za radą któréj zaprowadził w Judei cześć bałwanów i zmuszał poddanych do składania im ofiar; przywiódł Edomitów do oddzielenia się od Judei; Arabowie i Filistyńczycy spustoszyli jego państwo. Niepoprawił się mimo klęski i wzywań proroka Elijasza, † po dwuletniéj, ciężkiéj chorobie 885 prz. prz. Chr.— **Joram** albo *Jehoram*, król Izraelski, syn Achaba; pokonał Moabitów, ale nieszczęśliwie walczył przeciwko Syryjczykom; gdy mimo klęsk nieopuszczał bałwochwalstwa, został zamordowany przez swojego wodza Jehu, 884 prz. Chr.

Jorat, po niem. *Jurten*, pasmo gór w szwajcarskim kantonie Waadt, przy północnych brzegach jeziora genewskiego, dochodzące do 3,600 stóp wysokości.

Jordaens albo **Jordaans** (Jakób), malarz niderlandzki, ur. 1594 r. w Antwerpii, † 1678 r. Uczeń Adama van Oort. Kopijował szczęśliwie mistrzów włoskich i zarzucony był obstalunkami; Rubens ceniąc wysoko zdolności J., przybrał go za pomocnika w swych pracach. Jego malowidła olejne rozchodziły się po wszystkich dworach europejskich. Treścią ich oprócz przedmiotów religijnych są także bachanalije, które i Rubens chętnie malował w późniejszych czasach. Odznaczał się J. łatwością i pewnością przedstawienia; koloryt jego utworów uderza pełnią i bogactwem, ale jest często rażący. Życiorys J. mieści się w „*Muzeum sztuki europejskiéj*“ (t. I, Warsz. 1872).

Jordan, główna rzeka Palestyny, po hebr. *Jarden*, teraz *el-Szeria*, *Szeriat-el-Kebir* lub *Nahr-el-Arden* zwana, płynie z północy ku południowi, powstaje na najwyższym grzbiecie Antilibanu z trzech źródeł:

Nahr-el-Hasbani, Banias i Mały Jordan, które się łączą na północnym brzegu jeziora el-Huleh, przepływa przez jez. Genezaret i wpada do morza Martwego. Długa około 30 mil. Początek i bieg rzeki Jordanu zostały dopiéro w nowszych czasach bliżéj zbadane. Woda Jordanu, z powodu iż tu się odbył chrzest Jezusa Chrystusa, była posyłaną dla chrztu znakomitszych osób. Por. Lyncha „*Narative of the U. S. expedition to the river* J." (Nowy-York 1849) tegoż „*Report*" (Baltimore 1852) oraz „*The river J., pictoral and descriptive*" (Lond. 1858).

Jordan, piérwszy biskup polski, czyli jak go Dytmar błędnie nazywa „poznański", uwzględniając zmiany hijerarchiczne 999 r. Poddał go 970 r. Otton II władzy Adalberta „arbpa i metropolity wszystkich ludów słowiańskich, między Elbą a Odrą nawróconych lub nawrócić się mających" (Pertz I 561). Nasze roczniki naznaczają rok 958 i 938 na czas objęcia dyjecezyi, co zapewne jest pomyłką za rok 968. Zgadza się to z podaniem jedném u Dytmara, wedle którego Dąbrówka zaślubiona 965, dopiéro trzy lata post łamiąc dla Mieszka-Lamberta I (ob.), swego męża, zdołała go do chrztu nakłonić. Znaczyło by się to, że dopiéro po chrzcie swojém, Mieszko: Jordana, zrazu tylko misyjonarza, wyniósł faktycznie do znaczenia biskupa całego państwa, co Otton II 970 stwierdził. Dytmar donosi że „mocno napocił się J. w nawracaniu swéj trzódki". Wnosząc z podań o ś. Wicie w Kruszwicy, trzymał się ten biskup taktyki papieża Grzegorza W., w podstawianiu imion i uroczystości śś., za bogi i ich obchody u Słowian i przerabianiu jednych na drugich. Znalazł zaś grunt nietknięty żadną poprzednią propagandą chrześcijańską. Ponieważ jego następca Unger właściwy *Poznaniensis cenobii pastor*, † w 30 r. swych rządów (Dyt. VI 43) 1012 r., prawdopodobnie Jordan † 992 r.

Jordan, szlachecki ród polski, h. Trąby. Znakomitsi jego przedstawiciele są:—**Jordan** (Jan z Zakliczyna), dworzanin Aleksandra Jagiellończyka, mianowany 1504 żupnikiem wiclickim i bocheńskim, a późniéj kasztelanem bieckim, był bardzo bogatym panem i wielokrotnie zasilał króla Aleksandra znacznemi na swe czasy pożyczkami. † 1507.—**Jordan** (Mikołaj), brat poprzedniego, z kasztelanii bieckiéj, którą po bracie otrzymał, przeszedł około 1510 na kasztelaniję wiślicką, a 1515 na wojnicką; † 1521. Równie bogaty jak brat, czynił też same przysługi królom Aleksandrowi i Zygmuntowi I.—**Jordan** (Achacy), syn Jana, kasztelan bieckiego, mianowany 1543 kasztelanem zawichoskim, † 1547.—**Jordan** (Spytek Wawrzyniec), syn Mikołaja, od 1549 kasztelan sandecki, podskarbi w. kor., potém wojewoda sędomierski, a od r. 1565 kasztelan krakowski. Odbywał kilka wypraw wojennych z Tarnowskim i Sieniawskim; w r. 1550 pożyczynonemi przez siebie pieniędzmi na najem wojska przyczynił się głównie do pobicia Wołochów i Tatarów, ktorzy wtargnęli na Ukrainę.—**Jordan** (Frańciszek), starosta dobczycki, mianowany 1672 podczaszym krakowskim, wyznaczany był kilkakrotnie na komisarza do rewizyi skarbu koronnego. Podczas rewizyi 1681 spisano inwentarz, który wydano w Paryżu 1862 p. t. „*Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum etc. anno 1681*"; w r. 1685 posunął się na kasztelana wojnickiego, † 1694.—**Jordan** (Adam), syn Michała, wojewody bracław., † 1739, generał-lejtnant, kasztelan wojnicki od 1760, † 1764. Prowadził głośny w owych czasach proces z Wielopolskimi o ordynacyję Myszkowską.

Jordan (Kamil de), publicysta francuski, ur. 1771 r. w Lyonie; z powodu zasad politycznych musiał kilkakrotnie uciekać za granicę; nareszcie po 18 Brumaire'a powrócił do Francyi, gdzie występował gwałtownie przeciwko konsulatowi Bonapartego. W piśmie „*Vrai sens du vote national pour le consulat à vie*" (Paryż 1802) przepowiedział z góry przyszły despotyzm Napoleona. Podczas cesarstwa żył zupełnie na uboczu. Po piérwszéj restauracyi został członkiem rady stanu w Lyonie; † 1821. Mowy jego miane w izbach (Paryż 1826) są prawdziwym wzorem wymowy politycznéj.

Jordan (Sylwester), ur. 1792 w Omes pod Innsbruckiem, po rozmaitych przejściach został 1822 profesorem prawa w Marburgu. Jako deputowany w Kasselu, odznaczał się wielkim liberalizmem, za co był pozbawiony urzędów i długi czas więziony. W r. 1848 zasiadał w parlamencie przygotowawczym, następnie był posłem na sejm związkowy (do Lutego 1850) oraz członkiem niemieckiego zgromadzenia narodowego. Późniéj mieszkał w Frankfurcie, następnie w Kassel, gdzie † 1861. Bliższe o nim szczegóły znajdują się w pismach: „*Selbstvertheidigung*" (Manheim 1844) oraz w trzech „*Vertheidigungsschriften Jordan's*" przez A. Bodena (Frankfurt 1843—44). Ważniejsze jego prace naukowe są: „*Versuche über allgemeines Strafrecht*" (Marburg 1818) i „*Lehrbuch des allgemeinen und deutschen Strafrechts*" (Marburg 1831).

Jordan (Rudolf), malarz niemiecki, ur. 1810 w Berlinie, odznaczył się najprzód obrazami treści biblijnéj i pięknemi kopijami dawnych mistrzów, późniéj atoli oddał się malarstwu rodzajowemu; jego obrazy morskie i rybackie, a mianowicie też malowidło: *Oświadczyny o rękę dziewicy z wyspy Helgoland* (1834), znakomitéj są wartości. Ze szczególném zamiłowaniem maluje J. sceny z życia ludu holenderskiego, pełne oryginalnéj charakterystyki i tragiczności. Do takich należą między innemi: *Powrót żeglarzów*, *Rozbicie okrętu u brzegów Normandyi*, *Rodzina rybaków helgolandzkich grzebiąca ostatnie dziecię* (1847) i t. d. Jordan jest członkiem akademii berlińskiéj. Wykształcił on znaczną liczbę uczniów, z których najcelniejsi: Benjamin Vautier i Albert Kindler.

Jordan (Wilhelm), poeta i literat niemiecki, ur. 1810 w Berlinie. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich, przebywał jako publicysta w Królewcu i Lipsku, a po wygnaniu go z tego miasta w Bremie i Berlinie. W r. 1848 deputowany do niemieckiego zgromadzenia narodowego, gdzie przyłączył się do stronnictwa Gagerna, mianowany został radcą marynarki i członkiem komisyi technicznéj w

ministeryjum marynarki. Po rozwiązaniu floty niemieckiéj zamieszkał we Frankfurcie nad M. Oprócz obszernego epiczno - dramatyczno - metafizycznego poematu „*Demiurgos. Ein Mysterium*“ (3 t., Lipsk 1852—54), pełnego głębokich myśli i poetycznych ustępów, napisał tragedyję „*Die Witwe des Agis*“ (Frankf. 1858); komedyje: „*Die Lebesleugner*“ (Frankf. 1855), „*Täuschen täuscht*“ (1856) i „*Durchs Ohr*“ (1865); dramaty: „*Der falsche Fürst*“ (1856) i „*Graf Dronte*“ (1856); wydał nadto „*Lithauische Volkslieder und Sagen*“ (Berl. 1844) oraz kilka innych utworów poetycznych i prac literackich. Napisał także „*Geschichte der Insel Haiti*“ (2 t., Lipsk 1846—49).

Jordan (Jan Piotr), profesor języków i literatury słowiańskiéj w uniwersyt. lipskim do r. 1848, ur. 1818 w Szyszkowicach albo Czyżkowicach, w Łużycach Górnych, po ukończeniu nauk w uniwersytecie pragskim, był współpracownikiem pisma „*Ost und West*“, wychodzącego w Pradze, w którém ogłosił pewną liczbę artykułów o Słowiańszczyźnie, a szczególniéj o Łużycach. Od r. 1842 począł wydawać w Lipsku czasopismo „*Slavische Jahrbücher*“ (t. 1—4 1842—46), tegoż także roku chcąc podnieść oświatę swoich rodaków Łużyczan, rozpoczął wydawać czasopismo pod tyt. „*Jutniczka* (Jutrzenka), *nowiny za Serbów*“, które przecież po pół roku dla braku poparcia musiał zwinąć. W r. 1849 przesiedliwszy się na stałe do Pragi, redagował czasopismo „*Slavische Centralblätter*“. Oprócz tego wydał „*Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz*“ (Praga 1841); „*Słownik polsko-niemiecki i niemiecko-polski*“ (Lipsk, wyd. stereotypowe od 1845); „*Kratka mluvnice jazyka polskeho* i t. d.“ (Lipsk 1845); „*Uplny slovniczek czeskeho i nieмieckeho jazyka*“ (Lipsk, wyd. stereotypowe) i in.

Jordanes, zwany także *Jornandes*, dziejopis VI w., rodem Got, albo téż alański pół-Got. W młodszych latach był notaryjuszem, później zaś wstąpił do stanu duchownego i został bisk. w Crotonie. Tu napisał ok. 551 dwa dzieła, które nie dowodzą wprawdzie wielkiéj uczoności i krytyczności, ale świadczą o rozległéj znajomości literatury greck. i rzymsk. i są dla nas jako źródła historyczne wielkiéj wagi. Piérwsze „*De regnorum et temporum successione*“, rys historyi powszechnéj do czasów Justynijana, niewielką ma wartość, drugie zaś: „*De origine actuque Getarum*“, historyja Gotów od ich początku aż do upadku państwa ostrogockiego we Włoszech, mimo wszelkich wad w treści i formie, jest jedyném i nieoszacowaném źródłem do pewnych wypadków z historyi Gotów i wędrowek narodów. Najważniejszą część dzieła stanowią excerpta z 12 ksiąg gockiéj gistoryi senatora Kassyjodora. Oprócz tego korzystał J. z nieznanego nam Gota Ablaviusa i z „*Getica*“ Dio Chryzostoma. Dzieło to niezmiernie ważne i dla początków dziejów Sławiańszczyzny. Najlepsze krytyczne onego wydanie sporządzi Closs (Stuttg. 1861). Porów. Sybla „*De fontibus libri Jordanis de origine actuque Getarum*“ (Berlin 1838); **J. Grimma** „*Ueber Jornandes und die Geten*“ w Rozprawach berlińskiéj akademii nauk (1846).

Jörg (Józef Edmund), gorliwy obrońca dążności ultramontańskich w Bawaryi, ur. 1818 w Immenstadt, odbył studyja teologiczne w Monachijum; od r. 1847 poświęcił się zajęciu archiwalnemu i obecnie jest przełożonym archiwum królewskiego w zamku Trausnitz pod Landshut. Owocem jego prac źródłowych jest „*Geschichte der grossen Bauernkriegs*“ (Fryburg w Br. 1850); ogłosił daléj „*Geschichte des Protestantismus in seiner neuesten Entwickelung*“ (2 t., tamże 1857) oraz „*Geschichte der social-polit. Parteien in Deutschland*“ (t. 1867). W roku 1852 objął po † Guido Görresa redakcyję monachijskich „*Historisch-polit. Blätter*“. Od r. 1865 członek drugiéj izby bawarskiéj; w 1867 wybrany do parlamentu celnego. Na sejmach 1870 i 1871 brał udział jako piérwszy sekretarz i referent większości *Patryjotów*, w układach adresowych, pokojowych i wojennych.

Jörg (Jan Krystyjan Gottfryd), akuszer, urodz. 1779 w Predel pod Zeitz, profesor akuszeryi i dyrektor szkoły położniczéj w Lipsku, † 1856. Z licznych dzieł jego zasługują na wzmiankę: „*Lehrbuch der Hebammenkunst*“ (5 wyd., Lipsk 1855); „*Handbuch der Geburtshülfe*“ (1833); „*Handbuch der Krankheiten des Weibes*“ (1831); „*Die Erziehung des Menschen zur Selbstbeherrschung*“ (Lipsk 1850).—Jeden z jego synów **Jörg** (Edward), urodz. 1808, doktór medycyny, przeniósł się 1837 do Kuby i Hawanny, następnie do Stanów Zjednoczonych Ameryki północnéj i zasłużył się głównie zbadaniem chorób miejscowych.

Joruba, ob. Yarriba.

Jorullo, wulkan 3,910 stóp wysoki, w meksykańskim stanie Mechoacan, wulkan ten powstał niespodzianie przy wielkiém trzęsieniu ziemi 14 Września 1759.

Josefinos, stronnictwo polityczne w Hiszpanii, ob. *Afrancesados*.

Josephstadt, po czesku *Josefow*, dawniéj *Pless*, miasto i warownia w powiecie kralowohradzkim, obwodzie jaromierzyckim, w kr. czeskiém, na lewym brzegu Elby, wprost ujścia Metui; ma 2,600 m. i szkołę wojskową. Twierdza tutejsza, zbudowana 1781—87, jest jedną z najważniejszych w państwie austryjackiém, niebyła jednak dotychczas obleganą.

Jósika (Mikołaj, baron), najznakomitszy powieściopisarz madziarski, ur. 1794 w Torda, w Siedmiogrodzie, † 1865 w Dreźnie. Otrzymał staranne wychowanie i w 16 r. życia ukończył studyja prawne; 1811 wstąpił do wojska austryjackiego, walczył przeciwko Francuzom 1814—15, 1818 wystąpił z wojska i powrócił do Węgier, gdzie ożenił się bogato; poświęcając się gospodarstwu rolnemu i naukom, przebywał częścią w Węgrzech, częścią w Siedmiogrodzie. Pociągnięty przez życie polityczne, jakie się wtedy rozbudziło w Siedmiogrodzie, wystąpił na pamiętnym sejmie 1834 jako regalista; otwartość z jaką wypowiedział swe opozycyjne poglądy ściągnęła nań niełaskę, tak że niebył więcéj powołany do sejmu siedmiogrodzkiego i natomiast 1835—40 brał czynny udział w życiu politycznem Węgier. W tym także czasie rozpoczęła się jego dzia-

lalność pisarska. Już piérwsze płody jego pióra (1834) były przychylnie przyjęte. Poświęciwszy następnie kilka lat studyjom nad dziejami ojczystemi oraz nad literaturą niemiecką, francuską, włoską i hiszpańską, od r. 1840 poświęcił się przeważnie piśmiennictwu. Oprócz mnóstwa politycznych i beletrystycznych artykułów, pomieszczanych w pismach peryjodycznych, wydał do 1848 około 60 t. romansów, z których najlepsze: „*Abafi*“ (2 t. 1836); „*Zrinyi a költö*“ (Poeta Zrinyi, 4 t. 1840); „*Az utolsó Batory*“ (Ostatni Batory; 3 t. 1838); „*A Czehek Magyarországban*“ (Czesi w Węgrzech, 4 t., 1840); „*Jósika István*“ (Stefan J., 5 t., 1847). W 1847 wybrany do sejmu siedmiogrodzkiego, gorliwie działał nad połączeniem Siedmiogrodu z Węgrami; w ruchach 1848 wziął czynny udział, jako członek komisyi do obrony narodowéj. Po ogłoszeniu niepodległości Węgier 4 Kwiet. 1849 r. został członkiem trybunału w Peszcie; wraz z rządem udał się do Debreczyna, potém do Aradu. Po katastrofie pod Világos wydalił się za granicę i osiadłszy od 1850 w Brukselli poświęcił się pracom literackim. Skazany na śmierć in contum. i 1850 powieszony w portrecie wraz z innemi w Peszcie. W r. 1864 przeniósł się do Drezna. Z późniejszych jego dzieł odznaczają się, napisane po niemiecku: „*Eine ungar. Familie während der Revolution*“ (4 t., Bruns. 1851), „*Die Familie Mailly*“ (2 t., Lipsk 1852) oraz wydane bezimiennie po madziarsku: „*Esther*“ (3 t., 1853); *Második Rákóczi Ferencz*“ (Franciszek Rakoczy II, 4 t., Peszt 1861) i „*A Négyváriak*“ (3 t., Peszt 1865). Żywotność i wierność, z jaką J., w rodzaju Walter Scotta, bez jego jednak rozwlekłości, maluje polityczne i socyjalne życie przeszłości Węgier, w połączeniu z mistrzowskiém władaniem językiem, bogatą fantazyją i wyborném malowaniem charakterów, stanowią zalety licznych jego utworów. Prawie wszystkie powieści J. są przetłumaczone na język niemiecki, początkowe przez Kleina, późniejsze przez drugą (od 1847) żonę jego, *Juliję*, z domu hr. Podmanicką (ur. 1815).

Josquin Desprez albo *Des Près*, po łacinie *Jodocus Pratensis*, najznakomitszy kontrapunkcista przed Palestriną ze szkoły Ockenheima, ur. w Condé w Hennegawii, prawdopodobnie między 1450—1455; przybył za czasów papieża Sykstusa IV (1471—84) do Rzymu, celem wprowadzenia tutaj nowéj metody muzycznéj. Następnie mieszkał w Ferrarze i Paryżu, na dworze Ludwika XII; około 1515 otrzymał prebendę duchowną w St. Quentin a nareszcie w Condé, gdzie † 1521 r. Wykształcił J. wielu uczniów a licznemi kompozycyjami (msze, motety, psalmy, i t. d.), używającemi zasłużonéj sławy, wywierał ogromny wpływ na spółczesną epokę.

Jost (Izaak Markus), ur. 1793 w Bernburgu, † 1860, od r. 1835 starszy nauczyciel żydowskiéj szkoły realnéj w Frankfurcie, jest autorem wielu dzieł historycznych, między któremi na szczególną uwagę zasługują: „*Geschichte der Israeliten*“ (9 t., Berl. 1820—29); „*Neuere Geschichte der Israeliten*“ (3 części, Berl. 1846—47); „*Allgemeine Geschichte des jüdischen Volks*“ (2 t., Berlin 1831—32); oraz „*Geschichte des Judenthums und seiner Sekten*“ (3 części, Lipsk 1857—59).

Josta, rz. w gub. kowieńskiéj, wypływa w powiecie wilkomierskim, o 4 wiorsty od źródeł Niewiaży z jeziora Josty, w południowo-wschodniéj stronie miasteczka Traszkun, płynie w kierunku północno-zachodnim i w powiecie poniewieżskim przy wsi Pojoście, 4 wiorsty od Poniewieża, wpada z prawego brzegu do Niewiaży. Długa około 35 wiorst. Niedaleko wsi Pojoście przyjmuje z lewéj strony strumień Jostas.

Jostenberg, *St.-Jostenberg*, pasmo górzyste, ciągnące się na granicy szwajcarskich kantonów Szwyc i Zug i sięgające do 3,350 stóp wysokości.

Joszya albo **Jozue**, sławny literat rabiniczny, ur. w drugiéj połowie XVI w., rabin miasta Krakowa, † we Lwowie 1648; napisał dwa ważne dzieła: „*Pene Jehoszua*“ (Oblicze Jozuego, Amsterdam 1715 r.; nowo wydane przez S. Orgelbranda) i „*Magine Szelomoh*“ (Tarcze Salomona; w Żołkwi 1733 i w Wenecyi 1751).

Jotyja, rz. w gub. suwalskiéj, powiecie władysławowskim, początek pod Budelami, płynie ku zachodowi i pod Kirkelami wpada z prawego brzegu do Szeszupy, blisko granicy pruskiéj. Długa około 30 wiorst. Wpadają do niéj z prawéj strony Kryksanta, z lewéj Oryja.

Joubert (Wawrzyniec), lekarz francuzki, urodz. 1529 r., † 1583 r.; był profesorem uniwersytetu w Montpellier; w licznych pismach występował przeciw nauce Galena i tém dał pobudkę do utworzenia odrębnéj, zamkniętéj w sobie szkoły lekarskiéj w Montpellier. Ważniejsze dzieła: „*Paradoxa medica seu de febribus*“ (1566), „*Medicinae practicae libri III*“; „*Erreurs populairs au fait de la médicine et régime de sante*“ (1570), dzieło populare, miało w swoim czasie ogromną wziętość.

Joubert (Bartłomiéj Katarzyna), generał rzeczypospolitéj francuskiéj, ur. 1769 w Pont-de-Vaux. Mimo wrodzonego do wojskowości pociągu musiał z woli ojca studyjować prawo, ale po wybuchu rewolucyi wstąpił jako ochotnik do armii 1791 r. i odbył wyprawę 1792; mianowany 1795 generałem brygady, zyskał zaufanie Bonapartego w wyprawie 1796 i otrzymał stopień generała dywizyi. Z powodu ran musiał na jakiś czas opuścić armiję. W wojnie włoskiéj 1797 odznaczył się pod Rivoli (14 Stycznia), 3 Lut. zdobył Trydent, w Marcu wkroczył do Tyrolu i 8 Kwiet. połączył się z Bonapartem pod Villach. Zdobyte sztandary zawiózł następnie do Paryża, gdzie był przedmiotem wielkich owacyj. W Październiku 1798 objął dowództwo nad armiją we Włoszech, zajął Piemont i chciał toż samo uczynić z Toskaniją, czemu jednak sprzeciwił się dyrektoryjat. Niezadowolniony z takich postanowień rządu, wrócił do Paryża i połączył się z partyją Sieyèsa, pragnącą obalić dyrektoryjat i istniejącą ustawę. Na miejsce gen. Moreau otrzymał przedtém jeszcze naczelne dowództwo w górnych Włoszech, udał się do armii w Lipcu 1799, stoczył ze Suworowem bitwę pod Novi (15 Sierp.), na początku któréj zaraz zginął, a jego zastępca Moreau za-

stał pobity. Zwłoki J. pochował Bonaparte pod Tulonem, we forcie La Malgue, który nosi dotąd nazwę Jouberta.

Jouffroy (Teodor Szymon), ur. 1796 w Pontets, nauczyciel w Collège Bourbon, współzałożyciel dziennika *Le Globe*, od 1832—37 profesor filozofii w Collège-de-France i członek rady uniwersyteckiéj. Jako deputowany w r. 1831 należał do stronnictwa doktrynerów. Najsławniejszy uczeń Cousina, od którego różni się korzystnie ścisłością metody i systematycznością w wykładzie. Wierny jest zasadzie psychologicznéj, i w filozofii francuskiéj ma zasługi jako odnowiciel różnic zatartych przez Cabanisa i Broussaisa między psychologiją a fizyjologiją. Metodę psychologiczną zastósował do estetyki i etyki; w piérwszéj piękno uznał za wyrażenie rzeczy niewidomych przez widome, w drugiéj dobro określił i podrzędność celów. Przyswoił także Francuzom szkice moralne Dugalda Stewart (1826) i dzieła Reida (1835) filozofów szkockich moralnych, opatrzywszy je ważnemi przedmowami. Wydał „*Mélanges philosophiques*“ (2 t., Paryż 1833—1842); „*Cours de droit naturel*“ (2 t., Paryż 1834—35); „*Esquisses de philosophie morale*“ (3 wyd. 1841), oraz „*Oeuvres*“ (6 t., Paryż 1836).

Jourdan (Jan Chrzciciel, hrabia), marszałek i par Francyi, ur. 1762, syn chirurga. W 1790 był kapitanem gwardyi narodowéj konnéj, a 1793 jako generał dywizyi otrzymał główne dowództwo nad armiją północną. Wiosną 1794 stanął na czele armii Mozelli i Sambry; odparty 1796 r. przez arcyksięcia Karola na lewy brzeg Renu, złożył dowództwo i wszedł do rady pięciuset. Mianowany 1799 r. głównym dowódcą armii dunajskiéj, pobity został 1799 przez arcyksięcia Karola pod Ostrach i Stokach. W roku 1800 otrzymał od piérwszego konsula zarząd Piemontu, 1803 r. wszedł do Senatu, 1804 r. został marszałkiem i tak w Neapolu jako i w Hiszpanii zostawał przy boku króla Józefa. Ludwik XVIII nadał mu godność hrabiego a 1819 roku mianował go parem. Republikanin z przekonania powitał J. z zapałem rewolucyję Lipcową, przez kilka dni sprawował urząd ministra spraw zagranicznych a 11 Sierp. 1830 był naznaczony gubernatorem domu inwalidów; † 1833 r. Wydał: „*Opérations de l'armée du Danube sous les ordres du general Jourdan*“ (Paryż 1799) i „*Mémoires pour servir à l'histoire de la campagne de 1796*“ (Paryż 1819).

Jourdan (Karol), filozof i pisarz francuski, ur. 1817 w Paryżu; w r. 1838 profesor filozofii w Collége Stanislas, od 1849 szef gabinetu w ministerstwie wychowania publicznego; ogłosił drukiem: „*Doctrina Gersonii de theologia*“; “*Dissertation sur l'état de la philosophie pour l'examen du baccalaureat*“ (1848); „*Notions de logique*“; „*Sur la philosophie de St. Thomas d'Aquin*“. W „*Recherches critiques sur l'age et l'origine des traductions d'Aristote*“ (Paryż 1843, po niemieck. Stahr Halle 1861), wykazał wbrew Heerenowi (*Gesch. des Clas. Stud.* I 138), dowodami popiérając takąż tezę Buhlego (*Lehr. der Gesch. der Phil. V* 247), że scholastycy przez pośrednictwo Żydów i Arabów poznali dzieła Arystotelesa, t. j. *Categor.* i *Interpr.* wraz z *Izagoge* i pismami Boecyjusza, co potwierdzili Cousin, Prantt i Hauréau, okazując że wszystkie dzieła Arystotelesa 1210—1225 poznano w arabsko-łacińskim przekładzie.

Jouvenet (Jan), historyczny malarz francuski, ur. 1647 w Rouen, † 1717 jako dyrektor akademii paryskiéj, wielki rozgłos zjednał sobie obrazem *Uleczenie sparaliżowanych* (1676). Najcelniejsze jego prace są: obrazy dla kościoła St.-Martin-aux-Champs, *Dwunastu apostołów* dla kościoła inwalidów i słynne *Zdjęcie z krzyża* dla kościoła kapucynów. Obraz ten jak i wiele innych co lepszych, znajdują się obecnie w Luwrze. Styl jego nierówny, często manierowany; rysunek zawsze poprawny a koloryt wielkiéj piękności i ciepła.

Jouxthal, okolica w szwajcarskim kantonie Waadt, pomiędzy dwoma pasmami gór Jura, przerznięta jest rzeką Orbe, ma 4,800 m., trudniących się chowem bydła, fabrykacyją broni i zegarków. Znajduje się tu jezioro *Lac-de-Joux*, mające 2 mile długości i $^1/_2$ mili szerokości.

Jouy (Wiktor Józef Stefan), pisarz francuski, ur. 1764 w Weisslu, † 1846; spędziwszy młodość bardzo ruchliwie, walczył od początku rewolucyi 1798 w armii republikańskiéj; mimo swych czynów posądzony o zdradę i na śmierć skazany, musiał uciekać z kraju; po upadku teroryzmu wrócił do Francyi i odzyskał dawne stanowisko, ale znowu o stosunki z nieprzyjacielem podejrzywany, dwukrotnie był aresztowany. Wypuszczony na wolność, porzucił 1797 zawód wojskowy i oddał się wyłącznie literaturze. Od 1798 zyskiwał rozgłos jako nowelista i wodewilista; późniéj wielkiém téż cieszyły się powodzeniem jego opery komiczne i bohaterskie oraz tragedyje. Z prac scenicznych J. wymieniamy: „*Westalka*“ (1807), tragedyja liryczna (przekład polski Dmuszewskiego, muzyka Kurpińskiego, War. 1821), *Ferdinand Cortez*“ (1809); „*Les bayadères*“ (1810); „*Les amazones*“ (1812); „*Les Abencerrages*“ (1813); „*Tippo-Saib*“ i „*Sylla*“ (1822); z powieści: „*L'hermite de la Chaussée d'Antin*“ (5 t., Paryż 1812—14); „*L'hermite de la Gujane*“ (3 t., Paryż 1816); „*L'hermite en province*“ (14 t., Paryż 1818—27); „*Les hermites en prison*“ (2 t., Paryż 1823) i „*Les hermites en liberté*“ (2 t., Paryż 1824). Za restauracyi bronił J. sprawy wolności i wraz z Bérangerem dzielił więzienie. Od 1815 był członkiem akademii.

Jovellanos (don Gaspar Melchior de), właściwie *Jove-Llanos*, mąż stanu i pisarz hiszpański, urodz. 1744 w Gijon, w Asturyi, † 1811. Otrzymał 1757 mniejsze święcenia i został wkrótce potém profesorem w Alcala; 1768 opuścił jednak zawód duchowny i poświęcił się prawnictwu. Obok tego rozwijał wielką działalność jako członek *towarzystwa przyjaciół ojczyzny*. Równocześnie napisał komedyję „*El delincuente honrado*“, tragedyję „*Pelayo*“ w guście francusko-klasycznym i wydał pod imieniem *Jovino* swe „*Ocios juveniles*“, poezyje liryczne i satyryczne. Jako asesor najwyższego sądu kryminalnego (od 1478) zostawał w bliskich stosunkach z najznakomitszymi mężami stanu i był członkiem

trzech akademij, w których odznaczał się nie pospolitą wymową. Mianowany 1797 ministrem sprawiedliwości, ulegał kilkakrotnemu wygnaniu, a nawet 1801—5 był więzionym. Odrzuciwszy wszelkie ofiary Józefa Bonaparte, był gorliwym członkiem junty centralnéj, a po jéj rozwiązaniu 1810 przeprowadził mianowanie regencyi i zwołanie kortezów, przez co oddał wielkie usługi swéj ojczyźnie. Niewdzięczność, prześladowania i ubóstwo były jedyną nagrodą jego prac i ofiar. W historyi literatury hiszp. zajmuje **J.** ważne bardzo miejsce, nie tyle przez swe utwory poetyczne, ile raczéj przez wpływ, jaki wywiérał na najznakomitszych przedstawicieli szkoły salamancyńskiéj. Wydał także kilka dzieł treści ekonomicznéj, oraz słynny „*Memoryjał do moich towarzyszów*“ (2 t., Coruna 1811). Zbiorową ed. dzieł jego sporządził Don Ramon Maria Canedo (7 t., Madr. 1830—32; powiększone wyd. 8 t., Barc. 1839). Porów. Cean-Bermudeza „*Memorias para la vida de* **J.**“ (Madr. 1814) i Antillona „*Noticias historicas de* **J.**“ (Palma 1812).

Jovinianus, *Jowinijan*, mnich rzymski, zaczął około 388 występować z wielką siłą przeciwko wzrastającemu przecenianiu oznak zewnętrznych, a mianowicie przeciwko postom, życiu zakonnemu, tudzież przeciwko celibatowi księży, jak to się okazuje z listu św. Ambrożego, a szczególnie z pism św. Hieronima, wymierzonych przeciwko niemu. Uznany za kacerza przez biskupów Syrycyjusza w Rzymie i Ambrożego w Neapolu.

Jow (Hijob), piérwszy patryjarcha rossyjski, od 1588, poprzednio biskup kołomieński, 1586 arcybiskup rostowski, następnie metropolita moskiewski, przyjaciel Borysa Godunowa; za nieuznanie Samozwańca carem zesłany został do monastyru bohorodyckiego i tu † r. 1607. Napisał: „*Życie cara Fedora Iwanowicza*“, wcielone do kroniki nikonowskiéj; *Autobijografiję* i in.

Jowa (*State of Jowa*), jeden z północno-zachodnich tak zwanych rolniczych Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj ma 2,589 mil kw., graniczy ze stanami Minnesota, Wisscensin i Illinois, Missouri i z terytoryjum Nebraska. Powiérzchnia iego tworzy po większéj części pagórkowatą wyżynę, stanowiącą liniję graniczną wód rzek Mississippi i Missouri i nawodnioną temi rzekami i ich dopływami. Klimat tu zdrowy, średnia temperatura dochodzi do 8 stopni ciepła, grunt bardzo urodzajny, zdolny do uprawy najprzedniejszych zbóż i owoców. Liczba mieszkańców od roku 1866 wzrosła o 40% i dziś stan **J.** ma 1,192,600 ludności. Do Waszyngtonu wysyła 2 senatorów i 9 deputowanych. Główny zarząd jest w ręku gubernatora, wybiéranego przez lud, władza prawodawcza spoczywa w sejmie, złożonym z 30 senatorów i 59 deputowanych. Por. Jan Hall i J. D. Whitney: „*Report on the geological survey of the State of* **J**“. (Jowa 1858).

Jowanowicz (Piotr), pisarz serbski, ur. 1801 w Nowym Sadzie, od 1850 inspektor szkół w Wojewodzinie i Banacie; wydał rocznik „*Baczka Vila*“, poświęcony zabawie i nauce (4 t., Nowy Sad 1841—1845), oprócz tego przełożył z Metastasia „*Atij Regul*“ (Nowy Sad 1846) i in.

Jowanowicz (Sawa), dziennikarz serbski, ur. w Somborze około 1820 r., † 1850; był w 1849 r. redaktorem czasopisma „*Pozornik wojewodstwa Serbije*“.

Jowanowicz (Paweł), pisarz historyczny serbski; ogłosił „*Istoryja najważnii dogadżaja u Serbii od r.* 1459—1813“ (Nowy Sad 1847).

Jowanowicz, lub *Joanowicz* (Chadży Najden), Bułgar, wydał między innemi niewielki zbiór pieśni ludowych, p. t. „*Nowi bałgarski narodni piesni*“ (Belgrad 1851).

Jowijan (*Jovianus*), ur. 330 w Mezyi. Będąc dowódcą gwardyi, został 363 okrzyknięty cesarzem rzymskim i przyjął imiona: *Flavius Claudius Jovianus*. Jako gorliwy chrześcijanin nakłonił zaraz całe wojsko do przyjęcia wiary Chryst., lecz w roku następnym został otruty, czy uduszony przez własnych gwardzistów. Krótkie panowanie **J.** zapowiadało znakomitego monarchę, dbałego o dobro państwa i jego pomyślność.

Jowisz, po łacinie *Juppiter* (*Jovis pater*), bożek rzymski, co do dziejów jest tak pomieszany z greckim *Zeusem*, jak prawie wszystkie *bogi rzymskie*. Dyjana, Mars, Minerwa i t. d. U Rzymian przodował mu Mars; nosił imię *Feretrius*, jako dźwigający łupy (Plutarcha *Romulus*), t. j. *Spolia opima*, *Stator* (idem, *Koryjolan*), *Metimus* i t. d. Na jego część wyprawiano tak zwane *jovialia*. Niektórzy piérw: Jovis łączą z *Divas pati* pan nieba, *Dianus* przez afajrejsis z nich powstałe wspólnie, pochodząc od piérw. sanskr. *div*. błyszczyć (stąd *sub dio* pod niebem).

Jowisz, największa z planet należących do systemu słonecznego, któréj pozorny blask niekiedy ustępuje jedynie Wenerze. Średnia odległość **J.** od słońca wynosi 104 milijonów mil, czas obiegu około słońca 11 lat, 314 dni, 20 godzin, 2 minuty, $8^1/_2$ sekund, odległość jego od ziemi zmienia się między 80 a 140 milijonami mil. **J.** ma postać silnie spłaszczoną; średnica równikowa wynosi 19,600, bieguszowa 17,950 m., tak że objętość **J.** przewyższa 1,289 razy objętość ziemi, średnia jego gęstość wynosi $^6/_{25}$ gęstości ziemi. Za pomocą słabéj już lunety dostrzedz można w pobliżu równika ciemne smugi, zmieniające dosyć prędko swe wejrzenie i przypominające chmury. Dostrzedz daléj można, że smugi te poruszają się od zachodu ku wschodowi, co widocznie pochodzi stąd, że i sama planeta w tym się kierunku porusza; czas tego obrotu, t. j. długość doby na **J.** oznaczono na 9 godz. 55, 2 min. Niektóre jednak chmury poruszają się ze znaczną prędkością, co każe się domyślać silnych burz na téj planecie. Różne uwagi każą się domyślać, że **J.** posiada atmosferę; Secchi dostrzegł w czérwonéj części widma **J.** ciemną smugę, pochodzącą zapewne od pochłaniania światła w téj atmosferze. Ciężar, ważący na ziemi 1 funt, waży na **J.** $2^1/_3$ f. Słońce możliwym mieszkańcom **J.** przedstawia się jako tarcza 6 minut średnicy, a natężenie światła i ciepła, o ile to zależy od odległości, jest tam 25 razy mniejsze

niż na ziemi, która się tam wydaje jako drobna gwiazda ranna lub wieczorna. Oś obrotu J. jest niemal prostopadła do płaszczyzny jego drogi, słońce zatém przez cały rok niewiele oddala się od równika i stąd zmiana pór roku i długości dnia jest tam nieznaczna. Około J. krążą 4 księżyce (odkryte przez Galileusza w Styczniu 1610 r.), można je widzieć już za pomocą słabéj lunety; najbliższy z nich odległy jest od planety na 57,693, najdalszy na 257,584 mil. Zaćmienia tych księżyców posłużyły Roemerowi do obliczenia prędkości światła.

Joyeuse entrée, po flamandzku *Blyde-Incomste*, t. j. *radośny wjazd*, tak nazywano prawomocną ustawę czyli kartę, którą od czasów Wacława (1355) książęta Brabantu i Limburga obowiązani byli zaprzysięgać w obec stanów przed wjazdem do stolicy. Ustawa ta, składająca się z 59 artykułów, została później jeszcze rozszerzoną, a pogwałcenie któregokolwiek z jéj artykułów pociągało za sobą wypowiedzenie posłuszeństwa przez poddanych. Ostatnim władcą Brabantu, który ją zaprzysiągł, był cesarz Franciszek II (31 Lipca 1792).

Józafat, syn i następca Asa, króla judzkiego, jeden z najlepszych królów, dbały o prawdziwą służbę bożą i wymiar sprawiedliwości; wspierał mozaizm i wykorzeniał bałwochwalstwo. Sprzymierzywszy się z królem izraelskim, pokonał Moabitów, Ammonitów i Edomitów na *Dolinie Józafata*, zwanéj także *Doliną Błogosławieństw*, lub *Sądu*, położonéj między Jeruzalem a górą Oliwną, w łożysku rzeki Cedron. Obecnie dolina ta jest wielkim cmentarzem, na którym od wielu wieków nietylko mieszkańcy Jerozolimy ale i Żydzi całego świata, mający ku temu sposobność, chętnie kości swoje składają i dlatego też panuje mniemanie, poparte słowami proroka Joela, że na téj dolinie odbędzie się sąd ostateczny i wskrzeszenie zmarłych.

Józafat Kuncewicz, ob. Kuncewicz.

Józafatowa Dolina, ob. Józafat.

Józef (piérw. hebr. *Joasaf*), podług rodowego podania Hebrejczyków przedostatni, a 11 z kolei syn Jakóba i Raheli, z powodu większéj miłości ojca, znienawidzony od swoich braci i przez nich sprzedany kupcom midyjanickim, przez których dostał się do domu Putyfara, znacznego urzędnika w Egipcie. Opór pożądliwości żony Putyfara zaprowadził go wprawdzie do więzienia, z którego trafny jednak wykład snu jednemu ze współuwięzionych, nietylko że go wyswobodził, ale nadto utorował mu drogę do najwyższych godności w Egipcie. Ożeniony z Asnatą, córką najwyższego kapłana w On (Heliopolis), która mu urodziła dwu synów: Manasessa i Efraima, po królu najwyższy dostojnik w państwie, Józef sprowadził do nowéj ojczyzny całą swą rodzinę, któréj oddał w posiadanie ziemię Gosen, za co Jakób dwu jego synów porównał pod względem dziedzictwa ze swoimi synami. Podług podania † mając 110 lat. Trudno powiedzieć do jakiego stopnia podanie to opiéra się na prawdzie historycznéj, w każdym razie jest wielce cenne jako obraz obyczajów Hebrejczyków, a przez żywe i przyciągające przedstawienie stanowi bardzo odpowiedni przedmiot dla poety lub artysty.

Józef (św.), oblubieniec Panny Maryi i ojciec—opiekun Jezusa Chrystusa, cieśla w Nazarecie, potomek króla Dawida, prawdopodobnie zmarły jeszcze przed godami w Kanie Galilejskiéj, albowiem na takowych N. M. P. zdaje się być już wdową. Mało znajdujemy szczegółów do jego życia w N. Testamencie. Cudowne podania odnoszące się do życia św. J. znajdują się w arabskiém dziele apokryficznem, ogłoszoném pod łacinie p. t. „*Historia Josephi fabri lignarii*“. Szczególna cześć do św. J. bierze początek w IX w. w kościele wschodnim, w zachodnim zaś w XV w. Pamiątkę jego obchodzi kościół wschodni 26 Grudnia, zachodni zaś 19 Marca.

Józef z Arymatyi albo z *Ramatha* (w pokoleniu Benjamina), członek najwyższego sądu w Jerozolimie, tajemny uczeń Jezusa, którego zwłoki wyprosiwszy u Piłata, pogrzebał we własnym ogrodzie. Podług późniejszéj tradycyi, Józef miał być jednym z 70 uczniów Chrystusa i głosić ewangieliję w Anglii.

Józef z Kopertynu (święty), ob. z Kopertynu Józef.

Józef Kalasanty (święty), ob. Kalasanty Józef.

Józef II Sołtan, metropolita kijowski, ob. Sołtan Józef.

Józef IV, metropolita kijowski, ob. Rutski Welanin Józef.

Józef I, cesarz rzymsko-niemiecki, 1705—11, ur. w Wiedniu 1678 r., syn cesarza Leopolda I, wstąpił na tron po ojcu 1705; rządy sprawował energicznie lecz sprawiedliwie i wyrozumiale, ograniczył wpływy jezuitów, protestantom w Węgrzech i Czechach nadał ważne ulgi i prowadził *hiszpańską wojnę sukcessyjną* (ob.) z wielką sprężystością. W 1707 r. zawarł z Karolem XII, kr. szwedzkim, traktat, mocą którego zapewnił protestantom szląskim wolność wyznania i zwrot 120 kościołów, wydartych im niegdyś przez jezuitów. Ustanowił cesarski bank rządowy, założył akademiję nauk i sztuk w Wiedniu i nadał włościanom niektóre korzystne przywileje. Wreszcie wystawił piękny zamek Schönbruun. † 1711 na ospę, bez potomków płci męskiéj, dla tego też nastąpił po nim jego brat Karol VI.—**Józef II**, cesarz rzymsko-niem., syn cesarza Franciszka I (ob.) i Maryi Teresy (ob.), ur. 1741 w Wiedniu. Pod kierunkiem ks. Batthyanyi i barona Bartensteina otrzymał wychowanie bardzo staranne, ale już w dzieciństwie obok wielkiéj pamięci, łatwego objęcia i niepospolitéj bystrości umysłu, okazywał zaciętość i upór. Po pokoju hubertsburgskim był wybrany królem rzymskim i koronowany 27 Marca 1764, a po śmierci ojca wstąpił na tron cesarsko-niem. 18 Sierp. 1765. Równocześnie ogłosiła go Maryja Teresa współregentem monarchii austryjackiéj, powierzając mu jednak tylko wielkie mistrzostwo zakonów rycerskich i główny zarząd wojskowością. W tym zakresie działalności naśladując po części Fryderyka W., poczynił J. wiele stosownych reform. Dwór utrzymywał skromny i bez żadnéj okazałości; częste po krajach europejskich odbywał po-

dróże. Podczas strasznego głodu w Czechach i Morawii 1770 wielką zyskał popularność swą szczodrobliwością i tém, że egoistycznych bogaczów zmusił do sprzedawania za oznaczoną cenę zboża, które rozdawano między ubogich. Co się tyczy polityki zagranicznéj, to za jego podobno przeważnym wpływem zgodziła się Maryja Teresa na piérwszy rozbiór Polski (1772); plany zaś jego co do Bawaryi nie powiodły się wcale, z powodu interwencyi Fryderyka W. (ob. *Bawarska wojna sukcesyjna*). W sprawach niemieckich działalność J. jako cesarza była także bezowocną. Po śmierci matki (29 Listopada 1780) został jedynym panem monarchii austryjackiéj i miał już wszelką swobodę działania i nasycenia swéj żądzy sławy. W stosunkach zewnętrznych zmienił politykę; rozjątrzony na Prusy od czasu pokoju Cieszyńskiego (1779) zawarł ścisłą przyjaźń z Rossyją i jako jéj sprzymierzeniec rozpoczął wojnę przeciw Turcyi 1788 r., z różném prowadzoną szczęściem i zakończoną dopiéro po jego śmierci. W Niemczech przeciw polityce cesarza utworzył Fryderyk W. związek książąt. Nierównie ważniejszą była jego działalność wewnątrz państwa. Tu występował J. jako bezwzględny przedstawiciel *oświeconego despotyzmu*. Naśladując Fryderyka W., pragnął on podnieść swe państwo do możliwéj potęgi przez rozległe reformy, cywilne, administracyjne i kościelne. Dla nadania swéj monarchii większéj jednolitości, utworzył z wszystkich ziem austryjackich jednę polityczną całość, podzieloną na 18 okręgów rządowych, starał się utrwalić ją zaprowadzeniem jednakich urządzeń, administracyi, mowy i zwyczajów. W 1783 kazał wypracować nowy kodeks, zapewniający równość w obec prawa i ustanawiający zamiast kary śmierci ciężkie roboty, piętnowanie i więzienie; nastawał na szlachtę o zniesienie poddaństwa; przez zakładanie fabryk i usuwanie manopolów podnosił przemysł i handel; wspiérał nauki i sztuki (założył uniwersytet we Lwowie); złagodził ucisk prasowy. Roformatorskie swe prace zwrócił jednak J. przeważnie na kościół. Hierarchii austryjackiéj zabronił wszelkich bezpośrednich stosunków z Rzymem i wszelkiéj korespondencyi z dworem papieskim bez wyższego zezwolenia. Wszystkie bulle popieskie i postanowienia kościelne były poddane królewskiemu *Placet*. Od 1782 r. do 1790 r. zniósł 700 klasztorów i liczbę mnichów z 63,000 zmniejszył do 27,000. Równocześnie ogłosił 13 Paźdz. 1781 słynny edykt tolerancyjny, wyłączający jednak deistów. Reformy te znalazły przecież potężny w narodzie opór, podniecany bardziéj jeszcze przez duchowieństwo katolickie. Były one zbyt gwałtowne, despotyczne; w krajach nieniemieckich nie szanowały ani istniejących ustaw ani narodowości. W Węgrzech wynikały z tego powodu rozruchy; w Siedmiogrodzie wybuchło groźne powstanie chłopów wołoskich pod wodzą Horjah (1784) a w Niderlandach Austryjackich 1789 pod przywództwem adwokatów van der Noot (ob.) i van der Vonck. Skutkiem tego musiał J. ogłosić w Styczniu 1790 roku wszystkie wydane dla Węgier rozporządzenia, z wyjątkiem edyktu tolerancyjnego i zniesienia poddaństwa, za niebyłe. Złamany tém niepowodzeniem jak również nieszczęściami familijnemi † cesarz 1790 w Wiedniu. J. II dwa razy był żonaty: 1) 1760 z Maryją Ludwiką ks. Parmy († 1763) i 2) w 1765 z Maryją Józefą ks. bawarską († 1767); jedyna jego córka † w 8 r. życia 1770.—Porów. Pezzla „*Charakteristik Josephs II*" (Wied. 1790); Gross-Hoffingera „*Lebens und Regisrunge geschichte Joseph II*" (4 t., Stuttg. 1835—1837); Paganela „*Histoire de Joseph II*" (Paryż 1843); Heynego „*Geschichte Kaiser Joseph II*" (2 t., Lipsk 1842).

Józef Bonaparte, ob. Bonaparte (Józef I).

Józef albo **Józef Emanuel**, król portugalski, syn Jana V, ur. 1714, wstąpił na tron po ojcu 1750 r. Książę niedołężny, sceptyk, rozkosznik, jednę ma tylko zasługę, że powierzył rządy państwa zdolnemu i dzielnemu ministrowi Pombalowi (ob.). Główne wypadki jego panowania są: wielkie trzęsienie ziemi, które zniszczyło $^2/_3$ Lizbony; spisek przeciw królowi, pomszczony we krwi rodziny Tavara, wypędzenie jezuitów i konfiskata ich majątków (1758), edykt znoszący różnicę między dawnymi a nowymi chrześcijanami; wreszcie wojna z Hiszpaniją 1761 r. Był on miłośnikiem nauk i wspiérał je hojnie. Pombal zaś dokonał umysłowego odrodzenia Portugalii.

Józef (Frańciszek Leclerc du Fremblay), zwany *Ojciec Józef*, ur. 1577 w Paryżu, † 1638 r. w Ruel, najprzód kapucyn, potém założyciel zgromadzenia benedyktynów w Calvari; znany w dziejach Francyi jako zaufany i przebiegły przyjaciel i powiernik kardynała Richelieu, mianowicie w środkach przedsiębranych przez tego ostatniego celem obalenia feudalizmu.

Józef Flawijusz, Żydowin, historyk żydowski, ur. 37 po Chr. w Jeruzalem; należał do sekty faryzeuszów; jako dowódca Żydów wytrzymał w twierdzy Jotapata siedmiotygodniowe oblężenie Wespazyjana i Tytusa. Po poddaniu się Jerozolimy wyjechał do Rzymu, gdzie napisał w 7 ks. po hebrejsku, późniéj po grecku „*Historyję wojny żydowskiéj*"; w 20 ks. „*Starożytności żydowskie*"; 2 ks. „*Starożytności ludu żydowskiego*", wreszcie bardzo interesującą *Autobijografiję*. Najlepsze edycyje jego dzieł uskutecznili Haverkamp (2 t., Amsterdam 1726), Dindorf (2 t., Paryż 1845—47) i Bekker (2 t., Lipsk 1855—56). Szczegóły o Jezusie zawarte w *Starożytnościach żydowskich* wedle nowszéj krytyki nie pochodzą od J., ale są tylko interpolacyją.

Józefa, *Maryja Józefa*, królowa polska, żona Augusta III, ur. 1699, córka Józefa I, cesarza rzymsko-niemieckiego, zaślubiona 20 Sierp. 1719, przybyła do Warszawy dopiéro r. 1725 z mężem swoim, ówczesnym jeszcze królewiczem, a koronowaną była wraz z nim 17 Stycz. 1734 r. Jako pani wielkiéj pobożności i cnoty była powszechnie szanowaną i lubioną w narodzie, † w Dreźnie 1757.

Józefek, ob. Izop.

Józefina (Maryja Róża), małżonka cesarza Napoleona I, ur. 1763 r. na wyspie Martynice, z domu Tascher de la Pagerie; przybyła w 15 roku życia do Francyi i zaślubiła 1779 wicehrabiego Alek-

dra Beauharnais, któremu powiła dwoje dzieci, Eugenijusza, późniejszego księcia Leuchtenbergskiego i Hortensyję, małżonkę króla Ludwika Bonapartego. Mąż Józefiny padł ofiarą teroryzmu, a pozostała po nim wdowa zaślubiła 9 Marca 1796 generała Bonaparte i podzielając jego losy, została 2 Grud. 1804 cesarzową Francyi. Z powodu niepłodności rozwiedziona z Napoleonem 16 Grudnia 1809, zamieszkiwała w zamku Navarre pod Evreux, otoczona cesarskim przepychem i tu w skutek zaziębienia po krótkiéj chorobie † 1814 roku. Zwłoki jéj pochowano w Ruel, blisko Malmaison. Serdecznie przywiązana do Napoleona, była i od niego szczerze kochaną, chociaż cesarz często utyskiwał na jéj rozrzutność. Szczegóły jéj życia znajdują się w dziełach: „*Lettres de Napoléon à Josephine*“ (Paryż 1827); „*Lettres de Josephine à Napoléon et à sa fille*“ (2 tom., Paryż 1833); Avrillona „*Mémoires sur la vie privée de l'impératrice Josephine*“ (2 t., Paryż 1831), Aubenasa „*Histoire de l'imperatrice Josephine*“ (2 t., Paryż 1857—59).

Józefów, osada w gub. lubelskiéj, pow. nowoaleksandryjskim, ma 1,946 m.

Józefów, osada w gub. lubelskiéj, pow. biłgorajskim, ma 1,078 m.

Józefowicz (Jan Tomasz), doktor filozofii z akademii krakowskiéj, profesor, kanonik lwowski, ur. 1669 we Lwowie. Dzieło jego: „*Kronika miasta Lwowa od 1634—1690*“ przełożył na polski i wydał Piwocki (Lwów 1854).

Józefowicz Herszel, należał do komisyi sejmu czteroletniego, któréj zadaniem było zapewnić żydom równość z resztą mieszkańców, przypuścić ich do urzędów. Drugi członek téj komisyi *Butrymowicz* (poseł piński) pod nazwą *reformy żydów* uczynił wniosek, aby znieść kachały pod względem świeckim, utrzymując ich znaczenie duchowne. Zamykając szynki żydowskie, gdzie ludności starozakonnéj niebyło, zalecał przy każdym kachale utworzenie szkółki i uposażanie nauczyciela.

Józefowicz (Wincenty), matematyk, magister filozofii, ur. 1798 w Pniowie, w cyrkule rzeszowskim w Galicyi, ostatecznie profesor geometryi stosowanéj i miernictwa w instytucie gospodarstwa i leśnictwa w Marymoncie, wydał pomiędzy innemi: „*Zasady Algebry*“ przekład z Bourdona (Płock 1828); „*Wykład praktyczny miernictwa i niwelacyi*“ (Warszawa 1843); „*Geometryja stosowana do potrzeb gospodarstwa*“ (1844) i inne.

Józefowicz-Hlebicki (Zygmunt), pisarz dramatyczny polski, ur. 1837 r., † 1867 r.; po ukończeniu gimnazyjum, wszedł do służby rządowéj w biurze b. najwyższéj izby obrachunkowéj; po kilku latach zamieszkał na wsi w gub. kieleckiéj, a w 1865 r. przeniósł się napowrót do Warszawy i wstąpił jako urzędnik do dyrekcyi głównéj tow. kredyt. ziem. Piérwszym jego występem, w charakterze pisarza dramatycznego był konkurs 1859 roku, na którym otrzymał drugą nagrodę za komedyję „*Po naszemu*“. Następnie napisał komedyję „*Panie Kochanku*“, niedrukowany dramat w 5 aktach p. t. „*Konfederat Barski*“, komedyjkę „*Dwie Elizy*“ (Noworocznik dla Polek, 1867), tłumaczył „*Kromwela*“ z Wiktora Hugo. Najleszém jego dziełem jest drukowany w Tygodniku Ilustrowanym (1866) dramat w 5 aktach p. t. „*Królowa Bona w Bari*“. Treść prawie wszystkich tych utworów osnuta jest na ojczystéj przeszłości, a przy drobnych i łatwych do pozbycia się prawdziwemu talentowi wadach pod względem układu scenicznego, wszystkie one zdradzają wielkie zdolności, które przy wrodzoném zamiłowaniu do pracy, mogłyby go przy dłuższém życiu postawić w rzędzie celniejszych dramatyków polskich. Pisał téż wiele drobniejszych urywków, drukowanych w różnych pismach peryjodycznych, a znaczną liczbę pozostawił w rękopisach.

Jozifek, właściwie *Fiala* (Józef), czeski muzyk i kompozytor, ur. 1751 w Lochowicach, † 1816 w Doneszynkach, jako nadworny muzyk ks. Fürstenberga. Kształcił się w Pradze pod Wagnerem, następnie wydoskonaliwszy się za granicą, odbywał z wielkiém powodzeniem podróże artystyczne po Niemczech, Polsce i Rossyi. Napisał kilka pięknych symfonij, kwartetow, tercetów i t. p. utworów na instrumenta smyczkowe.

Jozue (z Hebr. *Jeszuah*, t. j. Jezus), syn Nuna z pokolenia Efraima, podług podania hebr. następca Mojżesza, jako przywódca Izraelitów; miał zdobyć znaczną część ziemi chananejskiéj, którą podzielił pomiędzy 12 pokoleń Izraela i przez lat 25 rządzić tém nowém państwem; † mając lat 110. Księga pod jego imieniem, znajdująca się w kanonie Starego Testamentu, zdaje się być napisaną za czasów Dawida i dopiéro w późniejszéj redakcyi od pięcioksięgu Mojżeszowego oddzieloną. Samarytanie posiadają księgę J. (wyd. po arab. i łac. przez Juynbolla 1848), w któréj są opowiedziane wypadki od śmierci Mojżesza, do czasów cesarza rzymsk. Aleksandra Sewera.

Jozyjasz, 16 król Judei, syn i następca Amona, 640 — 609 prz. Chr., starał się o przywrócenie zaniedbanéj czci Boga, nie zdołał przecież odwrócić zbliżającego się upadku państwa. W wojnie z królem egipskim Nechonem, raniony śmiertelnie w bitwie pod Meggido, † w Jeruzalem, opłakiwany przez naród.

Juan Fernandez, wyspa na oceanie Wielkim, o 66 mil na zachód względem Chili, wyniesiona na 3,000 stóp nad poziom morza; ma lichy port (San Bantista) i jest stacyją morską dla łowców wielorybów. Wyspa ta uważaną jest za miejsce pobytu majtka Selkirka (Robinzona Kruzoe).

Juan d'Austria (Don), t. j. *Jan Austryjacki*, jeden z najznakomitszych wodzów XVI w., naturalny syn cesarza Karola V i Barbary Blomberg, ur. 1545 w Regensburgu, † 1578 w obozie pod Namur. Urodzenie jego długo zostawało w tajemnicy; początkowo chował się w Niederlandach a potém w Hiszpanii pod imieniem Hieronima. Karol V uznał go przed śmiercią za swego syna a Filip II jako swego brata, za członka domu austryjackiego (1559). Odtąd zwano go Don Juan d'Austria. Od 1561 uczył się J. wraz z Don Carlosem w szkole w Alcala. Przeznaczony przez ojca do stanu duchownego, nie dał się jednak ani prośbami, ani groźbami do tego

mniewoli. Czuł bowiem nieprzezwyciężoną skłonność do wojskowości. W 1568 na czele 33 galer walczył szczęśliwie przeciw piratom afrykańskim; 1569—70 okazał talent wodza w wojnie ze zbuntowanymi w Granadzie Maurami; wiekopomną zaś sławą okrył się w bitwie pod Lepanto 7 Paźdz. 1751, gdzie zniszczył całą niemal flotę turecką; 1573 zdobył Tunis. Mianowany 1576 namiestnikiem Niderlandów, ogłosił 12 Lutego 1577 tak zwane *Edictum perpetuum*, które miało ostateczne sprowadzić pojednanie. Mimo to wszakże stany niderlandzkie wypowiedziały mu posłuszeństwo (Paźdz. 1577); wówczas rozpoczął J. kroki nieprzyjacielskie, wywalczył zwycięstwo pod Gemblours 31 Stycz. 1578 i prowadził daléj wojnę, ale bez żadnych powodzeń, gdyż nie otrzymywał skutecznéj z Hiszpanii pomocy. Porów. Dusmenila *„Histoire de Juan d'Autriche“* (Par. 1828) i Havemanna *„Das Leben des Don Juan d'Austria“* (Gotha 1865).

Juan d'Austria (Don) *Młodszy*, ur. 1629, naturalny syn Filipa IV, kr. hiszpańskiego, i aktorki Maryi Calderon, odznaczył się jako wódz w wojnie z Francyją. W 1656 został namiestnikiem Niderlandów hiszpańskich i poniósł klęskę od Turenne'a 14 Czerwca 1658. Zawarłszy pokój pirenejski 1569, otrzymał naczelne dowództwo w wojnie z Portugaliją, ale po śmierci ojca (1665) był odwołany i mianowany wicekrólem Aragonii. Za Karola II był piérwszym ministrem; † 1679.

Juan Manuel, infant hiszpański, syn Pedra Manuela, a wnuk Alfonsa X, ur. 1273 w Escalona. Odznaczywszy się w wojnie przeciwko Maurom, został przybocznym radcą Ferdynanda IV, następnie opiekunem jego syna Alfonsa. Mianowany późniéj namiestnikiem granicznym (adelandate mayor) przeciw Maurytanom, poraził ich pod Gwadalhorra. Poróżniwszy się z królem, wystąpił nawet przeciw niemu zbrojnie, ale w końcu się pojednał; † 1347 lub 1348. **J. M.** jest jednym z najwykształceńszych mężów hiszpańskich owéj epoki. Mimo ruchliwego życia, miał jeszcze dość czasu zajmować się nauką a wśród szczęku oręża poświęcał wolne chwile muzom. Z liczby 12 dzieł przezeń napisanych, jedno tylko doszło do naszych czasów p. t. *„El conde Lucanor“* (Sewilla 1575; nowsza ed. w *Biblioteca de autores Espanoles* Ribandeirg, 1847), przekład polski Lucyjana Siemieńskiego wydany pod n. *„Rady Patronijuszowe“* (2 t., Poznań 1847). Jestto zbiór 49 nowel z dążnością dydaktyczną, powiązanych w jednę całość sposobem dyjalogu między hr. Lucanor i jego doradcą Patronijuszem. Utworem tym zajął **J. M.** poczestne miejsce w literaturze hiszpańskiéj.

Juarez (Benito), prezydent rzeczypospolitéj meksykańskiéj, ur. 1809 w stanie Oxaca z rodziców Indyjan i chował się jako pastuszek do 12 r. życia. W tym czasie uciekł do m. Oxaca, gdzie znalazłszy opiekuna w jednym bogatym kupcu, studyjował prawo, 1834 został adwokatem i wcześnie już brał udział w sprawach publicznych; 1846 zasiadał w kongresie, a 1847 wybrany był gubernatorem swego stanu. Zajmując to stanowisko do 1852, rozwinął wielki talent administracyjny i działalność niezmiernie dla kraju pożyteczną. Wypędzony przez Santa-Annę, wrócił do kraju 1855, został za prezydentury Alvareza ministrem spraw zagranicznych i słynném prawém, zwaném od jego nazwiska, zniósł wszystkie przywileje kościelne i wojskowe. Po ustąpieniu Alvareza złożył swój urząd i obrany był powtórnie gubernatorem stanu Oxaca. 1856 wszedł do kongresu i czynny miał udział w ułożeniu konstytucyi z r. 1857. Po ucieczce prezydenta Comonforta (ob.) w Stycz. 1858 jako wiceprezydent został wedle konstytucyi jego następcą. Mimo niezmiernie krytycznego położenia zachował **J.** całą energiję i odwagę, rozwijając przytém wielki talent męża stanu. Mając bowiem przeciw sobie duchowieństwo i wojsko, musiał z jednego miejsca uciekać do drugiego, aż wreszcie na początku 1859 r. przeniósł siedzibę rządu do Vera-Cruz, gdzie został uznany przez Stany Zjednoczone. Tu także wykonał zamach stanu przeciwko swym wrogom, ogłoszeniem tak zwanych praw reformistowskich, mocą których ogromne dobra kościelne uznano za własność narodową, zarządzono ich przedaż, zaprowadzono wolność religijną i małżeństwa cywilne. Wybuchła stąd walka na śmierć, zakończona klęską Miramona (ob.) pod San-Miguel-Calpulalpan 22 Grud. 1860 na korzyść **J.**, który osiadł ostatecznie w stolicy, uznany był przez mocarstwa europejskie i 11 Czérw. 1861 ogromną większością obrany prezydentem. Zdawało się, że po długoletnich bojach przyszłość kraju zapewniana, gdy Napoleon III, biorąc za powód kwestyję wynagrodzeń, wkroczył pod koniec 1861 r. do Meksyku i za pomocą francuskiego bagnetu osadził Maksymilijana, arcyks. austryjackiego, na tronie nowo utworzonego cesarstwa meksykańskiego (ob. *Meksyk*). Odtąd srożyła się w kraju przeciw cudzoziemcom wojna, podczas któréj mimo słabych środków stawiał **J.** śmiały, bezustanny i wreszcie pomyślnością uwieńczony opór. Cesarz Maksymilijan wzięty do niewoli w Queretaro, został tamże wyrokiem sądu wojennego rozstrzelany 19 Czerw. 1867. Zasłużywszy się dobrze krajowi, został **J.** obrany prezydentem powtórnie w Grud. 1867. Stłumił różne powstania i 1871 po raz trzeci otrzymał prezydenturę. Pracując ustawicznie dla dobra swéj ojczyzny, † 18 Lipca 1872 na apopleksyję. Zwłoki jego pochowano z niezmierną uroczystością a kongres w Kwiet. 1873 w dowód wdzięczności uchwalił, aby nadać mu przydomek *Bohaterskiego*, dzień jego urodzenia (21 Marca) i zgonu święcić uroczyście jako pamiątki narodowe i wystawić mu pomnik za 50,000 piastrów; nadto dwu niezamężnym córkom nieboszczyka wyznaczono po 3,000 piastrów dożywotniéj pensyi i tyleż małoletniemu synowi, dopóki nie dojdzie lat 25; ogłoszono także nagrodę konkursową 2,000 piastrów za napisanie najlepszéj bijografii nieśmiertelnego prezydenta.—**J.** jest piérwszym czystéj krwi Indyjaninem, który się wsławił zarówno patryjotyzmem jak i genijuszem męża stanu. — Następcą jego jest Lerdo de Tejada.

Juba, król Numidyi, syn Hiempsala II; w walkach Cezara z Pompejuszem występował po stronie

ostatniego; przy pomocy pompejańskiego wodza Attiusa Mariusa, zwyciężył 49 prz. Chr. dwa legijony Cezara, lecz kiedy nareszcie uledz musiał Cezarowi w bitwie pod Thapsus r. 46, dobrowolnie sobie odebrał życie. — Jego syn **Juba II** wychowywał się w Rzymie i pojął za żonę Kleopatrę młodszą, córkę Antonijusza, tryjumwira, męża Kleopatry, królowéj egipskiéj. August nadał mu 25 r. prz. Chr. część posiadłości ojca, zamienionéj na prowincyję rzymską, wraz z państwem maurytańskiém króla Bochusa. J. II posiadał rozgłos jako autor (zaginionych) dzieł historycznych i geograficznych. Korzystał z nich jeszcze Plinijusz starszy.

Jubilate (łac.), nazwa trzeciéj niedzieli po Wielkiéj nocy, od piérwszych słów Introitu, wyjętych z początku psalmu *Jubilato Deo* i t. d. (Wykrzykujcie Bogu).

Jubilerstwo, oznacza fabrykacyję i handel drogiemi kamieniami, podobnie jak złotnictwo fabrykacyję i handel szlachetnemi metalami. *Jubilerem* jest fabrykant trudniący się oprawianiem czyli osadzaniem drogich kamieni, obrobionych poprzednio przez szlifierzy. Do oprawy drogich kamieni używa się najczęściéj srebro, złoto zwykle do kamieni kolorowych. Ob. drogie kamienie.

Jubileusz. Według prawa mojżeszowego Izraelici obchodzili co lat 50 rok jubileuszowy, w którym każda rzecz przedana wracała do swego pana i dzierżawcy piérwszego, niewolnicy odzyskiwali wolność i zaległe długi umarzano. W kościele katolickim ustanowiony został J. przez papieża Bonifacego VIII w 1300 r., mający się powtarzać co lat 100; jednakże już pap. Klemens VI 1343 skrócił termin na lat 50, Urban VI 1389 na 33, a Paweł II w 1470 na 25; połączony on był z zupełnym odpustem, dla wszystkich, którzy skruszeni odbędą pielgrzymkę do Rzymu i złożą pobożne dary; warunek odbycia pielgrzymki był przez ustawy Pawła II zamieniony na ofiarę pieniężną, przeznaczaną na koszta wojny z Turkami, budowę kościoła św. Piotra i t. p. Oprócz tego jest obchodzony i jubileusz nadzwyczajny, wyznaczany w rzadkich przypadkach na czas nie długi, zwykle 15 dniowy, bądź dla całego kościoła, bądź tylko dla niektórych miast lub krajów. W czasie jubileuszu spowiednicy mają sobie nadaną władzą nadzwyczajną, t. j. rozgrzeszania przypadków, zależących wyłącznie od władzy papieża lub biskupów, zwalniania od ślubów i t. d. Wszelkie inne odpusta zawieszają się na czas trwania jubileuszu. Por. Hoche „*Geschichte des päpstlichen Jubeljahr*“ (Halberstadt 1825); Paulus „*Geschichtliche und rechtliche Prüfung des Jubelablasses*“ (Heidelberg 1825).

Jubinal (Michał Ludwik Achilles), literat francuski, ur. 1810 w Paryżu. Ukończywszy szkołę dyplomów, wydał 1834—45 wiele rękopisów z epoki średniowiecznéj i dzieł ilustrowanych; między innemi mianowicie: „*Jongleurs et trouvères*“ (1835); „*Mystères du XV siècle*“ (2 t., 1836—37); „*Anciennes tapisseries historiques*“ (2 t., 1837), zbiór najważniejszych pomników tego rodzaju od XI do XVI w.; „*Nouveau recueil de fabliaux*“ (2 t., 1839—42). W 1839 został J. profesorem literatur obcych w Montpellier a 1852 był wybrany deputowanym do ciała prawodawczego jako kandydat rządowy. Z innych prac jego wymieniamy: „*Vers à Napoléon III*“ (1853); „*Impressions de Voyage*“ (1859; 2 ed. 1862); „*Napoléon et M. de Sismondi en 1815*“ (1865); Oprócz tego był J. spólpracownikiem wielu pism rządowych.—J. uchodzi za jednego z najgruntowniejszych znawców średniowiecznéj literatury francuskiéj i zasługi jego na tém polu są nie małéj wartości.

Jucar (Hukar), rzeka przybrzeżna w Hiszpanii wschodniéj, bierze początek na górze Muela-de-San Juan, i uchodzi poniżéj Cullera do morza Śródziemnego, ubiegłszy mil 45.

Jucewicz (Ludwik Adam), pisarz polski, znany pod pseudon. *Ludwika z Pokiewia*, ur. 1810 w Pokiewiu na Żmudzi. Wyświęcony na kapłana, był 1837 wikaryjuszem w Swiadoszczy; późniéj jednak dla zawarcia związków małżeńskich przyjął wyznanie prawosławne i był nauczycielem geografii w szkole powiatowéj w Lesslu, gdzie † 1846. Pracami swemi przyczynił się J. wiele do dokładniejszego poznania Litwy i jéj mieszkańców. Zbiérał podania i gadki ludowe, opisywał Żmudź i jéj pamiątki. Oprócz tłumaczeń celniejszych dzieł literatury rossyjskiéj („*Pisma*“, Wilno 1834) ogłosił „*Rysy Żmudzi*“ (Warsz. 1840); „*Historyja litewska dla dzieci*“ (Wilno 1840); „*Przysłowia ludu litewskiego*“ (Wilno 1840); „*Pieśni litewskie*“, przełożene na język polski (Wilno 1844); „*Wspomnienia Żmudzi*“ (1842); „*Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów*“ (Wilno 1846); „*Wiadomości bijograficzne i literackie o uczonych Żmudzinach* i t. d.“ (w rękopisie), wyjątki z tego dzieła drukowano w „*Piśmiennictwie krajowém*“ H. Skimborowicza (r. 1841) i t. d. Rozprawy swe i artykuły umieszczał także w „*Tyg. petersburg.*“

Juchnów, miasto powiatowe w gub. smoleńskiéj, na brzegach rzeki Kunawy; liczy 2.600 m.—*Juchnowski powiat*, zajmuje 495 mil kw. i liczy 106,500 m., zajmujących się rolnictwem, szczególniéj uprawą lnu i konopi. Powierzchnia powiatu jest w większéj części równina; grunt gliniasty i piasczysty; w pow. znajdują się 2 kopalnie węgla kamiennego.

Juchty (z ross.), gatunek skór nieprzemakających, używanych głównie na obuwie, oraz do rozmaitych robót introligatorskich i galanteryjnych. Juchty wyrabiają się ze skór bydła rogatego trzyletniego; wyprawa ich jest zwykła garbarska (ob. garbarstwo), nadto powiérzchnia wewnętrzna skóry naciéra się szmatą zmaczaną w dziegciu, dla odstraszenia robactwa.

Juda, czwarty syn Jakóba i Lei, protoplasta pokolenia Judy. By ocalić życie Józefowi poradził braciom ażeby go sprzedali kupcom izmaelskim. Potomstwu jego przepowiedział Jakób zwierzchnictwo nad innemi pokoleniami izraelskiemi. Z jego pokolenia pochodzili królowie, oraz miał się narodzić Mesyjasz.

Juda Jakobi (t. j. syn Jakóba), podług ewang. Łukasza jeden z 12 apostołów; na miejsce jego w

ewang. Mateusza i Marka występuje Tadeusz (Lebbeusz), którego już w starożytności identyfikowano s Judaszem i uważano za brata ś. Jakóba Mniejszego a syna Alfeusza i Maryi, siostry N. Panny. Przypisują mu zawarty w nowym Testamencie *List powszechny*, pisany do wszystkich kościołów wschodu, a mianowicie do nawróconych Żydów, jako list apostoła weszły do Kanonu dopiéro w 4 w. Prawdopodobnie jestto utwór poapostolskich czasów. Kościół obchodzi pamięć św. J. 28 Paźdz.

Juda (rabi), syn Szymona, patryjarchy z Palestyny, zwany *ha-Nasy*, a przez uczniów *Rabeinu-ha-Kadosz*, ur. 136 — 137, zasłynął w szeregu uczonych zwanych Tanaim, jako biegły wykładacz i nauczyciel prawa. On zebrał, uporządkował i ukończył Misznę. Umarł w Sepphoris, mając lat 100. Godność Nasy, czyli patryjarchy, przelał na swego starszego syna Gamaliela.

Juda-Halevi, ob. Halewy.

Judaizm, oznacza w ogólności wyznanie wiary, nauki, prawa, religijne podania i idee Żydów, które się z mozaizmu wyrobiły, kiedy ten skutkiem zmian politycznych, oraz stosunków i położenia Żydów w swoim piérwotnym kształcie i układzie stał się niemożliwym; początek bierze po powrocie z niewoli babilońskiéj, a uwydatnił się szczególniéj po wygaśnięciu proroków. Wyrobiony przez Talmud (ob.), w rozwoju swoim przechodził rozmaite fazy. Por. Josta „*Geschichte des Judenthums und seiner Sekten*“; Grätza „*Geschichte der Juden*“; co do strony dogmatycznéj dzieła Formstechera, Hirscha, Steinheima i in.

Judas Machabeusz, ob. Machabeusz.

Judasz Iskaryjota, tak nazwany od swego miasta rodzinnego Karioth w pokoleniu Judy, jeden z 12 apostołów i zarazem ich kasyjer, który według opowiadań ewang. zdradził Jezusa, oraz wydał go Żydom za 30 srebrników i potém z żalu życia się pozbawił. Podług Ewangielistów przyczyną zdrady była chciwość; nowsi krytycy objaśniają ją chęcią Judadza skłonienia Jezusa do spiesznego utwierdzenia królestwa bożego, niektórzy zaprzeczają nawet historyczności jego istnienia, co jednak niema pewnych podstaw. Wogóle jednak mało mamy pewników tak co do osobistości J., jako téż i przyczyn jego zdrady.

Judasz, bałwan wypchany przez chłopców ze starych gałganów, który oni w Wielką Środę przed Wielkanocą wnosili na wieżę kościelną i zrzuciwszy ztamtąd, tłukli potém kijami, wołając: Judasz! Judasz! W Warszawie obchód ten odbywał się dawniéj w Wielki Piątek.

Judaszowe drzewo, ob. Cercis.

Judd, materyjał czarny, używany na ozdoby dla kobiét, według dr. Dullo jest fabrykatem ze smoły węgli kamiennych; najlepszy gatunek nie wymaga politury i daje się łatwo toczyć. J. naśladowany jest stwardniałym kauczukiem.

Judea, ob. Palestyna.

Judica, piąta niedziela wielkiego posta, tak nazwana od piérwszych słów Introitu, wziętych z psalmu 42 „*Judica me Deus* etc“ (Osądź mię, Boże i t. d.).

Judoma, rzeka w okręgu ochockim; wypływa z gór Ochockich i wpada do rzeki Maja; służy do komunikacyi pomiędzy Ochockiem i Jakuckiem i należy do systemu rz. Leny.

Judycki (Michał Stanisław), h. Radwan, wojski rzeczycki, w r. 1660 bronił walecznie twierdzę Lachowicze od wojska cara Aleksego Michajłowicza. Późniéj posłował kilkakrotnie na sejmy.

Judycki (Mikołaj Władysław), generał artyleryi w. ks. litewskiego i pułkownik królewski, w r. 1671 kasztelan nowogrodzki, komandor maltański w Stwołowiczach, odznaczył się czynami wojennymi za Jana Kazimierza, a mianowicie przy odzyskaniu Dzisny i Siebieża.

Judycki (Waleryjan Stanisław), nominat biskup, sufragan wileński w XVII w., syn Bogdana czy Dadźboga, pisarza ziemskiego rzeczyckiego; wzięty w opiekę przez Dołmata Isajkowskiego, referendarza litewskiego, posuwał się szybko w urzędach duchownych. Jako pisarz wielki litewski jeździł 1669 na elekcyję i był delegowany do paktów konwentów króla Michała; uczestniczył także na sejmie 1670 r. W tymże roku mianowany był referendarzem litewskim i sufraganem wileńskim; † 1673 r. jako nominat.

Judyta, podług od jéj imienia nazwanéj księgi apokryficznéj Starego Testamentu, córka Merara, wdowa po Manassie z miasta Betulii, Bethylua, w północnéj Palestynie, które ona od oblegającego je Holofernesa, wodza króla Nabuchodonozora oswobodziła w ten sposób, że udawszy się do obozu nieprzyjacielskiego, ujęła swemi wdziękami nieprzyjacielskiego wodza, a potém pijanemu głowę własnym jego mieczem ucięła. Oblężeni, dowiedziawszy się o tém, zrobili wycieczkę i zmusili przestraszonego nieprzyjaciela szukać ratunku w ucieczce. Opowiadanie to nie ma podstaw historycznych, powstało ono prawdopodobnie w czasach machabejskich, chociaż niektórzy utrzymują że dopiéro za czasów chrześcijańskich. Spisane jak się zdaje piérwotnie po hebrejsku, zachowało się tylko w różniących się znacznie między sobą przekładach: greckim 70 tłumaczy i łacińskim ś. Hieronima.

Judyta, węgierska, żona Bolesława Magnusa I, wzięta z Węgier po odpędzeniu córki margrabi Rykdaga.—Powiła mu Besprera (Bezbryma), poczém ją odpędził a wziął Kunildę, t. j. Ennihildę.

Judyta, córka Władysława IV, króla czeskiego a żona druga Władysława Hermana, powiła 23 Grudnia 1085 Bolesława III Krzywoustego i w dwa dni późniéj umarła. Wiele dobrego czyniła dla biednych i jeńców, zwłaszcza w czasie choroby ostatniéj, i wielu chrześcijan z rąk Żydów ze swego mienia wykupiła.

Judyta, córka cesarza niemieckiego Henryka III wyszła najprzód za Salomona, króla węgierskiego. Wedle podań oboje wiary sobie niedochowywali, i nawzajem się oszukiwali.— Późniéj wyszła za Władysława Hermana po 1085 r. i powiła trzy córki, z których jedna poszła za księcia ruskiego, druga została zakonnicą, trzecią po-

Judyta, córka Konrada I, księcia mazowieckiego, była od 1240 żoną Mieczysława II na Cieszynie i Tropawie, a po jego śmierci żoną Henryka III, księcia na Wrocławiu.—**Judyta**, córka Rudolfa, cesarza niemieckiego, ur. 1271 była piérwszą żoną Wacława, księcia czeskiego, późniéj księcia krakowskiego i sędomierskiego. Po jednym roku małżeństwa, † 1287.—**Judyta** albo Jutka, córka Bolesława I, księcia szląskiego na Świdnicy, Jaworze i Ziembicy, zaślubiła 1301 Stefana, księcia bawarskiego i † 1319. **Judyta**, druga córka Jana Luksemburskiego „dziwne przeszła koleje losu“, powiada kronika „*Aulae regis*“ (Freher 83). Dziecięciem (ur. 1314), wydana za syna Łokietkowego Kazimierza, późniéj rok bawiła w domu 2go swego męża a syna Fryderyka, margr. Miśnii, i wróciła dziewicą. Potém wydawana za synów hrabiego Barren, cesarza Ludwika bawarskiego, daléj po kilkakroć zaręczona z Ottonem, ces. Austryi, swym krewniakiem, wreszcie za Jana Dobrego Valois, króla Francyi, wyszła, któremu porodziła Karola V Mądrego 1337 r., † 1349.—**Judyta** albo Jutha, córka Bolesława III, księcia szląskiego na Ziembicy, została mniszką u ś. Klary w Wrocławiu i tam † 1413.

Judyta, córka Bolesława III Krzywoustego, wydaną została r. 1149 za Ottona I, margrabię brandeburskiego, w Kruszwicy przez swoich braci Mieszka Starego i Bolesława IV, jako zakładniczka sojuszu przeciw Konradowi III cesarzowi. W rocznikach polskich (Sędziwoja i krakowsk.) zapisane jest podanie jakoby Judyta była wydaną 1136 roku za ks. węgierskiego. Tak zwany Bogufał powtarza to podanie, zowiąc małżonka Kolomanem, królem węgierskim, nadto za wiano dla Judyty daje Śpiż a za oprawę Przemyśl i oboje wyposaża królestwem Halicza. Engel a za nim Bielowski, bez względu na tę powieść o Śpiżu i Przemyślu, jakby z czasów Jagiełły, wtrąconą w tekst Bogufały, twierdzą, że to jest prawdą— ale za Kolomana tekstu podstawiają Borysa (Kolomanowicza), który istotnie ożenił się z córką cesarza Kalo Johanesa, a był synem Eufemii, Rusinki. Lubo zaś Borys chronił się do Polski 1132 r. i popiérał go Bolesław III, żadne z wiarogodnych źródeł, jak Mateusz zwany Cholewa, dopełniacz Kozmasa, Otto Fryzyngeński oraz roczniki polski dawniejsze, zaślubin Judyty niepodają. Już Roeppel ten błąd Bogufały, a Katona dalsze baśnie Długosza prostowali. Źródłem jego zdaje się być fakt, znany Ortliebowi, że w Łęczycy Salomeja z 2 starszemi swemi synami, Agnieszkę 3 letnią chciała wydać któremu z ks. ks. ruskich za żonę dla przymierza. Ślub ten przyszedł do skutku dopiéro za jéj pełnoletności, poszła za Mścisława Wołyńskiego († 1170 r.) i miała z nim Romana Włodzimierskiego, Wszewołoda Bełskiego, bezimiennego najstarszego, Brzeskiego, którego udali młodsi bracia za nieprawego, i jego wygnaniem sprowadzili interwencyją Kazimierza Spraw., wuja swego. Pomieszanie interesów węgierskich i polskich w tych stronach, oraz podobieństwo imion Agneta Judyta i wydało powyższe baśnie, wzięte za prawdę przez Bielowskiego.

Jug, rzeka w gubernii wołogodzkiéj, wypływa z lasów w okolicy miasta Nikolska, i złączywszy się z rzeką Suchoną tworzy rzekę Dźwinę północną; długa 419 w. (podług niektórych do 800 w.). Spławna na wiosnę; z dopływów jéj najznaczniejsza Łuza.

Jug-Bogdan albo **Lutica-Bogdan**, bohater sławiony w pieśniach narodowych serbskich, żył za czasów Duszana, Urosza, Wukaszyna i Łazarza. Był prawnukiem Wukana, wielkiego księcia chlumskiego, zostawał w służbie cara Duszana we wschodniéj Macedonii, jako rządca prowincyi. Wsławił się walecznością w ówczesnych wojnach z Turkami i poległ wraz z 9 swojemi synami (*Jugowiczami*) w bitwie na Kosowém polu (1389).

Juggurnaut, ob. Dżagornat.

Juglans, **Juglandeae**, ob. Orzech, Orzechowate.

Jugowski zakład, fabrykacyi miedzi, w permskiéj gub., nad rz. Jugiem, liczy około 10,500 ludności, produkującéj przeszło 11,000 pudów miedzi w 2 fabrykach z 12 piecami do topienia.

Jugra, **Ugra**, nazwa dawana w kronikach ross. plemionom, zwanym dzisiaj Woguliczami i Ostyjakami.

Jugurta, król Numidyi, syn Mastanabala, naturalnego syna Massynissy. Na dworze stryja swego Micypsy, otrzymał wraz z jego synami Adherbalem i Hiempsalem jak najstaranniejsze wychowanie. Obdarzony od natury pięknością i siłą ciała oraz niepospolitemi zdolnościami, sposobił się już wczesnie do zawodu wojskowego. Wysłany 134 prz. Chr. przez Micypsę na pomoc Rzymianom w czasie wojny z Numantynami, złożył dowody wielkiéj waleczności i roztropności. Micypsa obawiając się J., chciał go zjednać dla siebie dobrocią i ogłosił go wraz z synami współdziedzicem korony. Ale J., by nasycić żądzę panowania, nie przebierał w środkach. W 116 r. kazał zamordować Hiempsala; Adherbal uciekł do Rzymu; J. przekupił senat, został uniewinniony i przy nowém urządzeniu spraw numidyjskich otrzymał lepszą cząstkę niż Adherbal. Mimo to obległ Adherbala 112 r. w Cyrcie, kazał go następnie zabić wraz z wielu osiadłymi tam Rzymianami. Wówczas Rzymianie wypowiedzieli mu wojnę. J. przekupił konsulów i zawarł pokój, którego jednak rząd rzymski nie potwiérdził. Zawezwany przed sąd ludu do Rzymu, potrafił i tu za pomocą złota nictylko się uniewinnić, ale nawet ujść bezkarnie, gdy w samym Rzymie kazał zamordować domniemanego swego rywala Massiwę, krewniaka Micypsy. Wojnę z J. toczyli Rzymianie daléj ale bez skutku. Dopiéro Kwintus Cecylijusz Metellus, wódz surowy i nieprzekupny, pokonał go 109 nad rz. Muthul; po ponownem zwycięstwie 103 r. i po zdobyciu twierdzy Thala uciekł J. do Bocchusa, kr. Maurytanii. Następca Metella Maryjusz przeciw nim obu zwycięską prowadził wojnę, aż wreszcie J. zdradzony przez

Bocchusa, został wydany Rzymianom, poprowadzony jako jeniec przy wozie tryjumfalnym Maryjusza do Rzymu (104 r.) i wtrącony do więzienia, gdzie zginął śmiercią głodową.— Historyję wojny jugurtyńskiéj mistrzowsko napisał Sallustyjusz (ob.).

Jujuba, ob. Zizyphus.

Jujny, jeden z północno-zachodnich stanów konfederacyi argentyńskiéj w Ameryce Południowéj, obejmujący 1,470 mil kw., z ludnością około 40,000. Miasto główne Jujny, nad rzeką t. n., jest najważniejszym punktem handlowym pomiędzy La-Plata i Peru, Boliwiją i północném Chili.

Jukagiry, naród pochodzenia tatarskiego, mieszkający w północno-wschodniéj części prowincyi jakuckiéj, nad brzegami rzek: Indygirki, Jany, Ałaziei, Kołyny i Anadyru. Jestto naród koczujący, zajmujący się rybołóstwem i myślistwem; zamiast reniferów, używający psów do jazdy zimowéj. Pod względem obyczajów J. mało się różnią od Tunguzów, język znają odmienny.

Jukes (Józef Beete), geolog angielski, ur. 1811 w Birmingham, † 1869; w 1839 i 40 przebywał w New-Foundland i celach naukowych podróżował do 1846, w 1850 został dyrektorem badań geologicznych w Irlandyi. Ogłosił „*Student's manual of geology*"; „*A sketch of the physical structure of Australia*" (1850) i in.

Jukicz (Jan, jako zakonnik Frańciszek), pisarz chorwacko-serbski i gorliwy pracownik na polu rozbudzenia narodowości bośnijskiéj, ur. 1818 w Banialuce w Bośnii, † 1857 w Wiedniu. 1833 wstąpił do zakonu frańciszkańskiego w Fojnicy, studyjował następnie filozofiję w Zagrzebiu, przebywał jakiś czas w Dubrowniku; powróciwszy do Bośnii rozpoczął niezwykłą działalność jako pisarz i nauczyciel, w założonéj przez siebie szkole w Warcarze. Po przybyciu 1851 do Bośnii Omera Paszy, dla poskromienia arystokracyi bośnijsko-machometańskiéj, został J. jego sekretarzem, lecz już w 1852 wywieziony z Serajewa do Konstantynopola i uwięziony, po niejakim czasie wysłany do Rzymu; przebywał następnie w Djakowie u bisk. Strossmayera. Oprócz rozmaitych artykułów, drukowanych w czasopismach, ogłosił między innemi „*Zemljopis i povjestnica Bosne*" (Zagrzeb 1851); „*Bosanski Prijatelj*" (3 t., Zagrzeb 1850, 53 i 61); „*Narodne piesme bosanske i hercegowaczke*" (wyd. po jego śmierci przez frańciszkanina Filipa Kunicza w Osieku 1858).

Jul, jak J. *Grimm* (*Gesch. d. deut. Spr.*, 2 ed., 55, 75) dowodzi, był znany w Rzymie, Skandynawii i Azyi Mniejszéj, zaludnionéj przez Greków oraz Cyprze, jako *Joulos* i służył za nazwę zimowych miesięcy, jako symbol słońca. W Rzymie przeniesiono jego nazwę na Lipiec, wyrażając przesilenie się słońca ujemne, jak wprzód oznaczał przesilenie dodatnie zimowe. U Słowian nadwiślańskich i nadłabańskich, został połączony w jedną osobę z Julijuszem Cezarem (Dytmar, Mateusz Cholewa, Żywociarze św. Ottona, Helmold) i wpleciony pod tą postacią w szereg mitycznych powieści o walkach Lestka z Rachmanami (Romanis) i jego ślubie z córką Jula (słońca), lub też budowli Holigasta, Lubuszy, Merseburga, Julina. Z powieści Ebona dowiadujemy się, że czci Jula była poświęcona kolumna z włócznią na szczycie w Julinie, co przypomina koniczne słupy poświęcone Szywie w Indyjach, Ozyrysowi w Egipcie i gdzieindziéj, jako słońcu—stworzycielowi, sile płodzącéj. U Nadwiślan zielonoświątkowy obchód *stado* (Długosz), u Wendów drewlańskich *drzewo kogucie*, na około którego pędzą bydło, śpiéwają i tańczą, kropią piwem bydło i budynki, bo chce tego *Stete* v. *Stedze* (Kayssler Georgo „*Reisen in d. Deutschl.*", 1776 II 137), odpowiedają obyczajowi obchodzenia sobótki przez taniec w koło drzewa i jego topienie w rzece u Wołynian za Rosią mieszkających a pochodzących z plemienia lechickiego (por. *Pamięt. Kielecki* 1871 str. 125—126). Byłto obrzęd poświęcony czci Jula, którego dwoiste imię Stodor (od *stać*, *stedze*, *stado*), t. j. nazwa symbolu, i starożytne Jul (*hveol*, *hvare*, *svar*, *słońce*), przechowało się w nazwie szczepu Hawolan czyli Stodoran. U Podhalan zachowała się nazwa *Stryło*, u *Nestora*: *Strybog*, wedle *Słowa o pułku Igora*: bóg wiatrów. Phol, przez Grimma (*Deutsch. Myth.*, 3 ed. I 205), uznany za obcego Niemcom, potwierdza formę *hveol*, przyjętą przezeń za źródłową dla Giula skandynaw. i Jul południowego. Wyjaśnia też i Hawol. Obie nazwy Stodor i Jul (*hveol*), znajdujemy u Tacyta (*Germania*) w opowieści o braciach młodzianach, zwanych Alcis, czczonych u Naharvalów, których kapłan nosi kobiéce szaty (o czém wie i Massudi, pisarz arabski z X wieku), oraz u Lucyjana (*Toxaris*), który zna *philioj dajmones*, zwanych „*Korakoj*" u Scytów i słup śpiżowy w *Orestejon*. Tacyta porównanie *Olka* v. *Julka* (stąd Aleksander, Olek u Mateusza) do Kastora i Polluxa, a Lucyjana do Orestejon (przez pamięć na Oresta i Pilada), objaśnia się dwoistą naturą bóstwa Jula, twórczą i niszczącą, która niepojęta dla obcych, na dwa indywidua rozpadła się. Orestejon jest Stodor, słup śpiżowy jest włócznią Jula, Koraki i Alki są fonetyczną i ortograficzną przeróbką jednéj formy *holk*, *hveolk*. Dotąd jest czeskie przysłowie „za króla *holce*, gdy była za grosz owce" (Czelakowski), odp. polskiemu „za króla Ćwieczka". Kobiécy strój kapłana Jula przypomina Gallów, czyli rzezańców Cybeli, któréj kult także z formą koniczną (słup, drzewo) wiązał się.

Julep (*Julapium*), ob. Ulipek.

Julia gens, nazwa rodziny rzymskiéj Julijuszów, wywodzącéj ród swój od Julusa czyli Askanijusza, syna Eneasza, wnuka Anchizesa i Wenery. Z rodzin tego imienia najznajomsze są te, które nosiły przydomek Julius i Cezar (ob.).

Julianenhaab, osada duńska w grenlandzkim okręgu t. n., obejmująca południowo-zachodnią część brzegów zachodnich, z ludnością około 2,700.

Jülich, dawniéj księstwo na lewym brzegu Renu, mające rozległości 75 mil kw. i z którego hrabiów szczególniéj się odznaczył Wilhelm V, który 1357 pozyskał od cesarza Karola IV tytuł księcia. Ostatni męski potomek tego rodu Wilhelm VIII pozostawił kraj swój 1511, zwiększony poprzednio hrabstwem Berg, córce swojéj i dziedziczce Maryi, żo-

nie Jana Spokojnego, księcia Kliwii. Tym sposobem Jülich, Kliwija i Berg zostały z sobą zjednoczone, mimo silnych protestacyj saskiéj linii albertyńskiéj, która chciała w lenne zająć je posiadanie. Po wygaśnięciu domu kliwijskiego, rozpoczęła się 1609 tak zwaną sukcesyjna wojna jülichska, która ukończoną została w ten sposób, ze palatynat Neuburgski otrzymał księstwo Jülich i Berg. Później księstwo Jülich przeszło w posiadanie linii elektorsko-bawarskiéj, aż w r. 1801, na mocy pokoju lunewilskiego, zostało odstąpione Francyi, które już je miała w posiadaniu od 1794. Na mocy traktatu wiedeńskiego oddano je Prusom i stanowiło oddzielną prowincyję Jülich, Kliwija i Berg, która następnie do prowincyi reńskiéj wcieloną została. Miasto powiatowe Jülich, położone w regencyi akwisgrańskiéj, nad rz. Roer, ma 5,000 m.

Julien (Stanisław Aignan), słynny oryjentalista francuski, ur. 1799 w Orleanie. Początkowo zajmował się głównie greczyzną; później poświęcił się także studyjom nad chińszczyzną i wkrótce zyskał sławę jednego z najgruntowniejszych znawców języka i literatury chińskiéj. W 1832 został profesorem języka chińskiego w Collége de France, 1833 członkiem akademii napisów, 1839 konserwatorem biblijoteki królewskiéj i nadzorcą ksiąg wschodnioazyjatyckich, 1854 administratorem Collége Imperial de France. Działalność literacką jako chinolog rozpoczął łacińskiém tłumaczeniem filozofa Mengtse (2 t., Paryż 1824—26); następnie wydał mnóstwo przekładów najważniejszych dzieł ze wszystkich gałęzi literatury; przełożył np. dwa dramaty: *Czao-czi-kou-eul* („*Siérota chińska*“, Paryż 1834) i „*Hoei-lan-ki*“ („*Okrąg krédowy*“, Paryż 1832); romanse „*Biała i błękitna*“ (Paryż 1834); „*Dwie dziewczyny uczone*“ (2 t., Paryż 1860) i „*Yu-kiao-li*“ („*Dwie krewniaczki*“, Paryż 1863); „*Avadânas*“ (3 t., Paryż 1859), zbiór chińskich noweli i bajek pochodzenia indyjskiego; „*Księgę wynagrodzeń i kar*“ (Paryż 1835) filozofa Too-sse, „*Księgę dobrego postępowania*“ (Paryż 1841) filozofa Lao-ce i w. in. Również ważne są jego dzieła dotyczące historyi i geografii Wschodu, jak: „*Resumé des principaux traités chinois sur la culture des mûriers et l'éducation des vers à soie*“ (Paryż 1837); „*Histoire de la vie de Hiouen-Tsang et de ses voyages*“ (2 t., Paryż 1856—58); „*Mémoires sur les contrées occidentales*“ (Paryż 1857), przekład Hiouen-Tsanga; „*Traité sur l'art de fabriquer la porcellaine*“ (Paryż 1856); „*Méthode pour déchiffrer et transcrire les mots sanscrits, qui se trouvent dans les livres chinois*“ (Paryż 1861) i t. d. Oprócz tego wydał kilka dzieł z zakresu gramatyki i leksykografii. J. jest członkiem wielu akademij europejskich.

Julier, wąwóz alpejski, na wysokości 7,030 stóp, pomiędzy wyższym Engadin i Oberhalbstein, w szwajcarskim kantonie Graubündten, znany jeszcze za czasów rzymskich, przez który od r. 1823 przechodzi wygodna droga bita.

Juliomagus, dawna nazwa miasta Angers (ob.).

Julija, jedyna córka cesarza Augusta, z drugiéj jego żony Skrybonii, ur. 39 r. prz. Chr., niewiasta rzadkiéj piękności, ukształcenia i dowcipu, najprzód żona synowca Augustowego Klaudyjusza Marcellusa, potém Agryppy, a w końcu za namową macochy Liwii, żona Tyberyjusza, któremu tym sposobem zabezpieczyła następstwo tronu rzymskiego. To ostatnie małżeństwo trwało do czasu wygnania J. przez Augusta, z powodu jéj rozwiązłości, na wyspę Pandataria pod Neapolem. Później przeniesioną została do Rhegium, gdzie opuszczona zupełnie przez Tyberyjusza, umarła w ciężkim niedostatku r. 14 po Chr. Dwaj starsi jéj synowie Kajus i Lucyjusz Cezar pomarli przed nią a trzeciego Agryppę kazał zabić Tyberyjusz wkrótce po śmierci matki; młodsza jéj córka Agrippina (ob.) † 33 r. po Chr., starsza zaś **Julija**, żona L. Paullusa, ubiegała się z imienną siostrą, córką Germanika i Agrippiny o piérwszeństwo w zbytkach i rozpuście; † 28 r. po Chr. na wyspie Trimetus, gdzie żyła na wygnaniu od 20 r.

Julijan (*Julianus Flavius*), cesarz rzymski, 361—363 po Chr., zwany przez chrześcijan z powodu wyrzeczania się chrystyjanizmu *Apostatą*, t. j. *Odstępcą*, syn Julijusza Konstancyjusza a synowiec Konstantyna W., ur. 331 po Chr. Po śmierci Konstantyna W. (337) oszczędzony wśród ogólnego tępienia krewniaków przez synów zmarłego cesarza, odbiérał J. wraz z bratem swym Gallusem wychowanie mnisze na jednym z zamków kapadockich (od 345); Gallus pod takim wpływem ogłupiał, w J. zaś rozbudził się wstręt do chrystyjanizmu, a zapał dla poezyi greckiéj i greckiéj filozofii, zwłaszcza neoplatońskiéj. Posiadając życzliwość Euzebii, żony Konstancyjusza II, mógł J. odbywać studyja w Konstantynopolu, w Nikomedyi (gdzie zaprzyjaźnił się z pogańskim retorem Libanijuszem i w tajemnych z nim zostawał stosunkach) a następnie w Atenach. Po straceniu Gallusa (354), mianowany przez Konstancyjusza 355 Cezarem, wysłany został do Galii, celem bronienia tego kraju od napaści ludów germańskich. Jakoż pobił J. Alemanów pod Argentoratum (Strasburg) 357, Franków zmusił do pokoju i po trzykroć zwycięsko za Ren się przeprawiał. Dla wewnętrznego zarządu Galii zrobił też wiele dobrego swą troskliwością o sądownictwo oraz złagodzeniem i uporządkowaniem systemu podatkowego. Obwołany przez wojsko Augustem (Mar. 360), ale nie uznany w téj godności przez Konstancyjusza, wyruszył z Galii na czele swéj armii, dotarł następnego roku do Naissus w Mezyi, gdzie otrzymał wiadomość o śmierci Konstancyjusza (3 Listop. 361 r.) i wstąpił bez przeszkody na tron cesarski. Z natury już łagodnego i sprawiedliwego charakteru, usunął J. wiele nadużyć, ograniczył szalone wydatki dworu i zmniejszył ciężary ludu. Wyrzekłszy się publicznie chrystyjanizmu, przeszedł do poganizmu i starał się raczéj kasowaniem poprzednich dozwoleń i drobnemi szykanami, aniżeli jawném prześladowaniem, zatamować postęp chrześcijaństwa. Przedsięwziąwszy wyprawę przeciw Persom, przeszedł Tygier, lecz w odwrocie † skutkiem rany, otrzymanéj w bitwie 26 Czerw. 363 r. Jowijan następca J. zniósł wszystkie jego ros-

porządzenia przeciw chrześcijanom.—Powrót J. na łono poganizmu, za co współcześni ojcowie kościoła w najczarniejszych przedstawiają go barwach, da się najzupełniéj wytłumaczyć jego wychowaniem w młodości, jego fantastyczną pobożnością, ożywianą przez retorów pogańskich, jego nienawiścią przeciw domowi Konstancyjusza. Historycznie odstępstwo to ma ważność, jako usiłowanie wskrzeszenia pogaństwa i przeciwstawienia go chrystyjanizmowi, ale pogaństwa zreformowanego za pomocą zasad samegoż chrześcijaństwa w marzycielsko-romantycznym duchu neoplatonizmu. Przeciw chrześcijaństwu walczył też J. jako mówca i pisarz bronią swego potężnego, bystrego i fantastycznego umysłu. Z prac J. zaginęły: poezyje, historyja jego wypraw przeciw Germanom i pisma polemiczne, oprócz jeno ustępów, zachowanych w replice biskupa Cyrylego. Pozostałe zaś pisma J. noszą piętno ówczesnéj sofistyki i odznaczają się więcéj świetnym stylem, oczytaniem i dowcipem, aniżeli siłą, prawdą i bogactwem treści. Składają się one z sofistycznych rozpraw, które autor nazwał mowami, 2 listów i 2 satyr: „*Caesares*“ i „*Antiochikos*“ czyli „*Misopogon*“. Najdokładniejszą ich ed. sporządził Spanhemius (Lipsk 1696), listów zaś („*Epistolae*“) Heyler (Mogunc. 1828).—Porów. Neandra „*Kaiser J. und seine Zeitalter*“ (Lipsk 1812); Straussa „*Der Romantiker auf dem Throne der Cäsaren oder J. der Abtrünnige*“ (Halla 1847), oraz pisma Mangolda (Stuttg. 1862), Semischa (Wrocł. 1862) i Peschla (w „*Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*“ 1861).

Julijaniści, ob. Monofizyci.

Julijanna, córka Aleksandra Michałowicza, księcia Tweru, ożenionego 1319 r. z Anastazyją, poślubiona przez Olgierda 1349—50 r. Siostra jéj Maryja była za Szymonem Iwanowiczem, w. ks. Moskwy, wdowcem po Anastazyi, siostrze Olgierda, a stryj jéj Dymitr Michałowicz, był żonaty z 2-gą siostrą Olgierda. Wchodziła więc w dom sobie bliski. Dziećmi jéj i Olgierda są: 1) Wigand Teodor Aleksander (Bazyli), książe kiernowski, 2) Korygiełło Bazyli Kazimierz, 3) Skirgiełło Iwan, 4) Szymon Lichwen (Lingwen), 5) Mingajło Michał, 6) Świdrygiełło Bolesław, 7) Władysław Jagiełło, zwany *Jagiełko*, potém *Jagajło* i *Jagiełło*. Julijanna po śmierci męża, wstąpiwszy do klasztoru przybrała imię Maryi, † 1342 r. (Stadnicki *Bracia Wł. Jagiełły*).

Juljanna, była drugą żoną Witolda Aleksandra, wielkiego księcia litewskiego, zmarłego 1430.

Julijański kalendarz, ob. Kalendarz.

Julijusz, imię trzech papieżów.—**Julijusz I** (św.), 336—352, Rzymianin, gorliwy obrońca św. Atanazego przeciwko euzebijanom; na soborze medyjolańskim 347 i rzymskim 351 potępił błędy Fotyna; od soboru w Sardyce 343 otrzymał prawo apelacyi. Kościół obchodzi jego pamiątkę 12 Kwietnia.—**Julijusz II**, 1503—13, właściwie *Julijan della Rovera*, rodem z Albizuola, pod Sawoną, za Sykstusa IV biskup i kardynał, znakomity polityk i wojownik, ale obok tego przyjaciel nauk i kunsztów. Prawie całe swoje panowanie zapełnił wojnami za niepodległość i rozszerzenie posiadłości papieskich. Wypędził Cezara Borgia, zdobył Boloniję i inne miasta, uspokoił zbuntowaną Florencyję, zawarł z cesarzem Maksymilijanem i królem francuskim Ludwikiem XII pamiętną ligę kambrejską przeciwko Wenecyi; wkrótce atoli potém, gdy ta zaspokoiła go oddaniem kilku miast, połączył się z Wenecyją przeciwko Francyi, tak zwaną *ligą świętą*, do któréj przyłączyła się Hiszpanija, Anglija i Szwajcaryja. Dowodził osobiście podczas téj wojny i używał nawet zbrojnych posiłków tureckich. Przeciwko soborowi, zwołanemu 1511 w celu reformy kościoła do Pizy, przez Ludwika XII i ces. Maksymilijana, zwołał J. 1512 sobor powszechny lateraneński, końca którego się nie doczekał, gdyż † 1513.—**Julijusz III**, 1550—55, właściwie *Gianmaria de' Medici*, zwał się jednak od miejsca pochodzenia *del Monte*. Pod Pawłem II 1536 wyniesiony na kardynała, znajdował się jako legat na soborze trydenckim, na którym gorliwie bronił interesów papieskich. W 66 r. życia obrany papieżem, ściągnął na się naganę nieoględności w obsadzaniu urzędów kościelnych i tak między innemi, mianował kardynałem 16 letniego chłopca, który poprzednio był dozorcą jego małp. 1551 zwołał na nowo w Trydencie sobór, który jednak już w przyszłym roku rozszedł się, nic nie postanowiwszy. Poróżnił się z Wenecyją z powodu inkwizycyi, a Nestoryjanów starał się przyprowadzić do jedności z kościołem.

Julius (Mikołaj Henryk), pisarz zasłużony w przedmiocie urządzenia więzień, ur. 1783 w Altonie, † 1862; po ukończeniu nauk lekarskich osiadł jako lekarz praktyczny w Hamburgu; odbył kampanije w latach 1813—15, przesiedlił się 1827 do Berlina, lecz w r. 1849 powrócił znowu do Hamburga. Odczytami mianemi w Hamburgu zwrócił powszechną uwagę na konieczność reformy więzień, w tym też celu wydawał: „*Jahrbücher der Straf und Besserungsanstalten*“ (10 t., Berlin 1829—48). Ogłosił też „*Nordamerikas sittliche Zustände*“ (2 t., Lipsk 1839); „*Geschichte der schönen Litteratur in Spanien*“ (1852) i in.

Julin, u pisarzy germańsko-łacińskich zwane też Jumna, Wineta, właściwie po słowiańsku Wolin (ob.).

Juliushall, warzelnia soli w brunświckim powiecie Wolfenbüttel, pod miastem Neustadt-Harzburg.

Julskie Alpy, dawna nazwa części Alp, złożonych z dwu odnóg, pomiędzy któremi przypływa rzeka Sawa. Północna z tych odnóg ciągnie się do południowéj Styryi, Kroacyi i Slawonii, a południowa do Istryi i Pomorza chorwackiego.

Jullien (Marceli Bernard), literat i gramatyk francuski, ur. 1798 w Paryżu. Ukończywszy studyja w Wersalu, był nauczycielem w różnych miastach a następnie przełożonym gimnazyjum w Dieppe. Przez długi przeciąg czasu pełnił obowiązki sekretarza towarzystwa metod edukacyjnych a 1843—50 dyrektora czasopisma *Revue de l'instruction publique*. Z prac jego wymieniamy najważniejsze: „*Abrégé de grammaire française*“ (1834); „*Histoire de la Gréce ancienne*“ (1837); „*Méthode brévidocti-*

ve“ (1841); „*Histoire de la poésie française a l'époque impériale*“ (1844); „*Cours supérieur de grammaire*“ (2 t., 1849); „*Cours raisonnés de langue française*“ (23 t., 1851—56); „*De quelques points des sciences dans l'antiquité*“ (5 t., 1857—61); „*Thèses d'histoire et nouvelles historiques*“ (1865); „*L'harmonie du langage chez les Grecs et chez les Romains*“ (1867). Oprócz tego wydawał autorów klasycznych i umieszczał wiele artykułów w czasopismach pedagogicznych.

Jumala, najwyższe bóstwo pogańskich Finów, początkowo bóg nieba, późniéj Bóg w ogóle, nawet w znaczeniu chrześcijańskiém. Lönnrot wywodzi wyraz J. od piérwiastku *jumu*, *jumaus* (grzmot) i przypuszcza że J. był piérwotnie bogiem grzmotu. Inni wywodzą od *jums*—pokrycie, niebo. Nazwa ta znana nietylko u Finów właściwych ale i u pokrewnych ludów: Czeremisów, Estów, Zyryjanów, Samojedów, Lapończyków i t. d. W następstwie po przejściu wyrazu J. na nazwę Boga w ogólności, przyjęli Finowie jako boga nieba Ukko (ob.).

Jumar, Jumarre, Jumart, mieszaniec spłodzony z osła i bawolicy, znajduje się w Persyi i Sabaudyi, większy i piękniejszy od muła i poszukiwany do jazdy wiérzchem.

Jumet, miasteczko a raczéj wielka wieś w belgijskiéj prowincyi Hennegat, okręgu Charleroi, ma 14,000 m.

Jumard (Edme Frańciszek), inżynier, geograf i archeolog francuski, ur. 1777 w Wersalu, † 1862. Ukończywszy szkołę politechniczną, studyjował geografiję i wziął czynny udział w wyprawie egipskiéj, podczas któréj bogate zebrał do późniejszych publikacyj materyjały. Zapoznawszy się w Anglii z systemem Bella i Lancastra, propagował we Francyi ich metodę nauczania, założył szkołę wzorową w Paryżu (1815) i towarzystwo edukacyjne. Po dziesięcioletnich usiłowaniach dokazał tyle, że 1826 utworzono *Instytut egipski*, którego został dyrektorem. W 1828 otrzymał urząd konserwatora biblijoteki w uorganizowanym przez się wydziale geografii i podróży. Główne jego dzieła dotyczą przeważnie geografii. Celniejsze z nich są: „*Voyage à l'oasis de Syouah*“ (1819); „*Rémarques sur les rapports de l'Éthiopie et de l'Égypte, sur la communication du Niger ou Nil de noirs avec le Nil égyptien* etc.“ (1822—28); „*Notice historique et géographique sur le Nedj*“ (1825); „*Description de l'Égypte*“ (1803—21), dzieło nad którém pracował lat 18 i które wydał 1830 p. t. „*Recueil d'observations et des mémoires sur l'Egypte ancienne et moderne, ou description historique et pittoresque des principaux monuments*“. Oprócz tego wydał mnóstwo kart geograficznych i znaczną liczbę dzieł pedagogicznych. W 1818 został członkiem akademii napisów.

Jumna (czyt. Dżumna), w sanskrycie Jamuna, największy dopływ Gangesu, bierze początek w górach Himalaja i ubiegłszy mil 190, wpada do Gangesu pod Allahabad. Podobnie jak Ganges Jumna uważana jest za rzekę świętą.

Juncus, *Junceae*, ob. Sit, sitowate.

Junczyk, herb polski, przedstawia w polu czérwoném kotwicę, nad którą dwa białe krzyże, jeden nad drugim. Wedle nowéj heraldyki jestto litera T rozdarta u dołu i jeszcze raz w przedłużeniu przekrzyżowna.

Jundziłł (Stanisław Bonifacy), znakomity naturalista polski, ur. w Jasieńcach na Litwie 1761, † 1847. Po ukończeniu nauk w Lidzie, wszedł do zgromadzenia pijarów r. 1777, następnie odbył wyższe kursa w uniwersytecie wileńskim i w r. 1784 przyjął święcenie kapłańskie. Zamiłowany w naukach przyrodzonych, oddał się głównie botanice. Przeznaczony na nauczyciela w Szczuczynie, urządził szkołę tameczną według ustaw komisyi edukacyjnéj i założył przy niéj odpowiedni miejscowéj potrzebie ogród botaniczny. W r. 1786 wezwany do Wilna, dla wykładania logiki i metafizyki młodzieży pijarskiéj, w klasztorze na Snipiszkach, porzucił wkrótce te obowiązki, aby się zająć edukacyją młodych Scypionów, ówczesnych dziedziców Szczuczyna, w Wilnie zamieszkałych. Jednocześnie pracując nad wykształceniem swoich uczniów i nad sobą samym, zajmował się gorliwie zbiéraniem owadów i ptastwa, z których piękny utworzył gabinet. W r. 1790 wezwany został nareszcie do wykładania młodzi pijarskiéj historyi naturalnéj, a w następnym roku wydał dotąd bardzo cenione dzieło p. t. „*Opisanie roślin litewskich, podług układu Linneusza*“ (wyd. 2 1811), za które przez króla Stanisława Augusta nagrodzony został złotym medalem *merentibus*. Mianowany 1792 wiceprofesorem historyi naturalnéj w akademii wileńskiéj, jednocześnie otrzymał pozwolenie i fundusz na wyjazd za granicę, dla dalszego kształcenia się w swoim zawodzie, a ówczesne wypadki krajowe zatrzymały go w Wiedniu do r. 1797, w którym wróciwszy do kraju, zajął swe stanowisko wiceprofesora historyi naturalnéj i otrzymał polecenie urządzenia ogrodu botanicznego, czém się zajmował gorliwie przez lat 27. Urządził też gabinet historyi naturalnéj. Wkrótce po powrocie ogłosił „*Botanikę stosowaną, czyli wiadomość o własnościach i użyciu roślin w handlu, ekonomice, rękodziełach, o ich ojczyźnie, mnożeniu, utrzymywaniu* i t. d.“ (Wilno 1799). W r. 1801 wykładał prywatny kurs mineralogii. W r. 1802 otrzymał posadę profesora historyi naturalnéj w akademii, którą z wielkim pożytkiem zajmował do r. 1824. Oprócz wyżéj wspomnianéj pracy, J. wydał „*Zoologiję krótko zebraną*“ (3 t., Wilno 1807, 2 wyd. 1827) i wiele rozpraw. Ogłosił też pod pseudonymem Wawrzyńca Kostrzycy pismo humorystyczne p. t. „*Bibliophobia czyli Księgowstręt*“. Życiorys jego napisany przez Jana Jundziłła pomieszczony jest w „*Bibliotece warszawskiéj*“ (t. 1 1850).

Jundziłł (Józef), naturalista polski, syn Dominika, od 1814 pomocnik przy ogrodzie botanicznym i gabinecie historyi naturalnéj, a od 1824 profesor botaniki w uniwersytecie wileńskim po ks. Jundzille; wydał „*Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie, dziko rosnących jako i oswojonych*“ (Wilno 1830).

Jung (Jakób Fryderyk Aleksander), pisarz niemiecki, ur. 1799 w Rastenburgu w Prusach wscho-

dnich, pobiéral wyższe nauki od 1826 w Berlinie i Królewcu, gdzie ukończył kursa teologii i filozofii, a od r. 1837 poświęcił się wyłącznie filozofii. Z licznych pism, oprócz prac literacko-krytycznych, zasługują na uwagę: „*Frauen und Männer*“ (Król. 1847); „*Charaktere, Charakteristiken und vermischte Schriften*“ (2 t.. Królewiec 1848); „*Friedrich Hölderlin und seine Werke*“ (Tüb. 1848); „*Goethe's Wanderjahre*“ (Moguncyja 1854); „*Geheimniss der Lebenskunst*“ (2 t., Lipsk 1858); „*F. W. J. von Schelling und eine Unterredung mit demselben*“ (Lipsk 1864) i „*Ueber Franz von Baader's Dogmatik als Reform der Societätswissenschaft und der geselischaftlichen Zustände*“ (Erlang. 1868). Z powieści jego najcelniejsze: „*Der Bettler von James-Park*“ (Lipsk 1850) i „*Rosmarin oder die Schule des Lebens*“ (Lipsk 1862).

Jung (Joachim), filozof i lekarz, ur. 1587 w Lubece, † 1657; zrazu profesor matematyki w Rostoku, następnie profesor medycyny w Helmstadt, lekarz praktykujący w Brunświku, a ostatecznie rektor szkoły *Johanneum* w Hamburgu, zasłużył się jako znakomity botanik, będąc na tém polu niejako poprzednikiem Linneusza. Pisał prócz tego dzieła filozoficzne w duchu Bacona i założył piérwsze naukowe niemieckie towarzystwo w Rostoku. Jego badania naukowe ogłosił Jan Vogel w dziele „*Isagoge phytoscopica*“ (Hamb. 1678).

Jung (Jan Henryk), zwany *Stilling*, mistyk niemiecki, ur. 1740 w Im Grund, w Nassauskiém, piérwotnie krawiec, potém medyk, następnie profesor nauk kameralnych w Heidelbergu i Marburgu, † 1817 w Karlsruhe; ogłosił najprzód opis swego życia p. t. „*Heinrich Stilling's Jugend, Jünglingsjahre, Wanderschaft*“ (3 t., 1777—78); „*Heinrich Stilling's Alter*“ (Heidelberg 1817); późniéj wydał kilka dzieł dotyczących ekonomii politycznéj, tudzież treści mistycznéj. Oprócz tego pisał jeszcze romanse i powieści. Zbiorowe wyd. dzieł jego wychodziły w Stuttgardzie (14 t., 1835—39; 12 t., 1841—43). Piękną charakterystykę J. daje Göthe w swém „*Aus meinem Leben*“ (t. 2).

Jung-Bunzlau, po czesku *Bolesław Mlada*, miasto stołeczne powiatu (62,33 mil kw. z ludn. 403,000) w Czechach, na lewym brzegu Izery; ma 8,000 m. i gimnazyjum. Założone za panowania Bolesława II, prawdopodobnie między 995 a 999; uległo zniszczeniu podczas wojen husyckich oraz wojny trzydziestoletniéj; posiada fabryki sukienne i garbarnie oraz ożywiony handel.

Junga czyli **Younga**, herb i rodzina ze Szkocyi do Polski przybyła w XVI wieku. Herb przedstawia trzy sygnety w białém polu tarczy czérwonéj, z godłem: *Salus per Christum*.

Jünger (Jan Fryderyk), urod. 1759 r. w Lipsku, od 1789—94 nadworny poeta teatralny w Wiedniu, † 1797. Z jego romansów najwięcéj miały powodzenia: „*Fritz*“ (4 t., Lipsk 1796—97); „*Der kleine Cäsar*“ (3 t., Lipsk 1781—87) i „*Vetter Jakob's Launen*“ (6 t., Lipsk 1786—92). Główne atoli zasługi położył jako autor dramatyczny. Prace jego na tém polu są: „*Lustspiele*“ (5 t., Lipsk 1785—90); „*Komisches Theater*“ (3 t., Lipsk 1792—95) i „*Theatralischer Nachlass*“ (2 t., Regensb. 1803—4).

Jungfrau, szczyt alpejski, mający 12,820 stóp wysokości, w kantonie berneńskim w Szwajcaryi, zniżający się ku północy i zachodowi stromemi przepaściami.

Junghuhn (Franciszek Wilhelm), podróżnik i naturalista, ur. 1812 r. w Mansfeld, † 1864; poświęcał się medycynie i historyi naturalnéj. Skazany na 20 letnie więzienie za pojedynek, zdołał uciec i dostał się do Algieryi, gdzie został urzędnikiem zdrowia. W r. 1835 udał się do Batawii. Jako naturalista i geograf, zwiedził do 1848 nietylko całą Jawę, ale nadto, w latach 1840—1842 z polecenia rządu zbadał nieznane dotąd okolice dzikiego kraju Batta na Sumatrze. Przybywszy 1849 za urlopem do Europy, powrócił znowu nie zadługo do Jawy, gdzie z wielkiém powodzeniem zarządzał plantacyjami chiny. Celniejsze jego dzieła są: „*Die Battaländer in Sumatra*“ (2 t., Berl. 1847); „*Java, seine Gestalt, Pflanzendecke und innere Bauart*“ (po niem. przez Hasskarla, 3 t., Lipsk 1854); „*Topographische und naturwissenschaftliche Reisen*“ (Magdeburg 1845). Jego nadzwyczaj bogate zbiory historyi naturalnéj opracowali rozmaici holenderscy i niemieccy uczeni.

Jüngken (Jan Chrystyjan), oftalmolog, ur. 1794 r. w Burg pod Magdeburgiem, w r. 1834 został profesorem chirurgii i oftalmologii w Berlinie; ogłosił „*Lehre von Augenoperationen*“ (Berlin 1829) i „*Lehre von den Augenkrankheiten*“ (2 wyd., Berlin 1836) i in.

Jungmann (Józef), patryjarcha nowoczeskiéj literatury, znakomity badacz języka i literatury ojczystéj, ur. 1773 w Hudlicach pod Berounem, w Czechach, † 1847 w Pradze; syn rolnika, otrzymał wychowanie gimnazyjalne w Berounie, następnie w Pradze, gdzie téż odbywał studyja filozoficzne a potém prawne. Od 1800 początkowo suplent gimnazyjum w Litomierzycach wkrótce (1802) został zastępcą profesora retoryki, a od 1810 awansował na rzeczywistego profesora nauk humanitarnych tamże. W 1815 r. powołany na profesora gimnazyjum akademickiego ho Pragi, otrzymał następnego roku stopień doktora filozofii; od 1835 prefekt tegoż gimnazyjum, wziął uwolnienie 1845. Uniwersytet pragski, oceniając zasługi J., wybiérał go dwukrotnie na dziekana wydziału filozoficznego (1827 i 1838) oraz 1840 na rektora. Jako pisarz wystąpił J. dość wcześnie z poezyjami, drukowanemi w wydawanym przez Puchmayera „*Sebrani basni a zpiewu*“; daléj wsławił się czystością języka w artykułach prozaicznych, pomieszczanych w Nejedlego „*Hlasatel czeski*“ (1805). Następnie przełożył z Chateaubrianda „*Attalę*“ (1805) i z Miltona „*Raj utracony*“ (1811, 2 wyd. 1842). Na polu naukowém wystąpił naprzód ze stylistyką „*Slovesnost*“ (Praga 1820; 3 wyd. tamże 1846); w dziele tém J. zaprowadził po raz piérwszy pisownię analogiczną oraz wskazał korzyści przyswojenia językowi czeskiemu zwrotów mowy polskiéj i rossyjskiéj. Popadł w skutek tego w kolizyję z Ne-

jedlym, który posunął się nawet do oskarzenia J. przed władzą, jako dążącego do rozerwania Austryi i ciążenia ku sąsiadom. Również zatruły mu wiele chwil spory z Dobrowskim, który to jemu, to któremu z jego przyjaciół zarzucał podrobienie *Sądu Libuszy* (rękopisu Zielenogórskiego). Daléj wydał J. „*Historie literatury czeske*“ (Praga 1825, 2 wyd. t. 1849), właściwie systematyczny katalog dawniejszéj literatury czeskiéj; najgłówniejszą jednak pracą J., któréj poświęcił 30 lat życia i jaką żaden inny naród słowiański niemoże się poszczyczyć jest „*Slovník czesko-niemecky*“ (5 t., Praga 1835—39). Zbiór drobniejszych pism J. wyszedł p. t. „*Sebrane spisy werszem i prozou*“ (Praga 1841). J. zarówno swemi pismami jako też i długoletnią działalnością nauczycielską przyczynił się znakomicie do rozbudzenia literatury i ruchu narodowego w Czechach. On prawie piérwszy w Czechach zaczął 1800 w Litomierzycach publicznie wykładać mowę ojczystą, prawie zapomnianą, zarówno dla uczniów gimnazjalnych jako też i dla osób postronnych, pomiędzy któremi najliczniejszy zastęp stanowili klerycy miejscowego seminaryjum. W ślady jego wstąpili dopiero 1802 r. Karol Ign. Thorn (w gimn. staromiejskiém w Pradze) i Rantenkranz (w seminaryjum duchownem w Hradcu). I nic dziwnego że J. zyskał powszechnie cześć i poważanie pomiędzy spółziomkami, które najwidoczniéj objawiły się przy jego śmierci, gdy cały naród czeski wziął udział bądź to w uroczystości pogrzebowéj, bądź w modłach żałobnych; trwałość zaś tych uczuć okazał obchód 100 letniéj rocznicy urodzin J. odbyty 13 Lipca 1873 w Pradze.—**Jungmann** (Antoni), brat poprzedniego, doktór medycyny i profesor akuszeryi na uniwersytecie pragskim, ur. 1775 r. w Hudlicach, † 1854 w Pradze; początkowo pijar, wkrótce jednak wystąpił z zakonu i po ukończeniu 1805 fakultetu medycznego w Pradze został asystentem kliniki, od 1808 zastępcą prof. akuszeryi, od r. zaś 1811 zwyczajnym profesorem téjże katedry. Jego staraniem instytut położniczy pragski wzniósł się stopień piérwszorzędny w Europie. Prócz licznych prac historycznych i innych, któremi wspiérał literaturę czeską, ogłosił: „*Instrukcyję dla akuszerek*“ (Praga 1804; 2 wyd. 1814; 5 wyd. pod tyt. „*Uczeni porodnicke*“, t. 1842); „*Informacyja o koniach*“ (1818); „*O bydle domowém, jego hodowli i chorobach*“ (1826); „*Koński lekarz*“ (w Król. Hradcu 1836) i in. — **Jungmann** (Jan), krewny poprzedniego, ur. w Pradze 1799 r., od r. 1839 profesor gimnazyjum akademickiego w Pradze, założył wspólnie z Szafarzykiem i innymi stowarzyszenie do wydawania książek czeskich dla szkół gimnazyjalnych, którego został przewodniczącym w 1848 r. Od 1848 wydawał czasopismo, poświęcone reorganizacyi gimnazyjów w duchu narodowości czeskiéj, p. t. „*Czasopis ku prospiechu czasu przimierzenych opraw na gymnasiich*“ (4 t., 1848—52). Ważną jest także jego broszura po czesku i niemiecku pod tyt. „*Kwestyja o używaniu języka w Austryi*“ (1848).

Jungschultz (Jan Zygmunt), rodem z Elbląga, profesor tamecznéj szkoły, zmarły w drugiéj połowie zeszłego wieku, wydał ważne do historyi Prus zachodnich i rzeczy polskich dzieło p. t. „*De incrementis studiorum per Polonos ac Prussos*“ (Lipsk 1723), oraz „*Życie prymasa Radziejowskiego*“, umieszczone przy dziele: „*Leben der Grafen Brühl*“ (Königstein 1754). Bijografiję tę przełożył na polski A. Zagórski.

Juniewicz (Mikołaj), paulin, sekretarz prowincyi polskiéj swojego zgromadzenia, żyjący w piérwszéj połowie zeszłego wieku, wydał „*Reflexyje duchowne na mądry Salomona sentyment*“ (Częst. 1731); „*Wiérsz o cztérech rzeczach ostatecznych*“; w rękopisie zostawił nader ważne „*Akta prowincyi polskiéj księży paulinów*“.

Junia gens, nazwisko starożyt. rodu rzymsk. *Junijuszów*. Do starszéj rodziny (patrycyjuszów) należał piérwszy konsul Rzymu Lucius Junius Brutus (ob.). Inni w dziejach rzymskich występujący mężowie tegoż nazwiska, pochodzą od trybuna ludu Luciusa Juniusa Brutusa, czynnego w piérwszéj secesyi ludu (493 prz. Chr.) i należą do plebejskiéj rodziny Juniusów. Oprócz *Marka Juniusa Brutusa* (ob.), mordercy Cezara, liczą się tutaj: bracia *Decimus* i *Marcus Junius Brutus*, którzy r. 264 przed Chr. w czasie pogrzebu ojca swojego urządzili piérwsze igrzyska gladyjatorskie w Rzymie. — *Decimus Junius Brutus*, zwycięzca w Hiszpanii i Luzytanii, otrzymał od podbitéj przez siebie hiszpańskiéj prowincyi Galicyi przezwisko *Gallaecus* i odbył tryumf 132 razem z Scypionem Młodszym. — *Decimus Junius Brutus Albinus*, odznaczył się w gallijskich i domowych wojnach Cezara, jako dowódca floty; po śmierci Cezara, pokonany przez Antonijusza, został przez jego żołnierzy zabity.—Inną gałąź domu Junijuszów stanowiła familija rzymska z przydomkiem *Silanus*, któréj członkowie sprawowali także wysokie urzędy. Do niéj należał *Decimus Junius Silanus*, konsul 62 r. prz. Chr., którego córka *Junia Tertia*, była żoną Kasyjusza Longinusa, przyjaciela Brutusa. — *Junius Gracchanus* (tak nazwany z powodu przyjaźni dla młodszego Gracchusa), znany w historyi jako badacz ustaw politycznych rzymskich.

Juniusa listy (*Letters of Junius*), zowie się szereg listów, znanych pod pseudon. *Juniusa* (umieszczane były najprzód w piśmie „*Public Advertiser*“ od 21 Stycz. 1769 do 21 Stycz. 1771, a następnie zebrane w jednę całość wyszły w Londynie 1772; najnowsze wydanie Wadego, 2 tomy, Lond. 1850 i 55). W listach tych autor napada na gabinet, na rozmaitych urzędników państwa, na trybunały, na parlament, a nawet na samę osobę króla, bez żadnéj względności, ale zawsze z talentem, głęboką znajomością rzeczy i wielką wymową. Co się tyczy kwestyi autentyczności autora pomienionych listów, jednego z najcelniejszych angielskich prozaików, wyczerpano wszelkie domysły; piérwszy nawet bowiem ich wydawca nie wiedział jego nazwiska. Wedle najprawdopodobniejszego przypuszczenia twórcą ich był Sir Filip Francis (1740—1818); inni zaś krytycy przypisują autorstwo tych listów lordowi Jerzemu Sackville (John Jaques „*History of*

Junius and his works“, Lond. 1842), albo też słynnemu filologowi Horne-Tooke. Ostatnimi czasy (1859) za autora listów J. podaje J. Symons Williama Burke'go, brata słynnego mówcy parlamentarnego. Porów. Sir Fortunatus Dwarris „*Some new facts as to the authorship of the Letters of* J.“ (Londyn 1850) i Crampa „*Junius and his works*“ (Londyn 1851).

Junkier (po niem. *Junker*), niegdyś każdy młodszy syn książąt panujących, obecnie szlachcic, mianowicie szlachcic wiejski, bez żadnego innego tytułu. Stąd pod nazwą junkrowstwa (*Junkerthum*) rozumiemy dzisiaj w dziejach stronnictw politycznych niemieckich dążenie szlachty do odzyskania dawnych przywilejów, tak w państwie jako i w społeczeństwie, z krzywdą innych warstw ludności, a bez pamięci na to, że i czasy się zmieniły, i środki tego stronnictwa, tak pod względem zasobów jako i oświaty, nie odpowiadają temu celowi. J., w wojsku rossyjskiém oznacza młodego ochotnika, wstępującego do wojska w widokach zostania oficerem.

Jün-nan, Yun-nan, prowincyja w południowo-zachodnich Chinach, ma 5,500 mil kw. i półszósta milijona ludności. Miasto główne prowincyi jest *Yün-nan-ku*.

Junona, jedna z cztérech małych planet, najpiérw odkrytych, mianowicie 1 Wrześ. 1804 przez Hardinga w Lilienthal; czas jéj obiegu około słońca wynosi dni 1592,1, piérwiastki jéj drogi podał Hind; średnica jéj według Herschla nie przechodzi 30 mil. W szeregu planet teleskopowych oznacza się przez 3.

Junona (łaciń. *Juno*), rzymsko-italska nazwa bogini, odpowiadającéj w zupełności greckiéj *Here*. J., wedle ogólnie przyjętego podania ślubna małżonka Zeusa (Jowisza), jest ze względu na piérwotne naturalistyczne jéj pojęcie w części boginią powietrza, w części boginią ziemi. Ostatnie to znaczenie ujawnia się szczególniéj w podaniu o świętém małżeństwie Zeusa z Herą, co jest usymbolizowaniem zapłodnienia ziemi przez deszcz wiosenny. W znaczeniu bogini powietrza, zwłaszcza też obłoków, przedstawiają nam Herę podania jako prześladowczynię kochanek Zeusa (Leto, Jo, Alkmene, Semele) i spłodzonych z niemi synów Zeusa, a mianowicie Heraklesa. Wedle tych wyobrażeń właśnie jest Here matką Aresa (boga burz) a w gniewie przeciw Zeusowi rodzi sama z siebie potwora Tyfona. Kult jéj wreszcie na wzgórzach i przylądkach (*Here Akraja*) można objaśnić na téjże saméj podstawie. — Rzymska J. reprezentuje, jak to już nazwa jéj wskazuje (*Juno* powstało z *Jovino*, femininum do *Jovis*), niewieścią połowicę Jowisza; jest więc piérwotnie boginią światła niebieskiego i jako taka odbiérała cześć piérwszego dnia (*Kalendy*) każdego miesiąca. Z tém pojęciem ściśle się łączy cześć jéj jako bogini porodów (J. *Lucina*), daléj opiekunki małżeństw (J. *Pronuba*) i matron (stąd uroczystość *Matronalia* w początkach Marca), wreszcie królowéj nieba (J. *Regina*). Oprócz tego były staroitalskie kulty J. zapożyczone przez Rzymian u sąsiednich plemion, jak: J. *Lanuvina* (od Latynów), J. *Curitis* v. *Quiritis* (od Sabinów), J. *Cupra* (od Picentynów). — Sztuka plastyczna przedstawia Herę jako ideał niewieściéj piękności, z wyrazem w obliczu szacunek nakazującym, z obnażoną szyją i rękoma (zresztą całkowicie odzianą), z rąbkiem lub wieńcem na głowie; często dodawano jéj pawia; w ręku trzyma berło lub granat. Najsłynniejszym wizerunkiem Hery był kolosalny posąg bogini, wykonany przez Polykleta ze złota i kości słoniowéj w Argos.

Junonia Faliscorum, ob. Falerii.

Junosza, herb polski, przedstawia w polu czérwoném białego barana, na zielonéj murawie, skrwawionego po boku; na hełmie 5 piór strusich.

Junot (Andoche), ob. Abrantes.

Junta, Junti, sławna rodzina drukarzy, ob. Giunti.

Junta, czyli stowarzyszenie, zowie się w Hiszpanii każde zgromadzenie, zbiérające się celem załatwienia wszelkiego rodzaju kwestyj politycznych. W nowszych czasach nabrały janty wielkiego znaczenia; większa bowiem część takowych, zgromadzając się w rozmaitych miejscach, przybierała charakter władz dyktujących prawa innym częściom kraju.

Jupiter, ob. Jowisz.

Jur św., ruska nazwa św. Jerzego. Pod tym wezwaniem stojący kościół unicki we Lwowie stał się symbolem stronnictwa politycznego galicyjskiego, przybiérającego nazwę *Świętojurców* (ob.).

Jura, pasmo gór w Europie, poczyna się nad Rodanem, niedaleko St. Genis i ciągnie się na długości stu mil, najprzód w kierunku północno-wschodnim, potém północnym aż do brzegów górnego Menu. Ren dzieli je na dwie części a) Francuskie, albo Szwajcarskie J., między Rodanem i Renem ciągnące się, 40 mil długie a 5 do 10 mil szerokie pasmo, składające się z kilku równolegle do siebie idących łańcuchów, z których wschodni jest najwyższy. Najważniejsze tu szczyty są: Pré de Marmiers (5,300 st.), Mont Credoz (5,210 st.), Reculet (5,196 st.) i t. d.; b) Niemieckie J. stanowi pasmo, ciągnące się od Renu do Menu, długie mil 60, poprzerzynane w wielu miejscach poprzecznemi dolinami, bardziéj spadziste ku zachodowi, niż ku wschodowi. To pasmo przez Dunaj i Altmühl podzielone jest na 3 części, jakoto: J. Czarny las, J. Szwabskie i J. Frankońskie. W ogóle Niemieckie J. jest niższe od Szwajcarskiego. Por. Quenstedt „*Der Jura*“ (Tübingen 1856).

Jura, rz. w gub. kowieńskiéj, wypływa w północno-zachodniéj stronie miasteczka Retowa, blisko granicy powiatów telszewskiego i rosieńskiego. Płynie przez ten ostatni powiat kręto ku południowi i blisko wsi Kujse wchodzi do Prus, gdzie wpada z prawego brzegu do Niemna, blisko Ragnety. Długa około 140 wiorst, z których około 125 w gub. kowieńskiéj. Przyjmuje z lewego brzegu 11 rzek i rzeczek, z których znaczniejsze: Ajtra, Łokista, Okmiana, Szunia, Szeszuwa, z prawéj 5 mniejszych. Toż miano **Jura** dają Litwini morzu Bałtyckiemu, którego brzegi miejscami nazywają *Pajuris*.

Jura, departament francuski, utworzony z części prowincyi Franche-Comté, liczy 90½ mil kw. powierzchni i 299,600 ludności. Dzieli się na cztéry okręgi: Dôle, Poligny, St.-Claude, Lons-le Sannier, z miastem stołecznem Lons-le-Saunier. Wysyła 6 deputowanych do zgromadzenia narodowego.

Jurajski górotwór, *jurajska*, *jurasowa*, *oolitowa formacyja*, nazwa tych pokładów geologicznych drugorzędowych (ob. geologija), które następują po formacyi tryjasowéj, a poprzedzają formacyję kredową spodnią. Typ ten silnie jest rozwinięty w górach Jura, skąd nazwa. J. g. składa się z naprzemian leżących pokładów gliny, mniéj lub więcéj piaszczystéj i różnego rodzaju wapieni, często ikrowcowych (oolitowych). Sąto osady niemal wyłącznie morskie, a jednostajne ich uławicenie w Europie zdaje się okazywać, że przez długi przeciąg czasu tego okresu spokojność panować musiała na powiérzchni Europy. Całą tę formacyję podzielono na kilka piętr, z których główniejsze: pokłady *liyasowe* (obejmujący piaskowiec lijasowy, wapień gryfitowy, wapień belemnitowy), pokłady *oolitowe* (ikrowcowe, jurajskie spodnie), *oksfordzkie* (jurajskie średnie), *wapieni koralowych* (*coral-rag*) i *portlandzkie* (jurajskie wierzchnie). Życie zwierzęce było w téj epoce silnie rozwiniętém; J. g. cechuje się zwłaszcza obfitością amonitów i belemnitów, daléj bogactwem ryb i potężnemi jaszczurkami; tu téż występują piérwsze ssące z rzędu workowatych (znalezione w Stonesfield). Według Bronna (1858) znanych jest z epoki J. 4,063 organizmów, w téj liczbie 232 roślin. Śledzenie pokładów J. wykazuje rozległość mórz w ówczesnéj Europie; rozkład lądów i mórz był wtedy znacznie odmienny, znaczne części Francyi, Niemiec, Polski, Rossyi były pokryte morzem. Pokłady J. są w ogóle na ziemi bardzo obfite. Przecinają Angliję pasem szerokim, zajmują rozległe przestrzenie we Francyi, ciągną się wzdłuż rozmaitych odnóg Alp i łączą się z Karpatami; rozciągają się około Krakowa, przedstawiają skały Ojcowa i sąsiednie, i ciągną się do Warty i Prosny. Daléj ku Baltykowi występują w odosobnionych gniazdach, często pokrytych późniejszemi formacyjami. Występują téż w wielu miejscach Rossyi środkowéj. Por. Bucha „*Ueber den Jura in Deutschland*“ (1839); Quenstedt „*Der Jura nebst Atlas*“ (1858) i in.

Juranicz (Antoni), pisarz serbski, jeden z ostatnich krzewicieli piśmiennictwa głagolskiego w zeszłym wieku, wydał 1765 w Wenecyi „*Molitwi preżde i poslie misu*“ i 1767 r. w Rzymie „*Mise za umerszne*“.

Jurata, tak dawni Litwini nazywali królowę morza baltyckiego.

Jurborskie starostwo niegrodowe, leżało w księstwie żmudzkiém, powiecie wielońskim. Starożytne to sstwo sięga najodleglejszych czasów Litwy, bo w XI wieku Montwiłł, syn Gimbuta, książę panujący na Zmudzi, obrał sobie zamek Jurborgski za swą stolicę. Podług metryk lit. król Aleksander Jagiellończyk, zaciągnąwszy dług na potrzeby Rzpltéj w ilości dukatów węgier. 1060 u sekretarza swego Jana Sapiehy, udzielił mu w r. 1502 to sstwo w zastawne posiadanie aż do czasu wykupienia. W r. 1569 zaliczało się jeszcze do dóbr stołowych królewskich. W r. 1771 posiadał je Ignacy Potocki, pisarz w. ks. lit., wraz z swą małżonką Elżbietą z Lubomirskich, opłacając z niego łącznie z leśnictwem Wilkiskiém kwarty złp. 16,641 gr. 26. Na sejmie warszawskim z roku 1780 stany Rzpltéj zabezpieczyły posiadanie tego sstwa Eleonorze księżnie Czartoryskiéj, po ukończeniu dożywocia obojga małżonków Potockich.

Jürgens (Karol Henryk), pisarz niemiecki, ur. 1801 r. w Brunświku, † 1860 w Wisbaden; od r. 1834 kaznodzieja w Stadtoldendorf, zajmował się obok swego powołania pracami literackiemi. Roku 1848 został wybrany do parlamentu, następnie do komitetu pięćdziesięciu a wreszcie do zgromadzenia prawodawczego, gdzie piérwotnie należał do stronnictwa Gagerna, późniéj zaś przeszedł do stronnictwa wielko-niemieckiego. Porzuciwszy w r. 1851 urząd kościelny, został 1852 roku redaktorem dziennika „*Hannoversche Zeitung*“. Ważniejsze jego dzieła są: „*Luther von seiner Geburt bis zum Ablassstreite*“ (3 t., Lipsk 1846—47) i „*Zur Geschichte des deutschen Verfassungswerks*“ (2 t., Brunświk 1850—56).

Jurgiewicz (Andrzéj), doktor teologii, kanonik katedralny wileński, ulubieniec kardynała Jerzego Radziwiłła, z którym jeździł do Rzymu; † 1640 w Wilnie; ogłosił: „*Quaestiones de heresibus nostri temporis And. Wolano ipsiusque fratribus Lithuaniae Ministris p. A. Jurgievicium propositae*“ (Wilno 1590) i kilka innych dzieł treści teologicznéj, wymierzonych po większéj części przeciwko Wolanowi, lub zbijających rozmaite zarzuty, czynione jezuitom.

Jurgiszki starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie trockim, w parafii olickiéj. W r. 1771 małe to i zniszczone sstwo było w posiadaniu Ludwika i Jadwigi Korejwów, którzy opłacali z niego kwarty złp. 60, a hyberny złp. 20. Nie należy mieszać tego sstwa z dzierżawą téjże nazwy, w témże samém wdztwie i powiecie położoną, bo ta ostatnia była w posiadaniu Boreckich, stanowiąc oddzielną zupełnie nomenklaturę.

Jurien de la Gravière (Jan Baptysta Edmund), marynarz francuski, ur. 1812 r., do służby wstąpił 1828. Mianowany 1850 r. kapitanem okrętu a 1855 kontr-admirałem, brał udział w wojnie krymskiéj i wyprawie meksykańskiéj, podczas któréj zawarł z Anglią i Hiszpaniją w Soledad głośną swego czasu konwencyję, przez rząd nie zatwierdzoną (1861). W 1862 został wice-admirałem; kilkakrotnie zasiadał w radzie admiralicyi. J. znany jest w literaturze jako autor kilku pism wysoko cenionych, mianowicie: „*Voyage en Chine pendant les années 1847—50*“ (2 tomy, 1854); „*Souvenirs d'un amiral*“ (2 t., 1860); „*Guerres maritimes sous la République et l'Empire*“ (1860; 5 ed. 1864); „*La marine d'autrefois*“ (1865). Za prace te został członkiem akademii nauk 1866. Nadto umieszczał

J. wiele artykułów dotyczących marynarki i jéj historyi w „*Revue des deux Mondes*“.

Jurjew Liwoński, dawna nazwa miasta Dorpatu, zbudowanego r. 1030 przez w. księcia Jarosława Jurja Władzimierzowicza.

Jurjew Polski, miasto powiatowe w gub. włodzimierskiéj, o 12 mil od m. Włodzimierza, nad rz. Kołoszką, zbudowane około 1152 przez Jurja Władzimierzowicza Monomacha; 4,400 m. — *Jurjewski powiat*, 2,640 w. kw. z 93,000 m. Powiérzchnia powiatu płaska, grunt urodzajny, po większéj części glina zmieszana z czarnoziemem, miejscami piaski. Główne zajęcie mieszkańców rolnictwo, kwitnie także ogrodnictwo; hodowla bydła nieznaczna.

Jurjewiec Powolski, m. pow. gub. kostromskiéj, na prawym brzegu rz. Wołgi; 2,900 m.; założone 1328. — *Jurjewski powiat*, na 3,610 w. kw. ma 122,000 m., zajmujących się rolnictwem, uprawą lnu, ogrodnictwem i przemysłem. Powiérzchnia pow. niska, błotnista i lesista; grunt gliniasty i piaszczysty.

Jurkiewicz (Marceli), frańciszkanin, głośny swojego czasu kaznodzieja, żyjący w drugiéj połowie zeszłego wieku, ogłosił: „*Kazania świętne*“ (2 t., Poznań 1765); „*Kazania niedzielne*“ (2 t., 1766, tamże); „*Kazania postne i inne, w katedrze warszawskiéj i gdzie indziéj miane*“ (3 tomy, Kalisz 1770).

Jurkiewicz (Benedykt), znany także pod nazwiskiem *Dołęgi Benedykta*, zamieszkały w Kijowie, gdzie w latach 1847—49 wydawał pismo zbiorowe p. t. „*Gwiazda*“ (4 t.); oddzielnie ogłosił: „*Czém jest i jakie zajmuje miejsce w medycynie homeopatyja?*“, „*Listy dwu filantropów o metodzie lekarskiéj Hanemana do przeczytania sobie udzielone*“ (Kijów 1847); „*Trio muzykalno-literackie z ciekawych motywów czasowego piśmiennictwa*“ (Kijów 1862). Umieszczał także drobne poezyje w noworoczniku „*Niezabudka*“.

Jurkiewicz (Karol), naturalista spółczesny, ur. 1822 r. w Wólce Zawieprzyckiéj w Lubelskiém, nauki przyrodzone studyjował w Petersburgu, a głównie zajął się mineralogiją i geologiją. W latach 1844—62 był nauczycielem nauk technicznych w gimnazyjum realném warsz., następnie objął katedrę mineralogii i geologii w szkole głównéj, którą zatrzymał i w uniwersytecie, otwartym po zniesieniu szkoły głównéj, uzyskawszy stopień doktora po obronie rozprawy o wapieniach w Lubelskiém. Oprócz wielu rozpraw i artykułów przełożył „*Wykład hygijeny*“ Fleury'ego (1853); „*Kurs chemii nieorganicznéj*“ Cahoursa (1862).

Jurkowski (Jan), wiérszopis z czasów Zygmunta III, ur. w mieście Pilźnie, bakałarz akademii krakowskiéj. Oprócz kilku wiérszy pochwalnych, wydał utwór p. t. „*Tragedyja o polskim Scilurusie i trzech synach koronnych ojczyzny polskiéj, żołnierzu, rozkoszniku i filozofie, których imię Herkules, Parys, Dyjogenes, złożona przez* i t. d.“ (1604). W utworze tym pod powłoką trzech imion starożytności klasycznéj wystawia J. trzy stany Rzpltéj w osobach: żołnierza (Herkules), rozkosznika (Parys) i filozofa (Dyjogenes), i stara się odwieść od zbytków a do cnót nakłonić. Myśl tę przeprowadził w sposób oryginalny. Nie popisuje się z mytologiją i erudycyją klasyczną, ale każe swym bohaterom mówić po polsku w rzeczach polskich. Wyszydza zniewieściałość i cudzoziemczyznę rodzin bogatszych, chłoszcze szlachtę za pijatyki, bójki, podłość i zepsucie. W jedném z dwu *intermedyjów* dosadnie maluje zbytek szlachty i gromi ją za niedbałość we wychowaniu synów na dobrych obywateli. Język wszędzie czysty, myśl szlachetna, wiérsz gładki, podnoszą wysoko znaczenie tego utworu, który był wielokrotnie grywany na teatrach prywatnych po dworach szlachty. Widać w nim już istotny piérwiastek dramatu polskiego.

Jurkowski (A. J.), prefekt szkół powiatowych w Kiejdanach, Wilnie, a potém w Telszach, urodz. w Mścisławiu, gub. mohilewskiéj, w końcu zeszłego wieku. Prócz tłumaczeń powieści francuskich i niemieckich, wydał: „*Łęczycki, albo najście Szwedów na Polskę, powieść historyczna z początku XVII w.*“ (Wilno 1827); oraz „*Historyja zakonu rycerskiego Templaryjuszów, od założenia jego, aż do upadku, od r. 1118—1314* i t. d.“ (Wilno 1845).

Jurkowski (Michał), filolog polski, rodem z Krakowa, magister filozofii, profesor języka greckiego w gimnazyjum krakowskiém, a następnie w gimnazyjum krzemienieckiém, gdzie † około 1843. Wydał jeden tom „*Słownika grecko-polskiego*“ (do lit. K, pomimo że już całe dzieło miał ukończone w rękopisie), oraz „*Antologiję grecką* i t. d.“ (Wilno 1815), tudzież rozprawę „*O Demonach czyli genijuszach u filozofów greckich, w stosunku do duszy człowieka*“ (Krzem. 1814).

Jurta, Jurt (z tatars.), namiot ludów koczujących, także udział u Tatarów i okrąg, który od stanicy Kozaków Dońskich zależy.

Jury, ob. Przysięgli.

Jurydyki, w Warszawie były to osady, różnemi czasy w koło niéj zakładane, a rządzące się oddzielnemi prawami. Takiemi były: Leszno Leszczyńskich, Grzybów, Aleksandryja Zasławskich, Ordynackie Zamojskich, Marienstadt Potockich, Wielopole, Bieliny, obecnie Łubieńskich i t. d. Było ich w Warszawie 14, na Pradze 5. Zniesiono je 1792 r.

Juryj, z ros. zamiast *Jerzy*, imię kilku książąt ruskich.—**Juryj Włodzimierzowicz**, zwany *Dołhorukim*, książę rostowski i suzdalski, następnie w. książę całéj Rusi, syn Włodzimierza Monomacha, ur. w Kijowie 1091 r., wstąpił na tron wielkoksiążęcy 1149, po wygnaniu Izasława Mścisławicza; wkrótce wygnany przez niego (1150) wrócił do Suzdalu i nazwał się tu w. księciem. Opanował napowrót Kijów i tu † 1157. Podług podania założył m. Moskwę (1147). — **Juryj Wszewołodowicz**, książę włodzimierski i suzdalski, syn Wszewołoda Juryjewicza, zwanego *Wielkie Gniazdo*, a wnuk poprzedniego, ur. 1189; przeznaczony przez ojca na następcę tronu 1212, prowadził wojnę domową z bratem swoim Konstantynem, przez którego został pobity pod Lipieckiem (1216); pogodziwszy się z

nim, otrzymał 1217 Suzdal, a dopiéro po śmierci brata 1219, został w. księciem. Walczył z Bułgarami Nadwołskimi i Nowogrodem. Przeciwko napadowi Batego nieprzedsięwziął żadnych środków obronnych i po zburzeniu Moskwy uszedł do Razania. Zginął w bitwie z Mongołami nad brzegami rz. Siti r. 1238. Kościół prawosławny zaliczył go w poczet świętych. — **Juryj Daniłowicz**, książę moskiewski, syn Daniela Aleksandrowicza, ur. w Moskwie 1281. Ogłoszony po śmierci ojca księciem perejasławskim, zdobył Możajsk. Po śmierci brata swego w. ks. Andrzeja Aleksandrowicza, J. wiódł długie boje o tron w. księżęcy z Michałem ks. twerskim, który był uznany przez Złotą Hordę, lecz ożeniwszy się z córką hana Uzbeka Kończaką (na chrzcie Agatą), otrzymał godność najstarszego z książąt ruskich (1318), lecz nie mógł pokonać Michała; wojował z Nowogrodzianami przeciwko Szwedom. Po † Michala (zabitego w hordzie 1319) został w. księciem. Zabity został 1325 r. przez księcia twerskiego Dymitra Michałowicza.—**Juryj Dymitrowicz**, książę galicki, syn Dymitra Iwanowicza Dońskiego, urodz. w Perejasławiu 1374 roku; otrzymał od ojca Zwienigorod i Ruzę. W r. 1392 walczył z Nowogrodem, 1399 z Bułgarami Kamskimi. Po śmierci starszego brata swego w. ks. Wasila Dymitrowicza (1425), prowadził wojnę o tron wielko-książęcy z synowcem swoim Wasilem Wasilewiczem Ciemnym, uznanym przez hordę za w. księcia. Walka ciągnęła się długi czas ze zmiennem szczęściem, aż nakoniec J., wziąwszy do niewoli żonę i matkę Wasila, utrzymał się przy w. księstwie aż do śmierci, zaszłéj 1434.—**Juryj Światosławowicz**, ostatni ks. smoleński z rodu Monomacha, syn Światosława Iwanowicza. Po śmierci ojca, poległego w bitwie nad rz. Wiechrą 1386 r., osadzony został tegoż roku na tronie jako lennik Litwy. Pobity 1395 przez Witolda, przymuszony był ustąpić ze Smoleńska, dokąd dopiéro r. 1401 powrócił. Wojował jeszcze kilkakrotnie z Witoldem, aż pokonany przez niego, uszedł do Nowogrodu, a stąd r. 1406 do Moskwy i został namiestnikiem w. ks. w Torżku. Zabiwszy ks. Symeona wiaziemskiego i jego żonę Julijannę, ratował się ucieczką do Hordy. Tułając się potém po rozmaitych miejscach, † 1407 w jednym z monasterów razańskich.

Jurysdykcyja (po łacinie *jurisdictio*), tak się nazywa przysługujące sądom prawo wymierzania sprawiedliwości w pewnych miejscach i pewnych przedmiotach. J. bywa *zwyczajna* (jurisdictio ordinaria), gdy sądy w pewnych miejscach, jakieś rodzaje spraw stale rozsądzają, i *nadzwyczajna* albo *wyjątkowa* (jurisdictio extraordinaria), gdy władza sądzenia pewnych spraw lub pewnéj sprawy wyjątkowo jakiemu sądowi lub komisyi jest powierzoną.

Jurysprudencyja (z łac.), znaczyła dawniéj naukę prawa, dziś wyraz ten oznacza raczéj zwyczaje sądownictwa, na wyrokach oparte, mianowicie, gdy wyrok dawniejszy w sprawach jednorodnych jest prejudykatem dla sądu do wydania podobnegoż wyroku.

Jus, po łacinie prawo (ob.), zarówno w przedmiotowém jak i podmiotowém znaczeniu tego wyrazu.

Jus polonicum v. **commune** v. **ducale**, t. j. tak zwane prawo polskie, jak to widać np. ze słów Mieszka III, r. 1145 wyrzeczonych: dar Bogu dany niepowinien ulegać prawom książąt (*legibus principum*), więc uwalnia go się od wszelkich praw w Polsce ustalonych (*ab omn. juribus in Polonia constit.*). Kazimierz Spr. 1163 uwalnia Wichfryda *ab omni exceptione juris polonici ad dominum ducem pertinentis*; Bolesław Wysoki szląski zlewa *omne jus et dominium* na Lubiąż *jus ducale omnis libertas*, i t. d. Tak już określił je Naruszewicz (9,147); Szajnocha tak samo prawo polskie zowie książęcém i za Naruszewiczem wykazuje, że te starodawne obowiązki i służebności prawa polskiego, właściwie były zagraniczne, tylko w biegu czasu zmieniony już w obczyźnie sposób opodatkowania pieniężny, nadał daninom w naturze nazwę jakby rodzinnego *polskiego* prawa (*Jad. i Jag.*, ed 2 I, 100). Całą jego ilość dzielić można na 6 kategoryj (por. Stenzel *Urkundenbuch* 335): 1) stróża, poradlne, powołowe i królewszczyzna, a w końcu podymne, jest nazwą jednéj daniny i odnosi się do zaopatrywania zamków różnoraką daniną. Tu należy sep danina w ziarnie (śrezna) osep v. porzeczne. 2) Obowiązki utrzymywania panującego w czasie jego objazdów, znane są pod nazwą ogólną narzaz (na rzeź), a szczególnemi owca, berna (krowne), podworowe, godne albo kolęda i t. d. 3) Przeprowadzania, stąd podwody, przeworj, przewód, powóz, stan i t. d. 4) Budowa zamków lub ich reparacyja i takież same czynności około mostów, które zrazu prawie gościńców rolę grały. 5) Sądownictwo na ludźmi okręgu zależnego od zamku, stanowiące specyjalniéj zwane *jus ducale* do czego nietylko grzywny, ale kara śmierci, obcięcia członków pojedenków (osdalij) i t. d. należało. Jestto część J. p. zwana *opole* albo *vicinia* (Roeppel *Gesch. Pol.* I 615), obejmująca nieraz i powyższe, jako na opolu ciążące z zamku, dla którego usługi (beneficium) wchodzące do kategoryi drugiéj zwały także *żupa*, jeżeli ciążyły jakby *rodowo* na pewnych ludziach, którzy brali od swych usług nazwę kobylników, ratai skórzewników, milites, sokolników, bobrowników i t. d. 6) Prawo monarchicznéj najwyższéj zwierzchności (*dominium et honor*), własności ryb, zwierza i ziemi (por. pozwolenia sprzedaży dóbr, rezerwacyja spraw o dziedzictwo. Tu też należy prawo skupu dóbr i t. d.

Jus, ob. Nosówki.

Jussieu (Antoni), botanik, ur. 1686 w Lyonie, † 1758, był inspektorem ogrodu botanicznego w Paryżu i profesorem botaniki; zamieścił wiele rozpraw w pamiętnikach akademii, któréj był członkiem, oraz ogłosił: „*Traité des vertus des plantes*" i in.—**Jussieu** (Bernard), brat poprzedniego, również botanik, ur. 1699 r., † 1776 r.; zostawszy na l-

zorcą ogrodu w Trianon, uporządkował go według podanego przez siebie systemu naturalnego (*system Jussieu'go* czyli *system Trianon*). Był członkiem akademij i autorem wielu rozpraw.—**Jussieu** (Józef), także zasłużony botanik, brat poprzedniego, urodz. 1704 r., † 1779; jako inżynier przyłączył się do wyprawy wysłanéj do Quito dla wymierzenia stopnia południka, po ukończeniu zaś prac pozostał w Peru dla zbadania tamecznéj roślinności. Zmuszony przez Hiszpanów do oddawania im usług inżynierskich, wpadł w obłąkanie. W r. 1771 wrócił ze zbiorami do Europy.— **Jussieu** (Antoni Wawrzyniec), synowiec poprzedniego, jeden z najznakomitszych botaników, ur. 1748, † 1836; w r. 1770 objął katedrę botaniki w ogrodzie botanicznym w Paryżu, w r. 1785 ją złożył, a następnie został profesorem materyi medycznéj w fakultecie lekarskim i botaniki w muzeum hist. nat. Układ roślin od jego nazwiska nazwany, pochodzi właściwie od jego stryja Bernarda, zjednał mu tylko należyte uznanie. Ogłosił: „*Genera plantarum secundum ordines naturales disposita*“ (1789), „*Tableau synoptique de la methode botanique de B. et A. L. J.*“ (1776).— **Jussieu** (Adryjan Wawrzyniec), syn poprzedniego, ur. 1797, † 1853, został członkiem akademii, prof. botaniki w ogrodzie bot. i dyrektorem muzeum hist. nat. Dał się poznać z monografij różnych rodzin, nadto ogłosił „*Wykład początków botaniki*“ (tłum. pol. Chałubińskiego, Warsz. 1849). —**Jussieu** (Wawrzyniec Potr), brat stryjeczny poprzedn., ur. 1792, znany jest z wprowadzenia do Francyi nauki wzajemnéj, a z wielu dzieł jego, głównie treści moralnéj, najsłynniejszém jest dzieło ludowe „*Simon de Nantua, ou le marchand forain*“.

Jussieua (*Jussiaea*), rodzaj roślin z rodziny wiesiołkowatych, tak nazwany przez Linneusza na uczczenie pamięci wielkiego botanika Jussieu. Obejmuje rośliny trwałe, zielne, niektóre podkrzewy, rosnące po miejscach wilgotnych i bagnistych w Ameryce gorącéj. Mają liście naprzemianległe kwiaty na szypułkach pojedyncze, żółte, czasem białe, nieco do naszych wiesiołków podobne. Niektóre mają w swéj ojczyźnie znaczenie lekarskie.

Jussuf, generał francuski, ur. 1805 r. na wyspie Elbie, uprowadzony przez rozbójników morskich do Tunisu, umieszczony został w przybocznéj gwardyi beja, lecz z powodu stosunków miłosnych z córką swego pana musiał schronić się do Algieru, gdzie wstąpił do wojskowéj służby francuskiéj do oddziału spahów. Osobiste zdolności i odwaga wyniosły go na stopień komendanta i generała, na którém to stanowisku przyczynił się wiele do podbicia tego kraju przez Francuzów. Przybywszy 1845 do Francyi przyjął wiarę chrześcijańską i mianowany generałem brygady, wrócił do Algieru. Posunięty do stopnia generała dywizyi 1856, odznaczył się w bojach z Arabami i Marokańczykami 1857, 1860 i 1864; † 1866 jako komendant dywizyi w Montpellier. Wydał bardzo interesującą książkę „*La guerre en Afrique*“ (Paryż 1850).

Juste (Teodor), historyk belgijski, ur. 1818 r. w Brukselli; sekretarz komisyi centralnéj w wydziale oświecenia, członek akademii archeologicznéj belgijskiéj i konserwator królewskiego muzeum artyleryjskiego. Wydał znaczną liczbę dzieł, mających na celu spopularyzowanie historyi Francyi i Belgii. Przytaczamy z nich ważniejsze: „*Histoire élémentaire et populaire de la Belgique*“ (Bruks. 1848); „*Histoire de la révolution belge de 1790*“ (3 tomy, 1846); „*Précis de l'histoire du moyen âge*“ (5 tomy, 1848); „*Les Pays-Bas sous Philippe II*“ (2 t., 1855), „*Charles Quint et Marguerite d'Autriche*“ (1858), „*Histoire du soulèvement des Pays-Bas contre la domination espagnole*“ (2 t., 1862—64), „*Histoire des États Généreux des Pays-Bas*“ (2 t. 1864), „*Les fondateurs de la monarchie belge*“ (2 t., 1855—67).

Justi (Karol Wilhelm), teolog niemiecki, urodz. 1767 w Marburgu, † 1846; po ukończeniu nauk w Marburgu i Jenie został 1790 kaznodzieją przy katedrze ewang. w Marburgu a od 1793 zarazem profesorem filozofii przy tamtejszym uniwersytecie; od 1801 superintendent i radca konsystorza, został w r. 1822 profesorem teologii i jako taki przeważnie objaśniał księgi Starego Testamentu. Działalność literacka J. była różnostronna, ogłosił pomiędzy innemi „*Nationalgesänge der Hebräer*“ 3 tomy, Lipsk 1803—18); „*Sionitische Harfenklänge*“ (Lipsk 1829), „*Elisabeth die Heilige*“ (2 wyd. Marb. 1835); oprócz tego był kontynuatorem dzieła Striedera „*Hess. Gelehrten und Schriftstellergeschichte*“ (Marb. 1831).—**Justi** (Ferdynand), wnuk poprzedn., znamity filolog, ur. 1837 w Marburgu, ukończywszy studja filologiczne w Getyndze, habilitował się 1861 w Marburgu a 1865 został profesorem gramatyki porównawczéj i filologii germańskiéj tamże. Głównem jego dziełem jest wysoce ceniony „*Handbuch der Zendsprache*“ (Lipsk 1864), oraz krytyczne wydanie dzieła „*Bundehesz*“ ze słownikiem.— Brat jego *Karol Justi*, ur. 1832, dał się poznać dziełkiem „*Die ästhetischen Elemente in der platonischen Philosophie*“ (Marburg 1860).

Justicia, tak się nazywał w Aragonii, najwyższy sędzia, który nietylko rozstrzygał wszystkie sprawy sądowe w ostatniéj instancyi, ale nadto decydował we wszystkich sporach między królem i stanami, albo też w sprawach między samymi stanami. J. był ochroną od gwałtów i ucisku, orędownikiem prawa, obrońcą i tłumaczem konstytucyi; mógł pociągać do odpowiedzialności królewskich urzędników za gwałcenie ustawy, przekraczanie praw i przywilejów stanowych. Magistratura J. posiadała więc cóś ze spartańskiego eforatu i rzymskiego trybunatu, różniła się od nich tém jednak, że nie posiadała nigdy władzy politycznéj. Wybiérany przez króla ze stanu rycerskiego, podlegał J. kontroli komisyi, wyznaczanéj przez króla i kortezy. Urząd J. niezmiernie zbawienny wywiérał wpływ na wewnętrzny rozwój Aragonii. Do najsławniejszych J. należą *Cabrera* za Piotra IV i *Cerdano* za Jana I. Filip II zniszczył ten urząd i kazał ściąć ostatniego *J. del Neiço*.

Justycyja (*Justicia*), albo *Justynka*, rodzaj roślin z rodziny Acanthaceae, obejmujący zioła, krzewy

i drzewa w krajach gorących, o liściach szerokich i kwiatach zebranych w kłosy. Niektóre ozdobne lub lekarskie. Najozdobniejszą jest **J.** *coccinea*, o pięknych kwiatach pąsowych. **J.** pielęgnują się w cieplarniach o 15° ciepła.

Justycyja, u Rzymian *Justitia*, bogini sprawiedliwości, u Greków *Astrea Themis* lub *Dike*, przedstawianą jest w postaci dziewicy z dyjademem na czole, mieczem, szalą lub czarą w jednéj i berłem lub laską w drugiéj ręce.

Justyn (Marcus Justinianus, także *Marcus Justinus Frontinus* zwany), historyk rzymski, żyjący w III czy IV w. po Chr. (podług innych około 150 po Chr.), jest autorem wyciągu z zaginionego obszerniejszego dzieła historyi powszechnéj Trogusa Pompejusza, który żył za czasów Augusta. W wiekach średnich dziełko to chętnie czytano i naśladowano. Przedstawienie w ogóle dość udatne; nie zaleca się wszakże prostotą i poprawnością wyrażenia. Najlepsze jego wydania są: Frotschera (3 t., Lipsk 1827—28), Dübnera (Lipsk 1831), Dübnera i Johanneau (2 t. Lipsk 1838), Beneckego (Lipsk 1830), Hartwiga (Brunświk 1860), Damkego i Eitnera (2 części, Wrocł. 1865).

Justyn męczennik, ob. Flavius Justynus.

Justyn I, cesarz byzantyński, 518—527, syn rolnika, ur. 450 r. w Dardanii. Z prostego żołnierza doszedł przez swą waleczność stopnia generała, a po śmierci Anastazyjusza wyniesiony został na tron cesarski 518 i dał początek dynastyi słowiańskiéj. † 527 r. Nastąpił po nim jego synowiec Justynijan I (ob.).—**Justyn II**, cesarz byzantyński 565—578, synowiec i następca Justynijana I. Rozkazawszy zadusić swego krewniaka Justyna, wstąpił na tron, ale nie umiał skutecznie bronić cesarstwa przeciw licznym nieprzyjaciołom i wylał się na wszelkiego rodzaju rozpustę. † 578. Wstąpił po nim zięć jego Tyberyjusz.

Justynijan I, cesarz byzantyński, 527—65, urodz. 483 w Wederiana, niedaleko grodu Taurosium w Dardanii, pochodził z rodziny słowiańskiéj, ojciec jego miał się nazywać Sabbatias a zaś w języku narodowym *Istok*, sam cesarz nazywany był przez ziomków *Uprawda* czyli *Wprawda*, co odpowiada łacińskiemu mianu Justynijan (jus, justitia=prawo, prawda). W czasie znacznego rozwielmożniania się Słowian naddunajskich, w V w. stryj jego Justyn I, wzniósłszy się z prostego stanu na tron cesarski, chciał ufundować dynastyję słowiańską, wychowywał synowca i 1 Kwiet. 527 mianował go współregentem; po śmierci stryja otrzymał **J.** koronę cesarską 1 Sierp. 527 r. Ulegając przeważnemu wpływowi swéj żony Teodory, dawnéj aktorki, kobiéty pięknéj i utalentowanéj, ale namiętnéj i zalotnéj, starał się o pojednanie Monofizytów z kościołem prawowiernym; również i groźne powstanie, wybuchłe z powodu waśni stronnictw cyrkowych, krwawo stłumione 532 przez Belizaryjusza (ob.), było w części dziełem Teodory, sprzyjającéj partyi Niebieskich. Wodzowie Belizaryjusz i Narzes znacznie rozszerzyli granice państwa. Zwyciężywszy przy ich pomocy Wandalów (534—535) i Ostrogotów (535—555), zagarnął **J.** Afrykę, Sardyniję, Korsykę, Sycyliję i Włochy. Ze Słowianami jednak i z Persami walczono z różném szczęściem. Piérwsi bezustannie zalewali prowincyje państwa byzantyńskiego, a u drugich musiono pieniędzmi okupywać pokój. Największą sławę zyskał **J.** przez tak zwane *Justynijańskie prawodawstwo*, które przyczyniło się niemało do przedłużenia egzystencyi państwa wschodniego. Z rozporządzenia cesarza 10 uczonych prawników pod przewodnictwem Trybonijana (ob.) sporządzili ogólny zbiór praw (*Codex Justinianeus*) jako też zbiór najważniejszych objaśnień i decyzyj z pism 40 słynnych prawników (*Pandectae* albo *Digesta*) i ułożyli podręcznik prawa rzymskiego (*Institutiones*), później porobiono jeszcze do tego nowe dodatki (*Novellae*). Wszystkie te prace objęte są w tak zwaném *Corpus civilis*. Łożył też **J.** ogromne sumy na wspaniałe budynki, tak dla upiększenia stolicy (kościół ś. Zofii) jak i dla publicznego użytku. Za panowania jego zniknęły do reszty ślady dawnych czasów. Albowiem na rozkaz cesarza zamknięto w Atenach szkoły neoplatońskie, a 541 zniesiono konsulat. **J.** † 565. Różne są opinije o charaktorze **J.** Wywołał je Prokopijusz, który w historyi tajemnéj tego cesarza podawał wiadomości sprzeczne z tém, co ogłosił w pismach urzędowych. Imię *Wielkiego* winien **J.** raczéj czynom wielkich swych wodzów aniżeli samemu sobie.—**Justynijan II**, cesarz byzantyński, 685—711, syn i następca Konstantyna Pogonata, ur. 669. Odzyskał na Arabach wiele prowincyj, ale swemi okrucieństwy i rozpustą zaćmił sławę oręża. Za swe czyny haniebne odjęto mu nos (stąd *Rhinotmetos* zwany) i wypędzono na krańce pustyni Scytyjskiéj. Mimo to wrócił jednak **J.** na tron a nie zaniechawszy okrucieństw, został zabity 711 r.

Juszczyk (Józef), majster krawiecki w Warszawie, czynnie pracujący nad podniesieniem klasy rzemieślniczéj, ur. 1835 w b. województwie krakowskiém; liczne artykuły w przedmiotach społecznych zamieszczał w „*Przeglądzie tygodniowym*“, zwłaszcza w latach 1866—68 w kwestyi terminów; oddzielnie ogłosił „*Jak zapobiedz nędzy*“ (1872); za jego pomocą wyszło w przekładzie polskim dzieło Smilesa „*Pomoc własna*“. Na wystawie paryskiéj 1867 otrzymał medal honorowy za projekt urządzenia wzorowych warsztatów naukowych.

Juszyński (Michał Hierroim), biblijograf polski, ur. 1760 we wsi Gniazdowie, w pow. olkuskim, doktór fil. akademii krakowskiéj; był najprzód nauczycielem prywatnym w domu Jordanów i Morsztynów, później wstąpił do stanu duchownego i 1785 został kapłanem. W r. 1789 otrzymał posadę profesora w szkole pińczowskiéj, gdzie następnie przez 2 lata był prorektorem. Po zajęciu kraju przez Austryję 1794 przeniósł się do dyjeceżyi tarnowskiéj, został wikaryjuszem przy kolegijacie w Wojniczu; potém był plebanem na Podolu lat 8, daléj w Zgórsku lat 7. Skutkiem poróżnienia się ze swoim protektorem Ossolińskim musiał opuścić Galicyję i, przeniósłszy się 1810 do w. księstwa warszawskiego, został pro-

boszczem w Wiślicy, a nareszcie w Szydłowie, gdzie † 1830. Było mąż głębokiéj nauki i wielkiéj pracowitości. Z dzieł jego ważniejsze są: „*Rymy i proza, M. H. J., Skotopaski, miłostki*“ (t. 1) „*Skotopaski, miłostki, powiastki, liryki, mieszanki*“ (2 t., Kraków 1783), „*Skotopaski, miłostki, wiérsze okolicznościowe i bajki*“ (tamże 1787), „*Asketomoria w sześciu pieśniach*“ (Kraków 1794), „*Zgromadzenie fartuszkowe czyli sejm mniszek*“ (Krak., satyra), „*Zjazd*“ (powieść wiérszem, Kraków 1810), „*Dykcyjonarz poetów polskich*“ (2 t., Kraków 1820), najważniejsze jego dzieło, i t. d. Oprócz tego wydał kilka kazań. Ambr. Grabowski otrzymawszy od niego rękopis „*Apophtegmatów czyli przypowieści dawnych Polaków*“, pomnożył je i wydał 1819 r. W rękopisach pozostały: „*Historyja synodów polskich*“, „*Katalog ascetów polskich*“ i „*Chronologiczny spis najdawniejszych druków polskich inkunakułów*“.

Juste-Milieu (z franc.), właściwy środek, zachowanie słusznéj miary pomiędzy ostatecznościami czyli drogami krańcowemi. Po rewolucyi Lipcowéj 1830 r. wyrażenie J. upowszechniło się w świecie politycznym; organa bowiem Ludwika Filipa powtarzały ciągle, że dobro i szczęście Francyi polega na zachowaniu i utrzymaniu drogi pośredniéj między stronnictwami. Wyraz ten pochwycono zaraz i oznaczano nim już to w dobrém już w złém znaczeniu polityczną zasadę monarchii Lipcowéj. Odnośnie do polityki rządu Lipcowego we Francyi rozumieją dziś zwykle przez J. politykę chwiejną, bez wyraźnego charakteru, która chce trzymać ze wszystkiemi stronnictwami, ale skutkiem takich właśnie działań nie ma żadnego znaczenia i nie cieszy się żadném powodzeniem. Mimo to przecież zaznaczyć trzeba, że monarchija Lipcowa upadła po części dlatego, że rząd porzucił w końcu dotychczasową zasadę J. a chwycił się środków represyjnych.

Juta (*dszut*, z wyrazu mongolskiego *chuti*), włókna z roślin należących do rodzaju *Corchorus* (ob.), zwłaszcza *C. capsularis*, rosnących w Indyjach Wsch. i Chinach, gdzie w wielu miejscach są uprawiane; do Europy zaczęto ją sprowadzać około 1840, a w czasie wojny krymskiéj J. głównie utrzymywała warsztaty tkackie w Anglii. W Indyjach wyrabiają z niéj powrozy i tkaniny, z których lepsze zowią się *megila*, gorsze *tat* czyli *choti*; robią też z niéj worki, znane pod nazwą *gunny*. W Anglii wyrabiają z niéj tkaniny, podobne do bawełnianych, a zwłaszcza mieszają J. z wełną i bawełną. Z powodu taniości proponowano ją na papier. Zarzucają J., podobno niesłusznie, niemiłą woń i łatwe uleganie wilgoci. Potaż barwi ją na żółtą.

Jutlandyja (po duńsku *Jylland*), duńska prowincyja, obejmująca północną część duńskiego (cymbryjskiego albo jutlandzkiego) półwyspu, ma 475 mil kw. Środek jéj przerzynają piasczyste, do 500 stóp wysokości dochodzące wzgórza, strona północna i zachodnia są płaskie, strona wschodnia jest pagórkowata i stromo ku morzu spadająca. Część północna zakończona przylądkiem Skagen, po przerwaniu w skutek burzy przesmyku oddzielającego Liimfjord od morza Północnego stała się wyspą. Rzeki w J. są nie wielkie (*Konge-Aa, Helm, Stor, Guden* i t. d.), jeziora liczne, chociaż małe; klimat surowy i wilgotny, ale zdrów. Z produktów najważniejsze: żyto, tatarka, kartofle, groch, len, chmiel, tytuń, bydło rogate, różne owce i t. d. Ludność składa się prawie wyłącznie z Duńczyków i wyznaje religiją protestancką. Liczba mieszkańców od 1860 r., w którym było 700,200, do 1870 r. powiększyła się do 788,220. Przemysł i handel nierozwinięty, oświata dość wysoko posunięta z wyjątkiem ludowéj, dla któréj dotychczas niewiele zrobiono.

Historyja. W najdawniejszych czasach zamieszkiwali J. Cymbrowie, od których cały półwysep otrzymał nazwę *Chersonesus Cymbrica*. Na początku wieków średnich zajęta była J. przez *Jutów*, lud plemienia saskiego, zostający pod rządem własnych królów. Jutowie w części przesiedlili się do Anglii i późniéj jako sprzymierzeńcy Sasów walczyli przeciw Karolowi W. Pod koniec IX i na początku X w. J. przeszła pod panowanie Duńczyków i nazawsze została w ich mocy. Żywioł saski uległ całkowicie wpływowi duńkiemu, tak że dzisiejsi mieszkańcy J. mówią dyjalektem duńskim. Porów. Wittkena „*Studien über Jütland*“ (Berlin 1865).

Jutowie, ob. Jutlandyja (historyja).

Jutrzenka, zjawisko polegające na téj saméj zasadzie co zmierzch (ob.), także nazwa gwiazdy zarannéj (ob. Wenus).

Jutrznia, zowie się w kościele katolickim piérwsza część, czyli piérwsza godzina porannego nabożeństwa kościelnego. Niegdyś, jak to dotąd ma miejsce na Boże Narodzenie, odprawiano jutrznię w nocy, obecnie zaś odprawia się ona rano. Jutrznia składa się z 3 części: 1) wezwania (*invitatorium*), 2) trzech nokturn, złożonych z trzech psalmów, trzech antyfon i trzech lekcyj i 3) *laudes*, tak nazwanéj od psalmu: *Laudate Dominum* etc. (Chwalcie Pana). Stósowna modlitwa kończy jutrznię.

Jutti (Piotr Adolf), znakomity malarz dekoracyj teatralnych, ur. 1800 w Paryżu. Sprowadzony 1821 do Warszawy przez Ludwika Osińskiego wykonał tu wiele pięknych dekoracyj dla ówczesnego teatru narodowego. Obok tego malował znakomite krajobrazy, z których *Wchód do kaplicy gotyckiéj*, był na wystawie 1823 w Warszawie wielce chwalony. Po trzech latach pobytu w Warszawie, wrócił do Paryża gdzie † 1831 r.

Juturna, nimfa, siostra Turnusa, kochanka Jowisza, który jéj poruczył panowanie nad wodami Latium. Poświęcone jéj źródło, położone między Laurentum i Ardea, zawiérało wodę uzdrawiającą, używaną do ofiar. W Rzymie obchodzono uroczystości zwane *Juturnalia*; na forum znajdowała się sadzawka zwana *Lacus Juturnae*.

Jutyja, córka Sywarda, króla duńskiego, miała być wziętą do niewoli przez Polaków pod dowództwem Wizymira i zaprzedaną przez nich Norwegom.

Juvenalis (*Decimus Junius*), jeden z najdzielniejszych satyryków rzymskich, ur. w drugiéj połowie I w. po Chr. w Aquinum, w ziemi Wolsków; począ-

tkowo poświęcał się wymowie, później dopiéro uprawiał poezyję, a mianowicie satyrę. W Rzymie gdzie mieszkał, nie mógł ogłosić swych poezyj z powodu tyrańskiwa Domicyjana. Podanie, jakoby przez Domicyjana był wypędzony do Egiptu i wrócił dopiéro za Trajana, podlega wątpliwości. J. †. w 80 r. życia. Z pozostałych pod jego imieniem 16 satyr, nowsza krytyka uważa 10-tą i 5 ostatnich za podrobione, zaś 9 piérwszych i 11-tą za utwory J., ale z wielu interpolacyjami. W satyrach tych chłoszcze poeta niemiłosiernie wady, występki i zepsucie Rzymian. Z dokładną znajomością życia, łącząc niepospolity talent charakteryzowania obyczajów, dosadnemi farbami maluje J. przewrotności swéj epoki i daje wierny obraz moralnéj zgnilizny w czasach cesarstwa. Styl J. nie grzeszy doborem wyrażeń, a w poecie zdradza retora. Najlepsze krytyczne wyd. J. sporządził O. Jahn (Berl. 1851). Satyrę o „*Żądzach ludzkich*“ przetłumaczył na język polski ks. Bogusławski (Wil. 1802), „*Precz mi z Rzymem*“ Faleński w „*Wieńcu*“ (Warsz. 1872). Porów. Ribbeka „*Der echte und der unechte Juvenalis*“ (Berlin 1865).

Juvencus (*Cajus Vettius Aquilinus*), 331 r. prezbyter hiszpański, ułożył wiérszem (hexametrem) księgę Mojżeszową i dzieje ewangieliczne, pod tyt. „*Historia evangelica*“, głównie podług ś. Mateusza. Najlepsze wydanie Gebsera (2 t., Jena 1827).

Juventas, ob. Hebe.

Juzgat, starożytne *Osiana* albo *Soanda*, miasto w Turcyi azyjatyckiéj, ma 16,000 m. i w pobliżu kopalnie ołowiu.

Juzumowicz (Tomasz), urodz. 1809 r., we wsi Rubikach na Żmudzi, † 1851 r. w Worniach, gdzie był profesorem a potém inspektorem seminaryjum; zasłużył się jako kaznodzieja i gorliwy krzewiciel oświaty między Żmudzinami w ich ojczystym języku. Wydał: „*Senas auksa altorius*“ (Wilno 1846), a w rękopisie pozostawił *Kazania*, *Homilije i Mowy pogrzebowe*.—**Juzumowicz** (Wincenty), brat poprzedniego, ur. 1819 r., proboszcz w Lepławkach na Żmudzi, podobnież zasłużony krzewiciel oświaty narodowéj, wydał: „*S. Izydorius Artojas*“ (Wilno 1854), „*Paskutini walanda giwenima żmogaus ant szio świeta*“, „*Kialis i dangu par iwajriua szie świeta križelus*“, „*Apłankimas parakwios par jos kleboną*“ (Wilno 1860), „*Giwenimos żmogaus krikszczionės*“ oraz „*Mapę dyjecezyi żmudzkiéj*“ (Petersb. 1856); przygotował nadto do druku *Dzieje i Statystykę Żmudzi*, *Elementarz* i in. — **Juzumowicz** (Antoni), brat poprzed., profesor wymowy kaznodziejskiéj i teologii moralnéj w seminaryjum worniańskiém, następnie proboszcz w Widzach, napisał *Homiletykę i Dzieje kościoła kat. na Żmudzi*.

Jynx, córka Pana i nimfy Echo, służebnica Jony, za pomoc daną Zeusowi w miłostkach ze swoją panią, przemieniona została przez Junonę w ptaka, krcęącego ustawicznie szyją.

K.

Wyrazy zaczynające się od K., tutaj nie zamieszczone ob. pod C.

K. spółgłoska gardłowa, dwudzieste drugie zajmuje miejsce w alfabecie naszym (złożonym z 45 głosek). Języki semickie mają dwa podobne dźwięki: jeden odpowiada naszemu **K.**, drugi zaś dobywa się z głębi krtani i przy oddawaniu wyrazów wschodnich znakami alfabetów zachodnich oznacza się zwykle przez **q**. Stosownie do piérwiastkowéj formy tego znaku nazywało się **K.** w hebr. *Kaph* (t. j. próżna ręka), w syryjs. *Koph*, w arabs. *Kef*, gdy tymczasem **q.** nazywało się w hebr. *qof*, (t. j. tylna część głowy), w syryjs. *quf*, w arab. *qaf*. Wszystkie ludy wschodnie, używające alfabetu arabskiego, rozróżniają w piśmie obie te głoski. Oba te znaki z alfabetu fenickiego przeszły do greckiego, w którym fenicka nazwa **K.** (×) zmieniła się na *kappa* a **q.** (Ϙ) na *koppa*. Znajdujemy je jeszcze na monetach i w napisach z czasów odleglejszych. Ponieważ jednak fonetyczna onych różnica całkiem się zatarła, przeto *koppa* wcześnie wyszło z użycia, a zachowało się jeno jako znak liczebny=90. Rzymianie **K.** oznaczali przez **C.**, które zawsze, wyjąwszy tylko przed *e* i *i*, wymawiało się jak **K**; w szczególnych jednak razach, np. w wyrazach *Kalendae*, *Kaeso* używano **k**; zaś q. spotykające się jeno w połączeniu z *V* (u), miało w łacinie oczywiście toż samo brzmienie co i **K.** We względzie fonetycznym jest **K.** (łac. **C.**) najtwardszém brzmieniem w szeregu gardłowych. W języku polskim **K.** jest spółgłoska piérwotna, twarda, wargowa mocna; zmiękcza się w *piérwszym stopniu* przed samogłoskami miękkiemi *i* lub *e* piérwotném (Ě) wyłącznie tylko w deklinacyi na *c*; zaś w *drugim stopniu* zmiękcza się na *cz* przed jotowemi dwugłoskami, przed samogłoskami mięk-

kiemi: *e* rodzimém (starosł e), *e* zastępczém (ɛ) i *ę* w każdym razie, oraz przed *i* a także przed *e* piérwotném (ɛ) w konjugacyi i etymologii tylko. Jako znak skrócenia stoi K. w łaciń. zam. *Kalendae* a potwarcom literę tę, zamiast *kalumniator* wypiętnowywano na czole.—W chemii K. jest symbolem potasu (kalium).

Kaaba (arab.=budowla czworograniasta), zowią zwykle główną świątynię mahometańską w Mekce; oraz kaplicę w téjże.

Kaad (*kat*), materyjał używany do żucia w Arabii, zwłaszcza w Jemenie; przyrządza się z liści *Celastrus* (ob.) *edulis*. Usuwa zmęczenie i senność, a skutków szkodliwych nie wywiéra.

Kaaden, po czesku *Kadaň*, m. w czeskim pow. żateckim, nad rz. Ocharką (Eger), 4,300 m.; w pobliżu kopalnia zielonéj glinki farbierskiéj. Pamiętne traktatem z 1534 r., pomiędzy królem rzymskim Ferdynandem I a elektorem saskim Janem Fryderykiem, potwierdzającym pokój religijny norymbergski.

Kaafjord, odnoga zatoki Lyngen-Fjord, przy północno-zachodnich brzegach Norwegii, do któréj wpada rzeka *Kaa-Elf*; na jéj brzegu leży port *Kaafjord*, mający 750 ludności. W okolicy znajdują się kopalnie miedzi.

Kaarta, kraina w środkowéj Senegambii, w stronie północno-wschodniéj Bambary, stanowi część północno wschodnią Senegambii górzystéj; ma 1,100 mil kw. powierzchni i około 300,000 ludności, złożonéj po większéj części z Bambarów, mówiących narzeczem Malinke. Miasto główne jest Nioro; wyprowadzają stąd złoto i kość słoniową.

Kabała lub **Kaballa**, mistyczna nauka żydowska, przekazana podług podania przez Mojżesza Jozuemu a przez tegoż 70 starszym, dla tego też zwana i *masora* (podanie). Wyrosła ona na podstawie wschodniéj nauki o emanacyi i wyrobiła się w osobną szkołę w XII w., choć zawiązki jéj widoczne są od czasów persko-macedońskich. Już u Filona, w Talmudzie i w Midraszym znajdujemy pojęcia teologiczno-filozoficzne, przyjęte poczęści przez następców; piérwszém jednak dziełem kosmogoniczno-historyczném, w którém nauka ta rozwiniętą została, jest pochodząca z 7 w. księga *„Jezirah“* (przekład niem. Meyera, Frankfurt 1827), przypisywana Akibie (ob.). Początkowo K. zajmowała się tylko kwestyjami odnoszącemi się do Boga i stworzenia świata i dopiéro w 12 w. w zakres jéj weszła egzegeza, moralność oraz filozofija i takim sposobem K. stała się mistyczną filozofiją religii. Liczne, poświęcone téj nauce dzieła, pochodzące z następnych wieków, objaśniały tajemne znaczenie Pisma Świętego i jego wykładów oraz ducha praw; uczyły za pomocą użycia boskich imion i świętych zdań czynienia cudów. Najważniejszém z tych dzieł, będącém bibliją dla zwolenników K. jest „*Sohar*“, napisane w jęz. aramejskim w 13 w. i przypisywane Symeonowi ben-Jochai, uczniowi Akiby. Przeciwnikami K. byli filozofi i po części talmudyści. Nowy impuls otrzymała K., wyrodzona zupełnie i zamieniona w magiję, w końcu 16 w., w Palestynie i Włoszech. Chasydim (ob.) polscy uważają K. za ważniejszą od litery prawa. Począwszy od Reuchlina zajmowali się K. i uczeni chrześcijańscy, jak np. Knorr von Rosenroth i in. Najgruntowniejszym obecnie znawcą K. jest Adolf Jelinek (ob.). Por. Franka „*Die Kabbale*“ (w przekładzie niem. Jelinka, Lipsk 1844).

Kabały ministeryjum, po ang. *Cabal*, gabinet króla Karola II, tak nazwany od piérwszych głosek nazwisk jego członków: Tomasza Clifforda, hr. Arlington, ks. Buckingham, Ant., Asbley i ks. Lauderdale, utworzony 1669, którego celem było przywrócenie władzy absolutnéj w Anglii. Gabinet ten powszechnie znienawidzony, został usunięty od steru 1670.

Kabardyński okrąg, w prow. terskiéj, w kraju zakaukaskiém, ma na 10,440 w. kw. 60,200 m.; dzieli się na 1) *Wielką Kabardę*, na zachód, między rz. Małką i Terekiem i ograniczoną skrajem gór Czarnych; przedstawia równinę, zroszoną mnóstwem rzek i strumieni, bogatą w pastwiska; grunt urodzajny, lasów prawie niema. Stoki gór Czarnych tworzą lesistą i górzystą część Wielkiéj Kabardy. 2) *Mała Kabarda*, stanowi wzniesiony taras, między rz. Buguntą i Podkumką; okolica bezwodna i bezleśna; grunt urodzajny, wyborne pastwiska. Główne rz. Terek, z dopływami: Czerekiem, Baksanem, Urwanem i t. d., na granicach Małka i Mara. Mieszkańcy *Kabardyńcy*, plemię Czerkiesów (ob.), trudnią się głównie hodowlą bydła i łupiestwem; rolnictwo na niskim stopniu, sieją jednak proso, pszenicę, jęczmień i kukurydzę. Zajmują się daléj wyrobem burek, sukna, wojłoków i przemysłem leśnym. K. stała się prowincyją rossyjską od pokoju kajnardżyjskiego.

Kabatnik (Marcin), mieszczanin z Litomyśla. W r. 1491 i 92 odbył podróż na koszt Jedności Braci Czeskich do Jerozolimy i Egiptu, celem odszukania tam chrześcijan, wyznających podobnież zasady, ponieważ zaś sam ani czytać ani pisać nie umiał, przeto postarał się, że z jego opowiadania spisał relacyję téj podróży współmieszczanin i notaryjusz m. Litomyśla Adam Bakalarz i ta kilkakrotnie wydaną była p.t. *„Marcina Kabatnika z Litomyśla podróż z Czech do Jerozolimy i Egiptu“*. Piérwsze wydanie podług Kandida (*„Bohem. docta“*) wyszło 1518; Dobrowski uważa za piérwsze wydanie z r. 1542; w następnych edycyjach porobiono różne zmiany.

Kabira, starożytny zamek w Poncie, jedna z rezydencyj Mitrydata, który tu w r. 71 prz. Chr. przez Lukullusa został zwyciężony. Za Pompejusza zamek Kabira otrzymał nazwę Diospolis, późniéj Neocäsarea, dziś zowie się Niksar.

Kabiry, po fenicku *Kabirim* „potężni, wielcy“, bogowie miast fenickich, stróże pokoju i prawa, stąd zwani synami *Sydyka* „sprawiedliwego“, co jest przydomkiem najwyższego boga Bel Samin. Piérwszym z K. był *Chusor*—porządkujący, wynalazca rybołóstwa, żeglugi i kowalstwa (grecki Chrysaor,

ojciec Geryjona v. Varunasa) wyobrażany jest jak kowal. *Chusarthis* v. *Thuro* (*Thorah*—prawo) czyli Astarte, u Greków zwana Harmonią, jest drugą z K. Trzecim jest *Bal Melkart* (Herkules tyryjski), zwany *Kadmon*—piérworodny, wynalazca pisma, górnictwa i budowli. Jestto grecki Kadmus (ob.), mąż Harmonii Chusarthis, zwany *Surmubel*—zapaśnik Baala, jako symbol walki dwu piérwiastków: życia i zniszczenia, która ślubem się kończy. Grecy opowiadają podobnie że Melicertes koryncki, zwany *Palajmon*, t. j. zapaśnik walczył z Zeusem ale niemógł być pokonany, lub z Hippokonem i był raniony w biodro. Podobnie Jehowa walczy z Jakóbem, który uzyskuje odeń zapewnienie dobrobytu i życia dla swoich, ale jest także zraniony w biodro. Stąd Jakóba nazwą jest *Israel* — zapaśnik Ela. U Greków Kadmus przejął część z podań najwyższego, streszczenia niejako K. mianowicie „ósmego“ *Esmun* (grecki Jasion, np. argonauta), poświęcony był mu wąż (asklepios) a głowę otaczało 8 promieni.—Na Samotrake występują K. *Aksieros*, *Aksiokersa*, *Aksiokersos* i *Kasmilos* (ob. Samotrackie misteryja).

Kaboga, z przydomkiem *Kordica* (Marijo), teolog rzymsko-kat., pisarz chorwacki, ur. w Dubrowniku 1505 r., † w Rzymie 1582 r. Będąc w jakiemś nieporozumieniu ze swemi ziomkami, pisał przeciwko nim satyrę w języku włoskim. Brał udział w różnych sporach naukowych a za dysputę ze zwolennikiem M. Lutra został kapelanem papieskim. Najwięcéj pisał po łacinie, w przedmiotach religijnych; z prac jego w jęz. chorwackim znanym jest tylko poemat „*O Dynarze*“.

Kaboga (Euzebijusz), historyk dubrownicki, ur. w Dubrowniku, wstąpił do zakonu benedyktynów i odznaczył się niezwykłą uczonością; † 1590. Napisał „*Dzieje Dubrownika*“, „*Żywoty biskupów dubrownickich*“ (oba te dzieła zachowane tylko w ułamkach) oraz „*De exemplis illustrium virorum Ragusanae civitatis et exterorum, qui in eam aliquo beneficio noti habentur*“.

Kabotaż (po franc. Cabotage), żegluga przybrzeżna, zarazem prawo téj żeglugi, posługujące nawet krajowcom, tak dalece, że nie wolno używać do niéj nawet majtków zagranicznych.

Kabr-Ibrahim, także *Khatil*, m. tureckie w Palestynie, na południe od Jerozolimy, a na zachód od m. Martwego. Ukazują tu groby Abrahama, żony jego, Izaaka, Jakóba, Rebeki i Lei; ożywiony handel; 600 mieszkańców.

Kabul, właściwie **Kabal**, warowne miasto stołeczne władcy Afganistanu, leży nad rz. *Kabul* (dopływem rzeki Indus), ma 60,000 m. i posiada cytadelę Bala Hissar.—*Kabul*, prowincyja w Afganistanie, zamieszkała przez Tadzyków i inne plemiona afgańskie.

Kabylowie (z arabsk. *kbila*, t. j. pokolenie), tak się nazywają mieszkańcy K., berberyjskiego pochodzenia, osiedli w algierskiéj prowincyi Konstantynie. Są oni mahometanami, zajmują się rolnictwem i hodowlą bydła, oraz niektórymi rodzajami przemysłu (tkactwem, puszkarstwem, fabrykacyją prochu, górnictwem i t. d.) i handlem. Odzież, pożywienie i cały ich sposób życia są nadzwyczaj proste. Ogólna ich liczba dochodzi 450,000. Ożywieni są duchem równości i gorąco miłują wolność. Ten ostatni ich przymiot wystawił ich na ciężkie walki z zdobywcami Algieru, Francuzami, którzy wreszcie po wielu bitwach i operacyjach wojennych, prowadzonych przez takich wodzów jak: Bugeaud, St. Arnaud, Randon, Yussuf, Renault i Mac-Mahon stanowczo ich pokonali i w r. 1857 całkowicie ujarzmili. *Kabylija* dzieli się na Wielką, mającą kształt trójkątny, między nadbrzeżnemi punktami Delli i Dzidżelli, oraz *Małą*, która granicy na wschód z poprzedzającą i sięga aż po Philippeville.

Kac (Józef), syn Elijasza, rabin w Zasławiu, wydał „*Jesod Josef*“, komentarz do talmudycznego traktatu *Abot* i kompilacyję nauk moralnych „*Rekeb Elijahu*“ (Kraków 1638).

Kac (Efraim), syn Aarona z Wilna, ur. 1616 r., † 1676 r.; od r. 1666 rabin w Budzie. Napisał „*Szaar Efraim*“ 170 odpowiedzi rabinicznych, rozstrzygających rozmaite kwestyje religijne (Sulcbach 1688) i komentarz na Pięcioksiąg Mojżesza p. t. „*Machneh Efraim*“, który zaginął.

Kac (Chaim Abraham), kaznodzieja z Mohilewa, wydał: „*Symchat Lebab*“ i „*Pat Lechem*“, komentarz do dzieła „*Chobat ha-Lebabot*“ (Szkłów 1803), oraz dzieło beletrystyczne „*Mylchamah be-Szalom*“ (tamże 1797).

Kać lub **Katy**, osada na lewym brzegu Dunaju, w okręgu szajkaszskim, pamiętna bitwą, zaszłą w Maju 1849 r. pomiędzy Serbami a wojskami węgierskiemi, oraz bitwą 7 Czerwca t. r., w których drugie w piérwszéj przez Stratimirowicza, a w drugiéj przez Jelaczyca pobici zostali.

Kacermistrz, Kacerstwo, ob. Kacerz.

Kacerz, oznacza obecnie to samo co *heretyk*; *kacerstwo* zaś tyle, co *herezyja*. Że zaś łacińskie *haereticus* i *haeresia*, pochodzi z greckiego *aïresis* a to od *airein* (woléć, wybiérać), przeto **Kacerstwo** znaczyć ma niejako to, co sobie człowiek każdy sam wybiéra do wierzenia. Wyraz K. ma pochodzić podług jednych od *Cazerus*, *Gazarus*, co w średniowiecznéj łacinie znaczyło *Chazarów* (ob.); inni jednak twierdzą prawdopodobniéj, że pochodzi od greckiego *Kátaros* (czysty), jak zwali się sami w pierwotnych czasach chrześcijaństwa różni heretycy a przez szyderstwo zwani także byli i przez prawowiernych.—**Kacerstwo** podług dogmatyków rzymsko-katolickich oznacza błąd w wierze prawowiercy, połączony z uporem (*error contra cathol. fidem cum pertinacia*; por. Melch. Canusa „*De loc. theolog.*“ lib. 12, cap. 7, 8 i ś. Augustyna „*Lib. de util. credent.*“). Pobłądzić łatwo skutkiem krewkości i ograniczoności rozumu oraz za wpływem innych; trwanie atoli w błędzie uporczywie, jest grzechem. Ztąd kościół ten rozeznaje *prawdziwe* K. *z woli* (*haeresis formalis*) i *błędny pogląd, pojęcie* (*haeresis materialis*). Z tego względu chrześcijanin innego wyznania lub judaista, żyjący w pośród wyznawców kościoła rzymsko-kat., i dla tego według domniemania *mogący się snadno przekonać* o prawdziwości

nauki tego kościoła, gdy przechodzi do jego społeczności, musi prosić *o rozgrzeszenie z prawdziwego* K. (*absolutio a haeresi formali*). Pomimo takiego jednak rzeczywistego znaczenia Kacerstwa, wielu teologów zbyt pochopnie robi zarzut Kacerstwa każdemu, kto wystąpi z jakim nowym poglądem lub zdaniem, nie względem dogmatu, lecz tylko względem tego, co jest zmiennem i być może zmienionem, jak liturgija, organizacyja kościelna, zwyczaje i t. p., a nawet i w tém, co odnosi się do historyi, filozofii i nauk przyrodniczych. Kościół rzymsko-kat. uznaje także za Kacerza każdego, kto trwa w przekonaniach, uznanych za błędne, i wyłącza takiego ze swéj społeczności na zasadzie słów: *Był przeciwko nam* (Sob. Trydent., c. 8. 9, 13, 15, X. *De haeret.* V. 7).— Jeżeli kto występuje jawnie ze swemi pojęciami, będącemi w sprzeczności z nauką swego kościoła i zjednał sobie pewną liczbę zwolenników, w takim razie bywa nazwany Kacermistrzom albo *Arcykacerzem*, t. j. głową, naczelnikiem takich a takich Kacerzy, takiego a takiego Kacerstwa. Wyrazy te dostały się do języka polskiego z niemieckiego.

Kacheksyja, ob. Charłactwo.

Kachetyja, **Kakheti**, *Kaket*, kraina w dawném król. gruzyjskiém, teraźniejszéj gub. tyfliskiéj, na lewym brzegu rzeki Kury. Mieszkańcy trudnią się głównie uprawą wina. W XVI w. uległa królom kartalińskim; w r. 1586 otrzymała własnego króla Aleksandra II; w r. 1783 będąc znowu częścią król. kartalińskiego uznała zwierzchnictwo cesarstwa rossyjskiego a za Jerzego IV przeszła w jego posiadłość z tytułem wielkorządztwa, które istniało do 1802 r.

Kachorlickie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie i powiecie kijowskim. Podług lustracyi z r. 1789 składało się z miasteczka Kachorlik, nad rzeką t. n. i Hniłuszą i wsi Słoboda Kachorlicka, Horochowatka, Janowka i Tarnówka. W r. 1771 posiadał je Jan Tarnowski, opłacając z niego kwarty złp. 1,538 gr. 7. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 stany Rzpltéj nadały toż sowo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Sucheckiemu, stolnickowi sieradzkiemu, wraz z trzema następnemi sstwami: Szadkowskiém, Piekarskiém, Rudą Zajączkowską i wójtostwami do nich należącemi.

Kacierzyńskie starostwo, ob. Kościeryńskie starostwo.

Kacyk, dawny tytuł rządców, wodzów i cesarzów czyli władców Peru w Ameryce. Dzisiaj górale w Andach nadają ten tytuł starszym, mędrszym i bogatszym z pośród siebie.

Kacynka, rzeka w gub. piotrkowskiéj, poczyna się pod wsią Kaleja w pow. częstochowskim, pomiędzy Częstochową a Kłobuckiem, płynie w kierunku wschodnio - północnym w powiat noworadomski i wpada z prawego brzegu do *Liczwarty*. Długa 20 wiorst. Przyjmuje z lewego brzegu *Trzopkę*.

Kaczenowski (Michał), historyk rossyjski i twórca szkoły skeptycznéj, ur. 1775 r. w Charkowie, † 1842 r.; po wyjściu z wojska 1801, został biblijotekarzem u hr. Razumowskiego, w r. 1805 profesorem uniwersytetu moskiewskiego (estetyki, archeologi, historyi, statystyki i geografii rossyjskiéj), następnie wykładał literaturę języków słowiańskich; potém był dyrektorem instytutu pedagogicznego, od 1830 cenzorem a od 1837 rektorem uniwersytetu. Od r. 1805—1807 i od 1810—1830 wydawał „*Wiestnik Europy*“ i oprócz wielu tłumaczeń z francuskiego i polskiego, ogłosił znaczny szereg prac własnych, w przedmiocie estetyki i historyi literatury rossyjskiéj, między któremi na szczególną wzminkę zasługuje rozbiór krytyczny *Historyi państwa rossyjskiego* Karamzyna. Skrytykował też Schlözera i Puszkina. Zaprzeczał autentyczności *Ruskiéj Prawdy*, początku *Kroniki Nestora*, *Słowu o pułku Igora*, istnienia pieniędzy skórzanych; Ruryka, Askolda i Dira uważał za osoby bajeczne. Głównym przeciwnikiem K. i jego szkoły był Pogodin.

Kaczenowski (Dymitr), ur. około 1827 r., † 1872; profesor prawa międzynarodowego i dyplomacyi w uniwersyt. charkowskim (od r. 1859); pisał wiele w tym przedmiocie w jęz. rossyjskim, angielskim i francuskim. Wydał: „*O władyczestwie nad morjami*“ (Charkow. 1850); „*O kaperach i mor. sudoproizwodstwie*“ (Moskwa 1855); „*Wzgljad na istoryju politicz. nauk w Jewropie*“ (t. 1859) i wiele in. Najważniejszém z nich jest niedokończone dzieło pod tyt. „*Kurs prawa międzynarodowego*“ (Charków, 1862—65), przełożone wkrótce na jęz. angielski; odznacza się ono nowemi poglądami na podstawy stosunków pomiędzy mocarstwami. Starał się K. przeprowadzić dwie ideje: w prawie międzynarodowém—jednoczenia się narodowego, celem wzajemnego popiérania interesów na podstawie sprawiedliwości; w państwowém zaś konieczność doprowadzenia obywatela do rozumnéj swobody przez oświatę. Był wrogiem politycznego samolubstwa i niweczenia praw dla materyjalnych korzyści; pragnął udowodnić, że tam tylko porządek i pomyślność możliwe, gdzie obywatel zdrowo i jasno pojmuje swoje prawa i obowiązki.

Kaczicz Mioszicz (Andrzéj), poeta chorwacki, ur. 1690 r. w Bryście, † 1760 r. w Zaostrogu, gdzie w 16 roku życia wstąpił do klasztoru franciszkanów a po odbyciu nauk filozof. i teologicznych w Budzie, został profesorem filozofii w klasztorze w Makarsce, potém teologii w Szybeniku. Podróżując jako legat papieski po ziemiach słowiańskich pod panowaniem Turcyi zajął się zbiéraniem pieśni i podań narodowych, a w ślad zatém zaczął i sam tworzyć w ich duchu i te wraz z zebranemi wydał pod tyt. „*Pjesmarici. Rozgowor ugodni naroda slowinskoga*“ (wyd. od r. 1756 trzynaście razy w różnych miejscowościach a ostatnio 1862 w Zagrzebie). Z innych prac jego znane „*Elementa peripathetica juxta mentem subtilissimi doctoris Joannis Duns Scoti*“ (Wenecyja 1752); przekład *Pięcioksięgu Mojżeszowego* i niektórych proroków p. t. „*Korabljica Pisma swetogo i swih wikowah swita dogodjajich poglawitih* i t. d.“ (6 wyd. w Zadarze 1858) i in.

Kaczka (*Anas*), rodzaj ptaków z rzędu płetwonogich, z rodziny listkozębnych (*lamellirostres*), ma-

jący za cechy: dziób mierny, lub krótszy od głowy, szeroki, w środku spłaszczony, w końcu zaokrąglony, powleczony w całéj długości błoną, brzegi szczęk blaszkowato-karbowane, nogi krótkie, skrzydła mierne, spiczaste, z 1 lub 2-gą lotką najdłuższą, ogon krótki, zaokrąglony lub klinowaty. K. w ogóle przebywają na wszelkich wodach, pływają i nurkują doskonale; chód ich jest niejednostajny, niezgrabny, lot ich jest bardzo szybki i wytrzymały; lecz jedne łatwo się do lotu zrywają, gdy inne naprzód przez pewien czas muszą nad samą wodą przelecieć. W locie wydają dość mocny świst, lub granie skrzydłami; w dalekich podróżach zwykle szykują się w 2 linije, stykające się pod kątem, lub w szeregi. Jedne żywią się roślinami wodnemi, nasionami traw i ziarnem zbożowém, inne różnemi owadami i robactwem, rybami i t. p. W czasie lęgowym dzielą się na pary, samce potomstwem się nie zajmują. Kaczory są zawsze większe od samic i w każdym gatunku różnią się od nich kolorytem. Charakterystyczne są bardzo w ich upiérzeniu tak zwane lusterka skrzydłowe, utworzone z brzegów skrajnych lotek przedramieniowych. Mięso K. jest jadalne, lecz rozmaitéj wartości w różnych gatunkach. Jaja kacze są poszukiwane na pokarm, zwłaszcza na północy. Pióra i puch są poszukiwane zwłaszcza z edredonów (ob.). Kilka gatunków oswojono i zamieniono na ptaki domowe, z tych K. *zwyczajna*, pochodząca od *A. boschas*, jest najpożyteczniejszym ptakiem po kurze. Z licznych gatunków K. u nas postrzegane były: *Krzyżówka* (*A. boschas*), zwana téż krakwą, parką, burką, lub K. dziką, przez cały rok pospolita, *cyranka* (*A. querquedula*), *cyraneczka* (*A. crecca*), *płaskonos* (*A. clypeata*), *grzechotka* (*A. strepera*), *świstunka* (*A. penelopa*), *podgorzałka* (*A. nyroca*), *czernica* (*A. fuligula*), *ogorzałka* (*A. marila*), *gągoł* (*A. claugula*) i kilka innych.

Kaczka, rz. poczynająca się w gub. i pow. kieleckim, na północ wsi Wzdół, płynąc ku północy wchodzi w powiat iłżecki gub. radomskiéj i powyżéj Wąchocka wpada z prawego brzegu do *Kamienny*. Długa 12 wiorst, ma obfitą wodę i wprawia w ruch kilka zakładów fabrycznych.

Kaczka dziennikarska, ob. Puff.

Kaczkowski (Dominik), znakomity tenorzysta dawnéj opery polskiéj, ur. na Wołyniu 1763; od 1782 skrzypek w orkiestrze księcia Michała Lubomirskiego, w r. 1783 zamówiony został przez Bogusławskiego na tenorzystę i występował najprzód w Lublinie, potém w Grodnie. Po rozwiązaniu trupy Ryksa, udał się do Krakowa i tu bawił do 1793 r.; znowu powołany t. r. przez Bogusławskiego do Warszawy, występował w operach: *Drzewo Dyjany*, *Cosa rara*, *Axur*. Stąd udał się 1795 do Krakowa, potém do Lwowa. Oddawszy się w końcu grze w karty, stracił wszystko co posiadał i chory na ciele i umyśle, zakończył życie 1800 r. w szpitalu w Grodnie.

Kaczkowski (Stanisław), pisarz polski, ur. 1784, † 1854 r. w Bełchatowie. Po ukończeniu nauk w konwikcie pijarów na Żoliborzu, słuchał kursów prawa w Frankfurcie nad Odrą w latach 1801—4. Wróciwszy do kraju, został 1808 zastępcą prokuratora przy trybunale I instancyi depart. kaliskiego; wkrótce jednak porzucił urzędowanie, osiadł na wsi w Sieradzkiém i poświęcał się gospodarstwu, literaturze i usługom współobywateli. Od 1820 był posłem na wszystkie sejmy. Oprócz wielu prac historycznych, pozostałych w rękopisach i drukowanych w *Bibl. Warszawskiéj*, wydał osobno: „*Myśli o handlu*“ (Warsz. 1818); „*Dziwak*“, komedyja z franc. w 3 aktach, wiérszem (1827); „*Rzut oka na Żydów*“ (Kalisz 1818); „*Krzyżacy i Polska*“ (Poznań 1845); „*Rozprawy tyczące się pierwotnych dziejów Polski*“ (tamże 1847, 2 ed. 1852); „*Wiadomości do konfederacyi barskiéj*“ (tamże 1840); *Tablice synchronistyczne do historyi polskiéj*“ (tamże 1841, 2 ed. 1845).

Kaczkowski (Karol), doktor medycyny uniwersytetu wileńskiego, ur. 1797 na Wołyniu, † 1867; w 23 roku życia osiadł w Krzemieńcu, gdzie obok rozległéj praktyki, był od 1823 nauczycielem hygieny ogólnéj w tameczném liceum. W r. 1829 wezwany do Warszawy na profesora terapii przy uniwersytecie aleksandryjskim, po zamknięciu tegoż, przeniósł się najprzód do Berdyczowa a następnie do Odessy. Ważniejsze jego prace są: „*Lekcyje hygieny* i t. d.“ (Warsz. 1826); „*Lekcyja druga hygieny* i t. d.“ (1827); „*Uwagi nad homeopatyją, hydropatyją* i t. d.“ (Wilno 1846) i wiele rozpraw drukowanych w rozmaitych czasopismach. — **Kaczkowski** (Michał), brat poprzedniego, doktor medycyny, praktykujący w powiecie włodzimierskim, † 1848 w Horohowie; ogłosił drukiem: „*O poznawaniu, sposobach zapobieżenia i leczenia choroby cholera morbus zwanéj*“ (Warsz. 1830); „*Przepisy zachowania się przy użyciu wód mineralnych* i t. d.“ (Lwów 1824).

Kaczkowski (Józef), skrzypek, występował publicznie od r. 1811 w Warszawie i innych miastach i wydał kilkadziesiąt dzieł na skrzypce.

Kaczkowski (Antoni), doktor medycyny, homeopatyi, zamieszkały we Lwowie, ogłosił: „*O dyjecie homeopatycznéj* i t. d.“ (Lwów 1861). Od r. 1861 wydawał we Lwowie czasopismo kwartalne p. t. „*Homeopata polski*“.

Kaczkowski (Zygmunt), powieściopisarz polski, ur. 1826 we wsi ojczystéj Bereźnicy w Sanockiém. Nauki początkowe pobiérał w gimnazyjach: przemyskiém i tarnowskiém; na kursa filozoficzne chodził we Lwowie, ale ich nie ukończył (1843). W r. 1845 objął w posiadanie wioskę rodzinną i zaczął się poświęcać gospodarstwu, nie zaniedbując prac naukowych i literackich, do których czuł skłonność nieprzepartą. Pisywał więc wiérsze liryczne, ucinkowe i humorystyczne, umieszczane w *Dzienniku mód* i *Tyg. polskim*. Uwięziony 1846 z powodu politycznych wypadków ówczesnych, wkrótce jednak wypuszczony na wolność, wrócił do zajęć gospodarskich a 1849 osiadł stale we Lwowie. Zapalony opowiadaniami swéj babki, przedstawiającéi w żywych kolorach minioną przeszłość, wykarmiony tradycyjami szlachty, wśród któréj się urodził, żył i widział może jeszcze typy zeszłowieczne, po

czął teraz studyjować historyję XVIII w., a zwłaszcza społeczne i domowe życie szlachty z owéj epoki. Akta Liskie w zakładzie Ossolińskich dostarczyły mu najwięcéj wiadomości do historyi szlachty sanockiéj. Tak przygotowany wziął się do pracy i ogłosił cały szereg powieści historycznych, w których zachowując doskonale barwę czasu, kreśli w dosadnych rysach życie szlachty sanockiéj, ze wszystkiemi jéj wadami i zaletami. Powszechną uwagę zwrócił na siebie powieściami, drukowanemi 1851 w fejletonie Czasu: „*Bitwa o chorążankę*“, „*Kasztelanice Lubaczewscy*“ (1851) i „*Pan Franciszek Puławski*“ (1852), sławę zaś utrwalił szerszego rozmiaru powieściami: „*Swaty na Rusi*“, „*Pan Bal*“, „*Żądza dziedziczenia*“ i „*Mąż szalony*“ w *Gazecie Lwow.* (1852—53). Odtąd poczęły szybko wychodzić powieści, uzupełniające cykl tradycyj sanockich. Tu należą: 1° „*Powieści ostatniego z Nieczujów*“ (6 t., Petersb. 1853—55), jestto zbiór, w którym oprócz kilku wyżéj wymienionych powieści, mieszczą się jeszcze: „*Murdelio*“, „*Gniazdo Nieczujów*“, „*Junacy* i „*Pierwsza wyprawa Pana Marcina*“; 2° „*Bracia ślubni*“ (3 t., Petersb. 1854); „*Starosta Hołobucki*“ (3 t., Warsz. 1858); „*Grób Nieczui*“ (4 t., Wilno 1856). Do tradycyi Nieczujów nie należy już: „*Sodalis Marianus*“ (5 t., Warsz. 1859), „*Anuncyjata*“ (3 t., Warsz. 1858) i „*Żydowscy*“ (w Kółku Rodzin. 1860; Lwów 1872); dwie ostatnie z epoki konfederacyi barskiéj. W powieściach tych odtwarza nam K. wiernie wiek XVIII, z całą jego wybitną charakterystyką, ze wszystkiemi publicznego i domowego żywota odcieniami. Jak Pol w poezyi tak K. w powieści apoteozuje niemal szlachetczyznę i podnosi ją do ideału. Pisał też K. i powieści obyczajowe: „*Dziwożona*“ (4 t., Lwów 1855); „*Wnuczęta*“ (4 t., Peter. 1855; tłumaczona na rossyjski 1869); „*Stach z Kępy*“ (Warsz. 1856); „*Bajronista*“ (3 t., Wilno 1857) i „*Rozbitek*“ (3 t., Wilno 1861), dwie ostatnie najlepsze. Oprócz tego wydał K. „*Deotyma w Krakowie*“ (Warsz. 1854) i „*Kobiéta w Polsce*“ (Żytomierz 186?). Od roku 1849 przebywał K. we Lwowie, w Krakowie, w Bereźnicy lub zagranicą. W 1860 r. osiadł znowu we Lwowie i redagował 1861 pismo polityczne *Głos*, poczém odsiadywał $1^1/_2$ r. ciężkie więzienie i był amnestyjonowany. Z powodu wypadków 1863 r. wyjechał 1864 za granicę; oczyściwszy się w broszurze „*Rewolucyjne sądy i wyroki*“ (Paryż 1866) z czynionych mu zarzutów, zamieszkał stale w Wiedniu, rzucił pióro i zajmuje się wyłącznie sprawami finansowemi. Nowe wydanie wszystkich jego powieści zacznie wychodzić od 1874 w Warszawie. Ma podobno K. przygotowany materyjał do nowéj seryi powieści historycznych, nagromadzony z tradycyj pamiętników szlacheckich w okolicach Stryja.

Kaczyniec (*Caltha*), rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, obejmujący zioła o liściach szerokich, gładkich, błyszczących, powszechne w okolicach umiarkowanych i zimnych. Najwięcéj jest znany **K.** *błotny* (*C. palustris*), *knieć*, *łotociany*, o liściach nerkowatych, karbowanych, kwiatach pojedynczych, żółtych; pospolity w Eur. płn., Azyi zach. i Azyi płn. na łąkach błotnych, które przez całą wiosnę całkowicie zażółca. Roślina, a zwłaszcza jéj korzeń, była uważana za trującą, polecają ją wszakże obecnie na paszę, a zasuszona traci swą ostrość. Niegdyś był używany w medycynie. Kwiaty wygotowane z ałunem dają żółtą farbę.

Kaczyński (Paweł), jezuita, kaznodzieja przy trybunałach lubelskich, przełożony zgromadzeń w Jarosławiu, Lublinie i Krakowie, † 1676. Ogłosił „*Kazania na niedziele całego roku*“ (2 t., Kalisz 1675); „*Kazania na święta całego roku*“ (tamże 1684); „*Strzała zacnego domu, kazania na pogrzebie Zofii z Drzewic Zaleskiéj*“ (Poznań 1647).

Kaczyński (Paweł), profesor technologii, ur. 1799 w Nasielsku; poświęcał się z początku prawu w uniwersytecie warszawskim, lecz 1824 został nauczycielem w szkole powiatowéj w Hrubieszowie, następnie wysłany był kosztem rządu za granicę, a wróciwszy 1829 do kraju, wykładał w szkole przygotowawczéj do instytutu politechnicznego kurs budownictwa machin. Po zwinięciu tego zakładu, wykładał nauki inżynierskie w instytucie gospodarstwa wiejskiego, a od 1844—50 w gimnazyjum realném mechanikę techniczną, w 1850 r. otrzymał pensyję emerytalną. Wiele rozpraw ogłosił w *Biblijotece warszawskiéj* i *Rocznikach gospodarstwa krajowego*; najważniejsza „*O oszczędném użyciu drzewa*“ (Rocz. tow. rol. 1861). W r. 1866 i 1867 redagował „*Pamiętnik techniczny*“.

Kadaryskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie trockim. W r. 1766 posiadali je Ignacy i Helena Ogińscy, marszał. w. ks. litew., opłacając z niego kwarty złp. 2,548 gr. 15, a hyberny spólnie z sstwem maćkowskiém złp. 3,000. Na sejmie warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Andrzejowi i Paulinie z Szembeków Ogińskim, sekretar. w. w. ks. litew., łącznie z wsią Brzozową, leśnictwem Maćkowskiém i z starostwem płotelskiém. Na sejmie zaś z r. 1776 uchwalono odłączyć włók piętnaście z sstwa kadaryskiego na uposażenie plebanii kościoła lubowskiego.

Kadaster, jestto dokładne ocenienie nieruchomości wiejskich, mających być opodatkowanemi, wraz z wykazaniem ich dochodów, a następnie sam podatek przez takie ocenienie na własności nieruchome nałożony. Do czynności kadastrowych należy zatém wymierzenie wszystkich posiadłości ziemskich, sporządzenie planów, klasyfikacja gruntów i ocena dochodów. *Kadaster* jest rzeczywiście bardzo dogodnym środkiem do wykrycia dochodu danych posiadłości, a przez to i do oparcia podatku, mającego się na nie nałożyć, na pewnych i trwałych podstawach. Ma jednak on i ważne niedogodności, jak np. to, że jest bardzo wolno zaprowadzany, że zaprowadzanie go pociąga wiele wydatków, że w skutek tego że czynność kadastrowania trwa długi czas, a cena ziemi podlega pewnym zmianom, to i grunta oceniane w oddalonych odstępach czasu nie są cenione wedle jednych zasad i t. d. W Austryi zaprowadzono kadastrowanie gruntów patentem ce-

sarskim w r. 1817. W Galicyi przystąpiono do kadastrowania w zachodnich prowincyjach przed 1848, a we wschodnich przeszło w 10 lat później; stąd też i nierówna cena szacunku. Głównemi czynnościami kadastru w Galicyi były oznaczenie rodzajów uprawy i klasyfikacyja gruntów każdego rodzaju uprawy. Por. Maks. Wirtha „*Grundzüge der Nationalökonomie*“ (Kolonija 1861); Krzeczunowicza „*Rzecz o Kadastrze w Galicyi*“ (Kraków 1860).

Kadawy (Jan), pisarz czeski, jeden z gorliwszych działaczy na polu rozbudzenia narodowości słowackiéj w Węgrzech, ur. 1810 w Jestrzabiu w Czechach, od 1839 nauczyciel szkoły słow. w Peszcie; miał czynny udział w ruchu literackim pomiędzy Słowakami i przyłączył się do partyi, chcącéj narz. słowackim zastąpić piśmienny język czeski. 1848 r. uwięziony przez Madziarów i wygnany do Pragi, powrócił 1851, został nauczycielem w Lipt. Św. Mikołaju a następnie nadzorcą szkoły w Niem. Lupczu. Wydał: „*Czitanka pro male dietky*“; „*Priatel ludu*“ (2 zesz.); „*Wzajemnost we przikladech mezi Czechy, Morawany* i t. d.“ (Peszt 1843) i in.

Kadencyja, w muzyce (*cadenza, cadence, Tonfall, Schlussfall, Tonschluss*) jest odpoczynkiem, jak cezura w poezyi, lub zakończeniem myśli muzycznéj, rozwiniętéj w obraz zupełny. Jest trojaka: 1) *cała, doskonała* (cadence parfaite), jest krokiem harmonicznym od dominanty do toniki, kroki takie zowią *klausula*, zowią też **K.** *końcową*. Jeżeli (zwłaszcza w kościelnéj muzyce) kadencyja poprzedza akord dolnéj, nie górnéj kwinty, j. t. *kandencyja plagijalna*. *Przerwana* **K.** różni się od doskonałéj przerwą między dominantą a toniką, wypełnioną pauzami. 2) *Połowiczna* K. (Halbschluss, cadence imparfaite), jest odwróceniem głównéj, bo jest krokiem z toniki w dominantę. 3) *Złudna* **K.** (Trugschluss, Cadenza dinganno, Inganno, v. Cadenza Sfuggita, Cadence rompue, Clausula falsa) powstaje gdy po przygotowaniu prawidłowém następuje obcy akord. Takich złudnych **K.** Reich (*Traité de haute composition musicale*) wylicza aż 129 rodzai. Jest jeszcze *kadencyja ozdobna* (Cadenza fiorita, Cadence de bravoure, Verzierte **K.**). 1710—1716 wynaleziona była zwana *modną* **K.**, by pozwolić wirtuozom popisać się ze swą biegłością mechaniczną. Jestto właściwie ozdoba **K.** „Grzeczność przy pożegnaniu“ (Mattheson). Zwykle na $^6/_4$ akordzie kładą fermatę, pauzę z fermatą, którą wirtuoz zapełnia biegnikami (pasaż), kończąc szeregiem trylów, lub jednym „fajerwerkiem“ (Tosi). Ponieważ zwykle na dominancie tryl w **K.** się wskazuje, każden więc tryl Francuzi zowią Cadence. Słynna jest kadencyja Riesa do koncertu Beethowena która ledwo tego jedynego ucznia mistrza dalszych lekcyj nie pozbawiła. W ogóle tak jest ciężko wniknąć w ducha autora sztuki, by napisać dobrą **K.**, że zwykle sami twórcy całości, ją dodają.

Kadeci w dawnéj Polsce, zostali utworzeni w Paźd. 1765; ich kapitanem był król Stanisław August, komendantem i porucznikiem Adam ks. Czartoryski. Liczyła zwykle 80 uczni (z tych 60 na koszcie) choć być miało 200 i miała za zadanie budzić raczéj wykładem humanitarnym uczucia obywatelskie, aniżeli kształcić na wojskowych. Uczono literatury starożytnéj, wymowy, języka mil. i t. d. Urządzenie **K.** było rodzajem zakonu rycerskiego, rozpoczynającego się od nowicyjatu, obostrzonego utratą broni i epoletów wrazie złego prowadzenia się. „*Katechizm rycerski*“, praca komendanta **K.**, przez każdego z tych „co mieli honor“, musiał być umiany na pamięć. Nosili mundur granatowy, ponsowe wyłogi, mieścili się w pałacu Kazimirowskim (*Koszary kadeckie*). Do 1766, t. j. do sejmu Czaplica, wyłożył król na **K.** 2,136,023 złp. ze swojéj kieszeni a na dalsze utrzymanie dokładał od siebie 200,000 złp., sejm przydał 400,000, co 1775 ograniczono do 300,000 złp. Miała być podobna założona w Wilnie, założył ją ks. Radziwiłł Karol w Nieświeżu. 1773 w Chełmie (Culm) założył dla Prus nowych Fryderyk, król. 1793 pułkownik Schoch, Prusak, obejrzawszy dom pojezucki w Kaliszu, uzyskał 26,000 tal. na przerobienie go dla **K.** 1794 dodano 49,000 tal. a 1795 otwarto szkołę kadetów kaliską dla 12 uczni, 2 guwernerów i rządzcy. Od 1797 miało być 125 kadetów, od 8—10 lat szlacheckiego pochodzenia. Uczono ich języków franc. i niemieck., początków arytmetyki i geometryi, historyi brandeburskiéj, naturalnéj, tańca, potém dodano rysunki wojenne i fortyfikacyi naukę. Religija i polski niebyły wykładane. Nauczycieli było do 15. Stąd szli wychowańcy do zakładu w Berlinie. Za w. ks. warszawskiego w Kaliszu przyjmowano synów wojskowych, urzędników i obywateli od 10—16 lat, kształcili się w obu zawodach cywilnym i wojskowym. Komendantem był J. Mycielski, pułkownik, dyrektorem nauk podpułkownik Koss. Do 1830 korpus **K.** zależał od ministra wojny, był zakładem wojskowym, liczącym 220 kadetów w 2 kompanijach. Dozór naukowy był w ręku niższego od komendanta dyrektora. 1 Czerwca 1832 rozwiązano tę szkołę, 30 kadetów pojechało do Petersburga z 3 oficerami, a 16 do Moskwy. Ze szkoły kadetów warszawskich wyszedł Tadeusz Kościuszko, J. U. Niemcewicz. Kadeckie te koszary były wykonaniem tylko dawnych propozycyj, np. Jakóba Sobieskiego po śmierci ojca czynionych, a które będąc zrazu wyrazem prywatnych żądań i usiłowań, w końcu zostały włożone urzędownie w pakta konwenta. Na sejmie 1633 Władysław IV zgodnie z paktami kowentami zakłada szkołę rycerską we Lwowie, by młódź tam pobiérała mathematicam et militale rem. W paktach 1648 Jan Kazimierz obiecał szkołę rycerską we Lwowie na ćwiczenie się w fortyfikacyjach i „w rzeczach puszkarskich założyć według początków, od ś. p. króla założonych“. Krzysztof Miroszewski z własnych funduszów szkołę rycerską chciał założyć w Krakowie przy akademii, co na sejmie koronacyjnym 1676 Jana Sobieskiego i 1677 potwierdzono. — W pakta konwenta 1699 włożono też założenie szkoły rycerskiéj kosztem króla, by się młódź ćwiczyła *in mathematica militari*, w fortyfikacyjach, *et omnibus exercitiis bellicis*.

Kadet (z franc.), młodzieniec sposobiący się do

zawodu wojskowego, a mianowicie na oficera. Nazwa ta poszła od młodszych synów (*cadets*) rodzin szlacheckich we Francyi, którym starano się wyjednać korzystne miejsca u dworu, w duchowieństwie lub armii. Stąd nazwa ta przeniosła się do innych krajów.

Kadliński (Szczęsny Feliks), jezuita, poeta i pisarz religijny czeski, ur. 1613 w Tynie, † 1675. K. należy do rzadkich wyjątków pomiędzy pisarzami czeskimi XVII w. przez używanie języka ojczystego i staranie się o jego czystość. Ogłosił wiele dzieł religijnych, tak oryginalnych, jako też tłumaczonych z łaciny lub niemieckiego, pomiędzy któremi odznacza się „*Zdorosłaviczek* i t. d". (Praga 1665 i 1726), zbiór pieśni religijnych, przerobionych z niem. „*Trutznachtigall*", jezuity Fr. Schpee.

Kadłub, część ciała ludzkiego lub zwierzęcego, jaka pozostaje po odjęciu od niego głowy i kończyn.

Kadłubek Wincenty, czyli Gottlobonis, t. j. Bogusława syn, ob. Wincenty Bogusławic.

Kadm, (*Cadmium*; Cd., cięż. atomowy=112), piérwiastek chemiczny, metaliczny, podobny do cynku, znajdujący się w przyrodzie jako domieszka do rud cynkowych w stanie tlenku kadmu; różni się od cynku większą białością, ciągłością i lotnością. Odkryty został w r. 1818 współcześnie przez Stromeyera i Hermanna. Płonąc w powietrzu przechodzi w brunatny *tlenek* CdO; alkalija z roztworów solnych strącają *wodan tlenku* H_2 CdO_2. Sole K. są bezbarwne, w wodzie rozpuszczalne. Siarek K. CdS, greenokit, naturalny jest bardzo rzadkim minerałem; sztuczny zaś używany jest jako żółta farba. Stopy K. są łatwotopliwe.

Kadmea, zamek warowny, zbudowany w Tebach beockich przez Kadmusa; stąd: *Kadmejczycy*, znaczy toż samo co *Tebańczykowie*.

Kadmus (Kadmon - *piérworodny* po fenicku), po grecku znaczy *założyciel* (kadzô) i *oręż*; tak uosabia fenickie osady na wyspach Thera i Thasos, jak Minos na Krecie. U Homera Tebańczycy zowią się Kadmeowie, od twierdzy Kadmea; na Thasos świątynię sławy zakłada, co stanowi przymioty Kadmona-Kabira. On wynajduje pismo. Przybywa z Fenicyi, szukając siostry swéj Europy (ob.), za śladem krowy (ob. Jo), a więc znikłéj bogini, gdyż Astarte, miesiąc, symbolizuje się krową i oznacza budowę miast (Movers). Wolooką Harmoniję, t. j. odszukaną Europę przyprowadza mu bóg wojny Ares; zbrojna też miłość była we czci na Samotrake (Afrodyte Areja) i w Tebach. Szukanie i niepokój zmienia się w ciszę szczęścia, piérwiastek dobry uwidocznia się w ślubie K. z Harmoniją, zły w naszyjniku Harmonii i smoku, którego tak K. pokonywa jak Bel Melkart (Samson) lwa, jak Jazon smoka Aresa w Kolchidzie po długiéj wędrówce.—Córą K. wodna bogini Leukotheja.

Kadnikow, miasto pow. w gub. wołogodzkiéj, nad rz. Sodymą, liczy około 3,000 m. — *Kadnikowski powiat*, rozciąga się na 14,932 w. kw.; w środku przerznięty doliną rz. Kubiny; powiérzchnia równa, miejscami wzgórkowata; grunt piaszczysty, gliniasty i błotnisty; z rzek ważniejsze: Kubina i Suchona, z jezior: Kubińskie. Miesz. 138,800, zajmujących się rolnictwem, uprawą lnu, myślistwem, hodowlą bydła, budową statków, przemysłem leśnym i t. d.

Kado (Michał), budowniczy polski, ur. w Warszawie 1765, † 1824. Służył jako kapitan artyleryi koronnéj w latach 1792—94, w 1799 został drugim profesorem architektury cywilnéj w uniwersytecie wileńskim. W r. 1810 powrócił znowu do służby wojskowéj jako kapitan inżynieryi. Po odbytéj kampanii i po powrocie do kraju w stopniu majora, został 1818 profesorem architektury cywilnéj przy uniwersytecie warszawskim i budowniczym komisyi rząd. wyzn. rel. i ośw. publ. Ogłosił „*O kamieniach wapiennych i ich wypalaniu*" (tłum. z franc. 1800); „*Nauka o ogniach ochotnych*" (1803) i in. W rękopismie zostawił kurs architektury cywilnéj i hydraulicznéj.

Kadolaus, Cadolaus, antypapież, ob. Honoryjusz II.

Kadolzburg, miasteczko w bawarskim obwodzie Średniéj Frankonii, okręgu Fürth, ma 1,400 m. i dwa dawne zamki.

Kadry (z franc.), właściwie *ramy*. W wojsku, kadrami nazywają organiczny komplet oficerów, podoficerów i t. p., potrzebnych do taktycznego urządzenia jakiegoś oddziału wojska, są to więc niejako gotowe ramy, dla kompanij i pułków, które szeregowcami uzupełnić należy. Stąd *system kadrowy* jest takie urządzenie armii, gdy podczas pokoju rozpuszcza się większą część żołnierzy za urlopem nieograniczonym, zatrzymując taktyczne urządzenie pułku, jak podczas wojny.

Kadu, rezydenctwo niderlandzkie na wyspie Jawie, obejmuje 40 mil kw. z ludnością 460,000 i miastem głównem Magelang.

Kaduk (*jus caducum*), w prawie polskiém puścizna, znaczy dzisiaj tyle, co spadek bezdziedziczny. Kadukami stawały się majątki obywateli krajowych, gdy nie było krewnych aż do 8 stopnia i majątki po cudzoziemcach zmarłych w Polsce. Majątki kadukowe przechodziły do króla, który jednak, jeżeli to były kaduki po małéj szlachcie, obowiązany był je rozdawać także szlachcie. Kaduki po zmarłych mieszczanach miast królewskich i cudzoziemcach przypadały królowi. Dopiéro w roku 1768 zniesiono ograniczenie to cudzoziemców (ob. *albinagii jus*) i dozwolono odtąd krewnym do 8-go stopnia zmarłego cudzoziemca poszukiwać spadku do lat 3. Jeżeliby po trzech latach cudzoziemcy się nie zgłosili, albo nie wylegitymowali dostatecznie, to majątek na skarb królewski przechodził.

Kady (z arab.), sędzia albo prawnik uczony, u narodów mahometańskich tytuł sędziego niższéj instancyi, który, podobnie jak mułła czyli sędzia wyższéj instancyi liczy się do wyższego duchowieństwa. *Kady beskier*, nazywają się dwaj najwyżsi urzędnicy wydziału sprawiedliwości w Turcyi, którzy zajmują piérwsze miejsce po wielkim wezyrze i muftym.

Kadyjak albo *Kichtag*, największa z wysp leżących na połud. od półwyspu Alaszka, oddzielona od lądu stałego cieśniną Szelichowa; długa 30 mil, szeroka 7—8, ma przeszło 5,000 m., zajmujących się

myślistwem (lisy, sobole, gronostaje i t. d.) i rybołóstwem. Tuziemcy nazywają się Sunat.

Kadyks, stołeczne miasto prowincyi t. n. (132 mil kw., i 417,500 m.) i twierdza piérwszego rzędu, ma wyborny, mocno obwarowany port. Ulice K. są proste, ale wąskie i ponure; domy wysokie, z dachami płaskiemi. K. ma dwie katedry, wiele kościołów i klasztorów, arsenał, biblijotekę, teatra i amfiteatra dla walki z bykami i prowadzi obszerny handel.—Ludności liczy około 72,000 m. K. założony został przez Fenicyjan (osada Gaddir), następnie przeszedł do Kartagińczykow, późniéj do Rzymian, którzy go nazwali *Gades*. Pustoszony w wiekach średnich przez Gotów, Wandalów i Maurów, przy końcu 13 w., dostał się w ręce Chrześcijan. Anglicy w walce z Hiszpaniją kilkakrotnie napadali K. i nawet niedaleko niego zaszły tu w 1780 i 1801 dwie wielkie bitwy morskie. W 1820 była tu rewolucyja wojskowa, która jeszcze późniéj niejednokrotnie w murach K. miała miejsce.

Kadyma, Kodyma, rzeka płynąca granicą gubernii podolskiéj i chersońskiéj i wpadająca do Bohu południowego w bliskości Olwijopola; nad jéj brzegami Kozacy rozbili 1516 Tatarów.

Kadysz (po chald. *święty*), żydowska nazwa krótkiéj modlitwy, przepisanéj dla siéroty i kantora bóżniczego, którą oni po stracie rodziców obowiązani są odmawiać w pewnych oznaczonych chwilach.

Kadzyn, miasteczko w gub. witebskiéj, pow. orszańskim, wspominane jest w aktach dyplomatycznych XVII w.

Kaempferia (*Cytwar*), rodzaj roślin z rodziny zdziebłcowatych, tak nazwany od podróżnika Kaempfera (ur. 1651, † 1716), obejmujący rośliny cebulonośne, trwałe, w krajach zwrotnikowych. Z K. *galanga*, o kwiatach białych, wonnych, korzeń smaku ostrego używa się w Indyjach jak gałgant i dawniéj pod nazwą gałgantu rzekomego sprowadzany był do Europy. Niektóre inne gatunki znane są jako ozdobne lub lekarskie.

Kafar, ob. Baba.

Kafarnaum lub **Kapernaum**, miasto w Galilei, zbudowane po powrocie z niewoli, nad jeziorem Genezareth i leżące nad drogą handlową, prowadzącą z Damaszku do m. Śródziemnego; miejsce częstego pobytu Jezusa, wsławione podług opowiadań Nowego Testamentu licznemi jego cudami.

Kafel, *Kafil*, *Kachil* (z niem.), wyroby gliniane, stanowiące zewnętrzną powiérzchnię kaloryferów, pieców i t. p. Na wyrób K. używa się glina tłusta, zmieszana z piaskiem i długo wystawiana na wpływy atmosferyczne. Koniecznym warunkiem ich dobroci jest należyte ich wysuszenie; po wypaleniu się polewają (ob. polewa). K. powleczone polewą białą zowią się fajansowemi lub porcelanowemi.

Käferle (Karol Henryk), ur. w Waiblingen, w Wirtemberskiém 1768, † 1834, gienijusz mechaniczny, ślepy na oba oczy; po 1780 sporządził sobie sam tokarnię, potém reparował organ wsi Hohenek, gdzie ojciec jego młynarz zamieszkał. Sam, po obmacaniu części pantalonu, zbudował podobny 1790; powtórnie będąc w Ludwigsburgu, 1791 zbudował poznany tam stojący (tangentenfligel) Spatha. Założył fabrykę fortepijanów w Ludwigsburgu 1797, którą po jego zgonie daléj prowadził syn jego *Ferdynand* Käferle, ur. 1807, † 1827.

Kaffa, ob. Teodozyja.

Kaffeina czyli *teina*, $C_8H_{10}N_4O_2+H_2O$, alkaloid odkryty 1821, a znaleziony w kawie, ($1/2$%), herbacie (4%), herbacie paragwajskiéj i gwaranie (5%). Najłatwiéj otrzymuje się z herbaty, strącając jéj wodny wyciąg octanem ołowiu; nadmiar ołowiu strąca się siarkowodorem, a po odparowaniu roztworu K. krystalizuje w delikatne, jedwabiste, bezbarwne igły. Topi się przy 100%, w wyższéj temperaturze sublimuje; łatwo się rozpuszcza w wodzie wrzącéj i alkoholu. Z kwasami tworzy związki łatwo się rozkładające. Wewnątrz użyta sprawia drżenie i bicie serca.

Kaffreryja, kraj Kaffrów, ob. Kaffrowie.

Kaffrowie (z arab. *Kafir*, niewierny), jest nazwa narodu bałwochwalczego, zamieszkałego w południowo-wschodniéj części Afryki, od granic ziemi Kap do zatoki Delagoa. Kaffrowie tworzący pośród ludów Afryki typ zupełnie odrębny, na południu cery jasnéj i czysto brunatnéj, ku północy cery coraz ciemniejszéj, a w końcu czarnéj, odróżniają się od innych murzynów, wysokim wzrostem, siłą, zręcznością. Głowa ich piękna, czoło wysokie, oczy wielkie, przemawiają za ich azyjatyckim raczéj, niż afrykańskiem pochodzeniem. Są oni mściwi, podstępni, zdradliwi, okrutni w wojnie, przytém odważni, wytrwali na trudy i ból.—Język kafryjski, należy do szczepu językowego, rozszerzonego po całéj południowéj Afryce, począwszy od równika aż do ziemi kapskiéj. Język ten pokrewny językom Kongo, Bunda, Damara, Sechuana, Sowaili i innym, stał się obecnie przedmiotem wielu badań naukowych (gramatyki Boycea, Appleyarda; gramatyka dyalektu Zulu p. Schreudera, wyszła w Chrystianii 1850). Pod względem politycznym dzielą się oni na drobne plemiona, zostające pod rządem oddzielnych naczelników, panujących z władzą nieograniczoną. W kraju Zulu rząd jest całkowicie despotyczny. Religija Kafrów nie zna ani Najwyższéj Istoty, ani bożków, ani kapłanów, streszcza się ona w niektórych obrządkach guślarzy i sprowadzaczy deszczu. Rolnictwem zajmują się Kafrowie bardzo mało i w ogóle staranie o tém pozostawiają kobiétom, sami pilnując trzód i polując na dzikiego zwierza. Przemysł ich zgoła nierozwinęty, handel ma niejakie znaczenie u plemion południowych. Dzielą się oni na pokolenia: Amakosa, Amatemba albo Tambuki, Amaponda albo Mambuki, Amazulah lub Zulah lub Zulu, Mekololo i Mekua. Część Kafrów założyła około r. 1830 w okolicy źródeł rzeki Oranje, wytępiwszy w sposób okrutny mieszkańców miejscowych, pod dowództwem Umselekaca, drugie państwo Zulah. W ostatnich czasach Kaffrowie prowadzili częste i mordercze wojny z mieszkańcami Kapu, które nareszcie do takich doszły rozmiarów, że w r. 1852 Wielka Brytanija przymuszoną była wysłać znaczną liczbę wojska na ich uśmierzenie. Od r. 1858 założono tu kilka niewielkich osad wojskowych. Oprócz

kraju Natal podbito także tak zwaną *Kaffreryję angielską*, dawniéj część kraju Amakosa i Amatemba, tworzy ona od r. 1847 pod względem politycznym kraj oddzielny, zostający pośrednio pod zarządem generała gubernatora ziemi Kapskiéj. Najważniejsze miasto jest King-Williamstown. Porównaj Döhne'go „*Das Kafferland*“ (Berl. 1843); Cole'go „*Cape and the Kaffirs*“ (Lond. 1852); Bowlera „*The Kafirs wars*“ (Lond. 1865).

Kafiristân, ob. Kafirowie.

Kafirowie, t. j. niewierni, arabska nazwa w wysokim stopniu interesującego ludu zamieszkałego na pograniczu między wschod. i zachod. wyżyną Azyjatycką. Nazwana od ich imienia kraina alpejska **Kafiristân** stanowi część Hindukuszu i jego stromoku rz. Kabul ciągnących się rozgałęzień; na półn. graniczy z Kunduzem i Badachszanem, na wschód z Czytral, Kattawor i Pandżkora, na połud. i zach. z Kabulistanem. Górzysta ta przestrzeń pełna dolin, parowów i przepaści, wierzchołków dawnemi pokrytych lasami, obficie zroszona wodami, odznaczająca się rozmaitością klimatu i wegetacyi, wydaje wprawdzie pszenicę i drogocenne wino, ale mało w ogóle jest uprawiana. *Kafirowie*, zwani także od czarnego, z kozich skór przygotowywanego ubrania, *Sijaposzami*, mają skład twarzy europejski z wyrazem inteligencyi, ciemne lub niebieskie oczy, nos grecki, szerokie otwarte czoło, włosy jużto czarne już jasne, wzrost słuszny. Sami wspólnego dla siebie imienia nie znają, ale mówią jednym językiem, niewątpliwie pokrewnym z indoeuropejskimi. Pojęcia ich religijne bardzo szczupłe. Formami ich kultu, noszącego wyraźne piętno pogańskie, są ofiary z krów i kóz, składane bogom *Szurujah*, *Lamani* i *Pandu*. Stan kapłański dziedziczny, ale bez żadnego wpływu, gdyż cała władza zostaje w ręku naczelników plemion (ośmnastu). Każda wieś posiada świątynię, zdobną drewnianymi wizerunkami bogów. Miasta i wsie porządnie zabudowane; domy kamienne, jednopiętrowe, z płaskimi dachami i pełnemi smaku ozdobami drewnianemi. Wyroby z drzewa, żelaza, srebra i złota w dobrym gatunku. Za broń, proch, ołów, sól i wyroby bawełniane wymieniają K. własne produkty. Z Afganami od wieków w największéj zostają nieprzyjaźni i odznaczają się walecznością. Nie posiadają pisma, nie mają historyi. Niektórzy pisarze uważali ich za potomków greckich żołnierzy Aleksandra W., inni znowu za resztki piérwotnéj ludności Azyi środkowéj, skąd niegdyś wyruszył do Europy szczep indoeuropejski. Sami K. poczytują się z dumą za braci Feringhi, t. j. Franków (Europejczyków). Ziemię swą zamieszkują od wieków; Tamerlan i Babur napróżno kusili się ich ujarzmić. Przeciw cudzoziemczyźnie bronią się K. zacięcie.—Porówn. Raverty w „*Journal of the Asiatic Society of Bengal*“ (1859).

Kagoty (*Cagots*), w różnych prowincyjach Francyi rozproszony lud, wzgardzony przez innych mieszkańców Francyi i uważany przez nich jakby za paryjów indyjskich, który dopiéro 1789 miał sobie przywrócone prawo obywatelstwa na równi z innymi Francuzami. Pochodzenie tego ludu wywodzą od Gotów, Ostrogotów, lub aryjańskich Wizygotów.

Kagul, rz. w Mołdawii, pomiędzy Prutem i Alpuchem, lewy dopływ Dunaju; tworzy przy ujściu wielkie jezioro, zwane *Liman Kagul*. Tu 1770 Rossyjanie pod dowództwem hr. Rumiańcowa odnieśli zwycięztwo nad Turkami, rezultatem którego było podbicie lewego brzegu Dunaju.— **Kagul**, miasto w Mołdawii, do 1856 m. pow. prowincyi besarabskiéj, około 4,000 m.

Kahal (z hebr. zgromadzenie), oznaczał dawniéj zarząd gminy żydowskiéj, sprawowany przez tak zwanych starszych. Instytucyja ta niebyła oparta na postanowieniach rządowych, lecz wyrobiła się w skutek odosobnionego położenia, w jakiém znajdowali się żydzi, i początkowo wywiérała zbawienny wpływ, lecz późniéj się wyrodziła. Podług śladów archiwalnych K. powstały dopiero w XVIII w. na miejsce centralnéj władzy izraelskiéj cztérech ziemstw kraju polskiego (w Krakowie, Lwowie, Lublinie i Poznaniu). Wykluczenie żydów z udziału w sprawach politycznych i t. d., zrodziło autonomiję ich zarządu gminnego, a związek pomiędzy nimi a państwem istniał za pośrednictwem K., który przyjmował na siebie odpowiedzialność względem rządu za podległe mu osoby, rozpisywał ciężary na podległe sobie gminy, mając udzielaną sobie pomoc władz wykonawczych. K. przy niskim stanie oświaty spółwyznawców nadużywały władzy, wywiérały ucisk na podległe sobie gminy i przeważnie wpływały na utrzymanie fanatyzmu i ciemnoty. Wszystko to wywołało skargi i żale, co spowodowało obalenie téj instytucyi i przeniesienie jéj atrybucyj administracyjnych i t. d. na władze krajowe, załatwianie zaś spraw religijnych i gminnych powierzono postanowieniem z 1 Stycznia 1822 r. dozorom bóżniczym, zarząd których tyczy się jedynie synagog i domów modlitwy, duchownych, cmentarzy i opieki na biédnemi.

Kahlenberg, albo *Kalenberg*, albo *Wienerwald*, pasmo gór w niższéj Austryi, odnoga Alp Noryjskich, dochodząca aż do brzegów Dunaju pod Wiedniem, gdzie ostateczne jego kopce graniczne, zwane *Kahlenberge*, dochodzą do 1,515 stóp wysokości pomiędzy któremi najwyższe, *Josephsberg* i *Leopoldsberg*, zalecają się rzadkiéj piękności widokami.

Kahnis (Karol Fryderyk August), teolog ewangielicki, ur. 1814 w Greiz. Studyjował teologiję w Halli, habilitował się 1842 w Berlinie, od 1844 profesor we Wrocławiu, gdzie 1848, odłączywszy się od unii, przeszedł do staroluteranów; 1850 powołany do Lipska, jest zarazem kanonikiem kapituły katedralnéj. Oprócz rozmaitych pism polemicznych przeciwko filozofii Hegla, a następnie przeciwko unii, ogłosił „*Die Lehre vom heiligen Geiste*“ (Halla 1847); „*Die Lehre vom heiligen Abendmahl*“ (Lipsk 1851); „*Der innere Gang des deutschen Protestantismus*“ (2 wyd., Lipsk 1860) i „*Die lutherische Dogmatik*“ (2 t., Lipsk 1861—64), najważniejsze dzieło K., które ściągnęło na niego silne napasci, nietylko we wszystkich ortodoksyjnych dziennikach ale i w licznych broszurach; na usprawiedliwienie swoje

ogłosił K. pismo p. t. „*Zeugniss von den Grundwahrheiten des Protestantismus gegen Hengstenberg*“ (Lipsk 1862).

Kaifasz, właściwie *Józef Kajafas*, arcykapłan żydowski w czasie, kiedy Piłat Pontski sprawował w Judei zarząd rzymski; miał czynny udział w skazaniu na śmierć Jezusa Chrystusa i w późniejszém prześladowaniu Apostołów. W r. 36 po Chr. został usunięty od urzędu przez prokonsula Witelijusza. W piérwszych czasach kościoła mieszano go z historykiem Józefem i twierdzono, że następnie przyjął chrześcijanizm.

Kaik, długi, wązki i nadzwyczaj lekki statek, używany na morzu Czarném i koło Konstantynopola, którego wioślarzy nazywają *Kaikszami*. K. dworskie są pozłacane i równie jak K. wielkiego wezyra przykryte; K. niższych dostojników są białe, wszystkie zaś inne czarne.

Kail (Józef), ur. 1795 w Gottesgab w Czechach, uczył się w Pradze na waltorni od 1813, poczém był piérwszym hornistą 1819 w teatrze peszteńskim i nadwornym wiedeńskim 1822, w pragskim 1826, przyczém objął posadę prof. trąby i pijanina w konserwatoryjum. Zasłużył się ulepszeniem głosu chromatycznéj trąbki, zastępując klapy zasuwkami, ulepszył też puzon, usuwając wyciąganie rury.

Kaimakân (z arab. zastępca), w administracyi tureckiéj tytuł naczelników tak zwanych *liwas*, na które się dzieli ejalet; odpowiada mniéj więcéj podprefektowi we Francyi.

Kain (*Kenan*, t. j. kowal), podług podania biblijnego piérworodny syn Adama i Ewy, rolnik, miał zabić swego brata Abla, z zazdrości że ofiara tegoż miléj przez Boga przyjętą została; po spełnieniu zabójstwa uszedł jako tułacz do ziemi Nod, gdzie miał założyć m. Hanoch. Podług podania rabinicznego, K. został zabity na polowaniu przez swego wnuka Lamecha, według innéj zaś wersyi, żył aż do potopu.

Kainici, sekta gnostyczna, powstała w II w. po Chr.; wzięła tę nazwę od Kaina, poczętego przez Ewę z Eona wyższego *Sofii* (mądrość), podczas gdy Sema poczęła z Eona niższego *Histeryi* (uterus, vulva). Była to odrośl Ofitów. Upatrywali w Kainie jak równie i we wszystkich potępionych przez Stary Testament, aż do Judasza Iskaryjoty ludzi duchownych, prześladowanych i szkalowanych przez Boga Żydowskiego, uważanego przez nich za istotę podrzędną i ograniczoną, z pod władzy którego chcieli się usunąć i dla tego zasługują na szczególną cześć nie zaś na hańbę. Według Ojców kościoła mieli wieść życie niemoralne, wylani na wszelkie zbrodnie, co nie jest jednak dowiedzioném.

Kainit, minerał niedawno znaleziony w znacznéj ilości pod Kaluszem w Galicyi; jestto chlorek potasu z siarczanem magnezyi i występuje wraz z solą kuchenną i sylwinem. K. jest bardzo bogaty w chlorek potasu, zawiéra go bowiem 30,03%, potaż zatém bardzo korzystnie z niego daje się otrzymywać, tak że K. może mieć ważne znaczenie w przemysłowém życiu Galicyi.

Kainko (Edward), pisarz polski, ur. na Wołyniu, w młodości aktor, wstąpił następnie do zakonu bernardynów, wsławił się w Warszawie jako kaznodzieja, czém zwrócił na się uwagę arcybiskupa Hołowczyca, był przez niego sekularyzowany i wzięty na sekretarza. 1820 opuścił stan duchowny, przeszedł na wyznanie ewangielickie, ożenił się i zajmował się we Wrocławiu korektą i pisaniem dzieł popularnych, oraz religijnych i kazań. Po 1832 r. przeniósł się do Krakowa, gdzie daléj prowadził życie w nędzy; widząc w biédzie palec Boży przeszedł nazad na katolicyzm i wstąpił do zakonu kamedułów na Bielamach pod Krakowem. Jednakże i tu jego duch niespokojny niepozwolił mu wytrwać do końca; ściągnąwszy bowiem na się nienawiść z powodu chęci zostania przeorem, opuścił kamedułów i przeniósł się do karmelitów w Czerny, gdzie i † 1852. Pisał bardzo wiele, jak: „*Światorys w obrazach i opowiadanich*“ (Wrocław 1823); „*Zdarzenia najznakomitsze w dziejach kr. polskiego*“ (t. i t. r.); „*Węzeł małżeński*“ (t. 1824); „*Nauka obyczajowa*“ (Lwów 1852) i w in. W rękopisie pozostawił: „*Dykcyjonarz geograficz. miast, miasteczek, wsi, rzek, jezior, i t. d. w ziemiach dawnéj Polski*“; zbiérał nadto materyjały do heraldyki polskiéj. Kazania wydawał pod pseud. ks. *Kajetan Gawiński*.

Kaiński, m. okr. gub. tomskiéj, przy zlewie rzek Omi i Kainki; 4,100 m.; miasto biédne, chociaż leży przy głównym trakcie sybervjskim; założone r. 1722.—*Kaiński okrąg*, na rozległości 67,250 w. kw. ma 98,000 lud.; powiérzchnia równa, nad brzegami Omi wzgórkowata; grunt na północ lesisty, na południe urodzajny. Ludność zajmuje się rolnictwem, przemysłem leśnym, oraz myślistwem i rybołóstwem.

Kair, Kairo, (el Kahira), stolica Egiptu i największe miasto w Afryce, leży po prawéj stronie Nilu i ma około 315,000 m. Składa się z trzech części: Nowego Kairu, Starego Kairu i Bulaku. Kair jest miastem pięknie zabudowaném, ma 400 meczetów, 30 chrześcijańskich kościołów i kaplic, 10 synagog, 36 placów publicznych, kilkaset publicznych cystern i t. d. W cytadeli K. mieści się nowy i wspaniały pałac kediwego. Handel K. jest dosyć ożywiony, bazary i magazyny tutejsze są składem towarów wysyłanych do Nubii, Sudanu i Arabii. Wiele tu jest zakładów naukowych, z których najważniejszym jest wyższa szkoła medyczna. Od 1857 kolej żelazna prowadzi z K. do Suezu.—*Kair* założony został w 640 r. po Chr., a pomimo wielu klęsk wojennych i pożarów, jakie go nawiedzały, doszedł do dzisiejszego znaczenia.

Kairis (Teofil), ur. około 1780 na wyspie Andros, kształcił się na uniwersytetach włoskich, następnie słuchał historyi, filozofii i nauk przyrodniczych w Paryżu. Powróciwszy do ojczyzny był nauczycielem szkoły ewangielickiéj w Smyrnie, potém gim. w Kidonii. Po wybuchu wojny o niepodległość, wybrany na posła z miejsca rodzinnego odznaczał się ognistą wymową. Na wyspie Andros założył dom sierót, który w krótkim przeciągu czasu zjednał sobie sławę jednego z najpożyteczniejszych zakładów naukowych. Z powodu wyobrażeń deistycznych ob-

winiony 1839 o ateuszostwo, przymuszony był zakład swój porzucić. W r. 1852 oskarżony o tóż samo, skazany został na więzienie, w którém też wkrótce potém życie zakończył (Luty 1853). Napisał „*Modlitwy pobożne i pieśni święte*“; „*Epitome błogosławionego kościoła*“; „*Tryb życia człowieka pobożnego*“ i „*Teletai*“ (modlitwy, w narzeczu st. doryckiém). Wszystkie dzieła K. odznaczają się duchem przeciwnym chrześcijanizmowi, który przebija się szczególniéj w ostatnim.

Kairwan, Kirwan, miasto w Tunisie, o 7 mil od morza odległe; ma 15,000 m., mnóstwo meczetów (pomiędzy któremi wielki meczet Okba) i kaplic świętych, obszerny handel i liczne fabryki. Za czasów Aglabitów, Fatymidów i Zeirytów było znakomitém miastem pod względem religijnym i politycznym; dzisiaj uważane jest za miasto święte.

Kaisarieh, miasto w Azyi Mniejszéj, nad rz. Erdżisz-Dagh i Karasu; rezydencyja baszy tureckiego, ma 30,000 m. Jest to starożytna Cezareja w Kappadocyi.

Kaiserfeld (Maurycy von), mąż stanu austryjacki, ur. 1811 w Pettau w Sztyryi. Ukończywszy studyja prawne, zajmował się gospodarstwem. W 1849 był członkiem zgromadzenia narodowego w Frankfurcie. Za ministeryjum Belcredi'ego (ob.) wybrany do sejmu prowincyjonalnego sztyryjskiego, zwalczał rządy tego męża stanu. Za piérwszego parlamentarnego ministeryjum (1867) został prezesem izby deputowanych, którym był także 1869—70. Celując wymową, występuje zawsze jako jeden z najzdolniejszych przywódców stronnictwa wiernokonstytucyjnego, nieprzyjaznego systemowi federacyjnemu, pożądanemu przez Słowian.

Kaiserslautern, miasto w Palatynacie bawarskim, położone w górach Czarnego Lasu, nad rz. Lauter; ma 15,100 m., rozmaite zakłady naukowe, górnicze i hutnicze i prowadzi znaczny handel owocami.

Kaiserstuhl, odosobnione pasmo gór w badeńskim obwodzie Wyższego Renu, składające się z około 50 wierzchołków, na przestrzeni 4 mil długości i 2 mil szerokości; przeplatane dolinami, łąkami i winnicami. Najwyższą górę stanowi w niém właściwy *Kaiserstuhl* albo *Todtenkopf*, mająca 1,756 stóp wysokości.

Kaiserwald, pasmo gór w stronie północno-zachodniéj Czech, łączące się z północno-wschodnim łańcuchem Lasu Czeskiego. Najwyższy jego wierzchołek Neunberg, ma 3,000 st. wysokości.

Kaitak, Kajtago-Tabasarański okrąg, w połud. Dagestanie, nad morzem Kaspijskiém, liczy około 42,000 lud. na 2,756 w. kw. Do r. 1820 niepodległy; w tym zaś roku Adel-chan przyjął poddaństwo rossyjskie, wkrótce jednak się przeniewierzył i uciekł do Awaryi; okoliczność ta dała powód do zniesienia chaństwa. Powiérzchnia w ogóle górzysta i tylko pobrzeże m. Kaspijskiego pokryte polami i ogrodami.

Kajana, rzeka w gub. uleaborskiéj w Finlandyi, wpadająca do jeziora Uleotrésk, długa około 200 w.; dla żeglugi z powodu progów i wodospadów niebezpieczna.

Kajana, m. pow. w gub. uleaborskiéj, nad rz. Kajaną, 660 m.— *Kajański powiat*, najbardziéj górzysty z pow. gub. uleaborskiéj, przerznięty górami Maanselka; mnóstwo jezior, ma na 20,200 w. kw. 36,300 m. Większa część powiatu pokryta lasami; rolnictwo z powodu piasczystego gruntu w nędznym stanie, wyżéj stoi hodowla bydła i przemysł leśny.

Kajbałowie, naród pochodzenia tureckiego, mieszkający w minusińskim okręgu gub. tomskiéj, przy źródłach rz. Jeniseja, blisko stoków gór Sajańskich, uważa się za piérwotnych mieszkańców stepu Kajbalskiego; trudnią się rolnictwem, hodowlą bydła i łowem zwierząt.—*Kajbalski step*, jest przedłużenie stepu Sagajskiego; górzysty, pokryty trawą.

Kajdanow (Jan), historyk rossyjski, † po 1850; historyi uczył się w Getyndze u Heerena, następnie profesor historyi w liceum aleksandrowskiém w Carskiém Siole. Wydał wiele podręczników do historyi, dawniéj powszechnie używanych, dziś zupełnie zapomnianych, jako to: „*Rukowodstwo k wseobszczéj istoryi*“ (przekład polski Rogalskiego, 3 wydanie, 3 t., Wilno 1845—6; oraz Bętkowskiego, 3 t., Warsz. 1825); „*Kratkoje naczertanije wsieobszczej istorii*“ (przekład Frańc. Zatorskiego, 7 wyd. Warszawa 1854); „*Rukowodstwo k ruskoj istorii*“; „*Dipłomacja rossijskago gosudarstwa*“ i in.

Kajeputowy olejek, związek węgla, wodoru i tlenu, jestto ciecz przezroczysta, przed oczyszczeniem zielonawa, lotna. K. zapachem zbliża się do kamfory. W medycynie rzadko używany, działa pobudzająco jak kamfora. Otrzymuje się z liści i gałęzi czarnobilu (ob.).

Kajetan (św.), ur. w Wicencyi w Lombardyi 1480, potomek hrabiowskiéj rodziny wenecyjańskiéj, studyjował prawo; odznaczał się od młodości gorącą pobożnością, tak, że zjednał sobie miano świętego; protonotaryjusz apostolski, po zgonie papieża Julijusza II złożył urząd, powrócił do rodzinnego miasta i został członkiem bractwa ś. Hieronima. Następnie przeniósł się do Wenecyi, a stąd do Rzymu, gdzie wspólnie z Janem Piotrem Caraffa założył zgromadzenie kleryków regularnych, zwanych teatynami. † jako przełożony takiegoż klasztoru w Neapolu r. 1547. Kanonizowany 1671. Kościół obchodzi jego pamiątkę 7 Sierpnia.

Kajetan, właściwie *Tomasz de Vio*, ur. 1469 lub 1470 w Gaecie, † 1534 w Rzymie; 1484 wstąpił do zakonu dominikanów, których został generałem 1508, następnie biskupem Palermo, a 1517 kardynałem. Wysłany 1518 przez papieża Leona X do Niemiec jako legat, ażeby stany niemieckie, zebrane na sejmie w Augsburgu, zachęcić do wojny przeciwko Turkom, i zarazem żeby zgnieść naukę Lutra i jego jeżeli można uwięzić; co gdy do niczego nie doprowadziło i K. napróżno żądał od kurfirszta saskiego wydania Lutra, powrócił do Rzymu i 1519 został arcybiskupem Gaety. W r. 1522 wysłany jako legat do Węgier, zajął się naukami i gorliwie badał Pismo św.—Wydał kilka obszernych pism scholastycznych, egzegetycznych i odnoszących się do prawa kościelnego; ważniejsze z nich „*Commentar. in Summam Thomae*“ (Wenecyja 1514, 1518).

„De potestate papae“; *„De comparatione papae et concilii“* i in.

Kajetanów, wieś rządowa o $1\frac{1}{2}$ mili od Kielc, a 23 wiorst od Chęcin, w gub. i pow. kieleckim; ma pod powierzchnią ziemi urodzajnéj kopalnię marmuru czarnego (ob. *Bib. Warsz.* 1852 II 64).

Kajman, ob. Krokodyl.

Kajnardżi albo *Kuczuk-Kajnardżi*, miasteczko w Bułgaryi, niedaleko Sylistryi, pamiętne pokojem, zawartym przez Katarzynę II z Portą Ottomańską 21 Lipca 1774, którym zakończoną została 2 wojna turecka Katarzyny II.

Kajre, jezioro w gub. kowieńskiéj, pow. szawelskim, na wschód m. Szawle, długie $\frac{3}{4}$, szerokie $\frac{1}{4}$ wiorsty; przyjmuje od północnéj strony błotnisty strumień Szyładis.

Kajsarow (Andrzéj), autor rossyjski, ur. 1783; najprzód sztabs-kapitan, potém uczeń uniwersytetu w Getyndze, gdzie otrzymał stopień doktora. Po powrocie do kraju, został profesorem literatury rossyjskiéj w uniwersytecie dorpackim, lecz w r. 1812 znowu wstąpił do wojska i poległ w bitwie pod Haynau 15 Maja 1813. Wydał *„Versuch einer slavischen Mythologie in alphabethischer Ordnung“* (1803) i in.

Kajsiewicz (Hieronim), znakomity kaznodzieja polski, ur. w Augustowskiém; nauki odbywał na uniwersytecie warszawskiém, następnie służył wojskowo. Po roku 1831 wyszedł za granicę, wyświęcony w Rzymie na kapłana, był proboszczem kościoła św. Klaudyjusza, następnie przełożonym zgromadzenia zmartwychwstańców, ostatnio przebywał w Galicyi, gdzie † 1873. Oprócz utworów poetycznych, jak: *„Sonety“* (Paryż 1833) i *„Nunc dimittas domine“* (t., 1836), oraz wielu mów przygodnych i pogrzebowych, wydał *„Kazania na niektóre niedziele i święta“* (3 zeszyty, Paryż 1845 i Wrocław 1848); *„Mowy i kazania przygodne, nekrologi“* (2 t., Berlin 1871); *„Rozmyślania o męce Chrystusa Pana i t. d.“* (Berlin 1852); *„Dzieje błog. ojca Andrzeja Bobolí“* (Paryż 1854) i in.

Kajus lub **Gajus** (św.), ur. w Salone w Dalmacyi, krewny cesarza Dyjoklecyjana, papież od 283 do 296, wiadomości o jego życiu, czynach i śmierci są niepewne. Kościół obchodzi jego pamiątkę 22 Kwiet.

Kajzer (Mikołaj), Bawarczyk, minijaturzysta, przybył do Warszawy za czasów Stanisława Augusta i, jako biegły geometra, otrzymał patent na geometrę rządowego; † 1829, mając lat 78. Ważniejsze jego prace malarskie są: *Pałac Łazienkowski*, *Posąg Jana III* i *Arkadyja*.

Kakadu, ob. Papuga.

Kakao, sąto nasiona niektórych gatunków rodzaju *kakaowca* (*Theobroma*), należącego do rodziny zatwarowatych (łykoszowych). Z kilku gatunków dostarczających K. najważniejszym jest *T. cacao*; jestto drzewo dorastające 20 — 40 stóp, lecz stosunkowo cieńkie; kora gładka, rudo cynamonowa, drewno białe i lekkie, liście podługowate, kwiaty cytrynowo-żółte, owoce podłużne, rowkowane, brudno-cytrynowe, o skórce drzewiasto skórzastéj, w białawym miaździe mieszczące liczne nasiona, podłużnie jajowate, pół do jednego cala długie, ciemno brunatne. Drzewo to właściwe jest Ameryce środkowéj, zwykle rośnie samotnie i rzadko tworzy małe lasy, gdzie w wielu miejscach jest uprawiane, lecz uprawa jego jest bardzo trudna. Najlepszego K. dostarcza Guatemala. Piérwsze owoce ukazują się po 4 latach, ale drzewo wydaje je aż do 30—50 roku. W plantacyjach owoce dojrzałe się otwiérają, nasiona oddzielają się od miażdżu i suszą na piasku; w nocy zsypują się na kupy i pokrywają liśćmi, po czém następuje żywa fermentacyja; obecnie suszą się często w cieple sztucznem; w niektórych miejscach zakopują się na kilka dni. Tak troskliwie przyrządzone nasiona zowią się odleżałemi i mogą być poznane po pokrywającym je pyle, gdy nasiona z drzew dzikich, nieodleżałe, mają łupinę żółtą, błyszczącą. Przy suszeniu tracą połowę swéj wagi i smak gorzki. Z popiołu łupin owoców kakaowych otrzymuje sią potaż; z miażdżu Indyjanie przyrządzają napój. Z różnych gatunków handlowych K. najlepsze są *sokonuska*, *esmeralda*, *marakaibo* i t. d., z nieodleżałych najlepszym gatunkiem jest *maranham*. Nasiona te składają się z powłók nasiennych i zarodka. Według Mitscherlicha K. z Guayaquil zawiéra w 100 częściach: tłuszczu 45—49, mączki 14—18, cukru grudkowego 0,34, krystalicznego 0,26, błonnika 5,8, barwnika 3,5—5, ciał białkowatych 13—18, teobrominy 1,2—1,5, popiołu 3,5, wody 5,6—6,3. K. używa się głównie do wyrobu czekolady (ob.), prażone tylko i roztarte na masę, jako masa kakaowa, używaném jest w miejsce kawy; łupiny nasion prażonych zawiérają nieco teobrominy i również używane są na napój czekoladowy. Przez wyciskanie nasion prażonych i sproszkowanych otrzymuje się tłuszcz, *masło kakaowe*; zupełnie czyste może być otrzymane przez wyciągnięcie eterem. Jest ono blado-żółte, woni przyjemnéj, topi się przy 29°,5 C., i bardzo trudno jełczeje; używa się do maści, mydła kakaowego. Gdy Hiszpanie przybyli do Meksyku K. było tam w wielkiém poważaniu, do Europy sprowadzono je po raz piérwszy w 15 w. W r. 1859 sprowadzono do Europy 32—34 milijonów funtów; najwięcéj K. używa Hiszpanija i Francyja.

Kakodyl $(CH_3)_2$ As, czyli arsenodwumetyl, rodnik chemiczny, złożony z metylu i arsenu; jestto ciecz bezbarwna, jasna jak woda, silnie łamiąca światło, wrząca przy 170°, a w 6° krzepnąca na masę podobną do lodu; wszystkie związki K. posiadają woń bardzo przykrą, skąd nazwa (*kakos*—zły, *odein*—wonieć). *Tlenek* K. stanowi *alkarsin* (ob.), mający własności zasadowe, wyżéj utleniony przechodzi w *kwas kakodylowy* (*alkargen*). K. i jego związki mają własności trujące.

Kakofonija (z greck.), złe i niemiłe brzmienie w muzyce, przeciwne eufonii; wadliwa wymowa, niestrojność instrumentów, i t. p.

Kaktus ob. Kaktusowate.

Kaktusowate (*Cacteae*), rodzina roślin dwuliściennych, odznaczająca się dziwnemi kształtami wśród całéj roślinności. Sąto rośliny mięsiste; liście żadne, lub zastąpione łuskami, włosami lub kolca-

ni. Kwiaty dwupłciowe, kielich zrosły z zawiązkiem owocowym, korona wielopłatkowa, pręciki liczne, zawiązek jednokomórkowy, o licznych zalążkach; owoc jagoda mięsista. K. żyją głównie w okolicach zwrotnikowych nowego lądu, napotykają się też w Europie płd., Chinach i Afryce. Roślina ta dostarcza wiele gatunków ozdobnych, poszukiwanych z powodu swych form dziwacznych. Własności ich są małéj wagi. Mięsista i soczysta ich tkanka wydaje sok wodny, stąd wartość ich dla podróżników w puszczach; wiele z nich wydaje owoce jadalne, które wszakże dojrzewać muszą pod słońcem zwrotnikowém. Pomimo soczystości pień niektórych przechodzi w drewno trwałe i lekkie, znajdujące zastosowanie. Linneusz przyjmował jeden tylko rodzaj *Kaktus*, obecnie rozbity na kilka rodzajów, jak *Mammilaria*, *Melocactus*, *Echinocactus*, *Cereus*, *Opuntia*, *Pereskia*, *Pilocerus*, *Rhipsalis*, z których ważniejsze opisane są pod właściwemi nazwami.

Kakus, pasterz italski, skradłszy Herkulesowi część jego wołów, został przez niego po krótkiéj walce zabity.

Kalabar, kraj nadbrzeżny w Afryce, leżący pomiędzy rzekami Bonny i Joliba od wschodu, a rzeką Biafra i zatoką t. n. od zachodu. Mieszkańcy tutejsi są dosyć ucywilizowani, składają dwa królestwa: Starego i Nowego Kalabaru i mówią językiem Quoa.

Kalabryja, półwysep we Włoszech, tworzący południowo-zachodnię kończynę dawniejszego królestwa Neapolu, morzem Tyreńskiém i Jońskiém oblany, ma 313 mil kw. i 1,152.000 m. Jestto kraina górzysta, mająca wiele dolin, częstokroć przerzniętych krótkiemi, ale gwałtownie spadającemi rzekami. Klimat tutejszy, przyjemny i łagodny, chwalili już starożytni. Grzbiet Apeninów, pokryty jest pięknemi lasami świerkowemi, sosnowemi, jarzębiną i kaliną. Rosną tu także dęby i jawory, kasztan, orzechy, aloesy, figi, jesiony, dające mannę kalabryjską, czarny daktyl; wino i oliwa. Znane są i chwalone konie i owce, a także bydło kalabryjskie. Kopalnie dostarczają wiele minerałów i miedzi. Mieszkańcy są przesądni, zabobonni, ciemni, skłonni do pieniactwa i rozboju. — Kalabryja dzieli się na 3 prowincyj, jakoto: *Calabria ulteriore I*, z miastem głównem Reggio, *Calabria ulteriore II*, z miastem głównem Catanzaro i wrzeszcie *Calabria citeriore*, z m. Cosenza.

Kalafijor, ob. Kapusta.

Kalafonija, ob. Kolofonijum.

Kalahari, wielka pustynia we wnętrzu południowéj Afryki, ciągnie się od południowych brzegów jeziora Ngami do rzeki Pomarańczowéj (Oranje), pomiędzy krajami Wielka Namaqua na zachodzie i Beczuan na wschodzie. Zamieszkała jest przez Buszmanów i przez lud zwany *Kalahari*, pokrewny Hotentotom.

Kalaina, stop metaliczny, złożony ze 126 części ołowiu, 17½ cyny, 1¼ miedzi i śladów cynku, używa się przez Chińczyków na cieńkie listki, któremi wykładają skrzynie z herbatą.

Kalais i Zetes, skrzydlaci synowie Boreasza, współuczestnicy wyprawy Argonautów i obrońcy Fineusza przeciwko Harpijom; zostali zabici przez Heraklesa.

Kalama, w starożytności Thyamus, rzeka w Epirze, bierze początek na krańcu równiny Janina i wpada do morza Jońskiego.

Kalamis, rzeźbiarz grecki, żyjący w V w. prz. Chr.; najważniejszemi jego dziełami są: *Rydwan tryjumfalny*, zaprzężony w dziwnéj piękności rumaki, *Apollo śpiżowy* i *Asklepios*, wyrobiony ze złota i kości słoniowéj (dla miasta Sycyjonu).

Kalamity (*Calamitae*), skamieniałości roślinne, napotykane w pokładach paleozoicznych, głównie w górotworze węgla kamiennego; przypominają one skrzypy nasze, ale były to drzewa, może piérwsze na ziemi. Zdaje się, że posiadają ślady korzeni powietrznych i łusk, wskazujących liście niewykształcone; wnętrze pnia było puste.

Kalarepa ob. Kapusta.

Kalasanty właściwie *Calasanza* (Józef, św.), ur. 1556 w Arragonii. Po ukończeniu studyjów uniwersyteckich zyskał przyjaźń kardynała Marka Ant. Colonny; szczególną zaś wziętość u ludu rzymskiego zyskał przez to, że podczas morowego powietrza, panującego w Rzymie, opiekował się osierociałemi dziećmi, kształcąc je w pobożności i naukach. Gdy liczba uczniów wzrastała i K. niemógł sam podołać wszystkiemu, połączył się z trzema towarzyszami i został w 28 roku życia księdzem; w tym stanie odznaczał się nadzwyczajnemi cnotami chrześcijańskiemi. Mianowany oficyjałem urgeleńskim, udał się 1592 do Rzymu, otworzył szkołę pobożną przy kościele ś. Doroty za Tybrem. W r. 1600 przeniósł się do Rzymu i tu za przyzwoleniem papieża Pawła V założył kongregacyję księży świeckich, nazwaną paulińską ubogich Matki B., którą papież Grzegórz XV zamienił 1622 w zgromadzenie szkół pobożnych (*Scholarum Piarum*), znane u nas pod nazwą *pijarów* (ob.), którego K. został piérwszym generałem; † 1648. Kanonizowany 1767. Kościół obchodzi jego pamiątkę 4 Lipca.

Kalatówka, skała wapienna na przedgórzu Tatrowem; u jéj stóp wytryska źródło Białego Dunajca na wysokości 3,481 stóp nad powierzchnią morza.

Kalatus, naczynie gliniane do mleka lub wina, używane przez Greków i Rzymian przy uroczystościach na cześć Bachusa i Cerery tudzież innych bóstw pogańskich.

Kalauria, Kalaurea, wyspa w zatoce Sarońskiéj, naprzeciwko miasto Tregene; niegdyś była tu świątynia Pozeidona, w pobliżu któréj Demostenes śmierć sobie zadał.

Kalcescencyja. Jak fosforescencyja (ob.) powstawać ma przez ogrzewanie, tak też, sądził Emsmann (1859), że może powstawać odjemna fluorescencyja (ob.), t. j. że jeżeli promienie ciepła ciemnego padają na ciało, to przez podwyższenie prędkości drgania tych promieni może powstawać zjawisko światła. Tyndall i Akin (1864) okazali, że jeżeli światło elektryczne przepuścimy przez roztwór jo-

du, tak że przezeń przejdą tylko promienie ciemne, pozaczérwone, to cieńka blacha platynowa, kawałki węgla i t. d., umieszczone w tych promieniach ciemnych, zaczynają świecić. Zjawisko to nazwał Tyndall *Kalorescencyją*, Akin zaś **K.** Zjawiska jednak tego, jak to zaważył Bohn (1867) nie można uważać za odjemną fluorescencyją, gdyż fluorescencyja zaczyna się i kończy z insolacyją, gdy tymczasem te zjawiska późniéj się zaczynają i późniéj kończą, dla tego téż stosowna dla tych zjawisk zachować oddzielnie nazwisko **K.** Fluorescencyi odjemnéj w ścisłém znaczeniu dotąd nie wykazano.

Kalchas, syn Testora z Myceny, czy téż z Megary, słynny wróżbita grecki w wojsku Agamemnona, przepowiedział czas trwania wojny i zwiastował Hellenom pod Troją gniew Apollina; † ze zgryzoty, ponieważ przewyższył go w sztuce wieszczbiarskiéj Mopsos. Na pagórku Drion w Apulii miał zbudowaną kaplicę, miejsce wyroczni, gdzie zasięgający jego rady, otrzymywali odpowiedź, zasypiając na skórze poświęconego mu barana.

Kalckreuth (Fryderyk Adolf, hrabia von), feldmarszałek pruski, ur. 1737 w Sottershausen pod Sangerhausen, † 1818. Wszedł 1752 do służby pruskiéj, w któréj za wielokrotne odznaczenie się wyniesiony został 1788 do godności hrabiowskiéj. Czynny brał udział w wojnie przeciwko rzeczypospolitéj francuskiéj; 1806 dowodził odwrotem wojsk pruskich z pod Jeny, 1807 bronił Gdańska, poczém mianowany feldmarszałkiem, zawarł 25 Czerwca zawieszenie broni w Tylży pomiędzy Francyją i Prusami, a następnie pokój z Talleyrandem. W r. 1810 i 1814 był gubernatorem Berlina.—Z dwu jego synów, hrabia *Fryderyk Kalckreuth*, ur. 1790 r., dał się poznać swemi „*Dramatische Dichtungen*“ (2 t., Lipsk 1825). Synowiec poprzedniego hr. *Stanisław Kalckreuth*, ur. 1820, jest profesorem malarstwa krajobrazów i dyrektorem szkoły sztuk pięknych w Wejmarze.

Kalcynacyja, zwapnienie, dawniejsza nazwa utlenienia metali przez wyżarzanie ich na powietrzu, czyli, według wyrażenia dawnych chemików, zamiana metali w wapna metaliczne. Następnie nazwano **K.** i wyżarzanie innych substancyj i w tém znaczeniu dziś jeszcze używa się tego wyrazu przy odwodnianiu boraksu, witryjolu żelaznego, fabrykacyi potażu i t. d. Właściwie **K.** jest jednoznaczną z prażeniem, wypalaniem.

Kaleb, syn Jefuma, z pokolenia Judy, był jednym z dwunastu mężów, wysłanych przez Mojżesza celem zbadania ziemi Chananejskiéj. Spełniwszy chlubnie swoje zadanie, on jeden wraz z Jozuem, z tych wszystkich co wyśli z Egiptu, wszedł do ziemi obiecanéj na czele ludu izraelskiego i tu otrzymał w dziale ziemię Hebron, którą zdobył sobie na pokoleniu Enak.

Kaledończycy ob. Kaledonija.

Kaledonija, tak nazywała się u Rzymian wyżyna Szkocka na półn. od zatok Clyde i Forth, między któremi wódz rzymski Gnejus Agricola utworzył krańcową granicę rzymskiéj prowincyi Britania. Mieszkańcy téj krainy, *Kaledończykowie*, należeli do szczepu celtyckiego a resztki ich przechowały się do dzisiaj w plemieniu Gaelów czyli góralów Szkockich. Od ich napadów nie mógł trwale zabezpieczyć Brytanii Septymijusz Severus na początku III w. Od IV w. miasto dawnéj nazwy Kaledończyków występuje miano *Piktów*, którzy byli jednak tym samym narodem. Z nimi połączyli się *Szkoci*, wzmiankowani po raz piérwszy w II połowie IV w. Przeciw rozbójniczym napaściom obu tych narodów zawezwali opuszczeni przez Rzymian Brytowie w V w. Saksonów. Państwo Piktów zburzyli 839 r. Szkoci i utworzyli własne państwo, które obejmowało całą dzisiejszą Szkocyję (ob.).

Kaledoński kanał, nazwa kanału przerzynającego szkockie hrabstwo Inverness, długiego $60^1/_2$ mil ang., kończącego się pod fortem William i łączącego tym sposobem morze Północne z oceanem Atlantyckim. Kanał ten przez 18 lat budowany, został otworzony 2 Paźdz. 1822; przecięty jest 18 szluzami głównemi i posiada w dwu swoich krańcowych punktach obszerne porty warowne.

Kaledońskie morze albo **Minsh**, stanowi część oceanu Atlantyckiego oddzielającego wyspy Hebrydy od Szkocyi.

Kalejdofon, przyrząd podany przez Wheatstone'a (1827), składa się z pręta walcowego, utwierdzonego w jednym końcu na desce, w drugim dźwigającego guzik metaliczny. Jeżeli pręt zostanie wprawiony w drganie, a promień światła pada na guzik, to droga, jaką opisuje koniec pręta, przedstawia się w postaci jasnéj linii. Przyrząd ten posłużyć może przeto do uwidocznienia drgań pręta.

Kalejdoskop (z grec. *kalos* piękny, *eidos* postać, *skopeo* patrzę), przyrząd podany przez Brewstera 1817, a polegający na prawach odbijania się światła; składa się on z dwu płaskich, prostokątnych zwierciadełek, pochylonych pod kątem zwykle 60° i osadzonych w rurce wewnątrz uczernionéj. Rura zamknięta jest z jednéj strony krążkiem, w którym znajduje się otwór do patrzenia; z drugiéj zaś dwoma krążkami szklanemi, oddalonemi nieco między sobą, a w przestrzeń między niemi zawartą sypie się kawałki szkła różnobarwnego, skrawki pióra, nasionka i t. p. Jeżeli przez opowiedziany wyżéj otwór, patrzymy wewnątrz **K.** widzimy figurę, utworzoną przez ciałka barwne, uwielokrotnioną przez odbicie w zwierciadłach (ob.) pochylonych, tak że tworzy się foremna gwiazda; za każdym wstrząśnieniem zmienia się położenie ciałek i otrzymujemy obraz zgoła odmienny; z powodu tego bogactwa kształtów **K.** jest bardzo ulubioną zabawką. Jeżeli użyjemy trzech zwierciadeł, to zamiast pola widzenia kołowego otrzymamy płaszczyznę, rozciągającą się na wszystkie strony. **K.** pod względem technicznym użyty być może do podawania wzorów na desenie, kształt gwiazd jednak jest zbyt jednostajny. Korzystną pod tym względem zmianę nadał mu Emsmann, połączywszy z nim drugą rurę, rozszerzającą się stopniowo i zawiérającą przy końcu ku oku zwróconym szkło wielościenne, przez co bogactwo kształtów znacznie się zwiększa; przyrząd ten zwany jest *typoskopem* (por. *Dziennik po-*

Mech. Dinglera tom. 163, str. 434). Podobne obrazy jak w K. otrzymuje się w najprostszy sposób za pomocą dwu zwierciadeł, stykających się brzegiem i tworzących jakikolwiek kąt, ustawionych pionowo, jeżeli między niemi umieścimy jakikolwiek przedmiot, np. nitkę jedwabną skręconą; przyrząd ten *debuskop* (*karloskop*, *episkop*), podany przez Debusa 1860, przedstawia tę korzyść, że można zmieniać kąt pochylenia zwierciadeł, a tém samém i liczbę wielokrotnych odbić w tych zwierciadłach.

Kalenberg, księstwo w pruskiéj prowincyi hanowerskiéj, obejmuje $48^1/_2$ mil kw., z ludnoś. 190,000, któréj głównym środkiem utrzymania jest rolnictwo i hodowla bydła.

Kalendarskie znaki, *astronomiczne znaki*, sąto figury przyjęte dla skróconego oznaczenia przedmiotów astronomicznych i które przeszły do kalendarzy. Najpospolitsze są na oznaczenie słońca, księżyca i planet,—a zarazem i dni tygodnia: ☉ słońce, niedziela, ☽ księżyc, poniedziałek, ☿ Merkury, środa, ♀ Wenus, piątek, ♁ ziemia, ♂ Mars, wtorek, ♃ Jowisz, czwartek, ♄ Saturn, sobota, ♅ Uran. Dla 12 znaków zwierzyńcowych: ♈ baran, ♉ byk, ♊ bliźnięta, ♋ rak, ♌ lew, ♍ panna, ♎ waga, ♏ niedźwiadek, ♐ strzelec, ♑ koziorożec, ♒ wodnik, ♓ ryby. Dla odmian księżyca: ○ nów, ☽ pierwsza kwadra ☍ pełnia ☾ druga kwadra. Planety małe oznaczają się liczbami otoczonemi kółkiem, a wskazującemi porządek ich odkrycia, jak (1) Astrea, (2) Heba, (100) Hekate i t. d. Kalendarze właściwie astronomiczne używają innych jeszcze znaków, jak *A R* wznoszenie proste, *δ* zboczenie, *L*dł ugość średnia, *a* połowa osi wielkiéj i in.

Kalendarz (z łacin. *Calendae*), podział czasu na pewne peryjody. Potrzeba podobnego podziału dała się uczuć już w czasach bardzo dawnych; z powodu, że najbardziéj uderzające zjawiska peryjodyczne niebieskie są odmiany księżyca, wprowadzono najpiérw miesiące o 29 lub 30 dniach, po czém dopiéro nastąpił podział czasu na lata, odpowiadające czasowi obrotu ziemi około słońca. U Egipcyjan K. polegał na biegu pozornym słońca, u Arabów na biegu księżyca, u Greków na biegu księżyca i słońca. W obec trudności, jakie towarzyszą ścisłemu oznaczeniu miejsca słońca na niebie, łatwo pojąć, że starożytni nie znali dokładnie długości roku, a w skutek tego, początek roku z biegiem czasu przypadać musiał w różnych porach roku. Wielką zasługę koło poprawy K. zjednał sobie Julijusz Cezar. Prace Sozygenesa i M. Flawijusza, przedsięwzięte z jego polecenia, pozwoliły przyjąć dla uregulowania roku proste prawidło, polegające na wtrącaniu dnia przybyszowego co 4 lata. Długość roku przyjęto tu na $365^1/_4$ dni. Ale że wartość ta jest téż tylko przybliżona, to z biegiem czasu rachuba według tego K. *julijańskiego* musiała odstąpić od istotnego stanu zjawisk niebieskich. Wszakże minęło przeszło 15 wieków, zanim usunięto tę, coraz wzrastającą niezgodność. Grzegórz XIII mianowicie polecił Aloizemu Lilli z Werony przygotowanie planu reformy; projekt ten, oparty na zasadach poprzednio podanych przez Marcina z Olkusza, rozpatrywany był przez specyjalną komisyję, i zgodzono się wziąść za podstawę rok oznaczonéj średniéj długości i przyjęto na długość roku wartość podaną przez zwierzchnika synagogi w Toledzie, Rabi Izaaka Aben Sida w tabelach alfonsowych, mianowicie 365 dni, 5 godzin, 49 minut, 16 sek. Długość ta od julijańskiéj mniejszą jest o 10 min., 40 sek., która to różnica w ciągu 134 lat wydaje cały dzień. Zgodzono się nadto, aby na przyszłość zachować ten sam stosunek między datą kalendarza a stanem nieba, jaki zachodził w 325 r. po Chr., w czasie soboru Nicejskiego. Wtedy porównanie dnia z nocą wiosenne przypadało 21 Marca, postanowiono przeto, aby to miało miejsce stale i w przyszłości, dla tego było przedewszystkiém koniecznem wytrącić 10 dni, o które data K. julijańskiego różniła się od istotnego położenia słońca. Grzegórz XIII rozporządził, aby po 4 Października tego roku liczono bezpośrednio 15 Paźd. Aby jednak punk równonocny wiosenny i nadal pozostawał niezmiennym, postanowiono, że w ciągu 4 wieków wypadną 3 dni przestępne, tak że lata setne (kończące wiek) nie będą przestępnemi, jeżeli liczba setek nie będzie podzielną przez 4, chociaż są latami czwartemi—tak, według tego rozporządzenia rok 1600 był przestępnym, lata zaś 1700 1800 nie były przestępnemi, również jak i rok 1900 nim nie będzie, a dopiero rok 2000. K. gregoryjański na dzień oznaczony wprowadzonym został tylko we Włoszech, Hispanii i Portugalii, we Francyi we dwa miesiące późniéj, w katolickiéj części Niemiec, Szwajcaryi i Niderlandów w 1583, w Polsce w 1586, w Węgrzech w 1587. Kraje protestanckie Niemiec przyjęły ten kalendarz jako „poprawiony“ w 1699, w tymże czasie Danija i pozostała Szwajcaryja i Niderlandy, Anglija w 1752, Szwecyja w 1753 r. K. *dawnego stylu* dotąd używanym jest tylko w Rossyi i w ogóle u wyznawców kościoła greckiego, i obecnie względem K. *nowego stylu* odstępuje o dni 12. Atoli i K. gregoryjański nie zupełnie jest zgodnym ze słońcem, gdyż poprawka ta nie odpowiada zupełnie wyżéj podanéj długości roku z tablic alfonsowych, ale rokowi o 365 d. 5 god., 49 min. i 12 sek., co w ciągu 3371, 6 lat znowu wywoła różnicę 1 dnia, czemu będzie można zaradzić np. przez wytrącanie dnia przybyszowego co lat 4000 i t. d. W ostatnich latach Leverrier okazał, że średnia długość roku zwrotnikowego w peryjodzie 30,000 lat jest 365 d., 5 g., 48 m., 45 sek., na téj zasadzie można ułożyć K. aż do 30,000 r. naszéj ery, tak że w ciągu tego czasu K. ten nie wpadnie w niezgodność ze słońcem. W tym celu radzi Mädler, aby przyjąwszy jak dotąd, każdy czwarty rok za przestępny, wypuszczać dnie przestępne co lat 128; dogodniejszym jest jednak projekt Heisa, aby zachować K. gregoryjański, tylko co lat 3200 zamiast roku przestępnego brać rok zwyczajny.—K. *żydowski* jest b. zawiły. Miesiąc żydowski jest księżycowym i liczy dni 30 lub 29; rok zwyczajny ma 12 miesięcy; aby rok wyrównywać z biegiem słońca wtrąca się od czasu do czasu

miesiąc przybyszowy, tak że peryjod lat 19 obejmuje 7 takich lat przestępnych. Rok zwyczajny średni ma 354 dni, rok przestępny średni 384 dni, są i lata, mające o 1 dzień za wiele lub za mało, tak że K. żydowski ma sześciorakie lata: o 353, 354, 355, 383, 384, 385 dniach.—K. *mahometański* jest czysto księżycowy, o 12 miesiącach, naprzemian 29 i 30 dniowych. W peryjodzie lat 30 jest 11 przestępnych o 355 dniach, inne są zwyczajnemi o 354 d.—K. *rzeczypospolitéj francuskiéj* wprowadzony został postanowieniem konwencyi narodowéj z 5 Paźd. 1793 r., ale miał się rozpocząć już od porównania jesiennego 1792 r. Rok składał się z 12 miesięcy po 30 dni i 5 dni uzupełniających, lata przestępne wypadały według oddzielnego peryjodu. Zamiast tygodni przyjęto podział miesiąca na 3 dekady 10-dniowe. Nazwy miesiący, poczynając od 22 Września, są; *Vendemiaire*, *Brumaire*, *Frimaire*; *Nivôse*, *Ventôse*, *Pluviôse*; *Germinal*, *Floréal*, *Prairial*; *Messidor*, *Thermidor*, *Fructidor*; dzień 10 dekady był dniem spoczynku, dni uzupełniające roku, świętem republikańskiém. Porów. „Littrowa“ „*Kalendariographie*“ (Wiedeń 1828), Smoleńca „*Paschalija chrześcijańska t. j. o K. chrześcijańskich i obrachowaniu dnia wielkanocnego*“ (Warsz. 1860), Baranowskiego „*O K.*“ w *Kalendarzu obserwatoryjum Warsz.* za r. 1860, Centnerszwera „*O K. żydowskim*“ w *Kalendarzu dla Izraelitów*, wydawanym przez J. Kramstücka za r. 1870. Najdawniejsze K. drukowane pochodzą z piérwszéj połowy w. XV; były one odbijane z form rzniętych na drzewie. W owych czasach słynęły w całéj Europie K. krakowskie, wydawane przez akademiję, z powodu przepowiedni astrologicznych. Najdawniejszy K. polski, znany tylko z urywku, jest z roku 1516, K. polskie zwane były wtedy *minucyjami*. Z początkiem XVIII w. zaczęto u nas wydawać kalendarzyki polityczne i w ogóle od tego już czasu K. zapełnione były ciekawemi artykułami historycznemi i politycznemi i wychodziły w wielu miastach polskich. Z K. obecnie wychodzących najwyżéj bezspornie stoją warszawskie, zwłaszcza K. Jaworskiego i Ungra.

Kalender, Kalander, zakon mnichów muzułmańskich w Turcyi i Persyi, którego założycielem był Arab hiszpański *Jussuf*, zwany *Endelussy* (Andaluzyjski); wygnany z zakonu *bektaszi*, a nie przyjęty do zakonu *mewlewi*, utworzył nowy zakon, nakazując mu nienawiść ku dwu wymienionym zakonom, życie z jałmużny, umartwienie ciała i t. d. Zakon ten słynął początkowo z cnoty i nadzwyczajnéj pobożności, lecz późniéj wyrodził się zupełnie i rozpusta, kradzieże, mordy i oszustwa zajęły miejsce zalecanych cnót. Nie zachowując żadnéj reguły, żyją wedle upodobania, nie mają przełożonych, włóczą się całemi bandami, oddając się rozbojom, gdy zwłaszcza znajdują się w przeważającéj liczbie, w przeciwnym razie udają pobożnych, starając się wzbudzić litość różnymi sposobami. Odziewają się kuso, często chodzą na pół nadzy. Stronią od związków małżeńskich i powinności rodzicielskich, nie unikając ich rozkoszy. Z przepisów Koranu najściślej zachowują obmywanie się, sądząc, że woda fizycznie, zarówno jak i moralnie oczyszcza. W Persyi zowią ich *Abdalach*, t. j. sługami bożymi, niechętnie jednak z nimi obcują. K. brali znaczny udział we wszystkich politycznych przewrotach Wschodu.

Kalendów bractwo (*fraternitas Calendarum*), założone w piérwszéj połowie XIII w., kwitło szczególniéj w XIV w.; celem jego było: zawiązywać i zachowywać pomiędzy członkami szczerą przyjaźń, godzić polubownie spory pomiędzy nimi, wspiérać się nawzajem w nieszczęściu rozkrzewiać chrześcijańskie obyczaje i karność, chować zmarłych braci i t. p. Członkami jego byli mężczyźni i kobiéty; ustawy swoje mieli zatwierdzane przez biskupów dyjecezyjalnych. W późniejszym czasie bractwa te odstąpiły od piérwotnego celu, a domy ich zamieniły się w miejsca zabaw, piwiarnie i szynkownie, aż nareszcie zupełnie upadły w XVI w.

Kalergis (Dymitr), generał grecki, ur. 1802 r. na wyspie Kandyi. Wychowany początkowo w Petersburgu, studyjował następnie medycynę w Wiedniu. Od 1821 walczył w wojnie o niepodległość Grecyi i niejednokrotnie się odznaczył męstwem. Uważany zawsze za wiernego stronnika Rossyi, działał jako przywódca partyi przyjaznéj temu mocarstwu i czynny miał udział w zaburzeniach wewnętrznych. Dowodząc jedną dywizyją kawaleryi w Atenach, przyłożył się najwięcéj do wykonania niekrwawéj rewolucyi 15 Wrześ. 1843, która jednak zawiodła nadzieje partyi rossyjskiéj (*Napistów*), skutkiem jéj bowiem wprowadzono konstytucyję. K. mianowany potém generałem i adjutantem króla, nie posiadał ani łaski dworu ani miłości ludu, tak że 1845 zrzekł się wszystkich godności i usunął na wyspę Korfu. Aresztowany chwilowo 1848, żył zdala od spraw publicznych aż do 1854 r., kiedy za wpływem Napoleona III objął tekę ministerstwa wojny i piastował ten urząd do Paźdz. 1855. W 1861 r. został posłem w Paryżu. † 1867 w Atenach.

Kaletka, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj, pow. sejneńskiem, gminie Sejny, zajmuje 2 morgi przestrzeni.

Kalewala, t. j. *kraina Kalewy* czyli Finlandyja, nazwisko fińskiéj epopei narodowéj. Poemat ten obejmuje wielką ilość pieśni, runami zwanych, składających się z 200, 500 do 700 ośmiozgłoskowych wiérszy, połączonych przez 2 lub 3 końcówki alliteracyjne. Pieśni te przez kilka wieków przechowywały się w ustném podaniu ludu fińskiego i jego piewców, wyłącznie podobno w prowincyi Karelii; poraz piérwszy zebrał je, uporządkował i wydał pod nazwą K. Lönnrot (Helsingf. 1825). Nowe wydanie (Helsingf. 1849), pomnożone prawie o połowę, obejmuje w 50 runach 22,800 wiérszy. Treścią tego eposu, bogato urozmaiconego epizodami, zwłaszcza pięknym cyklem pieśni o olbrzymie Kullervo, jest nieprzyjaźń między narodami Kalewal i Pohjoli, t. j. Finnami i Lapończykami (jakby Grecy i Trojanie Homerowi). Głównemi tematami powieści są: 1° zabiegi trzech bohaterów fińskich Väinömöinen, Ilmarinen i Lemminkäinen, synów Kalewy, o rękę pięknéj córki królowéj Pohjoli, 2° wykonanie za-

nanego przez nie uzdrawiającego skarbu Sampo, który został napowrót przez Finnów odebrany i zatopiony w morzu. Runy K. noszą piętno rzeczywistego eposu, takiéj czystości i prawdziwości, że chyba tylko serbskie pieśni narodowe mogą iść z niemi w porównie. Narodowe myty i podania ludu fińskiego o bohaterskich czasach najodleglejszéj epoki są źródłem, z którego tryska bogaty strumień piérwotnéj poezyi; mnóstwo charakterystycznych obrazów i poglądów nie tylko dają nam możność wejrzenia głębiéj w mało znane życie tego ludu, ale wskazują także na wspólność niezmiernie odległego pokrewieństwa z pojęciami mytycznemi innych, dziś całkiem odrębnych narodów. Jeżeli wyżéj ucywilizowani Finnowie przeciwstawiają się dzikim Lapończyków, jak bogowie północni bohaterom Jötnaheima, to Väinömöinen, główny bohater K., ognistą pieśnią przy wtórze kanteli (arfy) ożywiający, jak Orfeusz, martwą naturę, zdaje się odpowiadać niemieckiemu Wodanowi, gdy tymczasem Ilmarinen, artysta-kowal, twórca skarbu Sampo, przypomina greckiego Hefaistosa i skandynawskiego Völunda. Na język szwedzki tłumaczyli K. Castren (2 część. Helsingf. 1844) i Collun (Helsingf. 1865); na francuski Leonzon Le Duc (Paryż 1845), na niemiecki Schiefner (Helsingf. 1852). — Porów. Jak. Grimma „*Ueber das finn. Epos*“ w Höfera „*Zeitschrift für Wissenschaft der Sprache*“ (t. I, Berl. 1845); Cäsara „*Das finnische Volksepos K.*“ (Stuttgart 1862).

Kali, Kalijum, ob. Potas.

Kalibaszy, Kalibassy, Rumuni, przybyli z Wołoszczyzny, a mieszkający w Siedmiogrodzie w okolicy Branu (niem. Törzburg, w żupie braszowskiéj), w 10 osadach, na przestrzeni $1\frac{1}{2}$ mil. kw.

Kalibek, jezioro słone w północno-zachodniéj stronie stepu Kirgiz-Kajsackiego, ma 17 mil kw.; wpadają doń rzeki: Dżor-Koin, Tochtu-Syzasy i Dżaryk-Tasz. Brzegi niskie, pokryte skorupą soli. Dawniéj zbiérano tu wiele wybornéj soli, dzisiaj dobywanie utrudnione z powodu grzęskości gruntu.

Kaliber, średnica rury walca prostego, wydrążonego, jak np. w rurkach termometrycznych. Rurka mająca w całéj długości jednaką średnicę zowie się kalibryczną; ocenić to można przed wprowadzenie do rurki krótkiego słupka rtęci i przesuwanie go wzdłuż rurki; jeżeli słupek ten wszędzie zachowuje jednaką długość—rurka jest kalibryczną. Co do znaczenia K. w artyleryi ob. armata.

Kalicki (Bernard), historyk polski spółczesny, Galicyjanin, zamieszkały we Lwowie. Oprócz prac pomniejszych, zamieszczanych w różnych czasopismach, wydał osobno „*Zarysy historyczne*“ (Lwów 1869); „*Kwestyja ruska*“ (Lwów 1781); „*Opowiadania z dziejów Polski*“, część I *Epoka Piastowska* (Lwów 1871).

Kalidâsa, najznakomitszy poeta indyjski, żyjący podobno w I w. prz. Chr., na dworze króla Vikramâditja. Najlepszym jego utworem jest dramat: „*Sakuntala*“ (wyd. przez Böhtingka w Bonn 1842, tłumaczony na niemiecki przez Hirzla, Zürich 1833 i Lobedanza, Lipsk 1861, na franc. przez Chezy'ego, Paryż 1830, na polski (ale nie z oryginału) przez Grabowskiego, Warsz. 1863). Oprócz tego utworu, przez który stanął w szeregu największych poetów wszystkich czasów, napisał K. jeszcze dramat: „*Vikrama i Urvasi*“ (wydany przez Bollensteina, Petersb. 1846, po niemiecku przez Lobedanza, Lipsk 1861); komedyję intrygową: „*Mâlavikâ i Agnimitra*“ (wydaną przez Tullberga, Bonn 1840); epopeje: „*Raghu-vansa*“ (wyd. Stenzlera, Londyn 1832) i „*Kumâra-sambhâva*“ (wyd. Stenzlera, Lond. 1838), oraz poezyje liryczne „*Megha-dûta*“ (wyd. Gildenmeistera, Bonn 1841; po niemiecku przez M. Müllera, Królewiec 1847); „*Ritu-sanhâra*“ (wyd. z tłumaczeniem przez Bohlena, Lipsk 1840). Przypisują mu także, niewiadomo czy właściwie, epopeję „*Nalodaya*“.

Kalifat, ob. Kalifowie.

Kalifornija, tak się zwie olbrzymi pas ziemi, leżący na zachodniem pobrzeżu Ameryki północnéj, między 22° 52′ a 42° szr. płn. Cała ta przestrzeń dzieli się na dwie, wielce między sobą różniące się części, a mianowicie: Starą Kalifornię i Nową Kalifornię. *Stara* albo *Niższa Kalifornija* tworzy długi a wąski półwysep, graniczący na północ z Nową albo Wyższą Kalifornią, a oblany ze wschodu zatoką Kalifornijską, a z zachodu oceanem Wielkim, i stanowi osobne terytoryjum, należące do Meksyku. Cała ta przestrzeń ma około 2,780 mil kw. rozległości i tylko 21,400 m. Główne bogactwo stanowią kopalnie drogich kruszców, które jednak bardzo mało są eksploatowane. Stolicą jest miasteczko La Paz.—*Nowa* albo *Wyższa Kalifornija*, leży na północ od poprzedzającéj i rozciąga się aż do 42° płn. szer. Stanowi ona osobny stan, należący do związku Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj. Rozległości ma przeszło 8,000 mil kw. a 560,240 m., z których większa część, bo 499,420 białych, 49,310 Chińczyków, reszta Indyjan i kolorowych. Kraina ta przerznięta rzekami Rio Colorado, Rio Sacramento i San Joaquim, ma grunt przeważnie płaski. Na wschodzie jednak ciągnie się wysokie pasmo gór Sierra Nevada, dochodzące 15,000 stóp wysokości, a w pośrodku przechodzi łańcuch gór do 9,000 stóp wysoki. Klimat tutejszy jest bardzo zdrowy. Powietrze morskie i mgły miarkują upały, tak że średnia temperatura roczna dochodzi ledwie do + 10° R. Roślinność jest nader bujna i hojnie wynagradza trudy rolników. Tłuste i wielkie łąki sprzyjają hodowli bydła, a wielkie lasy dostarczają zwierzyny. Największe jednak bogactwo K. jest w ciałach kopalnych, a mianowicie w pokładach rodzimego złota. Kopalnie tego szlachetnego kruszcu odkrył przypadkiem w 1848 osiadły tutaj kapitan Sutter. Odkrycie to pościągało tu tysiące łaknących bogactw, którzy czynili nowe odkrycia i zaczęli dobywać ogromne ilości metalu. Do 1867 r. wydobyto ogółem złota za 740,832,620 dolarów; od tego jednak czasu produkcyja znacznie się zmniejszyła. Oprócz tego dobywa się tu rtęć, srebro, platyna, miedź, nikiel, olej skalny i t. d. Uprawa gruntu coraz staje się lepszą i coraz większe przestrzenie są zaory-

wane. Przemysł, a mianowicie jedwabny, oraz fabrykacyja cukru, wyrobów bawełnianych i wełnianych, maszyn, ciągle wzrasta; handel kwitnący. K. wysyła 3 deputowanych na kongres, a pod względem administracyjnym podzieloną jest na 44 hrabstwa. Zarząd dokłada wielkich starań o powiększenie liczby szkół i upowszechnienie oświaty. Stolicą kraju jest m. Sacramento.

Historyja. Dzieje K. aż do nowszych czasów w ścisłym zostawały związku z Nową Hiszpaniją. Wyprawa, wysłana przez Korteza, dosięgła 1532 niższéj K., któréj zachod. i wschod. wybrzeża zwiedził 1539 Fernando de Ulloa, a 1542 odkrył Cabriilo przystań Monterey; w 1602 formalnie zajęła Hiszpanija K., ale dopiéro 1642 r. zamieniła w swą kolonię. Chrześcijaństwo i kolonizacyję zaprowadzali jezuici aż do czasu swego wypędzenia 1767; miejsce ich zajęli frańciszkanie. W Nowéj K., zajętéj 1768, pięknie zakwitły liczne stacyje misyjonarskie. Pod osłoną tak zwanych *Presidios* (rodzaj warowni) osiedlali się poddani hiszpańscy. Rewolucyjny prąd z Meksyku wywarł wpływ i na K., która 1823 została prowincyją meksykańską i otrzymała osobnego gubernatora. Sprawa systemu misyjnego i kolonizacyjnego wywołała za prezydentury Santa Anny w K. nietylko silną przeciw rządowi meksykańskiemu opozycyję, ale nawet jawne powstanie (1836), które skończyło się bez krwi rozlewu i zapewniło krajowi szeroką autonomiję. Przywódca tego powstania Alvarado został nawet gubernatorem, ale swym despotyzmem ściągnął na się nienawiść ludu i z obawy rewolucyi zawezwał pomocy meksykańskiéj. Nowego gubernatora (1842) gen. Michała Torena, również znienawidzonego, wypędzili Kalifornijczycy 1846 i wybrali sobie generalnym komendantem Don Jose Castro. Skutkiem wybuchłéj równocześnie między Meksykiem a Stanami Zjednoczonymi wojny, przeszła Nowa K. mocą traktatu pokojowego z 2 Lut. 1848 w posiadanie tych ostatnich, a zaś Stara K. została przy Meksyku. W 1850 r. została K. przyjętą jako osobny i niezależny stan do Unii półn.-meksykańskiéj. Chciwość złota ściągnęła tu ze wszystkich stron świata mnogą i różnorodną ludność, w większéj części złożoną z awanturników; skutkiem tego nie zaraz ustaliły się formy życia społeczeńskiego i K. była długo sceną rozpasanych namiętności. Porządek począł się utrwalać od 1855, gdy lepsza część obywateli wzięła górę nad rozkiełznanemi masami. Por. Hittella „*The Resources of California*“ (San-Francisco 1863).

Kalifowie. Kalifami albo Chalifami nazywali się następcy Mahometa, jako władcy wiernych i naczelnicy duchowieństwa; *Kalifatem* (zam. *Khilafat*) zaś nazywali średniowieczni łacińscy historycy państwo tych władców, założone przez Arabów, które w ciągu prawie jednego wieku w ogromną urosło potęgę. Ponieważ Mahomet nie wyznaczył po sobie następcy, przeto po jego śmierci wynikły spory, wśród których teść Mahometa *Abubekr* (ob.) zwyciężył Alego, utrzymał się przy władzy i 632 przybrał tytuł Kalifa - Rezul - Allaha (zastępcy proroka bożego). Uspokoiwszy wewnętrzne zamieszki, wystawił Abubekr ogromną armiję, która pod hasłem: nawrócenie albo niewola, miała szerzyć islam w krajach sąsiednich. Wódz jego Chali zwyciężył Byzantynów pod Jarmak i zdobył po długiém oblężeniu Damaszek 632. Następca jego Omar, drugi teść proroka (634—41), dokonał zdobycia Syryi 638, z pomocą wodza *Amru* zdobył 638—640 Egipt, odniósł wiele zwycięstw nad Sassanidami i rozszerzył islam w większéj połowie Persyi. Omar uorganizował także wewnętrzny zarząd kalifatu, zakładał miasta (Basrę 636, Kafę 638), zaprowadził chronologiję Hedżiry, uposażał hojnie świątynie i szkoły. Piérwotnie nazywano go *Emir-al-Muminin* (t. j. książę wiernych), tytuł którego używali wszyscy późniejsi kalifowie. Trzecim K. był *Othman* (644—656), zięć proroka; pod jego rządami wiara mahometańska utrwaliła się w Persyi, Armenii, Małéj Azyi i w podbitych przezeń północnych wybrzeżach Afryki. Przez używanie niestosownych środków poniósłszy niejedna klęskę, ściągnął na się nienawiść ludu i został zamordowany a miejsce jego zajął *Ali* (ob.), czwarty K. (656—660), który, zwalczając nieprzyjaciół wewnętrznych (Talha, Zobeir, Moawijah, Amru), nie mógł myśléć o podbijach zewnętrznych. Syn zamordowanego Alego *Hasan* złożył po 6 miesiącach rządy państwa (661). Nowym kalifem został główny wróg Alego *Moawijah I* (661—80), założyciel dynastyi Omaijadów. Rozszerzył on granice państwa na zewnątrz, przeprowadził jego reorganizacyję wewnętrzną, przeniósł stolicę z Medyny do Damaszku, zamienił kalifat na monarchiję dziedziczną i myślał seryjo o obaleniu państwa Byzantyńskiego. Jego syn *Jezyd* (680—683), równie jak *Moawijah II* (683) i *Merwan I* (683—685) staczali zacięte boje z buntującymi się namiestnikami (*Hussein*, syn Alego, *Abdallah*, syn Zobeira); dopiéro *Abdulmelik* (685—703), pokonawszy Abdallaha pod Mekką i jego stronników w Iraku, zdołał zjednoczyć wszystkich Muzułmanów pod swoje berło. Za rządów *Welida I* (705—715) dosięgł kalifat najwyższego szczytu potęgi. W r. 707 zdobyli Arabowie Turkestan, 710 Galacyję, 711 Hiszpaniję a *Sulejman* (715—717) przyłączył Georgiję, ale został odparty od Konstantynopola. *Omar II* (717—720), prostoduszny, sprawiedliwy i pobożny, za względność dla Alidów został podobno otruty. Za *Jezyda II* (720—724) wstrząsały państwem liczne bunty i powstania. *Hiszam* (724—43), rozkosznik, ale jeden z najrozumniejszych K., znalazł groźnych przeciwników w Abbasydach (ob.), pochodzących od stryja Machometowego Abbasa (ob.). Za jego to panowania Karol Martel pod Tours 732 i pod Narbonne 736 położył kres dalszym postępom Arabów na Zachodzie. Rozpustnik *Welid II* (743—744), został zamordowany po jednoletniém panowaniu. Po krótkich rządach *Jezyda III* i *Ibrahima* (744), nastąpił *Merwan II* (744—750), za którego upadła dynastyja Omaijadów. Rozpusta i wolnomyślność ostatnich władców podały ich w nienawiść u ludu a niesnaski, w saméj dynastyi panujące, rozszerzyły się i na kraj cały.

W krwawych zapasach z Abbasydami wyginęli niemal do szczętu Omaijadowie (ob.); z ogólnéj rzezi uszedł cało między innymi *Abd-ur-Rahmân*, założyciel niepodległego kalifatu w Kordubie. Piérwszym władcą z nowéj dynastyi Abbasydów był *Abul-Abbas* (750—754) z przydomkiem *Saffah*, t. j. rozlewacz krwi, na który zasłużył sprawiedliwie swemi okrucieństwy. Rezydował on początkowo w Anbar, potém w Haszemiah. Brat jego i następca *Abu-Dżafar* (754—775), zwany *Al-Manssur*, t. j. zwycięski, protektor sztuk i nauk, wybudował 764 Bagdad, dokąd 768 przeniósł stolicę kalifatu, szerzył daléj podboje w Małéj Azyi i w Indyjach. Następcami jego byli sławni w dziejach uczonego świata: *Al-Mahdi* (775—785), *Al-Hadi* (785—786) i *Hârûn* (786—809) z przydomkiem *Al-Raszyd* (ob. *Hârûn-al-Raszyd*). *Mohamed-al-Amin* (809—813), chcąc zapewnić następstwo tronu swemu synowi (wbrew obowiązującym prawom) wywołał wojnę domową, podczas któréj zginął 813 r.; kalifem został wedle przyjętych zwyczajów brat jego *Al-Mamun* (813—833). Panował on w duchu oryjentalnego despotyzmu, ale wspiérał nauki. Teraz atoli państwo K. zaczęło się już chwiać w swoich podstawach. W r. 800 Aglabidzi w Tunisie i Edryzydzi w Fezie, a 821 Tahirydzi w Korossanie oderwali się od kalifatu i utworzyli państwa niezależne. Mimo to jednak pod panowaniem Mamuna, Arabowie zdobyli jeszcze 830 Sardyniję i Sycyliję, ale nie udały im się dwie wyprawy na Konstantynopol. Następca jego *Motassim* (833—842) *Billahi*, t. j. ufający Bogu, przeniósł stolicę do Samiry, i piérwszy wziął w służbę wojskową (gwardyja przyboczna) najemników tureckich, którzy wielkiego już nabrali znaczenia za *Alwathika Billahi* (842—847), zniewieściałego rozpustnika. Dziki, lubieżny i okrutny *Mutawakkil Billahi* (847—61) daremnie chciał się uwolnić od wpływu przywódców gwardyi tureckiéj, która, przywłaszczając sobie prawo wyboru K., po zamordowania Mutawakkila wyniosła na tron *Muntassira* (861—862) o następnie *Mustaina Billahi* (862—866). Spory między samymi najemnikami tureckimi i ich przewaga zakłócały spokój państwa i wystawiały je na łup wojen domowych. *Mutaz Billahi* (866—869) i *Muhtadi Billahi* (869—870) musieli im bezwarunkowo ulegać; dopiéro za *Mutamida Billahi* (870—892), który z Samiry znowu przeniósł stolicę do Bagdadu (873), zostali w swém zuchwalstwie znacznie poskromieni. W tymże czasie (877) utworzył Achmed ben-Tulun niepodległe państwo Tulunidów w Egipcie i Syryi a kalifat coraz szybciéj dąży do upadku. *Mutadhid Billahi* (892—902) ponosił klęski od Byzantynów i Karmatów w Iraku, przeciw którym jak również przeciw Tulunidom walczył szczęśliwie *Mutafi Billahi* (902—909); odzyskał nawet Egipt i Syryję 905 r. Powstania i krwawe starcia o najwyższą władzę przywiodły państwa do upadku za *Muktadira Billahi* (909—931), pod którym 910 Fatymidzi w Afryce, 925 Buidowie w Persyi i Akszydydzi w Egipcie pozakładali państwa niezależne. Po *Kahir Billahi* (931—934) nastąpił *Radhi Billahi* (934—941), który wprowadził nową godność *Emir-al-Omrah* (dowódca dowódców). Tacy dowódcy (jak u Franków *Majores domus*) zagarnęli wkrótce całą najwyższą władzę. Piérwszym z nich był Turek *Ibn-Raik*, któremu 939 r. Badjkem wydarłszy ten urząd, doszedł do potęgi nieograniczonéj a K. zostawił z władzy świeckiéj nic więcéj jak tylko imię. Wprawdzie *Muttaki Billahi* (941—944) starał się o odzyskanie napowrót najwyższéj władzy, ale w końcu musiał uledz Turunowi; następcą tego był Ibn-Szyrzad, po którym władza przeszła w ręce Buidów, wezwanych na pomoc przez *Mostaksi Billahi* (945); ale ci przybywszy, strącili kalifa i najwyższą władzę dziedzicznie w rodzie swoim utrzymali. Odtąd panował w Bagdadzie nie kalif, lecz emir, kiedy tymczasem w każdéj prowincyi dawnego państwa rządzili niezależni książęta. Ponieważ Fatymidzi w Egipcie i Omaijadowie w Kordubie przybrali także tytuł kalifa, przeto jednocześnie istniało trzech kalifów, między którymi wszakże, nawet wówczas, kiedy Seldżukowie ustalili swą władzę w Bagdadzie (1030), kalif bagdadzki uważany był przez wszystkich Muzułmanów za najwyższą głowę duchowną. Gdy nareszcie w r. 1258 i sam Bagdad, ostatni przytułek potężnych niegdyś kalifów, stał się łupem hordy mongolskiéj, 56-ty kalif *Mostassem* uciekł do Egiptu, gdzie pod opieką Mameluków zawsze jeszcze tytułował się kalifem i najwyższą władzę nad Muzułmanami przelał na swoich potomków. Ostatni tytularny kalif † 1538 w Egipcie, poczém sułtanowie tureccy przybrali tytuł kalifów i takowy, chociaż mało ceniony, a nawet zaprzeczany im przez Persów, wraz ze zwierzchnictwem duchownem nad Muzułmanami dotąd jeszcze piastują. Na gruzach potęgi Arabów, Seldżuków i Mongołów wzniosło się państwo Turków Osmańskich. — Porów. Weila „*Geschichte der Khalifen*“ (5 t., Monachijum 1846—62).

Kaligula (Cajus Cæsar), trzeci cesarz rzymski, 37—41 po Chr., syn Germanika i Agryppiny, ur. 12 r. po Chr. w Antium; od sandałów żołnierskich (*Caligae*), które zwykle nosił, przezwany Kaligula. Będąc ulubieńcem Tyberyjusza, sam jeden uszedł śmierci, jaką cała jego rodzina z rozkazu tego cesarza poniosła, a nawet i tron po nim odziedziczył. Sprawiedliwy i łagodny z początku, został wkrótce jednym z najokrutniejszych tyranów. Bezmyślne marnotrawstwo, najwyuzdańsza rozpusta, najstraszniejsze okrucieństwa tego cesarza dadzą się jeno wytłumaczyć chorobą ducha i ciała, wycieńczonego wszelkiego rodzaju zbytkami. Nieraz podczas uczty, dogadzając nieludzkiéj żądzy, kazał torturować w swéj obecności nieszczęśliwe ofiary. Wyraził życzenie, aby naród rzymski mógł mieć jednę tylko głowę, którą by można ściąć od jednego zamachu. Wyuzdanie jego sięgało tak daleko, że z własną siostrą miał stosunki kazirodcze a w pałacu swoim założył zamtuz dla spekulacyj pieniężnych. Przebierając już miarkę w szaleństwach nazywał się bogiem, a ulubionego konia mianował najbliższym powiernikiem i członkiem kolegijum duchownego, przeznaczył mu oddzielny dwór, złożony z wysokich urzę-

dników, miał nawet ochotę zrobić go konsulem. W błazeńskiéj wyprawie, skierowanéj niby przeciw Germanom, nie widział nawet zdaleka nieprzyjaciela. W Gallii na wybrzeżach Oceanu kazał ogromnéj armii stanąć w szyku bojowym, przygotować się do napadu i zbiérać muszle, które w Rzymie miał poświęcić bogom jako trofea zwycięstwa i łupy, wydarte oceanowi. Przygotował już długą listę osób, mających ponieść śmierć, ale uprzedzony przez spiskowych, na których czele stali dwaj dowódcy pretoryjanów, Kassyjusz Chærea i Kornelijusz Sabinus, został zamordowany wraz z żoną i córką 41 r. po Chr.

Kali-Kriszna-Bahadur (radża), znakomity współczesny pisarz indyjski i właściciel drukarni w Kalkucie, członek wielu towarzystw uczonych azyjatyckich i znany powszechnie stronnik Angiików.

Kalikut, ob. Calicut.

Kalil-Aszraf, sułtan egipski, 1290—93, tyran, sławny z podbicia Syryi i zburzenia Damaszku.

Kalil-pasza, wielki wezyr sułtana Amurata II; wsławił się zwycięstwem, odniesioném pod Warną 1444, gdzie zginął król polski Władysław Jagiellończyk.

Kaliłskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie brzesko-litewskiém, pow. pińskim. Szczupłe to i zniszczone sstwo w r. 1766 składało się z jednéj tylko wsi Kaliły z przyległościami. W tymże roku posiadał je Michał Narkuski, opłacając kwarty złp. 60, a hyberny złp. 36.

Kalina (*Viburnam*), rodzaj roślin z rodziny przewiercieniowatych, cechujący się kielichem nazawiązkowym, z brzegiem 5 zębnym, koroną kółkowatą, prawie dzwonkowatą lub rurkowatą, 5 klapkową, 5 pylnikami, 3 znamionami i jagodą jednonasienną; należą tu krzewy we wszystkich klimatach, o liściach ząbkowanych i kwiatach, najczęściéj białych, zebranych w podbaldaszki. **K.** *zwyczajna* (*V. opulus*), krzew dochodzący 6—15 stóp, na miejscach nieco wilgotnych prawie całéj Europy; liście szerokie, pod spodem omszone, 3 łatowe, zębate, w baldaszkogronach, kwiaty we środku żółto-białe, dzwonkowate, skrajne rozpłaszczone, białe, płonne, jagody kuliste, szkarłatne; odmiana jéj *V. o. roseum*, o kwiatach śnieżnéj białości, wszystkich płonnych i ułożonych w zupełną kulę, hoduje się po ogrodach pod nazwą gał śnieżnych (*boule de neige*). Niegdyś kora, liście i jagody **K.** używane były w medycynie, jak podobne części bzu czarnego. **K.** jest rośliną bardzo często wspominaną w naszéj poezyi ludowéj, i na tych motywach osnutą jest znana śpiéwka o **K.** (słowa Lenartowicza, muzyka Komorowskiego). **K.** *hordowina* (*V. lantana*) w Europie środk. i płd., u nas na Podolu. Wołyniu i w Bukowinie, nie tak piękna jak poprzednia, ma liście jajowate, z obu stron omszone, kwiaty wszystkie płodne i jagody czarne. Liście i jagody były niegdyś używane przeciw zapaleniu gardła. W ogrodach utrzymują ją dla ozdoby, a z kory i korzeni przyrządzają lep na ptaki. **K.** *wawrzynowata* (*V. tinus*), pochodząca z nad morza Śródziemnego, u nas utrzymywana w ogrodach, zawsze zielona, ma liście lśniące, skórzaste, kwiaty przed rozwinięciem różowawe, późniéj białe.

Kalina (Józef Franciszek Jarosław), poeta czeski, ur. 1816 r. w m. Hajdzie, † 1847 w Pradze. Po ukończeniu kursów filozoficznych w Pelzni, zajął się uprawą języka ojczystego pod kierunkiem swego krewnego Wojciecha Sedlaszka i nauką języka polskiego, którym doskonale władał i polubił do tego stopnia, że w mowie i pismach chętnie używał polonizmów. Następnie w Pradze studyjował prawo, jednocześnie zajmując się filologiją porównawczą, owocem czego był plan do dzieła, które zamyślał wydać p. t. „*Panteon czyli Henotikon wszystkich języków*“; 1845 wyjechał do Belgradu, mając nadzieję zostania tam profesorem; niewygody podróży i zawód jakiego doznał złamały jego zdrowie; wracając do ojczyzny bawił jakiś czas w Peszcie u Kollara, oraz w Wiedniu. W roku 1842 zaczął wydawać pismo pod tytułem „*Wiestnik*“, którego atoli tylko jeden zeszyt wyszedł w Pradze. Oprócz utworów umieszczanych w pismach czasowych, wydał baladę „*Kszaft*“ (Testament, 1842), „*Zpiew o powodni Prażske*“ (1845) oraz przełożył „*Modlitwy, pieśni i psalmy*“ dla użytku Żydów. Zbiór jego utworów poetycznych („*Basnickie spisy*“) wraz z życiorysem wyszedł w Pradze 1852. Jako poeta, a szczególniéj w rodzaju balady, zaliczany jest **K.** do piérwszorzędnych poetów czeskich. Językowi jego zarzucają wiele archaizmów oraz użycie, często bezpotrzebne, wyrazów z innych narzeczy słowiańskich.

Kalinadi, Cauly-Nuddy, rzeka w zachodnim Dekanie, na północ Kanary; ubiegłszy mil 18, wpada pod Sedaszevagur, do oceanu Indyjskiego.

Kalinka (Waleryjan), historyk polski, ur. 1826 r. w Krakowie, syn sędziego trybunału krakowskiego. Ukończywszy studyja prawne w mieście rodzinném, próbował zawodu prawniczego, ale wkrótce porzucił go i poświęcił się literaturze. Pracował początkowo w redakcyi *Czasu*; był także spółpracownikiem *Dwutygodnika literackiego*, *Orędownika*, *Przyjaciela ludu*, *Przeglądu poznańskiego* i innych czasopism. Po r. 1851 przeniósł się do Paryża i wstąpił do zakonu ks. zmartwychwstańców. Osobno wydał: „*Jaką była dawniéj Polska*“ (Krak. 1848); „*Listy o Krakowie*“ (Pozn. 1850); „*Żywot Tad. Tyszkiewicza*“ (Pozn. 1853); „*Galicyja i Kraków*“ (Paryż 1859); „*Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*“ w „*Pamiętnikach XVIII w.*“ wydawanych przez Żupańskiego (2 t., Pozn. 1868), jestto zbiór nowych dokumentów do drugiego i trzeciego rozbioru Polski, na podstawie których opisał ostatnie lata panowania Stanisława Augusta; dwa ostatnie dzieła są najlepszemi jego pracami. Ogłosił także 2 broszury: „*Przegrana Francyi i przyszłość Europy*“ (Krak. 1881) i „*Polityka dworu austryjackiego w sprawie konstytucyi 3 Maja*“ (Krak. 1873) oraz przełożył Kobierzyckiego „*Panowanie Władysława IV*“ (2 t.). Obecnie (1873) pracuje podobno **K.** nad historyją sejmu 4 letniego. — **Kalinka** (Kazimierz), brat poprzedniego, ur. 1825 r., urzędnik w król. polsk., umieszczał artykuły w *Czasie*, *Bibljot*

Warsz., Dwutyg. literackim (powieść o Bolesławie Śmiałym 1844) i w *Księdze świata.*—**Kalinka** (Wincenty), brat poprzednich, ur. 1817 r., patron trybunału w Kielcach, wydał rozprawę „*O podżegaczach i wykonawcach występku*“ (Krak. 1839).

Kalinowa, herb polski; przedstawia w polu czerwoném strzałę białą, ze złotém żelazem, wpół rozdartą; przy obu jéj końcach są gwiazdy koloru złotego, nad hełmem 3 pióra strusie, przeszyte takąż strzałą.

Kalinówka albo **Wolica**, rz. w gub. lubelskiéj, poczyna się w pow. hrubieszowskim pod Białowodami, płynie w stronę południowo zachodnią, poczém wchodzi w pow. zamojski, przybiera kierunek północno-zachodni i w powiecie krasnostawskim, na północ Izbicy, wpada z prawego brzegu do *Wieprza*. Długa 35 wiorst.

Kalinówka, miasto, mające niegdyś istnieć według miejscowego podania w bliskości Uniejowa, między Czepowem dolnym a Skotnikami, to jest w dzisiejszéj gub. kaliskiéj, pow. tureckim, zapadłe w ziemię. Historycznych wszakże dowodów na to niéma (ob. *Bib. Warsz.* 1855. II. 401 i 419).

Kalinowski (Jędrzéj), poległ za Zygmunta I w bitwie pod Obertynem, gdzie mu usypano mogiłę, widoczną jeszcze za czasów Stanisława Augusta, zwaną „Mogiłą Kalinowskiego“.

Kalinowski (Marcin), wojewoda bracławski i hetman polny koronny, syn Aleksandra Walentego, generała ziem podolskich i Heleny Strusiówny. Po ukończeniu nauk w Lowanijum, rozpoczął w kraju służbę wojskową i w nagrodę położonych zasług otrzymał po ojcu starostwa bracławskie i lityńskie na Podolu, tudzież lubeckie i łojowskie na Ukrainie. W r. 1626 został podkomorzym kamienieckim. Po wstąpieniu na tron Władysława IV, udał się na wojnę moskiewską i w r. 1633 pod Smoleńskiem był ciężko raniony. W r. 1635 został wojewodą czerniechowskim. Pilny i dzielny strażnik na kresach, walczył niejednokrotnie z Tatarami. Mimo niechęci króla, któremu się sprzeciwiał co do wojny z Turcyją, otrzymał buławę polną 1646, a 1648 województwo bracławskie. Od początku buntów kozackich K. występował jako dzielny ich pogromca. Skutkiem jednakże niezgody z wielkim hetmanem koronnym, Mikołajem Potockim, który nie miał dosyć odwagi, by Kozactwu silne stawić czoło, obaj hetmani po dotkliwéj porażce pod wsią Prochowcami dostali się 26 Maja 1648 do niewoli, z któréj wrócili dopiéro 1650 r. Po chwilowéj ciszy, gdy Chmielnicki nową wojnę gotować zaczął, hetman K., na czele 7,000 wojska poraził ciężko Nieczaja w Krasném, gdzie około 10,000 Kozaków wraz z samym Nieczajem zginęło. Następnie odebrał Kozakom Szarogród, Jampol i zbliżył się pod Winnicę, któréj nie zdobywszy, cofnął się do Baru, a stąd do Kamieńca. Gdy potém cała potęga Kozacza zebrała się pod Beresteczkiem, gdzie i sam król z wojskiem koronném pospieszył, K. w zaszłéj tutaj bitwie dowodził lewém skrzydłem i przyczynił się głównie do odniesionego zwycięstwa. Po ugodzie biało-cerkiewskiéj, K. krótkiéj używał spokojności, albowiem nowe ruchy wojenne Kozaków połączonych z Tatarami, znowu go wyprowadziły w pole. Chcąc przeszkodzić ożenieniu się Tymoszka Chmielnickiego z hospodarówną wołoską, stanął hetman z kwiatem rycerstwa pod Batogiem (ob.), gdzie napadnięty przez Tatarów w liczbie 100 tysięcy, poległ, walcząc mężnie do ostatniéj chwili życia 13 Czerw. 1652. Tu zginął także syn jego Samuel.

Kalinowski (Kajetan Dominik), radca stanu, prezes dyrekcyi głównéj towarzystwa kredytowego i komisyi centralnéj likwidacyjnéj, ur. 1774 r. w m. Błoniu, 1790 wszedł do służby w kancelaryi magistratu m. Warszawy. W r. 1794 porzucił służbę cywilną dla wojskowéj; następnie po rozwiązaniu wojska skończył akad. w Halli i w 1805 mianowany został ases. przy regencyi kalisk. Od 1809 sędzia tryb., sędzia apelacyjny i konsylijarz ministeryjum sprawiedliwości, w r. 1816 dyrektor sum konwencyją bajońską skarbowi odstąpionych, 1817 referendarz stanu, 1819 radca stanu nadzwyczajny, 1822 radca stanu, dyrektor dochodów niestałych w komisyi rząd. przych. i skarbu, od 1825 prezes dyrekcyi głównéj towarzystwa kredytowego ziemskiego i komisyi centralnéj likwidacyjnéj; przez cały ciąg służby swojéj, aż do śmierci zaszłéj 1828 r., czynny brał udział w najważniejszych operacyjach finansowych ówczesnego rządu królestwa polskiego, odznaczając się zawsze wielką gorliwością i prawością charakteru. Towarzystwo kredytowe jemu zawdzięcza wszystkie niemal swoje prawa zasadnicze i organiczne.

Kaliński (Łukasz), herbu Topor, ur. 1565 r., kapłan znamienity swojego czasu nauką, wymową i pobożnością. Po przejściu piérwszych stopni duchownych, został piérwszym sufraganem lwowskim, z tytułem biskupa nikopolitańskiego, † 1625.

Kaliński (Jan Damascen), teolog, kaznodzieja i poeta; pijar, ur. w Wielkopolsce 1663 r., nauczyciel w rozmaitych szkołach, kaznodzieja na dworze wojewody podlaskiego Stanisława Rzewuskiego i rektor kolegijum dombrowickiego, † 1726; jest autorem rozmaitych utworów, pisanych po łacinie i po polsku, wiérszem i prozą.

Kaliński (Wilhelm), kaznodzieja, ur. w Poznańskiém 1747. W 16 roku życia wstąpił do zgromadzenia księży misyjonarzy w Warszawie. Wyświęcony na kapłana w r. 1772, wkrótce potém został profesorem seminaryjum. W 2 lata powołany do Wilna, mianowany był 1782 profesorem akademii wileńskiéj i tu † 1789. Liczne jego kazania i mowy były wszystkie drukowane w Wilnie.— Porów. ks. Korniłowicza „*Wiadomości o życiu i pismach ks. G. Kalińskiego*“ (Wilno 1829).

Kaliński (Hieronim), ur. 1792 r. w Grabowniku, w Hrubieszowskiém; kształcił się w akademii zamojskiéj. Opuściwszy służbę wojskową jako artylerzysta, był audytorem generalnym b. wojsk polskich, następnie sędzią najwyższéj instancyi, a nareszcie członkiem senatu. Ogłosił drukiem: „*Bajki, powieści i poezyje ulotne*“ (Warsz. 1845), poemat w 4 pieśniach, „*Skotarz z Ebronny*“; „*Wiérsze miarowe*“

(1818) i w r. 1814 „*Wiersz na wprowadzenie zwłok ks. Józefa Poniatowskiego, naczelnego wodza wojsk polskich*“.

Kalisch (Dawid), humorysta niemiecki, ur. 1820 r. w Wrocławiu, † 1872 r. w Berlinie. Doznawszy rozmaitych w młodości losów, udał się do Paryża, gdzie rozpoczął zawód literacki korespondencyjami do dzienników niemieckich i wszedł w bliższe stosunki z Heinem i Proudhonem. Wróciwszy do Niemiec 1846, osiadł w Berlinie 1837 i założył tu 1848 znane powszechnie humorystyczno-satyryczne pismo „*Kladderadatsch*“, do którego przez długi czas prawie sam jeden pisywał. Równoczesnie zyskał także rozgłos swemi krotochwilami „*Hunderttausend Thaler*“ i „*Berlin bei Nacht*“, bardzo sympatycznie przyjętemi. I inne jego sztuki, jak: „*Der gebildete Hausknecht*“, „*Der Actienbudiker*“, „*Berlin wie es weint und lacht*“ i t. d. utrzymują się na wszystkich niemal scenach niemieckich. Odznaczają się one zręczną kompozycyją, bystrą charakterystyką i ostrym dowcipem. Mistrzostwo swe uwydatnia K. szczególniéj w śmiałych, świetnych kupletach, przenikniętych nawskroś tendencyją polityczną. Zbiór takowych zawiéra się w „*Berliner Leierkasten*“ (Berl. 1857 i częściéj). Z innych dzieł jego wymienimy jeszcze: „*Lustige Werke*“ (Berlin 1870). Główną jednak działalność poświęcał K. aż do ostatnich chwil Kladderadatschowi.—Porów. M. Ringa „*David Kalisch, der Vater des Kladderadatsch und Begründer des Berliner Posse*“ (Berlin 1873).

Kaliska gubernija, położona na krańcu wschodnim królestwa polskiego, przy granicy pruskiéj, pomiędzy 50° 40′ szer. płn. i 35° 44′ dług wsch., ma 195½ mil kw. albo 9,556⅕ wiorst kw. przestrzeni. Przedstawia kraj w ogólności płaski, skropiony rzekami Wartą i Prosną. — *Ludność* wynosiła w początkach 1871 r. 663,790 m., licząc w to i wojsko. W ciągu tego roku urodziło się 29,883 dzieci a zmarło 15,333 osób, przyrost zatém ludności dochodził 14,550 i wynosił 2,3%. Na jednę milę kwadratową wypada 3,583, a na jednę wiorstę kwadratową 72 m. Pod względem *religijnym* było (podług danych z 1870): 533,563 katolików, 66,497 ewangielików, 65,125 żydów, 3,838 prawosławnych i mała ilość innych wyznań.—*Grunt* w gub. kaliskiéj jest bardzo urodzajny i hojnie opłaca rolnikowi jego trudy, dlatego téż przeważna większość ludności żyje z uprawy roli, która nawet przy najgorszych warunkach klimatycznych zapewnia wyżywienie dla miejscowych mieszkańców. W 1871 r., niepomyślnym dla rolników, zbiory z których otrzymano: 1,243,536, jarego 1,157,941, kartofli 2,054,504 czetwerti, przedstawiały 4½ ziarna zboża ozimego, jarego 5½, kartofli 4 ziarn. W niektórych majątkach skutkiem wprowadzenia gospodarstwa racyjonalnego i zastosowania wydoskonaleń agronomicznych, zbiory zupełnie inne przedstawiają cyfry, toż i cena ziemi w takich miejscowościach jest nader wysoką i wynosi od 4,000 do 6,000 rs.—*Przemysł*, głównie z powodu braku dróg żelaznych, nie jest zbyt rozwinięty, najważniejsze jego gałęzie stanowią: tkactwo, gorzelnictwo i szewctwo. Z fabryk zasługują na uwagę: fabryka sukna pod firmą Fiedlera w Opatówku (pow. kaliskim), przędzalnia bawełny Schlössera w Ozorkowie (pow. łęczyckim), fabryka fajansu w Kole, daléj wielka ilość gorzelni (183), cegielni (125), olejarni (103), fabryk wyrobów bawełnianych i wełnianych (66), cukrowni (7) i t. d. Wartość wyrobu ze wszystkich tych fabryk w 1871 r. wynosiła 5,725,175 rs. Chów bydła także mało rozwinięty. W 1871 r. w gub. K. było koni 70,000, bydła rogatego 175,500, owiec zwyczajnych 167,000, owiec cienkowełnistych 469,000, świń 129,500. Wełna i trzoda chlewna są w bardzo wielkich ilościach wyprowadzane do Prus.— *Handel* produktami gospodarstwa wiejskiego jest przeważnie w ręku żydów, co nieraz połączone jest z wielką szkodę producentów. W ogóle można powiedzieć że nadmiar pośrednictwa, brak kapitałów i komunikacyi kolejami są tutaj takież same jak i w innych okolicach kraju naszego i szkodliwy wpływ na dobrobyt ludności wywiérają. Wyroby fabryczne są przeważnie wyprowadzane z granic gubernii. Na posługi handlu wewnętrznego służą dobrze liczne, a przez to i spowszedniałe jarmarki, oraz dobre drogi bite (240 wiorst traktu piérwszorzędnych). *Szkoły*, w ostatnich czasach znacznie się pomnożyły, w 1871 znajdowało się 250 szkół, z których trzy średnie, 215 ludowych, 10 rzemieślniczych i 22 prywatnych zakładów naukowych. W szkołach tych pobiérało naukę 15,333 dzieci, co stanowi zaledwie 2,25% ogółu ludności. Pocieszającém zjawiskiem jest chęć zakładania nowych szkół u ludności wiejskiéj, i tak w 1871 r. wiele gmin (92) uchwaliło ponowie koszta utrzymywania szkółek, jeżeli te będą otwarte w ich obrębie. *Zdrowie* publiczne miało na swe posługi 6 szpitali miejskich, 32 apteki, 59 lekarzy, 6 weterynarzy, 67 felczerów i 115 akuszerek, prócz tego trzy szpitale więzienne. Przykro wyznać iż trzy powiaty, turecki, kolski i słupecki nie posiadają wcale szpitala.

Kaliski powiat, ma 24⅓ mil kwadr. rozległości i 84,830 ludności. W powiecie są 2 miasta, 6 osad i 20 gmin.

Kaliskie księstwo, jako część odrębna, bo jako dyjecezyja kaliska i udział Zbigniewa Władysławowicza I (ob.), wraz z Gnieznem, Łęczycą, Sieradzem i Mazowszem między 1102—1124 jest wspominane. 1138 wraz z Gnieznem i Poznaniem, Kalisz (ze swym obwodem) należał do Mieszka Starego. Kalisz wraz z Gnieznem, Churam i Rudą płacił przed 1136 arcybisk. gnieźn. dziesięciny zupełne: z zboża, miodu i dziczyzny, z gospód, targów, skór lisich, wiewiórczych, wieprzy, cła „tak w mieście jak w całych traktach, które do tych miast i zamków należą“ (Raczyń. *Cod. M. P.* N. 1). Zrazu pod opieką (*cura*) Laskonogiego zostający Władysław Odonicz Plwacz (ob.), r. 1207 zdobywa zamek kaliski i tytułuje się odtąd księciem kaliskim (Roeppel *Gesch. Pol.* I 419 n.). Przed 1217 Henryk Brodaty dał mu zamek kaliski, z warunkiem zwrotu, po odzyskaniu ziem z których wygnał Laskonogi Odonicza (Thejner I 8). Snać w czasie

poprzednich rozruchów zajął Brodaty zamek kaliski i tak go zatrzymał po 1217 bez ziemi, jak 1218 dzierżył ziemię lubelską bez zamku, pozostałego w ręku Laskonogiego (Thejner I 5). Czytamy potém, że Odonicz z pomocą pomorską odzyskał 1223 Uście na stryju, 1225 tytułuje się w aktach „dux de Uście“ i 1227 odzyskuje Poznań i Kalisz (Mosbach *Wiad.* 8). Przy nowych sporach o dział Laskonogiego między Odoniczem a Brodatym, 1233 ostatni zajął Kalisz, może do spółki z księciem opolskim Kazimierzem (ob.), gdyż wdowa tegoż Wiola tytułuje się 1238 ducissa de Kalisz et de Ruda, a jéj syn Władysław (II) 1242 dux de Kalisz (*Roeppel* 455 n. 326). Odoniczowi zostały tylko „naroki“ (ob.) naroncicones Nakła, Wielunia, Uścia, Czarnkowa i Drezdenka (Thejner I 29). Przy ślubie Przemysława polskiego z Elżbietą, córką Henryka Pobożnego, przeszedł Kalisz a potém Ruda, gdy za 500 grzywien srebra pożyczonego Opolskiemu, Mazury mieli gród zająć, do W. Polski. Odtąd Kalisz dzieli losy starszéj Polski, 1247 i 1253 przeszedł do Bolesława, wróciwszy 1249 do Przemysława. Najdawniejszym wojewodą kaliskim jest Jarost 1173, w dygestach wiślickich kaliska i poznańska ziemia zajęły miejsce trzeciéj gnieźnieńskiéj.

Kaliskie starostwo grodowe, leżało w wdztwie i powiecie kaliskim. Wedle lustracyi z r. 1564 należały do tego sstwa miasta: Kalisz z zamkiem i Koło, oraz wsie Nędzerzewo, Winary, Staremiasto, Piotrów, Pawłowko, Krzywosącza, Kościół, Głogowa, Jankowo, Grodzisko i Krasowice. W r. 1771 posiadał je Jerzy Mniszech, generał wielkopolski, opłacając kwarty złp. 2,286, a hyberny złp. 2,970 gr. 20. Podług ustaw krajowych, generał wielkopolski był zawsze zarazem sstą kaliskim, w obszarze którego liczne zdarzenia ważniejsze historyczne miały miejsce. Między innemi w samym Kaliszu w r. 1355 Ziemowit, książę wszystkich dzielnic Mazowsza, składał hołd królowi Kazimierzowi W., publicznie na majestacie siedzącemu.

Kalisz, miasto obecnie gubernijalne, jedno z najdawniejszych w Polsce. Świetne za Piastów i piérwszych Jagiellonów, od wieku XVI zaczęło zwolna upadać, a w r. 1793 gwałtowny pożar zniszczył je zupełnie. Wkrótce atoli potém K. podźwignął się z téj klęski i od r. 1815 szybko wzrastać począł, przy pomocy osiedlających się tu licznych przemysłowców i fabrykantów. Mimo starożytności swojéj, miasto K. nie posiada dzisiaj żadnych prawie pomników, świadczących o niegdyś jego wielkiém znaczeniu historycznem. Właściwe miasto otoczone jest dwiema odnogami rzeki Prosny, przez którą kilkanaście mostów ułatwiają komunikacyję. Znajduje się tu 5 kościołów katolickich, 1 prawosławny, 1 ewangielicki i synagoga. Z piérwszych najdawniejszy jest kościół ś. Mikołaja, niegdyś kanoników regularnych, założony za czasów Leszka Białego, około r. 1220. Kościół farny, z przeznaczeniem na kolegijatę, p. t. Wniebowzięcia N. P. Maryi, fundowany około r. 1445, posiada w przybocznéj kaplicy cudami słynący obraz ś. Józefa. Celniejsze gmachy są: pałac rządu gubernijalnego, przed którym na placu ś. Józefa wznosi się okazały pomnik żelazny, odkryty 25 Czerw. 1841, na pamiątkę przymierza, zawartego poprzednio pomiędzy Rossyją a Prusami; pałac biskupi, gmach gimnazyjalny, trybunał, dom badań i kilka innych budowli. Ludność K. wynosi 13,680.

Kalisza (Mikołaj z), kanonik krakowski i pleban w Żarnowcu. Od r. 1458 był trzykrotnie rektorem akademii krakowskiéj.

Kalisza (Wojciech z), po łacinie *Albertus Calissius*, a niekiedy *Kaliski* zwany, uczony aryjanin, rektor szkół w Lewartowie, ogłosił ważną dla historyi szkół aryjańskich w Polsce broszurę p. t. „*Schola Levartoviana restituta, sive epistolae aliquot quibus ratio descripta est, quam istius scholae praeceptores in docendo adhibent*“ (1593). Niektórzy przepisywali mu także dzieło: „*Equitis Poloni in Jesuitos actio prima*“, którego wszakże rzeczywistym autorem jest Seb. Klonowicz.

Kalikst, imię cztérech papieży.—**Kalikst I** (św.), 217—222, zwykle nazywany *Kallistem*; bliżéj poznany od niedawna, wskutek odkrycia dzieła p. t. „*Philosophumena*“ (rozebranego krytycznie przez Döllingera w „*Hippolit und Kalixt*“, Monachijum 1853). Był podobnie jak jego poprzednicy (Wiktor i Zefiryn) unitaryjuszem i gorliwym przeciwnikiem nauki o *logos*, jako drugiéj osobie Boskiéj. Zmarł śmiercią męczeńską; kościół obchodzi jego pamiątkę 14 Paźdz. Jeden z najważniejszych cmentarzy chrześcijańskich w Rzymie nosi jego nazwę.—**Kalikst II**, 1119—24, poprzednio Gwido hr. Burgundyi, przed wstąpieniem na tron papieski arcybiskup w Vienne i legat papieski we Francyi; po gwałtownych walkach ukończył spory o inwestyturę, zawierając 1122 z cesarzem Henrykiem V znany konkordat w Worms, potwierdzony w następnym roku na soborze lateraneńskim I.—**Kalikst III** (Jan Unghieri), kardynał biskup w Tusculum, naznaczony został przez cesarza Fryderyka I r. 1168 jako antypapież Aleksandra III. Odwołany przez niego 1177, w skutek pokoju zawartego w Wenecyi, był następnie gubernatorem Benewentu.—**Kalikst VI** (Alfons Borgia), 1455—58, był poprzednio biskupem Walencyi i ministrem Alfonsa, króla Aragonii i Obojéj Sycylii, wkrótce po objęciu tronu powołał książąt i ludy do nowéj krucyjaty przeciwko Turków, w tym celu wystawił silną flotę i przesłał znaczne zasiłki pieniężne Skanderbegowi. Walka nie przyniosła żadnego skutku, mimo pewnych zwycięstw jego floty a to z przyczyny odmówienia współdziałania reszty Europy.

Kalikstyni, po czesku *Kalisznicy*, sekta Husytów czeskich, którzy przy komunii używali kielicha (*calix*) i dla ludzi świeckich; nazywano ich także *Utrakwistami*, po czesku *podoboji*, z powodu, że komuniję przyjmowali pod dwiema postaciami (chleba i wina, *sub utraque* specie). Niegdyś rozumiano pod nazwą K. tych, którzy przestając na kompaktatach, nieoddalali się od nauki kościoła rzymskiego, w przeciwieństwie do innych sekt i wyznań, które się zupełnie odłączyły, nieuznając zupełnie powagi kościoła, jakoto Taborytów, Braci Czeskich, Luse-

ranów i t. d.—Nazywano także Kalikstynami stronników Calixta w sporach synkretystycznych.

Kalkbrenner (Fryderyk Wilhelm Michał), fortepijanista i kompozytor, syn Chrystyjana Kalkbrennera (ur. 1755 w Minden, † 1806 w Paryżu), autora dzieła „*Histoire de la musique*“, ur. 1788 w Berlinie. Początkowo uczeń ojca, Catela i Adama w Paryżu; dalsze wykształcenie pobiérał w Wiedniu pod kierunkiem Albrechtsbergera; znany był z nadzwyczajnéj biegłości w wykonywaniu najtrudniejszych utworów. W r. 1824 założył w Paryżu łącznie z Pleyelem słynną fabrykę fortepijanów. Do najcelniejszych jego kompozycyj należą: cztéry koncerty, septet, sekstet i kwintet, różne sonaty i ronda („*Gage d'amitié*“ i „*Les charmes de Berlin*“). † 1849 w Enghien.

Kalkstein Stoliński (Ludwik), szlachcic polski i brandeburgski, był przyczyną sporów między Rzecząpospolitą polską a elektorem brandeburgskim w r. 1670, skutkiem których uciekłszy do Polski i tu porwany przez rezydenta elektorskiego i wywieziony tajemnie z Warszawy, stracony został w Memlu.

Kalkulacyja, znaczyła w dawném sądownictwie polskiém roztrząśnienie dochodów i wydatków, skonfrontowanie kwitów i dokumentów i t. d. oraz wszelkie obrachowanie.

Kalkutta, stolica angielskiéj wschodnio-indyjskiéj prezydencyi bengalskiéj, rezydencyja angielskiego wicekróla Indyj Wschodnich, położona na lewym brzegu rzeki Hugly (która jest zachodnią odnogą Gangesu), otoczona uroczemi willami i ogrodami. Dzieli się na Czarne miasto, złożone z niskich, glinianych lub bambusowych chatek krajowców i Białe miasto, obejmujące wspaniałe gmachy i pałace Europejczyków. Tu się znajduje fort William, silna cytadela i piękne przedmieścia. Kalkutta liczy około milijona mieszkańców, po większéj części Indusów, oraz niewielką ilość Europejczyków (szczególniéj Anglików), Amerykanów i Chińczyków. Jest rezydencyją biskupa anglikańskiego, posiada uniwersytet, kolegijum sanskryckie, obserwatoryjum astronomiczne, sławny ogród botaniczny i wiele innych zakładów naukowych. Tu jest główne siedlisko rozmaitych towarzystw misyjnych, celem nawracania Indusów. Miasto posiada nadto liczne fabryki, mianowicie wyrobów bawełnianych i jedwabnych, tudzież skórzanych i tabacznych; jest ono ogniskiem całego handlu Indyj Wschodnich z Anglią, najważniejszém miastem handlowém w Indyjach, a co do handlu indygiem najpiérwszém miastem na kuli ziemskiéj. Port dla wielkich przystępny okrętów jest Diamont—Harbour, mniejsze zaś mogą przybywać do saméj Kalkutty. Ludność miasta podają na 900,000 m.

Kallawesi, jedno z największych jezior Finlandyi, w gub. kuopijoskiéj; łączy się jeziorem Sojma; długie 38, szerokie 12 w., głębokie do 90 st.; brzegi górzyste i pokryte lasami.

Kaligrafija (z greck.), sztuka pięknego pisania, polega na nadaniu pismu kształtnych, w pojedynczych częściach harmonijnie połączonych i w wykonaniu dokładnie nakreślonych głosek, tak ażeby te części pojedyncze wraz z całością przyjemne dla oka czyniły wrażenie. W piśmie polskiém najodpowiedniejszą jest tak zwana *kaligrafija angielska*, najlepsza na całym świecie, którą przecież w r. 1859 zastąpiono w szkołach charakterem francuskiego pisma okrągłego. W Niemczech charakter pisma dzielą: na kursywę kancelaryjną (pismo saskie), ukośną kursywę, kanciastą kursywę i kursywę kupiecką zaokrągloną. Podobnyż podział istnieje pisma francuskiego, a mianowicie *écriture ronde*, *bâtarde*, *coulée* i *expediée*; w Anglii zaś jest pismo: *large text*, *round text*, *current hand* i *running hand*.

Kallikrates, nazwisko dwu słynnych artystów greckich, żyjących w V w. prz. Chr., z których jeden wybudował Partenon na górze Akropolis w Atenach i tak zwany Długi Mur, drugi, Lacedemończyk, nanazywany sztukmistrzem minijaturowym (*Mikro technos*), wsławił się wyrobami wielu bardzo drobnych przedmiotów z kości słoniowéj, metali i t. p.

Kallimach (grec. *Kallimachos*), jeden z najznamienitszych uczonych i poetów epoki aleksandryjskiéj, ur. około 250 prz. Chr. w Cyrenie, w Libii. Założył w Aleksandryi licznie odwiedzaną szkołę gramatyki i nauk pięknych, był przełożonym biblijoteki aleksandryjskiéj i napisał mnóstwo (wedle Suidasa 800) dzieł w rozmaitych gałęziach wiedzy, z których wszakże, oprócz drobnych ułamków, tylko 73 epigramatów i 6 hymnów ocalało. Wiérsz o *Włosach Bereniki* znamy z przekładu Katulla. Elegije K. służyły za wzór Propercyjuszowi. Krytyczny jego katalog (*Pinakes* w 120 księgach) biblijoteki aleksandryjskiéj, ułożony wedle treści dzieł, jest piérwszą próbą w dziedzinie historyi literatury. Najlepsze wydanie jego pism uskutecznił Meinecke (Berl. 1861). Tłumaczyli je na niemiecki język: Ahlwardt (Berl. 1794) i Schwenck (Bonn 1821).

Kallimach, greckie przezwisko przybrane przez *Filipa Bounacorsi* (ur. 1437, † 1496) Włocha, który po skończeniu nauk we Florencyi dostał się na członka akademii rzymskiéj i kolegijum abrewiatorów. To ostatnie stanowisko było bardzo korzystnóm, gdyż członkowie wspomnionego kolegijum zajmowali się wygotowywaniem wszelkich postanowień (breve) papieskich. Wtajemniczenie w całą polityczną i kościelną działalność Kuryi wykształcić mogło abrewiatorów na zręcznych i praktycznych polityków, którzy jednak przywyknąwszy uważać złoto za jedyną spraw ludzkich sprężynę nie wahali się poświęcać swoich usług temu, który większe obiecywał korzyści. To téż gdy papież Paweł II, dla położenia prawdopodobnie tamy przekupstwom, rozwiązał to kolegijum, członkowe jego rozpierzchnięci po świecie nieomieszkali przy sposobności odpłacać się Kuryi za utratę tak zyskownego stanowiska. Na odgłos o zajściach między Pawłem II a Kazimierzem Jagiellończykiem pospieszył Kallimach ze Wschodu gdzie po opuszczeniu Rzymu przebywał i za pośrednictwem światłego i postępowego wielce mimo arcybiskupiéj godności, Grzegorza z Sanoka, dostał się na dwór Kazimierza, jako nauczyciel królewiczów po odjeździe Długosza z Władysławem do Czech. Dwór królewski tchnął wtedy

reformatorskim duchem i wielką nieprzyjaźnią dla Rzymu, płynącą zarówno z politycznych jak i religijnych pobudek. Nie trudno więc było Kallimachowi zyskać wkrótce wpływ i zaufanie tak wielkie iż wywołało ono energiczne wystąpienie możnowładczych senatorów, w skutek którego zręczny Włoch musiał dwór opuścić i szukać schronienia we Lwowie w domu Grzegorza z Sanoka. Z wstąpieniem jednak na tron Jana Olbrachta wrócił Kallimach i przez całe panowanie radami swojemi wywiérał przeważny wpływ na wszystkie czynności króla, który używał go często jako dyplomatycznego agenta w sprawach z Cesarzem Fryderykiem III, Innocentym VIII i Turcyją (o Wołoszczyznę w 1475). Wyprawa wołoska, zakończona klęską Polaków, wywołała ogromne krzyki na Kallimacha, któremu przypisywano zamiar podstępnego wytracenia szlachty. Nie tyle może miłość dla przybranéj ojczyzny ile przywiązanie do Jagiellonów, którzy go osypali bogactwami i łaskami, obok nieprzyjaźni dla nienawistnego mu możnowładztwa i szlachty, powodowały Kallimacha przy nakłanianiu króla do zniweczenia przywilejów szlacheckich, zniesienia sejmów, zamienienia szlachty w li tylko wojennemu rzemiosłu oddane i na żołdzie pozostające rycerstwo, słowem chciał on na gruzach przywilejów szlacheckich wznieść silną, nieograniczoną monarchiję, jaką w tym czasie zakładał Ludwik XI we Francyi, Henryk VIII w Anglii. Przechowane w rękopisach z XVI w. i w kronice Bielskiego tak zwane *Rady Kallimachowe*, są zapewne wiernem co do myśli odbiciem poglądów doradcy królewskiego, z dodatkami tylko i w formie mogącéj je zochydzić narodowi. Prócz owych, wątpliwéj autentyczności *Rad*, zostawił Kallimach następne prace: „*Historia de rebus gestis Attillae*“ (Haga 1513); przekład polski przez Cypryjana Bazylika dokonany, wyszedł u Wierzbięty w Krakowie; „*Historia de rege Vladislao seu clade Varnensi*“ (Augusta Vindelicorum 1519); ciekawe to dziełko przełożył Michał Gliszczyński i wraz z bijografiją Kallimacha wydał w Warszawie 1854 r.; „*Libellum de his quae a Venetis tentato sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendis*“ (Haga 1533 roku); „*Biga epistolorum ad reverendum Zbigneum de Olesnica, Regni poloniae vice-cancellarium*“. Jestto tytuł nadany bijografijom Grzegorza z Sanoka i kardynała Oleśnickiego. Piérwszą z nich wydrukował Wiszniewski w tomie III *Pomników do historyi literatrry* a tłumaczył Ignacy Jagiełło, autor studyjum o Kallimachu, pomieszczonego w *Wizer. i roztrzęs. nauk.* (1841 r. t., XXI). Kilka innych pism dochowuje się dotąd w rękopisach, jak np. zbiór poezyj pod tyt. „*Liber amorum*“ w bibl. watykańskiéj, list łaciński do Dersława z Rytwian, opowiadający koleje życia Kallimacha aż do przybycia do Polski i inne, o których istnieniu niema pewnych wiadomości.

Kallinus (greck. *Kallinos*), z Efezu, najdawniejszy grecki poeta elegijny, żył w VII, a według innych w IX w. prz. Chr.; uważany jest za twórcę elegii politycznéj. Pozostałe szczątki jego pieśni wojennych wydali: Schneidewin w „*Delectus poëseos Graecorum elegiacae*“ (Getynga 1838) i Weber p. t. „*Elegische Dichter der Hellenen*“ (Frankf. 1826).

Kalliope, t. j. pięknego głosu, jedna z dziewięciu muz, opiekunka poezyi bohaterskiéj.

Kalliope, jedna z małych planet (23), odkryta 16 Listop. w Londynie przez Hinda; obrót około słońca dokonywa w 1812 dniach.

Kallipygos (grec.), t. j. *piękna z tyłu*, archeologiczny przydomek Wenery; oznacza głównie te posągi i obrazy bogini, w których zwróconą ma głowę ku tylnym wdziękom swego ciała. Najpiękniejszy taki posąg znajduje się w muzeum neapolitańskiém. Podobne wizerunki przedstawiają także malowidła na wozach i posążki spiżowe.

Kallirrhoë, dziewica kalydońska, kochaną była bez wzajemności przez Korezusa, kapłana Dyonizowego. Dyonizos na skargi Korezusa dotknął wiele mieszkanek kalydońskich szaleństwem. Za radą wyroczni K. miała być spaloną na przebłaganie boga, ale Korezus poświęcił się za nią, a kochanka z żalu po nim utopiła się w strumieniu, który otrzymał nazwę od jéj imienia.

Kallisthenes z Olintu, ur. około 360 prz. Chr., siostrzeniec Arystotelesa, przez którego był razem z Aleksandrem W. wychowany. Towarzyszył Aleksandrowi w jego wyprawie do Indyj, lecz wolnomyślnością i surowością swych opinij, ściągnąwszy na się nienawiść dworaków, został przez nich oskarżony o knowania spisku i musiał umrzeć śmiercią gwałtowną 328 prz. Chr. Celniejsze jego pisma historyczne są: „*Hellenica*“ (w 10 ks.) i „*Persica*“, z których wszakże same tylko pozostały ułamki, zebrane w Geiera „*Alexandri Magni historiarum scriptores*“ (Lipsk 1844). Przypisywana mu *Historyja Aleksandra* jest podrobionym utworem prawdopodobnie z VII w. i należy do szeregu romansów średniowiecznych o Aleksandrze W.

Kallisto, córka Arkadyjczyka Lykaona, towarzyszka wypraw myśliwskich Dyjany, urodziła z Zeusa Arkasa i przemienioną została przez Herę w niedźwiedzicę, którą późniéj zabiła Dyjana. Zeus przeniósł ją na niebiosa, gdzie K. stanowi konstelacyję Wielkiéj Niedźwiedzicy.

Kallistos, patryjarcha carogrodzki, 1350—1369, posłany przez J. Paleologa do Elżbiety, wdowy po Uroszu V, z propozycyją pokoju, † po drodze w Sierech, w Macedonii. Pisał o urządzeniu patryjarchatu ternowskiego za Jana II Asienia r. 1234, w liście do duchowieństwa bułgarskiego, zgromadzonego w Ternowie (wyd. Pałauzowa oraz Mikloszycza).

Kallistratus (greck. *Kallistratos*), mówca ateński; w 377 i 373 r. prz. Chr. brał, jako wódz, czynny udział w wyprawach wojennych Ateńczyków. W r. 372 jeździł w poselstwie do Sparty, celem zawarcia pokoju, lecz skazany 363 (z nieznanych powodów) na śmierć, musiał uciekać z Aten; wróciwszy potém bez pozwolenia do kraju, został śmiercią ukarany. Jako mówca służył za wzór Demostenesowi.—**Kallistratus**, gramatyk aleksandryjski, uczeń Arystofanesa z Byzancyjum, żyjący w połowie II w. prz. Chr., napisał znaczną liczbę wybornych komentarzy.—Inny **Kallistratus**, sofista z III w. po Chr., jest

autorem napuszonego opisu 14 posągów, który to opis wydawany był kilkakrotnie wraz z „*Imagines*“ Filostratusa (ob.).

Kalliwoda (Jan Wacław), skrzypek i kompozytor, ur. 1801 w Pradze, † 1866; był przez znaczny przeciąg czasu nadwornym kapelmistrzem księcia Fürstenberga w Donaueschingen, od r. 1853 przeniósł się do Karlsruhe. Gra jego jest więcéj powabną i przyjemną aniżeli wzniosłą i błyszczącą; to samo da się powiedzieć i o jego kompozycyjach. Najwyżéj są cenione jego kompozycyje na orkiestrę, szczególniéj zaś *symfonije*.

Kallundborg, miasto portowe na zachodnim brzegu duńskiéj wyspy Zelandyi, liczy 2,600 ludności.

Kalmar, miasto warowne w szwedzkim obwodzie Kalmarlän, leży na wyspie Quarnholm, jest siedliskiem władz rządowych i rezydencyją biskupa; ma port i 8,800 m. W pobliżu miasta leży starożytny obronny zamek *Kalmar*, obecnie na dom pracy przerobiony, niegdyś klucz państwa Gotów i niejednokrotnie rezydencyja królów szwedzkich, w którego wielkiéj sali, za wpływem królowéj duńskiéj Małgorzaty, zawartą została *Kalmarska unija* (ob.).

Kalmarska Unija, tak się nazywa zawarty w Kalmarze (ob.) 12 albo 20 Lipca traktat, mocą którego Małgorzata (ob.), królowa Danii i Norwegii, nabywszy Szwecyję, połączyła trzy państwa północne w jednę monarchiję. Zasadnicze punkta téj unii są następujące: monarchija elekcyjna; monarcha ma rezydować na przemian w jedném z trzech połączonych królestw; każde państwo zachowuje swój senat, swe prawa i swe wolności. Wkrótce jednak sama królowa pogwałciła niektóre warunki traktatu, a Szwedzi z tego powodu żałowali, iż przystali na jego zawarcie. Zresztą już w piérwszym punkcie tkwił zaród przyszłego rozerwania. Wznawiono co prawda uniję 15 Lipca 1438 i 8 Wrześ. 1483, ale wyniesienie na tron szwedzki Gustawa Wazy w Strengnäus 6 Czerw. 1523 i reces w Malmö 1 Wrześ. 1524 zniszczyły ją na zawsze.

Kalmus, ob. Tatarak.

Kalnofojski (Atanazy), zakonnik monastyru pieczarskiego, napisał po polsku dzieło p. t. „*Cuda, które były tak w samym święto-cudotwornym monastyrze pieczarskim, jak i w obudwu świętych pieczarach*“ (Kijów 1638).

Kalocsa (Kolocza), miasto w węgierskim komitacie peszteńskim, blisko Dunaju, rezydencyja arcybiskupa; ma 13,000 m., piękny kościół katedralny i warowny pałac arcybiskupi z biblijoteką (30,000 tomów); seminaryjum teologiczne, gimnazyjum i in.

Kalogery, Kalojery (z greck.), mnisi greccy, reguły ś. Bazylego, zamieszkujący w wielkiéj liczbie nietylko górę Athos, ale monastery, które znajdują się po całéj Grecyi, niewyłączając najdrobniejszych wysp Archipelagu. Mała liczba piastuje godność kapłańską, większość zajmuje się pracą ręczną; wyżéj wykształceni, zwykle wybiérani bywają na rozmaitych dostojników kościoła.—*Kalogerki*, zakonnice tejże reguły.

Kalomel, ob. Rtęć.

Kalomerydzi, potomkowie Kalomerosa Komnena, który w końcu XVII w. przybył na czele 3,000 Greków do Korsyki z Lakonii, i nazwisko swoje przemienił na włoskie, *Bonaparte*, stąd rodzinę Bonapartych wywodzą od cesarzów greckich.

Kaloryczna machina, ob. Cieplikowa machina.

Kalorescencyja, ob. Kalcescencyja.

Kaloryfery, przyrządy używane do ogrzewania przestrzeni mieszkalnych, lecz różniące się tém od pieców i kominów, że ciepło wywiązuje się w jedném wspólném ognisku i rozprowadza po wszystkich częściach budynku. Podług tego, czy ogrzewanie następuje przez rozprowadzenie ciepłego powietrza, pary lub wody, K. dzielą się na *powietrzne*, *parowe* i *wodne*. K. powietrzne składają się z przestrzeni, w któréj się powietrze ogrzewa i rur rozprowadzających to powietrze; baczyć tu należy na to, aby powietrze już oziębione miało swobodne ujście, czyli, aby przewietrzanie było dostateczném. K. parowe składają się z kotła do wywiązywania pary, z rur, które ją rozprowadzają, z rur kondensacyjnych, w których się para skrapla i z rur, któremi woda spływa. K. wodne składają się z kotła i rur, któremi ciągle przepływa woda gorąca, ogrzewająca powietrze otaczające. Rury K. są z gliny, żelaza lub miedzi; ognisko jest zwykle umieszczone w piwnicy, rury z niego rozgałęziają się po całym budynku. Bardzo korzystnym okazał się system tak zwany *parowo-wodny*, przy którym krążąca woda ogrzewana jest nie za pomocą kotła i ogniska, a za pomocą pary. K. znane już były, jak się zdaje, starożytnym, w nowszych czasach wprowadzone zostały w końcu w XVII w. przez Bonnemaina; w udoskonaleniu różnych systematów zasłużyli się: Duvoir, Perkins, Gronvelle i in. Ob. ogrzewanie.

Kalorymetr, ob. Kalorymetryja.

Kalorymetryja, zbiór metod służących do oznaczenia ilości ciepła (ob. ciepło); przyrządy do tego celu służące zowią się *kalorymetrami* (z łac. ciepłomierze). Najprostszą jest *metoda mieszanin* czyli *kalorymetru wodnego*: Ciało, którego ciepło właściwe c (ob. ciepło) oznaczyć mamy i którego ciężar w kilogramach niech będzie p, ogrzewa się do temperatury t, wtedy jak to łatwo poznać z samego określenia ciepła właściwego, ciało dane posiada, licząc od temperatury 0^0, ilość ciepła pct; ciało to wprowadza się do naczynia z cieńkiéj blachy, napełnionego wodą, która, dla prostoty dajmy, że posiada temperaturę 0^0; ciało w wodzie się oziębia, ta zaś ogrzewa, tak że po pewnym czasie oboje mieć będą jednaką temperaturę t'; ciało zatém oziębiło się na $(t-t')^0$, utraciło zatém ciepłostek (ob.) $mc\,(t-t')$, woda zaś ogrzała się na t'^0, a że jéj ciepło właściwe $= 1$, przeto zyskała ciepłostek $p't'$; jeżeli więc przypuścimy, że żadna strata ciepła miejsca nie miała, mamy $pc\,(t-t')=p't'$, skąd możemy wyznaczyć c. Metoda ta zresztą wymaga wielu ostrożności i poprawek; została ona podana przez Neumanna (1831), sam przyrząd znakomicie udoskonalił Régnault (1840), ważne poprawki wprowadzili Kopp (1864), Pfaundler (1868), Thomson (1870) i in. Drugą metodą jest *metoda topliwości lodu*; ciało badane ogrzewa się do t^0 i wprowadza w lód na 0^0; przez sto-

pnowe oziębianie ciała lód się topi, a że 1 kilogram lodu potrzebuje do stopienia 79,25 ciepłostek, przeto z ilości wypłyniętéj wody poznać można ciepło właściwe ciała. Lavoisier i Laplace, którzy tę metodę podali 1780, używali kalorymetru stanowiącego naczynie blaszane o podwójnych ścianach; Black umieszczał ciało badane wprost w wydrążeniu dokonaném w lodzie, a Bunsen (1870) znacznie ulepszył tę metodę. Trzecia metoda, *oziębiania*, podana przez Mayera 1796, następnie używana przez Dulonga i Petita i Regnaulta (1840), polega na téj zasadzie, że z dwu ciał, to stygnie prędzéj, którego ciepło właściwe jest mniejsze. W wielu razach do oznaczenia ilości ciepła nadaje się korzystnie *termometr ciepłostkowy* Sillbermanna i Favre'a, rodzaj wielkiego termometru, w którego zbiorniku znajduje się zagłębienie, w które wprowadzać można ciało badane, a z podziałki termometru ocenić można ilość ciepłostek, jakie ciało wywiązuje. Ciepło właściwe gazów (ob. gazy) oznaczali Delaroche i in. Temiż samemi metodami oznaczyć można ciepło utajone topliwości i wrzenia, ciepło wywiązywane przez spalenie różnych materyjałów, ciepło zwierzęce i t. d.

Kalpurnijusz, nazwa jednego z najstarożytniejszych rodów plebejskich w Rzymie; z czasem rozdzielił się ten ród na kilka osobnych familij. Należał do niego *Marcus Calpurnius Bibulus*, konsul wybrany na ten urząd przez arystokracyję rzymskę przeciwko Cezarowi, któremu wszelako w niczém nie potrafił sprostać. Przeszedłszy na stronę Pompejusza, † przed bitwą pod Dyrrhachium, a trzéj jego synowie zginęli podczas wojen domowych pomiędzy Brutusem i Antonijuszem. Pośród kobiét tego rodu odznaczyła się ostatnia (czwarta) żona Cezara, **Kalpurnija**, córka Lucyjusza Kalpurnijusza Piso, która ostrzegała męża w chwili wyjścia jego na posiedzenie senatu, o grożącém mu niebezpieczeństwie; przez wydanie pozostałych papiérów Antonijuszowi, przyczyniła się do wyniesienia tego ostatniego do szczytu potęgi.

Kalpurnijusz (Tytus), z przydomkiem *Siculus*, poeta łaciński; wedle ogólnego przypuszczenia żył w drugiéj połowie III w. po Chr.; prawdopodobniéj jednak, jeżeli nie za Nerona, to za Gordyjanów lub Galliena. O życiu jego nic nie wiemy. Pod imieniem K. doszło naszych czasów eklog czyli idylli, które, mimo wielu cech wspólnych (nienaturalność, brak uczucia, niepoprawność wyrażenia) należą jednak wedle nowszych badań do dwu różnych poetów. Tylko piérwsze siedm, zbliżające się do swego wzoru Wergilijusza, ale hołdujące deklamatorskiemu smakowi owéj epoki, są utworem K., pozostałe zaś, odznaczające się retoryczną napuszystością, napisał Nemesianus, spółcześnik cesarza Numeryjana. Eklogi K. od 1741 wydawano często wespół z dziełami Gratiusa. Z edycyj oddzielnych najlepsze sporządzili: Beck (Lipsk 1803), Grauff (Bern 1831) i Gläser (Gotting. 1842).—Porów. Haupta „*De Carminibus bucolicis Calpurnii et Nemesiani*“ (Berl. 1854).

Kalus, miasteczko prywatne w gub. podolskiéj, pow. uszyckim, przy ujściu Kalusika do Dniestru.

Kalusik, rz. w gub. podolskiéj, pow. uszyckim, zaczyna się przy Majdanie Wońkowieckim, płynie z północy ku południowi, i pod m. Kalusem wpada z lewego brzegu do *Dniestru*. Długa przeszło 40 w.

Kalwaryja (*Calvaria*), ob. Golgotha.

Kalwaryja Pacławska, nazwana od wsi Pacław, w obwodzie sanockim, o milę od Dobromila, na wysokiéj górze; założoną została piérwotnie przez wojewodę podolskiego Andrzeja Maksymilijana Fredro, lecz kościół i klasztor ówczesny poszły w perzynę, a dzisiejszy kościół z klasztorem zbudował Szczepan Dwernicki. W kościele włoskiéj architektury, znajduje się cudowny obraz Matki Boskiéj.

Kalwaryja Zebrzydowska, w Galicyi, obwodzie wadowickim, o 5 mil w stronie północno-zachod. od Krakowa. Na pochyłości lesistéj góry Żar wznosi się kościół, klasztor i 46 kapliczek, założone r. 1602 przez wojewodę krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego, na wzór kaplic Jerozolimskiéj Kalwaryi, które tu tysiące pobożnych chrześcijan z powodu licznych odpustów ściągają. Poniżéj góry leży miasteczko Kalwaryja, mające około 1,000 m.

Kalwaryja pod Wilnem. O milę od tego miasta leży kościół i klasztor dawniéj dominikanów, otoczone kilkunastu kaplicami, założone przez biskupa wileńskiego Jerzego Białłozora r. 1564, gdzie w uroczystość zesłania ś. Ducha tłumy ludu na odpust przybywają.

Kalwaryja, wieś na Żmudzi, o kilka mil ku północy od Telsz położona. Kościół tutejszy, wraz z klasztorem dominikanów, fundował 1642 Jerzy Tyszkiewicz, biskup żmudzki. Lud miejscowy nadaje jéj nazwę świętéj Kalwaryi Żmudzkiéj.

Kalwaryja, miasto powiatowe w gubernii suwalskiéj, nad rz. Szeszupą, od Maryjampola o $2^1/_2$ mili odległe, liczy 9,400 m.

Kalwaryjski, powiat, jeden z 7 powiatów gubernii suwalskiéj, ma 23 mil kw. i 55,830 m. Oprócz miasta Kalwaryi są tu 3 osady i 15 gmin.

Kalwaryjskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie trockim. Składało się z miasta Kalwaryi nad rzeką Szeszupą z przyległościami. Od r. 1766 posiadali je Michał i Aleksandra Ogińscy, wojew. wileńscy, opłacając z niego kwarty złp. 8,250, a hyberny złp. 3,235, spólnie z sstwem kisznieńskiém. Dla zbyt licznéj ludności żydowskiéj w tém sstwie, z powodu handlu z Prusami osiadłéj, w pospolitéj mowie przezywano dawniéj samo miasto, Kalwaryją żydowską. Jerzy Tyszkiewicz, biskup żmudzki, w r. 1640 zaczął tu stawiać kaplice i stacyje podług zupełnych wymiarów Kalwaryi Jerozolimskiéj.

Kalwaryści (*Prêtres missionaires au Calvaire*), zgromadzenie duchowne, założone r. 1633 przez Huberta Charpentier na górze Betharam i u N. Panny de Garaison, w dyjecezyi Auch we Francyi. Celem zgromadzenia było rozprzestrzenianie prawdziwéj wiary, szczególniéj pomiędzy protestantami, za pomocą misyj. K. znikli 1790, podczas wielkiéj rewolucyi; wznowioni zostali 1826.

Kalwin (Jan), właściwie *Caulvin*, *Cauvin* lub *Chauvin*, znakomity reformator, ur. 1509 w Noyon w Pikardyi, † 1564 w Genewie; staranne w religii ks-

tolic. odebrawszy wychowanie i do stanu duchownego przeznaczony, zaniechał wkrótce teologii dla nauki prawa, które studyjował w Orleanie i Bourges. Stosunki z stronnikami Lutra, zachwiane stąd religijne przekonania i zabłąkanie się w tajnikach Pisma ś., wprowadziły go na drogę nowych teologicznych badań, które, przybywszy 1532 do Paryża, krzewić zaczął. W tedy to, dla skłonienia króla Franciszka do łagodniejszego z protestantami obchodzenia się, napisał łaciński komentarz do księgi Seneki „*De clementia*“, lecz już w nast. roku z powodu zbyt śmiałéj mowy, napisanéj dla rektora Sorbony Mikołaja Cop, zagrożony więzieniem, przeniósł się do Angoulême i Nerac, na dwór Małgorzaty Nawarskiéj, opiekunki protestantów. W 1534 raz jeszcze powróciwszy do Paryża, wkrótce ostatecznie opuścił to miasto, osiadł w Bazylei i tu w przypisaném Frańciszkowi dziele „*Institutiones christianae religionis*“ (1536), zasady swojéj nauki rozwinął. Z Bazylei udał się K. do Ferrary, na dwór Renaty, małżonki ks. Herkulesa d'Este i po krótkim tu pobycie przeniósł się do Genewy, gdzie go zatrzymał Wilh. Farel (ob.), gorliwy w Szwajcaryi rozkrzewiciel reformacyi. Prace swoje w Genewie rozpoczął kaznodziejskiemi objaśnieniami Pisma ś., a zasady wyznania ogłosił w dziele: „*Catéchisme de l'église de Genève*“. Zbyt gwałtowne atoli działanie w sprawie nowéj nauki, zwłaszcza usunięcie chrzcielnic z kościołów i zniesienie świąt, sprowadziły na K. i Farela prześladowania i gdy synod lozański naukę ich odrzucił, nowatorowie zmuszeni byli szukać schronienia w Strasburgu, gdzie głoszone przez Bucera (ob.) zasady Lutra, już od 10 lat przystęp znalazły. Przyjaźnie od Bucera przyjęty, K. otrzymał katedrę teologii i został kaznodzieją gminy licznie osiadłych tu wychodźców francuskich. Wszelako, pomimo oddalenia, nie przestawał żywego brać udziału w postępie swojéj nauki w Genewie, a wezwany od kard. Sadoleta aby takową odwołał, oświadczył, że jéj wiernym do zgonu pozostanie. W tymże czasie, oprócz nowego wydania swoich *Instytucyj* i *Komentarzy do listów ś. Pawła do Rzymian*, K. pracował nad zjednoczeniem niemiec. i szwajcar. kościoła, a jako delegat z Strasburga brał udział w konferencyjach w Frankfurcie, Worms i Ratyzbonie, co dało mu sposobność zawiązania bliższych stosunków z Melanchtonem. W 1541 na wezwanie przyjaciół i zwolenników swojéj nauki, K. powrócił do Genewy i tu z właściwą sobie działając energiją i systematycznością, zaprowadził konsystorz i zgromadzenie starszych, których głównym obowiązkiem było czuwanie nad czystością obyczajów i karnością kościelną. Teokratyczny ten rząd z zbytnią niekiedy działał surowością. Jakoż Jakób Gruet, za bezbożne listy i niemoralne wiérsze, poniósł śmierć na rusztowaniu, Sebast. Castellio, przeciwnik nauki o predestynacyi, musiał chronić się ucieczką a Michał Servet, za ubliżenie tajemnicy Trójcy ś., żywcem został spalony. Pomimo licznych przeciwności i walk z zwolennikami dawnych zasad, K. potrafił utrwalić nowy porządek; Genewa stała się Rzymem reformowanego protestantyzmu i jedyném schronieniem dla prześladowanych za wiarę Francuzów. Codzienne kazania do ludu, wykład teologii z katedry, udział w obradach konsystorza, listowne z całą Europą znoszenie się, uczyniły go duszą nowego wyznania. Niezmordowany w zabiegach ku dźwignięciu nowego kościoła, napisał w obronie swoich zasad „*Commentaires sur la concordance ou harmonie des Evangélistes*“ (4 t., Gen. 1561). Wszystkie jego piśmienne prace wydano zbiorowo w Amsterdamie 1667 w 9 t.— Słabowity i wątłéj z natury budowy, K. był mężem surowych obyczajów, żelaznéj woli a nader w życiu skromny. Jako drugi apostoł protestantyzmu, przyćmił głoszone przez Zwinglijusza zasady. Podstawą jego nauki jest bezwarunkowe poddanie się woli Boga. Ażeby nieosłabić znaczenia łaski, od któréj nasze zbawienie zawisło, K. ograniczył wolność człowieka względem Boga i naukę św. Augustyna o predestynacyi aż do krańcowych ich następstw rozwinął. Wstręt protestantyzmu szwajcarskiego do oddawania czci boskiéj przedmiotom ujął w system, a wykluczając z wytrwałością wszelkie w dogmatach i obrzędach pogańskie, wedle niego, naleciałości, cześć Boga za wyłączny swoim zwolennikom cel wskazywał. Wszelką myśl i wolę człowieka zwraca pod powagę Pisma ś., które czyni jedynym kierownikiem w życiu kościelném, politycznem i prywatném. Stanowczością zdania i logiczném przeprowadzeniem zasad K. przewyższał Melanchtona i Lutra. Posiadał nadto dar zwięzłości i jasnego przedstawienia rzeczy, swą zaś energiją, nieugiętą wolą i rzadkim darem organizacyi, nad innymi reformatorami górował. Surowa jego teologija, na posłuszeństwie, czystości obyczajów i niezachwianéj oparta wierze, szybko w Szwajcaryi, Francyi, Holandyi, Węgrzech, krzewić się zaczęła. Do zasług Kalwina należy także założenie w Genewie akademii, któréj piérwszym rektorem był Teodor Beza (ob.), gorliwy uczeń i rozkrzewiciel zasad swojego mistrza. W Polsce nauka K. licznych znalazła zwolenników; ob. Kościół Ewangielicko-Reformowany w Polsce, w artykule Ewangielicki Kościół. O życiu K. czyt. Henry'ego „*Das Leben Joh. Calvins des grossen Reformator*“ (3 t., 1835—44). Audina „*Hist. de la vie, des ouvrages et des doctrines de Calvin*“ (2 t., 1845), Burguera „*Calvin*“ (1863), Guizota „*Jean Calvin*“ i inne.

Kalwiniści, a nie sprzecznie z prawami języka *Kalwini*, oznacza stronników Jana Kalwina lub zwolenników jego osobistych pojęć i zdań, jak np. co do *Predestynacyi* (ob.); **Kalwinizm** zaś, ogół nauki, wytworzonéj na podstawie tych pojęć. Nazwa ta przeto odnosi się tylko do tych, którzy naukę tę przyjmują w całości, a nie do kościoła ewangielicko-reformowanego (mylnie zatém *Kalwiński*), ani téż do jego wyznawców, mianowicie w Polsce, gdzie jeszcze mniéj właściwie aniżeli w innych krajach (ob. Ewangielicki Kościół), nazwa ta, jako przezwisko, użyta była przez jego przeciwników w polemicznych pismach i mowach w znaczeniu ujemném, szyderzném.

Kalydon, w starożytności stolica Etolii, nad rz

Evenus, znana z bajecznego podania o *dziku kalidońskim*, pustoszącym niwy i ogrody tego kraju, a którego zagniewana Dyjana zesłała na ukrainie Oeneusza; Meleager, syn Oeneusza, zwołał dla jego ubicia najznakomitszych bohaterów Grecyi, lecz udało się to tylko kochance Meleagra, Atalamie, która zręcznie wymierzoną strzałą przeszyła odyńca.

Kalymno, Kalmino, wyspa turecka na morzu Egejskiém, położona na północ względem Rhodu, ma 300 m. i miasteczko t. n.

Kalypso, wedle Homera córka Atlasa, wedle innych Nereusa i Dorydy albo Okeanosa i Tetydy, zamieszkiwała w głębi oceanu położoną lesistą wyspę Ogygiję, na brzegach któréj rozbił się okręt Odysseusza (Ulissesa). Bohater ten trzymany na uwięzi jéj wdziękami przez lat 7, spłodził z nią 2 synów i wreszcie odjechał do ojczyzny, **K.** zaś umarła ze zgryzoty.

Kalypso, jedna z małych planet (54), odkryta 4 Kwiet. 1858 przez Luthera, w Bilk pod Düsseldorfem, dokonywa obrót około słońca w 1548 dniach.

Kał, wypróżnienia przewodu pokarmowego; sąto niestrawione części pokarmów, pomieszane z wydzielinami kiszkowemi, jak żółć, śluz. **K.** tworzy się dopiéro w kiszce grubéj, normalnie oddawany bywa na zewnątrz raz na dzień, gęstéj konsystencyi, żółty od przymieszanéj żółci, przykrego zapachu w skutek gnicia niestrawionych pokarmów. Jako najważniejszy objaw, z którego o stanie kiszek sądzić można, zwraca na siebie zawsze pilną uwagę lekarza. W stanach chorobowych zmienia się w jednym albo drugim kierunku częstość oddawania kału; współcześnie z tém zmienia się zazwyczaj ilość i konsystencyja jego. Zmiany te powodują dwie najważniejsze formy chorobowych zboczeń kału, biegunkę (ob.) i obstrukcyję (ob.). Prócz tego **K.** zawiérać może nienormalne części składowe, jak krew, czasem ze zgorzelonemi cząstkami ścian kiszkowych przy hemoroidach (ob.), dyzenteryi (ob.), krwotokach; śluz przy katarze, grzybki, cząstki oderwane nowotworów, strawne części pokarmów i t. d.

Kałaczow (Mikołaj), prawnik rossyjski, był w Moskwie profesorem historyi prawa cywilnego rossyjskiego, następnie urzędnikiem 2 oddziału kancelaryi przybocznéj, członkiem komisyi archeograficznéj, głównego komitetu do oswobodzenia włościan i in. Oprócz artykułów w przedmiocie historyi prawa ross., pomieszczanych w czasopismach, wydał: „*Izsledowanie o Russkoj Prawdje*“ (Moskwa 1846); „*Tekst Russkoj Prawdy*“ (t., 1846); „*O znaczenii Kormczej knigi*“ (1850); wydawał nadto ważne czasopismo „*Archiw istoriko-juridiczeskich swiedienij otnosiaszczychsia do Rossii*“ (6. t., Mosk. 1850—61).

Kałajdowicz (Konstanty), znakomy archeolog i badacz języka starosławiańskiego, ur. 1792 w Jelcu, w gub. orłowskiéj, † 1832 w Moskie. Wychowanie pobiérał początkowo w akademii duchownéj kijowskiéj, następnie (od 1807 r.) w uniwersytecie moskiewskim; w latach 1810—12 wykładał w uniwersytecie moskiewskim, oraz w gimnaz. uniwersyteckiém historyję i geografiję Rossyi, 1812 r. służył wojskowo, od 1813 poświęcił się wyłącznie pracom naukowym. Zawód autorski rozpoczął wcześnie, już bowiem 1808 wydał „*Płody trudow moich, soczinenia i pierewody*“; następnie opracowywał dla towarzystwa przyj. rus. lit. w Moskwie niektóre litery do *Słownika jęz. ross.*, oraz dla Makarowa do *Słownika imion własnych*. Oprócz tego umieszczał w pismach peryjodycznych wiele artykułów, z których ważniejsze są: *O narzeczu białoruskim* i *O języku st. cerkiewnym*. Zyskawszy opiekę Rumiancowa wydał „*Ruskija dostopamjatnosti*“ (t. 1, 1815, tom. 2. 1824); „*Drewnija rossijskija stichotworenia*“ (1818), zbiór bylin ruskich zebranych przez Kozaka Kirszę Daniłowa (ob.), poprzedzony przedmową, traktującą o poezyi ludowéj rossyjskiéj; „*Pamiatniki XII w.*“ (1818); „*Zakony kn. Joanna Wasiliewicza i Sudebnik cara i w. kn. Joanna Wasil.*“ (1819), wspólnie ze Strojewem, z którym wypracował nadto ważne zarówno dla literatury jak i dla paleografii st.-ruskiéj „*Obstojatelnoje opisanie sławiano-rossyjskich rukop. bibl. gr. Tołstago*“ (1825). Najważniejszém dziełem **K.**, którém położył nieocenione zasługi, zarówno na polu badań języka jako téż i zaczątków literatury st. słowiańskiéj, jest „*Joann Exarch Bołgarskij*“ (1824) Obszernie choć niekrytycznie skreślił żywot **K.** Bezsonow w „*Ruskoj Biesedie*“ (1860).

Kałbińskie góry, pasmo gór w stepie Kirgiz-Kajsackim, ciągnące się z półn.-zachodu na południowschód, na południu łączy się z Tarbogatajem, na zachodzie zaś z górami Burkat i Dżengis; średniéj wysokości, pokryte na wyżynach lasem sosnowym, a w dolinach brzozą i topolą.

Kałdyn-Mumas, główna bogini Wotiaków, opiekunka dziewic oczekujących zamęścia i niewiast pragnących potomstwa. Ma być matkę boga Ilmera; na ofiarę składają jéj białe zwierzęta.

Kałga, *Kałga-Sułtan* (tatar.), namiestnik chanow krymskich, był zawsze wybiérany z panującego domu Girejów.

Kałgujew, wyspa należąca do gub. archangielskiéj, położona na oceanie Północnym, o 17 mil na wschód od półwyspu Kanina; ma około 350 w. obwodu; część środkowa wyspy wznosi się znacznie nad poziom morza i wypływa z niéj mnóstwo rzeczek. Zwiedzana przez przemysłowców, głównie dla zbiérania puchu edredonowego i połowu dzikiego ptastwa.

Kałka, Kałaka, teraz **Kałec**, dopływ rz. Kalmijusa, wpadającéj do morza Azowskiego blisko Maryjupola, w gub. ekaterynosławskiéj. Pamiętna jest bitwą, stoczoną na jéj brzegach r. 1224, pomiędzy książętami ruskimi i Połowcami, a Tatarami.

Kałmucy, *Kałmycy* (z tatarskiego *Khalimik*, t. j. odpadły), najliczniejsza gałęź szczepu mongolskiego, przebywająca częścią w Chinach, częścią zaś w Rossyi, a nazywająca siebie *Elotami* lub *Durban Ojratami* (cztérech sprzymierzeńców). Przyczyna ostatniéj nazwy jest ta, że **K.** oddawna składali się z 4 plemion, mianowicie: Dżungar, Turgut lub Torgot, Choszot i Derbet albo Turbet. Mało lub prawie nic nie wiemy o ich dawniejszych losach. W późniejszym czasie stali się głośniejszymi założywszy dwa,

niedługo zresztą trwające, państwa. Jedno z nich założył 1671 Galdan, podbiwszy wszystkie plemiona Elotów, daléj Telengutów i Kirgizów; wyparł Kałko-Mongołów (mieszkających na północ pustyni Gobi) z ich siedlisk i spustoszył wschodnią część średniéj Azyi. Przeciw niemu powstał wkrótce na czele plemienia Dżungarów jeden z jego bratanków, Tse-Wang-Arabdan i przy pomocy Chińczyków pokonał Galdana (1696); następnie założył dżungarskie państwo około Ili, które jednak już 1757 zostało przez Chińczyków podbite. W skutek klęsk spowodowanych wystąpieniem tych państw, niektóre plemiona Mongołów i K. opuściły Chiny i szukały przytułku w Rossyi, gdzie również i po upadku państwa dżungarskiego przesiedliło się około 20,000 familii tego plemienia. Jednakże już i wcześniéj K. osiedlali się nad Wołgą, i tak część Turgutów już 1630 przyjęła poddaństwo rossyjskie, zmuszenia do tego nieporozumieniami z Dżungarami i Choszotami; pozostali zaś przed prześladowaniem Tse-Wang-Arabdana uszli 1703 do Rossyi i osiedlili się między Jaikiem i Uralem. Po r. 1771 część Turgutów, wraz z innemi plemionami K., oraz pokrewnemi im Buryjatami, powróciła do Chin i osiedliła się w okolicach Kokonoru v. Khuku-Nooru i Ili. W Rossyi K. przebywają nad brzegami Jaiku, Wołgi i Donu w liczbie około 120,000, z któréj to liczby 73% przypada na guber. astrachańską. Część ich (50—60,000) wyznaje buddyzm; około 15,000 przyjęło chrześcijanizm i zamieszkuje w guber. symbirskiéj, między rzekami Sok i Tok, reszta zaś, zamieszkałych w gub. orenburskiéj, wyznaje mahometanizm. K. są wzrostu małego, oblicza nieprzyjemnego, twarzy zaklęsłéj, oczy mają czarne, wzrok bystry, nos spłaszczony, pozbawieni powiększéj części zarostu na twarzy. Gościnni, otwarci, ciekawi, bystrzy, lecz zarazem mający pociąg do łupiestwa i mściwi, chętnie upajają się kumysem. Prowadzą dotychczas życie koczujące. Wyborni jeźdźcy, dzielnie władają łukiem i dzidą. Karmią się głównie chlébem jęczmiennym, mlékiem i napół surowém mięsem końskiém. Główne ich zajęcie stanowi hodowla bydła (koni, wielbłądów, bydła rogatego i owiec), obok tego (zwłaszcza w gub. astrachańskiéj) zajmują się rybołóstwem, wyrobem siodeł, uprzęży i wojłoków.—Język K. jest narzeczem języka mongolskiego. W ostatnich czasach Rossyja wiele uczyniła dla oświaty K. Literatura K. składa się po większéj części z przekładów pism buddyjskich, pochodzących z Indyi; najbardziéj znaném dziełem jest zbiór powieści ludowych „*Siddhikür*“ (tekst z niemieckim przekładem Jügla, Lipsk 1866). Gramatykę wydał Zwick (Donauesch. 1852). Porów. Bergmanna „*Nomadische Streifereien unter den* K.“ (4 t., Ryga 1804—5); Jakinfa „*Istoricz. obozrjenie Ojratow*“ (Petersb. 1834); Nefedjewa „*Podrobn. swiedjenja o wołżskich* K.“ (Peters. 1834) i inne.

Kaluga, główne m. gub. kałuskiéj, na lewym brzegu Oki, przy ujściu Jaczenki, około 40,000 m., prowadzi obszerny handel; fabryk więcéj jak 60. Miasto K. jest wspominane pod r. 1382 i było ważnym punktem strategicznym w walkach z Litwą i chanami krymskiemi, bogate także w historyczne wspominienia z epoki Samozwańców. Po 1767 roku byli tu internowani Kajetan Sołtyk, Józef Andrzéj Załuski, Wacław i Seweryn Rzewuscy, po r. 1856 Szamil.—*Kałuski powiat*, ma 1,815 w. kw.; jestto wzniesiona płaszczyzna, miejscami wzgórkowata; grunt gliniasty, piasczysty, niezbyt urodzajny. Przerzynają go rz. Oka i Ugra. Mieszkańców 55,900, zajmujących się przeważnie przemysłem.—*Kałuska gubernija*, graniczy z gub. moskiewską, tulską, orłowską, rozległa 27,142 w. kw., powierzchnia gub. jest równina wzniesiona, ku półn.-zachod. wzgórkowata, ku połud.-wschodn. bagnista; główne rzeki Oka z jéj dopływami: Protwą, Ugrą, Żyzdrą i Upą. Klimat umiarkowany i zdrowy, średnia temperatura roczna + 3,79°. Ludności 928,100, zajmującéj się przeważnie przemysłem, rolnictwo na niskim stopniu. Dzieli się na 11 powiatów; kałuski, borowski, żyzdryński, kozielski, lichwiński, masalski, medyński, mieszczowski, pieremyszelski, taruski i małojarosławiecki.

Kałusz, miasteczko w obwodzie stryjskim, w Galicyi, ma około 7,000 m. Były tu niegdyś zupy solne w ostatnich czasach odkryto tu bogate pokłady kainitu (ob)

Kałuskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie ruskiém, w ziemi halickiéj. W r. 1770 zaliczały się do tego starostwa: miasto Kałusz (ob.), między rzekami Siwką i Cieczwią i wsie: Berłochy, Dobrowlany, Dołhe, Grabowka, Jaworówka, Jasień, Krasna, Kamień, Kadobna, Kopanka, Kropiwnik, Łdziany, Majdan, Mościska, Mysłów, Niebyłów, Nowica, Petranka, Podmichale, Przysłup, Pojło, Równia, Rypianka, Słobody, Niebyłowska i Równiańska, Śliwki, Siwka, Topolsko, Urynów Stary i Średni, Wisłowa, Zagórze i Zawoja. W tymże roku posiadał je Stanisław Lubomirski, marszał. w. kor., wraz z żoną, Izabelą z ks. Czartoryjskich, opłacając kwarty złp. 25,981 gr. 16, a hyberny złp. 934 gr. 3. Zajęte przez rząd austryjacki w d. 1 Maja r. 1782, dotąd pozostaje w administracyi rządowéj. Jedno z największych starostw, było dawnéj w posiadaniu najsłynniejszych rodzin: Sieniawskich, Żółkiewskich, Czartoryjskich i w. in. Na polach tego sstwa w roku 1672 Jan Sobieski, będąc jeszcze hetmanem, ścigając Tatarów w d. 16 Października położył ich kilka tysięcy trupem i uwolnił 20,000 jeńców, odniosłszy świetne zwycięstwo nad słynnym hanem Selim Gerejem.

Kałuszowski, herb polski, przedstawia na tarczy w polu czérwoném dwie szable, rękojeściami do góry, ostrzami i końcami do siebie zwrócone. Na hełmie 5 piór strusich, nad któremi szabla z ukosa złożona.

Kałuszyn, miasto w gub. warszawskiéj, pow. nowomińskim, nad rz. Witawką; ma 6,115 m., po większéj części żydów, znajduje się tu bardzo dawny kościół drewniany modrzewiowy.

Kama albo *Mała Wołga*, największy z dopływów Wołgi, wpływa z błot w pow. głazowskim, gub. wiackiéj, przerzyna gubernije wiacką, permską, oren-

burską i kazańską i wpada do Wołgi pod osadą Bogorodzką o 79 w. poniżéj Kazania, ubiegłszy 1650 w. Szeroka od 80—600 sąż., głęboka od 1—5 sążni, spławną zaczyna być od przystani Siergiewskiéj. Rybołóstwo znaczne, poławiają się szczególniéj stierlad i tak zwana biała ryba. Ważniejsze dopływy: Wiatka, Czusowa i Biała z Ufą. Porzecze K. wynosi około 10,000 w. kw.

Kamala (*Wurrus*), ceglasty proszek, zbiérany z owoców rośliny *Rottlera tinctoria*, używany do farbowania jedwabiu i jako lekarstwo przeciw tasiemcowi; jest to ważny dla Indyj artykuł handlowy.

Kamany, bagno mające około 48 wiorst kw. przestrzeni, w gub. kowieńskiéj, pow. szawelskim, przy granicy Kurlandyi, porosłe niskopiennym lasem, dostępne tylko zimą; na wiosnę i jesienią zalane wodą, niegdyś miało być jeziorem, co tém prawdopodobniejsze, że wśród niego leży i dziś jezioro t. n., mające 1 wiorstę kwadr. rozległości. W stronie północno zachodniéj ku Łajżewu, przytyka doń bagno *Wodoksto-Pelka*, długie $2^1/_2$ wiorsty.

Kamaryla (*Camarilla*, gabinecik, wyraz zdrobniały z hiszp. *Camara*=pokój uboczny, gabinet), oznacza w języku politycznym czasów nowszych bezprawne i zgubne wpływy ulubieńców lub ulubienic monarszych na bieg spraw publicznych. W takiém znaczeniu wzięła ta nazwa początek w Hiszpanii za Ferdynanda VII, gdy król oddał się w ręce stronnictwa absolutystyczno-klerykalnego, które paraliżowało działania ministrów odpowiedzialnych i dążyło do usunięcia konstytucyi.

Kamaryt (Józef Wlastimil), zasłużony pisarz i poeta czeski, ur. 1797 w Weleszynie, † 1833 w Klokotach, gdzie był proboszczem; oprócz artykułów w pismach czasowych, wydał „*Smiszene basnie*“ (Praga 1824); „*Czeske narodni duchowni pisnie*“ (Praga 1831 i 1832); „*Pomnienki* i t. d.“ (Praga 1832 i 1845) i in.

Kambizes (u Greków *Kambyses*, w formie staroperskiéj *Kambodżija*), król Persów i Medów, syn Cyrusa i Kassandany; wstąpił na tron po ojcu 530 r. przed Chr. W wyprawie egipskiéj 525 r. zwyciężył kr. Psamenita pod Peluzyjum i wziął go do niewoli przy zdobyciu stolicy Mefis, podbił cały kraj w ciągu 6 miesięcy, zmusił do posłuszeństwa Greków z Cyreny i Barki, jakotéż sąsiednich Libijczyków. Zamysły jego przeciw Kartaginie rozbiły się o opór Tyryjczyków, którzy nie chcieli dać swych okrętów, wyprawy zaś przeciw świątyni Jowisza Ammońskiego i przeciw Etyjopom (ta ostatnia pod osobistym dowództwem króla) wcale się nie powiodły. Wróciwszy do Egiptu oddał się K. pijaństwu i dopuszczał się najbezecniejszych okrucieństw. Przedtém jeszcze kazał potajemnie zabić swego brata Smerdisa (staropers. *Barthija*). W Persyi tymczasem Mag imieniem Gaumâta, korzystając z ogólnego rozstroju państwa, udawał się za Smerdisa i zagarnął całą władzę nad Persyją, Medyją i innemi prowincyjami. K. wyprawił się przeciw niemu z Egiptu i w czasie powrotu do Persyi † 523 z rany przypadkiem sobie zadanéj. Daryjusz (ob.) stracił Gaumâtę i sam wstąpił na tron perski. Opowiadanie Herodata o K. potwierdziły w zupełności odkryte nowszymi czasy napisy w Bisutun.

Kambodża, Cambojo, urodzajna kraina w Indyjach Zagangesowych, leżąca między Kochinchiną, Sijamem i morzem Chińskiém, zajmuje ziemię Mekiangu i ma rozległości przeszło 1,500 mil kw. i około milijona mieszkańców. Niegdyś stanowiła kraj udzielny, obecnie zaś należy w części do Anamu, a w części do Sijamu; stolicą części sijamskiéj jest Czantaburi, a części anamickiéj miasto Saigan, obecnie będące w posiadaniu Francuzów. Porów. Bastiana „*Die Völker des östlichen Asien*“ (5 tomów, Lipsk 1866 sq.).

Kambodża, miasto, nad rzeką t. n., w odległości 30 mil od Saigonu, było niegdyś stolicą całego kraju, dziś podupadłe, ma jeszcze wiele pagód, przypominających dawną jéj świetność.

Kambon (Marek), rodem Francuz, prosektor anatomiczny w Krakowie 1785—1802. Ogłosił ważne swojego czasu dzieło, p. t. „*Krótka Myjologija, w któréj muskuły są opisane podług części ciała ludzkiego, na których się one znajdują* i t. d.“ (Warsz. 1795).

Kambryjski górotwór, *kambryjska formacyja*, pokłady geologiczne osadowe, ze znanych najniżéj położone; składa się głównie z łupków szarowakowych. Pokłady te zawiérają w sobie ławy kwarcytu, przechodzącego przez wszystkie odcienia w piaskowiec, oraz rozmaite warstwy wapienne. Szczątki zwierzęce są tu nieliczne, należą one do ramionopławów, enkrynitów i polipów.

Kamczacka sopka ognista, wulkan, najwyższy szczyt gór Kamczackich, mający 16,500 stóp wysokości, w pobliżu Niżniekamczatska; wyrzuca prawie corocznie ogromną masę popiołu.

Kamczatka, wielki półwysep na ostatnim krańcu północno-wschodniéj Azyi, otoczony *morzem Kamczackiém* i częścią zatoki Beringa, rozciąga się pomiędzy 51—63 półn. szer. a 173—185 wschod. dł. i ma powierzchni 220,000 w. kw. Kraj w ogóle górzysty, a szczególniéj w stronie wschodniéj, przez całą swą długość przerznięty łańcuchem *gór Kamczackich*; wiele wulkanów. Z rzek główniejsza Kamczatka (długa około 700 w.), Awacza, Wielka, Tigil i in; klimat nadzwyczaj ostry, średnia roczna temperatura portu Petropawłowskiego + 1^0,74. Grunt nieurodzajny, roślinność uboga, dostatek lasów, wydających wyborny materyał okrętowy; ze zbóż udaje się tylko jęczmień; ze zwierząt w wielkiéj ilości lisy, sobole, gronostaje i t. d., rzeki obfitują w ryby, stanowiące główne pożywienie mieszkańców; z minerałów znajduje się: miedź, żelazo, węgiel kamienny, siarka. Mieszkańców ok. 20,000 (Rossyjanie, Kamczadale, Koryjacy), zajmują się myślistwem i rybołóstwem. Kamczatka podbitą została dla Rossyi przez Kozaków ostatecznie 1706. Od r. 1859 należy do wschodniego sybirskiego zarządu nadmorskiego. Najważniejszym punktem półwyspu jest miasto portowe Petropawłowsk.

Kamea, Kameja (*Camaïen*), nazwa wszystkich wypukłorzniętych kamieni, w przeciwieństwie *Intagliów*, ob. Gemmy

Kameduli, zakon, będący odrośla benedyktynów, założony przez św. Romualda z Rawenny, z książęcego rodu Honesti, w 1018 r. w Camaldoli pod Arezzo, śród gór Apennińskich, a potwierdzony 1072 przez papieża Aleksandra II. Rozszerzyli się K. początkowo we Włoszech, następnie zaś we Francyi Niemczech i Polsce. Dzielą się na mnichów (*coenobitae*) i pustelników (*eremitae*); władzę sprawuje generał, który jest zawsze zarazem przeorem w Camaldola. K. przepędzają większą część dnia na modlitwach, rozmyślaniu, śpiéwaniu psalmów i pieśni pobożnych, a pozostałe godziny poświęcali pracy ręcznéj. Ubranie ich stanowi habit biały. Najsławniejszym członkiem zakonu był papież Grzegórz XVI (1831—46). Od końcu XVIII w. zakon K. prawie zupełnie upadł. W Polsce byli K. na Bielanach pod Krakowem (fundowani przez Lubomirskiego) i pod Warszawą (przez Władysława IV); daléj w Rytwianach, Gidlach, Wigrach i Pożajściu pod Kownem.

Kamedułki, zgromadzenie zakonne, założone 1086 r. przez ś. Rudolfa w St. Pietro di Luco in Mugello albo Mucellano; posiada obecnie jeden tylko klasztor w Rzymie.

Kamehameha I, 1784—1810 r., król wysp Sandwichskich, piérwszy założyciel cywilizacyi w tamtych krajach. Po nim nastąpił jego syn **Kamehameha II**, † 1824 r. w Londynie, który zniósł bałwochwalstwo. Pod jego następcą i synem **Kamehameha III**, ur. 1814, † 1854, ogłoszoną została 1840 niepodległość wysp Sandwichskich, 1844 uznanie ich niezależności przez Amerykę północną i Angliję, a 1852 nadanie konstytucyi.—**Kamehameha IV** (Aleksander Liho-Liho), syn i następca poprzedniego, ur. 1834 r., wstąpił na tron 1859, † 1863. Od misyjonarzów angielskich odebrał wychowanie europejskie i zwiedził niektóre kraje zachodnie z wielką dla cywilizacyi swéj ojczyzny korzyścią. — **Kamehamea V**, brat i następca poprzedniego, ur. 1830 r. Po wstąpieniu na tron 1863 utworzył gabinet z ludzi należących do różnych narodowości, ale zamieszkałych w kraju od lat kilku. K. sprzyjał cudzoziemcom i tą względnością starał się podnieść handel i przemysł; † 1873.

Kameke (Arnold Karol Jerzy von), generał pruski, ur. 1817 w Pasewalk; wstąpiwszy do służby wojskowéj 1834, był 1856—57 wojskowym pełnomocnikiem na dworze wiedeńskim, 1863—65 szefem generalnego sztabu 8 korpusu armii (mianowany w tymże czasie generał-majorem), jako szef sztabu 2 korpusu armii, brał udział w bitwach pod Giczynem i Königgratz 1866, posunięty na generał lejtnanta 1868, walczył w wojnie francusko-niemieckiéj 1870—71 pod Forbach, Metz, Gravelotte, wziął Thionville, Momédy i Mezières, podczas oblegania Paryża kierował naczelnie inżynieryją i w r. 1871 został dowódcą korpusu inżynierów i generalnym inspektorem fortec.

Kameleon, ob. Chameleon.

Kamelija (*Cammellia*), rodzaj roślin z rodziny kamelijowatych, tak nazwana od jezuity Camellius, który ją 1639 poznał na Filipinach, posiada następne cechy: kielich składa się z 5—7 listków, dachówkowato na siebie zachodzących, korona 5—9 płatkowa, pręciki u podstawy zrosłe w 1 lub kilka wiązek, torebka drzewiasta, 3 komórkowa, o 3 nasionach grubych, do osi torebki utwierdzonych. Jestto krzew podobny do herbaty, w Azyi Wsch., o liściach lśniących i pięknych kwiatach, stąd ulubiony jako roślina ozdobna. K. *japońska*, *wielubia*, *róża japońska* (*C. japonica*) o liściach jajowato eliptycznych, skórzastych, zawsze zielonych, piłkowanych i kwiatach wielkich bezwonnych, bezszypułkowych, barwy karmazynowéj. Przez uprawę powstały kwiaty pół pełne i pełne, rozmaitych barw—białéj, różowéj, jasno wiśniowéj, pstréj i t. d. Liczba odmian dochodzi 400. K. hodują się u nas w cieplarniach o 4°. Z innych gatunków wspomnimy C. *sasanqua*, któréj liście w Chinach stanowią surogat herbaty, C. *kissi* ma takież znaczenie w Neapolu. Z nasion niektórych gatunków wytłaczają oléj. Porów. Cotta „*Camelliographia*“ (Turyn 1843).

Kamelijowate (*Camelliaceae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca drzewa lub krzewy, po większéj części zawsze zielone, o liściach naprzemianległych, rzadko przeciwległych, zazwyczaj pojedynczych. Kwiaty foremne; listków kielicha 5, rzadko 4—6—7, dachówkowatych, płatków 5, rzadko 4—6—9, wolnych, podzawiązkowych; pręciki zwykle liczne, wolne, lub u dołu rozmaicie spojone, zawiązek górny, niekiedy zagłębiony w osadniku, owoc mięsisty lub skórkowaty, niepękający, albo téż torebkowaty, pękający. Ziarna liczne lub nieliczne. Ojczyzną tych roślin jest Azyja wschodnia i Ameryka zwrotnikowa. Niektóre gatunki są kleiste i używane w medycynie jako środki odmiękczające, między innemi należy tu herbata.

Kamieniec, po łuż. *Kameńc*, miasto w Górnych Łużycach w Saksonii, nad Czarną Elstrą, ma 5,000 m., po większéj części Łużyczan; miajsce urodzenia Lessinga.

Kamengrad, stare chorwackie miasto z fortem, w Bośnii, nad rz. Sanną, ma 3,000 m.; w pobliżu bogate kopalnie srebra i żelaza, z odpowiedniemi zakładami fabrycznemi.

Kameny, po gr. *Kamenai*, po łac. *Camoenae*, zowią się staroitalskie boginie, które miały pod Rzymem gaj sobie poświęcony. Najsławniejszą z nich była Egeryja; poeci rzymscy nazwę Kamen przenosili często i na Muzy.

Kamera apostolska (*Camera apostolica*), zarząd finansów papieskich.

Kamera, w dawnéj Polsce magistratura, zawiadująca dochodami stołu królewskiego, które teraz zowią listą cywilną.

Kameralne nauki (*Cameralia*, *Kameralwissenschaften*), tak się zwały w XVII i XVIII w. nauki odnoszące się do zarządu wewnętrznego państwa. Rozwinęły się one w Niemczech, w czasach przewagi systemu zależności wszystkiego od policyi i rządu, a nazwa ich pochodzi od biur zarządzającego domenami i regalijami (Kammer), obecnie przedmioty stanowiące te nauki weszły w skład ekono-

nii politycznéj, prawa państwowego, leśnictwa, górnictwa, technologii i t. d.

Kamerling-kardynał, zarządzał finansami papieskiemi oraz częścią wydziału policyi i wojny w państwie kościelném, miał pod swą władzą odpowiednie temu trybunały i biura. Po śmierci papieża obejmuje ster rządu i kieruje w konklawe wyborami nowego papieża.

Kamerton, *diapazon*, *widełki strojowe*, mały przyrząd akustyczny, złożony z widełek stalowych z rączką, wydający ton za uderzeniem o ciało twarde. Orkiestry pospolicie stroją się według kamertonów normalnych, brzmiących w tonie *c* lub *a* jednokreślnych. Dla ujednostajnienia proponowano przyjęcie powszechne dla tego tonu *a* 440 drgań na sekundę.

Kamfeny, nazwa nadana w chemii węglowodorom równoskładowym, mającym za wspólny wzór $C_{10} H_{16}$, a które Berthelot otrzymał z olejku terpentynowego, wszystkie te ciała są mniéj lub więcéj między sobą różne pod względem chemicznym i fizycznym; niektóre tworzą z chlorowodorem związki płynne lub stałe. Nazwę tę nadaje się też węglowodorom, mającym tenże sam skład, jakiembykolwiek było ich pochodzenie, lecz lepiéj takowe nazywać *terebenami* (ob. terpentynowy olejek).

Kamfina, olejek terpentynowy dokładnie oczyszczony przez destylacyję mieszaniny wapna, wody i olejku terpentynowego; ze 100 funtów olejku terpentynowego otrzymuje się 90—95 funt. **K.** Jestto ciecz bezbarwna, woni cytrynowéj. Jako materyjał oświetlający wymaga oddzielnych lamp, jest niebezpieczną i nie może konkurować z naftą. Zresztą tęż nazwę nosiły i inne środki oświetlające.

Kamfora (z arab. *Kamfur*), olejek stężały, pochodzący z *kamforowca* (ob.), rosnącego w Chinach, Japonii i Kochinchinie. **K.** otrzymuje się ze wszystkich części drzewa; w tym celu takowe rąbią się na kawałki i gotują w wodzie w kotłach żelaznych, pokrytych pokrywą glinianą, wyłożoną smołą, na któréj osiada ulatniającą się **K.** Taka **K.**, surową zwana, przywożona bywa do Europy, częścią w cewach oplatanych słomą (**K.** *japońska*) albo też w skrzyniach wyłożonych blachą ołowianą (**K.** *chińska*). W takim stanie przedstawia się w postaci grudek szarych, tłustawych, między sobą zlepionych. W Europie oczyszcza się przez dystylacyję nad wapnem; **K.** ta *oczyszczona* jest białą, wpół przezroczystą, łatwo daje się kruszyć, ale trudno zetrzéć na proszek. Przez przelotnienie otrzymuje się w kryształach ośmiościennych lub w tabliczkach sześciobocznych. Woń jéj jest silna i aromatyczna, smak gorżki i palący. Topi się w 175° wrze w 204°, C. wł. przy 0°= 1. Ulatnia się już w zwykłéj temperaturze. W wodzie jest prawie nierozpuszczalna, rzucona w nią odbywa ruchy obrotowe; rozpuszcza się w alkoholu i eterze, roztwór alkoholowy skręca płaszczyznę polaryzacyi na prawo. **K.** czysta ma skład $C_{10} H_{16} O$; ogrzana z kwasem fosfornym bezwodnym przechodzi w cymen (ob.). **K.** zdaje się odegrywać rolę aldehydu. Jeżeli pary **K.** skierujemy na sodę, ogrzaną do 300°, otrzymujemy sól sodową *kwasu kamfolowego* $C_{10} H_{18} O_2$. **K.** pochłania gaz kwasu solnego, tworząc oléj rozkładalny przez wodę; podobnież oleisty związek tworzy z nią kwas azotny na zimno, na gorąco zaś kwas azotny utlenia **K.** i tworzy *kwas kamforowy* $C_{10} H_{16} O_4$. Jestto kwas dwuzasadowy; znamy jego trzy gatunki, 1) skręcający płaszczyznę polaryzacyi na prawo, 2) na lewo, 3) nie skręcający. Piérwszy odkryty został przez Kosegartena 1785, Laurent i Malagutti zbadali skład jego 1836 r. **K.** ta zowie się *zwyczajną* czyli *wawrzynową* dla odróżnienia od **K.** z Borneo czyli borneolu (ob.) **K.** używa się w fabrykacyi werniksów, do ogni sztucznych, do wygubiania owadów i t. d. Na organizm **K.** działa silnie pobudzająco na nerwy i naczynia krwionośne, w większéj ilości jest trująca, dawniéj używała wielkiéj wziętości w różnych chorobach, obecnie używają jéj głównie zewnętrznie, przy odmrożeniach, darciu w członkach, wątłości tkanek, na wrzody i t. d., w tym razie używa się zwykle jéj roztwór alkoholowy (*spirytus kamforowy*). Tak zwana **K.** *sztuczna*, jest to ciało białe, woni przypominającéj **K.**, otrzymuje się przez nasycenie olejku terpentynowego gazem kwasu solnego, skład ma $C_{10} H_{16} HCl$.

Kamforowe ziele, *Kamforatka* (*Comphorosma*), rodzaj roślin z rodziny komosowatych, którego najwięcéj znany gatunek *C. monspeliacum*, krzew w połud. Francyi i Włoszech, posiadający woń słabokamforową, smak ostry; był niegdyś używany w medycynie jako środek napotny i moczopędny.

Kamforowiec, *Kamforowe drzewo* (*Camphora*), rodzaj roślin z rodziny wawrzynowatych, obejmujący drzewa piękne, zawsze zielone, o liściach skórzastych w Azyi wschodniéj. **K.** *lekarski* (*C. officinalis*, *Laurus camphora*) drzewo podobne do lipy, o korze brunatnéj, łatwo się oddzielającéj, o liściach dosyć wielkich, kwiatach małych, białych i jagodach wielkości grochu, z nasieniem podobném do pieprzu. Drzewo to dostarcza kamfory (ob.). Kora *C. glandulifera*, w Nepalu używa się jak sasafras.

Kamień, waga, jest ćwiercią centnara i zawiéra 25 funtów, chociaż w niektórych gałęziach handlu liczą na kamień 32 funty.

Kamień, miasto w dawném województwie pomorskiém, teraz w Prusiech zachodnich, regencyi kwidzyńskiéj, założone było 1376 wraz z zamkiem, przez Jarosława, arcybiskupa gnieźnieńskiego.

Kamień, wieś w pobliżu Pragi pod Warszawą, pamiętna elekcyją króla Henryka Walezego 1578 r.

Kamień filozoficzny, ob. Alchemija.

Kamień piekielny (*Lapis infernalis*), **azotan srebra**, ob. Srebro.

Kamieńczyk, osada w gub. siedleckiéj, pow. węgrowskim, nad rz. Bugiem, do którego tu wpada rz. Liwiec. Dawniéj nazywało się *Kamieniec mazowiecki*, ma 1,094 m.

Kamieńczykowskie starostwo grodowe, mieściło się w wdztwie mazowieckiém, w ziemiach nurskiéj i liwskiéj. Powstało za rządów Jana Kazimierza z dawniejszego starostwa nurskiego przez wydzielenie z niego: miasta Kamieńczyka (ob.) albo Kamienia mazowieckiego i wsi następujących: Skaszew,

Nadpole, Gwizdały, Nowinki, Sitno, Broza, Możyczyn, Płatkownica, Wielki Kąt, Zawiszyn, Stara Wola, Myszadły i Bale. Dochodu czyniło za Jana Kazimierza złp. 22,000. W r. 1654 w spodziewaniu grożącéi wojny Szwedzkiéj, gdy królowa Maryja Ludwika na potrzeby gwałtowne Rzpltéj zaliczyła z własnéj szkatuły złp. 130,000, stany Rzpltéj, na sejmie t. r., odstąpiły jéj powyższe dobra.

Kamienica, rzeka w dawném województwie bracławskiém, pod miasteczkiem t. n. wpadająca do Dniestru.

Kamienica, rz. w Galicyi, obw. sandeckim; poczyna się pod Roztoką Wielką, płynie w kierunku północno-zachodnim i pod Nowym Sączem wpada z prawego bregu do *Dunajca*. Długa $3\frac{1}{2}$ mili.

Kamienie (choroba), sąto zbite osady chorobliwe w rozmaitych jamach ciała. Ob. Kiszkowe **K.**, ślinne **K.** i ważniejsze od tych żółciowe **K.**, a przedewszystkiém moczowe **K.**

Kamienie fijołkowe, sąto kamyki jakby proszkiem czérwonym obsypane, przyjemnego fijołkowego zapachu, trafiające się w Alpach, Tatrach, wyższych Karpatach i innych górach Europy. Ich barwa i zapach pochodzą od wodorostu, pokrywającego te kamienie, zwanego Bisiorkiem fijołkowym (*Chroolepus jolithus* v. *Byssus jolithus*), kamienie te zachowują woń przez cały czas życia roślinki, często przez kilka lat.

Kamieniec Litewski, miasteczko w dawném województwie i pow. brzeskim, nad rz. Lsną, o $3\frac{1}{2}$ mili od Brześcia Litewskiego, zbudowane zostało w XIII w. przez Włodzimierza Filozofa, panującego na Włodzimierzu. Wspominane niejednokrotnie w dziejach; z dawnych swoich zabytków przechowało dotąd ruiny wieży obronnéj, zwanéj *Stołp*.

Kamieniec Podolski, główne miasto gub. podolskiéj, nad rz. Smotryczem, bardzo starożytne, niegdyś najważniejsza warownia rzeczypospolitéj polskiéj, bogate jest w liczne wspomnienia historyczne. Zdobyte w r. 1672 za Michała Korybuta przez Mahometa IV, pozostawało aż do r. 1699, to jest do pokoju Karłowickiego w ręku Turków. W r. 1793 gród ten przeszedł w posiadanie Rossyi i w r. 1812 zostały zniesione jego fortyfikacyje. Obenie miasto liczy 19,296 ludności, posiada 18 cerkwi i jeden klastor.—*Kamieniecki powiat*, ma 2,499 w. kw.; powierzchnia falowata, grunt prawie wszędzie czarnoziem. Główne rzeki Dniestr i Zbrucz; lasów stosunkowo mało; mieszkańców 161,000, zajmujących się rolnictwem, uprawą lnu, konopi, tytuniu, ogrodnictwem, chowem bydła i pszczelnictwem i t. d. Ob. „*Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiéj*“ przez ks. Wawrzyńca Marczyńskiego (3 tomy, Wilno 1820), tudzież „*Starożytna Polska*“ Mich. Balińskiego i T. Lipińskiego (Warsz. 1844, t. 2-gi).

Kamieniecki (Mikołaj), wojewoda krakowski (od 1508) i hetman koronny, pochodzący z dawnego rodu szlacheckiego, którego gniazdem Kamieniec pod Krosnem. W 1509 wojował z Wołochami i świetne nad nimi odniósł zwycięstwo; w roku 1512 pokonał Tatarów pod Łopuszną; † 1515.—Z braci jego *Henryk* zginął pod Wiśniowcem 1494, drugi zaś *Marcin* był wojewodą podlaskim i nierozdzielnym towarzyszem wszystkich bojów i tryjumfów brata.

Kamienieckie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie brzesko-litewskiém, powiecie brzeskim. Przed rokiem 1569 zaliczało się do wdztwa podolskiego i stanowiło jednę z nomenklatur dóbr stołowych królewskich. W r. 1771 składało się z starożytnego miasta Kamieńca (ob. Kamieniec Litewski), z zamkiem i przyległościami, nad rzeką Lsną, o $3\frac{1}{2}$ mili od Brześcia położonemi. W tymże czasie posiadał je Michał Wielhorski, kuchmistrz w. lit., głośny wówczas polityk i dyplomata, opłacając z niego kwarty złp. 9,298, a hyberny złp. 6,600.

Kamienieckie starostwo grodowe, leżało w województwie podolskiém, powiecie kamienieckim. Wedle lustracyi z r. 1765 zaliczały się do niego miasto forteczne Kamieniec, zwany *urbs antemurale Christianitatis*, przedmieście Karwasary i wsie: Tatarzyska, Kubaczówka, Dłużek, Jańczyńce, Podzamcze, Hołosków, Kibtyńce, Hryńczuk, Malinowie, Laskowica i Koszaczowka. W r. 1771 było w posiadaniu księcia Adama Czartoryjskiego, generała ziem podolskich, który z niego opłacał złp. 6,033. Od dnia 30 Sierpnia 1672 r. do dnia 22 Września r. 1699 starostwo to wraz z fortecą było łącznie z częścią kraju w posiadaniu tureckiém.

Kamienna, rzeka w królestwie polskiém, bierze początek pod Odrowążem, pomiędzy miastami Końskie i Szydłowiec i ubiegłszy mil 10, wypada do Wisły pod Wolą Pawłowską.

Kamienne, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj, pow. augustowskim, w dobrach Filipów, ma 30 morgów powierzchni.

Kamienne, jezioro w w. ks. poznańskiém, regencyi poznańskiéj, we wschodniéj części powiatu krotoszyńskiego.

Kamienne, wieś na Polesiu wołyńskiém nad rz. Słuczem, o 9 mil od m. Równego. W pobliżu téj wsi dotąd widzieć można kopce, usypane za Zygmunta Augusta, odgraniczające Litwę od Korony.

Kamienne ziele, ob. Alyssum.

Kamiennik, moździerz, z którego zamiast bomb wyrzucają się kosze, kamieniami napełnione; używają się wyłącznie przy obronie fortecy, dla rażenia saperów przykopujących się pod fortecę.

Kamieńsk, osada w gub. i pow. piotrkowskim ma 1,387 m.

Kamieńska (Karolina Fryderyka), naturalna córka króla saskiego, ur. 1755 r., † 1813 r. w Dreźnie, jest autorką kilka utworów poetycznych.

Kamieński (Jan), h. Ślepowron, syn Włodzimierza, chorążego mścisławskiego, odznaczył się jako wojownik pod wodzą Lwa Sapiehy i był wybiérany przez Rossyję za komisarza w sprawach spornych; † 1644.

Kamieński (Maciéj), kompozytor i twórca opery polskiéj, z pochodzenia Słowak, ur. 1734 r. w Odenburgu w Węgrzech, † 1821 w Warszawie. Odebrawszy wyższe wykształcenie muzyczne w Wiedniu, przybył do Warszawy i trudnił się dawaniem lek-

cyj. Piérwszą jego operą w dwu aktach jest „*Nędza uszczęśliwiona*“, która od 1778 była wielokrotnie przedstawianą na scenie ówczesnego teatru narodowego. Inne jego utwory są: „*Zośka czyli wiejskie zaloty*“; „*Prostota cnotliwa*“ „*Tradycyja załatwiona*“, „*Balik gospodarski*“, „*Słowik*“ tudzież 2 opery niemieckie „*Sultan Wampum*“ i „*Anton und Antoinette*“. W 1792 napisał *Kantatę* na odkrycie pomnika Jana III w Łazienkach. Oprócz prac wymienionych zostawił jeszcze K. wiele mszy, ofertoryjów i polonezów. Utwory K. zalecają się śpiewnością, płynnością i łatwością, oraz duchem narodowym. Porów. Karasowskiego „*Rys historyczny opery polskiéj*“ (Warszawa 1859).

Kamieński (Adolf) pijar, ur. 1737 w Bereźnicy. Po ukończeniu nauk w Rzymie, był profesorem wymowy i filozofii w kolegijum Konarskiego, następnie przeniósł się do domu Radziwiłłow i † 1781 r. w Nieświeżu. Wydał kilka przekładów z francuskiego, a mianowicie: Mally'ego „*Uwagi nad historyją grecką*“ (Warsz. 1771), Sewe'go „*Historyja Starego Testamentu*“ (1771); Saige'a „*Kato czyli rozmowa o wolności*“ (1772), „*Przyjaźń patryjotyczna*“ (1772). Oryginalną jego pracą jest: „*Edukacyja obywatelska*“ (Warsz. 1777). Porów. Bielskiego „*Vita et scripta quorundam ex congregatione Cler. Reg. Schol. Pijarum etc*“. (Warszawa 1812).

Kamieński (Kajetan), pijar, ur. 1758 w Krakowskiém, rektor kolegijum szlacheckiego, które 1807 przeniósł na Żolibórz i zreformował; członek towarzystwa przyjaciół nauk i towarz. do układania ksiąg elementarnych; † 1812 r. Wydał następujące dziełka: „*Gramatyka języka niemieckiego*“ (ostatnie wyd. w Wilnie 1829); „*Gramatyka albo piérwsze początki języka francuskiego*“ (Warsz. 1790 i częściéj), „*Krótki zbiór gramatyki francuskiéj*“ (przekład Wailly'ego, Warsz. 1792 i częściéj), Tyssota „*Rada dla pospólstwa*“; „*Rada dla uczonych*“ (kilka edycyj). Był także spółpracownikiem *Słownika* Lindego. Porów. Bielskiego „*Vita et scripta* etc“ (Warszawa 1812).

Kamieński (Henryk), generał polski. Wszedłszy do wojska odznaczał się świetnie męstwem i zdolnościami. Walczył zaszczytnie jako dowódca szwadronu w Hiszpanii i miał udział przy zdobyciu wąwozów Samo-Sierra. W r. 1811 mianowany pułkownikiem; przeznaczony 1812 do korpusu generała Rappa, szczęśliwie wytrzymał ciężkie oblężenie Gdańska. Po wybuchu powstania 1830 czynny miał udział w wojnie jako generał; zginął 1831 w krwawéj bitwie pod Ostrołęką. Chwilę jego zgonu upamiętnił pędzlem Hadziewicz.—**Kamieński** (Henryk), syn poprzedniego. W latach 1846—49 zamieszkiwał w Wiatce; od 1851 we Francyi i Algieryi. W czasopismach naukowych (*Tygod. Literac.*, *Przegl. Nauk.*, *Bibl. Warsz.*) umieszczał rozprawy treści filozoficznéj i ekonomicznéj. Pod pseudon. *Prawdowskiego* wydał: „*Katechizm demokratyczny, czyli opowiadanie słowa ludowego*“ (Paryż 1845) i „*Prawdy żywotne*“ (Bruksela 1844); K. także przypisują autorstwo dzieł wydawanych pod cyframi *X. Y. Z.*, jako to: „*Polska, Rossyja i Europa*“ i „*Demokracyja w Polsce*“ (Genewa 1858).

Kamieński (Fulgenty), rotmistrz powiatu lidzkiego, napisał wiérsz dydaktyczny p. t. „*Wojny greckie z Portą ottomańską, dzielnością Jerzego Kastryjota, księcia albańskiego, przezwanego Skanderbek, wałachowie*“ (Wilno 1773).

Kamieński (Jan), mecenas, ur. 1780 we wsi Bobra, † 1855; ogłosił drukiem: „*Mowa miana w Łomży d. 1 Maja 1808 r. w dzień wprowadzenia kodeksu Napoleona do księstwa warszawskiego*“ (przedruk w Gaz. Warsz.); „*O przedawnieniu czyli preskrypcyi, według praw francuskich, z zastosowaniem prawa powszechnego, oraz praw polskich i litewskich*“ (Łomża 1814).

Kamieński (Antoni Christofil), ur. 1795 we wsi Ludwiszczach, pobiérał nauki w liceum krzemienickiém i oddał się zawodowi prawniczemu; † 1862. Wydał: „*Mowa na pogrzebie ś. p. Marcina Molskiego, w Pęcicach 17 Kwiet. 1822*“; „*Oblężenie Amazyi, powieść wyjęta ze zbioru powieści wschodnich*“ (Warsz. 1817); „*Notitia brevis de vita et scriptis Stanislai Konarski*“ (Warsz. 1819). Przetłumaczył także ze Starowolskiego: „*Charakter starych Polaków*“; w rękopisie zostawił historyję szkoły krzemienieckiéj z życiorysem Tad. Czackiego.

Kamieński (Tadeusz Aleksy), h. Ślepowron, były kapitan wojsk w. ks. litewskiego, ogłosił od 1805 do 1816 r. wielkie mnóstwo wiérszy okolicznościowych na cześć rozmaitych ówczesnych dostojników.

Kamieński (Bantysz), ob. Bantysz-Kamieński.

Kamieński (Ambroży Zertis Jędrzéj), arcybiskup moskiewski od 1768, rodem z Ukrainy, uczył się we Lwowie u jezuitów; udawszy się 1735 do Petersburga, założył seminaryjum; zginął zamordowany przez wzburzony lud podczas grasującéj zarazy 1771. Prócz *Kazań* i *Nauk* wydał „*Epistoły ś. Ignacego*“ (Moskwa 1772), „*Nauki ś. Cyryla*“ (tamże 1772), „*Wykłady wiary ś. Damascena*“ (1774—75), *Rozprawa Grocyjusza przeciw niedowiarkom i naturalistom*“ (Moskwa 1765 i 81). W rękopiśmie pozostawił przekład *Psalmów Dawida*.

Kamieński (Mikołaj), pułkownik, wydał poemat w 5 pieśniach p. t. „*Obrazowania narodowe*“ (1857).— Jego syn, **Kamieński** (Mieczysław), ur. 1822; od dzieciństwa wychowany we Francyi, pisał po francusku. Jeden tom prac jego wyszedł w Paryżu 1862. Po ukończeniu szkoły górnictwa, opłynął przylądek Horn i dotarł do równika. Podczas kampanii włoskiéj walczył przeciwko Austryjakom i zginął 1859 pod Magentą.

Kamieński (Michał, hr.), generał-feldmarszałek wojsk rossyjskich, ur. 1738. W czasie wojny siedmioletniéj służył jako ochotnik w wojsku francuskiém. Następnie, podczas wojny tureckiéj znajdował się przy zdobyciu Chocima, Benderu i Akkermana i 1774 rozbił 40,000 korpus turecki pod Adryjanopolem. W r. 1788 rozbił krymskiego chana Mehmat-Giraja. W r. 1806 podczas wojny z Francyją przeznaczony był na głównodowodzącego armiją, lecz zachorowawszy w przeddzień bitwy pułtuskiéj, złożył dowództwo w ręce generała Buxhewden i wy-

jechał do dóbr swoich, gdzie w r. 1809 został zamordowany.—Syn jego **Kamieński** (Sergijusz, hr.), generał piechoty, walczył 1794 w Polsce; odznaczył się szczególniéj 1810 w wojnie z Turcyją; 1812 dowodził 3 korpusem armii; † 1835.—Brat młodszy poprzedniego, **Kamieński** (Mikołaj), generał piechoty, ur. 1776, podczas wojny szwedzkiéj (1808) przyczynił się głównie do podbicia Finlandyi. † w Odesie 1811, zostawiwszy ciekawe dzieło o wojnie r. 1807.

Kamieński (Piotr), znakomity oryjentalista rossyjski, archimandryta, ur. 1773, † 1845. Po 10 letnim pobycie w Chinach, mianowany został 1808 tłumaczem języków chińskiego i mandżurskiego. W r. 1819 został zakonnikiem a późniéj archimandrytą i przeznaczony był na przełożonego misyi pekińskiéj. Zostawił w rękopisie wiele prac o Chinach.

Kamieński zakład, ekaterynburgskiego górniczego okręgu, w gub. permskiéj, nad rz. Żelezienką; jest jednym ze znaczniejszych rządowych zakładów żelaznych Uralu, założony 1701; zatrudnia do 500 robotników. Posiada wielkie piece, świdry i kuźnie do obrabiania dział artyleryjskich. Wszystkie machiny są poruszane za pomocą wody. W 1860 r. wytopiono surowcu 145,650 pudów; odlano dział 2,148, pocisków 25,000 oraz różnych przedmiotów 52,222 pudów.

Kamill de Lellis (św.), ur. 1550 w Bacchiano w Neapolitańskiém. W piérwszéj młodości namiętny gracz i rozpustnik, wstąpił mając 25 lat jako braciszek do zakonu kapucynów w Manfredonii, następnie przez 4 lata w szpitalu ś. Jakóba w Rzymie posługiwał chorym. W 32 roku życia wszedł do kolegijum jezuitów, gdzie został wyświęcony na kapłana. W dwa lata potém udał się do Neapolu i tam założył zgromadzenie kleryków regularnych dla opatrywania chorych. † 1614; zaliczony został w poczet świętych r. 1756. Kościół obchodzi jego pamiątkę 17 Lipca.

Kamillus (Markus Furius Camillus), ob. Furyjusz.

Kamiński (N.), dyrektor orkiestry i kompozytor, żyjący w drugiéj połowie przeszłego wieku w Polsce, napisał wiele polonezów na orkiestrę. Zapalony do teoryi muzyki, robił długie doświadczenia nad temperaturą równobrzmienną monochordu, który mu w końcu żona spaliła.

Kamiński, malarz pejzażysta za króla Stanisława Augusta. W galeryi króla były jego: *Dwa widoki Kazimierza* i *Dwa widoki góry Solca*.

Kamiński (Jan Nepomucen), zasłużony pisarz i aktor polski, ur. 1777 w Kutkorzu w Złoczowskiém, w Galicyi, z ojca ekonoma; † 1855 we Lwowie. Chodząc do szkół we Lwowie, napisał już w 13 r. życia 1-aktową tragedyję, graną przez kolegów. Pobyt Bogusławskiego we Lwowie 1798—99 wpłynął stanowczo na przyszłość K. Od 1800 r. grywał on jako amator i zapełniał repertuar własnemi pracami. Gdy ednak rząd austryjacki zabronił widowisk polskich, wyjechał K. 1804 do Kamieńca, gdzie jak i na kontraktach w Dubnie dawał przedstawienia z amatorami lwowskimi, a następnie w Odessie (1805—1809), zawezwany tamże ze swém towarzystwem przez ks. Richelieu. W skutek ówczesnych zmian politycznych wrócił pod koniec 1809 r. do Lwowa; gdy jednakże Austryjacy Galicyję wkrótce odzyskali, nie tylko że działać nie mógł, ale nawet musiał znosić prześladowania. W 1810 r. otrzymawszy wszelako pozwolenie grywania po polsku, rozwijał teatr wśród najnieprzyjaźniejszych okoliczności i wykształcił wielu dobrych aktorów. W 1833 zdał zarząd sceny na artystów a od 1841, gdy hr. Skarbek objął kierownictwo, był reżyserem. Jako aktor nie celował K. bynajmniéj dominującemi zdolnościami; grywał rzadko, zwykle role ojców i komiczne. Mimo to jednak położył ważne zasługi jako twórca teatru polskiego we Lwowie i jako pisarz, który pracami swemi krzewił oświatę w Galicyi. Napisał i przetłumaczył przeszło 80 utworów scenicznych. Z prac jego oryginalnych wymieniamy najcelniejsze: „*Krakowiacy i Górale*“ (opera grywana od 1816; Lwów 1821, Warsz. 1859); „*Skalmierzanki*“ (op.); „*Szlachta czynszowa*“ (op.); „*Twardowski na Krzemionkach*“ (kom. op.); „*Książęta mazowieccy*“ (kom.); „*Listopad*“ (dram.); „*Wielka inkwizycyja*“ (dram.) i t. d. Sztukami temi, pod względem artystycznym wprawdzie miernemi, wypierał z repertuaru cudzoziemczyznę. Jako tłumacz piérwszy obznajmił Galicyję z poezyją niemiecką, mianowicie z Schillerem („*Pieśń o dzwonie*“, Lwów 1820; „*Balady i pieśni Schillera*“, Lwów 1828; „*Wallenstein*“, Lwów 1827). Wydał także kilka zbiorów poezyj oryginalnych, jak: „*Sonety*“ (Lwów 1827); „*Haliczanka*“ (I cz. Lwów 1835 i II cz. w *Gołębiu pożaru*, Lwów 1843); piękną jest szczególniéj balada „*Bajazzo*“. Przekłady jego z Shakspeare'a, Calderona i t. d., jako dokonywane z niemieckiego, nie mają wartości. Nie wielkiéj są téż wagi badania filozoficzne o języku polskim. Od 1827—48 redagował dość niedbale *Rozmaitości* i *Gazetę Lwowską*; zasługi jego tyle, że w redakcyi *Gazety* kształciło się niemal całe pokolenie literatów galicyjskich. Pisma K. odznaczają się wzorową polszczyzną.—Życiorys jego mieści się w *Tygod. Ilustr.* (r. 1863, N. 182), gdzie są wskazane i inne jego bijografije.—**Kamiński** (Mieczysław), syn poprzedniego, znakomity tenorzysta, ur. około 1833, zaczął w 15 roku życia występować na scenie lwowskiéj. Po zgonie ojca (1851) przeniósł się do Wiednia, gdzie jako tenorzysta w głównéj roli opery „*Tannhäuser*“ wielkie obudził nadzieje. W operze warszawskiéj występował w r. 1859 z dobrém powodzeniem. Następnie przebywał w Gracu, skąd 1873 przeniósł się do Pragi Czeskiéj, sowicie za to wynagrodzony

Kamiński (Ludwik), oficer i literat polski, ur. 1788, † 1867. Ukończywszy szkoły warszawskie, wyższe nauki pobiérał w Paryżu i Londynie. Umieszczony w sztabie księcia Józefa Poniatowskiego, został następnie podpułkownikiem w 10 pułku piechoty pod dowództwem Henryka Kamieńskiego i odznaczył się szczególniéj w czasie oblężenia Gdańska, po powrocie wielkiéj armii franc. z Rossyi. Po upadku Napoleona osiadł w wiosce swéj Górki na Podlasiu, oddając się głównie naukom i wychowaniu córek. W r. 1831

wstąpił napowrót do służby wojskowéj, pełnił obowiązki wice-gubernatora m. Warszawy a następnie był podszefem sztabu głównego. Z armiją polską pod dowództwem Rybińskiego przeszedłszy granicę pruską, mieszkał w Elblągu a następnie w Poznaniu. Wróciwszy do kraju przebywał w Wiatce, skąd uwolniony, osiadł znowu w swéj majętności. Oprócz wielu drobniejszych prac, ogłosił „*Wybór poezyj Aleksandra Pope*“ (Warsz. 1822); przekład „*Jerozolimy wyzwolonéj*“ Tassa, wraz z obszernym życiorysem poety i tłumaczeniem „*Żałów Tassa*“ z Byrona (Warsz. 1846). Jego tłumaczenie pięciu pieśni poematu „*Piekło*“ z „*Boskiéj komedyi*“ Dante'go, ogłosiła w znacznych ustępach „*Biblijoteka Warszawska*“. Przekłady K. odznaczają się obok wierności pięknym językiem i wykończeniem prawdziwie artystycznem. — Jego córka **Kamińska** (Bronisława), właściwie *Zofija z Kamieńskich Mielęcka*, ur. około 1820, † 1870. Rozwiódłszy się z mężem, wyszła powtórnie za *Węgierskiego*, emigranta, który osiadł 1848 w Krakowie, pracował przy redakcyi *Czasu* i † 1849. Podczas choroby męża wyręczała go K. w pracach dziennikarskich a następnie rzuciła się całkowicie na pole literackie. Dzieła jéj, znamionujące talent silny, męski, wyrobiony, odznaczają się wprawą stylową i pięknym językiem. Oprócz znacznéj liczby doborowych artykułów dziennikarskich wydała: „*Legendy historyczne polskie*“ (Poznań 1850) i „*Obrazy wieku dziecinnego, zbiór powieści dla dzieci od 4 do 9 lat*“ (Wrocław 1860). Zmuszona opuścić Kraków w Grud. 1851, osiadła w Paryżu, gdzie kontynuowała zawód literacki; ważniejsze z jéj prac są: „*Podróż malownicza po najciekawszych okolicach ziemi naszéj, podług Humboldta i innych znakomitych podróżnych i badaczy natury, dla młodzieży płci obojéj*“ (Wrocław 1852); „*Marynka czarownica, opowiadanie mojéj piastunki*“ (Warsz. 1852). Przez długi przeciąg czasu wybornie w *Bibl. Warsz.* redagowała *Kronikę zagraniczną*, która była ozdobą tego pisma a zalecała się bogatą treścią, językiem jędrnym i potoczystym.

Kamiński (Antoni), nauczyciel matematyki, ur. 1797 w Raczunach. Po ukończeniu kursów w uniwersytecie wileńskim, mianowany został 1827 nauczycielem fizyki i nauk przyrodzonych w Kamieńcu Podolskim i uwolniony 1832. Od 1856 mieszkał w Wilnie i trudnił się dawaniem lekcyj prywatnych. Ogłosił „*Arytmetykę*“ (2 cz., Wilno 1826); „*Geografiję*“ (2 cz., tamże 1826); „*Abecadlnik Witolda*“ (Kamieniec 1841) i in.

Kamiński (Julijan Aleksander), ur. 1805, pisarz i archiwista zakładu narodowego imienia Ossolińskich, † 1860 we Lwowie. Redagował 1835—37 *Ziemianina galicyjskiego*, 1834 pismo *Śmieszek* i 1848 *Przyjaciela ludu*. Oprócz drobnych poezyj, komedyj, powieści, tłumaczeń i wielu rozpraw, drukowanych w rozmaitych czasopismach i prac pozostałych w manuskryptach, wydał między innemi następujące dzieła: „*Piśmiennictwo polskie rolniczo-technologiczne od r. 1549 do 1835*“ (Lwów 1836), trzy zeszyty czasopisma „*Skarbiec*“ (1859—60); „*Materyjały do monografii i historyi rodzin Kamieńskich i Kamińskich*“ (2 t., Lwów 1854—56) oraz „*Przegląd materyjałów*“.—Jego żona, Julija Adela z Baumanów **Kamińska**, ur. 1811 w Łańcucie, odznaczała się szczególnym talentem kopijowania starych rękopisów, ozdób sztychowanych i t. d. Jest ona także autorką powieści „*Elwira*“ (Lwów 1832) i tłumaczem z niemieckiego powieści szkockiéj „*Matylda*“ (Lwów 1834).

Kamiński (Mścisław), ur. 15 Kwietnia 1839 we wsi Radecku, w pow. wiłkomierskim. Uczył się w szkole powiatowéj wiłkomierskiéj, następnie w gimnazyjum wileńskiém, nareszcie w akademii medycznéj w Warszawie; tę ostatnią jednak z powodu rozdraźnienia nerwów, niedozwalającego mu badać anatomii, po dwu latach opuścił. Od 1862 do 1866 pracował piórem w Wilnie, a następnie w Warszawie aż do zgonu 30 Października 1868. Pisał drobne szkice powieściowe, obrazki i zarysy historyczne, oraz najcenniejsze z prac swoich artykuły etnograficzne; *Kurjer Wileński* i wszystkie niemal pisma warszawskie od *Zorzy* do *Biblijoteki Warsz.* mnóstwo tych jego utworów zamieszczały. Szczegółowsze ich wyliczenie znajduje się w *Tygod. Illustrow.* z r. 1868, N. 46. Osobno, jako praca pozgonna, wyszedł ułożony przez Kamińskiego obszerny zbiór zdań o kobiécie, czerpanych z wielu autorów krajowych i zagranicznych, p. t. „*Kobiéta, miłość i małżeństwo*“ (Warszawa 1873).

Kamiński (Ignacy), ur. w Galicyi około r. 1820, adwokat w Stanisławowie, wybrany został 1860 na sejm lwowski. W r. 1843 wydał dzieło zbiorowe „*Gołąb pożaru*“; jest także autorem wielu broszur treści politycznéj.

Kamiński (Aleksander), współczesny malarz, urodzony w Warszawie, podróżował za granicą w celach artystycznych; był profesorem szkoły sztuk pięknych a obecnie (1873) jest nauczycielem szkoły rysunkowéj w Warszawie. Niektóre prace jego świadczą o znakomitych zdolnościach.

Kamionackie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie ruskiém, w ziemi lwowskiéj. W r. 1770 zaliczały się do tego sstwa miasteczka Dobrotwór nad Bugiem, Kamionka Strumiłowa przy ujściu Kamionki do Bugu, folwark Podzamcze Kamionackie i wsie: Jasiennica Zabużańska, Obydów, Łany, Dernów, Ruda z Jasiennicą Rudeńską, Strychanka i wojtostwo Kamionackie. Od r. 1759 posiadał to sstwo Michał Rzewuski, wda podolski, wraz z żoną, Frańciszką z Cetnerów, opłacając z niego kwarty złp. 5,712 gr. 28, a hyberny złp. 1,686 gr. 5. Po zajęciu go przez rząd austryjacki, w skutek układu z d. 1 Kwietnia r. 1787 z Ignacym hr. Cetnerem, oddał mu tenże rząd całe to sstwo w zamian za dziedziczne jego dobra Nadworny, zajęte na saliny.

Kamioneczka, ob. Borówka.

Kamionka, ob. Kuna i Malina.

Kamionka Strumiłowa, miasto powiatowe w obwodzie złoczowskim. Dawniéj był tu klasztor pp. bazylijanek. Liczba mieszkańców wynosi około 3,000.

Kamionka, osada w gub. lubelskiéj, pow. lubartowskim, o $1^1/_2$ mili od Lubartowa; liczy 1,760 m.

Kamionka Wołoska, największa wieś w Galicyi,

w obw. żołkiewskim, pow. rawskim, ma przeszło 6,000 m.

Kamionka (Waleryjan Henryk), dominikanin, późniéj sekularyzowany; wyświęcony następnie na biskupa abderytańskiego; po śmierci Siestrzeńcewicza obrany był 1826 administratorem mohilewskim.

Kamionka, miasteczko w guber. i pow. grodzieńskim, 48 wiorst od Grodna na trakcie wileńskim. W Lutym 1706 r. tu była główna kwat. Karola XII.

Kamionka, rz. w gub. wołyńskiéj, pow. żytomierskim, płynie w kierunku południowo-wschodnim i pod Żytomierzem wpada z lewego brzegu do *Teterowa*. Długa około 35 wiorst.

Kamionka, rz. w gub. kijowskiéj, poczyna się w powiecie skwirskim pod Charlejówką; płynąc ku wschodowi wchodzi w pow. wasilkowski, za Trylisami skręca ku południowi i powyżéj Białocerkwi wpada z lewego brzegu do *Rosi*. Długa przeszło 70 wiorst.

Kamlot, tkanina gęsta, jak płótno, wyrabiana z wełny, z sierści kóz, lub jedwabiu, gładka lub chropawa. K. prawdziwy czyli wschodni jest z czystéj sierści kóz angorskich. Pisarze średniowieczni pod nazwą *camelatum*, wspominają o tkaninie z sierści wielbłądziéj.

Kampana, naczynie szklanne nakształt dzwona. *Kampankami* nazywano dawniéj ozdoby srebrne lub złote, nakształt małych wiszących dzwonków, któremi przystrajano suknie kobiece.

Kampanija, dzisiejsza Terra di Lavoro, w starożytności prowincyja leżąca na zachodniéj stronie połud. Italii, która z powodu swéj żyzności i wielu piękności przyrody, zwaną była przez Rzymian *Regio felix*. Znajdowało się tu mnóstwo przepysznych domów wiejskich bogatych mieszkańców stolicy i najpiękniejsze w kraju widoki, jak np. Wezuwijusz, równiny Flegrejskie, jeziora Awerneńskie i Lukryńskie, przylądek Misenum. Ważniejsze miasta tutaj były: Bajae, Cumae, Misenum, Linternum, Puteoli, Neapol, Herculanum, Pompeji, Capreae, Salernum i Kapua. Zabytki wspaniałych pomników tutejszych zestawił Paolini w „*Memorie su'i monumenti di antichità in Miseno, Baoli* etc." (Neap. 1812).

Kampanija (z franc.), znaczy w wojskowém rozumieniu szereg łącznych z sobą wojennych działań, odnoszących się do pewnego tylko okresu wojny. Stąd jedna wojna może się składać z jednéj lub kilka kampanij, zależnie od ich powodzenia.

Kampelik (Frańciszek Cyryl Welisław), pisarz czeski, ur. 1806 w Szyrzenowie; po ukończeniu gimn. w Iczynie, studyjował filozofiję i politechnikę w Wiedniu, następnie teologiję w Bernie (przez 2 lata) a ostatecznie medycynę w Wiedniu, którą ukończywszy, osiadł jako praktyczny lekarz w Kuklenach. Ważniejsze jego prace są: „*Prawa naszego języka i narodowości*" (Praga 1845); „*Prawopis jęz. czesk.-słowiańskiego*" (2 cz. 1845—47); „*Czechosłowianin, czyli język narodowy w Czechach, na Morawii, w Szlązku i na Słowacyi*" (1842) i t. d. W pismach swoich używa licznych wyrazów i obrotów słowackich, chcąc tym sposobem ściśléj zespolić Słowaków z Czechami oraz zbogacić język piśmienny.

Kampen (Mikołaj Gottfryd van), historyk holenderski, ur. 1776 w Harlemie, † 1839 jako nauczyciel języka i literatury holenderskiéj przy Ateneum amsterdamskiém. Z wielu dzieł jego najcelniejsze są: „*Geschiedenis van de fransche heerschappij in Europa*" (8 t., Lejda 1815—23); „*Geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden*" (3 t., Haga 1821—26); „*Geschiedenis der Nederlanden buiten Europa*" (3 t., Harlem 1831—33). Do zbioru Heerena i Ukerta „*Geschichte der europ. Staaten*" dał „*Geschichte der Niederlande*".

Kampenhausen (Baltazar, baron), publicysta rossyjski, ur. 1772 w okolicach Rygi, † 1823; był od 1792 członkiem poselstwa ros. w Polsce, sprawował następnie rozmaite urzęda, w końcu zarządzał ministerstwem spraw wewnętrznych. Napisał wiele dzieł w języku niemieckim, z których znajomsze są: „*Zasady prawa politycznego rossyjskiego*" (Getynga 1742); „*Opisy geograficzno-statystyczne namiestnictw ces. rossyjskiego*" (t. 1, Getynga 1793); „*Genealogija domu Romanowych*" (Lipsk 1805) i in.

Kampenhauzen, herb, na którego tarczy umieszczony jest mur równy, z trzema wieżami.

Kampenhauzen (Jan Mikołaj albo Jan Michał Joachim), pochodził ze spolszczonéj szlachty inflanckiéj. Znakomitemi zdolnościami wojskowemi zjednał sobie wysokie poważanie u króla Augusta II i został generałem. Wysokie to stanowisko i łaska królewska wprowadziły go w stosunki rodzinne ze znaczniejszemi rodzinami polskiemi. Byłto człowiek cnoty nieposzlakowanéj. W ciągu całego żywota marzył o wskrzeszeniu dawnych husarzów polskich; usiłowania jego doprowadziły go tylko do zaprowadzenia w wojsku tak zwanych lansyjerów. Za Augusta III przyjął komendaturę twierdzy w Kamieńcu, lecz wkrótce rzucił służbę wojskową, osiadł w majętności swojéj Rybniszkach, gdzie † r. 1744, zostawiwszy po sobie oprócz prac rękopiśmiennych dzieło: „*Chwała i apologija kopij i pik cum refutatione niektórych zarzutów przeciwko nim*" (Kaliss 1737).

Kampesz, *Kampeszowe drzewo*, ob. Haematoxylon.

Kampinos, wieś w gub. warszawskiéj, pow. sochaczewskim położona, od któréj lasów, zwanych *Puszczą Kampinoską* pozostała sławną w dziejach naszego myśliwstwa.

Kampinoskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie rawskiém, w ziemi sochaczewskiéj. W r. 1771 zaliczały się do niego: puszcza Kampinoska, wójtostwo we wsi Wiejca i wieś Wilków, które posiadał Franciszek Branicki, łowczy kor., opłacając z niego kwarty złp. 2,225, a hyberny złp. 955 gr. 16. Słynna w dziejach naszych puszcza Kampinowska, była ulubioném miejscem do polowań dla królów polskich, zwłaszcza na tury, dziś już zupełnie wytępione. Władysław Jagiełło wracając po odniesioném zwycięstwie pod Grunwaldem w r. 1410 w miesiącu Grudniu, odwiedziwszy tu swą siostrę Aleksandrę, małżonkę ks. Ziemowita Mazowieckiego, zabawiał się cztéry dni takiémże polowaniem.

Kämpfer (Engelbrecht), słynny podróżnik, ur. 1651 w Lemgo, † 1716 r. Ukończywszy studyja medyczne w Królewcu, został 1683 sekretarzem poselstwa szwedzkiego w Persyi. W r. 1685 przyjął służbę chirurga okrętowego na flocie holenderskiéj, zwiedził Arabiję, Indostan, Jawę, Sumatrę, Syjam i Japoniję; w ostatnim kraju przebywał 2 lata. Wrociwszy do Europy 1692, został przyboczným lekarzem hr. Lippe. Wielki rozgłos zjednał sobie K. dziełem: „*History of Japan and Siam*“ (2 t., Lond. 1727); z innych prac jego zasługuje na uwagę: „*Geschichte und Beschreibung von Japan*“ (po angiel. 2 t. Lond. 1727; po niem. Lemgo 1777). Jego „*Icones selectae plantarum quas in Japonia collegit*“ wydał Banks (Lond. 1791) a „*Diarium itineris ad aulam Moscoviticam*“ ogłosił Adelung.

Kampmann (Karol Ferdynand), pedagog niemiecki, ur. 1803, † 1872, był nauczycielem we Wschowie, następnie w Wrocławiu. Ogłosił „*Elementarwerk der polnischen Sprache*“ (3 cz., Wrocław 1856—63).

Kamptulikon, materyjał przyrządzany z kauczuku i odpadków korka, używany do pokrywania podług; wyrabia się przez ugniatanie kauczuku z proszkiem korkowym. Użycie jego rozpowszechnione jest zwłaszcza w Anglii.

Kamptz (Karol Albert Krysztof Henryk, von), prawnik niemiecki, ur. 1769 w Szwerynie; piérwotnie meklenburgsko-strelicki, a od 1810 pruski urzędnik, był przez długi przeciąg czasu dyrektorem ministeryjum policyi, a od 1830—42 ministrem sprawiedliwości; † 1840 w Berlinie. Byłto człowiek wielkiéj nauki i zdolności, który przecież obok tego walczył z dziwną wytrwałością przeciwko ówczesnym dążeniom politycznym i pojęciom liberalnym, tak słowem jak czynem, za co słusznie przez wielu jest ganiony. Ważniejsze jego prace są: „*Beiträge zum mecklenburg. Staats- und Privatrechte*“ (6 t., Szweryn 1795—1805); „*Handbuch des mecklenburg. Civilprocesses*“ (Berl. 1810 i 1822); „*Codex der Gendarmerie*“ (Berl. 1815); „*Jahrbücher für die preuss. Gesetzgebung, Rechtswissenschaft und Reichsverwaltung*“ (54 t., Berl. 1814—44); „*Annalen der preuss. innern Staatsverwaltung*“ (18 t., Berl. 1821—34); „*Die Provinzial und statutarischen Rechte der preuss. Monarchie*“ (2 t., Berl. 1826—28).

Kamseltzer (Jan), nadworny budowniczy króla Stanisława Augusta, rodem z Drezna, który własnym kosztem wyprawił go poprzednio za granicę, celem dalszego wykształcenia się w obranym zawodzie. Po powrocie, wraz z Merlinem zajmował się ukończeniem budowli pałacu Łazienkowskiego w Warszawie; wybudował też pałac Tyszkiewiczów, zwany dzisiaj pałacem Potockich, na Krakowskim Przedmieściu obok kościoła Wizytek, tudzież pałac Krasińskich, na tejże ulicy i in. † 1795.

Kamsko-Wotkiński okrąg górniczy, należy do zarządu zakładów pasma Uralskiego, w gub. wiackiéj, pow. sarapulskim. Główny zakład tego okręgu stanowi zakład żelazny Kamsko-Wotkiński. Ludność okręgu wynosi około 10,000 głów.

Kämtz (Ludwik Fryderyk), znakomity meteorolog, ur. 1800 w Treptowie, † 1867. Kształcił się na uniwersytecie w Halli, gdzie następnie został profesorem; późniéj był profesorem w Dorpacie, a w 1866 powołany został do Petersburga na dyrektora centralnego obserwatoryjum meteorologicznego. Ogłosił „*Lehrbuch der Meteorologie*“ (1831); „*Vorlesungen über Meteorologie*“ (1840); „*Repertorium der Meteorologie*“ (1860).

Kamule (*Małe dusze*), nieprzyjazne bóstwa Kamczadalów, mieszkają na wulkanach i żywią się rybami.

Kamusznik (*Strepsillas*), rodzaj ptaków brodzących, którego cechy są: dziób mierny, szczupły, nieco w górę zagięty, nogi podkasałe, czworopalcowe, ksiuk krótki, skrzydła długie, ogon długi, o 12 sterówkach. Jedyny gatunek *S. collaris* żyje na pobrzeżach morskich, zwłaszcza na północy, żywi się drobnemi zwierzątkami morskiemi, wyrzucanemi na brzegi. Ma zaś szczególny zwyczaj, że żerując przewraca dziobem kamyki, pod któremi wynajduje potrzebne dla swego utrzymania istoty. Wielkością wyrównywa naszemu krzykowi.

Kamysz-Samarskie jeziora, w gub. astrachańskiéj, na granicy powiatów jenotajewskiego i krasnojarskiego, tudzież ziemi Kozaków Uralskich. Jest ich 6; w czasie wezbrania zlewają się z sobą i stanowią jednę całość.

Kamysz-Samarskie stepy, stanowią obszerny pas ziemi, przylegający do wąskiéj doliny Uralskiéj. Odznaczają się one zupełnym brakiem lasów i mnóstwem salin; grunt rozmaity, powierzchnia falowata, gdzieniegdzie przerznięta strumieniami; z rzek główniejsze: Wielki i Mały Uzeń. Na południe i wschód ciągną się piaski.

Kamyszacka-Sopka (wulkan), góra na półwyspie Alaska; ostatni gwałtowny wybuch miał miejsce w r. 1788.

Kamyszłow, m. pow. w gub. permskiéj, nad rzeką Pyżmą, wpadającą do Tury, ma przeszło 2,000 m. —*Kamyszłowski powiat*, ma 12,144 w. kw., jestto równina; grunt urodzajny, powiększéj części czarnoziem. Mieszkańców 202,000, zajmujących się rolnictwem, hodowlą bydła, górnictwem i t. d.

Kamyszyn, m. pow. w gub. saratowskiéj, na górzystym brzegu Wołgi, przy ujściu do niéj rz. Kamyszenki, 10,000 m. — *Kamyszeński powiat*, na 10,000 w. kw. ma 223,500 m., zajmujących się rolnictwem, ogrodnictwem, uprawą tytuniu, gorczycy, rybołóstwem i hodowlą bydła. Położenie górzyste, grunt gliniasty lub piaszczysty. Rzeki: Wołga, Miedwiednica, Iłowle i in.

Kan, rz. w gub. jenisejskiéj; wypływa z gór Sajańskich i przebiegłszy około 300 w., wpada poniżéj Krasnojarska do rz. Jeniseju.

Kan albo *Kanne*, holenderska miara objętości do ciał płynnych, wyrównywająca jednemu litrowi, czyli kwarcie polskiéj; wyrównywa mu *kopp*, miara do ciał sypkich.

Kan-Su albo **Kansul-el-Gaury**, przedostatni sułtan egipski z dynastyi Mameluków bordżyckich, obwołany r. 1501. Zabity został r. 1516 przez cesarza

tureckiego Selima I, który go pokonał w bitwie pod Mardż-Dabik.

Kana, miasteczko w Galilei, w bliskości Kafarnaum (obecnie wieś Kenna); podług Biblii miejsce w którém Chrystus podczas godów wodę w wino przemienił, samo miasteczko było miejscem urodzenia apostoła Szymona. Z obrazów przedstawiających gody w Kanie odznacza się szczególniéj Pawła Veronesa.

Kanaan, ob. Chanaan.

Kanada, najważniejsza z posiadłości angielskich w Ameryce Północnéj, graniczy z Labradorem, odnogą św. Wawrzeńca, Nowym Brunświkiem, Stanami Zjednoczonymi i terytoryjum odnogi Hudsońskiéj; obejmuje ona około 16,000 mil kw. i dzieli się na dwie części: *Wyższą* (Canada West) i *Niższą* Kanadę (Canada East). — Grunt w ogóle dosyć równy, wznosi się ku południo-wschodowi jako góry Apelachy i Albany. Z rzek najważniejszą jest św. Wawrzeńca z licznemi dopływami; z jezior, których jest bardzo wiele, zasługują przedewszystkiém na uwagę: Wyższe, Hurońskie, Erie, St.-Clais i Ontario, które niekiedy noszą nazwę jezior *Kanadyjskich*. *Klimat*, w porównaniu z krajami pod tąż szerokością geograficzną w Europie położonemi, jest za zimny. W Listopadzie zaczyna się zima i trwa aż do Kwietnia, przyczém nieznośne są zmiany temperatury, przechodzącéj nagle od 2 stopni ciepła do 20 zimna. Z produktów rolniczych przedewszystkiém odznaczają się płody środkowéj Europy: żyto, jęczmień, owies, konopie, len, wiele warzyw i owoców i t. d., które tu się wybornie udają; wspomnieć także trzeba o pięknych lasach iglastych i liściastych, rosnących tu na znacznych przestrzeniach. Ze zwierząt zasługują na uwagę: jelenie, niedzwiedzie, lisy, wilki, bobry, wydry, kuny, owce, bydło, świnie i t. d. a z minerałów: złoto, srebro, miedź, węgle kamienne i sól. Mieszkańcy są przeważnie europejskiego pochodzenia, a mianowicie: Anglicy, Francuzi, Niemcy i t. d. a także w niewielkiéj ilości Indyjanie. Ogólna liczba ludności wynosiła w 1861 r. 3,090,560, która to ludność zwiększyła się w 1871 do 3,648,000 m. Większa część mieszkańców wyznaje religiję protestancką, mniejsza katolicką, niewielka reszta należy do innych wyznań. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, a w części przemysłem i handlem, które dosyć kwitną. Handel ma na swe posługi 2,679 mil angielskich kolei żelaznych i 7,591 statków żeglownych. *Kanada* należy do Anglii i zostaje pod głównym zarządem generał gubernatora, mianowanego przez koronę, któremu oprócz właściwéj Kanady ulegają Nowa Szkocyja i Nowy Brunświk. Władza prawodawcza należy do zgromadzenia, złożonego z dwu izb: wyższéj (72 członków) i niższéj (181 członków). Stolicą kraju jest m. Ottawa. Porów. Marna „*Emigrants complete guide to Canada*“ (Londyn 1857).

Historyja. Kanada odkrytą została 1497 przez Sebastyjana Cabot a przez Włocha, będącego w służbie francuskiéj, Giovani Verazzani, pod nazwą Nowéj Francyi zajęta w posiadanie króla Franciszka I. Dalsze odkrycia i zdobycze poczynili Jak. Cortier (1534—1535) i Champlain, który 1608 założył m. Quebec. W r. 1674 kraj otrzymał własnego gubernatora i stały zarząd kolonijalny. Od téj pory poczęły się osady bardzo szybko podnosić. Wkrótce atoli wszczęła się pomiędzy Nową Francyją a Nową Angliją zawzięta wojna graniczna. W r. 1759 udało się Anglikom pod wodzą generała Wolfe zdobyć Quebec a mocą pokoju Wersalskiego 1763 cała Kanada przeszła na własność Anglii. Wypadek ten wywołał między francuskimi osadnikami wielkie niezadowolnienie. Zamiarem bowiem rządu angielskiego było przerobić powoli osadników francuskich (około 70,000) na ludność angielską. Do tego celu zmierzały wszystkie wprowadzone nowo przez Anglików urządzenia. Poczynił wprawdzie rząd angielski aktem Quebec'skim (1774) niejakie ustępstwa kolonistom, ale sprowadzając swych urzędników z wyzwalających się Stanów Zjednoczonych a także osadników wojskowych, dał początek przezto arystokracyi angielskiéj, wobec istniejącéj ludności francuskiéj. Antagonizm dwu tych żywiołów przetrwał aż do ostatnich prawie czasów. Aktem Pitta z 1791 r. rozdzielono K. na dwie prowincyje: Wyższą (angielską) i Niższą (francuską) K.; każda z nich otrzymała osobnego gubernatora i osobne wybieralne ciało prawodawcze. Obie te prowincyje, przez różną zamieszkałe ludność (w Wyższéj K. przeważali Anglicy, w Niższéj zaś Francuzi), występowały coraz ostrzéj względem siebie. Ogólne niezadowolnienie wzmogło się nadzwyczaj silnie za gubernatorstwa Dalhousie (od 1820), którego rządy zmierzały do zupełnego zniweczenia żywiołu francuskiego. Odwołany został co prawda Dalhousie, ale rząd angielski nie myślał bynajmniéj o zadość uczynieniu wymaganiom mieszkańców Niższéj K. Skutkiem tego wybuchło 1837 w Montreal i w innych miejscach powstanie, wkrótce jednak (1838) stłumione. Aktem 23 Lip. 1840 r. ogłoszono nową dla K. ustawę, mocą któréj obie prowincyje połączono w jedno i postawiono na czele rządu gubernatora generalnego (*governor general*); oddając pod jego zwierzchnictwo w wojskowych sprawach gubernatorów (*lieutenant governors*), przełożonych nad cztérema innemi prowincyjami Ameryki angielskiéj. Tak spojona K. otrzymała ciało prawodawcze, złożone z 20 przez gubernatora mianowanych członków dożywotnych, i zgromadzenie (*assembly*), które składało się ze 130 deputowanych, wybiéranych co lat 4-ry i mogło być przez gubernatora rozwiązane. W assembly miało odtąd przewagę stronnictwo liberalne, które 1841 przeprowadziło odpowiedzialność ministrów. Ogłoszenie bilu 25 Kwietnia 1849, nakazującego wynagrodzenie za straty poniesione w powstaniu 1837—38, wywołało nowe krwawe zaburzenia, szybko jednak stłumione. Odtąd siedzibą rządu były na przemian co lat cztéry miasta Toronto i Quebec. W 1858 przeniesiono stolicę do Ottawy. W 1864 powstał projekt połączenia K. wraz z 4 pozostałemi prowincyjami (Nowa Szkocyja, Nowy Brunszwik, wyspy księcia Edwarda i Neufundland) w federacyję. Zebrał się w

tym celu na konferencyję kongres wszystkich prowincyj 10 Paźdz. 1864 w Quebec. Do związku z obiema Kanadami przystąpiły jednak tylko Nowa Szkocyja i Nowy Brunszwik (1866). W Grudniu 1866 zgromadzili się delegowani cztérech tych prowincyj do ułożenia nowéj konstytucyi związkowéj, zatwierdzonéj przez parlament brytański 8 Marca a przez królowę 22 Maja 1867. Federacyja ta ukonstytuowała się ostatecznie pod nazwą *Dominion of Canada* 1 Lipca 1867. Władza wykonawcza zostaje w ręku mianowanego przez koronę brytańską gubernatora generalnego, który znowu ze swéj strony mianuje gubernatorów dla 4 poszczególnych prowincyj. Władza prawodawcza należy do parlamentu wspólnego, obok którego posiada każda prowincyja osobne ciało prawodawcze prowincyjonalne. Parlament składa się z dwu izb: senatu i izby gmin. W senacie zasiada 78 członków (48 dla K., 18 dla Nowéj Szkocyi, 12 dla Nowego Brunszwiku), mianowanych w połowie przez rząd, w połowie przez lud wybiéranych; izba gmin (*House of Assembly*) składa się ze 181 członków, z pomiędzy których wyższa K. wybiéra 82, Niższa K. 65, Nowa Szkocyja 19, Nowy Brunszwik 15. Postanowieniem 15 Lipca 1870 r. wcielono do téj federacyi i kraje odnogi Hudsońskiéj. Stolicą związku pozostała Ottawa.—Porów. Charleroix „*Histoire et description de la Nouvelle-France*“ (3 t., Paryż 1744); M'Gregor „*British America*“ (2 t., Lond. 1832); Murray „*An historical and descriptive account of British America*“ (3 t., Edynb. 1839); Bigsby „*The Shoe and Canoe, or pictures of travel in the Canada*“ (2 t., Lond. 1850); Prassens du Baurboury „*Histoire du Canada*“ (2 t., (Paryż 1852).

Kanadian, *Canadian*, rzeka w północnéj Ameryce; powstaje z połączenia North Fork albo Nutrii i South Fork albo Gualpy, wypływających z gór Skalistych, i ubiegłszy mil 200, wpada we wschodniéj części Ziemi Indyjan do Arkansas.

Kanadyjskie jeziora, nazwa pięciu wielkich jezior, leżących pomiędzy angielską Ameryką północną a Stanami Zjednoczonemi, zasilanych wodami rzeki ś. Wawrzyńca. Zowią się one: Jezioro wyższe, Hudsońskie, Michigan, Erie i Ontario.

Kanaga, Kaniaga, najwyższa z wysp Aleuckich, grupy Andrejanowskiéj, leży między wyspami Adag i Tanaga; ma 29 mil obwodu, jest prawie niezamieszkałą; ma czynny wulkan i źródła gorącéj wody. Szczyty gór pokryte wiecznym śniegiem.

Kanagawa, miasto portowe na japońskiéj wyspie Nipon, przy zatoce Jeddo, o 4 mile od stolicy Jeddo odległe. Jestto jeden z portów od 1864 otwartych dla Europejczyków.

Kanał, ob. Komunikacyje i Ścieki.

Kanarek, ob. Łuszczak.

Kanaris (Konstanty), bohater grecki z epoki wojny o niepodległość, ur. około 1790 na wyspie Ipsara. Przed rozpoczęciem wojny o niepodległość Grecyi jako kapitan małego okrętu kupieckiego zapoznał się doskonale z morzem, nabył wielkiego doświadczenia i odznaczał się zawsze nieustraszonością. Po rozpoczęciu wojny zyskał sławę jako śmiały dowódca okrętów pożarnych i najgroźniejszy nieprzyjaciel Osmanów. Za okrucieństwa Turków na wyspach Chios i Ipsara zemścił się K. spaleniem ich okrętów 1822 (w kanale Chios) i 1824 (niedaleko Samos). Zuchwały zamiar zniszczenia ogniem floty egipskiéj (która miała przyjść w pomoc sułtanowi) w porcie aleksandryjskim nie powiódł się, głównie z powodu nieprzyjaznego wiatru (4 Sierp. 1825). W 1827 wybrany został K. do zgromadzenia narodowego; 1828 otrzymał dowództwo okrętu Monembasia a następnie dowództwo nad jedną eskadrą wojenną. Po zamordowaniu prezydenta Kapodistriasa (7 Paźdz. 1831) usunął się na wyspę Syra, ale późniéj wszedł znowu do służby rządowéj jako kapitan okrętu piérwszéj klasy. W 1848—49 był ministrem marynarki i prezesem gabinetu. Następnie stał na czele opozycyi konstytucyjnéj i nie dał się dworowi przejednać ani urzędami ani wysoką pensyją, których nie chciał przyjąć. Po odjeździe króla Ottona, spowodowanym rewolucyją 1862 r., K. był członkiem rządu tymczasowego i tak zwanego tryjumwiratu aż do Lut. 1863. Za króla Jerzego I był dwukrotnie prezesem gabinetu 1864, rozwiązanego w Marcu 1865.

Kanarkowa trawa, ob. Phalaris.

Kanarkowe drzewo, ob. Canarium.

Kanaryjskie wino, jest moszcz wyborny z wysp kanaryjskich, zwany Bidogne, podobny do Madery; grona zbiérają się przed zupełném dojrzeniem. Wino to jest z początku cierpkie i ostre i dopiéro po kilku latach staje się coraz łagodniejszém.

Kanaryjskie wyspy, gromada siedmiu zamieszkałych i 5 niezamieszkałych wysp, do Hiszpanii należących, na oceanie Atlantyckim, przy zachodnich brzegach Afryki położonych, o mil 15 od lądu stałego odległych. Wyspy te obejmują 132 mil kw. i 267,030 m. Siedm wysp zamieszkałych są: 1) Teneriffa; 2) Gran-Canaria; 3) Palma; 4) Lanzarote; 5) Fuertaventura; 6) Gomera; 7) Ferro. Wszystkie są pochodzenia wulkanicznego i górzyste; najwyższy z ich szczytów na wyspie Teneriffie, zwany Pic-de-Teyde, ma 11,450 stóp wysokości. Klimat jest wprawdzie gorący, lecz bardzo przyjemny i zdrowy, a urodzajność ziemi nadzwyczajna, dla czego jeszcze w starożytności zwano je wyspami szczęśliwemi *Fortunatae Insulae*. Oprócz zwyczajnych domowych zwierząt europejskich znajdują się tu: wielbłąd dromedar i koza kanaryjska, z ptastwa rodzime kanarki. Z innych produktów zasługują na uwagę: wino, owoce, jedwab, tytuń, koszenilla i t. d. Przemysł ogranicza się na wyrabianiu najkonieczniejszych przedmiotów codziennego użytku, pomimo to jednak handel jest dosyć ożywiony. Głównym artykułem handlu wywozowego jest tak zwany moszcz kanaryjski, t. j. dobre wino słodkie, spirytus winny, jedwab', soda i owoce południowe. Najdawniejszymi mieszkańcami wyspy są Guanchowie, berberyjskiego pochodzenia. Hiszpanie objęli je w posiadanie r. 1316, lecz w w. XV były one przez czas jakiś w ręku Portugalczyków. W 1478 r. powróciły do Hiszpanii. Z czasem piérwotni mieszkańcy zostali zupełnie wytępieni, tak, że dzisiejsza

ludność wysp w większéj części składa się z Hiszpanów i Portugalczyków. Od rok 1822, archipelag kanaryjski tworzy jako rzeczywista prowincya hiszpańska, wysyłająca swoich deputowanych do Kortezów, oddzielny zarząd wojskowy, którego stolicą i rezydencyją władz rządowych, jest miasto Santa-Cruz-de-Teneriffa.

Kanaster, *Knaster* (z hiszp.), tytuń dobrego gatunku Varinas, w szczególności atoli najlepszy jego gatunek, rozsyłany w koszykach (*canasta* po hiszp).

Kanawelicz, po wł. *Canavelli* (Piotr), poeta chor.-serbski, ur. na początku XVII w. w Kurczole, umarł 1690; kształcił się w Dubrowniku, gdzie ożeniwszy się następnie, przepędził większą część życia. Działalność jego literacka była wielostroną; częścią przełożył, częścią napisał kilka dramatów, jak „*Il pastor fido*“ Guarini'ego; „*Muka Gospodinowa*“ (przedstawiana w Kurczole); pisał daléj obszerniejsze poematy, jak: „*Dubrownik u treszni*“ (1667 i 1843); „*Dubrownik oslobodjen od haracza*“ (1846); z mniejszych utworów zalecają się szczególniéj „*Ljubow obracena u omrazu*“ i „*Piesan na oslobodjenje Becza* (Wiednia) *polskim kraljem Janem Sobieskim*“. Jego satyry ściągnęły mu wielu nieprzyjaciół. Najważniejszym utworem K., zarówno z przedmiotu jak i z nastroju ducha autora, jest epos religijny, opisujący w 24 pieśniach walkę węgierskiego króla Kolomana w Dalmacyi 1105 r., oraz cudowne działania św. Jana podczas téj walki, p. t. „*Żiwot św. Jana, biskupa trogirskeho*“ (wyd. przez Strossmayra, Osiek 1858). Całość jest zbyt przewlekła i z wielu wtrąconymi epizodami, pojedyncze jednak ustępy są prześliczne.

Kancelaryja, po staropolsku pisarska izba, miejsce przy którém zachowywane były archiwa i skąd wychodziły wszelkie akta. Znaczenie to i dzisiaj się zachowało i kancelaryje istnieją przy wszystkich znaczniejszych władzach, a wtedy naczelnicy takowych noszą tytuł *dyrektorów kancelaryi*. W potocznym języku K. oznacza biura utrzymywane przez regentów, obrońców i t. d.

Kancelaryja rzymska czyli *apostolska* (*Cancellaria apostolica*), przy dworze papieskim, załatwia sprawy roztrząsane w konsystorzu kardynałów i w Dataryi (ob.) ekspedyjowane w formie bulli lub breve. Od wieku XI godność arcykanclerza nadaną została arcybiskupom kolońskim i dlatego przewodniczący, rzeczywisty kanclerz, którym zawsze jest jeden z kardynałów, od XII w. przybrał tytuł wice-kanclerza.

Kanclerstwo w Polsce, przy wysokiém znaczeniu w średnich wiekach aktów darowizn, urzędów i t. p. często jedynych, rozcinanych (przy umowach) na dwoje między strony kontraktujące, by uniknąć sfałszowania, oraz małéj uczoności ogółu, jest ważną literacką a potém administracyjną instytucyją. Urząd kanclerza piastują biskupi, lub z kanclerzy zostają biskupami, np. Floryjan łęczycki kanclerz a bp. krakowski. 1298 przyrzekał już Henryk głogowski połączenie K. z poznańskiém biskupstwem. Kanclerz zwykle zdawał sprawę (*relatio N., qui eas habuit in commissis*) królowi, z aktu, często przez notaryjusza lub pisarza pisanego (*per manus hoc scripsit*). Już za Jagiełły Władysława Wojciech Jastrzębiec odmawia przyłożenia pieczęci do aktu hrabiostwa dla Pileckiego, pasierba króla. Tym sposobem K. staje się instytucyją polityczną, ratyfikującą, kontrasygnującą akty królewskie. Zygmunt I stanowi, że kolejno kanclerzem ma być duchowny i świecki 1507.—Wtedy oznaczono, że prymas i biskupi: krakowski, kujawski, poznański, płocki i warmiński pieczęci mieć niemogą. Jednak Wydźga, prymas, był i kanclerzem za Jana Sobieskiego, Okęcki i Młodzianowski, poznański, za St. Augusta. Hetmani Zamojski i Żołkiewski dzierżyli pieczęcie. Zwykle szli na kasztelanów krakowskich, tak że nawet H. Radziejowskiemu za podkanclerstwo to krzesło dawał J. Kazimierz, jak Zygmunt III Tomaszowi Zamojskiemu. Młodziejowski z prymasa kanclerz zaćmił innych, jak Brühl, saski, Małachowskiego, Czartoryskiego. Hamowanie wakansów, należące do K., za Dembińskiego upadło przez dyplomy z okienkami, np. po Stanisławie Pigłowskim, za Augusta II kasztelanie oświecimskim, były nominacyje wydane kolejno dla Smietanki, Chwaliboga i Czarnego. Kanclerze litewscy załatwiali sprawy w. k. mosk. Wszakże opieczętowanie lennego listu Gotarda Kettlera pieczęciami Korony i Litwy, zostało prejudykatem. 1635 od obu narodów wysłańcy spotykają posłów z w ks. mosk., i obaj kanclerze odprawili to poselstwo, mimo oporu kanclerza Radziwiłła. Jeszcze były spory o to 1637—ale odtąd poszło to w pospolity zwyczaj. Ossoliński nawet samą koronną pieczętował po koronacyi Jana Kazimierza dyplom kurlandzkiego księcia (por. *Pamiętnik* Albr. Stan. Radziwiłła). Na Litwie K. jest najwyższe. Michał Wiśniowiecki (ostatni) rzucił buławę dla K. Kanclerstwa częścią było odprawianie sądów asesorskich (referendarze, sekretarze królewscy, regenci kancelaryi a w końcu po 2 z senatu i z rycerstwa) czyli kanclerskich, od sądów miejskich, o królewszczyzny i przywileje. — Na Litwie 1736 pozwolono sądy asesorskie odprawiać w Grodnie i Brześciu (bo Kodeń sąsiedni należał do ówczesnego J. Fr. Sapiehy). W Koronie Czartoryski w Wołczynie pieczętował.—Z początku musiały odbywać się przy królu, 1504 jest obok kanclerza i podkanclerzego 3-ci minister, ich zastępca, sekretarz w. k. Sekretarze królewscy są czczym tytułem. — K. od 1775 stanowi departament zagraniczny, z kanclerza i 4 osób złożony, *nieustającej rady* (ob.). 1790 przyznano królowi bezwarunkowe rozdawnictwo wakansów (13 Wrześ.) i oddano komisyje i departament zagraniczny zwierzchnictwa Straży. Dwie te daty przeobrażają tak K., jak komisyja skarbowa i wojskowa dawne urzędy podskarbiego i hetmana, zamieniając kolegijalne działanie na indywidualne.

Kanclerz (*Cancellarius*), w wiekach średnich dworski urzędnik, który przygotowywał dyplomata i inne akta pochodzące od monarchy i na nich wraz z monarchą się podpisywał. W Niemczech elektor i arcybiskup moguncki był *arcykanclerzem* państwa; w Anglii *lord kanclerz* jest prezesem izby wyższéj, a *kanclerz szachownicy* ministrem skarbu

W niektórych krajach *kanclerz państwa* jest prezesem rady ministrów. W dawném cesarstwie niemieckiem, urząd kanclerza sprawowany często przez duchownych, nazywany był arcykanclerstwém, które piastował arcybiskup Moguncki jako arcykanclarz. W innych państwach tytuł kanclerza nadawany bywał często najwyższym zwierzchnikom władz rządowych, a mianowicie, jak np. we Francyi, ministrowi sprawiedliwości. W Anglii lord-Kanclerz (Lord High Chancellor) jest prezesem izby parów, naczelnikiem kancelaryi państwa i przełożonym sądu kanclerskiego (Court of Chancery). W Rossyi minister spraw zagranicznych miewa tytuł kanclerza lub wice-kanclerza. Niekiedy nazywają także kanclerzami przełożonych niektórych biur, jak np. przy poselstach lub konsulatach. Przy uniwersytetach kanclerzem jest najwyższy zwierzchnik, który udziela najwyższe stopnie akademickie.

Kanclerz w Polsce, najdawniejszy jest *Michał*, którego Gallus, podobnie jak Pawła biskupa, zowie polskim, gdy późniejsi ostatniego tytułują kujawskim, podobnie jak Franka. Jestto kanclerz całéj Polski Krzywoustego. W r. 1145 są kanclerze Jan i Pejanus (Rzyszcz II N 436) Za Mieszka III i Bolesława IV 1153—z Janem, arbpem gnieźn., i książętami podpisuje akt darowizny Lęknu — kanclerz *Radwan* (Rzyszcz. I N 2); 1178 u Bolesława Wysokiego Hieronim jest K. (Som. I 896), 1189 r. kanclerzem jest Mrokota, podkanclerzym Piotr za Kazimierza Spr. (Gładyszewicz *Żyw. bł. Pran.* N 29, Łętowski *Katalog* III 457), 1207 Iwo Odrowąż jest kanclerzem Leszka Białego, a po objęcju Krakowa przez obu, Mikołaj zostaje kanclerzem (Gład. N 12) krakowskim Wacław 1222 jest podkanclerzym Konrada Mazowieckiego (Rzyszcz I N 5,6), 1242 Konrad I łęczycko-krakowski, i jego synowie, książęta mazowiecki i kujawski, mają każden osóbnego kanclerza, a nadto sam Konrad ma 2 kanclerzy: Wolimira i Jana Węgra, t. j. łęczyckiego i krakowskiego, 1257 jest Fulko (Przedpełko?) samym sędomierskim, krakowskim i sędomierskim kanclerzem albo kanclerz curiae 1249 za Bolesława Pudyka (Gł. N 15 i Rzyszcz.) a obok niego 1251 r. jest 3 podkanclerzych: Sobiesław, Twardosław i Dobiesław, 1346 jest Otto Poloniae Herman kujawski, Floryjan łęczycki, kanclerze, a obok tego wicekanclerzem jest Janusz Suchywilk, który przebiega potém urzędy kanclerza kujawskiego (np. 1351), ruskiego (1356—1357), krakowskiego (1362, 1369) (porów. Kubala Bibl. Warsz. 1871 III, 35). Fakt ten istnienia kanclerzy prowincyjonalnych, mnożących się z dzielnicami, zauważył już Naruszewicz (Hist. IX 18, 19n, 204, VIII 105 n.), który zacytował akt donacyi dobrzyńskiéj Kazimierzowi W. z podpisem Ottona, kanclerza poznańskiego, co zdaje się objaśniać dostatecznie Ottona z Lisowicz, kanclerza Poloniae (do 1366) Kubali, lubo nienowe tego samego faktu odkrycie przynosi dowód, że jedna osoba być mogła kanclerzem różnych prowincyj, snać w miarę ich ważności. — Bartoszewicz (*Encyklop. większa* XIII 877) dowiódł, że kanclerze prowincyj po utworzeniu się królestwa, zaczęli przybiérać tytuł podkanclerzy względem K. regni Poloniae, zostając kanclerzami swych prowincyj nadal. Tak mianowicie Zbyszek jest kanclerzem sieradzkim, czyli podkanclerzym Regni Pol., gdy Filip jest kanclerzem R. P. 1319 (Theiner I 164). Tym sposobem udowodnił własną hipotezę, że przewaga kanclerzy królestwa polskiego, albo jak Jan r. 1321 „kanclerza króla polskiego“ tytułuje się (Rzyszcz. II N 240), zabiła urząd kanclerzy prowincyjonalnych, potrzebnych jeszcze przy unii osobistéj ówczesnych księstw (por. *Bibl. Warsz.* 1850, III 103). Pozostaje jeszcze tylko fakt do wyjaśnienia, czy wicekanclerz jest toż samo co podkanclerzy (vice-subcancellarius). Piérwszeństwo to kanclerzy regni Poloniae, t. j. Krakowa, wyrobiło się przez przewagę dworu Krakowa.— Dawniéj, ten był piérwszym którego kraj réj wodził. Tak np. Ziemowit rawski miał 1339 kanclerza curiae Gotarda z Babska, rawskim był Jan Żelazny, sochaczewskim Jan ze Słonkowa (*Kodeks Mazow Lubom.* 200). Henryk, dziedzic królestwa polskiego, przyrzekał 1298 że kancelaryja będzie połączona z bspstwem poznańskiém (Rzyszcz. II N 168), co najlepiéj dowodzi wachania się kanclerstwa, oczywiście Regni Poloniae, między Wpolską a Krakowem, starszą (major) i młodszą (minor) Polską. Piérwszym koronnym dotąd znanym jest Filip a potém Jan, kanclerz regis Poloniae 1321, nie Janusz Suchywilk, jak sądził Bartoszewicz. Zawisza 1375 nosi tytuł kanclerza krakowskiego (Rzyszcz III 528), nie jest więc Regni Pol. Zdaje się że w skutek podobnych pomyłek, oraz niedopatrzenia się (por. Mikołaj z Kurowa 1399, Rzyszcz. I N 150)— obok Zakliki, który jako kanclerz aulae regis jeszcze 1404 w tém samém źródle występuje (II N 349), obok Mikołaja, wicekanclerza reg. Pol., powstały wątpliwości Bartoszewicza, jak mogą lata kanclerzy koronnych Zakliki Mikołaja z Kurowa i Dyjonizego na siebie zachodzić (Encykl. XIII 887). 1356 jest Floryjan cancellarius aulae regis Casimiri (Rzyszcz. II 506), obok Jana, kanclerza ruskiego, Suchywilka (Rzyszcz. II 507), opuszczony przez Bartoszewicza. Ostatnim kanclerzem był Antoni Sułkowski, mianowany jako woj. gnieźnieński za Targowicy 4 Maja 1793 (Gaz. Warsz. 2 Maja N 38), † 1793, piastując także urzędy tajnego radcy i szambelana austryjackiego. Pisali o kanclerzach Lengnich „*Prawo pospolite*“, Heidenstejn Rejn. „*Cancellarius, sive de dignitate et officio Can. R. Pol.*“ (1-sze wydanie 1610, Gdańsk 1792), Schultz Piotr „*Commentarius de cancellariis regni Poloniae*“ (Gdańsk 1742, razem z poprzed.), kr. Łuk. Jagun Stankiewicz w *Pamnięt. um. czyt. i stos.* r. 1829 II, J. Bartoszewicz w *Bibl. War.* i *Encykl. więk.*, Lelewel *Urzędy* i *Godności*. Na Litwie znalazł Bartoszewicz najdawniejszego Fedka 1445 r. za Swidrygiełły, ostatni Joachim Litawor Chreptowicz 1793—1812, w ogóle 22 kanclerzy, z tych 8 Radziwiłłów (od 1492) 3 Sapiehów, w ogóle 12 Litwinów, 10 Rusinów z Wiśniowieckim, 1720—1735. Byli też kanclerze przy królowych Jadwidze, Zofii, Helenie Aleksandrowéj, Barbarze Zapolskéj, Annie Jagiellonce, Konstancyi rakuskiéj, Cecylii

Renacie, Maryi Ludwice, Eleonorze, Maryi Kazimierze, Katarzynie Leszczyńskiéj i Maryi Józefie rakuskiéj, oraz przy dzieciach Wazów i Sasów.— Co do kanclerzy kapituł lub prymasów i podkanclerzych do XV wieku, jest wątpliwość w rozróżnieniu ich tak od siebie, jak i od książęcych.

Kancyjonał z łać.), tyle co *śpiéwnik* w ogóle; u nas nazwę tę noszą zwłaszcza śpiéwniki kościelne wyznań ewangielickich, gdy katolickie zowią się *kantyczkami* (ob.), choć znajdują się i katolickie pod tym tytułem, jak np. K. Przeworszczyka (ręk. z 1435) i in. Kościół ewangielicki, w którym śpiéw gra ważną rolę w nabożeństwie, odprawianém w języku krajowym, musiał się wcześnie postarać o zbiory pieśni religijnych. I tak do 1551 lub 52 odnosi się K. Seklucyjana, następnie 1554 wyszedł w Królewcu K. przełożony z czeskiego przez ks. Walentego z Brzozowa. Następnie K. to dla tego, to dla innego z wyznań ewangielickich wychodziły w rozmaitych miastach dawnéj Polski. Dziś wychodzą w Królewcu, Brzegu, Opolu i in. Spis K. podaje Jocher w 2 t. *Obrazu*; dawniejszych zaś, z podaniem wiadomości o autorach i tłumaczach pieśni, Efraim Oloff „*Polnische Liedergeschichte von polnische Kirchen-Gesänge*“ (Gdańsk 1744 i 1764). Por. nadto art. *Kancyjonały*, ks. Leopolda Otto w 13 t. *Encyklopedyi* 28 tomowéj.

Kancyjum (Cantium), hrabstwo Kent w Anglii, ob. Kent.

Kandahar, miasto w Afganistanie, ma cytadelę i 26,000 m., niegdyś było stolicą chanatu t. n.

Kandau, miasteczko w gub. kurlandzkiéj, powiecie talseńskim, na prawym brzegu rz. Abawy, miało zamek obronny. dziś w gruzach, wzniesiony w 1254 r. przez w. mistrza Eberharda Sejne. Dziś ma 57 domów i 795 mieszkańców.

Kandaules, także *Myrsilos* zwany, syn Myssisa, króla Lidyi, ostatni z rodu Heraklesa, mąż pięknéj Abro, według innych Nysyi albo Tydei, Klucyi, któréj wdziękami chcąc się pochlubić przed swoim ulubieńcem Gygesem, pokazał mu ją bez żadnéj zasłony w kąpieli. Obrażona tém królowa, pomściła się na mężu; kazała go bowiem Gygesowi zamordować i oddawszy mu następnie swą rękę, wprowadziła na tron lidyjski około 716 prz. Chr.

Kandaweńskie starostwo grodowe, było położone w Kurlandyi, nad rz. Abawą. Powstało z starostwa tukumskiego i należało do pięciu dzierżaw czyli parafij, na jakie to starostwo dzieliło się. Podług *Voluminów legum* ostatnim starostą tego grodu był Ernest de Rahden, jeden z komisarzy, wyznaczonych przez sejm z r. 1773—1775 do rozgraniczenia dóbr Birżańskich od dóbr Ponimunie Wielkie i Stare.

Kandern, miasto w badeńskim obwodzie Wyższego Renu, nad rz. Kander, ma 1,500 m. i zakłady żelazne; pamiętne jest utarczką, zaszłą 20 Kwietnia 1848 pomiędzy oddziałem Heckera a wojskiem heskiém i wirtembergskiém, pod dowództwem Fryderyka Gagern, który tutaj poległ.

Kandesz (*Candeish*), prowincyja indyjska, w angielskiém prezydencie Bombay, obejmująca środkową kotlinę Tapti, ma 570 mil kw. i 800,000 m.

Kandler (Wilhelm), malarz i rytownik czeski, ur. 1816 w Charstowie, kształcił się w akademii praskiéj, a następnie, otrzymawszy stypendyjum za obraz *Sąd Spitygniewa*, przebywał od 1843—1850 w Rzymie, gdzie między innemi wykonał *Kazanie Jonasza w Niniwie*, oraz rysunek ołówkowy, który następnie sam rytował na miedzi, przedstawiający *Oblężenie Rzymu przez Francuzów w 1849* r. Z późniejszych jego prac najważniejsze: *Odkrycie źródeł Karlsbadzkich przez Karola IV*; *Osądzenie w. mistrza templaryjuszów Jakóba Molay* i in. Malował nadto wiele cenionych obrazów kościelnych; jako rysownik zaś zamieszczał liczne prace w dziele „*Starožitnosti a památky zemie czeske*“. Wszystkie jego utwory odznaczają się gruntowną znajomością sztuki i prawdziwie artystyczném wykonaniem.

Kandydat (*Candidatus*), nazywał się u Rzymian każdy ubiegający się o urząd publiczny, z powodu, że podczas swego dwuletniego oczekiwania na urząd nosił białą togę (*toga candida*). W piérwszych latach chrześcijańskiego kościoła, wszyscy nowoochrzceni zwali się także kandydatami, ponieważ po chrzcie przez ośm dni nosili białą odzież. Teraz nazywają również kandydatem człowieka starającego się o jaki urząd, lub o przyjęcie do pewnego towarzystwa, a w Niemczech teologów, którzy po odbytym egzaminie otrzymują pozwolenie miéwania kazań z prawem do piérwszéj wakującéj posady duchownéj. W Rossyi kandydat jest stopień uniwersytecki, środkujący między stopniem wyższym naukowym magistra i niższym rzeczywistego studenta.

Kandyja, w starożytności *Kreta*, u Turków *Girid* albo *Kirid* nazywana, jestto wyspa należąca do Turcyi, położona na morzu Środziemném, przez morze Kandyjskie oddzielona od Archipelagu. Wyspa ta na 13 mil od Morei, a na 35 od brzegów Afryki oddalona, ma 36 mil długości, około 10 szerokości i 155 mil kw. powierzchni. Liczba mieszkańców wynosi 210,000, z których $^1/_3$ Turków a $^2/_3$ Greków, między ostatnimi odznaczają się waleczni i miłujący wolność Sfakijoci, zamieszkali w południowo-zachodniéj stronie wyspy. K. jest górzystą; góry jéj podzielić by można na trzy grupy: Ida najwyższa w pośrodku (7,500 st.), Sfakia na zachodzie, a Lasiti na wschodzie. Rzeki i strumienie, często z gwałtowną szybkością spadające, są tu nadzwyczaj liczne. Z produktów najważniejsze rolnicze, chociaż tylko połowa wyspy jest uprawną. Żyzność jéj gruntu była już znaną przez starożytnych, którzy K. wyspą błogosławionych nazywali. Najobficiéj otrzymywane są: wino, oliwa i jedwab, daléj cytryny, migdały, len, kwiaty; ze zwierząt zaś zasługują na uwagę: konie, owce, kozy, bydło i t. d. Klimat tutejszy łagodny i przyjemny; średnia temperatura lata wynosi 24° R., zimy 12° R. Przemysł nie znaczny, handel dość żywy. Główne miasto *Kandyja* albo Megalokastro, ma 12,000 m. i jest rezydencyją gubernatora i greckiego arcybiskupa. Głównym portem wyspy jest miasto Kanea.

Historyja. Dzieje K. sięgają najodleglejszéj starożytności a mnogie ruiny świadczą o dawném jéj znaczeniu. W 823 po Chr. wydarli K. Byzantynom Saracenowie, ale zostali wypędzeni 962 r. Po założeniu ces. łacińskiego 1204 dostała się K. Bonifacemu z Monferratu. Ten sprzedał wyspę Wenecyjanom, którzy wiele dobrego dla niéj zdziałali i posiadali ją aż do połowy XVII w. Dopiéro w wojnie 1645—1669 przeszła K. po walecznéj obronie w ręce Turków. Niektóre twierdze weneckie trzymały się dłużéj jeszcze, ale uległy wszystkie przed końcem XVII w. Odtąd chyli się piękna wyspa do zupełnéj ruiny. Wprawdzie utrzymali Sfakijoci wolność w górach, ale wielekroć panawiane usiłowania Kandyjotów celem wypędzenia Turków, zostawały zawsze bezowocne. Wojna o niepodległość Grecyi, w któréj K. czyny brała udział, ściągnęła nań cięższe jeszcze jarzmo. Od roku 1830 do 1840 roku zarządzał wyspą wicekról Egiptu. Nieprzyjaźń zawzięta dwu składowych części ludności kandyjskiéj: ortodoksyjnych i mahometańskich Greków, jest przy słabości rządu zwierzchniego nieustanném źródłem wewnętrznych zaburzeń. Powstanie 1858 r. zażegnała wprawdzie Turcyja łagodnością i znacznemi ustępstwami, ale nie usunąwszy wzajemnych między obu stronnictwami religijnemi nienawiści, zostawiła zarzewie do nowych niepokojów. Ustąpienie Grecyi przez Anglię wysp Jońskich rozbudziło w chrześcianach kandyjskich żądzę połączenia się z Helladą. Dążność tę pokrzepiał ożywiony wówczas panhellenizm i prasa grecka. Kiedy więc Turcyja Kandyjotom, domagającym się usunięcia różnych nadużyć i proszącym o pewne ulgi, odmówną dała odpowiedź, wybuchło 1866 w górach Apokoruna groźne powstanie, które rozszerzyło się wkrótce na całéj wyspie i nabrało wielkiego znaczenia przez to, że przez jakiś czas zdawało się grozić ogólną wojną europejską. Rossyja bowiem i Włochy wzięły stronę powstańców, Angija zaś stronę Turcyi a Francyja i Austryja zajęły stanowisko chwiejne, pośrednie. Grecyja, która była duszą powstania, żadnéj w rokowaniach dyplomatycznych nie grała roli, ale w tak zwanych prywatnych przedsięwzięciach materyjalną insurgentom dawała pomoc. Walka tymczasem toczyła się krwawa i barbarzyńska. Główny dowódca turecki Omer-pasza niejednokrotnie splamił się okrucieństwy. Powstańcy, własnym pozostawieni siłom, musieli wreszcie uledz przemocy 1869. Straszne rany zadane tą wojną dobrobytowi wyspy, mogą się uleczyć chyba w ciągu kilku dziesiątków lat. Położenie Kandyjotów polepszyło się jednak o tyle, że wyspa została zamieniona w osobny wilajet czyli generalne gubernatorstwo i otrzymała rozszerzoną nieco autonomiję administracyjną. Porów. Pashleya „*Travels in Creta*“ (2 t. Cambr. i Lond. 1837), G. Flourensa „*La quéstion d'Orient et l'insurrection Crètoise*“ (Paryż 1867).

Kane (Elisha Kent), podróżnik amerykański, ur. 1822 w Filadelfii. Początkowo kształcił się na inżyniera, późniéj studyjował medycynę i był lekarzem szpitalnym w rodzinném mieście. W r. 1843 przyłączony jako lekarz marynarki do poselstwa amerykańskiego, zwiedził Chiny, Filipiny, Indyje, Ceylon, archipelag Indyjski, Egipt, Nubiję, Grecyję i w r. 1845 powrócił przez Europę do Stanów Zjednoczonych. Następnie udał się na brzegi Gwinei, był czynnym w wojnie meksykańskiéj i przy pomiarze wybrzeży Meksyku, nareszcie w latach 1850—52 zwiedził w wyprawie Grinella Amerykę podbiegunową. Rozgłośne imię zyskał K. w drugiéj wyprawie podbiegunowéj, dla wykonania któréj zbiérał środki z odczytów, miewanych przez się w główniejszych miastach półn.-amerykańskich. Kierując sam tą wyprawą, wypłynął K. na niewielkim, ale dobrze opatrzonym okręcie Advance 30 Maja 1853 z New Yorku, w następnym roku dosięgnął 82° 30' półn. szerokości i po wielce niebezpiecznym odwrocie stanął w New Yorku jesienią 1855. Z powodu osłabionego zdrowia przeniósł się do Hawanny, gdzie † 1857. Podróże swe podbiegunowe opisał w dziełach: „*The United States Grinnell expedition*“ (Nowy York 1854); „*Arctic Explorations*“ (2 t., Filadelfija 1856).—Porów. Eldera „*Elisha Kent Kane, a biography*“ (Filadel. 1858).

Kanefory (greck. *Kaneforoi*, t. j. *obnosicielki koszyków*), zwały się w Atenach dziewice, które podczas świąt i uroczystych obchodów w bogatych i wspaniałych koszykach nosiły na głowach święte naczynia do ofiar przeznaczone.

Kanem, prowincyja w środkowym Sudanie, na północy od jeziora Czad, niegdyś stanowiła oddzielne państwo, a dziś podlega w części Bornu, a w części Wadai. Zamieszkałą jest przez ludność mahometańską *Kanembu* i ma główne miasto Mao. Jestto kraj płaski i bagnisty.

Kang-hi, cesarz chiński z dynastyi Mandżu, ur. 1653 r.; dzieckiém jeszcze będąc, wstąpił na tron 1661 i w 13 roku życia objął rządy samoistnie, zwyciężył groźne powstanie miejscowych chińskich pretendentów do korony, wojował szczęśliwie z Mongołami i Tatarami, wspiérał gorliwie literaturę i nauki. Dzieła przez niego samego napisane, obejmują przeszło 100 tomów, † 1712.

Kangur (*Halmatarus*), rodzaj ssących z rzędu workowatych, rodziny długonogich (*Halmaturidae*). Zwierzęta te mają nogi bardzo krótkie, pięciopalcowe, nogi zaś tylne stosunkowo nader długie, czteropalcowe; palce w ogóle pazurami zbrojne. Ogon gruby, długi jak ciało. Głowa podługowata, uszy obszerne, zębów przednich w górnéj szczęce 6, w dolnéj 2, bez kłów, zębów trzonowych po 4 lub 5 w każdéj szczęce, po obu stronach. U samic torba brzuchowa, z przodu otwarta, pokrywa dwoje cyców. Ojczyzną K. jest Nowa Holandyja i wyspy sąsiednie. Ogonem posiłkują się w skokach, zwykle jednak chodzą na cztérech nogach. Żywią się roślinami i owocami. Łatwe są do oswojenia, przedstawiają korzyści z mięsa i futra. Znanych gatunków jest około 30, porozdzielanych obecnie między kilka rodzai.

Kania, ob. Koprzywianka.

Kania (*Milvus*), rodzaj ptaków drapieżnych, pośredni między orłami i myszołowami; dziób ma od nasady prosty, ku końcowi zagięty, pióra na tyle

głowy i karku długie i wąskie, nogi krótkie, o krótkich palcach i słabych pazurach; skrzydła długie, bardzo szerokie, ogon długi, widłowato wycięty. Żywią się młodém ptastwem, drobnemi ssącemi i zdechłą rybą. Lot mają powabny, pływający, wytrzymały, zakreślając obszerne koła. U nas znajdują się dwa gatunki *M. regalis* i *M. ater*, znane ze szkód, jakie sprawiają w ptastwie domowém.

Kania (Emanuel), fortepijanista i kompozytor, ur. 1827 we wsi Uszyce w Szlązku Górnym. Wykształciwszy się we Wrocławiu i Berlinie, przybył 1853 do Warszawy, gdzie kilkakrotnie grywał publicznie. Dawał także koncerta w Wrocławiu, Kijowie, Berdyczowie, Dubnie i Poznaniu. Oprócz wielu etiud, nokturnów, polonezów, mazurów i t. p. napisał 1860 muzykę do znanéj u nas komedyjo-opery „*Werbel domowy*“; † 1872.

Kaniauka (*Cuscuta*), rodzaj roślin z rodziny powojowatych, cechujący się kielichem 4—5 wrębnym, koroną kulistą, 4—5 wrębną, torebką 1—2 komórkową, 2—4 nasienną: sąto rośliny nitkowate, prawie bezlistne, pasożytne, wijące się około innych roślin, których soki wyciągają za pomocą brodawek; lud nadaje im rozmaite nazwy, jak *wołup*, *kania*, *przędza*, *pozłoto*, *parch* i in. *C. europaea*, pospolita wszędzie na wierzbach, chmielu, pokrzywach i konopiach; *C. epilinum* na lnie, w niektórych latach występująca i wtedy b. szkodliwa. Oba te gatunki słynęły niegdyś przeciw chorobom wątroby i śledziony.

Kanibale (*Kannibale*), mieszkańcy wysp karaibskich, którzy zwykli byli pożerać swych nieprzyjaciół. Stąd powstał też wyraz kanibalizm, znaczący tyle, coludożerstwo.

Kaniewski (Jan Ksawery), malarz polski, urodz. 1809 w Krasiłowie na Wołyniu, † 1869. Nauki pobiérał w liceum krzemienieckiém, gdzie szczególniéj poświęcał się malarstwu pod kierunkiem Pitschmana a 1827 został tamże młodszym nauczycielem rysunków. Kosztem liceum wysłany do Petersburga, kształcił się w tamtejszéj akademii do 1831 r. i otrzymał złoty medal za kompozycyję konkursową, wyobrażającą *Aleksandra Macedońskiego*; w r. 1833 wysłany kosztem ministeryjum oświecenia do Włoch, bawił tamże do 1842 i wykonał między innemi następujące malowidła: *Msza ś. odprawiana przez papieża w kościele ś. Piotra*; *Chrystus wskrzesający syna wdowy z Naim* (oba w Petersburgu), *Portret Grzegorza XIV*, oraz kopije z Rafaela *Madonny de Foligno*, 12 fresków tegoż i *Attyla idący na zburzenie Rzymu*. Za ostatnią pracę mianowany był członkiem rzymskiéj akademii Panteonu. Za powrotem z Włoch bawił do 1845 w Petersburgu, gdzie dokończył obraz *Samson i Dalila*, wykonał wiele portretów i został członkiem cesarskiéj akademii. W r. 1845 osiadł stale w Warszawie, był profesorem a następnie dyrektorem szkoły sztuk pięknych. K. celował głównie jako portrecista.

Kanigowski (Franciszek), sufragan kujawski, biskup toroneński, w r. 1741 administrator kujawski, potém proboszcz w Kowalu, fundował 1756 klasztor reformatów w Płocku. † 1759.

Kanikuła, *kanikularne dni*, ob. Syryjusz.

Kaniu, półwysep w gub. archangielskiéj, otoczony morzem Białém, oceanem Północném i zatoką Czeską; jestto rozległa bagnista równina, na gruncie skalistym.

Kaniów, m. pow. w gub. kijowskiéj, przy ujściu Kaniówki i Dunajca do Dniepru; 7,418 m. Wspominane już w połowie XII w., prowadziło handel z Carogrodem, Kijowem i krajami ruskiemi. Kwitnący stan miasta trwał aż do upadku Carogrodu w 1453 r. Następnie K. był posiadłością rozmaitych rodzin polskich; grał ważną rolę w czasie wojen kozackich; 1668 roku zdobyty przez Chmielnickiego; w 1710 mieszkańcy K., z rozkazu Piotra W. przeniesieni na Ukrainę. W r. 1774 Rzeczpospolita nadała je królowi Stanisławowi Augustowi, który w 3 lata potém podarował je swemu synowcowi, ks. Stanisł. Poniatowskiemu, wraz z 39 przyległemi wsiami. Kaniów pamiętny jest spotkaniem się tutaj 1787 ces. ross. Katarzyny ze St. Augustem.— *Kaniowski powiat* ma na 2,864 w. kw. 181,800 m. Część wschodnia przerznięta górami, północna wzniesiona równina, południ.-zachodnia górzysta; grunt urodzajny, czarnoziem; wiele wybornych łąk. Główne rzeki: Dniepr i Roś. Głównem zajęciem mieszkańców rolnictwo, daléj hodowla bydła, ogrodnictwo i t. d. Przemysł dość rozwinięty, pomiędzy innemi w powiecie są 3 fabryki sukna oraz 10 cukrowni.

Kaniowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie kijowskim. W r. 1773 składało się z miasta Kaniowa przy ujścu Kaniowki i Dunajca do Dniepru, i z 39 wsi, między któremi zaliczały się: Sielec, Jabłonowo i Potok. W r. 1771 było w posiadaniu Ignacego Potockiego, kasztelana lwowskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 22,299 gr. 15. Na sejmie warszawskim z r. 1773—1775 stany Rzpltéj chcąc wynagrodzić królowi ubytek dóbr stołowych przy piérwszym rozbiorze kraju, nadały mu toż starostwo na własność, w roku jednak 1777 król Stanisław August darował je synowcowi swemu ks. Stanisławowi Poniatowskiemu, generał-lejtnantowi. Na tymże sejmie wyznaczoną była komisyja specyjalna z 45 urzędników do rozgraniczenia tego starostwa od dóbr ziemskich Tahańczy.

Kanisza, Kaniża wielka, po madz. *Nágy-Kanizsa*, miasto w węgierskim komitacie saladzkim, nad rz. t. n., ma 11,800 m. i jest głównym punktem handlu bydła, sprowadzonego na rzeź ze Slawonii. Dawniéj była K. silną twierdzą, któréj mury zburzone zostały 1702 z rozkazu ces. Leopolda I.— **Kanisza Stara**, *Węgierska* albo *Mała*, po madz. *O-Magyar* albo *Kis* K., miasto w węgierskim komitacie baczkim, nad Cisą, ma 11,500 m., produkujących wielką ilość zboża i hodujących wielkie stada bydła.

Kaniżlicz (Antoni), z Pożegi, pisarz chorwacki, asesor konsystorza w mieście rodzinném, jezuita, † 1717, napisał kilka książek religijnych, poemat epiczny „*Św. Rozalia Panormitanska*“ (Wiedeń 1780) i obszerne dzieło historyczne pod tyt. „*Prawi kamen*

matuje welike, ili początek i uzrok istiniti razstawljenja cerkve istoczne i zapadne“ (Osiek 1780).

Kanińska ziemia, w gub. archangielskiéj, pow. mezeńskim, obejmuje półwysep Kanin i ziemie leżące na zachód od tundry tymańskiéj. Należy do tundr samojedzkich, długa na 43 m., szeroka na 9—17 m.; przerznięta mnóstwem rzeczek i jezior.

Kańkowe Góry, odnoga pasma gór czesko-morawskich, ciągnąca się od miasta Labska Tejnica, czyli Tyńca nad Elbą, do miasta Nasawerki ku wschodowi.

Kannstadt (*Cannstadt*), miasto okręgowe w wirtembergskim pow. Nekary, o 1 godzinę drogi od Stuttgardu, ma 11,940 m. i słynne źródło mineralne, którego woda, solą glauberską nasycona, używaną jest równie do picia, jak i do kąpieli.

Kano, Ganat, prowincyja w południowym Sudanie obecnie prowincyja państwa Sokoto, bardzo urodzajna, ma blisko 600,000 m., miasto stołeczne t. n. liczy 30,000 m. i prowadzi rozległy handel.

Kanodże, *Canoje*, dawne Kanjakubdża, miasto w angielsko-indyjskiéj prowincyi Agra, ma 16,000 m., leży na ruinach niegdyś wielkiego grodu, który był stolicą potężnego państwa. Ma wiele pagod i posągów.

Kanon, fuga kolista (*canone*, *fuga in consequenza*), jest rodzajem wielogłosowéj muzyki, w któréj następne głosy (*sequentes*) powtarzają piérwszy (*dux*), spóźniając się stale o pewną część, tak że w końcu wszystkie głosy tematem są zajęte, ale w różnych jego częściach. Każden głos skończywszy temat, może go zacząć od początku ile chce razy, przez co powstaje **K.** *nieskończony* (*C. infinitus* v. *perpetuus*), w razie przeciwym jestto **K.** *skończony* (*canon finitus*). **K.** pisany wedle zasad podwójnego i t. d. kontrapunktu (ob.) zowie się *właściwym* **K.**, inne są *wolne* (*Canone sciolto*). Stósownie od interwalu, w którym sekuens podejmuje temat duxa, są kanony 9-ciorakie: prymy oktawy, dolnéj i górnéj sekundy, i t. d., gdy zaś sekwensy idą w różnych interwalach powstaje kanon *mieszany* (*Canon polymrrphus*). Jeśli sekuens nastaje po pauzie zowie się *Canone al sospiro*. Spisane wszystkie głosy **K.** w partyturę stanowią **K.** *otwarty* (*apertus*), **K.** ze wskazówką (*canon*) ile głosów, kiedy i w jakich interwach jest **K.** *zamkniętym* (clausus), bez wskazówki, t. j. canonu, *zagadkowy* (*aenigmaticus*). Często kanony są wiérne co do stopnia, ale nie co do tonacyi (Tonart), przez co powstaje *Canon per tons*, *Zirkelkanon* (np. Christe Elejson w A dur mszy Seb. Bach.). **K.** *przez powiększenie* (*C. per augmentationem*), gdy sequens powtarza duxa w podwójnie długich nutach, *przez pomniejszenie* (*per diminutionem*), odwrotnie, *odwrótny*, gdy naśladowanie powtarza temat w interwalach odwrotnych.

Kanon (Jędrzéj), jezuita i kaznodzieja polski, ur. 1613 na Rusi, † 1685 rektorem kolegijum sędomirskiego. Pisał bardzo wiele wiérszem i prozą. Z prac jego przytaczamy następujące: „*Lyricorum libri IV. Epodon liber unus etc*“ (Kraków 1842); „*Liber poematum complectens Lechica admiranda, Salisfodinas, Hiemem sarmaticam etc*“ (1643); „*Expeditio legatorum ad desponsandam deducendamque Ludovicam Mariam etc. Ladislao IV Poloniae et Sueciae regi etc*“ (Kraków 1846). Kilkanaście panegiryków i wiérszy okolicznościowych, wydał pod tyt. „*Locubrationes oratoriae Regum, Principum, Antistitum coeterorumque illustrissimorum virorum panegyricis et eligiis insignitae etc*“ (Kraków 1676). Porów. Browna „*Biblijoteka*“ str. 211—213.

Kanon Biblijny (z gr.=trzcina lub miara), oznacza zbiór pism śś. uznanych za autentyczne, zwany powszechnie *Biblią* (ob.), czyli *Pismem ś. Starego i Nowego Zakonu*. **K. B.** *Starego Zakonu*, ustanowiony został ostatecznie około 130 r. przed Chr. Pomimo to nie wszędzie był jednaki a w piérwszych czasach chrześcijańskich istniały już dwa: **K.** *hebrejski* (*palestyński*) i **K.** *grecki*. Piérwszy obejmował piérwotnie 22 księgi, które następnie podzielono na 24 i stąd nazwany „*24 ksiąg*“. Zawiéra on. a) *Księgi historyczne*: 5 ksiąg Mojżeszowych (Pantateuch), mianowicie: 1) *Genesis*, 2) *Exodus*, 3) *Leviticus*, 4) *Numeri* i 5) *Deuteronomium*; 1 księgę Jozuego; 1 Sędziów; 1 Ruty; 2 księgi (1 i 2) Samuelowe czyli Piérwsze królewskie (1 i 2 Regum); 2 Piérwsze Królewskie, czyli Wtóre królewskie (3 i 4 Regum), po hebrajsku *1* i *2 Malachim*; Piérwsze i drugie Kroniki (Paralipomenon); Ezdraszowe czyli Piérwsze Ezdraszowe; Nehemijaszowe czyli Wtóre Ezdraszowe oraz księgę Estery (rozdz. 10 do w. 3). b) *Księgi poetyczne*: księgę Hijobową (Jobową); Psalmy Dawidowe; przypowieści (Proverbia); Kaznodzieja Salomonowe (Ecclesiastes) i Pieśń nad Pieśniami (Canticum canticorum). c) *Księgi Prorockie*: Cztéréj Prorocy więksi: Izajasz; Jeremijasz i Treny Jeremijaszowe; Ezechijel i Daniel, oraz 12 Proroków mniejszych: Ozeasz, Joel, Amos, Abdyjasz, Jonasz, Micheasz, Nahum, Habakuk, Sofonijasz, Agieusz, Zacharyjasz i Malachyjasz. Wszystkie te księgi zowią się *Protokanoniczne*. **K.** *grecki* oprócz powyższych obejmuje jeszcze tak zwane *Księgi Deuterokanoniczne* (ob.), mianowicie: Tobijaszowe, Judyty, Przydatki do Estery (od w. 4 r. 10 do r. 16), Mądrość Salomona (Sapientia), księga Jezusa, syna Syracha (Ecclesiasticus), Barucha czyli proroctwo Baruchowe, Przydatki do Daniela (od w. 24 do 90 włącznie r. 3 oraz 13 i 14), 2 księgi Machabejskie, Modlitwa Manazesa, oraz Trzecie i Czwarte Ezdraszowe.— **K. B,** *S. Z.* uznany przez kościół rzymsko-kat. mieści w sobie cały **K.** *grecki*, t. j. księgi *Protokanoniczne* i *Deuterokanoniczne*. Podobnież kościół grecko-katol. Kościół zaś ewangielicki księgi *Deuterokanoniczne* zalicza do ksiąg Apokryficznych (ob.), przyjmuje zatém tylko *Protokanoniczne*, czyli wszystkie obięte **K.** *hebrejskim*.— **K. B.** *Nowego Zakonu* ustanowiony został dopiéro z końcem IV w. i obejmuje: 4 ewangielije: śś. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana; Dzieje Apostolskie (Acta Apostolorum); 14 Listów ś. Pawła (1 do Rzymian, 2 do Koryntyjan, 1 do Galatów, 1 do Efezów, 1 do Filipensów, 1 do Kolosensów, 2 do Tesalonicensów, 2 do Tymoteusza, 1 do Tytusa, 1 do Filemona i 1 do Żydów); List ś. Jakóba, 2 ś. Piotra, 3 ś. Jana i 1 ś. Judy, oraz Objawienie ś. Jana

(Apokalypsis). Ostatnia ta księga najdłużéj była uważaną za wątpliwą, a przez wielu teologów i dotąd jeszcze.

Kanon Pokutny (*Canon poenitentialis*), zowie się w kościele rzymsko-kat. wyrok soboru lub biskupi, stanowiący kary, jakim poddać się musieli powracający do społeczności kościoła, wszyscy wyłączeni z niego za odszczepieństwo, kacerstwo lub niemoralny żywot. Zbiór takich postanowień nazywają *poenitentiale*. Wielce był niegdyś upowszechniony „*Libellus poenitentialis*“ Teodora (ob.), arcybiskupa kantuaryjskiego (Canterbury). Wiele innych takich zbiorów, obejmujących często bardzo niewłaściwe postanowienia, istniało pod fałszywym tytułem *Poenitentiale Romanum*, *Ordo Romanus* i t. p., a za ich autorów podawano sławnych mężów, jak np. Beda Venerabilis (ob.). Obecnie tego rodzaju ustawy nie mają ważności.

Kanon świętych (*Canon* albo *Album Sanctorum*), nazywa się wykaz, regiestr, do którego zapisywane są osoby, uznane w kościele rzymsko-kat. za *świętych* i *święte* (ob. Kanonizacyja). W dawnych czasach do takiego wykazu, zwanego *Diptych Sanctorum*, wpisywano imię każdego męczennika, którego uznawano powszechnie w danéj miejscowości za błogosławionego czyli świętego (wtedy jednoznaczne). Początkowo taki *Diptych* posiadała każda dyjecezyja, jakto ma miejsce dotąd w kościele grecko-kat. i innych wschodnich; następnie dopiéro prawo to przyznane zostało wyłącznie papieżowi.

Kanon Wiary, nazywa się każda decyzyja soboru trydenckiego, potępiająca pewne zdania, uznane przez tenże sobór za błędne. Wszystkie te K. zaczynają się od słów: „*Si quis dixerit*“ (rzekłby kto), a po wypisaniu tego zdania, kończą się słowami: „*Anathema sit*“ (niech będzie przeklęty), co podług późniejszych komentatorów ma właściwie znaczyć *niech będzie wyłączony z kościoła*.

Kanonicy, duchowni umieszczeni przy kościele katedralnym lub kolegijackim, dla szczególnéj jego usługi. Składają oni radę biskupa, asystują przy pontyfikalnéj celebrze, utrzymują świetność nabożeństwa w katedrze i stanowią osobne grono, mające swoje ustawy, pod bezpośrednią zwierzchnością biskupa.

Kanonicy honorowi. Kapłani odznaczający się budującém życiem, zasługami i wyższą nauką mianowani bywają K. h. i w razie potrzeby lub niemożności pełnienia obowiązków z powodu słabości lub wieku, wyręczają kanoników katedralnych lub kapitulnych, przy ołtarzu i w chórze, chociaż w żadnym razie nie nabywają praw do kapituły i głosu w niéj dawać nie mogą. Nominowani są przez biskupów za zgodą kapituły; używają rokiety i mantoletu.

Kanonicy regularni, są kapłani świeccy, powołani do posług dyjecezalnych przy kościołach katedralnych lub kolegijalnych, żyjący wspólnie i podług reguł pod zarządem jednego. Założycielem ich był ś. Augustyn, biskup hipponeński w Afryce, przy końcu IV w. Do Polski miał K. r. sprowadzić Mieczysław I i osadzić w Trzemesznie; byli nadto w Krakowie, Mstowie, Kłobucku, Kurozwękach i t. d.

Kanoniczki, powstały we Francyi przy końcu VIII w. Obowiązane do czystości i posłuszeństwa, tém się różnią od innych zakonnic, że nie wykonywują ślubu ubóstwa i ustawy ich nie obejmują przepisów połączonych z tym ślubem; nadto wolno im jest wychodzić za mąż. Po większéj części były to córki piérwszych domów, tak że w niektórych kapitułach K. musiały wywodzić szlachectwo z 32 pokoleń zarówno z linii ojcowskiéj jak i macierzystéj. W Warszawie ufundowała K. w r. 1744 Antonina z Zahorowskich, wdowa po Tomaszu Zamojskim († 1725), w celu ażeby „dać spokojne i przyzwoite schronienie dla kobiet *zacnie urodzonych* (mogących wywieść szlachectwo przynajmniéj z 3 pokoleń tak ze strony ojca jak i matki) a niemających powołania do stanu zakonnego, z drugiéj strony niechcących prędko lub wcale wejść w związki małżeńskie“.

Kanoniczne ewangielije, t. j. przyjęte w kanon prawdziwych ś. Mateusza, Marka, Łukasza (zwane też synoptycznemi) i Jana. Uznanie ich za takie zarówno opiéra się na historycznéj krytyce jak i ożywiającém je duchu chrześcijańskim, a nie koniecznie na wczesności (Schleiermacher *Der christl. Glaube* II, § 129; *Vorless. über das Leben Jesu* (Berlin 1864). Co do ich powstania, to Papus, żyd z Hieropolis (180 po Chryst.), spisywał swe *exegesis logiôn kyriakon* z ust księdza Jana, który przeżył apostoła Jana (Euzeb. *histor. eccl.* III 39, por. Schleierm. *Sämtl. Wer.* cz. I, dr. 2, ch. 361; Th. Zahn. *P. v. H.* w *Theol. Studien n.* Kistuk. 1866). Marek ze wspomnień apostoła Piotra, Mateusz przełożył lub kazał przełożyć hebrejski spis zdań Jezusa. Ireneusz (*adv. haer.* III) okazuje, że jego praca powstała za życia Piotra i Pawła. Jest z nią pokrewną ewangielija Hebrejów wedle Hieronima, którą Lessing, Eichhorn uważał za źródło piśmienne innych, Herder, Eisseler, Schleiermacher za wynik tradycyi. Marka ewangelija uchodziła za dość wczesną w oczach wielu, tu należą Storr, Herder, Lachman, Chryst. H. Weisse, Wilke, Br. Baur, Hitzig (*Johannes Marcus in sein. Schriften*, Zürich 1843), Sommer, Reuss, Ewald, A. Ritschl, Volkmar, Holtzman („*Die Synoptisch. Ev.*“ Lipsk 1863), Schenkel („*Charakterbild Jesu*“, Wiesbaden 1864). Że Marek po Mateuszu pisał przyjmują Hugo Grotius, J. L. Hug, A. Hilgenfeld, Aug. Klostermann („*Das Marcus Ev. nach seinen Quellenwerth f. d. ev. Gesch.*“ Getynga 1867), Griesbach, A. de Wette, („*Lehrbuch d. hist. krit. Einleit. in d. kanon. Bücher d. neuen Test.*“, wyd. 6, Berlin 1860). D F. Strauss, Baur i Zeller uważają, że Marek kompilował i godził ewangielije Mateusza i Łukasza. Baur 4-tą ewangieliję, przez Klemensa z Aleksandryi zwaną *pneumatyczną* (Euzeb. Lulcul. VI, 14, 7), odnosi do 150—170 r. po Chr., co popiéra J. H. Scholten („*Das Evang. n. Johannes*“ przekład z holender., Berlin 1867). Gustaw Volkmar („*Die Religion Jesu*“ Zürich 1857; „*D. Ursprung unserer Ev.*“ Zürich. 1866) list Pawła do Galatów odnosi do 55 r., do Koryntów i Rzymian około 60 mieści, Apokalipsę do 68—69, ew.

Marka 75—80, Hebrejów ewangieliję do 90, Łukasza ew. i dzieje apostolskie (*Kerygma Perti*, spisana 90 r. z dawniejszego koło 75 opisu Łukasza, Dzieje apostoł 1—13). Do r. 105—110 odnosi ew. Mateusza, spisaną z Marka, Łukasza i aramejsko hebrejskiéj ew., będącéj genealogiją Jezusa. Wreszcie ew. Jana 150—165 miała być napisaną w związku z pismami Justyna, i w duchu twórcy apokalipsy, uznającego za *Logos* Jezusa. 175 w Rzymie powstał Nowy Testament, łączący synoptyków z logosową (Jana) ewangieliją, dziejami apostol., 13 listami Pawła, 1 listem Jana i apokalipsą. Krzysztof Jan Riggenbach („*Die Zeignisse h. d. Evang. Joh. neu untersucht*“, Bazylija 1866) inaczéj rzecz przedstawia. Bretschweider („*Probabilia*“ Lipsk 1820), i B. Baur („*Kritik d. evang. Geschich. d. Johannes*“ 1840, „*Die Synoptiker*“ 1881—1842), zbijają autorstwo Jana apostoła i tu za główny argument służy kwestyja czasu obchodu paschy.

Kanoniczne prawo, ob. Prawo Kanoniczne.

Kanoniczne przeszkody do zawarcia małżeństwa, są dwojakiego rodzaju, *zabraniające*, przy których nie godzi się żenić lub iść za mąż, ale małżeństwo pomimo to jest ważne i rozerwane być nie może (*impedimenta impedientia*); drugie, które rozrywają i unieważniają związek małżeński (*impedimenta dirimentia*). Piérwszych jest cztéry, drugich zaś cztérnaście.

Kanonier (z franc.), żołnierz przeznaczony do obsługi działa, czyli szeregowy artyllerzysta.

Kanonierskie czółna, płaskie statki wiosłowe, przeznaczone do obrony wybrzeży morskich lub rzecznych. Uzbrajane bywają od jednéj do kilku armatami, rozmaitego a czasem nawet i najcięższego kalibru.

Kanonizacyja, oznacza w kościele rzymsko-kat. uroczyste uznanie i ogłoszenie beatyfikanta za *świętego* lub *swiętą*, przy zapisaniu z imienia i nazwiska do *Kanonu świętych* (ob.). Tym celem spisuje się najprzód żywot danéj osoby i bada się jéj czyny przez właściwych, ku temu wyznaczonych przez papieża sędziów. Gdy zaś ciż przekonają się, że prawdą jest to, co o niéj twierdzą, ogłoszoną zostaje za *Błogosławioną* (ob. Beatyfikacyja). Ma to na celu zwrócić na nią uwagę wszystkich wiernych, aby każdy, jeżeli wié co godnego lub niegodnego o niéj i może to potwierdzić dowodami, wypowiedział wszystko. Przed ogłoszeniem beatyfikanta *świętym*, musi być wydany właściwy wyrok, orzekający, iż przeciwko niemu nie okazało się nic niegodnego i że przeciwko *dwu znamionom łaski Bożéj* nic nie przytoczył *Adwokat Dyjabli* (ob. Adwokat Boży). Ostateczne zadecydowanie odbywa się w obec papieża, kardynałów, biskupów i innych prałatów. Po przedstawieniu celu adwokat konsystorza papieskiego, zwany w tym razie *Adwokatem Bożym*, uprasza trzykrotnie, aby *Błogosławiony* wpisany został do wykazu *Świętych Pańskich*. Po piérwszém żądaniu śpiéwany jest hymn do wszystkich Świętych, po drugiém *Veni creator*, nareszcie po trzeciém sekretarz papieski ogłasza wolę papieża, poczém sam papież oświadcza: że „ku czci najświętszéj i nierozdzielnéj Trójcy Bożéj, ku sławie kościoła“ i t. d. poleca, aby rzeczony *Błogosławiony* zapisany był w poczet *świętych* i t. d. Następnie spisuje się odpowiednia bulla (ob.), celem ogłoszenia o tém całemu światu. Liczne obrzędy i nabożeństwa zakończają tę czynność.

Kanony, sąto tablice drukowane, umieszczone na ołtarzu i zawiérające w sobie wyjątki z Ewangielij, tudzież niektóre modlitwy, odmawiane przez kapłana podczas mszy św.; wprowadzone w użycie w XVI w.

Kanopus albo **Kanobus**, miasto nadbrzeżne w starożytnym Egipcie przy Kanobijskiém ujściu Nilu. Nazwę swoją miało otrzymać od *Kanopusa*, sternika Menelausa. Było ono jedynym portem przystępnym dla cudzoziemców i licznie zwiedzanym, z powodu zakładów ułatwiających rozpustę.— **Kanopus** jest także nazwą gwiazdy piérwszéj wielkości, w konstelacyi okrętu Argo, na półkuli południowéj.

Kanori, naród w środkowym Sudanie, zamieszkały po większéj części w Bornu i mówiący właściwym sobie językiem, spokrewnionym z mową Tibbos albo Teda. Barth ocenia ten naród na 3 do 4 milijonów.

Kansas, rzeka w Ameryce północnéj, bierze początek na wschodnim stoku gór Rocky-Mountains, przechodzi przez stan t. n. i ubiegłszy mil 52 wpada do rzeki Missouri, na granicy stanu Missouri.

Kansas, jeden z północno-zachodnich stanów Ameryki północnéj, na wschód Missouri, graniczy na południe z terytoryjum Indyjan, na północ z terytoryjum Nebraska, na wschód z Kolorado, a na zachód ze stanem Missouri. Jestto kraina żyzna, ale jeszcze mało zaludniona i źle uprawna. Grunt płaski, w znacznéj części pokryty jest łąkami, a w niektórych miejscowościach ma bogate lasy. Żyzność gruntu i bogactwo innych produktów rokuje mu wielką przyszłość. Obecnie stan K. ma 3,824 m. kw. i 364,600 ludności, z miastem St. Lecompton.-Kraina K. zajęta w 1719 r. przez Francuzów, przeszła następnie do Hiszpanii, od któréj ustąpiona w początku bieżącego stulecia powtórnie Francyi, została w 1803 r. zakupioną przez Stany Zjednoczone. W r. 1854 uorganizowaną została jako samoistne terytoryjum i przeprowadziwszy w ciągu lat kilku zawzięte spory i walki pomiędzy zwolennikami niewoli a ich przeciwnikami, przyjętą została jako oddzielny stan do Unii amerykańskiéj w 1859, od którego to czasu coraz więcéj się wznosi. Na kongres wysyła jednego deputowanego.

Kansas-City, miasto w północno-amerykańskim stanie t. n. położone na granicy stanów Kansas i Missouri, ma 82,000 m., prowadzących obszerny handel.

Kańsk, m. okręgowe w gub. jenisejskiéj, na lewym brzegu rz. Kany, 2,475 m., zajmujących się połowem ryb i handlem bydła. — *Kańskí okręg*, na przestrzeni 82,370 w. kw. ma 61,770 ludn., zajmujących się rolnictwem (w części zachodniéj), poszukiwaniem złota, myślistwem i hodowlą bydła. Powie-

rzchnia pow. w ogóle wzniesiona, szczególniéj w stronie połud.-zachod., gdzie przechodzą góry Birjusulskie, zroszona rz. Jenisejem, Kaną i Birjusą. Wiele kopalni złota.

Kański (Mikołaj), ur. około 1820. Uwięziony w r. 1846 i skazany na 18 lat ciężkiego więzienia na Kufstejnie, otrzymał amnestyję 1848 i w r. 1850 został adwokatem w Tarnowie. Kański jest autorem kilku dziełek ludowych, tudzież rozprawy „*O karze śmierci*“ (Kraków 1850).

Kan-su, prowincyja państwa chińskiego, zajmująca północno-zachodnią część kraju; ma 4,079 mil kw. i 19,600,000 ludności, z miastem stołecznem Lan-Czen.

Kant, właściwie *Cant*, familija szkocka, z któréj pochodzący Jan Jerzy Cant, siodlarz królewiecki, z Anny Reginy Reuter miał 4-te dziecko *Imannuela* (ur. 1724, † 1804). Byłto filozof, piérwszy piszący się Kant ze swéj rodziny. Z 9 siostr, 6 zmarło dziećmi, jedna go przeżyła, brat Jan Henryk (1735—1800) był teologiem. Wychowany pietystycznie przez ówczesnego proboszcza Schulza Alb. († 1763), pod Heydenreichem (ob.) odznaczał się w klasycznych naukach. Na uniwersytecie od 1740 słuchał matematyki pod M. Kuntzen, lubując się w teoryjach Newtona, fizyki u Jeckego, filozofii głównie od Schulca, od 1746 trudnił się prywatną nauczycielką; od 1755 wykładał matematykę, fizykę, logikę, metafizykę, moralność i encyklopedyję filozof., roku 1757 jeszcze fizyczną geografiję, od 1760 teologiję naturalną i antropologiję. W r. 1756 niedostał katedry po Kuntzenie, 1758 starszy od niego docent Buch zajął katedrę logiki i metafizyki, którą 1770 dopiéro objął, oraz posadę królew. biblijotekarza z płacą 62 tal. rocznie (od 1766—1772), odmówił wezwania do Halli, i wykładał aż do zdziecinnienia 1797. Rejnhold Leon, chwali prostotę myśli i życia K., którego wykład był głośném myśleniem. Sympatyzował z Amerykanami przeciw Anglikom walczącym, z rewolucyją francuską, o ile realizowała wolność; w wychowaniu uwielbiał Rusa, człowieka za cel dla siebie uważając. Dozwolono drukować jego pracę „*Vom radikalen Bösen*“ 1792, bo „tylko głęboko myślący mogą czytać K.“ Ale zabroniono *O walce złego i dobrego piérwiastku nad człowiekiem*, oraz odczytów Kanta *Religii w granicach rozumu*. Położył zasługi w meteorologii teoryją wiatrów. W pracy „*Racen der Menschen*“ 1775 uważa rasy za najtrwalszą formę odmian. W astronomii K. jest zwolennikiem impulsu bożego i mieszkalności światów. Od 1769 jął rozwijać system swój filozoficzny zwany *krytycyzmem*, którego zasady wyłożył w tak zwanych *krytykach* „*Kritik der reinen Vernunft*“ 1781, 1786; („*Kritik der praktischen Vernunft*“ 1780); („*Kritik der Urtheilskraft*“ 1790), które do innych nauk stósował („*Metaphysisch. Anfengsgründe der Naturwissenschaft*“, 1786), „*Religion innerhalb der Grenzen des blossen Vernunft*“, 1793 i in.). K. w swym systemie, do którego bodźca dodał mu Hume (ob.), oświadcza, że filozofija przekraczająca sferę doświadczenia, bez uzasadnienia możności tego przekroczenia, jest *dogmatyzmem*, ograniczenie się na doświadczeniu *empirycyzmem*, wątpienie o wiedzy pozadoświadczalnéj nie w skutek zbadania możności, lecz na zasadzie niedostateczności środków poznania, *sceptycyzmem*. *Krytycyzm* zaś bada możność poznania niedoświadczalnego i od tego czyni zawisłém filozofiją całą. Ponieważ zaś zbadał i zaprzeczył możność poznania rzeczy *transcedentalnych*, przekraczających sferę doświadczenia, krytycyzm swój Kant nazywa *transcendentalną filozofiją*, *transcendentalnym idealizmem*, *krytycznym idealizmem*, późniejsi. Krytyka rozumu bada sądy, które dzieli na *analityczne* (identyczne, objaśniające) i *syntetyczne* (gdy predykat niezawiéra się w subjekcie), piérwsze są *aprioryczneme* (konieczne i ogólne, a niezależne od udowodnienia). *Posterioryczne* są zależne od doświadczenia i jedne z nich są syntetyczne jak matematyczne i przyrodnicze, metafizyczne, drugie aprioryczne (np. a—a, gdy synteza predykatu z subjektem opiéra się na empiryi). Tak więc są sądy syntetyczne a priori czysto rozumowe. Byt ich jest stąd możebny, że nasza transcedentna jedność apercepcyi (jaźń) ma wrodzone formy (objektywne), w które nieznana treść poznania urabia się. „Rzecz w sobie“ ująć może tylko „intelektualny pogląd“. Wszelkie poznanie a priori dotyka tylko zjawisk, t. j. objektów doświadczenia. Formami spostrzeżeń (wyłożonemi w transcedentalnéj estetyce) są czas i przestrzeń, to jest formy zmysłowego i umysłowego spostrzegania (Anschauung), od których zależy byt geometrycznych i arytmetycznych sądów. Formami myśli są kategoryje (ob.), czyli zasadnicze pojęcia rozumu, będące formą sądów. Jest ich 12 (wykład ich obejmuje transcedentalna logika). Ponieważ rozum dąży do poznania rzeczy bezwzględnych, tworzy sobie ideje: duszy (istoty trwałéj), świata (bezgranicznego szeregu przyczyn) i boga (absolutnéj jedni doskonałości, t. j. „najrealniejszéj istoty“), które nieoparte na doświadczeniu, niemają wartości teoretycznéj. Dogmatyczna metafizyka dowodząc rzeczy przeciwnéj, myli jedność jaźni subjektu z jednością i trwałością psychicznéj treści. Kosmologija prowadzi do antynomij. Racyjonalna teologija dowodząc bytu tych idej dowodami entologicznym, kosmologicznym i fizyko-teologicznym jest sofistyką. Za to ideje te mają wartość, 1) jako wskazówki (*regulative Princípien*) niewyczerpania się nigdy sfery doświadczenia, 2) dozwalając przyjąć z zasad rozumu to, co rozum praktyczny nasuwa z względów konieczności moralnéj. W *Metafizycznych zasadach Natury*, stara się Kant uzasadnić teoryję dynamiczną zjawisk przyrodniczych, objawy materyj zamieniając na siły. Trendelenburg dowodzi wbrew Kantowi, że czas i przestrzeń nie są subjektywne co do pochodzenia, i przyjmuje, że obie są wynikiem ruchu w nas i po za nami odbywającego się. Ueberweg wykazał także omyłki Kanta w tym względzie. Prace Helmholtza i Riemanna wykazały, że warunki nieempirycznego poznania: powszechność i konieczność opiérają się na doświadczeniu, przez co podstawy krytycyzmu obalone zostały. Hegel przeciw Kanta teoryi badania rozumu przez rozum, zarzucił, że:

przed myśleniem chcąc zbadać myślenie, jestto myśléć zanim się zacznie myśléć, czyli pływać po wodzie nie poszedłszy do wody. Fichte zaprzeczył niemożności poznania rzeczy w sobie. W *Krytyce praktycznego rozumu* rozbiéra K. popędy woli, mające za cel sobkostwo, czemu przeciwstawi zasadę „postępuj tak, by pobudki twych czynów mogły być zasadą ogólnego prawodawstwa“, i ten kategoryczny imperatyw, bezwzględny rozkaz jest niezależny od empiryi, t. j. praktyki, objawia się sam w naszém sumieniu (*Bewusstsein*), człowiek sam dla siebie jest prawodawcą i tu jest źródło obowiązku, oraz 3 postulatów czystego praktycznego rozumu, 1) poczucie wolności moralnéj, 2) nieśmiertelności, 3) bytu boga. W pracy p. t. „*Religija w obrębie rozumu*“, sprowadza religiję do poczucia moralności, uznającéj nasze obowiązki za rozkazy boskie, a dogmaty do zasad etyki filozoficznéj. Kult bez związku z uczuciem uważa za bałwochwalstwo. Tu mu zarzucono poniżenie eudajmonizmu (ob., por. też Jacobi). W *Krytyce władzy sądzenia*, mówi o zdolności uogólniania szczegółów, odnoszenia szczegółów do ogółu, dopatrywania się celu, którego osiąganie sprawia rozkosz i odwrotnie. Sądząc o rzeczach ze względem na przyjemność tworzą się sądy estetyczne, ze względu na cel teleologiczne. *Piękno* jest formą zgodną z rozumem, bezinteresowną, ogólną i konieczną rozkosz budzącą. *Wzniosłe* budzi ideje nieskończoności i bezpośrednio podoba się antytezą swą do zmysłowości. Co dla inteligentnych istot jest moralném prawem, dla natury jest celem. Tylko intuitywny rozum (boski) w przyczynach mechanicznych widzi teleologiczne pobudki.

Kantabrowie, dziki lud góralski starożytnéj Hiszpanii, pochodzenia iberyjskiego; zamieszkiwał dzisiejszą prowincyję Burgos i okolice zatoki Biskajskiéj, która była nazywaną z tego powodu *morzem kantabryjskiém*. Bohaterskiéj waleczności dowiedli K. w sześcioletniéj wojnie 25—19 prz. Chr. (*Kantabryjska wojna*) z Rzymianami, którą osobiście rozpoczął August, a ukończył Agryppa. Część jednak tych walecznych góralów schroniła się w niedostępne góry i utrzymała swą wolność. Od nich to pochodzą prawdopodobnie Baskowie (ob.).

Kantabryjskie góry, ogólna nazwa zachodniego pasma nadbrzeżnego, stanowiącego przedłużenie Pirenejów, które na przestrzeni mil 80 ciągnie się od wyniosłych płaszczyzn Alawy na wschodzie, aż do przylądku Finisterre na zachodzie i jest jakby północną krawędzią płaskowzgórz Kastylskich. Całe to pismo dzieli się na właściwe *góry Kantabryjskie*, sięgające od granicy francuskiéj do źródeł Ebru, *góry Asturyjskie* do Stawii i *góry Galicyjskie*. W pojedynczych swoich częściach noszą one rozmaite nazwiska i dochodzą w szczytach swoich: Terrasse de Reynosa i Penas de Europa do 8,000 st. wysokości, ku zachodowi zaś, dosięgają nawet 10,000 st. wysokości.

Kantak (Kazimierz), znakomity mówca polityczny, ur. około 1820 w Prusiech Wschodnich, gdzie posiadał majątek i po ukończeniu nauk zajmował się gospodarstwem. Od lat kilkunastu wybiérany na deputowanego do sejmu berlińskiego (ostatnio 1873 do parlamentu niemieckiego) odznacza się niepospolitą wymową, broniąc zawsze śmiało i energicznie interesów narodowości polskiéj przeciw germanizacyi pruskiéj. K. jest niezaprzeczenie najznakomitszym ze spółczesnych krasomówców polskich. Sprzedawszy majątek mieszka K. po większéj części w Poznaniu.

Kantakuzen, herb polski, na tarczy orzeł dwugłowny z rozciągnionemi skrzydłami, na każdéj głowie dwoista korona.

Kantakuzen (Mikołaj, ks.), generał wojsk rossyjskich, ur. 1761 r. na Wołoszczyźnie, potomek cesarzów greckich. W 1770 wstąpił do wojska rossyjskiego, które opuścił 1782 i powrócił do ojczyzny, wszedł do armii i został drugim logofetem, potém wielkim armaszem, następnie zaś, po przywołaniu Austryjaków wstąpił jako dowódca Arnautów do armii ks. sasko-koburskiego. W r. 1790 na wezwanie Potemkina powrócił w stopniu pułkownika do Rossyi, miał udział t. r. w wojnie z Turkami. Mianowany 1806 nakaźnym atamanem bugskiego wojska kozackiego, sformował w Mołdawii 6 pułków ochotników i przyczynił się do przesiedlenia Bułgarów do Rossyi. Posunięty 1818 na generała majora, pozostawał przy ks. Wittgensteinie, następnie przy hr. Witte; uwolniony 1833 r., † w Odessie 1841.

Kantakuzenos, słynna rodzina grecka, występująca w dziejach państwa byzantyńskiego od XIV w.— **Kantakuzenos** (Jan), urodz. na początku XIV w. w Konstantynopolu, wódz i mąż stanu za panowania cesarzów Andronika II i Andronika III, został r. 1341, po śmierci tego ostatniego, opiekunem jego syna, dziewięcioletniego Jana V Paleologa, ożenił go z córką swoją Heleną a dla większego bezpieczeństwa państwa sam zasiadł na tronie (1340), z którego wszakże ustąpił z 1355 i usunął się do klasztoru, gdzie † około 1380. Pod pseudon. Christodulos napisał dzieje swojego czasu (1320—27), wydane krytycznie przez Schopena (3 t., Bonn 1828—32).— **Kantakuzenos** (Matypas), syn poprzedniego, występował z pretensyjami do tronu przeciwko Janowi Paleologowi, lecz musiał przed nim ustąpić i złożyć broń 1357. Pod panowaniem Turków dom Kantakuzenów liczył się do najznakomitszych rodzin fanaryjockich i dostarczył Mołdawii i Wołoszczyźnie kilku hospodarów. Później osiedli w Rossyi i z nich na początku wojny o wolność Grecyi odznaczyli się *Aleksander* i *Jerzy Kantakuzenos*. Aleksander napisał „*Listy naocznego świadka o rewolucyi greckiéj r. 1821*“, połączone z pamiętnikami. Aleksandra „*O wypadkach w Mołdawii i Wołoszczyźnie w latach 1820—21*“ (Halla 1824).

Kantaryda (*Lytta*), rodzaj owadów z rzędu tępokręgowych czyli żuków, z grupy niedostawnych (*heteromera*), z rodziny maikowatych (*meloida*); odznacza się równowąskim kształtem ciała, pokrywy skrzydłowe prawie całkowicie tył ciała zakrywają, a między sobą schodzą się ściśle, głowa ma kształt sercowy, t. j. w tyle szersza, różki nitkowate, długie, 11 członkowe. Z kilku gatunków europejskich u

nas znajduje się **K.** *lekarska* (*L. vesicatoria*), w całéj Europie pospolita. Jest barwy świetnie zielonéj, czasem niebieskawéj, ze złocistym połyskiem, na pokrywach skrzydłowych wzdłuż przebiegają bruzdy. Samice zwykle są większe i dorastają do 10 linij długości, przy 3 linijach szerokości. Owad dojrzały przebywa głównie na jesionach, które niekiedy całkiem z liści ogałaca. Przemiany ich nie są dostatecznie znane; gąsienice żyją pasożytnie na owadach pszczołowatych. **K.** mają obszerne zastosowanie w sztuce lekarskiéj, z powodu zawartéj w nich właściwéj materyi—*kantarydyny*, któréj skład jest $C_5H_6O_2$. Materyja ta, wewnątrz zażyta, jest gwałtowną trucizną, a w małych dozach działa niebezpiecznie na przyrząd moczowy. Zewnętrzne użycie **K.** jest bardzo częste, zwykle w postaci wezykatoryi, t. j. plastra, naciągającego na skórze pęcherze, a który się przyrządza przez domięszanie proszku suszonych kantaryd do jakiego plastra odmięczającego skórę, albo też w postaci tynktury do naciérania skóry. Do handlu przychodzą **K.** głównie z Hiszpanii, i stąd zowią je *muchami hiszpańskiemi*.

Kantarydyna (*kamfora kantarydynowa*), $C_5H_6O_2$, część składowa kantaryd (ob.), któréj one swą skuteczność zawdzięczają; otrzymuje się z nich przez wyciągnięcie alkoholem lub eterem i następne oczyszczenie. **K.** tworzy tafelki bezbarwne i bezwonne, które się topią przy 210° i sublimują w igiełki. **K.** rozpuszcza się w alkoholu, eterze, olejach i ługu potażowym. Jestto ciało bezazotowe. Co do jéj działania ob. kandaryda.

Kantarzej (od wyr. *kantar*, gatunek wagi), w służbie zaporoskiego wojska niżowego dozorca, pod którego zarządem były miary i wagi, który pilnował poboru dochodów na przedmieściu czyli bazarze Siczy i naznaczał cenę sprzedaży napojów w Siczy.

Kantecki (Klemens), historyk polski spółczesny, zamieszkały we Lwowie. Ogłosił: „*Życie Hieronima Savanaroli*“ (Poznań i Lwów 1872); „*Ksiądz Franciszek Malinowski, szkic bijograficzny*“ (Drohobycz 1873) i „*Elżbieta, trzecia żona Jagiełły*“ (Lwów 1873); w pracy téj rehabilituje autor królowę, spotwarzaną przez kronikarzów.

Kantemir, rodzina książęca, pochodząca podług podania od Tamerlana, wspominana od 1540 w Multanach. Wsławili się z niéj: **Kantemir** (Konstanty), hospodar multański z końca XVII w., † 1693. Uszedłszy przed Tatarami do Polski, służył za Władysława i Jana Kazimierza przez lat 17 w wojsku polskiém, został pułkownikiem, przeszedł następnie do służby Jerzego Ghiky, wojewody wołoskiego i Dabicy, hospodara mołdawskiego. Jako dowódca miast obronnych multańskich oddał znaczne usługi Turkom w bojach przeciw Polsce, w nagrodę za co, został 1684 wojowodą multańskim. W dalszych walkach turecko-polskich, wspiérając tajnie Jana III, potrafił utrzymać przyjaźń sułtana. Syn jego **Kantemir** (Dymitry), ur. 1673, † 1723 r. wybrany po śmierci ojca na hospodara, nie zyskał potwierdzenia Porty; przebywał lat kilka w Stambule, zajmując się pilnie nauką języków zachodnich i wschodnich, oraz zbieraniém materyjałów do dziejów Turcyi. Zjednawszy sobie przychylność sułtana, otrzymał w adzę nad Multanami, jednak odstąpił ją bratu Antyjochowi (1695—1701). W 1710 r., mając sobie powtórnie powierzoną władzę, zawarł (1711) umowę z Piotrem W., mocą któréj Multany stawały się państwem niezależném pod opieką Rossyi i dziedzicznymi z domu **K.** władcami; w razie nieudania się planu **K.** miał być wynagrodzonym w Rossyi. Plan rzeczywiście nieprzyszedł do skutku. **K.** mianowany księciem ross. i hojnie obdarzony, przemieszkiwał wraz z otoczeniem w Charkowie, następnie w Moskwie i Petersburgu, zajmując się pracami naukowemi. Dzieła jego, odnoszące się do dziejów Turcyi, Multan i t. d., pisane w różnych językach, pozostają po większéj części w rękopisie, wyszły zaś „*Historyja wzrostu i upadku ces. ottomańskiego, od* 1300—1711“ (oryginał po łacinie, przekłady angielski, francuski i niemiecki); „*Opis Multan*“ (po łac., wyd. z mapą w Holandyi) i in.— **Kantemir** (Antyjoch), syn poprzedzającego, poeta i mąż stanu rossyjski, ur. 1708 r. w Konstantynopolu, † 1744 w Paryżu; otrzymał staranne wychowanie, początkowo w Charkowie, następnie w akademii duchownéj moskiewskiéj, od 1725 zaś w świéżo założonéj akademii nauk w Petersburgu. W młodym wieku służył jako porucznik w pułku preobrażeńskim kawalergardów; na stanowisku tém głównie przyczynił się do upadku familii Dołgorukowych a wraz z niemi stronnictwa arystokratycznego, usunięcia udzielonych koncesyj i powrócenia do rządu absolutnego, który zdaniem **K.** był jedynie korzystnym dla Rossyi; w 23 r. życia mianowany rezydentem w Londynie, odnowił zgodę pomiędzy Rossyją i Wielką Brytaniją. Mniéj szczęśliwie udały mu się zabiegi dyplomatyczne na dworze francuskim, przy którym jako minister pełnomocny znajdował się od 1738 r.; tak np. 1739 bezskutecznie prowadził układy o uznanie tytułu imperatorskiego. Napisał „*Satyry*“ w liczbie 8 (1 wyd. 1764); przełożył 10 listów Horacego (1744); dzieło Fontenella „*O wielości światów*“ (1730) i in. W satyrach naśladuje Horacego i Boileau, nieodznacza się twórczym talentem, wiernie jednak odzwierciadla epokę, przytém jest to piérwszy ważniejszy utwór ross. świeckiéj literatury. Walczy w nich z jednéj strony z zatwardziałymi obrońcami przyszłości, wrogami reform Piotra W., z drugiéj zaś z tymi zwolennikami reformy, którzy przyswoili tylko stronę zewnętrzną cywilizacyi zachodniéj.

Kanton (z franc.), pewna, granicami określona okolica kraju, okrąg. Wyraz ten jest głównie używany w geograficznym podziale Szwajcaryi. Od niego pochodzi także *Kantonista*, t. j. kandydat, przeznaczony do służby wojskowéj, wybiérany jako rekrut z pewnego okręgu czyli kantonu.

Kanton, właściwie *Kuang-tung*, prowincyja w Chinach, leży w południowo-wschodniéj części tego państwa, na południe oblana morzem Chińskiém, jest bardzo urodzajną i bogatą w ciała kopalne. Rozległość jéj wynosi 3,750 mil kw., a ludność dochodzi 30,000,000.— **Kanton** (*Canton*, inaczéj *Ku-*

ang-czaufu), stolica powyższéj prowincyi, leży nad ujściem Czu-kiang, czyli Rzeki Perłowéj, albo Tygrysiéj, otoczona 4 milowym, na 30 stóp wysokim, murem, wielu fortami obronnymi, dzieli się na miasto chińskie, tatarskie, przedmieścia i miasto pływające na rzece. Ogólna ludność miasta wynosi 1,000,000, według innych tylko 800,000 m. Główne ulice Kantonu, a szczególniéj przedmieścia, podobne są do najpiękniéj urządzonych bazarów. Przedmieście południowe, ozdobnione wspaniałemi domami Europejczyków, położone wzdłuż brzegów rzeki, tworzy oddzielną część miasta, w któréj narody z Chinami handlujące mają swoje faktoryje. Kanton jest obecnie ogniskiem handlu chińskiego z Europą. Europejczycy przybyli tu po raz piérwszy w 1517 r.

Kantor (z łac. *śpiéwak*), w ogóle każdy śpiéwak, właściwie zaś śpiéwak kościelny, przewodniczący w chórze. Dawniéj K. bywał zarazem i piérwszym nauczycielem w szkole parafijalnéj. Przy kościołach biskupich jeden z kanoników, mający niekiedy dozór nad chórem kościelnym, zowie się *canonicus cantor*.

Kanty (Jan), ob. Jan Kanty (św.).

Kantyczki, zbiór pieśni nabożnych polskich, kościoła kat., śpiewanych mianowicie na Boże Narodzenie, choć mieszczą się w nich pieśni i na inne uroczystości, jak adwent, wielki post, Wielkanoc i t. d. Sąto powiększéj części pieśni wesołe, w formie niewyszukanéj, złożone w tonie lekkim, ludowym, niekiedy nazbyt rubaszne, przeniknięte jednak zawsze duchem religijnym. K. nie są nigdy zaopatrzone nutami, być może dla tego, że od wieków utrzymują się w jednostajnéj melodyi. Początkowo wychodziły luźno, następnie zgromadzono je w całości. Najdawniejszy zbiór rękopiśmienny pochodzi z 1551 r. (w bibl. kórnickiéj), wyszły zaś po raz piérwszy staraniem Dachowskiego p. t. „*Symfonije anielskie* i t. d.“ (Kraków 1631) w liczbie 36, z których kilkanaście mieści się w teraźniejszych K. Liczne następne wydania wychodziły i wychodzą do tychczas w Krakowie, Lwowie, Poznaniu, Częstochowie, Wilnie i t. d. O. K. pisał Kurhanowicz w *Pamiętniku Religijno-Moralnym*.

Kantyka (*Cantica*), pienia duchowne, używane w modłach kościelnych, opiéwające potęgę Boga lub wielkość jego miłosierdzia, w szczególnych okazaną zdarzeniach. Należą tu K. Mojżesza, Proroków, Zacharyjasza, N. M. Panny (*Wielbij dusza*), Symeona (*Nunc dimittis*).

Kantzow (Tomasz), ur. 1505 r. w Stralsundzie, tajny sekretarz kilku książąt pomorskich; 1538 r. wszedł w Wittenberdze w bliższe stosunki z reformatorami i † 1542 r. w Szczecinie. Jako autor *Kroniki pomorskiéj* liczony jest do znakomitszych kronikarzów niemieckich.

Kanut albo **Knut**, imię sześciu królów duńskich.—**Kanut** albo **Knut I**, 863—873; początkowo prześladował chrześcijan, późniéj naprawił swe błędy wielkiemi cnotami.—**Kanut** albo **Knut II** *Wielki* (w Anglii Kanut I), syn Swenona albo Swena, po którym w r. 1014 wstąpił na tron duński, a po śmierci króla Etelreda na tron angielski. Podboju Anglii, rozpoczętego przez ojca, dokonał za pomocą mnogich okrucieństw. Syn Etelreda, Edmund Ironside, bronił swego kraju od najeźdców tak walecznie, że K. musiał z nim zawrzéć traktat, mocą którego odstąpił mu część południową Anglii a sam wziął północną. W miesiąc jednak potém Edmund padł pod ciosami morderców a cała Anglija dostała się w ręce K. (1016). Kazał on bowiem przed zgromadzonymi stanami zaprzysiądz fałszywym świadkom, jako Edmund z pominięciem dwu własnych małoletnich synów jego naznaczył swym następcą; sejm zatwierdził tę podstępną cesyję. Jakkolwiek początek swych rządów napiętnował K. okrucieństwy i zbrodniami, późniéj wszelako hołdował zawsze uczuciom ludzkim. Zdrajców Edmunda ukarał surowo. Przywróceniem praw Alfreda W. oraz zrównaniem w obec prawa Duńczyków i Anglików zyskał ogólny szacunek i miłość. Władzę swą ugruntował ostatecznie poślubieniem Emmy, wdowy po Etelredzie. Pokonawszy Szwecyję i zdobywszy Norwegiję stał się jednym z najpotężniejszych onego czasu książąt. Mimo to uczuł nicość majestatu ziemskiego, budował klasztory i kościoły, odbył nawet pielgrzymkę do Rzymu, gdzie wyjednał wiele swobód dla szkół angielskich, † 1036 w Shawtesbury. W testamencie wyznaczył najstarszemu synowi Swenowi Norwegiję, Haraldowi Angliję i Harta-Knutowi Daniję.—**Kanut** albo **Knut III** (w Anglii Kanut II), zwany **Harta-Knut** (t. j. Kanut Śmiały), syn poprzedniego; przy pomocy intryganckiéj matki Emmy wstąpił po śmierci brata Haralda (1039) na tron angielski; chciwy, okrutny, pijak, † 1042, jako ostatni z dynastyi duńskiéj w Anglii.—**Kanut** albo **Knut IV** Święty, syn Swenona II, wstąpił na tron po swym bracie Haraldzie 1080; zginął w czasie krwawych zamieszek 1086.—**Kanut** albo **Knut V** Magnussen, syn Eryka III Jagnię, pretendent do korony duńskiéj po śmierci ojca (1147), został zamordowany przez swego rywala Swenona III 1157.—**Kanut** albo **Knut VI**, syn Waldemara I, 1182—1202; przywiódł do posłuszeństwa zbuntowaną Skaniję, zdobył Meklemburg, zagarnął część Inflant (1196), walczył szczęśliwie ze Słowianami Nadbałtyckimi i podbił cały Holsztyn, † 1202. Tytułował się królem *Duńczyków i Słowian*.

Kanzler (Hermann), generał papieski, ur. 1822 r. w Badenie. Ukończywszy tamże szkołę wojskową, wstąpił 1845 do służby papieskiéj, któréj całe poświęcił życie. W 1848 odznaczył się przy oblężeniu Vicenzy, a 1849 pod Boloniją. Mianowany r. 1859 pułkownikiem a następnie adjutantem gener. Lamoricière (ob.), posunięty został przez tegoż na stopień generała za śmiałą wyprawę z Pesaro do Ankony (1860). W 1865 r. otrzymał naczelne dowództwo nad armiją papieską i zarząd ministerstwa wojny. Obowiązki jego skończyły się z zajęciem Rzymu przez Włochów we Wrześ. 1870 r.

Kaolin, ob. glina.

Kap (miasto), ob. Capstadt.

Kap, Kapska ziemia (*Cap of good Hope*, *Kaap de Goede Hoop*), dawniéj niderlandzka, a dziś angiel-

ska posiadłość na południowym krańcu Afryki, graniczy na północ z terytoryjum Hotentotów, na północo-wschód i wschód z krajami Kafrów, na południo-wschód z oceanem Indyjskim, a na południe i zachód z oceanem Atlantyckim. Przestrzeń ta dochodząca 10,000 mil kw., jest bardzo nierówna; na północy ciągną się góry Khamies, dochodzące 5,000 stóp wysokości, na zachodzie tuż nad brzegiem oceanu rozciągają się góry Roggeveld, Nieuweveld i Śniegowe, dosięgające 10,000 stóp; oddzielnie stoją góry: Stołowa, Lwia i Dyjabla. Z przylądków najważniejsze są: przylądek Dobréj Nadziei i Igłowy (cabo agulhas). Jest tu wiele odnóg i zatok, z których niektóre, jak np. Saldanhe (uważana za najlepszy i najbezpieczniejszy port na ziemi), tworzą doskonałe przystanie. Rzek wiele, ale wszystkie one są płytkie i nieżeglowne, najważniejszą jest rzeka Garip albo Orange, która podczas pory deszczowéj ma do 50 stóp głębokości i zalewa znaczne przestrzenie. Klimat nadzwyczajnie zdrowy, epidemije prawie się nie zdarzają; średnia temperatura od 18 do 19° ciepła R. Zima poczyna się w Maju a kończy we Wrześniu i jest najprzyjemniejszą porą roku. Upał letni miarkowany jest przez wiatry nadmorskie. Z produktów zasługuje na uwagę: rzadkie drzewa owocowe i leśne, wszystkie rodzaje zbóż i jarzyn; w ogóle roślinność tutejsza pomimo suchości gruntu i jednostajności tegoż, jest nadzwyczajnie bogata; naliczono tu przeszło 12,000 gatunków roślin. Ze zwierząt wymieniamy: słonie, nosorożce, dziki, konie rzeczne, antylopy, pawiany, krokodyle, lwy, lamperty, hyeny, strusie, wieloryby, węże jadowite, ryby, muszle, ostrygi, daléj bydło domowe, konie, owce i t. d. Z minerałów nader obficie spotyka się sól, daléj żelazo, miedź, wapno, kréda, mangan i inne. Mieszkańcy, których liczba wynosi 682,600, są w części pochodzenia afrykańskiego, w części zaś stanowią ludność napływową, europejską. Ludność piérwotną stanowią: Hotentoci, Beczuani, Kafrowie; ludność napływowa, w zachodnich okręgach jest pochodzenia holenderskiego, we wschodnich angielskiego; oprócz tego jest tu niewielka liczba Malajczyków i Negrów. Pod względem religijnym jest tu najzupełniejsza wolność sumienia, najwięcéj jednak upowszechnione wyznania są protestanckie, obrządku holenderskiego i anglikańskiego, a następnie znajduje się znaczna liczba katolików. *Przemysł* jeszcze nie rozwinięty, najważniejsze jego gałęzie stanowią tu: mydlarstwo, kapelusznictwo, powoźnictwo i fabrykacyja wyrobów stalowych. *Handel* wewnętrzny nieożywiony, morski dość znaczny. Wywożą stąd: wino, skóry, wełnę, masło, ryby, solone mięso; przywożą: odzież, farby, papiér, wyroby szklanne i t. d. Na czele władzy wykonawczéj stoi gubernator angielski, który ma zarazem władzę wojskową w kolonii. Do obradowania nad prawami istnieje rada prawodawcza (*Legislative Council*) z 10 członków, w połowie z urzędników, w połowie z wpływowych krajowców złożona, któréj uchwały muszą być potwierdzane w Londynie.—Władza sądowa jest niezależna; prawa są w części angielskiego, w części holenderskiego pochodzenia. Pod względem administracyjnym dzieli się kolonija na prowincyję *Zachodnią*, przeważnie holenderską i prowincyję *Wschodnią*, osiedloną przez Anglików. Stolicą kolonii jest miasto Capstadt.—Por. ... G. Byrnego „*Emigrants guide to the Cape of Good Hope*“ (Londyn 1849).

Kapa (*Pluviale*), ubiór kościelny, początkowo używany dla ochrony przed słotą podczas procesyi i w tym celu opatrzony kapturem, późniéj używany dla podniesienia świetności, podczas nieszporów, procesyj i jutrzni, wyrabiany bywa z drogich materyj.

Kapadocyja, tak się zwała w starożytności część Azyi Mniejszéj, leżąca między morzem Czarném Armenią, górami Antitaurus, Paflagoniją i Frygiją. Po zdobyciu przez Persów K. została podzieloną na K. nadpontyjską (K. *pontike*) i K. Tauryjską (od gór Taurus). Była to kraina górzysta, skropiona rzeką Halys. Klimat miała dość surowy, grunt żyzny. Mieszkańcy pochodzenia syryjskiego, nazywali się na północy Leukosyrami, na południu Kapadokami. Najznaczniejsze miasta tutejsze były: Mazaka, Tyana, Komana, Melita i t. d. Rzymianie do właściwéj K. dodali jeszcze Pont i część Armenii i całe to terytoryjum przyłączyli w 16 roku po Chr. do państwa rzymskiego. Obecnie K. zamieszkałą jest przez Turków, Greków, Ameńczyków i Żydów.

Kapar (*Capparis*), rodzaj roślin z rodziny kaparowatych, cechujący się kielichem sztywnym, 4 listkowym, koroną 4 płatkową, z licznemi długiemi pręcikami i strąkiem jagodowatym, jednokomórkowym, z licznemi nasionami, obejmujący piękne krzewy w Europie płd. i Indyjach wsch. i zach. K. *zwyczajny* (*C. spinosa*, *C. sativa*) o liściach okrągławych, wielkich, białych kwiatach i pręcikach purpurowych, w Europie płd. Pączki zamarynowane w occie i soli dostarczają znanéj przyprawy—*kaparów* czyli *kaparków*. We Francyi rozróżniają ich kilka gatunków, z których najmniejsze są najdroższe. Dobre kapary winny mieć smak nieco ostry i gorżki, barwę ciemnooliwkową i być jeszcze zupełnie zamkniętemi. Podobnéj przyprawy dostarczają też pączki bzu czarnego i kaczyńca. Kora korzeni była niegdyś używana jako środek moczopędny. Wiele innych gatunków w krajach gorących ma znaczenie lekarskie, zwłaszcza jako środki przeczyszczające.

Kaparki, ob. Kapar.

Kaparowate (*Capparideae*), rodzina roślin obejmująca gatunki zielne, jednoroczne, rzadko trwałe, także podkrzewy i krzewy, o soku wodnistym, o liściach pojedynczych, lub palczasto-rozciętych. Kwiaty najczęściéj foremne; kielich 4 listkowy, o przedkwitnieniu dachówkowatém; płatków korony zazwyczaj 4, pręcików zwykle 6, o nitkach najczęściéj wolnych; zawiązek 1 komóreczkowy, czasem fałszywemi przegródkami, wychodzącemi z osadek, na 2—8 komóreczek przedzielony, zalążki liczne, szyjka krótka. Owoc—torebka łuszczynowata lub

jagoda z nasionami nerkowatemi, bezbiałkowatemi, zarodek skrzywiony, lub łukowato zgięty. K. zbliżają się wielu cechami do krzyżowych, właściwe są głównie gorącéj Afryce i Ameryce.

Kapczak, ob. Kipczak.

Kapela (*Kapella*), pasmo gór, będące odnogą Alp Dynaryjskich, ciągnące się w zachodniéj części Pogranicza wojskowego, od północo-zachodu ku południo-wschodowi. Dzieli się na 2 części: północną, zwaną *Wielką* K., z najwyższym szczytem *Bielolazice* (6,000 st.) i południową, za szczytem *Korczyce* (5,160 st.).

Kapela, w pracowniach chemicznych kociołek żelazny, obmurowany w stosownym piecu, z dnem kulistém, z wiérzchu odkryty i służący do destylacyi z retort szklannych i innych naczyń chemicznych, które umieszczają się w nim w kąpieli piaskowéj, przez co ciepło udziela się naczyniom powoli i jednostajnie.

Kapelan, duchowny, zawiadujący kaplicą przy kościele, lub w domu prywatnym, szczególnie zowie się tak ksiądz wojskowy.

Kapeller (Józef Antoni), malarz historyczny, ur. 1760 r. w Imst w Tyrolu, kształcił się w akademii wiedeńskiéj; po 1787 przebywał kilka lat w Warszawie, jako nauczyciel rysunków w domu ks. Jabłonowskich; walczył w szeregach wojska polskiego; wrócił do miejsca rodzinnego, jakiś czas przebywał w Insbruku i Celowcu i usiedlił się ostatecznie w Wiedniu, gdzie wraz z Holerem otworzył wielki zakład artystyczno-przemysłowy. Od r. 1802 zamieszkał w Gradcu Styryjskim i tu 1806 życie sobie odebrał. Byłto znakomity rytownik i dobry portrecista; najlepsze jego dzieło jest „*Ubiory tyrolskie*“ (wydane w 24 tablicach przez Warnbergera w Wiedniu), oraz portret Kościuszki.

Kaper czyli *statek korsarski*, okręt uzbrojony podczas wojny przez armatorów prywatnych, w celu zabierania okrętów nieprzyjacielskich. Upoważnienia dawane przez rząd dla takich kaprów, czyli listy korsarskie, wydają się przez administracyję kraju, do których należą takie K. W wielu wojnach K. odegrywały ważną rolę.

Kapet, Kapetowie, ob. Capet.

Kapi-Aga albo **Kapu-Aga** (tur.), naczelnik białych rzezańców w seraju sułtańskim w Konstantynopolu; prócz pełnienia innych obowiązków pałacowych, wprowadza posłów zagranicznych na audyjencyje i na każdym kroku towarzyszy sułtanowi, wyjąwszy do haremu, gdzie mu tylko do drzwi zbliżyć się wolno

Kapica-Milewski (Ignacy Wawrzyniec Hyjacynt), heraldyk polski, ur. 1763 we wsi Żędzinach na Podlasiu. Pochodził z drobnéj szlachty tamtejszéj, szkoły kończył prawdopodobnie w Łomży. Mianowany przez kr. 1789 podczaszym trembowelskim, został późniéj wiceregentem ziemskim i archiwistą archiwum szlacheckiego w Brańsku. Prześlęczawszy lat 40 w archiwum, zebrał wiadomości o 641 domach szlacheckich mazowieckich i podlaskich.—Z rękopisu wydał *Herbarz* jego Z. Gloger (Krak. 1870 roku).

Kapidżi, Kapudżi, odźwierni w seraju sułtańskim w Stambule, liczba ich wynosi przeszło 400, zostają pod dowództwem 4 kapitanów i pod głównem naczelnictwem intendenta pałacowego, zwanego *Kapudżiler-Kektudassy*.

Kapidżi-Baszi, tytuł szambelanów sułtańskich, czyli raczéj adjutantów, który wykonywują szczególne tylko poruczenia sułtana.

Kapihorski (Szymon Eustachy), pisarz czeski, ur. w Kutnohorze, od 1616 mnich klasztoru cystersów w Siedlcach; po bitwie Białogórskiéj (1624) wysłany jako misyjonarz; następnie dziekan w Kourzymiu, które to miasto nawrócił na wiarę katolicką, potém dziekan w Chlumcu a nakoniec opat klasztoru siedleckiego (1633). Oprócz innych dzieł treści religijnéj, napisał „*Historyję klasztoru siedleckiego*“ (Praga 1630); w dziele tém zawarte są nietylko dzieje klasztorne od 1143—1628 ale i ogólne dzieje czeskie z tego czasu, odznaczające się wielką bezstronności i dla tego wysoce cenione.

Kapi-Kiahia, nazwa w Stambule agentów baszów prowincyjonalnych, załatwiających ich interesa w stolicy państwa.

Kapilarność, ob. włoskowatość.

Kapilorek, polska nazwa paproci *Adiantum Capillus Veneris*, ob. Adianthum.

Kapistran (Jan), ob. Jan Kapistran (św.).

Kapiszon, mała, cylindrowego kształtu pochewka czyli kapturek z blaszki miedzianéj, napełniona na spodzie małą ilością piorunującéj rtęci; K. służy za środek zapalny przy strzelbach perkusyjnych. K. zasadza się na pistonie, t. j. na stalowym stożku, w którym wywiercony jest zapał, wprowadzający ogień do ładunku. Spadający kurek uderza w denko kapiszona i zapala piorunującą zaprawę, która podaje swój ogień przez zapał pistonowy do naboju strzelby.

Kapitalista, ob. Kapitał.

Kapitał, wyraz nie mający dotychczas w ekonomii politycznéj stale określonego znaczenia, najzwyczajniéj jednak pod K. rozumiany jest „ogół dóbr, nagromadzony dla wytworzenia nowych dóbr“, albo też „majątek zachowywany w celu wytworzenia nowego majątku“. Roscher nazywa K. „każdy produkt, zachowany dla dalszéj produkcyi“. Wszyscy jednak prawie jako cechę stanowczą kapitału przyjmują przeznaczenie jego do wytwarzania nowych dóbr. Do kapitałów zaliczają przeto ekonomiści: 1) wszystkie materyjały służące do produkcyi: jak ziemię, minerały w niéj ukryte, rośliny na niéj będące i t. d. Niektóry jednak, jak Garnier, wyłączają ziemię z pod pojęcia kapitałów, rozumiejąc kapitał jako ogół bogactw, nagromadzonych pracą i usilnością człowieka. 2) Wszystkie narzędzia, maszyny, zwierzęta pociągowe; 3) zapasy i w ogóle środki utrzymania i wyżywienia producenta; 4) monetę kruszcową; 5) dobra niemateryjalne, jak naukę, biegłość w prowadzeniu interesów, zdolność robotników i t. d. Kapitał ciągłéj przez ludzką pracę ulega reprodukcyi, i dla tego słusznie pracę i kapitał uważają za najważniejsze czynniki produkcyi. Niektórzy kapitały dzielą na stałe (*fixe*) i obiegowe

(*circulant*), lecz tu znowu niemal każdy z głośniejszych ekonomistów co innego pod tymi wyrazami rozumie. Zdaje się nawet, iż podział ten jest bezpotrzebny. W potocznéj mowie pod kapitałami rozumieją gotówkę, sumy zahipotekowane i wszelkie w ogóle pieniądze, przynoszące właścicielowi ich procenta, a stąd *Kapitalistą* nazywają człowieka, posiadającego takie wartości.—Por. Roschera „*System der Volkswirthschaft*“; J. S. Milla „*Zasady ekonomii polityoznéj*“ (Petersburg 1859); Rau'a „*Lehrbuch der politischen Oekonomie*“ (Heidelberg 1850).

Kapitan, dawno używany tytuł zwierzchnika wojskowego, który przybył do nas wraz z autoramentem cudzoziemskim; obecnie w wojskach europejskich oznacza dowódcę kompanii w piechocie; w kawaleryi oficer odpowiedniego stopnia, t. j. dowódca szwadronu, zowie się rotmistrzem. W marynarce K. jest dowódcą okrętu, lecz stopień jego jest znacznie wyższy od stopnia K. w wojsku lądowém, i tak K. okrętu linijowego ma rangę pułkownika, fregaty-podpułkownika, korwety-majora. Zresztą K. nazywają też przywódcę każdego okrętu, jakkolwiek on nie ma z wojskowością żadnego związku.

Kapitel (z łac.), zowie się w budownictwie najwyższa część kolumny czyli słupa, któréj średnica jest większa od średnicy słupa. Najprostszy K. jest w porządku doryckim, najbardziéj urozmaicony w korynckim.

Kapito, *Capito* (Jan), biskup jednoty Braci czeskich, ur. około 1540 r. w Bystrycy morawskiéj, † 1589 w Trzebicy; był jednym z tłumaczów Biblii kralickiéj; 1585 wydał w 2 tomach „*Postyllę czyli kazania*“.

Kapitol (*Capitolium*), teraz *Campidoglio*, warowny zamek starożytnego Rzymu, siedlisko świętości narodowych i świątyni Jowisza Kopitolińskiego, polityczne i religijne ognisko całego państwa rzymskiego, leżał na *wzgórzu Kapitolińskiém* (Mons Capitolinus) i tworzył naturalną, wieżami i murami wzmocnioną twierdzę. Jeszcze przed założeniem Rzymu wzgórze to było prawdopodobnie miejscem czci religijnéj i miało już pewne obwarowania, jako przytułek (*Asylum*) dla mieszkających u podnóża pasterzy i ich trzód. Z biegiem czasu utworzyła się naokoło niego osada miejska, otoczona wedle podania potężnym murem przez Serwijusza Tulijusza i zamieniona tym sposobem na warowne miasto. Główna warownia czyli zamek (*Arx*) stał na półn.-wschod. wierzchołku, gdzie wznosiła się także świątynia *Junony Moneta* wraz z mennicą. Na połud.-zachod. wierzchołku, dawném miejscu czci Jowisza, rozpoczął Tarkwinijusz Stary budowę wspaniałéj świątyni, ukończonéj dopiéro przez Tarkwinijusza Pysznego i po kilkakroć z powodu niszczących pożarów przebudowywanéj (przez Lutacyjusza Katulusa, Wespazyjana i Domicyjana). Na wzgórzu w obrębie téj świątyni znajdowały się liczne świątynie i budynki publiczne, ale ani jeden gmach prywatny. Domicyjan ustanowił *igrzyska kapitolińskie* (na cześć Jowisza i na pamiątkę uratowania zamku przez gęsi), tudzież uroczyste popisy z wymowy i poezyi. W świątyni przechowywano księgi sybilińskie, tudzież skarby państwa. Obecnie istnieją już tylko drobne szczątki téj świątyni. Dzisiejsze *Campidoglio* zabudowane jest podług planu Michała Anioła, ale, prócz wspaniałego wejścia, jestto jedno ze słabszych dzieł jego.—*Kapitolami* zowią się także niektóre wspaniałe budowle w innych miastach, jak np. w Tuluzie ratusz i w Washingtonie pałac posiedzeń kongresu.

Kapitulacyja (z łac.). 1) Akt publiczny, nakształt paktów konwentów, uczyniony przez nowo obranego cesarza. 2) Umowa, jaką oblężeni zawiérają z nieprzyjacielem przy oddaniu mu oblężonego miasta, fortecy lub obozu.

Kapitularze (*Capitularia*, *Capitularies*), nazywają się wydawane przez dawnych królów frankońskich, poczynając od Karola Martela, przepisy prawne dla całego kraju, odmienne od kodeksów (Leges), stanowionych dla pojedynczych prowincyj i krajów. Wiele z tych kapitularzy posiadamy tylko w wyciągach. Piérwszy zebrał je w jakąś całość opat Ansegisus (827), późniéj zbiérane były one z rozkazu samych panujących. Od w. XVI wydano wiele takich kapitularzy; lecz najlepsza ed. jest Stefana Baluze (2 tomy, Paryż 1677, nowe wyd. Chiniaca 1780) i Pertza w dziele: „*Monumenta Germaniae historica*“ (tom 1 i 2).— *Kapitularzami* zowią także wyciągi z kościelnych ksiąg prawnych, dokonywane przez biskupów.

Kapitulny wikaryjusz (*Vicarius capitularus*), jestto wybrany przez kapitułę, w przypadku śmierci lub usunięcia biskupa dyjecezyi, jego zastępca w administracyi dyjecezyi pod względem duchownym. Wybór odbywa się przez tajemne głosowanie z grona kapituły; wybrany powinien być doktorem albo przynajmniéj magistrem prawa kanonicznego lub teologii; w razie jeżeli niema odpowiedniego kandydata, to może być wybrana osoba nienależąca do kapituły, a nawet z innéj dyjecezyi. W razie niewybrania przez kapitułę w ciągu 8 dni K. w. bywa naznaczany przez metropolitę. Na K. w. przechodzą juryzdykcyje zwyczajne biskupa, ale nie przechodzą żadne łaski ani szczególne władze, nadane biskupowi przez stolicę apostolską.

Kapituła, zowie się w kościele rzymsko-kat. zgromadzenie kanoników, którzy przy przyjęciu téj godności zobowiązują się przysięgą bronić swych praw i przywilejów, oraz pełnić swe obowiązki. Każda K. rządzi się własnemi ustawami, zatwiérdzonemi przez papieża, wybiéra swych członków, zarządza swém mieniem, kara winnych, stanowi zmiany w ustawach i t. d. Urzędy i godności w K. nie wszędzie są jednakowe; w liczniejszych piérwszym jest *proboszcz*, drugim *dziekan*, mający obowiązek czuwania nad karnością i zarządem majątkowym; bywa także *scholastyk*, *arcydyjakon*, *kustosz* (dozorujący służbą kościelną), *kantor* (zarządzający śpiéwem choralnym), *inspektor* (mający pod swą pieczą gospodarstwo domowe). Urzęda otrzymują się albo wedle starszeństwa wieku (*per optionem*), albo przez wybór (*per electionem*). Często jednak się zdarza, że sami biskupi starają się ograniczyć władzę K., wy-

biérając jéj członków do swych konsystorzy, w których czynności załatwiają podług woli samego biskupa. W niektórych jednak krajach K. ma prawo wybiérania biskupa i czuwania nad jego czynnością, a po śmierci obejmuje zarząd dyjecezyi i w ośmiu dniach ustanawia wikarego generalnego czyli administratora, który pełni te obowiązki aż do objęcia ich przez nowego biskupa.

Kaplica, mały kościołek, albo osobno zbudowany, albo przy kościołach, w kościołach, w pałacach i domach lub zakładach publicznych urządzony, dla odprawiania w nim nabożeństwa.

Kaplińce, wieś w obwodzie brzeżańskim, pow. kozowskim w Galicyi, pamiętna napadem Tatarów w r. 1649, w chwili, kiedy Jan Kazimierz ciągnąc pod Zborów, podejmowany tu był przez ówczesnego jéj właściciela, Janusza Radziwiłła.

Kapliński (Seweryn), ur. 1826, uczeń uniwersytetu petersburgskiego, podpisarz sądu apelacyjnego król. polskiego, † 1857 w Warszawie; spółpracownik rozmaitych czasopism warszawskich; zasłużył się głównie jako tłumacz wielu sztuk dramatycznych, tak wierszem, jako i prozą.

Kapliński (Leon), spółczesny pisarz i malarz polski, ur. 1826 r. we wsi Lisowie, uczył się prawa w Warszawie, od r. 1844 uczęszczał na filozofiję w Wrocławiu; za udział w ruchu poznańskim 1846 odsiadywał więzienie w Berlinie, oswobodzony 1848, przeniósł się 1850 na stałe do Paryża, gdzie się kształcił w sztuce malarskiéj pod kierunkiem Ary-Szeffera a następnie Alberta Fleury. Pod koniec życia osiadł w Krakowie; † 1873 w Miłosławiu. Oprócz artykułów, pomieszczanych w czasopismach, wydał „*Do wieszcza psalmów*“; oraz dwie powieści: „*Nad wisłą*“; „*Zdrowi i chorzy*“ i przysłowie dramatyczne „*Ufność bez granic*“ (Krak. 1872). Utwory swego pędzla wystawiał w Warszawie, Krakowie i Paryżu. Najlepsze z nich są: *Obrona Częstochowy*, *Wacław z Miecznikiem* (z Maryi Malczewskiego); *Wernychora*, *Klucznik* i *Wojski* (z Pana Tadeusza); *Szlachta i lud*. Robił także i portrety, jak: Jana Działyńskiego, Bogdana Zalewskiego, Seweryna Mielżyńskiego i t. d.

Kapłan, ob. Kapłaństwo.

Kapłaństwo, zarówno w kościele rzymsko- jak i grecko-katolickim duchowna godność, którą, po poprzedniém udzieleniu święceń mniejszych i większych, t. j. akolity, subdyjakona i dyjakona, stosownie do naukach teologicznych uzdolniony alumn, przyjmuje z rąk biskupa, zobowiązując się przysięgą, wieść życie czyste, świętobliwe, opowiadać ludowi naukę wiary i dobrym przyświecać mu przykładem. Sobór trydencki na posiedz. 23-m. uznał K. za dogmat wiary i zaliczył je do sakramentów. Według postanowień tegoż soboru, biskupom tylko służy prawo wyświęcania kapłanów, kandydaci zaś czyli lewitycy, nie wcześniéj, jak po ukończonych 24 latach życia przystępować mogą do przyjęcia kapłaństwa. Obrzęd wyświęcenia, po udzieleniu błogosławieństwa, uskutecznia się przy stosownych modłach, przez namaszczenie rąk olejem, włożenie stuły i ornatu. K. nadaje prawo odprawiania mszy i wszelkich obrzędów kościelnych, słuchania spowiedzi, rozgrzeszania, udzielania chrztów lub przygotowania umierających na drogę do wieczności.—W najdawniejszych pogańskich czasach *kapłani*, jako pośrednicy pomiędzy bóstwem a ludem, otaczani byli religijną czcią i powagą. W epoce życia patryjarchalnego naczelnik rodziny sprawował zarazem godność kapłańską. Z postępem czasu królowie jednoczyli w sobie i duchowną władzę arcykapłanów. W Atenach, Rzymie i in. państwach starożytnych, nawet po zaprowadzeniu rządów republikańskich, najwyższy kapłan używał zarazem tytułu króla (*rex sacrorum*). Przeciwnie, w despotycznych krajach Wschodu, K. wcześnie oddzieliło się od tronu i godność ta z wyboru, powołania lub rodowego następstwa przechodziła na ofiarników, którzy, jako czarodzieje, lekarze i zbliżeni do bóstwa, wpływowo na lud oddziaływali. U Egipcyjan, Greków i Rzymian, kapłan, jako doradca i popleczník rządu, silny na życie publiczne wpływ wywiérał. Uzmysłowienie bóstwa w symbolach i posągach, oddawana mu cześć w ofiarach, modłach i uroczystych pochodach, stanowiła główne kapłanów zajęcie. Do ścieśnienia władzy kapłanów, z pozostawieniem im wyłącznie mocy administrowania obrzędów, wiele przyczynili się poeci, mówcy i filozofowie, którzy pismem i słowem, ducha i znaczenie religii wyświetlać zaczęli. W Rzymie, cesarze przywłaszczyli sobie prawo wybiérania kapłanów, najwyższy zaś kapłan (*pontifex maximus*), obiérany był przez kolegija duchowne. U Hebrejczyków, których prawodawstwo uczyniło kapłanów pośrednikami i zwiastunami łask Boga, już za czasu królów wpływu swego musieli ustąpić prorokom a po wygnaniu, piśmiennym i uczonym. Sprawowanie funkcyj kapłańskich przy arce przymierza, było oddawna przywilejem plemienia Aarona, lubo w okresie sędziów przywiléj ten i na inne przeszedł rody. Wyłączne poruczenie spraw duchownych pokoleniu Lewi i hojnie jego uposażenie należy odnieść do czasów Dawida i Salomona. Według przepisu prawa wiek kapłanów oznaczono na 25 do 50 lat życia. W obsłudze świątyń dzielili się na 24 klasy, z których każda, pod kierunkiem starszego, tygodniowo służbę pełniła. Zabijanie bydląt ofiarnych, skrapianie ołtarzy krwią, przygotowanie chlebów pokładnych, składanie ich w świątyniach w dni sabatu, palenie wonności i oświetlanie przybytku, było głównym obowiązkiem kapłanów. Do nich po za obrębem świątyń należało godzenie sporów, odprawianie ofiarnych modłów rano i wieczór, noszenie arki przymierza podczas wojny, przygrywanie na poświęconych trąbach i zagrzewanie ludu do walki. Środek bytu stanowiły dziesiętne daniny, pierwociny z pól i dary. Taka jednostajność w życiu żydowskiego duchowieństwa nachyliła powagę jego do upadku. Wpływ Faryzeuszów i ich egoistyczne dążności spowodowały ograniczenie stanu kapłańskiego do służby kościelnéj. Kult słowiański miał także swoich kapłanów, którzy, według Helmolda, wyższe od samych królów mieli uważanie. Prusacy i Litwini mieli swoich Wajde-

lotów i Krywekrywejtę. Podwójne znaczenie *ksiądz* i *książę*, stwierdza połączenie kapłańskiéj i królewskiéj godności. Kapłani, według Szafarzyka, spisywali prawa (*zakony*) i strzegali ich całości. Chrystyjanizm nowe K. otworzył drogi. Jezus Chr. powagi tego stanu nie osłabiał; uznając wszelako ludzi za dzieci jednego Boga, pośrednictwa ku zjednoczeniu się z nim w wieczności koniecznem nie czynił. Przy końcu dopiéro I w. po Chr. spostrzegamy ślady organizacyi na wzór Star. Testamentu gmin chrześcijańskich, z kapłanami na ich czele. Odtąd kler zaczął wyróżniać się od świeckich. Już w II w. niektóre obrzędy, jak uroczystość Wieczerzy Pańskiéj, mogły być tylko przez biskupów i kapłanów dopełniane. Wdrażana coraz bardziéj cześć i znaczenie sakramentów i zaprowadzony w VIII w. obrzęd mszy, uczyniły kapłana pośrednikiem pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Odtąd duchowieństwo katolickie na rozmaite podzielone stopnie i odcienia, jak owo pokolenie Lewi, obok utrwalenia materyjalnego bytu, energicznie kroczyło ku zapanowaniu nad sumieniem ludów. Kościół protestancki nie tylko nie uznał kapłaństwa za sakrament, ale nawet nie uczynił go oddzielnym stanem. Idea duchownego kapłaństwa wszystkich chrześcijan, w związku z nauką o boskim jedynie pośrednictwie Chrystusa, nadała ewangelickim duchownym świecki charakter kaznodziejów i pastorów, a nie kapłanów.

Kapłon, kogut wymiszony, t. j. taki, któremu wyrznięto członki rodzajne, aby się utuczył, a mięso jego nabrało lepszego smaku.

Kapnist (Bazyli), brygadyjer wojsk rossyjskich, pochodził z hrabiów weneckich Canisii, spokrewnionych z rodami Capo d'Istria i Mocenigo, wszedł do służby rossyjskiéj 1711, ożenił się bogato i pobiwszy Tatarów na Zaporożu został setnikiem; 1736 walczył pod Münichem przeciwko Turkom i zostawszy pułkownikiem poraził przemagające siły nieprzyjaciela pod Oczakowem 1737 oraz 1738; tegoż roku odznaczył się pod Chocimem. Z rozkazu ces. Elżbiety kierował budową 3 piérwszych fortec na granicy polskiéj (Kiryłowskiéj, Pierwoostrowskiéj i Archangielskiéj), za co hojnie wynagrodzony i mianowany brygadyjerem, poległ 1757, podczas wojny siedmioletniéj, w bitwie pod Gross-Egernsdorf.—**Kapnist** (Bazyli), syn poprzedniego, dramaturg rossyjski, ur. 1756, † 1823. Najlepszym utworem K. jest komedyja „*Jabeda*“ (*Pieniactwo* 1799; pol. przekład Tomaszewskiego, Mińsk 1801), w któréj przedstawił nadużycia klasy urzędniczéj ros., a szczególniéj sądownictwa po prowincyi. Oprócz tego napisał tragedyję „*Antygona*“ (1815) i przełożył z Moliera komedyję „*Zgaparew*“ (1806). Zbiór jego poezyj wydany został po raz piérwszy 1796 i częściéj.

Kapodistrias (Jan Antoni, hrabia), prezydent państwa greckiego 1827—31, ur. na wyspie Korfu 1776 ze szlacheckiéj familii dalmackiéj, która od piérwotnéj swéj ojczyzny, m. Capo d'Istria pod Tryjestem, wzięła swą nazwę i już od XIII w. na wyspach Jońskich pewne miała znaczenie. Przeznaczony przez ojca do służby publicznéj, studyjował K. w Padwie i Wenecyi filozofiję, języki starożytne i medycynę. Wróciwszy wśród wielkich owoczesnych wypadków do ojczyzny 1798, wziął udział w sprawach publicznych. Od 1802—7 działał jako minister spraw wewnętrznych, zewnętrznych, marynarki i handlu w rządzie rzeczypospolitéj siedmiu zjednoczonych wysep. W 1809, spodziewając się pomocy dla Jończyków i Grecyi od Rossyi, udał się do Petersburga i wstąpił tamże do służby rządowéj w wydziale spraw zewnętrznych; od 1811 poseł rossyjski w Wiedniu, 1813—15 dyrektor kancelaryi a 1816—22 minister spraw zagranicznych. W 1822 opuścił służbę rossyjską i udał się do Szwajcaryi, gdzie usilnie popiérał sprawę Grecyi. Bawiąc w Paryżu, otrzymał w Maju 1827 wiadomość o swym wyborze na prezydenta państwa greckiego; wyjechał więc do Grecyi i objął rządy w Lut. 1828 (ob. *Grecyja*). K. był gorącym patryjotą, przyjacielem ludzkości i zręcznym dyplomatą, ale nie posiadał takich zalet, aby utrzymać na wodzy i wychowywać naród na wpół zdziczały w bezprzykładnéj i długiéj niewoli. Pracował on wprawdzie gorliwie nad zaprowadzeniem w państwie porządku, ale przyzwyczajony do systemu absolutno-biurokratycznego, czynił to kosztem interesów wolności i podlegał zanadto wpływom polityki europejskiéj. Przez to oburzył na się wszystkich patryjotów i wolność kochających ludzi. Prześladując nadto z całą nienawiścią ród bohaterskiego Piotra Mauromichalisa (ob.), sam własny sprowadził upadek. W Nauplii 9 Paźdz. 1831 wchodząc do kościoła, został K. zamordowany przez Konstantego i Jerzego Mauromichalisów.—Porów. Mendelssohn-Bartholdy'ego „*Graf Johannes Kapodistrias*“ (Berl. 1864).—Jego starszy brat *Wiaro* **Kapodistrias**, minister wojny i marynarki, ściągnął na się także nienawiść narodu przez despotyczne i nieliberalne rozporządzenia; powrócił do Korfu, gdzie † 1842.—Młodszy ich brat, *Augustyn* **Kapodistrias**, ur. 1778, zastępca prezydenta w zachodniéj i wschodniéj Grecyi, okazał się na tak wysokim urzędzie nieudolnym i nierzetelnym. Wziąwszy uwolnienie 10 Kwiet. 1832, † 1857 na wyspie Korfu.

Kapok, gatunek bawełny z Syjamu, która tak jest krótka, że nie może być przędzoną i używa się w Indyjach Wsch. do wyścielania materaców i poduszek.

Kapolna, wieś w węgierskim komitacie Heresz, nad rz. Torną, 1,300 m.; pamiętna zwycięstwem, odniesioném tutaj przez Austryjaków, pod dowództwem Windischgrätza i Schlicka, nad powstańcami węgierskimi, dowodzonymi przez Dębińskiego, 26 i 27 Lut. 1849. W skutek téj bitwy Madziarzy cofnęli się za Cisę.

Kaponiera, znaczy w inżynieryi wojskowéj schronienia lub ganki po fortecach, bezpieczne od bomb, stanowiące odrębne dzieła ku obronie rowu fortecznego, albo też służące tylko za bezpieczną komunikacyję pomiędzy główną twierdzą, a wysuniętemi naprzód dziełami. Pisarze wojskowi nasi starali się wyraz ten spolszczyć przez *rowobron* lub *kojec*.

Kapp (Fryderyk), historyk niemiecko-amerykański, ur. 1824 w Ham w Westfalii. Po ukończeniu studyjów prawnych w Heidelbergu i Berlinie (1842

—45) był urzędnikiem sądowym w rodzinném mieście. Po rewolucyi Lutowéj 1848 wziął dymisyję i prześladowany za udział w ruchach ówczesnych, uciekł do Brukselli a następnie do Paryża; 1849 wrócił do Niemiec, by działać dla sprawy wolności podczas powstania w Palatynacie, wkrótce jednak musiał uciekać do Genewy a stąd udał się 1850 do Ameryki. Osiadłszy w New-Yorku, pracował jako adwokat i w częstych podróżach studyjował Stany Zjednoczone. Od 1870 mieszka w Berlinie. Podczas pobytu w Ameryce występował w sprawach politycznych jako jeden z najczynniejszych członków stronnictwa republikańskiego. Z prac historycznych **K.** najcelniejsze: „*Die Sklavenfrage in den Vereinigten Staaten geschichtlich entwickelt*“ (Getynga 1854); „*Geschichte der Sklaverei in den Vereinigten Staaten*“ (Ham. 1860); „*Der Soldatenhandel deutscher Fürsten nach Amerika*“ (Berl. 1864); „*Geschichte der deutschen Einwanderung in Amerika*“ (t. 1, Lipsk 1868) i „*Friedrich der Grosse und die Vereinigten Staaten von Amerika*“ (Lipsk 1871). Oprócz tego przełożył **K.** na niemiecki kilka pism Herzena.

Kapper (Siegfried), poeta i pisarz czesko-niemiecki, ur. 1821 w Smiechowie, w Czechach, po ukończeniu gimnazyjum w Pradze, studyjował tamże przez rok pedagogikę, następnie od 1840 medycynę w Wiedniu. 1847 otrzymał stopień doktora i osiedlił się jako lekarz praktyczny w Karlowcu Górnym (w Chorwacyi). Zaprzyjaźniwszy się tu z Drag. Kuszljanem, J. Mažuraniczem i E. Tkalacem kontynuował studyja nad południową Słowiańszczyzną, rozpoczęte w Wiedniu pod okiem Wuka Karadzicza, po wybuchu rewolucyi Marcowéj 1848 udał się do Wiednia. 1848 i 1849 był korespondentem do czasopisma „*Constitutionelles Blatt aus Böhmen*“, początkowo z Wiednia, potém z Kromierzyża a następnie z pola bitwy z Węgier. W 1850 podróżował po Bośnii, Serbii i Bułgaryi, 1851 i 52 po Włoszech i Niemczech, 1853 znowu po krajach południowo-Słowiańskich, od 1854 osiadł jako praktyczny lekarz w Dobrzyszu. W 1859 jako lekarz wziął udział w wojnie włoskiéj; od 1861 osiadł w Boleslawi Mladéj. Oprócz wielu artykułów, pomieszczonych w pismach czasowych; wywdł „*Slaviche Melodien*“ (1844); „*Südslavische Vanderungen*“ (1851); „*Die serbische Bewegung in Sudungarn*“ (Berlin 1851); „*Fürst Lazar. Epische Dichtung*“ (1851—52—53); „*Christen und Türken*“ (1854); „*Die böhmischen Bäder*“ (1857). W języku czeskim wydał „*Czeskie listy*“ (1846), w których okazuje się liberalnym synem ziemi czeskiéj, jak również i natchnionym wieszczem. **K.** odznaczył się nadto jako wzorowy tłumacz pieśni narodowych serbskich na jęz. niem. („*Die Gesänge der Serben*, 2 t., 1852) oraz rękopisu królodworskiego i zielonogórskiego („*Die Handschriften von Grünberg und Königinhof*“, 1859).

Kapral (z franc.), tyle co podoficer; w niektórych wojskach nazwa ta służy na oznaczenie najniższego stopnia podoficerskiego, daléj idzie sierżant, a następnie feldfebel, wachmistrz, brygadyjer.

Kapri, Kaprea, w starożytności *Capreae*, **wyspa**, mająca 1 milę kw. powierzchni, położona na morzu Śródziemném, przy wejściu do zatoki Neapolitańskiéj, tu wznosi się góra Monte Solaro z prześlicznym widokiem; cała wyspa liczy 4,000 m., w dwu miasteczkach: Capri i Anacapri. Na wschodnim jéj krańcu leżą zwaliska pałacu, przebywającego tu często cesarza Tyberyjusza. W stronie północnéj leży sławna grota błękitna.

Kaproilowy alkohol, kwas, ob. Heksyl.

Kapryfikacyja, postępowanie, mające na celu użycie owadów z rodzaju galasówek (ob.) do nakłuwania fig, dla wywołania silniejszego napływu soków do owoców, a tém samém prędszego ich dojrzewania; można toż samo uskuteczniać i przez nakłucie drewienkami (ob. figa).

Kapryl (*Oktyl*), C_8H_{17}, rodnik grupy alkoholowéj; wodór jego, *kaprylowodór (oktylowodór)* C_8H_{18} wchodzi w skład nafty, wraz z innemi węglowodorami téj grupy. *Alkohol kaprylowy*, $C_8H_{18}O=C_8H_{17}.H.O$, tworzy się działaniem wodanu potażu na kwas rycynolejowy, w olejku rycynowym zawarty; jestto ciecz bezbarwna, woni aromatycznéj; przy gotowaniu z kwasem azotnym wydaje liczne produkta utlenienia, jak kwas masłowy, bursztynowy. Znany jest téż *kaprylijak* $C_8H_{17}.H.H.N$, ciecz bezbarwna, oleista. Odpowiedni powyższemu alkoholowi kwas *kaprylowy* $C_8H_{15}O.OH$ znajduje się, połączony z gliceryną, w maśle, oleju kokosowym i innych tłuszczach. Wrze w 236°. *Etery kaprylowe* mają często woń aromatyczną owoców.

Kaprynowy kwas, ob. Rutyl.

Kapsułki (z łac.), torebki klejowe (*capsulae gelatinosae*), zapełnione rozmaitemi lekarstwami, nie wodnistemi, jak np. **K.** z olejkiem rycynowym, z balsamem kopaiwy, z tranem i t. p.

Kaptur w Polsce. Jak uważa Szajnocha, za przewodem Herburta (*Statut* 1563), zjazd w Radomsku 25 Listop. 1382 odbyty po śmierci Ludwika, więc w czasie bezkrólewia, piérwszy przybrał miano **K.** Odbyty w zimowéj porze, która także domagała się okrycia głowy kapturem, przybrał nazwę **K.** bądź dla żałoby, jaką istotnie wyrażano po zgonie króla nakryciem głowy kapturem, albo téż przez zastosowanie do zachodniego obyczaju. Mocą takowego, obradujący w imieniu króla, mieli głowy odkryte; sejmujący jako własni pełnomocnicy przywdziewali kaptury (*Zwierć. saskie* III § 69, Ducange *Gloss.* s. v. *capucium*). Zdaniem Bartoszewicza, Przyłuski przez nadużycie od **K.** z r. 1572 (*Vol. leg.* Ohr. II 123) i zjazd 1382 tak nazwał. Wywodzą go téż od *capiatur* (*Relacyje nuncyjuszów*, II 310 n. 1). Kaptur po † Zygmunta Augusta zawiązany odwołuje się do Korczyńskiéj konfederacyi (ob.) z 1438 r. Obie miały w czasie bezkrólewia utrzymać spokój w państwie, były więc, podobném do rzymskiego interregnum, odzyskaniem przez naród wszechwładztwa. Stefan Batory (ob.) na sejmie koronacyjnym 1576 (*Vol. leg.* II 166) zalecił egzekwować starostom wyroki **K.**, o ile niezostały spełnione, prócz Dobrzyńskiego, dla niepokojów przed Henrykiem Walezym (ob.) niedoszłych, a przez samo rycerstwo zniesio-

nych. Wiski K. dla złego też wyrozumienia warunku o dysydentach Warszawskiéj konfederacyi (ob.) zniesiono. Szkody miano nagrodzić—„ponieważ konfederacyje do praw i wolności pospolitych się schylają". 1586 r., po † Stefana zwołany kaptur, wyznaczył sędziów w woj. krakowskiém woj. Andrzeja hr. na Tęczynie, w sędom. woj. Szafrańca Stan., w lubelsk., woj. Jana Tarłę, w jego zastępstwie zaś kasztel. rawsk. Mikołaja Firleja. Przy nich *more bellico* gwałtowników mają obywatele karać, za rozesłaniem trojga wici, a pod karą konfiskaty mienia.... Pomiędzy innemi nakazują najęcie wojsk, i przypominanie *serio* prymasowi zwołanie narychlejsze konwokacyi. *Fatalia* i *praescriptiones* ustają. Przyjmują Kraków i inne miasta, miasteczka i żydów do K. Rękojemskie sprawy i o grabieże nie należą do tych sądów, które egzekwuje ogół. Miejscowe kaptury i ich sędziowie potwierdzeni, oraz miejsce dla sądów, które we trzy a we trzy niedziele mają być „odprawowane". Trzy tygodnie przed i trzy tygod. po elekcyi było pauzy. Na konwokacyi 1733 przypomniano że złoczyńcy miejscy należą do sądów miejskich. Zniesiono sądy kapturowe 1768 (*Vol. leg.*).

Kapua, miasto warowne we włoskiéj prowincyi Terra di Lavoro, o 3 mile na północ od Neapolu, nad rz. Volturno, rezydencyja arcybiskupa, ma 12,600 m., wspaniały kościół katedralny, wiele starożytności rzymskich i sławne jarmarki, które handel tego miasta znakomicie podnoszą. O godzinę drogi stąd leżą zwaliska starożytnéj Kapui, zburzonéj przez Wandalów w V wieku po Chr.

Kapu-Aga (tur.), naczelnik rzezańców białych przy pałacu sułtańskim i zarazem marszałek dworu.

Kapucyni, czyli bracia mniejsi reguły ś. Franciszka (*Minores Capucini*), odrośl franciszkanów, tak nazwani od śpiczastego kaptura (*capuce*), jaki w ubiorze swoim przyjęli. Zostali założeni przez O. Mateusza de Bassi r. 1527, a potwierdzeni przez papieża Klemensa V 1528. Na piérwszéj kapitule, odbytéj 1529 w Alvacinie, obrany wikaryjuszem generalnym Mateusz de Bassi, złożył jednak po upływie dwu miesięcy godność i opuścił nawet potém (1547) założony przez się zakon. Na tejże kapitule ułożono konstytucyje, zmienione nieco 1536, oraz uzupełnione 1575, wedle których K. obowiązani są do zachowania najściślejszego ubóstwa, nawet w kościołach i aparatach kościelnych; niewolno im robić zapasów żywności i obowiązani chodzić boso, z odkrytą głową i odbywać podróż pieszo. Z powodu przejścia na protestantyzm Bernardyna Ochina czyli Occhino (ob.), dwukrotnie gen. wikar. K., popadli K. w podejrzenie odszczepieństwa, zabroniono im kazać a nawet 1543 zamyślano o zniesieniu zakonu; wkrótce jednak K. zaczęli się krzewić i rozprzestrzeniać nietylko w Europie lecz i w Brazylii, Berberyi, Syryi, Egipcie i t. d., tak, że przy końcu XVIII w. liczyli około 30,000 członków w 1,712 klasztorach, rozdzielonych na 67 prowincyj. Do Polski K. sprowadzeni zostali przez króla Jana Sobieskiego, który im piérwszy klasztor wystawił w Warszawie 1692. Oprócz tego klasztory kapucyńskie były: w Krakowie, Lublinie, Lubartowie, Zakroczymiu, Nowém Mieście, Łowiczu, Winnicy, Brusiłowie, Sędziszewie, Olesku i in.

Kapucynki, zakonnice, zwane tak od ubioru podobnego do kapucyńskiego, ustanowione przez Maryję Maurycyię Longa r. 1534 w Neapolu, trzymają się reguły ś. Klary; niegdyś licznie rozpowszechnione, posiadają dziś zaledwo kilka klasztorów.

Kapudan-Pasza, wielki admirał i naczelny dowódca całéj siły morskiéj w Turcyi, pod którego zarządem zostają wszelkie zakłady marynarki tureckiéj i część przedmieścia Peru, przyległa arsenałowi, tudzież wyspy tureckie archipelagu wraz z wszelkiemi przystaniami i wybrzeżami. Jest on paszą trzybuńczucznym i jako minister marynarki członkiem dywanu.

Kapuściłce, wieś w obwodzie czortkowskim, pow. skałatskim, mająca 800 m.; pamiętna potyczką z Tatarami Stanisława Lanckorońskiego, hetmana polnego koronnego.

Kapusta (*Brassica*), rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, cechujący się kwiatkami żółtemi, o płatkach korony całobrzegich i równych, łuszczynami podłużnemi, o ścianach wypukłych i nasionami kulistemi. Należące tu gatunki w licznych odmianach, stanowią bardzo ważne warzywa. K. *ogrodowa* czyli *zwyczajna* (*B. oleracea*), rośnie dziko na wybrzeżach Grecyi, Francyi i Anglii, ale była już uprawianą u Greków i Rzymian; liczne jéj odmiany dzielą się na odmiany, których jadane są kwiaty, na odmiany uprawiane dla liści, i na odmiany dostarczające jadalnych pąków. Z piérwszych najbardziéj jest znanym *Kalafiior* (*B. o. botrytis*), cechujący się kwiatostanem mięsistym i dziwotwornym, przed rozkwitnięciem białym; odmianę stanowią *kalafijory szparagowe*, czyli *brokuły* (*B. o. b. asparagoides*), które się więcéj rozgałęziają niż kalafijor zwyczajny. K. uprawiana dla liści rozpada się na odmiany, których liście stanowią zamknięte głowy i odmiany o liściach oddzielnych. Z piérwszych najwięcéj znaną jest K. *zwyczajna głowiasta* (*B. o. capitata*), o łodydze krótkiéj, mięsistéj, dzierżącéj na szczycie liście mocno sklepiste, gładkie, karbowane, przed zakwitnięciem w dość twardą główkę kulistą składające się i to albo białawo-zielone (K. *biała*), albo fijałkowo-czérwone (K. *czérwona*). Inne pododmiany są: K. wczesna erfurcka, wczesna angielska, jorkska i in. Do odmian o główkach mniéj zbitych należy K. *włoska* czyli *sabaudzka* (*B. o. sabauda* vel *bullata*), o liściach bąblastych i kędzierzawych, układających się w główkę miękką i wietką, kulistą lub podłużną, także o licznych pododmianach (wczesna ulmska, niska trwała i in.). K. *główeczkowa*, zwana *brukselską* lub *francuską* (*B o. gemmifera*), na szczycie łodygi wyrastają liczne głoweczki na wpół zamknięte, z liści bąblastych, a po bokach inne liczne głoweczki zupełnie zamknięte i zbite. Do odmian K., których liście się w główki nie składają, należy K. *bezgłowa* (*B. o. acephala* v. *viridis*), uprawia się w dwu pododmianach o liściach zielonawych i czérwonawych, głównie na paszę dla bydła. Tu też należy *jarmuż* (*B. o. aloides* v. *B. o. acephala sabellica* v. *selenicea*), o liściach łatowato

wyciętych i mocno kędzierzawych, barwy rozmaitéj; zostawia się go na zimę w grzędach i w miarę potrzeby wycina. Tak zwany *jarmuż nadmorski* pochodzi z *modrzycy* czyli *kapusty morskiéj* (*Crambe maritima*), rosnącéj dziko na pobrzeżu morza Śródziemnego, *jarmuż* zaś *tatarski*, z innego gatunku téj rośliny, *C. tatarica*. Trzeci nakoniec dział odmian K. tworzy w dolnéj części łodygi pąki nabrzmiałe, mięsiste, jadalne. Tu należy *Kalarepa* (*B. o. gongylodes*), ma te nabrzmiałe pąki tuż nad ziemią, prawie kuliste, wielkości pięści, uwieńczone wiąską liści rozchodzących się, zdatną jest do jedzenia wcześniéj niż inne odmiany kapusty; rozróżnia się i tu kilka pododmian. *Brukiew* czyli *karpiele* (*B. o. napobrassica* v. *B. campestris napobrassica*), uważaną jest przez niektórych na odmianę rzepaku (*B. napus esculenta*), tworzy pod ziemią pęki mięsiste, bardzo grube; należy tu pododmiana zwyczajna, o korzeniu białym lub czérwonawym, i brukiew szwedzka czyli *rutabaga*, uprawiana głównie dla bydła. Wszystkie odmiany K., prócz kalafijorów, są dwuletnie, wymagają ziemi czarnéj, tłustéj, nieco wilgotnéj i silnego nawozu, do czego najlepszym jest owczy. K. zwyczajna spożywa się albo świeża na słodko, albo téż zakwasza się ją, przez ubicie z solą pokrajanych (poszatkowanych) główek. Do rodzaju K. nakon ec należą jeszcze rzepa (*B. rapa*) i *rzepak* (*B. napus*). Ob. te wyrazy.

Kapustin (Michał), spółczesny pisarz rossyjski z zakresu nauk prawnych i politycznych, ur. 1830, po ukończeniu studyj w uniw. moskiewskim, profesor tegoż uniwersytetu na katedrze prawa międzynarodowego. Oprócz wielu artykułów, zamieszczonych szczególnie w *Ruskim Wiestniku*, z których ważniejsze: *Pismo iz Germanii*; *Teorija nacionalnosti w mieżdunarodnom prawie*; *Turinskija pałaty i gr. Kawur* i in., wydał oddzielnie: „*Diplomaticzeskija snoszenija s zapadnoj Ewropoj wo wtoroj poł. XVII w.*“ (Moskwa 1852); „*Obozrjenie predmetow mežđunarodnago prawa*“ (t. 1856); „*Wzgljad na sostojanie politicz. nauk w Ewropie*“ (t. 1859) i “*Oczerk istorii prawa w Zapadnoj Ewropie*“ (Moskwa 1866) i in.

Kara, jestto złe jakiém prawo zagraża przestępcy za spełnienie przestępstwa. Karać ma prawo władza państwowa, a raczéj przedstawiciele jéj sędziowie, którzy mogą i powinni jedynie stosować prawo (*nulla poena sine lege*). Kara powinna wypływać z dwu zasad: pożyteczności i sprawiedliwości. Ażeby była pożyteczną, musi być odstraszającą i poprawczą, ażeby była sprawiedliwą, musi być osobistą, t. j. dotykać winnego, stosowną do winy, podzielną, jednakową dla wszystkich, mogącą być darowaną i wynagrodzoną. Kary bywają rozmaite a mianowicie: 1) kara śmierci, dawniéj znano rozmaite jéj rodzaje; obecnie jeszcze używają powieszenia i ścięcia, w wojskach zaś rozstrzelania; dziś, w wielu państwach kara ta jest już zniesiona i zdaje się, że całkowicie wszędzie zostanie zaniechaną, 2) kary pozbawienia wolności, te są najczęściéj używane i dlatego jest ich wiele rodzajów, 4) kary cielesne, te są już obecnie rzadko używane, 4) kary odjęcia czci i praw politycznych lub cywilnych, 5) kary majątkowe (pieniężne), np. konfiskata. Często kary te są złączone z sobą, tak że za jedno przestępstwo wymierzana jest np. kara zamknięcia, połączona z utratą praw i karami pieniężnemi. Podług obowiązującego prawa karnego z r. 1847, kary dzielą się na dwa główne rzędy, a mianowicie: kary główne i poprawcze. Kary główne są: pozbawienie wszelkich praw i kara śmierci, pozbawienie wszelkich praw i zesłanie do robót ciężkich, pozbawienie wszelkich praw i zesłanie na osiedlenie w Syberyi, pozbawienie wszelkich praw i zesłanie na osiedlenie za Kaukazem. Kary te dzielą się jeszcze na stopnie. Kary poprawcze są: zesłanie na mieszkanie do Syberyi, zesłanie na mieszkanie do odległych gubernij cesarstwa oprócz syberyjskich, osadzenie w twierdzy, zamknięcie w domu poprawy, osadzenie w wieży, areszt na czas krótki, nagany i kary pieniężne. Te również podzielone są na stopnie. Niekiedy kara przepisana przez prawo nie może być wykonana i wtedy należy ją zmienić. Wówczas to zachodzi zamiana kar (*permutatio poenae*). Por. art. 18—62 *Kod. kar. gł. i popraw.* z r. 1842, oraz *Ukaz Cesarski* z 1864 r.

Kara, rzeka, bierze początek w górach Uralskich, płynie granicą gub. archangielskiéj i tobolskiéj i wpada do oceanu Północnego, którego część, przytykająca do ujścia téj rzeki, nazywa się morzem Karskiém. Bieg jéj wynosi mil 35. Obfituje w ryby; na jéj brzegach znajduje się wiele rudy żelaznéj, oraz kości mamutowych.

Karabagh, niegdyś chanat tatarski w kaukaskiéj prowincyi Szyrwanu, obecnie część gub. bakińskiéj. Mieszkańcy, około 30,000, są po części Turkomani, po części Armeńczycy.

Kara-Kingir, rzeka w stepie Kirgiz-Kajsackim zarządu Syberyjskiego; poczyna się w pobliżu gór Ala-tau i przebiegłszy 250 w. w kierunku południowo-wschodnim, wpada do rzeki Sary-Su, przy uroczysku *Kara-Dżar*.

Kara-Mustafa, wielki wezyr sułtana Mustafy IV od r. 1676. W r. 1678 zawarł z Rossyją niekorzystny dla Turcyi pokój radzyński, a w r. 1683 wyprawił się z ogromném wojskiem na zdobycie Wiednia. Pobity przez króla polskiego Jana III Sobieskiego pod Wiedniem, a następnie pod Parkanami, został przez sułtana na śmierć skazany 25 Grud. 1683 w Belgradzie, mając wieku lat 50.

Karabela, szabla tatarska, krzywo wygięta, wąska, dość cienka i lekka, któréj Polacy od czasów Zygmunta I, jako godło swego rycerskiego powołania, do uroczystego stroju powszechnie używali. Nazwa ta pochodzi od miasta Karbela, Kerbela w Iraku Arabskim o 16 mil od Bagdadu, gdzie niegdyś wyrabiano słynne szabelki, bez kabłąka ochronnego.

Karabin, tyleż co muszkiet, strzelba żołnierska. We Francyi, Niemczech i Włoszech karabin znaczy krótszą strzelbę jeźdźca, tę którą u nas zowią karabinkiem; stąd *Karabinier* znaczy tam konnego strzelca.

Karacena, pancerz giętki, do ciała przystający,

wyrobiony na wzór rybiéj łuski z drobnych blaszek metalowych, podbitych skórą.

Karacz, Karacza, książę albo murza syberyjski, posiadłości jego leżały o 2 mile od Irtysza, nad brzegami jeziora *Karaczyńskiego*; 1584 wywołał ogólne powstanie ludności miejscowéj przeciwko Rossyi, obległ Jermaka w Iskerze, lecz był rozbity i wojsko jego rozproszone.

Karaczaj, rzeka w pow. kubańskim, gub. bakińskiéj, bierze początek w górach Kaukaskich i niknie w piaskach nie doszedłszy do morza Kaspijskiego.

Karaczajewcy, naród kaukaski należący do plemienia nogajskiego, w liczbie około 7,500 m. zawierający na przestrzeni 3,220 w. kw. okolice zroszone górnym biegiem rz. Kubania, jéj dopływami: Churzukiem i Ut'-Kulanem **K.** mówią jęz. tatarskim i wyznają wiarę mahometańską. Dawniéj należeli do Kabardy, od 1834 podlegli Rossyi. Rolnictwo w stanie nędznym; sieją kabankę (rodzaj pszenicy) jęczmień i owies w niedostatecznéj ilości; hodowla bydła w stanie kwitnącym. **K.** wyrabiają dobre sukna, burki, wojłoki i t. d.

Karaczan, Karaluch (*Blatta*), rodzaj owadów, z rzędu prostoskrzydłych; ma ciało spłaszczone, nogi przedłużone, tarczę szyjową z przodu zaokrągloną, zakrywającą głowę, pokrywy skrzydłowe skórzaste. Owady tu należące biegają szybko, dostają się do mieszkań naszych, przy świetle kryją się po dziurach, w miejscach ciepłych, a w nocy rozłażą się gromadnie; żywią się najrozmaitszemi materyjałami pokarmowemi, uszkadzają tkaniny, nawet skóry. U nas znajduje się **K.** *pospolity* (*B. orientalis*), owad nieprzyjemny i naprzykrzony, długi na cal, koloru ciemno-brunatnego; kaczki chętnie je jedzą. **K.** *niemiecki* (*B. germanica*), długi na 5 linij, żyje w lasach. **K.** *olbrzymi* (*B. gigantea*), w Ameryce, jest prawdziwą plagą, gdyż w jednéj nocy może zniszczyć całe zapasy żywności.

Karaczew, miasto pow. w gub. orłowskiéj, nad rz. Śnieżatą, wpadającą do Desny; 10,500 m. Wspominane już 1146; miejsce urodzenia Samozwańca Andrzeja Nagoja, mieniącego się carewiczem Dymitrem.—*Karaczewski powiat*, 3,181 w. kw. a lud. około 100,000. Powierzchnia po większéj części równa, grunt gliniasty i piaszczysty, miejscami czarnoziem. Ludność zajmuje się przeważnie rolnictwem a obok tego ogrodnictwem, hodowlą bydła, przemysłem leśnym i t. p.

Karaczkowce, osada wiejska, dawniéj miasteczko w b. województwie podolskiém, pow. kamienieckim; niegdyś był tu warowny zamek.

Karaczkowskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie podolskiém, powiecie kamienieckim. Podług lustracyi z r. 1765 składało się z miasteczka Karaczkowce (ob.) nad Smotryczem i ze wsi Cekowy z przyległościami. W r. 1771 było w posiadaniu Piotra Małachowskiego, ssty oświecimskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 1,500 gr. 2. W r. 1789 dzierżył toż sstwo Antoni Lipiński, wojski latyczowski, komornik graniczny podolski.

Karaczun, osada w gub. woroneskiéj, pow. zadrońskim, o 6 mil w stronie północno-wschodniéj od Woroneża; słynie ze swoich cegielni i fabryk garncarskich.

Karadzicz (Jeremijasz Obradowicz), stryj Wuka Stefanowicza Karadzicza, ulubiony pieśniarz serbski, ur. w Terszycy; przebiegał nietylko po Serbii, lecz i po Wojewodzinie, Chorwacyi, Slawonii i Dalmacyi, śpiéwając przy towarzyszeniu gęśli tak pieśni narodowe jako téż i swoje utwory. Wydał: „*Pewanje ślepca*“ (2 cz., Belgrad 1849—1851); „*Cernogorska wila ili pesma o poczetku wojewanja Cerne Gore s Turcyma* i t. d.“ (Zemuń 1853); „*Smert ili prawda. Bombardiranje Beograda*“ (Belgrad 1862).

Karadzicz (Wuk = *Wilk*), pospolicie zwany serbskim zwyczajem od imienia ojca *Wukiem Stefanowiczem*, najznakomitszy pisarz serbski, prawdziwy twóra nowoserbskiéj literatury, ur. 1787 r. w Terszyczy (Trszići), w okręgu zadarskim, w ks. serbskim, † 1764 w Wiedniu. Nauczywszy się zaledwo tylko czytać i pisać od krewnego swego Jewty Sawicza, resztę zdobył usilną własną pracą, po kilkakroć bowiem rozpoczynane nauki w rozmaitych szkołach, zawsze był zmuszony przerywać z rozmaitych przyczyn. W r. 1804 wziął udział w ruchu powstańczym przeciwko Turkom, jako sekretarz Jerzego Czurczyi. Po stłumieniu powstania czas jakiś przebywał w Karlowcu, w Sremie, uczęszczając do miejscowéj szkoły, na wieść jednak o wybuchu nowego powstania powrócił do ojczyzny i został sektetarzem naprzód Jakóba Nenadowicza, następnie zaś kancelaryi senatu w Belgradzie; w latach 1811—13 używany tak przez senat jako i przez Karadziordzijię do spełnienia rozmaitych poleceń. Po opanowaniu Serbii przez Turków w r. 1813 **K.** był zmuszony wraz z wielu spółziomkami schronić się do Austryi; w tymże jeszcze roku osiadł **K.** w Wiedniu, w którym, oprócz licznych wycieczek tak do Serbii, jak i do innych krajów Słowiańskich, oraz Niemiec przebywał aż do śmierci, poświęciwszy się wyłącznie literaturze i naukom. Wydrukowawszy w wydawaném przez Fruszicza i Dawidowicza czasopiśmie *Srbske Novine* artykuł, w formie listu otwartego do Karadżiirdzio, w którym rozbiéra przyczyny upadku powstania serbskiego, zrócił na się, z powodu czystego ludowego języka, uwagę słynnego slawisty Kopitara (ob.). Zachęcony przez tego rozwinął **K.** niezmordowaną działalność literacką, ogarniającą we wszystkich kierunkach życie narodu serbskiego. Naprzód spisał z pamięci pieśni ludowe i takowe wydał p. t. „*Mala prostonarodnja pesnarica*“ (1814); zbiór ten powiększany następnie wyszedł p. t. „*Narodne srpske pjesme*“ (4 t., Lipsk i Wiedeń 1823—33; nowe wyd., 6 t., 1841—66). Zbiór ten wkrótce zyskał uznanie całéj Europy i przełożony został na wszystkie prawie języki europejskie; z tłumaczeń polskich, oprócz Brodzińskiego, Siemieńskiego, Zalewskiego i in. odznaczają się szczególniéj wiernością i mistrzowskim językiem przekłady Romana Zmorskiego (ob.). Z niemieckich najlepsze p. Talvj (ob. Robinson) i Kappera (ob.). Oprócz pieśni, z obrębu literatury ludowéj wydał **K.** „*Narodne srpske posło-*

vics i t. d." (Cetynija 1836; 2 wyd., Wiedeń 1849); „*Srpske narodne pripowijetke*" (Wiedeń 1853). Wydawszy piérwszą gramatykę serbską: „*Pismenica serpskoga jezika iz goworu prostoga narodu napisana*" (Wiedeń 1814; 2 wyd. przy słowniku 1818; przekład niem. J. Grimma, Berlin 1824) oraz słownik „*Srpski rjecznik*" (Wied. 1818; 2 wyd. 1852), w którym zebrał z ust ludu nietylko cały skarb żywego języka, ale nadto podał ciekawe i cenne objaśnienia mitologiczne, etnograficzne i historyczne, stał się twórcą gramatyki i leksykografii serbskiéj. Na polecenie angielsko - rusk. towarz. biblijnego przełożył K. Nowy Testament na język ojczysty; próba tego przekładu wyszła 1824, cały zaś 1847 i częściéj. W latach 1827—34 redagował almanach „*Danica*" (5 t., Wiedeń i Buda), bogate źródło do historyi i filologii serbsk. Z dzieł historycznych i etnograficznych K. ważniejsze „*Milosz Obrenowicz, Knjaz Serbij*" (Buda 1828); „*Montenego und die Montenegrer*" (Stuttgart 1837); „*Kowczeżicz za istoriju, jezik i obiczaje Srba* i t. d." (Wiedeń 1849) i w. in. Nadto pozostawił w rękopisie wiele cennych prac, które miały wyjść staraniem familii.

Karadžiordžia czyli **Jerzy Czarny** (Piotrowicz), ur. około 1765 r. w Wyszewcach, w księstwie serbskiém, † 1817 r. pod Smederewem. Gdy w r. 1787 nastała wojna pomiędzy Rossyją a Turcyją, na wieść, że wojska austryjackie mają wkroczyć do Serbii, wszedł do tegóż wojska i otrzymał stopień kaprala. Wkrótce jednak wystąpił ze służby i został *hajdukiem* (ob.), a stanąwszy na czele doborowego oddziału, walczył z wojskiem tureckiém na własną rękę. Z ustąpieniem wojsk austryjackich opuścił kraj i objął obowiązki leśniczego w lasach klasztoru kruszedolskiego. Powróciwszy do ojczyzny dorobił się znacznego majątku na handlu wieprzami. W r. 1804 schroniwszy się przed janczarami w góry, z wielu innymi, jak J. Katicz i W. Czarapicz, rozpoczął powstańczą wojnę, a następnie stanął na czele wojska narodowego. W r. 1806 odniósł świetne zwycięstwo, skutkiem którego zawarty traktat uznał księstwo serbskie, pod warunkiem płacenia sułtanowi rocznego haraczu w kwocie 530,000 złr. i że w Białogrodzie będzie załoga turecka ze 150 ludzi. Gdy jednak Turcy nie dotrzymali téj ugody, **J. Cz.** 12 Grud. t. r. zdobył szturmem Białogród. Gdy zaś w r. 1809 rozpoczęła się wojna pomiędzy Turcyją a Rossyją, powziął on myśl wyswobodzenia Bośnii i utworzenia carstwa serbskiego; wkroczył do tego kraju a następnie do Hercegowiny. W r. 1810 stanąwszy na czele rządu narodowego ogłosił ustawę, która zapewniała mu nieograniczoną władzę. Zawiedziony w swych nadziejach w skutek traktatu bukaresztskiego (1812 r.), wszczął układy z rządem tureckim; lecz wojska tureckie wtargnęły do księstwa serbskiego. **J. Cz.** umknął do Węgier. Po kilku latach wstąpił do greckiéj *Heteryi* (ob.) i udał się tajemnie z jednym z członków tego związku politycznego do ks. serbskiego Miłosza Obrenowicza (ob.), celem skłonienia go do uorganizowania powstania przeciwko Turkom. Ten jednak obawiając się go, jako swego domniemanego współzawodnika, doniósł o tém paszy białogrodzkiemu i na rozkaz jego kazał zamordować. Głowę **J. Cz.** posłano do Konstantynopola.—Synem **J. Cz.** był Aleksander Karadžiordžiewicz (ob.).

Karafto, Krafto albo *Sagalin*, wyspa, mająca około 1,200 mil kw., przy północnych brzegach Azyi Wschodniéj, oddzielona cieśniną Mamia czyli Tatarską od ruskiego kraju Amurskiego, a na południu cieśniną Lapeyrouse od japońskiéj wyspy Jeso. Zamieszkałą jest w pośrodku przez koczujących Tunguzów reniferowych (Orongów), na południu zaś przez Gilijaków. Grunt tu tylko w niektórych miejscowościach żyzny, w ogóle jednak do uprawy z powodu zimna mało przydatny; wnętrze nieznane.

Karagassy, nieliczny naród syberyjski, pochodzenia fińskiego, mieszkający wraz z Kojbałami u źródeł Jeniseju, w pobliżu gór Sajańskich. Gramatykę i słownik ich języka wydał Castren (Petersburg 1857).

Karagien (*Carraghen, Lichen carraghen, mech islandzki*), wysuszone gałązki wodorostu morskiego, z rodziny krasnorostowych (*Florideae*), zwanego *chrząśnicą strzępiastą* (*Sphaerococcus crispus* v. *Chondrus polymorphus*). Jestto roślina płaska, widłowato się dzieląca na gałązki falisto-strzępiaste. Pochodzi głównie z morza Północnego; po wysuszeniu staje się żółtawym, rogowatym; w wodzie przechodzi w galaretę, a we wrzącéj się rozpuszcza. Używa się jako pokarm, łatwy do strawienia chorym wycieńczonym, obecnie wszakże rzadko się używa.

Karahissar, sandżakat w tureckim ejalecie Anatolii, graniczy z Kutahiją i Karamanem. Główne miasto *Karahissar-Afium*, z cytadelą, ma 50,000 m. Są tu znaczne fabryki broni.

Karaibowie, *Karibowie*, albo (u Francuzów) *Galibowie*, niegdyś jeden z najliczniejszych ludów Indyjskich, który przed przybyciem Europejczyków zamieszkiwał nietylko Małe Antylle, czyli wyspy *Karaibskie*, ale także i całą północ Ameryki Południowéj, t. j. kraje nad rzeką Orinoco aż do rz. Amazonek. K., naród silny i potężny, byli dobrego wzrostu, wojowniczy i waleczni, ale hołdowali kannibalizmowi (ob. *Kannibale*). Europejczykom opiérali się długo i zacięcie. Na wyspach Dominice i ś. Wincentego powstali z pomieszania się K. z Negrami tak zwani *Czarni Karaibowie*, których Anglicy przesiedlili 1796 na wyspę Ruatan. Stąd przy pomocy Hiszpanów wywędrowali do Honduras; tu wzrosłszy przeszło do 120,000, stanowią obecnie główną część ludności owéj republiki, odznaczają się pracowitością i inteligencyją. Szczupłe resztki dawnych K. małoantylskich utrzymują się jeszcze na wyspie Trinidad. Na lądzie stałym do szczepu Karaibskiego, oprócz innych ludów, należą następujące: Kumanagotto, Pariagotto, Guayqueri, Tumanakowie, Chayma, Akawai, Makusi, Arekuna, Zapara i t. d. w Gujanie. Różne plemiona Arawaków uchodzą za pokrewnych Karaibom. Wierzą K. w jednego Boga, którego jednak nie czczą, utrzymując, że on zatopiony we własnéj szczęśliwości, nie dba o sprawy ludzkie. Wierzą także w duchów, dzieląc ich na dobrych i złych i tym składają ofiary w chlebie

i najwcześniejszych owocach. Utrzymują oni, że każdy człowiek ma tyle dusz, ile jest uderzeń w żyłach pulsowych. Pomiędzy temi duszami najznakomitszą jest dusza serca.

Karaibskie morze, tak się zwie część oceanu Wielkiego, ograniczona z północy Wielkiemi, a ze wschodu Małemi Antyllami, z innych stron dotykająca stałego lądu Ameryki, a mianowicie: Wenezueli, Ameryki Środkowéj i Yukatanu.

Karaibskie wyspy, tak nazywają niekiedy część Małych Antyllów, a mianowicie zaliczają się tu wyspy: ś. Marcina, ś. Tomasza, ś. Krzyża, Barbudas, Gwadelupa, Dominika, Martynika, Barbados, Tabago i inne.

Karaici lub *Karaimi*, sekta żydowska, powstała w połowie VIII w., która wznowiła dawną walkę saduceuszów przeciwko faryzeuszom i zarzuciwszy talmud oraz podania rabiniczne, trzyma się niewolniczo Biblii, a obok tego staro-saduceuszowskich dogmatów, otrzymanych z tradycyi. Związku swego z saduceuszami St. Testamentu nieuznają wprawie K., jednakże dowodnie okazały to nowsze badania. Założycielem sekty téj był Anan ben Dawid, ur. w m. Bacra, a późniéj w Bagdadzie przebywający, który, prześladowany przez swoich przeciwników, osiadł w Jerozolimie i tu utworzył piérwszą gminę karaicką. W IX w. K. rozszerzyli się, nigdy jednak w znacznéj ilości, w Syryi, Egipcie, Konstantynopolu, Kerczu, Teodozyi (w Krymie) i in. Z Krymu wielu osiedliło się w Litwie, Wołyniu i Polesiu. W nowszych czasach wiele dzieł z dość bogatéj literatury K., przeważnie egzegetycznéj i polemicznéj, pisanéj w jęz. hebrejskim i arabskim, wychodzi w Kozłowie (Eupatoryi). Obszerniéj o nich pisali: Czacki *„Rozprawa o Żydach i Karaimach“* (Wilno 1807); Fürst *„Geschichte des Karäerthums“* (Lipsk 1862); Pinsker *„Likkute Kadmoniot“* (Wiedeń 1860). Pod względem zbadania starożytności K. osiadłych w Krymie i prowincyjach dawniéj Polski zasłużył się szczególniéj Abr. Firkowicz (rodem z Łucka).

Karaiskakis (Jerzy), szlachetny wojownik z epoki wojny o niepodległość Grecyi, Armatol z Agrafy w zachodniéj Grecyi, wsławił się szczególniéj bohaterską obroną Missolonghi w latach 1823 i 25. Patryjotyzmem swoim przyczynił się wiele do tego, że odrzucono projekt unii z Portą, zdecydowano się daléj toczyć walkę i postawiono na czele rządu J. Kapodistriasa. Jako najwyższy dowódca w Rumelii kierował obroną cytadeli ateńskiéj; poległ w utarczce na drodze, prowadzącéj z portu Pireus do Aten, na początku Maja 1826. Wzniesiono mu tu piękny pomnik 4 Maja 1835.—Syn jego, **Karaiskakis** (Spirydyjon), ur. 1822 w Monachijum, odznaczył się 1854 jako oficer grecki w powstaniu Epiru.

Karajan (Teodor Jerzy), zasłużony germanista, ur. 1810 w Wiedniu, pochodzenia greckiego; od 1850 do 1852 profesor w tamecznym uniwersytecie języka i literatury niemieckiéj, potém wiceprezes akademii nauk i prezes oddziału filozoficzno-historycznego a od 1866 prezes owéj instytucyi. † 1873. Zasłużył się literaturze niemieckiéj wydaniem wielu dawniejszych pisarzy. Samodzielne jego prace są: *„Mittelhochdeutsche Grammatik“* (Wiedeń 1850); *„Ueber Heinrich den Teichner“* (Wied. 1855); *„Zwei bisher unbekannte deutsche Sprachdenkmale aus heidnischer Zeit“* (Wied. 1858) i *„Die alte Keiserburg zu Wien vor dem Jahre 1500“* (Wied. 1863). Oprócz tego umieszczał w różnych czasopismach naukowych wiele rozpraw literackich, filologicznych i historycznych.

Karakalla, właściwie *Marek Aureliiusz Antonijusz Bassianus*, syn cesarza Septymijusza Sewera, ur. w Lyonie 188 po Chr., cesarz rzymski 211—17, z powodu długich gallijskich sukien, jakie nosił, przezwany szydersko *Karakallą*. Będąc jeszcze młodzieńcem, objawiał już brudne skłonności, któremi potém, jako monarcha rządy swoje splamił haniebnie. Wstąpiwszy na tron po ojcu 211 r. wespół ze swym bratem Publijuszem Antonijnszem Septymijuszem Getą, kazał go 222 r. zamordować w objęciach matki Julii Domny a wraz z nim i 20,000 jego stronników. Tyran i zdzierca w zarządzie wewnętrznym, był takimże samym w wyprawach wojennych przeciwko zewnętrznym nieprzyjaciołom; starał się w nich niedołężnie małpować Aleksandra W. i Sullę. Nienasycona chciwość i łupiestwa bez granic odznaczają marnotrawcze, rozwiązłe i okrutne rządy K. W słynnéj konstytucyi nadał wszystkim wolnym obywatelom państwa rzymskiego prawo obywatelstwa, aby pobiérać od nich daniny, płacone przez obywateli. Zamordowany został w wyprawie przeciwko Partom przez prefekta pretoryjanów Macrinusa, pomiędzy Edessą i Carrae. Z rozmaitych budowli, przezeń wzniesionych, sławne są szczególniéj łaźnie (*Thermae Caracallae*) w pobliżu bramy Porta Capena, które dziś jeszcze należą do najwspanialszych szczątków dawnego Rzymu.

Karakałpakowie, naród azyjatycki, pochodzący od Nogajców; dzielą się na Górnych i Dolnych i koczują na brzegach Syr Daryi i około jeziora Aralskiego, w liczbie przeszło 20,000 kibitek (do 300,000 m.); wyznania mahometańskiego. Sami zowią się *Kara-kipczakami*. Po większéj części poddani rossyjscy (od r. 1730).

Karakojunlu, właściwie *Kara-koinlu*, t. j. *Czarny baran*, piérwsza dynastyja turkomańska w Bagdadzie, założona 1468 po Chr. przez Kara Jussufa, dowódcę wojsk sułtana Mongolskiego Ahmeda Ilekani i wygasła na Hassan Alim, zabitym r. 1468.

Karakorum, olbrzymi łańcuch gór w północno-zachodnich Himalajach, graniczy na wschód z górami Kuen-luen, na zachód z Bolor-Dagiem; na pochyłości K. spływają dopływy rzeki Indusu.

Karakorum, niegdyś sławne, a dziś zniszczone miasto mongolskie w Azyi północnéj, założone przez starszego syna Dżengis-Chana. Według niektórych geografów ma to być dzisiejszy *Holin*, nad rzeką t. n.

Karakul, albo *Czarne jeziora*, 2 jeziora leżące na zachód od m. Kaspijskiego a na wschód od rz. Uralu, połączone rz. Uilem. Oba są pokryte sitowiem i bardzo rybne.

Karakul, m. w Turkiestanie, nad rz. Cer-Awsza-

ną, przy ujściu jéj do jeziora Karakul; przeszło 80,000 m.; punkt środkowy handlu pomiędzy Chiwińcami i Bucharcami.

Karalicki język, w najbardziéj na północ posuniętych krajach Ameryki, dzieli się na narzecza: *grenlandzkie* i *eskimoskie*. Gramatykę tego języka wydali: Egede, misyjonarz grenlandzki (Kopenhaga 1759—60) i Fabricius (Kopenh. 1791—1801) a słownik Egede (Kopenh. 1750).

Karaluch, ob. Karaczan.

Karaman (Matcusz), uczony Dalmata, ur. na początku XVIII w. w Splicie, † 1771. Wysłany jako misyjonarz apostolski do Rossyi 1732, zajmował się studyjami języka cerkiewnego w Moskwie, po swoim powrocie do Rzymu, otrzymał polecenie obrobienia i przygotowania poprawnego wydania „*Mszału*“, który wyszedł 1739—41 wraz z innemi księgami kościelnemi. W nagrodę za tę pracę, papież Benedykt XIV uczynił go opatem dwu klasztorów, 1743 biskupem w Oserze a 1746 arcybiskupem w Zarze. Duchowieństwo dalmatyńskie, a szczególniéj Stefan Rosa, opierało się wprowadzeniu ksiąg religijnych, poprawionych przez K., zarzucając im mylność i zdania kacerskie. Sprawa oparła się aż o papieża, który przyznał słuszność K. Przekład ten, jak okazał Kopitar (w *Glag. Cloz.*), dokonany jest na język cerkiewny, który K. mylnie wziął za st. słowiański, z silną domieszką rusycyzmów.

Karamanidzi, dynastyja panująca w południowych prowincyjach Azyi Mniejszéj, założona około 1300 po Chr. przez *Karamana*, potomka Gajat-Eddyn-Kai-Kobad, największego z seldżuckich sułtanów Ruwii. Z sześciu członków téj dynastyi, ostatni jéj potomek Piry-Achmet, † 1482 w Stambule.

Karamanija, po tur. Karaman, ejalet w tureckiéj Azyi Mniejszéj, obejmujący 1,750 mil kw., położony między Taurusem i Antytaurusem a przyległemi im górami, skąpo nawodniony przez rzekę Kisil-Irmak, ubogi jest w roślinność, która zaledwie w wilgotniejszéj porze roku staje się nieco bujniejszą. Mieszkańcy, po większéj części Turkomani, trudnią się hodowaniem bydła. Miasto główne *Karaman*, starożytne *Laranda*, ma 20,000 m.

Karamel, ob. Cukier.

Karamzyn (Mikołaj), znakomity historyk rossyjski, ur. 1765 r. w gub. orenburgskiéj, † 1826 w Carskiém-Siole. Wychowanie otrzymał na pensyi Schadena w Moskwie, gdzie słuchał także i wykładów uniwersyteckich; służył potém, z woli ojca, przez czas krótki wojskowo. W 1785 udał się do Moskwy, gdzie zabrał znajomość z najgorliwszymi rozkrzewicielami oświaty, a mianowicie z Nowikowem, który przeważnie wpłynął na kierunek jego prac literackich. W tym czasie przełożył z Shakspeare'a „*Julijusza Cezara*“ (1787) i z Lessinga „*Emilię Galotti*“ (1788). W latach 1789—90 zwiedził Niemcy, Szwajcaryję, Francyję i Angliję, a po powrocie osiadł w Moskwie i założył „*Dziennik Moskiewski*“ (1791—92), w którym drukował „*Listy podróżnika rossyjskiego*“ oraz powieści „*Biednaja Liza*“, „*Natalja, bojarskaja docz*“ i in. W latach 1794—95 wydawał almanach p. t. „*Aglae*“, następnie 1796—1800 zbiór wiérszy p. t. „*Aonidy*“, daléj „*Panteon literatury zagranicznéj*“ i 1802 i 3 czasop. „*Wiestnik Jewropy*“. Wszystkie te prace, a szczególniéj *Listy podróżnika*, wywarły niesłychany wpływ; K. zerwał w nich pęta pseudoklasycyzmu, panującego ogólnie w literaturze ross. za jego czasów i dokonał tyle, że najzagorzalsi przeciwnicy w krótkim czasie zaczęli naśladować jego język i styl, dlatego słusznie można K. uważać za ojca nowożytnéj rossyjskiéj literatury. Najgorliwiéj wspierał K. poeta Dmitrijew. Jeszcze w Paryżu powziął K. myśl poświęcenia się historyi ojczystéj, lecz z pracą tę wstrzymywał się aż do objęcia tronu przez ces. Aleksandra I. W r. 1803 mianowany cesarskim historyjografem, poświęcił się wyłącznie pracy nad historyję. Mając otwarte wszystkie archiwa i pobiérając znaczną pensyję, napisał do 1816 najznakomitsze swe dzieło „*Historyja państwa rossyjskiego*“ (t. 1—11, Petersburg 1815—24; t. 12 ukończony przez Błudowa 1829; 5 wyd., 3 t., 1842—43; przekład polski Buczyńskiego, Warszawa 1824—30). W dziele tém doprowadził K. swoje opowiadanie do 1611 r., zajmując się przeważnie stroną państwową i polityczną, lekceważąc lub opuszczając zupełnie inne strony życia narodu. Kierunek ten wypłynął z zasadniczéj myśli K. że: „Rossyja była silna i sławna tylko pod rządem samowładnym, kiedy zaś słabła władza, to Rossyja doświadczała licznych klęsk“. Zaletą dzieła jest artystyczne obrobienie i malownicze przedstawienie wypadków i osób działających. Najlepsze wydanie drobnych pism i przekładów wyszło 1835 w Petersburgu w 18 tomach.—Por. Starczewskiego „*Nikołaj Michaj. K.*“ (Petersburg 1849); Pogodina „*Nikołaj Michajłowicz K. po jego soczinienijam, pismam i otzywam sowremennikow*“ (2 t., Moskwa 1866).

Karaś (*Carassius*), rodzaj ryb z rodziny karpiowatych; zbliżony wielu cechami do karpia, od którego się różni ciałem bardziéj ściśnioném z boku i wyższém, pyszczkiem bez wąsów, płetwą ogonową mniéj wyciętą, a głównie odmiennémi zębami gardłowemi, które tu są ustawione jednym szeregiem z każdéj strony na kości gardłowéj, ciasno zwarte i słabe, o koronach tworzących ostre krawędzie, i stąd zwane są zębami toporkowatemi (*dentes scalpiformes*). U nas, jak i w reszcie Europy, znajdują się trzy odmienne formy karasi: K. *garbaty* czyli *małogłowy* (*C. vulgaris*), K. *brzuchaty* czyli *gruby* (*C. gibelio*) i K. *podługowaty* (*C. oblongus*). K. do piérwszéj z tych postaci należący dostarcza najprzedniejszego mięsa i pochodzi w ogóle z wód obszernych, obfitujących w pokarm. Wszystkie powyższe K. podlegają tymże samym zmianom ubarwienia, tak że nazwy ludowe: K. złoty, srebrny, czarny, nie mogą oznaczać żadnych stałych odmian. Tu téż należy K. *chiński*, chodowany często w naczyniach szklanych i akwaryjach pod nazwą złotéj rybki; za młodu jest najczęściéj śniady z przebijającym połyskiem srebrzystym, świetną purpurowo-złocistą barwę przybiéra dopiéro w 3 lub 4 w 5 roku życia.

Karaś (Kazimierz), herbu Dąbrowa, ur. 1711 r. z ubogiego szlachcica zaściankowego, przepędził młodość i lata dojrzałe na dworze Poniatowskiego, wojewody mazowieckiego, który mu wyrobił cześnikostwo buskie a później liwskie. Mianowany 1764 generalnym administratorem poczt w całéj Koronie i Litwie, a wkrótce potém kasztelanem wiskim i marszałkiem prywatnym dworu króla Stanisława Augusta, cieszył się wielkimi jego względami i zaufaniem. W nagrodę położonych zasług otrzymał od króla dworki, kamienice i grunta olborskie, na miejsce których przy rogu ulicy Oboźnéj wzniósł pałac, do dzisiaj zwany pałacem Karasia; † 1775 r. w Warszawie.

Karasiówka, rz. w gub. lubelskiéj, powiecie janowskim, poczyna się na południe Kraśnika, płynie ku południowi pod Zdziechowice, potém ku zachodowi i pomiędzy Borowem a Kosinem wpada z prawego brzegu do *Sanny*. Długa 24 wiorst.

Karasor, gorzkie jezioro, w półn.-wsch. części stępu Kirgiz-Kajsackiego w zarządzie syberyjskim, w okręgu karkaralińskim; wpadają do niego rzeki: Karasu, Taldy, Karkaralińsk, Dżowin. Powiérzchnia wynosi 203 w. kw.

Karasu (po tur. *Czarna woda*), nazwa wielu rzek w Turcyi i innych krajach zamieszkałych przez narody turecko-tatarskie. Ważniejsza z nich: *Karasu* albo *Struma*, w Turcyi europejskiéj, starożytny Strymon; bierze początek w stronie zachodniéj od Sofii i ubiegłszy mil 40, wpada na zachód od Orfani do morza Egejskiego.

Karasu-Bazar, po grec. *Mauron-Kastron*, m. w gub. tauryckiéj, pow. symferopolskim, nad rz. Karasą; jedno z najstarożytniejszych miast Krymu; 12,000 m. (Tatarzy, Grecy, Ormianie, Rossyjanie i Żydzi); znaczny handel końmi, przemysł dość kwitnący. Miasto zbudowane na sposób wschodni, ulice wąskie i krętne, domy nieregularnie stawiane, po większéj części murowane.

Karasz albo **Kerasz**, rzeka w połud. Węgrzech; poczyna się w kom. krassowskim, odgranicza go od kom. temeszskiego i ubiegłszy mil 15 wpada pod Nową Palanką do Dunaju na banackiém pograniczu wojskowém.

Karat, wysuszone ziarna chleba świętojańskiego (po grecku *Keration*), któremi w Afryce zwykło się ważyć złoto, w Indyjach wschodnich zaś drogie kamienie. W Europie K. używa się, jako waga idealna, do oznaczenia czystości czyli próby złota; stanowi właściwie licznik ułamku, którego mianownik jest zawsze 24, tak np. złoto jest 20 karatowe, jeżeli ma 20 części czystego złota, a 4 przymieszki. K. stanowi też wagę dla drogich kamieni; najpowszechniéj jest używany K. holenderski = 20,5894 centygrama i angielski=20,5303 cent. K. dzieli się pospolicie na 64 części, lub 4 grany.

Karatasz, gałęź gór Uralskich, w gub. orenburgskiéj; ciągnie się na wschód, następnie wypuściwszy z siebie odnogę Uj-Tasz, zawraca się na północ; wysokość jego dochodzi 4,500 st.

Karawana (z persk.), nazwa wielkich orszaków podróżnych, a mianowicie kupców w Azyi i Afryce, którzy celem niesienia sobie wzajemnéj pomocy łączą się w jedno towarzystwo, bądź w widokach handlowych, bądź dla odbycia pielgrzymki pobożnéj. Najsławniejsze K. są te, które corocznie w oznaczonym czasie udają się z rozmaitych krajów mahometańskich do Mekki, i które często od 30—50,000 pielgrzymów wynoszą. Przywódca K. udającéj się do Mekki, zowie się Emir-el-hadż, czyli książę pielgrzymów, zaś przywódca K. handlowéj, Karawan-basza.

Karawan-seraj (z persk.), zowie się dom zajezdny na Wschodzie. Jestto najczęściéj fundancyja osób dobroczynnych.

Karawanki, jestto odnoga Alp Julijskich, ciągnąca się pomiędzy Drawą i Sawą, na granicy Karyntyi i Krainy, długa 14 mil i dochodząca 7,000 stóp wysokości.

Karawerla (Werria), fabryczne miasto w tureck. ejalecie Saloniki, ma 8,000 m.

Karbolowy kwas, ob. fenol.

Karbonaryzm (z włosk. *Carbonari*, węglarze), tajne polityczne stowarzyszenie we Włoszech. Powstało ono w Neapolu, w epoce panowania francuskiego a ujawniło się dopiéro 1820 r. Podług Botty „*Storia d'Italia*“ republikanie za rządów Murata uciekali w niedostępne Abruzzy i tu, pałając nienawiścią zarówno przeciw Francuzom jak i królowi Ferdynandowi, utworzyli tajemny związek i przezwali się węglarzami. Naczelnik ich Capobianco był znakomitym mówcą. Cel swój wyrażali hasłem: „*Zemsta jagnięcia uciśnionego przez wilka*“. Król Ferdynand i jego żona starali się o pomoc Karbonarów przeciw Francuzom za pośrednictwem księcia Moliterni. Hr. Orłow w swych „*Mémoires sur le royaume de Naples*“ przypisuje założenie czy wznowienie K. królowéj Karolinie. Inni utrzymują, że znaczenie temu stowarzyszeniu nadał dawny minister policyi Maghella. Od węglarstwa przejął K. swój rytuał; zasadniczą podstawą jego symbolów było czyszczenie lasów od wilków, t. j. walka przeciw tyraństwu. Początkowo działanie swe zwracali Karbonarowie przeciw cudzoziemcom, po restauracyi zaś przeciw despotyzmowi własnéj monarchii. Pomiędzy sobą zwali się dobrymi krewniakami. Naczelne kierownictwo całego stowarzyszenia, jak się zdaje, nie istniało wcale; pojedyncze jednak stowarzyszenia prowincyjonalne zostawały ze sobą w związku. Miejsce zgromadzenia zwało się chatą (*baracca*), a wnętrze chaty targiem węgla (*vendita*). Związek wszystkich chat prowincyi nosił miano republiki. Naczelne chaty (*alte vendite*) w Neapolu i Salerno usiłowały, jak się zdaje daremnie, o utworzenie jednolitego kierownictwa przynajmniéj dla królestwa neapolitańskiego. Od czasów restauracyi związek ten rozszerzał się po całych Włoszech. Z wolnomularstwem miał K. niektóre wspólności, ale bynajmniéj nie powstał z niego. Naśladownictwem K. byli we Włoszech Calderari (ob.). Po restauracyi Burbonów tworzyły się i we Francyi różne stowarzyszenia tajemne, które 1820 r. zbratały się z K. i w krótce potém zlały z nim w jedno. Odtąd miał K. (*Charbonnerie*) główne ognisko w Pary-

żu i przyjął charakter przeważnie francuski. Organizacyję mniéj więcéj miał tęż samę co i we Włoszech a działalność swą rozwinął do 1830 r. Po rewolucyi Lipcowéj (1831) związek ten począł znikać; natomiast utworzył się nowy, pod nazwą *Charbonnerie démocratique*, który dążył do ugruntowania konstytucyi republikańskiéj i wszystkie formy przejął od dawnego K. Zasadami tego nowego K. były ideje Babeufa i opinije o absolutnéj równości. Na czele stał Buonarotti (ob.) a najgłówniejszymi obok niego przywódcami byli Teste i deputowany d'Argenson. Tymczasem wielu Włochów wystąpiło ze związku i utworzyło stronnictwo *Młodych Włoch*. W połud. Francyi odkryto jeszcze 1841 zreformowany związek karbonarski. Odtąd działalność jego poczęło upadać; na wypadki Lutowe 1848 i na późniejsze K. żadnego nie wywiérał już wpływu.

Karbunkuł, granat (ob.) szlachetny czérwony, albo téż rubin (ob.). W wiekach średnich pod K. rozumiano bajeczne, drogie kamienie, czérwono-ognistéj barwy, znajdowane cudownemi sposobami i mające czarodziejskie własności.

Karbunkuł, ob. Karbunkułowe choroby.

Karbunkułowe choroby (*wąglikowe choroby*, *zaraza syberyjska*), jedne z najstraszniejszych zaraźliwych chorób u zwierząt domowych. Powstają piérwotnie u koni, owiec, kóz, bydła rogatego i trzody chlewnéj; bardzo łatwo przenoszą się na wszystkie kręgowe, t. j. na zwierzęta domowe, ptastwo domowe, a podobno i na zwierzęta dziko żyjące, wreszcie na człowieka; jako przenośnik choroby służą wydzieliny zwierzęcia, krew, mięso, mléko, skóra, szerść i t. d.; wszystkie te przedmioty bardzo długo władzę zarażania zatrzymują; zdaje się, że zaraza może być przez owady z jednéj sztuki na drugą przeniesiona; stąd choroba bardzo rzadko pojedynczo się zdarza, najczęściéj bardzo wiele zwierząt od razu napada i na znacznéj przestrzeni się szerzy, tworząc rozległe epizoocyje; są pewne okolice bagniste, zwane okręgami karbunkułowemi, gdzie choroba enzootycznie panuje. Najważniejsze zmiany w K. zachodzą we krwi, gdzie i właściwe laseczkowate twory (pasożyty?) znaleziono. Krew na skutek tych zmian staje się niezdolną do odżywiania organizmu i zwierze w ogólnych gorączkowych i nerwowych objawach zwykle w bardzo krótkim czasie umiera. Często do tych ogólnych objawów przyłączają się i przypadłości miejscowe, jak guzy na skórze, ulegające łatwemu rozpadowi (*Karbunkuł*), gangrena języka, wrzody w kiszkach i t. p., śledziona stale jest powiększona. Choroba w jakikolwiek sposób na człowieka przeniesiona, zaczyna się od miejscowego cierpienia skóry, w postaci krosty, zwanéj *czarną krostą* (ob.) lub karbunkułem. K. stanowią jeden z najważniejszych i najtrudniejszych przedmiotów medycyny i weterynaryi policyjnéj.

Karchowski (Jędrzéj), herbu Pretwicz, odznaczył się za Zygmunta III w wojnie przeciwko Szwedom, pod Tczewem, za co król nadał mu starostwo i zamek siewiejski. Pod Pilawcami sam jeden walczył dzielnie.

Karczag, *Kardszag* lub *Kardszagújszálláš*, handlowe m. węgierskie, w okręgu Wielkiéj Kumanii, około 13,000 m.; gimnazyjum reformowane, kościoły: katolicki, ewangielicki i grecki.

Karczew, osada w gub. warszawskiéj, pow. nowomińskim, gminie Otwock, nad strumykiem Jagodną, o 1 wiorstę od Wisły, a $3^1/_2$ mili od Warszawy, liczy 1,750 m.

Karczewski (Wincenty Roch), ur. 1757 r., † 1817 w Warszawie; znakomity pedagog, trudniący się wyłącznie tylko wychowaniem prywatném znakomitszéj młodzieży w kraju. W r. 1792 wydawał w Warszawie czasopismo p. t. „*Rok fizyczno-moralny, czyli uwagi nad dziełami Boga w porządku natury i opatrzności, uwagami na każdy dzień roku rozłożone*“ (4 tomów). Oprócz tego wydał jeszcze: „*Nauka prawodawstwa przez kaw. Kajetana Filangieri napisana po włosku, tłumaczona przez Winc. Rocha Karczewskiego*“ (8 t., Warsz. 1791—93); „*O prawach fizycznych i moralnych czyli prawdziwe systema natury* i t. d.“ (5 t., 1793); „*Treść prawdy wiecznéj wiary i obyczajności*“ (Warsz. 1793); tudzież kilka tłumaczeń z języka francuskiego.

Karczewski (Wincenty), astronom polski, urodz. 1789 r. w Grodzińskiém, matematykę studyjował w Wilnie pod Śniadeckim; w r. 1814 został zastępcą profesora astronomii tamże, od 1818—21 bawił za granicą, następnie został nauczycielem w szkole wojewódzkiéj w Kielcach. W r. 1824 powrócił do Wilna i objął obowiązki pomocnika przy tameczném obserwatoryjum, które sprawował aż do swéj śmierci. Ogłosił: „*O pożytkach wynikających z astronomii* i t. d.“ (1816); „*Historyja astronomii*“ (przekł. z Laplace'a 1825); „*Astronomija zawarta w 22 lekcyjach*“ (2 t., 1826); „*Początki astronomii*“ (2 t. 1822) i in.

Karczewski (Julijan), rodem z Wilna, zmarły przed 30 rokiem życia; malarz rodzajowy i krajobrazowy; prace jego na wystawie w Kapitolium 1830 powszechne zjednały sobie pochwały.

Karczoch (*Cynara*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, z podrodziny rurkokwiatowych; ogólne pokrycie kwiatowe składa się z łusek dachówkowatych, u podstawy mięsistych, kwiaty rozdzielnopłciowe, z wolnemi pręcikami i koroną kwiatową opadającą, dno kwiatowe mięsiste. *Kard* (*C. cardunculus*) jest rośliną do ostu podobną, o liściach i łuskach okrycia kwiatowego kolczystych, właściwa krajom leżącym nad morzem Śródziemném. Za osobny gatunek uważany był K. *jadalny* (*C. scolymus*) o liściach bezkolczystych, wszakże Moris w Turynie okazał, że ten przez uprawę daje się otrzymać z poprzedniego. Jadalném jest dno kwiatowe, oraz nasada łusek okrycia kwiatowego. Sąto rośliny trwałe, lecz zimy u nas pod gołém niebem nie wytrzymują. Główne odmiany są zielone duże, białe mniejsze, zielone małe i fijoletowe średniéj wielkości. K. używane były na pokarm już w starożytności.

Karczowanie, **Karczunek**, albo *rudowanie*, czynność agronomiczna, za pomocą któréj przestrzeń ziemi niegdyś lasem zarosła, przez usunięcie z niéj

pni i korzeni, samienia się na pole zdatne do uprawy.

Karczówka, wysoka i skalista góra, pod m. Kielcami położona, niegdyś słynna z kopalni ołowiu; na niéj wznosi się niewielki klasztor ks. bernardynów, z ciekawym posągiem ś. Barbary, 2 stopy i 9 cali wysokim, utworzonym z jednéj bryły znalezionego tu kruszcu ołowianego, przed którym corocznie w dzień téjże świętéj, jako patronki górników, uroczyste odbywa się nabożeństwo.

Karda benedykta, ob. Drapacz.

Kardamom, ciała korzenne, z Azyi południowéj i Afryki pochodzące, a będące owocami kilkunastu gatunków roślin, należących do rodzaju *Amomum* (ob.) i *Elettaria* (ob.). Z licznych gatunków najpowszechniéj używany jest w medycynie K. malabarski czyli drobny, zapachu przyjemnego i smaku ostro-korzennego. Rozbiór chemiczny wykazał w nim włókno roślinne, właściwy olejek i mączkę.

Kardec (Hipolit Leon *Rivail*, więcéj znany pod pseudonymem *Allan*), spirytysta francuski, urodz. 1803 r., † 1869. Oddawał się w młodości naukom ścisłym, mając upodobanie w cudowności; wirujące stoliki i duchy pukające i mniemane objawy medyjów zawróciły mu głowę i sądził że to wszystko stanowi nową naukę, którą zaczął gorliwie rozwijać i przyczynił się wiele do rozszerzenia w Europie i Ameryce fatalnéj epidemii nadnaturalizmu. Wydawał w Paryżu pismo p. t. „*Revue spirite*“, założył tamże towarzystwo spirytystów i ogłosił kilka dzieł w tym przedmiocie.

Kardol, ciecz oleista znajdująca się w owocach *Anacardium occidentale* obok kwasu anakardowego. Jest barwy żółtawéj, w alkoholu i eterze rozpuszczalny, przy ogrzewaniu wydaje woń aromatyczną. Może znaleść ważne zastosowanie w medycynie, gdzie działa podobnie jak kantarydyna (ob.) i jeszcze silniéj, nie wywołując przytém żadnych działań ubocznych, które mają niekiedy miejsce przy kantarydynie.

Kardynalne punkta, ob. Okolice nieba.

Kardynalne cnoty, ob. Cnoty.

Kardynalska kongregacyja. Ob. Kongregacyja kardynalska.

Kardynalskie kolegijum. Ob. Kolegijum kardynalskie.

Kardynał (*Clericus cardinalis*), zwał się niegdyś każdy ksiądz (biskup, kapłan, dyjakon), stale przy kościele głównym (parafijalnym) ustanowiony (tyle co dzisiaj proboszcz) i będący tym sposobem dla swego stada drzwiami, wrotami (łac. *cardo*), przez które każdy wierny ma wejść do Chrystusowéj owczarni (ś. Jan 10, 7 i 9). Od w. V było w Rzymie takich księży 35 (28 kapłanów i 7 dyjakonów). W IX w. przyłączono do nich 7 sąsiednich biskupów. Wszyscy oni stanowili rodzaj senatu papieskiego. Następnie weszło w zwyczaj nazywać K. wszystkich księży i biskupów, pozostających przy papieżu. W w. XI liczba *Kardynałów Dyjakonów* została podwojona i ustanowiono 4 nowych K. *D. palatini*. Od tego czasu było zatém wszystkich K. 53. Godność ta jednak stanowiła tylko dystynkcyję a władza ich zależała od obowiązków, jakie który pełnił. Przywilej atoli wybiérania papieża, nadany im przez Mikołaja II (1059—61), zwolna utorował drogę do wyniesienia się na stanowisko, jakie dotąd zajmują. Najprzód za Inocentego IV (1243—54) otrzymali piérwszeństwo przed arcybiskupami, a na znak swéj godności kapelusz czérwony; na początku w. XIV od Bonifacego VIII płaszcz książęcy; od Pawła II w r. 1464 białego konia z czérwonym czaprakiem i złotemi cuglami; w roku zaś 1630 Urban VIII nadał im tytuł *Eminentissimi* (ob. Eminencyja). W r. 1567 papież Pijus IV zastosował już był nazwę K. wyłącznie tylko do tych ze swego otoczenia, którzy rzeczywiście brali udział w zarządzie kościoła, pomagając mu w tém radą i czynem. Sykstus V (*Const. Postquam verus a.* 1586) oznaczył liczbę K. na 70, z których 50 nazwał K. *Kapłanami*, 14 K. *Dyjakonami* a 6 K. *Biskupami*. Tytuły te jednak nie znaczą, że K. *Dyjakoni* są dyjakonami, a inni kapłanami, biskupami; niejeden bowiem arcybiskup lub biskup rzeczywisty jest K. *Dyjakonem* albo K. *Kapłanem*. Każdy K. ma w swym tytule nazwę jednego z kościołów w Rzymie. Dawniéj K. byli sami Włosi a czasami trafiał się tylko Hiszpan lub Francuz. Sobór Trydencki atoli (sess. XXIV. c. 1. *de refor.*) stanowi, że przy papieżu mają być doradcy ze wszystkich narodów, aby mógł znać dokładnie wszystkie potrzeby całego kościoła. Pomimo to bywa zawsze Włochów więcéj niż połowa a do tego cudzoziemcy zwykle pozostają w swych krajach, z tego powodu papież ciągle jest mimo woli pod wpływem K. włoskich (ultramontańskich), którzy mało zwracają uwagi na potrzeby innych narodów i rządzą się ideami dla tychże nieraz szkodliwemi.—K. mianuje (*creat*) sam papież, z pewném zwykle uwzględnieniem życzeń monarchów. Wybrany na K. zostaje przedstawiony papieżowi przez innego K. — Po odbiór kapelusza kardynalskiego musi się zgłosić do Rzymu każdy osobiście. Na posiedzeniu konsystorza otrzymuje pierścień, przyczém odbywa się ceremonija zamknięcia mu ust kłódeczką, na znak obowiązku milczenia i t. p.— Z ustaw kościelnych tyczą się K. tylko te, które przynieść im mogą pożytek; karać ich nie może ani nawet papież, winien tylko upomnieć po bratersku. Pod względem stosunków świeckich uważani są na równi z panującymi książętami; ktoby zaś targnął się na ich osobę, dopuszcza się zbrodni stanu (*crimen laesae majestatis*). Papież może być wybrany tylko z pomiędzy K. (ob. Konklawa).

Kardynałowie polscy. Pierwsi: *Wacław*, ks. lignicki, bisk. wrocławski, kardynał 1381 z łaski Urbana VI, który zrezygnował; *Mateusz z Krakowa*, bisk. Worms 1408 († 1410), niewpływali na dzieje Polski. Dopiéro kardynał od św. Pryski *Zbigniew Oleśnicki* (ob.), mianowany przez Eugeniego IV 1439 r., 28 Grud.; antypapę Feliksa V i Mikołaja V 1449, 29 Lip. (*Thejner* II, 73), głośnym był ze sporów o piérwszeństwo z prymasem 1451. Spółczesny K. *Aleksander*, mazowiecki, biskup Trydentu, mianowany przez Feliksa V 1440 († 1444), i *Wincenty Kot*, ar-

cyb. gnieźń., od 1444, zrucił purpurę po złożeniu Feliksa V. *Mikołaj Lasocki*, bisk. kujawski, nominat Feliksów († 1450) i *Izydor*, metropolita kijowski, kardynał 28 Grudnia 1439, popiéracz unii florenckiéj, z racyi swego tytułu dawnych sporów niepodnieśli. Następnie kardynałami są: *Fryderyk Jagiellończyk* od 1492, *Stanisław Hozyjusz*, bisk. Warmii od 1561, *Jerzy Radziwiłł*, bisk. wileński, od r. 1583, *Andrzéj Batory*, opat czerwiński, synowiec króla od 1584, *Bernard Maciejowski*, bisk. krakowski i prymas od 1604, *Jan Olbracht*, królewicz od 1633, *Jan Kazimierz Waza* od 1646. *Michał Stefan Radziejowski*, bisk. Warmii i prymas, od r. 1686, chciał naśladować Oleśnickiego, ale odniósł tylko upokorzenie. Włożył prymas Prażmowski między egzorbitancyje za króla Michała zaniechanie prawa przedstawiania do kapelusza przez króli (Kochowski *Klimakter IV* 156), co powtórzono Augustowi III w paktach konwentach (*Vol. leg.* VI, 625). *J. K. Denhoff*, od 1686, *Jan Aleksander Lipski*, bisk. krakowski od 1637, toczył bój z prymasem i Teodorem Potockim i Krzysztofem Szembekiem o piérwszeństwo, a gdy † Lipski 1796 r., Rzym pozwolił Szembekowi nosić purpurę, na co Komorowskiemu dał breve. Arcybisk. warszawscy, jako prymasi, od *Malczewskiego* 1815 noszą purpurę, gdy *Krasicki* i *Raczyński* (1795—1817) nosili purpurę jako arcyb. gnieźnieńscy. *Lewicki Michał*, arcyb. lwowski, dostał kapelusz w Uniowie pod Lwowem, przez uszanowanie, r. 1856, † 1858 r. Liczny szereg (23) kardynałów obcych, zalecanych przez monarchów polskich lub mianowanych dowodzi, że tego prawa Rzym im nieprzeczył. Piérwszym takim z łaski Polski kardynałem był bisk. Lewantu *Rudolf* 1483, ostatnim *Tomasz Antici* z 1779 r. Kandydatów polskich było 27. Por. artykuł p. t. s. t. w *Encyklopedyi większéj* XIV 98 i nast., oraz Kardynalstwo polskie, XIV 88.—Kandydatów na papieży było 3: *Mikołaj Trąba* 1415, *Dersław z Borzyszkowa* 1439, *Jerzy Radziwiłł* 1591.

Karebatalijon (*Karra, czworobok*), gatunek szyku bojowego piechoty, który się na tém zasadza, iż rozwinięty w liniję batalijon zachodzeniem plutonów w ten sposób się ustawia, że na wszystkie 4 strony przedstawia front, tworząc czworobok, wewnątrz próżny, w téj osłoniętéj próżni stoją dowódcy, dobosze i t. d. Celem téj formacyi jest opór natarciu kawaleryi. Najpospolitszy jest czworobok batalijonowy, niekiedy jednak formują się czworoboki pułkowe z 3 batalijonów naraz. K. użyty został przeciw natarciu kawaleryi po raz piérwszy przez Bonapartego w bitwie pod Piramidami (1798).

Karelija lub **Korelija**, obecnie część gub. kuopioskiéj i wyborgskiéj w w. ks. finlandzkim, niegdyś zwała się tak niezaludniona kraina, stanowiąca część dzisiejszéj Finlandyi, gub. petersburskiéj, ołonieckiéj i archangielskiéj. Początkowo znajdujemy *Karelów* u ujść Dźwiny i nad brzegami m. Białego, w tak zwanéj Bjarmii. Wiedli oni bezustanne wojny z pokrewnemi sobie *Tawastami* (ob.). W XI i XII w. K. była w zależności od rzeczypospolitéj nowogrodzkiéj; w 1227 wprowadzono tu chrześcijaństwo. W 1323, na mocy pokoju röteborgskiego, większa część K. przeszła pod panowanie szwedzkie, którą Piotr I pokojem rysztadzkim odzyskał na nowo. Z miast dawnéj K. najznaczniejsze było Kargopol (ob.) siedlisko, namiestnika; obok tego godne uwagi i Ołonieck, nad jez. Ładoskim.—Mieszkańcy *Karelowie*, jedna z główniéjszych gałęzi plemienia czudzkiego, sądząc z etymologicznego znaczenia nazwy byli piérwotnie narodem pasterskim i dopiéro późniéj zajęli się rolnictwem. Podług Koeppena liczba Karelów wynosi do 1,100,000, z tego na Finlandyję przypada 830,000. Należą przeważnie do kościoła ewang.-augsburg., część zaś zamieszkała pomiędzy Rossyjanami do kościoła wschodniego.

Karęga, herb litewski, przedstawia na tarczy warcabnicę podzieloną na 4 pola, z których 2 na ukoś białe, 2 szare, z przedziałami w szachach używanemi.

Kargopol, m. pow. w gub. ołonieckiéj, nad jeziorem Łaczem, na lewym brzegu rz. Onegi; niegdyś warowne; 2,000 m.; handel futrami. — *Kargopolski powiat*, 19,435 w. kw., powiérzchnia wzgórkowata, grunt gliniasty, błotnisty; wiele jezior, błot i lasów; mieszkańców 67,000, zajmujących się rolnictwem, uprawą lnu, chmielu, hodowlą bydła, rybołóstwem, myślistwem, pędzeniem smoły i t. d.

Kargowa, po niemiecku *Karge* lub *Unruhstadt*, miasto w w. ks. poznańskiém, pow. babimostskim, blisko rzeki Obrzycy, przy trakcie ze Wschowy do Międzyrzeca; liczy 2,200 m.

Kargusz-Kegisztan, odnoga pasma Uralskiego, w gub. orenburgskiéj.

Karikal, osada francuska na wybrzeżu koromandelskim, w Indyjach Przedgangesowych, obejmująca 3 mile kw., liczy 53,000 m., z miastem głównem t. n., przy zatoce rzeki Kavery, mającém 15,000 ludności. Zostaje pod zarządem gubernatorem w Pondicheri.

Karimki, mieszańcy, pochodzący z połączenia Europejczyków z Mongołami.

Karitena, miasteczko w Morei, w Grecyi, na prawym brzegu rz. Alfeus, u dawnych kronikarzy nazywane *Mesarea*. Tu się rozpoczęło powstanie w 1822 r.

Kark, tylna strona szyi. Znajduje się pod tyłogłowiem nad plecami, pomiędzy bocznemi okolicami szyi i barkami. Pod skórą znajduje się kilka warstw *mięśni karkowych*, zaopatrzonych w *karkowe naczynia* i *nerwy*; szkielet téj okolicy stanowią kręgi szyjowe; skóra téj okolicy jest najczęstszém siedliskiem antraksów (ob.).

Karkaralińskí okrąg, w prowincyi semipałatyńskiéj, 135,350 w. kw.; położenie górzyste; około 60,000 m., zajmujących się hodowlą bydła. W wielu miejscowościach dobywa się miedź, żelazo i ołów z przymieszką srebra. Od 1824 ma własny zarząd (*prikaz*). Główna miejscowość *Karkaralińska stacyja*, nad rz. Karkaralinką, obwarowana przez naturę i sztukę; do 1,000 m.

Karkas (z franc.), rodzaj kuli ognistéj, pospolicie formy eliptycznéj, używanéj niegdyś do zapalania przedmiotów odległych; pocisk taki, wyrzucony z

granatnika lub moździerza, składał się z żeber żelaznych obszytych drelichem, wypełniony był palną zaprawą, a oblany smołą.

Karkus, zamek w Inflantach, pomiędzy Felinem i Dorpatem, pamiętny bitwą 1601, w któréj Dembiński, wojewoda parnawski, pobił na głowę Szwedów, dowodzonych przez Karlsona.

Karliński, herbu Ostoja, dom szlachecki, głównie w Krakowskiém osiadły, którego jedna linija miała przydomek *Szyja*. W rodzie tym odznaczyli się: **Karliński** (Kacper), dowódca warownego zamku Olsztyna, który, straciwszy już pięciu synów w obronie ojczyzny, przy oblężeniu tegoż zamku przez Niemców, poświęcając najmłodszego syna prowadzonego z mamką podczas szturmu na czele hufców niemieckich, wycelował sam działo i dał z niego ognia. Dziecię zginęło, lecz Niemcy przestraszeni tą odwagą, cofnęli się od murów Olsztyna. Fredro unieśmiertelnił ten wypadek w scenie dramatycznéj „*Obrona Olsztyna*“ w „*Haliczaninie*“ (Lwów 1830) a Syrokomla w dramacie „*Kacper Karliński*“ (Wilno 1858). Na starość pozostało K. z 8 synów dwu jeno: **Karliński** (Marcin) i **Karliński** (Walenty), którzy zasłużyli się także w zawodzie rycerskim, a mianowicie piérwszy z nich podczas oblężenia Smoleńska przez wojska rossyjskie.

Karliński (Franciszek), współczesny astronom polski, ur. 1830 r. w Krakowie, w tamecznym uniwersytecie studyjował nauki ścisłe, a w szczególności astronomiję. W. r. 1851 mianowany zastępcą adjunkta obserwatoryjum astr. w Krakowie, został potém takimże adjunktem w Pradze Czeskiéj, a wreszcie 1862 profesorem matematyki wyższéj i astronomii w uniwersytecie jagiell., oraz dyrektorem obserwatoryjum krakow. K. poczynił w astronomii kilka odkryć, np. nieznaną dotąd zmienność światła gwiazdy *R. Corvi*, jakotéż wydał znaczną liczbę prac naukowych, z których przytaczamy: „*Rys dziejów obserwat. astr. uniw. krak.*“. (Krak. 1864); „*Spostrzeżenia planet mniejszych Klio i Jo*“; „*Materyjały do klimatografii Galicyi zebrane w latach 1866—72*“ (w *Roczn. Tow. Nauk. krak.*); „*Ruch gwiazd stałych*“ (wykład popularny); *Żywot Kopernika i jego naukowe zasługi*“ (Krak. 1873); „*Magnetische u. metereologische Beobachtungen in Prag 1856—1862*“; „*Verbesserung der Bahnelemente des Planeten Hestia*“, (Praga 1861); „*Ueber das Kepler'sche Problem*“ (Altona 1862); „*Nachweisungen für die kleineren Planeten*“ (Berlin 1865); „*Ueber die mittlere Temperatur zu Krakau nach 40 jährigen Beobachtungen*“ (Wiedeń 1868); „*Hestiae planetae minoris XLVI elementa nova*“ (Krak. 1865); „*Vota magistri Alberti de Brudzevo*“ (w *Spicilegium Copernicianum* dra Hiplera w Brunsberdze 1873) i t. d. K. jest członkiem czynnym akademii umiejętności w Krakowie; c. k. komissyi do pomiarów geodetycznych europejskich i w. in.

Karliści, tak się nazywali we Francyi stronnicy Karola X (ob.) czyli starszéj linii Burbonów, zwani dzisiaj *legitymistami*; w Hiszpanii zaś stronnicy don Karlosa (ob.), pretendenta do korony hiszpańskiéj.

Karloman, syn Karola Martela, otrzymał po śmierci ojca 741 Austrazyję, do któréi przyłączył Szwabiję i Turyngiję. Po kilku szczęśliwych wojnach, ustąpił zarząd kraju bratu swemu Pepinowi Małemu, wstąpił do klasztoru i † 755 r. w Vienne w Delfinacie. — **Karloman**, syn Pepina Małego, ur. 751, nastąpił po ojcu r. 768, razem z bratem swoim Karolem W. i otrzymał w udziale południową część państwa, od Bawaryi aż do Pyrenejów. Ponieważ oba działy nie były stałemi oznaczone granicami, częste więc z tego powodu między braćmi wynikały spory. K. † 771 r. z tém przekonaniem, że synowie jego będą przez stryja złupieni. Jakoż Karol W. rzeczywiście przywłaszczył sobie ich działy. — **Karloman**, król francuski, drugi syn Ludwika Jąkały, wstąpił na tron Akwitanii 879 a po śmierci brata swego Ludwika III (882) został sam jeden królem Francyi. † 884.—**Karloman**, najstarszy syn Ludwika Niemieckiego, otrzymał przy podziale państwa, dokonanym jeszcze przez ojca 865, Bawaryję z przyległemi marchijami; po śmierci ojca i po bitwie między braćmi pod Andernach (8 Paźdz. 876) dostała mu się na mocy nowego traktatu podziałowego Bawaryja z marchijami panońską, wschodnią, karyntyjską i zwierzchnictwo nad sąsiednimi Sławianami. Wybrany 877 królem włoskim, krótko piastował tę godność; † 880.

Karlos (don), infant Nawarry, książę de Viana, syn Jana I aragońskiego i królowéj nawarskiéj Blanki. Prześladowany po śmierci matki przez ojca i macochę, królowę Joannę, prowadził z nimi krwawą wojnę o dziedzictwo po Blance pozostałe. Zwyciężony pod Ajbar i wzięty do niewoli, w nowéj wojnie powtórnie pobity, pojmany i stawiony przed sądem, wyswobodzony został przez lud i utrzymał swe prawa do korony nawarskiéj. Wkrótce atoli potém umarł otruty przez macochę r. 1461.

Karlos (don), infant hiszpański, syn Filipa II i Maryi Portugalskiéj, ur. 1545 w Valladolid. Wychowywany początkowo w czasie nieobecności króla bardzo starannie przez swą ciotkę, przeszedł 1559 pod niezmiernie surowy nadzór ojca. Z tego powodu wywiązał się między ojcem i synem stosunek nieprzyjazny, który z czasem zamienił się w obustronną nienawiść. Wzajemna skłonność między K. i jego macochą Elżbietą (przeznaczoną mu niegdyś za żnoę), nie przechodząca jednak stanowczo za granice przyzwoitości, nienawiść tę w Filipie II podsycała jeszcze bardziéj. Mimo to wszakże został K. uznany przez stany 1560 następcą tronu. Od 1561 chodził na uniwersytet w Alcala; 1564 wyprosił sobie osobny dwór, miejsce na posiedzeniach rady państwa i zaręczył się z Anną, córką cesarza Maksymilijana II. Wkrótce jednak nowe wybuchło nieporozumienie, podsycane od 1565 konfliktem Filipa II z Niderlandami. Z ojcem bowiem we wszystkich zasadach i poglądach stanowił K. zupełny kontrast a przeciw jego ulubieńcom (ks. Alba, ks. Eboli, wielki inkwizytor Espinoza) żywił wstręt nieprzezwyciężony. Król lękając się, aby wolnomyślny syn nie zniszczył dzieła jego fanatyzmu i despotyzmu, zamyślał o wydziedziczeniu go, gdy po-

wstanie niderlandzkie 1567 przyspieszyło katastrofę. Gdy go minęła misyja do Flandryi, wielce przezeń pożądana a powierzona Albie, K. taką, przeciw temu ostatniemu zawrzał nienawiścią, że groził mu sztyletem, postanowił uciec z ojczyzny i szukać wolności po za granicami Hiszpanii. Zdradzony przez naczelnego pocztmistrza, u którego zamówił do wyjazdu konie, został późnym wieczorem 19 Stycz. 1568 aresztowany i stawiony przed komisyją śledczą. Król i jego ulubieńcy przedstawiali swe postępowanie jako ofiarę dla Boga i dobra państwa, o księciu zaś rozpuszczali wieści, że cierpi pomieszanie zmysłów i że nie zdolny jest do rządzenia państwem. Wkrótce poczęto ogłaszać buletyny o chorobie K., o coraz groźniejszym przebiegu choroby a nakoniec i o śmierci, zaszłéj 24 Lip. 1569. Nie ulega wątpliwości, że K. został albo zgładzony trucizną lub uduszeniem, albo też, co najmniéj, przyspieszono zgon jego przez złe obchodzenie się i nieludzkie nastawanie na jego zdrowie. Wedle badań nowszych historyków, nie był K. ani niedołęgą ani szalonym; przeciwnie, był to charakter wprawdzie nieposkromiony i gwałtowny, ale oryginalny, zdrowym i bystrym obdarzony rozumem. Lubił nadzwyczajność; pałał żądzą sławy i panowania, odznaczał się dumą, odwagą i bezwzględną otwartością. Śmierć jego całą Hiszpaniję pokryła żałobą. Żałowali go zarówno grandowie jak i lud uciśniony, który spodziewał się pod jego rządami lepszéj doli i wysławiał go potém w pieśniach.— Już w pierwszéj połowie XVII w., Mon talvan wziął K. za przedmiot do dramatu, późniéj w sposób romantyczny przedstawił go St.-Réal i dał pochop dodramatów Schillera, Alfieri'ego i Russella. Porów. oprócz dawniejszych badań Llorente'a, Rankego i Raumera, szczególniéj Prescotta „*History of the reign of Philipp the Second*“ (t., 2 Bost. 1856); Gacharda „*Don Carlos et Philippe II*“ (2 t., Bruks. 1863; przytém najdokładniejszy zbiór źródeł); Mouy „*Don Carlos et Philippe II*“ (Paryż 1864); Maurenbrechera „*Don Carlos*“ w Sybla „*Histor. Zeitschrift*“ (t. 71 1864); Karłowicza „*Don Karlos*“ (Warszawa 1869).

Karlos (don), Maryja Józef Izydor de Bourbon, pretendent do korony hiszpańskiéj, ur. 1788, drugi syn Karola IV a brat Ferdynanda VII; przymuszony r. 1808 w Bayonnie zrzec się następstwa tronu na rzecz Józefa Bonaparte, prowadził życie prywatne do r. 1814 w Valençay. W r. 1816 zaślubił Maryję Franciszkę z Assyzu (ur. 1800, † 1834), córkę Jana VI, króla portugalskiego. Miał z nią trzech synów, których jako potomków linii męskiéj, uważał za ogniwa wiążące go z narodem i zapewniające mu prawa do korony hiszpańskiéj, zwłaszcza, że Ferdynand VII był bezdzietnym. Po przywróceniu konstytucyi 1820 r. poczęli się około niego skupiać ci wszyscy, którzy pragneli bezwzględnéj reakcyi w kościele i państwie. Odtąd stał się Don K. ogniskiem wszystkich usiłowań i spisków, zmierzających do absolutyzmu. Stronnicy jego poczęli działać jawnie od 1823 r. Różne ich powstania były jednak bezowocne. Małżeństwo Ferdynanda VII z Maryją Krystyną (ob.), zniesienie prawa salickiego przez ogłoszenie sankcyi pragmatycznéj 24 Mar 1830 i narodzenie się infantki Maryi Izabeli, zniweczyły nadzieje K. a intrygi dworskie nie mogły temu przeszkodzić. Mimo to wszakże po śmierci Ferdynanda VII (29 Paźdz. 1833) uważał się Don K. za prawowitego władcę Hiszpanii i został za takiego uznany nie tylko przez własnych stronników, których nazywano odtąd *Karlistami*, ale także przez Dom Miguela portugalskiego. Królowa regentka ogłosiła go z tego powodu 16 Paźdz. buntownikiem. Don K. wraz z Dom Miguelem zagrożony poczwórnym alijansem (Hiszpanija, Portugalija Anglija i Francyja) uciekł z Portugalii do Anglii (1 Czerw. 1834), ale już 10 Lipca przekroczył granicę Hiszpanii, gdzie podsycał wojnę domową w prowincyjach północnych (ob. Hiszpanija). W 1839 r. musiał jednak szukać schronienia we Francyi. Przedtém jeszcze 1834 r. został wykluczony wraz ze swém potomstwem od następstwa tronu; postanowienie to potwierdziły Kortezy 1836. W 1838 ożenił się z Maryją Teresą, infantką portugalską (ks. Beira); do r. 1845 zamieszkiwał we Francyi zamek w Bourges, a następnie przebywał w Austryi. W r. 1849 odstąpił praw do korony starszemu synowi, przybrał nazwisko hrabiego Molina i † 1855 w Tryjeście. Najstarszy syn jego *Don Karlos Ludwik Ferdynand de Bourbon*, ks. Asturyi, po abdykacyi ojca znany pod imieniem *hr. Montemolin*, ur. 1818 w Madrycie, uciekł 14 Wrześ. 1846 z Bourges wraz z Cabrerą (ob.) do Anglii, gdzie w manifestach wykazywał swe prawa do tronu. Stronnicy jego, *Montemoliniści*, przez ożenienie z młodą królową Izabelą II starali się utorować mu drogę do tronu. Usiłowania te były wszakże bezowocne. W Kwietniu 1849 przedzierając się do Hiszpanii przez Francyję, został tu aresztowany i wywieziony do Anglii. W 1850 ożenił się z neapolitańską księżniczką Maryją Karoliną Ferdynandą, córką Ferdynanda II. Podczas wojny hiszpańsko-marokańskiéj zrobił generał Ortego 3 Kwiet. 1860 powstanie i hr. Montemolina ogłosił królem Hiszpanii pod imieniem Karola IV. Ruch ten jednak nie udał się wcale. Ortego został stracony, hr. Mantemolin i najmłodszy brat jego z wielu swymi stronnikami pojmani w niewolę, odzyskali swobodę dopiéro po zrzeczeniu się wszelkich do tronu pretensyj (23 Kwiet.) i zamieszkali w Tryjeście, gdzie hr. Montemolin i jego żona zmarli jednegoż dnia w Styczniu 1861 na febrę nerwową. Na tęż samę chorobę zmarł nie wiele co przedtém (2 Stycz. 1861) w Brunsae najmłodszy (trzeci) brat hr. Montemolin *Don Ferdynand Maryja Józef de Bourbon*. Pretensyje do tronu biszp. przeszły teraz na infanta *Don Jana Karola Maryję Izydora*, ur. 1822 średniego syna *Don* K., który w różnych manifestach udowodniał swe prawa do tronu. W 1847 poślubił infantkę Maryję arcyks. austryjacko-esteńską. Z małżeństwa tego są 2 synowie: infant *Karol książę Madrytu*, ur. 1848, ożeniony 1867 we Frohsdorf z Małgorzatą, córką Karola III ks. Parmy (ma syna infanta Jakóba ks. Asturyi, ur. 1870) i infant *Alfons* ur. 1849, który do 1870 służył w żuawach papie-

skich. Po rewolucyi wrześniowéj 1868 infant Jan zrzekł się swych pretensyj (3 Paźdz. 1868) na rzecz starszego swego syna Karola, który jako pretendent wystąpił pod imieniem Karola VII. Usiłowania jego celem wzniecenia powstania nie powiodły się wcale latem 1869 i w Sierp. 1870. Przeciw wyniesieniu na tron hiszpański księcia Aosty (ob. *Amadeusz I)* 16 Listop. zaprotestował *Don* K. z La Tour w Szwajcaryi (8 Grud 1870 r.) a 1871 nowe wzniecił powstanie, które rozszerzyło się w całéj półn. Hiszpanii; po abdykacyi Amadeusza I (11 Lut. 1873) walczy dotąd (Grudz. 1873) przeciw rzeczypospolitéj (ob. *Hiszpanija*).

Karlowarskie góry, część gór Kruszcowych, wznosząca się na prawym brzegu rzeki Oharki, pomiędzy Karlsbadem, Bochowem i Chyszą. Najwyższą ich częścią jest *Las cesarski* (Ciszarski Les), z wierzchołkiem *Glatze*, 3,084 stóp wysokim.

Karlowingi, Karolingi (*Carlovingiens*), tak się nazywają członkowie dynastyi, Karola W. Za protoplastę K. uchodzi Arnulf, biskup w Metz († 631), którego syn Anzegizil ożenił się z Beggą, córką Pepina Starego, mera pałacowego w Austrazyi. Synowie tego ostatniego, Marcin (wkrótce potém zamordowany) i Pepin z Heristalu, powołani zostali przez Austrazyjczyków na jego następców; wtedy to Pepin wymógł na Teodoryku III, królu Neustryi, nominacyję dla siebie na mera pałacowego Neustryi i Burgundyi. Pepin † 714, zostawiwszy małoletniego wnuka Teobalda, w miejsce którego godność mera pałacowego otrzymał syn naturalny Pepina, Karol Martel (ob.), † 741 r. Następcami jego byli jego synowie Karloman i Pepin Mały; z których ostatni, po wstąpieniu do klasztoru Karlomana (747), sam jeden rządy kraju sprawował. Pepin Mały (ob.) strącił z tronu ostatniego Merowinga, ukoronował się 3 Maja 752 jako król Franków i † 768. Synowie Pepina: Karloman (ob.) i Karol W. (ob.) podzielili się państwem, lecz ostatni z nich, po zgonie brata (771), przywłaszczył sobie jego posiadłości i rozprzestrzenił państwo swoje tak dalece, że stanowiło ono uniwersalną na zachodzie Europy monarchiję. Papież Leon III ukoronował go r. 800 w Rzymie cesarzem. Karol W. miał także zamiar rozdzielić swoje państwo, lecz synowie jego Karol i Pepin przed nim jeszcze zmarli, pozostał tylko syn tego ostatniego, Bernard, któremu dziadek dał królestwo włoskie, tudzież najmłodszy syn cesarza, Ludwik I czyli Pobożny. Z Karolem W. († 814) zniknął naraz genijusz jego szczepu. Wszyscy następni władcy, byli to ludzie zwyczajni, słabi i częstokroć pogardy godni. Ludwik I zostawszy 814 cesarzem, sporządził już 817 r. podział państwa między synów i przeznaczył koronę cesarską dla swego najstarszego syna Lotaryjusza; przeciwko temu powstał Bernard, który wszakże praw swoich skutecznie poprzeć nie zdołał, pobity bowiem i oślepiony,† r. 818; drugiemu synowi Pepinowi dał cesarz Akwitaniję, a najmłodszemu Ludwikowi Bawaryję. Gdy wszakże później, z drugiego małżeństwa urodził mu się syn Karol Łysy, postanowił Ludwik Pobożny poprzedni podział odmienić; z tego powodu wynikły wojny domowe i kłótnie, które się przeciągnęły aż do jego śmierci 840. Nareszcie na mocy traktatu zawartego w Verdun 11 Sierp. 843 nastąpił ostateczny między braćmi podział: Lotaryjusz I otrzymał Włochy z koroną cesarską, kraje położone pomiędzy Skaldą i Renem, oraz pas ziemi ciągnący się od źródeł Mozelli do ujścia Saony do Rodanu i wzdłuż téj ostatniéj rzeki aż do morza Śródziemnego; Ludwik Niemiecki, kraje leżące na prawym brzegu Renu, wraz z prowincyjami Spiru, Worms i Moguncyi; nareszcie Karol Łysy, resztę państwa, czyli właściwe jądro dzisiejszéj Francyi. Synowie Lotaryjusza I podzielili się znowu 855. Ludwik II otrzymał Włochy i godność cesarską, Lotaryjusz II pozyskał kraje nad Mozellą, jako królestwo Lotaryngii, a Karol resztę państwa, pod nazwą królestwa Prowancyi. Po śmierci tego ostatniego 863 dział jego przeszedł na braci. Gdy atoli w 869 umarł Lotaryjusz II, stryjowie Karol Łysy i Ludwik Niemiecki opanowali przemocą Lotaryngiję. Ludwik II † także bezpotomnie 875. Po śmierci Ludwika Niemieckiego 876 r. z 3 synów jego otrzymali: Karloman Bawaryję oraz 877 (po śmierci Karola Łysego) Włochy z godnością cesarską; młodszy syn Ludwik Saksoniję (Karloman † 880, Ludwik † 882, obaj bezdzietnie); zaś Karol Gruby dostał Szwabiję, następnie odziedziczył Włochy i tytuł cesarski z resztą Niemiec a 882 obrany został królem francuskim, ale już 887 pozbawiony był przez sejm we Triburze wszystkich swych krajów i † 888. W Niemczech i we Włoszech nastąpił po nim Arnulf, naturalny syn jego brata Karlomana, a po nim 899 Ludwik III Dziecię, na którym wygasła 911 linija Karlowingów niemieckich. Córka Arnulfa Glismunda była protoplastką cesarzów frankońskich; jego syn naturalny Zwentibold dostał Lotaryngiję, lecz † 900 bezdzietnie. We Francyi dynastyja Karola W. istniała jeszcze w osobach słabych książąt niecałe stulecie. Po Karolu Łysym nastąpił syn jego Ludwik II, którego dziedzicami zostali w r. 879 synowie z piérwszego małżeństwa: Ludwik III († 882) i Karloman I († 884). Ich brat przyrodni, Karol III Prostak, piérwotnie był pominięty, później atoli częściowo uznany; dopiéro syn jego Ludwik IV Zamorski zasiadał na tronie w latach 936—954. Następca jego najstarszy syn, Lotaryjusz I, † 986; na synie jego Ludwiku V wygaśli r. 987 Karlowingowie francuscy. Drugi syn Ludwika IV, Karol, był księciem Niższéj Lotaryngii; zwyciężony przez Hugona Kapeta, † 994 r. w więzieniu. Przez ożenek prawnuczki jego z królem Filipem Augustem krew K. przeszła w dynastyję Kapetyngów (ob.).—Porów. Warnkönigа i Gérarda „*Histoire des Carolingiens*“ (2 t., Paryż 1862); Ronnella „*Die Anfänge des Karolingischen Hauses*“ (Berlin 1866).

Karlowitz, Karlowce (*Karljowac Dolny*), osada w serbsko-banackiem Pograniczu wojskowém, na prawym brzegu Dunaju, stolica arcybiskupa i metropolity kościoła wschodniego, liczy około 5,000 m. Piękna katedra; seminaryjum gr.-katolickie, wyższe gimnazyjum i inne zakłady naukowe. Okoliczne wzgórza rodzą wyborne wino; znaczny po-

łów ryb, któremi prowadzą handel z Wojewodziną i Turcyją. Pod względem historycznym, miasto to pamiętne pokojem, zawartym 26 Stycz. 1699 pomiędzy Austryją, Rossyją, Polską i Wenecyją z jednéj, a Turcyją z drugiéj strony, na mocy którego między innemi Ukraina i Podole zostały zwrócone Polsce. W 1848 K. był punktem środkowym ruchu serbskiego przeciwko Madziarom, którzy w skutek tego wysłali swe wojska i zbombardowali je, niemogąc jednak zdobyć. Na miejscu gdzie traktat został podpisany, wznosi się obecnie kościół, zwany Mariafried.

Karlsbad (Karolowe Wary), m. w czeskim powiecie chebskim (Eger), przy ujściu rzeki Ciepłéj (Tepl) do Ogry (Eger), w wąskiéj, wysokiemi górami otoczonéj dolinie rz. Ciepłéj, jedno z najsławniejszych mineralno-leczniczych miejsc Europy; około 6,500 m. Podług podania odkryte przypadkowo na polowaniu 1347 czy 1358 przez Karola IV, z pewnością jednak dawno już przedtém znane ze swoich leczniczych własności i obdarowane 1370 przez Karola znacznemi nadaniami.—K. posiada wody lecznicze, które pomiędzy wszystkiemi podobnemi zdrojowiskami niewątpliwie piérwsze miejsce zajmują. Sąto wody ciepłe (od 19° do 59° R), bogate w kwas węglany i sole mineralne, mianowicie siarczany, węglany, fosforany i chlorki potasu, sodu, magnezu, wapnia, glinu, żelaza; prócz małéj ilości fluss-patu, krzemionki, bromków i t. d. Najobficiéj napotykają się siarczan i węglan sodu i sól kuchenna; w ważniejszych źródłach napotyka się części stałych 40—41. W ogóle źródła te (Sprudel, Mühlbrunn, Theresienbruner, Schlossbrunn i inne) różnią się więcej temperaturą, niż składem chemicznym. Ponieważ po ostygnięciu źródła gorące tracą kwas węglany, utrzymujący stałe część składowe w rozpuszczeniu, stąd części te (wapno, krzemionka i żelazo) osadzają się, na tém polega własność tych wód pokrywania kamienną powłoką ciał w nie zanurzonych. Wody karlsbadzkie są lekko słone i w smaku mało nieprzyjemne. Najważniejszém działaniem tych wód jest działanie rozwalniające, zależne od soli w wodzie zawartych; wszakże wody gorące, łatwiéj rezorbujące się w żołądku, często sprowadzają obstrukcyję; ilość żółci i innych wydzielin się powiększa, mocz zmieniony świadczy o przyspieszonym biegu ogólnéj odmiany materyi; często wody te powodują zmęczenie, senność. Wody karlsbadzkie używają się w przewlekłych katarach i wrzodach żołądka i kiszek, w przewlekłych obrzmieniach wątroby i śledziony, w hemoroidach, w otyłości brzusznéj, w katarach pęcherza i kamieniach moczonych i t. d. Wody karlsbadzkie używają się przeważnie do picia, wszakże urządzają się z nich kąpiele i natryski. Woda karlsbadzka i sól przez jéj odparowianie otrzymywana rozsyłane bywają w bardzo wielkich ilościach. Źródła te, znane od XIV w., dopiéro w XVI w. używać zaczęto do picia. W XVIII wieku rozpoczęto dopiéro ściślejsze naukowe poszukiwania nad wodami karlsbadzkiemi i dopiéro wtedy użycie ich na dobre rozszerzać się zaczęło. Literatura K. jest bardzo bogata. Por. Hlawaczeka „*Karlsbad*" (10 wyd., Praga i Karlsbad 1872).

Karlsbadzkie postanowienia, zowią się uchwały kongresu niemieckich ministrów, przyjęte w Karlsbadzie 20 Wrześ. 1819, które późniéj na sejmie otrzymały sankcyję i zostały wprowadzone w wykonanie. Dotyczyły one porządku wykonania postanowień sejmowych, czuwania nad uniwersytetami, cenzury pism peryjodycznych i innych, nie przechodzących 20 arkuszy druku, prawa zbiérania się sejmu celem tłumienia szkodliwych objawów prasy, ustanowienia centralnéj komisyi śledczéj w przedmiocie zamachów rewolucyjnych, wykładu art. 13 aktu związkowego w duchu utrzymania zasady monarchicznéj. Porów. Welcker'a „*Wichtige Urkunden für den Rechtszustand der deutschen Nation*" (Manheim 1844).

Karlsborg, twierdza w szwedzkim okręgu Mariestad, wzniesiona na szczycie skały Wanas, blisko zachodnich brzegów jeziora Wetter; zbudowaną została r. 1820 i uważaną jest za nader ważny punkt obronny w razie wojny z Rossyją.

Karlsbrunn, osada w Szląsku austryjackim, okręgu Freudenthal, u stóp góry Altvater, posiada 4 źródła mineralne żelazne,

Karlsburg, słow. *Białogród*, rum. *Belgrád*, madz. *Károly* lub *Gyula-Fejérvár*, m. i twierdza w siedmiogrodzkim komitacie Unterweissenburg, do 1860 r. miasto główne powiatu karlsburgskiego, nad rz Marosz; stolica biskupa rzymsko-katolickiego; 6,100 m.; seminaryjum, wyższe gimnazyjum, obserwatoryjum astronomiczne, mennica; katedra z pomnikami Hunyadów. Zbudowane na miejscu kolonii rzymskiéj Apulum, z ruin któréj dotychczas wydobywają liczne zabytki. Nazwę dzisiejszą otrzymało pod Karolem VI. 1241 zrabowane przez Tatarów, blisko 100 lat było w zupełném opustoszeniu; 1848—49 ucierpiało bardzo wiele; wytrzymało 5 miesięczne oblężenie od wojsk węgierskich, dowodzonych przez Bema.

Karlskrona, miasto warowne na południowym brzegu Szwecyi; stolica obwodu (län) Karlskrona albo Blekinge-län; liczy 16,000 m., posiada port, arsenały, warsztaty okrętów i doki. Jestto jedna ze stacyj wojennéj marynarki szwedzkiéj.

Karlsruhe, stolica wielkiego księstwa badeńskiego, w Średnim obwodzie Renu, o półtory mili od téj rzeki, nad Hartwaldem i badeńską koleją żelazną. Jest zbudowane w kształcie wachlarza. Ma przeszło 32,000 m. Posiada kilka znakomitych gmachów (zamek, ratusz, kościół protestancki, oranżeryja, akademija, kościół katolicki, teatr, w r. 1847 na nowo przebudowany i t. d.), tudzież rozmaite pomniki. Oprócz licznych zbiorów w akademii sztuk pięknych, jest tutaj piękna biblijoteka (100,000 tom.) i gabinet historyi naturalnéj. Z wielu zakładów naukowych najważniejszą jest szkoła politechniczna, szkoła sztuk pięknych, weterynaryjna. Ważne są fabryki maszyn i innych wyrobów.

Karlstad, miasto główne szwedzkiego obwodu (län) t. n., przy ujściu rzeki Klara-Elf do jeziora Wener położone, jest rezydencyją władz obwodo-

wych i biskupa; liczy 5,200 m.; ma port i wspaniały kościół katedralny. Corocznie odbywa się tu w miesiącu Lipcu wielki jarmark, na który zjeżdżają się kupcy nawet z dalekich stron kraju. Gimnazyjum i obserwatoryjum.

Karlstadt, właściwie *Karljowac Górny*, obronne miasto chorwackie, w żupie zagrzebskiéj, nad rz. Kulpą, stolica biskupa gr.-katolickiego, około 6,000 m., prowadzących dość ożywiony handel. Dawniéj było fortecą.

Karlstadt (*Carlstadt*), podług niektórych *Rudolphi*, właściwie *Bodenstein* (Andrzéj Rudolf), ur. około 1483 r. w m. Karlstadzie (we Frankonii), † 1541 r. w Bazylei. Po ukończeniu studyjów teologicznych i prawa kanonicznego w Rzymie, został archidyjakonem kapituły i proboszczem w Orlamündzie 1510 r. a 1511 rektorem uniwersytetu w Witenberdze i urząd ten sprawował do r. 1522 pięć razy. Z powodu nieporozumień z kapitułą udał się powtórnie do Rzymu, gdzie oddawał się studyjom prawa cywilnego do r. 1516. Zwolennik teologii scholastycznéj, wiódł spory z M. Lutrem aż do roku 1517, w którym stanął po jego stronie. W r. 1521 przechylił się na stronę Anabaptystów. Domagał się skasowania wszelkich obrazów, widowisk i zabaw publicznych, oraz aby każdy pracował *w pocie czoła* i tym celem osiadł na roli. Podejrzany o udział w rokoszu włościan turyngskich, wydalony z Saksonii 1524 r. Zaprzeczając obecności Chrystusa w eucharystyi, wywołał spór teologów witenberskich ze szwajcarskimi. Przywiedziony do nędzy w swéj tułaczce po Niemczech, za wpływem M. Lutra i pod warunkiem wyrzeczenia się swych zasad, otrzymał przytułek w Segrehna pod Witenbergą. W r. 1528 wydawszy kilka pism i wszedłszy w stosunki z G. Schwenkfeldem (ob.) tak oburzył na siebie M. Lutra, że musiał się wydalić do Danii a następnie do Strasburga i Zürychu, gdzie po bitwie pod Kappelem został archidyjakonem a późniéj profesorem teologii w Bazylei. Pomiędzy wielu innemi wydał: *„De utraque specie coenae“* i *„De pontifice Romano.*

Karlszperka (Jerzy z), zwany Carolides, pisarz i poeta czeski, ur. w Pradze 1579, magister nauk filozoficznych uniwersytetu pragskiego, 1596 przez cesarza Rudolfa II uwieńczony i mianowany nadwornym poetą, sprawował kilka urzędów, między innemi i sędziego ziemskiego; † 1612 otruty podobno przez Niemców, na których napadał w swych pismach. Ważniejsze jego dzieła są: *„Jonas propheta Dei“* (Praga 1587); *„Satellitium animi Joannis Ludovici Vivis“* (1593); *„Sacrum senatui veteris urbis per Adamum de Nova domo renovato“* (1594); *„Liber epigrammatum“* (1595); *„Epigrammatum libri III“* (1601); *„Historia imperatorum rom. a Rudolpho I usque ad Rudolphum II, carmine descripta“* (wedle zdania Balbina najlepsze dzieło K.); *„Sylva carminum“* (1612); *„Sophonias propheta et secretarius Dei“* (1612); w poemacie tym nagania wady i nieprawości swego czasu i wieszczym duchem przepowiada upadek król. czeskiego. W języku czeskim wydał: *„Zachęta młodzieńczego wieku do poczciwych obyczajów, umiejętności i nauk“* (wiérsz. 1606); *„Pieśń Matyjasza, króla węgierskiego, łacińska i czeska“* (w rymach); *„Żałosna rozmowa duszy z ciałem“*; *„Modlitwa poranna i wieczorna“* i in.; przełożył nadto z Wilibalda Pirkheimera *„Pochwałę podagry“* (1597).

Karlactwo, ob. Kretynizm.

Karlatka (*Chamaerops*), rodzaj roślin z rodziny palm, obejmujący palmy niskie, o liściach sztywnych, gęsto ustawionych, kwiatach żółtych i jagodach kształtu oliwek. Z 10 gatunków *C. humilis* stanowi jedyny europejski gatunek palm, rośnie nad brzegami morza Śródziemnego. Liście używają się na miotły i kosze, młode pędy i pączki kwiatowe stanowią warzywo, owoce mają własności ściągające. Jako rośliny ozdobne, mogą przezimować przy 4—6° ciepła.

Karłowice, ob. Karlowitz.

Karłowice, po niem. *Karlsmarkt*, m. na Szlązku, w regencyi wrocławskiéj, powiecie brzegskim.

Karłowicz (Jan), spółczesny pisarz polski, ur. 1836 we wsi Subortowicze pod Mereczem, na Litwie; po ukończeniu gmin. wileńskiego, w r. 1852—57 uczęszczał na wydział hist.-filologiczny uniwersytetu moskiewskiego, następnie przez rok przebywał na uniwersytecie hejdelberskim; w r. 1860—62 poświęcał się muzyce w konserwatoryjum bruksel-skim; w 1862 oraz 1865 uczęszczał na uniwersytet berliński, gdzie 1866 otrzymał stopień doktora filozofii; obecnie mieszka na wsi w gub. wileńskiéj. Napisał *„De Boleslai primi bello kioviensi“* (Berl. 1866); *„Don Karlos“* (Warsz. 1865); *„Przewodnik dla zbierających rzeczy ludowe“* (Warsz. 1871); *„Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego“* (Poznań 1872), oraz kilka artykułów w pismach czasowych, z których najważniejszy *„O żydzie wiecznym tułaczu“* (w *Bibl. Warszawskiéj* 1873). Przełożył nadto z Richtera *„Zasady harmonii“* (2 wyd. Warsz. 1871).

Karmanija, w starożytności prowincyja azyjatycka, pomiędzy Persyją, Partyją, Gedrozyją i odnogą Perską, odpowiadając dzisiejszéj Karamanii, czyli Kermanowi.

Karmaniuk, słynny rozbójnik na Podolu, syn zamożnego włościanina ze wsi Hołowczyńce, w pow. lityńskim. Zebrawszy w okolicy bandę 1836, napadał po drodze na przejeżdżających, rabował wsie i dwory, łupiąc mianowicie domy złych panów i karczmy żydowskie. Zginął zastrzelony przez jakiegóś człowieka, który otrzymał za to wyznaczoną od rządu nagrodę.

Karmarsch (Karol), zasłużony technolog, ur. 1803 w Wiedniu. Był najprzód nauczycielem technologii w instytucie politechnicznym w Wiedniu, a w 1830 r. otrzymał zawezwanie do założenia i kierowania szkołą politechniczną w Hannowerze. Technologija w znacznéj części zawdzięcza mu naukowe uporządkowanie swego materyjału. Oprócz licznych rozpraw i artykułów do Prechtla *„Encyklopedyi technologicznéj“* i pism technicznych, napisał: *„Einleitung in die mechanischen Lehren der Technologie“* (2 t., Wiedeń 1825); *„Handbuch der mechanischen Technologie“* (3 wyd., 2 tomy, Hannower 1857—58 k

wspólnie z Fryd. Heerenem „*Technisches Wörterbuch*" (3 t., Praga 1854—56) i in.

Karmazyn (z sanskr.), nazwa koloru karmazynowego, czérwonego, a przenośnie szlachcica starożytnego rodu, dla tego, że karmazynowa barwa żupana służyła tylko wyższéj szlachcie.

Karmel, najwięcéj w stronę północno-zachodnią wysunięta odnoga gór Libanu, z przylądkiem t. n., na południu zatoki Acca, ma 7 mil długości i dochodzi 1,500 stóp wysokości. Tu na 1156 stóp nad poziom morza wzniesionéj płaszczyźnie pod kierunkiem Bertolda Kalabryjskiego, założone zostało zgromadzenie pustelników, od których pochodzą dzisiejsi karmelici (ob.).

Karmelici (*Ordo B. M. de monte Carmelo*), zgromadzenie zakonne, wyprowadzające swój początek od proroka Elijasza, przebywającego w życiu pustelniczém na górze Karmelu (ob.). Według wszelkiego prawdopodobieństwa założone 1156 przez krzyżaka Bertolda, hr. z Limoges, przy studni Elijasza na górze Karmelu, piérwotnie trzymało się zasad życia pustelniczego; pod drugim przełożonym Brokardem, otrzymało 1209 od patryjarchy jerozolimskiego Alberta regułę, zbliżonądo reguły św. Bazylego, którą 1224 potwierdził papież Honoryjusz III. Wyparci przez Saracenów, w latach 1238 — 44 K. wyszli z Palestyny do Europy, gdzie generał zakonu *Szymon Stock* złagodził regułę (1247) i zamienił zakon na zgromadzenie żebracze. Powstałe z tego powodu spory, rozdzieliły K. na *Obserwantów* (K. bosych), pozostałych przy ostrzejszéj regule, uważających za swą założycielkę św. Teresę, karmelitankę hiszpańską, *Konwentualnych* (K. trzewiczkowych), którzy przyjęli złagodzoną przez Eugenijusza IV 1431 i Pijusa II 1459 regułę i *Tercyjarzy*, trzymających się początkowo reguły obserwantów; potém zaś pod generałem Stratiusem, za papieża Urbana VIII, otrzymali własną regułę (1635), zmodyfikowaną przez Inocentego XI. Oprócz tego powstały i inne kongregacyje z własnemi regułami i generałami, zależnymi bezpośrednio od papieża. W następstwie K. obserwanci włoscy oddzielili się 1600 od hiszpańskich. Obecnie klasztory karmelitów znajdują się jeszcze w całéj niemal Europie a nadto i w Ameryce.—Do Polski sprowadzeni zostali K. najprzód do Gdańska (1186), następnie do Krakowa (1395) i Poznania (1406) i t. d.; w ogóle w ziemiach dawnéj Polski mieli K. 48 klasztorów. Por. Hoyciusza „*Postanowienia starożytnego zakonu karmelitańskiego* i t. d." (2 wyd. 1623); co zaś do K. polskich Chodynieckiego „*Wiadomość historyczna o fundacyjach klasztorów zakonu karmelitańskiego* i t. d." (Lwów 1846)

Karmelitanki, żeńskie zgromadzene zakonne, założone r. 1452 we Francyi, przez generała zakonu karmelitów Jana Soreth a potwiérdzone przez papieża Mikołaja V. Przy rozprzężeniu się z czasem ich reguły, s. Teressa, rodem z Cepedy, Hiszpanka, zaprowadziła w ich zgromadzeniu ważne reformy, i tym sposobem zasłużyła na imię prawdziwéj założycielki tego zgromadzenia. W ziemiach dawniéj Polski miały K. między innemi klasztor w Dubnie oraz w Krakowie (głośny swego czasu ze sprawy Barbary Ubryk).

Karmenta albo **Karmentis**, bogini rzymska, przepowiadająca przyszłość, któréj świątynia znajdowała się u stóp Kapitolijum, a ołtarze przy bramie karmentalskiéj. Służbę jéj wypełniały same tylko kobiéty a cześć oddawaną temu bóstwu wywodzą z Arkadyi.

Karmin, barwnik czérwony otrzymywany z koszenilli; składa się głównie z kwasu karminowego, obok którego zawiéra małe ilości istot azotowych. K. otrzymuje się przez wyciągnienie go z koszenilli wodą czystą lub alkaliczną i następne strącenie go słabym kwasem lub solą kwaśną, jak solą szczawikową, dwuszczawianem potażu, lub mieszaniną kremortartari z ałunem; dla ułatwienia wydzielania dodaje się często białka. Jakkolwiek postępowanie to jest proste, piękność wszakże K. zależy od wielu okoliczności, które nie są dotąd dostatecznie, lub przynajmniéj powszechnie znane. Temperatura i światło mają tu wywiérać wpływ, tak że najpiękniejszy K. ma się otrzymywać w czasie jasnych dni słonecznych. K. często jest podrabiany, ale fałszywy nigdy nie wyrównywa prawdziwemu w piękności; zresztą czysty K. rozpuszcza się w amonii, przymieszki zaś, mączka, glina, cynober, pozostają nierozpuszczone. Przyrządzanie K. miało być odkryte przez mnicha franciszkańskiego w Pizie, skład jego poznał Homberg w 1656.

Karminowy kwas, część składowa karminu, znajduje się też w czerwcu (ob.) i w niektórych kwiatach, jest to masa purpurowo-brunatna, bezkształtna, w wodzie i alkoholu łatwo rozpuszczalna; w 131° się rozkłada. Z zasadami tworzy sole purpurowe.

Karmoë, wyspa bardzo urodzajna, przy brzegach Norwegii, należąca do obwodu Stavanger; ma 4 mile długości, $^3/_4$ szerokości i składa się z trzech parafij, których ludność dochodzi 6,500.

Karnak (Carnac), wieś we Francyi w departamencie Morbihau, na wzgórzu w bliskości morza położona, słynie pamiątkami przeszłości celtyckiéj. Sąto obeliski granitowe, węższym końcem ku ziemi obrocone i sterczące w górę na wysokości 10—15 stóp. Obelisków takich, równolegle do brzegu morskiego w kilka rzędów ustawionych, jest kilka tysięcy; znaczenie ich nieodgadnione.

Karnak, wieś w wyższym Egipcie, leży w miejscu lub też obok miejsca gdzie stały Teby (ob.). Tu są olbrzymie zwaliska budowli tebańskich, a między innemi świątynia i pałac ogromnych rozmiarów, wsparte na wielkiéj masie ogromnych słupów, przyozdobione mnóstwem kolosów i posągów na pół rozwalonych; wszystko to wyrobione z marmuru, czérwonego, ciemnego granitu i kolorowego piaskowca, świadczy o oddalonéj przeszłości Egiptu. Do K. prowadzi z Luxora alea 6,000 stóp długa, przyozdobiona sfinksami, oddalonymi od siebie o 10 stóp.

Karnallit, sól podwójna, złożona z chlorku potasu i chlorku magnezu, powstaje przy odparowywaniu mieszaniny roztworów obu tych soli, jak to ma miejsce np. przy odparowywaniu wody morskiéj i

solanek. W tén téż sposób powstaje w przyrodzie, a zwłaszcza w ogromnéj ilości znajduje się w Stasfurcie, gdzie jest głównem źródłem otrzymywania soli potażowych.

Karnatyk, Karnata albo **Karnara** prowincyja w Dekanie, od przylądka Komorin, wzdłuż pobrzeża Koromandelskiego, aż do 15° płn. szr. ciągnąca się, obejmuje około 2,300 mil kw. i ma przeszło 10,000,000 m. Jestto prowincyja obficie nawodniona, stąd bardzo żyzna i posiada znaczną liczbę świątyń, pagod i budowli publicznych, przeznaczonych dla podróżnych i pielgrzymów. Stolicą prowincyi i rezydencyją gubernatora angielskiego jest m. Madras.

Karnatyt, minerał ze składu swojego podobny do albitu (ob.), z tą tylko różnicą, że miejsce sody, zastępuje w nim wapno. Znany jest tylko w bardzo drobych kryształach i zdaje się, że wchodzi do składu granitów i gnejsów, znajdowanych na brzegach Koromandelu.

Karnawał (z łac. *caro* i *vale*, t. j. mięso, bywaj zdrowe!), początkowo we Włoszech czas zabawie i wszelkiego rodzaju wesołościom poświęcony, od święta Trzech Króli aż do Środy popielcowéj. Poźniéj czas karnawałowy ograniczono we Włoszech na 3—8 dni ostatnich przed pomienioną Środą. Formy i zwyczaje karnawałowe, zachowywane aż do dzisiejszych czasów, pochodzą niewątpliwie od pogańskich uroczystości wiosennych i przypominają nawet w szczegółach jużto Lupercalia i Bachanalia połud. Europy, jużto święta Juul lub Juel narodów półn. W wiekach średnich głównemi cechami K. były uczty tłusto przyprawiane i pijatyki. Głównym dniom K. szczegółowe ponadawano nazwy. I tak były i są (u nas) Mięsopusty, tłusty Czwartek, smalcowa (zapustna) Niedziela, ostatni (błękitny, błazeński) Poniedziałek, ostatni Wtorek czyli Zapusty. Nazwy te różne bywają u różnych ludów. Przebiéranie się i maskowanie zapożyczono u pogan wraz z wielu innymi zwyczajami. Obecnie téż u większéj części narodów zasadza się K. na maskaradach, balach maskowych i tańcach. We Włoszech tylko K. jest zarazem i uroczystością ludową, w któréj wszystkie stany, zwykle pod gołém niebem, ochoczy biorą udział, z wielką paradą i wrzawą. Niegdyś słynne były K. weneckie, poźniéj rzymskie. Wielką swobodą odznacza się K. we Francyi, zwłaszcza w Paryżu. W Polsce zapusty suto były dawniéj obchodzone; maski, reduty, pochody, kuligi, przebiérania się panowały powszechnie; w nowszych czasach ogranicza się K. na maskaradach i balach.

Karne prawo, ob. Prawo karne.

Karne zakłady, sąto miejsca, gdzie skazani przestępcy karę odsiadują. Od więzień odróżniają się tém, że w więzieniu siedzą jeszcze i nie skazani, ale także i zostający pod śledztwem więźniowie, czego w zakładach karnych być nie może. Mają one podwojne zadanie, a mianowicie: zadosyć uczynić sprawiedliwości, przez to że więzień odcierpi w nich karę i poprawić więźnia. Zwyczajnie dzielą je na ciężkie, średnie i lekkie. Ciężkie są te, gdzie więźniowie odsiadują karę ciężkiego więzienia, jak np. pruskie Zuchthauzy; średnie gdzie więzień ma już pobyt daleko znośniejszy, jak np. domy robocze, osadzenie w twierdzy; lekkie zaś są te, gdzie skazani odsiadują krótkotrwałe areszta lub téż i kary dłuższego zamknięcia, ale łagodniejsze od poprzednich. Zakłady te są powszechnie jednakowo urządzone, z różnicą, iż w ciężkich zakładach więźniowie mają odzież, pokarm i pościel gorsze, a stopień wolności mniejszy, niż w innych. We wszystkich jednak zakładach więźniowie oprócz pracy fizycznéj, muszą się zajmować i nauką, która im jest udzielaną w zakresie elementarnym, a nawet i wyższym.

Karneades z Cyreny, filozof grecki, żyjący między 214—129 r. Przybył 155 r. ze stoikiem Dyjogenesem i perypatetykiem Krytolausem jako poseł do Rzymu z Aten, by uprosić uwolnienie z grzywien. Jestto założyciel tak zwanéj trzeciéj akademii platońskiéj, która jak druga, założona przez Arcesylasa (315—241), odznacza się sceptyką. Ci filozofowie posłowie (o nich pisał Wiskeman Hersfeld 1867), w skutek zabiegów Katona Starszego, który i w filozofii chciał by Rzym miał za normę swoję politykę i który chwalił śmierć Sokratesa, jako słuszną karę za jego zgubne dla państwa rozbiory, zostali wydaleni z Rzymu 150 r. Uważał on wszelką wiedzę za niemożliwą, a wyniki filozofii dogmat. za niepewne. Co do etyki uczeń jego *Klitomochus*, następca jego w kierownictwie szkołą od 129 i po 111 †, twierdził, że niewiedział na pewno jakiego był zdania K. Filozof ten chwalony jest z obfitéj i dobitnéj wymowy. Podobno (Lanktanc. *Instit.* V, 14), pewnego dnia dowodził w Rzymie jak dobrą rzeczą jest sprawiedliwość, drugiego zaś wykazywał jéj niezgodność z życiem praktyczném i zapewne Kato, za zdanie K., że Rzymianie chcąc być sprawiedliwymi, powinniby zwrócić swe zdobycze zwyciężonym i wrócić do szałasów, sprowadził wyrok senatu z 150 r. W nauce poznania największą jego zasługą jest *teoryja prawdopodobieństwa* (*emphasis*, *pithanotēs*), w któréj odróżnia trzy stopnie, t. j. wyobrażenie jest samo w sobie prawdopodobne, albo w stosunku do drugiego prawdopodobne i nie sprzeczne, albo prawdopodobne nie sprzeczne i wszechstronnie stwierdzone (*Sext. Emp. adv. Math.* VII 166). Pisał o K. Ranlez „*De Carneade*“ (Annal. Gand., 1824—1825).

Karnerska (*Guarnerska*), właściwie *Chorwacka zatoka*, stanowi część morza Adryjatyckiego, pomiędzy Istryją a Pomorzem Chorwackiém.

Karnija, po łac. *Carnia*, najgórzystsza okolica w dzisiejszéj Krainie, tak nazwana od narodu Karnów (*Carni*), niegdyś tutaj mieszkającego, pochodzenia celtyckiego. Badania historyczne przekonały jednak, że owi Karnowie rzymscy nie byli niczém inném, jak dzisiejszymi Kraińcami czyli Kranami i że nazwisko téj ziemi uległo zmianie, skutkiem dowolnego przez Rzymian przekładania głosek *r* i *a*.

Karniol, odmiany chalcedonu (ob.) krwistoczérwonego, czérwonawo-brunatnego, czérwonawo-białego i białego koloru. Najpiękniejsze okazy pocho-

dzą ze Wschodu i tu są najwięcéj cenione. K. Używa się na pieczęcie, pierścienie i t. p.

Karnkowscy, h. Junosza, starodawny ród szlachecki, którego gniazdem ojczystém wieś Karnkowo w dawnéj ziemi Dobrzyńskiéj. Znakomitszymi jego przedstawicielami są:—**Karnkowski** (Jan), biskup przemyski a od 1531 do 1538 kujawski, ur. 1462, † 1538 we Włocławku.—**Karnkowski** (Stanisław), synowiec poprzedniego, prymas arcybiskup gnieźnieński, ur. 1525, † 1603 w Łowiczu. Nauki wyższe kończył we Włoszech, za powrotem do kraju jako człowiek zdolny, mimo że pochodził z rodziców ubogich, znalazł drogę otwartą do najwyższych dostojeństw duchownych. Kanonik gnieźnieński 1559, został 1565 sekretarzem w. kor., następnie referendarzem w. kor. a 1567 biskupem kujawskim. K. wielką rozwijał działalność jako biskup i jako polityk. Gorliwy katolik, był filarem kościoła w epoce najżywszego prądu reformatorskiego. Z całą usilnością pracował nad tém, by ocalić katolicyzm, zalewany potokami nowych wyobrażeń. W dyjeczyi swéj prześladował dysydentów, podnosił karność duchowieństwa, używając ku temu środków najenergiczniejszych, usuwał nadużycia księży, a dla utwierdzenia ludu w wierze kazał wydać katechizm polski. Wspiérał też biédnych i młodzież szkolną. Gorliwość o wiarę katolicką i nieprzyjaźń ku różnowiercom zjednały mu przydomek *młota kacerzów*. W Kaliszu założył kolegijum i szkoły jezuitów. Niezmiernie też był czynnym i w zawodzie politycznym. W 1569 był jednym z komisarzów, którzy uspakajali wzburzonych Gdańszczan; umową, znaną pod nazwą *konstytucyi Karnkowskiego*, przyczynił się biskup do załatwienia zajść wszelkich. W bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta występuje K. jako główny motor partyi katolickiéj. Bronił silnie prerogatyw prymasa, jako przodownika w elekcyi, przeciw marszałkowi Firlejowi, głowie różnowierców; należał do komisyi, która ułożyła i ogłosiła (28 Stycz. 1573) tak zwaną konfederacyję generalną warszawską, przeciw któréj jednak w końcu się oświadczył; popiérał gorliwie Henryka Walezego, swym wpływem przyczynił się niemało do jego wyboru i zostawał ciągle przy jego boku. Po ucieczce Henryka najdłużéj bronił praw jego, ale znienawidzony za to przez szlachtę, trzymał się czas jakiś na boku. Do następnéj elekcyi miesza się znowu czynnie jako przeciwnik partyi austryjackiéj a stronnik Stefana Batorego. W tym charakterze działał na jędrzejowskim zjeździe (ob.), złożonym z samych niemal dysydentów (Stycz. 1676) i przyłożywszy się znakomicie do zwycięstwa Batorego, koronował go 1 Maja 1576, pozyskał jego względy i po śmierci Uchańskiego został 1576 arcybisk. gnieźnieńskim. Jako *interrex* po śmierci Batorego trzymał początkowo z Zamojskim i stronnictwem szwedzkiém przeciw Rakuszanom, późniéj przeszedł do tych ostatnich a w końcu zagrożony przez nich porwaniem, połączył się znowu z Zamojskim i ogłosił królem Zygmunta III. Zniedołężniały już ale ze swéj władzy i znaczenia dumny starzec, zawistny potędze i wpływom kanclerza Zamojskiego, podczas wycieczki króla do Rewla, zwołał 1590 bezprawnie przeciw niemu zjazd wielkopolski do Koła, gdzie ograniczono władzę hetmańską i rozbiérano zasadnicze kwestyje rządu Rzeczypospolitéj; K. ściągnął za to powszechną na siebie niechęć. Na sejmie inkwizycyjnym 1592 występował też przeciw królowi, godząc tym sposobem na osłabienie władzy królewskiéj, któréj dawniéj bronił śmiało przeciw szlachcie. K. posiadał obszerną naukę, celował wielką biegłością w sprawach publicznych i wymową. W kazaniach okazuje się jednak raczéj teologiem niżeli rzeczywistym krasomówcą. Z pism jego wymieniamy: „*De jure provinciali terrarum majorum et civitatum Prussiae*“ (Krak. 1574); „*Epistolae illustrium virorum in tres libros* etc.“ (Krak. 1578), listy te (przedrukowane w historyi Długosza, ed. lipskiéj 1712), obejmują wiele ciekawych szczegółów do historyi z lat 1569—77; „*O miłościwém lecie*“ (Wilno 1576); „*Kazanie o dwojakim kościele chrześcijańskim*“ (Kraków 1596); „*Messyjasz*“, 2 kazania (Pozn. 1597 i 1847); „*Eucharistia*“, 40 kazań (Krak. 1602). Opis elekcyi 1573 mieści się w Rykaczewskiego „*Relacyje nuncyjuszów apostolskich*“ (t. I, str. 225—235).

Karo (Józef), syn Efraima, z miasta Sefat w Palestynie, ur. około 1488, † 1575. Podczas pobytu w Adryjanopolu, zaczął pisać sławne dzieło swoje „*Bet Josef*“ (dom Józefa), wydane w Sabionetta r. 1553 i 59. Inne jego prace są: „*Szulchon Aruch*“ systematyczny kudeks judaizmu (Stół nakryty; Wenecyja 1567 i 75) i t. d. Jedném z najbardziéj przez żydów cenionych dzieł jego jest także „*Kesef Miszneh*“ (Wenecyja 1574 i 76), komentarz do dzieła Majmonidesa „*Jad ha Chazakah*“. Uważany przez swoich współwyznawców za jednego z luminarzy i koryfeuszów nauk rabinicznych.

Karol, zwany *Martell* (młot), syn Pepina z Herystalu, ur. około 690. Po śmierci ojca 714 więziony był czas jakiś przez swą macochę Plektrudę w Kolonii; wydobywszy się z więzienia, obrany został księciem przez Franków austrazyjskich, podbił Neustryję i jako majordomus rządził całą Francyją w imieniu słabych i nieudolnych Merowingów (Klotara IV i Teodoryka IV). Wezwany na pomoc przez Eudesa, ks. Akwitanii, przeciw Arabom, odniósł nad nimi walne zwycięstwo między Tours i Poitier 732, zmusił do ucieczki i ocalił chrześcijaństwo od groźnych niebezpieczeństw. Ujarzmiwszy 734 Fryzów, wyprawił się raz jeszcze na Arabów, wyparł ich z Burgundyi 738 i zyskał dla Francyi Langwedocyję. Podczas układów z papieżem Grzegorzem III, który prosił go o pomoc przeciw Luitprandowi, kr. Longobardów, i ofiarowywał mu patrycyjat rzymski, † K. 741 w Quiercy nad rz. Oise, oddawszy zarząd państwa synom swym: Karlomanowi i Pepinowi Małemu; od śmierci Teodoryka IV 737 nie obsadzał tronu.

Karol *Wielki* (u Francuzów *Charlemagne*), król Franków 768, cesarz rzymski 800—814, syn Pepina Małego a wnuk Karola Martela, ur. 742 prawdopodobnie w Akwizgranie. Po zgonie ojca objął wraz z bratem Karlomanem (ob.) rządy państwa 768 r.

i stłumił powstanie w Akwitanii 769. Ze śmiercią Karlomana 771 został K. jedynowładcą państwa frankońskiego a 772 zwołał zjazd do Worms, gdzie uchwalono wojnę przeciw niepodległym Sasom (ob.). W wojnie téj, długiéj (772—804) i krwawéj, postawił sobie K. cel *polityczno-religijny*, t. j. przez podbój Sasów, zjednoczenie wszystkich plemion germańskich w *jedno państwo* i narzucenia im *jednéj religii*, chrześcijańskiéj. Walki ponawiały się niejednokrotnie. Sasi pod wodzą swych bohaterów Wittekinda i Albiona rozpaczny stawiali opór, ale w końcu przyjęli chrześcijaństwo. Ujarzmiwszy Sasów zwalczał też K. Słowian Połabskich a podobno i nadodrzańskich (Wilców). Równocześnie prawie z rozpoczęciem wojny przeciw Sasom, wezwany przez papieża Hadryjana przeciw Dezyderyjuszowi (ob.), kr. Longobardów (ob.), przeszedł 773 Alpy, zdobył Pawiję, zniszczył samodzielność państwa longobardzkiego, uwięził Dezyderyjusza i ogłosił się królem Longobardów, czyli królem Włoch. Podczas trzeciéj wyprawy przeciw Sasom przybyli na zjazd do Paderborn 777 książęta arabscy z prośbą o pomoc przeciw Abd-ur-Rhâmanowi, kalifowi Korduby. K. wyruszył 778 do Hiszpanii i wschodnią część tego kraju między Pirenejami i Ebro pod nazwą *Hiszpańskiéj marchii* (ob.) wcielił do Francyi. Rozszerzając swe podboje ku wschodowi, zniszczył K. niepodległość Bawaryi 788; księcia jéj Tassilona zamknął w klasztorze a kraj oddał w zarząd hrabiom. Ponieważ Tassilona wspiérali Awarowie (ob.) postanowił K. i ich także ujarzmić. Wojny 791—796 ukończyły się całkowitém niemal wytępieniem tego ludu, który przez 2 wieki był plagą Zachodu i Wschodu. Marchija Wschodnia (ob. *Austryja*, historyja) zabezpieczała odtąd wschod. granicę państwa. Na półn. walczył też K. z Duńczykami, wspiérając swych sprzymierzeńców Obotrytów (809); mocą pokoju zawartego z Duńczykami 811 r. półn. granicę stanowił wał ziemny (Danawirk) i kanał między Eiderą i Schleią. Brzemienną ważnemi następstwy była wyprawa K. do Włoch 800 r. Wezwany na pomoc przez papieża Leona III przeciw zbuntowanym Rzymianom, przybył K. z pomocą i w dzień Bożego Narodz. 800 r. otrzymał w kościele ś. Piotra koronę z rąk papieża, który okrzyknął go w obec radosnych mas ludu Karolem Augustem, cesarzem Rzymian. Tym sposobem *wskrzeszone zostało cesarstwo rzymsko-zachodnie*. Akt ten nie zwiększył potęgi K., ale ją uświetnił i dał jéj wielkie znaczenie w opinii ludów, wśród których żyły tradycyje dawnego cesarstwa rzymskiego. Przez ożenek z Ireną, cesarzową byzantyńską, zamierzał K. zjednoczyć cesarstwo wschod.-rzymskie z nowopowstałém zachod.-rzymskiém, ale plan ten nie przyszedł do skutku z powodu upadku Ireny. K., wódz wielki i szczęśliwy, rozszerzył niezmiernie granice państwa frankońskiego, stworzył zeń monarchiję uniwersalną i jako cesarz rzymski uchodził za najwyższego w katolickiém chrześcijaństwie władcę, którego obowiązkiem i powołaniem miało być bronienie chrześcijaństwa a mianowicie kościoła przeciw wszystkim jego nieprzyjaciołom. Papiestwo (najwyższa władza kościelna) i cesarstwo (najwyższa władza świecka) miały iść ręka w rękę. Ważniejszemi od podbojów K. są jego starania o uporządkowanie wszystkich stosunków i szerzenie oświaty w ogromném swém państwie, którego potęgę militarną zabezpieczył przez zaprowadzenie pospolitego ruszenia a granice przez utworzenie marchij wojskowych. W *administracyi* i *sądownictwie* uszczuplił autonomiję gmin i uczynił je bardziéj zależnemi od władzy centralnéj. Prowincyjami zarządzali mianowani przez cesarza *hrabiowie* (ob. *Hrabia*), z władzą cywilną i wojskową; dla kontrolowania ich, jako też innych urzędników, ustanowieni byli *gońcy królewscy* (missi reges), którzy objeżdżali prowincyje i strzegli praw korony. Król jest jedynym sędzią dla możnowładców i najwyższym dla wszystkich poddanych; nad wojskiem ma naczelną władzę; w czasie pokoju sam dowodzi, lub mianuje swego zastępcę. Dla obradowania nad ważnemi sprawami państwa zgromadzał się corocznie (zwykle na wiosnę) *sejm*, złożony z biskupów, opatów, hrabiów, urzędników dworskich i t. d.; bez przyzwolenia sejmu nie można było ani wojny wypowiadać ani przeprowadzać zasadniczych zmian w prawodawstwie. Jesienią zwoływał cesarz drugie zgromadzenie, którego członków sam wybiérał z urzędników dworskich i znakomitszych możnowładców, celem załatwiania spraw naglących lub też czynienia przygotowań do następnego sejmu. Duchowieństwo otaczał K. wielką pieczołowitością, ale pretensyje biskupów zawsze hamował i nie dał sobie władzy uszczuplić. Handel, przemysł i rolnictwo wspiérał dzielnie, osuszał bagna, trzebił lasy, zakładał klasztory, wznosił wspaniałe gmachy. Nauki krzewił chętnie i sam poświęcał się im z zamiłowaniem; napisał piérwszą gramatykę niemiecką, kazał zbiérać pieśni bohaterskie, otaczał się ludźmi uczonymi (Alcuin, Paweł Dyjakon), zakładał szkoły przy katedrach i klasztorach a na własnym dworze urządził rodzaj akademii. W życiu domowém i familijném odznaczał się prostotą, umiarkowaniem, dobroczynnością. Mądrością i cnotami przewyższał wszystkich spółczesnych. Do kobiét miał słabość nie małą. K. zarówno jest *Wielkim* jako wojownik i mąż stanu. Stworzenie tak olbrzymiéj monarchii z żywiołów nieprzyjaznych i utrzymanie jéj w jedności może być tylko dziełem genijuszu. Organizacyja téj monarchii ma znaczenie uniwersalno-historyczne, bo stała się wzorem i podwaliną dla wszystkich średniowiecznych organizacyj państwowych, to samo można powiedzieć o dworze cesarskim, który stał się wzorem dla wszystkich późniejszych dworów monarszych. Z 3 jego synów najzdolniejsi pomarli za życia ojca: Pepin 810 a Karol 811; trzeciego: Ludwika Pobożnego (ob.) koronował K. 813 na sejmie w Akwizgranie i wkrótce potém † 814 r.; pochowany tamże. Papież Paschalis III zaliczył go w poczet świętych. Życie K. opisał Eginhard (ob.). Porów. Dippolda „*Leben Kaiser Karls des Grossen*“ (Tübing. 1810); Gaillarda „*Histoire de Charlemagne*“ (4 t., 2 ed. Paryż 1819); Lorenza „*Karl's des Grossen Privat- und Hofleben*“ w Raumera „*Histor. Taschen-*

buch“ (1832); Abel „*Jahrbücher des fränk. Reichs unter Karl dem Grossen*“ (t. 1, Berl. 1866).

Karol, imię siedmiu cesarzów niemieckich, z których dwaj piérwsi byli zarazem i władcami Francyi.—**Karol I** *Wielki*, ob. Karol Wielki.—**Karol II** *Łysy*, ob. Karolowingowie i Karol II między królami francuskimi tego imienia.—**Karol III** *Gruby*, 880—88, trzeci syn Ludwika Niemieckiego, zaliczany jest też niekiedy i do królów francuskich, ur. około 832; przy podziale państwa swego ojca w r. 876 otrzymał tylko Niemcy południowo-zachodnie czyli Szwabiję, lecz w r. 880, po zgonie brata Karlomana, odziedziczył Bawaryję, Włochy i godność cesarską, śmierć zaś brata Ludwika II 882 przyniosła mu resztę Niemiec; w 884 obrany też został królem Franków. Takim sposobem zjednoczył on jeszcze raz państwo Karolingów, lecz słaby na duchu i ciele, był w r. 887 na ogólnym sejmie w Tryburze pozbawiony godności cesarskiéj i † 888; skutkiem tego państwo znowu się rozpadło na części. Następcą jego w Niemczech był Arnulf czyli Arnoul (ob.).—**Karol IV**, cesarz niemiecki, 1346—78, z domu Luksemburgskiego, syn Jana, kr. czeskiego, ur. 1316 w Pradze. Jako margrabia morawski żywił nienawiść domu luksemburgskiego przeciw cesarzowi Ludwikowi IV (ob.) Bawarczykowi, walczył z nim jawnie i podczas sporów jego z papieżem Klemensem IV za staraniem ostatniego obrany został w Rense 11 Lip. 1346 przez 5 elektorów cesarzem. Tron jego z początku bardzo jednak był chwiejny. Po zgonie bowiem Ludwika (1347) znalazł K. groźnego rywala w Güntherze, hr. na Schwarzburgu; gdy wszelako i ten wkrótce zmarł, potrafił K. zjednać sobie resztę nieprzyjaciół i, obrany w końcu jednogłośnie cesarzem, koronował się w Awizgranie. W 1354 wyprawił się do Włoch raczéj dla podniesienia swéj powagi, niżeli dla przywrócenia panowania Niemiec na półwyspie; w Medyjolanie koronował się jako król włoski a w Rzymie 1355 jako cesarz i wrócił do Niemiec wyszydzony przez Gwelfów, przeklinany przez Gibellinów. W 1356 ogłosił zasadnicze prawa, dotyczące elekcyi cesarza, w tak zwanéj *Bulli złotéj* (ob.). Dla kościoła uległy zawsze sługa, potwierdził 1359 wszystkie swobody duchowieństwa i uczynił je niezależném od władzy świeckiéj. Na wezwanie papieża wyprawił się powtórnie do Włoch 1368 przeciw Viscontim. Nie zdziaławszy jednak nie stanowczego, wrócił zbogacony ogromnemi sumami, które wszędy pod różnymi wyciskał pozorami. O Niemcy troszczył się mało. Rządy jego były tu słabe, niedołężne i zakłócane, równie jak we Włoszech, wewnętrznemi walkami. Z wielką za to gorliwością pracował nad dobrem Czech i powiększeniem potęgi własnego domu. W 1368 przyłączył do Czech Szlązk i Dolne Łużyce a 1373 Marchiję brandeburgską. Zrobił też dla tego kraju wiele dobrego we względzie oświaty i dobrobytu materyjalnego. Podniósł górnictwo i uprawę roli, uczynił spławną rzekę Motławę (Moldau), wybudował Nowe miasto (Neustadt), Hradczyn, słynny most w Pradze i założył tamże 1348 uniwersytet. Z panującym u nas spółcześnie Kazimierzem W. zostawał, początkowo jako margrabia morawski, w stosunkach nieprzyjaznych; niejednokrotnie mieszał się w sprawy z Krzyżakami i działał przeciw Polsce. Po wstąpieniu jednak na tron cesarski zawarł z Kazimierzem W. traktat wiecznéj przyjaźni w Namysłowie 22 Listop. 1348. Kongres krakowski 1363, odprawiony z przyczyny zaślubin Elżbiety, wnuczki Kazimierzowéj, z cesarzem utrzymał i nadal dobre stosunki. K. † 1378 w Pradze. Nie był to monarcha wielki ale roztropny, przebiegły, chytry, zdradliwy; zawieraniem dwuznacznych traktatów, kłamliwemi przyrzeczeniami, małżeństwy wreszcie zdziałał więcéj niż orężem. Z synów jego Wacław otrzymał Czechy, Szlązk i koronę cesarską, Zygmunt Brandeburg a Jan Łużycę. Porów. Pelzla „*Geschichte Kaiser Karl's IV*“ (2 t., Praga 1780—82); Dönniges „*Geschichte des deutschen Kaiserthums im XIV Jahrh.*“ (Berl. 1841).—**Karol V**, cesarz niemiecki, 1519—58 (pod imieniem *Karola* I król hiszpański od 1516), najstarszy syn Filipa, arcyks. austryjackiego i Joanny, córki Ferdynanda i Izabeli hiszpańskich, ur. 1500 w Gandawie; wychowywał się w Niderlandach. Mocą stosunków familijnych posiadał K. prawa sukcesyjne do najpiękniejszych w Europie krajów. Po śmierci Ferdynanda 1516 wziął koronę hiszpańską a po zgonie dziadka Maksymilijana został wybrany mimo współzawodnictwa z Frańciszkiem I, kr. franc., cesarzem niemieckim. Uspokoiwszy wzburzoną Hiszpaniję, nad którą wyżéj stawiał Niderlandy, koronował się w Akwizgranie 22 Paźdz. 1520 i otrzymał od papieża tytuł cesarza rzymskiego. Zaniechawszy odtąd dawnéj lekkomyślności i rozpusty, okazywał we wszystkich działaniach powagę i roztropność. W Niemczech rozpoczynają się właśnie czasy burzliwe, spowodowane reformą Lutra. Z sejmu wormackiego (1521), na którym miano zażegnać spory religijne, udał się K. 1522 do Hiszpanii, gdzie miasta kastylskie dla utrzymania swych praw wobec korony zawarły tak zwaną ligę świętą i porwały za oręż, ale upadły pod przemocą. Równocześnie rozpoczęły się boje z Francyją. Frańciszek I, nieszczęśliwy współzawodnik K. do korony cesarskiej, żywił przeciw niemu wielką nienawiść. Gdy więc K. zaczął dochodzić praw Habsburgów do Burgundyi, przyszło do długoletniéj wojny (1521—44), która powtarzała się cztérokrotnie, toczyła się w Hiszpanii, Francyi, Niderlandach i Włoszech, a zakończyła się 1544 pokojem w Crespy, mocą którego Francyja zrzekła się pretensyj do Włoch a cesarz do Burgundyi. (Bliższe szczegóły znajdzie czytelnik w artykule *Frańciszek I*). Wojna ta, w któréj brali udział: papież, książęta włoscy, Wenecyja, Anglija i Turcyja, ugruntowała w następstwie długie współzawodnictwo między Habsburgami i Francyją. W Niemczech Ferdynand, brat cesarski, mianowany regentem, czuwał nad utrzymaniem pokoju. Jakoż krwawo stłumiano *chłopską wojnę* (ob.) i zyskano pomoc związku szwabskiego przeciw Turkom, którzy podczas zwycięstw cesarza nad Frańciszkiem, pustoszyli pod Solimanem II Węgry i oblegli nawet 1529 Wiedeń. K. przybył

1530 na sejm do Augsburga, starał się pojednać stronnictwa religijne i zgromadzić siły na Turków. Gdy jednak nie chciał uznać wyznania protestanckiego, wszystkie jego usiłowania były bezowocne. Protestanci zawarli nawet z sobą dla odparcia gróźb cesarskich związek Szmalkaldzki 1531, ale gdy pokojem norymbergskim 1532 zapewniono im w rzeczach religiii *statu quo*, udzielili K. pomoc przeciw Turkom i odparli ich do Węgier. Cesarz rozpuścił wojsko niemieckie i udał się do Hiszpanii, skąd przedsięwziął 1535 wyprawę przeciw Khair-ed-din-Barbarossie, rozbójnikowi morskiemu w Tunisie, zdobył siedzibę jego Tunis, oddał go prawowitemu władcy Mulei-Hassanowi jako lenność korony hiszpańskiéj i uwolnił 22,000 niewolników chrześcijańskich. Doznając wszędzie powodzenia, zniszczył K. 1539 starodawną konstytucyję Kortezów w Hiszpanii a 1540 uśmierzył powstanie niderlandzkie. Jednak wyprawa do Algieru 1541 nie udała mu się wcale. Zaspokojony od strony Francyi, zwrócił K. całą uwagę na Niemcy. W bitwie pod Mühlbergiem 25 Kwiet. 1547 zniszczył związek Szmalkaldzki, uwięził jego przywódcę Jana Fryderyka (ob.), elektora saskiego, odebrał mu godność elektorską wraz z ziemiami, oddał je ks. Maurycemu (ob.), ogłosił augsburgskie interim (ob.) i postępował tak, jakby chciał zamienić Niemcy w monarchiję dziedziczną. Tymczasem wszakże ks. Maurycy, dotychczasowy sprzymierzeniec cesarza, korzystając z powszechnego niezadowolnienia, sprzymierzył się z Henrykiem II, kr. franc., wystąpił przeciw K. 1552, zmusił go do ucieczki z Innsbrucku i wymógł traktat passawski (2 Sierp. 1552), który zapewnił protestantom zupełną wolność religijną, potwierdzoną przez sejm augsburgski 1555. W wojnie z Henrykiem II żadnego téż nie miał K. powodzenia. Zrozpaczywszy o szczęściu i chorobą skołatany, zapragnął spokojności. Jakoż 1555 oddał synowi Filipowi rządy Niderlandów, 1556 Hiszpaniję i Neapol, starał się o pojednanie Hiszpanii z Francyją, i wreszcie zamknął się w klasztorze ś. Justa w Estremadurze, gdzie poświęcając czas ćwiczeniom pobożnym i pracom ręcznym, nie przestał brać udziału w sprawach politycznych; † 1558 tamże. Zimny i konsekwentny w przeprowadzaniu swych planów, chciwy sławy i panowania, nie przebierał K. w środkach a troszczył się głównie o podniesienie potęgi swego domu. W rozległém państwie jego, jak mówił, słońce nie zachodziło. Z małżonki swéj, Izabeli Portugalskiéj, miał synów: Filipa II (ob.), Ferdynanda († 1545) i dwie córki: Maryję, żonę Maksymilijana II i Joannę, żonę Jana Portugalskiego. Naturalne dzieci jego były: Juan d'Austria i Maryja, późniejsza wielkorządczyni Niderlandów. W godności cesarskiéj nastąpił po nim jego brat Ferdynand I.—Porów. Robertsona „*History of the reign of the emperor Charles V*“ (3 t., Lond. 1769); Lanza „*Correspondenz des Kaisers Karl V*“ (3 t., Lipsk 1844—46); Gacharda „*Correspondence de Charles Quint*“ (Bruksel. 1859); Guntrama „*Kaiser Karl V*“ (Wied. 1865); życie klasztorne K. opisywali Stirling, Gachard „*Retraite et mort de Charles V au monastère de Yuste*“ (2 t., Bruksel. 1854—55), Mignet (Paryż 1854) i Pichot (Paryż 1854).—**Karol VI**, 1711—40, ostatni z linii męskiéj Habsburgów, drugi syn cesarza Leopolda I, ur. 1685 r. Wedle życzenia ojca miał otrzymać koronę hiszpańską, ale wpływ francuski przemógł i po śmierci Karola II (1700), ostatniego z Habsburgów hiszpańskich, dostała się Hiszpanija Filipowi Anjou, wnukowi Ludwika XIV. Wynikła więc z tego powodu *hiszpańska wojna sukcesyjna* (ob.), podczas któréj K. obwołany został królem hiszpańskim pod imieniem Karola III 1703 w Wiedniu a 1706 w Madrycie; nie mógł podołać Francuzom w Hiszpanii, zwłaszcza gdy po śmierci cesarza Józefa I (ob.), opuścili go sprzymierzeńcy z obawy nadwyrężenia równowagi europejskiéj, gdyby K. do posiadłości niemieckich przyłączył jeszcze i Hiszpaniję. Ukoronowany na cesarza 1711 r., toczył daléj wojnę, ale 1714 musiał zawrzeć z Francyją pokój w Rastadzie, mocą którego z dziedzictwa hiszpańskiego otrzymał Neapol, Medyjolan, Sardyniję i Niderlandy. W następnym roku zamienił Sardyniję na Sycyliję. Po szczęśliwéj wojnie z Turkami, prowadzonéj pod wodzą ks. Eugenijusza Sabaudzkiego, otrzymał pokojem passarowickim 1718 roku Belgrad, północ. Serbiję, Temeszwar, część Slawonii, Bośniję i Wołoszczyznę. Nie mając potomka płci męskiéj, chciał jednak choćby w linii żeńskiéj utrzymać jedność swego państwa i ogłosił w tym celu 1713 r. sankcyję pragmatyczną, w któréj mianował swą następczynią córkę Maryję Teresę. Państwa europejskie silną przeciw temu stawiły opozycyję. K. niektóre z nich przejednał znacznemi ustępstwami; Francyja tylko sprzeciwiała się najenergiczniéj i korzystając ze sporów o następstwo polskie po śmierci Augusta II 1733, wypowiedziała Austryi wojnę (ob. *polska wojna sukcesyjna*). Wojska cesarskie ponosiły ciągłe klęski, tak że K. musiał pokojem wiedeńskim 3 Paźdz. 1735 za uznanie sankcyi pragmatycznéj i Augusta III królem Polski, ustąpić Neapol, Sycyliję, kilka okręgów medyjolońskich i Lotaryngiję, oddaną w dożywotnie posiadanie Stanisławowi Leszczyńskiemu. Skutkiem nowéj a także nieszczęśliwéj wojny (1736—39) z Turkami, utracił pokojem belgradzkim 18 Październ. 1739 wszystkie niemal nabytki piérwszéj wojny. K. † 1740. Sprzyjał hierarchii kościelnéj, arystokracyi i feudalizmowi. Państwo przy wstąpieniu na tron otrzymał potężne, a zostawił je osłabione i w rozprzężeniu.—Porów. Förstera „*Die Höfe und Cabinete Europas im XVIII Jahr.*“ (2 t., Potsd. 1838).—**Karol VII** (Karol Albrecht), 1742—45, ur. 1697 r. w Brukseli, syn Maksymilijana Emanuela, elektora bawarskiego, ówczesnego namiestnika Niderlandów hiszpańskich, zaślubił 1722 r. córkę cesarza Józefa I. W r. 1726 objął rządy po swoim ojcu, 1732 oświadczył się przeciw sankcyi pragmatycznéj, a 1740 wystąpił z pretensyjami do dziedzictwa austryjackiego; w tym celu sprzymierzył się traktatem nimfenburgskim (18 Maja 1741) z Francyją i Hiszpaniją, z czego wywiązała się *austryjacka wojna sukcesyjna* (ob.). K. doznając z początku powodzenia, ukoronowany został 1742 cesarzem

gdy atoli wkrótce zmieniło się szczęście wojenne, utracił większą część swych posiadłości; jako cesarz fikcyjny przebywał czas jakiś w Frankfurcie, skąd przeniósł się do Monachijum i tu † 1745. Następcą jego w cesarstwie był Frańciszek I (ob.), w Bawaryi zaś syn jego Maksymilijan Józef.

Karol, imię kilku królów francuskich.—**Karol I**, ob. Karol Wielki. — **Karol II** *Łysy*, król francuski, 840—877, cesarz 875—877, syn Ludwika Pobożnego i Judyty bawarskiéj, ur. 823 r. w Frankfurcie nad Menem. Po podziale kraju traktatem w Verdun 873 otrzymał K. zachodnię Frankoniję czyli późniejszą Francyję. Rządził niedołężnie i bez energii; nie umiał bronić kraju od napaści Normandów i dozwolił rozwijać się feudalizmowi z uszczerbkiem praw korony. Po bezdzietnéj śmierci cesarza Ludwika II otrzymał koronę cesarską z rąk papieża Jana VIII 875 r.; † 877. Została po nim kilka kapitularzów, wydanych łącznie z kapitularzami Karola IV.— **Karol III** *Prostak*, syn Ludwika Jąkały, ur. 879 r., koronowany 893; monarcha niedołężny. Najważniejszym wypadkiem jego panowania jest ustąpienie Rollonowi, wodzowi Normandów, Neustryi, z któréj utworzyło się księstwo Normandyi. K. † 929 w więzieniu w zamku Peronne.— **Karol IV** *Piękny*, 1322—28, trzeci syn Filipa Pięknego i Joanny z Nawarry, ur. 1293 r.; wstąpił na tron francuski po bracie Filipie Długim; po śmierci matki odziedziczył Nawarrę, † 1328 w Vincennes. Ponieważ z trzech żon: Blanki Burgundzkiéj, Maryi Luksemburgskiéj i Joanny d'Evreux nie zostawił żadnego potomstwa, na nim przeto wygasł ród Kapetów w prostéj linii, a korona francuska przeszła w dom Walezyjuszów.—**Karol V**, zwany *Uczonym* albo *Mądrym*, 1364—80, syn Jana I (ob.), ur. 1337. Gdy Jan I pod Poitiers 1356 popadł w niewolę Anglików, K. objął jako delfiin rządy państwa i wiele miał do zwalczania przeciwności. Mieszczaństwo, ciemiężone przez dwór i szlachtę, postanowiło bronić się przeciw niesprawiedliwościom arystokracyi. Stronnictwo ludowe pod przywództwem Roberta Lecoq, bisk. Laon, i Stefana Marcel, burmistrza paryskiego, domagało się na zgromadzeniu stanów generalnych (List. 1357) usunięcia radców królewskich, ustanowienia natomiast do załatwiania spraw państwa rady z 36 członków, wybiéranych przez stany, oraz stanowczéj reformy w przedmiocie skarbu i sprawiedliwości. Delfin zgodził się na to, ale wkrótce uciekł z Paryża, połączył się ze szlachtą na prowincyi i zwołał stany generalne w Compiègne. Paryżanie nie tylko nie wysłali deputowanych, ale zbroili się w mieście a Marcel widząc niepodobieństwo oparcia się własnemi siłami, chciał powoływać Karola, kr. Nawarry, na miejsce delfina. Nim jednak tego dokonał, został zamordowany 1 Sierp. 1358 przez jednego z mieszczan a delfin zajął Paryż i rozpoczął krwawą reakcyję. Ruch ludowy został zdławiony. Jednocześnie wybuchła wojna chłopska tak zwana *Jacquerie* (ob.) i wznowiła się wojna z Angliją, zakończona dopiéro pokojem w Brétigny 8 Maja 1360. Król Jan † 1364 i K. wstąpił na tron francuski. Jakkolwiek słaby fizycznie i bez talentów wojennych, umiał jednak roztropną i zimną polityką wydobyć kraj ze strasznego zamętu i podnieść władzę królewską. Dzielnych pomocników znalazł w swych braciach i słynnym Duguesclinie (ob.). W nowéj wojnie z Anglija, wybuchłéj 1369, odzyskał wszystkie niemal posiadłości na lądzie stałym ale daremnie kusił się o zdobycie Bretanii. † 1380. Rządy K. były tak despotyczne jak i jego charakter. Zniósł stany generalne a pieniądze wybiérał przez zgromadzenie notablów. Wspiérał troskliwie nauki i otaczał się ludźmi uczonymi (*clercs*), którzy na jego wezwanie ogłosili pismo przeciwko papieżowi „*Songe du Vergier*“. Z małżeństwa z Joanną Bourbon, miał dwu synów: Karola VI i Ludwika księcia Orleańskiego.—Porów. Choisy'ego „*Vie de Charles V*“ (Paryż 1784) i Barthélémy de Beauregard „*Histoire de Charles V*“ (Paryż 1843).— **Karol VI** *Obłąkany*, 1380—1422, syn i następca poprzedniego, urodz. 1368 r. Wstąpił na tron 1380 pośród kłótni swych stryjów, książąt Anjou, Berry, Burgundyi i Burbon, dobijających się o opiekę nad małoletnim. Książę Anjou zagarnąwszy władzę, dopuszczał się strasznych nadużyć i wywołał 1382 groźne powstania w Paryżu, Rouen i Compiègne, gdzie w młoty uzbrojony lud (*Maillotins*) zabijał poborców. Po przywróceniu spokojności, wyprawił się K. przeciw Flamandom; stanowcze zwycięstwo pod Rosebeke 27 Listop. 1382 dodało odwagi dworowi do zupełnego stłumienia ruchów demokratycznych. Po odjeździe ks. Anjou do Neapolu, miejsce jego zajął ks. Burgundyi. K. ożenił się 1385 z *Izabelą Bawarską* (ob.) i 1388 objął sam władzę. Brat jego Ludwik ks. Orleański i konetabl Clisson wywierali nań wpływ stanowczy i wypędzili Burgundów. Ku większemu jeszcze nieszczęściu król w wyprawie do Bretanii dostał 5 Sierp. 1392 obłąkania, które, jakkolwiek było przemijające, ponawiając się jednak, uczyniło go niezdolnym do sprawowania rządów i przyprawiło w końcu o zupełną utratę rozumu. Książęta burgundzcy Filip († 1404) a następnie syn jego Jan Nieustraszony, walcząc o władzę z ks. Orleańskim i Armaniakami, pogrążyli Francyję w odmęt strasznych zaburzeń i wojen domowych, kraj wyniszczających. Na domiar nieszczęść wylądował we Francyi Henryk V, kr. angielski, i odniósł stanowcze zwycięstwo pod Azincourt 25 Pazdziern. 1415 r. Z Anglikami połączył się ks. burgundzki i królowa Izabela, wypędzona do Tours; delfin zaś, późniejszy Karol VII (ob.), trzymał z Armaniakami. Całą niemal półn. Francyję zdobyli Anglicy a Burgundowie wraz z królem zajęli Paryż, który stał się widownią scen najkropniejszych. Jan Nieustraszony chciał się pojednać z delfinem ale został zamordowany podczas umówionéj schadzki na moście Montereau 10 Wrześ. 1419 r. Syn jego Filip Dobry, mszcząc się śmierci ojca, zawarł z Henrykiem V i K. VI w Troyes 21 Maja 1420 r. słynny traktat, mocą którego król angielski, ożeniony z Katarzyną, córką K., miał po jego śmierci wstąpić na tron francuski. Delfin nie przystał na to, wziął tytuł regenta i rozpoczął wojnę z nieprzy-

jaciołmi. Tymczasem umarł w 7 tygodni po śmierci Henryka V i obłąkany K. 1422. — Porów. Duvala Pineu „*Histoire de France sous le règne de Charles VI*“ (2 t., Paryż 1842) i Douet d'Arcq „*Choix de pièces inédites relatives au règne de Charles VI*“ (Paryż 1863 sq.). — **Karol VII**, zwany *Zwycięzca*, 1422—61, syn i następca poprzedniego, ur. 1403 r. Podczas gdy Anglicy mocą traktatu zawartego w Troyes (ob. Karol VI) obwołali w Paryżu królem Henryka VI a regentem ks. Bedford, K. ogłosił się na mocy swego pochodzenia królem francusk. w Melun. Posiadał on wprawdzie połud. jeno prowincyje, ale miał za sobą cały naród, nienawidzący Anglików. Piérwsze lata przeszły w niepowodzeniach, bez ważniejszych jednak wypadków. K. osiadł w Bourges i oddawał się uciechom w objęciach Agnieszki Sorel. Przeciągnął jednak na swą stronę książąt Burgundyi i Bretanii a hr. Dunois zwyciężył Anglików poraz piérwszy pod Montargis 1426. Oblężenie Orleanu ocknęło dopiéro K. z odrętwienia, a zjawienie się *Joanny d'Arc* (ob.) zapewniło mu stanowcze zwycięstwo; obudziło z uspienia naród, odżywiło w nim odwagę i rzuciło postrach na nieprzyjaciół. Po kilku powodzeniach K. ukoronował się w Rheims 17 Lip. 1429; znowu popadł w bezczynność i nie starał się nawet o oswobodzenie wziętéj w niewolę bohaterskiéj Joanny. Mimo to wszystko rozbudzone w narodzie poczucie patryjotyzmu i pojednanie z ks. Burgundyi pokojem w Arras 21 Wrześ. 1435 dały Francyi przewagę nad nieprzyjaciołmi. Paryż otworzył bramy 13 Kwiet. 1436, a K. odbył wjazd do stolicy 12 Listop. 1437. Francuzi odbiérali Anglikom jedne prowincyje po drugich, zadali im stanowczą klęskę pod Castillon 17 Lipca 1452 i odzyskali wszystko oprócz m. Calais. Teraz począł K. pracować energicznie i mądrze nad reorganizacyją rozprzężonego państwa. Uporządkował finanse, zreformował sądownictwo, zaprowadził stałe wojska i ogłosił 1433 sankcyję pragmatyczną, zabezpieczającą swobody kościoła galikańskiego przeciw uroszczeniom papieskim. Nowości te znajdowały wielu niechętnych między możnowładcami, którzy daremnie kusili się przywrócić stan dawniejszy. Ostatnie chwile K. zasmucił swemi intrygami jego syn i następcą Ludwik XI (ob.); ojciec tak go się lękał, żeby nie być przezeń otrutym, iż nie przyjmował pokarmów, i jak mówią, tem zgon swój przyspieszył w Melun 1461. Porów. Vallet de Viriville „*Histoire de Charles VII*“ (3 t., Paryż 1862—65). — **Karol VIII**, 1483—98, ur. 1470 r., syn Ludwika XI i Karoliny Sabaudzkiéj, wstąpił na tron 1483 r. Zaręczony już z Małgorzatą, córką cesarza rzymskiego Maksymilijana, porzucił ją i ożenił się z narzeczoną niedoszłego teścia, Anną, dziedziczką Bretanii, z którego to powodu wybuchła wojna, zakończona pokojem w Senlis 23 Maja 1493 r. Następnie starał się K. przeprowadzić swe plany zdobywcze względem Neapolu; przekroczywszy w Sierpniu 1494 Alpy, wszedł 31 Grudnia do Rzymu, a 21 Lut. 1495 zajął bez dobycia oręża Neapol i w całych połud. Włoszech uznanym był za króla. Z Neapolu zamierzał K. podobno (o ile to jest pewném, nie wiadomo) wyprawić się przeciw Turkom, wypędzić ich z Europy i odnowić cesarstwo. Faktem jest wszakże, że Andrzéj Paleolog, synowiec ostatniego cesarza greckiego, zrzekł się 1494 na rzecz K. swych pretensyj do tronu byzantyńskiego. Z obawy przed zaborczymi planami K. zawarły państwa włoskie przymierze z Austryją i Hiszpaniją, co skłoniło go do odwrotu r. 1495 i zniszczyło owoce dotychczasowych jego zwycięstw. Neapol przeszedł w ręce dawnego władcy. Myślał K. i późniéj o przeprowadzenia swych planów co do Włoch, ale znajdował nieprzełamany opór w swych radcach. W ostatnich latach panowania zajmował się szczerze i energicznie różnemi ulepszeniami stosunków państwowych. † 1498 w Amboise. Było monarcha dobroduszny i bardzo ograniczonych zdolności; na nim wygasła starsza linija Walezyjuszów. Po nim nastąpił Ludwik XII z domu Orleańskiego. — Porów. Ségura: „*Histoire de Charles VIII*“ (2 tomy, Paryż 1835), — **Karol IX**, 1560—74, drugi syn Henryka II (ob.) i Katarzyny de Medici (ob.), ur. 1550 r. w St.-Germain-en-Laye, otrzymał tytuł księcia Orleańskiego. Wstąpił na tron po swym bracie Frańciszku I (ob.) 1560. Z natury już gwałtowny i brutal, wychowany w śród intryganckich stronnictw i w politycznéj szkole matki, rozwinął K. w sobie charakter nacechowany obok namiętności bystrością rozumu i zimną przebiegłością. W 1563 doszedł pełnoletniości, ale matka jak przedtém tak teraz, zagarnąwszy w swe ręce ster rządu, trzymała syna zdala od spraw publicznych. Za jéj staraniem zgodził się K. po odwiedzinach ks. Alby w Bayonnie na prześladowanie protestantów, co wywołało 3-letnią wojnę domową (1567—70). W krótce jednak pojednał się z Hugonotami, wydał siostrę swą Małgorzatę za Henryka ks. Nawarry (ob. *Henryk IV*) i zamyślał o zdobyciu Niderlandów, do czego zachęcał go téż Coligny (ob.), uprzejmie podejmowany na dworze króla. Przeciw temu poczęli działać Gwizyjuszowie (ob.) wraz z Katarzyną. Jakoż przeciągnęli króla na swą stronę i dokazali tyle, że po długiém wahaniu przyzwolił na rzeź protestantów w nocy św. Bartłomieja (ob.) 1572. W kilka dni potém usprawiedliwiał czyn ten jako obronę przeciw spiskowym. Wybuchła więc nowa wojna domowa i 1573 groźny przybrała kierunek. K. † tymczasem wiosną 1574. Był on moralnie zepsutym tak jak i dwór jego. Obok ćwiczeń ciała lubił nauki i napisał poemat „*La chasse royale*“ (wyd. 1625). Następcą jego był Henryk III. — Por. Mérimée „*Chronique du règne de Charles IX*“ (Paryż 1829). — **Karol X** (Filip), 1824—30, trzeci syn delfina Ludwika i wnuk Ludwika XV (ob.), ur. 1757 r. w Wersalu, otrzymał tytuł księcia *d'Artois* i ożenił się 1773 z Maryją Teresą Sabaudzką, która mu urodziła dwu synów, książąt Angoulême (ob.) i Berry (ob.). Wychowany na lekkomyślnym dworze swego dziadka, prowadził K. życie marnotrawne i rozpustne. Po zwołaniu zgromadzenia notablów 1787 występował jawnie i energicznie przeciw wszelkim reformom politycznym,

przez co kompromitował dwór i ściągnął na się nienawiść ludu. W 1789 r. wraz z ks. Condé uciekł z kraju, dał początek emigracyi szlacheckiéj i z cesarzem Leopoldem układał plan najechania Francyi. Po ogłoszeniu konstytucyi 1791 wezwany do powrotu przez Ludwika XVI, odpowiedział na to zaproszenie szyderstwy i przez zgromadzenie narodowe 1792 pozbawiony został swego apanażu. Odtąd kierował K. z Turynu intrygami rajalistowskiemi i w piérwszym najeździe 1792 dowodził korpusem emigrantów. Po strąceniu Ludwika XVI mianowany przez brata swego, późniejszego Ludwika XVIII, generalnym namiestnikiem państwa, udał się do Petersburga, otrzymał od Katarzyny II przyrzeczenie pomocy, co wszakże do skutku nie przyszło. W 1796 wziął udział w wyprawie floty angielskiéj na zachod. wybrzeża Francyi; na wieść o tém wybuchło powstanie w 20 departamentach, ale K. nie miał odwagi stanąć na jego czele; nie wysiadłszy nawet na ląd stały, odjechał i zostawił powstańców zemście republikanów. Przeklinany przez rojalistów, wyszydzany przez Anglików, mieszkał odtąd odosobniony w Anglii. W 1813 udał się na ląd stały; 1814 objął rządy we Francyi jako namiestnik swego brata, podpisał 23 Kwiet. konwencyję z mocarstwami zwycięskiemi; aby usunąć księcia od wpływu na sprawy polityczne, wysłano go na zwiedzanie departamentów połud. Na wieść o powrocie Napoleona 1815, wyjechał do Lyonu, a stąd do Gandawy.—Po drugiéj restauracyi otoczony starą szlachtą i starém duchowieństwem, kierowany przez jezuitów, prowadził dwór osobny, z którego wychodziły wszystkie intrygi reakcyjne i zamachy na wolność ludu. Nareszcie 16 Września 1824 wstąpił po swym bracie Ludwiku XVIII na tron francuski (ob. *Francyja*, *historyja*). Jako król nie zaniechawszy bynajmniéj reakcyi, ściągnął na się powszechną nienawiść, wywołał przez to powstanie Lipcowe 1830 r. i na mocy postanowienia rządu tymczasowego, na którego czele stał jego następca Ludwik Filip, książę Orleański, K. został pozbawiony tronu i 2 Sierp. 1830, zrzekłszy się korony na rzecz swojego wnuka Henryka, księcia Bordeaux (ob. *Chambord*, *hr.*), odpłynął 16 Sierp. do Anglii. We Wrześniu 1832 r. przeniósł się do Pragi, stąd 1835 do Kirchbergu, następnie 1836 r. do Gorycyi i tu † 1836 na cholerę.

Karol, imię dwu królów W. Brytanii i Irlandyi.—**Karol I**, 1625—49, drugi syn Jakóba I, ur. 1600 r. w Dunfermline, w Szkocyi. Po śmierci swego brata Henryka, otrzymał 1612 tytuł księcia Wallii i wstąpił na tron angielski 1625, i t. r. ożenił się z Maryją Henryką, księżniczką francuską. Przekonany o nieograniczonéj władzy swéj królewskości z łaski bożéj, rozpoczął rządy w tym duchu. Z przekonania i ze względów politycznych sprzyjał kościołowi episkopalnemu, łagodnie traktował katolicyzm a prześladował prezbiteryjanów szkockich. Opinję publiczną zwrócił przeciw sobie powołaniem na piérwszego ministra ks. Buckingham, ulubieńca swego ojca. Parlament zwołany 1626 r., po raz piérwszy od czasów Henryka VIII i Elżbiety, odmówił wszelkich subsydyjów pieniężnych i wytoczył proces ks. Buckingham. Król uwięziwszy najśmielszych deputowanych, rozwiązał parlament 15 Czerw. a zdzierstwami i wymożonemi pożyczkami zastąpił subsydyja. Samowola taka, w połączeniu z karami i egzekucyjami wojskowemi, powszechne wywołała niezadowolnienie. Z powodu niepomyślnéj wyprawy na brzegi franc. 1627 i wmieszania się w sprawy protestancko-niem. musiał K. zwołać 1628 parlament, zatwierdził tak zwaną *Petition of Right*, rozszerzającą prawa narodu, ale za energiczną opozycyję przeciw pewnym opłatom (*Tonnage and Poundage*), rozwiązał izby 10 Mar. 1629, rządził odtąd z ministrami Laudem i Straffordem (ob.) lat 11 bez parlamentu, dopuszczając się wszelakich nadużyć. Sąd znany pod nazwą Izby gwiaździstéj najsamowolniejsze wydawał wyroki. Pokój z Francyją 1629 i z Hiszpaniją 1630 nie przyniósł sprawie protestantyzmu żadnéj korzyści. Bezgraniczne prześladowanie republikańskich purytanów i szkockich prezbiteryjanów prowadziło do nieuniknionéj rewolucyi. Jakoż Szkoci ustanowili w końcu rząd rewolucyjny i 1639 wkroczyli zbrojnie do Anglii. K. nie posiadając środków obrony, zwołał w Kwietniu 1640 parlament, ale w krótce, obraziwszy go, rozpuścił, zebrał nielegalnymi sposobami znaczną armiję, poniósł klęskę od Szkotów 28 Sierp. 1640 r. pod Newburn i powtórnie zwołał parlament na 3 Listop. t. r. Obie izby energicznie podjęły walkę z despotyzmem dworu i unieważniły czynności rządu z epoki bezparlamentowéj. Król okazał się tak słabym i bojaźliwym, że nietylko z uszczerbkiem praw korony potwierdził bil, zapewniający 3 letnie trwanie parlamentu (*Triennial-Bill*), ale podpisał także wyrok śmierci na Strafforda (Maj 1641). Parlament okupem oswobodziwszy kraj od Szkotów, poczynał sobie coraz śmieléj. Tymczasem rzeź protestantów w Irlandyi, uważana przez opiniję publiczną za dzieło króla, stanowczy wywarła wpływ na przewrót państwowy. Przeciw zbuntowanym Irlandczykom uzbrojono armiję, ale jéj nie wysłano na miejsce przeznaczenia. K. pogwałciwszy na posiedzeniu 4 Czerw. 1642 r. przywileje parlamentu, który radykalnych domagał się reform, opuścił 10 Czerw. burzącą się stolicę, oddał tym sposobem całą władzę w ręce parlamentu i rozpoczął z nim na czele wiernéj szlachty wojnę. Tymczasem z parlamentem połączyli się Szkoci (Listop. 1643) a król zawarł sojusz z katolickimi Irlandczykami i zwołał do Yorku (Stycz. 1644) antyparlament. Po piérwszych powodzeniach ponieśli rojaliści klęskę 2 Czerw. 1644 pod Marstonmoor a 1 Wrześ. zwyciężyli wojska parlamentu w Kornwalli. Obustronne układy pożądanych nie wydały owoców. W bitwie pod Naseby 15 Czerw. 1645 Fairfax (ob.) i Cromwell (ob.) zniszczyli do cna armiję królewską. K. schronił się w Maju 1646 do obozu szkockiego pod Newark i 16 Lut. 1647 za znaczną sumę wdany był parlamentowi. Krańcowa partyja tak zwanych Independentów (ob.), mając z Cromwellem na czele po swéj stronie wojsko, postanowiła rewolucyję doprowadzić do ostatnich granic. K. trzymany w obo-

sie, uciekł 11 Listop. 1647 z Hampton-Court; aresztowany wszakże na wyspie Wight, odrzucił warunki postawione przez Independentów i ogłoszony był za zdrajcę. Szkoci tymczasem i prezbiteryjanie, mający przewagę w parlamencie, stanęli w obronie króla. Cromwell jednak pokonał piérwszych, a drugich wypędził z parlamentu Fairfax. Za staraniem Cromwella izba gmin oskarżyła króla o zbrodnię stanu 2 Stycz. 1649 a sąd wojenny skazał go jako tyrana, mordercę i nieprzyjaciela narodu na karę śmierci 27 Stycz. Po niejakiém wahaniu kazał Cromwell za wpływem swego zięcia Iretona (ob.) wykonać wyrok 30 Stycz. 1649 przed pałacem Whitehall w Londynie. Jako człowiek prywatny odznaczał się K. wysokiém ukształceniem, uprzejmością i czystością obyczajów. Żona jego, książę Walii, późniejszy Karol II (ob.) i inni członkowie rodziny uciekli do Francyi jeszcze podczas wojny. Przypisywane K. dziełko, napisane w języku angielskim p. t. „*Eikôn basilikê*“ (Lond. 1648), jest pióra Gaudena, biskupa Exeter. Autentyczne pisma K. wydał Browne (Haaga 1657).—Porów. Brodie'go „*History of the British empire from the accession of Charles I to the Restoration*“ (4 t., Edynb. 1827); D'Israeli'ego „*Commentaries on the life and reign of Charles I*“ (5 t., Lond. 1828—31); Fellowesa „*Historical sketesch of Charles I, Cromwell, Charles II etc.*“ (London 1828) i „*Trials of Charles I and of some of the regicides*“ (Lond. 1832); Careya „*Memorial on the great civil war*“ (2 tomy, Lond. 1842); dzieła o rewolucyi angielskiéj Dahlmanna (Lipsk, 6 ed. 1853); Cattermole'a (2 tomy, Lond. 1844—45); Guizota (2 t., 4 ed., Paryż 1850) i Forstera „*Arrest of the Five Members by Charles I*“ (Lond. 1860).—**Karol II**, 1649—85, syn poprzedniego, ur. 1630 r.; podczas wojny domowéj schronił się do Francyi i po straceniu ojca, przyjąwszy tytuł królewski, wylądował 23 Czerwca 1650 r. w Szkocyi. Ukoronowany królem, poniósł 3 Wrześ. 1651 stanowczą klęskę od Cromwella pod Worcester i śród największych niebezpieczeństw uciekł znowu do Francyi a stąd musiał się przenieść późniéj do Niderlandów. Powołany nareszcie przez parlament na tron angielski 1660 r., wylądował 26 Maja w Dover a 29 Maja wjechał uroczyście do Londynu. Uprzejmy, wykształcony, ale zanadto oddany rozkoszom, o srogiéj reakcyi sam myślał mniéj, aniżeli jego stronnictwo i jego kanclerz Clarendon (ob.). Przywrócono więc episkopat i bezlitośnie prześladowano prezbiteryjanów. Lekkomyślność i niesłychana rozrzutność postawiły go w tak przykrém położeniu, że musiał Dunkierkę i Mardyk sprzedać Francyi, a dla uzyskania pieniędzy rozpoczął z Niderlandami wojnę, całkiem przeciwną interesom Anglii, zakończoną pokojem w Breda 21 Lipca 1667. Po upadku Clarendona ministeryjum, znane pod nazwą *Kabały* (ob.), postanowiło przywrócić katolicyzm i monarchiję absolutną. Marnotrawny K., zaprzedawszy się Francyi (pobierał od Ludwika XIV 3 mil. liwrów rocznéj pensyi), rozpoczął wraz z nią ponowną wojnę przeciw Niderlandom w Marcu 1672, ale pod naciskiem parlamentu musiał zawrzeć pokój w List. 1674. Przeciw tak nikczemnym rządom obruszył się parlament, zniewolił króla do potwierdzenia uchwały zwanéj *Testacte* (ob.) i zmiany ministeryjum. Wieść o spisku katolickim wzburzyła naród a skutkiem tego wielu jezuitów i przywódców katolickich poszło na szafot. K. musiał podpisać słynne prawo *Habeas-corpus* (ob.) 1679. Wkrótce jednak król, zostając pod wpływem stronnictwa katolickiego, którego duszą był brat królewrki ks. York, rozpoczął straszną reakcyję, rozwiązał parlamenty 1680 i 1683, tępił prezbiteryjanizm i stał się monarchą bardziéj absolutnym, niż którykolwiek z jego poprzedników. Spisek (*Ryehouse-plot*) ks. Monmouth (ob.) 1683 zupełnie się nie udał i poprowadził wielu na szafot. K., pogrążony w rozpuście, † 1685 r. bezdzietnie a na tron wstąpił po nim brat jego ks. York pod imieniem Jakóba II (ob.).—Porów. „*Memoirs of Sam. Pepys*“ (ed. lorda Braybrooke, 2 t., Lond. 1828); Carrela „*Histoire de la contrerévolution en Angleterre sous Charles II et Jaques II*“ (Paryż 1827); Romney'a „*Diary of the times of Charles II*“ (ed. Blencowe, 2 t., Lond. 1843).

Karol Edward, pretendent, ob. Edward (Karol), wnuk Jakóba II.

Karol, imię cztérech królów hiszpańskich. — **Karol I**, ob. Karol V (cesarz niemiecki). — **Karol II**, 1665—1700, syn Filipa IV i Maryi Anny austryjackiéj, ur. 1661 r.; wstąpiwszy na tron po swym ojcu 1665, zostawał z początku pod opieką, a zaś 1675 sam objął rządy; był on ostatnim królem z domu Habsburgów hiszpańskich; † 1700. Nie mając z dwu swych żon: Maryi Ludwiki Orleańskiéj († 1689) i z Maryi Anny, ks. bawarsko-neuburgskiéj († 1740), żadnego potomstwa, ogłosił w testamencie swoim następcą Filipa V, wnuka Ludwika XIV, kr. francus., skutkiem czego dom Burbonów przyszedł do posiadania korony hiszpańskiéj, ale musiał się jéj dobijać w długoletniéj tak zwanéj *hiszpańskiéj wojnie sukcesyjnéj* (ob.).—**Karol III**, 1759—88, syn Filipa V i Elżbiety Farnese, ur. 1716 r. W r. 1735 został królem Neapolu i Sycylii, które Austryja musiała ustąpić Hiszpanii, a 1759, po śmierci starszego swego brata Ferdynanda VI (ob.), królem hiszpańskim; lecz Neapol i Sycyliję odstąpił teraz K. trzeciemu swemu synowi Ferdynandowi z zastrzeżeniem, że nigdy nie wejdą w skład monarchii hiszpańskiéj, ale będą stanowiły zawsze sekundogeniturę domu królewskiego. K. † 1788 r. Żoną jego była Maryja Amalija, córka elektora saskiego Fryderyka Augusta II.—Porów. Ferrery del Rio „*Historia del reinado de Carlos III de Espana*“ (4 tomy, Madryt 1856—1858).—**Karol IV**, 1788—1808, syn poprzedniego, ur. 1748 r. w Neapolu. W r. 1759 przybył z ojcem do Madrytu i objąwszy po nim rządy Hiszpanii, dawał się zupełnie powodować swojéj żonie Ludwice Maryi, ks. Parmy, i ulubieńcowi, księciu Alcudia (ob.). Skutkiem tego powstały ciężkie rozterki w kraju, które zmusiły K. do zrzeczenia się korony, najprzód na rzecz syna swego księcia Austryi (ob. *Ferdynand VII*) a późniéj na rzecz Bonapartych (19 Mar. 1808). Po abdyka

cyi mieszkał początkowo w Compiègne, a następnie w Rzymie, przepędzając większą część życia na polowaniu. Straciwszy żonę w Grudniu 1818 r., wkrótce potém sam † 1819 w Neapolu. — Drugim jego synem był *Don Karlos* (ob.), który jako pretendent tytułował się Karolem V.

Karol, imię trzech królów neapolitańskich.—**Karol I** *d'Anjou* (Andegaweński), piąty syn Ludwika VIII, króla francusk., i Blanki Kastylskiéj, ur. 1200 r. W skutek małżeństwa z Beatryksą pozyskał Prowancyję i towarzyszył swemu bratu Ludwikowi świętemu do Palestyny. Wezwany przez papieża Urbana IV 1264 r. a następnie przez Klemensa II 1265 na pomoc przeciwko Manfredowi, królowi Sycylii, otrzymał w lenność królestwo Obojéj Sycylii. K. koronował się w Rzymie 16 Stycz. 1266; pobił Manfreda (ob.) pod Benewentem 26 Lut. 1266, pod Tagliacozzo 23 Sierp. 1268, jego synowca Konradyna (ob.), ostatniego z Hohenstaufów, którego kazał ściąć 29 Paźdz. 1268. K. mścił się teraz w sposób okrutny nad wszystkimi stronnikami Hohenstaufów. Chciwość i tyraństwo króla oraz niepomiarkowana buta zwycięskich Francuzów wywołały silną w narodzie opozycyję i rozbudziły głęboką nienawiść do najezdniczych cudzoziemców. Szczególniéj w Sycylii burzyli się mieszkańcy, podniecani do oporu przez Jana Procidę. Wściekłość swą wywarł lud na Francuzach w tak zwanych *Nieszporach Sycylijskich* (ob.) 30 Mar. 1282. Z Palermo rozszerzyło się powstanie po całéj wyspie, wymordowano wszystkich niemal Francuzów i poddano się Piotrowi Aragońskiemu. K. utrzymał się jednak przy posiadłościach na lądzie stałym; † 1284 w Foggia.—**Karol II** *d'Anjou*, **Kulawy**, syn poprzedniego, urodz. 1243 r. Pojmany przez Sycylijan 1233, zostawał w niewoli aragońskiéj i dopiéro 1283 r. za staraniem Edwarda IV, kr. angielskiego, został oswobodzony. Regencyję w jego imieniu sprawował po śmierci ojca brat K. hr. Robert. Po wyjściu z niewoli koronował się 1289 w Rieti królem Obojéj Sycylii i nadaremnie kusił się o odzyskanie wyspy. † 1309.—**Karol III Durazzo**, *Małym* zwany, wnuk poprzedniego, a syn Jana Durazzo, urodz. 1345 r., adoptowany przez Joannę I, królowę neapolitańską; ożenił się z Małgorzatą Durazzo, zdobył 1381 Neapol i kazał zamordować Joannę I, gdy ta chciała unieważnić adoptacyję. Obrany 1385 królem węgierskim, koronował się w Stuhlweissenburgu pod koniec r. 1385; raniony przez jednego z panów węgierskich, z podnięty królowéj Elżbiety, i wtrącony do więzienia, † na początku 1386.

Karol I, król Nawarry, ob. *Karol IV Piękny*, król Francyi i Nawarry.—**Karol II Zły**, syn Filipa III d'Evreux i Joanny nawarskiéj, urodz. 1332 r., wstąpił na tron Nawarry po swojéj matce 1349 r.; okrutny ten książę żył w ustawicznych sporach i niesnaskach z Francyją, Angliją i Kastyliją; † 1387 r.—Jego syn i następca, **Karol III Szlachetny**, ur. 1361 r., odziedziczył tron 1387; panował łagodnie i mądrze do śmierci, zaszłéj r. 1425.

Karol, imię piętnastu kr. szwedzkich.—**Karolowie I—VI**, należą do historyi bajecznéj. Nie istnieli oni nigdy. Wymyślił ich Jan Magnus, ostatni katolicki arcyb. upsalski; Karol VII powinienby się więc nazywać właściwie K. I. Porządek ten, jakkolwiek mylny, utrzymuje się jednak w historyi.—**Karol VII**, syn Swerkera, panował od 1160—68. Miał to być monarcha dobry, ale zbyt uległy duchowieństwu. Ze zgromadzeń narodowych wyparł żywioł ludowy; odtąd nazywały się one *sejmami panów* i składały się z biskupów, baronów i najwyższych sędziów. Został zabity przez Kanuta Ericsona, syna ś. Eryka, 1168.—**Karol VIII**, 1448—70, syn Kanuta Bonde, ur. 1408. Mianowany 1439 regentem, pełnił ten urząd aż do wstąpienia na tron Krzysztofa 1441; obrany po jego śmierci królem 1448, musiał z powodu wewnętrznych zamieszek po dwakroć abdykować; przywrócony powtórnie 1467, † 1470.—**Karol XI**, 1604—1611, młodszy syn Gustawa I Wazy, ur. 1550 r. Odebrał wychowanie bardzo staranne, początkowo nosił tytuł księcia Sudermanii. Odznaczał się wielką energiją, ale surowość posuwał niekiedy do okrucieństwa. Szwedzi nazywają go *Wielkim*. Po śmierci Jana III (ob.) 1592 tron szwedzki przypadł starszemu jego synowi, panującemu w Polsce Zygmuntowi III (ob.). K., brat Jana III, objął imieniem synowca rządy Szwecyi i zawezwał go do powrotu. Sam zaś tymczasem zwołał sejm do Upsali (Marzec 1593), przedstawiał niebezpieczeństwo grożące krajowi od króla katolika i intrygami zjednywał sobie stronników. Za jego głównie staraniem uchwaliły Stany, że odtąd augsburskie jeno wyznanie może być w kraju cierpiane. Zygmunt III przybył do Szwecyi, ale po koronacyi (1594) zaraz odjechał do Polski i mianował stryja regentem państwa. K. opiérając się na protestantyzmie, zyskał popularność w narodzie, zwołał sejm do Suderköping, gdzie wydano surowe postanowienia celem wytępienia katolicyzmu, i wszelkimi sposoby podkopywał między ludem wiejskim władzę prawowitego króla. Zygmunt III ruszył wreszcie do Szwecyi 1598, ale pokonany przez K. pod Linkjöping (26 Wrześ. 1598), musiał wracać do Polski. K. rozpoczął wojnę ze stronnikami królewskimi w Finlandyi i Estonii. Sejm szwedzki (1599) przyznawał koronę Władysławowi, synowi Zygmunta, pod warunkiem, że będzie wychowany w Szwecyi i w wierze luterskiéj. Gdy Zygmunt na to się nie zgodził, sejm w Norköping 22 Marca 1604 usunął go od tronu i ogłosił królem K., pod imieniem *Karola IX*. Uzurpacyja ta była powodem długoletniéj wojny z Polską (ob. *Zygmunt III*). K. mimo wojen z Polską, Rossyją i Daniją zrobił wiele dobrego dla Szwecyi. Opiekun nauk i literatury, ogłosił piérwszy kodeks praw szwedzkich. † 1611. Następcą jego był Gustaw Adolf (ob.).—**Karol X Gustaw**, 1654—1660, syn palatyna Jana Kazimierza, księcia Dwu Mostów, i Katarzyny, córki poprzedniego, z piérwszego jego małżeństwa z Anną Maryją Palatynówną; ur. 1622 r. Przed wstąpieniem na tron książę ten znany pod imieniem hrabiego Palatyna, walczył po śmierci swego stryja, Gustawa Adolfa, w wojnie trzydziestoletniéj i niejednokrotnie odznaczywszy się odwagą i zdolnościami

wojskowemi, został 1648, krótko przed zawarciem pokoju westfalskiego, generalisimusem wojsk szwedzkich w Niemczech. Pod niedołężnymi rządami ciotki swéj Krystyny (ob.), stał K. na czele partyi wojowniczéj, pragnącéj dalszego zbiérania laurów śladem Gustawa Adolfa. Mianowany przez Krystynę 1651 następcą tronu, wziął po jéj abdykacyi 1654 koronę szwedzką i postanowił zamysły swe przyprowadzić do skutku. Zamierzał zaś zdobyć wszystkie krainy nadbaltyckie i zamienić Baltyk w morze wyłącznie szwedzkie. Najprzód rzucił się na Polskę. Bez żadnego słusznego powodu (fałszem jest bowiem twierdzenie Puffendorfa, jakoby Jan Kazimierz protestował przeciw objęciu tronu przez K.), zwłaszcza że i zawieszenie broni Sztumdorfskie kończyło się dopiéro 1660 r., wypowiedział K. za zgodą sejmu szwedzkiego Polsce wojnę 1655 i przy pomocy zdradzieckiéj partyi niektórych możnowładców w krótkim przeciągu czasu zdobył cały kraj niemal. Jednakże obrona Częstochowy i konfederacyja Tyszowiecka rozbudziły w narodzie uczucie patryjotyzmu i wlały weń nowego ducha i popchnęły do dzielnéj obrony kraju. Jakoż 1656 zmienia się już los boju na korzyść Polski. Wojna ta dla Polski wielce szkodliwa i dla Szwecyi nie była także zbyt korzystną (Ob. *Jan Kazimierz*). Równocześnie prowadził K. wojnę z Rossyją (z którą zawarł rozejm w Grud. 1658) i Daniją, któréj ciężkie zadał ciosy, mimo nieprzyjaznego sobie aljansu austryjacko-brandebursko-holenderskiego. Danii dzielną pomoc dały wojska polskie pod wodzą Stefana Czarnieckiego (ob.). Ambitny i niesumienny K., zagrożony przez licznych nieprzyjaciół, gotował się do dalszéj walki, ale wycieńczony trudami † 1660, przyniosłszy Szwecyi sławą swego oręża więcéj szkody aniżeli pożytku. Żoną jego była Jadwiga Eleonora, ks. holsztyn-gotorpska. — **Karol XI**, 1660—1697, syn i następca poprzedniego, ur. 1655 r. Z powodu małoletniości zostawał początkowo pod opieką swéj matki Jadwigi Eleonory, wuja ks. Adolfa Jana i 4 radców państwa. Piérwszém staraniem regencyi było zakończenie wojny z mocarstwami nieprzyjaznemi. Jakoż układy, rozpoczęte jeszcze za życia K. X Gustawa doprowadziły wreszcie do pokoju zawartego w Oliwie 3 Maja 1660, między Szwecyją z jednéj a Polską, cesarzem i elektorem brandeburgskim z drugiéj strony. Z Daniją stanął pokój w Kopenhadze 6 Czerw. t. r. a z carem moskiewskim 1661 w Kardis. K. wychowany niedbale, objął sam rządy 1672 r., zawarł przymierze zaczepno-odporne z Francyją 12 Sierp. t. r. i uwikłał się wojnę z Niemcami, Daniją i Holandyją, skutkiem czego utraciła Szwecyja w bitwie pod Ferbellin 1675 wszystkie posiadłości w Niemczech, nabyte podczas 30 letniéj wojny, ale odzyskała je pokojem zawartym 20 Czerw. 1679 za pośrednictwem Francyi w Saint-Germain-en-Laye. Dla podniesienia swéj władzy i polepszenia finansów, wyjednał król na sejmie sztokholmskim 1680 zniesienie ograniczeń władzy królewskiéj. Ogłosił się monarchą absolutnym, przeprowadził sławną w historyi szwedzkiéj redakcyję, t. j. prawo, mocą którego odebrał szlachcie wszystkie dawniejsze darowizny i przywłaszczenia dóbr narodowych. Zreorganizował też armiję, administracyję i wychowanie publiczne. Rządząc energicznie i roztropnie, podniósł wysoko potęgę Szwecyi, zapewnił jéj dobrobyt materyjalny, uczynił ją najsilniejszém na północy mocarstwem i umiérając 1697 zostawił swemu następcy dobrze wyćwiczoną armiję i skarb pełen.— **Karol XII**, 1697—1718, syn i następca poprzedniego, ur. 1682 r. w Sztokholmie. Wychowanie odebrał dość staranne; najwięcéj czasu poświęcał matematyce i ćwiczeniom wojskowym. Uznany przez stany za pełnoletniego, wstąpił na tron r. 1697. Początkowo mało okazywał skłonności do zajęć sprawami państwowemi; lubił przedewszystkiém ćwiczenia ciała a szczególniéj polowania na niedźwiedzie. Złudzeni tém jego sąsiedzi, August II, kr. polski i elektor saski, Piotr I, car rossyjski, i Fryderyk IV, kr. duński, sprzymierzyli się z sobą 1699, celem zniszczenia potężnéj przewagi Szwecyi na północy. Nad spodziewanie swoje ujrzeli niebawem w młodocianym K. olbrzyma, którego niebacznie rozbudzili jakby z uśpienia i wywołali krwawą *północną wojnę* (ob.). K. uderzył najprzód (w Maju 1700) na Duńczyków i zmusił ich bez walki do pokoju w Travendhal 8 Sierp. 1700 r. Następnie rzucił się na Augusta II i Piotra I. Zadawszy siedemkroć liczniejszym Rossyjanom straszną klęskę pod Narwą 30 Listop. 1700 r., przeprawił się przez Dzwinę do Inflant, zdobył szańce Sasów i zupełne nad nimi odniósł zwycięstwo (7 Lipca 1701). Teraz miasto zawrzeć pokój, któryby go uczynił rozjemcą na północy, ścigał Augusta II do Polski, postanowiwszy go detronizować. Odniósłszy zwycięstwo pod Kliszowem 7 Lipca 1702 r., zdobył K. Kraków, zajął całą niemal Polskę, narzucając się jéj jako zbawca i protektor. Konfederacyja sędomierska stanęła w obronie Augusta II, konfederacyja zaś wielkopolska sprzyjała więcéj Szwedom. Prymas ogłosił tron polski wakującym; za wolą i wpływem K. obrano królem Stanisława Leszczyńskiego (ob.) 12 Lipca 1704 r. i zawarto korzystny dla Polski ze Szwecyją traktat 18 Listop. 1706 r. Wyparowawszy Sasów z Polski zajął K. Saksoniję i podyktował upokarzające dla elektora warunki pokoju w Altransztadzie 24 Wrześ. 1706 r. W tryjumfującém wojsku utrzymywał surową karność, ze zwyciężonymi obchodził się szlachetnie; splamił się jednak okrutném straceniem 1707 Patkula (ob.). Upokorzywszy Augusta, wyruszył (Wrześ. 1707) na Piotra I. Za namową Mazepy (ob.) wkroczył na Ukrainę, zbliżył się pod Pułtawę i tu, ranny podczas rekonesansu, zupełną od Rossyjan poniósł klęskę 3 Lip. 1709 i wraz z Mazepą wśród najuciążliwszéj podróży schronił się na ziemię turecką do Benderu, gdzie najzaszczytniejszego doznał przyjęcia. Po téj klęsce zerwali się znów do oręża Fryderyk IV i August II. Szwedzi przedsięwzięli środki obrony i rozbili Duńczyków pod Helsingborg 10 Mar. 1711 r. Stanisław Leszczyński pod naciskiem Sasów i Rossyjan musiał jeszcze 1709 uciekać z wyniszczonéj Polski i ustąpić miejsca Augustowi

II. K. bawiąc w Benderze, potrafił podbudzić Turcyję do wojny przeciw Rossyi. Od niechybnéj klęski w bitwie nad Prutem 1 Lipca 1711 r. oswobodziła Piotra I roztropność jego żony i przedajność wezyra. Tak spełzły nadzieje K. Turcyja zmuszała go wreszcie gwałtem do odjazdu. K. na czele szczupłego orszaku opiérał się zbrojnie całéj armii tureckiéj, został jednak pojmany 1 Lut. 1713 r. i przewieziony do Demotyki pod Adryjanopolem. Przekonawszy się, że nie może wcale rachować na pomoc Sułtana, opuścił Turcyję, przebrany przejechał konno Węgry i Niemcy i 22 Listop. 1714 stanął w Stralsundzie, którego następnie przeciw oblegającym nieprzyjaciołom bronił walecznie do 23 Paźdz. 1715 r. Po poddaniu tego miasta wrócił do Szwecyi. Za radą ministra swego bar. Görza (ob.) postanowił ustępstwami zjednać sobie Piotra I, zdobyć Norwegiję, wkroczyć do Szkocyi i wypędzić Jerzego I. Rzeczy brały już pomyślny obrót, gdy król oblegając Fredrichshall w Norwegii, poległ 30 Listop. 1718 r. od kuli, wypuszczonéj niewątpliwie z ręki szwedzkiéj. Ze śmiercią K. ustąpiła Szwecyja z szeregu wielkich mocarstw. Energija, siła charakteru, waleczność i sprawiedliwość— oto główne rysy tego bohatera; upór jego graniczył, jednak niekiedy z szaleństwem. W życiu odznaczał się nadzwyczajną prostotą i wstrzemięźliwością. W obozie znosił wszystkie trudy na równi z ostatnim żołnierzem. Lubił nauki i uczonych. W ostatnich latach życia zajmowały go wielkie plany, dotyczące marynarki, przemysłu i handlu. Następczynią jego była siostra Ulryka Eleonora, ożeniona z Fryderykiem heskim. — Porów. Voltaire'a „*Histoire de Charles XII*“ i Landblada „*Konung Carls XII historia*“ (2 tomy, Sztokholm 1830). — **Karol XIII**, król Szwecyi i Norwegii, 1809—18, ur. 1748, drugi syn króla Adolfa Fryderyka i siostry Fryderyka W. Ludwiki Ulryki. Jako książę Sundermanlandyi pod panowaniem brata Gustawa III (ob.) otrzymał najwyższe dowództwo floty i pokonał flotę rossyjską 1788 w odnodze Fińskiéj; mianowany gubernat. Finlandyi, był po zamordowaniu króla regentem 1793—96, to jest do pełnoletniości Gustawa IV (ob.) a po detronizacyi tego ostatniego 20 Czerw. 1809 został królem szwedzkim. Pokojem w Frederikshamm 17 Wrześ. 1809 zakończył wojnę z Rossyją i zapewnił państwu wielce potrzebny pokój do powetowania wielu strat i uzupełnienia konstytucyi. Będąc bezdzietnym, przysposobił za syna najprzód Chrystyjana Augusta księcia Augustenburg, a następnie francuskiego marszałka Bernadotte. Dzieki zręcznéj polityce podczas wojny francusko-rossyjskiéj 1812 r. otrzymał 1814 Norwegiję, co było niejakiém wynagrodzeniem za Finlandyję. Ożeniony był z Jadwigą Elżbietą Karoliną, księżniczką Holsztyn-Gottorpską. † 1818. Następcą jego był Bernadotte, pod imieniem Karola XIV Jana (ob.).—**Karol XIV Jan**, król Szwecyi i Norwegii, 1818—44, adoptowany syn i następca poprzedniego. Właściwie nazywał się *Jan Chrzciciel Julijusz Bernadotte*, syn adwokata francuskiego w Pau, ur. 1764. W r. 1780 wstąpił do armii francuskiéj i w chwili wybuchu rewolucyi był sierżantem, szybko jednak dosłużył się wyższych stopni i należał do liczby najlepszych generałów republikańskich. Sławę zdolnego wodza zyskał nad Renem i Menem 1796; w r. 1797 walczył pod Bonapartem we Włoszech, po pokoju w Campo-Formio został posłem francuskim w Wiedniu, skąd wróciwszy, ożenił się 16 Sierp. 1798 z Eugeniją Bernardą Dezyderyją, (ur. 1781, † 1860), córką kupca Clary w Marsylii, a siostrą żony Józefa Bonapartego (ob.). Jako wódz naczelny w Wandei 1800 i w Hanowerze 1804 odznaczał się ludzkiém obejściem i roztropném postępowaniem. W tymże roku otrzymał buławę marszałkowską, a 1806 tytuł *księcia Pontecorvo*. Podczas wojny pruskiéj 1806 dowodził 1 korpusem armii pod Jeną, ścigał Blüchera aż do Lubeki i zmusił go do kapitulacyi (7 Września). Po zaszczytnym udziale w wojnie z Rossyją i Prussami 1807, otrzymał naczelne dowództwo nad wojskami francuskiemi w Niemczech półn. i w Danii; w bitwie pod Wagram dowodząc Sasami, im przyznał rozstrzygnięcie zwycięstwa, za co publicznie został przez Napoleona zganiony (7 i 11 Lip.). Wkrótce potém mianowany naczelnym dowódcą w Antwerpii, miał bronić brzegów holendersko-belgijskich przeciw Anglikom, którzy wylądowali na wyspie Walcheren (1809); niedługo jednak został odwołany i popadł w niełaskę u cesarza, który zarzucał mu, że się otacza malkontentami i utrzymuje stosunki z rewolucyjnymi demokratami. Nastąpiło wszakże potém pewnego rodzaju pojednanie i Bernadotte otrzymał urząd generał-gubernatora w Rzymie. Nim jednak udał się na to stanowisko, przybyli doń deputowani szwedzcy w Sierp. 1810 z oznajmieniem o mianowaniu go następcą tronu szwedzkiego. Przyjąwszy ten wybór 19 Paźdz., przeszedł na wyznanie protestanckie, 20 t. m. wylądował w Szwecyi, aktem 25 Listop. adoptowany przez Karola XIII (ob.) przybrał imię *Karola Jana* i począł wywiérać przeważny wpływ na rząd i politykę szwedzką. Broniąc energicznie interesów przybranéj ojczyzny, poróżnił się z Napoleonem i podczas wojny francusko-rossyjskiéj 1812, przymierzem zawartém 24 Marca 1812, przyłączył się do Rossyi i Anglii. Późniéj okazywał w swém postępowaniu pewną dwuznaczność i chciał się pogodzić z Napoleonem. W końcu jednak Szwecyja wypowiedziała wojnę Francyi a K. na czele swéj armii stanął po stronie sprzymierzonych i dowodził 1813 armiją północną. Zarzucano mu przecież brak stanowczości i jawną chęć oszczędzania wojsk szwedzkich. Po bitwie pod Lipskiem nie występował już przeciwko Napoleonowi, lecz zwrócił się na Holsztyn i zmusił Daniję do zawarcia pokoju w Kiel 14 Stycznia 1814 roku, mocą którego otrzymał Norwegiję. Stąd udał się wolnym marszem do Francyi, przybył już po zdobyciu Paryża, a za powrotem Napoleona 1815 ogłosił się neutralnym. Po śmierci adoptowanego ojca wstąpił na tron 1818 i rządami swymi, trzymając się zawsze polityki konserwatywnéj, podniósł znakomicie materyjalny byt państwa (ob. *Szwecyja*). W polityce zewnętrznéj trzymał stronę Rossyi, za

co naganiany był przez Szwedów. Chwilowo tylko zmienił swe postępowanie względem Rossyi podczas wojny tureckiéj i powstania polskiego (1828—31). Ideje wielko-skandynawskie nazywał *marzeniami*. K. † 1844, zostawiając koronę swemu synowi Oskarowi (ob.).—Porówn. Geijera „*Konung Carls XIV Johan historia*“ (Stokholm 1844); Sarransa „*Histoire de Bernadotte Charles XIV Jean*“ (2t., Paryż 1845); Schinkla „*Minnen ur Sverige nyare Historia*“ (8 t., Stockholm 1852—56).— **Karol XV** (Ludwik Eugenijusz), król Szwecyi i Norwegii, 1859—72, ur. 1826 w Stockholmie, najstarszy syn króla Oskara (ob.) i Józefiny Leuchtenbergskiéj, wnuk poprzedniego. Początkowo nosił tytuł księcia Skandyi, wstąpił na tron po swym ojcu 8 Lip 1859 koronował się w Stockhol. 3 Maja a w Drontheimie 5 Sierpnia 1860 r. Jako gorący zwolennik idei skandynawskiéj, utrzymywał zawsze ścisłą przyjaźń z Daniją; w wojnie duńsko-niemieckiéj 1864 popierał ją dyplomatycznie, a nawet myślał o wypowiedzeniu Niemcom wojny; odstąpił jednak swego zamiaru gdy i zachodnie mocarstwa opuściły Daniję. Na sessyi sejmowéj 1865—66 przeprowadził radykalną reformę konstytucyi szwedzkiéj. W wojnie francusko-niemieckiéj 1870—71 okazywał wraz z całym swym narodem najgorętszą sympatyję dla Francyi i Napoleona III. Ciągle słabowity, † K. 1872 w Malmö, wkrótce po powrocie z kąpieli akwizgrańskich. Ponieważ z żony swéj Ludwiki ks. Orańskiéj (ur. 1828, zaślubionéj 1850, † 1871), nie zostawił potomków płci męskiéj, tylko jednę córkę Ludwikę (ur. 1851, zaślubioną 1869 następcy tronu duńskiego), przeto nastąpił po nim najstarszy brat jego, Oskar II, dotychczasowy ks. Gothlandyi (ur. 1829). K. byłto człowiek wysoko wykształcony i dał się poznać jako pisarz. Oprócz pisma „*Myśli o ruchach taktycznych nowoczesnych*“ (1867), ogłosił także *Poezyje*, przełożone na język polski przez W. hr. Engestrōma (Warsz. 1873).

Karol I Młot (Martel), tytularny król węgierski, syn Karola II, króla neapolitańskiego i Maryi, siostry Władysława III, króla węgierskiego, ur. 1272, ukoronowany 1290 w Neapolu jako król węgierski, wypędzony z Dalmacyi przez Andrzeja III 1292 r., † 1295 w Neapolu.—**Karol II Robert** czyli **Karybert**, król węgierski, syn poprzedniego, ur. 1292, wstąpił na tron 1302 i przyłączył do Węgier Kroacyję i Dalmacyję, † 1342 w Belgradzie. Trzecia jego żona była Elżbieta, córka króla polskiego Władysława Łokietka.

Karol, imię kilku książąt sabaudzkich i królów sardyńskich. Znakomitsi z nich są:— **Karol I Wojownik**, książę sabaudzki, syn Amadeusza IX, urodz. 1468 roku, wstąpił na tron po bracie swoim Filibercie 1482 r. Królowa Cypru Karolina, wdowa po Ludwiku Sabaudzkim, odstąpił mu 1484 roku swoje królestwo i odtąd książęta sabaudzcy i królowie sardyńscy, nosili tytuł królów Cypru; K. † 1489—**Karol II** (Jan Amadeusz), syn poprzedniego, ur. 1488 r., po śmierci ojca zastawał pod opieką matki Blanki de Montferratz; † 1496 r.—**Karol III Dobry**, syn Filipa II Bez. Ziemi, ur. 1486, objął rządy po bracie Filibercie II 1504 r. W stosunkach politycznych wahał się ustawicznie pomiędzy Francyją i Hiszpaniją, z téj przyczyny kraj wystawiony był na częste napady nieprzyjaciół. K ze zgryzoty roku 1553 w Vercelli. — **Karol Emanuel I**, zwany *Wielkim*, książę Sabaudyi, 1580—1630, ur. w Rivoli 1562 roku, nastąpił w roku 1580 po swoim ojcu Emanuelu Filibercie. Ożeniony z Katarzyną, córką Filipa II, trzymał się piérwotnie Hiszpanii, wojował z Genuą i Bernem i pokojem Lyońskim 1601 otrzymał margrabstwo Saluzzo za niektóre drobniejsze ustępstwa. Później połączył się z Francyją i Wenecyją, lecz opuszczony przez piérwszą, związał się z domem habsburgskim. Roszczenia jego do posiadłości Montferratu, sprowadziły nań nową wojnę z Francyją, która zdobyła całą Sabaudyję. † 1630 r., tknięty paraliżem. Książę ten wielkiéj śmiałości, niezmiernie przedsiębiorczy, chciwy władzy i sławy, wszystkich dla dopięcia swych celów używał środków. Zamyślał o koronie francuskiéj, później o cesarskiéj, wreszcie marzył o zdobyciu Cypru i Macedonii. Zbudował wiele pałaców i kościołów, lubił nauki, ale mało się troszczył o to, by swym poddanym zapewnić szczęście.—Porów. Erdmannsdörfera „*Herzon von Savoyen und die deutsche Kaiserwahl von 1619*“ (Lipsk 1862).— **Karol Albert**, król sardyński, 1831—49, ur. 1798 r., syn Karola Emanuela, księcia sabaudzko-carignańskiego, i Maryi Krystyny, córki Karola, księcia saskiego i kurlandzkiego. Po śmierci ojca 1800, wychowywał się w Dreźnie; ożenił się 1817 z Maryją Teresą, księżniczką toskańską, i odtąd przebywał w Piemoncie, gdzie 13 Marca 1821 postawiony na czele rewolucyi, mianowany został przez króla Wiktora Emanuela I regentem aż do przybycia następcy tronu Karola Feliksa Józefa. Na tém stanowisku zaprzysiągł wprowadzoną konstytucyję hiszpańską, lecz 21 Marca opuścił potajemnie Turyn i przeniósł się do głównéj kwatery austryjackiéj. Przebywał potém we Florencyi i Francyi, a 1823 wziął udział w wyprawie do Hiszpanii. Za powrotem do Turynu, został 1829 wicekrólem Sardynii, a 27 Kwietnia 1831 wstąpił na tron i wprowadził za przykładem innych rządów włoskich system jezuicko-absolutny. Mimo to przecież starał się potajemnie ograniczyć wpływ klerykalizmu na sprawy państwa, pracował nad podniesieniem materyjalnego dobrobytu i ulepszeniem administracyi (ob. *Sardynija*). Od chwili politycznego wystąpienia papieża Pijusa IX, Karol Albert sprzyjał ruchom reformistycznym, nadał w Lutym 1848 konstytucyję i zdawał się być zdecydowanym wziąć w swe ręce kierunek narodowego ruchu włoskiego, zmierzającego do zjednoczenia całego półwyspu. Równocześnie z powstaniem Lombardów i Wenecyjan, wypowiedział Austryi 23 Marca 1848 wojnę, miał nawet początkowo znaczne powodzenie i otrzymał przezwisko: „*Miecz Italii*“. Klęska pod Custozza przywróciła przewagę Austryi i zmusiła króla do rozejmu. Wiosną 1849 wznowił K. A. kroki nieprzyjacielskie, ale pokonany pod Novara i Mortara abdykował na polu bitwy 23 Marca 1849 i udał się do Par-

tugalii, gdzie † 28 Lipca t. r. w Oporto. Nastąpił po nim starszy syn jego Wiktor Emanuel II (ob.). Porów. Carutti'ego „*Storia di Carlo Alberto*“ (2 t., Turyn 1856—57).

Karol II (Ludwik Ferdynand Karol de Bourbon, infant hiszpański), najprzód książę Lukki, potém książę Parmy, urodz. 1799 r., syn Ludwika, króla Etruryi (ob.), i infantki hiszpańskiéj Maryi Ludwiki, nastąpił po swym ojcu 23 Maja 1803 r., jako król Etruryi, lecz 1807 r. musiał ustąpić swe państwo Francyi. Na mocy warunków pokoju paryskiego i traktatu wiedeńskiego królowa Etruryi i jéj dzieci otrzymały chwilowo Lukkę, w któréj K. nastąpił po swéj matce 13 Marca 1824, ożeniwszy się piérwéj (1820) z Maryją Teresą Sardyńską. Większą część życia przepędzał w podróżach lub też w majętności swéj Weisstropp pod Dreznem. Lukkę odstąpił 5 Paźdz. 1847 Toskanii, a 18 Grudnia 1847 odziedziczył po wdowie Napoleona księstwa Parmy, Piacenzy i Gwastalli. Ale i tych posiadłości zrzekł się z powodu ówczesnych wypadków 14 Marca 1849 na rzecz swego jedynego syna. Syn ten, **Karol III** (Józef Maryja Wiktor Baltazar de Bourbon), infant hiszpański, ur. 1823, powrócił w Sierpniu 1849 do Parmy i ożenił się 1845 z Ludwiką Maryją Teresą de Bourbon (ur. 1819), córką księcia Berry. Jakkolwiek szczodrze przez naturę wyposażony, okazał się najniecniejszym zarówno jako władca i jako człowiek. Okrutne prześladowania i gwałty wszelkiego rodzaju, były na porządku dziennym. Rządy takie zgotowały mu zagładę. Raniony bowiem w biały dzień na ulicy 20 Marca 1854, † nazajutrz, a po nim objęła rządy pozostała wdowa w imieniu nieletniego syna Roberta I (ur. 1848). Skutkiem wojny włoskiéj w r. 1859 matka i syn zostali wygnani z kraju, a księstwo Parmy dekretem króla włoskiego Wiktora Emanuela 18 Marca 1860 wcielone zostało do królestwa włoskiego. Księżna ta † 1864 w Wenecyi.

Karol Śmiały albo **Zuchwały**, książę burgundzki, 1467—77, ur. 1435 w Dijon, syn Filipa Dobrego z domu Walezych i Izabeli portugalskiéj, za życia ojca nosił tytuł *hrabiego Charolais*. Podobnie jak przodkowie jego byłto książę gwałtowny, burzliwy i chciwy sławy. Niezadowolniony z powolności starego ojca dla Ludwika XI (ob.), czychającego na zgubę domu burgundzkiego, utworzył K. z Frańciszkiem II, ks. Bretanii, i wielu panami francuskimi związek (*La ligue du bien public*), celem utrzymania praw feudalnych, zagrożonych przez Koronę. Zwyciężywszy króla 16 Lipca 1465 pod Monthléry, podyktował mu warunki pokoju 4 Paźdz. w Conflans. 1467 wstąpił po ojcu na tron książęcy. Bogaty i potężny jak mało kto z owoczesnych książąt, dokładał odtąd wszelkich usiłowań, by z Burgundyi utworzyć samoistne królestwo, do którego pragnął przyłączyć Lotaryngiję, Szwajcaryję, Prowancyję i Delfinat. Zaproszony przez Ludwika XI dla zawarcia ugody (Paźdz. 1468), przybył K. do Péronne, ale gdy się dowiedział, że za jego namową powstało Leodyjum, aresztował króla i wziął z sobą na wyprawę przeciw zbuntowanemu miastu. Ludwik XI musiał publicznie chwalić okrucieństwa swego wasala, wywiérane na mieszczanach. Po wypuszczeniu króla na wolność, został K. zapozwany przed sąd parów i skazany na bannicyję 3 Grud. 1470 r. Nieprzygotowany jednak do odparcia napaści króla, musiał się z nim pogodzić, odkładając zemstę na czas późniejszy. Jakoż za śmierć swego sprzymierzeńca ks. Guyenny, otrutego z rozkazu Ludwika XI, spustoszył K. strasznie Pikardyję i Normandyję 1472. Podczas rozejmu zawarł przymierze z Edwardem IV, kr. angielskim, przeciw Ludwikowi XI i połączonym z nim Szwajcarom i Lotaryńczykom. Wojna zakończyła się zawieszeniem broni w Amiens 29 Sierp. 1475. K. jednak nie porzucił swych planów zaborczych. Na początku jesieni 1475 zdobył Lotaryngiję a 1476 wkroczył do Szwajcaryi, gdzie od walecznych mieszkańców poniósł stanowcze klęski pod Grandson 2 Marca i Murten 22 Czerwca 1476. Złamany moralnie i zniszczony materyjalnie, walczył jeszcze z ks. René o utrzymanie Lotaryngii i poległ pod Nancy 5 Stycz. 1477. Pochowany został w Nancy, skąd Karol V kazał 1550 przenieść zwłoki jego do Brügge. Ze śmiercią K. zginął nie tylko najniebezpieczniejszy wróg Ludwika XI, ale także groźny przywódca feudalizmu, o który rozbijały się dotąd centralizacyjne dążności korony francuskiéj. K. żenił się po trzykroć, ale tylko z drugiéj żony Izabeli de Bourbon, pozostawił jedyną córkę i sukcesorkę Maryję, która 1477 zaślubiła Maksymilijana I (ob.), późniejszego cesarza. Porów. Barante'a „*Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois*“ (13 t., Paryż 1824); Rodta „*Die Feldzüge Karl's des Kühnen*“ (2 t., Schafhausa 1844—1845); Kirka „*History of Charles the Bold, duke of Burgundy*“ (2 t., Lond. 1863).

Karol, imię wielu książąt niemieckich. — **Karol**, właściwie **Karol IV Leopold**, książę Lotaryngii, generał cesarski, ur. 1643, syn księcia Mikołaja Franciszka. Wyznaczony przez swego stryja, księcia Karola IV, następcą, razem z nim wygnany został 1659 przez Francuzów i wszedł do służby austryjackiéj. W latach 1669 i 1674 ubiegał się bezskutecznie o koronę polską. W r. 1678 ożenił się z Eleonorą Maryją, siostrą cesarza Leopolda I, a wdową po królu polskim Michale. Przeciw Francuzom dowodził naczelnie nad Renem 1676 i 1789 r. jak również w wojnie tureckiéj 1683—88, podczas któréj odniósł zwycięstwa pod Granem (1685) i Mohaczem (1687). K. † 1690 w Wels, jak mówią otruty. Starszy jego syn Leopold Józef Karol (ur. 1670, † 1729), odzyskał Lotaryngiję pokojem ryswickim 1697.—**Karol Teodor**, elektor palatyn bawarski, ur. 1724, jedyny syn hrab. palatyna Jana Chrystyjana Józefa na Sulzbachu, po śmierci którego 20 Lip. 1733 objął rządy, ale jako małoletni zostawał pod opieką swego stryja, elektora palatyna *Karola Filipa* (ur. 1661, † 1742). Ożeniony 1742 z Maryją Elżbietą Augustą, księżniczką Sulzbach, odziedziczył 21 Grudnia 1742 po stryju palatynat elektorski, a 30 Grud. 1777 otrzymał jeszcze w spadku i Bawaryję. Bezdzietny i nie mający żadnego przywiązania do Bawaryi, zamierzał odstąpić

znaczną jéj część na rzecz Austryi, czemu zapobiegła wszakże *bawarska wojna sukcesyjna* (ob.). Ulegając wpływom księży, ulubieńców zagranicznych i chciwych kochanek, opuścił Bawaryję, przeniósł się 1788 z Monachijum do Manheimu i rządził krajem despotycznie. W 6 miesięcy po śmierci swéj małżonki (1794), ożenił się powtórnie z Maryją Leopoldyną, córką Ferdynanda księcia Modeny. Za wtargnięciem Francuzów do Bawaryi, usunął się do Saksonii (1796), późniéj jednak wrócił i † 1799 r. Państwo jego przeszło na księcia palatyna Dwu Mostów, późniejszego króla bawarskiego Maksymilijana I.— **Karol Eugenijusz**, książę wirtembergski, 1737—93, ur. 1728, objął rządy po swym ojcu Karolu Aleksandrze (ur. 1684, † 1737) pod opieką książąt: Karola Rudolfa i Karola Fryderyka, lecz już w 16 roku życia uznany został za pełnoletniego. Z początku okazywał wielką skłonność do przepychu, rozrzutności i rozkoszy zmysłowych, niszcząc przez to zasoby kraju. W wojnie siedmioletniéj, która prócz dotkliwych dla kraju ciężarów żadnéj nie przyniosła mu sławy, czynny brał udział. Gdy K. zdeptał wszystkie układy wiążące go z narodem, wynikły stąd spory, które się przeciągły do r. 1770. Odtąd wszakże poczynał sobie całkiem, inacznéj i resztę swego panowania odznaczył dążnościami szlachetniejszemi. Usiłował podnieść materyjalny byt kraju, wznosił piękne budowle publiczne, dźwigał przemysł i handel, krzewił nauki i sztuki. Jego to fundacyi jest sławna szkoła wojskowa Karola w Stuttgardzie. Dobroczynny wpływ na tego księcia wywierała jego żona Frańciszka Teresa, hrabina Hohenheim (ur. 1748 † 1812). **K.** † 1793.—**Karol Fryderyk**, wielki książę badeński, ur. 1728 w Karlsruhe. Utraciwszy w 4 roku życia ojca Fryderyka, ks. Baden-Durlach, a wkrótce potém matkę Annę Karolinę Ameliję, ks. Nassau-Dietz, wychowywany był przez dziada, margrabiego Karola Wilhelma, po którego śmierci r. 1738 zaraz objął rządy pod opieką rady nadzorczéj. Uznany za pełnoletniego 23 Listop. 1746, zaczął sam panować na księstwie Baden-Durlach; odznaczył się jako władca rozumny i postępowy. W czasach politycznéj przewagi napoleońskiéj powiększył kraj swój, obejmujący zaledwie 29 mil kw. z 290,000 m., do 280 mil kw. z ludnością 1,100,000. Badeńczycy dotąd jeszcze z serdeczną wdzięcznością wspominają jego rządy. **K. F.** † 1811. Napisał „*Abrégé des principes de l'économie politique*“ (Karlsr. 1772). Porów. Vierordta „*Karl, Grossherzog von Baden*“ (Karlsr. 1844). Jego następcą był wnuk Karol Ludwik Fryderyk.— **Karol Wilhelm Ferdynand**, książę brunświcki, 1780—1801, urodz. 1735 w Wolfenbüttel, najstarszy syn ks. Karola i Karoliny, ks. pruskiéj; dowodząc w siedmioletniéj wojnie wojskiem brunświckiém, zjednał sobie szczególne zaufanie i szacunek Fryderyka II. W r. 1764 ożenił się z Augustą, siostrą króla angielskiego Jerzego III i 26 Marca 1780 sam objął rządy, sprawując je roztropnie i z powszechném zadowoleniem kraju. W r. 1787 na czele armii pruskiéj przywrócił do urzędu namiestnika Niderlandów. Jednakże jako wódz armii austryjacko-pruskiéj przeciwko Francyi mniéj już był szczęśliwym. Po zmiennych kolejach wojny 1793 złożył na początku r. 1794 naczelne dowództwo, które w r. 1806 powtórnie znowu objął. Pozbawiony wzroku w bitwie pod Auerstädt, † 1806 w Ottensen pod Altoną.—**Karol** (Fryderyk August Wilhelm), detronizowany książę brunświcki, ur. 1804 w Brunświku, piérworodny syn księcia Fryderyka Wilhelma i Maryi Elżbiety Badeńskiéj. Po śmierci ojca (1815) zostawał pod opieką angielskiego księcia-Regenta; wbrew jego woli został w Październiku 1823 uznany za pełnoletniego i sam objął rządy. Odebrawszy bardzo zaniedbane wychowanie, w młodości już różnych dopuszczał się zboczeń i wybryków. Jako władca samoistny na zbyt popuszczał cugle despotyzmowi. Mściwy, prześladował wszystkich, co mieli nieszczęście ściągnąć na się jego podejrzliwość. Zasoby kraju nie wystarczały wszystkim jego zachciankom i awanturom. Otaczał się zwykle aktorami. Życie prowadził rozpustne i marnotrawne, a obok tego pożądliwie gromadził skarby. W r. 1829 wyjechał do Francyi, zdawszy rządy w ręce swego ulubieńca Bittera. Wypędzony z Paryża przez rewolucyją Lipcową (1830), a przez belgijską z Brukselli, wrócił do Brunświku, lecz skutkiem powstania 7 Września 1830 utracił tron i musiał kraj opuścić. Jeszcze raz usiłował powrócić do ojczyzny, ale bezskutecznie. Uznany w 1831 przez agnatów i sejm związkowy za niezdolnego do rządów, które formalnie objął 1831 brat jego Wilhelm, przebywał odtąd we Francyi, Szwajcaryi lub Anglii, gdzie nieoględném postępowaniem niejednokrotnie dawał powód do gorszących procesów. † 1873 w Genewie, któremu to miastu zapisał testamentem kolosalny swój majątek.— **Karol August**, wielki książę sasko-wejmarsko-ejsenachski, ur. 1757, syn księcia Ernesta Augusta Konstantego († 1758) i Amalii Brunświckiéj. Odebrał pod opieką mądréj matki najstaranniejsze wychowanie i po objęciu rządów (1775) wywiérał niepośledni wpływ na rozwój oświaty i naukowości niemieckiéj; gromadząc bowiem na swym dworze takich ludzi jak Göthe, Wieland, Herder, Schiller i inni uczynił swoję stolicę Wejmar ogniskiem poezyi niemieckiéj. Od 1786 do bitwy pod Jeną służył w armii pruskiéj, 1806 przyłączył się do koalicyi przeciw Napoleonowi, 1814 wstąpił do służby rossyjskiéj, brał udział w walkach 1814—1815 r. Kongres wiedeński znacznie powiększył jego posiadłości i wyniósł do godności wielkiego księstwa. **K. A.** należał do liczby piérwszych książąt niemieckich, którzy w posiadłościach swych zaprowadzili ulepszone ustawy konstytucyjne; bronił także wolności prasy, dopóki pamiętna uroczystość wartburgska i gazeta *Oppositionsblatt* nie wywołały represyi. Za jego rządów zreformowano wszystkie gałęzie administracyi i usunięto wiele nadużyć. **K. A.** tknięty paraliżem, † 1828 r. w Graditz pod Torgawą, wracając z Berlina do Wejmaru. Ożeniony był z Ludwiką, ks. heskodarmsztadzką, i oprócz następcy tronu Karola Fryderyka, pozostawił drugiego syna ks. Bernarda. Korespondencyję **K. A.** z Göthem wydano w

Lipsku (2 t., 1863).—**Karol Fryderyk**, wielki książę sasko-wejmarsko-ejsenachski, 1828—53, syn i następca poprzedniego, ur. 1783 w Wejmarze, zaślubił 3 Sierp. 1804 wielką ks. rossyjską Maryję Pawłównę, wstąpił po swym ojcu na tron 1828 i sprawował rządy w takim samym jak tamten duchu, z niektóremi wszakże ograniczeniami, dopóki wypadki 1848 r. nie wywołały ważniejszych jeszcze reform; późniéj znacznie je znowu zmodyfikowano. K. F. † 1853 i pozostawił troje dzieci: 1) Maryję Ludwikę Aleksandrynę, ur. 1808, od 1827 żonę księcia pruskiego Karola; 2) Augustę Ludwikę Maryję Katarzynę, ur. 1811, od r. 1829 żonę księcia Wilhelma, późniejszego króla pruskiego i cesarza niemieckiego Wilhelma I, 3) Karola Aleksandra, swego następcę.—**Karol**, arcyksiążę austryjacki, książę cieszyński, trzeci syn cesarza Leopolda II, ur. 1771 r. we Florencyi, jeden ze znakomitszych wodzów nowoczesnych, miał zaszczytny udział we wszystkich kampanijach od r. 1792 i odznaczył się szczególniéj w wojnach prowadzonych z rzecząpospolitą francuską i Napoleonem, przy końcu zeszłego i na początku bieżącego stulecia. W r. 1805 dowodził we Włoszech przeciwko Massenie, z którym walczył 30 Paźdz. pod Caldiero i w nocy z 1 na 2 Listop. wykonał mistrzowski odwrot do Kroacyi, by pospieszyć na pomoc dziedzicznym krajom Austryi. Po pokoju presburgskim mianowany generalisimusem wojsk austryjackich, zaprowadził nową organizacyję armii. W r. 1809 wkroczył do Bawaryi, lecz nad Dunajem przymuszony do odwrotu, stoczył zaszczytną bitwę pod Aspern i Essling; w końcu pobity został pod Wagram 5 i 6 Lipca, skąd znowu cofnął się w największym porządku do Znaim. Wkrótce potém złożył wszystkie swe godności i żył prywatnie, najprzód w Cieszynie a następnie w Wiedniu. Po powrocie Napoleona z wyspy Elby, był przez pewien przeciąg czasu gubernatorem Moguncyi. W r. 1822 wziął dziedzictwo po bogatym stryju, księciu cieszyńskim. † 1847 r. Ożeniony w roku 1815 z Henryką, ks. Nassau-Weilburgską († 1829) miał z nią 4 synów: *Alberta* (ur. 1817), *Karola Ferdynanda* (ur. 1818), *Fryderyka* (ur. 1821, † 1846 w Wenecyi), *Wilhelma* (ur. 1827) i dwie córki: *Teresę* (ur. 1816, wdowę po królu neapolitańskim Ferdynandzie II) i *Maryję Karolinę* (ur. 1825, zaślubioną 1852 z arcyksięciem Rajnerem Ferdynandem). W literaturze wojskowéj zyskał imię dziełami: „*Grundsätze der Strategie, erläutert durch die Darsteelung des Feldzugs von 1796 in Deutschland*“ (3 t., Wied. 1814) i „*Geschichte des Feldzugs von 1799 in Deutschland und der Schweiz*“ (2 t., Wiedniu 1819). W Wiedniu wzniesiono mu 1860 posąg konny, dzieło Fernkorna. Porów. Dullera „*Erzherzog Karl*“ (2 t., Wiedeń 1844—45), Schneidewinda „*Das Buch von Erzherzog Karl*“ (2 ed. Lipsk 1853).—**Karol** (Fryderyk August), książę meklenburgski, generał pruski, ur. 1785, najmłodszy syn Karola Ludwika, późniejszego księcia meklenburg-strelickiego, wszedł 1799 do armii pruskiéj, odbył wszystkie kampanije do r. 1815, został generałem brygady w gwardyi, potém radcą stanu i 1827 prezesem téjże rady stanu. † 1837, zostawiwszy po sobie pamięć jednego z najzawziętszych przeciwników nowoczesnych idei i dążności. Od śmierci ministra Hardenberga (ob.) wywiérał wielki wpływ na politykę i okazał niepoślednie zdolności dyplomatyczne. Lubownik poezyi i literatury pięknéj, napisał pod imieniem Weisshaupta komedyję „*Die Isolirten*“.—**Karol Antoni**, książę Hohenzollern-Sigmaringen, ob. *Hohenzollern* (niemiecki dom książęcy).—**Karol** (Teodor Maksymilijan August), książę bawarski, najstarszy syn Maksymilijana I Józefa, późniejszego króla bawarskiego, ur. 1795 w Monachijum. Bardzo młodo wstąpił do armii, którą opuścił 1822 w stopniu generała kawaleryi. W r. 1841 znowu wszedł do czynnéj służby, mianowany był feldmarszałkiem i generalnym inspektorem armii. W tym stopniu objął w wojnie 1866 naczelne dowództwo nad 7 i 8 korpusami armii związkowéj, ale nie mógł żadnych nad Prusakami otrzymać korzyści i po zawarciu pokoju usunął się do życia prywatnego.

Karol (Eitel Fryderyk Zefiryn), książę Rumunii, drugi syn ks. Antoniego Hohenzollern, ur. 1839 r. W 1857 wstąpił do armii pruskiéj i 1864 miał udział w wyprawie szlezwicko-holsztyńskiéj. Po wypędzeniu ks. Cuzy (ob.) powołany został za zgodą Francyi przez rząd tymczasowy na tron rumuński w Marcu 1866 i wziął na się ciężkie zadanie w kraju, rozdzielonym na nienawistne sobie stronnictwa. Obok tego finanse były rozstrojone a karność w wojsku prawie żadna. Początkowo opiérał się na stronnictwie Czérwonych zaś od 1871 na konserwatystach. K. stara się o podniesienie materyjalnego i moralnego dobrobytu (ob. *Rumunija*). W 1869 ożenił się K. z Elżbietą, ks. Wied (ur. 1843).

Karol Ferdynand Waza, trzeci syn króla Zygmunta III i Katarzyny, arcyksiężniczki rakuskiéj, ur. w Warszawie 1613. Od młodego już wieku przeznaczony był do stanu duchownego; mając ledwie 20 lat życia, został biskupem wrocławskim a rządy dyjecezyi objął 1637. W 10 lat potém przeniósł się na biskupstwo płockie; mieszkał jednak po większéj części w ulubionym Ujazdowie, gdzie w pobliżu dworu oddawał się wszelkiego rodzaju rozrywkom światowym, przekładając je nad obowiązki swego stanu, do którego żadnego nie miał powołania. Po śmierci brata swojego, króla Władysława IV, zamyślał czas jakiś o osiągnieniu korony polskiéj, gdy atoli zamiar ten go zawiódł i Jan Kazimierz obrany został królem, K. usunął się ze stolicy i osiadł w mieście Wyszkowie nad Wisłą, gdzie dotknięty melancholiją, † 1566 r. Niewłaściwe jego usposobieniom stanowisko złamało w części życie księcia, który téż dla téj przyczyny głównie żadnych w kraju nie położył zasług. Skarby swe i prawa do księstwa szląskiego zapisał Janowi Kazimierzowi, który wystawił bratu grobowiec w kaplicy Wazów w katedrze krakowskiéj.—Porów. Bartoszewicza „*Królewicze biskupi*“ (Warsz. 1851).

Karol, książę kurlandzki, trzeci syn króla polskiego Augusta III i Józefiny Austryjaczki, ur. 1733. Ojciec pragnął osadzić go na księstwie Kurlandyi,

która, po wywiezieniu na Sybir Birona (1740) i wypędzeniu Ludwika Ernesta brunświckiego (1741), książąt forytowanych przez Rossyję, zostawała pod rządami rady stanów krajowych. Jakoż postanowieniem senatu z 30 Października 1758 otrzymał K. wbrew zabiegom Czartoryskich inwestyturę na Kurlandyję i 1759 wyjechał do Mitawy. Cesarzowa Elżbieta dała na to zezwolenie i zrzekła się roszczonych pretensyj do dóbr stołowych kurlandzkich. Gdy jednak Biron za Piotra III wrócił z wygnania a Katarzyna II, wstąpiwszy na tron, zbrojnie forytowała za wiedzą Czartoryskich dawnego księcia, K. mimo wszelkich praw do Kurlandyi, oblężony w Mitawie przez Rossyjan, musiał ustąpić z rozkazu ojca w Kwiet. 1763, zaprotestowawszy piśmiennie przeciw dokonanemu nielegalnie czynowi. Po śmierci ojca i starszego brata Fryderyka Krystyjana († 17 Grud. 1763) popiérany był K. daremnie przez stronnictwo hetmańskie, przeciwne *Familii*, jako kandydat do tronu polskiego. Zawiedziony w nadziejach, przebywał w Saksonii. W 1760 zaślubił starościankę nowomiejską Franciszkę Krasińską, któréj wszakże dom saski niechciał uznać za prawą jego małżonkę. Po stracie téj żony (30 Kwiet. 1796) ks. K. umarł z tęsknoty i żalu 16 Czerwca t. r. Córka ich ks. Maryja, po śmierci rodziców zostawała pod opieką królewny Elżbiety, siostry królewica Karola, i wyszła za mąż za ks. sabaudzkiego Karola de Carignan.

Karol Borromeusz (św.), kardynał i arcybiskup medyjolański, potomek starożytnego i słynnego rodu Borromeuszów, ur. 1538 w Arona, zamku dziedzicznym swych przodków, nad Lago Maggiore. W 12 roku życia oddany do stanu duchownego, wkrótce otrzymał opactwo ś. Gratynijana w Arona. W 16 roku życia wysłany był do uniwersytetu w Pawii, przepędził 5 lat na nauce teologii i prawa kanonicznego; 1559 otrzymał stopień doktora. Powołany do Rzymu przez wuja swego kardynała de Medicis, który zasiadł na stolicy apostolskiéj pod imieniem Piotra IV, 1560 został mianowany protonotaryjuszem apostolskim, referendarzem trybunału cywilnego i kardynałem dyjakonem, z tytułem *de Sancta vitae*, a w tydzień potém arcybiskupem medyjolańskim i legatem Bolonii, Romanii i Ankony, protektorem Portugalii, Niderlandów, Szwajcaryi katolickiéj oraz franciszkanów, karmelitów i kawalerów maltańskich. Mimo tak wysokiego stanowiska w hijerarchii duchownéj Karol ś. był wzorem prawdziwego kapłana, tak dalece, że nawet najdraźliwsza zawiść, niechętném patrząca okiem na to jego bezprzykładne prawie w tak młodym wieku wyniesienie, musiała oddawać sprawiedliwość jego cnotom i pobożności. Gdy w r. 1562, po śmierci starszego a jedynego brata, hr. Fryderyka, cała familija starała się zwrócić Karola do życia światowego i gdy nawet sam papież nalegał nań, ażeby się ożenił i nie dozwolił wygasnąć dostojnemu rodowi, Karol odmówił stanowczo i tajemnie wyświęciwszy się na kapłana, zaczął jeszcze surowsze prowadzić życie. Mianowany około tego czasu wielkim penitencyjaryjuszem wywiérał przeważny wpływ na wszystkie ważniejsze sprawy kościoła; i tak jego wpływowi trzeba przypisać otwarcie na nowo i pomyślne dla stolicy apostolskiéj zakończenie soboru trydenckiego (3 Grud. 1563), na który i protestanci byli zaproszeni. Ażeby wprowadzić w życie uchwały tego soboru, które przy pomocy kilku współpracowników zebrał w *Katechizmie rzymskim* (Catechismus Romanus, 1564), odbył w Medyjolanie 156. jako Legatus a latere synod prowincyjonalny. Brał nadto udział w poprawieniu *Brewijarza* (1568), *Mszału* (1570) oraz w rozpoczętém przejrzeniu *Wulgaty*. Jako troskliwy arcypasterz swojéj dyjecezyi, zajmował się niezmordowanie sprawami kościoła, tak, że po jego śmierci archydyjecezyja medyjolańska była wzorem dla innych, zarówno przez swoje wyborne zakłady, poprawione obyczaje jako téż i czcigodne duchowieństwo. W Medyjolanie upiększył katedrę i podniósł uroczystość służby bożéj. Starał się przyciągnąć lud do kościołów przez dobre kazania i znakomitą muzykę, w ogóle dbał o dobrobyt i moralność mieszkańców. Gorliwie zajmował się reformą zakonów, z tego powodu naraził się na prześladowania ze strony krnąbrnego duchowieństwa, mnichów i rządu hiszpańskiego, zazdrośnego o rozszerzanie się władzy Karola. Kanonicy kapituły św. Maryi de la Scala, nietylko że zbrojnie oparli się zamierzonéj wizycie kapituły, ale rzucili nań klątwę i oskarżyli przed papieżem. Humilijaci jeszcze daléj posunęli się w swojéj zajadłości, albowiem jeden z nich (ks. Farina) targnął się (1569) na życie arcybiskupa, strzeliwszy doń w kaplicy, bez żadnéj wszakże dlań szkody. Chcąc ukształcić wytrwałych i gorliwych kapłanów, ustanowił kongregacyję *Oblatów*, których obowiązkiem było nieść pomoc swemu biskupowi wszędzie, gdzieby tego potrzeby dyjecezyi wymagały. Miłosierny dla biédnych, nietylko wszystkie dobra dziedziczne ale i wszystkie dochody swoje rozdzielił pomiędzy ubogich. Karolowi zawdzięcza téż Medyjolan zmniéjszenie klęski w czasie głodu 1570, oraz podczas zarazy 1576, zarówno przez osobiste poświęcenie, jako téż i wczesne ustanowienie odpowiednich środków zaradczych. † 1584 w Medyjolanie. Kanonizowany przez Pawła V r. 1610, a pamiątkę jego obchodzi kościół 4 List. Najlepsze wydanie dzieł teologicznych św. K. sporządził Sax (5 t., Medyjolan 1747). Życie jego opisali Guissano (po francusku 1615), Godeau (Bruks. 1684; Paryż 1747); Touron (Paryż 1761) i Stolz (1781). Porów. Sala „*Documenti circa la vita e la gesta di Borromeo*“ (4 t., Medyj. 1857—59). — Jego bratanek, hr. *Fryderyk Borromeusz*, ur. 1564, także kardynał i arcybiskup medyjolański (1595—1631), jest założycielem słynnéj biblijoteki ambrozyjańskiéj.

Karólek, roślina, ob. Kminek.

Karoli (Teofil), ob. Caroli.

Karolina, nazwa dwu stanów w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnéj, z których jeden zwie się *Karolina Północna* a drugi *Karolina Południowa*: — **Karolina północna**, położona między Tennessee, Wirginiją, Georgiją i Karoliną południową, a ze wschodu oblana oceanem Atlantyckim, ma 2,117

mil kw. przestrzeni. Pobrzeże oceanu jest płaskie i z przyczyny ław piaskowych, oraz łańcucha drobnych wysp, równoległego prawie z brzegami stałego lądu, dla żeglugi bardzo niebezpieczne. Przylądki Hatteras i Lookout, mające latarnie morskie, są postrachem żeglarzy. W miarę oddalenia od brzegów kraj staje się bardziéj gorzysty i w stronie zachodniéj podnosi się do znacznéj wysokości. Tu przechodzą Allegany, w których się wznosi góra Czarna (Black Mountain) do 6,500 stóp wysokości. Grunt urodzajny wydaje: ryż, mais, tytuń, pszenicę, bawełnę i t. d. Pobrzeża okryte są bogatemi iglastemi lasami, które dostarczają drzewa budulcowego, smoły i t. d. Góry obfitują w ołów, żelazo i złoto. Mieszkańcy, których ogólna liczba wynosi 1,071,360, po większéj części biali (678,470), w mniejszéj liczbie są kolorowi (391,650); znajduje się także nie wielka ilość Indyjan. **K.** wysyła na kongres w Waszyngtonie 2 senatorów i 8 deputowanych. Władzą prawodawczą w kwestyjach miejscowych jest senat, złożony z 50 członków, wybiéranych na 3 lata i izba niższa, złożona ze 120 członków, wybiéranych także na 2 lata. Stolicą kraju jest m. Raleigh. **K.** podzieloną została na dwie części już w r. 1729, i obie tę części weszły jako stany do związku, już przy jego utworzeniu. — **Karolina południowa**, położona między Georgiją, Karoliną północną i oceanem Altantyckim, ma 1,420 mil kw. przestrzeni. Pobrzeża otoczone drobnemi wysepkami i ławami piasku, są płaskie i po większéj części niskie. Grunt równy, tylko ku zachodowi zaczyna się podnosić. W téj to stronie, już prawie na granicy stanu, przechodzą góry Błękitne. Pomiędzy produktami najważniejsze są zboża, daléj ryż, mais i bawełna. Mieszkańcy przeważnie kolorowi, zajmują się uprawę roli i handlem, ogólna ich liczba wynosi 705,606; między tą ludnoćcią jest 289,660 białych i 415,810 kolorowych (czarnych i mieszańców). **K.** południowa wysyła na kongres w Waszyngtonie 2 senatorów i 5 deputowanych. Dla stanowienia praw wewnętrznych jest ciało prawodawcze, złożone z 30 senatorów, wybiéranych na lat 4, i 121 deputowanych, wybiéranych na 2 lata. Pod względem administracyjnym podzielona jest **K.** na 30 obwodów. Stolicą kraju jest miasto Kolumbia.

Karolina, kodeks, ob. Carolina.

Karolina Amelija Elżbieta, królowa Wielkiéj Brytanii i Hanoweru, ur. 1768, druga córka księcia brunświckiego Karola Wilhelma Ferdynanda i księżniczki angielskiéj Augusty, zaślubiona 1795 z księciem Wallii, późniejszym Jerzym IV. Małżeństwo to było bardzo nieszczęśliwe; książę rozłączył się z nią zaraz w roku następnym i odtąd żyła **K.** samotnie w swojéj willi w Blackheath, a od r. 1814 przebywała za granicą. Jeszcze w r. 1808 prowadzono co do jéj postępowania proces śledczy, w którym wszakże prócz płochéj nieoględności nic więcéj nie wykryto. Kiedy w r. 1820, po wstąpieniu na tron swego męża, wróciła **K.** do Anglii, wytoczono jéj w izbie parów formalny proces rozwodowy, ale opinija publiczna tak stanowczo oświadczyła się na korzyść królowéj, że zaniechano procesu. Do koronacyi przypuszczoną nie była; † 1821. Pochowana w Brunświku.

Karolina Maryja, królowa Obojéj Sycylii, ur. 1752, córka cesarza Franciszka I i Maryi Teresy. Zaślubiła 12 Sierp. 1768 Ferdynanda I, króla Neapolu i Sycylii, i wkrótce potém zawładnęła całym rządem, na którego czele jako piérwszego ministra postawiła Actona (ob.). Ten marnotrawstwem grosza publicznego powszechną ściągnął na się nienawiść. Wszystkich, którzy ośmielili się sprzeciwiać, prześladował jakoby stronników jakobinizmu. Banicyje, więzienia, tracenia, nie złamały jednak ducha opozycyi narodowéj. **K.**, mimo całe tyraństwo Actona, pokładając w nim nieograniczone zaufanie, musiała po klęsce Macka (ob.) 1708 szukać schronienia z całym dworem w Sycylii. Powróciwszy do Neapolu 1799, znowu w r. 1805 zniewoloną była uciekać do Sycylii, gdzie poróżniwszy się z Angliją, wyjechała 1811 do Wiednia; † 1814 w Schönbrunn. Byłato kobiéta powabna uprzejma, ale intrygantka i na zbyt chciwa władzy.

Karolina Matylda, królowa duńska, ur. 1751, córka księcia Wallii Fryderyka Ludwika, wyszła 1766 za Chrystyjana VII, króla duńskiego, i w dwa lata potém została matką Fryderyka VII; znosiła liczne prześladowania od królowéj Zofii Magdaleny, owdowiałéj babki swego męża i Julijanny Maryi, jego macochy, ale posiadała za to miłość i szacunek ludu. Kiedy Chrystyjan wróciwszy z podróży po Europie chorym na umyśle i ciele, zaczął mniéj uwagi zwracać na żonę, stała się ona względem męża obojętniejszą a przeciw macosze jawną okazywała nienawiść. Około tegoż czasu weszła w bliskie stosunki z przybocznym lekarzem króla Struensee'm i wraz z nim wspólne dzieliła losy (ob. *Struensee*). Aresztowana 17 Stycznia 1772, przewieziona była wraz z 6 miesięczną córką do twierdzy Kronborg i rozwiedziona z mężem; następnie przeznaczono jéj na miejsce pobytu Celle, gdzie † ze zgryzoty 1777, powszechnie szanowana i kochana.— Por. Lenzena *„Die letzten Stunden der Königin von Dänemark“* (Kopenh. 1775); Heimbürgera *„Karoline Mathilde“* (Celle 1851); Wraxalla *„Life and times of Caroline Mathilde“* (3 t., Lond. 1864).

Karolińskie wyspy, *Karoliny*, inaczéj *Nowo-Filipińskie wyspy*, leżą na oceanie Wielkim, pomiędzy 3° i 10° półn. szr. a 152° i 180° wsch. dł. (licząc od Ferro) i stanowią jeden z archipelagów australskich. Są one po większéj części niskie i powstały z ław koralowych; klimat mają przyjemny i podostatkiem wody; grunt żyzny wydaje palmę kokosową, drzewo chlebowe, pomarańcze, trzcinę cukrową, gwoździki, betel i t. d. Oprócz zwierząt sprowadzonych przez Europejczyków, znajdują się tu wampiry i niebezpieczne jaszczurki. Mieszkańcy Malajczycy, są dobrze zbudowani, silni, wysokiego wzrostu łagodnego charakteru. Chodzą oni po większéj części nago, niektórzy tylko zarzucają na siebie rodzaj płaszcza, a kobiéty zakładają sobie fartuszki na biodra. Włokien niektórych roślin używają do przygotowywania mat, które wyrabiają bardzo zręcznie, z dużych drzew budują sobie ło-

dzie, a karmią się roślinami i rybami. Stąd głównem ich zatrudnieniem jest rybołóstwo i żegluga. Z kobiétami obchodzą się dobrze. Religija ich polega na czci niewidzialnych bogów, którym składają ofiary w świątyniach i pod gołém niebem. Forma rządu jest u nich monarchiczna; król panuje nad jedną lub kilku wyspami i zostawia rządy synowi lub bratu. Wojna jest u nich rzadką, a na wyspach wschodnich nawet nieznaną. Cały archipelag dzieli się na kilkanaście grup wyspiarskich. K. odkryte zostały w 1686 r. przez Hiszpana Franciszka Lazeano, odtąd były zwiedzane wielokrotnie przez podróżników europejskich i amerykańskich.

Karotyna, czérwony barwnik marchwi (*Daucus carota*); K. jest barwy cynobrowéj, w wodzie nierozpuszczalna, trudno rozpuszczalna w alkoholu i eterze, topi się przy 168°.

Karp' (*Cyprinus*), rodzaj ryb, typ rodziny karpiowatych (ob.); obejmujący niegdyś liczne gatunki, po oddzieleniu wszakże wielu gatunków pozostał tu tylko K. *właściwy* (*C. carpio*), którego kilka odmian przezniektórych ichtyjologów uważanych jest za oddzielne gatunki. Niektóre cechy rodzajowe karpia są wspólne z karasiem (ob.), od którego różni się prócz większéj długości i mniejszego ścieśnienia z boków, cztérema wąsikami u ust, głównie zaś budową zębów gardłowych, tak zwanych trzonowych czyli rozcierających (*dentes molares*), o koronie przedstawiającéj powiérzchnię płaską, brózdowaną; zębów z każdéj strony jest 5, niejako w głoskę T na kości gardłowéj ustawionych. Jestto jedna z najodpowiedniejszych ryb do hodowania w naszym kraju; smak jego mięsa trzyma piérwsze miejsce pomiędzy wszystkiemi do téj rodziny należącemi, a wielkość karpia, mianowicie wiślanego, dochodzi czasem do 1 $^1/_2$ łokcia długości, 10 cali szerokości i 30 funtów wagi. Łatwy do wyżywienia, jako przeważnie roślinożerny, rozmnaża się i utrzymuje dobrze w każdym stawie. Odmiany K. są bardzo liczne; główniejsze z nich są: 1) K. *wysmukły* (*C. hungaricus*), dorastający najokazalszéj wielkości, znajduje się w Wiśle; 2) K. *garbaty* czyli *wysoki* (*C. accuminatus*); 3) K. *królewski* (*C. rex cyprinorum*), odznaczający się wielkością łusk, ułożonych w odległe między sobą szeregi; 4) K. *linowaty* czyli *goły* (*C. corianus*) i 5) odmiana potworna, mopsowata, z twarzą skróconą i głową prawie kulistą.

Karp', herb, przedstawia w polu błękitnem 3 gwiazdy: dwie na górze obok siebie, trzecia we środku pod niemi; w hełmie 4 pióra strusie.

Karp'-Karaś, ryba napotykana najczęściéj w wodach zamkniętych, zwykle tam, gdzie obok hodowanych karpi i karasie dziko się znajdują. Ogólna postać i cechy szczegółowe stawiają go niejako między karpiem i karasiem; podobieństwo jednak do piérwszego przeważa. Jedni ichtyjologowie, między innemi Heckel, uważają go za odrębny gatunek, inni wszakże mają go za mieszańca karpia i karasia; rzecz ta dotąd nie jest rozstrzygnięta. Jestto zresztą ryba dawno już znana, wspomina o niéj między innymi Rzączyński; w literaturze naukowéj po raz piérwszy opisaną została dokładnie przez Hollendrs pod nazwą *Cyprinus striatus*, Heckel utworzył dla niéj osobny rodzaj *Carpio* i umieścił w systematyce pod nazwą *C. Kollarii*.

Karpacki piaskowiec (*fukoidowy*, u Szwajcarów *flysch*, także *wiedeński piaskowiec*), piaskowiec zwykle drobnoziarnisty, o cemencie wapiennym, z uwarstwieniem wyraźném, cieńkołupkowém; na powierzchni warstw często przedstawia drobne łuski mikowe i części węgliste. W pewnych miejscowościach potężne jego pokłady są pokryte rumowiskami skał piérwotnych i głazami narzutowemi granitowemi. Często występuje z nim naprzemian margiel wapienny, szary lub czarny, dostarczający gdzieniegdzie wybornego cementu. Ze szczątków organicznych znajdujemy tu niemal wyłącznie tylko wodorosty. Występuje w Karpatach, Alpach, Apeninach, Himalai, gęsto pokryty roślinnością. W Karpatach piaskowiec ten należy do dawniejszego górotworu kredowego. Malownicze utwory skaliste w Karpatach, jak np. w Beskidach, nie należą do niego, a są to wyniesienia znajdującego się pod nim wapienia jurajskiego.

Karpatho albo **Skarpanto**, górzysta wyspa turecka, obejmująca około 4 mil kw., leży na morzu Egejskiém, w stronie zachodniéj od wyspy Rhodus i liczy 5,000 m. Przy zachodnim jéj brzegu jest port Arkassa. W starożytności zwała się *Karpathos*, a przyległe morze, morzem Karpatyjskiém.

Karpaty, pasmo gór oddzielające Polskę od Węgier, ciągnie się wielkim łukiem od Presburga i Hainburga na zachodzie, aż do Orsowy na wschodzie i stanowi olbrzymi wał graniczny między nizinną sarmacką z północy a równinami węgierskiemi z południa. Nazwa Karpat jest zbiorową na oznaczenie całego pasma gór i nie jest znaną ludowi, który różnie oddzielne części tych gór nazywa. Najpowszechniéj dzielą całe pasmo na: 1) *Małe Karpaty* (*Bielawy*), rozciągające się na zachodzie między rzekami Morawą i Wagą i dochodzące do źródeł Wisły w Szlązku austryjackim; wysokość téj części jest zmienną od 1,500 do 4,000 stóp; 2) *Rudawy węgierskie*, od obfitości rud żelaznych tak zwane, składają się z kilku drobniejszych oddziałów (Niższe Tatry, Holle Turczańskie, Fatry, Matry i inne), przedzielonych dolinami rzek Nitry, Opoli, Hranu, Wagu i Popradu; wysokie od 3,000 do 6,000 stóp; 3) *Tatry właściwe*, sterczą odosobnione na północy Rudaw węgierskich, przenosząc wierzchołkami wszystkie inne oddziały; wysokie od 5,000 do 8,000 stóp; 4) *Beskidy* (*Bieskidy*), przegradzają Tatry na północy od wielkich nizin nadwiślańskich. Niektórzy pisarze zwali je Bieszczadami, inni Czarnym Lasem. Najwyższy szczyt na zachodzie zwie się Babią Górą, zaś lud najwyższą z tego pasma górę (6,300 stóp) nazywa Czarną Horą (Czarną Górą). Miejsce wzniesione po nad 4,600 stóp i pozbawione lasów, nazywają tu Połoninami, która to nazwa odpowiada tatrzańskim Halom; 5) *Siedmiogrodzkie góry*, szeroko się rozciągają wyżynami aż do równin Multan i Dunaju; ze wschodu i południa wyżyny te są ograniczone łańcuchami gór bardzo stromych

i wysokich, przenoszących nawet Tatry swemi szczytami, jak Buczecz (8,660 st.), Retyczad (8,400 stóp) i t. d. — Długość całego pasma dochodzi 120 mil, a obszar do 2,300 mil kwadr. Pod względem geognostycznym znacznie się pojedyncze oddziały Karpat różnią między sobą i tak: Rudawy, Tatry, góry Siedmiogrodzkie powstają przeważnie ze skał ogniowych (wulkanicznych), na zewnętrznéj zaś powiérzchni noszą slady formacyi wodnéj, osadowéj czyli neptunicznéj, lub też metamorficznéj, to jest neptunicznéj, zmienionéj przez działanie ciepła wewnątrzziemnego, przeciwnie zaś Beskidy i Bielawy są przeważnie osadowego początku, a rzadko gdzie dają się tam spotkać skały ogniowe. Z minerałów znajdują się w Karpatach: żelazo, miedź, srebro, ołów, rtęć, antymon, nikiel, kobalt, złoto, daléj wapienie, marmury, alabastry, węgle kamienne, a także opale, granaty, krwawniki, ametysty, agaty, jaspisy, kryształy górne, wreszcie oléj skalny i wielka ilość soli. Prócz tego Karpaty mają wielką ilość jezior, źródeł słonych i mineralnych. Zasługują także na uwagę K. pod względem hydrograficznym, gdyż one to dostarczają głównéj masy wód dla Wisły i Dniestru, do których wpada wielka ilość rzek, rzeczek i potoków. Klimat K. już dla różnéj ich wysokości i bardziéj południowego położenia strony wschodniéj musi być nader różny, a co zatém idzie i roślinność jest niejednakowa. W ogóle odróżniają tu florę: alpejską, podalpejską, północną i południowo-węgierską. Mieszkańcy Karpat należą do trzech szczepów: słowiańskiego, madziarskiego i dako-rumuńskiego. Słowianie są tu najliczniejsi i zajmują prawie $^{8}/_{10}$ karpackiego łuku po obu jego stokach. Mowa ich, najwięcéj zbliżona do języka polskiego, dzieli się na trzy narzecza: polsko-morawskie, polsko-słowackie i polsko-rusińskie. Górale Polacy wyznają religiję rzymsko-katolicką, Rusini greko-katolicką i zajmują się przeważnie pasterstwem i rolnictwem. — Por. Staszyca *„O ziemiorodztwie Karpat“* (Warszawa 1815); Zejsznera, rozprawy tyczące się Karpat pomieszczane w *Bibliotece Warszawskiéj* z lat 1842, 1844, 1845, 1848, 1849, 1850, oraz w *Roczniku Towarzystwa Naukowego Krakowskiego* z lat 1833, 1850, i t. d.; W. Pola *„Rzut oka na północne stoki Karpat“* (Krak. 1851); E. Janoty *„Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin“* (Kraków 1860).

Karpentaria, wschodnia część otaczającéj zatokę t. n. prowincyi, na północnych brzegach Nowéj Holandyi położonéj, a oddzielonéj od Nowéj Gwinei cieśniną Torres. Nazwana tak jest od *Piotra Carpentier*, który nią w latach 1623—27, jako generalny gubernator holenderskich wschodnio-indyjskich posiadłości, zarządzał.—**Zatoka Karpentaria**, stanowiąca część oceanu Indyjskiego, zachodzi na 105 m. w głąb' północnych brzegów stałego lądu Australii i kończy się na północy przylądkiem York, a na zachodzie przylądkiem Arnhem i ma przy 75 milow. szerokości, przeszło 300 mil obwodu brzegów.

Karpiele, czyli brukiew, ob. Kapusta.

Karpiewskie albo **Rekjew**, jezioro w gub. kowieńskiéj, powiecie szawelskim, o 4 wiorsty na południe Szawel, ma około 4 wiorsty średnicy, a powierzchni około 12 w. kw.; głębokie od 1 do 5 sążni. Brzegi błotniste, dno w większéj części gliniaste. Poławiają się: szczupaki, liny, a szczególniéj odznaczające się wielkością i smakiem okunie.

Karpina, *smolak*, *skałka*, drewno pochodzące z karpy (t. j. odziemka pozostałego po ścięciu drzewa), przejętéj żywicą, używa się do pędzenia smoły.

Karpiński (Nikon), znany lekarz i autor rossyjski, ur. 1745 w gub. półtawskiéj, w osadzie Denisówce, † 1810; otrzymał w Strasburgu 1781 stopień doktora medycyny i po powrocie do kraju, wykładał od 1783 anatomiję w akademii sztuk pięknych, a następnie w szkole lekarskiéj był do r. 1799 profesorem anatomii, fizyjologii, chirurgii i materyi medycznéj. Ważniejsze jego dzieła są: *„Farmakopeja rossyjska“* (Petersb. 1798); *„Opis żółtéj gorączki“* (1805); *„Sposób rozkładu rud metalicznych na drodze mokréj“* i in.

Karpiński (Frańciszek), poeta polski z epoki Stanisławowskiéj, ur. 1741 we wsi Hołoskowie na Pokuciu, † 1825. Nauki pobiérał w Stanisławowie, potém we Lwowie (od 1765), gdzie nowo utworzonéj akademii został magistrem i doktorem. Poświęcał się później nauce prawa, ale nie znajdował w niéj zamiłowania; nie usłuchał też namów biskupa Sierakowskiego, który go nakłaniał do stanu duchownego. Osiadłszy na Pokuciu przy owdowiałéj matce, poznał tu dom starostwa Ponińskich, a mianowicie starościnę, którą lubo 14 lat od niego starszą gorąco pokochał. Po wybuchu konfederacyi barskiéj, wyjechał 1769 do Wiednia, celem dalszego kształcenia się, ale stęskniony do ziemi rodzinnéj i zagrożony chorobą, po półtorarocznym tamże pobycie wrócił do kraju, bawił lat kilka u krewnych i znajomych, zajmując się gospodarstwem na małéj dzierżawie a czas wolny poświęcając poezyi. Wiérsze do Justyny zjednały mu sławę. W r. 1780 na wezwanie księcia Adama Czartoryskiego, generała ziem podolskich, przybył K. do Warszawy, został jego sekretarzem i przedstawiony był królowi, który przyjął go wprawdzie uprzejmie, wychwalał jego utwory poetyczne i podłechtał wrodzoną słabość poety, wyglądającego nagród za swe utwory, ale nic dlań nie zrobił. Zalecony przez ks. Czartoryskiego, od którego doznawał także mniéj łask, aniżeli się spodziewał, przyjął (1781) obowiązki guwernera przy młodszym Romanie Sanguszce, ale już po roku je rzucił i wrócił na dzierżawę do Dobrowód. Trawiony jednak mimo przykrych doświadczeń ambicyją, przybył znowu 1784 do Warsz. i czynił zabiegi u dworu. Za staraniem Badeniego, szambalana królewskiego, dostał w Grodzieńskiém korzystną dzierżawę Suchodolin należącą do dóbr koronnych. W 1791 dał się namówić na guwernerstwo przy ks. Dominiku Radziwille, ale po roku osiadł stale na Litwie, gdzie w puszczy Białawieskiéj dostał przez Badeniego przywilej na kawał pustéj ziemi. Miejscową nazwę Kraśnik zamienił na Karpin, wziął rozbrat z poezyją i wyłącznie prawie oddał się pracy około roli; do Warszawy wyruszał rzadko; na sprawy publiczne kraju nie przestał zwracać uwagi, ale zawsze trzymał

się od nich zdala. W 1820 kupił w sąsiedstwie wieś Chorowszczyznę i tu resztę przepędził życia. Pochowany w parafii Łyskowskiéj; napis: „*Otóż mój dom ubogi*“ na mogile kazał sobie wyryć. Przez długie lata był K. jednym z najulubieńszych naszych poetów. Odznacza się on przedewszystkiém rzewnością uczucia, niezmyśloną prostotą i głęboką religijnością. Temi to zaletami zjednał sobie wielką popularność i nazwisko *poety serca*. Pieśń jego nie wzlata wysoko, ale nie zostaje też na niczyich usługach. Utwory swe wydawał K. p. t. „*Zabawki wiérszem i prozą*“ (t. 1—7, Lwów i Warsz. 1780—86; późniejsze ed. zbiorowe są: Warsz. 4 t., 1806, 1830; Wrocław 1826; Lipsk 1836; Kraków w *Bibl. Polsk.* Turowskiego 1862); są tam *sielanki*, *pieśni*, różne wiérsze liryczne, przekład „*Psałterza Dawidowego*“ (niższy od przekładu J. Kochanowskiego) i „*Ogrodów Delille'a*“, trzy utwory dramatyczne małéj wartości (trag. „*Judyta królowa polska*“, komedyja „*Czynsz*“ i opera „*Alcesta*“), oraz kilka pism prozą, jak „*O wymowie w prozie albo wiérszu*“, „*Rozmowy Platona z uczniami swoimi*“ i in. Do najcelniejszych prac jego należą sielanki (zwłaszcza do Justyny) i pieśni tak nabożne (np. *Bóg się rodzi*) jako i światowe (np. „*Żale Sarmaty*“), z których wiele żyje w ustach ludu. Zostawił także K. swoję autobijografiję, którą wydał Moraczewski, p. t. „*Pamiętniki obejmujące epokę czasu od r. 1741 do 1822 wraz z historyją życia autora*“ (Poznań 1844, przedruk we Lwowie 1849 oraz w *Bibl. Polskiéj* Turowskiego), pełne ciekawych szczegółów o życiu poety i sprawach publicznych.— Porów. Korniłowicza „*O życiu i pismach Fr. Karpińskiego*“ (Wilno 1827).

Karpiowate (*Cyprinidae*), rodzina ryb, należąca u Cuviera do rzędu miękkopromiennych brzuchopłetwych (*Malacopterygii abdominales*), u Müllera do rzędu otwartopęcherzowych (*Physostonii abdominales*), mająca za cechy: Usta mało rozcięte, kości szczękowe górne słabe, gęba bezzębna, kości gardłowe dolne parzyste, mocno rozrosłe i uzbrojone zębami gardłowemi; kości gardłowych górnych brak. Głowa pokryta skórą nagą, ciało łuskami gładkiemi; pletw 7; błona podskrzelna na 3 pierścieniach rozpięta. Żołądek jest prostém rozszerzeniem kiszki, nie tworzy worka ślepego. Pęcherz pławny przewięzisty, z dwu komor złożony; przednia jest w związku z przyrządem słuchu, tylna otwiéra się do przewodu pokarmowego. Liczne gatunki tu należące, prawie wyłącznie żyją w wodach słodkich, wielka ich część w naszym kraju; większe dostarczają dobrego mięsa.

Karpiówka, odnoga Wisły wchodząca do Frischhaffu.

Karpokrates, z Aleksandryi, gnostyk, podobno już 130 przed Chr. w Rzymie nauczał, jest stronnikiem uniwersalnego racyjonalizmu. Jego zwolennicy oddawali cześć obrazom Jezusa, Pawła, Homera, Pytagora, Platona, Arystotelesa i in. Co do określenia stosunku chrześcijaństwa i judaizmu, K. zgadzał się z Cerynthem i Cerdonem, a najwięcéj z Saturninem, twiérdząc, że świat i wszystko, co jest na nim, jest dziełem o wiele od niestworzonego ojca niższych aniołów. Z Ebijonitomi K. przypuszczał, że Jezus pochodzi z Maryi i Józefa, o tyle się od téj sekty różniąc, że nieuważał go za żyda doskonałego, gwoli którego pilnemu wykonywaniu zakonu, nadano godność mesyjasza, ale za doskonałego człowieka. K. nauczał, że Jezus mimo swego wychowania, zdoławszy judaizm poniechać, nabrał zdolności zbawiciela i na téj drodze każden nim być może. Dusze ludzkie istnieją przed bytem ziemskim, z Bogiem poza światem (niby ideje Platona), a im która silniejsza i czystsza, tym łacniéj wówczas widziane sobie przypomina. Wtedy nabywa siły (dynamis) rządzenia potęgami świata. Kto czysty umiéra, łączy się z Bogiem, inni odbywają pokutę w innych ciałach. Jezus zostawił dla najgodniejszych tajemną naukę. Przez wiarę i miłość człowiek jest zbawionym, a w skutek tego żaden czyn w sobie nie jest zły ani dobry i tylko w opinii ludzkiéj jest takim. Kult stronników K. uchodził w oczach kościoła za magiję, wszakże te poglądy Ireneusza (I 25) i Epifanijusza (Laertes 27) prostuje Hipolit (Phil. VII, 32, Theodoros. haeres fab. I, 5). Syn K. *Epiphanes* pod wpływem nauk ojca i Platona *Rpltéj* stworzył anarchiczny komunizm (Clemens Strom III 2).

Karpow (Bazyli), filozof rossyjski, po ukończeniu nauk w kijowskiéj akademii duchownéj (1825), został profesorem najprzód tamecznéj, a od 1833 petersburgskiéj akademii duchownéj, początkowo jęz. niemieckiego i greckiego, a od 1835 filozofii, od 1845 zaś historyi filozofii. Ogłosił drukiem przekład 1-go tomu „*Historyi filozofii*“ Rittera (Petersb. 1840); „*Wstęp do filozofii*“ (1841—42) i przekład *pism Platona* (3 t., Petersb. 1841 i następ.). Był nadto spółpracownikiem *Encyklopedyi* Pljuszarowa.

Karpowicz (Michał), znakomity kaznodzieja polski, biskup wigierski, ur. 1744, w b. województwie brzesko-litewskiém. Ukończywszy początkowe nauki u jezuitów w Brześciu, wstąpił 1761 do zgromadzenia księży misyjonarzów w Warszawie. Odznaczywszy się jako kaznodzieja, posłany został przez swą zwiérzchność do Krakowa, a stąd do Wilna, gdzie wykładał w tamecznéj akademii teologiję i pismo ś.. Równocześnie był proboszczem w Gratyskach a potém w Prenach. Piękna wymowa, nauka a mianowicie szlachetność uczuć jednały mu serca wszystkich; wziętość posiadał tak wielką, że nie odbył się żaden trybunał, żaden zjazd narodowy, nie minął żaden pamiętny w kraju wypadek, któregoby K. nie uświetnił swą piękną i ognistą wymową. Jako członek najwyższéj Rady Narodowéj rozwijał K. talent krasomówczy i działalność obywatelską z całą gorliwością dla dobra kraju. Podczas sejmu cztéroletniego należał do stronnictwa postępowego, pragnął reform ku ulepszeniu zasad rządu. Jego zdanie rozumne, wymowa i patryjotyzm wywiérały wielki wpływ na wszystkich, co do jednego z nim dążyli celu. Nieszczęśliwy obrót spraw publicznych zadał mu cios bolesny i przyprawił o długą chorobę. Po ostatnim podziale kraju przeszedł K. pod panowanie pruskie. Na zjeździe szlachty w Gąbinie (1795), gdzie miał hołd składać

nowemu monarsze, tak umiał bez poniżenia godności narodowéj zjednać sobie względy rządu, że mianowany był biskupem nowo utworzonéj dyjecezyi wigierskiéj, którą w ciągu niespełna lat trzech urządził i zawiadywał nią następnie z wielką gorliwością. Wycieńczony ustawiczną pracą, † 1805. Liczne jego kazania, z których najpiękniejsze *trybunalskie* i *sejmowe*, wychodziły w różnych czasach oddzielnie. Zbiorowa ed. wyszła w Warszawie (11 t., 1807 i następne).

Karr (Jan Chrzciciel Alfons), literat i powieściopisarz francuski, ur. 1808 w Paryżu, syn utalentowanego pianisty *Henryka Karr* (ur. 1784 w Monachijum, † 1842 w Paryżu). Skończywszy collège Bourbon, był czas jakiś nauczycielem a następnie spółpracownikiem czasopisma *Figaro*. Pod wpływem romantyzmu i nieszczęśliwéj miłości napisał romans „*Sous les tilleuls*“ (2 t., Paryż 1832), który niesłychane miał powodzenie; ironija i dowcip, połączone z głębokim uczuciem i fantazyją, nadają utworowi temu szczególny powab i oryginalność. Z mnóstwa prac jego wymieniamy najcelniejsze: „*Une heure trop tard*“ (1834) „*Vendredi Soir*“ (1835); „*Le chemin le plus court*“ (1836); „*Geneviève*“ (1838), jedna z najpoetyczniejszych jego kreacyj; „*Clotilde*“ (1839); „*Hortense*“ (1842); *Voyage autour de mon jardin*“ (1845); „*Les feès de la mer*“ (1850); „*Contes et nouvelles*“ (1852) i t. d. W powieściach tych zaleca się K. przedewszystkiém dowcipem i prostotą, posuniętą niekiedy do przesady. Obok tego zyskał K. rozgłos na polu dziennikarskiém jako główny redaktor *Figara* (od 1839) a bardziéj jeszcze jako wydawca miesięcznego satyrycznego czasopisma „*Guêpes*“ (w części przedrukowane, 4 t., 1853 i 54), które w Arystofanesowskim tonie chłoszcząc obyczaje i śmieszności, nadzwyczajném cieszyły się powodzeniem, na krytyka wiele jednak ściągnęły nieprzyjaźni a nawet zamach na życie i to z ręki niewieściéj. Do tego dodać jeszcze należy satyryczne pisma, jak: „*Une poignée de vérités*“; (1857); „*Menus propos*“ (1859). Kontynuacyję swoich *Guêpes* (*Osy*) prowadził daléj w *Opinion nationale* (1869) i *Figaro* (1872). K. przebywa w Nizzy, zajmując się ogrodnictwem. Córka jego *Teresa Alfonsyna Karr* dała się poznać dziełami: „*Soirés germaniques*“ (1860); „*Huit grandes époques de l'histoire de France*“ (1861); „*Contre un proverbe*“ (1863); „*Dieu et ses dons*“ (1864).

Karronady, krótkie żelazne działa okrętowe, których lufa ma tylko 6—8 kalibrów długości, przeznaczone do strzelania kulami pełnemi lub kartaczami. U Anglików K. bywają 12—68 funtowe. Nazwisko ma pochodzić od wynalazców, braci Carron w Szkocyi.

Karroo, wyniosła płaszczyzna w ziemi Kapskiéj, ciągnąca się od gór Bokkeveld na zachodzie a na południe od gór Roggeveld, Nieuweveld i Koudveld, obejmuje około 1,500 mil kw. ziemi spiekłéj i twardéj, gdzieniegdzie tylko uprawnéj, przedstawiającéj rodzaj pustyni w suchéj porze roku. Zupełnie inny widok przedstawia K. w porze deszczowéj, wtedy zmienia się ona w rozkoszny ogród, pełen zieleni i kwiecia. Wyrazem Karroo oznaczają także w południowéj Afryce i inne podobnie spiekłe i puste równiny. Stąd téż, dla odróżnienia od tych ostatnich, piérwszą nazywają *Wielka Karroo*.

Kars, m. warowne, dawniéj stolica ejaletu t. n., dziś zaś obwodu w ejalecie Erzerum, w Armenii tureckiéj; rezydencyja biskupa ormijańskiego; około 12,000 m., po większéj części Ormijan. Miejsce pobożnych pielgrzymek mahometan, odwiedzających groby wielu świętych i słynne meczety. Miasto Kars było widownią ważnych bitew podczas wojny rossyjsko-tureckiéj 1828 i podczas wojny wschodniéj 1855. Por. Kmety „*Vertheidigung von Kars*“ (Lipsk 1856).

Karsakaj, jezioro słone, leżące pomiędzy Orskiem i Turgajem, o 46 mil od granicy rossyjskiéj; obwód jego wynosi około $1\frac{1}{2}$ mili. Jezioro to jest pokryte warstwą kryształów solnych, ściśle z sobą spojonych, któréj grubość w niektórych miejscach dochodzi do 1 łokcia grubości, tak, że po niém bezpiecznie jeździć można.

Karschin, właściwie **Karsch** (Anna Ludwika), poetka niemiecka, ur. 1722 blisko Schwiebus, na granicy szląskiéj, córka szynkarza nazwiskiem Dürbach. Od piérwszéj młodości okazywała zdolności do poezyi. Nieszczęśliwa w dwukrotnych związkach małżeńskich (ostatnio z krawcem *Karsch*, w mieście Fraustadt), była sprowadzona przez barona Kottwitz do Berlina, gdzie stała się ulubienicą najpiérwszych towarzystw. Ramler, Mendelssohn, Gleim i inni opiekowali się nią chętnie, wspiérali radami i wszelkiego rodzaju pomocą. † 1791 w Berlinie. Utwory jéj p. t. „*Auserlesene Gedichte*“ wydał Sulzer (Berl. 1764 r.) Odznaczają się one naturalnością uczucia, ogniem i siłą wyrażenia. Energija jéj ducha objawia się szczególniéj w poezyjach politycznych. Pomniejsze jéj prace o wiele są niższe. Jest ona matką *Karoliny Ludwiki von Klenke* (ur. 1754 we Fraustadt, † 1812 w Berlinie), która oprócz własnych poezyj, wydała także utwory swéj matki wraz z jéj bijografiją (Berl. 1792), tudzież babką autorki Helminy von Chézy (ob.). Porów. Heinzego „*Anna Luise Karschin*“ (Anklam 1860).

Karski (Paweł), wiérszopis polski za Zygmunta III, napisał epigramata na pochwałę biskupów płockich, p. t, „*Series Episcoporum Plocensium epigrammatibus expressa*“ (Kraków 1612).

Karskie morze, tak się zowie część północnego morza Lodowatego, między Nową Ziemią, wyspą Wajgaczem, gub. archangielską i tobolską.—*Karska zatoka*, jest odnogą północnego morza Lodowatego, przy półn.-wschod. brzegach gub. archangielskiéj i półn.-zachodnich tobolskiéj; wpada do niéj rzeka Kara.

Karśnicki (Antoni, hr.), rotmistrz wojsk austr., poeta i malarz, † 1844. Oprócz innych prac, wydał w dziele p. t. „*Pisma*“ (t. 2, Lwów 1832), kilka tragedyj i komedyj, bez żadnéj prawie wartości literackiéj. Obraz jego pędzla, przedstawiający *Śmierć Poniatowskiego*, znajduje się w Biblijotece Ossolińskich we Lwowie.

Karst, po słow. *Krasz*, *Kras*, po włosku *Carso*, na 34 mil długa odnoga Alp południowych, ciągnąca się od półn.-zachodu ku połud.-wschodowi w Gorycy, Gradiszczu, Istryi i połud. Krainie, oddzielająca doliny Dunaju (Sawy) i morza Adryjatyckiego; rozchodzi się na dwie części, oddzielone od siebie doliną Wipawy i Rjeky. Północna, poczynająca się przy ujściu Idrycy do Soczy (Isanzo), ciągnie się południową Krainą aż za górę Snieżnik na granicy horwackiéj i w szczycie Nanos dochodzi do 4,098 st. wys. Słynną w tym paśmie jest jaskinia w Postojnie. Gałęź druga, *prawy* K., ciągnąca się równolegle do piérwszéj, poczyna się przy ujściu Wipawy do Soczy i dochodzi do morza. W szczycie *Trstl* dochodzi do 2,022 st. Odnogami jéj są Czyczaryja i las Kastwański.

Karsten (Wacław Jan Gustaw), matematyk, ur. 1732 w Neubrandenburg, † 1787; profesor w Rostoku, Bützow, a od 1778 w Halli. Podręczniki jego w swoim czasie używały wielkiéj wziętości. — **Karsten** (Karol Jan Bernard), znakomity mineralog i górnik, synowiec poprzedniego, a syn Franciszka K., profesora nauk kameralnych, ur. 1782, † 1853; od r. 1806 zarządzał górnictwem na Szlązku, założył 1806 w Górnym Szlązku hutę cynkową Lidognia, w któréj zaczęto najpiérwéj wyrabiać cynk z galmanu, w r. 1819 powołany został do Berlina na urząd nadradcy górniczego. Ważniejsze jego dzieła są: „*Handbuch der Eisenhüttenkunde*“ (3 wyd., 5 t., Berlin 1841); „*System der Metallurgie*“ (5 t., Berl. 1831—32); „*Lehrbuch der Salinenkunde*“ (2 t., Berl. 1846). Oprócz tego wydawał „*Archiv für Bergbau und Hüttenwesen*“ (20 t., Berl. 1818—31), jako dalszy ciag poprzedniego „*Archiv für Mineralogie, Geognosie, Bergbau und Hüttenkunde*“ (t., 25 Berl. 1829—52). Z mniejszych dzieł jego klasycznym jest traktat „*Ueber die kohligen Substanzen des Mineralreichs*“ (Berlin 1828).—**Karsten** (Herman) matematyk, syn poprzedniego, ur. 1809 w Wrocławiu, od r. 1832 dyrektor szkoły żeglugi i profesor matematyki i fizyki w Rostoku, ogłosił pomiędzy innemi: „*Kleiner astronomischer Almanach vorzüglich für Seeleute*“ (Rostok 1840—49) i „*Lehrbuch der Krystallographie*“ (Lipsk 1861, stanowi 2 tom ogólnéj encyklopedyi fizyki G. Karstena).— **Karsten** (Gustaw) matematyk i fizyk, ur. 1820 w Berlinie, od 1848 profesor fizyki i mineralogii w Kiel, ogłosił „*Lehrgang der mechanischen Naturlehre*“ (3 t., Kiel 1851—53) i in. Od r. 1861 wydaje wraz z kilkunastu uczonymi „*Algemeine Encyklopädie der Physik*“, do któréj wraz z Harmsem i Weyerem napisał fizykę ogólną, stanowiącą tom 1 téj encyklopedyi.—**Karsten** (Herman) botanik i podróżnik, stryjeczny brat poprzedniego, ur. 1817 w Stralsundzie, odbył 1843—47 i 1848—56 naukowe podróże do Ameryki i obecnie jest profesorem botaniki w Berlinie. Ogłosił „*Florae Columbiae specimina*“ (2 t., Berl. 1857—67) „*Die Vegetationsorgane der Palmen*“ (1847) „*Das Geschlechtsleben der Pflanzen und die Parthenogenesis*“ (1860) „*Chemismus der Pflanzenzelle*“ (1870) i in.

Karsun, m. pow. w gub. symbirskiéj, na lewym brzegu rz. Baryszu, przeszło 3,000 m.; sławny jarmark na konie.—*Karsuński powiat*, 6,675 m. kw., a 184,500 m., powiérzchnia wyniosła i górzysta; grunt w połud.-zachodniéj części gliniasty, we wschodniéj piasczysty, na południu miejscami czarnoziem. Główne rzeki Sura i Barysz. Główne zajęcie mieszkańców rolnictwo, sadownictwo, hodowla bydła; oprócz tego rybołóstwo i myślistwo.

Karsuńska linija, od Wołgi ciągnęła się, poczynając od Symbirska przez prowincyje szacką i tambowską do Donu, składała się z wyniosłego wału z palisadą i licznemi fortyfikacyjami; była strzeżoną przez 10 pułków żołnierzy i przeszło 15,000 Kozaków. Założona za cara Aleksego Michajłowicza; 1702 większość osady przeniesiono za Ural a ziemię rozdano wysokim urzędnikom.

Karta bezpieczeństwa, list żelazny, list bezpieczeństwa, ob. Glejt.

Karta geograficzna, ob. Mapa.

Karta konstytucyjna, ob. Charta.

Kartacze, rodzaj pocisku używanego przy armatach, jednorogach i granatnikach; sąto drobne kule żelazne, odegrywające u dział tę rolę, co śrót u fuzyi. K. wsypują się w worki lub w puszki blaszane i zamiast kuli w działo nabijają; przy wystrzale worek lub puszka się rozrywają, a kartacze rozsypują się w kierunku stożkowym. W działach polowych w jednym naboju może być 40—150 K. Skuteczność małych K. nie sięga nad 300 kroków, większych dochodzi 800—1000 kroków. Strzałów kartaczowych używa się głównie w polu przeciwko tłumom nieprzyjacielskim w niewielkiéj odległości. Dawniéj używano w podobnym celu siekanego żelaza czyli siekańców, co wszakże z różnych względów okazało się niepraktycznem.

Kartaczownica (*mitrailleuse*), rodzaj dział strzelających kartaczami, w których lufa zastąpiona jest pewną ilością luf karabinowych, kolejno i szybko po sobie strzelających. K. są wynalazku amerykańskiego i ukazały się po raz piérwszy podczas wojny domowéj amerykańskiéj. W najdawniejszéj konstrukcyi, w tak zwanych beteryjach Requa, było 25 gwintowanych luf karabinowych ułożonych poziomo na lawecie, pochylonych względem siebie; 1-a i 25-a lufa czyniły między sobą kąt taki, że w odległości 1,200 kroków rozsypanie kartaczy wynosiło 144 kroków. W następnéj konstrukcyi Gatlinga było 6 luf ułożonych kołowo na osi i wraz z nią ruchomych. Każda lufa ma w początku wycięcie czworokątne, przez które z odpowiedniego zbiornika wpada ładunek w miarę obrotu, kolejno w różne lufy; rękojeść obracająca cały przyrząd załatwia zarazem uderzenie w ładunek, tak że nabój i wystrzał bezpośrednio po sobie następują. W Europie K. najpiérwéj przyjęte zostały we Francyi, jako broń pomocnicza dla piechoty. W konstrukcyi francuskiéj K. podobna jest z powierzchowności do armaty, w któréj zamiast jednego wylotu jest ich 25, odpowiadających tyluż lufom, połączonym w wiązkę kwadratową i ujętym wspólną armatnią oprawą; stosowne urządzenie pozwala K. poruszać w kierunku pionowym i poziomym, a tém samém wywo-

ływać stosowne rozsypywanie się kartaczy; 25 ładunków ujętych jest we wspólną oprawę, tak że razem nabija się wszystkie lufy, wystrzały następują kolejno przez obracanie korbą, przyczem igła kolejno uderza w każdy ładunek i wywołuje wybuch mieszaniny piorunującéj. Każda salwa wymaga 12 sekund, tak że w ciągu minuty można dać najwięcéj 5 salw po 25 strzałów. Jest kilka innych konstrukcyj, ale po większéj części trzymane są jeszcze w tajemnicy. Konstrukcyję francuską najdokadniéj opisał Teichman w *Dzienniku politechnicznym* Dinglera 1871, z egzemplarzy zdobytych we wojnie francuskiéj. K w ogóle nie odpowiedziały pokładanym w nich nadziejom.

Kartagena, miasto w hiszpańskiéj prowincyi Murcyi, ob. Cartagena.

Kartagena, miasto w Ameryce, ob. Cartagena de la India.

Kartagina (u Rzymian *Karthago*, u Greków *Karhedon*, u samych zaś Kartagińczyków nazywała się *Karthad-hadtha*, t. j. Nowe miasto) leżała na półn. wybrzeżu Afryki, w okolicach dzisiejszego Tunisu, na półwyspie zagłębiającym się w małą zatokę m. Śródziemnego. Wedle mytycznego podania założyli to miasto w IX w. prz. Chr. Fenicyjanie tyryjscy pod wodzą Dydony (ob.). Najstarożytniejszą częścią była *Byrsa*, późniejszy zamek. Na północo-zachód od Byrsy leżała osobna część miasta, nazwana *Mangalija*. Od strony lądu bronił miasta mur potrójny, od strony zaś morza pojedynczy; w głębi przystani, *Kothon* zwanéj, stawały okręty wojenne, a na brzegu kupieckie. Liczba ludności, zwiększana napływem Libijczyków i Fenicyjan, doszła przy końcu istnienia państwa kartagińskiego do 700,000. Posiadłości K. sięgały w połowie V w. na połud. do jeziora Triton, na wschód ku Cyrenie do ołtarzów Filenów nad wielką Syrtą, na zchod ku Numidyi aż do Hipporegius (Bona). Składały się one z ziem podbitych plemion libijskich i z osad starofenickich (Utyka, Hadrumetum, dwie Leptis i t. d.), które zamieszkiwał lud mieszany, tak zwani *Libifenicyjanie*. Duch przedsiębiorczy, żądza panowania na morzu i dążność rozszerzania wszędy swego handlu wcześnie już oddały w ręce Kartagińczyków zachod. część m. Śródziemnego. W VI w. prz. Chr. zajęli Sardynię i rozpoczęli tak tu jak w Sycylii i Afryce swą kolonizacyję. Za cieśniną Gaditańska (Gibraltarską) zakładał Hannon osady na zachod. wybrzeżach Afryki, a Himilkar objeżdżał brzegi Hiszpanii i Galii. Jakkolwiek zwyciężeni wraz z Etruskanii przez Focejczyków 536, zmusili jednak Kartagińczycy tych ostatnich do ustąpienia z Korsyki; z Rzymianami zawarli 509 piérwszy, późniéj często wznawiany, traktat handlowy, o którego autentyczności powątpiewają jednak niektórzy nowsi badacze.

Historyja. Dzieje K. w ścisłém tego słowa znaczeniu rozpoczynają się dopiéro w V w. prz. Chr., kiedy Kartagińczycy albo *Punijczykowie* (nazwę *Poeni* dali im Rzymianie z powodu ich pochodzenia od Fenicyjan), przywołani na pomoc przez tyrana Terillosa, wypędzonego z Himery, starli się z Grekami na wyspie Sycylii. Potężne jednak ich wojsko, pod wodzą Hamilkara, syna Magonowego, poniosło klęskę od Gelona i Herona 480 r. pod Himerą. Wojnę wznowiono dopiéro 409 r. i Hannibal, wnuk Hamilkara, zburzył Selinus i Himerę a Himilkon zdobył Agrygent i Gelę. Nabytki te zabezpieczyli sobie Kartagińczycy pokojem zawartym 405 z Dyjonizyjuszem, tyranem Syrakuzy. Gdy jednak Dyjonizyjusz zerwał pokój 397 r. armija kartagińska pod Himilkonem obległa Syrakuzy, ale musiała ustąpić z powodu wybuchłéj zarazy (395). W tymże roku uśmierzyła K. szczęśliwie bunt ujarzmionych Libijczyków. Wojna ze Syrakuzami ponawiała się jeszcze 383 i 368 r., bez stanowczych dla obu stron korzyści. Dopiéro po śmierci Dyjonizyjusza (368) za rządów jego następcy Dyjonizyjusza Młodszego, znacznie spotężnieli w Sycylii Kartagińczycy, ale w skutek klęski nad rz. Krimissus 340 utracili panowanie nad wielu miastami greckiemi i odparci zostali do rz. Halykus. Groźną wojnę (310—308) z Agathoklesem (ob.) okupiła K. zapłaceniem kosztów wojennych, ale nie utraciła nic ze swych posiadłości a po śmierci Agathoklesa (289) nawet zwiększyła wpływ swój w Sycylii. Następnie krótko trwałe zwycięstwa Pyrrhusa (277—275) nie zaszkodziły potędze K. tyle, ile zetknięcie się z Rzymianami, którzy, ujarzmiwszy połud. Galiję, postanowili Kartagińczyków wyprzeć z Sycylii i wyspę tę, klucz do panowania na m. Śródziemném, zagarnąć w swe ręce. Rywalizacyja o panowanie na morzu doprowadziła oba państwa do długich i krwawych wojen punickich (ob. Punickie wojny), w których ścierały się dwie potęgi: indo-europejska (zachodnia) i semicka (wschodnia), z których piérwsza wyszła zwycięsko. Po I wojnie punickiéj wybuchł rokosz wojsk najemnych i sprzymierzonych z nimi Libijczyków. Straszną tę wojnę (240—238), która postawiła K. nad brzegiem przepaści, ukończył szczęśliwie bohaterski Hamilkar (ob.) Barkas. Tenże wódz, chcąc powetować poniesione straty, przedsięwziął podbój bogatéj Hiszpanii. On i zięć jego Hazdrubal (ob.) ujarzmili rzeczywiście znaczną część tego kraju i poprawili finanse ojczyzny. Hannibal (ob.), szwagier i następca Hazdrubala († 221) w naczelném dowództwie, postanowił klęski ziomków pomścić na Rzymianach i zdobyciem Saguntu (219) rozniecił drugą 18-letnią wojnę punicką (218—201), która mimo świetnych zwycięstw Hannibala skończyła się dla K. najniepomyślniéj. Usiłowania Hannibala, celem polepszenia losu zwyciężonéj ojczyzny, rozbiły się o brak patryjotyzmu i egoizm stronnictwa arystokratycznego. Tymczasem nieszczęśliwe położenie K. wyzyskiwał Masynissa (ob.), król Numidyi, sprzymierzeniec Rzymian. W samym Rzymie nienawiść przeciw podnoszącéj się K. rozpalał ustawicznie Kato (ob.) Starszy. Energiczny opór stawiany przez Kartagińczyków nadużyciom Masynissy 151 r. wywołał trzecią wojnę punicką (149—146), która mimo najwaleczniejszéj i rozpacznéj obrony skończyła się zburzeniem Kartaginy i zamienieniem jéj posiadłości w prowincyję rzymską *Africa*. Na gruzach K. założył Kajus Gracchus osa-

dę zwaną *Junonia*. Nowa ta Kartagina z początku bardzo była nędzną, ale odnowiona przez Cezara a przez Augusta rozszerzona tak następnie zakwitła, że w II i III w. po Chr. liczyła się do najznakomitszych miast państwa rzymskiego. Genzerich obrał ją 439 za stolicę swego królestwa. Belizaryjusz zdobył ją 533 a Arabowie zburzyli 647. Ruiny rzymskiéj K. zachowują się jeszcze w pobliżu wsi: Sidi-Bu-Saïd, Malqua i Duar-el-Szat; z grodu zaś staropunickiego pozostały jeno szczątki Byrsy.—O *wewnętrznych stosunkach* państwa kartagińskiego posiadamy wiadomości bardzo niedostatecne. Pewném jest to, że *konstytucyja* była przeważnie arystokratyczną, lud miał udział w sprawach państwa bardzo ograniczony, cała zaś władza spoczywała w ręku kilku familij, odznaczających się raczéj bogactwy, aniżeli pochodzeniem; z nich składał się *senat*, który wybierał wodzów i stojących na czele władzy wykonawczéj dwu *Sufetów*. Jaki był podział władzy między sufetami i jak długo trwał ich urząd, na pewne nie wiemy. Senat składał się z rady wielkiéj do spraw wewnętrznych i z rady małéj do spraw zewnętrznych. Jeżeli zdania senatu i sufetów były różne, poddawano sprawę decyzyi ludu na jego zgromadzeniach. Mieszkańcy prowincyj kartagińskich, jako poddani, nie mieli w stolicy prawa obywatelstwa; urzędników obiérali albo sami albo też otrzymywali ich od K.; fenickie jeno kolonije, zdaje się, uważane były za sprzymierzeńców (*socii*) a nie za poddanych. *Dochody* państwa płynęły z danin od ludów podbitych, z ceł a w ostatnich czasach głównie z bogatych kopalni hiszpańskich.— *Wojskowość*. *Marynarka* była podstawą potęgi kartagińskiéj; przed wojnami punickiemi składała się ze 150—200 okrętów trzechrzędowych; w bitwie z Regulusem walczyło 250 pięciorzędowych, a na każdym było 120 wojowników i 300 majtków. *Siła lądowa* składała się z wojsk najemnych, mianowicie z Gallów, Hiszpanów i poddanych libijskich; obywatele kartagińscy tworzyli nieliczny tak zwany *hufiec święty*. Taka organizacyja wojska, nieożywionego miłością ojczyzny, oraz wpływ senatu na prowadzenie wojny były to szkopuły, które mogli przezwyciężać genijalni jeno wodzowie. *Handel*. K. była najpotężniejszém w starożytności handlowém państwem. Wszystkie przedsięwzięcia Kartagińczyków miały na celu li tylko rozszerzenie handlu; z zawiścią patrzyli na handel państw obcych a wszystkie kolonije musiały posługiwać monopolowi metropolii; konkurencyi nie cierpiano żadnéj. Przystęp do krajów cudzoziemskich otwiérali sobie za pomocą stosunków gościnności i przyjaźni z jednostkami lub przez traktaty z rządami. *Handel morski* rozciągał się do wszystkich ziem i wysp m. Śródziemnego, mianowicie w zachod. części; w Gallii mieli spółzawodników w Massylijanach; na zachod. wybrzeżach Afryki zwiedzali nie tylko własne kolonije, ale też odbywali tajemną żeglugę do bogatych krain w Gwinei. *Handel lądowy* prowadzili za pomocą karawan z prowincyi Emporia, na wschodzie z Amonium i Egiptem, na połud. z Garamantami i środkowemi krainami Afryki (nad Nigrem). *Religija* Kartagańczyków w zasadzie, zdaje się, nie różniła się od religii Fenicyjan (ob.). *Sztuka, literatura i nauki* u narodu zajętego wyłączenie sprawami doczesnemi nietylko że nie kwitły, ale nawet, można powiedzieć, nie istniały. Z całéj literatury kartagińskiéj, jeżeli takowa istniała, przechował się jeno opis podróży Hannona w przekładzie greckim i luźne wiadomości z historyków kartagińskich, podane przez Rzymian. W Kartagińczykach uwydatnia się w najwyższéj potędze charakter szczepu semickiego w ogólności a gałęzi fenickiéj w szczególności. Niepowściągniony egoizm, który rozwijał wprawdzie energiję i wolę i stawił tamę despotyzmowi oryjentalnemu, ale działalność ducha skierował jednostronnie, bo wyłącznie do celów realnych, wykluczył wszelkie dążności idealne i humanistyczne a interesa partyi często stawiał wyżéj nad interes państwa i dobrobyt ogółu; samolubstwo i nienawiść do innych narodów tak wielkie, że dla utrzymania swéj potęgi na morzu, dopuszczali się Kartagińczycy licznych nadużyć i nie wahali się uciekać w potrzebie nawet do korsarstwa; nielitościwość względem poddanych i sprzymierzeńców, okrucieństwo względem tysięcy pracowitych niewolników, niewdzięczność względem wojsk najemnych i zasłużonych ludzi, znana powszechnie wiarołomność (*wiara punicka*) i osławiana w całéj starożytności zmysławość,—oto są ujemne strony charakteru Kartargińczyków. Obok tego posiadali jednak oni i piękne zalety, jak: śmiałą przedsiębiorczość ducha, niezmierną ruchliwość umysłu, rozum praktyczny, gorącą miłość ojczyzny.—Źródłami do historyi K. są jedynie pisarze greccy i rzymscy, którzy zapatrują się na Kartagińczyków zbyt jednostronnie. Porów. Falbe'a „*Recherches sur l'emplacement de Carthage*“ (Paryż 1835); Dureau de la Malle „*Recherches sur la topographie de Carthage*“ (Paryż 1835); Böttigera „*Geschichte der Karthager*“ (Berl. 1827); Müntera „*Religion der Karthager*“ (Kopenh. 1821); Moversa „*Die Phönizier*“ (t. II, cz. 2, Berl. 1850); Davisa „*Karthago und sein Ueberreste*“ (tłum. niem. z angiel., Lipsk 1863).

Kartalinija (*Karduel*), jedna z trzech części, na które król Aleksander 1424 podzielił Gruzyję. Od 1801 należy do Rossyi i obecnie wchodzi w skład gub. tyfliskiéj, zajmując powiaty goryjski, loryjski i duszecki.

Kartamina (*Kartaminowy kwas*), barwnik kwiatów krokosza (*Carthamus tinctorius*); jestto masa karmazynowa, lepka, łatwo rozpuszczalna w alkoholu gorącym; w roztworach bardzo szybko się rozkłada.

Kartan, *Kartana* wyraz pochodzący od *Quartana*, *Quart de canon*, rodzaj dawnych dział oblężniczych mniejszego kalibru, czyli murołomów. Strzelano z nich kulami, ważącemi ćwierć centnara. Polacy nazywali działa 48 funtowe tego rodzaju *dopelkartanami*, a 12 funtowe *półkartanami*.

Kartel, nazywano dawniéj porządek w turniejach, do którego obowiązani byli stosować się walczący. Obecnie *Kartelem* nazywają powszechnie umowę dwu mocarstw względem wydawania jeńców lub dezerterów.

Kartelowy okręt, wysyłany dla zawiązania układów, lub dla wymiany jeńców.

Kartezyjusz, tak zwany u nas z łacińskiego *Cartesius* (Renatus), właściwie *de Quartis*, **Descartes** (René), jeden z najgenijalniejszych myślicieli i uczonych, ur. 1596 w La Haye w Touraine; † 1650. W dzieciństwie dostał się do kolegijum jezuitów w la Hèche, gdzie jednak tylko matematyka zadawalała wcześnie rozbudzony jego umysł, filozofija zaś tam wykładana tylko wątpliwość w nim budziła. Zniechęcony, rzucił się w wir życia światowego, następnie, jako ochotnik, brał udział w różnych wyprawach wojennych. W tym czasie, w Breda, napisał piérwsze swe dzieło „*De musica*“. Nieco późniéj, w ciągłéj wątpliwości o podstawy różnych nauk, postanowił porzucić wszystkie uprzedzenia i pojęcia z góry przyjęte i oprócz religii (gdyż stale pozostał dobrym katolikiem) to tylko zatrzymać, co przez myślenie samodzielne uzna za prawdziwe. Walczył w bitwie pod Białą górą 1620, a w 1624 usunął się ze służby wojskowéj. Następnie miał jeszcze udział w oblężeniu Roszelli 1628; wiele podróżował, najwięcéj jednak przebywał w Holandyi i Francyi, gorliwie zajmując się matematyką, a przy tem i innemi naukami, głównie jednak ze względu na poparcie, jakie dać mogły jego systemowi filozoficznemu. W miarę jak sława jego rosła, teolodzy oskarżali go o ateizm; rząd francuski jednak wyznaczył mu pensyję. Ostatnie lata życia przebywał w Szwecyi, dokąd go wezwała królowa Krystyna; zwłoki jego do Paryża sprowadzone zostały 1666 r. Co do jego stanowiska w filozofi ob. Idealizm realny. W matematyce **K.** położył niezmierne zasługi: On piérwszy poznał znaczenie piérwiastków odjemnych w równaniach; okazał, że w równaniu algebraiczném liczba piérwiastków dodatnich nie może być większą od liczby przemian znaków (*Kartezyjuszowe prawidło znaków*); podał nowe rozwiązanie równania stopnia 4°, wprowadził do rachunku wykładniki i t. d. Najważniejszą jednak jego zasługą jest okazanie, że można zbadać naturę i własności linii krzywéj za pomocą dwu współrzędnych zmiennych, czém dał początek geometryi analitycznéj (ob. geometryja), a tém samém umożebnił cały następny rozwój matematyki. Zasady te wyłożył w swéj „*Géometrie*“ (1637, z komentarzem Schootena 1649). W „*Dioptrique*“ (1639) podaje piérwszy prawo załamania światła, jak ono się obecnie wyraża. gdy przed nim Snellius podał je w sposób zawiły. Mniéj szczęśliwym był w swych poglądach kosmogonicznych, gdzie chciał ruchy ciał niebieskich wytłumaczyć za pomocą wirów eteru, co wszakże może być uważanem jedynie za igraszkę takiego umysłu. Piérwsze swe dzieło „*Discours de la methode*, wraz z Dyjoptryką, Meteorami i Geometryją wydał 1637 w Leyden p. t. „*Essays philosophiques*“. Cousin od tego roku datuje początek filozofii nowoczesnéj, a Lerminier uważa go za spadkobiercę Lutra i starszego jego syna. Takież jest zdanie Warda i Buchta (Bokli) Metoda **K.** opiéra się wyłącznie na przekonaniu osobistém człowieka o czynnościach własnego ducha, i pisał dla tego po francusku, że ci którzy kierują się prostym rozumem, słuszniéj go ocenią od ufających tylko tradycyi. Zamiast szukać wiedzy w podaniach przeszłości, zrywa z nią, odrzuca swe przekonania dawne jako przejęte, i nowe z siebie wysnuwa. Podobny jest z tego do spółczesnego prawie Chillingwortha w Anglii. Bokli uważa, że zdanie **K.** *je pense donc je suis* jest wyrazem pewności psychologicznéj, nie zaś błędnym wnioskiem. Odmienne świadectwo zmysłów, nad które pewniejszą jest myśl będąca punktem wyjścia wszelkiéj mądrości, wiara w nasze istnienie, jest dowodem bytu Boga jako jego przyczyny, tak że myśl nasza o Bogu jest dostatecznym świadectwem istnienia Najwyższego. W skutek takiego poglądu na powagę jedyną, t. j. rozum ludzki, **K.** odrzucił dochodzenie przyczyn ostatecznych i wytknął 1624, że tak ściśle teologija złączoną jest z zasadami Arystotelesa, iż wszelki przeciwny ostatniemu wywód, zdaje się być wrogiem saméj wiary. Powszechnie też **K.** zasłynął, jako zwycięzca wpływu Arystotelesa. Boklie powiada, że czem był **K.** w filozofii, tém Richelieu w polityce, t. j. obaj weszli na nowe tory. Prócz wydań francuzkiego 1637, łacińskiego (*Specimen phil.* Amst. 1644, geometryja 1649), *Meditationes* (1641 Paryż, 1642 Amsterd.), tych przekład przez księcia de Luynes, wraz z zarzutami przeciwników **K.** przez Clerselier 1647, 1661 przez René Tédé 1673 i 1724. Cały system drukowany był p. t. „*Renati Descartes Principia Phil*“ (1644 Amsterd., po franc. przez Picot Paryż 1647, 1651, 1658, 1681); „*Epistola.... ad Voëtium*“ (Amst. 1743); „*Les passions de l'ame*“ (1650); „*Le monde ou le traité de la lumiere*“ (Paryż 1664—1677), przez Clerselier, przez tegoż „*Traité de l'homme et de la formation du foetus*“ (Paryż 1664, listy 1657); „*Regulae ad directionem ingenii*“ i „*Inquisitio veritatis per lumen naturale*“, w „*Opera posthuma Cartesii*“ (Amsterd. 1701). *Regulae* uważa Baumann (*Zeit. für Phil.* 1868 t. 53) za piérwszy objaw całéj teoryi **K.** i naznacza im datę 1619—1628. Wydał po francuzku Wiktor Cousin 1824—26, Jules Simon 1868. Część po niemiecku przełożył Kuno Fischer (Mannhejm 1863), i (Kirchmann 1870). Pisali o **K.** J. Millet, „*Descartes, sa vie etc. etc.*“ (1867), i „*Descartes son histoire depuis 1637 etc.*“ (1870); Janet Ch. Jul. Jeaumel „**D.** *et la princesse palatine*“ (1869), W. Ermt „**D.**, *sein Leben u. Denken*“ (Czeska lipa 1869), Fr. Bouillier (3 ed. 1868), „*Histoire de la phil. Cartes.*“ E. Saisset „*Precurseurs et disciples de* **D.**“ (1867). O stosunku **K.** do Spinozy B. Ritter 1816, H. C. W. Sigwart 1816, C. Schnorschmidt 1850, Guttman 1868, o związku z Paschalem—Gerkrath 1863, z Mallebranchem i Spinozą Corrau 1870, z Montesquieu Buss 1869, z spirytualizmem Waddington 1868, o zasługach **K.** jako lekarza i fizyjologa Bertrand de S. Germain 1870.

Kartezyjusza nurek, **K.** *dyjabełek* (*diabolus cartesianus*), mała figurka, wydęta ze szkła emalijowanego, z ogonem, w którym znajduje się otwór; figurka jest od wody nieco lżejsza, tak że po niéj pływa. Jeżeli figurkę taką wprowadzimy w naczynie zupełnie napełnione wodą i u góry ściśle zamknięte pęcherzem, to za naciśnięciem pęcherza pal-

cém, figura opada, gdyż pod tém ciśnieniem pewna ilość wody przenika wewnątrz lalki, przez co ta staje się cięższą i opada na dno; za odjęciem palca powietrze znowu wyciska wodę z wnętrza figurki i ta znów się ku górze podnosi. Jeżeli ogon jest zgięty w bok, figura wykonywa téż ruchy obrotowe, które są skutkiem oddziaływania. Zabawka ta naukowa nadaje się téż do wykazania zasady pływania ciał.

Kartofel, ob. Ziemniak.

Kartografija, ob. Mapografija.

Karton (z włosk.), zowie się w malarstwie rysunek na grubym papiérze, tekturze lub innym podobnym materyjale, służyć mający za wzór obrazu freskowego, olejnego, kobiercowego, mozajkowego albo na szkle. *Kartonem* zowią także w drukarstwie nowo wydrukowaną kartę, mającą zastąpić tę, którą się dla jéj błędów odrzuca.—Wreszcie *Kartonami* nazywają rozmaite teki, pudełka i paki modniarek.

Kartun, materyja bawełniana, używana do ubioru kobiét.

Kartusz (z franc.), ładunek ręcznéj strzelby lub działa, przygotowany tak, że nabój lub kula znajdują się połączone w powłoce z klejonego papiéru, lub w worku drelichowym albo wełnianym.

Kartuzek, roślina, ob. Goździk.

Kartuzi (*ordo carthusiensis*), zakon, założony przez ś. Brunona 1085 w pustyni, zwanéj *La Chartreuse* (Kartuzyja), o 4 godziny od Grenobli, którego ustawy, ułożone 1134 przez piątego przeora Guigo († 1137), znane pod nazwą *Statuta Guigonis* albo *Consuetudines Cartusiae*, otrzymały 1175 potwierdzenie papieskie. Oprócz zwyczajnych ślubów zakonnych, K. zachowują ciągłe milczenie, które wolno im przełamać tylko w pewnych godzinach Czwartku i na zgromadzeniach kapituły i nie używają żadnych potraw mięsnych. Każdy zakonnik mieszka w osobnéj celi (*laura*), którą wolno mu tylko raz na tydzień opuścić, pożywienie przyjmują nawet w swoich celach, zasiadając do wspólnego stołu tylko w święta. K. odznaczali się zawsze zgodą w zakonie, zakłóconą tylko podczas schyzmy papieskiéj w XIV w.; niezawsze jednak zachowywali ubóstwo i prostotę, jak to widziemy w wielkiéj Kartuzyi (pod Grenoblą) i Certozyi (pod Pawiją). Klasztory K. znajdują się obecnie przeważnie we Francyi.—Kobiéce kartuzyje powstały w XIII w. we Francyi, gdzie w szczupłéj liczbie utrzymywały się do r. 1790.—W ziemiach dawnéj Polski znajdowały się następne klasztory K.: w wiosce o 4 mile od Gdańska, tak zwany *Paradyz Maryi*, w Marieneron (pod Rügenwalde), w Szczecinie, w Cörlin, w Berezie nad Jasiołdą (w b. woj. brzesko-litewskiém) i w Gidlach (w b. woj. sieradzkiém).

Karty do gry (z łac.), znane powszechnie tabliczki papiérowe, rozmaicie znaczone lub malowane, używane do zabawy lub gry. K. pojawiają się już w XIV w., najprzód w Hiszpanii i Włoszech, gdzie je niewątpliwie Arabowie wprowadzili; piérwotnie służyły one prawdopodobnie tylko do wróżenia, jak tego dowodzi ich dawna włoska i hiszpańska nazwa (*naibi*, *naypes*), przypominająca arabski wyraz: **nebi** (prorok). Najpiérwsze karty były malowane ręcznie, ale po r. 1350 odbijano je w Niemczech z drzeworytów, jak się to i dziś jeszcze po większéj części dzieje. Obecnie tylko lepsze gatunki kart ryte są na miedzi lub litografowane. Że gra w karty jest naśladowaniem gry w szachy, przekonywa o tém podział ich na dwa główne kolory, tudzież ich stopniowanie. Podług dawnego francuskiego zwyczaju, każdy kolor miał cztéry hufce jednakowo ubranych żołnierzy; hufiec składał się z 8 piechurów (numerowanych 2—9), jednego niżnika (*Valet*), koniuszego (*Ecuyer*), królowéj (*Dame*) i króla (*Roi*). As (*Tuz*, jednostka), stanowił chorągiew, po któréj hufce odróżniano. Kolory miały rozmaite u rozmaitych narodów nazwiska. Karty polskie i niemieckie mają: czérwień, żołądź, dzwonka i wino; francuskie i angielskie: coeur (heart), trèfle (club), carreau (diamont) i pique (spade); włoskie, hiszpańskie i portugalskie: cupi (puhar), denari (pieniądz), bastoni (kije) i spadoni (szpady). Gry w K. dzielą się na hazardowne, w których los, przypadek, i gry komersowe czyli towarzyskie, w których liczba wziątek (lew), albo téż liczba ócz rozstrzyga. Piérwotném przeznaczeniem dawnych kart tarokowych było wrożenie z nich i to przeszło aż do naszych czasów pod nazwą kabały albo kładzenia kart. Por. Lebera „*Études historiques sur les cartes à jouer*“ (Paryż 1842), tudzież Chatto „*Facts and speculatios on the origin and history of the playing cards*“.

Karuk, ob. Kléj.

Karuzel (włos. *Carrosello*, z włos. *Carro*, *Carroza*, franc. *Carrosse* wóz), igrzyska rycerskie przyniesione z Włoch do Francyi za Henryka XV i Ludwika XIII i jeszcze na początku zeszłego stulecia będące w używaniu na wielu dworach europejskich. Były one naśladowaniem turniejów średniowiecznych i miały zastępować ich miejsce. Przebiérano się zwykle na wzór dawnych rycerzy, dzielono na hufce, reprezentujące nieprzyjazne jakoby narodowości, i w okazałym pochodzie zbiérano się na uroczyście przystrojony plac lub do ujeżdżalni, gdzie dla uciechy licznych widzów wykonywano przeróżne sztuki rycerskie. Bywały niemi: 1° gonitwy do głów tureckich i murzyńskich, które zbijano dzidami, pociskami, szablą lub kulą pistoletową; 2° gonitwy do zawieszonych pierścieni, które wśród zręcznych obrotów chwytano z konia lancą; 3° gonitwy na fakina (postać drewniana człowieka), obracającego się u dołu na kołowrocie za każdém uderzeniem; goniec powinien go tak silnie i umiejętnie trafić, aby się nie mógł obrócić. Włosi mieli jeszcze tak zwany *komiczny* K., polegający na tém, że zbijano 4 figury, wyobrażające 4 żywioły (powietrze, ogień, wodę i ziemię). Dla zabawy dam urządzano także K. w ten sposób, że damy z factonu lub sanek, kierowanych przez kawalerów, wykonywały podobne sztuki, jak mężczyzni z konia. Nazywało się to *uroczystością damską*.—W Polsce piérwszy tego rodzaju K. widzimy dopiéro za Stanisława Augusta, urządzony 14 Wrześ. 1788, w dniu odsłonięcia pomnika Jana III w Łazienkach. Obecnie nazywamy

K. konie drewniane, umocowane na poprzecznych drągach i obracające się wraz z podstawą drewnianą w koło.

Karwändelskie góry albo *Kahrwändel*, odnoga Alp, ciągnąca się na granicy Tyrolu i Bawaryi, łącząca się tak zwanym grzbietem Glejerskim z górami Solstein i sięgająca w stronie zachodniéj aż do jeziora Achen. Niektóre ich wierzchołki, jak Karwändel albo Linderspitz, mają przeszło 700 stóp wysokości.

Karwat *Wojcikiewicz* (Seweryn), jezuita, wierszopis i kaznodzieja króla Jana Kazimierza, ur. 1605, † 1658 w Krakowie. Zostawił kilka dzieł w języku łacińskim i polskim, obejmujących najwięcéj kazań pogrzebowych i panegiryków.—Porów. Browna *„Biblijotekę“* (str. 214—215).

Karwia, ob. Figa.

Karwicki, (Stanisław), h. Dunin, publicysta polski z epoki Augusta II. Napisał dzieło o reformie Rzeczypospolitéj w 1709 r. Praca ta, która uprzedziła jeszcze *„Głos wolny“* Leszczyńskiego, chwalona przez St. Konarskiego, aż do ostatnich czasów zostawała w rękopisie. Dopiéro St. Krzyżanowski wydał ją teraz p. t. *„Stanislai Dunin Karwicki de ordinanda republica“* (Krak. 1871). Obszerniejszą o niéj wiadomość podał przedtém jeszcze Bartoszewicz w *„Przeglądzie Polskim“* (Krak. 1868 zesz. Stycz. i 1869 zesz. Marc. i Kwietn.).

Karwol, część składowa olejku kminkowego, w którym się oprócz niego znajduje jeszcze pewien węglowodór. Jestto ciecz oleista, lżejsza od wody, wrze przy 250°, z kwasem solnym tworzy związek i jest równoskładna z alkoholem kuminowym.

Karwów, wieś w królestwie polskiém, gub. radomskiéj, pow. opatowskim, o pół mili za Opatowem, pamiętna urodzeniem naszego kronikarza, błogosławionego Wincentego Kadłubka. Znajduje się tu źródło mineralne, nasycone kwasem węglanym i mające w rozpuszczeniu wapień, które tworzy osad, tak zwany tuf wapienny, podobny do karlsbadzkiego.

Karwowski (Joachim), pijar, ur. 1736, † 1795; przełożył z frac. *„Opisanie naturalne, historyczne i polityczne różnych krajów świata przez C. Dorville“* (Warsz. 1774); *„Rewolucyja szwedzka, sprawą Gustawa III, dzisiejszego króla szwedzkiego w r. 1772 utworzona* i t. d., *przez ks. Michellesa“* (1778), tudzież *„Rada dla literatów, sedentaryjuszów i tych wszystkich, którzy przywiązanemi do urzędu swojego pracami, rozum i zdrowie wyniszczają, przez Tissota“* (Warsz. 1774).

Kary w Polsce, były: *grzywny* (ob.) czyli pieniężne, wieża, wygnanie czyli banicyja, połączone z wolnością zabicia banity, infamija, t. j. pozbawienie czci, obcięcie członków (*mutilatio membrorum*), oślepienie, ścięcie. Przykładów na obcięcie członków jest dosyć. Najdawniejszy stanowi biskup Stanisław krakowski, 1253 kanonizowany na usilne domaganie się kościoła i szlachty polskiéj, obcięty legalnie (por. *Zarysy* Świeżawskiego. *Król Bolesław Szczodry i bp. Stanisław*, II § 11, gdzie przykłady). Ścinać i obcinać członki pozwalano urzędowemi aktami 1279, 1286. Władysław Łokietek 1299 pozwalał wieszać, ścinać, obcinać (*mutilari*), tłuc kołem, piec. W dawniejszych czasach było w użyciu kamienowanie, na podlejszego stanu osoby. Bolesław I karę na cudzołożnice pogańskie ustanowioną (ścięcia, lub obcięcia części winnéj), rozciągnął i na cudzołożników. Szczegóły o paleniu dziewczyn, dobyte z pieśni ludowych przez W. A. Maciejowskiego i Szafarzyka, a odniesione do kar, należą do sobótek (por. Świeżawski *„Kilka słów o Krakowiakach“* w *Pamiętniku kieleckim* 1871). Tak samo rzecz się ma o topieniu dzieciobójczyń. U Pomorzan zdradę karano spaleniem mienia i sprzedażą rodziny zdrajcy, podobnie jak opór w zgodzeniu się na sejmie (u Lutyków). U Polan była na to kara ścięcia lub pozbawienia członków i wygnania. Oszczercom wyrywano nozdrza, wypalano im znaki na twarzy lub kazano im odszczekiwać pod ławą.

Karyae, w starożytności do Arkadyi, zaś od wojen messeńskich do Lakoniki należące miasto, ze świątynią bogini Artemis, na któréj cześć odprawiano uroczystości *Karyatia* zwane. Podczas wojen perskich, sprzymierzone z Persami, po ich pobiciu zostało zdobyte przez Greków, wszyscy mężczyzni wyrznięci, a kobiéty wzięte do niewoli.

Karyja, w starożytności kraina w Azyi Mniejszéj, leżąca między Lidyją, Frygiją i morzem Egejskiém, miała około 480 mil kw. Grunt tu po większéj części równy i żyzny. Z rzek najważniejszą była Meander, a z miast główniejsze: Priene, Heraklea, Milet, Halikarnas, Knidos, Magnezyja i in. Mieszkańcy, *Karyjczykowie*, byli narodem nieucywilizowanym i wojowniczym, wynajmowali się jako żołnierze i znani byli z rozbojów morskich. W skutek ustawicznych stosunków z Grekami, którzy tu na wybrzeżach pozakładali miasta i osady, Karyjczykowie pomieszali się z nimi i stracili wiele swych cech odrębnych. W skutek podbojów Aleksandra W. K. wcieloną została do jego państwa, następnie przeszła pod władzę Syryi, a w końcu w 130 r. przed Chr. została przyłączoną do państwa rzymskiego i weszła w skład prowincyi Azyi.

Karyjatydy (z greck.), figury kobiét, odzianych w długie tuniki, ustawiane zamiast kolumn do podparcia belkowania. Nazwa ta ma pochodzić od kobiét zabranych do niewoli przez Greków w Karyi, są wszakże i inne wyjaśnienia. K. nie mogą stanowić osobnego porządku kolumn i znajdują miejsce tylko w niewielkich, ozdobnych budynkach.

Karyjofillina, związek chemiczny, znajdujący się w gwoździkach z Molukków, tworzy igły jedwabiste, bezbarwne i bezwonne, łatwo rozpuszczalne w gorącym alkoholu, eterze i alkalijach; przy 285° sublimują.

Karykatura (z włosk. *caricare*, franc. *charger*, przeładować, przesadzić), wizerunek, w którym obok ogólnego podobieństwa, pojedyncze części i własności wyobrażonego przedmiotu wydają się przesadzone, a wynikająca stąd sprzeczność, wywołuje efekt śmieszny. K. w malarstwie, rysunku i rzeźbie odpowiada satyrze i farsie w poezyi. U nas z dawniejszych artystów celował w tym rodzaju Or-

łowski, dzisiaj Franciszek Kostrzewski. We Francyi odznaczyli się szczególniéj Cham i Gavarni.

Karym, ludy koczujące w Syberyi, które przyjęły religiję chrześcijańską, oraz odzież i obyczaje rossyjskie.

Karyński (Wawrzyniec Alfons), wiérszopis i profesor akademii krakowskiéj, żyjący w piérwszéj połowie w XVII w. Ważniejsze jego prace są: „*Paraenensis XII juvenibus dum primam in philosophia et a. a. lauream obtinerent*“ (Krak. 1634); „*Questio de solutionibus*“ (tamże 1638).

Karyntyja, ob. Korutany.

Karzeł (łac. *nanus*, *pigmaeus*, w dawnéj polszczyźnie *niziołek*, *łokietek*), człowiek niesłychanie niskiego wzrostu; wzrost karli należy do wyjątków i można go uważać za zboczenie w rozwoju, jak wiele innych zboczeń potwornych. Podania starożytne o narodach pigmejskich są czysto zmyślone, wzrost niższy nad $3^1/_2$ stopy stanowi wszędzie wyjątek; do najniższych na ziemi narodów należy *Aka* (ob.). Ze wzrostem karlim połączony jest pospolicie nieproporcyjonalny rozwój różnych organów, mały rozwój umysłowy, niepłodność i krótkie życie. Najmniejszy **K.**, o którym istnieją pewniejsze wiadomości, miał mieć 16 cali i doszedł 37 roku życia. Słynnym z małości i kształtności jest Bebe (ob.), **K.** Stanisława Leszczyńskiego, a w nowszych czasach tak zwany admirał *Tom Pouce*. Już Rzymianie używali **K.** do igraszek, a w średnich wiekach **K.** znajdowali się na większéj części królewskich i pańskich dworów. We Francyi dopiéro Ludwik XIV zniósł posadę **K.** dworskiego. W Polsce znajdowali się **K.** na dworach Zygmuntów i dopiéro zwyczaj utrzymywania ich ustał za Stanisława Augusta; ostatni słynny u nas **K.** był Borusławski (ob.).

Karzełek, najmniejsze z cztérech pasm skał wapienia jurajskiego, otaczających osadę Olsztyn, w gub. piotrkowskiéj, powiecie częstochowskim (ob. Bibl. Warsz. 1848. I. 47).

Kasa, właściwie skrzynia zabezpieczona od ognia i kradzieży, w któréj przechowują się pieniądze; w obszerniejszém znaczeniu izba lub pomieszczenie, gdzie się odbywa pobor lub wypłata pieniędzy, a stąd i samo biuro, które temi czynnościami się zajmuje. *Kasa oszczędności*, miejsce gdzie przyjmują drobne zaoszczędzone sumki, które mogą w bardzo krótkim czasie być podniesione, a przez czas zostawania w kasie przynoszą procent. Jeżeli przy końcu roku właściciel złożonych w kasie oszczędności pieniędzy nie podnosi, to procent ich się kapitalizuje i znowu narasta, oszczędności więc złożone w takich kasach przynoszą procent składany. **K.** oszczędności są bardzo ważnym środkiem umoralnienia warstw niższych społeczeństwa i pożądanemby było, aby jak najwięcéj miały uczestników. U nas istnieją kasy oszczędności od 1844 r.

Kasacyja, tak się zowie w prawie unieważnienie wyroku ostatecznego. Jeżeli wyrok ostateczny, został wydany z obrazą prawa, bądź materyjalnego, bądź formalnego, wtedy niektóre prawodawstwa (francuskie, niektóre niemieckie, ruskie i t. d.), pozwalają takowy wyrok zaskarżyć przed sąd, nazywany zwyczajnie *Kasacyjnym*, który nie rozstrzyga saméj sprawy, lecz jedynie ocenia czy prawo przez wyrok skarżony zostało pogwałcone, lub nie. Jeżeli sąd kasacyjny znajduje naruszenie prawa, wtedy unieważnia wyrok i odsyła sprawę do osądzenia temu samemu sądowi, który uchylony wyrok wydał, lub téż innemu, równego z nim stopnia. Ponieważ sądy kasacyjne mają także na celu ujednostajnić wykład prawa, dla tego nie wolno jest sądowi powtórnie wyrokującemu wydawać wyrok, któryby téż same co i wyrok unieważniony przedstawiał uchybienia. Francuski sąd kasacyjny (*Cour de cassation*) istnieje od 1791 i składa się z 3 oddziałów: cywilnego (*chambre civile*), kryminalnego (*chambre criminelle*) i rozpatrującego podania (*chambre des requetes*), a wyroki jego posługują do ustalenia jurysprudencyi. W Rossyi od 1864 r. obowiązki sądu kasacyjnego wypełnia departament senatu. Por. Fridreicha „*Der Französische Cassationshof*“ (Monachijum 1852).

Kasacyjny sąd, ob. Kasacyja.

Kasanlik, **Kaczanlyk**, miasto w tureckim ejalecie adryjanopolitańskim, nad rz. Tundżą, ma 10,000 m.

Kasareep, zagęszczony sok korzenia kassawa (*Jatropha manihot*), pochodzi z Indyi zach., stanowi podstawę wielu ostrych soków, używanych tam i w Anglii; używa się także do konserwacyi mięsa.

Kasbek, starożytny *Corax*, po Elborusie drugi co do wysokości szczyt Kaukazu, na drodze (wzniesionéj na 7,425 st. wysokości) z Mozdoku do Tyflisu; ma 17,059 st. wysokości.

Kaschau, po madz. *Kassa*, a po słow. *Koszyce*, królewskie miasto wolne w węgierskim komitacie abaujwarskim, nad rz. Hernadem, w powabnéj dolinie, prawie do około otoczonéj winnicami; siedlisko władz komitatowych, biskupa katolickiego i dyrekcyi naukowéj; z zakładów naukowych posiada: akademiję prawną, wyższe gimnazyjum, wyższą szkołę realną, instytut nauczycielski, seminaryjum katolickie i in.; ma 17,200 m.; piękny gotycki kościół katedralny pod wezwaniem św. Elżbiety, bogaty w stare obrazy i należący do najdawniejszych i najpiękniejszych kościołów w Węgrzech. Przemysł dość rozwinięty; z fabryk ważniejsze: młyny prochowe, papiernie, młyny parowe, rafineryje oleju, garbarnie, cukrownie, fabryki tytuniu i in. W skutek położenia geograficznego **K.** stanowi ważny punkt handlowy pomiędzy Węgrami, Galicyią i Polską. Ważne także i pod względem strategicznym, co okazało się we wszystkich wojnach węgierskich, a przeważnie w powstaniu Rakoczego. Pod **K.** 4 Stycz. 1849 r. przegrał bitwę węgierski minister wojny Mesarosz przeciwko wojsku austr., dowodzonemu przez gen. Schlicka. **K.** są jedném z najstarszych miast Węgier, wyniesione 1241 do stanu miasta przez króla Belę IV. Porów. Kronesa „*Zur Geschichte der oberungar. Freistadt* **K.**“ (Wiedeń 1864).

Kasim, carewicz hordyński, syn cara Ułu-Machmeta; pomagał w. księciu Wasilowi Ciemnemu w wojnie z Szemiaką i rozbił 1451 tłumy hordyńskie, za co otrzymał od Iwana III m. Kasimow i mieszkał tu

spokojnie do 1467. Skłoniony przez ks. kazańskiego Abdulman-Ajulna do zrzucenia cara kazańskiego Ibrahima, wezwał pomocy Iwana III, czém podał temuż sposobność do zajęcia Kazania; wyprawa jednak w skutek zdrady nie udała się. K. wkrótce potém zmarł.

Kasimow, m. pow. gub. razańskiéj, na lewym brzegu Oki, pamiętne zgonem 1236 Aleksandra Newskiego. Niegdyś własność carewicza tatarskiego Kasima (ob.); 13,000 m., prowadzących ożywiony handel i przemysł.—*Kasimowski powiat*, przedstawiający wzniesioną równinę, z gruntem gliniastym, piasczystym i miejscami błotnistym, ma 5,022 w. kw. i 136,000 lud., zajmującéj się rolnictwem, rybołóstwem, hodowlą bydła i przemysłem.

Kasiński (Jan), malarz portretowy, żyjący w piérwszéj połowie XVII w., poświęcał głównie prace swoje rodzinie Zamojskich.

Kask (z łac. *cassis*), ubranie i obrona głowy wojownika, obecnie we wszystkich niemal armijach zastąpiony czapką sukienną. K. sięgają głębokiéj starożytności; w nowszych czasach używane były K. tekturowe, pokryte skórą lakierowaną i ozdobami metalowemi.

Kaskada (z franc.), właściwie wodospad; głównie nazwa ta oznacza sztucznie naśladowane wodospady.

Kaski starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie rawskiém, w ziemi sochaczewskiéj. Podług lustracyi z r. 1660 zaliczyły się do tego sstwa: wieś Kaski z folwarkiem i wybraniectwem, wieś Jaktorów z puszczą t. i., z młynem Ogigiel, wieś Baranów z folw. i pastwiskami wydzierżawionemi Holendrom. W r. 1771 posiadał je Maciéj Szymanowski, cześnik rawski, opłacając z niego kwarty złp. 1,764 gr. 1, a hyberny złp. 2,100 gr. 27. Na sejmie warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne te posiadłości rzeczonemu cześnikowi.

Kasparek (Franciszek), docent filozofii prawa w uniwersytecie krak., ogłosił: „*Zasady główne ustaw małżeńskich kościoła katolickiego ze stanowiska filozofii prawa*“ (Krak. 1872); „*Zasady H. Grocyjusza o prawie interwencyi* i t. d.“ (Krak. 1872); „*Pogląd krótki na życie i pisma H. Grocyjusza etc.*“ (Krak. 1873).

Kasperle, komiczny charakter sceny niemieckiéj, występujący głównie w wiedeńskiéj komedyi ludowéj.

Kasperowski (Adam), major b. wojsk polskich, jest autorem znanego powszechnie romansu „*Żale Elwiry*“ (Warsz. 1821). Najważniejsze jego prace dotyczą gospodarstwa krajowego; wydawał mianowicie: „*Dziennik rolniczo-przemysłowy*“ (Lwów 1838—39); nadto ogłosił „*O gorzelniach parowych drewnianych*“ (Lwów 1818); „*O pługu parowym bezkoleśnym*“ (tamże 1817); „*Rolnictwo*“ (2 t., Lwów 1826) i t. d.

Kaspijska prowincyja, dawna nazwa wschodniéj części kraju zakaukaskiego; dzieliła się na 7 powiatów. Zniesiona 1846, weszła w skład gub. derbenckiéj i szemachińskiéj, obecnie Dagiestanu i gub. bakińskiéj.

Kaspijskie morze albo jezioro **Kaspi**, przez Rossyjan niekiedy morzem *Astrachańskiém*, przez Tatarów morzem *Białém* (*Ak-Dinghis*), po persku *Gursen*, nazywane, zawarte jest między Rossyją, Tataryją i Persyją. Rozciągłość jego z północy na południe wynosi 160, a ze wschodu na zachód 50 mil, przestrzeń zaś cała dochodzi 7,000 mil kw. Przyjmuje ono w siebie wielkie rzeki, jak Wołgę, Ural, Terek, Kur, a pomimo tego wody w niém ubywa, tak że poziom wody w morzu K. leży o 86 stóp niżéj od poziomu w morzu Czarném. Północna część jest płytka, południowa za to bardzo głęboka. Woda morza K. jest znacznie mniéj słona od wody innych mórz, z wyjątkiem tylko jednéj odnogi wschodniéj Kara-Bugas, która ma wodę tak słoną, iż ryby w niéj żyć nie mogą. Żegluga i rybołóstwo tylko przez Rossyjan jest tu wykonywane. Por. d'Anville'a „*Mémoire sur la mer Caspienne*“ (1777); Rittera „*Erdkunde*“ i in.

Kaspla, rzeka, wypływa z jeziora Kaspli, w pow. porzeckim gub. smoleńskiéj i ubiegłszy przeszło 100 w., wpada w gub. witebskiéj do Dźwiny zach.; spławna.

Kasprzycki (Hilary Benedyktyn), wiérszopis łacińsko-polski, żyjący w piérwszéj połowie zeszłego wieku. Oprócz zbioru poezyj, wydanego podobno w Paryżu, ogłosił: „*Thesaurus religiosae pauperitatis D. Simon de Lipnica cultu panegirico demonstratus*“ (Krak. 1727); „*Universitas scientiarum B. M. Virg. Lauretana Domus* etc.“ (Kraków 1729).

Kasprzycki (Wincenty), malarz, ur. w Warszawie 1802. Nie skończywszy kursów na wydziale sztuk pięknych w uniwersytecie warszawskim, wyjechał do Wilna, gdzie bawił 1821—29, kształcąc się ciągle w swéj sztuce. Za powrotem do Warszawy pracował najwięcéj dla galeryi i zbiorów wilanowskich. † 1849 na cholerę. Z jego krajobrazów, których najwięcéj malował, najcelniejszy jest *Widok zimowy Krakowskiego Przedmieścia i Zjazdu ku Wiśle*.

Kassander (greck. *Kassandros*), syn Antypatra, wojownik z epoki Aleksandra W., ur. 355 prz. Chr. Podczas wyprawy perskiéj Aleksandra W. zostawał wraz z ojcem w Macedonii; wysłany 323 do Babilonu, celem usprawiedliwienia ojca swego przed królem, obraził tego ostatniego zbytnią gwałtownością, a po jego śmierci przyłączył się do Antygona we Frygii; 319 r. wrócił do Macedonii i przy pomocy Antygona usadowił się w Grecyi, gdzie królowa Eurydyka mianowała go 318 rządcą państwa. Wypędzony stąd przez Polysperchana, wkrótce jednak pozyskał sobie jego żołnierzy, wziął do niewoli Olimpiję, matkę Aleksandra W., jego żonę Roksanę i siostrę Tessalonikę; piérwszą kazał stracić a z ostatnią się ożenił. Ugruntowawszy w Macedonii swą władzę, przybył do Grecyi, odbudował Teby i przyłączył się następnie do związku, zawartego przez kilku wodzów, przeciw Antygonowi. Zgładziwszy żonę i 2 synów Aleksandra W. (Aleksandra 311, Heraklesa 309), utrzymał się w posiadaniu Macedonii mimo przeciwnych działań Ptolemeusza, kr. Egiptu, i Demetryjusza Paliorcetesa (308 i 307). Po bitwie pod Ipsos 301 wyjednał dla swego brata

Cylicyję a sam został przy Macedonii, którą rządził aż do śmierci 297 r. Byłto mąż charakteru niezmiernie burzliwego i porywczego.

Kassandra, zwana także *Aleksandrą*, córka Pryjama i Hekuby, bliźnia siostra Helenusa, z którym od Apolina otrzymała dar wieszczenia, przyobiecawszy mu za to swą miłość. Gdy jednak przyrzeczenia nie dotrzymała, ukarana była przez boga w ten sposób, że nikt nie wierzył jéj proroctwom. Po przybyciu Heleny do Troi, jak również podczas wojny, przepowiadała Trojanom przyszłe klęski i upadek miasta; ostrzegała przed zdradzieckim koniem, ale rodacy wyśmiewali ją jako szaloną i lekceważyli. Przy zdobyciu Troi znieważona w świątyni Troi przez Ajaxa, przybyła jako niewolnica Agamemnona do Mycen, gdzie zamordowaną była przez Klitemnestrę.

Kassel, miasto w Niemczech, nad rz. Fuldą, było do 1866 r. stolicą elektorstwa heskiego, ma 9 bram i 19 placów publicznych, 8 kościołów, wiele pięknych domów i pałaców. Miasto dzieli się na stare i nowe, ma wiele fabryk i zakładów przemysłowych i prowadzi dość rozległy handel. Mieszkańców jest 42,600. K. jest miastem bardzo starém, w średnich wiekach zwał się *Cassala* lub *Chassala* i był widownią wielu walk, szczególniéj podczas wojny siedmioletniéj. W 1806 zajęty przez Francuzów, stał się stolicą królestwa Westfalii. W 1851 był zajmowany przez Prusaków, a następnie przez Bawarów i Austryjaków. W 1866 zajęty przez Prusaków został przyłączony do Prus. Por. Lynkera „K. *und die schönsten punkte der Umgegend*“ (Kassel 1856).

Kassownik, w muzyce znak ♮, unieważniający działanie krzyżyka lub bemola, t. j. sprowadzający tony podwyższone lub obniżone o pół tonu, do piérwotnego stanu. Znak ten zowią także niektórzy kwadratem.

Kassyja, *Sięzybób*, *Strączynieo* (*Cassia*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych, z podrodziny *Cassiae* czyli *Caesalpinieae*, obejmujący zioła, krzewy i drzewa o liściach parzysto piérzastych i kwiatach zebranych w grona; owoce—strąki, z wrzekomemi przegrodami. Liczne gatunki rosną w krajach gorących starego i nowego lądu. *C. acutifolia*, krzew w Egipcie, dostarcza liści senesowych. *C. absus*, tamże, dostarcza *nasienia chichimowego*, używanego tam przeciw zapaleniu oczu. *C. fistula* (K. *cewiasta*), drzewo dochodzące 20—40 stóp, w Indyjach Wsch. i Egipcie, obecnie uprawia się i w Ameryce zwrotnikowéj, dostarcza drewna podobnego do orzechowego; strąki obłe, 1—2 stóp długie, a na pół cala lub cal grube, o łupinach drzewiastych, tworzą jamę, poprzedzielaną przegrodami na kilkadziesiąt komórek, napełnionych miazgą śniadą, słodką, w któréj mieszczą się nasiona wielkości grochu. Miazga ta stanowi środek przeczyszczający; zawiéra ona cukier, kwas winny, octowy i nieco siarczanu potażu. Rozróżniają w handlu dwa gatunki tych strąków: wschodnio-indyjskie, przedniejsze, i zachodnio-indyjskie. Kora korzenia gatunku *C. occidentalis* uchodzi za przeciwfebrową i ma być sprowadzaną do Europy pod nazwą *fedegoso*. Wiele innych gatunków ma znaczenie również lekarskie, lub hoduje się jako ozdobne. Por. Vogela „*Synopsis generis Cassiae*“ (Berlin 1837).

Kassyjan, właściwie Cassianus (Jan), pisarz kościelny z 1 połowy V w., znany jako rozkrzewiciel życia zakonnego w południowéj Francyi i jako przeciwnik nauki św. Augustyna o łasce boskiéj i przeznaczeniu. Trudno rozstrzygnąć czy był z pochodzenia Scytą, Grekiem lub Rzymianinem; pewną rzeczą jest że odbywał długie podróże po Wschodzie i że przez pewien czas był uczniem i dyjakonem Jana Chryzostoma. Przed r. 415 udał się do Massilii (Marsylii); założył tu 2 klasztory, podług zasad wypowiedzianych w dwu działach: „*De institutis coenobiorum*“ i „*Collationes patrum Sceticorum*“. † około 448. K. był twórcą teoryi, zwanéj przez scholastyków semipelagijanizmem. Twierdził on mianowicie: że człowiek po upadku Adama nie jest absolutnie niezdolnym do dobrego, lecz owszem z natury nosi w sobie zarodki cnoty i może sam z siebie dojść do poczucia dobrego, do wykonania jednak tego niezbędne jest działanie łaski bożéj, którą niekiedy może otrzymać mimo woli i przed tém nim poczuł jéj potrzebę. Nauka K. znalazła wielkie uznanie między mnichami massylijskiemi; gorliwie zwalczał ją św. Augustyn wraz ze swym przyjacielem Prosperem z Akwitanii. Najlepsze wydanie pism K. sporządził Gazäus (3 t., Arras 1628; Lipsk 1733).

Kassyjodor (*Magnus Aurelius Cassiodorus*), ur. w Scyllacium w Kalabryi między 460 i 465 po Chr., zajmował pod panowaniem Odoakra i Teodoryka rozmaite ważne urzędy, ale 539 usunął się do zbudowanego przez siebie klasztoru Vivarese (*Vivarium*) w Kalabryi, gdzie zajmował się teologiją, nakłaniał mnichów do kopijowania rękopisów i rozwijał wielką działalność, celem szerzenia oświaty i nauki. Zasługi jego pod tym względem w owéj epoce barbarzyńskiéj rzeczywiście są wielkie. † K. około 577. Z prac jego literackich jedno tylko w całości naszych doszło czasów, mianowicie „*Variarum libri III*“, zawiérające wiele szczegółów niezmiernie ważnych dla historyi owych czasów. Z najważniejszego jego dzieła „*Historia Gothorum*“ posiadamy jeno wyciąg, sporządzony przez Jordanesa (ob.). Inne prace K. historyczne i teologiczne małéj są wartości. Dziełka zaś gramatyczne i retoryczne, używane w wiekach średnich jako książki szkolne, przechowały się tylko w ułamkach. Ogólny zbiór jego prac wydał Garet (2 t., Rouen 1670).

Kassyjopeja, żona etyjopskiego króla Kefeusa, matka Andromedy, nadała swą nazwę jednéj z gwiazd położonych śród mlécznéj drogi.

Kassyjusz (*Cassius*), nazwa starożytnego rzymskiego rodu, początkowo patrycyjuszowskiego (*gens Cassia*), w którym szczególniéj zasłynął **Spuryjusz Kassyjusz Viscellinus**, trzykrotnie konsul (502, 493 i 486 prz. Chr.). On to za trzeciego swego konsulatu 486 wydał piérwsze prawo rolne, którém zapewniając plebejuszom, Latynom i Hernikom udział w gruntach rządowych, chciał złamać finansową potęgę bogaczów i zniszczyć egoistyczny system okupacyj-

ny. Po upływie urzędu oskarżony z tego powodu przez patrycyjuszów o nadużycia i dążenie do władzy królewskiéj, skazany został przez lud na karę śmierci i zrzucony ze skały Tarpejskiéj, poniósł śmierć jako zdrajca ojczyzny. Inne familije tego rodu były plebejuszowskie.—**Lucyjusz Kassyjusz Longinus Ravilla**, trybun ludu 137 prz. Chr., został 125 cenzorem, późniéj pretorem i odznaczył się na obu tych urzędach surową sprawiedliwością; stąd poszło w Rzymie wyrażenie: *Cassianus judex*, oznaczające surowego sędziego. Przy śledztwach zwykle się pytał: *cui bono*? (na czyją korzyść?), skutkiem czego to pytanie przezwano *Cassianum dictum*.—**Kajus Kassyjusz Longinus**, zawikłany wraz z Brutusem w spisek na życie Cezara, razem z nim uszedł do Azyi; w bitwie pod Philippi pokonany był przez Antonijusza, a sądząc, że i Brutus został zwyciężony, kazał się zabić swemu wyzwoleńcowi.—Brat jego **Lucyjusz Kassyjusz Longinus**, służył za Julijusza Cezara, lecz nie miał żadnego udziału w jego zamordowaniu i późniéj został w bliskiéj przyjaźni z Antonijuszem.—Synowiec obu poprzednich, **Kwintus Kassyjusz Longinus**, oddał ważne usługi sprawie Cezara w Hiszpanii, gdzie następnie został propretorem. Znienawidzony przez Hiszpanów z powodu łupiestw, wywołał w kraju powstanie przeciwko sobie i utonął w ujściu rzeki Ebro.—**Kassyjusz** *Parmensis* (z Parmy), należał do liczby morderców Cezara i po bitwie pod Actium, z rozkazu Oktawiana został zabity w Atenach. Znany on był także jako poeta. Pisał listy i epigraniaty; największy jednak rozgłos zjednał sobie tragedyjami: *Thyestes* i *Brutus*.—**Kajus Kassyjusz Longinus**, rządził za Klaudyjusza Syryją (56 r. po Chr.), przez Nerona wypędzony, wrócił do kraju pod Wespazyjanem. Używał wielkiéj sławy jako prawnik; założył nawet własną szkołę, któréj uczniowie i zwolennicy nazywali się *Cassiani*. Z pism jego mało co pozostało.—**Awidyjusz Kassyjusz**, wedle jednych z familii Kassyjuszów, wedle innych rodem Lycyjczyk. Za Marka Aurelijusza zwyciężył Sarmatów na półn. od Dunaju, stłumił powstanie w Egipcie i kazał się swym żołnierzom obwołać cesarzem (172 po Chr.). Dumny i żądny władzy, zdobył już całą Azyję Mniejsza, ale wśród powodzeń był zamordowany.—**Lucyjusz Kassyjusz Hemina**, żył około 146 po Chr., napisał roczniki, z których pozostały jeno fragmenty.

Kassyjusza purpura, osad, jaki powstaje z roztworu chlornika złota przez dodanie jakiego roztworu cyny, zwłaszcza przez mieszaninę chlornika i chlorku cyny; osad ten ma zastosowanie w malowaniu porcelany na barwę fijoletową, karminową i różową. Barwa osadu zależy od stosunku chlornika do chlorku cyny. Zresztą barwa na porcelanie po wypaleniu nie zawsze odpowiada barwie osadu. Co do składu P. K., to takowy dotąd bliżéj znanym nie jest i wiadomo tylko że składa się ona ze złota, cyny i tlenu. Najczęściéj przypuszcza się, że złoto znajduje się tu w stanie metalicznym, które w znacznem rozdrobnieniu wywołuje zabarwienie.

Kassynoida, linija krzywa, tak nazywana od jéj wynalazcy Jana Dominika Cassini'ego, dla wyrażania drogi planet, w któréj to linii iloczyn z promieni wodzących jest stały. Krzywa ta nie znalazła w astronomii zastosowań, jakich się spodziewał jéj wynalazca.

Kassyteryt (*Cyniak*, ruda cynowa *kornwalska*), minerał krystalizujący w układzie jednodwuosiowym i występujący najczęściéj w graniastosłupach kwadratowych, zakończonych u szczytów czworościennemi piramidami, rozmaicie modyfikowanemi; kryształy bardzo często przedstawiają zrośnięcia. Barwy zwykle jest brunatnéj, czasem białéj, blask dyjamentowy lub tłusty; twardość = 6—7, c. wł. = 6,8—7. Przed dmuchawką nietopliwy, redukuje się trudno za dodaniem sody. Jestto bezwodnik kwasu cynnego, zawiéra 9% cyny i stanowi jedyną jéj rudę. K. znajduje się rozproszony w pokładach krystalicznych, w których niekiedy tworzy wielkie składy, rzadko jednak żyły; napotyka się téż w spodnich pokładach osadowych. Co do miejscowości, w których występuje, ob. cyna.

Kasta, ob. Kasty.

Kastalija, *Kastalskie źródło*, zwane także źródłem Kassetyńskiém, na południowym stoku Parnasu, pod Delfi, otrzymało swą nazwę od nimfy **Kastalii**, córki Achelousa, która, chroniąc się przed szałem miłosnym Apolina, rzuciła się w przepaść, przez którą to źródło przechodzi. Pielgrzymi udający się do Delf, nakrapiali się wodą tego źródła, która podług mniemania poetów rzymskich nadawała natchnienia poetyczne. Dzisiaj źródło to zowie się *Hugios Joannes*.

Kastanietty (z hiszp.), małe drewniane grzechotki, w kształcie dwu wydrążonych i do siebie przystających łupin orzechowych, związanych wstążką i przytwierdzonych do wielkiego palca. Przesuwając po nich szybko inne palce, wydobywa się z nich pewien drżący, tremulujący ton, który dokładnie odznacza rytm tańca. Do K. był bardzo podobny Krotalon u starożytnych narodów.

Kastela, nazwa ośmiu wsi serbskich, leżących na pobrzeżu dalmackiém, pomiędzy miastami Trogirem a Splitem, mieszkańcy których, zwani *Kastelanami*, wyznają religiję rzymsko-katolicką i odróżniają się od okolicznych Serbów ubiorem, zwyczajami i po części nawet językiem.

Kasterski (Frańciszek), pijar, nauczyciel matematyki, ur. 1805 w Czernicach w Kaliskiém, magister filozofii b. uniwersytetu warszawskiego, matematykę wykładał w Piotrkowie, następnie na Żoliborzu w konwikcie Konarskiego, w ostatnich latach prowincyjał pijarów, przełożył na język polski: A. M. Legendre'a „*Solidometryję*“ (Warszawa 1834) i Lefebure'a de Fourcy „*Trygonometryję*“ (Warszawa 1836).

Kastner (Karol Wilhelm Gottlob), zasłużony pisarz na polu fizyki i chemii, ur. 1783 w Greifenbergu w Pomeranii, † 1857; od r. 1821 był profesorem chemii i fizyki w Erlangen. Ogłosił: „*Beiträge zur Begründung einer wissenschaftlichen Chemie*“ (2 t., 1806), „*Chemisches Handwörterbuch*“ (Halla 1813) i in.; wydawał oraz „*Archiv für die gesammte Naturlehre*“ (18 t., Norymberga 1824—29), którego

to dzieła dalszym ciągiem było „*Archiv für Chemie und Meteorologie*“ (t. 1—9, Norymb. 1830—40).

Kästner (Abraham Gotthelf), znakomity matematyk, ur. 1719 w Lipsku, † 1800; poświęcał się obok nauki prawa, także fizyce, matematyce i metafizyce, od 1756 był profesorem historyi naturalnéj i geometryi w Getyndze, wydał „*Anfangsgründe der Mathematik*“ (4 t., Getynga 1758—1769, 6 wyd. 1800), „*Geschichte der Mathematik*“. Odznaczył się też jako epigramacista. Jego „*Sinngedichte*“, wydane piérwotnie bez przyzwolenia autora, zamieszczone są w jego: „*Gesammelte poetische und prosaische schönwissenschaftl. Werke*“ (4 tomy, Berlin 1841).

Kastor i Pollux, ob. Dioskures.

Kastoria albo *Kesrie*, miasto w tureckim ejalecie Rumelii, nad jeziorem *Kasteria*, ma 8,000 m. i prowadzi znaczny handel.

Kastorski (Michał), ur. 1809 r., po ukończeniu głównego pedagogicznego instytutu w Petersburgu, wysłany kosztem rządu zagranicę, studyjował historyję w uniw. berlińskim, następnie 1837 w Pradze pod przewodnictwem Szafarzyka języki i starożytności słowiańskie, od 1831—61 profesor historyi powszechnéj, oraz od 1839—43 historyi i literatury narzeczy słowiańskich w uniwersytecie petersburgskim, następnie cenzor; ogłosił: „*Zarys mytologii słowiańskiéj*“ (Petersburg 1841), jedno z lepszych dzieł systematycznie przedstawiających mytologiję Słowian. Inne jego pisma treści historycznéj były drukowane w czasopismach petersburgskich, najważniejsze z nich: „*Jezuity do Jezuitow*“ (w *Ruskim słowie* za r. 1859).

Kastoryna, tłuszcz, znajdujący się w bobrowym stroju (ob.) i osiadający z alkoholowego wyciągu tegoż w igiełkach krystalicznych. **K.** zowie się też plusz, tkany z przędzonéj bawełny.

Kastraci, sopranowi i altowi śpiéwacy męscy, przez kastracyję usposobieni do wydawania głosów kobiécych. Ostatnim znakomitym tego rodzaju śpiéwakiem był Crescentini.

Kastracyja, operacyja odjęcia jąder samcom; ma na celu przez pozbawienie władz płciowych, zrobić zwierzę spokojniejszém, zdolniejszém do pracy, skłonniejszém do tycia; dokonywa się **K.** na ogierach (wałach), buhajach (wół) wieprzach i t. d. U narodów wschodnich kastrują mężczyzn przeznaczonych do posług w haremach (eunuchy); operacyja ta w chirurgii przedsiębierze się rzadko przy patologicznych zwyrodnieniach jąder. Postrzeżenia uczą, że **K.** znosi tylko możność zapłodnienia, ale nie znosi popędu płciowego, ani możności zadowolnienia takowego. Kastraci mają skłonność do tycia, umysł ich jest zwykle tępy i leniwy.

Kastrametacyja (z łac.), część nauki wojennéj, podająca sposoby rozkładania obozów, czyli w ogóle rozstawiania pułków na gruncie, gdzie one mają zajmować stanowiska wojskowe. **K.** trudni się kwatermistrzowstwo, albo też sztab główny. W dawnéj Polsce obowiązek wytykania i rozkładania obozu, na miejscu przez hetmana naznaczoném, ciążył na obożnym (ob.) polnym.

Kastro, nazwa kilku miast na wyspach tureckich morza Środziemnego jak np. **Kastro**, główne miasto tureckiéj wyspy Chios, położone na brzegu wschod., ma 13,000 m., port i cytadelę.— **Kastro**, główna osada położona na południowo-wschodnim brzegu tureckiéj wyspy Imbro; są tu zwaliska starożytnego Imbrois i t. d.

Kastryjota-Skander-Beg, ob. Skanderbeg.

Kasty, zowią się zamknięte w sobie stany dziedziczne. Istniały one głównie na Wschodzie, w Egipcie i w Indyjach wschodnich. Zdobywcy portugalscy zaczęli piérwsi używać tego wyrazu na oznaczenie istniejącego w tym ostatnim kraju podziału narodu na stany dziedziczne. Tenże sam wyraz przyjęty został dla stanów dziedzicznych w Europie, gdzie *duchem kastowym* nazywają powszechnie skrupulatne, wyłączne przestrzeganie i trzymanie się praw urodzenia i stopni w społeczeństwie.

Kastylija, po hiszp. *Castilla*, główna środkowa część i jądro dzisiejszéj Hiszpanii, dzieli się na dwie wielkie prowincyje, dawniéj królestwa, Staréj i Nowéj Kastylii. *Stara Kastylija*, składająca się z dzisiejszych prowincyi: Burgos, Logrono, Santander, Soria, Segovia, Avila, Palencia i Valladolid, liczy na przestrzeni 1,194 mil kw., 1,716,200 m. i stanowi jednostajną wyżynę, czyli płaskowzgórze, przerznięte rzeką Duero i jéj dopływami. Z południa, przytyka do niéj *Nowa Kastylija*, obejmująca prowincyje: Madryd, Toledo, Gwadalaxarę, Ciudad-Real i Cuença, ta liczy na przestrzeni 1,316 m. kw. 1,476,000 ludności. Nowa **K.** stanowi właściwie centralną okolicę Hiszpanii, tworzy ona ze wszystkich stron górami otoczone, ale nieco niżéj położone płaskowzgórze.—*Góry Kastylskie*, rozdzielające te obie prowincyje, dochodzą szczytami swojemi: Altos-de Baraona, Somo-Sierra i Sierra-de-Gwadarama do 7,000 stóp wysokości. Górny Tag (Tejo) z rzekami Henares Xamara, Manzanares i Alberche bardzo skąpo nawodniają ten kraj. Roślinność, przy wielkiém zaniedbaniu rolnictwa, jest bardzo uboga; skutkiem czego, tylko liczne trzody pięknych owiec stanowią tu prawie jedyne bogactwo gospodarstwa rolnego. Język kastylski upowszechnił się w znacznéj części w narodzie hiszpańskim; jest uważany za najczystszy.

Historyja. Stara **K.** utworzyła się jako państwo samoistne z hrabstwa Burgos, którego posiadacz Ferdynand Ganzalez ogłosił się 933 niepodległym. Ferdynand I W., otrzymawszy przy podziale ojcowizny starą **K.** 1036 r., powiększył ją nowymi nabytkami i wyniósł do godności królestwa. Alfons VI zdobywszy maurytańskie królestwo Toledo, wcielił je pod nazwą Nowéj **K.** do Staréj **K.** 1085; unija ta niedługo jednak trwała. Dopiéro gdy Ferdynand III oba państwa znowu pod swém zjednoczył berłem 1230 r. i zaprowadził prawo piérworodztwa, odtąd istniało już jednolite królestwo **K.**, ale częstym ulegało wstrząśnieniom z powodu sporów o następstwo tronu. Z późniejszych władców odznaczyli się najwięcéj Alfons X (ob.) i Jan II. Skutkiem zamężcia Izabeli, siostry i następczyni Henryka IV, z Ferdynandem Aragońskim zostały połączo-

ne oba królestwa 1479 i utworzyły królestwo Hiszpanii; zupełne wszakże ich zlanie nastąpiło dopiéro po śmierci *Ferdynanda Katolickiego* (ob.).

Kasyno, (z włosk. *Casino*, domek), tak nazywają Włosi małe domki szlacheckie, w których po za obrębem swych mieszkań zbiérają się w kółka rodzinne bez wszelkiéj ceremonii i etykiety. U nas K. ma znaczenie resursy.

Kasza, jest ziarno zboża jarego lub ozimego, otłuczone w stępach albo zmielone grubo, nie na mąkę, i czysto od plew oddzielone.

Kaszan, miasto perskie, w prowincyi Irak-Adżemi ma 30,000 m. i słynie z przemysłu jedwabnego i wyrobu naczyń miedzianych.

Kaszawanica, skalista wyspa na Dnieprze, powyżéj porohu Walny; ob. Beauplana *„Opis Ukrainy“* (u Niemcewicza III 252).

Kaszel, jesto zmienione oddychanie (ob.), w którém po głębokiém powrotném westchnięciu następuje kilkakrotne silne i urywane wydychanie. Ruch ten przychodzi do skutku przy niezwykłém podrażnieniu cewek czuciowych nerwu błędnego, rozgałęzionych w błonie śluzowéj organów oddechowych; skutkiem kaszlu wyrzucone zostają z płuc obce ciała drażniące (kurz, woda, śluz, krew i t. d.). K. więc należy do tak zwanych odruchów celowych. K. stanowi jeden z najważniejszych objawów chorób w organach oddechowych i występuje przy każdém podrażnieniu tych organów i często piérwszy objaw tych chorób stanowi. K. zmienia się co do pory dnia, w któréj występuje, co do natężenia, dźwięku, a przedewszystkiém co do charakteru wyrzucanéj z kaszlem plwociny (ob.). Różnice te są bardzo ważne dla lekarza. Jak każdy objaw podrażnienia nerwów, K. może być złagodzony lub zniżony za pomocą narkotyków; wszakże jako objaw dobroczynny, sam przez się leczonym być zwykle niepowinien; leczenie zwraca się do chorób, które kaszlowi za podstawę służą.

Kaszewski (Kazimierz), spółczesny literat polski, syn oficera b. wojsk polskich, ur. 1825 w Warszawie. Ukończywszy gimnazyjum, chodził na kursa dodatkowe, gdzie studyjował literaturę klasyczną i nauki ścisłe. Od 1843 daremne czyniąc zabiegi o otrzymanie posady rządowéj, był jakiś nauczycielem domowym na Litwie; za powrotem do Warszawy żył z lekcyj prywatnych, a resztę czasu poświęcał pracom literackim. W 1855 otrzymał urząd sekretarza instytutu aleksandryjskiego w Puławach, $185^7/_8$ został sekretarzem akademii medycznéj, a od 1862 był sekretarzem szkoły głównéj aż do przemianowania jéj na uniwersytet 1869 r. W 1862 wykładał psychologiję i logikę na kursach przygotowawczych. Obznajmiony gruntownie z literaturą rzymską i grecką, jako téż z filozofiją, pracuje K. głównie w tych dwu kierunkach i zajmuje w literaturze naszéj niepoślednie stanowisko jako krytyk. Oprócz studyjów nad *Seneką*, *Epikurem* w związku z poematem Lukrecyjusza, *Majmonem* i o *Pozytywizmie* (w *Bibl. Warsz.*), *Arystofanesem* (w Kłosach) i *Menandrem* (w Wieńcu), umieścił dotąd i umieszcza mnóstwo swych recenzyj i rozpraw, dotyczących beletrystyki, historyi i filozofii, w różnych czasopismach spółczesnych. Zasłużył się téż K. wybornymi przekładami Sofoklesa: *„Antygona“* (1855), *„Edyp w Kolonie“* (1854), *„Edyp król“* (1855 r.), *„Trachinki“* (1865 r.). Z zakresu beletrystyki dramatycznéj, tłumaczył lub téż przerabiał: W. Hugo (*Burgrafy*), Augiera (*Filiberta*), Coppé'go (*Przechodzień*), Du Boys (*Sztuka i handel*), Moretta (*Diana*) i t. d.—K. pisze dobrą polszczyzną, a w przekładach okazuje się nieraz prawdziwym poetą.

Kaszewarow (Aleksander), spółczesny podróżnik rossyjski, ur. 1809 na wyspie Kadyjaku w Ameryce północnéj, oprócz podróży, odbytéj 1827—30 na około świata, zwiedzał 1837 z polecenia rządu część oceanu Północnego, przyczém odkrył wiele nieznanych dotąd miejscowości; przybywszy 1844 do Petersburga, rezultaty swych spostrzeżeń nad zwiedzanymi krajami i ludami ogłaszał w rozmaitych czasopismach rossyjskich.

Kaszgar, miasto i prowincyja w Małéj Bucharyi, blisko zachodniéj granicy państwa chińskiego, ma 80,000 m., cytadelę, fabryki wyrobów złotych i srebrnych, tudzież tkanin jedwabnych i t. p. Kaszgar jest ważnym bardzo punktem dla handlu Azyi środkowéj.

Kasziez (Bartłomiéj), zwany także *Cassio*, pisarz dalmacki, ur. w Pagu, wstąpił 1595 r. do zakonu jezuitów, odbył misyję do Turcyi, przebywał w Dubrowniku, następnie w Lorecie i Rzymie, gdzie był penitencyjaryjuszem, † 1650; zostawił po sobie wiele dzieł, po większéj części treści religijnéj. K. ma zasługę jako piérwszy gramatyk południowosłowiański, wydawszy w Rzymie, *„Institutiones linguae illyricae“* (2 t., 1604). Przełożył nadto cały St. i N. Testament, ogłoszeniu którego sprzeciwiali się biskupi.

Kaszkiet (z franc.), nowoczesne nakrycie głowy żołnierza pod bronią, mające go chronić od cięć pałasza. Jestto nakrycie, kształtem swoim trzymające środek pomiędzy czapką a dawnym hełmem. Francuzi i Niemcy K. zowią *schacko*.

Kaszmir (po sanskrycku *Kaçmira*, inaczéj *Dżamu* nazywany), jest państewkiem, leżącém między Pendżebem, Wielkim Tybetem, Małą Bucharyją i Afganistanem. Właściwie jednak Kaszmirem nazywa się jedynie wąska, 17—18 mil długa i $1^1/_2$ do 7 mil szeroka dolina w Himalajach, na 5,500 stóp nad poziom morza wzniesiona i otoczona górami, dochodzącemi 15,000 stóp wysokości. Do doliny téj przystęp jest bardzo utrudniony i możliwy jedynie przez kilka wąwozów: Naboy, Banihel, Baramula i t. d. K. nazywają jednym z 5 rajów wschodu, chociaż w rzeczy saméj wieczna wiosna nie panuje tu. Lato bowiem bywa bardzo gorące, a zima dość ostra, tak iż śnieg od Grudnia do Marca prawie całkowicie na kilka stóp głębokości ziemię pokrywa. Z produktów najważniejsze są tu: owoce i zboża europejskie, bawełna, szafran, lotos, cedry himalajskie, daléj zwierzęta dzikie, jak: pantery, niedźwiedzie, węże, gazelle, pszczoły, a szczególniéj kozy cienkowełniste; nakoniec sól, żelazo, złoto, drogie ka-

mienie i t. d. Mieszkańcy Indyjanie, przedstawiają piękny typ kaukaski, mówią językiem pochodzącym od sanskrytu, wyznają w części braminizm, w części zaś są mahometanami. W ostatnich dziesiątkach lat, skutkiém chorób, głodu, trzęsienia ziemi i innych klęsk, ludność zmniejszyła się do $^1/_4$ części i wynosi około 200,000 m. Przemysł niegdyś sławny z powodu wyrobu szalów, kobierców, namiotów, wyrobów jedwabnych, dziś znacznie podupadł. Handel dość żywy, znacznie jednak mniejszy niż poprzednio. Rząd despotyczny, chociaż władca Kaszmiru zostaje od 1846 r. w pewnéj, bardzo zresztą małéj, zależności od Anglików. Stolicą kraju jest miasto *Kaszmir*, w starożytności *Kaspatyros*, mające dziś około 40,000 ludności, dawniéj bogate, ludne (200,000 m.) i handlowe, dziś podupadłe. Por. Hugela „*Kaschmir und das Reich der Sikhs*“ (Stuttgart 1840—42).

Kaszmiry, *Kaszmirowe Szale*, ob. Szale.

Kasznica (Józef), prawnik polski, ur. 1834 r. w Dynowie, w Galicyi, nauki gimnazyjalne odbywał w Rzeszowie i Krakowie, uniwersyteckie w Krakowie i Wiedniu. W r. 1860 w uniwersytecie wiedeńskim otrzymał stopień doktora prawa, a w r. 1862 powołany został na profesora do otwierającéj się wówczas szkoły głównéj w Warszawie. Tu stale wykładał encyklopedyję prawa, chwilowo zaś prawo kościelne. Od r. 1867 do 1869 był dziekanem wydziału prawa i administracyi. W uniwersytecie warszawskim wykłada: encyklopedyję nauk prawnych i politycznych. Ogłosił: „*O pojęciu i systemie nauk społecznych*“ (w Biblijotece warszawskiéj za Kwiecień 1870 roku, a także w oddzielnéj odbitce); „*O suszczności prawa*“ (o istocie prawa, Warszawa 1872), praca napisana dla pozyskania stopnia doktora uniwersytetu petersburgskiego „*Kilka słów o znaczeniu prawa w społeczeństwie*“ (N. 1, Gazety Sądowéj z 1873); „*O wyrazie Socyjologija*“ (N. 123 *Wieku*), „*O stosunku nauk prawnych do innych*“ (streszczenie w Gazecie Sądowéj N. 27, z roku 1873).

Kaszowscy, pochodzą od syna młodszego Jaśka na Biedzinach, stolnika krakowskiego, *Dersława*, który wziąwszy po ojcu Kaszów, Kaszowską wolę, Gulin, w Radomskiém, i Wysokie w Lubelskiém w 1423, od Kaszowa wziął nazwisko. Byli herbu Janina jak Sobiescy i in. 1436 podpisał jako chorąży lubelski traktat w Brześciu kujawskim z Krzyżakami, 1481 z żoną, córką Jana z Falkowa, i dziećmi otrzymał odpust papieski za składkę na rycerzy z Rodos. Syn jego *Łukasz*, głośniejszy przez swego syna od swych braci Jana i Tomasza, ożenił się z Urszulą, córką Jana z Sienicy, h. Bończa, podsędka chełmskiego, miał synów *Stanisława*, który podpisał kaptur za Stefana Batorego, *Jana* i *Piotra*. *Piotr* ur. 1530, ożenił się z Anną Pszonką, Mikołaja zwanego Zakrystyjan córką, r. 1555, zabiegły nabył wszystkie części Wysokiego (ostatnią 1657 po braciach swych) i nadto wziął Babin 1572 r. w 1,000 złp. zastawą od stryja żony, Stanisława Pszonki, r. 1569 podpisał uniję, był lustratorem królewszczyzn w Małopolsce, sędzią ziemskim lubelskim 1574 r., posłem na sejm jędrzejowski 1576, jako poseł lubelski podpisał elekcyję Batorego i Anny i był poborcą do kwarty wojsk lubel.; napisał „*Obmowę posłów koronnych*“ (*Pamiętniki* Platera IV). Podpisał konfederacyję warszawską 1587. Był kanclerzem rzpltéj babińskiéj, kalwin, ożenił z Gorajską kalwinką, najstarszego swego z 4 synów Jana. *Jan* przeniósł się na Ruś, gdzie dzierżawiąc starostwa sokalskie, bereckie zbogaca się; potém kupuje na Wołyniu Mielnicę i Kobłyń z kluczem, późniejsze dziedzictwo Sapiehów i Chodkiewiczów. Był żonaty powtórnie z Zofiją Firlejówną, kasztelanką radomską. Z trzech synów *Henryk* jest miecznikiem wołyńskim, a 1647 senatorem, piérwszym w swym rodzie, kasztelanem inflanckim, † 1688. Żonaty był z Eugracyją księżną Sołomerecką, kasztelanką smoleńską. Drugi syn Jana Wołyńskiego, *Jan*, fundował Konsulcę czyli Kaszogród 1632, na gruntach Podryża. Żonaty z ks. Czertwertyńską jak brat *Andrzéj*. Syn jego *Jan Teodor*, podkoniuszy litew., za Sobieskiego cofniono mu kasztelaniję czernichowską 1699, † 1711 r. Potomkowie dalsi łączą się z hr. Worcellami, Ilińskiemi, Krasickiemi.

Kaszta, ob. Drukarstwo.

Kasztan, nazwa dwu drzew zgoła odmiennych, **K.** słodkiego czyli jadalnego i **K.** gorżkiego, czyli pospolitego, możnaby drzewa te odróżniać nazwami **K.** *kasztanowca*, ale różni pisarze drugą tę nazwę nadają już **K.** gorzkiemu, już słodkiemu. **K.** *słodki* (*Castanea*), rodzaj roślin z rodziny miseczkowatych, zbliżony do buka, kwiaty ma jednopłciowe; męskie tworzą drobne kotki, każdy kwiat szczegółowy składa się z kielicha o 5—6 działkach i tyluż, lub nieco więcéj pręcikach o pylnikach dwukomórkowych, otwiérających się na zewnątrz; żeńskie umieszczone są po 2—5 we wspólniéj pokrywie, każdy składa się z zawiązka dolnego, uwieńczonego brzeżkiem kielichowym, w 5—8 klapek wyciętym z tyluż szyjkami. Zawiązek ma takąż liczbę komórek, zawiérających po 2 zalążki wsteczne. Pokrywa po dojrzeniu staje się skórkowatą i kolczystą, zamyka w sobie 1—5 owoców (kasztanów), przez spłonienie jednokomórkowych, o okryciu skórkowatém. Ziarno bezbiałkowe, zarodek o liścieniach grubych, mięsisto-mączastych, sfałdowanych. Należy tu niewiele gatunków, obejmujących drzewa piękne, wysokopienne, o liściach skórkowatych, foremnie piłkowanych i przylistkach wąskich, opadających; drewno podobne jest do dębowego. Nazwa pochodzi prawdopodobnie od miasta Castana w starożytnéj Kastylii. Najważniejszym gatunkiem jest **K.** *słodki*, *zwyczajny*, (*C. vesca*, *Fagus castanea*), drzewo dochodzące 60—70 stóp i żyjące sto i więcéj lat; słynny jest **K.** u stóp Etny, mający 200 stóp w obwodzie. Zdaje się pochodzić z Azyi środkowéj, w Europie płd. tworzy całe lasy, a nawet udaje się w Niemczech i w południowéj części naszego kraju. Drewno na wyroby wybornie się nadaje, kora służy do garbowania, wysuszone liście do wyścielania materaców. Owoce dobre pochodzą tylko z drzew uszlachetnionych; po zebraniu wrzucają się do wrzącéj wody, dla zniszczenia siły zarodkowéj, nasty

pnie suszą; w Europie południ. stanowią ważny pokarm, gdyż ich mąka używa się jak zbożowa; nadają się też do pędzenia wódki. Najlepszą odmianę stanowią marony (*marroni*). K. zawiérają w sobie tłuszcz, mączkę, dekstrynę, cukier, ciała proteinowe.—**K.** *gorzki* (*Aesculus*), jest rodzajem rodziny kasztanowatych, mający za cechy: kielich dzwonkowaty, 5^0 szczepny, 4—5 płatków umieszczonych na osadniku, paznogciowatych; pręcików 7 (6 lub 8), osadzonych na wewnątrz krążka i ze sobą niespojonych, z nitkami długiemi i pylnikami dwukomórkowatemi, pękającemi podłużnie; owoc—torebka skórkowata, prawie kulista, kolczysta lub gładka, 3 lub skutkiem spłonienia 2 lub 1 komórkowa, komórkowo pękająca; ziarna zazwyczaj pojedyncze w każdéj komórce, o skórce skórkowatéj, błyszczącéj i znaczku szerokim, przypodstawowym; zarodek bezbiałkowy, skrzywiony, liścienie grube i mięsiste. Należą tu drzewa, niekiedy krzewy, o liściach przeciwległych, palczasto podzielonych na 5—7 listków drobno podzielonych, i kwiatach zebranych w bukiety wierzchołkowe. Najważniejszym gatunkiem jest **K.** *gorżki zwyczajny* (*A. hippocastanum*), piękne drzewo o pniu walcowym z kwiatami białemi, dochodzi 70 stóp wysokości. Pochodzi z Indyj wsch. i w r. 1576 przeniesione zostało po raz piérwszy do Wiednia, skąd się rozeszło po całéj Europie; udaje się najlepiéj w gruncie wilgotno-piasczystym. Drewno na wyroby i opał nie szczególne; kora zawiéra eskulinę (ob.) i była proponowaną jako surrogat chiny. Nasiona zawiérają wiele mączki (do 35%), ale zarazem wiele piérwiastku gorżkiego, który je czyni niejadalnemi; używają się na pokarm dla bydła, otrzymuje się z nich też krochmal; używają się także w weterynaryi. Oprócz tego gatunku hodują się też: *A. rubiconda*, o kwiatach różowych, *A. pavia* —czérwonych; *A. flava*, żółtych i in.

Kasztanowate (*Hippocastaneae*), niewielka rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca około 50 gatunków drzewiastych lub krzewiastych, głównie właściwych Ameryce połud. Typem ich jest rozpowszechniony u nas kasztan gorżki (ob. Kasztan).

Kasztelan, zrazu u Gallusa oznacza w ogóle załogę kasztelu, czyli zamku, gdy jego zależność, t. j. tak zwane opole (vicinia), nosi nazwę castellatura, który to tytuł obok castellania, districtus, grodztwo, pojawia się bardzo długo. Późniéj kasztelanem zwano naczelnika takiego grodu, do którego wykonywanie *juris polonici* (ob.) należało, przyczém pomocą mu byli officiales (służebnicy), komornik i podkomorzy rozgraniczał, stroży pan vel strożny poboru dokonywał (custos), zapewne toż samo co tribunus (wojski), custos arcis, celnik i mincarz (thelonarius, monetarius) dozorowali handlu i monety, wykonywając pewien zakres sądownictwa przy tém. Był też i sędzia grodowy (*judex castri*), często zarazem będący kasztelanem, a w końcu i zupełnie go zastępujący jako starosta grodowy (ob.), odkąd K. został senatorem, doradcą księcia, a nie jego zastępcą. Ustęp jeden w kronice zbiorowéj Godysława Paska (Baszka), Bogufały, Andrzeja z Żarnowa i in. powiada; *pan in Slavonia maiori dominus, licet alio nomine juxta diversitatem linguarum slavonicarum dicitur gospodzin* czyli *xandzi* w „Wielkopolsce pan (był to synonim K.) znaczy dominus, co w innych narzeczach brzmi gospodzin książęcy“. Wszyscy bowiem domini pan nazywają się (dodaje kronika), a naczelnicy wojsk wojewodzi. Ustęp ten wyjaśnia różnicę kasztelanów, urzędników administracyjnych, zwanych panami (serbskie ban), od wojewodów (ob.). Oddawna pan krakowski, czyli tamtejszy kasztelan, wyprzedzał wojewodę krakowskiego, co za Długoszem przypisywano karze za zdradę wojewody Krzywoustego, Gdy jednak okazuje się teraz, że urząd wojewodów od panujących nie od miast zależał, że Kraków niemiał przewagi, jak dopiéro od 1138, iże Gniezno od 1177 zaczęło rywalizować z nim o hegemoniję, a wreszcie Szląsk i Mazowsze, należy przypuszczać, że tylko kasztelan, jako sędzia, mógł być tam, gdzie naczelnik władzy był wojewodą, comes palatinus, sam niósł chorągiew państwa. Dla tego odkąd Przemysław II koronował się w Wielkopolsce, znikli wojewodowie gnieźnieńscy. Prawdopodobnie takież same wyobrażenie o stanowisku K. w Krakowie dało mu piérwsze miejce po panującym. Gdy ten przestał sam hetmanić, powstał urząd wojewody, już niższy od K., dawniéj zaraz po księciu następującego. Postanowiono 1374 że K. dożywotnie i w swéj ziemi mogą ten urząd piastować, co potwierdziły konstytucyje 1496, 1505. Mają być koniecznie osiadli (1538), starostwa grodowego niemoże dzierżyć, prócz krakowskiego, ale niemoże być burgrabią krakowskim (1562 roku). Ma doprowadzać wojsko swego powiatu dla zdania go wojewodzie i sądzić za gwałty czasu tego pochodu (1510, por. 1520, 1523 i 1532). Są obowiązani pod grzywnami, więksi (primarii) 20, mniejsi 10 (1510), bywać na sejmikach w Kole i Korczynie, oraz na rokach głównych (1523). W braku wojewody ma słuchać przysięgi urzędników sądu ziemskiego obranych (1519), zarządzać ich obiór w 6 niedziel (1588). 1633 r. postanowiono kasztelana czerniechowskiego, naznaczając mu miejsce po inflanckich (1641), których w liczbie 3 (wendeński, parnawski i derpski), 1598 ustanowiono, a jednym 1677 zastąpiono. 1764 powstała nowa kasztelanija brzeska dla Konopolnickiego, mazowiecka 1768 dla Szydłowskiego Teodora ojca pani Grabowskiéj (ob.), 1775 łukowska dla Jacka Jezierskiego (ob.), owrucka dla Pruszczyńskiego, żytomierska dla Bierzyńskiego Onufrego. Kasztelan wileński i trocki był równy wojewodom, a krakowski wyższy od nich.

Kasztanki ziemne, ob. Cibora.

Kaszubi, podług miejscowego wymawiania *Kaszebi*, resztki Słowian osiadłych na południowym brzegu m. Baltyckiego a należących do plemienia lechickiego. Rozmaicie wywodzą ich nazwę, najprawdopodobniéj pochodzi ona od części zwierzchniego ubrania, rodzaju kożuchów, którém się K. od sąsiadów wyróżniają; wywód ten potwierdza i nazwa *Kabatków*, o których niżéj. K. zamieszkują północną i zachodnią część obwodu regencyjnego gdańskiego, oraz wschodnią koźlińskiego (Cöslin). W piérwszym zajmują powiaty: wejherowski albo wejrowski

(Neustadt) i kartuski (Carthaus); w pow. kościerzyńskim (Behrend) zlewają się K. z elementem czysto polskim. Daléj idąc ku południo-zachodowi z pow. kościerzyńskiego, znajdujemy słabe ślady elementu kaszubskiego w pow. chojnickim (Conitz) aż do samych Chojnic. Stąd idąc ku północy zachodnią granicą narzecza kaszubskiego, znajdujemy K. w półn.-zach. części pow. chojnickiego i w parafijach konarzyńskiéj i borzyskowskiéj pow. człochowskiego (Schlochau), daléj w południowo-wschodniéj części Pomorza, a mianowicie w pow. bytowskim, w resztkach z każdym dniem widocznie niknących; w pow. labyborskim (lauenburskim) zamieszkują K. wzdłuż granicy Prus Zachodnich aż do brzegów morza Baltyckiego, skąd samym wybrzeżem ciągną się przez pow. lauenburski i stołpski do jez. gardeńskiego. Z tych ostatnich tylko mieszkańcy 30 wsi pomiędzy granicą Prus Zachodnich a rzeką Lebą i jez. t. n. zowią się K., słowiańscy mieszkańcy 20 wsi pomiędzy Lebą i rz. Pustynikiem, na poł. od jez. Lebskiego, zowią się *Kabatkami*, a na zachód stąd w 22 wsiach między Pustynikiem i jez. Gardeńskim zamieszkują *Słowińcy*. Liczbę Kabatków i Słowińców podaje Hilferding na 3,000, wszystkich zaś K. m. 200,000. Inni zaś na zasadzie urzędowych wiadomości statystycznych podają liczbę K. tylko na 103,000. Główne miasta, prawie zupełnie zniemczone, są Puck (*Putzig*) i Wejherowo (*Neustadt*), nad Radonią, z gimnazyjum katolickim, w którém był wykładany język polski. K. tak w ubiorze jako też i w wielu obyczajach zachowali cechy słowiańskie. Uderza w nich jednak brak wesołości, tak w charakterze, jako też i w zewnętrznych objawach, jakimi są pieśni i tańce; K. śpiéwa tylko w kościele, tańczy zaś li tylko na weselu; K. tylko w okolicach gdzie stykają się z elementem czysto polskim, przejęli kilka krótkich pieśni. W ogóle K. są łagodni, otwarci i pobożni; niesnaski rodzinne, cudzołóstwo, oszustwo, kradzież i t. d. są rzeczami u nich prawie nieznanemi. W *historyi* nazwa K. występuje już w XII. w. Część ich ziemi dzieliła oddawna losy z Pomorzem i rządzoną była przez kasztelanów i naczelników rodu, zwierzchnią władzę nad którymi do XIII w. miała Polska; następnie władcy ich przyjęli zwierzchnictwo niemieckie i zniemczyli zarówno siebie jak i swój lud. Rozrodzeni ci książęta podzielili kraj cały na drobne części, za wyjątkiem Pomorza gdańskiego, które pozostało pod władzą polską. W r. 1275 Barnim i syn jego Bogusław zaczęli używać tytułu „książe Słowian ziemi kaszubskiéj“ i odtąd tytuł ten albo też podobny często napotyka się w dyplomatach. Jak z jednéj strony niemczyli wyrodni właśni książęta, tak z drugiéj strony jeszcze górliwiéj pracowali nad tém Krzyżacy, którzy władali nad resztą Pomorza. Pomorze zachodnie przyjęło reformacyję 1534; wprowadzenia któréj do wschodniego strzegli Krzyżacy i dla tego też część ta pozostała do dziś katolicką; ta właśnie okoliczność najskuteczniejszą była tamą przeciwko germanizacyi. R. 1637 wymarli ostatni książęta szczecińscy i król polski Władysław IV złączył cały kraj Kaszubów pod swoję władzę, lecz już 1657 r. Jan Kazimierz traktatem welowskim odstąpił pow. lauenburski i bytowski w lenno margrabiom brandenburskim; reszta zaś dostała się Prusom przy piérwszym podziale Polski. Rząd pruski zadaje ostatnią ranę narodowości kaszubskiéj, język których ulega wielkiemu prześladowaniu i za kilka dziesiątków lat wymrze niezawodnie. Szlachta jest albo niemiecka albo zniemczona, podobnie jak klasa zamożniejsza, tak że ludność mówiąca po kaszubsku składa się przeważnie z drobnéj szlachty i włościan. Germanizacyja bystrzéj postępuje pomiędzy K. dolnymi (w pow. lauenburskim, bytowskim i północnéj części wejrowskiego) aniżeli górnymi. Przyczyny téj różnicy są zarówno polityczne jak i religijne. Prusy zachodnie dłużéj bo do 1772 należały do Polski, podczas gdy Pomorze już od pokoju westfalskiego przeszło pod władzę pruską, żywioł więc niemiecki większe mógł zrobić postępy przez ciąg 200 letniego ucisku. Nadto pomiędzy K. dolnymi już w XVI w. zaprowadzono protestantyzm, w ślad za którym szło niemczenie, podczas gdy górni K. pozostali katolikami i opiérając się na żywiole polskim, zachowali swój język i narodowość. Najszybciéj postępuje germanizacyja w pow. bytowskim, oraz we wschodnich powiatach Pomorza; najsilniéj zaś zachowała się narodowość w ubogich chatach rybackich nad jez. Gardeńskim i Lebskim. Nierównie szczęśliwsze położenie narodowości kaszubskiéj jest w Prusiech Zachod., w których, za wyjątkiem urzędników i kilku osad niem. w pow. kartuskim, cała ludność mówi językiem kaszubskim.—*Język kaszubski* jest ostatnią żyjącą odrośla mowy Słowian nadbałtyckich, należącéj do szczepu lechickiego języków słowiańskich i stanowiącéj właściwie przejście do języka polskiego. Zdania takiego są Szafarzyk, Hilferding i in.; uczeni polscy przyjmują że mowa kaszubska jest narzeczem języka polskiego i sami K. uważają swój język oraz jęz. polski, używany przez nich w kościele, za jeden. Główne cechy języka kaszubskiego są: 1) samogł. *a* jeżeli pada na nią akcent, lub jeżeli jest długą, pochyla się ku *o*, podobnie jak w języku lud. polskim; 2) *a* po *r* przechodzi w *e*; 3) *o* rozkłada się na dwa dźwięki, zwykle w *ue*, rzadziéj w *oe* lub *uo*; 4) *y* zawsze, a *u* i *i* prawie zawsze przechodzą w *e*; 5) powszechne wymawianie nosówek jest *an*, prócz tego wymawiają się jak *ę*, *ą* (*on*) i *un*; 6) wsuwne *e* najczęściéj się wyrzuca; 7) w piérwiastku gdzie w polskim jest *r*, w rossyjskim *oro*, w kaszubskim jest *ar* lub *or*; 8) brak spółgłosek zmiękczonych; 9) *ł* brzmi w środku wyrazów jak *n*, na końcu niekiedy jak *u*, zwykle jak *w*; u Słowińców jak *l*; 10) akcent jest rozmaity, zwykle pada na 3 zgłosce od końca; 11) cechą instrumentalu na wszystkie rodzaje jest nosówka *an*; 12) genitiwus przymiotników kończy się na *ego*, *eho*, *ewo*.—Literatury język kaszubski właściwie nie posiada; 3 wymienione przez Maciejowskiego w *Piśmiennictwie* dziełu jako kaszubskie, oraz katechizm Pontany (Smołdzyn 1643; Gdańsk 1758 i 1828) są bowiem pisane czystym polskim językiem z małą przymieszką prowincyjonalizmu kaszubskiego. Właściwie w ka-

kaszubskim języku napisał kilka broszur jedyny prawie znawca kaszubskiego narodu i języka Floryjan Cejnowa (ob.), z których najważniejsze „*Skorb kaszebsko-słowiańske mowe*“ (Świec 1866) oraz słownik i gramatyka będące w rękopisie. Porów. Hilferdinga „*Ostatki Slawian na južnom beregu Baltijskago morja*“ (Petersburg 1862), przełożony na polski w skróceniu przez Romana Zmorskiego (*Przegląd Europejski*, 1862 zeszyt 4).

Kaszubka, ob. Łobżanka.

Kaszyn, m. pow. gub. twerskiéj, nad rz. Kaszynką, ma 7,400 m.—*Kaszyński powiat*, 2,621 w. kw. a 117,300 ludności, zajmującéj się obok rolnictwa, uprawą lnu, hodowlą bydła a szczególniéj koni, rybołóstwem, obróbką drzewa, ciesiołką i wyrobem grzebieni. Powierzchnia wzgórkowata, grunt przeważnie gliniasty; główniejsze rzeki: Wołga, Dubna, Nerla, Chotcza i in.

Kaszyra, m. pow. gub. tulskiéj, na prawym brzegu rz. Oki, pamiętne krwawą bitwą, stoczoną 1607 r. o 2 mile od miasta, nad rz. Wosmą, pomiędzy wojskami Wasila Szujskiego a Dymitra Samozwańca; około 4,000 m.—*Kaszyrski powiat*, 1,722 w. kw., położenie wzgórkowate, grunt gliniasty, nad Oką piaszczysty, miejscami czarnoziem. Główna rz. Oka. Lud. 65,800, zajmującéj się rolnictwem, hodowlą bydła, ogrodnictwem, wyrobem naczyń glinianych.

Kat, urzędnik ustanowiony jeszcze w wiekach średnich dla wykonywania wyrzeczonych przez sąd wyroków śmierci. Pomocnikami jego są oprawcy, których obowiązkiem jest zdjęcie odzieży z delikwenta, tudzież uprzątnienie zwłok człowieka straconego. Kat sam zadaje tylko cios śmiertelny, jeżeli karą śmierci jest ścięcie. Wykonanie kary hańbiącéj, jak obwieszenie, bicie kołem, spalenie, tortury i t. p., wykonywali sami posługacze kata, czyli oprawcy. Podług dawnych praw niemieckich urząd kata nie był wprawdzie hańbiącym, jednakże przesądy ludu mieściły go długo na równi z oprawcami, odmawiały mu praw obywatelstwa w mieście, naznaczały w kościele osobną dla niego ławkę i ostatnie miejsce przy przyjmowaniu komunii. Kaci tworzyli niegdyś pewien rodzaj cechu i poczytywali za największą doskonałość swéj sztuki zręczne i łatwe ścięcie skazanego. *Kacią ucztą*, zwano dawniéj ostatnią wieczerzę skazanego na śmierć, przed dniem wykonania wyroku śmierci. Dawano wtedy skazanemu lepsze potrawy i napoje, starano się dlań złagodzić surowe regulamina więzienne. Por. Grollmanna „*Grundsätze der Criminalrechtswissenschaft*“ (1818).

Katachreza (z greck.), u Łaciników *abusio* (to jest nadużycie), figura retoryczna, według któréj kilka do sobie przenośni połączonych jest w sposób pozornie niewłaściwy.

Katakaustyczne linije, ob. Kaustyczne linije.

Katafora, ob. Śpiączka.

Katafrakt (z greck.), u starożytnych żołnierz okryty kirysem, *katafraktą*.

Katakumby, w nowszéj łacinie *Catacumbae* (wyraz prawdopodobnie pochodzenia greckiego), tak się nazywają obszerne podziemia, które służyły piérwotnym chrześcijanom, mianowicie w czasie prześladowań, za kryjówki i miejsce grzebania zmarłych. Korzystano w tym celu niekiedy z opuszczonych łomów kamieni lub puzzolanu; częściéj jednak wykuwano je w świeżém kamieniu i z czasem znacznie rozszerzano. Są to zwykle wąskie, wielce rozgałęzione labiryntowe przejścia, w niektórych miejscach idące jedne nad drugiemi w kilku piętrach; po bokach znajdują się wykute w kamieniu czworograniaste groby, przykryte kamienną płytą, opatrzoną nagrobkowymi napisami (po największéj części imię zmarłego z monogramem Chrystusa, krzyża, palmy i t. p.). Obszerniejsze przestrzenie (jakby kaplice) między krzyżującemi się przejściami przeznaczone były na miejsce zebrań dla odprawiania obrządków religijnych; zazwyczaj mieścił się tam grób jakiego męczennika, ozdobiony sarkofagiem, który służył za ołtarz. Najliczniejsze i najrozleglejsze K. istnieją w okolicach Rzymu (ś. Sebastyjana, ś. Wawrzyńca, ś. Agnieszki i t. d.); najwcześniejsze z 111 r. po Chr. W znacznéj części zburzyli je Longobardowie w czasie oblegania Rzymu w VIII w. Piérwsze poszukiwania czynił w K. A. Bosio w latach 1560—1600; rezultaty téj pracy złożone są w dziele jego: „*Roma sotterranea*“ (Rzym 1632; łaciń. opracowanie P. Aringhi'ego „*Roma Subterranea*“, Rzym 1657 i częściéj). Z prac nowszych najcelniejsze są: Rochette'a „*Tableau des Catacombes de Rome*“ (Paryż 1837); Perreta „*Les Catacombes de Rome*“ (5 t., Paryż 1851—56) Rossi'ego „*La Roma sotterranea cristiana*“ (Rzym 1864 sq.) i Krausa „*Roma Sotterranea. Die römischen Katakomben*“ (Freib. 1873). Znajdują się także K. i w innych okolicach Włoch, np. pod Neapolem, wspanialsze od rzymskich (porów. Bellermanna „*Ueber die ältesten christl. Begräbnissstätten, besonders die K. in Neapel*“ Hamb. 1839), w Sycylii (pod Syrakuzami i Acre), na Malcie, na greckiéj wyspie Melos (Milo) i w wielu innych miejscach — K. również nazywają podziemne wydrążone groby na Wschodzie, a w Paryżu łomy kamienne, w których 1786 r. złożono kości zebrane ze zniesionych kilku cmentarzy i gdzie chowano zwłoki osób zamordowanych w miesiącu Wrześ. 1792.— Katakumby, znajdujące się dzisiaj w wielu znaczniejszych miastach, sąto gmachy o kilku piętrach, na cmentarzach budowane, gdzie w pojedynczych pieczarach stawiają się trumny z ciałami; pieczary te zamurowane bezzwłocznie, pokrywane bywają tablicami z odpowiednimi napisami

Katalauńskie pola (*Campi Catalaunici*), równina otaczająca miasto Châlons (Catalaunum), nad Marną, w francuskiéj prowincyi Szampanii, pamiętna zwycięstwem, odniesionem 451 przez Wizygotów i Aëtiusa nad Atyllą.

Katalekty (z greck.), wyraz ten oznacza w ogólności wybrane zabytki piśmienne, głównie ułamki lepszych pisarzów; w szczególności zaś znany powszechnie zbiór (*Catalecta*) 14 drobniejszych poezyj, przypisywanych powszechnie Wergilijuszowi. Dzisiaj przez K. rozumie się każdy zbiór wszelkiego rodzaju utworów literackich.

Katalektyczne wiérsze, ob. Katalexis.

Katalepsyja, jedna z najbardziéj ciemnych chorób nerwowych; najważniejszym jéj objawem jest to, że w czasie napadu, chory nieporuszony pozostaje w jedném położeniu i jeżeli członki jego będziemy rozmaicie poruszali, to nadane im położenie choć najniewygodniejsze zatrzymują. Napad taki trwa od kilku chwil do dni kilku, zdarza się raz tylko albo się powtarza kilkakrotnie. K. życiu nie zagraża, jestto forma chorobna bardzo rzadka; wielu wątpi zupełnie o jéj istnieniu.

Katalexis (z greck.), tak się nazywa w metryce ostatnia część ostatniéj stopy przed całkowitem zakończeniem szeregu rytmicznego, wówczas mianowicie, kiedy poeta używa rytmu złożonego, sztucznego, albo téż kiedy łączy w wiérsz stopy nierównomierne. Stąd téż nazywają wiérsz *akatalektycznym* (*acatalecticus*), któremu nie brakuje niczego, wiérsz skończony; *katalektycznym* (*catalecticus* albo *catalectus*), którego ostatni takt nie zupełny, tak że mu brakuje jednéj części ostatniéj stopy (np. —˘˘ | —˘˘ | —˘ albo —˘˘ | —˘˘ | —); *hyperkatalektycznym* (*hypercatalectus*), nadmierny, w którym jedna stopa zbyteczna (np. —˘—˘ | —˘—˘ | —˘ | —); *brahykatalektycznym* wreszcie (*brahycatalectus*), kiedy w wiérszu, z dwu stóp złożonym, niedostaje całéj połowy, czyli stopy (np. —˘—˘ | —˘).

Katalinicz, *Cattalinich* (Jan), pisarz dalmacki, ur. 1779 w Kasteli, † 1847; studyjował w Splicie filozofiję i literaturę piękną, następnie w Rzymie i Zagrzebiu teologiję, którą porzucił po upadku Wenecyi i poświęcił się prawu; spełniał kilka urzędów, ostatnio sędziego pokoju w Sini, w 1809 dowódca gwardyi obywatelskiéj, utworzonéj przez Napoleona, wstąpił wkrótce do armii, towarzyszył woj. dubrownickiemu do Hiszpanii, następnie dowódca szwadronu huzarów; po upadku Napoleona major wojsk austryjackich. Nabawiwszy się choroby, w skutek mozolnéj służby kordonowéj, wziął dymisyję i osiadłszy w Splicie poświęcił się naukom. Wydał „*Storia della Dalmazia*“ (4 t., 1835), w któréj opowiada dzieje dalmackie od początku aż do upadku Wenecyi; przekład serbsko-chorwacki tego dzieła p. t. „*Dogodowsztina Dalmacije*“ pozostaje w rękopisie. Pisał nadto w przedmiocie gospodarstwa rolnego, oraz udatne poczyje w jęz. łacińskim i serbsko-chorwackim.

Katalityczna siła, nazwa wprowadzona przez Berzeliusa na oznaczenie własności ciał, które samą swą obecnością przyspieszają składy lub rozkłady ciał, same nie tracąc ani zyskując. Nazwa ta oczywiście nic nie tłumaczy i obecnie rzadko się używa. Zresztą działanie K. wielu ciał obecnie już objaśniono; tak np. przy eteryfikacyi alkoholu przypisywano kwasowi siarczanemi działanie K., tymczasem dziś wiemy, że proces ten polega na przechodniém tworzeniu się kwasu etylo-siarczanego (ob. eter). Gąbka platynowa miała również działaniem K. wywoływać zapalenie mieszaniny tlenu i wodoru, dziś tłumaczymy to tém, że platyna w stanie rozdrobnionym pochłania silnie gazy, tak że się zagęszczają tak daléce, iż się rozgrzewają i zapalają.

Katalog (z greck.), w ogóle spis przedmiotów jednéj natury, ugrupowany tak, iżby dany przedmiot łatwo było wynaleść; w tym znaczeniu są np. K. gwiazd, obrazów, monet, wystaw i t. d., w szczególności zaś pod nazwą K. rozumieją się spisy książek. Przygotowanie dobrych katalogów połączone jest z wielu trudnościami i dopełnia się podług zasad podanych przez biblijografiją i biblijotekarstwo. Drukiem ogłaszane katalogi książek stanowią ważny dział literatury biblijograficznéj. Stosownie do uporządkowania materyjału dzielą się K. na *alfabetyczne* (ułożone podług nazwisk autorów, w razie zaś jeżeli dzieło wydano bezimiennie, to podług piérwszego rzeczownika), *systematyczne* (podług pojedynczych umiejętności i ich podziałów) i *realne* (ułożone alfabetycznie podług porządku pojedynczych materyi, w których zestawia się np. obok siebie wszystkie dzieła odnoszące się do jakiéj osobistości, kraju, nauki i t. d.). Daléj rozróżniają się K. specyjalne, poświęcone jakiéj gałęzi wiedzy, K. pojedynczych biblijotek i K. księgarskie, które dzielą się znów na nakładowe, sortymentowe i antykwarskie. Obszerniéj o katalogach, oraz o zasadach katalogowania, podając zarazem spis ważniejszych K. pisze Estreicher w 14 t. *Encyklopedyi powszechnéj* (28 tomowéj). Spis katalogów polskich podał Jocher w I t., *Obrazu literatury* (wymieniając zaledwie 66) oraz Estreicher w *Biblijografii* (wymienia około 1000).

Katalonija, po hiszp. *Cataluna*, niegdyś księstwo należące do korony aragońskiéj, stanowi krańcową, północno-wschodnią część Hiszpanii i obejmuje obecnie cztéry prowincyje: Gerona, Barcelona, Tarragona i Lerida. Rozległości ma 587 mil kw., ludności 1,736,000. Jestto kraina górzysta, nawodniona rzekami Ebro i Segre, tudzież rzekami przybrzeżnemi Llobregat i Ter. Katalonija należy do najbardziéj przemysłowych prowincyj Hiszpanii, ma wielkie fabryki wyrobów bawełnianych i prowadzi znaczny handel, szczególniéj morski. *Katalończycy*, których pilność i pracowitość weszła w przysłowie w Hiszpanii, nie bardzo są przywiązani do ziemi ojczystéj; nie mówią oni językiem kastylskim (hiszpańskim), lecz używają narzecza spokrewnionego z prowansalskim, które było i jest ich językiem piśmiennym i posiada własną literaturę. *Historyja*. K. była jedną z piérwszych, ale także jedną z ostatnich prowincyj rzymskich i stanowiła północ.-wschodn. część Hiszpanii Tarrakońskiéj (*Hispania Tarraconensis*). W epoce wędrówek narodów zajęli K. Alanowie, a po nich Gotowie, stąd téż poszła nazwa K., to jest Gotalanija. W VIII w. połud. część zagarnęli Arabowie. Po zdobyciu północ. Hiszpanii przez Karola W. 788 r. stanowiła K. jądro marchii Hiszpańskiéj, którą początkowo zarządzali z Barcelony hrabiowie frankońscy, ale następnie oderwali się od Francyi i zostali niezależnymi władcami. Hrabia Rajmund Berengar nabył przez ożenek Aragoniję 1137 i połączył ją z księstwem K.; unija tak jednak często się rwała. Przez małżeństwo Fer-

dynanda Aragońskiego z Izabelą Kastylską 1469 r. weszła K. jako część integralna w skład monarchii hiszp. i dzieliła odtąd jéj losy, a poniekąd znacznie na nie wpływała. Mimo tego wcielenia zatrzymała K. swe wolności; straciła je dopiéro za Filipa V po ukończeniu hiszp. wojny sukcessyjnéj. Od téj pory żywiąc Katalończycy narodową nienawiść przeciw wszelkiéj cudzoziemczyźnie, a zwłaszcza przeciw dynastyi Burbonów, niejednokrotnie aż do ostatnich czasów robili powstania.

Katańca, rzeka, wypływa z pasma Jabłonnego, tworzy granicę pomiędzy Rossyją i Chinami i wpada do rzeki Czynaj.

Katanczicz (Maciéj Piotr), franciszkanin, znakomity archeolog i historyk słowiński, ur. 1750 r. w Walpowie, w Slawonii, † 1825 w Budzie; po ukończeniu gimnazyjum wstąpił 1771 do zakonu ś. Franciszka; 1779 uczęszczał na uniwersytet peszteński, następnie został nauczycielem gimn. w Osieku, a od 1789 w Zagrzebiu; od 1796 do 1800 profesor archeologii i numizmatyki w uniwersytecie peszteńskim, oraz kustosz miejscowéj biblijoteki. Oprócz wielu ważnych dzieł, dotyczących historyi, archeologii i t. d., pisanych w języku łacińskim, ogłosił drukiem zbiór oryginalnych poezyj „*Fructos autumnales in jugis Parnassi Pannonici lecti*“ (Zagrzeb 1791), pomiędzy któremi znajduje się i wiele poezyj i śpiéwów ludowych iliryjskich. W rękopiśmie zostawił kilkanaście prac, z których ważniejsze: przekład pisma św. na jęz. iliryjski, rozprawa o literaturze cyrylickiéj i głagolickiéj, o poezyi iliryjskiéj i inne.

Kataplazmy, okłady ciepłe wilgotne, robione w celu leczniczym. Robią się z materyj kleistych i ogrzanych, obecnie często z płatów w wodzie maczanych i od utraty ciepła ochronionych. K. powodują większy napływ krwi, rozgrzewają i rozmiękczają pokrytą część, stąd ożywiając, zmniejszają ból, przyspieszają zropienie części zajętych sprawą zapalną; używa się też K. dla odciągnięcia krwi od organów głęboko leżących; K. po bańkach i pijawkach przykładane podtrzymują krwawienie.

Katapulta (z greck.), machina wojenna, używana w starożytności i w wiekach średnich, zbudowana w kształcie wielkiego łuku, która, siłą napiętéj cięciwy, wyrzucała po rowkowém wyżłobieniu wielkich rozmiarów strzały i dziryty. K. były rozmaitéj wielkości, większe spoczywały na rusztowaniu i kołach, przeznaczone były do miotania pocisku w kierunku rdzennym lub bardzo małym łuku.

Katar, najczęstsza forma zapalna wszystkich błon śluzowych i najczęstszy ze wszystkich w ogóle procesów chorobnych. Charakteryzuje się przekrwieniem i spulchnieniem błony, szybszém wytwarzaniem nabłonka i obfitszą wydzieliną. K. albo się kończy po tygodniowém lub dwutygodniowém trwaniu (K. ostry), albo się przewleka i w nader uparte zamienia cierpienie (K. przewlekły); katar nigdy nie niszczy błony, którą zajmuje, wszakże nie zawsze za niewinne cierpienie może być uważany. Rozstraja on funkcyje zajętego organu i w ten sposób na ogólne odżywianie łatwo oddziałać może (np. katar żołądka, kiszek), czasem samo zatkanie jakiego przewodu wydzieliną kataralną, staje się rzeczą bardzo poważną (np. przy katarze oskrzeli u dzieci). Wreszcie wszystkie przewlekłe katary, przez swoje ciągłe i uparte, choć mniejsze, dolegliwości, należą do bardzo przykrych chorób i często hypochondryi stają się przyczyną. Przyczyny kataru są bardzo rozmaite, czém się ich częstość tłumaczy; każde podrażnienie błony śluzowéj sprowadzić może K., stąd katary łącznicy oka i katary oskrzelowe od pyłu, katar żołądka w skutek użycia spirytusu lub jakichkolwiek szkodliwych pokarmów lub napojów i t. d. Przy ogólnych przeszkodach w krążeniu (np. przy wadach serca), następuje zastój we wszystkich naczyniach, co na błonach śluzowych łatwo katar sprowadza. Do najczęstszych przyczyn kataru należą zaziębienia; wreszcie niektóre wydzieliny kataralne (oczu, cewki moczowéj), są zaraźliwe i chorobę przenosić mogą.

Katarakta, ob. Wodospad.

Katarakta, *zaciemek*, pociemnienie soczewki (ob.) oka skutkiem jakiegokolwiek procesu chorobnego. Najczęstszą formą K. jest K. *twarda*, polegająca na stwardnieniu i pomarszczeniu pojedynczych cewek soczewki; K. twarda właściwa jest prawie wyłącznie starszemu wiekowi i może być niemal przyjętą za normalny starczy proces, który u jednych ludzi wcześniéj, u innych późniéj się rozwija. K. *miękka* polega na zmiękniéciu, czasem na rozpłynięciu masy soczewkowéj; właściwa jest młodemu wiekowi i jest często następstwem mechanicznych uszkodzeń (ukłucia) soczewki, lub ogólnego zakażenia krwi (np. cukromocz); czasami K. nie całą soczewkę zajmuje, a tylko jéj część pewną, wtedy odróżniają K. *biegunową przednią* i *tylną*, *osiową*, *promienistą*, *warstwową* i t. d. K. *czarna*, jestto tylko forma K. twardéj, odznaczająca się mocném zabarwieniem. Nazwa K. *dojrzałéj* odnosi się do najczęstszéj twardéj katarakty; zmiany w soczewce starców, powodujące zmętnienie soczewki, poczynają się w jéj środkowych warstwach i zwolna do obwodu dochodzą, dopiéro gdy zajmą najbardziéj zewnętrzne warstwy, zyskują nazwę dojrzałych. K. *torebkowa*, jestto zmętnienie woreczka soczewkowego z jakiegokolwiek powodu; jakkolwiek więc różni się co do umiejscowienia od wszystkich innych katarakt, to zbliża się jednak do nich przez szkody jakie przyczynia i drogi, któremi usuniętą zostaje. K. stanowi nieprzezroczystą, gęstą przegrodę, pomiędzy światem zewnętrznym, a siatkówką, czującą światło, więc K. spowodować musi niedoślep. Wszakże dość jest tę przeszkodę usunąć i światłu swobodną drogę otworzyć, aby człowiek przewidział. K. może więc być usunięta na drodze operacyjnéj i tylko na drodze operacyjnéj. Dawniéj wkłuwano igłę odpowiednią przez rogówkę i kataraktę spychano (zepchnięcie, inklinacyja) w ciało szkliste, jakie się za nią znajduje; obecnie metodę tę zarzucono. Przy K. miękkich dość jest przeciąć woreczek soczewkowy (*dyscyzyja*), aby masa rozmiękła wypłynęła i powolnemu wessaniu uległa. Twarde katarakty obecnie w całości z oka wyjmują (extrakcyja), w tym

celu przeciąć trzeba pokrywy gałkowe, mianowicie rogówkę, najczęściéj u obwodu, rozciąć woreczek soczewki i przez nacisk wydalić je z oka; to wydobycie soczewki ulepszył znakomicie Graefe (extrakcyja linijkowa) i zrobił tę operacyję jedną z najpomyślniejszych i najczęściéj wykonywanych. W Warszawie np., w samym instytucie oftalmicznym, operuje się rocznie podług ogłaszanych sprawozdań około stu katarakt, a liczba pomyślnie dokonanych dochodzi 98%.—**K.** do wydobycia musi być dojrzałą, w przeciwnym razie zdrowe jeszcze części przytorebce pozostają i następczo zmętnieniu ulegają (**K.** *wtórna*). Po wyjęciu **K.** oko nie staje się jednak normalném, bo jest pozbawione soczewki i stąd daleko słabiéj załamuje promienie światła (nadwzroczność) i nie akkomoduje (ob. akkomodacyja). Piérwszy z tych skutków daje się naprawić przez mocno wypukłe okulary, drugi usunąć się nie da.

Katarowie, nazwa wielu sekt, pojawiających się począwszy od końca X w. we Francyi, zachodnich Niemczech i Lombardyi, wspólną cechą których była opozycyja przeciw hierarchii kościelnéj i dążenie do prostoty czasów apostolskich. Wiele z tych sekt objawia dążności dualistyczne, pokrewne z nauką marcyjonitów i manichejczyków i dla tego owocześni pisarze kościelni często nadają im te nazwy. **K.** zwani są nadto: *Bułgarami* (z powodu podobieństwa do bułgarskich Paulicyjanów); *Patarenami* lub *Patarynami*, *Publikanami* lub *Popelitanami* (we Włoszech), oraz *Piphles* (w Holandyi). Ogólną jednak nazwą dla sekt tych było **K.**, t. j. *czyści* (z greck.), jak sami się zwali w przeciwstawieniu do kościoła panującego. Z nazwy téj, zmienionéj w Lombardyj na *Gazzari*, powstał wyraz *kacerz*(ob.). Dzieje **K.** a zwłaszcza ich początku, są zupełnie ciemne; świadectwa bowiem przeciwników są stronne, niedostateczne i pełne przeciwieństw. Prawdopodobném jest, że wywinęli się na podstawie nauki gnostycznéj, przechowanéj w tradycyi. W każdym jednak razie gnostyczny charakter **K.** raczéj jest przypuszczalny, jak pewny. Wiele z sekt **K.** odrzucało wszelkie obrzędy, kapłaństwo i małżeństwo a nadto i Stary Testament, Nowy zaś wykładali alegorycznie. Zjawiają się najprzód pod koniec X w. jako nieliczne, jakby z ukrycia wypływające sekty, następnie zaś jako tłumy, przenoszące się z miejsca na miejsce, grabiące kościoły i zaprzysięgające zatratę klerowi (Piotr Bruys, Henryk z Lausanny in.). W XII w. występują z ukrycia **K.** zorganizowani w kościół i rozpoczynają walkę z *kościołem fałszywych apostołów*. W tym czasie posiadali nietylko rodzaj hierarchii, lecz nadto na wzór manichejczyków dzielili się na pewne stopnie. Najwyższy stopień stanowili *doskonali* albo *chrześcijanie*, zobowiązani do najcięższéj ascezy; drugi stopień tworzyli *wierni*, trzeci zaś *katechumeni*. **K.** w hrabstwie Touluzy, przeciwko którym ogłosił krucyjatę Innocenty III, znani są pod nazwą *Albigensów* (ob.). Porów. nadto art. *Bogomiłowie*.

Katartyna, piérwiastek wyciągany z liści senesowych, któremu one swe przeczyszczające działanie zawdzięczać mają.

Katarynka (z niem.), instrument muzyczny w kształcie skrzynki, z którego wydobywają się tony za pomocą obracania korby, poruszającéj w około walec wewnątrz umieszczony i nabity ćwieczkami mosiężnemi, wyobrażającemi nuty. Ćwieczki te, dotykając przy równym obrocie piszczałek, wypełnionych powietrzem również w ruch wprawioném, wydają odpowiednie dźwięki, do dźwięków organu podobne.

Katarzyna, imię kilku świętych kościoła katolickiego, z których odznaczają się szczególniéj: **Katarzyna** (ś.), z rodu królów egipsk., jedna z najpiękniejszych i nauczeńszych dziewic w Aleksandryi, została ściętą 327, za głoszenie publicznie ewangielii podczas uroczystości ofiarnych, wyprawianych przez cesarza Maksencyjusza. Wtrącona do więzienia, nietylko że nawróciła 50 filozofów, którzy ją z rozkazu cesarza mieli przekonać, ale nadto przywiodła do chrześcijanizmu Faustynę, małżonkę cesarza, trybuna Porfiryjusza i 200 pretoryjanów. Kiedy niepomogły nic chłosty, wymierzane nawet w piersi, miała być wplecioną w koło, najeżone goździami; przyrząd potrzaskał się jednak w chwili gdy miała być do niego przywiązana. Wtedy została ściętą i według podania aniołowie zanieśli jéj głowę na górę Synai i tam ją pogrzebali. Św. **K.** uważaną jest za patronkę fakultetu filozoficznego w Paryżu. Kościół obchodzi pamiątkę jéj śmierci 25 Listopada.—**Katarzyna Senneńska** (ś.), jedna z najsłynniejszych świętych we Włoszech, ur. 1347 r. w Syjennie, córka farbiarza. Ślubowawszy od dzieciństwa wieczną dziewiczość, wstąpiła mając lat 18 do zgromadzenia dominikanek, przyjmując za pokarm jedynie tylko chléb i zioła. Poddawała się nadzwyczaj ostrym umartwieniom, była wielce dobroczynną względem biédnych i poświęcała się gorliwie pielęgnowaniu chorych. Słynęła z nawiedzeń Chrystusa P., który miał zamienić z nią swe serce i na ciele jéj wycisnąć swe rany. Była niejednokrotnie doradczynią papieżów i wywiérała nawet wpływ w niektórych okolicznościach politycznych. Powołana 1378 przez Urbana VI do Rzymu, † tamże 1380. Za świętą uznana 1461 przez Pijusa II; dominikanie i Syjeńczycy uznają ją za swą patronkę. W sporach pomiędzy dominikanami i frańciszkanami w kwestyi Niepokalanego Pocięcia N. M. P. piérwsi powoływali się często na jéj wizyje. Kościół katolicki obchodzi jéj pamiątkę 30 Kwietnia. Zostawiła po sobie 6 rozmów o Opatrzności Boskiéj, o Zwiastowaniu N. P. Maryi, 364 listów treści religijnéj, tudzież „*Revelationes seu divina doctrina per aeternum patrem, qui eam ad intellectum locutus est.*“ Porów. pisma Capecelatro (Florencyja 1864) i Hasego (Lipsk 1864).—**Katarzyna Szwedzka** (ś.), córka królowéj św. Brygidy. Po powrocie z Rzymu, gdzie z matką świątobliwe prowadziła życie, osiadła w klasztorze Wadstena i w nim, jako przełożona, † 1381. Z powodu cudów, które równie za życia jak i po śmierci czyniła, kanonizowana 1474. Kościół katolicki obchodzi jéj pamięć 22 Marca.—**Katarzyna Bolońska** (ś.), rodem z Bolonii, gdzie była przełożoną miejscowego klasztoru klarysek, † 1463; słynie ze swych „*Revelationes Ca-*

Karinae Bononiensi factae" (Bolonija 1511 i 1536). Uznana za świętą 1712 przez Klemensa XI.

Katarzyna, imię dwu cesarzowych rossyjskich.—**Katarzyna I**, 1725—27, zwała się piérwotnie Marta i miała być córką Litwina Samuela Skowrońskiego lub Skawrońskiego, ur. 1684 r.; podług innych zaś córka Szweda Jana Rabe, ur. 1692 w Germunared w Szwecyi. Wraz z ojcem osiedliła się w Lannenwarden w Inflantach i po jego † wzięta była na opiekę przez pewnego zakrystyjana; następnie wychowana w domu pastora, Glück w Marienburgu, razem z jego dziećmi; po zdobyciu tego miasta 1702 przez Rossyjan dostała się do Szeremetiewa, od niego przeszła do gen. Bauera, a następnie do ks. Menszykowa, gdzie pięknością swą zwróciła na się uwagę cesarza Piotra W., który ją 1707 potajemnie zaślubił. 1703 przyjęła wyznanie prawosławne, przyczém otrzymała imię K. Od 1706—9 urodziła Piotrowi 3 córki: Katarzynę, Annę, wydaną za ks. holsztyńskiego, matkę Piotra III, i Elżbietę (ob.), późniejszą ces. rossyjską. Piotr W. ogłosił publicznie 1712 małżeństwo, wynagradzając szczęśliwe wyratowanie z niebezpieczonego położenia nad Prutem. Następnie urodziła jeszcze 5 dzieci, które jednak prędko pomarły. Po † carewicza Aleksego, kazał ją Piotr 1724 ukoronować w Moskwie jako cesarzowę i na seryjo zamyślał o zapewnieniu jéj tronu. Wkrótce jednak zarówno K. jak i najgorliwszy jéj sprzymierzeniec Menszykow, popadli w niełaskę. Po śmierci małżonka (1725), który niezdążył wyznaczyć następcy, K. za sprawę Menszykowa zjednała dla siebie senat i gwardyję i gdy nadto Teofan, metropolita pskowski, stwierdził przysięgą że cesarz na łożu śmiertelném ustanowił ją swą następczynią, była ogłoszona cesarzową. Za panowania K. gabinet, na czele którego stał Menszykow, pracował daléj podług planów Piotra. Za jéj panowania otwartą została 1726 założona przez Piotra akademija nauk, daléj urządzone w Koływaniu na Syberyi piérwsze kopalnie srebra, oraz przedsięwzięta wyprawa naukowa pod dowództwem Berynga. K. † nagle 1727; po niéj objął tron Piotr II.—Por. Mottleya *History of the life and reign of Catherine I*" (2 t., Londyn 1744); Arsenijewa „*Carstwowanie Ekateryny I*" (Petersburg 1856).—**Katarzyna I**, 1762—96, księżniczka Anhalt Zerbst, ur. 1729 r. w Szczecinie, została 1745 r. małżonką Piotra III, następcy tronu rossyjskiego, syna Karola Fryderyka, ks. holsztyn-gottorpskiego i Anny, córki Piotra I. Nielubiana przez męża, odpłacała mu się wzajemnością. Rozdział pomiędzy małżonkami stał się jeszcze większym po wstąpieniu Piotra na tron (1762) i sądzono nawet że zamierza się z nią rozwieść dla zaślubienia damy dworu Elżbiety Woroncow, z którą w poufałych zostawał stosunkach. Wkrótce jednak (9 Lipca 1762) w skutek ruchu na czele którego stali hr. Razumowski, hr. Panin, księżna Daszkow i Grzegórz Orłow, K., ogłoszona cesarzową, została po śmierci Piotra (18 Lipca) uroczyście ukoronowaną w Moskwie. Zjednała sobie prędko miłość u narodu tak przez wydanie wielu pożytecznych rozporządzeń, jako też przez troskliwe zajęcie się sprawami wewnętrznemi zarówno jak i zewnętrznemi. Za jéj staraniem 1764 Stanisław Aug. Poniatowski został królem polskim. Ukończywszy spory z Danią, prowadziła pomyślne wojny z Turcyją od r. 1768, na któréj zyskała Azow, Kercz, Jenikale, obie Kabardy, zupełne posiadanie Krymu i resztę tureckich posiadłości na północnym brzegu morza Czarnego wraz z Oczakowem. Z piérwszego podziału Polski (1772) przyłączyła do Rossyi wojew. witebskie, część połockiego i Inflanty Polskie; po drugim podziale zajęła Wołyń, Litwę i Kurlandyję. Za jéj panowania Heraklijusz II, król kartaliński i kachetyński, przyznał nad sobą zwierzchnictwo Rossyi, też samo uczynił także władca Dagiestanu. Katarzyna uśmierzyła 1775 groźny bunt Kozaka Pugaczewa. Monarchini ta, postawiwszy Rossyję w rzędzie najpotężniejszych państw Europy, zajmowała się chętnie w wolnych chwilach pracami naukowemi i literackiemi i wydała liczne postanowienia, dotyczące administracyi, dobrobytu poddanych tudzież rozszerzenia oświaty i przemysłu krajowego. Z ważniejszych instytucyj, założyła 1783 akademiję rossyjską celem wydoskonalenia języka ojczystego. K † 1796. Następcą K. był jéj syn Paweł I.—Por. Castera „*Histoire de Catherine II*" (3 t., Paryż 1800); Leforta „*Istorija carstwowania imp. Ekateriny II*" (Moskwa 1837); Daszkowéj „*Pamiętniki*" (Londyn 1860); Herzena „*Mémoires de l'impératrice Catherine II*" (Londyn 1859).

Katarzyna de Medici, żona Henryka II, króla francuskiego, córka Wawrzyńca Medici, ks. Urbino, i Magdaleny de Boulogne z domu Auvergne, ur. 1519 r. we Florencyi. W 14 r. życia przybyła do Francyi, gdzie poślubiła Henryka, drugiego syna Franciszka I. Piękna, wykształcona, przebiegła i chytra, znosiła bez skargi upokorzenia w obec zalotnic księcia, ale zjednała sobie przez to życzliwość i jego i starego króla. Nie mieszając się do intryg dworskich, badała jednak, bacząc na przyszłość, tajemnice polityki. Żądzę panowania poczęła zdradzać od czasu wstąpienia na tron najstarszego swego syna Franciszka II (ob.) 1559. Umiała jednak tą razą dzielić władzę z potężnymi Gwizyjuszami (ob.), ale po zamachu w Amboise szukała przeciwwagi w tajemnym związku z hugonotami a po wstąpieniu na tron drugiego syna Karola IX (ob.) uchwyciła nakoniec 1560 ster rządu w swe dłonie. Nie należąc do żadnéj partyi, któraby reprezentowała interesa kraju, nienawidziła jeno Gwizyjuszów i protestantów jako niebezpiecznych dla tronu i starała się zniszczyć jednych i drugich. Początkowo pragnęła utrzymać równowagę między oboma wpływami, ale mimo jéj woli wybuchła wojna domowa 1563, zakończona 1564 korzystnym pokojem (w Amboise) dla protestantów. Teraz lękając się ich przewagi, zawarła 1564 sojusz z Hiszpaniją, a prześladowaniami wywoła 4 letnią wojnę, zakończoną 1570 pokojem w St.-Germain. Pozornie pojednała się K. z protestantami. Zaślubiła na-

wet swą córkę Małgorzatę królowi Nawarry, późniejszemu Henrykowi IV, ale szukała sposobności do zemsty. Jakoż połączyła się z Gwizyjuszami i przeciągnąwszy na swą stronę słabego króla, urządziła rzeź protestantów, czyli tak zwaną noc ś. Bartłomieja (15 Sierp. 1572), zagarnęła z Gwizyjuszami całą władzę w swe ręce i rozwinęła niezwykłą swéj płci działalność. Samowola królowéj budziła nienawiść nawet w umiarkowanych katolikach. Za Henryka III (ob.) była ona główną sprężyną wszystkich intryg i sprawczynią wszystkich nieszczęść, jakie zapełniają tę smutną w historyi Francyi epokę. Zdradzając raz protestantów, drugi raz katolików, została w końcu przez wszystkich opuszczona i znienawidzona. † 1589 w Blois. Niesumienna jéj polityka podkopała tron i wtrąciła państwo w zamęt najstraszniejszego rozprzężenia; zbytkiem i marnotrawstwem zniszczyła finanse a państwo i siebie niesłychanymi obciążała długami. Słusznie owoczesne zepsucie obyczajów poczytują jéj za występek. W orszaku swym trzymała umyślnie piękne damy dworskie, by demoralizować własnych synów i wszystkich mężczyzn. Namiętnością K. nie była ani miłość ani rozpusta, ale nieograniczona żądza panowania. Lubiła literaturę, sztuki i blask zewnętrzny. Francyję wzbogaciła wielu wspaniałemi budowlami a biblijotekę królewską mnóstwem rękopisów greckich.

Katarzyna Austryjacka, królowa polska, córka Ferdynanda I i Anny Jagiellonki, wdowa po Frańciszku Gonzadze, ks. Mantui, poślubiła 1553 r. Zygmunta Augusta, męża zmarłéj swéj siostry Elżbiety. Byta to kobieta zacna, ale brzydka i cierpiała wielką chorobę. Król taki do niéj czuł wstręt, że mieszkać z nią nie mógł i odesłał do Radomia; z powodu zabiegów Commendoni'ego nie mógł téż otrzymać rozwodu. K. odjechała do Wiednia, następnie osiadła w Linzu i tam † 1572.

Katarzyna Jagiellonka, królowa szwedzka, córka Zygmunta Starego i Bony Sforzyi, ur. 1526 r. w Krakowie. Po śmierci ojca i wyjeździe matki do Włoch mieszkała na dworze i pod opieką brata Zygmunta Augusta. Zaślubiła 4 Paźdz. 1562 r. Jana Wazę, księcia finlandzkiego, brata króla szwedzkiego Eryka, który podejrzywając brata o zdradę i zmowę z królami polskim i duńskim, po przybyciu nowożeńców do Finlandyi, uwięził oboje i obchodził się z nimi bardzo okrutnie. Przewłóczeni nieszczęśliwi małżonkowie z jednego do drugiego więzienia, dręczeni byli niewinnie przez tyrana aż do 14 Paźdz. 1567, t. j. do chwili, kiedy Eryk, dotknięty obłąkaniem, został pojmany i złożył koronę w ręce prześladowanego brata. Ukoronowana 1569 w Upsali, pracowała K. usilnie nad przywróceniem w Szwecyi katolicyzmu; w Brunsbergu założyła seminaryjum duchowne. Powszechnie szanowana i kochana † 1583; pochowana w Upsali.

Katarzyna Leszczyńska, królowa polska, ur. 1680 r., była córką Jana z Bnina, kasztelana poznańskiego. Zaślubiła 1698 Stanisława Leszczyńskiego, † 1747.

Katastaza (z greck.), tak się nazywa w sztuce dramatycznéj rozwój węzła, zawiązanego w *epistazie*, a zakończonego w *katastrofie* (ob.).

Katastrofa (z greck.) oznacza, stosownie do znaczenia wyrazu greckiego, zwrot w dramacie, t. j. wypadek, który akcyję zawikłaną w katastazie (ob.) rozwija i prowadzi do końca. Jak katastaza jest zawiązaniem węzła (franc. *noed*, angiel. *plot*), tak K. jego rozwiązaniem, groźnym oraz dla dramatyków szkopułem. Zarówno bowiem niebezpieczną jest rzeczą czy to katastrofę rozmyślnie przygotować i przedstawić jako coś oddawna już oczekiwanego, czy téż wprowadzić ją jako coś niespodziewanego i nieprzewidzianego. Grecy używali w tym celu często tak zwanego *Deus ex machina* (ob.), któremu w nowszych komedyjach odpowiadają bogaci stryjowie, rozcinający węzeł. Od nowoczesnéj tragedyi i wyższéj komedyi wymaga się, aby K. miała swą podstawę w samym charakterze i aby rozwijała się w szeregu uprzednich sytuacyj jak skutek z przyczyny; rozumieli to już i poeci greccy. Ponieważ wyczerpano już wszystkie rodzaje K., rzadko przeto trafia się w tragedyjach i dramatach K. nowa i naturalna, estetycznie i psychologicznie usprawiedliwiona.—*Katastrofą* nazywa się także każdy zwrot stanowczy w rozwoju losów człowieka, stosunków historycznych a nawet wypadków przyrodzonych.

Katecheta (z greck.), w piérwotnych czasach chrześcijańskich przewodnik, który katechumenom (ob.) wykładał naukę religii i do chrztu ich przygotowywał. Dzisiaj K. zowią nauczyciela religii, który swój przedmiot wykłada przez pytania i odpowiedzi. W Niemczech K. nazywają także w niektórych okolicach niższego nauczyciela wiejskiego, aspiranta do stanu duchownego.

Katechetyka, nauka zasad i prawideł, za pomocą których dzieci i nieświadomi prowadzeni są do poznania prawd religii chrześcijańskiéj, zwykle przez stosowne pytania i odpowiedzi. Naukowe zbadanie K. datuje się dopiéro od niedawnych czasów.—Por Dauba „*Lehrbuch der* K." (Frankf. 1801); Schwarza „*Katechetik*" (2 wyd., Giessen 1819); Palmera „*Ewangelische* K." (4 wyd., Stuttg. 1856).

Katechizm (z greck.), zowie się w ogólności treść jakiejkolwiek nauki, zawarta w krótkich pytaniach i odpowiedziach, przystępnych dla ludu. Nazwa ta jednak jest przeważnie zastosowywaną do przedstawienia zasadniczych podstaw wiary, ułożonych w pytaniach i odpowiedziach. Potrzeba K. od dawna dawała się czuć w kościele i dla tego wcześnie już zaczęto je układać; ważniejsze z 8 i 9 w. są Kerona, mnicha z St.-Gallen, oraz napisany prawdopodobnie przez Otfryda z Weissenberga. Następnie spotykamy K. zwłaszcza u Braci czeskich, którzy jak się zdaje piérwsi użyli nazwy K. Książki te zawiérały w sobie wykład zasadniczych podstaw wiary, a mianowicie składu apostolskiego, dziesięcioga przykazań i modlitwy pańskiéj. K. tak z swéj natury jak i celu, do którego służy, powinien pochodzić od najwyższéj władzy każdego kościoła i być, o ile można, w każdym kraju jednostajnym i niezmiennym. Kościół rzymsko-katolicki trzyma

się katechizmu, ułożonego z polecenia soboru trydenckiego, przez arcybiskupa Leona Marino, biskupa Egidyjusza Foscorari i portugalskiego dominikana Frańciszka Fureiro, zrewidowanego przez kardynałów Karola Boremeusza, Sirleta i Antoniana a usankcyjonowanego przez pap. Pijusa V (1 wyd. bez podziału na rozdziały, Rzym 1566; ułożony w pytania i odpowiedzi przez Andrzeja Fabriciusa, Antwerpija 1574 i częściéj). K. ten zowie się *rzymskim* albo *trydenckim*. Plan jego jest następujący: 1) wiara: skład apostolski; 2) łaska: rodzaje łaski, środki do pozyskania łaski, sakramenta; 3) przykazania boskie i zachowywanie tych przykazań, pogwałcenie przykazań boskich, prawo miłości Boga i bliźniego, przykazania kościelne; 4) modlitwy: Ojcze nasz, pozdrowienie anielskie, obrzędy kościelne. Katechizm ten przez licznych autorów rozmaitych narodowości opracowywany, przedstawia wszędzie jedyne źródło prawdziwego i gruntowego poznania wiary rzymsko-katolickiéj. Z opracowań wielce rozpowszechnione jest Canisiusa (1574).—Kościół grecko-kat. trzyma się K. ułożonego 1642 przez Piotra Mogiłę, metropolitę kijowskiego. K. ten przyjęty przez sobór konstantynopolski (1643), przez patryjarchę konstantynopolskiego Partenijusza, patryjarchów aleksandryjskiego i Antyjochii oraz wiele metropolitów i oficyjałów, sankcyjonowany 1662 r. przez Nektaryjusza, patr. jerozolimskiego, na soborze jerozolimskim 1662 przyjęty został na księgę symboliczną kościoła wschodniego. Zwykle nosi nazwę *Wielkiego* („*Prostrannyj christianskij katechizis*“), w przeciwstawieniu do *Małego* („*Naczatki christ. uczenija ili kratkaja sw. istorija i kratkij katechizis*“), ułożonego z polecenia Piotra I, i rozpada się na 3 części: o wierze, o nadziei i o miłości względem Boga i bliźnich.—Kościół ewang.-augsburski przyjmuje za księgę symboliczną K. ułożony przez Lutra, tak wielki, przeznaczony głównie dla duchownych, jakotéż i mały, dla nauki ludu i dzieci; oba te K. wyszły po raz piérwszy 1529. W późniejszym czasie wielokrotnie przerabiane i dopełniane.—Dla kościoła ewang.-reformowanego ułożyli K. Oekolampadius, Leon Judä, Bucer, Viret i in., ze wszystkich jednak tylko genewski, zürychski i heidelbergski zostały przyjęte. K. genewski, napisany przez Kalwina, dzieli się na *Mały* (po franc. 1536 a po łac. 1538) i *Wielki* (po franc. 1541, po łac. 1545). K. zürychski powstał z katechizmów napisanych przez Judä (1553) i Bullingera (1559) i 1639 uznany za ks. symboliczną. Najsłynniejszym jednak jest K. heidelbergski albo pfalcki, ułożony z polecenia kurfirszta Fryderyka III przez Kacpra Oleviana i Zacharyjasza Ursina w jęz. niemieck. a na łacin. przełożony przez Jozuego Lagusa i Laurberta Ludolfa Pitopäusa. Otrzymał sankcyję na synodach w Emden (1571), Dordrecht (1579), Middelburg (1581) i w Haadze (1586), przez synod dordrechcki 1618 przyznany za wyznanie wiary. Rozpada się on na 3 części: 1) o nędzy ludzkiéj; 2) o zbawieniu (przyczém mieści się symbol apostolski i nauki o sakramentach) i 3) o wdzięczności ku Bogu za otrzymane zbawienie (mieści się tu i 10 przykazań oraz modlitwa pańska). Kościół anglikański używa tak zwanego „*Church catechism*“, napisanego po łacinie 1552 r. przez Jana Poineta, sankcyjonowego przez Edwarda VI i wydanego 1533 w Londynie. Późniéj Overal na zlecenie Jakóba I dodał naukę o sakramentach. Kościół prezbyteryjański w Anglii i Szkocyi używa „*The assembly catechism*“, przyjęty na synodzie westminsterskim. Również i inne wyznania mają K., którym przyznają większą lub mniejszą powagę.

Katechu, *Ziemia japońska*, jestto odwar z drzewa *Acacia Catechu*; odparowany do suchości, znajduje się u nas w postaci czarnych twardych kawałków. Odróżniają w handlu K. *gambionową*, gatunek lepszy, i K. *palmową*. K. zawiéra w sobie kwas garbnikowy i używa się w medycynie jako lek ściągający.

Katechumeni (z greck.), nazywali się w piérwotnych czasach kościoła chrześcijańskiego nawróceni żydzi i poganie, którzy jeszcze chrztu nie przyjęli. Późniéj, jak i dziś jeszcze, nazywają K. tych młodych chrześcijan, którzy przygotowani są nauką religii do przyjęcia piérwszéj komunii.

Katedra (z greck.), właściwie stolica, stąd kościół katedralny ten, przy którym znajduje się stolica biskupia i przy którym jest kapituła.

Kategat, cieśnina pomiędzy niskiemi wschodniemi brzegami Jutlandyi a stromym i skalistym zachodnim krańcem Szwecyi, w północnéj stronie wysp duńskich; łączy się na południu przez pośrednictwo Wielkiego i Małego Bełtu oraz Zundu z morzem Baltyckiém. Szerokość K. dochodzi od 10 do 20 mil, a żegluga na nim jest niebezpieczną z przyczyny wielu prądów, wirów i burz.

Kategoryczny postulat, ob. Postulat.

Kategoryje, wyraz grecki (*katêgoria*=orzeczenie), którego Arystoteles użył na oznaczenie głównych zasadniczych form w jakie umysł ludzki się ujmuje całą przedmiotowość. Według niego wszystko co istnieje, grupuje się w naszych pojęciach pod formą: istoty rzeczy, ilości, jakości, stosunku, miejsca, czasu, położenia, stanu, działalności odbiéranie, wrażeń. U Kanta tylko K. stosunku opiérają na formach w jakich przedmiotowość się naszemu umysłowi przedstawia, zaś kategoryje jakości i sposobu mają za podstawę stosunek zachodzący pomiędzy przedmiotowością a myślącym podmiotem, między pojęciami a bytem rzeczywistym (jak realność uczącą, możliwość, konieczność i t. p.); kategoryja ilości polega wreszcie na możności podciągnięcia pod jeden ogólny sąd albo całéj sfery mieszczących się w nim pojęć albo pewnéj części takowych.

Katet, *przyprostokątnia*, każdy z boków trójkąta prostokątnego, przyległych kątowi prostemu.

Kateter, narzędzie chirurgiczne, służące dla sztucznego wypuszczenia moczu z pęcherza drogą naturalną, t. j. przez cewkę moczową. Jestto rurka odpowiedniéj grubości, z elastycznego materyjału albo z metalu zrobiona, z jednéj strony otwarta, a z drugiéj zaokrąglonym końcem zamknięta; obok tego zamkniętego końca znajdują się dwa zwykle podłużne otworki. K. męski i żeński różnią się dłu-

gością i kształtem, stosownie do różnic samych cewek. K. używa się, gdy mocz zostaje zatrzymany skutkiem paraliżu pęcherza lub zwężenia cewki i wprowadzenie jego, zwłaszcza u mężczyzn, wymaga pewnéj wprawy i nie zawsze jest operacyją zupełnie niewinną.

Katetometr, przyrząd służący do ścisłego mierzenia małych różnic w wyniesieniu pionowém dwu punktów; składa się on ze skali pionowéj i z lunety, dającéj się na nim przesuwać i połączonéj z nonijuszem (ob.) dla dokładnego odczytywania podziałki.

Katijon, ob. elektrochemija.

Katkow (Michał), spółczesny literat i publicysta rossyjski, ur. 1820 w Moskwie, nauki uniwersyteckie ukończył w mieście rodzinném, następnie od 1840 studyjował czas jakiś w Królewcu i Berlinie (szczególniéj Schellinga). Po powrocie otrzymał profesurę filozofii w uniwersytecie moskiewskim, wkrótce ją jednak porzucił. Od 1856 rozpoczął wspólnie z Leontijewem wydawać czasopismo „*Russkij Wjestnik*“, w którém bronił idei spółczesnego liberalizmu oraz samorządu angielskiego. Do 1861 K. był uważany za przywódcę partyi postępowéj. W r. 1861 objął redakcyję gazety „*Moskowskija wiedomosti*“ i wtedy, pod wpływem rozruchów polskich K. zmienił zupełnie poprzednie swe polityczne poglądy; został namiętnych obrońcy narodowości rossyjskiéj i fanatycznym wrogiem wszystkiego co obce; w tym czasie (do 1866) wpływ K. na całe społeczeństwo był niezmierny. Pod względem społecznym w peryjodzie tym K. jest czcicielem arystokracyi oraz zwolennikiem wielkiéj własności ziemskiéj. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych w czasopismach, wydał oddzielnie: „*Ob elementach i formach sławiano-russkago jazyka*“ (Moskwa 1845) i „*Oczerk drewniejszago perioda greczeskoj filosofii*“ (t. 1853).

Katmandu, Khatmandu, stolica królestwa Nepalu w Indyjach Wschodnich, ma 50,000 m., wspaniałą świątynię Buddy i jest siedliskiem rezydenta angielskiego.

Kato (Marcus Porcius), *Censorius*, także *Sapiens* (mądry), późniéj dla odróżnienia od K. Utyceńskiego zwany *Priscus* (stary) i *Major* (starszy), mąż stanu i mówca rzymski, ur. 234 czy 239 w Tusculum, syn plebejusza, własną ręką uprawiał ziemię. Wcześnie zaciągnął się do wojska i walczył w drugiéj wojnie punickiéj przeciw Kartagińczykom; swemi cnotami i talentem pozyskał względy i protekcyję Lucyjusza Waleryjusza Flaccusa. W 204 był kwestorem, 199 edylem, 198 pretorem, 195 konsulem jednocześnie z Waleryjuszem Flaccusem. Następnie udał się do zbuntowanéj Hiszpanii bliższéj, którą znowu wrócił pod panowanie rzymskie i uporządkował nanowo stosunki wewnętrzne. W r. 191 towarzyszył konsulowi Maniusowi Aciliusowi Glabryjonowi przeciw Antyjochowi jako legat do Grecyi, gdzie przyczynił się do pomyślnego wypadku bitwy pod Termopilami. Surowość, z jaką 184 sprawował urząd cenzorski, zjednała mu przezwisko *Censorius*. Z wielką energiją, ale bez pomyślnych rezultatów, pracował K. ciągle nad utrzymaniem i pielęgnowaniem starorzymskiéj prostoty i surowości obyczajów w obecnie nie obyczajności, jaka się wdzierała do Rzymu po wojnach macedońskiéj i syryjskiéj; równocześnie starał się także jako cenzor nasycić swą nienawiść do arystokracyi, przeciw któréj całe życie walczył a która od samego początku okazywała mu wielką nieprzyjaźń jako nowicyjuszowi (*homo novus*), nie mogącemu się poszczycić szeregiem starych przodków. Czynny ciągle biorąc udział w sprawach publicznych, jeździł 157 w poselstwie do Kartaginy, widział na własne oczy szybkie dźwiganie się tego państwa, i dopatrywał w niém najniebezpieczniejszego nieprzyjaciela Rzymu; od tego czasu każdą swoję mowę w senacie kończył temi wyrazami: „*Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam*“ (Zresztą wnoszę, że Kartaginę zburzyć należy) i przyczynił się téż najwięcéj do wypowiedzenia wojny Kartaginie 150 r. ale † przed jéj ukończeniem 149 r. prz. Chr. Oświatę grecką, lubo sam znał język i literaturę Greków, uważał za zgubną dla obyczajów rzymskich. We własnych sprawach, już to skarżąc już będąc oskarżany (przez arystokracyję) występował sam z obronami i nigdy nie był potępiony. Słynął swego czasu jako znakomity mówca. Bezwzględny czciciel starorzymskiéj cnoty, odznaczał się K. zawsze oszczędnością, surowością obyczajów, stałością i nieskazitelnością charakteru. Zarzucano mu namiętną nienawiść i żądzę zemsty przeciw arystokratom oraz okrutne obchodzenie się z niewolnikami. Z pism jego pozostało tylko w przeróbce dzieło: „*De re rustica*“ (najlepsze wydanie Schneidera w „*Scriptores rei rusticae*“ 4 t., Lipsk 1794—1797). Szczątki jego wielkiego dzieła historycznego „*Origines*“ zestawił Wagener (Bonn 1849) i Bormann (Brandenburg 1858); fragmenty mów, których jeszcze Cycero czytał 150, mieszczą się w Meyera „*Oratorum Romanorum fragmenta*“ (Zürich 1842). Zbiór wszystkich fragmentów dzieł K. sporządził Jordan (Lipsk 1860).—**Kato** (Marcus Porcius *Cato*), prawnuk poprzed., dla odróżnienia *Młodszym*, lub od miejsca urodzenia *Utyceńskim* zwany, urodz. 95 r. prz. Chr. Wcześnie utraciwszy rodziców, wychowywał się w domu wuja i w chłopięcym już wieku odznaczał się powagą, wytrwałością i nieustraszonością. W wojskowości, jakkolwiek zaszczytny brał udział w bojach ze Spartakiem 72 r., nie znajdował żadnego upodobania; trybun wojskowy 67 r. w Macedonii, udał się do Pergamu i przywiózł stąd do Rzymu Antenodora, słynnego nauczyciela filozofii stoickiéj, któréj zasadami kierował się całe życie; jako kwestor 65 r. odznaczył się znajomością rzeczy i niezwykłą wówczas sumiennością. W epoce, kiedy Pompejusz i Cezar współubiegali się o najwyższą władzę w Rzymie, K. występował energicznie w obronie państwa, jego praw i ustawy republikańskiéj. Dzielność charakteru, nieskażona cnota i jędrna wymowa były dlań silną w téj walce podporą. K. wszakże, jedyny może mąż, co z czystych, niesamolubnych pobudek, w czasie zupełnego ze-

psucia walczył za rzeczpospotitę, nie mógł sprostać potężniejszemu od siebie genijuszowi Cezara i nie zdołał ocalić instytucyj republikańskich. Napróżno sprzeciwiał się zabiegom Cezara o konsulat 59 r., napróżno stawiał opozycyię z drugim konsulem Bibulusem (ob.); mimo woli musiał wydalić się z Rzymu na wyspę Cypr, a za powrotem był nawet przy wyborach 56 r. raniony i nie zdołał przeszkodzić temu, że konsulom na lat 5 dano wojsko i prowincyje. Pretor 54 r., zniszczył plan Pompejusza ogłoszenia się dyktatorem, ale wśród zaburzeń Klodyjusza i Milona 52 r. przyłączył się wraz z senatem do Pompejusza, pojednanego z optymatami, i wespół z nimi walczył przeciw Cezarowi. W wojnie domowéj 49 r. dowodził 2 legijonami w Sycylii; po bitwie farsalskiéj przeniósł się do Afryki, gdzie się 47 r. zgromadzili Pompejanie, odrzucił ofiarowane sobie naczelne dowództwo i wziął komendę w Utyce. Po bitwie pod Thapsas, widząc niemożność dalszéj obrony, nie chciał przeżyć upadku rzeczypospolitéj i odebrał sobie życie. Dzieci K. odziedziczyły też po ojcu republikański sposób myślenia. Córka jego *Porcia* sama się zabiła jako żona Brutusa a syn *Marek* zginął pod Philippi.

Katoda, ob. elektrochemija.

Katolicka Mość (*Katolicki król*), tytuł niektórych królów hiszpańskich od czasu soboru toledańskiego (589 r.), następnie nadany 1491 r. przez papieża Aleksandra VI, królowi Ferdynandowi IV i jego następcom, za wytępienie w Hiszpanii mahometan (Maurow) i żydów.

Katolicki czyli Powszechny **kościół**. ob. Katolicyzm.

Katolickie pisma, zwano wszystkie listy apostołów, z wyjątkiem apostoła Pawła; piérwotnie obejmowały tylko listy apostołów Piotra i Jana.

Katolicyzm, w zwykłém znaczeniu jest kościelna forma chrystyjanizmu, jaka pod duchownym kierunkiem rzymskich papieży w system ujęta i postanowieniami soboru trydenckiego (1542—63) obwarowana, tak dogmatami jak i organizacyją, kultem i karnością kościelną, od innych wyznań wyróżniła się; K. więc, nietylko jako objaw dziejowy, ale nadto jako zasadę kościelną uważać należy. Już w piérwszych wiekach chrześcijaństwa, K. trzy sprzeczne swoim dążeniom napotkał przeszkody *Heretycy* (Ebijonici, Gnostycy, Manichejczycy), przymieszką swoich żydowsko-pogańskich doktryn, skrzywili wyobrażenia chrześcijańskie; *Innowiercy* (Aryjanie, Nestoryjanie, Eutychijanie, Pelagijanie), sprzecznie z tradycyją tłumaczyli niektóre dogmata wiary; *Schizmatycy* (Montaniści, Nowacyjanie, Donatyści), szczycąc się wyższém w teoryi i praktyce religijném udoskonaleniem, uważali kościół katol. za spaczony w swoich dążnościach. Idea i nazwa katol. kościoła sięga II w. po Chr., kiedy po stłumieniu żydowsko-pogańskich rozterk, sprzeczne objawiły się zasady, rzesza wiernych, na apostolskiéj opiérając się tradycyi, postanowiła ster nawy kościelnéj poruczyć biskupom rzymskim. Aby się więc uchronić od wpływu obcych przekonań i zwyczajów, starano się utrwalić formę chrześcijaństwa już w czasach apostołów przyjętą, stąd kościół katolicki nazwano powszechnym (po grec. *katholikos*). Posłuszeństwo ustawom tego kościoła i biskupom, działającym w charakterze następców Chrystusa apostołów, stało się podstawą katolicyzmu. Wiara w moc Ducha ś., kierującą umysłami zebranych na sobory biskupów, nadała ich dekretom znamię nieomylności, lubo, ustawy dotyczące obrzędów i zwyczajów kościelnych, większością głosów na soborach przyjęte, ulegały zmianie. Taki stan rzeczy utrzymał się nawet po rozdziale państwa rzymsk. pomiędzy synów Teodozyjusza W. Jakkolwiek pod względem obrzędów, znaczna pomiędzy wschodniem a zachodniem państwem zachodziła różnica, na synodach wszelako biskupi ich zobopólnie obradowali. Wątła ta spójnia, obok wzrastających wymagań biskupów rzyms., coraz więcéj wpływała na oziębienie stosunków kościoła łacińskiego z greckim. Ostatni wspólny synod odbył się 380 r. a we 12 lat potém biskupi greccy na koncylijum konstantynopolskiém, wystosowali przeciwko Rzymowi szereg kanonów, co nakoniec 1053 r. zupełny rozbrat sprowadziło. Odtąd oba kościoły roszczą prawo do nazwy prawdziwie katolickich (*ortodoksyjnych*). Obok stałości swoich zasad, kościół katol. na soborze florenckim 1439 r. zgodził się na niektóre ustępstwa dla tak zwanych greko-unitów. Podobnież w wieku reformacyi, kilkakrotnie, lubo zawsze bezskutecznie, usiłowano pojednać protestantów z katolikami. Z powagą katolicyzmu łączy się cały szereg poważnych nauk i obrzędów. Dobre uczynki, odpusty, sakramenta, ofiara mszy, stanowi dodatnią stronę katolicyzmu. Z drugiéj strony cześć świętych, wiara w cuda, uwielbienie obrazów i relikwij, przemiana chleba i wina, odpowiada zmysłowemu usposobieniu romańskich i romańsko-germańs. ludów; K. więc harmonizuje z naturą mieszkańców połud., protestantyzm zaś przypada bardziéj do usposobienia narodów północ.; stąd, żywa imaginacyja piérwszych szuka zaspokojenia w świetnych obrzędach i uroczystościach, gdy flegmatyczny mieszkaniec północy, samą surowością klimatu do życia kontemplacyjnego usposobiony, na prostych modłach, śpiéwach i czytaniu biblii poprzestaje. Główną cechą K. jest wiara w powagę kościoła, lubo i pod tym względem ujawnia się pewien rozbrat w zasadach. Ultramontanie przyznają w rzeczach duchownych najwyższą władzę papieżowi; kościół zaś gallikański pokłada ją w powadze soborów. W ogóle, K. jednoczy w sobie trzy zasadnicze charaktery: wiecznotrwałości, braterstwa i niezmienności zasad. W ostatnich atoli czasach nowy w kościele katol. objawił się rozdział. Skutkiem przyjętego na soborze watykańskim 1870 r. dogmatu nieomylności, mniejszość biskupów wniosła protest, który, jakkolwiek na zjeździe w Fulda został odwołany, wszelako opozycyja uniwersytetów niemieckich, mianowicie głosy profes. Michelisa z Brunsbergi i Döllingera z Monachijum znalazły poparcie w pewnych warstwach narodu. Przeciwnicy nieomylności, czyli tak zwani staro-katolicy, uorganizowali się w oddzielne gminy, którym początek d-

ks. Renftle w dyjecezyi augsburskiéj i ks. Kamiński w Katowicach na Szlązku. Kongresa staro-katolików w d. 20—24 Wrześ. 1871 w Monachium i powtórny w tychże dniach 1872 w Kolonii, zaprowadziły organizacyję nowego odcienia katolicyzmu. Oprócz Niemiec, staro-katolicyzm obok starć wywołanych wyniesieniem przez Rzym ks. Mermillod na biskupstwo genewskie, zyskał stały grunt w Szwajcaryi. We Francyi, pomimo zabiegów ojca Jacka i ks. Michaud, równie jak we Włoszech, Austryi i Węgrzech, staro-katolicyzm szczupłą swoich zwolenników znalazł liczbę.

Katolik, ob. Katolicyzm.

Katolikos, tytuł patryjarchów kościoła grecko-katolickiego oraz głowy kościoła armeńsko-katolickiego (ob. Armeński kościół).

Katona (Stefan), historyk madziarski, ur. 1732 w kom. nowogrodzkim, studyjował w Koszycach i w Ternawie, gdzie został doktorem filozofii. Nauczał w wielu miastach w szkołach niższych, 1761 r. wyświęcony na księdza, wykładał historyję i inne umiejętności w Ternawie a następnie w Budzie. Od 1790 przełożony biblijoteki kapitulnéj w Koloczu, 1794 kanonik tamże, 1795 opat, † w Koloczu 1811. Wydał cenne prace historyczne, opracowane po większéj części na źródłach, z których ważniejsze „*Historia critica primorum Hungariae ducum* etc.“ (Peszt 1778); „*Historia pragmatica Hungariae*“ (2 t., Buda 1782—4); „*Vetus Moravia*“ (1784); „*Epitome chronologica rerum Hungaric., Transsilvanic. et Illyricarum*“ (3 t., 1746—8); „*Historia critica regum Hungariae*“ (42 t., 1778—1802).

Katoptryka, część optyki, mówiąca o prawach odcicie się światła, w szczególności od zwierciadeł płaskich lub krzywych. (Ob. światło, odbicie, zwierciadła).

Katreus albo **Kreteus**, syn króla Minosa z wyspy Krety; przez córki Aëropę i Klymenę był dziadem Agamemnona, Menelausa i t. d. Jego syn Althemenes uszedł z domu rodzicielskiego, ponieważ mu wyrocznia przepowiedziała, że własnego ojca zabije; jakoż stało się tak rzeczywiście.

Katschberg, szczyt w Alpach Styryjskich, na granicy Salzburga i Karyntyi, przez który, na wysokości 5,029 stóp, prowadzi droga z wyższéj doliny Murn do doliny Lizerskiéj w Karyntyi.

Katte, nazwisko jednego z najstarożytniejszych rodów szlacheckich w Marchii brandenburgskiéj; wielu jego członków oddało ważne usługi tak w zawodzie wojskowym jak i dyplomatycznym państwu pruskiemu. Znakomitsi z nich są: *Jan Henryk von Katte* (ur. 1681, † 1741), odznaczył się w wielu bitwach, doszedł stopnia feldmarszałka i otrzymał tytuł hrabiowski.—Syn jego *Jan Hermann v. Katte* (zwykle *Katt* zwany), ur. 1709 r., pruski porucznik, przyjaciel następcy tronu pruskiego, późniejszego króla Fryderyka II; za udział w zamierzonéj ucieczce księcia do Anglii został ścięty w Kistrzynie 6 Listop. 1730 r. — **Katte** (Henryk Krzysztof von), brat feldmarszałka, ur. 1760 r., został 1746 rzeczywistym tajnym radcą, wiceprezesem i ministrem dyrektoryjatu generalnego.—**Katte** (Fryderyk Karol von), z linii Zolchow, ur. 1722 r., miał udział w kampanijach holenderskiéj i nad Renem a 1806 dostał się do niewoli francuskiéj pod Lubeką; uwolniony 1809, wykonał nieszczęśliwy zamach opanowania Magdeburga. Podczas wojen o wyswobodzenie Niemiec walczył znowu w służbie austryjackiéj, którą opuścił 1826 w randze podpułkownika i † 1836 w majętności swojéj Neue-Klitsche.—Jego brat **Katte** (Fryderyk Wilhelm Gottfryd von), ur. 1789 r., walczył 1802 w wojnach przeciwko Napoleonowi, następnie posunął się w służbie pruskiéj do stopnia generała majora, dowodził 1850 r. przednią strażą w Hessyi i stoczył 8 List. pamiętną utarczkę pod Bronzell. Opuścił służbę 1852 r. w randze generała-porucznika; † 1866.

Kattowie, właściwie *Chattowie*, przez Cezara jeszcze zaliczani do Swewów, naród niemiecki, mieszkający niegdyś w dzisiejszéj Hessyi, któréj nazwisko, pojawiające się w początkach VIII w., zostaje w etymologicznym związku z imieniem K.—Słynęli oni z ducha wojowniczego i żyli w ciągłéj prawie nieprzyjaźni z Rzymianami; w powstaniu Hermanna (ob.) czynny wzięli udział a po jego śmierci, gdy upadła potęga Cheruskow (ob.), wynieśli się na ich miejsce. Tacyt chwali szczególniéj piechotę K. Za Marka Aurelijusza napadali na Germaniję rzymską i na Recyję. Nazwa K. zatonęła w związku Franków. Ostatnio wspomina o nich Klaudyjanus przy końcu IV w.

Katullus (Cajus Valerius *Catullus*), poeta rzymski, ur. 86 r. prz. Chr. w Weronie albo też w pobliżu tego miasta z rodziców bogatych. W młodym jeszcze wieku udał się do Rzymu i zaletami umysłu zyskał przyjaźń mężów, co swymi talentami owoczesną uświetnili epokę. K. piérwszy z poetów rzymskich szczęśliwie naśladował czystość i poprawność pisarzów greckich, mianowicie w budowie wiérsza. Poezyje jego liryczne i epigramatyczne (wydane poraz piérwszy na początku XIV w. przez Benvenuto de Compasani w Weronie) zalecają się naiwnością, szczerością, głębokiém uczuciem i pewną oryginalnością inwencyi. Na szczególną uwagę zasługują też: „*Epithalamium Peleis et Thetidos*“, poemat epiczny i „*Atys*“. Przypisywane dawniéj K. „*Pervigilium Veneris*“ jest utworem czasów późniejszych. Dawniejsze zbiorowe edycyje K. mieszczą też w sobie poezyje Tybulla i Propercyjusza. Z późniejszych wydań najlepsze: Sibliga (1823), Lachmanna (1829), Döringa (1834) i Haupta (Lipsk 1861). Porów. Rittecka „*Catullus, eine literar-historische Skizze*“ (Kiel 1863).

Katulus, familijna nazwa członków rodu Lutacyjuszów w Rzymie. Ob. Lutacyjuszowie.

Katuń, rzeka w gub. tomskiéj, bierze początek ze stoków Bieluchi i po zlaniu się z Bijem tworzy Ob'. Długość jéj wynosi 630; bieg ma nadzwyczaj bystry i tworzy wiele wysp; z powodu wielkiéj liczby kamieni podwodnych niespławna.

Katuńska nahija, w ks. czarnogórskiém, nazwana z albańskiego *katun* (szałas), ponieważ piérwotnie tylko pasterze w porze letniéj paśli tu swe stada i dopiéro po bitwie na Kosowém Polu zaludnili ją

serbscy Uskocy.—**K.** n. jest zawiązkiem dzisiejszego Czarnogórza i jądrem, około którego tworzyły się później inne nahije. Graniczy na wschód i zachód z Dalmacyją i Hercegowiną, na północ z Hercegowiną i Berdą, na wschód z Albaniją turecką i nahiją leszańską, na południe z nahiją rjecką. Stolicą powiatu i całego księstwa jest Cetinija; inne miasteczko jest Niegusz.

Katylina (Lucius Sergius *Catilina*), przez swój spisek wsławiony Rzymianin, pochodził z patrycyjuszowskiego ale zubożałego rodu *Sergijuszów*, ur. 108r. prz.Chr. Od młodego już wieku obcując w złych towarzystwach, był podczas proskrypcyi sullańskich jednym z najnikczemniejszych siepaczów. Silnego i zahartowanego ciała, znosił **K.**, mimo wyuzdanéj rozpusty, z największą łatwością wszystkie niewygody życia; nie cofał się nigdy przed żadną zbrodnią; jego energija, stanowczość, talenta wojskowe, znajomość ludzi, demoniczna niemal siła, jaką wywiérał wpływ na wszystkich, co się do niego zbliżyli, uczyniły zeń w epoce moralnego i politycznego upadku najodpowiedniejszego przywódcę związku, dążącego do obalenia istniejącego porządku rzeczy. Wedle głosu opinii publicznéj zamordował **K.** swego brata, piérwszą swą żonę i własnego syna. Będąc 68 r. pretorem, otrzymał 67 r. w zarząd prowincyję Afrykę, któréj najhaniebniejszą administracyją dał się strasznie we znaki. Skargi mieszkańców (66) zniweczyły jego zabiegi o konsulat 65 r. Wówczas już uknuł **K.** spisek, celem zniszczenia istniejącego porządku i zniesienia długów; od spisku tego nie byli dalecy przywódcy stronnictwa demokratycznego Krassus (ob.) i Cezar (ob.). Przedsięwzięcie się nie udało wprawdzie, ale **K.** nie zaniechał swego zamiaru. Pozawiązywał w Italii liczne stosunki, zjednał sobie weteranów sullańskich i starał się 64 r. o konsulat. Nadzieje i teraz go zawiodły. Jeden z dwu konsulów Cycero (ob.) był stanowczym jego wrogiem. **K.** więc przy następnych wyborach (28 Paźdz. 63 r.) postanowił zabić Cycerona i gwałtem opanować władzę. Zamiar ten zdradziła Fulwija, kochanka jednego ze spiskowych. Cyceron, otrzymawszy od senatu władzę nieograniczoną, udaremnił plany sprzysiężeńców. Wówczas **K.** rozkazał Manlijuszowi rozwinąć chorągiew powstania w Etruryi; sam po zabiciu Cycerona miał udać się do obozu Manlijusza pod Faesulae (teraz Fiesole) a inni spiskowcy powinni byli zapalić Rzym i wymordować wszystkich nieprzyjaznych senatorów i obywateli. Zamach postanowiony na 7 Listop. nie powiódł się; **K.** przybył jednak następnego dnia na posiedzenie senatu, ale po piorunującéj mowie Cycerona, opuścił Rzym bezkarnie i ogłoszony został bannitą. Po jego ustąpieniu kierował spiskowymi w stolicy Lentulus, który spodziewając się przybycia z wojskiem **K.**, naznaczył wybuch powstania w uroczystość Saturnalijów, w nocy z 19 na 20 Grud. I tą jednak razą Cycero zawiadomiony o wszystkiém przez wciągniętych do sprzysiężenia Allobrogów, uprzedził spiskowych. Lentulus i inni przywódcy zostali aresztowani 3 Grud. a w dwa dni potém zostali straceni. Ruchy zbrojne w różnych miejscach Italii stłumione. Szeregi powstańców na wieść o wypadkach w Rzymie przerzedziły się znacznie. **K.** chciał z resztkami przedrzeć się do Gallii, ale otoczony przez 2 armije rządowe pod Pistoria (teraz Pistoja), poległ walcząc z rozpaczném męstwem (Stycz. 62 r.). — Historyję spisku Katylińskiego opisał po mistrzowsku Sallustyjusz (ob.) w „*Bellum Catilinarium*“. Znane są też powszechnie mowy Cycerona przeciw **K.** — Porów. Hagena „*Catilina*“ (Król. 1854); Wirza „*Catilina's und Cicero's Bewerbung um den Consulat für das Jahr 63*“ (Zürich 1864).

Katzenellenbogen (Saul), syn Józefa, rabina z Brześcia, ur. w drugiéj połowie zeszłego wieku, słynął z głębokiéj znajomości nauk talmudycznych i pobożności, † w Wilnie 1825. Część jego glos talmudycznych wydrukowaną została na marginesach *Talmudu* nowszéj edycyi wileńskiéj.

Katzenellnbogen (po łacinie *Cattimelibocus*), dawne hrabstwo niemieckie, obejmujące 20 mil kw., składa się z Górnego i Dolnego hrabstwa. Obie te części dostały się Hessyi w 1805 i 1815 r.

Kaucyja (z łac. cautio), rękojmia czyli bezpieczeństwo, zapewnione dla dotrzymania pewnych przyjętych na siebie zobowiązań, przez złożenie sumy pieniężnéj, hipoteki, lub cudzego poręczenia.

Kauczuk (z wyrazu indyjskiego *kahuszu*), *guma elastyczna*, zasuszony sok wielu roślin, należących do rodziny wilczomléczowatych, toinowatych i pokrzywowatych, przybywa w handel ze zwrotnikowych stron Ameryki i Azyi, w małych częściach i z Afryki. **K.** *brazylijski* czyli *parakauczuk*, pochodzi głównie z *Siphonia elastica*, *Hevea guianensis*, *Pao seringa* i in.; **K.** *wschodnioindyjski* z *Ficus elastica*, *Urceola elastica* i in. Dla otrzymania **K.** nacina się drzewo w kilku miejscach i wypływający sok zbiéra się w podstawione naczynia gliniane, lub też pokrywa się nim garnki gliniane, na których krzepnie, i tak w masach różnego kształtu przybywa w handel. **K.** ma barwę zwykle brunatną, ale w stanie czystym jest biały i wpółprzezroczysty, C. wł=0,92—0,96; na powietrzu się nie zmienia, jest miękki, giętki i tem bardziéj sprężysty, im temperatura jest wyższa. Przy łagodném cieple staje się lepkim, tak że może się ze sobą spajać, przy 200° się topi, przy temperaturze wyższéj się rozkłada. Zetknięty z płomieniem łatwo się zapala. W wodzie i alkoholu się nie rozpuszcza, łatwo w eterze, olejkach i siarku węgla. Kwasy w zwykłéj temperaturze mały nań wpływ wywiérają. Kauczuk jest węglowodorem składu C_8H_7. Przez destylacyję wydaje dwa ciała równoskładne z gazem w oléj zmiennym—*kauczeinę* i *heweinę*. Godna uwagi, że rośliny wydające **K.** w naszych cieplarniach wydają tylko materyję kleistą (wiscynę). Użytki **K.** są bardzo rozliczne, używa się do wyciérania ołówka i zmiękczania papieru, na obówie, na przyrządy chirurgiczne i chemiczne, na trąbki słuchowe, na tkaniny nieprzemakalne i t. d.; otrzymują się z niego nitki bardzo cieńkie, używane na tkanki sprężyste. Przez pomieszanie **K.** w stanie mazistym z olejem lnianym i żywicą wyrabia się werniks na miedź

W miejsce K. zwykłego używa się wiele K. *wulkanizowanego*, t. j. K. pomieszanego z siarką, bądź bezpośrednio, bądź za pomocą siarku węgla i chlorku siarki; nie twardnieje wtedy przy 0°, nie mięknieje w wyższéj temperaturze i topi się dopiero wyżéj 200°. Przyrządza się też K. *stwardniały*, przez mechaniczne zmieszanie K. z 20 do 35 częściami kwiatu siarczanego i poddanie téj mieszaniny działaniu pary wodnéj przez 8—10 godzin; K. taki nosi w handlu nazwy *wulkanitu* lub *parkezynu*. K. używa się też w konstrukcyi okrętów. Rurki kauczukowe używają się w pracowniach fizycznych i chemicznych, a jako nieprzewodnik elektryczności nadaje się do pokrywania drutów telegraficznych. K. znany jest w Europie od połowy zeszłego wieku, wulkanizacyja odkrytą została przez Hancocka w 1839. K. *kopalny* jestto substancyja mająca pewne podobieństwo do K., znajdowana w kopalniach ołowiu w Derbyshire, w kopalniach węgla w Montrelais i in.

Kauczyna, $C_{10}H_{16}$, związek chemiczny, powstający przy suchéj destylacyi kauczuku; jest to ciecz bezbarwna, wrząca przy 171° C.

Kaudyńskie wąwozy, ob. Caudium.

Kauer (Ferdynand), muzyk i kompozytor, ur. 1751 w Małych Dyjakowicach w Morawii, † 1831; najprzód dyrektor muzyki w Wiedniu, a w starości wiolonczelista orkiestry teatru Leopoldstadzkiego; jeden z najpłodniejszych kompozytorów; oprócz wielu innych prac, zostawił przeszło 200 utworów teatralnych, z których najulubieńszą swojego czasu była opera „*Das Donauweibchen*“.

Kauffmann (Angielika), malarka, ur. 1741 w Chur w Graubündten, kształciła się we Włoszech w latach 1753—65 a następnie przebywała w Londynie, gdzie zjednała sobie sławę znakomitéj artystki. Zaślubiwszy malarza Zucchi, powróciła znowu 1785 do Rzymu, gdzie po śmierci męża wyłącznie swéj sztuce oddana, † 1807. Liczne jéj utwory, a mianowicie portrety i obrazy historyczne, upowszechnione są po większéj części przez litografiję.

Kaufmann, imię rodziny saskich mechaników i akustyków. *Jan Gotfryd*, ur. 1752 pod Chemnitz, ucząc się w Dreźnie zegarmistrzostwa, jął budować zegary i sprzęty grające od 1789, † 1818. Syn jego *Fryderyk*, ur. 1785 w Dreźnie, z ojcem zbudował 1806 r. *Belloneon*, z trąbami i bębnami, kupiony do Charlottenbruna. Zbudował trębacza, który dął doskonale, wydając odrazu i 2 tony, na jednym instrumencie 1812. Jednocześnie zbudował *Harmonichord* klawiszowy, ale młotki zastąpił tarciem walców skórzanych, natartych kolofoniją. K. M. Weber (ob.) napisał na niego koncert z orkiestrą. *Chordaulodion* łączył fortepijan z fletem i pikuliną. Do organów przystosował przyrząd cieniujący tony bez zmiany brzmienia. Objeżdżali z nimi Europę 1815—19. Fryderyk potém zamieszkał w Dreźnie, gdzie zbudował *Symfonijon*, łączący fortepijan, klarnet, flet, pikulinę, talerze i bęben. Przy nowym objeździe z synem, *Fryderykiem Teodorem*, ur. 1823, instrumenty te utonęły 1843 w Baltyku, które zastąpili wnet ulepszonymi. Nareszcie 1851 zbudował Fryd. Teodor *orkiestron*, całą orkiestrę naśladujący, który wywołał podziw na wystawie londyńskiéj. Po powrocie założył w Dreźnie gabinet akustyczny.

Kaufmann (Henryk), podpułkownik, piérwszy profesor matematyki praktycznéj i fortyfikacyi korpusu kadetów w Warszawie, w latach 1767 i 77; ogłosił: „*Początki miernictwa wojennego dla szlachetnéj młodzi szkoły rycerskiéj króla imci polskiego*“ (Toruń ok. 1766), z tekstem niemieckim i polskim, a także kilka pism w przedmiocie sporów w łonie gminy ewangielickiéj w Warszawie.

Kaufmann (Konstanty), generał rossyjski, urodz. 1818 r. we wsi Majdany pod Iwangorodem, po ukończeniu szkoły inżynierskiéj wstąpił 1838 do służby wojskowéj, piérwotnie jako oficer inżynieryi a od 1843 jako adjutant sztabu armii kaukaskiéj; za odznaczenie się przy oblężeniu Karsu (1855) mianowany pułkownikiem. Powołany następnie do Petersburga, został członkiem zarządu akademii wojennéj i prezydującym w sztabie korpusu inżynierów, następnie szybko postępując w awansach, był 1857 generał-majorem, 1861 dyrektorem kancelaryi w min. wojny, 1864 generał-lejtnantem, 1865 generał-gubernatorem gubernii zachodnich i dowódcą wojsk wileńskiego okręgu wojennego. W r. 1867 mianowany generał-gubernatorem Turkiestanu, podbił w następnym roku Bucharę oraz zdobył po 8-dniowym oblężeniu Samarkandę 20 Czerwca 1868. Najważniejszą jednak zasługą K. jest zdobycie Chiwy (1873), i otworzenie przez to drogi dla cywilizacyi w środkowéj Azyi.

Kaufungen (Kunz von), rycerz saski, urodzony w zamku Kaufungen pod Penig, zostając w służbie elektora saskiego Fryderyka Łagodnego, wzięty był przez wojsko czeskie, posiłkujące księcia Wilhelma, przeciwnika Fryderyka, do niewoli i dla oswobodzenia się znaczny musiał złożyć okup. Wyłożoną sumę miał mu Fryderyk powrócić, lecz gdy tego nie uczynił i całą sprawę zamierzał oddać pod rozstrzygnienie sądu polubownego, K. w nocy z 7 na 8 Lipca 1455 porwał z zamku Altenburga dwu jego synów, ujęty jednak w drodze przez węglarza Schmidta, ukarany został śmiercią w Freiburgu 14 Lipca 1455.

Kaukaska linija, łańcuch warowni i posterunków rossyjskich, ciągnących się od ujść rz. Kubani aż do ujść rz. Tereku, w celu wstrzymanie napadów górali na płaszczyzny gub. stawropolskiéj, oraz tamowanie swobodnych stosunków i komunikacyi między ludami góry Kaukaskie zamieszkującemi. Linija ta dzieli się na dwie części: piérwsza czyli wschodnia, obejmująca cały basen rz. Tereku i Małki, tworzy lewe skrzydło K. l.; druga zaś, zawiérająca basen rz. Kubani, stanowi prawe jéj skrzydło.

Kaukaskie ludy góralskie, nazwa nadawana różnym zarówno pod względem etnograficznym jak i lingwistycznym ludom, zamieszkującym tak góry Kaukaskie, jakotéż i górzyste okolice, leżące z obu ich stron, z jednéj ku m. Czarnemu, z drugiéj ku Kaspijskiemu. Podług najnowszych badań ludy te, oprócz osiedlonych w nowszych czasach Rossyjan,

mianowicie w kraju przedkaukaskim (815,000), oraz Armeńczyków (przeszło 504,000), przemieszkujących w gub. erywańskiéj, dadzą się podzielić na 8 szczepów, a mianowicie: 1) *Czerkiesów* (ob.) lub *Adige*, przebywających w północnéj i półn.-zachod. stronie gór Kaukaskich, ku m. Czarnemu, czyli w tak zwanym obwodzie (obłast') kubańskim, w liczbie około 92,500 (po emigracyi w 1858); 2) *Abchazów* czyli *Asegów*, przez Rossyjan zwanych *Abazińcami*; należą tu oprócz właściwych Abchazów lub Absua jeszcze Dżygeci, Samursakanie i Zebeldyńcy. Po wydaleniu się 1858 niektórych pokoleń tego szczepu do Turcyi, Abchazi liczą obecnie jeszcze około 102,000. 3) *Ubychów*, w liczbie około 20,000 zamieszkałych na południowych stokach gór Kaukaskich, pomiędzy rz. Chost i Sache i posiadłościami szczepu czerkieskiego Natuchajców i abchazyjskiego Dżygetajców; 4) *Suanów*, którzy wraz z Tuszanami, Pszawami i Chewsurami mówią dyjalektami języka gruzińskiego; 5) *Ossetów* (ob.), język których bez kwestyi należy do języków irańskich (ob.), szczepu indoeuropejskiego; 6) ludów szczepu tureckiego lub tatarskiego, jak *Nogajców*, osiadłych za czasów Piotra W. nad Kubaniem i Kumą, *Karaczajów*, na północno-wschodnich odnogach gór, *Kumyków*, na zachód Czeczni, pomiędzy rz. Terekiem i Sulakiem; 7) *Czeczeńców* (ob.) rozdzielonych na 21 rozmaitych pokoleń i szczepów, liczba których w r. 1860, wynosiła około 117,000. Oprócz właściwych Czeczeńców należą tu Karabałachi, Nasranowcy, Iczkeryńcy i t. d. 8) Mało dotąd zarówno we względzie etnograficznym i lingwistycznym poznane plemiona *Lezgińców* w Dagestanie. Najgłówniejszy język tych plemion jest Awarski, daléj Andi, Akusza, Dargo i t. d. Języki Dido, Beszyt, Uden, Argy, Buduczh, Chinalúgh i Dżéki, są zupełnie izolowane i nie znajdują się w pokrewieństwie z żadnym z języków kaukaskich. Nowsi badacze rossyjscy uważają je za pozostałości ludów zamieszkujących Dagiestan przed Lezgińcami. Porów. oprócz dzieł Klaprotha, Güldenstedta, Bodenstedta *„Die Völker des Kaukasus“* (2 wyd., 2 t., Frankfurt 1855), Bergera *„Die Bergvölker des Kaukasus“* (w Petermanna *„Mittheilungen“*, 6 t., Goth. 1860) i prace etnograficzno-lingwistyczne Dorna, Sjögrena, Uslara, a zwłaszcza Schiefnera.

Kaukaskie namiestnikostwo, ogólna nazwa wszystkich krajów podległych Rossyi z obu stron gór Kaukaskich, pomiędzy morzami Czarném a Kaspijskiém, które we względzie wojennym zależą od generał-gubernatora tyfliskiego, we względzie zaś administracyjnym od pojedynczych gubernatorów. Wszystkie kraje kaukaskie rozdzielają się na *przedkaukaskie* i *zakaukaskie*. Kraj przedkaukaski składa się: 1) z gub. stawropolskiéj, 65,599 m. kw. i około 330,000 lud., 2) obwodu kubańskiego, który wraz z okręgami zamieszkałymi przez plemiona czerkieskie ma na 82,563 w. kw. 600,000 lud., 3) obwodu terskiego, podzielonego na 9 okręgów i mającego na 44,012 w. kw. przeszło 447,000 lud.— Stolicą zarządu wojskowego krajów przedkaukaskich jest Stawropol.—Krajzakaukaski, stolicą którego jest Tyflis, składają najprzód 4 gubernije: 1) tyfliska, 44,871 w. kw. a lud. 612,000, podzielona na 5 powiatów i 2 okręgi, 2) bakińska, na 57,696 w. kw. 781,000 m., 2) erywańska, na 24,403 w. kw. 445,000 m. i 4) kutaiska na 24,156 w. kw. 643,000 ludn. Pod zarządem gubernatora kutaiskiego znajdują się nadto Mingrelija i Abchazyja. Nadto do kraju zakaukaskiego zalicza się obwód dagestański z zależnemi od niego wsiadłościami. Oprócz właściwych kaukaskich ludów góralskich (ob.), mieszkańcy składają się z Rossyjan (815,000), Gruzińców (836,000) Armeńczyków (504,000) i plemion tatarskich (932,000). Większa połowa (2,185,000) mieszkańców wyznaje chrystyjanizm (1,615,000 wyz gr. - katolickiego). Z 1,972,000 niechrześcijan 1,944,000 wyznaje mahometanizm.

Kaukaskie plemię, ob. Człowiek.

Kaukaz (geografija). Przestrzeń między morzem Czarném i Kaspijskiém znaną jest w ogóle pod nazwą Kaukazu lub kraju kaukaskiego. Kraj ten graniczy na północ z rzekami Manyczem i Kumą, na wschód z morzem Kaspijskiém, na południe z Persyją i Turcyją, na zachód z m. Czarném i Azowskiém i obejmuje około 49,000 mil kw. Cała ta przestrzeń przecięta jest wysokim łańcuchem **gór** *Kaukaskich*, ciągnącym się na długości 150 mil od półwyspu Abszeron czyli Baka nad morzem Kaspijskiém aż do półwyspu Taman nad m. Czarném. Właściwy łańcuch główny gór Kaukaskich dosięga 10 do 11 tysięcy stóp średniéj wysokości, podczas gdy najwyższe jego szczyty (Góra królewska czyli Szadag 14,000 st., Kasbek 15,510 stóp, Mijacziasz-Par 15,870 stóp, Elbrus czyli Elborus 17,350 stóp i inne) znacznie wysokość tę przenoszą. Góry Kaukaskie dzielą cały kraj na trzy główne części: kraj przedkaukaski obejmuje ziemie z téj strony gór leżące a więc Czarnomoryję, gubernię stawropolską i Dagiestan; B) kraj górzysty leży na głównem pasmie gór Kaukaskich i C) kraj zakaukaski leży z drugiéj strony gór Kaukaskich i obejmuje gubernije: tyfliską, kutajską, derbencką, szemachińską i erywańską; posiadłości: Mingreliją, Abchazyją i Swanetyją, tudzież komisarstwo Samur-Zachańskie i Cebeldyńskie. Z powodu wysokiego położenia K. i wielkiéj liczby pojedynczych szczytów znaczną téż jest ilość rzek płynących tutaj. Najważniejsze z nich są: Manycz, Kubań, Rion, płynące do Czarnego oraz Kuma, Terek, Koissa, Kur, uchodzące do Kaspijskiego morza; wszystkie one spławne na niewielkiéj przestrzeni. Klimat zmienny; na górach ostry i surowy, w dolinach łagodny i przyjemny, w ogólności zaś zdrowy, z wyjątkiem kilku miejsc, jak ujścia rz Rionu, dolina Kuru i Derbent. Z produktów zasługują na uwagę: ciała kopalne: miedź, ołów, żelazo, sól, nafta; rośliny: dęby, buki, morwy, drzewa oliwne, owocowe, zboża, kukurydza, wino i t. d., zwierzęta: wilki, szakale, lamparty, rysie, dzikie kozy, wielbłądy, owce, konie, psy morskie, bażanty, żółwie, wiele gatunków ryb i inne. Mieszkańcy są: Rossyjanie, Gruzińcy, Armeńczycy, Czerkiesi, Abchazowie, Czeczeńcy i różne plemiona tatarskie, daléj Persowie, Turcy, Żydzi i t. d. Główne ich za-

trudnienie: chów bydła (owiec tłustoogoniastych, wybornych koni), myśliwstwo, rolnictwo, jedwabnictwo, rzemiosła, handel, a jak dawniéj i rozbój. Religije najwięcéj upowszechnione: chrześcijańska (prawosławna), mahometańska, a w części i buddaizm. Rząd dawniéj despotyczny i arystokratyczny; dziś prowincyje te rządzone są przez gubernatorów ruskich. Centralny zarząd kraju zakaukaskiego koncentruje się w Tyflisie. Por. Dubois de Montpéreux „*Voyage autour du Caucase*“ (1839 r.); Haxthausena „*Kraj zakaukaski*“ (po rusku, Petersburg 1857); Stuckenberga „*Opis gubernii kraju zakaukaskiego, w. ks. finlandzkiego* i t. d.“ (Petersburg 1860).

Historyja. K. stanowiąc jakoby przejście z Azyi do Europy, osiedlony jest przez ludy, które tak ze względu etnograficznego, jako i lingwistycznego zdają się być szczątkami różnoplemiennych hord, które tędy przeciągały. Już w starożytności znajdujemy liczne wzmianki o K.; tu miał być przykowany Prometeusz, tu wsławili się Deukalion, Pyrrha i Argonauci i t. p. Piérwszymi jednak faktami historycznymi były wyprawy Persów (za Cyrusa), Greków (za Aleksandra W.) i Rzymian (Pompejusz i Trajan). Potém nastąpiła epoka wtargnięcia barbarzyńców. Piérwszymi byli Alanowie, po nich szli Goci, Hunnowie, Massagieci, Chozarowie. W czasie rozkrzewiania się wiary chrześcijańskiéj ustaliła się ona w Kolchidzie, Abchazyi i krajach przyległych. W VIII w. pod wpływem machometanizmu nastąpił dla całéj Azyi czas przewrotów religijno-politycznych; w tym czasie za kalifa Osmana, Arabowie podbiwszy Armeniję opanowali główne wąwozy K., w VIII wygnali z Dagiestanu Chozarów, pustoszących Armeniję i Aderbidżan. Miejsce Chozarów zajęli Uzowie albo Huzowie. Nareszcie w XI w. plemię Kartwelów, zwane georgijskiém czyli gruzyjskiém, pobiwszy Assów albo Ossetów i Adygów, zaprowadziło między nimi religiję chrześcijańską. Wtargnięcie potém Mongoło-Tatarów, oraz najścia hord tatarskich zmieniły zupełnie postać krajów kaukaskich; pośród krwawych z tego powodu zamieszek znikły na K. zaczątki cywilizacyi oraz upadła religija chrześcijańska. W XV w. nastaja nowa epoka dla K.; staje się on jabłkiem niezgody między Turcyją i Persyją i kolejno przechodzi z rąk jednych do drugich. W XVI w. powstały tu piérwsze osady przemysłowców rossyjskich; za Iwana Groźnego założono na K. warownie, utracone wskutek niepomyślnéj wyprawy na szamchała tarkowskiego (1604). Odtąd wszelkie ślady panowania rossyjskiego na K. znikły aż do czasów Piotra I, za którego w r. 1723 Rossyja zyskała prowincyje perskie nad morzem Kaspijskiém leżące, które jeszcze przez pewien przeciąg czasu to odpadały to znowu powracały do niéj. Od r. 1776, począwszy od Wielkiéj i Małéj Kabardy, rozmaici władcy K. zaczęli już stale, bądź dobrowolnie, bądź téż okolicznościami zmuszeni, poddawać się Rossyi, tak, że dzisiaj państwo to włada już wszystkiemi prowincyjami tego rozległego kraju. Najnowsze dzieje K. do r. 1859, w którym ostatnie zakątki K. utraciły niepodległość, zaśrodkowały się w działaniach Szamila (ob.). Porów. Bodenstedta „*Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen*“ (Frankfurt 1855); Zubowa „*Podwigi russkich woinow w stranach Kawkaza*“ (Petersb. 1835); Romanowskiego „*Kawkaz i kawkazkaja wojna*“ (Peter. 1860) i w. in.

Kaukie, w mitologii litewskiéj potworne karły, które ludzi po nocach niepokoiły.

Kaulbach (Wilhelm von), jeden z najcelniejszych malarzów nowoczesnych, ur. 1805 w Arolsen, księstwie Waldeck. W przykrych warunkach przeżyty wiek dziecinny i piérwsza młodść wpłynęły bez wątpienia na tego mistrza do tyla, że w utworach jego obok wielu weselszych piękności widać rysy szydercze i sarkastyczne. Od 17 r. uczył się K. pod kierunkiem Corneliusa w Düsseldorfie; wysłany przezeń do Monachijum, wykonał w idealnym stylu swego mistrza 6 symbolicznych figur (między temi *Bavaria* i *rzeki bawarskie* na arkadach ogrodu dworskiego) oraz w stylu nawskroś realistycznym słynny *Dom obłąkanych* (1828—29), którym utrwalił swą sławę. Niedługo potém wymalował w stylu antycznym 16 obrazów ściennych do podania o Amorze i Psyche w pałacu ks. Maksymilijana. W r. 1837 stworzył dla hr. Raczyńskiego kolosalnych rozmiarów słynną *Bitwę Hunnów*, pełną nieporównanych piękności, siły, energii i żywości; obraz ten uważali niektórzy za szczyt nowoczesnego malarstwa. Zimą 1837—38 powstała inna jego również kolosalna kompozycyja *Zburzenie Jerozolimy przez Tytusa*, ukończona dopiéro 1846 (rytowana na miedzi przez Merza 1842—52), równocześnie wykończył *Reineke Fuchs*, obraz odtworzający z całą wiernością epopeję zwierzęcą. W r. 1845 otrzymał zlecenie ozdobić ściany jednéj sali nowego muzeum w Berlinie malowidłami treści uniwersalno-historycznéj; pracę rozpoczął 1847; wykonał tu 5 kompozycyj: *Budowa wieży Babel*, *Świat grecki*, *Zburzenie Jerozolimy*, *Bitwa Hunnów* (dwie ostatnie są reprodukcyjami wymienionych wyżéj obrazów) i *Reformacyja*; oprócz tego alegoryczne figury Egiptu, Grecyi, Włoch i Niemiec; obrazy: Mojżesza, Solona, Karola W. i Fryderyka W. oraz inne malowidła, uzupełniające odtworzenie idei uniwersalno-historycznego rozwoju cywilizacyi. Miedzioryty kolosalnéj téj pracy poczęto wydawać od 1851, fotografije zaś od 1861. Równocześnie wykonał K. dla ozdoby Pinakoteki Monachijskiéj cykl fresków, przedstawiających rozwój nowoczesnéj historyi sztuki. I w tych utworach nie obeszło się bez przymieszki satyry, co surowo ganił Schnorr i inni. Oprócz tego wykonał jeszcze K. *Bitwę pod Salaminą*, mnóstwo portretów, ilustracyj do Nowego Testamentu, do dzieł Shakspeare'a, Goethe'go i Schillera. W ostatnich czasach wymalował wspaniały obraz z historyi rzymskiéj, p. t. *Neron*. Utwory K. przy niewyczerpanéj jego inwencyi odznaczają się potęgą kolorytu, poprawnością rysunku i czystością stylu. Od r. 1849 jest K. dyrektorem akademii monachijskiéj i honorowym członkiem wszystkich niemal akademij sztuk w Europie.

Krewny jego *Fryderyk Kaulbach*, nadworny niegdyś malarz b. króla hanowerskiego, celuje jako portrecista.

Kaulfuss (Jan Krzysztof), rektor szkoły kargowskiéj, potém generalny konsenijor zborów ewangielickich polskich, wydał ważne pod względem dziejów oświaty w Polsce dzieło, p. t. „*Ueber die Schulen der Augsburgischen Konfessionsverwandten in Polen*“ (Lipsk 1790).

Kaulfuss (Jan Samuel), znakomity pedagog, filolog i znawca literatury polskiéj, profesor a od 1814—1824 rektor gimnazyjum poznańskiego, późniéj przełożony szkół w Koźlinie na Pomorzu, członek towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk; † 1832 w Koźlinie. Z prac jego ważniejsze: „*Ueber den Geist der polnischen Sprache in Literatur, eine Einleitung in die polnische Literaturgeschichte für Deutsche*“ (Halla 1814); „*O filologii czyli nauce starożytności klasycznéj etc.*“ (Wrocł. 1814), rozprawa, która była drukowana w „*Pamiętniku Warszaw.*“ (1810 r.); „*Die Erziehung für den Staat etc.*“ (Wrocł. 1817); „*O pięknościach języka polskiego pod względem dramatycznym*“ (Wrocł. 1820); „*Rzut oka na oświecenie w Polsce w dawniejszych czasach, osobliwie w XVI w.*“ (Pozn. 1824) i t. d.—**Kaulfuss** (Roman Stanisław), syn poprzedniego, ogłosił: „*Die Slaven in den ältesten Zeiten bis Samo* (623), *eine linguistisch-geograpisch-historische Untersuchung nebst einem Anhange: Gedrängte Uebersicht der heutigen Slaven*“ (Berlin 1842).

Kaunitz (Wacław Antoni, książę), hrabia von Rietberg, mąż stanu austryjacki, ur. 1711 w Wiedniu; wedle woli rodziców sposobił się początkowo do stanu kapłańskiego, po śmierci zaś ojca poświęcił się dyplomacyi. W r. 1735 został radcą nadwornym państwa i, spełniwszy kilka misyj dyplomatycznych, wyjechał 1744 jako poseł do Brukselli, gdzie po śmierci arcyksiężniczki Maryi Anny pod nieobecność jéj męża objął zarząd kraju, lecz 1746 musiał ustąpić przed Francuzami. Na kongresie akwisgrańskim 1748 taką zjednał sobie wziętość, że wkrótce potém mianowany został rzeczywistym ministrem konferencyi i stanu; 1750—52 był posłem w Paryżu; 1753 otrzymał urząd kanclerza państwa, 1756 obok tego urząd kanclerza niderlandzkiego i włoskiego a 1764 godność książęcą. On to wspólnie z ministrem francuskim Choiseul doprowadził do skutku przymierze pomiędzy Austryją i Francyją i przez lat blisko 40 kierował zagraniczną polityką austryjacką. Największy wpływ posiadał za Maryi Teresy, mniejszy już nierównie za Józefa II i Leopolda II, a po wstąpieniu na tron Frańciszka I złożył wszystkie urzędy z powodu podeszłego wieku i † 1794. Posiadał K. niepospolitą bystrość umysłu i głęboką znajomość ówczesnych stosunków polityki europejskiéj. Długo uchodził za wyrocznię dyplomatów; z powodu stanowczego wpływu na wszystkie sprawy Europy zwano go żartobliwie *europejskim woźnicą*. Polityka jego była często kuglarska i wykrętna; nie zawsze też prowadziła go do zamierzonego celu. Do podziału Polski niewątpliwie przyczynił się K. wiele swym wpływem. Za Józefa II tak czynny jeszcze brał udział w reformach kościelnych, że w Rzymie nazywano go *ministrem heretyckim*.

Kauri, ob. Porcelanka.

Kaustyczne ciała, czyli gryzące, sąto ciała, posiadające własności niszczenia albo nagryzania materyj organicznych, jak potaż, wapno, baryta.

Kaustyczne linije, *linije ogniskowe*, sąto linije powstałe z przecięcia się promieni światła, wychodzących z pewnego punktu, a odbitych od zwierciadła danego kształtu, lub załamanych przez daną soczewkę. Piérwsze zowią się linijami *katukaustycznemi*, drugie *dyjakaustycznemi*. Krzywe te poraz piérwszy opisał Tschirnhausen w 1682 r.

Kaustyczność (z greck.), nazywają tak dowcip ostry, szyderczy, gryzący, pastwiący się nad wadami i śmiesznościami bliźniego.

Kauzalność (z łac.), zwana także w terminologii filozoficznéj *przyczynnością*, oznacza stosunek przyczyny do skutku, jako też skuteczność saméj przyczyny.

Kavanagh (Julija), autorka angielska, córka *Morgana Kavanagh*, znanego z licznych prac lingwistycznych Irlandczyka, ur. 1824 w Thurles w Irlandyi. W piérwszéj jeszcze młodości udała się wraz z rodzicami do Anglii a następnie do Paryża, gdzie otrzymała pod kierunkiem ojca bardzo staranną edukacyję. Od 1844 była spółpracowniczką wielu pism peryjodycznych, a mianowicie: „*Chamber's Journal*“. Sławę literacką ustaliła powieścią „*Madeleine*“ (1848; przekład polski Ziemięckiéj, Warsz. 1855), po któréj ogłosiła szkice historyczne: „*Women in France during the XVIII century*“ (2 t., Lond. 1850); „*Women of christianity*“ (1852); „*French women of letters*“ (2 t. Lond. 1861). Z romansów jéj najcelniejsze są: „*Nathalie*“ (3 t., Lond. 1851); „*Daisy Burns*“ (3 t., 1853); „*Grace Lee*“ (1854); „*Rachel Grey*“ (1855, przekład polski Grajnerta, Warsz. 1867), w których przedstawia tegoczesną społeczność angielską i narcszcie: „*The hobbies*“ (1857); „*Adèle*“ (1858); „*Queen Bell*“ (1863) i „*Beatrice*“ (1865). Wrażenia z podróży po Włoszech złożyła w dziele: „*A summer and a winter in the two Sicilies*“ (2 t., Lond. 1858). K. należy do rzędu najlepszych nowoczesnych autorek angielskich.

Kawa, nasiona drzewka kawowego (*Coffea arabica*) i niektórych innych gatunków rodzaju *Coffea*. Rodzaj ten, należący do rodziny marzanowatych, ma za cechy: kielich 4—5 ząbkowy, korona iejkowata, 4—5 klapkowa, pręcików 4—5, szyjka dwudzielna, owoc pestkowiec z 2 nasionami o ścianie pergaminowatéj. Z 50 około należących tu gatunków, drzew i krzewów, najważniejszą jest *C. arabica*; godne uwagi są też *C. mauritiana*, *C. racemosa*, *C. bengalensis* i in. **K.** *zwyczajna* (*C. arabica*) jest drzewem dochodzącém 20—30 stóp, z koroną piramidalną; liście lancetowate, zawsze zielone, kwiaty białe, jaśminowate, w kątach liści skupione. Owoc podobny jest do wiśni, z początku zielony, potém czérwony, nakoniec fijoletowy, o mięsiwie słodkawém; oba nasiona są twarde, stroną wewnętrzną ku sobie zwrócone, z téj strony są płaskie, rowkiem oznaczone.

na zewnątrz wypukłe, otoczone skórką srebrzysto-szarą. Drzewko to wydaje owoce aż do 40 roku życia, udaje się w okolicach, gdzie temperatura roczna średnia wynosi 22°—26°C, na półkuli płn. dochodzi do 36° szerokości. Owoce dojrzałe, świeżo zebrane, suszą się na słońcu przez 5—8 miesięcy, następnie za pomocą stosownych przyrządów oswobadzają od skórki, moczą w wodzie i znów suszą. Średnio drzewo jedno w Wenezueli dostarcza 0,89 kilogr. rocznie, niektóre jednak drzewa wydają 8—10 kil. W ogóle uprawa drzew K. wymaga wiele staranności. Nasiona K. składają się z tkanki rogowatéj i zawiérają ciała proteinowe (11—15 %), dekstrynę, cukier (5,7—7,8%), gumę, tłuszcz (10—13%), kaffeinę (0,6—1%), kwas kawogarbnikowy, tworzący z kafeiną i potażem sól podwójną, kwas cytrynowy, dwa olejki lotne i sole (5%), między któremi głównie fosforany potażu, magnezyi i wapna. Nasiona prażone przybiérają barwę brunatną, przy 200° stanowią tak zwaną K. paloną. Działania chemiczne przy prażeniu nie są dobrze zbadane, w ogóle powstają tu produkta suchéj destylacyi. Do prażenia K. w małéj ilości używa się znany piecyk do K., dla większych ilości są podane różne przyrządy, dla jednostajnego ogrzewania; tak np. używa się piecyk podwójny, z których wewnętrzny jest z siatki drucianéj; powietrze zawarte między oboma wywołuje jednostajny rozkład ciepła; K. taka zowie się *parową*. Do rozdrobienia K. prażonéj służą młynki; K. mielona psuje się bardzo szybko. Oprócz zwykłych maszynek do K. urządzono wielkie aparaty do jéj przyrządzania, jak np. maszyna Loysela, dostarczająca dziennie 40,000 filiżanek K. (Opis jéj podał Schwarz w „*Chemie und Industrie*“, Wroc. 1859). Napój z K. przyrządza się przez naparzenie jéj z wodą i w Europie używa się tylko z cukrem i mlékiem lub rumem; na Wschodzie w wielu miejscach dodają do niéj wiele przypraw korzennych. Z palonéj K. wyrabia się téż właściwy likier. Fusy K. nadają się na pokarm dla drobiu, z mięsiwa owoców Arabowie przyrządzają napój orzeźwiający, a z prażonéj skórki owocowéj, przez naparzenie wodą, otrzymują tak zwaną K. sułtańską, którą uważają za najlepszą. Liście drzewa K. na Jawie i Sumatrze, prażone, używają się jako surrogat herbaty. Działanie K. na organizm zależy od kafeiny (ob.), olejków przypalonych i kwasu kawogarbnikowego; działanie jéj pożywne jest niemal żadne, natomiast działa silnie pobudzająco, przyśpiesza puls, w miernéj ilości używana ułatwia trawienie, rozprasza upojenie, wyobraźni nadaje większą żywość. Różnicę w działaniu K. i herbaty określił Jean Paul w ten sposób: „K. tworzy ognistych Arabów, herbata ceremonijalnych Chińczyków.“—Gatunków handlowych K. jest bardzo wiele, zwanych od miejsca pochodzenia; ważniejsze są: K. *arabska*, *lewancka* czyli *mokka*, najprzedniejsza, o ziarnkach drobnych, blado-żółtych, nieco w zielonawe wpadających: K. *Bourbon*, K. *wschodnioindyjska* z Cejlonu, Jawy i Sumatry w różnych odmianach; K. *wschodnio-indyjska właściwa*, z lądu stałego Indyj wsch. (K. *madras*, *bombaj*, *mysore* i t. d.): K. *zachodnio-indyjska* i *połud. amerykańska*, najlepsza z Martyniki, Gwadelupy, Jamajki, gorsza z Brazylii. K. *triage*, najgorsza, złożona z ziarnek-czarniawych. O ile w K. działają produkta przypalenia, mogą być jéj surrogatami niektóre inne rośliny, jak cykoryja, nasiona zbóż, żołędź, nasiona traganka, *Astragalus boeticus*, migdałki ziemne (ob. cibora), kasztany gorzkie i in., korzenie marchwi, podróżnika i in. Ojczyzną K. zdaje się być Abissynija, gdzie najdawniéj już używaną była. Nazwa jéj ma pochodzić z arabskiego *kohwet* (siła). W Arabii K. rozpowszechnioną była już w 16 w., i w tym czasie były już w Kairze kawiarnie; użycie jéj na Wschodzie było kilkakrotnie zabraniane. Do Europy przybyła przez Włochy, w Paryżu rozpowszechnił ją poseł turecki za Ludwika XIV, w Polsce zaczęto ją pijać podobno w XVII w., lecz piérwszą piśmienną o niéj wzmiankę znajdujemy dopiéro w „*Osteologii i Splanchnologii*“ Krupińskiego (Lwów 1774). Piérwszą kawiarnię w Wiedniu założył Polak Kulczycki, który otrzymał na to pozwolenie za zasługi położone w czasie oblężenia Wiednia przez Turków. Użycie jéj w Europie długo doznawało różnych przeszkód. Roczna produkcyja K. wynosi około 500 milijonów funtów. Por. Bibra „*Der Kaffee und seine Surrogate*“ (1858); Wolfart „*Die Kaffeeküche*“ (1859).

Kawaleryja, ob. Jazda.

Kawasy, żołnierze policyjni w Turcyi, którzy się jako ochotnicy do téj służby zaciągają, i którzy zastępują miejsce żandarmów, w innych państwach używanych.

Kawelin (Konstanty), współczesny prawnik rossyjski, ur. 1819; po ukończeniu nauk w uniwersytecie moskiewskim, służył w ministeryjum sprawiedliwości; od 1844—48 adjunkt uniw. moskiewskiego, następnie wstąpił do min. spraw wewnętrznych, od 1847 prof. uniw. petersburskiego; był nadto nauczycielem w. ks. Mikołaja Aleksandrowicza oraz członkiem komitetu do uwolnienia z poddaństwa włościan. Wskutek zamieszek w uniwersytecie 1871 wziął uwolnienie i był wysłany przez min. oświaty w celu zbadania ustroju szkół niższych i wyższych w Niemczech, Szwajcaryi i Francyi. Zbiór historyczno-prawnych pism jego („*Soczinenija*“) wyszedł w Moskwie w 4 t. 1859; najważniejsze z nich są: „*O juridiczeskom bytje drewniéj Rossii*“ i „*O ruskich sądach cywilnych od cara Aleksego Michałowicza do Katarzyny II*“, oraz studyja krytyczne o historyi Sołowiewa, Pogodina i in.; miał nadto udział w redakcyi „*Materijałow dla istoryi oswoboždenija krestjan w Rossii*“ (Berlin 1856—62).

Kawery, Cauvery, rzeka w południowym Dekanie; bierze początek na zachodnim stoku gór Ghats w Coorg, przechodzi przez Mysore i ubiegłszy mil 86, wpada do oceanu Indyjskiego.

Kawi, ob. Jawański język.

Kawiane ziele, ob. Łubin.

Kawior, jest to ikra (jajka) rozmaitych ryb, głównie z gatunków jesiotra (ob.), zwłaszcza z jesiotra pospolitego, sterleta i wyża; odróżniają trzy gatunki K., K. ziarnisty, najlepszy, K. prasowany, i gatunek najgorszy, otrzymywany przez solenie ikry w

tym stanie, w jakim została z ryby otrzymaną. Z ikry karpiów i szczupaków otrzymuje się tak zwany K. czerwony, przechowany w soli i dostarczany do handlu, jako przedmiot pożywienia. Astrachań w Rosyi jest głównym punktem produkcyi kawioru, chociaż przyrządzają go także w Persyi, Turcyi, a obecnie i w Niemczech, mianowicie w Hamburgu.

Kawka (*Monedula*), rodzaj ptaków, oddzielony od rodzaju kruka (ob.), od którego głównie różni się cechami obyczajowemi. W ogóle K. są mniejsze od K. właściwego i więcéj towarzyskie; żyją przez cały rok gromadnie i często przyłączają się do stad innych gatunków; gnieżdżą się w dziurach starych murów, skał i drzew, a niekiedy pośród miast i osad wiejskich. Mięso młodych jest dosyć smaczne, pożyteczne są z powodu tępienia szkodliwych owadów, odbywających w ziemi przemiany. U nas żyje wszędzie K. pospolita (*Corvus monedula*).

Kawka (Marcin Prystach z Derżkowic), poeta religijny czeski, wydał rozmaite pieśni nabożne (1579—80).

Kawogarbnikowy kwas (*Chlorogenowy kwas*), $C_{14}H_{16}O_7$, związek chemiczny, znajdujący się w kawie i herbacie paragwajskiéj; co do własności zbliżony jest do kwasu dębogarbnikowego (ob. garbnik); na powietrzu zielenieje i przechodzi w *kwas wirydynowy*, którego sól potażowa nadaje nasionom kawy barwę zielonawą.

Kawon, ob. Arbuz.

Kazali lub **Kazalicz** (Antoni), jeden z lepszych poetów chorwackich, ur. 1815 w Dubrowniku (Raguzie), redagował 1855—59 „*Glasnik Dalmatinski*“, daléj „*Osservatore Dalmato*“; wydał poezyje p. tyt. „*Zlatna*“ (Zadar 1856) i „*Trista vicah udovicah*“ (t. 1857); przekładał nadto z Homera (1 pieśń *Ilijady*), Shakspeare'a, Miltona, Byrona i Schillera (*Don Karlos*).

Kazań (po tatar. *kocioł*, *złote dno*), m. gub., na lewym brzegu rz. Kazanki, dopływie Wołgi, oddalone od niéj na 7 w., rozłożone częścią w dolinie, częścią zaś na wzgórkach, zajmuje rozległą przestrzeń. Część najwyżéj wzniesioną, położoną w stronie północnéj tworzy *Kreml* (t. j. twierdza), w którym znajduje się kilka kościołów, pomiędzy innemi i katedralny Zwiastowania N. M. P. z cudownym obrazem M. B. Kazańskiéj, klasztor, dom siérot i t. d. Około twierdzy leży miasto zamieszkałe przez Rossyjan, z niskimi, jednopiętrowymi domkami, otoczonymi ogródkami, z ulicami szerokiemi, po większéj części niebrukowanemi i brudnemi. To znów jest otoczone przedmieściami (słobody), stanowiącemi właściwie część miasta tatarską. K. liczy 88,600 m. ($^1/_4$ część Tatarów); rezydencyja gubernatora cywilnego i arcybiskupa. Z zakładów naukowych posiada uniwersytet z katedrami jęz. wschodnich, założony 1804, ogrodem botanicznym, obserwatoryjum astron. i biblijoteką, bogatą w cenne rękopisy mongolskie i tatarskie; akademiję duchowną, seminaryjum duch., 2 gimn. i t. d. Z powodu sprzyjającego położenia, K. jest punktem środkowym handlu (będącego przeważnie w ręku Tatarów), pomiędzy Rossyją europejską a azyjatycką, również i dość ożywionego przemysłu (juchty, mydło, sukno, wyroby powroźnicze, żelazne, stalowe i t. d.). K. w historyi wspominany jest po raz piérwszy 1236 r. w liczbie miast zdobytych przez Mongołów na nadwołżańskich Bułgarach; 1399 zdobyty i zburzony przez Wasila II, w. ks. mosk., odbudowany w XV w. (1421) przez wygnanego z Kipczaku chana Ulu Mohammeda, został stolicą nowego chaństwa; tak zwanego *Kazańskiego carstwa*. Od r. 1469 zależny od Rossyi, został 1552 zdobyty przez Iwana IV i wraz z całém chaństwem wcielony do Rossyi. Miasto K. ucierpiało wiele podczas buntu Pugaczewa (1774).—*Kazański powiat*, na przestrzeni 5,001 w. ma 269,000 m. (Rossyjan, Tatarów, Czeremisów, Wotjaków). Powierzchnia pow.—równina, miejscami błotnista, w części wschodniéj wzgórkowata; grunt piasczysty; jezior wiele. Mieszkańcy zajmują się przeważnie rolnictwem, daléj sadownictwem, rybołóstwem i przemysłem leśnym.—*Kazańska gubernija*, liczy na 53,997 w. kw. 1,670,400 m. Powierzchnia w ogóle równina, tylko część północno-wschodnia wzgórkowata; grunt w stronie północnéj piasczysty i gliniasty, w południowéj przeważnie czarnoziem. Przerzynają ją rzeki spławne: Wołga, Kama, Wiatka i Sura oprócz wielu innych. Błot wiele, szczególniéj w części północno-zachodniéj i środkowéj, jak równie i jezior. Lasy zajmują blisko połowę całéj powierzchni. Klimat zdrowy lecz ostry, średnia temperatura roczna w Kazaniu + 2°,2. Główne zajęcie mieszkańców (Rossyjanie, Tatarzy, Czeremisi, Czuwasze, Mordwa) stanowi rolnictwo, daléj rybołóstwo, myślistwo, przemysł leśny i t. d.; hodowla bydła w nędznym stanie. K. g. dzieli się na 12 powiatów: kazański, koźmodemijański, łaiszewski, mamadyszski, swijażski, spaski, tutiuszyński, carewokokszajski, cywilski, czeboksarski, czystopolski i jadryński. Por. Rybuszkina „*Kratkaja istorija gor. Kazani*“ (1834); Bażenowa „*Istorija Kazani*“ (1847); Łaptiewa „*Kazanskaja gub.*“ (1861).

Kazanie, jestto religijny, na Piśmie ś. oparty wykład prawd chrześcijańskich, zastosowany do uroczystości kościelnéj lub szczególnego obchodu, w którymto razie nazywa się kazaniem *przygodném*. K. składa się z *tekstu*, czyli wyjątku z Pisma ś. lub Ewangielii, stanowiącego wątek dalszego wykładu; *wstępu* czyli przygotowania słuchaczów do lepszego wniknięcia w ducha przedmiotu, *podziału* i *zakończenia*. „Kazanie, jak mówi Birkowski, grzesznika czyni sprawiedliwym, dobrego umacnia w dobroci, wykorzenia grzechy, szczepi cnoty, ciernie namiętności plewi, czyści ziemię i dobrém narzuca nasieniem“. Kościół w swoich przykazaniach wkłada na wiernych obowiązek słuchania kazań w każdą Niedzielę. Poważna i dźwięczna deklamacyja, połączona z umiarkowaną gestykulacyją i jasny wykład przedmiotu, stanowią zasadniczy warunek dobrego kazania; wypowiedziane z pamięci, na wartości zyskuje. Nauka kaznodziejstwa zowie się *Homiletyką* (ob.). Odmienną formą kazania jest *homilia* (ob.).

Kazanów, osada w gub. radomskiéj pow. iłżeckim, nad rz. Chotczą, o $1^1/_2$ mili od Zwolenia odległe;

piérwotnie, jako wieś Miechów, było własnością znanéj w dziejach polskich rodziny Kazanowskich. Liczy 1036 m.

Kazanowscy, h. Grzymała, starodawny ród polski, wywodził swój początek z Włoch.— **Dominik z Kazanowa**, podkomorzy Kazimiérza Jagielończyka, starosta radomski i niepołomicki 1468; w bitwie pod Chojnicami ocalił króla i uprowadził go do Bydgoszczy, † 1485. — **Kazanowski** (Zygmunt), podkomorzy koronny, zawołany mistrz w sztuce wojennéj (w któréj uczył młodzież dworską i królewica Władysława), waleczny ale dumny i z tego powodu nielubiany. W wyprawie moskiewskiéj (1617 — 18) jako doradca królewica Władysława wywiérał nań wpływ znaczny, intrygował przeciw hetmanowi Chodkiewiczowi, posiadającemu najwyższą nad wojskiem władzę, z zawiści psuł najlepsze jego zamiary i był zawadą w działaniach. Obdarowany przez króla wielu starostwami, † 1634 w Warszawie.—**Kazanowski** (Marcin), brat stryjeczny poprzedniego, wojewoda podolski, hetman polski koronny, (ur. 1553, † 1636). Przy oblężeniu Smoleńska (1609—11) złożył niejednokrotnie dowody waleczności; w wyprawie Żołkiewskiego na m. Moskwę (1610) był pułkownikiem a w wyprawie królewica Władysława, którego był ulubieńcem, dowodził przyboczną jego strażą. Wysłany 1617 w pomoc Żołkiewskiemu, który strzegł granicy od Tatarów i Turków, zdobył w czasie powrotu Starodub, ale za przybyciem wzniecił w obozie królewica niezgodę między wodzami z powodu swéj zuchwałości i nieposłuszeństwa dla hetmana Chodkiewicza. Mimo to zasłużył się jako dzielny wojownik. W bitwie pod Cecorą (1620) popadł w niewolę turecką, ale przebrany za prostego żołnierza za małym okupem odzyskał wolność. Przy schyłku życia otrzymał upragnioną buławę polną. — **Kazanowski** (Adam), syn Zygmunta, marszałek nadworny koronny, wychowywany wraz z królewicem, zyskał jego przyjaźń i zupełne posiadał zaufanie. Dogadzając we wszystkiém młodemu księciu, wielką miał nad nim przewagę. Nienasycony w chciwości, zbogacił się na powolnym przyjacielu. Po wstąpieniu na tron Władysława, zadufany w jego przyjaźń, intrygant i zausznik królewski, występował nieuczciwie i nieszlachetnie przeciw swym nieprzyjaciołom. Był podkomorzym koronnym, kasztelanem sędomirskim a wreszcie marszałkiem wielkim koronnym. Zawiadywał bogatymi dochodami żup solnych i ceł morskich i trzymał w dzierżawie liczne starostwa, † 1646. Żona jego Elżbiéta Słuszkówna, wojewodzianka trocka, wyszła po śmierci męża za Hieronima Radziejowskiego (ob.). — **Kazanowski** (Stanisław), starszy brat poprzedniego, od dzieciństwa towarzysz królewica Władysława, posiadał jego przyjaźń i knuł intrygi wraz z całą rodziną. Z powodu rozwiązłości usunięty na rozkaz Zygmunta III ze dworu, um. w młodym wieku. Za Władysława IV stanowili Kazanowscy kamarylę dworską.

Kazanowska (Maryja Anna), córka Dominika Aleksandra, wojewody bracławskiego, ur. 1643 we wsi Fradze, 7 mii za Lwowem. Wychowana starannie, od lat młodych odznaczała się już szczególną pobożnością i oddawała się jéj do końca życia swego. Była żoną Stanisława Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego, z którym przeżywszy szczęśliwie i wzorowo lat 29, † 1687. Żywot jéj opisał Niesiecki i Jaroszewicz w dziele „*Matka świętych Polska*“ (1767).

Kazbek, po Elborusie najwyższa góra Kaukazu, wznosi się na stóp 17,059.

Kazein, ob. Sernik.

Kazematy (z franc.), sklepione, wałem ziemnym nakryte i przeciwko bombom zabezpieczone, przestwory w twierdzach, już to dla dawania z nich przez strzelnice ognia do nieprzyjaciela, już to służące za mieszkania i magazyny. K. uchodzą dziś za jeden z głównych środków przedłużenia obrony twierdzy; winny być zakryte przed rdzennym i czołgającym ogniem nieprzyjaciela. Są one zawsze murowaném i mocno sklepioném podziemiem. Niektórzy nasi pisarze wojskowi nazywają K. *podwalem*. W czasach pokoju często w K. urządzają więzienia dla fortecznych aresztantów.

Kazembek (Aleksander, mirza), spółczesny oryjentalista rossyjski, jeden z najuczeńszych znawców języków wschodnich w Europie, ur. 1801, syn poważanego beka derbenckiego, otrzymał europejskie wykształcenie od angielskich misyjonarzy w Astrachaniu, przeszedł na prezbiteryjanizm 1825 a r. 1826 wszedł do służby rossyjskiéj jako tłumacz języków wschodnich i profesor jęz. perskiego w uniw. kazańskim. Od r. 1849 profesor uniw. petersburgskiego. Ważniejsze jego dzieła są: „*Gramatyka jęz. turecko-tatarskiego*“ (Kazań 1839, 2 wyd. 1846); „*Derbend-Namech, or the History of Derbend*“ (Petersb. 1851); „*Assab us Sejar, historyja chanów krymskich*“ (Kazań 1842); „*Muchteser-ul-wigkaje* (skrócony wigkaet), t. j. *kurs prawodawstwa muzułmańskiego podług nauki chanefidów*“ (Kazań 1845); „*Bab i Babidy*“ (Petersburg 1862) i w. in. Przełożył nadto na język tatarski *Katechizm*, *Ewangielije*, *Dzieje apostolskie*, *Psałterz* i in.

Kazi, wedle podań czeskich u Kozmasa (ob.) jest córką Krakusa, czyli Graka (ob.) a siostrą Libuszy i Tetki. W podaniu Konstantego Porfirogenety, z jego rodzeństwa biało-serbskiego wspominany Kosentres jest inostronną formą K. Nie jest rzeczą pewną czy Kij Szczeka (Tetka czeska) czech kroacki u Długosza, Tonga Porfirogenety biało-serbska Tetwa sądu Libuszy) Chorewa (biało-serbski Chrobatos, Chrudosz sądu Libuszy Krok? Kozmasa) i Łybedi u Nestora (Lobetos biało-serbski, Lubusza Kozmasa, Welena kroacka u Długosza) tutaj należy. Kozmas podaje że Kazi była czarownicą, czarno-księżną — świadoma ziół i wierszy (słów zaklęcia), oraz léków.

Kazi-mułła, właściwie *Mułła-Mohammed*, ur. pod koniec zeszłego wieku, w osadzie Gimri w Dagestanie, jeden z piérwszych i najgorliwszych rozkrzewicieli sekty miurydów, założonéj 1823 przez mieszkańca kiuryńskiego Mułłę Mohammeda. Począwszy od 1824 przez lat kilka walczył szczęśliwie na czele swoich stronników przeciwko wojskom rossyjskim aż w r. 1832 otoczony w osadzie Gimri przez gen.

Rosena, poległ broniąc się rozpaczliwie na czele 60 odważnych Miurydów. Górale uważają K.-m. za męczennika za wiarę.

Kazimierczyk (Stanisław), ur. 1433 w m. Kazimierzu pod Krakowem, syn Macieja, sołtysa radnego kazimirskiego, profesor Pisma św. w akad. krakowskiéj i zakonnik zgromadzenia ś. Augustyna kanoników regularnych lateraneńskich, wymowny kaznodzieja; † 1489. Cuda pojawione przy jego grobie umieściły go w liczbie błogosławionych.

Kazimierskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie lubelskim. Podług lustracyi z r. 1660 zaliczały się do niego: miasto Kazimierz Dolny o 6 mil od Lublina i wsie: Karczmiska z folw., Chodlik, Zasztów, Rzeczyca z folw., Usciądz, Wojszyn z folw., Trzcianka i Słotwiny. Słynne to sstwo, z głównego dawniéj siedliska handlu polskiego, słusznie niegdyś przez Anglików przezywane małym Gdańskiem, zachowało do dziś dnia dla swoich magazynów zbożowych znaczenie co do handlu, lubo nader uszczuplone. W r. 1771 było w posiadaniu Franciszka Lubomirskiego, miecznika kor., który z niego opłacał kwarty w ilości złp.4,836 gr. 7, a hyberny złp. 2,024 gr. 5. Na sejmie warszawskim z r. 1873—1875 Stany Rzpltéj nadały to sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne, księciu Sanguszce, sscie czerkaskiemu, a to łącznie z sstwem już posiadaném.

Kazimierz, imię kilku królów i książąt polskich. — **Kazimierz Karol**, jak go nazywają kroniki i bula papieża Benedykta IX, syn Mieszka II z Ryksy. Po śmierci ojca, zostawał pod opieką matki, którą panowie 1036 z nienawiści do Niemców i chrześcijaństwa wygnawszy, K. zatrzymali. Obawiając się wreszcie by niepomścił krzywdy matce wyrządzonéj i jego wygnali. Udał się najprzód do Stefana węgierskiego, i ten go zatrzymał u siebie, proszony o to przez Czechów zagarniających sobie K. posiadłości. Piotr wenecki następca Stefana oświadczywszy, że nie jest stróżem więźni czeskich, dał K. 100 jeźdźców, z któremi pospieszył do Niemiec i do matki i cesarza, kędy się odznaczył czynami rycerskiemi. Tymczasem w Polsce, pogaństwo wywarłszy od 1025 zemstę na katolicyzmie nad czém zarówno Gallus, Nestor, Kozmas i hildeshejmski Niemiec płacze, stało się łupem Czechów w części zachodniéj przed któremi wielkopolanie zbiegając do Mazowsza, tam obrali swym księciem Mieszka zwanego Masławem. K. zyskawszy 600 rycerzy od wujów Hermana arbpa kolonii i Ottona ks. Bawaryi, ruszył do Polski 1039, i lubo z oporem odzyskał swe ziemie z pomocą Jarosława W. K. kijowskiego, któregе córkę Maryję-Dobrogniewę albo Dąbrówkę (ob.) poślubił, z niéj miał Bolesława II, Ottona, Mieszka i Hermana, w posagu jeńców odzyskawszy. 1041 układał się w Merseburgu z Zemzilem pomorskim, Wratysławem czeskim co do swych ziem posiadania. Ponieważ w Gnieznie i Poznaniu katedry spalono, Wrocław wpadł w ręce Czechów i dopiéro 1054 za roczną opłatą 500 grzywien srera 30 złota został odzyskany, więc K. uzyskał od Benedykta IX założenie nowéj archidyjecezyi w Krakowie z Aaronem na czele 1049 roku, a po odzyskaniu Wrocławia, osadził Hieronima bpem tamże. Odnowienie chrześcijańskiego stanu rzeczy, zjednało Kazimierzowi przydomek Odnowiciela, a wyobrażenia późniejsze uczyniły go mnichem, jako reprezentanta niemiłego pogaństwu nowego zakonu, oraz jednożeństwa. 1046 roku cesarz wybiérał się na K. „rokosz podnoszącego“ — ale już 1052 milites poloni byli w wojsku niemieckiém idącém na Węgry. K. być może, chciał odzyskać wbrew woli Henryka Szląskie swe ziemie, w sposób niezależny. † 1058. Pisali o K. krytycznie poraz piérwszy Naruszewicz (t. 4 ed. lip. hist.), Roeppel (*Gesch. Pol.*). Nowe baśnie spisał Bielowski (*Synowie Chrobrego* w *Piśmie zbiorowem* Ohryzki) co zbijał Świeżawski (*Zarysy* I 35, 46, 49, 50, 51—por. II § 14); Szajnocha *Polska odrodzona*; ks. Śladkowski Marcin *Kazimierz Mnich*, (1870); Malinowski z opisu 1418 r. ogłoszonego przez Chavot w Annales de l'academie de Mâcon tamże 1868, a potém w Rocz. T. N. Krak. 1869— „*Rzecz o pobycie K. w Kluny.*— **Kazimierz I**, zwany Sprawiedliwy, jako książę Krakowa I, syn Bolesława III Krzywoustego. Piérwszy syn Bolesława III, tegoż imienia † 1131. Ten Kazimierz urodził się w r. śmierci ojca 1138 r. (Monum. II 797) — powierzonym téż został opiece braci jako opiekunów (II 364) 1145 udzielał z braćmi uwolnienie Kwieciszewu. Po homagijum (ob.) Bolesław IV w Rżgowie 1157; wraz z innemi został dany Niemcom na zakładnika i aż nad Ren powędrował, do Lamfryda. Za powrotem, r. 1163 (1173?) do Krakowa zwoławszy swych baronów, K. dał dożywociem wnukowi Lamfryda a synowi Borgosza Wichfrydowi Sandecz, Oświecim i Siewierz— z uwolnieniem od *jus polonicum* (ob.) do księcia należącego (Okolski Orbis. Pol. II 110). Podpisał ten akt Żyra (Siro) wojewoda mazowsza, i opiekun Leszka syna Bolesława IV, który podobnie jak Henryk sandomierski zapisał K. swój spadek (Kujawy i Mazowsze). W téj porze Jaksa (ob.) i Świętosław (syn Dónina Piotra) wezwali go do objęcia Krakowa na miejsce Mieszka III, czemu wszakże K. się oparł, i dopiéro 1177 (1179), wedle kronik miał objąć Kraków—, i w latach 1177 — 1180 zwołał do Łęczycy zjazd — na którym uchwalono między innemi przelew Krakowa na samą rodzinę K. za wyłączeniem innych linij po Krzywoustem prawem starszeństwa biorących to księstwo. W zamian tego, zdaje się, duchowni uzyskali bezpieczeństwo swych spadków od skarbu. Odtąd rozpada się teoryjnie Polska na starszą (major) z Gnieznem, gdzie właściwy zwierzchnik Krakowa Mieszko III przebywał, a młodszą (minor), gdzie K. z pomocą Aleksandra III i Fryderyka I osiadł jako wyłączny dziedzic. Usiłował Mieszko III odzyskać Kraków, ale zgoła mu się to niewiodło, gdy i wyprawa Niemiecka 1184 w jego interesie podjęta skończyła się na przyznaniu praw K. Podobnie K. odparł usiłowania synów Władysława II, z których Mieszko Kulawy w związku z Mieszkiem III 1191—1192 zajął Kraków w chwili, gdy K. bawił na Rusi, a 70 satrapów przeciw temuż rokosz podniosło. Wtedy K. poparł Roman halicki lubo 1181 r. pokonany był

K. w interesie przez siostrzeńca po Judycie (ob.), wydziedziczonego przez braci z Brześcia. Kazimierz uposażył Sulejów 1176; 1189 w dożywocie wziął dobra Gropskie i Kalno do kapituły krakowskiéj należące z prawami łowów, stan, nastawa przewód i t. d., z zobowiązaniem jednak odstawy zwierzyny upolowanéj, i zwrotu „dóbr przez synów“. Mikołaj był piérwszym zyjobogów“ jak go zowie Wincenty Bogusławic, „primas“, jak tytułuje go akt 1187 samego Kazimierza czyli palatynem. Kronika Wincentego Bogłusławica Kazimierza wychwala, jako rozłamcę więzów niewoli, prawodawcę znoszącego jus polonicum. † 1194—1195—otruty przez jakąś miłośnicę w winie. Zagarnął 1182 Drohiczyn, 1186 Kujawy i Mazowsze po synowcu, a po Henryku 1167 zabitym, Sandomierz. Żonaty z Heleną Wszewołodówną bełzką, 1172 czy 1182 stracił Bolka, a pozostawił Leszka (białego) i Konrada (I mazowieckiego).—**Kazimierz Wielki II**, jedyny syn Władysława Łokietka i Jadwigi ks. Kaliskiéj, ur. 1310 u Kowalu na Kujawach; dzięki poparciu swego szwagra Karola Roberta króla Węgierskiego, został zaraz po śmierci ojca uznany królem przez zgromadzonych w Krakowie duchownych i świeckich dygnitarzów, którzy dodali młodemu bo 23 lat liczącemu królowi jako doradcę Jaśka z Melsztyna. Piérwszym ważniejszym czynem politycznym nowego monarchy była ugoda Wyszehradzka (7 Grud. 1335). Przez którą otrzymał K. zrzeczenie się pretensyi do korony polskiéj ze strony króla Jana czeskiego, za wypłatą 20,000 kóp groszy i odstąpieniem praw Polski do Szlązka a przytém wyrokiem polubownym, przez królów czeskiego i węgierskiego wydanym, zapewniono K. posiadanie Kujaw i Dobrzynia w zamian za oddane Krzyżakom Pomorze. Ugoda ta jednak nie uzyskała potwierdzenia ani ze strony papieża, który niechętnie patrzał na przymierze K. z Robertem i Janem Czeskim przeciw cesarzowi Ludwikowi wymierzone, ani téż ze strony stanów, które od siebie wyprawiły poselstwo do papieża dla uzyskania pomyślniejszego w sprawie krzyżackiéj wyroku. Niechętny zakonowi Benedykt XII wyprawił legatów, którzy, zbadawszy całą sprawę i wysłuchawszy licznych świadków, wydali wyrok (w 1339 w Warszawie), skazujący zakon na zwrót Kujaw, Dobrzynia, Pomorza, Chełmskiéj i Michałowskiéj ziemi i na zapłacenie 194,000 grzywien (około 15 mil. zł.) pod rygorem klątwy. To moralne zwycięstwo nie wydało owoców; zakon i biskupi pruscy założyli protestacyję i rzecz poszła w odwłokę. Opieka rozciągana przez Karola Roberta nad sprawami polskiemi, nie była bezinteresowną; zjednawszy sobie darami i obietnicami poparcie możnowładców małopolskich, poruszył sprawę następstwa tronu po niemającym potomstwa Kazimierzu i na zebranym w tym celu zjeździe w Krakowie 1339 r. uzyskał uznanie syna swego Ludwika następcą tronu za sprawą głównie Jana i Spytka Melsztyńskich mimo oporu szlachty wielkopolskiéj obstającéj za Piastami. W zawartym ze stanami układzie obiecał Robert w imieniu syna potwierdzenie przywilejów, odzyskanie Pomorza i nienakładanie nowych podatków na szlachtę. Były to już istotne „*pacta conventa*“, które podpisano i zaprzysiężono w Wyszehradzie. Chcąc powetować straty, jakie przez odstąpienie Pomorza i Szlązka poniosła podówczas Polska, zwrócił K. całą swą działalność zewnętrzną na Ruś, gdzie śmierć Bolesława mazowieckiego czasowego władzcy tych stron dawała mu jako sukcesorowi sposobność do zajęcia takowych. Mimo więc panów ruskich, szukających pomocy u Tatarów i Węgrów, mimo przeszkod ze strony Gedyminowiczów a mianowicie Lubarta ks. Wołyńskiego i wreszcie mimo czynnego oporu ze strony Tatarów, którzy pod wodzą Uzbeka aż pod Lublin się zapędzili, zajął K. w 1340 i 41 r. Halicz, Trembowlę, Sanok, Lubaczów i Przemyśl, pokonał Tatarów i położył piérwsze podstawy późniejszego organicznego zjednoczenia się tych stron z Polską. Szukając w przymierzach pomocy do zakończenia w zawieszeniu zostającéj sprawy z Krzyżakami, zawarł związek z Janem Czeskim i Karolem, ks. Morawii, za których pośrednictwem doszła wreszcie do skutku zgoda z Krzyżakami (w Kaliszu 1343), okupiona ustępstwem ziemi chełmińskiéj, ciechanowskiéj i Pomorza, za co Krzyżacy zrzekli się Kujaw, Dobrzynia, ziemi bydgoskiéj i obiecali zapłacić za ich posiadanie 10,000 grzywien. Intrygi wspomnionych wyżéj sprzymierzeńców skłoniły Kazimierza do energicznego przeciw nim wystąpienia. Nieograniczając się na podstępném osadzeniu obudwu w więzieniu, z którego się wymknęli, połączył się K. z Ludwikiem Węgierskim i z cesarzem Ludwikiem (którego syn ożenił się z Jadwigą córką Kazimierza). Po niefortunnéj dla Czechów wyprawie i po śmierci Jana w bitwie pod Crécy, nastąpiła zgoda za pośrednictwem papieża Klemensa VI, który, osadziwszy Karola morawskiego na tronie cesarskim, pogodził zwaśnionych. Ubezpieczony przez przymierze zawarte z Karolem w Namysłowie (1348 r.), zwrócił się K. do wielkiego dzieła wewnętrznéj reorganizacyi kraju, którego owocem był *Statut Wiślicki* (ob.). Podniesienie miast i uwolnienie ich z zależności od Magdeburga przez ustanowienie w Krakowie najwyższego sądu apelacyjnego w sprawach mieszczan (1365 r.). Przez ustanowienie jednolitego sądownictwa, przy udzieleniu królowi wyższéj władzy sądowniczéj, chciał K. wprowadzić w karby rozprzęgłe warstwy ówczesnego społeczeństwa i podnieść majestat władzy królewskiéj, która wsparta na mieszczanach i ludzie wiejskim łatwo by poradziła z niesfornością duchowieństwa i magnatów. Słabą stroną polityki zewnętrznéj K. było posługiwanie się pomocą królów węgierskich Roberta a następnie syna jego Ludwika. W prawdzie ten ostatni wyjednał u cesarza Karola zrzeczenie się zwierzchnictwa lennego nad Mazowszem za ustąpienie resztki Szlązka (Świdnicy i Jawora) ale za to Ludwik dbając tylko o dobro Węgier, okupywał licznemi ustępstwami dla możnowładztwa małopolskiego zapewnione następstwo na tron Polski (Przywiléj z 1355 r.). Główną płodem polityki zewnętrznéj K. było rozsze-

rzenie wpływu i władzy na litewsko-ruskie prowincyje (wyprawy z 1354 i 1366 r.), w czém mu pomagał Ludwik, który prawa Węgier do Rusi Czerwonéj i Włodzimierza sięgające od czasów Andrzeja i Kolomana (XIII w.) sprzedał Kazimierzowi za 100,000 grzywien (1352 roku). Ostatnie lata panowania K. W-go uświetnił wielki zjazd monarchów w Krakowie (1362 r.) z powodu zaślubin wnuczki królewskiéj Elżbiety z cesarzem; oprócz uroczystości weselnych na zjeździe tym nastąpiło pogodzenie Karola IV z Ludwikiem węgierskim i narada nad przedsięwzięciem krucyaty przeciw Turkom, grożącym już wtedy Konstantynopolowi. Drugim ważniejszym jeszcze tytułem chwały ostatniego z Piastów, była fundacyja Akademii Krakowskiéj w 1364 r.—W 6 lat późniéj przypadek na łowach sprowadził zgon Wielkiego króla w dniu 30 Listopada 1370 r. w Krakowie. Na K. wygasła po mieczu linija Piastów, dzierząca tron polski przez 4 z górą wieki. K. miał 3 żony: 1. Annę (Aldonę), † 1339, Gedyminównę; córka z tego małżeństwa Elżbieta, wyszła najprzód za Jana, ks. bawarskiego, a owdowiawszy za Bogusława, ks. szczecińskiego; 2. Adelajdę, córkę Henryka II, landgrafa heskiego, poślubioną 1341, † 1361; 3. Jadwigę Elżbietę, córka Henryka V, ks. głogowskiego, † 1390. Z miłośnic króla słynne są: Rokiczana i Esterka (ob.). Dobréj monografii o K. W., nie posiadamy dotąd ani jednéj. Nie jest nią bawiem praca M. W. Mnischa „*Kazimierz W.*“ (Warsz. 1805). Dla ocenienia prawodawczéj jego działalności ważne jest dzieło Helcla „*Starodawne prawa polskiego pomniki*“ (Krak. 1856).—**Kazimierz Jagiellończyk III**, syn Władysława Jagiełły i Zofii księżniczki, kijowskiéj, ur. 1427; zawezwany przez Litwinów w 1440 r. na tron książęcy nie chciał z początku przychylić się do życzenia narodu, powołującego go po sprawdzeniu zgonu Władysława, na tron królewski. Nieograniczona władza W. księcia więcéj przypadała do jego energicznego usposobienia, niż skrępowany potęgą ważnowładztwa i duchowieństwa tron polski. Nie myśląc się jednak zrzekać praw do niego, chciał tylko wytargować, o ile się zdaje korzystne dla Litwy i siebie ustępstwa, lecz gdy panowie i duchowieństwo zaczęli na seryo myśleć o obiorze bądź Bolesława mazowieckiego bądź Fryderyka brandeburskiego, zastraszony K. przychylił się wreszcie do żądań narodu i po ułożeniu warunków z senatorami w Brześciu, dopiero w 1447 r. w Czerwcu przybył do Krakowa na koronacyję, uspokoiwszy przed wyjazdem Litwę przywilejem, gwarantującym jéj nietykalność granic i zrównanie z Koroną. Odtąd zaczyna się nieustannie przez całe panowanie ciągnąca się walka króla z możnowładzcami i duchowieństwem i antagonizm między litewskimi interesami, popieranymi przez króla, i supremacyjnemi pretensyjami Korony, domagającéj się Podola. Naczelnikiem opozycyi był Zbigniew Oleśnicki (ob.), formą jéj było jak nateraz domaganie się zaprzysiężenia przywilejów szlachty polskiéj przez króla, tudzież przyjęcia krępujących jego władzę ograniczeń. Wymijając zręcznie w wydanym dokumencie sprawę Podola, podpisał wreszcie i poprzysiągł K. owe przywileje (w Piotrkowie 1453 roku). Zakon krzyżacki niemogąc się podnieść po klęsce grünwaldzkiéj, znalazł we własnych poddanych sprawców ostatecznéj ruiny swéj potęgi. Ucisk absolutnych jego rządów, wywoływał coraz to silniejszą opozycyję śród mieszczaństwa i rycerstwa pruskiego, które utworzyło *jaszczurkowy związek* (ob.), mający na celu wywalczenie niezbędnych swobód. Związek ten, widząc się zawiedzionym w swoich rachubach to na własne siły to na pomoc cesarza, zwrócił się do króla K. i przez wyprawione do Krakowa w 1459 roku poselstwo (z 4 szlachty i 7 mieszczan) pod przewodnictwem Hansa Baizena oddał Prusy pod protekcyję króla polskiego. Mimo opozycyi duchowieństwa i innych członków rady, król przychylił się do prośby posłów i podpisał dokument, zapewniający Prusom udział w elekcyi i różne głównie handlowe swobody. Z przyjęciem zwierzchnictwa nad Prusami rozpoczęła się naturalnie walka z krzyżakami owa sławna ze swéj długości wojna pruska, w któréj król miał do czynienia z dwoma naraz nieprzyjaciołmi: Zakonem i opozycyją możnowładzców i szlachty, korzystających z kłopotliwego położenia króla dla wytargowania na nim przywilejów jak Cerekwicki (1454) i stopniowego ścieśniania jego władzy przez przydawanie do boku narzucanych mu doradzców i przez zuchwałe roztrząsanie na sejmach czynności króla. To téż wojna, rozpoczęta klęską pod Chojnicami (dwie mile od Cerekwic 18 Września 1454 r.), ciągnęła się leniwie mimo gorliwych zabiegów króla i wytrwałości ziem pruskich. Dla braku poparcia ze strony szlachty, K. za pożyczone pieniądze grubym okupem (437,000 złp.) odciągnął Krzyżakom ich zaciężne hufce i tym sposobem zajął Malborg i Tczew oddane mu po wypłacie powyższéj summy przez Ulryka Czerwonkę wodza krzyżackich najemników. Jedynie gorliwe zabiegi króla utrzymywały wierność Prussaków którzy zaczynali upadać na duchu i myśleć o poddaniu się na nowo krzyżakom. Pospolite ruszenie, które co rok wyprawiało się na plac boju, zamieniało oboz na pole sejmowe, kłóciło się i targowało z królem zamiast bić nieprzyjaciela. To téż walka ciągnęła się aż do 1466 r. bez żadnych stanowczych rezultatów póki za pośrednictwem legata papieskiego Rudolfa, nie stanął w Toruniu pokoj (1466 r. 19 Październ.), którym Krzyżacy odstąpili ziemię chełmińską, pomorską i michałowską, zostawiając sobie część tylko Prus z Królewcem, z obowiązkiem składania hołdu królowi polskiemu przez każdego nowo obranego mistrza. Po zakończeniu wojny szlachta na sejmikach prowincyjonalnych w Korczynie i Kole 1468 wymogła na królu, aby odtąd każda ziemia wysyłała po dwu posłów na sejm piotrkowski. Jakoż w r. 1468 zebrał się piérwszy sejm w późnéj, wykształconéj już formie, chociaż nieprędko jeszcze w coroczne wszedł używanie. Ze spraw wewnętrznych zasługuje oprócz tego na podniesienie mało znana i nie uwydatniona przez naszych historyków długa walka Kazimierza z ducho-

wieństwem i papieżem o prawo obsadzania beneficyów a głównie biskupstw bez odwoływania się do Rzymu. Biskup jako senator powinien pamiętać więcéj a sprawach kraju niż o interesach kuryi rzymskiéj, która zajmowała się głównie sprawami politycznemi. Punktem kulminacyjanym téj walki, w któréj król wspierał się na młodych, przyjaznych husytyzmowi doradcach, na akademii krakowskiéj broniącéj zacięcie supremacyi soboru nad papieżem i pewnéj wreszcie części duchowieństwa niechętnego Rzymowi, była głośna sprawa o biskupstwo krakowskie, na którém król wbrew upartemu domagauiu się papieża osadził swego kandydata Gruszczyńskiego bisk. włocławskiego (1463 r.). To przyjazne dla husytyzmu usposobienie sprawiło, iż król mimo podżegań i poleceń papieża, mimo próśb partyi katolickiéj czeskiéj, która obrała Kazimierza w Igławie na króla Czech, nie chciał wejść do ligi przeciw Jerzemu Padiebradowi a gdy Maciéj Korwin król węgierski, wmieszać się chciał w sprawy czeskie, wystąpił energicznie i uzyskawszy uznanie przez Podiebrada i Czechów syna swego Władysława następcą tronu czeskiego, osadził go po zaszłéj w tym czasie śmierci Jerzego na tronie czeskim. Wplątał się przeto Kazimierz w 9 letnią wojnę i zatargi z Maciejem, który na wszystkie strony intrygował na szkodę Polski, podburzając cesarza i Krzyżaków. Na nieszczęście szlachta z taką samą opieszałością i niechęcią popierała wojnę z Maciejem jak poprzednio z Zakonem. Grożące od strony Turków niebezpieczeństwo skłoniło króla węgierskiego do zgody która doszła do skutku na zjeździe w Ołomuńcu (1479 r.) po uznanin poprzednio (1478 r.) przez Macieja, Władysława jako króla czeskiego. Wpływ Polski na wschodnią Europę spotyka opór w tym czasie ze strony dwu świeżo powstałych potęg; jedną z nich było w. ks. moskiewskie, które zagarnąwszy Nowogród, zaczynało szerzyć się daléj ku zachodowi, drugą zaś świeżo tworzące się państwo tureckie, które przez Tatarów i Wołoczyznę dotykało pośrednio interesów monarchii jagiellońskiéj. Hospodar wołoski Stefan wahając się z początku z uznaniem zwierzchnictwa między sułtanem a królem polskim po złożeniu hołdu Kazimierzowi we Lwowie (1469 r.), uznawał się stale lennikiem Polski, mimo iż król, nie chcąc wszczynać wojny z Turkami, odmówił mu pomocy w wojnie z temi ostatnimi. Dopiero wkroczenie Bajazeta w 1485 r. na Wołoszczyznę skłoniło K. do pospieszenia na pomoc zagrożonemu lennikowi. Po ustąpieniu Turków zawarł Kazimierz z Bajazetem pokój i przymierze a chcąc lepiéj jeszcze zasłonić Polskę od Turków zamierzył po śmierci Macieja osadzić na tronie syna swego Jana Olbrachta, pomimo iż Węgrzy powołali Władysława króla czeskiego; w skutek tego przyszło do wojny pomiędzy dwoma braćmi. Po bezowocnym rozlewie krwi, Olbracht zrzekł się pretensyi w zamian za część Szlązka. Śród tych zabiegów o koronę węgierską zmarł Kazimierz w Grodnie 7 Czerwca 1492 r. Najcenniejszém źródłem do dziejów panowania K. jest Długosz (ob.), który zarówno w *Kronice* jak w *Liber Beneficiorum* zostawił ogromny materyjał dla badaczów. Specyjalne prace przedsiębrali Albertrandy (*Kazimierz, Jan Olbracht* i *Aleksander*, Warszawa 1826), tudzież Gołębiowski (*Dzieje Polski za panowania Władysława Jagiełły, Władysława III, Kazimierza, Jana Olbracha* i *Aleksandra*). Z żony swéj Elżbiety Rakuszanki miał K. 6 synów: Władysława, Kazimierza (ś.), Jana Olbrachta, Aleksandra, Zygmunta i Fryderyka i 7 córek: Jadwigę, Zofiję, trzy Elżbiety, Annę i Barbarę.

Kazimierz ś., syn Kazimierza III (ob.), ur. 1458, † 1484; wezwany przeciw Maciejowi Korwinowi, przez panów węgierskich 1471, pod wodzą arcybiskupa Granu, Jana Vitez, gdy nagle został opuszczony przez swych stronników, dla Korwina, z pod Netry tak szybko uciekł, że 60 wozów zostawił w ręku ścigających go Węgrów. Pozostałych 4,000 Polaków z Pawłem Jasińskiem po 4 miesiącach obrony kapitulowało, w odwrocie napadnięci z Jasińskim, zwycięzko przebili się. K. † w Wilnie z suchot, oddany pobożności. Pieśń *Omne die Maria*, jak dowodzi A. Przeździecki nie jest jego utworu. Kanonizowany 1520; od 1602 na prośby Zygmunta III, dzień uroczysty naznaczono na 4 Marca.

Kazimierz, książęta mazowieccy. *Kasimierz*, syn Trojdena (ob.) książę Warszawy Wiskitek, Ciechanowa i Nowych dworów nad Pisią i Narwią. 1342 r. należał z bratem Ziemowitem i Kazimierzem W. do układów o spadek po Jerzym II halickim. Ponieważ ziemia płocka po Bolku, leniniku Karola czeskiego, na niego i jego brata, prawem bliskości spadała, obiecał im Kazimierz W. wyjednać uwolnienie od hołdu czechom, w zamian czego oni dostawali ziemię Sochaczewską w lenno, a do korony włączono Płock Wiznę i Zakroczym. W razie śmierci króla bez syna, mieli dostać Płock bez żadnych warunków, a w razie zniszczenia Płocka i zamków jego ziemi, przypadał im Sochaczew. Elżbiecie matce zmarłego Bolka zapewnione zostało dożywocie na Zakroczymiu, Wyszogrodzie i Płońsku, w razie zgonu jéj przechodziło na króla, a dożywocie Gostyńskie do Kazimierza i Ziemowita. Tymże aktem dawne przywileje potwierdzono i zapewniono, że król starostą tylko krajowca (Płoczczanina) stanowić będzie r. 1351 (akt u Naruszew. s. e. a.), † 1354. Brat Ziemowit III, dział jego objął. Zdaniem Bielowskiego jego imię pomylono z imieniem Jerzego II Bolesława (ob.) księcia Halickiego. *Kazimierz*, syn Ziemowita IV, i Aleksandry Olgierdówny, z braćmi Ziemowitem V i Władysławem I. nadając Mławę 1429 prawem teutońskim, zawieszali jeszcze ojcowską pieczęć, może jako niedzieleń. Tytułowali się wówczas książętami na Mazowszu, zwierzchnikami Rusi, panami Płocka, Rawy, Sochaczewa, Gostynina Płońska, dziedzicami Wizny i Bełża. (Gawar. Przywil. woj. Płoc. N. 19). Zastrzegli sobie od mieszczan udział pieniężny w razie ślubu, wykupu z niewoli, lub z zastawu, oraz kupna nowego mienia. Zubożenie książąt tych wykrywa się i w poślubieniu przez monarchę kasztelanki międzyrzeckiéj Jadwigi Szamotulskiéj (Wincentówny). Swidrygiełło usunięty z w. k. Litwy, obecnie książe łucki,

podburzał go przeciw Władysławowi III, by na jego miejsce wstąpił. (Daniłłowicz Skarbiec dypl. s. a. 1432). To też 1437 z sejmu sieradzkiego wysłani delegaci do nowego w. k. Zygmunta, zapewniali mu imieniem króla, książąt Mazowsza *a zwłaszcza* K. przerwanie stosunków i nieudzielenie mu pomocy (Codex Rzyszczew. II). Po jego zgonie 1446, i bracia Katarzyna ich siostra, za Michałem synem Zygmunta w. ks. z 1440, wystąpiła z pretensyjami do ich działów i 1462 przyjęła wszystkie powyższe tytuły (Gawar. N. 29, 3). Bełż jednak Kazimierz III wcielił do korony (Vol. leg.). *Kazimierz*, syn Bolesława IV, a brat Janusza II, był biskupem płockim przez lat dziesięć 1470 — 1480. — **Kazimierz I**, syn Konrada I, ks. na Mazowszu (ob.), już 1231 roku był księciem Kujaw, których granicę od Mazowsza zakreślił ojciec na ślubie (epitalamic) K. z Konstancyją Henrykówną Szlązką w Dankowie 1236 r., podpisał K. wtedy pokój ojca z Henrykiem Brodatym swym teściem, u którego gdy zbyt długo bawi, nauczyciela jego a swego kanclerza Pana Czaplę Konrad obwieszcza 1237. 1243 r. z bratem Bolesławem swym szwagrem i ojcem zawiera traktat z krzyżakami, przeciw Świętopełkowi, ks. Pomorza, a 1243 z jego braćmi przeciw niemu, które to spory Opizo legat papieski, 1245 miał łagodzić. 1246 w wynikłéj wojnie z Bolesławem V (ob.) krakowsko-sandomirskim K. z ojcem i bratem zbudowali zamki nad Rudawą w Krakowie, na Tyńcu i w Lelowie. W biegu wojny z Świętopełkiem, 1249 spór między K. Wielkopolską i Samborem bratem Świętopełka, który bawił tymczasem na Kujawach, pod sąd papieża oddano. W téj porze † Konrad, i wedle Bogufały K. czasu jego pogrzebu zabrał bratu Ziemowitowi Sieradz Śpicimirz Rozprzę i jeszcze 1253 rok więził. Jednocześnie zajął lendzkę kasztelaniją tytułem posagu swéj żony Konstancyi matki Leszka i Ziemomysła (Ryszcz. I 36, II 39, Lelewel Pol. W. Śred. III N. 9), lecz spór o to ukoił się już 1252. 1253 K. z Bolesławem V dostali od Aleksandra IV Galindyją i Podlasie, b, chętne chrześcijaństwu. Część swoją K. musiał odstąpić krzyżakom, by odzyskać spadek po bracie Bolesławie t. j. połowę ziemi lubawskiéj (Dogiel IV 26). Wszakże, gdy krzyżacy mieczem chrzcili Podlan Opizo ich wyklął, na prośby K., i 1257 wrócili mu Podlasie i za 600 grzywien sprzedali ziemię sasińską, wnet ją jednak odzyskawszy od obdarowanego nią biskupa chełmińskiego, za spokój † żony K. Obecnie żeni się K. z Eufrozyną i ma z niéj Władysława Łokietka i Kazimierza (Rzyszcz. II 458, 102, 117). W bojach z Świętopełkiem, wspierając Samborz, zyskuje Wyszogród i Raciąż (Bogufał i akt 1254 Aleksandra IV). Już 1250 odstąpiwszy prawa mianowania proboszczy biskupowi kujaw. 1252 popadł z nim w spór, zagodzony przez Pełkę arcybiskupa i Tomasza, a gdy papież 1259 nowe przywileje dał biskupowi, wynikły nowe spory o jus polonicum i takowe 1266 godził legat Gwido da Lucina. Spór jaki wedle Bogufały toczył się o Lędę 1257 —1259, odnosi się do Kruszwicy (por. Rzyszcz. II N. 456). W r. 1260 w czasie wojny z Bolesławem V odbudował zamek w Lelowie, przez tegoż zaraz zburzony, 1261 przyjął do siebie byłego woj. krakowskiego Mikołaja i odpierał najazd obu Bolesławów. † 1268 po 12 Grudnia (Rzyszcz. II 38, 93). Opiekę nad małoletnim Ziemomysłem księciem Kujaw i Inowrocławia objął Bolesław pobożny. Pośredniczył potém w sporach wdowy K. Eufrozyny i dwu jéj synów, którzy 1282 sami występują jako książęta Kujaw i Łęczycy. Prócz nich K. zostawił 3 synów Leszka Czarnego, Ziemowita, którzy bojąc się macochy 1260 zabrali sobie Sieradz, Ziemowit tytułuje się księciem Dobrzyńskim Ziemomysł jest księciem Inowrocławia. Wszyscy oni brali tytuł kujawskich od ogólnéj dzielnicy.—**Kazimierz II**, syn poprzedzającego a brat Łokietka, miał jakiś udział w Polsce za Przemysława II, 1289 wojował z Henrykiem głogowskim do współki z bratem i Bolesławem mazowieckim (Dyplomat wié o wyprawie z przed 1278, w któréj K. nie brał udziału Ryszcz. I 58). Gdy 1295 najechali Litwini jego ziemię i spalili kościół w Łęczycy, K. ścigał ich i poległ z wojskiem pod Sochaczewem, nie odbiwszy 40,000 brańców. 1293 z Łokietkiem i Przemysławem II układali się do posiadania Krakowa i Sandomierza, na wyprzodki.—**Kazimierz III**, książe kujawski pan na Gniewkowie jeszcze 1343, syn Ziemomysła a wnuk Kazimierza I (ob.), z braćmi Leszkiem i Przemysławem, często występuje wspólnie (1302, 1304, 1307, 1311). Jestto piérwszy książe gniewkowski. Synem jego był Władysław Biały.

Kazimierz, książęta szląscy: **Kazimierz I**, książę na Opolu, Cieszynie, Tropawie i Raciborzu, ur, 1779 roku, podobno chrześniak Kazimierza Sprawiedliwego, który dodał do spadku po ojcu Mieszka I Władysławicza (ob.) Bitom i Oświecim po † Wichfryda. Po ojcu K. wstąpił 1211 roku, 1215 podpisał z Leszkiem małopolskim, Konradem mazowieckim, Władysławem Odoniczem ks. kaliskim wielki dyplom wolności dla kościoła wówczas uznającego zwierzchność Henryka Kietlicza arcybiskupa (ob.), 1217 i 1222 pozwalał biskupowi wrocławsk. Wawrzyńcowi osadzać „gości“ Niemców w swych dobrach Szyca, jak Henryk Brodaty przyczyniał się do germanizowania Szlązka. Niedługo przed śmiercią, przy wojnach z Odoniczem zyskał księstwo kaliskie i Rudę, które po nim sprawowała wdowa Wiola (Wenceslava u Długosza) pod opieką Brodatego. † 1233 (Boczek Cod. dipl. II 259). Zostawił Mieszka II bezdzietnego, od którego krzyżacy 1252 (akt u Naruszewicza 7, 136) wyłudzili zapis Raciborza Koźla i Cieszyna, i Władysława, księcia kaliskiego, a potém opolskiego.— **Kazimierz I**, książę bitomski, jeden z 4 synów Władysława I opolskiego a wnuk Kazimierza I, 1292 r. był obecny w Sieradzu z Bolesławami mazowieckim i opolskim (swoim bratem z córki Odonicza), Mikołajem ks. Opawy i Jakóbem arcybiskupem gnieźń., jak Łokietek zrzekał się swych praw do Krakowa i Sandomierza na rzecz Wacława I Czeskiego. K. już poprzednio był ze swemi braćmi poddał się Wacławowi. † 1312.

Kazimierz I, zwierzchnik Pomorzan (princeps

Pomoranorum) lub książę słowian (*dux Slavorum*) jak się sam nazywał syn Wratysława I księcia naodrzańskiego Pomorza. Rezydował w Dyminie. Z bratem Bogusławem założył opactwo oliwskie, należał 1164 do powstania synów Niklota przeciw Henrykowi Lwu (ob.) i pobity koło Dymina i z niego wyparty, przypadkowi zawdzięczał ocalenie w Stołpie. Był zmuszony przyjąć zwierzchnictwo Sasów i Danii, † 1181. **Kazimierz V** zwany Kaźko, syn Bogusława i Elżbiety córki Kazimierza W. wychował się u dziada swego, oraz Loisa węgier i szwagra cesarza. Był księciem Szczecina, Pomorzan, Słowian Kaszubów panem Rugijan. Po † dziada, który go przysposobił za syna i obiecywał następstwo, miał zapisane Sieradz, Łęczycę, Dobrzyń, Kruszwicę, Bydgoszcz, Welatowo i Wałcz. Gdy przestrzegli Loisa niechętni prawom K. do Polski, musiał zadowolnić się zamiast koroną resztą księstw prócz Sieradza i Łęczycy, † 1277 Żon miał 2 córkę Kiejstuta i Małgorzatę Dobrzyńską córkę. Ziemowita, † 1379—1380 bezdzietnie (Ryszcz. II 529—530). Władysław opolski i ruski wziął po nich Dobrzyń i Kujawy.—**Kazimierz VI**, pomorski stracił ukrański obwód, † 1434.—**Kazimierz IX**, urodz. w Wolgaście, 1575 został biskupem kamieńskim, 1602 rezygnował na brata Franciszka mitrę, a niezabawem i koronę na Bogusława XIII, † 1605 w Neuhauzen, pod Rugenwald, ostatni tego imienia.

Kazimierz, osada w gub. piotrkowskiéj, powiat łodzki, nad rz. Nerem, o 2 mile od Zgierza, liczy 380 m.

Kazimierz Biskupi, osada w gub. kaliskiéj, pow. słupeckim, powstała za czasów Bolesława Chrobrego. Znajduje się tu starożytny kościół parafijalny, jeden z 77 kościołów wystawionych przez Piotra Dunina w początkach XVI w., tudzież kościół ks. bernardynów, fundowany przez biskupa Lubrańskiego r. 1518. K. pamiętny jest zgonem Jana Patkula, skazanego przez Karola XII na śmierć męczeńską, liczy 1,225 m.

Kazimierz, zwany *Dolny*, osada w gub. lubelskiéj pow. nowoaleksandryjskim na prawym brzegu Wisły, w śliczném położeniu, założony przez Kazimierza W., który tu wybudował wielkie śpichlerze na zboże, a dla siebie zamek obronny na górze z panującą nad nim strażnicą. Liczne nadania królów Polskich i troskliwa nad nim opieka uczyniły K. bardzo handlowym i zamożnym; atoli wojny szwedzkie i następne klęski krajowe, a w końcu morowa zaraza (1705) przywiodły go do upadku. Handel zbożowy zmniejszył się znacznie, miasto to, niegdyś małym Gdańskim zwane, dzisiaj przedstawia tylko jednę wielką ruinę. Z dawnych pomników jego świetnych czasów pozostały tu jeszcze obszerne zwaliska zamku i wielka wieża okrągła, przeznaczona swojego czasu na strażnicę, w któréj uwięziony Maciéj Borkowicz wojewoda poznański, za publiczne rozboje i nadużycie zaufania Kazimierza W., życie głodną śmiercią zakończył; trzy bardzo starożytne kamienice, z których dwie w rynku, a jedna na Senatorskiéj ulicy, świadczą o zamiłowaniu naszych przodków w sztuce budowniczéj; trzy kościoły, z których farny, oprócz ciekawéj struktury swojéj mieści w sobie liczne dawne pomniki. Na południowéj stronie miasta leżą zwaliska dawnych spichlerzy, których w wieku XVII kilkadziesiąt istniało. Obecnie Kazimierz liczy 2,709 m. Ludność chrześcijańska jest po większéj części rolnicza; izraelici trudnią się przemysłem i rzemiosłami.

Kazimierz *Górny*, przedmieście Krakowa ob. Kraków.

Kazimierzów, obronny zamek, wzniesiony przez Władysława IV na kępie Helskiéj dla stanowiska floty polskiéj w przystani Puckiéj.

Kazimirka, nad rzeką Żulnią, wieś na Polesiu wołyńskiém, w pow. rowieńskim, o $1\frac{1}{2}$ mili od Stepania, 7 od Równego. Znajduje się tu kościół z cudownym obrazem N. Panny, do którego w czasie odpustów schodzą się liczni pobożni.

Kazimirscy, dom szlachecki osiadły w województwie krakowskiém. Znakomitszymi jego przedstawicielami są:—**Kazimirski** (Piotr), dzielny wojownik odznaczył się w bojach z w. ks. moskiewskim za Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. W 1569 broniąc się mężnie w Izborsku, wzięty był do niewoli i zagnany do Moskwy, ale wkrótce oswobodzony. — **Kazimirski** (Mikołaj), brat poprzedniego, obrońca wyuzdanych swobód szlacheckich, burzliwy i gwałtowny wichrzyciel. Na sejmie 1585 r. występował w sprawie Zborowskich przeciw Stefanowi Batoremu i mniemanym tego króla nadużyciom. W niezmiernie zuchwałéj mowie pożegnalnéj, mianéj w imieniu niby izby poselskiéj po zakończeniu sejmu, wystosował K. piérwszą w Polsce protestacyję, jaką poseł śmiał podnieść przeciw wyrokowi króla i senatu. Przeszedłszy z aryjanizmu na katolicyzm, † K. 1598. — **Kazimirski** (Stefan), brat poprzedniego, podobny doń z gwałtowności i wichrzycielstwa. Odznaczył się szczególniéj jako jeden z najzuchwalszych agitatorów w rokoszu Zebrzydowskiego. Wymową i męstwem zyskał wziętość u szlachty.

Kazimirski (A. de Biberstein), oryjentalista, ur. 1808 w Lubelskiém. Wyemigrowawszy z kraju, osiadł stale we Francyi i był tłumaczem poselstwa francuskiego w Persyi. Oprócz artykułów w „*Encyclopédie nouvelle*“ Reynauda wydał K. osobno: „*Słownik arabsko-francuski*“ (1840), uzupełniony „*Słownikiem żeglarskim i wojskowym*“ (Paryż 2 t., 1860); oraz wyborny przekład francuski z tekstem arabskim „*Koranu*“ (Paryż 1840; 6 ed. 1865); i „*Enis-el-Djelis*“ (1846) powieść z „*Tysiąc nocy i jedna*“. Z Ropelowskim wydał „*Słownik polsko-francuski i francusko-polski*“ (Paryż 1834; ostatnie wyd. stereotypowe Berlin 1863).

Kazinczy (Franciszek), znakomity poeta i pisarz madziarski, ur. 1759 w Er-Semlyen w komitacie biharskim, † 1831; po ukończeniu studyj w Sarospatak zajmował się adwokaturą w Kaschau, Eperies i Peszcie; od roku 1784 notaryjusz komitatu w Abaujvar, od 1786—91 kurator szkół narodowych okręgu kaszowskiego, więziony był od r. 1793—1801, jako podejrzany o udział w spiskn Martynowicza. Po odzyskaniu wolności, swojemi pracami literackiemi przyczynił się znakomicie do rozkrze-

wienia nowszego piśmiennictwa madziarskiego. Zbiór pism jego (po większéj części przekładów) wyszedł w Peszcie w 9 t. 1814—16, poezyje zaś i część listów, liczących się do najlepszych utworów prozy madziarskiéj, wydano po jego śmierci (5 tomów, Peszt 1836—45). Wielkie zasługi położył K. wydaniem dzieła „*Ungar. Alterthümer und Seltenheiten*“ (Peszt 1808), oraz zbioru dzieł Zrynyi'ego (1817); Bavóczy'ego (1812) jak równie i poezyj Dajka (1813) i Kisa (1817).

Kazirodztwo (incestus), występek, polegający na cielesném obcowaniu, pomiędzy najbliższymi krewnymi. Surowość kary na kazirodców zależy głównie od stopnia pokrewieństwa, najcięższe kary są za popełnianie kazirodztwa między wstępnymi i zstępnymi, daléj między bracią i siostrami. Ściśléj granicy, do któréj kazirodztwo się rozciąga, oznaczyć trudno, zwyczajnie jednak uważają iż każde obcowanie cielesne z osobą, dla któréj zaślubienia potrzeba z przyczyny pokrewieństwa dyspensy kościelnéj, stanowi jeszcze kazirodztwo. Nasz kodeks karny jest bardzo surowy i w tym względzie, grozi bowiem kazirodzcom stósownie do stopnia pokrewieństwa karami głównemi i poprawczemi. Por. art. 1088 do 1092.

Kaznaczicz (Jan Antoni), zasłużony poeta i pisarz serbsko-chorwacki, adwokat w Dubrowniku. Napisał mnóstwo kolend, dotąd niewydanych, oprócz wielu artykułów w pismach czasowych tak chorwackich jako i włoskich, pomiędzy którymi odznaczają się życiorysy wielu jego spółziomków; oddzielnie wydał „*Prvo posvetiliszte od novoga misnika*“ (1837); „*Pjesnobranje*“ (1838); „*Pjesniczki vienac*“ (1839) i w. in. — **Kaznaczicz** (Jan August), doktór medycyny i pisarz serbsko-chorwacki, syn poprzedniego, urodz. w Dubrowniku. Uczył się w Padwie i Wiedniu, redagował potém czas niejaki czasopisma *La Favilla* (w Tryjeście) i *l'Avvenire* (w Dubrowniku), w roku 1845—1846 zaś czasopismo *Zorza dalmatyńska*. W r. 1846 wydał „*Elementi della grammatica illirica*“ (w Zadrze; przekład Babukicza); daléj „*O narodniem piesmama jugoslavenskim*“ (wspólnie z Tommasea, Dubrownik 1851), oprócz tego przekładał wiele poezyj włoskich na język serbsko-chorw. i na odwrot, oraz pisał oryginalne.

Kazuar (*Casuarius*), rodzaj ptaków strusiowatych, przebywający w południowych częściach Azyi. K. ma dziób mierny prosty, ze szczytem wypukłym, przechodzącym przy nasadzie w wyrost rogowy, w kształcie hełmu, wierzch głowy okrywający; nozdrza podługowate, przy końcu dzioba otwarte; nogi podkasałe, silne, o trzech palcach przodowych, skrzydła nielotne, bardzo krótkie, w miejscu lotek 5 prątków rogowych kończastych, ogon bez sterówek; głowa i szyja nagie, u spodu téj ostatniéj dwa soplowate, skórne wyrostki, pióra podwójne, szczecinowate, twarde. *C. galeatus* sprowadzony do Europy w r. 1597 jest mało mniejszy od strusia, lecz z krótszą szyją i krótszemi nogami. Żyje w jednożeństwie, karmi się owocami, korzonkami i młodemi drobnemi zwierzątkami, biega prędko i zapalczywie się broni, hodowany oswoja się z wielką łatwością; mięso czarne i twarde.

Kazuistyka (z łac.), część teologii i moralności, zajmująca się zasadami, według których rozstrzygane być winny przypadki, czyli trudne wątpliwości sumienia (*casus conscientiae*), lub gdzie zachodzi kolizyja powinności. Moralista trudniący się rozstrzyganiem podobnych wątpliwości zowie się *kazuistą*. W nowszych czasach K. przestała miéć zwolenników i poszła w zapomnienie.

Kazuńskie albo **Kożuńskie starostwo** niegrodowe, było pomieszczone w wdztwie mazowieckiém, w ziemi zakroczymskiéj. Podług lustracyi z r. 1630 składało się z dwu wsi Kazuń i Grochole albo Grocholice, z folw. rybołóstwem i przyległościami. Za Karola Gustawa zupełnie było zniszczone, a w r. 1660 było w posiadaniu królowéj Maryi Ludwiki. Wedle spisów podskarbińskich w r. 1771 posiadała je Katarzyna Hilzenowa, wojewodzina mińska, opłacając niego kwarty złp. 1,273 gr. 4, a hyberny złp. 742 gr. 25. Na sejmie warszawskim z r. 1773 stany Rzeczypospolitéj nadały toż starostwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Janowi Augustowi Hilzenowi, wdzie mińskiemu.

Kazy-Giraj, carewicz krymski, syn Machmet Giraja. Po śmierci ojca, 1523 ogłosił się carem Tauryki, lecz zmuszony był odstąpić tronu swemu stryjowi Sajdet-Girajowi, który go potém zamordował w Kafie.

Kazy-Giraj, chan krymski od 1588; w 1591 roku wtargnął na czele licznego wojska do Rossyi, rozbił wojska rossyjskie, podstąpił pod Moskwę, był jednak zmuszony odstąpić.

Kazykumykowie, plemię w środkowym Dagiestanie, językiem i pochodzeniem odmienne od Lezgińców, około 15,000 m., zamieszkałych w 134 wsiach i zajmujących się głównie hodowlą owiec; pod władzę Rossyi do stali się 1812.

Każyński (Maciéj), śpiewak i artysta dramatyczny, dyrektor właściciel teatru wileńskiego do r. 1811. Z trupą swoją robił wycieczki, nietylko po prowincyi, ale także do Petersburga, Moskwy i Lwowa. Głos miał tenorowy.—**Każyński** (Wiktor), kompozytor, syn poprzed., ur. 1812 w Wilnie † 1867, Po ukończeniu kursów akademickich w mieście rodzinném, był 1837—39 uczniem Elsnera w nauce kompozycyi, a następnie piérwszym skrzypkiem teatru i organistą przy kościele ś. Jana w Warszawie. Późniéj (1842) udał się do Petersburga, skąd razem z Aleksym Lwowem odbył 1844 podróż muzykalną po Niemczech i wydał dzieło pod tytułem „*Notatki z podróży muzykalnéj, po niemczech odbytéj w r. 1844*“ (Petersburg 1845). Od r. 1845 był kapelmistrzem teatrów cesarskich w Petersburgu. Nie ma prawie żadnego rodzaju muzyki, w którymby K. nie odznaczył się jako biegły kompozytor. Pisał bowiem uwertury, kantaty, sceny dramatyczne, międzyakta, chóry z orkiestrą, nokturny, fantazyje, marsze, mnóstwo tańców i t. d.; ułożył także operę „*Mąż i żona*“ (1848), oraz wydał „*Śpiewnik polski*“ (5 zesz.) zawierający wiele pięknych kawałków. Je-

dném z jego ważniejszych wydań jest „*Śpiewnik polski*“ (5 zeszytów, Petersb. 1854—55).

Kącki (Wacław), r. 1655 był na radzie w Opolu Jana Kazimierza, na skutek któréj wyszedł manifest wołający szlachtę z jéj poddanymi do opiérania się Szwedom. *Marcin Kazimierz* hr. Brochwicz generał artyleryi koronnéj od 26 Czerwca 1667 (Sygil, 10, 98) kasztelan lwowski 1678, wojew. kijowski 1683, wojew. krakowski, od 30 Maja 1702 (Sygil, 15, 196), od 20 Maja kasztelan krak. (Sygil. 16,237), † w początku 1710 roku. Był generałem ziem podolskich. Za wojen szwedzkich piérwszy raz wystąpił, przyczynił się do zwycięstwa pod Chocimem 1673, jako starosta przemyski podpisał r. 1674 elekcyję Sobieskiego z wojedztwem ruskiém, był pod Żórawnem 1676, pod Wiedniem Strygoniem przyczynił się do zwycięztwa, dzielnie popisywał się w wyprawie Jabłonowskiego hetmana w. ks. na Bukowinę 1685 r. Po † Sobieskiego głosował za Contim Franc. Ludw. (ob.) 1696 podpisał konfederacyję generalną warszawską i 4 lut. 1697 przybył jako reprezentant W. Polski z Bielińskim, marszałkiem sejmu elekcyjn. i kasztelanem lubelsk. wręczyć mu dyplom elekcyi. Po cofnięciu się Conti'ego, w Gdańsku z innemi uwięził go magistrat. Na radzie jawornickiéj Augusta II, odbytéj 15 List. 1703 r. głosował przeciw wysłaniu Działyńskiego po zawarcie sojuszu z Piotrem W., w Marcu 1704 przeszedł na stronę Stanisława i Karola XII. Z żony Denhofówny miał dwie córki które wyszły za Potockich. Syn jedyny *Jan Stanisław* generał artyleryi koronnéj od 16 Marca 1720 (Sygiel 20, 181) Miecznik koronny od 24 Lipca 1722 (Sygil. 20, 4), † 1728 był ostatnim z téj gałęzi Kąckich.

Kącki (Walenty), przebywał na dworze wojewody poznańskiego Jana hr. Ostroroga w Komarnie i wydał dzieło p. t. „*Nauka koło pasiek*“ (Zamość 1614). Dzieło to wyszło powtórnie r. 1631, wydane przez Jakóba Wirowskiego.

Kąkol (*Agrostemma*), rodzaj roślin z rodziny goździkowatych, obejmujący rośliny rosnące wśród zboża, kwiaty purpurowo-czérwone, formy gwiaździstéj, owoc—torebka jajowata, wielonasienna. *A. githago* dorasta 1 do 4 stóp, liście ma wązkie, kwitnie w Czerwcu i Lipcu, rozpowszechniona po całéj ziemi wśród zboża, gdzie stanowi istny chwast, a nasiona przymięszane do zboża mają szkodliwie wpływać na zdrowie, niegdyś były one używane przeciw robakom i wrzodom. Rodzaj ten niektóry włączają do rodzaju firletki (ob.). Syrenijusz rodzajowi temu nadaje nazwę *kąkolnicy*, kąkolem zaś zowie matonak (ob.) t. j. *Lolium temulentum*.

Kąkolewnickie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie lubelskiém, w ziemi łukowskiéj. Podług lustracyi z r. 1660 zaliczały się do tego sstwa wsie: Kąkolewnica z folw. i wybraniectwem, Ruska Wola, Lipniaki, Brzozowica, Dębowierzchy i Trzebieszów z folw. W r. 1771 posiadali je Neryjusz Szaniawski i Ludwika z Załuskich, małżonkowie, opłacając z niego kwarty w ilości **złp. 3,915 gr. 23**, a hyberny złp. 1,145 gr. 28.

Kąkolnica, ob. Kąkol.

Kąpiel, stanowi bardzo ważny środek hygieniczny i leczniczy. Jako sposób oczyszczenia skóry i ułatwienia przez to jéj funkcyi stanowi ona konieczny warunek utrzymania zdrowia. W leczeniu bardzo często środek ten jest używany. Często idzie nam tylko o to, aby podnieść funkcyje skóry, mianowicie wypacanie i w ten sposób zmniejszyć funkcyje zajętych organów w fizyjologicznym związku będących ze skórą; takie ma znaczenie **K.** przy zapaleniach nerek, kiszek. Powiększając wydzielanie potu, zmniejsza **K.** ogólną masę wody we krwi i stąd bardzo dobroczynnie działa w obrzękach. Zdaje się, że toż samo powiększenie potu warunkuje lecznicze znaczenie **K.** przy reumatyzmach. — Prócz tego bezpośredniego wpływu na skórę, najważniejszymi czynnikami kąpieli we względzie terapeutycznym zdają się być: jéj temperatura, gęstość i leki do kąpieli dodawane. Kąpiele sąto najczęściéj używane sposoby stosowania ciepła i zimna w celach leczniczych. Kąpiele zagęszczone mułem, solami, jak: szlamowe kąpiele, solanki, **K.** morskie, bardzo pomyślnie wpływają na podniesienie ogólnéj sprawy odżywiania w razie chorobnego jéj upadku. Wreszcie za pośrednictwem kąpieli stara się nieraz lekarz wprowadzić do organizmu pewne leki, choć droga ta jest wątpliwą i tylko dla pewnych środków zastosować się daje. Oprócz kąpieli używa się często kąpieli miejscowych, dla pewnéj tylko okolicy ciała, jak **K.** dla rąk, nóg, **K.** usiadkowych i t. d. Ponieważ ta metoda leczenia dość jest trudną i często wielu wymaga warunków, dla tego istnieją luźne zakłady lecznicze kąpielowe. O ile jest to metoda ważna i w rozmaitych wypadkach dająca się zastosować, o tyle téż jest zawiłą i trudną do usystematyzowania. Ob. Braun, *Balneotherapie*“ (1872).

Kąpiel chemiczna, nazwa w chemii i technice substancyj stałych, płynnych lub lotnych, a nawet całych do tego celu urządzeń, w których umieszczją się jakiekolwiek przedmioty z różnemi substancyjami i wystawiają się na działanie ciepła, dochodzącego do nich pośrednio przez wodę, piasek, oléj, powietrze, metale i t. d. i stósownie do tego kąpiele pomienione zowią się wodnemi, piaskowemi, powietrznemi, metalicznemi i t. p. Celem tego postępowania jest ujednostajnienie ogrzewania i utrzymywanie ciała ogrzewanego w stałéj temperaturze.

Kąsina, ob. Dziewięćsił.

Kąt, w geometryi, pochylenie dwu linij przecinających się; punkt przecięcia zowie się *wierzchołkiem* **K.**, linije tworzące **K.** *ramionami*. **K.** odczytuje się głoską wypisaną w wierzchołku, albo trzema głoskami, tak aby głoska umieszczona przy wierzchołku wymówioną była we środku. Jeżeli linija spotykając się z drugą, tworzy dwa **K.** *przyległe* równe, to każdy z nich nazywa się *prostym*, linije zaś te kąty tworzące, zowią się prostopadłemi. Wszystkie **K.** proste są między sobą równe, **K.** od prostego mniejszy zowie się *ostrym*, większy od prostego *rozwartym*. **K.** są proporcyjonalne do łuków zatoczonych z ich wierzchołków, jako ze środków, zatém mierzenie **K.** sprowadza się do mierzenia łu-

ków. K. *dwuścienny* jestto pochylenie dwu płaszczyzn przecinających się wzdłuż linii prostéj zwanéj *krawędzią*. K. dwuścienny mierzy się kątem płaskim, którego ramiona, leżąc na jego ścianach, są prostopadłe do krawędzi. K. *bryłowy* czyli *wielościenny* jestto figura utworzona przez płaszczyzny schodzące się w jednym punkcie, wierzchołku; K. zawarte między dwiema po sobie następującemi krawędziami K. bryłowego zowią się jego K. *płaskiemi*, do utworzenia K. bryłowego potrzeba najmniéj 3 płaszczyzn (K. *trójścienny*) K. *kulisty*, jestto kąt zawarty między łukami dwu kół wielkich na kuli. K. zawarty między linijami krzywemi jest to kąt zawarty między stycznemi do tych krzywych, poprowadzonemi we wierzchołku K. W Astronomii K. *godzinnym* gwiazdy nazywa się K. zawarty między kołem godzinnem (ob.) téj gwiazdy, a południkiem miejsca. K. *widzenia* nazywa się K. utworzony przez linije idące od środka oka ku końcom widzianego przedmiotu. Co do K. *padania*, *odbicia*, *załamania*, *granicznego*, *polaryzacyjnego*, ob. odbicie, załamanie, polaryzacyja; co do K. *twarzowego* ob. człowiek. Do mierzenia K. używają się różne *kątomiary*, jak bussola, grafometr, teodolit (ob. te wyrazy).

Kątnica, *Kiszka ślepa*, ob. Kiszki.

Kątscy, rodzina znanych w całéj Europie muzyków polskich.—**Kątski** (Grzegorz), od r. 1810 urzędnik sądowy w Krakowie, a następnie inspektor liceum w Warsz., sam muzykalny, widząc w dzieciach zdolności artystyczne, zajął się troskliwie piérwszém ich kształceniem i odbywał z niemi podróże, w których 4 synowie zasłużone zbierali laury. **Kątski** (Karol), najstarszy z braci skrzypek, ur. 1815 r. w Krakowie. Po raz piérwszy wystąpił na koncercie publicznym wraz z bratem Antonim i siostrą Eugeniją w Krakowie 1822; w Warszawie grał 1823, a 1825 wydał piérwsze kompozycyje (polonezy, mazurki i ekossezy). W Petersburgu 1829 brał lekcyje u Bianchi'ego. Zwiedził celniejsze miasta Europy, zbierał wszędzie laury, został członkiem kilku towarzystw muzycznych i osiadł 1832 w Paryżu, gdzie wydał mnóstwo wielce cenionych kompozycyj na skrzypce. Chwalono w nim szczególniéj pewne, łatwe, eleganckie i zręczne prowadzenie smyczka, biegłość nadzwyczajną i ton czysty z zachwycającym fladżoletem.— **Kątski** (Antoni), drugi z braci pianista i kompozytor, ur. 1817 r. w Krakowie. Początkowo kształcił się u ojca, następnie u Marendorfa w Warszawie i Fielda w Moskwie (1830). W wycieczkach artystycznych przebiegł główniejsze miasta nietylko Polski i Rossyi, ale także całéj Europy, wszędzie wprawiał w podziwienie słuchaczy grą wyraźną, dobitną i czystą ale zimną, łatwością pokonywającą wszystkie trudności, śmiałością doprowadzoną prawie do zuchwalstwa. Najdłużéj przebywał w Paryżu i Petersburgu. W kompozycyjach jego znać wpływ szkoły francuskiéj. Są one trudne, ale świetne, eleganckie i efektowne, mimo to że brak im oryginalności, a chłod wieje taki jak i z gry. Napisał przeszło 200 sztuk na fortepijan; są to waryjacyje, fantazyje, etiudy, mazurki, polki nokturna, kaprysy, pieśni bez słów, tańce i t. d. —**Kątski** (Stanisław), trzeci z braci fortepijanista, ur. 1820 w Krakowie uczył się razem z bratem Antonim, od którego téż samego wiele korzystał; przebywa stale w Paryżu, gdzie zajmuje się dawaniem lekcyi muzyki. Kompozycyje jego mniejszych rozmiarów (nokturna, waryjacyje, marsze, mazurki, walce i t. d.), nie stoją na wysokości utworów Antoniego.—**Kątski** (Apolinary), najmłodszy z braci, skrzypek, ur. 1825 w Warszawie, uczeń starszego brata Karola, któremu wkrótce dorównał a z czasem przewyższył go nawet. Piérwsze już koncerta we Francyi, w Brukselli i Frankfurcie nad Menem świetne zapowiadały powodzenie. W Warszawie wystąpił 1850 i powszechny grą swoją obudził zapał. tak w publiczności jako i w krytykach. Nie mniejsze wawrzyny zbiérał w wycieczkach artystycznych do Petersburgu, Wilna (1853) i główniejszych miast cesarstwa. We wszystkich niemal koncertach grywał K. własne utwory (fantazyje, kaprysy, etiudy, mazury, sceny dramatyczne, sztuki charakterystyczne, koncerta, marsze, tańce i t. d.), których znaczna ilość wyszła z druku. Kompozycyje te bez wykończenia i namaszczenia, obrachowane na efekt i poklask słuchaczy, nieposiadają bynajmniéj trwałéj wartości artystycznéj. Za to jako egzekutor wprawia w zdumienie swemi fladżoletami, wykonywanymi z niezmierną przecyzyją i czystością. K. ma jeszcze tę zasługę, że za jego głównie staraniem powstało w Warszawie 1861 konserwatoryjum muzyczne, które od początku istnienia zostaje pod jego dyrekcyją, i które wydało już wielu pożytecznych artystów.

Kcynia, **Krcenia** (po niem. *Exin*), miasto w wielkiém księstwie poznańskiém, regencyi bydgoskiéj, pow. szubińskim; ma kościół starożytny farny i klasztor karmelitów z kaplicą, któréj cudowny obraz jest licznie zwiedzany przez pobożnych. Miasto liczy około 2,200 ludności.

Kcyńskie starostwo grodowe, leżało w wdztwie kaliskiém, powiecie kcyńskim. Podług lustracyi z r. 1661 zaliczały się do niego miasta: Kcynia (ob.), Mieściska i wsie: Dembłowo, Borzatew i Wiela. W r. 1771 po Andrzeju Mielżyńskim i Annie z Bnińskich posiadał toż sstwo Kazimierz Radoński pułkownik wojsk kor., opłacając wraz z wojtostwem kwarty w ilości złp. 410, a hyberny złp. 473 gr. 6. Po utworzeniu wdztwa gnieźnieńskiego starostwo to wraz z powiatem zaliczało się do tegoż wdztwa. W roku 1772 zajęte zostało przez rząd Pruski.

Kean (Edmund), po Garricku i Kemble'm, najznakomitszy aktor angielski, ur. 1787 w Londynie, syn słynnego brzuchomówcy *Mojżesza Kean* i córki znanego poety Jerzego Careya, sam zaś podawał za swego ojca ks. Norfolk († 1815), † 1833 w Richmond. Lubo małego wzrostu i ułomny podobał się publiczności londyńskiéj już w 5 r. życia, kiedy występował jako figurant. Przepędziwszy wiek chłopięcy dość awanturniczo, oddany był 1801 przez Dr. Drury do szkoły w Eton, którą po 3 latach opuścił; przechodził z jednéj sceny na drugą, aż wreszcie 1814 zyskał w Londynie rozgłos w roli Shyloka. Oprócz tego celował w rolach Ryszarda III,

Othella, Macbetha i Jago. Amerykę odwiedzał dwukrotnie. Porów. Proctera „*Life of Kean*“ (Lond. 1835).— Jego syn *Karol Kean*, ur. 1811 w Waterford w Irlandyi, † 1868, należy również do najznakomitszych tegoczesnych artystów dramatycznych angielskich; od r. 1851 był dyrektorem teatru londyńskiego, zwanego *Princess's Theatr*. Niemniejszéj sławy jako aktorka używała i żona tego ostatniego *Ellen Kean*, z domu Tree, ur. 1805 w Londynie.

Keblah, Kiblah, zowie się strona ku Mekkce, ku któréj modlący się mahometanie zwykle oblicze swe zwracają. Tęż samą nazwę nosi w każdym meczecie muzułmańskim szafa, czyli schowanie, w którém duchowni Koran przechowują.

Keckermann (Bartłomiéj), poeta, teolog i retoryk, rodem z Gdańska, gdzie potém był profesorem i prorektorem gimnazyium, żył od 1573 do 1619 r.; jest autorem następujących dzieł: „*Carmen heroicum de ss. Angelis*“ (Wittemb. 1590); „*Systema s. theologiae*“ (Kolonija 1611); „*De natura et proprietatibus historiae comentarius*“ (Hanower 1610); „*Retorica ecclesiastica*“ (tamże). W ogólnym zbiorze pism jego (Genewa 1614) zamieszczonym jest nadto *Rys prawa publicznego polskiego*.

Keczkemet (*Kecskemet*), m. w kom. peszteńskim, położone wśród tak zwanego *stepu Keczkemeckiego*, około 40,000 m., pomiędzy którymi 12,000 ewang.-reformowanych; siedlisko władz komitatowych, kolegijum pijarów, klasztor franciszkanów, progimnazyjum kat. i reform., szkoła realna, szkoła główna. Mieszkańcy zajmują się poczęści rolnictwem i uprawą wina, przeważnie jednak hodowlą owiec, bydła rogatego, koni i nierogacizny. Ożywiony handel bydłem. Z przemysłu słynie szczególniéj mydlarstwo oraz garbarstwo.

Kedicz-Ali, najznakomszy wódz tureckich Bośniaków, powstałych w latach 1849—1851 przeciwko Turkom w Krainie i Pesawinie. Pobity przez Turków pod Jaicami, zamknął się w Bihaczu, ale gdy i ta twierdza została zdobytą 1851, po długiém tułaniu się w lasach, schronił się do Czarnogórza, gościnnie przyjęty.

Keeling, wyspy, zwane także wyspami *Kokosowemi*, tworzą gromadę małych wysp, leżących na oceanie Indyjskim, w stronie południowéj względem Sumatry. Zostały one zajęte 1857 przez Anglików, którzy tu założyli stacyję dla zaopatrywania w skład węgli parowców, krążących pomiędzy Australiją i Indyjami.

Keepsake (ang.), rodzaj albumu czyli noworocznika w ozdobném wydaniu, z pięknemi rycinami.

Kef, miasto w środkowém Tunisie, na drodze wiodącéj z Tunis do Konstantyny, ma 13,000 m. i cytadelę.

Kefalinski (A.), pseudon. ks. Ignacego Hołowińskiego (ob.).

Keferstein (Chrystyjan), geolog, ur. 1784 w Halli, był piérwiastkowo urzędnikiem sądowym, następnie poświęcał się geognozyi i geologii; bronił wulkaniczności bazaltu przeciwko szkole Wernera w dziele: „*Naturgeschichte des Erdkörpers*“ (2 t., Lipsk 1834). Nadto ogłosił: „*Geschichte und Literatur der Geognosie*“ (Halla 1840); „*Mineralogia polyglotta*“ (tamże 1849); „*Die Halloren*“ (1843); „*Ansichten über die celtischen Alterthümer*“ (3 t., Halla 1846—51) i in.

Keferstein (Wilhelm Maurycy), zoolog niemiecki, ur. 1833, † 1870, był profesorem w Getyndze. Z prac jego najsłynniejsze są: „*Untersuchungen über niedere Seethiere*“ (1862); „*Bemerkungen über das Skelett eines Australiers*“ (1865).

Kehl, miasto w badeńskim obwodzie Średniego Renu, przy ujściu rzeki Kinzig do Renu, położone naprzeciwko miasta Strasburga, z którém połączone było mostem kamiennym. Niegdyś było silną warownią. Ma 1,980 m. i kilka fabryk. W 1870 było bombardowane przez obrońców Strasburga.

Kehrein (Józef), ur. 1808 w Heidesheim pod Moguncyją, nauczyciel gimnazyjów w Darmstadzie, Moguncyi i Hadamar, od 1855 dyrektor katolickiego seminaryjum nauczycieli w Montabaux, położył znakomite zasługi na polu języka i literatury niemieckiéj. Oprócz wielu dzieł elementarnych, ważniejsze jego prace są: „*Grammatik der neuhochdeutschen Sprache*“ (2 t., Lipsk 1842—52); „*Grammatik der deutschen Sprache der XV—XVII Jahrhunderts*“ (3 t., Lipsk 1854—56); „*Die dramatische Poesie der Deutschen*“ (2 t., Lipsk 1840); „*Ueberblick der deutschen Mythologie*“ (Getynga 1848); „*Zur Geschichte der deutschen Bibelübersetzung vor Luther*“ (Stuttg. 1851); „*Onomatisches Wörterbuch*“ (2 t., Wiesbaden 1862); „*Volkssprache und Volkssitte im Herzogthum Nassau*“ (3 t., Weilburg 1862—63); „*Katholische Kirchenlieder, Hymnen, Psalmen*“ (3 t., Würzburg 1859—63).

Keighley lub **Kighley**, miasto w angielskiém hrabstwie York, ma 15,000 m.

Keil (Jan Jerzy), niepospolity znawca języka hiszpańskiego, ur. 1781 w Gotha, biblijotekarz w Wejmarze, od 1814 mieszkał w Lipsku, gdzie † 1856. Oprócz wydania dzieł Kalderona (4 t., Lipsk 1827—30), ogłosił: „*Spanische Sprachlehre*“ (Lipsk 1837) i „*Italienische Sprachlehre*“ (Erfurt 1831), zbiór własnych poezyj lirycznych („*Lyra und Harfe*“, Lipsk 1834) oraz „*Märchen und Geschichten eines Grossvaters*“ (Lipsk 1847) i „*Neue Märchen für meine Enkel*“ (tamże 1849). Keil posiadał także znakomity zbiór obrazów i rycin.

Keilberg, po czesku *Klinowy Werch*, szczyt gór Kruszcowych, w okolicy Jachimowa, 4,000 st. wysokości.

Keilhau (Baltazar Maciéj), geolog szwedzki, ur. 1797 w Birid, † 1858; od 1834—57 był profesorem mineralogii w Christianii, odbył kosztem rządu liczne podróże po kraju, których rezultatem była karta geologiczna Norwegii. Celniejsze jego prace są „*Reise i Ost- og Vest-Finmarken*“ (Christ. 1831); „*Gaea Norvegica*“ (3 t., Christiania 1838—50) i in.

Keiser (Reinhard), jeden z najdawniejszych niemieckich kompozytorów oper, ur. 1673 w Lipsku, pobiérał nauki w tamecznéj szkole ś. Tomasza, następnie poświęcił się wyłącznie muzyce i był kapelmistrzem, a potém kantorem przy kościele ś. Michała w Hamburgu, gdzie † 1739. Jego opery, któ-

rych (prócz wielu sztuk koncertowych i kościelnych) napisał 116, postawiły go w rzędzie najznakomitszych kompozytorów swojego czasu.

Keith (Jerzy), wódz szkocki, zwany powszechnie *Lordem marszałkiem*, ur. 1685 w Kincardine w Szkocyi. Był już za czasów Marlborougha 1712 piérwszym brygadyjerem, lecz jako stronnik Jakóba musiał opuścić kraj rodzinny i zagranicą rozwijał niestrudzoną działalność w sprawie pretendenta. Po długiéj tułaczce przybył do Berlina, gdzie Fryderyk W. mianował go najprzód gubernatorem Neufchatelu, a następnie posłem w Madrycie; późniéj wyjednał mu ułaskawienie u rządu angielskiego. Po krótkim pobycie w Szkocyi, powrócił K. znowu do Berlina, gdzie † 1778. Porów. d'Alemberta *„Eloge de Milord Maréchal“* (Berl. 1789).—**Keith** (Jakób), feldmarszałek pruski, brat poprzedniego, ur. 1696 w Szkocyi, musiał również jako Jakobita ratować się ucieczką. W latach 1728—44 służył w armii rossyjskiéj, którą opuścił w stopniu marszałka i udał się do Berlina, gdzie Fryderyk W. mianował go feldmarszałkiem a r. 1749 gubernatorem stolicy. Podczas wojny siedmioletniéj był K. czynnym najprzód w Niższéj Saksonii, potém znajdował się w bitwach pod Lowositz i Rossbach, oblegał Pragę i Ołomuniec a po odstąpieniu od oblężenia tego ostatniego miasta, 1758 zasłaniał pamiętny odwrót wojska oblężniczego; poległ 14 Paźdz. t. r. od strzału w bitwie pod Hochkirch. Fryderyk W. kazał mu w Berlinie wystawić posąg marmurowy. Porów. Varnhagen von Ense *„Leben des Feldmarschals Jakob* K.“ (Berl. 1844).

Keith (Jerzy Elphinstone, wicehrabia), marynarz angielski, ur. 1746 w Elphinstone, † 1823 w Tullialanhouse. Mianowany kontradmirałem, zdobył 1795 ziemię Kap a następnie Ceylon. W r. 1800 dowodził blokadą Genui a 1801 zasłaniał wylądowanie Abercromby'ego (ob.) w Egipcie. Po zawarciu pokoju dowodził 1804 częścią floty na kanale La Manche, czuwał nad przygotowywaną w Boulogne wyprawą do Anglii, a w końcu jako naczelny dowódca kierował wysłaniem Napoleona na wyspę ś. Heleny.

Kejper, ob. tryjasowy górotwór.

Kelat, miasto w Beludżystanie; ma 12,000 m., twierdzę i pałac chana. Jest ono stolicą księstwa, którego władca uważa się za pana całego Beludżystanu, chociaż tylko część pewna innych naczelników kraju uznaje jego zwierzchnictwo.

Kelch (Chrystyjan), syn pastora z Pomorza, od 1682 pastor w Jerwen, późniéj w Wierland, w Allentaken, a nareszcie nadpastor w Rewlu, gdzie † mając 53 lat wieku. Wydał ważne dzieło p. t. *„Liefländische Historia oder kurze Beschreibung der denkwürdigsten Kriegs und Friedensgeschichte Ehst-Lief- und Letlandes* etc.“ (Rewel 1695). Nadto, w rękopisie pozostawił obszerną pracę p. t. *„Liefländischer Historiae oder Kriegs und Friedensgeschichte, Continuation“*. Porów. Recke i Napierski *„Schriftsteller Lexicon der Provinzen Liefländ, Esthland und Kurland“* (Mitawa 1829).

Kelheim, Kellheim, miasto w bawarskim obwodzie Niższéj Bawaryi, przy ujściu rzeki Altmühl do Dunaju; ma 2,760 m. Powyżéj miasta, na górze ś. Michała, wznosi się wielka galeryja (18-kątna rotunda, 170 stóp w średnicy), mieszcząca w sobie popiersia wojowników, którzy się odznaczyli w wojnie o wyswobodzenie Niemiec.

Keller (Jan Baltazar), ur. 1638 w Zürich, † 1702, był inspektorem ludwisarni arsenału w Paryżu i znany jest jako szczęśliwy odkrywca sposobu odlewania większych posągów (np. konny posąg Ludwika XIV) w jednéj całości.—Brat jego, Jan Jakób **Keller**, ur. 1635, † 1700 w Kolmarze, był także zręcznym brązownikiem (ob. Bronz).

Keller (Józef), znakomity miedziorytnik niemiecki, ur. 1811 w Linz nad Renem; kształcił się od 1855 w Düsseldorfie pod kierunkiem Hübnera, następnie odbył podróże artystyczne do Paryża i Włoch; 1839 został profesorem rytownictwa w Düsseldorfie. Najznakomitszym jego utworem a zarazem arcydziełem sztuki rytowniczéj jest rycina obrazu Rafaela *Disputa*. Prócz tego wykonał K. wiele pięknych prac podług Rafaela, Hübnera, Degera i innych.

Keller (Adalbert), jeden z najgruntowniejszych znawców jęz. staroniemieckiego i literatury romańskiéj, ur. 1812 w Heidelsheim pod Marbach, od 1844 profesor literatury niemieckiéj i nadbiblijotekarz (od 1850) w Tübingen. Zasłużył się jako tłumacz i wydawca dzieł literatury staroniemieckiéj i romańskiéj. Do nich należą: *„Li romans de sept sages“* (Tüb. 1836); *„Romancero del Cid“* (Stuttg. 1839); *„Rômvart“* z rękopisów biblijotek rzymskich (Manh. 1844); *„Gesta Romanorum“* (tamże 1842) i wiele innych. Oprócz tego ogłosił *„Altfranz. Sagen“* (2 t., Tübing. 1839—40) i *„Italien. Novellenschatz“* (6 t., Lipsk 1851); tłumaczył także Cervantesa (z Rotterem, 12 t., Stuttg. 1843—46) i Shakspeare'a (z Rappem, 37 części, Stuttg. 1843—46).

Keller von Steinbock (Fryderyk Ludwik), prawnik niemiecki, ur. 1799 w Zürich, od 1825 profesor prawa cywilnego tamże, wyższy urzędnik szwajcarski i jednocześnie jeden z głównych kierowników stronnictwa liberalnego, przeniósł się 1843 na profesora do Halli, stąd 1847 do Berlina, gdzie † 1860. Główne jego prace są: *„Ueber Litiscontestation und Urtheil“* (Zür. 1827); *„Der römische Civilprocess und die Actionen“* (Lipsk 1855); *„Semestria ad M. Tullium“* (2 t., Zür. 1842—50). Jego odczyty *„O Pandektach“* wydał Friedberg (Lipsk 1861).

Kellermann (Frańciszek Krzysztof), książę Valmy, par i marszałek Francyi, ur. 1735 w Wolfsbuchweiler nad rz. Tauber, † 1820. Wstąpił 1750 do armii francuskiéj i w piérwszéj chwili rewolucyi był już marszałkiem polnym. Mianowany 1792 dowódcą armii nad Mozellą, przymusił 20 Wrześ. 1792 Prusaków sławną swoją kanonadą pod Valmy do odwrotu. Za cesarstwa został marszałkiem i księciem Valmy i otrzymał senatoryję kolmarską; r. 1806 miał sobie poruczone naczelne dowództwo nad armiją rezerwową nadreńską i dostał w darze księstwo johannisbergskie. Po upadku Napoleona oświadczył się za Burbonami i mianowany był pa-

rem. Jego serce spoczywa pod pomnikiem, jaki mu wzniesiono na polu bitwy pod Valmy.—**Kellermann** (Franciszek Szczepan), generał-porucznik francuski, syn poprzedniego, ur. 1770 w Metz, został po bitwie pod Marengo generałem dywizyi, za piérwszéj restauracyi był generał-inspektorem jazdy. Ponieważ w czasie stu dni powrócił do Napoleona, popadł przeto w niełaskę. Po rewolucyi Lipcowéj głosował za śmiercią upadłych ministrów. † 1835.

Kellgren (Jan Henryk), poeta szwedzki, ur. 1751 w Floby w Westgotlandyi, † 1795. Ukończywszy uniwersytet w Abo, udał się 1774 do Stockholmu, gdzie założył dziennik „*Stockholm Posten*“, który wywiérał przez lat 50 wielki wpływ na oświatę narodu szwedzkiego. W 1786 został członkiem akademii szwedzkiéj i prywatnym sekretarzem Gustawa III. K. uważany jest za najcelniejszego poetę z dawnéj szkoły francuskiéj. Najwyżéj stoi jako liryk. Jego prace krytyczne i filozoficzne były swojego czasu wysoko cenione. Dzieła K. „*Samlade Skrifter*“ wyszły dopiéro po jego śmierci (3 t., Stockholm 1796).

Kellner (Jan Jakób), ur. 1788 w Norymberdze i tam zamieszkały, odznaczył się wraz z synami swoimi: Janem Jerzym (ur. 1811), Janem Stefanem (ur. 1812) i Janem Gustawem Hermanem (ur. 1814), jako znakomity malarz na szkle.

Kem', rzeka na granicach Finlandyi, wypływa z jez. Njutki i wpada do m. Białego; głęboka około 2 sążni, szeroka pod m. Kem' do 209 sążni, przy ujściu około 2 wiorst, spławna dla mniejszych statków; statki morskie przypływają aż do m. Kem'.

Kem', m. pow. gub. archangielskiéj, nad rz. Kem', o 10 w. od ujścia jéj do morza Białego, około 2,000 m. Niegdyś własność Marty, posadnicy nowgorodzkiéj, 1450 darowane monasterowi sołowieckiemu, kilkakrotnie przez Szwedów spalone.—*Kemski powiat*, 160,671 w. kw. a lud. 35,597 (Rossyjanie, Loparowie, Korelowie). Grunt kamienisty, błotnisty, pokryty drobnym lasem. Z rzek ważniejsze Kem', Suma, Iżyk i in., z jezior Kutaso, Imandra i in. Zajęcie ludności stanowi hodowla bydła, rybołóstwo, myślistwo, budowa mniejszych łodzi i wywarzanie soli.

Kema, rzeka w gubernii ołonieckiéj, wypływa z jeziora Kemskiego i wpada w gub. nowogrodzkiéj do Kowży; długa przeszło 100 wiorst, szeroka od 20—30 sążni.

Kema albo **Kiema**, osada w gub. nowogrodzkiéj, pow. białozierskim, niegdyś stolica udzielnego księstwa *kemskiego*, niezależnego od końca XIII do końca XIV w., poczém przeszło w posiadanie ks. mozajskiego a wraz z nim przyłączone do w. ks. moskiewskiego.

Kemble (Karol), aktor angielski, ur. 1775 w Brecknock, syn *Rogera Kemble* (ur. 1721, † 1802), również aktora. Występował najprzód 1792 w Sheffield, późniéj połączył się ze swoim bratem w teatrze Coventgarden. Usunąwszy się zupełnie ze sceny 1840, † 1854 r. Właściwém polem jego popisów była wyższa komedyja. — Żona jego Maryja Teresa **Kemble**, ur. 1774 roku w Wiedniu, gdzie jéj ojciec *de Camp* był muzykusem, słynęła jako baletniczka; napisała także 2 dobre komedyje: „*The first foult*“ (1799) i „*The day afther the wedding*“ (1808); † 1838.—**Kemble** (Jan Michał), syn oboja poprzednich, gruntowny znawca literatury anglo-saksońskiéj i dawniejszéj historyi angielskiéj, ur. 1807 w Londynie, † 1857 w Dublinie. W Cambridge studyjował prawo a pod Jak. Grimmem w Getyndze (od 1829) filologiję. Piérwszą jego pracą w tym kierunku było klasyczne wydanie „*Anglo-Saxon poem of Beowolf*“ (Lond. 1833), którego to poematu wydał późniéj i angielski przekład (Lond. 1837). W napisanéj po niemiecku broszurze „*Ueber die Stammtafeln der Westsachsen*“ (Monach. 1836) przyszedł do ważnego rezultatu, że prawdziwa historyja Anglii rozpoczyna się dopiéro z epoką nawrócenia. Z innych dzieł jego wymieniamy: „*First history of the English language or Anglo-Saxon period*“ (Cambridge 1834); „*The Saxons in England*“ (2 t., Lond. 1849—51); „*Codex diplomaticus aevi Saxonici*“ (6 t., Lond. 1838—48); przerwaną przez śmierć K. pracę „*Horae Ferales, or studies in the archeology of nortern nations*“ ukończył i wydał Łotham (Lond. 1864). K. był także redaktorem czasopisma „*British and Foreign Review*“.—**Kemble** (Frańciszka Anna), siostra poprzedniego, wielkiego talentu artystka dramatyczna, ur. 1811, zaślubiła 1834 w Ameryce Frańciszka Butler z Filadelfii (z którym późniéj się rozwiodła); przebywała po większéj części w Ameryce, gdzie 1856 stale zamieszkała w Lenox, w stanie Massachusetts. Odznaczyła się także jako autorka. Z prac jéj oprócz tragedyj: „*Francis the First*“ (1832) i „*The stor of Seville*“ (1838), celniejsze są: „*Journal of a residence in the United States*“ (Lond. 1834); „*A year of consolation*“ (Lond. 1847) i „*Journal of a residence on a Georgian plantation*“ (Lond. 1863).—**Kemble** (Jan Filip), brat Karola K., słynny aktor angielski, ur. 1757 w Preston, od 1783 występował w Londynie, był niezrównanym w rolach tragicznych (Hamleta, Leara, Macbetha, Otella, Benerleya i Koryjolana). Od 1802 do 1803 odbywał podróż artystyczną po Francyi i Hiszpanii; za powrotem przypuszczony został do współki teatru Coventgarden, lecz w r. 1816 opuścił Angliję i † 1824 w Lozannie. Dał się téż poznać jako autor kilku fars, dobrze napisanych. Posąg jego, roboty Flaxmana, umieszczono 1833 w opactwie westminsterskiém. Porów. Boaden „*Mémoirs of the live of John Phil. Kemble*“ (2 t., Lond. 1825). Znakomitą aktorką była także jego siostra Sara Siddans (ob.).

Kemi, rzeka w Finlandyi, wypływa z błota Lachtijanka, przepływa jezioro *Kemitresk* (25 w. długie, 25 szerokie) i ubiegłszy 470 w. wpada do zatoki Botnickiéj. Dopływ jéj *Ounas-joki*, ma 300 w. długości.—*Kemiński powiat*, gub. uleaborgskiéj, na granicy Szwecyi; 33,179 w. kw. powierzchni a ludnośai 27,000.

Kemlada, tak zwany od przydomku, choć właściwie bez nazwiska, herb rodziny pruskiéj Grabowskich. Na tarczy niemieckiéj rzucona druga tarcza owalna ze skrajem nabijanym ćwiekami, mająca

w środku serce jak na kartach; nad tarczą bez hełmu korona szlachecka, trzema dziwnego kształtu wieżyczkami uwieńczona.

Kemény de Gyerö-Monostor, starożytny ród siedmiogrodzki, z członków którego znakomitsi: **Kemény** (Jan), książe siedmiogrodzki, ur. 1607 w Bükkösi, † 1662; odebrawszy wychowanie wojskowe na dworze ks. Gabr. Bethlena, służył najprzód jemu a następnie wdowie jego, Katarzynie Brandenburskiéj. Przy wyborze nowego księcia pomagał K. Jerzemu Rakoczemu, który powierzył mu wychowanie syna swego, późniejszego księcia Jerzego Rakoczego II. Ten ostatni po wstąpieniu na tron mianował K. najwyższym hetmanem polnym, który to urząd sprawował K. chwalebnie, odznaczając się w walkach przeciwko Mołdawianom, Polakom, Turkom i Tatarom. R. 1657 popadł do niewoli tureckiéj i został dopiéro po 2 latach z niéj uwolniony. Po śmierci Jerzego Rakoczego II powołany przez stany na księcia siedmiogrodzkiego 1660, kazał zamordować A. Barczaya, naznaczonego księciem przez Turków. W następnym roku (1661) Turcy wpadli do Siedmiogrodu i osadzili na tron Michała Apaffi'ego (ob.). Wtedy K. połączywszy się z wodzem cesarskim Montecuculim, stoczył z Turkami na początku 1662 krwawy bój pod Segeszem, w którym wprawdzie Turcy rozbici zostali ale także i K. poległ. Podczas niewoli tureckiéj napisał K., objaśnienia do psalmów Dawida, wydane p. t, *„Gileádi Balsamum; azaz sz. Dávid száz öttven Soltárinak tzélyok és értelmek szerént egybeszedegetéseknek és tzélyok szerént való alkalmaztatásoknak Táblája“* (Blatny Potok 1659); napisał daléj genealogiję swego rodu (*„Régi nagy emlékezetü Kemény familia genealogiája“*, Koloszwar 1701) oraz *Pamiętniki*, wydane przez Szalaya (1856).—**Kemény** (Józef, baron), jeden ze znakomitszych historyków węgiersko-siedmiogrodzkich, ur. 1795, † 1855 w Gerendenie. Po ukończeniu studyjów, urzędował czas niejaki, wkrótce jednak wyłącznie poświęcił się pracom naukowym. Na sejmach prowincyjonalnych siedmiogrodzkich początkowo występował po stronie opozycyi, 1846 przeszedł do partyi konserwatywnéj; 1849 członek izby wyższéj w Debreczynie, po uśmierzeniu powstania węgierskiego, powołany jako radca do Wiednia. Oprócz licznych artykułów w czasopismach naukowych madziarskich i niemieckich, wydał: *„Epistolae Mathiae Corvini, Uladislai II, Ludovici II, Regum Hungariae et contemporaneorum,* etc“ (w Sybini 1835); *„Notitia historico-diplomatica archivi et literarum Capituli Albensis Transilvaniae“* (2 t., tamże 1836); *„Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens“* (2 t., Koloszwar 1839); *„Erdélyország történetei tára“* (tamże 1845). Za jego téż staraniem powstało wydawane przez Kurza czasopismo *„Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens“*.—**Kemény** (Zygmunt, baron), znakomity publicysta i romansopisarz madziarski, ur. 1816 w Siedmiogrodzie; nauki odbył początkowo w szkole w Zalatna, następnie w koleg. w Nagy-Enyed a ostatecznie w uniwersytecie wiedeńskim. Na widownię polityczną wystąpił po raz piérwszy 1834 na sejmie prowincyjonalnym w Koloszwarze, gdzie przyłączył się do opozycyi. Po rozwiązaniu sejmu zamieszkał w dobrach swych Maroskapud, poświęciwszy się naukom. Od 1837—39 odbywał praktykę sądową w Maros-Vásárhely; od 1840 redagował czasopismo *„Erdélye-hirado“*, organ opozycyi siedmiogrodzkiéj. Jednocześnie na nowo otwartym sejmie siedmiogrodzkim, wraz z krewnym swym Dyjonizym Kemény i Ludwikiem Kovács, objął ster opozycyi. W r. 1842 powtórnie usunął się w zacisze, ażeby wyłącznie poświęcić się pracom naukowym. Przez wydane w tym czasie dzieło *„Korteskedés éselleszerei“* (Zyskiwanie głosów i opozycyja), zjednał sobie powszechne uznanie jako publicysta; wielkim także powodzeniem cieszył się romans jego *„Gyulai Pál“* (5 t., Peszt 1844—46). Pod koniec 1846 przeniósł się do Pesztu, gdzie został spółpracownikiem, a następnie spółredaktorem dziennika *„Pesti Hirlap“*. 1848 reprezentował na zgromadzeniu narodowém w Peszcie okrąg Kövar-vidék; jako deputowany grał podrzędną rolę, działając natomiast silnie w dziennikarstwie na korzyść powstania, w skutek czego powołany na radcę w min. spraw wewnętrznych, miał sobie wraz z Csengerym powierzoną redakcyję Szemerego *„Respublica“*. Po katastrofie pod Világos przerzucił się do partyi przeciwnéj i wydał *„Forradalom után“* (Po powstaniu, Peszt 1850) oraz *„Még egyszó a forradalom után“* (Jeszcze słowo po powstaniu, Peszt 1851), w których do dziełach poddał powstanie węgierskie ostréj krytyce. Po krótkiém uwięzieniu uwolniony przez sąd wojenny, rozpoczął na nowo działalność literacką w *Pesti Napló*, wkrótce ją jednak porzucił, poczém wydał *„Charakterystykę obu Wesselenych i hr. Stefana Széchenyi'ego“* (Peszt 1850), dzieło należące do najlepszych płodów literatury madziarskiéj na tém polu. Następnie wydał szereg romansów i nowell, z których odznaczają się: *„Férj és no“* (Mąż i żona, 2 t., Peszt 1853); *„Ködképek á kedely láthatárán“* (Mgliste obrazy na polu uczucia, Peszt 1755); *„Szerelem és hiúság“* (Miłość i próżność, Peszt 1855); *„Zord idö“* (Dzikie czasy, 4 t., Peszt 1861—62) i w. in. Od 1855 redagował *„Pesti Napló“*, polityczny organ partyi Deaka. Artykuły wstępne K. odznaczają się gruntownością i umiarkowaniem.

Kemma (*Dszema*), gatunek trufli, bardzo pospolity w Arabii i służący tamecznéj ludności przez znaczną część roku za niemal wyłączny i ulubiony pokarm.

Kemmern, kąpiele mineralne siarczane w gub. inflanckiéj, blisko granicy Kurlandyi, znane od 1818. Źródło wydaje na godzinę 494 stóp wody, mającéj + 6^0,5.

Kempelen (Wolfgang von), słynny mechanik, ur. 1734 w Presburgu, † 1807 jako dyrektor salin w Węgrzech. Zasłynął z urządzenia kilku automatów, mianowicie maszyny szachowéj i automatu mówiącego (ob. Automat).

Kempis (Tomasz à), ob. Tomasz à Kempis.

Kempten, fabryczne miasto w bawarskim obwo-

dzie Szwabii, nad rz. Iller; liczy 10,960 m. Było miastem wolném rzeszy niemieckiéj do r. 1803.

Kendal, miasto fabryczne w angielskiém hrabstwie Westmoreland, nad rz. Ken, gdzie się poczyna kanał Lancaster; liczy 12,200 ludności.

Kenig (Józef), spółczesny publicysta polski, ur. 1822 w Płocku. Wysłany 1830 r. do Krakowa, uczył się w gimnazyjum ś. Anny, po ukończeniu którego chodził czas jakiś na wydział filozoficzny uniwersytetu krak. Wróciwszy następnie do królestwa, otrzymał po 5 miesięcznym pobycie w gimnazyjum kieleckiém (1839) patent gimnazyjalny i po 3 letniéj aplikacyi sądowéj został spółpracownikiem *Gazety Warszawskiéj*, w któréj zapełniał część polityczną a nadto pisywał artykuł z dziedziny sztuk pięknych, teatru, krytyki literackiéj i t. d. Niektóre z tych artykułów, owoc sumiennych studyjów i bystrego sądu, zjednały K. niepospolity rozgłos. Ważniejsze z nich są: o *Barbarze* Odyńca, o *Wystawie starożytności* w Warszawie, o wystąpieniach *Ristori*, o *Pracowniach malarzy warszawskich*, o *Aleksandrze Dumasie* (synu) i t. d. W 1859 r. po śmierci A. Lesznowskiego objął redakcyję *Gazety Warszawskiéj* i dotąd (1873) ją prowadzi. Na tém stanowisku rozwinął K. talent zdolnego, wytrawnego i najcelniejszego niezawodnie u nas publicysty.—**Kenig** (Salomea), żona poprzedniego, z domu **Palińska** i pod tém mianem znana na scenie warszawskiéj, utalentowana artystka dramatyczna, ur. 1831, † 1873 w Warszawie. Początkowo uczyła się sztuki dramatycznéj od słynnéj Halpertowéj, następnie kształciła się (od 1848) w szkole dramatycznéj, zostającéj naówczas pod kierunkiem J. S. Jasińskiego. Dnia 17 Marca 1850 wystąpiła po raz piérwszy w kwodlibecie „*Nowy teatr*“ a w komedyi Bogusławskiego „*Lwy i Lwice*“ (Celina) zjednała sobie odrazu względy publiczności. Od 1851—55 występowała na scenie wileńskiéj, gdzie piérwszorzędne zajmowała stanowisko; 1855 wróciła do Warszawy i aż do śmierci grywała również piérwszorzędne role na scenach obu teatrów. K. celowała zarówno w tragedyi jak i komedyi. Głos posiadała silny, przechodzący jednak bardzo często w spiéwność, poczucie sztuki wzniosłe, przejęcie się daną rolę głębokie, grę szlachetną i ożywioną, pełną oryginalności i wysokiego artyzmu. Wsparta wyższém ukształceniem i samodzielnością myśli, traktowała przedmiot szeroko, wnikała w głąb charakteru i pojętemi wszechstronnie kreacyjami wzruszała i porywała słuchaczów. Najcelniejsze jéj role były w sztukach: *Dziewica Orleańska*, *List Żelazny*, *Helena de la Seiglière*, *Precyjoza*, *Panna Mężatka*, *Adryjanna Lecouvreur*, *Ritta Hiszpanka*, *Serafina*, *Margrabia de Vilmer*, *Żydzi*, *Epidemija* i w. in.

Kenilworth, miasto w angielskiém hrabstwie Warwick, liczy 3,240 m. W pobliżu leżą zwaliska starożytnego zamku t. n., znanego z romansu Walter-Scotta.

Kennebec, rzeka Północnéj Ameryki, w stanie Maine; bierze początek z jeziora Moosehead i ubiegłszy mil 40 wpada do t. n. zatoki oceanu Atlantyckiego.

Kennedy (Gracyja), angielska romansopisarka, ur. 1782 w Pinmore, † 1825 w Edynburgu. Celniejsze jéj powieści są: „*Jessy Allan*“, „*The decision*“, „*Anna Ross*“ i „*Dunallan*“. Ostatnia zbiorowa ed. dzieł jéj wyszła 1868.

Kennedy (John Pendleton), romansopisarz amerykański, ur. 1795 w Baltimorze. Ukończywszy studyja naukowe, poświęcił się zawodowi prawniczemu. Od 1817—19 wydawał z kilku przyjaciołmi rodzaj pamfletu peryjodycznego: „*The red book*“. Romanse jego, jak „*Svallow baron* etc.“ (1832); „*Horse shoe Robinson*“ (1835); „*Rob of the bowl*“ (1838), przypominające powieści Washing. Irwinga (ob.), wielkie miały powodzenie i niejednokrotnie były przedrukowywane. W kongresie zajmował wydatne stanowisko jako jeden z przywódców stronnictwa whigów. Oprócz kilku broszur treści politycznéj ogłosił jeszcze *Bijografiję Williama Wirta*, swego przyjaciela politycznego (2 t., 1849).

Kenneh, miasto w Wyższym Egipcie, na prawym brzegu Nilu, ma 10,000 m. i jest głównym punktem handlowym pomiędzy Arabiją i Indyjami.

Kenotykowie i Kryptykowie, nazwa dwu szkół teologów protestanckich w Giessen i Tübingen, w piérwszéj połowie XVII w. Teolodzy giesseńscy, na cele których stał Menzer a potém Feuerborn (*Kenotykowie*) twierdzili, że Chrystus podczas pobytu na ziemi pozbył się zupełnie własności boskich; przeciwnie zaś teolodzy tübingscy Osiander i Thummius (*Kryptykowie*) przyjmowali, że własności te posiadał, ale że były w nim ukryte.

Kenrick (Frańciszek Patryk), ur. 1797 r. w Dublinie, przybył 1821 do Ameryki Północnéj, gdzie 1830 został koadyjutorem biskupa Filadelfii, 1842 biskupem tamże, 1851 arcybiskupem w Baltimore, a 1859 prymasem wszystkich biskupów katolickich w Ameryce Północnéj. K. uważany jest za najuczeńszego teologa katolickiego w Półn. Ameryce. Celniejsze jego prace są: „*Theologia dogmatica*“ (4 t., Filadelfija 1839—40); „*Theologia moralis*“ (3 t., tamże 1841—43); „*The primacy of the apostolic see vindicated*“ (4 wyd., Baltimore 1855) i znakomite tłumaczenie Biblii.

Kensington, wieś w angielskiém hrabstwie Middlesex, mająca przeszło 20,000 m., uważana za przedmieście Londynu; znajduje się tu królewski pałac letni i wielki ogród publiczny.

Kent, hrabstwo w południowo-wschodniéj Anglii, obejmuje $76^1/_2$ mil kw. z ludnością 739,000. Nawodnione jest rzekami: Tamizą, Darent, Medway, Stour i Red-River. Szczególniéj zachodnia część jego jest bardzo urodzajna i pod względem przemysłowym stanowi niejako kolebkę angielskiéj fabrykacyi wełnianéj. Miasto główne jest Canterbury. Hrabstwo Kent za czasów Cezara jako Centia, a za czasów anglo-saksońskich jako królestwo Kent odgrywało przeważną rolę w dziejach Angiii.—Tytuł *hrabiów* i *książąt Kent* służył wielu członkom angielskiéj rodziny królewskiéj.—*Edmund*, hrabia *Kent*, najmłodszy syn króla Edwarda I, 1327 strącił brata swego Edwarda II w porozumieniu z żoną tego ostatniego Izabelą francuską, późniéj widz ąc

powszechną ku rozpustnéj i okrutnéj królowéj nienawiść chciał zrobić kontr-rewolucyję na korzyść zdetronizowanego brata, lecz 1330 został schwytany i stracony przez Rogera Mortimera, kochanka Izabeli. Po śmierci dwu jego synów Edwarda i Jana tytuł hrabiów K. przeszedł na małżonka jego siostry, ale znikł wraz ze śmiercią Edmunda hr. K.; w 1465 r. był udzielony rodzinie Grey.—*Edward* książę *Kent*, ur. 1767 r., czwarty syn króla Jerzego III, służył w wojsku i mianowany był feldmarszałkiem; 1818 zaślubił Wiktoryję, owdowiałą (1814) księżnę Leiningen (ur. 1786, † 1861), która mu powiła dzisiejszą królowę angielską Wiktoryję; † 1820 r.

Kent (Wilhelm), ur. 1684 r. w hrabstwie York, piérwotnie malarz, był na żądanie lorda Burlington założycielem kilku przepysznych ogrodów, w których zarzuciwszy dotychczasową metodę francuską, starał się przedewszystkiém naśladować naturę i tym sposobem został twórcą nowoczesnéj sztuki ogrodniczéj angielskiéj. † w Burlington 1748.

Kentucky, jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki północnéj, graniczy na północo-zachod. i północ ze stanami Illinois, Indiana i Ohio, na wschód z Wirginiją, na południe z Tennessee na zachód z Missouri i ma 1,780 mil kw. pow. Grunt tu po większéj części równy, skropiony rzekami: Missisipi, Tennessee, Cumberland, Kentucky i t. d. jest bardzo żyzny i wydaje: pszenicę, żyto, jęczmień, groch, kartofle, owoce, wino, tytuń i t. d. Z innych płodów ważne są: bydło, konie, owce, trzoda chlewna i muły; daléj węgle kamienne, żelazo, ołów, saletra, sól i marmur. Klimat łagodny i zdrowy, zima krótka i lekka, jesień i wiosna długie i bardzo piękne. Ludność po większéj części pochodzenia anglo-amerykańskiego, jest także wielu Niemców i Irlandczyków. Ogólna jéj liczba wynosiła w 1870 r. 1,321,010 m., a z tych 1,098,690 białych, 222,210 kolorowych, reszta Indyjan. Pod względem religijnym dzieliła się tutejsza ludność na bardzo wiele wyznań chrześcijańskich, jak metodystów, presbyteryjanów, anglikanów, katolików i t. d. Konstytucyja pochodzi z r. 1849. Według niéj na czele zarządu stoi gubernator wybiérany przez lud na lat 4. Władza prawodawcza należy do senatu złożonego z 38 członków, wybiéranych na lat 4, i izby deputowanych składającéj się ze 100 członków, wybiéranych co 2 lata. Przemysł i handel ciągle się rozwijają; K. w 1773 najpiérw przez białych w niewielkiéj ilości zaludniony, należał początkowo do Wirginii, w r. 1789 oderwał się od tego stanu i przyjęty został do unii, jako nowe terytoryjum; w 1792 otrzymał nazwę stanu i brał udział w ogólnym rozwoju tego państwa.—Por. Humphrey Marschall „*The history of* K.“ (Frankf. 1824).

Kentucky, rzeka w północno-amerykańskim stanie t. n., bierze początek w górach Cumberland, zaczyna być spławną dla parowców od m. Frankfortu i ubiegłszy mil 52, wpada do Ohio.

Kenty, właściwie **Kęty**, miasto okręgowe w Galicyi, w obwodzie wadowickim, nad rz. Sołą, 3,500 m. Wyrób sukna i skór. Starożytna osada, wspominana już w XIII w. jako miasto. Tu się urodził 1390 ś. Jan Kanty, jak również 1781 r. zasłużony archeolog Ambroży Grabowski.

Keobrung, wąwóz we wschodnio-indyjskiéj krainie Bussahir, położony na ogromnéj wysokości 18,307 st., w górach Himalajskich, prowadzi z Koonawar do Tartaryi Chińskiéj.

Keokuk, miasto w północno-amerykańskim stanie Jowa, o 1 godzinę drogi od ujścia rzeki Des-Moines do Mississippi; ma 12,900 m. i jest bardzo handlowne.

Kepler (Jan), genijalny astronom, ur. 1571 r. w Magstadt pod Weil, w Wirtenbergskiém, † 1630 r. Syn oberżysty, otrzymał wychowanie bezpłatne w szkole klasztornéj, następnie poświęcił się teologii protestanckiéj. Uczony Mästlin, stronnik systemu kopernikańskiego, skłonił go do zajęcia się matematyką i astronomiją, a gdy po skończeniu kursów teologii, dla swobodnych swych poglądów religijnych, posady duchownéj nie uzyskał, został nauczycielem matematyki na uniwersytecie w Grätz 1593 r., gdzie dał się poznać z kalendarza, wolnego od wielu przesądów i mrzonek astrologicznych, jakie się w ówczesnych kalendarzach mieściły. W r. 1595 ogłosił „*Prodromus*“, który był niejako zapowiedzią jego badań nad ruchami ciał niebieskich i który mu zjednał uznanie Galileusza i Tychona de Brahe. Gdy jednak w owym czasie protestantom odmówiono swobody wyznania, K. utracił posadę, a następnie zmuszony był opuścić i Styryję, gdzie dotąd przebywał, zajmując się głównie optyką. W r. 1599 powołał go Tycho na dwór Rudolfa do Pragi, do pomocy w układzie wielkich tablic astronomicznych, które miały nosić nazwisko Rudolfa II. W r. 1601 po śmierci Tychona otrzymał posadę matematyka cesarskiego, z płacą 1500 talarów, lecz z powodu wyczerpania kas cesarskich, płaca ta niemal wcale go nie dochodziła. Pomimo to pracował gorliwie nad tablicami rudolfińskiemi. Przy téj pracy nieregularności w biegu Marsa zwróciły jego uwagę, że droga téj planety nie może być okręgiem koła, i poznał, że jest elipsą, jest to piérwsze z trzech praw znanych pod jego nazwiskiem (ob. astronomija), a które go unieśmiertelniły w dziejach nauki. Drugie z tych praw wkrótce potém poznał i ogłosił je w r. 1609 w książce o ruchach Marsa. Gdy wynalazek lunety przez Galileusza zwrócił powszechną uwagę, K. podał teoryję tego przyrządu w swéj *Dyjoptryce*, dotąd uważanéj za dzieło mistrzowskie; pracował téż nad budową oka. Cesarz Maciéj zatrzymał go w swéj służbie, ale płaca dochodziła go również nieregularnie, tak że zaległości doszły 12,000 talarów. Pomimo nieszczęść domowych,—żona jego zapadła w obłąkanie, matka prześladowaną była jako czarownica,—K., ożeniwszy się powtórnie, gorliwie pracował daléj; 15 Maja 1618 odkrył trzecie swe prawo. Ukończywszy tablice rudolfińskie, z mozołem zaledwie wyżebrał u cesarza i stanów sumę potrzebną na ich wydanie; wyszły one 1627 r. po 16 letniéj pracy Tychona i 26 letniéj K. Gdy stany niemieckie miały się zebrać w Regensburgu, K. udał

się tam pieszo, w czasie zimnéj jesieni, dla wyproszenia wypłaty swéj zaległości 1630, ale zaledwie tam przybywszy, zmarł w skutek trosk i trudów podróży. Miejsce jego grobu jest nieznane. Wdowa odebrała następnie całą zaległą płacę. W 1808 r. wzniesiono mu pomnik w Regensburgu, 1863 w Weil. W r. 1871 obchodzono uroczyście trzechsetletnią rocznicę jego urodzenia. Oprócz dzieł wyżéj wymienionych, ogłosił K. „*Astronomia nova, seu physica coelestis tradita commentariis de motibus stellae Martis, ex observationibus Tychonis Brahei.*“ (1609); „*De cometis*“ (1619); „*Kurzgefasste Darstellung der Kopernikanischen Weltordnung*“ (1618); „*Harmonie der Welten*“ (1619) i in. Wydanie pozostałych po nim rękopismów rozpoczęto w 1718, wszakże daléj prowadzoném nie było. W r. 1858 wydanie to rozpoczął Frisch w Franfurcie, jako „*Opera omnia*“. Z bijografij K. wymienimy: Breitschwerta „*Keplers Leben und Wirken*“ (1831); Brewstera „*Lives of Galileo, Tycho de Brahe and K.*“ (1841), oraz Reitlingena (1868).

Keplera prawa, ob. Astronomija.

Keplera zagadnienie, zowie się zadanie podzielenia w danym stosunku pola półkola z punktu danego na średnicy.

Keratitis, zapalenie rogówki (ob.) oka, jest chorobą częstą i często wielkie sprowadza szkody dla oka. Zapalenie to albo zajmuje powierzchowne warstwy rogówki, albo głębsze. Najłagodniejszą formą są małe pryszczyki prędko i najczęściéj bez śladu znikające (K. *phlyctaenulosa*). Zapalenie powierzchowne częściowe, prowadzące za sobą rozwój naczyń normalnie na rogówce nie istniejących, rozwijające się często z pryszczykowéj formy, nosi nazwę miotełkowatego (*Büschelförmige Keratitis*) i zdarza się równie jak forma poprzednia najczęściéj u dzieci skrofulicznych. Zapalenie z rozwojem naczyń na znaczniejszéj przestrzeni, często całą rogówkę zajmujące i powstające na skutek mechanicznych szkodliwości, stanowi *łuszczkę* (ob.). Zapalenia zajmujące głębsze warstwy rogówki zdarzają się w ogóle rzadziéj i noszą nazwę zapaleń miąższowych (K. *parenchymatosa*). Najbardziéj upartą formę K. stanowi forma występująca w postaci bardzo drobnych ognisk na tylnéj powierzchni rogówki (K. *punctata, descemetitis*). Jak wszystkie inne zapalenia, K. bywa ostra lub chroniczna. W formach ostrych, oprócz zmian na saméj rogówce, ma miejsce nastrzyknięcie naczyń w około niéj (*hyperaemia episeleralis*), światłowstręt ze skurczem powiekowym, ból i łzawienie. Prowadzą za sobą często owrzodzenie rogówki lub całkowite jéj zniszczenie, często pozostawiają plamy stanowiące przeszkodę dla światła padającego w oko. Atropina i przetwory rtęciowe stanowią najważniejsze środki lecznicze w téj tak częstéj chorobie. Cudowne balsamy oczne potajemnie sprzedawane i zawierające najczęściéj preparaty rtęci zawdzięczają swą sławę skuteczności rtęci w wielu formach K. Zapalenie rogówki jest bardzo ważne i ze względu czysto naukowego. Rogówka stanowi jedyny niemal organ w ciele, gdzie proces zapalny w żywym organizmie daje się badać za pośrednictwem mikroskopu. Stąd najważniejsze badania nad zapaleniem (Virchow, Cohnheim) dokonywane były na rogówce. Porów. dzieła o oftalmologii traktujące.

Keratoconus, stożkowata postać rogówki oká, stanowi zboczenie wrodzone.

Keratoglobus, znaczna wypukłość rogówki oka przy jéj przezroczystości, stanowi zboczenie wrodzone.

Keratotomija, przecięcie rogówki, stanowi czasem operacyję samodzielną i ma za cel wypuszczenie cieczy wodnéj z komórek oka, mianowicie przy owrzodzeniach rogówki. Częściéj K. stanowi tylko piérwszy akt operacyj, mających na celu wydobycie czegoś z wnętrza oka, mianowicie tęczy (ob. irydektomija) lub katarakty (ob.). Narzędzia do K. używane (keratotomy) są z tego powodu rozmaite, najczęstsze są: igła z końcem lancetowatym, nóż szerszy lancetowatéj formy, lub większy delikatny nożyk.

Keratry (August Hilaryjon de), filozof i polityk francuski, ur. 1769 r. w Rennes; pochodził ze starożytnego rodu szlacheckiego, osiadłego w Bretanii. Ukończywszy studyja prawne, zajął późniéj dziedziczne miejsce w prowincyjonalnym parlamencie bretańskim. Od samego początku gorący przyjaciel rewolucyi, zrzekł się wszelkich przywilejów i tytułów, ale nie mógł mimo to w epoce teroryzmu uniknąć prześladowań. Za piérwszego cesarstwa żył zdala od spraw publicznych, poświęcając czas wolny literaturze i studyjom filozoficzno-religijnym. Za Restauracyi wybrany 1818 deputowanym, zasiadł po lewicy, bronił śmiało prawa wyborczego i wolności prasy a zwalczał jezuitów i prowadził gwałtowną polemikę przeciw reakcyjnym dążnościom rządu. Czynny podczas rewolucyi Lipcowéj, należał do tych deputowanych, którzy ogłosili nominacyję ks. orleańskiego namiestnikiem państwa. Mianowany 1837 parem, bronił ciągle monarchii Lipcowéj i protestował energicznie przeciw rewolucyi Lutowéj. Wybrany 1849 do ciała prawodawczego, głosował z monarchistami i występował jako zawzięty przeciwnik księcia prezydenta; aresztowany podczas zamachu stanu, wkrótce został uwolniony i usunął się do życia prywatnego; † 1859. Z pomiędzy licznych dzieł jego wymieniamy najważniejsze: „*Contes et idylles*“ (Par. 1791); „*De l'existence de Dieu et de l'immortalité de l'âme*“ (Par. 1815); „*Inductions morales et philosophiques*“ (Paryż 1817 i część.); „*De l'organisation municipale en France*“ (Par. 1821); „*Du beau dans les arts d'imitation*“ (3 t., Par. 1822); „*Examen philosophique des Considérations sur le sentiment du sublime et du beau etc.*“ (Par. 1823); „*Les derniers des Beaumanoir ou la tour d'Helvin*“ (4 t., Paryż 1824 i część.); „*Du culte en général et de son état particulièrement en France*“ (Par. 1825 i część.); „*Saphira ou Paris et Rome sous l'empire*“ (3 t.. Par. 1935); „*Une fin de siècle ou huit ans*“ (2 t., Par. 1840) i t. d.—**Keratry** (Emil, hrabia de), publicysta i polityk francuski, syn poprzedniego, urod. 1832 r. w Paryżu. Ukończywszy szkoły, wstąpił 1854 do armii, walczył w

Krymie a następnie w Meksyku, gdzie za niejednokrotne odznaczenie się w walce gerylasowéj został oficerem ordynansowym marszałku Bazaine'a (ob.). W 1865 wrócił do Francyi, oddał się polityce i literaturze. Artykuły jego w „*Revue Contemporaine*“ o wojnie meksykańskiéj narobiły swego czasu we Francyi wrzawy i dostarczyły opozycyi broni przeciw rządowi i Bazaine'owi. Wkrótce objął dyrekcyję czasopisma „*Revue moderne*“ i zamieszczał w nim daléj swe oskarżenia. Wybrany 1869 deputowanym, należał do opozycyi. Po utworzeniu rządu obrony narodowéj 4 Września 1870 r. był prefektorem policyi w Paryżu do 12 Październ.; następnie opuścił balonem oblężoną stolicę i udał się do Hiszpanii w tajnéj misyi dyplomatycznéj; za powrotem mianowany generałem, otrzymał naczelne dowództwo nad wojskami zgromadzonemi w obozie w Conlie; poróżniwszy się wszakże z ministrem wojny Gambettą, złożył ten urząd w końcu Listop. t. r. i żył zdala od spraw publicznych. Po utworzeniu się Komuny w Paryżu (Marzec 1871) został prefektem w Tuluzie, gdzie tłumił wybuchy radykalistów, a potém w Marsylii; w Sierp. 1872 r. wziął dymisyję. Oprócz kilku utworów scenicznych, ogłosił K. „*La Contreguérilla*“ (Paryż 1867); „*La créance Jecker*“ (Paryż 1867); „*L'empereur Maximilien, son élévation et sa chute*“ (Paryż 1869); „*Les ruines de Pompei*“ (Paryż 1867); „*Quatre Septembre*“ (Paryż 1872).

Kercz, m. w gub. tauryckiéj, nad cieśniną Kerczeńską, starożytne Pantikapäum albo Bosforus, stolica dawnéj Tauryi, posiada bezpieczny i nader ożywiony port; wraz z Jenikale, z którym stanowi okrąg (*grodonaczalstwo*), liczy 19,400 m. i prowadzi obszerny handel. Starożytny kościół św. Jana Chr., pochodzący najpóźniéj z X w. Ze znajdujących się w pobliżu miasta licznych kurhanów wydobywają się zabytki starożytności. Dnia 25 Maja 1855 zostało zajęte przez wojska państw sprzymierzonych, przyczém zburzono bogate muzeum starożytności. Por. Sabbatie „*K. i Bosfor*“ (Petersb. 1861).

Kerczelicz (Adam Baltazar), pisarz serbsko-chorwacki, kanonik zagrzebski, ur. 1715 r. pod Zagrzebiem, † 1778; oprócz jednego dzieła w języku serbskim „*Življenje blažénoga Augustina Gazotti*“ (Zagrzeb. 1747), napisał w jęz. łacińskim, a częścią i wydał, wiele dzieł odnoszących się do historyi Słowian południowych, z których najważniejsze „*Historia cathedr. ecclesiae Zagreb.*“ (t. I cz. 1, doprowadzona do 1603 r., Zagrzeb 1769) i „*De regnis Dalm., Croat., Slav. notitia praeliminares*“ (t. 1770) i in.

Kerczeński półwysep, najdaléj na wschód wysunięta część półwyspu Tauryckiego, w południowéj Rossyi (Krym), która wraz z leżącym naprzeciwko półwyspem Tamańskim, w kraju kaukaskim, tworzy *cieśninę Kerczeńską*, łączącą morze Czarne z Azowskiém. Leżą tutaj sławne od najdawniejszych czasów miasta: Kaffa albo Teodozyja, Kercz, Jenikale i Arabat i stanowi ziemię bogatą w liczne historyczne wspomnienia.

Kerczola (*Krczola*, *Kurczola* albo *Karkar*), po włosku *Corzola*, wyspa u południowych brzegów Dalmacyi, na południe od wyspy Hwaru (*Lesina*), w pobliżu półwyspu Peljence (*Sabioncello*); górzysta, dość lesista (od lasów pochodzi grecka nazwa *Melaina Korkyna*), niezbyt nawodniona; rodzi dobre wino; kopalnie marmuru; stanowi okrąg powiatu dubrownickiego (5,72 m. kw. astr. z 10,600 m.). Główne miasto K., 4,300 m., otoczone murami, z katedrą św. Marka. Wyspa K., piérwotnie kolonija grecka, podzielała losy Dalmacyi, dostała się pod władzę serbskich Neraczanów, od nich nabyli ją 997 Wenecyjanie i zostawała pod ich władzą do 1358, w którym dostała się Węgrom; odstąpiona 1420 napowrót Wenecyjanom, wraz z ich upadkiem dostała się Austryi. Ucierpiała wiele od najazdów Saracenów, Turków i t. d. Od r. 1300—1787 miała wyspa K. oddzielnego biskupa.

Kerdżalijowie (Krdżalijowie) lub *Kirdżalijowie*, tureccy hajducy, którzy się pojawili w Rumelii za czasów ostatniéj wojny Turcyi z Austryją. Po większéj części Turcy, przyjmowali do swych szeregów i chrześcijan, nie wiele dbając o wyznanie. Napadali na miasta, pobiérając od nich wykupne; najmowali się także różnym paszom i możnowładcom tureckim. W r. 1796 pod dowództwem niejakiego Pasmandżija porazili wojska cesarskie. W r. 1804 K., pod naczelnictwem Guszanc-Alija, na wieść o postaniu Serbów przeciwko dahijom tureckim, w liczbie 1,000 udali się im na pomoc do Belgradu i walcząc mężnie prawie wszyscy wyginęli. Brali także udział we wszystkich walkach od 1807—1812 i w tym czasie znikli zupełnie. K. stanowili konnicę, choć walczyli i pieszo.

Kereńsk, m. pow. gub. penzeńskiéj, na obu brzegach rz. Wady, przy ujściu rz. Kerendy, 5,220 m.— *Kereński powiat*, 2,476 w. kw., a lud. 96,400; powierzchnia falowata, z niewielkiemi wzniesieniami w zachodniéj i półn.-zachod. części; grunt czarnoziemny z przymieszką piasku, gdzieniegdzie gliniasty. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, sadownictwem i hodowlą bydła.

Kerguelen, niezamieszkała wyspa na oceanie Indyjskim, z wybornemi portami i bogatemi kopalniami węgla, ma około 100 mil kw. rozległości. Jest ważną stacyją dla okrętów trudniących się połowem wielorybów. Wyspa ta została odkrytą 1772 r. przez Kerguelen-Tremarec. W r. 1776 zwiedził ją Cook.

Kerhallet (Filip), pisarz francuski w przedmiocie marynarki, ur. 1809 r. w Rennes, † 1863; służył w marynarce francuskiéj od 1825 i ostatnio był kapitanem okrętowym. Ogłosił „*Manuel de la navigation sur la côte occidentale d'Afrique*“, „*Manuel de la navigation dans la mer des Antilles*“ i kilka innych podręczników, nader ważnych dla żeglarzy.

Kerk (*Krk*), po włosku *Veglia*, wyspa w zatoce Chorwackiéj czyli Kwarnerskiéj, oddzielona od brzegów żupanii rjeckiéj cieśniną, zwaną morzem Chorwackiém (Canale della Morlacca); wraz z kilkoma wysepkami tworzy okrąg pow. istryjańskiego; ma $7^1/_2$ mil kw. i liczy około 15,000 m. (Chorwatów), zamieszkałych w 1 mieście i 70 wsiach. Wyspa K.

jest górzystą; mieszkańcy zajmują się jedwabnictwem i hodowlą bydła, a zwłaszcza małych koni.— Miasto główne *Kerk* (Veglia), położone w południowéj części wyspy, stolica urzędu okręgowego oraz biskupa, liczy 1,300 ludności.—**K.**, w starożytności *Vegium*, *Vegia* lub *Vekla*, należała do Dalmacyi; następnie od 867 płaciła daninę ks. chorwackiemu, od końca X w. zajęta przez Wenecyjan, zostawała pod ich władzę do 1358, w którym została ustąpioną Węgrom i zostawała pod władzę Frankoponów do r. 1480; zabrana znów przez Wenecyjan, była w ich posiadaniu do 1797, poczém weszła w skład państwa austryjackiego. W 1388 r. staraniem Stefana Frankopana spisano prawa zwyczajowe wyspy „*Statut czyli ustawa wyspy* **K.**“ (oryginał w ręk. pergaminowym, pisany głagolicą, znajduje się w Werbniku, na wyspie **K.**, wydany przez Kukuljewicza w *Arkiv za povjest. jugosl. II.* 1852), ważny zabytek zarówno ze względów językowych jak i prawnych.

Kerkonosze albo **Kerkonoskie góry**, ob. Olbrzymie góry, (Riesengebirge).

Kerkuk, miasto w tureckim ejalecie Bagdadzkim, rezydencyja baszy i biskupa, ma około 15,000 m.; jestto główne targowisko dla południowego Kurdystanu.

Kerl (Jerzy Henryk Bruno), pisarz w dziedzinie metalurgii, ur. 1824 r. w Andreasberg, od 1846 był nauczycielem chemii i metalurgii w szkole górniczéj w Klausthal, oraz dyrektorem laboratoryjum chemicznego tamże. W r. 1867 powołany został na profesora hutnictwa w akademii górniczéj w Berlinie. Ogłosił „*Handbuch der metallurgischen Hüttenkunde*“ (4 tomy, Freiberg 1855); „*Die oberharzer Hüttenprocesse*“ (Klausthal 1859); „*Anleitung zum Studium der harzer Hüttenprocesse*“ (tamże 1857); „*Grundriss der Hüttenkunde*“ (Lipsk 1872).

Kerman, ob. Karamanija.

Kerman (Daniel), pisarz czesko-słowacki, ur. 1663 r. w Mszenie w Węgrzech, † 1740 w Presburgu; superintendent kościołów ewangielickich, mąż uczony i autor wielu udatnych wiérszy miarowych, jak: „*Nábožné arie*“; „*Noworoczni dar poeticky*“ (Witemberg 1700) i in.; wydał nadto wiele dzieł w języku czeskim i łacińskim treści moralnéj lub religijnéj. Napisana przezeń gramat. słowacka „*Rudimenta gramm. slavicae*“, znajduje się w rękopisie.

Kermauszah, miasto w perskiéj prowincyi Kurdistanu, nad rzeką Karasu, gdzie się schodzą drogi do kilku ważniejszych miejscowości państwa Perskiego, liczy 30,000 m.

Kermes, mała rzeczka w Warmii, około Wartenburga, łącząca się z rzeczką Pissą, wpadającą do jeziora Wadang.

Kermes, *Alkermes*, wysuszone samiczki owadu *Kermes illicis*, pokrewnego czerwcowi (ob.), a żyjącego na dębie kermesowym (*Quercus coccifera*). Samiczka ta jest wielkości ziarnka soczewicy, po zapłodnieniu składa na dolnéj powiérzchni ciała liczne jaja, napełnione czérwonym sokiem i wtedy dochodni wielkości grochu. Wtedy owady się zbiérają, zabijają octem i suszą na słońcu. **K.** ma kolor ciemno-czérwony, zapach przyjemny, smak szczypiący, używa się do farbowania na czérwono wełny i jedwabiu, proszków, tynktur i t. d.; barwnik jego jest ten sam co koszenilli, ale zanieczyszczony różnymi dodatkami; 10 funtów **K.** odpowiada 1 f. koszenilli. Pochodzi z Europy płd. i Azyi zach., znanym już był dobrze starożytnym.

Kermes mineralny, siarek antymonu, ob. antymon.

Kern (Konrad), szwajcarski mąż stanu, ur. 1808 r. w Berlingen, w szwajcarskim kantonie Turgowii, w którym od 1837 sprawował rozmaite wyższe urzędy sądowe; na zgromadzeniu swojego kantonu występował żarliwie przeciwko wydaniu na żądanie Francyi (1838) księcia Ludwika Napoleona, a w r. 1848 miał czynny udział w liberalnéj reformie konstytucyi szwajcarskiéj. R. 1850 stał na czele trybunału związkowego, następnie wybrany był na członka rad, narodowéj i związkowéj. W ważnéj kwestyi Neufchatelskiéj okazał się bardzo zręcznym dyplomatą. W 1857 r. został posłem związku szwajcarskiego w Paryżu i na tém stanowisku zostaje dotąd jeszcze (1873).

Kerner (Andrzéj Justyn), poeta i lekarz, urodz. 1786 r. w Ludwigsburgu, w Wirtembergskiém. Medycynę studyjował od 1804 w Tübingen, od 1809 jakiś czas podróżował, następnie osiadł jako lekarz praktykujący w Gaildorf, skąd 1818 przeniósł się do Weinsbergu i tu, ociemniawszy, † 1862. Jako poeta należy **K.** do najcelniejszych przedstawicieli szwabskiéj szkoły poetów. Powszechną uwagę zwrócił na siebie utworem „*Reiseschatten von dem Schattenspieler Lux*“ (Heidelb. 1811); najpiękniejsze ze swych poezyj umieścił w „*Poetischer Almanach*“ (Heidelb. 1812) i „*Deutscher Dichterwald*“ (Tübing. 1813), które wydawał wraz z Uhlandem, Schwabem i in. Później ogłosił jeszcze: „*Romantische Dichtungen*“ (Karlsr. 1817) i „*Gedichte*“ (Stutt. 1836), wydane następnie w pomnożanych ed. p. t. „*Der letzte Blütenstrauss*“ (Stuttg. i Tübing. 1856). Szczególną pięknością zalecają się jego pieśni i balady, pisane w tonie ludowym.—Zajmował się też **K.** magnetyzmem i demonizmem. W przedmiocie tym, jak również z zakresu medycyny, wydał także kilka prac. Dziecinne swe lata opisał w „*Bilderbuch aus meiner Knabenzeit*“ (Brunśw. 1839).— Syn jego *Teobold Kerner* zyskał także pewien rozgłos jako autor poezyj i opowiadań.

Kerner (Antoni), botanik, ur. 1834 r. w Mautern, w Austryi niższéj, był profesorem w politechnice peszteńskiéj, a od 1860 jest prof. w uniwersytecie w Inspruku. Ogłosił: „*Das Pflanzenleben der Donauländer*“ (1863); „*Die Cultur der Alpenpflanzen*“ (1863); „*Die Abhängigkeit der Pflanzengestalt von Klima u. Boden*“ (1869) i in. Wraz z bratem *Józefem* wydał „*Herbarium österreichischer Weiden*“ (9 dekad, 1863—9).

Kerniów lub **Kiernów**, ob. Jägerndorf.

Kerry, hrabstwo w Irlandzkiéj prowincyi Munster, w części południowo-zachodniéj tego kraju; na przestrzeni 87 mil kw. liczy 207,000 m. i z powodu licznych piękności przyrody, nazywane bywa niekiedy Szwajcaryją Irlandzką. Pomimo żyzności gruntu, rolnictwo stoi tu na dosyć niskim stopniu,

i tylko hodowla bydła i gospodarstwo mléczne są głównym przedmiotem miejscowego przemysłu. Główne miasto Tralee.

Kerstac, góra w księstwie czarnogórskiém, tworząca wraz z górą Szanik dolinę, zwaną Niegoską, w któréj leży wielka wieś *Niegosz*.

Kervyn de Lettenhove (Józef Maryja Brunon Konstanty), historyk i literat belgijski, ur. 1817 r. w St.-Michel, we Flandryi zach. Uczonemi badaniami historycznemi zjednał sobie w Belgii i Francyi niemały rozgłos; jest członkiem akademii belgijskiéj i francuskiéj. Z prac jego najważniejsze: „*Histoire de Flandre*“ (6 t., Bruksel. 1847—50; 2 ed. 1853—1854) i „*Étude sur les chroniques de Froissart*“, uwieńczona przez akademiję franc. 1856; „*Jacques d'Artevelde*“ (Gand. 1864). Wydał także: „*Les croniques des comtes de Flandres*“ (Bruges 1849); „*Lettres et négociations de Philippe de Commines*“ (Bruks. 1867) i t. d.

Kessel (Jan van), *Starszy*, ur. 1626 r. w Antwerpii, malarz krajobrazów, kwiatów i zwierząt, uczeń Teniersa, † 1680 w Hiszpanii.—**Kessel** (Jan van), *Młodszy*, syn albo też bratanek poprzedniego, ur. 1644 r. w Antwerpii, † 1708 w Madrycie; nadworny malarz Karola II, jeden z najznakomitszych portrecistów swego czasu. Celował także jako malarz historyczny.—**Kessel** (Teodor van), urodz. 1620 r., prawdopodobnie do téjże saméj należący rodziny, odznaczył się jako niepospolity rytownik.—Syn tego ostatniego **Kessel** (Jan van), ur. 1648, † w Amsterdamie, był dobrym pejzażystą.

Kesselsdorf, wieś parafijalna w saskim obwodzie drezdeńskim; liczy 690 m. i pamiętna jest zwycięstwem odniesioném przez Prusaków, pod dowództwem Leopolda, księcia Anhalt-Dessau, nad wojskiem saskiém i austryjackiém w d. 15 Grudnia 1745 r.

Keszthely, m. w węgierskim kom. saladzkim, w pobliżu jez. Błotnego (Ballaton, Platensee), 3,500 m., zamek hr. Festeticse, z liczną biblijoteką, zakład naukowo-gospodarski (*Georgicon*), gimn. katolickie i t. d.

Ket, rz. w Syberyi, wypływa z gór Kemczugskich, przerzyna gub. jenisejską i tomską i wpada do rzeki Obi pod Narymem. Szeroka od 30—600 sążni, długa około 1,000 w., spławna na przestrzeni 600 w.; bieg powolny.

Kéthely Hunyadi (z), ob. Hunyadi Kéthely.

Kettler (Gothard), ostatni mistrz kawalerów mieczowych w Inflantach i piérwszy książę kurlandzki. Nastąpił w godności zakonnéj po Fürstenbergu; widząc chylącą się do upadku potęgę Mieczowców, zagrożony przez zewnętrznych nieprzyjaciół, oddał się jako hołdownik w opiekę króla polskiego Zygmunta Augusta r. 1561 w Wilnie, gdzie podpisany został traktat, na mocy którego północna część Inflant, na prawym brzegu Dźwiny, wcieloną została do Rzeczypospolitéj; południową zaś od lewego brzegu téjże rzeki zamieniono na księstwo udzielne pod nazwą księstwa kurlandzkiego i oddano je prawem lennem K. (ob. *Inflanty*). K. † 1587, zostawiwszy nadane sobie księstwo synowi Fryderykowi. Linija jego męska wygasła 1737 ze zgonem Ferdynanda, ks. kurlandzkiego. W Westfalii dom *Kettlerów* albo *Kettelerów* kwitnie dotąd jeszcze w dwu linijach: protestanckiéj i katolickiéj. Do ostatniéj linii Kettlerów (na Herkotten) należy: **Ketteler** (Wilhelm Emanuel, baron), biskup moguncki, ur. 1811 r. w Münster; początkowe wychowanie odebrał w mieście rodzinném, potém w zakładzie jezuickim w Brieg w Szwajcaryi. Następnie studyjował prawo w Getyndze, Berlinie, Heidelbergu i Monachijum. Po odbyciu jednorocznéj powinności wojskowéj, pracował od 1834—38 jako referendaryjusz w Münster. Porzuciwszy służbę rządową, studyjował 1841—44 teologiję w Monachijum i Münster i wyświęcony na kapłana (1844), został od 1846 proboszczem w Hopsten. 1848 reprezentował na zgromadzeniu narodowém okrąg wyborczy Lengerich, gdzie zwrócił na się uwagę mową mianą za pogrzebie zamordowanych posłów ks. Lichnowskiego i Auerswalda. W obradach nad prawem zasadniczém działał w interesie jak największéj niezależności kościoła od państwa. 1849 r. proboszcz kościoła św. Jadwigi w Berlinie, 1850 został biskupem mogunckim na miejscu wybranego kanonicznie lecz odrzuconego przez Pijusa IX L. Schmidta. Na stanowisku tém silnie wspiérany przez ministra Dalwigka, rozwinął K. niezmordowaną czynność, już to wyzyskując nadane kościołowi kat. swobody, już to dążąc do ich rozszerzenia. Usiłowaniom K. przypisać można korzystne dla episkopatu rozporządzenia, otrzymane 1853 od rządów górno-reńskich. Oprócz tego uzyskał i po za granicami swéj dyjecezyi wielkie korzyści w stosunku do państwa, w skutek tajemnéj umowy, zawartéj z rządem heskim 1854 a ogłoszonéj publicznie dopiéro 1862. Przeciw téj konwencyi silnie lecz bezskutecznie powstała druga izba hesko-darmstadzka z wyborów 1862, rząd bowiem niezgodził się na jéj cofnięcie. Nawet po upadku ministeryjum Dalwigha potrafił K. utrzymać się na dotychczasowém stanowisku. K. nieograniczał się w dążeniach swych powiększenia władzy kościoła katolickiego i episkopatu na środkach kościelnych i dyplomatycznych lecz także ocenił i potrafił spożytkować znaczenie prasy. Oprócz listów pasterskich, wydawał liczne broszury i dzieła polemiczne, pięknym pisane językiem, dotyczące kwestyi kościelnych i socyjalnych. Jako administrator swéj dyjecezyi rozwinął niesłychaną działalność, zakładając wszędzie kościoły, klasztory, domy przytułku, stowarzyszenia religijne, sprowadzając jezuitów (1858) i w ogóle dążąc do owładnięcia wychowaniem młodzieży przez duchowieństwo. Podobnież czynnym okazał się K. i we wszystkich manifestacyjach publicznych partyi klerykalnéj. Na mocy jego rozporządzenia odbyła się w Czerwcu 1855 r. 1,000-letnia uroczystość ś. Bonifacego, wielka manifestacyja katolicyzmu przeciwko protestantyzmowi. W zimie 1854—55 r. wziął udział w zgromadzeniu biskupów w Rzymie, oraz w ogłoszeniu dogmatu Niepokalanego poczęcia N. M. P.; daléj uczestniczył 1860 w zgromadzeniu biskupów w

Rzymie, a 1869 w Fuldzie oraz 1867 w Rzymie na stoletniéj uroczystości św. Piotra i Pawła. Na soborze watykańskim przyłączył się do opozycyi i zwalczał nietyle prawdziwość nowego dogmatu nieomylności jak raczéj pożytek jego ogłoszenia i nawet przed samém publikowaniem na klęczkach błagał papieża o wstrzymanie tego. Jednakże już na soborze zajął nieprzyjazne stanowisko względem Döllingera i jego stronników i ogłosił natychmiast po swém powrocie uchwały watykańskie. 1871 wybrany do piérwszego parlamentu niemieckiego z okręgu badeńskiego Tauberbischofcheim, wystąpił w walkach co do stosunku kościoła do państwa jako przywódca stronnictwa klerykalnego. Wziętość jaką cieszy się K. w swéj partyi ma podstawę w wybitnych jego właściwościach duchownych: energii, rozumie, zręczności, bystrości, dobitności w słowie i piśmie. Wszystko to czyni z K. jednego z najznakomitszych przywódców nowokatolickich zasad i najniebezpieczniejszego przeciwnika idei państwowéj w Niemczech. Z licznych jego prac i broszur odznaczają się: „*Das Recht und das Rechtschutz der kath Kirche in Deutschland*“ (5 wyd., 1854); „*Freiheit, Autorität und Kirche*“ (7 wyd., 1862); „*Die Arbeiterfrage und der Christenthum*“ (3 wyd., 1864); „*Deutschland nach dem Kriege 1866*“ (6 wyd. 1867); „*Die wahren Grundlagen des religiosen Friedens*“ (3 wyd. 1868); „*Das allgemeine Concil und seine Bedeutung für unsere Zeit*“ (5 wyd., 1869). Z licznych jego listów pasterskich odznacza się szczególniéj na jubileusz św. Bonifacego przez namiętne napaści na protestantyzm.

Ketubah, w zepsutém narzeczu żydowskiem *Ksybah*, zowie się w Talmudzie postanowiony zapis przedślubny, przez męża dla żony uczyniony, wynoszący najmniéj dla panny $53^1/_3$, dla wdowy $26^2/_3$ łutów czystego srebra, dla zapewnienia im utrzymania na przypadek rozwiedzenia się z mężem lub owdowienia. Podwyższenie takiego zapisu nazywa się *Tosefet ketubah* (dodatkowy zapis).

Keulen (Ludolf van), matematyk holenderski, † 1610, sławny z obliczenia stosunku okręgu koła do średnicy; obliczył ten stosunek z przybliżeniem do 35 cyfr dziesiętnych, stąd téż niekiedy używana nazwa tego stosunku *ludolfina*, czyli *liczb Ludolfa*. Dzieła jego są: „*De circulo et adscriptis*“ (1619); „*Fundamenta aritmetica et geometrica*“ (1613) i in.

Keuschberg, wieś w pruskiéj regencyi i powiecie merseburgskim, pamiętna klęską, jaką tu ponieśli Węgrzy 15 Marca 933 od wojsk niemieckich, pod dowództwem króla Henryka I.

Kew, wieś w angielskiém hrabstwie Surrey, na południowym brzegu Tamizy i przy kolei żelaznéj wiodącéj z Londynu do Windsor; znajduje się tu pałac królewski ze sławnym ogrodem botanicznym, jednym z największych i najbogatszych na świecie. Ogród ten, podzielony jest na właściwy ogród botaniczny (75 akrów) i Pleasure Grounds albo Arboretum (250 akrów), z wielkiemi cieplarniami, biblijoteką i t. p. Dyrektorem, który go od r. 1841 do dzisiejszego przyprowadził znaczenia był znakomity botanik Hooker. Także słynne obserwatoryjum astronomiczne.

Keyser (Henryk de), ur. 1565 r. w Utrchcie, rzeź biarz i architekt tameczny, † 1621; wystawił znaczną liczbą budowli w Amsterdamie i innych miastach w ciężkim stylu odrodzenia.—Teodor de **Keyser**, może syn poprzedniego, jeden z najznakomitszych portrecistów niderlandzkich; żył w latach 1621—57. Malowidła jego zalecają się pięknym kolorytem i wyborném światłocieniem.

Keyser (Jakób Rudolf), ur. 1803 r. w Christianii, profesor uniwersytetu tamecznego, jeden z najuczeńszych historyków skandynawskich, znawca języków północnych; z prac jego oprócz długiego szeregu wybornych wydań dawniejszych pomników literatury północnéj, między któremi „*Norges gamle lowe*“ (3 t., 1846—49) na szczególną zasługuje uwagę, wymieniamy: „*Normendenes religionsforfatuing i hedendommen*“ (Christiania 1847) oraz „*Den norske kirkes historie under katholicismen*“ (2 tomy, Christiania 1856—58).

Keyser (Nikazy de), jeden z najcelniejszych historycznych malarzów belgijskich, urodz. 1813 r. w Sandvliet, pod Antwerpiją, kształcił się pod kierunkiem Jacobsa i van Bree. Sławę niepospolitego artysty ugruntował 1836 wspaniałym obrazem *Bitwa pod Courtray*. Najcelniejszym jego utworem jest *Bitwa pod Woringen* (1839; znajduje się w muzeum narodowém belgijskiém). Wykonawszy jeszcze kilka prac treści historycznéj, zwrócił się późniéj do malarstwa rodzajowego (np. *ś. Elżbieta rozdająca jałmużnę*). K. jest jednym z naczelników nowéj szkoły belgijskiéj, wytworzonéj pod wpływem nowoczesnéj szkoły francuskiéj Delaroche'a (ob.). Od 1845 członek belgijskiéj akademii sztuk i nauk, został K. 1855 r. dyrektorem akademii malarskiéj w Antwerpii.

Keyserling (Herman Karol), dyplomata rossyjski, ur. 1697 w Blieden w Kurlandyi, dworzanim księżnéj Anny Kurlandzkiéj, późniejszéj cesarzowéj rossyjskiéj, towarzyszył jéj 1730 do Petersburga, gdzie został tajnym radcą i prezydentem akademii umiejętności, a późniéj był posłem w Wiedniu, Warszawie i Frankfurcie n. Menem (1745). W Polsce posłował dwukrotnie, za pierwszego pobytu 1733—36 popierał Augusta III przeciw St. Leszczyńskiemu a następnie w ogólnym zamęcie spraw ówczesnych starał się o utworzenie stronnictwa rossyjskiego. Przybywszy do Polski jako ambasador poraz drugi 1763 bawił w Warszawie aż do śmierci za szléj 30 Wrześ. 1764. Zastąpił miejsce Wojejkowa; popierał plany cesarzowéj Katarzyny celem wyniesienia na tron polski jednego z Czartoryskich lub Stanisława Poniatowskiego. Działając w myśl Katarzyny, mieszał się do spraw wewnętrznych (na trybunale wileńskim w Kwiet. 1763) i popierał Czartoryskich na sejmie konwokacyjnym 7 Maja 1764. K. wyjednał także w Polsce przyznanie Katarzynie tytułu cesarzowéj. Następcą jego został Repnin, dotyczasowy sekretarz ambasady rossyjskiéj w Warszawie. Oprócz

mów łacińskich, miewanych na sejmie w Warszawie, wydał: „*Brevis et succincta enarratio jurium Curlandiae et Semigalliae circa electionem novi principis*“ (Warsz. 1736); „*Recherches sur l'abrogation du droit d'élire un roi des Romains faussement imputé à l'Empereur Henri IV*“ (Berl. 1748). W rękopiśmie pozostawił: „*Historia critica comitiorum regni Poloniae generalium a status principatu usque ad electionem Vladislai Jagellonis*“. — **Keyserling** (Henryk Chrystyjan), urod. 1727 w Lesten, † 1787 w Królewcu. Mianowany dowódcą kompanii gwardyi przybocznéj księcia saskiego a późniéj szambelanem króla polskiego, towarzyszył 1746 ojcu swojemu, jako posłowi rossyjskiemu do Regensburga a potém do Berlina. W r. 1752 król August wysłał go jako posła saskiego do Regensburga. Następnie wszedł K. do służby rossyjskiéj i towarzyszył znowu ojcu w poselstwie do Polski. Ważniejsze jego prace są: „*Schreiben eines Patrioten*“(1763); „*Auszug der Anmerkungen welche ein Curländer über das Mémoire sur les affaires de Courlande entworfen*“ (1763), które wyszło także w języku francuskim i polskim; „*Remarques d'un gentilhomme prussien sur celles d'un gentilhomme polonais à l'occasion de la prise de possession de la Prusse polonaise*“; „*Lettre sur la negotiation de l'ordre de Malthe en Pologne*“; „*Lettre d'un Polonais à son ami*“ (Królewiec 1773).—**Keyserling** (Dytrych), ur. 1713 w zamku Neuerburg, † 1793 w Mitawie. W r. 1734 pracował w kancelaryi swego brata przyrodniego, posła rossyjskiego na dworze polskim; później wszedł do wojskowéj służby rossyjskiéj i doszedł do stopnia pułkownika. W r. 1754 został szambelanem króla polskiego i 1759 kanclerzem Kurlandyi; zostawił kilka dziełek treści religijnéj i politycznéj.

Keyserling (Herman Wilhelm Ernest), ur. 1793, od 1820 professor uniwersytetu berlińskiego. Wydał kilkanaście dzieł treści filozoficznéj, jak: „*Vergleich zwischen Fichte's System und dem des Prof. Herbart*“ (Królewiec 1817); „*Metaphysik*“ (1818); „*Theorie der Anschanungsphilosophie*“ (1822); „*Religionsphilosophie*“ (Berlin 1824); „*Anthropologie*“ (tamże 1827) i t. d.

Kębłów (po niem. *Kiebel*), miasteczko w regencyi poznańskiéj, pow. babimostskim, nad rz. Obrą, liczy około 1,000 m.

Kędzierski (Barnabasz), franciszkanin, znakomity kaznodzieja polski, profesor filozofii i magister seminaryjum w konwikcie międzyrzeckim, później prowincyjał zgromadzenia, † 1803 we Lwowie. Oprócz licznych kazań ogłosił: „*Życie Jana Streby, arcybiskupa halickiego od 1392—1411*“ (Lwów 1798); „*Wiadomość o krzewieniu wiary św. w Mołdawii i Wołoszczyźnie*“ (Lwów 1774).

Kępa, wyspa na rzece, pokryta zaroślami i piaskiem, wyspa zaś pokryta wysokiemi drzewami zowie się ostrowem.

Kępno (po niem. *Kempen*), miasto w wielkiém księztwie i regencyi poznańskiéj, ma 5,900 ludności, trudniącéj się tkactwem, kuśnierstwem i t. d.

Kępy (Jan z), herbu Łodzia, zwany także *Janem z Bnina* a niewłaściwie Opalińskim, od 1335 biskup poznański; było człowiek uczony, lecz jak na pasterza zbyt podobno ubiegał się za uciechami świata. Ułożył kilka pieśni łacińskich o N. Pannie i innych świętych.

Kęski (*boli*), sąto wielkie pigułki, w dawniejszéj recepturze używane, dziś zarzucone.

Kętrzyński (Wojciech), ur. 1838 w Lecu na Mazowszu Pruskiém; odebrał czysto niemieckie wychowanie tak w domu, jako téż i po śmierci ojca (1846) w domu siérot wojskowych w Poczdamie oraz w gimn. w Rastemborku w Prusiech Wschodnich i dopiéro na akademii w Królewcu, gdzie 1859—63 słuchał historyi, zaczął się uczyć po polsku. Aresztowany w skutek wypadków politycznych 1863, otrzymał 1866 stopień doktora napisawszy rozprawę „*De bello a Boleslao Magno cum Henrico rege Germaniae gesto a. 1002—5*“ W r. 1868—70 był biblijotekarzem w Kórniku, obecnie zaś sekretarzem oddziału naukowego przy biblijotece Ossolińskich we Lwowie. Oprócz drobnych pism, tyczących się Prus i t. d., zamieszczanych w *Altpreusische Manatsschrift*, oraz w *Dzienniku poznańskim*, w *Gazecie toruńskiéj* i w *Tygodniku wielkopolskim*, wydał oddzielnie: „*Die Lygier. Ein Beitrag zur Urgeschichte der Slaven und Germanen*“ (Poznań 1868); „*O Mazurach*“ (Poznań 1872); „*Pamiętnik Jerzego Kalksteina o rewolucyi 1794*“ (1873 w *Piśmie zbiorowem* wydaném przez E. Calliera); w *Rocznikach tow. przyj. nauk poznańskiego* zamieścił: „*O paryskim rękopisie Pułkowy*“ (1869) i „*O Stanisławie Górskim, kan. płockim i krak., i o jego dziełach*“ (1871). Przełożył nadto na jęz. niem. z W. Pola „*Pieśń o ziemi*“ (Poznań 1870). Obecnie (Styczeń 1874) drukuje obszerną rozprawę: „*O narodowości, polskiéj w Prusach zachodnich za czasów krzyżackich*“ (nakładem akademii krakowskiéj).

Khartum, miasto w Nubii, ob. Chartum.

Khaya, rodzaj roślin z rodziny pomarańczowatych, obejmujący jedyny gatunek **K.** *senegalensis*, (*Swietenia senegalensis*), drzewo dochodzące 100 stóp wysokości, pochodzące z Senegambii, a przeniesione do Indyj zachod. Kora używa się jako surrogat chiny; drewno sprowadza się do Europy pod nazwą mahoniu afrykańskiego.

Kheiber, Khyber, 12 mil długie pasmo południowego podgórza Hinduku, położone na zachód Peszaweru, wznosi się do wysokości 5,100 stóp. Na wyżynie 3,373 stóp przerznięte jest *wąwozem Kheiber*, stanowiącym jedno z głównych przejść z Indyj do Afganistanu. W okolicy zamieszkuje afgańskie plemię *Kheiberisów*.

Khevenhüller (Franciszek Krzysztof, hrabia), dyplomata niemiecki i historyk, ur. 1589, † 1650. Pochodził on ze starożytnego rodu frankońskiego, który pod koniec XI w. osiadł w Karyntyi, wziął swą nazwę od rodzinnego zamku *Khewenhüll* w Frankonii i istnieje jeszcze obecnie w linii Khewenhüller-Metsch. K. wcześnie już używany do różnych działań dyplomatycznych, zasłużył się dobrze cesarzowi Fryderykowi III i został w końcu ministrem stanu. Jest on autorem obszernego dzieła: „*Annales*

Ferdinandei" (9 t., Regensburg 1640, 2 ed. 12 t., Lipsk 1716—26), w którem znajduje się wiele ciekawych szczegółów do panowania Zygmunta III i Władysława IV, królów polskich, a mianowicie do historyi Lisowczyków.

Khlesl albo **Klesel** (Melchijor), kardynał i minister cesarza Macieja, ur. 1553 w Wiedniu, syn piekarza, wyzn. protestanckiego; przeszedłszy na katolicyzm, dostąpił wyższych godności; pod panowaniem ces. Rudolfa II był zawiadowcą biskupstw w Neustadt i w Wiedniu. Następnie przeszedł na stronę arcyks. Macieja, któremu pomagał w strąceniu z tronu Rudolfa II. Po obraniu Macieja, został piérwszym jego ministrem i 1616 kardynałem. W sporach religijnych z Czechami był za polityką łagodną i radził ustępstwa, co go poróżniło z Ferdynandem, aresztowany 1618 i osadzony w Ambras, został uwolniony dopiero 1623. Następnie przebywał przez lat kilka w Rzymie; 1627 powrócił do Wiednia, gdzie i † 1630. Porów. Hammer-Purgstalla „*Cardinal* K. *Leben*" (4 t., Wiedeń 1850—51) i Kerschbaumera „*Cardinal* K." (t. 1865).

Khorasan (Chorasan), ob. Korasan.

Khusistan, starożystna Suzyjana, prowincyja perska, leżąca na południo-zachodzie państwa. Jestto na zachodzie kraina niska, płaska, piaszczysta i niezdrowa, na wschodzie zaś wzgórkowata. Grunt po większéj części mało uprawny, wydaje zboże, ryż, bawełnę, daktyle i t. d. K. obejmuje 1,380 mil kw. i liczy do 1,000,000 m., przeważnie Tadzyków; miasto główne Dezfool (Dizful).

Khyrpoor, miasto w angielskiéj prowincyi Sindu w Indyjach Wschodnich, nad kanałem Merwah; ma 15,000 m., zajmujących się tkactwem.

Kiachta, osada handlowa w okręgu zabajkalskim, nad rzeką t. n., na saméj granicy chińskiéj, naprzeciwko osady Majmaczyn, ma 450 m. a wraz z twierdzą Troickosawsk, odległą od K. na 3 w. i osadą Ust-Kiachtą 4,700 m.; położona w nieurodzajnéj i bezleśnéj dolinie, otoczonéj wysokiemi górami i wzniesionéj na 2,336 st. nad poziom jez. Bajkalskiego. Do r. 1860 jedyny punkt handlu zamiennego z Chinami. Gdy w skutek traktatu pekingskiego (14 Listop. 1869) handel został dozwolony na całéj granicy rossyjsko-chińskiéj i gdy nadto zaczęto sprowadzać herbatę do Europy drogą morską, K. znacznie straciła na swéj ważności i handel tutejszy zaczął upadać.

Kiang-Si, prowincyja w południowo-wschodnich Chinach, obejmuje 3,395 mil kw., z ludnością około 40,000,000. Wydaje wszelkiego rodzaju zboże, herbatę, bawełnę i doskonałe owoce. Głównym atoli produktem miejscowego przemysłu są wyroby porcelanowe. Miasto stołeczne *Nan-czang*.

Kiang-Su, jedna z najbogatszych prowincyj Wschodnich Chin, obejmuje 2,090 mil kw., z ludnością przeszło 50,000,000. Główne jéj płody stanowią: jedwab', bawełna, herbata, ryż, zboże i rozmaite owoce. Ludność tutejsza produkuje przeważnie: wyroby jedwabne, bawełniane (nankin), papiér i porcelanę. Miasto główne jest *Nanking*.

Kichanie, jestto akt oddychania, zmieniony w ten sposób, że po przedłużoném wdechaniu następuje wydech prędki, krótki i silny, przyczém strumień powietrza przez nos zostaje wydalony; ta ostatnia okoliczność odróżnia K. od kaszlu. Dwa te objawy mają wiele wspólnego pod względem swych przyczyn i znaczenia. Kichanie powstaje przy każdém podrażnieniu błony śluzowéj nosa, mianowicie jeżeli podrażnienie zostało sprowadzone przez drobne obce ciało; obce ciało zostaje w ten sposób wydalone i stąd K. uważać należy za odruch celowy. Jestto jeden z najprzykrzejszych objawów kataru nosowego.

Kichawiec (*Ptarmica*), rodzaj roślin oddzielony od rodzaju krwawnika, obejmujący zioła trwałe w Europie i Syberyi. Najwięcéj znanym gatunkiem jest *P. vulgaris*, na brzegach rzek w całéj Europie; liście ma lancetowate, po brzegach piłkowane; łodyga wzniesiona na 1—3 stóp, w górze dzierżąca liczne koszyczki białych kwiatów, z których zewnętrzne są promienisto roztoczone, a środkowe rurkowate, żółte. Korzeń jego sprawia kichanie, różne jego części były niegdyś używane w medycynie przeciw śluzotokom, epilepsyi i t. d. Piękna ogrodowa odmiana K. znana jest pod nazwą guziczków srebrnych (*boutons d'argent*).

Kiciński (Pijus), senator kasztelan, urodz. 1752 w Sławkowie, † 1828 w Warszawie. Po ukończeniu nauk w Krakowie, został sekretarzem króla Stanisława Augusta, a następnie szefem jego kancelaryi; dwukrotnie posłował na sejmy; w 1782 był sekretarzem sejmowym; na sejmie cztéroletnim należał do stronnictwa postępowego, odznaczał się szlachetnemi dążnościami i niepospolitą wymową. Na sesyi 10 Wrześ. 1790 r. występował w kwestyi wakansów przeciw dążeniom oligarchicznym możnowładców i dokazał tyle, że przyznano królowi bezwarunkowe rozdawnictwo wakansów. W tymże czasie otrzymał kasztelaniję połaniecką. Po upadku Rzeczypospolitéj przeniósł się 1794 do Galicyi i otrzymał od rządu austryjackiego tytuł hrabiego. W przywróconém królestwie polskiém sprawował od 1817 w godności senatora kasztelana i urząd sędziego najwyższéj instancyi. Ogłosił: „*Dyaryjusz sejmu wolnego ordynaryjnego warszawskiego sześcioniedzielnego r. 1780* i t. d." (Warszawa 1780); „*Mowy miane na sejmie 1787—92*", które wychodziły oddzielnie, p. t. „*Głos sejmowy*" lub „*Przymówienie się na sesyi sejmowéj*". Poezyje jego mieszczą się w zbiorze pism syna Brunona (Warszawa 1841). W rękopisie pozostawił: *Pamiętniki swoich czasów*, *Zbiory notat* i inne pisma, stanowiące ciekawy materyjał do ostatniéj epoki dziejów Polski.—**Kiciński** (Bruno), syn poprzedniego, publicysta i poeta, ur. 1796, † 1844 w Ojrzeniu w Płockiém. Początkowo kształcił się w Theresianum w Wiedniu, a następnie u pijarów w Warszawie. Bawiąc u swego krewnego J. Lelewela, wiele też korzystał od niego. Władał doskonale kilku językami obcymi. Przebywając czas jakiś we Lwowie, przyczynił się tam wiele do wydawnictwa „*Pamiętnika Lwowskiego*"; ogłosił „*Batrochijomyjomachiję Homera*". Przybywszy 1816 r. do Warszawy, otrzy-

mał posadę w ówczesnéj komisyi handlowéj. Zajęty obok czynności urzędowych pracami literackiemi, przełożył znaną powszechnie powieść „*Rinaldo Rinaldini*“ (3 t., Warsz. 1817). Założywszy w Warszawie własną drukarnię, poświęcił się dziennikarstwu i wielką rozwijał na tém polu działalność. Od 1818—20 redagował pismo przemianowane na *Tygodnik polski i zagraniczny* sam jeden a od 1820—22 zmienione na *Wandę* z Dmochowskim i Lisieckim. Równocześnie z *Tygodnikiem* wydawał 1819 *Kronikę* (współredaktorem był także T. Morawski). Od 1 Paźdz. 1818 do 19 Maja 1819 wydawał z T. Morawskim *Gazetę narodową i obcą*; zamknąwszy ją z powodu zaprowadzenia cenzury, zamienił na nowe czasopismo polityczne „*Orzeł biały*“ (1819—20), którym wywiérał wpływ znaczny na opiniję publiczną i zachowywanie się władz; pismo to zostało zamknięte podczas wyborów do sejmu (1820 r.); nareszcie 1822 zaczął wydawnictwo *Pamiętnika zagranicznego*, ale w środku roku po ogłoszeniu 24 N°. zamknął na nim karyjerę dziennikarską, ożenił się, osiadł na wsi i obok zajęć gospodarskich oddawał się wyłącznie pracom literackim. Oprócz poematu oryginalnego „*Kobiéty*“ (War- (Warszawa 1818) i drobniejszych wiérszy, wydał wiele tłumaczeń utworów poetycznych z języków obcych. Między temi wymieniamy *Przemiany Owidyjusza*. Przekłady K. jakkolwiek nie są klasyczne zawsze jednak lepsze od utworów jego oryginalnych. Główną zasługę położył K. jako zdolny i sumienny publicysta. Za życia jeszcze sporządził zbiorowe wydawnictwo swych „*Poezyj*“ (10 t., Warszawa 1840—43).

Kicki (Wojciech), wojskowy z czasów Zygmunta III ogłosił dwie broszury: „*Dialog o obronie Ukrainy i Pobudka przestrogą dla zabezpieczenia Incursiom tatarskim przez persony rozmawiające*“ (Dobromil 1615) i „*Zwierciadło jmc. panom tak duchownym jako i świeckim, w greckiéj wierze będącym ze strony kalendarza, także o zwierzchności papieskiéj nowo wydane*“ (Kraków 1630).

Kicki (Ludwik), generał polski, ur. 1799 r., syn konijuszego królewskiego i senatora wojewody za czasów w. ks. warszawskiego. W 1809 wstąpił do wojska, walczącego wespół z armiją francuską; został wkrótce adjutantem gen. Rożnieckiego a następnie kapitanem sztabu przy ks. J. Poniatowskim i odznaczył się niepospolitém męstwem pod Smoleńskiem, Moskwą, nad Berezyną i pod Lipskiem, gdzie ciężko był raniony. Po utworzeniu królestwa polskiego wszedł do armii polskiéj, był adjutantem w. ks. Konstantego i szambelanem cesarskim. Po wybuchu powstania Listopadowego w 1830 r., czynny wziął w nim udział i otrzymał stopień generała. Zginął w bitwie pod Ostrołęką 26 Maja 1831 r.

Kiczim-Achmet, chan mongolski. Wygnawszy brata swego Machmeta 1437, panował sam jeden w złotéj hordzie. Jego następcą był Achmat.

Kiczmenga, rz. w gub. wołogodzkiéj; bierze początek w lasach pow. ustiużskiego i przebiegłszy w. 185, wpada do rz. Jug; szeroka od 30—40 sążni.

Kidderminster, miasto w angielskiém hrabstwie Worcester, nad r. Stour, m. 29,000 m., piękny kościół gotycki i sławne fabryki kobierców.

Kidron, Kedron, ob. Cedron.

Kidusz (hebr.), krótka modlitwa, którą izraelita w początku soboty lub w święta w wieczór odmawia w domu, trzymając w ręku kielich wina; składa Bogu dziękczynienie za nadanie i uświęcenie sabbatu lub innéj uroczystości.

Kiedroziero, jez. w gub. ołonieckiéj, w stronie północno-wschodniéj od Pietrozawodzka, ma 3 mile długości i $^1/_2$ mili szerokości, a około $6^1/_2$ mil obwodu.

Kiejdany (*Cajadanum*, *civitas Cajodunensis*), miasto w gub. i pow. kowieńskim, o 7 mil od Kowna, a 9 od Rosień położone, nad rz. Niewiażą. Jest tu bardzo starożytny kościół farny; około 2,500 m., gimnazyjum. Niegdyś własność ks. Radziwiłłow, z linii Birżańskiéj, którzy założyli tu 1628 słynną szkołę ew. reformowaną, oraz 1650 drukarnię, w któréj wydano oprócz wielu książek religijnych „*Psałterz litewski*“ (1653).

Kiejstut, bohater pogańskiéj Litwy, książę trocki, syn Gedymina, brat w. ks. litewskiego Olgierda, ur. 1297. Po śmierci ojca (1341) otrzymał K. Żmudź, Troki i Grodno. Od początku zaraz podjął bohaterską walkę z Krzyżakami. Wraz z Olgierdem zrzuciwszy z wielkiego kniażtwa Jawnutę (1345), odstępuje je bratu i gdy sam walczy na granicach wschodnich, on toczy bój ustawiczny z Zakonem, aż wreszcie na Strawą (Strebe) obaj ponoszą od Niemców 1348 straszną klęskę. Złamanéj srogim ciosem Litwie grozi i Kazimierz W. K. przybywa do niego, okazuje chęć przyjęcia chrześcijaństwa, otrzymuje Brześć w lenno ale wkrótce naprawiwszy klęski i o chrzcie nie myśli i jarzmo zależności zrzuca. W następnéj z Kazimierzem wojnie popadł K. 1354 w niewolę, lecz umknął niebawem a po 10 letnim z Polską pokoju (1356—66), mocą traktatu zawartego między Kazimierzem i Olgierdem 1367, utrzymuje się przy Brześciu, Kamienicy, Drohiczynie i Bielsku. Z Krzyżakami tymczasem trwa przerywana i z różném szczęściem prowadzona walka (1352—1360), któréj duszą jest zawsze K. W 1360 rozpoczynają Krzyżacy systematyczną wojnę. Naprzeciw K. staje fanatyczny i okrutny marszałek zakonny Schindekopf. K. na czele dzielnych hufców dokazuje cudów waleczności. Dwukrotnie popada w niewolę niemiecką i za każdą razą wyślizga się szczęśliwie. Na miejsce zburzonéj przez Krzyżaków fortecy Kowno (1362), stawia Nowe Kowno (1364), które zburzone przez Niemców t. r. i znów odbudowane przez K., zostało powtórnie zniszczone 1369 a na jego miejscu wzniosła się twierdza Gotteswerder. W 1370 r. przyszło pod Rudawą do walnéj acz nie stanowczéj rozprawy, w któréj zginął Schindekopf. Korzystając z zamieszań po śmierci Kazimierza W. wpada K. w dzierżawy polskie na Rusi, zdobywa wraz z Lubartem, ks. łuckim, Włodzimierz (1376) a i późniéj niszczące ponawia napady (np. 1376). K. szedł zawsze ręka w rękę z w. ks. Olgierdem. Ale po śmierci brata

1377 zmienia się położenie. Jagiełło, następca Olgierda, zostający pod opieką K. różnił się od stryja obyczajami, dążnościami, życiem całém. Gdy K. reprezentat starowierstwa narodowego bohaterstko od Krzyżaków bronił Litwy i rozpaczny stawiał im opór, Jagiełło tymczasem, wychowany przez matkę chrześcijankę, zachowywał się biernie. Działał nawet gorzéj jeszcze, bo zawarłszy 1380 sekretny traktat z Krzyżakami obowiązywał się do neutralności w razie napaści Niemców na dzielnice K. Ten dowiedziawszy się o zdradzie ubiegł Wilno, uwięził Jagiełłę, odebrał władzę wielko-książęcą i osadził na Witebsku, a przeciw rozjątrzonemu Zakonowi heroiczną znowu toczył wojnę. Pod murami Trok odegrał się wreszcie ostatki akt dramatu Kiejstutowéj walki pogańskiéj. K. zwabiony do obozu nieprzyjacielskiego, udał się do Wilna, gdzie, gdy wojska jego się rozeszły lub Jagielle poddały, wtrącony do więzienia a w kilku dni potém znaleziony nieżywy ze sznurkiem na szyi (1382). Czy K. sam sobie odebrał życie, czy uduszony z rozkazu Jagiełły (obwinia go o to Długosz), pozostaje dotąd tajemnicą. Po śmierci K. utopiono żonę jego Birutę i zamordowano kilku domowników księcia. K. było książę waleczny, rycerski, szlachetny, roztropny a wrazie potrzeby przebiegły i chytry. Śmierć tego bohatera zadała cios stanowczy bogom narodowym, których on bronił tak dzielnie i wytrwale ale daremnie.—Synowie K. byli: Pating, Witold, Zygmunt i Towciwiłł; jedna z córek Danuta była za Januszem, ks. mazowieckim, druga za Janem, ks. twerskim, trzecia za Kazimierzem Szczecińskim. Lud czci pamięć K. i Biruty w swych pieśniach narodowych.

Kiel, miasto w księstwie holsztyńskiém, stolica regencyi pruskiéj b. n. (154 mil kw. i 578,000 m.), nad zatoką morza Baltyckiego, wygodny port; ma 24,300 m., uniwersytet, założony 1655, wyższy sąd appelacyjny, wielki jarmark (od 6 Stycz. do 17 Lut.) zwany *Kieler Umschlag*, wiele towarzystw naukowych, instytut leśny i t. d. Jest to miasto bardzo handlowne i przemysłowe. Miasto Kiel pamiętne jest pokojem, zawartym tu 14 Stycz. 1814 pomiędzy Danią i Szwecyją. Por. Prahl „*Chronik der Stadt Kiel*“ (Kiel 1856); tenże „*Chronik der Universität Kiel*“ (Kiel 1857).

Kielce, miasto główne gub. i powiatu t. n., nad strumieniem Silnicą położone, o 2 mile od Chęcin. K. są miastem bardzo starożytném. Dawny zamek tutejszy przeznaczony został 1860 r. na pomieszczenie wszystkich władz sądowych i stosownie przerobiony, przedstawia dzisiaj jednę z piękniejszych budowli, godną szczegółowego zwiedzenia. Obok zamku wznosi się starożytny kościół, zabytek budownictwa z końca XII w., dzisiejsza katedra, mieszcząca w sobie kilka dawnych nagrobków. Obecnie miasto liczy 7,689 m.

Kielecka gubernija, jedna z południowych gubernii królestwa polskiego, graniczy na północ i wschód z gubernią radomską, na południe z Galicyją, na zachód z gubernią piotrkowską i ma $170^2/_5$ mil. kw. przestrzeni. Grunt tu nierówny, obfitujący w minerały, stanowi część przestrzeni, nazywanéj przez geologa Pusch'a górotworem polskim. Spotykają się tu i skały pierwotne (granity i gnejsy) pod Opatowcem i formacyja aluwiacyjna, którą przedstawia sławna ziemia proszowska. Z rzek najważniejsza Wisła, która na znacznéj przestrzeni oddziela guber. K. od Galicyi i przyjmuje płynące tu Szreniawę, Nidzicę, Nidę i Pilicę (tu biorące początek). Klimat umiarkowany, chociaż cieplejszy niż w innych okolicach królestwa. Dlatego wiosna i lato prędzéj tu się rozpoczynają i żniwo o kilkanaście dni jest wcześniejsze niż np. w gubernii łomżyńskiéj lub suwalskiéj. Grunt w ogólności urodzajny, składa się z czarnoziemu humusowego, czarnoziemu wapnisto gliniastego, gleby piaszczysto-gliniastéj i piaszczysto-wapnistéj, oraz bagna, iłu i torfiska. Więcéj niż połowę gruntu urodzajnego zajmuje ziemia orna (432, 322 dziesiatyn), resztę zajmują lasy (20,981 dziesiatyn), sady (19,285), kolonije (16,207 dziesiatyn), łąki i pastwiska (62,731 dziesiatyn) i t. d. Najwięcéj uprawnéj ziemi przypada na powiat kielecki (162,129 dziesiatyn), najmniéj na stopnicki (34,207 dziesiatyn). Inwentarze, stosunkowo do obszerności gruntu nie liczne, w 1870 składały się: z 63,593 koni, 170,880 sztuk bydła rogatego, 371,913 owiec, 85,624 kóz i 104 osłów i mułów. Wypada zatem 1 koń na 6 dziesiatyn, bydlę rogate na 2, a owca na 1 dziesiatynę gruntu ornego. W skutek zaniedbania chowu inwentarzy i uprawa gruntu bardzo niedołężna. Ze zwierząt dzikich znajdują się tu: jelenie, sarny, dziki, zające, kuny, lisy, gronostaje, borsuki; z ptastwa: głuszce, cietrzewie, jarząbki, kuropatwy, kwiczoły i t. d. Przemysł rolniczy także bardzo słabo rozwinięty; w 1870 r. było w gubernii 22 browarów, 6 dystylarni, 1 cukrownia, 1 fabryka miodu, 123 gorzelni, 2 młyny parowe, 11 amerykańskich, 205 wodnych i wietrznych, 11 olejarni i 22 tkackich warsztatów sukna. W 1871 r. przybyła 1 fabryka drożdży. Z minerałów znajdujemy tu: krusz srebronośny, ołów, miedź, cynk, rudę żelazną, siarkę, marmur, gips, wapno, kamienie młyńskie, litograficzne, węgiel ziemny, torf, sól (w źródłach słonosiarczanych, jak Solec i Busk). Przemysł jednak górniczy dotychczas w kolebce, jakkolwiek pewną jest rzeczą, że gdyby należycie był rozwinięty i umiejętnie prowadzony, stanowiłby jedno z najważniejszych źródeł bogactwa krajowego. Przez nieumiejętne i niegodziwe postępowanie kopalnie w Olkuszu od r. 1712 całkowicie upadły i zalane są wodą. Podobnież żadnego dochodu nie przynoszą ukryte w ziemi marmury, o których piękności świadczą okazy posłane w r. b. na wystawę Wiedeńską. W gubernii znajduje się 4 kopalnie galmanu, 1 huta cynkowa, 1 kopalnia rudy żelaznéj, 20 fryszerek, 32 wapielnie. Inne rodzaje przemysłu również niepokaźne. Najważniejsze z nich są: papiérnie (3), fabryki sukna (3), fabryki wyrobów żelaznych i narzędzi rolniczych. *Ludność* w 1870 wynosiła 491,153 m., przypada więc na 1 milę kw. 2,889 m. Pod względem narodowości składa się ona prawie wyłącznie z Polaków, 2,824 Niemców i 274 Rossyjan. Pod

względem religijnym większa część ludności należy do kościoła katolickiego, 51,661 jest religii mojżeszowéj, reszta prawosławni i protestanci. Pod względem administracyjnym gub. kielecka składa się z 7 powiatów: kieleckiego, jędrzejowskiego, włoszczowskiego, olkuskiego, miechowskiego, pińczowskiego i stopnickiego, i zawiéra 7 miast, 34 osad i 139 gmin.—Stolicą gubernii jest m. Kielce.

Kielich (*Calix*), zewnętrzny okółek listków, otaczający części rodzajne rośliny i mieszczący wewnątrz siebie inny jeszcze okółek listków—koronę; innemi słowy jest to zewnętrzna część kwiatu. Listki K. zowią się *działkami* (*sepala*). Może on być jednodziałkowym, przez zrośnięcie pojedynczych działek, lub też 2, 3 i więcéj działkowym; barwa jego jest zielona. Jeżeli kwiaty osadzone są na wspólnym osadniku, jakby w koszyczku, jak to ma miejsce u roślin złożonych, wspólna ich okrywa zowie się *Kielichokrywą*.

Kielisiński (Kajetan Wincenty), malarz, a szczególniéj znamienity rysownik i rytownik, ur. około 1810 w Mieronicach w Krakowskiém; w latach 1829 i 30 uczeń wydziału sztuk pięknych b. uniwersytetu warszawskiego. W r. 1831 służył wojskowo, a w roku następnym przeniósł się z Warszawy do Krakowa. W r. 1834 wyjechał na wezwanie Gwalberta Pawlikowskiego do Medyki w Galicyi, gdzie głównie oddał się rysowaniu piórem dawnych monet i pieczęci, a następnie poświęcił się rytownictwu, w którém prawdziwie artystycznéj nabył biegłości. Wezwany 1839 przez hr. Tytusa Działyńskiego na biblijotekarza do Kórnika, um. tutaj na początku r. 1849. Liczne jego dzieła sztycharskie, zdobią niemal wszystkie znakomitsze zbiory sztuk. W Poznaniu 1853 wydano „*Album W. K. Kielisińskiego*“, „*Poszyt dodatkowy*“ (Pozn. 1855) oraz „*Spis miedziorytów, litografij, rysunków etc.*“ pozostałych po K. (Poznań 1849). Obszerny życiorys jego podano w „*Dzienniku Warszawskim*“ (r. 1853, № 215, 242, 313).

Kieltma *północna* i *południowa*, dwie rzeki, poczynające się w bagniskach Gumienoż na granicach gub. permskiéj i wołogodzkiéj. Piérwsza, ubiegłszy w. 150, wpada do Wyczegdy, druga do Kamy. Obie te rzeki łączy kanał Północno-Ekateryński.

Kieł, Kły, ob. Zęby.

Kiełb' (*Gobio*), rodzaj ryb, należący do rodziny karpiowatych; ma ciało prawie walcowate, wzrost drobny, usta dwoma wąsikami opatrzone, barwa ciała szaro-ołowiana z ciemnemi centkami, w podłużne rzędy ułożonemi. G. *fluviatilis* jest jedną z najpospolitszych rybek naszego kraju, przebywa w małych rzeczkach, żyje gromadnie w wodzie czystéj na dnie piaszczystém. Mięso K. jest lepsze niż innych drobnych rybek.

Kiełbaska, rz. w gub. kaliskiéj; początek w powiecie tureckim pod Grąbkowem, płynie ku wschodowi, a potém w kierunku wschodnio-północnym; za Pęcherzewem wchodzi w pow. kolski i pod m. Kołem wpada z lewego brzegu do *Warty*. Długa około 30 wiorst.

Kiełczewski (Ignacy Skarbek), ogłosił pomiędzy latami 1819—1823 kilka pism mniejszych rozmiarów rozmaitéj treści, z których godniejsze uwagi są: „*Mowa o duchu klasyczności i romantyczności we względzie filozoficznym*“ (Warsz. 1822); „*Rozprawa o arystokracyi w różnych względach uważanéj*“ (Warszawa 1823).

Kiełczygłowskie albo **Kiełczykowskie** starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie sieradzkiém, w powiecie szadkowskim. Podług lustracyi z r. 1661 zaliczała się do tego sstwa i wieś Kiełczygłów z 2 smolarniami, 3 młynami, 1 folw. z nową wówczas osadą Kuszyną, oddzielona od dawniejszego sstwa piotrkowskiego i sokolnickiego. W r. 1771 było w posiadaniu Kazimierza Myszkowskiego, który z niego uiszczał kwarty w ilości złp. 1,064 gr. 22 a hyberny złp. 746 gr. 10. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w posiadanie emfiteutyczne na lat 50 Janowi Mielińskiemu, wraz z dobrami Wiączyn Polny i Leśny.

Kiełek, ob. Zarodek.

Kiełpińskie, dwa jeziora w królestwie polskiém, gub. płockiéj, pow. lipnowskim, dobrach Kiełpiny, z których piérwsze zajmuje 12, drugie przeszło 6 morgów przestrzeni.

Kiembłowickie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie mazowieckiém, w ziemi wyszogrodzkiéj. Podług lustracyi z r. 1660 powstało z dawniejszego sstwa wyszogrodzkiego przez oddzielenie od niego dwu wsi: Kiembłowic i Radzikowa z sołectwami, folwarkami i przyległościami. W r. 1771 po Wojciechu Nakwaskim, chorążym wyszogrodzkim, posiadał toż sstwo Onufry Bromirski, ssta płocki, z swą żoną, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 765 gr. 9, a hyberny złp. 78 gr. 20. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj przez oddzielną konstytucyą nadały Bromirskiemu toż sstwo w posiadanie emfiteutyczne na lat 50, wraz z dwoma jeszcze sstwami płockiém i płońskiém.

Kien-Long lub **Khien-Long**, cesarz chiński, † 1798, jeden z najznakomitszych monarchów swojego kraju pod względem administracyjnym, abdykował po 60-letniém panowaniu na rzecz syna swojego Kia-Kin, † 1820. Kien-Long, uważany jest także za jednego ze znakomitszych pisarzy historycznych państwa chińskiego.

Klepert (Henryk), znakomity geograf i kartograf, ur. 1818 w Berlinie, zawiadywał 1845—52 techniczną częścią instytutu geograficznego w Wejmarze W r. 1852 przeniósł się do Berlina, gdzie 1853 został członkiem akademii nauk, a 1859 zajął na tamecznym uniwersytecie katedrę profesora nadzwyczajnego; od 1865 jest także urzędnikiem bióra statystycznego. Jest to jeden z najuczeńszych geografów i z najznakomitszych tegoczesnych mappografów. Oprócz wielkiéj liczby mapp pojedynczych wydał oddzielnie: „*Atlas von Hellas und den hellenischen Colonien*“ (Berlin 1840—46, 3 ed. 1866); „*Bibelatlas*“ (3 wyd. Berl. 1854); „*Karte von Klein-Asien*“ (1843—45); „*Karte des türkischen Reichs in Asien*“ (Berlin 1853); „*Neuer Handatlas über alle Theile der Erde*“ (1855—59); „*Wandkarte von Pa-*

łaśtna" (1857). Oprócz tego w „*Monatsberichten*" akademii nauk umieszczał wiele cennych rozpraw, dotyczących geografii i etnografii.

Kierdeja, herb polski; przedstawia tarczę, podzieloną na dwa pola; na prawéj stronie trzy linije, w polu błękitném, druga połowa, czérwona, próżna; w hełmie 3 pióra strusie.

Kieremboceńskie starostwo niegrodowe, było położone w księstwie inflantskiém. Podzielając losy całéj prowincyi, w któréj leżało, traktatem Oliwskim r. 1660 wraz z znaczną częścią Inflant przeszło pod panowanie Szwedzkie. Wedle metryk Kor. sstą kieremboceńskim i suanenburgskim był w r. 1588 Jan Tyzenhauz, wojewoda dorpacki.

Kierkegaard (Sören Aaby), jeden ze znakomitszych teologów i pisarzy filozoficznych duńskich, ur. 1813 w Kopenhadze, † 1835; jest autorem rozmaitych dzieł wydanych bezimiennie albo pod pseudonymem. Brat jego *Piotr Chrystyjan Kierkegaard* ur. 1805 w Hilleröd, od 1856 biskup w Aalborgu, jest również znakomitym teologiem

Kierkowicz (Cypryjan), ormijanin polski, który na początku XVIII wieku odznaczył się wielką wymową kaznodziejską i poświęceniem dla dotkniętych morową zarazą.

Kiermełskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie wileńskiém, powiecie wiłkomirskim. W r. 1771 było w posiadaniu Tyszkiewiczowéj, która opłacała z tego małego sstwa kwarty tylko złp. 245 gr. 5.

Kiernielskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie i powiecie wileńskim, o 5 mil od Wilna. — Najstarożytniejsze to sstwo w Litwie, po zaprowadzeniu tamże przez Jagiełłę wiary Chrystusa, obejmowało w sobie słynny zamek Kiernów z miastem, gdzie piérwotna była stolica wielkich książąt litewskich aż do Gedymina, który około 1321 r. przeniósł ją do Trok. Król Zygmunt I w nagrodę zasług nadał w r. 1572 książęciu Siemionowi Podbereskiemu toż sstwo w dożywocie. Licznemi pożogami wojennemi zniszczone i miasto i dobra z zamkiem w kolei wieków tak podupadło, iż w r. 1771 będąc w posiadaniu Józefa Ważyńskiego opłacało kwarty tylko złp. 222 gr. 11, a hyberny złp. 350. Na sejmie Warszawskim z r. 1773 — 1775 Stany Rzpltéj dla załatwienia licznych sporów o granice tego sstwa, wyznaczyły oddzielną komisyję z ośmiu urzędników litewskich do ostatecznego rozgraniczenia od dódr sąsiednich.

Kiernów, Kernów, wieś w gub. i pow. wileńskim, nad rz. Wiliją, o 5 mil ku północy od Wilna, około 300 m.; jedno z najstarszych miast litewskich, niegdyś rezydencyja w. ks. litewskich aż do 1230 r., w którym Ringolt przeniósł stolicę do Nowogródka. Są tu nieznaczne ślady zamku, zbudowanego na wzgórzach nad Wiliją. Miejscowy kościół parafijalny, jest jednym z piérwszych fundowanych przez Władysława Jagiełłę po zaprowadzeniu chrześcijaństwa.

Kiernozia, osada w gub. warszawskiéj, pow. gostyńskim, liczy 4,608 m.

Kierownica miernicza, ob. Dioptra.

Kleś (po niem. *Wenden*), zamek i miasto w Kurlandyi.

Kiesewetter (Rafael Jerzy), pisarz muzyczny, urod. 1773 roku w Holleschan w Morawii; ukończywszy studyja filozoficzne i prawne, zostawał w służbie austryjackiéj; † 1850 w Baden pod Wiedniem. Z prac jego wymieniamy najgłówniejsze: „*Die Verdienste der Niederländer um die Tonkunst*" (Amsterd. 1828); „*Geschichte der europ.-abendländ. d. h. unserer heutigen Musik*" (Lipsk 1834; 2 edyc. 1846); „*Ueber die Musik der Neugriechen*" (Lipsk 1838); „*Die Musik der Araber*" (Lipsk 1842); „*Der weltliche Gesang vom frühen Mittelalter bis zur Erfindung des dramatischen Stils*" (Lipsk 1841). K. posiadał piękny głos basowy i grał biegle na kilku instrumentach.

Kieson, (z franc.), jaszczyk czyli wóz amunicyjny.

Kietlicz, herb polski, przedstawia na tarczy 3 węzły złotego łańcucha pancerzowego.

Kietlicz, herb drugi, przedstawia na tarczy w żółtém polu, w półowie bawoła czarnego z podniesionemi w górę nogami; w drugéj zaś półowie sześć pól, z których 3 czerwone a reszta czarne.

Kietlicz (Henryk), arcybiskup gnieźnieński, ob. *Bren* (Henryk I z Brenu).

Kija, rzeka w gub. tomskiéj. bierze początek w górach Abakańskich; przebiegłszy w. 328, wpada do rz. Czułym. W porzeczu jéj znajduje się wiele bogatych dołów złotych.

Kijanka, ob. Płazy.

Kije, w gub. kieleckiéj o $1^1/_4$ mili od Chmielnika, pamiętna krwawą bitwą, stoczoną tu 19 Lip. 1702, ze Szwedami, którą historycy nazywają *bitwą Klisowską*. Znajduje się tu piękny kościół murowany, z kształtną i wysoką dzwonnicą ciosową.

Kijosk (z persk.), na Wschodzie galeryja albo pawilon ozdobny, mianowicie w ogrodzie lub na tarasie, ze wszech stron otwarty. U nas kijoskami zwano altanki otwarte, nad stawami, strumieniami lub w cieniu ogrodu stawiane.

Kijów, jedno z najstarożytniejszych miast słowiańskich, od 882—1169 stolica Rusi, następnie główne m. województwa kijowskiego, obecnie m. gub. gub. t. n., leży na prawym brzegu Dniepru, w malowniczém położeniu rozłożony na górach i dolinach. W X i XI wiekach był już miastem znakomitém, posiadał 400 cerkwi i niezliczoną liczbę mieszkańców, słynął z obszernego handlu z Zachodem i Wschodem. Zdobyty r. 1017 przez Bolesława Chrobrego, w r. 1124 uległ zupełnemu prawie zniszczeniu przez straszliwy pożar. W r. 1240 chan mongolski Baty zdobył K. i zburzył go prawie do szczętu, tak że już nigdy niemogło miasto przyjść do poprzedniéj wielkości; następnie należał K. do rzeszy halicko-ruskiéj Daniela, potém władli nim ks. ruscy pod zwierzchnictwem mongolskiém aż do r. 1320, w którym opanowany przez Gedymina, w. ks. litewskiego, wcielony został do jego państwa. W r. 1471 po śmierci Szymona Olelkowicza, ostatniego księcia z rodu Gedymina, zamieniono księstwo kijowskie na woje-

wództwo i piérwszym wojewodą mianowany Marcin Gasztold. W r. 1516 i 1544 K. otrzymał prawo magdeburskie. Na unii lubelskiéj 1569 woj. kijowskie wcielone zostało do Korony i oddzielone od w. ks. litewskiego. Nareszcie pokojem grzymułtowskim, zawartym r. 1686, K. z okręgiem i częścią zadnieprską woj. kijowskiego odstąpiony Rossyi; w r. 1708 zaprowadzono tu zarząd gubernatorski i utworzoną została obszerna gubernija kijowska, do któréj składu weszła cała Ukraina wschodnia i znaczna część Rossyi środkowéj z 36 miastami i 20 miasteczkami. Obecnie K. składa się z trzech części: Starego Kijowa albo Zofijska, Pieczerska i Podola. Stary Kijów i Pieczersk położone na górze, podnoszącéj się ku wschodowi, oddzielone od siebie parowem, przez który płynie strumień zwany Kreszczatykiem. Poniżéj Starego miasta leży część Kijowa, zwana Podołem albo Podolem. W cytadeli kijowskiéj, założonéj 1706, a obecnie znacznie rozszerzonéj, znajduje się słynny monaster (ławra) Kijowo-Pieczarski z katakumbami i grobem Nestora. Teraźniejszy Kijów ma przeszło 69,500 m., 59 cerkwi, między któremi odznacza się sobór św. Zofii, najstarszy zabytek sztuki rossyjskiéj, wybudowany 1037 na miejscu, gdzie w. ks. Jarosław pobił Pieczeniegów, z grobami w. książąt; daléj sobór Wniebowzięcia N. M. P. z wspaniałą dzwonnicą i cerkiew św. Jerzego, 1 kościół katolicki i 2 kaplice, tudzież kościół luterski. Z zakładów naukowych znajduje się tu uniwersytet ś. Włodzimierza, założony 1835, z liczną biblioteką, ogrodem botanicznym i obserwatoryjum; akademija duchowna i seminaryjum, 2 gimnazyja, instytut wychowania panien, korpus kadetów, szkoła geometrów i in. Z budowli odznaczają się: arsenał, teatr i in. Prócz wielkiego jarmarku, znanego pod nazwą *Kontraktów kijowskich* (od 7 Stycznia do 1 Lutego) jest jeszcze 5 jarmarków mniejszych. — Głównym punktem handlowym Kijowa jest część zwana Podole, gdzie jest wielki murowany dwór gościnny. Na Dnieprze zbudowano w latach 1848—51 podług planu inżyniera Vignoles'a piękny wiszący most żelazny, jeden z najwspanialszych w Europie. Porów. Zakrzewskiego *„Oczerk istorii goroda Kijewa“* (Rewel 1836), tegoż *„Ljetopiś i opisanije gor. Kijewa“* (Moskwa 1858); Semientowskiego *„Kijew, jego światyni, drewnosti i dostopamjatnosti“* (Kijew 1863.)— *Kijowski powiat*, rozciąga się na 4,966 w. kw.; powierzchnia po większéj części równa, nad brzegami rzek pagórkowata; bogactwo lasów; grunt po większéj części czarnoziem. Z rzek główniejsze Dniepr i Irpień. Mieszkańców 248,500, zajmujących się rolnictwem, hodowlą bydła, ogrodnictwem, pszczolnictwem i rybołóstwem.—*Kijowska gubernija*, jedna z gub. małoruskich, graniczy na północ z gubernią mińską, na wschód z gub. czerniechowską i połtawską, na południe z gubern. chersońską, na zachód z gub. podolską i wołyńską. Obejmuje 44,792 w. kw., z ludnością około 2,148,300; w téj liczbie około 75,000 wyznania rzymsko-katolickiego i 280,000 żydów i dzieli się na 12 powiatów, a mianowicie: radomyślski, kijowski kaniowski, czerkaski, czehryński, skwirski, berdyczowski, lipowiecki, humański, zwinogrodzki, wasilkowski i taraszczański. Główne góry gub. kijowskiéj stanowią odnogi pasma Karpatów, wchodzące tu od zachodu z gub. wołyńskiéj i podolskiéj, skierowane na południo-wschód ku gubernii chersońskiéj. Najważniejsze rzeki są: Dniepr i Boh; do Dniepru wpadają: Prypeć, Teterew, Łosianka, Irpień, Stugna, Roś, Olszanka, Tasmin; do Bohu: Sob, Siniucha, Desna. Jezior wielkich wcale tu nie ma, pomniejszych zaś jest bardzo wiele. Klimat w ogólności jest umiarkowany i zdrowy; średnia temperatura roczna 16°. Pod względem miejscowości, północna część gubernii stanowi dalszy ciąg bagnistego Polesia i pokryta jest lasami, bagniskami i nizinami; część środkowa przedstawia stepowe płaszczyzny wyniosłe, poprzecinane miejscami przez parowy i doły, tudzież przez pasma gór i pagórków pokrytych lasami; wreszcie część południowa stanowi po większéj części obszerne stepy urodzajne. Grunt w ogólności bardzo żyzny, wydaje wszelkiego rodzaju płody, właściwe środkowéj Europie i dla tego głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo. Zwierzyny jest wielka obfitość. Przedmiotem handlu oprócz płodów rolniczych, są skóry, konie, olej konopny, potaż, tytuń, len, szczecina, smoła, dziegieć i t. p. Przemysł niezbyt rozwinięty; z zakładów przemysłowych w gubernii znajduje się (1869): 66 cukrowni, 276 gorzelni, 71 browarów, 26 fabryk tabacznych i in.—Porów. Fundukleja *„Statisticzeskoje opis. kijewskoj gub.“* (3 t., Petersb. 1852—56); Nachilewicza *„Skazanie o nasielennych miestnostjach kijewskoj gub.“* (Kijów 1864).

Kijowskie wielkie księstwo, którego w. ks. mianował się głową całéj Rusi, otrzymało oddzielny byt polityczny r. 1054, lecz wskutek podziału Rusi przez Jarosława I pomiędzy 5 synów, istniało jako w. ks. tylko do r. 1169, t. j. do czasu zdobycia Kijowa przez wojska Andrzeja Bogolubskiego, po czém stolica w. ks. przeniesioną została do Włodzimierza Suzdalskiego nad Klazmą; w XIV w. przeszło pod panowanie Gedymina. Zajmowało ono ziemię na zachód od Dniepru położone i miało więcéj jak 40 miast.

Kijowskie województwo, utworzone jako prowincyja litewska w 1471 r., przyłączone do Korony w 1569 r., rozciągało się po obu stronach Dniepru. W skutek pokoju w Andruszowie w 1667 r. i pokoju Grzymułtowskiego w 1686 r. znaczna część tego województwa wraz z m. Kijowem odpadła od Polski do Rossyi. Sejmiki wojewódzkie odbywały się naprzemian w Żytomierzu i Owruczu, gdzie obiérano 6 posłów, 2 deputatów na trybunał. Senatorów liczyło trzech: biskupa, wojewodę i kasztelana kijowskich. Herb województwa stanowił anioł biały w czérwoném polu, z gołym mieczem w prawéj ręce.

Kikinda Wielka, po madz. Nagy K., m. w węgierskim komitacie torontalskim, dawniéj w Banacie, 17,500 m., powiększéj części Serbów; pamiętne powstaniem Serbów przeciwko Madziarom podczas świąt wielkanocnych 1848. W czasie walki 1848—49 kilkakrotnie zdobywana to przez Madziarów to przez Serbów.

Kikoł, osada w gub. płockiéj, pow. lipnowskim, o 8 wiorst od Lipna odległa; ma 465 m.

Kilar (tur.), miejsce, w którém napoje sułtańskie przyrządzają lub przechowują. Stąd *Kilar-Odassi*, piwnice sułtana, a *Kilar-Basza* piérwszy podczaszy, czyli piwniczy sułtański.

Kildare albo **Killdare**, hrabstwo w Irlandyi, prowincyi Leicester, obejmujące $30^4/_5$ mil kw. z ludnością 90,640 i miastem głównem Athy. — **Kildare**, miasto położone w okolicy zwanéj *Curragh of Kildare*, obfitującéj w nader bujną trawę, stolica biskupów katolickiego i protestanckiego, mająca m. 4,000.

Kilian (Herman Fryderyk), lekarz niemiecki, ur. 1800 w Lipsku, † 1865; przybył z ojcem swoim znanym także z dzieł lekarskich *Konradem Józefem Kilian* (ur. 1771, † 1811) do Petersburga, kształcił się w Wilnie, następnie w Niemczech i po powrocie do Petersburga został profesorem chemii, następnie fizyjologii i patologii, lecz w r. 1828 przeniósł się do Bonn i został 1831 zwyczajnym profesorem akuszeryi. Ogłosił: „*Die Operationslehre für Geburtshelfer*“ (3 t., Bonn 1844—56); „*Die Geburtslehre*“ (3 t., Frankfurt 1852); „*Geburtshülflicher Atlas*“ (Düsseld. 1835—34); „*Armamentarium lucinae novum*“ (Bonn 1856) i in.

Kilija, miasto prowincyi bessarabskiéj, leży przy ujściu Dunaju, o $43^1/_2$ mili od Kiszeniewa; liczy m. 6,500 i posiada 4 cerkwie. W 1856 oderwane od Rossyi, przyłączone zostało do Mołdawii.

Kilijan (ś.), apostoł Franków, ur. w Irlandyi. Przybył w VII w. z dwoma towarzyszami: Kolomanem i Totmanem do Bawaryi, mianowany został przez papieża biskupem; w Wirzburgu ochrzcił Gozberta, ks. Franków, lecz za wpływem żony jego i bratowéj Gejlany zamordowany wraz z towarzyszami r. 689. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 8 Lipca.

Kiliński (Jan), szewc i pułkownik, syn architekta mularskiego, Augustyna Kilińskiego, ur. 1760 w Trzemesznie w Wielkopolsce. Wyuczywszy się rzemiosła szewckiego, przybył 1780 z Poznania do Warszawy i opatrywał w obuwie cały ówczesny świat elegancki, któremu umiał się podobać zarówno robotą piękną jakotéż ugrzecznieniem i dowcipem. W krótkim przeciągu czasu wielką zjednawszy sobie wziętość tak między możnymi jako i między ludem, nie tylko został piérwszym szewcem warszawskim, ale nadto dorobił się sporego mająteczku i kupił dwie kamieniczki przy ulicy Dunaj pod Nr. 145. W powstaniu Warszawskiém 17 Kwiet. 1794 czynny brał udział. Po ustąpieniu Rossyjan z Warszawy został członkiem Tymczasowéj Rady Zastępczéj (19 Kwietnia) a następnie członkiem zastępcą ustanowionéj z polecenia Kościuszki Rady Narodowéj (Maj 1793). W zaburzeniach 17 i 18 Czerw. 1793 wraz z Kapostasem przyczynił się wiele do uspokojenia ludu, położył K. zasługi podczas oblężenia Warszawy przez Prusaków latem 1794. Mianowany bowiem pułkownikiem 20-go pułku, złożonego wyłącznie z ochotników, przyłożył się wiele na czele swych żołnierzy pod wodzą Kościuszki do zupełnego zwycięstwa i odparcia Prusaków od stolicy (28 Sierpnia). Po zdobyciu Pragi przez Suworowa i poddaniu się Warszawy wzięty do niewoli, wywieziony był z Kościuszką, Niemcewiczem i innymi do Petersburga. W więzieniu dla rozrywki układał wiersze. Za radą Niemcewicza spisywał pamiętniki. Wypuszczony na wolność, przebywał początkowo czas jakiś w Wilnie a następnie osiadł stale w Warszawie, prowadził daléj swe rzemiosło; † 1819 roku w Warszawie. Pamiętnik, zawierający opis powstania 1794 r. i niewoli K., wydał z niedokładnéj kopii najprzód T. hr. Działyński (Pozn. 1829), następnie z autografu K. Wł. Wójcicki (Warszawa 1831) a podług téj edycyi przedrukował go Żupański w zbiorze „*Pamiętników z XVIII w.*“ (Poznań 1860, z obszernym życiorysem autora przez Wójcickiego; najnowsza ed. Pozn. 1872). Pozostawił też K. „*Pamiętnik*“ (dotąd niedrukowany), opisujący panowanie Stanisława Augusta. Porów. K. Wł. Wójcickiego „*Cmentarz powązkowski pod Warszawą*“ (tom 2-gi i 3-ci). W. Pol uczcił pamięć K. w pięknym poemacie.— Jeden z synów jego *Franciszek Kiliński*, zaciągnąwszy się jako ochotnik do pułnku gwardyi Napoleona, odznaczył się w wielu bitwach męstwem i został oficerem.

Kiliński (Teodor), pisarz polski, kanonik honorowy kolegijaty ś. Maryi Magdaleny w Poznaniu; pracował nad historyją i literaturą polską, tudzież prawem kanoniczném, † 1863 w Poznaniu. Wydał bezimiennie „*Dzieje narodu polskiego, z tablicą chronologiczną aż do naszych czasów, dla użytku młodzieży*“ (Poznań 1858; 4 ed. 1872); oraz sporządził nową ed. dzieła Lesł. Łukaszewicza „*Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*“, znacznie pomnożoną własnemi dodatkami (Poznań 1859; 2 wyd. uzupełnione przez K. i Mosbacha, Poznań 1860); daléj: „*Wiadomość o obiorze papieża i dworze jego etc*“ (Krak. 1833) i „*Śpiewy nabożne dla użytku katolików archid. gnteź. etc*“ (Pozn. 1862). Oprócz tego przetłumaczył Lamennais'go „*Dzień chrześcijanina katolika*“ (Pozn. 1834) i wydał „*Kazania i mowy*“ ks. Łańcuckiego (Pozn. 1850).

Kilimandżaro, góra olbrzymia w środkowéj części Wschodniéj Afryki, leżąca pod $3^1/_2{}^\circ$ południowéj szerokości i 54—55° długości wschodniéj, dochodzi do 20,000 stóp wysokości.

Kilkenny albo **Killkenny**, hrabstwo w irlandzkiéj, prowincyi Leicester; ma $37^1/_2$ mil kw. z ludnością 110,500. Główne miasto *Kilkenny* nad r. Nore, stolica biskupów katolickiego i protestanckiego, liczy 17,600 m. Znajduje się tu, pomiędzy innemi godnemi uwagi budowlami, starożytny zamek rodziny Ormond, w którym jest sławna galeryja obrazów.

Killarney, miasteczko w irlandzkiém hrabstwie Kerry, położone nad *Longh-Killarney*, pięknem i zwiedzaném jeziorem, mającém 6—7 mil kw. rozległości; K. ma 5,200 m.

Killmarnok, miasto w szkockiéj prowincyi Ayrma 22,620 m., trudniących się przemysłem bawełnianym.

Kilo (greck.), tysiąc, wyraz używany w połączeniu z innemi miarami i wagami francuzkiemi, np. kilogram, kilolitr, kilometr, i t. d. (ob. dziesiętne miary i wagi).

Kilogrametr, ob. Praca mechaniczna.

Kilsztok, obszerne naczynie przeznaczone w browarach do chłodzenia piwa, w punkcie najniższym opatrzone otworem do wypuszczenia wystudzonego płynu.

Kila, stara, u Górali do dziś podobno utrzymująca się, polska nazwa syfilitycznéj choroby, którą chce szkoła krakowska wprowadzić do dzisiejszego naukowego języka.

Kimbarówka czyli **Ciemna Dolina**, osada o $^3/_4$ mili od Mozyra, nad Prypecią, w dawném województwie mińskiém, z klasztorem cystersów i pięknym ogrodem, uposażona przez Augusta II i Augusta III wielkimi dochodami.

Kimbrowie, ob. Cymbrowie.

Kimchi (Dawid), jeden z najznakomitszych uczonych żydowskich w wiekach średnich, ur. prawdopodobnie pod koniec 12 w. w Narbonnie, gdzie też przepędził i większą część swego życia, † około 1240 w Prowancyi. Ojciec jego *Józef Kimchi*, żyjący w Narbonnie około r. 1160 i brat *Mojżesz Kimchi*, autor gramatyki hebrajskiéj, używali u współczesnych wielkiéj wziętości. Oprócz komentarzy do wszystkich niemal ksiąg Starego Testamentu, z których odznacza się szczególniéj do Jezajasza (wyd. Breithaupta, 3 t. Gotha 1713), napisał także częstokroć potém wydawaną gramatykę hebrajską p. t. „*Michlol*“, która przewyższyła wszelkie poprzednie prace i była wzorem dla wszystkich późniejszych aż do połowy 17 w. Toż samo odnosi się i do słownika „*Sepher Schoraschim*“ (Neapol 1490; nowe wydanie Lebrechta i Biesenthala, Berlin 1838).

Kimmerowie, naród mytyczny, podług Homera zamieszkały w stronie najdaléj na zachód posuniętéj, gdzie wieczna panuje ciemność. *Historyczni* zaś **K.** mieszkali nad *Bosforem Kimmeryjskim* (Cymmeryjskim), skąd wyparci przez Scytów napadali Azyję, splądrowali 650 r. prz. Chr. Sardes i w końcu byli pobici i wygnani przez króla lidyjskiego Alyattesa (617 prz. Chr.). Pochodzenie **K.** jest ciemne; niektórzy mięszali ich mylnie z Cymbrami (ob.).

Kimoli, Kimolo, albo **Argentioro**, w starożytności Kimolos, wyspa na archipelagu greckim, położona w stronie północno-wschodniéj względem Milo, ma 1600 m., w ogólności biegłych żeglarzy. *Ziemia Kimolska* używaną była zamiast mydła.

Kinburn, warownia w gub. tauryckiéj, nad ujściem Dniepru, naprzeciwko Oczakowa; dnia 17 Paźdz. 1855 blokowana była przez flotę angielsko-francuzką i obsadzona wojskiem sprzymierzoném.

Kincardine, ob. Elgin i Kincardine.

Kincel (Filip Franciszek), doktor medycyny i chirurgii, rodem z Warszawy. Po ukończeniu nauk w Jenie, powrócił do Warszawy, gdzie zajmował się praktyką lekarską i został członkiem Warszawskiego towarzystwa przyjaciół nauk. Oprócz innych drobniejszych pism ogłosił: „*Sposoby ratowania nieszczęśliwych w chorobach nagłą śmiercią zagrażających*“ (Warsz. 1806).

Kinchinjunga, Kinczyndzynga, jeden ze szczytów gór Himalaya, w stronie północno-wschodniéj od Nepalu, wysoki na 26,419 stóp, a tym sposobem, po szczycie Everest (Gaurisankar), najwyższy punkt na kuli ziemskiéj.

Kind (Jan Fryderyk), poeta i powieściopisarz niemiecki, ur. 1768 w Lipsku, gdzie jego ojciec *Jan Krzysztof Kind* (ur. 1718 w Werdau, † 1793), pierwszy niemiecki tłumacz Plutarcha (10 t., Lipsk 1746—54) był sędzią miejskim. Młody **K.** ukończywszy studyja prawne, sprawował od 1793 urząd adwokata w Dreźnie, a od r. 1814 poświęcił się wyłącznie piśmiennictwu; † 1843. Z pomiędzy jego nowelli i powieści najcelniejsze są: „*Malven*“ (2 t., Zütlich 1805); „*Tulpen*“ (7 t., Lipsk 1806—10); „*Roswitha*“ (4 t., Lipsk 1811—13) i „*Lindenblüthen*“ (4 t., Lipsk 1814—19) i t. d.; z prac scenicznych „*Theaterschriften*“ (4 t., Lipsk 1821—27) oprócz tekstu do opery „*Wolny Strzelec*“ Webera wymieniamy: „*Wilhelm der Eroberer*“, „*Die Schwüre*“, „*Wilhelm der Bastard*“ i „*Van Dyck's Landleben*“. Wydał także zbiór poezyj („*Gedichte*“, 5 t., Lipsk 1808). **K.** celował głównie jako powieściopisarz.— Corka jego *Roswitha Kind*, ur. 1814, od 1841, małżonka adwokata lipskiego Aleksandra Kind, † 1843 znaną jest jako poetka. Utwory jéj „*Gedichte*“, wyszły w Lipsku 1843.

Kind (Karol Teodor), gruntowny znawca języka i literatury nowo-greckiéj, ur. 1799 w Lipsku, gdzie najprzód był adwokatem, następnie 1835—46 członkiem fakultetu prawnego, a 1846—56 radcą sprawiedliwości w tak zwaném *Sprach-Collegium*; † 1869 tamże. Z prac **K.**, przedstawiających doskonale historyczne, polityczne, społeczne i literackie stosunki nowoczesnéj Grecyi, najcelniejsze są: „*Neugriechische Volkslieder im Original und mit deutscher Uebersetzung*“ (Grimma 1827); „*Beiträge zur besseren Kentnissen des neuern Griechenland*“ (1831); „*Neugriech. Chrestomathie*“ (Lipsk 1835); „*Geschichte der griech. Revolution*“ (2 t., Lipsk 1833); „*Handwörterbuch der deutschen und neugriech. Sprache*“ (Lipsk 1841); „*Neugriech. Volkslieder*“ (Lipsk 1849) i „*Anthologie neugriech. Volkslieder*“ (Lipsk 1861). Był także **K.** czynnym jako filhellen w epoce wojny o niepodległość Grecyi. Gruntowny znawca języka nowogreckiego, starał się **K.** rozszerzyć w Niemczech dokładne wiadomości o socyjalnym, politycznym i literackim stanie nowoczesnéj Grecyi.

Kindżał (z tur.), długi nóż, lekko w końcu zakrzywiony, z krótką rękojeścią, noszony za pasem w osobnéj pochwie. Używają go Turcy i inne plemiona wschodnie.

Kineszma, m. pow. w gub. kostromskiéj, przy ujściu rzeki Kineszemki do Wołgi; 3,300 m. Jako miasto wspomina się już 1429 r., w końcu XV w. nadane ks. Bielskim. — *Kineszemski powiat*, na przestrzeni 4,335 w. kw., ma 104,000 ludn. Powierzchnia pow. wzniesiona równina, grunt przeważnie gliniasty. Większa połowa pow. pokryta lasami, mianowicie sosnowymi. Rzeki główne: Wołga,

Meza, Pokrza i Mera. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, uprawą lnu, przemysłem fabrycznym, wyrobem płótna i przędzy. W powiecie jest 20 wielkich fabryk wyrobów bawełnianych.

Kinga święta, ob. Kunegunda święta.

Kingart, świątyńka celtycka w kształcie okrągłego kurhanu, opasanego cisowemi słupami kamiennemi podobnemi do obelisków i wyobrażającemi męzkie i żeńskie bóstwa, jakby do tańca rozstawione.

Kingi, nazwa 4 ksiąg świętych, przypisywanych Konfucyjuszowi (ob.) i uważanych za najdawniejsze pomniki *chińskiéj literatury* (ob.).

Kingo (Tomasz), poeta i pisarz duński, ur. 1634 w Landsby, na wyspie Zeelandyi, †1703 jako biskup Fijonii. Wsławił się zwłaszcza swemi pieśniami religijnemi: „*Aandelige Siunge-Chor*“ (2 cz., Kopenh. 1674—81 i częściéj), z których wiele przełożono na jęz. niemiecki, szwedzki i łaciński. Oprócz tego przygotował wydanie cenionego śpiewnika czyli psałterza, znanego pod nazwę „*Kingos Psalmebog*“, nadto wydał wiele utworów świeckich.

Kings-Bench, *Court of King's* lub *Queen's bench*, *Bancus regis*, jeden z trzech najwyższych sądów królewskich w Anglii, w pałacu Westminsterskim, pod którego rozstrzygnienie przychodzą sprawy o naruszenie spokojności kraju, tudzież ważniejsze sprawy kryminalne.

King's-County, t. j. hrabstwo królewskie w Irlandzkiéj prowincyi Leinster, obejmuje 36 mil kw. z ludnością 92,500 i miastem głównem Tallamore.

Kingsley (Karol), duchowny angielski, który zjednał sobie imię w literaturze pismami, rozbiérającemi kwestyje socyjalne, ur. 1809 w Holne w Devonshire, pleban w Eversley w Hampshire, od 1859 profesor historyi w uniwersytecie Cambridge. Celniejsze jego dzieła są: „*Alton Locke*“ (2 t., Londyn 1850); „*Yeast, a problem*“ (Londyn 1851); „*Phaeton*“ (Cambr. 1852); „*Hypatia*“ (2 t., Lond. 1853), w utworze tym na tle powieściowym z życia Hypatii z Aleksandryi (ob.) maluje piérwotne czasy chrześcijanizmu (przekład niem. Bunsena, 2 tomy, Lipsk 1858); „*Twenty five village sermons*“ (Lond. 1852); „*Application of associative principles to agriculture*“ (Lond. 1851); „*The Roman and the Teuton*“ (Lond. 1864); „*History of England for boys*“ (Londyn 1864) i w. in. K. zarówno jako duchowny tak téż i jako pisarz zwrócił swą działalność na polepszenie bytu klas biédnych; pojęcia jego mają jednak bardzo mało wspólnego z tém co we Francyi lub Niemczech nazywa się socyjalizmem. — Jego brat *Henryk Kingsley*, ur. 1824, odznaczył się w literaturze jako nowelista; wyborny jest jego romans „*Austin Elliot*“ (Londyn 1863).

Kingston, nazwa kilku miast w Anglii i Ameryce, z których znaczniejsze są: *Kingston* albo *Kingstown*, miasto warowne w zachodniéj Kanadzie, na stronie północnéj jeziora Ontario, przy wypływie rzeki Śgo Wawrzeńca, ma dobry port, warsztaty okrętów wojennych i 20,000 m.—*Kingston*, najważniejszy port i miasto handlowe na angielskiéj wyspie Jamajce w Indyjach Zachodnich, na południowym brzegu zatoki Port-Royal; ma bardzo obszerny port, wielkie magazyny, wiele kościołów i 32,000 m. po większéj części kolorowych.—*Kingston upon Thames*, miasto w angielskiém hrabstwie Surrey, na lewym brzegu Tamizy, o 2 mile od Londynu, ma 9,800 m.

Kingston (Elżbieta Chudleigh, księżna), słynna ze swych przygód Angielka, ur. 1720. Po śmierci ojca pułkownika wprowadzona przez matkę w sfery wielkiego świata, została damą honorową księżny Walii; pięknością i dowcipem zjednała sobie na tém stanowisku wielu wielbicieli. Przyrzekłszy swą rękę ks. Hamilton, zaślubiła potajemnie 4 Sierp. 1744 kapitana Hervey, późniejszego hr. Bristol; wkrótce atoli go porzuciła i, podróżując po Europie, robiła furorę na dworach berlińskim i drezdeńskim. Za powrotem do Londynu znalazła znowu mnóstwo czcicieli; otrzymawszy więc rozwód, ale niezupełnie formalny, zaślubiła 1769 księcia Kingston, którego burzliwym swym charakterem i życiem niezmiernie światowém wpędziła 1773 do grobu i po którym wielki otrzymała majątek. Teraz rzuciła się Elżbieta w odmęt rozkoszy a marnotrawstwem i dziwactwami takie wywołała w Londynie oburzenie, że musiała wyjechać do Włoch. Oskarżona następnie przez krewnych męża o bigamiję, lubo była za winną uznana, została jednak w posiadaniu znacznego jego majątku. Zwiedziła późniéj Francyję, Włochy i Rossyję. Powrót jéj przez Polskę wyrównywał uroczystemu pochodowi. Kupiła nareszcie zamek St.-Assise pod Fontainebleau i tu † 1788. Porów. Faverollesa „*La duchesse de Kingston*“ (Paryż 1813).

Kingstown, miasto główne angielskiéj wyspy S. Wincentego w Indyjach Zachodnich, rezydencyja gubernatora; ma 7,000 m. i wygodną przystań.—*Kingstown* albo Dunleary, miasto w Irlandzkiém hrabstwie Dublin; liczy 11,600 m. ma port i kąpiele morskie.

Kinkel (Jan Gotfryd), poeta niemiecki i historyk sztuki, znany téż ze swego udziału w ruchach 1848 r., ur. 1815 w Oberkassel. W Bonn i Berlinie studyjował teologiję, pracując równocześnie nad historyją sztuki, któréj poświęcił się następnie całkowicie. Wtym celu podróżował téż kilkakrotnie za granicę. W 1846 został profesorem historyi literatury, sztuki i kultury w Bonn. Po wypadkach Marcowych 1848 przyłączył się z zapałem do stronnictwa demokratyczno-socyjalnego, działając jako agitator i jako dziennikarz. Z prowincyi nadreńskiéj uciekł do Palatynatu i czynny wziął udział w powstaniu palatyńsko-badeńskiém. Schwytany przez wojska pruskie, skazany został na dożywotnie więzienie w fortecy. Uwięziony w Spandau, uciekł stąd 1850 przy pomocy ówczesnego studenta K. Schurza (ob.) do Anglii. Po krótkim pobycie w Ameryce osiadł w Londynie, gdzie był profesorem w wyższéj szkole dla kobiet. Od 1866 jest profesorem archeologii i historyi sztuki w politechnice Zürychskiéj. Z prac K. wymieniamy: „*Die Ahr, Landschaft, Geschichte und Volksleben*“ (Bonn 1846); „*Geschichte der bildenden Künste bei den christlichen Völkern*“ (Bonn 1845); z utworów

jego poetycznych najcelniejsze: „*Gedichte*“ (Stuttg. 1843; 6 ed. 1857), w których się mieści obszerniejszych rozmiarów opisowy poemat „*Otto der Schütz*“ (34 ed. 1865), pełen powabu, prostoty, świeżości i malowniczych obrazów; oraz tragedyja „*Nimrod*“ (Hanow. 1857).—Żona jego *Joanna Kinkel* z domu *Mockel*, rozwiedziona *Mathieux*, ur. 1807 w Bonn, zaślubiona z K. 1843, przeniosła się z nim do Londynu, gdzie wyskoczywszy z okna, † 1858. Oprócz kilku powieści wydała „*Acht Briefe über Klavierunterricht*“ (Stuttg. 1852). Talent muzyczny posiadała niepospolity.

Kinkiet, ob. Lampa.

Kino, jestto wysuszony sok wypływający po nacięciu drzew z rodzajów *Ptrocarpus*, *Butea*, *Encalyptus* i *Cocolobene*. Stosownie do gatunku drzewa i ojczyzny odróżniają w handlu K. *Wschodnio-indyjskie*, *Nowo-Holenderskie*, *Jamajskie* i *Bengalskie*. Przedstawia się w postaci nieregularnych, kruchych, niekiedy lśniących kawałków, barwy czarnéj, z rozmaicie wydatnym odcieniem czerwonawym. Rozpuszczalność w wodzie rozmaitych gatunków różna, często dość znaczna. Z wodą, alkoholem, eterem daje roztwory pięknie zabarwione. Zawiera kwas kino-garbnikowy, katechinę, barwnik właściwy. Używa się w medycynie rzadko jako środek ściągający.

Kinross, małe hrabstwo w Szkocyi, mające na przestrzeni $3^1/_2$ mil kw., 7,900 m. W południowéj jego części leży prześliczne jezioro Leven. Miasteczko *Kinross*, nad témże jeziorem położone, liczy 2,600 m.

Kinsky, właściwie Wchynsky ze Wchynic i Tetowa, starożytny ród szlachecki czeski, znany w dziejach czeskich od piérwszéj połowy XIII w., posiadający od połowy XVII w. dziedziczną godność hofmistrzów w Czechach, wyniesiony został przez cesarza Ferdynanada III w osobie Jana Oktawijana do godności hrabiowskiéj. Z synów hrabiego *Wacława Norberta Oktawijana* (ur. 1642, † 1719), założyli: *Franciszek Ferdynand* (ur. 1678, † 1741) liniję starszą czyli hrabiowską, która posiada majorat Chlumiec (4, 82 mil kw. z ludnością 20,200 dusz) i godność dworską; zaś *Filip Józef*, liniję młodszą, z któréj *Stefan Wilhelm* 1747 sam wraz z piérworodnymi potomkami wyniesiony został do godności książęcéj. Na czele piérwszéj linii stoi *Oktawijan Józef*, hrabia Kinsky ze Wchynic i z Tetowa, dziedziczny członek austryjackiéj izby panów, ur. 1813. Głową młodszéj linii książęcéj jest *Ferdynand Bonawentura*, książę Kinsky ze Wchynic i Tetowa, ur. 1834.

Kios, starożytne miasto i ważny punkt handlowy, nad zatoką Kionijską w Propontydzie; było ono osadą Milezyjczyków.

Kip (William Ingraham), teolog amerykański, biskup kalifornijski, ur. 1811 w Nowym Yorku, od 1853 biskup w San-Francisco. Z licznych dzieł jego treści teologicznéj celniejsze są: „*The lenter fast*“ (1843); „*The double witness of Church*“ (1844); „*The Christmas Holidays in Rome*“ (1845); „*Early jesuit missions in North-America*“ (1846); „*The catacombs of Rome*“ (1854) i in.

Kipczak lub **Kapczak** (*Deszti Kipczak* step Kipczacki), piérwotnie nazwa stepu pomiędzy Donem i Wołgą, późniéj (od XIII w.) przestrzeń od brzegów Dniestru do stepu kirgiskiego. W okolicach tych 1227 r. Dżuczy, brat chana tatarskiego Oktaja, założył państwo K. (tak zwaną *Złotą Hordę*), które syn jego Baty († 1255) znacznie rozszerzył, tak że pod jego panowaniem składało się z krajów nadwołżańskich, Kazania, Astrachania i księstw południowo-ruskich. Syn ostatniego Bereke albo Barkai (1255—66) miał stolicę w Seraju nad Achtubą, dopływem Wołgi. Po śmierci Bereka zaczęły się niezgody pomiędzy pokoleniami tatarskiemi; Tulabuga, następca Bereka, był zabity a na tron wstąpił chan Tochta. Władzę po nim objął syn jego Uzbek (1305—1341), który się tak wsławił, że imie jego przeszło na całe pokolenie tatarskie Uzbeków. Za rządu Uzbeka ziemie ruskie cierpiały największy ucisk, zewsząd wybiérano daniny z największém okrucieństwem, Twer został zburzony a mieszkańcy zagnani do niewoli. Ruś niemogąc dłużéj znieść ucisku powstała przeciw najezdcom i pod następcą Uzbeka Dżanibekiem, zaczęła upadać potęga władców K. Następna epoka zapełniona jest z jednéj strony wewnętrznemi niezgodami w hordzie, z drugiéj zaś wzmaganiem się ks. ruskich. W r. 1378 chan Mamaj był pobity nad rz. Woszą a 1380 na polach kulikowskich, natomiast Tochtamysz zdobył i zburzył Moskwę; gdy jednak nie chciał uznać nad sobą władzy Tamerlana, był przezeń pobity, Seraj został zburzony a K. zawojowany. Wkrótce potém upadło i (piérwsze) państwo tatarskie w Kazaniu, co wielce wpłynęło na osłabienie K. Dalsze klęski odwrócił Mirza Edigei, przemogłszy wszystkich spółwładców i zmusiwszy Ruś do płacenia dani. Z następców jego tylko sułtan Dżelat-Eddyn albo Zeledi był groźnym dla Rusi. Po śmierci ostatniego K. wkrótce chylić się zaczął do upadku; napady tatarskie były rozbijane bądź przez Rossyjan (1459 zwycięstwo nad Oką), bądź przez Polaków i Litwinów. W końcu wstąpił na tron sułtan Kuczuk Mahmud, który 1474 wezwał do Seraju w. ks. Iwana Wasilewicza III. Iwan sprzymierzywszy się z chanem krymskim Mengli Girajem niespełnił tego, poczém Mahmed wpadł na Ruś, posunął się pod Moskwę i chciał się połączyć z Kazimierzem, kr. polskim, przeciwko Iwanowi. Napad Mengli Giraja na Podole przeskodził zamierzonemu związkowi, sam zaś Mahmed był zmuszony odstąpić od Moskwy na wieść o niespodzianym napadzie i owładnięciu Seraju przez Nurdewleta, syna Mengli Giraja. Od téj doby ustały zupełnie napady chanów kipczackich na Ruś. Mahmud wygnany z Seraju przez Iwaka, chana hordy tjumeńskiéj i zagnany do Azowa, został tam 1480 zamordowany przez własnego szwagra Jaghmurdżę. To dało koniec państwu K.; inne państwa tatarskie w Rossyi, za wyjątkiem krymskiego, nietrwały długo.—Por. Hammera Purgstall „*Geschichte der goldenen Horde in K.*“

(Peszt 1840) i skrócenie tego przez Al. W. Szerberę w *Czasop. Museum Czeskiego* (1842 i 43).

Kipienie, ob. wrzenie.

Kipreński (Orest), znakomity malarz rossyjski, ur. 1783 w Petersburgu; otrzymawszy wychowanie w akad. petersburskiéj (1798—1803), wysłany był 1816 do Włoch; od 1826 profesor malarstwa historycznego w Petersburgu, w 1828 powtórnie wyjechał do Rzymu i tam † 1836. Jego obrazy historyczne, a szczególniéj portrety, są wysoko cenione. Celniejsze z nich: *Chłopiec włoski, leżący na słońcu*; portret *Thorwaldsena*; *Hiszpan*; portret *Dawydowa*; *Czytelnicy gazet*; ostatnim a zarazem najlepszym utworem K. jest portret naturalnéj wielkości hr. Potockiéj wraz z siostrą i murzynką.

Kirby Smith (Edmund), generał poł.-ameryk., ur. 1826 w Saint-Augustin we Florydzie. Ukończywszy szkołę wojskową w Westpoint 1845, odznaczył się jako oficer w wielu bitwach podczas wojny meksykańskiéj. Następnie wykładał matematykę w Westpoint i walczył znów zaszczytnie w Texas (1859). Mianowany 1861 brygadyjerem w armii skonfederowanéj, przyczynił się stanowczo do zwycięstwa pod Bull-Run (21 Lip. t. r.), gdzie ciężką otrzymał ranę. Wyzdrowiawszy, dowodził 4-ą dywizyją armii wirgińskiéj i wszędzie prawie dotrzymywał placu wojskom północnym, nad któremi odniósł jedno z większych zwycięstw pod Bayon-Coteau 3 Listop. 1863. Podczas dalszéj wojny znajdując się zdala od widowni stanowczych działań, nie brał już w nich czynnego udziału.

Kircher (Atanazy), jeden z najznakomitszych uczonych swego czasu, ur. 1601 w Geisa pod Fuldą, † 1680; w r. 1618 wstąpił do zakonu jezuitów i był profesorem w Würzburgu a późniéj w Collegium Romanum w Rzymie. Z mnóstwa pism jego najwięcéj cenione są dzieła o starożytnościach. Do ich liczby należą „*Oedipus Aegyptiacus*“ (4 t., Rzym 1652—53); „*Prodromus Coptus*“ (tamże 1636); „*Latium*“ (Rzym 1671) i t. d. Kircher jest między innemi wynalazcą latarni czarnoksięzkiéj; urządził zwierciadła palące, wodotryski, zajmował się akustyką i t. d.

Kirchhoff (Gustaw Robert), znakomity fizyk współczesny, ur. 1824 w Królewcu, kształcił się tamże i w Berlinie, gdzie się habilitował 1848 r. i wykładał fizykę matematyczną, w 1850 przeniósł się jako profesor nadzwyczajny do Wrocławia, a w 1854 został prof. fizyki w Heidelbergu. Badania K. odnoszą się do różnych gałęzi fizyki, zwłaszcza elektryczności (dowód twierdzenia Ohma, rozgałęzienia prądu i w. in.), sprzężystości, prężności par i t. d. Rozprawy swe ogłaszał w rocznikach Poggendorffa i dzienniku Crelle'go. Największą jednak zasługę zyskał odkryciem wraz z Bunsenem, analizy spektralnéj (ob.), któréj zasady wyłożył w rozprawie „*Ueber des Sonnen spectrum und die Spectren der chemischen Elemente*“ (1861, 3 wyd. 1866), gdzie piérwszy podał prawdziwą teoryję natury słońca (ob.).

Kirchhoffa twierdzenie, twierdzenie o związku między zdolnością wysyłania a pochłaniania promieni światła i ciepła (ob. analiza spektralna).

Kirchholm, niegdyś miasto, obecnie wieś w Inflantach, w pow. Rygskim, na prawym brzegu Dźwiny, o 2 mile od m. Rygi, pamiętna świetném zwycięztwem, jakie tu 27 Września 1605 odniósł Jan Chodkiewicz na czele 3,350 Polaków nad Szwedami dowodzonymi w liczbie 14,000 przez Karola księcia Sudermanii. W bitwie téj padło przeszło 9,000 Szwedów, a wojsko polskie zdobyło 60 chorągwi, cały obóz z artyleryją (11 dział polowych), tudzież kosztowny srebrny kredens ze wszystkiemi sprzętami szwedzkiego wodza. Z rycerstwa polskiego było tylko 100 zabitych, lecz bardzo wielu ranionych.

Kirejewski (Jan), pisarz rossyjski, jeden z przedstawicieli partyi słowianofilów, ur. 1804, † 1856; otrzymawszy wyższe naukowe wykształcenie na uniwersytetach niemieckich, po powrocie do kraju zaczął wydawać w Moskwie 1833 czasopismo p. t. „*Jewropiejec*“, wkrótce zawieszone. Z prac jego, umieszczanych w różnych dziennikach, najważniejsza „*O nieobchodimosti i wozmożnosti nowych naczał dla filozofii*“ (w *Russ. Bies.* t. 2). Wszystkie jego pisma wyszły w jednym zbiorze (2 t., Moskwa 1861—62) p. t. „*Soczinenija*“.— **Kirejewski** (Piotr), brat poprzedniego, znakomity badacz bytu narodowego, ur. 1808, † 1856; oprócz licznych przekładów z angielskiego, znany jest zaszczytnie jako światły i gorliwy zbieracz rossyjskich pieśni ludowych, z których pieśni treści religijnéj wydrukowane zostały w *Cztenijach obszcz. ist. i drewn. rossijskich*; oddzielnie wydane „*Pieśni*“ (7 zesz., Moskwa 1860—68), zawiérają systematycznie ułożony i o ile możności kompletny zbiór tak zwanych bylin, odnoszących się do czynów bohaterów cyklu Włodzimierza W.

Kirenga, rzeka w Syberyi, bierze początek w powiecie irkuckim z przedgórza Bajkalskiego i ubiegłszy 466 w. wpada do Leny, pod miastem Kireńskiem.

Kireńsk, m. okręgowe gub. irkuckiéj, na prawym brzegu Leny, przy ujściu Kirengi, przeszło 800 m.— *Kireński okrąg*, 338,039 w. kw., prawie cały pokryty górami i lasami; mieszkańców 36,000, zajmujących się myślistwem i rybołóstwem, rolnictwem zaś tylko na pobrzeżach rzek i na wyspach rz. Leny.

Kirgizi, liczne plemię szczepu turecko-tatarskiego, koczujące na rozległych stepach, rozciągających na północ Turkiestanu, od dolnego biegu Wołgi i m. Kaspijskiego na zachód, aż do granicy ross.-chińskiéj (Ałtaju i Thianszan) na wschód, od m. Aralskiego i Sir Daryi na południe, aż do Tobola i Irtysza na północ i znanych pod ogólną nazwą geograficzną *Stepów kirgiskich*. K. sami zwą się *Kazak* albo *Kajzak*; nieliczna tylko odróśl, zamieszkała w górach około Isykul, jest przez spółplemieńców nazwana *Kara-Kirgiz* (t. j. Czarni K.), przez Chińczyków zaś i Kałmuków *Burutami*. Za przywodem Rossyjan wszystkie plemiona kirgiskie zwykle nazywane są ogólną nazwą *Kirgiz-kajsaków*. K. mówią jedném z najczystszych narzeczy tureckich; pod względem typu należą do rasy mongolskiéj. Urzędownie wyznają islamizm, żyją jednak w jednożeństwie i zachowują mnóstwo pogańskich obrzędów.

W ogóle pod względem umysłowym stoją K. na bardzo niskim stopniu. Są oni wzrostu średniego, zbudowani silnie, zręczni, obok tego leniwi, lekkomyślni, ciekawi, łakomi i skłonni do rozboju. Jako broni używają lancy, szabli, łuku i strzał, strzelb zapalanych lontem i czekanów. Za mieszkania służą im przestronne namioty wojłokowe, zwane kibitkami albo jurtami. Gospodarstwo domowe spoczywa w ręku kobiét, odznaczających się zabiegliwością. K. zajmują się przeważnie hodowlą bydła a mianowicie gruborunych owiec tłustoogoniastych, silnych i szybkich koni, wielbłądów oraz w niewielkiéj ilości bydła rogatego i kóz. Rolnictwem mało się zajmują i to jedynie na pobrzeżach rzek i jezior, gdzie sieją pszenicę, żyto i jęczmień, przedewszystkiém jednak proso. Przemysł nieznaczący, ogranicza się jedynie wyrobem skór, wojłoków, dywanów, oraz innych wyrobów wełnianych, srebrnych oraz miedzianych ozdób do siodeł i pasów, noży, szabli i innych wyrobów z metali. Handel z Rossyjanami, Chińczykami i Turkiestańcami prowadzą zamienny. K. dzielą się na szlachtę, którą stanowią potomkowie dawnych chanów i dziedziczni dostojnicy, oraz lud. Znaczna część K. zamieszkuje w Chinach i Turkiestanie, liczba ich pod panowaniem Rossyi wynosi $1^1/_4$ milijona. Z liczby téj przebywa w Rossyi Europejskiéj (w gub. astrachańskiéj) horda wewnętrzna albo bukejewska, licząca na przestrzeni $1082^1/_2$ mil kw. około 82,000 m. Podlegli Rossyi K. w Azyi dzielą się na 4 hordy: 1) *Małą* (Kiczyk Dżuz), lub orenburgskich K., pomiędzy rz. Uralem, jez. Aralskiém i Sir Daryją, około 650,000 m.; 2) *Średnią* (Orda-Dżuz), lub syberyjskich K. w porzeczu rz. Iszymu i leżących na południe okolicach, łącznie z tak zwanymi podległymi K. w okręgu semipalatyńskim liczą około 370,000 głów; 3) *Wielką hordą* (Ulu-Dżuz), od jęz. Bałkaszu i Ilii aż do granic chińskich, około 100,000 lud.; 4) *Burutów*, około Isykuły w ilości 50,000. W nowszych czasach stepy kirgiskie w Azyi podzielono na dwa zarządy: K. orenburskich, koczujących na przestrzeni $17,255^1/_4$ m. kw, w liczbie 800,000 głów i K. sybirskich liczących przeszło 290,000 na 14,544 m. kw. W ogóle liczy się w Rossyi, wraz z okręgiem semipalatyńskim ($8498^1/_2$ m. kw. i 196,000 m.) 1,300,000 zamieszkujących 40,297 m. kw. Oprócz tego w skutek urządzenia prowincyi turkiestańskiéj (1865) wcielono do Rossyi znaczną przestrzeń zamieszkałą przez K.—*Historyja*. Dawniejsze dzieje K. zupełnie są ciemne i rozjaśniają się dopiéro od r. 1730, w którym Abul-Chaur, chan większéj części Małéj hordy, uznał zwierzchnictwo Rossyi wraz z Szemiaką, chanem części Średniéj hordy. Związek ten jednak już pod jego synem Nur-Alim rozchwiał się i Rossyja w r. 1785 naznaczyła nowego chana. Następnie w skutek wewnętrznych zamieszek w chordzie, prosił 1805 sułtan Bukej, syn Nur Alego, o pozwolenie przesiedlenia się wraz z poddanymi do gub. astrachańskiéj, gdzie się osiedlili pod nazwą hordy bukejewskiéj. Pozostałe części K. w ciągu obecnego wieku stopniono ulegały władzy Rossyi. W nowszych czasach Rossyjanie założyli linije fortec przerzynające stepy kirgiskie zarówno w kierunku od zachodu na wschód jak równie i z północy na południe i zabezpieczyli sobie przez to drogę komunikcyjną z Turkiestanem i Tartaryją chińską.—Porów. Göbela „*Reise in die Steppen der K.*“ (2 t., Dorpat 1837); Baera „*Nachrichten aus Sibirien und der Kirgisensteppe*“ (Lipsk 1845); Atkinsona „*Oriental und Western Siberia*“ (Londyn 1858); Zaleskiego „*La vie des Steppes Kirghizes*“ (Paryż 1865) Schotta „*Ueber die echten Kirgisen*“ (Berlin 1864) oraz artykuły Köppena i Radloffa w Petermanna „*Mittheilungen*“ (1858 i 1864).

Kirkcudbright albo *East Galloway*, hrabstwo w zachodniéj części południowéj Szkocyi; obejmuje 45 mil kw., z ludnością 45,200. Hrabstwo to łącznie z sąsiedniém hrabstwem Wigton tworzy obwód Galloway; miasteczko *Kirkcudbright*, nad ujściem rz. Dee, ma port i 2,800 m.

Kirkesion, w Biblii Karchemisz, starożytne miasto w Mezopotamii, przy ujściu rz. Aborrhas do Eufratu, było ostatnią twierdzą graniczną Rzymian przeciwko Persyi. Tu odniósł wielkie zwycięstwo Nabuchodonozor nad królem Egiptu Nechaonem (604 r. prz. Chr.).

Kirkland (Karolina Stansbury), powieściopisarka amerykańska, córka księgarza w Nowym Yorku; † 1864. Od 1847 redagowała przez czas jakiś przegląd wydawany w Filadelfii p. t. „*Sartain's magazine*“. Celniejsze z jéj powieści są: „*New home*“ (1839); „*Forest life*“ (1842); „*Western clearings*“ (1846). Z prac jéj treści literackiéj i moralnéj zasługują na wzmiankę: „*Holidays abroad or Europe from the West*“ (2 t., New-York 1848); „*The Evenings book*“ (tamże 1852); „*A book for the Home circle*“ i w. in., przeznaczonych specyjalnie dla wieku młodocianego.

Kirkor, herb polski, przedstawia w polu czerwoném dwie klamry w kształcie litery T połączone z sobą.

Kirkor (Adam Honory), pisarz polski, znany też pod pseudon. *Jana ze Sliwina*, ur. 1818, w b. wodztwie mścisławskiém. Nauki pobierał w gimnazyjum mohilewskiém i w instytucie szlacheckim w Wilnie, gdzie stale zamieszkał 1834 r. Położył ważne zasługi w archeologii litewskiéj; rozkopał bowiem mnóstwo kurhanów, odkrył wiele dawnych grodów i zamczysk, zbadał je i opisał, a znalezione w nich zabytki złożył w muzeum wileńskiém. Oprócz wielu rozpraw, pisanych po polsku i rossyjsku, drukowanych w różnych czasopismach, ogłosił oddzielnie między innemi: „*Istoriczesko-statisticzeskija oczerki wileńskoj gubernii*“ (2 t., Wilno 1852—53); „*Czerty iz istorii i żyzni litowskago naroda* etc.“ (Wilno 1854); „*Przechadzki po Wilnie*“ (Wilno 1856; 2 ed. 1859); „*Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi oraz do granic na Kowno i Warszawę*“ (Wilno 1862); redagował i wydawał: „*Radegast*“ pismo zbiorowe (Wilno 1843); „*Pamiętniki Umysłowe*“ (3 t., Wilno 1845—46); „*Teka Wileńska*“ (6 t., Wilno 1858); „*Pismo zbiorowe Wileńskie*“ (Wilno 1859—62). Jako członek komisyi archeologicznéj wileńskiéj redagował 2 zeszyty pa-

miętników tego towarzystwa. Przez długi czas był spólpracownikiem organu rządowego *Kuryjera Wileńskiego*, którego redakcyję i wydawnictwo (jako pisma już prywatnego) prowadził od 1860 do końca 1863 r. Skutkiem wypadków ówczesnych porzucił redakcyję, przeniósł się późniéj do Petersburga, gdzie z Jumatowem wydawał „*Nowoje Wremia*“ (1864—68) czasopismo polityczne a następnie (1871) osiadł w Krakowie, gdzie ogłosił 3 t. pisma zbiorowego „*Na Dziś*“ (Krak. 1872); „*Rys literatury rossyjskiéj*“ (1873) i „*Odczyty o literaturze pobratymczych narodów słowiańskich*“ (Krak. 1873).

Kirnberger (Jan Filip), sławny kontrapunkcista, ur. 1721 w Saalfeld. Uczeń Jana Seb. Bacha; od 1741—51 przebywał w Polsce na dworach kilku możnowładców jako klawicembalista, wreszcie jako dyrektor muzyki u Bernardynek we Lwowie. † 1783 w Berlinie jako nadworny muzyk ks. Amalii. W późniejszym wieku zajmował się głównie teoryją muzyki i wydał w tym przedmiocie znakomite dzieła, np. „*Die wahren Grundsätze zum Gebrauche der Harmonie*“ (Berl. 1773); „*Kunst des reinen Satzes*“ (1774); „*Grundsätze des Generalbasses*“ (Berlin 1781); „*Anleitung zur Singcomposition*“ (Berl. 1782).

Kirrha, w starożytności miasto nadmorskie w Focydzie, nad zatoką Kryssejską, tworzyło niegdyś port Delfów. Za czasów Solona, z powodu, że jego mieszkańcy targnęli się na własność kościoła, zostało na mocy wyroku Amfiktyonów zburzone, lecz późniéj odbudowano je na nowo.

Kirsanow, m. pow. gub. tambowskiéj, nad rz. Woroną i Gursówką; 7,200 m.—*Kirsanowski powiat*, 6,045 w. kw. a 193,000 lud. Powierzchnia pow. równa, grunt urodzajny, czarnoziem; głównem zajęciem mieszk. jest rolnictwo i hodowla bydła a zwłaszcza koni.

Kirsna, rz. w gub. suwalskiéj; wypływa w powiecie sejneńskim z jeziora przy wsi Położdzieje, na południe osady Łozdzieje, koło któréj płynie pod nazwą *Położdziejki* w kierunku północnym; następnie przepłynąwszy jezioro Szyłando, w pow. kalwaryjskim, przybiéra nazwę *Kirsny*, a skręciwszy ku północy wpada z prawego brzegu do *Szeszupy*. Długa około 34 wiorst, mulista.

Kirszrot (Józef), ekonomista współczesny, ur. 1842 w Warszawie; poświęcał się naukom prawnym w szkole głównéj warszawskiéj. Miał udział w założeniu różnych towarzystw spółkowych i oprócz artykułów zamieszczonych w pismach czasowych ogłosił „*Prawa o procentach*“ (War. 1869) „*O stowarzyszeniach zaliczkowych, a w szczególności o towarzystwie zaliczkowem przemysłowców Warszawskich*“ (1870).

Kirsztein Cerazyn (Jan), ob. Cerazyn.

Kiryłow, m. pow. gub. nowogrodzkiéj, na obu brzegach rz. Kopani; 3,350 m.—*Kiryłowski powiat*, 12,488 w. kw.; miejscowość w ogóle niska, pokryta lasami i bagnista; grunt gliniasto-piasczysty i kamienisty; z rzek główniejsza Szeksna, z jezior największe Czaraudzkie. Miesz. 88,500, zajmujących się obok rolnictwa i hodowli bydła (będących w nędznym stanie) przemysłem leśnym, dobywaniem wapna i węgli kamiennych, wyrobem naczyń drewnianych oraz przygotowaniem butów i odzieży włościańskiéj.

Kirys, pancerz, napierśnik, czyli zbroja z blachy żelaznéj, zabezpieczająca piersi od pchnięcia i kul karabinowych. K. jest obok hełmu jedynym jeszcze zabytkiem średniowiecznéj zbroi, który się przechował u jazdy ciężkiéj.

Kis (Ernest), generał węgierski, ur. w Temeszwarze 1800. Przed powstaniem dowódca pułku huzarów kr. hanowerskiego, po rozpoczęciu wojny przeszedł ze swym pułkiem na stronę powstania i został generałem, następnie podmarszałkiem a w Lut. 1849 gubernatorem. Dnia 13 Sierpnia, po upadku sprawy węgierskiéj, poddał się jako generał dywizyi Rossyjanom, następnie wydany rządowi austryjackiemu, rozstrzelany został 6 Paźdz. 1849 w Aradzie.

Kis-Czeg, wody mineralne w Siedmiogrodzie, w żupaństwie klausenburgskiem, sąto wody gorzkie (ob.), zawiérają przeważnie siarczan sodu i magnezyi, w mniejszéj ilości inne sole tych piérwiastków i innych alkalijów i ziem.

Kisfaludy (Aleksander), poeta węgierski, ur. 1772 w Sümegh w komitacie szaladerskim, † tamże 1844; po ukończeniu nauk gimnazyjalnych i filozoficznych w Raab a potém w Presburgu, słuchał w tém ostatniém mieście czas niejaki prawa, które jednak 1793 porzucił i wstąpił do wojska, odbył kampanie w Niemczech i Włoszech; od 1801 opuścił służbę wojskową i poświęcił się wyłącznie gospodarstwu i literaturze. Jako poeta a szczególniéj liryczny, wywarł znakomity wpływ na rozwój języka i literatury swojéj ojczyzny. Najgłówniejszém dziełem K. jest liryczny poemat „*Himfy' szerelmei*“ (Miłość Himfy; cz. 1 Buda 1801, cz. 2, t. 1807). Wziętość jaką zyskał tém dziełem podniosła się jeszcze przez wydanie „*Regék a magyar elöidöböl* (Podania z przeszłości Węgier, Buda 1807, 2 wyd. 1818); mniejszém natomiast powodzeniem cieszył się poemat „*Gyula szerelme*“ (Miłość Julijana; Buda 1825). Następnie pisał tragedyje, do których brał wzór z Schillera; ważniejsze z nich są dramata hist. „*Jan Hunyady*“ (Buda 1816) i „*Władysław Kumański*“ (Buda 1826). Dzieła jego wydane zostały w 8 t. w Peszcie 1833—38; wybór zaś dramatów w 2 t. w Budzie 1825—26.—**Kisfaludy** (Karol), brat poprzedniego, ur. 1790 w Téte w komitacie raabskim, † 1830 w Peszcie; znakomity poeta i słusznie uważany za twórcę komedyi madziarskiéj. Po ukończeniu studyjów w Raabie, wstąpił 1804 do wojska i brał udział we wszystkich kampanijach do 1810. Powróciwszy do ojczyzny, z powodu stosunków miłosnych popadł w nieporozumienie z ojcem; przebywał lat kilka w Wiedniu utrzymując się z malarstwa, 1817 pogodziwszy się z ojcem, osiadł stale w Peszcie i poświęciwszy się wyłącznie literaturze, ogłosił znaczną liczbę poezyj, opowiadań i dramatów, które w krótkim czasie uczyniły go najpopularniejszym z pisarzów madziarskich. Z prac tych piérwsze miejsce trzymają komedyje wzięte z życia narodowego i odznaczające się humorem i zaj-

mującą intrygą. Zbiorową ed. dzieł K. wydał z polecenia akademii madz. Schedel (10 t., Buda 1831). Na uczczenie pamięci braci Kisfaludy założone zostało 1837 *Towarzystwo Kisfaludy*, które zamieniło się późniéj w pewien rodzaj akademii beletrystycznéj i znakomity wpływ wywiérało na nowoczesną literaturę madziarską.

Kisiel, starodawny tego nazwiska ród ruski, dobrze naszemu krajowi zasłużony. Jednemu z *Kisielów*, synowi *Aleksandra* K., poległego w boju przeciw Swidrygielle, nadał Władysław Jagiełło w nagrodę zasług ojca dobra Niskinice i Dorokinice; stąd jedna gałąź tego rodu zwała się *Kisielami Dorokinickimi*. Najznakomitszym tego rodu przedstawicielem jest **Kisiel** (Adam) z Brusiłowa, wojewoda kijowski, syn Grzegorza, podstolego włodzimierskiego. Posiadając ogromne dobra na Ukrainie, K. stale w nich przemieszkiwał i znał doskonale warunki miejscowe. Jakkolwiek gorliwy wyznawca obrządku greckiego i szczery przyjaciel narodowości ruskiéj, przywiązany był jednak do Rzeczypospolitéj i jéj cywilizacyi; na ruchy socyjalne kozactwa jako pan bogaty patrzał z trwogą. Takie stanowisko K. zrobiło zeń w późniejszych z Kozaczyzną zapasach pośrednika między obu nieprzyjaznemi stronami. Mianowany po elekcyi Władysława IV podkomorzym czernichowskim, wyznaczany był na sejmach 1632 i 1634 do różnych posług obywatelskich. W 1639 kasztelan czernichowski, został K. 1646 kasztelanem kijowskim a 1648 wojewodą czernichowskim. Podczas piérwszych buntów kozackich (1637—38) jako komisarz królewski, wzięty za pośrednika, nakłonił Kozaków po bitwie Kumejkowskiéj (16 Grud. 1637) do uległości i do wydania przywódców: Pawluka i Tomileńki; postanowił oraz z ramienia hetmana polnego Mikołaja Potockiego nową nad Kozakami starszyznę. Na sejmie konwokacyjnym po śmierci Władysława IV, gdy nowa na Ukrainie groziła burza, K. należał do stronnictwa pokojowego, które z J. Ossolińskim na czele chciało postępować drogą łagodności i układów wbrew partyi wojennéj ks. J. Wiśniowieckiego. Wystawiając śmiało ucisk Kozaków i wytykając błędne postępowanie hetmanów, obraził na się K. izbę poselską, ale na wieść o strasznych wypadkach ukraińskich otrzymał instrukcyję do układów i wyjechał z Warszawy. Komisyja wszakże, któréj był głową, nic zdziałać nie mogła. Po klęsce pilawieckiéj (28 Wrześ. 1648) i powodzeniach Chmielnickiego, pojechał K. na sejm elekcyjny, gdzie znosząc wiele przykrości (niektórzy nazywali go szpiegiem Chmielnickiego), usprawiedliwiał swe czynności z całą godnością, wystawiał smutny stan Rzeczypospolitéj, doradzał układy, domagał się spiesznéj elekcyi i wraz z Ossolińskim popiérał kandydaturę Jana Kazimierza, po obiorze którego wyjechał znowu jako pośrednik na Ukrainę i zawarł z Chmielnickim ugodę porejasławską i zawieszenie broni (Luty 1649). W t. r. został K. wojewodą kijowskim, z czego byli zadowolnieni i Kozacy. Po klęsce i ugodzie zborowskiéj (17 Sierp. 1649) gdy wojna odwetowa ze strony polskiéj na pewno Kozakom zagrażała, daremnie odwodził K. króla od tego zamiaru i naraził się nawet na powszechne oburzenie sejmującéj szlachty (1650). Po zawarciu ugody białocerkiewskiéj (Wrześ. 1651), w któréj brał udział jako jeden z komisarzów a która nie wypadła po jego myśli, usunął się K. od spraw publicznych. Schorowany, zubożały, znienawidzony od Polaków, straciwszy wziętość na Ukrainie, † 1653. Zdolny dyplomata, człowiek uczony, umysł bystry, oceniał K. doskonale położenie rzeczy, trzeźwo patrzał na ówczesne stosunki, widział jasno skąd Polsce groziło niebezpieczeństwo, pracował nad jego odwróceniem usilnie ale daremnie. Polityka pokojowa opuściła zupełnie po jego śmierci dwór królewski. Życiorys jego (niedokładny) mieści się w *Tygodn. Illustr.* (r. 1860, N. 45—47). — **Kisiel** (Mikołaj), brat poprzedniego, chorąży nowogrodzki i starosta czerkaski, odznaczył się w wielu bitwach jako dzielny wojownik. Wraz z bratem Adamem należał do komisyi, która zawarła z Kozakami ugodę perejasławską.

Kisielew (Paweł, hr.), generał i minister rossyjski, ur. 1788 w Moskwie, † 1872 w Paryżu. Uczestniczył w kampanijach 1812—15; późniéj podczas wojny tureckiéj 1828 położył zasługi jako szef sztabu generalnego drugiéj armii; za zasługi położone w téj wojnie mianowany generał-lejtnantem i dowódcą 4 korpusu; jako taki 1829 blokował twierdze naddunajskie i po zawarciu pokoju został gubernatorem Mołdawii i Wołoszczyzny; na stanowisku tém zyskał wdzięczność mieszkańców za rozsądny i dążący do lepszego zarząd. Mianowany 1838 ministrem dóbr państwa, zasłużył się polepszeniem bytu i podniesieniem oświaty pośród włościan koronnych. Złożywszy urząd w r. 1856, udał się 12 List. 1856 w poselstwie do Paryża, gdzie zostawał do Września 1862.—**Kisielew** (Mikołaj), najmłodszy brat poprzedniego, ur. około 1800, poświęcił się zawodowi dyplomatycznemu i został 1851 szefem ambasady w Paryżu a 1853 nadzwyczajnym posłem i pełnomocnym ministrem tamże, lecz w skutku zatargów kwestyi wschodniéj opuścił ten urząd 7 Lut. 1854 i od 1855 był posłem rossyjskim przy stolicy apostolskiéj. Popadłszy w nieporozumienie z kuryją rzymską już to z powodu rozruchów w Polsce, już to z przyczyny małżeństwa swego z owdowiałą księżną Torlonia, zamienił to miejsce (1864) na poselstwo przy dworze włoskim i na tém stanowisku † 1869 we Florencyi.

Kisielewski (Aleksander), literat spółczesny, zamieszkały w Galicyi; ogłosił drukiem: *„Z Krakowa do Gdańska Wisłą. Wspomnienie z podróży“* (2 częś. Lwów 1871; wyborne przytem drzeworyty); *„Palestyna i jéj święte miejsce“* (Lwów 1871); *„Przechadzki po polu i ogrodzie* (3 częś. Lwów 1869—72; z drzeworytami). Wydaje także *„Opiekuna dzieci naszych“*.

Kisielin, miasteczko w gub. wołyńskiéj, pow. włodzimierskim, niegdyś własność znakomitéj rodziny Kisielów. Znajdował się tu zbór Aryjanów czyli

Socynijanów, w którym rządcą szkoły był około 1625 uczony Ostafi Kisiel.

Kisil-Irmak, starożytny Halys, najważniejsza rzeka Azyi Mniejszéj; bierze początek pod Iildisdagh i ubiegłszy mil 120, wpada pomiędzy Synopą i Sams do morza Czarnego.

Kiślackie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie i powiecie bracławskim. Podług lustracyi z r. 1616 należały do niego: miasteczko Hajszyn z przyległościami, następnie połączone zostało z sstwem Hajszyńskiém i do końca XVIII w. przez jedne i téż same osoby było posiadane. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne, obadwa te sstwa Frańciszkowi Leduchowskiemu. (Ob. sstwo Hajszyńskie).

Kislar-Aga (po tur. dozorca panien), nadzorca czarnych rzezańców i haremu sułtana tureckiego, urzędnik dworski piérwszéj klasy.

Kisłowodzk, twierdza w pow. piatigorskim, gub. stawropolskiéj. Jest tutaj źródło mineralne wody kwaskowatéj.

Kison, w starożytności strumień w Palestynie, wypływał z góry Tabor, przechodził pomiędzy Sebulonem a Naftali i wpadał do zatoki Ptolomejskiéj; obecnie zowie się Nahr-Chaisa.

Kiss (August), znakomity rzeźbiarz, ur. 1802 w Pszczynie (Pless) w Szlązku Górnym, † 1865. Piérwotnie fabrykant modelów w giserni żelaza; od r. 1822 kształcił się pod kierunkiem Raucha w Berlinie na rzeźbiarza i wsławił się znakomitym swoim posągiem *Amazonki* (1843), znajdującym się w muzeum berlińskiém. Z innych jego utworów, szczególniéj śpiżowych, zasługują jeszcze na uwagę: posąg konny króla Fryderyka W. w Wrocławiu, posąg pieszy Fryderyka Wilhelma III w Poczdamie, konny posąg tegoż króla w Królewcu, tudzież posągi śś. Jerzego i Michała. K. był członkiem akademii sztuk pięknych w Berlinie i profesorem instytutu przemysłowego.

Kisser albo *Mah'isser*, jedna z wysp holenderskich w Archipelagu Indyjskim, ma 7,000 m. zostających pod rządem swojego króla.

Kissingen, miasto w bawarskim obwodzie Niższéj Frankonii, nad Saalą frankońską w bardzo pięknéj okolicy położone, ma około 2,620 m. i jest jedném z najwięcéj uczęszczanych w Niemczech miejsc leczniczych. Sąto szczawy słone, zimne. Zawiérają przeważnie sól kuchenną, prócz tego inne chlorki, bromki, jodki, siarczany, fosforany, węglany, nieco żelaza i swobodny kwas węglany. Używa się głównie w niestrawności, w upośledzeniach funkcyj kiszek z ich następstwami, w katarach dróg oddechowych, w skrofułach i t. p. *Riesensprudel*, tryskający na wysokość 75 stóp służy wyłącznie do otrzymywania soli. Por. Ballinga „*Die Heilquellen und Bäder zu Kissingen*“ (Frankf. 1849).

Kistenberg, góra Alpejska, obok Tödi na granicy kantonów Graubündten i Glarus, położona, ma dwa wiérzchołki jeden na 9,860 i drugi na 10,770 stóp wysokie, między któremi przechodzi na wysokości 8,650 stóp, wąwóz zwany *Kistenpass*, prowadzący z doliny Linth do Hanz w Graubündten.

Kistna (po sansk. *Krishná*), jedna z głównych rzek Dekanu, biérze początek w górach zachodnich Ghats, przepływa kraje sąsiednie i ubiegłszy mil 178, wpada do zatoki Bengalskiéj. Rzeka ta jest w niektórych tylko swych częściach spławną i jest główną podstawą systemu wodnego okolic przez które przechodzi.

Kistrzyn (po niem. *Küstrin*), miasto i warownia w pruskiéj regencyi frankfurtskiéj, pow. königsbergskim, przy ujściu rz. Warty do Odry, ma 10,200 m., nie licząc załogi wojskowéj (1661 żołnierzy); jest tutaj zamek królewski. K. był kiedyś więzieniem Fryderyka W., w 1806 r. wpadł w ręce Francuzów, którzy zajmowali go do r. 1814.

Kiszeniew, właściwie *Kiszyniew*, dawniéj *Kiszenau*, główne miasto Besarabii, nad rz. Bykiem, dopływem Dniepru, około 104,000 m., po większéj części Rumunów; z gmachów publicznych ważniejsze: sobór Narodzenia Pańskiego, biblijoteka publiczna, teatr; w pobliżu znajduje się źródło mineralne Burkut, używane od 1843. Mieszkańcy oprócz rolnictwa zajmują się sadownictwem i uprawą wina.—*Kiszeniewski powiat*, na przestrzeni 3,287 w. kw. ma 214,000 m. Miejscowość wzgórkowata, dosyć nawodniona (gł. rzeki Dniestr, Byk, Prut i in.); wzgórza pokryte lasami; grunt czarnoziem, urodzajny. Mieszkańcy, po większéj części Rumuni, zajmują się rolnictwem (sieją pszenicę i kukurydzę), hodowlą koni, ogrodnictwem. sadownictwem, uprawą wina, tytuniów i t. d.

Kiszewski (A.), nauczyciel w Paradyżu w W. księstwie Poznańskiém, ogłosił drukiem: „*Nauka polskiego pisania i czytania*“ (Cylichów 1845); „*Nauka o świecie, część I, klasa II*“ (Poznań 1847), tudzież „*XXXX tablic ściennych do pisania i czytania dla szkół elementarnych polskich*“ (Cylichów 1846).

Kiszewskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie pomorskiém, powiecie kościerzyńskim. Podług lustracyi z r. 1664 zaliczały się do tego sstwa: wsie Kiszawa Stara i Nowa z zamkiem i folw., Szemlino, Bartoszów Las, Konarzyn, Małki zupełnie przez Szwedów zniszczone, Wieck, Struga Górska, Złemięso, Studziennica, Dubrek, Pińczyno i dwie dzierżawy: Polaczek Wielki i Mały i Parchowa dawniéj do sstwa Mirachowskiego należąca. W r. 1771 sstwo to było w posiadaniu Michała Skórzewskiego podkomorzego poznańskiego i żony jego Ludwiki z Czapskich, którzy opłacali z niego kwarty w ilości złp. 3,239 gr. 10, a hyberny złp. 1,298 gr. 22. Od d. 13 Września r. 1772, przeszło wraz z całém wdztwem pod panowanie Pruskie.

Kiszka, starodawny ród szlachecki litewski; znakomitsi tego imienia mężowie są:—**Kiszka** (Piotrowicz Zgierski, Stanisław), wojewoda smoleński. Przy Kazimierzu Jagielończyku, jako w. ks. Litewskim, był marszałkiem nadwornym. W r. 1496 z kilkutysięczną drużyną towarzyszył królowi Janowi Olbrachtowi w wyprawie wołoskiéj, skąd wracając o 12 mil za Bracławiem rozgromił silny kosz tata-

rów. W tym czasie został wojewodą smoleńskim. W r. 1497 jeździł w poselstwie do Iwana Wasilewicza a 1498 otrzymał buławę polną litewską i walczył 1499 wraz z księciem Ostrogskim przeciwko wojskom w. ks. moskiewskiego w nieszczęśliwéj bitwie nad Wiedroszą. W 1503 wraz z innymi wodzami walczył z Tatarami w szczęśliwéi bitwie nad Prypecią a 1508 w wojnie z w. ks. moskiewskim dotarł aż pod Wiazmę. † 1508.—**Kiszka** (Jan z Ciechanowca), kasztelan wileński i starosta brzeski, opiekun wielu zborów socynijańskich na Litwie i Podlasiu, dziedzic obszernych majątków, które po jego śmierci przeszły w dom Radziwiłłów, † 1592; napisał: „*Literae ad Ecclesias Polonicas, quibus eas invitat ad synodum controversiarum de magistratu ac armorum usu, ter minandarum gratia*“ (1581), tudzież „*Wyznanie Wiary*“; dzieła te pozostały w rękopisach.—**Kiszka** (Janusz z Ciechanowca), syn Stanisława wojewody mścisławskiego, walczył zaszczytnie pod Janem Karolem Chodkiewiczem; odznaczył się szczególniéj w bitwach pod Dynamündą i Kirchholmem oraz w wyprawie moskiewskiéj 1611 r. Król Władysław IV oddał mu buławę polną litewską i 1640 mianował go wielkim hetmanem litewskim i wojewodą połockim. **K.** † 1653 bezpotomnie.—Brat jego **Kiszka** (Stanisław), wojewoda smoleński, rozwiódłszy się z żoną Konstancyją z Zienowiczów, złożył godność wojewody, wstąpił do zakonu i w końcu został biskupem żmudzkim; † 1626.—**Kiszka** (Zgierski z Ciechanowca, Mikołaj), wojewoda Mścisławski, napisał „*Panegiryk na koronacyję Cecylii Renaty królowéj Polskiéj*“ (Wilno 1637).—**Kiszka** (Leon), metropolita grecko-unicki kijowski, na początku zeszłego stulecia, † 1728 we Włodzimierzu, uczony teolog, zostawił kilka dzieł, a między innemi następujące: „*O Sakramentach*“ (po rusku 1697); „*Synodus Provincionalis Ruthenorum habita in civitate Zamosciae A. D. 1720*“ (Rzym 1724). Nadto wydał z rękopisu kazania metropolity Hipacego Pocieja p. t. „*Kazania i Homilije męża Bożego nieśmiertelnéj sławy i pamięci Hip. Pocieja* i t. d.“ (Supraśl 1714); dzieło to wyszło także pod zmienionym tyt. „*Obrońca wiary św. katolickiéj* i t. d.“ (tamże 1768).

Kiszki, najdłuższa część przewodu pokarmowego, rozciągająca się od żołądka aż do otworu odchodowego. Mają one postać rury błoniastéj rozmaicie szerokiéj w różnych miejscach; ogólna długość téj rury przenosi kilkakrotnie długość ciała, a wszystkie kiszki mieszczą się w jamie brzusznéj, dzięki krętemu układowi, najdłuższéj ich części (kiszek cieńkich). Dzielą się kiszki na 3 główne odcinki: dwunastnicę, kiszki cieńkie i kiszki grube. *Dwunastnica* (ob.) stanowi niejako zwężony, dalszy ciąg żołądka, oddzielona od niego zastawką, przebiega w postaci podkowy głęboko w jamie brzusznéj i po pół łokciowym mniéj więcéj przebiegu przechodzi w kiszkę cieńką. *Kiszka cieńka* (jelita) stanowi największą część ogólnéj długości kiszek, przymocowana jest do kręgosłupa za pośrednictwem błony otrzewnéj, zwanéj krezkami, któréj jeden koniec wąski przyczepia się do kręgosłupa, a drugi szeroki, karbujący się w postaci fryzek, rozdwaja się i obejmuje kiszki. W ten sposób **K.** cieńkie w postaci dość swobodnych, ruchliwych pętlic, czyli zawojów, wypełniają największą część jamy brzusznéj. Dzielą **K.** cieńkie na *czczą* i *biodrową* nie różniące się niczem od siebie i niewyraźnie odgraniczone; **K.** cieńkie wpadają pod kątem prostym w workowate rozdęcie grubych; oddzielone są wszakże od nich zastawką Bautina (ob.). *Kiszka gruba* ma średnicę daleko większą od cieńkiéj. Poczyna się u dołu z prawéj strony jamy brzusznéj workowatem rozdęciem, zwanem *Kiszką ślepą*, do któréj wpadają **K.** cieńkie i która przedstawia mały, cieńki, bez fizyjologicznego znaczenia, wyrostek robaczkowaty. Daléj kiszka gruba podnosi się w górę, poczém poziomo zagina się i spuszcza ku dołowi po lewéj stronie; okrążając w ten sposób z trzech stron jamę brzuszną, nosi nazwę *okrężnicy* (wstępująca, poprzeczna i zstępująca). U dołu wreszcie ta kiszka zakrzywia się ku środkowi (*s rzymskie*) i przechodzi w *kiszkę prostą*, czyli *odchodową* albo *wypustnicę*, która się kończy otworem odchodowym, czyli odbytem (ob.). Wszystkie **K.** otoczone są otrzewną, która je ze wszystkich stron okrywa, a ku tyłowi w postaci dwóch listków (krezki) dochodzi do ścian brzusznych i utwierdza dwunastnicę i kiszkę grubą w ich położeniu, a na kiszkach cieńkich tworząc krezki długie i pokarbowane, pozwala na ich ruchliwość i układ pętlicowaty. Same **K.** składają się z błony zewnętrznéj, mięśniowéj i wewnętrznéj śluzowéj. Błonę mięśniową stanowią dwie warstwy gładkich włókien mięsnych, z których zewnętrzne ułożone w podłuż całéj rury kiszkowéj, a wewnętrzne w postaci obrączek. Błona śluzowa (ob. śluzowa błona) posiada bardzo liczne gruczołki, różne w rozmaitych miejscach (Brunnera w dwunastnicy, Lieberkühna w grubych i cieńkich) i wysoko rozwinięty układ naczyń chłonnych z gruczołkami (odosobnione, kępki Peyera). Błona śluzowa jest pofałdowana i postrzępiona. **K.** mają liczne naczynia i właściwe sobie przyrządy nerwowe. Błona śluzowa i jéj gruczoły wytwarzają wydzielinę—sok kiszkowy; a do dwunastnicy wlewa się żółć i sok trzustki. Sok ten, ruchliwość od mięsnéj warstwy zależna i rozwinięty układ chłonny nadają kiszkom fizyjologiczne ich znaczenie. Pokarmy pod wpływem soku coraz bardziéj płynnemi się stają, a pchane powolnym lecz ciągłym robaczkowym ruchem kiszek, coraz bardziéj ku dołowi się posuwają. W téj drodze zostają części płynne przez naczynia chłonne do krwi wessane, a nierozpuszczalne i w jedną masę zbite resztki, jako kał (ob.) na zewnątrz wychodzą. **K.** często ulegają rozmaitym chorobom, przyczem ich funkcyje ulegają zmianie, co się przedewszystkiem jako biegunka (ob.) lub obstrukcyja (ob.) objawia, a następnie dalsze, bardzo często zgubne sprowadza skutki. Najczęstsze procesy chorobne są tu zapalne (ob. *enteritis*); rzadziéj daleko zdarzają się nowotwory, mianowicie raki i polipy i rozszerzenia żył (ob. hemoroidy). Wrzody kiszek doprowadzają nieraz do przedziurawień, śmierć wiodących za

sobą. W skutek rozmaitych przyczyn może światło kiszek zamknąć się w pewnem miejscu i przerwać drogę dla zawartości (ob. *miserere*).

Kiszm, Kiszem, obszerna wyspa w zatoce Perskiéj, na zachód cieśniny Ormuz; ma 30½ mil kw. i liczy do 10,000 m., po większéj części Arabów, których szeik płaci daninę Imanowi Maskatu. Miasto *Kiszm* ma 4,000 ludności i port.

Kiszmieńskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie trockim. Od r. 1766 było w posiadaniu Michała i Aleksandry z Czartoryskich Ogińskich, wdów wileńskich, którzy w połączeniu z sstwem kalwaryjskiém, opłacali kwarty w ilości złp. 8,250, a hyberny złp. 3,235. Ob. sstwo Kalwaryjskie.

Kiszporskie albo *Christburgskie* starostwo grodowe, było położone w wdztwie malborgskiém, powiecie kiszborgskim. Wedle lustracyi z r. 1664 zaliczały się do tego sstwa miasto Kiszborg (ob.) i wsie: Baumgardt, Pozylija, Tywęzy, Starytarg, Minięta, Postolin, Trupy, oraz trzy Żuławy: Brodzende, Zantuga i Zuławka kościelna. W r. 1771 było w posiadaniu Michała Czapskiego, wdy malborgskiego, który z niego opłacał kwarty w ilości złp. 7,795 gr. 20, a hyberny złp. 4,668. Od d. 13 Września r. 1772 przeszło pod panowanie pruskie, wraz z całém wdztwem w którém leżało.

Kit, substancyja, która, wprowadzona w stanie ciekłym lub ciastowatym między dwie powierzchnie, takowe po skrzepnięciu spaja. Kléj, guma, wosk, tłuszcz i t. d. używane w podobnym celu do K. się nie liczą. W ogóle od K. wymaga się wytrzymałości na wpływy zewnętrzne, na które przedmiot kitowany ma być wystawiony. Stosownie do natury przedmiotów, K. muszą być rozmaite. K. *szklarski* wyrabia się z krédy wypalonéj i zmielonéj, roztartéj w oleju lnianym. K. *żelazny*, używany do łączenia przedmiotów metalowych, składa się z opiłek żelaznych, salmijaku i siarki. K. *ołowiany* składa się z blejwasu i minii roztartych z olejem lnianym lub pokostem. Glina tłusta zmięszana z wapnem świeżo zgaszoném i z białkiem od jajka tworzy K. do spajania porcelany.

Kita, *Kitka*, ozdoba w kształcie czuba lub ogona przy wojskowych hełmach, kaszkietach i kapeluszach, używana bądź dla okazałości, bądź dla odznaki. Dawne rycerstwo polskie używało do kołpaków kit z czaplich piórek, które niekiedy po parę set dukatów kosztowały. W wojsku polskiém z r. 1815 oficerowie nosili u stosowanego kapelusza K. czyli pióropusz z piór kapłonich, dywizyjon żandarmów miał na hełmach ogony końskie, spadające naprzód, gwardyja zaś grenadyjerów miała na kaszkiecie giętką K. z włosia końskiego na drut wplatanego i strzyżonego, blisko na łokieć wysoką. Obecnie K. coraz bardziéj wychodzą z użycia.

Kitaj (z arab.), materyja bawełniana, chińskie płótno bawełniane, cienkie, glansowane. *Kitajką*, zwaną u nas materyją jedwabną.

Kitajewski (Adam Maksymilijan), chemik polski, ur. 1789 w Warszawie, † 1837. Po ukończeniu szkół u księży pijarów, poświęcał się zawodowi aptekarskiemu i w r. 1809 wysłany został kosztem rządu za granicę, celem usposobienia się na profesora chemii. Wróciwszy do kraju w r. 1814 mianowany został profesorem nauk przyrodzonych w liceum warszawskiém, a 1817 otrzymał w uniwersytecie katedrę chemii ogólnéj, który to przedmiot wykładał aż do zamknięcia tegoż uniwersytetu. Po r. 1830 był profesorem chemii w kursach dodatkowych i egzaminatorem w radzie lekarskiéj. Liczne jego rozprawy drukowane były w *Rocznikach towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk*, w *Pamiętniku warszawskim*, *Sylwanie* i wielu innych. Dokonał rozbioru wszystkich wód mineralnych krajowych. Życiorys jego podał Bełza (*Bibl. War.* t. I, z r. 1841).

Kitajgród, miasteczko w gubernii podolskiéj, pow. kamienieckim, nad rz. Tarnawą, przy jéj ujściu do Dniestru. Niegdyś było uważane za stanowisko obronne i miało zameczek obronny.

Kithajron, pasmo gór lesistych w Beocyi, tworzące granicę pomiędzy Attyką i Megarydą, było w starożytności główną widownią orgij bachusowych, pamiętne śmiercią Akteona i Peuteusa.

Kitog, ogromny las w północno-zachodniéj Serbii, w którym się znajdują liczne stada dzików.

Kitoj, rzeka w gub. irkuckiéj, bierze początek w bliskości źródeł Irtysza i przebiegłszy 260 w. wpada poniżéj Irkucka do Angary.

Kitowicz (Jędrzéj), pisarz historyczny, ur. 1728 r., † 1804. Ojciec jego towarzysz chorągwi pancernéj zwał się podobno *Szczepanowski*; zabiwszy w pojedynku znakomitą jakąś osobę uciekł do Francyi i od słowa *quitter* (opuścić) miał wziąć nazwisko Kitowicza, którego syn już nie zmienił na właściwe. Sam K. o tém wszakże nigdzie nie wspomina. Ukończywszy szkoły pijarskie w Warszawie, zostawał K. w służbie na dworach A. Ostrowskiego prymasa i M. Lipskiego, pisarza koronnego; później walczył w konfederacyi barskiéj i był w bliskich stosunkach z gen. Zarembą. Złamany klęskami i zniechęcony do życia publicznego, wstąpił 1771 do zgromadzenia ks. Misyjonarzów warszawskich, był proboszczem w Rzeczycy, gdzie stale mieszkał, oraz kantorem wolborskim i kanonikiem kaliskim. W młodszych latach człowiek wesoły, rozmowny, bywalec, przebiegał kraj cały w rożnych kierunkach i rozliczne miał znajomości. Świadek czasów Saskich i Stanisławowskich, obznajomiony z biegiem spraw publicznych ówczesnych, od młodych lat spisywał ważniejsze zdarzenia i nagromadził materyjał, którego uporządkowaniem zajął się 1788 r. i pozostawił nam pamiętniki pełne ciekawych szczegółów i niezmiernie ważne do historyi owéj epoki. Nie mając żadnéj pretensyi do tytułu dziejopisa, opowiada z humorem i zamiłowaniem po prostu, jak co widział lub słyszał, daje wierny obraz nietylko obyczajów ale i wypadków bieżących, kreśląc je z mniejszą lub większą dokładnością. Należał K. z przekonań do stronnictwa staro szlacheckiego; miłuje *liberum veto*, podejrzliwie patrzy na reformy, nie cierpi ich propagatorów. Rękopisy prac K. zebrał z biblijoteki pijarów warszawskich i ogłosił drukiem Raczyński; najprzód:

„*Pamiętniki do panowania Augusta III i pierwszych lat Stanisława Augusta*“ (3 t., Pozn. 1840; toż samo umieścił K. Sienkiewicz w *Skarbcu* 1839; w 1 t. wydał je także Wójkowski, Pozn. 1840) obejmują czas od 1743 do końca konfederacyi; potém „*Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*“ (4 t., Pozn. 1840—41; 2 ed. Wolfa, 4 t., Petersb. 1855, z życiorysem autora), nakreślony przewybornie; J. Łukaszewicz ogłosił wreszcie dalszy ciąg pamiętników p. t. „*Pamiętniki ks. J. K. do panowania Stanisława Augusta*“ (3 t., Pozn. 1845), obejmują czasy od 1786 r. aż do abdykacyi Stanisława Augusta.—Życiorys K. w *Tyg. Illust.* (r. 1860, N. 39—40).

Ki-tsiang, nazwisko urzędowe teraźniejszego cesarza Chińskiego, ur. 1855, który jest najstarszym synem zmarłego 1861 w Jehol, cesarza Hienfung. Nastąpił po swoim ojcu, z mocy jego ostatecznego rozporządzenia pod opieką ośmiu wielkich mandarynów. Atoli regencyja ta została usuniętą 2 Listop. t. r., poczém obie cesarzowe, a mianowicie główna żona zmarłego i matka Ki-tsianga objęły same ster rządu, a jego stryj Yih-sa, książę Kung stanął na czele ministrów.

Kittel (Jan Chrystyjan), słynny organista, ur. 1732 w Erfurcie, † 1809 tamże, uczeń Sebastyjana **Bacha**; zasłużył się wielce wykształceniem kilku znakomitych organistów, jak np. Fischera, Hässlera, Rinka i innych. Dziełami „*Der angehende Organist*“ (3 t., Erfurt 1801) i „*Neues Choralbuch*“ (Altona 1803), zjednał sobie wielką sławę.

Kitzbüchel, właściwie *Kirchbichl*, m. okręgowe w tyrolskiém, pow. insbruckim, nad Wielkim Achenem, około 3,000 m., zajmujących się uprawą lnu i wyrobem wybornych serów; kopalnie miedzi.

Kiumeń, rz. w gub. niulandzkiéj, w Finlandyi, wypływa z jeziora Pojene i utworzywszy kilka jezior wpada 5 ramionami do zatoki Fińskiéj. Z powodu licznych progów niespławna. Długa 155 w., szeroka od 40—100 sążni i głęboka od 8—20 sążni.

Kiumeński powiat, w gub. wyborgskiéj, w Finlandyi, na przestrzeni 2,007 w. kw. ma przeszło 24,900 mieszkańców. Główne miasto Friedrichsham.

Kiu-siu, jedna z głównych wysp Japonii, obejmuje wraz z kilku przyległemi wysepkami 812 mil kw., wnętrze jéj górzyste. Grunt ma żyzny i nie źle uprawny, miasto główne Nangasaki.

Kiwi, ob. Apteryks.

Kiwior (*Aspidium lonchitis*), gatunek paproci z rodzaju *Aspidium* (ob.), trafiający się u nas na Tatrach, Bieskidach i Bieszczadach; niegdyś K., pod nazwą K. *większego* czyli *bindasy*, używany był w chorobach śledziony.

Kiwisch von Rotlerau (Franciszek), znakomity gynekolog, ur. 1814 w Klatlau w Czechach, † 1852. Był profesorem w Pradze i Würzburgu. Ogłosił: „*Klinische Vorträge über die Krankheiten der Gebärmutter*“ (4 wyd., Praga 1859); „*Die Geburtskunde*“ (2 części, Erlangen 1851—52) i w. in.

Kizel, malarz za czasów Stanisława Augusta, przebywał w Warszawie, gdzie wykonał wiele krajobrazów akwarelą i gwaszami. Używany był także do malowania dekoracyj teatralnych.

Kizinek, dwa herby polskie. Piérwszy przedstawia w polu czerwoném trąbę czarną, cieńszym końcem w lewo tarczy na ukos do góry idącą; na jéj grzbiecie 3 lilije. Nad hełmem i koroną 2 trąby krzywe z takiemiż lilijami.—Drugi wyobraża tarczę całą szachowaną na ukos żółtemi i czérwonemi przedziałami; na hełmie i koronie 6 piór strusich, czerwone i żółte.

Kizlar, m. pow. i warowne gub. stawropolskiéj, nad rz. Terekiem; do 8,000 lud.—*Kizlarski powiat*, 17,622 w. kw. a lud. 12,000; miejscowość po większéj części step bezleśny, piaszczysty; jeziora przeważnie gorzko-słone; na wybrzeżach rzek niziny i błota z niezdrowym klimatem, nad brzegami morza Kaspijskiego grunt urodzajny. Główne zajęcie mieszkańców stanowi połów ryb.

Kizyl-Chaki, jezioro w gub. orenburgskiéj, ma 4½ mili długości a 3 mile szerokości i zawiéra w sobie mineralną sól alkaliczną.

Kizyl dag, wierzchołek pasma gór Adżarskich, w gub. i pow. erywańskim, 11,820 st. wys.

Kizyl-Kurt, plemię Kirgizów środkowych z rodu Bajulów, 500 kibitek i około 2,000 mężczyzn; zamieszkuje około jezior Kamysz-Samarskich i nad morzem Kaspijskiém.

Kizylska forteca, leży na pogranicznéj linii Orenburgskiéj, przy ujściu rz. Kizyla do Uralu, o 60 mil od Orenburga; ma około 1,000 m.

Kjangari, **Kjangkury**, *Czangry*, miasto i stolica tureckiego paszalika w Azyi Mniejszéj, nad przytokiem rzeki Kisil-Irmak i u stóp góry Sary-Dagh, liczy do 16,000 ludności.

Kjölen, wielkie pasmo gór, położone na granicy Szwecyi i Norwegii, ciągnie się od 68° do 63° płn. szer. Najwyższy jego wierzchołek Galdhöpping albo Ymesfjeld dochodzi stóp 7,920. Linija śnieżna zaczyna się na wysokości 3,500 stóp.

Klabon (Krzysztof), inaczéj *Clabon*, *Claboni*, muzyk; rodem Włoch czy Francuz, młodo przybył do Polski i zostawał w kapeli Stefana Batorego a późniéj Zygmunta III jako kompozytor i gracz na lirze. W czasie uroczystości weselnych J. Zamojskiego z Gryzeldą Batorówną ułożył i wykonał kantatę do słów J. Kochanowskiego na wojnę moskiewską; napisał też kompozycyje na ślub Zygmunta III i na wzięcie Smoleńska.

Klacz, ob. Koń.

Klaczko (Julijan), znakomity krytyk polski, ur. 1827 w Wilnie z rodziców wyznania Mojżeszowego. W wieku już chłopięcym odznaczał się wielką pamięcią i zdolnością wierszowania. Dowodem tego wiersz „*Moja piérwsza ofiara*“ (Wilno 1839), który wywołał między krytykami spór o zdolności młodego poety. Późniéj tłumaczył K. poezyje polskie na hebrejski, mianowicie tragedyję Korzeniowskiego „*Mnich*“ (w rękopisie) i niektóre ballady Mickiewicza. *Powrót Taty* i inne umieścił w czasopiśmie poświeconém dla Izraelitów *Peruda capon*; a w piśmie zbiorowém *Linksmine* poezyje oryginalne po polsku: „*Pożegnanie poety*, *sonety*“ (Wilno 1841). Zbiór poezyj hebrejskich wydał pod tyt. „*Dodajim. Violae. Sylloge hebraicorum carminum atque*

narrationum“ (Lipsk 1842), utwory te młodociane wprawdzie, zalecają się jednak werwą poetyczną, pięknością formy i uczuć wzniosłością. Niedostateczne wszelako odebrawszy wykształcenie, wyjechał K. 1847 za granicę, chodził na uniwersytet w Królewcu, a od 1845 w Heidelbergu, gdzie szczególne zjednał sobie względy Gervinusa i był spółpracownikiem jego gazety *Deutsche Zeitung*. Poezyję zarzucił teraz, ale wyrobił się na znakomitego prozaika. Biorąc żywy udział w ówczesnych ruchach politycznych, bawił 1848—49 w Poznańskiém i ogłosił broszurę: „*Die deutschen Hegemonen, offenes Sendschreiben an H. G. Gervinus*“ (Berl. 1849). W roku 1849 przeniósł się do Paryża; pisząc po polsku, francusku i niemiecku, we wszystkich trzech językach zyskał imię jako publicysta i krytyk literacki. Cenne bardzo rozprawy umieszcza w „*Revue des deux Monde*“ (np. o Krasińskim „*Le poète anonyme*“ 1862; o sprawie polskiéj i duńskiéj 1865, o zjeździe Słowian w Moskwie 1867 i t. d.), którego to czasopisma oddawna stałym jest spółpracownikiem. Od r. 1858—1860 redagował z Wrotnowskim tygodnik „*Wiadomości polskie*“, w którym umieszczał swe artykuły polityczne i literacko-krytyczne; niektóre z nich wydał osobno, mianowicie: „*Sztuka Polska*“ (1858 r.); surową krytykę Korzeniowskiego powieści „*Krewni*“ (1858 r.); „*Katechizm nierycerski*“ (1859), przeciw L. Mierosławskiemu; artykuły te jako też inne ogłosił p. t. „*Roczniki polskie*“ (4 t., Paryż 1865); wydał także „*Korespondencyję Mickiewicza*“ (Par. 1861); „*Etudes des diplomatis contemporaine*“ (Paryż 1866); „*Notatki z podróży*“ (Krak. 1871) i t. d.; ma podobno wykończoną *Historyję literatury polskiéj*. W ostatnich czasach przebywał K. w Galicyi, był posłem na sejm krajowy i czas jakiś za kanclerstwa Beusta radcą w ministeryjum spraw zagranicznych.

Kladderadatsch (niem.), wyraz bez właściwego znaczenia, odpowiadający mniéj więcéj naszemu: „*Ni to ni owo*“, lub „*Tere-fere*“, jest tytułem ulubionego w Niemczech czasopisma satyrycznego, które, założone 1848 przez Kalischa (ob.) w Berlinie, wychodzi dotąd jeszcze (1873).

Klagenfurt (po niem. a właściwie po słowiańsku *Celowiec*), stolica Korutan w cesar. austryjackiém, 15,000 m.; siedlisko władz rządowych oraz wyższego sądu krajowego dla Karyntyi i Krainy, rezydencyja biskupa, zarządu górniczego i t. d.; leży w malowniczéj dolinie nad dwiema rzeczkami: Glan i Glanfurt o 1 godzinę drogi od jeziora Klagenfurckiego czyli Wörth, połączonego z miastem kanałem. K. tworzy prawie regularny czworobok, z prostemi, szerokiemi ulicami; mało ożywione. Z budowli celniejsze są: wieża kościoła ś. Idziego (285 st. wys.), dom stanowy, pałac biskupi, posąg cesarzowéj Maryi Teresy na Nowym Placu, tudzież obelisk wzniesiony na pamiątkę pokoju Presburgskiego na placu książęcym, gimn. realne z ogrodem botanicznym, szpital miejski i t. d. Z zakładów naukowych: gimn. wyższe i niższe z bibl. publiczną; zakład teologiczny i seminaryjum duchowne, szkoła realna, instytut dla głuchoniemych i t. d. Handel przeważnie tranzitowy oraz wywozowy produktów górniczych prowincyi. Na leżącéj w pobliżu miasta równinie, zwanéj *polem celskiém* lub *gospesweckiém*, znajdują się ślady rzymskiego Virumen, tutaj także lud korutański składał hołd swym wojewodom, zasiadającym na kamiennym stołku książęcym, zachowanym do dziś dnia.

Klan, nazwa u górali szkockich pokolenia, zostającego pod zwierzchnictwem jednego naczelnika.

Klapa, w pompach i t. p. przyrządach pokrywa zamykająca otwór i otwiérająca się w jednę tylko stronę; przeznaczeniem K. jest dozwolenie cieczy przejścia w jednę stronę i zapobieżenia jéj ztamtąd przejścia. K. *bezpieczeństwa* ma na celu zapobiedz rozerwaniu kotłów parowych, gdyby para przeszła granicę wytrzymałości kotła. Składa się ona z krążka bezpieczeństwa, zamykającego otwór kotła i stosownie obciążonego, tak że skoro prężność pary przejdzie pewną granicę, K. się otwiéra i zbyteczną ilość pary wypuszcza na zewnątrz. Najpospoliciéj K. obciąża się za pomocą drąga, na którego drugim końcu zawiesza się stosowny ciężar, który można przybliżać lub oddalać, a przez to stosownie do woli zmieniać obciążenie.

Klapka (Jerzy), jeden ze znakomitszych dowódców powstania węgierskiego 1848—49, ur. 1820 w Temeswarze, służył piérwotnie w wojsku austryjackiém a w r. 1848 przeszedł do armii węgierskiéj. Wysłany początkowo z Gáalem i Hajnikiem do Siedmiogrodu dla poruszenia Szeklerów, następnie dowódca 6 batalionu honwedów, na czele których wziął udział w wyprawie przeciwko Serbom, awansowany na majora, kierował robotami przy ufortyfikowaniu Komorna a następnie Presburga; w końcu Listopada wysłany jako szef sztabu do korpusu działającego pod rozkazami Kisa w Banacie. Po klęsce poniesionéj przy Meszárosa 4 Stycz. 1846 pod Koszycami objął dowództwo nad armiją główną; na tém stanowisku poprowadził do zwycięstwa honwedów w bitwach pod Tarczalem, Keresztur, Hidaknemety i t. d. oraz wziął zaszczytny udział w świetnéj kampanii Kwietniowéj (1849), zakończonéj ustąpieniem Windischgrätza. Powołany przez Koszutha złożył dowództwo w ręce Nagy Szandora, udał się do Debreczyna i objął ministeryjum wojny. Na stanowisku tém skreślił plan kampanii letniéj, przyjęty na radzie wojennéj, niewykonany jednak z powodu oparcia się Goergeya. Po objęciu przez Goergeya teki ministra wojny, K. został mianowany komendantem Komorna; zaszczytny brał udział w walkach 16 i 21 Czerwca nad Waagą oraz 2 i 11 Lipca pod Komornem. Po usunięciu się Goergeya w dolinę Cisy, K. oblężony w Komornie, częstemi wycieczkami, z których najświetniejszą była z 5 Sierp., utrzymywał w ciągłym niepokoju armiję oblężniczą i potrafił nawet przenieść główną kwaterę do Raabu, zamierzając wpaść do Austryi lub Styryi. Zamiar ten, zwichnięty poddaniem się Goergeya i K. zmuszony cofnąć się do Komorna. Odrzucając wezwania do zdania się na łaskę i niełaskę, uzyskał w końcu 27

Września zaszczytne warunku kapitulacyi, gwarantujące załodze życie i wolność. K. opuścił ojczyznę, przebywał w Londynie, Paryżu, Włoszech i Szwajcaryi i w r. 1855 pozyskał w Genewie prawo obywatelstwa. Podczas wybuchu wojny wschodniéj udał się do Carogrodu, wrócił jednak wkrótce nie widząc odpowiedniego pola dla swéj działalności; 1859 na wezwanie rządu sardyńskiego zajął się formowaniem legijonu węgierskiego. Jego „*Memoiren*“ (Lipsk 1850), zostały uzupełnione późniejszém dziełem „*Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen*“ (2 t., Lipsk 1851). Opócz tego ogłosił jeszcze ważne dzieło „*La guerre d'Orient* etc“ (Genewa 1855).

Klaproth (Marcin Henryk), znakomity chemik, ur. 1743 w Wernigerode, † 1817, jako starszy radca medyczny i członek rady zdrowia, oraz profesor chemii w Berlinie. Odkrył cyrkonę, tytanę, tellur i uran; rozebrał wiele minerałów i aerolitów, a rezultaty swych badań ogłosił w „*Beiträge zur chemischen Kenntniss der Mineralkörper*“ (6 tom., Berlin 1795—1815).—**Klaproth** (Henryk Julijusz), oryjentalista i podróżnik, syn poprzedniego, ur. 1783 w Berlinie; wcześnie już bardzo zaczął studyjować języki wschodnie zwłaszcza chiński; dawszy się poznać wydaniem „*Asiat. Magazin*“ (Weimar. 1802), został adjunktem w akademii języków wschodnich w Petersburgu; na wniosek Jana Potockiego otrzymał od akademii zlecenie udania się na Kaukaz i badania tamże piérwiastkowych ludów azyjatyckich. Owocem téj podróży, którą opisał dokładnie w „*Reise in den Kaukasus und Georgien in den J. 1807 und 1808*“ (2 t., Halla 1812—14), był „*Archiv für die asiat. Literatur, Geschichte und Sprachkunde*“ (t. 1, Petersb. 1810). Opuściwszy służbę rossyjską 1812, osiadł stale 1815 w Paryżu, gdzie 1816 został profesorem języków wschodn. i † 1835. Z pomiędzy wielu dzieł jego oprócz powyższych ważniejsze są: „*Asia polyglotta*“ (Paryż 1823); „*Tableaux historiques de l'Asie*“ (4 t., Paryż z atlasem); „*Collections d'antiquités égyptiennes*“ (Paryż 1829); „*Aperçu général des trois royaumes, traduit de l'original japonais-chinois*“ (Paryż 1832); w nauce o hieroglifach był przeciwnikiem Champolliona.

Klara (ś.), ur. 1193 w Assyżu, † 1253 W młodym wieku pobudzona radami ś. Franciszka z Assyżu, opuściła potajemnie dom rodzicielski i wstąpiła do klasztoru benedyktynek, a następnie założyła piérwszy zakon frańciszkanek, znany we Francyi pod nazwą klarysek, we Włoszech pod imieniem ubogich panien albo damijanek, ustawy dla których, podług reguł św. Benedykta, napisał kardynał Ugolino. Reguły te zmienił nieco św. Frańciszek i potwierdził je papież Grzegorz IX. Szybko rozpowszechniły się po Enropie; w Polsce miały klasztor w Krakowie (zniesiony 1822). Zresztą nazywano je w dawnéj Polsce niewłaściwie *bernardynkami* (ob.). Pamiątkę św. K. obchodzi kościół 12 Sierpnia.

Klara-Elf, rzeka w Szwecyi bierze początek z jeziora Rogen w Norwegii przechodzi jako bystry potok do Szwecyi, gdzie przybiera nazwę Stor-Elf albo Dalby-Elf i pod miastem Karlstadt wpada po 40 milowym biegu do jeziora Wener.

Klarnet, Klarynet, instrument muzyczny dęty, drewniany, o *pyszczku* dziobkowatym, w który zakłada się *stroik* z płatka trzcinowego. Szalkiewicz w Warszawie w miejsce pyszczka drewnianego zastosował szklanny. Z powodu, że nie całéj skali K. tony są równie łatwe do wydobycia, przeto wymyślono różne jego gatunki, z których trzy są najpowszechniejsze, nazwane od głosek abecadła muzycznego, a mianowicie: K. *A*, najniższy i najłagodniejszy, brzmiący o małą tercyję niżéj niż wskazują nuty; K. *B* o cały jeden ton niższy i K. *C* wiernie odpowiadający napisanym nutom. Są jeszcze wyższe K. z *D*, *Es*, *F*, lecz te, jako zbyt krzykliwe, po większéj części tylko w orkiestrach wojskowych są używane. Skala K. rozciąga się na 3 oktawy przeszło, od małego *e*, do trójkreślnych *e*, *f*, a nawet i wyżéj; pisze się naś w kluczu wiolinowym. Co temu narzędziu w dół brakuje, posiada *Basklarnet*, podobny tonem do zwyczajnego klarnetu *A*, lecz z powodu niskiego brzmienia, więcéj uroczysty. K. wynaleziony został przez Dennera w Norymberdze 1680. Odznaczyli się na nim Müller, Hermstedt Boermann, Tropiański; pisali u nas na K. Kurpiński, Dobrzyński, Lessel.

Klarowanie, postępowanie techniczno-chemiczne, celem oczyszczenia płynów mętnych bez cedzenia. Najprostszy sposób K. polega na pozostawieniu płynu w spoczynku, dopóki męty na dno naczynia nie opadną; po czém płyn jasny ściąga się za pomocą lewarka lub zlewa ostrożnie.

Klaryski, ob. Klara (ś.).

Klasa, w ogóle część pewnéj większości, zebrana według wspólnych cech; w historyi naturalnéj toż co gromada (ob. klasyfikacyja).

Klasice, wieś w gub. witebskiéj, powiecie dryzleńskim, o 8 mil od Połocka, pamiętna bitwą, stoczoną 1812 w Lipcu, pomiędzy marszałkiem francuskim Oudinot a księciem Wittgensteinem.

Klasycy, *Classici* u Rzymian nazywali się ci obywatele, którzy wedle ustawy Serwijusza Tullijusza należeli do piérwszéj i najbardziéj wpływowéj klasy. Obrazowo przeniósł tę nazwę w II w. po Chr. Gellius na pisarzy pierwszorzędnych i odtąd weszła ona w powszechne użycie odnośnie do płodów literatury i sztuki. Każdy naród najświetniejszą epokę swéj literatury nazywa *klasyczną* a pisarzów z tego czasu *klasykami*; w ściślejszem zaś znaczeniu nazywają się *klasykami* najcelniejsi pisarze starożytności greckiéj i rzymskiéj, jako niedoścignione dla nowszych pisarzów wzory. Stąd też w kwestyjach literackich i artystycznych wyrażenie *klasyczny* znaczy toż samo co *antyczny*. Z wyobrażenia sztuki greckiéj i rzymskiéj, w sobie skończonéj, pewnéj, spokojnéj, będącéj wcieleniem objektywnego na przedmiot poglądu, wypłynęło pojęcie *klasycyzmu*, jako pojęcie ogólne estetyczne, zastósowane do epoki, do któréj ten klasycyzm należał. W nowszych czasach walka pomiędzy *klasykami* a *romantykami*, nowe poniekąd nadała znaczenie klasycyzmowi, bo przywiązała go do naśladownictwa form przestarzałych, np. do troistéj jedności dramatycznéj, nawet do rytmu aleksandrynów, mającego niby zastą-

pić dawne heksametry i jamby. Był czas, że uchodzić za *klasyka*, znaczyło to wystawiać się na śmieszność; wybryki romantyków znacznie już pojęcia te dziś zmodyfikowały.

Klasycyzm, Klasyczny, ob. Klasycy.

Klasyfikacyja, układ różnych przedmiotów, polegający na zestawieniu tych, które mają pewne cechy wspólne, a rozdzieleniu tych, które owemi cechami się między sobą różnią. Przy układach, przez przybieranie nowych cech, mogą być większe działy rozkładane na coraz mniejsze, a taki system K. ma zwłaszcza ważne znaczenie w historyi naturalnéj. Zwykło się pospolicie najwyższe działy nazywać typami, te rozpadają się na klasy czyli gromady, daléj idą rzędy, rodziny, plemiona, rodzaje i gatunki.

Klasztor. Gdy w chrześcijaństwie wyrodziło się ono pojęcie, że samotny żywot w połączeniu z zadawaniem sobie różnych utrapień, miłym jest Bogu, wielu ludzi, żądnych świętobliwéj sławy, udało się na pustynie, w góry lub lasy, gdzie osiedlali się w jaskiniach lub szałasach i żyli o głodzie, obywając się nawet bez odzieży (porów. Ascetyka). Następnie w skutek różnych niebezpieczeństw zaczęli się tacy jednoczyć z sobą, jak np. *na Karmelu*. Osady takie zwano *laura*. Późniéj samotnicy (*monos*) zaczęli sobie budować bezpieczniejsze i wygodniejsze schronienia, zwane *Claustrum* czyli K. Piérwsze takie *Klasztory* pojawiły się w Egipcie na górze Nitryjskiéj. Wspólne życie wymagało stosownéj organizacyi i piérwsze ustawy dla mnichów na Wschodnie ułożył ś. Bazyli W. (ob.). Obowiązani oni byli nietylko modlitwy odprawiać ale i pracować wspólnie. Na Zachodzie dopiéro w późniejszym czasie K. zaprowadzone zostały ; stosowne zaś dla nich przepisy ułożył ś. Benenykt z Narsyi (ob.). Są K. męskie i żeńskie rozlicznych reguł i z rozmaitemi celami, mianowicie w kościele rzymsko-kat. W dawnych czasach K. ukryte w głębi gór i puszcz, przechowały liczne zabytki cywilizacyi ; w późniejszych atoli czasach wiele z nich upamiętniło się ujemnym kierunkiem swych zabiegliwych starań a nawet swawolą. Instytucyja ta obecnie uznawaną jest powszechnie za zbyteczną w dzisiejszym ustroju społecznym i dlatego liczba K. ciągle jest zmniejszaną w wielu krajach a ich majątki obracane są na zakłady naukowe lub dobroczynne.—Podobne K. istnieją także od wieków w krajach, zamieszkałych przez wyznawców *Buddaizmu*.

Klaszyckie starostwo niegrodowe. mieściło się w wdztwie połockiém. Powstało około r. 1700 z ekonomii połockiéj przez oddzielenie dóbr Klaszyce i Niszcza z dóbr stołowych królewskich. Piérwotnie posiadali je Słuszkowie, a od r. 1700 do 1772 dzierżyli je wraz z dołączonemi późniéj dobrami: Lisna, Chocimicza i Illina Szczytowie. Wedle przywileju króla Augusta III z d. 8 Września r. 1744 ostatnim posiadaczem tego sstwa w ostatniéj rozciągłości był Krzysztof Szczyt, syn Józefa, kasztelana mścisławskiego i Petroneli, którzy opłacali z niego kwarty w ilości złp. 6,283 gr. 29, a hyberny złp. 1,000.

Klaudyja, właściwie **Klodyja**, ob. Klaudyjuszowie.

Klaudyjan (*Claudianus Claudius*), rzymski poeta z Aleksandryi, żyjący w końcu IV i na początku V w. po Chr. W 395 r. przybył do Rzymu i znalazł protektora w Stylichonie, który uczcił poetę godnościami i posągiem na Forum Trajana; K. † prawdopodobnie niedługo po upadku Stylichona (408). Jest on niezaprzeczenie najznakomitszym poetą swego czasu i ostatnim poetycznym talentem upadającego Rzymu. Obok kilku panegiryków na cześć Honoryjusza i Stylichona, szyderczych wierszy na Eutropijusza i Rufina, sielanek, epigramatów i listów, posiadamy jeszcze główny jego utwór, poemat bohaterski „*Raptus Proserpinae*“ (Porwanie Prozerpiny). Okazuje w nim K. rzeczywisty talent poetycki, twórczość, płodną fantazyję i zmysł artystyczny; grzeszy jednak nadużywaniem środków patetycznych, retoryczną napuszystością i zbytkiem ozdób, zaczerpniętych z mytologii. Fragment bohaterskiego także poematu *Gigantomachia* jak również niektóre drobniejsze utwory, przypisywane K., wątpliwéj są autentyczności. Pisma jego wydal Heinsius (Lejda 1650), Burmann (Amster. 1760), König (Getynga 1808) i Doullay (Paryż 1026). „*Porwanie Prozerpiny*“ przełożył na polski A. W. Ustrzycki (3 ed. Warsz. 1772).

Klaudyjusz (Maciéj), inaczej *Asmus*, ob Claudius (Maciéj).

Klaudyjuszowie albo **Klodyjuszowie** (*Claudii* albo *Clodii*), starożytny ród rzymski pochodzenia sabińskiego, przybyły w VI w. pod przewodnictwem Attilliusa do Rzymu i przyjęty do grona patrycyjuszów; odznaczał się szczególną butą, dumą i surowością względem plebejuszów. Do rodu tego należało kilku znakomitych mężów wsławionych w dziejach rzymskich. Późniéj ród K. rozdzielił się głównie na dwie linije, z których jedna miała przydomek *Pulcher* druga zaś *Nero*. Z téj ostatniéj pochodzili cesarze: Tyberyjusz i Klaudyjusz. Z pośród plebejskiego rodu K. odznaczyła się najwięcéj linija z przydomkiem *Marcellus*. Z członków tego rodu wymieniamy znamienitszych:— **Klaudyjusz Caecus** (Appius Claudiu), cenzor (312 roku przed Chryst.), założył nazwaną od jego imienia drogę Appijską. Sprawował w latach 307 i 296 urząd konsula, zwyciężył Samnitów i Etrusków 296 jako téż 295; w r. 280 ociemniały już starzec przyczynił się ognistą wymową do odrzucenia pokojowych propozycyi Cyneasza (ob.) posła Pirusowego. Jego syn *Publijusz* **Klaudyjusz** *Pulcher*, konsul 249 i dowódca floty rzymskiéj, poniósł od Kartagińczyków straszliwą klęskę pod Drepanum. — **Klaudyjusz** *Pulcher* (Appijusz), szwagier Lukullusa, sławny ze swojéj chciwości, któréj dowody złożył podczas zarządu Cylicyją (53 prz. Chr.), został 54 konsulem, potém cenzorem. Nieprzyjaciel Cycerona, wszelkimi sposobami starał się przeszkodzić jego powrotowi z wygnania, późniéj pojednał się z nim wszelako; tocząc spory z oddanym Cezarowi trybunem Kuryjonem, musiał 49 r. uciekać z Rzymu przed Cezarem i otrzymał od Pompejusza prowincyję Grecyi, gdzie r. 48 prz. Chr. um. na wyspie Eubei. Był to grun-

towny znawca historyi rzymskiéj i znakomity mówca.—*Publijusz* **Klaudyjusz** *Pulcher*, brat poprzedniego, służąc pod rozkazami szwagra swego Lukullusa w wojnie Mitrydatéjskiéj, wzniecał niesnaski pomiędzy wojskiem. Wróciwszy się r. do Rzymu, dał się przekupić Katylinie i pieniędzmi oswobodził się od kary za ciężkie wykroczenie względem bogini *Bona dea*. Ściągnął na się nienawiść Cycerona, którego téż zawziętym był nieprzyjacielem. Gorący stronnik Cezara, wybrany 59 trybunem, starał się przez rozdział zboża i ustanowienie praw nowych zjednać dla swéj sprawy zarówno lud jak rycerstwo i senat; pozyskał także konsulów zapewniwszy im pożądane przez nich prowincyje; wreszcie przeprowadził prawo, skazujące Cycerona na banicyję w miejsce o 400 mil od Rzymu odległe, spustoszył jego posiadłości, dopuszczał się wielu samowolnych wybryków, tyranizował stolicę jakby pan samowładny, trzymał pod grozą Pompejusza, nie szczędził nawet samego Cezara. Po skończeniu swego trybunatu 57 r. postępował niemniéj gwałtownie i dopuszczał się wszelkich nadużyć. Zawziętego przeciwnika miał teraz w Milonie (ob.), przez którego, stawiając mu przeszkody do konsulatu, został zabity 527.—**Klaudyja** albo **Klodyja**, siostra poprzedniego, słynna z piękności i bezwstydu żona Kwintusa Metella, zwanego Celer, obwinianą była o jego otrucie. Nienawidziła śmiertelnie Cycerona, który wzgardził jéj ręką ale téż pomścił nienawiść w mowie za Markiem Celijuszem Rufem kochankiem, Klodyi, oskarżonym przez nią o trucicielstwo.—**Klaudyjusz**, właściwie *Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus*, cesarz rzymski, najmłodszy syn Nerona Klaudyjusza Druzusa, pasierba Augusta, ur. w Lyonie r. 10 prz. Chr. Od urodzenia słabowity i zaniedbany, okrzyknięty został po zamordowaniu Kaliguli przez pretoryjanów rok 41 po Chr. cesarzem. O ile z początku zapowiadał rządy sprawiedliwe i mądre, o tyle następnie rozjątrzony wykryciem spisku uknowanego na swe życie (42 r.) poddał się wpływom żony, niecnéj pamięci Messaliny (ob.), oraz wyzwoleńców Pallasa i Narcisa, którzy sprawowali rządy okrutnie i samowolnie. Sam K. tymczasem żył pogrążony już to w rozpuście i lenistwie już téż oddany pracom naukowym; ogromne sumy wydawał na przeróżne budowle, z których słynne są wielki akwedukt (*Aqua Claudia*) i port w Ostyi. Na zewnątrz wojska jego odnosiły zwycięstwa w Afryce (Maurytanija zamieniona w prowincyję), Brytanii i Germanii. Druga jego żona Agryppina (ob.) również występna jak Messalina, a jeszcze od niéj okrutniejsza, otruła męża 64 po Chr. Ubóstwienie K. dało powód Senece (ob.) do napisania paszkwilu „*Apocolocyntosis*“. — **Klaudyjusz II** (Marek Aurelijusz), znakomity wódz rzymski wybrany został 268 po zamordowaniu Gallienusa cesarzem rzymskim. Przywrócił on nieco porządek w skołataném państwie, ubezpieczył je od napadu barbarzyńców, (od zwycięstwa odniesionego nad Gotami pod Naisus 246, otrzymał przedomek *Gotticus*) lecz wkrótce † w 270 r. na morową zarazę.

Klaus (Jan), jezuita, ur. 1675 w województwie połockiém na Białéj Rusi, † 1757 w Słucku; był profesorem wymowy i kaznodzieją. Przełożył na język polski „*Trzy tragedyje Publiusza Kornelego Scypiona, Stylikona* i *Temistoklesa*“ (Wilno 1751).

Klausenburg, ob. Koloszwar.

Klausthal, miasto górnicze w okręgu t. n., w pruskiéj regencyi Hildesheim, w górach Żywicznych (Hartz). Znajduje się tu szkoła górnicza i 9,900 m., zajętych prawie wyłącznie przy zakładach górniczych, które tu już od dawnych czasów istnieją i należą do najważniejszych i największych w Niemczech.

Klauzula (z łac.), termin prawny, znaczący umieszczenie pewnego warunku w kontrakcie lub innéj umowie, w testamencie, zapisie, przywileju lub przymierzu, zgoła we wszelkim akcie publicznym lub prywatnym, który to warunek staje się główną podstawą, gruntem aktu całego, tak dalece, że niedotrzymanie klauzuli, osłabia albo znosi cały akt pomiędzy zawierającemi go stronami. Najczęściéj używa się u nas wyrażenie *klauzula egzekucyjna*, na oznaczenie téj części wyroku lub aktu, z mocy któréj wyrok zostaje wyegzekwowany, jestto więc nakaz wykonawczy wyroku, właściwym urzędnikom przez sąd lub urzędników publicznych mających do tego prawo, wydany.

Klawiatura, jest cały zbiór klawiszów, a często i mechanizmu danego instrumentu muzycznego.

Klawicylinder, instrument muzyczny, wynaleziony przez Chladniego. Miał on kształt fortepianu i klawiaturę na $4^1/_2$ oktawy. By na nim grać, trzeba było wprawić w ruch wirowy cylinder szklanny, w skrzynce instrumentu umieszczony; zniżając klawisze, dobywało się tonu z ciała wilgocią lekko nasiąkłego, które się o tenze cylinder ocierało. Głos tego przyrządu był podobny do harmoniki.

Klawicymbał (z franc.), instrument o klawiszach i strunach metalowych, téj saméj natury co fortepijan, lecz dzisiaj zupełnie zarzucony.

Klawikord, instrument muzyczny o stronach i klawiszach. Jego mechanizm, wprawiający w drganie cienkie mosiężne struny, składał się z małego miedzianego płatka, zamieszczonego pionowo na wewnętrznéj kończynie klawisza. Ton był bardzo cienki, ale z miłym srebrnym dźwiękiem.

Klawilam (*Clavilame*), instrument muzyczny, złożony z płatek stalowych, podobnych do tych, które tworzą muzyki tak zwane genewskie, a na których się gra za poruszeniem klawiszów. W r. 1849 Papelazd znacznie go udoskonalił.

Klawilira (*Clavilyre*), instrument muzyczny wynaleziony około 1820 w Londynie przez Battmana. Jestto rodzaj harfy o klawiszach, któréj struny umieszczone są w położeniu pionowém nad klawiaturą.

Klawisz, jestto w niektórych instrumentach muzycznych długi na kilka lub kilkanaście cali, a na cal prawie szeroki płatek drewniany, osadzony na sztyfciku, dla łatwego za naciśnięciem poruszania się i uderzania młotkiem, na drugim jego końcu zamieszczonym, w stronę dźwięk wydającą.

Klazma, rzeka, bierze początek w gub. moskiew-

skiéj, pow. dmitrowskim i wpada w gub. włodzimirskiéj; blisko miasta Gorbatowa, pod wsią Owinicami, do Oki. Długa 576 w., szeroka około 40 sążni, spławna.

Klątwa (przeklęctwo, przekleństwo= *złorzeczenie*; wyklęcie, wyklinanie=wyłącznie, wypędzenie), w zakresie kościelnym ma dwojakie znaczenie: 1) *Egzorcyzm* czyli *zaklinanie* złego ducha (czarta), aby ustąpił z pewnéj miejscowości, przedmiotu lub żywéj istoty (ob. Egzorcyzmy) i 2) *Kara kościelna*. W tém znaczeniu **K.** *kościelna*, mianowicie w kościele rzymsko-kat. jest trojaka: a) **K.** *Mniejsza* (*excomunicatio minor*, po grec. *aforismos*), zabrania laikom przyjmowania komunii ś. a księżom odprawiania mszy ś. i t. p. b) **K.** *Większa* (*excomunicatio major*, po grec. *anathema*), wyłącza ze społeczności kościoła. c) Najcięższą jednak w swych skutkach, choć uważana za niższą od poprzedniéj (*anatemy*), est **K.** zwana *Interdykt* (ob.). Wyłączenie od uczestnictwa w Wieczerzy P. i ze społeczności wiernych (kościoła) miało miejsce już w samych początkach chrześcijaństwa, lecz z tą różnicą, że wówczas stanowił o tém ogół gminy a biskup (ob.), wykonywał wyrok. Działo się to na zasadzie słów ewang. ś. Mat. 18, 17, oraz 1 Kor. 5, 1—5 i 1 Tym. 1, 20. W w. III i IV poczęli biskupi samowolnie rzucać **K.** nietylko za odstąpienie i jawny grzech (lapsi, proditores), ale i za różnicę w wierzeniu lub zwyczaju i to nietylko na pojedyncze osoby, lecz i na całe kraje, jako to uczynił biskup (papież) rzymski Wiktor rzuciwszy **K.** na całą Azyję Mniejszą za różnicę w obchodzeniu Wielkanocy. Następnie dotykała ona nawet nieboszczyków. Gdy zaś w wiekach średnich władza papieży rzymskich stanęła u szczytu swéj potęgi, **K.** stała się dzielném narzędziem w kierowaniu sprawami politycznemi, zwłaszcza gdy monarchowie z osobistych widoków łączyli ją z karami cywilnemi. Papież Grzegórz VII złagodził skutki **K.** względem niewiast, dzieci i niewolników, a Marcin V rozróżnił *exkomunikowanych* na takich, których należy unikać (*vitandi*) i takich, którzy mogą być w towarzystwie cierpiani (*tolerati*). Nadużycie **K.** najwydatniéj występuje w czasach walk papieży prawych z nieprawymi (antypapieżami). To téż sobór trydencki (Ses. 25, c. 3, de refor.) stanowi, że **K.** należy używać oszczędnie i z wielką oględnością. Władzę *exkomunikowania* ma tylko papież, synod i biskup (w swéj dyjecezyi). Obecnie **K.** straciła swą moc i wpływ. Kościół grecko-kat. wykonywa także **K.**, corocznie zaś w piérwszą niedzielę wielkiego postu (Invocavit) powtarza jéj ogłoszenie przeciwko kościołowi zachodniemu, czyli rzymskiemu. W kościele ewangielickim zdarza się odłączenie od stołu Pańskiego, ale tylko za decyzyją właściwéj władzy (konsystorza, synodu). O **K.** w Polsce (ob. Interdykt w Polsce). O znaczeniu **K.** w dawnych czasach czyt. *Breve* Innocentego III z r. 1203. W XVI w. **K.** rzucał w Polsce każdy ksiądz, a nawet w razie oporu w oddawaniu dziesięciny sam *klecha* (ob.).

Kleanthes, filozof stoik, żyjący w Atenach około 264 przed Chr. Odmiennie od innych stoików uważał słońce za żywioł panujący w świecie. Z licznych pism jego doszedł naszych czasów tylko *Hymn do Zeusa* wydany przez Korais'a, w Paryżu 1826.

Klearchos, Lacedemończyk, niejednokrotnie dowodził flotą spartańską w wojnie Peloponezkiéj; wysłany 403 w pomoc Byzantynom przeciwko Trakom z powodu uroszczeń swych do najwyższéj władzy, został przez nich wygnany. Stamtąd udał się do Cyrusa Młodszego, przyprowadził mu oddział najemników, lecz po bitwie pod Kunaksa został zamordowany przez Tysafernesa (401). Inny **Klearchos**, uczeń Platona i Izokratesa, był tyranem Heraklei. Jego dwaj wnukowie panowali także przez pewien przeciąg czasu w Heraklei.

Kleber (Jan Chrzciciel), generał rzeczypospolitéj francuskiéj, ur. 1753 w Strasburgu. Był synem ogrodnika. W 16 r. życia przybył do Paryża i poświęcał się nauce budownictwa; później udał się za namową dwu Bawarczyków do Monachijum, gdzie wstąpił do szkoły wojskowéj i służył następnie w armii. Nie spodziewając się wszakże jako mieszczanin awansu, wrócił do kraju 1783, był inspektorem budowli w Belfort, gdzie wystawił wiele pięknych gmachów. Po wybuchu rewolucyi zaciągnął się r. 1792 do pułku ochotników wyższego Renu. Podczas oblężenia Moguncyi 1793 rozwinął jako generał adjutant nadzwyczajną działalność. Po kapitulacyi téj twierdzy aresztowany, bronił śmiało Custine'a. Walczył następnie w Wandei, gdzie za bitwę pod Chollet otrzymał stopień generała dywizyi; 1794 zostając pod rozkazami Jourdana (ob.), brał udział w bitwie pod Flerus, poczém zdobył Mastrycht. W wyprawach 1795 i 1796 obok waleczności okazał niepospolity talent wodza. Poróżniony z dyrektoryjatem, żył zdala od spraw publicznych, wreszcie popłynął z Bonapartem do Egiptu (1799), zdobył w Syryi Jaffę i Gazę, odniósł zwycięstwo na górze Tabor. Po odjeździe Bonapartego został **K.** w Egipcie jako wódz naczelny; z garstką wojska rozbił całą armiję turecką pod Heliopolis 20 Marca 1800 r., uspokoił zbuntowany Kair i wkrótce stał się panem całego Egiptu. Gotując się do dalszych działań, został **K.** zabity w Kairze przez jakiegoś fanatyka tureckiego 14 Czerwca 1800. Rzeczpospolita straciła w **K.** generała, który zawsze miał śmiałość i zdolność bronić jéj przeciw wewnętrznym nieprzyjaciołom. Ludwik XVIII kazał **K.** wznieść pomnik w Strasburgu.

Klecha, był u nas w XVI w. sługą kościelnym i sługą księdza parafijalnego; figura, używająca po proboszczu wysokiego uważania pośród ludu wiejskiego.

Kleck, miasto w dawném województwie i pow. nowogrodzkim, o $2^1/_2$ mili od Nieświeża, ordynacyja książąt Radziwiłłów, pamiętne licznemi wypadkami wojennemi z czasu napadów Tatarskich, szczególniéj zwycięstwem Glińskiego w 1506 r.

Kleckie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie kaliskiém, powiecie gnieźnieńskim. Podług lustracyi z r. 1662 powstałe z dawniejszego sstwa szredzkiego przez oddzielenie od niego: miasteczka Klecka, o 2 mile od Gniezna i wsi: Gole, Golczewo,

Polska, Łagiewnik. Po utworzeniu r. 1768 województwa gnieźnieńskiego, zaliczało się do tegoż województwa. W r. 1771 posiadał je Antoni Mirosławski, podkomorzy inowrocławski, opłacając kwarty w ilości złp. 810 gr. 15, a hyberny złp. 608 gr. 13. Na sejmie Warszawskim z roku 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały w 50 letnie emfiteutyczne posiadanie to z sstwo Korytowskiemu, podsędkowi gnieźnieńskiemu, wraz z wsią Ulejno, w powiecie pyzdrskim położoną.

Kleczew, osada w gub. kaliskiéj, pow. słupeckim, odległe o 3 mile od m. Konina, ma 1,980 m.

Kleczewskie albo **Kleszczewskie starostwo** niegrodowe, leżało w wdztwie kaliskiém, powiecie pyzdrskim. Wedle lustracyi z r. 1662 powstało z dawniejszego sstwa szredzkiego przez odłączenie od niego miasta Kleczewa i wsi Trzebiesławki z przyległościami, które za piérwszéj wojny Szwedzkiéj tak były zniszczone, iż lustratorowie w obudwu tylko dwu ratajów osiadłych znaleźli. W roku 1771 było znów rozdzielone. Kleczewo było w posiadaniu Adama Malczewskiego, który opłacał kwarty złp. 275, zaś Trzebiesławki dzierżył Józef Zabłocki, uiszczając kwarty złp. 217 gr. 14, a hyberny złp. 138 gr. 21.—Od dnia 13 Września 1772 przeszło pod panowanie pruskie.

Kleczkowski (Wojciech), h. Cholewa, wódz Lisowczyków. Kiedy Ferdynand II cesarz niemiecki postanowił zwalczyć Czechów, którzy ogłosili go odpadłym od tronu, wypędzili jezuitów i oddali koronę Fryderykowi falcgrabiemu Renu, prosił o pomoc Zygmunta III. Król ten, gorliwy stronnik polityki jezuickiéj i reakcyi katolicko-monarchicznéj, mimo opozycyi wielu senatorów, a zwłaszcza Krzysztofa Zbaraskiego, wysłał na żołd cesarza 4,000 Lisowczyków pod wodzą K. w Lut. 1620. Przez Czechy i Morawę pędząc dniem i nocą, stanął K. ze swoim hufcem w ciągu dni 8 pod murami Wiednia, gdzie przez cesarza i ludność z zapałem został przyjęty. Lisowczycy stanowili czoło armii cesarskiéj i w różnych walkach dobrze się dali nieprzyjacielowi we znaki. W bitwie z Czechami pod górą Schleinit (na początku Marca) K. dokazuje cudów waleczności, rozgramia jazdę czeską aż wreszcie trafiony kulą legł na placu boju. Hetmanił jeno 2 niespełna miesiące, ale więcéj w tak krótkim czasie nabył sławy, niż inni przez długie lata zawodu wojskowego. — Porów. Dzieduszyckiego „*Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków*“ (Lwów 1843).

Kleczyński (Jan), ur. w Wielkopolsce około 1750 r. ogłosił kilka kompozycyi na skrzypce.

Kleczyński (Jan), ur. 1837 r. we wsi Joniewicze na Wołyniu, żyjący obecnie fortepijanista i krytyk muzyczny. Kształcił się w Warszawie u Ign. Krzyżanowskiego, a następnie w konserwatoryjum paryskiém. Wróciwszy w 1866 r. do Warszawy, stale w niéj odtąd przebywa, przyjmując udział w koncertach, na których wykonywa przeważnie utwory Chopina, ich bowiem studjyowaniu specyjalnie się oddaje. Pisuje stale sprawozdania muzyczne do *Bluszczu* i *Tygodnika Ilustrowanego*; z kompozycyj muzycznych wydał 10 pieśni i jeden utwór na fortepijan.

Klee (Henryk), ur. 1800 w Münstermaifeld pod Koblenz, najprzód profesor w Bonn, a od r. 1839 w Monachijum, gdzie † 1840. Znany jako autor dzieł „*Katholische Dogmatik*“ (3 t., Moguncyja 1834, 2 wyd. 1839—41), oraz „*Dogmengeschichte*“ (2 t., tamże 1837—38).

Klefty, ob. Armatole i Klefty,

Klein (Daniel), malarz gdański, † 1744 r.; wsławił się pięknymi portretami, które najznakomitsi rytowali sztycharze. Dwaj jego synowie byli także biegłymi artystami. Córka *Małgorzata* wsławiła się jako minijaturzystka.

Klein (Jakób Teodor), ur. 1685 w Królewcu, sekretarz miasta Gdańska za Augusta III; lubo z powołania prawnik, zajmował się z zamiłowaniem i wielką gorliwością naukami przyrodzonemi i ogłosił liczny szereg dzieł w tych przedmiotach w języku łacińskim.

Klein (Bernard), kompozytor niemiecki, ur. 1749 w Kolonii, uczeń Cherubiniego w Paryżu; wróciwszy do Kolonii, kierował wykonywaniem dzieł muzycznych w katedrze. Powołany do Berlina, został tu 1822 r. nauczycielem harmonii i kontrapunktu w szkole organistów, a dyrektorem muzyki i nauczycielem śpiewu przy uniwersytecie. † 1832 r. Oprócz drobniejszych kompozycyj na fortepijan i śpiewów kościelnych, ułożył wielką operę p. t. *Dydona*, kilka oratoryjów, np. *Hiob*, *Dawid*, *Jefte*, oraz wiele psalmów i hymnów na głosy męskie.

Klein (Ernest Ferdynand), prawnik niemiecki, ur. 1743 w Wrocławiu, ostatecznie członek wyższego tajnego trybunału w Berlinie, † 1810

Klein (Jan Adam), ur. 1792 w Norymberdze, znakomity malarz zwierząt, krajobrazów i zarazem rytownik. Odbywszy wiele podróży artystycznych, osiadł stale 1839 w Monachijum, gdzie † 1850. Najlepiéj udają mu się zwierzęta a zwłaszcza konie. Doskonale jednak umie K. charakteryzować i sceny ludowe. Ryciny jego wytrzymują porównanie z najlepszemi holenderskiemi. Por. Johna „*Das Werk von Joh. Adam K. Maler und Kupferätzer zu München*“ (Monach. 1863).—Młodszy jego brat, Jerzy Gottfryd Chrystyjan **Klein**, ur. 1805, † 1827 w Norymberdze, był także biegłym rytownikiem.

Kleiner (Symcha Arje), syn Efraima Fiszla z Hrubieszowa, znakomity gramatyk hebrejski, urodz. w Hrubieszowie 1778, † 1843, ogłosił drukiem: „*Komentarz do księgi Hijoba*“ (Lwów 1834) i *Me-Male*, o źródłosłowach języka hebrejskiego.

Kleinfeld, herb polski, przedstawia tarczę na dwie części przedzieloną; po jednéj stronie 7 pól, naprzemiany białe z czarnemi; po drugiéj tyleż i takież same; na hełmie nad koroną dwa rogi.

Kleist (Eward Krystyjan von), poeta niemiecki, ur. 1715 w Zeblinie pod Koźlinem na Pomorzu. Uczył się u jezuitów w Koronowie (w Wielkopolsce), chodził potém do gimnazyjum w Gdańsku a uniwersytet skończył w Królewcu. W r. 1736 wstąpił do wojska duńskiego, z którego musiał 1740 przejść do armii pruskiéj. Dosłużywszy się sto-

pnia majora, otrzymał ciężką ranę w bitwie pod Kunersdorf i w skutku tego † 1759 w Frankfurcie nad Odrą. Z utworów jego poetycznych, najcelniejszym jest poemat „*Frühling*“ (Wiosna, przekład polski J. Stoczkiewicza i powtórny J. Zawadzkiego, Lwów 1822). Całkowity zbiór jego poezyj „*Sämmtliche Werke*“ (2 t., Berlin 1760) wydał Ramler, późniéj Körte (2 t., 1803, 5 ed. 1853).

Kleist (Henryk von), poeta niemiecki, ur. 1775 w Frankfurcie n. Odrą. Zostawał najprzód w wojskowéj, potém w cywilnéj służbie pruskiéj; po bitwie pod Jena strapiony nieszczęściami ojczyzny; zażądał uwolnienia; dotknięty melancholiją dobrowolnie życie sobie odebrał 21 List. 1811 w Poczdamie. K. był rzeczywiście namaszczonym poetą. Jego tragedyja „*Die Familie Schroffenstein*“ (Berl. 1803), dramaty „*Käthchen von Heilbronn*“ (1810); „*Die Hermannsschlacht*“ (1811) i „*Der Prinz von Homburg*“, komedyja „*Der zerbrochene Krug*“ (Berl. 1711) należą do celniejszych utworów poetycznych nowszéj literatury niemieckiéj. Jego „*Nowele i Powieści*“ (2 t., Berl. 1820) świadczą także o znakomitym talencie. Całkowity zbiór pism K. wydali Tieck (3 t., Berl. 1826) i Juljan Schmidt (3 t., Berl. 1859, 2 ed. 1864). E. von Bülow wydał dodatki wraz z bijografiją i listami poety (Berl. 1848), a Koberstein listy K. do siostry Ulryki (Berl. 1860); nareszcie pisma polityczne ogłosił Köpke (Berl. 1862). Porów. Wilbrandta „*Heinrich von* K.“ (Nördl. 1863).

Kleist von Nollendorf (Emil Fryderyk, hrabia), generał pruski, ur. 1742 w Berlinie. Rozpoczął zawód wojskowy podczas bawarskiéj wojny sukcesyjnéj, odbył kampanie francuskie i w bitwie pod Budziszynem 30 Maja 1818 kierował obroną przeprawy przez Spreę pod Burg; po bitwie drezdeńskiéj wykonał pomyślny odwrot do Nollendorf i przez to rozstrzygnął los bitwy pod Kulmem. Następnie miał udział w bitwie pod Lipskiem, blokował Erfurt i pierwszy rozpoczął walną rozprawę pod Laon. W Czerw. 1814 r. otrzymał godność hrabiego z nazwiskiem Kleist von Nollendorf; 1821 został feldmarszałkiem; † 1823.

Kleista butelka, toż co butelka lejdejska (ob.).

Kléj (K. *zwierzęcy*, K. *kostny glutyna*, *gelatyna*, *żelatyna*), substancyja otrzymywana przez długie gotowanie ciał klejodajnych (ob.). K. ten, który należy odróżniać od K. *chrzęstnego*, czyli *chondryny* (ob.), powstaje głównie z istoty organicznéj kości (*osseiny* czyli *kollegenu*), ze ścięgien, skóry, tkanki łącznéj, rogu, pęcherza i łusek rybich i t. d. Gotowym znajduje się w organizmie tylko w śledzionie i w krwi przy leuchomii. K. ma w technice rozliczne zastosowania: do spajania wyrobów stolarskich i innych, do usuwania włoskowatości papieru, jako środek przejaśniający dla różnych cieczy i t. d. Pod względem technicznym glutyna znacznie przewyższa chondrynę zdolnością klejenia. K. przez gotowanie łatwo się rozpuszcza w wodzie, a ciecz ta przez ostudzenie przechodzi w galaretę, przez długotrwałe wszakże gotowanie K. traci tę ostatnią własność; podobnie działa na K. kwas octowy i rozcieńczony kwas azotny. Ałun z dodatkiem alkalijów strąca K. Glutyna zawiera około 18 proc. azotu, zatém więcéj niż ciała proteinowe. Pod względem fabrykacyi rozróżnia się K. ze skór i K. z kości. Materyjałem do fabrykacyi K. *ze skór* są rozmaite odpadki garbarskie, stare rękawiczki, surony, t. j. skóry w które są opakowywane różne towary połud. amerykańskie, i t. d. Materyjał ten surowy najpierwéj oczyszcza się przez traktowanie go mlekiem wapiennem; następnie gotuje się, albo bezpośrednio, albo przez wprowadzenie wewnątrz niego pary pod wysokiém ciśnieniem (K. parowy). W ostatnich czasach zaproponowano wyrabianie K., gdy materyjał do niego już zaczyna przechodzić w gnicie po poprzedniém odwodnieniu go chlorem lub kwasem siarkowym. Najlepszy przyrząd do gotowania K. składa się z trzech kotłów umieszczonych obok siebie w różnych wysokościach, z których górny zawiera wodę, skąd wypływa do kotła drugiego, zawierającego materyjały surowe, gdzie się te gotują przez 4—5 godzin i ciecz tu utworzona sprowadza się do kotła dolnego, gdzie przez gotowanie ostateczne płyn dostatecznie gęstnieje. Następnie płyn sprowadza się w formy, w których krzepnie w massy z galarety. Massa ta suszy się na powietrzu, co jest jedną z najtrudniejszych części całéj operacyi, bowiem cokolwiek za wysoka lub niska temperatura szkodliwie na K. działa, tak że suszenie to przedsiębrane być może tylko w suchych dniach wiosennych lub jesiennych. Masa wysuszona nakoniec się kraje w tafelki, w jakich się znajduje w handlu. Przy wyrabianiu K. *z kości*, takowe najpierw się odtłuszczają, następnie przez traktowanie kwasem solnym usuwają się części mineralne (ob. kości), a z pozostałą chrząstką postępuje się jak wyżéj; w handlu K. ten z kości zowie się K. *patentowym*. Jeżeli K. traktujemy równą ilością wody i małą ilością kwasu azotnego, traci on własność zamieniania się w galaretę, ale zachowuje własność klejenia, K. ten *płynny* coraz więcéj wchodzi w użycie. Również przez działanie octu otrzymuje się K. płynny. K. *stolarskim* zowią się w ogóle średnie gatunki K. Najczystszy K., pod nazwą *gelatyny*, używa się do apretury wyrobów jedwabnych, na kapsułki do lekarstw i t. d. K. *rybi* (*karuk*, *ichtyokolla*) otrzymuje się głównie z pęcherza jesiotrów (ob. jesiotr). Tak zwany *mundlejm* używany do klejenia papieru jest to K. czysty, łatwo rozpuszczający się na zimno. Surrogatami K. są: *Klajster* czyli K. *mączysty* używany wyłącznie do papieru, wyrabia się z mąki rozrabianéj wodą ciepłą; własności klejące zależą tu od glutenu i mączki; K. *białkowy*, czyli gluten zmieniony wskutek częściowego gnicia i K. *kazeinowy*, otrzymywany przez rozpuszczenie kazeinu w nasyconym roztworze boraksowym. Dobroć K. ocenia się różnemi sposobami; metoda Weidenbuscha polega na porównaniu wytrzymałości sztabek gipsowych, napojonych badanym gatunkiem K., z czystemi tafelkami gipsowemi.

Klejnot szlachecki, po łacinie clenodium, z polskiego *godło* (ob.), przez W. A. Maciejowskiego wywodzone od greckiego *klen* za czlen (członek rodu) i *Odion* (ot=ojciec), kiedy godło ma pochodzić od

goditi (upodobać sobie)—por. Hist. praw. sław. ed. 2, II § 255 str. 308. Oznacza znamię szlachectwa, dające życie polityczne posiadającemu je. Stąd przenośnie klejnot: rzecz drogocenna.

Klejnoty koronne (polskie), służące do koronacyi i używane przy uroczystych obrzędach narodowych, przechowywane były w skarbcu na zamku krakowskim. Przy trzecim rozbiorze Polski Prusacy, zająwszy Kraków 1795, złupili drogocenne te pamiątki i uwieźli z sobą. Inwentarz tych klejnotów sporządził w Kwiet. 1792 Tadeusz Czacki, wyznaczony do téj czynności na sejmie wraz z J. N. Horainem, wojewodzicem brzesko-litewskim. Było tam 6 koron złotych, 4 berła, 5 jabłek, 4 łańcuchy, 4 miecze, 19 chorągwi i wiele innych kosztowności.

Klejodajne ciała, *ciała w kléj zmienne*, są to substancyje uorganizowane, wchodzące w skład tkanek ciała zwierzęgo, a zwłaszcza zwierząt kręgowych, w ogóle pomięszane z innemi utworami organicznemi. Należą tu: tkanka łączna, skóry, ścięgna, chrząstki, istota kostna (osseina), główne części ścian wszystkich kanałów organizmu i t. d. C. K. zawierają azot i siarkę, jak ciała proteinowe, od których zapewne pochodzą. W wodzie zimnéj się nie rozpuszczają, a przez gotowanie z wodą wydają materyje, w wodzie gorącéj łatwo rozpuszczalne, przez ostudzenie przechodzące w galaretę (kléj). Przez gotowanie z rozcienczonym kwasem siarczanym przechodzą w leucynę (ob.) i glikokol (ob.); płaszczyznę polaryzacyi skręcają na lewo. Prawdopodobnie każdemu rodzajowi C. K. odpowiada właściwy gatunek kleju, dotąd wszakże odróżniono tylko chondrynę (ob.) i glutynę (ob. kléj). Są one ważnego znaczenia dla pożywienia; mięso naszych zwierząt domowych zawiera ich przecięciowo $^1/_{33}$, mięso cielęce nawet $^1/_{50}$. W technice używa się K. c. dla przyrządzania kleju (ob.); na związku nierozpuszczalnym, jaki wydają z garbnikiem (ob.), polega garbarstwo (ob.).

Klekokta, narzędzie drewniane, wyrobione z deszczułki na rękojeści umieszczonéj, w którą uderzają ruchome młotki drewniane. Narzędzia tego używają w kościołach rzymsko-katolickich od wielkiego czwartku do soboty włącznie, w miejsce dzwonów i dzwonków.

Klelija (*Cloelia*), dziewica rzymska, która wedle podania wraz z innemi dziewicami była dana w zakład Porsennie i razem z niemi przepłynąwszy Tyber, zbiegła z obozu nieprzyjacielskiego. Rzymianie wierni zaprzysiężonemu słowu, odesłali zakładniczki Porsennie, ale ten przejęty podziwem dla odwagi niewieściéj, udarował K. i jéj towarzyszki wolnością. K. uczczono w Rzymie posągiem konnym, wzniesionym na *Via sacra*.

Klemczyński (Julijan), pijanista polski, emigrował 1831 do Francyi, długi czas był nauczycielem w Meaux; † około 1850 w Paryżu. Napisał około 100 dzieł, mianowicie: fantazyj, waryjacyj, divertissementów, duetów i t. p., ułożonych na temata rozmaitych oper.

Klemens (Tytus Flawijusz), zwykle *Aleksandryjskim* zwany, jeden z najznakomitszych nauczycieli kościoła chrześcijańskiego w II i na początku III w., ur. prawdopodobnie w Atenach, jako filozof pogański przeszedł na chrześcijanizm i został r. 190 po Chr. po długich podróżach po Grecyi, Włoszech i Wschodzie prezbiterem w Aleksandryi, potém katechetą tamecznéj szkoły; † około r. 220. Najważniejszemi z pism jego, doszłych do naszych czasów (najlepsze wydanie Pottera, 2 t., Oxford 1715; wyd. podręczne sporządził Klotz, 4 t., Lipsk 1831—34), są trzy księgi, stanowiące właściwe jedno dzieło: „*Protrepticus*“, „*Paedagogus*“ i „*Stromata*“. Klemens wprowadził filozofiję eklektyczną do chrześcijaństwa. Jako poeta chrześcijański wsławił się swoim „*Hymnem do Zbawiciela*“ (wyd. Pipera, Gettynga 1835).

Klemens, biskup wielicki, jeden z pięciu uczniów i spółpracowników św. Cyryla przy przekładzie Pisma św., rodem Bułgar; przyłączywszy się wraz z Naumem, Angelarem, Sawą i Gorazdem do apostołów słowiańskich, pomagał im w nauczaniu wiary oraz w zaprowadzeniu służby kościelnéj w jęz. słowiańskim w Morawii i Panonii. Po śmierci Metodega (885), z nastaniem prześladowania księży słowiańskich za przywodem biskupa Wichinda, udał się K. wraz z Naumem i Angelarem do Bułgaryi i przyjęty przyjaźnie przez Borytikana, był posłany do cara Borysa, który następnie przyjął chrzest z rąk K. oraz imię Michała. Po kilkoletniém nauczaniu był wysłany w okolice Ochrydy, gdzie założył klasztor z kościołem. Po objęciu tronu przez Symeona, syna Borysa, naznaczony został biskupem wielickim w Macedonii, ufundowanym na miejsce dawnego biskupstwa tyberyjopolskiego. Na stanowisku tém K. † 916, pochowany w kościele klasztoru ochrydzkiego, gdzie dotychczas znajduje się jego nagrobek. Według podania miał być K. wielce wymownym i pilnie zajmował się układaniem ksiąg słowiańskich dla Bułgarów. Z dzieł jego tak oryginalnych jak i tłumaczonych znane są: „*Kazania na uroczystości* roku całego; *Żywoty ojców kościoła*; część *Tryjodu* nazwana *Pentikostar*; kilka *Mów pochwalnych* na cześć rozmaitych świętych; *Pochwała Klemensa*, papieża rzymskiego; *Pochwała Konstantego* i *Metodego*, oraz prawdopodobnie *Wiadomość o znalezieniu zwłok św. Klemensa*. Wydaniem wszystkich pism K. zajmował się W. Undolski w Moskwie. Podług świadectwa rękopisu greckiego, znalezionego przez Gregorowicza w Ochrydzie, utworzył K. znaki piśmienne, dokładniejsze od wynalezionych przez św. Cyryla. Spór co do tych liter niejest jeszcze wyjaśniony. Szafarzyk w „*Ueber den Ursprung und den Heimath des Glagolitismus*“ (Praga 1858) twierdzi, że K. wynalazł tak zwaną *cyrylicę*, Cyryl zaś *głagolicę*; ze zdaniem tém zgadzają się Miklosich i Raczki.

Klemens, imię 17 papieży: **Klemens I** zwany *Rzymianin* (Romanus), liczący się do ojców kościoła, podług podania 1 lub 3 biskup rzymski, po apostole Piotrze. Gra ważną rolę w dziejach piérwotnego chrystyjanizmu. Co do życia jego nie mamy żadnych pewnych danych. Równie wątpliwém jest indentyfikowanie go z spółpracownikiem św. Pa-

wła, wzmiankowanym w liście do Fillipinów (4,3), jako też ze stryjem Domicyjana, konsulem Flawijuszem Klemensem, straconym około 93 po Chr. za sprzyjanie chrystyjanizmowi. Podług późniejszego podania miał być wygnany do Chersonesu trackiekiego i tam ponieść śmierć męczeńską r. 102. Przypisują mu następujące dzieła. „*Dwa listy do Korynthyjan*“ (wydane przez Muralta, Zürich 1848); „*Kanony i konstytucyje apostolskie*“; sprawozdanie z podróży odbytéj z apostołem św. Piotrem, istniejące w dwu recenzyjach; 19 homilij greckich, zwanych „*Klementynami*“ (wydane przez Schweglera, Stuttgard 1847 i Dreszela, Göttingen 1853), oraz w tłumaczeniu łacińskiém Rufina, p. n. „*Recognitiones Clementis*“ (wydane u Gersdorfa „*Bibliotheca patr. eccl. lat. sel.*“ tom I, Lipsk 1837; w tłumaczeniu syryjskiém przez Lagarde'a, Lipsk 1861). Por. Lipsiusa „*De Clementis Romani epistola ad Corinthios prima.*“ (Lipsk 1855); Baura „*Gnosis*“ (Tübinga 1835) oraz pisma Schliemanna (1844), Hilgenfelda (1848) i Uhthona (1854). — **Klemens II**, 1046—47, poprzednio Suidger, biskup bambergski, znany z wielkiéj nauki; na rozkaz Henryka III wybrany na papieża przez synod w Sutri.—**Klemens (III)**, poprzednio Guibert, arcybiskup Rawenny, mianowany 1080 przez Henryka IV antypapieżem przeciw Grzegorzowi VII; wygnany z Rzymu, † 1100 w Rawennie. — **Klemens III**, 1187—91, Rzymianin, poprzednio Paolo Scoloro, biskup-kardynał Prenesto, przyczynił się do wyprawy krzyżowéj przeciwko Saladynowi. — **Klemens IV**, 1265—68, poprzednio Guido Foulques le Gros, rodem Francuz; najprzód żołnierz, potém prawnik, następnie arcybiskup narboński i biskup-kardynał Sabiny; prowadził walkę z Hohenstaufami, nadał Karolowi Andegaweńskiemu w lenność Sycyliję. On to miał doradzić stracenie Konradyna. — **Klemens V**, 1305—14, poprzednio Bertrand d'Augoust, od 1299, arcybiskup w Bordeaux, obrany papieżem w Perugii 5 Czerw. 1305, z powodu walk domowych we Włoszech przebywał we Francyi i 1309 uczynił Avignon stolicą dworu papieskiego. Uwolnił Filipa Pięknego, kr. francuskiego i jego doradców od klątwy, rzuconéj nań przez Bonifacego VIII; przyznał królowi na lat 5 dziesięciny kościelne we Francyi; mianował jego ulubieńców kardynałami i sprzyjając wszystkim przedsięwzięciom Filipa Pięknego, na soborze w Vienne 1311 zniósł zakon Templaryjuszów, † 1314 w Roquemaure w Langwedocyi, ogłosiwszy na miesiąc przed śmiercią konstytucyje zwane: *Klementynami* (ob. Clementinae Constitutiones), ułożone i podzielone na wzór dekretalijow Jana XXII. Symonija, chciwość, przedajność i rozpusta panowały na jego dworze w Vienne. — **Klemens VI**, 1342—52, poprzednio Piotr Roger, Francuz, biskup Arras i radca królewski. Uniewinnił od zarzutu morderstwa królowę neapolit. Joannę; pokonał cesarza Ludwika Bawarskiego i 1346 rzucił nań klątwę; starał się usilnie, chociaż bezskutecznie, o zjednoczenie kościoła wschodniego z zachodnim. Zarzucają mu nepotyzm, zamiłowanie zbytków i wystawnego życia oraz rozpustę.—**Klemens (VII)**, 1378—94, papież odszczepieniec w Avignon, właściwie Robert hr. z Genewy, poprzednio biskup w Cambrai i kardynał.—**Klemens (VIII)**, właściwie Idzi Nunoz, kanonik z Barcelony, wybrany 1424 w Hiszpanii przez trzech kardynałów, złożył tyjarę 1429 na soborze w Tortosie. — **Klemens VII**, poprzednio Julijusz Medyceusz, 1523—34, występował przeciwko protestantyzmowi w Niemczech, przeszedł na stronę Franciszka I przeciwko Karolowi V, co wywołało r. 1527 zdobycie i zrabowanie Rzymu przez wojska cesarskie, oraz uwięzienie papieża na zamku św. Anioła, z którego dopiéro po 7 miesięcach udało mu się umknąć, poczém 1529 pojednał się znowu z cesarzem i w następnym roku sam go ukoronował w Bolonii. Za jego to czasów Henryk VIII król angielski odłączył się od kościoła rzymskiego, z powodu że Klemens nie chciał przyzwolić na jego rozwód z prawowitą żoną. Starał się wstrzymać proponowany sobór powszechny, lękając się przypuszczalnych reform.—**Klemens VIII**, 1592—1605, poprzednio Hipolit Aldobrandini, ur. 1536, odebrał 1598 domowi Este księstwo Ferrary, pojednał się z Henrykiem IV, królem francuskim, na którego rozwód z bezdzietną królową Maryją de Valois zezwolił. Popadł w spory z jezuitami, tak z powodu wzięcia strony dominikanów w kwestyi o łasce boskiéj jakotéż i zwlekając kanonizacyję Ignacego Lojoli. Polecił poprawione wydanie Vulgaty, zwane odeń *Clementina*. — **Klemens IX**, 1667—69, poprzednio Julijusz Rospigliosi, najprzód nuncyjusz w Hiszpanii a następnie kardynał sekretarz papieża Aleksandra VII; urodz. 1660 r. w Pistoja, udzielił Jansenistom tak zwany *pokój Klementyński*, zaniechawszy dalszego ich prześladowania.—**Klemens X**, 1670—76, poprzednio Emil Altieri, wybrany na tron jako 80 letni starzec, okazał się zupełnie bezsilnym i bezczynnym.—**Klemens XI**, 1700—21, poprzednio Jan Franciszek d'Albani, ur. 1649, od 1690 kardynał, nieszczęśliwy w czynnościach politycznych, ogłosił 10 Wrześ. 1713 bullę *Unigenitus*, w któréj Quesnela uwagi nad Nowym Testamentem zostały potępione, przez co przedłużył spory Jansenistowskie. Dzieła jego wydano w 2 t. w Frankfurcie 1729.—**Klemens XII**, 1730—40, poprzednio Wawrzyniec Corsini z Florencyi, ur. 1652, rzucił 1738 klątwę na wolnych mularzy; zabronił gier hazardowych, morderczéj broni i t. d.; ograniczył prawo przytułku. Gorliwie pracował nad zjednoczeniem kościoła wschodniego z zachodnim i w tym celu założył w Kalabryi seminaryjum korsynijańskie.—**Klemens XIII**, 1758—69, z domu Karol de la Torre di Rezzonico, Wenecyjanin, ur. 1693; ukończywszy w Padwie studyja prawnicze przybył do Rzymu i wstąpił do stanu duchownego, następnie został kardynałem i biskupem padewskim. Jako papież doświadczył licznych przykrości, albowiem panowanie jego zapełnione było nieustanną walką za prawa kościoła i obroną prześladowanych jezuitów, których był gorącym zwolennikiem. Za jego to panowania wygnano jezuitów z Portugalii, Francyi i Hiszpanii; daléj miały miejsce napaści Hontheima na primaturę, przyznanie praw dysydentom w

Polsce. Za jego wreszcie rządów objawiło się piérwsze nieprzyjazne usposobienie wielu dworów katolickich przeciwko stolicy apostolskiéj.— **Klemens** XIV (1769—1774), poprzednio Jan Wincenty Antoni Ganganelli, syn lekarza, ur. 1705 r. w San-Arcangelo pod Rimini, w 18 r. życia wstąpił do zakonu minorytów; dokładną znajomością filozofii greckiéj i chrześcijańskiéj oraz pisma św. i ojców kościoła zwrócił na się uwagę pap. Benedykta XIV i mianowany został konsultorem inkwizycyi. 1759 otrzymał kapelusz kardynalski. Na kongregacyjach dotyczących spraw jezuickich stanął w opozycyi przeciwko Klemensowi XIII i sekretarzowi stanu, co lubo niespodobało się w Rzymie, zjednało jednak K. możnych protektorów. Po śmierci Klemensa XIII konklawe po długim dopiéro namyśle wybrało Ganganelli'ego jako następcę po nim. Okoliczności w jakich objął władzę były nadzwyczaj ciężkie. Z przyczyny jezuitów Klemens XIII poparł w kolizyję z Francyją, Hiszpaniją, Portugaliją, Neapolem i Parmą, zakon był zewsząd bądź wygnany bądź domagano się jego reformy. Najpiérwszém staraniem K. było załagodzić panujących; w tym celu posłał nuncyjusza do Lizbony, zasuspendował bullę „*In coena domini*“, oraz zawiązał układy z Hiszpaniją i Francyją. Po kilkoletnich układach podpisał 21 Lipca 1773 słynną bullę „*Dominus ac redemtor noster*“, ogłoszoną 16 Sierpnia t. r., przez którą dla zapewnienia spokoju kościołowi znosi na zawsze zakon jezuitów. Od chwili podpisania opanował go niepokój i strach, który wkrótce złamał jego siły. † na szkorbut 1774, sądząc się być otrutym, co jednak niema podstawy. K. odznaczał się wolnomyślnością, rozumem politycznym, gruntowną nauką i łagodnym charakterem, brak tylko silnéj woli sprawił, że K. niezostał jednym z największych papieży. Z pism, oprócz listów i bull, nic niepozostawił. Zbiór listów wydany przez Caraccioli'ego zawiéra oprócz rzeczywistych i wiele fałszywych, podobnie jak „*Nouvelles lettres intéressantes du pape Clement XIV*“ (3 t., Paryż 1776 i częściéj). Por. Caraccioli „*La vie du pape Clement XIV*“ (Paryż 1775); Reumont „*Ganganelli, Papst Clemens XIV, seine Briefe, seine Zeit*“ (Berlin 1847); Theiner „*Geschichte der Pontificats Clemens XIV*“ (3 t., Lipsk 1853).

Klemens, *episcopus vagabundus*, ob. Adalbert lub Aldebert.

Klemens (Wacław), ob. Clemens Żebracki (Wacław).

Klement (Adam), pisarz religijny czeski, urodz. w Ujeździe, w pobliżu Pelzna, poświęciwszy się stanowi duchownemu był około 1597 kaznodzieją we Wranem, następnie proboszczem u św. Wacława na Zderazie w Pradze i członkiem konsystorza utrakwistskiego; po r. 1620, t. j. po bitwie białogórskiéj, wyszedł za granicę i osiadł w Altenbergu w Saksonii, skąd 1631 na czas niejaki powrócił do ojczyzny. Dzieła jego treści moralnéj i religijnéj są wysoko cenione u Czechów. Celniejsze z nich: „*Rozmowa chrześcijańska z P. Jezusem na krzyżu*“ (1597); „*Traktat o powinnościach pana i sługi*“ (1608) „*O małżeństwie księży*“ (1615) i in.

Klementyn (Daniel), ob. Clementinus (Daniel).

Klementyny, ob. Clementinae constitutiones.

Klemm (Fryderyk Gustaw), historyk niemiecki, ur. 1802 r. w Chemnitz. Ukończywszy studyja historyczne w Lipsku, przeniósł się do Drezna, gdzie od 1834 r. pełnił urząd biblijotekarza a następnie nadbiblijotekarza aż do 1863. Z prac jego wymieniamy: „*Attila nach der Geschichte, Sage und Legende*“ (Lipsk 1827); „*Geschichte von Baiern*“ (3 t., Drez. 1828); „*Das Handbuch der german. Alterthumskunde*“ (Drezn. 1835); „*Zur Geschichte der Sammlungen für Wissenschaft und Kunst in Deutschland*“ (Zerbst 1837); „*Allgemeine Culturgeschichte der Menscheit*“ (t. 1—10, Lipsk 1843—52), główne jego dzieło, z którém w ścisłym zostają związku dwie jeszcze prace: „*Allgemeine Culturwissenschaft*“ (2 t., Lipsk 1854—55) i „*Die Frauen*“ (6 t., Drez. 1854—58). Cenném także jest dzieło: „*Vor 50 Jahren*“ (2 t., Stuttg. 1865).

Klengel (Jan Krystyjan), malarz krajobrazów, ur. 1751 w Kesselsdorf pod Dreznem, od 1802 profesor akademii sztuk pięknych w Dreźnie, † tamże 1824; z największém upodobaniem malował sceny sielskie; prostota, naturalność, prawda i wierność—oto główne jego obrazów właściwości. K. zostawił po sobie nieoszacowany zbiór przeszło 200 płyt własnego rytowania. Położył téż nie małe zasługi przez wykształcenie wielu znakomitych artystów. — Jego syn, *Auyust Aleksander* **Klengel**, ur. 1783 w Dreznie, organista tamecznego kościoła katolickiego, był jednym z najcelniejszych wirtuozów swojego czasu, † 1822.

Klenze (Klemens August Karol), prawnik niemiecki, ur. 1795 w Heissum pod Hildesheim, profesor prawa w Berlinie, † 1838. Odznaczył się szczególniéj na polu źródłowych poszukiwań, dotyczących historyi praw rzymskich cywilnych i kryminalnych. Celniejsze jego dzieła są: „*Grundriss zu Vorlesungen über die Geschichte des römischen Rechts bis Justinian*“ (2 wyd. Berlin 1835); wydanie „*Fragmenta legis Serviliae repetundarum*“ (Berlin 1855); „*Lehrbuch des gemeinen Strafrechts*“ i t. d.

Klenze (Leo Ritter von), słynny budowniczy, ur. 1784 w księstwie Hildesheim, † 1864. Kształcił się w Berlinie i Paryżu. W r. 1815 wszedł jako nadworny budowniczy do służby Maksymilijana, króla bawarskiego; pierwszém jego dziełem była tam znana Glyptoteka, zaprojektowana przez następcę tronu, księcia Ludwika. Dopiéro po wstąpieniu na tron króla Ludwika I otworzyło się rozległe pole działalności K.; Odeon, ministeryjum wojny, pałac księcia Maxa, arkady, bazar, w stylu weneckim, są prawdziwemi ozdobami dzisiejszego Monachijum. W r. 1826 rozpoczął budowę sławnéj Pinakoteki, a wkrótce potém zamku królewskiego. Plany odbudowy Aten, tamecznego zamku i muzeum są także jego utworem. Walhalla i wiele innych budowli bawarskich są płodem jego pomysłów. Powołany 1839 do Petersburga, kierował budową wspaniałego kościoła św. Izaaka i budową pałacu

cesarskiego. Ostatniem jego dziełem są ukończone 1862 r. Propyleje w stylu doryckim w Monachijum. Ogłosił: „*Ueber das Hinwegführen plastischer Kunstwerke aus dem jetzigen Griechenland*“ (1821); „*Sammlung architektonischer Entwürfe*“ (5 zesz. 1831—8).

Kleobijanie, zwolennicy sekty Kleobijusa albo Kleobula, który w I w. po Chr. zaprzeczał dziewictwa Maryi i zmartwychwstania Jezusa, oraz przypisywał stworzenie świata Aniołom.

Kleobis i Biton, ob. Biton i Kleobis.

Kleobulos, tyran miasta Lindos na wyspie Rhodus, jeden z siedmiu mędrców greckich, † około 560 r. przed Chr.; z córką swoją, bardzo uczoną niewiastą, *Kleobiną*, utworzył wiersze, zwane: *Gryfus* i *Epigram*.

Kleomedes, matematyk grecki, żyjący około czasu narodzenia Chrystusa, podług innych zaś żyjący znacznie później, zostawił po sobie „*Cykliczną teoryję meteorów*“, wydaną przez Schmidta (w Lipsku 1832).

Kleomenes, imię kilku królów spartańskich.—**Kleomenes I**, panował jednocześnie z Demaratosem od 520 prz. Chr. W r. 510 znajdował się na czele posiłkowych wojsk spartańskich, wysłanych celem przywrócenia Alkmeonidów w Atenach; wygnał i przywódcę tych ostatnich Klistenesa, gdy ten przeważne zajął stanowisko, postawił na czele rządu Izagorasa, ale musiał z powodu wybuchłego powstania opuścić 508 granice Attyki; nic też nie wskórał i w powtórnéj wyprawie 506 r. Tocząc spory z Demaratosem i dopuszczając się licznych samowoli, wywołał przeciw sobie potężną opozycyję, skutkiem któréj zniewolony był opuścić Spartę (492); przywołany na powrót, w przystępie szaleństwa odebrał sobie życie 491. — **Kleomenes II**, syn Kleombrotosa, panował od r. 370 prz. Chr. przez lat kilkanaście i nieodznaczył się niczém.—**Kleomenes III**, syn Leonidasa II, pobił kilkakrotnie wojska związku Achajskiego, zniósł 236 prz. Chr. władzę Eforów i przywrócił dawne urządzenia. Pokonany w bitwie pod Sellazyją r. 222, udał się do króla egipskiego Ptolemeusza Ewergetesa, lecz przez jego następcę Ptolemeusza Filopatora został wtrącony do więzienia, a gdy mu się nie udało następnie pobudzić ludu do powstania przeciw tyranowi, odebrał sobie życie r. 220. Był to człowiek niezłomnego charakteru, przejęty nawskroś miłością dla swéj ojczyzny; dla współobywateli wzór prostoty i surowości obyczajów.—Imię **Kleomenes** nosili także dwaj artyści ateńscy, ojciec i syn, żyjący w latach 220—180 prz. Chr., z których pierwszy jest twórcą Wenery Medycyjskiéj.

Kleon, syn Kleainetosa, jeden z najznajomszych, jeżeli nie najznakomitszych mężów stanu w epoce wojny peloponeskiéj, reprezentant owych demagogów, którzy od czasów Peryklesa zręcznością, wymową, śmiałością i schlebianiem ludowi wywierali przeważny wpływ na sprawy publiczne. Arystofanes i Tucydydes, zawzięci nieprzyjaciele polityczni K., zostawili o nim sąd najnieprzychylniejszy i jednostronny. W rzeczywistości zaś był to człowiek, jak się zdaje, małego wykształcenia, plebejuszowskich manier (garbarz z powołania), bezczelny, nie przebierający w środkach, ale energiczny, śmiały i gotów, jak tego śmiercią swą dowiódł, poświęcić siebie dla dobra ojczyzny. Po śmierci Peryklesa należał do stronnictwa wojowniczego, odrzucał wszelkie tranzakcyje ze Spartą i pozyskał nieograniczone zaufanie ludu. Mianowany 425 r. prz. Chr. wodzem, zdobył przy pomocy kolegi Demosthenesa Sfakteryję; wysłany 422 przeciw Brazydasowi (ob.) do Turcyi, poległ równocześnie z nieprzyjacielskim wodzem w bitwie pod Amfipolis.—Porów. oprócz dzieł o historyi greckiéj Grote'go i Curtiusa: Wendta „*Perikles und Kleon*“ (Pozn. 1836); Hasselbacha „*Ueber Kleon*“ (Marb. 1844); Brocka „*Zur Beurtheilung Kleons des Atheniensens*“ (Celle 1859).

Kleopatra, królowa egipska, najstarsza córka króla egipskiego Ptolemeusza Auletesa, ur. 69 prz. Chr. Stosownie do woli ojca miała po jego śmierci (51 prz. Chr.) sprawować rządy wraz z swym 10 letnim bratem i mężem Ptolemeuszem Dyjonyzyjuszem, została jednak przez Potheinosa, opiekuna młodego króla, i Achillasa, dowódcę wojsk, usunięta. Podczas *alexandryjskiéj wojny* (ob.) 48 r. zjednawszy sobie Cezara, otrzymała po zabiciu Ptolemeusza Dyjonizyjusza nad Egiptem władzę, którą dzielić musiała z młodszym bratem i zarazem mężem swym Ptolemeuszem. Cezarowi urodziła syna Cezaryjona, z którym odwiedziła Rzym 46 r. W wojnie domowéj, otruwszy męża, zajmowała z początku stanowisko neutralne. Po bitwie pod Philippi wezwana dla usprawiedliwienia się ze swych czynów przez Antonijusza (ob.) do Tarsus (41 prz. Chr.), oczarowała go swemi wdziękami i na zawsze do siebie przykuła. Antonijusz żył z nią prawie ciągle, uznał Cezaryjona za współ-regenta, obdarowywał ją i spłodzone z nią dzieci krajami rzymskimi, obsypywał najwyższymi zaszczytami, porzucił prawowitą żonę Oktawiję, niewolniczą uległością ściągnął na się hańbę, obudził ku sobie nienawiść w Rzymie i niechęć własnych nawet stronników. Z tego powodu senat i naród rzymski za staraniem Oktawijana wypowiedzieli wojnę nie Antonijuszowi ale K., bo Antonijusza uważano za wodza królowéj. K. wbrew radzie wojennéj doradziła stoczenie bitwy pod Akcyjum, ale piérwsza uciekła, pociągnęła za sobą Antonijusza i sprowadziła zupełną klęskę. W Alexandryi oboje oddali się znowu uciechom. Gdy Oktawijan tu przybywszy, odrzucił wszelkie warunki pojednania, K. po samobójstwie Antonijusza, nie zdoławszy usidlić Oktawijana, zabiła się w Sierp. 30 r., przysadziwszy do ramienia, jak mówią, jadowitą żmiję. Dzieci jéj z Antonijuszem spłodzone wychowywała Oktawija; Cezaryjon przedtém jeszcze został zabity.—Porów. Stahra „*Kleopatra*“ (Berl. 1864).

Kleophas, Kleofas, albo *Kleopas* lub *Klopas*, jeden z dwu uczniów Jezusa Chrystusa, którym on po swojém zmartwychwstaniu towarzyszył do Emmaus; także podług ewangielii Jana (19, 25) mąż Maryi, siostry N. M. P.

Kleparz, przedmieście miasta Krakowa.

Klepsydra (z greck.), przyrząd zastępujący miejsce zegara, który za pomocą przepływającéj w nim wody, lub przesypującego się piasku, służył starożytnym do mierzenia czasu. Podobną téż nazwę nosi zawiadomienie o śmierci pewnéj osoby, stąd, że dawniéj na podobnych kartkach rysowano K.

Kler (z gr. *kleros*=udział, cząstka), oznacza ogół księży tak świeckich jak klasztornych, bez różnicy stopnia, czyli wszystkich należących do tak zwanego *stanu duchownego*; dlatego téż biskup, gdy mówi o swym K. nie wyłącza siebie a wyrażenie „K. méj pieczy powierzony"—jest tylko krasomówczą formą. Pojęcie znaczenia K. ma podstawę w słowach Pisma ś. starego zakonu (IV Mojż. 18, 20 i t. d.), gdzie powiedziano, że pokolenie Lewiego nie ma otrzymać w ziemi obiecanéj żadnego udziału, lecz mieszkać będzie pomiędzy innemi pokoleniami i żywić się z ich darów i dziesięcin, bo dom Aaronowy ma miéć za swą cząstkę dział dziedzictwa Pana. Stąd ś. Hieronim mianuje kapłanów chrześcijańskich K. dlatego, że oni są tym udziałem Pana a Pan ich dziedzictwem i że Boga (miłości i nagrody jego) szukać im należy jako swego udziału. W kościele rzymsko-kat. wstąpienie do tego stanu dokonywa się przez przyjęcie *tonsury* (ob.) a K. dzieli się na mających *święcenie większe* i mających *święcenie mniejsze* (ob. Kleryk). Stanowi o tém sobór trydencki (*Sess. XXIII. c. b. de Ref.*).

Kleryk (z gr.), oznaczał w wiekach średnich każdego spełniającego obowiązki tak zwanego stanu duchownego, t. j. człowieka uczonego, piśmiennego w przeciwstawieniu do człowieka świeckiego (ob. Laik). Następnie K. zaczął oznaczać w kościele rzymsko-kat. tych tylko, którzy otrzymali *święcenie mniejsze*. Klerycy dzielą się podobnież jak cały *Kler* (ob.) na niższych i wyższych (*clerici minores et majores*) a piérwsi z nich znowu na 4 stopnie: *Ostyjaryjusz*, *Lektor*, *Egzorcysta* i *Akolita*; drudzy zaś na 2: *Subdyjakon* i *Dyjakon*. Obecnie jednak pod tą nazwą rozumieją zwykle już tylko samych K. *niższych* a nawet samych tylko uczniów seminaryjnych, sposobiących się dopiéro do tego stanu i noszących tylko odzież klerycką.

Kleszcz (*Ixodes*), rodzaj zwierząt z gromady pająków, z rzędu molików (*acarina*), typ rodziny kleszczowatych (*Ixodidae*). Rodzina ta ma za cechy: ciało pokryte skórą rozciągaluą, z tarczą na grzbiecie twardą; pyszczek zastosowany do ssania, wydłuża się w twardy, dziobkowaty smoczek, na końcu ząbkami ostremi opatrzony; nogi zakończone brzuśccem i dwoma pazurkami. Rodzaj K. ma głowę małą, zaledwie odznaczoną i w wycięciu tarczy grzbietowéj osadzoną, smoczek dość długi, oczu brak zupełny. W młodości ma tylko 6 nóg i kilkakroć lenieje, jak wiele pokrewnych mu rodzajów. Jest pasożytny, przebywa w zaroślach i napastuje rozmaite zwierzęta, których krew wysysa. W stanie czczym jest płaski, nasycony krwią zmienia barwę i kilkakrotnie się powiększa. Z trudnością daje się od ciała oderwać, przyczém część smoczka w ciele pozostaje, sprawiając silne świerzbienie i puchlinę, dla tego stosowniejsza oblewać go spirytusem lub amonijakiem i tym sposobem zmusić go do puszczenia ciała dobrowolnie, niż go wyrywać. Jajka składają przez osobny otwór w pobliżu pyszczka. Lud nasz nazywa téż K. gatunek much pasożytnych, zwany naukowo strzyżakiem lub wpleszczem (*Melophagus ovinus*). Do tejże rodziny kleszczowatych należy rodzaj *Argos*, którego gatunki *A. reflexus* i *A. persicus*, słynne są z siły swego zakłucia.

Kleszczelowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie podlaskiém w ziemi bielskiéj. Podług lustracyi z r. 1664 powstało z dawniejszego sstwa bielskiego przez odłączenie od niego: miasta Kleszczele, nad rz. Nurcem i wsi: Dobrawoda, Kurzawa albo Babice, Nurzec albo Czeremecha, Sucha Wola, Grabowiec albo Obychodnik, Dubicze albo Zarywiec, Jelonka, Czochy. Za Zygmunta Augusta i Batorego zaliczało się do dóbr stołowych królewskich. W r. 1771 posiadał je Ignacy Cieczkowski, kaszt. liwski wraz z żoną Frańciszką z Sufczyńskich, którzy opłacali z niego kwarty złp. 1,158, a hyberny złp. 3,629 gr. 27. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Czarnieckiemu, łowczemu drohickiemu, wraz z wójtostwem.

Kleszczewo, jezioro w regencyi poznańskiéj, pow. wschowskim.

Kleszczów, jezioro w królestwie polskiém, gub. siedleckiéj, pow. włodawskim, w dobrach Uścimów, obejmuje 94 morgów przestrzeni.

Kleszczowina, ob. Rącznik.

Klet (ś.), papież, ob. Anaklet.

Klettenberg (Zuzanna Katarzyna), zaufana przyjaciółka Göthego i jego matki, ur. 1723 w Frankfurcie n. M.; spędziwszy młodość bardzo ruchliwie, † tamże 1774. Życie jéj z historyczną wiernością opisał Göthe pod imieniem *pięknéj duszy* (Schöne Seele) w „*Wilhelm Meister's Lehrjahre*". Pozostało po niéj kilka rozpraw i pieśni religijnych. K. F. Moser wydał je bezimiennie 1754 p. t. „*Der Geist der Freundschaft*".—Jéj dziad stryjeczny, Jan Hektor von **Klettenberg**, ur. 1684 w Frankfurcie n. M., alchemik na dworze elektorsko-saskim, więziony był w Königsteinie i ścięty 20 List. 1720. Została po nim „*Alchymia denudata*" (Lipsk 1723, 2 ed. 1764).

Kleuker (Jan Fryderyk), oryjentalista niemiecki, ur. 1749 w Osterode, profesor teologii w Kiel, † 1827, znany jest głównie jako tłumacz „*Zend-Awesty*" (Ryga 1776; nowe wydanie 3 t. 1786; dodatek 2 t. 1781).

Klewań, miasteczko w gub. wołyńskiéj, nad rz. Stubłem, o $2^1/_2$ mili na północo-wschód od Równego, od r. 1358 z przyległemi dobrami własność książąt Czartoryskich, r. 1648 zrabowane przez Kozaków, 1653 zniszczone przez Tatarów i 1654 obdarzone prawem magdeburgskiém. Liczy obecnie 1,800 m. Ma kościół murowany, z pięknym obrazem Wniebowzięcia Karola Dolci i grobami książąt Czartoryskich, zamek przed trzema wiekami wzniesiony i dotąd starannie utrzymany, tudzież cerkiew, także z grobami Czartoryskich.

Klewe albo *Cleve* (Kliwija), niegdyś księstwo leżące po obu brzegach Renu, należało do powiatu

westfalskiego i obejmowało 40 mil kw. oraz przeszło 104,000 m. Po wygaśnieniu linii męskiéj dawnych *hrabiów Kleve*, przeszło 1368 r. w posiadanie hrabiów von der Mark (Marchii); r. 1511 zostało przez księcia Kliwii Jana III, połączone z Jülichem, Bergiem i Ravensteinem. W blisko sto lat potém t. j. w r. 1609 skutkiem sporów zaszłych o dziedzictwo Kliwijskie, przy podziale tych krajów wcielone zostało do Brandeburgii. Pokojem Lunewilskim Prusy odstąpiły zachodnią, a 1805 i wschodnią część Kliwii na rzecz Francyi. Z wyjątkiem okręgu nadbrzeżnego nad rz. Maas i niektórych miejscowości północnych, zachodzących w granice Holandyi, Kliwija, po upadku Napoleona znowu powróciła do Prus i stanowi obecnie część regencyi Düsseldorfskiéj. Dawne miasto prowincyjonalne, a teraźniejsze powiatowe, *Kleve* (Kliwija) nad rz. Kermisdal, ma daway zamek rezydencyjonalny dziś zamieniony na więzienie; liczy 9,300 m. W pobliżu są piękne ogrody (zwierzyniec) i wody mineralne.

Klewskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie witebskiém, powiecie orszańskim. Znaczna część tego sstwa przy piérwszym podziale *Polski* odpadła do *Rossyi*, małą zaś pozostałość posiadał Karkuzewicz, opłacając kwarty w ilości złp. 183 gr. 20, a hyberny złp. 80.

Kleych albo *Gleych* (Wacław), pisarz czeski religijny i kaznodzieja ewangielicki. Opuściwszy po r. 1720 z przyczyny prześladowań religijnych, wraz z rodziną swoją ojczyznę, udał się do Żytawy (Zittau), gdzie zajmował się sprzedażą książek czeskich. † r. 1737. Dzieła jego treści religijnéj były swojego czasu bardzo poszukiwane, z których celniejsze „*Pisnie aneb zpiewowe duchowni*“ (1715 i częściéj); „*Kancional ewangelicky*“ (1722 i częściéj, ostatnio 1820); „*Sto regul żiwota*“; „*M. Lutera Katechismus*“ (1727) i w. in.

Klęczenie, Klękanie, Przyklękanie, na jedno lub oba kolana jest pradawnym zwyczajem na Wschodzie, oznaczającym najwyższą cześć i pokorę względem najwyższéj władzy. Piérwotnie odnosiło się to tylko do Boga (1 Mojż. XVII, 3. 17.—4 Mojż. XVI, 22); późniéj zażądali téj czci i mocarze ziemscy (Ester III, 2). Następnie upowszechniło się pomiędzy chrześcijanami jako znak czci względem Boga. Piérwotnie chrześcijanin klękał tylko, gdy się kajał z grzechu, modlił się zaś tylko stojący; późniéj jednak weszło w zwyczaj tu i owdzie śpiéwać stojący a modlić się klęczący. Obecnie w kościele rzymsko-kat. istnieją szczegółowe przepisy, kiedy należy w czasie nabożeństwa przyklękać świeckim a kiedy księżom. W kościele ewangielickim pod tym względem nie istnieją żadne formy i klękanie ma tylko miejsce przy otrzymywaniu błogosławieństwa, podczas konfirmacyi (ob.) i ślubu małżeńskiego.

Klęsk (*Corynthus*), rodzaj ptaków, oddzielony z rodzaju gila, mieści w sobie dwa gatunki, *C. enucleator* i *C. caucasicus*, piérwszy mieszka w Europie północnéj i niekiedy do nas w zimie zalatuje. Samiec odznacza się piękną odzieżą, złożoną z amarantowego łuskowania na tle popielatém.

Klicki (Stanisław), generał polski, ur. 1770 r. Skończywszy nauki, zaciągnął się do wojska, czynny wziął udział w wojnie 1794 a następnie walczył pod rozkazami H. Dąbrowskiego i dosłużył się stopnia pułkownika. W 1808 r. poszedł z korpusem gen. Lannes do Hiszpanii, gdzie odznaczył się niezwyczajném męstwem pod Espinosa de los Monteros i pod Tudela. W wyprawie rossyjskiéj był członkiem sztabu przy armii ks. Eugenijusza, którego przytomnością umysłu ocalił od popadnięcia w niewolę. Po upadku Napoleona i utworzeniu królestwa polskiego, otrzymał w armii krajowéj stopień generała dywizyi. Gdy Chłopicki złożył 17 Stycz. 1831 dyktaturę, **K.** mianowany był na krótko zastępcą naczelnego wodza; dowodził następnie dywizyją, a po upadku powstania wyjechał do Włoch, gdzie † 1847.

Klicpera (Wacław Klemens), jeden z najulubieńszych i najpoczytniejszych poetów i dramaturgów czeskich, ur. 1792 w Chlumcu, † 1857 w Pradze. Uczył się najprzód krawectwa, potém rzeźnictwa i dopiéro w 16 roku życia rozpoczął nauki w Pradze; od 1819 nauczyciel gimn. w Kral. Hradcu, od r. 1846 profesor gimnazyjum akademickiego w starém mieście w Pradze i cesarsko-królewski radca szkolny. Działalność literacką rozpoczął **K.** bardzo wcześnie, a szczególniéj na polu dramatycznem, na którém dotychczas nie został prześcigniętym. Łatwość inwencyi, oryginalność i wyraźne określenia czysto narodowych charakterów oraz humor i żywa akcyja uczyniły utwory jego wielce popularnymi. Późniejsze grzeszą rozwlekłością i wymuszonością stylu. Najlepsze z komedyj **K.** są: „*Rohovin-Cztwerrohy*“; „*Diwotworny klobouk*“; „*Żiżkuw mecz*“; „*Lharz a jeho rod*“, „*Weselohra na mostie*“ i in. Ogólne zbiory jego dzieł (*Spisy*), wzajemnie się dopełniające, wyszły w 11 zeszytach (Praga 1847—8) i w 40 zesz. (t. 1862—64).—**Klicpera** (Frańciszek), brat poprzedniego, ur. 1790 w Chlumcu, † 1820, lekarz i profes. akuszeryi w liceum w Lincu; pisał poezyje i inne drobne utwory, następnie zaś artykuły z nauk przyrodzonych i medycyny.

Kliebert (Józef), ur. 1773 w Innsbruku, rzeźbiarz wiedeński; liczne jego prace rozproszone są po całéj monarchii austryjackiéj.

Kliefoth (Teodor Fryderyk Detlef), ur. 1810 w Körchow pod Wittenburgiem w Meklenburgskiém, piérwotnie kaznodzieja w Ludwigslust, od 1850 nadradca kościelny w Meklenburgu, jeden z naczelników ściśle konfesyjonalnych luteranów; wsławił się jako autor dzieł: „*Einleitung in die Dogmengeschichte*“ (Parchim 1839); „*Theorie des Cultus der evangelischen Kirche*“ (tamże 1844); „*Die ursprüngliche Gottesdienstordnung in den deutschen Kirchen lutheranischen Bekenntnisses*“ (Rostok 1847); „*Acht Bücher von der Kirche*“ (t. 1, Szweryn 1859); „*Liturgische Abhandlungen*“ (8 t., Szweryn 1854—61). Od r. 1854 wydawał z Mejerem „*Kirchliche Zeitung*“; późniéj występował **K.** przeciwko teologom ze szkoły erlangieńskiéj, jak równie i przeciwko Schenklowi. Wydał nadto wykład proroka Ezechiela (2 t., Rostok 1864—65).

Klijent, nazywał się w starożytnym Rzymie biedny

obywatel w stosunku względem opiekującego się nim możniejszego patrycyjusza, który zwał się patronem. Klient obowiązany był dostarczać patronów różnych przedmiotów na utrzymanie domu, wyposażał jego córki, płacił za niego i za synów jego okup, gdy wzięci byli do niewoli, oraz uiszczał za niego wszystkie kary sądowe. Patrycyjusz natomiast czuwać musiał nad interesami klienta, bronić jego osoby i majątku, a głównie przed sądem we wszystkich sprawach. Klientela, była w Rzymie instytucyją bardzo starożytną i słusznie uczeni wywodzą ją ze stosunków patryarchalnych piérwotnego Rzymu. Niebuhr uważał, że Klientala powstała przez podbicie ludów wpiérw osiadłych.—Porów. Langego *„Römische Altherthümer“* (Berlin 1856); Koellnesa *„De Clientela“* (Getynga 1831). U nas klientami nazywają osoby powierzające adwokatowi (patronowi) prowadzenie praw sądowych.

Klimakteryczne lata, *lata stopniowe*, lata, w których człowiek ma przechodzić pewne stanowcze przedziały. Wszakże nie ma to żadnéj zasady, gdyż człowiek w ciągu życia ulega wolnym i stopniowym zmianom swéj konstytucyi. Według panującego przesądu takim rokiem K. ma być każdy 7 rok życia; wskazuje to wyraźnie zabytki marzycielstw astrologicznych. U astrologów K. rok czasem był niebezpieczną epoką, t. j. czasem, w którym stanowisko dwu planet miało zwiastować jakiś niebezpieczeństwo. P. t. *Klimakterów* znane jest w literaturze naszéj historyczne dzieło Wespazyjana Kochowskiego (ob.).

Klimańska (Zofija), znana także pod pseudon. *Zofii z Brzozówki*, córka Frańciszka, podkomorzego kowień., i Zofii z Milejków *Chłopickich*, z piérwszego małżeństwa *Desztrung*, z drugiego *Klimańska*, autorka polska, ur. 1819 we wsi Furmaniszkach, pow. trockim; czas jakiś mieszkała nad Uralem, † 1870 w Warszawie. Wychowana wśród wielkiego sfrancuziałego świata, dzięki jeno własnym szlachetnym popędom zamiłowała język ojczysty i usilną pracą a zdolnościami doszła do tego, że na chlubne zasłużyła sobie w literaturze naszéj imię. Po raz piérwszy dała się poznać w *„Gwiaździe“* kijowskiéj i zyskała ogólną sympatyję trafnością i śmiałością swych poglądów. Z prac jéj wyszły osobno: *„List Zofii K. do B. Dołęgi“* (Wilno 1850); *„Człowiek niewidzialny czyli Cudowny kapelusz“* (Wilno 1850); *„Mateusz Zbiluta“* (Warsz. 1870). Wiele prac zostawiła K. w rękopisach. Oprócz tego pisywała do różnych czasopism polskich, francuskich i niemieckich, Odznaczała się także wyższym talentem muzycznym; improwizacyjami swemi zachwycała Chopina, Spontini'ego i Moniuszkę. Jéj kosztem powstał *Pamiętnik Podbereskiego*. Pisma jéj odznaczają się szlachetną dążnością, prawdą a często i oryginalnością.

Klimaszewski (Hipolit), gramatyk, historyk i wierszopis polski, rodem z gubernii wileńskiéj; przed 1830 r. był nauczycielem gimnazyjalnym w Wilnie, następnie wyjechał za granicę i przebywał w Paryżu. Oprócz wielu drobnych poezyj, umieszczanych *Dzienniku wileńskim“* wydał: *„Noworocznik litewski na r. 1831“* (Wilno 1830); *„Rozbiór poezyi Stanisława Trębeckiego“* (Wilno 1830); *„Żywot Jerzego Skalnika Soroki“* (zamieszczony w *Zbiorze pamiętników* F. Wrotnowskiego) oraz *„Skład i rozkład mowy czyli gramatyka obrazowa języka polskiego“* (Paryż 1838).

Klimat (z grec. *Klimax*, skala, podział), oznaczał u starożytnych pochylenie danego miejsca powierzchni ziemi względem ekliptyki, zatem kąt zależący tylko od szerokości geograficznéj. Starożytni geografowie dzielili powierzchnię ziemi, od równika do biguna, na 32 pasów, które nazywali K. i obliczali ten podział według długości dnia najdłuższego w roku. Od równika do koła biegunowego liczyli 24 K., zwanych półgodzinami, gdyż przechodząc z jednego K. do drugiego, długość dnia w czasie przesilenia letniego zmienia się o pół godziny (tak np. najdłuższy dzień w Reims ma godzin 16, w Warszawie $16^1/_2$, w Wilnie 17, w Niżnim Nowogrodzie $17^1/_2$). Od koła biegunowego do biegunowego liczono 6 K., zwanych miesiącami, gdyż w przejściu od jednego do drugiego trwanie dnia różni się o miesiąc. Obecnie pod nazwą K. rozumie się ogół warunków meteorologicznych, różniących między sobą różne okolice powierzchni ziemi. Na naturę K. wpływa znaczna ilość okoliczności; do najważniejszych należą: siła i kierunek wiatrów panujących, stan wilgotności powietrza, częstość i natężenie deszczów, a zwłaszcza temperatura średnia roku, lata i zimy (ob. wiatry, deszcz, hygrometryja, izotermy, atmosfera). Pod względem lekarskim trzeba tu dodać inne jeszcze warunki, często co do swéj natury nieznane, a które czynią K. zdrowym lub niezdrowym. W ogólności powierzchnię ziemi dzieli się na 5 stref klimatycznych: strefę *gorącą*, dwie strefy *umiarkowane* i dwie strefy *zimne*. Ale w każdéj z tych stref odróżnić należy K. *morskie* czyli jednostajne i K. *lądowe* czyli zmienne. K. morskie zawdzięczają swoję jednostajność i łagodność bliskości mórz, które stosunkowo mało się ogrzewają w lecie, a oziębiają w zimie, tak że one wpływają na ogrzewanie zim, a ochładzanie lat w krajach nadbrzeżnych i wyspach; gdy przeciwnie K. lądowe odznaczają się znaczną różnicą między temperaturą lata a zimy. Warunki te mają znaczny wpływ na rozkład roślinności. Do warunków, które wpływają na złagodzenie K. Europy zachodniéj, dodać należy prądy oceaniczne, które na jéj brzegi sprowadzają znaczne ilości wody lądowéj.

Klimax (z greck.), drabina, schódki, rodzaj przenośni retorycznéj, zwanéj z łacińskiego gradacyją czyli stopniowaniem (ob.).

Klimentowicz albo **Klementowicz** lub *Klemenowicz* (Szymon), pisarz dalmacki, ur. około 1470 r. w Lukaranie, blisko Zadru, † 1520; franciszkanin, gorliwy werbownik żołnierzy do wyprawy krzyżackiéj przeciwko Turkom; zebrał swoje prace literackie w jednem dziele, w którém mieści się *„Zakon braće i sestarach trećega reda sv. Franje“*, *„Od zapowedich božich“* i in. Z utworów jego wydano: *„Plač blaženе dewi Marie“* (wyd. przez Kukuljewicza w I t.

Pjesn. hrw.) i „*Ljetopis od stworjenja swjeta do g. 1508*“ (w IV zesz. *Arkiwu za powjest. jugosl.*“).

Klimkiewiczów, osada fabryczna, górnicza, nad rz. Kamionną, o $^1/_2$ wiorsty od miasto *Ostrowca* położona. Są tu dwa wielkie piece, dostarczające rocznie około 30,000 centnarów surowego żelaza.

Klimontówka, rzeka w gub. radomskiéj, wypływa w pow. opatowskim z gór Łysogórskich wpada do Koprzywianki za Dmoszycami, przepłynąwszy 32 w.

Klimowickie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie mścisławskiém nad rzekami Tapką i Ostrem. Podług metryk litewskich składało się z miasteczka Klimowicze (ob.) z dobrami przyległemi, które od r. 1720 do 1758 były w nieprzerwaném posiadaniu rodziny Bielackich. Dopiéro z mocy przywileju króla Augusta III z d. 8 Sierpnia r. 1758 Fabian i Róża małżonkowie Bielaccy ustąpili tego sstwa Józefowi Hotyńskiemu, podstarościemu sądowemu mścisławskiemu, którego syn Jan był ostatnim posiadaczem tego sstwa, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 388 gr. 28, a hyberny złp. 80.

Klimowicze, m. pow. w gub. mohilewskiéj, nad rzekami Tapką i Ostrem, przeszło 2,600 m.—*Klimowiecki powiat*, na rozległości 3,709 w. kw., ma 80,100 ludn. Powiérzchnia wzniesiona, wzgórkowata, pokryta w wielu miejscach niskopiennym lasem i krzakami, grunt gliniasty. Główna rzeka Soża. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem.

Klimuntów, osada w gub. radomskiéj, powiecie sędomierskim, nad rzeką Pokrzywianką. Znajdują się tu dwa wspaniałe kościoły. Liczba mieszkańców wynosi 2,674 m.

Klin, jedna z machin prostych, jest graniastosłupem trójściennym, którego jedna krawędź bardzo jest ostrą. Ścianę przeciwległa ostrzu zowie się *głową* K., dwie inne *bokami*. K. używa się do rozłupywania drzewa lub kamieni przez wbijanie go w nie ostrą krawędzią, albo do podnoszenia ciężarów, jeżeli pod nie K. podsuwamy; użyć go téż można do urządzenia prasy, np. do wyciskania oleju, jeżeli kliny wbijamy między worki napełnione zgniecionemi ziarnami oleistemi. W K. ma miejsce równowaga, jeżeli siła ma się do oporu, jak głowa do boku. Stąd siła działa tém skuteczniéj, im głowa w stosunku do boków jest węższą. Wszystkie narzędzia do krajania są K., jak noże, siekiery, dłuta, nożyce, igły i t. d. Okręty i ptaki są z przodu zakończone wązkiemi K., aby łatwiéj przecinać mogły opór wody i powietrza.

Klin, m. pow. w gub. moskiewskiéj, na brzegu rzeki Siestry, o 17 w. od Moskwy odległe, liczy około 4,550 m. Niegdyś dziedziczna posiadłość domu Romanowych. — *Kliński powiat*, na rozległości 3,102 w. kw. ma 109,234 m.; powierzchnia wzniesiona, wzgórkowata, grunt przeważnie gliniasty, miejscami piasek. Rzeki Istra, Siestra, Łama; wiele jezior i błot, osuszanie których szybko postępuje; wiele lasów. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła, sadownictwem, ogrodnictwem i wszelkiego rodzaju przemysłem.

Klin (Fryderyk Adolf), patryjota łużycki, ur. 1792 w Barci, w Łużycach górnych, † 1855; po ukończeniu gimn. w Budziszynie, studyjował od 1813 prawo na uniwersytecie lipskim, gdzie wraz z kilku spółziomkami odnowił towarzystwo kaznodziejskie górno-łużyckie. Od 1818 adwokat w Budziszynie, został 1822 protonotarjuszem przy radzie miejskiéj a następnie radcą do spraw duchownych i szkolnych. Na stanowisku tém położył wielkie usługi na polu rozbudzenia narodowości serbskiéj. Jako deputowany do sejmu domagał się języka krajowego w kościele i szkole; 1845 przyłożył się wielce do założenie *Maticy serbskiéj*, przyczém z powodu swych zasług wybrany prezesem, którą to godność piastował do śmierci. W latach 1848 i 1849 wpływem swoim sprawił że Łużyczanie pozostali wiernymi królowi i postępowanie to spowodowało zaniechanie prześladowania narodowości serbskiéj ze strony rządu saskiego.

Klingemann (Ernest August Fryderyk), dramatyk niemiecki, ur. 1777 r. w Brunświku, od r. 1813 kierował teatrem w Brunświku; † 1831 na urzędzie głównego dyrektora teatru nadwornego. Z licznych jego utworów dramatycznych, które wyszły p. t. „*Theater*“ (3 t., Tübingen 1808—20) i „*Dramatische Werke*“ (2 t., Brunświk 1817—18), najwięcéj miał powodzenia: „*Faust*“, będący karykaturą Fausta Göthego (przekład polski ks. Ed. Lubomirskiego, Warsz. 1819).

Klingenstierna (Samuel), matematyk i filozof szwedzki, ur. 1689 r. w Tolefors, † 1785, był profesorem matematyki wyższéj. Pierwszą jego pracą było: „*O wysokości atmosfery i o udoskonaleniu termometrów*“. Daléj ogłosił *teoryję optyki*, w któréj podał sposoby poprawiania lunet, „*Ogólną teoryję kwadratury linij hiperbolicznych, zawartych w trzywyrazowych równaniach*“ (1731) i in.

Klinger (Fryderyk Maksymilijan, von), dramatyk i romansopisarz niemiecki, ur. 1752 w Frankfurcie n. M. Ukończywszy uniwersytet w Giessen, był jakiś czas poetą pewnego towarzystwa aktorów a późniéj wstąpił do wojska austryjackiego; w r. 1780 udał się do Petersburga, gdzie jako oficer i lektor otrzymał miejsce u ks. Pawła; 1781 podróżował z nim po Europie; następnie dosłużył się stopnia generała, został 1799 dyrektorem korpusu paziów i zajmował inne wyższe urzędy; po śmierci syna, poległego pod Borodinem, żył na uboczu i † 1831 w Petersburgu. Pierwsze jego utwory dramatyczne: „*Die Zwillinge*“, „*Konradin*“, „*Sturm und Drang*“, „*Medea*“ i t. p., uderzały wstrząsającą, lubo niepohamowaną żadném wędzidłem siłą, ale trwałego stanowiska zająć nie zdołały. Jedno z nich (*Sturm und Drang*) nadało owéj epoce miano gwałtownego przewrotu. Oględniéj już napisane są jego romanse: „*Faust's Leben, Thaten und Höllenfahrt*“ (Petersburg 1791); „*Geschichte Rafael's de Aquilas*“, „*Die Reisen vor der Sündflut*“, „*Der Faust der Morgenländer*“ i inne. I te wszakże utwory, a nawet najlepszy z nich, „*Der Weltmann und der Dichter*“, noszą na sobie piętno mętnego, smutnego i nieludzkiego zapatrywania na życie. Celniejsze swe prace wydał sam w ogólnym zbiorze (12 tom., Królewiec 1809—16; ostatnie wyd., Stuttg. 1842).

Klingstedt (Karol Gustaw), sławny minijaturzysta, ur. 1657 r. w Rydze, najprzód szwedzki, późniéj francuski wojskowy, † 1734 w Paryżu. Największa ilość jego minijatur treści erotycznéj i często niemoralnéj, malowanych na tabakierkach, zjednała mu przydomek *Rafaela tabakierek*. Prace jego nabywano swojego czasu po bajecznych cenach.

Klinkerfues (Ernest Fryderyk Wilhelm), astronom współczesny, ur. 1827 w Hofgeissmar, w Hessyi; od r. 1855 obserwator w Getyndze, następnie dyrektor obserwatoryjum i profesor astronomii tamże; zasłużył się odkryciem kilku komet i oznaczeniem dróg wielu planet i komet.

Klinometr, każdy przyrząd służący do wymierzenia pochylenia płaszczyzny lub linii względem poziomu.

Klinowe pismo, *klinowe napisy*, albo *Ćwiekopismo* (franc. *inscriptions cunéiformes*, angiel. *arrow-headed inscriptions*, niem. *Keilinschriften*), nazywają tak wogóle wszystkie staro-oryjentalne sposoby pisania, których charaktery składają się ze znaków w postaci klinowéj lub strzałowéj i rozpowszechnione były niegdyś w całéj Azyi zachod. z wyjątkiem Syryi i części Małéj Azyi. Wedle nowszych badań istnieją dwa rodzaje **K. p.**: starsze i nowsze. Pierwsze *anaryjskiém* (niearyjskiém) zwane, składa się ze znaków zgłoskowych i pojęciowych, powstało prawdopodobnie z pisma obrazowego i było w użyciu u Starochaldejczyków, turańskich Medów, Suzyjanów Staroarmeńczyków i Assyryjczyków; nowsze zaś, *aryjskiém* zwane, jest alfabetyczne; używane było przez Persów i wynalezione prawdopodobnie dopiero przez Achemenidów. Napisy **K. p.** aryjskiego, układane w języku staro-perskim, stosunkowo są bardzo nieliczne; najsłynniejsze znaleziono w Bisutun (ob.) i na międzymorzu Suez. Wszystkie niemal teksty staro-perskie pisma aryjskiego opatrzone są przekładami w dwu językach, układanymi w dwu różnych gatunkach pisma anaryjskiego. Jednym z tych dwu języków jest medo-scytyjski, należący do turańskiéj familii języków, drugi assyryjski (semicki). Z tego też powodu dokumenty królów perskich z Persepolis, Suzy, Ekbatany, Pasargadae, Van i Bisutun nazywają napisami *trzyjęzykowymi*. Odcyfrowywanie pisma aryjskiego, alfabetycznego, rozpoczął pierwszy Grotefend (ob.); za nim poszli Burnouf, Lassen, Rawlinson, Benfey, Spiegel; uczeni ci objaśnili wszystkie napisy z całą ścisłością filologiczną. Na podstawie tych badań odczytują także napisy anaryjskie. Język turański Medów rozjaśnili szczególniéj Westergaard, de Saulcy, Holtzmann, Noris, Mordtmann i Oppert. **K. p.** *assyryjskie* było urzędowém pismem w Babilonie i Niniwie. W gruzach tych miast znaleziono mnogie i obszerne napisy najrozmaitszéj treści. Sięgają one od trzeciego do połowy II w. prz. Chr. i zawierają cenne wiadomości z historyi, geografii, astronomii, architektury, nawet gramatyki. Niektóre z nich sąto prywatne dokumenty prawne i handlowe, ale niezmiernie ważne we względzie chronologicznym z powodu oznaczania daty dnia, miesiąca i roku panowania królów. W odczytywaniu napisów assyryjskich zasłużyli się najwięcéj: Grotefend, Stern, Löwenstern, de Saulcy, Hinck, Rawlinson i Oppert (ob.). Oppert i Menart pracują nad odbudowaniem gramatyki i słownika języka dawno już zamarłego i jakby z grobu obudzonego. Porów. Rawlinsona „*On the inscriptions of Assyria and Babylonia*“ (Lond. 1850); Menarta „*Recueil d'alphabets des écritures Cunéiformes*“ (Paryż 1860); tegoż „*Éléments d'épigraphie assyrienne*“ (Paryż 1860); tegoż „*Exposé des éléments de la grammaire assyrienne*“ (Paryż 1868); Opperta „*Éléments de la grammaire assyrienne*“ (Paryż 1860); tegoż „*État actuel du déchiffrement des inscriptions cunéiformes*“ (Paryż 1861); tegoż „*Les inscriptions assyriennes des Sargonides et les fastes de Ninive*“ (Paryż 1863).

Kliński, herb polski; przedstawia na tarczy herbowéj świat okrągły, na nim krzyż, pod którym i przez środek przechodzą dwie klamry nierówne, końcami na dół obrócone.

Klio, muza historyi i epopei, córka Zeusa i Mnemozyny. Jako symbol trzyma w ręku na pół otwarty zwój papieru książkowego.

Klippe (ze szwedzk.), moneta kończasta, srebrna lub złota, zwykle nożycami przecinana, a więc nie bita i zaopatrzona tylko w małe stempelki. Monety takie przygotowywane były w razach nagłéj potrzeby, jak np. w miastach oblężonych.

Klipper, Clipper (z ang.), rodzaj kupieckich statków amerykańskich, z przodem czyli dziobem bardzo śpiczastym, żeglujących z wielką szybkością.

Klisowicz (Wawrzyniec), pijar, ur. 1701 w Warszawie, rektor w Łowiczu, gdzie † 1764; wydał pomiędzy innemi: „*Kazania miewane podczas trybunału w Radomiu*“ (Warsz. 1745); „*Theses theologiae*“ (tamże 1746); „*Kazania o męce Pańskiéj*“ (tamże 1748).

Klistera (z greck.), ob. Lewatywa.

Klisthenes, syn Megaklesa, głowa Alkmeonidów w Atenach. Po upadku tyrana Hippijasza r. 510 prz. Chr. stanął na czele stronnictwa demokratycznego i zniósł dawny podział rodowy (ob, *Demos*); jemu także przypisają wprowadzenie ostracyzmu. Wygnany 508 r. przez Izagorosa przywódcę arystokratów, wrócił jednak wkrótce do kraju i ugruntował demokracyję. — Porów. Vömela „*Ueber des Atheners Klisthenes Staatsveränderung*“ (Frankfurt 1838).

Klisza, tablica metalowa, będąca kopiją drzeworytu lub innego przedmiotu, służąca do odbijania rycin (ob. kliszowanie).

Kliszów lub **Klisów**, wieś prywatna w gub. kieleckiéj, pow. pinczowskim, nad rz. Nidą, pamiętna bitwą, stoczoną na jéj polach 19 Lipca 1702 pomiędzy wojskami szwedzkiemi Karola XII, popierającego sprawę Stanisława Leszczyńskiego, przeciwko Augustowi II. Polacy niekorzystnie postawieni wcale nie byli czynni w téj bitwie, a wojsko saskie zostało na głowę przez Szwedów porażone.

Kliszowanie, zowie się postąpowanie, którego używają dla otrzymania łatwym sposobem tablic drukarskich lub form zagłębionych, z rytych zagłębionych lub wypuklych robót. Jest ono następują-

ce: stapia się mięszaninę 4 części ołowiu z 1 częścią cyny i ostudza w tym stopniu, by nie udzielała papierowi barwy brunatnéj, następnie wylewa się do obszernéj skrzynki płaskiéj, grubo na $1^1/_2$—$2^1/_2$ linii, w chwili zaś, kiedy już tężéć zaczyna, wkłada się w nią szybko tablica drewniana, na któréj przygotowano rycinę i mocno przyciska. Po oziębieniu i odjęciu tablicy drewnianéj, otrzymuje się najdokładniejszy odcisk jéj zwany matrycą. Odcisk taki służy za formę dla klisz, któreby chciano otrzymać tym samym sposobem, z tą tylko różnicą że zamiast masy poprzednio wspomnianéj, używa się zwyczajnego alijażu drukarskiego, składającego się z ołowiu i antymonu. Zamiast alijażu drukarskiego użyć też można metalu d'Arcet'a (ob. D'Arcet'a metal).

Klitemnestra, córka Tyndareosa, króla Sparty i Ledy, siostra Heleny, Kastora i Polluxa, żona Agamemnona (ob.), urodziła mu Ifigeniją, Elektrę i Orestesa (ob.), przez którego później była zabitą. Podczas wyprawy męża pod Troję, oddała się Egistowi, wraz z nim zamordowała Agamemnona za jego powrotem z wojny i rządziła w Micenach lat siedm.

Klityskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie podolskiém, powiecie latyczewskim. Podług lustracyi z r. 1616 powstało z dawniejszego sstwa chmielnickiego, przez wyłączenie z niego wsi Klityszcze z przyległościami, która zaliczała się do wsi tak zwanych Bojarskich, a w których posiadacze byli obowiązani na każde zawołanie do służby wojennéj i powinności, w strzeżeniu zamku Chmielnickiego nad rz. Bohem położonego. W r. 1755 posiadał to małe sstwo Andrzéj Pohojski.

Kliwija, ob. Klewe.

Kloaka (z łac.), znaczyła w starożytnych kanał podziemny, do którego zbierały się wody i nieczystości, pochodzące z ulicy lub domu, stąd poszło dzisiejsze znaczenie tego wyrazu. Najgodniejszemi podziwienia są sławne kloaki rzymskie, które zostawały pod opieką szczególnego bóstwa, zwanego *Cloacina*. Miały być one założone za Tarkwinijusza Starszego. *Cloaca maxima* dotąd się przechowała i budową swoją wzbudza podziwienie.

Kloaka, w historyi naturalnéj nazwa jamy, do któréj otwiera się pośrodku odbytnica (*intestinum rectum*), po bokach przewody moczowe u ptaków i gadów, tudzież jajowody samic, albo przewody nasienne samców tych zwierząt.

Klodoweusz I (*Clovis*, *Clodvig*, *Chlodwig*, t. j. Ludwik), król Franków z dynastyi Merowingów, syn Childeryka, ur. 465 po Chr., obwołany został kr. Franków Salijskich po śmierci ojca 481. Połączywszy się z Ragnacharem, innym księciem Franków, uderzył 486 na Syjagryjusza namiestnika Galii rzymskiéj, pobił go pod Soissons i zagarnął resztę posiadłości rzymskich. W 496 zwyciężywszy pod Tolbiacum (Zülpich) Alemanow, wcielił ich kraj do ziem frankońskich i t. r. przyjął chrześcijaństwo za namową swéj żony Klotyldy (poślubionéj 493), królewny Burgundzkiéj. Ochrzcił go w Rheims biskup Remigijusz i namaścił olejem świętym, który wedle legendy przyniósł w ampułce gołąb' biały. Wraz z K. nawróciło się i mnóstwo Franków. Papież Anastazy powitał go nazwą *króla arcychrześcijańskiego*, dając tym sposobem, poznać jego wyższość jako katolika nad sąsiednimi monarchami aryjańskimi. Odtąd wojował K. szczęśliwie z swymi sąsiadami; 497 pokonał Armorykanów, 500 r. ścieśnił granic posiadłości Gundebalda, kr. Burgundów, a 507 r. zwyciężył Alaryka kr. aryjańskich Wizygotow w wielkiéj bitwie pod Vouglé; przyłączył Akwitaniję i Tuluzę. Wracając z téj wyprawy do Paryża, stolicy swéj (od 508), otrzymał od cesarza byzantyńskiego Anastazyjusza insygnija królewskie, tytuł *Augusta* wraz z godnością konsula i patrycyjusza rzymskiego. Zjednoczywszy pod swym berłem wszystkich Franków drogą krwawych podstępów, zdrady i okrucieństw, wydał sławne w dziejach Francyi prawo Salickie, którém uwiecznił narodowe zwyczaje i obyczaje. W ostatnim roku swego panowania (511) zwołał do Orleanu sobór, którego uchwały, ustalające stosunki między królem a duchowieństwem, uważane są za zasadniczą podstawę kościoła gallikańskiego. Uspokoiwszy się z zewnętrznymi nieprzyjacioły, zajął się wewnętrznem urządzeniem państwa i wśród tych trudów † 511 w Paryżu. K. jest założycielem potęgi frankońskiéj a tym sposobem i pierwszym twórcą późniejszéj monarchii francuskiéj.—**Klodoweusz II**, król Neustryi i Burgundyi, syn Dagoberta I i Matyldy, wstąpił na tron po ojcu 638 roku i zostawał pod opieką merów. Był to monarcha niezmiernie dobroczynny dla ubogich. Połączywszy w swoich rękach trzy królestwa frankońskie: Austrazyję (po śmierci brata Siegberta), Neustryję i Burgundyję, w dwa miesiące potém † 655, zostawiając trzech synów małoletnich: Klotara III, Childeryka II i Thierrego.—**Klodoweusz III**, syn Thierrego III, objął po nim rządy r. 690, † 695 w Choisy-sur-l'Aisne, mając 14 lat życia.

Klodyja, ob. Klaudyjuszowie.

Klodyjusz Pulcher, ob. Klaudyjuszowie.

Klon (*Acer*), rodzaj roślin z rodziny klonowatych zawiéra drzewa, których płeć jest pomieszana, t. j. jedne okazy mają same kwiaty męzkie, inne same żeńskie, inne nakoniec są dwupłciowe, pomięszane z męzkiemi lub żeńskiemi. Kielich składa z 5, rzadko 4—9 działek foremnych, wcześnie opadających. Płatków korony tyleż, z działkami naprzemianległych, przymocowanych do krążka talerzykowatego. Pręcików pospolicie 8, tamże osadzonych, o pylnikach podłużnych. Zawiązek dwuklapkowy, górny płaski. Szyjka jedna, u góry w dwa znamiona rozdzielona. Owoc składa się z dwu skrzydlaków, jednoziarnowych, spłaszczonych, nasadami ze sobą zrosłych i rozdzielających się po dojrzeniu, a wtedy zawieszonych na osi, czyli podpórce. Ziarno w każdym skrzydlaku jedno; zarodek bezbiałkowy, odznacza się liścieniami obszernemi, nieforemnie sfałdowanemi. Kwiaty zielonawo żółte, zebrane w baldaszki, rozwijają się w początkach wiosny prawie jednocześnie z liśćmi. Z 30 około gatunków, rozróżniających się głównie

liśćmi cztery, należą do flory polskiéj. **K.** *zwyczajny* (*A. platanoides*) trafia się po lasach i powszechnie po miastach jest sadzony, dorasta 50—60 stóp, ma liście dłoniaste 5 klapkowe, o klapkach wyciętych w zęby śpiczaste. Drewno przydatne na grubsze wyroby stolarskie. Hodują w ogrodach odmiany o liściach strzępiastych i poszarpanych. **K.** *jaworowy*, *jawor*, (*A. pseudoplatanus*) trafia się po lasach liściastych, głównie na górach do 3,200 stóp, dorasta 80—100 stóp; liście ma sercowate, podobnież 5 klapkowe, o klapkach spiczastych. Drewno jest wyborne pod względem opałowym i doskonale się nadaje na wyroby tokarskie. **K.** *krzewowy* (*A. campestre*) w stanie dzikim rośnie zazwyczaj krzewiasto, ale hodowany dorasta do 40 stóp; liście ma mniejsze niż **K.** zwyczajny, o zębach tępych, niekończystych. **K.** *tatarski* (*A. tataricum*), zwany poklonem lub paklonem, o liściach sercowatych, piłkowanych, na klapki niepodzielonych, przytrafia się na Ukrainie. Gatunki płd. europejskie, jak *A. monspessulanum*, *A. creticum* i in., dobrze się przyjmują w naszych ogrodach. Z amerykańskich gat. wymienimy: *Jesioklon* (*A. negundo* lub *Negundo aceroides*), o liściach nieparzysto-pierzastych, rośnie dziko w Ameryce płn., u nas jest po ogrodach i parkach dosyć rozpowszechniony. Wszystkie gatunki **K.** przez wywiercenie na wiosnę dają obfity sok słodki, bogaty w cukier. Wszakże istotnie otrzymuje się cukier tylko z **K.** *cukrodajnego* (*A. saccharinum*) w Ameryce płn., od 43 do 46° szer. płn. Przecięciowo każde drzewo dostarcza rocznie 5—6 funtów tego cukru klonowego. Sok sączy się przez 4—5 tygodni; cała Ameryka płn. wydaje tego cukru rocznie około 100,000 centr., a otrzymywanie jego bardzo jest proste.

Klonowate (*Acerineae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca właściwie jeden tylko rodzaj klon (ob.). Jesioklon (*Negundo*) stanowiący u niektórych oddzielny rodzaj, częściéj jest włączony do rodzaju klonu. Nadto należy tu rodzaj mało znany *Dobinaea*.

Klonowicz (Fabjan Sebastyjan) z łacińska *Acernus* (acer-klon) zwany, ur. 1551 r. w Sulmierzycach pod Kaliszem, † 1608 w Lublinie. Nauki odbywał w domu i akademii krakowskiéj, gdzie przez cztery lata studyjował prawo i filozofiję. Z powodu mieszczańskiego pochodzenia mógł jedynie tylko w stanie duchownym znaleść otwarte dla siebie pole. Nieczując jednak powołania, wolał **K.** poprzestać na skromnym urzędzie miejskim naprzód we Lwowie a od 1580 r. w Lublinie, gdzie bywał często obierany radcą miejskim a nawet burmistrzem. Benedyktyni z Sieciechowa ofiarowali mu wójtostwo w Psurach i puścili w dzierżawę wioskę. Zebrawszy nieco grosza kupił sobie **K.** w Lublinie kamieniczkę i ożenił się, lecz nie znalazł szczęścia w tym związku z powodu pijaństwa i marnotrawstwa żony. Spory z jezuitami i niechęć powszechna, jaką wywołał swemi satyrycznemi pismami, ściągnęły nań wiele przykrości. Ciężary, jakie z powodu rokoszu Zebrzydowskiego poniósł Lublin, sprawiły, iż zawieszono pensyję urzędnikom magistratu, wskutek czego podówczas **K.** musiał udać się do szpitala, gdzie swoje dni zakończył. Utwory jego rozpadają się tak jak życie na dwa działy. Początkowe cechuje zapał, miłość przyrody, kraju i ludzi, późniejsze zaś pełne są goryczy, niewiary, zniechęcenia do życia i społeczeństwa. Pisał **K.** po łacinie i po polsku. Łacińskie poezye są pięknym, klasycznym językiem skreślone, polskie zaś co do formy niedorównywają Kochanowskiemu. Zostawił następujące utwory: „*Roxolania*“ (Kraków 1584), jestto pieśń o Czerwonéj Rusi, napisana pod wpływem pobytu we Lwowie; kreśli tu poeta przyrodę owych stron, miasta i ludu obyczaje. Śliczny przekład tego poetycznego utworu dokonał L. Kondratowicz („*Przekłady poetów polsko-łacińskich*“ Wilno 1851); „*Żale nagrobne*“ (treny na śmierć Kochanowskiego) (Krak. 1568); „*Flis to jest spuszczanie statków Wisłą*“ (piérwsze wydanie bez daty i miejsca druku, zapewne w Rakowie około 1595 r.), utwór napisany po podróży odbytéj przez poetę do Gdańska ze zbożem benedyktynów Sieciechowskich (2 edycyja w Warszawie 1643); „*Pożar, upominanie do gaszenia i wróżba o upadku mocy tureckiéj*“ (Kraków 1597). Jestto przekład ustępu z poematu „*Victoria Deorum*“; wzywa tu poeta naród do wykonania planów Batorego co do wojny z Turkami. „*Worek Judaszów. To jest złe nabycie majętności*“ (w Krakowie 1600). Chłoszcze tu Klonowicz ludzi dochodzących do majątku rozlicznemi drogami; „*Pamiętnik Książąt i królów polskich*“ (bez m. i r.), zawiera w czterowierszach skreślone panowania od Lecha i Kraka aż do Batorego; „*Victoria Deorum in qua continetur veri herois educatio*“ (bez m. i r. a w istocie w Rakowie u Sternackiego około 1600 r.) Dzieło rzadkie, gdyż było niszczone przez jezuitów. Juszyński miał w ręku przekład polski dokonany przez jakiegoś akademika krakowskiego. Podobno 20 lat pracował Klonowicz nad tą olbrzymią satyrą, chłoszczącą ówczesne społeczeństwo a głównie szlachtę, brak wykończenia i formy nagradza siła uczucia, oburzonego niesprawiedliwością hierarchii społecznéj. Z pism prozaicznych doszły do nas. „*Wykład reguły ś. Benedykta i życie tego ś. Ojca*“ (Kraków 1597). Praca ta, dedykowana znanemu w literaturze Wereszczyńskiemu, opatowi sieciechowskiemu (późniéj biskup kijowski), z którym Klonowicz pozostawał w przyjaźnych stosunkach; „*Honos Paternus*“ (Krak. 1602), pisemko na cześć Jana Dymitra Solikowskiego, arcybiskupa lwowskiego, imieniem klasztoru sieciechowskiego. O Klonowiczu pisał Kraszewski (*Nowe Studyja literackie*); Mierzyński (Bibl. Warsz. r. 1860 T. II); Gacki w „*Pam. Relig.-Moral.* (ser. II, t. VIII); Mecherzyński w *Rocz. Tow. Naukow. Krak.* (t. V, r. 1861) i in. Piękny jest też wiersz Syrokomli p. t. „*Zgon Acerna*“. Wydania zbiorowe pism Klonowicza wychodziły w Krakowie 1829, Lipsku 1837, Turowskiego w Krakowie 1858; „*Flisa*“ wydał St. Węclewski w Chełmie (1862), z krytyczną oceną i objaśnieniem tekstu.

Klonowski (Teofil), spółczesny, nauczyciel przy seminaryjum katolickiém nauczycielskiém w Pozna-

niu. Wydał po większéj części własnéj kompozycyi *„Pieśni i piosneczki na 2, 3 i 4 głosy“* (Pozn. 1847; 3 ed. Berl. 1872); *„Zbiór pieśni z melodyjami w kościele rzymsko-katolickim od najdawniejszych czasów używanych“* (zesz. 38, Pozn. 1858—1864); *„Pięćdziesiąt śpiewów religijnych na cztéry męskie jako téż i na cztéry mieszane głosy“* (Pozn. 1872) i in.

Klonowskie jezioro, w królestwie polskiém, gub. płockiéj, pow. lipnowskim, wsi Klonowo, obejmuje 10 morgów przestrzeni.

Klonowskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie i powiecie sieradzkim. Wedle lustracyi z r. 1564 i 1662 powstało z dawniejszego sstwa sieradzkiego i zaliczały się do niego wsie: Klonowa, Brząszewice, Lipica, Zeliwa, Czartarya, Zabłocie, Godynice z folwarkami i kuźnicami. W r. 1771 posiadał je Melchjior Szymanowski, łowczy sochaczewski, opłacając z niego kwarty złp. 3,065 gr. 22, a hyberny złp. 3,056 gr. 20. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie emfiteutyczne posiadanie Mielżyńskiemu sscie wałeckiemu. Na tymże sejmie w zaszłych sporach o granice tego sstwa zaszłe z Szymanowskim, wyznaczono sądy asesorskie koronne do ostatniego ich określenia.

Klopstock (Fryderyk Gottlieb), jeden ze znakomitszych poetów niemieckich, ur. 1724 w Quedlinburgu, † 1803 w Hamburgu. Uczył się w Quedlinburgu i Pforta (gdzie już ułożył plan *„Messyjady“*) a od 1745 chodził na uniwersytet w Jenie i Lipsku, gdzie 1748 umieścił anonymowo w *„Bremische Beiträge“* trzy pierwsze pieśni *Messyjady* i sprawił niemi wielkie wrażenie. W r. 1748 objął obowiązki nauczyciela domowego w Langensalza i zakochał się, ale bez wzajemności, w swéj krewniaczce Zofii Schmidt, którą wysławiał w *„Odach“* pod imieniem Fanny. Po krótkim pobycie w Zürichu (1750) zaproszony przez Fryderyka V kr. duńskiego, osiadł w Kopenhadze i otrzymał 400 talar. rocznéj pensyi, by pracować swobodniéj nad wykończeniem *Messyjady*; w r. 1754 zaślubił, poznaną w Hamburgu, Małgorzatę (Meta) Moller, ale ją utracił już 1758; w r. 1771 przeniósł się do Hamburga, gdzie ożenił się powtórnie 1772 z wdową Joanną Elżbietą Winthem, z domu Dimpfel. Zasługi K. dla poezyi, literatury i języka niemieckiego rzeczywiście są wielkie. Z K. poczyna się nowa epoka poetycznego języka niemieckiego. Wszechwładne aleksandryny zastąpił heksametrem, wyparłszy owoczesne rymy zręczną budową w swych Odach miar antycznych i wynajdywaniem nowych. Działalność K. w tym kierunku była wielce zbawienna, jakkolwiek wyznać trzeba, że popadał on mianowicie późniéj w jednostronność i pewien manieryzm. Podniósł K. także poezyję niemiecką z upadku, nadając jéj treść i charakter narodowy. Oswobodził ją od naśladownictwa literatury franc. i wypierał mytologję grecką, wprowadzając natomiast skandynawską. Hermanna wodza Cherusków przedstawiał jako bohatera narodowego, reprezentanta wolności i niepodległości niemieckiéj. Odami swemi przewyższył wielu w tym rodzaju rymotwórców. Jako poeta polityczny docierał zawsze do jądra kwestyi. Powitał z zapałem wybuch rewolucyi francuskiéj i otrzymał od zgromadzenia narodowego franc. dyplom obywatela, ale późniéj skarżył się na zawiedzione nadzieje. Najgłówniejszym jakkolwiek dziś mało czytanym utworem K. jest religijny bohaterski poemat w 20 pieśniach *„Messyjada“*, w którym przechodząc od czystéj epiki do wzniosłego hymnu, wykazuje bogactwo wyobraźni, umysł prawdziwie religijny i polot fantazyi, przechodzącéj niekiedy granice możliwości. Mniejszéj wartości są jego tragedyje, w których wysławia Hermanna, i dramaty starobiblijne. Ważne są także jego prace naukowe, dotyczące języka i poezyi. W r. 1824 obchodzili Niemcy uroczyście stuletnią rocznicę urodzin K. w Altonie i Quedlinburgu; w tém ostatniém mieście wzniesiono mu pomnik. Dzieła jego *„Werke“* wiele miały wydań począwszy od pierwszego (12 t., Lipsk 1798—1817); jedno z nowszych 1855 w 10 t. Porów. *„Briefwechsel der Familie K. unter sich und mit Gleim, Schmidt, Fanny, Meta i t. d.“* (2 t., Halberst. 1810); Mörikofera *„Klopstock in Zürich“* (Zür. 1851); J. F. Straussa *„Klopstocks Jugendgeschichte“* w jego *„Kleine Schriften“* (Berl. 1866).

Klose (S. B.), rektor szkół w Wrocławiu, † 1798 tamże; ogłosił bezimiennie ważne do historyi polskiéj dzieło p. t. *„Von Breslau documentirte Geschichte und Beschreibung* i t. d.“ (2 t., Wrocław 1781).

Kloss (Maurycy), pisarz na polu gimnastyki, ur. 1818 r. w Crumpa, w Turyngii, został 1843 nauczycielem gimnazyjum w Zeitz. Jego dzieło *„Die pädagogische Turnlehre“*, spowodowało w r. 1850 powołanie go na dyrektora saskiego centralnego instytutu gimnastycznego w Dreźnie. Inne jego prace są: *„Katechismus der Turnkunst“* (2 wyd. Lipsk 1861); *„Die weibliche Turnkunst“* (Lipsk 1855); *„Weibliche Hausgymnastik“* (Lipsk 1860); *„Hantelbüchlein“* (2 wyd., Lipsk 1860); *„Die Turnschule des Soldaten“* (1860); *„Das Turnen im Spiel“* dla chłopców (1861) i dla dziewcząt (1862).

Kloss (Jan Jerzy Burkhard Franciszek), znany historyk wolnomularstwa, ur. 1787 w Frankfurcie n. M., lekarz praktykujący w mieście rodzinném, † tamże 1854. Celniejsze jego dzieła są: *„Bibliographie der Freimaurerei“* (Frankfurt 1844); *„Die Freimaurerei in ihrer wahren Bedeutung“* (Lipsk 1846); *„Geschichte der Freimaurerei in England und Schottland“* (Lipsk 1848); *„Geschichte der Freimaurerei in Frankreich“* (2 t., Frankfurt 1852—53). Jego jedyna w swoim rodzaju biblijoteka wolnomularska znajduje się od 1862 w Haadze.

Kloster-Bergen, niegdyś sławny klasztor benedyktynów, o ½ godziny drogi od Magdeburga położony, założony r. 937 przez cesarza Ottona, zamieniony 1565 na instytut protestancki, połączony ze szkołą wyższą, w którym r. 1577 sześciu teologów ułożyło znaną formułę konkordyjalną. W r. 1809 instytut ten został zwinięty, fundusze jego nadane uniwersytetowi w Halli, a przyległe grunta przeistoczone na piękny ogród Fryderyka Wilhelma.

Klosterneuburg, miasto w Austryi, obwodzie Unter der Enns, na prawym brzegu Dunaju, o $^5/_4$ m. powyżéj Wiednia, liczy 4,800 m. Na samym brzegu rzeki wznosi się sławne opactwo augustyjanów lateraneńskich, jedno z najdawniejszych i najbogatszych w monarchii austryjackiéj. Znajduje się tu piękna biblijoteka i wiele osobliwości.

Klosterschlägel lub *Schlägel*, po słowiańsku *Derkolin* albo *Derkolna*, miasteczko w Austryi górnéj, na saméj granicy czeskiéj. Jest tu bogaty klasztor premonstrateński.

Kloto, najmłodsza z trzech park (ob. *Parki*), przędząca pasmo życia ludzkiego; była podobno córką Zeusa i Temidy.

Klotylda lub *Krotehilda* (ś.), córka Chilperyka, króla Burgundyi, po zamordowaniu ojca swego wychowana na dworze stryja Gundebalda, który chociaż aryjanin dozwolił jéj wykonywać przepisy wiary katolickiéj; około 493 r. wydana za Klodoweusza, króla Franków, nawróciła go na wiarę katolicką. Po śmierci męża przebywała po większéj części w Tours, spędzając życie na pobożnych uczynkach, fundowaniu kościołów i klasztorów. † około r. 545 w Tours. Kościół katolicki obchodzi jéj pamiątkę 3 Czerwca.

Klotz (Chrystyjan Adolf), uczony niemiecki, znany z polemiki prowadzonéj z Burmannem i Lessingiem, ur. 1738 r. w Bischofswerda, w Łużycach. Ukończywszy studyja na uniwersytetach w Lipsku i Jenie, był profesorem filozofii w Getyndze a od 1765 wymowy w Halli, gdzie † 1771. Dla oświaty niemieckiéj zasłużył się nietyle swemi poezyjami łacińskiemi (Altenb. 1766), ile raczéj krytyką i objaśnieniami utworów starożytnych oraz pismami treści antykwarskiéj. Do takich należą między innemi: „*Vindiciae Horatianae*“ (Brem. 1764); „*Lectiones Venusinae*“ (Lipsk 1770); „*Vom Nutzen Geschnittener Steine*“ (Altenb. 1768), oraz liczne rozprawy zawarte w „*Opuscula varii argumenti*“ (Altenb. 1767) i „*Opuscula philologica et oratoria*“ (Halla 1772); charakter polemiczny i satyryczny naszą pisma: „*Ridicula literaria*“ (Altenb. 1762); „*De libris auctoribus suis fatalibus*“ (Lipsk 1761); „*Bibliothek der elenden Scribenten*“ (7 t., Frankf. 1768—71) i t. d. Wydawał też pisma „*Acta litteraria*“ (7 t., Altenb. 1764—73), skierowane głównie przeciwko *Allgemeine deutsche Bibliothek*. Najniebezpieczniejszym jego przeciwnikiem był Lessing w swoich: *Briefe antiquarischen Inhalts*. Porów. Hausena „*Leben und Charakter Klotz*“ (Halla 1772).

Klotz (Mateusz), malarz portretów i krajobrazów, ur. 1748 r. w Strasburgu, † 1821 r.; miał nader świetne powodzenie w Manheimie na dworze elektora Karola Teodora, gdzie został 1775 malarzem teatralnym, a 1778 takimże malarzem w Monachijum. Z pomiędzy jego synów **Klotz** (Kasper), ur. 1773 r, w Manheimie, † 1845; znany jest jako doskonały minijaturzysta i portrecista; drugi **Klotz** (Szymon), ur. tamże 1777, † 1825, prof. teoryi sztuk pięknych w Landshut, odznaczył się jako malarz biblijny i krajobrazowy; trzeci **Klotz** (Józef), ur. 1783 w Monachijum, † 1830, celował jaka malarz dekoracyjny. Również i synowie **Kaspra**, a mianowicie: **Klotz** (August), ur. 1808 r. w Monachijum i **Klotz** (Karol), ur. 1810, † 1834, znani są zaszczytnie, piérwszy w historycznem, drugi w rodzajowém malarstwie.

Klotz (Reinhold), filolog i krytyk niemiecki, ur. 1807 r. w Stolbergu, w Saksonii. Ukończywszy uniwersytet w Lipsku był tamże profesorem od 1832; † 1870. Z prac jego w przedmiocie literatury greckiéj oprócz wydań: „*Opera omnia*“ Klemensa Aleksandryńskiego (4 t., Lipsk 1831—34); „*Phoenissae*“ (Gotha 1842) i „*Medea*“ Eurypidesa (Gotha 1842), na szczególną uwagę zasługuje opracowanie Davariusa „*Liber de graecae linguae particulis*“ (2 t., Lipsk 1835—42). Na polu liturtury rzymskiéj zajmował się K. przeważnie studyjami nad Cyceronem; oprócz „*Questiones Tullianae*“ (Lipsk 1830), należą tu wydania: „*Cato major*“ (1831); „*Laelius*“ (1833); „*Wszystkich mów*“ (3 t., Lipsk 1835—39) tudzież wydanie samego tekstu wszystkich pism Cycerona do zbioru Teubnera (Lipsk 1850). Nadto zasługują jeszcze na wzmiankę jego „*Emendationes Catullianae*“ (Lipsk 1859) i „*Handwörterbuch der latenische Sprache*“ (2 t., Brunświk 1853—57; 4 ed., 1866).

Klowio *Clovio* (Jerzy Julijusz), najsłynniejszy minijaturzysta swoich czasów i prawdopodobnie i wszystkich wieków, ur. 1498 w Gryżanach w Kroacyi, † 1578 w Rzymie. W 13 r. życia udał się do Mantui ażeby się poświęcić malarstwu. Kardynał Grimani i Giulio Romano, u którego pracował, pouznali jego talent do malarstwa minijaturowego i wpłynęli nań że mu się wyłącznie poświęcił. Sława jaką wkrótce zyskał wpłynęła na to, że powołany został na dwór Ludwika II, kr. węgierskiego, dla którego wykończył kilka pięknych obrazów, między innemi: *Sąd Parysa* i *Lukrecyja*. Po śmierci króla w bitwie pod Muhaczem (1526) powrócił się do Rzymu, gdzie pracował dla kard. Campeggia i pilnie studyjował Michała Anioła. Podczas zdobycia Rzymu 1527 dostał się do niewoli, uwolniony z niéj wstąpił w Mantui do zakonu, który opuścił po 3 letnim pobycie i osiadł przy dworze kard. Grimani'ego w Perugia. Sława K. wzmagała się ciągle, w skutek czego 1540 kard. Farnese powołał go do Rzymu. Następnie czas jakiś przebywał na dworze ks. Koźmy I we Florencyi. Arcydziełem K. jest przygotowana dla Grimani'ego *Książeczka do nabożeństwa do N. M. P.*, nad którą pracował 9 lat i do któréj Benvenuto Cellini dał wspaniałą i kosztowną oprawę. Obecnie książeczka ta znajduje się w Museo Borbonico w Neapolu. Daléj wykonał K. obrazy z dziejów Karola V, psałterz, wiele książek choralnych, do nabożeństwa, mszałów. Rysunki K. zdradzają głębokie studyjowanie arcydzieł Michała Anioła i Rafaela; w ornamentach widać bogatą fantazyję, słaby za to jest w kompozycyi. Wykończenie do najmniejszych szczegółów mistrzowskie. Żywot K. napisał Kukuljewicz (Zagrzeb 1852), podany w skróceniu w *Czasopisie Muzeum czeskiego* (1855). Porów. *Tygod. Ilustrowany* (1865).

Klub, właściwie znaczy w języku angielskim pał-

kę, kij sękaty; następnie przeniesiono tę nazwę na zapłatę, jaką w towarzystwie pijących jeden uiszczał za wszystkich, a później jeszcze przezwano K. sam lokal, gdzie się to odbywało, oraz towarzystwo zbierające się w takowym lokalu. W Anglii istnieją K. w najrozmaitszych celach. Na stałym lądzie, mianowicie od czasu rewolucyi francuskiéj, rozpowszechniły się K. polityczne, między któremi najgłówniejszym był klub Jakobinów. Później zajęły ich miejsce tak zwane zgromadzenia lub towarzystwa polityczne.

Klüber (Jan Ludwik), publicysta niemiecki, ur. 1762 r. w Thann pod Fuldą, od r. 1786 profesor prawa w Erlangen, później 1804—17 badeński, a 1817—23 z tytułem tajnego radcy urzędnik pruski, † 1837 w Frankfurcie n. M. W swoim czasie pisma jego wielki miały rozgłos a niektóre z nich i dziś jeszcze rzetelną mają wartość. Najcelniejsze zaś są:„*Acten des Wiener Congresses in den Jahren 1814 und 1815*“ (8 t., Erlangen 1815); „*Uebersicht der diplomatischen Verhandlungen des Wiener Congresses*“ (3 części, Frankf. 1816); „*Quellensammlung für das öffentliche Recht des Deutschen Bundes*“ (Erlang. 1830 z dalszym ciągem 1833); „*Oeffentliches Recht des Deutschen Bundes und der Bundesstaaten*“ (4 t., Frankf. 1840); „*Droit des gens moderne de l'Europe*“ (2 t., Stuttg. 1819); „*Abhandlungen und Beobachtungen für Geschichtskunde Staats- und Rechtswissenschaften*“ (2 t., Frankf. 1830—34) i t. d.

Klucz, herb polski, przedstawia w polu czerwoném klucz biały; z boku gwiazda biała, w hełmie 3 pióra strusie.

Klucz, **Kljucz**, m. okręgowe, niegdyś forteca w Bośnii, w sandżaku Bihaczskim, nad rz. Saną położone. 1416 zdobyte przez Turków pod wodzą paszy Ewrebega; 1463 wzięty tu do niewoli przez Turków i zamordowany ostatni król bośnijski Stefan Tomaszewicz (ob.). Okrąg (nahija) jego liczy przeszło 12,000 m., w połowie chrześcijan, a w drugiéj mahometan.

Klucz, w muzyce jestto stosunek między tonami a rozmieszczeniem odpowiadających im nut na 5-o linijnéj skali muzycznéj. W różnych rodzajach głosów i instrumentów odmienność skali tonów, wymaga odmiennego ich rozmieszczania; stąd mamy klucz fortepianowy, basowy, tenorowy, altowy, sopranowy. Dla odczytania takowych dość jest znać położenie trójdźwięku *C.* twarde w każdym kluczu.

Kluczak (Frańciszek), ur. w Pradze 1814 r., jeden z lepszych pisarzy czeskich i niemieckich, redaktor rozlicznych pism czasowych. Przez kilka lat redagował miesięcznik etnograficzno-beletrystyczny *Panorama des Universums*, następnie od r. 1848 dzienniki: *Konstitutionelles Blatt aus Böhmen* i *Bohemia*. Nadto w 1844 był redaktorem czeskiego pisma *Wczela* oraz *Pražské nowiny*. Pod względem politycznym był jednym z założycieli stronnictwa środka (Mittelpartei); mimo to jednak był dwukrotnie więziony w latach 1849 i 50.

Klucze ś. Piotra albo *Władza Kluczów* (*potestas clavorum*), jestto władza, którą podług nauki kościoła rzymsko-kat. Chrystus P. przelał na ś. Piotra jego następców, władza najwyższa nad kościołem czyli królestwem Bożém na ziemi, w osobie biskupa rzymskiego, który z tego powodu tytułuje się papieżem. Stąd godłem dostojeństwa papieskiego są klucze.

Kluczník, **Kluczny** (po łac. *Claviger*, *Clavicularius*), w piérwotniéj słowiańszczyźnie nad Łabą, na Szląsku i u Winudalów, a także i na Rusi urząd zawiadującego dobrami i ich dochodami, stojący w związku z wyrazem *klucz*, włości, stanowiące z przynależytościami całość. W w. ks. moskiewskiém K. *stepennyj*, urząd dworski, zarządzający kredensem, usługą i t. d., zaś K. *putnoj*, mający dozór w czasie podróży monarchy. Później klucznikami nazywano oficyjalistów dworskich lub klasztornych braciszków, zawiadujących śpiżarnią, składami i t. d.

Kluczyn, właściwie *Kłuszyn*, wieś w gub. smoleńskiéj, pow. gżatskim, pamiętna wielkiém zwycięstwem, odniesioném 4 Lip. 1610 r. przez Stanisława Żołkiewskiego, hetmana wielkiego koronnego, nad wojskiem moskiewskiém, dowodzoném przez Dymitra Szujskiego.

Klügel (Jerzy Szymon), matematyk i fizyk, urod. 1739 r. w Hanburgu, † 1812, profesor w Halli; z dzieł jego, wymienimy: „*Mathematisches Wörterbuch*“ (3 t., Lipsk 1803—8, 4 tom ogłosił Mollweide, 5 Grunert 1823—31, suplementa Grunert 2 t., 1833—6).

Kluk (Krzysztof), znakomity naturalista polski, ur. w Ciechonawcu, na Podlasiu 1739, † 1796; był synem budowniczego, przy którym od piérwszéj młodości zaprawiał się w rysunkach i ryciu na miedzi. Skończywszy piérwotne nauki najprzód w Warszawie, potém w Drohiczynie, a następnie w Łukowie, w r. 1761 wszedł do missyjonarzy u ś. Krzyża, gdzie w dwa lata wyświęcony został na kapłana. Otrzymawszy z protekcyi Ossolińskich bogate probostwo Mińskie, zrzekł się takowego i zamienił na daleko uboższe Ciechanowieckie, jako miejsce swego urodzenia. Tutaj to, niezmordowany pracownik na niwie rodzinnéj przyrody, obok wzorowego spełniania obowiązków swoich kapłańskich, zajął się gorliwie badaniem flory krajowéj, a wsparty pomocą zamożnéj biblijoteki książąt Jabłonowskich w Siemiatyczach, ogłosił: „*Roślin potrzebnych i pożytecznych opisanie*“ (w latach 1777—80), dzieło 3 tomowe, obejmujące najzupełniejszy swojego czasu zbiór wiadomości, dotyczących ogrodnictwa; „*Zoologiję*“ (1780); „*Wiadomości o rzeczach kopalnych*“ (Warszawa 1781); „*Dykcyjonarz roślinny*“ (1788), oraz „*Botanikę dla szkół narodowych*“. Stefan Ciecierski, właściciel Ciechanowa, wystawił mu tam w kościele ozdobny nagrobek.

Kluki, wieś w królestwie polskiém, pow. piotrkowskim, posiada na osadzie Teofilów wielką hutę szklanną.

Klukwa, ob. Żórawina.

Klüpfel (Jan Andrzéj, w zakonie zaś Engelbert), jeden z lepszych teologów katolickich w Niemczech, ur. 1733 r. w Wipfelden w Frankonii, wstąpił 1750 do zakonu augustyjanów w Wirzburgu,

1756 wyświęcony na kapłana, † 1811 jako profesor filozofii i teologii uniwersytetu w Fryburgu. Napisał wiele rozpraw teologicznych, filozoficznych i polemicznych, wyborną pisanych łaciną. Jego dogmatyka „*Institutiones theologiae dogmaticae*“ (Wiedeń 1789, 1802, 1807 i 1821, oraz Wilno 1818) była używana jako dzieło podręczne, nietylko we wszystkich wyższych zakładach austryjackich ale także i w seminaryjach na Litwie. W latach 1775—79 oraz 1790 wydawał czasopismo teologiczne „*Nova Bibliotheca ecclesiastica*“, w którém zwalczał racyjonalistowskie dążności prof. halskiego Semmlera. Pisał nadto K. wiérsze łacińskie i wypracował bijografiję Celtesa „*De vita et scriptis Conradi Celtis Protucii*“ (12 zeszytów, Fryburg 1813—27). Żywot K. napisał Jan L. Hug.

Klussenberka (z), dwaj bracia Marcin i Jerzy, znakomici konwisarze za czasów Karola I (IV) króla czeskiego i cesarza niemieckiego, wykonali w r. 1373 wielkiéj wartości artystycznéj posąg ś. Jerzego na koniu, walczącego ze smokiem, znajdujący się w zamku pragskim i uważany dotąd za arcydzieło swojego czasu.

Kluszewski (Jacek), starosta brzegowski, właściciel teatru w Krakowie, ur. 1769 czy też 1751 r., † 1841 w Krakowie. W młodym wieku otrzymawszy sstwo brzegowskie, bawił czas jakiś za granicą; za powrotem do kraju osiadł w Krakowie i tu podobno już 1780 r. urządził teatr we własnym pałacu tak zwanym Spiskim. Piérwszy zaś ślad przedstawień na téj scenie znajdujemy pod r. 1785. Jakkolwiek robił to K. dla własnéj rozrywki, jemu jednak należy się ustalenie sceny polskiéj w Krakowie. Wybudował późniéj dla przedstawień gmach nowy i teatr został otworzony 1 Stycz. 1801 r. K. był ciągłym jego przewodnikiem aż do 1830, ale znacznie nadwyrężył swój majątek. Przyczynił się też do podniesienia przemysłu w Krakowie, założeniem fabryki fortepijanów i powozów, kilku ogrodów i budowaniem okazałych gmachów.

Kłwów, osada w gub. radomskiéi, pow. opoczyńskim nad rzeczką Sławną, ma 1,010 m.

Kłajpeda, litewska nazwa miasta Memla (ob. Memel).

Kłącze, ob. Łodyga.

Kłągiewicz (Andrzéj Benedykt), biskup wileński, ur. 1765. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie wileńskim, wstąpił do stanu duchownego, został regensem głównego seminaryjum przy uniwersytecie, profesorem teologii dogmatycznéj i historyi kościelnéj, oraz kanonikiem katedralnym wileńskim a 1839 biskupem dyjecezyi wileńskiéj, † 1841. Byłto mąż wielkiéj nauki i kapłan gorliwy. Dla cnót swych powszechnego używał szacunku. Pozostawił kilka kazań, mów i listów pasterskich, drukowanych oddzielnie oraz „*Rozprawę dowodzącą, że religija objawiona jest dziełem Boga etc.*“ (w „*Pamiętn. religij.-moral.*“, r. 1843).

Kłęb, ob. Korzeń.

Kłobucki (Jan), albo *Jan z Kłobucka*, profesor wymowy w akademii krakowskiéj, uważany za jednego z najlepszych mówców w XVI w., † 1609. Najważniejsze jego dzieło „*O ćwiczeniu krasomówskiém*“ pozostało w rękopisie. Wyszły zaś z druku tylko różne jego mowy; najważniejsza z nich „*Elogium funebre Valentini Vidavii*“ (Krak. 1602), gdzie podaje życiorys Walentego Widawczyka, rektora akademii krak.

Kłobuckie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie krakowskiém, powiecie lelowskim. Wedle metryk koronnych składało się w połowie XVII wieku z miasta Kłobucka (ob.), nad Okrzą i z wsi: Zagórze z folw. i 4 młynami, Zakrzów, Łobodno, Miedzno, Kocino, Ostrowy, Łojki, Dobra, Brzoska, Wręczyca, Grodzisko, Stara Huta, Walenczów, Biała Królewska. Na sejmie z r. 1658 Stany Rzpltéj wynagradzając przezorność i męztwo okazane w obronie Częstochowy przeciw Szwedom, oddzielną konstytucyją z d. 21 Sierpnia t. r. nadały toż sstwo ks. ks. paulinom w Częstochowie na własność wieczystą. Podług lustracyi z r. 1789 sstwo to przynosiło dochodu rocznie Złp. 49,587 gr. 28 1/2. Słynny dziejopis nasz Jan Długosz, będąc proboszczem w tém sstwie, wybudował w Kłobucku kościoł ś. Marcina.

Kłobucko, dawniéj miasto, dziś osada w. gubernii piotrkowskiéj, powiecie częstochowskim, w wąwozie pomiędzy dwiema wapiennemi skałami, nad rzeczką Okrzą położone, liczy 2030 m.

Kłobukowski (Adam Antoni), redaktor dziennika krakowskiego *Czas*, oddzielnie wydał przekład dramatu Bellinghausena „*Adept*“ (Lwów 1842); inne zaś prace tak prozą jak wierszem umieszczał w czasopismach.

Kłoda, przyrząd używany w dawniejszych czasach do karania wiejskiego ludu; składała się z dwu dębowych ciężkich klocków, pomiędzy dwóma słupkami. Karany siedział przy niéj na ziemi skrzywiony i miał przyskrzynione ręce w stawach pulsowych i nogi w kostkach.

Kłodawa, osada w gubernii kaliskiéj, pow. kolskim, nad rzeczką Rgilówką; ma 2,500 m.

Kłodawskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie łęczyckim, przed rokiem zaś 1736 zaliczało się do wdztwa brzesko-kujawskiego. Wedle lustracyi z r. 1662 powstało z dawniejszego sstwa przedeckiego i zaliczały się do niego: miasto Kłodawa (ob.), słynne urodzeniem się w niém r. 1085 króla Bolesława Krzywoustego, miasteczko Dąbrowice i wsie: Głogowo, Nowa, Kubłowo, Kłokocino, Ostrowy Małe, Baby, Kopy, Jasieniec, Długie Kąty, Łążek, Dobiegniew i Dąb. W r. 1771 posiadał je Ignacy Kossowski, sekretarz kor., opłacając z niego kwarty złp. 4680 gr. 13. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie posiadania emfiteutyczne temuż Kossowskiemu.

Kłodnica, rz. na Szlązku; poczyna się pod Mikołajowem na północ Pszczyna, płynie w kierunku północno zachodnim pod Gliwice. Od tego miasta poczyna się długi na mil 7 kanał kłodnicki, głównie dla użytku górnictwa, częścią przechodzi pod ziemią przez sklepioną kopalnię węgla ka-

miennego i pod Koźlem (Kosel) wpada z prawego brzegu do *Odry*.

Kłodnicki (Stanisław), uczeń akademii krakowskiéj, doktor obojga prawa, protonataryjusz papieski, był sekretarzem króla Zygmunta Augusta i z jego zlecenia jeździł do Neapolu w sprawie księstwa Barskiego.

Kłodzina, czyli *trzon* albo *słupiec*, łodyga drzew jednoliścieniowych jak np. palm (ob. jednoliścieniowe rośliny i palmy).

Kłodziński (Maciéj), teolog polski w XVI w., ukończył nauki w Bolonii; był protonotaryjuszem apostolskim, proboszczem wileńskim, archidyjakonem żmudzkim, kanonikiem krakowskim a w końcu sekretarzem króla Stefana Batorego, † r. 1616; przełożył z języka włoskiego najprzód na łaciński dzieło Hieronima Sirino „*Liber de modo acquirendae divinae gratiae*“ (Kraków 1583), a następnie i na polski „*Wizerunek łaski Boskiéj* i t. d.“ (Kraków 1587). Nadto bawiąc w Bolonii wydał „*In obitum Sigismundi Augusti Regis Oratio*“ (Bolonija 1574) i „*De Henrici Valesii felici in Polonorum Regis inauguratione*“ (b. m. dr. i r.).

Kłodziński (Adam), ur. 1795 w Mikłowicach, obw. przemyskim. Po ukończeniu studyjów prawnych we Lwowie był nauczycielem w domu hr. Potockich a 1839 objął dyrekcyję zakładu imienia Ossolińskich i zawiadował biblijoteką przez lat 11; † 1858 we wsi swojéj Parchaczu. Przeciw jego dyrektorstwu silne podnoszono zarzuty; było to powodem długiéj polemiki, z któréj K. nie wyszedł zwycięzko. Drobniejsze prace nie wielkiéj wartości drukował w czasopismach i oddzielnych broszurach.—**Kłodziński** (Jan), brat poprzedniego, doktór obojga prawa i sędzia apelacyjny królestwa polskiego, ur. 1791; ogłosił: „*Rozprawa o potrzebie prawa cywilnego i jego charakterystycznych przymiotach*“ (Lublin 1820); „*Encyklopedyja i metodologija, obejmująca ogólny rys nauk i wiadomości prawnych*“ (Warszawa 1842).

Kłokocki (Hieronim), pułkownik i starosta rzeczycki, późniéj jezuita, † 1721; przełożył z francuskiego dzieło, używające swego czasu wielkiéj wziętości, mianowicie: „*Monarchija turecka opisana przez Ricota*“ (Słuck 1678) z mnóstwem jak na owe czasy dobrych rycin.

Kłokoczka (*Staphylea*), rodzaj roślin z rodziny zapianowatych (*Sapindaceae*). Decandolle zalicza ją do dławoroślowatych (*celastrineae*), a niektórzy tworzą osobną rodzinę kłokoczkowatych (*staphyleaceae*). Cechuje się kielichem 5 dzielnym, kolorowym, koroną 5 płatkową, 2—3 wydętemi torebkami, o 1—2 nasionach twardych kościstych. Należą tu krzewy, głównie na półkuli półn., o kwiatach białych, zebranych w długie, zwisłe grona. Najwięcéj znaną jest K. *pierzastolistna* (*S. pinnata*), rośnie dziko w Europie połud., u nas w wielu połud. okolicach kraju, zresztą pospolicie się sadzi koło płotów i po ogrodach; liście ma pierzaste, złożone z 5—7 listków, kwiaty różowawo białe. Drewno białe używa się w tokarstwie, nasiona są jadalne i wydają dobry oléj, pączki kwiatowe w Ameryce używają się jak kapary. W ogrodach naszych hoduje się też gatunek amerykański *S. trifolia*.

Kłos (*Spica*), nazwa kwiatostanu, gdzie wzdłuż ogólnéj pojedynczéj szypułki wiele bezszypułeczkowych lub krótkoszypułeczkowych kwiatków jest osadzonych. Najdokładniejszą postać kłosa przedstawia K. właściwy zbożom i wielu innym roślinom. Pospolicie K. jest złożony, t. j. składa się nie wprost z pojedynczych kwiatków, a z K. drugorzędnych, czyli kłosków.

Kłos (Tomasz), ksiądz, matematyk, żyjący na początku XVI w., wydał pierwszą arytmetykę w języku polskim p. t. „*Algoritmus*: *To jest nauka liczby, polską rzeczą wydana* i t. d.“ (Kraków 1538); dzisiaj nadzwyczajna rzadkość.

Kłosówka, ob. miątwa.

Kłossowski (Walenty), doktor filozofii, profesor akademii krakowskiéj, przełożył z francuzkiego: „*Dykcyjonarz powszechny medyki, chirurgii i sztuki hodowania bydląt* i t. d.“ (t. 9, Warsz. 1788—93) dzieło, pomnożone kilku własnemi rozprawkami tłómacza. Oprócz tego ogłosił „*Dyssertacyją o pomocy nauk fizycznych do wzrostu fabryk i ekonomii krajowéj*“ (Kraków 1792).

Kłotnia albo *Wisłanowka*, rzeczka w gub. warszawskiéj, pow. włocławskim, poczyna się pod Wąwołem, a ubiegłszy wiorst 30, wpada do rz. Diabiełek, a z tą do Zgłowiączki.

Kłus, chód koński, trzymający pod względem prędkości środek między stępem a cwałem; ztąd kłusak, koń odznaczający się rzadkiém przymiotem dobrego K. któremu galop innego konia wyrównać nie może.

Kłusak (*Dromas*), rodzaj ptaków brodzących, mieszczący jedyny gatunek *D. ardeola*, zamieszkały na płytkich pobrzeżach morza Czerwonego. Ptak ten z ogólnego wejrzenia podobny do czapli jest biały, z czarnym grzbietem i dziobem; karmi się rybami.

Kłuszyn, ob. Kluczyn.

Kmet (*Kmieć*), w Serbii włościanin mający prawo zasiadania na wiecach gromad wiejskich, knežyńskich i nahijskich, rozsądzania drobniejszych sporów miejscowych, wybiérania podatków i danin, oznajmiania mieszkańcom gminy rozkazów władzy i czuwania nad ich wypełnieniem i t. d. Jestto rodzaj wójta gminy. 2) W Czarnogórzu sędziowie polubowni, którzy z każdéj strony w liczbie 12 bywają wybiérani. 3) W Bośnii, K. nazywa się włościanin, osiadły na cudzéj roli i w cudzém zabudowaniu, czyli rodzaj małego dzierżawcy albo czynszownika.

Kmethy, albo **Kmety**, po przejściu na islamizm *Izmael Pasza* (Jerzy), rewolucyjny generał węgierski, ur. 1810 w pobliżu Rzymawskiéj Soboty w komitacie gemerskim. Uczęszczał do szkół w Preszowie i Prezburgu; chciał się poświęcić się stanowi duchownemu, późniéj jednak zmienił zamiar, wstąpił do wojska i przed 1858 dosłużył się stopnia oficerskiego. W powstaniu przyłączywszy się do partyi Koszuta, postąpił w wojsku rewolucyjném na stopień generała; operował jakiś czas wespół z Goergeyem i odznaczył się zwłaszcza 19 Lipca w zwy-

cięskiéj bitwie pod Czorną. Po upadku Rabu (28 Lipca) połączył się z armiją południową i walczył razem z Dembińskim w niepomyślnéj bitwie Temeszwarskiéj (9 Sierpnia). Następnie wraz z Koszutem i Bemem wydalił się do Turcyi, gdzie przyjąwszy islamizm i imię Izmael, został baszą; odznaczył się w wojnie Wschodniéj swą odwagę a zwłaszcza w walecznéj obronie Karsu przeciw gen. Murawiewowi (1855).

Kmicic, herb polski. Na tarczy, w polu czerwoném kotwica uchem do góry stojąca; z obu stron ucha gwiazda, a w hełmie 3 pióra strusie.

Kmicic (Mikołaj), jezuita polski, jeden z lepszych rymotworców łacińskich XVII w., ur. 1601 w b. województwie Witebskiém; okazywał wielkie zdolności poetyckie, ale um. zawcześnie 1622 r. w Wilnie. Zostały po nim 2 wiersze: „*Dithyrambus seu panegyricus Georgii Tyszkiewicz etc.*“ (Wilno 1628) i „*Dithyrambus*“, znajdujący się między „*Epicitharismata ad lyram P. Casimiri Sarbiewski*“ we wszystkich pośmiertnych wydaniach Sarbiewskiego. Przypisywany mu powszechnie poemat „*Josaphatidos*“ (Wilno 1627) wedle Browna („*Biblijoteka pisarzów asystencyi polskiéj Tow. Jezus*“ Str. 218—219) nie jest utworem K. — **Kmicic** (Samuel), synowiec poprz., chorąży orszański, starosta krasnosielski, pułkownik wojsk polskich w drugiéj połowie XVII w., odznaczał się wielkim talentem wojskowym i osobistą odwagą w zawadzie rycerskim.

Kmieć, (w średniowiecznéj łacinie *Kmetho*, po serbsku i po czesku *Kmet*), tak w dawnéj Polsce nazywano mieszkańców wsi i drobnych właścicieli rolnych. Kmiecie, przed zaprowadzeniem chrześcijaństwa w Polsce i w piérwszych cztérech lub pięciu wiekach po wprowadzeniu chrześcijaństwa, byli w bardzo dobrém położeniu. Równi w obliczu prawa ze szlachtą, będąc pod jedną władzą sądową i polityczną, nie wyłączani od służby wojennéj, byli właścicielami ziemi, z któréj żyli, i mogli przechodzić do stanu szlacheckiego. Nie należy ich mięszać z klasą rolników *poddanych* (subditus), którzy mieli wolność osobistą ograniczoną i którzy powstawali z jeńców wojennych, a nawet kupna. Dopiéro nieszczęśliwy przywiléj w Koszycach, nadany szlachcie w 1374, wpłynął zgubnie na kształtowanie się organizmu państwowego polskiego i położył podstawę do przywłaszczeń szlacheckich ze szkodą innych stanów. Szlachta, odzierając władzę królewską z najważniejszych i najpiérwszych jéj przywilejów i opanowawszy władzę prawodawczą, poczęła współcześnie ciemiężyć inne warstwy ludności krajowéj. Statut Władysława Jagiełły z 1420 każe krnąbrnym kmieciom i sołtysom sprzedawać grunt, gdyby się zaś kupiec nie trafił, ma go nabyć pan wsi. Wybornym środek do pozbycia się opornie broniących swych praw włościan i do wyzucia ich z własnego mienia. W 1496 r. wychodzi prawo zabraniające nieszlachcie własności ziemskiéj. Prawo to przejęte nienawiścią do kmieci, „którzy śmią nosić bogaty strój“, pozwala jednemu tylko z synów kmiecych iść do miasta dla nauki lub rzemiosła i to tylko za pozwoleniem pana. W 1503 na sejmie w Piotrkowie postanowiono, że wieśniaka idącego za granicę na zarobek wolno każdemu chwytać, miesiąc go u siebie zatrzymać dla pracy, a potém panu go wrócić należy. W 1543 r. nakazano kmiecia (ustawa jakby z ironiją mówi Kmethonem *possesionatum* vel *haeredem*) przyjętego lub zbiegłego, zwracać z całém jego mieniem i rodziną, a jeżeli kmieć umarł, to jego rodzinę i dobytek oddawać panu. Późniéj oszacowano takiego zbiega rodzinę, jak zwierzę lub rzecz na pieniądze (500 grzywien polskich). Ograniczenia te jeszcze były miarkowane przez Jagielonów, dopiéro po śmierci Zygmunta Augusta w 1572 r. konfederacyja warszawska stanowi niegodne prawo, poddające kmieci pod jurysdykcyją panów w sprawach cywilnych i kryminalnych. „Tedy jako zawsze było, będzie wolno i teraz każdemu panu poddanego swego nieposłusznego, tam *in spiritualibus*, *quam in saecularibus*, *podług rozumienia swego skarać*“. Oto słowa ustawy, co oddawała liczniejszą część narodu na pastwę mniéj licznéj, ale silnéj bogactwem, stanowiskiem, wyłącznym dostępem do urzędu i wojska, butnéj i niesprawiedliwéj części narodu. Dodajmy do tego, że w późniejszych czasach za zabójstwo szlachcica karano śmiercią, a za zabójstwo chłopa płacono karę pieniężną, główszczyznę i że dopiéro w 1726 i 1768 różnicę tę zniesiono. Cóż można powiedzieć o dobytku i położeniu materyjalném kmieci, których osoby i życie nie były dostatecznie zabezpieczone; był to los bardzo smutny, i możnaby nazwać złotym wiekiem rok 1520, w którym włościanie, nieopłacający czynszu, powinni byli odrabiać jeden dzień tygodniowo pańszczyzny dla dziedzica. Późniéj bowiem musieli oni pracować dwa, trzy, cztéry dni, a wreszcie i cały tydzień dla panów. Były wprawdzie pojedyncze usiłowania szlachetniejszych obywateli do ulżenia losowi ludu, jak np. Andrzeja Zamojskiego, ale te rozbijały się o ciemnotę lub egoizm szlacheckich mas. Wreszcie konstytucyja 3 Maja rozciągnęła opiekę prawa nad włościanami, a utworzenie księstwa warszawskiego i wprowadzenie kodeksu Napoleona dało im równość w obliczu prawa. Nakoniec stanowczy przewrot w stosunkach ekonomicznych zrobił Ukaz z 2 Marca 1864 r., którym nieskończenie materyjalny byt włościan został polepszony.

Kmin (*Cuminum*), rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, obejmujący rośliny letnie nad morzem Śródziemném, o liściach kilkoklapkowych, kwiatach białych lub różowych i owocach kolczysto żeberkowanych. *C. cyminum* rośnie w Egipcie i uprawia się w Europie połud. Nasiona jego, znane pod nazwą *kminu* lub *kminku włoskiego* mają woń silną, korzenną, i smak ostry, 10 funtów wydaje przez destylacyję $3\frac{1}{2}$ uncyi olejku lotnego, *oleum cumini*, polecanego w kurczach żołądkowych. Nasiona były niegdyś używane jak kminkowe, w Holandyi używają się za przyprawę do sera.

Kminek, *Karolek* (*Carum*), rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, obejmujący zioła trwałe, o korzeniu grubym, liściach podwójnie pierzasto wcinanych, kwiatach białych lub różowych i owockach 5 ścien-

nych, wrzecionowatych. K. *pospolity* (*C. carvi*), zwany *anyżem ostrym* lub *polnym*, rośnie w całéj Europie środkowéj i w części północnéj, po łąkach i miedzach pospolity. Nasiona mają woń silnie korzenną i smak właściwy, palący, używają się jako środek lekarski domowy w osłabieniu żołądka, w gospodarstwie zaś domowém do przyprawy chleba, sera, kapusty i wódek; 1 funt nasion wydaje 1 uncyję olejku kminkowego, silnie rozgrzewającego żołądek. Korzeń przez uprawę nabiera mięsistości, po przyprawieniu bywa jadalny. *C. bulbocastanum* w Europie połud. i zach. wydaje główki korzeniowe, mączyste, które pod nazwą kasztanów jadane są, gotowane lub pieczone.

Kmita, herb, przedstawia w polu czerwoném na tarczy herbowéj dwie chorągwie złote (*gonfolon*) jedna pod drugą, w hełmie nad koroną 5 piór strusich lub pawi ogon rozwinięty, a w środku złota gwiazda.

Kmitowie, hr. Szreniawa, starożytny ród szlachecki polski. Już w XIV i XV w. wydatnieją w dziejach naszych. Posiadali rozległe dobra na Rusi Czérwonéj, pomagali téż silnie Kazimierzowi W. do zajęcia a Władysławowi Jagielle i Jadwidze do uspokojenia i złączenia téjże prowincyi z Koroną. Do K. należał od dawnych czasów zamek i dobra Wisznickie, w województwie krakowskiém. Z Wisznicza pisał się **Jaśko Kmita**, starosta sieradzki i krakowski; ur. 1351; przyczynił się do pokonania Władysława Białego 1374 r.; zginął 1378, chcąc uspokoić rozruch wszczęty przez Węgrów w Krakowie.—**Kmita** (Piotr), syn poprzedniego, dziecięciem jeszcze otrzymał starostwo łęczyckie w nagrodę śmierci ojca. Z kasztelana lubelskiego został r. 1406 wojewodą sędomierskim.— **Kmita** (Mikołaj), z Wiśnicza na Dubiecku, syn poprzedniego, kasztelan przemyski, na czele chorągwi samych Szreniawitów walczył pod Grundwaldem 1410 r.— **Kmita** (Piotr), syn Dobiesława, starosta spiski i sądecki, od r. 1479 marszałek w. kor., a od 1501 wojewoda krakowski, † 1505 bezżenny i bezdzietny.—**Kmita** (Stanisław), brat poprzedniego, kasztelan przemyski 1493 r., wojewoda bełski 1501, † 1509 r., jako wojewoda ruski.—**Kmita** (Stanisław), syn poprzedniego, walczył mężnie pod Wiśniowcem 1512 i pod Orszą 1515, † bezżenny po 1531 r.— **Kmita** (Piotr), młodszy brat poprzedniego, najgłośniejszy z tego rodu, wojewoda krak., marszałek w. kor., pan ogromnéj fortuny, któréj część znaczną odziedziczył po stryju Piotrze i bracie Stanisławie, ur. 1477 r. Piérwsze nauki ukończył w kraju; dowody świetnéj waleczności złożył jako starosta przemyski pod Wiśniowcem i Orszą; późniéj bawił czas jakiś za granicą i służył w wojsku cesarza Maksymilijana. Za powrotem do kraju wybitne wkrótce zajął stanowisko, otrzymując oprócz starostw godności jedne po drugich. Marszałek dworu królewskiego, został późniéj marszałkiem w. koronnym, kasztelanem wojnickim, wojewodą sędomierskim 1535, a w końcu krakowskim. Pan ten odegrał smutną w historyi rolę. W epoce kiedy Bona przeważny ale niezmiernie zgubny wpływ na sprawy publiczne wywierała, K. niewątpliwie stał z nią w związku, by dla prywaty trząść państwem, zbierać pieniądze i niweczyć najlepsze usiłowania ludzi zacnych i prawych obywateli. Postanowione w 1534 r. statuta, mające zapobiedz wszelkim niesprawiedliwościom, zwalił K. z namowy Bony przy pomocy swych stronników. Intrygując z Boną, w interesie jéj wichrzył na sejmie piotrkowskim (1536—37) w sprawie *metryki koronnéj* (ob.). Nic mu to jednak nie przeszkadzało występować przeciw królowéj na zjeździe, *kokoszą wojną* zwanym, gdzie poróżniony z nią i niechętny Tarnowskiemu, schlebiając namiętnościom szlacheckim i w mętnéj wodzie łowiąc znaczenie i przewagę, zyskuje rzeczywiście względy szlachty, a podniecając do wichrzenia i burzenia obrad, rozzuchwala jéj opozycyję, niweczy przez to wyprawę na nieprzyjaciela i staje się powodem konstytucyj sejmowych z r. 1538, które powiększają znaczenie mas szlacheckich. Późniéj działając znowu jednozgodnie z Boną, sprzeciwia się małżeństwu Zygmunta Augusta z Barbarą, jątrzy szlachtę, a jako główny podżegacz i przywódca opozycyi, sprowadza straszną burzę na sejmie piotrkowskim 1548, którą król jednak przetrzymał i postawił na swojem. Dumny i żądny znaczenia K., widząc stałość króla, zmiękł w końcu i na sejmie 1550 r. „*wszelkimi sposoby lizał się i nadskakiwał królowi, aby tylko dawną odzyskawszy przewagę znowu nad uboższymi mógł dworować*“ (Orzechowski), a po sejmie zmienił się do tego stopnia, że wspaniale podejmował oboje królestwo na swym zamku wiśnickim i ułatwił nawet koronacyję, podczas któréj marszałkował. Na sejmie 1552, gdy Tarnowski występował ostro przeciw biskupom, K. z nienawiści do niego trzymał stronę duchowieństwa. K. jest typem owych możnowładców z czasów późniejszych, którzy dla prywaty mało ważą interes publiczny, niepokoją państwo, a w zakresie swéj władzy rozwijają niepomierny despotyzm panów feudalnych. Zmienność nie dla zasad, ale dla polityki osobistéj jest cechą K. Dwór jego słynął z gościnności, hucznych biesiad i pijatyk. Przesiadywali na nim i różnowiercy, wszakże nie jako różnowiercy, ale jako potrzebni w danym razie burzyciele. Pan tak możny i głośny z wielkiéj hojności, był mimo to chciwy, ciemiężca żydów, mieszczan i ludu wiejskiego. Do wykonywania różnych bezpraw trzymał na swym dworze zgrają doświadczonych łotrów, na wszystko gotowych. Na pochwałę K., która jednak nie zatrze win jego, dodać należy, że opiekował się naukami i wspiérał ludzi takich jak Bielski, Janicki, Przyłuski i Orzechowski. Była to wszelako więcéj może fantazyja pańska aniżeli chęć dobra publicznego. K. †1563 r. w Krakowie, pochowany na Wawelu. Z dwu swych żon Anny Górkowny i Barbary Herburtówny nie zostawił żadnego potomstwa, a majątek jego przeszedł w ręce Stadnickich i Barzów. Kmitowie bocznéj linii istnieli jeszcze do XVIII w. W ostrych rysach kreśli życiorys K. spółczesny mu bijograf St. Górski (ob.); pisał téż o Kmitach A. hr. Krasicki w *Biblijotece Ossolińskich* (t. II, r. 1847). Z innych Kmitów godni wzmianki następni: —

Kmita (Filo Siemionowicz) *Czarnobylski*, tak nazwany od zamku swego Czarnobyla wojewoda smoleński, sławny z czynów wojennych za Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, żył od 1530—96.— Listy K. do panów litewskich ogłosił drukiem Mikołaj Malinowski w tomie 2 „*Źródeł do dziejów polskich*“ wraz z obszernym jego życiorysem. — **Kmita** (Jan Achacy), wierszopis polski za króla Zygmunta III rodem ze wsi Zreńczyć niedaleko Bochni. W młodości służył wojskowo, w późniejszym wieku był podżupnikiem bocheńskim; † w Bochni około r. 1628. K. jest autorem wielkiéj liczby dzieł, broszur, poezyj okolicznościowych i drobnych poematów, już tłumaczonych już oryginalnych. Celował szczególniéj w rodzaju liryczno - opisowym; bogaty był w pomysły, ale nie umiał ich należycie rozwinąć Głośnym też był K. z nienawiści swéj do żydów; pisał przeciw nim wiele, dogadzając namiętnościom ludu, żydom nie szkodząc a siebie wystawiając na pośmiewisko; pisma te miały dużą swego czasu wziętość. Z prac jego oprócz tłumaczenia Wergilijusza Enejdy(„*O Enaszu trojańskim księgi trzynaste*“ Krak. 1591) i Bukolik („*Pasterskie Publ. Wergilijusza rozmowy*“, Krak. 1588) przytaczamy następujące: „*Łów Dyjanny*“ (Krak. 1588); „*Żywoty królów polskich*“ wierszem (Krak. 1591); „*Spitamegeranomachia*“ (Krak. 1595), poemat opisujący na tle starożytnego podania wojnę pigmeów z żórawiami, zastosowaną do wojny Stefana Batorego o Inflanty; „*Sumaryjusz przypowieści Salamonowych skomplikowany*“ (Kraków 1622; 2 ed. 1630); „*Morocozmea babińskie*“ przedrukowane w Hist. Lit. Wiszniewskiego. —**Kmita** (Piotr Blastus), drukarz, literat i wierszopis polski, posiadał własną drukarnię w Wilnie a potém w Lubczu do r. 1639. Jego epigramaty miały w swoim czasie wielkie powodzenie. — **Kmita** (Mikołaj), kaznodzieja polski, ur. we wsi Opatkowicach w Krakowskiem 1602 r. Po ukończeniu nauk wyższych w akademii krakowskiéj, wstąpił 1629 r. do zgromadzenia karmelitów bosych w Krakowie; został następnie profesorem filozofii i teologii, † 1639 w Krakowie. Ogłosił drukiem trzy kazania, p. t. „*Trzy matki urodzeniem, pobożnością, potomstwem ozdobione*“ (Kraków 1638), napisane pięknym językiem i ważne do historyi Ostrogskich i Lubomirskich.

Kmotrzy, czyli *rodzice chrzestni* (po łac. *patrinus*, *matrinus*, *compater*, *commater*), używają się w kościele katolickim zarówno przy chrzcie jak i bierzmowaniu, a to jako świadkowie (*testes*) przyjęcia do społeczności wiernych. Muszą być sami wierzącymi i niewyłączonymi z kościoła. Jeden z K. jest główny (*principalis*), który przy chrzcie małych dzieci trzyma je na ręku, przy chrzcie zaś dorosłych kładzie prawą swą rękę na prawe ramię przyjmującego chrzest, w piérwotnych zaś czasach kościoła zanurzał go w chrzcielnicy (stąd *levans*) i był zawsze jednéj z nim płci. Podług ustaw soboru trydenckiego do chrztu niepowinno się brać więcéj nad dwu K., niemogą nimi być także mnisi (wyjąwszy opatów) i zakonnice. Przy bierzmowaniu K., tójże co i bierzmowany płci, kładzie swą prawicę na prawym ramieniu bierzmowanego. Stosunek pomiędzy przyjmującym chrzest lub bierzmowanie a ich K. uważa się w kościele katolickim za pokrewieństwo duchowne (*cognatio spiritualis*), stanowiące nawet niekiedy przeszkodę do zawarcia związków małżeńskich.

Knapp (Jerzy Chrystyjan), teolog protestancki, położył zasługi zwłaszcza na polu egzegezy oraz krytyki Nowego Testamentu, ur. 1753 w Halli, † tamże 1826 jako senijor uniwersytetu i dyrektor pedagogijum i domu sierót; K. był stronnikiem racyjonalnego sapranaturalizmu i starał się pogodzić objawienie z teoretycznym i praktycznym rozumem. Celniejsze jego prace są: przekład „*Psalmów*“ (Halla 1777, 3 wyd. 1789); wydanie greckiego Nowego Testamentu (Halla 1797, 3 wyd. 1824); zbiór pism „*Scripta varii argumenti*“ (2 wyd. 2 t. Halla 1823); oraz „*Vorlesungen über die christl. Glaubenslehre*“ (2 t., Halla 1827)

Knapp (Wojciech), znakomity poeta religijny niemiecki, ur. 1808 w Tübingen, uniwersytet ukończył tamże, † 1864 w Stuttgardzie jako proboszcz miejski. K. posiadał piękny talent poetycki i wsławił się głównie swemi pieśniami religijnemi. Z utworów jego wymieniamy następujące: „*Christliche Gedichte*“ (2 t., Stuttg. 1820); „*Neuere Gedichte*“ (1834); „*Gedichte*“ (1843) „*Hohenstaufen*“ (1839); „*Bilder der Vorwelt*“ (1862); „*Evang. Liederschatz für Kirche und Haus*“ (2 t., 1837; 3 ed. 1865)

Knapp (Fryderyk Ludwik), technolog współczesny, ur. 1814 w Michelstadt; od 1848 profesor technologii w Giessen, od 1854 w Monachijum, a od r. 1863 w szkole politechnicznéj w Braunświku; zasłużył się wielu badaniami w dziedzinie chemii technicznéj; głównem jego dziełem jest „*Lehrbuch der chemischen Technologie*“ (2 t., Brunświk 1847: 3 wyd. 1856).

Knapski (Grzegórz), po łacinie pisał się *Cnapius*, znakomity leksykograf polski, jezuita, ur. 1564 w Grodzisku na Mazowszu, gdzie ojciec jego był sukiennikiem. Ukończywszy gimnazyjum u jezuitów w Pułtusku, wstąpił tamże do zakonu 1583, uczył w różnych szkołach jezuickich matematyki, retoryki i teologii; † 1638 w Krakowie, pochowany tamże w kościele św. Piotra. Wpośród zajęć nauczycielskich przekonał się z własnego doświadczenia o naglącéj potrzebie dobrego słownika języków polskiego i łacińskiego. Stan słownikarstwa naszego do czasów K. był bardzo mizerny. Łacina klasyczna poczynała już ustępować miejsca wszechwładnemu późniéj Alwarowi a mowę ojczystą każono mieszaniem do niéj frazesów łacińskich. Wiedziony szlachetnym popędem, postanowił K. temu stanowi zaradzić, język polski od niesmacznéj łataniny oswobodzić a łaciński do klasycznéj przywrócić czystości przez wygotowanie dobrego słownika. Jakoż po długiéj, mozolnéj i bezprzykładnéj pracy dokonał zamierzonego przedsięwzięcia wydaniem dzieła, które zadziwia ogromem erudycyi a zaleca się gruntowną znajomością języka ojczystego i trafnością postrzeżeń filologicznych. Słownik jego składa się z trzech części pod następnymi tytułami: 1) „*The-*

saurus polono-latino-graecus seu promptuarium linguae latinae et graecae Polonorum usui accommodatum etc“ (Kraków 1621; 2 ed. 1641; 3 ed. 1643, jest najlepsza i bardzo rzadka); praca ta jest dziś jeszcze prawdziwym skarbem dla badaczów języka naszego. Są też porobione zeń skrócenia; najlepsze sporządził Ks. B. Woronowski p. t. „*Słownik polsko-łaciński ze Skarbca księdza Knapiusza wydany etc*“ (2 t., Kalisz 1769; 2 ed. 3 t., 1787); 2) „*Thesauri polono-latino-graeci tomus II, latino-polonicus*“ (Krak. 1676; 2 ed. 1643; 3 ed. 1652; 4 ed. ze zmienionym tytułem 1668, najlepsza, przedrukowana 1678 i 1693; ostatnia ed. 1780); część ta z dodaniem języka niemieckiego wyszła p. t. „*Thesaurus latino-germanico-polonicus etc*“ (Poznań 1698; 2 ed. 1726; 3 ed. 1741; 4 powiększona 1754); 3) „*Thesauri polono-latino-graeci Gregorii Chapii e. S. J. tomus III, continens adagia polonica selecta et sententias morales ac dicteria faceta honesta latine et graece reddita etc*“ (Kraków 1632); jestto zbiór najużywańszych wówczas zdań moralnych i przysłów polskich, wyłożonych przysłowiami łacińskiemi i greckiemi. Dzieło to bardzo rzadkie niemniéj jest szacowne dla badaczów języka polskiego. Same przysłowia wyjęte zeń wydawano kilka krotnie pod tyt. „*Idiotismi*“ lub „*Sgnonyma*“; najlepsze z tych wydano p. t. „*Idiotismi polonici*“ (Poznań 1755). **K.** stanowi niewątpliwie epokę w leksykografii polskiéj, a pracami swémi zjednał sobie niepożytą chwałę. Życiorys w *Tygod. Ilustr.* (Nr. 94, r. 1862).

Knaus (Ludwik), malarz niemiecki, ur. 1829 w Wiesbaden. Od 1846 kształcił się w akademii Düsseldorfskiéj, ale po kilku latach własną sobie utorował drogę. Piérwszemi już pracami jak *Gracze*, *Taniec chłopski*, *Obchód pogrzebowy* i *Jarmark* (1850) niemały zyskał rozgłos. Podczas pobytu w Paryżu (1853 — 1861) tworzył słynne swe obrazy: *Cyganie*, *Złote wesele*, *Po chrzcinach*. Od 1866 stale mieszka **K.** w Düsseldorfie. Najchętniéj przedstawia sceny z życia cyganów, drobnych mieszczan i ludu wiejskiego. Z innych prac jego wymieniamy: *Kobiéta bawiąca się z 2 kotami*; *Wieśniaczka zbiérająca kwiaty na łące*; *Uczniowie krawieccy* (1867) i t. d. **K.** jest niewątpliwie najcelniejszym z nowszych malarzów rodzajowych w Niemczech. Utwory jego zalecają się przedewszystkiém dobitną charakterystyką, wyborną kompozycyją i pięknym kolorytem. **K.** celuje także jako portrecista.

Knaut (Chrystyjan), botanik, ur. 1654 w Halli, † 1776; najważniejszem jego dziełem jest „*Methodus plantarum*“ Halla 1708, Lipsk 1716), podaje tam układ roślin, za podstawę którego bierze budowę korony.

Knebel (Karol Ludwik von), pisarz niemiecki, ur. 1744 w Wallerstein w Frankoni, † 1834 w Jenie. Piérwotnie oficer pruski, potém urzędnik wejmarski w nadwornéj służbie księcia Konstantyna; zaufany przyjaciel Schillera, Wielanda, Goethego, Herdera i innych, był jedną z celniejszych ozdób dworu wejmarskiego, który pod koniec zeszłego stulecia gromadził naokoło siebie uczonych i poetów. **K.** odznaczył się głównie jako znakomity tłumacz *Elegij* Propercyjusza (Lipsk 1798) i Lukrecyjusza „*De rerum natura*“ (2 t., Lipsk 1821). Oryginalne jego poezyje, odznaczające się formą klasyczną, niewielkiéj są wartości. Jego „*Literarischer Nachlass*“ wydali Varnhagen von Ense i Tom. Mundt (3 t., Lipsk 1835), a „*Korespondencyję z Goethem*“ Gubrauer (2 t., Lipsk 1851).

Knedlhans, (J. Slawibor), znany pod pseudonimem *Libliński*, pisarz i publicysta czeski, ur. 1823 w Liblinie w Czechach. Wydał ważne dzieło „*Czeska przisłowi a porzekadla*“ (Praga 1847); w 1848 redagował czasopismo radykalne „*Prażski weczerni list*“. W tym czasie **K.** był jednym z najbardziéj wpływowych członków komitetu *Lipy słowiańskiéj*, gdzie, podobnie jak i w wydawanym przez się dzienniku, bronił stronnictwo radykalne przeciwko prowincyi i Hawliczkowi. W r. 1849 wzięty do wojska odstąpił redakcyi Chocholouszkowi. W początku 1851 stawiony przed sądem wojennym był skazany na długoletnie więzienie. Uwolniony, prowadził część administracyjną czasopisma „*Tagesbote*“, od 1860 „*Czasu*“ (pragskiego), skąd przeszedł do redakcyi *Głosu*.

Kneffel (Andrzéj), *Cneuffel* albo *Knoffel*, doktor medycyny, rodem z Budziszyna, nadworny lekarz królów polskich Władysława IV i Jana Kazimierza † w obozie pod Toruniem 1658; zbogacony podobno przedażą rozmaitych tajemniczych lekarstw, zostawił po sobie kilka dzieł treści lekarskiéj w języku łacińskim, jak „*Methodus medendi febribus pestilantielibus et epidermiis*“ (1655) i in.—Syn jego **Kneffel** (Andrzéj), także doktor medycyny i lekarz nadworny królów Michała Korybuta i Jana III, w Malborgu † 1699, ogłosił drukiem kilkanaście rozpraw które wymienia Gąsiorowski (Zbiór wiad. t. II str. 301).

Kneller (Gottfryd), znakomity portrecista, urodz. 1648 w Lubece, uczeń Rembrandt'a i Bolla, a potém Maratti'ego we Włoszech, od r. 1674 nadworny malarz króla angielskiego Karola II, następnie Jakóba II i Wilhelma III, † 1723 a wedle innych 1726. W opactwie Westminsterskiém wzniesiono mu piękny pomnik.

Kneph (*Knuphis*), jeden z wielkich piérwotnych naturalistyczno-symbolicznych bogów egipskich, stwórca świata, lub jak inni objaśniają duch przedwieczny, „dobry bóg“ (greck. *agathodaimon*); późniéj ustąpił miejsca lokalnemu bóstwu tebańskiemu Ammonowi (ob.), który jako *Ammon-Kneph* miał znaczenie wszechpotężnego stwórcy świata. Poświęcony mu był baran jako symbol wielkiéj płodności; przedstawiano go też z głową i rogami barana. Obok Ammona używał jeszcze **K.** boskiéj czci na Elefantynie, w Syene i Etyjopii, gdzie, jak się zdaje, zachował piérwiastkowy charakter bóstwa płodzącego i stwarzającego w ciemném łonie rzeki (Nilu).

Kneschke (Ernest Henryk), genealog i heraldyk, ur. 1798 w Żytawie (Zittau), † 1869, od 1838 profesor medycyny w Lipsku, zasłużył się licznemi rozprawami w pismach lekarskich. Główną jedna-

kże sławę zjednał sobie jako jeden z najznakomitszych niemieckich genealogów i heraldyków. Celniejsze jego dzieła są: „*Die deutschen Grafenhäuser*" (3 t., Lipsk 1853—55); „*Die Wappen der deutschen freiherrlichen und adelichen Familien*" (4 t., Lipsk 1056 — 58) i „*Deutsches Adelslexikon*" (tom 1—9, Lipsk 1858—69).

Knesebeck (Karol Fryderyk, baron von dem), feldmarszałek pruski, ur. 1768 w Carrve pod Neu-Ruppin. Zostawał w służbie wojskowéj już od 14 r. życia i odznaczał się równie walecznością jako i wielkiemi zdolnościami wojskowemi. Jego dziełem był plan operacyj wojennych w kampaniach 1813 i 1814 r. Miał czynny udział w reorganizacyi armii pruskiéj i był kilkakrotnie używany do ważnych misyj dyplomatycznych; † 1848. K. próbował też sił w poezyi; pieśń jego „*Lob des Kriegs*" (1805) obudziła wielki w publiczności zapał.

Knez, ob. Kniaź.

Kneżewicz (Piotr), poeta dalmacki, rodem z Knina, franciszkan, † 1768. Oprócz kilku dzieł treści ascetycznéj napisał poemat dramatyczno-epiczny p. t. „*Muka gospodina naszega Isukersta i placz matere njegowe*" (Wenec. 1753 i Dubrownik 1829); „*Pisne duchowne*" (1765); „*Osmina redowniczka duchowne zabawe*" (1766), Przełożył także na język serbsko-chorwacki „*Epistoły i Ewangielije*" (Wenecyja 1773 i Rzym 1784). Część pozostałych po nim pism wydał minoryta Jukicz (Wenecyja 1838).

Kneżyna, w Serbii okrąg kraju, którym zarządzał starosta, zwany *knez*. Kilka takich okręgów składało *nahiję* czyli powiat, którego naczelnik nazywał się także *knezem nahijskim*, a późniéj wojewodą. Obecnie nazwa ta zniesiona i zastąpiono wyrazem *srez*.

Kniaginin, m. powiatowe gub. niżegorodzkiéj, nad rz. *Kniagininką* i Imzą; 1,700 m., zajmujących się rolnictwem i wyrobem skór. Założone r. 1779 — *Kniaginiński powiat*, 2,439 w. kw. a 102,000 ludn., zajmującéj się rolnictwem, uprawą konopii, ogrodnictwem, hodowlą bydła, wyrobem uprzęży oraz skór. Powiérzchnia falowata, grunt gliniasty lub czarnoziem; lasów dostatek. Z rzek główniejsze: Piana, Sundowik i Imża.

Kniahini właściwie *księżna*, żona kniazia (ob.). W piérwiastkowém znaczeniu kapłanka, wieszczka z czasów pogańskich. Na Rusi panna młoda przez cały czas obrzędu weselnego nosi tytuł *Kniahini*.

Kniaź, Knez, właściwie *Książę*, przywodzący drużynie lub też panujący władca. Na Rusi książęta słowiańscy nosili nazwę *Kniaziów*; książę roszczący pretensyje do władzy zwierzchniéj nad wszystkimi książętami nazywał się *welikim kniaziem*. U Czechów panujący nazywał się *Kniez* albo *gospodyn*. U nas mianu kniaź odpowiada w dawnéj polszczyźnie ksiądz (ob.). Litwa przejęła nazwę kniazia od Rusi. Gedymin mianował się *welikim kniaziem*. Oprócz tego ma K. jeszcze inne znaczenie. U niektórych plemion słowiańskich gminy wybiérały sobie naczelników, którym dawano nazwę *Knez*; u Czarnogórców na czele kilku połączonych z sobą rodzin stoi starszy, zwany *Knez od plemeni*. Na Rusi w czasie obrzędów weselnych pan młody nosi tytuł *Kniazia* a drużbowie bojarów; ob. Druch i Druchna.

Kniaziewicz (Karol), generał polski, ur. 1762 pod Mitawą w Kurlandyi, syn właściciela ziemskiego Ukończywszy szkołę korpusu kadetów w Warszawie, wstąpił 1778 do artyleryi. W wojnie 1792 roku otrzymał stopień majora. Gdy 1794 Madaliński podniósł chorągiew powstania, K. jeden z piérwszych do niego się przyłączył; jako szef sztabu Zajączka uchronił wojsko od zupełnéj klęski pod Chełmem (8 Czerwca) i mianowany został generałem na polu bitwy pod Gołkowem (9 Lipca). Świetny też miał udział w obronie Warszawy, oblężonéj przez Prusaków. W bitwie pod Maciejowicami dowodził K. lewém skrzydłem i najdłużéj przeciągał walkę. Wzięty do niewoli, przebywał za poręką na Ukrainie a następnie w Lubelskiém, skąd przez Niemcy i Szwajcaryję przedarł się do wojsk francuskich we Włoszech (1797), gdzie Dąbrowski tworzył legijony. Otrzymał od Bonapartego dowództwo nad legijonem piérwszym, z którym czynny brał udział w operacyjach armii francuskiéj przeciw Rzymowi i Neapolitańczykom (1798), odniósł zwycięstwo pod Magliano (1 Grud.) i wraz z Dąbrowskim zdobył Gaetę. W nagrodę tych czynów wysłał go wiosną (1799) wódz naczelny gen. Championnet w zaszczytnéj misyi do Paryżu, by złożył dyrektoryjatowi 60 zdobytych chorągwi. Tu doznawszy jak najświetniejszego przyjęcia, otrzymał K. honorową szpadę z napisem: *Dyrektoryjat w nagrodę zasług*. Z upoważnienia rządu franc. zorganizował nowy legijon nadreński, na czele którego dokonał wielu świetnych czynów pod Berghem, Bornheim, Offenbach, Frankfurtem a zwłaszcza pod Hochlinden. Po zawarciu pokoju w Luneville (9 Lut. 1801), zawiedziony w swych nadziejach, nie chcąc być daléj narzędziem w ręku Bonapartego, opuścił służbę wojskową, wrócił do kraju i osiadł na Wołyniu, gdzie wziął w dzierżawę wieś Zieleńce. W 1810 r. ożenił się z bogatą wdową Śleską, która wkrótce umarła. Mimo urazy do Napoleona wstąpił do wielkiéj armii 1812 r.; pomieszczony z początku w sztabie generalnym króla westfalskiego, otrzymał następnie dowództwo nad 18 dywizyją 5 korpusu, złożonego z Polaków; odznaczył się pod Smoleńskiem, nad Moskwą i Berezyną. Ranny w téj ostatniéj bitwie, przepędził r. 1813 w Krakowie i u wód w Lubieniu. Po upadku Napoleona przybył do Warszawy i zasiadał w komitecie wojskowym, który pracował nad utworzeniem armii dla królestwa kongresowego. Nie wziął w niéj jednak żadnego udziału; usunął się za granicę i osiadł stale w Dreźnie (1817 r.). Po odkryciu spisku 1825 r. zażądno wydania K. jako spółwinnego. Rząd saski nie zgodził się na to, ale zarządził śledztwo i aresztował generała. Po 8 miesięcznem więzieniu w Königsteinie wypuszczony na wolność, osiadł K. w Paryżu. Prawie 70-letni już starzec, w 1830 r. otrzymał misyję dyploma-

tyczną w Paryżu, ale w krótce się rozczarował. † w stolicy Francyi 1842 r.; pochowany z honorami wojskowymi na cmentarzu Montmorency obok J. U. Niemcewicza. W wolnych chwilach zajmował się K. sztuką malarską. Początkowo robił minijatury, późniéj zaś krajobrazy olejno, gwaszami i akwarelą. Życiorys K. w *Tygod. Ilustr.* t. II, Nr. 152—153 r. 1862). Dobréj jego bijografii dotąd jednak nie posiadamy.

Kniażewicz (Grzegórz), nauczyciel matematyki i pisarz, ur. na Rusi 1737, † 1804. Po zniesieniu Jezuitów, do których zgromadzenia należał, bawił czas jakiś u biskupa wileńskiego księcia Massalskiego, który go mianował swoim matematykiem nadwornym. Po jego śmierci dotknięty niedostatkiem, otrzymał pensyję od cesarza Pawła I. Oprócz wielu rozpraw historycznych i traktatów naukowych, ogłosił kilka obszernych tłumaczeń, jak np. „*Historyja odmian zaszłych w państwie Rossyjskiém*“, przekład La Combea (Warsz. 1766); „*Historyja życia generała Bonapartego*“, przekład z rossyjskiego (Wilno 1793) i in.

Kniażewicz (Dymitr), autor i pedagog rossyjski, ur. 1788 w Petersburgu z rodziny serbskiéj, nauki pobiérał w Kazaniu, następnie służył w minist. skarbu a w r. 1837 mianowany kuratorem odeskiego okręgu naukowego; † 1844 w Buromnie, w gub. połtawskiéj. K. był wysoko wykształcony człowiek i dobry pedagog. Prace pedagogiczne i literackie pomieszczał w rozmaitych czasopismach rossyjskich; redagował *Almanach odeski*; *Kalendarz noworossyjski* i in. Jego staraniem powstało Odeskie towarzystwo historyi i starożytności.

Kniażnin (Jakób), dramaturg rossyjski, ur. 1742 w Pskowie, † 1791 w Petersburgu. Wychowany w Petersburgu, początkowo służył w kolegijum spraw zewnętrznych, przeszedł potém do służby wojskowéj, następnie wykładał język i literaturę rossyjską w korpusie kadetów. Czytaniem Corneille'a pobudzony napisał tragedyję „*Didona*“; następnie przełożył z Metastasia „*Titowo miłoserdie*“; daléj „*Rosław*“, „*Władisław*“, „*Władimir i Jaropołk*“, „*Sofonizba*“ i „*Wadim nowgorodzki*“. Ostatni ten utwór, najlepsze dzieło K., odznaczające się myślami o miłości bliźniego, o obowiązku obywatela oraz wysokim patryjotyzmem i w którym wysławia republikański ustrój Nowogrodu W., ściągnął na K. podejrzenie o jakobinizm, w skutek czego został aresztowany, dzieło zaś spalone. Z komedyj K. najlepsze: „*Chwastun*“ i „*Czudaki*“. Pisał nadto opery, ody, bajki i drobne wiérsze. Ogólny zbiór pism wyszedł po raz piérwszy 1802 (nowe wyd. 2 t. 1847—48).

Kniaździwór, wieś w obwodzie kołomyjskim, pow. peczeniżyńskim; ma 1,900 ludności i źródła solne.

Kniaźnin (Franciszek Dyjonizy), poeta polski, ur. w Witepsku 1750, † w Końskowoli 1807. Pobierając wychowanie w koleg. jezuick. w Witepsku, wstąpił do tego zgromadzenia w 14 roku; po kasacie zakonu przywdziawszy świecką suknię, otrzymał zajęcie w bibliotece Załuskich pod kierownictwem znanego bibljografa Janockiego. Tu dał się poznać księciu Czartoryjskiemu Adamowi który go wziął do Puław na sekretarza. Wrodzone poecie marzycielstwo i senty mentalizm rozwinęły się pod wpływem nieszczęśliwéj miłości ku jednéj z księżniczek tak dalece, iż wstrząśnienie wywołane wypadkami 1794 r. pomieszało mu zmysły. Od 1800 roku przebywał Kniaźnin w domu Franciszka Zabłockiego, który, przywdziawszy wtedy suknię księżą, otrzymał probostwo w Końskowoli. Miłość, patryjotyzm i sentymentalna sielankowość oto trzy źródła z których wypłynęły poezyje Kniaźnina. W druku ukazały się naprzód „*Bajki*“ (1776 r. u Grölla); następnie trzy tomy innych utworów: „*Poezyje F. D. Kniaźnina*“ (1787 r, u Grölla). Kompletne wydanie ukazało się dopiéro w 1828 r. w Warszawie za staraniem F. S. Dmochowskiego w 7 tomach. Utwory K. pisane były po części dla upamiętnienia lub uświetnienia różnych obchodów na dworze książęcym w Puławach. Sąto ody albo wiérsze opisowe: *Balon*, *Gala Wielka*, sceny dramatyczne jak: *Marynki*, *Trzy gody*, *Zosinki*, tragedyje: *Hektor*, *Temistokles*, opera *Cyganie* a nawet *Matka Spartanka*. Po śmierci żony Zabłockiego napisał „*Żale Orfeusza nad Eurydyką*“. Inne z własnego popędu przedsiębrane prace są prócz Bajek, Sielanek i lirycznego utworu, „*Rozmaryn*“ przekłady: *Od Horacego*, *pieśni Anakreonta* i *Osyjana*. W pieśniach swych Kniaźnin często bardzo szczęśliwie chwytał i wdzięcznie malował sceny z ludowego lub szlacheckiego brane życia, lub w pełnych siły i uczucia strofach wypowiadał swe obywatelskie uczucia (*Na obchód stuletni zwycięstwa Jana III*, *Do wąsów*, *Matka obywatelka* i inne popularne w swoim czasie utwory).

Kniaźtwa, istniały we wsiach wołoskich na Rusi Czerwonéj czyli w Galicyi. Były to osady wołoskie, rządzone przez pewien rodzaj sołtysów czyli *kniaziów* na prawach wołoskich. W późniejszych czasach zastąpiły je wójtostwa i wójci.

Kniczanin (Stefan Piotrowicz), generał serbski, ur. 1808 albo 1809 w Kniczu, w okręgu kragujewackim w Serbii, † 1855 w Belgradzie. Początkowo kupiec, zjednał sobie wielką popularność, która pobudziła ks. Miłosza Obrenowicza że w 1835 mianował go kapitanem okręgowym w Jasienicy, a 1839 naczelnikiem wojennym w Smederowie. Wziąwszy udział w powstaniu przeciwko Miłoszowi był 1840 przez ks. Michała wygnany z kraju, znalazł przytułek w Widyniu, gdzie przebył do 1842; powołany napowrót przez ks. Aleksandra Karadżiordżiewicza został członkiem senatu. W r. 1848 zarówno z ks. Aleksandrem sprzyjał polityce serbskiego patryjarchy Rajaczicza i powstaniu Serbów przeciwko Węgrom. Na czele oddziału ochotników (3,000, podług innych 5,000) pospieszył na pomoc Serbom węgierskim. Stoczył wiele utarczek, lecz w końcu (w Lutym 1849) w skutek poniesionéj klęski oraz nieprzyjaźni koteryi dworskiéj przeciwko wodzom narodowym, powrócił do ojczyzny. Wkrótce jednak powrócił nazad i połączywszy się ze Stratimirowiczem wyparł wojska węgierskie pod Perczelem z o

kręgu szajkezskiego; walczył następnie ze zmiennem szczęściem do Października 1849, poczém wrócił do Belgradu. Mianowany 1852 generałem i senatorem, został w końcu r. 1854 ministrem wojny i prezesem rady ministrów.

Knidos lub *Gnidos*, inaczéj *Stadia*, w starożytności miasto na przylądku Triopion w Karyi, należało do liczby sześciu miast związku Doryjskiego i posiadało w swoich murach kilka świątyń Wenery, która z tego powodu była nazywaną *boginią Knidyjską*. Ruiny K. zbadał dokładnie nowszymi czasy Newton („*Travels and discoveries in the Levant*“, 2 t. Lond. 1865).

Kniebis, jeden ze szczytów gór Czarnego lasu, na granicy badeńsko-wirtembergskiéj; ma około 3,000 stóp wysokości; tutaj prowadzi ważny pod względem strategicznym wąwoz, zwany *Kniebis*, na wysokości blisko 2,800 stóp.

Knieć, toż co *Kaczyniec* (ob.).

Knigge (Adolf Franciszek Fryderyk, baron von), pisarz niemiecki, ur. 1752 w Bredenbeck pod Hanowerem. Ukończywszy uniwersytet w Getyndze, był najprzód urzędnikiem w wydziale dóbr w Kasselu, potém szambelanem dworu Wejmarskiego, a od 1790 kuratorem szkół w Bremie, gdzie † 1796. Stosunki z iluminatami ściągnęły nań wiele nieprzyjemności. Pod nazwiskiem *Philo* ogłosił po zniesieniu tego związku ciekawy jego opis. Z pomiędzy mnóstwa pism jego różnorodnéj treści najważniejszém jest dzieło „*Ueber den Umgang mit Menschen*“ (Hanower 1788; 10 ed. 3 t., Hanow. 1824, powiększona przez Wilmsera a 12 i 13, Hanow. 1844 i 51 przez Gödeke'go). Oprócz tego zasługują jeszcze na wzmiankę: romans komiczny „*Die Reise nach Braunschweig*“ (Hanow. 1839) i „*Der Roman meines Lebens*“ (4 t., Frankf. 1803). Zbiorowe wyd. dzieł jego wyszło w 12 t. (Hanow. 1804—6). Niektóre z nich tłumaczone są i na język polski.—Porów. Gödekego „*Adolf Freiherr von Knigge, sein Leben und Blicke in seine Zeit*“ (Hanow. 1844).

Knight (wym. *Najt*), anglosaks. *Cnyht*, niem. *Knecht* w znaczeniu giermka, odpowiada w Anglii naszemu rycerzowi, kawalerowi. Stan rycerski w Anglii nie jest szlachtą dziedziczną; opiéra się on raczéj albo na własności ziemskiéj, właściwém lennictwie wojenném (*Knight's fee*) albo na osobistém mianowaniu przez króla. Ślady piérwszego rodzaju rycerstwa widzimy jeszcze w parlamencie, gdzie deputowani z hrabstw jako reprezentanci stanu rycerskiego czyli posiadaczy ziemskich, obowiązanych do wojny, nazywają się *knight's of the Shire* (rycerze hrabstwa). Za Elżbiety właściciele dóbr, mający 40 funt. szt. rocznego dochodu, musieli jeszcze przyjmować osobiście godność rycerską. Najniższy stopień mało już dzisiaj cenionego tego rodzaju rycerstwa jest *knight bachelor*. Wyższą godnością jest *knight-baronet*, którą tylko sam król na polu bitwy udzielać może.

Knight (Karol), wydawca i pisarz angielski, ur. 1791 w Windsor; piérwotnie księgarz tamże, a od 1824 w Londynie; był wydawcą kilku słynnych pism peryjodycznych, jak np. *Penny Magazine*, *Penny Cyclopaedia* (30 t., 1833—1856); *National Cyclopaedia* (12 t. 1847—51) i t. d. Do prac jego literacko-historycznych i czysto historycznych, oprócz wybornéj edycyi Shakspeare'a należą: „*The life of Shakspeare*“ (Lond. 1843); „*Studies of Shakspeare*“ (Lond. 1849); „*The old printer and the modern press*“ (Lond. 1854) i „*The popular history of England*“ (tom 1—8, 1856—60).

Knight (John Prescott), malarz angielski, ur. 1803 w Stafford. Najlepsze jego utwory są: *Rozbitki* i *John Knox usiłujący powstrzymać gwałtowność ludu*. Na wystawę Paryską 1867 dał portrety *Karola Eastalk* i gener. *Cabrery*. W 1844 został członkiem akademii angielskiéj.

Kniphausen, majętność w wielkiém księstwie oldenburgskiém, obejmująca 0,85 mil kw. i 3,200 m., tworzyła niegdyś z majętnością Varel majorat hrabiowski aldenburgski, lecz w XVIII w., skutkiem małżeństwa córki ostatniego hrabiego Aldenburg, przeszła w posiadanie angielskiego domu Bentinck'ów, który po długich sporach w r. 1856 prawa swoje zwierzchne odstąpił domowi Oldenburgskiemu. Miasteczko Kniphausen liczy 50 m. i posiada dawny zamek.

Knipperdölling (Bernhard), naczelnik münsterskich nowochrzczeńców, rodem z m. Münster. Wygnany z miasta rodzinnego, podróżował po obczyźnie i w Szwecyi wszedł w bliższe stosunki z sektą anabaptystów. Przyjąwszy 1553 do swego domu holenderskich anabaptystów Jana Matthysa i Jana Bockolda, zwanego zwykle Janem z Leydy, wybrany przez anabaptystów r. 1534 burmistrzem miasta Münster, wywiérał nad nimi bardzo surową władzę. Kiedy Jan z Leydy królem został obrany, otrzymał godność namiestnika. Po zdobyciu miasta podzielał wszystkie losy Jana, aż nareszcie 23 Stycz. 1526 wraz z nim na śmierć skazany i powieszony w klatce żelaznéj. Podczas śledztwa okazał się nierównie nieugiętszym i zatwardzialszym od samego Jana z Leydy.

Knížka, inaczéj *Kodicill*, *Kodicillus* lub *Codicillus* (Piotr z Tulechowa), uczony i poeta czeski, ur. 1533 w Sélczanach, pow. berouńskim. W młodości swojéj był nauczycielem dzieci Wilhelma Szczęsnego Waldsteina, a potém synów Zdeńka (Sydonijusza) z Morawy; następnie nauczycielem szkół w Žatecé, skąd udał się na dalsze nauki do Wittenberga i tu przez 3 lata słuchał wykładów Melanchtona, po ukończeniu których powrócił do Pragi 1560 i otrzymał katedrę języka greckiego i matematyki. † 1589 tamże jako rektor uniwersytetu pragskiego i proboszcz kolegijum angielskiego czyli Wszystkich Świętych. Liczne jego poezyje w języku łacińskim, jak *Epithalamia*, *Epicedia* i *Elegije*, posiadają znakomite zalety pod względem piękności języka i głębokości myśli. Wydawane przez niego kalendarze czeskie, czyli tak zwane *Minucyje* lub *Prognostyki*, (od 1563—90) używały wielkiéj swojego czasu wziętości. Oprócz poezyj i dzieł treści religijnéj, wydał także „*Wokabularz łacińsko-czeski i niemiecki*“ (1560), który się kilkunastu doczekał edycyj.

Knobel (August Wilhelm), znany komentator pi-

sma ś-go St. Testamentu, ur. 1807 pod Żarowem w Łużycach, od 1838 profesor zwyczajny w Giessen. Najważniejsze jego dzieła są komentarze do *Izajasza* (Lipsk 1861), *Genesis* (1860) i t. p. oraz dzieło p. t. „*Der Prophetismus der Hebräer*“ (2 t., Wrocław 1838) i „*Die Völkertafel der Genesis*“ (Giessen 1852).

Knobelsdorf (Eustachy), zwany *Alliopagus*, poeta łaciński, ur. w Elblągu 1519. Wysłany kosztem Dantyszka i Tidemana za granicę, po powrocie został kanonikiem warmińskim a następnie kustoszem katedralnym w Chełmnie. Po śmierci swych dobroczyńców przeniósł się do Wrocławia i mianowany był oficyjałem generalnym biskupa wrocławskiego; na tym urzędzie † r. 1571. Z prac jego wymieniamy: „*Ad J. Dantiscum Lovanii descriptio*“ (Lowan. 1542); „*Rev. D. J. Dantisci epicedium*“ (Gdańsk 1548); „*Ad Tiedemanum Gisium Episc. Culm. Lutetiae Parisiorum descriptio*“ (Paryż 1544; 2 ed. 1591); „*Divi Poloniae Regis Sigismundi I Epicedium*“ (Krak. 1548).

Knobelsdorf (Jan Jerzy Wacław, baron von), znakomity budowniczy, ur. 1697, † 1753; w r. 1740 mianowany był przez Fryderyka II tajnym radcą skarbowym i inspektorem wszystkich budowli królewskich. Z licznych, wystawionych przezeń gmachów, największą sławę zjednały mu: pałac Sanssouci, Opera, nowy pawilon pałacu w Charlottenburgu, tudzież pałac w Dessau. On także założył zwierzyniec (Thiergarten) w Berlinie.

Knoblecher (Ignacy), słynny podróżnik, ur. 1819 w St.-Cantian w Krainie, † 1858 w Neapolu; przez znaczny przeciąg czasu był generalnym wikaryjuszem Afryki środkowéj nad Górnym Nilem i podróżami swojemi w tych krajach, których rezultaty Klun ogłosił po części w dziele „*Reise auf dem Weissen Nil*“ (Lajbach 1852), położył ważne zasługi dla geografii.

Knossus, starożytna stolica wyspy Krety, z dwoma portami, niegdyś rezydencyja Minosa. W pobliżu znajdować się miał tu grób Zeusa i sławny labirynt.

Knowles (*James Sheridan*), najulubieńszy i najpłodniejszy z nowszych dramatyków angielskich, ur. 1784 w Cork, † 1862 w Torquay. Smak estetyczny wykształcił pod kierunkiem ojca na czytaniu piérwszorzędnych poetów i prozaików angielskich, mianowicie Shakespeare'a. Piérwszy rozgłos zyskał poezyjami lirycznemi, zwłaszcza balladą „*The welsh harper*“ i dramatem „*Leo thy gipsy*“ (1813), a sławę swą utrwalił tragedyją: „*Cajus Gracchus*“ (1815), za którą nastąpiły „*Virgilius*“ (1820), „*William Tell*“ (1825) i „*The hunchback*“ (1832), z wielkim przyjmowane zapałem. Odtąd stał się K. najpopularniejszym dramatykiem a utwory jego cieszyły się niezmiernem powodzeniem na wszystkich scenach angielskich i amerykańskich. Odznaczają się one więcéj zaletami scenicznemi, aniżeli wartością poetyczną. Najlepszym jego utworem ma być „*The love chase*“ (1836). Mniéj miał wziętości jako romansopisarz. Opowiadania swe i szkice, rozrzucone po czasopismach, wydał osobno p. t. „*The elocutionist, a collection of pieces in prose and verse*“ (19 ed. 1853). W starości oddał się polemice teologicznéj, pisał przeciw katolicyzmowi i objeżdżał kraj jako kaznodzieja baptystowski. Zbiorowe wyd. jego „*Dramatic Works*“ wyszło w Londynie (r. t. 1863).

Knownothing (dosłownie *nic nie wiem*), nazwa politycznego stronnictwa w Ameryce Północnéj, którego celem jest zapobieganie osiedlaniu się Europejczyków w tym kraju, utrudnianie im naturalizacyi i przeszkadzanie w pozyskiwaniu urzędów krajowych. Powstało ono z towarzystwa zwanego *Native American Association* (założonego około 1835) i uorganizowawszy się na początku r. 1854, otrzymało powyższą nazwę od wyrazów: *to know nothing*, zamieszczonych w składanéj przez jego członków przysiędze. Skutkiem ostatniéj wojny domowéj zaniechali K. po części agitacyj politycznych i połączyli się z innemi stronnictwami. Reprezentowana jednak przez nich zasada: *Amerykanie rodowici powinni rządzić Ameryką*, ma w Stanach Zjednoczonych wielu zwolenników.

Knox (Jan), przywódca reformacyi w Szkocyi, ur. 1505 r. w Gifford pod Haddington, † 1572 w Edynburgu. Studyjował filozofiję scholastyczną i teologiję na uniwersytecie glasgowskim, następnie od 1530 nauczał tych przedmiotów w akad. St.-Andrews. Zgłębianie biblii oraz ojców kośc. doprowadziło go do swobodniejszych poglądów, które umocniły jeszcze nauki Jerzego Wisharta i kazania mnicha Williamsa przeciwko papiestwu. Po 1542 głosił reformacyję w południowych prowincyjach; w czasie prześladowania znalazł przytułek w domu lorda Douglasa; 1547 schronił się wraz z innymi protestantami do zamku St.-Andrews i tu odprawił piérwszą publiczną wieczerzę pańską pod dwiema postaciami. Po długiém oblężeniu kapitulowali powstańcy i K. wbrew warunkom był odesłany z przyjaciołmi swymi do Francyi, gdzie przebył 18 miesięcy na galerach. Po uwolnieniu był 1549 kaznodzieją w hrabstwie Berwick a 1551 kapelanem kr. Edwarda VI; 1553 miał sobie nawet ofiarowane biskupstwo, którego jednak nieprzyjął. Prześladowany po wstąpieniu na tron kr. Maryi, uciekł do Genewy, gdzie umocnił się w prezbiteryjanizmie; 1554 kaznodzieja gminy angiels. emigrantów w Frankfurcie, następnego roku wrócił do Genewy a stąd do Szkocyi; przebiegał tu jako kaznodzieja prowincyje i wielce przyczynił się do rozszerzenia protestantyzmu. Powołany przed sąd duchowny do Edynburga, niestawił się i przyjął 1556 obowiązek kaznodziei gminy angielskiéj w Genewie. Powołany powtórnie przed sąd biskupów szkockich, skazany został jako kacerz na spalenie, co też i wykonano na jego portrecie. Przeciwko temu wyrokowi napisał „*Appelation of John K.*“, w którém odwołuje się do soboru powszechnego. Daléj oprócz wielu odezw oraz dokonanego wspólnie z kilku innymi przekładu Pisma Ś-go, znanego pod nazwą *Biblii Genewskiéj*, napisał dzieło „*First blast of the trumpet against the monstrous regiment of women*“, które zjednano mu nieprzyjaźń i Elżbiety angielskiéj. R. 1559 na żądanie swych zwolenników powrócił do ojczyzny w chwili gdy królowa

przedsięwzięła najostrzejsze prześladowanie. Ogniste kazanie jakie miał w Maju 1559 w Perth przeciwko czci obrazów i t. p. doprowadziło do powstania, które się szybko rozszerzyło po całym kraju. Wszędzie niszczono ołtarze i obrazy, burzono klasztory i majątki kościelne rozdawano biédnym. K. napróżno chciał odwrócić rozruchy; w wynikłéj jednak z tego powodu wojnie domowéj z jednéj strony między królową, która wezwała na pomoc Francyję, a partyją protestancką, opiérającą się na Elżbiecie angielskiéj, wziął wielki udział. Po pokoju 1560, którym reformacyja utwierdzoną została w Szkocyi, osiadł K. jako kaznodzieja w Edynburgu, wywiérając ciągle wielki wpływ na naród. Maryja Stuart napróżno starała się go pozyskać dla swéj sprawy. Oskarżony 1563 r. o zbrodnię stanu został uniewinniony przez lordów. Prześladowania powtórzyły się i późniéj i K. był zmuszony 1566 r. oraz 1571 opuszczać Edynburg, do którego powrócił 1572. Wpływ jaki wywiérał K. zasadzał się więcéj na sile rozumu i charakteru, niż na gruntownéj i rozległéj nauce a także i na głębokiém przeświadczeniu, ognistéj i na nic niezważającéj wymowie. Z dzieł K. najlepszém jest „*History of the reformation of religion within the realm of Scotland*“ (Edynburg 1586; 4 wyd., t. 1732). Porów. M'Erie „*Life of John* K.“ (nowe wyd., 2 t., Edynb. 1839).

Knoxville, miasto w północno-amerykańskim stanie Tennessee, nad spławną rz. Holston, ma 8,800 m. i uniwersytet, założony 1806. Jestto ważny punkt handlowy dla wschodnich prowincyj tego stanu. Do r. 1817 było stolicą stanu Tennessee.

Knüll, 8 godzin długie, pięknym lasem, łąkami i pastwiskami pokryte pasmo gór w Hessyi, pomiędzy Rothenburgiem, Hersfeldem, Ziegenhain i Hamburgiem położone. Najwydatniejszy jego wierzchołek *Knüllköpfchen* dochodzi do 1,939 stóp wysokości.

Knut, ob. Kanut.

Knut, herb polski, którego tarcza podzielona na 3 pola, dwa obok siebie, trzecie nad niemi, mieści na każdém polu podwójny kwiat lilii, jeden wierzchem obrócony, drugi na dół, spojone z sobą. Na hełmie nad koroną, są 3 chorągwie wojenne, schodzące się drzewcami na ukos do korony.

Knut, rodzaj bata, niegdyś używanego w Rossyi, ze skórzanego rzemienia, którego koniec opatrzony był żelazną kulą i drutem.

Knyszyn, miasto w powiecie białostockim, gub. grodzieńskiéj, o 4 mile od Białegostoku położone, niegdyś ulubione siedlisko króla polskiego Zygmunta Augusta, który tu, jako wielki miłośnik myśliwstwa i koni, chętnie przebywał i tu nawet † 1572. Z dawnego dworu królewskiego i pysznych ogrodów nie pozostało już żadnego śladu. Obecnie liczy około 2,740 m. Tu także jest staw Czechowizna, który według tradycyi miejscowéj miał sławny czarownik Twardowski jednéj nocy wykopać i wodą napełnić.

Knyszyńskie albo **Leśnickie** starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie podlaskiém, w ziemi bielskiéj. Podług lustracyi z r. 1664 było wówczas zastawione braciom Orsettym w sumie złp. 553,444 i zaliczało się do niego: miasto Knyszyn (ob.), pamiętne pobytem i śmiercią tu zaszłą króla Zygmunta Augusta, oraz wsie: Chraboły, Jaskra, Czarna, Przytuły, Czechowizna, Krypno, Zastacze, Ruda, Długołęka, Rekle, Brzozowa, Bobrówka, Romejki, Jaswity, Zabiele, Jaćwiesz, Boguszewo, Zalesie, Gincze i wiele innych, wreszcie miasto Ganiądz, największe w Koronie leśnictwo Knyszyńskie i dwie dzierżawy Tajnoska i Kobelnicka. W r. 1771 posiadał je Tomasz Czapski, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 12,627 gr. 25, a hyberny złp. 4,221 gr. 22. Na sejmie Warszawskim z r. 1775 Stany Rzpltéj w sporze długoletnim o granice tego sstwa, wyznaczyły oddzielną komisyję dla ich ostatecznego oznaczenia. W r. 1600 posiadał to sstwo słynny Jan Zamojski, het. w. kor.

Koadyjutor (z łac.), w kościele rzymsko-kat. zowie się prałat dodany do pomocy arcybiskupowi, biskupowi lub opatowi. Koadjutorowie bywają albo czasowi, wybiérani przez samego biskupa, albo téż z prawem następstwa (*cum spe succedendi*), naznaczani zwykle przez papieża. U jezuitów są koadjutorowie świeccy i duchowni, z których piérwsi do posług niższych w zgromadzeniu używani, drudzy zaś odznaczający się wyższemi zdolnościami i przeznaczani do wykładu nauk i t. p., dopiéro po upływie dziesięciu lat do ślubów zakonnych i kapłaństwa są przypuszczani.

Koagulacyja (z łac.), tężenie, krzepnienie, ścinanie się płynów.

Koala (*Phascolarctos*), rodzaj ssących, workowatych, z rodziny *Petaurina*, powierzchownością do małego niedźwiedzia podobnych, żyjących w Australii. Pysk tępy, uszy zaokrąglone, mocno kosmate, ciało otyłe, nogi mierne, pochodne, torba wyraźna, brak ogona. Jestto zwierzę obyczajów nocnych, łagodnych, żywi się pokarmem roślinnym, łazi dobrze po drzewach, kryjąc się we dnie pomiędzy gałęziami. *P. cinereus*, wielkości naszego borsuka, jest z wierzchu popielaty, od spodu biały.

Koalicyja, tak się zwyczajnie nazywa związek kilku państw dla walki przeciwko mocarstwu, które zagraża bezpieczeństwu lub widokom sprzymierzonych. K. takie nie są rzadkie w dziejach nowożytnéj Europy. Do najsławniejszych należą liga Kambryjska w 1508, potrójne przymierze w 1663, liga Augsburgska 1686, oraz przymierze przeciwko Francyi z końca zeszłego i początku obecnego stulecia. —**Koalicyja** *parlamentarna*, tak nazywają związek kilku stronnictw parlamentarnych dla obalenia będących u steru rządu przeciwników. Stronnictwa różniące się w widokach i zasadach, łączą się wtedy dla zwalczenia tej partyi, która ma władzę. Zwyczajnie koalicyje takie, jako połączone tylko wspólnością nieprzyjaźni, nie są trwałe. Skutkiem takiej koalicyi we Francyi, wynikłéj z połączenia się bonapartystów, orleanistów i legitymistów upadł rząd Thiersa w Maju r. 1873.

Kobalt (symbol *Co*, ciężar atomowy 59), piérwiastek chemiczny, dwuatomowy, metaliczny, odkryty przez Brandta w 1733. Rudy jego (ob. Kobaltowe minerały) przerabiają się głównie dla otrzymania

smalty (ob.). Czysty K. otrzymuje się przez wypalenie szczawianu kobaltu. Jestto metal srebrzysto-biały, magnetyczny, łatwo klepalny, c. wł.=8, 6. W temperaturze zwykłéj na powietrzu się nie zmienia. *Chlorek* K., $CoCl_2$ otrzymuje się przez ogrzanie K. sproszkowanego w chlorze; jestto sól błękitna, krystaliczna, rozpuszczająca się w wodzie w barwie czerwonéj, co pochodzi od utworzenia się jego wodanu. Z kilku związków K. z tlenem najważniejsze są: *tlenek* K., Co O, otrzymywany przez wypalenie węglanu, używa się do farbowania na błękitno szkła i porcelany. Wodan jego $Co(OH)_2$ jest różowym. *Półtorotlenek* K. Co_2O_3 otrzymuje się działaniem chloru na powyższy wodan, opada w postaci wodanu czarnego. *Siarczan* K. $CoSO_4$ krystalizuje z 7 cząsteczkami wody w kryształach brunatno-czerwonych, formy witryolu żelaznego. Sole K. służą do wyrobu *błękitu Thénarda* czyli *Kobaltowego*. W tym celu do roztworu soli K. wlewa się roztwór fosforanu potażu, skąd powstały osad niebieski fosforanu K. mięsza się z 8 krotną objętością glinki galaretowéj, następnie suszy i wypala. Piękna ta farba czernieje pod wpływem światła. Roztwory soli K. są różowe, za ogrzaniem błękitnieją; siarkowodór ich nie strąca, siarek amonu daje osad czarny.

Kobaltowa czerwień, piękna czerwona farba w różnych odcieniach, otrzymuje się przez strącenie siarczanu kobaltu fosforanem sody i wysuszenie osadu. Nadaje się do drukowania perkalików i obić.

Kobaltowa zieleń (*zieleń Rinmanna*, *Gellerta*, *cynkowa*), otrzymuje się przez żarzenie 1 części tlenku kobaltu z 10 częściami tlennika cynku; jestto farba trwała, dobrze pokrywająca.

Kobaltowe minerały. Kobalt rodzimy w naturze znajduje się tylko w niektórych meteorach obok żelaza. Ważniejsze jego minerały są: *arsenijan* K., *kwiat kobaltowy*, *erytryn*, bywa barwy fijoletowéj w kryształach, a różowéj w proszku; kryształy jego są słupami romboidalnemi ukośnemi. *Arsenek* K., *smaltyna*, K. *biały*, jest ciałem barwy szaro-stalowéj, krystalizuje w sześcian; znajduje się w masach krzewiastych, jako K. *pleciony* lub *siatkawy*, albo też nerkowy, lub kulisty. Znajduje się w skałach krystalicznych w Czechach, Saksonii i in. K. *szary*, *kobaltyna*, *błyszcz kobaltowy*, z barwy podobny do poprzedniego, z lekkim odcieniem różowym, jest siarko-arsenkiem K., krystalizuje w szeregu foremnym, najczęściéj w dwunastościan lub dwudziestościan, złożenie ma siatkowe. Znajduje się też w naturze czarny tlenek K., siarek i siarczan K.

Kobaltowe szkło, ob. Smalta.

Kobaltowy błękit, czyli *błękit Thénarda*, ob. Kobalt.

Kobell (Ferdynand), znakomity malarz krajobrazów, ur. 1740 w Manheimie. Ukończywszy studyja prawne w Heidelbergu, poświęcił się malarstwu, został następnie nadwornym malarzem kurfirsta Teodora i profesorem akademii; † 1794 jako dyrektor galeryi w Monachijum. Znakomite są jego ryciny skrobane krajobrazów, których zbiór wydali Frauenholz p. t. „*Oeuvres complets de Ferdinand Kobell*“ (Norymber. 1809) i Kugler (Stuttgard. 1842). Ogólny spis jego utworów ogłosił Stefan Stengel (Norymberga 1832).—**Kobell** (Franciszek), brat poprzedniego, ur. 1749 w Manheimie, † 1822 jako królewski malarz nadworny w Monachijum, zostawił po sobie ogromną ilość rysunków architektonicznych, piórem wykonanych.—Syn Ferdynanda, **Kobell** (Wilhelm von), ur. 1766, † 1853, były profesor akademii w Monachijum, malował wyborne obrazy bitew i koni, tudzież bardzo piękne akwatynty.—Synowiec poprzedniego, **Kobell** (Henryk), ur. 1751 w Amsterdamie, † 1782 w Rotterdamie, był znakomitym malarzem scen morskich.—Syn tego ostatniego, **Kobell** (Jan), ur. 1782 w Utrechcie, † 1814, uważany jest za największego z holenderskich nowoczesnych malarzy zwierząt.—**Kobell** (Franciszek), wnuk Ferdynanda K., poeta i naturalista, ur. 1803 w Monachijum, od 1834 profesor zwyczajny mineralogii tamże. Z prac jego naukowych wymienimy: „*Charakteristik der Mineralien*“ (2 t. 1831); „*Tafeln zur Bestimmung der Mineralien*“ (5 wyd. 1853). Jest on też wynalazcą galwanografii (ob.). Poezyje jego, pisane w narzeczu palatyńskiém i bawarskiém, odznaczają się wielkim humorem i świeżością dobrze naśladowanego dowcipu ludowego.

Kober (Marcin), był malarzem króla Zygmunta III. Pędzla jego są portrety Zygmunta III i Stefana Batorego.

Koberstein (Karol August), zasłużony historyk niemiecki, ur. 1797 w Rügenwalde na Pomorzu. Na uniwersytecie berlińskim studyjował filologiję, archeologiję, filozofiję i historyję a następnie został nauczycielem w Pforta. Głównem jego dziełem jest „*Grundriss der Geschichte der deutschen Nationalliteratur*“ (w 1 ed. Lipsk 1827 jako podręcznik szkolny; w 4 ed. 3 t., Lipsk 1847—66, opracowane obszernie, jedno z najgruntowniejszych dzieł o literaturze niemieckiéj). Z innych prac jego wymieniamy: „*Laut- und Flexionslehre der mittelhochdeutschen und der neuhochdeutschen Sprache*“ (Halla 1862) i „*Vermischte Aufsätze zur Literaturgeschichte und Aesthetik*“ (Lipsk 1858).

Kobi, pustynia w Azyi Wyższéj, ob. Gobi.

Kobielaki, *Kobylaki*, m. pow. gub. półtawskiéj, nad rz. Worskłą i Kobielaczką, ma 13,700 m.; prowadzi handel bydłem rogatém, owcami i wełną. K. założone przez Niemirycza, przyłączone do Rossyi 1654.—*Kobielacki powiat*, liczy na 3,225 w. kw. przeszło 153,000 m.; powierzchnia powiatu—płaszczyzna, wzgórkowata nad brzegami Worskły; lasów mało; grunt gliniasty lub czarnoziem. Główne rzeki: Dniepr, Worskła, Oreł, Gołtwa i Chorol. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, ogrodnictwem, sadownictwem, uprawą tytuniu i konopii oraz czumactwem.

Kobielski (Mikołaj Małdrzyk z Kobiela), Polak, ulubiony dworzanin Witolda, wielkiego księcia litewskiego, używany przezeń chętnie do ważniejszych posług dyplomatycznych.

Kobielski (Franciszek Antoni), sufragan kujawski i nominat chełmski, od 1734 kanclerz królowéj polskiéj Maryi Józefy, żony Augusta III; podczas kan-

clerstwa został biskupem kamienieckim a następnie łuckim; † 1755 w Janowie. Oprócz listów pasterskich ogłosił drukiem „*Panegiricus Augusti II Regi Polonorum*“ (Krak. 1734); „*Kazania*“ (1737; Lwów 1746); tudzież „*Flores vitae B. Salomeae Virginis*“ (Warsz. 1735).

Kobierce, są to tkaniny lniane, wełniane, jedwabne i t. p., używane do pokrywania ścian i posadzek w zamożniejszych mieszkaniach. We Francyi były najsławniejsze **K.**, zwane Gobelinami (ob.). **K.** bywają: 1) Pojedyncze, będące prostemi tkaninami; tutaj należą kobierce tyrolskie, tkane z wełny i szerści koziéj, zwyczajne dywany angielskie i gobeliny niderlandzkie, które są tkane ręcznie bez warsztatów i wyrabiają się obecnie tylko w Paryżu. 2) Podwójne, t. j. podwójnie i potrójnie tkane, jakiemi są dywany szkockie kidderminsterskie. 3) Aksamitne, mające powierzchnię włosistą na podobieństwo aksamitu, do których należą dywany: tureckie, perskie, brukselskie i pluszowe.

Kobierzycki (Stanisław), historyk polski, rodem z Kaliskiego; wyższe nauki kończył w Lowanijum. Za powrotem do kraju był podczaszym kaliskim i starostą brodnickim, później posłował do Belgii, następnie został 1647 kasztelanem gdańskim a 1656 pomorskim; † 1665. Był to człowiek wysoko wykształcony, dobry mówca, biegły w języku łacińskim i gładko nim piszący. Dla pragmatyzmu porównywano **K.** z Liwijuszem. Dzieła jego są: „*De luxu Romanorum commentarius* etc.“ (Lowanijum 1628, 2 ed. tamże 1655; przedrukowane też w *Thes. Grevii* t. VIII); praca wielce przez starożytników ceniona. „*Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis, ejus natales, infantiam, electionem usque ad excessum Sigismundi III*“ (Gdańsk 1655), najgłówniejsze dzieło **K.**, ważne jako materyjał historyczny do czasów Zygmunta III i bijografii Władysława IV. Wyjątki tłumaczył na język rossyjski I. Boryczewski (w czasopiśmie *Syn Ojczyzny* 1842); przekład polski W. Kalinki (ob.) nie wyszedł z druku; „*Obsidio Clari montis Częstochoviensis ab exercitu Suecorum duce Burchardo Mellero*“ (Gdańsk 1856). Dwa ostatnie dzieła przedrukowane są w zbiorze Ludowicego „*Scriptores Rerum Polonicarum*“ (Amsterd. 1697).

Kobieta, przeznaczona przez naturę głównie na matkę i zachowawczynię rodu ludzkiego, na kapłankę domowego ogniska i strażniczkę i opiekunkę cnót rodzinnych, otrzymała już do tego celu właściwą organizacyję fizyczną, która jéj cięższych prac fizycznych podejmować nie pozwala, i usposobienie psychiczne, jako to większą czułość i wrażliwość, większą delikatność i bierność, a mniejsze (według poważnych autorów jak Büchner, Reich i inni oraz świadectwa historyi, która geniuszów kobiet prawie że nie wykazuje) zdolności umysłowe. Dlatego i położenie kobiety w społeczeństwie na dwu zasadach wspierać się powinno: na prawach człowieka i na wymaganiach życia rodzinnego. Z tego powodu 1) winna mieć **K.** wszystkie prawa cywilne na równi z mężczyznami, o ile takowe nie byłyby przeciwne jedności rodziny i nie zagrażały rozwojowi téj podstawy bytu społecznego, 2) winna mieć dostęp do każdego zatrudnienia, o ile na to pozwala jéj organizacyja fizyczna i psychiczna. Nie powinna zatém być dopuszczoną kobieta do ciężkich prac fizycznych, które z jednéj strony podkopywałyby jéj zdrowie i zatracały w niéj kobiecość. Słusznie zauważyła w tym względzie komisyja pruskiéj izby deputowanych, któréj zdanie popiera ekonomista Eminghaus, że praca kobiet w fabrykach jest przeciwną ich naturze i wywiera szkodliwy wpływ na ich organizm i na całe społeczeństwo. Nie powinna być także dopuszczaną kobieta do urzędów publicznych, jak np. sędziów, obrońców, deputowanych, ministrów, gdzie zdolności jéj i usposobienie nieraz na ciężką ze szkodą całego społeczeństwa byłyby wystawione próbę. Naprożno stronnicy całkowitéj emancypacyi kobiet (J. S. Mill, Ed. Laboulaye i inni) starają się ograniczenia praw kobiety usunąć, przytaczając, że kobieta jest człowiekiem, obywatelem, że zatém powinna mieć dostęp do wszelkich praw obywatelskich; że nadanie kobiecie praw cywilnych, a pozbawienie praw politycznych, jest sprzecznością którą zdrowy rozsądek usunąć nakazuje; że nielogicznem jest dopuszczać kobiety do najwyższego stanowiska w społeczeństwie, do korony, a odmawiać im praw niższych, że wszelkie zarzuty o niezdolności kobiet spoczywają tylko na błędnie pojętém ich wychowaniu i przy zmianie wychowania kobiety również będą zdolne do wszystkich urzędów jak i mężczyzni i t. d. Zasadniczym błędem tych teoryj jest zapominanie o historycznym rozwoju i naturalném przeznaczeniu dwu różnych płci, a zbyt wielkie hołdowanie systematowi uważającemu państwo jako instytucyję czysto prawną (Rechts Staat), a stąd wyprowadzanie w prostém następstwie praw zupełnych i jednakowych dla każdego członka społeczeństwa. Należy tu uwzględnić dobro rodziny. Rodzina jest podstawą społeczeństwa, a kobieta podstawą rodziny. Skierowanie kobiety do innych zajęć osłabia jéj przywiązanie do rodziny i podkopuje byt społeczny. Kobieta nie wypełnia wszystkich obowiązków obywatelskich, bo jednym z tych jest obrona państwa, słusznie zatém, aby téż i niektórych praw nie miała. Nadanie kobiecie praw politycznych powiększy jeszcze walkę partyj i równowagę w państwie całkowicie zniszczyć może. Dopuszczanie kobiet do korony nie jest wszędzie dozwoloném. Zresztą, co jako wyjątek i to nieuzasadniony mogłoby mieć miejsce, to bezwarunkowo nie powinno być stawianém jako zasada. Dawanie urzędów ważnych kobietom już i dlatego jest szkodliwe, że długi czas nie mogłyby one z przyczyny swéj natury obowiązków swych wypełniać, będąc wystawione na choroby nieznane mężczyznom. Powierzanie zarządu całości półowie mniéj uzdolnionéj może tylko być szkodliwém dla ogółu. W końcu sama natura różna dwu płci nie pozwala na ich częste i długie przebywanie razem. Takie są najgłówniejsze argumenta przeciwników emancypacyi politycznéj kobiet. Co się tyczy położenia kobiety pod względem prawa prywatnego, to tutaj powinna być za zasadę przyjęta zupełna równość obu płci. Córki i synowie powinni w równych częściach dzie-

dziczyć po swych rodzicach, a z żalem trzeba wyznać, że są jeszcze kraje, gdzie ta zasada, jak w Rosyi, nie jest uwzględnioną. Żona do spadku po mężu również powinna mieć takież same prawa, jak mąż po żonie. U nas K. C. P. tę zasadę przyjął, podczas gdy we Francyi tak nie jest. W ogóle te tylko ograniczenia praw cywilnych kobiety dadzą się usprawiedliwić, które są postanowione dla utrzymania jedności i dobra rodziny. (U nas obecnie prawo o małżeństwie art. 208, 209, 214. K. C. P. 182—190. Kod. kom. art. 4, 5, 7 i t. d.).—Pod względem ekonomicznym należy się starać, aby kobieta nie potrzebowała szukać utrzymania w pracy ciężkiéj, do któréj siły jéj nie wystarczają. Najwłaściwsze dla niéj zajęcie stanowi zarząd domu. Dla kobiet zaś zmuszonych do pracy na własne utrzymanie powinny być dostępne lekkie prace fizyczne (delikatniejsze rzemiosła) i umysłowe (buchalteryja, kasowość, drobny handel, sztuki piękne, leczenie, pielęgnowanie chorych i t. d.). Nieodrazu ludzkość przyznała K. te prawa, które jéj dzisiaj przyznaje. W piérwotnym stanie ludzkości i dzisiaj nawet u niektórych narodów półdzikich i dzikich kobieta jest niewolnicą, niewiele więcéj cenioną od roboczego bydlęcia lub narzędzia służącego do zaspokojenia cielesnych popędów. Starożytni Grecy i Rzymianie daleko wyżéj cenili kobietę, chociaż były one u tych klasycznych narodów bardzo upośledzone prawnie i społecznie. Cześć matron, sławienie piękności i wdzięku heter, przywileje nadawane westalkom, bynajmniéj nie osłabiają tego twierdzenia. Kobieta była tam zawsze pod opieką już to ojca (*patria potestas*), który miał do czasu zamąż pójścia wszelką władzę, już męża (*manus*), już nawet syna, jeżeli mąż jéj odumarł. Nigdy więc prawie nie stawała się osobą niepodległą *sui juris*, ale podlegała obcemu przewodnictwu. Chrześcijaństwo przyniosło złagodzenie losu kobiet, a średnie wieki i rycerstwo postawiły kobietę pod wielu względami na szczycie towarzyskiego położenia, chociaż i tu, obok najwyższéj czci, widziano nieraz najwyższe brutalstwo dla kobiet. Nakoniec nowsza etykieta dworska i galanteryja zapewniły im także pewne szlachetniejsze stanowisko. Wreszcie przy końcu zeszłego wieku zaczęto domagać się dla kobiety równouprawnienia z mężczyzną. Za czasów konwentu wystąpiły kobiety z żądaniem całkowitego porównania ich z mężczyznami i ledwie energiczne mowy i w części postrach potrafiły zwrócić rozbestwione sankiulotki na drogę właściwszą ich płci. W nowszych czasach Laboulaye, St. Simon i Mill walczyli z energiją dla osiągnięcia emancypacyi kobiet. Por. Laboulaye'a „*Recherches sur la condition civile et politique des femmes*“ (Paryż 1843); Mill „*O poddaństwie kobiet*“ (Toruń 1870); Prądzyński „*O prawach kobiety*“ (Warszawa 1873).

Koblenz, miasto stołeczne pruskiéj regencyi t. n. (112½ mil kw. i przeszło 556,000 ludności), położone w prowincyi Nadreńskiéj, najwarowniejsza twierdza pruska, przy ujściu Mozelli do Renu. Godniejsze uwagi budowle są: kościół Kastora, dawny zamek elektorski i most kamienny na Mozelli, a także kratowy most żelazny na Renie, oraz piękny most na łyżwach. Miasto dzieli się na ciemną i ponurą dzielnicę, tak nazywane Stare Miasto, i część pięknie i przyjemnie zabudowaną, zwaną Nowém Miastem. K. jest rezydencyją nadprezydenta prowincyi Nadreńskiéj; liczy 28,000 m., nie rachując w to 5,810 żołnierzy garnizonowych. Jest to miasto fabryczne i prowadzi znaczny handel, szczególniéj winem reńskiém.

Koboli, bożkowie domowi Litwy pogańskiéj; przemieszkiwali w najskrytszych zakątkach domostwa, a nawet w szczelinach ścian. Składano im w ofiarze najwytworniejsze potrawy.

Kobryń, m. pow. gub. grodzieńskiéj, położone na obu brzegach rzeki Muchawca, w niskiém i bagnistém położeniu; liczy 7,550 m. W XIII w. należał do ks. włodzimiersko-wołyńskiego, następnie panowali tu właśni książęta z rodu Olgierdowego, po wygaśnięciu których za Zygmunta I wcielono go jako powiat do województwa podlaskiego, od 1568 weszło w skład woj. brzeskiego; po przyłączeniu do Rossyi zostało 1795 m. powiatowém i nadane jako donacyja Suworowowi. D. 15 Lipca zwycięska bitwa wojsk rossyjskich pod dowództwem Tormasowa z saskiemi pod dowództwem Klengela.—*Kobryński powiat*, rozciąga się na 4,644 w.; powierzchnię pow. stanowi niska równina, pokryta obszernemi bagniskami; grunt urodzajny. Ważniejsze rzeki: Pina, Muchawiec, Jasiołda; z jez. Motykalskie, Bołądyckie i in. Mieszkańców 110,500, zajmujących się przeważnie rolnictwem.

Koburg, miasto stołeczne księstwa Sasko-Koburgskiego; rezydencyja najwyższych władz krajowych i na przemiany z miastem Gotha, rezydencyja księcia Koburg-Gotha, położone nad rz. Itz. Ma 11,740 m., 5 kościołów, między któremi odznacza się szczególniéj: kościół ś. Maurycego; piękny zamek książęcy (Ehrenburg), pomnik księcia Ernesta I (przez Schwanenthalera), biblijoteka i wiele szacownych zbiorów. Miasto posiada liczne fabryki i prowadzi ożywiony handel drobnemi towarami i zbożem. W pobliżu leży wielokrotnie w dziejach wspominana *twierdza Koburg*, która w części obrócona jest na dom karny i szpital obłąkanych, a w części, mianowicie w odnowionym pawilonie książęcym, mieści bogate zbiory zbroi, starożytności i innych godnych widzenia zabytków.

Kobylackie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie witebskiém, powiecie orszańskim. Wedle metryk litewskich powstało z dawniejszego sstwa orszańskiego, w piérwszéj połowie XVIII stulecia, przed r. 1736 i składało się z dzierżawy Kobylaki pod Orszą z przyległościami. Kolejno posiadali je: Piszczała, podstoli orszański, następnie Augustyn Biłuński, w r. 1738 Jan Józefowicz Hlebicki, ssta orszański, a wreszcie z mocy przywileju Augusta III z d. 13 Sierpnia r. 1759 Michał Gojdomowicz, który z tego szczupłego sstwa, opłacał kwarty tylko złp. 54 gr. 26. Od d. 16 Września r. 1772 przeszło pod panowanie rossyjskie.

Kobylin, miasto w regencyi poznańskiéj, powiecie krotoszyńskim, nad rzeczkami Orlą i Radzącą, ma 2,500 m.

Kobylina (Andrzéj z), ob. *Glaber* (Andrzéj z Kobylina).

Kobylina (Jakób z), uczeń Wojciecha Brudzewskiego, napisał dzieło p. t. *Declaratio astrolabi*, przez współczesnych bardzo cenione.

Kobylina (Piotr z), jest autorem dziełka lekarskiego: „*Nauka ratowania położnic*“ (Kraków 1541).

Kobyliński (Krzysztof), herbu Łodzia, poeta łaciński XVI w., protegowany przez J. Tarnowskiego, przyjaciel And. Trzecieskiego i M. Bielskiego, wydał z druku: 1) „*Cristophori Kobiliński Equitis poloni variorum epigrammatum libellus*“ (Krak. 1558); 2) „*Metamorphoseos Puellae et Parvuli liber unus*“ (Kraków t. r.).

Kobyłka, wieś pojezuicka, w stronie wschodniéj Pragi o 2 mile od Warszawy położona. Jest tu piękny kościół murowany, wzniesiony przez biskupa Marcina Załuskiego w drugiéj połowie zeszłego wieku, ozdobiony obrazami podobno sławnego Smuglewicza. Istniała tu dawniéj głośna w całym kraju fabryka pasów jedwabnych.

Kobza, instrument muzyczny, z drzewa dereniowego o trzech, lub jednéj bardzo grubéj strónie, kształtem zbliżony do gitary angielskiéj. Przeszła ona do kozaków od ludów tatarskich i turkomańskich.

Koc, sukno grube, kosmate na obie strony, białe lub kolorowe, zastępujące miejsce kobierca lub dywanu.

Koc (Jan), jezuita, profesor fizyki, ur. na Podlasiu 1739, † 1799; po zniesieniu zakonu nauczyciel szkół będących pod zarządem komisyi edukacyjnéj w Warszawie. Ogłosił: „*Wstęp do fizyki dla szkół narodowych, przez M. Hube z łacińskiego na polski język przełożony*“ (Warszawa 1783).

Kocanki żółte, ob. Jagienki.

Kocawa, rzeczka w Szlązku; bierze początek z potoku Kliczboru, pod m. Bytomiem łączy się z Kłodnicą i razem z nią wpada do Odry.

Koch (Chrystyjan Fryderyk), prawnik niemiecki, ur. 1798 w Nowéj Marchii w Mokrin, od 1835 starszy radca sądu ziemskiego w Wrocławiu, zasłużył się znaczną liczbą dzieł podręcznych dla pruskich prawników. Z tych na szczególną wzmiankę zasługują: „*Allgemeines Landrecht für den preussischen Staat*“ (4 t., Berl. 1862); „*Recht der Forderungen*“ (2 t., Berl. 1858); „*Anleitung zur preussischen Processpraxis*“ (2 t., Berl. 1860); „*Formularbuch*“ (Berl. 1861); „*Das preussische Civilprocessrecht*“ (2 tomy, Berl. 1855).

Koch (Józef Antoni), niemiecki malarz krajobrazów, ur. 1768 w Obergübelu w Bawaryi, po życiu pełnem rozmaitych przygód, † 1839 w Rzymie. Celował on szczególniéj umiejętnem pochwyceniem natury i najdoskonalszem oddaniem szczegółów. Niemniéj cennemi są jego ryciny skrobane.

Koch (Krzysztof Wilhelm von), publicysta i historyk francuski, ur. 1737 w Buxweiler w Alzacyi, † 1813 r. Ukończywszy uniwersytet w Strasburgu, był tamże początkowo profesorem historyi a następnie prawa; po wybuchu rewolucyi poświęcił się sprawom publicznym; jako członek ciała prawodawczego bronił energicznie prawa i odsiadywał za to więzienie; za konwencyi opuścił zawód publiczny by oddać się nauce; jednakże 1802 wybrany był trybunem, a 1810 został rektorem uniwersytetu strasburgskiego. Celniejsze jego dzieła są: „*Tableau des révolutions de l'Europe*“ (Losanna 1771; nowe wyd., 4 t., Paryż 1813; dalszy ciąg, 3 t., Strasb. 1790); „*Abrégé de l'histoire des traités de paix depuis la paix de Westphalie*“ (4 t., Bazylea 1797); i „*Tables des traités entre la France et les puissances etrangères depuis la paix de Westphalie jusqu'à nos jours*“ (2 t., Bazyl. 1802), uzupełnione i wydane przez Schölla p. t. „*Histoire abrégée des traités de paix depuis la paix de Westphalie jusqu'à nos jours*“ (15 t., Paryż 1817—18). — **Koch** (Jan Chrzciciel Fryderyk), synowiec poprzedniego, pisarz wojskowy francuski, ur. 1782 w Nancy, † 1861; wstąpił do gwardyi pierwszego konsula i po upadku Napoleona usunięty z armii, lecz w r. 1817 znowu do niéj przyjęty, został mianowany 1841 generał majorem. Ogłosił: „*Mémoires sur la campagne de 1814*“ (3 t., Paryż 1819); „*Histoire des guerres de révolution*“ (5 t., 1819—24); „*Traité de tactique*“ (2 t., 1832) i in.

Koch (Karol Henryk Emmanuel), naturalista i podróżnik, ur. 1809 w Wejmarze, zwiedził Rossyję połud., (1736—38) Ararat i Armeniję (1843—44) i został profesorem botaniki w Jena. Ogłosił: „*Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthums*“ (2 t., Stuttg. 1832—43); „*Wanderungen im Orient*“ (3 t., Wejmar 1847—47); „*Karte vom kaukasischen Isthmus und Armenien*“ (4 tabl. Berl. 1851 z textem); „*Beiträge zu einer Flora des Orients*“ (Halla 1848); „*Hortus dendrologicus*“ (Berlin 1853) i in. — **Koch** (Wilhelm Daniel Józef), zasłużony botanik, ur. 1771 w Kusel, księstwie Dwu Mostów, † 1849; był profesorem medycyny i botaniki w Erlangen. Z licznych jego dzieł wymienimy: „*Synopis florae Germanicae et Helveticae*“ (Lipsk 1856) i „*Taschenbuch der deutschen und schweizer Flora*“ (5 wyd., Lipsk 1860). Ogłosił też wiele monografij, jak „*De salicibus europaeis*“ (1818), „*De plantis labiatis*“ (1832) i inne.

Kochanowscy, herbu Korwin, rodzina szlachecka, w powiecie radomskim osiadła, stała się głośną przez wydanie kilku utalentowanych poetów, między którymi prym trzyma **Kochanowski** (Jan), syn Piotra i Anny Białaczowskiéj, herbu Odrowąż, ur. 1530 r. w Sycynie, † 1580 r. Ojciec Jana miał 5 braci a zostawił 6 synów, stąd przy powtarzaniu się imion wynikło wiele pomyłek. Straciwszy wcześnie ojca, zostawał Jan pod opieką matki, dbałéj o danie mu starannego ukształcenia. Prócz Niemiec przebywał długo we Włoszech (w Wenecyi i Padwie) oddając się studyjom klasycznym. Poezyje łacińskie zjednały mu tam uznanie i życzliwość nauczycieli. Zwiedziwszy południowe Włochy, udał się do Francyi, gdzie zabrał znajomość z Ronsardem, któremu literatura francuska zawdzięcza zarzucenie łaciny na korzyść ojczystéj mowy. Jego to przykład i wpływ niezawodnie zachęciły K. do sprobowania sił swoich na nieuprawianém dotąd

polu poezyi narodowéj. Znany powszechnie wspaniały hymn: „*Czego chcesz od nas Panie za twe hojne dary*“, przysłany z Francyi do kraju, zjednał mu ogólne uznanie. To też po powrocie do Polski w 1556 r., zyskał gorliwego protektora w Padniewskim bisk. krak. i podkanclerzym, który go umieścił jako sekretarza przy królu. Nie chcąc poświęcić się stanowi duchownemu, gdzie jedynie mógłby wysokie wkrótce zająć stanowisko, do uzyskania którego inną drogą przeszkadzał mu brak arystokratycznych koligacyj, nie znajdując na zajmowaném stanowisku potrzebnéj niezawisłości, porzuca poeta dwór i ożeniwszy się z Dorotą Podlodowską 1573 r. osiada w przypadłéj nań z podziału ojcowizny połowie Czarnolasu. Poświęcił się odtąd poezyi i gospodarstwu, szukając w gronie familijném, w ciszy i prostocie wiejskiego żywota urzeczywistnienia ideału szczęścia. Napróżno Jan Zamojski starał się wyrwać poetę z jego leśnego ustronia; nieusuwając się od udziału w sprawach publicznych, wolał przecież K. poprzestawać na godności wojskiego sędomirskiego, niż przyjmować kasztelaniję połaniecką. Pasmo cichych dni żywota poety przerwał boleśnie zgon najmłodszéj i najukochańszéj z 6 córek Urszulki; odtąd praca tylko stała się jedyną osłodą zranionego serca. Gdy w skutek zamordowania przez Turków szwagra swego Podlodowskiego, udał się K. do Lublina by tam przed odprawującego sądy Batorego zanieść skargę o pogwałcenie prawa narodów, śmierć nagła w skutek apopleksyi pozbawiła kraj największego poety ubiegłych wieków. On stworzył język poetyczny i wyrobił mnóstwo form, probując swoich sił w różnych kierunkach. Jakkolwiek liryzm jest główną cechą talentu Kochanowskiego, jednakże brał się on do satyry, dramatu, eposu (w tłumaczeniu Homera), niegardząc też ulotną formą *fraszek*. Religija, miłość, życie domowe, wiejskie zajęcia i sprawy publiczne dostarczały treści i natchnienia pieśniom poety. Utwory pisane po polsku są: „*Satyr albo Dziki mąż*“ (Kraków 1564); „*Zgoda*“ (Krak. 1564); „*Szachy*“ u Wierzbięty, bez daty; „*Proporzec*“ (Krak. 1869); „*Psałterz Dawidów*“ (Krak. 1578, dwudziesta ed., 1641 r.); „*Odprawa posłów*“ (Warsz. 1578); „*Treny*“ (Kraków 1580); „*Fraszki*“ (Krak. 1584). Od 1585 zaczynają się zbiorowe wydania, mieszczące obok powyższych jeszcze *Fenomena*, *Muzę*, cztery księgi pieśni, przekłady z Homera i inne drobniejsze; wydań zbiorowych do 1641 r. było dziesięć. Co się tyczy łacińskich to „*Elegiarum libri IX*“, wraz z epigramatami wyszły 1584; „*Lyricorum libellus*“ (1850) i „*Epinicion*“ (Kraków 1582). Późniejsze przedruki w XVIII i XIX wieku, dokonane nieumiejętnie i niedbale, niemają żadnéj wartości; najlepszém z nich wydanie Mostowskiego (Warszawa 1804), najgorszém Bobrowicza (Lipsk 1835) i Breslauera (War. 1866).—**Kochanowski** (Andrzéj), brat rodzony Jana, zostawił piękny przekład Eneidy, wydany w Krakowie 1590; ostatnia edycyja w Warszawie 1754.—Trzeci brat **Kochanowski** (Mikołaj), napisał „*Rotuły do synów swoich*“, drukowane zwykle przy wydaniach zbiorowych pism Jana.—

Kochanowski (Piotr), syn poprzedn., ur. 1566 r. w Sycynie, kawaler maltański, wiódł ruchliwe życie przebywał długo we Włoszech, walczył na morzu, wróciwszy został sekretarzem Zygmunta III. † 1620 r., pochowany w Krakowie. Znając dobrze język i literaturę włoską przełożył arcydzieło Tassa „*Jerozolimę Wyzwoloną*“, która wyszła 1618 w Krak. (z późniejszych przedruków najlepszy Wileński z 1826 r.). Niedokończony przekład „*Orlanda Szalonego*“ Ariosta ogłosił drukiem dopiéro 1799 Jacek Przybylski w Krakowie. Szczegółowe opracowania odnoszące się tak do osoby Jana jak i jego rodziny są: „*Wiadomości o życiu Jana Kochanowskiego*“ przez J. Przyborowskiego (Poznań 1862); ks. Gackiego Józefa „*O rodzinie Jana Kochanowskiego jéj majętnościach i fundacyjach*“ (Warszawa 1872). Dużo szczegółów mieści też znany utwór Hoffmanowéj „*Jan Kochanowski*“ w Czarnolesiu; „*Trenom*“ poświęcił obszerne studyjum Felicyjan Faleński (Warszawa 1867).

Kochanowski (Stanisław), kasztelan połaniecki, od 1731, radomski od 1737, † 2756; niektóre jego mowy sejmowe umieszczone są w „*Swadzie polskiéj*“ Danejkowicza Ostrowskiego.

Kochanowski (Wacław Michał), † 1825, wydał w Wrocławiu 1815: *Teoryje działań ludzkich czyli nauka życia fizyczno-moralnego*.

Kochański (Adam Adamandy), znakomity matematyk polski, ur. w pierwszéj połowie XVII w. w Dobrzyniu, † około 1695; młodo wstąpił do jezuitów, w r. 1659 był profesorem w Moguncyi, a w 1660 we Florencyi, gdzie wykonał nowy chronometr. W r. 1663 wykładał w Pradze, następnie w Ołomuńcu, w r. 1677 obserwował kometę w Wrocławiu. Wróciwszy do kraju, został nadwornym matematykiem Jana III i biblijotekarzem w Willanowie. Ogłosił: „*Analecta mathematica sive theoreses mechanicae de natura machinarum fundamentalium*“ (zamieszczone na końcu dzieła Scholta: *Cursus mathematicus*, Würzburg 1661); „*Mirabilia chronomatica*“ (stanowi 9-ą księgę *Techniki* tegoż Scholta, 1682); „*Consideratio speciminio libri de momentis gravium authore I. Lucensi*“ (w *Acta eruditorum* Lipsk. 1685); „*Considerationes quaedam circa quadrata et cubos magicos*“ (tamże 1686); „*Observationes cyclometricae*“ (tamże 1685) i w. in. W téj ostatniéj podany jest ciekawy sposób wyprostowania przybliżonego okręgu koła przez wykreślenie, a to jednem otwarciem cyrkla. Por. Żebrowskiego „*Wiadomość o A. K. i pismach jego matematycznych*“ (Rocz. tow. nauk. krak. tom 30, także w oddzielnéj odbitce).

Kochia (*Bylicznik*), rodzaj roślin z rodziny komosowatych, cechujący się kielichem jednodziałkowym, dzwonkowatym, bez korony, słupkiem z 2—3 podłużnemi znamionami i torebką 1—2 nasienną; są to zioła roczne w Europie, Azyi i Ameryce. U nas rosną: K. *scoparia* (*Chenopodium scoparium*), K. *miotłowy*, przytrafia się na Wołyniu i Podolu; w Chinach robią z niego miotły, K. *arenaria* na Mazowszu i Wołyniu, K. *prostrata* na Podolu.

Kochinchina, ob. Anam.

Kochlewski (Piotr), wierszopis łaciński, wojski brześciański, później sędzia ziemski i poseł na sejm 1638, dziedzic majętności Nurzec w Podlaskiem; pisał poemata łacińskie, anagramata, mowy polskie i listy. Z prac jego nie wiele drukiem ogłoszono.

Köchlin, sławna rodzina fabrykantów w Alzacyi, której ona w znacznéj części zawdzięcza swój rozwój przemysłowy. — **Köchlin** (Samuel), ur. 1719 w Mühlhausen, urządził tamże 1746 pierwszą fabrykę różnokolorowych tkanin bawełnianych. Jego wnuk, **Köchlin** (Mikołaj), został 1802 założycielem dotąd istniejącego zakładu fabrycznego, którym obecnie jego synowie kierują. W czasie wkroczenia armii sprzymierzonych oddawał krajowi ważne usługi, a w latach 1826—41 zasiadał w izbie deputowanych, gdzie zajął miejsce po stronie skrajnéj lewicy, w lutym 1848 mianowany został przez rząd tymczasowy kommisarzem departamentu Wyższego Renu, † 1852. — Brat jego, **Köchlin** (Jakób), wykrył jako deputowany 1822 knowania ultrarojalistów, lecz w r. 1826 wrócił do życia prywatnego i † 1834. W założonym przezeń domu sierot w Mulhuzie wzniesiono mu pomnik. Trzeci ich brat **Köchlin** (Andrzéj), założyciel fabryki maszyn w Mühlhausen, mer tameczny, zasiadał kilkakrotnie w izbie deputowanych, lecz po rewolucyi lutowéj wrócił do życia prywatnego.

Köchly (Herman August Teodor), zasłużony filolog i starożytnik niemiecki, ur. 1815 w Lipsku; od 1840 był nauczycielem przy szkole ś. Krzyskiéj w Dreźnie, ale z powodu udziału w powstaniu majowem 1849 musiał uciekać za granicę. W r. 1851 został profesorem greckiéj i rzymskiéj literatury w Zürich, a 1864 w Heidelbergu. Z licznych prac jego, oprócz wydań „*Q uintusa Smyrneńskiego*“ (1850); Pseudo-Manethona i Maximusa (Par. 1851), na szczególną wzmiankę zasługują: „*Opuscula academica*“ (1 t., Lipsk 1853); „*Akademische Vorträge und Reden*“ (1 t., Zürich 1859); wspólnie z Rüstowem opracowane dzieło: „*Geschichte des griechischen Kriegswesens*“ (Argowija 1852). Oraz rozprawy: „*De Iliadis Carminibus*“ (Zürich 1856—59); „*De Odysseae Carminibus*“ (Zürich 1862—63); „*Opuscula epica*“ (Zürich 1864) i t. d.

Kochowski (Hieronim Wespazyjan), h. Nieczuja, znakomity poeta i historyk polski z XVII w., ur. 1630 r. we wsi Gaju w Sędomierskiém, pobiérał nauki w jezuickiém kolegijum w Sędomierzu a następnie w akademii krakowskiéj. Przez lat dziesięć służył wojskowo i brał udział w wojnach kozackiéj i szwedzkiéj, a potém osiadł w dziedzicznéj wiosce Goleniowach w Krakowskiém. Był podżupkiem krakowskim, a później otrzymał tytuł podkomorzego królewskiego, w końcu Jan III mianował go *uprzywilejowanym historyjografem*. † 1699 r. Pisma jakie K. zostawił po sobie są jedne pisane po polsku, drugie po łacinie. Poetyczne utwory ważniejsze: „*Niepróżnujące próżnowanie*“, liryki (Kraków 1674, 1681, 1859); „*Fraszki*“ (razem z poprzedniém zwykle wydawane); „*Psalmadyja Polska*“ (Częstoch. 1695); „*Ogród Panieński*“ (Krak. 1681); „*Chrystus cierpiący*“ (Krak 1681); „*Hypomnema Reginarum Poloniae*“ (Kraków 1672) i t. d. Z pisanych prozą: „*Commentarius belli adversum Turcos*“ Krak. 1684), „*Annalium Poloniae climacter I*“ (Kraków 1683, II Krak. 1688, III Krak. 1698, IV z rękopisu wydany w przekładzie polskim Mosbacha, (Lipsk 1853) i t. d. Wszystkie pisma K. miały źródło w obywatelskim duchu autora i są przez to typowym obrazem ówczesnéj epoki. Polityczne przekonania republikańskie i religijność stanowią główną ich cechę. W poezyi stoi K. jeszcze w zależności od kierunku, jaki jéj nadał Kochanowski, jest on jeszcze zwolennikiem naśladowników starożytnego klasycyzmu, jacy już zaczynają niknąć w XVII w., ale nie włada już tak znakomicie formą jak poecie złotego wieku, natomiast w utworach jego znajdujemy bogactwo treści poczerpnięte głównie ze społecznego i politycznego źródła. Forma, zewnętrzna strona szwankuje często, ale za to myśli, zapału, ognia, jest w nim bardzo wiele i K. szczególniéj w swojéj Psalmodyi, stanąwszy na czysto narodowym gruncie, pod względem natchnienia podniósł się niezawodnie najwyżéj ze wszystkich przedstawicieli staréj naszéj poezyi. W historyi K. z poważnego stanowiska dziejopisarskiego wkracza już więcéj w sferę pamiętników, a przez zachowanie silnego kolorytu współczesnego jest niezbędnym autorem dla chcącego poznać w. XVII.—O K. pisali: L. Siemieński w *Portretach literackich*, (Pozn. 1865); A. Grabowski w *Starożyt. pols.* (Kraków 1840); A. Rzążewski w *Studyjach nad literaturą pols. XVII* i *XVIII* w. (Warsz. 1871), najlepsza dotąd o K. praca, oparta na sumiennych i gruntownych studyjach; Wisłocki w *Sprawozd. z czynności zakł. Narod. za Ossol. za lata 1870—72* (Lwów 1873) podał treść i wewnętrzny układ pisma K. p. t. „*Rubus Incombustus*“, nieznanego Rzążewskiemu.

Kocia muzyka, ob. Charivari.

Kociemba, jezioro w w. ks. poznańskiém, pow. odolanowskim, na południowéj stronie rz. Baryczy.

Kocie oko, odmiana kwarcu (ob.); jestto kamień twardy, przeświecający, oszlifowany wypukło przedstawia piękną grę światła; barwę posiada popielatożółtawą, przechodzącą w oliwkową, czasem z odmianami czérwonawemi i innemi odcieniami; napotyka się w drobnych kawałkach, w jubilerstwie używają go na pierścienie.

Kocie ziele, ob. Ożanka.

Kocieł parowy, jestto przyrząd służący do wytwarzania pary wodnéj na użytek machin parowych. Do wyrobu K. p. używają dziś powszechnie walcowanéj blachy żelaznéj, któréj pojedyncze arkusze spajają się nitami. Miedź, jakkolwiek trwalsza, została z powodu wysokiej ceny prawie zupełnie z użycia wyrugowaną, a niedawno zaczęto próbować K. p. z blachy stalowéj, która, z powodu znacznie większéj wytrzymałości, nie potrzebuje być tak grubą. Kształt K. p. powinien być taki, aby jednocześnie przedstawiał jak największą wytrzymałość i o ile możności ułatwiał parowanie. Pierwszemu względowi czynią zadosyć najlepiéj kotły, jak najbardziéj zbliżone do kształtu kulistego, drugiemu znowu posiadające jak największą powierzchnię, ku czemu

powinien o ile możności zbaczać od postaci kulistéj; trzeba więc oba te warunki wręcz przeciwne godzić ze sobą, zważając na wymagany w danym razie stopień prężności pary. Pomimo nadzwyczajnéj rozmaitości kształtów, wszystkie rodzaje kotłów dadzą się podciągnąć pod następujące: *Kotły Newcomena*, zupełnie już dziś nieużywane, zginęły wraz z piérwotnemi maszynami parowemi tego mechanika. Miały one kształt walca, z wklęsłém dnem, opatrzonego kapeluszem półkulistym. K. *skrzyniowe*, systemu Watta, dające się napotykać gdzieniegdzie przy najdawniejszych maszynach Watta, podług drugiego pomysłu urządzonych. Ograniczone były powierzchnią walcową, mającą w przecięciu kształt mniéj więcéj głoski D, a z boków płaszczyznami. Ognisko znajduje się w nich pod spodem, a kanały kominowe, odprowadzające gorące gazy opasują kocieł do koła. Najwyższa prężność pary przy ich użyciu nie mogła przenosić $1^1/_8$ atmosfery. K. *walcowe z zewnętrzém ogniskiem*, używane są głównie przy maszynach o wysokiém ciśnieniu. Walec zakończony tu bywa odcinkami kulistemi lub półkulami. Ognisko i kanały kominowe idą tu jak w poprzednich, a czasem dla powiększenia ogrzewanéj powierzchni wody, przeprowadza się wprost od ogniska przewód nawskroś kotła w kierunku osi walca, a stąd dopiéro na boki. K. *walcowe z wewnętrznem ogniskiem*, w których ognisko mieści się w rurze walcowéj, wewnątrz kotła umieszczonéj. K. takie, zwane kornwalijskiemi, są bardzo rozpowszechnione w Anglii. K. *z warnikami* (bouilleurs), składa się właściwie z dwóch kotłów walcowych idących w jednym kierunku, jeden nad drugim, i połączonych ze sobą rurami pionowemi. Tylko węższy, poniżéj umieszczony, wystawiony jest wprost na działanie ogniska, górny zaś opasany jest tylko dymnikami. Niedogodnością takiéj konstrukcyi jestto, że dolny kocieł (warnik) zupełnie się przepala, gdy górny jest jeszcze w zupełnie dobrym stanie, lecz z drugiéj strony łatwiéj takie uszkodzenie naprawić. K. te używane są głównie we Francyi. K. *z ogrzewalnikami* różnią się tém od poprzednich, że ognisko umieszczone w nich bywa pod górnym kotłem, a dymnik dopiéro ogrzewa dolny od spodu, a w dalszym ciągu oba z boków. *Kotły rurowe* (ob. lokomotywa). *Kotły o stojącém ognisku* (ob. statki parowe). Ilość pary, wywiązującéj się w kotle, zależy od wielkości powierzchni kotła ogrzewanéj, bądź bezpośrednio przez ognisko, bądź przez dymniki. Dane do obliczenia powierzchni kotła, jaka powinna być wystawiona na działanie ognia dla danéj maszyny, są bardzo rozmaite. Według Cavé'go, każdy metr kwadratowy powierzchni ogrzanéj daje na godzinę 19 kilogramów pary, a że z drugiéj strony są dane praktyczne, wskzujące ile potrzeba kilogramów pary na wydobycie z machiny siły konia parowego, przeto łatwo obliczyć, jak wielką pow. kotła wystawić należy na działanie ciepła. Pod względem oszczędności paliwa o wiele jeszcze możnaby kotły udoskonalić, albowiem dużo jeszcze gorących gazów uchodzi na zewnątrz. Co zaś do ilości wody w kotle zawartéj, to ta powinna być taką, by pokrywała zawsze części kotła wystawione z zewnątrz na działanie dymników, a nad dymnikami wewnętrznemi powinna zawsze wznosić się na kilka cali, inaczéj bowiem bardzo łatwo może nastąpić rozsadzenie kotła. Grubość ścian kotła powinna wzrastać wraz ze średnicą, nie powinna jednak przenosić 14 milimetrów. Francuscy fabrykanci mają sobie doręczone przepisy, do których się w tym względzie powinni stosować. Nieodłączną częścią każdego K. p. jest piec, który się składa z *ogniska*, *dymników* i *komina*; w piérwszéj z tych części pali się materyjał opałowy, przez drugą gorące gazy, przy paleniu się wydzielające, przebiegają dokoła kotła, przyczyniając się do większego ogrzania go, trzecia nakoniec odprowadza na zewnątrz te gazy, znacznie już oziębione. Ognisko jest bardzo podobne do urządzonego przy piecach do węgla kamiennego, t. j. składa się z dwóch komór, przedzielonych poziomym rusztem, na którym spoczywają węgle. Ponieważ przy paleniu węgli bardzo wiele materyjału palnego uchodzi z dymem, a nadto wiele miału przesypuje się przez szpary rusztu, przeto w ostatnich czasach starano się temu zapobiedz za pomocą tak zwanych rusztów schodowych, składających się z sześciu stopni żelaznych nakształt schodów, z których ostatni najwyższy, a zarazem najszerszy, opatrzony jest w drugiéj połowie zwyczajnym rusztem. Pomiędzy każdemi dwoma stopniami, zamiast pionowéj podpórki zostawiona jest mała szparka dla ciągu. Kiedy się już piec nieco ogrzeje, wtedy świeże węgle kładą się tylko na górny stopień, najbliższy drzwiczek; i tam pod wpływem gorąca ulegają powolnéj destylacyi. Przy następném dołożeniu węgla, poprzednio włożone zsuwają się na następny stopień, i tym sposobem pozbywają się zupełnie smoły i różnych gazów, nie wydzielając prawie dymu, miał zaś zlepia się w twarde kawały, a doszedłszy do ostatniego stopnia tworzy czysty koks, który się już przez szpary rusztu nie przesypuje. Ponieważ zaś tym sposobem ognisko znacznie się odsuwa od kotła, przeto za ostatnim stopniem wznosi się murek, który płomień na sam kocieł kieruje. Dymniki, czyli kanały dymowe, w bardzo rozmaity urządzają się sposób. Często, zwłaszcza przy małych kotłach, urządzają tylko jeden szeroki przewód, okrążający boki kotła, kiedyindziéj przeprowadzają wiele drobnych kanalików, a przy ogniskach wewnętrznych, mianowicie przy lokomotywach, zamieniają je na rury metalowe na wskroś kotła przebiegające, z których każda uprowadza gazy do komina, który téż stanowi dosyć ważną część składową kotła, zapewniając przeciąg odpowiedni dla zapewnienia żywego palenia się węgla. W tym to celu przy fabrykach stawiają nieraz tak wysokie i kosztowne kominy. Nadto do K. p. przystosowuje się jeszcze pewna liczba przyrządów, a mianowicie: pompa ssącą tłocząca do zasilania kotła wodą, poruszana przez samąż maszynę parową, rurka szklanna do wskazywania wysokości poziomu wody, świstawka ostrzegająca o zaniskim stanie wody w kotle, manometr (ob.), klapa bezpieczeństwa (ob.), a często

niewielka kopuła dla zrównania przestrzeni zajętych przez wodę i parę, oraz otwór do czyszczenia kotła i rura prowadząca parę do maszyny. Pomimo klapy bezpieczeństwa zdarzają się od czasu do czasu rozerwania kotłów. Przyczyny tych strasznych wypadków nie są dotąd dokładnie zbadane. Do najważniejszych, nie licząc złego stanu i wadliwéj budowy kotła, zdają się jednak należeć: nadmierna i gwałtownie powiększona prężność pary, dopuszczenie znacznego ubytku wody, opadanie osadu, pokrywającego ściany kotła przy przechodzeniu wody w parę, i w ogóle niedozór.

Kociełkowski (Jan Dominik), dominikanin od 1658 kaznodzieja kościoła Panny Maryi w Krakowie, † 1683 w Poznaniu, wedle świadectw spółczesnych celował niepospolitą wymową; Kochowski poczytuje go za najpierwszego w owym czasie kaznodzieję. Miał zostawić wiele kazań i innych pism religijnych.

Kociełkowski (Michał), historyk i kaznodzieja, ur. 1739. Po zniesieniu jezuitów sekularyzowany na księdza świeckiego, był koadyjutorem archikatedry gnieźnieńskiéj i proboszczem swarzędzkim; † tamże w piérwszych latach bieżącego wieku. Oprócz kazania na zaczęcie sejmu 1786 wydał: „*Sposób łatwy nauczenia się i pamiętania dziejów powszechnych i rozmiaru czasów czyli chronologii i t. d.*“ przekład z francuzkiego księdza Baffier (2 t., Poznań 1768—71).

Kocierpka, ob. Ligustr.

Kocimięta (*Nepeta*), rodzaj roślin z rodziny wargowych, cechujący się kielichem 5 zębnym, koroną wydętą z wargą górną wygiętą i pylnikami gęsto ustawionymi, obejmuje zioła trwałe w Azyi i Ameryce. **K.** *zwyczajna* (*N. cataria*) ma łodygę 2—3 stóp wysoką, liście sercowato-jajowate, piłkowane, równie jak łodyga omszone, kwiatki białe, purpurowo nakrapiane, kwitnie od Czerwca do Września; pospolita koło dróg, murów i t. d. w Europie środkowéj i połud. Ziele było niegdyś używane jako środek pobudzający.

Kocin z Kocinetu (Jan), historyk i prawnik czeski, ur. 1543 w Pisku w Czechach, † 1610; odebrawszy wykształcenie początkowe w mieście rodzinném, studyjował na uniwersytecie pragskim, następnie poświęciwszy się nauczycielstwu prywatnemu, podróżował z uczniami swymi przez lat 10 po Niemczech, Francyi i Włoszech. Po powrocie został pisarzem radnym Małego Miasta Pragskiego. Z powodu wykształcenia klasycznego i gruntownéj znajomości praw krajowych i obcych wysoko ceniony, używany był do załatwienia wielu ważnych spraw. Żył w przyjaznych stosunkach ze wszystkimi uczonymi w Pradze a zwłaszcza z Dan. z Weleslawina, któremu pomagał w pracach naukowych. Wydał: „*Libri Hermogenis, qui inscribuntur de ideis*“ (1571); „*Prolusis cholastica politicae exercitationis*“ (1578); „*Nova distributio juris universi etc.*“ (1581); „*Abeceda pobożne manżelky*“ (1582 i 1823); brał nadto udział w przekładzie *Historyi kościelnéj* Euzebijusza Pamfila (1594 i 1855) oraz *Kroniki tureckiéj* z Jana Lewenklaya (1595) i in.

Kociołek albo **Dygiestor Papina**, naczynie walcowate, miedziane, szczelnie zamykane przykrywą wśrubowaną, z klapą bezpieczeństwa; woda może być w nim ogrzaną do bardzo wysokiéj temperatury; używa się do rozgotowywania kości, jak np. przy wyrobie zupy rumfordzkiéj.

Kocipiński (Antoni), kompozytor polski, urod. w Galicyi 1816, † 1866. W sztuce swéj kształcił się pod kierunkiem ojca, dyrektora orkiestry katedralnéj lwowskiéj. W 19 r. życia mianowany kapelmistrzem w armii austryjackiéj, przebywał lat 10 na Bukowinie i tu nabrał zamiłowania do pieśni ludowych. W 1846 osiadł w Kamieńcu Podolskim, jako wydawca dzieł muzycznych. Osiągnąwszy zna-czne na tém przedsięwzięciu zyski, podróżował po Podolu i zbierał z ust ludu jego pieśni. Następnie mieszkał lat 3 w Wiedniu, doskonaląc się w kontrapunkcie i kompozycyi. Tu także zyskał znaczny rozgłos swemi kompozycyjami, jak *polki*, *rozrywki narodowe*, *mazury*, *pieśni słowiańskie*, *karnawały weneckie i polskie* (słowa Malczewskiego), *śpiewak na obczyźnie* (słowa B. Zaleskiego), które zalecają się artystycznym smakiem i głębokiem uczuciem melodyi. W 1855 osiadł K. w Kijowie, znowu jako wydawca, nie przestając wszakże nad swieżemi pracować kompozycyjami. Wymieniamy z nich: „*Perwoja sotnia dum i piseń ruskaho naroda na iiden hołos z fortepianum izdawaiemych*“ (tekst i nuty; Kijów i Lipsk 1862); „*Piśni, dumki i szumki ruskoho naroda na Podoli Ukraini i w Małorossyi*“ (sztuk 40; Kijów i Kamien. Podol. 1862). W rękopisie zostawił przeszło sztuk cztérysta.

Kocipysk, ob. Poziewnik.

Kock (Karol Paweł de), romansopisarz i dramatyk francuski, ur. 1794 w Passy pod Paryżem, † 1871 w Paryżu; syn gilotynowanego podczas rewolucyi bankiera holenderskiego. Zajęcia w domu handlowym porzucił bardzo wcześnie dla zawodu literackiego, ale pierwsze jego prace, melodramaty i krotochwile (1814—16), żadnego nie miały powodzenia. Romansami dopiero, w których najswobodniéj rozwinął właściwe swe zalety: humor, dowcip i dar spostrzegawczy, zyskał prędko wielką popularność i rozgłos europejski. Treść brał zwykle z niższych sfer towarzystwa, gdzie moralność i wykształcenie mniéj hamują wybryki zmysłowéj natury. Głównemi osobami w jego romansach są modniarki, kupczyki, pokojówki, kucharki, praczki, szwaczki i t. d.; obrazy i sceny nie grzeszą bynajmniéj umiarkowaniem i powściągliwością. Role swe odegrywają bohaterowie w szynkach, ogrodach do tańców, na biesiadach, spacerach zamiejskich, w dniach wesołości i swawoli, kiedy się każdy bawi jak może i umié. Jest to świat szorstki, zmysłowy, ale dobroduszny, płaski i prozaiczny ale przedstawiony w żywych kolorach i bez żadnych ubarwień. Największą wziętość miały jego romanse z pierwszéj epoki (1820—34), jak: „*Georgette*“, „*Gustave*“, „*Frère Jacques*“, „*Monsieur Dupont*“, „*André le Savoyard*“, „*La femme, le mari et l'amant*“, „*Le cocu*“, „*La pucelle de Belleville*“ etc. W późniejszych czasach, jakkolwiek nie przestał być wyobrazicielem francuskiéj lekkości i wesołości, przesadzał

jednak w efektach kosztem naturalności i dobroduszności. Za granicą czytany był chciwiéj, aniżeli we własnym kraju. Romanse jego tłumaczone na wszystkie niemal języki obce a między tymi i na polski. Porów. Estrejchera „*Biblijografiję*“ (t. II, str. 397—399). Liczba ich wynosi przeszło 50. We Francyi liczne są ich wydania, nawet ozdobne (np. z miedziorytami Raffeta, 30 t., Paryż 1834). Wszystkie prawie romanse przerabiał K. na wodewile; jest on także autorem ulubionych piosnek. Pamiętniki jego wydano w Paryżu 1873.—**Kock** (Henryk de), syn poprzedniego, ur. 1821; tak samo jak ojciec wystąpił wcześnie na pole literackie i z równą łatwością produkuje romanse i utwory sceniczne ale z mniejszém nierównie powodzeniem. Utworom K. brak owéj wesołości, owéj naturalności i dobroduszności, które taką popularność zjednały jego ojcu. Historyje alkow, ubieganie się za jaskrawą dramatycznością zupełny w czytelniku budzą niesmak. Z najnowszych jego romansów wymieniamy: „*Treize nuits de Jeanne*“ (1864); „*L'ane de M. Martin*“ (1865); „*Mlle Croquemitaine*“ (1871) oraz seryję romansów z ilustracyjami: „*Cocus célèbres*“, „*Courtisans célèbres*“, „*Libertins et libertines célèbres*“ (1871—72).

Kock, osada w gub. siedleckiéj, pow. łukowskim, nad rz. Wieprzem; bardzo starożytne, splądrowane zostało r. 1648 przez Chmielnickiego, a mieszkańcy wymordowani. Tu się urodził i tu zginął r. 1809 sławny Berek, dowódca szwadronu huzarów księstwa Warszawskiego, któremu za miastem usypano, dotąd jeszcze widzialną, mogiłę. Kock liczy 3400 m.

Kocor, z niem. *Katzer* (Karol August), patryjota i kompozytor łużycko-serbski, ur. 1826 w Zahorzu pod Budziszynem, nauki pobiérał w seminaryjum budzyszyńskim, następnie od 1842—52 był nauczycielem w Stróży, zaś od r. 1852 w Ketlicach. Położył wielkie zasługi przy rozbudzeniu narodowości serbsko-łużyckiéj przez zaprowadzenie i przewodniczenie koncertom wokalnym (*spiewanski swjedżeń*), z których piérwszy odbył się w Budziszynie 17 Października 1845. Kompozycyje K., będące po większéj części w rękopisie, cieszą się pomiędzy Łużyczanami wielką popularnością. Drukiem ogłosił: „*Serbska meja, pólska za cztyri hłosy a chor*“ (1847) i „*Seść spiewow serbskich z przewodom fortepian*“ (1861).

Kocytus, rzeka w Epirze, powstająca ze śniegów nagromadzonych na górach Pindus, która płynąc dosyć długo pod ziemią, uchodzi nareszcie do jeziora Acheruzyjskiego. Takąż samą nazwę nosi potok mytologiczny świata podziemnego, tworzący jednę odnogę Styxu, który wraz z Pyriflegetonem uchodzi do Acheronu; przez niego to Charon przeprawiał dusze zmarłych.

Koczi (Teodor), podróżnik naturalista, rodem z Ustronia, w Szlązku austryjackim. Zwiedziwszy w latach 1836—43 znaczną część Afryki i Azyi, zkąd wprowadził bogate historyi naturalnéj zbiory, mieszczące się obecnie w Wiedniu; najważniejszym jest zbiór ryb 411 gatunków, między któremi 62 nieznanych. Po powrocie z téj podróży, Koczi poświęcił się teologii.

Koczkodan (*Cercopithecus*), rodzaj małp z rodziny *Cercopithecidae*, obejmuje małpy o budowie wysmukłéj, pysku krótkim z nosem mało wyskakującym, mające ogon rozmaitéj długości, woreczki przy pysku i narosty na pośladkach. Wzrost ich wynosi od 4 do 6 decymetrów. Młode łatwo się oswajają, lecz na starość dziczeją. Żyją gromadnie w Afryce zach., w lasach, obstawiając się placówkami. W razie niebezpieczeństwa chronią się na drzewa, zkąd rzucają na nieprzyjaciela grad owoców i gałęzi. *C. sabaeus*, zwany małpą zieloną, *C. ruber* czerwonobrunatny z białą brodą, *C. fuliginosus*, *C. aethiops* i inne.

Koczorowski (Frańciszek), jezuita kończył nauki w Rzymie, † 1743, jako rektor kolegijum w Lublinie. Ogłosił drukiem: „*Katechizm albo nauka chrześcijańska dla wygody tak dzieci małych jako i dorosłych ludzi i t. d.*“ (Sędomierz 1734); „*Wielki patryjarcha Benedykt ś. życiem świątobliwem Jezusa naśladujący i t. d.*“ (Kalisz 1728); „*Kalendarz polityczny na r. 1742 i 1743*“ (Lublin).

Koczubej, ród hrabiowski i książęcy rossyjski, wywodzący początek od beja krymskiego, który w XVI w. przyjąwszy religiję chrześcijańską i przybrawszy imię Andrzeja K., osiadł na Ukrainie. Słynniejsi z tego rodu są: **Koczubej** (Bazyli), wnuk Andrzeja, towarzysz wojskowy, walczył w młodości z Tatarami, 1675 wysłany przez Doroszenkę do Adryjanopola, 1687 mianowany pisarzem generalnym, a 1694 za hetmaństwa Mazepy sędzią gen.; 1707 mszcząc się na Mazepie za uwiedzenie swéj córki Materny, oskarżył go przed cesarzem Piotrem o tajemne knowania z nieprzyjacielem. Naznaczeni przez Piotra do zbadania téj sprawy sędziowie, przyjaźni Mazepie, zmusili torturami K. do obwinienia się o fałszywe doniesienie, poczém K. został stracony 1708 w Borszczagówce.—**Koczubej** (Materna, v. Matrena), córka poprzedniego, znana jako kochanka Mazepy; była zamężna za Czujkiewiczem, sędzią generalnym, wspólnikiem hetmana we względzie porozumiewania się z Karolem XII; wysłana wraz z mężem na Sybir, powróciła następnie i † w klasztorze.—**Koczubej** (Wiktor, hr.), mąż stanu rossyjski, ur. 1768, † 1834 w Moskwie; początkowo poseł w Stambule, od 1798 wice kanclerz, 1802 minister spraw wewnętrznych, 1827 prezes rady państwa, w r. 1834 mianowany kanclerzem; otrzymał 1831 r. tytuł książęcy.

Koczujące narody czyli **Nomadowie** albo *narody pasterskie*, nazywają się ludy, zajmujące się wyłącznie hodowaniem bydła, nie mające stałych siedzib i przenoszące się z miejsca na miejsce dla wyżywienia swych trzód. Nomadowie stoją na wyższym stopniu uobyczajenia aniżeli ludy myśliwskie i rybołówcze, ale na niższym od ludów rolniczych i należą całkowicie do kategoryi barbarzyńców. Mają wielką słonność do rabunków i lubią wojnę; dlatego też dokonali niejednego z wielkich podbojów. Dowodem tego np. podboje Hunnów, Węgrów, Arabów i Tatarów. W Europie znajdują się jeszcze

słabe plemiona koczujące nad m. Czarném pochodzenia tatarsko-tureckiego i na dalekiéj północy szczepu fińskiego. Do Namadow zaliczyć należy i Cyganów (ob.), jakkolwiek nie zajmują się oni hodowlą bydła. Azyja za to i Afryka są właściwą ojczyzną życia koczującego. Nomadami są wszystkie niemal plemiona fińskie, mongolskie i tureckie w półn., zachod. i środkowéj Azyi; daléj Kurdowie i Beduinowie; w Afryce Kaffrowie, Beczuanowie, Hotentotowie i t. d., w południ. Ameryce Gauchos i niektóre plemiona Indyjan. Wielokrotnie probowano przyzwyczaić Nomadów do życia osiadłego, ale usiłowania te rzadko pomyślnym bywają uwieńczone skutkiem.

Koda (z łac. *cauda*, ogon), znaczy w muzyce miary dodawane do powtarzającego się ustępu, jak np. marsza, walca, i t. p., żeby go dokładniéj zakończyć.

Kodeda, inaczéj zwany *Cicada* (Jan Wacław), pisarz religijny czeski, ur. w 2 połowie XVI w.; poświęciwszy się stanowi duchownemu był najprzód dziekanem taborskim, od 1605—1615 proboszcz w Pradze; 1605 został członkiem konsystorza utrakwistskiego, 1608 ponownie na krótki czas członek konsystorza. Talentem zarówno jak i nauką wsławił się nad spółczesnych. Wydał wiele dzieł religijnych, z których ważniejsze: „*Utoczisztie krzest'ana wierného*“ (1606); „*Kazani o tiele a krwi panie*“ (16); „*Bezpecné a prawé krzest'anského czlowieka rozweseleni*“ (1607); „*Czesta k żiwotu wiecznemu*“ (1607); „*O bohu prawem*“ (1607); „*Modlitby*“ (1616) i in.

Kodeina ($C_{18}H_{21}NO_3$), jeden z alkaloidów znajdujących się w opijum; otrzymuje się przez wytrawienie opijum kwasem solnym i strącenie z roztworu morfiny przez amonijak, poczém w płynie pozostaje salmijak i chlorek K. który się oddziela drogą krystalizacyi i rozkłada się za pomocą potażu, przyczém K. wydziela się w kroplach oleistych, krzepnących krystalicznie, i w igiełkach pozostających po oziębieniu cieczy. K. rozpuszcza się w 80 cz. wody przy 15°C.; woda wrząca, alkohol i eter łatwiéj ją rozpuszczają. Roztwór alkoholowy skręca płaszczyznę polaryzacyi na lewo. Odkryta została w r. 1832 przez Robiquet'a. K. zażyta w małych ilościach sprawia odurzenie, w większych zaś działa trująco.

Kodeń, osada w gub. siedleckiéj, pow. bialskim, nad rzeką Bugiem i strugą, zwaną Kalmaczka. Znajduje się tu piękny kościół parafijalny, z cudownym obrazem N. Panny. Ludność wynosi 2,442 głów.

Kodesz (Franciszek z Trauenhorstu), ur. 1761 w Nahodzie w Czechach, † 1831; od 1805 był profesorem matematyki w uniwersytecie krakowskim, a od 1813 w liceum lwowskiem. Ogłosił w języku niemieckim kilka dzieł treści matematycznéj: jak „*O rachunku czynszowym*“ (Lwów 1800); „*Elementa mathesis*“ (t. 2, Wiedeń 1818 i 1826); „*Astronomiczne spostrzeżenia co do długości i szerokości geogr. Lwowa*“ i in. Biografiję jego pomieścił W. Zaleski w „*Rozmaitościach Lwowskich*“ (1832).

Kodeks, znaczył u starożytnych pień, drzewo znajdujące się pod korą, a przed wynalezieniem papieru tablice powleczone woskiem, na których rylcem pisano i które w kształcie książki układano. Po wynalezieniu druku, nazwę tę stosowano do wszystkich dawnych rękopismów, bez względu na ich wielkość i objętość. Obecnie wyraz kodeks używa się w ściślejszém rozumieniu dla oznaczenia systematycznego układu praw odnoszących się do pewnego działu czynności ludzkich i stanowi pewną gałęź prawodawstwa, np. Kodeks cywilny, kryminalny, handlowy. Samo układanie takich praw nazywa się *kodyfikacyją*.

Kodrus, syn Melanthosa, ostatni król ateński, wedle powszechnie znanego podania dobrowolną śmiercią ocalił ojczyznę około 1068 r. prz. Chr. Podczas bowiem napadu Doryjczyków na Attykę wyrocznia przepowiedziała, że zwycięży ta strona, któréj król polegnie. Otóż K. przebrany za wieśniaka udał się do obozu Doryjczyków i dopóty drażnił nieprzyjaciół, dopóki nie został przez nich zabity. Syn jego Medon ogłoszony został zaraz archontem dożywotnim pod pozorem, że nikt nie godzien posiadać władzy królewskiéj po takim jak K. monarsze.

Kodycyl (Codicillum), zowie się w prawie rzymskiém akt, wyrażający ostatnią wolę, nie otoczony przecież uroczystemi formami testamentu. Obecnie, kodycylem zowią każdy przypisek, téj saméj, ale zwykle późniejszéj co testament daty, zmieniający niektóre rozporządzenia testamentu głównego, a często nawet stanowiący całkiem przeciwnie.

Kodyfikacyja (z łac.), zbiór systematyczny praw, dekretów, rozporządzeń i t. d., odnoszących się do jednéj gałęzi prawodawstwa, celem utworzenia z nich jednego szczegółowego kodeksu.

Kodym (Filip Stanisław), lekarz i naturalista czeski, ur. w Opocznie 1811, praktykował w Nixdorfie nad granicą Saską. Jest autorem licznych dzieł popularnych z zakresu medycyny, nauk przyrodzonych i rolnictwa; od 1852—62 redagował czasopismo „*Hospodarske nowiny*“. Wynalazł także nowy rodzaj pieców (z ciągiem dolnym), zwany od niego *Kodymkami*.

Kodża-Baszi, przełożony gminy u Greków tureckich.

Kodżend albo **Chodżend**, miasto na lewym brzegu rzeki Syr Daryi w. chananie Kokand, ma do 50,000 m., od 1865 zajęte przez Rossyjan.

Koekkoek (wym. *Kukkuk*; Bernard Korneli), znakomity pejzażysta holenderski, ur. 1803 r. w Middelburgu, † 1862 w Kliwii; z malowideł jego odznaczających się wiernem oddaniem natury i poetyczném poczuciem, najwięcéj są cenione obrazy przedstawiające okolice leśne.—Trzéj młodsi jego bracia: Jan *Koekkoek*, ur. 1811, † 1831 w Breda; Maryjan Adryjan *Koekkoek* i Hermann *Koekkoek* odznaczyli się również jako zdolni artyści.—Ojciec ich, Jan Herman *Koekkoek*, ur. 1778 r. w Bernie, † 1851 w Amsterdamie, zyskał rozgłos jako malarz widoków morskich.

Kofeina, ob. Kafeina.

Koffski (Wincenty), sławny alchemik polski, zakonnik zgromadzenia dominikanów, † 1488 r. w Gdańsku. Zostawił rękopis, napisany 1478 r., p. t. „*Tractatum de prima materia veterum lapidis philosophorum*“. Rękopis ten znaleziono 1560 r., zamurowany na korytarzu klasztornym ks. dominikanów gdańskich; wyszedł on dwukrotnie w przekładzie niemieckim.

Kögler (Ignacy), misyjonarz niemiecki, ur. 1680, † 1747 w Pekinie; 1690 wstąpił do zakonu jezuitów, był potém profesorem w Ingolstadzie, poczém 1715 wyprawił się na misyję do Chin, gdzie mianowany został mandarynem i prezesem towarzystwa matematycznego. W czasie prześladowania chrześcijan przyczynił się wielce do złagodzenia wydanych rozkazów. Pozostawił kilka prac odnoszących się do historyi chrześcijanizmu w Chinach oraz obserwacyje astronomiczne zebrane pod czas pobytu tamże (w rękopisie bibl. monachijskiéj).

Kognaci (z łac.), nazwa w prawie rzymskiém krewnych ze strony matki pochodzących.

Kognica, miasto w tureckim ejalecie Bośnii, nad rzeką Narentą, ma 6,000 m.

Kognowicki (Kazimierz), historyk, urodzony na Litwie 1736, uczeń akademii wileńskiéj, kaznodzieja przy szkole wydziałowéj grodzieńskiéj, następnie jezuita, † 1825 w Przeworsku w Galicyi. Z prac jego najważniejszą jest: „*Życia Sapiehów i listy od monarchów, książąt i rozmaitych panujących do tychże pisane*“ (4 t., Wilno i Warsz. 1790—92; 2 ed., Warsz. 1791—92); ze zbioru tego życie Lwa Sapiehy było jeszcze przedrukowane: w Mostowskiego „*Wybór pisarzów polskich*“ (t. 5); w zbiorze „*Żywoty sławnych mężów*“ (Radom 1833) i w zbiorze „*Życia sławnych Polaków*“ (Lipsk 1837).

Kogut, ob. Kura.

Kohary, znakomity ród magnatów węgierskich, wyniesiony 1816 do godności książęcéj, wygasły w linii męskiéj na osobie ks. Franciszka Józefa *Kohary*, † 1826.—Jedyna córka jego *Antonina*, ur. 1797 r., † 1862, przeniosła tak imię jako i dobra dziedziczne na swego męża, Ferdynanda ks. *Sax-Koburg-Kohary*, ur. 1785, † 1851 w stopniu austryjackiego generała kawaleryi, któremu powiła czworo dzieci: *Ferdynanda*, ur. 1816 r., męża zmarłéj 1853 królowéj portugalskiéj Maryi II; *Augusta*, ur. 1818, gen.-majora wojsk austryjacko-saskich, żonatego z księżniczką Klementyną, córką Ludwika Filipa, kr. francuskiego, *Wiktoryję*, ur. 1822 r., żonę ks. Ludwika Nemours († 1857) i Leopolda, urodz. 1824, generał-majora armii austryjackiéj.—Z rodu tego wsławił się *Stefan Kohary*, ur. 1648, † 1730. Odznaczywszy się w wielu walkach, naznaczony dowódcą twierdzy Fülek, w któréj oblężony przez Tökely'ego, wydany był mu przez załogę; trzymany przez lat kilka w więzieniu zajmował się pisaniem wierszy. Uwolniony po upadku Tökely'ego, mianowany generałem okręgu wojennego przeddunajskiego, następnie feldcejgmeistrem a w końcu najwyższym sędzią państwa. Wydał pieśni duchowne i dydaktyczne: „*Tintinnabulum tripudiantium*“ (1747); „*Üdömulatás közben szerzett versek*“ (1687) i „*Antidota melancholiae*“ (1722).

Koheleth czyli Kaznodzieja, ob. Ekklezyjastes.

Kohen, znaczył w wiekach starożytnych u Hebrajczyków kapłana bożego i każdego potomka męskiego dawnych kapłanów, co nawet zachowało się i w naszych czasach. Dotąd jeszcze potomkowie dawnych kapłanów używają pewnych przywilejów, jak np. w każde święto, z końcem modlitwy dodatkowéj *Musaf*, po umyciu rąk, wstępują bez skórzanego obuwia na stopnie prowadzące do świętéj skrzyni, mieszczącéj w sobie kodeks Mojżesza w synagodze i z dłoniami w górę wzniesionemi błogosławią lud w formie prawem mojżeszowém przepisanéj.

Kohen (Isachar Ber), z Szczebrzeszyna, uczony talmudzista XVI w., napisał dzieła: „*Mareh Kohen*“ (Wskazówka Kohena, Kraków 1589); „*Matnot Kehunah*“ (Dary kapłańskie, Praga cz. 1624), komentarz do starożytnéj księgi „*Mydrasz Rabot*“.

Kohen (Szalom), poeta i gramatyk hebrajski, ur. w Międzyrzecu 1773, nauczyciel w Berlinie, przebywał późniéj w Londynie, Hamburgu i Wiedniu, † 1845 w Hamburgu. Dzieła jego gramatyczne są bardzo cenione przez uczonych, a utwory jego poetyczne odznaczają się wdziękiem, duchem biblijnym i wielką czystością języka.

Kohezyja, ob. spojność.

Kohi-Baba, *Kuhi-Baba*, łańcuch gór w Azyi, stanowiący zachodnie przedłużenie gór Hindukuh, położony jest między rzekami Hilmend i Heri-Rud; szczyty jego sięgają do 18,000 stóp wysokości.

Kohinur, słynny dyjament, (ob.).

Kohistan, Kuhistan (po persku kraj górski), zowie się prowincyja wschodniéj Persyi, położona na zachód Heratu i na południe Chorossanu, obejmuje 1,112 mil kw. i ma 175,000 m. Kohistan zowie się także jeden górzysty obwód w Beludżistanie.

Kohl (Jan Jerzy), słynny podróżnik i pisarz, ur. 1808 r. w Bremie. Po ukończeniu kursów prawa był nauczycielem prywatnym w Inflantach, zwiedził Petersburg i Moskwę i od 1838 osiadł w Dreźnie. Zajęcie, jakie obudziły jego pisma o Rossyi, skłoniło go, że się wyłącznie poświęcił podróżopisarstwu, skutkiem czego ogłosił cały szereg ciekawych dzieł o Austryi, Węgrach, Anglii i Szkocyi, Danii, Szlezwig-Holsztynie, Niderlandach, Dalmacyi i południowych Niemczech, po których w końcu nastąpiły podróże w północno-zachodniéj stronie Stanów Zjednoczonych (St. Louis 1859) i w Kiczi-Gami (2 t., Bremen 1859. Owocem jego studyjów historycznych i geograficznych są mianowicie: „*Geschichte der Entdeckung von Amerika*“ (Brem. 1861), oraz „*Die beiden ältesten Kasten von Amerika*“ (Wejmar 1861). Wspólnie z siostrą swoją Idą *Kohl* wydał dzieło p. t. „*Englische Skizzen*“ (3 części, Lipsk i Drezno 1845); ta ostatnia ogłosiła oddzielnie: „*Paris und die Franzosen*“ (3 cz., Lipsk 1845).

Köhler (Jan), śpiewak polski, barytonista, ur. we Lwowie 1822, gdzie, po ukończeniu kursu w tamecznem konserwatoryjum, rozpoczął 1845 r. zawód

dramatyczny w teatrze hr. Skarbka. Od 1857 występując w Warszawie, należał do ulubionych artystów opery polskiéj. Od 1872 r. występuje we Lwowie.

Kohlhase (Jan), znany szczególniéj jako bohater jednéj z powieści Henr. Kleista, który mylnie go nazywa *Michałem Kohlhaas*. Był to niezamożny handlarz, zamieszkały w XVI w. w Berlinie. Pozbawiony w drodze na jarmark lipski 1532 dwu najpiękniejszych koni przez szlachcica Günthera von Zaschwitz, gdy nie mógł znaleść sprawiedliwości ani w Saksonii ani u elektora brandeburgskiego, przywiedziony do rozpaczy, postanowił 1534 zakłócić pokój publiczny, ale uległ napomnieniom Lutra i zaniechał swego zamiaru. Jednakże już 1535 na czele zbrojnéj gromadki począł niszczyć włości szlacheckie; 1537 powstrzymał chwilowo swe dzieło niszczenia, ale nie mogąc uzyskać żądanego za poniesione szkody wynagrodzenia, wznowił gwałty 1538; towarzysze jego poginęli prawie wszyscy; K. mając za sobą opiniję ludu, ciągle unikał prześladowań, aż wreszcie zwabiony do Berlina, został schwytany, stawiony przed sądem i ukarany śmiercią przez łamanie kołem 22 Marca 1540 r.— Porów. Burkhardta „*Der historische Hans Kohlhase*“ (Lipsk 1864).

Kohlrausch (Henryk Fryderyk Teodor), pedagog niemiecki, ur. 1780 r. w Landolfshausen, pod Getyngą, † 1867; początkowo nauczyciel w różnych miejscach, od r. 1830 jeden z wyższych urzędników zarządu oświecenia w Hanowerze, miał znakomity udział w organizacyi zakładów wyższych naukowych tego kraju. Z prac jego literackich zasługują na szczególną uwagę: „*Die Geschichte und Lehre der heiligen Schrift*“ (1811); „*Die Deutsche Geschichte*“ (Elberf. 1816; 5 ed., 1866); „*Chronologischer Abriss der Weltgeschichte*“ (15 ed., 1861); interesujące są także jego „*Erinnerungen aus meinem Leben*“ (Hanow. 1863).

Kohorta (z łac.), oddział wojska dawnych Rzymian, odpowiadający mniéj więcéj dzisiejszemu batalijonowi wojsk europejskich; nazwa ta pochodzi od czasów Maryjusza, za którego składała się z 2 manipul; Cezar wprowadził większe K. złożone z 4 manipul. Każdy legijon miał 7—10 K.

Kolado, u Polan nad-dnieprskich, bóstwo pokoju.

Koira, ob. Chur.

Koisu, rz. na Kaukazie, bierze początek u podnóża góry Kazbek, zwilża dziką krainę Awarów i Lezgów i na granicy gubernii derbenckiéj i stawropolskiéj wpada do morza Kaspijskiego.

Kojałowicz (Wijak Wojciech), jezuita, znakomity historyk, ur. 1609 w Kownie, do zakonu wstąpił 1627; uczył teologii w akademii wileńskiéj i był jéj prokanclerzem; 1654—56 zarządzał kolegijum wileńskiém i akademiją, a następnie domem profesów. Załatwiał oprócz tego różne ważne sprawy zakonu; jeździł raz nawet do Rzymu w jakiejś tajemném misyi od prowincyi litewskiéj, † 1677 w Wilnie. Obdarzony wyższemi zdolnościami i talentem pisarskim, zamiłowany w rzeczach ojczystych, poświęcał czas wolny od zajęć zakonnych naukom, a zwłaszcza studyjom historycznym. Najważniejszém dziełem K., którém piękne literaturze naszéj zajął miejsce, jest historyja Litwy w dwu częściach: Cz. I p. t. „*Historiae Lithuaniae pars prior, de rebus Lithuanorum ante susceptam christianam religionem conjunctionemque M. D. Lit. cum Regno Polaniae Libri IX*“ (Gdańsk 1650); cz. II p. t. „*Historiae Lithuanae pars altera seu de rebus Lithuaniae a conjunctione M. D. Lith. cum Regno Polaniae ad unionem eorum daminiorum, Libri VIII*“ (Antwerpija 1669). W pracy téj okazuje się historykiem o wiele krytyczniejszym od Stryjkowskiego. Bezstronność, zdrowy sąd, wyborny układ, styl poważny i łacina czysta, oto są zalety tego szacownego dzieła, z powodu którego nazywa go Schlötzer najcelniejszym historykiem XVIII w. Uczony ten niemiecki pracę K. dał w dosłownym niemal przekładzie do zbioru *Historyi powszechnéj* wydawanéj w Halli 1785; polski przekład w rękopiśmie ks. Ratomskiego z poprawkami Naruszewicza znajdował się w biblijotece puławskiéj. Oprócz wielu dzieł polemicznych i religijnych, wydał jeszcze następujące treści historycznéj: „*Miscellanea rerum ad statum Eclesiasticum in M. D. Lit. pertinentium etc.*“ (Wilno 1650), książka to bardzo rzadka; „*De rebus anno 1648 et 1649 cantra Zaporodios Casacos gestis etc.*“ (Wilno 1654; 2 ed. Królew. 1653; 3 ep. pod zmienionym tyt.: „*Rerum in M. D. Lit. per tempus rebellionis cosacicae gestarum Commentarius etc.*“ (Elbląg 1655; tłumaczenie polskie, Wilno 1658); „*Fasti Radziwilliani gesta Illustrissimae domus Ducum Radziwili compendio continens etc.*“ (Wilno 1653; przekład polski tamże 1654), tém właśnie podobno dziełem ściągnął na siebie gniew Radziwiłłów i ciągłe prześladowanie. Zostawił też w rękopisie kilku prac heraldycznych, dotyczących familii Chodkiewiczów, Radziwiłłów Supiehów i innych, oraz „*Supplementum scriptorum S. J. provinciae Lithuaniae etc.*“, manuskrypt ten, ważny dla historyi liter. pol., znajdował się w biblijotece Załuskich. Wszystkie dzieła K. wylicza Brown w swéj „*Biblijotece*“ pisarzów jezuickich (str. 224—227).— **Kojałowicz** (Wijak Kazimierz), brat poprzedniego, również jezuita, ur. 1617 w Kownie, do zakonu wstąpił 1634; uczył poetyki, wymowy, filozofii i teologii lat 3; kaznodzieją był lat 7; rządził kolegijum wileńskiém, a następnie był prefektem nauk wyższych i prokanclerzem akademii w Wilnie; † 1674 jako rektor kolegijum połockiego. Najgłówniejsze jego dzieła są retoryczne. Urywek jego przekładu *Rezników* Tacyta wydał Mostowski (Warsz. 1803). Wszystkie prace K. wymienia Brown w swéj „*Biblijotece*“ pisarzów jezuickich (str. 227—228). —**Kojałowicz** (Wijak Piotr), najmłodszy brat poprzednich, także jezuita, uczył w Wilnie retoryki i filozofii. W biblijotece Załuskich miały być dwa jego autografy. Porów. Browna „*Biblijoteka*“ pisarzów jezuickich (str. 229).

Kojałowicz (Michał), spółczesny historyk rossyjski, profesor historyi ross. w petersburskiéj akademii duchownéj (od 1856), poprzednio prof. seminaryjum duchownego rygskiego i petersburskiego. Wydał: „*Litowskaja cerkownaia Unija*“ (2 t.,

Petersburg 1859—62); „*Lublinskaja Unija*“ (t., 1863); „*Lekcii po istorii o zapadnoj Rossii*“ (Moskwa 1864); „*Etudes historiques sur la Russie occidentale etc*“ (Petersburg 1865); „*Dnewnik pośledniago pochoda Stefana Batcrija na Rossiju i t. d.*“ (tamże 1867); pomieszczał nadto w moskiewskim czasopisie *Dień* wiele artykułów, tyczących się po większéj części stosunku między dawną Polską a Litwą i Rusią.

Kojarzenie pojęć (*associatio idearum*), jestto znany powszechnie objaw umysłowy, polegający na niewyjaśnionych dotąd należycie stosunkach, jakie łączą wyobrażenia i pojęcia nabyte i wytworzone przez nasz umysł. Codzienne doświadczenie przekonywa, iż niezależnie od naszéj woli, jakieś świeżo przejęte wrażenie, myśl o pewnym przedmiocie, wydobywają z głębin duchowych cały szereg rozlicznych pojęć, które dochodzą do naszéj świadomości bez udziału pamięci, a jedynie w skutek jakiegoś wewnętrznego związku, spajającego je w jeden łańcuch. Psychologija nie zdołała dotąd wykryć praw życia duchowego, to téż ograniczać się musi i powinna na obserwacyi i gromadzeniu faktów. Rozpatrując pojaw kojarzenia się pojęć, angielscy psycholodzy (Hume, Reid i Priestley) uchwycili cztéry najczęstsze jego przyczyny: łączność zachodzącą między przedmiotem a jego własnościami, w skutek któréj myśl o jakiejś istocie lub rzeczy sprowadza cały szereg nierozłącznych z niemi właściwości, łączność co do czasu i miejsca, podobieństwo i kontrast. Nie odróżniali oni jednak praw kierujących procesem myślenia od praw kojarzenia się pojęć, na co Kant piérwszy zwrócił uwagę. Szkoła Herbarta wyjaśniła dwie główne podstawy tego pojawu; według niéj jednorodne pierwiastki, składające treść naszego wyobrażenia, zlewają się w jednę całość, różnorodne zaś tworzą niezupełne połączenie, wikłając się nawzajem.

Kojdanów, *Kojdanowo*, miasteczko w gub. i pow. mińskim, nad rz. Uzdzienką; około 3,000 m.; pamiętne bitwą, stoczoną 1249 przez Litwinów z Tatarami.

Kojdanower (Aron Samuel), rodem z miasta Kojdanowa na Litwie, uczony Izraelita, żyjący w XVII w., ostatecznie rabin w Krakowie, † 1678; ogłosił drukiem: „*Byrkat ha-Zebach*“ (Błogosławieństwo ofiar, Amsterdam 1669); „*Emunat Szmuel*“ (Wiara Samuela, Frankfurt n. O. 1696); „*Byrkat Szmuel*“ (Błogosławieństwo Samuela).

Kojen, herb; przez środek tarczy pas, na którym kloc drzewa z wyższéj strony ma trzy sęki, u niższéj dwa. Po zapasem dwie trąbki myśliwskie jedna czerwona, druga biała. Na hełmie takiż kloc, a obok chorągiew rozwinięta.

Kokaje, jezioro w gub. i powiecie wileńskim, niedaleko granicy powiatu wiłkomierskiego, długie około 6, szer. około 3 wiorst, głębokie do 8 sażeni.

Kokand, *Kokan*, *Chokand*, albo Fergana, państwo w Turkestanie, obejmujące 3—4000 mil kw., z ludnością około 3 milijonów, nawodnione rzeką Syr Daryją (Jaxartes) i jéj dopływami, zamieszkałe jest przez Tadżików, Uzbeków i Kirgizów. Kraj ten bogaty w węgle kamienne, ołów, a nawet i złoto, ma grunt w wielu miejscach szczególniéj ku wschodowi bardzo urodzajny, ku zachodowi zaś po większéj części stanowi pustynię. Od pewnego czasu chan Kokandy miał rozmaite spory i zatargi z Bucharyją, tudzież z Rossyją, z powodu których generał rossyjski Perowski od jeziora Aral posunął się nad rzekę Sir, zbudował na gruncie Kokandy twierdzę Perowską i 26 Grud. 1853 tegoż chana stanowczo pobił. Od tego czasu K. stał się zależnym od Rossyi, która znaczną część kraju z miastami: Turkiestan, Taszkient, Kodzend i t. d. zajęła. Miasto stołeczne K. ma około 50,000 m. i prowadzi obszerny handel.

Kokarda, jest fontaż ze wstążki w kształcie rozety ułożony. Początkowo K. była godłem stronnictw politycznych, następnie przyjętą została jako znak narodowy w rozmaitych krajach.

Kokcej (Karol Ernest Fryderyk), pułkownik pruski, następnie angielski, przybył r. 1767 do Polski i zaciągnął się do służby wojskowéj, w któréj otrzymał dowództwo pułku ze stopniem generał-majora, a w następnym roku i indygenat polski. Wyswobodzenie króla Stanisława Augusta w Marymoncie z rąk konfederatów Barskich podniosło wielce jego znaczenie i zjednało mu przyjaźń i zaufanie tegoż króla, który wynagradzając zasługi K., mianował go rzeczywistym generał-majorem i szefem danéj mu na własność jednéj kompanii pułku gwardyi pieszéj. Wysłany przez króla na powitanie cesarzowéj Katarzyny, objeżdżającéj Białą Ruś, towarzyszył jéj w drodze z Połocka do Mohilewa i podczas téj podróży † 1780.—Porów. Bartoszewicza „*Panowie niemieccy na dworze Stanisława Augusta*“ (Warsz. 1852).

Kokenhauz, po rossyjs. *Kukenojs*, *Kukonos*, niegdyś miasto w Liwonii, nad brzegami rz. Dźwiny, piérwotnie osada ks. połockich, 1207 spalony przez Niemców; 1601 wojska litewskie, pod dowództwem Krzysztofa Radziwiłła zadało tu ciężką klęskę Szwedom, dowodzonym przez Karlsona; 1623 wzięte przez Gustawa Adolfa, zostało 1700 zdobyte przez Augusta II. Dziś niepozostało po K. ani śladu; na jego miejsce stoi willa Löwenstern.

Kokenhauzkie starostwo niegrodowe, było położone w księstwie inflandzkiém. Podług metryk kor. i przywileju króla Władysława IV z d. 29 Marca 1635 r. należały do tego sstwa miasto i zamek Kokenhauz (ob.) oraz wsie: Askarad, Lowonard, Krepmocza z przyległemi mojzami. Na polach tego sstwa w r. 1601 d. 23 Czerw. wojska litewskie pod dowództwem Krzysztofa Radziwiłła odniosły świetne zwycięstwo nad Szwedami.

Kokolity (*Coccolithus*), osobliwe ciała, odkryte w ostatnich czasach w znacznych głębokościach morskich, wśród ożywionéj protoplazmy. K. składają się z materyi organicznéj, przejętéj węglanem wapna; Huxley rozróżnia w nich dwie formy: *diskolity* (*discolithus*) i *cyatolity* (*cyatolithus*); piérwsze przedstawiają ciałka krążkowate, owalne; drugie przypominają dwa szkiełka od zegarków złączone powiérzchnią wklęsłą jednego, z wypukłą drugiego.

Nadto występują tam, lubo rzadziéj, ciałka bardziéj złożone, będące niejako nagromadzeniem K., a zwane *Kokosferami*; niewiadomo wszakże, czy K. łączą się w kokosfery, czy też te drugie w piérwsze się rozkładają. W każdym razie widzimy w nich piérwotne twory organiczne, a Huxley K. wraz z otaczającą je protoplazmą uważa za *bathybius* (ob.). W geologii istotki te zdają się odegrywać rolę bardzo rozległą i wielka część wapieni zdaje się być głównie z nich złożoną.—Porów. pracę Huxleya w *Journal Micros. Society* 1868.

Kokoljicz (Jan), zwany też *Kokolja*, *Cocoglia* i *Trifone da Cattaro*, malarz dalmacki, ur. 1661 w Peraście, † 1713 tamże. Kształcił się w Wenecyi i innych miastach włoskich, następnie wróciwszy do ojczyzny żył w kółku rodzinnym, wspiérany przez Andrzeja Zmajewicza, biskupa barskiego. W pracach swych naśladował szkołę wenecką, choć znacznie był poprawniejszym w rysunku; obrazy jego odznaczają się żywością akcyi oraz wdzięcznością i pewnością rysunku. Najlepiéj znane są zdobiące kościół N. P. M. w Peraście.

Kokonor, właściwie Khukhu-Nor (po mongolsku *Błękitne jezioro*), jezioro położone w średniéj części Azyi Wyższéj, 40 mil długie i 12 mil szerokie. Okolice jego przez Chińczyków Turfan, Tangut albo Si-yn zwane, zamieszkałe są przez Mongołów i zostają pod władzą chińską.

Kokornak (*Aristolochia*), rodzaj roślin z rodziny kokornakowatych, mający następne cechy: okwiat koronowy, jednopłatkowy, rurkowaty, w górze rozszerzający się w kształcie języczka, opadający; pylników 6, beznitkowych; zawiązek dolny, 6 graniasty; torebka 6 komórkowa, wielonasienna. Należą tu rośliny zielne lub krzewiaste, w licznych gatunkach, właściwe głównie okolicom zwrotnikowym, niektóre europejskie. K. *powojnikowaty*, *smolnik* (*A. clematitis*), pospolity w Europie, na polach, około płotów i t. d.; łodygę ma pojedynczą, liście jajowate, sercowato wycięte, gładkie, kwiaty żółtawe, woń ma balsamiczną. Korzeń używany był jako środek napotny i moczopędny, w większych dawkach zaliczyć go można do trucizn narkotyczno-ostrych. Korzeń *A. serpentaria* w Ameryce płn. pod nazwą korzenia wężowego należy do silnych środków pobudzających, w Ameryce używa się przeciw ukąszeniu wężów. Korzeń *A. cymbifera* w Brazylii nazywa się tam korzeniem tysiąca ludzi (*raiz de mil homens*) i stanowi tam ważny środek lekarski domowy. *A. sipho*, krzew fajkowy, tak nazwany z powodu kształtu kwiatów czarno-purpurowych, o łodydze wijącéj się, rośnie w Ameryce płn., udaje się u nas i nadaje się do ozdoby altan. Liczne inne gatunki mają w różnych okolicach ziemi ważne znaczenie lekarskie; niektóre hodują się jako ozdobne.

Kokornakowate, *Kopytnikowate* (*Aristolochiaceae*, *Asareae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca następne cechy: okwiat pojedynczy, górny, na trzy klapki rozcięty, lub też w wierzchołu języczkowato rozszerzony; pręcików 6—12 o nitkach krótkich, nasadą do krążka nazawiązkowego lub do kolumny słupkowéj przymocowanych, albo też żadnych, tak że pylniki do kolumny słupkowéj są przyrosłe; szyjek 6, bardzo krótkich; najczęściéj są zrosłe w kolumnę o 6 odnogach znamieniowych. Owoc jest jagodą lub torebką skórkowatą, zawiera nasiona liczne, o białku mięsistém lub prawie rogowatém. Należą tu zioła lub krzewy, o liściach naprzemianległych, pojedynczych, w nasadzie sercowatych, bez przylistków, z kwiatami samotnemi. K. po największéj części właściwe są Ameryce zwrotnikowéj, niektóre znajdują się w Azyi, Europie i Afryce płn. Niektóre mają własności lekarskie.

Kokorycz (*Corydalis*), rodzaj roślin z rodziny dymnicowatych, cechujący się kielichem 2 działkowym lub żadnym, koroną paszczękowatą, ostrogową, pręcikami wiązkowymi, łuszczyną lancetowatą z nasionami czarnemi, błyszczącemi; obejmuje zioła trwałe lub roczne na całéj ziemi, z korzeniami bulwiastemi, niektóre lekarskie lub ozdobne. K. *pełna* (*C. bulbosa*) po lasach w całéj Eur., o kwiatach purpurowo fijołkowych, zawiéra ona alkaloid *Korydalinę*, korzenie używane były jako środek lekko ściągający. K. *wydrążona* (*C. cava*) nieco większa od poprzedniéj, ma bulwy wydrążone, również pospolita. K. *taurycka* (*C. marschalliana*) z kwiatem siarczysto żółtym, rośnie na Podolu i Ukrainie.

Kokoryczka, *Babikrówka* (*Polygonatum*), rodzaj roślin z rodziny kolcoroślowatych, zaliczany dawniéj do rodzaju konwalii, od któréj się różni koroną walcowatą, w górze rozszerzoną, łodygą liścia stą, któréj kłącze podziemne, walcowate, ma na sobie piętna okrągławe po odpadłych prątkach kwiatowych, co im u dawnych botaników zjednało nazwę pieczęci Salomona. Należą tu zioła trwałe w Europie środk. i Ameryce płn., o kwiatach białych, w wierzchołku zielonawych, jednostronnych, zwisłych, jagody kuliste, ciemno-fijołkowe lub czérwonawe. K. *kańciasta* (*P. vulgare* v. *Convallaria polygonatum*), pospolita u nas w lasach cienistych; korzeń używany był jako środek łagodzący. Przytrafiają się też u nas K. *okręgowa* (*P. verticillatum*) i K. *szerokolistna* (*P. latifolium*) na Wołyniu i Podolu.

Kokos, *Palma kokosowa* (*Cocos*), rodzaj roślin z rodziny palm, mający wiérzchołek uwieńczony wiązką liści pierzastych, owoc, czyli *orzech kokosowy*, jest pestkowcem, mającym okrycie zwierzchnie włókniste, wewnętrzne zaś twardości kości. Należy tu około 12 gatunków, obejmujących drzewa bardzo użyteczne, głównie w pobliżu mórz na wybrzeżach i wyspach oceanu Wielkiego i Indyjskiego. Najważniejszym gatunkiem jest K. *orzechowiec* (*C. nucifera*), nazywany koroną państwa roślinnego. Trzon dochodzi wysokości 100 stóp, przy 1 st. średnicy, liście mają 12 do 16 stóp długości, owoce dochodzą wielkości głowy dziecka. Jedno drzewo wydaje od 20 do 150 orzechów, kształtu nieco trójpiennego; młody owoc zawiera wewnątrz sok, *mleko kokosowe*, który następnie twardnieje w suche jądro K. Wydaje ono najrozmaitsze użytki. Owoce dostarczają, w wyżéj wymienionem mleku, napoju orzeźwiającego, jądro dojrzałych jest jadalne i wydaje olej, który się nadaje dobrze do palenia, robią obecnie z niego świece i mydło. Włókno o-

taczające owoc używa się na sznury i t. p., robią z niego też rodzaj przędzy, zwany *koir*. Właściwa skorupa owocu używa się na naczynia i inne wyroby, liście na pokrycie dachów, kosze i t. d., młode zaś są jadalne (*kapusta palmowa*). Z włókien liściowych wyrabiają się tkaniny bardzo trwałe. Drewno po 40 roku życia drzewa nadaje się na wyroby (*drewno palmirowe*). Słynném jest nakoniec *wino palmowe* czyli *toddy*, otrzymywane przez fermentacyję soku, wypływającego przez nacięcie młodych pochw kwiatowych; wino to przez destylacyję wydaje arak, przez dalszą fermentacyję ocet. Ze świeżego soku otrzymuje się też rodzaj brunatnego cukru (*jaggery*). Sok kwiatów używa się na lekarstwo ściągające. Owoce nawet po kilkomiesięcznym pobycie w wodzie nie tracą siły kiełkowania i przyniesione przez prądy oceaniczne na brzegi jakiéj wyspy koralowéj rychło pokrywają lasem K. — Z innych gatunków wymienimy: *C. butyracea*, którego pień ścięty i wydrążony wypełnia się kilkakrotnie sokiem smaku winnego, i *C. guineensis* cieńkie drzewko, używające się na laski (trzcina *tabago*).

Kokosza wojna, tak się nazywa w historyi polskiéj rokosz szlachecki pode Lwowem 1537 r. Dla zrozumienia ważnego tego w dziejach naszych faktu nadmienić należy, że skutkiem wadliwéj organizacyi państwa, przy wielkiém ograniczeniu władzy królewskiéj a niezmiernych przywilejach i wolnościach szlachty, dobre porozumienie między królem i narodem istniało wtedy tylko, gdy albo król zupełną okazywał wierność, albo szlachta kierowała się gorącym patryjotyzmem, gotowym do wszelkich dla kraju poświęceń. Patryjotyzm ten w istocie przez długi czasu przeciąg zapewniał Rzeczypospolitéj, na zewnątrz przynajmniéj, potęgę i świetność niezwykłą. Wewnątrz tymczasem było inaczéj. Jeżeli tylko z jednéj lub z drugiéj strony przekroczono owe warunki jednozgodności, co właśnie z powodu nieopatrznych urządzeń państwowych często mogło mieć miejsce, wynikały zaraz burze wewnętrzne, zawsze dla Rzeczypospolitéj zgubne. Zygmunt I mądrém i roztropném postępowaniem dopóty tylko ową utrzymał harmoniję, dopóki nie stracił powagi i zaufania przez intrygi Bony, dopóki senatarowie w poswarkach z sobą o interesa prywatne nie poczęli burzyć szlachty przeciw królowi i wiernym mu senatorom. Już na sejmie piotrkowskim (1 Listop. 1536—2 Mar. 1537) wielka przeciw królowi wszczęła się wrzawa z powodu *metryki koronnéj* (ob.) i ceł królewskich, podniecana intrygami Bony i Piotra Kmity (ob.), niesprawiedliwemi skargami St. Odrowąża (ob.), wzajemną senatorów nienawiścią i sprzecznemi wielu z sejmujących interesami. Król zatwierdził niektóre z żądań szlachty, ale nie otrzymał pozwolenia na pobór wojenny, mimo to że kraj był zgrożony napaścią Petryły, hospodara mołdawskiego. Musiał więc zwołać pospolite ruszenie, któremu wyznaczono miejsce zebrania pode Lwowem. Zgromadziło się podobno do 150,000 dzielnego rycerstwa. Wzburzone wszakże na minionym sejmie umysły, groźne teraz swą liczbą, myślały nie o wojnie ale o przeprowadzeniu swych żądań. Miasto więc przygotowań do boju rozpoczęły się obrady niezmiernie burzliwie. Na zgromadzeniu (z 2 Sierp. 1537 r.) pod wsią Boiskami po zuchwałych i szorstkich przeciw królowi mowach P. Zborowskiego, Księskiego, W. Dębińskiego (z natchnienia Kmity), Taszyckiego, M. Zborowskiego i odpowiedzi stojącego przy królu Tarnowskiego, tak wielkie było rozjątrzenie szlachty, że senatorowie, wśród ulewnego deszczu i huczącéj nawalnicy, która nie dozwoliła mówić Kmicie, musieli przed szablami szlachty uciekać do miasta. Na następnych zgromadzeniach (23, 27 i 28 Sierp.) w kościele ś. Franciszka odbywały się również hałaśliwe narady senatorów z delegatami szlacheckimi, którzy piorunowali zarówno na króla jako i na senat. Wreszcie zebrała się szlachta 31 Sierp. na polu pod ś. Jerzym, wybrała komisyję do spisania artykułów swoich (*plebiscitu*), których było 36 i wręczyła je królowi przez Mar. Branickiego. Po kilkudniowéj naradzie z senatorami, dał król przez Jana Tarnowskiego szlachcie 9 Wrześ. odpowiedź, w któréj musiał na wiele rzeczy się zgodzić, inne do sejmu odesłał a inne przyrzekał. Ułagodził tém wzburzone masy, które jednak ani poboru nie uchwaliły ani na wojnę iść nie miały ochoty. Rozeszło się więc pospolite ruszenie, a napad Petryły odparli Tarnowski i Sieniawski siłami jakie mieli pod ręką. Tak więc prywata i mały wzgląd na sprawy publiczne potrzeby powszechne i niebezpieczeństwo kraju wywołały *kokoszą wojnę*, któréj zgubnem następstwem były konstytucyje sejmu 1538 r., rozszerzające i utrwalające rozległe wolności szlacheckie, ograniczające władzę króla i senatu, nieprzyjazną mieszczanom i kmieciom. Opozycyja w łączności szlacheckiéj postąpiła o wielki krok naprzód. Obszernie opisuje K. w. Orzechowski w swych *Annales*.

Kokoszka (*Gallinula*), rodzaj ptaków brodzących, pośredni między chróścielami i łyskami; ma dziób krótki, ścieśniony, klinowaty, nogi podkasane mierne, z długiemi, szczupłemi palcami wolnemi; pazury mierne, ksiuk poziomy, skrzydła mierne, ogon krótki, klinowaty, upierzenie sute, bawełniste. Należy tu kilka gatunków mieszkających we wszystkich częściach świata; przebywają one na płytkich wodach, trawą i krzewiną zarosłych. Dobrze pływają i mogą się zanurzać; biegają szybko; lot ich słaby i krótki, mimo to niektóre gatunki odbywają dalekie podróże. Głos ich jest krzykliwy. Sąto ptaki jednożenne, znoszą po kilkanaście jéj eliptycznych, rzadkiemi grubemi plamami upstrzonych. Żywią się robactwem wodném i roślinami wodnemi. Jedyny gat. europejski *G. chloropus* u nas wszędzie pospolity, zwany jest pospolicie *kurką wodną*.

Koks (z ang.), węgiel otrzymywany przez wypalenie węgli kamiennych przy utrudnionym dostępie powietrza, przy czém traci części smolne i siarkowe; jest dziurkowaty, szarawy lub czarny, z odblaskiem metalicznym. Dosyć się trudno zapala i pali się prawie bez płomienia, ale wydaje wiele ciepła, paląc się bez dymu i woni. Używa się głównie przy

przeróbce żelaza i topieniu metali. Przy fabrykacyi gazu oświetlającego otrzymuje się K. jako produkt uboczny, zbyt drobny i gąbczasty dla użytku w giserniach, może być użyty do opalania domowego. Koksowanie węgla kamiennego odkryli Anglicy za panowania Elżbiety. Ważném jest też zastosowanie K. do budowy stosów galwanicznych,

Kokszajsk, ob. Carewo-Kokszajsk.

Kokular (Aleksander), malarz historyczny i portrecista, ur. 1793 w Warszawie, kształcił się w wiedeńskiéj akademii sztuk pięknych a następnie zwiedził Rzym i Paryż. Po powrocie do kraju 1818 był przez 6 lat nauczycielem w konwikcie na Żoliborzu. W r. 1824 wysłany kosztem rządu do Rzymu bawił tam 2 lata. Po r. 1832 założył w własnym domu szkołę malarstwa. Następnie był nauczycielem w gimnazyjum realném a ostatecznie profesorem w szkole sztuk pięknych; † 1846 w Warszawie. Oprócz znakomitych portretów, celniejsze jego prace są: *„Edyp prowadzony przez Antygonę*; *Śmierć Pryjama*; *Perykles broniący Aspazyi*; *Ślub Jagiełły z Jadwigą*; *Zdjęcie z krzyża*; *Chrystus błogosławiący dzieci i t. d.*“.—Porów. Rastawieckiego *„Słownik mularzów polskich*“ (t. I).

Kol-Nidre, chaldejska formułka aktu, którym Żydzi w wigilię *Jom-kipur*, przypadającego w dniu 9 Tiszri, uroczyście w synagodze, przed rozpoczęciem nabożeństwa rozwiązują i unieważniają wszystkie śluby i wszelkiego rodzaju klątwy, lekkomyślnie i bezpotrzebnie w ciągu roku, względem przyszłych, mniéj ważnych okoliczności, uczynić się mające.

Kola (Dymitr Frańciszek), pijar, ur. 1699 w Warszawie, † 1766 tamże; profesor teologii, następnie rektor kolegijum warszawskiego. Oprócz mnóstwa panegiryków, kazań okolicznościowych i innych pism mniejszych rozmiarów, przypisują mu ważne dzieło p. t. *„Obserwacyja dla objaśnienia kontrowersyi De evocationibus inter Statum spiritualem et saecularem, zachodzących z okazyi manifestów, pozwów i różnych skryptów w tym czasie in publicum wyszłych, z praw koronnych zebrane*“ (r. 1753).

Kola, rodzaj drzew z rodziny zatwarowatych (*Sterculiaceae*), rosnących w Afryce zwrotnikowéj, a których owoc stanowi u plemion murzynskich środek pobudzający i zostaje u nich w wielkiém poważaniu. Owoc tego drzewa jest torebką, pięciokomórkową, wielkości cytryny, w każdéj komórce znajduje się nasienie wielkości małego kasztana, ustroju mięsisto ziarnistego; smak ich jest słabo gorzki, dosyć przyjemny. Główną częścią składową jest tu kafeina, co okazuje, że wszystkie plemiona czują potrzebę środków pobudzających, zawierających kafeinę. Nasiona te plemiona murzyńskie tylko żują; odegrywają one u nich ważną rolę w życiu społeczném i towarzyskiém. K. jest w Afryce przedmiotem bardzo ożywionego handlu; rozróżniają ich dwa gatunki czérwone z K. *ammināta*, i białe, daleko pośledniejsze z K. *macrocarpa*. Wysuszone tracą wiele na wartości i sprzedają się pod nazwą *koupa*. Właściwa nazwa orzechów K. jest *makatso*, w Sudanie nazywają je *guru* lub *goro*, czego mieszkańcy wybrzeży, nie wymawiający głoski *r*, utworzyli K.

Kolacyjonowanie (z łac.), wyraz, używany szczególniéj w rachunkowości, znaczy kontrolowanie, sprawdzanie cyfer rozmaitych pozycyj, wchodzących do summy ogólnéj rachunku. W każdém inném znaczeniu, K. jest sprawdzeniem istotnego stanu rzeczy jakiéj.

Kolada, Koleda, ruska nazwa uroczystości przechowanéj z czasów pogańskich na cześć rodzącego się słońca, ob. Kolęda.

Kolaine, niegdyś warowny zamek na Żmudzi, poniżéj Jurborga, na prawéj stronie Niemna, zburzony r. 1291 przez komtura krzyżackiego Bertolda Brühawe.

Kolanko, u roślin, ob. Źdźbło.

Kolano, okolica ciała pośrednicząca pomiędzy udem (ob.) a golenią (ob.). Szkielet téj okolicy stanowi *Kolanowy staw*, należący do stawów zawiasowych, staw ten utworzony jest przez końce stawowe górnego końca piszczeli i dolnego kości udowéj, utrzymywane za pośrednictwem więzów wewnętrznych i zewnętrznych. Od przodu stawu znajduje się rzepka (ob.), od tyłu jama podkolanowa, wypełniona mięśniami, naczyniami i nerwami.

Kolanowski (Maksymilijan), ur. 1815 r. w Poznaniu, nauczyciel gimnazyjum w temże mieście, gdzie † 1844, ogłosił ważną rozprawę o życiu i pismach Sarbiewskiego, p. t. *„De Mathia Casimiro Sarbievio Poloniae Horatio*“ (Berl. 1842).

Kolar, właściwie *Kolarz* (Józef Jerzy), artysta i pisarz dramatyczny czeski, urod. 1812 w Pradze; ukończywszy gimnazyjum i wydział filozoficzny w Pradze był przez kilka lat nauczycielem prywatnym w Peszcie; od 1837 poświęcił się zawodowi artystycznemu, odznaczając się przeważnie w dramatach Shakespeare'a. Jako pisarz dramatyczny przełożył oprócz innych z Shakespeare'a: *Hamleta* i *Kupca Weneckiego*, z Goethego *Fausta*, z Schillera *Zbójców*, napisał nadto kilka sztuk oryginalnych, z których odznacza się *„Żiżkowa smrt*“ (Praga 1850). Nowelle K., pomieszczane w rozmaitych czasopismach, wyszły razem p. t. *„Zebrane romansy*“ (zeszyt 1—6, Praga 1854). Pisał nadto do rozmaitych czasopism pragskich, tak czeskich jako i niemieckich. Przekłady K., a zwłaszcza przekład *Fausta*, są klasyczne zarówno pod względem języka jak i wniknięcia w ducha autora, oryginalne jego prace odznaczają się fantastycznością.—Żona jego *Anna Marta* K., z domu Manetińska, ur. 1817 w Peszcie, jest także ulubioną artystką dramatyczną sceny czeskiéj w Pradze.

Kolaszyn, okolica okręgu plewelskiego w Hercegowinie, położona na północnéj granicy Czarnogóra, zamieszkała przez 3,200 mahometan i 2,600 chrześcijan wyznania gr.-kat., pochodzenia Serbów. Jest tu mała forteczka t. n., zajęta przez samych mahometan.

Kolateralni, dalsi krewni, pochodzący od brata lub siostry, albo też od rodzeństwa rodziców. *Linije Kolateralne*, linije boczne krewnych.

Kolator (z łac.), zowie się ten kto kościół wybu-

dował i odpowiednim funduszem opatrzył, a oraz właściciel téj wsi lub miasta, w którym kościół istnieje. K. ma prawo przedstawiania proboszcza, t. j. udzielania prezenty na wakujące beneficyjum, czyli posiada prawo *kolacyi*, lub patronatu, stąd zowią się także *patronami*. W prawie jednak kościelném (kanoniczném) rzymsko-kat. pod nazwą tą rozumieją się tylko papieże i biskupi.

Kolazin, *Kalazin*, m. pow. gub. twerskiéj, na lewym brzegu rz. Wołgi, przy ujściu do niéj rzeki Żabki; około 7,600 m.; ma 27 fabryk.—*Kolaziński* lub *Kalaziński powiat*, ma na 2,705 w. kw. 113,000 m.; powiérzchnia falowata, grunt gliniasto-piaszczysty; lasów dostatek. Gł. rzeki: Wołga, Jachroma, Miedwiedica, z jezior Wasilewskie, Azaryjewskie i in. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła, rybołóstwem, przemysłem leśnym, wyrobem kół i t. d.

Kolb (Jerzy Fryderyk), statystyk i pulicysta niemiecki, ur. 1808 r. w Spirze, najprzód radny, potém burmistrz tegoż miasta. Wybrany 1848 r. do parlamentu przygotowawczego, do komitetu pięćdziesięciu i niemieckiego zgromadzenia narodowego, przeniósł się ze szczątkami tego ostatniego do Stuttgardu. W r. 1849 na sejmie bawarskim zasiadał w szeregach opozycyi, gdzie, równie jak w wydawanéj przez siebie gazecie *Spejersche Zeitung* występował w obronie praw ludu. Prześladowany z tego powodu, wyniósł się w półowie r. 1853 do Zürich, skąd w r. 1860 udał się do Frankfurtu. Na sejmie bawarskiem 1870 jako przedstawiciel stronnictwa demokratycznego głosował za zniesiem wojska i przeciw mieszaniu się do wojny prusko-francuskiéj; na sesyi zaś sejmowéj 1871 r. występując przeciw Prusom, domagał się nowego uorganizowania Niemiec na podstawie zasadniczych praw narodu niemieckiego przy współdziałaniu swobodnie wybranéj reprezentacyi narodowéj. Z pism jego historycznych, statystycznych, ekonomicznych i innych, zasługują na szczególną uwagę: „*Handbuch der vergleichenden Statistik*“ (3 wyd., Lipsk 1862); „*Geschichte der Menschheit und Cultur*“ (2 tomy, 1842); „*Die wichtigsten ältern Staatsprocesse in England*“ (2 t., Lipsk 1861); „*Die Schweiz in ihren bürgerlichen und politischen Zuständen*“ (Zür. 1857); „*Die Nachtheile des stehenden Heerwesens*“ (3 wyd., Lipsk 1862); „*Kulturgeschichte der Menschheit*“ (2 t., 1868—70).

Kolba, tylna część osady u strzelby, która w czasie strzału przykłada się do ramienia.

Kolba, naczynie szklanne, używane w manipulacyjach chemicznych, w kształcie kuli opatrzonéj długą szyją.

Kolbe (Karol Wilhelm), artysta i pisarz, ur. 1757 r. w Berlinie, nauczyciel rysunków przy szkole głównéj w Dessau, † tamże 1835. Celował jako znakomity rytownik. Utwory jego, wykonane podług akwareli Gesnera i własnych rysunków, mianowicie téż krajobrazy, liczą się do najcelniejszych prac nowoczesnego rytownictwa. Z pism K. wymieniamy: „*Ueber den Wortreichthum der deutschen und franz. Sprache und beider Anlage zur Poesie*“ (2 t., Berl. 1806; 2 ed., 3 t. 1818—20); „*Ueber Wortmengerei*“ (Berl. 1809; 3 ed. 1823) i „*Belcuchtung einiger öffentlich ausgesprochenen Urtheile über und gegen Sprachreinheit*“ (Dessau 1818). Zostawił téż ciekawą autobijografiję: „*Mein Lebenslauf und mein Wirken im Fache der Sprache und Kunst*“ (Berlin 1825).—**Kolbe** (Karol Wilhelm), malarz, synowiec poprzedniego, ur. 1781 r. w Berlinie, uczeń tamecznéj akademii, † 1853. Celował w malarstwie historycznem. Do najpiękniejszych utworów jego należą: *Albrecht Achilles w Norymberdze zdobywający sztandary*; *Wniebowzięcie Maryi*; *Przejażdżka wodą*; *Bitwa Ottona W. z Hunnami*; *Uczta winna w wiekach średnich* i t. d. Na 10 oknach zamku maryjenburgskiego wymalował zwycięstwa Krzyżaków a późniéj téż same obrazy wykonał olejno.

Kolberg (Julijusz), profesor miernictwa i topografii w b. uniwersytecie warszawskiem, ur. 1776 r. w mieście Woldegk, w w. księstwie Meklemburg-Strelickiém, † 1831. Nauki kończył w akademii budownictwa w Berlinie, poczém został inżynijerem geografem przy pomiarze Prus południowych (części dzisiejszego królestwa polskiego) i następnie przeszedł do służby b. księstwa warszawskiego w 1808 r., jako inspektor pomiarów w ówczesnéj komisyi spraw wewn. W r. 1819 mianowany został profesorem uniwersytetu warszawskiego; późniéj został członkiem Towarzystwa przyjaciół nauk i obok czynności urzędowych spełniał różne zlecenia techniczne i naukowe; jakie władze rządowe mu poruczały. Wydał *Kartę pocztową i podróżną król. polskiego i w. ks. Poznańskiego* (1817), *Atlas ośmiu województw* (1827), *Kartę król. polsk. w 8 sekcyjach* (1833). Z innych prac wymienimy „*Teoryję rysowania gór*“ (1825); „*Wzory rysowania mapp*“ (1825); „*Porównanie miar i wag*“ (1818—38); „*Tabella zamiany monet*“ (1832); „*Opisanie składu i użycia planimetru*“ (w Sylwanie 1822). Tłómaczył na niemiecki Wiesława Brodzińskiego (w *Miscellen* Drake'go 1828) i in.—**Kolberg** (Wilhelm), inżynijer, syn poprzedn., ur. w Warszawie 1807 r., wstąpił 1825 do korpusu inżynijerów wojska pol. i słuchał kursów w szkole artyleryi i uniwers. warsz. Budował kilka dróg, był inżynijerem kanału augustowskiego, członkiem zarządu budowy drogi żelaznéj warsz. wied. Z prac jego wymienimy: „*Wzory rysunków topograficznych*“ (1837); „*Drogi żelazne w Europie*“ (1844); „*Plan miasta stołecznego Warszawy*“ (1848); „*Wisła*“ (wyszła tylko część II 1861) i inne.—**Kolberg** (Oskar), brat poprzedzającego, spółczesny etnograf i kompozytor muzyczny, ur. 1815 w Przysusze, w pow. opoczyńskim, po ukończeniu nauki (1824—31) w liceum warszawskiém pracował lat kilka w kantorze bankierskim; 1835 udał się do Berlina, gdzie 2 lata uczył się harmonii; w latach 1845—1858 urzędował w biurze drogi żelaznéj warszawsko-wiedeńskiéj, obecnie przebywa w Krakowskiém. Od 1840 uderzony oryginalnością i rozmaitością melodyj pieśni ludowych oraz poznawszy ważność jéj i wpływ na muzykę narodową poświęcił się zbiéraniu pieśni w corocznych prawie wycieczkach po rozmaitych okolicach kraju. Począ-

tkowe swe badania ograniczał przeważnie do melodyi, zbiérając np. rozmaite waryjanty jednéj pieśni lub melodyi tanecznéj; w późniejszym czasie wciągać zaczął w zakres swych badań i inne objawy fantazyi i życia ludu, tak, że szczególniéj ostatnie jego prace, są prawdziwym skarbcem wiadomości etnograficznych o pewnéj okolicy. Zbiory swe począł wydawać początkowo w formie nut muzycznych, tu należą: „*Pieśni ludu polskiego*“ (Pozn. 1842); „*Pieśni ludowe*“ (2 Zesz., Warszawa 1860) i *Pieśni* pomieszczone w *Przyjacielu Ludu*. Tutaj także po części odnoszą się „*Pieśni ludu polskiego*“ (Warszawa 1857), bo choć niewydane w formie nut, przeważnie jednak mają na celu wykazanie rozmaitości melodyi. Następne prace mają znaczenie ogólne etnograficzne,tu należy zbiór wychodzący pod wspólnym tytułem: „*Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa i t. d.*“ którego ser. I (a właściwie II, gdyż za piérwszą uważa *Pieśni* wydane 1857), „*Sandomierskie*“ (Warszawa 1865), ser. III: IV „*Kujawy*“ (t. 1867—69), Ser. V., „*Krakowskie*“ (Kraków 1871); zapowiedziane są dalsze seryje Krakowskiego oraz Poznańskie. **K.** pisał nadto wiele artykułów do rozmaitych pism czasowych a zwłaszcza do *Ruchu muzycznego*, był oraz spółpracownikiem *Encyklopedyi powszechnéj* (28 tomowéj) z zakresu teoryi i historyi muzyki. Jak kompozytor pisał **K.** kujawiaki, mazurki, krakowiaki, etiudy, i t. d., oraz operetkę „*Król pasterzy*“ (Warszawa 1860), przedstawioną na scenie warszawskiéj 1859. — **Kolberg** (Antoni), brat poprzedniego, spółczesny malarz polski, ur. 1816 we wsi Machory, pod Żarnowem, w pow. opoczyńskim, po ukończeniu liceum warszawskiego, przez 3 lata (od 1837) uczęszczał do akademii sztuk pięknych w Berlinie. Powróciwszy 1840 do Warszawy otrzymał za obraz *Św. Emilija* medal 1 klasy i stypendyjum na wyjazd do Włoch; od 1842—48 przebywał w Rzymie, robiąc wycieczki i do innych miast włoskich. Oprócz obrazów religijnych malował wiele portretów, w których celował, nadto *Żebraka rzymskiego z psem* (1845), *Głowę starca*, *Bandytę włoskiego*, *Chłopca uciekającego z drzewem z lasu* i w. in. Wspólnie z Marconim ozdobił freskami gmach towarzystwa kredytowego w Warszawie, gdzie wykonał *Nadanie ustawy Towarzystwa przez Cesarza Aleksandra 1825* i 6 postaci alegorycznych, przedstawiających 6 miesięcy.

Kolbuszowa, miasteczko w Galicyi, obwodzie tarnowskim położone, którego mieszkańcy trudnią się głównie stolarstwem, tokarstwem i ślusarstwem.

Kolchida, żyzna kraina Azyi, położona na wschodniéj stronie Pontu Euxynu (Morza Czarnego), obejmująca dzisiejszą Mingreliję i Abchazyję, sławną była w starożytności jako cel wyprawy Argonautów i jako ojczyzna głośnéj w dziejach Medei. Głównem miastem tego kraju było miasto Dioskurius (późniejszy Sebastopol), a najważniejsza rzeka Fasis. Mieszkańcy Kolchowie, armeńskiego czy téż egipskiego pochodzenia, oddawali się rolnictwu i handlowi, znani byli także z wyrobu płócien.

Kolce, są to wyrostki twarde, ostrokończyste roślin, będące utworem tylko naskórka, i tém się różniące od cierni (ob.). **K.**, pokrywające skórę niektórych zwierząt, również są wytworami skóry, jak włosy.

Kolco (Jan), ataman kozacki, za rozboje nad Wołgą skazany na śmierć przez Iwana IV; 1579 wraz z Jermakiem przedsięwziął wyprawę za radą Strogonowych do Syberyi, celem podbicia państwa Kuczuma. Po szczęśliwém spełnieniu przedsięwzięcia **K.** 1582 zjawił się w Moskwie, gdzie ułaskawiony i hojnymi obdarzony podarunkami, 1584 wysłany przez Jermaka na pomoc ks. Karaczowi, został przez tegoż zdradliwie zamordowany.

Kolcolist, ob. Ostrokrzew.

Kolcorośl, Kolcoroślowate, ob. Smilax, Smilaceæ.

Kolcow (Aleksy), znakomity poeta liryczny rossyjski, ur. 1809 r. w Woronežu, † tamże 1842; nauczywszy się zaledwo czytać i pisać był zmuszony pomagać ojcu swemu, handlarzowi bydła, w jego zajęciach, latem pasząc trzody na rozległych i wspaniałych stepach, zimą zaś pędząc je na sprzedarz. W wolne chwile od pracy czytywał z zapałem początkowo powieści ludowe, następnie zaś, gdy przypadkiem wpadły mu w ręce dzieła Dmitryjewa utwory spółczesnych poetów, pod wpływem czego począł sam pisać wiérsze, będące początkowo naśladownictwem, a szczególniéj pod względem formy, znanych mu poetów. 1831 udał się do Moskwy i tu poznał kilku literatów; w tym czasie niektóre z jego utworów ogłoszono w czasopismach. 1835 r. spółziomek **K.** Stankiewicz ogłosił mały zbiór jego poezyj, na który zwróciła uwagę zarówno publiczność jako i krytyka. Epokę w życiu **K.** stanowi 1836 r., w którym przez czas dłuższy przebywał w Petersburgu i w Moskwie, zbliżył się z wielu uczonymi i poetami, a zwłaszcza z Żukowskim i Puszkinem; wtedy to pod wpływem wzniosłego nastroju ducha rozwinął się talent **K.** i najlepsze jego utwory odnoszą się do tego czasu. Pod koniec życia miał zamiar przenieść się na stałe do Moskwy, czemu przeszkodziła jednak choroba a następnie śmierć. Zbiór pism **K.** wyszedł staraniem Bielińskiego (Moskwa 1846, 4 wyd. 1868). Można je podzielić na trzy kategoryje: utwory młodociane, po większéj części naśladowania innych poetów, daléj utwory do których myśl wzięta z życia poety, będące najlepszym jego utworem i po trzecie *dumy*, stojące o wiele niżéj. Najlepszy życiorys **K.** napisał Bieliński we wstępie do wyd. zbiorowego.

Kolcow-Masalski, starożytny ród książęcy rossyjski, wywodzący swój początek od ks. czernihowskich, a mianowicie od Wasilego Wasilewicza, potomka Mścisława, czwartego syna ks. Michała czernihowskiego. Imię to wsławiła szczególniéj **Kolcow-Masalska** (Helena, ks.), znana więcéj pod pseudonymem *Dora d'Istria*, jedna z najzdolniejszych autorek spółczesnych, ur. 1828 w Bukareszcie, córka ks. Michała Ghiki. Pod okiem uczonego Greka Jerzego Pappadopulosa odebrała najstaraniejsze wychowanie, które następnie (od 1841) uzupełniła w Dreźnie, Wiedniu, Wenecyi i Berlinie. Powróciwszy pod koniec 1848 do ojczyzny, wkrótce potém poślubiła ks. *Aleksandra Kolcow Masalskiego*. Wraz

z mężem przebyła lat kilka w Rossyi, następnie od 1865 stale mieszka w zachodniéj Europie, przeważnie w Szwajcaryi i Włoszech; w 1867 osiadła w Wenecyi. Oprócz wielostronnych wiadomości odznacza się K. M. niezwykłém u kobiét wszechstronném wykształceniem, opartém na gruntownych podstawach naukowych oraz na znajomości wielu języków umarłych i żywych, jak również i liberalném poglądem na sprawy Europy, zarówno ze stanowiska kościelno-religijnego jako i politycznego. Jako Rumunka odznacza się patryjotyzmem i nienawiścią despotyzmu i absolutyzmu. Poglądy swe wypowiedziała z męskim talentem i natchnieniem w dziełach: „*La vie monastique dans l'Eglise orientale*“ (Paryż 1855, 2 wyd. Genewa 1859); „*La Suisse allemande*“ (4 t., Genewa 1856); „*Les femmes en Orient*“ (2 t., Zürich 1860); „*Des femmes par une femme*“ (2 t., Paryż 1864); „*Excursions en Roumélie et en Morée*“ (2 t., Zürich 1863); „*Au bord des lacs helvétiques*“ zbiór nowelli (Genewa 1864); „*Pêlerinage au tombeau du Dante*“ (1265) i in. Nadto K. M. w latach 1855—56 pisywała wiele do dzienników włoskich, a zwłaszcza do turyńskiego „*Diritò*“, gdzie w szeregu artykułów badała z gruntowną znajomością stosunki polityczne i religijne Włoch. Pisuje także stale do *Revue des deux Mondes* oraz do wielu dzienników francuskich, włoskich, belgijskich, szwajcarskich i greckich. Porów. Cecchetti „*Dora d'Istria e la poesia albanese*“.

Kölcsey (Franciszek), poeta i autor węgierski, ur. 1790 r. w Szö-Demeter w Siedmiogrodzie, † 1838. Już podczas pobytu w kolegijum refor. w Debreczynie odznaczał się pilnością, zdolnością i gruntownym obeznaniem z językiem i literaturą łacińską, grecką, francuską i niemiecką; od 1809 urzędnik tabularny w Peszcie, wszedł w bliższe stosunki ze znakomitościami literackiemi a zwłaszcza z Szemerym. Silne napaści jakie ściągnął na się w skutek swych krytyk oraz bez wiedzy autora ogłoszoszonéj satyry, sprawiły że na czas jakiś porzucił literaturę; dopiéro 1826 zaczął wraz Szemerym wydawać czasopismo „*Élet és irodalom*“ (Życie i literatura); pomieszczał w niém wiele artykułów filozoficznych, krytycznych i t. d., którymi wywiérał wielki wpływ na literaturę. Od 1829 notaryjusz kom. szathmerskiego, odznaczył się niepospolitą wymową. Na pamiętnym sejmie 1832—35, jako deputowany kom. szathmarskiego, występował K. jako jeden z przywódców partyi liberalnéj. Ogólny *Zbiór pism* (8 tom., Peszt 1832—38) ogłoszony został przez Eötvösa, Szalaya i Szemerego; ciekawy zaś *Dziennik* sejmu 1832—36 wydany dopiéro w r. 1848 (Peszt).

Kolcza, Kolczuga, Kolcza zbroja, *Gończa*, nazywała się u nas w XVI i XVII wiekach zbroja czyli okrycie, składające się z samych kolców czyli ogniw metalowych, misternie z sobą połączonych, zabezpieczające przed kulą i strzałą. Zbroję tę stanowiła koszulka po pas, z rękawami sięgającemi niżéj ramion i czepiec, który okrywał głowę i spadał na kark cały, zakrywając szyję od cięcia. Zbroja taka wdziewała się na kaftan łosi lub z bawolej skóry.

Kolczak (*Loncheres*), rodzaj ssących szczurowatych, odznaczający się pokryciem ciała, zawierającém między włosem znaczną ilość kolców spłaszczonych, wązko-lancetowatych; zresztą podobne do myszy. Wszystkie gatunki żyją w Ameryce południowéj.

Kolczate (Erinaceidae), w mastologii Belkego rodzina z rzędu poziomych (owadożernych) mieszcząca sam tylko rodzaj jeża.

Kolczatka (*Echidna*), rodzaj zwierząt ssących, z rzędu jednoodchodowych (ob.), mających głowę zakończoną dziobowatym pyskiem bezzębnym, język glistowaty, wysuwalny, bardzo długi, oczy małe, nogi krótkie o 5 palcach krótkich, na środkowych wielkie pazury szponiaste, kopne; u samca na tylnych nogach ostroga koścista. Wierzch ciała pokryty kolcami, inne części włosem. Zwierzęta te żyją w Nowéj Holandyi, a karmią się mrówkami. które podobnie jak mrówkojady łowią za pomocą wysuwalnego języka. Obyczaje ich mało są znane.

Kolczuga, ob. Kolcza.

Koldina na Martinicach Klatowski (Paweł Krystyjan), poeta łacińsko-czeski i prawoznawca, urod. 1530 w Klatowach, † 1589 r., od r. 1557 do 1562 profesor a w r. 1561 i dziekan wydziału filozoficznego uniwersytetu w Pradze; następnie senator starego miasta Pragskiego. Opracował na nowo *Prawa Miejskie* (Praga, 1579), a w r. 1582 wydał wyciąg z *Ustaw ziemskich królestwa czeskiego*.

Kolegijalność, Kolegijalny system, system przy którym sprawy podlegające decyzyi jakiéj władzy rozstrzygają się w kolegijum, to jest nie głosem jednego, lecz na zebraniu kilku urzędników téjże władzy.

Kolegijata (z łac.), zowie się w kościele rzymsko-kat., zgromadzenie kanoników, mające organizacyję podobną do kapituł katedralnych, lecz zostające pod głównym zarządem biskupa dyjecezyjalnego lub arcybiskupa, jako niemające własnéj dyjecezyi i biskupa. Niekiedy na czele K. jest infułat (ob).

Kolegijatura, gmach, w którym mieszkali studenci stypendyści zwani *bursarum magistri* przy uniwersytetach, pod dozorem właściwych przewodników.

Kolegijum (łac. *Collegium*), tak się nazywał u Rzymian ogół osób, spełniających jeden i ten sam urząd, jak np. konsulów, pretorów, trybunów. Nazwą tą oznaczano także uznane przez państwo i pod jego nadzorem zostające korporacyje, mianowicie stowarzyszenia religijne, bractwa, cechy, stowarzyszenia pogrzebowe i zasiłkowe (*Collegia tenuiorum*). Kolegija takie, przez rząd upoważnione, mają własne statuta i przełożonych, mogą nabywać majątki, nakładać na członków podatki, posiadają liczne przywileje. Później oznaczano przez K. zakłady naukowe i wychowawcze, zabudowania akademickie; na uniwersytetach niemieckich dziś jeszcze nazywają kolegijami odczyty, które są albo niepłatne, publiczne (*Collegium publicum*), albo płatne przez

słuchaczów (*Collegium privatum*). We Francyi nazwą *Collége* oznaczają te publiczne zakłady naukowe, w których przygotowywa się młodzież do uniwersytetów lub do wyższych szkół specyjalnych; odpowiadają one naszym gimnazyjom. Wyjątek stanowi założone 1529 przez Franciszka I *Collége de France* w Paryżu, w którém 20 profesorów wykłada bezpłatnie wyższy kurs nauk: nauki przyrodzone, ekonomiję, prawodawstwo porównawcze, historyję, starożytności, starożytne i nowożytne języki z ich literaturami. W Anglii nazywają się *Colleges* instytucyje naukowe (zakładane w różnych czasach już to przez rząd, już przez osoby prywatne), z których składają się uniwersytety. Oxford up. ma takich *Colleges* 19 a Cambridge 13. Istnieją tam także pod imieniem *Colleges* (np. w Eton) szkoły (zwane zwykle *Grammar-Schools*), przygotowujące, jak nasze gimnazyja, do uniwersytetu. Niektóre szkoły specyjalne nazywają się również *Colleges*, np. *Royal-Naval-College* w Portsmuth. W Stanach Zjednaczonych znajduje się znaczna liczba *Colleges*, które odpowiadają w części uniwersytetom, a w części wyższym szkołom gimnazyjalnym. U nas nazywały się *Kolegijami* szkoły jezuickie i pijarskie.

Kolegijum kardynalskie czyli **święte**, zowie się zgromadzenie kardynałów, złożone powszechnie z 6 kardynałów bisk., 50 kard. kapłanów i 14 kardynałów dyjakonów. **K.** to, zebrane w konklawe, wybiéra z pomiędzy siebie papieża, zebrane zaś w konsystorz słucha allokucyj papieskich, oraz mianowania nowych kardynałów, prekonizacyi arcybiskupów i biskupów. Jest ono zatém tajną radą papieża do spraw kościelnych.

Kolegijum wyborcze, zowie się w rządach reprezentacyjnych zgromadzenie wyborców jednego okręgu, miasta, gminy i t. d. celem wybrania deputowanego na sejm krajowy, lub do innych jakich czynności.

Kolegijum kościelne, oznacza władzę, zarządzającą sprawami pojedynczych zborów (gmin) ewangielickich obu wyznań w król. polskiém, oraz niektórych innych krajach, gdzie zowią się *Prezbyteryjum* lub *Radą starszych*. **K. k.** z powodu swych wszechstronnych czynności niewłaściwie mianowane jest kościelném a zwłaszcza w naszym kraju. Skład jego członków wybiérany jest przez zgromadzenie zboru (konwent) i działa na mocy ordynacyi lub uchwał przez tenże konwent stanowionych. Do **K. k.** należy wszystko to co należało w piérwotnym kościele chrześcijańskim do starszych i dyjakonów. **K.** *ewangielicko-reformowane Wileńskie*, jest właściwie tém czém w król. polskiém konsystorz, to jest najwyższą władzą wykonawczą całej jedności litewskiéj działająca z mocy uchwał synodu.

Kolej leśna, ob. Las.

Koleje żelazne, (*drogi żelazne*), są szczególnym rodzajem gościńców, których nazwa pochodzi od dwóch torów czyli kolei, urządzonych ze sztab żelaznych, zwanych *szynami* albo *relsami*. Szyny te wytykają drogę biegu wyłącznie do nich zastosowanym wozom, poruszanym jakąkolwiek siłą, a jak dziś przeważnie za pomocą pary, a znakomicie zmniejszając tarcie kół, wpływają też bardzo korzystnie na zmniejszenie siły pociągowéj lub powiększenie szybkości biegu. Pomimo że rozwój **K. ż.** na większą skalę datuje od bardzo niedawna, bo zaledwie od kilku dziesiątków lat, jednakże nauka o ich budowie, tak pod względem teoretycznym, jak i praktycznym, doszła do wielkiéj doskonałości i stanowi dziś prawie odrębną gałąź inżynieryi, zatrudniającą bardzo wielu specyjalistów. Prace inżynierów kolejowych rozpadają się na trzy główne działy, a mianowicie: 1) wytknięcie kierunku drogi; 2) budowę samejże kolei, i 3) konserwacyję drogi, mającą na celu zaopatrzenie jéj we wszelkie potrzeby i zarząd czyli administracyję. Ponieważ koleje żelazne są bardzo ważną dźwignią handlu i przemysłu, przeto przy projektowaniu ich należy zwracać jak największą uwagę na to, by łączyły ze sobą najważniejsze z tych względów miejscowości kraju, i tylko jakieś bardzo ważne powody mogą wpłynąć na częściowe wyjątki od téj zasady. Z tych powodów, a zarazém dla zabezpieczenia praw osób oddających swe kapitały na budowę **K. ż.**, rządy czuwają bardzo starannie nad temi komunikacyjami, i na budowę ich konieczne jest zatwierdzenie ze strony państwa. Skoro tedy w kraju daje się czuć potrzeba poprowadzenia nowéj linii **K. ż.**, natenczas kilku zwykle finansistów, zawiązawszy komitet założycieli, dla rozważenia przybliżonych kosztów budowy, korzyści, jakie przynosić może i obmyślenia środków pieniężnych na budowę drogi, przedsiębierze kroki o zatwierdzenie projektu ze strony rządu, przy czém częstokroć, jeżeli droga jest bardzo ważną ze względów państwowo-ekonomicznych, stara się o zapomogę ze skarbu lub poręczenie akcyjonaryjuszom pewnego dochodu. Uzyskawszy zatwierdzenie czyli koncesyję, komitet zbiera podpisy na akcyje, a następnie zwołuje zebranie akcyjonaryjuszów dla wybrania rady zarządzającéj, która z kolei powierza jakiemuś doświadczonemu inżynierowi przedsięwzięcie robót przedwstępnych, dla zbadania warunków gruntowych. Bardzo ważne i trudne te prace, zwane studyjami, z powodu wyzyskiwań przedsiębierców budowy, od pewnego czasu bywają wykonywane przez osoby delegowane do tego ze strony rządu, jeszcze przed udzieleniem zezwolenia na budowę drogi. Zadaniem studyjów jest jak najdokładniejsze zbadanie miejscowości, które koléj ma przerzynać, dla ostatecznego wytknięcia takiego kierunku drogi, któryby czyniąc o ile można zadosyć pierwotnemu projektowi, powziętemu ze względów przemysłowych handlowych i państwowych, wymagał jak najmniejszéj ilości robót ziemnych i budowli pomocniczych, jak: mostów, wijaduktów, tunelów i t. p., a zarazem zapewniał drodze kierunek jak najbardziéj zbliżony do poziomego i uniknięcie mocnych zagięć. Najmniejszy, wyprowadzony z doświadczenia promień łuku jest 500 metrów, najpospolitszy zaś 800—900 metrów. Największą pochyłość naznaczano dawniéj 0,005, dzisiaj jednak podnoszą ją częstokroć do 0,010, lub 0,012, a nawet niekiedy w okolicach gó-

rzystych do 0,025 (droga Turyńsko-Genueńska). Po ukończeniu studyjów, inżynier kreśli dokładnie plan linii, przygotowuje projekty i anszlagi wszystkich wykonać się mających robót pomocniczych i przystępuje do wytknięcia linii na gruncie, a następnie do saméj budowy drogi, w któréj możemy odróżnić trzy odrębne rodzaje robót, objęte nazwami budowy dolnéj, zwierzchniéj i górnéj. *Budowa dolna* obejmuje wszelkie roboty, mające na celu uzyskanie pasa drogi czyli plantu, o jak najbardziéj do poziomego zbliżonym kierunku i szerokości odpowiedniéj przypuszczalnemu ożywieniu drogi, a zwykle dostatecznéj do pomieszczenia podwójnéj kolei szyn. Tu więc należy nabycie gruntu, niwelacyja, nasypy, fundamenty, tunele, mosty i wijadukty, to jest przygotowanie drogi w ten sposób, by na niéj można było układać podkłady i szyny. Ta część budowy jest zwykle najkosztowniejszą, choć zresztą rozmiary tych robót, a zatém i wysokość koniecznych wydatków, zależą wielce od przypuszczalnego ożywienia drogi. W całéj prawie zachodniéj Europie, przyjęto układać szyny tak, aby odległość między ich osiami wynosiła 1,50 do 1,51 metrów, albo między wewnętrznemi krawędziami 1,44 do 1,46 metrów; tylko w Rossyi szerokość drogi wynosi 1,83 m., a w Hiszpanii 1,70 m. Odstępy zaś od szyn do krawędzi korony plantu mają każdy po 1,20 m. W razie podwójnéj linii do tych wzmiarów przybywa jeszcze odstęp między linijami szeroki na 1,80 do 2,20 metrów. Jednocześnie z wytknięciem linii należy wynaleść miejsca na stacyje. Dworce umieszczać zawsze należy w pewnéj odległości od przekopów i krzywych przewodów podziemnych, ażeby ułatwić możność spostrzegania sygnałów pociągom dążącym do stacyi. W pewnych wypadkach, zamiast nasypów lub przekopów zachodzi potrzeba urządzania wijaduktów lub przejść podziemnych; ma to miejsce głównie wtenczas, gdy droga przechodzi po gruncie ślizkim, gliniastym, i kiedy zachodzi obawa osuwania się go, lub też gdy wysokość jest bardzo znaczna. W ogólności nie robi się przekopów wyższych nad 20 metrów. Co zaś do wijaduktów (ob.), to do stawiania ich zmusza również natura gruntu lub potrzeba bardzo wielkiéj ilości ziemi do zasypania rowu. Gdy nareszcie wskazane zostaną wszystkie warunki, którym droga winna czynić zadość, a zarazem plany i kosztorysy wszystkich robót są już gotowe, przedsiębiercy przystępują do budowy drogi, nasypów, mostów i t. p.—Ziemia, otrzymywana przy robocie przekopów, przewozi się często w inne miejsce dla tworzenia nasypów. Bardzo rzadko warstwy ziemi, przez które przebija się przekop, są dosyć zbite, by mogły się oprzeć wpływom atmosferycznym, dla tego też najczęściéj skarpy ich wypada sztucznie wzmacniać. Często też, z powodu natrafienia na warstwy przemakalne, wypada osuszać skarpy, co się dokonywa za pomocą kanałów podziemnych odpowiednio budowanych. Dla zabezpieczenia od działania deszczu, skarpy przekopów pokrywają się darniną. Co do mostów, wijaduktów, i tunelów odsyłamy na właściwe miejsca, nadmieniając tylko tutaj, że dziś prawie zawsze budują mosty żelazne, systemu kratowego, dla przepuszczania zaś drobniejszych strumieni pod liniją kolei, kładą rury żelazne, odpowiedniéj do ilości wody średnicy. *Budowa wierzchnia.* Pomimo przygotowania tym sposobem plantu drogi, nie można jeszcze wprost na nim szyn układać, ale należy go najprzód dla rozłożenia ciśnienia pociągów na szyny na większą przestrzeń, osłabienia uderzeń kół wagonów i nakoniec dla dostarczenia podkładom trwałego fundamentu, pokryć warstwą balastu ze żwiru, grubo-ziarnistego piasku, szabru, lub innego łatwo przesiąkliwego materyjału. Balast składa się zwykle z dwóch warstw, z których dolna (przy użyciu żwiru $^1/_2$—$^3/_5$ stopy, a przy piasku stopę grubości trzymać winna) jest właściwym balastem, wierzchnia zaś, bardziéj sprężysta, służy do utrzymania podkładów w należytém położeniu i połączenia ich niejako ze sobą, a grubość jéj jest zależną od rodzaju szyn. Po usypaniu balastu przystępuje się dopiéro do właściwéj wierzchniéj budowy, obejmującéj ułożenie szyn i wszystkie urządzenia służące do zsuwania i rozprowadzenia wozów, zmiany kierunku ruchu i t. p., jako to urządzenie wekslów, kół zwrotowych, przejazdów, wodociągów, sygnałów i t. p. Szyny czyli relsy spoczywają zwykle na podkładach drewnianych, najczęściéj dębowych; używane są jednak na nie i kloce jodłowe, bukowe lub nawet sosnowe, lecz w każdym razie ze zdrowych drzew pochodzące. Podkłady te bywają już to balami o przecięciu kwadratowém, już też porzniętemi po prostu na dwoje w kierunku osi klocami drzewa. Z powodu, że takowe podpory szyn szczególniéj przy szybkiéj jeździe nader prędko się niszczą, próbowano w wielu miejscach zastąpić je podkładami żelaznemi, w Ameryce zaś starano się dojść do przedłużenia ich bytu, kładąc je wzdłuż szyn, jednakże oba te rodzaje podkładów nie mogą iść w porównanie z drewnianemi poprzecznemi, ponieważ te przedstawiają dużą powierzchnię do przytwierdzenia szyn, a zarazem ułatwiają bardzo odpływ wody przez balast.—Często dla zabezpieczenia od zniszczenia podkłady napuszczają się sublimatem gryzącym, siarczanem żelaza, chlorkiem cynku, kreozotem, lub siarczanem miedzi, pomimo jednak tych środków koszt przemiany podkładów stanowi jednę z ważniejszych pozycyj w wydatkach na utrzymanie drogi. W ostatnich nakoniec czasach w Szwajcaryi w miejscach błotnistych zaczęto używać podkładów asfaltowych. Długość podkładów wynosi zwykle około 7 stóp, szerokość 1 stopę, grubość zaś $^1/_2$ stopy. Szyny, stanowiące najważniejszą część kolei żelaznéj, bywają bardzo rozmaitych kształtów, dadzą się jednak podciągnąć pod trzy główne typy, a mianowicie: o podwójnéj główce, o pojedynczéj główce (szyny Vignoles'a) i szyny Brunela. Pierwsze są to sztaby z żelaza walcowanego, mające po obu końcach szerokości brzegi grubsze, symetryczne, w przecięciu zbliżone do kształtu elipsy. Drugie różnią się od nich tém, że dolne zgrubienie zamienia się w płaską dosyć szeroką podstawę opartą wprost na podkładach, gdy tymczasem pierwsze osadzają się w odpowiedniego kształtu podstawkach. Szyny

Brunela nakoniec mają w przecięciu kształt niezupełnie foremnéj i do góry nogami przewróconéj głoski U, któréj rozpłaszczone dosyć szeroko na zewnątrz końce ramion opierają się na podkładach. Przy użyciu piérwszego typu podstawki, a dwóch innych same szyny, przytwierdzają się do podkładów hakami lub szrubami. Długość pojedynczéj szyny wynosi zwykle 5 do 6 metrów, a metr bieżący szyny waży 35 do 38 kilogramów. Szyna spoczywa zwykle na 4 lub 5 podkładach środkowych i dwu skrajnych. Końce szyn spajają się tak zwanemi laszami (éclisse). Lasza jestto płaska sztabka metalowa, około 44 centymetrów długa, opatrzona czterema w podłużnym szeregu idącemi otworami. Każde takie dwa otwory odpowiadają dwóm innym przewierconym w końcu szyny. Otwory dwóch przyległych szyn i laszy zatykają się gwozdziami, na których końce wkładają się następnie mutry. Często bardzo wypada przeprowadzać cały pociąg lub pojedynczy wóz z jednéj linii na drugą, co dokonywa się za pomocą weksli lub kół zwrotowych. Weksle, które pozwalają całemu pociągowi przejść z jednéj linii na drupą, składały się dawnéj z dwóch szyn, ruchomych około osi które tym sposobem można było umieszczać w kierunku téj z dróg krzyżujących się, którą pociąg miał przechodzić. Urządzenie takie było w razie niedozoru bardzo niebezpieczne dla pociągów dążących inną koleją niż ta, na którą weksel był nastawiony; dlatego téż obecnie szyny ruchome dają się daleko krótsze, a jeżeli po nastawieniu ich w kierunku jednéj z linij, pociąg nadchodzi drugą, to same wystające brzegi kół przesuwają je w kierunku drogi pociągu. Gdy dwie linije kolei krzyżują się, natenczas w punktach przecięcia szyny muszą być poprzerywane, dla przepuszczenia wystających części kół. W takich jednak razach w punktach przecięcia dają się jeszcze zewnątrz kolei kawałki szyn trochę wyższych, dla zabezpieczenia wagonów od wyskoczenia przy koniecznem w takim razie wstrząśnieniu. Koła zwrotowe, czyli dreszajby, są to wielkie koła ruchome około osi, umieszczane po stacyjach w punkcie krzyżowania się kolei. Koło to ułożone poziomo na równi z drogą opatrzone jest szynami odpowiadającemi wszystkim kolejom, schodzącym się w tym punkcie. Otóż, gdy zachodzi potrzeba przeprowadzenia wagonu z jednéj linii na drugą, wtacza go się na tę tarczę i obraca się ją póty, póki szyny, na których wagon stoi, nie zgodzą się z liniją po któréj ma iść daléj. *Budowa górna* drogi żelaznéj, ma na celu urządzenie stacyi, wzniesienie dworców, remiz na pomieszczenie wagonów i lokomotyw, warsztatów mechanicznych, składów na towary, domków drożniczych i t. p. któremi, jako dziełami budownictwa zajmować się tu nie będziemy. *Motorem* czyli siłą poruszającą na kolejach żelaznych bywa powszechnie para (ob. lokomotywa); w niektórych jednak miejscach, jak pomiędzy Kingstown i Dakley w Irlandyi i Saint-Germain pod Paryżem, użyto za motor powietrza. Drogi jednak tego rodzaju nie mają więcéj nad 3,000 metr. długości (ob. atmosferyczne koleje). Nareszcie od linii K. ż. parowych do rozmaitych zakładów fabrycznych, a w ostatnich czasach i po większych miastach, urządzono koleje żelazne konne czyli amerykańskie, po których konie przewożą wielkie powozy osobowe lub wozy towarowe. Koleje takie oddają wielu miastom bardzo ważne usługi. Ze wszystkich miast europejskich Wiedeń ma najbardziéj rozwiniętą sieć kolei konnéj; u nas w Warszawie istnieje dotąd jedna linija tego rodzaju od dworca kolei Warszawsko-Wiedeńskiéj na Pragę, gdzie się rozdwaja ku dworcom kolei Petersburskiéj i Terespolskiéj. Inwentarz ruchomy K. ż. składa się z lokomotyw, powozów pasażerskich i wagonów do przewożenia bydła i towarów, (ob. *lokomotywa* i *wagon*).

Historyja. K. ż. powstały kilkaset już lat temu, prawie jednocześnie w Anglii i w Niemczech. Pierwotnym ich zawiązkiem były drogi, na których kładziono deski lub bale drewniane dla ułatwienia ruchu zwyczajnych wozów. Z postępem czasu zaczęto kłaść szyny żelazne, lecz drogi tego rodzaju budowane były wyłącznie od wielkich fabryk lub kopalń do nalbliższych miejsc zbytu ich płodów, siłę pociągową stanowiły wówczas konie, a w niektórych wypadkach nawet ludzie. Około połowy 18 wieku zaczęto robić próby zastosowania pary jako motoru pociągowego. Francuski inżynier Cugnot pierwszy zbudował w 1769 wóz parowy, a następnie Amerykanin Evans (1779) i Jerzy Watt (1784) wystąpili na tém polu z podobnież niepomyślnym skutkiem. Nareszcie po długich daremnych usiłowaniach zastosowania pary do poruszania wozów na drogach zwyczajnych, zbudowano w 1804 r. pierwszy wóz parowy, przeznaczony do służby na kolei żelaznéj, a pierwszą lokomotywą z pewném powodzeniem używaną była wynaleziona przez Blenkinshawa (1811), która pełniła usługi przez dwanaście lat przy pewnéj kopalni węgla w Anglii. Główny przyrząd ruchu stanowiły w niéj dwa walce, których tłoki poruszały pewien system zazębień, i tym sposobem udzielały ruch kołom przytwierdzonych do lokomotywy wozów. Sądzono bowiem wówczas, iż bez tych zazębień koła wozów będą się ślizgały po szynach, czemu dopiéro zaprzeczyły doświadczenia Blacketta. Na ich zasadzie Jerzy Stephenson zbudował w 1815 r. kilka lokomotyw z gładkiemi kołami, które zastosowano na kolejach kopalniowych w okolicach Newcastle. W 1825 Hackworth urządził lokomotywę działającą już z dosyć znaczną prędkością, lecz dopiero wynalezienie przez Seguina kotła rurowego (1829), powiększając znacznie ilość pary, pozwoliło Robertowi Stephenson, synowi poprzedniego (1830), urządzić zupełnie dobrą lokomotywę, dając tym sposobem możność rozwoju dróg żelaznych na większą skalę. Pierwszą K. ż., po któréj krążyły pociągi obdarzone znaczną prędkością, była linija z Liverpol do Manschester, zbudowana w 1830 r. Za nią w 1832 r. zaczęto budować liniję z Londynu do Birmingham. Belgija bardzo prędko poszła za przykładem Anglii i w 1834 ogłoszono tam dekret rozpoczęcia budowy sieci K. ż., dzisiaj już tylko donel-

nianéj. We Francyi dopiero w 1842 r. wzięto się do budowy kolei żelaznéj, jakkolwiek już znacznie dawniéj istniały tam drogi kopalniane z Saint-Etienne do Lyonu i Andrezieus. Pierwszą z niemieckich kolei żel. była linija z Norymbergi do Furth (1835). W królestwie Polskiém już w 1838 r. podano pierwszy projekt budowy **K. ż.** Warszawsko-Wiedeńskiéj przez towarzystwo prywatne, wykonanie jednak drogi nastąpiło pod opieką rządu od 1844—48 r., a 15 Czerwca 1845 miało miejsce otwarcie pierwszéj jéj części od Warszawy do Grodziska. Odnoga od Ząbkowic do Sosnowca otwarta została dopiero w 1859 r.—Budowa **K. ż.** Warsz. Wied., odstąpionéj przez rząd w 1857 r. towarzystwu prywatnemu na lat 75, kosztowała 7,000,000 rubli, na długości 309 wiorst. **K. ż.** Warsz.-Bydgoska, zbudowana w 1860—62 przez towarzystwo poprzedniéj na długości od Łowicza do Aleksandrowa (138 wiorst) kosztowała 5,886,000 rubli. W 1867 r. urządzono od niéj odnogę do Ciechocinka.—**K. ż.** Warszawsko-Terespolska, zbudowana (1864—9) przez towarzystwo prywatne, ma długości wraz z odnogą z Terespola do Brześcia Litewskiego wiorst 202, a budowa jéj kosztowała po 48,000 rubli na wiorstę. W 1865—6 zbudowano **K. ż.** fabryczno-Łódzką od Koluszek na drodze Warsz.-Wied. na długości 26 wiorst, a koszt budowy wynosił po 41,181 rubli na wiorstę. Doliczając do tych **K. ż.** jeszcze część **K. ż.** Warsz.-Petersburgskiéj w Królestwie (222 w.) oraz odnogę od Kowna do Wierzbołowa i część kolei Brzesko-Grajewskiéj, będziemy mieli razem w Królestwie 940 wiorst kolei żelaznéj. Por. Weber „*Schule des Eisenbahn-Wesens*“ (2 wyd. 1862) Winkler „*Eisenbahnoberwesen*“ (2 wyd. 1871) Perdonnet et Polonceau „*Nouveau portefeuille de l'ingenieur des chemins de fer*“ (1866) Kozłowski „*Pogląd ogólny na* **K. ż.**“ (Warsz. 1859).

Kolekta (z łac.), ob. Collecta.

Kolender, *Koryjander* (*Coriandrum*), rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, obejmujący jeden gatunek *C. sativum*; roślina roczna, dziko rosnąca w Europie połud., w wielu miejscach środkowéj uprawiana; kwiaty ma białe, nieliczne, owoc kulisty, szyjkami i kielichem uwieńczony; owoce te, po wysuszeniu, mają smak korzenny, przyjemny, smak ostry, słodkawy i zawierają olej lotny, składu podobnego co terpentynowy i używany do fabrykacyi likierów. Nasiona są wielkości ziarnek pieprzu, biało-sinawe; służą często jako przyprawa do potraw, gdzieniegdzie do piwa. Działają pobudzająco na przewód pokarmowy i używają się w osłabionem trawieniu, śluzotokach i t. d.

Koleta (ś.), ur. 1380 r. w m. Korbei (w Pikardyi), † 1447 r. w Gandawie; tercyjarka reguły ś. Frańciszka, zreformowała za upoważnieniem papieża Benedykta XIII zakon ś. Klary, ztąd mniszki, zreformowane przez nią zowią się *koletanki* albo *koletystki*. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jéj pamiątkę 6 Marca.

Kolettis (Jan), mąż stanu grecki, ur. 1788 w Syrakos pod Janiną, ukończywszy studyja medyczne we Włoszech, praktykował w swym kraju jako lekarz. W młodym już wieku należał do *heteryi* (ob.) i był jednym z tych, co podawali Napoleonowi I środki do zdobycia i oswobodzenia Grecyi. Był on pierwszym, co w mieście rodzinném 1821 podniósł chorągiew powstania. W r. 1822 podpisał jako deputowany na kongres w Epidaurze ogłoszenie niepodległości i ustawę ułożoną tamże. Został ministrem spraw wewnętrznych i tak w radzie, jako i na polu bitwy (świetne zwycięstwo pod Karyttos) położył znakomite zasługi. Za króla Ottona był najprzód ministrem spraw wewnętrznych, w latach 1835—44 posłem w Paryżu, a następnie aż do śmierci (Wrześ. 1847) ministrem spraw zagranicznych. Najpiękniejszą kartę życia **K.** wypełniają jego prace w epoce wojny o niepodległość. Jako minister uciekał się, mianowicie przy wyborach, do przekupstwa, co najgorsze w następstwach miało dla Grecyi skutki.

Koletyści, mnisi trzeciéj reguły ś. Frańciszka, którzy przyjęli reformę, wprowadzoną przez Koletę (ob.). Zależeli oni od generała braci mniejszych aż do r. 1458; w roku zaś 1517 połączyli się z obserwantami i przyjęli ich ubiór.

Kolęda, *kolada*, *koleda* (prawdopodobnie od łac. *kalendae*, *festa kalendarum*, to zaś od greckiego *kaléô*-wołać), uroczystość wspólna wszystkim Słowianom oraz Litwinom (pod nazwą *koliedos*), na cześć nowo rodzącego się słońca (*natales invicti Solis*), obchodzona w końcu Grudnia, kiedy piérwotnie zaczynał się nowy rok, *Kalendae Januarii*, obecnie przeniesiona na uroczystość chrześcijańską Bożego Narodzenia i zasadzająca się na śpiewaniu pieśni na cześć bóstwa i zbiéraniu darów, z których następnie, według śladów w zachowanych pieśniach, składano wspólną ofiarę. Uroczystość **K.** rozpoczyna się 25 Grudnia i trwa do Trzech króli, miejscami zaś, jak zwłaszcza w Małorossyi, do N. M. P. Gromnicznéj. Święto to obchodzili i Byzantyni przez 3 dni pod nazwą *Kalandôn heortê* i od nich to prawdopodobnie przeszła nazwa do Słowian. Dziś pod nazwą **K.** rozumieją się pieśni śpiewane w wyżéj znaczonym czasie, oraz rozdawane dary. Ślady pogańskiego obrzędu zachowały się w przebiérania za rozmaite zwierzęta, jak tura, wilka, niedźwiedzia lub żurawia, jakie ma, lub przynajmniéj do niedawna miało, miejsce w tym czasie. Śpiewane obecnie pod nazwą **K.** pieśni, najlepszy zbiór których wydał Mioduszewski „*Pastorałki i kolędy*“ (Kraków 1843), są chrześcijańskiego pochodzenia i odnoszą się do urodzenia Jezusa. Zbiory pieśni ludowych mieszczą **K.**, zwykle bardzo skażone, przechowane z czasów pogańskich.

Kolibr (*Trochilus*), rodzaj ptaków z rzędu wróblowych, z grupy szczupłodziobych (*tenuirostres*), mający za cechy: dziób dłuższy od głowy, prosty lub łukowaty, w nasadzie spłaszczony, brzegi szczęki górnéj otulające żuchwę, język długi, wysuwalny, rurkokształtny, w końcu rozdwojony. Nogi bardzo krótkie, słabe, do połowy upierzone, 4 palcowe; skrzydła długie, wązkie, szablowate, ogon o 8 lub 10 sterówkach. Liczny ten rodzaj, obejmujący około 12 gatunków, właściwy jest Ameryce zwrotnikowéj. Sąto ptaszki najdrobniejsze i najświe-

tniéj ubarwione, często grą kolorów przewyższające blask drogich kamieni. Własność ta zależy od budowy piórek, których wszystkie promyki są blaszkowate karbowane, a wszystkie ścianki tych karbów z różnych stron mają różne barwy. Wiele też gatunków posiada ozdoby z piórek niezwykłego kształtu. Samice zwykle są mniéj ozdobne; niektóre też gatunki są skromnie ubarwione. Wielkość ich jest różna, od wielkości trzmiela do wróbla. Posiadają lot nader zwinny i bystry, ciągle są w ruchu; są zawistne i złośliwe, często napadają na większe ptaki. Głównem ich pożywieniem są drobne owady, a soki wyciągane z kwiatów służą im więcéj za napój. Żyją gromadnie w jednożeństwie, gniazda ścielą bardzo misterne, samica znosi 2 jaja białe, podługowate, niekiedy nie większe od grochu, wysiaduje je wspólnie z samcem przez dni 12. Podzielono je obecnie na liczne rodzaje i podrodzaje. Por. Audeberta i Viellota „*Oiseaux dorés*“ Lessona „*Les colibris*“ i „*Les trochilidés*“ Goulda „*Monogr. of the Trochilidae*“ (1855).

Kolicki (Michał), wierszopis, ur. w Poznaniu 1801, † 1829 w Bonn, gdzie słuchał kursów prawa. Większa część jego utworów poetycznych, oprócz „*Ody na cześć Karola Lipińskiego*“ (Wrocł. 1826) i wiersza p. t. „*Rezygnacyja*“ (Przyjaciel ludu na r. 1834, nr. 14) pozostała w rękopisie.

Kolin, m. okręgowe w pow. czasławskim, w Czechach, nad rz. Elbą, około 8,000 m.; z gmachów publicznych odznaczają się: kościół dekanalny św. Bartłomieja (założony 1313), klasztor kapucynów, ratusz, zamek; szkoła główna, fabryka wyrobów bawełnianych, szlifiernie granatów i kamieni. Okolice nader urodzajne. Starożytne miasto, początkowe dzieje którego giną w pomroce. Podczas walk husyckich wielce ucierpiało stojąc po stronie ces. Zygmunta. Wsławiło się szczególniéj podczas wojny siedmioletniéj bitwą stoczoną 18 Czerwca 1757, w któréj marszałek Daun na czele 60,000 połączonych wojsk austryjackich i saskich ciągnąc na odsiecz Pragi, pokonał 32,000 Prusaków, pod dowództwem Fryderyka II. Los bitwy, przechylającéj się na stronę Prusaków, rozstrzygnął saski pułkownik Benkendorf, wpadłszy na czele pułku ks. Karola w lukę powstałą w lewém skrzydle Prusaków. Straty z obu stron były znaczne, Austryjacy stracili 9,000 ludzi, Prusacy zaś 29 sztandarów, 43 działa i 13,773 ludzi w zabitych, ranionych i wziętych do niewoli. Rezultatem zwycięstwa było zdeblokowanie Pragi i oczyszczenie z nieprzyjaciela Czech.

Koliszczyzna, tak lud na Ukrainie nazywa ostatnie hajdamaków (ob.) powstanie (1768 r.), którego najtragiczniejszym ustępem jest rzeź humańska (ob. Gonta, Żeleźniak). Na tle tych wypadków Sew. Goszczyński osnuł swój poemat *Zamek Kaniowski* a M. Grobowski napisał powieść *Koliszczyzna i Stepy*, przedrukowaną późniéj p. t. *Opowiadanie Kurennego*.

Kolizeum, włoski *Coliseo*, ob. Colosseum.

Kolizyja, jestto zbieg dwu niezgodnych lub wprost przeciwnych sobie interesów lub zasad. Prawna kollizya powstaje ze spotkania się dwóch sprzecznych artykułów prawa; dla usunięcia takowéj przyznaje się moc obowiązującą późniejszemu co do daty rozporządzeniu, w razie zaś spółczesności obu artykułów ulegają one interpretacyi. W filozofii kollizya oznacza sprzeczność zachodzącą pomiędzy etycznemi obowiązkami człowieka, który tak często znajduje się w smutnéj konieczności poświęcenia np. swoich powinności rodzinnych dla obywatelskich obowiązków.

Kolka, w potocznéj mowie ból kłujący w boku, który zależy czasem od spraw zapalnych w opłucnéj, czasem od lekkich zaburzeń w kiszkach (jak wiatry).

Kolkotar, ob. Angielska czerwień.

Kollacz (Paweł), pierwotnie jezuita, a po zniesieniu zakonu altarysta przy kościele parafijalnym w Sarnowie w w. ks. poznańskiém, ur. 1728, † w końcu zeszłego wieku. Zasłużył się jako leksykograf wydaniem dzieła p. t. „*R. P. Gregorii Cnapii S. J. Thesaurus latino-polonico-germanicus novo synonymorum et phrasium poeticarum apparatu auctus i t. d.*“ (Warsz. 1780). Oprócz tego przełożył z niemieckiego: „*Rewolucyja teraźniejsza Ameryki północnéj i t. d.*“ (Poznań 1778).

Kollar (Jan), jeden z lepszych poetów czeskich, ur. 1793 w Moszowcach, w węgierskim komitacie turczańskim, † 1852 w Wiedniu; odebrawszy gimnazyjalne wykształcenie w Kremnicy i Bystrzycy, studyjował teologiję ewangielickę od 1812—1815 w Presburgu, słuchał następnie przez $1^1/_2$ r. w Jenie wykładów Danza, Friesa, Gablera, Ludena, Okana i inne. Po powrocie do ojczyzny został 1819 duchownym przy gminie słowiańskiéj w Peszcie; na stanowisku tém przebył do 1849, w którym powołany został do Wiednia na profesora starożytności i mitologii słow. K. wystąpił najprzód jako poeta ze zbiorem sonetów p. t. „*Básnie*“ (Praga 1821), które w następnych wyd. znacznie powiększone noszą tytuł „*Sláwy Dcera*“ (2 wyd. Buda 1824; 6 wyd. Praga 1861) i stanowią epokę w literaturze czeskiéj, w nich bowiem po raz piérwszy wypowiedzianą jest myśl o zjednoczeniu Słowian. Wielkie zasługi położył K. zbiorem pieśni ludowych słowackich „*Narodnie Zpiewanky*“ (2 t., Buda 1823—27; 2 wyd., t. 1832—33). Później poświęcił się K. przeważnie studyjom lingwistyczno-archeologicznym; w tym kierunku ogłosił: „*Rozprawy o imenach i t. d.*“ (Buda 1830); „*Slawa Bohynie*“ (Peszt 1839); „*Cestopis obsahujice cestu do horni Italie*“ (Peszt 1843); „*Stara-Italia slavjanska*“ (Wiedeń 1853, 2 wyd. Praga 1863). We wszystkich tych dziełach okazuje się K. więcéj jako pełen fantazyi słowianofil, niż jako gruntowny krytyk i badacz. Ogólną uwagę zwrócił na się K. dziełem napisaném po niemiecku „*Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den Stämmen und Mundarten der slaw. Nation*“ (Peszt 1831), będącém wyrozumowaniem i uzasadnieniem myśli wypowiedzianéj w sonetach „*Slavy Dcera*“. Przez dzieło to stał się K. prawdziwym twórcę idei panslawizmu. K. wsławił się także i jako kaznodzieja; jego „*Nedielni, swateczni a przyleżitostna kazania rzeczi*“ (2 t.,

Peszt 1832) przełożone są na kilka języków. Wybór pism K. „*Spisy*“ wyszedł w Pradze, (4 t., 1861—63). Autobijografiję K., pomieszczoną w zbiorowém wydaniu uzupełnił W. Zeleny.

Kölliker (Rudolf Albert), znakomity anatom, a mianowicie fizyjolog, ur. 1817 w Zurzchu. Po skończeniu tamże medycyny, został profesorem anatomu w Würiburgu. W każdéj prawie kwestyi histologicznéj ważne ma znaczenie. Ważniejsze dzieła: „*Mikroskopische Anatomie*“ (2 t., Lipsk 1850—54); „*Handbuch des Gewebelehre*“ (4 wyd. Lipsk 1843), w polskim przekładzie Witkowskiego wchodzi w skład Bibl. Um. Lek.; „*Entwickelungsgeschichte des Menschen*“ (Lipsk 1861).

Kolm, Kolmberg, góra odosobniona w Saksonii, powiecie lipskim, leżąca o 1 godzinę drogi na zachód od m. Oschatz, ma 957 stóp wysokości. Znajduje się na niéj restauracyja i wieża, która z powodu piękności widoków licznie jest przez podróżnych zwiedzaną.

Kolna (Jan z), zwany niewłaściwie *Scolnus*, Polak w służbie marynarki duńskiéj, odkrył 1476 cieśninę Anjun w Grenlandyi i brzegi amerykańskie ziemi Labrador, zwiedzone następnie przez Lorteveala 1500 r.

Kolneński powiat, stanowi część gub. łomżyńskiéj, obejmuje blisko 26 mil kwadr. przestrzeni i 55,083 m. W powiecie znajdują się dwa miasta i 9 gmin.

Kolneńskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie mazowieckiém, w ziemi łomżyńskiéj. Podług lustracyi z r. 1620 składało się z miasta Kolna (ob.) z dwu wójtostw kolnińskiego i borkowskiego z 7 młynów i różnych dochodów miejskich, które łącznie czyniły złp. 1,638 gr. 19. Jak dalece zaś zostało zniszczone przez Szwedów, dowodzi cały dochód tego starostwa w r. 1673 tylko złp. 220 gr. 4 wynoszący. W r. 1771 było w posiadaniu Ignacego Badowskiego, podczaszego kolnińskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 107 gr. 17, a hyberny złp. 8 gr. 5. Za czasów Jana Kochanowskiego, poeta ten wiérszami wysławiał cnotliwość żon tychże włości.

Kolnik, toż co *rapunkuł* (ob. dzwonek).

Kolnino, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj, pow. maryjampolskim, gminie Balwierzyszki, zajmuje 35 morgów przestrzeni.

Kolno, miasto powiatowe w gub. łomżyńskiéj, nad strugą Łabną położone, ma 4,420 m.

Kolno, jezioro w królestwie polskiém, gubernii suwalskiéj, pow. augustowskim, w dobrach Kolnica położone, zajmuje 200 morgów przestrzeni.

Kolocynt, ob. Ogórek.

Kolodyjum albo *Kollodyjon*, jest ciało otrzymane przez rozpuszczenie bawełny strzelniczéj (ob.) w eterze. Jestto płyn bezbarwny, gęstawy, który po wysuszeniu przybiéra wielką trwałość i jest nierozpuszczalnym i nieprzenikliwym nawet dla gazów. W chirurgii ciało to używane jest do powlekania ran, dla zasłonienia ich od działania powietrza, ma również zastósowanie w fotografii (ob.).

Kolofon, jedno z 12 miast jońskich, położone na brzegach Lidyi, sławne w czasach świetności ze swojéj marynarki i walecznéj jazdy. Port miast Kolofon nazywał się Notion. W okolicy znajdowano słynną żywicę, zwaną *Kolofonium*.

Kolofonijum, *kolofonija*, *kalofonija*, materyja otrzymywana przez dystylacyję terpentyny, która wydaje 0,12 swego ciężaru olejku, a 0,88 K. Jestto ciało stałe, żółtawe, o odłamie błyszczącym, muszlowym, łatwo topliwe i płonące płomieniem kopcącym. Przez dystylacyję wydaje cztéry węglowodory: *retynaftę*, $C_7\ 8_8$, *retynyl*, $C_5\ H_{1\ 2}$, *retynol*, $C_{1\ 6}\ H_{16}$ i *metanaftalinę* $C_{10}\ H_8$. Rozpuszcza się w alkoholu, z alkalijami tworzy związki, tak że się uważa za żywicę kwaśną. Jestto mieszanina kwasów pininowego, pimarowego, sylwiowego i kolofolowego. Przez działanie różnych ciał wydaje liczne związki pochodne, które były przedmiotem badania wielu chemików. Oczyszczona, używa się do pocierania smyczków. Znajduje zastosowanie do fabrykacyi mydła żywicznego, w niektórych miejscach do otrzymywania gazu oświetlającego, daléj służy do lutowania, na werniksy, kity, do ogni sztucznych i t. d.

Koloidy (z grec. *kolla* kléj i *ejdos* postać). Jeżeli ciecz jest natury galaretowatéj, jak roztwór kleju, wodan krzemionki, glinki, stopione gumy, masy szkliste, to ich cząstki nie mają swobodnéj ruchliwości, przy krzepnięciu ich zatém nia mogą się utworzyć kryształy, nawet przy wolném ich stygnięciu. Takie ciała nazywa Graham K., a przeciwnie ciała, które wydają ciecze zdolne do krystalizacyi nazywa *krystaloidami*. K. nawet po skrzepnięciu zachowują często wejrzenie galaretowate, jak opal, kléj, gumy i t. d., i co do swych wewnętrznych własności okazują niejaką wspólność z cieczami.

Kolokazyja (*Colocasia*), rodzaj roślin z rodziny obrazkowatych, obejmujący bardzo użyteczne rośliny pokarmowe, uprawiane w krajach gorących w miejsce naszych kartofli. *C. antiquorum* (*Arum colocasia*), uprawia się w Egipcie, Azyi Mniejszéj, Portugalii i Ameryce; korzenie kształtu rzepy, wielkości pięści, są jadalne, gotowane lub pieczone w popiele. *C. macrorrhica*, na wyspach Sandwich nazywana Tarro, uprawia się Chinach, Indyjach wsch. i Australii, jadalne z niéj są mączyste kłącza.

Kolokotronis (Teodor), bohater i naczelnik stronnictwa w epoce wojny o niepodległość grecką, syn słynego z waleczności przywódcy Armatolów korynckich, zamordowanego 1770 r. przez Turków *Konstantyna Kolokotronis*, ur. 1770 pod gołém niebem opadał pewnéj wioski w Messenii; młodość przepędził burzliwie jako dowódca zbrojnych gromad, walczących z Turkami. Unikając prześladowań tureckich, schronił się na wyspy Jońskie, wstąpił do armii tamecznéj i został wkrótce pułkownikiem uorganizowanego tamże regimentu greckiego. Wtajemniczony w plany heteryi (ob.) 1817 roku, porozumiał się z Ypsilantisem i na początku 1821 wylądował na wybrzeżu Mainas. Od Marca 1821 roku uchodził K. obok P. Mauromichalisa (ob.) za najdzielniejszego wodza mianowicie w dwu piérwszych latach wojny o niepodległość. Z walecznością

łączył chytrość, przebiegłość i zręczność w wykonywaniu najśmielszych planów. Jednakże sławie swéj i sprawie publicznéj zaszkodził wiele niepomierną chciwością i dumą, co w połączeniu z jego wyobrażeniami o bezwzględnéj wolności, uczyniło zeń niebezpiecznego dla rządu przeciwnika. W r. 1823 otrzymał główne dowództwo wojsk w Peloponezie a niedługo potém został wiceprezesem rady wykonawczéj. Jako przywódca stronnictwa wojskowego, zbuntowanego 1824 przeciw rządowi, uwięziony na wyspie Hydrze, został uwolniony 1825 i walczył znowu, ale bez powodzenia w Poloponezie przeciw Ibrahimowi paszy. Później wspierał czynnie rząd Kapodistriasa, a po jego śmierci i ustanowieniu królestwa okazał się nieprzychylnym nowemu porządkowi rzeczy; oskarżony wraz z synem swym *Gennajosem* K. o knowania spiskowe i zdradę stanu, skazany został 1834 na śmierć, która to kara zmienioną została na 20 letnie więzienie. W 1835 otrzymał jednak K. wolność i odzyskał stopień generała. † r. 1843 w Atenach. Pamiętniki jego wyszły tamże 1851 r.

Koloman, król węgierski, syn Gejzy II, wstąpił na tron 1095 po śmierci Władysława I Świętego; 1096 rozproszył zastępy krzyżowców ciągnących wzdłuż Dunaju do Ziemi Św. i pustoszących kraje węgierskie. 1097 bratankowi swemu Almusowi (Almoszowi) odebrał Chorwacyję, wyznaczając mu udział w Zaciszu. W r. 1099 pomagał w. ks. kijowskiemu Swiętopełkowi przeciwko Wołodarowi Przemyskiemu, lecz poniósł klęskę nad rz. San i Wagrusz, tak że ledwo ocalił swe życie. Nieporozumienia z Chorwacyją załagodził K. 1102 umową ze szlachtą, mocą któréj otrzymała samo rząd pod władzą namiestnika albo bana, wybiéranego z miejscowéj szlachty. Wenecyja w tym czasie zajęła Split, Trogir i Zadar, K. 1105 uderzył na nią i odebrane miasto przyłączył napowrót do Chorwacyi. Almus knuł ciągle przeciwko K., niemogąc jednak liczyć we własne siły, oddał się pod opiekę Bolesława Krzywoustego a następnie Henryka V, który z ochotą chwycił się téj sposobności żeby ujarzmić Węgry i sprzymierzonego z nimi Bolesława Polskiego. Napad jednak Bolesława na Czechy i bezskuteczne oblężenie Presburga udaremniło ten zamiar. Gdy Almus nieprzestawał spiskować, kazał go K. 1112 oślepić. K. † 1114, zasłużywszy na sławę rozumnego i walecznego księcia; tron pozostawił synowi swemu Stefanowi II.

Koloman, syn Andrzeja II, kr. węgierskiego, ur. około 1207, † 1241. W czasie ciągłych niepokojów po śmierci Romana znużeni a przytém zmienni Haliczanie, zapragnęli 1213 K., królewica węgierskiego; nastąpiły układy pomiędzy Leszkiem Białym a Andrzejem węgierskim, mocą których K., ożeniwszy się 1214 z 3 letnią córką Leszka—Salomeją, otrzymał księztwo halickie, zaś Przemyśl i Lubaczew przypadł Polsce. Andrzej obiecując skłonić Haliczan do powrotu na łono kościoła katolickiego, wyrobił dla syna u papieża Honoryjusza tutuł kr. Galicyi. Zgoda ta jednak niedługo trwała. Andrzéj zaprzeczał Leszkom Przemyśla, wskutek czego ten ostatni rozgniewany przyzwał Mścisława Mścisławowicza, walecznego i zacnego ks. ruskiego, mającego jakiś udział w ks. smoleńskiém, dla przywrócenia dziedzictwa prawym panom Halicza. Ten ostatni poślubił córkę swą Danielowi Romanowiczowi i postanowił wyswobodzić Halicz nie tylko z pod przemocy węgierskiéj ale i z pod wpływu polskiego. Nastąpiła więc znów zgoda Leszka z Andrzejem. W wynikłéj stąd wojnie (1219) sprzymierzeni pobili Mścisława i zajęli Halicz. Powtórne panowanie K. nietrwało jednak dłużéj jak rok, 1221 bowiem Mścisław powrócił ze znaczném wojskiém, rozbił siły polsko-węgierskie blizko Halicza, zajął stolicę i wziął do niewoli K. wraz Salomeją, których osadził w Torczesku i uwolnił dopiéro po roku, gdy Andrzéj zrzekł się praw do Halicza. K. niepowrócił już więcéj na tron ruski, który dostał się późniéj bratu jego Andrzejowi w posagu z córką Mścisława.

Kolonija (po łac. *Colonia Agrippina*, po franc. *Cologne*), stolica pruskiéj prowincyi Nadreńskiéj i t. n. regencyi (72 mil kw. i 596,500 m. w 11 powiatach), warownia piérwszego rzędu, na lewym brzegu Renu, przez który prowadzi do leżącego naprzeciw fortu Deutz piękny most stały, zbudowany r. 1859; ma 129,300 m., jest rezydencyją zarządu regencyi, sądu apelacyjnego prowincyi nadreńskiéj, arcybiskupa i t. d. Pośród znacznéj liczby wspaniałych budowli, zasługują tu na szczególną wzmiankę: kościół katedralny, jedno z najwspanialszych dzieł budownictwa gotyckiego (ob. *Kolońska katedra*) i kilka innych kościołów, daléj dawne kolegijum jezuickie, obecnie gmach gimnazyjalny, nowy lazaret, pałac regencyjny, nowe muzeum (od r. 1861) i teatr. Kolonija bogatą jest w rozmaite zakłady naukowe, posiada wielkie archiwum prowincyjonalne, muzeum miejskie, kilka znacznych biblijotek i prywatnych zbiorów sztuk pięknych (zbiór Wallrafa). Miasto jest głównym punktem składowym handlu nadreńskiego i z tego powodu posiada port wolny i zimowy, liczne fabryki (między któremi sławnéj wody kolońskiéj) i prowadzi bardzo rozległy handel. Kolonija jeszcze przed panowaniem rzymskiém w Niemczech zajmowała bardzo ważne stanowisko i pod rządem Rzymu kwitnęła pod nazwą Colonia Agrippina (od 50 r. prz. Chr.), otrzymała wiele przywilejów od Ottona I; późniéj była jedném ze znakomitszych miast hanzeatyckich i od r. 1212 wolném miastem Rzeszy. Por. Stramberga „*Antiquarius der Stadt Köln*“ (Koblenz 1861); Eunena „*Geschichte der Stadt Köln*“ (Kolonija 1862).

Kolonija, ob. Osada.

Kolonijalne prawodawstwo, ob. Osada.

Kolonijalne towary, zowią się płody surowe osad wschodnio, głównie zaś zachodnio-indyjskich; jako to: kawa, cukier, herbata, korzenie, ryż, bawełna, drzewa fabierskie i inne.

Kolonije karne, ob. Osady karne.

Kolonije rolnicze, ob. Osady rolnicze.

Kolonije wojskowe, ob. Osady wojskowe.

Kolonista, ob. Osadnik.

Kolonizacyja, ob. Osada.

Kolońska katedra, najpiękniejsze dzieło najświetniejszéj epoki budownictwa niemieckiego, rozpoczęta została r. 1248 za arcybiskupa Konrada von Hochstaden przez architekta Henryka Sunere; w r. 1322 poświęcono chór, 1437 wykończono przysionek południowéj wieży i tę wzniesiono na 170 stóp. Z końcem XV w. do 1509 umieszczono piękne malowidła na szkle w oknach katedry, lecz odtąd dalsza budowa była wstrzymaną. Dopiéro w r. 1814 zaczęto pieczołowiciéj myśleć o wykończeniu budowli, a przywrócenie arcybiskupstwa (1824) sprowadziło większą jeszcze o nią troskliwość i zupełną restauracyję tego co już istniało, pod kierunkiem Franka i Ahlerta. Po śmierci tego ostatniego stanął zaszczytnie na czele dalszych robót architektonicznych Zwirner. 4 Wrześ. 1842 położono kamień węgielny do dalszéj budowy i ze zgonem Zwirnera (22 Wrześ. 1861), oprócz wież, wszystko już prawie było ukończone. Środki dalszego prowadzenia budowy otrzymano już to z zasiłku króla pruskiego (rocznie 50,000 talarów), już téż z obfitych składek, zbiéranych przez zawiązujące się od r. 1842 towarzystwa budowy katedry kolońskiéj. Cała długość świątyni wynosi 466 stóp, szerokość 274, wysokość środkowéj nawy 150. Po wykończeniu, wieże mają mieć 476 stóp wysokości. Por. Boisserée'go *„Geschichte und Beschreibung des Doms zu Köln“* (Kolonija 1842); Fahne'go *„Diplomatische Beiträge zur Geschichte der Baumeister des Kölner Doms“* (Düsseld. 1849) oraz monografije Pfeilschmidta, de Noël, Kiefera, Binzera i t. d.

Kolońska woda, słynna woda toaletowa, wynaleziona 1727 r. przez J. P. Feminis, który swój patent ustąpił Janowi Maryi Farina. Jest około 100 przepisów na wyrób téj wody, w ogóle są one dosyć zawikłane; jestto w ogóle alkohol z najrozmaitszemi olejkami wonnemi.

Kolor, ob. Barwy.

Kolorymetr (*Chromoskop*), przyrząd do ocenienia barwy syropów i soków w cukrowniach. K. Stammera polega na użyciu cieczy normalnéj, z którą się porównywa ciecz badaną i uważa, jak gruba jéj warstwa wyda toż samo zabarwienie, co warstwa cieczy normalnéj tejże saméj grubości. Szczegółowy opis tego K. mieści się w dzienniku politechnicznym Dinglera t. 159.

Koloryt, nazywa się w sztuce malarskiéj sposób, w jaki obraz uwydatniony został kolorami, przez co wskazany jest stosunek tego obrazu do natury w szczegółach, lub téż charakter jego w ogólności. Z tego zatém względu K. może być *prawdziwy*, t. j. wiernie naśladowany z natury, albo *fałszywy*, t. j. naśladowany niewiernie, albo wreszcie *idealny* i *dowolny*, bez względu na naturę i wynaleziony według pewnych zasad. Oprócz tego może jeszcze być K. *poważny*, kiedy w nim przeważają kolory ciemne, *wesoły*, z kolorami świetlistemi; może być *jaskrawy*, *nieharmonijny*, *harmonijny*, *żywy*, *ciepły*, *ognisty*, *martwy*, *zimny* i t. p. Ważność K. w malarstwie znali już w starożytności.—**Koloryt**, w muzyce, toż co dźwięczność (ob. Głos). W obszerniejszém znaczeniu zowie się także K. mniéj więcéj umiejętne i efektowne sprzężenie z sobą dźwięku instrumentów orkiestry większéj lub mniejszéj, wypływające z dokładnéj znajomości ich natury, a zatém pełne wrażenia stopniowanie, cieniowanie i t. p.

Kolos (z greck. *kolossos*), nazywa się tak każdy posąg nadnaturalnéj wielkości. Sztuka egipska mianowicie stworzyła niezliczoną mnogość kolosów, które wyobrażały już to bogów, już królów, i ustawiane były zazwyczaj przy wchodach do świątyń. Bywają w postaci siedzącéj lub stojącéj. Najsłynniejsze z zachowanych kolosów egipskich są: dwa kolosy Memnona (wedle napisów hieroglificznych, posągi Amenhotepa czyli Amenofisa III, ostatniego króla 18 dynastyi), znajdujące się w pobliżu ruin tebańskich (pod Qurnah). Z kolosów greckich najsłynniejsze są stworzone przez Fidyjasza: bronzowy posąg Ateny Promachos na Akropolis w Atenach, drugi posąg tejże bogini ze złota i słoniowéj kości w Parthenon ateńskiém, i posąg Zeusa w Olimpii, oraz K. *Rodyjski*, liczony do 7 cudów świata, przedstawiający Heliosa (bóg słońca) narodowe bóstwo Rodyjczyków, zbudowany przez Charesa z Lindos, lany częściowo z metalu, ukończony po 12 latach 288 lub 283 prz. Chr. Wysoki był stóp 105; wznosił się u wejścia do portu mniejszego; jednakże już w 56 (czy 66) lat zniszczony przez trzęsienie ziemi, leżał w gruzach, będąc mimo to przedmiotem podziwu. Wódz arabski Muawiah zdobywszy wyspę 653 r., sprzedał gruzy jakiemuś żydowi z Edessy, który wedle podania przewiózł spiż na 900 wielbłądach.—Porów. C. F. Lüdersa *„Der K. von Rhodus“* (Hamb. 1865).—Z czasów rzymskich zasługuje na wzmiankę 120 stóp wysoki spiżowy K. Nerona, zbudowany przez Zenodorosa. Utworami nowoczesnéj sztuki są dwa K.: *posąg Herkulesa* w Wilhelmshöhe pod Kasselem i *Bavaria* pod Monachijum.

Kolossae, miasto we Frygii, nad rz. Lykos, zburzone r. 65 po Chr. przez trzęsienie ziemi, późniéj na nowo odbudowane, kwitnęło jeszcze XII w. Do tamecznéj gminy chrześcijańskiéj, napisał św. Apostoł Paweł list z Rzymu, znajdujący się w Nowym Testamencie.

Koloszwar, właściwie *Kolosz* (madziar. *Kolosvár*), po niem. *Klausenburg*, główne miasto madziarskiéj części Siedmiogrodu, oraz komitatu t. n., nad brzegami Małego Samosza, w malowniczéj dolinie, otoczonéj wyniosłemi górami; 21,000 m. (Madziary z małą przymieszką Niemców i Wołochów); otoczone staremi murami, dzieli się na Stare i Nowe. Z gmachów odznacza się katedra św. Michała, wybudowana 1414 przez kr. Zygmunta, wspaniały zabytek st.-gotyku, daléj kościół św. Trójcy, ratusz, teatr narodowy i in. Z zakładów naukowych są: gimnazyjum katolickie i ewangielickie, kolegijum unitaryjuszów wraz z gimnazyjum, szkoła chirurgiczna i in. Ożywiony handel pomiędzy Węgrami a krajami sąsiednimi; w ostatnich czasach rozwinął się i przemysł a mianowicie wyrób porcelany. W pobliżu kopalnie soli oraz wieś **Kolos-Monostor**, 1,400 m., niegdyś opactwo benedyktyńskie, w którém przechowuje się starożytne archiwum krajowe. K. założone przez Rzymian i nazwane *Claudiopolis*, było nieje-

dnokrotnie miejscem zgromadzenia się sejmu siedmiogrodzkiego. W 1848 było punktem środkowym ruchu narodowego; w początkach powstania zajęte przez Puchnera, odebrane 25 Grud. 1848 przez Bema, było do końca wojny głównem jego depo.

Kolski powiat, stanowi część gubernii kaliskiéj, ma $22^{7}/_{10}$ mil kw. przestrzeni i liczy 74,515 m. Gmin w powiecie tym jest 14, osad 7, miasta 2.

Kolskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie kaliskiém, powiecie konińskim. Podług lustracyi z r. 1661 zaliczały się do tego sstwa: dwa miasta Koło i Brdów, oraz wsie: Blizny, Górne, Nadolne, Kościelec, Gąsiorowo, Trześniowo, Osieko, Ruchenno, Czołowo, Podlesie, Wakowy, Dąbrowica, Białkowo, Ostrowo, Gostowo, Dzierawy, Mniszek, Zawada, Bylicki, Rypiagóra, Ossowic, Dębna i Kiejstra. W czasie piérwszéj wojny szwedzkiéj nader zniszczone było to sstwo. W r. 1771 posiadał je Rafał Gurawski, kasztelan przemyski, wraz z żoną Ludwiką z Tworzyńskich, którzy opłacali z niego kwarty złp. 1,877 gr. 5, a hyberny złp. 1,820 gr. 10. Na sejmie Warszawskim z r. 1773 Stany Rzpltéj, nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne temuż Gurawskiemu. Na sejmie zaś r. 1776 upoważniono tegoż kasztelana, do nadawania opuszczonych wójtostw i solectw w témże sstwie, w wieczyste posiadanie emfiteutyczne, za zniesieniem się z komisyją skarbu koronnego.

Kolowrat (z), starożytny ród czeski, pochodzący od *Albrechta* z **K.** (znanego w dziejach od r. 1347). W końcu XV w. ród ten rozdzielił się na kilka linij; jak **K.** *Bezdrużyccy*, *Krakowscy*, *Libszteinscy*, *Masztiowscy* i *Nowohradzcy*. Z tych obecnie istnieją tylko **K.** *Krakowscy* i *Libszteinscy*. Z piérwszych *Albrecht Henryk na Libyni*, otrzymał tytuł hrabiego 1700 r.; protoplastą zaś linii dzisiejszéj jest *Albrecht Wilhelm* (ur. 1600, † 1689), w r. 1677 został hrabią cesarstwa niemieckiego.—Założycielem hrabiowskiego rodu **K.** *Libszteinskich* był *Zdeniek Lew*, († 1640 r.), który w r. 1624 otrzymał tytuł hrabiego ś. państwa rzymskiego. Z tych wsławił się swemi zasługami względem Czechów *Franciszek Antoni* **K. L.**, ostatni tego rodu, ur. 1788 r., † 1861 r., w czasie wojen francuskich komisarz ziemski a od r. 1811 wielki burgraf król. czeskiego. Powołany 1826 r. na ministra stanu do Wiednia, kierował się ciągle polityką pojednawczą i stanowił niejako przeciwwagę względem Metternicha aż do r. 1830, w którym tenże osiągnął zupełną władzę. Z powodu wypadków Marcowych r. 1848 usunął się ze służby publicznéj. Będąc jednym z założycieli Muzeum Czeskiego, testamentem przekazał mu swą biblijotekę (35,000 tomów).—Majątek jego odziedziczył *Hanusz Karol hr. Krakowski* z **K.**

Kolumb (Krzysztof), nazywany po włosku Chrostoforo Colombo, po hiszp. Christoval Colon, słynny odkryciem nowego świata, według przez niego samego podanych wskazówek, ur. się w Genui 1456, † w Valladolid 1506 r. O sławę rodzinnego miejsca Kolumba spierało się 10 miast włoskich. Według staréj genealogii był **K.** synem szlachcica Domenico Colombo, zmarłego w 1457 r., kronika rze jednak Genueńscy robią ojca jego miejscowym sukiennikiem. Około r. 1470 puścił się **K.** w podróż morską, by już na zawsze obrać sobie zawód żeglarza. Pierwsza podróż jego do Lewantu, którą odbył zaciągnąwszy się de służby króla René'go Andegaweńskiego, potém popłynął do Anglii, a w Lutym 1477 r. aż do Islandyi. Potém nagle, niewiadomo z pewnością z jakich przyczyn, znajduje się **K.** w Lizbonie, gdzie zaślubia Donnę Filipa Muniz de Perestrello, córkę szlachcica włoskiego, czy też gubernatora wyspy Madery, który się również wsławił jako żeglarz i kolonizator wyspy Porto-Santo. Małżeństwo to spowodowało kilka jego podróży z Lizbony do téj wyspy, uczyniło dlań z Portugalii drugą ojczynę, a zarazem dało mu w ręce dyjarjusze podróży i karty geograficzne teścia. Wzbogacony nabytemi z tych ostatnich wiadomościami, roznamiętnił się ku studyjom geograficznym, a nabywszy jeszcze wiele wiedzy w tym względzie od krewnego żony, żeglarza Pedro Correo, zaczął przypuszczać możliwość dostania się do Indyi, inną niż naokoło Afryki drogą, i zaczął nawet obliczać przpuszczalną długość téj drogi. Przypuszczenia jego poparte jeszcze zostały wypadkami przypędzenia przez prąd zachodni do Porto Santo drzew, które według znanych mu opisów rosnąć miały w Indyjach, oraz na brzegi w. Flores trupów dwóch ludzi zupełnie odmiennych od znanych dotychczas. Wszystkie te wiadomości zapaliły w nim żądzę odkryć, dla zadośćuczynienia któréj brakło mu zasobów materyjalnych. Udał się więc naprzód o pomoc do Jana II, króla Portugalskiego, w czém mu się jednak nie powiodło. Straciwszy w tym czasie żonę, puścił się w drogę od dworu do dworu dla przedstawiania swych planów. Doznawszy niepowodzenia w Genui, Wenecyi, a nawet u króla Kastylii, puścił się już w 1491 r. z synkiem swym w drogę do Francyi i, schroniwszy się chwilowo do jednego z klasztorów w Palos, znalazł poparcie do Izabelli Kastylskiéj ze strony jednego z mnichów, któremu się zwierzył ze swemi projektami. Po dosyć długich układach zrobiono z nim wreszcie umowę, na mocy któréj otrzymał trzy małe okręty z załogą ze 120 ludzi złożoną i w razie powodzenia obietnicę godności admirała, wicekróla ziem odkryć się mających. 3 Sierpnia 1492 r. odpłynął nareszcie z portu Palos ku wyspom Kanaryjskim, a stamtąd prosto na zachód. Po wielu niepowodzeniach i zatargach w podróży z załogą, w połowie Września dostrzegł **K.** nieznanych wówczas zboczeń igły magnesowéj, a przypisując takowe bliskości lądu, zachęcił załogę do wytrwałości jeszcze na czas jakiś. Pomimo jednak różnych oznak bliskości lądu wyprawa nie mogła przybyć do niego i już miał **K.** zamiar uledz naleganiom podwładnych i zawrócić się, gdy nagle dostrzeżono w dali brzeg lądu. Przekonano się że była to wyspa, którą **K.** zajął zaraz w posiadanie Hiszpanii, nadawszy jéj nazwisko San Salvador. Puścił się potém daléj i 28 Października odkrył Kubę, a 3 Grudnia Haiti (Hispaniolę), i wiele innych drobnych wysepek, niemogąc jednak nigdzie natrafić na złoto, którego koniecznie odeń żądano.

Na wyspie Haiti, w okolicach łańcucha gór Cibao, w skutek żądania, objawionego przez wielu towarzyszów, przyciągniętych pięknością miejscowości i opowieściami mieszkańców o złocie, z resztek rozbitego jednego ze swych statków zbudował port, la Navidad, i urządził piérwszą koloniję hiszpańską, złożoną z 39 najdzielniejszych swych ludzi, sam zaś z dwiema pozostałemi karawelami puścił się 4 Stycznia 1493 r. z powrotem do Hiszpanii i 15 Marca t. r. stanął w porcie Palos, gdzie go z nadzwyczajnym zapałem przyjęto i w prawdziwie tryumfalnym pochodzie do Barcelony przeprowadzono. Po uspokojeniu się piérwszych wybuchów radości, postanowiono uorganizować drugą wyprawę. K. otrzymawszy tym razem 3 większe okręty i 14 karawel, z 1500 ludźmi załogi, opnścił 25 Września 1493 r. brzegi Hiszpanii, a 3 Listopada dopłynął do wyspy, którą nazwał Dominica, daléj odkrył Gwadelupę, Jamajkę i inne wyspy Anntyllów. Ponieważ jednak tym razem towarzyszyły mu dwa złe duchy, fanatyzm religijny i żądza złota, przeto przychodziło mu wszędzie walczyć z tubylcami. Trudno tu opisywać dalszych nieszczęśliwych już, a zresztą dosyć znanych losów K.; wspomnieć tylko wypada że 30 Maja 1498 r. puścił się na trzecią wyprawę z San-Lucar de Barrameta i obrawszy kierunek nieco więcéj ku południowi zwrócony, dotarł 1 Sierpnia do stałego lądu Ameryki południowéj przy ujściu rz. Orinoco, który krajowcy nazywali Paria, a następnie odkrył wyspy La Trinidad, bogatą w perły Margaritha i Cubagna. Następnie udał się do Hispanioli, skąd okuty w kajdanach, przez Bobadillę do kraju przywieziony został. Tu potrafił się wprawdzie z zarzutów oczyścić, postępowano z nim jednak nieszczerze i dopiéro w 1502 r. potrafił nareszcie wyprosić 4 liche karawele, na których wraz ze 150 towarzyszami 9 Maja puścił się na czwartą wyprawę, która z powodu niezgód osady do niczego ważnego nie doprowadziła. Na domiar nieszczęścia wszystkie statki mu się rozbiły, tak że dostawszy się na lichych łodziach do Hispanioli, zmuszony tam był kupić z własnych funduszów statek, na którym 12 Września 1504 na zawsze Amerykę opuścił, a 25 Listopada przybył do San Lucar. Po powrocie do kraju, ciągłych doznając przeciwności, przeżył w nędzy półtora jeszcze roku, nie przekonawszy się nawet o tém, że odkryte przezeń ziemie należały nie do Azyi, lecz do zupełnie nieznanéj części świata. Zwłoki K., przenoszone kilkarotnie z miejsca na miejsce, spoczęły ostatecznie na wyspie Hawannie. Naturalny syn K. Fernando zostawił krótki ale ciekawy życiorys ojca, drukowany w „*Historiadores Primitivos*“ w 1749 r. Sam zaś K. spisał dziennik pierwszéj podróży, objęty w dziele Navarretego „*Viages de los Espannoles*“ (Madryt. 1826), a następnie z uwagami Remusata, Balbiego, Cuviera i nnych w dziele p. t. „*Relations des quatre voyages entrepris par Colon*“. Paryż 1828 w 3 tomach. Późniéj pisali o nim: Bossi (Vita di Colombo) Medyjolan 1824), Spotorno (w niem. wydaniu Wagnera, Lipsk 1825), Washington Irving (*Life and voyages of Columbus*, Londyn 1828, przełożone na polski dla pomieszczenia w *Wyborze przekładów* Natansona), Humboldt (*Examen critique de l'histoire de la géografie*, Paryż 1834—5), Peschel („*Geschichte des Zeitalters der Entdekungen*“, Stuttgart i Augsburg 1858) i kilka innych. Starszy syn K. *Don Diego*, otrzymał w posiadanie ziemię Veragua na Jamajce z tytułem księcia Voragua i margrabiego Jamajki, przy godności granda. Drugi syn naturalny, *Don Fernando*, z Beatrix Enriquez z Korduby spłodzony, napisał życiorys ojca i zebrał bogatą biblijotekę z 12,000 t. złożoną, która po jego śmierci, pod nazwą *Biblijoteca Columbina*, stała się własnością katedry w Sewilli. Męska linija potomków K. wygasła w 1578 r. na drugim dziedzicu księstwa Veragua, które za syna Don Diega, zastąpione zostało przez miasto Vega na Jamajce z obszernym obwodem.

Kolumban (ś.), ur. 550 r. w Irlandyi, mnich klasztoru benedyktyńskiego w Banchor (w Irlandyi), skąd udał się do Francyi i około 590 r. osiadł w Vogezach wraz z 12 towarzyszami, gdzie założył trzy klasztory. Wygnany z Burgundyi przez króla Teodoryka na żądanie babki Brunehildy, udał się do Szwajcaryi a potém 612 r. do Włoch, gdzie † 615 r. Dzieła jego kilkakrotnie drukowane, najdokładniéj wydane w Gallanda „*Bibliotheca veterum Patrum*“ (t. XII). Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 21 Listop.

Kolumbija albo *Oregon*, rzeka w Północnéj Ameryce, wpada do Oceanu Wielkiego. Cały obszar jéj kotliny wynosi 12—14,000 mil kw. Długość jéj wynosi 280—300 mil.

Kolumbija, po hiszp. *Colombia*, tak się nazywała (na cześć Krz. Kolumba ob.) rzeczpospolita południowo-amerykańska, utworzona z dawnego wicekrólestwa hiszpańskiego Nowéj Granady i generalnego kapitanatu Caracas czyli Venezueli. Państwo to leżało między 12° 25′ szerok. półn. i 6° 15′ szerok. połud. a między 60° i 82° dług. zachod.; graniczyło na półn. z morzem Karaibskiém, na wschód z oceanem Atlantyckim, na połud.-wsch. z Brazyliją i Gujaną angielską, na połud.-zach. z Peru, na zach. z oceanem Spokojnym. Na przestrzeni 88,000 mil kw. liczyło w chwili rozwiązania 3,000,000 m. oprócz 200,000 Indyjan. Rzeczpospolita, któréj stolicą było m. Bogota, dzieliła się na 12 departamentów: Apure, Assuay, Boyaca, Cauca, Cundinamarca, Ecuador, Guayamil, Magdalena, Orinoco, Panama, Venezuela i Zulia. Powstała ona skutkiem walki półn. prowincyj Ameryki połud. z Hiszpaniją i proklamowana była 1819 przez Bolivara (ob.). Kongres kolumbijski, zgromadzony na początku 1821 r. w Cucuta, ogłosił 30 Sierp. t. r. konsystucyję rzeczypospolitéj, która krótko jednak istniała. Po śmierci bowiem Bolivara rozwiązała się (1830) i rozpadła na trzy niezależne rzeczypospolite: Venezuela (ob.), Nowa Granada (ob.) i Ecuador (ob.). Porów. Restrepo „*Historia de la revolucion de Columbia*“ (10 t., Paryż 1827) i Müncha „*Geschichte von Columbia*“ (2 t., Drez. 1828).

Kolumbija, t. j. *Zjednoczone stany Kolumbii*, tak

się nazywa od 20 Wrześ. 1861 r. połud.-amerykańska rzeczpospolita *Nowéj Granady* (ob.).

Kolumbija, okrąg związkowy w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnéj, który r. 1791 pozostawiony został przez Maryland i Wirginiję kongresowi i obecnie do żadnego stanu nie należy. W tym okręgu, obejmującym blisko 3 mile kw., leży miasto związkowe Washington.

Kolumbija, British-Columbia, nowszemi dopiéro czasy urządzona osada angielska w Północnéj Ameryce, obejmuje kraj pomiędzy Górami Skalistemi a Oceanem Wielkim, oraz pomiędzy Stanami Zjednoczonemi i dawniejszą Ameryką Rossyjską, położony; ma przestrzeni blisko 10,540 mil kw. Grunt tu niezbyt urodzajny, klimat dość ostry i zmienny, wiele rzek (Fraser, Kolumbija i inne) i jezior. Drzewo budulcowe, minerały i wielka ilość różnego rodzaju ryb stanowią najważniejsze bogactwo kraju. W 1866 r. odkryto tu nad rzekami Fraser i Tompson kopalnie złota, co ściągnęło w te okolice wielu poszukiwaczów. Główną podstawę ludności stanowią tu Indyjanie. Miasto główne Newwestminster nad rz. Fraser, założone dla wielkiéj obfitości złota w tych okolicach.

Kolumbina, ciało bezazotowe, zawarte w korzeniu *Cocculus palmatus*; otrzymuje się w bezbarwnych pryzmatycznych kryształach, rozpuszczalnych we wrzącym alkoholu i potażu. Przez traktowanie roztworu alkoholowego K. mlekiem wapiennem, następnie kwasem solnym, otrzymuje się *kwas kolumbinowy* w masie białéj niekrystalicznéj.

Kolumbus, Columbus, stolica północno-amerykańskiego stanu Ohio, nad rz. Scioto, założona dopiéro r. 1812, mająca około 30,000 m., jest punktem łączącym kilka krzyżujących się tutaj kolei żelaznych i prowadzi bardzo ożywiony handel.

Kolumella (Lucius Junius Moderatus *Columella*), najuczeńszy praktyczny pisarz o rolnictwie w starożytności, ur. w Kadyksie w Hiszpanii, żył w I w. po Chr., spółczesny Celsusa (ob.) i Seneki (ob.); przebywał jakiś czas w Syryi i prawdopodobnie † w Tarencie w Wielkiéj Grecyi. Napisał w 12 księgach dzieło „*De re rustica*“, w którém przedstawił jasny i wyczerpujący obraz całéj owoczesnéj wiedzy o rolnictwie. Dziesiąta księga, nosząca osobny tytuł „*De cultu hortorum*“ (o Ogrodnictwie), napisana jest wierszami. Z innego większych także rozmiarów dzieła K. pozostał jeden urywek p. t. „*De arboribus*“ (o drzewach). Najlepsze wyd. dzieł K. sporządził Schneider w „*Scriptores rei rusticae*“ (2 t., Lipsk 1794—97).

Kolumna (z łac.), słup okrągły, służący na podporę frontonów, portyków i innych tym podobnych części architektonicznych, albo słupy, na których spoczywają pomniki. K. składa się ze słupa umieszczonego na podstawie i dźwigającego kapitel. Stosunek między temi częściami jest różny w różnych porządkach architektonicznych (ob. Budownictwo).

Kolumna, znaczy w strategii wojennéj hufiec, złożony bądź z piechoty bądź z jazdy, bądź z obu broni razem, będący w pochodzie na nieprzyjaciela, albo też piechotę, stojącą w czworobok, dla odparcia nacierającéj jazdy lub uderzenia na bagnety.

Kolury, zowią się w astronomii dwa koła wielkie, idące przez bieguny, z których jedno przechodzi przez dwa punkta równonocne, wiosenny i jesienny, drugie przez punkta przesileń—letniego i zimowego.

Koluthos, poeta grecki, żyjący w VI w. po Chr., rodem z Lykopolis w Egipcie. Z utworów jego doszedł naszych czasów jeden tylko mniejszy poemat: „*Porwanie Heleny*“; najlepsze wydania ogłosili: Lennep (Leenwarden 1747), Bekker (Berl. 1816) i Julien (Paryż 1823).

Koluwryna, w dawnéj artyleryi polskiéj działo, wyrzucające dwudziestofuntową kulę.

Kolyrydyjanie, sekciarze, którzy oddawali cześć boską Maryi Pannie i ofiarowywali jéj rodzaj ciastek (po grecku *kollyris*) za pośrednictwem kobiét. Istnieli oni w IV w. w Tracyi, a następnie od roku 373 i w Arabii. Przeciwnicy ich zwani byli *Antydykameryjanitami* (ob.).

Koła, rzeka w gub. archangelskiéj, bierze początek z Koł-jeziora, o $4^1/_2$ mili na południe od m. Koły i ubiegłszy 50 w. wpada do oceanu Północnego; szeroka od 40—60 sążni, głęboka około 6 stóp.

Koła, najbardziéj na północ położone miasto rossyjskie, w gub. archangelskiéj, powiecie kiemskim, o $152^1/_2$ mil od miasta Archangelska ku północo-zachodowi, pomiędzy rzekami Tułomą i Kołą; około 800 m.

Koła świetlne, są to jasne, często barwne, koła około słońca i księżyca, w których, zwłaszcza w miejscach przecięcia się i krzyżowania dwóch pierścieni, ukazują się często miejsca jaśniejsze, tak zwane słońca i księżyce boczne. Rozróżniają się *koła małe* czyli *wieńce świetlne* i *koła wielkie* (*halo*); wieńce mają średnicę 2—5°, rzadko przechodzą po za 10°, okazują niekiedy barwy tęczowe z czerwienią na zewnątrz i ukazują się przy powietrzu zamąconém, albo też w cienkiéj chmurze, stojącéj przed słońcem lub księżycem. Wielkie, czyli właściwe koła składają się z pierścienia o 22° średnicy, wewnątrz wpadające w czerwono, na zewnątrz w niebieskawo; niekiedy występuje jeszcze drugi pierścień współśrodkowy, o podwójnéj średnicy, niekiedy też smuga idąca przez słońce lub księżyc, co właściwie jest częścią koła idącego przez całe niebo; czasami też nad lub pod właściwém kołem znajduje się drugie lub trzecie, dotykające piérwszego; na miejscach przecięcia lub zetknięcia, jakkolwiek rzadko, występują słońca i księżyce boczne. Wieńce ukazują się częściéj około księżyca, niż około słońca; można je naśladować, trzymając przed jakiemkolwiek światłem taflę szklanną posypaną nasieniem widłakowem. Wytłómaczenie tych zjawisk podał Fraunhofer. Wieńce powstają przez uginanie światła w drobnych pęcherzykach wodnych, stanowiących chmury; wieniec jest tém większy, im pęcherzyki są mniejsze, ma to zatém miejsce w przybliżającéj się pogodzie; mniejsze wieńce zwiastują powiększanie się pęcherzyków, zatém niepogodę. Koła wielkie powstają przez załamywanie się światła w sześcien-

nych igiełkach lodowych, z których się składają najwyższe chmury.

Koła wodne, są to maszyny służące do spożytkowywania pracy mechanicznéj, dostarczanéj przez wodę, wprawioną w ruch działaniem siły ciężkości i spadającą bądź to pionowo, bądź też płynącą z pewną prędkością pochyłém korytem. Prawie wszystkie silnice czyli machiny motorowe hydrauliczne mają kształt kół, opatrzonych na obwodzie płaskiemi lub krzywemi łopatkami, albo skrzynkami. Woda, wpływając z pewną prędkością na takowe łopatki, lub też spływając do skrzyneczek, w pierwszym razie działaniem prędkości, w drugim zaś razie swego ciężaru, udziela kołu swą siłę żywą. Pomiędzy kołami wodnemi odróżnić można dwa rodzaje, a mianowicie: *koła wodne pionowe* czyli *właściwe* i *poziome* czyli *turbiny* (ob.). Pierwsze nadają się najbardziéj na rzekach, przy niewielkim spadku, drugie z ś przeciwnie przy górskich potokach, posiadających niewielką ilość wody, lecz w zamian za to znaczną prędkość, nabytą w skutek wysokiego spadku. Wyznaczona teoretycznie praca mechaniczna wody nie bywa nigdy w zupełności przez silnicę spożytowaną, lecz zawsze część jakaś tego teoretycznego czyli bezwzględnego skutku ginie bezużytecznie, a to z powodów: że woda uchodzi z koła z pewną prędkością, a zatém nie całą swą siłę na nie wywarła; że w wielu razach część wody przepływa lub spada obok koła, nie działając nań wcale, i że nakoniec pewna cząstka pracy mechanicznéj wody marnuje się przez tarcie o szluzę i ściany koryta, jako też na pokonanie tarcia czopów osi w panwiach, a przy spadku wody, przez wstrząśnienia, w skutek których cząstka wody wylewa się bezużytecznie na ziemię. Budowa kół wodnych powinna przeto starać się o ile możności zapobiedz tym stratom i może to uczynić rzeczywiście, gdy bowiem zwykłe pływaki rzeczne zużywają tylko 20% ogólnéj pracy, to udoskonalne **K. w.** mogą jéj spożytkować do 75%.—**K. w.** pionowe dzielą zwykle na trzy gatunki, a mianowicie: **K. w.** *podsiębierne*, *boczne* i *nasiębierne*, stosownie do tego czy woda zaczyna działać na nie blisko dolnego końca średnicy pionowéj, poziomèj lub też spada na górny koniec piérwszéj. Najprostszą odmianą **K.** podsiębiernych są tak zwane *koła wiszące* czyli *pływaki*, urządzane na większych rzekach, gdzie więc nie bardzo idzie o oszczędzenie pracy wody. Koła takie starano się udoskonalić przez zmianę kierunku łopatek płaskich, zastąpienie ich krzywemi oraz przez takie urządzenie szluzy i koryta, by zużytkować jak największą część pracy wody. Najwięcéj tym warunkom czyni zadość *koło Ponceleta* o łopatkach krzywych, spożytkowuje bowiem do 60% całkowitego zasobu pracy. Prawie taki sam skutek osiągnąć można za pomocą **K. w.** *bocznego* czyli *piersiowego*, którego część (prawie $^1/_4$) wystawiona na działanie wody, spoczywa w korycie tak urządzoném, by jak najmniéj było wolnego miejsca między częściami koła a jego ścianami. Dla uniknięcia strat zasobu pracy, pochodzących z powodu przepływu swobodnie pewnéj ilości wody pomiędzy kołem a ścianami koryta, przy większym spadku urządzają się **K. w.** *nasiębierne*, opatrzone na obwodzie nie już łopatkami, ale skrzyneczkami, ograniczonemi ścianami zewnętrznemi, bębnem łączącym ich mniejsze okręgi, i łopatkami, złożonemi w tym razie z dwu lub trzech nachylonych do siebie deseczek. Skrzyneczki więc takie są tylko na zewnątrz otwarte, a w te otwory wlewa się woda cokolwiek krótszym od szerokości koła otworem szluzy i własnym swym ciężarem, a nie prędkością, nadaje obrót kołu. Za pomocą takiego koła, dobrze urządzonego, można zużytkować prawie 75% całego zasobu pracy wody. Średnica kół wodnych zmienia się zwykle od $4^1/_2$ do 15 łokci długości, a wybór rodzaju w danym razie zależy głównie od miejscowych okoliczności, a zwłaszcza od różnicy poziomów wody w górném i dolném korycie.

Koła zębate, system kół zaopatrzonych zębami i tak ze sobą połączonych, że gdy jednemu nada się ruch obrotowy, wszystkie inne zmuszone są obracać się z oznaczonemi prędkościami. **K. z.** służą do pokonania oporu za pomocą siły od niego mniejszéj i wtedy stanowią układ połączonych kołowrotów (ob.), albo też służą tylko do przeniesienia ruchu obrotowego ciągłego z jednéj osi na drugą, albo też do zamiany szybkości ruchu. Każde **K. z.** większych wymiarów składa się z *wieńca* opatrzonego zębami, z *naby*, za pomocą któréj koło osadza się na osi i z *ramion* łączących te dwie części. **K. z.** bywają *proste* czyli *walcowe* i *kątowe* czyli *stożkowe*; piérwsze służą do przesyłania ruchu między osiami równoległemi, drugie między osiami przecinającemi się pod jakimkolwiek kątem. Są nadto koła walcowe zazębiające z gwintem szrubowym, służące do przesyłania ruchu z jednéj osi na drugą, czyniącéj z nią kąt prosty, i używane dla znacznego zmniejszania prędkości. Postać zębów winna być epicykloidalna, wszakże w praktyce ogranicza się je zwykle łukami kół. Zresztą należy baczyć na różne warunki dobrego zazębiania. Istnieją przyrządy do wyrzynania zębów, podane przez Pottsa, zostały ulepszone przez Sellersa i Zimmermanna.

Kołacki (Wojciech), karmelita, historyjograf swego zakonu, żyjący w XVII wieku, ogłosił drukiem: „*Summarium Antiquitatum, Gratiarum et Indulgentiarum Ordinis et Confraternitatis S. Virginis Mariae Carmelitarum* i t. d.“ (Brunsberga 1604).

Kołaczewskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie mińskim. Od roku 1771 posiadał je Kłokocki, opłacając z niego kwarty złp. 274 gr. 15, a hyberny złp. 90. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj, z powodu długoletnich sporów o granice tego sstwa, wyznaczyły oddzielną kommisyję z 7 urzędników litewskich, pod przewodnictwem Adama Chmary, instygatora w. ks. lit., dla ostatecznego ich załatwienia.

Kołakowski (Stanisław), piszący się także *Jacwizyjuszem*, wierszopis polski XVI wieku, wydał następujące dzieła, dzisiaj nadzwyczajnie rzadkie: „*Wiek ludzki albo krótkie opisanie wieku człowieczego* i t. d.“ (1584); „*O prawdziwéj szczęśliwości* i *błogosławieństwie* i t. d.“ (Wilno 1593); „*Wóz niebieski*

albo elegija o trzech cnotach teologicznych i czterech kardynalnych“ (Wilno 1586); „*Cathemerinon księstwa Słuckiego z żałobliwym lamentem na pośpieszną śmierć książąt Słuckich* i t. d.“ (Wilno 1593); „*Zegar Achasów duchownie rozumiany*“ (Kraków 1212); „*Wieża Dawidowa na teraźniejszą wojnę turecką*“. Przełożył także pięknym wierszem i wzorową polszczyzną Teognisa p. t. „*Wybranych zdań Teognisa Megareńczyka księga*“ (Wilno 1592).

Kołakowski (Ignacy), poeta, ur. 1800 we wsi Suchopolu w gub. grodzieńskiéj, uczeń uniwersytetu warszawskiego, od r. 1823 sprawował z wyboru różne urzędy sądowe i naukowe, później był dyrektorem gimnazyjum w Białymstoku gdzie † 1860. Był członkiem komisyi archeologicznéj wileńskiéj i kilku towarzystw uczonych zagranicznych. Znał doskonale języki łaciński, francuski, niemiecki i rossyjski, studyjował także sanskrycki, hiszpański, włoski, szwedzki i czeski. Z języków tych tłómaczył wiele na polski. Poezyje swe (ody i piosnki) wydał p. t. „*Zabawki wierszem Ig.* K.“ (Wilno 1824; 2 ed. pomnożona, 2 t., Wilno 1846). W ostatnich latach życia gromadził materyały do historyi krajowéj.

Kołatek (*Anobium*), rodzaj owadów z rzędu tęgoskrzydłych, z grupy pięciostawnych; ma cialo walcowe, czułki 11 stawne, nogi 5 stawne, staw ostatni często sercowy, gąsienice żyją w drzewie. K. *uporczywy* (*A. pertinax*) żyje w naszych mieszkaniach, wyżłabiając w drzewie wązkie otwory, przyczém wydaje szmer podobny do głosu zegarka, co jest uważanem przez lud za złą wróżbę, skąd nazwa jego: kołatek śmierci. W niebezpieczeństwie pozostaje nieruchomym.

Kołbiel, osada w gub. warszawskiéj, pow. nowomińskim, nad rz. Swider; liczy 1,080 m.

Kołczan (z tat.), sajdak, pochwa na strzały; właściwie ta część sajdaka, w któréj strzały przechowywano.

Kołek (Bernard), dominikanin zwany *Paxillus de Brzezik*, † w Krakowie 1530; pisał wiele przeciwko aryjanom. Z dzieł jego wyszła tylko: „*Monomachia pro Defensione Fidei SS. Trinitatis*“ (Krak. 1616). Inne jego prace pozostały w rękopismach.

Kołłontaj, tak sam się pisał, inni zaś piszą go *Kołłątaj*, zarówno znakomity pisarz jak i mąż stanu, ur. 1750 w Niecisławicach pod Stobnicą, w dawném województwie sędomierskiém, dokąd przeniosła się rodzina Kołłontajów z Litwy. Ukończywszy szkoły początkowe w Pińczowie, uczył się w akademii krak. 1764—70. Z własnéj woli wstąpił do stanu duchownego i wyjechał 1770 r. do Rzymu, gdzie otrzymał stopień doktora teologii i prawa kościelnego; zaszczycony téż został tytułem członka instytutu bonońskiego i przyjęty do zgromadzenia nauk wyzwolonych; oprócz studyjów nad naukami swego powołania oddawał się równie gorliwie historyi, literaturze i sztukom, do których miał wielkie zamiłowanie, zwłaszcza do malarstwa i budownictwa. Odbywszy nauki, młodzieniec zdolny i ambitny, postanowił przebojem torować sobie drogę do najwyższych godności. W 1774 r. wyrobił sobie w Rzymie, z pominięciem miejscowéj władzy biskupiéj, kanoniję krakowską, czém wielką na się ściągnął burzę, ale swego dopiął. Wróciwszy 1775 do kraju, szukał sposobności do odznaczenia się w zawodzie nauczycielskim. Za protekcyją ks. M. Poniatowskiego mianowany był (1775) członkiem towarzystwa elementarnego. Zwróciwszy na siebie uwagę talentami i energiją, wysłany był 1777 przez komisyję edukacyjną jako wizytator do Krakowa, celem poczynienia piérwszych kroków do przekształcenia akademii tamtejszéj. W 1780 r. stanął w Krakowie powtórnie jako pełnomocny delegat do przeprowadzenia zaprojektowanéj przez się reformy. Z powodu prześladowań niechętego mu duchowieństwa krakow. musiał chwilowo przerwać swą pracę, ale już 1782 prowadził ją daléj a akademija w dowód uznania zasług obrała go na lat trzy rektorem (1782—85). W piérwszym tym okresie życia wydał K. kilka pism, zostających w związku z reformą akademii krak., jak np.: „*Mowa ks.* K. *kan. kated. Krak. od prześw. Komisyi Edukacyjnéj narodowéj do Krak. akademii zesłanego delegata d. 15 Maja 1777 r.*“; „*Wyłożenie nauk dla szkół Nowodworskich Krak. etc.*“ (1777); „*Ratio studiorum pro facultate philosophica in universitate crac. an. 1778*“ i i. Ze stanowiska reformatora szkół przeszedł następnie K. do zawodu politycznego. W 1786 otrzymał referendarstwo litewskie a po otwarciu sejmu 4-letniego rozwinął działalność niezmiernie ruchliwą. Nie mając mandatu poselskiego, nie mógł bezpośrednio wpływać na obrady sejmowe. Gromadząc na około siebie pisarzów publicystów, posłów i ludzi młodych, wpływał potężnie na opiniję publiczną, chłostał wstecznikow, niszczył zakorzeniałe przesądy, szerzył ideje postępowe i uchodził tym sposobem za głowę pewnéj partyi ludzi ze skrajnemi dążeniami. Mimo licznych nieprzyjaciół rósł K. ciągle we wpływy i znaczenie. Mianowany 1790 członkiem deputacyi rządowéj, zbliżył się do działań sejmowych i stał się jednym z głównych przywódców stronnictwa tak zwanego patryjotycznego. Na konstytucyję 3 Maja zarówno pismami jak działaniem wywarł wpływ tak wielki, iż go można nazwać właściwym jéj twórcą. W Czerwcu 1791 otrzymał K. podkanclerstwo. Po zwycięstwie Targowicy i upadku stronnictwa reformatorskiego zostawił potajemnie na ręce króla akces do konfederacyi Targowickiéj i wyjechał do Drezna. Zrobił to K. nie dla osobistych celów, ale w nadziei ratowania wedle możności dzieła konstytucyi. Z wybuchem powstania Kościuszkowskiego 1794 wrócił K. do kraju i znowu jako członek Rady Narodowéj i zarządzający wydziałem skarbu, we wszystkich sprawach ówczesnych najczynniejszy brał udział. Stojąc na czele silnego stronnictwa radykalnego, wywierał wpływ przeważny na tok wszystkich wypadków. Wedle wielu świadectw działał K. przeciw Kościuszce, ale w tém przekonaniu, że jedyną zbawienną wówczas dla kraju drogą była droga rewolucyi francuskiéj. Nieprzyjaciele (Linowski, Wolski) nie tylko zarzucają mu wspólnictwo z krwawymi wypadkami 17 i 18 Czerwca w Warsza-

wie, ale posądzają go nawet o sprzeniewierzenie się majątkowi narodowemu. Po upadku powstania wyjechał K. do Austryi, gdzie pochwycony, więziony był w Josefstadzie (16 Lut. 1795—29 Czerw. 1798) i Ołomuńcu (od 2 Lip. 1798 do końca 1802). Uwolniony za staraniem ks. Adama Czartoryskiego, wrócił do kraju, pozbawiony wszelkiego mienia, ze steraném zdrowiem i imieniem spotwarzoném. Po krótkim pobycie w Warszawie wyjechał na Wołyń, gdzie 1802 zadzierżawił wieś Stolpiec a 1806 Tetylkowce pod Krzemieńcem. Z wielu najznakomitszymi ówczesnymi mężami, jak np. z Czackim, którego przy reorganizowaniu szkół wspierał swemi radami, w bliskich zostawał stosunkach. Z rozkazu rządu rossyjskiego musiał się przenieść 1807 do Moskwy a po zawarciu pokoju tylżyckiego wrócił do księstwa Warszawskiego. Walcząc z nędzą, starał się usilnie o odzyskanie swych majątków i gdy już blisko był celu, † 28 Lut. 1812 r. w Warszawie.— Również znakomite stanowisko zajmuje K. jako publicysta. Z pism jego politycznych najcelniejsze: „*Do St. Małachowskiego refer. kor. o przyszłym sejmie anonyma listów kilka*“ (3 cz. Warsz. 1789); dzieło to najcelniejsze z całéj literatury politycznéj sejmu 4 letniego rozbudziło ruch publicystyczny i pobudziło sejm do zajęcia się sprawą reformy; żąda w niém K. ugruntowania rzeczypospolitéj na podstawie równouprawnienia wszystkich warstw narodu; „*Prawo polityczne narodu polskiego czyli układ rządu Rzeczypospolitéj*“ (Warsz. 1790); praca ta jako część czwarta listów przedstawia zawarty w nich materyjał uporządkowany systematycznie w rozdziały, artykuły i paragrafy; „*Uwagi nad pismem Sew. Rzewuskiego: O sukcesyi tronu w Polsce*“ (Warszawa 1790); „*Ostatnia przestroga dla Polski*“ (Warsz. 1790), obie te broszury napisane w sprawie dziedziczności tronu; „*Co też się dzieje z ojczyzną naszą? Wiadomość poświęcona prawdzie i przyszłości*“ (Chełmno 1790); był także K. autorem memoryjału miast do króla i sejmu (1789) oraz memoryjału do sejmu za poprawą losu ludu wiejskiego; w szeregu prac publicystycznych ważne też miejsce zajmują mowy, miewane na sejmie, które wychodziły już to zbiorowo („*Mowy ks. H. K. podkanc. kor. na sejmie teraźniejszym*“, 6 mów, Warsz. 1791) już oddzielnie; ważniejsze były tłumaczone na francuski; wreszcie rozgłośne dzieło „*O ustanowieniu i upadku konstytucyi polskiéj 3 Maja*“ (Metz, właściwie Lipsk, 1793; 2 ed. 2 t., Warsz. 1839; 3 ed. 6 t., Paryż 1868); w redakcyi tego dzieła pomagał K. w pewném stopniu Fr. Ks. Dmochowski; „*Uwagi nad teraźniejszém położeniem téj części ziemi polskiéj, którą od pokoju tylżyckiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskiém*“ (Lipsk 1808; 2 ed., tamże 1810). Ważném też jest dzieło treści filozoficznéj: „*Porządek fizyczno-moralny*“ (Kraków 1810). Po śmierci K. wydano: „*Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III*“ (1750—51), ed. Raczyńskiego (Pozn. 1841); „*Pamiętniki o stanie duchowieństwa katolickiego polskiego i innych wyznań w połowie XVIII w.*“ (Pozn. 1849); „*Rozbiór krytyczny zasad historyi o początkach rodu ludzkiego*“ (3 t., Krak. 1842); „*Korespondencyja listowna z Tad. Czackim* etc“ (4 t., Krak. 1854), dwa ostatnie dzieła wydane przez F. Kojsiewicza; „*Listy H. K. pisane z emigracyi w r. 1792, 93 i 94*“ zebrane przez L. Siemieńskiego (2 t., Poznań 1872).—Dokładnéj bijografii K. dotąd jeszcze niemamy. Pisali o nim: Jan Sniadecki „*Żywot literacki H. K.*“ (w Pismach rozmaitych t., 2, Wilno 1818); Badeni „*Nekrolog dla ks. H. K.* etc“. (w Roczn. tow. nauk Krak. IV, r. 1819); Schmitt „*Pogląd na życie i pismaks. H. K. podkanc. kor.*“ (Lwów 1860); tenże „*Ks. H. K. i jego prześladowcy*“ (Lwów 1873); W. Grochowski w *Tyg. Illustr.* (t., 4., r. 1861); R. Pilat w „*Literaturze politycznéj sejmu 4 letniego*“ (Krak. 1872). Materyjału dostarczają: Linowskiego „*List o czynnościach Kołłątaja*“ (Leszno 1846); M. Wolskiego „*Uwagi nad książką o ustanowieniu i upadku konstytucyi 3 Maja*“ (w Roczn. Tow. histor. lit., Paryż 1868); W. Kalinki „*Ostatnie lata panowania Stan. Augusta*“ (Poznań 1868) i H. Wegnera „*H. Kołłątaj na posiedz. Rady król. z dnia 23 Lip. 1792*“ (w Roczn. Tow. Przyj. nauk Pozn. z r. 1869).

Koło, miasto powiatowe w gub. kal. kiéj, pow. kolskim, nad rzeką Wartą, pamiętne kilku zjazdami szlachty i panów polskich, a mianowicie w latach 1572, 1590 i 1607. Posiada starożytny kościół parafijalny gotycki, jeden z piękniejszych zabytków architektury XV wieku, ratusz i kościół z klasztorem Bernardynów. W stronie południowo-zachodniéj, pośród obszernych łąk i bagnisk, leżą zwaliska starożytnego zamku warownego. Liczy 643 m.

Koło, w geometryi pole, czyli powierzchnia zamknięta okręgiem, jakkolwiek często niewłaściwie kołem i samą liniję krzywą, czyli okrąg koła, nazywają (ob. okrąg).

Koło, znaczyło dawniéj zebranie, zgromadzenie na naradę narodową województwa, powiatu lub ziemi. Podczas sejmów elekcyjnych, zgromadzenie posłów ziemskich zwano *Kołem rycerskiém*.—Ze starodawnego tańca polskiego nazywanego *Kołem*, miał powstać dzisiejszy Polonez.

Koło Barlowa, *kompensator* B, ob. Barlow (Piotr).

Koło godzinne, w astronomii nazywa się koło wielkie kuli niebieskiéj, idące przez oba bieguny i prostopadłe do równika, którego przeto średnicą jest oś świata. Można sobie wyobrazić K. g. przez każdą gwiazdę i koło to jest jednoznaczném z kołem zboczeń danéj gwiazdy. Kąt, jaki K. g. gwiazdy tworzy z południkiem, nazywa się jéj kątem godzinnym.

Koło południkowe, ob. południk.

Koło rozpędowe czyli **zamachowe**. Każda machina posiada właściwy sobie stopień prędkości ruchu, przy którym wykonana przez nią praca mechaniczna dochodzi do maximum. Z drugiéj zaś strony przy każdéj nagłéj zmianie prędkości ruchu zachodzi uderzenie, stające się przyczyną znacznéj straty pracy mechanicznéj. Ponieważ zaś natężenie siły nie może być nigdy ściśle jednostajne, a opór pokonywany przez machinę bywa rozmaity, przeto starano się zaopatrzyć każdą machinę w przyrządy, mogące ostrzedz o zbytniém natężeniu siły (ob. re-

gulatory), a zarazem i w inne, dążące do regulowania drobnych i krótkotrwałych zmian prędkości ruchu. Te ostatnie stanowią ciężkie, pospolicie z lanego żelaza wyrobione koła, osadzone stale na głównéj osi machiny i znane są pod nazwą *kół rozpędowych* czyli *zamachowych*. Koła te działają na maszynę tylko swoją bezwładnością i gdy siła wypadkowo się powiększy, one podwyższając ciężar ruchomych części machiny, utrudniają sile powiększenie prędkości ruchu; w razie zaś zmniejszenia siły, prędkością nabytą utrzymują czas jakiś dawne natężenie ruchu. Przy machinach parowych **K. r.** mają głównie na celu regulowanie działania korby, a przy lokomotywach posiadających dwie korby, są też i dwa **K. r.**, które są zarazem kołami ruchu.

Kołobrzeg, po niem. **Kolberg**, m. i twierdza w pruskiéj regencyi koźlińskiéj, o $^1/_4$ godziny drogi od ujścia Persanty do morza Baltyckiego, z przystanią warowną *Münde*; warzelna soli na górze Zillenberg, kąpiele słone i morskie; 11,800 m. trudniących się budową statków, żeglugą i handlem. Oblegane było w r. 1807 przez Francuzów. W w. X było już siedzibą biskupa.

Kołodyn, herb polski. Na tarczy litera *A* a na jéj wierzchołku akcent, zwany po łac. *Circumflexus*; pole tarczy białe, litera czarna. Na hełmie 5 piór strusich.

Kołogryw, m. pow. w gub. kostromskiéj, na lewym brzegu rzeki Unży, 1,800 m.—*Kołogrywski powiat*, 10,254 w. kw. a lud. 74,300. Powierzchnia wzgórkowata, miejscami bagnista, pokryta lasami (więcéj jak $^3/_4$ pow.); grunt piaszczysty, nieurodzajny. Głównem zajęciem ludności jest obróbka i spław drzewa i myślistwo; wielu miesz. wychodzi na zarobek do innych gubernij.

Kołomna, m. pow. w gub. moskiewskiéj, na prawym brzegu rzeki Moskwy, przy jéj ujściu do Oki i na obu brzegach rzeki Kołomienki; 17,500 m., prowadzących znaczny handel z Moskwą i Nowogrodem. Wspominana już pod r. 1176; należała początkowo do ks. razańskiego, na początku XIV w. ustąpiona w. ks. moskiew.—*Kołomeński powiat*, 1,860 w. kw. i lud. 110,000, Grunt bardziéj urodzajny jak w innych powiatach gub. mosk.; mieszkańcy oprócz rolnictwa, sadownictwa i hodowli bydła zajmują się przemysłem, silnie rozwiniętym.

Kołomyja, miasto obwodowe w Galicyi, nad rzeką Prutem; ma 16,000 m. W r. 1485 Kazimierz Jagiellończyk przyjmował tu hołd Szczepana, zwanego Wielkim, hospodara wołoskiego, i zawarł sojusz przeciwko Bajazetowi, sułtanowi tureckiemu.

Kołomyjka, taniec i śpiew ruskich górali karpackich, tak nazwany od miasta Kołomyi nad Prutem; składa się z dwóch części po 4 takty i jest mniéj żwawym od kozaka. Słowa śpiewu są krótkie 2—4—6—8 wiersze, na sposób krakowiaka, przedstawiające zwykle w pierwszym wierszu jaki obraz z natury, w dalszych, zastosowanie tego obrazu lub sentencyję jaką.

Kołomyjskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie ruskiém, w ziemi halickiéj. W r. 1770 zaliczały się do tego sstwa: miasto Kołomyja nad Prutem i wsie: Matijowce, Korolowka, Kornicz i Kropiwniszcze. W tym czasie posiadał je Ignacy Chołoniewski, opłacając z niego kwarty złp. 5,005 gr. 18 a hyberny złp. 138 gr. 4. Po zajęciu go w r. 1772 przez rząd austryjacki, po części zamieniono na inne dobra, a w części sprzedano w różnych czasach Antoniemu hr. Bilskiemu i Antoniemu Malewiczowi. Za Kazimierza Jagiellończyka w r. 1445 na polach tego sstwa, podług Stryjkowskiego, odbywał się okazały i świetny hołd przez Stefana, wdę wołoskiego, w obec 20,000 rycerstwa, króla i dygnitarzy w najstrojniejszych ubiorach narodowych zebranych.

Kołotoki, polska nazwa ammonitów (ob.).

Kołowacizna choroba owiec, mianowicie jagniąt, polegająca na rozwijaniu się w mózgu pasożytów (*Coenurus cerebralis*); skoro się zarodki tych pasożytów do mózgu dostaną, powstają objawy zapalenia mózgu, często kończące się śmiercią. Skoro pasożyty się usadowią, objawy zapalne ustępują, a w miarę wzrostu pasożytów występują inne objawy mózgowe bez gorączki. Najbardziéj charakteryczne z tych objawów jest kręcenie owcy w prawą lub lewą stronę, na przód lub ku tyłowi, stosownie do umiejscowienia pasożyta w mózgu. Przy ogólnym upadku sił, wychudnieniu, następuje śmierć. Pasożyt ma postać pęcherza wypełnionego płynem; zawierającego główki pasożyta, skoro z głową choréj owcy zostanie pasożyt zjedzonym przez wilka, psa albo lisa, rozwija się w ich kiszkach pasożyt tasiemcowaty (*Taenia coenurus*), członki tego tasiemca wychodzą z kałem i skoro przez owcę zostaną połknięte, sprowadzają **K.** Tą drogą wyłącznie rozwija się choroba. O wyleczeniu **K.**, nie może być mowy. Sztuki chorobą dotknięte należy wcześnie na rzeź przeznaczać. Głowy sztuk bitych należy dla ograniczenia choroby palić albo grzebać głęboko pod ziemią.

Kołowrót, jedna z machin prostych, składająca się z koła osadzonego prostopadle na wale poziomym, którego końce, opatrzone czopami, spoczywają w panewkach; ciężar, lub inny opór, przyczepiony bywa do sznura nawijającego się na wał, siła zaś działa na obwód koła. Warunki równowagi w **K.** wyprowadzają się z drąga, którego **K.** jest tylko odmianą: siła ma się do oporu, jak promień wału do promienia koła. Zresztą zamiast koła, może być działanie siły wprowadzone w rozmaity inny sposób, tak np. siła może działać na końce kilku prętów osadzonych w wale, za pomocą korb, albo jak w deptakach, za pomocą wielkich, pustych walców czyli bębnów, opatrzonych stopniami, po których wstępując zwierzęta, sprawiają obrót całego przyrządu. Wał **K.** bywa niekiedy pionowy, a siła działa wtedy po obwodzie kół poziomych; **K.** taki zowie się *kabestanem* i używa do przyciągania statków do brzegów, obracania wiatraków podług kierunku wiatru, na okrętach do wyciągania kotwic. Zastosowania **K.** są w ogóle bardzo liczne, wszelkie windy są zastosowaniem **K.** Ma ono też ważne znaczenie do zamiany kierunku ruchu. W fabrykach bar-

dzo często używają się K. połączone, wtedy na wał działa nie wprost ciężar, ale wał połączony jest z kołem drugiego K., którego wał łączy się z kołem trzeciego i t. d., ciężar działa na ostatni wał. Połączenie wałów z kołami uskutecznia się albo za pomocą pasów bez końca, albo za pomocą kół zębatych (ob.). W najprostszym sposobie połączenia siła ma się do oporu, jak iloczyn promieni wałów, do iloczynu promieni kół. Należy jednak brać pod uwagę opór pochodzący z tarcia i innych przeszkód, który pochłania znaczną część siły. Jeżeli, jak w powyższém uważaniu, siła działa na obwód koła, a ciężar na obwód wałów, zyskujemy na sile, ale tracimy na czasie, jeżeli zaś siła działa na obwód wału, a ciężar na obwód koła, tracimy na sile, ale zyskujemy na czasie.

Kołpaczkiewicz (Michał), nauczyciel literatury i języka niemieckiego w liceum krzemienieckiém, † 1829; zajmował się przekładem *Messyjady* Klopstoka. Niektóre jego poezyje ulotne były drukowane w *Dzienniku Wileńskim*. Wydał także „*Wypisy niemieckie*“ (Krzem. 1823).

Kołtun (*Plica Polonica*), stanowią włosy na głowie poskręcane, powikłane i zlepione, w kształty rozmaite fantastyczne. Pośród wysuszonych włosów znajduje się tłuszcz skórny, grzybki, robactwo i brud wszelkiego rodzaju. Włosy u nasady są zdrowe i dopiéro od pewnéj wysokości zaczynają zwijać się w kołtun. K. napotyka się często w Polsce u włościan; najuboższéj klasy mało dbającéj o czystość, rzadziéj daleko u nas w wyższych klasach, jeszcze rzadziéj w innych krajach. Z kołtunem łączy się ogromne mnóstwo przesądów, uważają go za objaw ogólnéj choroby: skoro się utworzy kołtun, chory uwolniony zostaje od innych objawów choroby, daleko cięższych. Do owych innych objawów należą przedewszystkiém bóle reumatyczne, wszelkiego rodzaju cierpienia oczu, wysypki skórne (*syfilis*) i wreszcie wszelkiego rodzaju cierpienia. Po ucięciu kołtuna owe cięższe objawy mają następować i dla tego lud bardzo szanuje kołtun i odjęciu jego zwykle stanowczo się opiéra. Owszem specyjalni znawcy umieją poznać z rozmaitych cierpień kołtunową chorobę i wtedy przy rozmaitych gusłach przez zaniedbanie i sztuczne zlepienie włosów starają się K. zapuścić. Jak badanie językowe i gusła dowodzą, zabobonne pojęcia o K. datują jeszcze od czasów przedchrześcijańskich. Pojęcia te utrzymały się bardzo długo nie tylko pomiędzy ludem, ale i pomiędzy lekarzami; stąd przymięszały się do owych podań rozmaite pojęcia z bieżących teoryj lekarskich. Następnie wszakże badania naukowe dowiodły stanowczo, że K. z ogólnemi cierpieniami żadnego nie ma związku. Co najważniejsza, odejmowanie kołtunów, jakie się teraz bardzo często dokonywa, zwłaszcza po szpitalach, nigdy żadnych szkodliwych następstw za sobą nie pociąga. Dla tego teraz pomiędzy lekarzami i ludźmi oświeceńszemi ogólna choroba kołtunowa prawie nie ma stronników. Czysto utrzymywane włosy nigdy się w kołtun nie zwiną i każdy bez wyjątku kołtun nie tylko może, ale przez wzgląd na ochędóstwo i zdrowie, powinien być odjęty. Potrzeba tylko dla uchronienia głowy od łatwego zaziębienia, przykrywać ją przez czas pewien ciepłą czapeczką.

Kołudzki, dom szlachecki herbu Pomian. Z domu, tego osiadłego w województwie kujawskiém, odznaczyli się szczególniéj: **Kołudzki** (Szymon), kanonik krakowski i sekretarz królewski, ur. 1565, † 1647. Wielkie miał zachowanie u Jana Albrechta królewica kardynała i biskupa krakowskiego, którego dyjecezyją administrował. W roku 1638 prezydował na trybunale koronnym. Ogłosił drukiem: „*Constitutiones et decreta Dioecesana in Synodi Plocensi, A. D. 1643 die 22 Septemb habitae*“. — **Kołudzki** (Augustyn), sędzia ziemski inowrocławski, † 1720 r.; ogłosił drukiem ogólny zbiór praw polskich p. t. „*Promptuarium legum et constitutionum Regni ac Magni Ducatus Lithuaniae ad faciliorem ingentis voluminis multa annorum serie adulti indagationem in capita, per status duobus libris dispositum*“ (Poznań 1699; 2 ed. t. r.). Oprócz tego wydał historyję polską p. t. „*Thron ojczysty albo pałac wieczności w krótkiém zebraniu monarchów, książąt i królów polskich, z różnych aprobowanych autorów, od pierwszego Lecha, aż do teraźniejszych czasów, zupełną w sobie życia i dzieł ich nieśmiertelnych zamykający historyją*“ (Poznań 1707; 2 ed., Supraśl 1727; 3 ed. (najlepsza) Pozn. 1727); w 1 ed. umieszczona jest: „*Dawność i różne przypadki m. Poznania*“ oraz „*Komedyja wolności pod Gliniańskiéj sceny*“; w 3 ed. zamiast historyi Poznania jest: „*Smutna historyja toruńska 1724*“. Dla zbicia powieści o gliniańskim rokoszu (ob.), uznanym przez K. za prawdziwy, napisał I. A. Załuski „*Specimen historiae polonae criticae constans animadversionibus in historiam Ludovicio Poloniae et Hungariae regis ab Aug. K. descriptum*“ (1733).

Kołyma, rzeka Syberyi wschodniéj, bierze początek w podgórzu pasma Stanowego i ubiegłszy mil 214 w kierunku północno-wschodnim, wpada do morza Lodowatego, przyjąwszy do siebie około 20 dopływów; obfituje w ryby.

Komagena, prowincyja starożytnéj Syryi, ze stolicą Samoratą. Po zburzeniu królestwa Seleucydów, została oddzielném królestwem Antyjochii pod opieką Rzymian, aż do cesarza Domicyjana, który ją wcielił do państwa rzymskiego pod nazwą *Eufratezyi*.

Komana, zwana *Złotą*, w starożytności była stolicą Kapadocyi; znajdowała się tu wielka świątynia, któréj najwyższy kapłan używał honorów królewskich.

Komanchy (*Comanches*), jedno z najdzikszych pokoleń indyjskich, osiadłe na granicy meksykańskiéj i teksaskiéj, żyjące z myśliwstwa i rozboju i z tego ostatniego powodu często bardzo niebezpieczne dla osad europejskich.

Komandoryja, tak nazywano w zakonach rycerskich ś. Jana Jerozolimskiego i Krzyżackim, część posiadłości ziemskich, wydzieloną rycerzowi do użytkowania na własną korzyść. Posiadłości te dzieliły się na przeorstwa, wójtostwa czyli bajlostwa i komandoryje. Stąd użytkujący z podobnych dóbr

ziemskich nazywali się bajli (*ballivi*) i komandorowie, u niemieckich Krzyżaków konturowie.—Komandorami orderów zowią się posiadający najwyższy stopień jakiego orderu.

Komandyta, ob. współka.

Komar (*Culex*), rodzaj owadów z rzędu dwuskrzydłych, oddziału nitkorogich (*Nematocoera*), typ rodziny komarowatych, której cechy są: ciało szczupłe, podługowate, z nogami długiemi, wątłemi; różki długie, szczupłe, 14-stawowe, pyszczek zastosowany do ssania, tworzący długą trąbkę odmiennéj u obu płci długości, tak że tylko samice sprawiają bolesne ukłucie. Jestto owad powszechnie znany, dokuczający kłuciem swojém ludziom i zwierzętom. U nas jest kilka gatunków K.; w wielu okolicach ziemi, tak gorących, jak i zimnych, są one niesłychanie dokuczliwe. Komary najliczniéj mnożą się w okolicach bagnistych, obfitujących w stojące wody, w których one odbywają swe przemiany. Ukłucie K. sprawia miejscową puchlinę z przykrem bardzo swędzeniem; środkiem leczącym takowe jest roztwór amonii z dodatkiem soli kuchennéj lub spirytusu kamforowego.

Komar, herb polski; przedstawia w polu czerwoném białą liliję wierzchem na dół obróconą; na hełmie 3 pióra strusie. Używa go ród *Komarów* z województwa Bracławskiego na Litwę przesiadły. W rodzie tym odznaczył się głównie *Jerzy Komar*, wojski mendeński, który w drugiéj połowie XVII w., wystawiwszy własnym kosztem pancerną chorągiew, walczył na jéj czele we wszystkich potrzebach ojczyzny.

Komarnicki (Zygmunt), pisarz spółczesny, osiadły w Warszawie. Zajmuje się wyłącznie badaniami nad historyją polską. Oprócz artykułów umieszczanych w pismach czasowych ogłosił: tłumaczenia kronik Dytmara (Żytomierz 1861) i Galla (Warsz. 1873), oraz dzieło oryginalne, oparte na poszukiwaniach źródłowych, p. t. „*Św. Stanisław i Bolesław Śmiały. Antyteza dziejowa etc.*“ (Drezno 1870).

Komarno, miasteczko powiatowe w Galicyi, obwodzie samborskim, nad rzeką Wereszycą; liczy 3,900 m.

Komárom (Komarno, Komorn). Ob. Komorno.

Komarów, osada w gub. lubelskiéj, pow. tomaszowskim; ma 2,040 m.

Komarowski (Jan albo *Jan z Komarowa*), bernardyn, historyjograf swojego zakonu, żyjący w końcu XV i na początku XVI w. Napisał kronikę zakonu bernardynów,zaczynając od synodu konstancyjeńskiego; szczególniéj jednak zajmował się prowincyją polską; rękopis znajdował się w biblijotece Załuskich. Ogłosił zaś drukiem „*Introductio in doctrinam doctoris subtilissimi* etc.“ (Krak. 1508; 2 ed., tamże 1512).

Komarzewski (Jan Chrzc.), generał, ulubieniec i poufny dworzanin króla Stanisława Augusta. W nagrodę zasług położonych u króla w tajném posłannictwie do Petersburga i Berlina, otrzymał wójtostwo Czastary w pow. ostrzeszowskim r. 1774 i mianowany został podpułkownikiem wojsk koronnych, a wkrótce potém pułkownikiem i generał-adjutantem królewskim. W dwa lata posunięty na stopień generał-majora przy boku króla, przyczynił się wiele do ulepszenia organizacyi i administracyi wojskowéj. Uwikłany wraz z Ryxem (ob.) w sprawę Dogrumowéj (ob.), oczyszczony był wyrokiem sądowym. W r. 1786 został generał-lejtnantem i towarzyszył królowi w następnym roku do Kaniowa w charakterze mistrza obrzędów. W czasie wielkiego sejmu, mając przeciwko sobie Seweryna Potockiego, podał się do dymisyi z urzędu generała przybocznego, otrzymał ją 1788 i pozostał tylko przy tytule generał-adjutanta. W końcu wyjechał z królem do Petersburga i nie odstąpił go już aż do śmierci, po któréj mianowany został przez cesarza Pawła radcą tajnym z odpowiednią pensyją. Wróciwszy do Warszawy, zajmował się ulubioną przez siebie nauką mineralogii. Pod koniec życia przeniósł się z bogatymi zbiorami mineralogicznymi do Paryża i tam † 1810. Był członkiem warszawskiego towarzystwa przyjaciół nauk. Oprócz paru dzieł treści nauk. ogłosił: „*Coup d'oeil rapide sur les causes réelles de la decadence de la Pologne* i t. d.“ (Paryż 1807). — Porów. Bartoszewicza „*Znakomici mężowie polscy w XVIII w.*“ (t. II, Petersb. 1856).

Komazon (greck.), wesoła nazwa trefnisia na dworze cesarzów rzymskich.

Kombabus, Syryjczyk, wszedł w przysłowie jako wzór czystości. Wyznaczony bowiem przez króla Antyjocha Sotera na towarzysza królowéj w czasie jéj podróży, wytrzebił się i oznaki męskości przesłał królowi w zamkniętéj skrzyneczce. Gdy jednakże nieprzyjaciele jego, jak również królowa rozgniewana bezustanną jego czujnością, wyjednali przez swe oszczerstwa wyrok śmierci przeciw niemu, K. poprosił króla o otworzenie wręczonéj mu skrzyneczki. Znalazłszy oczywisty dowód jegc niewinności, kazał mu król wznieść bronzowy posąg dla uczczenia takiéj cnoty. Na tle tego podania napisał Wieland opowieść p. t. „*Kombabus*“.

Kombinacyja, w ogóle połączenia kilku przedmiotów w pewien porządek, przyczém każdy oddzielny przedmiot nie przestaje istnieć jako oddzielny, a tylko ich zestawienie wchodzi pod uwagę. W logice K. jestto połączenie kilku pojęć dla zbadania prawdy; zdolność umysłu osiągania na téj drodze prawdy zowie się zdolnością kombinacyj. W matematyce K. jestto układ kilku z danéj liczby przedmiotów, tak aby układy te różniły się przynajmniéj jednym przedmiotem, bez względu na porządek. Tak np. K. z 5 przedmiotów (elementów) *a b c d e*, branych po 3, są: *abc*, *abd*, *abe*, *acd*, *ace*, *ade*, *bcd*, *bce*, *bde*, *cde*. W ogólności liczba K. z *m* przedmiotów, branych po *n* jest

$$\frac{m\,(m-1)\,(m-2)\,\ldots\,(m-n+1)}{1.\,2.\,3\,\ldots\,n};$$

w powyższym np. przykładzie jest $\frac{5.\,4.\,3}{1.\,2.\,3}=10$.

Teoryja K. w matematyce jest wielkiéj wagi, jest ona podstawą rozwinięcia dwumianu Newtona, który

znów prowadzi do teoryi szeregów, a tém samém otwiera matematykę wyższą.

Kombustyja (z łac.), toż co spalenie.

Komedyja (grec. *Comodia*, od *komê* wieś i *odê* pieśń, a więc pieśń wiejska czyli gminna, wesoła), w dzisiejszém znaczeniu wyrazu jest kontrastem tragedyi (ob.). Świat bowiem K. jest wprost przeciwny światowi tragedyi. Gdy bowiem tragedyja wystawia walkę dzielnéj, szlachetnéj indywidualności z potęgami jéj nieprzyjaznemi, to K. przeciwnie wyobraża walkę słabości ludzkiéj, głupstwa i przewrotności z siłą normalnego stanu rzeczy, z prawem i obyczajem życia tak familijnego jak towarzyskiego i społecznego. W tragedyi widzimy rozum wewnętrzny i konieczność moralnego porządku świata, w K. zaś ukazuje się świat przypadkowości i samowoli; dwa te czynniki występują wprawdzie jak gdyby potęgi świata moralnego i fizycznego, w końcu jednak plątają się w swych sprzecznościach i uznają nad sobą przewagę rozumu. Efektem tragicznym jest podziwienie i litość, komicznym zaś śmieszność, wesołość i humor. Charaktery celują w K. raczéj dowcipem i przebiegłością aniżeli wielkością duszy i zamiarów. Nowsi estetycy, np. Hettner w „*Das moderne Drama*“ (Brunšw. 1852) dzielą K. na *fantastyczną* i *realistyczną*. Do pierwszéj należą K. Arystofanesa i K. romantyczna, do drugiéj tak nazwana średnia i nowsza K. Greków i K. nowożytna. K. fantastyczna ma swój oddzielny świat, pełen szaleństw i wybryków, sprzeczny z wszelkiemi prawami rzeczywistości a posługujący się tą rzeczywistością jedynie na to, aby ją sparodyjować i ośmieszyć. K. zaś realistyczna występuje jako świat rzeczywisty i domaga się pozoru niewątpliwéj prawdy. Dzieli się na *farsę* czyli *krotochwilę*, K. *charakterów* i K. *intrygi*. Farsa należy do płaskiéj komiki (ob. *Komiczność*) i zajmuje się karykaturą, t. j. przekręcaniem życia rzeczywistego. K. charakterów bierze za punkt wyjścia dziwaka, który się zaplątał w jakiéj zabawnéj zdrożności i nareszcie przyprowadza go do opamiętania się po wielu przygodach; chodzi w niéj przedewszystkiém o umiejętne zawiązanie węzła dramatycznego. Oba te rodzaje K. wykształcili już Grecy i Rzymianie. Z nowszych mistrzem jest w K. charakterów Molière; w K. intrygi celują poeci hiszpańscy a z francuskich Scribe. Włosi i Anglicy obfitują także w dobre K. wszelkiego rodzaju; ubożsi pod tym względem są Niemcy. Porów. Bohtza „*Ueber das Komische und die Komödie*“ (Gött. 1844); Mähly „*Wesen und Geschichte des Lustspiels*“ (Lipsk 1862). K. *polska* również nie bogata i jest płodem nowszych czasów. Początek K. u nas stanowią *Dyjalogi* światowe, jak np. jeden z najdawniejszych Wita Korczewskiego p. t. „*Rozmowy polskie językiem łacińskim przeplatane* etc.“ (1553); do lepszych w tym rodzaju rzeczy, mających jakieś cechy K., należą dyjalogi: „*Mięsopust albo tragikomedyja na dni mięsopustne* etc“ (1622); niektóre utwory ze zbioru dyjalogów z intermedyjami p. t. *Bachanalia* (1640); „*Bacchus orbis dominus*“ (1647) i inne; ale wszystkie je przewyższył dyjalog Piotra Baryki: „*Z chłopa król, komedyja dworska*“ (1637). W 2-éj połowie XVII i w 1-széj połowie XVIII w. sztuka dramatyczna zamiast daléj rozwijać się z niezłych już początków, do zupełnego przyszła upadku pod wpływem wychowania i dyjalogów jezuickich. Dopiero w 2-éj połowie XVIII w. zaczyna K. polska nabierać życia. Pomijając próby Fr. Bohomolca, Bielawskiego i innych wyznać trzeba, że twórcą K. polskiéj i zarazem jednym z najcelniejszych komedyjo-pisarzów naszych jest Fr. Zabłocki (ob.). Zasługują téż na pamięć J. Drozdowski, U. Niemcewicz i W. Bugusławski. Palmę pierwszeństwa trzyma w K. polskiéj wedle ogólnego mniemania Al. Fredro (ojciec). Obok niego stoją godnie J. Korzeniowski i St. Bogusławski. Oprócz ich godni pamięci są: Fr. Skarbek, K. Drzewiecki, W. Szymanowski, J. Chęciński, Bałucki, Narzymski, Bełcikowski, Al. Fredro (syn), Aur. Urbański.

Komenda, w strategii wojskowéj oznacza dowództwo nad pewnym oddziałem wojska, musztrę, podług któréj wszelkiéj broni wojsko wykonywa obroty wojenne, albo też mniejszy oddział wojska na podjazd wysłany.

Komendator, Kontor, Komtur, u Krzyżaków był przełożony nad powiatem, a w wojnie przełożony nad pewnym oddziałem wojska.

Komendytowa spółka, ob. Spółka.

Komenowy kwas, produkt rozkładu zawartego w opium kwasu mekonowego, z którego się otrzymuje przez ogrzanie do 230° C. K. k. tworzy drobne, twarde ziarnka, rozpuszczalne w 16 częściach wody wrzącéj. Jestto kwas dwuzasadowy; roztwór jego barwi sole tlennika żelaza na czerwono.

Komeński, z łacińska zwany *Comenius* (Jan Amos), słynny pedagog, ostatni biskup Jednoty braci czeskich, ur. 1592, podług jednych w Komnie pod Bernem, podług zaś innych w Niwnicy koło Węgierskiego Brodu, † 1671 w Amsterdamie. Straciwszy w młodości rodziców był przez opiekuna dopiéro w 16 roku życia oddany do szkół i ta okoliczność była przyczyną, że dojrzalszym rozumem poznał całą wadliwość istniejącego systemu nauczania; ukończywszy szkoły w Herbornie od 1612 studyjował na uniwersytecie hejdelberskim, następnie w 1614 r. odbył podróż po Holandyi i Anglii. Powróciwszy tegoż r. do Morawii został przełożonym szkoły braterskiéj w Przerowie; 1616 wyświęcony w Jednocie na księdza, od 1618 r. rektor szkoły i kaznodzieja zboru w Fulneku, gdzie podczas rabunku miasta przez wojska hiszpańskie 1621 stracił cały majątek oraz zbiór książek i rękopisów. W skutek nastąpionego prześladowania braci czeskich udał się pod opieką Karola Żerotina, którego był zmuszony opuścić 1624 i czas jakiś ukrywał się po lasach i górach; 1625 w interesie Jednoty odbył podróż do Polski, skąd wróciwszy przebywał u Jerzego Sadowskiego. W 1628 przed nowém prześladowaniem opuścił ojczyznę i osiadł w Lesznie; tu wziąwszy na się zarząd gimnazyjum oddał się zupełnie studyjom dydaktycznym. W tym czasie (1629) napisał „*Janua linguarum*“ (Leszno 1631), dzieło w którém wskazał drogę do racyjonalniejszego nauczania języków w ogóle

a zwłaszcza łacińskiego; dzieło to przełożone wkrótce na wiele języków, zjednało K. ogólne uznanie. R. 1632 wybrany został na senijora Jednoty. Sława jakiéj używał sprawiła, że wiele narodów starało się go do siebie przyciągnąć; propozycyi Oxenstierna (1638), ażeby przybył do Szwecyi i urządził szkoły podług swego systematu, nieprzyjął wprawdzie, obiecał go jednak wspiérać swą radą; natomiast na wezwanie parlamentu angielskiego przybył 1640 do Londynu, skąd wkrótce oddalił się z przyczyny wojny domowéj i udał się do Szwecyi, gdzie przez Oxenstierna miał sobie powierzony plan organizacyi szkół szwedzkich. Zajęty wykonaniem tego, oraz ułożeniem książek szkolnych, przebywał sześć lat w Elblągu. 1648 r. powrócił do Leszna, powołany po śmierci Wawrzyńca Justina na biskupa Jednoty. 1650 na wezwanie ks. Zygmunta Rakoczego udał się do Węgier; tu w Szaros Pataku urządził szkołę podług swych idei i napisał kilka dzieł szkolnych a między niemi i słynny „*Orbis pictus*“ (Norymberga 1658), piérwsze dzieło obrazkowe dla dzieci, często wydawane i naśladowane. Po śmierci Rakoczego powrócił 1654 do Leszna, niedługo tu jednak zabawił. W czasie wojny szwedzkiéj sądząc, że wychodźcy czescy za sprawę Szwedów powrócą do ojczyzny i niesprzyjając przytém Polakom jako katolikom, źle odpłacił się przybranéj ojczyźnie łącząc się z jéj wrogami. Leszno, oblężone przez wojsko polskie, za namową K. stawiło opór, za co po wzięciu spaloném zostało. K. ponownie utracił swe książki i rękopisy a między niemi i materyjały do słownika czeskiego, które zbiérał blisko 20 lat i schronił się do Szlązka, skąd udał się do Amsterdamu. Tu na wezwanie senatu amsterdamskiego zebrał wszystkie swe prace dydaktyczne i wydał je p. t. „*Opera didactica*“ (4 t., 1657). Następnie popadł w mistycyzm, owocem czego było „*Lux in tenebris*“ (1657). Byłto mąż wysokiéj zasługi natchniony ideją uszczęśliwienia rodu ludzkiego za pomocą wychowania. Przez swe prace dydaktyczne stał się prawdziwym reformatorem szkół i wychowania w połowie XVII w., wprowadzając do szkoły nauki realne i przyrodnicze; piérwszy K. domagał się także żeby dzieci uczyć na podstawie języka ojczystego. Mimo wszelkich niekonsekwencyj opiéra się system pedagogiczny K. na zdrowym poglądzie na naturę i stosunki ludzi oraz na zadanie pedagogiki. Z dzieł K., oprócz wyliczonych, najważniejsze są: „*Didactica*“ (nowe wyd. Praga 1871); „*Informatorium szkoły materzske*“ (Praga 1858); „*Prodromus pansophiae*“ (1644); „*Pansophiae diatyposis*“ (1645); „*Unum necessarium*“ (1668); „*Labyrint swieta a raj srdce*“ (od 1631—1863 siedem wydań, tłumaczone i na polski); „*Hlubina bezpecznosti*“ (1633); „*Historia o tieżkych protiwenstwich cirkwe czeske*“ (1665); „*Umieni kazatelske*“ (nowe wyd. 1871) i w. in.; Palacki w życiorysie K. („*Żiwot J. A. K.*“ w *Czas. Czes. Muzeum* z 1829) wylicza 42 dzieł, w téj liczbie 31 w języku czeskim. O filozofii K. pisał Kwiet w *Czas. Muzeum* z 1859 i 1860, oraz w dziele „*Leibnitz und Comenius*“ (Praga 1857). Por. Leutbechera „*J. A. Comenius Lehrkunst*“ (Lipsk 1853); Gindely'ego „*Ueber Comenius Leben und Wirksamkeit in der Fremde*“ (Wiedeń 1855).

Komentarz (*Commentarius*), objaśnienie, przypisek służący do objaśnienia dzieł niezrozumiałych w autorach.—*Komentator*, pisarz, układający komentarze.

Komety, grupa ciał niebieskich, przedstawiających się najczęściéj w teleskopach jako obłoczki świetlne, które się nagle na niebie zjawiają, szybko przebiegają między gwiazdami, przechodzą około słońca i z drugiéj jego strony znowu giną; K. większe, widzialne gołém okiem, mają w powłoce obłoczkowatéj często miejsce jaśniejsze, zwane jądrem, i smugę świetlną, od słońca odwróconą, zwaną ogonem. Wszystkie części K. są przezroczyste, nie łamią i nie osłabiają światła gwiazd, po za niemi będących, i okazują tak silną zmienność, że przy powrocie nie mogą być poznane ze swéj postaci, a tylko z pierwiastków drogi. Przy zbliżaniu się do słońca powłoka obłoczkowata staje się mniejszą, ogon większym, i często uważano w nim żywe bardzo prądy. Wielkość K. jest bardzo znaczna, przytém massa ich nader mała, według Babineta nie dorównywa massie kilku stóp sześc. wody, według Laplace'a $\frac{1}{10000}$ massy ziemi, tak że one doznają silnych zboczeń swéj drogi pod wpływem planet, ale same na nie najmniejszego nie wywierają wpływu; sądzą téż niektórzy, że ziemia już jednokrotnie przechodziła przez ogon K., co wszakże zauważaném nie było. Jasność niektórych K. jest tak wielką, że były widziane nawet w dzień w pobliżu słońca; jasność ta zapewne pochodzi od słońca, ale oprócz tego światła odbitego, mogą mieć i własne. Jądro rzadko jest od powłoki wybitnie oddzieloném i wtedy łączy się z nią prądami, najczęściéj przechodzi w powłokę stopniowo i często przedstawia postać paraboliczną, ku słońcu otwartą. Kierunek ogona jest zawsze od słońca odwrócony, często jest on wykrzywionym na zewnątrz w kierunku posuwania się K.; ku końcowi ogon się rozszerza i staje się bledszym, tak że przedstawia wejrzenie stożka. Widziano téż K. o kilku ogonach, tak np. K. z 1842 r. miała ogon 2 krotny, z 1744 r. 6 krotny. Ponieważ ogony kierunek swój zmieniają, to cząstki ich posiadać muszą szybkość niepojętą. Tyndall (1868) stara się usunąć tę trudność przypuszczeniem, że ogon K. jest rezultatem działania chemicznego czyli aktynicznego promieni słońca na parę otaczającą w pobliżu słońca jądro K.; promienie słoneczne przebiegając tę parę wywołują osad materyi, tworzącéj ogon; ogon więc według T. składa się nie zawsze z tych samych cząstek materyjalnych, gdyż w czasie obrotu głowy K. mają miejsce coraz nowe zagęszczania materyi. Świeższą jest teoryja Zöllnera (1871), który przyjmuje, że massa K., która u wielu może być w stanie płynnym, w pobliżu słońca przechodzi w parę, i w pewnéj odległości od niego znów się skropla, albo téż rozprasza. Własne zaś światło, jakie K. zdają się wysyłać, uważa Z. za objaw pobudzenia elektrycznego K. przez słońce, gdzie źródłem elektryczno-

ści są olbrzymie działania cieplikowe i mechaniczne na niém zachodzące. W każdym razie poznanie natury fizycznéj K. wiele jeszcze pozostawia do życzenia. Drogi K. są elipsami o wielkim mimośrodzie, większym od $^1/_2$, często też parabolami i hyperbolami, tak że wiele przybywa z przestrzeni światowéj, przechodzi koło słońca i znowu w tę przestrzeń uchodzi. Drogi K. obliczają się zwykle najpierw jako parabole, aby można z przybliżeniem podać ich dalsze położenia, a następnie dopiéro wprowadza się poprawki na elipsę. W 1866 Schiaparelli i in. poznali zgodność pierwiastków dróg K. z pierwiastkami dróg rojów gwiazd spadających (ob.), na téj zasadzie można przyjąć związek K. z gwiazdami spadającemi, tak K. jak roje owych gwiazd złożone są z drobnych ciałek stosunkowo od siebie bardzo oddalonych, w pobliżu słońca rozsypujących się w pył lub parę. Najdawniejsze wiadomości o K. przechowali nam Chińczycy; od r. 468 przed Chr. do naszych czasów obserwowano niespełna 700 K., z których 429 jest teleskopowych; w ostatnich czasach średnio wypada rocznie 3—4 K. Z K. mających drogi eliptyczne jest 9 które kilkakrotnie wracały w czasie przez rachunek oznaczonym; dla 44 obliczono tak długi czas obiegu, że dotąd nie wróciły, 10 zdaje się mieć drogi hyperboliczne, a inne paraboliczne. K. z zaobserwowanym powrotem są: 1) K. *Enckego*, czas obiegu 3,3 lata, droga najmniejsza ze wszystkich dróg K., wróciła już 17 razy, ale zawsze o $2^2/_3$ godziny zawcześnie, co się przypisuje wpływowi eteru światowego. 2) K. *Bieli* (1826), czas ob. 6,7 lat, przy 4 powrocie wróciła rozdzielona na 2, mniéj więcéj równe, części, oddalone na 40,000 mil, przy 5 powrocie (1852), części te były oddalone już na 300,000 mil, a więcéj K. ta nie wróciła; 3) K. *Faye'a* (1843), 7,4 lat, mimośród najmniejszy ze wszystkich K. 0, 55; 4) K. *Vico* (1844), $5^1/_2$ lat; 5) K. *Brorsena* (1846) $5^1/_2$ l.; 6) K. *D'Arresta* (1851) $6^1/_2$ l.; 7) K. *Winneckego* (1858) $5^1/_2$ l.; 8) K. *Bruhnsa* (1858) 13, 7 l.; 9) K. *Halleya*, 76 lat, pierwsza K., któréj powrót obliczono, i któréj się dało wykazać 17 zjawień od 12 r. przed Chr., do 1835. Inne ciekawsze K. są: K. *Lexella* przeszła w r. 1767 tak blisko Jowisza, że jéj długi poprzednio czas obiegu zamienił się na 6 letni, ale przy następnym obiegu przeszła znowu blisko jednego z księżyców J. i otrzymała znów długi czas obiegu, przytém znajdowała się téż nader blisko ziemi, K. z r. 1843 miała ogon rozciągający się na 40 milijonów mil, znajdowała się najbliżéj słońca. K. Donati'ego (1858) świeciła prawie jak Arktur, czas obiegu 2,500 lat.—Por. Zöllnera „*Ueber die Kometen*“ (1871).

Komicyje (*Comitia*), tak się zwały w starożytnym Rzymie uroczyście zwoływane zgromadzenia ludu, już to dla wysłuchania ogłoszeń kapłańskich tyczących się religii, już to dla stanowienia przez głosowanie o kwestyjach dotyczących polityki wewnętrznéj lub zewnętrznéj. Za pierwszych królów aż do reformy Serwijusza były tylko zgromadzenia patrycyjuszowskie: *Comitia calata*, zwoływane i prezydowane przez kapłanów i *Comitia curiata*, zwoływane i prezydowane przez króla dla stanowienia w sprawach politycznych. Od reformy Serwijusza i za rzeczypospolitéj były jeszcze: *comitia centuriata*, w których brali udział wszyscy obywatele, zwoływani przez konsulów, dyktatora, lub międzykróla (*interrex*) dla wybierania urzędników, przyjmowania lub odrzucania wniosków do praw i rozpoznawania niektórych spraw kryminalnych, oraz *comitia tributa*, z początku wyłącznie plebejuszowskie, dopiéro od 499 dopuszczani w nich byli do głosowania patrycyjusze; K. te prezydowane i zwoływane przez trybunów, z początku wybierały urzędników plebejuszowskich i miały atrybucyje bardzo ograniczone, późniéj dopiéro krąg ich działalności olbrzymio się rozszerzył tak, że wybierały one urzędników i kapłanów stanowiły o pokoju i wojnie o sprawach wewnętrznych, a uchwały ich (*plebiscita*) obowiązywały cały naród. W 81 r. prz. Chr. Sulla zakres ich działalności zmniejszył, co trwało aż do r. 70 prz. Chr. Późniéj stały się one narzędziem w ręku ubiegających się o władzę przywłaszczycieli i za cesarstwa utraciły wszelkie znaczenie.

Komiczność, Komika, jest odwrotną wzniosłością, górowaniem zmysłowości nad myślą wewnętrzną, ideą, która przez nią ma być objawioną; dla tego to śmieszności ludzkie i szczególne zrządzenia przypadku nadają się najlepiéj do komicznych przedstawień. Dwa są rodzaje komiczności: płaska czyli niższa, natury surowéj, zmysłowéj, i wyższa, czyli komika rozumu, która się podnosi do dowcipu i humoru. W malarstwie komiczność tworzy oddzielny gatunek, tak zwane malarstwo rodzajowe, a w muzyce i poezyi ma swoje najwłaściwsze pole, jak np. w operze komicznéj, w powieści komicznéj i w komedyi. Porów. Flögla „*Geschichte der komischen Literatur*“ (4 t., Lipsk 1784—87); Vischera „*Uber das Erhabene und Komische*“ (Stuttg. 1837); Zeisinga „*Aesthetische Forschungen*“ (Frankf. 1855).

Komiega, Komięga, Komaga, statek zbudowany czworograniasto na 29—30 łasztów zboża, potrzebujący 8—12 ludzi do obsługi.

Komierowska (Kazimiera z Łuszczewskich), starsza siostra Deotymy, ogłosiła drukiem zbiór swoich utworów poetycznych p. t. „*Poezyje Jolanty*“ (Poznań 1862).

Komik, nazwa ta oznacza albo autora komedyi, komedyjopisarza, albo téż i to daleko częściéj artystę dramatycznego przedstawiającego role komiczne.

Komin. Wyraz ten w języku polskim dwojakie miewa znaczenia. Raz oznaczać może przyrząd do ogrzewania mieszkań, lub do pomocy przy wykonywaniu różnych czynności gospodarczych, rękodzielniczych lub przemysłowych służący, drugi raz jest nazwiskiem kanału dymowego czyli ciągowego (dymnika), odprowadzającego dym i gazy przy paleniu powstające, z pieca lub komina na zewnątrz budynku, lub téż kanału ciągowego, przeznaczonego do usuwania na zewnątrz zepsutego przez oddychanie lub szkodliwe wyziewy powietrza. K. w pierwszém znaczeniu jest poprostu piecem otw-

tym, którego ognisko, gdy na niém niema płomienia, przedziela się od kanału dymowego wysuwaną blachą żelazną, zwaną pospolicie szybrem. Kominki pokojowe, nad których udoskonaleniem wielu ludzi pracowało, dostarczają najprzyjemniejszego sposobu ogrzewania mieszkań, z powodu jednak zużytkowywania przez nie na podwyższenie temperatury pokoju tylko ciepła promienistego, wydzielanego przez gorejący materyjal opałowy, używane są tylko w krajach nieco od naszego cieplejszych, lub też w domach ludzi, którzy sobie mogą zbytku pod tym względem pozwolić. **K.** ciągowy czyli dymnik nietylko usuwa na zewnątrz dym i gazy zdrowiu szkodliwe, lecz zarazem służy do zapewnienia materyjałowi opałowemu dostatecznéj do spalenia się ilości tlenu. Prąd powietrza w **K.** powstaje z powodu różnicy temperatur ogniska i powietrza zewnętrznego, i w miarę zwiększania się téj różnicy wzmaga się też natężenie ruchu gazów. Prócz tego siła ciągu zwiększa się wraz z wysokością **K.** i powierzchnią jego przecięcia. Im materyjał opałowy trudniéj jest palny, tém oczywiście ciąg **K.** powinien być silniejszy. W ostatnich czasach zaczęto przekładać powiększanie do pewnego stopnia powierzchni przecięcia kominów czyli dymników nad zbyteczne przedłużanie ich, szczególniéj przy fabrykach, raz z przyczyny, że pierwsze wywiera wpływ daleko silniejszy, powtóre zaś dla uniknienia znacznych kosztów budowy i przekonano się z doświadczeń, że dla zapewnienia dostatecznego ciągu wysokość **K.** nie potrzebuje przenosić 10 metrów, oczywiście przy odpowiedniéj szerokości. Najdogodniejszy kształt przecięcia kominów jest kołowy, jako posiadający najmniejszy obwód przy téj saméj powierzchni, co wpływa znacznie na zmniejszenie tarcia gazów o ściany, a zatém na powiększenie siły ciągu. Dla ożywienia prądu powietrza w kanałach przewiewowych po szpitalach i t. p. zakładach musi być urządzane ognisko, na którém bezustannie utrzymuje się lekki ogień. Pierwszy Montgolfier, wynalazca balonów, wytłómaczył, czemu przypisać należy krążenie powietrza w kanałach kominowych.

Komis (z franc.), zlecenie dane w interesach handlowych.

Komisant (z franc.), ten, który otrzymuje komis, zlecenie, pełnomocnik kupiecki, osoba trudniąca się kupnem, sprzedażą, wysyłką, odbiorem i t. p. towarów. Także subjekt handlowy.

Komisarz, w ogólném znaczeniu urzędnik przeznaczony do jakich specyjalnych obowiązków, np. komisarz ekonomiczny, leśny, administracyjny, policyjny i t. p. W niektórych okolicach kraju nazywają komisarzami, plenipotentów i rządców dóbr prywatnych.

Komisyja (z łac.), właściwie toż samo co komitet, t. j. mniejsze zgromadzenie, delegowane z większego grona, w celu przeprowadzenia jakiéj poruczonéj sobie oddzielnie czynności. Komisyjami zwały się także u nas niektóre władze rządowe kraju, z missyją bądź ogólną, jak np. *Komisyje Wojewódzkie* (późniejsze *Rządy gubernijalne*), *Komisyje Rządowe* (do r. 1831 ministerstwa właściwych wydziałów); bądź też z missyją szczególną, jak np. *Komisyja Radomska* (ob.), *Komisyja centralna likwidacyjna*, *Komisyja umorzenia długu krajowego*, *Komisyja emerytalna*, *Komisyja kwaternicza* i t. p.—*Komisyje rządowe*, po wypadkach r. 1831 ustanowione, były naczelnemi władzami królestwa polskiego, których naczelnicy nosili tytuł dyrektorów głównych prezydujących. Były one następujące: *Komisyja rządowa wyznań religijnych i oświecenia publicznego*; *Komisyja rządowa sprawiedliwości*; *Komisyja rządowa spraw wewnętrznych* i *Komisyja rządowa przychodów i skarbu* i dzieliły się na wydziały zostające pod zarządem dyrektorów wydziałów; obecnie istnieje już tylko jedna Komisyja rządowa sprawiedliwości.

Komisyja edukacyjna, ustanowioną została na sejmie 1775 r. na wniosek Joachima Chreptowicza, podkanclerzego litewskiego, który zaprojektował by dobra i fundusze pozostałe po zniesionem zakonie jezuitów użyć na edukacyją młodzieży. Ustanowiono więc w tym celu komisyją pod prezydencyją ks. Ignacego Massalskiego, bisk. wileńskiego do któréj składu pierwotnie wchodzili: ks. Michał Poniatowski, Sułkowski, Chrepotowicz, Ignacy Potocki, Adam Czartoryski, Andrzéj Zamojski i Poniński. Późniéj liczba członków została znacznie powiększoną, między innemi należeli: Julijan Niemcewicz i znany ekonomista Hieronim Strojnowski. Sekretarzem był Grzegorz Piramowicz, kassyjerem Karol Lelewel (ojciec Joachima), a jednym z urzędników Franciszek Zabłocki. Uchwała sejmowa (z 1775 r.) oddawała pod nadzór i zarząd komissyi, wszystkie generalne akademije, gimnazyja, kolonie akademickie, szkoły publiczne żadnéj nie wyłączając. Sejm 1793 r. rozszerzył jeszcze więcéj te atrybucyje. **K.** odbywała posiedzenia swoje dwa razy na tydzień w gmachu biblijoteki Załuskich, zostającéj pod jéj zarządem. Wysłani przez komissyją lustratorowie organizowali tymczasowo kollegija pojezuickie, przekształcając takowe w 6 klasowe szkoły narodowe. Majątki i fundusze jezuickie zostawały pod rozporządzeniem dwóch komisyi rozdawniczych: koronnéj i litewskiéj, których członkowie (Massalski Ignacy, Adam Paniński i Młodziejowski) ogromne sobie poprzywłaszczali fundusze, pozwalając również innym (jak np. ks. Antoniemu Sułkowskiemu, który wziął 584,658 złp.) łupić bezkarnie fundusze edukacyjne. W skutek wdania się w to komissyi edukacyjnéj, sejm (1776 roku) jéj oddał nadzor nad funduszami, zniósłszy komisyje rozdawnicze. Wysłany na Litwę Wybicki ocalił resztę majątku przed drapieżnością Massalskiego. Komisyja podzieliła kraj na *wydziały* naukowe, których było w koronie sześć: wielkopolski, małopolski, mazowiecki, wołyński, ukraiński i oddzielny pijarski, wszystkie szkoły tego zgromadzenia obejmujący; na Litwie zaś cztéry: litewski, nowogrodzki, poleski, żmudzki. W każdym z tych okręgów były szkoły wydziałowe i podwydziałowe (niby gimnazyja i progimnazyja dzisiejsze). Na wniosek Ignacego Potockiego powstało *Towa-*

rzystwo ksiąg elementarnych, którego członkami byli między innemi: Kołłątaj, Piramowicz, Kopczyński. Zawezwało ono uczonych tak w kraju jak i za granicą (Condillac tu należał) do napisania podręczników szkolnych, przeznaczając za takowe od 50 do 150 dukatów. Przy akademijach krakowskiéj i wileńskiéj założono seminaryja nauczycielskie i zreformowano przytém same akademije. Zaprowadzono wizytatorów, zakładano biblijoteki, zbiory naukowe, ustanowiono medale złote i srebrne dla pilnych uczniów, wysyłano zdatnych za granicę, dla ubogich urządzono konwikty. Krzątano się koło szkół elementarnych, dla których wydano plan nauk i podręczniki. Grzegorz Piramowicz napisał: „*Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafijalnych*“ wyborną i do dziś pełną wartości książkę. Michał Poniatowski prymas, założył (1787) w Kielcach i Łowiczu szkoły dla kształcenia nauczycieli parafijalnych. Pensyje żeńskie poddano nadzorowi rektorów szkół wydziałowych. Ostatnie posiedzenie K. e. odbyło się d. 10 Kwiet. 1794 r. Po utworzeniu księst. warszawskiego powstała izba edukacyi publicznéj pod przewodnictwem Stanisława Potockiego; członkami jéj byli między innemi: Staszyc, Kopczyński i Linde. Po pięcioletniem istnieniu zamienioną została ta izba edukacyi w dyrekcyją edukacyi publicznéj na początku 1812 r. Szczegółową wiadomość o czynnościach téj instytucyi mieści: „*Sprawa z pięcioletniego urzędowania izby edukacyjnéj zdana przez Józefa Lipińskiego sekretarza generalnego téjże izby*“ (Warsz. 1812). Co do prac K. e. por. *Historyję szkół* Łukaszewicza T. II str. 166 do 492. W 1873 r. w Lipcu obchodzono uroczyście we Lwowie stóletnią rocznicę powstania Kom. ed. na upamiętnienie któréj przedrukowano „*Ustawy Komisyi edukacyjnéj*“, mające stanowić 1-y tom „*Biblijoteki pedagogicznéj*“ wychodzącéj we Lwowie.

Komisyja radomska, ustanowiona r. 1613 dla korony w Radomiu, dla Litwy w Wilnie, była władzą administracyjną i sądową dla załatwiania spraw skarbowych i wojskowych. Sądzono w niéj zatargi o depaktacyję i konfiskatę towarów, wszelkie sprawy wojskowe i spory z władzami wojskowemi lub cywilnemi, tak wojskowych, jak i innych mieszkańców kraju. Tu sądzono skargi zanoszone na wojskowych o gwałty i wojsko zyskiwało pozwolenie zajeżdżania dóbr, z których nie mogło ściągnąć należytości. W komisyi zwykle prezydował biskup. Komisyja radomska została zniesiona r. 1764, przez zaprowadzenie komisyj skarbowych.

Komisyja skarbowa. Komisyja skarbowa koronna i litewska ustanowione zostały w r. 1764, dla przyjścia w pomoc trybunałom skarbowym. Prezesami ich byli z urzędu podskarbiowie wielcy i koronni, a komisarzami wybiérani na sejmie członkowie ze stanu rycerskiego i z senatu. Do tych komisyj należało: zawiadywać dochodami, wagi i miary ustanawiać, projekta względem rękodzieł, czyszczenia rzek, budowania kanałów, mostów i t. p. przedstawiać i w ogóle przeszkody handlu dotyczące usuwać, a także doglądać stopy menniczéj i królewszczyzny puszczać prawem emfiteutycznem. Nadto magistratury te miały i sądownictwo najwyższe w rzeczach dotyczących skarbu, podatków i poborów. Wyroki ich były ostateczne, bez apelacyi.

Komisyje sądowe edukacyjne, ustanowione zostały r. 1807 w gubernijach zachodnich, jako dalszy ciąg pamiętnéj komisyi edukacyjnéj, z misyją zabezpieczenia i poszukiwania funduszów pojezuickich i wszelkich innych, na utrzymanie zakładów naukowych. Najczynniejszym w nich się okazał niewygasłéj pamięci Tadeusz Czacki i brat jego Feliks. Rok 1830 zakończył czynności komisyi.

Komitat (z łac. *Comes*=*hrabia*, a więc *hrabstwo*), oznacza w Węgrzech to samo co obwód, powiat i t. p. K. u Słowian nazywany bywa *Żupą* lub *Stolicą*.

Komitet, zowie się zebranie kilku osób, działające w imieniu większego zgromadzenia, najczęściéj uformowane na jego zlecenie lub z jego wyboru, dla przygotowania spraw bieżących, albo dla wykonania zapadłych postanowień. U nas istniały i po części istnieją jeszcze komitety, wyznaczone do szczególnych czynności, jak np. do budowy kościołów, ich restauracyi lub innych robót publicznych. Bywają także i komitety stałe jak np. w towarzystwie kredytowém ziemskiém, mający zwierzchni nadzór nad udzielaniem pożyczek, oraz komitet właścicieli listów zastawnych.

Komitet dobra publicznego (*Comité de salut public*), tak się nazywała podczas rewolucyi franc. w epoce konwencyi instytucyja rządowa, składająca się z 9 członków, ustanowiona 23 Marca 1793 r. a 6 Kwietnia t. r. na nowo zreorganizowana i oddzielona od tak zwanego *Komitetu bezpieczeństwa publicznego* (*Comité de sûreté générale*), pod którego zarządem zostawała policyja państwa. K. d. p. zaś miał obowiązek czuwać nad wszystkimi krokami władzy wykonawczéj, w razach koniecznych mógł nawet powstrzymywać rozporządzenia ministrów i samodzielnie potrzebne przedsiębrać środki; odpowiedzialny był przed konwencyją i początkowo co tydzień musiał zdawać rachunek ze swych czynności. Jego pełnomocnictwo co miesiąc było odnawiane a co ośm miesięcy nowych wybierano członków. Atrybucyje K. d. p. rozszerzono znacznie postanowieniem 3 Grudnia 1793 r. Odtąd funkcyjonował on jako najwyższa władza nadzorcza i rządząca, mianował generałów i urzędników, wysyłał deputowanych konwencyi jako komisarzów z władzą nieograniczoną do departamentów i t. d. Do najwybitniejszych jego członków należą Danton a po nim Robespierre (od 27 Lipca 1793), który wraz z Couthanem i St. Justem stanowił tryjumwirat. Od upadku tego tryjumwiratu 27 Lipca 1794 r. (9 Thermidora) zmniejszała się potęga K. d. p. Uszczuplony w swych atrybucyjach złożył władzę w ręce dyrektoryjatu (ob.). Czas rządów K. d. p. nazywają zwykle *teroryzmem*. Porów. Senorta „*Mémoires inédits ou révélations puisées dans les cartons de Comités de salut public et de Sûreté générale*“ (2 ed. Paryż 1824).

Komitet urządzający, ob. urządzający komitet.

Kommensalizm (z greck. *współstołowość*), nazwa

wprowadzona przez Benedena na oznaczenie tych sposobów wspólnego życia dwu różnych gatunków zwierząt, których nie można podciągać pod pojęcie pasożytności, t. j. w których jedno zwierzę nie żyje kosztem drugiego, ale gdzie niejako oboje jedzą ze wspólnego stołu. Tak np. zwierzę słabsze towarzyszy silniejszemu i żyje z odpadków zostających z jego zdobyczy. Stosunki podobne bardzo są stałe; też same gatunki zawsze towarzyszą, jako goście, tym samym gatunkom, jako gospodarzom. Tak np. w przełyku holoturyj żyje mała rybka *Donzella*. Raki zwłaszcza często żyją w gębie ryb, w muszlach i t. d. i być może, że takie raczki przez podrażnienie mięczaków wywołują powstawanie pereł. Istoty takie zresztą ulegać mogą zwolna stopniowym przejściom, tracąc organy, które im już nie są potrzebne;—tu przeto mamy już niejako stopniowe przejście do pasożytów prawdziwych.

Kommodor, u Anglików każdy kapitan okrętowy, lub inny oficer marynarki, który, nie będąc admirałem, dowodzi eskadrą i nie zostaje pod rozkazami innego oficera. *Kommodorski okręt*, zowie się we flocie kupieckiéj statek, który prowadzi inne okręty i dla tego ma na szczycie głównym światło.

Kommodus (Lucius Aelius Aurelius *Commodus*), także Marcus *Antoninus* zwany, cesarz rzymski, 180—192; ur. 161 po Chr.; syn Marka Aurelijusza Antoninusa; wziął po nim koronę 180 r. Chciwy rozkoszy, okrutny, leniwy, tchórz i słabego umysłu, był wyrodnym synem szlachetnego i mądrego ojca. Spisek odkryty (183) na życie cesarza posunął jego okrucieństwa do ostatnich granic. W szaleństwach swoich roztrwonił K. bezmyślnie ogromne skarby, wyciśnięte tysiącem gwałtów i bezprawi. Zarząd kraju pozostawiał ulubieńcom; gdy okrucieństwa jego zagroziły życiu najznakomitszych dworzan, zadano mu truciznę, a gdy ta żadnego nie zrobiła skutku, kazano go 31 Grudnia 192 zadusić gladyjatorowi Narcyssowi. Za jego panowania szczęśliwie walczyły legijony rzymskie w Brytanii przeciw Kaledończykom.

Komnenowie, nazwisko sławnego rodu władców, którzy wywodzili się z Włoch i 1057—1204 w Konstantynopolu, a 1204—1461 w Trapezuncie zasiadali na tronie. Ród ten dostarczył 18 cesarzów, 9 królów a oprócz tego mnóstwo niezależnych książąt. (Ob. *Byzantyńskie cesarstwo* i *Trapezunt*). Pod względem literacko-historycznym godniejszymi wzmianki są: *Alexy I*, panujący od r. 1081, jego syn *Izaak Komnenus* i córka *Anna* (ob.) *Komnena*. Ostatniego z tego rodu w Trapezuncie, *Dawida Komnena*, kazał Mahomed II ściąć w Adryjanopolu r. 1462. Niedowiedzioną jest wcale rzeczą, jakoby jeden z K. miał być protoplastą rodziny Bonapartych; rzeczywistém jest tylko to, że niejaki *Dymitr Komnenus*, ur. 1750 w Korsyce, † 1821 we Francyi, uznany był przez rząd francuski 1782 za potomka starożytnego rodu K. i to z pobudek politycznych.

Komoniaka, herb polski; przedstawia w polu czérwoném strzałę na dwoje rozdartą; części jéj na tarczy ułożone na krzyż ukośny, nakształt litery *X*; trzecia jéj część przez ich środek przechodzi. Na hełmie 3 pióra strusie. Z rodu używającego tego herbu odznaczyli się głównie *Bogdan* i *Filip Komoniaka* w walkach z Tatarami.

Komonica (*Lotus*), rodzaj roślin z rodziny motylkowych, obejmujący zioła roczne lub trwałe w strefie umiarkowanéj, niektóre znane jako rośliny pastewne lub pastewne. K. *zwyczajna* (*L. cornisulatus*), wszędzie pospolita, ma liście trójlistkowe, z dwoma przylistkami, kwiaty żółte, dosyć duże, zazwyczaj skupione po 3 na końcach gałązek, strączki proste, kilkoziarnowe; kwitnie od Maja do Września. Jestto wyborna roślina pastewna, zwłaszcza dla krów i dla tego przy zasiewaniu traw dodaje się po kwaterce K. na każdy morg. Strąki *L. edulis* w Europie polud., jadają się na Krecie. *L. jacobaeus*, o kwiatach ciemnobrunatnych lub złotożółtych, jest rośliną ozdobną.

Komoniecki (Jędrzéj), wójt miasta Żywca, zmarły w 70 roku życia, na początku XVIII wieku, napisał kronikę p. t. „*Chronographia albo dziejopis Żywiecki, w którym roczne dzieje spraw przeszłych starodawnych miasta Żywca i pobliskich jego miejsc znajdują się* i t. d.“, obejmującą historyję Żywca od r. 1482—1730. Przekład z rękopiśmiennego tłumaczenia niemieckiego (oryginał nieznany) umieścił St. Kraus w *Bibl. Warsz.* (1852 r.). Miał też K. ułożyć *Kodeks praw łaziennych*, który dotąd pozostaje w rękopisie.

Komonik, *Komunik*, wyraz z dawnéj strategii jazdy polskiéj, znaczący pochód oddziału wojska bez żadnych wozów i bagażów.

Komora celna, władza rządowa i gmach, w których pobieraném jest cło od towarów zagranicznych.

Komórka, jestto utwór napotykany stale przy badaniu organizmów zwierzęcych i roślinnych za pośrednictwem mikroskopu. Komórki różnią się bardzo pomiędzy sobą postacią, wielkością, barwą i t. d., ale istotne własności są wszystkim wspólne. K. jest to bryłka z ciał białkowatych (proteina) złożona; wielkość jéj rozmaita, ale wyjątkowo tylko są dostrzegalne bez pośrednictwa mikroskopu. Kształt komórki bywa okrągły, owalny, wielokątny, gwiazdowaty, lub najzupełniéj nieregularny. Przedstawiają się one zawsze delikatnie ziarnistemi, barwy najczęściéj białawéj, która wszakże obcemi przymieszkami często zabarwioną bywa na rozmaite kolory. K. stale zawiera w sobie jedno albo kilka jąder rozmaicie wielkich; sąto utwory regularnie okrągłe lub owalne, wyraźnie od reszty komórki (protoplasmy) odgraniczone, drobnoziarniste; wśród jądra często jeszcze większe od innych napotykamy ziarenka, które nazwano jąderkami. Komórki albo same przez się tworzą tkanki i całe żywe istoty, albo pomiędzy komórkami znajduje się jeszcze substancyja *międzykomórkowa*, włóknista, ziarnista, lub jednolita. Tę substancyję stanowią albo zmienione komórki, albo jest ona wydzieliną komórek, tak, że K. stanowi istotny piérwiastek anatomiczny żywych istot. — Ale komórka jest zarazem właściwym fizyjologicznym piérwiastkiem organizmów. Pojedyncza komórka, w odpowiednich warunkach umieszczona, funkcyje życiowe

okazuje, jest pod wielu względami samodzielnym drobnym organizmem i dla odbywania tych funkcyj komórka koniecznie całą być musi. Funkcyje żywotne komórki są téż same co wszystkich istot żywych. Każda komórka odżywia się i przyjmuje z otoczenia właściwe dla niéj ciała, przyswaja sobie i następnie oddaje, stąd łatwo pojąć, że komórka musi znajdować się wśród właściwego środka, że odżywcze soki (limfa) muszą być doprowadzone do każdéj pojedynczéj komórki i że odżywianie całego organizmu jest tylko sumą odżywiania mnóstwa pojedynczych komórek. Drugą funkcyją K. jest rozmnażanie: komórki wydają twory podobne sobie przez podział, pączkowanie i t. d. Każdy organizm z początku jest tylko jedną komórką (jaje), która sama jest płodem komórki i macierzyńskiego organizmu. Wszystkie komórki składające dojrzały organizm są potomstwem tego jaja. Wszystkie wytwory chorobowe są płodem komórek normalnie w ciele istniejących (ob. nowotwory). Czy w pewnych warunkach może powstać komórka samodzielnie z ciał nieożywionych, jestto kwestyja bardzo ważna w nauce i wielokrotnie poruszana, ale do dziś jeszcze nie rozwiązana (ob. samorództwo). Prócz tych czynności odżywczych i produkcyjnych wykonywają często komórki i pewne czynności na zewnątrz się objawiające, jak zmiana postaci, ruchy. Każda najbardziéj zawiła czynność fizyjologiczna jest złożona z mnóstwa pojedynczych czynności komórkowych. Komórkę w roślinach odkrył *Schleiden*, w zwierzętach *Schwann* (1839). *Virchow* sprowadził wszystkie zmiany chorobne organizmu do zboczeń w czynnościach odżywczych albo produkcyjnych komórki (Patologija komórkowa, Cellularpathologie).

Komornicki (Kazimierz Jaksa), ur. 1812 w rodzinnym majątku Uizdcach na Wołyniu, artysta, malarz i autor licznych artykułów, drukowanych w rozmaitych czasopismach polskich, z dziedziny sztuk pięknych, ekonomii politycznéj i historyi narodowéj. Nauki kończył w liceum krzemienieckiém, rysunku uczył się w Warszawie u B. Dąbrowskiego. Mało jednakże oddawał się malarstwu. Jeden szkic jego zamieścił *Tyg. Ilustr.* (r. 1862, N. 119). Najwięcéj artykułów umieszczał w *Atheneum* Kraszewskiego; do *Gazety Warsz.* przysyłał dobrze pisane *Korespondencyje z nad Teterowa* (1853—54). Najważniejsze jego prace historyczne: *Rzut oka na rządność krajową w dawnéj Polsce*, tudzież *O wagach i miarach krajowych i zagranicznych*, zostają w rękopisach. † 1857 w Żytomierzu.—Życiorys K. w *Tyg. Ilustr.* (r. 1862, N. 119).

Komornik, Komorzy (*Camerarius*), urzędnik piérwotnie zarządzający pokojami i sprzętami królewskiemi, późniéj zaś urzędnik pomocniczy przy jakim naczelniku władzy, zastępujący go w nieobecności w sprawach mniejszéj wagi. W wieku XVI urząd ten przestał już istnieć. W Litwie komornikiem nazywano mierniczego czyli geometrę.

Komornik, chłop, wieśniak, który dawniéj mieszkał tylko u drugiego, miał tylko ogród, lecz bydła swojego nie trzymał. W dzisiejszych czasach K. znaczy toż samo co zagrodnik.

Komornik górniczy, był za Zygmunta I urzędnik, który zawiérał układy z gwarectwami czyli cechami górniczemi, wydawał im pozwolenia i załatwiał wszelkie interesa górnicze.

Komornik graniczny, piérwotnie wszelkiego rodzaju zastępca sądowy; od XVI w. zastępca podkomorzego, który rozpoznawał i rozsądzał sprawy graniczne.

Komornik sądowy, urzędnik wykonywający i egzekwujący wyroki sądowe, które opatrzone są klauzulą egzekucyjną.

Komorno, po madziar. *Komárom* a po niem. *Komorn*, stolica komitatu t. n. i piérwszorzędna warownia w królest. węgierskiém, przy ujściu rz. Wahy (Waag) do Dunaju, na wyspie, zwanéj Csallóköz a po niem. Schutt; 12,000 m., prowadzących ożywiony handel zbożem, winem, drzewem i rybami; z gmachów odznaczają się nadzwyczaj wielki kościół św. Andrzeja, kościół św. Jana z wysokiemi wieżami, kościół grecki, ratusz i in. Forteca około 2,000 kroków od miasta oddalona z trzech stron wodą oblana, wzniesiona przy Mat. Korwina, po 1805 z wielkim kosztem przebudowana i może pomieścić do 50,000 wojska; uważana od dawna za niezdobytą, była podczas wojny 1848 i 1849 r. głównym punktem oparcia się powstania, napróżno oblegana przez Austryjaków od Października 1848 do Września 1849 i dopiéro przez kapitulacyję d. 27 Września 1849 r. poddaną została wojsku austryjackiemu.

Komorowickie starostwo, albo wójstostwo barskie, niegrodowe, było położone w wdztwie podolskiém, powiecie latyczewskim. W r. 1771 składało się z wsi Komorowce z przyległościami, które posiadał Felicyjan Dębowski, opłacając z niego kwarty złp. 1,013.

Komorowska (Kunegunda), starościanka ochocka i rudzińska, żyjąca w końcu XVIII w., zamiłowana w filologii, tłumaczyła na język polski pisarzy łacińskich i włoskich. Przekłady jéj są: „*Temistokles*, *drama Metastazyjusza*“ (Warsz. 1782), oraz piérwsza część dzieła dokończonego przez jéj brata Józefa Komorowskiego, kasztelana lubaczowskiego, p. t. „*Wybranych z starożytnych świeckich pisarzów dziejów przekładania jw. jmci panny Kunegundy hrabianki Komorowskiéj* i t. d.“ (części II, Warsz. 1779).

Komorowska (Gertruda), ob. Komorowski (dom h. Korczak).

Komorowski (dom h. Korczak), starożytna rodzina polska, z *Komorowa* w województwie krakowskiém. **Mikołaj** *z Komorowa*, odznaczył się czynami wojennymi za Władysława Warneńczyka. **Piotr** *z Komorowa* położył zasługi za Kazimierza Jagiellończyka, który w nagrodę nadał mu trzy zamki na pograniczu węgierskiém, t. j. Berwald, Saflary i Żywiec.—**Komorowski** (Krzysztof), kasztelan oświecimski, wystawił podczas bezkrólewia 1586 kilka chorągwi zbrojnych na obronę Rzeczypospolitéj.—**Komorowski** (Jakób), starosta nowosielski, późniéj kasztelan santocki, był ojcem pięknéj *Gertrudy Komorowskiéj*, którą pokochał i zaślubił toje-

mnie Stanisław Szczęsny Potocki (ob.), syn Fr. Sal. Potockiego, wdy kijowskiego. Komorowscy mieszkali natenczas w majętności Szczynie niedaleko Krystynopolu, gdzie mieszkał stale wojewoda. Bliskie sąsiedztwo i częste odwiedziny wzajemne ułatwiły stosunki Gertrudzie i wojewodzicowi, który pojął ją za żonę bez wiedzy ojca. Butny magnat uważając to małżeństwo za ujmę dla swego domu, kazał służalcom napaść dom Komorowskich, którzy przenieśli się do Nowosielca i porwać nieszczęśliwą Gertrudę. Jakoż dokonano tego w Lutym podczas silnego mrozu, rzucono ofiarę w sanie, na których strwożona (a była przy nadziei) i przyduszona poduszkami, umarła. Zamordowaną rzucono do odnogi Bugu; wiosną trup wypłynął w jednym z folwarków wojewodzińskich i tajemnie był pogrzebany. Głośny był swego czasu z tego powodu proces, zakończony 1774, już po śmierci starosty.—Porów. J. I. Kraszewskiego *„Starościna bełzka“* (Gertruda z hr. Komorowskich Potocka), opowiadanie historyczne 1770—74 (2 t., Warsz. 1858). — Wypadek ten dał wątek A. Malczewskiemu do poematu *„Maryja“*, a J. Korzeniowskiemu do do dramatu *„Dymitr i Maryja“*.

Komorowski (Adam Ignacy), prymas arcybiskup gnieźnieński, ur. 1669, † 1759 w Sierniewicach. Ukończywszy nauki w Krakowie i Wrocławiu, a następnie w Rzymie, gdzie otrzymał stopień doktora obojga prawa, został oficyjałem kolegijaty pileckiéj, następnie kanclerzem katedralnym krakowskim, 1736 proboszczem katedralnym tamże, a 1738 opatem lubelskim. Ważne usługi wyświadczone królowi Augustowi III zjednały mu względy tego monarchy, który po śmierci Krzysztofa Szembeka wyniósł go niespodziewanie 1748 na godność prymasa i arcybiskupa gnieźnieńskiego. Zostawił K. w druku: *„Kazanie na introdukcyją błogosławionego Józefa z Leonu wyznawcy“* (Kraków 1738); *„Obrona duchowieństwa polskiego przeciw zarzutom stanu świeckiego“* (Warsz. 1739) i *„Dwa Listy pasterskie“* (1750 i 1751).

Komorowski (Józef), artysta dramamatyczny, ur. w Warszawie 1818, † 1858. W 16 roku życia, po ukończeniu liceum Warszawskiego, zaczął występować na prowincyi. Do Warszawy przybył r. 1837 i tu występował w dramatach i rolach piérwszych bohaterów i kochanków. Znakomity talent dramatyczny K., wsparty nauką i gorliwém wystudyjowaniem każdéj roli, zjednały mu jedno z najpiękniejszych imion na scenie Warszawskiéj.—**Komorowski** (Ignacy), brat poprzedniego, muzyk, ur. 1825 w Warszawie. Od r. 1850 był przez lat parę artystą orkiestry teatru wielkiego, lecz z powodu wątłego zdrowia, porzucił te obowiązki. Z kilkudziesięciu pięknych pieśni jego kompozycyi, najwięcéj rozgłosu znalazła *Kalina* (słowa Lenartowicza), która jest dowodem znakomitego w K. talentu kompozycyjnego. Oprócz *Kaliny* najwięcéj jeszcze z jego pieśni upowszechniły się: *Dziesięć pieśni polskich*; *Ukrainiec*; *Pieśń z wieży*; polonez do słów W. Pola; *Galary*; *Zozulicz*, śpiew do Maryi Malczewskiego i do kilku pieśni Lenartowicza. Pod koniec 1856 r. udał się K. dla poratowania zdrowia do Włoch, ale choroba piersiowa nie mogła już być usuniętą. Wróciwszy do Warszawy 1857, um. t. r. Wdzięczni rodacy wystawili mu piękny pomnik na cmentarzu Powązkowskim.—Życiorys w *Tygod. Ilustr.* (r. 1859, N. 11).

Komorowski (Bronisław), spółczesny poeta dramatyczny, ur. 1847 we Lwowie; po ukończeniu studyjów na akademii technicznéj lwowskiéj od 1869 poświęcił się wyłącznie literaturze. Oprócz wielu poezyj i artykułów umieszczonych w czasop. galicyjskich, poznańskich i *Kłosach* napisał: powiastki poetyczne: *„Pan Bolesław“* (*Strzecha* 1872) i *„Oczy urocze“* (*Dzwonek* 1873). Jako poeta dramatyczny, niepospolitym obdarzony talentem, napisał: *„Męczennicy“* dramat w 5 akt. wierszem (przedstawiany od 1869); *„Rejtan“*, tragedyja w 5 aktach wierszem (Lwów 1869); *„Po śmierci“*, komedyja w 1 akcie (Lwów 1868); *„Hieronim Radziejowski“*, dramat w 5 akt. wierszem (ustępy w *Nowinach* 1870); *„Małoduszni“*, komedyja w 5 aktach prozą (*Wola* 1871); *„Elekcyja kr. Michała“*, komedyja w 5 akt. prozą i wierszem (przedstawiona po raz piérwszy 1872); *„Krok“* tragedyja w 5 aktach wierszem (1873) i *„Wanda“*, tragedyja w 5 aktach wierszem (1873). Początkowe jego utwory, jakkolwiek niemiały na scenie powodzenia, objawiły już talent, który w *Kroku* pozyskał powszechne uznanie.

Komos (greck.), grecka nazwa uczt i pieśni pijanickich, a późniéj samego bożka tychże uczt i pieśni, którego wyobrażano w postaci skrzydlatego młodzieńca w gronie bóstw miłości i pijaków.

Komosa, *Mączyniec*, *Gęsia stopa Gęsi ślad* (*Chenopodium*), rodzaj roślin z rodziny komosowatych, cechujący się kwiatami dwupłciowemi, kielichem 5 działkowym i niezmieniającym się po okwitnieniu; obejmuje zioła najczęściéj roczne, niektóre trwałe i krzewiaste; niektóre są pokarmowemi, inne lekarskiemi. U nas rosną: **K.** *cuchnąca*, *psia łoboda* (*C. vulvaria*), przy drogach po całéj Europie. W medycynie, dawniéj, więcéj niż obecnie, używała się przy słabéj menstruacyi, najczęściéj w postaci wyciągu ze świeżych ziół. **K.** *biała* (*C. album*), zwykle cała mączysto opylona, wszędzie rozpowszechniony chwast, liście używają się niekiedy na jarzynę. Podobnyż użytek przedstawiają *C. viride*, *C. ficifolium* i in. *C. ambrosioides* pochodzi z Indyj Zach., gdzieniegdzie w Europie się rozpowszechniła: cała roślina ma właściwą woń aromatyczną i smak korzenny, w aptekach znana pod nazwą herbaty kartuzyjańskiéj, działa pobudzająco na system nerwowy. **K.** *wonna*, *stoziarn* (*C. botrys*), na gruncie piaszczystym w Europie połud. i środkowéj; zioła używają się przeciw mólom. **K.** *wielosiarna* (*C. polyspermum*), jest lubiana przez ryby i dla tego rzuca się w stawy. **K.** *czerwona* (*C. rubrum*, *Blitum rubrum*), liście używają się jak szpinak. **K.** *strzałkowata* (*C. bonus Henricus*), około domów i płotów w całéj Europie; roślina ta uprawia się w Anglii, gdzie korzenie używają się jak szparagi, a liście jak szpinak. *C. anthelminticum*, w Ameryce półn., używa się przeciw robakom. *C. quinoa*, w Chili i Peru, uprawia się jako zboże na

wyżynach peruwiańskich; nasiona w ogóle w Ameryce używają się na pokarm, mąka palona daje rodzaj czekolady, liście używają się na jarzynę.

Komosowate (*Chenopodiaceae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca następne cechy: kwiaty drobne, niepozorne, dwupłciowe lub jednopłciowe, samotne, już różnie skupione, międzylistne lub wierzchołkowe. Kielich trwały, zwykle 5 działkowy, o działkach równych, u dołu mniéj więcéj spojonych, w przedkwitnieniu dachówkowatych, po okwitnieniu często zmieniony. Korona żadna. Pręcików najczęściej 5, utwierdzonych na osadniku i działkom przeciwległych. Zawiązek pojedynczy, 1 komóreczkowy. Szyjek 2, rzadko 3 lub 1; znamion 2 lub 4. Owoc jednoziarnowy, zawarty w kielichu, suchy, niepękający, niekiedy jagodowaty. Należy tu około 500 gatunków w przeszło 50 rodzajach, głównie w półn. Europie i Azyi. Sąto zioła, krzewy lub podkrzewy, z liśćmi naprzemian—, rzadko naprzeciwległemi, bez przylistków. Piérwiastki ich są w ogóle obojętne; niektóre dostarczają jarzyn łatwo strawnych lecz mało pożywnych (szpinak), niektóre są istotnemi roślinami pokarmowemi (*Chenopodium quinoa*), niektóre dostarczają sody, burak ważnym jest z powodu bogactwa w cukier.

Komotau, po czesku *Chomoutow*, *Chomutow*, m. okręgowe w północno-zachodnich Czechach, w pow. żateckim, na stoku gór Kruszczowych, nad potokiem Assig, 6,000 m., samych Niemców; kościół dekanalny Wniebowzięcia N. M. P., św. Ignacego, św. Ducha; gimnazyjum, koszary, ratusz i t. d.; kilka fabryk. Nadane 1252 rycerzom niemieckim, którzy tu założyli komturyję, opuszczoną na początku walk husyckich; 1421 zdobyte przez Prażan i Taborytów, przyczém zginęło do 2,500 mieszkańców i miasto spalono.

Kompaktaty bazylejskie (z łac. *umowy*), zowie się umowa zawarta pomiędzy Czechami a soborem bazylejskim, mocą któréj kościół czeski miał zapewnione niektóre swobody i właściwości a to na podstawie *czterech artykułów pragskich*, postanowionych 1421 podczas oblężenia Pragi przez wojsko krzyżowe. Artykuły te żądały: 1) aby słowo boże mogło być swobodnie opowiadane przez uzdolnionych do tego kapłanów; 2) aby Wieczerza Pańska rozdawana była wszystkim wiernym pod dwiema postaciami; 3) aby duchowieństwo, zaniechawszy władzy świeckiéj oraz majątków, żyło wedle przykładu Chrystusa i jego apostołów; 4) aby wszystkie grzechy śmiertelne i przestąpienia przykazań boskich były karane. Umowy te rozpoczęły się 1433 między soborem zgromadzonym w Bazylei z jednéj a upełnomocnionymi posłami czeskimi z drugiéj strony; prowadziły się daléj przez posłów od soboru, aż nareszcie za staraniem Zygmunta ogłoszone zostały 5 Lipca 1435 na sejmie w Igławie. Stolica apostolska niechciała jednak uznać ich w téj formie, w jakiéj ogłoszone zostały, a to mimo wszelkich dokładanych starań tak ze strony Zygmunta jako i jego następców, i nakoniec gdy Jerzy z Podiebradu niechciał od nich odstąpić, papież Pijus II ogłosił je 1462 za nieważne i zniesione. Mimo to jednak i następcy Jerzego zobowiązywali się przy obejmowaniu tronu do zachowania kompaktat, tak że jeszcze Rudolf II 1602 w mandacie przeciwko pikardom wydanym, odwoływał się na kompaktaty. Kompaktyści od czasu reformy Lutrowéj coraz bardziéj niknęli, łącząc się z luteranami, tak że już tylko słabe resztki częścią przed bitwą Białogórską, częścią zaś po niéj, powróciły na łono kościoła katolickiego.

Kompanija (z franc.), właściwie towarzystwo, a stąd współka handlowa. W wojskowości *kompaniją* zowie się oddział złożony ze 100—200 ludzi, zostający pod dowództwem kapitana, z 2 lub 3 porucznikami i tyluż podporucznikami. Podział na K. ma znaczenie raczéj gospodarskie niż taktyczne.

Kompanija wschodnio-indyjska, ob. Wschodnio-indyjska kompanija.

Kompars (z franc.), osoba, występująca na scenie, która nie oddaje swéj roli głosem, figurant lub figurantka.

Kompartyment (z łac.), ozdoby boczne na tarczy herbowéj.

Kompas czyli *zegar słoneczny*, składa się z linii równoległéj do osi świata, która to linija przedstawioną jest przez pręt (gnomon) lub górną krawędź płyty mosiężnéj i rzuca swój cień na płytę poziomą lub pionową. Z powodu znacznéj odległości słońca linija ta równoległa może być sama uważaną za oś świata, a że słońce codziennie w jednaki sposób pozornie się obraca około osi świata i codziennie o téj saméj godzinie ma toż samo względem owéj osi położenie, to i linija do niéj równoległa musi codziennie w tymże samym czasie rzucać swój cień w tymże samym kierunku, tak że z położenia cienia poznać można godzinę. Pod nazwą K. polskiego opisał W. Jastrzębowski (ob.), przyrząd do okazywania czasu we wszystkich miejscach i do kreślenia K. na wszelkich powierzchniach („K. *polski* i t. d.“, Warsz. 1843). Zastosowanie zasad astronomii do kreślenia K. zowie się *gnomoniką*.

Kompensata (z łac.), potrącenie, ma miejsce wtedy gdy dwie osoby, wzajemnie są sobie dłużne pewne sumy pieniędzy albo pewne ilości rzeczy używalnych tegoż samego gatunku. Por. art. 1289—1299 K. C. F.

Kompensator, przyrząd służący do uczynienia wahadła niezmieniającém swéj długości pod wpływem ciepła. W skutek podwyższania się temperatury wahadło u zegarów się wydłuża, wahania jego przeto się zwalniają (ob. wahadło); zegar się opóźnia; w lecie zatém zegary się opóźniają, w zimie się śpieszą, jeżeli się ich nie połączy z przyrządem usuwającym działanie ciepła, czyli K. K. składa się z 3 prętów żelaznych i 2 mosiężnych, tak połączonych, że soczewka wahadła zostaje przez ostatnie o tyleż podniesioną, o ile przez piérwsze jest obniżoną. Podobną kompensatę należy urządzać i w dobrych zegarkach kieszonkowych, gdyż i tu ciepło wywiera takiż sam wpływ.

Kompetencyja (z łac.), tak w sądownictwie nazywa się prawo sądu do działania w jakiejś sprawie. Z powodu wielości sądów w jedném państwie, musi

i zakres działalności tych sądów ściśle być odgraniczony, już to pod względem przestrzeni, już też pod względem natury saméj sprawy.

Kompilacyja, zwykle nieszykowne lubo częstokroć zmudne i pracowite, niekiedy zaś bardzo pożyteczne i umiejętne zebranie i ułożenie różnych części dzieła z kilku dawniejszych i cudzych. Niektóre prace, jak np. słowniki, podręczniki naukowe i t. d., z natury swojéj muszą być kompilacyjami, chociaż i tu autor nadaniem całości odmiennego kierunku, postawieniem jednéj nowéj myśli zasadniczéj i t. p. może książce swéj nadać nieraz wartość oryginalnéj. Pisarz, zajmujący się układaniem takich kompilacyj—czyli *kompilowaniem*, nazywa się *Kompilatorem*.

Komplanacyja (z łac.), układ pojednawczy, kończący spór pomiędzy stronami.

Kompleksyja, toż samo co temperament (ob.).

Kompleta (z łac.), ostatnie modlitwy wieczorne, odmawiane po nieszporach.

Kompocie, jezioro w król. polskiém, gub. suwalskiéj, pow. sejneńskim, w dobrach Hołny; ma 90 morgów rozległości.

Kompozycyja (od łaciń. *componore*, spajać, łączyć), jestto łączenie pewnych jednogatunkowych cząstek w organiczną całość. Zestawienie części różnorodnych i nie dających się wewnętrznie powiązać da nam pstrą mozajkę, lecz nie utworzy całości jedną ożywionéj myślą. Stosownie do natury onych cząstek K. bywa architektoniczną, rzeźbiarską, malarską, muzyczną, a wreszcie literacką. Główną tu rzeczą jest wybór przedmiotu i układ składających go cząstek, w którymby wszystkie najważniejsze prawa estetyczne zostały zachowane, a wytworzona całość tchnęła prawdą i życiem.

Kompromis (z łac.), wzajemne zgodzenie się stron na osądzenie wynikłego między niemi sporu, przez sędziego lub sędziów, przez też strony wybranych.

Komptonit, ob. Tomsonit.

Komputowe wojsko, znaczyło u nas wojsko stałe, utrzymywane ze skarbu Rzeczypospolitéj. Wyraz *Komput* w późniejszém prawodawstwie polskiém znaczył toż samo co spis, mianowicie ludności. Za Stanisława Augusta *Komputem kościelnym* nazywano sposób rozłożenia świąt wedle biegu słońca i księżyca.

Komtur, ob. Komandoryja i Komendator.

Komuna paryska (*Commune de Paris*), tak się nazwał rząd niepodległy, jaki się utworzył w Paryżu po zakończeniu wojny francusko-niemieckiéj 1871, skutkiem powstania 18 Marca, nieprzyjazny rządowi, ustanowionemu przez narodowe zgromadzenie wersalskie, przeciw któremu walczył przeszło 2 miesiące. K. p. zarówno nazwą jak niektóremi urządzeniami i niejakim teroryzmem przypomina Komunę z 1793 r., różni się zaś od tamtéj centralistycznéj decentralizacyją, dążeniem do komunalnéj autonomii i utworzenia republiki federacyjnéj na podstawie wolnych gmin autonomicznych. Piérwsze ruchy zaczęły się już podczas oblężenia Paryża, ale za każdą razą były tłumione przez rząd obrony narodowéj. Dopiéro kapitulacyja stolicy, tryjumfalne wejście nienawidzonego wroga i konserwatywne wybory do zgromadzenia narodowego, które nie dwuznacznie objawiło usposobienia monarchiczne, wywołały nienawiść przeciw istniejącemu rządowi w masach ludności, zwłaszcza w zagrożonéj rozwiązaniem gwardyi narodowéj. Korzystali z tego przywódcy socyjalistowscy (tak zwani *Czérwoni*), by powstać zbrojnie przeciw nieprzyjaciołom rzeczypospolitéj. Ruch ten rząd wersalski z początku lekceważył, sądząc, że łatwo go stłumi. Czérwoni działali coraz śmieléj, oswobodzili swych stronników z więzień, wzięli amunicyję, broń ręczną i działa z wałów i fortów i utworzyli na Monmartre oszańcowany obóz a bezimienny komitet centralny żądał w ogłoszonéj proklamacyi, aby gwardyja narodowa sama obiérała swych dowódców (6 Marca 1871). Teraz postanowił rząd siłą przemódz siłę; usiłowania jednak gen. Vinoy w nocy z 17 na 18 Mar. okazały się bezowocne. Wojska rządowe odparte, częścią przeszły do szeregów powstańczych, częścią poszły w rozsypkę; dwaj generałowie Thomas i Lecomte wzięci do niewoli, na miejscu zostali rozstrzelani; ratusz opanowany. Vinoy cofnął się za Sekwanę, by bronić Wersalu. Powstańcy zdobyli 19 Marca forty Issy i Bicêtre i połączyli siecią barykad wszystkie punkta stolicy ważne ze względów militarnych. Równocześnie komitet centralny, usadowiwszy się w ratuszu, zagrzewał ludność miejscową do jednozgodnego działania i wzywał prowincyje, by wysyłały do Paryża delegatów dla swobodnego ugruntowania rzeczypospolitéj. Odezwa ta nie wszędzie wpływ jednaki wywarła. Wojsko rządowe, bratając się z powstańcami, ułatwiało im zajęcie wszystkich niemal warowni, okalających stolicę. Protestacyja przyjaciół porządku, jako też pośrednictwo admirała Saisset, nie prowadziły do niczego. Komitet centralny rozpisał wybory do rady gminnéj czyli *Komuny* (Commune), która ukonstytuowała się na ratuszu jako władza rządząca 27 Marca. Składali ją komuniści, socyjalni demokraci i w ogóle republikanie czérwoni ze wszystkich warstw społeczeństwa (Blanqui, Pyat, Assy, Delescluze, Grousset, słynny malarz Courbet i t. d.; H. Rochefort i W. Hugo wystąpili później). Następnego dnia ukazał się *Journal officiel de la Commune de Paris*, w którym zadekretowano utworzenie kilku komisyj do załatwiania spraw publicznych. Obok K. p. pozostał jako osobna władza komitet centralny, reprezentujący odtąd interesa gwardyi narodowéj i zajmujący się organizacyją armii. Dowódcą artyleryi został Duval, kawaleryi Bergeret, piechoty Henry a po nim Cluseret. Już 2 Kwietnia rozpoczęła K. p. z armiją wersalską walkę, prowadzoną ze zmiennem szczęściem aż do połowy tegoż miesiąca. Równocześnie ze strony neutralnéj tak w Paryżu jak i Wersalu probowano daremnie sprowadzić pojednanie. Tymczasem położenie miasta stawało się coraz smutniejszém. Przemysł i handel popadły w stagnacyję. W miarę zbliżania się niebezpieczeństw zewnętrznych wzrastał teroryzm,

przypominający rządy z 1793 r., umiarkowańsi członkowie K. p. musieli ustąpić, inni byli aresztowani (np. Assy). Uwięziono także wielu obywateli spokojnych i dostojników kościelnych (np. arcyb. parys. Darboy) i trzymano ich jako zakładników. Majątki członków rządu wersalskiego wzięto w sekwestr a dobra kościelne ogłoszono jako własność narodową. Lud sfanatyzowany dopuszczał się niekiedy scen gorszących. Kobiéty czynny również brały udział. Za sprawę rzeczypospolitéj socyjalnéj walczyły legijony cudzoziemskie, jak: irlandzki, hiszpański, polski i włoski. W wydanym 19 Kwietnia programie głosiła K. p. „*koniec panowania duchowieństwa, arjoterstwa, monopolów, przywilejów* i t. d.“. Wedle tego programu miała Francyja stanowić w przyszłości związek (federacyję) gmin samodzielnych, rządzonych przez rady gminne z własnego wyboru; deputowani ich wspólne sprawy państwa mieli załatwiać w parlamencie centralnym. Obok tego występowały na jaw teoryje socyjalno-komunistyczne. Na to wezwanie odpowiedziały miasta, jak Lyon, Marseille, Toulouse, St.-Etienne i in. większemi lub mniejszemi poruszeniami, szybko jednak przez rząd potłumionemi. Nieustające działania armii wersalskiéj pod wodzą Mac-Mahona większe miały powodzenie w drugiéj połowie Kwietnia i na początku Maja. Wewnątrz zaś Paryża położenie stawało się coraz groźniejsze. Ustanowione komitety dobra publicznego i bezpieczeństwa miały wspiérać K. p. w utrzymywaniu spokojności i porządku. Zwątpienie powstańców popychało ich do czynów gwałtownych. Zabiérano z kościołów przedmioty srebrne i złote i przetapiano je na monetę; zburzono kolumnę Napoleona na placu Vendôme jako pomnik tyrańskiwa (15 Maja), dom Thiersa i kaplicę Ludwika XVI (19 Maja). Wojska wersalskie ciągle posuwały się tymczasem naprzód a powstańcy zabarykadowani rozpaczny stawiali opór. Ustępowali zwolna i bronili się paleniem budynków. Tak zgorzały od bomb nafcianych Tuileries, ratusz, Palais Royal, część Louvre'u, pałac sprawiedliwości i t. d. Na ulicy La Roquette stracono zakładników. 28 Maja zdobyli gen. Douay i Ladmirault wzgórza Chaumont a dnia następnego ostatni przytułek powstańców Vincennes. Wojska rządowe nie przebaczały nikomu i niemniejszą okazały zaciekłość jak obrońcy K. p. Reakcyja była krwawa i straszna. Rozstrzeliwano i więziono masami. Sądy wojenne ustanowione 7 Sierpnia 1871 dotąd jeszcze (Stycznia 1874) nie ukończyły swych prześladowań. Z przywódców K. p. niektórzy polegli w boju (jak Dąbrowski), inni ratowali się ucieczką (Grousset, Pyat), inni wreszcie zostali ujęci. — Porów. Semproniusa „*Histoire de la Commune de Paris*“ (5 ed., Paryż 1871); Beamnont-Vassy „*Histoire authentique de la Commune de Paris*“ (Paryż 1871); „*Guerre des communeaux de Paris 18 Mars—18 Mai 1871*“ (Bruks. 1871); Moriac „*Paris sous la Commune*“ (2 ed., Paryż 1871); Gaudet „*Annales de la Commune de Paris*“ (2 t., Paryż 1871—1872).

Komunija święta, ob. Wieczerza Pańska.

Komunikacyje *lądowe i wodne* (*Drogi komunikacyi*), wszelkiego rodzaju gościńce, czyli trakty publiczne. Rozumiemy więc pod tą nazwą koleje żelazne, drogi bite czyli szosy, rzeki spławne i kanały. Co do kolei żelaznych i rzek odsyłamy do właściwych wyrazów, tu zaś zajmujemy się tylko drogami bitemi i kanałami. *Drogi bite*, zwane często z francuska *szosami*, od czasu rozwielmożnienia się kolei żelaznych straciły już wprawdzie znaczenie wielkich gościńców, nie przestały być jednak choć w drugorzędnéj roli, jako łączniki przystanków kolei żelaznych z mniéj lub więcéj od nich oddalonemi miejscami, bardzo ważnym czynnikiem bogactwa krajowego. Ponieważ d. b. są gościńcami przeznaczonemi do przewozu ludzi i towarów przy użyciu siły pociągowéj koni, powinny przeto być tak urządzone, aby pozwalały jak najlepiéj zużytkować pracę mechaniczną tych żywych machin motorowych, a zarazem jak najbardziéj się przyczyniały do zmniejszenia oporów. Piérwszemu warunkowi czyni się zadosyć za pomocą urządzenia odpowiedniego spadku drogi i jéj zgięć, drugiemu zaś przez nadanie jak największéj gładkości powierzchni, oraz odpowiednią budowę wozów. Spadek drogi, prócz wspomnionéj korzyści, ułatwia jeszcze ściek wody w kierunku podłużnym; najwłaściwszy zaś stosunek jego wysokości do podstawy jest 0,025 do 0,03, a w razie gdy transporty przeważnie powoli mają być przewożone i znacznie większy. Co do budowy drogi, to ta musi być przedewszystkiém poprzedzoną robotami niwelacyjnemi na całéj przestrzeni, obliczeniem ilości robót ziemnych, tak w zbiórce, jak i w nasypach, oraz wymiarów rowów bocznych, koniecznych dla zapewnienia drodze odpowiedniego odpływu wód, jak również oznaczeniem ilości mostów, kanałów i wymiarów takowych. Po otrzymaniu przez niwelacyję splantowanego szlaka, zwykle do 40 stóp szerokości mającego, środkiem tegoż na szerokości 30 stóp, lub nieco mniejszéj, sypie się sześciocalowa warstwa piasku, na którą przychodzi warstwa szabru, najlepiéj granitowego lub gruboziarnistego żwiru, od 6-u do 8-u cali gruba, którą należy mocno ubić, a przytém nadać w przecięciu poprzecznem kształt nieco wypukły, dla ułatwienia ścieku wody do rowów podłużnych, których pochyłość winna być również należycie do przewidywanéj ilości wody zastosowaną. Kanały poprzeczne dla przeprowadzenia wody budują się zwykle z kamieni, kładzionych na mech lub wapno, z cegieł lub rur żelaznych, mosty zaś z różnych materyjałów, stosownie do ich rozmiarów, oraz zasobów pieniężnych. Przytoczony tu sposób budowania d. b. ulegać musi oczywiście mniejszym lub większym zmianom, stosownie do warunków gruntowych i jakości znajdujących się w pobliżu materyjałów, do budowy posłużyć mogących, podawanie ich jednak przechodzi zakres niniejszego artykułu. Koszt budowy d. b. na jednę wiorstę wynosi zwykle od 5 do 8 tysięcy rubli, licząc już w to i wszelkie przynależytości. Konserwacyja drogi, czyli utrzymanie jéj w

dobrym stanie, wymaga nader starannego dozoru, polegającego na dosypywaniu szabru dla zrównania wybojów, co najlepiéj uskuteczniać podczas wilgotnéj jesieni, utrzymywaniu należytéj wypukłości przecięcia i usuwaniu, o ile się to da uczynić, błota i wody, oraz naprawie mostów i kanałów. Piérwszy ślad historyczny d. b. mamy w zachowanych w wielu miejscach, aż do dnia dzisiejszego, a nader kunsztownie budowanych, drogach wojskowych rzymskich. Po upadku cesarstwa rzymskiego, nie licząc starań Karola W-go o naprawę dawnych dróg sztucznych i prowadzenie nowych, dopiéro od 13 w. dają się w Europie spostrzegać na nowo ślady dosyć systematycznéj ich budowy. Obecnie najlepsze są d. b. angielskie, dla łatwiejszego utrzymania których w porządku istnieją tam godne naśladowania przepisy. D. b. u nas w kraju istniejące dzielą się na dwa rzędy. Pierwszorzędne, idące przeważnie od Warszawy ku granicom kraju, zbudowane zostały od 1816—45 r. i zostają pod zawiadywaniem urzędującego w Warszawie zarządu XI okręgu dróg komunikacyi, drugorzędne zaś, nieco zwykle węższe, zostają pod opieką rządów gubernijalnych i mają na celu ułatwienie komunikacyi pomiędzy Warszawą i miastami gubernijalnemi, oraz temi ostatniemi a powiatowemi, oraz zakładów i fabryk z wielkiemi gościńcami i kolejami żelaznemi. Po zniesieniu szarwarku, na budowę i konserwacyję tych dróg używają się fundusze, pochodzące z nałożonéj w zamian za tę służebność opłaty. Ogólna długość dróg 1-o rzędnych w królestwie polskiém wynosi 2,160, drugorzędnych zaś do 3,000 wiorst.—*Kanały* są to jakby sztuczne rzeki, budowane w celu połączenia ze sobą rzek spławnych, wpadających do odległych mórz, lub téż mórz bezpośrednio, a tym sposobem do ułatwienia transportów wodą z jednego z nich na drugie. Rzadko bardzo się zdarza, iżby morza lub rzeki, mające się łączyć kanałami, znajdowały się na jednéj wysokości, lecz przeciwnie w wysokości ich poziomów zachodzi częstokroć bardzo znaczna różnica, a prócz tego przedzielająca je miejscowość może być daleko wyżéj od brzegów rzek lub mórz położona, dla tego téż kanały bardzo rzadko mogą być po prostu dosyć szerokiemi i głębokiemi rowami, łączącemi inne rozdzielone wody, lecz przeciwnie są to pospolicie poprzedzielane szluzami, a jeden za drugim idące zbiorniki wody, po których statkom wznosić się nieraz wypada do znacznéj wysokości. W każdych dwu przyległych, a szluzami przedzielonych częściach kanału, wysokość poziomu wody, dla sprowadzenia któréj do kanału trzeba nieraz urządzać oddzielne zbiorniki, bywa rozmaita, a przepływanie statków odbywa się w sposób następujący. Przedział pomiędzy każdemi dwiema częściami kanału stanowią dwie szluzy, w pewnéj od siebie umieszczone odległości, a każda z nich otwiéra się na kształt wielkich wrót. Skoro statek przychodzi do jednéj ze szluz, ta zostaje otwartą, a tym sposobem poziomy wody w kanale i w części pomiędzy szluzami równają się i statek może wpłynąć między szluzy, poczém wrota się za nim zamykają, a po otwarciu z kolei drugich, poziom wody w zamknięciu podnosi się lub zniża, stosownie do stanu wody w części kanału po drugiéj stronie, a po dojściu do równowagi statek może płynąć daléj. Tak np. kanał zwany Saint-Quentin, we Francyi, łączący rzeki Sommę i Skaldę, wznosi się naprzód na 40 stóp przy pomocy sześciu szluz, a potém spada na 130 stóp przy użyciu 18-u szluz. Z powyższego już opisu wnosić można, ile to trudności zwalczyć nieraz przychodzi, by kanał taki komunikacyjny zaopatrzyć w dostateczną ilość wody, a tu jeszcze zwykle wypada go prowadzić przez miejsca najhandlowniejsze, oddalając się nieraz znacznie od wodozbiorów, których zapasy możnaby zużytkować. Dla tego téż tak szerokość jak i głębokość kanałów jak najściśléj zastosowuje się do wymiarów statków i ich liczby. Brzegi kanałów bywają zwykle opancerzowane bulwarkami kamiennemi. Ze wszystkich krajów Europy Belgija i Holandyja posiadają najrozleglejszą stosunkowo sieć kanałów komunikacyjnych; najwspanialszém zaś z tego rodzaju dzieł inżynieryi jest przekopany niedawno przez międzymorze Suez (ob. Suez). Królestwo polskie posiada jeden tylko kanał Augustowski (ob. Augustowski kanał), Cesarstwo posiada znaczną ich liczbę jak: Berezyński, Ogiński, Wysznie-Wołodzki, Tichwiński, Maryjski i t. p. przy pomocy których morza: Lodowate, Baltyckie, Czarne i Kaspijskie, połączone są jedno z drugiém. Oprócz kanałów komunikacyjnych bardzo często budują się kanały do osuszania lub nawodniania pewnych okolic, a każdy z tych rodzajów musi być w nieco odmienny, właściwy celowi swemu, urządzony sposób.

Komuniści, zgromadzenie księży świeckich, założone r. 1613 w elektorstwie bawarskiém, we wsi Logman, przez księdza Bartłomieja Holzhausera. Obowiązkami zgromadzenia było usunięcie się od niewiast w domowém towarzystwie i spólność życia. Członkowie zostawali pod rządem jednego przełożonego, odbywając spólne ćwiczenia duchowne, modlitwy i t. d., składając wszelkie dochody do kasy spólnéj. Zgromadzenie to rozszerzyło się w Sycylii, Portugalii i Irlandyi. W r. 1685 przybyło także do Polski, gdzie nazywano jego członków *Bartoszkami*. Ubiór komunistów nie różnił się niczém od ubioru duchowieństwa świeckiego.

Komunizm (z łacińskiego od *Communis*, wspólny), polityczno-społeczny systemat, który znosi wszelkie różnice między ludźmi, a więc przedewszystkiém własność prywatną, i na jéj miejsce stawia wspólność dóbr wszystkich obywateli, tak że według K. każdy powinien owoc swéj pracy poświęcić dobru ogólnemu, a z niego uzyskać równą cząstkę na swój udział. K. tém się różni od *socyjalizmu*, że ten ostatni nie znosi własności osobistéj, lecz tylko dziedziczną, że zatém dozwala każdemu posiadania dóbr nabytych własną jego pracą; to zaś ma z nim wspólnego, że jeden i drugi chcą reformy dotychczasowych stosunków i zniesienia różnic istniejących między ludźmi. Komunizm w ten sposób można uważać za rozwinięcie ostateczne socyjalizmu. Dążenia ko-

munistyczne spotykamy już w starożytności i w wiekach średnich. W starożytności Faleas Chalcedończyk domagał się dla każdego równego wykształcenia i posiadania równych cząstek ziemi; Hippodamos Miletańczyk, żądał, aby państwo było złożone z 10,000 obywateli, podzielonych na 3 równe klasy i mających jednakową ilość ziemi; Platon (w *Rzeczypospolitéj*) uważał, że państwo powinno dla każdego wyznaczyć odpowiedni zakres działalności, że trzy w niém powinny być stany: prawodawcy, wojownicy i rolnicy, i że kobiéty powinny być wspólne; podobnież Epikur przyjmował wspólność dóbr, która była podstawą i u Pytagorejczyków. Niektóre pojęcia komunistyczne, połączone z zasadami religijnemi, spotykamy w wielu sektach wschodnich, jak np. Esseńczyków, od któréj to tendencyi poniekąd nie było wolném piérwotnie i chrześcijaństwo, szczególniéj anachoreci wschodni i mnisi zachodni. Późniéj zaś, gdy zakony się zbogaciły i zaniedbywały wykonywania ascetycznych praktyk, komunistyczne i socyjalistyczne poglądy utrzymywały się w stowarzyszeniach: Humiliatów, Berghardów, a potém znowu wśród zakonników żebrzących. Szczególniejszego rodzaju K., pomieszany z pojęciami religijnemi, wystąpił w XIII w., w stowarzyszeniu znaném pod nazwą *Fratres et sorores liberi spiritus*. Członkowie tego stowarzyszenia nie wykonywali ascetycznych praktyk i nauczali, że dobry i sprawiedliwy człowiek działa podobnie jak Bóg. Na tajnych swych zgromadzeniach, kapłani ich zupełnie nadzy, przed nagimi obojéj płci słuchaczami, głosili powszechną równość ludzi i wspólność dóbr i kobiét. Z Francyi rozszerzyła się ta sekta do Włoch i Niemiec, a jeden jéj odłam, znany pod nazwą *Adamitów*, został przez wodza Husytów Żyżkę wytępiony. W czasie reformacyi widzimy, jak niektóre poglądy socyjalistyczne rozwijają się w pośród ludności wiejskiéj i doprowadzają do wojen chłopskich. Wyraźny już K., mocno pomieszany z żywiołami religijnymi, objawia się w działalności Münzera, a jeszcze więcéj u *anabaptystów* (ob.). Nowszy komunizm i socyjalizm rozwinęły się najpotężniéj we Francyi i w Anglii, a przyczyną ich była nierówność panująca w społeczeństwie, a mianowicie przewaga szlachty i duchowieństwa. W Anglii najwcześniéj objawiają się te poglądy. W XVI już wieku myśli o równości wszystkich ludzi i o potrzebie reformy społecznéj spotykamy u Tomasza Morusa (*De optimo reipublicae statu*) i Rogera Bakona (*Nova Atlantis*, *Opus majus*); w XVII w. w takim kierunku pisze Harrington (*Oceana*, 1656), nakoniec w XIX w. Robert Owen ogłasza swe poglądy (*New views of society*, 1812) i domaga się, aby w społeczeństwie panowała absolutna równość praw i obowiązków, oraz aby wszelka przewaga jednych nad drugimi była stanowczo usunięta. Owen teoryję swą wprowadził w praktykę i w Ameryce północnéj założył kolonię *New-Harmony*, która pozostawała w kwitnącym stanie aż do 1826 r. Po upadku téj kolonii powrócił Owen do Anglii i zakładał stowarzyszenia robotników, z kierunkiem socyjalistycznym. Z tych stowarzyszeń wynikła partyja *chartystów* (ob. Charta, Chartyzm), dążąca do zreformowania stosunków społecznych. We Francyi konstytucyja z 1791 zachowała prawo własności, ale zarazem wykazała potrzebę takich urządzeń, któreby biédnym wsparcia, a zdrowym robotnikom pracy dostarczały. Konstytucyja w 1793 roku również uznała prawo własności za jedno z najważniejszych praw człowieka, chociaż już Marat głosił, że równość praw pociąga za sobą koniecznie równość użycia. Poprzednio jeszcze w 1756 Morelly, nauczyciel w Paryżu (w romansie „*La Basiliade*“), domagał się bezwzględnéj równości między ludźmi i organizacyi pracy przez władzę państwową. Piérwszym jednak, który pomysły komunistyczne chciał wprowadzić w życie był Baboeuf (ob.). Po odkryciu sprzysiężenia przez niego zawiązanego i ukaraniu śmiercią przywódców, K. ustąpił we Francyi miejsca socyjalizmowi, przedstawianemu głównie przez St. Simona i Fouriera. Piérwszy z tych pisarzów (w dziełach „*Le Catechisme des industriels*“ i „*Le nouveau Christianisme*“), domagał się piérwszego miejsca dla wszystkich pracujących robotników, których uważał za najpożyteczniejszych członków społeczeństwa i którzy między sobą powinni być najzupełniéj równi. Do równości téj sądził, że można dostąpić przez wzajemną miłość i braterstwo. Myśli te rozwijali daléj Olinde, Rodrigues, Bazard i Enfantin. Bazard (ob.) domagał się, aby zasada dziedziczności majątków była zniesiona i aby spadkobiercą prywatnych osób było państwo. Powstałe stąd majątki tak powinny być dzielone, aby każdy otrzymał stosownie do swéj zdolności i pracy (*à chacun selon sa capacité, et à chaque capacité selon son travail*). Fourier uznaje, że szczęście jest celem wszystkich, że do szczęścia tego dojść można przez zaspokojenie popędów i że zaspokojenie tych popędów przez wszechstronną harmoniję w społeczeństwie i naturze winno być zadaniem ludzkości. Główną przeszkodą do zaspakajania popędów jest brak środków, brak bogactw. Bogactwa zatém muszą być powiększone i dostępne, trzeba więc je rozdzielić między ogół, a także musi być zaprowadzony inny system posiadania i pracy. Wszyscy, czujący skłonność do pewnego rodzaju pracy, powinni być podzieleni na grupy i falangi, a zyski otrzymane z wspólnego gospodarstwa, powinny być rozdzielane w stosunku kapitału, talentu i pracy każdego z uczestników. Zasady Fouriera rozpowszechniał Wiktor Considerant, z początku w dzienniku „*Le Phalanstère*“ a potém (od 1836) w „*Phalange, journal de la science sociale*“. Zasady St. Simona i Fouriera wywołały we Francyi wiele pism. Niektórzy z tych pisarzy chcieli zasady te rozwinąć i przeprowadzić w całym ustroju społecznym. Do takich autorów należą: Lamennais, który chciał pogodzić socyjalizm z dogmatami katolicyzmu, a chociaż był za to wyklętym przez papieża, nie ustawał przecież gorliwie głosić swych przekonań i wzywać lud do oporu przeciw istniejącemu porządkowi rzeczy; Leroux Piotr kierował się więcéj teoryjami abstrakcyjnemi: wychodząc z pojęcia równości wszystkich ludzi, chce on usunąć byt oddzielnych państw, rodzin i własności prywa-

tnéj; Proudhon zadaje sobie pytanie, czém jest własność i odpowiada na nie: własność jest kradzieżą (*La proprieté c'est le vol*); w ogóle Proudhon jest najsilniejszy w wykazywaniu wad i niedostatków dotychczasowego ustroju; Louis Blanc chce, aby państwo wzięło całkowity przemysł w swe ręce i wydzielało pracę każdemu robotnikowi za odpowiednią zapłatą. Rewolucyja Lutowa w 1848 r. nosiła na sobie silne cechy socyjalistyczne, sama dewiza nowéj rzeczypospolitéj „*Liberté, Egalité, Fraternité*“ nadawała jéj takie piętno, a wielu socyjalistów było w łonie samego rządu. Kiedy jednak próba warsztatów narodowych nie powiodła się i wykazała dowodnie niepraktyczność planów reformatorskich, socyjaliści łącznie z komunistami zrobili straszne powstanie Czerwcowe, które jednak krwawo przez generała Cavaignaca przytłumione zostało. W rok potém w południowéj Francyi wykryto rozległe sprzysiężenie komunistyczne, które i w Paryżu wielu uczestników miało.—*Komunistyczne* opinije szerzył Buonarotti (ob.), wpajając w lud wraz z swymi przyjaciołmi nienawiść do klas bogatych i istniejącego porządku rzeczy. Organem ich był z początku w 1837 „*Le moniteur republicaine*“ a następnie „*L'homme libre*“. W końcu chciano zasady przeprowadzić w praktykę, ale powstanie zrobione pod przewodnictwem Blanqui'ego i Barbesa, w 1839 r. obudziło ogólny wstręt do wyznawców tych niebezpiecznych dla bytu społeczeństwa teoryj. Resztki spiskowców Barbesa połączyły się z najgorszymi przedstawicielami robotników w „*Societé des travailleurs égalitaires*“, gdzie hołdowano najbrutalniejszemu i najobrzydliwszemu materyjalizmowi. Bardziéj umiarkowani i szlachetni robotnicy utworzyli towarzystwo „*Réformistes*“, i tu dążono do wspólności pracy i starano się równość połączyć z braterstwem. Organem tego stronnictwa był dziennik „*L'atelier*“ w 1840 r. Ciekawy odłam komunizmu tworzą tak zwani Ikarzyści, zwolennicy Cabeta (ob.), który w swéj podróży do Ikaryi (*Voyage en Icarie*), przedstawił społeczeństwo, a raczéj państwo, gdzie nie ma ani własności, ani pieniędzy, ani różnic stanu lub położenia, ani nawet kar, gdzie jednak rodzina jest utrzymaną. Swe pomysły wygłaszał on daléj w dzienniku „*Le populaire*“ i nawet probował je wprowadzić w czyn w Ameryce. Jego uczniem był Dézamy, który nadał teoryjom Cabeta kierunek bardziéj odrażający, przyszedłszy do wniosku: że każdy może czynić co chce i brać czego w pewnéj chwili potrzebuje. Z Francyi wreszcie rozszerzyły się zasady komunistów po zachodniéj Europie, a także Szwajcaryi i Niemczech. Nigdzie jednak nie znalazły one zbyt chętnego przyjęcia. Por. Bensena „*Die Proletarier*“ (1847); Max Hirnera „*Der Einzige und sein Eigenthum*“; Scheidtmana „*Der Communismus und das Proletariat*“ (Lipsk 1845).

Komysz-Burunska zatoka, leży w odległości 2 mil od Kerczu, ma przeszło $^2/_7$ mili obwodu; odbywa się w niéj znaczny połów śledzi.

Komża, rodzaj *Alby* (ob.), tylko o wiele od niéj krótsza różni się od *Rokiety*, szerokością swych rękawów.

Koń (*Equus*), rodzaj zwierząt ssących z rzędu jednokopytowych (ob.), mający za cechy: zębów przednich w obu szczękach po 6, ściśle zestawionych, o koronie w młodości bruzdowanéj, trzonowych w rzędzie po 6, o koronie czworograniastéj, u samców 2 małe kły w górnéj szczęce, niekiedy w obu, samice prawie nigdy ich nie mają; pysk przedłużony z szeroką pyzą; nogi jednokopytowe, wymię międzyudowe, ogon długim włosem okryty, lub kiścią zakończony. Podniebienie miękkie, zwane żagielkiem podniebieniowym, bardzo długie, tak że czyni niepodobném oddychanie pyskiem, nozdrza natomiast bardzo obszerne. Przełyk, czyli wężlik, posiada przy wejściu do żołądka rodzaj klapy, tak że te zwierzęta womitować nie mogą. Żołądek jest szczupły, kiszki natomiast przestronne i opatrzone w przedłużenia torbiaste. Należą tu: 1) *Koń* (*E. caballus*), zmieniony w zwierza domowego, tam tylko przebywa dziko, gdzie został przez człowieka w tym stanie zostawiony. 2) *Dzigietaj* (*E. hemionus*), środkujący między koniem i osłem, w stepach Azyi środkowéj. Znacznie jest większy i kształtniejszy od osła, koloru izabelowego z czarną grzywą, ogon ma czarny, kiścią zakończony. Daje się oswajać, lecz użytku z niego nie ma. 3) *Osieł* (*E. Asinus*), odznaczający się długością uszów; ogon ma kiścią zakończony, barwę szarą z czarnym krzyżem przez grzbiet i łopatki. Żyje jeszcze dziko w głębi Azyi. Z koniem wydaje mieszańce niepłodne, użyteczniejsze od osłów. 4) *Zebra* (*E. Zebra*), czarno i biało w poprzek całego ciała pręgowana, żyje w Afryce południowéj. Dotąd ani zupełnie ułaskawić się, ani do żadnego użytku nakłonić się nie dała. 5) *Kwagga* (*E. quaccha*), też afrykańska, kształtem do konia zbliżona; ma przód ciała brunatno i biało w poprzek pręgowany, tył jasno-barwny, nogi i ogon białawe: 6) *K. górny*, *dauw* (*E. montanus*), w Afryce środkowéj, wielkości osła, kształtem i barwą do kwaggi zbliżony, dziki, i nie dający się użyć do żadnych posług.—Najużyteczniejszym z powyższych gatunków jest K. pospolity; cechy jego gatunkowe są: małe uszy, kształtnie zaokrąglone kopyta, długa i pełna grzywa, rozciągająca się wzdłuż górnego brzegu szyi, od również pełnéj i długiéj czupryny do kłębu, i kształtny ogon, od saméj osady długim pokryty włosem. Z powodu pięknego i silnego swojego ustroju, z powodu powolności i przywiązania do człowieka, z powodu chyżości w biegu i tysiącznych ważnych usług, w których żadne inne zwierzę zastąpić go nie może, K. jest od niepamiętnych czasów najniezbędniejszym, wiernym towarzyszem człowieka, niejako częścią, uzupełniającą jego siły fizyczne. Naturalny wiek K. wynosi lat 35—40, chociaż ze względu na ciężką pracę jaką to zwierzę wykonywa i wynikające z téj pracy choroby, 20-sty rok jego życia, uważa się już powszechnie za wiek zgrzybiałości. Barwa K. czyli maść jest rozmaita; najpowszechniejsze są: biała, izabelowa, bułana, kasztanowata, gniada i kara, z różnemi co do głównego koloru odmianami, albo odcieniami, często bywa pstrokata. Samiec ko-

nia niekastrowany, zowie się u nas ogierem, kastrowany wałachem, samica zaś, klaczą lub kobyłą. Klacz nosi płód swój przez 11 miesięcy, czyli około dni 340, a płód ten na świat wydany, zowie się w piérwszych latach swego życia źrebięciem. Koń pochodzi od zaginionego rodzaju *Hipparion*. W stanie piérwiastkowéj dzikości żyje na wyżynach Azyi środkowéj; konie zdziczałe żyją w stepach Rossyi i Ameryki połud., przed przybyciem Europejczyków konie w Ameryce nie były znane. Wiek **K.** rozpoznać można po zębach. Piętnastego dnia po urodzeniu wyrzynają się źrebięciu piérwsze zęby sieczne drobne, mleczne; w trzecim roku zrzuca ono po dwa środkowe w obu szczękach, z których każdy ma na koronie wyżłobienie czarniawo-rude, w czwartym zrzuca w obu szczękach po dwa inne i dostaje znów nowe, podobne do piérwszych. Wyżłobienia na tych zębach zowią się rejestrem, z wiekiem bledną i ścierają się, po 8 latach zupełnie giną. Późniejszy wiek **K.** poznaje się po przytępieniu kłów i po ich wystawaniu z dziąseł; po białych włosach około oczu. Pojętność **K.** jest dosyć wielka. Z licznych ras **K.** najpiękniejszą jest arabska, odznaczająca się piękném wejrzeniem, ognistém okiem, chyżością i wytrwałością w biegu, oraz pojętnością. Od rasy arabskiéj pochodzą—berberyjska, perska, turecka, czerkieska, andaluzyjska, neapolitańska i angielska, odznaczająca się wyższym wzrostem, wysmukłością ciała i długością nóg tylnych. Z innych odmian godne uwagi: rasa polska, niegdyś jedna z najwyborniejszych, służyła prawie wyłącznie pod wierzch i do boju, dziś zaniedbana; rossyjska, odznaczająca się siłą; meklemburska, wielkich rozmiarów ciała, używa się głównie do pociągu; żmudzka, rącza i powabna; islandzka, najmniejsza ze wszystkich. Znajduje się jeszcze u nas rasa **K.** włościańskich, która w Poznańskiém coraz bardziéj się polepsza. Z mleka klaczy wyrabia się kumys (ob.). Mleko oślicy używa się w chorobach piersiowych; skóra osłów wyprawia się na pargamin, z mięsa we Włoszech robią salami.

Koń albo **Mały koń**, konstelacyja północna, położona między Delfinem a głową Pegaza; składa się z 10 gwiazd, z których największa jest 3—4 wielkości.

Koń morski, ob. Mors.

Koń rzeczny, ob. Hippopotam.

Konacz z Hodisztkowa (Mikołaj), zwany też *Konaczek* lub *Finitor*, czynny i wielostronnie uczony pisarz czeski, † 1546; początkowo właściciel drukarni, wyniesiony 1516 do stanu szlacheckiego za zasługi położone dla języka i literatury czeskiéj; od 1523 zaniechawszy drukarstwa został wice sędzią królestwa czeskiego. Wcześnie pozpoczął zawód literacki przekładem romansu Beroalda „*Gwiskard a Gissimunda*“ (1507); następnie wydał tłumaczenie z Lucyjana rozmów „*Charon a Palinurus*; *Terpsion a Pluto*“ (1507, 2 wyd. 1806); daléj „*Czeska kronika*“ z Aeneasza Sylwijusza (1510); „*Dialogus, w kteremž Czech s Pikhartem rozmluwa*“ (1515); „*Prawidło lidskeho żiwota*“, przekład bajek Bidpaja (1528, 2 wyd. 1600); „*Kniha o horzekowani a narzikani sprawedlnosti*“ (1547), dzieło to, wychwalane przez Balbina jako „*opus eruditione divina et humana plenissimum*“, wyszło wraz z „*Hra rytmy a pisniemi sepsana Judith wdowy*“, przekład z niemieckiego, oraz z „*Hra pieknych prripowidek*“ z Boccaccia. Późniejsze szczególniéj utwory **K.** zalecają się poprawnym językiem i stylem.

Konarski, herbu Abdank, starodawny ród polski, zamieszkały w Wielkopolsce, w Sędomierskiém i na Podgórzu.—**Konarski** (Jan), biskup krakowski, ur. 1447 z ojca Przybysława, † 1525 w Krakowie. Nauki początkowe pobierał w Poznaniu, wyższe w akademii krakowskiéj. Zalecony przez Szydłowskiego Kazimierzowi Jagiellończykowi, został dworzaninem królewica Kazimierza, zaliczonego w poczet świętych. Przyjąwszy święcenia kapłańskie, zarządzał dobrami królewica Fryderyka; został wówczas kanonikiem krakowskim, następnie administratorem, a 1504 biskupem dyjecezyi krakowskiéj. Odznaczył się wielu cnotami i mądrym zarządem biskupstwa. W Bodzęcinie przebudował zamek, w Biskupicach wzniósł nowy, w Kielcach wystawił zakrystyję z ciosu a w Konarach, gnieździe ojczystém, wymurował kościół. Pochowany w katedrze na Wawelu, którą przyozdobił.— **Konarski** (Jan), synowiec poprzedniego, archidyjakon krakowski. Jako sekretarz Zygmunta I jeździł 1517 do Izabeli, ks. barskiéj, z prośbą o rękę jéj córki Bony Sforcyi. Umarł jeszcze za życia stryja.—**Konarski** (Jerzy), brat poprzedniego, kasztelan a następnie wojewoda kaliski; podpisał uniję księstw oswiecimskiego i zatorskiego. — **Konarski** (Adam), syn poprzedniego, biskup poznański od 1562, † 1574. Lubiany przez Zygmunta Augusta, jeszcze jako kanonik krakowski jeździł odeń z obedyjencyją do papieża Pawła IV a po śmierci Bony (1557) do króla hiszpańskiego Filipa, celem odebrania majątku pozostałego po matce. Przyjaciel Hozyjusza, sprowadził do Poznania jezuitów, osadził ich przy kościele ś. Stanisława i hojnie opatrzył. Po obiorze Henryka Walezego udał się 1573 na czele świetnego poselstwa do Francyi z zaproszeniem króla, którego wspaniale podejmował w Bukowie i Poznaniu. **K.** jeden z najgorliwszych biskupów, działał wiele przeciw krzewieniu reformacyi. Jadąc na sejm konwokacyjny po ucieczce z Polski Henryka, † 1574 w Ciążynie; pochowany w Poznaniu.

Konarski (Jan), z łacińska *Conarius* zwany, kaznodzieja i teolog polski, jezuita, ur. 1540 w Pyzdrach, do zakonu wstąpił 1555. Przez lat 20 był rektorem kolegijum poznańskiego, również długo prefektem szkół a przez całe prawie życie kaznodzieją. Ciesząc się powszechnym szacunkiem, jednał zwaśnionych, wywierał wpływ na inowierców i wielu nawrócił. † 1614 w Poznaniu jako spowiednik Opalińskiego, bisk. poznańskiego. Dzieła jego są: „*Dysputa teologiczna z And. Prażmowskim s Radziejowa*“; „*Kazanie na pogrzebie Stan. Sobockiego* etc“. (Pozn 1590) i przekład polski S. Cypryjana „*O jedności kościoła*.

Konarski (Stanisław), ur. 1700, † 1773. Syn kasztelana zawichostskiego, za przykładem dwu star-

szych braci w 15 r. życia wstąpił do zgromadzenia pijarów. Przełożeni poznawszy zdolności i gorliwość młodzieńca, wysłali go w 25 r. do Rzymu. Po paroletnich studyjach i podróżach po Europie wrócił w 1750 r. do kraju i z początku w Rzeszowie, następnie w Warszawie wykładał historyję, geografiję i wymowę. Wskutek uzyskanego rozgłosu i uznania dla nauki i zdolności został przez Augusta II wysłany z poselstwem polskiém do Paryża. Zwiedzając powtórnie Francyję, Włochy, Niemcy i Holandyję, zawiązywał stosunki z uczonymi, studyjował systemy nauczania, ustrój polityczny i administracyję publiczną. Wróciwszy, zabrał się energicznie do reformy szkół pijarskich (obrany bowiem został w r. 1741 prowincyjałem); wysyła młodych księży za granicę, otwiera wykłady nauk przyrodzonych, matematyki, fizyki, zaprowadza nowe metody nauczania. W r. 1747 dla poratowania zdrowia jedzie do wód w Lotaryngii a następnie do Paryża. Wróciwszy, bierze się z całą energią do urządzenia konwiktu szlacheckiego, wydaje książki szkolne, czuwa niezmordowanie nad dobrocią i poprawnością wykładów. Nie przyjąwszy proponowanych mu kilkakrotnie przez króla senatorskich i biskupich dostojeństw, pędził ciche i pracowite życie, otoczony uznaniem i uwielbieniem wszystkich światłych i dobrze życzących krajowi ludzi; † w 73 r. życia w Warszawie. Działalność jego reformatorska w trzech uwydatniła się kierunkach: wychowawczym, politycznym i literackim. W wydaném w r. 1741 piśmie „O poprawie wad w wymowie“ (*De emendandis eloquentiae vitiis*, Warsz. 1741) wyśmiewa dotychczasową retorykę, której zarówno pijarskie jak i jezuickie trzymały się szkoły. Na własnego utworu panegirykach wykazuje K. całą niedorzeczność i bezmyślność ówczesnéj poezyi i wymowy. To zuchwałe targnięcie się na system uświęcony powagą paru pokoleń wydało się straszną herezyją dla głów zagwożdżonych dzięki przyjętéj wtedy metodzie nauczania. Każdy krok K. wywoływał coraz to większe burze tak ze strony jezuitów (proces o założenie konwiktu we Lwowie, zakończony tryumfem pijarów w 1761), jak ze strony szlachty ugodzonéj w samą „źrenicę wolności“ książką „*O skutecznym rad sposobie*“ (4 części 1760), a wreszcie całéj masy ciemnych fanatyków religijnych, którym dziełko „*O religii poczciwych ludzi*“ (Warsz. 1767; toż po łacinie 1771) wydało się pismem heretyckiém. Krzyki zawistnych i zacofanych fanatyków nic przeciw prawdzie poradzić nie mogły. Papież Klemens XV oczyścił K. z zarzutu herezyi, szlachta ochłonąwszy z pierwotnego oburzenia sama przyznała szkodliwość „*liberum veto*“, obaliwszy takowe uchwałą sejmową, ogół oświecony zarzucił napuszoność w piśmie i mowie, wracając powoli do czystéj polszczyzny z XVI w. K. również wielką uczynił przysługę dla badaczów dziejowéj przeszłości naszego kraju zebraniem, uporządkowaniem i wydaniem uchwał sejmowych. Są to znane powszechnie „*Volumina legum*“, które wyszły w 6 t., in fol. od 1732 r. począwszy pod tyt. „*Leges Regni Poloniae*“. Inne prace K. są: „*Rozmowa ziemianina z sąsiadem o nieszczęściach ojczyzny*“ (Warsz. 1733); „*Listy przyjacielskie*“ (Warsz. 1733); „*De arte bene cogitandi ad artem dicendi bene necessaria*“ (Warsz. 1767); „*Opera lyrica*“ (Warszawa 1767); „*Carmina posthuma*“ (Warsz. 1778); „*Grammatica Latina*“ (Warsz. 1741), książka ta wyrugowała Alwara. Polski przekład wierszy łacińskich K. wyszedł w 1778 r. w Warszawie, p. t. „*Stanisława Konarskiego... wiersze wszystkie*“. Porów. Bielskiego „*Vitae et scripta quorundam e Congregacione sch. Piarum*“ (Warsz. 1812) oraz J. Łukaszewicza „*Historyja szkół w Koronie i Litwie etc.*“ (4 t., Pozn. 1849—51).

Konarski (Michał) filantrop, pedagog i literat, ur. 1784 w Słonimie. Skończywszy uniwersytet wileński, osiadł w Wilnie i poświęcił się pracy literackiéj, przerabiając komedyje i dramaty dla teatru miejscowego. Później był nauczycielem domowym na Litwie i Podolu. Tu zapoznał się z Trembeckim i niektóre o nim szczegóły zamieścił w *Dzien. Wileń.* (zesz. 2-i, r. 1815). Od 1815 r. był K. w Tulczynie nauczycielem Bolesława Potockiego, syna Szczęsnego i Zofii Potockich; następnie podróżował z uczniem swym za granicą a 1824 osiadł w Petersburgu, gdzie czynny brał udział jako współpracownik pisma *Bałamut Petersburgski*. Od 1829 znowu podróżował za granicą a 1834 osiadł na Podolu i gospodarował jużto na własnéj wiosce, już na wielkich dzierżawach. On piérwszy zaprowadził w tamtych stronach wyrób cukru z buraków. Pod koniec życia przesiadywał najczęściéj w Odesie, gdzie † 1861. Zebrawszy znaczny majątek używał go zacnie. Wspiérał pisma polskie a przed śmiercią rozdzielił całe swe mienie na cele dobroczynne. Między innemi zapisał 20,000 rs., na stypendyja dla uczącéj się młodzieży, która też przez lat 10 z tego zapisu korzystała. Wielu było takich, co jeno przy pomocych stypendyjum K. byli w stanie ukończyć Szkołę Główną. Rękopisy jego i biblijoteka przesłane zostały Tow. nauk. krak.— Życiorys w *Tyg. Ilustr.* (N. 150, r. 1862).

Konarskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie sieradzkiém, powiecie radomskim. Wedle lustracyi z r. 1566 powstało z dawniejszego sstwa radomskiego i wówczas zaliczały się do niego: wieś a następnie miasteczko Konary, w pobliżu Spicymierza, i wsie Zawady i Rudniki. Z miasteczka utworzyła się następnie kasztelanija, a tytuł kasztelanów konarsko-sieradzkich utrzymywał się do końca Rzpltéj. Pozostałe zaś wsie Zawady i Rudniki posiadał w r. 1771 Ludwik Karśnicki, chorąży ostrzeszowski, opłacając z nich kwarty złp. 750 a hyberny złp. 138 gr. 3.

Konaszewicz (Piotr), bohater i hetman Kozaczyzny polskiéj z przydomkiem *Sahajdaczny*. Rodem Ukrainiec, posiadając spotęgowane wszystkie zalety mołojców, z prostego Kozaka doszedł do tego, że towarzysze zrobili go swym hetmanem. Ale bo téż godzien był téj godności. Odważny, przezorny, pełen zdolności wojskowych, zarówno dzielny jako żołnierz i jako wódz, wytrzymały na trudy obozowe, umiał się zawsze odznaczać nawet pomiędzy najwaleczniejszymi. Jakkolwiek bez woli króla pols. został

hetmanem, mimo to przecież stawał zawsze po stronie Polski przeciw jéj nieprzyjaciołom. Jedno tylko było złe, że bez względu na konstytucyje, poskramiające jego samowolność przedsiębrał częste na Turcyję napaści i przez to ściągał na Polskę odwet potęgi tureckiéj. Hetmani stawiani przeciw K. z polecenia króla utrzymać się nie mogli. Rozpocząwszy heroiczny bój z Turcyją, zapędzał się K. ze swymi mołojcami aż na przedmieścia Stambułu. Co rok prawie, zacząwszy od 1613, podejmują Zaporożcy pod wodzą Sahajdacznego „*chadzki*“ do Krymu lub na morze, rabując i paląc wszystko po drodze. W roku 1614 splądrowali strasznie Synopę i przynieśli łupy na 40 milijonów; 1615 targnęli się na sam Stambuł, spalili przyległe stolicy porty Misewnę i Archiokę, nabawili strachu Sułtana, rozbili pogoń i bezpiecznie wrócili nad Dniepr; 1616 w szeregu „*chadzek*“ na Małą Azyją złupili Trapezunt, rozbili flotę turecką Cykala-baszy i spustoszyli Kaffę; toż samo powtarza się w latach 1617 i 1619; w 1620 zburzono i splądrowano Warnę z całém pobrzeżem. Zwycięskiemi temi wyprawami pozyskawszy zaufanie Zaporożców, postanowił K. większą między nimi zaprowadzić karność. Jakoż gdy część Kozactwa zbuntowana wyniosła przeciw niemu na hetmaństwo Borodawkę, K. kazał go ściąć z 80 towarzyszami i przy władzy się utrzymał Na wyprawę królewica Władysława przeciw w. ks. moskiewskiemu stanął K. na czele 20,000 Kozaków a pod Chocim przywiódł Chodkiewiczowi 40,000. Znękany trudami i niewdzięcznością doznaną za swe usługi od Polaków, wróciwszy nad Dniepr, złożył hetmaństwo, wstąpił do klasztoru pieczarskiego i tu † 1622. W. Potocki w *Wojnie Chocimskiéj* a B. Zaleski w pięknéj pieśni *Czajki* uczcili imię tego bohatera.

Koncentracyja, z łac.ześrodkowanie czyli skupienie np. promieni słonecznych, zagęszczenie lub skroplenie np. pary wodnéj i t. p.

Koncept (z łac.), właściwie wszelki pomysł; w znaczeniu zaś potocznem: dowcip, myśl pocieszna lub dziwna. K. znaczy także brulijon, minutę; stąd poszła nazwa *papieru konceptowego*, t. j. papieru lichszego gatunku.

Koncert (od concertare współubiegać się), jestto nazwa utworu muzycznego, w którym jeden solowy instrument (fortepijan i skrzypce najczęściéj) ma powierzoną sobie główną rolę, orkiestra zaś towarzyszy tylko i wspiera solistę. K. zwykle składa się z trzech części: alegra, środkowéj części w wolnym tempie pisanéj (adagio, andante, largo) i finału bardzo żywego zwykle (preste, vivace), utwór ten pisany bywa w celu uwydatnienia wszelkich stron technicznéj biegłości wykonawcy i dania mu przytém sposobności do wykazania swéj intelligencyi muzykalnéj. To też kompozytorami koncertów mogą być tylko muzycy, łączący wielkie wyrobienie techniczne z twórczością artystyczną. Koncerta na skrzypce pierwszy zaczął pisać Tartini; szereg koncertów fortepijanowych, zaczynając od J. S. Bacha, zawiera w sobie ogromną liczbę kompozycyj téj formy, zostawionych przez wszystkie niemal znakomitsze muzykalne talenta. U nas skrzypcowe koncerta pisał Lipiński, fortepijanowe—Chopin. Nazwa téj formy muzycznéj przeszła téż na nazwę publicznego występu wykonawcy lub kompozytora muzycznego. Dawniéj koncerta były tylko popisami solistów, dziś ze zmianą gustu i wymagań estetycznych, publiczność większą przyjemność znajduje w słuchaniu bogatych myślą i melodyją utworów, niż w podziwianiu zręczności technicznéj wykonawców; ztąd dziś muzyka orkiestrowa, symfoniczna, coraz więcéj zajmuje w koncertach miejsca. *Szkoła wagnerowska* (ob. Wagner) jest tylko krańcowym wyrazem tego usposobienia ogólnego.

Koncerz, tak się zwał wielki miecz obosieczny, do walki oburącz, 7 stóp długi, z których 2 na samą rękojeść przypadało; najczęściéj był bez pochwy, u siodła przytroczony i służył do przebicia leżącego już nieprzyjaciela. Używała ich w Polsce konnica ciężko zbrojna w XIV i XV wieku.

Koncewicz (Ludwik), filolog polski, ur. 1791 w Łomazach, † 1857 w Warszawie. Po ukończeniu uniwersytetu warszawskiego i uzyskaniu stopnia magistra filozofii, był nauczycielem liceum, a następnie dyrektorem gimnazyjum w Łukowie. Uwolniwszy się od tych obowiązków w r. 1839, zajmował się udzielaniem lekcyj prywatnych, głównie języka i literatury polskiéj. Ogłosił drukiem: „*Nauka moralna o powinnościach człowieka względem siebie samego*“ (Warsz. 1830); „*Prawidła pisowni polskiéj na zasadzie wniosków deputacyi z r. 1830 oparte*“ (Warsz. 1845; 2 ed. 1856) oraz w programie liceum rozprawę (1821), w któréj porównywał dopełnienia Tacyta przez Bratiera z samymże Tacytem.—**Koncewicz** (Jan), technolog, brat poprzed., ur. 1795 w Łomazach, † 1859 w Warszawie. Ukończywszy nauki w uniwersytecie warszawskim, wysłany został 1825 za granicę dla wydoskonalenia się w naukach technologicznych. Po powrocie ztamtąd przeznaczony był 1829 na profesora przy szkole przygotowawczéj do instytutu politechnicznego. Ostatecznie był nauczycielem gimnazyjum realnego w Warszawie do r. 1852, w którym pozyskał emeryturę. Ogłosił „*O wpływie nauk przyrodzonych na ogólne ukształcenie młodzieży*“ (w programacie szkolnym kieleckim 1823); „*Praktyczny wykład sztuki gorzelniczéj*“ (Warsz. 1841); „*Piwowarstwo*“ (1847) i in. W r. 1842 redagował „*Roczniki gospodarstwa krajowego*“.—**Koncewicz** (Łukasz), najmłodszy brat poprzednich, filolog, ur. 1797 w Łomazach, uczeń uniwersytetu warszawskiego, ostatecznie nauczyciel w Lublinie, potem emeryt; ogłosił: „*O naukach starożytnych w Polsce w XVI w.*“ i „*Zagadki tudzież przypowiastki, powieści i porównania*“ (Warszawa 1842), w programacie szkolnym lubelskim 1821 r. rozprawę: „*De usu et vi musicae apud Graecos et Romanos*“, oraz „*Słownik łacińsko-polski*“ (Warsz. 1867).

Koncha, ob. Muszla.

Konchojda, linija krzywa stopnia 4, wynaleziona przez Nikomedesa w 2 wieku przy rozwiązywaniu zadań o podwojeniu sześcianu i o podziale kąta na 3 równe części. Dla otrzymania jéj wyprowadzamy

z punktu danego linije proste, przecinające liniją prostą daną, i począwszy od punktów przecięć odcinamy na owych linijach w obie strony odległości równe. **K.** składa się z dwu odnóg, których wspólną asymptotą (ob.) jest prosta dana.

Koncylijum, ob. Sobór.

Konczak, chan połowiecki, znany ze swoich napadów na ziemie ruskie w końcu XII w.; w r. 1185 walczył z Igorem, ks. nowogrodzko-siewierskim. Jego syn *Jerzy*, jeden z potężniejszych władców połowieckich, poległ 1224 w bitwie z wojskiem Dżengis-chana.

Konczezierskie wody mineralne, w gub. ołonieckiéj, w dolinie jeziora Gob, o 7 mil od Petrozawodzka, zawiérają w sobie oprócz żelaza i inne cząstki mineralne. Odkryte 1714.

Kończyna, wyrostki ciała zwierzęcego rozmaitego kształtu, służące do ruchu, jak ręce, nogi, skrzydła, wąsy, macki i t. d. Ich ilość, postać, budowa, są bardzo rozmaite, stąd rozmaite są ruchy zwierząt.

Kondak (z greck.), krótka pieśń na pochwałę świętego w kościele wschodnim.

Kondel, pospolity pies (ob.) domowy.

Kondensacyja, powiększenie gęstości, zgęszczenie skroplenie par, za pomocą mocnego ciśnienia albo oziębienia (ob. para).

Kondensator, z łac. zagęszczacz. W machinach parowych (ob.) o niskiém ciśnieniu nazwę tę nosi przyrząd przeznaczony do skraplania uchodzącéj pary. W nauce o elektryczności **K.** zowie się przyrząd przeznaczony do zagęszczania elektryczności małéj gęstości, w najprostszéj postaci składa się on z dwu tafelek metalowych, oddzielonych odosobniającą warstwą werniksu, a z drugiéj strony zaopatrzonych w rękojeści szklanne; tafelka kondensatorowa może być odszrubowaną od rękojeści i połączoną z elektroskopem; elektroskop taki służy do wykazywania elektryczności bardzo słabéj gęstości. Działanie jest tu takież samo jak w butelce lejdejskiéj (ob.), która jest tylko zastosowaniem **K.** **K.** Fizeau zowie się przyrząd służący do wzmacniania działania przyrządu indukcyjnego Rhumkorffa.

Kondeusz, ob. Condé.

Kondor (*Sarcoramphus gryphus*), ptak drapieżny z rodziny sępów, zaliczający się do amerykańskie-oddziału ścierwników (ob.).

Kondratowa, góra w środkowych Tatrach, ma dwie nazwy, od strony węgierskiéj Wysoka, od polskiéj Kondratowa; wyniesiona na 6,115 stóp.

Kondratowicz (Daniel), malarz, urod. na Żmudzi 1765 r., uczeń Fr. Smuglewicza, od 1824 dyrektor galeryi hr. Józefa Ossolińskiego. Z obrazów jego historycznych, nie bardzo jednak świetnych zwłaszcza pod względem kolorytu, wymieniamy: *Leszek Biały i Goworek*; *Ks. Józef Poniatowski, zwiedzający groby królewskie w Krakowie*; *Chrzanowski w Trembowli*; *Kościuszko na koniu*. Malował także portrety.

Kondratowicz (Ludwik), poeta polski, znany pod pseud. *Władysława Syrokomli* (jestto nazwa herbu jego rodziny), ur. 1822 we wsi Smolkowie, pow. słuckim, gub. mińskiéj, † 1862 w Wilnie. Syn niezamożnego dzierżawcy, ukończywszy w 1836 szkołę powiatową ks. dominikanów w Nieświeżu, zajmował się przez lat kilka gospodarką przy ojcu. W 1841 dostał się na urzędnika do biura zarządu dóbr poradziwiłłowskich (ks. Wittgensteina) w Nieświeżu. Tu znalazł wreszcie możność poświęcenia się studyjom naukowym i literackim, do których go zachęcał uczony Mikołaj Malinowski. Nie wiele ufając swemu talentowi, pisywał dla rozrywki kolegów żartobliwe i miłosne wierszyki i zajmował się głównie przekładem polsko-łacińskich poetów. Ożenienie jednakże (w 1844) i jednoczesna zamiana posady biurowéj na miejsce prywatne w Załodzu pod Mirem odwlekły wykonanie tego zamiaru, a tymczasem nasz poeta, poczuwając się coraz więcéj na siłach, zaczął ogłaszać w *Athenaeum* Kraszewskiego i *Pamiętniku* Podbereskiego swe pierwsze poważniejsze utwory („*Błogosławiony Sadoch*“, „*Trzy gwiazdki*“, „*Dyfferencyja*“ w latach 1845 i 1846). Wreszcie w r. 1849 pojawił się piérwszy tomik „*Przekładów polsko-łacińskich poetów*“, zawierający poezyje Klemensa Janickiego; następne 5 tomików (1851 i 52) mieściły przekłady z Kochanowskiego, Klonowicza, Sarbiewskiego. Studyja nad poetami XVI w. poddały Kondratowiczowi myśl do napisania „*Dziejów literatury polskiéj*“, które ogłosił w 1851 i 1852 r. w dwu tomach (nowa ed. uzupełniona przez F. M. Sobieszczańskiego zapowiedziana na rok 1874). Z przeniesieniem się poety do Borejkowszczyzny (kolonii o $^1/_4$ mili od Wilna leżącéj) zaczyna się najpłodniejszy okres jego działalności literackiéj. Oprócz licznych tłumaczeń, dla chleba głównie podejmowanych („*Historyja rewotucyi francuskiéj*“ Pojoulata; 2 t., Wilno 1851; Coyer „*Historyja Jana Sobieskiego*“, Wilno 1851, 2 tomy i przekłady historyków łacińskich do zbioru „*Dziejopisów krajowych*“, przez Wolffa w Petersburgu wydawanych), ogłosił w 1856 r. w Wilnie przekład pracy Kromera: „*Polska czyli o położeniu, obyczajach i urzędach rzeczypospolitéj*“ z notami i bijografiją autora. Po piérwszym tomiku „*Gawęd i rymów ulotnych*“ (Wilno 1853 i 56) nastąpiło pięć innych z kolei (II 1853 i 62; III 56; IV 56; V 57; VI w 1861). Nad temi drobnemi poezyjami goruje jednak pełna piękności powieść poetyczna szerszych rozmiarów „*Urodzony Jan Dęboróg*“ (Petersburg i Warszawa 1853, Wilno 1855, Warszawa 1872), po którym w następnym r. ukazał się „*Margier*“ z zakrojem na poemat wielkiego rozmiaru i „*Chatka w lesie*“ (2 części, Wilno 1855 i 56), dziwactwo dramatyczne, jak je sam autor nazwał. Drobniejsze utwory poety wydawali księgarze wileńscy w szeroko drukowanych książeczkach, na które ogromne naznaczali ceny. Szereg ich otwierają „*Dwie gawędy*“ (Wilno 1854 i 56), poczém nieprzerwaną koleją następowały w r. 1855: „*Kęs Chleba*“, „*Córa Piastów*“; w 1856: „*Hrabia na Wątorach*“, „*Zgon Acerna*“, „*Wielki Czwartek*“; w 1857: „*Garść Pszenna*“, „*Stare Wrota*“, „*Janko Cmentarnik*“, „*Królewscy Lutniści*“, „*Nocleg hetmański*“; w 1858: „*Ułas*“, „*Z Litwy do Wielkopolski*“, „*Dni doroczne na Litwie*“, „*Staropolskie Rovaty*“, „*Franciszek z Assyzu*“, „*Kasper Karliński*“; w r. 1859:

„*Starosta Kopanicki*“, „*Stella Fornarina*“, „*Szkolne czasy*“, „*Marcin Studzieński*“, „*Wiejscy politycy*“, „*Możnowładcy i Sierota*“; w 1860: „*Natura wilka wyciąga z lasu*“, „*Wyrok Jana Kazimierza*“; w r. 1862: „*Poezyje ostatniéj godziny*“. Co do przekładów poetycznych, to prócz łacińskich poetów tłumaczył K. do współki z Korotyńskim: „*Piosnki Berangera*“ (Wilno 1859) i „*Kobzarza*“ Szewczenki (w 1863 r.). Obok nieprawego i niedbałego przedruku, dokonanego przez księgarza Jagielskiego w Poznaniu, ukazało się w 1872 w Warszawie staranne 10 tomowe wydanie wszystkich prac poetyckich Kondratowicza na korzyść pozostałéj rodziny. Tu spotykamy obok niedrukowanego dotąd poematu „*Kanonik Przemyski*“ wiele drobniejszych pośmiertnych utworów, między któremi pojedyncze sceny z niewykończonych dramatów świadczą o potężniejącym i przekształcającym się talencie poety w chwili, gdy go śmierć przedwczesna zabrała literaturze. Co do prac prozaicznych, to prócz wyżéj wymienionych wydał jeszcze K. „*Wycieczki po Litwie*“ (2 t., 1857 i 60); „*Nicmen od źródeł do ujścia*“ (1861) i wreszcie „*Życie i pisma Ignacego Chodzki*“ (1861).—O K. pisali: J. Kraszewski (*Przegląd Europejski* z 1863 r.) i Tyszyński (*Bibl. Warszawska* z 1872).

Konduktor, w inżynieryi cywilnéj i budownictwie, początkujący inżynier lub budowniczy, któremu poruczа się nadzór na robotami. K. na drogach żelaznych lub K. pocztowy, czuwa nad bezpieczeństwem podróżnych i przewożonych przedmiotów, kontrolując zarazem pobieranie przypadających od nich opłat.

Konduktor, w nauce o elektryczności toż, co przewodnik (ob. elektryczność). W szczególności nazwę tę nadaje się piorunochronom (ob.).

Konduras, właściwie *Honduras*, albo *Belize*, kraj w Ameryce, ob. Honduras.

Kondylomaty (*Condylomata*), wyrośle na skórze i błonach śluzowych, wenerycznéj natury. Odróżniają K. spiczaste i płaskie. Spiczaste, czyli ostre, bywają najczęściéj przy szankrze (ob.); ze względu anatomicznego są to brodawki (ob.); mieszczą się koło otworu stolcowego, albo otworu płciowego; leczą się środkami miejscowemi, albo usuwają się na drodze operacyjnéj. K. płaskie, czyli chroniczne, są objawem wtórnéj choroby syfilitycznéj, polegają na zapalném obrzmieniu tkanki łącznéj; znajduje się w tych miejscach, gdzie poprzednie, a prócz tego na błonach śluzowych (*plaques muqueuses*); wymagają one leczenia ogólnego.

Konetabl (franc. *Conétable* z średn.-wiecz.-łaciń. *comes stabuli*, t. j. koniuszy), pierwiastkowo urząd dworski w państwie byzantyńskiém, gdzie *comites stabuli* dowodzili także konnicą cesarską. U Franków zawiadywali konetablowie (*cuenstables*) początkowo tylko wewnętrzną administracyją dworu królewskiego, późniéj zaś pełnili i najwyższe urzędy koronne. Od XI w. dowodził K. wszystkiemi wojskami królewskiemi i dla odróżnienia od innych wodzów nazywany był *wielkim konetablem* albo *konetablem Francyi*. Uchodził za najpierwszą osobę po królu i w czasie wojny posiadał władzę niemal dyktatorską. Ludwik XIII zniósł ten urząd 1627 r. Napoleon I mianował K. cesarstwa brata swego Ludwika a Berthiera, ks. Wagram i Neufchâtel, wicekonetablem. Restauracyja godność tę znowu usunęła.

Konewka (Paweł), ziomek nasz, znakomity twórca sylwetek, ur. 1840 w Greifswaldzie, gdzie ojciec jego opuściwszy rodzinną ziemię, był urzędnikiem przy tamtejszym uniwersytecie. Młody K. od dzieciństwa już niepospolite okazywał zdolności artystyczne. Ukończywszy gimnazyjum w Greifswaldzie, kształcił się w szkole rytowniczéj Drake'go a późniéj w rysunku i malarstwie pod kierunkiem Adolfa Menzla. Zawód artystyczny rozpoczął już w 17 r. życia. Posługując się jeno czarnym papierem i nożyczkami lub ołówkiem, stworzył moc niezliczoną obrazów i obrazków w rodzaju sylwetkowym i okazał w tych pracach talent niepospolity. Z wielkim humorem i fantazyją wycinał postaci ludzkie i zwierzęce, sceny ludowe, fantastyczne figury ze świata duchów i baśni ludowych. Od humoru i powabnéj naiwności szczęśliwie dosięgał wyżyn artystycznéj wzniosłości. Sylwetki jego pełne życia, świeżości, prawdy, swobody, rozmaitości i wybornéj charakterystyki odznaczają się najtroskliwszém wykończeniem i świadczą o genijalnéj niemal twórczości artysty. Posiadał téż K. dar zadziwiający uchwycania zupełnego podobieństwa. W 1867 udał się do Stuttgardu; w czasie wycieczek do Schwarcwaldu zaziębił się i wróciwszy do Berlina, † 1871 tamże. Prace jego, rozproszone po wielu czasopismach niemieckich, ogromną cieszyły się wziętością nie tylko w Europie ale i w Ameryce. Celniejsze z ogłoszonych dotąd są: 1) obrazy do niemieckich pieśni ludowych; 2) Przechadzka z *Faustem*; 3) 12 obrazów do *Fausta*; 4) obrazy do *Snu nocy letniéj* Shakspeare'a; 5) książka obrazkowa dla dzieci p. t. *Czarny Piotr*; 6) *Schatten bilder*; 7) album sylwetkowe; 8) *Falstaf i jego towarzysze* (1871) i t. d. Życiorys w *Tyg. Ilustr.* (N. 257, r. 1872).

Konfederacyja (z łac.), w najogólniejszem znaczeniu jestto związek ludów lub państw, powstały na zasadzie traktatów, a więc na podstawie wzajemnego zezwolenia. Ponieważ takie traktaty mogą być bardzo różne, mogą bowiem dotyczeć stosunków politycznych, handlowych, religijnych, celnych i t. d. dlatego i K. bardzo różne bywają. Rozmaitość ta, tém jest większą, że K. mogą jeszcze być odmienne ze względu na trwałość i ciągłość stosunków je wywołujących, a także ze względu na ilość państw lub stron zawierających takowe. Jeżeli jednak K. jest połączeniem trwalszem kilku państw, nie w jakimś specyjalnym szczegółowym celu, lecz związkiem politycznym bardzo ścisłym, tworzącym z wielu składowych części pewną polityczną całość, to wtedy głównie dwie przybiera formy: a) państwa związkowego (Bundesstaat) i związku państw (Staatenbund). Państwo związkowe przedstawia większą jedność i siłę i uważa się względem zagranicy jako stanowiące samodzielną jednolitą całość, takim państwem jest Szwajcaryja,

Austryjacko-węgierska monarchija, lub Stany Zjednoczone Ameryki północnéj. Związek państw zachowuje składowym częściom większą samodzielność i niezawisłość względem zagranicy i siebie samych. Przykład takiego związku przedstawiały wybitnie Niemcy przed wojną z 1866 r. Dziś Prusy dążą do utworzenia państwa związkowego. W historyi widzimy nieraz zjawiające się konfederacyje, jużto dla szczegółowych celów, jak koalicyje, związki celne handlowe, już dla ogólniejszego połączenia swych sił, jak greckie symmachie, liga achajska, rzymskie przymierza bardzo różne między sobą, państwa feodalne, Niderlandy, Szwajcaryja i t. d.

Konfederacyja, w dawnéj Polsce byłto zaprzysiężony na Boga i poczciwość związek całéj szlachty, lub pewnéj tylko jéj części, dla osiągnięcia jakiegoś publicznego celu. Miały więc za zadanie konfederacyje albo obronę kraju, albo jego wewnętrzne bezpieczeństwo, albo utrzymanie dostojności królewskiéj, zachowanie całości praw i swobód narodowych i t. d. Jeżeli w konfederacyję związało się obywatelstwo całéj Polski, przyjmowała ona wtedy nazwę *generalnéj*, inaczéj była tylko prowincyjonalną. Zwyczajnie K. domagała się, aby się wszyscy z nią łączyli i jeżeli rzeczywiście wszystkie prowincyje za nią się oświadczały, przystępować do niéj byli obowiązani ministrowie, senatorowie, a nawet i król. Skonfederowani obierali przywódców, tak zwanych marszałków generalnych: koronnego i litewskiego, chociaż niekiedy bywał tylko jeden marszałek, a w konfederacyi Tyszowieckiéj żadnego nie obrano. Powaga i znaczenie marszałka konfederackiego są bardzo wielkie, obraza jego poczytywała się za zbrodnią. Oprócz marszałka byli jeszcze doradcy, czyli tak zwani *konsylijarze generalni*, wyznaczeni także przez skonfederowanych z marszałków wojewódzkich lub senatorów. Niekiedy oprócz marszałków wybierano jeszcze regimentarzów generalnych, jako przywódców wojennych. Jeżeli konfederacyja zawiązała się na sejmie, to w skład jéj *rady* wchodzą senatorowie, ministrowie i posłowie ziemscy, jeżeli zaś poza sejmem, to do rady powoływano i inne osoby. Główna różnica konfederacyi od sejmu leży w tém, że sejm był zwyczajną, prawną, określoną ściśle przepisami instytucyją prawodawczą, konfederacyja zaś była środkiem przez prawo nie określonym, nadzwyczajnym, a nawet i niechętnie widzianym, do załatwiania pewnych kwestyj publicznych (których rozstrzygnięcia w danym kierunku nie spodziewano się sposobami zwyczajnymi); daléj drugą różnicą był sposób głosowania: na sejmach stanowiono jednomyślnością głosów, w konfederacyi zaś uchwały wydawano większością i sprzeciwiania się większości były nieważne, nawet w kwestyjach najważniejszych; w końcu sejmy zwoływano na czas krótki sześciu tygodni, K. zaś trwała zwyczajnie tak długo, dopóki celu swego nie dopięła, albo dopóki inne wypadki nie sprowadziły jéj rozwiązania. Tak K. Tyszowiecka skończyła się z wypędzeniem Szwedów z Polski, Gołąbska z przywróceniem pokoju wewnętrznego, Warszawska za Augusta III po uspokojeniu zamieszek wewnętrznych i t. d. Po rozwiązaniu konfederacyi, sejm albo potwierdza wszystkie akta K., albo potwierdziwszy jedne, inne odmienia lub uchyla. Ponieważ jednak współcześnie było niekiedy dwie lub więcéj konfederacyj, mających różne albo nawet sprzeczne cele, jak np. przy rozdwojonych elekcyjach, dla tego sejm po uspokojeniu kraju uznawał niektóre konfederacyje nielegalnymi i wszelkie ich postanowienia uchylał, a nawet akta niszczyć i z ksiąg grodzkich wymazywać kazał. Dla całkowitego zaś uśmierzenia niechęci i z obawy wywołania nowych związków ogłaszano najczęściéj powszechną amnestyję, przez którą pokrywano niesprawiedliwości i gwałty wyrządzone w czasie konfederacyi. Konfederacyje polskie mogłyby być ważnym środkiem ratunku skołatanego państwa, gdyby ostrożnie i tylko dla dobra ogólnego były wywoływane. Dzieje jednak pouczają, iż niejednokrotnie służyły one za środek ambitnym i przewrotnym magnatom do osiągania prywatnych widoków i do mącenia spokojności publicznéj. Dlatego pomimo iż niektóre K. miały cele piękne i szlachetne, pomimo że odstąpiły od szalonego sposobu głosowania jednomyślnością, należy podzielać zdanie Lengnicha „że dobrzy obywatele nigdy do nich uciekać się nie byli powinni“ i Skrzetuskiego „że one niejeden cios Rzeczypospolitéj zadały“.

Konfederat, pierwotnie towarzysz związkowy, należący do konfederacyi, późniéj szlachcic zuchowaty, gotowy do wszystkiego, czyli, jak dawniéj mówiono, do korda i do puhara.

Konfederatka, czapka rogatywka, amarantowa lub niebieska, obszyta czarnym lub siwym barankiem, ozdobiona piórem czaplém w srebrnéj, lub innéj kosztownéj oprawie, jaką powszechnie konfederaci barscy nosili.

Konferencyje, tak nazywają już to w ogóle wszelkie narady dyplomatycznych przedstawicieli mocarstw, już to przygotowawcze przedwstępne obrady przed kongresem, już téż niekiedy i same narady na kongresie. W języku sądowym K. nazywają zebrania kilku prawników dla narady nad jakąś sprawą.

Konferwa (*Conferva*), ob. Nici wodne.

Konferwity (*Confervites*), włosowate skamieniałości, przedstawiające długie wązkie rurki; niektóre są utworami mineralnemi, inne skamieniałemi koralami.

Konfesyja (z łac.), ob. Wyznanie wiary.

Konfesyjonał (z łac.), miejsce (rodzaj krzesła) w kościele rzymsko-kat., w którem kapłan słucha spowiedzi i udziela rozgrzeszenie lub wyznacza karę (pokutę) i dlatego zowie się po łacinie *Confessorii sedes* i *Sacrum poenitentiae tribunal*.

Konfirmacyja (z łac. potwierdzenie), uroczystość w kościele ewangielickim ponowienia przez katechumenów przed piérwszą komunią przymierza chrztu, zastępująca istniejący w kościele kotolickim sakrament bierzmowania (ob.), który piérwsi reformatorowie odrzucili, jako nie ustanowiony przez Chrystusa. Istotą K. stanowi, po poprzedniém wyegzaminowaniu katechumenów z zasad i nauki kości

złożenie przez nich wyznania wiary, ponawiającego przymierze chrztu, a potém błogosławieństwo, za pomocą modlitwy i wkładania ręki, dokonane przez kaznodzieję. K. powstała, szczególniéj pod wpływem Bugenhagena, z katechezy, do któréj dodano późniéj publiczne wyznanie wiary, połączone z włożeniem rąk przez duchownego. W takim rozumieniu zaprowadzono K. najprzód w Brandenburgu 1540, następnie w rozmaitych krajach niem., w Prusach zaś 1718. Lecz dopiéro pod wpływem pijetyzmu Spenera K. rozszerzyła się bardziéj i otrzymała znaczenie ponowienia przymierza zawartego na chrzcie; w tém znaczeniu począwszy od połowy XVIII w. weszła K. w Niemczech w ogólne użycie, jako uroczystość kościelna, mająca miejsce corocznie zwykle w Niedzielę palmową, lub téż na Wielkanoc lub Zielone Świątki. Za wiek normalny do K. uważa się u chłopców rok 15 u dziewcząt zaś rok 13 życia. Kościół anglikański zachował, wprawdzie nie jako sakrament, katolickie bierzmowanie, purytanie zaś, oraz baptyści i menonici odrzucają konfirmacyję.—Porów. Bachmanna „*Die Confirmation der Katechumenen in der ev. Kirche*“ (Berlin 1852).

Konfiskata (z łac.), w prawie karném tak nazywają pozbawienie skazanego za przestępstwo części lub całości majątku, który przechodzi na własność skarbu państwa (fiscus). K. często była w użyciu przez zwycięzką partyję polityczną przeciwko przeciwnikom. Znało ją także prawo rzymskie, jako nieodłączny skutek kary głównéj. Późniéj K. karały państwa wszystkie ważne przewinienia polityczne (zdradę stanu), uważając bezzasadnie, że ten, kto chce podkopać znaczenie państwa, nie umie dobrze używać swego majątku, konsekwentnie zatém winien być takowego pozbawionym. Przeciwko tak błędnemu pojęciu wystąpiła rewolucyja francuska, i kara ta najpierw zniesiona we Francyi, następnie i w innych państwach została uchylona. W królestwie polskiém konfiskata według art. 12 statutu organicznego postanowioną została za wykroczenie stanu tylko pierwszego rzędu (ob. Dzien. Praw I. XIV str. 173 i nast. oraz T. XVI str. 429 i nast.), a przecież uległo jéj według Dzienn. Praw przeszło 970 osób.

Konformiści, zowią się w Anglii wszyscy ci, którzy za czasów królowéj Elżbiety przystąpili do unii (*uniform act*) z kościołem episkopalnym i przyjęli jego organizacyję. Przeciwnicy ich nazywani byli *Nonkonformiści* albo *Dyssydenci* (ob. Dissenters).

Konfraternija, łacińska nazwa *bractwa*.

Konfrontacyja albo *stawiennictwo do oczu*, środek używany w prawie, a raczéj postępowaniu karném, polegający na tém, że przestępców lub świadków, w ogóle osoby których zeznania są z sobą niezgodne i sprzeczne, stawiają przed sądem razem, a to dla możliwego sprostowania i wykrycia prawdy. Najczęściéj K. odbywa się tylko między dwiema osobami i jest często bardzo pożyteczną.

Konfucyjusz, właściwie *Kong-fu-tse*, albo krócéj *Kong-tse* to jest Czcigodny (Nauczyciel) Kong, reformator obyczajów i religii chińskiéj, ur. 551 r. prz. Chr. w Tseuse w Chinach, w prowincyi Szantong, która należała wówczas do lenniczego kraju Lu. Rodzina jego uchodziła za książęcą i bardzo starożytną. K. otrzymawszy staranne wychowanie, mianowany był w 17 r. życia inspektorem żywności w Lu; przechodząc stopniowo rozmaite urzędy, był nareszcie w wielu państwach feudalnych wszechwładnym ministrem. Zajęty oddawna myślą zreformowania swego narodu pod względem religijno-moralnym, nie mogąc tego dokonać drogą administracyjną, zrzekł się tytułu mandaryna, przebiegał kraj w różnych kierunkach, nauczał wszędzie cnoty i sprawiedliwości, porządkował i objaśniał pisma starożytnych jako też pieśni ludowe i sam napisał dzieł wiele (ob. *Chińska literatura*). W krótce zgromadziło się około mistrza (Fu-tse) Konga mnóstwo czcicieli, z pomiędzy których spisywaniem i objaśnianiem nauki mistrza wieczną u Chińczyków zyskali sobie sławę szczególniéj Tsengtse i Tseu-sse. Po śmierci (479) uczczono K. najrozmaitszemi tytułami i licznemi świątyniami, w których jakby bóstwu składano ofiary. Potomkowie rodu K. dotąd podobno jeszcze żyją i cieszą się wielkim szacunkiem i znaczeniem. Każdy naczelnik familii z jego rodu nosi tytuł *wzniosłego hrabiego*. Masa ludności chińskiéj dotąd jeszcze trzyma się stale nauki i zasad tego wielkiego człowieka.—Porów. Platha „*Confucius und seine Schüler Leben und Lehre*“ (1867).

Kong-fu-tse, ob. Konfucyjusz.

Konglomeraty, *zlepieńce*, ang. *puddingstone*, utwory mineralne, składające się z obtoczonych ułamków skał, zlepionych między sobą jakowym cementem, czyli lepiszczem. Wielkość tych ułamków może być bardzo rozmaitą, tak że stopniowo przechodzą w różne piaskowce i martwice (tufy). Ułamki skał mogą być daléj jednorodne lub różnorodne. Lepiszcze może być też rozmaitém, najściślejsze zlepienie stanowi krzemionka. Powstawanie ich jest różne, już są to kamienie otoczone przez strumienie, opadłe i następnie zlepione, już to głazy wyrzutowe, powstałe z wybuchów wulkanicznych, zlepione popiołem, lub samą masą wulkaniczną stopioną, jakie się tworzą i przy obecnych wybuchach.

Kongo albo *Zaira*, największa rzeka w zachodniéj części południowéj Afryki, t. j. w Niższéj Gwinei, przybiera wiele rzek pomniejszych (Kasai, Quango) przy ujściu do oceanu Atlantyckiego tworzy wiele wodospadów i z dopływami swojemi (największy z nich Quango) oblewa bardzo rozległą przestrzeń kraju. Rzeka ta w małéj tylko części swojéj znaną jest geografom.

Kongo, kraj na oceanem Atlantyckim w południowéj Afryce, pomiędzy rzekami Kongo i Dando; posiada ziemię bardzo urodzajną, obfitującą w rudę miedzianą i żelazną. Miasto stołeczne jest Banza-Kongo, zwane przez Portugalczyków San-Salvador. Państwo Kongo zostaje pod zwierzchnictwem Portugalii.

Kongregacyja (z łac.), oznacza wszelkie zgroma-

dzenie, stowarzyszenie pewnych osób, mających na celu wykonywanie spólnie pewnych obowiązków, w ściślejszém zaś znaczeniu w kościele rzymsko-kat. zgromadzenie klasztorne, którego członkowie mieszkając i żyjąc razem, nie wykonywają ślubu ubóstwa, czyli nie są właściwie mnichami.

Kongregacyje kardynalskie (z łac. *congregatio*), zowią się wydziały kolegijum kardynalskiego w Rzymie, którym papież powierza sprawowanie pojedynczych gałęzi, tak świeckiego jako i duchownego zarządu. Dzielą się: 1) na **K.** *zwyczajne* albo *stałe* (Congregationes ordinariae), do spraw bieżących kościoła, a jak poprzednio i państwa kościelnego i 3) **K.** *nadzwyczajne* (Congregationes extraordinariae), do załatwiania pojedynczych wypadków. Tutaj między innemi należy: **K.** *św. urzędu* (Congr. Sancti officii albo inquisitionis), złożona z 12 kardynałów i kilku członków z głosem doradczym (*consultores* albo *qualificatores sancti officii*), do badania i śledzenia herezyi, zbierająca się 2 razy tygodniowo pod prezydencyją papieża; **K.** *indeksu* (Congr. indicis), do rozpatrywania książek i przygotowywania wykazu książek potępionych, tak zwanego *Index librorum prohibitorum* (ob.); **K.** *do rozkrzewiania wiary* (Congr. de propaganda fidei); **K.** *tłumaczów soboru trydenckiego* (Congr. concilii Tridentini interpretum), do czuwania nad wykonaniem, oraz objaśniania, w rzeczach tyczących się karności kościelnéj, wyroków soboru trydenckiego; **K.** *spraw biskupich i zakonnych* (Congr. super negotiis episcoporum lub regularium lub occupatissima), zajmująca się sprawami biskupów, zakonników, opatów, złożona najmniéj z 12 kardynałów i zgromadzająca się raz tygodniowo. W ogóle wszystkich **K.** jest szesnaście.

Kongregacyjonaliści albo **Kongregacyjoniści**, zowią się w Anglii i Ameryce Północnéj ci ewangielicy wyznania reformowanego, którzy trzymając się ściśle jego zasad, nie stanowią pod względem organizacyi kościelnéj jedności z prawomocną wspólną władzą na czele wszystkich gmin; uważają bowiem każdą gminę (congregation) za samoistny, niezależny kościół Chrystusowy. Stąd też zwani bywają Independentami. Odbywają oni wprawdzie wspólne synody, celem naradzania się nad wspólnemi potrzebami swych gmin, lecz synody te nie decydują stanowczo a decyzyje ich obowiązują dopiéro o tyle o ile przyjęte zostaną przez same gminy.

Kongregacyjoniści, w ogólności członkowie jakiéj kongregacyi, w szczególności zaś *kongregacyi jezuickich*, uorganizowanych we Francyi w celach polityczno-hierarchicznych, istniejących tam do r. 1830.

Kongres, tak w prawie międzynarodowém nazywają się zebrania posłów albo monarchów wielu państw, dla zawarcia pokoju, lub ustalenia warunków pokoju już zawartego, lub wreszcie dla rozstrzygnięcia jakiejkolwiek kwestyi z prawa międzynarodowego. Różnica kongresu od konferencyi (ob.) nie jest ściśle określoną, a nazwa kongresu nie zależy ani od liczby przedstawianych na zebraniu państw, ani od osób takowe państwa przedstawiających. Zwyczajnie jednak na kongresach bywają posłowie przynajmniéj 5 wielkich mocarstw. Zebrani przedstawiciele państw najprzód wybierają przewodniczącego, następnie wymieniają swe pełnomocnictwa i potém już zaczynają obrady nad właściwym przedmiotem swego zebrania, których rezultaty po każdém posiedzeniu obejmują protokułami. Najważniejsze kongresy czasów nowszych były: wiedeński 1815; akwizgrański w 1818; tropawski 1820; w Lublanie 1821, w Warszawie 1822.

Kongrewski druk, ob. Congreve i drukarstwo.

Kongrewskie race, ob. Congreve i race.

Koni (Teodor), autor rossyjski, ur. w Moskwie 1811 r., od 1834 profesor historyi w korpusie kadetów. W r. 1836 przeniósł się do Petersburga, gdzie poświęcił się głównie literaturze dramatycznéj. Po r. 1846 z powodu nadwątlonego zdrowia porzucił literaturę i przez dłuższy przeciąg czasu przebywał za granicą. Napisał przeszło 50 sztuk oryginalnych, które były z wielkiém powodzeniem przedstawiane na scenie rossyjskiéj. Celniejsze z nich są, z oryginalnych: *Lokale petersburgskie*; *Teresa*; z przekładów zaś: *Student artysta*; *Radcy honorowi*; *Dziewczyna huzarem* i t. d. Od r. 1840 wydawał czasopismo: *Panteon teatru rossyjskiego i wszystkich europejskich*, które 1842 zamienił na: *Gazetę literacką*. Wydał także kilka dzieł dla dzieci i napisał „*Historyję Fryderyka W.*“, za którą od uniwersytetu jeńskiego otrzymał stopień doktora.

Koniak, tak zwany od miasta Cognac (ob.), najlepszy gatunek wódek francuskich czyli winnych (*esprit de vin*), otrzymywanych w krajach w wino bogatych, przez destylacyję różnych gatunków win. Wina białe dają w ogóle wódkę delikatniejszą, bardziéj aromatyczną, niż czerwone. Ze 100 kwart wina otrzymuje się 10—15 kwart spirytusu 93%. Większa część jednak **K.** w handlu jest sztucznie podrabiana z wódki starannie oczyszczonéj, a mięszaniny te w ogóle wybornie naśladują **K.** prawdziwy, przepisy wszakże zachowywane są w tajemnicy, a te, które są znane, dostarczają produkt tylko średni. Tak zwany olejek koniakowy (*cognac-oil*) potrzebuje być tylko zmięszanym z 6—10 krotną objętością spirytusu, aby wydać gotowy **K.**; główną jego częścią składową jest eter winny, oprócz tego zawiera eter octowy i masłowo-amylowy.

Koniasz (Antoni), misyjonarz i pisarz czeski, ur. 1691 r. w Pradze, † tamże 1760; będąc już magistrem filozofii wstąpił 1708 do zakonu jezuitów; początkowo nauczyciel w szkołach niższych a następnie przez lat 37 kaznodzieja i misyjonarz w rozmaitych miejscach Czech i Morawii, głównie jednak w Kralowym Hradcu, aż złamany wiekiem i chorobą powrócił do klasztoru. Działalność **K.** jako misyjonarza objawiała się w trojakim kierunku: jako gorliwego kaznodziei, jako wyszukiwacza i niszczyciela książek kacerskich, zwłaszcza czeskich, i nakoniec jako patryjoty i pisarza czeskiego. Jako kaznodzieja wpływem swym, szczególniéj na niższe klasy narodu, przewyższał wszystkich spół-

czesnych; w kazaniach swych dobitnemi farbami malował piekło i męki czekające grzeszników, czém niejednokrotnie wywoływał ogólny, a zwłaszcza między kobietami, płacz, sam przytém dotyla wyczerpywał swe siły że często znoszono go z kazalnicy omglałego. Jako prześladowca książek kacerskich rozwinął K. nadzwyczajną czynność; na kazaniach swych wzywał lud pod klątwą wiecznego grzechu śmiertelnego ażeby mu znosił książki do przejrzenia; jedne z nich niszczył, dając na ich miejsce książki religijne bądź innych autorów, bądź przez siebie napisane, inne zaś zwracał z wydartemi lub wymazanemi miejscami błędnemi. Niedbał przytém na żadne trudności, ażeby tylko wydostać książkę kacerską i gdzie nie mógł nic wskórać namową tam działał siłą. Podług własnych jego słów spalił do 60,000 książek. Ażeby i innym dać przewodnik do podobnego postępowania wydał *„Klicz, kacirzske bludy k rozeznani otwirajici* i t. d.“ (w Kralowym Hradcu 1729, wyd. 2, 1749, wyd. 3, 1770). Dziełem tém, acz mimowoli, przysłużył się K. wielce literaturze, przechowawszy wiadomość o wielu dziełach czeskich. Jako pisarz, odznaczający się niepospolitą na ówczas czystością języka, oprócz wzmiankowanego wyd.: *„Citara noweho zakona, neb pisnie celoroczni“* (w Kral. Hradcu 1727, 2 wyd. 1746, 3 wyd. 1762); *„Zlata prawda dennici“* (Praga 1728); *„Jedina choti berankowa“* (w Kral. Hradcu 1733); *„Celoroczni nauczeni a wejkladowe na ewangelia a episztoly“* (t. 1740, 3 wyd. 1756). Wszystkie dzieła K. są dziś nadzwyczaj rzadkie. W ogóle K. byłto raczéj gorliwy fanatyk, jak człowiek działający ze złą wolą.

Koniawskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie wileńskiém, pow. lidzkim. W r. 1771 było w posiadaniu Michała Brzostowskiego, podskarbiego wielkiego ks. litewskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 987 gr. 25, a hyberny złp. 800. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały téż sstwo Konstantemu Brzostowskiemu, synowi poprzedniego, w 50-letnie posiadanie emfiteutyczne wraz z sstwami: puńskiém, dawgoskiém i orańskiém, na tenże przeciąg czasu i tychże samych warunkach w konstytucyi wyrażonych.

Konicz (Tadeusz), malarz, rodem z Krakowa. Przyjęty w młodym wieku do posług kuchennych na dworze biskupa krakowskiego Andrzeja Załuskiego, odznaczył się zdolnością do rysunku i jego kosztem wysłany został na naukę do Rzymu, gdzie na znakomitego wykształcił się artystę. Po śmierci biskupa wrócił do Rzymu, a stąd przeniósł się na dwór króla hiszpańskiego i tam w późniéj starości dokonał życia. W galeryi króla Stanisława Augusta były jego obrazy: *Morderstwo Ammona syna Dawida przez Absalona*; *Młodzieniec poznający błędy rozpusty*; *Fortuna*; *Ucieczka do Egiptu*. Obrazy jego religijne znajdują się w kośc. krakowskich. Znawcy w utworach K. chwalą pewność rysunku, biegłość w zasadach kolorytu i miły układ kompozycyi. K. podpisywał się na swoich obrazach *Tadeus Kuntze.* — Porów. Rastawieckiego *„Słownik malarzów polskich“* (t. 1, Warsz. 1850).

Koniczne sekcyje, przecięcia stożkowe, ob. stożek.

Koniczyna (*Trifolium*), rodzaj roślin z rodziny motylkowych, cechujący się kielichem pięciodzielnym, koroną trwałą, pręcikami mniéj lub więcéj zrosłemi z płatkami korony, strączkami jajowatemi, 1 lub 2, rzadko więcéj nasionowemi, prawie niepękającemi, zawartemi w kielichu, lub w zwiędłéj koronie; należą tu zioła roczne lub trwałe, rozprzestrzenione na całéj ziemi, o liściach trzylistkowych i kwiatach skupionych w główkę kulistą, lub podłużną. Z 200 około znanych gatunków 19 znajduje się w ziemiach polskich; niektóre z nich ważne jako rośliny pastewne. K. *łąkowa* czyli *czerwona* (*T. pratense*), o kwiatach czerwonych, rzadziéj białych, rośnie wszędzie dziko na łąkach i uprawia się często w odmianie nieco większéj (*T. p. sativum*). Jest ona trwałą, ale pospolicie tylko przez dwa lata daje dobre plony; dostarcza ona najwyborniejszéj paszy dla bydła. Nazwy dodatkowe, jak styryjska, brabancka, hiszpańska, holenderska i t. d. oznaczają tylko pierwotne pochodzenie nasienia. K. *biała* (*T. repens*), o łodyżkach ścielących się i kwiatach białych, również pospolita, trwała, udaje się nawet na złym gruncie, ale wydaje tylko jeden obfity zbiór. Kwiaty stanowią dobry pokarm dla pszczół. K. *cielista* czyli *szwedzka* (*T. hybridum*) o kwiatach białych, potém różowiejących, udaje się na gruntach piaszczystych, wilgotnych, i wydaje dwa plony rocznie, ale zbiór jest mniejszy niż z poprzednich. Do gatunków zagranicznych pastewnych zalicza się *inkarnatka* czyli K. *purpurowa* (*T. incarnatum*), pochodząca z Europy płd., zaleca się tém, że o 2 lub 3 tygodnie wcześniéj kwitnie od K. czerwonéj. K *żółta* (*T. agrarium*) pospolita po suchych lasach i K. *polna* czyli *koteczki* (*T. arvense*) również są niekiedy na paszę siewane. We florze krajowéj nadto są pospolite: K. *nitkowata* (*T. filiforme*), K. *leżąca* (*T. procumbeus*), K. *górna* (*T. montanum*) i in. Niektóre większe gatunki służyć mogą za ozdobne. W cennikach handlowych zaliczają często do K. gatunki nostrzyka, lucerny i komonicy.

Koniecpol, osada w gub. piotrkowskiéj, pow. noworadomskim, nad rzekami Pilicą i Białką położona, gniazdo znakomitéj niegdyś rodziny Koniecpolskich; założona 1443. Ma piękny kościół parafijalny, pudlingarnię i hamernię miedzi. Liczy 2140 ludności.

Koniecpol Nowy, miasteczko w gub. podolskiéj, nad Bohem; niegdyś była tu twierdza, zbudowana z polecenia Stanisława Koniecpolskiego, przez francuskiego inżeniera Wilhelma Beauplan w r. 1634. Z twierdzy téj pozostały tylko szczątki wałów i stojący nad Bohem słup ciosowy, z napisem *Koniec Polski.*

Koniecpolscy, h. Pobóg, starodawny ród szlachecki polski, dobrze zasłużony Rzeczypospolitéj, nazwę swą wziął od *Koniecpola*, gniazda rodzinnego, w dawném województwie sieradzkiém. *Przedbór z Koniecpola* wspomniany pod r. 1309 jako starosta wielkopolski.—*Jakób z Koniecpola* wzmiankowany t. r. jako wojewoda sieradzki a inny *Jakób* jako wojewoda łęczycki 1380 r.—*Jan z Koniecpola*, kan-

clerz w. koronny; wybrany na sobór bazylejski nie mógł się na nim znajdować z powodu zaszłéj równocześnie śmierci Władysława Jagiełły. Nie długo potém jeździł (1434) wraz z Janem Głowaczem Oleśnickim w poselstwie do cesarza Zygmunta, celem zawarcia przymierza i z prośbą o rękę córek jego zięcia, arcyks. Albrechta, dla młodego króla Władysława (Warneńczyka) i królewica Kazimierza. Nie przyszło do tego; żądaniom cesarza, by mu powierzyć opiekę nad młodocianym królem, wręcz odmówili posłowie. W 1440 r. odprowadza kanclerz króla Władysława na tron węgierski a po jego śmierci jeździ kilkakrotnie do Kazimierza, w. księst. litewskiego, z zaproszeniem na tron polski. W ogóle we wszystkich ówczesnych sprawach polskich jako kanclerz czynny brał udział. On to nakłonił króla do stoczenia niepomyślnéj z Krzyżakami bitwy pod Chojnicami (18 Września 1454); zgryziony tą klęską, † 1455.—*Przedbór* z Koniecpola, syn jego, dzielny swego czasu wojownik. Wysłany wraz z P. Odrowążem i M. Buczackim przeciw Bohdanowi, nieprawemu hospodarowi Wołoszczyzny, uszedł cało z nieszczęśliwéj bitwy pod Krasnem (1450), gdzie dwaj inni wodzowie polegli, ale za tę zdradziecką klęskę zemścił się 1451 wypędzeniem Bohdana i osadzeniem na tronie Piotra, syna Elijaszowego; † 1476.—Między wielu innymi z tego rodu mężami znakomitsi są: **Koniecpolski** (Aleksander), syn Stanisława, starosty wieluńskiego, wojewoda sieradzki, dzielny wojownik. Zaprawiony w sprawach rycerskich pod ks. Konstantym Ostrogskim, odznaczył się świetnie odwagą i walecznością w wyprawach Stefana Batorego. Z J. Zamojskim trzymał przeciw partyi austryjackiéj a w czasie rokoszu Zebrzydowskiego stał po stronie króla. Ożeniwszy się bogato z Anną Sroczycką, nabył wielkie majątki na Podolu i znakomicie podźwignął podupadłą rodzinę; † 1609 w Ruścu, pochowany w Koniecpolu.—**Koniecpolski** (Stanisław), najstarszy syn poprzedzającego, kasztelan krakowski, hetman w. koronny, ur. 1591. Od 9 r. życia odbywał nauki w Krakowie wraz z krewniakiem swym *Zygmuntem Koniecpolskim* do 1606 r. Z bratem rodzonym *Przedborem* walczył pod rozkazami J. K. Chodkiewicza w wyprawie przeciw m. Moskwie. Po ojcu starosta wieluński, wziął po bracie Przedborze (który † 1611 z ran odebranych przy szturmie Smoleńska) odznaczył się uśmierzeniem wojsk skonfederowanych pod wodzą Korwackiego (1614) i został 1615 podstolim koronnym. Ożeniony z Katarzyną córką hetmana Żołkiewskiego, brał udział w wyprawach teścia. Po śmierci pierwszéj żony pojął w małżeństwo 1619 r. Krystynę Lubomirską. Na zalecenie Żółkiewskiego otrzymał po nim 1616 buławę polną i wraz z nim dowodził w nieszczęśliwéj wyprawie Cecorskiéj (Wrześ. 1620), w czasie któréj po walecznéj obronie pojmany i odesłany do Stambułu blisko 3 lata przesiedział w więzieniu tureckiém. Wróciwszy 1633 z niewoli, objął dowództwo nad wszystkiemi wojskami Rzeczypospolitéj (gdyż nie mianowano po Żółkiewskim hetmana wielkiego) i 25,000 wojska rozbił 60,000 Tatarów, nad Dniestrem pod Martynowem, Chocimierzem i t. d. W Czerw. 1642 r. i mnóstwo odebrał jeńców, pędzonych do Krymu. Wynagrodzony od króla starostwem kowelskiém i pochwałą od Stanów sejmujących, otrzymał województwo sędomierskie r. 1625 i polecenie bronienia granic Ukrainy od Turków i Tatarów. Później został kasztelanem krakowskim. W 1626 r. wezwany został hetman z Ukrainy do Prus przeciw słynnemu onego czasu wojownikowi Gustawowi Adolfowi. Aż do zawarcia rozejmu 1629 opierał się dzielnie K. potędze szwedzkiéj, niejednokrotnie srogie zadając jéj ciosy. Piękne odniósł nad Gustawem Adolfem zwycięstwa szczególniéj pod Homersteinem (w Kwiet. 1627) i Trzcianą 27 Kwiet. 1629 r. Po ukończeniu wojny szwedzkiéj wyruszył tegoż jeszcze roku na swe stanowisko i zwycięstwem pod Perejasławiem uśmierzył Kozaków, i zmusił do szanowania układu kurakowieckiego z roku 1623. Mianowany 1632 r. hetmanem w. koronnym zwyciężył Tatarów pod Sasowym Rogiem (24 Lip. 1633) a pod Paniawcami 22 Paźdz. t. r. wielką zadał klęskę Turkom wiedzionym przez Abazy-baszę. Dla utrzymania Ukrainy w posłuszeństwie zbudował nad Dnieprem twierdzę Kudak (ob.). A choć fortecę tę zburzyli Kozacy żelazną ręką zmusił ich do uległości w walkach 1637—38 i ostatecznie uspokoił. K. ogromne w tych stronach posiadając dobra, należał do tego stronnictwa, które mało miało dla żądań kozackich wyrozmiałości a usiłowało przemocą i srogością zniszczyć „chłopstwo“ ukraińskie. W r. 1644 rozbił jeszcze K. Tatarów pod Ochmatowem i † 1646 w Brodach. Śmierć jego ciężką była dla króla stratą. Z nim bowiem układał Władysław wyprawę przeciw Turcyi i na nim jedynie opierał nadzieję pomyślnego jéj dokonania.—Życiorys jego (niedokończony) w *Tyg. Illustr.* (N. 193—94, r. 1863.)—**Koniecpolski** (Aleksander), wojewoda sędomierski, ur. 1620 r., w czasie kiedy ojciec szedł do niewoli tureckiéj. Odebrawszy jak najstaranniejsze wychowanie, podróżował za granicą, wstąpił do służby cesarskiéj, walczył w Niemczech i Holandyi i zawsze niepospolitém odznaczał się męstwém. Za powrotem do kraju bił przy boku ojca Tatarów i Kozaków. Na sejmie konwokacyjnym (1648) mianowany był jednym z owych trzech niedołężnych regimentarzów, którzy w zastępstwie hetmanów mieli walczyć przeciw Kozakom i pod wodzą których nastąpiła pamiętna haniebna klęska pilowiecka (Wrześ. 1648) w następnych z Kozakami bojach niejednokrotnie odznaczył się jednak odwagą i walecznością, ale nie mniej od ojca okazywał przeciw nim twardości. Podczas najazdu Karola Gustawa przeszedł początkowo wraz z wielu innymi na stronę Szwedów, ale niebawem poznawszy zdradliwe ich zamiary wrócił do prawego króla i hańbę swą starał się zatrzeć walecznością i poświęceniem dla sprawy narodowéj. † 1659. Na synu jego *Stanisławie* kasztelanie krak. wygasła ta linija rodu K. po mieczu.—Porów. Przyłęckiego *„Pamiętniki o Koniecpolskich“* (Lwów 1842).

König (Fryderyk), wynalazca prasy pospiesznéj,

ur. 1775 w Eisleben, † 1833. Wyuczywszy się sztuki drukarskiéj, usiłował od r. 1806 w Londynie zapobiedz niedostatkom ręcznéj prasy drukarskiéj i probował zbudować odpowiednią maszynę. W połączeniu z Andrzejem Fryd. Bauer otrzymał cztery patenta na Anglię i od r. 1810 zaczął budować maszyny, podające druk na dwu płytach poziomych. Drugą ulepszoną maszyną była prosta maszyna cylindrowa, a w r. 1814 pojawiła się maszyna do druku pięknego, ulepszona zwyczajna maszyna drukarska i ulepszona maszyna podwójna. W r. 1818 König i Bauer wrócili do Niemiec, gdzie w nabytym przez nich opuszczonym klasztorze premonstratensów, w Oberzell pod Würzburgiem, założyli fabrykę machin pod firmą *König i Bauer* (ob. Bauer).

König (Henryk Józef), romansopisarz niemiecki, ur. 1790 w Fuldzie, od 1816—47 urzędnik w elektorstwie heskiém; następnie zamieszkał jako człowiek prywatny w Wiesbaden. Oprócz powieści: „*Die Clubisten in Mainz*“ (3 t., Lipsk 1847) jednego z najlepszych niemieckich romansów historycznych, napisał pomiędzy innemi: „*Die hohe Braut*“ (2 t., Lipsk 1844); „*William Shakspeare*“ (3 wyd. Lipsk 1859); „*Regina*“ (Lipsk 1854); „*König Jerome's Carneval*“ (3 t., Lipsk 1855); „*Seltsame Geschichten*“ (Frankfurt 1856); „*Von Saalfeld bis Aspern*“ (Wiesb. 1864); „*Marianne*“ (Frankf. 1858); ogłoszone różnemi czasy nowelle wydał razem w „*Deutsche Familien*“ (2 t., Wiesb. 1862) i t. d. Z prac jego bijograficznych, celniejsze są: „*Haus und Welt*“ (2 t., Brunświk 1852); „*Auch eine Jugend*“ (2 wydanie Lipsk 1861) tudzież „*Ein Stilleben*“ (2 części, Lipsk 1861); dwie ostatnie prace stanowią przyczynek do jego własnéj bijografii.

Königgrätz, po czesku *Kralowe Hradec*, m. pow. i do r. 1858 forteca w Czechach, przy ujściu Orlicy do Elby; w pięknéj i urodzajnéj położone okolicy, siedlisko urzędu oraz sądu powiatowego, daléj biskupa; posiada gimnazyjum, wyższą szkołę realną, seminaryjum nauczycielskie i duchowne; z gmachów publicznych odznaczają się: piękny kościół katedralny, pałac biskupi i byłe kolegijum jezuitów. Mieszk. przeszło 5,000, prowadzących ożywiony przemysł i wyrób instrumentów muzycznych, rękawiczek, świec woskowych i t. p. K. jest jedną z najstarszych osad czeskich i obok Kutnéj Hory było niegdyś najznakomitszém miastem w wschodnich Czechach. Podczas ruchów husyckich aż do bitwy Białogórskiéj gorliwie trzymało się strony narodowéj. W najnowszych czasach w okolicy K. stoczoną była 3 Lipca 1866 bitwa decydująca w wojnie prusko-austryjackiéj. Tu, po niepomyślnych potyczkach i stratach pod Jiczynem, skoncentrował Benedeck siły austryjacko-saskie w liczbie około 150—180,000, mając zamiar przyjąć stanowczą bitwę. Wojsko jego rozłożone było w wybornéj i dokładnie znanéj pozycyi, wsparte potężną artyleryją (do 600 gwintowanych dział), zajmującą stanowisko panujące nad całą miejscowością. Siły pruskie, dowodzone przez króla, zajmującego stanowisko pod Sadową (skąd i sama bitwa bywa także nazywaną *pod Sadową*), wynosiły około 200,000; rozłożone były na dość rozległéj przestrzeni od Swiedaru (prawe skrzydło) aż do Kralowego Dworu (lewe skrzydło, pod ks. następcą tronu), odległego o 3—4 mil. Walka rozpoczęła się o godzinie 8 rano; do południa los boju był wątpliwy i z łatwością mógł by go silnym natarciem Benedeck przechylić na stronę Austryjaków. Walka ze strony Prusaków podtrzymywaną była z największym wysiłkiem aż do godziny 2 po południu, t. j. do chwili przybycia na plac boju 2 armii, dowodzonéj przez ks. następcę tronu. Od téj chwili Austryjacy zostali wyciskani ze swych pozycyj, tak że między 3 a 4 los bitwy był zupełnie zdecydowany; bój trwał daléj przeszło do 8 wieczorem pod ogniem dział K. Jako trofea zabrali Prusacy 18,000 jeńców, 174 dział i 11 chorągwi. Rezultatem bitwy było posuwanie się Prusaków w kierunku Wiednia i Presburga, oraz preliminaryja pokojowe, zawarte 22 Lipca w Nikolsburgu. O K. pisali Szwenda (15 t. Königgrätz 1799—1818); Bienenberg (1780) i Eiselt (Praga 1860).

Königinhof, ob. Kralowy-dwór.

Königsberg, ob. Królewiec.

Königsberg, po madz. *Uj-Banya*, *Nowa-Bania*, m. górnicze w węgierskim kom. ciekowskim, nad rz. Granem, liczy 4,500 m. Znajdują się tu kopalnie złota, mało produkujące, hamernie żelazne, huty szklanne i łomy kamieni młyńskich.

Königshofen (Jakób Twinger von), ur. 1348 r. w Strasburgu, † 1420 tamże; kanonik kościoła ś. Tomasza, jest autorem kroniki niemieckiéj, sięgającéj 1386 r., którą wydał Schilter w Strasburgu r. 1698.

Königsmarck (hr. Maryja Aurora), kochanka Augusta II, króla polskiego i elektora saskiego, urodz. 1660 w Stade; ojciec jéj *Konrad Krzysztof Königsmarck* (ur. 1634—73) był synem szwedzkiego feldmarszałka *Jana Krzysztofa Königsmarck* (ur. 1600, † 1663) a matka, wysoko wykształcona kobieta, była córką szwedzkiego feldmarszałka Wrangla. Aurora wcześnie już rozwinęła niezwyczajne powaby ciała i zdolności ducha; odebrała staranne wychowanie a podczas pobytu w Stockholmie, Hamburgu, Hanowerze i Brunświku i t. d. poznała ze wszystkich stron życie światowe i dworskie. W r. 1694 przybywszy do Drezna, dowcipem i pięknością zjednała sobie miłość Augusta II, któremu urodziła 1696 późniejszego marszałka Maurycego (ob.) hrabiego Saskiego. Piękność, rozum, dowcip, powaby niewieście, zamiłowanie sztuki rozsławiły ją po całéj Europie; Voltaire nazywał ją najsłynniejszą kobietą dwu stuleci. Przez młodsze rywalki wyrugowana z serca królewskiego, lecz nie pozbawiona jego przyjaźni, została 1698 koadyjutorką a 1700 przełożoną opactwa w Quedlinburgu. Ruchliwego jednakże z natury usposobienia, nie dosiedziała tu długo; lubiła podróże i zmieniała często miejsce pobytu. Z polecenia Augusta II jeździła 1702 w poselstwie do Karola XII by go nakłonić do zawarcia pokoju; podróż ta, chociaż daremna, powiększyła jeszcze bardziéj jéj sławę; † 1728 w Quedlinburgu. Palmblad utworzył z wypadków jéj życia bardzo

zajmujący romans (4 t., Stokl. 1850—52).—Porów. Cramera „*Denkwürdigkeiten der Gräfin Maria Aurora Königsmarck*“ (2 t., Lipsk 1836); Heschicla „*Nachrichten zur Geschichte des Geschlechts der Grafen von Königsmarck*“ (Berl. 1854). Bracia jéj wsławili się także miłostkami i czynami wojennymi. Starszy z nich, *Otton Krzysztof*, *hr.* **Königsmarck** ubiegał się o rękę bogatéj panny Perries Northumberland; gdy jéj mąż został zamordowany w Londynie, hr. K. został oskarżony o to morderstwo, lecz uniewiniony przez sąd przysięgłych, miał następnie udział we wszystkich wypadkach wojennych owéj epoki i zginął w Morei.—Młodszy, *Filip Krzysztof*, hr. K., ur. 1660, będąc hanowerskim generał-majorem, ściągnął na siebie podejrzenie o tajemne stosunki z następczynią tronu Zofiją Dorotą, skutkiem czego został zamordowany w jéj pokojach 1694, a księżniczka uwięzioną na całe życie w zamku Ahlden.—Porów. Palmblada „*Briefwechsel des Grafen Königsmarck und der Prinzessin Sophie Dorothea von Celle*“ (Lipsk 1847).

Königsstuhl, sztucznie wzniesione wzgórze nad Renem, poniżéj Nees albo Neuse, pamiętne zbieraniem się tutaj od r. 1338 elektorów, którzy nowo obranego króla w tém miejscu ogłaszali, po raz ostatni miało to miejsce w 1496 r.

Königstein, jedyna twierdza w Saksonii, na lewym brzegu Elby naprzeciwko Lilienstein, na 1,200 stóp wysokiéj skale położona, do któréj jedna tylko bardzo stroma prowadzi droga. Budowa téj twierdzy, służącéj także za więzienie stanu, rozpoczętą została za panowania elektora Chrystyjana I r. 1589 i ukończoną dopiero 1731. U jéj stóp leży miasto *Königstein*, mające 3,160 m. Byli tu więzieni między innymi kanclerz M. Crell (1591—1601), Sobiescy Jakób i Konstanty, Patkul (1706), Böttticher (1706), Menzel (1763—96); Bakunin, Heubner i Reckel wszyscy trzéj w 1849.

Koniina, *Konicyna*, *Cykutyna*, alkaloid zawarty w cykucie (*Conium maculatum*), któremu ona zawdzięcza swe własności trujące. Jestto ciecz bezbarwna, oleista, wrząca przy 170°C, c. wł=0,89. Z kwasem chlorowodornym suchym barwi się na czerwono-fijoletowo. Jestto trucizna nader gwałtowna. K. odkrytą została w 1826 przez Gresenego, następnie zbadaną przez Geigera (1831) i Ortigosa (1842).

Konik, *Piewik* (*Cicada*), rodzaj owadów, z rzędu półtęgopokrywych, cechujący się mackami szczecinowatemi, 7 stawowemi, pyszczkiem przedłużonym, dziobkowatym, oczami wydatnemi, prawie kulistemi, a zwłaszcza organem (tylko u samców) służącym do wydawania głosu. Organ ten umieszczony jest w dolnéj części odwłoka, składa się z błony sprężystéj i przewodu powietrznego. Z 66 gatunków, 9 przypada na Europę. Samica składa jaja w otworach gałęzi, które przebija. Przy tém zakłuciu wypływa często z drzew sok, który krzepnie i wydaje pewien rodzaj manny.

Konik zwierzyniecki, jestto uroczystość narodowa, obchodzona w Krakowie w drugi czwartek Bożego Ciała, na pamiątkę zwycięztwa odniesionego w tym dniu roku 1281 za Leszka Czarnego nad Tatarami za podnietą jednego z włóczków krakowskich (trudniących się spławem na Wiśle). Główną osobą téj uroczystości jest młody, rześki człowiek, przebrany za Tatara i wyprawiający rozmaite harce na drewnianym koniku.

Konin, miasto powiatowe, rządowe w gub. kaliskiéj, pow. konińskim, nad rz. Wartą, bardzo starożytne. Dawniéj miało zamek, spalony przez króla szwedzkiego Karola XII podczas wojny, jaką w popieraniu Stanisława Leszczyńskiego na tron polski prowadził. Jest tu piękny, starożytny kościół parafijalny, z kilku dawnemi pomnikami i klasztor reformatów. Ludności ma 6,060.—*Koniński powiat* stanowi część gubernii kaliskiéj, ma $18\frac{1}{2}$ mil kw. i 63,510 m., w powiecie tym jest miasto 1, osad 5, gmin 12.

Konińskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie kaliskiém, powiecie konińskim. Wedle lustracyi z r. 1564/5 zaliczały się do tego sstwa: miasta Konin, Stawiszyn i wsie: Czarnkowo, Międzylesie, Wilkowo, Chorzeń, Morzystaw, Patrzychowo, Głowiewo, Barcigłowo, Rumino, Staremiasto, Modla, Lisiecz, Borzętów, Krąpsko, Gadowo, Dzierzbin i Czekowo. W r. 1771 posiadał je Józef Mycielski, opłacając z niego kwarty złp. 1,985 gr. 15, a hyberny złp. 2,141 gr. 26. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 tenże sam Mycielski otrzymał toż sstwo w 50 letnie posiadanie wraz z wójtostwami, sołectwami i wybraniectwami doń należącemi. Na tymże sejmie Stany Rzpltéj wyznaczyły oddzielną komisyję z 16 urzędników kor. do ustalenia granic tego sstwa. W r. 1151 koło zamku niegdyś konińskiego słynny Piotr Dunin, wojewoda, wystawił słup kamienny z napisem dotąd czytelnym, poświadczającym, iż tu jest połowa drogi od Kalisza do Kruświcy.

Koniplastyka, sposób otrzymywania odcisków z medali i t. p. za pomocą miedzi drobno rozdzielonéj, jaką się otrzymuje przez redukcyję wodorem. Por. Dinglera „*Polytech. Jour.*“ tom 135 str. 40.

Koniski (Jerzy), pisarz rosyjski, ur. 1717 w Niężynie, † 1795 w Mohilewie; profesor i rektor akademii duchownéj kijowskiéj, od 1755 biskup mohilewski dyzunicki, od 1783 arcybiskup białoruski i członek synodu petersburgskiego. Gorliwie starał się zapoznać z dziejami połud. zachodniéj Rusi, owocem czego była „*Istoria Rusow*“ (wydana 1846 przez Bodiańskiego w *Trudach mosk. obszczestwa istorii i drewnostéj rus.*); żywemi barwami kreślił w niéj prześladowanie religijne na Ukrainie, często z ujmą prawdy i widoczną nienawiścią ku Polsce. Dzieło to, wielce rozpowszechnione w Małorosyi, przez długi czas było uważane za powagę, która rozchwiała się dopiero w skutek prac Sołowiewa i Kostomarowa. Oprócz tego wydał w języku polskim: „*Prawa i wolności mieszkańców polskich i litewskich, religiję grecko-wschodnią wyznających*“ (Warsz. 1767); „*Istoriczeskoje izwiestije o eparchii mogilewskoj*“ (Petersb. 1767) i kilka mów, z których najważniejsze: miana do Stanisława Augusta w Warszawie 1765 (po łac.) i do cesarzowéj Katarzyny II w Mścisławiu 1787.

Koniszał, ob. Hippomane.

Konitrud (*Gratiola*), rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, cechujący się kielichem 5 działkowym, koroną zwykle 4 klapkową, 2 wargową, 4 pręcikami do rurki przymocowanemi, z których dwa płonne; obejmuje zioła trwałe we wszystkich częściach świata. Najwięcéj znanym jest **K.** *zwyczajny* (*G. officinalis*), rosnący na mokrych łąkach, nad brzegiem rzek i rowów w Europie środ. i połudn. Ziele nieprzyjemnego smaku, zawiera gorzką żywicę (*gracyjolinę*), działa silnie przeczyszczająco, w znacznych ilościach trująco. W Ameryce podobnie się używają *G. carolinensis* i *G. virginiana*.

Koniusza Góra, leży w Krakowskiém, niedaleko Proszowic; okolice jéj obfitują w marmur.

Koniuszy, po łac. *praefectus stabuli* lub *praefectus equisonum*, przełożony nad stajniami; jest to jeden z dostojników na dworach królewskich.

Konjektanea (z łac.), zbiory przypuszczeń, pomysłów i objaśnień, dotyczących pojedynczych ustępów z klasyków greckich i łacińskich. Konjekta-neami nazywano także w starożytności pisma zebrane różnéj treści.

Konjica, miasto w Hercegowinie, nad rz. Naretwą, na granicy Bośnii i Hercegowiny. Odbył się tu 1446 wielki synod.—Nahija **K.** ma około 14,000 mieszkańców, 9,000 wyzn. wschod., 1,000 kat. i 4,000 mahometan.

Konjugacyja, ob. Słowo.

Konjunkcyja, w astron., ob. Połączenie.

Konklawe, ob. Conclave.

Konkluzyja, tak się nazywa w prawie część aktu sądowego, obejmująca żądania stron, czyli same żądania. W retoryce, konkluzyja znaczyła tę część mowy, w któréj orator starał się najsilniéj oddziałać na swoich słuchaczy.

Konkomitancyja (z łac.), znaczy w kościele rzymsko-kat. nierozdzielność ciała i krwi Jezusa Chrystusa w hostyi. Słowa tego *Concomitantia* użył najpierwéj Tomasz z Akwinu (*Summa* b. III qu. 76 art. 1) a za nim średniowieczni Scholastycy. *Albert Magnus* na pojęcie to użył wyrażenie *Unio naturalis*.

Konkordancyja, ob. Concordantia.

Konkordat, tak się nazywa traktat zawarty między papieżem, jako głową kościoła katolickiego, i rządem jakiego państwa, w celu określenia i ustalenia wzajemnych stosunków między duchowieństwem tegoż państwa i władza świecką. Konkordaty, w ścisłém znaczeniu tego słowa, zawiera papież tylko z rządami państw katolickich, z państwami bowiem protestanckiemi reguluje wzajemne stosunki przez bulle, tak zwane *circumscriptionis*, i traktaty takie noszą zwykle nazwę konwencyi; odróżnienie to nie jest jednak zawsze zachowywane. Przedmiotem **K.** bywają w ogólności tylko *res ecclessiasticae*, a więc prawa, przywileje i dochody duchowieństwa, liczba i wielkość dyjecezyj, sposób obsadzania biskupstw i innych duchownych urzędów, oraz wzajemny stosunek i granice władzy świeckiéj i duchownéj. Opiéra się w tym względzie każdy prawie **K.** na wzajemnych ustępstwach. Pogodzić jednak wszystkie wymagania państwa i kościoła nie jest wcale rzeczą łatwą. Kwestyja ta zajmowała najpoważniejsze umysły, a przecież dziś jeszcze nie otrzymano rezultatów, na któreby się wszyscy, a przynajmniéj dwie główne strony: kościół i państwo zgodziły. W ogóle postawić tu można trzy systematy: 1) Kościoła wymagania są jedynie uprawnione, a państwo służyć winno do jego celów. Tu państwo jest poddane kościołowi, prawa jego nie są uznawane. Systemat taki panował w części w wiekach średnich; dziś jest on już niemożliwy. 2) Państwo ma na widoku jedynie własne cele, kościół nie ma żadnych praw, a władza świecka chłonie w sobie i duchowną. Systemat ten sprzeczny jest z rozwojem historycznym ludzkości i trudno nawet przypuścić, aby państwo miało się podjąć i wykonywać atrybucyje zgoła mu nie przynależne. Mogłoby to nawet pociągnąć najniebezpieczniejsze skutki dla wolności społeczeństwa. 3) „Kościół wolny w wolném państwie“, zasada dziś bardzo rozpowszechniona i nawet chwalona. Guizot tak ją określa „Kościół jest niezależnym od państwa, niejako niewidzialnym; państwo niema z nim żadnych starć, nie chce ono wiedzieć o szerzeniu się żadnych pojęć religijnych, dozwala im się szerzyć, rozwijać i rządzić stosownie do woli i potrzeby. Zasada ta jest bardzo niepraktyczna i zapominają jéj zwolennicy, że religija i kościół to nie są rzeczy czysto abstrakcyjne, że wyznawcy ich mają pewne obowiązki, że zgromadzają się w pewne uroczystości, że pewne kwestyje są wspólne kościołowi i państwu, jak np. małżeństwo, że w końcu urzędnicy kościoła mają pewne potrzeby, które przez państwo winny być zaspokojone. Państwo nie może się więc usuwać całkowicie i pozostawić swobodnego rozwoju wszystkim pojęciom religijnym. Napróżno powołują się tu na Stany Zjednoczone, utrzymując, że zasada najzupełniejszego rozdziału między władzą świecką i duchowną jest tam przeprowadzona. Świeży fakt wysłania wojska dla wytępienia wielożeństwa u Mormonów jest tego dowodem. Zasada więc ta także absolutnie stosowaną być nie może. Najlepszym więc środkiem pogodzenia praw kościoła i państwa jest zagwarantowanie wolności przez państwo kościołowi i wyrzeczenie się przez kościół nierozsądnych pretensyj przewodnictwa i wtrącania się w sprawy pozakościelne. Do tego celu prowadzą i **K.** i w tém też ich ważność. Najpiérwszym i jednym z najważniejszych **K.** jest wormacki, zawarty w 1122 r. między cesarzem Henrykiem V i papieżem Kalikstem II, kończący spor o inwestytury. Następnie do ważniejszych należą: **K.** zawarty w 1801 r. między Napoleonem i Pijusem VII, przywracający religiją katolicką we Francyi i nadający wielkie prawa władzy świeckiéj, a raczéj odbierający przywileje papieżowi; **K.** ten, mimo zawartego później przez Ludwika XVIII, lecz niepotwierdzonego przez izby nowego **K.**, jest jeszcze dziś podstawą dla stosunków Francyi z Rzymem. W r. 1851 zawarto **K.** z Hiszpaniją i Toskaniją, w 1855 z Austryją, w 1857 z Wirtembergiem i t. d. Z Rossyją zawarty był Konkordat 15 Sierpnia 1847 r. w

Rzymie, który jednak dziś z powodu zerwania stosunków z papieżem nie jest w zupełności wykonywany.

Konkordyja kanonów (*Concordia canonum*), zwano w kościele rzymsko-kat. zbiory praw kościelnych, ułożone w rozmaitych czasach, dla okazania ich jedności ducha pomimo różnych sprzeczności. Nazwa ta najpierw nadaną została zbiorowi Jana Scholastyka; następnie zbiorowi Kreskonijusza (690 r.). Najważniejszym tego rodzaju zbiorem, jest *Decretum Gratiani* (ob. Corpus juris canonici), który nazwano *Concordia canonum discordantium*.

Konkretny (z łac.), wyrażenie używane w pismach filozoficznych; znaczy właściwie: spójny, zrośnięty, t. j. materyjalny, widzialny.

Konkubinat, życie na wiarę, nałożnictwo, stanowi wykroczenie policyjne, mające miejsce wtedy, gdy dwie osoby wolne różnéj płci mieszkają razem, dla zaspakajania popędów płciowych. Zresztą główną cechą K. nie jest mieszkanie razem, lecz trwałość stosunków cielesnych między osobami blisko niespokrewnionemi, nie związanemi przez śluby małżeńskie. W pr. rzymskiem K. był dozwolony.

Konkurencyja, współubieganie się, współzawodnictwo fabrykantów, kupców, robotników i w ogóle wszystkich ofiarujących swe towary lub pracę, w celu powiększenia swego zbytu, a przez to i zarobku. Na wolnéj konkurencyi opiera się cały prawie dzisiejszy handel i rzeczywiście zasada ta ekonomiczna, przeciwna wszelkim monopolom i ograniczeniom, jest zbawienną dla całego społeczeństwa. W skutek niéj konsumenci nie zależą od dobréj woli przemysłowca, lecz płacą jedynie za towar to, co kosztuje materyjał surowy, praca na jego przerobienie, możliwe ryzyka i straty przy fabrykacyi, i konieczny, a w niektórych gałęzlach przemysłu jednostajny, zysk fabrykanta. K. budzi także ducha przedsiebierczości i wynalazku, gdyż starać się musi: 1. o zmniejszenie kosztów produkcyi, aby towar po cenie niższéj od innych dostawić na rynek, a przez to powiększyć własny zbyt i zysk; 2. o ulepszenie samego towaru, który w miarę swéj dobroci jest mniéj lub więcéj poszukiwany. W średnich wiekach zasada ta była prawie nieznaną, gdyż wówczas przeważał system wyłączności, ograniczeń, przywilejów i monopolów. Dopiéro w nowszych czasach po zniesieniu tych wszystkich ograniczeń i wprowadzeniu choć niezupełném wolności przemysłowéj, zaczęło się współubieganie między pojedynczymi fabrykantami, miastami i nawet narodami, które dla całéj ludzkości drogie przyniosło owoce.

Konkurs (z łac.), znaczy współubieganie się o urząd naukowy, lub wyznaczoną nagrodę za jakąś pracę literacką lub artystyczną.

Konkurs (w prawie handlowem), tak się zwie występienie przed sąd wielu wierzycieli przeciwko niewypłacalnemu dłużnikowi. Proces konkursowy ma na celu zebrać i zrealizować wszystkie aktywa niewypłacalnego dłużnika, następnie wykazać i sprawdzić wszystkie pasywa upadłego, a na reszcie rozklasyfikować wierzycieli i przeprowadzić między nimi rozdział masy czynnéj.

Konnica, ob. Jazda.

Konojda, nazwa powierzchni utworzonych przez linię prostą, pozostającą ciągle równoległą do płaszczyzny danéj, a opierającą się statecznie o linię prostą i o krzywą jakąkolwiek. K. nazywa się prostą, jeżeli kierująca prostolinijna jest prostopadła do płaszczyzny kierującéj. K. porównać tu można do stożka (stąd nazwa *konos* stożek, *eidos* postać), którego wierzchołek zamienił się na linię prostą. Nadaje się też tę nazwę powierzchniom wynikającym z obrotu jednego z przecięć stożkowych, paraboli lub hyperboli, około osi.

Konon, sławny wódz i admirał ateński podczas drugiéj połowy wojny peloponeskiéj i korynckiéj. W r. 409 prz. Chr. stanął z Alcybijadesem i Trazybulem na czele rządu krajowego, a po upadku pierwszego otrzymał najwyższą władzę. Pokonany przez Kallikratidasa 406 pod Lesbos, blokowany był w porcie Mityleńskim aż do zwycięztwa Ateńczyków przy Arginuzach. Po klęsce nad Aegos-Potamos uciekł na Cypr; w 396 otrzymał od króla Artakserksesa naczelne dowództwo nad flotą perską przeciw Spartanom, 394 odniósł nad nieprzyjacielem walne zwycięztwo pod Knidos, dał pomoc ciemiężonym przez Spartę miastom mało-azyjatyckim i 393 przybył do Aten, gdzie był przyjęty z największym zapałem. Tu starał się wszelkimi sposoby podźwignąć potęgę Aten, ale 387 uległ intrygom Spartan; wysłany bowiem do Persyi, dla czuwania nad sprawami ateńskiemi w epoce pokoju Antalcydasowego, został pod błahym pozorem uwięziony w Sardes i zamordowany z polecenia wielkorządcy perskiego Tiribazusa.—Życiorys K. napisał w starożytności Kornelijusz Nepos.

Konon, papież (686—687), po jedenasto miesięcznem panowaniu, bardzo kłopotliwém, † 867. Następcą jego był Sergijusz.

Kononici, sekciarze VI w., nazwani tak od Konona, biskupa tarseńskiego. W nauce o Trójcy św. zbliżali się K. do Tritheistów, uczących że w Trójcy są trzy różne natury i osoby, że zatém jest trzech bogów. Różnili się zaś od nich w nauce o zmartwychwstaniu, twierdząc że w skutek śmierci tylko forma ciała, nie zaś samo ciało ulega zniszczeniu, i że po wskrzeszeniu dusza połączy się znowu ze swém poprzednim, zmienioném tylko pod względem formy ciałem. Za czasów cesarza Justynijana II nie było ich więcéj.

Kononowskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie mińskiém, powiecie rzeczyckim. Podług metryk litewskich od początku XVIII wieku posiadali je: Jan Konopka, następnie Tomasz Mołodkowicz, wreszcie z mocy przywileju Augusta III z r. 1744 dzierżyli te dobra narodowe Szymon i Balbina Gedroicowie, strażnikostwo mścisławscy, którzy z nich opłacali kwarty złp. 39 gr. 18. Wieś Kononowka z przyległościami od r. 1772 przeszła pod panowanie rossyjskie.

Konopacki (Maciéj), podkomorzy, a następnie wojewoda chełmiński za Zygmunta III, po stracie żo-

ny, biskup chełmiński i administrator biskupstwa pomorskiego; † 1614.—**Konopacki** (Jan Karol), starosta dybowski, syn poprzedniego, współtowarzysz Jana Kazimierza podczas uwięzienia tego ostatniego we Francyi, za powrotem do kraju wstąpiwszy do stanu duchownego, mianowany był biskupem warmińskim, lecz przed przyjęciem święcenia, † 1643. Starowolski chwali go jako człowieka uczonego i znakomitego mówcę; pisał K. kronikę wypadków spółczesnych, o któréj wspomina jeszcze Niesiecki przytaczając ją p. t. *Mss. Konopatociana.*

Konopacki (Szymon), pisarz polski, syn Prokopa *Konopackiego*, starosty głuchowskiego i posła wołyńskiego, ur. 1790. Ukończywszy szkoły w Międzyrzeczu, sposobił się na prawnika w palestrze żytomierskiéj. Po ustanowieniu traktatem wiedeńskim królestwa polskiego był sekretarzem komisyi, ustanowionéj z Warszawie, do uregulowania i załatwienia handlu i żeglugi we wszystkich prowincyjach, składających przed 1772 Rzeczpospolitą; 1820—23 zasiadał jako prokurator w komisyi sądowo-edukacyjnéj w Krzemieńcu; w 1844 był obrany prezesem wołyńskiéj izby cywilnéj. Oprócz drobniejszych poezyj, wydanych w Wilnie 1842, ogłosił: „*Chronologija dziejów królestwa polskiego*“ (2 tomy, Żytomierz 1860), pomnożona spisem alfabetycznym. Był także spółpracownikiem „*Encyklopedyi Powszechnéj*“ (28 tomowéj) S. Orgelbranda.

Konopie (*Cannabis*), rodzaj roślin z rodziny pokrzywowatych (niektórzy z K. i chmielu tworzą oddzielną rodzinę *konopiowatych*), mający za cechy: kwiaty rozdzielnopłciowe; męskie zebrane w grona, tworzące razem wiechę dosyć obszerną, mają kielich 5 działkowy i 5 pręcików działkom przeciwległych; kwiaty żeńskie są pojedynczo lub parzysto gęsto skupione, o kielichu 2 działkowym, a właściwie 1 działkowym, z boku rozdartym, szyjka krótka z 2 długiemi, nitkowatemi znamionami; owoc—ziarniak 1 nasienny. Jedyny gatunek *C. sativa* czyli *C. indica* jest rośliną jednoroczną, pochodzącą pierwotnie z Persyi i Indyj Wsch., oddawna uprawia się w Europie i w innych stronach i często zachodzi zdziczałe. Łodyga prosto wzniesiona dochodzi 1—3, a w ogrodach 5—6 stóp, liście dłoniaste, 3—9 łatkowe, o łatkach lancetowatych, piłkowanych, szorstkich, liście najwyższe pojedyncze. Osobniki męskie, *płaskunki*, *suszki*, są szczuplejsze, wyższe, i łatki liści mają węższe niż osobniki żeńskie, *głowacze*, *maciorki*, *branki*. K. kwitną w Czerwcu i Lipcu, gruntu wymagają pulchnego, bogatego w czarnoziem i dobrze nawożonego; głównym celem uprawy K. są włókna, znajdujące się w pokładzie łykowym, które są w płoskunkach cieńsze. Roślina dojrzała wyrywa się (głowacze późniéj dla dojrzenia nasion), następnie poddaje się działaniom mechanicznym—oddzieleniu korzeni, nasion i t. p., potém moczy się w wodzie aż do zagnicia, dla zniszczenia istoty azotowéj wiążącéj włókna, a po wypuszczeniu przez wymiędlenie, czyli wykruszenie części ugnitéj, otrzymuje się włókno, tak jak łodyga długie. Dla przyspieszenia gnicia polecane są różne działania chemiczne, a w niektórych miejscach Francyi otrzymuje się włókno bez gnicia wprost za pomocą prostych machin. Z włókien otrzymuje się przędza, przerabiana na grubsze płótna żaglowe, albo też skręca się je na sieci, powrozy, liny, nici, knoty i t. p., w handlu rozróżniają kilka gatunków K., najlepszych dostarczają Rosyja półn., Polska i Włochy, Najlepsze włókna K. są perłowo lub srebrzysto-szare, mają woń właściwą, silną. Włókno K. od innych najlepiéj odróżnia się pod mikroskopem; jest ono długie i walcowe, sztywniejsze od włókien lnu, otwór wewnętrzny jest dosyć szeroki, ściany podłużnie prążkowane, a niekiedy pokryte i ukośnemi prążkami. K. uprawiają się też i dla swych własności chemicznych, wszakże pierwiastki właściwe K. występują głównie w krajach gorących; mylnie też sądzono, że K. *indyjskie* są innym niż nasze gatunkiem. W Indyjach zbiera się tylko roślina żeńska, któréj rozróżniają dwa gatunki: 1) *gunjah*, są to K. oswobodzone od liści, pokryte silnie się wydzielającą masą żywiczną, barwy brunatnawéj, woni silnie narkotycznéj; 2) *Bang* czyli *guaza*, są to gałązki kwiatowe, mniéj w żywicę bogate. Liście w wielu krajach wschodu używają się do palenia pod różnemi nazwami *maslak*, *djamba*, *dakka*, *tytuń kongo* i in. jako środek odurzający. Najczęściéj jednak przez przegotowanie liści i kwiatów z wodą i masłem otrzymuje się przetwór zwany *haszysz*, najczęściéj pomieszany z kamforą, gwoździkami, kwiatem muszkatowym, piżmem i t. p. Przetwór najwięcéj używany przez Murzynów zowie się *elmogen*, u Arabów *elawamese*, zwykle pomieszany z ciałami, wzbudzającemi popęd płciowy, u Turków *madżun*; skład chemiczny K. mało jest znany; wyciąg alkoholowy K. nazywa się *kannabiną* lub *haszyszyną*, i za pierwiastek działający uważa się zawarty w nim olejek lotny i żywicę. Działanie haszyszu jest różne, stosownie do użytéj ilości i kompleksyi człowieka, na Europejczyków działa słabiéj, niż na narody wschodnie, gdzie wywiera wpływ z początku rozweselający i wzmacniający, przy większéj ilości wprawia we wściekłość, albo też w obezwładnienie, dłuższe użycie sprowadza często obłąkanie. Według podania, w czasie wojen krzyżowych Saraceni mieli wpadać do obozu chrześcijańskiego upojeni haszyszem; zwano ich haszyszynami, stąd miała pójść nazwa assasynów. Można przyjąć, że obecnie około 200 milijonów ludzi używa K. jako środka upajającego. Z nasion K. w Europie przez wyciskanie otrzymuje się *oléj konopny*, zielono-żółty, mętny, następnie żółciejący; c. wł=0,927, krzepnie przy 28°C. Używa się do palenia, wszakże silnie kopci, więcéj używa się do wyrobu szarego mydła i smoły, często fałszują nim oléj rzepakowy. Nasiona (*siemię konopne*) zawierają obok oleju dużo białka, używają się na pokarm dla ptaków; w krajach północnych jedzą się nasiona prażone, które były też polecane za surogat kawy. W medycynie przyrządza się z nich emulsyję, używają się też na okłady i w odwarach do lewatyw.

Konopkówka, wieś w galicyjskim obwodzie tarnopolskim, pod Mikulińcami. Znajdują się tu licznie zwiedzane wody mineralne siarczane, urządzo-

ne bardzo wygodnie dla przybywających chorych.

Konopnica, ob. Eupatorium.

Konosment (z franc. *connaissement*, po ang. *billof lading*, po włosku *polizza di carico*), zowie się cedula handlowa, czyli list frachtowy morski lub inny wodny, t. j. świadectwo, wystawione w trzech egzemplarzach przez kapitana statku handlowego, z odbioru przyjętych przez niego na pokład towarów.

Konotop, m. pow. w gub. czernihowskiéj, nad rz. Konotopą (dopływem Sejma); blisko 10,000 m. W d. 17 Lipca 1659 zaszła w pobliżu K. nad Deszną zwycięska bitwa pomiędzy Wyhowskim, mającym pod swymi rozkazami 16,000 Kozaków, 30,000 Tatarów i 3,000 wojska polskiego, a ks. Trubeckim, który miał około 80,000 ludzi pod bronią; pierwsze utarczki wypadły na korzyść ks. Trubeckiego; gdy jednak Hulanickiemu, dowódcy przedniéj straży Wyhowskiego, udało się zburzyć most na Desznie i usypaniem grobli zatopić oboz i bateryje przeciwników, poprowadził Wyhowski swoich do boju i po krótkim oporze odniósł zupełnie zwycięstwo. Trubecki z mnóstwem swego wojska poległ a Kozacy jego przeszli do Wyhowskiego.—*Konotopski powiat*, 2,117 w. kw. ze 105,000 mieszk.; równina, grunt czarnoziem, gdzieniegdzie gliniasty; główna rzeka Sejm. Ludność zajmuje się rolnictwem, uprawą wina, konopi i tytuniu, ogrodnictwem i hodowlą bydła.

Konowalstwo, ob. Weterynaryja.

Konowlje lub *Konawlje*, wąski pas ziemi w południowéj Dalmacyi, ciągnący się od Cawtatu (*Ragusavecchia*) po nad morzem, w dół, aż do zatoki Kotorskiéj. Przez czas krótki miał własnego żupana, przyłączony następnie do Trawunia, wraz z nim dostał się pod władzę Bośnii a potém Serbii, w końcu odstąpiony Dubrownikowi.

Konrad, imię czterech królów niemieckich. — **Konrad I**, 911—918; pierwotnie książę Franków; wybrany królem przez Franków i Sasów, otrzymał koronę 911 po ostatnim władcy z domu Karolowingów. Ponieważ pod rządem ostatnich Karolowingów władza monarchiczna zupełnie podupadła, albowiem panowie głównie réj wodzili w kraju, całe przeto panowanie K. było nieustającą walką o odzyskanie straconéj władzy; † 917 i pochowany został w Fuldzie. Jego następcą był Henryk I.—**Konrad II**, *Salijczyk*, król niemiecki i cesarz rzymski 1024—39, syn Henryka, księcia Franków, wybrany po śmierci Henryka II, ostatniego cesarza z dynastyi saskiéj; koronował się w Rzymie koroną cesarską. Przywrócił w Niemczech porządek i moc prawa, uspokoił 1026 wzburzone Włochy, walczył z Węgrami i Słowianami (1034—36), a w r. 1033 zdobył koronę burgundzką na Ottonie z Szampanii. W r. 1036 wyruszył powtórnie do Włoch, gdzie atoli w Medyjolańskiem silnego doznał oporu. Pod Medyjolanem ogłosił 1037 znaną w dziejach konstytucyję, określającą warunkowe dziedzictwo drobniejszych państw lennych. Powróciwszy schorowany do kraju, † 1039 i został pochowany w kościele katedralnym w Spirze. Następcą jego był Henryk III. —**Konrad III**, król niemiecki, 1138—52, pierwszy z domu Hohenstaufów, ks. Frankonii, syn Fryderyka księcia szwabskiego, ur. 1093. Od cesarza Henryka V, któremu dzielną dawał pomoc, otrzymał księtswo Frankonii. Wróciwszy z pielgrzymki do Ziemi Świętéj, wystąpił jako kandydat do tronu przeciwko Lotaryjuszowi (ob.) i r. 1128 kazał się ukoronować królem włoskim w Monza. Późniéj wprawdzie musiał się poddać swemu przeciwnikowi w Mühlhausen, lecz po śmierci jego (1137) został wybrany królem niemieckim przez książąt reńskich 1138. Współzawodnika swojego Henryka Pysznego księcia Bawaryi i Saksonii przymusił do ustąpienia z Bawaryi, a brata Henrykowego, Welfa VI pobił i zdobył na nim miasto Weinsberg (1140). Do spraw włoskich nie chciał się wcale mieszać. Na wezwanie Bernarda de Clairvaux przedsięwziął wyprawę krzyżową, z któréj (nic niezdziaławszy stanowczego) powrócił 1148. Następnie zbroił się przeciwko Włochom, ale pośród przygotowań umarł (podobno otruty) w Bambergu 1152. Mięszał się także K. III i do spraw polskich, popierając wygnanego Władysława II. Jego następcą był Fryderyk I.—Porów. Jaffego „*Geschichte des Deutschen Reichs unter Konrad III*“ (Hannower 1845). — **Konrad IV**, drugi syn cesarza Fryderyka II; wybrany królem rzymskim 1237 r. w Spirze, walczył przeciwko nieprzyjaciołom swego domu w Niemczech, kiedy tymczasem ojciec jego wojował z papieżem i miastami włoskiemi. Odparłszy napad Mongołów 1240 r., walczył z landgrafem Henrykiem Raspe (ob.), którego za podnietą papieża wybrali królem biskupi reńscy 1146. Pokonany pod Frankfurtem 1146, zwyciężył Henryka pod Ulmem 1247, ale po rychłéj onego śmierci poniósł klęskę pod Oppenheim 1251 od nowego spółzawodnika Wilhelma hr. Holandyi. Po śmierci ojca nie mogąc się dłużéj utrzymać w Niemczech, wyruszył 1251 do Włoch, z bratem swoim Manfredem podbił Apuliję, zdobył w Październiku 1253 Neapol, lecz wkrótce potem † 1254 w obozie pod Lavello. Jedynym jego synem był Konradyn (ob.).

Konrad Wielki, albo *Pobożny*, margrabia Miśnii 1127—56, ur. około 1098, syn hrabiego Wettińskiego Thimo (Tymka), margrabiego Miśnii, nastąpił po śmierci swego krewniaka Henryka, margr. Miśnii, przez którego był czas jakiś więziony. Mianowany przez cesarza Lotaryjusza jego następcą 1136, zdobył niższe Łużyce i 1143 otrzymał hrabstwo Rochlitę. Na nim rozpoczyna się szereg panujących z domu Wettińskiego. Pod koniec życia wstąpił K. do zabudowanego przez się klasztoru Petersberge, w którym † 1157. Margrabstwo Miśnii otrzymał po nim jego syn, Otton Bogaty.—Porów. Schöttgena „*Geschichte K.'s des Grossen*“ (Drezno i Lipsk 1745).

Konrad, książęta mazowieccy.—**Konrad I**, książę na Mazowszu i Kujawach, 1207—1247, syn Kazimierza II Sprawiedliwego i Heleny, księżniczki Bełskiéj, ur. 1191. Gdy Leszek Biały wstąpił na dzielnicę krakowską 1206, oddał młodszemu bratu K. Mazowsze z Kujawami, przydając mu za opiekuna

wojewodę płockiego Krystyna z *Gozdawa* (ob.). Lekkomyślny i nikczemnego umysłu K. miał trudne przed sobą zadanie: trzymać na wodzy Prusów i szerzyć w ich kraju chrześcijaństwo. Gwałtowne atoli postępowanie K. z Prusakami, jego chciwość i zdzierstwo, oraz śmierć Krystyna, dzielnego obrońcy Mazowsza od napadów pruskich, zamordowanego z rozkazu księcia 1217 r., drażniły sąsiednich pogan i sprowadzały nowe ich niszczące napady, począwszy od 1217 r. Papież Honoryjusz III ogłosił wówczas w Polsce i Niemczech krucyjatę przeciw Prusom. Chrystyjan, pierwszy biskup pruski, zgromadził krzyżowców na wyprawę 1219 i 1222. W téj ostatniéj wzięli udział wszyscy książęta polscy. Skutki jednak tych wypraw nie były pomyślne. Najazdy Prusów powtarzały się ciągle. Nie zapobiegł temu K. ani bogatém uposażeniem biskupstwa pruskiego (w Łowiczu 1222) ani ustanowieniem za radą Chrystyjana rycerskiego zakonu Dobrzyńców (ob.), którzy w bitwie pod Brodnicą 1225 w znacznéj wyginęli części. Niedołężny więc książę, nie mogąc obronić swéj dzielnicy, sprowadził za radą tegoż Chrystyjana i innych panów tak świeckich jak duchownych zakon niemiecki *Krzyżaków* (ob.), którym przywilejem, datowanym 1228 *in Bresze* (Brześć ?), nadał wieś Orłow w ziemi kujawskiéj i ziemię chełmińską. Fakt ten w wysokim stopniu niepolityczny stał się przyczyną wielolicznych nieszczęść Polski, a odpowiedzialność za to spada jeżeli niewyłącznie to przeważnie na K. W r. 1225 wspierał K. Leszka Białego przeciwko *Henrykowi Brodatemu* (ob.) ks. wrocławskimu, który z nieznanych nam bliżéj powodów przedsięwziął wyprawę na Kraków. Po śmierci brata w Gąsawie przyjął opiekę nad jego małoletnim synem Bolesławem Wstydliwym i uwikłał się w 7 letnią walkę z Henrykiem Brodatym, dążącym również do opieki nad małoletnim księciem i utrzymania tém samém zwierzchnictwa. Wojna ta z różném prowadzona szczęściem, wyniszczająca poszarpaną na dzielnice Polskę, zakończyła się układem pokojowym na wiosnę 1235 i zjazdem dankowskim. W końcu Czerwca t. r. Śluby Konradowiców Kazimierza i Bolesława z Konstancyją i Gertrudą Henrykównami pogodziły ostatecznie zwaśnione rodziny. Późniéj wojował K. z Henrykiem margrabią Miśnii, który, przyszedłszy na pomoc Krzyżakom przeciwko Prusakom, zdradliwie Płock opanował, ale wkrótce musiał go oddać. Po pamiętnéj walce tatarskiéj i klęsce pod Lignicą 1240, kiedy Bolesław Wstydliwy schronił się do Węgier, K. zawsze mu niechętny, opanował jego dzielnice, wypędziwszy z Krakowa Bolesława Rogatkę (1242). Gwałtownymi atoli i niesprawiedliwymi rządami wywołał powszechne przeciw sobie oburzenie. Bolesław Wstydliwy odzyskał więc wkrótce Kraków; K. wszakże lubo wyklęty przez arcybiskupa gnieźnieńskiego nie myślał ustąpić; zebrawszy tedy silne wojsko, wyruszył do ziemi krakowskiéj ale poniósł klęskę pod Suchodołem 1243; w ponownéj za to wyprawie 1246 na czele Prusaków, Litwinów i Jaćwieży spustoszył ziemie sędomierską i lubelską, zwyciężył wojska Wstydliwego pod Jaroszynem i osadził kilka grodów swemi załogami, które niedługo jednak zostały wyparte. Wkrótce potem † 1247; pochowany w Płocku. K. należy do najnikczemniejszych książąt z owéj epoki. Dwudziestoletnie jego rządy były prawdziwą dla Polski klęską. Charakter swój splamił nie tylko zamordowaniem Krystyna z Gozdawa i Jana Czapli (ob.), ale także przywoływaniem na pomoc do kraju pogańskiéj dziczy. Lud pruski przedstawia sobie dyjabła w polskim stroju w postaci Konrada Mazura, który dla zagłady Prus sprowadził Krzyżaków. Z żony Agazyi ruskiéj miał synów: Kazimierza († 1268), Przemysława († 1228), Mieczysława Kosyczko († 1237), Bolesława († 1249) i Ziemowita († 1262). Był on protoplastą Piastów, panujących udzielnie na Mazowszu przez trzy niemal wieki.—Do stosunków K. z Krzyżakami, porów. Waltericha „*Die Gründung des deutschen Ordenstaates in Preussen*“ (Lipsk 1857); Romanowskiego „*De Conradi Masoviae ducis atque ordinis cruciferorum prima mutuaque condicione*“ (Pozn. 1857); Retwischa „*Die Berufung des Deutschen Ordens gegen die Preussen*“ (Berlin 1868); Didolffa „*De republica ordinis Teutonici Borussica commentatio historica etc.*“ (Bonn. 1870); Sokołowskiego „*Konrad ks. na Mazowszu i Zakon Niemiecki*“ (Pozn. 1873).—**Konrad II**, wnuk poprzedn., syn Ziemowita I, książę mazowiecki i czerski, panował w Czersku od 1262—94. Wojował z Leszkiem Czarnym, a późniéj z Władysławem Łokietkiem i † bezdzietnie 1294 w Czerwińsku, gdzie też został pochowany.—**Konrad III**, książę na Czersku i Warszawie, syn Bolesława IV, objął rządy 1454. Wspierał Kazimierza Jagiellończyka w wojnie z Krzyżakami i przeważny miał udział w bitwie pod Puckiem 1462. Za panowania swego dążył ustawicznie do zrzucenia jarzma, jakie król Jan Albrecht coraz szerzéj nad dzielnicami ówczesnéj Polski rozpościerał, celem połączenia ich w jednę całość; lecz usiłowania jego nie odniosły pożądanego skutku; K. † 1503, zostawiając dwu synów Stanisława i Janusza III, którzy zeszli ze świata bezpotomnie, a po ich zgonie ziemie księstwa Mazowieckiego, zostały wcielone do Korony.

Konrad, książęta szląscy.—**Konrad I**, książę głogowski, zwany *Krzywonogi*, syn Władysława II króla polskiego. Otrzymawszy księstwo głogowskie wkrótce potém wstąpił do stanu duchownego i † 1163. — **Konrad II**, książę głogowski, trzeci syn Henryka Pobożnego, ur. 1225, † 1298 r. — **Konrad III**; najstarszy syn poprzedniego, podzielił się Szląskiem z braćmi swoimi Przemysławem i Henrykiem III, † 1304 bezdzietnie. — **Konrad I**, książę oleśnicki, syn Henryka III, księcia głogowskiego, protoplasta wszystkich książąt téj linii, † 1365.—**Konrad II**, syn poprzedniego, książę na Koźlu i Oleśnicy, † 1410.—**Konrad IV**, syn poprzedniego, rozdzielił kraj pomiędzy swoich synów i † w Wrocławiu. — **Konrad VII**, (Konradowie III, V i VI byli stryjami i wujami poprzedzającego, nigdy władzy nie posiadali), książę oleśnicki, syn Konrada IV, † 1471. — **Konrad VIII**, synowiec poprzedniego, † 1492.

Konrad, książę Tyru, margrabia Montferratu, syn

Wilhelma III, ur. około 1150, odznaczywszy się w wojnach papieża z cesarzem Fryderykiem II, przyjął udział w krucyjacie 1182 i odznaczył się głównie przy obronie Tyru przeciwko Saladynowi. Stawiając się kandydatem do tronu jerozolimskiego, zamordowany został z polecenia Starca z Gór, naczelnika Assassynów r. 1190.

Konrad, książę austryjacki, syn Fryderyka, naturalnego syna cesarza Fryderyka II, walczył z bratem wujecznym Konradynem przeciwko Karolowi Neapolitańskiemu, lecz wzięty przezeń do niewoli, został w Castel San Orbi oślepiony i podobno uduszony.

Konrad I, książę czeski, syn Brzetysława I, otrzymał w podziale po śmierci ojca ks. znoimskie, po wybraniu zaś brata swego Włatysława II na kr. czeskiego, ks. berneńskie. Po śmierci Wratysława został królem czeskim r. 1091, lecz † 1092, po 8-miu miesięcznem panowaniu, niczém się nieodznaczywszy. Dla Morawii przysłużył się wydaniem 1084 pierwszego zbioru praw, znanego pod nazwą *Prawa żupanów ks. berneńskiego*.—**Konrad II**, książę znoimski, syn Litolfa a wnuk poprzedniego, wybrany 1142 na w. księcia, przedsięwziął wyprawę na kr. czeskiego Władysława II, pobił go i obległ nawet Pragę, cofnął się jednak na wieść o nadciąganiu posiłków niemieckich. W roku następnym Władysław złupił Morawiję i zdobywszy gród K. wygnał go. Pogodziwszy się następnie z Władysławem, powrócił K. do swéj dzielnicy i panował spokojnie do †, zaszłéj 1150.

Konrad I, biskup ołomuniecki od 1316—1327 r., zreformował obyczaje i karność w swojéj dyjecezyi i piérwszy zebrał statuta dyjecezyjalne.

Konrad z Lichtenau, powszechnie *Conradus Urspergensis* zwany, kronikarz niemiecki, rodem ze Szwabii † 1240, jako opat klasztoru premonstrateńskiego w Urspergu, w Bawaryi, uważany był pierwotnie za twórcę dzieła „*Chronicon*“ (wydanego przez Peutingera w Augsburgu 1515 i w Strasburgu 1609), poczynającego się od czasów Ninusa i doprowadzonego do r. 1229 po Chr., które wszakże w pierwszéj części (do r. 1101) jest pracą opata z Urach pod Würzburgiem, Ekkeharda I, a w dalszym ciągu, do r. 1229, pracą jakiegoś nieznanego Włocha.

Konrad z Marburga, pierwotnie spowiednik landgrafowéj heskiéj Elżbiety, od r. 1232 inkwizytor i prześladowca kacerzy w Niemczech, znienawidzony powszechnie z powodu obłudy i strasznych okrucieństw, jakich się dopuszczał względem kacerzy nad Renem, w Turyngii i Hessyi. Kiedy skazał hrabiego Sayn na śmierć, pozwany został przed sąd nadzwyczajny do Moguncyi, który odrzucił żądania K. W powrocie blizko Marburga zabity 31 Czerwca przez kilku szlachty. Papież Grzegorz IX przyznał mu koronę męczeńską. Por. Henkego „*K. von Marburg*“ (Marburg 1861).

Konrad z Würzburga, średniowieczny poeta niemiecki, † 1287 w Bazylei; odznaczył się szczególniéj w poezyi opowiadającéj. Do utworów jego w tym rodzaju należą: „*Engelhard*“ (wyd. Haupta, Lipsk 1844); „*Otto mit dem Barte*“ (wyd. Hahna, Quedlinb. i Lipsk 1838); „*Der Welt Lohn*“ (wyd. Rotha, Frankf. 1843); „*Alexius*“ (wyd. Haupta w czasopiśmie: „*Zeitschrift für deutsches Alterthum*“ tom. 3); i „*Der Schwanenritter*“ (wyd. Rotha, Frankfurt 1861). Jego wiersz pochwalny na cześć N. P. Maryi pod tyt. „*Die goldene Schmiede*“ wydany został przez W. Grimma (Berl. 1840). Poeta to bardzo płodny i uczony; jakkolwiek zbliża się wiele do Gotfryda ze Strasburga, wykazuje jednak w swych utworach upadek poezyi średnio-górno-niemieckiéj.

Konradyn zwykle **K.** *Szwabskim* zwany, książę Szwabii, ostatni potomek domu Hohenstaufów, syn Konrada IV (ob.), króla niemieckiego, ur. 1252; otrzymał wychowanie u swego wuja, księcia bawarskiego Ludwika, kiedy tym czasem Manfred (ob.) dzierżył w jego imieniu koronę sycylijską, którą postradał r. 1266 za sprawą Karola Andegaweńskiego. Wezwany przez Włochów, wyruszył K. jesienią r. 1267 ze swoim przyjacielem Fryderykiem Badeńskim na czele 10,000 wojska za Alpy, z początku walczył szczęśliwie, lecz pobity 23 Sierpnia 1268 pod Tagliacozzo albo Scurcola, wzięty został do niewoli i na rozkaz Karola Andegaweńskiego, wraz z przyjacielem swoim ścięty w Neapolu 29 Październ. 1268. Zwłoki jego spoczywają w kościele Sta-Maria-del-Carmina, gdzie mu król Bawarski w r. 1847 wystawił piękny pomnik marmurowy. Tragiczny zgon jego dostarczył wątku wielu poetom dramatycznym, między innymi Raupachowi i Kösterowi.

Konsekracyja, zowie się w kościele rzymsko-kat. mianowicie, cermonija poświęcenia we Mszy, przez którą kapłan, mocą słów wyrzeczonych nad chlebem i winem, przemienia je w Ciało i Krew Jezusa Chrystusa, tak iż po K. niéma już na ołtarzu ani chléba ani wina, a tylko ich postać.

Konsekracyja biskupa, ob. Biskup.

Konsens (z łac.), zgoda, przyzwolenie, w prawie rzymskiém. Dzisiaj konsens znaczy pozwolenie wydane przez władzę rządową na utrzymywanie i prowadzenie jakiego procederu handlowego lub przemysłowego. Konsensem zwie się także pozwolenie dawane przez właściciela gruntu posiadaczowi emfiteutycznemu na nabycie i posiadanie takiegoż gruntu.

Konsens sędomierski (*Consensus sendomiriensis, Zgoda sędomierska*), akt ugody zawartéj na synodzie odbytym 1570 w Sędomierzu, pomiędzy trzema wyznaniami ewangielickiemi, a mianowicie: czeskiém, helweckiém i augsburgskiém. Protestanci polscy coraz mocniéj uczuwali potrzebę połączenia się, jużto w celu ugruntowania i wzmocnienia protestantyzmu, jużto dla stawienia czoła z jednéj strony reakcyi katolickiéj, wzmagającéj się zwłaszcza od czasu przyjazdu Commendoni'ego, z drugiéj zaś silnie szerzącemu się aryjanizmowi, który im wielu wyznawców odrywał. Owocem tego dążenia były synody: w Koźminku 1555, w Poznaniu 1567, oraz 2 Marca 1570 w Wilnie, które przygotowały dobrze grunt do rozpoczętego 9 Kwietnia 1570 powszechnego synodu braci czeskich, ew.-reformo-

wanych i ew.-augsburgskich w Sędomierzu, kędy oprócz reprezentantów wyznań i prowincyj zjechała się wielka liczba panów i szlachty. Napróżno legat papieski Wincenty Porticus starał się u króla o przeszkodzenie zjazdowi. Zygmunt August bowiem niechciał popełnić gwałtu i skończyło się na tém, że starosta miejscowy wyjechał z Sędomierza, niechcąc, jako utrzymywał, „przytomnością swą uświęcać zbiorowiska". Między innymi byli na tym synodzie: Stan. Myszkowski, woj. krakowski, Piotr Zborowski, woj.s ędomierski, Stan. Bniński, sędzia poznański, działający w imieniu Łuk. Górki, woj. poznańskiego i Jana Tomickiego, kaszt. gnieźnieńskiego, z duchownych zaś: Szymon Teofil Turnowski, dyjakon braci czeskich, który dzieje tego synodu piękną opisał polszczyzną, daléj Erazm i Mikołaj Glicznerowie, Stan. Sarnicki, Trecyjusz, Grzegórz z Żarnowca, Sylvius, Sudrowiusz, Marcianus i in. Dyrektorami synodu wybrano Myszkowskiego i Zborowskiego ze strony świeckiéj a Gilowskiego i Prażmowskiego ze strony duchownéj; sekretarzem był Sokołowski. Aryjanów, mimo domagania się takowych, wyłączono od udziału w synodzie. W krótkim czasie pomiędzy 9 a 14 Kwiet. przyszło do zupełnego pomiędzy trzema wyznaniami porozumienia; zebrani przyrzekli sobie uroczyście o pokój i zgodę pospolitą się starać, miłość zobopólną sobie wzajemnie oddawać i spólne porady, posługi a prace ku budowaniu kościoła Bożego w prawdziwém zjednoczeniu braterskiém czynić a obracać". Porozumiano się daléj co do artykułów wiary, wypowiedziano prawowierność trzech wyznań, zostawiając im szczegółowe różnice i właściwe obrządki. Akt téj ugody był bliżéj sformułowany na synodzie poznańskim 3 Maja 1570. K. s. podniósł i umocnił sprawę reformacyi, stał się oraz przyczyną, że podczas elekcyi po śmierci Zygmunta Augusta partyja inowierców niemałą odegrała rolę.—Porów Glicznera „*Consensus sendomiriensis*" (Toruń 1576; 2 wyd. 1592); „*Consensus*" (w Baranowie 1528); Strimesiusa „*Consen. Sendomiriensis*" (Frankfurt 1704); Jabłońskiego „*Historia Consensus Sendomiriensis* etc". (Berlin 1731); Łukaszewicza „*O kościołach braci czeskich w dawnéj Polsce*" (Poznań 1825).

Konserwator (z łac.), nadzorca gabinetów historyi naturalnéj i t. p. zakładów.

Konserwatoryjum (z łac.), publiczna szkoła muzyki, w któréj wykładaną jest tak teoretycznie jako i praktycznie wyższa nauka téjże sztuki. Podobne konserwatoryja czyli szkoły muzyczne powstały najprzód we Włoszech, jako bezpłatne zakłady naukowe; najsławniejszém z nich było założone w Neapolu r. 1537 *Conservatorio di Santa-Maria-Loretto*, nowszymi czasy (1818) przeniesione do klasztoru zakonnic San-Sebastiano *Real collegio di musica* oraz założone roku 1808 w Medyjolanie. We Francyi powstała r. 1784 piérwsza szkoła muzyki pod nazwą *École royale de chant et de déclamation*, która 1793 przemienioną została na *Institut national de musique* dla wykształcenia muzyków instrumentalnych dla wojska i która r. 1795 otrzymała nowe urządzenie z nazwą *Conservatoire*. Najznakomitszém K. po paryskiém jest brukselskie (założone 1833). Oprócz powyższych istnieją takie K. w Warszawie (założone 1861; było i przedtém K. w Warszawie od 1821 do końca 1830 r.), Pradze, Wiedniu, Lipsku, Kolonii, Monachijum, Berlinie, Stuttgardzie i t, d.

Konserwatysta, Konserwatywny (z łac.), wyraz szczególniéj używany w polityce, oznacza człowieka przychylnego utrzymaniu istniejącego stanu rzeczy; zatém przeciwnego wszelkiéj reformie i postępowi.

Końskie, miasto powiatowe w gubernii radomskiéj, powiecie końskim, odległe od Opoczna o mil 2, niegdyś gniazdo znakomitéj rodziny Odrowążów. Ma starożytny kościół parafijalny, założony w XII wieku, liczy mieszkańców 4,330.—*Koński powiat*, jeden z siedmiu powiatów guber. radomskiéj, ma $32^1/_5$ mil kw. i 75,318 m. W powiecie są 3 miasta, 2 osady i 18 gmin.

Końskowola, osada w gubernii lubelskiéj, powiecie nowoaleksandryjs., odległa od Puław o 1 milę. Niegdyś było miasto fabryczne i ludne, po wypadkach r. 1831 bardzo upadło. Mieszkańców ma 2720.

Konskrypcyja, ob. Pobór wojskowy.

Konsola, w architekturze część wystająca, na któréj się wspiérają wazy, statuy i t. p. ozdoby. Nazywają także K. sprzęty domowe, służące do umieszczania na nich figur i t. p. ozdób.

Konsolidowe albo **Skonsolidowene fundusze** (consolidés fonds), nazywają się tak w ogóle nietylko fundusze pozostałe ze zlania (konsolidacyi) rozmaitych oddzielnych źródeł, ale także i fundusze już pokryte, to jest takie, na zapłacenie których, lub téż na uiszczenie od nich procentów, przekazane zostały pewne dochody państwa. Najgłówniejszą część długu publicznego Anglii tworzą *consolidated annuities*, tak nazwane od skonsolidowania ich w 1751 r. w jednę całość. Sąto papiéry trzyprocentowe i kurs zwyczajnie mają dosyć dobry (przeszło 90 za 100).

Konsonans (z łac.), zowie się w muzyce akord z toniki (wraz z oktawą lub bez niéj), tercyi i kwinty złożony, nie potrzebujący rozwiązania jako skończony, bo zadawalniający zmysł muzyczny i stąd także doskonałym zwany. Przeciwieństwem jego jest *Dyssonans* (ob.).

Konstanc (Jerzy), pisarz czeski jezuita, ur. 160* w Rzepinie, † 1673; profesor nauk humanitarnych i matematyki. Oprócz dzieła: „*Lima linguae bohemicae, t. j. brss jazyka czeského neb spis o poopraweni a zaostrzeni rzeczi czeske i t. d.*" (Praga 1667), ogłosił jeszcze kilka dzieł treści teologicznéj; pracował nad przekładem pisma świętego na język czeski, ale go niewykończył.

Konstancyja, Kostnica (*Konstanz, Kostnitz*), miasto warowne, w wielkiém księstwie badeńskiém, nad jeziorem Kostnickiém czyli Bodeńskiém, z ludnością 9,400 m. Tutejszy kościół katedralny jest pięknym pomnikiem starożytnéj sztuki budowni-

czéj. Niegdyś Konstancyja była wolném miastem Rzeszy, lecz z powodu nieprzyjęcia *interim*, utraciła 1548 swoje przywileje i została przez cesarza Karola V podarowana jego bratu Ferdynandowi. W r. 1805 przeszło miasto w posiadanie Badenu, a starożytne jego biskupstwo zostało jeszcze poprzednio sekularyzowaném. W latach 1414—18 odbywał się tu *sobór Konstancyjeński*.

Konstancyja, królowa polska, córka arcyksięcia austryjackiego Karola, ur. 1588 r. Została żoną Zygmunta III 11 Grudnia 1605 po śmierci piérwszéj jego żony a rodzonéj swéj siostry Anny. Po 26 letniem pożyciu z mężem, † 1635. Jest ona matką Jana Olbrachta, Karola Ferdynanda, Aleksandra Karola i Anny Katarzyny.

Konstancyjeński Sobór. 8 Listopada 1414 pap. Jan XXIII, zgodnie z życzeniem Zygmunta III, cesarza niem., otworzył w m. Konstancyi 16-ty z rzędu sobór powszechny, w celu usunięcia schyzmy papieskiéj, wykorzenienia herezyi i zreformowania kościoła w jego głowie i członkach. W posiedzeniach soboru, oprócz cesarza i papieża, wzięło udział 3 patryjarchów, 33 kardynałów, 47 arcybiskupów, 145 biskupów, 124 opatów, 1,800 księży, 750 doktorów teologii. W owym czasie na stolicy Piotra trzech zasiadało papieży: Grzegórz XII, Benedykt XIII i Jan XXIII. Na wniosek Jana Gersona, uczonego teologa paryskiego, zebrani ojcowie kościoła uznali wyższość soboru nad papieżem, dla położenia więc tamy rozdwojeniu, wszyscy trzéj, wyżéj wspomieni antypapieże, zmuszeni byli zrzec się swéj władzy, na ich zaś miejsce jednozgodnie obrano papieżem kardynała Ottona Colonna, pod imieniem Marcina V. W celu ukrócenia nadużyć i nurtującéj ówczesne duchowieństwo demoralizacyi, nowy papież wyznaczył komisyję, złożoną z kardynałów i reprezentantów każdego narodu, którzy stósownemi postanowieniami ograniczyli liczbę kardynałów, usunęli symoniję, ścieśnili prawo pobierania dziesięcin i annatów i inne pożądane zaprowadzili reformy. Dla stłumienia herezyi, wezwany przed trybunał soboru Jan Hus (ob.), wielki reformator słowiański, profesor uniwers. prags., pomimo udzielonego mu od ces. Zygmunta żelaznego listu i wymownéj swojéj obrony, oskarżony o mniemane błędy, żywcem spalony został d. 6 Lipca r. 1415 a w rok potém takąż śmierć poniósł ukochany uczeń jego i przyjaciel Hieronim z Pragi (ob.). Marcin V, po 45 posiedzeniu, zamknął sobór w Konstancyi d. 10 Maja 1418 i naznaczył Padwę na miejsce przyszłego zebrania. Z Polski na tym soborze zasiadali: Mikołaj Trąba, arcyb. gnieźn., Jan Kropidło, bis. kujaw., Jakób Kurdwanowski, bis. płoc., Jędrzéj Laskary Gosławicki, nominat pozn., Janusz Tuliszkowski, kaszt. kalisk. i z świetnym orszakiem Zawisza Czarny z Garbowa. Na tym soborze, Jan z Tuliszkowa, posłannik od Władysława Jagiełły, przedstawił krzywdy, jakich Polacy doznawali ze strony najezdniczego zakonu Krzyżaków, z którym za pośrednictwem ces. Zygmunta, zawarto dwu-letni rozejm. Pomiędzy kandydatami do stolicy papieskiéj nasz Mikołaj Trąba, zyskaną znaczną liczbę głosów, odstąpił na rzecz Ottona Colonna a jeden z świty polskiéj, Wacław Leszczyński, energicznie występował w obronie Jana Husa.

Konstancyjusz Chlorus (Flawijusz Waleryjusz Eutropijusz), syn zamożnego obywatela z Wyższéj Mezyi, ur. 250 po Chr., zaślubił Helenę i był ojcem Konstantyna W. Mianowany 282 r. namiestnikiem Dalmacyi, adoptowany został 292 przez Maksymilijana. Po abdykacyi Dyoklecyjana i Maksymilijana podzielił się państwem z Galeryjuszem i jako Augustus otrzymał część zachodnią, z któréj jeszcze odstąpił Włochy i Afrykę; † 306 r. w Brytanii.—**Konstancyjusz** (Flawijusz Julijusz *drugi*), syn Konstantyna W., ur. 317 w Sirmium. Został w 7 r. życia cezarem i przy podziale państwa otrzymał Wschód 337. W r. 353 połączył całe państwo ojcowskie i † 361 r.—**Konstancyjusz** z **Naissus**, wódz Honoryjusza, który za liczne zasługi wojenne mianował go 421 współ-regentem, oddawszy mu własną siostrę Placydę za żonę. K. † w 7 miesięcy po objęciu władzy.

Konstans I (Flawijusz Julijusz), cesarz rzymski, ósmy syn Konstantyna W., ur. 320, został 333 cezarem i przy podziale państwa otrzymał Włochy i Afrykę; a po śmierci brata Galliję, Hiszpaniję i Brytaniję; † zamordowany r. 350.—**Konstans II**, cesarz byzantyński, syn Konstancyjusza III, panował od 641 do 668.

Konstanty, biskup bułgarski, wedle zdania Szafarzyka bis. przesławski, gorliwy uczeń św. Cyryla czyli Konstantego. Z dzieł jego zachowały się *Cztéry mowy Atanazego Aleksandryjskiego przeciwko Aryjanom* (2 rękopisy z XV w. w Rossyi), przełożone 903 r. na żądanie cara Symeona; *Wybór kazań na ewangielije niedzielne* (rękopis z XI w. w Moskwie) z Jana Złotoustego i Izydora Peluzyjackiego, przełożone 898 na żądanie Nauma. K. przypisuję nadto modlitwę na chrzest Słowian.

Konstanty, imię kilku książąt ruskich, z których sławniejsi: **Konstanty Wsiewołodowicz**, syn Wsiewołoda Jerzowicza, zwanego *Wielkie Gniazdo*, w. ks. włodzimirski i suzdalski, ur. 1186 r., † 1219; w r. 1198 towarzyszył ojcu w wyprawie przeciwko Połowcom; 1206 roku posłany do Nowogrodu, 1209 przyszedł w wojskiem nowogrodzkiém na pomoc ojcu, przeciwko Wsiewołodowi Czarnemu, 1212 otrzymał od ojca w udział Rostów z 5 miastami. Po śmierci ojca podzielił się z bratem Jerzym ks. suzdalskiém w ten sposób, że Jerzy panował na Włodzimierzu i Suzdalu, K. zaś na Rostowie i Jarosławlu. Wkrótce potém K. przyjął stronę Mścisława nowogrodzkiego, który zwyciężywszy Jerzego, zrucił go z tronu a obsadził K. (1216). Czując się jednak słabym, K. pogodził się z bratem, mianował go następcą po sobie na w. księstwo i dał mu w udział Suzdal.—**Konstanty Borysowicz**, syn Borysa Wasilewicza, ks. rostowski, ur. 1254, † w Hordzie 1316; przy pomocy brata swego Dymitra odebrał 1281 Michałowi Glebowiczowi, ks. białozierskiemu, jego udział; 1286 przy podziale z bratem otrzymał Rostów, z którego jednak wkrótce musiał ustąpić

i przebywał w Ustiugu; po † Dymitra (1289) otrzymał napowrót dawniejszy udział. — **Konstanty Dymitrowicz**, syn Dymitra Dońskiego, ur. 1380 r., † 1433; przez w. ks. Wasila Dymitrowicza posłany do Pskowian, prowadzących wojnę z Litwą i Liwonią. Powróciwszy stąd a nieotrzymawszy od Nowogrodzian żądanéj pomocy, zdobył miasto Porchow i spustoszył część ziemi nowogrodzkiéj. 1420 r. będąc ks. w Ugliczu, gdy niechciał przyznać starszeństwa 5 letniemu bratankowi Wasilowi został przez w. księcia pozbawiony udziału i schronił się do Nowogrodu, wkrótce jednak się pogodził i powrócił 1421 do Moskwy. Przy Wasilu Wasilewiczu dowodził przeciwko Jerzemu Dymitrowiczowi (1425), następnie 1430 walczył przeciwko Tatarom, pustoszącym ziemie ruskie, w końcu wstąpił do zakonu, w którym przybrał imię Kasyjan.

Konstanty Pawłowicz, w. ks. rossyjski, urodz. 1779, drugi syn cesarza Pawła I, otrzymał wraz z bratem Aleksandrem staranne wychowanie pod kierunkiem Sołtykowa i Laharpa. Z młodości polubił sztukę wojenną, odbył kampaniję włoską 1799 pod Suworowem, w któréj brał udział w bitwie pod Trebiją i Novi, następnie znajdował się w bitwie pod Austerlitz, gdzie dowodził gwardyją i w wojnach 1812—1814 r. We wszystkich tych wyprawach odznaczył się męstwem. Po utworzeniu królestwa polskiego, mianowany 1816 roku naczelnym wodzem wojsk polskich, otrzymał przywileje, które go właściwie robiły wicekrólem, podczas gdy Zajączek był tylko cywilnym namiestnikiem, we wszystkiém poddany rozkazom K. Otrzymawszy 1820 rozwód z swą żoną Anną (Julijanną), ks. saskokoburgską, ożenił się tegoż roku z Joanną Grudzińską (ur. 1799 r., † 1831 r. w Carskiém Siole), którą późniéj cesarz Aleksander I wyniósł do godności ks. Łowickiéj, w zamian czego K. zrzekł się 14 Stycznia v. s. 1822 roku tronu rossyjskiego na rzecz młodszego brata Mikołaja. W Polsce rządy K. były poświęcone głównie sprawom wojska, którém wiele się zajmował i które doprowadził do wysokiéj doskonałości. W czasie wybuchu powstania Listopadowego, K. napadnięty przez spiskowych w Belwederze, uratowany został przez jednego ze służących. Na mocy układów z radą administracyjną cofnął się z gwardyją litewską przez Puławy nad granicę. Pod rozkazami Dybicza dowodził rezerwą; następnie udał się do Witebska, gdzie † 1831 na cholerę.

Konstanty Mikołajewicz, w. ks. rossyjski, drugi syn cesarza Mikołaja, ur. 1827; przeznaczony na wielkiego admirała, od dzieciństwa otrzymał stósowne wychowanie pod kierunkiem Lütkego (ob.), który potrafił wpoić weń zamiłowanie do przyszłego stanu. 1846 r. odbył podróż po morzu Śródziemném i Lewancie, na dowodzonéj przez Lütkego eskadrze; w powrocie zwiedził Angliję i Niemcy, gdzie zaręczył się z Aleksandrą, ks. sasko-altenburską. 1849 r. w świcie ks. Paszkiewicza brał udział w wojnie węgierskiéj, odznaczywszy się osobistą odwagą. Podczas wojny wschodniéj dowodził flotą w Kronsztadzie i przekonał się o konieczności reformy floty rossyjskiéj, czém po zawarciu pokoju zajął się z energiją. 1857 odbył podróż po Francyi i Anglii. Reformy przedsięwzięte przez cesarza Aleksandra wspiérał wszelkiemi siłami. Jako członek komitetu do wyswobodzenia włościan odznaczał się w tym kierunku. 1858 odbył podróż na czele eskadry szrubowców do Konstantynopola. Po rozpoczęciu nieporządków w król. polskiém mianowany został 1862 r. namiestnikiem; wkrótce po przyjeździe (3 Lipca) podległ atentatowi (z ręki Jaroszyńskiego), z którego wyszedł szczęśliwie. Gdy jednak reformy przedsiębrane przez niego niedoprowadziły do żadnych rezultatów, złożył po wybuchu zbrojnego powstania we Wrześniu 1863 urząd i udał się do Krymu, a następnie do Niemiec. Pod koniec 1864 powrócił do Petersburga i został 1865 prezesem rady państwa. Z małżeństwa swego ma 4 synów i 2 córki, z których Olga jest od 1867 zaślubiona za Jerzego I, kr. Hellenów.

Konstanty Olgierdowic, piąty syn Olgierda i pierwszéj jego żony Maryi Jarosławównéj ks. witebskiéj. Nadzwyczaj skąpe mamy o tym księciu wiadomości. On to ostrożnością swą udaremnił zjazd Jagiełły z mistrzem krzyżackim 1383 w Christmemel. Nie żył już 1393 r. O synu jego *Bazylim* jako też o dalszém potomstwie nic prawie nie wiemy.

Konstanty Tiech (albo Toch), **car bułgarski, syn** Władysława, króla serbskiego, po matce spokrewniony z rodem Asieniów, cieszył się uznaniem i przychylnością zarówno bojarów jako i ludu. Gdy nikczemny Myca (Michał-Asan) opuścił (1257) stolicę, K. z zapałem przez mieszczaństwo ternowskie przyjęty został na władcę. Dla zapewnienia sobie pomocy, spokrewnił się z cesarzem greckim Teodorem Laskarysem, pojąwszy w małżeństwo córkę jego Irenę. Niewiele mu to jednak pomogło, gdyż już 1259 zmarł Laskarys a na tron grecki wstąpił Michał Paleolog, którego córkę zaślubił Jan, syn Mycy. W Bułgaryi tymczasem nieustawały niepokoje; wichrzył czas niejaki Myca, zmuszony w końcu uciekać; następnie szwagier K. Swiatosław założył w Bałkanach jakieś niezależne państwo. Okoliczność ta sprzymierzyła K. z Michałem. K. po śmierci Ireny poślubił synowicę Michała Maryję, za którą jako wiano obiecał mu cesarz powrócić miasta Mesembiję i Anchialos. Grecy zwlekali z wydaniem miast, z czego powstały nowe boje między nimi a Bułgarami, trwające aż do zagarnięcia obu przeciwników przez Saracenów. Tymczasem K. złamał nogę i gdy leżał chory, władzę objęła żona jego Maryja i kazała ukoronować sześcioletniego syna Michała. Lękając się Swiatosława, kazała go wraz z stronnikami podstępnie zamordować. Wtedy nastały straszliwe wewnętrzne zamieszki, podczas których *Kordukubas* (ob.) zfanatyzowawszy lud, pobił gnębiących Mongołów. K. chcąc stawić opór wzrastającéj coraz bardziéj potędze Kordukubasa zebrał wojsko i wystąpił przeciwko niemu, został jednak rozbity, przyczém sam poległ w boju 1278.

Konstantyn (ś.), ob. Cyryll (św.).

Konstantyn (Cajus Flavius Valerius Aurelius Claudius) *Wielkim* zwany, cesarz rzymski 306—337; ur. 274 w Naissus w Mezyi. Syn Konstancyjusza Chlorusa i Heleny (ob.). Wyćwiczony w sztuce wojennéj pod Dyjoklecyjanem i Galeryjuszem, obwołany został przez żołnierzy po śmierci ojca Augustem 304 r. Przez Galeryjusza uznany tylko cezarem, wziął w zarząd: Brytaniję, Hiszpaniję i Galliję, skąd wypędził Franków. W Rzymie tymczasem toczyła się walka między współzawodnikami. Z tych Maksymijan został zabity na rozkaz K. (310 r.) a Maksencyjusz, zwyciężony przezeń pod Rzymem 27 Paź. 318 r., utonął w Tybrze. K. okrzyknięty został przez senat rzymski pierwszym Augustem. W téj to wojnie miał się ukazać K. krzyż ognisty z napisem (*in hoc signo vinces*; *I. H. S.*), który mu zapewnił zwycięstwo. Odtąd chorągiew wojenną (*labarum*) i tarcze żołnierzy kazał cesarz zdobić krzyżem. Augusta wschodniego Licynijusza uznał w téj godności i dał mu nawet za żonę swą siostrę Konstancyję. Mimo to wszakże, dążąc do samowładztwa, dwukrotnie 314 i 323 r. wypowiadał mu K. wojnę. Licynijusz pokonany ostatecznie pod Adryjanopolem i Chalcedonem 323, poddał się ale w brew wszelkim zaręczeniom został stracony 324 w Tessalonice; podobnegoż losu doznał i syn jego 326 r. Tegoż roku kazał K. zabić syna swego Kryspusa i żonę Faustę. Stawał za to K. w obronie chrześcijaństwa, spodziewając się odeń przebaczenia za swe występki. Edyktem medyjolańskim 313 r. zabezpieczył mu w całem państwie wszelką swobodę. Chrzest przyjął jednak krótko dopiero przed śmiercią. Podniesienie chrześcijaństwa do stopnia religii panującéj pochodziło więcéj z pobudek politycznych, niż czysto wewnętrznych. Fakt ten jak również przeniesienie stolicy z Rzymu do Byzancyjum (4 Maja 330), zwanego odtąd *Konstantinopolis*, i wewnętrzna reforma państwa stanowią epokę i punkt zwrotowy w historyi cesarstwa Rzymskiego. Wszystko, co się zostało ze starorzymskich instytucyj republikańskich, znikło lub pozostało bez znaczenia. Forma rządu mało co różniła się od despotyzmu wschodniego. Cesarz był władcą nieograniczonym, mimo że w rzeczach administracyi radzono się rady stanu (*Consistorium principis*). Najwyżsi urzędnicy dworscy (*dignitates palatinae*) byli zarazem jako ministrowie urzędnikami państwa. Pod nimi stali w szeregu ściśle określonym co do rangi i stosunków służbowych liczni urzędnicy niżsi (*officia*, *militiae*, *scholae*). Zarząd wojskowy, na czele którego stali *magistri* a pod nimi *Comites* i *duces*, stanowczo był oddzielony od cywilnego. Całe państwo dzieliło się we względzie administracyjnym na 4 prefektury a te na dyjecezyje i prowincyje. Ogromne podatki jak: pogłówne (*capitatio*), indykcyje (ob.), od procederu (*Chrysargyrum*) wielki spowodowały ucisk zwłaszcza po miastach. K. wojował też szczęśliwie z Gotami (332) i Sarmatami (334). Um. 337 w Nikomedyi podczas przygotowań do wyprawy na Persów. Poganie zaliczyli go do bogów a chrześcijanie do świętych. Trzéj jego synowie dostąpili po nim władzy jako Augustowie, krewniacy zaś wyginęli wszyscy oprócz Gallusa i Julijana (ob.).—Wyborną charakterystykę K. daje Gibbon. — Por. Manto „*Leben K. s. des Grossen*“ (Wrocł. 1817); Burckhardta „*Die Zeit K.' s. des Grossen*“ (Bazyl. 1853) i Keima „*Der Uebertritt K.' s. zum Christenthum*“ (Zürich 1862).

Konstantyn, papież 708—15, rodem Syryjczyk, odznaczał się wielką troskliwością o wiarę i żył w przyjaznych stosunkach z cesarzem Justynijanem II.

Konstantyna, warowne miasto stołeczne francuskiéj prowincyi tegoż nazwiska (5050 mil kwadr. i 139,950 m.) w Algierze, położone na 2,100 stóp wysokiém płaskowzgórzu wapiennem, liczy 35,400 m. Miasto i cytadella zostały zdobyte 1837 przez Francuzów. Tak w Konstantynie jako i okolicy znajduje się jeszcze wiele szczątków budownictwa rzymskiego i od r. 1854 istnieje tu nader czynne towarzystwo archeologiczne.

Konstantynogrod, m. pow. gub. połtawskiéj, nad rz. Berestową, ma 3,700 ludności.— *Konstantinogrodzki powiat*, ma na rozległości 5.339 w. kw. 129,500 m. Powierzchnia—równina stepowa, wzgórkowata; nad brzegami rzek; grunt gliniasty i czarnoziem, miejscami piasczysty; z minerałów znajdują się w pow. piaskowiec, alabaster i t. d., nadto źródła mineralne; rzeki Oreł i Berestówka. Główne zajęcie mieszkańców rolnictwo i hodowla bydła (a zwłaszcza rogatego i owiec), a nadto uprawa tytuniu i konopi.

Konstantynopol, w najdawniejszych czasach Byzancyjum (ob.), po turecku Istambul, Stambuł, przez Słowian zwany Carogrodem, jest stolicą Turcyi i rezydencyją sułtana; leży pod 41° szer. półn. a 47° dług. wsch., nad cieśniną Konstantynopolitańską, albo Bosforem Trackim (ob.), w bardzo pięknem i malowniczém położeniu. Samo miasto zbudowane jest na przylądku trójkątnym, utworzonym z jednéj strony przez wrzynającą się z Bosforu na milę w głąb lądu zatokę, stanowiącą wyborny port K. zwany Złotym Rogiem, z drugiéj strony zamkniętym przez morze Marmara, z trzeciéj strony zachodniéj przylądek ten styka się ze stałym lądem Turcyi. Strona lądowa K. jest $^3/_4$ mili długa, boki zaś oblane wodą mają przeszło $1^1/_2$ mili długości. K. składa się z właściwego miasta i przedmieść. Właściwe albo stare miasto otoczone jest potrójnym murem, opatrzonym fosami, które obecnie w znacznéj części pozamieniano na ogrody owocowe. Mury obwarowane są wieżami i przez nie prowadzą bramy, z których dotąd 6 pozostało. Ulice są w ogólności ciasne, kręte, nieczyste, źle zabrukowane, źle lub wcale nie oświetlone, niewygodne i z powodu wzgórkowatego gruntu, na którym stoi K., pochyłe i nierówne. Domy po większéj części dwu, rzadko trzypiętrowe, źle zbudowane i łatwo pożarom ulegające. Na samym końcu przylądka leży pałac cesarski (nowy Seraj albo padyszaha Seraj), otoczony po kilkakroć murem i mający $^1/_2$

mili od wodu. Na téj przestrzeni mieści się wiele zabudowań, ogrodów i t. d. Główny wchód do cesarskiego pałacu stanowi wysoka porta (bab-eli albo pasza-kapussi); tak nazywają pałac zamieszkiwany przez wielkiego wezyra, gdzie odbywają się narady członków ministeryjum (gabinetu tureckiego czyli dywanu). Na zachód od nowego Seraju leży Seraj stary, pałac otoczony wysokim murem, dawniéj zamieszkiwany przez córki i wdowy zmarłych sułtanów, dziś przeznaczony na ministeryjum wojny. Prócz tego jest jeszcze wiele innych pałaców, placów, ogrodów i t. d. Ozdobą K. są także meczety (najpiękniejsze Solimana i Zofii), których jest około 500, daléj kościoły (25 greckich, 9 rzymsko katolickich, 3 ormijańskie) synagogi (37) łaźnie publiczne (300), karawanseraje i t. d. Prócz tego należy tu 18 przedmieść, z których najważniejsze są: Galata i Pera. To ostatnie w zimie jest zwykłą rezydencyją europejskich posłów. Oba przedmieścia są bardzo handlowe i przemysłowe, mają wiele zajazdów, hoteli, cukierni i przedstawiają cechy miast europejskich. Ludność K. różnie jest obliczaną; jedni cenią ją na 1,075,000, inni na 900,000, inni na 700,000, a wreszcie najnowsze obliczenia podają 500,000 m. Składa się ona przeważnie z Turków, oraz w znacznéj ilości Armeńczyków i Greków i w niewielkiéj liczbie Słowian, Franków i Żydów. Handel K. jest bardzo rozwinięty i to przeważnie morski. Oświatę rozszerza 300 wyższych i przeszło 1,200 niższych zakładów naukowych; ważném także jéj źródłem są biblijoteki publiczne, których liczba dochodzi tu do 35. W końcu zasługują na uwagę i liczne zakłady dobroczynne: jak szpitale, domy przytułku, kuchnie dla ubogich (imarety) i t. d. *Historyja*. Początkowo Konstantynopol zwał się Byzancyjum (ob.), dopiéro Konstantyn W., przeniósłszy tu stolicę państwa, nazwał go Nowym Rzymem (Nova Roma). Nazwa ta jednak się nie utrzymała i natomiast przezwano upiększoną stolicę grodem Konstantyna (Konstantynopolis). Odtąd była ona nieraz zakłócana wewnętrznemi wstrząśnieniami i powstaniami, z których najstraszniejsze (walki zielonych i niebieskich) miały miejsce w 498 r., 532 (rzeź w cyrku), 547, 549 i 606 r. Niemniéj wystawiony był K. na częste i straszne napaści ludów obcych, jak: Awarów i Persów w 625 r., Arabów w 675, 718, Bułgarów w 764 i 912, Słowian południowych w 812, Węgrów w 934 i 958, Rusinów w 941, 1023 i 1043. Krzyżowcy zdobyli go w 1204 i utworzyli cesarstwo Łacińskie, które po odzyskaniu K. w 1261 przez cesarza Nicei zostało zburzone. Nakoniec zjawiają się Turcy, którzy po strasznem oblężeniu zdobywają K. d. 29 Maja 1453 r., przyczém Konstantyn XIII Paleolog, po bohatersku walcząc, na wałach poległ. Od tego czasu Turcy już bez przerwy byli panami K. który podlegał odtąd tylko klęskom trzęsienia ziemi, częstych i strasznych pożarów i despotyzmu tureckiego. Porów. Andreossy „*Constantinople et le Bosphore*“ (Paryż 1828), Wachenhusen'a „*Von Widdin nach Stambul*“ (Lipsk 1855).

Konstantynów, osada w guber. piotrkowskiéj, pow. łodzkim, nad Nerem, o 1 milę od Łodzi oddalone, założone przez Mikołaja Okołowicza r. 1830. Miasto zamieszkałe przez samych prawie fabrykantów wyrobów bawełnianych i sukna, liczy 3,792 mieszkańców.

Konstantynów, osada w gub. siedleckiéj, pow. konstantynowskim, nad rz. Pesznią, o 1 milę od Janowa odległe, liczy 1,060 m.

Konstantynów Nowy, miasto w gub. podolskiéj, pow. latyczowskim, posiada piękny kościół murowany, założony 1788.

Konstantynów stary, albo **Starokonstantynów**, m. w gub. wołyńskiéj, pow. krzemienieckim, należało dawniéj do ordynacyi ostrogskiéj, potém przeszło na Sanguszków, w 1753 na Czartoryjskich i Lubomirskich, a w 1821, po śmierci Konstancyi Rzewuskiéj z rodu Lubomirskich, nabyte zostało przez ks. Abamelukowę. Liczy 10,000 m., po większéj części Żydów, prowadzących handel solą, rybami i zbożem.

Konstantynowicz z Ostrowicy (Michał), ur. około 1430 w twierdzy Ostrowicy w Serbii. W młodych latach wzięty do wojska, był 1453 przyłączony do jazdy serbskiéj, którą Jerzy Brankowicz, despota serbski, posłał pod wodzą Jaksy Brezicza na pomoc sułtanowi Mahometowi. Wojska tego użył sułtan przy zdobyciu Carogrodu. Po poddaniu się Turkom w Czerwcu 1455 Nowego Brda, kazał sułtan pościnać najznakomitszych obywateli, młodzież zaś wcielił do janczarów i odesłał do Małéj Azyi. W czasie drogi uciekł K., znajdujący się w liczbie téj młodzieży, wraz z 12 innymi; pojmani jednak przez Turków, musieli wycierpiéć srogie męki i zostali dopiéro uwolnieni na poręczenie dwu braci K. i innych. R. 1456 uczęstniczył przy zdobywaniu Białogrodu, w następnych zaś latach w wyprawach sułtana przeciwko cesarzowi Trapezuntu, przeciwko Usen Hasanowi (1461) i przeciwko wołoskiemu Drakulowi. Daléj miał udział w wyprawie przeciwko Tomaszowi, kr. boseńskiemu, przyczém powierzono mu obronę zamku Zweczej. Po oddaleniu się sułtana, wtargnął do Bosnii Maciéj, kr. węgierski, i zdobywszy kilka twierdz, obległ i Zweczej. K. mając pod swymi rozkazami zaledwo 50 janczarów i 30 innych Turków, poddał się Maciejowi po dłuższym oporze i wraz z innymi wziętymi jeńcami ozdabiał tryjumfalny wchód Macieja do Budy. O dalszych losach K. to tylko wiemy, że osiadłszy w Polsce był przyjęty do stanu szlacheckiego i że tam prawdopodobnie dokonał życia. Przygody swoje, oraz wypadki na które patrzał, opisał w języku polskim, poprzedziwszy dziejami Serbii od panowania kr. Milutina († 1321). Ważne to dla historyi dzieło wydane zostało naprzód w przekładzie czeskim „*Historia neb kronika turecka* i t. d.“ (w Litomyślu 1565, 2 wyd., t. 1581). Porów. art. *Janczara pamiętniki*. Najdokładniéj tak o samym K. jako téż i o jego dziele pisał J. Jireczek w „*Rozprawach z oboru historie, filologie a literatury*“ (1860).

Konstantynowskaja stanica, w kraju Kozaków dońskich, ma 5,600 ludności.

Konstantynowski powiat, stanowi część gubern. siedleckiéj, ma $25\frac{1}{3}$ mil kw. rozległości i 46,869 m. W powiecie są 4 osady i gmin 16. Urząd powiatowy jest w osadzie Janowie.

Konstelacyja, czyli *gwiazdobiór*, grupy gwiazd, które w znacznéj części już w starożytności dowolnie zestawione zostały i otrzymały nazwy głównie mitologiczne. Gwiazdy jednéj K. nie zostają między sobą w żadnym związku fizycznym, chyba o tyle, o ile wszystkie gwiazdy tworzą jeden system (ob. gwiazdy) i mają znaczenie jedynie praktyczne dla lepszego oryjentowania się na niebie. Karty nieba zawierają obecnie 177 K., z których 48 opisał Ptolomeusz w Almageście.

Konstrukcyja (z łac.), w gramatyce, ob. Szyk gramatyczny.

Konstytuanta, ob. Ustawodawcze Zgromadzenie rzeczypospolitéj Francuskiéj.

Konstytucyja (z łac.), ob. Ustawa.

Konstytucyje, zwały się u nas wszystkie uchwały sejmu, pisane w języku polskim, zawarte w *Volumina Legum*, od 2-go aż do ostatniego tomu. Postanowienia zaś łacińskie w piérwszym tomie umieszczone, nazywały się *Statutami*.

Konstytucyje i kanony apostolskie, nazwa zbioru ustaw kościelnych, przypisywanych apostołom a odnoszących się do porządku kościelnego i służby bożéj. Zawarte są w nich postanowienia co do godności, praw i powinności kleru, jego wyboru i poświęcenia, przepisy co do świąt, postów, modłów i porządku służby bożéj, udzielania chrztu i Wieczerzy Pańskiéj, odnoszące się do katechumenów, wdów, sierót, męczenników i t. d. Wszystkie te przepisy, początkowe zgodne z tradycyją najstarszego kościoła, wielokrotnéj ulegały zmianie z postępem czasu, pod wpływem zwyczajów jakie wyrobiły się w rozmaitych kościołach miejscowych. Zwykły zbiór, znany pod nazwą *Constitutiones apostolicae*, przypisywany Klemensowi Rzymskiemu, dzieli się na 8 ksiąg; składa się prawdopodobnie z 3 zbiorów, z których piérwszy obejmuje 6 piérwszych ksiąg, drugi księgę siódmą, trzeci zaś ósmą. Podobne zbiory zachowały się także w jęz. koptyjskim, etyjopskim i syryjskim. Powstały one prawdopodobnie w połowie II w. po Chr. w Małéj Azyi, w czasie kiedy jeszcze niewyróżniano biskupów od prezbiterów, obecny jednak kształt otrzymały nie wcześniéj jak w połowie 5 w. To samo odnosi się i do Kanonów apostolskich (*Canones apostolici*), obejmujących w krótkich zdaniach przepisy porządku kościelnego. I w nich widać starszą podstawę, i że tekst obecny, mianowicie przy porównaniu z kanonami kościoła syryjskiego i aleksandryjskiego, wyrobił się stopniowo. 50 piérwszych kanonów z obecnego tekstu powstało w połowie 5 w. na podstawie dawniejszych i nowszych przepisów i pod koniec 5 lub na początku 6 w. przełożone zostały na jęz. łaciński przez Dyjonizyjusza Małego (Exiguus) i pomnożone kanonami afrykańskiemi i przepisami biskupów rzymskich. Zbiór ten stanowi podstawę prawa kanonicznego. W kościele greckim dodano w 6 w. do 50 kanonów, przyjętych w kościele rzymskim, jeszcze 35 nowych, tak że zbiór grecki liczy obecnie 85 kanonów, potwierdzonych przez sobór w Trullanum (692). Inną znów liczbę obejmują kanony kościoła syryjskiego, aleksandryjskiego i abisyńskiego.—Porów. Dreya „*Untersuchungen über die Constitutionen und Kanones der Apostel*“ (Tübinga 1832) i Bunsena „*Hippolitus und seine Zeit*“ (2 t. Lipsk 1852—53). Najnowsze wydanie konstytucyj greckich przygotował Legarde (Lipsk 1862).

Konsul (z łac. *consulère*), nazwa najwyższych urzędników ustanowionych w Rzymie, po wypędzeniu królów w r. 510 prz. Chr. Urząd dwu konsulów trwał prawnie przez jeden rok i przywiązaną była do niego najwyższa władza wykonawcza. Głównym ich obowiązkiem było prowadzenie wojny, zaciąg i uzbrojenie wojska, tudzież najwyższe nad niém dowództwo. Dopóki w samym Rzymie przebywali, służyło im prawo zwoływania senatu i komicyjów. Zresztą władza konsulów z początku tak rozciągła jak królewska w trakcie czasu przez odrywanie niektórych atrybucyj i tworzenie z nich nowych urzędów (centorów, pretorów i t. d.), znacznie późniéj osłabła. Głównemi oznakami ich władzy urzędowéj oprócz *Sella curulis i Toga praetexta*, był orszak towarzyszących każdemu z nich 12 liktorów, noszących *fasces* (pęki rózg). Lata liczono w Rzymie podług konsulów, których nazwiska wciągano do roczników, zwanych *Fasti consulares*. Po powrocie do stanu prywatnego, odznaczano ich nazwą *Consulares* i wtedy powierzano im zarząd rozmaitych prowincyj rzymskich z tytułem. *Prokonsulów*. Początkowo konsulami mogli być tylko patrycyjusze i dopiéro po długich i gwałtownych walkach plebejusze w 366 r. prz. Chr. otrzymali prawo wybierania z pomiędzy siebie jednego konsula, drugi zaś musiał być patrycyjuszem. W 172 r. prz. Chr. zniesiono i to ograniczenie i od tego czasu obaj konsulowie mogli być plebejuszami. Urzędnik wybrany konsulem do czasu objęcia władzy zwał się *consul designatus*, w razie zaś jeżeli konsul podczas urzędowania umierał, wybiérano aż do końca roku jego zastępcę który się nazywał *Consul suffectus*. Za czasów cesarstwa konsulat, pozostał już tylko cieniem dawnego znaczenia, cesarze bowiem kazali wybiérać konsulów na 2 miesięce, piérwsi każdego roku tak wybrani zwali się *consules ordinaris*, wszyscy inni *consules suffecti*. Od 338 r. wybiérano jednego konsula w Rzymie, a jednego w Konstantynopolu, ale ci nie mieli żadnego wpływu na sprawy państwa. W późniejszych czasach konsul znaczył toż samo co *Burmistrz*.

Konsul (handlowy), jest to urzędnik wysełany do jakiegoś miejsca za granicą, w celu ułatwiania, rozszerzania i opiekowania się handlem i obywatelami swego narodu. Z tego się okazuje, że konsul ma zadanie handlowe, a ponieważ jest zarazem przedstawicielem swego narodu, ma także charakter dyplomatyczny. Dawniejsi autorowie prawa międzynarodowego: Vattel, Marteus, Klüber, odmawiali konsulom charakteru politycznego. Inni jednak jak Moser, Steck (Essai sur les consuls), zasadnie uważają, że skoro konsulowie są uwierzytelniani przez

swe rządy, skoro mają czuwać nad interesami handlowemi swego narodu, skoro dają baczenie na zachowywanie traktatów i mają prawo czynić rządom, przy których są uwierzytelnieni, przełożenia, to w żaden sposób odmawiać im charakteru urzędowego i politycznego nie podobna. Instytucyja konsulów powstała w czasie wojen krzyżowych i od tego czasu znaczne przysługi oddała handlowi europejskiemu.

Konsul (Stefan), z przydomkiem *Istryjanin*, pomocnik Ant. Dalmaty (ob.), przy wydawnictwie książek głagolickich w Tübindze, ur. w Bużecie w Istryi; z przyczyny protestantyzmu musiał uchodzić w ziemi ojczystéj, zajmował się nauczaniem w Regensburgu. Wydał wspólnie z Dalmatą wiele dzieł głagolickich, a mianowicie: „*Wzór pisma głagolskiego*“ (Norymberga 1560); „*Elementarz i katechizm*“ (Tübinga 1561); „*Nowy Testament*“ (2 części, t. 1562—63); „*Artykuły wiary*“, przekład Melanchthonowych „*Loci communes*“ (t. 1562); przekład „*Konfesyi Augsburgskiéj*“ (skrócony 1562, zupełny 1564); „*Postyla*“ (1562); „*Kazania*“ z Aulbera (1562) i in.

Konsularne monety (*Nummi consulares*), zowią się wszelkie numizmaty rzymskie: złote, srebrne i miedziane, bite za rzeczypospolitéj rzymskiéj w epoce, kiedy nią rządzili konsulowie.

Konsulat (we Francyi), taką nazwę nosiła forma rządu ustanowiona niebawem po obaleniu dyrektoryjatu 18 Brumaire'a 1799, oddająca całą władzę polityczną w ręce 3 konsulów, z których piérwszym był Napoleon Bonaparte (ob. *Francyja, historyja*).

Konsulta, w Hiszpanii znaczy zgromadzenie rady, radę stanu; w Rzymie zwał się tak komitet kardynałów, zebranych celem naradzenia się w sprawach państwa Kościelnego; w Neapolitańskiém sąd wyższy, a zaczasów istnienia rzeczypospolitéj Cyzalpińskiéj, rada stanu.

Konsumcyja ob. Spożycie.

Konsystencyja (z łac.), w znaczeniu fizyczném gęstość, spójność między częściami jakiego ciała. W znaczeniu wojskowém miejsce, gdzie wojsko ma swoje leże.

Konsystorz (po łac. *Consistorium* od *consistere*, wspólnie zasiadać), wyższa władza duchowna, jurysdykcyja, która, wraz z nastaniem hierarchii, od Rzymian przeszła do kościoła Chrz. K. papieski bywa *publiczny*, gdy papież w gronie kardynałów, dygnitarzy dworu swojego, ambasadorów, załatwia sprawy większéj doniosłości, jak: przyjmowanie posłów zagranicznych, sprawozdania z misyj legatów *a latere*, kanonizacyję świętych; lub *tajny*, złożony z samych kardynałów, na którym dopełnia się wyboru kardynałów, arcybiskupów, biskupów. W K. biskupów zasiadają kanonicy katedralni i inni członkowie rady duchownéj; w razie nieobecności biskupa przewodniczy wikaryjusz generalny lub oficyjał. W kościele protestanckim, wkrótce po reformacyi, zaprowadzono K., jużto jako władze jurysdykcyjne, już jako nadzór nad sprawami kościoła i jego ministrami. W królestwie polskiém od r. 1819 istnieją 2 K.: 1) ewang.-augsburgski, zawiadujący interesami kościoła i szkół swoich wyznawców, oraz sprawami braci morawczyków i menonitów; 2) K. ewang.-reformowany, którego główny zarząd należy do synodu, raz na rok obradującego. Piérwszy składa się z prezesa, superintendenta, dwu członków duchownych i dwu świeckich; drugi tém różni się od poprzedzającego, że zamiast dwu zasiada jeden tylko duchowny a zwierzchnią jego władzą jest synod, złożony z osób świeckich i duchownych. Do K. protestanckich należy: mianowanie pastorów, korespondowanie z władzami, czuwanie nad wykonywaniem obrządków relig., zachowaniem liturgii i karności. We Francyi istnieją departamentowe K. żydowskie, podlegające takiemuż generalnemu K. w Paryżu.

Kontokurrent, ob. rachunek bieżący.

Kontrabanda (z franc.), towar nieprawnie wprowadzony do kraju, lub z niego wyprowadzony, i rzemiosło, ludzi trudniących się przemycaniem przez granicę towarów zakazanych.

Kontrabas, albo *Kwartwiolo*, największy z instrumentów smyczkowych czyli rzniętych, zwykle o cztérech strunach; lud nasz zowie go *Maryną*.

Kontradmirał, niższy dowódca floty wojennéj, następujący po admirale i dowodzący pewnym oddziałem floty, np. eskadrą.

Kontradykcyja, ob. Sprzeczność.

Kontrafagot, ob. Fagot.

Kontragarda (z franc.), nazywa się w fortyfikacyi przedwał, przeznaczony do ubezpieczenia od bezpośrednich strzałów obu frontów bulwarku, czyli raweliny.

Kontrakcyja (z łac.), ściągnięcie, znaczy w gramatyce zlanie dwu zgłosek w jednę przez wyrzucenie najczęściéj samogłoski, lub ściągnięcie dwu samogłosek w jeden dyftong.

Kontrakt (z łac.), umowa, zawarta w celu zobowiązania się do dania, uczynienia, lub niedania i nieuczynienia czegoś, będącego przedmiotem takiéj umowy.

Kontralt, głos kobiecy niższy od altu (ob.).

Kontraprosze (z franc.), spiesznie wyprowadzone fortyfikacyje oblężonych przeciwko aproszom (ob.) oblegających.

Kontrapunkt (*punctum contra punctum*), w muzyce pierwotnie była to nazwa głosu (ob.) wtórującego głównemu głosowi i oznaczonego nutami (punktami), położonemi naprzeciw nut głównego głosu. Dziś K. oznacza część teoryi muzyki, traktującą o kombinowaniu z sobą głosów i prowadzeniu takowych. Jest on *pojedynczy*, gdy dwa lub trzy głosy postępują oddzielne; *podwójny* zaś, gdy dwa głosy są tak prowadzone, że niższy może zająć miejsce wyższego, a wyższy niższego; w skutek takiego przewrócenia sekunda zmienia się w septymę, tercyja w sekstę i t. d. Jeżeli zaś przeniesiemy prócz tego jeden z głosów do drugiéj oktawy, otrzymamy *kontrapunkt podwójny w oktawie*. K. *potrójny* i *poczwórny* dostarczają mnogość kombinacyi, przedstawiających wielkie trudności, jakie tylko przez głębokie studyja i wprawę mogą być pokonane. K. wyrobił pewne formy i sposoby prowadzenia gło-

sów, z których najgłówniejsze są: *naśladowanie* (imitatio), polegające na powtarzaniu jednego zpomysłów w różnych położeniach w jednym głosie, lub przenoszeniu go do innych ze zmianami i bez zmian, tudzież *kształtowanie* (figuratio), polegające na dodawaniu do każdéj nuty głównego głosu, innych uzupełniających i rozwijających takową. Pierwsza forma jest główną zasadą *fugi* (ob.) i *kanonu* (ob.). O kontrapunkcie pisali: Albrechtsberger, Marx i Hauptner.

Kontrast, tak nazywają istnienie lub zestawienie dwu różnorodnych i ze względu na wrażenie, jakie ma być przez to wywołane, wprost sobie przeciwnych rzeczy. Od antytezy (ob.), będącéj także przeciwstawieniem dwu różnych przedmiotów, tém się różni K., że oznacza on właściwie skutek takiego zestawienia i jego działanie na uczucie, czyli estetyczne zadowolnienie lub niezadowolnienie. Estetyczny charakter kontrastu polega na tém, że wszelkie wrażenie przez przeciwstawienie właśnie nabiera wyrazistości i siły. Tak np. światło silne wywiera wrażenie, jeżeli mu przeciwstawimy cienie; toż samo żart, jeżeli go zestawimy z powagą i t. p. Stąd téż w teoryi sztuki mówi się o K. światła i cieniów, o K. w wyrażeniu, w charakterystyce, w wyobrażanych osobach ze względu na wiek, płeć i t. d., o K. w grupach, pozycyjach figur it. p. K. jest krzyczącym, jeżeli przejście od jednego uczucia do wprost przeciwnego nie odbywa się zwolna i stopniowo, ale staje się nagle i niespodziewanie.

Kontrawencyja (z łac.), znaczy w ogólności wszelkie działanie przeciwko prawu, a w szczególności uchybienia przeciwko przepisom stemplowym.

Kontreskarpa (z franc.), w fortyfikacyi zewnętrzny brzeg rowu, stromy i najeżony palisadą, albo cały murowany, dla utrudnienia przystępu nieprzyjacielowi.

Kontrmarsz (z franc.), ewolucyja wojskowa, za pomocą któréj oddział wyruszywszy w jednę, zmienia pochód swój w przeciwną stronę, lub za pomocą któréj zmienia swój front pierwotny na zupełnie przeciwny.

Kontrminy (z franc.), rowy podziemne, wyprowadzone przez oblężonych od kontreskarpy w pole, dla wyszukania min oblegających.

Kontrola, regestr, utrzymywany we władzach i zakładach rozmaitych, dla sprawdzania rachunków i utrzymania porządku w czynnościach urzędowych, handlowych i t. p.—*Kontrola*, władza nadzorująca i w ogólności wszelki nadzór, nad czynnościami innych władz lub osób.

Kontrybucyja (z łac.), podatek wojenny, nakładany jednorazowo przez nieprzyjaciela na zdobyty kraj, okolicę, lub miejscowość jaką, lub téż nakładane przez rząd na własnych poddanych jednorazowe ciężary dla pokrycia nadzwyczajnych wydatków państwowych, niekiedy także kara nakładana na obywateli własnego kraju.

Kontrym (Kazimierz), literat polski, ur. około 1762. W czasie wojny 1794 służył jako prosty żołnierz artyleryi. Następnie był sekretarzem zarządu uniwersytetu wileńskiego a późniéj adjunktem biblijoteki tegoż uniwersytetu. Zwolniony od tych obowiązków 1825 r., przeniósł się do Warszawy i przed 1830 r. był czas niejaki urzędnikiem banku polskiego; † 1834 na Żmudzi. K. należał do bardzo czynnych swego czasu literatów. Zasilał w Wilnie *Powszechną gazetę literacką* Groddka, redagował także *Dziennik Wileński* (1815—18) i „*Dzieje dobroczynności krajowéj i zagranicznéj*“ (1820—22) a w Warszawie *Biblijotekę handlową* (1829—30) i *Wiadomości handlowe*. Oprócz tego przyczyniał się wiele do utrwalenia czasopisma humorystycznego *Wiadomości brukowe* (1818—22) przez założenie i zorganizowanie towarzystwa szubrawców, dla którego przepisany *Kodeks szubrawski* w znacznéj części był dziełem Kontryma. Założył on także towarzystwo wspierania ubogich studentów i podał myśl do zawiązania przez akcyje spółki typograficznéj, która wydała swym nakładem kilka dzieł użytecznych. W życiu prywatném jak i publiczném celował K. zawsze dążnościami jak najzacniejszemi. Dzieło jego, zaznamiające ogół bliżéj z handlem krajowym, p. t. „*Podróż odbyta w r. 1829 po Polesiu*“ wydał Raczyński (Pozn. 1839; 1 ed. litografowana w kilkudziesięciu egzemplarzach, Warsz. 1828).

Kontur (z franc.), obrys, czyli rysunek przedstawiający granice powierzchni danych przedmiotów, nakreślone z pewnego stałego punktu widzenia.

Kontusik, ubiór niewieści, krojem zupełnie podobny do kontusza, z wylotami zarzucanymi na ramiona, który dawne niewiasty polskie przywdziewały na wierzch innych sukien. Kontusiki zimowe bywały podbijane rozmaitemi, często bardzo kosztownemi futrami, którym także odpowiadały wierzchnie ciężkie materyje jedwabne lub aksamitne, naszywane złotem lub srebrem.

Kontusz (z tur.), długa suknia wierzchnia z grubszéj, często kosztownéj materyi zrobiona, noszona na żupanie, z rękawami długimi, rozciętymi, które w chwilach uroczystych zarzucone na ramiona, nazywano wylotami. Od r. 1776 K. przyjęto w Polsce za mundur województw z odpowiedniemi barwami, które były: karmazynowa, amarantowa, pąsowa, granatowa, niebieska, błękitna, szafirowa, zielona, papuzia.

Kontuzyja, uszkodzenie ciała tępem narzędziem zrządzone, bez rozerwania skóry; K. polega na zgnieceniu, zmiażdżeniu części miękkich, połączoném z rozerwaniem naczyń i wylaniem krwi. Znaczenie K. zależy od jéj rozległości i miejsca. Prowadzi często do zapalenia z możliwemi powikłaniami. Leczenie polega głównie na zimnych okładach.

Kontynent, ob. Ląd stały.

Kontynentalny system, ob. Blokada kontynentalna.

Kontyngens liwerunkowy. Za czasów dawnéj Rzeczypospolitéj polskiéj, a mianowicie w dniu 19 Lipca 1790 postanowioną została tak zwana zsypka zboża, celem uzupełnienia funduszu na utrzymanie wojska, do któréj składania pociągnięte zostały wszystkie dobra ziemskie bez różnicy, nie wyłączając mieszczan rolnych i części szlacheckich, które od podatku ofiary były uwolnione. Zsypka

ta uskuteczniana była w naturze aż do 1 Czerwca 1816, a w skutek dekretu z d. 31 Stycz. (12 Lut.) 1817 produkta zostały zamienione na pieniądze podług ustanowionéj ceny. Z powodu nadzwyczajnéj taniości ziemiopłodów, dekretem z d. 7 (19) Lipca 1820, została opłata ta obniżoną o $^1/_3$ część i w tym stosunku była pobieraną do końca r. 1848. Na mocy zaś dekretu z d. 29 Grudnia (10 Stycznia) $184^8/_9$ r. zaprowadzoną została względem kontyngensu liwerunkowego ta zmiana, iż dwory i probostwa pociągnięte zostały od r. 1849 do opłaty drugich $^2/_3$ części tegoż podatku, tak, iż go płacą rocznie dwa razy tyle co dawniéj.

Kontyngens wojskowy, ilość dostawić się mającego przez miasto, prowincyję lub kraj wojska, w razie wybuchu wojny, albo téż przy każdym poborze wojskowym.

Konwalija (*Convallaria*), rodzaj roślin z rodziny kolcorośłowatych (*Smilaceae*), obejmujący obecnie jeden tylko gatunek **K.** *wonna* czyli *majowa* (*C. majalis*); jestto roślinka krajowa, odznaczająca się skromną powiérzchownością i bardzo przyjemną wonią w czasie kwitnienia. Rośnie dziko po lasach cienistych w Europie i Ameryce północnéj, kwitnie w Maju i Czerwcu. **K.** ma łodyżkę podziemną trwałą, grubości pióra gęsiego, członkowatą i stamtąd korzonki puszczającą, wydającą z każdego członka po 2 liście. Liście te są eliptyczne, w wierzchołku kończyste, a u dołu w długi ogonek spływające. Z boku liści wyrasta głąbik kwiatowy, zazwyczaj od liści krótszy, w górze gronkiem kwiatków białych, wonnych, dzwonkowatych, jednostronnie podanych i zwisłych, opatrzony. Owoce są jagodami czerwonemi. Niektóre jéj części były niegdyś używane w medycynie. Zaliczana do tego rodzaju kokoryczka (ob.) stanowi obecnie rodzaj osobny.

Konwencyja narodowa, tak się nazywało podczas piérwszéj Rzeczypospolitéj francuskiéj zgromadzenie deputowanych ludu, do którego należała najwyższa władza w państwie po upadku monarchii. **K. n.** istniała od 21 Wrześ. 1792 do 26 Paźdz. 1795; miejsce jéj zajął Dyrektoryjat (ob.); ob. *Francyja*.

Konwencyjna stopa monetarna, ob. Stopa monetarna.

Konwent (z łac.), w kościele rzymsko-kat. zgromadzenie mnichów a w ściślejném znaczeniu jednego tylko klasztoru. W kościele ewangielickim w Węgrzech nazywają tak synody okręgowe, kilku lub jednéj tylko gminy.

Konwentualni (*Fratres Conventuales*), zowią się od czasów papieża Inocentego IV frańciszkanie, którzy nie przyjęli obostrzonéj reguły innych konwentów ś. Frańciszka, zwanych *Obserwantami*, jak np. bernardyni, reformaci. **K.** karmelici trzymają się reguły, złagodzonéj przez papieża Eugenijusza IV.

Konwergencyja, znaczy w geometryi zbliżanie, schodzenie się, zbieżność szeregów (ob. szeregi).

Konwikt, instytut, zakład naukowy, w którym znajdują się sami tylko pensyjonarze. U nas w historyi szkolnictwa i oświaty ważne zajął miejsce **K.** pijarski, założony przez St. Konarskiego (ob.) w Warszawie; pierwotnie mieścił się przy ulicy Młodowéj (gdzie obecnie sąd apelacyjny), późniéj przeniesiony na Żolibórz w obrębie dzisiejszéj cytadeli warszawskiéj. — Porów. Łukaszewicza „*Historyja szkół w Polsce*“.

Konwisarz, fabrykant wyrobów z cyny, odlewacz z tego metalu.

Konwój, pierwotnie oddział konny, który zasłania osobę wodza, posła, lub zabezpiecza prowadzoną broń, i t. p., obecnie każdy do tego celu użyty oddział wojska.

Konwokacyja, ob. Sejm konwokacyjny.

Konwulsyja dekretów, w dawném prawie polskiém wyrażenie sądowe do ściągnienia kary na tego, który albo przeciw zapadłemu wyrokowi wraca się do tegoż sądu, w którym takowy wydany został, bez złożenia nowych dowodów, sprawę odsądzoną popierających, albo téż *in judico executorialii*, otrzymywał podejściem przeciwną decyzyję sądu ogłoszonemu poprzednio wyrokowi.

Konwulsyjoniści (*Convulsionaires*), fanatyczna odrośl jansenistów (ob.), powstała we Francyi 1730, podczas ogólnego prześladowania tak zwanych appelantów. Miejscem zebrania **K.** był grób jansenisty Frańciszka z Paryża († 1727), uważanego przez nich za świętego, znajdujący się na cmentarzu św. Medarda. Na grobie tym, przy wielkiém zbiegowisku ludu, odprawiono fanatyczne modły, głoszono podburzające kazania i przepowiednie oraz miały się dziać cuda, potwierdzone i opisane przez członka parlamentu Montgeron w dziele: „*La vérité des miracles opérés par l'intercessions de François de Paris*“ (3 t., Paryż 1737). Zagorzałość doszła szczytu 1731 i w tedy modlących się na grobie świętego porywały konwulsyje, skąd poszła i nazwa sekty. Najczynniejszym przywódcą tych schadzek był niejaki ks. Becheran. Ażeby temu wszystkiemu położyć koniec kazał król 1732 zamurować cmentarz; jednakże środek ten, jak również i uwięzienie najfanatyczniejszych stronników, jakie miało miejsce 1732, niedoprowadziło do rezultatu, tak że ślady **K.** spotykają się jeszcze w początkach wielkiéj rewolucyi. Przesada ta i fanatyzm zaszkodziły najwięcéj sprawie jansenistów i sprawiedliwie wyrzekł Voltaire, że grób Frańciszka z Paryża był grobem jansenizmu.—Konwulsyje, towarzyszące mystycyzmowi, niejednokrotnie występowały, tak np. na zgromadzeniach sekty *tancerzy* w 14 w., podczas nabożeństwa u metodystów i t. d., oraz u zwolenników sekty *revivals*, którą oprócz w Ameryce znajdujemy w Anglii i prowincyjach nadreńskich.—Porów „*Le tombeau de Paris*“ (3 t., Paryż 1734—59).

Kop lub **Kopp** (Ferdynand), pisarz czeski, ur. w Pradze 1824 r., w r. 1845 alumn seminaryjum arcybiskupiego w Pradze, następnie uczęszczał na wydział prawny tamże a ostatnio uczeń akademii górniczéj w Szczawnicy. W r. 1848 miał udział w ruchach politycznych i odznaczył się na zgromadzeniu ludowém w Pradze 29 Kwietnia. Był redaktorem pisma *Nowiny rzemeślnickie*, po zakazaniu którego udał się do Wiednia na wydział medyczny i tu oprócz drobniejszych prac, drukowanych w czaso-

pism. czeskich, wydał „*Die Ereignisse der Pfingst-Woche*“ i t. d.

Kopa, granitowa góra w Tatrach, nad granicą węgierską od Orawy, nad doliną Trzydniowianką, 5,300 stóp wysoka.

Kopa, właściwie sztuk 60. W dawnéj Polsce kopa znaczyła zebranie mieszczan lub włościan, tak na naradę, jako też na sądy i godzenie sporów. Miejsce na ten cel wybrane zwało się *kopowiskiem*.

Kopa, znaczyła liczbę groszy sześćdziesiąt, składającą grzywnę liczalną. Gdy Wacław, król czeski, grzywnę czystego srebra podzielił na sztuk 60, zaczęła nieznacznie ustawać pamięć grzywny liczalnéj, a następni w jéj miejsce rachunek na K. Chociaż następni królowie bili z grzywny po 64, 70 i 80 groszy, rachunek zawsze jednak prowadzony był przez kopy.

Kopais, niegdyś jezioro w greckiéj nomarchii Beocyi, zwane późniéj jeziorem Liwadyi i Topolii, sławne było w starożytności z rosnącéj na niém trzciny fletowéj. Z powodu licznych kanałów podziemnych, odprowadzających jego wody, latem prawie wysychało, a nawet od r. 1857 jest już zupełnie osuszone.

Kopajgrodzkie albo **Nowogrodzkie** starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie podolskiém, powiecie latyczewskim. Podług lustracyi z r. 1665 zaliczały się do niego: miasto Kopajgrod, nad rzeką Niemiją, pierwotnie Nowogrodem zwane, i wsie: Onuszkowce, Szapinków, Kuryłowce i Halczyniec. W r. 1771 posiadał je Felicyjan Rostkowski wraz z żoną Maryjanną z Wybranowskich, którzy opłacali z niego kwarty złp. 1341 gr. 17.

Kopal, żywica pochodząca z drzew należących do rodzaju *Hymenaea* i *Trachylobium*, podobna do bursztynu, trudno rozpuszczalna, twarda, bezbarwna lub brunatnożółta, przezroczysta lub przeświecająca, w odłamie muszlowa. Rozróżniają w handlu kilka gatunków, z których najlepszym jest K. *zanguebarski*, zwany też *wschodnioindyjskim* lub *bombajskim*, gdyż dawniéj jedynie przez Bombaj do Europy przybywał; daje się on obrabiać na tokarni jak bursztyn; K. ten przybywa zanieczyszczony i musi być opłukanym w ługu potażowym. Sądzą, że pochodzi on z drzew *Hymenaea verrucosa* i *Trachylobium petersianum*, niektórzy uważają go też za żywicę kopalną, co zdaje się fałszywém. Inne gatunki K. twardego są: K. *szklisty* czyli ze Sierra Leone, z Benguli, z Angoli i in. Z K. miękkich najdawniéj jest znanym K. *zachodnioindyjski* czyli *kulisty*, pochodzący w największéj ilości z Afryki zach., a w mniejszéj z Ameryki płd. i środkowéj. Lepszym od niego okazał się K. *kocorie* z Nowéj Zelandyi. C. wł. K. wynosi 1,075—1,139, topi się przy 75° C, przyczem się rozkłada, a przez różne roztwory daje się rozłożyć na 5 różnych żywic. Używa się na werniksy, dla których jest najlepszą żywicą; jest tém więcéj ceniony, im jest twardszy i trudniéj rozpuszczalny w alkoholu. *Werniks kopalowy* otrzymuje się przez rozpuszczenie K. w różnych rozczynnikach i zaleca się twardością, szybkiém schnięciem i blaskiem, przed rozpuszczeniem lepsze gatunki muszą być stopione. Wyrabiają werniks alkoholowy, prędko schnący, olejkowy, z dodaniem pokostu, albo oleju lnianego, co go czyni wytrwalszym na wpływy powietrza, oraz eterowy. Przepisy bliższe podaje Dinglera „*Polytech. Jour.*“ (t. 167, str. 371).

Kopal lub *Kapal*, m. okręgowe prowincyi (obłasti) semireczeńskiéj, 3,500 m.; założone 1845 r.; prowadzi ożywiony handel z Chinami i Kokanem.— *Kopalski okręg*, liczy na przestrzeni 84,900 w. kw. przeszło 92,000 m.; powierzchnia górzysta, przerznięta odroślami gór Tchan-Szan; z rzek główniejsza Ili, z jezior Bałkasz. Grunt sprzyja hodowli bydła, stanowiącéj główne zajęcie mieszkańców, zajmujących się nadto rybołóstwem, uprawą roli i myślistwem. Okrąg przerzynają liczne drogi karawanowe, łączące Semipałatyńsk z Chinami i Azyją środkową.

Kopalnictwo jest częścią górnictwa (ob.), mającą na celu samo dobywanie z wnętrza ziemi ciał przemysłowi przydatnych. Prace górników tu należące, podzielić można na *przygotowawcze* i *właściwe*. Pierwsze polegają na kopaniu w ziemi galeryi pionowych czyli *szacht* i poziomych czyli *sztolni*, mających na celu dostanie się do pokładu lub żyły mineralnéj, dla oznaczenia ich kierunku i rozciągłości. Szachty kopią się wówczas, gdy kokład ciągnie się przypuszczalnie w kierunku poziomym i na znacznéj od powierzchni gruntu odległości; sztolnie zaś wtedy, gdy kierunek pokładu lub żyły zdaje się być pochyłym i zachodzić w górę, w którą tym sposobem zapuszczać się należy. Po ukończeniu tych robót przygotowawczych rozpoczynają się dopiéro właściwe prace kopalnicze, które stosownie do warunków gruntowych mogą być prowadzone pod otwartem niebem lub w głębi ziemi. Stąd też i kopalnie będące ich dziełem, bywają otwarte i podziemne. *Kopalnie otwarte* urządzają się wówczas, gdy pokład ciągnie się w kierunku poziomym i w małéj od ziemi odległości, a grubość jego jest również nieznaczna. Warstwa ziemi pokrywająca pokład zbiera się w takim razie przedewszystkiém, według prawideł wywołanych warunkami gruntowemi, a po jéj usunięciu rozpoczyna się dobywanie samego celu prac. Za pomocą kopalni otwartych, bardzo rzadko zresztą zastosować się dających, dobywają się naczęściéj pokłady wapienia budulcowego, torfu, lignitu, kończyny pokładów węgla kamiennego, oraz warstwy różnych pożytecznych ziem i piasków, a w niektórych szczególnych wypadkach rudy żelaza i cynku, oraz napływowe pokłady złotonośne. *Kopalnie właściwe* czyli *podziemne* prowadzone bywają bardzo rozmaicie, stosownie do rodzaju pokładów. Jeżeli minerał lub ruda, będące celem zakładania kopalni, ciągną się w postaci żyły, czyli pokładu o niewielkiéj grubości i szerokości, to po wykopaniu w pewnych odstępach szachtów i sztolni, dla dostania się do żyły, a zarazem dla zapewnienia przystępu powietrza odpływu wody i odprowadzania na zewnątrz ciał kopalnych, górnicy zaczynają dobywanie minerału żyłę składającego, nadając zwykle swym przewodom podziemnym

kształt galeryi schodowatych. Jeżeli zaś pokłady ciała kopalnego rozciągają się na wielkiéj przestrzeni w głąb i wszerz, jak to ma miejsce z solą i węglem kamiennym, to natenczas, po wykopaniu głębokiego szachtu pionowego, w różnych punktach jego wysokości, prowadzą galeryje poziome, z tych znowu dalsze do nich prostopadłe i t. d., tworząc tym sposobem jak gdyby wielopiętrowy gmach podziemny, wsparty na różnéj grubości słupach z dobywanego ciała, które z czasem ustępują miejsca słupom murowanym, lub też drewnianym rusztowaniom. Jednym z najwspanialszych przykładów takich kopalń są kopalnie soli w Wieliczce. Przy urządzaniu kopalni należy zawsze jak najtroskliwiéj zajmować się zapewnieniem przystępu do niéj świeżego powietrza, oraz odpływu prześladujących zwykle kopalnie źródeł wody.

Kopanickie albo **Kopańskie** starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie poznańskim. Wedle lustracyi z r. 1662 zaliczały się do niego: dwa miasta Kopanica i Lamportopol, oraz wsie: Wąchowno, Maławieś i Wielkawieś. W r. 1771 posiadał je Antoni Łodzia Poniński, opłacając z niego kwarty złp. 800, a hyberny złp. 202 gr. 7. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały rzeczonemu Ponińskiemu toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne.

Kopasina, herb polski; przedstawia na tarczy w polu czerwoném dwie rzeki białe płynące na dół; w środku między niemi miecz prosty z rękojeścią w kształcie krzyża. Na hełmie trzy strusie pióra.

Kopciowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie mścisławskiém. Wedle metryk litewskich powstało w początkach XVII wieku i obejmowało w r. 1703 dwie wsie Kopciówkę i Romanowkę z przyległościami. Posiadali je pierwotnie Augustyn Konstantynowicz, pisarz ziemski mścisławski, z żoną, następnie rodzina Wołłowiczów, wreszcie z mocy przywileju Augusta III z dnia 25 Lutego 1757 dzierżył je Józef Bystry, regent skarbu w. ks. lit., wraz z żoną Ludwiką, którzy opłacali z niego kwarty złp. 147 gr. 25, a hyberny złp. 58.

Kopczyński (Onufry), znakomity badacz języka polskiego, ur 1735 w Czerniowie, w woj. gnieźnieńskiém, † 1817 w Warszawie. Uczył się w szkołach pijarskich naprzód w Warszawie następnie w Podolińcu, gdzie 1752 przywdział suknię zakonną; od 1756 nauczyciel retoryki i literatury w kolegijach pijarskich w Radomiu, Piotrkowie, Rzeszowie i Złoczewie; następnie, jako nauczyciel prywatny, odbył w towarzystwie swego ucznia kilkoletnią podróż po Niemczech i Francyi, z któréj wróciwszy nauczał retoryki w niedawno przez Konarskiego założonym konwikcie warszawskim. W r. 1775 powołany na członka towarzystwa do ksiąg elementarnych, został zarazem pomocnikiem biblijotekarza biblijoteki Załuskich. Wezwany przez Ignacego Potockiego do napisania gramatyki języka polskiego, wywiązał się chlubnie z zadania wydając „*Gramatykę języka polskiego i łacińskiego dla szkół narodowych*“ (3 części, z tomem przypisów do każdéj, **Warszawa** 1780; wielokrotnie przedrukowana potém). Dzieło to, przyjęte z uznaniem tak przez obcych jako i ziomków, zjednało K. od St. Augusta medal złoty *Bene merentibus*. Uznanie to nie wbiło w dumę K., ciągle bowiem aż do końca życia pracował nad swém dziełem, tak że nietylko poprawił wady i niedostatki, jakie w nim widział, ale go nawet i zupełnie przerobił. Po r. 1794 zmuszony uchodzić za granicę, tułał się przez lat 5 po Czechach i Morawii, co dało mu sposobność zapoznania się z pokrewnymi językami. Za staraniem ks. Adama Czartoryskiego miał sobie dozwolony powrót; po zawiązaniu towarzystwa przyjaciół nauk został jego członkiem; pod panowaniem pruskiém od 1804 wizytator szkół a za księstwa warszaws. obok tego i członek izby edukacyjnéj, wkrótce potém prowincyjał swego zgromadzenia; na rok przed śmiercią uczczony przez ziomków medalem za *Gramatykę polskiego języka*. W pierwszéj swéj pracy, przeznaczonéj głównie dla szkół, rozpatruje obok siebie dwa języki: polski i łaciński i wysnuwa sposobem indukcyjnym prawidła obydwu. Choć równoległe rozpatrywania dwu języków krępowało potrzebną swobodę organicznéj gramatyki polskiéj, potrafił jednak K. już w niéj stworzyć systematyczny układ naszéj gramatyki, w takim kształcie, w jakim ją dziś jeszcze znachodzimy; daléj uprościł lub też stworzył terminologiję gramatyczną, zgodną z duchem języka polskiego, oraz zrozumiał i dobrze przedstawił organizm języka. W 37 lat po pierwszéj pracy wydano już po zgonie K. „*Gramatykę języka polskiego*“ (Warszawa 1817), dzieło przeznaczone już nie dla szkół ale dla narodu. Jestto pierwsza donioślejszéj wagi praca na polu gramatyki; głosowni w dzisiejszém znaczeniu w niéj niema; nauka o odmianie przedstawiona jasno; wprowadza tu K. nieorganiczne i nieznane w złotym wieku rozróżniania rodzajów w przypadku 6 i 7 przymiotników oraz nieorganiczną formę imiesłowów na *szy* ze wstawnym *ł*. Oprócz wymienionych wydał: wyborny „*Elementarz dla szkół parafijalnych narodowych*“ (1784), w którym nauka czytania i pisania postępuje jednocześnie, i który w stosunku do oschłéj metody sylabizowania stanowi postęp na polu nauczania początkowego; daléj „*Układ gramatyki dla szkół narodowych*“ 1785); „*O duchu języka polskiego*“ (1804); „*Nauka o dobrém piśmie*“ (1807); „*Essai de grammaire polonaise*“ (1807); „*Poprawa błędów w ustnéj i pisanéj mowie*“ (1808) i in.; pisał nadto wiersze łacińskie. Stanowisko K. w gramatyce ocenił: Malinowski Fr. Ksaw. w II t. *Roczników tow. przyj. n. poznań.* i Plebański w artykule *Gramatyka i Gramatycy* w. 10 t. *Encyklopedyi powszechnéj* (28 tomowéj); o życiu zaś pisali Osiński (1818), oraz Wojcicki i Jenike w *Tygodniku Ilustrowanym* (1862).

Kopeć (Józef), potomek dawnéj rodziny h. Lubicz, osiadłéj na Litwie. Ojciec jego, właściciel niewielkiego majątku w pow. mińskim, stronnik Stanisława Leszczyńskiego, oddał 16 letniego Józefa pod chorągiew jazdy w brygadzie petyhorskiéj, zostającéj pod wodzą Jerzego Kołłontaja. Od 1781 służył młody K. nad Dnieprem i w stopniu podporucznika był adjutantem Szczęsnego Potockiego, któ-

ry dowodził korpusem obserwacyjnym na granicy Turcyi. Mianowany porucznikiem, dowodził szwadronem litewskiéj buławy w kampanii 1792 r. Po wybuchu powstania 1794 r. na czele brygady jazdy przedarł się szczęśliwie z okolic Kijowa przez wojska nieprzyjacielskie na Wołyń. Oddany wraz ze swą brygadą pod dowództwo gen. Zajączka, odznaczył się K. świetnie pod Chełmem, w pochodzie z pod Gołkowa do Warszawy i przy obronie saméj stolicy. Pod Maciejowicami walcząc dzielnie, popadł wraz z wielu innymi w niewolę; wysłany najprzód do Irkucka a następnie do Kamczatki, po kilku latach wrócił do kraju i doznał wsparcia od T. Czackiego. Pozostałe po nim w rękopisie pamiętniki wydał S. Raczyński p. t. *„Dziennik podróży Józefa Kopcia przez całą wzdłuż Azyję lądem do portu Ochocka* i t. d.“ (Wrocł. 1837; 2 ed. o wiele dokładniejsza Berl. 1863 i 68; inne ed. Chełmno 1865 i Paryż 1867).—Pamiętniki te, odznaczające się prostotą opowiadania, wiarą religijną i rezygnacyją, podają wiele ciekawych szczegółów o działaniach wojennych z lat 1792 i 94, o odbytéj podróży i o sławnym M. Bieniowskim. Czytają się z wielkiém zajęciem.

Kopecki (Jan), ob. Kupecki (Jan).

Kopeczyńce albo **Kopyczyńce**, miasto powiatowe w Galicyi, w powiecie czortkowskim, nad rzeką Huiławą, ma 4,800 m.

Kopenhaga, po duńsku *Kjöbenhavn*, warowne miasto stołeczne królestwa duńskiego, leży na zachodnim brzegu wyspy Zelandyi, nad Zundem, oddzielona jest wązką cieśniną od wyspy Amager. Cieśnina ta tworzy piękny i bardzo wygodny port. K. oprócz trzech przedmieść, składa się z trzech głównych części, a mianowicie leżącego w stronie zachodniéj Starego miasta, w stronie północno-wschodniéj Nowego miasta, albo Friedrichsstadt, tudzież portu Chrystyjana (Christianshafen) na wyspie Amager, Otoczone fortyfikacyjami i bronione silną cytadelą (Friedrichshafen) miasto liczy 155,200 m. po większéj części wyznania luterańskiego. Z wielu pięknych budowli miasta zasługują na szczególniejszą uwagę: kościół Panny Maryi t. j. kościół metropolitalny całego państwa, zamek królewski, zamek Christiansburg, ozdobiony wielu arcydziełami Thorwaldsena, w którym się znajdują: wielka galeryja obrazów, muzeum północne i biblijoteka królewska, zamek zwany Amalienburg, z pięknemi zbiorami króla Chrystyjana VIII; zamek Rosenburg z ważnemi zbiorami historycznemi; Charlottenburg, zamek, w którym obecnie mieści się akademija sztuk pięknych i ogród botaniczny. K. jest głównem siedliskiem sztuk pięknych i nauk w Danii. Ma wybornie urzędzoną opiekę nad biednymi, zarząd municypalny i jest rezydencyją najwyższych władz państwa. Na czele zakładów naukowych stoi po uniwersytet, założony 1475 przez Chrystyjana I, i zreorganizowany w r. 1788. Pośród wielu zbiorów naukowych pierwsze zajmuje miejsce biblijoteka królewska, założona przez Chrystyjana III, posiadająca 400,000 tomów dzieł drukowanych i 18,000 rękopismów. Najpiękniejszą atoli ozdobą zbiorów sztuk pięknych jest muzeum Thorwaldsena, otwarte r. 1846, po którém piérwsze zajmuje miejsce muzeum starożytności północnych i etnograficznych. Przemysł fabryczny i rękodzielniczy, jakkolwiek znaczny i wzrastający, nie dorównywa przecież przemysłowi innych stolic państw europejskich, za to handel Kopenhagi świetném cieszy się powodzeniem. Flota stolicy duńskiéj liczy około 350 okrętów, mających blisko 21,000 łasztów ładunku. W w. ośmnastym K. była dotkniętą kilku wielkiemi pożarami. W r. 1801 (2 Kwietnia), stoczoną tu była wielka bitwa morska, w któréj Anglicy pokonali Duńczyków, a w r. 1807 miasto było bombardowane przez Anglików od 2 do 5 Września.—Porów. *„Kopenhagen und seine Umgebungen“* (Lipsk 1850).

Koper (*Anethum*), rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, mający pokrywy i pokrywki kwiatowe żadne, owoce płaskie, eliptyczne, brzeżkiem szerokim obwiedzione. **K. ogrodowy** (*A. graveolens*), ziele roczne pochodzące z Włoch, o liściach kilkakrotnie pierzastodzielnych, o łateczkach niteczkowatych, kwiatach żółtych, woni przenikającéj, kwitnie w Czerwcu, Lipcu i Sierpniu. Nasiona pod nazwą kopru używają się niekiedy w medycynie do przyśpieszenia wydzielania mleka, przy osłabieniu organów trawienia i t. d.; mają smak korzenny, silnie rozgrzewający, częściéj używają się jako przyprawa; przez destylacyję dają olej eteryczny, blado żółty, c. wł.=0, 881, smaku słodko palącego. Nasiona gatunku *A. sowa*, w Indyjach, używają się tam jako lekarstwo i przyprawa.

Koper koński, **K. wodny**, ob. Gałucha.

Koper włoski, ob. Koperek.

Koperek, *fankiel* (*Foeniculum*), rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, o pokrywach i pokrywkach żadnych, owocach eliptycznych, w przecięciu poprzeczném prawie obłych. **K. pospolity**, **Koper włoski** (*F. officinale*), roślina dwuletnia, podobna do kopru (ob.), lecz od niego wyższa i o liściach jeszcze delikatniéj nitkowato podzielonych; w Europie płd. rośnie dziko, u nas się zasiewa. Nasiona mają smak właściwy, korzenny, anyżowy, działają na przyspieszenie wydzielania mleka, moczu i śluzu, jako też pobudzająco na przyrząd trawienia, stanowią też bardzo często przyprawę do chleba, kapusty i t. d. Przez destylacyję otrzymuje się olejek eteryczny, bezbarwny lub żółtawy, słodki, c. wł.=0, 997 i krzepnący przy + 10°C. Woda także wyciąga olejek z nasion. **K. słodki**, (*F. dulce*) uprawia się w Europie płd., młode jego pędy są jadalne, a nasiona zwane *rzymskiemi* lub *kreteńskiemi* są słodsze od poprzednich, ale mają jednakie własności. Korzeń *F. capense* jest jadalny w Afryce płd., a owoce *F. piperitum* we Włoszech płd. są ostro koazenne i zowią się tam *Koprem oślim*.

Kopernik (Mikołaj), genijalny astronom, ojciec nowszéj astronomii, ur. 19 Lutego 1473 w Toruniu, † 21 Maja 1543 r. K. był synem Mikołaja, który około 1460 r. przeniósł się z Krakowa do Torunia i był prawdopodobnie potomkiem rodziny, która w XIV w. przesiedliła się do Krakowa ze wsi Koper-

nik na Szlązku; matką jego była Barbara Watzelrod, siostra Łukasza, biskupa warmińskiego; rodzina Watzelrodów również uważaną być musi za polską, skoligaconą była z wielu rodzinami polskiemi, a Łukasz zawsze gorliwie stawał w obronie praw Polski wbrew roszczeniom zakonu krzyżackiego w Prusiech. Rodzeństwo K. składało się z brata Andrzeja († 1512) i dwu siostr. Po wczesnéj śmierci ojca, K. znalazł opiekuna w wuju biskupie, piérwotne nauki odebrał w Toruniu, następne, być może, w Chełmnie, a w r. 1491 zapisał się wraz z bratem na wydział filozoficzny akademii krakowskiéj, gdzie współuczniem jego, między innymi, był Bernard Wapowski, z którym go łączyły węzły koleżeństwa i przyjaźni. Powszechném jest mniemanie, iż w Krakowie K. słuchał matematyki pod Wojciechem Brudzewskim, jednak jest to co najmniéj niepewném, w czasie bowiem pobytu K. w akademii krakowskiéj Brudzewski matematyki nie wykładał, a profesorami tych przedmiotów w owym czasie byli: Stanisław i Marcin z Olkusza, Mikołaj z Łabiszyna, Wojciech z Pniew, Wojciech z Szamotuł, Jan z Szadka i in. Kraków opuścił K. prawdopodobnie 1494 r. i udawszy się do rezydencyi biskupa Watzelroda, za jego radą poświęcił się zawodowi duchownemu i otrzymał kanoniję frauenburską. W r. 1495 otrzymawszy zasiłek od kapituły warmińskiéj, udał się wraz z bratem do Włoch i w Padwie, gdzie się zapisał w album polskiém, oraz w Bolonii, kształcił się daléj w matematyce i prawie i uzyskał stopień doktora. Nauka jego już wtedy głośną być musiała, gdy w r. 1499 objął katedrę astronomii w Rzymie, prawdopodobnie jednak wykładał tylko trzy semestra, w 1501 r. bowiem na naleganie wuja wrócił do Frauenburga, lecz w tymże samym jeszcze roku za zezwoleniem kapituły udaje się znów do Włoch, dla studyjowania medycyny i w Padwie uzyskuje stopień doktora tego przedmiotu. Wróciwszy do kraju, lata 1504—7, jak się zdaje, przepędził w Krakowie, gdzie dokonał wiele obserwacyj, które zawsze odnosił do południka krakowskiego i gdzie bardzo prawdopodobném jest, że napisał nieśmiertelne swe dzieło. W początkach 1507 r. na żądanie wuja przeniósł się do Warmii i odtąd już stale zamieszkał we Frauenburgu, skąd już niedługie tylko czynił wycieczki. W r. 1510 towarzyszył wujowi do Krakowa i w przejeździe przez Włocławek, być może, nakreślił kompas na katedrze dotąd istniejący, a który podanie K.-owi przypisuje. W tym też czasie przełożył na łacinę z greckiego listy Teofilakta Scholastyka, Symokaty, a które wujowi swemu przypisał. W r. 1512 umiera biskup Watzelrod, a w nieporozumieniach przy wyborze nowego biskupa, K. staje po stronie króla i praw rzeczypospolitéj. Wzniósłszy w Frauenburgu obserwatoryjum, wszystkie wolne chwile w niem przepędza i niedokładnemi ówczesnemi narzędziami mnóstwo dokonywa obserwacyj. Zdaje się, że wraz z Marcinem z Olkusza wezwanym był na sobór lateraneński r. 1514 dla poprawy kalendarza, ale nie mając wykończonych rachunków co do oznaczenia długości roku zwrotnikowego, na sobór ten się nie stawił. W r. 1522 był deputowanym od kapituły na sejmik w Grudziążu, zwołany celem usunięcia nieporozumień z wielkim mistrzem krzyżackim, księciem Albertem; tam popiérał wniosek komisarzy królewskich porównania monety pomorskiéj z polską, a król poruczył mu wypracowanie wniosków do poprawy rzeczy menniczéj w Polsce, rezultatem czego była praca K. „*De optima monetae cudendae*“ (1526). W r. 1523, po śmierci biskupa Luzyańskiego, K. wybranym był administratorem dyjecezyi i w skutek tych rządów ściągnął na się nienawiść wielkiego mistrza. Po objęciu rządów przez nowego biskupa Ferbera, K. przepędzał znowu czas we Frauenburgu lub w pobliskim Olsztynku, gdzie sobie urządził dom mieszkalny; w tym czasie praktyka jego lekarska była dosyć rozległą. Po śmierci Ferbera 1537 K. był przedstawiony na liście kandydatów do godności biskupiéj, z któréj papież zamianował biskupem warmińskim Jana Dantyszka, po którym opróżnione biskupstwo chełmińskie otrzymał przyjaciel K. Tideman Gize, również kanonik warmiński. Tymczasem rozchodziła się wieść o pracy K. i Gize gorliwie go zachęcał do jéj ogłoszenia, do czego już poprzednio wzywał go kardynał Schomberg (1536). Profesorowie wittemberscy wysłali do K. Jerzego Joachima Retyka (Rheticus) dla poznania zasad jego systematu. Retyk przebywszy we Frauenburgu kilka miesięcy, dokładnie się z nauką K. zapoznał, porobił wypisy z jego dzieła i ogłosił w liście do Schonera krótkie opowiadanie „*de libris revolutionum eruditissimi viri et mathematici excelentissimi reverendi D. Nicolai Copernici*“ (1540, 41, 66). Retyk ogłosił też trygonometryję K. (Wittenberg 1543). Nakoniec zdecydował się K. ogłosić swe dzieło i napisawszy przedmowę, oraz dedykacyję papieżowi Pawłowi III, oddał rękopism Gizemu 1542 r., który go natychmiast odesłał Retykowi; ten oddał go do druku w Norymberdze, poleciwszy nadzór nad tém Janowi Schonerowi i Andrzejowi Ossiandrowi. Wiekopomne to dzieło „*Nicolai Copernici Toruniensis de Revolutionibus Orbium coelestium libri VI*“ (1543) zastało już K. na łożu śmierci, który ostatnie chwile życia przepędził w chorobie i wśród goryczy sprawianéj mu przez kapitułę. Zwłoki jego pochowane zostały w katedrze Frauenburskiéj. — Drugie wydanie dzieła K. wyszło w Bazylei 1566, trzecie w Amsterdamie 1617, czwarte w Warszawie 1854 r. z przekładem polskim Baranowskiego, piąte w Lipsku 1873 r. Zasadą pracy K. jest przyjęcie obrotu ziemi wirowego, około osi i postępowego około słońca i na téj zasadzie tłumaczy zjawiska ruchu dziennego nieba i w prosty sposób objaśnia ruchy planet, które u jego poprzedników przedstawiały się w sposób tak zawiły. Obala system Ptolomeusza, który środek świata umieszczał w ziemi, a kreśli nowy system, według którego środek układu planetarnego mieści w słońcu. System ten staje się podstawą wszelkich dalszych prac na polu astronomii, a wszystkie dalsze badania potwierdzają jego prawdziwość. Nadto dzieło to zawiera wiele nowych twierdzeń trygonometrycznych. Trudność obserwacyi przy ówcze-

nych narzędziach i nieznajomości lunet nie pozwoliła K. poznać, że planety poruszają się po elipsach, utrzymuje on ruchy kołowe, a dla wyjaśnienia nierówności biegu planet ucieka się do zmienionéj teoryi mimośrodów i epicyklów; nadto uważał za konieczne przyjęcie jeszcze trzeciego ruchu ziemi, w skutek którego miała się ciągle przywracać równoległość osi ziemskiéj: tłumaczy się to niskim stanem ówczesnéj mechaniki. W każdym razie system K. zmienionym został tylko w szczegółach i jest on istotnym twórcą astronomii nowéj, którą daléj świetnie rozwinęli Kepler i Newton. Dzieło K. wywołało ruch niesłychanie żywy na polu astronomii: astronomija stała, dopóki stała ziemia, wraz z ziemią się poruszyła. Atoli dzieło to dotknęło przesąd silnie zakorzeniony, chciano w niém widzieć zamach na religiję i w r. 1616 zamieszczonem zostało na indeksie dzieł zakazanych "*donec corrigatur*", t. j. dopóki nie będą wprowadzone pewne wskazane poprawki dzieła, przyjmujące obrot ziemi; pozwolono drukować w Rzymie dopiéro 1822. Główny pomnik K. znajduje się w Warszawie, wzniesiony staraniem Staszyca, a który piérwiastkowo, za księstwa warszawskiego, miał być wzniesiony w Toruniu; jest on dłuta Torwaldsena, odkrytym został 11 Maja 1830. W Krakowie znajdują się dwa pomniki K., piérwszy wzniesiony przez ks. Dobieckiego na Stradomiu 1820 r., drugi przez ks. Sierakowskiego w kościele akademickim św. Anny 1823. We Frauenburgu umieścił tablicę pamiątkową Kromer 1580, a współcześnie w Toruniu w kościele św. Jana wzniósł pomnik K. Melchior Pyrnezius, Krakowianin; w tymże kościele jest pomnik wzniesiony przez księcia Józefa Aleksandra Jabłonowskiego. Nadto znajduje się w Toruniu pomnik K. wzniesiony przez Niemców 1853 r. Dowody, że K. był Polakiem, są niezbite; jednak w tym wieku ze strony Niemców objawiły się nieuzasadnione roszczenia przywłaszczenia K. narodowości niemieckiéj, tak, że nawet posąg jego umieszczonym został w Walhalli. Pochodzenie K., zapisanie się jego w album polskiém w Padwie, spółczesny list Melanchtona, który go nazywa „astronomem sarmackim" i wiele innych powodów usuwa wszelką w tym względzie wątpliwość. Ważniejsi biografowie K. są: Gassendi (1654); Starowolski (1625); Dawid Braun (1723); Krzyżanowski (1844); Lach Szyrma (1844); Czyński (1847); Arago; Bartoszewicz (1854); Szulc (1855); Flamarion (1872, tłum. pol. Sulimierskiego 1873), a zwłaszcza ks. Ignacy Polskowski „*Żywot Mikołaja* K." (wyd. 2, Gniezno 1873). Zasługi naukowe K. wykazali Śniadecki „*Rozprawa o K.*" (Rocz. warszaw. tow. przyj. nauk 1802, kilkakroć przedrukowana; tłum. francuskie, angielskie, włoskie i perskie); Karliński „*Żywot K. i jego naukowe zasługi*" (1873); Hube „*O zasługach K. w astronomii*" (Rocz. tow. nauk. krak. 1841 str. 114—170); Littrow (w „*Kalender für alle Stände*" 1873) i in. Obszerne streszczenie dzieła o obrotach podał Kowalczyk (1873). Głównym obrońcą narodowości niemieckiéj K. jest Prowe: „*Nicolaius Copernicus*" (1853) Dowody pochodzenia polskiego K. zebrał gorliwie Romer „*Beiträge zur Beantwortung der Frage nach der Nationalität des N. C.*" (1872). Wołyński zebrał pamiątki K. we Włoszech „*K. w Italii*" (1873). Polkowski p. t. *Kopernikijana* zebrał wszystkie materyjały tu się odnoszące (tom 3-ci drukuje się w Toruniu). W r. 1873 obchodzoną była uroczyście 400 rocznica urodzenia K., która wywołała mnóstwo dzieł, broszur i artykułów. Porów. Żebrawskiego „*Biblijografija piśmiennictwa polskiego z działu matematyki i fizyki*" (str. 114—170).

Kopernikija (*Copernicia*), tak Martius nazwał na cześć Kopernika rodzaj palm, zwany inaczéj *Corypha* (ob.).

Koperszady, grzbiet tatrzański, przy granicy węgierskiéj, niedaleko wsi Jaworzyny, nazwę wziął od zarzuconéj kopalni rudy miedzianéj (Kupferschächte).

Kopertynu (Józef z, św.), 1603 w m. Kopertynie, we Włoszech, † 1663 w Osimo; w młodości wstąpił do zakonu franciszkanów, a krótce pokorą, pobożnością, łagodnością i umartwieniem ciała zyskał względy przełożonych; wyświęcony 1628 na kapłana, zamknął się następnie przez lat pięć w samotnéj celi, żyjące tylko korzonkami i suchemi owocami, częste miewał zachwycenia, oraz czynił cuda, stwierdzone przez świadków przysięgą. Zaliczony 1153 przez Benedykta XIV w poczet błogosławionych, kanonizowany został 1767 przez Klemensa XIII. Kościół katolicki obchodzi pamiątkę jego 18 Września.

Koperwas (z niem.), sól krystaliczna, koloru zielonego, smaku ściągającego, będąca siarczanem tlenku żelaza (ob. żelazo); nazywają K. także niektóre inne sole, jak siarczan miedzi, zwany także sinym kamieniem albo K. błękitnym (ob. miedź), tudzież siarczan cynku, zwany inaczéj K. białym albo cynkowym (ob. cynk). Sole te nazywają się też witryolami, z dodaniem tychże, co wyżéj, przymiotników.

Kopff lub **Köpff** (Jan), malarz polski, ur. 1763 w Igławie w Morawii. Za młodu osiadł w Krakowie, następnie udał się do Warszawy i tu kształcił się pod Bacciarellim. W r. 1790 wrócił do Krakowa, gdzie † 1832. Celował głównie jako portrecista. Z obrazów historycznych K. wymieniamy: *Trzéj królowie*; *Koryjolan z matką*; *Sardanapal i Arbaces*; *Lada z łabędziem* i t. d. Głównie był portrecistą, malując olejno i miniatury na kości słoniowéj.— **Kopff** (Wiktor), syn poprzedniego, ur. w Krakowie 1805, uczeń tamecznego uniwersytetu, doktór prawa, od 1840 senator prezydujący w rzeczypospolitéj Krakowskiéj, a od 1855 radca apelacyjny, jest autorem kilku rozpraw w przedmiotach prawnych, z których ważniejsze są: O powołaniu adwokatów; o systemie karnym poprawczym; o posiadaniu i skargach posesoryjnych i t. d.

Kopiec, góra w Beskidach, na Szlązku austryjackim; z pod niéj wypływa strumień Malinka, będący jedném z ramion górnéj Wisły.

Kopiejka, zdawkowa moneta miedziana rossyjska, będąca setną częścią rubla srebrnego i równająca się 2 groszom polskim. Nazwę otrzymała 1538 stąd, że zaczęto wybijać w tym czasie na niéj wizerunek

w. księcia dzierżącego w ręku kopiję, a nie miecz jak poprzednio. Moneta półkopiejkowa nazywa się *denieżka*, a ćwierćkopiejkowa *połuszka*.

Kopija, starożytna broń używana przez wszystkie narody i kraje. K. husarzy polskich miała blizko 3 sążnie długości i robiona była z młodéj, prostéj osiki, wydrążona u spodu, żółto pokostowana. Tuleja, t. j. żelazna oprawa u spodu, aż po rękojeść mierzyła najmniéj półtora łokcia. Grot był o trzecią część krótszy, czworograniasty. Dla wzmocnienia kopii biegły od grotu dwa mocne pręty czyli pióra żelazne, wpół drzewca wpuszczone. Kopiję zdobił proporzec kitajkowy, koloru żółtego i zielonego.

Kopijewicz albo **Kopijewski** (Elijasz), pisarz rossyjski, ur. na Białéj Rusi, około połowy XVII w., † 1701 w Amsterdamie. Nauki pobierał w Holandyi, gdzie przyjął protestantyzm i został pastorem w Amsterdamie. Drukarz Tessing, który 1687 otrzymał od Piotra I przywiléj drukowania dzieł rossyjskich, powierzył K. kierunek wydawnictwa. Napisał: „*Wstęp do historyi*“ (1699), „*Pochwałę Piotra W.*“ (1700); „*O sztuce wojennéj*“, „*Gramatykę łacińską i rossyjską*“; „*Kalendarz*“ (1702); „*Rozprawę o sztuce lekarskiéj*“ i in.

Kopitar (Bartłomiéj), znakomity slawista, ur. 1780 we wsi Repni, w Górnéj Krainie, † 1844 w Wiedniu; po ukończeniu gimnazyjum w Lublanie był od 1799 naprzód nauczycielem domowym, w domu patryjoty słoweńskiego barona Zoisa, następnie został jego sekretarzem. W r. 1808 udał się do Wiednia w celu studyjowania prawa, przyczém gorliwie zajmował się badaniem języków i literatur słowiańskich; po dwu latach porzucił studyja prawne zostawszy cenzorem do książek słowiańskich i greckich oraz urzędnikiem przy biblijotece cesarskiéj, któréj następnie został pierwszym kustoszem. Oprócz licznych artykułów krytycznych, lingwistycznych, historycznych, etnograficznych i odnoszących się do historyi prawa, zebraniem których zajął się Miklosich (*„Kleine Schriften“*, t., 1 Wiedeń 1857), wydał oddzielnie: *„Grammatik der slawischen Sprache in Krain, Kaernthen und Steyermark“* (Lublana 1808); dzieło to, poprzedzone obszernym wstępem, w którym podaje K. przegląd jęz. słowiańskich, opowiada koleje pisma słowiańskiego i dzieje języka słowieńskiego, jest najznakomitszą na swój czas pracą gramatyczną, jaką się żaden inny język słowiański poszczycić niemoże; daléj *„Glagolita Clozianus“* (Wiedeń 1836); tu obok dokładnego objaśnienia wydanego pomnika, rozbiera pytania tyczące się głagolicy i języka starosłowiańskiego, którego w końcu podaje gramatykę i słownik. Oprócz tego czynny brał udział w wydaniu w podobiźnie tekstu *„Ewangelii rejmskiéj“* (Paryż 1843), do któréj napisał wyborny wstęp. Dla nas ma K. znakomitą zasługę zwróceniem uwagi i następnie przygotowaniem do druku najdawniejszego zabytka języka polskiego, tak zwanego *Psałterza Małgorzaty* lub *Floryjańskiego*, wydanego staraniem Borkowskiego (Wiedeń 1834). Z prac literackich K. najważniejsze są lingwistyczne i odnoszące się do historyi literatury, w pracach historycznych jest stronny. W pracach swych jest absolutny, nieznoszący przeciwnego zdania lub jakiejkolwiek nad sobą wyższości; to doprowadziło go do licznych a namiętnych, przybierających częstokroć grubijański ton, szermierek, jak np. z Borkowskim (oprócz artykułów dziennikarskich i broszura *„Anti-Tartar“*, bez oznaczenia miejsca i roku), z Hanką i z innymi.

Kopp (Ulrych Fryderyk), paleograf, ur. 1762 r. w Kassel, przez pewien przeciąg czasu urzędnik tamecznego archiwum, † 1834 w Marburgu; zjednał sobie sławę znakomitego paleografa dwoma dziełami: *„Palaeographia critica“* (4 t., Manheim 1817—29); *„Bilder und Schriften der Vorzeit“* (tamże 1819—22).

Kopp (Herman), znakomity chemik współczesny, syn lekarza Jana Henryka K. (ur. 1777, † 1858), znanego z prac na polu chemii i mineralogii, urodz. 1817 w Hanau; kształcił się w Heidelbergu i Giessen, gdzie 1843 został nadzwyczajnym, a 1853 zwyczajnym profesorem chemii. Z prac jego słynne są badania nad związkiem zachodzącym między składem chemicznym ciał a ich własnościami fizycznemi. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: *„Geschichte der Chemie“* (4 t., Brunświk 1843—47 i dodatki do tegoż 1869, 1871); *„Einleitung in die Krystallographie“* (2 wyd. Brunświk 1862) wraz z Buffem i Zamminerem *„Lehrbuch der physikalischen und teoretischen Chemie“* (1857, 2 wyd. 1863, jako 1 tom. wykładu chemii Graham-Otto) i in.

Köppen (Piotr), statystyk i etnograf rossyjski, ur. 1793 w Charkowie, † 1864 w Krymie; po ukończeniu gimnazyjum w mieście rodzinném, odbył tamże studyja uniwersytec. i 1814 otrzymał stopień magistra prawa; następnie przeniósł się do Petersburga i służył początkowo w zarządzie poczt, potém zaś w ministerstwie dóbr państwa; 1816 był jednym z założycieli towarzystwo przyjaciół ros. literatury; w celu zbadania Rossyi oraz starożytności słowiańskich podróżował od 1817—20 po Rossyi, następnie zaś od 1821—24 po Rossyi i zagranicą; wycieczki te powtarzał i potém prawie corocznie. Od 1843 zwyczajny akademik akademii nauk w Petersburgu, wziął czynny udział 1845 w założeniu towarzystwa geograficznego rossyjskiego, które wybrało go przewodniczącym oddziału statystycznego. Wydał około 130 pism, wyliczonych w opisaniu jubileuszu 50-letniéj jego służby (Petersburg 1860); ważniejsze z nich: *„Uebersicht der Quellen einer literärgeschichte Rueslands“* (Petersburg 1818); *„Spisok russkim pamiatnikam“* (Moskwa 1822); *„Nordgestade des Pontus“* (Wiedeń 1822); *„Nachricht über Alterthümer und Kunst in Russland“* (w *Jahrbücher der Literatur*, 1822); *„Bibliograficzeskije listy“* (1825); *„Statisticzeskoje puteszestwie po zemlie wojska donskago“* (1852); *„O prostranstwie i naselenii Rossii“* (1859); *„Die vorzüglichsten Seen und Flussmündungen Russlands“* (1860); wyborna mapa etnograficzna Rossyi Europejskiéj na 4 arkuszach (1854) i w. in. Pisał także kilka rozpraw o pochodzeniu języka i literaturze plemion litewskich.

Koppenstaedter (Teofil), doktor medycyny i chirurgii, † w Warszawie 1831; wsławił się tutaj sposobem leczenia wielu chorób samym tylko sokiem cytrynowym (por. Tygod. lekar. rok II, Nr. 46). Dotąd znane są w aptekach warszawskich ziółka K., mające być skuteczne w cierpieniach hemoroidalnych.

Köppenthal, osada w gub. samarskiéj, powiecie nowouzeńskim, założona przez Menonitów przybyłych z Prus Zachodnich. Znajduje się tutaj szkoła agronomiczna.

Kopreinitz, po niem. a po madziar. *Koproncza* właściwie *Koprywnica*, m. w komit. krzyżewskim, w król. chorwackiém, około 5,000 m., zamek warowny i klasztor franciszkański.

Koprofagi (z greck.), nazwa dana przez Latreille'a owadom tęgopokrywowym, przebywającym zwykle w gnoju i łajnach zwierzęcych.

Koprolity, skamieniałe odchody zwierząt przedpotopowych. Pierwszy Buckland poznał odchody zwierząt mięsożernych w tak zwanych kamieniach bezoarowych, albo *graecum nigrum*, jak również w *graecum album*. Dają one ważne świadectwo o budowie kiszek zwierząt zaginionych i są stąd ważne dla palentologii. Główną ich częścią składową jest fosforan wapna (50—75%). Najpierw występują one w średnim lijasie, bogatym w szczątki ryb i ichtyozaury. Z powodu bogactwa w fosforan wapna używają się w Anglii, a obecnie i we Francyi, pokłady obfitujące w K. na nawóz. Guano również jest pokładem K.

Koprzywianka albo **Wrona**, rzeka, bierze początek w pow. sędomierskim, pod wsią Bogoryją, która poniżéj miasta Koprzywnicy, ubiegłszy mil 6, wpada dwiema odnogami do Wisły.

Koprzywnica, osada w gub. radomskiéj, pow. sędomierskim, na prawym brzegu rzeki Wisły, od któréj jest o 1 milę oddalona. Miasteczko to, bardzo starożytne, liczy obecnie mieszkańców 1269.

Koptos, starożytne miasto w Wyższym Egipcie nad Nilem, niegdyś główny skład towarów indyjskich i arabskich; zostało zburzone przez Dyjoklecyjana i nazwane zostało późniéj Justinianopolis. Zwaliska jego leżą blizko dzisiejszego miasteczka Keft.

Koptowie, chrześcijańscy potomkowie starożytnych Egipcyjan. Nazwa ta, wywodzona od m. *Koptos* albo od sekty Jakobitów, jest raczéj zepsutym wyrazem dawnego nazwiska *Aegypti*. We własnym kraju nazywają się *Qibt* (sing. *Qibti*). Liczba ich nie przechodzi 150,000; w samym Kairze żyje ich około 10,000. K. są wzrostu niskiego, mają oczy czarne, włosy nieco kędzierzawe i w wielu względach podobni do starożytnych Egipcyjan, od których przejęli też zwyczaj obrzezania. W ubraniu czarnym jeno turbanem odróżniają się od Muzułmanów. Z charakteru są ponurzy, podstępni i chciwi złota. Odznaczają się szczególną zdolnością do rachunków; oni też po większéj części zajmują posady rachmistrzów. Ich religiją jest monofizytyzm z sekty Jakobitów; niektórzy przyjęli uniję z kościołem rzymskim lub greckim. Za swego apostoła (który ich nawrócił do chrześcijaństwa) i pierwszego patryjarchę aleksandryjskiego uważają ś. Marka. K. skrupolatnie wypełniają swe przepisy religijne i nienawidzą innych sekt chrześcijańskich bardziéj może jeszcze, aniżeli Muzułmanów. Posiadają też wiele szkół ale tylko dla chłopców. Uczą się tam psalmów, ewangelij i listów apostolskich po arabsku a w części i po koptyjsku.—*Język koptyjski*, niegdyś bardzo upowszechniony, od czasu podbojów mahometańskich powoli zupełnie został wyparty przez mowę arabską. Dzieli się na dwa dyjalekty: górnotebański albo egipski i dolnoegipski albo memficki, zwany także koptyjskim *par excellence*; odróżniają jeszcze oprócz tych dyjalekt baszmuryjski, którym mówiono w okolicach Delty i który najbliżéj stoi mowy hieroglificznéj. Ci, co w szkołach się uczyli, modlą się jeszcze po koptyjsku; pismo święte czytają w kościołach i teraz jeszcze po koptyjsku ale objaśniają po arabsku.—Obfita *literatura koptyjska* składa się wyłącznie niemal z odpisów pisma świętego, życiorysów świętych, homilij i niewielu dzieł gnostycznych.—*Pismo koptyjskie* równocześnie z zaprowadzeniem chrześcijaństwa przejęto od Greków. Jednakże sześć głosek, których niedostawało językowi greckiemu, wzięto z tuziemnego pisma hieratycznego.—Porów. Lane „*Manners and customs of the modern Egyptians*“ (Lond. 1837; przekład niem. Zenkera, Lipsk 1853); Quatrmère „*Recherches critiques et historiques sur la langue et littérature de l'Égypte*“ (Paryż 1810) i „*Mémoires géographiques et historiques sur l'Egypte*“ (Paryż 1811). Gramatycznie opracowali język koptyjski: Tuki, Scholtz, Ungarelli, Tattam, Peyron i Schwartze; leksykograficznie zaś: Peyron, Tattam i Parthey.

Koptyjski kościoł, zgromadzenie wyznawców nauki Eutychesa, czyli Monofizytów, uznających w Chrystusie jednę tylko naturę, która to nauka na soborze chalcedońskim 451 r. została potępioną. Obecnie K. kościół składa się z patryjarchy aleksandryjskiego, rezydującego w Kairze, 12 biskupów, arcykapłanów, kapłanów, dyjakonów i mnichów, liczy 100 kościołów i klasztorów. Mniejsza część wyznawców zjednoczyła się z kościołem rzymsko-katol. Księża żonaci, żyją z jałmużny a lud wysokim ich otacza szacunkiem. Po spowiedzi usznéj przyjmują komuniję pod dwiema postaciami, chleba i wina. Posty w Piątek ściśle są przestrzegane Chrzest odbywa się przez zanurzanie w wodę, namaszczenie, egzorcyzmat i obrzezanie. Żyją w jednożeństwie, lubo rozwody są łatwe do pozyskania, byle tylko mąż żonę uposażył. Uciskani przez mahometan doznali niejakich ulg pod rządem Mehmeda-Ali.

Kopulacyja, ob. Spółkowanie.

Kopulacyja (z łac.), nazywa się pewien sposób łączenia rozmaitych głosów w organach, a mianowicie głosów, naśladujących ton różnych narzędzi muzycznych, jak fletów, fagotów, trąb i t. d.

Kopuła, sklepienie okrągłe, półkuliste lub spłaszczone, zamykające budynki okrągłe, albo też budynki mające za plan kwadrat lub ośmiokąt. Z wierzchu jest zwykle otwór okrągły, którym światło

wpada, i który pozostaje wolnym, lub też pokrywa się małą wieżyczką (latarnią) z boków otwartą. Najdawniejszym gmachem kopułowym, monumentalnego charakteru, jaki się w Rzymie przechował, jest Panteon Agryppy. Budownictwo chrześcijańskie przyjęło K. do pokrycia kościołów; słynnym pomnikiem tego rodzaju jest kopuła na kościele Ś. Zofii z czasów Justynijana. Kopuła umieszczona na bazylice (ob.), umieszczona po nad środkiem krzyża, charakteryzuje styl romański. Najwyżéj wykształciła się K. w nowszém budownictwie włoskiém; taką jest K. Bruneleschi'ego na katedrze florenckiéj, a którą naśladuje słynna K. na kościele Ś. Piotra w Rzymie, słynnym wzorze budownictwa kościelnego chrześcijańskiego, według którego zbudowanym jest też kościół Ś. Pawła w Londynie.

Kopycki, herb; przedstawia na tarczy drzewce od oszczepu, stojące prosto do góry; u wierzchu dwa ostrza dzid w kąt rozwarty w nim utkwione.

Kopyś, m. pow. gub. mohilewskiéj, na lewym brzegu Dniepru, przeszło 3,000 m.—*Kopyski powiat*, na przestrzeni 3,059 w. kw. ma przeszło 65,000 m. Gł. rzeka Dniepr. Położenie wzniesione, falowate; grunt kamienisty. Główne zajęcie mieszkańców stanowi rolnictwo.

Kopysteński (Zacharyjasz), archimandryta kijowsko-pieczerskiego monastyru, † 1626 r.; gorliwy obrońca wyznania prawosławnego przeciwko unii i katolicyzmowi; oprócz wielu dzieł religijnych napisał „*Palinodia*“ (1621), w odpowiedź na dzieło Leona Kreuzy, igumena wileńskiego, p. t. „*Obrona unii*“. Dzieło to ważne jest we względzie historycznym pod względem wiadomości o hierarchii kijowskiéj, o początku unii i t. p.

Kopystyrzyn, wieś w gub. podolskiéj, pow. latyczowskim, pamiętna świetném zwycięztwem królewicza Jana Olbrachta, syna Kazimierza Jagiellończyka, odniesioném 1489 nad Tatarami, których przeszło 10,000 padło na placu boju.

Kopytnik. ob. Asarum.

Kopyto, ostateczna część nóg u zwierząt kopytowatych, a w szczególności u konia, okryta, jakby trzewikiem, puszką rogową. Do składu téj części należą, oprócz okrycia rogowego, kości: kopytowa, strzałkowa i części koronowéj z więzami, ścięgnami i dwiema chrząstkami, któremi każda kość kopytowa jest opatrzoną; daléj należy tu tkanka włóknisto-chrząstkowa, i tak zwane części mięsne, bardzo bogate w naczynia krwionośne i nerwy.

Kopytowate zwierzęta (*Ungulata*), oddział gromady zwierząt ssących, odznaczających się głównie od innych zakończeniem obuwiastem palców, okrywającém ich końcowe stawy. Oddział ten składa się z dwu rzędów, t. j. zwierząt przeżuwających i gruboskórnych. Ostatni ten rzęd podzielono na wielokopytowe i jednokopytowe.

Kora (*Cortex*), zowie się w botanice zewnętrzna powłoka łodyg roślin, zwłaszcza pni u roślin drzewnych. Bywa ona tu gładka, albo rozmaicie popękana, i składa się z czterech odmiennych warstw, a mianowicie: *naskórka* (*epidermis*), t. j. dosyć cienkiéj błonki, na zewnątrz szczególnie pnie młode powłóczącéj, a z postępem czasu pękającéj, łuszczącéj się i niknącéj; *oskórka* (*periderma*), który jeżeli jest bardzo gruby i sprężysty, przybiera nazwę *korka* (suber) jak np. w dębie korkowym (ob. dąb); *śródskórni* (*mesophloeum*), tkaniny zielonéj, pospolicie cienkiéj i miękkiéj; *łyka* (*liber*), najważniejszéj części K. (ob. łyko).

Korab' albo *Arka Noego*, ob. Noe.

Korab' herb; przedstawia na tarczy korab', czyli statek wodny żółty z masztem szarym, w polu czerwoném. W hełmie takiż sam korab'.

Korabliński (Jan Mateusz), ur. 1740 w Preszowie, † 1811 w Presburgu; wydał: „*Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuches, mit deutsch-ungarisch. und böhmischen Bedeutungen*“ (Presburg 1788); „*Opis Presburga*“ (po niem. Praga 1781); „*Zbiór herbów magnatów i szlachty węgierskiéj*“ (112 arkuszy); „*Atlas regni Hung. portatilis*“; „*Słównik geograficzno-historyczny węgierski*“ (Presburg 1786 i Wiedeń 1801); „*Opis królestwa węgierskiego*“ (Wiedeń 1804) i in.

Korabiowskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie rawskiém, w ziemi sochaczewskiéj. Podług lustracyi z r. 1664 powstało z dawniejszego sstwa guzowskiego i składało się z wsi Korabiowice z folwarkiem i osady leśnéj Szczawinek z przyległościami. W r. 1771 było w posiadaniu Justyny Turskiéj, stolnikowéj sieradzkiéj, która opłacała z niego kwarty złp. 850, a hyberny złp. 103 gr. 12. Na sejmie Warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały je w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Piekarskiemu, wraz z wsią Budziszewice.

Korah, najstarszy syn lewity Jezeara, znany ze swego spisku przeciwko Mojżeszowi z powodu którego, podług podania, ze swymi spólnikami Datanem, Abiramem i 250 innymi przez ziemię pochłonięty został. Jego potomkom, *Korahitom*, przeznaczonym do służby kościelnéj śpiewakom, przypisują jedenaście najpiękniejszych psalmów.

Korais (Adamantios), u Francuzów *Coray* zwany słynny hellenista, krzewiciel i obrońca narodowości nowogreckiéj, ur. 1748 w Smyrnie; † 1833 w Paryżu. Od 1772—78 zajmował się handlem, nie zaniedbując jednak nauki; 1782—88 studyjował medycynę w Montpellier; następnie osiadłszy w Paryżu, pracował niezmordowanie nad oświatą swych ziomków i wyrobieniem przychylniejszéj dla nich opinii na Zachodzie. Na zreformowanie swéj ojczyzny wpływał wyłącznie tylko swemi pismami. Najważniejsze między niemi miejsce, oprócz wydawnictwa starogreckich klasykow z objaśnieniami i prologomenami p. t. „*Bibliotheke Hellenike*“ (20 t., 1805—27), zajmuje „*Atakta*“ (Paryż 1828—32). Jeden z jego dyjalogów, w których K. pod pseudon. *Pantazidesa* występował ostro przeciw naczelnemu rządowi, kazał Aug. Kapodistrias spalić publicznie w Nauplii 1832. Autobijografija K. wyszła w Paryżu 1853.

Koral. Nazwę tę nadaje się pospolicie masie kamienistéj, czerwonéj, która, gdy nie jest obrobioną, przedstawia wejrzenie rozgałęzionego krzewu; masa ta kamienista, jest natury wapiennéj, ale nie jest

to minerał, ani nie jest natury roślinnéj, jak to dawniéj sądzono, ale jest polipniakiem (ob. polipy) zwierzątek z gromady polipów, z rzędu alcyjonaryjów (ob.) z rodziny gorgonij (ob.). Zwierzątko to, *K. szlachetny* (*Corallium rubrum*), jest małym polipem, barwy białéj, długie około 2 millimetrów, którego ciało stanowi walec kurczliwy, zakończony u góry rozetką, o 8 czułkach karbowanych na brzegach, w pośrodku któréj znajduje się gęba zwierzęcia. Zwierzę to nie żyje oddzielnie, ale w połączeniu z mnóstwem innych zwierząt tegoż samego gatunku we wspólnéj korze mięsistéj (*coenenctyma* albo *sarcosoma*); wydzielają one materyję wapienną, która tworzy pień i rozgałęzienia, pokryte ową sarkozomą, i gdzie zwierzątko może się ukrywać, ściągając całe swe ciało, a wtedy cała powierzchnia rozgałęzienia pokrytą jest tylko białemi znaczkami. Lacaze-Duthiers wykazał, że wśród tych polipów jedne są samcze, inne samicze, inne znów obupłciowe. Jajka ich są to ciałka kuliste, tworzące się w jamie ciała matki, które wyrzucane przez jéj gębę, zamieniają się wkrótce w małe białe robaczki; pływają one jakiś czas, następnie przytwierdzają się do jakiego stałego przedmiotu podmorskiego, rozciągają u podstawy i każdy staje się początkiem kolonii polipów, rozwijającéj się przez pączkowanie. W miarę, jak ten rozrost ma miejsce, łodyga wspólna i gałęzie powiększają się na długość i grubość, przyczem też powiększa się osad wapienny, przez nie wydzielany. Osad ten utworzony jest z warstw na sobie ułożonych; każda warstwa jest nagromadzeniem ziarnek wypiennych, tem bardziéj zbitych, im się bardziéj ku wnętrzu posuwamy; osad ten stanowi K. używany na ozdoby. Niesłusznie sądzono, że tworzenie się K. jest bardzo powolnem; po dziesięciu latach tworzy on już krzew dochodzący 0,5 metra wysokości; w każdym razie K. i pokrewne im polipy mają ważny udział w budowie skorupy ziemskiéj (ob. koralowe rafy i wyspy). K. szlachetny żyje wyłącznie w morzu Środziemnem, blisko brzegów lądów i wysp. Znajduje się głównie w głębokościach 25—30 metrów pod powierzchnią morza. W stanie świeżym K. jest pokryty skórą galaretowatą, barwy pomarańczowéj; warstwa ta, po wyjęciu K. z wody, prędko wysycha, staje się kruchą i odpada. Barwa K. nie jest jednakowa, zmienia się ona od jasno różowéj do czerwonéj; przytrafiają się i K. białe, lubo rzadko. Chlor nie niszczy barwy K., siarkowodór go czerni. Jest on utworzony z węglanu wapna, ze śladami magnezyi i siarczanu wapna; istota barwiąca polega na tlenniku żelaza. Połów K. w téj saméj miejscowości odbywa się co lat 10. Odbywa się on za pomocą sieci przywiązanych do wielkiego krzyża drewnianego i obciążanego, zapuszczanego w wodę; krzyż ten, przesuwany pod wodą, obłamuje kawałki pni koralowych, które wpadają w sieć; to postępowanie wszakże jest wyniszczającém. W niektórych miejscach używa się też nurków. Najwięcéj połowem K. zajmują się Włosi, mniéj Hiszpanie, Francuzi i Grecy. Główną ilość K. dostarczają brzegi Algieryi, około 28,000 kilogr. rocznie.—K. używany był na ozdoby już w starożytności, lecz naturę zwierzęcą K. poznał dopiero Peysonnel 1756 r. Tak zwany K. *czarny* jest polipniakiem rogowym polipów o czułkach z rodzaju *Antipathes*, należącego do rzędu *Zoantharia*. K. czerwony przez psucie się w szlamie także przybiera barwę czarną. K. nazywają się też często polipniaki innych polipów, a niekiedy tę nazwę nadają całéj gromadzie polipów. K. sztuczny wyrabia się z proszku marmurowego, zlepionego karukiem i zabarwionego karminem. Por. M. Edwards „*Histoire naturelle des Corailliaires*“ (3 t., 1857—60) Lacage-Duthiers „*Histoire nat. du Corail*“ (1864).

Koralewicz (Aleksy), reformat poznański, żyjący w pierwszéj połowie zeszłego stulecia, napisał kronikę swego zgromadzenia p. t. „*Additament do kroniki braci mniejszych ś. Franciszka* i t. d.“ (Warsz. 1722) t. j. jako dodatek do przetłumaczonéj przez się z niemieckiego na łaciński, kroniki franciszkanów Sanninga Bernada (Warsz. 1722).

Koralina, ob. Psianka.

Koralowe drzewo, ob. Erythrina.

Koralowe rafy i Koralowe wyspy, sąto olbrzymie nagromadzenia polipniaków (ob. polipy i koral), jakie w obecnych czasach tworzą się tylko w cieplejszych morzach ziemi, między 28° szer. płn. i płd., i rzadko tylko po za te granice wychodzą. Nietylko wielkie przestrzenie mórz są od nich zupełnie wolne, ale nie dostaje ich też zupełnie na brzegach zachodnich Afryki, za przyczynę czego podaje się temperaturę prądów oceanicznych, płynących owemi brzegami. Według Dana polipy rafowe wymagają temperatury przynajmniéj 18°C. Unikają one też piaszczystych i mulastych wybrzeży, a naprzeciwko rzek powstają odpowiednie otwory w rafach, gdyż żaden polip nie może znosić wody słodkiéj. Darwin podzielił K. r. na trzy rodzaje. 1) *Rafy brzeżne*, przytykają bezpośrednio do wybrzeża lądów lub wysp (rafy morza Czerwonego). 2) *Rafy wałowe*, tworzą niejako wał ciągnący się wzdłuż wybrzeży lądów, lub okalający wyspę pośrodku położoną; tu należy wielka rafa *Barier reef*, ciągnąca się równolegle do brzegów Nowéj Holandyi w odległości 50—50 mil ang. Rafy obrączkowe, okalające środkową wyspę, są bardzo liczne na oceanie Spokojnym, jak np. około wyspy Tahiti. 3) *Rafy lagunowe* czyli *atolle* tém się różnią od poprzednich, że pośrodku nich nie wznosi się żadna wyspa, lecz całe wnętrze wypełnione jest spokojném jeziorem, czyli laguną; atolle występują między Nową Holandyją a Nową Kaledonią, w gromadzie wysp Niskich, w archipelagach wysp Karolińskich, Malediwskich, Lakediwskich i in.— W małéj odległości od K. r. morze często bywa niezgłębioném, sądzono też dawniéj, że polipy wznoszą swe budowle od najgłębszych przepaści morskich, poznano jednak, że główne rodzaje polipów rafowych: *Cariophyllia*, *Astrea*, *Madrepora*, *Meandrina*, *Porites*, *Millepora* i in., żyć tylko mogą w głębokości 120 stóp, wyjątkowo tylko niektóre dochodzą do 1,000 stóp. Starano się więc w różny sposób wytłumaczyć to wznoszenie raf z ogromnych

głębi. Najlepszą teoryję podał Darwin; tłumaczy on to kołysaniem się dna morskiego, t. j. stopniowém wznoszeniem się i opadaniem jego. Jeżeli wysepka jaka otoczona R. K. znajduje się w śród obszaru zniżającego, R. K. również się obniżają, lecz polipy ciągle u góry się rozwijają i utrzymują się na jednym poziomie, tak że gdy wysepka środkowa zupełnie się skryje pod powierzchnią wód, pozostaje atoll. Polipy znajdujące się od strony otwartego morza otrzymują obfitszy pokarm, niż zwrócone ku lądowi, rosną też prędzéj, podczas gdy drugie nikną, tak że rafa oddala się od brzegów morza. Polipy wznoszą się tylko do poziomu najniższego stanu morza, wyższe podnoszenie się wysp i raf K. następuje pod wpływ fal morskich i wiatrów, które nanoszą kawały oderwanych korali, muł i piasek, następnie nasiona i owoce, przyjmuje się chlebowiec, palma kokosowa i inne rośliny, a naga skała pokrywa się roślinnością; w różny sposób dostają się różne zwierzęta i nakoniec człowiek obejmuje w panowanie swe nową wyspę. Utwory koralowe w dawnych pokładach geologicznych również są pospolite i występują już w czasie górotworów przeobrażonych; rozległe zwłaszcza rafy przedstawia formacyja jurajska (ob. koralowe pokłady); tworzyły się one wtedy w Europie, a w jurze Szwajcarskiéj wykazano nawet atolle. Obecnie działanie polipów silném jest w wielu miejscach mórz zwrotnikowych, mają one wielki udział w rozwijaniu się Florydy i wysp Bahama.

Koralowy groch, nasiona drzewa *Adenanthera Pavonina* (ob. Adenanthera).

Koralowy pokład, *Koralowy wapień* (*Coral-rag*), wierzchnie ogniwa jurasu (ob. jurajski górotwór), ułożone na pokładach oksfordzkich, składają się prawie całkowicie z wapienia, tworząc grube ławice, różniące się między sobą ułożeniem. Pierwsze ławice są zbite, szarawe lub żółtawe, napełnione polipniakami, złożenia krystalicznego; następujące osady są albo ikrowcowe, złożone z grubych ziarn nieforemnych, zmięszanych z otartemi ułamkami muszel, albo też są zbite i przechodzą w kredę lub margiel, mniéj więcéj twardy. Znajdują się liczne polipniaki rodzajów *Caryophylla*, *Astrea*, *Madrepora* i in., mniéj więcéj podobne do tych, które występują w nowych rafach; daléj znaczna ilość muszli (*Nerinea*, *Astarte*); z pomiędzy szkarłupni występuje *Cidaris coronata*.

Koran lub **Alkoran**, księga religijna Mahometan, pisana w języku arabskim, zawierająca w sobie objawienia Mahometa, które po jego śmierci zebrał kalif Abubekr, a uporządkował i wydał kalif Osman. Całe dzieło składa się ze 114 rozdziałów, zwanych *Surami*. K. uchodzi za święte źródło całéj teologii i jurysprudencyi mahometańskiéj. Mieszczą się w nim mowy Mahometa do jego stronników, pochwały Boga, prawa, dogmaty, napomnienia, polemika z bałwochwalcami, żydami i chrześcijanami oraz legendy; język prosty i silny wznosi się niekiedy do natchnienia poetycznego. Wiele idej zawartych w K. mają swój początek niewątpliwie w biblii. Z licznych komentarzy mahometańskich najlepszy jest Beidhâwi'ego z wieku XV (wydany przez Fleischera, Lipsk 1844). Najlepszą ed. K. sporządził Flügel (3 ed. Lipsk 1858). Polski przekład dał Mirza Buczacki (Warsz. 1858) wraz z komentarzami i objaśniającemi rozprawami różnych autorów. Na język francuzki przełożył go nasz ziomek Wojciech Kazimirski. Porów. Geigera „*Ueber die jüdische Quellen des Koran*“ (Bonn. 1832); Weila „*Historisch-kritische Einleitung in den K.*“ (Bielef. 1844); Nöldeke'go „*Geschichte des K.*“ (Götting 1863).

Koranda (Wacław), zwany *Starszy*, ksiądz taborycki, urod. w Pelzni, gdzie po wyświęceniu na kapłana był proboszczem; przylgnął jeden z piérwszych do nauki Husa, oraz do wszystkich nowinek religijnych i dawał u siebie przytułek prześladowanym dla wiary. Od r. 1419 wzywał lud w fanatycznych mowach do bronienia wiary orężem; 1420 r. znajdujemy K. w wojsku Żyżki; tegoż roku na czele zfanatyzowanego tłumu łupi i obdziera z ozdób klasztor Zbrasławski. Wkrótce potém popadł w ręce stronników Rosenberga i osadzony został w zamku Przybenicy; potrafił jednak uwolnić się z więzów i dopomódz Zbynkowi z Buchowa, hetmanowi taborskiemu, do wzięcia zamku. Zyskawszy tém niemały rozgłos, miał sobie powierzane często ważne poselstwa. Następnie proboszcz w Żatcu, skąd wydalony 1437 po potwierdzeniu kompaktatów bazylejskich, przyczém naznaczono mu pobyt w Taborze, pod zagrożeniem śmierci w razie jeżeliby odważył się wydalić. 1443 znajdujemy go znowu w Żatcu, każącego z równą jak poprzednio gorliwością; 1451 r. dysputuje w Taborze z Aeneaszem Silwijuszem; 1451 po uśmierzeniu Taboru przez Jerzego Podiebradzkiego, K. wraz z innymi przywódcami taborskimi został osadzony w więzieniu, początkowo w Pradze, następnie w Liticy, gdzie go trzymano aż do śmierci.— Inny **Koranda** (Wacław), *Młodszy*, ur. podobno w Pelzni, r. 1462 (wedle Palackiego jako burmistrz pragski) był jednym z czterech posłów, wysłanych do Rzymu o potwierdzenie kompaktatów bazylejskich oraz Rokycany na arcybiskupstwie pragskiém. Po śmierci Rokycany wybrany został K. 1471 na administratora utrakwistów. † 1519 jako starzec prawie stoletni. Napisał kilka dzieł religijnych i polemicznych.

Korassan, ob. Khorassan.

Korcipka, tak na Mazowszu nazywają *Czeremchę* (ob.).

Korcyra, ob. Korfu.

Korczak, herb, jest dwojaki: 1) Na tarczy w złotéj czarze wychyla się w półowie wyżeł szary z przedniemi nogami podniesionemi, w polu czérwoném; na hełmie nad koroną 3 wręby czyli rzeki; 2) W polu czérwoném na tarczy 3 wręby białe coraz mniejsze. Na hełmie nad koroną pies jak wyżéj, zwrócony w lewą stronę tarczy.

Korczew, m. pow. gub. twerskiéj, na prawym brzegu Wołgi; liczy ok. 2,000 m.— *Korczewski powiat*, ma 3,865 w. kw., powierzchnia wzgórzysta szczególnie na prawym brzegu Miedwiedzicy; w części północnéj obszerne błota; grunt gliniasto-piaszczysty. Główne rzeki: Wołga, Soż, Dubna, Mio-

dwiedzica, Pudica i inne. Mieszkańców przeszło 103,000, zajmujących się rolnictwem, uprawą lnu, hodowlą bydła, rybołóstwem i budową statków wodnych; między mieszkańcami jest nadto wielu wybornych robotników, a szczególniéj cieśli i zdunów.

Korczewski (Wit), wierszopis żyjący w drugiéj połowie XVI w., jest autorem najdawniejszego drukowanego dyjalogu polskiego pod tyt. „*Rozmowy polskie łacińskim językiem przeplatane, rytmy ośmiorzecznemi złożone i t. d.*“ (Kraków 1553). Porów. K. Wład. Wojcickiego „*Teatr starożytny polski*“ (t. 1).

Korczyn czyli **Nowe Miasto Korczyn**, miasto rządowe w gubernii kieleckiéj, pow. stopnickim, nad rzekami Nidą i Wisłą, założone prawdopodobnie za Bolesława Wstydliwego. Tutaj w r. 1404 odbył się piérwszy sejm polski, złożony przez Władysława Jagiełłę, na którym król żądał u szlachty poboru na wykupienie ziemi dobrzyńskiéj, i od tego czasu miasto to było świadkiem licznych zjazdów ważnych dla kraju i szybko wzrastało w zamożność i ludność; tak dalece, że w wieku XVI oprócz domów drewnianych miało liczyć 700 kamienic i 30,000 m. Późniejsze wypadki krajowe i nieszczęścia przywiodły je do upadku. Zamek, który pod Jagiellonami bywał często mieszkaniem królewskiém, zrabowany i spalony został 1657 r. przez Szwedów. Obecnie, znajdują się tu dwa kościoły, parafijalny, wzniesiony przez Kazimierza W., i kościół z klasztorem franciszkańskim, mieszczące w sobie kilka dawnych pomników. Ludność dzisiejsza Korczyna wynosi 3,400 głów. Jest tutaj studzienka obfitująca w najczystszą zdrojową wodę, wykopana podobno z polecenia św. Kunegundy, żony Bolesława Wstydliwego. Lud czerpanéj w niéj wodzie przypisywał cudowną moc leczenia bólu oczów i innych chorób.

Korczyński (Kassyjan), franciszkanin, kaznodzieja katedralny krakowski, żyjący w połowie zeszłego wieku, jest autorem wielu kazań, które wyszły, oprócz kilku osobno drukowanych, w trzech 2 tomowych zbiorach (I-y 2 t., Krak. 1764—67, 2-i 2 t., Krak. 1767; 3-ci 2 t., Krak. 1767). W zbiorach I-ym i 3-cim dodane są życiorysy biskupów krakowskich, kujawskich i kijowskich, przedrukowane w oddzielnych broszurach w Cieszynie 1860 r.

Korczyński (Michał), biskup przemyski obrządku łacińskiego, ur. 1784 w Tarnowcu w Galicyi. Po ukończeniu studyjów filozoficznych we Lwowie r. 1803, a następnie kursów teologicznych w Wiedniu, wyświęcony został 1805 na kapłana i był najprzód katechetą i profesorem języka greckiego w gimnazyjum przemyskiém, a od 1812 plebanem w Zgórsku, dobrach hr. Józefa Maks. Ossolińskiego. Mianowany 1818 scholastykiem w Przemyślu, został r. 1820 dziekanem kapituły; od 1833 do 1838 redagował założone przez się czasopismo teologiczne „*Przyjaciel chrześcijańskiéj prawdy*“. W r. 1834 wyniesiony na godność biskupa dyjecezyi przemyskiéj, po 5 latach zarządu, † 1839. Oprócz kilku dzieł treści religijnéj wydał „*Krótką gramatykę języka polskiego*“ (Lwów 1822). W rękopisie pozostała po nim „*Historyja katechizmów wszystkich wyznań w dawnéj Polsce*“.

Kord (z persk.), pałasz żelazny zwyczajny, używany do boju przez dawnych Polaków.

Kordecki (Augustyn), ksiądz, sławny przeor paulinów na Jasnéj Górze, urodz. w Iwanowicach, dawném województwie Kaliskiém, około roku 1605. Przyjął suknię zakonną 1634. Kapłan surowych obyczajów, prawego i nieugiętego charakteru i zdolności niepospolitych, wcześnie zwrócił na siebie uwagę przełożonych zgromadzenia; był z kolei przeorem w Oporowie, Pińczowie a od 1650 na Jasnéj Górze. Tu okrył się nieśmiertelną sławą, broniąc walecznie i wytrwale warownego klasztoru od 18 Listopada do 25 Grudnia 1655 roku przeciwko przemagającéj potędze Szwedów pod wodzą Millera, czém nie tylko święte miejsce ocalił, ale nadto podniósł odwagę narodu i tym sposobem przyczynił się do wyswobodzenia go z pod jarzma rozzuchwalonych powodzeniem Szwedów. W Częstochowie było niemało szlachty, chroniącéj się przed nieprzyjacielem. Komendę powierzono Stefanowi Zamojskiemu, miecznikowi sieradzkiemu. Duszą jednak obrony był K. Roztropny, zarówno jak odważny, ufny w opiekę Maryi i nawskroś przeniknięty uczuciem patryjotyzmu, rozumiał doskonale moralną ważność utrzymania Częstochowy; używając kolejno zręcznego traktowania z wrogiem i bohaterskiego oporu, dokazał tyle, że ze słabą załogą w lichéj forteczce odpiérał wszystkie szturmy Szwedów i zmusił ich w końcu do zaniechania oblężenia. Fakt ten, cudownéj niemal obrony, wywarł wpływ niesłychany na ówczesne społeczeństwo. Rozniecił bowiem z jednéj strony upadłą odwagę, dał hasło do powszechnéj walki (ob. *Tyszowiecka Konfederacyja*) i przyczynił się tém samem do wyparcia Szwedów z granic Polski. Z drugiéj zaś strony podniósł cześć dla Maryi, jako opiekunki kraju, do najwyższéj potęgi i miał niezaprzeczony wpływ na ową pobożność i dewocyję szlachty w XVII w. Następnie był K. przeorem w Częstochowie w latach 1663 i 1666 i prowincyjałem Paulinów w Polsce i Szlązku 1657, 60 i 71; † 1673 w Wieruszowie, pochowany w grobach klasztornych Jasnéj Góry. Opisał K. szczegółowo całe oblężenie po łacinie i wydał p. t. „*Nowa Gigantomachia przez Szwedów i innych kacerzy podjęta, przeciw świętemu obrazowi Boga rodzicy przez ś. Łukasza malowanemu i t. d.*“ (Kraków 1655). Pamiętnik ten przełożył na polski Józef Łepkowski (Warszawa 1858). Przed kościołem Jasno-Górskim wzniesiono mu piękny pomnik przed laty kilkunastu. Kraszewski uczcił pamięć K. w pięknéj powieści pod tyt. *Kordecki*.

Kordegarda (z franc.), izba żołnierska na odwachu, w któréj na warcie używają odpoczynku.

Kordelas, pałasz myśliwski, kord od lasa; zwykle bywa prosty, krótki, obosieczny z rękojeścią wygodną do silnego ujęcia i bez gardy.

Kordeliery (z franc. *opasujący się powrozem*), we Francyi zakonnicy reguły ś. Franciszka, a po piérwszéj rewolucyi członkowie klubu politycznego,

który się zawiązał 1790 w kościele klasztornym tego zgromadzenia, i który zostając w gwałtownych sporach z Jakóbinami, był ogniskiem stronnictwa Dantonistów. W epoce największéj jego świetności wydawał K. Desmoulins popularne czasopismo „*Le vieux Cordelier*“. Po upadku Dantona klub ten utracił dawne znaczenie.

Kordofan, rozległa kraina w Nubii, niegdyś państwo niezależne, od 1821 zostaje pod turecko-egipską władzą. Stanowi ono część niezmiernéj sawanny, ciągnącéj się od Białego Nilu czyli Bahr-el-Abiad, aż do Darfuru, która w czasie dżdżystym bujną pokryta roślinnością, podczas suszy spiekłą tylko przedstawia pustynię. Mieszkańcy, pięknéj budowy ciała murzyni nubijscy, zostają pod władzą zwierzchnią wicekróla Egiptu. Główne miasto Kordofanu jest El-Obeid.

Kordokubas, właściwie *Berdokwenik*, owczarz czy pastuch wołoski, za panowania Konstantyna Tiecha, mieniąc się posłannikiem bożym do uwolnienia Bułgaryi od cudzoziemskiego jarzma, stanął na czele zbrojnych tłumów i pobił kilka oddziałów mongolskich, które plądrowały kraj i wzmógł się tak dalece w siłę, że car Konstantyn, obawiając się o swój tron, wyruszył przeciwko niemu i poległ r. 1278. K. ożenił się z jego wdową Maryją i kazał się koronować w Ternowie. Gdy jednak cesarz bizantyjski postanowił osadzić na tronie bułgarskim Jana, syna Micy (Michała), dawnego wygnanego cara, nastąpiła w narodzie reakcyja i K. straciwszy stronników umknął, żona jego Maryja oraz syn uprowadzeni do Adryjanopola, a carem został Jan Asień II. Wkrótce atoli zjawił się K. z Wołochami, lecz nie zdołał odzyskać tronu, pomimo przyobiecanéj pomocy chana mongolskiego, który w końcu kazał go zamordować.

Kordon (z franc.), szereg posterunków wojskowych, połączonych z sobą i tworzących liniję, przeznaczoną do zabezpieczenia od napadów nieprzyjacielskich, albo od wniesienia chorób zaraźliwych. W architekturze fortyfikacyjnéj K. zowie się wierzchni brzeg murów, złożony z kamieni, tam gdzie mur schodzi się z wałem ziemnym.

Korduan (*Cordovan*), zbytkowa skóra, wyrabiana ze skór kozich i różniąca się od safijanu większą grubością i mniejszą giętkością. K. bywa czérwonym, żółtym i czarnym; kolory te nadają właściwe środki barwiące, używane przy garbowaniu.

Korduba, ob. Cordova.

Kordyjeryt (*dichroit*, *jolit*), minerał grupy krzemianów, nazwany na cześć mineraloga Cordier; krystalizuje w szeregu różnoosiowym i przytrafia się w graniastosłupach rombowych, skombinowanych z ośmiościanami. Odłam muszlowy, nierówny, tw=7—7, 5, c. wł.=2, 6. Przeświecający lub przezroczysty, w odłamie blask tłusty, zabarwiony indygowo, fijoletowo, szarawo lub żółtawo, z właściwym blaskiem gwiaździstym. Okazuje zjawisko dwubarwności, t. j. przedstawia różną barwę w kierunku głównéj osi kryształu i w kierunku do tamtego prostopadłym, stąd nazwa dichroit. Jestto krzemian glinki i magnezyi z małą ilością żelaza i manganu. Znajduje się w Bawaryi, Norwegii, Hiszpanii, ale egzemplarze używane przez jubilerów pochodzą głównie z Cejlanu. Bladoniebieskie nazywają się *szafirami wodnemi*. Jubilerzy zaliczają w ogóle K. do poślednicjszych szafirów.

Kordylijery, ob. Ameryka.

Korea, u Chińczyków Czao-sijang, u Japończyków Czio-Sen, królestwo na północo-wschód od Chin położone, pod zwierzchnią władzą Chin i Japonii zostające, obejmuje 4,130 mil kw. przestrzeni i stanowi półwysep, oddzielający morze Żółte od Japońskiego. Północna część jego jest górzysta i pusta, a południowa żyzna i obfituje we wszystkie płody Chin. Mieszkańcy w liczbie 8—10 milijonów należą do plemienia mongolskiego. Religiją panującą jest buddaizm. Cały kraj dzieli się na 10 Tao czyli prowincyj i zostaje pod nieograniczoną władzą panującego króla, który płaci trybut Chinom i Japonii. Z powodu zupełnego odosobnienia, wewnętrzne stosunki tego państwa są mało znane. Stolicą i rezydencyją króla jest miasto King-Ki-tao.

Koreccy, dom książęcy herbu Pogoń, osiadły na Litwie. Początek domu tego jako i wielu innych rodów książęcych wywodzą od Giedymina. Herbarze polskie podają za praojca K. Borysa, urojonego syna Olgierdowego, rodowody ruskie (*Polnoje sobranije ruskich letopisej*, t. VII, str. 253) wiodą ich od Narymunta Giedyminowica, a stara kronika litewska (ed. Narbutta str. 22) od Dymitra, drugiego Olgierdowica. W podaniach tych niema żadnéj pewności historycznéj. Jeden z przodków tego rodu wybudował nad rz. Korzec zamek Korzec i stąd poszła nazwa *Koreckich*. Wielu z nich odznaczyli się czynami wojennymi i dobrze zasłużyli się krajowi. Znakomitsi są: **Korecki** (Samuel), syn Joachima, szwagier Konstantego Mohiły, hospodara multańskiego, dzielny wojownik, zaprawiony do boju pod buławą Stan. Żołkiewskiego. W r. 1616 przedsięwziął K. wraz z Wiśniowieckim, który także był szwagrem Konstantego, wyprawę na Multany, prowadząc wygnanego hospodara bez wiedzy i zezwolenia Rzeczypospolitéj. Wyprawa ta, mimo cudów waleczności, nie powiodła się wcale. K. rozgromiony przez Skinder-baszę, dostał się po walecznym oporze do niewoli i zaprowadzony został do Stambułu, skąd szczęśliwie uszedł w r. 1618 i zwiedziwszy Rzym, powrócił do kraju. W r. 1620 walczył znowu przeciwko Turkom pod rozkazami Żołkiewskiego i w nieszczęśliwéj bitwie pod Cecorą popadł powtórnie w niewolę turecką. Gdy sułtan wydał nań wyrok śmierci, który spełnić miano przez uduszenie, K. otoczony przez oprawców, wyrwawszy nóż jednemu z nich, dwunastu trupem położył, lecz nareszcie wycieńczony na siłach, z połamanemi rękami i zgruchotaną głową został uduszony. Ciało jego wykupione, przywiezione zostało do Polski i pochowane w Korcu w kościele księży franciszkanów. Był to człowiek wysoko wykształcony, wymowny, pełen dowcipu i zamiłowany w naukach.—**Korecki** (Karol), młodszy brat poprzedniego, kasztelan wołyński, w czasie podróży morskiéj do Holandyi pojmany został przez Szwedów i pięć lat przesie-

dział w niewoli w Stockholmie. Po powrocie do kraju, wystawił 8 chorągwi na wyprawę chocimską. Później rozbił Lisowczyków grasujących po kraju pod Tuszynem i Ujściem. † 1633, zostawiając jedynego syna *Samuela Karola*, który na czele wystawionego własnym kosztem zastępu, walczył dzielnie pod Zborowem, a następnie pobił kilkakrotnie Kozaków; † 1651 bezpotomnie. Na nim wygasł ród książąt Koreckich.

Korejwa (Jan Aleksander), wierszopis polski, żyjący w pierwszéj połowie XVII w. Jest on autorem dwu pięknych trenów i sielanki, wydanych p. t. *Threnodia albo łzy żalu na śmierć królestwa*, na śmierć Zygmunta III (Kraków 1632), tudzież wiersza „*Jo tryumfalne na szczęśliwą koronacyję Władysława Zygmunta IV*“ (Kraków 1633).

Korejwów, herb litewski, przedstawia w polu czérwoném kuszę napiętą bez strzały, w szczycie hełmu 3 strusie pióra. Herb ten nazywają także *Kuszą*.

Korek, ob. Kora i Dąb.

Korekta (z łac.), poprawianie, mianowicie w drukarstwie prostowanie tych błędów i omyłek, które złożnik (zecer) przy składaniu książki lub artykułu z rękopismu, popełnił.—*Korektor* dostrzeżone błędy wykazuje na marginesie właściwemi znakami, po większéj części we wszystkich krajach jednakowemi, które potém zecer stosownie koryguje, czyli poprawia.

Korektura pruska, tak się nazywa ustawa urządzająca stosunki prawne w Prusach Królewskich. Ustawa ta ułożona dla szlachty pruskiéj za sprawą Reinblda Hejdenstejna i Mikołaja Niewieścińskiego, sekretarzy króla Zygmunta III, została zatwierdzoną na sejmie warszawskim 1598 r. pod nazwą: *Jus terrestre nobilitatis Prussiae correctum*. Oprócz oddzielnych wydań pomieszczoną jest w VI t. *volumina legum*.

Korela (Andrzéj), ataman kozaków dońskich, otrzymawszy od Samozwańca wezwanie o pomoc, wyprawił się w towarzystwie Michała Niwżakoża do Krakowa, dla porozumienia się z Dymitrem i po powrocie zapewnił towarzyszów, że tenże jest rzeczywiście carewiczem, poczém Dońcy przyłączyli się do wojsk Samozwańca; r. 1605 zajął na czele 600 Dońców Kromy i mężnie je bronił przeciwko 80,000 wojsku rossyjskiemu.

Korff (Jan Albert, baron), dyplomata i autor rossyjski, ur. 1697 r. w Kurlandyi, † 1766 w Kopenhadze, gdzie był posłem rossyjskim. Wysoko wykształcony, był 1734—40 prezydentem akademii nauk petersburgskiéj, zebrał liczną (do 36,000 tomów) biblijotekę i wspierał uczonych, a zwłaszcza Łomonosowa. Zostawił w rękopisach: „*Solida demonstratio qua facultatum eligendi ducis ad ordines Curlandiae et Semigaliae, etc.*“; „*Nachricht von dem lithauischen Grossfürsten Gedimin*“; „*Ueber die Grodnaer Constitution von 1726*“.

Korff (Modest, baron), spółczesny biblijograf rossyjski, członek rady państwa; odebrał wychowanie w liceum carskosielskiém, był przez pewien czas prezydentem biblijoteki publicznéj w Petersburgu i na posadzie téj położył wielkie zasługi pod względem uporządkowania biblijoteki oraz wzbogacenia jéj wielu cennymi nabytkami. Oprócz kilku dzieł treści historycznéj i biblijograficznéj, napisał „*Żiżń grafa Speranskago*“ i „*Wozzestwie na prestoł imper. Nikołaja I*“ (tłumaczone na kilka języków, między innymi i na polski.

Korfu, starożytna Korcyra, najważniejsza i najbardziéj na północ wysunięta z wysp Jońskich, oddzielona od brzegów Albanii kanałem tegoż nazwiska; obejmuje blisko 13 mil kw., z ludnością 70,000. Bogatą jest w wino, drzewa oliwne i wszelkiego rodzaju owoce południowe. Wyspa K., pierwiastkowo zwana Drepane, zakwitła jako kolonija korynckа, w II w. prz. Chr. Dostała się w posiadanie Illiryi, potem Macedonii i Rzymu. Po podziale państwa rzymskiego, K. przyłączoną została do cesarstwa Wschodniego, późniéj była łupem Normanów, następnie Wenecyjan; zaś od 1797 dzieliła losy innych wysp Jońskich.—Porów. Goodisson „*Hist. and topogr. essay of the islands Corfu, Ithaca etc.*“ (Londyn 1822). Miasto stołeczne *Korfu*, położone na brzegu wschodnim, na głęboko w morze zachodzącym przylądku, liczy 25,000 m., jest silnie ufortyfikowane, posiada doskonały port, wielki arsenał morski, warsztaty okrętów i liceum, dawniéj uniwersytet; jest nadto rezydencyją arcybiskupa greckiego i biskupa katolickiego.

Korjenicze, prowincyja hercegowińska, w okręgu trabińskim, na granicy czarnogórskiéj. Stolicą jéj jest wieś *Kłobuk*, z rozwalinami starodawnego kościoła i twierdzy. Mieszkańcy wpołowie chrześcijanie i mahometanie, posiadają pewien samorząd.

Korkowy kwas, $C_8H_{14}O_4$, jest produktem utlenienia tłuszczów i korka; otrzymuje się przez gotowanie korka z kwasem azotnym i stanowi proszek biały, ziemisty, topiący się przy 125°C, krzepnący krystalicznie; w wyższéj temperaturze sublimuje. Rozpuszcza się we wrzącéj wodzie, łatwiéj w alkoholu i eterze. Z zasadami wydaje sole; przez destylacyję soli wapiennéj otrzymuje się produkty oleiste, między temi *suberon*. Przez ogrzewanie K. k. z alkoholem i kwasem siarczanym otrzymuje się eter etylowy kwasu korkowego.

Korkunow (Michał), archeolog rossyjski, ur. w Permie 1806 r., † 1858 w Petersburgu; nauki pobierał początkowo w mieście rodzinném, następnie w uniwersytecie moskiewskim, w którym od 1828 był decentem jęz. arabskiego a następnie od 1834 geografii starożytnéj; od 1836 członek komisyi archeograficznéj w Petersburgu, został 1847 członkiem akademii nauk. Napisał wiele artykułów treści archeologicznéj, drukowanych w rozmaitych czasopismach rossyjskich, był oraz jednym z najbieglejszych znawców i objaśniaczy dyplomatyki rossyjskiéj. Brał nadto udział w wypracowaniu *Słownika cerkiewnego*, oraz redagował „*Akty istoriczeskije*“ i „*Dopołnienija*“.

Kormiaławskie albo **Korniałowskie** starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie trockiém, powiecie kowieńskim. W r. 1766 składało się z miasteczka Kormiałów nad Wilią i z wsi Powicie i Koniu-

chy, które posiadał Siruć, kasztelan witebski, opłacając z nich kwarty złp. 897 gr. 2, a hyberny złp. 366. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Józefowi Kończy, skarbnikowi kowieńskiemu, wraz z dzierżawą Uszledzie, w powiecie kowieńskim leżącą. Wedle spisów podskarbińskich dobra te należały do oprawy królowéj Barbary Radziwiłłówny.

Kormoran (*Carbo* albo *Phalacocorax*), rodzaj ptaków z rzędu płetwonogich, z podrzędu wiosłonogich (*Talipalmi*), mający za cechy: dziób mierny lub dłuższy od głowy, prosty; twarz i gardziel naga, podbródek workowaty; nogi krótkie, silne, 4 palcowe; skrzydła długie, wąskie; ogon nadmierny, o 12—16 sterówkach. Obyczaje mają podobne do pelikanów. Przebywają gromadnie na brzegach mórz, nurkują doskonale i chwytają ryby w dosyć znacznéj głębokości. Są bardzo żarłoczne i głupowate. Jaja ich są podługowate, zielone. Siedząc na lądzie, trzymają się w postawie wyprostowanéj, oparte na ogonie. Mięso ich do użycia nie zdatne; w Chinach używają ich do połowu ryb, włożywszy poprzednio obrączkę na szyję. Barwa ich jest zwykle czarna, samce w porze godowéj dostają na szyi i głowie białe piórka. Do nas zalatują *C. cormoranus*, zwany krukiem morskim, i *C. pygmaeus*.

Kornak (z arab.), przewodnik słonia, przyuczający go do spełniania rozmaitych czynności.

Kornel ze Wszeherd, ob. ze Wszeherd (Wiktoryn Kornel).

Kornelija, imię kilku sławnych w starożytności Rzymianek, jak np. siostry Cynny i pierwszéj żony Cezara. Najszlachetniejszą atoli i najsławniejszą z niewiast tego imienia była **Kornelija** młodsza córka Publijusza Scypijona Afrykańskiego, żona Tyberyjusza Sempronijusza Graccha, która przeżyła zgon swoich równie sławnych synów Tyberyjusza i Kajusa Sempronijusza *Gracchów* (ob.). Synom tym dała jak najlepsze wychowanie i przedstawiła ich pewnéj Rzymiance, chełpiącéj się przed nią ze swoich kosztownych ozdób, jako najdroższy swój klejnot. Listy jéj dla piękności języka wychwala Cyceron. Jednakże dwa listy, dołączane pod jéj imieniem do wielu wydań Kornelijusza Neposa, są prawdopodobnie fałszywe.

Kornelijusz, nazwa starożytnego rodu rzymskiego (gens Cornelia), który się na liczne rozgałęził familije. Rodziny patrycyjuszowskie różniły się pomiędzy sobą przydomkiem: *Cynna*, *Cethegus*, *Dolabella*, *Scypio*, *Sulla* i t. d.; gdy tymczasem w rodzinach plebejuszowskich jedne żadnego nie miały, inne zaś używały przydomku *Balbus*.

Kornelijusz (ś.), setnik kohorty rzymskiéj w Cezarei, piérwszy z poganów ochrzczony przez ś. Piotra bez poprzedzającéj obrzezki; następnie biskup Cezarei. Kościół katolicki obchodzi jego pamiątkę 2 Lutego, wschodni zaś 19 Września.

Kornelijusz (ś.), papież (251—252), Rzymianin, otrzymał papiestwo po odłączeniu się ze swymi stronnikami od społeczności kościoła rzym. Nowacyjana, który tym sposobem uważany jest za pierwszego antypapieża. Zwołał sobór, na którym Nowacyjan został potępiony. Z rozkazu cesarza Gallusa uwięziony w Civita Vecchia a następnie na śmierć skazany. Pamiątkę jego obchodzą 16 Września w Rzymie, a 14 w innych miejscach. Istnieje jego korespondencyja ze ś. Cypryjanem co do sporu z Nowacyjanem.

Kornelijusz a Lapide czyli *od Kamienia*, właściwie *van den Staen*, ur. 1566 r. w Bocholt pod Leodyjum, jezuita, profesor teologii w Lowanijum i Rzymie, gdzie † 1637. Owocem jego prac egzegetycznych są komentarze na wszystkie księgi Starego i Nowego Testamentu, z wyjątkiem Psalmów i ks. Joba, z których odznacza się szczególniéj wykład ks. Mojżeszowych i listów św. Pawła. Najlepsze wydania dzieła tego (w 10 tomach) są: antwerpskie 1681 i weneckie 1730.

Kornelijusz Nepos, ob. Nepos.

Körner (Teodor), poeta niemiecki, syn *Chrystyjana Gottfryda Körnera* (ur. 1756, † 1831) znanego pisarza w rzeczach prawnych i estetycznych a bardziéj jeszcze znanego ze stosunków z Schillerem, ur. 1791 r. w Dreźnie. Odebrawszy jak najstaranniejsze wychowanie, chodził początkowo na akademiję górniczą w Freibergu a od 1810 na uniwersytet w Lipsku. Goniąc za bardzo nieokreślonym ideałem poetycznym i marząc o genijalności, mało zajmował się gruntownemi studyjami a z powodu związków akademickich musiał opuścić uniwersytet. Bawiąc w Wiedniu, zyskał rozgłos kilku utworami cenionymi, które (np. „*Der Grüne Domino*“, „*Die Braut*“ i „*Nachtwächter*“) dziś jeszcze utrzymują się w repertuarach teatrów niemieckich. Dwie jego większe tragedyje „*Zriny*“ (przekł. Jenikego, Warsz. 1867) i „*Rosamunde*“ głębokością uczucia i młodzieńczym entuzyjazmem dla wszystkiego, co dobre i szlachetne, wywierały swego czasu nieopisany wpływ na młodzież i podniecały do bohaterstwa. Gdy naród niemiecki powstał przeciw Napoleonowi, K. znalazł najwłaściwszy dla swego natchnienia odpływ i w pieśniach p. t. „*Leier und Schwert*“ (10 ed. 1863), upowszechnionych z melodyjami Webera, podbudzał wojenny zapał swych ziomków. Pieśni te, najcelniejsze z utworów K., należą do najpiękniejszych w literaturze niemieckich pieśni wojennych i patryjotycznych. Myśli popierając czynem, zaciągnął się do korpusu ochotników Lützowa i dzielnie walcząc poległ 26 Sierp. 1873 pod Rosenbergiem; pochowany pod starym dębem we wsi Wöbbelin i uczczony pomnikiem żelaznym. Zbiorową ed. dzieł K. sporządził Streckfuss (4 Berl. 1838; ostatnia ed. 1863). Z pomiędzy wielu bijografij K. wymieniamy: Erharda „*Körners Leben*“ (Arnst. 1821); Hadermanna „*Theodor K.*“ (Berl. 1848) i Broscha „*Das Grab zu Wöbbelin oder K. und die Lützower*“ (Schwer. 1861).

Kornet (z franc.), podchorąży, podoficer.

Kornet, instrument muzyczny rogowy, zakrzywiony nieco; używany w Polsce zamiast trąby.

Korniakt (Konstanty), przybył do Polski z Kandyi za króla Stefana Batorego z wielkiemi bogactwy i, ożeniwszy się z Anną Dzieduszycką, nabył

rozległe włości w ziemi przemyskiéj. — Jego syn *Konstanty*, odznaczał się jako dzielny wojownik pod buławą Jana Zamojskiego, † 1626.—Syn tego ostatniego *Piotr*, walczył przeciwko Kozakom i Tatarom 1648; poległ 1672 r. pod Zborowem.

Kornic, herb morawski, używany przez kilka rodzin na Rusi, przedstawia na tarczy głoskę **T**, stojącą na potrójnéj podstawie, któréj ramię poziome zakończone jest z jednéj i drugiéj strony jakby bochenkiem chleba.

Kórnik, miasto w wielkiém księstwie i regencyi poznańskiéj, powiecie szremskim, nad jeziorem t. n. położone, o $2^1/_2$ mili od Poznania odległe. Jest tutaj piękny kościół kollegijacki i wspaniały zamek, wzniesiony w połowie XIV w., rozszerzony i umiejętnie ozdobiony staraniem właściciela miasta hr. Tytusa Działyńskiego, mieszczący w sobie nieocenione skarby pomników pracy umysłowéj polskiéj. Biblijoteka tutejsza jest jedyną i najbogatszą w kraju pod względem doboru i kompletu materyjałów, dziejów Polski dotyczących. Liczy 3,200 m. trudniących się po większéj części rolnictwem.

Kornilij (*Kornelijusz*), od r. 1529 igumen pskowskiego monasteru peczerskiego, zabity r. 1570 wraz z Wasyjonem Muromcem z rozkazu Iwana IV Groźnego, napisał *Kronikę* tegoż monasteru („*Skazanije, otkuda byst' prozwanije peczerskomu monastyrju wo Pskowie*"), którą następnie uzupełniali mnich Grzegórz (1585), igumen Melecyjusz (1587) i Joachim (1601). Kronika ta znaną jest pod nazwą *Pateryka pskowskiego*.

Kornilow (Włodzimierz), wice admirał rossyjski i naczelnik sztabu floty czarnomorskiéj, ur. 1806, † 1856 w skutek rany w Sewastopolu. Brał udział w bitwie pod Synopą, szczególnie zaś odznaczył się przy obronie Sewastopola, czém zyskał wielkie poważanie w armii i flocie.—Porów. życiorysy Szestakowa (Petersburg 1855) i Lichaczewa (t. 1856).

Kornilowicz (Antoni), ksiądz, nauczyciel literatury, późniéj prefekt w Krasławiu, ostatecznie proboszcz ilnicki w gub. kijowskiéj, ur. 1805, † 1856 w Ilnicy. Zostawił po sobie piękną biblijotekę i ogłosił drukiem: „*O życiu i pismach Frańciszka Karpińskiego*" (Wilno 1827); „*O życie i pismach Gwilhelma Kalińskiego*" (1829); „*Wiadomość o Jakóbie Falkowskim i jego dziełach*" (Tyg. Petersb. 1837 nr. 8); „*Bijografija księdza Gabryjela Boduena missyjonarza*" (tamże, nr. 88).

Korniszony (z franc.), ob. ogórki.

Kornowa (Ignacy), ob. Cornowa Ignacy.

Korobejników (Tryfon), ob. Grekow (Jerzy).

Korocza, m. pow. gub. kurskiéj, nad rzeką t. n. (przytok Dońca Północnego), ma 6,500 m.—*Koroczański powiat*, na rozległości 2,670 w. kw. ma 128,000 m.; powierzchnia wzgórkowata, grunt gliniasty, piaszczysty, miejscami kamienisty. Gł. rzek: Korocza i Doniec Północny. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, sadownictwem, ogrodownictwem i hodowlą bydła.

Koromandel, Koromandelskie wybrzeże, tak geografowie nazywają wschodnie brzegi Dekanu, od ujścia Kistny aż do przylądka Calymere.

Korona, z łac. *corona*, t. j. wieniec. U Rzymian wieniec był oznaką zaszczytną i wieńce takie stosownie do zasługi, za jaką je udzielano, bywały rozmaite. Obręcz złotá, wieńcząca czoło, była u wielu starożytnych narodów oznaką książęcéj godności; obręcz ta, przemieniona na koronę, pozostała temże samém godłem aż do najnowszych czasów. Korony książąt, hrabiów, baronów i szlachty istnieją już tylko w heraldyce, gdy tymczasem prawdziwa koronacyja jako symboliczne namaszczenie odbywa się tylko przy wstąpieniu na tron monarchów. W znaczeniu przenośném **K.** oznacza częstokroć rząd, władzę rządzącą, a często także prawa i przywileje panującego w przeciwstawieniu do państwa. W temże rozumieniu *dobra koronne* oznaczają dobra różniące się od dóbr państwa czyli narodowych i od dóbr prywatnych. Urzędy koronne są obecnie po większéj części urzędami dworskimi. Polskę dla odróżnienia jéj od Litwy nazywano przez długie wieki *Koroną*, a jéj mieszkańców *Koraniarzami*.

Korona (*Corolla*), w botanice, drugi okółek kwiata, t. j. okrywa wewnętrzna względem kielicha, obejmująca pręciki i słupek. Jestto ona najczęściéj zabarwioną i ona to głównie nadaje właściwe wejrzenie kwiatowi. Pojedyncze jéj części zowią się *płatkami* (*petalae*), a które, tak jak i inne części kwiatu, uważać można za przeobrażone liście. Może ona być 2—3—4 i t. d. w ogóle wielopłatkową, albo też przez zrośnięcie jednopłatkową; płatki same mogą mieć najrozmaitsze kształty; gdy są u dołu zwężone, część ta szczuplejsza zowie się paznogciem (*unguis*), część zaś rozszerzona blaszką (*lamina*), brzeg płatków zowie się krajem (*limbus*). **K.** może być foremną lub nieforemną. Gdy jest foremną i jednopłatkową, rozróżniamy **K.** lejkowatą, rurkowatą, dzwonkowatą, tacowatą, słoikowatą, kółkowatą. W **K.** jednopłatkowych nieforemnych rozróżniamy głównie postacie **K.** wargowéj, maskowatéj (rodzina trędownikowatych) i języczkowatéj (rodzina złożonych). W **K.** wielopłatkowych foremnych również odróżnić należy trzy postacie charakterystyczne—**K.** krzyżowéj, gózdzikowatéj i różowatéj. W **K.** wielopłatkowych nieforemnych odróżniamy **K.** motylkowatą i nieprawidłową. **K.** jest częścią kwiata tylko dodatkową i po okwitnieniu opada. Często też nie istnieje, lub ma pozór i cechy kielicha, nazywają ją wtedy działkowatą, jak np. w sitach.

Korona (*Crown*), moneta angieska, ob. Angielskie monety. W Niemczech **K.** jest monetą konwencyjną złotą, któréj wartość wynosi 9 talarów i 6 sr. groszy, czyli około złp. 56 gr. 26.

Korona cesarska, ob. Fritillaria.

Korona cierniowa, którą prześladowcy Chrystusa, dla zwiększenia udręczeń, głowę Jego uwieńczyli, długi czas przechowywana była w Konstantynopolu. Ces. Baldwin podarował ją królowi fran. Ludwikowi IX Świętemu, który 1239 r. z wielką okazałością przeniósł ją do Paryża i wraz z innemi relikwijami męki Pańskiéj, w zbudowanéj na ten cel wspaniałéj kaplicy złożył. To dało początek ustanowienia we Francyi uroczystości korony cier-

niowéj, obchodzonéj d. 11 Sierp. Za przykładem Francyi poszły i inne kraje katol. W Niemczech i dziś pamiątka K. c., zwłaszcza w Bawaryi, uroczyście jest święconą. Ukrywana przez duchowieństwo podczas pierwszéj rewolucyi fran., K. c. umieszczoną została 1806 w kościele P. Maryi w Paryżu.

Korona słońca, wieniec świetlny, promienisty, otaczający czarną tarczę księżyca w czasie zaćmienia słońca całkowitego. Wejrzenie jéj porównać można do gloryi, otaczającéj na obrazach głowy świętych. Promienie jednak K. nie są zawsze prostopadłe do brzegu księżyca; nie wychodzą one wprost z tarczy księżyca, ale z wieńca świetlnego białego, który otacza tarczę księżyca w szerokości 3 minut. K. nie należy, jak dawniéj sądzono, do księżyca, ale stanowi niewątpliwie najbardziéj skrajną powłokę słońca, długie zaś promienie są zapewne zjawiskiem podmiotowem. Harkness w 1869 r. znalazł, że widmo K. jest ciągłém, bez linij ciemnych, z jedną linią jasną, którą Lockyer i Young znaleźli też w chromosferze słońca.

Korona (Marek), kaznodzieja, prowincyjał zgromadzenia franciszkanów prowincyi rusko-litewskiéj w pierwszéj połowie XVII w. Oprócz kazań okolicznościowych, ogłosił drukiem kilka dzieł teologiczno-polemicznych i filozoficznych.

Koronaci czteréj, ob. Czteréj Koronaci.

Koronacyja, zowie się pierwsze, publiczne, z pewnemi uroczystościami kościelnemi połączone włożenie korony, przyjętéj przez nowego monarchę. K. w wiekach średnich spełnianą bywała najczęściéj przez wysokich dostojników kościoła; późniejsi atoli monarchowie częstokroć sami wkładają sobie koronę na głowę.

Koronacyje królów polskich, z wielką ceremoniją odprawiały się na Wawelu zazwyczaj w Niedzielę. Nowo wybrany król pogrzebawszy swego poprzednika i odbywszy przepisami wskazane przygotowania religijne, w obec licznego orszaku składał przysięgę przed arcybiskupem prymasem, który go następnie namaszczał i całego obrzędu dopełniał. Władysław IV, Stanisław Leszczyński i Stanisław August koronowali się nie jak zwykle w Krakowie ale w Warszawie. Królowe bywały koronowane za pozwoleniem Stanów Rzeczypospolitéj. Szczegóły o koronacyjach podaje: M. Stryjkowski w broszurze: „*Opisanie przesławnego wjazdu do Krakowa i pamięci godnéj koronacyi Henryka Walezyjusza*“ (Krak. 1574); porów. też J. Moraczewskiego „*Starożytności polskie*“ (t. I, Pozn. 1842); J. Łepkowskiego „*Z przeszłości szkice i obrazy*“ (Krak. 1862).

Koronacyje obrazów Matki Boskiéj, wzięły początek w czasach powstania sekty obrazobórców w VIII w. Pierwszy z papieży Grzegórz III, dla uproszenia łaski nieba podczas grożącéj wojny, uwieńczył złotą koroną obraz Matki Bos. w Rzymie. Podobnież wotum Grzegórz IV złożył w kościele ś. Kaliksta. W XVI w. w czasach grasującego morowego powietrza, mieszkańcy m. Recanati we Włoszech ozdobili koroną skronie obrazu N. Panny. W 1630, Aleksan. Sforza Pallavicini ustanowił stały fundusz na kupno złotych koron do zdobienia niemi obrazów cudami słynących. Odtąd uroczystości koronacyjne, podług stale na ten ce nakreślonych przepisów, upowszechniły się w wielu krajach katol. W Polsce piérwszy tego rodzaju koronacyjny obrzęd odbył się d. 8 Wrześ. 1717 w kościele na Jasnéj Górze w Częstochowie, a dopełnił go z wielką uroczystością Krzyszt. Jan Szembek, bisk. chełms. Tymot. Lipiński w art. „*Wiadomości histor. numizmatyczne o koronacyjach obrazów M. B. w dawnéj Polsce*“ (Warsz. 1850), wymienia około 30 cudownych miejsc, w których koronacyi obrazów dopełniono. Wybijane na tę pamiątkę medale należą dziś do osobliwości numizmatycznych.

Koronea, miasto w Beocyi, położone na zachód jeziora Kopais. Sławne w starożytności, z powodu odbywanéj w jego okolicy uroczystości związku beockiego, jak również z powodu zwycięstwa odniesionego tutaj przez Spartanów pod dowództwem Agezylausza r. 394 prz. Chr. nad Tebańczykami i Ateńczykami.

Koronka, ob. Rożaniec.

Koronka, tkanka wzorzysta, delikatna, w różny sposób wyrabiana z nici lnianych, z przędzy bawełnianéj, wełny, jedwabiu, nici złotych i srebrnych. Wyrabia się je, bądź przez splatanie nici, jak sieci, bądź przez wyszywanie igłą. W pierwszym razie rysunek zrobiony na papierze i utwierdzony na poduszce wytyka się szpilkami i takowe obwodzi się nićmi, owiązanemi na odpowiednich wrzecionach w postaci stożków, których przy K. delikatnych potrzeba do 200. K. takie wyrabiają się zwłaszcza w Saksonii i Czechach. W drugim razie przygotowuje się tło na tkaninie i takowe się wyszywa; te K. wyrabiają się w Medyjolanie, Wenecyi, Francyi i Belgii; najdelikatniejsze są brabanckie. W Saksonii istnieje 25 szkół wyrabiania K., w których pracuje około 20,000 robotnic. K. z nici lnianych stanowią właściwe K., są najdroższe i najdelikatniejsze. K. z nici jedwabnych zowie się *blondyną*, K. *czarne* wyrabiają się z jedwabiu czarnego. K., z nićmi złotemi i srebrnemi używają się na ozdoby kościelne i t. p. i są najmniéj cenione. K. wyrabiane na warsztatach mechanicznych, zowią się *bobbinet* (ob.), od nazwiska Anglika, który urządził stosowny dla K. warsztat tkacki. Ilość K. mechanicznie wyrabianych wynosi obecnie $^2/_3$ ogólnéj produkcyi, wartości około 150 mil. franków, przy 200,000 robotników, gdy wartość K. ręcznych wynosi 200 mil. frank., przy 600,000 robotników. Por. Bury Palisser „*Histoire de la dentelle*“ (1869).

Koronów, po niem. *Polnisch Krone*, miasteczko nad rz. Brdą, w wielkiém księstwie poznańskiém, regencyi i powiecie bydgoskim, pamiętne zwycięstwem odniesioném 10 Paźdz. 1410 przez wojsko polskie nad Krzyżakami. Liczy 2,800 m., trudniących się garncarstwem i wyrobem cegły.

Koronowicz, ob. Wróblewski Waleryjan.

Körös (łac. *Crisius*), rz. w Węgrzech, powstająca z połączenia trzech: *Sebes* (Bystry) K., *Fejér* (Biały) K. i *Fekete* (Czarny) K. Z tych *Bystry* K. i *Biały* K. poczynają się w komitacie zarandzkim, a *Czarny* K. w górach Biharskich. Wpada pod Czongradem do

rz. Clsy. K. *Biały* w górach toczy złoty piasek. — K. *Mały* (*Kis* K.) rzeczka tamże, wpadająca do rz. Derstty6, mającéj ujście do K.

Korotojak, *Korntojak*, m. pow. gub. woroneżskiéj, przy ujściu rzeki Korotojaczki do Donu, ma 8,300 m.—*Korotojakski powiat*, na rozległości 3,267 w. kw. ma 141,000 m.; powiérzchnia po większéj części wzgórkowata, zroszona rzekami: Donem, Tisą oraz Sosną z ich dopływami; grunt w mniejszéj połowie czarnoziem. Mieszkańcy zajmują się głównie rolnictwem i hodowlą bydła, a nadto wyrobem płótna i garncarstwem.

Korotyński (Wincenty), pisarz współczesny, ur. 1831, we wsi Sieliszczu, w pow. nowogrodzkim, owoczesnéj gubernii litewsko-grodzieńskiéj, dziś mińskiéj. Zachęcony przez Ludwika Kondratowicza, poświęcał się zrazu wyłącznie poezyi i studyjom filologicznym o własnych siłach, następnie obrał zawód czasopiśmienniczy. W r. 1857 brał czynny udział w redakcyi *Teki Wileńskiéj*, wydawanéj przez Kirkora. Po jéj zamknięciu wszedł do redakcyi *Słownika języka polskiego*, wydawanego w Wilnie przez M. Orgelbranda; objaśnił do tego dzieła wyrazy pospolite pod literą *W.* i wszystkie wyrazy filozoficzne opuszczone przez Trentowskiego, oraz prowadził redakcyję ogólną dzieła od litery *L.* aż do końca. Po zreformowaniu *Kuryera Wileńskiego* w r. 1860 był członkiem jego redakcyi, a w początku 1866 udał się do Warszawy na stałego współpracownika *Gazety Warszawskiéj*. Od téj daty był zarazem współpracownikiem wielkiéj *Encyklopedyi powszechnéj* S. Orgelbranda, członkiem redakcyi *Wieńca*, jest członkiem redakcyi *Tygodnika Illustrowanego* i zamieszcza artykuły w niektórych innych czasopismach. Wydał oddzielnie: „*Czém chata bogata tém rada*“, zbiór poezyj (Wilno 1857); „*Tomiło*“ obrazek wierszowany z życia ludu (Wilno i Dynaburg 1858); „*Kwestarz starozakonny*“ (wiersz odbity z Teki Wil. na dochód ubogich Izraelitów, 1858); „*Wypił Kuba do Jakuba*“, wystąpienie wierszowane do ludu przeciw gorzałce (Wilno 1859) „*Piosenki Berangera*“, przekład dokonany wspólnie z Kondratowiczem (Wilno 1859); „*Kilka szczegółów o rodzinie, miejscu urodzenia i młodości Adama Mickiewicza*“, odbitka z Kur. Wil. (1860); *Salomon Rysiński*“, studyjum, odbitka z Kur. Wil. (1863); „*Duchownictwo*“, odbitka z Gazety Warsz. (1866); „*Dodatek do bijografii Adama Mickiewicza*“, odbitka z Biblijoteki Warsz. (1860). Do feljetonu Gazety Warszawskiéj przełożył powieści: „*Oblężenie Falcburga*“ Erckmana Chatriana; „*Pendennis*“ Thackeraya; „*Kram Starożytności*“ Dickensa. Jako członek b. komissyi Archeologicznéj w Wilnie pisał dla niéj artykuły starożytnicze, które pozostały w rękopiśie.

Korowaj, na Rusi ciasto obrzędowe, podawane przy obchodzie weselnym; K. odpowiada dawnemu naszemu kolaczowi.

Korowajeńskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie witebskim. Podług metryk litewskich powstało na początku XVII wieku i obejmowało dwie wsie Korowajno i Trubacze z przyległościami, do których przyłączono następnie wójtostwo witebskie. Pierwotnie posiadali je Jerzy Zełęski, od r. 1605 Aleksander Hołownia z żoną, od r. 1621 Fryderyk Sapieha, od r. 1635 Samuel Sanguszko, wda witebski, od r. 1692 Adam Kisiel, pisarz ziemski witebski, wreszcie na mocy przywileju Augusta III z d. 12 Grudnia 1746 r. Stefan i Teresa małżon. Kossowowie, którzy opłacali z niego kwarty złp. 282 gr. 22, a hyberny złp. 143.

Korowicki (Aleksander), ur. 1797 r. w Białostockiem, od 1845 profesor prawa przy uniwersytecie Moskiewskim, po uzyskaniu emerytury w Warszawie osiadły, ogłosił drukiem: „*Proces cywilny litewski*“ (Wilno 1826); „*Proces graniczny*“ (tamże 1827); „*Porządek sądzenia spraw w rządzącym senacie i radzie państwa*“ (1827); „*Porządek sądowy kryminalny podług praw rossyjskich, z dodaniem odmian gubernijom zachodnim właściwych*“ (Wilno 1831).

Korporał (z łac.), nazywa się w kościele rzymsko-kat. płótno poświęcone podług liturgii, które rozpościera się na ołtarzu, gdy na nim składa się chleb eucharystyczny i wino w konsekracyi.

Korpus (z łac.), w wojsku, jest znacznym oddziałem armii, złożonym z wszelkiego rodzaju broni i zostającym pod jednym dowództwem. W budownictwie nazywają K. główną, zwykle środkową część gmachu, którego części boczne zowią skrzydłami, pawilonami lub oficyną.

Korrelatywne pojęcie, zowie się w logice takie pojęcie, którego pomyśléć nie można, ażeby jednocześnie nie pomyśléć o drugiém, jedno bowiem z nich warunkuje drugie i koniecznie wymaga jego istnienia, np. strona prawa i lewa.

Korrupcyja, czyli psucie się ciał organicznych, ob. gnicie.

Korsak, herb, przedstawia na tarczy w polu czerwoném dwie kotwice czarne, barkami do siebie obrócone i w środku ogniwem spojone. Na hełmie trzy pióra strusie.

Korsak (Kazimierz), herbu Korsak, w końcu XVI w. pan obszernych włości. W młodym jeszcze wieku walcząc z Tatarami w prostéj sukmanie chłopskiéj, pokonał nieprzyjaciela. Przekonany, że zwycięstwo winien był temu ubogiemu przebraniu, rzucił świat i majątek i po jakimś czasie pustelniczego życia przyjął służbę parobka u jednego z własnych swych włościan; w tym stanie zakończył życie, wyjawiwszy dopiero przy spowiedzi na łożu śmiertelném prawdziwe swe imię i pochodzenie. Na tle tego podania osnuł piękny wiersz Syrokomla.

Korsak (Jan Chryzostom), kanonik lateraneński regularny, przełożony klasztoru w Krzemienicy, znakomity kaznodzieja z piérwszéj połowy XVII w. Jego kazania odznaczają się pięknym językiem.

Korsak (Jan), jezuita, ur. 1703 na Rusi, po zniesieniu jezuitów profesor teologii w akademii wileńskiéj, † 1789, ogłosił drukiem kilka dzieł treści religijnéj.

Korsak (Antoni), leksykograf, jezuita, ur. 1764 na Białéj Rusi, przełożony kolegijów w Orszy, Mohilo-

wie, Tarnopolu i Tyńcu, † 1831 w Staréj Wsi. Ogłosił drukiem: „*Dictionarium latino-polonicum*“ (Połock 1796).

Korsak (Tadeusz), znamienity poseł sejmu czteroletniego, ur. około połowy XVIII w. w gub. połockiéj we wsi Zaskórkach. Po ukończeniu szkół połockich, poświęcił się prawnictwu i został patronem przy trybunale wileńskim. Ożeniwszy się posażnie z Heleną Balewiczówną, mianowany został 1780 podczasnym połockim a 1787 sędzią ziemskim wileńskim. Jako znany powszechnie patryjota, wybrany został 1791 jednomyślnie posłem na sejm konstytucyjny z województwa wileńskiego. W lakonicznych ale głęboko rozumnych słowach: „*skarb i wojsko*“ wyrażał codziennie prawie najważniejszą i najgwałtowniejszą potrzebę kraju. W czasie powstania Kościuszki stanąwszy na czele pospolitego ruszenia województwa wileńskiego w stopniu generał-majora, zginął w krwawiéj walce pod Pragą obok swojego przyjaciela generała Jasińskiego.

Korsak (Rajmund), poeta liryczny i humorystyczny, ur. na Białéj Rusi 1767 r., b. pułkownik. b. wojsk polskich, późniéj superintendent ceł przy komisyi skarbowéj litewskiéj; † 1817 w Żwańczyku, w dobrach swojego przyjaciela Jana Bogusza. Odznaczał się K. szczególniéj w hymnach. Więcéj jednakże jest znaną jego przedmowa do wierszów ks. Baki, napisana zręcznie i wcale dowcipnie. Z innych utworów K. wymieniamy: „*Brutus* i *Kasyjusz*“ trag. (około 1790); „*Bibejda*“, poemat satyryczno-humorystyczny, znaczne zeń wyjątki umieszczone w *Tyg. Wileńskim* (t. 5 i 6); „*Sąd Zawiszy*“ (tamże, t. 9); „*Poemat o miłości ojczyzny*“ (I-a pieśń w *Pamiętniku Warszawskim* na r. 1819) i t. d.

Korsak (Julijan), poeta polski, ur. 1807, † 1855, w Nowogródku. Ukończywszy nauki szkolne w Szczuczynie a uniwersyteckie w Wilnie (równocześnie z Mickiewiczem), bawił przez kilka lat następnych (1826—1830) częścią w Warszawie, częścią w Petersburgu. Po śmierci ojca osiadł na wsi, poświęcał się gospodarstwu i pracom literackim. W „*Poezyjach*“ (Petersburg 1830 i Poznań 1833) naśladuje K. Mickiewicza; w „*Nowych poezyjach*“ (2 t. Wilno 1840) obok poezyj oryginalnych, w tym samym kierunku pisanych, mieszczą się także przekłady. Poezyje te miały w swym czasie pewną wziętość—ale dziś już zapomniane. Największą atoli literaturze naszéj oddał K. przysługę wybornym przekładem „*Boskiéj komedyi*“ Dantego, (Warsz. 1860); dodane przypiski i objaśnienia znacznie podnoszą wartość téj pracy. K. nie posiadał wielkiego talentu poetyckiego, ale wykształcony na wzorach klasycznych, władał po mistrzowsku językiem i celował niepospolitą zdolnością w budowie wierszów.

Korsak, gatunek lisów siwawych, znajdujących się w stepach tatarskich, których futra pod tém nazwiskiem znane były w Polsce w XVI i XVII w.

Korsakow (Aleksander), generał rossyjski, ur. 1753, † 1840 w Petersburgu; poświęciwszy się od młodości służbie wojskowéj, był 1794 przeznaczony przez Katarzynę II na przewodnika hr. Artois, późniejszemu Karolowi X, kr. francusk. Tegoż roku odbył kampaniję w Holandyi przeciwko Francuzom, 1796 służył pod Zubowem w wyprawie przeciwko Persyi. Przy wstąpieniu na tron Pawła I mianowany generał-leitnantem, został 1799 posłany na czele 30,000 na pomoc Suworowowi do Szwajcaryi, gdzie jeszcze przed połączeniem się z nim był 25 Września pod Zürichem na głowę rozbity przez Massenę. R. 1801 mianowany generałem jazdy a wkrótce potém generał gubernatorem Litwy, na którém stanowisku zyskał powszechne uznanie w skutek łagodności i ludzkości. Odwołany po wybuchu powstania Listopadowego, mianowany został członkiem rady państwa.

Korsakow (Piotr), autor rossyjski, ur. w końcu zeszłego wieku, † 1844, wydał tragedyję: „*Makkawej*“ (1815); poematy: „*Chram sławy istinnych gerojew*“ (1813); i „*Kreolka i Ewropiejec*“, oraz niektóre przekłady. Redagował nadto czasopisma: „*Russkij Pustynnik*“ (1817); „*Siewiernyj nabljudatel*“ (1817) i „*Majak*“ (1840).

Korsarz (z włosk.), rozbójnik morski. Właściwie pod nazwiskiem statków korsarskich rozumiano okręty rozbójnicze, wypływające z portów Afryki północnéj.

Korsuń, Cherson, Chersonez taurycki, niegdyś miasto w Krymie istniejące, w którém Włodzimierz I w r. 988 przyjął wiarę chrześcijańską, leżało prawdopodobnie w bliskości przystani Ahtyrskiéj.

Korsuń, miasteczko w pow. kaniowskim, gub. kijowskiéj, nad rz. Roś, 3,000 m.; założone 1581 przez Stefana Batorego. Dnia 25 Maja 1648 zwyciężył tu Bogdan Chmielnicki wojsko polskie pod wodzą hetmanów Potockiego i Kalinowskiego.

Korsuńskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i pow. kijowskim. Podług lustracyi z r. 1622 składało się z miast: Korsunia, (ob.), Steblowa, Czyryna, Krytowa i dwu słobód Daniłowa i Lisianki, w roku zaś 1765 zaliczały się jeszcze do niego miasteczka: Szachnowka i Kwilki z ostrowami czyli kępami, utworzonemi przez rzekę Roś. W r. 1771 posiadał je Roch Jabłonowski, kasztelan wiślicki, opłacając z niego kwarty wilości złp. 14,016 gr. 3. Na sejmie warszawskim z r. 1773 stany rzplitéj nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Rogalińskiemu, staroście nakielskiemu. Na polach tychże posiadłości, od połowy XVII w., w wielu bitwach i potyczkach, okropny rozlew krwi miał miejsce w czasie wojen kozackich. Wracając Stanisław August z Kaniowa 1787, widział się w Korsuniu d. 11 maja z cesarzem niemieckim Józefem II, jadącym do Chersonu pod imieniem hr. de Falkenstein.

Korsyka (przez Greków zwana *Kyrnos*, przez Rzymian *Corsica*, po fr. *Corse*), wyspa na morzu Śródziemném położona, a od wyspy Sardynii cieśniną Ś-go Bonifacego oddzielona, należy do Francyi i tworzy departament, mający 159 mil kw. przestrzeni. Wewnątrz zapełniona górami do 9,000 stóp wysokości dochodzącemi, przedstawia wiele skał i miejsc dzikich, zarosłych lasami. Najwyższe z gór

tutejszych są; Monte Rotondo (9,294 st.), Monte d'Oro (8,508 st), Monte Cinto i t. d. Wschodnie wybrzeża wyspy są płaskie i pokryte lagunami; zachodnie i południowe mają wiele zatok, tworzących niekiedy bezpieczne i wygodne porty. Rzeki są w ogóle bardzo krótkie i w lecie często wysychają. We wnętrzu dwa duże jeziora: Ino i Creno, oraz wiele źródeł mineralnych. Grunt na wybrzeżach i nad brzegami rzek żyzny, w górach nieurodzajny; klimat gorący, nie zbyt zdrowy. Produkta: zboże, wino, kasztany, len, owoce południowe, indygo, trzcina cukrowa, bawełna, oraz wielkie lasy liściaste i iglaste; w górach wiele metalów i innych minerałów; daléj, konie, owce, kozy, muły, osły, wiele ryb i t. d. *Ludność* w 1866 wyniosła 259,800, zaś w 1872 zmniejszyła się o ½ %, wynosiła bowiem w tym roku 258,507. Korsykanie mówią najwięcéj po włosku, są gwałtowni, dumni, mściwi, przytém umiarkowani i gościnni. Vendetta (zemsta krwawa), jeszcze i dzisiaj nie została wykorzenioną. Domy tutejsze są to zwyczajnie nędzne chaty bez okien, które drzwi zastępują (bo szkło jest przedmiotem zbytkowym), a często i bez kominów. Mieszkańcy nie znają prawie przemysłu i sami przygotowują swą odzież. Rolnictwo i górnictwo zaniedbane, za to chów bydła wyżéj posunięty. Handel morski wywozowy dość znaczny. Stolica wyspy jest m. Ajaccio.

Historyja. Pierwotni mieszkańcy K. byli pochodzenia liguryjskiego. Etruskowie zdobywszy wybrzeża, zakładali tu miasta handlowe. Późniéj zajęli wyspę Kartagińczycy, ale po I-éj wojnie punickiéj musieli ją odstąpić Rzymianom (238 r. przed Chr.), którzy w krwawéj walce (236—230) zmusili mieszkańców do uległości. Pod cesarzami rzymskiemi zakwitła K. na nowo; liczyła 33 miast warownych, bogatych i handlowych. Ucierpiała zaś niezmiernie skutkiem powtarzających się napaści Wandalów (od 457). Belizaryjusz wyparł ich stąd zupełnie 533 roku. Odtąd zostawała K. kolejno pod panowaniem Greków, Gotów, Longobardów (580), Fraków (754), Saracenów (850), Pizańczyków (w I-éj ćwierci X-go wieku), papieżów Grzegorza VII-go i Urbana II-go, powtórnie znowu Pizańczyków i Genueńczyków (od 1300). W r. 1729 wybuchło ogólne powstanie Korsykanów przeciwko Genueńczykom, które wprawdzie z pomocą wojsk cesarskich 1730 zostało uśmierzone, ale skutkiem jego było to, że w r. 1736 mieszkańcy obrali swoim królem barona Teodora Neuhof. Francuzi przybywszy na pomoc Genueńczykom 1738, przywrócili dawny stan rzeczy. Po odejściu Francuzów 1741 wybuchło znowu powstanie. Senat korsykański mianował 1755 generałem Paskala Paoli (ob.), który tak szczęśliwie toczył walkę, że 1764 roku mieli Genueńczycy zaledwie kilka tylko miast w swém posiadaniu. Gdy atoli pośród ciągłych zaburzeń i powstań Genueńczycy nie posiadali dostatecznych środków, by się utrzymać przy władzy, musieli więc odstąpili ją traktatem w Compiègne 1768 Francuzom, którzy dopiéro po długim i krwawym oporze mieszkańców utwierdzili ostatecznie swe panowanie. Za rzeczypospolitéj weszła K. w skład Francyi jako osobny departament. Pod rządami Konwencyi Narodowéj Paoli wywołał nowe powstanie i przywołał na pomoc 1794 Anglików, którym poddali się Korsykanie uchwałą zgromadzenia w Corte 18 Czerwca 1794. K. ukonstytuowała się teraz jako królestwo, otrzymała ustawę podobną do angielskiéj, osobny parlament i wicekróla. Dość jednakże potężna partyja francuska pod wodzą gen. Gentili opierała się Anglikom, którzy za przybyciem Francuzów (Paźdz. 1796) musieli z wyspy całkiem ustąpić. Odtąd zostaje K. w posiadaniu Francyi.—Porów. oprócz dzieł histor.-geogr. Bellina (1769), Robiqueta (1835), Jacobi'ego (1835) szczególniéj Ehrmanna „*Geschichte der Revolutionen von Corsica*“ (Hamburg 1899); Filippini'ego „*Historia di Corsica*“ (1594; doprowadzona do 1769 przez Gregori, 5 t., 1828—1832); Gregoroviusa „*Corsica*“ (2 t., Stuttg. 1854); Galletti'ego „*Histoire illustré de la Corse*“ (Par. 1863).

Korszańskie starostwo niegrodowe, było położone w księstwie żmudzkiém, pow. korszańskim. Około r. 1772 zaliczały się do niego wsie: Brzuszki, Dzierżymienie, Dyrgiały albo Janowdowo i puszcza Korszańska. Posiadała je Piorowa, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 992 gr. 19. Późniéj przezwano je sstwem abelińskiém.

Kortezan. Kiedy król Kazimierz Jagiellończyk odebrał kapitułom prawo obioru arcybiskupów, biskupów i wszystkich wyższych dostojników duchownych, tudzież prawo rozdawania prebend w dobrach królewskich, wielu duchownych polskich, bawiących wtedy w Rzymie, nie chcąc uznać nad sobą powagi świeckiéj, nakłoniło papieża Mikołaja V, że ten, nie zważając na rozporządzenia Kazimierza, poprzeznaczał rozmaitych księży na godności w kościele polskim. Takich księży, przybyłych z Rzymu z nominacyjami papieskiemi, nazwano *kortezanami*, dla tego że przybyli od dworu (*Corte*) papieskiego. Nazwę tę dawano odtąd wszystkim księżom, którzy wbrew ustawom narodowym wyjednywali sobie urzędy kościelne u dworu papieskiego. Przeciw Kortezanom stanęło wiele konstytucyj, a wszystkie groziły im utratą majątku i wywołaniem z kraju.

Kortezy (z łac. *curia* dwór, a stąd hiszpańskie *corte*, francuskie *coar*, angielskie *court* powstało, jest nazwą hiszpańskiego i portugalskiego zgromadzenia stanów narodowych. Bardzo rozległe przywileje kortezów kastylijskich, a szczególniéj aragońskich, zostały przez Karola V i Filipa II do czystéj jedynie formy zredukowane. Nazwa ta jednakże przeszła do ustawy króla Józefa z r. 1808 i do ustawy rewolucyjnéj 1812 i zatrzymaną nawet została w nowszych konstytucyjach hiszpańskich. W Portugalii kortezy pojawiają się już w r. 1143; lecz od r. 1697 do 1820 nie były wcale zwoływane; lecz nazwa ich również przetrwała we wszystkich tamecznych ustawach.

Kortum (Karol Ludwik), fizyk, ur, 1749 w Bielsku, w szląsku austryjackim, † 1808. Po ukończeniu szkół krakowskich, zamieszkał w Warszawie, gdzie w r. 1802 obrany został członkiem towarzy-

stwa przyjaciół nauk. Ogłosił wiele rozpraw po niemiecku i po polsku, z których przytoczymy: „*Opisanie rządu kościoła ewangielickiego w Warszawie od 1778—82*“ (Warsz. 1783) po niem.; „*O niektórych łączeniach się światła i zdolności w różnych ciałach przytrzymania go na swojéj powierzchni*“; „*Rozprawa o Czerwcu polskim*“ (w Pamiętniku Warszawskim na r. 1810); „*O konduktorach w budowlach mieszkalnych*“ (tamże tom III). Przy końcu w. XVIII wezwany był od rządu do porównania wprowadzanych wtedy miar i wag z dawnemi polskiemi. Brat jego **Kortum** (Ernest Traugolt), historyk i prawnik, ur. 1742, † 1811, był po rozbiorze kraju radcą gubernialnym przy rządzie galicyjskim. Ogłosił „*Examen du partage de Pologne*“; „*Magna charta von Gallizien* i t. d.“ (Jassy, właściwie Lwów 1790) i in.

Kortüm (Karol Arnold), satyryk niemiecki, urod. 1745 w Mühlheim nad rz. Ruhr, † 1824 jako lekarz praktykujący w Bochum. Ogłaszał popularne pisma lekarskie, lecz najwięcéj wsławił się swoim humorystyczno-satyrycznym poematem: „*Die Jobsiade oder Leben Meinungen und Thaten von Hieronymus Jobs den Candidaten*“ (Münster 1784), który wydał bezimiennie.

Kortüm (Jan Fryderyk Krzysztof), historyk niemiecki, ur. 1788 w Eichhorst w księstwie Mecklemburg-Strelickiém, początkowo nauczyciel w Hofcog, następnie profesor w Bazylei, Bernie, a od 1840 w Heidelbergu, gdzie † 1858. Główniejsze jego dzieła są: „*Friedrich I mit seinen Freunden und Feinden*“ (Aarau 1818); „*Zur Geschichte der hellenischen Staatsverfassung*“ (Heidelb. 1821); „*Entstehungs Geschichte der freistädtischen Bünde im Mittelalter und in der neuern Zeit*“ (3 t. Zür. 1827—29); „*Geschichte des Mittelalters*“ (2 t. Bern 1826—37); „*Römische Geschichte*“ (Heidelb. 1843); „*Geschichte Griechenlands*“ (3 t. tamże 1854); oraz „*Geschichte Europas im Uebergange vom Mittelalter zur Neuzeit*“ (2 t. Lipsk 1861) i „*Geschichtliche Forschungen*“ (Lipsk 1863); dwie ostatnie prace wydane przez Reichlin-Mildegga.

Korund, minerał należący do gruppy połączeń tlenowych, a będący czystą glinką, czyli tlenkiem glinu (ob. glin), z małą przymieszką tlenku żelaza i krzemionki. Krystalizuje w romboedry, pojedyncze, lub mniéj więcéj ścięte na wierzchołkach, w graniastosłupy sześciokątne, dwunastościany (podwójne piramidy) o trójkątach równobocznych, mniéj więcéj śpiczastych, lub podobneż dwunastościany, lecz ścięte. Odłam muszlowy, zadziorowy. Twardość = 9, po dyjamencie minerał najtwardszy, c. wł=3, 7 do 4. Bezbarwny, czasem jak woda czysty, biały, zwyczajnie jednak zabarwiony; blask szklisty, niekiedy perłowo-maciczny; przezroczystość średnia, niekiedy doskonała; niektóre odmiany nieprzezroczyste. Rozróżniają trzy odmiany **K.** 1) **K.** *szlachetny*, przezroczysty: barwy błękitnéj (*szafir*), czerwonéj (*rubin*), fijoletowéj (*ametyst wschodni*), żółtéj (*topaz wschodni*), zielonéj (*szmaragd wschodni*); rubin bardzo czysty, pięknego ognia, zowie się *karbunkułem*. Wszystkie te odmiany stanowią drogie kamienie, bardzo wysoko cenione. Małe rubiny używają się na osie do zegarków, z jasnego szafiru szlifują się czasami soczewki; 2) **K.** *pospolity* czyli *spat dyjamentowy*, z odłamem blaszkowym i barw szarych, zawiera nieco wody; 3) *Szmergiel* obejmuje odmiany poślednie, drobnoziarniste, używane do rznięcia i polerowania ciał. **K.** występuje w górotworach krystalicznych, rozproszony, zwłaszcza w granicie, czasem w bazaltach i dolomitach; często znajduje się w luźnych kryształach, w piaskach ze zniszczenia skał pochodzących. Azyja połud.—Malabar, Cejlon, Tybet, Chiny, są głównie ojczyzną **K.**, znajduje się też w Alpach, Saksonii, Syberyi, Azyi mniejszéj, zwłaszcza odmiany pośledniejsze. Udało się otrzymać **K.** sztucznie przez stopienie glinki między biegunami bateryi galwanicznéj (Davy) lub w gazie piorunującym (Gaudin). Ebelmen otrzymał **K.** przez stopienie 1 części glinki z 4 kwasu bornego, z któréj to mięszaniny glinka krystalizuje, kwas zaś borny przy bardzo wysokiéj temperaturze się ulatnia; przez dodanie tlenków barwiących otrzymać można różne odmiany **K.** Powstaje też **K.** przez stopienie w silnym ogniu ałunu z siarczanem potażu, lub fluorku glinu z kwasem bornym (Deville i Caron).

Korutany czyli **Karyntyja** (po niem. *Kärnten* lub *Kärnthen*), księstwo i kraj koronny, wchodzący w skład monarchii austryjacko-węgierskiéj; graniczy z Wenecyją, Tyrolem, Salzburgiem, Styryją, Krainą, Gorycą i Gradziszkiem, liczy na przestrzeni 180,26 m. kw. austr. 336,400 ludności, zamieszkałéj w 11 miastach, 27 osadach i 2,855 wsiach. Powierzchnia jest po większéj części górzysta, poprzerzynana dolinami, które tylko w środku rozszerzają się w równiny, jak np. dolina Drawy pod Belakiem (*Villach*) i Celiowcem (*Klagenfurt*). Dolina Drawy przerzyna całą prowincyję w kierunku największéj długości od zachodu na wschód i rozdziela dwa główne pasma gór, mianowicie: 1) na północy południową gałęź Alp Noryckich, czyli tak zwane *Alpy Karnicko-styryjskie*, dochodzące w wierzchołku Grossglockner (na granicy Korutan, Tyrolu i Styryi) do wysokości 12,000 st., w okolicach Belaku wysokie na 5—7,000 st., daléj ku wschodowi znacznie niższe i 2) właściwe Alpy Karnijskie, tworzące potężny łańcuch gór wapiennych, ciągnący się jedném pasmem z Tyrolu ku Krainie, drugiém zaś (tak zwane pasmo *Karawanek*), w kierunku bardziéj wschodnim, pomiędzy Drawą i Sawą ku Styryi, z wierzchołkami nagimi i dzikimi, sięgającymi od 5,000—6,200 st. wysokości, i dochodzącymi na granicy wschodniéj do 7,800 st. wysokości. Główną rzeką **K.** jest Drawa (ob.), przepływająca je na przestrzeni 30 mil i przyjmująca w siebie z lewéj strony Belę (Mölt), Kerkę (Gurk) i Labudę (Lawant), z prawéj zaś Zilę (Gail). Z licznych jezior ważniejsze są: na północ od Drawy Milstatskie (Mühlstädtersee), Ożewańskie (Ossiachersee) i Otockie (Wörtsee), na południe zaś jez. Białe (Weissersee). — *Klimat* w górach jest ostry, w dolinach umiarkowany, średnia roczna temperatura w Celiowcu wynosi + 7° 7 R. — *Ludność* w $^2/_3$ częściach stanowią Niem-

cy, pozostałą $^1/_3$ Słowianie, zamieszkali przeważnie w dolinie Drawy. Za wyjątkiem około 17,000 ewangielików (luteranów), reszta ludności wyznaję religiję rzymsko-katolicką.—Pola orne z powodu położenia górzystego zajmują bardzo małą część całéj powierzchni, natomiast łąki i pastwiska zajmują znaczną przestrzeń; produkcyja wina, zarówno co do ilości jak i gatunku, nieznaczna. Chów koni i bydła dość staranny. Główne bogactwo K. spoczywa w państwie kopalném, a zwłaszcza w ołowiu (najlepszy w Europie) i żelazie. Produkcyja ich wynosi około 64,600 cetn. ołowiu, 560,000 cetnarów surowcu, 716,000 cetn. węgli kamiennych i 690 cetn. grafitu. Obok rolnictwa, hodowli bydła i górnictwa zajmują się mieszkańcy przemysłem, a zwłaszcza wyrobem żelaza, stali i bieli ołowianéj.—Pod względem oświaty było w K. (1863 r.) 334 szkół ludowych, z 24,168 uczniami, 2 gimnazyja, wyższa szkoła realna, seminaryjum nauczycielskie i teologiczne.—Co się tyczy *konstytucyi*, to ta opiera się na ustawie z 26 Lutego 1861 r., mocą któréj sejm K. składa się z 37 członków, a mianowicie: księcia biskupa Kerku, 10 deputowanych od wielkich właścicieli ziemskich, 9 deputowanych od miast i osad, 3 deput. izby handlowéj i przemysłowéj w Celiowcu i 14 deput. gmin wiejskich. Do rady państwa sejm krajowy wysyła 5 członków. K. podzielone są na 28 okręgów; pod względem sądowym K. zależne są od sądu apelacyjnego w Gratz; pod względem wojskowym dostarczają K. jako kontygens do armii austryjackiéj jeden pułk piechoty, oprócz tego pewną oznaczoną liczbę ludzi do innych gatunków broni.

Historyja. Nazwa K., podobnie jak i Alp Karnickich, pochodzi bezzaprzeczenia od mieszkających tu niegdyś *Karnów*, narodu plemienia celtyckiego (to znów od celt. *carn* lub *corn*, łać *cornu*, niem. *horn*). Aż do czasów Augusta należała K. do Noricum, następnie wraz z tą ostatnią prowincyją weszła w skład państwa rzymskiego. Już wtedy, w skutek nieustannych walk, pozostały się zaledwo słabe szczątki z dawnych Karnów, w dolinie Friułu, a i te wyparte początkowo przez Drawę w głąb Noricum, zaginęły zupełnie podczas wielkiéj wędrówki narodów. W tym czasie osiedlili się w K. Słowianie, sprzymierzeni początkowo z Awarami przeciwko Longobardom i Bojom, następnie przez ucisk Awarów zmuszeni do powstania przeciwko tymże. Ta okoliczność dała sposobność *Samonowi*, rodem Frankowi, do założenia państwa słowiańskiego Karantanii (*Carantania*), zwanego tak od *Carantana*, starożytnego *Virunum*, i rozciągającego się od K. i Krainy aż do Czech, Morawii i północnéj części Węgier. Państwo to wkrótce po śmierci Samona rozpadło się na wiele części, niemogących stawić oporu wdzierającym się od zachodu wrogom. Wprawdzie udało się Słowianom alpejskim przez sprzymierzenie się z Bojami i Frankami zachować samodzielność i wiarę, oraz własnych książąt z pokolenia Samona; niechęć jednak do przyjęcia chrześcijaństwa dała sposobność Tassilonowi, księciu Bawarów, do ich ujarzmienia. Po śmierci Tassilona (788) przyłączył Karol W. K. do państwa Franków i mianował margrabiją K. Franka Ingewona. W skutek umowy z Verdun (845) przeszły K. wraz z Bawaryją pod władzę Ludwika Niemieckiego, a w r. 876 dostały się synowi ostatniego Karlomanowi. Nadał on naturalnemu swemu synowi Arnulfowi, późniejszemu królowi niemieckiemu, tytuł księcia K. Pod nim i pod jego synem Ludwikiem Wielkim, należały K. znowu do Bawaryi, od któréj oddzielił je dopiéro 967 r. Cesarz Otton II i wraz z margrabstwem Istryi i Friulem nadał jako osobne księstwo Henrykowi I, bratankowi kr. bawarskiego Arnulfa. Po zgonie Henryka dostały się K. pod władzę książąt z domu Franków nadreńskich. Następnie K. dostały się hr. Bertoldowi Zähringen, potomkowie którego nosili odtąd tytuł książąt K., jakkolwiek bezpośrednio po jego zgonie (1077) władzę obejmowali książęta z innych rodów. Ks. Ulrych III zapisał 1269 K. pokrewnemu swemu Otokarowi II, kr. czeskiemu. W r. 1278 odebrał je Otokarowi Rudolf I Habsburgski i przez czas niejaki dał w zarząd synom swym Albertowi i Rudolfowi, następnie zaś od 1286 jako lenno hr. Meinhardowi Tyrolskiemu, z warunkiem powrotu do Austryi w razie wygaśnięcia jego domu w linii męskiéj, co też i nastąpiło w r. 1335. Odtąd K. stale należą do Austryi. W 1809 Górne K. przyłączone zostały przez Napoleona do prowincyi Illiryi, w r. 1813 odebrane napowrót przez Austryję i wcielone do królestwa Illiryi; od 1849 stanowią oddzielny kraj koronny.—Porów. Ankershofena „*Handbuch der Geschichte des Herzogthums Kärnthen*“ (t. 1 i 2-gi, Celiowiec 1857—59); Pernharta „*Bilder aus Kärnthen*“ (Celiowiec 1864 i następ).

Korvei, uksiążęcone opactwo benedyktynów nad Wezerą, blisko Hörter, kolonija leżącego w dzisiejszéj Pikardyi klasztoru t. n., które od swego założyciela (816) Ludwika Pobożnego otrzymało bardzo rozległe dobra i liczne przywileje. Szkoła w Korvei używała w IX i X stuleciu wielkiéj sławy. Opactwo to zamienione 1794 na biskupstwo, przeszło w posiadanie księstwa Nassau; r. 1807 do królestwa Westfalii, a 1815 do Prus. Po zniesieniu biskupstwa, dobra z tytułem księstwa medyjatyzowanego dostały się landgrafowi Hessen-Kheinfels-Rotenburgskiemu, Wiktorowi Amadeuszowi, po którym odziedziczył je książę Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst.

Korwell (Karol), powieściopisarz, ur. na Litwie 1809, uczeń uniwersytetu wileńskiego, tłumacz do języka rossyjskiego przy sądzie apelacyjnym w Warszawie, gdzie † 1850. Wydawał przez lat kilkanaście w wytwornych edycyjach pod rozmaitymi tytułami „*Noworoczniki*“, w których zamieszczał swoje powieści i artykuły beletrystyczne, oryginalne, naśladowane lub tłumaczone.

Korweta (z franc.), mniejszy, szybko płynący statek wojenny, uzbrojony armatami. K. używane bywają do rekognoskowania i do posyłek, mianowicie tam gdzie idzie o szybkie i zręczne wykonanie zlecenia.

Korwin (Maciéj), król węgierski, ob. *Maciej*.

Korwin, herb. Na leżącym pniu uciętym z dwo-

ma sękami u góry i u dołu stoi kruk czarny, trzymający pierścień w polu czerwoném.

Korwin (Wawrzyniec), filolog i wierszopis XVI w., ur. 1460 w Nowym Targu, stąd *Novoforensis* zwany. Ukończywszy akademiję krakowską, uczył tamże literatury starożytnéj, wymowy i filozofii; przebywał następnie w Toruniu i Wrocławiu; jako sekretarz ostatniego tego miasta (od 1518) jeździł w poselstwach do Władysława, kr. czeskiego, i Zygmunta I, kr. polskiego. Naznaczony późniéj pisarzem magistratu wrocławskiego, przyczynił się znacznie do wprowadzenia wyznania reformowanego w tém mieście. Z wielu uczonymi (np. z M. Kopernikiem) w bliskich zostawał stosunkach; † 1527 w Wrocławiu. Książki jego elementarne do nauki języka łacińskiego niejednokrotnie były przedrukowywane. W wierszach swych, także wielce onego czasu cenionych, opisywał nasz kraj i stolicę Kraków, wysławiał Polskę i jéj królów. Z dzieł jego wymieniamy: „*Corminum structura etc.*“ (Krak. 1496; 5 ed. Kolon. 1508); „*Hortulus elegantiarum etc.*“ (Krak. 1502; przy téj edycyi jest „*Ode Saphica de Polonia et de ejus metropoli Cracovia*“; bez ody 16 razy w różnych miastach Europy było przedrukowywane, ostatnio w Lipsku 1519). „*Latinum Idioma*“ (Krak. 1506; 14 edycyj); „*Epicedium in Serenissimum et Gloriosissimum Principem Alexandrum Poloniae Regem etc.*“ (Krak. 1506); „*Epithalamium in nuptiis Sigismundi I.*“ (Krak. 1518) i t. d. W dziele p. t. „*Cosmographia etc.*“ (b. r. i m. dr.; prawdopodobnie Bazyleja 1496; 2 ed. 1557) obok wiadomości geograficznych umieścił téż wiersze o Polsce, Krakowie i Szląsku. W dziele A. Bylińskiego: „*Defensorium eclesiae adversus Laurent. Corvinum Lutheranae haereseos sectatorem editum*“ (Kraków 1539) mieści się korespondencyja z lat 1525—27, prowadzona między Bylińskim i Korwinem.

Korwin (Gracyjan), technolog polski, redaktor i założyciel czasopisma p. t. „*Izys Polska*“, które wydawał w latach 1820—21 i gdzie pomieścił znaczną liczbę swych rozpraw, † 1821.

Korybanci (z greck.), tak się nazywali od *Korybasa*, syna Jazyjona i Cyebeli, czyli Rhei, kapłani téjże bogini we Frygii, którzy służbę swą spełniali pośród szalonych uniesień, ogłuszającéj muzyki i tańców.

Korybut, prawdopodobnie imię litewskie, które pochrzczonym książętom zostało dane jako przydomek obok nowego imienia chrzestnego, np. *Dymitr* (ob.) *Korybut*. Zygmunt (ob.) Korybut. Wiśniowieccy (ob.) nosili także przydomek *Korybut*, dając zapewne nim poznać mniemane swe pochodzenie od Teodora, syna Dymitra Korybuta Olgierdowica.

Koryciński, dom starożytny polski, herbu Topór. Z rodu tego znaczniejsi członkowie byli: *Krzysztof*, kasztelan wojnicki, posłował do królów hiszpańskich Filipa III i IV; † 1636.—*Jędrzéj*, chorąży sędomirski, poseł na sejmy w latach 1626, 1629 i 1631 i poseł od Zygmunta III do cesarzów Rudolfa i Macieja. — *Mikołaj*, kasztelan sądecki, który upadający zamek w Ojcowie podźwignął i ozdobił około r. 1640.—*Stefan*, syn poprzedniego, kasztelan oświecimski i kanclerz koronny od 1652; nakłonił hana tatarskiego do odstąpienia Chmielnickiego pod Żwańcem. — *Piotr*, syn Stefana, proboszcz generalny miechowski i archidyjakon pułtuski, posłował w imieniu rzeczypospolitéj 1680 do Hiszpanii i Portugalii. — *Jan*, kasztelan oświecimski, odznaczył się jako wojownik za Stefana Batorego i Zygmunta III; † 1633.—Jego syn *Wojciech*, biskup kamieniecki, a późniéj arcybiskup lwowski, był egzekutorem ostatniéj woli Michała Korybuta; † 1677. Ród K. wygasł po mieczu za Sobieskiego.—Czyt. Hoszowskiego „*O znakomitych zasługach w kraju rodziny Korycińskich*“ (Krak. 1862).

Korycki (Karol), jezuita, ur. 1702 w Dzitrykach; w pow. lidzkim, profesor akademii wileńskiéj i kaznodzieja. Wybrany 1767 na asystenta prowincyi polskiéj, zamknięty został z Wawrzyńcem Ricci generałem jezuitów w zamku ś. Anioła w Rzymie i tam umarł. Ogłosił drukiem wiele swoich kazań, po większéj części bezimiennie. Odznaczał się wielką nauką.—**Korycki** (Michał), wierszopis, łaciński i kaznodzieja, jezuita, brat poprzed., ur. 1714, rektor kolegijum w Nieświeżu, następnie zarządzał prowincyją mazowiecką. Pracował nad reformą instrukcyj szkolnych i poprawą zepsutego sposobu pisania, za co ozdobiony został przez Stanisława Augusta złotym medalem *Merentibus* i mianowany rektorem szkół mińskich; † 1791 w Mińsku. Wiersze jego łacińskie były wysoko cenione nietylko w kraju, ale i zagranicą; wiele z nich znajduje się w dziełku Janockiego: „*Musarum Sarmaticarum specimina nova*“. Jezuici połoccy wydali wszystkie prawie jego poezyje p. t. „*Carmina M. Korycki*“ (Połock 1817).

Koryfeusz (z greck.), u starożytnych przewodniczący chórom. Dzisiaj koryfeuszem nazywają przewodnika, a przenośnie, znakomitość w nauce lub sztuce.

Korygiełło (Bazyli Kazimierz), udzielny książę litewski, syn Olgierda i drugiéj jego żony Julijanny, ks. twerskiéj. Przyjąwszy pierwotnie chrzest wedle obrządku wschodniego, otrzymał imię Bazyli, zaś 1386 lub na początku 1387, wraz z katolicyzmem przyjął imię Kazimierz. Od Jagiełły otrzymał w dziale Mścisław. Podczas napadu Krzyżaków sprzymierzonych z Witoldem 1390 r. bronił K. Wilna w zamku, zwanym *Krzywygród*. Gdy już do szturmu przystąpić miano, wszczął się w zamku pożar, a to ułatwiło zwycięstwo Krzyżakom. Zginęło lub wzięto do niewoli około 2,000; między poległymi był i K. Pochowany w katedrze wileńskiéj. Wieści, jakoby żywcem pojmany i na rozkaz w. mistrza czy téż Witolda został ścięty, są bezzasadne. Potomstwa nie zostawił żadnego. — Porów. Stadnickiego „*Bracia Wład. Jagiełły*“ (Lwów 1867; str. 249—254).

Koryjacy, naród Syberyi wschodniéj, zamieszkały około zatoki Penżyńskiéj i w Kamczatce, jednoplemienni z Czukczami, w ciągłéj z nimi zostają walce; z fizyjonomii podobni do Aleutów, wyznają religiję szamańską i trudnią się głównie rybołówstwem i myśliwstwem. K. dzielą się na osiadłych, wzrostu

większego i łagodnych obyczajów, oraz koczujących, tak zwanych K. *jelenich*, wzrostu średniego, dzikich, hodujących znaczne stada jeleni. Liczba K. wynosi około 1,700.

Koryjatowicze, książęta litewscy herbu Pogonia, biorący początek od Koryjata, najmłodszego syna Gedymina. W r. 1331 otrzymali w dzierżawę Podole za odznaczenie się w wojnie przeciwko Tatarom.

Koryjolan (Coriolanus), przydomek patrycyjusza rzymskiego *Kajusa Marcyjusza*, nadany mu od zdobytego przezeń r. 493 prz. Chr. miasta Wolsków *Corioli*. Niechętny dla plebejów, wygnany został K. przez komicyje trybunów i przeszedł do nieubłaganych wrogów Rzymu, do Wolsków, na których czele pobił wojska swéj ojczyzny i samemu nawet zagroził Rzymowi. Zmiękczony dopiero prośbami sędziwéj swéj matki Weturyi i żony Wolumnii, odstąpił od Rzymu. Historyja nie objaśnia stanowczo, czy został zamordowany przez Wolsków za tę zdradę czy też umarł w wieku podeszłym w ich kraju. Po jego śmierci Rzymianki przez cały rok nosiły po nim żałobę.

Korynckа miedź (*Aes Corinthium*), tak starożytni nazywali metal używany na rozmaite naczynia i posągi, który podług zdania jednych miał tylko być doskonale oczyszczoną miedzią zwyczajną, według innych stopem złota, srebra i miedzi; barwa jéj była biaława lub ciemno-brunatna.

Korynckі porządek, ob. Budownictwo.

Korynckie międzymorze, zwane przez Greków *Istmem Korynckim*, ciągnie się pomiędzy zatokami Koryncką i Sarońską i łączy Peloponez ze stałym lądem Hellady.

Korynna (grec. *Korinna*), poetka grecka, żyjąca około 500 prz. Chr., rodem z Tanagry w Beocyi. Z powodu częstego pobytu w Tebach zwana *Tebanką*, spółczesna Pindara, miała siedem razy odnieść nad nim palmę pierwszeństwa. Zapewne dla miękkości i rzewności swych pieśni otrzymała przydomek *Muszki*. Ułamki jéj utworów, pisanych w eolskiém narzeczu, wydali Schneidewin w „*Delectus poëtarum Graecorun*“ (Getynga 1839); Bergk w „*Poëtae lirici Graeci*“ (3 wyd., Lipsk 1865). K. słynęła także z nadzwyczajnéj piękności.

Korynt, sławne w starożytności miasto Grecyi, położone na międzymorzu t. n. (zwaném pospolicie Istmem), miało: warowny zamek (Akrokorinthos), położony na 2,100 stóp wysokiéj górze, trzy porty, wiele pięknych świątyń (Apollina, Dyjany, Afrodyty i t. d.) i przepysznych gmachów.—Koryntczycy odznaczali się duchem przedsiębiorczym, wysoko rozwiniętém poczuciem estetyczném, zręcznością i przedsiębierczością; prowadzili oni obszerny handel, a ich wyroby przemysłowe, szczególniéj ze spiżu i gliny, wielce były cenione. Przestrzeń należąca do K. wynosiła 18 mil kw. a ludność dochodziła 300,000 głów. Założony został K. 1350 prz. Chr. przez Eolczyka Syzyfa i zostając długi czas pod rządem oligarchicznym przeszedł r. 658 pod władzę tyrana Kypselosa, a r. 627 pod władzę jego syna Peryjandra. Po upadku ostatniego tyrana Psametychosa, 584 prz. Chr., Korynt przyjął ustawę arystokratyczną, i miał główny udział w *wojnie korynckiéj* (394—387), przez którą wpływ Sparty na K. podkopany został. Po wygnaniu Macedończyków, r. 243 prz. Chr., przystąpił Korynt do związku achajskiego i zostawał w nim do r. 146 prz. Chr. t. j. czasu, w którym został zburzony przez konsula rzymskiego Mumijusza. Cezar kazał wprawdzie odbudować na nowo miasto r. 46 prz. Chr., lecz nie zdołał mu już przywrócić dawnéj jego świetności. Później przebywał tu apostoł św. Paweł i tu pisał swoje listy do Tessalończyków i Rzymian. Od najdawniejszych czasów kwitnęła w Koryncie sztuka plastyczna i budownictwo, które stworzyło znakomitą liczbę wspaniałych świątyń i dało początek znanemu w architekturze *porządkowi korynckiemu*. Wielkiéj wziętości używały także naczynia korynckie i w ogólności *korynckiém* nazywano zwykle wszelkie ozdobne urządzenie pałaców. Hetery korynckie (niewiasty wolnego życia) otaczały się nadzwyczajnym zbytkiem i przepychem, i były bardzo znane i słynne w starożytności. Zwaliska starożytnego Koryntu znajdują się w pobliżu dzisiejszego miasta Koryntu, mającego przeszło 5,000 ludności.

Korytko (Emil), urodzony na początku bieżącego wieku w stryjskim obwodzie, na Pokuciu, † 1839 w Lublanie; po wypadkach r. 1831 osiadł w Illiryi, gdzie zachwycony pięknościami poezyi ludowéj, zebrał wielką ilość pieśni, oraz powieści i przysłów, wydanych p. t. „*Slovénske pésni krainskago naroda*“ (4 zeszyty, Lublana 1839—44).

Korytnickie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie mazowieckiém, w ziemi liwskiéj. Podług lustracyi z r. 1664 powstało z dawniejszego sstwa liwskiego i składało się z wsi Korytnica, Korycka Wola z folw., Ruda, Wydra i wójtostwa Załęże. W r. 1771 posiadali je spadkobiercy Eustachego Potockiego, generała artyleryi w. ks. litewskiego, opłacając z niego kwarty złp. 1,953 gr. 2, a hyberny złp. 841 gr. 14.—Na sejmie warszawskim z r. 1775 Stany Rzplitéj w sporze z sstą korytnickim, Tomaszem Węgierskim, przez oddzielną konstytucyę nakazały zakończyć go ostatecznie bez żadnego odwoływania się w sądzie ziemi bielskiéj.

Korytnickie, albo **Wremby**, starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie bełzkiém, pow. horodelskim. Podług lustracyi z r. 1667 zaliczały się do niego: miasto Korytnica albo Wremby nad Bugiem i wsie Wręby, Paryduby z przyległościami. W r. 1771 posiadał je Marcin Dydyński, kasztelan lubaczewski, z żoną, którzy opłacali z niego kwarty złp. 468 gr. 26, a hyberny złp. 138. W czasie piérwszéj wojny szwedzkiéj, sstwo to tak dalece zostało zniszczone, iż w saméj Korytnicy lustratorowie w r. 1667 zaledwie 8 mieszczan zupełnie podupadłych zastali.

Korytyński (Onufry, wierszopis z epoki Stanisława Augusta, † 1769 w Warszawie. Odznaczył się szczególniéj jako dobry tłumacz Horacyjusza; autor poematu „*Olkienicka potyczka wr. 1700*“, drukowanego w I tomie „*Źródeł do dziejów polskich*“, wydanych przez A. Przeździeckiego i M. Grabowskiego.

Niektóre pieśni Horacyjusza jego przekładu mieszczą się w dziele „*Pieśni wszystkie Horacyjusza przekładania różnych*“ (Warsz. 1775); osobno zaś wyszło: „*O sztuce rymotwórczéj księga do Pizonów*“ (Warsz. 1770; 2 ed. 1798; 3 ed. z tekstem, 1814). Należał też K. do redakcyi czasopisma założonego przez Albertrandego „*Zabawy przyjemne i pożyteczne*“.

Koryzna, herb; przedstawia w polu czerwoném krzyż prosty, biały, przewrócony, z wierzchu strzałą przeszyty.

Korzberg, herb; przedstawia w polu białém trzy karpie złote, jeden nad drugim, zwrócone na prawo.

Korzec, miara ciał sypkich w Polsce, która rozmaite przechodziła przemiany. K. mazowiecki przyjęty w r. 1761 za urzędowy=0,94223 korca nowego polskiego, i dzielił się jak ten na 4 ćwierci, 32 garncy, 128 kwart i 512 kwaterek. Korzec nowy polski =128 litrom francuskim, 0,60981 czetwerti rossyjskiéj, 2,3289 szefla pruskiego, 0,4402 kwarteru angielskiego i 1,0244 korca galicyjskiego.

Korzec (*Korec*), miasto w gub. wołyńskiéj, pow. nowogrodzko-wołyńskim, liczy około 7,000 m. Było gniazdem znakomitéj w dziejach narodowych familii książąt Koreckich (ob.).

Korzecko albo **Chorzecko**, wieś donacyjna w gub. i pow. kieleckim, 3 wiorsty od Chęcin; ma górę, w któréj kopalnia wapienia tryasowego muszlowego, zwanego żółtym marmurem. Ob. Bibl. War. 1852. II. 64.

Korzeliński (Seweryn), pisarz polski; służąc w wojsku polskiém, czynny brał udział w wojnie 1830—31 i w stopniu majora udał się 1831 do Francyi. Bawił następnie czas jakiś w Azyi, skąd 1851 wrócił do Anglii. Tu nie mając sposobu do życia, zawiązał z kilku rodakami stowarzyszenie i pojechał do Australii, by wspólnie pracować w kopalniach. Jakoż zamiar swój uskutecznił. Po kilkuletnim w piątéj części świata pobycie wrócił do kraju i ogłosił bardzo interesujące dzieło p. t. „*Dziennik podróży do Australii i pobytu tamże od r. 1852 do 1856*“ (2 t., Krak. 1858—59). Oprócz tego wydał „*Wyspa Jersey. Podróż do wysp w kanale La Manche*“ (Krak. 1860). W 1860 został K. dyrektorem szkoły agronomicznéj w Czerniechowie nad Wisłą, niedaleko Zatoru.

Korzeń (*radix*), ta część rośliny, która ją utrzymuje w ziemi. i za pomocą któréj czerpie ona z ziemi soki pożywne. Niektóre wszakże rośliny wodne mają korzenie pływające w wodzie i niedosięgające gruntu, rośliny pasożytne, jak jemioła, zapuszczają je w tkankę innych roślin. K. wypuszczają włókienka, za pomocą których czerpią soki z ziemi; gdy K. przedłuża się i grubieje, a tylko z boku wypuszcza owe włókienka, zowie się *pionowym*, gdy zaś wprost od dolnéj części łodyg rozchodzą się włókna, mniéj więcéj jednakiéj grubości, K. zowie się *wiązkowatym*; jest on głównie właściwy roślinom jednoliścieniowym. Dążąc zawsze do wilgoci ziemi, K. zmuszony jest często omijać części kamieniste i t. p., tak że postać jego staje się często dziwacznie pokrzywioną. Niektóre rośliny mają przy korzeniach nabrzmienia bulwiaste, napełnione materyją pożywną, mającą zasilać roślinę. Od początku rozwoju rośliny z nasienia, K. zwraca się ku ziemi, odwracając się niejako od światła, a szukając ciemności i wilgoci; na ten kierunek K. wpływ przeważny zdaje się wywierać siła ciążenia. Niektóre rośliny wypuszczają z łodygi wyrostki, które się obniżają i zagłębiają w ziemię, zamieniając się w istotne K., wypustki takie zowią się K. przybyszowemi. Ostateczne odnogi K. (*spongiollae*) składają się z tkanki miękkiéj i przepuszczalnéj, w któréj za pomocą endosmozy ma miejsce wciąganie z ziemi soków pożywnych. Co do budowy anatomicznéj, K. przedstawiają analogiję z łodygą, w K. jednak drzewnych miękisz (*parenchyma*) nie bywa nigdy zielonym, i w ogóle brak w K. cewek, co się uważa za różnicę jego anatomiczną od łodygi.

Korzeniewski (Krzysztof), pijar, przełożony szkoły w Łaukodiach w Kurlandyi, tłumacz Floryjana (2 t. Mitawa 1802); autor kilku dramatów, z których „*Cnota uwieńczona*“ wydany został r. 1802 w Mitawie.

Korzeniewski (Aloizy), kaznodzieja i fizyk, ze zgromadzenia dominikanów, † w Wilnie 1826; ogłosił: „*Traktat początkowy fizyki*“ (Wilno, 1806, 2 tomy); „*Kazania na niedziele i uroczystości, tajemnice roku całego, oraz na dnie niektórych świętych*“ (Warsz. 1824—25).

Korzenionogi (*Rhizopoda*), piérwsza gromada piérwotworów (*protozoa*), obejmująca zwierzątka jak najprostszéj budowy, niemal bez żadnéj organizacyi. Ciało ich złożone jest z sarkody (ob.) wolnéj, nie pokrytéj żadną błonką; massa ta zawiera jąderka; niekiedy pigment zostaje w ciągłéj kurczliwości, zawiera wolne przestrzenie (*vacuola*) i wysyła wypustki natury ciekłociągliwéj, nibynóżki, *pseudopodia* (skąd nazwa). Substancyja ciała wydziela najczęściéj stałe utwory wapienne lub krzemionkowe, rozmaitéj postaci, tworząc często istne skorupki pokryte otworami, przez które wydostają się owe pseudopodia. Wypustki te przez kurczenia swoje służą K. za organa miejscozmienności, a zarazem do przyjmowania pokarmów w taki sposób, że otaczają drobne roślinne organizmy i zupełnie sobą zamykają. Zresztą każda część ciała przechodnio służyć im może niejako za gębę i w podobnyż sposób za odbytnicę. Z małym wyjątkiem K. żyją w morzu i skorupkami swemi przyczyniają się do tworzenia piasku morskiego, a nawet, pomimo swéj drobności, tworzą potężne pokłady geologiczne. Dzielą się na trzy rzędy — *Foraminifera*, *Rodiołoria* i K. *wymoczkowate* (ob. te wyrazy). Por. Dujardin „*Observations sur les rhizopodes*“ (1839); Reichert „*Ueber die contractile Substanz* i t. d.“ (Schriften der Akademie zu Berlin 1866); Haeckel „*Ueber den Sarcodekörper der Rhizopoden*“ (Zeitschrift für wissensch. Zool. 1865).

Korzenionogi wymoczkowate (*Rhizopoda sphygmica*), rzęd korzenionogów (ob.) obejmujący K. żyjące w wodzie słodkiéj, których jamki wewnętrzne (vacuolae) pulsują, przez co zbliżają się do wymoczków. Najpospolitszy sposób ich rozradzania polega

na dzieleniu się massy ciała; jąderka w nich zawarte, być może, że mają znaczenie zarodków, zauważano też łączenie się kilku osobników w jeden. Cieńkowski wykazał na rodzaju *Clathrulina* rozradzanie się za pomocą ruchliwych zarodków. Dzielą się na dwie grupy: *Amoebina* i *Heliozoa*, których typami są *ameba* (ob.) i *actinophrys* (ob.). Por. Greeff „*Ueber einige in der lebende Amoeben und andere Rhizopoden*“ (Archiv für mikrosk. Anat. 1866); Cieńkowski „*Ueber Clathrulina*“ (1867).

Korzeniówka (*Hypopitys*), rodzaj roślin z rodziny wrzosieniowatych, cechujący się kielichem 4—5 działkowym, koroną 4—5 płatkową, zarówno jak kielich białawą; pręcików liczba podwójna, osadzonych na osadniku; słupek o znamieniu krążkowatym; torebka 4—5 komórkowa, o nasionach licznych; należą tu zioła pasożytne, bladożółtawe, mięsiste, o łodydze bezlistnéj, łuskami pokrytéj i kwiatach zebranych w grona lub kłosy wierzchołkowe, w Europie i Ameryce płn. *H. glabra* (*Monotropa hypoptegea*), rośnie w lasach liściastych całéj Europy, zwłaszcza na korzeniach buków, w Szwecyi owoce używają się w chorobach owiec. *H. multiflora* (*Monotropa hypopitys*) na korzeniach drzew iglastych, używa się w podobny sposób. Niektórzy przyjmują oddzielną rodzinę *korzeniówkowatych* (*Monotropeae*).

Korzeniówka, rz. w gub. radomskiéj; poczyna się w pow. końskim pod wsią Korzeniowską Wolą, wpada z prawego brzegu do *Radomki*. Długa 22 wiorst.

Korzeniowska (Marya Regina), właścicielka wsi Bochenniki na Podolu, wydała ważny atlas do dziejów Polski, z kilku części złożony: 1) „*Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny i geograficzny polski*“ ark. 7 (Warsz. 1831). W pracy téj dopomagali jéj J. Lelewel i S. Szawaszkiewicz; 2) Lesage'a tablice geneologiczne: „*Genealogija królów polskich*“ (Wilno 1839) i 3) „*Genealogiczny obraz monarchów polskich*“ (1845).

Korzeniowski (Józef), doktór medycyny i chirurgii, prof. akademii chirurgicznéj w Wilnie. Oprócz wielu rozpraw wydał: *Desmurgia seu chirurgiae pars de sarcis adminiculis deligatoris*“ (Wilno 1837); „*De ossibus fractis tractatus in discentium usum*“ (tamże 1837).

Korzeniowski (Józef), znakomity pisarz polski, ur. 1797 w Brodach w Galicyi, † 1863 w Dreźnie. Początkowe nauki pobierał w Brodach, Zbarażu i Czerniowcach, a następnie w liceum krzemienieckiém (od 1808), gdzie przebywał lat 14, utrzymując się od 1858 ze swojéj wyłącznie pracy. Pilnością i zdolnościami zwrócił na siebie uwagę władzy szkolnéj i ówczesnego kuratora okręgu wileńskiego, który mu ułatwił pomieszczenie się w domu generała Wincentego Krasińskiego przy synie jego 10 letnim Zygmuncie. Gdy jednakże trafiło się młodemu krzemieńczaninowi odpowiedniejsze jego widokom miejsce, porzucił dom hr. Krasińskiego i zajął się uporządkowaniem biblijoteki ordynatów Zamojskich, w których domu przebywał do 1823. Ożeniwszy się w 1823 z Moniką Vogiel, dostał z pomocą ks. Adama Czartoryskiego posadę profesora wymowy i literatury polskiéj, w Krzemieńcu (po Felińskim). Po wypadkach 1831 roku liceum krzemienieckie przeniesiono do Kijowa i przekształcono na uniwersytet Ś-tego Włodzimierza. K. został wtedy mianowany adjunktem przy katedrze łaciny i starożytności rzymskich, a jednocześnie wykładał historyję starożytną i przez pół roku literaturę polską. W 1838 mianowany został dyrektorem gimnazyjum w Charkowie i zarządzającym szkołami w całéj gub. Charkowskiéj. Przeniesiony w 1846 r. na własne żądanie na posadę dyrektora gimnazyjum w Warszawie, mianowany został w kilka lat wizytatorem szkół, członkiem rady wychowania, a w 1861 r. dyrektorem wydziału oświecenia w b. kom. rządowéj wyznań i oświecenia publicznego. Otrzymawszy uwolnienie od służby w Marcu 1863 roku, wyjechał do Drezna, gdzie 17-go Września zakończył życie. Działalność K. na polu oświaty publicznéj nie została należycie ocenioną i jest mało znaną ogółowi, choć świadectwem wymownem jego pracy, uzdolnienia i gorliwości są prócz raportów, przechowywanych w archiwum okręgu naukowego warszawskiego, memoryjał o stanie zakładów naukowych przed zreformowaniem takowych w 1861 roku, tudzież ustawa o wychowaniu publiczném wraz z obszernemi motywami; złożył tu K. świadectwo wielkich zdolności pedagogicznych. Działalność literacka K. datuje się jeszcze od czasów pobytu w Krzemieńcu; „*Ody*“ naśladowane z Jana Babtysty Rousseau, „*Listy poetyczne*“, przekład traktatu Longina „*O górności*“ zamieszczał w „*Ćwiczeniach naukowych*“, piśmie peryodyczném złożoném z prac samych uczniów liceum krzemienieckiego. W Warszawie żyjąc śród grona ówczesnych klasyków, tłumaczył „*Zairę*“ Voltaire'a i drukował w Pamiętniku Warszawskim „*Listy poetyczne*“; ukradkiem jednak czytywał i tłumaczył Szyllera, a następnie Szekspira, których wpływ skłonił go stanowczo ku literaturze dramatycznéj. Odsunąwszy się od klasyków, zbliżył się do Brodzińskiego, któremu dał do oceny swą pierwszą próbę dramatyczną „*Klarę*“, obrazek jednoaktowy, białym wierszem pisany. Dramacik ten wraz z tragedyją pięcioaktową „*Aniela*“ wyszedł p. t. „*Próby dramatyczne*“ (Poczajów 1826). Zajęcia profesorskie powstrzymały działalność poetyczną, a wydały „*Kurs poezyi*“, ogłoszony 1832 r. w Warszawie. W tym czasie napisał według wzorów klasycznych tragedyję „*Pelopidowie*“ i 5 aktowy dramat „*Bitwa nad Mozgawą*“ oba te utwory mają się jednak dopiero ukazać po raz pierwszy w zbiorowém wydaniu warszawskiém z 1873 r. Napisany w 1828 dramat p. t. „*Piękna kobieta*“, wyszedł dopiero w 1838 w Kijowie, razem z Klarą i Anielą. W wydawanym od 1829 r. Noworoczniku Odyńca „*Melitele*“ mieści się kilka poezyj Korzeniowskiego, między któremi odznacza się “*Fragment*“ (1830. „*Mnich*“ (Warsz. 1830) zaczyna na nowo szereg prac dramatycznych; daléj ukazały się: „*Piąty akt*“ (Wilno 1838); „*Karpaccy Górale*“ (Wilno 1842); „*Umarli i żywi*“ (Wilno

1842); „*Andrzéj Batory*“ (Wilno 1846); „*Dymitr* i *Maryja*“ (Warsz. 1847). Stosując się do ówczesnego położenia sceny warszawskiéj, zwrócił się K. ku komedyi, obdarzył nas utworami, które cieszą się dotąd stałém powodzeniem. Jak „*Piąty akt*“ lwowskiéj, tak „*Umarli i żywi*“ warszawskiéj publiczności dały poznać talent K.; wkrótce potém „*Żydzi*“ (Wilno 1843); „*Panna Mężatka*“ (Wilno 1845); „*Fabrykant*“ (Wilno 1848) ustaliły rozgłos nowego dramatyka, który w tymże czasie ogłosił drukiem pierwsze swoje próby powieściowe: „*Dobrze i to wiedzieć na te ciężkie czasy*“; „*Wtorek i Piątek*“ (w Bibl. Warszawskiéj). Te początkowe drobne utwory wyszły w 1849 w Wilnie p. tyt. „*Powiastki, opowiadania i dwa fragmenta poetyczne*“ w 2-ch tomach. Powodzenie zachęciło autora do dalszéj pracy w tym kierunku; „*Spekulant*“ (Wilno 1846); „*Kollokacyja*“ (Wilno 1847) rozniosły szeroko imię ich autora. Z przybyciem do Warszawy 1846 roku zaczyna się żywa działalność K. w obu kierunkach. Z ogromnéj ilości prac wymieniamy tu najznakomitsze: „*Wędrówki oryginała*“ (Wilno 1848); „*Emeryt*“ (1851); „*Tadeusz bezimienny*“ (Petersburg 1853, 3 tomy); „*Wdowiec*“ (Wilno 1856); „*Krewni*“ (1857, 4 t.); „*Szczęście za Górami*“ (1858, 2 t.); „*Ofiara i sumienie*“ (1860). Z komedyj *i* dramatów zasługują jeszcze na uwagę: „*Majster* i *czeladnik*“ (Wilno 1851); *Okrężne*“ (tamże t. r.); „*Wąsy i Peruka*“ (Warsz. 1852); „*Rokiczana*“ (Warsz. 1859); „*Cyganie*“ (t. t. r.); „*Majątek albo imię*“ (t. t. r.); „*Plotkarz*“ (1860). Z przekładów wymieniamy tu: „*Króla Jana*“ Szekspira, w „*Zbiorze arcydzieł dramatycznych*“, który miał wychodzić za staraniem Alfonsa Walickiego (prof. uniw. w Charkowie), lecz skończył się na dwu tomach, tudzież tłumaczenie znakomitéj powieści Massima d'Azeglio „*Nicolo dei Lapi*“. Zbiorowe wydanie pism K. wyszło w ciągu lat trzech (od 1871 do 1873) za staraniem redakcyi „*Kłosów*“ w Warszawie, w 12 tomach. Powieści K., z wyjątkiem „*Stolnikowicza Wołyńskiego*“, malują nam życie wszystkich klas (a głównie średniéj) spółczesnego społeczeństwa, odznaczają się niezmiernem wykończeniem i drobiazgowością niemal opisów i obserwacyj psychologicznych; objektywność przedstawienia czyni je chłodnemi nieco, zwłaszcza w porównaniu z gorącém uczuciem, jakie przebija w utworach Kraszewskiego. Zarzucano téż K. lekceważenie względów etycznych i to w najlepszych właśnie powieściach: Tadeuszu Bezimiennym i Krewnych (por. rozbiór Klaczki Jul. „*Krewni krytyka powieści J. Korzeniowskiego*“, Paryż *1858*. Dramaty i komedyje również osnute są przeważnie na tle spółczesnego życia; zbywa im na mistrzowskim rysunku charakterów, w czém celował Fredro, ale za to spotykamy tu zawsze poważną dążność i śliczne typy kobiece. W miejsce werwy i dowcipu czasem rubasznego autora „*Dam* i *Huzarów*“ mamy za to pełen wdzięku dyjalog salonowy. „*Karpaccy Górale*“ zdały się zapowiadać szczęśliwy zwrot ku odtwarzaniu postaci z życia ludowego i narodowego, jednakże prócz libretta „*Rokiczany*“ nic nam więcéj w tym rodzaju K. nie zostawił. — **Korzeniowski** (Hipolit), syn poprzedzającego, współczesny dr. medycyny i profesor kliniki chirurgicznéj w Petersburgu, ur. 1827 w Krzemieńcu; studyjował medycynę w uniwersytetach charkowskim i petersburskim. W akademii medyko-chirurgicznéj warszawskiéj wykładał chirurgiję operacyjną, a następnie prowadził klinikę chirurgiczną za czasów szkoły głównéj i uniwersytetu warszawskiego. W r. 1871 wezwany został dla objęcia podobnéj posady w akademii petersburgskiéj. Ogłosił drukiem: „*O środkach stłumiających czucie i o ich wpływie na chirurgiję*“ (Warsz. 1856); część I „*Anatomii ciała ludzkiego*“ podług Hyrtla (Warsz. 1859). Był także spółpracownikiem *Encyklopedyi powszechnéj Orgelbranda* (większéj).

Korzeniowski (Apollo Nałęcz), poeta, ur. na Wołyniu, † 1866 r. Mieszkał w rodzinnych stronach, czasem zaglądał do Warszawy; od 1863 r. przebywał we wschod. Rossyi. Oprócz drobniejszych utworów, drukowanych w różnych czasopismach peryjodycznych, wydał osobno: „*Komedyja*“, dramat przerobiony z Grybojedowa, do tego są dodane „*Strofy oderwane*“ (Wilno 1856); „*Dla miłego grosza*“, komedyja (Petersb. 1859); „*Batożek*„ komedyja (Lwów 1861); „*Akt pierwszy*“, dramat (Lwów 1864). Tłumaczył także dramaty W. Hugo: „*Hernani*“ (Warsz. 1862) i „*Maryja Delorme*“ („*Bibl. Warsz.* 1863). Talent poetycki posiadał K. rzeczywisty, w *Strofach oderwanych* grzeszy zbytnią egzaltacyją. Jako tłumacz celuje wiernością, siłą i wdziękiem wysłowienia poetycznego.

Korzeniowski (Ignacy Edward, Nałęcz), wierszopis, wydał: „*Kilka miejscowych ballad*“; oraz „*Krótką wiadomość o Jadźwingach*“ (Wilno 1830), tudzież „*Sonety*“ (Warsz. 1838).

Korzeniowski (Michał), wydał: „*Sekretarz doskonały*“ (Warsz. 1835) i „*Nowy sekretarz powszechny*“ (1841), książki obejmujące wzory wszelkiego rodzaju listów i aktów urzędowych.

Korzon (Tadeusz), spółczesny pisarz polski, ur. 1839 w Mińsku gubernijalnym, po ukończeniu gimnazyjum w mieście rodzinném, studyjował w latach 1855—59 prawo w uniwersytecie moskiewskim; jakiś czas nauczyciel historyi w gimnazyjum kowieńskiém, następnie 1861 sekretarz urzędu gubernijalnego do spraw włościańskich w Kownie; od 1862 do 67 przebywał w Orenburgu, skąd powróciwszy zamieszkał początkowo w Piotrkowie, następnie zaś przeniósł się do Warszawy. Wydał: „*Pogląd porównawczy na procedury karne francuską i angielską*“ (w jęz. rossyjskim, w piśmie *Żurnał min. narodnago proswieszczenija*, 1861); „*Kurs historyi wieków średnich*“ (Warszawa 1871); „*Nowe dzieje starożytnéj Mezopotamii i Iranu*“ (t. 1872); przekład dzieła Drapera „*Dzieje umysłowego rozwoju Europy*“ (2 t., Warszawa 1873). Z artykułów jego zamieszczanych w pismach czasowych ważniejsze: „*Historycy pozytywiści* i t. d.“ i „*Poranek filozofii greckiéj*“ (w *Bibljotece Warszawskiéj*) oraz „*Ludzie przedhistoryczni*“ (w *Tygodniku ilustrowanym*).

Korzonki cukrowe, ob. Kuczmerka.
Korzonki czarne, ob. Wężymord.
Korzonki owsiane, ob. Wężymord.
Kos, ob. Drózd.
Kos, herb; przedstawia na tarczy 3 rzeki, belki lub pasy na ukos, idące od prawéj strony ku lewéj z góry na dół.
Kos, teraz *Ko*, a także stanko lub stancho, wyspa na morzu Egejskiém; należy do Turcyi, ma $4\frac{1}{2}$ mil kw. rozległości i 6000 m. W starożytności znajdowała się tu sławna świątynia Eskulapa, miejsce urodzenia Apellesa i Hippokratesa.
Kosa, wielki nóż w łuk zagięty i osadzony pod kątem niemal prostym na długiém drzewcu, służącym za rękojeść; używa się do ścinania traw i zboża, szczególniéj jarego. W czasie zamieszek ludowych, zwłaszcza w Polsce, K. stanowiła niekiedy groźny oręż. Oddziały nią uzbrojone zwano *Kosynierami*.
Kosaćcowate (*Irideae*), rodzina roślin jednoliścieniowych, mająca następne cechy: okwiat koronowy, nadzawiązkowy, rurkowy, 6 dzielny lub 6 wrębny, o działkach rozmieszczonych we 2 okółki; pręcików 3, o pilnikach podłużnych, pękających na zewnątrz; szyjka o 3 znamionach szerokich, płatkowatych; zawiązek dolny 3 komóreczkowy; owoc—torebka 3 komórkowa, wielonasienna, komórkowo pękająca na 3 ściany, pośrodku przegrodowe; nasiona zwykle kątowate lub ścieśnione, mają błonę skórzastą, białko rogowate lub mięsiste i zarodek prosty, umieszczony na osi. Należą tu zioła lub podkrzewy, o korzeniu cebulonośnym lub bulwiastym, liściach mieczykowatych, całobrzegich, obejmujących łodygę; kwiaty wielkie, dosyć liczne, zebrane w kłosy lub baldaszkogrona. Około 600 gatunków, w 30 — 40 rodzajach, właściwe są głównie cieplejszym okolicom strefy umiarkowanéj, korzenie zawierają wiele mączki, dla tego niekiedy służą na pokarm, nadto zawierają olejki eteryczne i materyje ostre, niektóre hodują się jako ozdobne.
Kosaciec (*Iris*), rodzaj roślin z rodziny kosaćcowatych, cechujący się okwiatem u podstawy rurkowatym, o kraju 6 dzielnym, którego działki są naprzemian odchylone i prosto stojące, zamionami płatkowatemi, i torebką 3 komórkową, 3 graniastą, o nasionach kątowatych; należą tu rośliny trwałe, o kwiatach pięknych z korzeniami bulwiastemi i liśćmi mieczowatemi, właściwe są strefie umiarkowanej. K. *florentyński* (*I. florentina*) rośnie dziko w Europie płd., u nas hoduje się w ogrodach, kwiaty ma białe, żółto żyłkowane, kwitnie w Maju; oczyszczone kłącze woni fijołkowéj, pod nazwą *korzenia fijołkowego*, używa się gdzie niegdzie w chorobach piersiowych, dla dzieci przy ząbkowaniu, do mydełek i t. p. K. *niemiecki* (*I. germanica*) rośnie na miejscach suchych Europy środkowéj i płd., o kwiatach fijoletowych; korzeń używany był niegdyś jako środek przeczyszczający i nawymiotny, obecnie używa się w weterynaryi. Kwiaty wydają barwnik błękitny. K. *żółty*, dawniéj *mieczykiem* zwany (*I. pseudoacorus*), pospolity u nas po wodach i bagnach, o kwiatach żółtych, które służą do farbowania na żółto; w medycynie używany był jak poprzedni. Również używany był korzeń K. *smrodliwego* (*staropłodzień*, *I. foetidessima*), o kwiatach szaromodrych, nieprzyjemnéj woni, w Europie płd. Wiele innych gatunków hoduje się jako ozdobne. Z włókien liści *I. tenax*, w Kalifornii, krajowcy przędą mocne nici.
Kość, twarda część ciała zwierzęcego. Kości mają kolor mniéj więcéj biały, twardość bardzo znaczną, są kruche. Kształt ich rozmaity; stąd odróżniają kości długie, podobne do walców lub pryzm, kości szerokie a płaskie, i kości krótkie, nieregularne. Kości zbudowane są z właściwéj tkanki kostnéj. Jestto tkanka zbita, twarda, poprzerzynana licznemi kanalikami (Haversa), przeprowadzającemi naczynia dla odżywiania kości; w około kanałów współśrodkowo układają się szeregi komórek, czyli ciałek kostnych. Kości okryte są błoną ze zbitéj tkanki łącznéj (okostną); wewnątrz zawierają szpik kostny. Pod względem chemicznym składają się kości z substancyi klejodajnéj (ob.), nasiąkniętéj wapiennemi solami. Wszystkie prawie kości połączone są z sobą, tworząc szkielet (ob.). Połączenie kości albo jest nieruchome, albo ruchome, tak, że jedna kość około drugiéj obracać się może (ob. Stawy). Stąd kości mają podwójne fizyjologiczne znaczenie: albo połączone z sobą tworzą ochronę dla delikatnych części miękkich (np. czaszka), albo stanowią jeden z najważniejszych czynników dla ruchów zwierzęcych (ob. ruchy). Prócz tego szpik kostny podług najnowszych badań (Hoyer) służy dla wytwarzania ciałek krwi. Kości powstają z chrząstek albo tkanki łącznéj płodu, która zwolna charaktery tkanki kostéj przyjmuje. To kostnienie odbywa się stopniowo, wcześniéj w jednych, następnie w innych kościach. Ten sam proces odbywać się może i u dojrzałych, gdy złamane albo wyjęte kości w ten sam sposób odtwarzają się na nowo (ob. callus), gdy kostnieją tkanki, jakie normalnie kostnieć nie powinny (np. chrząstki, naczynia). Z procesów patologicznych, jakim podlegają kości ważniejsze są: zapalenie (osteitis), rozmiękczenie (osteomalacia), nowotwory (raki, mięsaki, kostniaki). Krzywica (ob.), jest zboczeniem w rozwoju kości. Na kościach często odbywają się operacyje, jak przepiłowanie przy amputacyjach, wypiłowanie (ob).
Kości, gra. Sąto sześciany, opatrzone na każdéj ścianie pewną liczbą punktów, czyli oczek, których największa cyfra przedstawiająca się po wyrzuceniu kości z kubka stanowi wygraną. Grę tę nazywano także u nas *krebsem*.
Kościa (Józef), od 1845 nauczyciel języka francuskiego w Wiłkomierzu, ogłosił w Wilnie kilka tłumaczeń dzieł historycznych z języka francuskiego.
Kościakiewicz (A), doktor medycyny, osiadły we Francyi; ogłosił wiele dzieł lekarskich, jak „*Mémoire pratique sur l'angine tonsillaire*“ (1844) „*Mémoire pratique sur la pleuro-peripneumonie aiguë* (1848) i innych.
Kościałkowski (Tadeusz], starosta czotyrski, poseł wiłkomierski na sejm czteroletni, należał do liczby najczynniejszych jego członków. Wiele mów

K. oprócz osobno wydanych, znajdują się w „*Zbiorze mów mianych w czasie sejmu czteroletniego.*“

Kościan, po niem. *Kosten*, miasto powiatowe w regencyi poznańskiéj, nad rz. Obrą, ma 3,550 m.

Kościańskie starostwo, grodowe, znajdowało się w wodztwie poznańskiém, powiecie kościańskim. Podług lustracyi z r. 1564/5 zaliczały się do tego sstwa: miasto Kościan (ob.) nad rzeką Obrą, z folwarkiem i wsie: Kurza góra z folw. Bunikowo, Nacław, Czarnków, Sieraków, oraz dwie tenaty we wsi Modrze, i w klasztorze Łubieńskim. W czasie obudwu wojen szwedzkich nadzwyczaj było zniszczone przez nieprzyjaciela. W. r. 1771 posiadał je Antoni Gajewski, opłacając z niego kwartę w ilości złp. 2,094 gr. 15, a hyberny złp. 1,892 gr. 26. Na sejmie Warszawskim z r. 1773 — 1775 Stany Rzpltej przez oddzielną konstytucję nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Lipskiemu, generałmajorowi wojsk kor., pod warunkami w prawie wyłuszczonemi. Na tymże sejmie wyznaczona była także w sporze o granice tego sstwa, z kapitułą gnieźnieńską, oddzielna komisyja z 16 urzędników kor. do ostatecznego ich oznaczenia.

Kościec, toż co szkielet (ob.).

Kościelec, jedna z turni w Tatrach, od południa Gąsienicowych Stawów, wraz z drugą obok, zwaną *Świnicą*, wznoszą się obie na 6,116 stóp nad poziom morza.

Kościeleccy h. Ogończyk, starodawny ród szlachecki w Polsce. *Piotr z Radzikowa* pierwszy podobno dostał h. Ogończyk. Z dwu synów poprzedniego *Piotr Ogon* osiadł w Wielkopolsce, zakupił na Kujawach *Kościelec* i stąd rodzina jego pisać się zaczęła *Kościeleckimi* lubo zachowywała i dawną nazwę Ogon; tak np. wedle Długosza *Paweł ze Spicimierza Ogon*, wojewoda łęczycki i starosta dobrzyński, odznaczył się dzielną obroną zamku dobrzyńskiego przeciw Janowi Czeskiemu 1324. — *Wisław* czyli *Wiślimir* z **Kościelca** (małopolskiego), z dziekana katedralnego krakowskiego obrany biskupem krakowskim, został wyświęcony po 3 dopiéro latach 1229. Odnowił katedrę na Wawelu po jéj zgorzeniu 1230 r., jednę wieżę naprawił a drugą nową wystawił. † 1242 w Krakowie. *Wojciech z Kościelca* wojewoda brzesko-kujawski przyczynił się wiele do zwycięstwa odniesionego przez Łokietka nad Krzyżakami 1331 r. między Płowcami i Radziejowem. Następnie bronił mężnie Pokości i w wycieczkach gromił nieprzyjaciół. — **Kościelecki** (Mikołaj), z proboszcza kujawskiego biskup chełmski, odznaczał się jako mąż uczony i kapłan gorliwy; † 1518; pochowany w Krasnymstawie. — **Kościelecki** (Jędrzéj), podskarbi koronny, jako zarządzający żupami solnemi odznaczył się śmiałością przy gaszeniu pożaru w kopalniach wielickich i zaprowadzeniem wielu zmian użytecznych w żupnictwie. Był też obecnym na zjeździe monarchów w Wiedniu 1515 r. — **Kościelecki** (Łukasz), biskup poznański od 1577, gorliwy obrońca religii katolickiéj a wróg zacięty heretyków. Protegował jezuitów a prześladował dysydentów; † 1597. — Ród K. wygasł po mieczu na początku panowania Zygmunta III.

Kościeliska dolina, na Podhalu Tatrowém, najpiękniejsza z dolin Tatrowych i pod względem malowniczości mogąca się równać z najsłynniejszemi Alpejskiemi; wyniesiona jest na 2,908 stóp nad poziom morza; otoczona grzbietami: Pyszną, Wysoką, Srureczyną, Tomanowem, Saturnusem i innemi.

Kościelna Agenda, czyli wprost **Agenda** (ob), obejmująca przepisy obowiązujące biskupów rzymsko-katolic. nosi nazwę *Pontificale Romanum*, *Ceremoniale episcoparum*; dla innych zaś księży *Rituale Romanum*.

Kościelna historyja, jestto naukowy obraz początku i wzrostu losów kościoła chrześcijańskiego. Ze względu na przedmiot dzieli się na *zewnętrzną*, traktującą o wzroście kościoła i jego stosunku do państw, i *wewnętrzną*, któréj badania mają wyłącznie na celu naukę, kult, ustrój i życie kościoła. Pod względem epok można ją podzielić na *starożytną*, *średnią* i *nowożytną*. Granicą pomiędzy starożytnemi a średniowiecznemi dziejami kościoła jest przejście z klasycznego świata do napływu nowych germańskich i słowiańskich ludów (około r. 800). Początek nowoczesnéj historyi kościoła datuje się od Reformacyi (1517). W dziejach kościoła dopatrujemy jeszcze następujące ważne okresy: w starożytnych, zwycięstwo chrystyjanizmu nad greckiém pogaństwem za Konstantyna W. (około r. 312); w średnich, chylenie się władzy papieskiéj do upadku pod Bonifacym VIII (1300); w nowoczesnych, prawne uznanie i utrwalenie protestantyzmu pokojem westfalskim (1648). Historyja założenia chrześcijaństwa przez Chrystusa i apostołów traktowaną jest zwykle samoistnie, jako *pierwotne* dzieje kościoła. Oprócz pomników i ustnych podań, źródła do historyi kościoła są albo urzędowe, jak: oficyjalne dokumenta, prawa rozmaitych narodów, dekreta soborów, bulle papieskie, reguły zakonne, wyznania wiary, liturgije; albo prywatne, jak: listy, pamiętniki i opisy spółczesnych. Wiarogodność źródeł ocenia krytyka. Najdawniejszym historykiem kościoła jest Euzebiusz z Cezarei (pisał do r. 324) i jego kontynuator Sokrates, rzecznik konstantynopolski. Uczony Teodoret, his. syryj., pisał dzieje od 324—427 a Evagrius doprowadził prace swoich poprzedników do końca 6 w. W wiekach średnich zajmowano się głównie spisywaniem legend i żywotów świętych. W kościele zachod. kreślili dzieje kościoła: Beda Venerabilis, Haymo, is. halbersztadzki, Anastazy, Luitprand, Zygbert z Gemblours i Mateusz z Paryża. Szereg historyków byzantyńskich od 7 do 15 wieku, głównie wyjaśnił hist. zachod. kościoła. W 15 dopiéro wieku występuje znakomity historyk Wawrz. Valla, kanonik florencki. Reformacyja i wynalazek druku, otworzyły drogę do krytycznych w tym kierunku badań. Grono luterskich teologów, na których czele stał Flaccius, kaznodzieja magdeburg., ogłosiło tak zwane *Centuryje magdeburgskie* (Bazyl. 1559 — 74, 13 t. in fol.). Cezar Baronijusz, teolog kat., korzystając z bogatych źródeł watykańs. wydał „*Annales ecclesiast. a Chr. n. ad. a. 1198*“ (12 t., Rzym 1588—1607). Kontynuatorem jego był Abraham Bzowski, dominikanin, Polak (do r. 1572, 9 t.

in fol). Za naszych czasów pracę Baronijusza dopełnia uczony Theiner w Rzymie. „*Roczne dzieje*“ Baronijusza tłumaczył Piotr Skarga (ob.). Do walki przeciwko Baronijuszowi wystąpili: Opanheim, ścisły badacz, w dziele: „*Summa historia eccl.*“ (Leyda 1689—94) i mnich francuski Pagi w „*Critica hist. chronol. in Annales Baronii*“ (4 t., Genewa 1705). W późniéjszych czasach klasztory franc. dostarczyły olbrzymich prac do dziejów kościoła, jak: Natalis Aleksander „*Selecta hist. eccl.*“ (24 t., Paryż 1676—86); Fleury „*Hist. écclesiastique*“ (20 t., Paryż 1685—1691—1720); Bossuet „*Discours sur l'hist. univ.*“ i Fillemont „*Mem. pour servir à l'his. éccl.*“ (16 t., 1693 i nast.). Z najnowszych pisarzy K. historyi wymienimy: Spitlera, Henkego, Giesslera, Neandera, Guerikego, Gfröra, Hasego, Thierscha, hr. Stolberga, Katerkampa, Rittera, Döllingera, Hefelego, Alzoga (tego ostatniego pisarza *Hist. Kośc.* posiadamy 2 tłumaczenia: ks. bis. Krasińskiego i Belejowskiéj). W pols. jęz. mamy: Ks. J. Kwiatkiewicza „*Roczne dzieje kośc.*“ (Kalisz 1695), Ks. Szym. Bielskiego „*Hist. kośc. powsz.*“ (1809), Ks. Snarskiego „*Dzieje rzymsk.-kat. kościoła*“ (Wilno 1858) i Ks. M. Bulińskiego „*Historyja kościoła powsz.*“ (6 t., 1861—63).

Kościelna jurysdykcyja, nazywa się zakres władzy każdego kościoła chrześcijańskiego w danym kraju. Jest ona większą lub mniejszą, stosownie do praw miejscowych, dawniéj do K. j. należały nietylko sprawy małżeńskie, ale i testamenta, których ścisłe wypełnienie do woli zmarłego było uważane za obowiązek sumienia; przysięga, ze względu na jéj świętość; trudności co do pogrzebów na miejscu świętém, tudzież prawo kollacyi i dziesięciny. Od XVI wieku, t. j. od reformacyi kościelnéj, K. j. stopniowo ścieśnioną została do samych tylko spraw małżeńskich, a w ostatnich czasach i te wyłączone już zostały w kilku państwach, przez zaprowadzenie małżeństwa cywilnego.

Kościelna karność (*disciplina ecclesiastica*), jestto zbiór wszelkich środków, zastosowaniem których kościół zniewala swoich członków do poprawy życia, przestrzegania i wypełniania przepisów i obowiązków kościelnych. Do takich należy: klątwa, pokuta i kary kościelne.

Kościelna klątwa, ob. Klątwa.

Kościelna nietykalność, *Immunitas ecclesiastica*, ob. Immunitas.

Kościelna władza, ob. Hierarchija.

Kościelna własność, ob. Kościelny majątek.

Kościelna wieś, prywatna wieś w gub. warszawskiéj, pow. włocławskim, leżąca na drodze z Ożycia do Służewa, ma godny uwagi, bardzo starożytny, kościół, wzniesiony po większéj części z kamienia polnego.

Kościelne, jezioro w królestwie polskiém, gubernii suwalskiéj, powiecie augustowskiém, w dobrach Pawłówka, ma 10 morgów rozległości.

Kościelne cenzury, ob. Cenzura Kościelna.

Kościelne dobra, mienie, ob. Kościelny majątek.

Kościelne państwo, ob. Państwo kościelne.

Kościelne prawo, ob. Prawo kanoniczne.

Kościelne przykazania, istnieją tylko w kościele rzymsko-kat. i obejmują przepisy, podane wiernym, dla łatwiejszego wykonania przykazań Boskich. Jest ich pięć: 1) dni święte święcić; 2) mszy ś. i nauki duchownéj w niedziele i święta słuchać; 3) nakazane posty zachować; 4) przynajmniéj raz w rok około Wielkiéj nocy spowiadać się i komunikować; 5) dziesięciny gdzie jest zwyczaj, lub inne należytości kościelne, wiernie, chętnie i rzetelnie oddawać.

Kościelne tonacyje. W piérwszych wiekach kościoła zachodniego, podstawą śpiewów religijnych były tonacyje, czyli szeregi tonów w liczbie ośmiu. Cztéry z nich ustalone przez Ambrożego, bisk. medyjol., nazwano *autentycznemi*; cztéry zaś dodane potém przez Grzegorza W., *plagalicznemi*. Odpowiadały one tonacyjom greckim: doryckiéj, frygijskiéj, lidyjskiéj i mirolidyjskiéj.

Kościelne występki i kary. W kościele rzymsko-kat. jedne występki uważają się za czysto kościelne, które kościół wyłącznie sądzi i karze (o ile obecnie ma ten przywiléj w obec praw danego kraju), jak: apostazyja (ob. Apostata), kacerstwo (ob.), symonija czyli świętokupstwo, oraz zdradzenie tajemnicy spowiedzi; drugie zaś podlegają w części duchownéj do władzy kościelnéj a w części sądom cywilnym, jak np. świętokradztwo, krzywoprzysięstwo, bluźnierstwo, profanacyja kościoła, rozpusta, lichwa i t. d. Kary kościelne czyli kanoniczne są dwojakiego rodzaju: poprawcze, zwane cenzurami kościelnemi (ob. klątwa, interdykt), i tak zwane *Vindicativae*, t. j.: osadzenie w klasztorze lub w domu poprawy (demerytów), odjęcie pewnéj części rocznego dochodu, usunięcie od beneficyjum, złożenie z urzędu kapłańskiego, które właściwie jest tylko dożywotnią suspensą; nareszcie zdjęcie kapłaństwa i oddanie w ręce władzy świeckiéj.

Kościelni Ojcowie, ob. Ojcowie kościoła.

Kościelny język, jestto język jakiego używa się do odprawiania służby bożéj; tak w kościele rzymsko-katol. jestto język *łaciński*, w kośc. grec.-kat. język *grecki*, w kościele armeńskim — *armeński*, u chrześcijan syryjskich—*syryjski*; Słowianie obrządku greckiego używają języka *słowiańskiego*, lub starobułgarskiego, zmienionego nieco pod wpływem języków miejscowych i nazywanego językiem *cerkiewnym* (kościelnym). Kościoł ewangielicki wszelkich wyznań posiłkuje się językiem miejscowym.

Kościelny majątek, w pierwszych wiekach chrześcijaństwa dobrowolne ofiary były środkiem zaspokojenia potrzeb kościoła; wzrost atoli duchowieństwa i jego dążność do wyniesienia się nad stan świecki, spowodowały rozdział majątku i wyłączne oddanie go pod zarząd kleru. Cesarze greccy, po przyjęciu chrztu, hojnemi zapisami i przekazaniem mienia kapłanów pogańskich, szczodrobliwie uposażyli kościoły, daniny zaś gmin i prywatne pobożnych legata, kościelne dobra zwiększyły. Na Zachodzie, gdzie władzcy frankońscy głównie wspierali się na duchowieństwie, hojność królów i szlachty znacznemi je obdarzyła bogactwami. Zapatrując się na prawo mojżeszowe, nakazujące składanie na rzecz lewitów dziesiątéj części płodów ziemskich,

Karol W. uczynił je obowiązującém w kraju Franków, skąd wkrótce toż prawo i w Anglii znalazło zastosowanie. Odtąd biskupi i opaci, mianowicie od czasu panowania Ottonów, przywłaszczyli sobie nietylko prawo poboru podatków i lenna z licznych swoich wasali, ale nadto władzą świecką, ściąganiem ceł, biciem monety, uzurpowali atrybucyje monarsze. Obfitém źródłem dochodów duchowieństwa była także nauka o czyścu i odpusty, bo i tu, jak w prawodawstwie świeckiém, kara za grzechy mogła być pieniężnym datkiem okupiona. Aby skrócić proces pośmiertnego przez ogień czyscowy oczyszczenia się z win, wielu, dla zbawienia duszy, umierając całe dobra na rzecz kościołów i klasztorów zapisywali. Wojny krzyżowe przyczyniły się także do zbogacenia duchowieństwa, wielu bowiem rycerzy, świętym ogniem zagrzani, całe mienie przed wyprawą na niewiernych oddawali w ręce duchowieństwa. Odtąd papieże, przywłaszczywszy sobie we wszystkich chrz. krajach najwyższy zarząd majątku kościelnego, nietylko uwolnili je od wszelkich służebności lennych, ale nadto poddali dobra pod władzę biskupów. Już w 12 i 13 w. obudziła się niechęć przeciwko materyjalnéj przewadze kleru, który w Niemczech czwartą, a w Hiszpanii szóstą część ziemi posiadł. Duma, zbytki, rozrzutność, nepotyzm, intrygi w pozyskaniu prebend, stan ten bardziéj jeszcze uczyniły nienawistnym. Dopiero reformacyja 16 w. i w jéj następstwie sekularyzacyja dóbr kościelnych zamieniła je na posiadłości państwowe lub przeznaczyła na uposażenie szkół. Tak po zniesieniu zakonu jezuitów w Polsce bullą Klemensa XIV r. 1773, majątek ich na 32 mil. złp. szacowany, obrócono na cele edukacyjne. Kościelne majątki nieruchome duchowieństwa świeckiego i klasztorów w królestwie polskiém, przeszły od r. 1864 na własność skarbu.

Kościelny rok, szereg dni niedzielnych i świątecznych w katolickim i ewangielickim kościele, zaczynający się od pierwszéj Niedzieli adwentu a kończący się na Sobocie ostatniego tygodnia po Zielonych Świątkach. Ten roczny cykl świąt uprzytomnia najważniejsze ustępy z życia Chrystusa. Ponieważ pierwszy dzień adwentu jest zależnym od dnia Bożego Narodzenia, które przypaść może na którykolwiek dzień tygodnia, przeto i rok K., ani stale oznaczonéj daty, ani ściśle zakreślonéj liczby dni, jak rok zwyczajny, mieć nie może. Początek roku K. przypada zawsze pomiędzy 26 Listop. a 4 Grudnia. Do najważniejszych świąt roku K. należą: Boże Narodz., Zmartwychwstanie czyli Wielkanoc i Zesłanie Ducha Ś. czyli Zielone Świątki. Adwent i post wielki uważane są w kościele kat. za czas pokuty, w którym wesela, tańce, zabawy są zabronione. W kościele anglik. K. rok zaczyna się w dniu Zwiastowania N. Panny (25 Marca), w kościele zaś greckim początek jego przypada na d. 6 Stycznia czyli Trzech Króli.

Kościelny śpiew, wykonywany przy obrzędach i uroczystościach kościelnych, jest tak dawnym jak modlitwa, wznosząca ducha ku Bogu. Już w pogaństwie, religijny kult objawiał się śpiewem i gędźbą. Lewici u Hebrejczyków łączyli śpiew z towarzyszeniem instrumentów muzycznych. Tożsamo w najdawniejszych wiekach miało miejsce po świątyniach chrześcijańskich; ś. Ambroży wprowadził na zachodzie śpiew przemienny (antyfony, responsoryja), jaki pierwiastkowo znany był w Antyjochii. Grzegórz W. zjednał sobie zasługę upowszechnieniem chorału. W VIII w. przy oratoryjach i mszach towarzyszy już śpiewom poważny dźwięk organów. Do czasów Karola W. język krajowy był tłumaczem śpiewu; odtąd, jego miejsce zajęła łacina. W XV dopiéro wieku rozwinął się śpiew figuracyjny (*cantus figurativus*), w którym melodyi zasadniczéj towarzyszyły dla lepszéj harmonii inne głosy. W kościele ewangiel., po każdéj zwrotce pieśni, lud powtarzał chórem *Kyryje Elejson*. Wyznawcy nauki Lutra śpiewają zwykle jednym głosem przy towarzyszeniu organów. W ostatnich czasach, zwłaszcza po synodzie wirtemberskim, zaprowadzono tu śpiew 4 głosowy. Takiż śpiew znalazł zastosowanie w kościele greckim i rossyjskim. W Rossyi znane były niegdyś 3 rodzaje śpiewu K.: bułgarski, bizantyński i nutowy czyli grecki. Ten ostatni upowszechnił się w X w. za rządów Włodzimierza, który wielu duchownych sprowadził z Konstantynopola. Śpiew K. metodą włoską upowszechnił się tu za ces. Teodora Aleksiejewicza i ces. Elżbiety. Śpiewniki K. czyli kancyjonały dla duchowieństwa polsk. wydał ks. Juszyński (1782 i późniéj), ks. P. Rzymski (1846), ks. M. Dembiński (1850).

Kościerzyn, miasto powiatowe w Prusiech Zachodnich, zwane po niemiecku *Behrend*, w regencyi gdańskiéj; ma przeszło 2000 m.

Kościerzyńskie albo **Kocieryńskie** starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie witebskiém. Wedle metryk litewskich powstało w pierwszéj połowie XVII wieku, a w r. 1739 obejmowało wsie Kościerynin, Ciereszki albo Uraby i Wasinki. Od r. 1633 posiadali je Hurkowie, Przecińscy, Gromaccy, Kuleszowie, Łuskinowie, Owsianni, Kisielowie, a wreszcie z mocy przywileju Augusta III z d. 23 Października r. 1752 Paweł i Izabella Mikoszowie, małżonkowie, którzy opłacali z niego kwarty tylko złp. 22 gr. 20, a hyberny złp. 10.

Kościerzyńskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie pomorskiém, powiecie kościerzyńskim. Według lustracyi z r. 1664 zaliczały się do tego sstwa: miasto Kościerzyn (ob.), o 7 mil od Gdańska, dziś zwane *Behrend*, zupełnie zniszczone przez wojnę szwedzką i wsie następujące: Lipusz, Kalisz, Redun, Biebrznica, Plęsy, Lorenc, Czarlin, Owśnice, Korzwy, Stężyca, Skorzewo, Gostomko, Barkocin Nowy i Stary, Buchole albo Skalsk, Szenberg, 5 folwarków i 37 jezior. W r. 1771 posiadał je Ignacy Przebendowski, ssta mirachowski, wraz z żoną Felicyją z Wielopolskich, którzy z niego opłacali kwartę w ilości złp. 4,267 gr. 8, a hyberny złp. 2,989 gr. 22. Od d. 13 Września r. 1772 przeszło wraz z całém wdztwem pod panowanie pruskie.

Kościesza, herb; na tarczy w polu czerwoném biała strzała w pół rozdarta, haczystym żelazcem do

góry obrócona, na niéj krzyż u góry. Na hełmie 3 strusie pióra.

Kościewicz (Stanisław), rotmistrz chorągwi litewskiéj. Osłaniając króla Kazimierza Jagiellończyka po porażce pod Chojnicami przeciw ścigającym go Krzyżakom, sam dostał się do niewoli.

Kościół (Ecclesia), jest społeczeństwo wyznawców Jezusa Chrystusa, ob. Chrześcijański kościół.

Kościół, świątynia Pańska, dom modlitwy. Chrześcijanie pierwszych wieków zgromadzali się na modlitwy w świątyni jerozolimskiéj i w synagogach; w czasach zaś religijnych prześladowań, domy prywatne, pieczary i katakumby, poświęcano chwale boskiéj. Dopiéro od Aleksandra Sewera (222—235) natrafiamy na ślady oddzielnych, ziemią i funduszami uposażonych domów bożnych. Już w III w. Rzym liczył 40 kościołów. Konstantyn W., wiele bazylik greckich i świątyń pogańskich, obrócił na kościoły, co znakomity wywarło wpływ na późniejszy styl budownictwa. Wzniesiony za Justynijana (517—567) wspaniały kościół ś. Zofii w Konstantynopolu stał się w późniejszych wiekach wzorem tego rodzaju świątyń na Zachodzie. Karol W. i jego następcy wznosili również kościoły a w XI i XII w. wiele wspaniałych katedr zbudowano. W wiekach średnich wznoszono świątynie gotyckie, ogromem swoim i wspaniałością dotąd zadziwiające. Tak dawne jak i teraźniejsze kościoły rozmaite przybierają kształty; stąd widzimy je w formie krzyża, równoległoboku, rotundy lub wielokąta. W pierwiastkowych świątyniach chrz. główne drzwi znajdowały się od wschodu a ołtarz w stronie zachodniéj; w późniejszych zaś kościołach, przeciwne drzwi i ołtarza spotykamy rozpołożenie. Już od IV w. kościoły, na wzór synagog żydowskich, dzielono na 3 części: *przysionek*, miejsce zgromadzeń dla katechumenów i pokutników; *nawę*, tak nazwaną na pamiątkę arki Noego lub łodzi ś. Piotra i *chór* czyli *prezbiteryjum*. Obecnie zewnętrzną swoją okazałością przodują innym kościoły katolickie; najskromniejsze zaś są domy modlitwy wyznawców ewang.-reformowanych. W VII w. powstał zwyczaj grzebania umarłych po kościołach i ozdabiania ich ścian nagrobnemi pomnikami; zwyczaj ten obecnie, ze względów sanitarnych, usunięto. W IX w. wprowadzono do kościołów organy; od XIII wznoszono nad niemi wieże a od VII w. datuje się użycie dzwonów. Kościoły dzielą się na: katedralne, przy którym zasiada biskup, kolegijackie, parafijalne, klasztorne. Nowo zbudowane poświęca biskup lub upoważniony od niego kapłan. W Polsce zaraz po przyjęciu wiary chrz. wznoszono kościoły a styl ich zależał od położenia kraju. I tak, w stronach zachodnich państwa, t. j. sąsiadujących z krajami obrządku rzyms. katol., trzymano się form przyjętych we Włoszech, Francyi i Niemczech; w ziemiach zaś ku północy położonych, przeważał styl bizantyński. Do najstarożytniejszych należą kościoły: w Gnieźnie, Poznaniu, Krakowie, Smogorzewie, Płocku, Kruświcy, we wsi Tum pod Łęczycą i w Lubusku. Czyt. Sobieszczanki: „*Wiadomości o sztukach piękn. w Polsce*“ (2 t., Warsz. 1847). Dla zapobieżenia upadkowi kościołów parafijalnych, utrzymania w porządku cmentarzy i wskazania prawideł stawiania nowych i reperacyi dawnych kościołów, rząd król. polskiego ustanowił, tak zwane *Dozory kościelne*, złożone z kolatora, plebana i 3 parafijan. Wydane w tym celu przepisy uzupełniono postanowieniami z r. 1828, 1833 i 1837 (ob. *Dzien. praw*).

Kościuszko (Tadeusz Andrzéj Bonawentura), naczelny wódz wojsk polskich, pochodził ze starodawnéj szlacheckiéj familii litewskiéj h. Roch 3-ci, syn *Ludwika*, miecznika województwa brzeskiego i Tekli z Ratomskich Kościuszków, urod. 1746 we wsi Mereczowszczyznie, parafii kossowskiéj, powiecie słonimskim, † 1817 w Solurze w Szwajcaryi. Pierwsze nauki pobierał w domu rodziców, następnie kształcił się w korpusie kadetów w Warszawie, gdzie był umieszczony przy pomocy Sosnowskiego, hetm. poln. i wdy połockiego. Niepospolitemi zdolnościami i usilną pracą pozyskał względy k. Adama Czartoryskiego, naczelnika téj szkoły, i jako jeden z najbardziéj celujących uczniów wysłany był 1769 kosztem rządu za granicę dla udoskonalenia się w sztuce wojskowéj. Przebywał w Niemczech, we Włoszech a najdłużéj we Francyi, oddając się pilnie pracom naukowym. W Breście studyjował fortyfikacyję i taktykę morską. W r. 1774 wrócił do kraju w stopniu kapitana artyleryi. Czas jakiś bawił u Sosnowskiego w Sosnowicy w Lubelskiém i uczył dwie jego córki rysunków, historyi i matematyki. W młodszéj z nich Ludwice pokochał się i to z całą wzajemnością. Kochankowie nie spodziewając się od dumnego magnata pozwolenia dla zawarcia związków małżeńskich, postanowili uciec i wziąć ślub potajemnie. W chwili jednak wykonania tego przedsięwzięcia 1776 byli napadnięci przez zgraję służalców hetmańskich. K. bronił się do upadłego i otrzymał ranę; pannę odwieziono do domu. O zajściu tém i stosunkach miłosnych K. rozmaite zresztą i niezgodne ze sobą są wersyje. Po tym wypadku wyjechał K. do Francyi a stąd wraz z wielu innymi odpłynął do Ameryki, gdzie stanął 1778 r. Zaciągnął się w szeregi ochotników; walecznością i talentami tak się wkrótce odznaczył (szczególniéj pod Rhode-Island, Yorktown i przy obleganiu New-Yorku), że pozyskawszy względy Washingtona, mianowany był jego adjutantem i otrzymał stopień pułkownika inżynieryi. Wysokiemi zaletami człowieka i wodza zjednał też sobie miłość żołnierzy. Po ukończeniu wojny (1783) K. nagrodzony za swe trudy i poświęcenie dla wolności amerykańskiéj stopniem generała brygady, orderem Cyncynata, prawem obywatelstwa, znaczną pensyją roczną i posiadłościami ziemskiemi a co ważniejsza ogólną sympatyją i wdzięcznością narodu, odpłynął z New-Yorku w Grud. 1783 i przez Francyję wrócił do Polski. W tymże stopniu generała brygady wstąpił do wojsk Rzeczypospolitéj i stał kwaterą (aż do 1791) w Międzybożu na Podolu. Tu pokochał znowu Teklę Żurowską, pozyskał jéj wzajemność, ale ojciec panny nie dopuścił małżeństwa. W kraju tymczasem ważne gotowały się wypadki. Ustawy 3 Maja trzeba było bronić orężem przeciw

Targowicy i wojskom sąsiedniéj potęgi. K. pod naczelnym dowództwem ks. Józefa Poniatowskiego dowodził jedną dywizyją, odznaczył się pod Zieleńcami 1792 i pod Dubienką 18 Lip. t. r., gdzie z 4,000 wojska i 10 działami bronił się dzielnie przeciw generałowi Kochowskiemu, mającemu 18,000 wojska i 60 dział. Gdy król przeszedł do Targowicy, K. wraz z ks. Józefem i wielu generałami wziął dymisyję, wyjechał za granicę i osiadł w Dreźnie, gdzie właśnie przebywali przewódcy stronnictwa patryjotycznego i nad dalszém naradzali się działaniem. Zgromadzenie prawodawcze francuskie przyznało K. prawa obywatelstwa francuskiego. Tymczasem drugi podział kraju i nakazane zmniejszenie armii wywołały powstanie. K. wcześnie o tém zawiadomiony, po krótkim pobycie we Włoszech przybywa pokryjomu do Polski i 24 Marca staje w Krakowie, gdzie po ogłoszeniu aktu powstania obrany został najwyższym rządcą i naczelnikiem całego zbrojnego powstania czyli dyktatorem. Wyruszywszy z Krakowa połączył się K. z oddziałami Mangeta i Madalińskiego i odniósł zwycięstwo nad generałami Tormansowem i Denisowem pod Racławicami. Odznaczyli się tu chłopi krakowscy (zwłaszcza Bartłom. Głowacki) a stchórzyła jazda narodowa (szlachecka). Pod Połańcem wydał K. rozkaz, w którym uważając uciemiężenie ludu za jednę z przyczyn upadku, oddaje tenże lud pod opiekę komisyj porządkowych wojewódzkich, zmniejsza liczbę dni roboczych (z 6 na 4, z 5 na 3, z 4 na 2 i t. p.), uwalnia rodziny idących do boju od pańszczyzny na czas służby wojskowéj. Obok walki o niepodległość polityczną wziął jeszcze K., jak widzimy, w swe ręce sprawę socyjalną, pragnąc polepszyć los nieszczęśliwego ludu. Postanowienia jego nie podobały się wszakże masom szlacheckim, nie trafiły do ich przekonania, nie wywołały zapału. W ogóle okazała się szlachta nieskorą do boju; rodziny najzamożniejsze uciekały do Galicyi. K. w nowéj odezwie gorzkie robił im wyrzuty a Kołłątaj całemu ruchowi rewolucyjniejszy pragnął nadać kierunek. Po wybuchu powstania w Warszawie powołał K. do rządu (rozporządzeniem swojém pod Siecznowem) radę narodową, która miała się komunikować z królem, a sam pod Szczekocinami niepomyślną stoczył bitwę (6 Czerwca) z nierównie liczniejszą armiją rossyjsko-pruską. Prusy bowiem interwenijowały zbrojnie na niekorzyść Polski. Wojna tymczasem toczyła się na wszystkich niemal punktach dawnéj Polski z rozmaitém szczęściem. Po klęsce Zajączka pod Chełmem (8 Czerwca), pomyślnych walkach pod Warszawą (od któréj oblegający Prusacy zostali odparci), niepowodzeniach na Litwie i zwycięstwach Dąbrowskiego w Wielkopolsce stoczył K. pod Maciejowicami bój stanowczy ale nieszczęśliwy; ciężko raniony poszedł naczelnik z wielu innymi w niewolę. Powstanie niedołężnie późniéj kierowane, ciągle przez arystokracyję zdradzane, nie popierane przez szlachtę, upadło i nastąpił 3-ci podział kraju. Po wstąpieniu na tron cesarza Pawła otrzymał K. wolność 1796 r. i udał się przez Stockholm i Londyn do Ameryki. Wszędzie najsympatyczniejszego doznawał przyjęcia. W r. 1798 wrócił do Francyi i tu stale osiadł. Pod dyrektoryjatem, konsulatem i cesarstwem trzymał się ciągle na uboczu i mimo nalegań czynnego w ówczesnych wypadkach nie chciał brać udziału. Wezwany przez Napoleona, ofiarował mu swe usługi pod warunkiem, jeżeli ogłosi niepodległość Polski; w żadne obietnice cesarza nie wierzył. Po upadku Napoleona wezwany i przyjęty dobrze przez cesarza Aleksandra (1814), spodziewał się odeń urzeczywistnienia swych pragnień; udał się nawet do Wiednia podczas kongresu, lecz wkrótce wyjechał do Szwajcaryi i zamieszkał stale w Solurze u przyjaciela Zeltnera. Od Szwajcarów doznawał ciągle najżywszéj sympatyi a wdzięczność ich zaskarbiał nieograniczoną swą dobroczynnością. Przed śmiercią zniósł aktem urzędowym (spisanym 2 Kwiet. 1817) poddaństwo w dziedzicznéj swéj wsi Siechnowice (na Litwie), uwolnił jéj mieszkańców od pańszczyzny i wszelkich robocizn, zobowiązując jeno do utrzymywania szkoły. W r. 1818 zwłoki K. przewieziono do Krakowa i pochowano w podziemiu na Wawelu obok J. Sobieskiego i J. Poniatowskiego. Naród, czcząc pamięć bohatera, starodawnym obyczajem usypał pod Krakowem wysoki kopiec, zwany *kopcem Kościuszki*. W chwilach wolnych zajmował się K. malarstwem; robił krajobrazy, malowidła architektoniczne i portrety; celował także w tokarstwie i snycerstwie, a wyroby jego w tym względzie odznaczały się wykończeniem artystycznem. Z prac piśmiennych wydał: „*Manouvres of Horse Artillery*“ (New-York 1808); opisał także kampaniję 1792, opis ten wydał Ed. Raczyński w XVI t. publikacyi: „*Obraz Polaków i Polski*“ (Pozn. 1843). — K. był przedstawicielem radykalizmu, ale radykalizmu bardzo umiarkowanego, wzorem dla którego były opinije Lafayette'a i Jeffersona. Demokrata z gruntu, pojmował K. że odrodzenie kraju może nastąpić tylko na podstawie równości i usamowolnienia chłopów, czemu opierała się szlachta. Więcéj energii, a możeby się mu udało zamierzone dzieło; trzeba jednak było rozwinąć walkę socyjalną w całéj rozciągłości, a ostateczności téj K. unikał właśnie, używał półśrodków i to—zapóźno. Zresztą nieprzyzwyczajone trudności stawiali mu ci, których chciał ocalić.—Z mnóstwa bijografij, w różnych językach pisanych, wymienimy najlepsze: K. Falkensteina „*Thaddäus Kościuszko*“ (Lipsk 1827, tłumaczenie polskie Wrocł. 1827; 3 ed. 1839); L. Chodźki „*Biographie du général Kościuszko*“ (Fontainebleau 1837; po polsku Paryż 1840); Siemieńskiego „*Życie T. Kościuszki*“ (Krak. 1869); Paszkowskiego „*Dzieje T. Kościuszki etc.*“ (Krak. 1872); L. Wegnera artykuł w „*Roczn. Tow. Prz. Nauk pozn.*“ (r. 1872) oraz artykuł w *Tyg. Wielkopolskim* (N. 9, 11, 13, 18, 23, 31, z r. 1873) Rychcickiego „*T. Kościuszko i podział Polski*“ (Kraków 1872).

Kosegarten (Ludwik Teobul), poeta niemiecki, ur. 1758 w Grevesmühlen w Meklemburgii; od 1792 kaznodzieja w Altenkirchen na wyspie Rugii, od 1808 profesor w Greifswald, gdzie † 1818; jest autorem mnóstwa dzieł rozmaitego rodzaju, jak romansów, *Poezyj* (2 t., Lipsk 1788), *Rapsodów* (3 t.,

Lipsk 1790—1801); *Poezyj romantycznych* (6 t., Drezno 1800—6) *Legend* (2 t.) i t. d. Ogólny zbiór jego poezyj lirycznych wraz z życiorysem wydał syn jego (12 t., Greifsw. 1823—25). — **Kosegarten** (Jan Gottfryd Ludwik), oryjentalista niemiecki, syn poprzedniego, ur. 1792 w Altenkirchen, na wyspie Rugii, od 1824 profesor w Greifswald, † tamże 1860. Z dzieł jego, oprócz „*Chrestomathia arabica*“ (Lipsk 1828), celniejsze są: wydania „*Taberi'ego*“ (2 t., Greifsw. 1831—38); „*Kitâb-el-Alghani*“ (tamże 1840) i „*Panczatantra*“ (Bonn. 1848). Zasłużył się K. nadto wydaniem kilku dzieł dotyczących historyi Pomorza (np. „*Codex Pomeraniae diplomaticus*“, z Hasselbachem, t. I, Greifsw. 1843—62) i Rugii, tudzież wydaniem słownika języka dolno-niemieckiego (Greifsw. 1859—60).

Kosek (Józef), mechanik i zegarmistrz czeski, ur. 780 r. w Żdiarze, w król. czeskiém, † 1858 r. Po ukończeniu nauk gimnazyjalnych w Ołomuńcu, w r. 1800 wstąpił do zgromadzenia premonstratensów w Żeliwie, gdzie jak już i poprzednio okazał wielkie zdolności mechaniczne i rzeźbiarskie, oraz jako malarz miniaturowy. Odbywszy nauki teologiczne w Pradze, został księdzem, lecz zniechęcony zazdrością i prześladowaniem doznawaném od towarzyszów klasztornych, porzucił klasztor i wstąpił do szkoły technicznéj w Pradze. W r. 1809 został sekretarzem kr. Auersperga, a następnie przy pomocy Fr. hr. Kolowrata Libsztyńskiego, założył fabrykę zegarmistrzowską. Ważniejsze jego ulepszenia i wynalazki są: maszynka do nasadzania kapiszonów na brandkę, tudzież tak zwany *metronom* (rodzaj teatralnéj lornety) i przyrząd do wiercenia dziur w drogich kamieniach do zegarków.

Kosecki (Jan), ob. Wessel-Kosecki (Jowan).

Kosicki (Teodor), uczeń korpusu kadetów w Warszawie, tłumaczył *Mowy niektóre Liwijusza* w dziele Wellfersa (Warsz. 1784).

Kosicki (Modest Watta), ur. 1791 we wsi Hołdowcu w Krakowskiém. Po skończeniu nauk w uniwersytecie krakowskim ze stopniem doktora filozofii, sprawował rozmaite urzędy sądowe, a w r. 1822 przeszedł na urząd sekretarza i referenta w komisyi rządowéj wyznań religijnych w Warszawie, gdzie † 1832 r. Liczne swe prace literackie, pisane w duchu katolickim, wydawał pod ogólnym tytułem: *Bibljoteki chrześcijańskiéj*. Ważniejsze z nich są: „*De studio philosophiae moralis in Polonia meletemata historica quaedam*“ rozprawa umieszczona w „*Miscellanea cracoviensia*“; „*O głównéj zasadzie i pożytkach filozofii moralnéj*“ (Kraków 1815); „*Katechizm rzymski z wyroku soboru trydenckiego*“ (3 t., Warszawa 1827); wydał także kilka tłumaczeń z francuzkiego celniejszych dzieł religijnych.

Kosicki (Ludwik), historyk, nauczyciel gimnazyjum krak., potém prorektor liceum św. Anny, ostatnio dyrektor instytutu technicznego w Krakowie, † tamże 1846; był także członkiem T. N. Kr. Celniejsze jego prace są: „*O początku władzy hetmanów*“ (Kraków 1818); „*O heraldyce*“ (Roczn. tow. nauk. krak., tom XIII z r. 1823); „*Pochwała Piotra Tomickiego, biskupa krakowskiego podkanclerzego koronnego*“ (tamże w tomie VI) i kilka innych. Jego „*Zadania na celniejsze reguły konstrukcyi do tłumaczenia z polskiego na łacińskie*“ miały kilka wydań.

Kosicki (Karol), *Koschutski*, gorliwy opiekun języka polskiego na Szlązku pruskim, ur. 1788 w Roszkowicach pod Byczyną, właściciel dóbr Urasa pod Wrocławiem, czynił od r. 1841 usilne ale daremne do rządu pruskiego starania o równouprawnienie ludności polskiéj z niemiecką, o zakładanie szkół polskich i pozwolenie wydawania przy tygodniku urzędowym regencyi Opolskiéj dodatków w języku polskim. Nie mogąc szlachetnych swych zamiarów doprowadzić do skutku, wydawał sam, własnym nakładem i rozsyłał gminom bezpłatnie czasopismo p. t. „*Poradnik dla ludu górno-szlązkiego*“ (1850—53), w którém umieszczał po większéj części artykuły swego pióra, tłumaczone na polski przez nauczycieli Smolkę i Lompę; K. bowiem nie władał dobrze językiem polskim. Po wytrwałych zabiegach dokazał K. w końcu tyle, że rząd pruski zgodził się 1859 na wydawanie miesięcznego „*Dodatku polskiego do Tygodnika urzędowego regencyi Opolskiéj*“. Oprócz tego ogłosił K. jeszcze „*Ueber unser Geld und Abgabewesen*“ (Opole 1825); „*Was wir Wünschen*“ (1849); „*Verhandlungen und autentische Actenstücke betreffend die Sprachenfrage in Preussisch-Oberschlesien aus den Jahren 1839 bis mit 1859*“. K. był też członkiem przeszło 20 towarzystw naukowych i rolniczych.

Kosiński (Jan), hetman niżowy kozacki z czasów Zygmunta III. Byłto szlachcic polski, h. Rawicz, obrządku greckiego, rodem z Podlasia. Wyniosłszy się na Zaporoże, zebrał tłum swawolnych ludzi, pustoszył napadami swymi Podole, a mianowicie dobra księcia Wasila Ostrogskiego i opanował miasteczko Ostropol, w którém się głównie usadowił. Następnie obwarował się w Piątkowie i tu po dosyć długim oporze pobity 1593, poddał się księciu Ostrogskiemu i zyskał pod pewnymi warunkami przebaczenie. Nie dotrzymał atoli K. tych warunków (najważniejszy, że nie będzie gromadził kozactwa), wystąpił powtórnie na czele gromad zbrojnych i pokusił się o opanowanie miasta Czerkas, porażony wszakże przez księcia Aleksandra Wiśniowieckiego, poległ w bitwie 1593 roku. Buntem swoim, który Szajnocha uważa za prywatną zwadę z Ostrogskim, dał K. przykład późniejszym rozruchom kozackim i systematycznie organizowawym swawolom. Fantazyja ludu otoczyła K. jakimś urokiem bohaterstwa. Znaną jest powszechnie piękna dumka o K. B. Zaleskiego, w któréj niewiele jest żywiołu historycznego. W oczach pseudo-historyków (Śreznіewski, *Zaporożskaja Staryna*) wyszedł K. na męczennika za wiarę. Faktem jest tymczasem, że nie miał K. żadnych celów religijnych. Szło wówczas Kozakom jeno o ciągłą wojnę z pogaństwem, o swobodę i cześć rycerską, co wszystko ograniczali panowie polscy. Powstanie więc K. nie było buntem przeciw Koronie ale zemstą jaką chcieli Kozacy wywrzeć na głównym możnowładcy ukraińskim ks. Ostrogskim. Mimo to wszystko konstytucyja sejmowa 1893 r. uznała wy-

stąpienie K. za sprawę Rzeczypospolitéj a Kozaków za zdrajców kraju i wrogów ojczyzny.

Kosiński (Stanisław), jezuita, ur. na Mazowszu około 1587, rektor kolegijów w Dorpacie i Połocku, † w Resslu w Prusach 1657. Oprócz wielu prac historycznych, dotyczących kościoła na Rusi, w rękopisach pozostałych, wyszło z druku jego dzieło: p. t. „*Żywot męczeństwa bł. Józefata biskupa i t. d.*“ (Wilno 1665).

Kosiński (Józef), nadworny malarz minijatur króla Stanisława Augusta, † 1821 w Warszawie. Brat jego *Michał* po ukończeniu nauk w uniwersytecie krakowskim wszedł do wojska polskiego, służył następnie w legijonach włoskich i armii księstwa warszawskiego. W kampanijach francuskich zaszczycony został tytułem barona cesarstwa francuskiego i był dowódcą 16° pułku piechoty linijowéj. Uwolniwszy się od służby 1817, † 1835 r. w Warszawie. Był on także biegłym rysownikiem portretów.

Kosiński (Hamilkar Antoni), generał polski, ur. 1769 na Litwie z ojca Józefa i matki Reginy z Korsaków; należał do rodziny Kosińskich h. Rawicz, osiadłéj oddawna w ziemi drohickiéj. Polecony opiece możnych krewnych, przy ich pomocy odebrał K. bardzo staranne wychowanie. Karol Prozor, obożny litewski, wziął go za sekretarza i używał (1793) do przygotowania powstania na Litwie. W powstaniu 1794 jako kapitan pułku strzelców Węgierskiego odniósł ranę przy oblężeniu Warszawy. W r. 1795 wyjechał do Włoch i po 5 miesięcznéj służbie na okręcie korsarskim francuskim przyjęty został do armii franc. w stopniu kapitana. W r. 1796 odbył całą kampaniję z Bonapartem a r. 1797 został szefem pierwszego batalijonu legijonów polskich; 1798 otrzymał stopień pułkownika i szefa sztabu jednéj legii; 1799 dostał się w Mantui do niewoli austryjackiéj; wypuszczony po roku na wolność, wrócił na dawne stanowisko. Widząc zawiedzione nadzieje po traktatach pokojowych w Luneville (1801) i Amiens (1802), wziął 1803 dymisyję w stopniu generała brygady, wrócił do kraju i niedługo potém osiadł na dzierżawie w Poznańskiém. Z powodu wypadków 1807 r. powołany do służby, dowodził w kampanii 1807 brygadą w dywizyi Dąbrowskiego. W wojnie 1809 dowodząc awangardą Dąbrowskiego, odparł Austryjaków z okolic Strzelna i Inowrocławia aż po Bzurę; następnie był komendantem Warszawy a potém wróciwszy na linię bojową stoczył pomyślną utarczkę pod Żarnowcem, co ułatwiło Polakom zajęcie Krakowa. Osiadłszy na wsi, ożenił się powtórnie z hr. Keyserling, dziedziczką dóbr Targowa-Górka. Jako generał dywizyi w wyprawie 1812 zostawał pod rozkazami Schwarcenberga, o którego bezczynności i zdradzie daremnie uwiadamiał Napoleona. Za powrotem z Rossyi wziął dymisyję i osiadł stale 1813 w Targowéj-Górce. Łudzony nadziejami utworzenia korpusu narodowego, przyjął służbę jako przyszły jego dowódca w wojsku pruskiém; srodze jednak zawiedziony, usunął się 1820 i †1823 w Targowéj-Górce. Byłto człowiek wysoko wykształcony, charakteru niezłomnego i prawego, ale mało dla ogółu przystępny i stąd bez popularności. Oprócz artykułów oryginalnych i tłumaczonych, zamieszczanych w *Mrówce poznańskiéj* lub *Tygodniku polskim*, wydał osobno: „*Uwagi nad myślami do zamiaru polepszenia bytu włościan polskich*“ (Pozn. 1814), dziełko pełne zdrowych myśli. Syn jego Władysław wydał z rękopisu tłumaczenie z włoskiego: „*Rzymianie w Grecyi*“ (Pozn. 1841); „*Zbiór korespondencyi gen. Hamil. Kosińskiego z lat 1815—20 i t. d.*“ wydał Żupański (Poznań 1861), wyświeca stosunki, dotyczące owéj formacyi wojska narodowego. Pamiętnik o legijonach polskich i część pamiętnika o kampanii 1809 r. zaginęły. — **Kosiński** (Józef), syn poprzedniego z pierwszego małżeństwa, zginął w kampanii 1813 r. — **Kosiński** (Władysław Euzebijusz), syn generała z drugiego jego małżeństwa, ur. 1814 w Targowéj-Górce. Nauki początkowe pobierał w Gdańsku, Królewcu i Gombinie auniwersyteckie od 1830 w Berlinie. Od 1834 służył w wojsku pruskiém, które opuścił 1839 w stopniu podporucznika i zadzierżawił od matki Targową-Górkę. Za udział w konspiracyi 1846 uwięziony, zostawał 2 lata pod śledztwem i skazany został na śmierć ale uwolniony skutkiem rewolucyi 1848; w ruchach ówczesnych także był czynnym. Powtórnie więziony w latach 1863 i 64, skazany był przez sąd na dwa lata aresztu. Wydał z druku: „*Sprawa polska z r. 1846 przed sąd opinii publicznéj wytoczona*“ (Poznań 1850); „*Odpowiedź na Ludwika Mierosławskiego: Powstanie poznańskie w r. 1848 etc.*“ (Pozn. 1861).

Kosiński (Jan), kapitan artyleryi gwardyi konnéj b. wojska polskiego, wydał: „*Zasady nauki artyleryi*“ (Warsz. 1820); „*Fortyfikacyja polowa*“ (1820); „*Fortyfikacyja stała*“ (1821), wszystko przekłady z rossyjskiego.

Kosiński (Adam Amilkar), powieściopisarz, znany także pod pseudon. *Bibersteina*, pierwotnie nauczyciel prywatny, obecnie obywatel ziemski, osiadły w okolicach Częstochowy. Ogłosił znaczną liczbę powieści już to w rodzaju opowiadań żołnierskich już to osnutych na tle historyczném, umieszczanych w różnych czasopismach (*Bibl. Warsz.*, *Pielgrzym*). Czytano je z wielkiém upodobaniem, jakkolwiek pierwsze były po części naśladowane z francuskiego a drugie nie odznaczały się bynajmniéj cechami historyczności. Wymieniamy z nich: „*Powieści i opowiadania żołnierskie z wojen czasów Napoleona 1798—1812*“ (3 t., Lipsk 1845); „*Powieści z dziejów polskich*“ (3 t., Warsz. 1845); „*Powieści staroszlacheckie*“ (3 t., Warsz. 1847); „*Ostatni książęta Mazowieccy*“ (3 t., Warsz. 1859); „*Czarno i biało, Krew hetmańska*“ (Warsz. 1853) i t. d.

Kosiny, trzy wsi tego nazwiska z różnymi przydomkami, t. j. *Kosiny Stare*, K. *Bartosie* i K. *Kapliczne*, leżą pod Mławą w gub. płockiéj i są zapewne gniazdem dwu rodzin *Kosińskich* h. Rogola i h. Rawicz.

Koślazek (*Gymnadenia*), rodzaj roślin z rodziny storczykowatych, cechujący się prawie równemi listkami okrycia kwiatowego, z których wewnętrzne są sklepięto stulone, zewnętrzne rozłożyste; dolna

działka 3 klapkowa, w nasadzie ostrogowata; pylniki wzniesione; rośliny trwałe w Europie, Azyi i Ameryce. *K. szczupłolistny* (*G. conopsea*) o łodydze do $1^1/_2$ stóp wysokiéj, o liściach wązkich, lancetowatych, kwiaty purpurowe, bez plamek. Bulwy korzeniowe, dłoniaste, dostarczają gatunku salepu znanego pod nazwą *radix palmae Christi majoris*; pospolity u nas na łąkach wilgotnych, kwitnie w Czerwcu i Lipcu. Korzeń *G. odoratissima* miał niegdyś przesądne znaczenie przy poszukiwaniu skarbów.

Köslin (Koźlin), stolica pruskiéj regencyi t. n. (255 mil kw. i 555,000 m.), w prowincyi Pomeranii, liczy 13,000 m. i jest rezydencyją sądu apelacyjnego. Na tutejszym rynku wznosi się posąg Fryderyka Wilhelma I, a na pobliskiéj górze Gollenberg krzyż, wystawiony na pamiątkę poległych w latach 1813—15 Pomorzan.

Kosma albo **Kosmas**, ob. Kozmas.

Kosmaczek, ob. Jastrzębiec.

Kosmas, zwany *Indikoplevstes*, kupiec aleksandryjski, żyjący w VI w.; około r. 519 odbył podróż na Wschód, skąd wróciwszy wstąpił do klasztoru. Około 536, napisał *Topografiję chrześcijańską* w języku greckim, którą Montfaucon wydał w dziele „*Nova Collectio patrum Graecorum*“ (2 tomy, Paryż 1707). W dziele tém K. powiada że kształt ziemi jest podobny do domu i że niebo tworzy strzechę; podaje na to szczegółowy opis Ceylonu.

Kosmatek (*Luzula*), rodzaj roślin z rodziny sitowatych, cechujący się kielichem 3 listkowym, koroną 3 płatkową, 6 pręcikami i torebką jednakomorkową, 3 nasienną; należy tu około 30 gatunków, obejmujących rośliny trwałe w Europie i Ameryce półn. U nas rosną **K.** *szerokolistny* (*L. Pilosa*) po gajach i lasach całéj Europy; korzeń polecany jest przeciw cierpieniom na kamień. **K.** *wązkolistny* (*L. campestris*), na polach i łąkach, stanowi paszę wiosenną dla owiec; nasiona słodkie i główki kwiatkowe są jadane przez dzieci.

Kosmatka, ob. Eriobotryja i Pszenica.

Kosmetyka (ars cosmetica, z grec.), sztuka utrzymywania i powiększania piękności ciała, czyto ma miejsce za pomocą stroju, czy przez użycie pomad, pudru, przez pielęgnowanie skóry, zębów, włosów, paznogci, piersi u kobiet i t. p. Do tego służy mnóstwo przepisów i środków, zwanych *środkami kosmetycznemi*, do których należą środki utrzymujące białość skóry, niszczące brodawki, piegi i t. d., proszki do zębów, farby do włosów i t. d. Można tu też zaliczyć i niektóre gałęzie chirurgii, które dążą do usuwania i kształtowania potwornych części ciała, jak rynoplastyka, ortopedyja i t. p. **K.** była już bardzo wyrobioną w starożytności; środki **K.** w obecnych czasach stanowią przedmiot bardzo rozgałęzionéj spekulacyi.

Kośmiński (Antoni), powieściopisarz i tłumacz, zamieszkały na Podolu, ogłosił drukiem: „*Dobiesławski, powieść narodowa z czasów Jana III*“ (2 tom., Warsz. 1829); „*Władysław Dobromir Podolanin*“ (Warszawa 1827); „*Historyja obyczajów i instynkta zwierząt przez J. Virey*“ (2 t., Warsz. 1828); „*Obrazy przyrodzenia przez Humboldta*“ (Warsz. 1847); „*O'Donnel, powieść lady Morgan*“ (przekład z angielskiego, tamże).

Kosmodemiańsk (*Kośmodemiańsk*), m. pow. gub. kazańskiéj, nad Wołgą, 5,300 m.; założone w połowie XVI w., 1583 była tu forteca. — *Kosmodemiański powiat*, 4,380 w. kw. a lud. 85,500 (Rossyjanie, Czeremysi i Czuwasze); powierzchnia—równina, poprzerzynana wąwozami i gdzie niegdzie wzgórkowata, po większéj części pokryta lasami; grunt gliniasto-piaszczysty; wiele błót i jezior. Mieszkańcy zajmują się po części rolnictwem, po części zaś rybołóstwem, myślistwem i przemysłem leśnym.

Kosmogonija (z greck.), nauka o powstaniu świata. Jestto główny przedmiot Genezy czyli I ks. pentateuchu Mojżeszowego. U pogan **K.** bywa zarazem i teogoniją, t. j. geneologiją bogów. Najwięcéj znaną i najważniejszą jest teogonija grecka Hezyjoda i po niéj najciekawszemi **K.** są islandzka w Eddach i indyjska w księdze Manu.

Kosmografija (z greck.), opisanie wszechświata; rozumie się pospolicie pod tą nazwą popularne obrobienie astronomii, albo też jéj wykład zastosowany dla szkół średnich, niejako propedeutyka astronomii.

Kosmologija, *Kosmonomija* (z greck.), zbiór tego wszystkiego, co jest nam wiadomem o budowie i naturze wszechświata.

Kosmonosy, wieś fabryczna w okolicy miasta Mlada Bolesław w Czechach, liczy 3,000 m. Rocznie wyrabiają tu około 200,000 sztuk kartonu i tyleż tuzinów chustek.

Kosmopolityzm (z greckiego), oznacza uczucie miłości do całéj ludzkości a nie do pojedynczego narodu. Jest więc obszerniejszym od patryjotyzmu, ale nie powinien go wyłączać. Jeżeli jest jednak przeciwnie, jeżeli kosmopolita sądząc się obywatelem świata, zapomina o własnym narodzie i o obowiązkach względem niego zaciągniętych, to wtedy **K.** jest uczuciem czy też teoryją bardzo naganną. Tego bowiem wymaga ustrój społeczny, uświęcony dziesiątkami wieków i zgodny z życiem i rozumem narodów, że przedewszystkiem należy się starać o dobro własne i jednostek sobie najbliższych, rodziny i własnego narodu, a dopiéro późniéj można się poświęcać dla obcych i dla całéj ludzkości.

Kosmorama, ob. Panorama.

Kosmos (greck.), wszechświat; ztąd stosunki kosmiczne są te, które się odnoszą do przyrody uważanéj w całości; materyja kosmiczna jest to materyja pierwotna, z któréj miały powstać przez ściąganie się ciała niebieskie (ob. mgławice). Starożytni uważali rozmaite podobieństwa i stosunki pomiędzy człowiekiem i światem, stąd pierwszego nazywano *Mikroskosmos*, świat zmniejszony, drugi zaś *Makrokosmos*, świat w największych rozmiarach.

Kosmowski (Stanisław), autor ważnych pamiętników do panowania Stanisława Augusta, służył w przybocznéj gwardyi koronnéj, mirowską zwanéj, i od prostego żołnierza doszedł stopnia podpułkownika.

Podczas sejmu 4 letniego był świadkiem wielu spraw publicznych. Towarzyszył królowi w podróży do Kaniowa w r. 1787. Czynny brał udział w wojnie 1794 i odznaczył się pod Maciejowicami. Za powrotem do Warszawy został pułkownikiem. Po upadku kraju udał się na Wołoszczyznę i miał udział w działaniach tamecznego legijonu polskiego. Umarł podobno w Wrocławiu. Dzieło jego „*Historyja polska, czyli rys panowania Stanisława Augusta króla polskiego*“ (1807, podobno we Wrocławiu) nie jestto właściwie historyja ale pamiętnik (od 1787 do 1801), zawierający wiele cennych wiadomości do czasów ówczesnych. Należy do rzadkości biblijograficznych.

Kośnik (*Opisthocomus*), rodzaj ptaków z rzędu brodzących, mający dziób krótki, gruby, wypukły, z końcem zakrzywionym, nogi mierne, silne, palce obrzeżone wypustką szczotkową, skrzydła mierne, zaokrąglone, ogon długi, płaski. Jedyny gatunek mieszka w sawannach Mexyku i Gujanny, żywiąc się liśćmi, i owocami krzewu *Arum arborescens*, od czego mięso jego trąci mocno wonią stroju bobrowego; wydaje głos silny i nieprzyjemny. Najbliższe pokrewieństwo przedstawia ze skupieniem *Penelopidae*.

Kosodrzewina, ob. Sosna.

Kosowe pole (po serb. *Kossowo polje*, po łac. *Campus merularum*, po madz. *Rigómező*), równina w staréj Serbii, w paszaliku prizreńskim, o kilka godzin na południe od granic ks. serbskiego oddalona; długość jéj od Mitrowic do Nerodimli wynosi około 14 godzin, szerokość zaś od 5—6 godzin (podług innych długa na 9, szeroka na 3 godz.). K. p. otoczona jest łagodnie wznoszącymi się pagórkami, stopniowo na wschód i południe przechodzącymi w pasmo gór, zroszona rz. Sytnicą z jéj dopływami: Labem i Drnicą, zalicza się do najurodzajniejszych i najpowabniejszych miejscowości półwyspu Bałkańskiego. Z miast na K. p. znaczniejsze są: Prysztina, Wuczytern, Graczanina, Liplian, Nerodimlia; na zachodnim krańcu leżą zwaliska silnego niegdyś zamku Zweczanu. K. p. zaludnione jest mnóstwem mahometańskich Szkipetarów (Albańczyków), którzy tu osiedli od 1690, po wyparciu zamieszkałych tu Serbów do Węgier. Najlepsze opisy K. p. podali Hilferding w dziele: „*Bosnija, Hercegowina i Staraja Serbija*“ (Petersb. 1859) i Hahn w „*Reise von Belgrad nach Salonik*“ (Wiedeń 1861). Ważność strategiczna K. p. niejednokrotnie się okazała i z samego położenia jestto miejsce boju dla wojsk idących z jednéj strony z Serbii i Bośnii, z drugiéj zaś z Macedonii i Tracyi. Z licznych bitw, stoczonych na K. p., najważniejsza bitwa 1389, stoczona w dzień św. Wita (stąd *Widowdan*), pomiędzy carem serbskim Lazarzem i sułtanem Muradem, zakończona śmiercią obu wodzów i zupełną porażką Serbów. Krwawa ta bitwa stałą się grobem wielkości Serbii i rozstrzygnęła los wszystkich chrześcijan na półwyspie Bałkańskim. Źródła historyczne mało zachowały o niéj szczegółów; liczne i drobiazgowe natomiast opisy téj walki przechowały nam pieśni ludowe, dające się powiązać w powien rodzaj cyklu (*Lazarica*), trudno jednak w nich odróżnić prawdę historyczną, służącą im za podstawę, od fantazyi ludowéj. I poeci niejednokrotnie brali bitwę na K. p. za temat do swych utworów, szczególniéj odznaczają się Kaczicz i Nowicz. Na K. p. stoczyli daléj 1448 Serbowie, przy pomocy Węgrów pod Janem Hunyadym, bitwę z sułtanem Muradem II, która, w skutek zdradzy Wołochów, zakończyła się zupełną klęską (około 17,000 samych Węgrów okryło pobojowisko) i ostateczném podbiciem Serbii.

Kosroes lub *Chosroes* (u starożytnych *Cyrus*) **Nuzirwan**, t. j. Wielki, szach perski, syn Kabadesa, panował od 531 do 581 po Chr., gorliwy opiekun nauk. Za jego panowania wynaleziono grę w szachy. *Kosroes* jest także imię dwu królów Armenii, jednego sułtana Ghasny i dwu królów Partów.

Koss (Franciszek), ur. w Warszawie 1792, †1841 oficer byłych wojsk polskich, od r. 1824 dyrektor nauk w korpusie kadetów kaliskich, mianowany 1829 pułkownikiem. Odbył kampanije w latach 1809, 12, 13 i 31. W ostatnich latach życia był w zarządzie komunikacyi lądowych i wodnych królestwa Polskiego.

Kossak (Karol Ludwik Ernest), pisarz niemiecki, znany głównie jako utalentowany fejletonista, ur. 1814 w Marienwerder; od 1834 słuchał kursów filologii i historyi w Berlinie, obok tego jednak kształcił się w muzyce. Osiadłszy w Berlinie, redaguje od 1841 „*Berliner Montagspost*“, w swych szkicach humorystycznych odzwierciadla K. wybornie całe życie berlińskie, obrazowością, dowcipem i humorem przypomina Jean Paula. Celniejsze jego prace są: „*Berlin und die Berliner*“ (1851); „*Aus dem Wanderbuche eines literarischen Handwerksburschen*“ (1856); „*Historietten*“ (1859); „*Pariser Stereoskopen*“ (1855); „*Berliner Silhouetten*“ (Berl. 1859); „*Reisehumoresken*“ (2 t., 1862); „*Berliner Federzeichnungen*“ (t. 1—6, Berl. 1859—65) i t. d.

Kossak (Fortunat Julijusz), znakomity współczesny malarz polski, ur. w Wiśniczu pod Bochnią r. 1824. W 18 roku życia zaczął uczęszczać na wydział prawa w uniwersytecie lwowskim, lecz rady znawców, oceniających jego talent rysowniczy, zwróciły go z téj drogi i skłoniły do wyłącznego poświęcenia się malarstwu. Zwiedziwszy Wołyń, Podole i Ukrainę, następnie Moskwę i Petersburg, daléj Wiedeń, Peszt i Węgry (1852), bawił jakiś czas w Warszawie, skąd 1855, celem dalszego kształcenia się, wyjechał do Paryża i tu pracował pod kierunkiem Verneta. Po powrocie z zagranicy osiadł w Warszawie i 1862 objął główny ster nad częścią artystyczną Tygodnika Ilustrowanego. W ostatnich czasach przeniósł się do Krakowa, gdzie i obecnie (1874) mieszka. Z utworów jego pędzla szczególną pięknością odznaczają się konie i sceny łowieckie. Wysoką pięknością zaleca się jego obraz: „*Atak ułanów galicyjskich ks. Alberta na bersaglierów Włoskich* w bitwie pod Custozza 1866. Zaprawiony na gruntownych studyjach historycznych, umie K. przy niepospolitym talencie wskrzeszać z całą prawdą i urokiem postacie staroszlacheckie. Portrety jego są także wysoko cenione.

Kossakowscy, herbu Ślepowron, starożytny i licz-

nie rozrodzony ród szlachecki, z przydomkiem *Korwin*, nazwisko swoje wziął od wsi *Kossaki* na Mazowszu (w Łomżyńskiém); stąd rozsiedli się K. na Litwie, Rusi Czerwonéj, Podolu i Ukrainie. Pierwotnie zwali się *Kossakami*; wywodzą się od Wawrzeńca Korwina, hetmana mazowieckiego w XIII w. —**Kossakowski** (Frańciszek Nikodem), urod. około 1550 r., † 1611, położył fundament znaczenia rodu K. Odznaczył się on jako dzielny wojownik, mianowicie w bitwie pod Kirchholmem 1605; sprawował też dwukrotnie poselstwo do hana tatarskiego Kazi-Gireja i sojusz z nim umocnił. Do wyniesienia swéj rodziny pomagał też Nikodemowi krewniak jego **Kossakowski** (Mikołaj), starosta wiski a następnie kasztelan czernihowski. — **Kossakowski** (Jan Eustachy), syn Nikodema służył wojskowo, mianowany został 1645 kasztelanem mścisławskim, † 1649 w Warszawie. Syn jego *Stanisław*, żonaty z Zawiszanką, marszałkówną litewską, stał się protoplastą hrabiowskiéj linii.—**Kossakowski** (Mikołaj), dzielny wojownik z czasów Zygmunta III i Władysława IV; za zasługi wojskowe otrzymał różne nadania od Zygmunta III a od Władysława IV nowoordynowaną kasztelaniję czernihowską, którą posiadał aż do śmierci zaszłéj 1639 r.—**Kossakowski** (Tomasz), w drugiéj połowie XVII w. kasztelan witebski, zostawił rodzaj *Pamiętnika rodzinnego*, który w części został wydrukowany w tomie I *Monografij Kossakowskiego*. — **Kossakowski** (Mikołaj), kasztelan kijowski, od 1696 r., magnacką posiadał fortunę; † 1706 r. — **Kossakowski** (Dominik Piotr), syn poprzedniego, od 1717 r., kasztelan podlaski, czynny brał udział w konfederacyi tarnogrodzkiéj, do zawiązania któréj stanął jeden z pierwszych na czele pospolitego ruszenia z województwa lubelskiego w Tarnogrodzie 1715 r., † 1730 we Lwowie.—**Kossakowski** (Stanisław), syn poprz., kasztelan kamieński od 1748, † bezpotomnie 1761 r., (ostatni z linii K. na Rusi); był ułomny, karzeł i potwornie brzydki; wsławił się jedynie przez swą żonę *Katarzynę* z Potockich **Kossakowską** (ur. 1716, † 1801 we Lwowie), głośną z wielkiego dowcipu i niechęci do króla, przeciwko któremu czynny brała udział w konfederacyi barskiéj i następnie we wszystkich intrygach politycznych. Otrzymawszy po mężu ogromną fortunę, zajmowała się sama sprawami majątkowemi, rozwijając wielką działalność w obec nagabywań licznych pretendentów do sukcesyi. Między Potockimi wielkiego zażywała miru. Na sejmikach w kamieńcu podolskim réj wodziła i zebrała 2000 nadwornych kozaków przeciwko wojskom Repnina. Dla konfederatów barskich nie żałowała zabiegów i pieniędzy. Pamiętniki współczesne często ją wspominają; liczne też krążyły o niéj anekdoty.—Życiorys Katarzyny mieści się w *Tyg. Ilustr.* (r. 1862, Nr. 135).—**Kossakowski** (Antoni), chorąży kowieński, posłował na sejm wielki, podczas którego mianowany był 1789 kasztelanem inflanckim.—**Kossakowski** (Michał), podkomorzy kowieński, późniéj pisarz wielki litewski, syn poprzedniego, zasiadał na sejmie czteroletnim. Po upadku kraju osiadł na wsi i za przykładem Chodakowskiego czynił gorliwe poszukiwania po dawnych kurhanach, okopach, uroczyskach i ruinach.—**Kossakowski** (Józef), generał brat poprzedniego, ur. 1772 w Marciniszkach, † w Lukoniach 1842, służył pod Kościuszką jako brygadyjer brygady kowieńskiéj. W r. 1812, za wkroczeniem Napoleona do Litwy, mianowany został generałem w korpusie litewskim i adjutantem cesarza. Osiadłszy następnie na wsi, zajmował się z wielkiém zamiłowaniem archeologiją. W posiadanie jego dostały się ciekawe pamiętniki Józefa Kossakowskiego, bisk. inflanckiego, które on uzupełnił szczegółami wypadków od 1788—94. — **Kossakowski** (Józef Korwin), biskup inflancki, ur. 1738 r. w Szyłach w województwie kowieńskiém. Po ukończeniu nauk w akademii wileńskiéj, został 1758 r. podczaszym kowieńskim i zasiadał t. r. na sejmie, odbywającym się pod laską Adama Małachowskiego. Wstąpił 1761 do stanu duchownego i wkrótce został kanonikiem wileńskim, a 1781 biskupem inflanckim i niedługo potém sam się uczynił koadyjutorem biskupa wileńskiego. Wezwany na sejm 4 letni (1788), występował 1790 r. wraz z Ks. Branickim i J. Małachowskim jako naczelnik opozycyi przeciw reformie rządowéj w obronie wolności staro-szlacheckich. Na sesyjach 16, 17 i 20 Wrześ. groził konstytucyją, ogłaszającą wrogiem kraju tego, coby proponował sukcesyję tronu. Członek deputacyi do ułożenia konstytucyi, protestował przeciw ustawie 3 Maja 1791, którą późniéj jednak zaprzysiągł, po jéj upadku przystąpił do Targowicy. Aresztowany po wybuchu powstania Kwietniowego 1794 w Warszawie, został 9 Maja tamże zabity. K. jest autorem kilku komedyj (np. *Warszawianin w domu*, *Warszawianin na wojnie*), wydanych bezimienie, paru powieści, np. „*Ksiądz pleban*“ i wielu mów, mianych podczas sejmu 4 letniego, mianowicie w r. 1788, drukowanych w „*Zbiorze mów mianych w czasie tegoż sejmu*“ (t. I, III, IV i VIII). W rękopisie zostawił „*Pamiętniki*“, uzupełnione przez Michała Kossakowskiego (ob.), pisarza w. litewskiego. Są też w druku jego pióra: „*Akt konfederacyi generaln. w. ks. litew.*“ (Wilno 1791); „*Decyzyja konfeder. litew. względem odebrania przysięgi*“ (Wilno 1792); i „*Decyzyja obwieszczenia marszałka w. ks. litew.*“ (Wilno 1792).—**Kossakowski** (Szymon), brat poprzedniego, hetman wielki litewski, urod. 1742 r. Jako dworzanin królewski w przyjaznych zostawał stosunkach z królewicem Karolem, księciem kurlandzkim, którego kandydaturę silnie popierał w czasie elekcyi 1764 i naraził tém sobie stronników Stanisława Augusta. Podczas konfederacyi radomskiéj 1767, jako podczaszy kowieński, sprawował wraz z Fr. Gedrojciem od konfederacyi litewskiéj poselstwo do króla, nakazane przez Repnina. Po wybuchu konfederacyi barskiéj, K. pierwszy rozwinął na Litwie chorągiew powstania (Lip. 1769) a ruchy jego zostawały w związku z zamierzoném działaniem M. Ogińskiego, hetm. litew. Utrzymywał stosunki z Kurlandyją i odbierał stamtąd zasiłki w pieniądzach i ludziach; zamyślał podobno wtargnąć w granice Rossyi, ale skutkiem porażki Ogińskiego musiał ustąpić z Litwy 1770. W ogóle czynny ciągle

brał udział w działaniach wojennych a pod koniec konfederacyi był jednym z głównych wodzów w Wielkopolsce. Był K. następnie kasztelanem witebskim, wojewodą inflanckim i konsylijarzem Rady Nieustającéj, po pierwszym podziale kraju Członek Rady Nieustającéj (1786) i sejmu 4 letniego (1788—92) działał w jednym duchu z bratem biskupem. Po upadku konstytucyi 3 Maja, jako generał w służbie rossyjskiéj, wraz z gen. Kreczetnikowem walczył przeciw wojskom polskim, a następnie fundował wraz z bratem, po ogłoszeniu aktu konfederacyi targowickiéj, konfedeiacyję generalną w. ks. litewskiego i ogłoszony został hetmanem polnym litewskim. Po złączeniu obu konfederacyi koronnéj i litewskiéj, jeździł wraz z innymi w poselstwie do Petersburga z podziękowaniem cesarzowéj Katarzynie za udzielenie pomocy. Na początku 1793 r. wziął buławę w. litewską, którą złożył dobrowolnie M. Ogiński. Po wybuchu powstania Kwietniowego 1794 w Wilnie, aresztowany, został 25 Kwiet. tamże zabity.—**Kossakowski** (Antoni), metrykant wielki koronny, podstoli nowogr. od 1766, syn Michała łowczego sędomierskiego, miał sobie przez króla Stanisława Augusta poruczoną dyrekcyję przepisywania *Metryki litewskiéj*, zawierającéj ważne akta i sięgającéj r. 1386. Poleceniu temu godnie odpowiedział, lecz z powodu nieszczęśliwych okoliczności, pracy swéj nie zdołał ukończyć. Część przynajmniéj *Metryki litewskiéj* przepisana dostała się dzisiejszemu archiwum głównemu Królestwa Polskiego. W młodości pisywał dosyć udatne wiersze, umieszczane w „*Zabawach przyjemnych i pożytecznych*". — **Kossakowski** (Jan Nepomucen), biskup wileński, syn poprzedniego, ur. 1755, † 1800 w Baden. Po ukończeniu nauk u Pijarów w Warszawie a następnie za granicą, wstąpił do stanu duchownego i doszedłszy już wyższych godności w kościele, został 1794 administratorem dyjecezyi wileńskiéj a 1798 rzeczywistym biskupem wileńskim i wiele dla swéj dyjecezyi położył zasług. Ukończył budowę katedry wileńskiéj, był głównym założycielem towarzystwa dobroczynności w Wilnie, i własnym kosztem fundował tamże szpital. Był też członkiem towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk. Celował prócz tego K. jako niepośledni pisarz i znakomity mówca. Kazania jego zalecają się wyborną polszczyzną. Oprócz kazań, listów pasterskich i artykułów drukowanych w *Monitorze* ogłosił w *Rocznikach Warsz. Tow. Prz. N.* rozprawy: „*Rzut oka na literaturę czeską i związek języków słowiańskich*" (t. IV) i „*O sztukach wyzwolonych i naukach u dawnych Etrusków*" (t. VII).—Życiorys jego w „*Tyg. Ilustr.*" (r. 1865, N. 289).—**Kossakowski** (Józef Ignacy), syn Antoniego. Nauki kończył u Pijarów i zagranicą. Za powrotem do kraju był dyrektorem szkół gub. grodzieńskiéj a potem wileńskiéj. W r. 1812 był jednym z siedmiu członków rządu tymczasowego ustanowionego w Wilnie przez Napoleona, a następnie urzędnikiem wydziału oświecenia i członkiem komisyi rządowéj wyznań religijnych i oświecenia publicznego; † 1829 w Warszawie. W literaturze dał się poznać przekładami z języka francuskiego i współpracownictwem przy *Dzienniku Wileńskim* w latach 1805—6. Niektóre jego oryginalne rozprawy mieszczą się w „*Rocznikach warsz. tow. przyjaciół nauk*" (t. IV, życiorys Piechockiego, t. XVII, życiorys Fr. hr. Bohusza). —**Kossakowski** (Józef, hrabia), ur. w Wojtkuszkach 1771, syn Michała, wojewody wileńskiego, towarzysz kawaleryi narodowéj, od 1793 łowczy w. k. litewskiego. Czynny brał udział w wojnie 1794 a po upadku sprawy wyjechał za granicę. Za księstwa warszawskiego szef pierwszego pułku strzelców litewskich, a w 1812 pułkownik 3-go pułku piechoty. Po upadku Napoleona osiadł w Warszawie i zajmował się literaturą. Z prac jego w rękopisach pozostawionych najciekawszą jest *Dyjaryjusz* od r. 1801—15. K. † 1840 w Warszawie.—**Kossakowski** (Stanisław Szczęsny), syn poprzedniego, ur. 1795 r. w Hamburgu, † 1872 w Warszawie. Po ukończeniu edukacyi zagranicą, sprawował rozmaite urzędy dworskie i dyplomatyczne. Od 1822—27 był pierwszym sekretarzem poselstwa rosyjskiego w Rzymie; następnie, nie przyjąwszy ofiarowanego sobie poselstwa w Madrycie (1832), był członkiem rady stanu a od 1859 senatorem i prezesem heroldyi królestwa polskiego. K. poświęcał się też i literaturze. Pisywał po francusku i po polsku. Z prac w języku polskim wydał komedyję „*Stara panna czyli intryga wiejska*" pod zbiorowym tytułem: „*Obrazy i charaktery z pierwszéj połowy XIX w.*" (Poznań 1858), inne komedyje pozostały w rękopisie; kilka komedyj francuskich ogłosił p. t. „*Repértoire du théatre de Societé du Comte St. K.*" (Paryż 1857). Z innych prac jego wymieniamy bezimienną: „*Choisissez ou la Foi et la Charte ou le monopole universitaire*" (Paryż 1845) i „*Essai de Médecine pratique, comprenant quelques idées sur l'étiologie de maladies etc.*" (Paryż 1858). Probował też sił w malarstwie i rzeźbie.—Życiorys w „*Tyg. Ilustr.*" (r. 1872, N. 237—238). — **Kossakowski** (Stanisław Kazimierz), syn poprzedniego, ur. 1837 w Wojtkuszkach. Jest obecnie (1874) wiceprezesem Towarzystwa zachęty sztuk pięknych w Warszawie. Zajmuje się heraldyką i genealogiją. Przy pomocy J. Błeszczyńskiego ogłosił ważne dla historyi dzieło: „*Monografije historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*" (2 t., Warszawa 1859—60; t. 3-ci Warsz. 1872).—**Kossakowski** (Kalikst), prałat katedry żmudzkiéj i proboszcz akuseński, zajmował się językiem litewskim i żmudzkim i wydał gramatykę p. t. „*Kalbrieda lezuwio Ziamiatyszko*" (Wilno 1832).

Kossecki (Xawery), generał b. wojsk polskich, późniéj sekretarz stanu przy radzie administracyjnéj, a po r. 1831 dyrektor główny komisyi rządowéj sprawiedliwości, † 1857 w Warszawie. Wydawał 1803 wspólnie z Cyprjanem Godebskim czasopismo p. t. „*Zabawy przyjemne i pożyteczne*" (Warszawa, 5 tomików). Przetłumaczył z francuskiego i dodatkami historycznymi uzupełnił dzieło· „*Historyja wylądowań przedsięwziętych do Anglii, Szkocyi, Irlandyi od Jul. Cezara aż do naszych czasów*" (Warszawa 1804).

Kosseir, Kossir, miasto nad czarném morzem, należące do wyższego Egiptu; ma 2,000 m. i jest stacyją parowców angielskich.

Kossogol, jezioro w obwodzie zabajkalskim, na południe od gór Sajańskich, na granicy chińskiéj; utworzone przez jeden z dopływów rz. Selengi, długie około 100 w.; otoczone przez mongolskie narody Urjanchów i Darchatów; było ostatniemi czasy często i starannie zwiedzane przez Rossyjan.

Kossów, herb wspólny trzem rodzinom polskim, w dawnych ziemiach pruskich zamieszkałym, przedstawia w polu czerwoném 3 pasy białe, od prawéj ku lewéj stronie tarczy skośnie idące; w szczycie hełmu 3 pióra strusie. Herb ten otrzymał swoje nazwisko odrodziny Kossów, któréj znakomitsi członkowie byli: *Jan Koss*, wojewoda chełmiński w latach 1648—60; *Adam*, biskup chełmski 1657—61; drugi *Jan* wojewoda chełmiński, mianowany 1688, † 1701; *Józef*, wojewoda inflancki, † 1713 jako biskup nominat chełmiński; *Adam*, kasztelan chełmiński, który zrezygnował 1732, i nareszcie trzeci *Jan*, kasztelan inowłodzki, † 1756.

Kossów, miasteczko w obwodzie kołomyskim, w Galicyi; ma 2,800 m., trudniących się hodowaniem kóz i garbarstwem; warzelnia soli i nieczynne kopalnie soli, pokłady nafty oraz węgli brunatnych.

Kossów, miasteczko w gub. siedleckiéj, pow. sokołowskim, nad strugą Hodynią, o 1 milę od Bugu, ma 1065 m., po większéj części żydów.

Kossów, miasteczko w dawném województwie nowogrodzkiém, pow. słonimskim, dzisiaj w gub. grodzieńskiéj. Do dóbr Kossowa należy wieś Mereczowszczyzna, w któréj urodził się 1746 Tadeusz Kościuszko. Domek drewniany, w którym Tadeusz światło dzienne ujrzał, jest dotąd z największém staraniem utrzymywany.

Kossów (Sylwester), ur. w województwie witebskiém, po ukończeniu szkół miejscowych bazylijanin monasteru kijowo-peczerskiego, daléj profesor i rządca szkół w Kijowie i Winnicy, od 1632 archimandryta, został 1634 biskupem mścisławskim, orszańskim i mohilewskim, a w 1649 Bohdan Chmielniki wyniósł go na metropolitę kijowskiego; † 1657 w Kijowie. Jako metropolita był K. nadzwyczaj czynnym; gorliwy przeciwnik unii, spokojnie jednak rzeczy prowadził. Najważniejszém jego dziełem jest chronologija metropolitów ruskich od wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi aż do r. 1535, wydana p. t. „*Patericon albo żywoty świętych ojców pieczerskich, i t. d.*“ (Kijów 1635 i powtórnie 1661). Nadto wydał „*Exegesis to jest zdanie sprawy o szkołach kijowskich i winnickich*“ (Kijów 1635) i w jęz. ruskim „*Didaskalia albo nauka o siedmiu sakramentach*“ (w Kutejnie 1627 i 1653), dzieło przez sobór moskiewski 1690 r. uznane za kacerskie.

Kossowe Pole, ob. Kosowe Pole.

Kossowicz (Kajetan), oryjentalista rossyjski, ur. 1813 w gub. witebskiéj; po ukończeniu gimnazyjum w Witebsku, studyjował do r. 1836 na uniwersytecie moskiewskim zwłaszcza języki klasyczne, od 1839 nauczyciel gimnazyjum w Twerze, następnie od 1843 w Moskwie, w 1858 został profesorem języka sanskryckiego a potém i zendzkiego przy uniwersytecie petersburgskim. Początkowo zajmował się językami klasycznemi i wydał przekład gramatyki greckiéj Kühnera oraz pracował nad ułożeniem słownika grecko-rossyjskiego; późniéj jednakże wyłącznie poświęcił się studyjom nad językiem sanskryckim i zendzkim. Z prac jego w tym kierunku, oprócz przekładów ustępów z Mahabaraty i Bhagawat-Purany oraz dramatu Kryszny Misry, p. t. „*Torżestwo swietłoj myśli*“ (1847), ważniejsze są: „*Sanskryto-russkij słowar*“ (tom I, Petersburg 1854); „*Ob ochotnikie i parie gołubije*“ (t. 1859); „*Sávitri*“ (t. 1861); „*Czetire stat'i iz Zendawesty*“ (t. 1861); „*Decem Sendavestae excerpta*“ (Paryż 1865); „*Gata Ahunavaiti*“ (Petersburg 1867); „*Gata Ustavaiti*“ (t. 1869) a zwłaszcza wspaniałe wydanie wszystkich zabytków języka staroperskiego, pisanych pismem klinowém (Petersburg 1872).

Kossowski (Tomasz), dziekan Niższego Dynaburga, pleban kościoła w Liksnii, ur. 1798 r. w gub. wileńskiéj, wyświęcony na kapłana 1822, † 1856 w Liksnie. Ogłosił „*Gramatykę łotewską*“, tudzież w języku łotewskim *Nauki* na wszystkie niedziele i święta całego roku.

Kossowski (Samuel), basetlista, ur. 1805 r. pod miastem Buskiem, uczeń b. konserwatoryjum warszawskiego, † 1861 w Kobryniu. Większą połowę życia spędził na wystąpieniach koncertowych w miastach polskich jako też w Wiedniu i Berlinie. Głównym przymiotem jego gry był ton piękny i pieściwość sentymentalna. Artyzm jego wysoko wszakże nie sięgał.

Kossuth (Ludwik), przywódca rewolucyi węgierskiéj z 1848 — 49, ur. 1802 w Monoku, w komitecie zemplińskim, wychowanie odebrał naprzód w kolegijum pijarów w Satoralja-Ujhely, potém w szkołach ewangielickich w Preszowie, następnie studyjował prawo w Sarospataku. Zostawszy adwokatem, zyskał w komit. zemplińskim od 1824 znaczną praktykę sądową, oraz jako mówca wywierał wpływ na zgromadzeniach komitatowych. W r. 1831 przeniósł się do Pesztu, gdzie poświęcił ię praktyce adwokackiéj. 1832 zasiadał na sejmie w Preszowie jako zastępca pewnego nieobecnego magnata. Pod czas tego sejmu powierzyła K., na polecenie Wesseleny'ega, partyja liberalna redagowanie Gazety sejmowéj, którą dla uniknięcia przeszkod cenzuralnych odpisywano w około 100 egzemplarzach i rozsyłano po komitatach. Po ukończeniu sejmu wydawał K. w Peszcie pismo poświęcone czynnościom komitetowym, które również dla uniknienia cenzury kazał litografować. Rząd zakazał jednak dalszego wydawania gazety i w Maju 1837 K. wraz z Wesseleny'm i innymi przyjaciołami był aresztowany i osądzony za zdradę państwa na 4 letnie więzienie, z którego jednak już 1840 wypuszczeny w skutek ogólnéj amnestyi. W Styczniu 1841 r. objął K. redakcyję dziennika *Pesti Hirlap*; pismo to, w którém K. rozwinął niezwykły talent publicysty, wkrótce stało się organem radykalnéj partyi madziarskiéj, która oprócz tendencyj demokratycznych dążyła

do utworzenie wielkiéj rzeszy madziarskiéj za pomocą ucisku innych narodowości zamieszkałych w Węgrzech i zmuszenia ich do zlania się z Madziarami. W skutek działalności publicystycznéj K. zlały się wszelkie odcienia polityczne w jednę wielką partyję narodową, czém wzrosła nader siła opozycyi. W r. 1844 z przyczyny nieporozumień z wydawcą usunął się K. od redakcyi, a gdy niemógł otrzymać koncesyi na własne pismo, poświęcił się działalności praktycznéj, stanąwszy na czele wielu stowarzyszeń, a zwłaszcza towarzystwa przemysłowego. W Listopadzie 1847 K. wybrany z Pesztu na sejm, stał się duszą opozycyi i porywał wszystkich za sobą zarówno przez odwagę, jak i talent krasomówczy. Początkowo domagał się oswobodzenia włościan, podniesienia stanu miejskiego, pielęgnowania narodowości, wolności prasy i t. d., po wybuchu zaś rewolucyi Lutowéj w Paryżu otwarcie wypowiedział żądania oddzielnego rządu dla Węgier oraz ministeryjum odpowiedzialnego. Słynną szczególniéj jest mowa K. na posiedzeniu sejmu z 3 Marca 1848. Po mianowaniu 17 Marca Batthyányi'ego prezesem ministeryjum węgierskiego, wszedł K. do takowego jako minister finansów. Po rozwiązaniu tego ministeryjum (we Wrześniu) został K. prezesem komitetu obrony narodowéj. Na tém stanowisku organizował K. walkę przeciwko ruchowi południowo-słowiańskiemu i przeciwko rządowi austryjackiemu i potrafił natchnąć Madziarów do największych ofiar. Przez swe jednak ultramadziarskie tendencyje sprawił to, że inne narodowości węgierskie stanęły na stronie, obce ruchowi. Abdykacyja cesarza Ferdynanda I i wstąpienie na tron Franciszka Józefa nie znalazło uznania w Węgrzech i po zwycięskiéj kampanii wiosennéj 1848 r. sejm w Debreczynie 14 i 15 Kwietnia, na propozycyję K., wyrzekł usunięcie od tronu domu habsburgsko-lotaryngskiego i ogłosił niepodległość Węgier. O przyszłéj formie rządu miano późniéj zdecydować, tymczasem powierzono władzę K., jako gubernatorowi. W tym charakterze złożył K. 14 Maja przysięgę przed sejmem w Debrecynie i odbył 5 Czerwca uroczysty wjazd do zdobytego na Austryjakach Buda-Pesztu. Z Pesztu protestował K. przeciwko wkroczeniu do Węgier armii rossyjskiéj pod wodzą Paszkiewicza, oraz zwrócił się do Francyi i Anglii z prośbą o interwencyję w sprawie węgierskiéj. Gdy nadzieja interwencyi rozchwiała się i gdy wysiłki armii węgierskiéj niemogły przemódz znacznie silniejszego nieprzyjaciela, K. był zmuszony przenieść się wraz z rządem do Segedynu i tu sejm, na zlecenie K., ogłosił równouprawnienie wszystkich narodowości zamieszkujących Węgry, powołał całą ludność do walki i zapowiedział bój do ostatniéj kropli krwi. Sprawa węgierska widocznie już wtedy upadła i tylko waleczny odpór Görgeya i Bema przedłużał walkę; K. był zmuszony opuścić Segedyn i przenieść się z rządem do Aradu. Zamierzony przez Klapkę pochód na Wiedeń obudził w K. na chwilę nadzieję, którą jednak porażka w Temeszwarze znowu zniszczyła. Zaszły nieporozumienia z Görgeyem, którego K. obwiniał o zdradę stanu i żądał powierzenia dowództwa Bemowi oraz prowadzenia walki na zabój. Rada wojenna nie przyjęła planu K., w skutek tego złożył on 11 Sierpnia 1848 w Aradzie dyktaturę w ręce Görgeya, sam zaś udał się przez Radnę (gdzie nawiedził się walką) i Lugos do Orsowy i 17 Sierpnia przekroczył granicę turecką. Przed opuszczeniem Węgier rozkazał blisko granicy zakopać klejnoty koronne węgierskie (wynalezione dopiero 8 Września 1853). Zatrzymany czas niejaki w Widyniu, następnie w Szumli, skąd w Lutym 1850 r. internowany był, wraz z towarzyszami, do Kutahii w Małéj Azyi, i tu połączył się z żoną i dziećmi. Za staraniem rządu angielskiego i Stanów Zjednoczonych uwolniony 9 Września 1851, udał się przez Anglię do Stanów Zjednoczonych, przyjmowany wszędzie z sympatyją i żywemi demonstracyjami. W r. 1852 powrócił do Londynu, gdzie stale zamieszkał, starając się przypomnić różnemi demonstracyjami i utrzymać na stanowisku przywódcy i przedstawiciela Węgier. Rola jednak polityczna zupełnie się skończyła ze złożeniem dyktatury. Niektóre mowy K. wyszły w Londynie 1853 i 1853, zupełny ich zbiór p. t. „*Gesamelte Werke*“ (3 t., Lipsk 1852—55). Porów. „K. *Briefe an F. M. L., Bem. 1849 März-Juni*“ (Peszt 1872); Szemerego „*Graf. L. Batthyanyi, A. Görgei, L.* K.“ (3 t., Hamburg 1853).

Kostajnica, m. w Węgrzech, na lewym brzegu rz. Uny, 3,200 m.; zamek, kościół grecki i katolicki, klasztor franciszkański, oraz kąpiele mineralne.

Kostecka (Nepomucena), córka znakomitego komika Aloizego Żółkowskiego, artystka dramatyczna, ur. 1807 r., † 1847 w Warszawie, występowała z wielkiem powodzeniem w rolach starych panien i bab wygadanych.

Kostecki (Platon), spółczesny pisarz polski, ur. 1832 w Więckowicach pod Samborem, syn księdza unickiego; nauki gimnazyjalne odbywał w Sanoku, Samborze, Przemyślu, następnie przez 3 lata (do 1854) studyjował prawo we Lwowie, poczém wyłącznie poświęcił się piśmiennictwu. W r. 1854—55 był redaktorem czasopisma rusińskiego *Zorja halycka*, następnie kolejno pracował w red. *Przeglądu powszechnego politycznego*, *Dziennika Polskiego* i *Gazety narodowéj*, przy któréj dotychczas jest czynnym. Oprócz licznych artykułów dziennikarskich, z których najlepsze poświęcone sprawie rusińskiéj, a zwłaszcza *Przeciw przymusowemu narzucaniu Rusinom abecedła łacińskiego* i *Przeciw Dziedzickiemu*, pisał wiele poezyj w językach polskim i rusińskim, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach. Część poezyj rusińskich wydał p. t. „*Poezyi ruskii*“ (Lwów 1862). Są tu udatne utwory, z poczciwą tendencyją, między którymi odznacza się wiersz pod tyt. „*Mołytwa*“.

Kosteczki słuchowe, szereg małych kosteczek znajdujących się w uchu średniém (ob. ucho); tworzą one łańcuch połączony z jednéj strony z błoną bębenkową, a z drugiéj strony zamykający otwór ucha wewnętrznego; służą dla przeprowadzenia

dźwięków. Tu należą: młotek, kowadełko, kość soczewicowata i strzemię.

Kostendil (*Kinstendil*), m. w tureckim ejalecie t. n., nad rz. Strumą, 8,000 m., kopalnie złota i srebra; oraz źródła mineralne gorące.

Koster, *Küster* (Wawrzyniec), ob. Coster.

Koster, gromada małych wysp w odnodze Skagerrak, przy brzegach szwedzkich, należąca do obwodu (Län) Götaborg. Mieszkańcy ich są biegłymi żeglarzami.

Kostium (z włosk.), w najpowszechniejszém znaczeniu wyraża ubiory, stroje i t. p. używane w jakim narodzie i cechujące tenże naród wyłącznie.

Kostka, dom znakomity i zasłużony w Rzeczypospolitéj polskiéj, herbu Dąbrowa. Nazwisko to pierwszy przybrał Nawój z Rostkowa, który w r. 1464 zdobył na Krzyżakach Działdów.—Z tego rodu *Stanisław* był wojewodą chełmińskim, † 1555 r. — *Jan*, wojewoda sędomierski, w zatargach z Gdańszczanami rozsądkiem swoim uspokoił rozruchy i wywierał za Zygmunta Augusta przeważny wpływ na sprawy pruskie. Posiadał w kraju taką wziętość, że po ucieczce Henryka Walezego niektórzy ze stanu rycerskiego stawiali go jako kandydata do tronu. W trudnych ówczesnych okolicznościach nie chciał jednak K. tego zaszczytu i popierał Stefana Batorego.—*Stanisław*, podkomorzy chełmiński, jeździł od Zygmunta Augusta w poselstwie do Filipa II, króla hiszpańskiego, i czynny miał udział w wyprawach Stefana Batorego, który go mianował generałem artyleryi; † 1587 r.—*Paweł*, syn Jana na Rostkowie, chorąży ciechanowski, starszy brat *świętego Stanisława* (ob.) *Kostki*, w młodszych latach płochy i swawolny, odznaczał się w późniejszém życiu nadzwyczajną pobożnością i hojnością dla ubogich, których pielęgnowaniu wyłącznie się poświęcał.—*Zofija*, córka Jana, wojewody sędomierskiego, ur. 1575 r., żona Aleksandra księcia Ostrogskiego, wojewody wileńskiego, † 1635 w Jarosławiu, słynęła z wielkich cnót i pobożności.—*Anna*, córka Jana starosty lipińskiego, urodz. 1617 r. Uleczona cudownym sposobem po przypadkowém wypiciu gwałtownéj trucizny, wstąpiła w 19 roku życia do klasztoru benedyktynek w Jarosławiu i 1656 r. została ksienią tego zgromadzenia; † 1692 po 36 letnim zarządzie klasztorem. — **Kostka** (Piotr), biskup chełmiński, ur. 1563 roku. Po ukończeniu nauk w akademii krakowskiéj, następnie w Lowanijum i Paryżu, gdzie otrzymał stopień doktora prawa, został za powrotem do kraju kanonikiem warmińskim, następnie krakowskim i kanclerzem kuryi biskupiéj. Wyświęcony na biskupa 1574, rządził dyjecezyją chełmińską chwalebnie aż do śmierci, zaszłéj 1595 r. Był to człowiek wielkiéj nauki i biegły w kilku językach.

Kostka (Paweł), mieszczanin miasta Wojnicza, żyjący w XV w., zostawił rękopis ukończony 1463 r., obejmujący zbiór praw obowiązujących pod tyt. „*Libri leyum theutonicalium Juris Magdeburgiensis et Feudalis, nec non Statuta Casimiri pro terra Cracovienei* i t. d.“. Rękopis ten znajdował się w *Bibliotece* Załuskich.

Köstlin (Chrystyjan Reinhold), ur. 1813 w Tubindze, najprzód adwokat, od 1840 profesor prawa tamże, † 1856, zasłużył się wielce w pracy nad rozwojem niemieckiego prawa karnego i procedury karnéj, mianowicie swemi pismami: „*Neue Revision der Grundbegriffe des Strafrechts*“ (2 części, Tüb. 1844—45); „*Der Wendepunkt des deutschen Strafverfahrens im 19 Jahrhundert*“ (Tüb. 1849); „*Das Geschwornengericht*“ (1849); „*System des deutschen Strafrechts*“ (Tüb. 1855), do których przybywają jeszcze wydane po jego śmierci dzieła: „*Geschichte des deutschen Strafrechts*“ (Tüb. 1859) oraz „*Abhandlungen aus dem Strafrecht*“ (tamże 1858). K. odznaczył się także chlubnie jako autor wielu nowell i romansów, wydanych po większéj części pod imieniem C. Reinholda (3 t., Brem. 1847—48).

Kostniak (*osteoma*), nowotwór (ob.) z tkanki kostnéj (ob. kość) złożony. Najczęściéj napotyka się na kościach, w postaci wyrośli rozmaitego kształtu; początek bierze albo z saméj kości, albo téż z okostnéj.

Kostomarow (Mikołaj), znakomity historyk rossyjski, ur. 1817 r. w gub. woroneskiéj; po ukończeniu uniwersytetu charkowskiego zajmował się przez lat kilka badaniem poezyj narodowéj, zwłaszcza małoruskiéj, niezaniedbując przytém historyi, która od dzieciństwa stanowiła ulubiony dlań przemiot zajęcia. W r. 1844 mianowany nauczycielem gim. w Równem, skąd po 2 latach wezwany został 1846 przez uniwersytet kijowski na profesora historyi rossyjskiéj; wkrótce jednak aresztowany wraz z Szewczenką, Kuliszem, Biełozierskim, Hulakiem, Nawrockim i Markiewiczem, przesiedział przez rok w fortecy Petropawłowskiéj, następnie wysłany został na mieszkanie do Saratowa, gdzie przebył do 1857 r. Uwolniony, podróżował po Europie, przyczém zwiedził i ziemie słowiańskie; po powrocie wezwany został 1859 na profesora historyi rossyjskiéj przez uniwersytet petersburgski, wziął jednak dymisyję 1862 po zaburzeniach studenckich. Działalność literacką rozpoczął K. w języku małoruskim, wydawszy pod pseudonymem *Jeremijasza Hałki* dramat „*Sawa Czałyj*“ (1838); zbiory poezyj „*Kwitka*“ (1840); „*Ukraińskije ballady*“ (1839); tragedyję „*Perejasławska nicz*“ (1841), oraz przełożył z Byrona *Hebrajskie melodyje* i in. W języku rossyjskim wydał: „*Ob istoriczeskom znaczenii russkoj narodnoj poezyi*“ (1843); „*Sławianskaja mithologija*“ (1846); „*Bohdan Chmielnickij*“ (2 t., 1857); „*Oczerki torgowli moskowskago gosudarstwa*“ (1858); „*Bunt Steńki Razina*“ (1858); „*Oczerk domaszniej żizni i nrawow Welikoruskago naroda w XVI i XVII w.*“ (1860); „*O federatiwnom naczalie w Drewnej Rusi*“ (1861); „*Czerty Jużnorusskoj istorii*“ (t. r.); „*Hetmanstwo Wyhowskago*“ (1862); „*Istoriczeskija monografii i izsliedowanija*“ (3 t., 1863—67); „*Siewerno-russkija narodoprawstwa*“ (1863); „*Kto był pierwyj Lżedimitrij*“ (1864); „*Liwonskaja wojna*“ (1864); „*Smutnoje wremia*“ (1868); „*Poslednije gody Rieczy Pospolitoj*“ (1869); „*Kostiuszko*“ (1870) i w. in. Pod redakcyją K. wychodziły nadto „*Akty jużnoj Rossii*“ (5 t.) i „*Pamiatniki ruskoj lite-*

ratury“ (4 tomy). Wszystkie dzieła K. oprócz wysokiéj wartości naukowéj, odznaczają się i pod względem artystycznym: wybornem obrazowaniem, dramatyczném przedstawieniem osób i wypadków i dokładném kolorytem epoki, tak że słusznie nazywają go historykiem beletrystą. K. obalił lub zniszczył niejeden wytworzony ideał historyczny, lub świetną tradycyję, wysnutą z opowieści a niemającą podstawy historycznéj. Przeważnie w dziełach swych zajmuje się historyją Małorossyi i jest stosunkiem do Polski i Rossyi. W dawniejszych swych pracach odznacza się sumiennością i bezstronnością poglądów. Jego zapatrywanie się na dzieje Polski było zawsze poważném, beznamiętném a często przyjazném. Nieznajdujemy jednak tych przymiotów w dwu ostatnich jego pracach (*Poslednije gody* i *Kostiuszko*); przebija natomiast w nich widoczna niechęć, co tém dziwniejsza, że fakta podane są z całą sumiennością. Dzieła te jako źródła historyczne są nader ważne, ponieważ K. korzystał z wielu materyjałów, nie tkniętych dotąd przez nikogo.

Kostrączyna, ob. Dalbergia.

Kostroma, rz. w gub. kostromskiéj, lewy dopływ Wołgi, poczyna się w lasach soligalickiego powiatu; odgranicza gub. kostromską od jarosławskiéj; długa około 350 w., w dolnym biegu szeroka od 100—150 sążni; spławna od m. Buja do Kostromy.

Kostroma, m. stołeczne gub. kostromskiéj, przy ujściu Kostromy do Wołgi, przeszło 28,000 m.; piękny kościół katedralny, przeszło 30 fabryk. Kupcy tutejsi prowadzą dość ożywiony handel zbożem i skórami. K. założona została około 1150 r. przez ks. Jerzego Dołgorukiego, 1208 dana jako udział ks. rostowskiemu Konstantemu Wsiewołodowiczowi; 1237 zdobyta i zburzona przez Batego, następnie była we władaniu różnych książąt, za w. ks. Dymitra Dońskiego przyłączona do w. ks. moskiewskiego. 1608 r. okolica jéj spustoszona przez Lisowczyków. — *Kostromski powiat*, ma na przestrzeni 3,773 w. kw. 126,500 m.; część pow. wzniesiona, druga nizina bagnista, pokryta jeziorami; zroszona rz. Wołgą, Kostromą i Merą; z błot najważniejsze Woronie; grunt piaszczysty i gliniasty. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, uprawą lnu, ogrodnictwem oraz przemysłem.—*Kostromska gubernija*, jedna z gub. środkowych, ma na przestrzeni 70,121 1/2 w. kw. 1,101,000 m.; powiérzchnia gubernii jest równina, pochylona z północy ku południowi; część półn. i wschod. pokryta wielkimi lasami, graniczącemi z lasami gub. wołogodzkiéj i wiackiéj; oraz licznemi jeziorami i błotami; przerznięta rz. Wołgą z jéj dopływami: Kostromą, Wetługą, Unżą i t. d.; z jezior ważniejsze Galickie, Czuchłomskie, Święte i Berozowoje. Klimat surowy; grunt gliniasty lub piaszczysty, nieurodzajny. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła, przemysłem leśnym i różnemi rzemiosłami; oprócz tego wychodzą na zarobek do innych gub.; fabryk mało, głównie wyrobów płóciennych i bawełnianych. Gubernija dzieli się na 12 powiatów: kostromski, bujski, warnamiński, wietłużski, galicki, kineszemski, kołogrywski, makarijewski, nierechocki, soligalicki, czuchłomski i juryjewski.

Kostrow (Jermił), wierszopis rossyjski, syn włościanina, uczeń uniwersytetu moskiewskiego, którego był uprzywilejowanym poetą, † 1796. Pisma jego, zarówno oryginalne jak i tłumaczenia, miały 2 wyd. (1802 i 1849), oba niekompletne. K. znany jest jako pierwszy tłumacz Homera z oryginału greckiego.

Kostrowiec, herb starożytnéj rodziny rusko-litewskiéj Lwowiczów, przedstawia słowiańską głoskę (П), któréj laski u dołu na zewnątrz wygięte, tworzą postać łuku myśliwskiego, nad nim, krzyż albo miecz półksiężycem przepasany. Lwowicze pochodzili z książąt ruskich.

Kostrowiec (Żegota), pseudonym księdza Ignacego *Hołowińskiego* (ob.).

Kostrowski (Stefan), towarzysz husarski pod znakiem Ogińskiego, żyjący za Jana III, zostawił w rękopisie *Dyjaryjusz swojego czasu*, którego wyjątki drukowane były w *Tygodniku Petersburgskim* z roku 1842.

Kostrowski (Antoni), prawnik, żyjący w pierwszéj połowie XVIII w., ogłosił dwa dzieła: „*Clypeus Cleri Poloni contra tela fori saecularis*“ (Warszawa 1728) i „*Festum ecce primae classis imaginibus principum Regumque Poloniae*“ (Wilno 1719).

Kostrzeń albo *Muchawiec*, rz. w gub. siedleckiéj, zaczyna się w powiecie siedleckim z kilku strumieni, łączących się na północ Wodynia, potém wchodzi w pow. węgrowski, poniżéj Mokobod pod Wyszkowem wpada z lewego brzegu do *Liwca*. Długa około 35 wiorst.

Kostrzewa (*Festuca*), rodzaj roślin z rodziny traw, cechujący się kłosami dwu lub wielokwiatkowemi; kwiatkami lancetowatemi, zaostrzonemi, obejmuje gatunki liczne, głównie europejskie, trwałe, niektóre ważne jako rośliny pastewne. Najpospolitszym gatunkiem jest K. *owcza* (*F. ovina*); rośnie dziko po suchych łąkach, pastwiskach lub miedzach i jest trawą trwałą; ma delikatne szczecinowate listeczki, kępkami z korzenia wyrastające; dorasta 1—2 stóp wysokości; najlepiéj udaje się na gruntach piaszczytych. K. *łąkowa* (*F. elatior*), K. *trzcinowata* (*F. arundinacea*) oraz *czerwonawa* (*F. rubra*), dają na łąkach wilgotnych dobre i bardzo pożywne siano.

Kostrzewski (Chryzostom Nepomucen), doktór medycyny, żyjący w Warszawie w połowie XVIII w., słynął z rozległéj nauki i szczęśliwéj bardzo praktyki.—**Kostrzewski** (Jakób), syn poprzedniego, doktor medycyny, ur. w Warszawie; słuchał nauk lekarskich w Wiedniu, gdzie 1775 r. otrzymał stopień doktora, był profesorem fizyjologii i materyi medycznéj w akademii lwowskiéj. Z dzieł jego wymienimy: „*Sztuka babienia* i t. d.“ (Lwów 1774); „*Uwagi nad zarazami bydła*“ tłum. z Wolsteina (Wiedeń 1785) i in.

Kostrzewski (Frańciszek), spółczesny malarz rodzajowy, ur. 1826 r. w Warszawie. Ukończywszy szkoły tamże (1844), przebywał czas jakiś na wsi w Krakowskiém, gdzie zapoznał się doskonale z charakterem i wszystkimi stosunkami życia ludu na-

szego i sam kształcił się w rysunku, mając za wzór jedyny naturę. Po otwarciu szkoły sztuk pięknych w Warszawie 1844 r., uczył się w niéj K. pod kierunkiem Kokulara, Hadziewicza i innych aż do 1849. Następnie, nie mając możności udania się za granicę, studyjował lat dwa dawnych i nowych mistrzów w galeryi T. Zielińskiego w Kielcach. Za powrotem do Warszawy piérwszy rozgłos zyskał obrazem „*Wnętrze karczmy*“ (1854), premijowanym na krakowskiéj wystawie sztuk pięknych. Za tym nastąpiły inne prace jak: „*Odpust na wsi*“ (1855); „*Obrachunek z pańszczyzny*“ (1855); „*Żniwo*“ (1857); „*Węglarze w lesie*“ (1857); „*Polowanie na dzika*“ (1858) i t. d. Do najlepszych jednak utworów jego należą: *Zaścianek Dobrzyński*, *Sitarz*, *Jałmużna w lesie*, *Licytacyja dobytku chłopskiego*, *Robotnicy na gościńcu*, *Sprawa przed sołtysem*, *Jarmark w miasteczku* i t. d. Wyborne są też jego typy uliczne miejskie jak: *Druciarze*, *Wyrobnicy*, *Piaskarze*. W obrazach K. uderza rzewność swojska, przywiązanie do ludu i współczucie z jego niedolą. Zarzucają mu niepoprawność w rysunku i nazbyt szkicowe traktowanie przedmiotów. Znaczną część malowideł swych robił K. pastelami. Odrębną działalność rozwinął on jako ilustrator wielu książek i pism peryjodycznych. Niepospolity talent do rysunków humorystycznych i karykatur wykazał szczególniéj w *Wolnych Żartach* i *Szpargałach* (Warszawa 1858—59). Ilustracyj (zwłaszcza humorystycznych) dostarcza ciągle do *Tygodnika Ilustrowanego*, *Kłosów*, *Przyjaciela Dzieci* i t. d. Był także wyłącznym ilustratorem *Kmiotka*; od 1868 do 1874 ilustrował „*Muchę*“. Ilustracyje jego do *Ramot i Ramotek* Wilkońskiego (Warsz. 1873) nie zalecają się bynajmniéj ani humorem, ani inwencyją, ani rysunkiem. W ogóle talent K., jak to widać z ostatnich jego kreacyj, zdaje się słabnąć.

Kostrzyn, miasto w Prusach, w regencyi poznańskiéj, powiecie szrodzkim, ma 1,800 m. i starożytny kościół parafijalny, wzniesiony w XIII w.

Kostyn (Miron), kanclerz czyli logotet mołdawski, zostawił w rękopisie opisanie ziemi mołdawskiéj wierszem heroicznym, wydrukowane w *Pismach Józefa hr. Dunina Borkowskiego* (1 t., Lwów 1856) i w „*Dziejach księstw Nad-dunajskich*“ Rogalskiego (Warszawa 1861).

Kosy, herb; przedstawia w polu czerwonem dwie białe kosy na krzyż ostrzém ku sobie zwrócone.

Kosz, w dawnéj polszczyźnie znaczył: 1) karę żołnierską hańbiącą; 2) stanowisko, obóz tatarski, lub oddział Tatarów w pochodzie będący. U Kozaków zaporoskich *atamanem koszowym* zwał się dowódca kosza, wybierany jednorocznie.

Koszańskie starostwo niegrodowe, znajdowało się wdztwie mścisławskiém. Powstało w r. 1586 z sstwa krzyczewskiego, przez odłączenie z niego wsi Koszany, Biel, Orzaniczy, Pawłowiczy i Lubkowiczy. Od tego czasu posiadali je: książęta Łukomscy, książęta Mirscy, Koszańscy, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III, z dnia 22 Października r. 1746 dzierżyli je Hieronim Kościesza Żaba wraz z żoną Heleną, opłacając z niego kwarty złp. 1,595 gr., a hyberny złp. 700. Od dnia 16 Września r. 1772 przeszło pod panowanie rossyjskie wraz z całém wdztwem.

Koszarawa, rz. w Galicji, obwodzie wadowickim, wypływa niedaleko wsi Koszarawy z zachodniego podgórza Babiéj góry, płynie najprzód ku południowi pod Przyborów, a następnie w kierunku północno-zachodnim, i pod Żywcem wpada z prawego brzegu do Soły. Długa przeszło 3 mile.

Koszarów i **Koszarska**, majętności w pow. latyczowskim, rodziny Koszarskich, która piérwotnie pochodząc z województwa krakowskiego, w XIV w. przesiedliła się w te strony i zakładała tu osady, zowiąc je od swego nazwiska. Niegdyś był tu zameczek, napadami Tatarów i czasem zniszczony.

Koszarski (Grzegorz), ob. Grzegorz z Żarnowca.

Koszarski (Stefan), generał polski, ur. 1769 r. we wsi Jaromirce na Podolu, z Łukasza, miecznika latyczowskiego, i Anny Tarłówny. Od 1783 r. służył w wojsku Rzeczypospolitéj. Po rozbiorze kraju udał się przez Turcyję do Włoch, gdzie zaciągnął się do legijonów polskich, a następnie przeszedł do armii księstwa warszawskiego. W 1812 r. został pułkownikiem, a 1817 generałem wojsk królestwa kongresowego. † 1824 roku w dobrach swych Złota w Sędomierskim. Podczas zawodu wojskowego czynny miał udział w bitwach: pod Szepietówką Szczekocinami, Warszawą (za powstania Kościuszkowskiego), Civitta Castellana, Fondi, Gaetą, Placencyją, nad Trebiją (we Włoszech), pod Hochenlinden, Gdańskiem, Friedlandem (w Niemczech) i w oblężeniu Modlina. W walkach tych pięćkrotnie ranny, odznaczał się zawsze niezwykłą walecznością. W armii znany był z prawości i dzielności charakteru.

Koszatka (*Myoxus*), rodzaj ssących z rzędu szczurowatych, należący do rodziny myszy, lecz zbliżający się do wiewiórek. Nogi przednie cztero, a tylne pięciopalcowe, ogon mniéj więcéj kiściasty, głowa podobna do mysiéj, zębów trzonowych po 4 z każdéj strony obu szczęk. Brak u nich zupełny kiszki ślepéj, która u innych szczurowatych jest bardzo obszerna. K. przebywają zwykle po drzewach, żywią się rozmaitemi nasionami i owocami, oprócz tego wyjadają jajka ptasie, lub pożerając młode pisklęta. Żywot wiodą głównie nocny, we dnie ukrywają się w dziuplach lub gniazdach, zimę przepędzają w odrętwieniu. Z dziesięciu około znanych gatunków trzy u nas się znajdują: *Połcha* (*M. glis*), największa, popielato-szara; K. *żołędna* (*M. nitela*), kasztanowato-orzechowa i K. *laskowa* (*M. avellanarius*), najmniejsza, rudawa.

Koszelewskie albo **Kuszelewskie starostwo** niegrodowe, mieściło się w wdztwie mińskiém, powiecie rzeczyckim. Według metryk litewskich powstało w początkach XVIII w. i było w posiadaniu Antoniego Piotrowskiego, następnie zaś od roku 1713 dzierżyli je Chaleccy, Dernałowiczowie, Bułhakowie, Wyszyńscy, a wreszcie z mocy przywileju Stanisława Augusta z d. 5 Marca r. 1770 posiadali je Adam Wilkoszewski z żoną Marcyjanną, piérwszego

ślubu Bułhakową, 2 Wyszyńską, którzy opłacali z niego kwarty w ilości złp. 723 gr. 20.

Koszenilla, ob. Czerwiec.

Koszer, (z hebr. czysty), podług przepisów religijnych wyrazem tym nazywa się wszystko dozwolone żydom do użycia na pokarm, niedotknięte ręką pogan lub chrześcijan, w przeciwstawieniu do *trefoh*. Wyrazem *Koszerny* zowią się u żydów ludzie ustanowieni na to, ażeby wszelkie mięso na pokarm przeznaczone troskliwie oglądali, czy jest wedle przepisów mojżeszowych zdrowe i czyste.

Koszerne, znaczyło w stylu urzędowym podatek nałożony na żydów od mięsa i drobiu, zarzynanego podług przepisów religijnych żydowskich, używanego na codzienne pożywienie przez Izraelitów.

Koszokop, w dawnéj artyleryi polskiéj przykop, usypany przy pomocy koszów szańcowych dla zasłonienia robotników od pocisków nieprzyjacielskich.

Kosztulski (Jan Karol), doktor medycyny i akuszeryi, tegoczesny lekarz praktykujący w Warszawie, oprócz licznych artykułów drukowanych w Tygodniku lekarskim, wydał rozprawę p. t. „*De castratione*“ (Wilno 1829).

Koszucki (Sebastyjan), akademnik krakowski, żyjący w piérwszéj połowie XVII w. Cynny brał udział w sporach akademii z jezuitami, przeciw którym różne pisał broszury, ważniejsze z nich są: „*Dowód memoryjału akademickiego przeciw deklaracyi zmyślonego ziemianina*“ (Krak. 1632); „*Krótka informacyja o swéj woli studentów akademii Krak. r. p. 1632*“.

Koszutski (Stanisław), wzorowy tłumacz w XVI w., rodem z Pierzchna w Wielkopolsce, żył za Zygmunta Augusta, był poufałym domownikiem Mikołaja Radziwiłła, podczaszego litew., a następnie sekretarzem do listów polskich królowéj Barbary. Tłumaczenia jego zalecają się piękną i wzorową polszczyzną epoki złotéj. Do takich należą mianowicie: przekład z łacińskiego „*Reinharda Lorichiusa Księgi o wychowaniu i ćwiczeniu każdego przełożonego i t. d.*“ (Wilno 1553; 2 ed. tamże 1555; 3 ed. Kraków 1558; 4 ed. Wilno 1606) i „*M. T. Cycerona, O powinnościach wszech stanów ludzi etc*“ z przypiskami i życiorysem Cycerona (Wilno 1583; 2 ed. tamże 1593; 3 ed. 1606). Pozostawił także 11 listów, pisanych po większéj części do m. Radziwiłła i zawierających wiele ciekawych szczegółów o królowéj Barbarze. Listy te umieszczone są w dziele M. Balińskiego: *Pamiętniki o królowéj Barbarze*“.

Koszyce, miasto w Węgrzech, ob. Kaschau.

Koszyce, osada w gub. kieleckiéj, pow. pinczowskim, nad Srzeniawą, blisko jéj ujścia do Wisły; niegdyś stacyja królów polskich udających się na łowy do puszczy Niepołomickiéj, liczy 591 m. Tu nadany został szlachcie polskiéj zgubny dla narodu przywiléj w 1374 r.

Koszyczek (Jan z), ob. Jan z Koszyczek.

Koszykowe linije (*anse de panier*), zowią się w architekturze linije krzywe, powstałe z połączenia kilku łuków okręgów kół, tak zestawionych, że w punktach zejścia mają styczne wspólne. Używają się do poprowadzenia sklepień obniżonych, to jest nie kołowych, a takich, których szerokość większą jest od wysokości.

Kot (*Felis*), rodzaj zwierząt ssących, z rzędu drapieżnych, z rodziny kotów (*Felidae*), która ten tylko jeden rodzaj obejmuje. Najcharakterystyczniejszą właściwością tego rodzaju jest wysuwalność pazurów, która wszakże jest tylko pozorna, a właściwie pazury za pomocą odpowiedniego ścięgna podnoszą się do położenia pionowego i napowrót wedle woli zwierzęcia odkładają; w skutek takiego urządzenia pazurów, mogą one cichaczem podchodzić swoją zdobycz. Głowa ich jest bardzo krótka, zaokrąglona, z uszami miernemi, zaostrzonemi; zębów mają 30 lub 28, mianowicie: przednich po 6 w każdéj szczęce, kłów po 2, potężnych, stożkowatych; trzonowych w dolnéj po 3 z każdéj strony, w górnéj po 3 lub 4. Słuch wysoko wykształcony, wzrok zastosowany do obyczajów nocnych, węch słabszy niż u psów. Siła ich muskularna jest potężna; nader zwinne i gibkie, zdolne są do nagłych i dalekich skoków, lecz w długim biegu wytrwać nie mogą i na zdobycz napadają nagle, lub ją cichaczem podchodzą. Są drapieżne i odważne w wysokim stopniu, lecz napadają tylko w potrzebie i nigdy bez tego nie mordują; najedzone są w ogóle leniwe i tchórzliwe. Jestto w ogóle rodzaj bardzo jednolity; wielu zoologów zalicza tu *gepardy*, *F. guttata* i *F. jubata*, z których piérwszy żyje w Afryce nad Senegalem, drugi w Indyjach Wsch.; są to K. centkowane, dające się układać do polowania; niektórzy jednak tworzą z nich oddzielny rodzaj *Cynailurus*, z powodu, że pazury ich tylko do połowy są wciągalne. Po oddzieleniu przeto gepardów, Giebel dzieli rodzaj K. na następne podrodzaje: 1) *Leoninae*, samce grzywiaste, barwa jednostajna: lew (ob.); 2) *Tigrinae*, bezgrzywne, pręgowane, o miękiéj odzieży: tygrys (ob.); 3) *Pardinae*, wielkookie, z okrągłą źrenicą, z plamami obrączkowatemi lub różyczkowatemi, niekiedy w pasy zlanemi: jaguar, ocelot, lampart, irbis, pantera (ob. lampart); 4) *Unicolores*, jednokolorowe, z okrągłą źrenicą: kuguar (ob.); 5) *Servalinae*, jednostajnie plamkowane lub nakrapiane, z krótkim ogonem: serwal (ob.); 6) *Lynces*, z uszami pędzelkowato zakończonemi, krótkim ogonem i wysokiemi nogami: ryś (ob.); 7) *Cati*, małe, długoogonowe, z podługowatą pionową, źrenicą i pręgowaną odzieżą: K. *właściwe*. W dawnych epokach geologicznych K. występują dopiéro w ostatnich pokładach trzeciorzędowych, jak *F. cristata* w Indyjach Wsch., *F. spelaea*, *lew jaskiniowy*, zbliżony do tygrysa, napotyka się dopiéro w utworach dyluwijalnych. Do podrodzaju K. właściwych należy kilka gatunków rozmieszczonych na starym lądzie. K. *dziki*, *żbik* (*F. catus ferus*), od K. domowego różni się znaczniejszą wielkością, ogonem krótszym i silniejszym; gęstszem pokryciem. Zwierz ten niegdyś u nas dosyć pospolity, dziś jest bardzo rzadki i przytrafia się tylko w najgęstszych lasach Europy, gdzie jest szkodliwy dla zwierzyny; napastowany, rzuca się niekiedy gwałtownie na człowieka. Skóra wyprawia się na futra, czarne od-

miany dają tak zwane *jonaty*. Od K. dzikiego należy odróżnić K. domowe zdziczałe, które jego wielkości nie dochodzą. K. *domowy* (*F. catus domestica*) ma pochodzić nie od gatunku poprzedniego, a od gat. afrykańskiego *F. maniculata*, żyjącego w Nubii i Kordofanie. K. domowy przedstawia bardzo rozmaite ubarwienie; rozprzestrzeniony jest obecnie po całéj ziemi w różnych odmianach, jak K. *kartuzyjański*, *cypryjski*, *angorski*, *chiński*, *japoński* i in. K. jest tylko zwierzęciem domowém, ale nie jest ani podległym człowiekowi, ani jego towarzyszem; przywiązuje się raczéj do mieszkania, niż do człowieka. Parzą się w Marcu i w lecie, głównie na dachach, z przerażającemi krzykami i znoszą 5—6 młodych, ślepych. Trzymają się w domach dla wygubiania myszy, a niektóre ich części ciała miały znaczenie w medycynie średniowiecznéj. U starożytnych Egipcyjan K. był zwierzęciem świętém. Wiele uwag psychologicznych o K. znaleźć można u Scheitlina „*Thierseelenkunde*“ (t. 2, str. 213), Brehma „*Thierleben*“ (t. 1, str. 281), Champfleury'ego „*Histoire des chats*“ (1868).

Kot, w języku myśliwskim, *zając*.

Kot, herb; na tarczy w polu czerwoném kot morski, w lewą stronę zwrócony, wspięty do góry, w środku żółtym pasem przepasany.

Kot (Wincenty), arbp gnieźnieński, rodem ze wsi Dembna w ziemi kaliskiéj, uczeń, bakałarz (1414) i mistrz (1417), akad. krak., późniéj prof. téjże akademii, kustosz gnieźnieński i kantor krakowski; od 1430 nauczyciel synów Władysława Jagiełły, Władysława i Kazimierza; od 1434 podkanclerz korony a od 1437 arcybiskup gnieźnieński. Odtąd wywierał K. wpływ przeważny na sprawy publiczne w kościele i państwie; przewodniczył w ugodach, zawiérał traktaty, zwoływał synody, sprawował poselstwa. Mianowany przez Feliksa V antypapieża kardynałem 1412, zaniechał oznak téj godności za radą Z. Oleśnickiego. Po śmierci Władysława Warneńczyka jeździł z Oleśnickim do Kazimierza Jagielończyka z zaproszeniem na tron, ale poselstwo to było bezskuteczne. Gdy zaś Kazimierz dał się w końcu namówić, K. wprowadził go do Krakowa i koronował 1447. Spisane na zwołanym przezeń synodzie w Łęczycy 1441 statuta, wydał St. Damalewicz p. t. „*Antiquae Constitutiones Canonicorum regularium Lateranensium domus Calisiensis S. Nicoli*“ (Rzym. 1655). Gorliwy o wiarę, walczył K. z Husytami, bronił spraw duchowieństwa. Przez wszystkich poważany i szanowany, należy K. do najznakomitszych u nas mężów XV wieku; przeważnie wpływał na wszystkie najważniejsze sprawy narodu. Jako duchowny przewodniczył natrzech synodach: łęczyckim 1441, gnieźnieńskim 1446 i piotrkowskim 1447. † w Uniejowie 14 Sierp. 1448 i pochowany został w Gnieźnie.

Kotelnicz, m. pow. gub. wiatskiéj, przy spływie rzek Wiatki i Wiestki, liczy 3,000 m.— *Kotelnicki powiat*, ma na przestrzeni 10,063 w. kw. 228,000 m.; powierzchnia falowata, grunt gliniasty, miejscami czarnoziem, pokryty lasami i błotami; rzeki: Wiatka, Małoma, Iż, Wietługa, Bystra i in. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła, uprawą lnu i konopi, przemysłem leśnym i rybołóstwem.

Koteryja (z franc.), wyraz nieprzychylnie używany, na oznaczenie jakiejś liczby osób, połączonych z sobą węzłem wspólnego interesu.

Kotew, **Kotwa**, zowie się w budownictwie koniec żelaznego naciągu strzępiasty, urządzony tak, ażeby nawet przy użyciu wielkiéj siły nie mógł być z muru wyrwanym.

Kotewka (*Trapa*), rodzaj roślin z rodziny żabiściekowatych, cechujący się kielichem 4 działkowym trwałym, koroną 4 płatkową, 4 pręcikami i torebką orzeszkowatą, 2 nasienną; należą tu rośliny wodne, z których *T. natans* (*orzech wodny*, *orzech kolący*) wydaje owoc 4 kolczysty, którego jądro jest jadalne i gdzieniegdzie wypieka się na chléb; rośnie po bagnach i stawach całéj Europy, ale wszędzie jest rzadki *T. bicornis* uprawia się w Chinach, gdzie owoc służy za pokarm przy braku ryżu.

Kotlicki (Benedykt), prowincyjał prowincyi ruskiéj bernardynów, historyk i wierszopis, zmarły w Berdyczowie przy końcu zeszłego wieku, zostawił po sobie kilka dzieł treści religijnéj i historycznéj; ostatnie dotyczą jego zgromadzenia.

Koethe (Fryderyk August), pisarz teologiczny, ur. 1781 w Lübden, † 1850 r. jako radca konsystorza i superintendent w Allstädt; oprócz prac swojego powołania ogłosił kilka pięknych nowelli, jak: „*Die Wiederkehr*“ (3 tomy, Lipsk 1843); „*Eine Woche*“ (2 t., Lipsk 1848) i utwory poetyczne, pod tyt. „*Christliche Lieder*“ (Lipsk 1851).

Kotielnikow (Szymon), autor rossyjski, ur. około 1731, † 1806 r.; zwyczajny akademik, biblijotekarz i główny nadzorca muzeum akademii nauk w Petersburgu, od r. 1759 pomieszczał w aktach akademii wiele rozpraw matematycznych w języku łacińskim, oprócz tego w języku rossyjskim wydał kilka podręczników matematycznych.

Kotiużyński (Aleksy), pijar, ur. 1763 we wsi Żerebki w gub. wołyńskiéj pow. żytomierskim; wstąpił do zgromadzenia r. 1780 w Łukowie i w 21 roku życia rozpoczął zawód nauczycielski w Chełmnie, a późniéj przez lat 11 wykładał wymowę i poezyję w Międzyrzeczu na Wołyniu. Ostatecznie był rektorem seminaryjum pijarskiego w Lubieszowie, i † 1842 r. Wydał między innemi: „*Georgiki czyli ziemiaństwo starożytnych Rzymian*“, przekład Wergilijusza (Wilno 1821).

Kotka czyli *bazia* (*Amenta* v. *Julus*), rodzaj kwiatostanu; jestto kłos złożony z samych kwiatów jednopłciowych; kwiatostan ten właściwy jest wielu naszym drzewom, jak wierzbom, olszom, topolom, dębom, leszczynom, bukom, i in. Jussieu utworzył z nich rodzinę *kotkowatych* (*Amentaceae*), która się obecnie rozpadła na rodziny: orzechowatych, brzozowatych, miseczkowych i wierzbowatych.

Kotkowe, ob. Kotka.

Kotkowski (Stanisław), wierszopis polski z drugiéj połowy XVII wieku, wydał wierszem ciekawe dziełko p. t. „*Wieczna pamięć Sciborów domu w nieśmiertelnych czynach i waleczności J. W. Marcy-*

jusza z Chełmu Chełmskiego Scibora, podkomorzego krakowskiego i t. d." (Kraków 1641), w którém opisuje podróże Chełmskiego w Hiszpanii, Francyi, Piemoncie, Turcyi, Węgrzech i t. d. i daje dość dokładną jego bijografiję.

Kotkowski (Julijan), filolog i lekarz, ur. 1824 w Teofilpolu na Wołyniu; ukończywszy gimnazyjum w Rownie, studyjował na uniwersytecie kijowskim filologiję słowiańską od 1847 a następnie nauki przyrodzone i medycynę do 1855. Odtąd zajmował się w Kijowie praktyką medyczną, oddając się jednocześnie filologii i historyi. W r. 1862 powołany do Szkoły Głównéj w Warszawie na lektora języka starosławiańskiego, wykładał ten przedmiot do 1868. Następnie opuścił Warszawę i osiadł w Kijowie. Ogłosił drukiem: „*Latopis Nestora, stary tekst mnicha Lawrentiego*" (Kijów 1860); „*Postęp i wsteczność w dziedzinie kształcenia się języków słowiańskich rozważane*" (tamże 1862); „*Zarys wykładu geografii, mianowicie w zastosowaniu do wyższych zakładów żeńskich*" (Warsz. 1863); „*Życiorys błogosławionych Cyrylla i Metodyjusza*" (Tygodnik Ilustrow.).

Kotlarewski (Jan), poeta małoruski, ur. 1769 r. w Połtawie, † 1838; nauki pobierał w seminaryjum, następnie zajmował się nauczycielstwem prywatném i przebywając kilka lat na wsi poznał dokładnie życie ludowe; od r. 1796 do 1808 r. służył wojskowo od 1810 nadzorca szkoły sierot w Połtawie, 1812 wstąpił znowu do wojska i w krótkim przeciągu czasu uformował 5-ty pułk kozacki, którym dowodził podczas wojen napoleońskich. Od r. 1827—35 służył znowu cywilnie. Celniejsze jego prace są operetki „*Natalka z Połtawy*" i „*Moskal czariwnik*" tudzież trawestacyja Enejdy pod tyt. „*Eneida perelicowana*" (4 piérwsze pieśni 1809; ost. wyd. Charkow 1842). Wyd. kompletne dzieł wyszło pod tyt. „*Pisanija*" (Petersburg 1869).

Kotlarewski (Aleksander), spółczesny pisarz rossyjski, nauki pobiérał w uniwersytecie moskiewskim, obecnie profesor języka i literatury rossyjskiéj w uniwersytecie dorpackim; oprócz artykułów, pomieszczanych w pismach peryjodycznych, wydał ważne dzieło odnoszące się do starożytności słowiańskich „*O pogrebalnych obyczajach jazyczeskich Slawian*" (Petersburg 1868).

Kotlarstwo, rzemiosło, mające na celu wyrabianie rozmaitego kształtu naczyń głównie z miedzi, a czasem z żelaza, blachy żelaznéj, ołowiu, cynku i t. p.; zaliczaném bywa zwykle do rzemiosł rzędu niższego, zapewne z powodu nader ograniczonego stosowania warunków estetycznych. Głównem w K. narzędziem jest młotek, przy pomocy którego i odpowiedniego kształtu kowadła, blacha, użyta do wyrobu naczynia, przybiera stopniowo kształt kowadła. Tym sposobem kotlarze wyrabiają pomniejsze kotły, rądle i różnego kształtu naczynia; większych zaś kotłów tylko pojedyńcze części wychodzą podobnież z rąk rękodzielnika, a następnie bywają spajane ze sobą za pomocą nitów (ob. nitowanie). Nakoniec takie części wyrobów kotlarskich, jak np. rurki spiralne, otrzymują się z rurek walcowych prostych, które, po napełnieniu szczególnego rodzaju mastyksem, wyginają się do właściwego kształtu na odpowiednich formach, a po wygładzeniu nierówności umieszczają się w podwyższonéj znaczenie temperaturze dla wydobycia z wewnątrz mastyksu. Przy wyrobie instrumentów muzycznych dętych, zamiast mastyksu używają ołowiu. Wewnętrzna powierzchnia naczyń miedzianych powleka się zwykle cyną (ob. pobielanie).

Kotlin, wyspa w odnodze Fińskiéj, na wschodnim jéj krańcu, na któréj zbudowane jest warowne m. Kronstadt. K. ma 13 w. kw. powierzchni i otoczony jest mieliznami i skałami podwodnemi.

Kotłubaj (Edward), współczesny pisarz historyczny, ogłosił drukiem: „*Galeryja nieświeska portretów Radziwiłłowskich opisana historycznie*" (Wilno 1857—59), dzieło wielce dla dziejów naszych ważne, obejmujące historyję domu Radziwiłłow; „*Życie Janusza Radziwiłła* i t. d." (Wilno i Witebsk 1859) i „*Odsiecz Smoleńska i pokój polanowski*" (Kraków 1858).

Kotły, po wł. *Tympani*, narzędzia muzyczne, których się zwykle używa dwu, nastrojonych jako tonika i jéj dominanta w oktawie od F do f. Każdy z kotłów jeden tylko ton wydaje.

Kotopastka. ob. Kocimięta.

Kotonkora, miasto w sudańskiém państwie Sokoto, na południe od Sokoto położone, prowadzi znaczny handel tranzytowy.

Kotor, ob. Cattaro.

Kotoranin (Wit), franciszkanin, rodem z Kotoru, znakomity budowniczy południowo-słowiański w XIV w. Nieśmiertelnym pomnikiem po nim pozostałym jest kościół Deczański ś. Spasa (Zbawiciela), łącznie z klasztorem ś. Bazylego, zbudowany kosztem króla serbskiego Szczepana Urosza III (1327 i następ.), a który mimo wielu klęsk i wojen dotąd utrzymał się w całéj swojéj wspaniałości. Wystawiony w kształcie krzyża, z marmuru, którego kolor w każdéj warstwie jest inny. Szerokość jego wynosi 74 stóp, długość od ikonostasa 50, z ołtarzem zaś stóp 80.

Kotoszychin (Grzegórz), sekretarz izby poselskiéj w Moskwie w XVII w., używany do rozmaitych zleceń dyplomatycznych. Przymuszony uciekać z kraju, przybył 1664 do Polski, przebywał następnie w Prusiech, Liwonii i Lubece, skąd udał się 1666 r. do Szwecyi; tu w półtora roku po przybyciu ścięty za zabicie tłumacza królewskiego, którego podejrzywał o stosunki miłosne z swą żoną. Napisał ważne dzieło, wydane za staraniem Sołowiewa przez komisyję archeologiczną, p. t. „*Rossyja za panowania Aleksego Michałowicza*" (Petersb. 1840).

Kotowicz (Aleksander), biskup wileński, urodz. w Nowogrodzkiém. Po ukończeniu nauk w akademii wileńskiéj wstąpił do stanu duchownego i w r. 1657 został kanonikiem katedralnym wileńskim, później dziekanem katedry, oficyjałem i audytorem kuryi biskupiéj, a nareszcie 1684 biskupem wileńskim. † 1686, zostawiwszy po sobie dzieło pod tyt. „*Constitutiones et Decreta Synodi Dioecesis Vilnensis A. D. 1685 die 1, 2 et 3 Mensis Septembris ce-*

lebratae“ (Wilno 1681), tudzież „*Listy pasterskie do kaznodziejów dyjecezyi wileńskiéj*“ (Wilno 1685). Byłto człowiek światły, dobry polityk i prawnik, bywalec i dworak, więcéj miał upodobania do życia świeckiego niż kapłańskiego.

Kotowski (Paweł), historyk, ur. 1777 we wsi Gronostaje w Łomżyńskiém, wstąpiwszy po ukończeniu szkół łomżyńskich do zgromadzenia pijarów, otrzymał święcenie kapłańskie 1808 i pełniąc obowiązki nauczycielskie w rozmaitych szkołach, powołany został 1813 r. do konwiktu warszawskiego, gdzie był profes. i prefektem konwiktu. Następnie od 1816 był przez lat 13 rektorem w Piotrkowie. † 1849 r. w Warszawie. Ogłosił drukiem następujące bardzo pożyteczne dzieła: „*Historyja powszechna starożytna, od stworzenia świata do potyczki pod Akcyjum*“ (Warszawa 1818); „*Historyja powszechna*“ Szreka, przekład z niemieckiego (2 t., Wilno i Warszawa 1813); „*Tablice chronologiczno-historyczne, zawierające znaczniejsze wypadki od stworzenia świata do r. 1812 po Chr.*“ (Warszawa i Wilno 1814). Był członkiem towarz. warsz. prz. nauk i tow. nauk. krak.

Kotowski (Antoni), biskup nominat, sufragan łowicki, ur. 1784 w Łomżyńskiém. Wstąpił do zgromadzenia pijarów i był nauczycielem, lecz w 1806 r. wszedł na krótki czas do służby wojskowéj, z któréj wróciwszy, znowu został duchownym i wyświęcony na kapłana 1809, pełnił obowiązki profesora seminaryjum przy kościele ś. Jana w Warszawie przez lat 13 i w akademii duchownéj. Przechodząc następnie coraz wyższe stopnie w hierarchii duchownéj, mianowany został 1842 sufraganem łowickim i † 1845 w Warszawie. Ogłosił drukiem wiele kazań i mów pogrzebowych.

Kotra, rz., poczyna się w gub. wileńskiéj, powiecie lidzkim, płynąc w kierunku zachodnio-południowym, wchodzi w gub. i powiat grodzieński, gdzie wpada z prawego brzegu do *Niemna*, 22 wiorst powyżéj Grodna. Długa 50 wiorst, szeroka od 6 do 8 sążni, głęboka latem od 1 do 2 arszynów, spławia się po niéj drzewo. Przyjmuje z prawego brzegu rzeczkę *Pyrrę*.

Kotschula (Antoni), filolog, ur. 1785 we wsi Surowéj w Górnym Szląsku. Po ukończeniu nauk wyższych w Wrocławiu, był nauczycielem najprzód w Szląsku, a następnie w Polsce w miastach Piotrkowie i Wieluniu. Wydał z druku: „*Gramatyka niemiecka teoryczna i praktyczna*“ (Wrocław, 5-te wydanie 1849); „*Arytmetyka praktyczna dla młodzieży*“ (tamże 1819 i 1829); „*Phaedri Augusti Fabulae Aesopiae*“ (1820); „*Cornelius Nepos de vita excellentium imperatorum*“ z uwagami polskiemi (1821) i t. d.

Kotsis (Aleksander), współczesny malarz polski, ur. 1836 r. na Podgórzu pod Krakowem, początki swéj sztuki pobiérał w szkole sztuk pięknych w Krakowie, kształcił się potém w Wiedniu, a wreszcie jakiś czas w Brukselli. Piérwotnie przez ojca przeznaczany do stanu kupieckiego, a potém do gospodarki, dopiéro po piérwszym sukcesie w malarstwie otrzymał pozwolenie poświęcenia się téj sztuce. Począwszy od „*Chłopaka strzelającego z kluczа*“ aż do ostatnich jego prac jak: „*Zmarnowanie całotygodniowego zarobku*“ i „*Niespodziana ulewa*“ wymalował K. najmniéj 20 obrazków rodzajowych, w których obok wielkiéj prawdy i naturalności jest niemało poezyi. Lud wiejski ze swojemi obyczajami i powszedniemi przygodami jest prawie wyłącznym tematem jego prac i znalazł w nim swojego utalentowanego malarza.

Kottabos, gra towarzyska w starożytnéj Grecyi na ucztach i pijatykach, zasadzająca się na tém, że ostatnie krople wina wylewano zręcznie z kieliszka na szalkę, przymocowaną zwykle do lichtarza, pod którą stała figurka bronzowa. Przyciśniona ciężarem płynu szalka uderzała o tę figurę i wydawała brzmienie, którego ton mniéj lub więcéj pełny, wróżył o mniejszém lub większém przywiązaniu osoby, jaką się w téj chwili miało na myśli.

Kottbus (Chociebuz, Chorzobuz), m. pow. w pruskiéj regencyi frankfurtskiéj, nad Szprewą, przeszło 12,000 m.; starożytny zamek królewski, więzienie centralne, gimnazyjum; wielce przemysłowe, posiada fabryki sukna i wyrobów wełnianych i in.

Kottwicz (Mikołaj), doktór prawa kanonicznego i cywilnego, kanonik gnieźnieński i dziekan kolegijaty łowickiéj; † 1495 r. Żył w ścisłéj przyjaźni ze Zbigniewem Oleśnickim i w jego imieniu napisał w Piotrkowie: „*Statuta Synodalia pro tota provincia Gnesnensi*“, wydane w statutach synodalnych 1527 r. Wyjątek z nich, włożony w statuta Rzeczypospolitéj z rozkazu króla Aleksandra na sejmie w Radomiu 1505 r., Jan Łaski z polecenia tegoż króla umieścił w *Communi incepti Regni Poloniae privilegio* a Konarski w t. I *Volum. Legum.* Pisał K. téż i wiersze łacińskie. Elegiję na cześć Oleśnickiego zachował Starowolski w *Monumenta Sarmatorum.*

Koturn (z greck. *Kothornos*), rodzaj wysokiego, przymocowanego do goleni obuwia, noszonego piérwotnie na wyspie Krecie przez polujących na jelenie i dzikie kozy, wprowadzonego późniéj przez Eschyla na scenę dla aktorów tragicznych. Z pomiędzy różnego gatunku koturnów, tak zwany K. tragiczny, w który ubierano bogów i bohaterów, składał się z poczwornéj podeszwy korkowéj, grubéj na 4 palce a nawet i więcéj, dla podniesienia wzrostu osoby. Kształt miał początkowo czworokątny, późniéj zaś przybiérał postać zaokrągloną stosownie do kształtu nogi. Następnie K. stał się godłem tragedyi, a mianowicie rozumiano pod nim mowę tragiczną, niekiedy zaś jak i dzisiaj język szumny i napuszony.

Kotwic, herb, przedstawia na tarczy białéj pole czérwone, nakształt rzek w szerz tarczy rozciągnione; na hełmie ręka mieczem uzbrojona.

Kotwica, narzędzie do przytrzymywania okrętów, spuszczające się na dno wody za pomocą liny albo łańcucha. Składa się ona z drąga kotwicznego, i dwu ramion wygiętych na zewnątrz i zakończonych w kształcie śpiczastych łopat, oraz z części tylnéj czyli czworoboku, do którego kij kotwiczny, zwykle drewniany, przymocowany jest pierścieniem,

przez który przeciągnięta jest lina lub łańcuch. Wielkość K. stosuje się do wielkości okrętu; największe z nich ważą do 7,000 funtów.

Kotwica, herb, przedstawia kotwicę z uchem na dół a końcami do góry obróconą, w polu czérwoném; na hełmie 3 strusie pióra.

Kotwicz (Janisław), ob. **Janisław** (Kotwicz).

Kotyński (Jan), wierszopis łaciński, akademik krakowski, żyjący w piérwszéj połowie XVII w., pisał poezyje okolicznościowe i polityczne.

Kotyora, starożytne miasto portowe nad *zatoką Kotyörejską* morza Czarnego. Tu wiadło na okryta 10,000 Greków, wracających do ojczyzny.

Kotzebue (August Fryderyk Ferdynand von), komedyjopisarz niemiecki, ur. 1761 w Weimarze, od 1780 adwokat w Jenie, przeszedł następnie do służby rossyjskiéj i w r. 1785 był już prezesem rządu gubernijalnego w Estonii. Zachęcony świetném powodzeniem swych utworów dramatycznych, opuścił Rossyję w r. 1795 i był od 1798—1800 nadwornym poetą teatralnym w Wiedniu. Za powrotem do Rossyi z powodu jednéj swéj sztuki aresztowany został w Kwietniu 1800 r. i wysłany na Syberyję, lecz ułaskawiony wkrótce potém, otrzymał urząd dyrektora teatru niemieckiege w Petersburgu. Przebywając od 1802 w Berlinie, wydawał wspólnie z Merklem czasopismo *der Freimüthige*, lecz po bitwie pod Jeną musiał uciekać przed Francuzami i od r. 1806 znowu zostawał w Rossyi, skąd 1817 roku z tytułem radcy stanu przybył do Niemiec ze zleceniem przesyłania do Petersburga wiadomości urzędowych o stanie literatury niemieckiéj i ruchu opinii publicznéj. Ponieważ czynił to w sposób nieprzyjazny dążnościom liberalnym i z szyderstwem potępiał działania młodzieży niemieckiéj, ściągnął przeto na siebie nienawiść i dnia 23 Marca 1819 roku padł pod sztyletem K. L. Sanda (ob.) K. jest jednym z najpłodniejszych komedyjopisarzów niemieckich, odznacza się niepospolitym dowcipem, lekkością dyjalogu, zręczną charakterystyką i niewyczerpanym darem inwencyi, lecz niedostaje mu za to wyższego pojęcia sztuki, uczuć moralnych i narodowych. Liczba jego utworów wynosi przeszło 98. Wiele z nich już się przestarzało a inne najmniejszego już nie budzą interesu i znikły ze sceny. Celniejsze jego prace są: „*Menschenhass und Reue*“ i „*Die Indianer in England*“. Zbiorowe wydanie jego „*Sämtliche dramatische Werke*“ wyszło w 4 t. (Lipsk 1840—41). Pracował on także jako romansopisarz i historyk.— **Kotzebue** (Otto von), drugi syn poprzedniego, znakomity podróżnik rossyjski, ur. 1787 w Rewelu, † tamże 1846; ukończywszy nauki w korpusie kadetów w Petersburgu, mając lat 16 odbył z Krusensternem piérwszą swą podróż na około świata, z któréj powrócił 1806 r. W dziewięć lat późniéj powierzono mu dowództwo okrętu Ruryk, celem odkrycia przejścia północno-wschodniego w pobliżu cieśniny Berynga. W trzyletniéj podróży 1815—18 odkrył na morzu Południ. kilka wysp i w pobliżu cieśniny Berynga przejście, które od jego imienia nazwane zostało. Rezultaty swych odkryć przedstawił w dziele „*Entdeckungsreise in die Südsee und nach der Beringstrasse etc*“ (Weimar 1821). Mianowany następnie kapitanem-porucznikiem floty, odbył 1823 trzecią podróż na około ziemi, z któréj powrócił 1826 r. Opis jéj wydał pod tyt. „*Neue Reise um die Welt in der J. 1823—26*“ (2 t., Weimar 1830).—Brat jego **Kotzebue** (Maurycy von), ur. 1789, † 1861 w Warszawie; odbył wraz z bratem podróż na około świata pod rozkazami Kruzensterna, następnie wszedł 1806 do armii rossyjskiéj. W wojnie 1812 dostał się do niewoli francuskiéj, z któréj uwolniony został dopiéro 1814; losy swe podczas niewoli opisał w dziele „*Der russ. Kriegsgefangene unter den Franzosen*“ (Lipsk 1815). Wsławił się szczególnie swą podróżą przy poselstwie rossyjskiém do Persyi r. 1817, opis któréj wydał jego ojciec (Weimar 1819). Następnie służył w armii kaukaskiéj, w r. 1831 na Litwie, 1834 został generał majorem i komendantem twierdzy Iwangorodu, w 1855 został senatorem warszawskich departamentów rządzącego senatu.— **Kotzebue** (Paweł), brat poprzedzających, po ukończeniu prywatnéj akademii wojskowéj gen. Murawiewa w Moskwie, brał udział w walkach na Kaukazie i w Polsce; 1843 r. został generał-kwatermistrzem armii czynnéj pod ks. Paszkiewiczem; od 1846 generał-lejtnant i szef sztabu armii kaukaskiéj; podczas wojny wschodniéj 1853 jako szef sztabu głównego armii, która pod wodzą ks. Gorczakowa zajęła księstwa Naddunajskie, brał czynny udział w oblężeniu Sylistryi, w obronie Sewastopola i w bitwie nad Czerną; w r. 1856 towarzyszył Gorczakowowi do Polski i został naczelnikiem sztabu głównego I armii. W Grudniu 1859 r. mianowany generałem piechoty; 1861 roku uwolniony od zajęć pozostał czas jakiś bezczynnym i dopiéro pod koniec 1862 roku mianowany generał-gubernatorem kraju nowo-rossyjskiego i Besarabii, oraz głównodowodzącym wojskami okręgu odeskiego; na stanowisku tém położył zasługi szczególnie przyczynianiem się do zakładania kolei żelaznych w powierzonym mu okręgu. W Styczniu 1874 mianowany został po śmierci namiestnika w królestwie polskiém hr. Berga, generał-gubernatorem warszawskim. — **Kotzebue** (Aleksander), najmłodszy brat poprzednich, malarz historyczny rossyjski, ur. 1815 w Królewcu. Ukończywszy korpus kadetów w Petersburgu, otrzymał 1834 stopień oficera, ale dla sztuki porzucił zawód wojskowy. Kształcił się w akademii petersburgskiéj, a późniéj pod Vernetem w Paryżu. Zwiedziwszy Rzym, osiadł stale w Monachijum. Z prac jego najcelniejsze: *Zdobycie Narwy przez Piotra W. w 1704 r.* (1866) i *Przysięga magistratu rygskiego po zdobyciu Rygi przez Szeremietiewa 1710* (1860).

Koubek (Jan Prawosław), pisarz i poeta czeski, ur. 1805 w Blatnie, † 1854 tamże; po odbyciu nauk gimnazyjalnych w Pisku i Pradze, oraz filozoficznych w Pelzni, studyjował prawo w Pradze. Od 1831—37 przebywał jako nauczyciel prywatny w Galicyi, i tu dokładnie zapoznał się z językiem oraz literaturą polską i rossyjską. Po powrocie do Czech, początkowo sekretarz hr. Kacpra ze Szternberku,

został od 1839 profesorem języka i literatury czeskiéj na uniwersytecie pragskim, będąc zarazem przez czas niejaki tłumaczem do języka polskiego i rossyjskiego oraz cenzorem. W r. 1848 wybrany z okręgu piseckiego, był posłem na sejmie w Wiedniu a następnie w Kromierzyżu. W tymże roku dostał nowo utworzoną katedrę języka i literatury polskiéj. Wszystkie prace literackie K. zarówno prozą jak i wierszem, zamieszczane we wszystkich lepszych dziennikach czeskich odznaczają się obok niezwykłéj łatwości formy, powierzchownością, przystrajaniem w ozdobki naukowe i gadulstwém, które to wady cechowały K. zarówno w życiu jak i na katedrze. Zbiór pism K. wydał Worliczek p. t. „*Sebrane spisy*“ (4 t., Praga 1858—59).

Koudel, Koudele z Zytenie (Michał), jeden z dowódców wojsk narodowych czeskich za Jana Żyżki, który na jego rękach zmarł w obozie pod Przybisławą (1424).

Kourzim, dawniéj *Zlic*, jedno z najdawniejszych miast w Czechach, znane pod dzisiejszą nazwą już w X w., przeszło 2,500 m. Z pośród starodawnych budowli zasługują na szczególną uwagę: mury miejskie i kościół ś. Szczepana z XIII w., kościołek ś. Trójcy i starożytny ratusz.

Kowaczewicz (Gabryjel), pisarz serbki, był księgarzem w Zemuniu; wydał: „*Piesń o wozmuszczenii w Serbii prikljuczywszem sia*“ (1804; 4 wyd. 1844); „*Stichi o powedenii i namierenii serbskago w. kniaza Lazara*“ (1805; 7 wyd. 1856); „*Judif*“ (1808); „*Prolietie ili lietorosl czelowieczeskago wieka*“ (1809); „*Wienec bezsmrtne slawe serbskim proswietitelem*“ (1818); „*Piesnoslowka, powiest o narodu Slawenskom*“ (wyjątki z Kaczicza 1818); „*Wienec cielomudrija i t. d. Adelajde alpijske pastirke*“ (1828; 2 wyd. 1854).

Kowaczna, wieś w komit. haromseckim (w Siedmiogrodzie), 3,500 m., licznie odwiedzane wody mineralne kwaśne i kopalnie kamieni młyńskich.

Kowadełko, ob. Kosteczki słuchowe.

Kowal, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj, pow. kalwaryjskim, gminie Udryja, zajmuje 50 morgów przestrzeni.

Kowal, osada w gub. warszawskiéj, pow. włocławskim, nad rzeką Wiślanówką, założone podobno przez Kazimierza Wielkiego, który w czasie podróży królowéj matki z Kruszwicy do Krakowa w chacie kowala, śród boru położonéj, miał się urodzić; chociaż wcześniejsze źródła historyczne przekonywają, że miasto istniało już wraz z zamkiem, w którym rzeczywiście Kazimierz W. na świat przyszedł. Zamek tutejszy, zburzony przez Krzyżaków w r. 1327, odbudowany późniéj na nowo, powtórnie został zniszczony wraz z miastem przez Szwedów. Obecnie Kowal liczy 3,385 m.

Kowalewski (Józef Szczepan), znakomity oryjentalista, ur. 1800 w Grodzieńskiém. Po skończeniu nauk gimnazyjalnych w Świsłoczy studyjował od r. 1817 filologiję i historyję w uniwersytecie wileńskim. Jeszcze jako student uniwersytetu przełożył Longina „*O górności*“ (Wilno 1823) i wydał sześć pierwszych ksiąg *Przemian Owidyjuszowych* z komentarzami (Wilno 1823). W r. 1823 został nauczycielem w Wilnie, ale jako uczestnik stowarzyszenia filomatów i filaretów usunięty do Kazania, studyjował tamże języki perski. arabski i tatarski. Dla wyuczenia się innych jeszcze języków wschodnich podróżował między Buryjatami Mongołami i Tunguzami, a następnie z misyją rosyjską udał się do Pekinu, gdzie bawił 13 miesięcy. W ciągu pięcioletnich wędrówek między ludami azyjatyckimi zebrał z wielkim mozołem i pilnością bogaty materyjał naukowy i z prac swych zaszczytnie zdał sprawę petersburgskiéj akademii nauk (1833). W skutek tego otrzymał katedrę języka i literatury mongolskiéj w Kazaniu, gdzie wykładał téż niejednokrotnie historyję powszechną i literaturę rzymską, był rektorem uniwersytetu, zarządzał lat kilkanaście gimnazyjum w gub. kazańskiéj, nie zaniedbując prac literackich. W r. 1862 powołany na profesora do Warszawskiéj Szkoły Głównéj, wykładał historyję powszechną i był ciągle dziekanem wydziału filolog.-historycz. i też same obowiązki pełni i dotąd (1874) w uniwersytecie warszawskim. Po polsku oprócz prac wyżéj wymienionych drukował jeno kilka rozpraw, dotyczących Wschodu, w *Tyg. Petersburgskim* i o Longinie w *Dzienniku Wileńskim*. Najgłówniejsze zaś swe dzieła ogłaszał w językach obcych np. „*Kratkaja grammatika mongolskago kniżnago jazyka*“ (Kaz. 1835); „*Mongolskaja chrestomatia*“ (2 t., Kazań. 1836—1837); „*Obozrienie truda i uspiechow prepodawania aziatskich jazyków w imperator. kazanskom uniwersytetie do nastojaszczago wremeni*“ (Kazań. 1842; tłumaczone na francuski i niemiecki); „*Dictionaire mongol-russe-français*“ (2 t., Kazań. 1844—46) i t. d. Oprócz tego umieszczał rozprawy w różnych czasopismach rosyjskich; wiele prac miał w rękopisach, które podobno zostały zniszczone 1863 w Warsz. K. jest członkiem petersburgskiéj akad. nauk i wielu towarzystw uczonych. —**Kowalewski** (Julijan), starszy brat poprzedn., ur. 1790 w Grodzieńskiem, był nauczycielem w Białymstoku, późniéj w Międzybożu, następnie dyrektorem gimnazyjum w Winnicy, Archangelsku, Nowogrodzie Wielkim i nareszcie w Petersburgu. Miał udział w napisaniu *Statystyki gubernii podolskiéj*, wydanéj przez ks. Marczyńskiego (Wilno 1820—1823) i wydrukował rozprawę, pod tyt. „*Nauki wyłożone uczniom Szkoły międzybożskiéj*“ (Międzyboz 1824).

Kowalewski (Jerzy), podróżnik i autor rossyjski, ur. 1812 r. Zwiedził bądź w missyjach dyplomatycznych, bądź téż jako przełożony wypraw naukowych Chiny, Afrykę, Azyję środkową, Turcyję europejską i t. d. W r. 1851 zawarł z Chinami korzystny dla Rossyi traktat handlowy. Pisał wiele zajmujących dzieł o Wschodzie, z których lepsze: „*Czetyre miesiaca w Czernogorii*“ (Petersb. 1841); „*Stranstwowatel po suszie i moriam*“ (Petersburg 1843—45); „*Putieszestwie wo wnutr Afriki*“ (Petersburg 1849); „*Putieszestwie w Kitaj*“ (Petersb 1853) i in.

Kowalewski (Konrad), znakomity kaznodzieia w Przemyskiém, ogłosił drukiem: „*Kazania niedzile-*

ne i świąteczne“ (1816); „*Kazania odświętne*“ (3 t., Przemyśl 1827); „*Homilije niedzielne*“ (3 t., tamże 1830); „*Kazania niedzielne*“ (6 t., 1826—32); „*Kazania i homilije*“ (12 t., 1826).

Kowalewskie starostwo grodowe, było położone w województwie chełmińskiém, powiecie kowalewskim. Podług lustracyi z r. 1664 zaliczały się do tego starostwa: miasto Kowalewo, o mil trzy od Torunia, z zamkiem między dwoma jeziorami, i wsie Kowalewo, Bielsk, Sieraków, Pływaczewo i Cholewice. Podług prawa sejmowego starostwo to było przywiązane zawsze do godności wojewody chełmińskiego. W r. 1771 posiadał je Franciszek Stanisław Czapski wda, opłacając z niego kwarty złp. 1,262 gr. 22.— Od d. 13 Września 1772 przeszło pod panowanie pruskie.

Kowalicki (Franciszek), jezuita, sławny kaznodzieja w Sędomierzu; † 1831; jest autorem licznych kazań, po większéj części okolicznościowych. Porów. Browna „*Biblijotekę*“ (str. 236).

Kowalski (Jan), jezuita, teolog i kaznodzieja, ur. 1711 w Małopolsce, wykładał w rozmaitych szkołach filozofiję i teologiję. Po zniesieniu jezuitów sekularyzowany, został kanonikiem kolegijaty lwowskiéj; † 1789 we Lwowie. Oprócz dzieł: „*Rozmowy przeciw Kartezyjanom*“ (Lwów 1746); „*Philosophia peripathetica etc*“ (Kalisz 1750) i „*Sententiae dogmaticae etc*“ (2 części, Przemyśl 1756), ogłosił drukiem znaczną liczbę kazań okolicznościowych. Porów. Browna „*Biblijotekę*“ (str. 236—237).

Kowalski (Frańciszek), wierszopis i prozaik, ur. 1799 w Pawołoczy na Ukrainie. Ukończywszy szkoły w Winnicy (1810—1318) i Krzemieńcu (1818—1822), pracował jako pedagog na Wołyniu i w Galicyi; następnie przeniósł się do Warszawy i 1829 został nauczycielem języka polskiego w Szczebrzeszynie. Brał czynny udział w powstaniu Listopadowém a po skończeniu wojny wrócił do dawnego zawodu. W 1849 otrzymał urząd archiwisty bogatych zbiorów naukowych hr. Potockiego w Tulczynie, gdzie mieszkał do 1851; † 1862 r. w Kijowie. Najważniejszą jego pracą jest przekład „*Moliera*“ (6 t., Wilno 1847—1651). Niezłe są także jego „*Piosnki żołnierskie*“ (6 t.). Ogłosił nadto „*Wspomnienia*“ (2 t., Kijów 1859).

Kowalski (Maryjan), ur. 1822, po ukończeniu uniwersytetu petersburgskiego, od 1854 zwyczajny profesor astronomii i dyrektor obserwatoryjum w Kazaniu. Napisał „*Teorija dwiżenija Neptuna*“ (Kazań 1852); „*Siewernyj Ural i beregow. chrebiet Pajchoj*“ (Petersb. 1853); „*Theorie d. Finsternisse*“ (1855); „*Recherches sur les mouvement de Neptun etc*“ (Kazań. 1856) i in.

Kowalskie starostwo grodowe, mieściło się w województwie brzesko kujawskiém, pow. kowalskim. Podług lustracyi z r. 1662 zaliczały się do niego: miasto Kowal, z zamkiem pamiętnym ur. się w nim r. 1310 Kazimierza Wielkiego i wsie: Rachułków, Pełczyce, Łagiewniki, Wisełka, Duninów, Nowawieś, Szrodny, Telaszna, Skoki i młyn Dyjabelek. W r. 1771 posiadał je Stanisław Dąbski, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 1,101 gr. 25, a hyberny złp. 3,100 gr. 23. Na sejmie Warszawskim z 1773 Stany Rzpltéj nadały to starostwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Biesiekierskiemu, skarbnikowi kowalskiemu, wraz z Duninowem.

Kowalstwo, rzemiosło, mające na celu obrabianie żelaza lub stali za pomocą młota, w celu nadania mu żądanych kształtów; jest jedném z najdawniéj znanych, a zarazem najbardziéj rozpowszechnionych rękodzieł. Jakkowiek niektóre przedmioty, jak np. sprężyny do zamków, resory żelazne i t. p., odkuwają się na zimno, stanowią one jednak z przyczyny wymaganéj od nich sprężystości i twardości bardzo mały wyjątek, tak dalece, że nawet w określeniu K. wypadałoby dodać iż obrabianie metalu oddywa się na gorąco. Kowal zatém nie może się obejść bez pieca, zwanego *Kuźnią*, który mu służy do ogrzewania obrabiać się mających sztab żelaza. Kuźnia, która może być stałą albo przenośną, jest zawsze piecem z otwartém ogniskiem, opatrzoném dla powiększenia przepływu powietrza miechem, z którego wiatr wpada w sam środek ogniska. W wielkich zakładach kowalskich kuźnia bywa pospolicie piecem żarzystym, podobnym z budowy do pieców płomiennych (ob. piec), które pomimo wielkiego ciągu, otrzymywanego za pomocą komina, opatrzone są jeszcze tak zwanym *bąkiem*, to jest wentylatorem o sile odśrodkowéj, albo też miechem walcowym, poruszanym siłą mechaniczną. Warstat kowala stanowi *kowadło*, które najpospoliciéj jest prostokątną podporą dla przedmiotu uderzanego młotem, opatrzoną zwykle rogiem walcowym lub ostrokręgowym, przeznaczonym do odkuwania ogniw lub pierścieni, a zarazem do gięcia lub spajania okrągłych przedmiotów, oraz otworem czworokątnym do osadzania narzędzi pomocniczych. Kowadła wyrabiają się zwykle z kutego żelaza, z wierzchu zaś pokrywają się na pół cala grubą warstwą stalową, a z powodu swéj nieznacznéj wysokości przytwierdzają się mocno do dobrze w podłodze umocowanego drewnianego pieńka. Jedynym prawie rodzajem narzędzi kowalskich są rozmaitéj wielkości i kształtu młoty, które podzielić można na dwa gatunki, *właściwe kowalskie* i *przykładowe*. Pierwsze służą do kucia, a część ich stalowa jest z jednéj strony grubsza i zakończona płaszczyzną, lub lekką krzywizną, z drugiéj zaś opatrzona ostrzem, idącém równolegle lub prostopadle do osi styliska. Cześć grubsza zwana jest *głową*, cieńsza zaś *ostrzem* młota. Dobry kowal musi z wielką wprawą prawie jednocześnie używać obu tych części młota. Drugi gatunek młotów stanowią, tak zwane, *młoty przykładowe*, bardzo rozmaitego kształtu i służące tylko do ułatwienia roboty, przez przyłożenie ich do miejsca, na które uderzenia młota skierowane być mają. W większych kuźniach w wielu razach, zamiast młotów ręcznych, używane są *młoty mechaniczne* (ob. młoty).

Köwarski, *okrąg*, w Węgrzech, dawniéj w komitacie strzedo-solnockim w Siedmiogrodzie, w latach 1849—60 stanowiący część powiatu Dees, a w roku 1860 wcielony do Węgier; ma na 19,8 mil kw. 39,000 m. miasto główne Wielki-Somkut.

Kowel, m. pow. w gub. wołyńskiéj, nad rz. Turyją; przeszło 4,500 m.— *Kowelski powiat*, na przestrzeni 6,460 w. kw. ma 121,50 m. Położenie niskie, bagniste; grunt piaszczysty; lasów dostatek. Główne rzeki Turyja i Prypeć. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, ogrodnictwem, hodowlą bydła i przemysłem fabrycznym.

Kowelskie starostwo niegrodowe, leżało w województwie wołyńskiém, pow. włodzimirskim. Wedle lustracyi z r. 1628 zaliczały się do niego: miasta Kowel nad rz. Turyją, Wyzwy i Milanowice, oraz wsie: Moszczony, Dubowa, Obtapy, Hojszyn, Bachowo, Bielin, Steble, Skulin, Wierbka, Olszanica, Zielowo, Turowica, Kleweczko, Chodowice, Poryduby, Siedliszcze, Stara Wyzwa, Szajno, Nojno, Choteszów, Bratki, Dothonosy i Tinidyn. W 1771 r. posiadał je książę Dymitr Jabłonowski z małżonką, Józefą z Mycielskich, którzy opłacali z niego kwarty złp. 18,008 gr. 24, a hyberny złp. 6,404 gr. 21. Na sejmie warszawskim z r. 1773 Stany Rzeczypospolitéj nadały toż starostwo na dziedzictwo królowi, który z uwagi na 5 letnią niewolę Wacława Rzewuskiego, wdy krakowskiego, wraz z synem Sewerynem Rzewuskim, hetmanem pol. kor., tymże podług oddzielnéj konstytucyi odstąpił na dziedzictwo, zachowując prawa dożywocia książętom Jabłonowskim.

Kowgany starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie trockim. Podług urzędowych spisów z r. 1766 było uposażeniem przywiązanem do urzędu skarbnika lit. i w tymże czasie posiadał je Antoni Ważyński, opłacając z niego kwarty złp. 162 gr. 15, a hyberny złp. 40.

Kowieńskie starostwo grodowe, leżało w wdztwie trockiém, powiecie kowieńskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569 było wówczas ekonomiją królewską. Późniéj oddzielone starostwo składało się z miasta Kowna z zamkiem Gotteswerder i z przedmieściami Aleksotą, dziś miastem Wiliampolem, oraz wsią Kiewliszki z przyległościami. W r. 1771 posiadał je razem z starostwem bobłowskiém, Prozor, opłacając z niego kwarty złp. 333 gr. 25, a hyberny złp. 216. Słynne to starostwo w dziejach Litwy, nader wielolicznym ulegało zmianom w różnych i częstych zapasach wojennych, wreszcie przez wielki pożar samego miasta w r. 1731 i napad wojenny armii rossyjskiéj w r. 1750 doszło do zupełnego zniszczenia.

Kowno, m. stołeczne gub. t. n., przy ujściu rzeki Wilii do Niemna; liczy 33,300 m. **K.** ma kilka kościołów, gimnazyjum, prowadzi znaczny handel i znane jest z fabrykacyi miodu. Jestto starożytne miasto litewskie, stolica dawnéj Żmudzi, wspominane często w walkach rycerzy niemieckich z Litwinami, za Kiejstuta; zdobywane i burzone przez Krzyżaków 1362, 1364, 1378 i 1390; pod panowaniem polskiém miasto powiatowe województwa trockiego, od r. 1796 rossyjskiéj gub. wileńskiéj, zostało 1842 r. stolicą nowo utworzonéj gubernii. Tu rozpoczętą została w skutek przeprawy Francuzów przez Niemen kampanija r. 1812; potyczka między wojskiem ruskiém i polskiém 1831.—*Kowieński powiat*, rozciąga się na 3,533 w. kw.; powierzchnia częścią równina, częścią pokryta pagórkami i wzgórzami, zroszona systemem rzeki Niemna; grunt gliniasty i piaszczysty. Mieszkańców przeszło 150,000, zajmujących się rolnictwem, uprawą lnu, ogrodnictwem, sadownictwem i hodowlą bydła.— *Kowieńska gubernija*, jedna z gub. zachodnich cesarstwa rossyjskiego, utworzona 1842 z 7 powiatów gubernii wileńskiéj, graniczy na północ i wschód. z Kurlandyją, na południe z gub. suwalską i wileńską, a na zachód z Prusami i ma na rozległości 35,700 w. kw. przeszło 1,131,000 m. (przeważnie Litwinów), w téj liczbie 912,500 katolików, 23,000 prawosławnych, 20,000 roskolników, 44,000 ewangielików, 155,000 żydów i 664 mahometan. Powierzchnia gub. w stronie połud.-wschodniéj i w środku wzniesiona i pokryta wzgórzami, zresztą równina; niziny pokryte lasami, których znajduje się 4,863 w. kw. Główne rzeki Niemen, Wilija, Niewiaża (żeglowne), oraz Windawa, Minia, Dubisa, Jura, Mitwa, Szwenta i in. Jezior wiele w stronie południ.-wschodniéj, w ogóle gub. obfituje w wody; błota zajmują 1,449 w. kw. Grunt po większéj części gliniasty, w wielu miejscach pokryty czarnoziomem. Z drzew znajduję się w lasach: jodła, sosna, dąb, lipa, brzoza, osina i t. d.; z dzikich zwierząt: niedźwiedź, borsuk, wilk, lis. ryś, kuna, wydra, łoś i t. d., wiele ptaków, z minerałów: granit, bazalt, gnejs, gips, kamień wapienny i t. d. Znajdują się w gub. wody mineralne siarczane i żelazne. Klimat umiarkowany, średnia temperatura roczna w Kownie wynosi + 5,4. Stan rolnictwa zadawalniający, główną gałęź gospodarstwa rolnego stanowi uprawa lnu; płótna tutejsze odznaczają się cieńkością i dobrocią. Ogrodnictwo i sadownictwo dość rozpowszechnione, niestanowią jednak przemysłu, hodowla bydła na niskim stopniu; przemysł fabryczny słaby. Pod względem administracyjnym dzieli się gub. na 7 powiatów: kowieński, wiłkomierski, nowoaleksandrowski, poniewieżski, rosieński, telszewski. Porów. Afanasiewa „*Kowienskaja gub.*“ (Petersburg 1861); „*Pamiatnaja kniżka kow. gub. na 1863 god*“ (Kowno 1863).

Kownacki (Hipolit), historyk, członek tow. warszaw. prz. nauk, ur. 1761 w Sławkowie, ukończywszy nauki w Krakowie, zajmował się hutnictwem i górnictwem w kluczu sławkowskim przez lat kilkanaście; wówczas to wydał bezimiennie: „*O starożytności kopalni kruszców, wyrabianiu metalów czyli robót górniczych w kluczu sławkowskim* i t. d.“ (Warszawa 1791) tudzież rozprawę *O górach* bez tytułu (tamże 1792). Późniéj był nauczycielem domowym u hr. Aleksandra Potockiego i biblijotekarzem w Wilanowie; † 1854 r. w Warszawie, pochowany w Wilanowie. **K.** zasłużył się naszéj literaturze historycznéj jako tłumacz i wydawca starych kronik rękopiśmiennych. Popadał jednak często w dziwactwa i niedorzeczności, poczytując bezkrytycznie zmyślane kroniki (Prokosza, Kognimira, sfabrykowane przez Dyjamentowskiego), za rzeczywiste i uporczywie trzymając się swych mrzonek. Oprócz prac powyższych i rozpraw drukowanych w „*Pa-*

miętniku warszawskim Bentkowskiego (tomy 13, 14, 16, 17, 24 i inne), wymieniamy z dzieł jego ważniejsze: przekłady kronik Gallusa „*Historyja Bolesława III, króla polskiego etc*“ (Warsz. 1821), Godzisława Baszki „*Kronika Lechitów i Polaków etc.*“ (Warsz. 1822), Dzierżwy „*Kronika polska przez Dzierżwę w końcu w. XII napisana*“ (Warsz. 1823; tłumaczdnie to wydał też poprzednio z kroniką Gallusa); wydanie kroniki Kodłubka „*Res gestae principum et regum Poloniae per Vincentium Kadłubkonem saeculo XII et XIII enarratae etc*“, wraz z kroniką Dzierzwy (2 t., Warsz. 1824).

Kownia, herb, przedstawia w polu czerwoném 3 gołe miecze, schodzące się u dołu ostrzami.

Kowrów, m. pow. gub. włodzimierskiéj, nad rzeką Klazmą; przeszło 4,000 lud.— *Kowrowski powiat*, ma na przestrzeń 3,426 w. kw. 102,000 m.; położenie po większéj części niskie; grunt przeważnie piaszczysty, pokryty miejscami kamieniami, lasami i błotami. Jeziora: Krowie, Szniekrowskie i in., rzeki: Klazma, Uwod, Teza i in. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, uprawą lnu, rybołóstwem oraz rozmaitego rodzaju przemysłem: dobywaniem kamieni wapiennych, wyrobem naczyń drewnianych i t. d.; wielu wychodzi na zarobek.

Kowża zachodnia, rz., bierze początek z jeziora Kowzińskiego w gub. głonieckiéj i wpada do jeziora Białego w gub. nowogrodzkiéj; szeroka od 4—40 sążni, głęboka od $1^1/_2$ do 3 sążni; brzegi niskie, błotniste. Wchodzi w skład systemu wodnego maryjskiego.

Koza, ob. Kozieł.

Koza, (*Capra*, *Hircus*, *Cabrilla*, *Amalthea*, *Olenia*, u Arabów *Alhatot*), świetna gwiazda piérwszéj wielkości, położona na lewém ramieniu konstelacyi Woźnicy. Według mitologii ma ona być ową *Amaltheą*, która wykarmiła Jowisza, gdy był niemowlęciem.

Koza, statek wodny na 8—10 łasztów zboża, który obsługuje 4—6 orylów.

Kozacka kwestyja, ob. Kozacy.

Kozacy. Pod tą nazwą przywykliśmy ogólnie rozumieć rodzaj zakonu rycerskiego, utworzonego na wybrzeżach Dniepru dla walki z pogaństwem. Poezyja i powieść, malując idealne postacie Zaporożców, zaszczepiła w nas obok sympatyi najmylniejsze o kozaczyznie wyobrażenia. Przedewszystkiém należy pamiętać, iż były dwa rodzaje kozaków: jedni niezależni od Rzeczypospolitéj, siedzący na Niżu i stąd *Niżowcami* zwani (nazwa *Zaporożcy* powstała w późniejszych czasach); drudzy stanowiący ludność grodów starościńskich lub magnackich miasteczek ukraińskich, byli właściwie mieszczanami lub rolnikami zwolnionymi od podatków i innych ciężarów w zamian za obowiązek bronienia granicy. W. ks. moskiewskie miało podobnież swoich Kozaków, putywlskich i dońskich. Kolonizacyja rolna, szerząca się ku wschodowi od czasów Kazimierza W-go, dosięgła w XV w. brzegów morza Czarnego, po nad którém rozciągały się ogromne włości Jazłowieckich, Buczackich i szedł ożywiony handel zbożem, prowadzoném na Wschód i do Grecyi. Powstawanie coraz nowych województw i powiatów, pomiędzy 1462 i 1567 rokiem, świadczy najwymowniéj o wzroście i szerzeniu się ludności w téj coraz daléj ku wschodowi pomykającéj się Ukrainie. Im bardziéj rolnictwo i handel się rozwijały, tém więcéj czuć się dawała potrzeba stałéj i porządnéj obrony wschodniéj granicy. Téj powszechnéj potrzebie zaradził dzielny Ostafiéj Daszkiewicz, starosta czerkaski, który zaprowadziwszy odpowiednią organizacyję śród należących do starostwa Kozaków i natchnąwszy ich swą ognistą odwagą, trzymał na wodzy Tatarów. Świetna obrona Czerkas rozniosła sławę Daszkiewicza w dalekie strony. Wezwano go na sejmie (w 1533) o wskazanie środków obrony granic; Daszkiewicz radził urządzenie kozactwa dnieprowego (Niżowców), któreby na swoich czajkach nie dopuszczało Tatarom przeprawy. Rada ta nie wydała żadnego skutku; więcéj zdziałał sam przykład Daszkiewicza i groźna konieczność, która skłoniła panów ukraińskich do zaprowadzenia śród zamkowych Kozaków, podobnéj jak w Czerkasach organizacyi. Daszkiewicz stał się niejako władzą, naczelnikiem moralnym całéj kozaczyzny a Czerkasy jéj stolicą. Wpływ tego dzielnego starosty sięgał aż do Putywla, gdzie także wprowadzono urządzenia Daszkiewicza. Lud ukraiński i wielkorossyjski a nawet rossyjskie urzędowe dokumenta jeszcze w XVII w. nazywają ciągle kozaków zaporoskich „*Czerkasami*“. Zygmunt I pojmując korzyści systematu Daszkiewicza, starał się dobierać po jego śmierci odpowiednich starostów, z których najgłówniejszym był Przecław Lanckoroński. Co się tyczy Niżowców, to początek ich ginie w mgle przeszłości; stanowili ani pierwotnie koczowniczą różnoplemienną ludność, trudniącą się głównie handlem między Kijowem a brzegami m. Czarnego. Choć mieszkali oni na terytoryjum, należącém do w. ks. litewskiego, lecz Jagiellonowie nie troszczyli się wcale o zagarnięcie ich pod swą władzę. Wiemy tylko, że za przybyciem do Kijowa musieli składać w daninie $^1/_{10}$ przywożonych towarów na korzyść wojewody kijowskiego, a następnie magistratu Kijowa, gdy miasto to w końcu XV w. otrzymało prawo magdeburskie. Zajęcie Krymu przez Tatarów, tamując kozakom swobodę handlu i narażając na ciągłe łupieżcze napaści, zmusiło ich do stawiania czoła najezdnikom i rozbudzało powoli w tych koczujących bandach ducha wojowniczego i potrzebę porządniejszéj organizacyi. Dla uchronienia się przed ramieniem sprawiedliwości lub wprost z zamiłowania do pełnego przygód i bojów z Tatarami żywota, przybywali na dnieprowe ostrowy liczni awanturnicy tak z pomiędzy szlachty jak wieśniaków i kozaków grodowych, przynosząc z sobą pewne wyższe społeczne pojęcia, ducha porządku, rycerską śmiałość, które powoli przyjmując się śród Niżowców (Niż to samo co Żuławy lub Niderlandy) nadawały im charakter rycerskiego bractwa, mającego na celu walkę z niewiernymi. Pierwszym głośnym bohaterem i organizatorem Niżowców był ks. Dymitr Wiśniowiecki, który po różnych kolejach obrał za siedzibę wyspę Chortycę na Dnieprze i wystawiwszy tu

obronny zamek, zgromadził i uorganizował kozactwo, które w części na sąsiedniéj wyspie Tomakowce przemieszkiwało. Ambitne jego zamiary, do spełnienia których posługiwać mieli Kozacy, skończyły się śmiercią na palu w Konstantynopolu, lecz zaprowadzona przezeń organizacyja i przykład osobisty, zaczęły ściągać tłumy ubogiéj szlachty i różnych awanturników na dnieprowe wybrzeża; kozactwo podniosło się w opinii ogółu, Kozak stał się niemal szlachcicem dzięki swemu rycersko-chrześcijańskiemu powołaniu, książe Dymitr nazywany przez Kozaków *atamanem*, zaszczepił w nich ducha samoistności i przedsiębierczości, to też nieoglądając się wcale na Rzeczpospolitę, rozpuszczają oni swe raczéj łupieżcze niż rycerskie wyprawy aż pod sam Konstantynopol, narażając przeto Polskę na ciężkie zawikłania ze słusznie użalającą się na to Portą. Każdy zuchwały awanturnik (n. p. Zborowski Samuel) łatwo zyskuje zaufanie Kozaków, gotowych wspierać jego zamysły. Niewykonanie rady Daszkiewicza, projektującego dostarczanie Kozakom płacy i żywności przez zasłaniane ich piersiami włości, zmuszało Niżowców do szukania sobie chleba przez najmowanie się sąsiednim mocarstwom lub rozbojnicze wycieczki na terytoryjum tureckie. Jakkolwiek poddani władzy hetmana, dowodzącego całém wojskiem ukraińskiém, obierali oni sobie drugiego „koszowego“ hetmana, który niepomyślną wyprawę zwykle własną głową przypłacał. Bezżeństwo, równość i wspólność, przy ślepém posłuszeństwie i szalonéj odwadze, nadawały Niżowcom ogromną siłę, która ujęta w pewne karby, mogła wielkie wydać rezultaty. Zostawione same sobie kozactwo puszczało się na awanturnicze wyprawy: to niszczą Perekop i miasta czarnomorskie, to posiłkują przeciw Turcyi zbuntowanego hospodara wołoskiego Iwonię, to najeżdżają Wołoszczyznę dla osadzenia na tronie Podkowy. Batory rozjątrzony skargami posłów tatarskich i tureckich chciał z początku wytępić mieczem kozactwo, lecz późniéj poprzestawszy na skaraniu śmiercią Podkowy, wydał „*ordynacyję*“, ograniczającą liczbę Kozaków do 6,000 (6 pułków po 1000 ludzi, rozłożonych w Białéj Cerkwi, Kaniowie, Korsuniu, Czehryniu, Perejasławiu i Czerkasach) i naznaczającą im płacę, ubiór i zwolnienie od wszelkich ciężarów. Hetman, naznaczany przez samego króla, miał mieć siedzibę w Trechtymirowie. Niżowcy są traktowani przez króla po szlachecku: „panowie mołojcy“. Ordynacyja ta wkrótce poszła w zapomnienie—żołdu dla braku pieniędzy nie płacono a K. po dawnemu zaczęli na swą rękę wojować i ściągać na Koronę niebezpieczeństwo wojny z Turcyją. To też po śmierci Batorego rozmiłowany w pokoju naród, dla zabezpieczenia się ordynacyją z r. 1590 ścieśnia swobody Kozaków, oddając ich pod ścisłą od hetmana zależność a przytém stara się przez rozdanie „*pustyń za Białą Cerkwią*“ rozszerzyć panowanie pługa i wytępić w tamtejszéj ludności zamiłowanie koczowniczego i awanturniczego życia. Tymczasem rozzuchwaleni K., nie mając z czego żyć, zwracają się ku posiadłościom ukraińskich magnatów, plądrując takowe pod wodzą Kosińskiego (ob.), Łobody i Nalewajki. Po uśmierzeniu przez Ostrogskiego i Żołkiewskiego téj na bunt zakrawającéj swawoli, wydano w r. 1596 bardzo surową konstytucyję, odejmującą Kozakom wszelką samoistność i swobody i z wielką gorliwością zabrano się do kolonizacyi naddnieprzańskich okolic, osadzając takowe bądź przybyszami z różnych stron, bądź zniewolonymi do pługa Kozakami. Mimo to wszystko, zbieg przyjaznych okoliczności pozwolił Niżowcom odzyskać wkrótce dawną sławę i znaczenie. Udział w wojnie z Michałem, hospodarem wołoskim a następnie w walce ze Szwedami zwolnił ich od narzuconych niedawno ograniczeń. Wyprawy, jakie urządzali Mniszchowie w sprawie Dymitra Samozwańca a Potoccy, Koreccy i Wiszniowieccy dla poparcia Mohiłów na Wołoszczyznie, dawały Kozakom szerokie pole do popisu swego męstwa. Skoro się jednak wojny pokończyły, a obiecywany przez sejmy żołd nigdy nie dochodził Niżowców, musieli oni albo łupić włości magnatów ukraińskich, albo wyprawiać się do Turcyi. Chęć łupów ściągała mnóstwo szlachty do udziału w tych wyprawach, które od 1613 do 1625 z niezmiernem odbywają się powodzeniem, przynosząc nieraz łupy do 40 miljonów wartujące. Wyprawy te rzuciły tak wielki postrach na brzegi morza Czarnego, że ustał tam zupełnie wszelki handel i przemysł. Zrozpaczona Porta zbiera całe swe siły, by na Rzeczypospolitéj pomścić krzywd swoich. Pod Chocimem (1621) 40,000 Kozaków pod wodzą Piotra Konaszewicza (ob.) stanowczy wywierają wpływ na przebieg walki. Konaszewicz jest duszą całéj obrony. Nie otrzymawszy żadnéj nagrody za tę nieocenioną przysługę, musieli K. ponowić wyprawy do Turcyi. Przez całą pierwszą połowę XVII w. trwa ten coraz bardziéj naprężający się stosunek między pragnącymi dochować wierności Rzeczypospolitéj Zaporożcami a lekceważącą i gniotącą ich coraz więcéj szlachtą. Wyprawa Koniecpolskiego (1625), zakończona upokorzeniem się Kozaków i ugodą kurukowską; bunt Tarasa (1630) wywołany rozłożeniem wojsk koronnych na Ukrainie; niedopuszczenie posłów kozackich do udziału w elekcyi po śmierci Zygmunta III; uchwały sejmowe z 1635 i budowa twierdzy Kudaku nad Dnieprem, zburzonéj przez zbuntowane kozactwo; bunty Sulimy a głównie Pawluka, występującego niby w obronie króla Władysława IV, uciśnionego przez magnatów: oto główne momenta wzrastającego ciągle rozdwojenia między Zaporożcami a Rzecząpospolitą, w téj tak ważnéj a mimo to tak lekceważonéj *kwestyi kozackiéj*. Punktem kulminacyjnym tego naprężonego stosunku była konstytucyja z 1638, odejmująca kozactwu wszelkie przywileje i ogłaszająca tych, których „*fortuna belli przy życiu zachowała, za w chłopy obrócone pospólstwo*“. Wyłączeni byli z tego tylko regestrowi Kozacy (bunty bowiem podnosiła zwykle czerń nie wpisana w regestr). Oddano ich pod rozkazy komisarza polskiego i ograniczono pobyt na trzech starostwach, poza obrębem których każdy Kozak był uważany za chłopa. Sicz (ob.) zniesiono, powierzając straż dnieprowych brzegów kolejno jednemu z pułków regestrowych. Odpowie-

dzią na wprowadzenie w życie téj ustawy był bunt Ostrzanina, którego uśmierzeniu towarzyszyły liczne okrucieństwa i bezprawia. Magnaci ukraińscy uspokojeni ze strony kozactwa, zajęli się urządzaniem i kolonizowaniem posiadłości swoich, które dla zwiększenia intraty wypuszczano żydom w dzierżawę. Ci zawładnąwszy prócz tego karczmami, gorzelniami i młynami, straszliwie uciskać zaczęli lud wiejski, obarczając go pańszczyzną i wyzyskując wszelkimi sposobami; rządy podstarościch w dobrach królewskich równały się co do ucisku postępowaniu żydowskich dzierżawców. Położenie regestrowych było także nie do zazdrości, od kilku lat bowiem nie pobierali wcale żołdu, rozkradanego przez narzuconą im polską starszyznę. Wtedy to powstała śród kozactwa myśl szukania pomocy u Tatarów krymskich. Bohdan Chmielnicki (ob.), setnik kozacki, który dostawszy się pod Cecorą w niewolę Tatarom, poznał ich język i obyczaje, a przez swoję dzielność umiał wywrzeć wielki wpływ na Kozaków, stał się przywódcą niezadowolonych. Sam on doświadczył ucisku podstarościch, będąc skrzywdzonym ciężko przez jednego z nich (Czaplińskiego). Doprowadzenie do skutku planów Władysława IV co do olbrzymiéj wyprawy przeciw Turcyi, mogło jedynie powstrzymać grożący ciągle bunt Kozaków i połączenie się ich z Tatarami. Opozycyja szlachty i magnatów niweczy plany królewskie i przyspiesza wystąpienie Chmielnickiego, który zapewniwszy sobie pomoc tatarską, staje na czele Zaporożców. Gdy ani stawiane przez K. żądania, ani zalecenie króla co do łagodnego z nimi postępowania nie zostały wysłuchane, walka stała się nieuchronną. Samolubstwo i ślepota magnatów zebrały owoce swego siewu. Hetman Potocki z synem pobici pod Żółtemi Wodami i Korsuniem a jednocześnie Władysław IV schodzi ze świata. Odgłos tych zwycięstw w połączeniu z uniwersałami Chmielnickiego, podniecał wszędzie lud do walki, zwłaszcza że odezwy głosiły wojnę nie z królem i Rzecząpospolitą ale z „*dumnymi panami*“. Wołyń, Podole i część Litwy zostały zalane przez oddziały Chmielnickiego; kto nie uszedł, ten życiem przypłacał lub szedł w niewolę tatarską. Sam przywódca nie był wstanie panować nad fanatyzmem i zaciętością ciemnych mas i musiał iść tam, gdzie go ogólny prąd pociągał; daléj i inaczéj niż sam pragnął i zamierzał. Przyczyniała się do utrudnienia Chmielnickiemu wpływu na masy nietaktowna polityka kierowników spraw publicznych Rzpltéj, którzy pomimo nauki pod Piławcami otrzymanéj (1649) nie chcieli pojąć konieczności szczerego przyznania swobód politycznych kozactwu. To też wojna nie ustawała pomimo chwilowo zawieszających ją ugód. Oblężonemu Zbarażowi spieszy na pomoc z ogromném wojskiem Jan Kazimierz i po niezbyt korzystnéj bitwie pod Zborowem zawiera tamże ugodę, nadającą Kozakom obszerne swobody (40,000 regestrowych lecz tylko z dóbr i miast królewskich—swobody kozackie w obrębie wojew. kijowskiego, bracławskiego i czernichowskiego, metropolita 9 miejsce w senacie, Chmielnicki hetmanem). Ugoda ta (13 Sierpnia 1649) nie zadowolniła ani K. ani szlachty; wojna też wkrótce się ponowiła i walka pod Beresteczkiem zadała K. ciężką klęskę, z któréj nie skorzystano należycie. Pokój w Białéj-Cerkwi (1651), niekorzystny dla K., nie zapowiadał końca walki, która się wszczęła na nowo klęską pod Batowem (na Podolu), gdzie hetman Kalinowski (ob.) pada z 5,000 rycerstwa. Zebrane wojska spieszą naodsiecz oblężonemu Kamieńcowi i okopują się pod Żwańcem, gdzie po niefortunnych bojach ugoda z Tatarami skłania i Chmielnickiego do zgody. Chmielnicki tymczasem w skutek ugody zawartéj w Perejasławiu (1654) oddaje się (woj: kijowskie i czernichowskie) carowi Aleksemu Michajłowiczowi i odtąd już toczy wojnę z pomocą swego nowego władcy i sprzymierzeńca. Po śmierci Chmielnickiego powstaje rozdwojenie śród K. Wyhowski (ob.) staje na czele partyi przyjaznéj Rzpltéj i przez ugodę Hadziacką (1658) uznaje napowrót władzę Jana Kazimierza, otrzymując za to dla województw: kijowskiego, bracławskiego i czernichowskiego te same prawa i swobody autonomiczne, jakie unija lubelska zapewniła Litwie (oddzielnych hetmanów, marszałków, podskarbich i trybunał własny). Ugoda ta jednak nie wydała należytych owoców; nie szanowało jéj zarówno kozactwo, śród którego wrzały zacięte spory, a nawet walki między trzema partyjami na Rosyi, Turcyi i Polsce wspierającemi swe plany; jako też ze strony duchowieństwa polskiego nie mogącego ścierpieć tolerancyi zapewnionéj greckiemu wyznaniu. To też skołatana domowemi i zewnętrznemi wojnami Rzplta musiała dla ubezpieczenia swoich granic wschodnich zawrzeć w *Andruszowie* pod Smoleńskiem (1667) rozejm, odstępujący Rosyi woj: czernichowskie i oddający jéj na pewien czas posiadanie Kijowa wraz z władzą nad Siczą zaporoską. Sobieski chcąc zyskać pomoc carowéj Zofii w wojnie z Turcyją, zamienił ten czasowy rozejm na trwały traktat, odstępujący na zawsze Ukrainę z Kijowem (traktat Grzymułtowskiego 1686). Odtąd K. przestają odgrywać rolę polityczną, z wyjątkiem jedynie wystąpienia Mazepy (ob.), którego plany wzięły całkiem niepomyślny obrót. Cesarzowa Katarzyna zniosła 1775 Sicz zaporoską. Część Kozaków przesiedlono między Kubań i Azów (stąd pochodzą Czarnomorscy K.); część jakaś przeniosła się do Turcyi (Nekrasowcy, ob.); Sicz samą nazwano Pokrowskiem a terytoryjum całe gub. noworossyjską.—Źródła współczesne są: Samuela Twardowskiego „*Wojna Domowa*“; Chevaliera: „*Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*“ (w „*Bibliot. polsko-ross.*“ Par. 1663 i 1860); „*Archiw jugozapadnoj Rusi*“ (T. I Kijów 1859); historycy: Rudawski i Kojałowicz, tu dzież liczne dyaryjusze i pamiętniki: Jerlicza, Paska, Michałowskiego. Z opracowań najważniejsze są: Kostomarowa „*Bogdan Chmielnicki*“ (3 t., Petersb. 1870) i „*Hetmaństwo Wyhowskiego*“ (1862); Anquetil „*Die Kosaken in ihrer geschichtlichen Entwickelung*“ (Berlin 1860). Z polskich opracowań celuje przed wszystkiemi praca Szajnochy: „*Dwa lata dziejów naszych 1646 i 1648*“ (2 t., Lwów 1869), ani bowiem kompilacyja Gliszczyńskiego (ob.), ani

„*Kozaczyzna*“ Czajkowskiego ani też témbardziéj dziełko Czarnowskiego (ob.) nie mają wartości naukowéj.

Kozacy, w Rossyi stanowią osobny stan narodu, który jest obowiązany w oznaczonych terminach, tudzież na zawołanie, wystawiać pewną liczbę jeźdźców, tak dla obrony granic, jako téż dla wewnętrznéj w państwie służby. Według pochodzenia Kozacy dzielą się na dońskich i małoruskich. Od piérwszych wzięli początek: kozacy jaiccy, przemianowani późniéj na uralskich, syberyjskich, orenburgskich, grebieńskich, mozdockich, terskich i t. d. Od ostatnich pochodzą kozacy zaporożcy, zwani dzisiaj azowskimi i czarnomorskimi.

Kozak, taniec ruski, tańczony z wielkiém upodobaniem na Ukrainie i za Dnieprem w Małorossyi, w takcie na $^2/_4$ z rytmicznym naciskiem na obie ćwierciowe. Tańczony jest tylko przez dwie osoby, naprzeciwko sobie stojące. Jestto rodzaj tańca wojennego, należący do grotesków, w którym siła, zręczność i zwinność, a obok tego jakieś odurzenie i szał przemagają nad miłą i wdzięczną wesołością.

Kozak z Prachni (Jan Sofroni), lekarz i teolog czeski, ur. 1607 w Horaždiowicach, † 1685 w Bremen; wygnany z kraju rodzinnego po bitwie Białogórskiéj, służył późniéj jako lekarz w wojsku szwedzkiém, następnie opuścił służbę wojskową i osiadł jako lekarz praktyczny w Bremen. Wydał znaczną liczbę dzieł treści lekarskiéj i teologicznéj.

Kozakiewicz (Antoni), współczesny malarz, ur. w Krakowie 1841 r.; tutaj uczęszczał do szkoły realnéj, po śmierci ojca przeznaczony przez familiję do stanu kupieckiego, poszedł za swojém natchnieniem i 1858 r. wstąpił do szkoły sztuk pięknych, utrzymując się z lekcyj rysunków. W r. 1868 udał się do Wiednia do szkoły Engertha, skąd po trzech latach pojechał do Monachijum i w tém mieście obecnie 1874 we własném atelier pracuje. Dotychczas wymalował około 30 obrazów przeważnie rodzajowych, w których okazał prawdziwy talent jak np. „*Mrzonka dorobkiewicza*“, „*Levitoux*“, „*Ostatnie chwile Sawy*“, „*Nauki dziadunia*“, „*Branka czyli powrót z Jasyru* i t d.“; niektóre z nich znane są także z reprodukcyi w ilustrowanych pismach warszawskich, albo z rysunków na kamieniu.

Kozaków, szczyt górski, leżący na północo-wschód od Turnowa, w Czechach, ma 2,322 stóp wysokości; od niego bierze początek pasmo gór ciągnące się aż do Nowéj Baki i Iczyna. Góra ta obfituje we wszelkiego rodzaju drogie kamienie, obrabiane w Turnowie.

Kozakowicz (Jan), wierszopis polski, rodem z Litwy, zmarły na początku XVII w. Jego polskie wiersze umieszczone są w w *Postyli polskiéj* Reja, wydanéj w Wilnie 1594, a łacińskie przy niemieckiém tłumaczeniu *Apologii* Krowickiego, drukowanéj tamże 1602. Wydał zaś osobno: „*Historyja Józefa syna Gorionowego o wojnie Żydowskiéj*“ (Wilno 1595, mierne tłumaczenie prozą); „*Chanes Danieliano*“ (Wilno 1603) i „*Orzech Włoski*“ (Wilno 1603).

Kozernik, tak nazywano w towarzystwie strzelców kurkowych tych członków, którzy w uroczystych pochodach postępowali na czele orszaku. W dawnéj polszczyźnie K. znaczył kosterę, albo szulera.

Koziańskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie i powiecie witebskim. Podług metryk litewskich powstało w drugiéj połowie szesnastego wieku z dawniejszego sstwa ozierzyckiego i składało się z dóbr: Koziany, Miszniewice, Toropczany, Celowica, Dolhopole, Dobryszewo, Prażnowo, Polcszany, Prystań, Rajcerowo, Sminozelce i Starynowicze; niektóre z tych dóbr leżały w wdztwie połockiém. Od r. 1589 było w posiadaniu książąt Sokolińskich, Połubińskich, Przysieckich, Paców, Pakoszów, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III, z d. 27 Maja r. 1758, dzierżyli je Ignacy i Helena z Kozielska Ogińscy, marszał. w. w. ks. lit., którzy opłacali z niego kwarty złp. 9,347, a hyberny złp. 1,600.

Koziczkowski, herb, przedstawia w polu czerwoném 3 róże z gałązkami, schodzącemi się razem, na każdéj gałązce 4 listki; średnia róża wyższa od innych.

Koziebrodzki (Władysław hr.), współczesny pisarz polski, ur. 1839 r. w Kołodziejówce w cyrkule tarnopolskim, ukończył instytut techniczny w Krakowie, przez rok uczęszczał do Sorbony w Paryżu. Od 1862 do 1866 mieszkał w Szwajcaryi, gdzie napisał kilka broszur politycznych: „*Być albo nie być*“, „*Co robić?*“, „*Galicyja i Austryja*“ jakotéż „*Szkice z nieodległéj przeszłości*“, drukowane przy Dzienniku Liter. Odbywszy następnie podróż na Wschód, wrócił do Galicyi. Różnymi czasy był współpracownikiem „*Gwiazdki Cieszyńskiéj*“, „*Nowin*“, „*Dziennika Liter.*“, „*Niewiasty*“ i „*Kraju*“, w których to pismach umieszczał swoje powiastki i powieści jak „*Przerwane wesele*“, „*Flisak*“, „*Macocha*“, „*Wdowa* i t. d.“ (w Gwiazdce Ciesz.), „*Ciotka Tekla*“ (w Niewieście), „*Właściciel dóbr*“ (w Dzien. Liter.), jakotéż artykuły innéj treści. Od r. 1868 poświęcił się szczególnie dramaturgii i napisał „*Po śliskiéj drodze*“ dram. w 4 aktach, „*Hrabia Maryjan*“ kom. w 4 aktach, „*Klaudyja*“ dram. w 2 akt. tudzież jednoaktowe komedyje salonowe, najlepsze pomiędzy jego pracami: „*Pokusa*“, „*Balowe rękawiczki*“, „*Po ślubie*“, „*Zakochana para*“, „*Zawierucha*“, „*W jesieni*“ i „*Celina*“.

Koziegłowy, osada w gub. piotrkowskiéj, pow. będzińskim, nad dwoma rzekami Boży Stok i Złoty Stok; liczy 1,956 m.

Kozielec, m. pow. gub. czernihowskiéj, nad rzeką Ostrą; liczy 4,500 m.—*Kozielecki powiat*, ma 27,385 w. kw. i 93,000 m.; powierzchnia—równina falowata; grunt czarnoziemny lub gliniasty; rzek ważniejszych niema. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, uprawą lnu, konopi, tytuniu, ogrodnictwem, sadownictwem, hodowlą koni i t. d.

Kozielsk, m. pow. gub. kałuskiéj, na lewym brzegu rzeki Żyzdry, ma 7,400 m.; jedno ze starożytnych miast w ziemi Wiatyczów, wspomina się pod r. 1146; od XII w. do połowy XIV było księstwem udzielném, potém weszło w skład w. ks. moskiew-

skiego; czas jakiś należało do Olgierda (do 1408).— *Kozielski powiat*, na przestrzeni 2,344 w. kw. ma 104,500 m.; powierzchnia — równina wzniesiona, grunt przeważnie gliniasty. Główna rz. Żyzdra; lasów dosyć, łąk mało. Rolnictwo i hodowla bydła zaniedbane; mieszkańcy zajmują się przeważnie uprawą konopi i wyrobem pieńki oraz oleju konopnego.

Kozielski, z łac. *Caper* (Jan), teolog ewangielicki i pastor w Międzyrzecu od r. 1560; następnie (1588 r.) żarliwy Socynianin i pastor do r. 1608 w Szmiglu, gdzie utopiony został przez żołnierzy. Oprócz wielu listów, wydał „*Dialogus de coena Domini inter Marchitum et Polonum*“ (1565).

Kozieł (*Capra*), rodzaj zwierząt ssących przeżuwających, z rodziny pochworogich czyli pustorogich (*Cavicornia*). Od owiec, z któremi przez Linneusza był łączony, rodzaj ten różni się kilkoma szczegółami: rogi mają K. łukowato wzniesione, ścieśnione, z końcami zagiętemi, lub szrubowato zakrzywionemi; czoło wypukłe, wzniesione, a profil nosa prosty lub cokolwiek zaklęsły; ogon krótki do góry zadarty i na podbródku po większéj części obwisła włosista broda; kopytka ma grube, trapezoidalne. Żaden gatunek nie ma łzocieków, ani gruczołów międzypalcowych. Ogólna budowa K. jest silna i zwięzła; nogi mają niewysokie i dość grube, szyję krótką i prostą, uszy mierne, zaostrzone, prosto stojące. Samice, *kozy*, są znacznie mniejsze i szczuplejsze, z rogami mniejszemi i u niektórych brodatych gatunków bezbrode. K. żyją małemi stadami na szczytach gór starego lądu, między strefą lesistą a granicą wiecznego śniegu. Są nadzwyczaj zręczne i bystre, żywią się roślinami górskiemi. Znanych jest kilkanaście gatunków; najwięcéj w nie obfituje Azyja. Na Alpach żyje dziko: K. *skalny* (*C. ibex*), w małéj bardzo już liczbie, w Karpatach wcale go nie ma i podobno nigdy się tam nie znajdował, to zaś, co tam górale K. skalnym zowią, jest giemzą. Z gatunków kaukazkich najważniejszym jest *C. aegagrus*, dostarczający bezoaru (ob.). Od niego to ma pochodzić K. *domowy* (*C. hircus*), atoli prawdopodobniéj ten powstał z pokrzyżowaniu piérwotnego szczepu z kilku innemi dzikiemi gatunkami. Z ras jego najważniejsze długowłose: angorska, kaszemirska i tybetańska, których włos dostarcza materyjału na delikatne i trwałe tkaniny, atoli rasy te utrzymują się tylko w okolicach górzystych. Inne rasy są niewielkiéj wagi, dla uboższéj ludności wartość ma ich nabiał, gdyż dają go obficie przy łatwém utrzymaniu, skóra wyprawia się na safijan. W Ameryce otrzymano mięszańce K. domowego z owcą, które znaczne przedstawiają korzyści. W języku myśliwskim koza znaczy sarnę.

Kozieł, herb, jest dwojaki: 1) na tarczy w polu czerwoném kozieł biały w prawą stronę obrócony, na 3 nogach stojący a czwartą do góry podniesioną. Na hełmie z korony, pół kozła wspiętego do góry. 2) W polu czerwoném półksiężyc, rogami na dół obrócony, na nim 3 strzały, t. j. dwie w końcach, a jedna w środku księżyca.

Kozienice, miasto w gub. radomskiéj, powiecie kozienickim ($32^2/_3$ mil kw. i 71,760 m.), o 6 wiorst od Wisły, o 5 mil od Radomia odległe. Pamiętne jest bitwą, stoczoną na początku miesiąca Kwietnia 1656, w któréj Stefan Czarniecki, ścigając Szwedów, zniósł oddział generała Tornskild. Przed kościołem stoi murowana kolumna, wzniesiona na pamiątkę urodzenia się w tém mieście 1 Stycz. 1467 króla polskiego Zygmunta I, opatrzona z czterech stron marmurowemi płytami i stosownym łacińskim napisem. Niegdyś królowie polscy tutaj często przebywali dla łowów, wyprawianych w okolicznych kniejach. Obecnie miasto K. liczy 3,482 m.

Kozienickie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie sędomierskiém, powiecie radomskim. Podług lustracyi z r. 1632 zaliczały się do niego: miasto i wieś Kozienice, Opatkowice, Mironice, Bielany, Swierze, Brzoza z folw., Wola Brzoska, Jedlna, Kozłów, Jastrzębia, Gzowice z folw., Piotrowice, Wargocin, Wróblany. Porożdzielano następnie te dobra na różne dzierżawy; znaczniejsze z nich były w posiadaniu r. 1771 Jana Dunina Brzezińskiego, Adama Ponińskiego i Ignacego Husarzewskiego z żoną, którzy łącznie opłacali kwarty złp. 2,616 gr. 24, a hyberny złp. 4,066 gr. 27. Inne dobra należały do ekonomii królewskiéj. W Kozienicach narodził się d. 1 Stycznia r. 1467 król polski Zygmunt I, a na polach tego sstwa dzielny Czarniecki w początkach Kwietnia r. 1656, odniósł świetne zwycięstwo nad generałem szwedzkim Tornskildem.

Kozierowski lub *Koziorowski* (Ignacy), biskup adrateński w XVIII wieku, urodzony około 1708. Protegowany przez księcia prymasa Władysława Łubieńskiego, wyświęcony został na biskupa w Skierniewicach 2 Lut. 1763. Zwykle przemieszkiwał w Mstowie nad Wartą, gdzie był proboszczem kanoników regularnych; † r. 1791.

Kozietulski (Jan Leon Hipolit), pułkownik wojsk polskich, ur. 1781 w Skierniewicach z rodziny osiadłéj oddawna w Czerskiém, która wzięła swą nazwę od dóbr Kozietuł i jest gałęzią rodu Skarbków h. Habdank. Po ukończeniu nauk w korpusie kadetów w Warszawie, wszedł 1806 do wojska polskiego pod dowództwo Henryka Dąbrowskiego, jako podkomendant gwardyi honorowéj. Za odznaczenie się w bitwach pod Nasielskiem, Pułtuskiem i Eylau został szefem szwadronu pułku szwoleżerów. W czasie kampanii hiszpańskiéj wsławił się zdobyciem silnie obwarowanych i dzielnie bronionych wąwozów Samo-Sierra 30 Listop. 1808, za co z własnych rąk cesarza Napoleona otrzymał krzyż legii honorowéj. Podobnież odznaczył się w wielkiéj bitwie pod Wagram (1809); za zasługi swe zaszczycony został przez Napoleona 26 Kwiet. 1811 godnością barona cesarstwa i otrzymał donacyję dóbr Syck w królestwie Hanowerskiém. Za niezwykłe męstwo okazane podczas wyprawy rosyjskiéj 1812 r. w wielu bitwach, a zwłaszcza pod Mało-Jarosławcem, otrzymał stopień pułkownika-majora. Odbywszy wszystkie następne kampanije, po upadku Napoleona i utworzeniu w r. 1815 armii polskiéj dowo-

dził czwartym pułkiem ułanów. W r. 1820 K. opuścił służbę i † 1821 w Warszawie, pochowany we wsi Bełsku niedaleko Grójca. Wydał dzieło p. t. „*Przepisy jeżdżenia na koniu, robienia pałaszem i lancą, dla lekkiéj kawaleryi*“.—Życiorys jego w *Tyg. ilustr.* (r. 1861. Nr. 96).

Koziorożec (*Caper*, *Capricornus*), jedna z konstelacyj zwierzyńcowych (ob. ekliptyka); w znaku K. słońce wschodzi w czasie przesilenia zimowego. Według mitologii ma być wyobrażeniem kozy Amalteі, która wykarmiła Jowisza, lub też wyobrażeniem bożka Pana, który zemknąwszy przed olbrzymem Tyfonem, schronił się do Nilu, przybrawszy na się w przedniéj części postać kozła, w tylnéj ryby. Zwrotnik Koziorożca, ob. Zwrotnik.

Koziorożec (*Medicago*), ob. Lucerna.

Kozipowój, ob. Wiciokrzew.

Kozlak, ob. Grzyb.

Koźlęta, nazwa trzech gwiazd w konstelacyi Woźnicy, tworzących trójkąt równoramienny, którego kąt wyższy jest bardzo ostry.

Kozłek (*Valeriana*), rodzaj roślin z rodziny kozłkowych, cechujący się kielichem w czasie kwitnienia ledwo znacznym, późniéj wywijającym się w długie puchowate włoski, wieńczące owoc; korona o kraju 5 klapkowym, pręcików 3, owoc niełupka jednokomórkowa; należą tu zioła i krzewy w 100 około gatunkach, rozmieszczone we wszystkich strefach. **K. lekarski** (*V. officinalis*), o łodydze do 2 łokci dochodzącéj, bruzdowanéj, liściach przeciwległych, pierzasto-dzielnych, kwiatach drobnych, czerwonawo-cielistych, dosyć przyjemnéj woni. U nas pospolity, występuje w dwu formach, większéj na miejscach wilgotnych i mniejszéj na miejscach suchych. Téj drugiéj zwłaszcza odmiany korzeń jest ważnym środkiem lekarskim, toniczno-pobudzającym. **K. rozdzielnopłciowy** (*V. dioica*), również się u nas przytrafia, ale korzeń jego działa słabiéj. **K. dryjawnik** (*V. phu*), w Europie środkowéj i połud. ma własności podobne, jak K. lekarski, ale rzadziéj się używa. Korzeń **spikanardy** (*V. celtica*), rosnącéj na najwyższych górach Europy środkowéj, był niegdyś w wielkiém poważaniu u lekarzy, jak jeszcze obecnie u mieszkańców Alp.

Kozłkowate (*Valerianeae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca następne cechy: Kielich nazawiązkowy, już rozdzielony na 3 lub 4 ząbki, lub o 1 ząbku, już uformowany z włosów jedwabistych, przed zakwitnieniem nieznacznych i zwiniętych, późniéj wywijający się w puch piórkowaty. Korona jednopłatkowa, osadzona na krążku wieńczącym wierzchołek zawiązka, rurkowato-lejkowata, z brzegiem podzielonym na 5, 4 lub 3 klapki. Pręcików 3, 4, 5, rzadko 1, do rurki korony przymocowanych. Szyjka nitkowata o znamieniu niepodzieloném, albo na 2 lub 3 gałązki rozszczepioném. Owoc jest niełupka 3, rzadko 1 komórkowa, o nasieniu pojedynczém, bezbiałkowém. Należą tu zioła o liściach przeciwległych, pojedynczych lub pierzasto dzielnych, bez przylistków, o kwiatach 2 lub 1 płciowych, ułożonych w podbaldaszki dwudzielne, baldaszkogrona lub kupki ścieśnione. Należy tu około 140 gatunków w 10—12 rodzajach, właściwych głównie strefie umiarkowanéj płn.; korzenie ich mają często własności lekarskie.

Kozłów, m. pow. gub. tambowskiéj, na prawym brzegu rzeki Woroneża leśnego, około 25,000 m.; jedno z bogatszych i ludniejszych miast powiatowych w Rossyi. Prowadzi handel bydłem, zbożem, solą i skórami.—*Kozłowski powiat*, 5,888 w. kw. i 269,000 m.; powierzchnia falista, grunt urodzajny, czarnoziem na pokładzie gliniastym; lasów dostatek. Główna rzeka Woroneż. Zajęcia mieszkańców: rolnictwo, uprawa lnu i konopii, ogrodnictwo, sadownictwo i hodowla koni.

Kozłow (Jan), poeta rossyjski, ur. 1774; od 29 roku życia, skutkiem paraliżu, pozbawiony władzy w nogach a następnie i wzroku, † 1838 w Petersburgu. Z jego utworów poetycznych (ostatnia edycyja 2 t., Petersb. 1860), celniejsze są. „*Czerniec*“, przełożony na wiele języków europejskich; „*Księżna Natalija Dołhoruka*“; „*Obłąkana*“ i piękny przekład „*Sonetów Krymskich*“ Mickiewicza. Wzorem w poezyi dla K. był Byron, z którego przełożył *Wędrówki Childe Harolda* i *Don Juana*. Główny charakter poezyi K. stanowi smutek, wypływający ściśle z życia poety, przenikający wszystkie jego utwory i nadający im przeto monotonność.

Kozłowski, herb; przedstawia na tarczy mur na ukos od góry walący się; na hełmie nad koroną dwa rogi bawole albo trąby myśliwskie, a u boku każdéj po cztery dzwonki jastrzębia.

Kozłowski z Kozłowa (Mikołaj), teolog rzymsko-kat., † 1450 r. w Krakowie, w r. 1410 rektor akademii krakowskiéj i kanonik katedralny. Znajdował się na soborze w Bazylei. Zostawił w rękopiśmie kazania p. t. „*Liber Sermonum quadragesimalium Cracoviae in Cathedrali basilica dictor*“.

Kozłowski (Paweł), jezuita, żyjący w piérwszéj połowie XVII w. Wielokrotnie było przedrukowywane dzieło jego: „*Fasciculus Congregationis B. M. V. sub titulo Immaculatae ejusdem Conceptionis et felicissimi ex hac vita transitus* i t. d.“ (wyd. szóste w Krakowie 1662). Toż samo po polsku p. t. „*Snopek nabożeństwa kongregacyi N. M. Panny* i t. d.“ (Warsz. 1643, 57 i 60).

Kozłowski (Mateusz), dominikanin, ur. 1759 r. w Krakowie, † 1839 r. tamże. Po ukończeniu nauk najprzód w kraju, a następnie w Rzymie, był profesorem filozofii a potém teologii w Krakowie. Wydał: „*De effectibus recentioribus his temporibus per artium et scientiarum in theologiam influxum prouctis*“ (Warsz. 1816) i „*Rozprawa między ojcem Mateuszem, dominikanem krak., a Feliksem Słotwińskim* etc.“ (Krak. 1825; Wrocł. 1829). Pozostawił też w rękopisie między innemi „*Historyję kościelną*“, nad którą pracował lat kilkanaście.

Kozłowski (Wiktor), zasłużony leśnik, ur. 1791 w Białymstoku, † 1858; nauki wyższe kończył w uniwersytecie wileńskim; w latach 1812—8 służył w wojsku polskiém, gdzie dosłużył się stopnia kapitana; następnie wstąpił do służby cywilnéj w wyddziale leśnictwa przy komisyi skarbu król. Polskiego, w r. 1828 został prof. praktyki leśnéj w szkole bo-

dzentyńskiéj, po zniesieniu któréj był dyrektorem lasów ordynacyi Zamojskich, następnie był znowu nadleśniczym rządowym. Oprócz wielu artykułów zamieszczonych w Sylwanie, ogłosił „*Słownik leśny, bartniczy, bursztyniarski i orylski*“ (2 t., Warsz. 1846) i „*Pierwsze początki terminologii łowieckiéj*“ (1822). Ciekawy jego zbiór okazów drzew leśnych przewieziony został do Petersburga.

Kozłowski (Józef), kompozytor, ur. 1757 w Warszawie, od 1775 nauczyciel muzyki Michała Kleofasa Ogińskiego, słynnego autora polonezów i romansów. Bawiąc od 1780 r. w Rossyi, wszedł do służby wojskowéj rossyjskiéj; od 1787 był dyrektorem orkiestr cesarskich a następnie aż do 1821 dyrektorem generalnym teatrów cesarskich w Petersburgu. Sparaliżowany, uwolnił się od obowiązków, bawił czas jakiś w Polsce, 1824 wrócił jednak do Petersburga i tu † 1831. Z przeszło 600 rozmaitych jego utworów (w większéj części niedrukowanych) najcelniejszym jest *Requiem* (*Missa pro defunctis*) na 4 głosy z orkiestrą, ułożone na śmierć Stanisława Augusta.

Kozłowski (Ignacy Platon), muzyk, ur. 1786 na Podolu, † 1860; uczeń Fielda; był przez znaczny przeciąg czasu nauczycielem na Podolu i Wołyniu, późniéj w Petersburgu, Moskwie i Odessie; od r. 1859 zamieszkał w Warszawie. Celniejsze jego dzieła są: opera „*Marylla* czyli *Dożynki*“ (J. B. Zaleskiego) i „*Szkoła na fortepijan*“ (Moskwa 1833).

Kozłowski (Aloizy Kalikst) *Jurowianin*, współczesny filolog, ur. 1806 we wsi Jurowie w pow. kijowskim, † 1854 w Pikowie na Podolu. Ogłosił drukiem: „*Arytmetyka rozumowano-przykładowa*“ (Wilno 1843); „*Gramatyka polska rozbiorowa, ułożona podług zasad zdrowéj logiki przez porównanie z innemi językami, krytycznie roztrząsanéj budowy języka polskiego ze szczegółowym wykładem praw ustalonéj pisowni i odmian gramatycznych*“ (Kijów 1850), jestto cz. I obszernéj pracy, obejmującéj naukę o głoskach. Całe dzieło miało się składać z 5 części, 4 pozostałe przygotowane do druku przesłane zostały akademii petersburgskiéj. Praca ta, pełna trafnych spostrzeżeń, nie jest wszakże wolną od mrzonek. W *Dzienniku Warsz.* drukował rozprawę o *Modlitewniku królowéj Jadwigi*, dowodząc jednoznaczności imion Jadwigi i Nawojki.

Kozłowski (Józef), doktor medycyny, od r. 1815—35 profesor anatomii i filozofii w uniwersytecie krakowskim, † 1856. Ogłosił *Rozprawę o różnych sposobach procesu wegetacyi i przyrodzeniu zwierzęcém* i t. d.“ (Rocz. tow. nauk. krak. t. XI) i in.

Kozłowski (Feliks), współczesny filozof i moralista rodem z Poznania, doktor obojga praw, docent i biblijotekarz uniwersytetu Frejburgskiego, następnie ksiądz; † 1872. Ważniejsze jego prace są: „*Początki filozofii chrześcijańskiéj włącznie z krytyką filozofii B. F. Trentowskiego*“ (2 t., Poznań 1845); „*Uwagi krytyczne nad Chowanną czyli systemem pedagogiki narodowéj*“ (Poznań 1844); „*Ksiądz Józef Bogobojski czyli moc religii chrześcijańskiéj w umiejętności i życiu*“ (2 t., Gniezno i Leszno 1846—48); „*Stosunek kościoła rzymsko-katolickiego do nowo powstających sekt religijnych*“ (Pozn. 1845); „*Stosunek wiary umysłowéj do wiary objawionéj* i t. d.“

Kozłowski (Stanisław), rektor seminaryjum dyjecezyi wileńskiéj i tameczny kanonik katedralny. Oprócz kilku kazań i dzieł treści religijnéj wydał w Wilnie po r. 1860 *Biblię Wulgatę* po łacinie z tłumaczeniem Wujka i komentarzem Menochijusza.

Kozłowski (Felicyjan Antoni), historyk polski, ur. 1805 we wsi Tupały w Płockiém, † 1870. Ukończywszy nauki w Płocku 1804, był krótko (do 1825) nauczycielem w Kaliszu a następnie studyjował historyią i języki klasyczne w uniwersytecie warszawskim. Otrzymawszy stopień magistra nauk i sztuk pięknych, był nauczycielem szkoły praktyczno-pedagogicznéj a następnie liceum w Warszawie, oraz adjunktem przy gabinecie numizmatycznym uniw. warszaw.; w końcu osiadł na gospodarstwie we wsi Czaplinie w Czerskiém. Najważniejszém jego dziełem jest: „*Dzieje Mazowsza za panowania książąt*“ (Warsz. 1858), praca oparta na gruntownych studyjach; doprowadzona aż do zjednoczenia Mazowsza z Koroną. Inne jego pisma są: „*O cywilizacyi początkowéj Grecyi*“, w programacie szkolnym 1829; „*Statystyka państw Europy*“ (Warsz. 1838) oraz przekład trzech dyjalogów Platona: *Apologija Sokratesa*, *Kriton* i *Phedon*, z obszerną rozprawą o filozofii Platona (Warsz. 1845).—Życiorys jego w „*Kłosach*“ (r. 1872, t. XIII, Nr. 328).—**Kozłowski** (Korneli), syn poprzedniego, gospodarz wiejski, wydał przy dziele ojca: *Dzieje Mazowsza* pracę swą: „*Czersk historycznie i statystycznie opisany*“; tudzież „*Przedrokoszem (1598—1605). Rzecz podług współczes. źródeł rękopiśm. opowiedziana*“ (Warsz. 1856) i „*Pieśni, podania, baśnie, zwyczaje i przysądy ludu z Mazowsza* i t. d.“ (5 części, Warsz. 1868—73). Ustęp z tego dzieła drukował w *Bibl. Warsz.* (t. III, r. 1863).

Kozłowski (Michał), znakomity rzeźbiarz rossyjski, kształcił się piérwotnie w akademii petersburgskiéj, następnie we Włoszech; † 1803 w Petersburgu jako profesor tamecznéj akademii. Celniejsze jego prace są: *Pomnik Suworowa* w Petersburgu, statua *Samsona* w Peterhofie; posąg *Katarzyny* II i inne. Ozdobił nadto swemi pracami pałac taurycki Potemkina, Ermitaż i in.

Kozma i Damijan (św.), dwaj bracia, rodem z Arabii, lekarze, zwani przez Greków *Anargyres* (nie biorący zapłaty), ponieśli śmierć męczeńską za prześladowania Dyjolekcyjona, r. 303. Uważani za patronów lekarzy. Kościół katolicki obchodzi ich pamiątkę 27 Września, wschodni zaś 1 Listopada.

Kozmas, presbyter bułgarski, żyjący w końcu X w., jest autorem ważnego dla historyi kościelnéj dzieła, obejmującego obszerny opis sekty Bogumiłów; rękopis tego dzieła, pochodzący z 16 w., znajduje się w bibl. akad. moskiewskiéj; w części wydrukowany r. 1857 w *Archiw za powiestnicu jugoslowensku*, p. t. „*Słowo światago Kozmy prezwitera na jeretiki*“ i t. d.

Kozmas (*Cosmas*), najdawniejszy historyk czeski, ur. około 1045, † 1125; studyjował naprzód w Pradze, następnie uczył się w Leodyjum gramatyki i

dyjalektyki pod słynnym magistrem Frankiem z Kolonii. Powróciwszy do Pragi został prawdopodobnie kapelanem biskupa pragskiego i ożenił się z Bożetiechą, która porodziła mu syna Henryka, późniejszego biskupa ołomunieckiego. Mając doświadczenie i zręczność w sprawach świeckich, towarzyszył kilku biskupom, udającym się w poselstwie do rozmaitych dworów; tak 1086 towarzyszył biskupowi Jaromirowi do Moguncyi, 1092 biskupom pragskiemu i ołomunieckiemu do Mantui, 1094 jeździł z temiż do Moguncyi, 1098 z bisk. Hermanem do Węgier. Podróże te dały mu sposobność wtajemniczenia się w sprawy polityczne. Po 1098 został **K.** kanonikiem i dziekanem kapituły św. Wita w Pradze. Ażeby zostawić potomkom wiadomość o dziejach ojców, zaczął w wysokiéj starości, około 1120, spisywać to, czego dowiedział się z opowiadania starców lub własnego widzenia. Jego kronika (*Chronica Bohemorum*) dzieli się na 3 księgi, z których piérwsza (do 1038) zawiera najdawniejsze, bajeczne dzieje Czech, druga sięga do 1092, trzecia zaś do 1125. Kronika **K.**, odznaczająca się wysokim patryjotyzmem, jest najobfitszém i najpewniejszém źródłem do czasów w których żył; niezawsze jednak jest bezstronnym. Przechowała się ona w kilku (8) rękopisach, z których najdawniejszy *Strasburgski* pochodzi z XII lub początku XIII w.; wydaną została po raz piérwszy przez Frechera (1602, 1607 i 1620), daléj przez Menkena (1728); najlepsze wydania sporządzili Pelzel i Dobrowski (Praga 1783) oraz Köpke w Pertza „*Monumenta Germaniae*“ (t. 9, Hanower 1851). Pod nazwą *Kontynuatorów Kozmasa*, znani są dwaj kronikarze. Pierwszy z nich, najprawdopodobniéj Wincenty, dziekan kapituły wyszehradzkiéj i niegdyś kapelan Sobiesława, rozpoczął pracę swą, zachowaną w 3 rękopisach, z których najstarszy pragski z XIV w., od r. 1126 i doprowadził do 1142. Jest on stronniczym, wychwalając szczególniéj kapitułę wyszehradzką i Sobiesława, odznacza się pilném zapisywaniem wszelkich nadzwyczajnych zjawisk w naturze i na niebie. Pod nazwą drugiego kontynuatora znaną jest kronika od 1153—1283, złożona z niedbałego zbioru pojedynczych zapisek, którą zawdzięczać możemy pracy przynajmniéj dwu autorów (kanoników pragskich), z drugiéj połowy XIII w. Kronika ta, zachowana w jednym tylko rękopisie z XIV w., nabiera dopiero od 1240 większéj wartości. Obie te kontynuacyje wydano w Wiedniu 1752, jak równie przy wydaniach **K.** przez Pelzla i Dobrowskiego oraz Köpkego.

Koźmian (Józef Szczepan), biskup kujawski, senator królestwa Kongresowego, syn Jędrzeja z Rzeczycy h. Nałęcz, sędziego ziemskiego lubelskiego i Anny z Kiełczewskich Skarbków, ur. 1772. Wyświęcony na kapłana 1796, został proboszczem w Markuszowie, następnie kanonikiem katedralnym lubelskim i scholastykiem. Za wkroczeniem wojsk polskich do Galicyi 1809 powołany był **K.** na członka rządu tymczasowego i stanowisko to zatrzymał w rządzie centralnym, po odzyskaniu Galicyi jako naczelnik wydziału spraw duchownych. Od rządu tego był także delegowanym do wizytowania szkół i spełniał wiele innych posług publicznych. W 1811 został prałatem proboszczem zamojskim, infułatem. Po zawiązaniu konfederacyi generalnéj królestwa Polskiego 1812 r. jeździł **K.** wraz z innymi w poselstwie do Drezna z prośbą, by król przystąpił do konfederacyi. Mianowany 1818 sufraganem lubelskim, wyświęcił się na biskupa (karyśteńskiego) dopiéro 1820. W 1819 został członkiem komisyi wyznań i oświecenia, 1822 biskupem kujawskim a 1823 senatorem królestwa Polskiego; † na początku 1831 w Warszawie; pochowany we Włocławku.—**Koźmian** (Kajetan), poeta i prozaik, starszy brat poprzedniego, ur. 1771 we wsi Gałęzowie. Ukończywszy nauki w Zamościu i Lublinie, osiadł po 1794 na wsi, zajmował się rolnictwem i literaturą i był członkiem towarzystwa przyjaciół nauk. W r. 1809 mianowany został referendarzem stanu w radzie stanu księstwa Warszawskiego. Po zawiązaniu konfederacyi generalnéj królestwa Polskiego 1812, został jéj sekretarzem, 1815 radcą stanu, prezesem delegacyi administracyjnéj, późniéj dyrektorem generalnym administracyi krajowéj w ministeryjum spraw wewnętrznych i nareszcie senatorem. Po wypadkach r. 1830 osiadł stale we wsi swojéj Piotrowicach, gdzie do śmierci, zaszłéj 1856, oddawał się pracom literackim. **K.** należy właściwie do poetów księstwa Warszawskiego; zyskał wówczas rozgłos swemi odami. Potém stał w szeregach klasyków, którzy wiele się po nim spodziewali, ale i mocno zawiedli. W utworach epickich obszerniejszego rozmiaru: „*Ziemiaństwo polskie*“, poemat w 4 pieśniach (Wrocł. 1839) i „*Stefan Czarniecki*“, w 12 pieśniach (Poznań 1858) trzyma się **K.** ślepo piérwowzoru swego—Wergilijusza. W piérwszém czuć Georgiki, w drugim Enejdę. *Ziemiaństwo* zaleca się niekiedy malowniczością i żywą obrazowością, w *Czarnieckim* zaś nad prawdziwą epiką przeważa wierność historyczna. Oba utwory nie są wcale epopejami; odznaczają się jednak pięknym językiem, wierszem gładkim i potoczystym. Ciekawe za to i bardzo ważne są jego „*Pamiętniki*“ (3 oddziały, Pozn. i Krak. 1859—65), obejmujące przeciąg czasu od 1780 aż do dni naszych.—Życiorys a raczéj pochwałę **K.** napisał Fr. Morawski (Pozn. 1856).— **Koźmian** (Andrzéj Edward), syn poprzedniego, ur. 1804 r., † 1864 r. Oprócz rozpraw: *Kmiotek polski* (w Athenem Kraszewskiego) i *Kilka słów biblijograficznych* (*Czas*, dodatek Czerwc. 1859); wydał między innemi osobno „*Wyciągi piotrowickie czyli niektóre wyjątki z księgozbioru piotrowickiego*“ (dwa zeszyty, Wrocław 1842—45) i przekład tragedyi Shakspeare'a „*Makbet*“ (Poznań 1857). Po śmierci jego wyszły „*Pamiętniki z XIX w.*“ (2 t., Pozn. 1867) oraz dramat „*Rok 1846*“ (Pozn. 1868).—**Koźmian** (Stanisław), syn poprzedn., ur. 1836 we wsi rodzinnéj Piotrowice w Lubelskiém, nauki uniwersyteckie pobierał w Krakowie na wydziale filozofii, w Paryżu w Sorbonie i w Collège de France, wreszcie w Bonn. W 1856 otrzymał obywatelstwo austryjackie i przeniósł się do Galicyi. Niedługo potém zaczął występować z pracami publicystycznemi; od r. 1863—65 należał do głównych współpracowników „*Czasu*“, a po ustąpieniu z niego za-

jął się myślą podniesienia teatru krakowskiego, którego dyrekcyją za jego staraniem powierzono hr. A. Skorupce; K. przystąpił do spółki jako dyrektor artystyczny i był nim do r. 1869. W tym czasie wybrany posłem na sejm z okręgu Tarnowskiego, następnie do rady państwa w Wiedniu, był przeciwnikiem polityki abstynencyi. Téjże saméj polityki bronił w „*Przeglądzie polskim*“, do którego założycieli w r. 1866 należał i gdzie oprócz stałych kronik politycznych wydrukował: „*Dzieło hr. Bismarcka: Związek północno-niemiecki*“; „*Listy z Holandyi*“; „*Listy z Pesztu*“; „*Dzień w Pradze* i t. d.“ Od Października 1872 r. wrócił znów do teatru krak., wziął go w dzierżawę od hr. Skorupki, a po śmierci tegoż w Styczniu 1873 zawarł z rządem kontrakt jako dyrektor, nie szczędząc starań do podniesienia sceny. Przerobił z francuskiego komedyjkę: „*Gramatyka*“, wydrukował w Poznaniu oryginalną komedyję: „*Kuzynka bez posagu*“, przełożył „*Wesele Figara*“ Beaumarchais'go i „*Wiele hałasu o nic*“ Shakspeare'a.— **Koźmian** (Stanisław), zdaje się krewny poprzednich poeta i krytyk, ur. około 1813. Długi czas przemieszkiwał za granicą mianowicie w Anglii, następnie osiadł w w. ks. Poznańskiém pod Śrewem; obecnie przebywa w Poznaniu, i jest członkiem tamtejszego towarzystwa naukowego. Towarzysz szkolny, przyjaciel i wielbiciel Z. Krasińskiego, poszedł w poezyi wskazanym przez tegoż kierunkiem i rzeczywistemi obdarzony zdolnościami jest jego najcelniejszym uczniem. Dowodem tego piękne poezyje: „*Do mistrzów słowa*“ (Par. 1846) i „*Mowa polska*“ (Pozn. 1861). Oprócz tego wydał K. „*Anglija i polska*“ (2 t., Pozn. 1862), zbiór rozpraw i krytyk dotyczących rzeczy angielskich i polskich; znakomity przekład 5 utworów Shakspeare'a (2 t., Pozn. 1866—68) oraz „*Pisma wierszem i prozą*“ (2 t., Pozn. 1870—72).

Koźmin, miasto nad rz. Odrą, w pruskiéj regencyi poznańskiéj, pow. krotoszyńskim, bardzo starożytne, niegdyś własność sławnéj rodziny Borkowiczów, z któréj Maćko Borkowicz, wojewoda poznański stał się głośnym ze świoich rozbojów, za które z rozkazu króla Kazimierza W., w wieży olsztyńskiéj, głodną śmiercią odpokutował. Brat jego Jan, dziedzic Czacza, za bunt przeciwko królowi, gardłem skarany, dobra zaś ich Koźmin i Czacz przeszły na własność skarbu królewskiego, następnie w posiadanie Górków i innych z kolei rodzin. Jest tu piękny kościół farny, założony 909, odnowiony 1761, tudzież bardzo dawny zamek. Ludność Koźmina wynosi 3,600 głów.

Koźmina (Benedykt z), ob. Benedykt z Koźmina.

Koźmińczyk (Jan), kaznodzieja nadworny króla Zygmunta Augusta, profesor retoryki w akademii krakowskiéj. Około 1542 r. wystąpił przeciwko władzy papieskiéj. Oprócz epigramatów łacińskich, wydał: „*Oratio ad Julium III, Pont. Rom.* i t. d.“ (Kraków 1550) i „*Epistola ad Ministros verbi Dei* etc.“ (1549).

Koźminek, osada w gub. kaliskiéj, pow. kaliskim, nad strugą Swędrnicą, o $2^1/_2$ mili od Kalisza odległa, pamiętna odbytym tutaj w r. 1553 synodem ewangielickim, na którym Bracia Czescy zjednoczyli się z kościołem ewang.-reform., tudzież wyższą szkołą Braci Czeskich, któréj kilku przełożonych należy do liczby znakomitszych uczonych kraju naszego. Znajduje się tu starożytny kościół ewangielicki, obecnie rzymsko-kat. paraf. 1,650 m.

Koźmiński (Jerzy), filolog, exjezuita, do r. 1795 prefekt biblijoteki Załuskich w Warszawie. Jest autorem kilkakrotnie przedrukowywanego słownika p. t. „*Dictionarium latino-polonicum ad usum Schol. publicarum*“ (Warsz. 1778 i późn.), ułożonego dosłownie prawie podług Celllaryjusza „*Latinitatis liber*“; † przy końcu zeszłego wieku.

Koźmodemiańsk, m. pow. gub. kazańskiéj, na prawym brzegu Wołgi, przy ujściu do niéj Wietługi; przeszło 5,000 m.—*Koźmodemiański powiat*, ma na przestrzeni 43,807 w. kw. 85,500 m. (Rossyjan, Czeremisów i Czuwaszów). Powierzchnia powiatu przedstawia po większéj części piaszczystą i błotnistą równinę. Mieszkańcy obok rolnictwa zajmują się rybołóstwem, myślistwem, przemysłem leśnym i flisactwem.

Kozodój (*Caprimulgus*), rodzaj ptaków z rzędu wróblowatych, z rodziny paszczowatych czyli jaskółkowatych (*Fissirostres*), mający za cechy: dziób bardzo krótki, słaby, szeroki przy nasadzie, z końcem haczykowatym, paszcz obszerna, po za oko otwierająca się; nogi krótkie, słabe, 4-palcowe, skrzydła długie, ostre, ogon różnokształtny o 10 sterówkach; upierzenie wiotkie, w ogóle szare lub rudawe, gęsto upstrzone i prążkowane. Rodzaj ten liczy około 30 gatunków, w różnych częściach świata. Sąto w ogóle ptaki zmrokowe, t. j. latające głównie rano i wieczór; przedstawiają wiele podobieństwa z jaskółkami i jerzykami i stanowią przejście od tych ptaków do sów. Żywią się głównie różnemi gatunkami żuków i nocnych motyli. Dnie przepędzają nieruchomo na gałęziach, lub na ziemi, z przymrużonemi oczami, gdyż je światło dzienne niezmiernie razi. Gnieżdżą się na nagiéj ziemi, w lada dołeczku, niosą dwa jaja podługowate, barwy marmurkowanéj. Nazwa K., mająca w wielu językach toż samo znaczenie, pochodzi z niedorzecznéj baśni, mającéj źródło zapewne w tém, że towarzyszą trzodom wracającym wieczorami z pastwiska, zapewne dla łowienia owadów, przy bydle się trzymających. Do Europy przylatują na lato dwa gatunki, z których K. *pospolity* (*C. europaeus*), jest powszechnym u nas ptakiem, zwanym *lelkiem* lub *lelakiem*.

Kozowa, miasto powiatowe w galicyjskim obwodzie brzeżańskim, nad rzeką Koropcem, ma 3,500 ludności.

Kozubowski (Antoni), doktor medycyny i chirurgii, profesor anatomii i fizyjologii w uniwersytecie krakowskim. Ogłosił rozprawę p. t. „*O karłakach podtatrowych*“ (1841); „*De ulceribus plicosis*“ (Würzburg 1833); „*O samcach przekopnicy okazałéj*“ (Kraków 1859); „*Sposób rozmnażania morw*“ (1861); „*Jedwabnictwo czyli nauka o wychowie jedwabników morwowych* etc.“ (Krak. 1872).

Kożek z Rybeńska, vel *Humpolecki*, prawnik i pisarz czeski, żyjący w XVI wieku; oprócz rozmai-

tych prac prawniczych napisał dzieło p. t. „*Pamieti a nauczeni w margrabstwi morawskiem*“ od r. 1535—85.

Kożeluch (Jan Antoni), muzyk, ur. 1738 w Welwarze w Czechach, kapelmistrz katedry ś. Wita w Pradze, † 1814. Napisał znaczną liczbę utworów muzycznych kościelnych, nadto kilka oratoryj i oper.—**Kożeluch** (Leopold), krewny i uczeń poprzedniego, ur. 1753 w Welwarze, † w Wiedniu 1814, jako cesarski kompozytor pokojowy; napisał znaczną liczbę utworów muzycznych, jak koncertów, sonat, rondów, kaprysów i t. d. na fortepijan, oraz symfonij, kwartetów, triów, duetów, śpiewów, aryj, pieśni i kilka kantat oraz oper i oratoryjum.

Kożuchowski (Błażéj Franciszek), jezuita znakomity swego czasu kaznodzieja, ur. na Rusi 1642, † 1708 w Jarosławiu jest autorem kilku kazań pogrzebowych oraz wiersza: „*Carmen triumphale Augusto II post reditum Camenecium*“ (Lwów 1699).

Kożuchowski (Stanisław Kazimierz), prawnik z drugiéj połowy XVII w. Zostawił dwa bardzo rzadkie dzieła: „*Veritas quatuor causis demonstrata calamitatum Regni Poloniae*“ (1661); „*Prawa w czasie bezkrólewia po Janie III do uwagi podane*“.

Kożuchowski (Stanisław), prawnik, cześnik ziemi Wieluńskiéj, † 1744, ogłosił drukiem: „*Konstytucyje statuta i przywileje koronne i w. ks. Lit. na wolnych sejmach od r. p. 1550 aż do r. 1726 uchwalone, ad ideam Herburta zebrane*“ i t. d., we własnéj drukarni autora we wsi Mokrsku r. 1732 odbite.

Kożuchowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie mścisławskiém. Podług metryk litewskich powstało w połowie XVII wieku i obejmowało dobra Kożuchowicze, Brachi, Stecki i słobodę Kołybin. Od r. 1658 było w posiadaniu Andrzeja Kołta, pisarza w. ks. lit., następnie dzierżyli je Kołowiczowie, Wołłowiczowie, Iliniczowie, wiecznie z mocy przywileju z d. 24 Września r. 1757. Król August III nadał toż sstwo Mikołajowi Iliniczowi, synowi Eufrozyny, stolnikowéj mścisławskiéj, który z niego opłacał kwarty złp. 223 gr. 11 a hyberny złp. 416.

Kożycki (Andrzéj), szatny króla Władysława IV i dozorca magazynu soli w Kazimierzu w pierwszéj połowie XVII w., wydał broszurę o salinach wielickich, p. t. „*Propugnaculum libertatis Adamo Kazanowski Bielscen etc. Capitaneo, Salinarum cracov. supremo Oeconomo*“ i t. d. (Kraków 1643).

Krabice *z Weitmila* (Benedykt), kanonik pragski, † 1275, napisał kronikę swojego wieku, poczynając od r. 1283 i doprowadził ją do 1374. Kronika ta, pisana po łacinie i wydrukowana przez Dobrowskiego w „*Scriptores rerum bohemicarum*“, ma wartość historyczną od r. 1346. W ogóle praca ta pozbawiona jest wszelkiego pragmatyzmu historycznego i K. objawia się jako wielbiciel władzy hierarchicznéj.

Kraby, zwierzęta z gromady skorupiaków, stanowiące plemię krótkoogoniastych (*Brachyura*) w rzędzie słupkoocznych (*Podophtalmata sporacostraca*), w podrzędzie *dziesięcionogich* (*Decapoda*); mają one pierścienie zlane w jedno dzwono z głową, a odwłok niemal zarodkowy podchyla się pod tułów; różki ich są krótkie, środkowe ukrywają się w dołkach przedniego brzegu tułowia. Ostatnia para nóg szczękowych ma szerokie i płaskie członki, któremi zakrywa przyrząd żucia; nogi pierwszéj pary uzbrojone są szerokiemi nożycami. Węzły nerwowe jednoczą się w jeden w środku ciała się znajdujący. Skrzela w liczbie około 9 par, z których pierwsza jest prawie zarodkowa, są blaszkowate i po obu stronach ciała rozmieszczone. W stanie przejściowym, poczwarkowym, przechodzą formy zwane *Zoëa* i *Megalopa*. Niektóre pływają wybornie i żyją wyłącznie w wodzie, inne dobrze biegają i mogą przebywać i na lądzie; niektóre z tych udają się tylko do wody dla składania jéj co niekiedy czynią gromadnie i wracają z rozwiniętem już potomstwem. Dzielą się na 5 grup. 1) **K.** *grzbietonogie* (*Notopoda*), cechują się 2 ostatniemi parami nóg skróconemi i skierowanemi ku grzbietowi; tu należy *Nasiebiora* (*Dromia vulgaris*), w morzu Śródziemném, która dla łatwiejszego chwytania drobnych zwierząt morskich trzyma nad sobą muszle za pomocą nóg grzbietowych. 2) **K.** *okrągławe* (*Oxystomata*), mające skorupę mniéj lub więcéj okrągławą i 6 par skrzeli, które otrzymują wodę za pomocą kanału otwierającego się w pobliżu gęby; jedyny gatunek europejski jest *Taczarka brodawkowa* (*Calappa granulata*), w morzu Śródziemném, $3^1/_2$ cala szeroka, a $2^1/_2$ długa, dostarcza smacznego mięsa. 3) **K.** *trójkątne* (*Oxyrhyncha*), mają część ciała przednią trójgraniastą, na czole wyrostek, niekiedy widlasty, żyją najwięcéj w morzach stref gorących. Najwięcéj znane są: *Jeżokrab pospolity* (*Maja squinado*), barwy mięsistéj, skorupa pokryta guzami i włosami, na czole 2 wyrostki, długie nogi nadają mu podobieństwo do pająka, ma 5 cali długości, 4 szer.; pospolity jest na wybrzeżach płd. Europy i jest powszechnie jadalny we Włoszech. *Samotwora* (*Parthenope horrida*), 2—3 cali dług., 4 szer., pokryta kolcami, w oceanie Atlantyckim i Indyjskim. 4) **K.** *kabłąkowate* (*Arenata*, *Cyclometopa*, *Cancroidea*), mają przód ciała szeroki, z tyłu zwężony, z przodu łukowato skrzywiony; nogi nożycowate silnie rozwinięte, tylna para nóg usposobiona do pływania lub chodzenia: *Krab pospolity* (*Carcinus maenas*), zielonawo-szary, 2—8 cali szer., pokrycie ziarniste, pospolity na brzegach europejskich, jest jadalny i jest ważnym przedmiotem handlu. *Szabrak aksamitny* (*Portunus puber*), z pokryciem włosistém, żółtawém, $2^1/_2$ cala szer., w morzu Śródziemném i Północném, również ulubiony pokarm, tak samo jak *Platicarcinus pagurus* także z morza Północnego. 5) **K.** *czworokątne* (*Quadrilatera*, *Catometopa*, *Grapsoidea*), cechujące się częścią przednią ciała czworokątną lub niewyraźnie sercowatą: **K.** *rzeczny* (*Thelphusa fluviatilis*), szarawy lub żółtawy, 2 cale długi i tyleż szeroki, w wodach lądowych Europy płd. i Egiptu, stanowi ulubiony pokarm ludu. *Pątnik lądowy*, *Turluru* (*Gecarcinus terrestris*), czerwonokrwisty, z piętnem na wierzchu kształtu głoski H, żyje na wyspach zachodnio-indyjskich, gdzie poławia się milijonami na

pokarm. *Strzeżnik pospolity* (*Pinnotheres veterum*), zaledwie $^1/_3$ cala długi, żyje w muszlach ostryg i innych mięczaków.—Por. Sp. Bate „*On the development of Decapod Crustacea*“ (Phil. Trans. t. 148, 1858), Bell „*Monograph of the Leucosiadae*“ (Transac. Linn. Soc. t. 21).

Kradzież, jestto nieprawne wzięcie cudzéj rzeczy w obcém zachowaniu będącéj, z zamiarem przywłaszczenia jéj sobie; aby zatém rzeczywiście K. miała miejsce, trzeba aby rzecz przywłaszczona była cudzą, aby była materyjalną, aby była ruchomą, aby nie była w zachowaniu przywłaszczającego, aby była wziętą na jego własny lub kogoś trzeciego, a nie samego właściciela użytek, aby była wzięta bezprawnie, to jest bez woli właściciela rzeczy. K. jest przestępstwem przeciw własności i ze względu, że narusza porządek publiczny, dochodzoną bywa z urzędu. Wyjątek stanowi jedynie kradzież w rodzinie, to jest przez jednego z członków rodziny na własności drugiego dokonana, gdzie ze względu na świętość związku rodzinnego i na bliskie stosunki między sprawcą kradzieży z pokrzywdzonym, K. dochodzi się na żądanie głowy rodziny lub samego pokrzywdzonego. Prawa obowiązujące wysokość kary za K. czynią ją zawisłą od tego, czy przestępca dopuścił się K. po raz pierwszy lub niejednokrotnie, od wartości przedmiotu skradzionego, od miejsca dokonania kradzieży (jak świętokradztwo), od tego czy kradzież połączoną była z włamaniem się i odbijaniem zamków, od czasu dokonania kradzieży (dniem czy nocą) i t. d. Por. art. 1147 do 1172 Kod. Kar Gł. i Popr.

Krafft (Jan Piotr), malarz historyczny, ur. 1780 w Hanau, † 1856 w Wiedniu, gdzie był profesorem akademii i dyrektorem galeryi Belwederskiéj. Z utworów jego najcelniejsze: *Bitwa pod Aspern*; *Edyp i Antygona*; *Bitwa pod Lipskiem* (1814); *Ossyjan*; *Manfred*; *Rudolf Habsburgski*; *Wycieczka Zriny'ego z Szigethu* i t. d. Celował także jako portrecista. Liczne jego prace upowszechnione są w litografijach Stöbera i Rahla.—Jego brat **Krafft Józef**, ur. 1787 w Hanau, † 1828 w Wiedniu, słynął jako biegły portrecista.

Kraft (Adam), ur. 1429 w Norymberdze, znakomity rzeźbiarz niemiecki, † 1507 w Schwabach. Wykonał wiele pięknych dzieł dotąd jeszcze istniejących w kościołach Norymbergi, Schwabach i Fürth. Jest on także twórcą pysznego cymboryjum w katedrze w Ulm i mnóstwa godnych podziwienia płaskorzeźb.

Kraft (Piotr), zwany *Szwedzkim*, sławny malarz portretowy, ur. 1720 w Arboga, w Szwecyi, † 1743 w Stockholmie; bawił przez pewien przeciąg czasu na dworze króla Stanisława Augusta w Warszawie, gdzie wykonał pewną liczbę portretów ówczesnych znakomitości polskich.

Kragujewacz, miasto w ks. serbskiém, nad rz. Lepienicą, dopływem Morawy, 3,500 m.; kościół, gimnazyjum, szkoła triwijalna i pałac książęcy; siedlisko zarządu, sądu powiatowego oraz protopresbiterstwa. Za czasów tureckich biedne miasto, wzniósł się K. od czasu gdy Miłosz Obrenowicz obrał je na stolicę.

Kraina (*Krajina* lub *Krajiszte*), zowie się u Chorwatów i Serbów ziemia pograniczna, jak np. u nas *Ukraina*, a w Austryi *Pogranicze wojskowe*. Obecnie nazwę tę noszą głównie dwie prowincyje ziemi serbskiéj: *Kraina* w księstwie serbskiém i *Kraina* w Bośnii (turecka Chorwacyja). Piérwsza leży w północno-wschodniéj części księstwa serbskiego, od północo-wschodu ograniczona Dunajem, od południa rz. Timokiem, od zachodu rz. Pek i pasmem gór Gorniańskich, od północy dotyka do powiatu pożarewackiego i dzieli się na 4 obwody (*srezy*): *kraiński*, z m. s. Negoticz; *berzo-palanecki* z m. Berza-Palanka; *kljuczski* z m. Kladowo, *porjeckorjecki* z m. Milanowac; prowincyja ta liczy około 60,000 m. ($^3/_4$ Rumunów a w $^1/_4$ Serbów), zamieszkałych w 74 osadach, 3 miastach i 77 wsiach.—Druga K. obejmuje zachodnią część Bośnii (prawie $^1/_3$), między rzekami Werbasem a Uną, sięgająca na południe aż do źródeł rz. Pliwy. Główne miasta Banialuka, Slatina, Pridor, Nowy, Blagaj, Stary Majdan, Kamengrad, Ostrożac, Bihacz i in. Dzieli się na 8 nahij (powiatów), należących do 2 sandżaków: banialuckiego i bihackiego. Mieszkańców od 100,000 — 150,000, należących w części do wyznania wschodniego, w mniejszéj do rzymskiego, wielu, a osobliwie ze szlachty, przyjęło islamizm. Lud tutejszy jest bardzo wojowniczy i najburzliwszy z całéj Bośnii; wielokrotnie staczał boje z Turkami i Austryjakami.

Kraina, po niem. *Krain*, księstwo wchodzące w skład monarchii austryjacko-węgierskiéj i stanowiące tak zwany kraj koronny, rozległe 173,56 m. kw. austr. czyli 18,142 m. kw. geogr.; przerznięte na północy wschodnią odrośłą Alp Karnickich, na południu zaś Alpami Julijskiemi czyli Kraińskiemi, oraz górami Karst. Najwyższym punktem jest szczyt *Triglaw* (Targlau), wysoki na 9,037 st., znajdujący się między dwoma źródłami rz. Sawy i stanowiący punkt graniczny między Alpami Karnickiemi i Julijskiemi. Alpy Julijskie i góry Karst cechują się niezliczonemi zagłębieniami, rozpadlinami, grotami i pieczarami oraz podziemnemi przepływami rzek. Najznaczniejsze z pieczar są w Postojnie (Adelsberger), daléj św. Magdaleny, Planińska, św. Kozijana i in. Z innych ciekawych zjawisk natury, w które obfituje K., godny widzenia most ze skały u św. Kozijana, 126 st. wysoki, 156 st. szeroki, z kompletném sklepieniem, wysokiém na 60 st. i długiém na 150. Część skalistego pasma Julijskiego pokryta jest lasami gruszkowymi, w najwęższém miejscu szerokimi na 3 mile i rozciągającymi się aż do granic Kroacyi, gdzie łączą się z innymi, równie rozległymi lasami.—K. jest mniéj nawodnioną jak kraje sąsiednie. Oprócz Wipawy (Wippach) i Idrycy (Idria), wpadających do rz. Soczy (Isonzo), należą wszystkie inne wody K. do systemu rz. Sawy, która jako rzeka spławna, po ujściu do niéj Ljublancy (Laibach), przepływa nieznaczną przestrzeń kraju. Największym dopływem Sawy jest Kulpa, daléj wpadają w nią Sora (Zeyer), Korka (Kanker), Bi-

strica (Feistritz), Mirna (Neuria), Kerka (Gurk) i in. Oprócz tego wiele rzek ginie pod ziemią, jak Studena, Kopajca, Raczna, Żalna i in. Z jezior ważniejsze Cyrkmickie, Bochyńskie i Bledskie. — *Klimat*, za wyjątkiem ostrego w okolicach górzystych, jest łagodny; średnia roczna temperatura w Lublanie jest 8, 4° R, nad granicą kroacką dochodzi nawet do $9^1/_2{}^0$ R. — *Ludność*, 466,300, zamieszkała w 14 miastach, 17 osadach i 3,195 wsiach, składa się, za wyjątkiem 30,000 Niemców zamieszkałych w okręgu Gottschee, około 16,000 Kroatów i 600 Rumunów, ze Słowińców i z małym wyjątkiem należy do wyznania rzymsko-katolickiego. Produkta rolne nie wystarczają na potrzebę kraju i dla tego niższe warstwy ludności żywią się powiększéj części gryką, owocami strączkowymi, jarzynami i owocami leśnymi. W najurodzajniejszéj nawet dolinie wipawskiéj więcéj sieją kukurydzy niż przenicy i żyta. Na wzgórzach Karstu i około Wipawy uprawia się znaczna ilość wybornego wina, a nadto około Wipawy wiele owoców. Len hoduje się w znacznéj ilości; największe jednak znaczenie przedstawia leśnictwo. Hodowla bydła dość znaczna, w r. 1857 wynosiła: 20,753 koni, 189,063 bydła rogatego, 82,068 owiec (w dolnéj K. hodowane tylko na rzeź), 23,852 kóz i 94,689 świń. Ptastwa dzikiego, zajęcy i innéj zwierzyny dostatek; dość często spotykają się niedźwiedzie; rzeki i jeziora dość rybne; hodowla pszczół wzrasta, jedwabnictwo uprawiane w cieplych okolicach. Główne produkty państwa mineralnego są: żelazo, rtęć i węgle kamienne. W Idrycy znajdują się za wyjątkiem Almaden (w Hiszpanii) najbogatsze w Europie kopalni rtęci. W r. 1864 K. wyprodukowała 5,013 cet. rtęci, 7,016 cynku, 3,424 ołowiu, 106,552 surowcu, 2,697 manganezu i 1,366,586 cet. węgla kamiennego. Wyrób płótna i grubych koronek bardzo rozpowszechniony i stanowi ważną gałęź przemysłu krajowego. Oprócz tego K. produkuje: wyroby wełniane, flanelę, grube sukna, pończochy, skóry, oraz wyroby żelazne i drewniane. Wielką wartość przedstawia także handel tranzytowy. Z instytutów wychowawczych znajduje się w K. 3 gimnazyja, 1 szkoła wyższa realne i 293 szkół ludowych, w których w r. 1869 było 28,667 uczniów. *Konstytucyja* opiera się na ustawie z 26 Lut. 1861; na mocy niéj sejm krajowy składa się z biskupa, 10 deputowanych od miast i osad, 2 deput. od izby handlowéj i przemysłowéj w Lublanie i 16 deput. gmin wiejskich, razem z 37 członków, wybieranych (za wyjątkiem biskupa) na lat sześć. Do rady państwa wysyła K. sześciu posłów. Administracyję K. sprawuje c. k. urząd krajowy w Lublanie, któremu podlega magistrat m. Lublany i 30 urzędów okręgowych. Sądownictwo należy od sądu apelacyjnego w Gratz. Do armii dostawia K. jeden pułk piechoty i odpowiedni kontygens do innych rodzajów broni.

Historyja. Nazwę otrzymała K. dopiero od czasów zajęcia przez Słowian, którzy wysunąwszy się daléj ku południowi przybrali od wyr. *kraj* (granica) nazwę *Krainców*, t. j. pogranicznych Słowian. Karol W. zawojowawszy K. nadał ją hr. Friulu. Od r. 972 otrzymała własnych margrabiów, rezydujących w zamku *Krajnj grad* (Krainburg), z których niektórzy nosili tytuł hrabiów. Władza ich rozciągała się jednak tylko na część K., druga zaś część podlegała Korutanom. Nadto i biskupi freizyngeńscy i inni panowie posiadali udziały, które w krótce jednak uległy władzy hr. Krainy. Ludwik Silny, z rodu Traumgauer, zjednoczył po wygaśnięciu książąt korutańskich większą część K. pod swą władzę; syn jego Otokar I znacznie rozszerzył granice państwa. W następstwie Leopold Sławny, hr. austryjacki z rodu Babenbergów, nabył drogą kupna różne lenna od biskupów freizyngeńskich, Fryderyk zaś Kłótliwy znacznie rozszerzył swe posiadłości w K. przez zamężcie z Agnieszką z Tyrolu i po wygaśnięciu 1245 r. w osobie Bertolda rodu margrabiów K., otrzymał od cesarza Fryderyka II w lenno ich posiadłości, przez co znaczna część K. połączyła się z Austryją i Styryją. Pozostałą część K. posiadali hr. tyrolscy; w r. 1335 po ich wygaśnięciu otrzymał hr. Rudolf IV i pozostałą część K. Od tego czasu K. ciągle należała do Austryi, wyjąwszy krótki przeciąg czasu od 1809—13, w którym na mocy pokoju wiedeńskiego przeszła pod władzę Francyi i przyłączoną została do prowincyi iliryjskiéj. Od 1816 r. stanowiła jako gubernija lublańska część królestwa iliryjskiego; od r. 1849 stanowi oddzielny kraj koronny. — Porów. Hoffa „*Histor.—statist. Gemälde von Krain*“ (2 t., Lublana 1808).

Kraiński (Krzysztof), sławny kaznodzieja kalwiński, superintendent kościołów reformowanych w Małéj Polsce, ur. 1556, przez lat 20 kaznodzieja w Lublinie, Opolu a ostatnio w Łaszczowie, gdzie † 1618; zapalony polemik przeciwko pisarzom katolickim a szczególnie przeciwko Skardze i Wujkowi; zostawił po sobie kilka dzieł treści religijnéj, odznaczających się jędrnym i pięknym językiem oraz prostym i jasnym stylem.

Kraiński (Wincenty), wierszopis polski, ur. 1784 w Krakowie, uczeń uniwersytetów krakowskiego i warszawskiego, do r. 1831 adwokat sądu apelacyjnego w Warszawie, gdzie był także członkiem towarzystwa do ksiąg elementarnych i zarządzającym szkołami wzajemnego uczenia wedle metody Lankastra; piérwszą z takich szkół założył 1817 przy szpitalu Dzieciątka Jezus. Podczas powstania 1831 r. drukował wiele artykułów treści politycznéj w ówczesnych czasopismach warszawskich; oddzielnie zaś wydał: „*Odkrycie prawd politycznych*“ (Warsz. 1831). Po upadku powstania przeniósł się do Wrocławia, gdzie został księdzem, był następnie czas jakiś lektorem języka i literatury polskiéj przy tamecznym uniwersytecie a ostatecznie kaznodzieją polskim i penitencyjuszem przy katedrze wrocławskiéj. Jest autorem wielu dzieł, pisanych po większéj części wierszem nierymowym. lub prozą rymowaną, treści i układu dziwacznego. Do takich należą między innemi: „*Anna i Ścisław*“ (Wrocł. 1855); „*Polka*“ (Wrocł. 1855); „*Messyjasze polscy i prośba do Polski o lepsze wychowanie Polski*“ (Wrocł. 1855) i t. d., wydał także „*Grammatik der polnischen Sprache*“ (Wrocł. 1862); „*Pra-*

wodawstwo i rząd boski na ziemi“ (2 cz., Wrocław 1872); „*Filozofija i polityka oraz moralność religijność i tragiczność*“ (Wrocł. 1858); „*Dzieje narodu polskiego*“ (Wrocł. 1859).

Kraiński (Antoni), malarz słoweński, ur. w połowie XVII w. w Krainie i dla tego zwany przez Włochów *Corneus*, *di Cornia* i t. p., † w końcu XVII w. Artysta ten, dopiéro po śmierci swéj uznany, przepędził całe życie w niedostatku i nędzy; w utworach swych naśladował szkołę wenecką a zwłaszcza Tintoretta i Pawła Veronese, najwięcéj się jednak wsławił wiernem naśladowaniem natury i właściwym sobie kolorytem; rysunek jego jest poprawny, w oddaniu namiętności ludzkich cechuje się prawdą.

Krajcar, ob. Grajcar.

Krajce (*Tomium*), zewnętrzne brzegi obu szcząk dzioba ptaszego, przystające wzajemnie lub obejmujące jedne drugie, najczęściéj przeznaczone do rozdrabniania pokarmów.

Krajczy (w Polsce zwał się po łac. *Incisor* lub *Structor*), początkowo urząd dworski, spotyka się już 1423 r.; obok krajczych dworskich był także krajczy koronny *incisor regni* (zjawia się za Zygmunta Augusta 1557); urząd ten był wyższy od podczaszostwa, niższy od stolnikostwa. Oprócz tych był jeszcze Krajczy królowéj: *incisor sacrae reginae majestatis*. O urzędzie Krajczego gruntowną napisał rozprawę Bartoszewicz w *Bibl. Warsz.* (t. II, r. 1861).

Krajewski (Jan) wierszopis, dworzanin Zygmunta III; liczne jego utwory (wiersze i broszurki okolicznościowe) nie wielkiéj wartości literackiéj są dzisiaj bardzo rzadkie.

Krajewski (Michał Dymitr), powieściopisarz i historyk, pijar, członek tow. przyj. nauk, ur. 1746 na Rusi. Wstąpiwszy do zakonu r. 1765 w Podolińcu, był późniéj nauczycielem w konwikcie warszawskim a następnie w kilku możnych domach szlacheckich. Sekularyzowany r. 1793, † proboszczem w Końskich r. 1817. K. jest jednym z celniejszych przedstawicieli ruchu umysłowego za Stanisława Augusta. Pisał wiele i w różnym kierunku. Prace jednak jego, ze stanowiska dzisiejszéj krytyki rozpatrywane, nie wielkiéj są wartości. W powieści bowiem był naśladowcą a w historyi kompilatorem. Z powieści K., bardzo w swoim czasie poczytnych, wymieniamy: „*Podolanka czyli wychowanica natury*“ (Warsz. 1784); „*Przypadki Wojciecha Zdarzyńskiego*“ (Warsz. 1786); „*Leszek Biały książę polski, syn Kazimierza Sprawiedliwego*“ (2 t. Warsz. 1789; kilka edycyj). Z prac historycznych najlepsza: „*Historyja Stefana Czarnieckiego wojewody kijowskiego hetmana polnego koronnego*“ (Kraków 1787; 2 ed. w zbiorze Mostowskiego: *Wybór pisarzów polskich* t. 2; 3 ed. w zbiorze: *Żywoty sławnych Polaków*, Radom 1830; 4 ed. Bobrowicza Lipsk 1837; 5 ed. w *Bibl. pols.* Turowskiego). Po śmierci K. wydał Michał Baliński „*Dzieje panowania Jana Kazimierza od 1656 r. do jego obdykacyi w r. 1668*“ (2 t. Wars. 1846), napisane z polecenia tow. warsz. prz. nauk.; dzieło małéj wartości. Pisał o K. Bartoszewicz w *Dzien. Warsz.* (r. 1852, N. 107).

Krajewski (Wiktor), współczesny autor, uczeń liceum krzemienieckiego a późniéj, uniwersytetów w Lipsku i Wrocławiu. Napisał kilka artykułów filozoficznych drukowanych w *Atheneum* Kraszewskiego, z którrych na szczególną uwagę zasługują: „*O związku koniecznym filozofii z historyją*“ i „*Krytyczne spostrzeżenia nad historykami starożytnymi*“.

Krajewski (Aleksander), spółczesny pisarz polski, ur. 1818 w Warszawie, od r. 1826—32 pobierał nauki w liceum warszawskiém, następnie przez lat kilkanaście przebywał w kraju zabajkalskim w Syberyi; po powrocie od 1858—61 piérwszy referent komitetu Towarzystwa Rolniczego, następnie współpracownik *Roczników gospodarstwa* (od 1861—64) *krajowego*, a ostatnio od połowy 1864 *Gazety Polskiéj*. Oprócz wielu drobniejszych artykułów, ogłosił w *Biblijotece warszawskiéj* wyborne przekłady: pierwszéj części „*Fausta*“ Goethego (1857) i wybranych poezyj lirycznych Horacyjusza (1858), oraz znakomite studyja krytyczne, jak: „*O romansach i powieściach Dzierzkowskiego*“ (1858); „*O Liście Żelaznym Małeckiego*“ (1859); o dramacie Odyńca „*Lubomirski*“ (1861); o dramacie tegoż „*Barbara Radziwiłłówna*“ (1858) i w. in. Z artykułów umieszczonych w *Rocznikach Gospodarstwa* ważniejsze: „*Widoki przyszłości ekonomicznéj dla Izraelitów polskich* (1863); „*O pismach edukacyjno-ludowych*“ (1863); *Przymus i dowolność w nauce elementarnéj*“ (1863) i in. Przełożył nadto z Lavergne'a „*Obraz gospodarstwa wiejskiego w Anglii, Szkocyi i Irlandyi*“ (Warszawa 1861); oraz z tegoż „*Gospodarstwo wiejskie w Belgii*“, „*Gospodarstwo wiejskie w Szwajcaryi*“ i „*Gospodarstwo wiejskie w Niderlandach*“ (wszystkie te przekłady drukowane w *Rocznikach* od 1862—64).

Krajewski (Andrzéj), spółczesny publicysta rossyjski, ur. w Moskwie 1810; ukończywszy w miejscowém uniwersytecie wydział prawny, służył od 1828—31 w kancelaryi moskiewskiego generał-gubernatora, następnie w departamencie oświaty narodowéj w Petersburgu oraz wykładał historyję w korpusie kadeckim; od 1834—1837 był pomocnikiem redaktora *Dziennika ministerstwa oświecenia narodowego*, a od 1839 redaktorem i wydawcą czasopisma *Zapiski ojczyste*, następnie od 1863 redaktorem i wydawcą gazety *Gołos*. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, wydał „*Car Fed. Godunow*“ (1836); „*Ob istoryczeskich tablicach Żukowskago*“ (1836) i in. Początkowo w artykułach swych dziennikarskich zwolennik i gorący obrońca liberalizmu, późniéj, gdy *Gołos* został organem min. Milutina, przerzucił się do obozu przeciwnego, z którym poprzednio zawzięcie walczył.

Krajobraz, z franc. *pejzaż* (*paysage*), a z niem. *lanszaft* (*Landschaft*), wizerunek malowany, rysowany, rytowany lub fotografowany jakiéj okolicy, zdjęty z natury; teoretycy odróżniają w nim styl troisty: styl heroiczny czyli akademicki, ubiegający się za wrażeniem wielkiém i wzniosłem, przedsta-

wiający świątynie, piramidy, starożytne grobowce i t. d.; styl poetyczny, więcéj zwracający się do saméj przyrody, któréj wdzięki stara się wyrazić z całą pięknością i styl realistyczny, starający się odtworzyć przyrodę w całéj nagości prawdy. Poussin, Claude Lorrain i Ruysdael mogą być przedstawicielami tych trzech rodzajów malarstwa.

Krajowa, po serbsku *Kraljewo*, miasto w zachodniéj części Rumunii, stolica okręgu Dolszy (tak zwanéj Małéj Wołoszczyzny), nad rzeką Szylem (Sziul), około 22,000 m.; warzelnie soli i prowadzi znakomity handel własnemi wyrobami. Siedlisko prefektury, sądu apelacyjnego, trybunału piérwszéj instancyi; posiada liceum i instytut panien.

Krak, *Krakus*, ob. Grakus.

Kraków, niegdyś stolica Polski, obecnie drugie miasto główne Galicyi austryjackiéj, leży pod 50° 3' 52" szer. półn. a 17° 35' 45" dł. wsch. w odległości 34 mil na południo-zachód od Warszawy, 40 mil od Lwowa, 58 od Wiednia, a 32 od Wrocławia, na płaszczyźnie wzniesionéj na 669 stóp paryskich nad powierzchnię morza, po lewéj stronie przypływającéj tu z zachodu Wisły. Pod miastem płynie rzeka Rudawa, która tu do Wisły wpada dwoma korytami. K. składa się z właściwego miasta i kilku przedmieść. Samo miasto otoczone jest alejami, które oddzielają je od przedmieść i ma oprócz obszernego rynku, ośm mniejszych placów, 41 ulic, 18 kościołów i pięćset kilkadziesiąt domów. Z pomiędzy kościołów odznacza się wielka katedra, a w niéj skarbiec i kaplice: Zygmuntowska z ołtarzem srebrnym i pomnikami Zygmunta Starego, Zygmunta Augusta i Anny Jagielonki; Świętokrzyska z grobowcami: Kazimierza Jagielończyka (dzieło Wita Stwosza) i Władysława Jagiełły, kaplica Potockich, Wąsowiczowéj, kaplica Cyborium z pomnikiem Stefana Batorego; grobowce Władysława Łokietka, Kazimierza W., Kościuszki i t. d. Zasługuje tu także na uwagę trumna S-go Stanisława i dzwon „Zygmunt". Katedra krakowska była miejscem koronacyi królów polskich, począwszy od Łokietka. Oprócz katedry godnym uwagi jest kościół Maryjacki, z ołtarzem rzeźbionym przez Wita Stwosza, i z wieżą 246 stóp, a więc prawie tak jak wieża kościoła Notre Dame w Paryżu wysoką, oraz kościoły dominikanów, franciszkanów, Stéj Katarzyny, Ś-go Piotra, Ś-go Krzyża i Ś-éj Anny. Z innych budowli krakowskich zasługują na uwagę przedewszystkiém: Zamek na Wawelu, otoczony murami i wieżami, był niegdyś rezydencyją królów polskich; w r. 1702 uległ pożarowi, lecz za Augusta II został odbudowany; wspaniała ta budowa wielokrotnie ulegała zniszczeniu. Sukiennice, prostokątna podłużna budowla, w stylu gotyckim z czasów piastowskich, stojąca w środku rynku krakowskiego, ma długości 180 łokci, a szerokość wnętrza prawie 17 łokci wynosi; do sklepów wejście prowadzi z wnętrza; teatr, brama Floryjańska z basztami, po dawném umocnieniu Krakowa pozostałemi i t. d. Przedmieścia oddzielone są od Krakowa w okoł biegnącemi alejami, rozłożone nad Wisłą i na wzgórzach stanowią przyjemny dla oka widok i przypominają niejeden ważny wypadek historyczny. Przedmieścia te są: Stradom, Kazimierz, Rybaki, Kleparz, Piesek, Stara i Nowa Wesoła, Smoleńskie i Wielopole, Nowy świat i Zwierzyniec. Kraków ma uniwersytet: sławną, już przez Kazimierza W. w 1364 r. założoną, w 1400 przez Jagiełłę powiększoną i hojnie uposażoną wszechnicę, która dla oświaty w Polsce ogromne położyła zasługi; obecnie uniwersytet jagieloński ma 4 fakultety: teologiczny, prawny, medyko-chirurgiczny i filozoficzny i w 1870 r. liczył 557 uczniów, między którymi przeszło 97% Polaków. Do uniwersytetu należą: biblijoteka, mająca 115,230 dzieł, 5,557 rękopismów, 1,334 map, 4,254 miedziorytów i 8,772 medali i monet; gabinet fizyjologiczny, anatomiczny, muzea i prosektoryja, obserwatoryjum astronomiczne laboratoryjum chemiczne, ogród botaniczny, muzeum zoologiczne i t. d. Oprócz uniwersytetu są w Krakowie: instytut techniczny, dwa gimnazyja (Ś-éj Anny i Ś-go Jacka) i kilka innych szkół. Daléj ma K. akademiją otworzoną w 1873, towarzystwo gospodarczo rolnicze, izbę handlową i połączonych cechów rzemieślniczych, towarzystwo przyjaciół sztuk pięknych, wiele zakładów dobroczynnych, seminaryjum duchowne i t. d. Ludność Krakowa wynosi 49,835 m., jest złożona po większéj części z mieszczan chroniących troskliwie dawne obyczaje, i dlatego K. nie wygląda na miasto nowożytne. Przemysł miasta niezbyt jest rozwinięty; najważniejszą jego gałąź stanowi wyrób towarów skórzanych i sukiennych, a także narzędzi rolniczych. Handel więcéj ożywiony, szczególniéj pszenicą, solą, winem, drzewem, płótnem i bydłem przeznaczoném na rzeź. Dopomagają mu: koléj żelazna, łącząca K. z Warszawą, Wiedniem, Lwowem i Prusami; jarmarki, a przedewszystkiém wygodne położenie geograficzne. Z okolic Krakowa odznaczają się wsie Rakowice (cmentarz), Prądnik, Krowodrza, Czarna Wieś (słynna warzywami); daléj mogiła Kościuszki za wsią Zwierzyńcem, mogiła Krakusa za wsią Krzemionkami i t. d.—*Historyja*. Kraków należy do najstarożytniejszych miast Polski i był zawsze stolicą Małopolski, tak jak pierwiastkowo Gniezno było miastem głównem Wielkopolski. Miał on być według tradycyi założony przez Krakusa około 700 roku po Chr. Około 1000 roku Bolesław W. ufundował tu biskupstwo, które późniéj należało do najbogatszych w Polsce, i którego biskupi nosili tytuł książąt siewierskich. W roku 1079 Bolesław II zabił tu Ś-go Stanisława. W epoce podziałów K. w znacznéj części zaludnił się Niemcami, którzy wprawdzie wnieśli pewien dobrobyt, ale za to powiększali siły germanizmu i szukali poparcia u książąt szląskich, w 1311 buntowali się oni przeciw Łokietkowi, który ukarał ich za to odjęciem im prawa wybierania swych rajców. Łokietek i Kazimierz kładą wielkie zasługi dla podniesienia Krakowa; piérwszy przenosi tu stanowczo stolicę Polski (z Gniezna) i tu w 1319 każe się koronować, drugi wznosi tu wiele budynków, upiększa i bogaci miasto. Odtąd K. jest niejako odbiciem się losów narodowych. Wielki i potężny za czasów jagieloń-

skich, liczy do 100,000 m., w czasach nieszczęść za Wazów ulega pożarom i napadom szwedzkim. Zamożność jego niknie, ludność się zmniejsza i za Poniatowskiego w 1787 r. liczy Kraków ledwie 9,500 ubogich mieszkańców. W 1794 zajęty przez Prusaków, w 1796 roku przechodzi w posiadanie Austryjaków, w 1815 roku traktatem wiedeńskim zostaje miastem wolném (ob. Krakowska rzeczpospolita), zaczyna się podnosić. W roku 1846 zostaje zajętym przez wojska austryjackie i wcielonym w 1849 roku do Austryi z obwodem, jako wielk. księstwo krakowskie. Odtąd zostaje ciągle w posiadaniu tego państwa. W roku 1850 uległ wielkiemu pożarowi. Obleganym i zdobywanym był po wielekroć razy: przez Mongołów, Niemców, Szwedów, Rossyjan i Polaków. O Krakowie pisali A. Grabowski, J. Mączyński, K. Wurzbach, J. Łepkowski (*Przewodnik dla zwiedzających Kraków*), a także Mültner, po niemiecku i po polsku, oraz Królikowski po francusku w 1846; ważnym jest Essenweina opis zabytków średniowiecznych K. „*Die mittelaltarlichen Kunstdenkmale der stadt Krakau*“ (Lipsk 1862).

Kraków, miasto ww. ks. meklemburg-szweryńskiém, w obwodzie güstrowskim, około 1,900 m.; fabrykacyja kapeluszy słomianych. Opodal jest *jezioro Krakowskie*, długie $1^1/_4$ mili, a szerokie przeszło pół mili. Inne *jezioro Krakowskie* znajduje się w pruskiéj regencyi poczdamskiéj, obwodzie westhavelland; powstaje z rzeki Hawoli i ma 3 mile długości.

Kraków, gród czeski dzisiaj już nie istniejący, w pow. pragskim, okręgu rakownickim, nazwany tak podobno od księcia Kraka czyli Kroka, ojca Libuszy. Obecnie istnieje w jego pobliżu osada t. n. i zamek *Krakowec* lub *Czerweny zamek* (Rothschloss). Od tego grodu nazywa się jedna linija hrabiów Kołowratów, Krakowskimi.

Kraków (Paulina), z *Radziejowskich*, autorka spółczesna, utrzymująca pensyjonat panien w Warszawie, ur. w Warsz. 1813. Ogłosiła drukiem: „*Pamiętniki młodéj sieroty*“ (Warsz. 1838—43; 3 ed. 1868); „*Powieści starego wędrowca*“ (1839); „*Rozmowy matki z dziećmi*“ (Warsz. 1841); „*Nowa książka do nabożeństwa dla Polek*“ (1843—50); „*Niespodzianka*“ zbiór powiastek (Warsz. 1847, 5 ed. 1869); „*Wieczory domowe*“ (1848; 2 ed. 1868); „*Obrazy i obrazki z Warsz.*“ (1848); „*Proza i poezyja polska wybrana i zastosowana do użytku młodzieży żeńskiéj*“ (część I, 1860) i t. d. Wydawała nadto noworocznik pod tyt. „*Pierwiosnek*“ (1838—1843) a z W. Trojanowską (Horoszkiewiczową) redagowała czasopismo dla młodzieży p. t. „*Zorza*“ (1843—44). Prace jéj poświęcone głównie młodemu wiekowi, zalecają się szlachetną dążnością i pięknym językiem.

Krakowa (Władysław z), *Ladislaus de Cracovia*, astrolog polski XV w. Kalendarze przez niego wydawane głośne były swojego czasu w całéj Europie.

Krakowa (Jan z), *Joannes de Cracovia*, astrolog i profesor akademii krakowskiéj w XV i na początku XVI w., wydał *Prognosticon* na r. 1494.

Krakowa (Mateusz z), zwany *Krakowczykiem*, sławny w wieku XV teolog, pochodził z Krakowa pomorskiego i wedle wszelkiego prawdopodobieństwo był Niemcem, uczeń akademii krakowskiéj, późniéj pragskiéj, gdzie został 1367 roku magistrem teologii. Następnie wykładał teologiję w Paryżu. Jako nadworny teolog cesarza Ruperta wysyłany był przez niego do Tamerlana r. 1402; późniéj został kanclerzem i rektorem akademii w Pradze. Mianowany biskupem wormskim (nad Renem) otrzymał od papieża Grzegorza XIII godność kardynalską i † 1410. Dzieła jego są: „*Mathei de Cracovia de arte moriendi liber*“ (Kolonija i Harlem 1440, Kraków 1533), „*Utrum ducat sacerdotes continuare Missas*“ (Memming 1401).

Krakowa (Mateusz z), albo *Krakowczyk*, sławny teolog i mówca za Władysława Jagiełły, właściwie zwał się *Nayman* (Neumann). Po ukończeniu nauk w akademii pragskiéj zostawał początkowo przy boku arcybiskupa pragskiego Volframa; wróciwszy do Polski oddawał ważne usługi Mikołajowi Trąbie, Wincentemu Kotowi i kardynałowi Oleśnickiemu. Jego mowy okolicznościowe znajdują się w rękopisach w biblijotece uniwersyteckiéj w Krakowie. Niektórzy mylnie przypisują mu dzieło „*Ars moriendi*“. Pomieszali go dawniejsi nasi biblijografowie (Niesiecki, Załuski, Jabłonowski) z innym *Mateuszem z Krakowa* (ob. wyżéj).

Krakowczyk (Jakób, *Jacobus Cracoviensis*), właściwie *Grzywna*, był od 1512 profesorem medycyny przy akademii krakowskiéj i jako znakomity lekarz wzywany był do Włoch, dla leczenia książąt panujących.

Krakowiacy, najdzielniejsze z plemion składających naród polski. Osady K. rozciągają się w król. pols. od Częstochowy do Kielc i obejmują cały dzisiejszy okrągkrakowski aż pod Karpaty do Myślenic. Odróżniają się K. od innych plemion polskich ubiorem, postacią, muzyką i pieśniami swemi, czerstwością i siłą. Mężczyźni są pleczyści, krępi z silnemi barkami, wzrostu średniego, włosów ciemnych, spadających na ramiona, rysów twarzy kształtnych i dorodnych. Jako dzielni jeźdcy zawsze są pożyteczni w służbie wojskowéj i wszędzie, gdzie jest z koniem do czynienia. Krakowiak wytrwały w pracy, jest równie ochoczym do zabawy i tańca. Kobiety są dorodne lecz przy ciężkiéj pracy, wystawione na zmiany powietrza, prędko utracają wdzięki. Ubiór Krakowiaka pełen powabu i smaku. Koszula z wąskim kołnierzem, czérwoną wstążeczką związanym, opuszczona na spodnie, w stanie spięta skórzanym, nabijanym ćwieczkami mosiężnymi pasem, ozdobionym także mosiężnemi kółkami. Koło pasa na rzemyku nóż składany (kozik), kaletka z hubką i krzesiwem, fajka o krótkim cybuszku w zanadrzu lub za cholewą, spodnie płócienne lub sukienne. Buty długie po kolana o wysokich żelaznych podkówkach, któremi tańcząc w takt krzesze. Czapka niska o cztérech rogach z karmazynowym wierzchem i czarnym lub siwym barankiem. Zwierzchnia *sukmana* albo *karazyja*, granatowa z kołnierzem i rękawami wyszywanymi karmazynowym jedwabiem

kończy ich malowniczy ubiór narodowy. Strój kobiet równie gustowny. Dziewczęta noszą włosy splecione w warkocz, spadający na plecy i zakończony wstążką kolorową. Mężatki ukrywają włosy pod czepcem lub chustką białą; gorsety noszą z kamlotu, czasem z atłasu, odziewając się po wierzchu rodzajem obszernych białych chustek z cienkiego płótna. Koszule u kołnierza naramienników i rękawów karmazynowym jedwabiem lub ponsową bawełną wyszywane. Spódnice sięgają po kostki; nogi obuwają w trzewiki lub buciki na wysokich korkach. W czasie uroczystości wiejskich dziewczęta ubierają głowy w aksamitne lub lamowane złotem czółeczka, przystrojone mnóstwem wstążek. Tak kobiety zamężne jako i niezamężne stroją szyję, stosownie do zamożności w mniéj więcéj bogate i piękne korale. **K.** zamieszkujący, że tak powiemy, w sercu dawnéj Polski, zachowali w swéj pamięci więcéj może niż inne plemiona podań narodowych i zwyczajów starożytnych. Zalecają się też **K.** wyższemi zdolnościami umysłu i szczególną zdatnością w układaniu ulubionych piosnek, krakowiaków.—Na scenę wprowadził **K.** piérwszy W. Bogusławski w dziele „*Krakowiacy i Górale*“ a poetyczny ich obraz dał Brodziński w „*Wiesławie*“. Największą ilość pieśni krakowskich zebrali S. Konopka w dziele: „*Pieśni ludu krakowskiego*“ (Kraków 1840) i Oskar Kolberg (ob.).—Porów. też J. Mączyńskiego „*Kilka podań i wspomnień krakowskich*“ (Kraków 1855); W. Anczyca „*Obrazy krakowskie*“ w *Tyg. Ilustr.* (1862 r.).

Krakowiak, nazwa śpiewki i jednego z najudatniejszych oryginalnych tańców polskich. Taniec **K.** idzie w melodyi częściéj rzewnéj niż wesołéj, w takcie $^2/_4$. Tancerz objąwszy kibić tancerki jedną ręką, trzyma drugą, lewą, w powietrzu i puszcza się w koło krokiem więcéj posuwistym niż skocznym, lecz krzepkim i silnym, przytupując do taktu wysokiemi stalowemi podkówkami, z których wykrzesuje ogień, lub potrząsając wolną ręką u pasa zawieszone mosiężne kółeczka. Obiegłszy parę razy w koło, piérwsza para zatrzymuje się przed muzyką i tanecznik śpiewa, jaką piosnkę i po niéj znowu się oboje puszczają w dalsze pląsy.—Porów. Czerniawskiego „*O tańcach narodowych*“ (Warsz. 1860). Śpiewka **K.** jest dwu lub cztérowierszem, dającym zwykle w piérwszym wierszu jakiś obraz z natury wzięty, w drugim mniéj więcéj trafne jego przystosowanie do stanu duszy lub pewnéj sentencyi. Śpiewki te krążą w niezliczonéj ilości, a wszystkie zbiory pieśni ludowych znaczną ich zawierają liczbę. Forma ta z powodzeniem była uprawiana i przez wielu z najznakomitszych poetów naszych. Najwięcéj ulubione i najbardziéj znane są prześliczne krakowiaki Wasilewskiego. Porów. Świeżawskiego „*Kilka słów o Krakowiakach*“ w „*Pamiętniku kieleckim*“ (1871).

Krakowiec, miasteczko nad Kraków̨ką w Galicyi w powiecie przemyskim; ma 1,700 m.

Krakówka, rz. w Galicyi obwodzie przemyskim, poczyna się na północo-zachodzie Grudka, płynie w kierunku północno-zachodnim pod Jaworowem i Krakowcem, i pod Łazami wpada od prawéj strony do *Wiszni*, niedaleko powyżéj ujścia téj ostatniéj do Sanu. Długa 9 mil.

Krakowska rzeczpospolita, utworzona postanowieniem kongresu wiedeńskiego 1815 r., obejmowała wraz z miastem Krakowem, 3 miasteczkami i 244 wsiami, okrąg ziemi pagórkowatéj, urodzajnéj, po większéj części lesistéj, położonéj na północ. brzegu Wisły; mieszkańców liczyła przeszło 140,000; wyznania katolickiego przeszło 123,000, żydów około 18,000, reszta innych wyznań. Państewko to otoczone posiadłościami Prus, Austryi i Rossyi, wedle konstytucyi z 3 Maja 1815 roku uważane być miało za wolne, niepodległe i ściśle neutralne i oddane zostało pod opiekę trzech pomienionych mocarstw sąsiednich. Władza prawodawcza, wedle téjże ustawy, zostawała w ręku reprezentantów ludu, którzy zgromadzali się corocznie na posiedzenia, nie mogące trwać dłużéj nad 4 tygodnie. Władza wykonawcza należała do senatu, złożonego z 12 członków (senatorów) i jednego prezesa. Dziewięciu senatorów, licząc w to i prezesa, byli obierani przez zgromadzenie reprezentantów, cztéréj zaś pozostali przez kapitułę i akademiję, z każdéj po dwu. Prezes zostawał na czele rządu przez lat 3, musiał być potwierdzony przez 3 mocarstwa opiekuńcze; ponownie mógł być obierany. Prezesami tymi byli: Stanisław hr. Wodzicki 1815—30; Kasper Wielogłowski 1833—36 (od 1831 do 1833 prezesa zastępowali z kolei senatorowie); Józef Haller 1836—1840; ksiądz Jan Schindler 1840—46; Józef Nikorowicz, obrany 1827, nie był zatwierdzony przez mocarstwa opiekuńcze. Siła zbrojna (milicyja) składała się z 500 piechoty z 11 oficerami i z 50 konnych żandarmów. Pod koniec 1830 r. część ludności przyłączyła się do powstania polskiego, a później wielu wojskowych z korpusu Różyckiego szukało schronienia na terytoryjum Rzeczypospolitéj. Gdy Rosyja zażądała ich wydania, przenieśli się do Austryi. W skutek tego wojska rossyjskie pod gener. Rüdigerem zajęły w porozumieniu z Austryją i Prusami Kraków 27 Września 1831, celem usunięcia burzliwych żywiołów. W tymże czasie komisyja reorganizacyjna rozpoczęła prace, dotyczące zmian konstytucyi, i ukończyła je 1833 r. Zabójstwo spełnione na niejakim Pawłowskim, oraz przytułek dawany emigrantom polskim, były przyczyną, że wojska prusko-austryjacko-rossyjskie pod wodzą austryjac. gener. Kaufmanna zajęły Kraków w Lutym 1836 r. Następnie wypędzono więcéj aniżeli 500 osób, które wywieziono do Tryjestu, aby je stąd wysłać do Ameryki. Wojska pruskie i rossyjskie w krótce potém opuściły miasto, austryjackie zaś pozostawały do 1841 roku. Ślady tajemnych związków i zamordowanie Czelaka, (1838), były znowu powodem różnych ścieśnień. Kiedy wreszcie 1846 roku we wszystkich częściach dawnéj Polski miało wybuchnąć powstanie, Kraków naznaczono jako główną zbrojownię i punkt operacyjny dla Galicyi. Jednakże nie powiodły się usiłowania zbrojne i Kraków zajęły wojska mocarstw opiekuńczych, które mimo protestacyi Anglii i Francyi znio-

sły niepodległość téj Rzeczypospolitéj i mocą nowéj ugody wiedeńskiéj 6 Listopada 1846 wcieliły ją do Austryi, respective Galicyi, pod nazwą *w. księstwa krakowskiego*.— Źródłami do historyi Rzeczypospolitéj są: „*Dyjaryjusze sejmów*“, „*Dziennik praw*“ wychodzący do 1847 „*Gazeta krakowska*“, „*Kalendarzyki polityczne*“ pisma literackie z owych czasów, jak: *Tygodnik krakowski*, *Kuryjerka*, *Pamiętnik powszechny*, *Kwartalnik*, *Dwutygodnik*, *Pszczółka*, *Goniec* i t. d. Porów. Kleina „*Der Freistaat Krakau bis zum Jahre 1846*“ (Krak. 1846), F. de Boni „*Raccolta degli atti officiali e d'altri scritti ritguardanti la distruzione della republica di Cracovia*“ (Lozanna 1847); „*Papers relative to the suppression by the governements of Austria, Prussia and Rossia of the free state of Cracov and to the annexation of that state to the Austrian Empire*“ (London 1847); Słotwińskiego „*Ustawodawstwo rzeczypospolitéj Krak. od 1815 do 1836*“ (Kraków 1837); Meciszewskiego „*Historyja rzeczypospolitéj Krak.*“ (Kraków 1851, niedokończona); Tessorczyka „*Rzeczpospolita Krak. wolna niepodległa i ściśle neutralna etc*“ (Kraków 1863 sq.).

Krakowskie drzewo (*Arbre de Cracovie*), było drzewo w ogrodzie dawnego pałacu Palais-Royal w Paryżu, pod którém zbierali się przed r. 1786 nowinkarze polityczni, którzy puszczali stąd rozmaite kłamliwe wieści, zwane *craques*.

Krakowskie starostwo grodowe, mieściło się w wdztwie i powiecie krakowskim. Podług lustracyi z r. 1660, oprócz dochodów starościńskich z Krakowa i opłat rocznych z 9 klasztorów przyległych temu miastu, zaliczały się do tego starostwa wsie: Zakrzew, Leśnice, Stronie, Mikołaj, Hocznia, Jaroszowice, Gołuchowiec, Stanisław, Wirzbie, Mierzięcka przy Wieliczce, Lednica Dolna i Górna. W r. 1771 posiadał je Hieronin Wielopolski, koniuszy kor., opłacając z niego kwarty złp. 1,320 gr. 25, a hyberny złp. 1,946 gr. 28. Starostwo to zawsze było połączone z godnością generała małopolskiego. Na sejmie warszawskim z r. 1776 Stany Rzpltéj przez oddzielną konstytucyją nadały je na dożywocie Franciszkowi Przebendowskiemu, wdzie pomorskiemu, w nagrodę 20 letnich zasług dla kraju w różnych urzędach położonych.

Krakowskie województwo, stanowiło część Małopolski i graniczyło na wschód z województwami ruskiém i sandomierskiém, na północ z sandomierskiem i sieradzkiém, na zachód ze Szlązkiem, na południe z Karpatami. Dzieliło się ono na 8 powiatów, a za herb miało orła białego w złotéj koronie w polu czerwoném, ze złotą przez skrzydła przepaską. Senatorów krzesłowych było tu 4: jakoto, biskup, kasztelan i wojewoda krakowski, oraz kasztelan wojnicki. Kasztelan krakowski był uważany jako piérwszy między senatorami świeckimi. Sejmiki wojewódzkie do obierania posłów i deputatów odbywały się w Proszowicach.

Krakus, Krak, ob. Grakus.

Krakusy, rodzaj lekkiéj jazdy polskiéj, utworzonéj piérwszy raz w ostatnich latach księstwa Warszawskiego, tak nazwany od krakowskiéj sukmany chłopskiéj koloru białego i kafowego. Bronią K. były lanca z chorągiewką, szabla i pistolety w olstrach przy siodle. W roku 1831 były dwa pułki K., piérwszym z nich dowodził pułkownik Stanisław Leski. Składali się oni wyłącznie z rodowitych Krakowiaków.

Kralice, wieś w Morawii, w pow. znojemskim, niedaleko m. Namiesztia, pamiętna założoną w 1587 drukarnią Jednoty braci czeskich i morawskich, z któréj w latach 1579—93, nakładem Jana Żerotina, wyszedł przekład pisma św. na język czeski, rozdzielony na 6 części, znany pod nazwą *Biblii Kralickiéj* lub *braterskiéj* (2 wyd. 1596, 3-cie 1613; oba tamże). Ortografija téj Biblii przyjętą została przez Weleslawina i jezuitę Szteyra i utrzymała się do naszych czasów. Język i styl do obecnéj chwili uważane są za wzorowe i klasyczne. Drukarnia kralicka, przeniesiona przez Jana Amosa Komeńskiego do Leszna w Wielkopolsce, została zniszczoną przez Szwedów w r. 1655.

Kralicka albo **braterska Biblija**, ob. Kralice.

Kralowa hola, po madz. *Király hegy* po niem. zaś *Königsberg*, szczyt w Karpatach, na granicy węgierskich komitatów: liptawskiego, spiskiego i gömörskiego; podług wymierzenia Wahlenberga wysoki na 5,138, podług Zeisznera na 5,877, podług innych zaś na 6,138 stóp nad poziom morza, złożony z granitu, piaskowca i kamienia wapiennego. Biorą tu początek Hnilec, Poprad, Hernad, Czarna, Wecha i Hran. Znajduje się tu kryształ górny i topaz.

Kralowy dwór (Königinhof), *Dwur nad Labem*, *Chwojno*, *Hof*, *Curia*, miasto okręgowe w Czechach, pow. hradeckim, nad Elbą. 5,000 m. Miasto to, bogate w dawne wspomnienia historyczne, posiada w rynku pomnik Zaboja, staroczeskiego bohatera i śpiewaka, wystawiony 1858 na pamiątkę, że tu 16 Paźdz. 1817 znalezieno nieoceniony zabytek literatury czeskiéj, znany pod nazwą *Królodworskiego rękopisu* (ob.).

Kramer (Wilhelm), ur. 1801 w Halberstadt, znakomity lekarz berliński, zasłużony w chorobach uszu. Celniejsze jego dzieła są: „*Die Erkenntniss und Heilung der Ohrenkrankheiten*“ (2 wyd. Berl. 1849), „*Die Ohrenheilkunde in den Jahren 1849—1856*“ (Berl. 1856) i „*Die Ohrenheilkunde der Gegenwart*“ (Berlin 1861).

Krameria (*Partwin*), rodzaj roślin z rodziny krzyżownicowatych, obejmujący krzewy w Indyjach zachod. i Ameryce połud., niektóre ważne pod względem lekarskim, zwłaszcza K. *triandra*, *ratanija* czyli *ratanka*, na stokach Andów w Peru i Quito. Korzeń i kora korzeniowa działają bardzo ściągająco. Zresztą korzeń zwany *ratanija* pochodzi i z innych roślin, zawiera wiele garbnika i właściwy kwas *krameowy*. W handlu znajduje się też często wyciąg korzeni, w postaci kawałów ciemno brunatnych, w odłamie mających blask szklisty. Ratanija używa się w medycynie w śluzo—i krwotokach, przeciw bólowi zębów i in. Czérwonym odwarem fałszuje się portwein.

Kramsztyk, *Kramstück* (Izaak), zasłużony pisarz i kaznodzieja wyznania mojżeszowego, ur. w Warszawie 1816 r.; po ukończeniu szkoły rabinów w Warszawie, został nauczycielem tejże szkoły i pełnił te obowiązki aż do jéj zamknięcia. W 1852 poraz piérwszy wystąpił z kazaniem w synagodze, było to piérwsze u żydów kazanie polskie; wzbudziło ono silną niechęć fanatyków, jako zamach na religię, a lubo K. nie znalazł należytego poparcia u światlejszych spółwyznawców, prowadził bezinteresowanie swe kazania, bezustannie do r. 1863, z kilkomiesięczną przerwą w r. 1861—62; w r. 1861 dopiéro kazania polskie zostały i do drugiéj synagogi w Warszawie wprowadzone. Ogłosił „*Prawda wieczna czyli zasady religii mojżeszowéj*“ (Warsz. 1871); „*Mowa miana przy poświęceniu synagogi*“ (1852); „*Talmud*“ (1871). W r. 1871 i 72 wydawał *Kalendarze dla Izraelitów*, których wydawnictwo przerwał dla braku poparcia; kilka swych kazań zamieścił w różnych pismach zbiorowych, a w rękopiśmie posiada znaczny zbiór kazań, oraz przekład przysłów Salomona. — **Kramsztyk** (Stanisław), syn poprzedniego, literat spółczesny, ur. 1841 w Warszawie. Ukończywszy gimnazyjum tamże, studyjował początkowo medycynę w b. akademii medyczno-chirurgicznéj, a następnie matematykę i nauki przyrodzone w b. szkole głównéj, mając zamiar poświęcić się w przyszłości zawodowi nauczycielskiemu, czemu wszakże niezależne odeń okoliczności stanęły na przeszkodzie. Obecnie obok zajęć urzędowych w banku polskim oddaje się pracom literackim, celując jako zdolny popularyzator nauk przyrodzonych. Oprócz artykułów zamieszczanych w czasopismach warszawskich, wydał osobno 3 zeszyty: „*Biblijoteczki nauk przyrodzonych i ich zastosowań*“ (Warsz. 1870) i tekst do „*Atlasu fizycznego*“ Müllera (Warsz. 1872). Jest także spółredaktorem niniejszéj Encyklopedyi. — **Kramsztyk** (Zygmunt), dr. medycyny, brat poprzedniego, ur. 1848 w Warszawie, gdzie ukończywszy gimnazyjum, studyjował medycynę w b. szkole głównéj a następnie w uniwersytecie warszawskim. Obecnie jest asystentem przy klinice oftalmicznéj uniwersytetu warszawskiego. Oprócz artykułów, zamieszczanych w czasopismach lekarskich, wydał krytyczną ocenę dzieła Jędrzeja Śniadeckiego p. t. „*Teoryja jestestw organicznych w obec dzisiejszych pojęć o życiu*“ (Warsz. 1873). Jest także spółpracownikiem niniejszéj Encyklopedyi.

Kranijoskopija, nauka zajmująca się badaniem czaszki i wnosząca z jéj budowy o władzach umysłowych. Wychodzi ona z zasady, że z wypukłością lub wklęsłością czaszki idzie w parze i postać mózgu, że każda władza umysłu ma inną dla siebie przeznaczoną część mózgu; w ten sposób z wypukłości lub niewydatności pewnéj okolicy czaszki wnieść by można, o rozwoju odpowiedniéj władzy. Takie wiadomości bardzo się ponętnemi przedstawiały zwłaszcza dla pedagogów i sędziów. Wiadomości swoje czerpała K. z badania czaszek u ludzi, u których pewien kierunek umysłu był bardzo wyraźny. Twórcą K. był Gall, który licznych znalazł zwolenników, wszakże podział władz umysłowych u Galla był sztuczny i niewłaściwy, nierówności czaszki bardzo często jéj tylko saméj dotyczące, a wiadomości kranijoskopijne z pojedynczych ludzi zbierane nie mają siły dowodu. W ten sposób K. okazuje się tylko mrzonką i dziś z nauki zupełnie jest wyłączoną. Frenologija, umieszczająca władze zmysłowe w pewnych okolicach mózgu, lecz nie biorąca pod uwagę nierówności czaszki, ma jeszcze dziś zwolenników.

Krap, ob. Marzanna.

Krapf (Jan Ludwik), podróżnik niemiecki, urod. 1810 w Derendingen pod Tübingen. Najprzód wikaryjusz w Wolfenhausen, poświęcił się następnie misyjonarstwu i w r. 1837 udał się do Abissynii, gdzie przebywał do r. 1842. Zwiedziwszy powtórnie 1843 Szoa, podróżował do r. 1853 po nadbrzeżnych krajach wschodniéj Afryki i wspólnie ze swymi towarzyszami Rebmannem i Erhardtem pierwszy podał wiadomość o wielkiém jeziorze Uniamesi i górach śnieżnych Kilimandżaro. Zwiedziwszy Anglię (1854), udał się powtórnie do Abissynii, lecz przyjęty niechętnie przez króla Teodora, wrócił do Niemiec i wydał: „*Reisen in Ostafrika*“ (2 t., Kornthal 1858). K. nie tylko w geografii ale i w lingwistyce położył pewne zasługi, albowiem przyczynił się wielce do wykazania związku istniejącego pomiędzy językami ludów nadbrzeżnych wschodniéj Afryki, a językiem Kafrów, Beczuanów i ludów Bundy.

Krapina, m. w Kroacyi, w komitacie warażdyńskim, około 13,000 m.; klasztor franciszkanów, kąpiele mineralne ciepłe i ruiny starego zamku, w którym często przebywali ks. Ludwik i Mateusz Korwin; wedle powieści ludowéj stąd mieli pochodzić Lech i Czech.

Krapiwna, m. pow. gub. tulskiéj, nad rz. Pławą, 2,500 ludności.—*Krapiwieński powiat*, ma na przestrzeni 1,919 w. kw. do 80,000 m., zajmujących się przeważnie rolnictwem; powierzchnia powiatu, zwłaszcza z prawéj strony rz. Upy, jest wzniesiona, wzgórkowata; grunt urodzajny.

Krasicki (Ignacy), ur. 1735 w Dubiecku w Galicyi, † 1801 w Berlinie. Syn Jana, kasztelana chełmskiego, uczył się u jezuitów we Lwowie; utraciwszy w 10 r. ojca, został przez pobożną matkę przeznaczony za młodu do stanu duchownego i za staraniem opiekuna, biskupa Michała Kunickiego udał się do Rzymu na naukę. Za powrotem został kanonikiem kijowskim a następnie przemyskim. Józef Załuski biskup kijowski zrobił go koadyjutorem opactwa wąchockiego. Dochody z prelatur i przypadły po ojcu majątek pozwalały młodemu kanonikowi wieść swobodne życie w Warszawie, gdzie zarówno dostatki jak dowcip i ogłada jednały mu wstęp do najwyższych sfer ówczesnego społeczeństwa. Wtedy to zabrał znajomość ze Stanisławem Augustem podówczas jeszcze stolnikiem litewskim, który dostawszy się na tron zrobił K. jako deputata kapituły lwowskiéj, prezydentem trybunału małopolskiego, a po śmierci Grabowskiego oddał mu biskupstwo warmińskie (1766), przynoszące prócz tytu-

łu książęcego prawdziwie książęce dochody. Przebywał jednakże ksiądz biskup głównie w Warszawie, gdzie dom jego gromadził całe ówczesne wyższe towarzystwo stolicy. W tym czasie zaczęła się literacka działalność K., który piérwsze swe utwory pomieszczał w „*Monitorze*“ i „*Zabawach przyjemnych i pożytecznych*“, wychodzących od 1770—1778 pod redakcyją Jana Albertrandego i Adama Naruszewicza; były to bajki i satyry, pisane prześlicznym, pełnym dowcipu i lekkości językiem, malujące wady i śmieszności ówczesnego społeczeństwa polskiego, a głównie towarzystwa stołecznego. Zebrane w jedną całość „*Satyry*“ wyszły osobno w 1778 u Gröll a w Warszawie, „*Bajki*“ zaś tamże w 1779 r. Po piérwszym rozbiorze (1772), wskutek którego biskupstwo warmińskie dostało się Prusom, K. wszedł w bliższe stosunki z Fryderykiem II, który go często zapraszał do Potsdamu i Sans-souci, gdzie dlań przeznaczył pokoje po Wolterze. Tu podobno z natchnienia króla, K. powziął myśl czy nawet napisał „*Monachomachiję*“ (b. m. d. 1778), wyśmiewającą ciemnotę i zdrożności duchowieństwa zakonnego, jak „*Myszeis*“ (Warszawa 1775) wyszydzała sejmy i sejmiki ówczesne, przedstawiając alegorycznie pod postaciami wodzów kotów i myszy ówczesne prawdopodobnie osobistości. W prozą napisanych „*Przypadkach Doświadczyńskiego*“ (1776) maluje przewybornie ówczesne domowe wychowanie wyższych warstw, tudzież nadużycia trybunałów, które poznał w czasie swéj prezydentury; w drugiéj tylko połowie talent go opuszcza gdy na wzór francuskich filozofów kreśli obraz idealnego społeczeństwa. Wpływ wypadków, skromne życie w Heilsbergu przy obciętych przez rząd pruski dochodach, stłumiły werwę satyryczną w K.; to téż pisma jego od Doświadczyńskiego począwszy przybierają charakter dydaktyczny, którego najwybitniejszym wyrazem jest „*Pan Podstoli*“ (I część wyszła 1778; II część 1784), przedstawiający wzór światłego i rządnego obywatela wiejskiego; tudzież „*Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych*“ (1781). Jednocześnie ogłaszał dawniéj napisane bajki, satyry tudzież komedyje (*Łgarz*, *Statysta*) wydane pod imieniem Michała Mowińskiego (sekretarza Poety). W r. 1779 wyszła dawniéj już napisana „*Historyja na dwie księgi podzielona*“, będąca satyrą na łatwowiernych badaczów. Wszystkie te prace oddawał K. za darmo Grölowi, który wyrobiwszy sobie na nie przywiléj królewski (1776) ogromne ciągnął zyski przy częstych edycyjach. Jednocześnie z tym poważniejszym zwrotem, chcąc zażagodzić wrażenie wywołane „*Monachomachiją*“ wydał w 1780 r. „*Antimonachomachiję*“ i „*Wojnę Chocimską*“. Przebywszy zimę 1781 r. w Potsdamie, zawitał w następnym roku do Warszawy, gdzie uświetniał swą osobą głośne obiady czwartkowe. Trembecki powitał go wtedy wierszem „*Gość z Heilsberga*“, zapowiadającym uwielbienie całego kraju dla autora tylu wybornych pism. Z Warszawy udał się K. na Ruś do Dubiecka swego rodzinnego gniazda; podróż tę opisał w znanym powszechnie dzienniku pół prozą, pół wierszem pisanym, który wraz z innemi, pracami ogłosił w 1786 r., p. t. „*Listy i pisma różne*“. Siedząc odtąd w Heilsbergu, zajmował się ogrodnictwem i uzupełnieniem Niesieckiego na podstawie szperań w porządkowanéj przezeń biblijotece i archiwum kapituły warmińskiéj w Heilsbergu. Śmierć Fryderyka sprowadziła K. na czas jakiś do Berlina (1786—7). Rozbudzenie się ducha obywatelskiego w kraju wywołało „*Kalendarz Obywatelski*“ (1793), poświęcony przypomnieniu dat ważniejszych faktów z dziejowéj przeszłości. Pod wpływem wypadków 1794 napisał K. „*Powieść o losach narożnéj kamienicy w mieście Kukurowcach*“ (ogłoszoną podobno 1798). Mianowany 1795 r. arcybiskupem gnieźnieńskim, musiał z żalem K. rozstać się z Warmiją i przenieść do nowéj stolicy; odtąd przebywał w Warszawie, Skierniewicach i Łowiczu, tłumacząc „*Plutarcha*“, „*Rozmowy zmarłych*“ Lucyjana, pracując nad dziełem „*O rymotwórstwie i rymotwórcach*“ i dalszemi częściami „*Pana Podstolego*“. Zmuszony będąc dla załatwienia niektórych jeszcze spraw biskupstwa warmińskiego udać się do Berlina, zachorował tam i † w 66 r. życia. Ciało sprowadzono w 1829 r. do Gniezna.—Najpiérwsze i najlepsze wydanie pism K. sporządził podług wskazówek autora przyjaciel jego Fr. Dmochowski w 10 tomach u pijarów w Warszawie (1802—4). Późniejsze całkowite wydania wyszły: w Wilnie 10 t. 1819—20; w Wrocławiu u Korna 10 t. 1824; w Warszawie u Glücksberga 10 t. 1829 i dopełnienia, mieszczące: komedyje, kazania, zbiór potrzebnych wiadomości usunięte przez Dmochowskiego na żądanie samego K. (8 t., Warszawa 1830—32); w Poznaniu Raczyński jeden tylko tom wydał 1830 r.; w Lipsku 1834—35 w 10 t.; w Paryżu u Barbezeta w jednym tomie za staraniem Podczaszyńskiego w 1830, 33 i 45. Prospekt ogłoszony obecnie przez spółkę wydawniczą księgarzy warszawskich zapowiada nowe zbiorowe wydanie pism K. Pojedyncze utwory wychodziły osobno w licznych edycyjach, które wylicza „*Biblijografija*“ Estrejchera (t. II, str. 466—469); same bajki miały 30 przeszło wydań. Jeszcze w zeszłym wieku wszystkie niemal utwory K. zostały przełożone na język niemiecki (Satyry Steiner w 1788 i Jenisz 1788 w Berlinie; Monachomachiję Eker w Hamburgu 1792 i Dr. Al. Winklewski 1870 w Berlinie; Bajki Haug i Markwart, Warszawa 1796; Historyję Bernonilli, Berlin 1785). Na francuzki najwięcéj tłumaczył *ks. Lavoisier* kan. mohilewski. Bajki K. objaśniał i rozbierał Gustaw Ehrenberg w „*Książce Zbiorowéj*“ (Warszawa 1862) i w osobném studyjum (Kraków 1871). O K. pisał Waleryjan Wróblewski w Atheneum z 1841 (t. V). — **Krasicki** (Jan), synowiec poprzedniego, ur. 1764, † w Baranowie 1830; tajny radca, kawaler polskiego krzyża wojskowego, był hojnym wspomożycielem zakładu biblijoteki Ossolińskich.

Krasicki (Marcin), literat, ogłosił: „*Dumy filozoficzne rozmaite*“ (Wilno 1837); „*Satyry, powieści satyryczne i nagrobki*“ (tamże 1837); „*Anakreontyki i komedyja Nikodemek*“ (tamże 1837); „*Rozmaitości fraszki, albo co się komu podoba*“ (tamże 1837).

Krasicki (Kazimierz), współczesny agronom w Ga

licyi, ogłosił: „*O rolnictwie i jego kombinacyjach na rachubie opartych*“ (Lwów 1843) i inne dzieła treści agronomicznéj. — **Krasicki** (Aleksander), brat poprzedniego, żyjący w Galicyi, poświęca się szczególniéj genealogii. Ważna i ciekawa jest jego rozprawa „*O Kmitach Śreniawitach*“, zamieszczona w „*Biblijotece Ossolińskich*“ (t. II z r. 1847). Osobno wydał: „*Coś o protestacyi deputacyi galicyjskiéj w Wiedniu 10 Maja*“ (Lwów 1848).

Krasiłów, miasteczko prywatne w gub. wołyńskiéj, pow. krzemienieckim, nad Słuczą, pamiętne bitwą r. 1573, w któréj Jarmoliński, rotmistrz milicyi ks. Ostrogskiego, stojących w koszu Tatarów do szczętu wyciął.

Krasińscy, starodawny ród szlachecki dobrze krajowi zasłużony, biorący swą nazwę od wsi *Krasne* w Ciechanowskiém na Mazowszu, h. Ślepowron, przydomku Korwin.— *Sławek z Krasnego* był 1412 sędzią Ciechanowskim i rożańskim. Od pięciu jego synów pochodzą rodziny: *Krasińskich*, *Pienickich*, *Szczuckich*, *Rembowskich* i *Łanieckich*. — **Krasiński** (Jan), stolnik ciechanowski miał dziewięcioro dzieci. Znaczenie całéj rodziny podniósł w Rzeczypospolitéj znakomicie jeden z synów poprzedniego **Krasiński** (Franciszek), biskup krakowski i podkanclerzy koronny, ur. się w r. 1522 w Krasnem, † 1577 w Bodzentynie. Kształcił się najprzód za granicą, późniéj w akademii krakowskiéj, gdzie otrzymał stopień doktora obojga praw. Obrawszy stan duchowny, został kanonikiem krakowskim i archidyjakonem kaliskim. Odznaczający się wysokiemi zdolnościami kapłan, wyprawiany był w poselstwie do Rzymu dwukrotnie od duchowieństwa polskiego 1555 i 1558 r. Chlubne wywiązanie się z obowiązków tego poselstwa utorowało mu drogę do dalszych zaszczytów w dyplomatycznym zawodzie. Król Zygmunt August wysłał go na dwór cesarza Maksymilijana II 1565 r. w poselstwie, w sprawie swego siostrzeńca Jana Zapolyi księcia Siedmiogrodzkiego. **K.** spełnił to polecenie z zupełném zadowoleniem swego monarchy, za jego przyczyną wypuścił cesarz na wolność Stefana Batorego, który był posłem ks. siedmiogrodzkiego, a późniéj został królem polskim. Wkrótce po uskutecznieniu tego poselstwa, na początku 1566 r. wysłał król **K.** na sejm Rzeszy Niemieckiéj z różnemi ważnemi naderpoleceniami, mianowicie w sprawie z królową Katarzyną, w sprawie Albrechta księcia pruskiego, oraz w kwestyi Inflant, podniesionéj w celu usunięcia postronnych wpływów na losy prowincyi, nad którą król wezwany przez jéj mieszkańców, w skutku dobrowolnego ich poddania się, rozciągał opiekę. **K.** przedstawiał pomienione sprawy na sejmie w Augsburgu, następnie rezydował w Wiedniu prawie do końca 1568 r. Kiedy powrócił do kraju, król w nagrodę zasług oddał mu pieczęć podkanclerską 1569. Sprawował ten urząd przez cały ciąg ostatnich lat panowania Zygmunta Augusta i w czasie bezkrólewia aż do otwarcia sejmu 1573. Jako podkanclerzy koronny zarządzając kancelaryją królewską, wywierał **K.** wpływ bezpośredni na dyplomacyję Zygmunta Augusta, którego był powiernikiem i doradcą. Niepospolitą odznaczył się działalnością w sprawie unii na sejmie lubelskim 1569. Mianowany biskupem krakowskim 1572, pozostawał ciągle do śmierci króla przy jego boku. Złożywszy na sejmie 1573 pieczęć podkanclerską, występował nader czynnie na polu spraw publicznych. Skłonny do umiarkowania i zgody, jeden z biskupów podpisał się na akcie konfederacyi warszawskiéj za wolnością sumienia, co wywołało szemrania w obozie niechętnych, t. j. przeciwników konfederacyi. Po ucieczce z Polski Henryka Walezyjusza, w epoce drugiéj elekcyi był jednym z najgorliwszych stronników Maksymilijana. Gdy atoli Stefan Batory powołany został na tron Polski, szanując wolę narodu, złączył się z większością i stanął przy boku nowego króla. Znakomity ten mąż stanu odznaczał się w pełnieniu swych obowiązków niezmordowaną czynnością. Zwłoki jego spoczywają w Bodzentynie. Liczne dokumenta do życiorysu, mianowicie do wyświecenia działalności **K.** w zakresie spraw publicznych, zawierają się w ogłoszonych drukiem „*Aktach podkanclerskich i poselskich*“ tegoż w wydawnictwie: „*Biblijoteka Ordynacyi Krasińskich*“ (3 t., Warsz. 1869—71; tom 4-ty Krak. 1872).— **Krasiński** (Stanisław), brat poprzedniego, archidyjakon krakowski, proboszcz warszawski, scholastyk gnieźnieński, kustosz płocki, ur. 1534 w Mniszewie, † 1598 w Krakowie. Po ukończeniu nauk w akademii krak. i za granicą, wstąpił do stanu duchownego i prędko doszedł wyższych godności kościelnych. Był sekretarzem królewskim i komiszarzem do załatwienia sprawy o Spiż; od synodów prowincyjonalnych dwa razy jeździł w poselstwie do Rzymu. W testamencie zrobił znaczny zapis dla bursy jerozolimskiéj w Krakowie. Podług Juszyńskiego jest **K.** autorem lichéj ramoty ale dziś bardzo rzadkiéj, p. t. „*Compendium dyjaryjusza niemieckiéj, francuskiéj, angielskiéj i holenderskiéj peregrynacyi*“ (b. m. dr. i r.).—**Krasiński** (Jan), syn Andrzeja sędziego ziemskiego ciechanowskiego a synowiec obu poprzednich, historyk, ur. 1550 we wsi Szczukach na Mazowszu, † 1612 w Krakowie. Wychowywał się pod opieką stryja Franc. **K.** biskupa krak. Odbywszy nauki w kraju, kształcił się daléj w Wiedniu, Rzymie i Bononii. Młodzieńcem jeszcze wstąpił do stanu duchownego i już na uniwersytecie piastował godności kościelne. Za powrotem do kraju został sekretarzem Stefana Batorego, kantorem krak. a 1595 r. kanonikiem gnieźn. i łuckim. Sprawował też w liczne poselstwa z polecenia królewskiego. **K.** miłował bardzo nauki i zbierał książki, których część znajduje się obecnie w biblijotece ordynacyi Krasińskich. Główne jego dzieło jest: „*J. Crasicii Polonia ad Serenis. et Potentis. Henricum I Valesium, Poloniae Regem*“ (Bolonija 1574; dzieło to bardzo rzadkie, przedrukowane w It. *Zbioru* Mitzlera; przełożone na polski przez St. Budzińskiego, Warsz. 1852); jestto dość dokładny topograficzno-polityczny opis dawnéj Polski. Niektórzy autorstwo téj pracy przypisywali Sygonijuszowi, ale fałszywie, jak tego dowiódł tłumacz polski. Oprócz téj wydał: „*Oratio ad Senatum et Equites Polonos de electione Henrici Valesii Poloniae Regis*“ (Bolo-

nija 1573); „*Elegija na śmierć Zygmunta Augusta*“ po łacinie, wydrukowana w „*Zbiorze poematów*“ na śmierć tego króla (Neapol 1572). W rękopisie zostawił: „*Elogia et vitae Archiepiscoporum gnesnensium*“ (autograf znajdował się w biblijotece Załuskich) i (wedle Janockiego) „*Commentarii belli Livoniensis atque ducis Moscharum contra Livones*“.—**Krasiński** (Jan Kazimierz), z kasztelana warszawskiego został 1643 płockim, postąpił 1648 na województwo płockie a 1658 mianowany był podskarbim w. koronnym; † 1668. — **Krasiński** (Ludwik), brat poprzedniego, ze starosty płockiego kasztelan ciechanowski od 1637.—**Krasiński** (Wojciech), syn poprzedniego, z kasztelana ciechanowskiego wojewoda płocki 1663; † 1691.—**Krasiński** (Jakób), synowiec poprzedniego, a syn *Dominika*, od 1680 kasztelan ciechanowski.—**Krasiński** (Jan Chryzostom), syn poprzedniego, biskup lorimeński w XVIII w. Stronnik Stanisława Leszczyńskiego, poszedł z nim na wygnanie. Za powrotem do kraju został kanonikiem warmińskim a 1748 sufraganem chełmińskim; prekonizowany w Rzymie na biskupa lerimeńskiego. Osiadłszy na dewocyję we Frauenburgu, † 1763 tamże.—**Krasiński** (Kazimierz), synowiec poprzedniego, a syn *Antoniego* kasztelana zakroczymskiego (1750—62), starosta krasnostawski od 1763, ostatni oboźny w. koronny.—**Krasiński** (Józef Wawrzyniec), syn poprzedniego, znany pod przezwiskiem *Oboźnica*, literat, ur. 1783, † 1845 w Krakowie. W młodości służył wojskowo, odbywał kampanije ówczesne i był adjutantem Kniaziewicza. Opuściwszy służbę wojskową poświęcał się literaturze i technologii. Był członkiem dyrekcyi teatrów i senatorem kasztelanem królestwa. Redagował i wydawał wiele pism; tłumaczył też mnóstwo sztuk dramatycznych, przedstawianych na scenach polskich. W r. 1845 założył w Warszawie drukarnię i wydawał bardzo dobre czasopismo technologiczne p. t. „*Piast*“ (t. 24, Warsz. 1829—34). Z prac jego wymieniamy: „*Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitéj krak. etc.*“ (Warsz. 1821; toż samo po francusku, 1820 tamże; tłumaczenie rossyjskie Jazykowa, Petersb. 1822); „*Upominek podręczny alfabetyczny dla wygody i użytku mieszkańców wiejskich, chcących urządzić gospodarstwo rolnicze i domowe*“ (Krak. 1845); niektóre z utworów jego dramatycznych także były drukowane.—**Krasiński** (Jan Ignacy), brat poprzedniego, kasztelan wiski, † 1764.—**Krasiński** (Adam Stanisław), starszy syn poprzedniego, ur. 1714 r., kanonik płocki i proboszcz łęczycki (1746), deputat na trybunał koronny (1751), sekretarz w. kor. (1755) i scholastyk gnieźnieński; prezydent trybunału koronnego (1759) i od tegoż roku biskup kamieniecki. Gorliwy stronnik konfederacyi barskiéj nie szczędził w celu jéj poparcia trudów i nakładów. Z nadzwyczajną energiją i niepospolitą zdolnością kierował organizacyją konfederacyi, starając się o zaprowadzenie porządku i karności w jéj szeregach. Usiłowania jego w téj mierze nie odniosły pożądanego skutku, z powodu niezgody rozdzielającéj przywódców konfederacyi. Obwołano akt detronizacyi przeciwko jego woli. Po nastąpionym upadku konfederacyi i pierwszym rozbiorze kraju wydalił się za granicę. Wróciwszy do Polski, w skutku otrzymanéj amnestyi, nie brał długo żadnego udziału w sprawach publicznych. Dopiéro w czasie sejmu czteroletniego stawił się na wezwanie sejmujących, którzy troszczyli się nad przeprowadzeniem reform w rządzie i prawodawstwie kraju. Przyjął wtedy biskup kamieniecki udział w deputacyi wyznaczonéj do ułożenia formy rządu i nowych praw, poczém przedstawiał z urzędu sejmowi rezultat czynności i projektów uchwalonych przez deputacyję. W dalszym ciągu pracy brał równie przeważny udział w przeprowadzeniu dzieła konstytucyi 3 Maja. W wigiliję tego dnia, na zebraniu pod przewodnictwem Stanisława Małachowskiego, podpisał wraz z Rybińskim biskupem kujawskim akt, na mocy którego obecni senatorowie i posłowie zobowiązywali się do przeprowadzenia konstytucyi. Następujące z kolei wypadki: zawiązanie konfederacyi targowickiéj, upadek konstytucyi, nakoniec drugi i trzeci podział kraju, złamały energiję i siły tego męża stanu. Stąd w poufnych jego listach z téj epoki, pisanych do bliskich krewnych, przebija się cierpkość w sądach o ludziach i zwątpienie o lepszéj przyszłości. Po drugim podziale kraju schronił się za kordon austryjacki do téj części swojéj dyjecezyi, która leżała za Zbruczem; późniéj zamieszkał w kordonie pruskim, w Krasnem. W ostatnich latach, mianowicie od 1796 r. zapadał często na zdrowiu i przewidywał blizki kres żywota, którego oczekiwał z spokojem i rezygnacyją; † 1800 w Krasnem, pochowany tamże.—**Krasiński** (Michał Hieronim), brat poprz., podkomorzy rożański, czynny brał udział w konfederacyi barskiéj.—**Krasiński** (Jan), syn poprzedniego, starosta opinogórski, rotmistrz kawaleryi narodowéj, poseł na sejm konstytucyjny z województwa podolskiego; † 1790. Zostawił kilka mów mianych podczas sejmu 4 letniego; przedrukowane są w zbiorze mów tegoż sejmu, mianowicie w tomach I, V i VIII. — **Krasiński** (Wincenty), syn poprz., generał, ur. 1783. Po wkroczeniu wojsk francuskich do Polski wszedł do gwardyi Napoleona I i otrzymał dowództwo pułku szwoleżerów, na czele którego okazywał zawsze wielką odwagę i przytomność umysłu. W r. 1811 został generałem brygady a 1813 generałem dywizyi, we wszystkich wyprawach wielkiéj armii i połączonych z nią wojsk księstwa Warszawskiego czynny brał udział. Dekretem z 4 Kwiet. 1814 r. mianowany dowódcą wojsk polskich, zostających w służbie francuskiéj, przeprowadził takowe po upadku Napoleona do królestwa polskiego, w armii którego zatrzymał stopień generała; w r. 1811 otrzymał tytuł hrabiego cesarstwa franc. i starostwo opinogórskie, z którego późniéj utworzył ordynacyję imienia Krasińskich. W domu K. zbierało się zwykle grono najcelniejszych literatów owoczesnych w epoce walki romantyków z klasykami. Był K. członkiem tow. warsz. prz. nauk. W r. 1818 przewodniczył jako marszałek obradom sejmowym. W r. 1825 otrzymał godność senatora wojewody a 1826 stopień generała jazdy. Jako członek sądu

sejmowego, ustanowionego 1827 przeciwko obwinionym o zbrodnie stanu, sam jeden głosował za karą śmierci wbrew jednomyślnemu wyrokowi pozostałych sędziów i stracił przez to wiele z dawnéj popularności. W r. 1830 mianowany generałem adjutantem, był zarazem członkiem rady administracyjnéj i rady państwa rossyjskiego; od 1855—56 pełnił obowiązki namiestnika królestwa polskiego; † 1858 w Warszawie. Z prac jego piśmiennych wymieniamy: „*Essai sur le maniemant de la lance*“ (Paryż 1811); „*Aperçu sur les Juifs de Pologne par un officier général polonais, nonce à la diète*“ (Paryż 1818; 2 ed. Warsz. 1818); „*Rzut oka na wieszczów Prowancyi zwanych trubadurami*“ (Warsz. 1818); oprócz tego kilka mów (drukowanych 1818 w Warszawie) i parę broszur w kwestyi żydowskiéj. — **Krasiński** (Zygmunt), poeta, syn poprzedniego i Maryi Radziwiłłówny, urodz. 1811 r. w Paryżu, † tamże 1859 r. Skończywszy liceum warszawskie, wstąpił do uniwersytetu, który jednak wkrótce (1828 r.) musiał opuścić z powodu kolizyi z kolegami, wywołanéj niewzięciem udziału w pogrzebie wojewody Bielińskiego. Odtąd już nieustannie prawie przebywał zagranicą, przybywając do kraju na krótkie tylko chwile. Jeszcze przed wyjazdem zaczął probować **K.** sił swoich, pisząc do spółki z kolegami romanse w duchu utworów Walterskota: „*Grób rodziny Reichsthalów*“ (Warsz. 1828 w *Rozmaitościach*, wydawanych przez F. G. Dmochowskiego); „*Władysław Herman i dwór jego*“ (Warszawa 1829); trzeci w tym rodzaju utwór „*Zawisza Czarny*“ zginął w przesyłce z Genewy do Warszawy (w 1829 r.). Wstrząśnienia bolesne, na jakie od 1828 r. ciągle było wystawiane wrażliwe serce poety, przyśpieszyły dojrzałość duchową tak, iż po tych paru słabych próbkach genijusz poetycki zabłysnął odrazu takim arcydziełem jak „*Nieboska komedyja*“ (Paryż 1834); wcześniéj napisany „*Agay-Han*“ (Wrocław 1834) ukazał się w tymże roku stanowiąc niejako łącznik między pierwszemi próbami a teraźniejszym samodzielnym zwrotem. W r. 1836 drugi genijalny zarówno pomysłem jak i wykonaniem utwor „*Irydion*“ (Paryż) wyszedł z pod pióra 25 letniego wieszcza, który od razu zajął tak świetne stanowisko w literaturze, iż Mickiewicz w prelekcyjach swoich (1843) rozbierając „*Nieboską komedyję*“, niezmierną jéj przyznawał wartość. Po „*Irydyjonie*“ ukazały się trzy jeszcze prozą poetycką pisane utwory: „*Trzy myśli Henryka Ligenzy*“ (1840); „*Noc letnia*“ (1841) i „*Pokusa*“ (1841). W „*Przedświcie*“ (wyd. 1843 w Paryżu pod imieniem Konstantego Gaszyńskiego) po raz pierwszy użył poeta formy wierszowéj, owładnąwszy nią od razu z mistrzowstwem, które go postawiło na równi z Adamem i Julijuszem. Tu również rozwinął wspaniale i z porywającą siłą swe pojęcia chrześcijańsko-rycerskie, swe zapatrywania na posłannictwo dziejowe arystokracyi i szlachty. „*Psalmy przyszłości*“ (1845), pod imieniem Spirydyjona Prawdzickiego, były niejako uzupełnieniem „*Przedświtu*“. W odpowiedzi na głoszone przez **K.** zasady, wystąpił jako obrońca demokratycznych pojęć Julijusz Słowacki w wierszu „*Do autora trzech psalmów*“. Wypadki z 1846 r. stwierdziły smutne przewidywania autora „*Psalmów przyszłości*“, który teraz dopiéro odpowiedział Julijuszowi w „*Psalmach żalu i dobréj woli*“. „*Ostatni*“ i „*Dzień dzisiejszy*“ (1847) są odbiciem nieszczęść i rozterek, jakie sprowadzała sprzeczność poglądów na sprawy krajowe. Wypadki 1848 przygnębiły wrażliwego i ciągle niemal chorującego poetę, który coraz to więcéj musiał zajmować się ratowaniem zagrożonego mocno zdrowia i stąd przepędzał życie na nieustannych podróżach do różnych wód i kąpieli. Śmierć ojca (1858) przyspieszyła przebieg rozwiniętéj już choroby piersiowéj, która przecięła pasmo dni wielkiego wieszcza. Ożeniony był **K.** z Elżbietą hr. Branicką, która miała się zająć wydaniem licznych pośmiertnych utworów poety, dotąd jednak prócz „*Niedokończonego poematu*“ (Par. 1860) i „*Wyjątków z listów*“ (Par. 1860) nic nie ukazało się na świat. M. Dzikowski wydał także p. t. „*Poezyje pośmiertne*“ (Poznań 1867) kilka wierszy, dotąd niedrukowanych. O ile wiemy jednak, to pozostawił **K.** wiele i to niepośledniéj wartości utworów. Pominąwszy bowiem napisane w Rzymie (1830) powieści jak „*Gasztold*“, „*Adam Szalony*“ i „*Przeor*“ (1834), istnieją podobno dwie części „*Nieboskiéj komedyi*“ i zbiór prześlicznych lirycznych poezyj, dla Delfiny Potockiéj pisywanych, z którego pojedyncze urywki drukował Tygodnik Ilustrowany i Kronika Rodzinna. O **K.** pisał Julijan Klaczko: „*Poezyja polska i poeta bezimienny XIX w.*“ (Paryż 1862, przekład artykułu w „*Revue des deux Mondes*“ pomieszczonego) i Lucyjan Siemieński w „*Portretach literackich*“ (Poznań 1865). Dotąd jednak ani koleje życia, ani działalność poetycka **K.** nie zostały należycie jeszcze poznane i objaśnione. „*Listy od 1835—44*“ pisane przez **K.** do Ed. Jaroszyńskiego wyszły 1871 w Krakowie, ale zostały wykupione przez rodzinę poety.—**Krasiński** (Władysław hr.), syn poprzedniego, ur. 1845, † 1873 w Menton. Nauki początkowe pobierał w domu pod okiem rodziców i kierunkiem pułkownika Józefa Paszkowskiego. Następnie studyjował prawo w akademi w Aix (w Prowancyi) do r. 1865. Doszedłszy do pełnoletności, wrócił do kraju i objął ordynacyję imienia **K.** Od 1869—72 kosztem jego wychodził corocznie jeden tom publikacyi p. t. „*Biblijoteka Ordynacyi Krasińskich*“ z rękopisów, znajdujących się w jego księgozbiorze; oprócz tego 1868 wyszedł „*Dyjaryjusz sejmu piotrkowskiego z 1565 r.*“ Z własnych zaś prac oprócz kilku broszur z zakresu prawa i ekonomii politycznéj, pisanych po francusku, ogłosił **K.** „*Przyczynek do historyi dyplomacyi w Polsce 1566—72*“ (Krak. 1872).—Drugi syn poety Zygmunta także *Zygmunt*, um. również w młodocianym wieku, tak samo jak brat na chorobę piersiową.—Z innéj linii tegoż rodu pochodzi **Krasińska** (Frańciszka), córka Stanisława starosty nowomiejskiego (nowo-korczyńskiego) i Anieli z Humieckich, wojewodzianki podolskiéj. W r. 1760 tajemnie poślubiła królewica Karola, ks. kurlandzkiego, syna Augusta III. Po śmierci rodziców i po obiorze królem polskim Stanisława Poniatowskiego, opuszczo-

na chwilowo przez męża, przemieszkiwała w Warszawie, Krakowie, Częstochowie lub Opolu. Wreszcie na wezwanie małżonka wyjechała do Saksonii, ale nie otrzymała od elektora tytułu królewiczowéj; przebywała naprzemian w Elsterwerdzie i Dreznie. Sejm polski 1776 uznał K. za prawą małżonkę królewicza i opuszczoną od wszystkich prawie opatrzył znacznym dochodem; † K. 1796 w Dreznie. Córka jéj *Maryja* wyszła za Karola de Carignan ks. Sabaudyi.

Krasiński (Waleryjan Skorobohaty), historyk i publicysta polski, ur. 1795 (podług innych 1780) na Białéj Rusi, † 1855 w Edynburgu; pochodził z protestanckiéj gałęzi rodu Krasińskich; uczęszczał na uniwersytet wileński, następnie zwiedził podobno uniwersytcta niemieckie; około 1822 przybył do Warszawy i otrzymał w ministerstwie oświecenia i wyznań ważny urząd do spraw różnowierców. Jego staraniom zawdzięcza swój kwitnący stan szkoła rabinów w Warszawie. W roku 1826 założył piérwszą w Warszawie drukarnię stereotypową, z któréj wyszło wiele ważnych dzieł, zalecających się ozdobą i taniością. Podczas powstania Listopadowego wysłany był w charakterze dyplomatycznym do Anglii, gdzie odtąd stale aż do śmierci przebywał, zajmując się literaturą. Z wielu jego dzieł, w których zajmuje się stosunkami politycznemi i religijnemi Polski i w ogóle Słowiańszczyzny, ważniejsze: „*The rise, progres and decline of the Reformation in Poland*“ (2 t., Londyn 1839—40; przekład niemiecki Lindau, Lipsk 1841); „*Panslavism and Germanism*“ (Londyn 1848; przekład niem. Lindau, Lipsk 1848); „*Lectures on the religions history of the Slavonic nations*“ (Londyn 1850; 2 wyd., Edynburg 1851; przekład francuski Merle d' Aubigny, Paryż 1853); „*Montenegro and the Slavonians in Turkey*“ (Londyn 1853); „*The Polish Question*“ (t. 1855); „*Poland its history, constitution, literature* etc.“ (t. 1855).

Krasiński (Henryk), b. kapitan kawaleryi b. wojsk polskich, ur. w Laskowiczach w Mińskiém, późniéj osiadł we Francyi; wydał z druku: „*Le célèbre Vitold, Grand Duc de Lithuanie précédé de notions sur la Samogitie*“ (Paryż 1834); „*La bataille de Kirchholm ou l'amour d'une Anglaise, roman historique*“ (2 t., 1836); „*The Cossacks of the Ukraine, contuining a bijographical notice of Mazeppa, Sava, Żeleźniak, Gonta etc.*“ (Lond. 1838); „*Gonta a historical drama*“ (tamże 1848); „*Coup d'oeil sur l'état actuel de l'Europe*“ (Lond. 1854); „*Italy, Venetia and Hungary; Rome, Sicily etc... with anecdotes*“ (Lond. 1861).

Krasiński (Adam Stanisław), biskup wileński kaznodzieja, poeta i filolog, ur. 1810 we wsi Wełnicze w gub. wołyńskiéj, sekularyzowany z pijara na księdza świeckiego, był profesorem akademii duchownéj rzymsko-katolickiéj w Petersburgu, skąd wezwany został na kaznodzieję do Wilna; był następnie proboszczem gedrojckim, kanonikiem katedralnym wileńskim i asesorem kolegijum rzymsko-katolickiego w Petersburgu; naznaczony 1858 r. biskupem wileńskim, piastował tę godność aż do 1864 r.; opuściwszy Wilno w tym czasie, zamieszkał w głębi Rossyi. Ogłosił następujące prace: „*Sztuka rymotwórcza Horacego z łacińskiego*“ (Wilno 1835); „*Gramatyka polska dla dzieci krótko zebrana*“ (Wilno 1837, wielokrotnie przedrukowywana); „*Noworocznik literacki na r. 1838 i 1843*“ (Petersburg); wyborny przekład „*Wyprawy Igora na Połowców*“ (Petersb. 1856); „*Prawo kanoniczne*„ (Wilno 1861). Oprócz tego uzupełnił tłumaczenie Alzoga „*Historyi powszechnéj kościoła*“ (Petersb. 1856), umieszczał oraz wiele artykułów w czasopismach polskich mianowicie w „*Tyg. Petersburgskim*“ i w „*Piśmie Zbiorowém Ohryzki.* Celował także K. jako znakomity kaznodzieja.

Krasiński (Ksawery), prawnik, ogłosił drukiem prawa karzące wojskowe z dzieła p. t. „*Le Guide des juges militaires, przez Ksawerego Krasińskiego przełożone z dołączeniem wzorów skarg, inkwizycyj, notowań* i *wyroków*“ (Warsz. 1824).

Kraska (*Coracias*), rodzaj ptaków z rzędu wróblowatych, z podrzędu zrosłopalczystych (*syndactyli*), mający za cechy: dziób mierny, słabo ścieśniony, w końcu nieco zgięty; kąt paszczowy opatrzony tęgiemi szczeciami, nogi krótkie, skrzydła długie i szerokie; ogon mierny. Należy tu kilka gatunków, mieszkających na starym lądzie. Sąto ptaki ozdobnie ubarwione, w ogóle błękitne, w zielono-seledynowy kolor wpadające. Żyją po lasach arami, żywią się owadami. Są bardzo ostrożne i krzykliwe. Gnieżdżą się w obszernych dziuplach, gdzie bez żadnego posłania znoszą 4—7 jaj białych, krótkich, pękatych. Jedyny gatunek europejski *C. garrula*, u nas przez lato pospolity, jest jednym z najpiękniejszych ptaków krajowych.

Kraska (Jan), przezwany, tak dla wielkiéj otyłości, właściwie zaś nazywał się *Taranowski*, z zakonu dominikanów, wyniesiony na godność biskupa chełmskiego, † 1462; słynął z rozumu, nauki i pobożności.

Krasław, miasto prywatne nad Dźwiną, w gub. witebskiéj, pow. dynaburgskim; ma 4,000 m., wspaniały kościół parafijalny i zakład wód mineralnych.

Krasne, wieś w gub. płockiéj, pow. przasnyskim, odwieczne gniazdo rodziny Krasińskich, herbu Slepowron, w których ręku dotąd pozostaje; ma piękny kościół, odznaczający się starożytnością i oryginalnością swéj budowy i piękne nagrobki kilku członków rodu Krasińskich.

Kraśnik, miasto w gub. lubelskiéj, pow. janowskim, nad rz. Strużą, o 6 mil od Lublina. Tu w r. 1241, Krystyn z Kraśnika zadał ciężką klęskę, pustoszącym Polskę, Tatarom. Późniejsi właściciele Kraśnika, Tenczyńscy, otoczyli miasto wałem, basztami i przekopem i wznieśli w niém zamek warowny. Po Tenczyńskich odziedziczyli miasto książęta Słuccy, po których K. przeszedł w posiadanie Zamojskich. Od czasu pożaru 1813 r. miasto dotąd podźwignąć się nie może. Kościół tutejszy jest jednym z najstarożytniejszych w gubernii lubelskiéj (zbudowany r. 1468), zawiera w sobie kilka pomników grobowych domu Rabsztyńskich. Obecnie K. liczy 3,937 m.

Krasnińskie starostwo niegrodowe, było położo-

ne w wdztwie i powiecie trockim. Składało się ze wsi Krasne albo Krasnesioło z przyległościami. Od r. 1766 posiadał je Antoni Hryniewicz, regent trocki, opłacając z niego kwarty złp. 55, a hyberny złp. 50. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569, szczupłe to sstwo zaliczało się do ekonomii królewskiéj trockiéj.

Krasnobród, osada w gub. lubelskiéj, pow. zamojskim, nad rz. Wieprzem, niegdyś dziedzictwo Leszczyńskich, a późniéj Tarnowskich. W XVII w. był tu zbór kalwiński, w którym odbył się we Wrześniu 1647 synod prowincyjonalny małopolski pod prezydencyją Tomasza Węgierskiego. K. liczy 1,500 m.

Krasnodębski (Adam Kwiryn), jezuita, profesor kolegium warszawskiego w końcu XVII w.; wydał z druku: „*Philosophia Aristotelis*“ (Warsz. 1678); „*Suspensio indulgentiorum, remissionum, facultatum sub magno anni S. Jubilae* i t. d.“ (tamże).

Krasnojarsk, m. gub. gub. jenisejskiéj, nad rz. Jenisej; ma 12,500 m. i gimnazyjum; ważne jako punkt środkowy przemysłu złotniczego; założony 1628. — *Krasnojarski powiat*, ma na przestrzeni 18,135 w. kw. około 73,000 m.; powierzchnia górzysta, a szczególniéj w części zachodniéj, grunt bardzo urodzajny; mieszkańcy zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła, myślistwem oraz dobywaniem złota.

Krasnoje-Selo, wieś leżąca w stronie północno-zachodniéj od Petersburga, oddalona od niego na 13 w., ma 3,000 m. i piękny pałac cesarski.

Krasnopole, miasteczko w gub. wołyńskiéj, pow. żytomierskim, o 1 milę od Berdyczowa odległe; niegdyś ludne i zamożne, teraz podupadłe.

Krasnopolskie starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie ruskiém w ziemi Halickiéj; ob. Sołotwińskie sstwo.

Krasnosiele, osada w gub. łomżyńskiéj, pow. makowskim, nad rz. Orzyc, liczy 1,270 m. Znajduje się tu starożytny kościół parafijalny, którego ołtarze mieszczą w sobie piękne obrazy Fr. Smuglewicza.

Krasnosielskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie mińskim. W drugiéj połowie XVIII wieku posiadali je Burzyńscy, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 2,011 gr. 26, a hyberny złp. 602. Na sejmie warszawskim z r. 1773—1775 Stany Rzpltéj nadały toż sstwo w 50 letnie posiadanie emfiteutyczne Ignacemu Burzyńskiemu, wojewodzicowi mińskiemu, wraz z sstwem zahalskiém, w powiecie mozyrskim leżącém.

Krasnosłobodzk, m. pow. gub. penzeńskiéj, nad Mokszą; przeszło 6,000 m.—*Krasnosłobodzki powiat*, ma na przestrzeni 3,639 w. kw. około 130,000 m.; powierzchnia pokryta niewielkiemi wzniesieniami, grunt—czarnoziem, lasów dostatek. Zajęcie mieszkańców stanowi: rolnictwo, hodowla bydła, pszczolnictwo i t. d.

Krasnoufimsk, m. pow. gub. permskiéj, na prawym brzegu rzeki Ufy, liczy 3,700 m.—*Krasnoufimski powiat*, ma 171,000 m. na 20,116 w. kw., z których $^2/_3$ pokryte lasem; powierzchnia górzysta, grunt urodzajny; dobywa się ruda żelazna i miedziana.

Krasnowskie albo **Kraśnickie starostwo** niegrodowe, znajdowało się w wdztwie mścisławskiém. Podług metryk litewskich powstało około r. 1588 z dawniejszego sstwa orszańskiego. Wedle przywileju Augusta II z d. 3 Marca r. 1731 sstwo to składało się z włości następujących: Krasno, Biasków-ka, Starzynki, Dziacioł, Piackowicze, Jesmanów, Biziuki, Strupejki i Uhoł. Od r. 1588 posiadali je: Niemirowie, Godlewscy, Wołodkiewiczowie, Hrebniccy, Braciszewscy wraz z sstwem uszpolskiém przez sejm nadane, Poniatowscy, Korbutowie, Czudowscy, wreszcie z mocy przywileju Augusta III, z d. 3 Marca r. 1761 dzierżył to sstwo Tadeusz Mężyński, syn sędziego grodzkiego mścisławskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 210 gr. 22, a hyberny złp. 355.

Krasny, m. pow. w gub. smoleńskiéj nad Merejką i Swiną, 3,600 m. W r. 1812 było kilkakrotnie świadkiem ważniejszych starć wojennych, na pamiątkę których wzniesiono w pobliżu miasta pomnik.—*Kraśniński powiat*, ma na przestrzeni 2,403 w. kw. przeszło 77,000 m., powierzchnia—wzniesiona równina; grunt częścią iłowaty, częścią gliniasty i piaszczysty, w ogóle urodzajny. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, uprawą lnu, konopii, spławem drzewa i t. d.

Krasny Jar, m. pow. gub. astrachańskiéj, położone na wyspie utworzonéj przez wschodnie ujście Wołgi, 6,600 m.; założone za Aleksego Michałowicza na obronę przeciwko Kałmukom, Kirgizom i Kozakom Dońskim.—*Krasnojarski powiat*, ma na przestrzeni 7,669 w. kw. przeszło 25,000 m.; step, pokryty błotami i jeziorami słonemi, z których najważniejsze Kamysz Samarskie, Sewriużyńskie i in. Mieszkańcy (Małorusi, Kirgizi, Tatarzy i Mordwa) zajmują się przeważnie hodowlą koni i rybołóstwem; uprawa roli nieznacząca.

Krasnystaw, miasto powiatowe w gub. lubelskiéj, pow. krasnystawskim, położone na lewym brzegu Wieprza. Miasto wspierane przez Władysława Jagiełłę, który w niém chętnie przebywać lubił, podnosiło się szybko, a nawet za Kazimierza Jagiellończyka w r. 1490 przeniesioną tu została z Hrubieszowa katedra biskupia chełmska. Późniejsi królowie także opiekowali się miastem, które liczyło się w XVI w. do znakomitszych w kraju. W tutejszym zamku przesiedział cały rok, wzięty pod Byczyną (1588) przez Jana Zamojskiego do niewoli, Maksymilijan, arcyksiążę austryjacki, ubiegający się o wakujący po Henryku Walezyjuszu tron polski. W XVII w. miasto upadać zaczęło i obecnie liczy 4,628 m. Po przeniesieniu katedry do Lublina, kościół, w którym znajduje się kilka marmurowych nagrobków Potockich i Krasińskich, zamieniony został na parafijalny.—**Krasnystawski powiat**, ma $26^1/_6$ mil kw. i 58,307 m. zawiera 1 miasto, 4 osady i 13 gmin.

Krasnystawskie starostwo grodowe, mieściło się w wdztwie ruskiém, w ziemi chełmskiéj. Podług

lustracyi z r. 1628 zaliczały się do niego: miasto Krasnystaw i wsie: Niemienice, Białka, Zazołkiew, Hruszów, Niedziałowice, Mołochwice, Latyczów, Łopiennik Ruski i Lacki, Dobrzyniów, Stężyska, Płońka, Siennica, Lipie i 6 folwarków. W r. 1771 było w posiadaniu Kazimierza Krasińskiego, obożnego koronnego, który z niego opłacał kwarty w ilości złp. 6,873 gr. 20, a hyberny złp. 1,909 gr. 27.

Krasowski (Michał), jezuita, ostatecznie (1754) rektor w Brześciu, zmarły przed samą kasatą zgromadzenia, ogłosił drukiem: „*Wyznanie zborów kalwińskich*“ (1742).

Krasowski (Kajetan), agronom polski, rodem z gub. wołyńskiéj, był adjunktem uniwersytetu wileńskiego, następnie dyrektorem szkół gub. wileńskiéj, ogłosił: „*Ogrodnictwo krótko zebrane*“ (Wilno 1821); „*O nawozach* i t. d.“ z Thaera (1820); „*Sposób stawiania budowli gospodarskich z wrzosu, gliny* i t. d.“ (1834, wyd. 2 1839) i in.—**Krasowski** (Apolinary), syn poprzedniego, ur. na Wołyniu, inżynier wojskowy, profesor architektury cywilnéj w instytucie korpusu inżynierów komunikacyj lądowych w Petersburgu. Z wielu jego dzieł w języku rossyjskim o budownictwie i inżynieryi ważniejsze są: „*Architektura cywilna*“ (Petersb. 1851); „*Słownik dla inżenierów*“, tłumaczony z polskiego (tamże 1829).

Krassowski, karzeł ze szlacheckiéj rodziny, wychowany we Francyi, dostał się na dwór króla Franciszka II; był ulubieńcem królowéj Katarzyny Medycejskiéj i całego dworu. Umarł we Francyi. On to piérwszy rzucił myśl promowania Henryka Walezyjusza na tron polski.

Krassus (*Crassus* t. j. *gruby*), przydomek kilku starożytnych rodzin rzymskich, a mianowicie jednéj linii plebejuszowskiego rodu *Licynijuszów*. Pomiędzy licznymi członkami, noszącymi to imię, zasługują na uwagę szczególniéj: *Lucyjusz Licynijusz Krassus*, ur. 140 r. prz. Chr., znany z niepospolitego talentu krasomówczego oraz rzadkiéj prawości, jakiéj dał dowody na urzędach konsula (95 r.) i prokonsula. Skutkiem wniesionego przez się projektu do prawa, ażeby wszystkich co nie posiadają zupełnych praw obywatelskich, z Rzymu wygnać, wywołał znaną wojnę sprzymierzeńców. Będąc cenzorem (92 r.), kazał zamknąć szkoły retorów łacińskich, które, zdaniem jego, miały szkodliwy wpływ wywierać na młodzież. † 91 prz. Chr. —**Krassus** (Marek Licynijusz), podobnie jak kilku jego przodków, zwany także *Dives*, t. j. bogaty, tryjumwir, ur. około 115 prz. Chr. Podczas zamieszek domowych, stronnik Sulli, odznaczył się jako legat w wielu bitwach a zwłaszcza z Samnitami u bram Rzymu; pretor 71 r. zwyciężył Spartaka (ob.) w Lukanii; w następnym roku sprawował konsulat wespół ze znienawidzonym przez się Pompejuszem. Wchodził za to w bliższe stosunki z Cezarem, który go jako najbogatszego z Rzymian pragnął do swych wciągnąć planów. Bogactwa **K.**, nagromadzone głównie przez proskrypcyje za czasów Sulli, w istocie były ogromne (około 50 milijonów złp.). Spółczesni obwiniali go również jak i Cezara o udział w spisku Katyliny (ob.). Cezar pojednał w końcu **K.** z Pompejuszem i tak stanął piérwszy tryjumwirat (ob.) 60 r. prz. Chr. Po odnowieniu zgody w Lukce 56 r. został **K.** 55 r. konsulem a następnie jako prokonsul otrzymał w zarząd prowincyję Syryję, by stąd walczyć przeciw Partom. Podbiwszy w znacznéj części Mezopotamiję, wrócił **K.** 54 do Syryi; rabował tu miasta i świątynie. W 53 r. wyruszył znowu za Eufrat i poniósł klęskę pod Bilecha od Surenasa, namiestnika partyjskiego. W odwrocie do Karchae zaproszony przez Surenasa na konferencyję, został zdradziecko przezeń zabity a wojsko rzymskie całkiem niemal było wytępione.

Krasucki (Michał), jezuita, ur. 1621 na Wołyniu, nauczyciel retoryki, znakomity swego czasu kaznodzieja, prefekt szkół w Przemyślu, † 1676 w Krakowie. Wydał po łacinie opis różnych cudownych obrazów M. Panny w Polsce, p. t. „*Regina Poloniae ac Universi Augustissima Virgo Dei Maria in Regno Poloniarum beneficentia prodigiosarum Imaginum, tam pace quam bello celeberrima, lyrica poesi a P. Michaele Krasucki decantata*“ (Kalisz 1669 i 1686).

Krasuski (Dominik), dominikanin, kaznodzieja króla Władysława IV, ogłosił drukiem kilka kazań okolicznościowych.

Kraszennikow (Stefan), znakomity podróżnik rossyjski, ur. 1713 w Moskwie, † 1755 w Petersburgu. Po ukończeniu nauk w akademii duchownéj moskiewskiéj, a następnie w uniwersytecie petersburgskim, zwiedziwszy kilkakrotnie pod względem naukowym Kamczatkę i Syberyję, mianowany był 1743 adjunktem-profesorem botaniki i historyi naturalnéj przy akademii nauk. Celniejsze jego prace są: „*Opis Kamczatki*“ (2 t., Petersb. 1755); „*O korzyści nauk i sztuk*“ (1756); „*Opis roślin w Ingermanlandyi*“ (t., 1761) i kilka innych.

Kraszewski (Jan), jezuita, ur. 1631, † 1708 w Krakowie. Rządził kolegijami w Przemyślu, Kaliszu i Jarosławiu. Ogłosił pomiędzy innemi: „*Impetus bonarum cogitationum ex Evangeliis Dominicarum totius anni*“ (Kalisz 1696); „*Norma Evangelica in Sanctorum gestis relucens*“ (tamże 1662, 1668 i 1698) i kilka innych dzieł treści religijnéj.

Kraszewski (Franciszek Józef), mylnie przez niektórych *Kraczkowskim* nazywany, był archidyjakonem gnieźnieńskim, prezydentem trybunału koronnego 1718—19, następnie sufraganem gnieźnieńskim za prymasa Stanisława Szembeka, prekonizowany i wyświęcony na biskupstwo dardańskie; † 1731.

Kraszewski (Józef Daniel Antoni), od 1745 opat witowski, historyk zakonu norbertanów w ogóle, a mianowicie w Polsce, † 1758. Najważniejszą jego pracą jest „*Życie świętych i w nadziei świątobliwości zeszłych sług Boskich zakonu Premonstrateńskiego z pożytecznemi refleksyjami dla wszelkiego stanu złożonych* i t. d.“ (Warszawa 1752 in folio); dzieło to, obejmujące historyję naszych klasztorów norbertańskich i opierające się w znacznéj części na źródłach archiwalnych, bardzo jest ważne dla dziejów kościoła polskiego. Według Janockiego i Jabłonowskiego jest **K.** autorem nieznanego naszym biblijografom dzieła „*O wprowadzeniu i rozszerze-*

niu się zakonu Premonstrateńskiego w Polsce"; niektórzy mniemają iż on także ogłosił memoryjał p. t. „*Prawa i wolności opactwa i konwentu witowskiego naprzeciwko pretendowanym sepom i roboiznom do starostwa piotrkowskiego*" (b. m. dr. i r.).

Kraszewski (Mateusz), opat czerwiński księży kanoników regularnych, żyjący w drugiéj połowie zeszłego wieku, wydał z druku: „*Ś. Augustyn biskup hiponeński kościoła Bożego doktór w pięciu traktatach z ksiąg jego wyjętych, wiernie na polskie przetłumaczony*" (Warsz. 1759).

Kraszewski (Józef Ignacy), ur. 1812 w Warszawie, żyjący obecnie powieściopisarz, publicysta, niezmordowany pracownik w różnorodnych gałęziach nauki i literatury, wychowywał się początkowo w Romanowie na Podlasiu w domu swéj babki. W r. 1825 zaczął nauki szkolne w Biały a następnie w Lublinie i Swisłoczy, gdzie ukończywszy gimnazyjum, wstąpił 1829 r. na wydział filozoficzny uniw. wileńskiego. O zdolnościach i pracy K. świadczy napisana wtedy „*Historyja języka polskiego*", celem pozyskania posady lektora tegoż przedmiotu w uniwersytecie kijowskim. Praca ta znalazła życzliwe przyjęcie, lecz wypadki 1831, które spowodowały chwilowe uwięzienie K., nie dozwoliły mu zająć katedry. Dokończywszy studyjów wrócił w 1832 do rodziców, zamieszkałych w gubernii grodzieńskiéj, tak iż Litwa jest właściwie ojczyzną K. W 1835 udał się na Wołyń, gdzie wziąwszy w dzierżawę wieś Omelno, zajmował się jednocześnie gospodarstwem i literaturą. Z tego piérwszego okresu literackiéj działalności K. pochodzą „*Pan Walery*" (Wilno 1831); „*Wielki świat małego miasteczka*" (t. 1832), wydane jeszcze pod pseudonimem Kleofasa Fakundy Pasternaka; daléj: „*Kościół ś. Michalski w Wilnie*" (t. 1833); „*Rok ostatni panowania Zygmunta III*" (t. i t. r.); „*Pan Karol*" (t. i t. r.); „*Cztery Wesela*" (2 t., t. 1834). Zbytnia wybujałość fantazyi lub przeładowanie erudycyją przy nienaturalności sytuacyi cechują te piérwsze utwory. Ożenienie K. z Zofią Woroniczówną, synowicą prymasa, za którém poszło przeniesienie się do Grodka a następnie Hubina i Żytomierza, rozpoczyna nową świetną epokę w działalności literackiéj, naukowéj i obywatelskiéj K. W Żytomierzu rozwinął troskliwą epokę nad gimnazyjum, którego został kuratorem honorowym i teatrem. Jednocześnie rozpoczął wydawnictwo „*Atheneum*", pisma prowadzonego na wzór przeglądów francuskich i angielskich i zasilanego głównie pracami samego redaktora; wychodziło ono w Wilnie od 1841 do 1851 r. po 6 tomów rocznie. Powieść „*Poeta i Świat*" (2 t., Poznań 1839), zjednała ogromny rozgłos i sympatyję K., który odtąd szybko otrząsa się z początkowych niedostatków i z coraz większą pracuje płodnością. Olbrzymich rozmiarów poemat „*Anafielas*" (część I „*Witoloranda*", Wilno 1840 i 46; część II „*Mindowe*", Wilno 1843; część III „*Witoldowe boje*", t. 1845), mimo świetnych pojedynczych ustępów przekonał, iż poezyja nie jest właściwém polem dla talentu K. Jednocześnie jednak starczyło czasu K. na przygotowanie obszernych historycznych prac, jak „*Wilno od początków aż do 1750 r.*" (4 t., Wilno 1838—40); „*Litwa, starożytne dzieje, ustawy, język* etc." (2 t., Warszawa 1847—50); „*Litwa za Witolda*" (Wilno 1850). Przeniósłszy się w 1859 r. na stały pobyt do Warszawy, objął K. i redakcyję *Gazety Codziennéj*, zmienionéj następnie na *Polską* (1861) i prowadził ją do połowy 1863 r. Odtąd stale przebywa w Dreznie, gdzie założył własną drukarnię i wydawał w 1870 i 71 r. pismo peryjodyczne: „*Tydzień*". Ta różnostronność działalności pisarskiéj K., z jaką się spotykamy na samym początku jego zawodu literackiego, wzrasta z każdym niemal rokiem, przedstawiając zadziwiający objaw płodności umysłowéj nie słabnącéj bynajmniéj z latami. Trudno doprawdy znaleść formę piśmienniczą, w któréjby nie próbował K. sił swoich. Rozprawy literackie, estetyczne, krytyczne, pamiętniki, studyja dziejowe, archeologiczne lub filozoficzne, artykuły dziennikarskie i polityczne, rozprawy popularne treści naukowéj, korespondencyje, a wreszcie poezyja zarówno liryczna, jak dramatyczna i opisowa, wszystko to jest dostępne talentowi K. Redaguje on przytem pisma, prowadzi drukarnią, zajmuje się malarstwem i rytownictwem, dziejami sztuki i archeologiją, miewa odczyty, jest korespondentem i współpracownikiem mnóstwa pism nietylko polskich ale także francuskich i niemieckich, prowadzi przytém obszerną korespondencyję prywatną. Mimo 62 lat wieku ostatnie powieści K., jak „*Morituri*" (w Tyg. Ilustr. za 1873) tudzież „*Macocha*" (3 t., Warszawa 1873) śmiało zaliczyć można do rzędu najlepszych utworów naszego niewyczerpanego powieściopisarza. Nie podobna nam tu wyliczać wszystkich prac K. których liczba dochodzi do 200, w 400 co najmniéj tomach, nie licząc w to mnóstwa rozpraw, korespondencyj i t. p. artykułów, rozrzuconych po czasopismach. Wskażemy tylko ważniejsze prace z każdego działu, odsyłając po szczegóły do broszurki Estreichera: „*Józef Ignacy Kraszewski, przypomnienie 40-lecia zasług*" (Kraków 1871) i do jego „*Biblijografii*". Z pamiętników i prac historycznych, to prócz wydawanéj w Dreznie „*Biblijoteki pamiętników i podróży po Polsce*" (6 t., 1870—2), wspomnieć należy: „*Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego*" (4 t., Wilno 1857); „*Starościna Bełzka*" (4 t., Warszawa 1858); „*Pamiętniki Józefa Drzewieckiego*" (t. t. r.); „*Podróż Stanisława Augusta do Kaniowa*" (Wilno 1860); „*Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta*" (Poznań 1867); „*Listy księcia Sapiechy z 1773—76*" (Wilno 1852); „*Pomniki do historyi obyczajów w Polsce*" (Warszawa 1842); „*Odczyty o cywilizacyi w Polsce*" (Warszawa 1861); „*Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy*" (2 t., Wilno 1840); „*Obrazy z życia i podróży*" (2 t., tamże 1842); „*Kartki z podróży*" (2 t., Warszawa 1863—73); „*Historyja ducha i obyczaju*" (Lwów 1873). Z filozoficznych i estytycznych rozpraw zaznaczamy: „*Idea systemu Hegla*" (Wilno 1845); „*System Trentowskiego*" (Lwów 1847); „*Sztuka u Słowian*" (Wilno 1860); „*Dante, studyja nad Boską komedyją*" (Poznań 1869). Tu także należą: „*Studyja literackie*" (Wilno 1842); „*Nowe studyje*

literackie" (2 t. Warszawa 1843); „*Typy i charaktery*" (Wilno 1854); „*Gawędy o literaturze i sztuce*" (Lwów 1857) wreszcie „*Władysław Syrokomla*" (Warszawa 1863). Próbował także **K.** i popularyzować naukę w książeczkach dla ludu pisanych jak: „*Świat i Ziemia*" (Warszawa 1862), tudzież „*O pracy*" (t. t. r.). Wydawał kalendarze (w Warszawie w 1863 na dochód Tow. Dobroczynności). Na polu poezyi prócz niesłusznie zapomnianego „*Anafielas*", wspomnieć należy „*Hymny boleści*" (Paryż 1857), tudzież utwory dramatyczne jak: „*Tęczyńscy*" (Wilno 1844); „*Portret*" (t. 1856); „*Stare Dzieje*" (Poznań 1859); „*Miód kasztelański*" (Kijów 1860); „*Równy wojewodzie*" (Poznań 1868); „*Panie kochanku*" (t. 1869). Najobfitszym i najróżnorodniejszym jest dział powieściowy, albowiem **K.** wszelkie możliwe stosunki i położenia wyzyskał, tworząc z kolei powieści historyczne, polityczne, społeczne, obyczajowe, nadając im formę opowiadania, pamiętnika, listową a przytém nastrój to egzaltacyjny idealny, to pesymistyczny, to humorystyczny lub sarkastyczny. Z historycznych powieści zasługują na uwagę: „*Mistrz Twardowski*" (2 t., Wilno 1840); „*Ostatnia z książąt Słuckich*" (3 t., t. 1841); „*Maleparta*" (4 t., Lipsk 1844); „*Czasy Zygmuntowskie*" (4 t., Warsz. 1846); „*Kordecki*" (2 t., Wilno 1852); „*Djabeł*" (4 t., t. 1855); „*Dola i Niedola*" (4 t., Warszawa 1864); „*Sto Djabłów*" (3 t., Kraków 1870). Kwestyje społeczne oddawna i z wielką śmiałością podnosił **K.**, przemawiając to za ludem wiejskim, którego typy idealizował w powieściach jak: „*Ułana*" (Wilno 1843); „*Ostap Bondarczuk*" (Wilno 1848); „*Jaryna*" (t. 1850); „*Chata za wsią*" (3 t., Warsz. 1854—55), to podnosząc kwestyję żydowską w znakomitym utworze „*Żyd*" (3 t., Poznań 1866) pod pseud. Bolesławity wydanym, to przedstawiając stosunek arystokracyi do klasy średniéj, stanowiący tło powieści „*Dwa światy*" (4 t., Warszawa 1856) i wiele innych. Z licznego szeregu obyczajowych powieści zaznaczamy tu najgłośniejsze: „*Latarnia Czarnoksięska*" (oddział I, 4 t., Warszawa 1843; od. II 4 t., t. 1844); „*Milijon posagu*" (2 t., Warsz. 1848); „*Komedyjanci*" (4 t., Petersb. 1851); „*Złote Jabłko*" (4 t., Warszawa 1853); „*Dziwadła*" (2 t., Petersb. 1853); „*Powieść bez tytułu*" (4 t., Wilno 1855); „*Boża Czeladka*" (3 t., Wilno 1858); „*Metamorfozy*" (3 t., Warszawa 1860). Psychologiczny przeważnie charakter noszą prócz „*Świata i Poety*": „*Sfinks*" (4 t., Warszawa 1848); „*Ostrożnie z ogniem*" (Lwów 1849); „*Pół djable weneckie*" (Kraków 1862).—Obecnie wychodzi nowe wydanie powieści **K.**, przejrzane i opatrzone przedmowami samego autora, nakładem Gubrynowicza we Lwowie od 1 Października 1871 po 24 tomy rocznie. Dotąd wyszło przeszło 40 tomów.—Powieści **K.** były tłumaczone na języki: rossyjski, czeski, niemiecki, francuski, angielski a nawet holenderski.— Porów. Estreichera „*Biblijografija*", t. II, str. 475 i następne.

Kraszna po madz., właściwie *Krasna*, jeden z najmniejszych komitatów węgierskich, mający na $19\frac{1}{3}$ m. kw. przestrzeni, 43,500 ludności (przeważnie Madziarów i Rumunów), zamieszkałéj w 1 mieście i 72 wsiach. W latach 1849 —60 należał do Siedmiogrodu. Jest on w ogólności bardzo górzysty i tylko w dolinach zdatny do uprawy; główne zajęcie mieszkańców stanowi gospodarstwo leśne i hodowla bydła.—Stolicą komitatu jest miasto *Kraszna*, nad rzeką t. n., mające 2,600 m.

Krater, ob. Wulkan.

Krates, z Teb, filozof ze szkoły cyników, uczeń Dyjogenesa z Synopy. Przypisywane mu listy (w liczbie 38) są nieautentyczne; żona Kratesa, Hiparchia, była gorliwą zwolenniczką i głosicielską zasad filozoficznych swego męża.

Krates, rodem z Mallus w Cylicyi, gramatyk grecki i krytyk pieśni Homera, żył w drugim wieku po Chr. na dworze króla Attalusa w Pergamie. Ułamki jego komentarzy nad Homerem i innymi poematami greckimi zebrał najdokładniéj Wegener w dziele: „*De aula Attalica*" (Kopenhaga 1836).

Kratinos, komedyjopisarz grecki około 500—430 prz. Chr., wraz ze swymi spółczesnymi Eupolisem (ob.) i Arystofanesem (ob.) najcelniejszy przedstawiciel starszéj komedyi attyckiéj. Artystyczną jéj formę i treść starał się podnieść przez to mianowicie, że liczbę mówiących osób zredukował do trzech ról głównych, że nietylko życie prywatne ale téż wady i wykroczenia publiczne brał za przedmiot swego szyderstwa, nie oszczędzając takich nawet mężów jak Perykles. Dziewięć razy otrzymał nad spółzawodnikami palmę pierwszeństwa. Z 21 jego komedyj zostały jeno ułamki, wydane przez Mineke'go w „*Fragmenta Comicorum Graecorum*" (2 t., Berl. 1840).—**Kratinos** dla odróżnienia od poprzedniego *Młodszym* przezwany, żył w III w. prz. Chr., należy do szeregu pisarzów średniéj komedyi attyckiéj; starożytni wymieniają kilka sztuk jego, które wszakże czasów naszych nie doszły.

Kratylus, filozof grecki, uczeń Heraklita i Protagorasa, był nauczycielem Platona, który od jego imienia nazwał swój dyjalog o początku i istocie mowy.

Kratzer (Franciszek Ksawery), ur. w Austryi 1740, od 1764 kantor przy katedrze na Wawelu w Krakowie i dyrektor szkoły śpiewu, przełożony nad chórami dyjecezyi; † 1818; był nauczycielem Szczurowskiego, Walentego i Kazimierza Kratzerów i wielu innych.—**Kratzer** (Kazimierz), syn poprzedniego, ur. 1772 w Krakowie, kantor a od 1806 dyrektor muzyki przy katedrze krakowskiéj, umarł tamże 1860.—Jego synowie *Ferdynand*, zamieszkały w Kamieńcu Podolskim, i *Andrzéj* w Warszawie († 1872), napisali kilka kompozycyj na fortepijan.—**Kratzer** (Walenty), syn Franciszka Ksawerego, od 1830 profes. śpiewu przy uniwersytecie warszawskim, a od 1837 dyrektor chórów przy teatrze warszawskim, zasłużył się doskonałém owych urządzeniem; † około 1840.—**Kratzer** (Paweł), najmłodszy syn Fr. Ksaw., zmarły jeszcze przed Kazimierzem, był także jakiś czas kantorem przy katedrze krakowskiéj; zostawił trzech synów: *Franciszka*, *Pawła* i *Kazimierza*, którzy się również poświęcili muzyce.

Kraus (Michał), pijar rodem z Podolińca, żyjący

od 1626—1703, przez długie lata nauczyciel wymowy, ogłosił drukiem: „*Manductio Institutionum Rhetoricarum*“ (1687); „*Consideratio religiosi Status tripartita*“ (1693); zostawił też kilka rękopisów.

Kraus (Chrystyjan Jakób), ur. 1753 w Osterode, † 1807, profesor filozofii praktycznéj i nauk kameralnych w Królewcu, przewyższał uczonością i rozleglejszą znajomością języka samego nawet Kanta. Z pozostałych po nim rękopisów wydane zostały „*Die Staatswirthschaft*“ (5 t., Królewiec 1808—11) i „*Sammlung vermischter Schriften*“ (7 t., Królewiec 1808—12), których tom 8-y stanowi bijografiję Krausa, napisaną przez Jana Voigt'a (Królewiec 1819).

Krause (Karol Chrystyjan Fryderyk), ur. 1781, † 1833, filozof niemiecki należący do szkoły Szellinga, stał się twórcą nowego kierunku, który licznych znalazł zwolenników. Chcąc uniknąć panteizmu nierozłącznego z szellingowską identycznością subjektu i objektu, natury i ducha, postawił jako zasadę „wszystko w Bogu“ i stąd system jego otrzymał nazwę *panenteizmu*, w różnicy od *panteizmu*. K. opracował wszystkie części filozofii, utrudniając tylko zrozumienie swoich pism dziwaczną, niby czysto niemiecką, terminologiją. Największą wartość ma filozofija prawa („*Abriss des Systems der Rechtsphilosophie*“; Getynga 1828), w któréj starał się uniknąć zarówno formalistycznego rozdziału jak i materyjalistycznego pomieszania pojęć „*prawa*“ i „*dobra*“. Bliższe szczegóły o życiu i systemie K. podaje jego uczeń Lindemann w dziele „*Uebersichtliche Darstellung des Lebens und der Wissenschaftslehre Karl Christien Friedrich Krause's und dessen Standpunktes zur Freimaurerbrüderschaft*“ München 1839. Uczniami K. byli: Ahrens, Tiberghien, I. S. del Rio (hiszpański filozof), Froebel (znany pedagog) i wielu innych.

Kraushar (Aleksander), prawnik i literat współczesny, ur. w Warszawie 1842; nauki średnie kończył w gimnazyjum realném, prawo studyjował w szkole głównéj, gdzie w 1866 uzyskał stopień magistra. W r. 1868 został patronem przy trybunale warszawskim, a w r. 1873 obrońcą przy senacie. Ogłosił „*Listki*“ (zbiorek poezyj, Warsz. 1863); „*Historyję żydów w Polsce*“ (t. 1 1865, t. 2 1866, do 3 ma zebrane materyjały); „*Tytan i Aryjon z Koryntu*“ (dwa poematy, Lipsk 1866; tłum. czeskie w piśmie *Kvety*); „*Uwaga nad historyją prawa*“, rozprawa premiowana przez szkołę główną warsz. (War. 1868); „*O stanie konieczności w prawie karném*“; „*Elekcyja w Babinie*“ poemat humorystyczny (War. 1873); „*Intermezzo*“ (tłum. z Heinego, Lipsk 1873). Oprócz tego liczne poezyje i rozprawy historyczne zamieszczał w różnych czasopismach. Jest korespondentem pisma paryskiego „*Journal du droit international privé*“.

Kraut (Wilhelm, Teodor), prawnik niemiecki, ur. 1800 w Lüneburgu, od 1828 profesor prawa w Getyndze, zasłużył się kilku dziełami z dziedziny prawa cywilnego. Celniejsze jego prace są: „*Grundriss zu Vorlesungen über das deutsche Privatrecht*“ (4 wyd. Getynga 1856) i „*Die Vormundschaft nach den Grundsätzen des deutschen Rechts*“ (3 t., Getynga 1845—59).

Krauze (Antoni), porucznik artyleryi b. wojsk polskich, członek towarzystwa przyj. nauk w Warszawie, ogłosił. „*Matematykę na klassę II szkoły artyleryi*“ (Warsz. 1828); „*Solidometryję* (tamże 1830) tudzież rozprawę: „*Doświadczenia z żelazem kutém suchedniowskiém ciągniętém wzdłuż przez ciężary aż do zerwania*“, umieszczoną w rocz. tow. przyj. nauk, tom 20.

Krawang, rezydencyja niderlandzka na zachodnio północnych brzegach wyspy Jawy; obejmuje 16 powiatów z ludnością 152,000 głów i miastem głównem Poerwakarta.

Krawędź, w geometryi, jestto linija prosta, według któréj przecinają się z sobą ściany wielościanu. Krawędzią zwrotu zowie się linija krzywa, utworzona przez punkta, w których przecinają się z sobą tworzące powierzchni rozwijalnéj z kolei po sobie uważane; w powierzchniach stożkowych zamienia się ona w punkt.

Krążek, toż co Blok (ob.).

Kray (Paweł, baron von), ur. 1735 w Käsmarku, † 1804 w Peszcie, austryjacki feldcechmistrz, dzielny żołnierz, został w kampanii 1796 feldmarszałkiem porucznikiem, późniéj dowodził armiją we Włoszech, w. r. 1800 armiją nadreńską, która wszakże uległa przewadze francuskiéj.

Krayenhoff (Kornelijusz Rudolf Teodor), ur. 1758 w Nimwedze, generał niderlandzki, pierwotnie lekarz. Posuwał się szybko w stopniach wojskowych i mianowany był przez króla Ludwika Napoleona generalnym dyrektorem magazynów wojskowych, generał majorem i ministrem wojny. Kiedy Holandyja do cesarstwa została wcieloną, był generalnym inspektorem inżynieryi do r. 1813, w którym stanął po stronie patryjotów. Mianowany 1810 gubernatorem Amsterdamu, wysłany został przez króla w misyi do Curaçao. Po powrocie stamtąd złożył swe urzędy i † 1840 w Nimwedze. Znanym jest także jako autor wybornych map i pism traktujących o budowach wodnych.

Krczelić, ob. Kerczelicz.

Krebs (Jan Ludwik), znakomity organista, ur. 1713 w Buttelstädt pod Weimarem, kształcił się od 1726 pod kierunkiem Bacha w Lipsku, a w latach 1735—37 słuchał kursów filozofii tamże. Ostatecznie był nadwornym organistą w Altenburgu i tam † 1780. Pisał chorały fugowane, sonaty, tryja, uwertury, koncerta i t. d.

Krebsowa z *Mładanowiczów*, córka gubernatora czyli rządcy Humania, opisała jako naoczny świadek straszną rzeź humańską, z któréj szczęśliwie ocalała. Opis ten, pochodzący z ręk. hr. T. Działyńskiego, ogłoszono najprzód w *Orędowniku naukowym*, następnie w oddzielnéj broszurce p. t. „*Opis autentyczny rzezi humańskiéj*“ (Poznań 1840).

Kreczetnikow (Piotr czy Michał), generał rossyjski; w 1768 głównodowodzący przeciw konfederatom barskim na Ukrainie, sformował około 15 Kwietnia swe siły na linii pomiędzy Gródkiem i Winnicą; w połowie Maja, podczas ogólnego ataku kon-

federatów K. osobiście działał pod Konstantynowem, Chmielnikiem i Janowem; następnie wraz z Podhoryczanem przez trzy tygodnie oblegał klasztor berdyczowski, który nakoniec z powodu zupełnego braku żywności był zmuszony poddać się. Podczas rzezi humańskiéj zachował się biernie i dopiero gdy manifestem z 20 Lipca Katarzyna zrzuciła solidarność z ruchem oraz poleciła energiczne przeciw buntownikom kroki, K. wysłał pod Humań na początku Sierpnia pułk karabinijerów oraz oddział kozaków dońskich. Po ujęciu Hajdamaków zjednał i sam K. do Humania i rozsortowawszy ich, poddanych polskich oddał do ukarania Branickiemu, rossyjskich zaś wraz z Melchizedechem i Żeleźniakiem zatrzymał, aby ich następnie uwolnić. Potém w 1769—72 brał udział w wojnie tureckiéj i odznaczył się pod Krajową; 1772 przeszedł do służby cywilnéj i zyskawszy zaufanie Katarzyny został 1778 generał-gubernatorem tulskim, kałuskim i razańskim; 1791 zarządzał Małorossyją. W wojnie z Polską 1792 naznaczony dowódcą oddzielnego korpusu, wkroczył od Połocka do Litwy, 11 Czerwca zajął bez oporu Wilno; następnie wspierał Szymona Kossakowskiego w ufundowaniu konfederacyi generalnéj w. ks. litew., którą w jego obecności ogłoszono 25 Czer. 1792; mianowany gubernatorem mających się przyłączyć *„małorossyjskich guberni“*, ogłosił 7 Kwietnia 1792 publikacyję okupacyjną, w któréj oznaczono rozciągłość nowego zajęcia i nakazano złożenie przysięgi poddańczéj. Zdaje się że † tegoż jeszcze roku. Porów. *„Radom i Bar 1767—68. Dziennik wojennych działań* K. *i wojenno-polityczna korespondencyja jego z ks Mikołajem Repninem* i t. d.“ (Poznań 1873, jako 14 t., *Pamiętników 18 w.*).

Kreczmer (Jan), poprzednio przełożony bazylijanów prawosławnych w Połocku, od 1647 unita i przez lat 27 kaznodzieja w Wilnie, wydał ważne dzieło *„Konsyderacyje podane panom Dyzunitom około niektórych ich nauk przeciwnych wierze świętéj katolickiéj“* (Wilno 1648), w którém są ciekawe wiadomości tyczące się oświaty ówczesnych zakonników ruskich.

Kreda, wapień biały, ziemisty, luźny, a przeto barwiący; K. uważaną była dawniéj za węglan wapna amorficzny i dopiero badania Ehrenberga i Lonsdale'a wykazały, że zawdzięcza ona swe powstanie drobnym mikroskopowym zwierzątkom i składa się przeważnie ze skorupek wapiennych licznych otwornic (ob. *foraminifera*) i niektórych innych zwierzątek. Skorupki te mają wielkość $^1/_{48}$—$^1/_{576}$ milimetra i według Ehrenberga ilość ich w jednym calu sześciennym często przechodzi milijon. Zwykła biała K. wchodzi w skład górotworu kredowego, który jéj swą nazwę zawdzięcza; wszakże podobne wapienie zachodzą i w innych formacyjach. W kwasach rozpuszcza się z burzeniem. Surowa K. używa się w fabrykach sody, chlorku wapna, hutach szklanych i t. d. Oczyszcza się ją przez ługowanie K. sproszkowanéj z wodą i następne wysuszenie. K. taka formuje się w cegiełki i używa do czyszczenia i polerowania metali, do wywiązywania kwasu węglanego, do zobojętniania kwasów, np. przy fabrykacyi kwasu winnego i cytrynowego, jako dodatek do kitów i t. d. K. do pisania pochodzi z czystéj masy, która się kraje w pałeczki i oblepia papierem. Najdelikatniejsza, wyługowana K. służy za farbę malarską pod nazwą bieli hiszpańskiéj lub wiedeńskiéj.—K. brunatna ob. umbra, K. czerwona ob. rubryka, K. hiszpańska ob. steatyt.

Kredens, *Kredencyjalny list*, nazywano w dawnéj rzeczypospolitéj polskiéj otwarty list z zaleceniem jakiéj osoby; był to rodzaj rekomendacyi, czyli polecenia kogoś.

Kredowa gromada, K. *formacyja*, najwyższe ogniwo okresu drugorzędowego, mezozoicznego (ob. geologija), następujące po formacyi jurajskiéj, a poprzedzające pokłady trzeciorzędowe. Zwykło się ją rozdzielać na gromadę K. spodnią i wierzchnią. Najdawniejsze pokłady G. K. stanowią formacyję czyli górotwór *neokomski* albo *nejszatelski*; utworzyły się one na podniesionych brzegach górotworów jurajskich, składają się z margli i wapieni żółtawych, cechujących się wielu muszlami i polipniakami. Powyżéj znajdują się gliny szare, przejęte wielkiemi soczewkami wapiennemi, napełnionemi licznemi muszlami. Pośród pokładów kredowych różnych okresów często napotykają się szczątki ciał organicznych, okazujących pochodzenie z wód słodkich; napotykamy tu téż pokłady lignitu i węgla brunatnego, zapewne uniesione owoczesnemi rzekami. Szczątki takie najwięcéj są rozwinięte w Anglii, gdzie je opisano pod nazwą *wealds* (lasy), od czego pochodzi nazwanie takich utworów *weald-clay* czyli *wealdzkich*. Górotwór ten składa się z warstw wapienia, piasków żelazistych i iłów. Wapienie składają się z muszelek *Paludina*, iły zasypane są *Cykladami* i *Anodontami*; znajduje się tu znaczna liczba ryb wód słodkich, żółwi rzecznych, jaszczurek, między innemi *iguanodon* (ob.), oraz szczątki ptaków, z rzędu brodzących. Z roślin znajdujemy tu pnie sagowcowatych, przemienione w krzemień, oraz niektóre gatunki drzew iglastych. Po gromadzie neokomskiéj i wealdzkiéj, w uławiceniu częstokroć niezgodném, następują piaski białe, żółtawe, często żelaziste, zawierające składy wapienne, piaski napełnione drobnemi ciałami zielonemi, margle błękitne, gliny, piaskowce mniéj lub więcéj zielone. Pokłady te w ogóle zowią się *piaskowcem zielonym* (*green sand*, *Quadersandstein*). Powyżéj tych pierwszych pokładów przeważa część wapienna, zawierająca ziarna zielone.—*Kreda zielona*, czyli *chlorytowa*, bywa ona ziemista, lub dosyć twarda. Wyżéj jeszcze części zielone giną i pozostaje wapień przechodzący w czystą kredę, czasem stanowiący wapienie ilaste lub piaskowate i nakoniec czyste piaskowce. Kruche te pokłady zowią się *martwicą kredową*, czyli *tufem kredowym*. Muszle występują tu liczne, po części inne niż w podkładach poprzednich, a ryby jaszczurkowate formacyi węglowéj zastępują się tu żarłaczami. Z utworami temi niekiedy łączy się G. K. *wierzchnia*, lecz zwykle jest z niemi w uławiceniu niezgodném. Najdawniejsze téj gromady pokłady stanowią margle kredowe, zbite,

szare; w wyższych warstwach kreda jest czyściejszą, zawiera jednak istne ławice krzemienia, jestto tak zwana *Opoka*. Wyżéj dopiero występuje kreda czysta, niekiedy zastąpiona piaskowcami (ob. karpacki piaskowiec). Znajdujemy tu szczątki belemnitów, jeżowców i in., oraz szczątki wielorybowatych. Pod względem szczątków organicznych godnym jest uwagi należący tu wapień *hippurytowy* (ob.); po nad niemi znajdujący się wapień nummulitowy stanowi już przejście do okresu trzeciorzędowego.—**G. K.** silnie jest rozwiniętą na powierzchni ziemi; zajmuje ona Angliję i Irlandyję, znaczną część Francyi, Hiszpanii, Niemiec, Szwecyi. W Polsce dolinę między Nidą a Wisłą zajmuje margiel kredowy czyli opoka, gdzie powierzchnię gruntu stanowią tak zwane rędziny; opoka i kreda ciągnie się również od Szczebrzeszyna w Lubelskiém aż ku Bukowinie, gdzie łączą się z niemi takież pokłady szeroko rozłożone u podnóża Tatrów i Bieszczad. Daléj takie utwory idą na Podolu wzdłuż Dniestru; napotykają się i nad brzegami Wisły ku Toruniowi; koło Białéj i Białegostoku od Suwałk ku Wiłkowyszkom i Słonimowi, oraz na Wołyniu. Występują daléj w wielu miejscach Rosyi środkowéj, w Krymie, na Kaukazie we Włoszech w Alpach. W ogóle na całéj ziemi, brak ich tylko w Australii. Flora okresu **K.** jest mało dotąd znaną; ze zwierząt znamy przeszło 5,000 gatunków w 545 rodzajach, z których 300 należy do wymarłych.

Kredyt, dwustronny, prawno-ekonomiczny stosunek, na mocy którego wierzyciel daje dłużnikowi odpowiednie wartości, pod warunkiem zwrotu ze strony ostatniego w terminie umówionym. Dotychczas rzeczywiście pojęcia i określenia kredytu są bardzo rozmaite i można śmiało powiedzieć, że kwestyja kredytu, mimo wielu prac, do najzawilszych w ekonomice liczoną być winna. Trudność dokładnego określenia kredytu zawiera się w tém mianowicie, że zastosowanie jego w praktyce bywa jak najrozmaitsze, wynaleźć więc taką definicyję, któraby w jednéj formule uwydatniła te wszystkie wypadki, w jakich kredyt gra rolę, jest rzeczą niezmiernie ciężką. Kredyt jednak mimo strony ekonomicznéj, ma jednak i stronę prawną, i uwzględniając obie te okoliczności, daliśmy określenie jego następne: że jestto dwustronny prawno-ekonomiczny stosunek. Co do korzyści, jaką kredyt zapewnia, nierzadko w nauce i społeczeństwie dadzą się słyszéć zdania, które przeceniają usługi, jakie on produkcyi oddawać może. W każdym razie przyznać trzeba, że korzyści z niego osiągane są niemałego znaczenia, otrzymuje je równie ten, kto wypożycza drugiemu wartości, jak i dłużnik. Ten ostatni, jeżeli jest np. wytworcą lub konsumentem, gdy otrzyma za pomocą kredytu potrzebne mu wartości, jest w stanie zaspokoić potrzeby swéj produkcyi lub spożycia. Wszelka produkcyja, jeżeli tylko rozporządza odpowiedniemi kapitałami, odbywa się pośpieszniéj i większe rezultaty przedsiębiercy zapewnia. Jeżeli więc kto nie ma takich zasobów, by o własnych środkach dokonywał produkcyi, jasną jest rzeczą, że odpowiednio do tych kapitałów, jakie mu drudzy drogą kredytu ofiarują, siła jego produkcyjna proporcyjonalnie wzrasta. Podobne korzyści otrzymuje i ten z kredytu, kto wypożycza. Cóż bowiem kapitalista wypożyczyć może. Te wartości oddaje drugiemu, które mu nie są potrzebne, które przewyższają jego potrzeby osobiste, i których sam produkcyjnie użyćby nie był w stanie. Bez kredytu więc cała masa kapitałów, o jakich wyżéj mowa, pozostawałaby w ręku kapitalistów bezczynnie, nie przynosiłaby im i społeczeństwu żadnéj korzyści. Takie położenie rzeczywiście istniało w przeszłości, lecz dziś szczęściem nie istnieje. Chęć do gromadzenia zasobów, do oszczędności, w pierwszym razie albo nie przejawia się wcale, albo bardzo słabo, i tym sposobem zbieranie kapitałów jest rzeczą niemożliwą lub bardzo powoli postępuje. Położenie się zmienia, gdy drogą oszczędności zebrane zasoby znajdują bezpieczne pomieszczenie i przynoszą ich właścicielom korzyść. Przy pomocy kredytu, nietylko rozszerzają się istniejące zakłady, ale wzrastają coraz nowe przedsięwzięcia; praca zyskuje coraz szersze pole zbytu, a przedsiębierstwa wzajemnie się wspierają i pomagają sobie.— Tym sposobem dobrobyt wzrasta bezprzestannie; lepsza sytuacyja ekonomiczna objawia się nietylko wśród wyższych sfer społeczeństwa, ale nawet i współpracującéj klasie. Wyliczając takie korzyści z kredytu, nie możemy zapomnieć o moralnych następstwach, jakie w życiu ekonomicznem społeczeństwa pod jego wpływem przejawiać się muszą. Kredyt opiera się na zaufaniu, jakie osoba lub środki dłużnika wzbudzają u jego wierzycieli. Każdy więc stara się zyskać to zaufanie, bo pragnie by coraz większe środki kredytu zyskiwał, a ta okoliczność skłania go do punktualności i do właściwego wykonywania przyjętych na siebie zobowiązań. Czy kredyt tworzy kapitały, pytanie to koniecznie jeszcze postawić sobie należy. Już z tego cośmy powiedzieli, nietrudno na to odpowiedzieć, że główna potęga kredytu zawiera się jedynie w tém, że przyspiesza i ułatwia obieg istniejących kapitałów, co niezmiernie jest ważném dla produkcyi, ale że bynajmniéj nie stwarza nowych zasobów. Kredyt dzieli się stosownie do celu, na jaki pożyczka obracaną bywa, na kredyt produkcyjny i spożywczy. Już same nazwy dostatecznie określają istotę obu tych rodzajów kredytu. Nadmieniamy tylko, iż kredyt dla spożycia, jakkolwiek istnienie jego w wielu razach daje się wytłumaczyć trudnemi okolicznościami, w jakich się znaleźć może jednostka, jednak mimo to, stanowi on wyjątkowe i szkodliwe zjawisko dla obu stron, wchodzących z sobą w odpowiedni stosunek, użycia kredytu. Kredyt powinien tylko pomagać dalszemu rozwojowi produkcyi, i tylko ten rodzaj kredytu ze stanowiska ekonomicznego może być usprawiedliwiony. Ponieważ jednak produkcyja rozpada się na wiele grup oddzielnych, z których każda potrzebuje właściwego kredytu, kredyt produkcyjny dzieli się na następne rodzaje. 1 **K.** hypoteczny, 2 **K.** rolniczy w właściwém znaczeniu, 3 **K.** przemysłowy, 4 **K.** handlowy, 5 **K.** wzajemny i 6 **K.** publiczny. Stosownie do środków zabezpieczenia, jakie

dłużnik przedstawia wierzycielowi, kredyt dzieli się na K. osobisty i na K. rzeczowy. Osobisty jest wtenczas, kiedy się opiera na całym majątku dłużnika, którym jednak swobodnie ten ostatni rozporządzać może; K. rzeczowy jest ten, kiedy dane dobro ekonomiczne stanowi podstawę zabezpieczenia ofiarowaną przez dłużnika wierzycielowi. Literatura K. u nas jest dość bogata; stosunkowo do całości literatury ekonomicznéj, przedmiot ten dotychczas najczęściéj przez piszących był uprawiany. Oprócz mnóstwa artykułów pomieszczanych w pismach, następne prace, oddzielnie wydane, zasługują na uwagę: Knolla „*Słówko z powodu banków kredytowych ziemskich*“ (Żytomierz 1860); Korzybskiego „*O kredycie i bankach emisyjnych w zastosowaniu do kraju naszego*“ (Warszawa 1865); K. Chłędowskiego „*O kredycie rolniczym i jego instytucyjach*“ (Kraków 1867); Kirszrota „*Kredyt rolniczy ze stanowiska prawa obowiązującego*“ (Warszawa 1872); Bochenka „*Wpływ kredytu na rozwój społeczeństwa*“, rozprawa pomieszczona w pamiętniku wydziału prawa i administracyi uniwersytetu jagiolońskiego za rok 1872/73. Z polskich autorów piszących w obcych językach polecają się: Cieszkowski „*Du credit et de la circulation*“ (Paryż 1869) i Michał Szymanowski „*Kredit i obszczestwiennyje banki*“ (Warszawa 1872).

Kredytowe zakłady, tak są nazywane instytucyje służące do rozpowszechnienia i ułatwienia kredytu. Zadanie ich główne polega na pośredniczeniu między kapitalistami, starającymi się o ulokowanie swych kapitałów i potrzebującymi takich kapitałów. Nie ograniczają się jednak zakłady kredytowe wyczekiwaniem spokojném, aby do nich wpłynął z jednéj strony zaofiarowany kapitał, a z drugiéj strony aby nadeszło zapotrzebowanie tegoż; przeciwnie starają się one o powiększenie podaży kapitałów, przez przetworzenie drobnych oszczędności, niewielkich sum, w wielkie kapitały, które mogą być użyte do pomnożenia produkcyi, a które zostając w wielu rękach i w drobnych nader ilościach, do tego celu służyćby nie mogły. Taka jest rola i w tém leży potrzeba i zasługa wszystkich instytucyi kredytowych. Z tego także ich zadania wypływa i główne prawidło dla nich: aby będąc pośrednikami między zapotrzebowaniem i zaofiarowaniem kapitałów, nie wykraczały z téj roli i ograniczały się jedynie udzielaniem takiego kredytu, jaki same posiadają. Nie powinny więc nigdy zakłady kredytowe zaspakajać zapotrzebowań, przekraczających granice ich sił i środków. Wtedy bowiem niechybna grozi im ruina. Wyżéj już, w artykule *Kredyt*, były oznaczone rodzaje takowego, tu należy nam dodać, że każdy rodzaj kredytu ma właściwe sobie instytucyje, chociaż częstokroć jeden zakład kredytowy zajmuje się zaspokojaniem wielostronnych operacyj. Najpiérwszym może rodzajem kredytu jest udzielanie pożyczki na zastaw, czyli kredyt zastawny. Był on już znany w oddalonéj przeszłości, a wydoskonaleniem jego jest kredyt hypoteczny. Kredyt na zastaw różnych przedmiotów udzielają *lombardy* (ob.). Kredyt hypoteczny, udzielany pod zastaw nieruchomości, na któréj wypożyczający wierzyciel uzyskuje prawo rzeczowe, jest albo prywatny, albo też pochodzący ze stowarzyszenia się wielu właścicieli nieruchomości solidarnie odpowiedzialnych; ten ostatni stanowi właściwy kredyt gruntowy (credit foncier). Zasługa téj myśli, tak płodnéj w błogie dla własności ziemskiéj następstwa, należy się Büringowi, negocyjantowi berlińskiemu, który przed stu laty, chcąc przyjść w pomoc, zrujnowanym pod czas wojny siedmioletniéj, mieszkańcom Szląska, przedstawił odpowiedni projekt Fryderykowi W. Monarcha ten uznał natychmiast korzyści tego projektu i zatwierdził go, a tak piérwsze towarzystwo ziemskie było założone w Szląsku w 1770 r. Odtąd instytucyje tego rodzaju szybko się szerzyły: w 1777 założono takową w Brandeburgii, w 1781 na Pomorzu, w 1803 w Estlandyi i Liflandyi, w 1811 w Holsztynie, w 1825 w Królestwie Polskiém pod nazwą *Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego*. Do stowarzyszenia przypuszczone zostały wszelkie dobra ziemskie, przynajmniéj 100 złp. podatku ofiary płacące. Szacunek dóbr prywatnych ustanowiony został również na zasadzie podatku ofiary z r. 1789; publicznych, na podstawie czystego dochodu lustracyjnego z tegoż roku. Pożyczka towarzystwa musi się mieścić na piérwszym numerze hypoteki dóbr i nie może przechodzić $^3/_5$ ustanowionego ich szacunku. Listy zastawne, które towarzystwo wypuściło, przynoszą posiadaczom 4%, i ulegają stopniowo realizacyj, a to przez umorzenie opłacanemi przez stowarzyszonych właścicieli ziemskich ratami. Raty te płacą się w stosunku 6% rocznie od wypożyczonego kapitału, co pół roku, a z tego 2 procent idzie na umorzenie, tak, że wypożyczony kapitał amortyzuje się po 25 latach. Prawo dla tym skuteczniejszego środka znaglenia dłużników do regularnych opłat rat pożyczkowych, uwolniło towarzystwo od długiéj i uciążliwéj subhastacyi sądowéj, a zapewniło egzekucyję szybką i skróconą. Zarząd towarzystwa należy głównie do stowarzyszonych, którzy wybierają w gubernijach zarządy gubernijalne (dyrekcyje szczegółowe, składające się z prezesa i radców) i poddane dyrekcyi głównéj towarzystwa, urzędującéj w Warszawie. Prawo o Towarzystwie Kredytowém Ziemskiém z dnia 1 (13) Czerwca 1825 r. ulegało pewnym zmianom i dopełnieniom przez instrukcyją dla Towarzystwa z 1826, dodatkową instrukcyją z r. 1829, prawo o towarzystwie z 1838 (przez które dopuszczono do stowarzyszenia i posiadłości ziemskie płacące od 50 do 100 złp. ofiary, jeżeli rozległość ich przenosiła włók 6), dodatkowe przepisy do prawa z r. 1838, prawa o towarzystwie z lat 1853 i 1860, oraz 1869 (przez które udzielono dodatkowe pożyczki i wypuszczono 5 procentowe listy). W skutku wzorowéj administracyi i wybornego urządzenia téj instytucyi, potworzyły się znaczne oszczędności, tak, że towarzystwo ma już własne znaczne fundusze. Prawo piérwotne i późniejsze zmiany pomieszczone są w Zawadzkiego „*Prawie cywilném*“ w tomie III. W wielkiém ks. poznańskiem stowarzyszenie kredytowe ustanowio-

ne zostało dekretem z d. 5 Grud. 1821 r., a działalność jego rozszerzona dekretem z d. 16 Kwietnia 1842 r. Kredyt otwarty był dla dóbr wolnych szlacheckich, najmniéj 5,000 talarów wartujących, dobra rządowe od udziału wyłączone; wysokość pożyczki do połowy wartości dóbr udzielana, a pożyczka na piérwszém miejscu hypoteczném przed wszystkiemi długami, wyjąwszy podatków i opłat uprzywilejowanych, lokowaną być winna. Opłata od pożyczki 5%, czas umorzenia 41 lat i 35 lat. W Galicyi zatwierdzo zostało stowarzyszenie kredytowe dekretem d. 3 Listopada 1841. Do stowarzyszenia dopuszczono wszelkie dobra, oddzielną całość stanowiące, które na piérwszą połowę wartości przynajmniej 1,000 złr. otrzymać mogą. Towarzystwo wypuszcza listy 4 procentowe, opłata 5 procent z których 1% idzie na amortyzacyją. Stąd okres trwania pożyczki do jéj całkowitego umorzenia 41 lat. Egzekucyja dóbr dłużnych, bez szczególnych przywilejów, odbywa się na podstawie ogólnych przepisów subhastacyjnych. Na podobnych zasadach opiera się zatwierdzone 31 Grudnia 1869 r. *Towarzystwo Kredytowe Miejskie* w Warszawie, które dla właścicieli domów w Warszawie wielkie ma znaczenie. Pożyczki na domy nie mogą przechodzić wysokości ubezpieczenia w towarzystwie ogniowém, lub pięć razy wziętego dochodu rocznego brutto. Pożyczki wydają się w listach zastawnych, przynoszących 5%, spłacają się ratami półrocznemi w stosunku 7% rocznie, z których 2% idzie na umorzenie kapitału. Zaciągnięta pożyczka umorzoną zostaje w 27 lat i 6 miesięcy, a właściwie w 25 lat i 6 miesięcy, piérwsze bowiem dwa lata w tył płacą się jedynie na utworzenie kapitału zasobowego. Towarzystwo ma własną dyrekcyję, własne listy zastawne i środki egzekucyi wyjątkowéj. Tegoż samego rodzaju jest *Towarzystwo Kredytowe miasta Łodzi*, zatwierdzone w dniu 5 (17) Kwietnia 1872, które udziela pożyczyki na nieruchomości miejskie. Tu również za zasadę przyjęto, że pożyczka nie może przewyższać pięcioletniego dochodu brutto, ani summy ubezpieczenia budowli od ognia, w innych względach towarzystwo łodzkie podobne jest do warszawskiego. Instytucyje kredytu hypotecznego ziemskiego zaprowadzono w wielu państwach Europy i tak: w 1826 r. w Bawaryi, w 1827 w Wirtembergu, w 1833 w Westfalii i t. d. W ostatnich czasach ważną rolę odgrywają stowarzyszenia już nie potrzebujących dłużników, lecz kapitalistów. Tu nie jest zbiorowe zapotrzebowanie kapitałów pod gwarancyją solidarnéj odpowiedzialności, ale przeciwnie zbiorowa ofiara kapitałów względem pojedyńczych zapotrzebowań. Każdy kapitalista może zostać członkiem stowarzyszenia, które udziela pożyczek wszędzie, gdzie ich żądają i gdzie pożyczka odpowiada warunkom określonym statutami towarzystwa. Udzielają stowarzyszenia te pożyczki na nieruchomości, bez względu na miejsce ich położenia, na zakłady przemysłowe, fabryczne, handlowe, na powiększenie produkcyi gruntu przez sprawienie maszyn, zakupno inwentarzy i t. d. Jestto stowarzyszenie mające na celu udzielanie kredytu ruchomego (crédit mobilier) i popieranie przez to wszystkich przedsięwzięć, służących do pomnożenia dobrobytu materyjalnego. Stowarzyszenia takie w krajach, gdzie mieszkańcy odznaczają się rzutkością i przedsiębiorczością, jak w Anglii i Ameryce są może zbyteczne. Przeciwnie rzecz się ma z krajami ulegającemi pewnéj nieruchomości i bezwładności, którym potrzeba sztucznych bodźców do powiększenia własnéj ich produkcyj, a potężnym bodźcem może być takie stowarzyszenie kapitalistów. Zadanie to rozbudzania, popierania i nawet nieraz kierowania ruchem ekonomicznym pewnéj okolicy, spełniają stowarzyszenia kapitalistów. Jedném z najpierwszych i najważniejszych tego rodzaju stowarzyszeń było niderlandzkie *Société générale des Pays-Bas*, utworzone 12 Sierpnia 1822 r. z kapitałem 100 milijonów franków, które następnie wystąpiło pomyślnie w Belgii, jako *Société générale pour favoriser l'industrie nationale*. Francyja długo nie posiadała podobnego stowarzyszenia, i dopiero w 1852 pp. Pereire pozyskali zatwierdzenie podobnéj instytucyi, pod nazwą *Crédit mobilier*. Zakład ten z początku miał niesłychanie świetne powodzenie, dywidenda w 1853 r. wynosiła 25 procent, a już w 1855 podniosła się do 178 fr. 50 cen w 1856 r. utrzymała się na 90 procent, a w następnych latach obniżyła się od 5 proc. W końcu przez niezręczne operacyje, instytut ten utracił znaczną część swych funduszów, i uległ w 1871 całkowitemu przeobrażeniu. — Podobne instytucyje kredytowe były w ostatnich dziesiątkach lat utworzone w wielu państwach Europy i wszędzie, gdzie ich działalność nie przechodziła zasobów, któremi rozporządzały, funkcyjonowały z powodzeniem dla siebie i pożytkiem dla kraju.

Kredytywa, pismo rządowe, którém agent dyplomatyczny uwierzytelnia swoją misyję do obcego rządu. Od chwili wręczenia i przyjęcia kredytywy, datuje się urzędowa działalność posła. Kredytywę zowią inaczéj *listem uwierzytelniającym*, albo akredytywą.

Krefeld, miasto w pruskiéj prowincyi nadreńskiéj, regencyi Düsseldorfskiéj, przy kolei żelaznéj, ma 54,000 m., słynie z wielkich fabryk materyj jedwabnych, wełnianych i aksamitów. Tu d. 23 Czerwca 1758 Francuzi ponieśli klęskę przez sprzymierzonych pod dowództwem ks. Brunswiku.

Kreil (Karol), astronom i fizyk, ur. 1798 w Ried, † 1862; kształcił się w Wiedniu, gdzie 1827 został adjunktem obserwatoryjum, następnie był takimże adjunktem w Medyjolanie i Pradze, gdzie 1845 został profesorem astronomii i dyrektorem obserwatoryjum, w 1851 przeszedł na dyrektora instytutu centralnego meteorologii i magnetyzmu ziemskiego do Wiednia. Z dzieł jego wymieniamy: „*Magnetische und meteorologische Beobachtungen in Prag*“ (1847—1854), „*Einfluss des Monds auf die magnetische Deklination*“ (1852), wraz z Fritsch'em „*Magnetische und geographische Ortsbestimmungen im österreichischen kaiserstaate*“ (1849 i n.) i in. Zasłużył się też ulepszeniem niektórych przyrządów magnetycznych.

Kreittmayr (Wigubus Aloizy Ksawery, baron von), ur. 1705 w Monachium, bawarski mąż stanu, za panowania elektora Maksymilijana Józefa II, tajny kanclerz rady i minister konferencyi; † 1790. Napisał i ogłosił drukiem: „*Codex juris Bavarici judiciarii*“ (Monach. 1751, ost. wyd. 1813), „*Codex Maximilianus Bavaricus civilis*“ (tamże 1758), „*Novus codex juris Bavarici criminalis*“. W stolicy Bawaryi wzniesiono mu na placu musztry piękny pomnik w roku 1845.

Kreitz lub **Kreützen** (Karol), teolog, jezuita, ur. 1607 w Misnii, był po rozmaitych kolegijach polskich kaznodzieją i † w Łomży 1660 r.; wydał znaczną liczbę dzieł w językach niemieckim i łacińskim przeciwko ewangelikom; niektóre z nich były tłumaczone na język polski.

Krejczi (Jan), naturalista czeski, ur. 1825 w Klatowach, w Czechach, po ukończeniu gimnazyjum w Pradze odbywał tamże studyja filozoficzne a następnie politechniczne, od 1850 nauczyciel nauk przyrodzonych w wyższéj szkole realnéj w Pradze, od 1863 profesor geologii, mineralogii i paleontologii w instytucie politechnicznym tamże. K. bezspornie jest najpłodniejszy pisarz czeski z zakresu nauk przyrodniczych; od 1853 wraz z J. Purkyniem redaktor czasopisma przyrodniczego „*Živa*“. Oddzielnie ogłosił: „*Zakladowe nerostopisu*“ (1850); „*Přehled soustawy živočišne*“ (1851, 2 wyd. 1863); „*Počzatky silozpytu*“ (1851); „*Přzirodopis*“ (1853); „*Geologie*“ (1860—62); „*Fysika*“ (1859; 2 wyd. 1861); „*Přzirodopisny atlas*“ (1863) i w. in.

Krejda (Floryjan), pijar, wierszopis, żyjący w końcu XVII i na początku zeszłego wieku; ogłosił 2 poematy łacińskie treści religijnéj: „*Laurus poëtica sive Odae de mysteriis B. V. Mariae*“ (Warsz. 1701; przedkład polski Chrościńskiego wraz z oryginałem wyszedł 1706) i „*Celusma poëticum sive Elegiae de mysteriis B. V. Mariae*“ (Warsz. 1702). Pisał też panegiryki.

Krekszyn (Piotr), autor rosyjski, sekretarz Piotra I, ur. w końcu XVII w. w Nowogrodzie, † 1760. Całe życie przepędził na zbieraniu materyjałów do bijografii Piotra i w tym celu pozwoliła mu cesarzowa Elżbieta przejrzéć pozostałe po cesarzu papiery, z których wypisał do 15 ogromnych folijałów. Za życia nic nie drukował, po śmierci część jego rękopisów uległa zniszczeniu, część wydobył z poniewierki znany biblijograf Sopików. Z prac jego ogłoszono: „*Krótki opis czynów cesarza Piotra I*“ (Petersb. 1788) i „*Opowiadanie o urodzeniu, wychowaniu i wstąpieniu na tron Piotra I* i t. d.“ (1795).

Kremenecńskie starostwo niegrodowe, było położone w księstwie inflantskiém. Wedle listu króla Stefana Baterego z roku 1577 do wielkiego księcia moskiewskiego w metrykach litewskich, sstwo to składało się z zamku obronnego Kremen z przyległemi wioskami, które wówczas z innemi zamkami nader były niszczone. W r. 1623, posiadał to sstwo Gabryjel Białozor, podkomorzy upitski, po nim zaś wedle przywileju Zygmunta III, we czwartek przed niedzielą Reminiscere r. 1623 otrzymał je Wilhelm Holczsur,

Kremer (Józef), współczesny filozof, ur. 1806 r. w Krakowie. Po przebyciu gimnazyjum, wszedł w r. 1823 na akademię jagielońską, gdzie ukończył studyja ze stopniem doktora obojga praw i filozofii. Zwiedził następnie uniwersytety w Berlinie, Heidelbergu i Paryżu, uczęszczając głównie na lekcye Hegla i Guizota. W 1830 r. wrócił do kraju i został asesorem trybunału w Krakowie, lecz nie czując powołania do zawodu prawniczego, porzucił to miejsce i otworzył pensyonat prywatny (1837), którym przez lat 10 kierował. Od 1847 r. z początku jako zastępca, a od 1850 jako zwyczajny profesor, wykłada filozofiję w uniwersytecie jagielońskim. Pierwsze swe prace umieszczał w „*Kwartalniku naukowym*“ wychodzącym w Krakowie w 1835—36 r.; tu między innemi ogłosił „*Fenomenologiją ducha*“ wydaną w 1837 r. w osobnéj odbitce. Trentowski pisał podówczas tylko po niemiecku; Gołuchowski, opuściwszy katedrę wileńską, nic nie drukował. Kremerowi więc przynależy się zasługa pierwszeństwa w systematycznem opracowaniu wszystkich niemal działów filozofii, w dziele: „*Wykład systematyczny filozofii*“ (t. 1, Kraków 1849; t. 2, Wilno 1852). Mieści się tu: fenomenologija, logika z metafizyką, filozofija natury i ducha. Idąc krok w krok za Heglem, a mianowicie jego „Encyklopedyją filozofii“, przybiera tu K. rolę raczéj profesora objaśniającego i krytykującego spółczesne stanowisko filozofii, niż samodzielnego badacza. Stara się naukę Hegla uczynić przystępną dla umysłu polskiego i pogodzić ją z religiją, przez przekształcenie idei bezwzględnéj w osobowość bezwzględną, co było zniweczeniem panteizmu. Sławę i popularność zjednały K. głównie „*Listy z Krakowa*“ (t. I, Kraków 1843; t. II i III, Wilno 1855; 2 wyd. Wilno 1871). Jestto popularny wykład estetyki wraz z historyją sztuki; punktem wyjścia jest idea piękna, przejawiająca się w dziełach sztuki. „*Podróż do Włoch*“ (Wilno 1859—64 w 5 tomach), nie zyskała uznania i popularności, jako poświęcona przeważnie rozbiorowi i ocenie pomników architektury we Włoszech. Drobniejsze prace K. są: „*Kilka słów o Szyllerze i Dziewicy orleańskiéj*“ (Kraków 1844); „*O epoce rozkwitu sztuki bizantyńskiéj*“ (Dodatek do „*Czasu*“ 1856) i „*Najnowsze nauki o duszy*“ (Bibl. Warsz. 186).—**Kremer** (Aleksander), doktór medycyny i chirurgii, brat poprzedniego, ur. w Krakowie 1810, kształcił się w Krakowie, Berlinie i Paryżu, następnie osiadł w Kamieńcu Podolskim, gdzie jest prezesem towar. lekarskiego, wspólnie z Belkiem przełożył „*Historyję nauk przyrodzonych podług wykładu J. Cuvier* i t. d.“ (Wilno 1855), tłumaczył też Huc'a „*Wspomnienia z podróży po Tartaryi, Tybecie i Chinach*“ (1858), nadto ogłosił wiele rozpraw lekarskich w Kamieńcu Podolskim.—**Kremer** (Karol), brat poprzednich, ur. w Krakowie 1812, † 1860, po ukończeniu nauk uniwersyteckich w mieście rodzinném, poświęcił się budownictwu, wróciwszy do Krakowa, był założycielem muzeum starożytności; w towarzystwie naukowém, sekretarzem oddziału archeologicznego, a następnie prezesem tegoż oddziału. Ostatnio mianowany był rzą

dowym inspektorem budownictwa Zachodniéj Galicyi. Z prac jego ważniejsze: „*O budowlach starożytnych krakowskich* i t. d.“ (Rocz. tow. nauk. Kr. t. I) „*Opis architektoniczny Krakowa*“ (w dziele Mączyńskiego: *Pamiątki* Krakowa) „*Zabytki sztuk pięknych na naszéj ziemi*“ (Rocz. tow. nauk. Krak. t. XIX) i in.

Kremer (Alfred), oryjentalista, ur. 1828 w Wiedniu; studyjując filozofiję na uniwersytecie wiedeńskim, uczył się równocześnie języków wschodnich. Wysłany kosztem akademii nauk w podróż na Wschód, zwiedzał 2849—51 biblijoteki w miastach syryjskich. Za powrotem (1851) został profesorem języka arabskiego w instytucie politechnicznym; od 1852 do 1858, był pierwszym dragomanem konsulatu austryjackiego w Egipcie, następnie był konsulem w Kairze (1859—62), Galaczu (1862—70) i w Beirucie (1870—72); od 1872 jest radcą ministeryjalnym w ministeryjum spraw zewnętrznych.— Z prac jego oprócz wydań kilku ksiąg arabskich wymieniamy: „*Mittelsyrien und Damaskus*“ (Wied. 1853); „*Aegypten. Forschungen über Land und Volk*“ (2 t., Lipsk 1863); „*Ueber die südarab. Sage*“ (Lipsk 1866); „*Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*“ (Lipsk 1868).

Kreml, w ogóle nazywa się w Rossyi warownia wewnątrz miasta położona, ślady jakich znajdują się w wielu starych miastach; najwięcéj jednak znanym jest **K.** w Moskwie, wybudowany około 1300 z drzewa, opasany murem 1367 przez Dymitra Dońskiego, rozprzestrzeniony i przerobiony 1488 r. za Iwana Wasilewicza. Obecnie ma około $^1/_2$ mili obwodu i otoczony jest grubemi murami. Mieszczą się tu same budowle rządowe, a pomiędzy niemi zbudowany 1849 pałac cesarski, arsenał ze zbiorem kosztownéj broni, izba skarbowa, gmach synodalny, dwa klasztory i kilka kościołów. W katedrze znajdują się groby wszystkich w. książąt i carów aż do Piotra I. — Porów. Weltmana „*Dostopamiatnosti moskowskago kremla*“ (Moskwa 1843).

Kremnice lub **Kremnicz**, po węg. *Körmöcz-Banya*, a po niem. *Kremnitz*, starożytne królewskie miasto wolne w komitacie barskim, a zarazem najgłówniejsze miasto górnicze w Węgrzech, położone w głębokiéj dolinie, liczy 8,600 m. (przeważnie Niemców); z gmachów publicznych odznaczają się: zamek, klasztor franciszkanów, szpital dla górników, mennica, ratusz i t. d. Znajduje się tu zarząd górniczy, mennica, szkoła realna, kilka fabryk i od dawnych czasów sławne kopalnie złota i srebra. **K.** kwitły już za czasów św. Stefana; Gejza II na początku w. XII osadził tu kolonistów niemieckich, sprowadzonych dla podniesienia górnictwa.

Krems, miasto w Austryi Niższéj, przy ujściu rz. Kno do Dunaju, liczy 7,200 m. W bliskości są bogate kopalnie ałunu i bieli ołowianéj, zwanéj *Kremser Bleiweiss*.

Kremsier, po czesku *Kromieżyrz*, miasto w Morawii, nad rz. Morawą; letnia rezydencyja arcybiskupa ołomunieckiego; 9,100 m.; z gmachów publicznych odznaczają się: kolegijata św. Maurycego, wystawiona 1262 w stylu gotyckim i wspaniały pałac arcybiskupi z licznemi zbiorami; z zakładów naukowych znajdują się: kolegijum pijarów, gimnazyjum i szkoła realna; mieszkańcy zajmują się wyrobem sukna, oraz prowadzą ożywiony handel. W pałacu arcybiskupim odbywały się od 10 Czerwca 1848 do 7 Marca 1849 r., posiedzenia pierwszego sejmu austryjackiego, przeniesionego tu z Wiednia.

Krenelowane mury, mury opatrzone w strzelnice dla strzelców pieszych.

Kreol (z hiszp. *Criollo*), oznacza w najobszerniejszém znaczeniu osobę obcego plemienia zrodzoną w danym kraju. W ściślejszém zaś znaczeniu nazywają się kreolami krajowcy czystéj krwi europejskiéj (*sangre azul*) w byłych osadach hiszpańskich i portugalskich Ameryki, Afryki oraz Indyj Wschodnich, dla odróżnienia od przybyszów w Europie zrodzonych, których w Ameryce hiszp. zwano *Chapetones*, w Meksyku *Gachupinos*, w Brazylii *Portugezes legitimos* lub *Filhos do reino*. Różnica między przybyszami europ. a kreolami jest nietylko fizyczna, ale i duchowa. **K.** jest średniego wzrostu, miłych rysów twarzy i dobrze zbudowany. Mężczyzni zwykle chudzi, o czarnych gęstych na brodzie włosach i czarnych oczach. Kobiety, odznaczające się równomiernością zgrabnéj figury i wielką żywością, mają ręce i nogi małe, krucze włosy, czarne ogniste oczy, piękne zęby, chód lekki, ale w ogólności więcéj są miłe i wabne aniżeli rzeczywiście piękne. **K.** zaleca się powagą, wstrzemięźliwością, umiarkowaniem, bystrością i giętkością umysłu; jest waleczny, przedsiębiorczy, wielce gościnny i uczuciowy. Piękną tę stronę charakteru przyćmiewają wszakże zmysłowość, brak energii, pociąg do bezczynności, zazdrość i chciwość. Jakkolwiek kreolowie potrafili przy pomocy kolorowych zrzucić jarzmo Europejczyków, to jednak historyja państw południ.-amerykańskich świadczy, dotąd przynajmniéj, że ludność kreolska mało jest uzdolnioną do kroczenia po drodze stałego i samodzielnego rozwoju cywilizacyjnego.—W Ameryce rossyjskiéj nazywano kreolami mięszańców z Europejczyków i krajowców.

Kreon, syn Menoikeusa, brat Jokasty, król tebański, oddał Edypowi i Jokaście swoje państwo, które po upadku Eteoklesanapowrót odebrał. Dokonane wbrew jego zakazu przez Antygonę pochowanie zwłok Polynicesa, wywołało skutkiem rozmaitych nieszczęść zupełny upadek jego domu.

Kreozot, (z grec. *kreas* mięso, *sozein* zachowywać) C_{14} H_{16} O_2, jeden z licznych utworów suchéj destylacyi drzewa, zwłaszcza bukowego, według Völckel'a nie pochodzi z błonnika, a z materyj inkrustujących, i znajduje się w occie drzewym (2%) i w smole z drzewa bukowego (25%). **K.** handlowy jest często tylko mięszaniną alkoholu fenylowego i kresylowego i nie zawiera ani śladów **K.** właściwego. **K.** czysty jest ciałem oleistém, bezbarwném, woni właściwéj, przenikliwéj; na papierze zostawia plamę tłustą, która zwolna ginie. Wre w 203°, para jego działa drażniąco na błony śluzowe i gruczołki łzowe. Zetknięty z ciałem niszczy naskórek, przy-

jęty wewnątrz działa trująco. Zapalony płonie, wydając wiele dymu. C. wł.—1,04. W wodzie bardzo mało rozpuszczalny, rozpuszcza się łatwo w alkoholu, eterze, siarku węgla i wielu węglowodorach; sam jest rozpuszczalnikiem dla indyga, żywic, kamfory, wielu soli mineralnych i t. d. Sprowadza krzepnięcie białka. Redukuje azotan, srebra i chlorek złota. K. otrzymany został przez Reichenbacha 1833, zbadany przez Liebiga, Berzeliusza, Calderini'ego i in. Bardzo skutecznie wstrzymuje gnicie; jest on główną częścią dymu, który mięso chroni od rozkładu. Używa się często przeciw bólowi zębów, zwłaszcza z kolodyjum. Używa się w znacznéj ilości do zachowywania drzewa, także jako środek antyseptyczny i in. Zaczęto go też używać do otrzymywania barwników, podobnych do anilinowych, a które się otrzymują przez traktowanie K. różnemi kwasami i zasadami.

Krescentyn (Piotr), ob. Crescentiis (*Piotr de*).

Kreski, zdwojenia otrzewnéj, za pomocą których kiszki przyczepiają się ścian jamy brzusznéj (ob. kiszki).

Krestcy, m. pow. gub. nowogrodzkiéj, nad rz. Chołową, 3,200 m.—*Krestecki powiat*, ma 7,900 w. kw.; powierzchnia falista, leśna, grunt przeważnie gliniasty. Mieszkańców 72,000, zajmujących się rolnictwem, hodowlą bydła, przemysłem leśnym i t. d.

Kresticz (Mikołaj), prawnik i pisarz serbski, profesor prawa w liceum serbskim, członek towarzystwa naukowego serbskiego i komisyi szkolnéj w Belgradzie, przełożył „*Historyję prawodawstw słowiańskich*“ W. A. Maciejowskiego (1856) i wydał nadto: „*Obrazi iz obsztie istorije*“ (Nowy Sad 1860); „*Kratka istorija srbskog naroda*“ (Belgrad 1860); „*Obsztyj zemljopis*“ (Belgrad 1861, 2 wyd. 1863); „*Istorija srbskog naroda*“ (Belgrad 1862; 2 wyd. 1868).

Krestinin (Bazyli), autor rossyjski, mieszczanin archangelski, żyjący w połowie XVIII w, † 1795: napisał i wydał kilka ważnych dzieł, dotyczących dziejów Rossyi, a zwłaszcza krainy dźwińskiéj.

Krestowski (Ws.), pseudonym spółczesnéj powieściopisarki rossyjskiéj, która utwory swe pomieszczała przeważnie w *Otieczestwennych zapiskach*. Ważniejsze jéj powieści są „*Wstriecza*“ (1860); „*Wożidanii łuczszago*“ (najlepszy jéj utwór 1861); „*Wiesennaja smierť*“ (1862); „*Niedawnieje*“ (1865). Autorka odznacza się szczególniéj wybornem kreśleniem charakterów żeńskich, trafnością poglądów na społeczeństwo, delikatnością rysunku, oraz dobrém cienionaniem, zwłaszcza w przedstawianiu przedmiotów drażliwych. We wszystkich swych utworach maluje satyrycznie wielki świat.—Inny **Krestowski** (Wsiewołod), spółczesny powieściopisarz rossyjski, pisał początkowo poezyje (*„Soczinenija“*, 2 t., Petersburg 1862), w których obok dźwięcznéj i melodyjnéj formy znajduje się wiele prawdziwego uczucia. W powieściach swych trzyma się kierunku oskarżającego (*obwinitelnago*), to jest mającego na celu wykrycie nadużyć i niesforności w świecie administracyjnym, biurokratycznym i w ogóle w społeczeństwie. Wydał: „*Petersburgskije tipy* i t. d.“ (1865); „*Peterburgskija truszczoby*“ (1867); „*Panurgowo stado*“ (1869) i in. Wszystkie utwory K. odznaczają się zarówno zaletami jako i wadami utworów francuskich ze szkoły Eug. Sué lub Pawła Féval. Wszystko tu obrachowane na efekt i poczytność ich opiera się głównie na rozbudzeniu ciekawości i potrąceniu najżywotniejszych spółczesnych kwestyj.

Kresy, tak za czasów Rzeczypospolitéj polskiéj nazywano pogranicza jéj od Tatarów i Wołoszczyzny, a późniéj i od Kozaczyzny, których strzegły chorągwie polskie rozciągnięte w długiéj linii od Dniepru do Dniestru. Wojenna służba w tych okolicach była prawdziwą szkołą dla wielu rycerzy, którzy się w dziejach naszych bochaterskimi odznaczyli czynami. Życie na Kresach doskonale scharakteryzował W. Pol w poemacie Mohort.

Kresylowy alkohol, *Kresol*, *Krezol*, $C_7 H_8 O$, część składowa oleju smoły węgli kamiennych, wrząca przy 203°C, równoskładna z alkoholem benzylowym, a jednobudowa z alkoholem fenylowym. Jest to ciecz bezbarwna, silnie łamiąca światło, a różniąca się od alkoholu fenylowego głównie swoją nierozpuszczalnością w amonijaku. Rozpuszcza się w wodzie i alkoholu.

Kret (*Talpa*), rodzaj ssących z rzędu owadożernych, mający pysk przedłużony zakończony chrząstkowatym, ruchomym ryjkiem, oczy bardzo małe, nogi nastopne krótkie, przednie silne, kopne; ogon krótki; ciało okryte miękką bardzo gęstą siercią z połyskiem aksamitnym, przybierającym niekiedy metaliczne blaski. Są to zwierzęta drobne, żyjące pod powierzchnią ziemi, gdzie kopią rozległe nory i galeryje. Żywią się różném robactwem; psują wprawdzie powierzchnię łąk i ogrodów przez ciągłe wyrzucanie kopców, zwanych kretowinami, lecz wynagradzają to wygubianiem mnóstwa istot szkodliwych. Znanych jest około 20 gatunków, rozproszonych po wszystkich częściach świata. Rozpadają się obecnie na 4 podrodzaje K. *właściwe* (*Talpa*) *Płetwokrety* (*Scalops*) *Łuskonogi* (*Rhinaster*) i *Złotowłosy* (*Chrysochloris*). U nas żyje tylko jeden gatunek *T. europaea*.

Kreta, wyspa na morzu Środziemném, dzisiaj *Kandyja* (ob.).

Krethlow (Jan Ferdynand), rytownik, ur. 1767 w Neu Hanenberg pod Berlinem, 1818 r. profesor sztycharstwa w uniwersytecie Warszawskim, † r. 1842. Do najcelniejszych rycin jego u nas wydanych należą między innemi: *Ś. Magdalena*, ryciny do wspaniałéj edycyi dziennika podróży do Turcyi E. Raczyńskiego, *Portret hr. Stanisł. Potockiego*, *Grosz czynszowy* wedle Tycyjana, *Chrystus na krzyżu*, tudzież wiele *scen myśliwskich*.

Kretkowscy, starodawny ród szlachecki h. Dołęga, osiadły na Kujawach. *Jan Dołęga z Kretkowa* piérwszy w swym rodzie senator; z kasztelana dobrzyńskiego został 1433 wojewodą brzesko-kujawskim.—**Kretkowski** (Erazm), syn *Mikołaja* wojewody inowrocławskiego 1501—1505, kasztelan brzesko-kujawski a następnie gnieźnieński, starosta pyzdrski, sławny z poselstwa od Zygmunta Augu-

sta do Sułtana; † 1558 bezżenny w Padwie. Był to człowiek uczony i bywalec po świecie.—**Kretkowski** (Grzegorz), brat poprzedniego, kasztelan a następnie (1586) wojewoda brzesko-kujawski; † 1590 r. —**Kretkowski** (Jędrzéj), syn poprzedniego, najprzód kasztelan a od r. 1637 wojewoda brzesko-kujawski, † 1643. Od trzech jego synów rozdzielili się K. na trzy linije.—**Kretkowski** (Feliks), biskup chełmiński w XVIII w., najprzód archidyjakon chełmiński, kanclerz kujawski, administrator biskupstwa chełmińskiego, proboszcz gnieźnieński, a 1723 biskup chełmiński; † 1730.—**Kretkowski** (Zygmunt), wojewoda chełmiński, w XVIII w. Rodzice jego nieznani. W r. 1736 starosta kowalski, 1738 kasztelan dobrzyński, ustąpił w kilka miesięcy kasztelaniję Umińskiemu podkomorzemu dobrzyńskiemu; w 1746 został wojewodą chełmińskim. † 1765 bezdzietnie.

Kretkowski (Władysław), spółczesny matematyk polski, ur. 1840 we wsi Wierzbienku pod Sompolnem; po ukończeniu 1860 gimnazyjum realnego w Warszawie, przebywał w Paryżu, gdzie 1867 ukończył szkołę Dróg i Mostów i jednocześnie otrzymał stopień magistra nauk matematycznych. Obecnie urzęduje przy drodze żelaznéj warszaw.-wiedeńskiéj. Oprócz artykułów matematycznych, pomieszczanych w dziennikach francuskich, napisał pod pseudonimem *Władysława Trzaski* następujące artykuły po polsku: „*Wykład teoryi wyznaczników*“, jako dodatek do Folkierskiego „*Zasady rach. różniczkowego*“ (Paryż 1870); „*O niektórych własnościach pewnego rodzaju funkcyj jednéj zmiennéj urojonéj*“, „*O pewném zastosowaniu wyznaczników funkcyjnych*“ „*O nakreśleniu do trzech kół danych, leżących na powierzchni jednéj kuli, czwartego koła stycznego, leżącego na téjże powierzchni*“; „*Kilka uwag tyczących się funkcyj wielowymiarowych*“; „*Dowód pewnego twierdzenia, tyczącego ich funkcyj wielowymiarowych okresowych*“ (wszystkie te artykuły zamieszczone były w t. 1 i 2. „*Pamiętnika towarzystwa nauk ścisłych w Paryżu*“ 1870 i 1871).

Kretomysz (*Sorex*), rodzaj zwierząt ssących, z rzędu owadożernych, mający pyszczek ostro przedłużony, bardzo krótkie konchy uchowe, ukryte w sierści, oczy bardzo drobne, nogi krótkie, następne, 5 palcowe, o palcach wolnych, ogon mierny, odzież gęstą, do kreciéj podobną. Do rodzaju tego należą gatunki drobne, niektóre najmniejsze z całéj gromady ssących; zamieszkują wszystkie części świata i najrozmaitsze klimaty. Największa część żyje w zaroślach suchych, niektóre wchodzą do mieszkań ludzkich; inne w wodach i błotach. Żywią się robactwem i owadami i są bardzo żarłoczne, nor same nie kopią, lecz kryją się w gotowych po innych drobnych zwierzątkach. Koty je duszą, lecz ich nie jedzą. Rodzaj ten rozpada się na trzy podrodzaje: 1) K. *właściwe* (*Sorex*), odznaczające się ogonem zaokrąglonym; z nich żyją u nas K. *pospolity* (*S. vulgaris*) *i* K. *pygmejczyk* (*S. pygmaeus*), 2) *Ślepuszonka* (*Crossopus*), u nas żyje K. *wodny* (*S. fodiens*). 3) *Ziemomysz* (*Crocichera*), u nas żyją K. *pajączek* (*S. araneus*) *i* K. *białawy* (*S. leucodon*). Lud nadaje K. krajowym nazwy *piszczek* lub *pilch*.

Kretony, jezioro w gub. wileńskiéj, powiecie święciańskim, przy wsi Kretonach, długie 8 wiorst, szerokie 5 wiorst, głębokie do 10 sażeni.

Kretowicz (Zygmunt August), † w 32 roku życia 1838 we Lwowie, ogłosił drukiem prócz wielu wierszy lichéj wartości, *Pobyt w Złoczowie*, zamieszczony w *Rozmaitościach Lwowskich*. Oddzielnie drukował: „*Pisma wierszem i prozą*“ (2 t., Lwów 1827), „*Szydłowiecy powieść*“ (tamże 1829); „*Puławy*“ poemat (tamże 1830).

Kretzmer (Marcin), teolog, jezuita i wierszopis łaciński, żył w drugiéj połowie XVII wieku. Najważniejszym jego utworem jest „*Poema de Societatis Jesu*“ (Warsz. 1679).

Kreuth lub *Wilbad*, wieś w bawarskim obwodzie Wyższéj Bawaryi, o 3 godziny drogi od jeziora Tegern, wyniesiona na 2,911 stóp nad powierzchnię morza, ma sławne wody mineralne siarczane. Istniejący tu zakład leczenia serwatką i ziołami sprowadza także znaczną liczbę chorych.

Kreutzer (Rudolf), skrzypek i kompozytor francuski, uczeń Stamitza i Viotti'ego, ur. 1766 r. w Wersalu, † 1831 w Genewie. — Jego młodszy brat *Jan Mikołaj August* **Kreutzer**, ur. 1781, piérwszy skrzypek wielkiéj opery, członek kapeli królewskiéj w Paryżu, a od 1825 profesor w konserwatoryjum paryskiém, † 1832 r.; odznaczał się także jako dobry egzekutor i niezły kompozytor.

Kreutzer (Konradyn), kompozytor pieśni i oper, ur. 1782 w Möskirch pod Badenem, kapelmistrz w Stuttgardzie, Donaueschingen, potém w Wiedniu, a naostatek w Rydze, gdzie † 1849. Z oper jego (25—30), najcelniejsze „*Meluzyna*“ (1833) i „*Obóz nocny pod Granadą*“ (1834). Wielkie też miały powodzenie jego śpiewy na głosy męskie i oratoryjum „*Posłannictwo Mojżesza*“.

Kreuza, córka Pryjama i Hekuby, żona Eneasza, matka Askanijasza, zginęła podczas zburzenia Troi. —**Kreuza**, córka Kreona króla Koryntu, narzeczona Jazona, którą zazdrośna Medea podstępnie posłanym darem korony (czy podobno sukni) żywcem spaliła.

Kreuza-Rzewuski (Leon), arcybiskup smoleński, ur. na Litwie z ubogich rodziców, wstąpił do zakonu bazylijanów i został archimandrytą, następnie arcybiskupem smoleńskim i czernichowskim (1621, 1626), † w Smoleńsku 1639 r. Był uczonym teologiem i gorliwym stronnikiem unii; ogłosił: „*Obrona jedności cerkiewnéj albo dowody którymi się pokazuje że grecka cerkiew z łacińską ma być zjednoczona*“ (Wilno 1617); w dziele tém skreślił dzieje unii i podał wiadomość o metropolitach ruskich, którzy się chcieli połączyć z Rzymem; napisał nadto „*Obrona monasteru ś. Trójcy*“ (Wilno 1702);

Kreuznach, miasto fabryczne w pruskiéj regencyi koblenckiéj, nad rz. Nahe, ma 12,300 m.

Krew, odżywczy sok organizmu. Życie polega na ciągłéj przemianie materyi, do każdéj więc cząstki organizmu musi być wciąż dostarczana materyja i wciąż oddalana; dokonywać tego może tylko ciekły pośrednik; takim pośrednikiem jest krew.

K. w żywym organizmie znajduje się w bezustannym szybkim ruchu (ob. obieg krwi) wewnątrz rozgałęzionego systemu naczyń krwionośnych, po za które w normalnym stanie nie wychodzi; stanowi więc ona zawartość systemu naczyniowego. Krew ludzka jestto płyn koloru czerwonego, gęsty (c. g. =1,055) zachowujący w stanie zdrowia stale temperaturę 36—38°C. Mikroskop wykazuje, że we krwi wśród płynnéj części (*osocze*) znajdują się liczne uformowane ciałka. Ilość ciałek dochodzi 5 milijonów w jednym centymetrze sześciennym krwi; największa ich część składa się z t. z *ciałek czerwonych*, na 400 czerwonych przypada jedno *ciałko białe*. Ciałka czerwone sąto drobne, regularne, dwuwklęsłe krążki, ciałka białe mają wszystkie własności komórek: ziarniste ciało i wyraźne jądro. Po wypuszczeniu z naczyń, krew krzepnie i dzieli się na część płynną, blado-żółtą (*surowicę*) i na część czerwoną, stałą, złożoną z włóknika i ciałek: skrzep. Osocze krwi składa się z wody (90%), białka, ciała włóknikorodnego, produktów utlenienia ciał białkowych (substancyje wyciągowe, jak kreatyna, kreatynina, sarcyna i t. p.), z tłuszczów, mydła, soli mineralnych (głównie węglan i chlorek sodu). Najważniejszą częścią składową ciałek krwi jest barwnik - hematokrystalina. Prócz tego krew zawiera w znacznéj ilości gazy w oddychaniu udział biorące, mianowicie tlen i kwas węglany. Tlen jest połączony z barwnikiem ciałek czerwonych. Krew zawiera więc wszystkie substancyje potrzebne dla odżywiania (ciała białkowate, bezazotowe, tlen), przygotowane w odpowiedniéj formie; a ponieważ dopływa do wszystkich cząstek organizmu, więc dostarcza im wciąż materyjałów do odżywiania potrzebnych; w ciałkach białych dostarcza krew prawdopodobnie tkankom nowych elementów anatomicznych. Zużyte, utlenione części składowe napowrót do krwi wracają. Krew więc musi posiadać drogi, któremi usuwa niepotrzebne swe części składowe, i drogi, za pośrednictwem których czerpie świeży materyjał. Oczyszczanie krwi dokonywa się za pośrednictwem wydzielin (ob.). Płynne części składowe czerpie krew w ostatniéj instancyi z pokarmów, za pośrednictwem przewodu pokarmowego i dróg limfatycznych, gazy (tlen) do krwi dostają się z powietrza przez przyrządy oddechowe, a morfologiczne części składowe (ciałka krwi) wyrabiają się w t. z. gruczołach krwistych (gruczoły limfatyczne i ich analoga, śledziona, szpik kostny). Choroby krwi są bardzo częste i bardzo ważne; krew wszakże zawsze tylko następczo cierpi, w skutek cierpienia organów w jakich się tworzą części składowe krwi; każda choroba skoro sprowadzi za sobą chorobę krwi, staje się chorobą ogólną. Ilość krwi może być zmniejszoną (ob. bezkrwistość); albo powiększoną (ob. pełnokrwistość), może być zmniejszoną ilość włóknika (np. haemofilia ob.), albo powiększona (hiperinoza przy zapaleniu), powiększona ilość ciałek białych (leukocytoza, a przy wyższych stopniach leukaemia, ob. białaczka), zmniejszona ilość ciałek czerwonych, (ob. blednica) powiększona ilość wody (ob. hydracmia). Krew może krzepnąć w naczyniach za życia (ob. zakrzep). Co się tycze obcych przymieszek ob. zakażenia. Badanie plam krwistych jest często bardzo ważnem zadaniem lekarza, dokonywa się za pomocą mikroskopu, odczynników chemicznych i spektroskopu.

Krew smocza (*Sanguis draconis*), żywica ciemno brunatna, prawie czarna, nieprzezroczysta, krucha, bezwonna, wydająca proszek, czerwona, i mniéj lub więcéj rozpuszczalna w alkoholu, eterze, olejach i alkalijach. W handlu rozróżnia się kilka gatunków **K. s.** 1) **K. s.** *wschodnio-indyjska* pochodzi z palmy *Calamus draco*, mianowicie z jéj owoców, i bądź to wypływa z niéj dobrowolnie, i ta jest najlepsza, bądź też otrzymuje się z nich przez wystawienie na działanie pary i innemi sposobami; 2) **K. s.** *zachonio-indyjska* czyli amerykańska, wypływa z przeciętéj kory *Pterocarpus draco*; 3) **K. s.** *kanaryjska* z pnia *Dracaena draco*. Znanych jest jeszcze kilka innych im podobnych produktów. Skład **K. s.** nie jest dobrze zbadany i zapewne jest różny w różnych gatunkach. **K. s.** służy do werniksów, do farbowania i polerowania drzewa, marmuru i t. p.; w medycynie obecnie rzadko się używa.

Krewe, kapłan w pogańskiéj Litwie, mający władzę nad pewnym okręgiem i obierany przez wajdelotów. W ubiorze odznaczał się pasem z białego płótna, którym się siedm razy obwijał.

Krewe-Krewejto lub *Kriwe-Kriwejto*, najwyższy kapłan w pogańskiéj Litwie. Ubiór jego różnił się od ubioru znakomitych Litwinów tylko pasem z cienkiego białego płótna, którym się obwijał 7 razy 7 czyli 49 i laską arcykapłańską z trzema kruczkami, którą przed nim noszono. Przy obrzędach religijnych, nakrywał głowę mitrą w kształcie głowy cukru, przystrojoną w galony, łańcuszki, paciorki i kosztowne kamienie i przez prawe ramię wkładał szarfę czyli przepaskę, na któréj były mytyczne napisy i znamiona. Ostatnim **K.-K.** u Prusów był Aleps, u Litwinów Lizdejko.

Krewo albo *Krew*, miasteczko w gub. wileńskiéj, pow. oszmiańskim, z pięknemi rozwalinami starożytnego zamku, 2,200 m.; niegdyś stolica udzielnego księstwa. Przy podziale Litwy przez Gedymina dostało się 1338 Olgierdowi; 1382 r. był tu po pięciodniowém uwięzieniu uduszony Kiejstut; 1383 roku przyjmował w **K.** Jagiełło posłów polskich i węgierskich; od 1387 posiadał księstwo Aleksander Wigund, brat Jagiełły, po jego zaś śmierci (1391) zamienione na starostwo. W okolicach miasta, przemieszkuje znaczna liczba Tatarów.

Krewskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie wileńskiém, powiecie oszmiańskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569 zaliczało się wówczas do dóbr stołowych królewskich. Następnie stało się starostwem i składało się z starożytnego miasta Krewo, o 5 mil od Oszmiany z zamkiem, niegdyś obronnym i przyległościami. W r. 1771 posiadał je Sliżeń, podkomorzy słonimski, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 2,010 gr. 17. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 stany Rzeczypospolitéj nadały toż starostwo w 50 letnie po-

nadanie emfiteutyczne Józefowi Skarbkowi Ważyńskiemu, podkomorzemu oszmiańskiemu.

Kreysell (Marcin), jezuita, rodem Czech, kaznodzieja niemiecki w Krakowie przez lat 10, † w Malborgu 1714; jest autorem kilku dzieł w języku niemieckim, treści religijnéj.

Kreyssig (F.), historyk literatury, ur. 1818 pod Mohrungen w Prusach Wschodnich. Uniwersytet kończył w Królewcu. Od 1871 r. jest dyrektorem szkół towarzystwa politechnicznego w Frankfurcie. Z prac jego wymieniamy: „*Geschichte der franz. Nationalliteratur*“ (4 ed., Berlin 1872 r.); „*Vorlesungen über Shakspeare*“ (3 t., Berlin 1858—60; 2 ed. 1872); „*Vorlesungen über Faust*“ (Berl. 1865); „*Studien zur franz. Cultur und Literaturgeschichte*“ (Berlin 1865); „*Shakspeare-Fragen*“ (Lipsk 1871); „*Ueber Realismus und Realschulwesen*“ (Berl. 1872). Oprócz tego umieszcza wiele artykułów w pismach czasowych.

Krezus (po łac. *Croesus*), ostatni król Lidyi, syn Alyjattesa, po którym nastąpił 567 prz. Chr. Ujarzmiwszy Greków w Azyi Mniejszéj, rozszerzył swe posiadłości na wschód aż po Halys. Przez podboje jak również z kopalń i złotego piasku w rzece Paktolu ogromne zebrał bogactwa i w zarozumieniu swém uważał się za najszczęśliwszego ze śmiertelników. Solon (ob.), gdy się K. przed nim chełpił, zaprzeczył jego mniemaniu, twierdząc, że nikt nie może poczytywać się za szczęśliwego przed śmiercią. Jakoż przekonał się późniéj K. o prawdzie słów mędrca greckiego. Pod koniec bowiem panowania doznał wielu nieszczęść i pobity został przez Cyrusa, który zdobywszy stolicę Lidyi Sardes 557 r. jego samego wziął do niewoli. Skazany na śmierć, ułaskawiony był K. przez Cyrusa, któremu potém we wszystkich towarzyszył wyprawach. Żył jeszcze za Kambizesa.

Kręgowe zwierzęta (*Vertebrata*), najwyższe odgałęzienie czyli typ państwa zwierzęcego, obejmujące zwierzęta symetrycznie zbudowane, ze szkieletem czyli kośćcem wewnętrznym, służącym częścią do podpory części miękkich, częścią jako dźwignia przeznaczona do miejscozmienności. Symetryja jednak zupełna napotyka się tylko w najniższych, u wyższych zwierząt zatraca się częściowo w skutek rozwoju przewodu pokarmowego; części wszakże szkieletu, organa zmysłów i formy zewnętrzne są zawsze symetryczne. Szkielet téż nie wszędzie jest kostny, u zwierząt najniższych przedstawia się w formie zarodkowéj, jako strona grzbietowa (*chorda dorsalis*), która téż występuje w niektórych formach ascydyjów (ob.). Osiową część szkieletu przedstawia kręgosłup (ob.), złożony ze stawowo ułożonych kręgów, których wyrostki górne czyli grzbietowe tworzą jamę dla przyjęcia rdzenia kręgowego, rozszerzającą się u góry w czaszkę, dla przyjęcia mózgu; przednie zaś wyrostki kręgów (żebra) tworzą jamę dla pomieszczenia organów oddechowych, a w dolnéj części łączą się z kręgosłupem kości miednicy, stanowiące jamę niezupełnie zamkniętą, mieszczącą organa trawienia. Z kręgosłupem téż łączą się kończyny, najwyżéj dwie pary. Organa ośrodkowe systemu nerwowego stanowią mózg i rdzeń kręgowy, od których po całém ciele rozchodzą się nerwy, jako pośredniki czucia i ruchu. Organa zmysłów przedstawiają tu wielką rozmaitość. Natomiast przyrządy trawienia przedstawiają u wszystkich K. jednakie urządzenie; gęba znajduje się zawsze w części przedniéj ciała, uzbrojenie jéj stanowią w ogóle zęby, tylko ptaki i niektóre gady mają w ich miejsce ostre szczęki. Części organów trawienia wszędzie są téż same, przedstawiając tylko pewne modyfikacyje. Przyrządy oddechowe stanowią płuca lub skrzela. Organ środkowy obiegu krwi stanowi serce, które niedostaje tylko u najniższego tu należącego zwierzęcia *amfioksus* (ob.), u różnych jednak gromad przedstawia różne odmiany. Do wydzielenia z organizmu części azotowych służą nerki. Rozradzanie jest zawsze płciowém, a rozdział płci jest tu ogólném prawidłem, tylko niektóre ryby, jak *Sereanus*, są hermofrodytami; młode rodzą się żywo lub z jaj (ob. płód). Całe to skupienie ujął już Arystoteles pod nazwą zwierząt krwistych, nazwa K. pochodzi od Lamarcka. Arystoteles już uzasadnił ich podział na cztery gromady— ryb, gadów, ptaków i ssących, podział ten utrzymuje się dotąd, z podziałem tylko gadów na dwie gromady: płazów i gadów. Por. oprócz dzieł dawniejszych Cuviera, Meckela i Müllera, Owena „*On the anatomy of Vertebrates*“ (3 t. 1866—8); Gegenbaura „*Grundzüge der vergleichenden Anatomie*“ (1870); Huxleya „*A manual of the anatomy of vertebrated animals*“ (1871).

Krępa albo *Krępianka*, rz. w gub. radomskiéj, pow. iłżeckim, poczyna się pod wsią Jawór, na północ Sienna, płynie ku wschodowi i za Solcem dwiema odnogami wpada z lewego brzegu do *Wisły*. Długa 21 wiorst.

krępulec, ob. *Kosodrzewina*.

Krętogłów (*Junx* lub *Iynx*), rodzaj ptaków z rzędu łażących, rodziny dzięciołów. Cechy ich są: dziób prosty, stożkowaty, zaostrzony, język długi wysuwalny, kolcem rogowym zakończony, nogi mierne, dwuparzystopalcowe, skrzydła mierne, ogon mierny, prawie równy. Sąto ptaki drobne, obyczajami podobne do dzięciołów, lecz nie łażące po drzewach jak tamte. Owadów wyszukują na ziemi, lub wyciągają je ze szpar w korze za pomocą języka. Potomstwo wysiadują w dziurach gotowych, bez żadnego posłania, a znoszą po kilkanaście jaj, zupełnie do dzięciolich podobnych. W ogóle są samotne. Nazwisko ich pochodzi od szczególnego zwyczaju wykręcania szyją na wszystkie strony. Ubarwienie ich jest skromne, jednakowe w obu płciach. Gatunek europejski *J. torquilla* jest u nas przez lato wszędzie pospolitym; na zimę odlatuje.

Krętusiec, *Koklusz*, choroba, dzieci objawiająca się głównie czężkim, męczącym kaszlem. Charaktery i styczną jéj cechą jest zaraźliwość, co ją zbliża do chorób zakaźnych; jednorazowe przebycie K. chroni od zarażenia się na przyszłość. Zarażeniu sprzyjają bardzo katary dróg oddechowych, sam K. stanowi właściwie zaraźliwy taki katar, z przewagą nerwowego podrażnienia. Następstwem K. często bywa rozedma płuc, suchoty, ruptury i t. d. Ostro-

żne i właściwe zachowanie się w czasie choroby jest rzeczą bardzo ważną. Bardzo rozpowszechniony jest szkodliwy przesąd, że K. usunąć i skrócić nie można, co często do zaniedbania choroby i szkodliwych następstw prowadzi.

Krieger lub **Krüger** (Fryderyk Chrystyjan), malarz, ur. w Zeucha pod Forsta r. 1774. Przybył w r. 1815 do Warszawy; malował portrety i przedmioty historyczne i kościelne. Później został profesorem malarstwa w Dreźnie i tam † 1832.—Jego córka *Lina* K. znaną jest w Dreźnie jako biegła malarka.

Krissa, starożytne miasto w Focydzie, na północo-zachód od Delf, w pobliżu dzisiejszego *Krisso*. Zburzone z wyroku sądu Amfiktyjonów podczas jednéj z wojen świętych, a mieszkańcy zostali sprzedani w niewolę. Od niego otrzymała nazwę *zatoka Krisejska*, dzisiejsza zatoka Lepanto.

Kristianowicz (Ignacy), pisarz serbsko-chorwacki, ur. 1796 w Zagrzebiu, kanonik tamże; wydawał w latach 1834—50 rocznik „*Danica Zagrebaczka*“; oprócz tego napisał wiele dzieł religijnych, oraz „*Grammatik der kroat. Mundart*“ (Zagrzeb 1837; dodatek 1840) Przełożył także niektóre części *Pisma Ś. Bajki Ezopa*, *Telemaka* i w. in.

Kroacyja, właściwie *Chorwacyja*, królestwo wchodzące w skład monarchii austryjacko-węgierskiéj, tworzy wraz z Slawoniją (ob.) tak zwany kraj koronny węgierski, graniczący na północ ze Styryją i kr. węgierskiém, na wschód i południe z Pograniczem wojskowém, na zachód zaś z m. Adryjatyckiém, Krainą i Styryją i obejmuje bez terytoryjum m. Rjeki (Fiume) 343,9 m. kw., z których 173,5 przypada na właściwą K., a mianowicie komitaty: zagrzebski, warażdyński, kryżewecki (Kreutz) i rjecki (Fiume), 171,4 zaś na Slawoniję, t. j. komitaty: pożegski, wirowiticki i srjemski (Syrmien). K. jest przerzniętą przez niskie, po większéj części lesiste odrośle Alp Kraińskich i Styryjskich, oraz bardzo urodzajne doliny, zroszone Sawą wraz z Kulpą i Drawą z jéj dopływem Murą. — *Klimat*, mimo bardziéj południowego położenia, z przyczyny jednak wzniesienia gruntu i sąsiedztwa Alp, nie jest cieplejszy jak w pogranicznych częściach Węgier, w ogóle jednak łagodny i zdrowy, a zwłaszcza w właściwéj K. — *Ludność*, podług obliczenia z dnia 21 Grudnia 1869 roku, wynosi wraz z terytoryjum miasta Rjeki 1,160,000 m., a mianowicie w K. około 761,000, w Slawonii przeszło 381,000, w Rjece zaś 18,000, i zamieszkuje w 9 miastach, 60 osadach i 3,025 wsiach. Pod względem narodowości składa się przeważnie ze Słowian południowych (ob.), a zwłaszcza w K. z Chorwatów, w Slawonii ze Słowińców; nadto znajduje się w K. około 25,000 Niemców, 13,000 Madziarów, 7,000 Czechów i Słowaków, 500 Włochów (w Rjece), 1,700 Cyganów i przeszło 8,000 Żydów. Panującemi wyznaniami są: rzymsko-katolickie (961,000 m.) i grecko-katolic. (176,000 m.), z których piérwsze znajduje się pod zarządem arcybiskupa zagrzebskiego i trzech biskupów, drugie zaś pod patryjarchą w Karljowcu i trzema biskupami. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo i uprawa wina, którego otrzymuje się rocznie około 3,6 milijonów ejmerów. W wielkiéj ilości rodzą się owoce i kasztany, a na pomorzu nawet owoce południowe. Prawie $^1/_3$ część powierzchni jest pokryta lasami, wydającymi wyborny budulec. Hodowla bydła niezbyt rozwinięta (w r. 1857 liczono 130,359 koni, 356,622 bydła rogatego, 194,668 owiec, 28,781 kóz i 417,096 świń). W państwo mineralne nie obfituje K. i jedynemi prawie zakładami górniczemi są kopalnie siarki i węgla w Radoboju oraz miedzi i żelaza w Rudzie (w pobliżu Samoboru). Ze źródeł leczniczych odznaczają się zwłaszcza siarczane w Krapinie i Toplicy i t. d.— *Przemysł* znajduje się wogóle na niskim stopniu, za wyjątkiem okręgu rjeckiego. Handel ogranicza się głównie na zbożu, winie oraz drzewie i koncentruje się w Rjece, Zagrzebiu i Karljowcu. Ogniskiem ruchu umysłowego jest Zagrzeb (ob.), w którym znajduje się założona 1866 południowo-słowiańska akademija nauk i sztuk, towarzystwo rolnicze, towarzystwo literacko-historyczne i akademija prawna; oprócz tego znajduje się w K. 3 seminaryja duchowne, 6 gimnazyjów, 3 szkoły realne, 488 szkół ludowych, szkoła gospodarstwa rolnego i leśnictwa i 2 szkoły żeglarskie. — *Konstytucyja* K. i Slawonii opiera się na patencie 7 Kwietnia 1850 oraz na innych dawniejszych i nowszych prawach. Władza prawodawcza w sprawach krajowych, a mianowicie wyznań, oświecenia publicznego, sprawiedliwości, policyi i administracyi wewnętrznéj, spoczywa w ręku sejmu, skład którego nie jest jeszcze ściśle określony. Podług prowizorycznego prawa wyborczego z 24 Maja 1865 sejm składa się, pod przewodnictwem bana, z arcybiskupa zagrzebskiego, metropolity karljowackiego, biskupów, wicekapetana, magnatów (książąt, hrabiów i baronów), wielkich żupanów i żupana turopolskiego, daléj z 108 deputowanych od komitatów, wolnych okręgów, miast i gmin, 11 deputowanych ze strony duchowieństwa i 1 deputowanego akademii nauk. W komitatach wybory odbywają się pośrednio, w miastach bezpośrednio. Deputowanym może być każdy obywatel bez różnicy stanu, umiejący czytać i pisać i mający 24 lat skończonych. Do obradowania nad wspólnemi sprawami finansowemi, handlowemi i obrony krajowéj wysyła sejm kroacki, na mocy umowy z końca Września 1868 r., 29 deputowanych do izby niższéj i 2 deputowanych do izby wyższéj sejmu węgierskiego. Do węgierskiéj delegacyi państwowéj wysyła izba niższa 11, wyższa zaś 1 z deputowanych kroackich. W ministeryjum węgierskiém K. jest reprezentowaną przez oddzielnego ministra. Na czele zarządu krajowego, odpowiedzialnego przed sejmem kroackim, stoi ban, mianowany przez króla na przedstawienie ministeryjum węgierskiego. Banowi podlegają bezpośrednio władze komitatowe i magistraty 9 miast wolnych. Na czele władzy komitatowéj stoi wielki żupan, obok tego znajdują się rady żupowe (skupsztiny).

Historyja. K. wraz z kroacką częścią Pogranicza wojskowego i K. turecką, t. j. północno-zachodnią

częścią Bośnii, była w najdawniejszych znanych czasach zamieszkałą przez Panonów, po ujarzmieniu których przez Rzymian pod panowaniem Augusta, została częścią Illiryi. 489 podbita przez Ostrogotów, należała do ich państwa we Włoszech do r. 535, w którym zawojował ją cesarz Justynijan. Następnie podlegała władzy Awarów, aż ostatecznie 640 zajeli ją Kroaci (Chorwaci, Chrowaci, Horwaci, t. j. mieszkańcy Karpat) i od nich pochodzi teraźniejsza nazwa tego kraju. Po długoletnich bojach podpadła K. w 8 w. pod władzę królów frankońskich, w następstwie jednak wywalczyła niepodległość i stanowiła niezależne państwo. Państwo to rozpadło się na 2 części, a mianowicie Dalmacyję i prowincyję położoną pomiędzy Drawą i Sawą, którą od 884 władał Bracław, sprzymierzeniec króla niemieckiego Arnulfa. Część ta K. podpadła wkrótce pod władzę Madziarów, z pod której wyzwoliła się za czasów panowania króla Salomona. Władcy K., będącéj od 9 w. lennem państwa byzantyńskiego, przyjęli od 994 tytuł królów K., zamieniony 1050 na tytuł królów Dalmacyi. Wybrany 1075 przez naród na króla Zwonimir, ban K., chcąc utrwalić swą władzę, nieprzyjął potwierdzenia królewskiéj godności od dworu carogrodzkiego, lecz poddał się pod opiekę papieżowi Grzegorzowi VII., otrzymał od niego potwierdzenie tytułu królewskiego. Po † Zwonimira (1089) i wygaśnięciu rodu królewskiego, nastały wielkie zamieszki w K., w skutek których podbił 1091 Ładysław I, król węgierski, cały kraj aż do Sawy, przyłączył go do korony węgierskiéj i podzielił na komitaty. Wprawdzie po jego śmierci probowała K. wybić się na wolność, była jednak ujarzmiona 1097 przez Kolomana II, poczém 1102 i pozostała część K. poddała się Węgrom. Czas jakiś zachowała pewien stopień samodzielności, aż 1342 przez Ludwika I wraz z Dalmacyją i Slawoniją przyłączona do Siedmiogrodu, przeszła pod bezpośrednie panowanie Węgier. K. stanowiła kość niezgody pomiędzy Wenecyją a Węgrami; od połowy 15 w., podlegała napadom ze strony Turków. W r. 1527 stany kroackie złożyły hołd Ferdynandowi I, z domu Habsburgsko-austryjackiego, wybranemu 1526 na króla węgierskiego. 1532 zdobyli Turcy twierdzę Bihacz, która wraz z okolicą stanowi K. turecką (sandżak w Bośnii). Od 1767—77 K. wraz z Dalmacyją i Slawoniją tworzyła królestwo Illiryi, rządzone przez oddzielną deputacyję nadworną illlirską w Wiedniu. Następnie każda z tych prowincyi stanowiła oddzielne królestwo, przyczém K. i Slawonija zależały od korony węgierskiéj. Chorwaci oburzeni z powodu prześladowania przez Madziarów języka i narodowości, zaczęli dążyć do uzyskania pewnéj niezależności i w tém celu połączyli się z pokrewnymi sobie Serbami w Węgrzech. Ruch serbsko-chorwacki, jaki wybuchnął 1848 współcześnie z powstaniem węgierskiém, wywarł na przebieg tegoż znaczny wpływ. Na mocy ustawy państwowéj z 1849 K. i Slawonija były oddzielone od korony węgierskiéj i połączone razem w jeden kraj koronny. W latach 1849—60 zaprowadzono w K., podobnie jak i w Węgrzech, austryjackie prawodastwo, na mocy jednak patentu z 20 Października 1860 przywrócono dawniejszą ustawę oraz narodowe urządzenia polityczne i prawne i odnowiono zarazem uniję z koroną węgierską. Porów. Csaplovicz *„Slawonien und K.“* (2 t., Peszt 1819); Neigebaur *„Die Südslawen und deren Länder“* (Lipsk 1851).

Krobia, po niem. **Kröben**, m. pow. w w. księstwie poznańskiém, ma 1,800 m. i starożytny, godny uwagi kościół parafijalny, w XIII w. była jeszcze wsią, biskupi poznańscy mieli tu zamek.

Krochmal, ob. *Mączka*.

Krochmal (Nachman), ur. 1785 w Brodach, filozof żydowski, napisał bardzo ważne religijno-filozoficzne dzieło p. t. *„More Nebuche hazman“* (Przewodnik obłąkanych dzisiejszego czasu). Krochmal w r. 1838 osiadł stale przy dzieciach swoich w Tarnopolu. Pisma jego w jedną całość zebrane miały kilka edycyj. Był on gorącym zwolennikiem Hegla, którego system *filozofiją filozofii* nazywał i za spokrewniony więcéj z esseńskim judaizmem, niż z chrystyjanizmem uważał. Studyja nad pismami rzeczonego filozofa pobudziły go do zrobienia próby wynalezienia do jego idei podstawy w judaizmie i wykrycia harmonii między teologiją żydowską a prawdziwą filozofiją.

Krogulec, ob. Sokół.

Krogulski (Józef), kompozytor, ur. 1817 w Tarnowie w Galicyi, z ojca *Michała Krogulskiego*, także muzyka i kompozytora kościelnego († 1859). Kształcił się pod kierunkiem ojca; od 1838 był dyrektorem muzyki chóru ks. ks. pijarów w Warszawie i nauczycielem śpiewu w zakładzie naukowym Sióstr Miłosierdzia; † 1842. Oprócz *„Zbioru śpiewów kościelnych“*, zawierającego 10 mszy na kilka głosów i organ, napisał 2 kantaty, nieszpory, psalm 132, 3 hymny, oratoryjum wielkopiątkowe, miserere, requiem, kompozycyję z chórami i orkiestrą p. t. *„Karawana“*, 2 kwartety i wiele innych utworów drobniejszych.—Porów. J. M. Wiślickiego *„Józef Krogulski jako kompozytor religijny“* (Warsz. 1843).

Krój, silny nóż żelazny, stanowiący cześć składową niektórych gatunków pługa, mianowicie używanych do órki ziemi ciężkiéj, zbitéj lub nowin. Umieszczany on bywa w grądzieli, w małéj odległości przed odkładnicą i lemieszem, których działanie ułatwia przerzynając ziemię, a tém samém zmniejsza potrzebną siłę pociągową.

Kroja, rz. w gub. kowieńskiéj, wypływa w powiecie szawelskim z jeziora Gudele przy wsi t. n., płynie koło miasteczka Ligum i Pokroje, i w powiecie poniewieżskim pod wsią Liberyszki wpada z prawego brzegu do *Muszy*. Długa 39 wiorst.

Kroje (herb), przedstawia w polu czerwoném trzy kroje żelazne od pługa, końcami na zewnątrz w trzy strony tarczy zwrócone, w gwiazdę trzyramienną ułożone. W szczycie hełmu ogon pawi.

Krok albo **Krak**, tyle co wieszczek, łac. *augur*, jak wykłada Dubravius (4.51), podług podania narodowego nazywał się mąż niezwykłego rozgłosu, który pod nazwą sędziego władał nad ziemią czeską niedługo po *Samonie* (ob.), mając stolicę swą

na Wyszegrodzie. Być może że K. był potomkiem Samona, snać synem lub wnukiem jego. Od imienia K. wziął nazwę gród *Kraków*, pod wsią Stebnem położony. K. podług podania zostawił trzy córki: Kazi, Tetę i Libuszę, z których ostatnią wybrali Czesi na tron.

Krokier, sławny lekarz w Polsce w pierwszéj połowie XVII w. Wysłany przy poselstwie księcia Zbaraskiego do Turcyi, wyleczył tamże matkę sułtana Walidę i tym sposobem przyczynił się wiele do pomyślnego rezultatu misyi.

Krokiew, w wiązaniu dachowém belki pochyłe, parami z sobą się łączące, do których przybijają się łaty lub deski, na których się układa właściwe przykrycie dachowe.

Krokodyle (*Crocodilia*), rzęd gadów, przez wielu jednak łączony z jaszczurkami lub wężami, obejmuje gady pokryte tarczami kościstemi, z zębami klinowato osadzonemi w kościach szczękowych, z 4 nogami, poczęści zaopatrzonemi w pazury i z długim ogonem zaopatrzonym w wysoki kościany grzebień. Ze wszystkich obecnie żyjących gadów K. najwięcéj zbliżają się do ssących; sąto gady wodne, znacznéj wielkości. Szczęka górna złączona jest nieruchomo z czaszką, liczba kręgów odpowiada liczbie kręgów u ssących, z wyjątkiem kręgów ogonowych, które są bardzo liczne. Żebra liczne połączone są z sobą nieruchomo; mostek długi chrząstkowaty; kości barkowe nie posiadają obojczyków; kończyny krótkie. Oczy zaopatrzone są trzema powiekami; nozdrza mogą być zamykane błoną skórną. Jama piersiowa oddzielona od brzusznéj rodzajem błony podpiersiowéj. Serce jest tu najdoskonaléj urządzone z pomiędzy wszystkich gadów i przedstawia już podział na serce prawe, żylne, i lewe, tętnicze. Rozróżniają się trzy grupy K. z których dwie *Teleosaria* (*Amphicoelia*) i *Steneosauria* (*Opisthocelia*), obejmują formy zaginione z peryjodu jurajskiego. Tylko grupa trzecia *Crocodilia* (*procoelia*) utrzymała się dotąd od peryjodu jurajskiego. Są to jaszczurki pancerzowate, o kręgach wklęsło-wypukłych, z długim ścieśnionym ogonem, którego strona grzbietowa posiada grzebień kościsty, podwójny, w końcu w jeden się łączący. Nogi przednie mają 5 palców wolnych, tylne 4, spięte błoną. Żyją przy ujściu i w lagunach wielkich rzek w ciepłym klimacie i w nocy wychodzą za zdobyczą. Na lądzie ciężko się poruszają. Jaja o twardéj skorupie, postaci i wielkości gęsich, składają w piasku nadbrzeżnym. Należą tu trzy rodziny: 1) *Crocodilidae*—mają nogi tylne spięte całą błoną, tarcze kostne tylko na grzbiecie. K. (*Crocodilus*) o pysku zwężonym, K. *pospolity* (*C. vulgaris*) 20—30 stóp długi; spód ciała brudno żółty, grzbiet trawiasto-zielony, lub bronzowy z plamkami czarnemi na grzbiecie. Zamieszkuje Nil, Senegal, Gambię i Niger; straszny dla ludzi i zwierząt; ichneumon (ob.) i ostrzegacz (ob.) wyjadają mu jaja, nadto ten drugi za zbliżaniem się K. wydaje głos piskliwy. *C. palustris* w Azyi płd. *C. rhombifer* na Kubie, *Mecistops cataphractus* na wybrzeżu zach. Afryki. *Osteolaemus frontatus* o pysku szerokim, tamże. 2) *Gavialidae* o pysku wydłużonym, tu należy gawijal (ob.). 3) *Alligatoridae*, o pysku szerokim i z tarczami pooddzielanemi na stronie brzusznéj; błona spinająca nogi tylne nierozwinięta. Żyją wyłącznie w Ameryce. *Alligator lucius*, *Caiman trigonatus*, *C.* (*Jacare*) *sclerops* i in. Por. A. Strauch „*Synopsis der gegenwärtig lebenden Crocodile*“ (Mém. de l'acad. de St. Peter., t. X 1866). Rathke „*Untersuchungen über die Entwicklung und den Körperbau der Crocodile*“ (Brunświk 1866).

Krokonowy kwas, $C_5 O_5$, $2O H + H_2 O$, kwas organiczny, żółty, krystaliczny, wydający sole barwy szafranu (*crocus*) skąd nazwa. Otrzymuje się przez wprowadzenie tlenku węgla do potasu stopionego. Odkrytym został przez Gmelina.

Krokosz (*Carthamus*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, cechujący się kielichem jajowatym, łuskowatym, dachówkowato ułożonym, kwiatkami rurkowatemi, dwupłciowemi i nasionami gładkiemi, jajowato-4-kątnemi. Z 8 gatunków ważnym jest *C. tinctorius* jako roślina farbierska; roczna ta roślina rośnie dziko w Indyjach wsch., Egipcie i Europie płd., w Europie środkowéj się uprawia. Łodyga dochodzi 2—3 stóp wysokości, liście owalne, ząbkowane, kwiaty z początku żółte, następnie czerwone, są zebrane w baldaszkogrona. Nasiona wydają dobry oléj, korzeń był polecany przeciw tasiemcowi. Korony kwiatowe wysuszone stanowią materyjał farbierski, zwany *Krokoszem* (*saflor*); kwiaty te wysuszone są czerwone, słabéj woni. Najlepsze gatunki są: wschodnio-indyjski, egipski i hiszpański, pochodzące z Ameryki i różnych stron Europy są daleko gorsze. K. zawiera dwa barwniki: *żółty*, w wodzie rozpuszczalny i *czerwony—kartaminę* (ob.), rozpuszczalny tylko w wyskoku i alkalijach. W farbierstwie używa się tylko czerwieni krokoszowéj po oddaleniu barwnika żółtego. K. używanym już był przez Tyryjczyków; Chińczycy otrzymują z niego farbę zwaną *bing*, w Europie zaczęto go używać od w. XVII, obecnie z powodu nietrwałości mniéj się używa. Kartamina znajduje się w handlu pod nazwą czerwieni roślinnéj, hiszpańskiéj, portugalskiéj i z dodatkiem sproszkowanego talku i kilku kropli oliwy stanowi *róż*, który bywa rozpuszczonym (*rouge à la youtte*), roztarty na papierze (*rouge à feuilles*), w małych łuskach (*rouge en ecailles*), albo na małych spodkach (*rouge en tasses*); używa się na pięknidło, albo do malowania na aksamicie i papierze.

Krokowski (herb), przedstawia w polu czerwoném trąbę myśliwską czarną, na dwóch ptasich nogach leżącą, ze sznurem węzłowatym. Na hełmie dwie ręce, jakby do modlitwy złożone.

Król, po staroniemiecku *Chunig* albo *Huning*, dzisiaj *König*, po czesku *kràl*, po serbsku *kralj*, po rossyjsku *korol*, po madziarsku *kiraly*, po rumuńsku *krajul*, rzymski *rex*, a grecki *basileus*, jest najwyższy władca absolutny albo konstytucyjny kraju, zwanego królestwem. Król bywa albo dziedzicznym albo też wybieralnym władcą jakiego wielkiego państwa, a stosownie do tego państwo nazywa się dziedziczne lub elekcyjne. Do godności króla przywią-

zany jest tytuł Jego Królewskiéj Mości (majestatu), oraz inne przez etykietę dworską określone honory (*honores regii*). W państwie niemieckiém następca tronu, wybrany jeszcze za życia cesarskiego, używał tytułu króla rzymskiego. Początkowo mieli poddani możność ogłaszania swych władców królami, później jednak w wiekach średnich przywłaszczali sobie udzielanie godności i tytułu królewskiego papieże i cesarze niemieccy (Otto III Bolesławowi W., Zygmunt Witoldowi i t. d.). Fryderyk III elektor brandeburgski, w roku 1701 ogłosił się sam własną mocą królem i był przez inne państwa za takiego uznany. W ostatnich czasach Napoleon I chciał naśladować cesarzów niemieckich i tworząc królestwa mianował królów.—*Król w Polsce.* U nas tron był elekcyjny, dożywotni, a władza królewska przez przywłaszczenia szlacheckie i magnackie zupełnie w końcu stała się bezsilna. Do najważniejszych prerogatyw króla polskiego należały: 1) zwoływać sejmy (zwyczajne i nadzwyczajne), oraz nakazywać sejmiki i ogłaszać co będzie przedmiotem ich obrady, oraz na obradach być przytomnym, lub przynajmniéj na nie zezwalać, nawet i to prawo chcieli kilkakrotnie niesforni magnaci wydrzeć królom (prymas Dzierzgowski za Zygmunta Augusta, prymas Radziejowski za Augusta II); 2) ogłaszać wszystkie prawa i konstytucyje sejmowe, wydawać przywileje, uniwersały, dekreta, akta publiczne i t. d.; wszystkie sądy jego imienia używają; 3) przyjmować posłów cudzoziemskich; 4) zwoływać pospolite ruszenie, ale tylko za jednomyślną zgodą sejmu; 5) najwyższą władzę wojskową, jeżeli król zostawał przy wojsku; 6) rozdawanie urzędów, godności, starostw i królewszczyzn, oraz nadawanie tytułów cudzoziemcom.

Królewic Marko (Kraljewicz), ob. Marko Królewic.

Królewiec, po niem. *Königsberg*, stolica Prus starych i pruskiéj regencyi t. n. ($414\frac{1}{2}$ mil kw. rozległości i 1,070,000 m.), trzecia rezydencyja królów pruskich, w nowszych czasach forteca pierwszego rzędu; leży nad spławną rzeką Pregel o 1 milę odległości od jéj ujścia do zatoki Fryskiéj. Jest siedliskiem władz regencyjnych i komendy generalnéj; liczy 112,300 m. Celniejsze budowle są: wielki i piękny zamek, przed którym stoi posąg króla Fryderyka I; wspaniały kościół katedralny czyli tum (w cyrkule Kneiphof albo Knipawa, zamieszkałym przez najbogatsze kupiectwo), w którym znajdują się groby wielkich mistrzów i książąt pruskich; gmach uniwersytecki z posągiem Kanta, pomniki królów Fryderyka Wilhelma I (przez Meissera), Fryderyka Wilhelma III (przez Kiss'a) i t. d. Do uniwersytetu założonego r. 1544 przez margrabiego Albrechta i zwanego *Albertina*, należą: znakomite obserwatoryjum astronomiczne, biblijoteka, licząca 150,000 tomów, i archiwum tajne dawnego zakonu niemieckiego. Królewiec jest przeważnie miastem handlowém, posiada 22 okręty i 130 statków rzecznych. Fabryki tutejsze podniosły się znakomicie ostatniemi czasy; oprócz wielkiéj fabryki machin, sławne są tutejsze fabryki cukru, marcypanów i bursztynu. Miasto Królewiec zostało założone 1255, w latach 1457—1525 było stolicą wielkich mistrzów, a następnie dwóch pierwszych książąt, z którego to powodu dotąd jeszcze nosi tytuł stolicy państwa pruskiego i jest miejscem koronacyi królów pruskich.

Królewiec, po niem. *Königsberg in der Neumark*, miasto powiatowe w pruskiéj regencyi Frankfurtskiéj, nad r. Rörike; ma 6,200 m., starożytny ratusz i piękny gotycki kościół Panny Maryi.

Królewiec, m. pow. gub. czernihowskiéj, nad rzeką Dobra woda; ma 8,400 m.—*Królewiecki powiat*, ma na przestrzeni 23,658 w. kw. około 96,000 m.; położenie powiatu—równina, grunt—czarnoziem, miejscami gliniasty; główna rzeka Desna. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, uprawą lnu, konopi i buraków, daléj ogrodnictwem, sadownictwem i hodowlą bydła.

Królewięta polscy, tak nazywają niektórzy historycy nasi potężnych możnowładców polskich, którzy w ogromnych swych posiadłościach, równających się nieraz całym prowincyjom lub księstwom, władali niby samodzielni „*królikowie*“ (jak mówi Skarga) i niezależnie od władzy centralnéj prowadzili nawet politykę zagraniczną na własną rękę. System takich rządów doszedł zenitu swego w XVII i XVIII w. i rozumie się z największą dla Rzeczypospolitéj szkodą.

Królewska woda, mieszanina kwasów azotnego (ob. azot) z solnym (ob. chlor), posiadająca własność rozpuszczania złota, niegdyś królem metalów zwanego. Na 1 objętość stężonego kwasu azotnego bierze się 3 objętości stężonego kwasu solnego. Dwa te kwasy nawzajem się rozkładają i między utworami tego rozkładu występuje chlor, który jest tu czynnikiem głównie działającym przy rozpuszczaniu metali opierających się działaniu kwasów. Między innemi produktami rozkładu występuje też związek potrójny $NOCl_2$ **W. K.** używa się bardzo często do rozpuszczania złota, platyny (które tu wydają chlorki), ich połączeń i innych ciał trudno rozpuszczalnych.

Królewskie księgi, nazwa nadawana cztérem księgom kanonicznym Starego Testamentu, z tego powodu, że obejmują w sobie dzieje królów Izraela. Żydzi nazywają z nich pierwsze dwie *Samuelowemi*, a dwie ostatnie **K. k.**, t. j. pierwszemi i drugiemi *Malachim*.

Królewszczyzny, nazywano u nas dobra ziemskie, które stanowiły główne źródło przychodu dla królów polskich, i które także rozdawano zasłużonym obywatelom (*panis bene merentium*). Byłyto niekiedy starostwa grodowe, lub niegrodowe, czyli dzierżawy (tenutae).

Królik, zwierzę ssące, ob. Zając.

Królik (*Regulus*), rodzaj ptaków owadożernych, środkujący między pokrzewkami i sikorami, mający dziób krótki, bardzo szczupły, prosty, szydłowaty, nogi mierne, bardzo szczupłe, skrzydła mierne zaokrąglone, opierzenie sute, puszyste, w ogóle zielonawe. Należy tu kilka gatunków, obejmujących ptaki w Europie najmniejsze, nieodlatujące na zi-

mę z krajów północnych. W zimie ciągle przelatując po drzewach, oczyszczają je z jajek i poczwarek owadów. Gniazdeczka misternéj roboty z puchów roślinnych sztucznie zawieszają w igłach obwisłych gałązek sosnowych i świerkowych; samica znosi 8—11 jajek wielkości grochu, białych, ceglasto opstrzonych. Dwa krajowe gatunki: pospolity wszędzie *R. cristatus* i rzadszy *R. ignicapillus*, ozdobione są świetną żółtą lub pomarańczową czupryną, ograniczoną po bokach czarnemi smugami, połączonemi na czole, i okazującą się głównie wtenczas, kiedy ptaszek piórka na głównie nastroszy.

Królikarnia, osada i pałac pod Warszawą, otoczona wspaniałym ogrodem, niegdyś stanowiła wójtostwo mokotowskie do starostwa warszawskiego należące, za Augusta II i III przeznaczone na hodowlę królików, których polowaniem i łowieniem ci królowie chętnie się zabawiali. W r. 1775 nabyła Królikarnię wraz z całym Mokotowem księżna Elżbieta Lubomirska, od której odkupił ją znowu zbogacony w kraju tutejszym Włoch Karol de Thomatis, hrabia de Valery, który w r. 1778 rozpoczął prace nad jéj upiększeniem i postawił ją w stanie, w jakim ją obecnie widzimy. Syn jego Wiktor, pułkownik wojsk rossyjskich, odprzedał Królikarnię 1816 księciu Michałowi Hieronimowi Radziwiłłowi. Od r. 1849 piękna ta posiadłość jest własnością Ksawerego Pusłowskiego, który w r. 1859 w jedném skrzydle pałacu umieścił instytut moralnie zaniedbanych dzieci, przeniesiony obecnie do Mokotowa.

Królikiewicz (Jan Maksymilijan), wierszopis łaciński w XVIII w. Ogłosił p. t. „*Sarmatides seu satyrae*“ (1741), zbiór satyr, bardzo przydatnych dla historyi obyczajów spółczesnych; wydał także dzieło A. L. Ponińskiego p. t. „*Opera heroica A. L. Poniński etc.*“ (1749).

Królikowski (Józef Franciszek), pisarz, ur. 1781, † 1839 w Warszawie. Ukończywszy szkoły w Sanoku i Przemyślu, chodził następnie na wydział techniczno-filozoficzny w akademii zamojskiéj a w końcu na wydział prawny we Lwowie. Początkowo pełnił różne urzędy administracyjne; od 1820 był nauczyaielem literatury polskiéj w Poznaniu, a następnie aż do 1833 inspektorem instrukcyi w szkołach elementarnych w królestwie polskiém. Z prac jego wymieniamy najgłówniejsze jego dzieła: „*Prozodyja polska czyli o śpiewności i miarach języka polskiego*“ (Pozn. 1821); „*Uwagi nad dziełem: Rozprawa o metryczności i rytmiczności języka polskiego*“ (Warszawa 1818); „*Rozrywki literackie prozą i wierszem*“ (2 t., Poznań 1824); „*Proste zasady stylu polskiego, rozmaitemi postrzeżeniami względem języka praktycznie w przykładach okazane*“ (Poznań 1826); „*Wzory estetyczne poezyi polskiéj, w pięknościach pierwszych mistrzów naszych, z przytoczeniem teoryi wystawione*“ (tamże 1826); „*Rys poetyki, wedle przepisów teoryi i t. d.*“ (tamże 1828). Oprócz tego umieszczał rozprawy w „*Pamiętniku Warszawskim*“, przetłumaczył kilka oper i powieść Bronikowskiego „*Mysza wieża na jeziorze Gople*“. W Poznańskiém budził ruch literacki i zamiłowanie do języka polskiego wydawaniem czasopism: „*Mrówka Poznańska*“ (1821) i „*Pismo miesięczne poznańskie*“ (1822).—Życiorys jego mieści się w dziele K. Wł. Wójcickiego „*Cmentarz Powązkowski*“ (Warszawa 1855). — **Królikowski** (Jan), syn poprz., znakomity artysta dramatyczny, ur. 1820 w Warszawie. Początkowe nauki pobierał w Poznaniu, a następnie w Warszawie. W 1836 wystąpił po raz piérwszy w trupie Chełchowskiego na scenie teatru lubelskiego. Dobrze od publiczności przyjęty, odtąd rozwijał ciągle niepospolity swój talent usilną pracą i coraz większém doświadczeniem scenicznem. Na scenie krakow. 1840 wystąpieniem w *Ruy Blasie* Wiktora Hugo w roli *Cezara de Bazan*, najświetniejszego doznał powodzenia i jako ulubieniec publiczności przez lat 6 grywał charaktery wyższe w tragedyjach, dramatach i komedyjach. W 1846 przeniósł się do Warszawy i odtąd grywa tu stale na scenach obu teatrów. Od 1848 był nauczycielem szkoły dramatycznéj aż do jéj zwinięcia. Kilkakrotnie też pełnił obowiązki reżysera teatrów warszawskich. K. celuje przedewszystkiem w tragedyjach i dramatach. Charaktery namiętne, czarne, demoniczne, w grze jego mistrzowskiéj występują jako potęgi niezwykłe, na wskroś wstrząsające duszą widzów. Dość tu wspomnieć rolę *Franciszka Moora* w *Zbójcach* Schillera, niewątpliwie najcelniejszą z kreacyj tego artysty. W ogóle gra jego zawsze głęboko i wszechstronnie wystudyjowana, wykończona i pełna artyzmu; charaktery jak najstaranniéj wycieniowane; intonacyja głosu w najdelikatniejszych odcieniach dobitnie wyrażona; ruchy pełne dystynkcyi i szlachetności. Jedném słowem posiada K. wszystkie zalety, które cechują piérwszorzędnych genijalnych aktorów, do których szeregu i on też niewątpliwie należy. Wymieniamy tu jeszcze najwybitniejsze kreacyje K., mianowicie: *Narcyz* w Narcyzie Rameau; *Bodin* w Tułaczu, *Jan Mauprat* w Maupracie, *Job* w Burgrafach, *Detournelle* w Helenie de la Seiglère, *Shylock* w Kupcu Weneckim, *Miecznik* w Dymitrze i Maryi, *Wojewoda* w Liście Żelaznym, *Nick* w Maryi Stuart Słowackiego i t. d.

Krolmus albo *Grolmus* (Wacław), patryjota oraz pisarz i archeolog czeski, ur. 1787 we wsi Brzezińce, w powiecie bolesławskim w Czechach, † 1861 r. w Pradze; nauki gimnazyjalne odbył w Mladéj Bolesławi i w Czeskiéj Lipie, od 1811 studyjował filozofiję w Pradze, następnie od 1813 teologiję w Litomierzycach. Wyświęcony 1815 na księdza, został 1818 proboszczem w Nowéj Lysie, gdzie przełożywszy *Agendę* na język czeski, wykonywał podług niéj obrządki kościelne i dla akatolików. Oskarżony z tego powodu przed konsystorzem, przeniesiony był 1819 r. na kapelana do Mszena; następnie z przyczyny nieporozumień z konsystorzem litomierzyckim (w skutek których karany był siedmiodniowym aresztem w klasztorze dominikańskim), przeniesiony znowu 1823 na kapelana do Brozna; tegoż jednak roku został expositą w Krzesejnie nad Ohrzą, a 1832 plebanem w Zwikowcu, w r. 1840 w skutek nieporozumień z miejscowym kolatorem przeniósł się do Pragi, gdzie przemieszkiwał aż do śmierci, częste czyniąc wycieczki w rozmaite stro-

ny Czech, już to dla wyszukiwania starożytności, już to dla rozkopywania grobowisk pogańskich, już nakoniec dla zbierania pieśni, powieści i gadek ludowych. W Marcu 1848 wybrany do komitetu narodowego w Pradze, po wypadkach w Zielone świątki aresztowany, przesiedział 10 tygodni w więzieniu; po uwolnieniu był czas jakiś starostą sekcyi małostrańskiéj Lipy słowiańskiéj. Resztę życia przepędził wyłącznie na badaniu starożytności pogańskich Słowian i rozkopywaniu grobowisk. Wydał: książkę do nabożeństwa p. t. „*Swietlo żywota*“ (w Kral. Hradcu 1830); „*Obrana prawdy katolicke*“ (2 t., Praga 1830); „*Popsáni pamieti hodnych vieci chramu sw. Wita, kaple sw. Waclawa* i t. d“. (Praga 1844); „*Staroczeske powiesti, zpiewy, slawnosti, hry, obyczeje a napiewy ohledem na bajeslowi czeskoslowanske*“ (wydane pod pseud. *Sumlork*, 12 zeszytów, Praga 1844—51), zbiór dający bogaty materyjał, jednak bez żadnego ładu i składu i bez wszelkiéj krytyki; „*Kronika wszech powodni posloupnych let w kralowstwi czeskem*“ (Praga 1845); „*Agenda czeska krzest'anu katolickych*“ (Praga 1848: 2 wyd. 1863); „*Posledni bożisztie Czernoboha s runami na Skalsku w kraji boleslawskem*“ (Praga 1857) i w. in.

Królodworski rękopis (*Rukopis kralodvorsky*), nazwa nadawana najznakomitszemu pomnikowi staroczeskiéj poezyi, od miejsca znalezienia w m. Kralowym Dworze (ob.), gdzie odkryty został 16 Września 1817 przez W. Hankę pospołu z innemi rękopismami. Rękopis ten, pisany pięknym charakterem, na niewielkich kartkach pargaminu, w obecnym stanie składa się z 12 kartek i dwu wąskich pasków na początku i obejmuje z księgi 3-ciéj rozdziały: koniec 25, 26 i 27 całe i początek 28. Złomek ten zawiera w sobie 6 większych poematów epicznych i 8 poezyj lirycznych, pisanych wierszem nierymowym. Sądząc z charakteru pisma, jak również i z form języka, K. r. da się odnieść do roku około 1300, choć niektóre z poematów znacznie wcześniéj zostały utworzone; tak poemat p. t. *Zabój i Sławój*, zarówno z treści jak i formy odnosi się do czasów pogańskich. Piérwsze wydanie K. r. wraz z przekładem niemieckim Swobody sporządził Hanka 1819; od tego czasu było kilkanaście wydań, po większéj części w formacie rękopisu, a między innemi i poligloty (1843 i 1852). Najlepsze z wydań są 1829 Swobody i hr. Thuna w „*Geschichte aus Böhmens Vorzeit*“, ze wstępem Szafarzyka i z uwagami Palackiego (Praga 1845). Wrtiatko przygotował wydania fotograficzne K. r. (*„Kral. ruk. vydani fotograficke*“, Praga 1862). K. r. jest tłumaczony bądź cały, bądź w urywkach, na wszystkie prawie języki europejskie, na język polski w całości wybornie przełożony przez Lucyjana Siemieńskiego. Pod względem poetyckim drobne poezyje liryczne odpowiadają zupełnie pieśniom narodowym, podczas gdy większe malują w formie epicznéj zdarzenia historyczne. Nadano im tytuły od imion głównych osób; są one następujące, wedle porządku chronologicznego opisywanych faktów: *Zabój i Sławój*; *Czestmir i Wlasław*; *Jaromił i Oldrzych*; *Benesz Hermanów*; *Ludisza i Lubor*; *Jarosław*. Z poezyj lirycznych najważniejsze *Jeleń*, *Róża*, *Opuszczona*, *Skowronek* i in. Odkrycie i wydanie K. r. wywarło niezaprzeczony wpływ na rozbudzenia życia narodowego w Czechach i na rozwój nowoczeskiéj literatury. Znaleźli się jednak i przeciwnicy, dowodzący podrobienia. Spory o autentyczność rozpoczęły się w czasopismie „*Tagesboten für Böhmen*“ (Listopad 1858) i w Sybla „*Histor. Zeitschrift*“ (1859). Najgłówniéj dowodzi sfałszowania Fejfalik w „*Ueber die Königinhofer Handschrift*“ (Wiedeń 1860); bronią zaś autentyczności bracia Jireczek w „*Die Echtheit des Königinhofer Handschrift*“ (Praga 1862).

Kromer (Marcin), ur. 1512 w Bieczu, † 1589. Pochodząc z rodziny mieszczańskiéj, w nauce mógł jedynie znaleść środek zapewnienia sobie wydatnego stanowiska w społeczeństwie. Pilnością i zdolnościami okazanemi w czasie pobytu w akad. krak. (od 1528) zjednał sobie poparcie Jana Chojeńskiego, bisk. przemyskiego, zawiadującego kancelaryją koronną. Wysłany przezeń zagranicę, zwiedził Niemcy i udał się do Włoch, gdzie studyjował prawo (w Bolonii) i teologiję (w Rzymie), po ukończeniu któréj obrał sobie zawód duchowny. Za powrotem znalazł K. nowego protektora w Gamracie, bis. krak. (Chojeński † 1538), który go zrobił swoim sekretarzem i obdarzył licznemi beneficyjami. Towarzysząc biskupowi na synod piotrkowski (1542) i krakowski (1549), dał się poznać ze swéj nauki i wymowy. Otrzymawszy miejsce sekretarza przy królewicu Zygmuncie Auguście, bawił jakiś czas na Litwie. Zyskawszy względy królewica, został przez niego po wstąpieniu na tron osypany godnościami i beneficyjami (szlachectwo, kanonija warmińska i t. p.) i był używany do załatwiania ważnych spraw dyplomatycznych. Posłował do Rzymu (w 1548), a następnie jako pełnomocnik Rzpltéj bawił przez lat kilka w Wiedniu przy Karolu V i Ferdynandzie, załatwiając liczne sprawy, dla których odbywał podróże to do Frankfurtu nad Menem, to na sejmy cesarstwa, to na sobór trydencki. Ferdynand wielce cenił K. i obdarzał go hojnie (herby, opactwo welehradzkie). Wróciwszy do kraju 1566, brał czynny udział w sprawach publicznych; był na sejmie lubelskim 1569, godził Daniję ze Szwecyją. Hozyjusz (ob.), wyjeżdżając do Rzymu, zdał K. zarząd biskupstwa (1569), co jednak wywołało żywą opozycyję stanów pruskich, zasłaniających się przywilejem dozwalającym zasiadać na stolicy biskupiéj rodowitym tylko Warmijczykom; opozycyja ta ponowiła się po śmierci Hozyjusza 1579, przy obiorze K. przez kapitułę biskupem warmijskim. Jak piérwszą razą rozkaz papieski, tak teraz poparcie Stefana Batorego uśmierzyło krzyki niechętnych. Odtąd K. przesiadywał w Heilsbergu, zajmując się gorliwie sprawami biskupstwa i biblijoteką kapituły. Mimo swego wysokiego stanowiska kościelnego i wielkich dochodów pędził ciche i pracowite życie, poświęcając noce piśmiennictwu. Gorliwość o dobro religii nie przechodziła u niego w fanatyzm, jakkolwiek walczył z różnowiercami, jed-

nak żył z nimi w dobrych stosunkach. Z licznych pism K., przeważnie w języku łacińskim, najwięcéj sławy mu zjednało „*Martini Cromeri de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*“. (Bazylea u Jana Oporina 1555). Mieszczą się tu dzieje Polski do 1506 r., napisane z pomocą poprzednich kronikarzy, głównie Długosza i dokumentów, z jakiemi się zapoznał K. przy porządkowaniu archiwum koronnego. Dzieje te miały kilka wydań i były przełożone na niemiecki przez Henryka Pantaleona w Bazylei 1562 i na polski przez Marcina Błażewskiego (ob.) w 1611 w Krakowie i 1767 w Warszawie.— Drugą, mniejszą rozmiarami ale wyborną pracą, była: „*Polonia, sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo*“ (Kolonija 1577). Przekład polski Wł. Syrokomli wyszedł w Wilnie 1853 p. t. „*Polska, czyli o położeniu, urzędach i rzeczypospolitéj królestwa polskiego przez Marcina Kromera*“. Mniejszéj wagi i mało znane dla wielkiéj rzadkości są pisma K. treści polemiczno-religijnéj, jak „*Mnich*“, składający się właściwie z 4 oddzielnych pism: *a*) „*O wierze i nauce luterskiéj. Rozmowa pierwsza dworzanina z mnichem*“ (Kraków u Łazarza 1553); *b*) „*Czego się chrześcijański człowiek dzierżeć ma*“ (t. 1552); *c*) „*O kościele bożym albo krystusowym*“ (t. 1553) i *d*) „*O nauce kościoła świętego*“ (1554). Jakkolwiek przeznaczone dla ogółu, pisma te przystępne były tylko fachowym dla zbytniéj subtelności wywodów teologicznych, to téż K. sam przerobił, rozszerzył i wydał je po łacinie p. t. „*Monachus, sive colloquiorum de religione libri quatuor*“ (Kolonija 1568). Z innych licznych pism łacińskich K., tak wierszem jak i prozą (mowy, listy, poematy, przekłady z greckiego Focylidesa i Jana Chryzostoma), które wymienia Starowolski (ob.) w swéj „*Hecatontas*“ i Bentkowski (T. II str. 715 i 16), zaznaczyć musimy jako osobliwość, „*Musica figurata, Martino Cromero Bieczensi auctore. Impressum Cracoviae per Hieronimum Victorem A. D. 1534*“ (Karasowski, *Rys hist. op. polsk.*, str. 154). Jestto najdawniejsze dziełko muzyczne u nas wydane. Liczne rękopiśmienne prace i korespondencyja K. mieści się w biblijotekach: petersburskiéj, ossolińskich, heilsberskiéj, tudzież archiwach szwedzkich, w których to ostatnich znalazł ciekawe listy Prowe i wydał w dziele „*Mittheilungen aus schwedischen Archiven und Bibliotheken*“ (Berlin 1853). Obszerną biografiję K. napisał po niemiecku Eichhorn Antoni, kanonik warmiński (1869), p. t. „*Der ermlandische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst*“ (Brunsberga 1868). Po polsku mamy źródłową pracę Cypryjana Walewskiego (ob.), wydaną po śmierci autora p. t. „*Marcin Kromer*“ (Warszawa 1874).

Kromołów, osada w gub. kieleckiéj, pow. olkuskim nad Wartą, która tu bierze początek z małego strumyka wypływającego z pod kaplicy ś. Jana. Kromołów liczy 1,670 m.

Kromwell (Oliwier), ob. Cromwell.

Kromy, m. pow. gub. orłowskiéj, nad rzekami Kromą i Niednią; liczy przeszło 2,800 m. Założone 1593, było obwarowane na obronę granic od Tatarów krymskich. — *Kromyski powiat*, ma 94,000 m. na 1,926 w. kw.; powierzchnia w ogólności równina, skropiona rz. Oką i jéj dopływami; grunt przeważnie gliniasty i piaszczysty, na południe od Oki czarnoziem. Mieszkańcy obok rolnictwa zajmują się hodowlą bydła, ogrodnictwem i rybołóstwem.

Kronika, z greck. *chronos* czas, a więc właściwie księga czasowa czyli historyczna. K. obejmuje albo historyję powszechną, albo szczegółową jakiego kraju, narodu, monarchy, miejsca i t. d.; od annałów czyli roczników (ob.) różni się tém, że wypadki dziejowe opowiadane są w niéj obszernie, w pewnym związku bez uwagi wszakże na formę czyli sztukę historyczną, w rocznikach zaś wypadki występują zwykle w krótkości i bez związku, w chronologicznem tylko następstwie. Niektóre *Kroniki powszechne* wielką mają wartość z powodu użytych do nich dzieł, całkiem już zaginionych, np. K. (*Chronicon*) Euzebijusza albo Prospera z Akwitanii. Inne znowu K. bywają tylko wyciągami z dzieł dawniejszych, jeszcze istniejących i żadnéj prawie nie mają wartości albo téż nabierają ważności wtedy dopiero, gdy dotykają epoki, w któréj żyli ich autorowie. Najwięcéj kronik posiada każda prawie literatura z wieków średnich. U nas do celniejszych należą kroniki: Galla, Kadłubka, Jana z Czarnkowa, Długosza i t. d.

Kronion albo *Kronides*, syn Kronosa (Chronosa), przydomek Zeusa czyli Jowisza (ob.).

Kronos, ob. Saturnus.

Kronszlot (t. j. *Kronschloss*), silny fort na południe od Kronsztatu (ob.), leżący na dwu sąsiednich wysepkach skalistych; założony przez Piotra I r. 1701. Znajduje się tu magazyn prochowy i piec do lania kul działowych.

Kronsztat, silna forteca w gub. petersburgskiéj, o 31 w. na zachód od Petersburga, położona na wschodnim końcu odnogi Fińskiéj, naprzeciwko ujścia Newy, na wyspie Kotlin (po fińsku *Retusari*, t. j. Szczurza wyspa), z przyczyny położenia swego oraz silnego ufortyfikowania, stanowi główną obronę miasta Petersburga od strony morza i zarazem jest najsilniejszą fortecą, najważniejszym portem wojennym i najbardziéj ożywionym portem handlowym Rossyi. Posiada wielkie zakłady marynarskie i trzy oddzielne baseny portowe: port kupiecki, mogący pomieścić 1,000 okrętów, środkowy, w którym naprawiają oraz uzbrajają okręty wojenne i port wojenny. Porty są bronione w części przez własne fortyfikacyje, w części zaś przez fort *Kronszlot* (ob.). K. jako port handlowy petersburgski jest ogniskiem północnego handlu Rossyi; rocznie przybija tu około 3,000 okrętów. K. jest rezydencyją admiralicyi, gubernatora wojennego, tudzież stacyją cesarskiéj floty morza baltyckiego; z gmachów publicznych oprócz kilku kościołów rozmaitych wyznań, odznaczają się: wspaniałe zakłady marynarskie, arsenał morski, szpital, koszary i t. d. Liczy 48,500 mieszkańców, która to liczba w lecie znacznie się powiększa. K. zbudowany został 1710 przez Piotra I, na pustéj wyspie, zajętéj od Szwedów 1703; pierwo-

tne forty znacznie zostały rozszerzone i wzmocnione za panowania cesarzowéj Elżbiety przez architekta Kokorinowa, a jeszcze bardziéj za panowania Pawła I, Aleksandra I i Mikołaja I. Podczas wojny wschodniéj flota angielsko-francuska zjawiła się pod K. w Maju 1855, lecz poprzestała tylko na rekognoskowaniu.

Kronsztat, po węgiersku *Brasso*, m. wolne i stolica saksońskiego okręgu t. n. w Siedmiogrodzie, niegdyś silnie ufortyfikowane; leży w wspaniałém położeniu u podnóża wysokich gór. Z gmachów publicznych odznacza się przedewszystkiém wspaniała katedra ewangielicka, wybudowana 1385—1425 i kilkakrotnie późniéj odnawiana; daléj ratusz oraz katedra katolicka. Z zakładów naukowych posiada K. 3 gimnazyja, z których odznacza się szczególniéj gimnazyjum ewangielickie. Leżąca w północnéj części miasta warownia grała dosyć ważną rolę w wypadkach r. 1848—49. Liczba mieszkańców wynosi około 28,000, z tego przeszło 10,000 Niemców, około 9,000 Wołochów i przeszło 5,000 Madziarów; podług wyznania przeszło 10,000 należy do kościoła gr. kat., 4,000 do rz. kat., 9,500 do luterańskiego i 1,000 do reformowanego. K. jest najważniejszém miastem handlowém i fabrycznem Siedmiogrodu; główne przedmioty wyrobu stanowią: sukno, skóry, sznury, świece, wyroby skórzane, trzewiki, papier i t. d. Znajdują się tu także hamernie żelaza i miedzi. Handel bardzo ożywiony, zwłaszcza z Mołdawią i Wołoszczyzną. K. założony został w 13 w.; w 16 był punktem środkowym reformacyi luterskiéj w Siedmiogrodzie.

Kropacz, *Cropacius* (Kacper), poeta łacińsko-czeski, ur. na początku XVI w. w Pelzni, † 1580 tamże; wykształcił się na akademijach zagranicznych w językach klasycznych, prawie i rymotwórstwie łacińskim do tego stopnia, że uważany był za jednego z najlepszych poetów łacińskich swego wieku; 1560 cesarz Ferdynand I ukoronował go wieńcem poetyckim oraz obdarzył szlachectwem; pod koniec życia był K. pisarzem miejskim w Strzybrze Napisał wiele pięknych wierszy łacińskich treści religijnéj (*O narodzeniu Chrystusa*, *O Duchu św.* i t. d.), historycznéj (*O mieście Wiedniu*, *O książętach i królach czeskich do Rudolfa II* i in.) oraz treści rozmaitéj (*Elegij*, *Ód pochwalnych*, *Epigramatów*; *Wierszy okolicznościowych i in.*). Wszystkie utwory K. zebrał i wydał przyjaciel jego, wyborny także poeta łaciński Paweł Melisseus (Norymberga 1581).

Kropeckie albo **Krupieckie** starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie bełzkiém, w powiecie lubaczewskim. Podług lustracyi z r. 1664 powstało z dawniejszego sstwa lubaczewskiego przez odseparowanie odeń wsi Krupiec i Bruśni. W r. 1771 posiadał je Jerzy Mniszech, generał wielkopolski, wraz z żoną, którzy zeń opłacali kwarty złp. 115, a hyberny złp. 337 gr. 12. Zajęte przez rząd austryjacki 1778 r., sprzedane przezeń zostało w r. 1818 wraz z całą sekcyją III dóbr lubaczewskich baronowi Brunickiemu za złot. reń. 75,050.

Kropidło (Jan), biskup kujawski, syn Bolesława III, księcia opolskiego i Eufemii, córki Henryka IV, księcia wrocławskiego. Po ukończeniu nauk w akademii bonońskiéj, był najprzód proboszczem ś. Marcina na Spiżu a w r. 1382 biskupem poznańskim, skąd w dwa lata potém przeniósł się na biskupstwo kujawskie, a nareszcie r. 1389 wbrew obowiązującym prawom został przez papieża Bonifacego IX wyniesiony na arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Władysław Jagiełło postanowił niedopuścić go do metropolii, a gdy K. przemocą chciał dopiąć swego i wchodził nawet wzmowy z Krzyżakami, został więc uwięziony i ze wszystkich wyzuty posiadłości; wypuszczony na wolność, otrzymał z łaski Krzyżaków i papieża biskupstwo kamieńskie na Pomorzu. Następnie przeprosiwszy króla i zrzekłszy się arcybiskupstwa 1394, wrócił na biskupstwo kujawskie 1404; w 1416 był na soborze konstancyjeńskim; † 1421; pochowany w Opolu na Szlązku. Byłto człowiek charakteru niespokojnego, dumny, ambitny, zuchwały, goniący za życiem wesołém i zbytkami. Polski nie lubił, sprzyjał Niemcom i Krzyżakom. U duchowieństwa też nie miał poważania a w kraju był niecierpiany.

Kropiński (Ludwik), generał i poeta, ur. 1767 we wsi Paszukach, w dawném województwie brzeskolitewskiém. Po ukończeniu nauk w domu książąt Czartoryskich w Puławach, wszedł do służby wojskowéj i r. 1794 jako podpułkownik artyleryi odniósł 13 ran w bitwie pod Pragą. W r. 1812 dowodził dywizyją w stopniu generała brygady i zastępował kilkakrotnie ministra wojny; następnie złamany trudami wojennymi osiadł we wsi swojéj Worończynie na Polesiu wołyńskiém. Tu znękany licznemi nieszczęściami rodzinnemi, a wreszcie dotknięty ślepotą, zakończył życie 1844. Był K. także członkiem tow. warsz. prz. nauk a w ostatku wizytatorem szkół w zachodnich prowincyjach cesarstwa. Należał on do tych poetów (Feliński i Wężyk), którzy na wzór tragików francuskich chcieli stworzyć oryginalną tragedyję polską. Napisał też podług szkoły francuskiéj tragedyję „*Ludgarda*“, wielce swego czasu cenioną. Jego powieść „*Julija i Adolf*“ bez wyższych zalet, napisana językiem z francuziałym, wielkiéj również u współczesnych używała wziętości. Drobniejsze jego utwory poetyczne, w których więcéj okazał talentu, wraz z *Ludgardą* i *Sztuką rymotwórczą* (w 4 pieśniach) wyszły p. t. „*Pisma rozmaite*“ (Lwów 1844).

Kropla, ob. Płyn.

Krościenko, m. okręgowe w pow. sandeckim w Galicyi, ma 1,200 m. i źródło mineralne.

Krośnianin (Paweł), piszący się *Paweł z Krośna*, znakomity rymotwórca łaciński, za Zygmunta I, urodzony w Krośnie na Rusi Czerwonéj, zmarły w połowie XVI w. Piérwszy wykładał poetykę w akademii krakowskiéj i pisał pełne mocy i wdzięku elegije, dowcipne i żartobliwe epigramaty, pieśni poważne, hymny i panegiryki. Stanowi on, rzec można, epokę w historyi poezyi polsko-łacińskiéj; z jego bowiem szkoły wyszło wielu znakomitych poetów naszych, jak np. między innymi Dantyszek. Drukowane jego prace należą dzisiaj do rzędu najrzadszych. Wymieniamy z nich: „*Panegyrici ad di-*

vum Ladislaum Pannoniae regem etc." (Wied. 1509); „*Epithalamion* etc.", wiersz na wesele Zygmunta I z Barbarą Zapolską (Krak. 1812); „*Victoria a Sigism. rege A. 1514 e Moschis relata*" (Krak. 1514) i t. d.

Krośniewice, osada w gubernii warszawskiéj, powiecie kutnowskim, liczy 1,490 m.

Krosnińskie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie ruskiém, w ziemi sanockiéj. W r. 1770 zaliczały się do niego: miasto Krosno, przy ujściu Lubalowki do Wisłoki, miasteczko Wola Mikowa i wsie: Olchowce, Posada Olchowska, Międzybrodzie, Trebcza, Zabłocie, Tyrawa Solna, Szczawne, Łubków, Przyłuki, Mikowa, Rzepędź, Turzańsk, Jawornik, Horb, Komańcza, Dołżyca, Smolnik, Maniowa, Szczerbanówka, Solinka, Balnica, Duszałyn, Wołosate i Rosztoki. W r. 1771 posiadał je Jan Branicki, kasztelan krak. i het. w. kor., z małż. Izabelą z Poniatowskich, którzy opłacali z niego kwarty złp. 10,951, a hyberny złp. 7,078 gr. 28. Zajęte przez rząd austryjacki w d. 30 Marca r. 1787, zostało w różnych czasach następnie i częściowo sprzedawane rozmaitym osobom. (Patrz Czemeryńskiego o *Dobrach koronnych w Galicyi*, str. 222).

Krosno, m. okręgowe w pow. jazłowieckim w Galicyi, nad Wisłoką; liczy około 3,000 m.; ma wspaniały kościół farny, stojący na miejscu dawniejszego kościoła aryjańskiego, oraz starożytny kościół i klasztor franciszkanów. Prowadzi dość ożywiony handel z włościanami węgierskiemi. W pobliżu leżą w pięknéj okolicy zwaliska zamku Odrzykońskiego. Za czasów Kazimierza W. K. była otoczone murem i słynęło handlem i przemysłem. Podczas wojen szwedzkich za Jana Kazimierza wielce upadło.

Krosno, po niem. *Krossen*, m. pow. w pruskiéj regencyi frankfurtskiéj, przy ujściu rzeki Bobry do Odry, liczy przeszło 7,000 ludności, bez wojska, wynoszącego 657 żołnierzy.

Krótkoogoniaste (*Brachyura*), rodzina skorupiaków 10-nożnych, (ob. Skorupiaki).

Krótkopiórе (*Brevipennes*), ob. Krótkoskrzydłe.

Krótkoskrzydłe (*Brachyptera*), u Cuviera oddział ptaków płetwonogich, mających skrzydła bardzo krótkie, jak nury, pingwiny i t. d. Duméril pod tą nazwą rozumie rodzinę ptaków, odpowiadającą krótkopiórym Cuvier'a, do których należy struś.

Krótkowąs (*Micropogon*), rodzaj ptaków dwuparzystopalcowych, pośredni między rodzajami Brodacza (*Bucco*) i *Monasa*, żyje w krajach międzyzwrotników obu lądów.

Krotochwila, Krotofila albo *farsa*, rodzaj komedyi, grywanéj piérwotnie na rozweselenie widzów po poważnych misteryjach religijnych; dziś pod tą nazwą rozumiemy wesołe swawolne sztuki dramatyczne, najczęściéj jednoaktowe, w których więcéj chodzi o wesołość i dowcip aniżeli zadosyć uczynienie innym warunkom dramatu.

Kroton, Krocień (*Croton*), rodzaj roślin z rodziny ostromleczowych, mający za cechy: kwiaty zwykle oddzielnopłciowe; kielich 5^0 działkowy, korona w kwiatach męskich 5^0 płatkowa, w żeńskich żadna; pręcików 10 do 12, osadzonych na osadniku; owoc 3 orzeszkowy; należą tu zioła, krzewy i drzewa w krajach gorących w 200 około gatunkach; wiele z nich zawiera soki żywiczne balsamiczne i kory aromatyczne, inne zalecają się wonią kwiatów i liści, niektóre dostarczają lekarstw. *C. cascarilla* krzew w Ameryce połud. i na Antyllach; sądzono dawniéj, że z niego pochodzi wszystka kora kaskaryllowa (ob. Cascarilla). *C. cascarilloides* na Hayti również dostarcza znacznéj ilości kory kaskarylowéj. *C. chamaedriofolium*, *C. coccineum*, *C. corylifolium*, dostarczają olejków używanych przeciw wrzodom, ranom i t. p. *C. draco*, w Meksyku, w stwardniałym swym soku wydaje wyborny gatunek krwi smoczéj (*Sanguis Draconis*). *C. elenteria*, na wyspach Bahama, ma dostarczać najznaczniejszéj ilości kory kakaskarylowéj. Z *C. Sloanei*, kora używa się przeciw febrze. Z *C. antisyphiliticum*, liście używają się jako środek moczopędny i przeciw wrzodom syfilitycznym. Z *C. origanifolium*, w Indyjach Zach., wycieka przez nacięcie sok żółty, balsamiczny, używany tam pod nazwą *balsamu kopajwowego z Domingo*. *C. pseudochina*, małe drzewko w Meksyku, dostarcza kory, która pod nazwą *kopalchi* używa się w swéj ojczyźnie jak china, w Europie wszakże przyjęcia nie znalazła. Najbardziéj używanym gatunkiem jest K. *przeczyszczający* (*C. tiglium*), dostarczający ziarn używanych w Indyjach Wschodnich jako środek przeczyszczający, drastyczny; były one téż sprowadzone do Europy pod nazwą ziarn granadylowych lub moluckich, obecnie używa się tylko wyciskany z nich oléj *krotonowy*. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne w cieplarniach.

Krotona, dzisiaj *Cotrone*, osada achajska, założona 710 prz. Chr., niegdyś wielkie miasto, słynące z uprawy nauk i sztuki gimnastycznéj, oraz z wielu szermierzy i zwycięzców w igrzyskach olimpijskich. Tu Hannibal doznał dwu porażek; w 195 r. prz. Chr. Rzymianie założyli tu koloniję. Dzisiajsza Cotrone jest rezydencyją biskupa i ma 5,800 m. Por. Molisi „*Cronica di Crotone*" (Neapol 1649).

Krotopos, syn Agenora, król Argos, dla złagodzenia zarazy zesłanéj przez Apolina, został z kraju wygnany.

Krotos, syn Parysa i Eufemy; wychowany razem z muzami, został na ich prośby przez Zeusa umieszczony jako strzelec pośród gwiazd.

Krotoszyn, miasto powiatowe i stolica księstwa t. n. należącego do książąt Thurn i Taxis; leży w obwodzie regencyi poznańskiéj i liczy 8,500 m.; ma dwa kościoły, sąd obwodowy i kilka fabryk. O Krotoszynie pisał Łukaszewicz.

Krotowski, właściwie *Krauthofer*, notaryjusz i jeden z przywódców powstania poznańskiego w 1848 r. Gdy ciągnął na czele swego oddziału na Poznań, spotkał się 7 Maja pod Rogalinem z wojskiem pruskiém, przyczém pobity na głowę, stracił kasę, działa oraz wielu w zabitych i wziętych do niewoli. K. skazany na śmierć za zdradę stanu, został późniéj ułaskawiony i † 1852 w Berlinie.

Krowa, ob. Wół.

Krowa morska, pospolita nazwa brzegowca (ob.).

Kronicki (Marcin), znakomity pisarz polski XVI w., głośny swego czasu polenista kalwiński, a w końcu socynijaniu, ur. w Toruniu około 1500, † 1573; uczył się w Wittenbergu pod Lutrem i Melanchthonem i powrócił do ojczyzny przejęty zasadami reformacyi te zostawszy księdzem zaczął rozszerzyć, za co był prześladowany a nawet i więziony. Uwolniony, odstąpił od wiary katolickiéj i ożenił się 1550, w skutek czego biskup rzucił nań klęstwą i wygnał go z kraju. Chcąc uchronić się od prześladowań udał się K. do Pińczowa pod opieką Oleśnickiego, który także odstąpił od katolicyzmu, i został tamże pastorem kalwińskim. W tym czasie wydał K. odezwę do króla i narodu, nakłaniającą do przyjęcia protestantyzmu, p. t. „*Chrześcijańskie a żałobliwe napominanie* i t. d." (Magdeburg 1554); dzieło to było z zajęciem przez szlachtę czytane, ponieważ w niém K. napada więcéj na nadużycie księży, niż na zasady wiary. Wtedy z polecenia Zebrzydowskiego, biskupa krakowskiego, został K. ujęty, lecz gdy go uwożono z Pińczowa, oswobodzony przez Baltazara Łukowskiego. Gdy się nieudało biskupowi pochwycić K., napisał na odparcie jego odezwy do Zygmunta Augusta odpowiedź p. t. „*Krótka odpowiedź na artykuły obłędliwe M. K.*" (1556), lecz gdy ta mało wywarła wpływu, przedsięwziął znowu go pojmać, lecz bezskutecznie. Rozdrażniony tém K. wydał przeciwko Zebrzydowskiemu dzieło „*Obrona starożytnéj nauki chrześcijańskiéj*" (Pińczów 1560; 2 wyd., Wilno 1584; 3-cie t., 1604, oba p. t. „*Apologija większa*"), w którém wylał całą złość przeciwko duchowieństwu katolickiemu. W roku następnym wydał przeciwko papieżowi „*Obraz a konterfekt własny Antykrystów*". Przez te walki z biskupami, poniesione prześladowania, oraz niepospolity dar wymowy zyskał K. wkrótce powszechną wziętość u spółwyznawców, którzy niejednokrotnie wzywali go do rozmaitych czynności, mających na celu popieranie sprawy reformacyi w Polsce. Gdy Mikołaj Czarny Radziwiłł w r. 1560 zamierzał wydać przekład Biblii w języku polskim, K. należał do najcelniejszych jéj tłumaczy. W tym też czasie, jak się zdaje, zaczął się przechylać do socyjanizmu, przeniósł się z Wodzisławia do Węgrowa; na synodzie w Mokrsku 1563 obrany senijorem zborów socynijańskich na Podlasiu, osiadł w Piaskach pod Lublinem. K. był pierwszym z różnowierców co polemikę z katolikami prowadził w języku polskim; sam on władał znakomicie mową polską; język jego jest czysty i poprawny, styl jędrny i kwiecisty, składnia nawet więcéj wyzwolona od wpływów łaciny niż u klasycznych pisarzy złotego okresu. Oprócz wyżéj wymienionych, napisał K. wiele dzieł polemicznych, z których nie wszystkie są znane.

Krowne (*vacca*), obowiązek chłopów w XIII w. do dawania bydła na rzeź do kuchni królewskiéj, który późniéj zamieniony został na podatek pieniężny.

Kroże, po żmudzku *Krażéj*, miasteczko w gub. kowieńskiéj, nad rz. Krożentą, o 4 mile od Rosień odległa. Osada bardzo starożytna i bogata w wspomnienia historyczne. W tutejszém kolegijum jezuickiém, Kazimierz Sarbiewski był przez długie lata nauczycielem poetyki, tutaj nauczał też i Karol Wyrwicz. Oprócz akademickiéj szkoły jezuitów, było tu także seminaryjum duchowne dyjecezyi żmudzkiéj, założone około 1570, a w r. 1740 przeniesione do Worń czyli Miednik. W r. 1818 założono tu gimnazyjum, przeniesione r. 1844 do Kowna. Odtąd K. zaczęły coraz widocznéj upadać, tak że dzisiaj są nędzną mieściną. W okolicach K., blisko źródeł Windawy czyli Wenty, znajduje się znaczna liczba mogił konicznych, zwanych *Mylžyniukapaj*. Por. Ignacego Buszyńskiego „*Kroże, ich przeszłość i stan obecny*" (Wilno 1872).

Krozkie starostwo niegrodowe, mieściło się w księstwie żmudzkiém, powiecie krożskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569 sstwo to zaliczało się do dóbr stołowych królewskich, następnie podzielone na różne dzierżawy, składało się z miasta powiatowego Kroże (ob.), nad rzeką Krożentą i z dzierżaw: Gordziany, Domejki, Janiszki albo Pomiadowsze, Iwibie i Jodajcie, z których posesorowie opłacali kwarty złp. 273 gr. 7.

Krożenta, rz. w gub. kowieńskiéj, poczyna się w pow. szawelskim, koło miasteczka Korklany, przepływa pod Krożami, gdzie przyjmuje z lewéj strony rzeczkę *Kalnicę* i wpada z prawego brzegu do *Dubissy*, tworząc przy ujściu niewielkie jezioro. Szeroka do 7 sążni, głęboka od $1\frac{1}{2}$ do 2 arszynów.

Krtań, ob. Tchawica.

Kruchość, własność ciał, mocą któréj ciała dają się łatwo rozdrabiać; jest ona wynikiem słabéj spójności międzycząsteczkowéj.

Kruchowo, jezioro w w. ks. poznańskim, regencyi bydgoskiéj, w części zachodniéj powiatu mogielnickiego.

Kruchta, przedkościele, babiniec, czyli przysionek przed każdym kościołem, gdzie zwykle żebracy siadają.

Krucica, pistolet małego kalibru, pojedynczy lub dwururny, używany tylko na strzał bardzo bliski.

Krucyfer (z łac.), ksiądz niosący krzyż na czele procesyj kościelnych, pogrzebów i t. d. albo też ksiądz noszący krzyż przed papieżem i arcybiskupem.

Krucyfix, zowie się krzyż z wyobrażeniem zawieszonego na nim Jezusa Chrystusa. K. pojawia się dopiéro w 7 w., chociaż już dawniéj krzyż bez wizerunku zbawiciela był używany jako symbol chrystyjanizmu. Początkowo u stóp krzyża umieszczano baranka, następnie popiersie Chrystusa w środku, lub na górném ramieniu krzyża, a potém dopiéro (najdawniejszy rysunek pochodzi z 686 r.) całą postać Chrystusa, stojącą przed krzyżem i jakby błogosławiącą lub modlącą się; w w. 12 znajdujemy już Chrystusa zawieszonego na krzyżu, przyczém początkowo jest przybity 4 a późniéj 3 gwoździami. Częstokroć dawniéj obok K. umieszczano wizerunki N. M. P., św. Jana, Maryi Magdaleny, żołnierzy i t. d. W kościele greckim K. wszedł późniéj w użycie. Z wyznań ewangielickich tylko luterańskie zacho-

wało użycie K.—Porów. Pipera „*Ueber den christl. Bilderkreis*“ (Berlin 1852).

Krucyjaty, ob. Krzyżowe wojny.

Krucynijusz (Jędrzéj), po łac. *Crucinius*, wymieniony przez Starowolskiego (*Monum. Sarm.*) jako sławny lekarz, jest według Majera (*Wiadom. z życia prof. wydz. lek.*) tym samym co Grutyński (ob.).

Kruczkowski (Józef), początkowo prywatny sekretarz T. Czackiego a następnie podskarbi komisyi sądowo-edukacyjnéj wołyńskiéj, ogłosił drukiem dwa ważne do dziejów szkoły krzemienieckiéj sprawozdania: „*Rachunek kasy gimnazyjum wołyńskiego*“ (Krzemieniec 1818) i „*Rachunek kasy liceum wołyńskiego*“. † 1857 w Żytomierzu, zostawiwszy w rękopisie obfite materyjały do żywota Tadeusza Czackiego.

Krudaszewski (Ludwik), malarz, ur. w Zamościu 1817, † 1750 r. Malował olejno i al-fresco (w kościele bernardynów w Warszawie).

Krüdener (Julijanna, baronowa), słynna w swym czasie pijetystka, urodz. 1766 roku w Rydze, córka barona *von Vietynghof*, zaślubiona w 14 roku życia baronowi von Krüdener, rozwiodła się z nim wkrótce i odtąd prowadziła życie zapełnione rozmaitemi przygodami w Rydze, Petersburgu, Paryżu i t. d. Romansem p. t. „*Valerie*“ (2 t., Paryż 1804; przekład polski W. Maleckiéj, Warsz. 1822) zjednała sobie pewien rodzaj sławy literackiéj. Z upływem czasu zmieniła się w marzycielkę pijetystyczną, uważając się za powołaną do opowiadania Ewangelii. W Paryżu odbywały się (1814) w jéj domu zgromadzenia religijne, w których brały udział najznakomitsze osobistości nawet i cesarz Aleksander. Zamierzywszy nawracać ludzi, wypędzana z tego powodu z rozmaitych krajów, dostała się nareszcie 1824 do Krymu, celem założenia osady dla swéj sekty, i tu umarła 13 Grud. 1824 w Karasabasar.—Porów. Bresciusa i Seilera „*Beiträge zu einer Charakteristik der Frau von K.*“ (Berl. 1818) i Eynarda „*Vie de Madame de K.*“ (2 t., Paryż 1849).

Krug (Jan Filip), historyk rossyjski, ur. 1764 w Halli, † 1844 w Petersburgu; po ukończeniu nauk w uniwersytecie halskim, przybył 1788 w towarzystwie margrabiny Schwedt do Warszawy i zapoznawszy się tu z familiją Orłowych, udał się z nimi 1789, jako nauczyciel domowy, do Moskwy. Tu zajął się numizmatyką a następnie starą historyją Rossyi i napisał „*Zur Münzkunde Russlands*“ (Petersburg 1805; przekład rossyjski, tamże 1807). W r. 1795 przeniósł się do Petersburga, od r. 1805 urzędnik biblijoteki publicznéj oraz adjunkt akademii nauk, został 1815 rzeczywistym akademikiem a 1817 dyrektorem biblijoteki. Napisał „*O chronologii byzantyńskiéj z zastosowaniem do starożytnéj historyi rossyjskiéj*“ (1810); *Uwagi nad pismem Ibn-Foszlana o języku, religii i obyczajach pogańskich Rusów*; *Krytykę Hammera historyi Złotéj Ordy* i w. in. Ogłosił nadto: „*Badania krytyczne o starożytnych monetach rossyjskich*“; „*O bogactwie narodowém Prus i o dobrobycie mieszkańców tychże*“ (1805); „*Próba krytycznego objaśnienia byzantyńskiéj chronologii, z zastosowaniem szczególném do starożytnéj historyi rossyjskiéj*“ (Petersb. 1810) i t. d.

Krüger (Oswald), jezuita, uczony matematyk, ur. 1598 w Prusach, profesor akademii wileńskiéj, późniéj rektor kolegijum w Nieświeżu, † w Gdańsku 1665. Ogłosił: „*Theoremata et problemata ex optica, geometria et astronomia*“ (Wilno 1633); „*Arithmetica*“ (1635); „*Centuria astronomica*“ (1637, 2 wyd. 1639, tłum. na język rossyjski przez Kiprianowa, Moskwa 1707); „*Oculus*“ (1642); „*Iris, seu de coloribus apparentibus*“ (1647); „*Dissertationes de vacuo*“ (1648) i in.—Porów. Browna „*Biblijoteka pisarzów asystencyi pols. towarz. Jez.*“, str. 242—243).

Krüger (Frańciszek), malarz niemiecki, ur. 1797 w Radegaście pod Köhten, od 1825 królewsko-pruski malarz nadworny i profesor akademii sztuk pięknych w Berlinie, † 1857. Celował jako malarz zwierząt, zwłaszcza koni, scen myśliwskich i wojennych, tudzież jako znamienity portrecista.

Krugis, w pogańskiéj Litwie bóg kowalów i rudników.

Krügner (Jan Gottfryd), wykonał w Lipsku mapę zakonu reformatów prowincyi wielkopolskiéj i małopolskiéj, wielkości 3 arkuszy wzdłuż z sobą złączonych, p. t. „*Alma provincia reformata ss. Antonii Padvani Maioris Poloniae* i t. d.“ (1718).

Kruk, w mytologii, wyobraża górę, któréj córką jako woda jest *Buga* (ob.), *Banga* czyli *Wanda*.

Kruk (*Corvus*), rodzaj ptaków wróblowatych z grupy *dentirostres*, mający za cechy: dziób prosty, gruby, z końcem słabo zakrzywionym; nozdrza owalne, nasadowe, kępkami szczecinowatych piór przykryte, nogi mierne, silne; skrzydła nadmierne, zaostrzone; ogon mierny, równy lub słabo zaokrąglony. Sąto ptaki miernéj wielkości, mniéj lub więcéj towarzyskie, chytre, żarłoczne. Znajdują się na całéj kuli ziemskiéj i oddają znakomite usługi przez tępienie mnóstwa owadów, odbywających przemiany w ziemi. Niektóre tylko odbywają odległe wędrówki; lot ich jest powolny, lecz wytrzymały; przechadzają się krocząc powolnie, lub niezgrabnie podskakując. Oprócz owadów jadają téż padlinę, porywają młode ptaki i drobne ssące, a w razie niedostatku żywią się nasionami zbożowemi. Głos wydają krzykliwy i nieprzyjemny. Jedne gnieżdżą się gromadnie, inne żyją w odosobnieniu. Gniazda budują z suchych gałązek i suto wyścielają. Jaj niosą od 4—7 podłużnych, blado-zielonych, niebieskawych lub brudno-białawych, plamistych. Samce biorą udział w wysiadywaniu i pielęgnowaniu potomstwa. K. w niewoli trzymane, okazują szczególną skłonność do kradzieży przedmiotów metalowych, błyszczących, które starannie ukrywają. Dawniéj do rodzaju K. zaliczane były sójki, sroki i kawki. Właściwych K. znajdują się u nas 4 gatunki. K. (*C. corax*), nieliczny i najmniéj towarzyski; *Czarnowron* (*C. corone*); *Wrona* (*C. cornix*), wszędzie bardzo pospolita i *Gawron* (*C. frugilegus*), różniący się w wieku dojrzałym od innych K. brakiem piór przy nasadzie dzioba.

Kruk lub *Hak*, nazwa ludowa samca łososia.

Kruk (*Cruco*, *Crito*), syn Gryna, książę Bobrytów, wybrany 1066 roku po zabiciu Godszalka (Godeskalka), panował jednocześnie i nad Lutykami, którzy osłabieni walką z cesarzem Henrykiem IV (1069) poddali się K. (1070). K. przywrócił cześć dawnych bogów i uwolnił ludy słowiańskie od przewagi Niemców. Napróżno usiłował powrócić do władzy syn Godszalka, Butue, przy pomocy wojewody saskiego Magnusa. Oblężony bowiem w zdobytéj przez się twierdzy Płońskiéj (w Wagryi), musiał się poddać, przyczém został z całym swym orszakiem zabity (1071). Umocniony na tronie przez śmierć Butuego, wtargnął K. do sąsiedniej Nordalbingii (Holsztynu) i zniszczył ją ogniem i mieczem; na początku 1072 r. zburzył Hamburg i Szlezwig, przyczém zawładnął częścią Nordalbingii. W tym czasie drugi syn Godszalka, Henryk, przy pomocy Duńczyków opanował Stargard w Wagryi, skąd rozpościerał spustoszenia. K. chcąc zjednać Henryka odstąpił mu twierdzę Płońską z okolicą, ten jednak namówiony przez Sławinę, żonę K., a córkę ks. pomorskiego Swantibora, zwabił K. na ucztę, wśród któréj kazał go zamordować swemu słudze (1095 podług Giesebrechta, podług innych 1105). Tym sposobem Henryk dostąpił władzy, którą zapewnił sobie zwycięstwem na Smilowém polu.

Krukowiecki (Jan hr.), generał polski, ur. około 1770 r., † 1850 w Warszawie. W młodym jeszcze wieku wstąpił do wojsku, a z powodu gwałtowności charakteru liczne musiał odbywać pojedynki; służąc w armii austryjackiéj odbył kompaniję 1796 r. przeciw Francyi, jako adjutant Wurmsera. W r. 1806 w skutek odezwy Napoleona do Polaków wszedł do służby księstwa Warszawskiego, miał udział we wszystkich wojnach 1807—1813 i za niejednokrotne odznaczenie się dosłużył się stopnia genera ła brygady. W tymże stopniu przeszedł do armii królestwa polskiego. W chwili wybuchu rewulucyi Listopadowéj 1830 r. należał K. do najstarszych wiekiem generałów. Wiedziony żądzą władzy i sławy, już przy piérwszym wyborze naczelnego wodza (20 Stycz. 1831) gwałtem sam się nasuwał, ale trzymał jeno kilka głosów. Mianowany był jednak generałem piechoty i otrzymał dowództwo jednéj dywizyi, z którą brał udział w bitwie grochowskiéj. Gdy Skrzynecki objął naczelne dowództwo, K. wróg jego osobisty, nie pozostał w służbie czynnéj, ale otrzymał generał-gubernatorstwo Warszawy. Na stanowisku tém przez surowe utrzymanie porządku i postawienie stolicy w stanie obronnym położył zasługi ale nie zyskał żadnego zaufania. Po bitwie ostrołęckiéj obraziwszy Skrzyneckiego, który go nawet chciał odać pod sąd wojenny, wziął od swych obowiązków uwolnienie. Posądzany o udział tajemny w krwawych scenach warszawskich 15 Sierp. 1831, mianowany tegoż dnia gubernatorem stolicy, przywrócił porządek a 17 Sierp. został prezesem rządu. Kiedy gen. Paszkiewicz zbliżał się do Warszawy, K. zaniedbał najkonieczniejszych środków do uorganizowania obrony stolicy. Po konferencyi z gener. Paszkiewiczem (7 Wrześ.) podpisał akt poddania Warszawy. Po zupełnym upadku powstania przebywał w środkowéj Rossyi; późniéj wrócił do kraju i † 1850 r. w Warszawie.

Krummacher (Fryderyk Adolf), poeta niemiecki, ur. 1768 w Tecklenburgu w Westfalii, † 1845 jako kaznodzieja kościoła ś. Ansgarego w Bremie. Największéj sławy dostąpiły jego *Parabeln* (Duisburg 1805 i Essen 1850). Oprócz tego wydał K. wiele przypowieści ludowych i książek dla dzieci.—**Krummacher** (Gottfryd Daniel), brat poprzedniego, ur. 1774 w Tecklenburgu, † 1037 jako kaznodzieja w Elberfeld. Naczelnik pijetystów i mistyków, do świadczał licznych prześladowań. Ogłosił drukiem mnóstwo kazań.—**Krummacher** (Fryderyk Wilhelm), syn piérwszego z wyżéj wymienionych, ur. 1796 w Duisburgu, † 1868; od 1847 kaznodzieja kościoła ś. Trójcy w Berlinie, późniéj kapelan nadworny i wojskowy w Potsdamie. Smutnym cieszył się w Niemczech rozgłosem jako prześladowca racyjonalistów. W kazaniach i pismach polemicznych nie tylko rzucał klątwy na wolno-myślicieli, ale nie wstydził się nawet odgrywać roli denuncyjanta. Oprócz kazań wydał kilka dzieł pijetystycznych, tudzież pieśni religijnych. Po śmierci jego wyszła jego „*Selbstbiographie*“ (Potsdam 1869).

Kruniewicz, herb, przedstawia na tarczy dwa księżyce, jeden rogami na dół, drugi rogami w górę prosto ułożone, między niemi krzyż, jakby łączący je z sobą.

Krünitz (Jan Jerzy), uczony niemiecki, ur. 1728 w Berlinie, † 1796 r.; uzyskawszy stopień doktora medycyny w Frankfurcie, oddał się pracom literackim i znany jest szczególnie z dzieła: *Ökonomisch technologische Encyklopädie*, które rozpoczął 1773 roku i takowe aż do 73 tomu doprowadził. Po jego śmierci, kontynuowali tę pracę Fryderyk Jakób i Henryk Gustaw Flörke, od roku 1815 Wilhelm Dawid Korth, naprzód sam a potém wspólnie z C. O. Hoffmannem, którą w r. 1858 ukończyli na 242 tomie. Przedruk piérwszych 97 tomów wyszedł w latach 1782—1814.

Krupa, tak nazywano kasze wyrabiane z pszenicy, jęczmienia, tatarki i owsa. Krupami nazywamy także drobny grad lub twardy śnieg.

Krupczyce, wieś w gub. grodzińskiéj, o 2 mile od Kobrynia, blisko rzeki Trościanicy, pamiętna bitwą, stoczoną tu 18 Września 1794 przez generała Karola Sierakowskiego z korpusem generała Suworowa.

Krupier (z franc.), nazywa się w bankach gier hazardowych wspólnik i pomocnik bankiera, trudniący się przyjmowaniem przegranych i rozpłatą wygranych pieniędzy, a przedewszystkiém pilnujący korzyści bankiera.

Krupiński (Jędrzéj), doktór medycyny, protomedyk królestwa Galicyi i Lodomeryi, żyjący w drugiéj połowie zeszłego wieku. Z jego dzieł treści lekarskiéj najważniejsze jest: „*Anatomija czyli nauka o kościach, myszkach i ścięgnach, o trzewach i naczyniach* i t. d.“ (6 t., Lwów 1774—75).

Krupiński (Franciszek Salezy), gruntowny pisarz spółczesny, ur. 1836 r. w Łukowie. Nauki pobie-

rał w Łukowie, poczém w r. 1852 wstąpił do zgromadzenia kks. pijarów w Opolu. Od r. 1853 do 1858 słuchał nauk wyższych w akademii duchownéj rzymsko-katolickiéj w Warszawie, a następnie był nauczycielem w zgromadzeniu. Po rozwiązaniu zakonu, został administratorem kościoła po-pijarskiego w Warszawie, a jednocześnie był od r. 1865 do 1870 stałym spółpracownikiem *Gazety Warszawskiéj*, obecnie zaś od 1870 jest nauczycielem religii w szkołach publicznych w Warszawie. Oprócz codziennych prac dziennikarskich w *Gaz. Warsz.*, umieszczał w tém piśmie, w *Biblijotece Warsz.*, *Tygodniku Illustrow.*, *Wieńcu*, *Kalendarzu* Jaworskiego i in. obszerne rozprawy, jak: *O produkcyjnéj pracy literackiéj*, *O Supińskim*, *Trętowskim*, *Millu* i t. p. Osobno wydał: „*Historyję filozofii w zarysie, przekład z niemieckiego Alberta Schweglera, pomnożony obszernym dodatkiem oryginalnym, obejmującym pierwszą w języku polskim próbę historyi filozofii krajowéj*“ (Warszawa 1863); „*Zarys ustawy angielskiéj*“, przekład z niemieckiego Dawida Ashera (Warszawa 1863); „*Przyszłość filozofii polskiéj*“ (odbitka z Bibl. Warsz. 1864); „*Szkoła pozytywna*“ (odbitka z Bibl. Warsz. 1868); „*Wczasy warszawskie*“ (odbitka z Wieńca, Warsz. 1872); „*Historyja naturalna dla młodzieży*“, przekład z niemieckiego Strasslego (3 wyd. Warszawa 1873).

Krupka, herb, przedstawia na tarczy w polu czerwoném dwie lilije obok siebie; na hełmie pomiędzy dwoma trąbami jedna lilija.

Krupp (Fryderyk), znakomity współczesny przemysłowiec niemiecki, który fabrykę, założoną przez swego ojca 1827 roku w Essen, podniósł do rzędu najznakomitszych zakładów tego rodzaju w Europie, przez wprowadzenie wybornéj metody otrzymywania odlewów wielkich mass stali. Gdy poprzednio można było uważać za znakomite odlewy z 20 cetnarów żelaza, K. zdołał otrzymać odlewy z 4,000 cetnarów. Do rozwoju fabryki K. przyczyniły się najwięcéj odlewy ogromnych dział dla Pruss. Fabryka K. zajmuje 920 morgów; liczba robotników dochodzi 10,000, których płaca roczna wynosi około 3 milijon. talarów; posiada 160 machin parowych o sile 6,000 koni parowych. Z 35 młotów parowych jeden waży 1,000 cetn., jestto najcięższy młot na świecie, a ma być urządzony drugi o ciężarze 2,500 cetnarów. Roczna produkcyja fabryki wynosi 10—12,000 talarów.

Krupski (Jan Nepom. Kazimierz), literat, urodz. 1799, po r. 1831 redagował przez lat kilka *Gazetę Warszawską*, potém *Gazetę Codzienną*, następnie był biblijotekarzem akademii duchownéj rzymsko-katolickiéj w Warszawie i tu † 1856. Osobno wydał: „*Rozmaitości krajowe i zagraniczne*“ jako dodatek do *Gazety Warsz.* (w 1831 r.); „*Łaźnie parowe rossyjskie etc*“ (Warsz. 1835; 2 ed. 1838; 3 ed. 1846); „*Światowid*“ zbiór powieści i artykułów tak oryginalnych jak tłumaczonych (9 t., Warsz. 1835—37), jako dodatek do *Gaz. Warsz.*; „*Strategika szachowa*“ (Warsz. 1835 i 1844), oraz „*Stenografija polska*“ (tamże 1858), wydane pośmiertne.

Kruse (Karsten t. j. Chrystyjan), historyk niemiecki, ur. 1753 w Hiddigwarden w Oldenburgskiém, nauczyciel przy gimnazyjum w Oldenburgu, od r. 1812 profesor pomocniczych nauk historycznych w Lipsku, † tamże 1827 r. Najważniejszém jego dziełem jest: „*Atlas und Tabellen zur Uebersicht der Geschichte aller europ. Länder und Staaten*“ (4 zeszytów, 6 ed. 1841, Lipsk 1804—12).—**Kruse** (Fryderyk Karol Hermann), syn poprzedniego, także historyk, ur. 1790 w Oldenburgu, został 1828 profesorem historyi w Dorpacie. Tu przyswoiwszy sobie języki starosławiański i rossyjski, pracował nad początkową historyją Rossyi i wiele rozpraw w tym względzie zamieszczał w różnych czasopismach. W Dorpacie, Rydze i Rewlu założył wraz ze swymi przyjaciołmi towarzystwa historyczno-archeologiczne. Stąd w r. 1853 powrócił emerytem do Niemiec i † 1866 pod Lipskiem. Celniejsze jego dzieła są: „*Hellas*“ (3 t., Lipsk 1825—27); „*Deutsche Alterthümer*“ (4 t., Halla 1824—28); „*Anastasis der Waräger*“ (Rewel 1841); „*Necrolivonica*“ (Dorpat 1842); „*Urgeschichte der Ostseeprovinzen*“ (Moskwa 1846); „*Chronicon Nortmannorum*“ (Dorpat 1850); „*Allgemeiner biograph.-historischer Festkalender*“ (Lipsk 1865).

Krusemann (Cornelis), malarz historyczny niderladzki, ur. 1797 w Amsterdamie, † 1857 w Lisse, jako członek królewskiéj akademii w Amsterdamie. Utwory jego zalecają się szlachetnością kompozycyi wdziękiem wyrazu i wielkim urokiem oświetlenia. Najgłówniejszą jego pracą jest *Kazanie ś. Jana Chrzciciela*, obraz kolosalnych rozmiarów. Malował on piękne obrazy rodzajowe i portrety. O pobycie swym we Włoszech wydał książkę: „*Antekeningen betreffend eene konstreis en verblijf in Italie*“ (Haga 1826).—**Kruseman** (Jan Adam), krewny i uczeń poprzedniego, ur. 1804 w Harlem 1831—35 współdyrektor akademii sztuk pięknych w Amsterdamie, † 1862 w Halze. Celował głównie jako wyborny portrecista. Inny krewniak Cornelisa *Fryderyk Maryja Kruseman*, ur. 1817 w Harlem, zyskał poczestne imię jako malarz krajobrazów.

Krusenstern (Adam Jan, von), rossyjski marynarz i podróżnik, ur. 1770 w Haggud w Estlandyi, † r. 1846, w majętności swéj Ass u Estlandyi; otrzymawszy wykształcenie w korpusie kadetów morskich w Kronsztadzie, służył podczas wojny 1793 na flocie angielskiéj, r. 1798—99 bawił w Indyjach i Kantonie. Pod koniec 1799 r. podał plan co do zmiany systemu handlu kompanii rossyjsko-amerykańskiéj, nieznalazł jednak wtedy uznania i dopiéro w 1803 za staraniem admirała Mordwinowa i ministra handlu hr. Rumiancowa powierzono K. dowództwo naukowo-handlowéj wyprawy, mającéj na celu zbadanie północno-zachodnich wybrzeży Ameryki i zawiązanie na nowo stosunków handlowych z Japoniją. K. na czele dwu statków wypłynął 7 Sierpnia 1803 z Kronsztadu, gdzie powrócił 19 Sierpnia 1806 niestraciwszy ani jednego człowieka. Rezultaty téj pierwszéj wyprawy rossyjskiéj przeniosły wszelkie oczekiwania, tak pod względem odkrycia nowych jak i zbadania mało znanych krajów, oraz ważnych sprostowań w geografii morskiéj, tudzież

rozjaśnienia wielu ciemnych kwestyj fizycznych, z nauk przyrodzonych, etnograficznych i lingwistycznych. Opis swéj podróży wydał K. p. t. „*Reise um die Welt*“ (3 t., Petersburg 1810—12, z atlasem ze 104 tablic.). Dzieło to w prędkim czasie przełożone zostało na wszystkie prawie języki europejskie. Jako uzupełnienie téj pracy służą dzieła Lisiańskiego, Langsdorffa i Tilesiusa. Z późniejszych prac K. najważniejsze: „*Beiträge zur Hydrographie der grösseren Oceane*“ (Lipsk 1819) i „*Atlas de l'océan Pacifique*“ (2 t., Petersburg 1924 — 27); „*Recueil du mémoires hygrographiques, pour servir d'analyse et d'explication à l'atlas de l'océan Pacifique*“ (2 t., Petersburg 1824—27) i „*Suppléments au recueil de mémoires hygrographiques*“ (t. 1835). Od r. 1826 K. mianowany kontr-admirałem, był 1827—42 dyrektorem korpusu kadetów morskich; w r. 1829 awansowany na wice-admirała, został 1841 admirałem.

Krusiński (Tadeusz), jezuita, ur. 1675 w Małopolsce, do zakonu wstąpił w Krakowie, wysłany przez kongregacyję rzymską de *propaganda fide*“ był przez lat 18 misyjonarzem w Konstantynopolu i Persyi; w r. 1720 bawiąc w tym ostatnim kraju, sprawował urząd tłumacza i sekretarza przy Fryderyku Barnabicie, biskupie Ispahańskim. Jako naoczny świadek wielkiéj rewolucyi perskiéj r. 1722 opisał dokładnie wszystkie wypadki. Opis ten uczynił głośnem w Europie imię Krusińskiego. Wróciwszy do Rzymu, uczył przez lat 5 języków wschodnich w kolegijum Propagandy. Stamtąd wysłany był do Kamieńca, potém do Jarosławia, a od 1736—39 sprawował częścią we Lwowie, częścią w Ostrogu urząd prokuratora tamecznych kolegijów. W r. 1740 jeździł był powtórnie do Persyi. Następnie był ojcem duchownym w Brześciu i † 1751 w Kamieńcu. Dzieła jego są: „*Relatio de mutationibus memorabilibus Regni Persarum*“ (Rzym 1727); dzieło to tłumaczone było na języki: francuski, (1729), angielski (1828), holenderski i niemiecki oraz na turecki przez samegoż autora, (Konstantynop. 1727); „*Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiae*“ i t. d. (Lwów 1733); toż samo z dodatkiem rozprawy „*De legationibus polono-persicis*“ (Lwów 1734 i 1740); „*Tragica vertentis belli persici historia per repetitas eludes ab 1711 ad 1728 continuata i t. d.*“ (Lwów 1740); oraz „*Analecta ad tragicam belli Parsici htstoriam*“ (Lwów 1755) i „*Pragmatographia de usu ambrozyi tureckiéj*“ t. j. opisanie sposobu używania kawy tureckiéj (wyd. pośmiertne, Warsz. 1769) i kilku innych.

Krusiński (Jacek), zasłużony pedagog, był pierwotnie profesorem w szkołach królestwa, późniéj dyrektorem gimnazyjum świsłockiego i szkół gub. grodzieńskiéj; gimnazyjum świsłockie szczególnie kwitnęło pod jego zarządem. Biegły matematyk i uczony, był członkiem warsz. tow. przyj. nauk. Wydał następujące prace: „*O sposohach pożytecznego uczenia się matematyki*“ (Dzien. Wil. 1806); „*O dostrzeżeniach meteorologicznych*“ (Roczn. tow. przyj. nauk, tom II) i t. d.

Kruszce, ob. *Metale*

Kruszcowe góry (Erzgebirge), ob. *Rudowe góry*.

Kruszelnicki (Stanisław), niegdyś towarzysz kawaleryi narodowéj, potém urzędnik celny we wsi Mytnicy w Kijowskiém, † 1841 tamże; jako świadek rozruchów ukraińskich, zostawił ich opisanie w rękopisie p. t. „*Opis rzezi humańskiéj 1768 r. uczynionéj przez Maxyma Żeleźniaka, kozaka zaporożskiego i Gontę, pułkownika kozackiego*“. Rękopis ten znajduje się w biblijotece ordynacyi Krasińskich w Warszawie.

Kruszewacz, po turecku *Aladża-Kisar*, m. pow. w Serbii, blisko połączenia się serbskiéj i bułgarskiéj Morawy, 2,000 m., siedlisko urzędu i sądu powiatowego, oraz protoprezbytera; zwaliska starożytnego zamku władców serbskich, zwłaszcza cara Łazarza i starożytny kościół z XIV w.—*Kruszewacki powiat*, rozdzielony na 4 okręgi (*srezy*), liczy 63,000 m., zamieszkałych w 64 osadach, 2 miastach, 91 wsiach i 19 wioskach.

Kruszewica, kraina w Hercogowinie, okręgu trebińskim, na wschód od Trebinii, nad granicą Czarnogórza, posiada pewien rodzaj samorządu. Mahometanom nie wolno tu mieszkać. Wieś *Kruszewica* ma kościół i przeszło 800 m.

Krusznik, jezioro w królestwie polskiém, gub. suwalskiéj. we wsi t. n., obejmuje 113 morgów przestrzeni.

Kruszowski (herb), przedstawia na tarczy niedźwiedzia na tylnych łapach stojącego, dwiema strzałami w gardło przestrzelonego, z których jedna tkwi z przodu, druga z tyłu; na hełmie takie pół-niedźwiedź.

Kruszwica, miasteczko w w. ks. poznańskiém, regencyi bydgoskiéj, pow. inowrocławskim, na północnym brzegu jeziora Gopła, ma 680 m. Na pagórku, nad samym brzegiem tegoż jeziora, wznosi się ośmioboczna, z cegły zmurowana baszta, zdaje się dawna strażnica zamkowa, na okrągłéj podstawie granitów, pośród zwalisk dawnego zamczyska, zniszczonego przez Szwedów. Na południowym brzegu Gopła stoi katedra, wzniesiona w XII w. według podania w témże samém miejscu, gdzie miała stać chata Piasta. Kościół ten niedawno z polecenia króla pruskiego wyrestaurowany, nie wiele mieści w sobie zabytków, mogących świadczyć o jego wielkiéj starożytności.

Kruszwickie starostwo grodowe, było położone w wdztwie brzesko-kujawskiém, pow. kruszwickim. Podług lustracyi z 1664 składało się z części miasta Kruszwicy (ob.) i wsi: Grodztwo z folw., Kokoszyce, Sieraków, Włostowa, Chrzosno, Gościejowo, miasteczko Gembica i folwark Łagiewniki. W r. 1771 posiadał je Andrzéj Cieński, spłacając z niego kwarty złp. 321, a hyberny złp. 841 gr. 25.

Kruszyna, ob. *Szakłak*.

Kruszyński (Jan), tłumacz i wierszopis polski, ur. 1773. Po ukończeniu 6 klas w szkołach pojezuickich, wstąpił 1791 do zgromadzenia ks. misyjonarzy, lecz sprzykrzywszy sobie stan duchowny, przeszedł 1794 roku do służby wojskowéj pod dowództwem generała Sierakowskiego. Po skończonéj wojnie był nauczycielem prywatnym. Od-

był następnie podróż do Francyi, a za powrotem sprawował obowiązek nadzorcy zbioru starożytności w świątyni Sybilli w Puławach. W r. 1812 mianowany sekretarzem generalnym ministeryjum przychodów i skarbu, pełnił ten urząd przez lat 16; wreszcie został referendarzem stanu i † 1845 jako emeryt. Był członkiem tow. warsz. prz. nauk (od 1813), dyrekcyi teatru narodowego i deputacyi do ustalenia zasad pisowni; w tym ostatnim kierunku nic jednak nie zdziałał. Z licznych tłumaczeń z rozmaitych języków małą tylko cząstkę ogłosił w „*Pamiętniku Warszawskim*“ i w „*Rocznikach tow. przyj. nauk*“. Piękny jest jego przekład p. t. „*Opera włoska w podróży*“. Jako poeta należał K. do szkoły pseudo-klasyków.

Krutilo (Jan), malarz krakowski. W r. 1545 wykonał obraz ołtarzowy do kościoła ś. Marka w Krakowie.

Kruzer, herb; na tarczy, są trzy krokwie jedna nad drugą, w modrém polu i trzy kubki srebrne.

Krwawnik (*Achillea*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, cechujący się kwiatogłówkami o kwiatach licznych, zebranemi w baldaszkogrona; kielich jajowaty o łuskach dachówkowatych; kwiaty wewnętrzne dwupłciowe, rurkowate, brzeżne—żeńskie, języczkowe; nasiona ścieśnione. Należą tu zioła trwałe w Europie i Azyi półn. i zach. w 60 około gatunkach. Najwięcéj znanym jest K. *pospolity* (*A. millefolium*), pospolity wszędzie w Europie i Ameryce półn. po łąkach i miedzach; liście pierzastodzielne, o wcięciach szczupłych, nitkowatych, kwiaty drobne, białe, czasem cieliste lub różowe. Cała roślina ma woń nieco aromatyczną, smak gorżki i cierpki i była niegdyś używaną jako środek wzmacniająco-pobudzający, zewnętrznie w leczeniu ran; nazwa rodzajowa pochodzi od Achillesa, bo sokiem téj rośliny miano leczyć rany w wojnie trojańskiéj. Ma również znaczenie jako roślina pastewna, zwłaszcza dla owiec. *A. atrata* i *A. moschata* na Alpach wchodzą w skład *herba genippi*, stanowiących tak zwaną herbatę szwajcarską. Jako ozdobne, wymienić można *A. nobilis*, o kwiatach czerwonych, i *A. tomentosa*, o kwiatach żółtych. Od rodzaju tego oddzielonym został kichawiec (ob.).

Krwawnik, minerał, toż co Karniol (ob.).

Krwawy djabeł, ob. Dyjabeł krwawy.

Krwiobieg, ob. Obieg krwi.

Krwiściąg (*Sanguisorba*), rodzaj roślin z rodziny różowatych, typ plemienia krwiściągowych, mający za cechy: rurka kielicha 2—3 przysadkami opatrzona, w wierzchołku ścieśniona, na brzegu 4 szczepna; korony brak, pręcików 4—6—15, znamię główkowate; owoc—orzeszek, zamknięty w trwałym kielichu; należą tu suche zioła w krajach umiarkowanych, o liściach nieparzysto-pierzastych i kwiatach zebranych w kłosy jajowo-podłużne. Po łąkach wilgotnych w całéj Europie pospolitym jest K. *lekarski* (*S. officinalis*); kwitnie w Czerwcu, Lipcu i Sierpniu, łodyga dorasta 1—3 stóp, kwiaty drobne, ciemno purpurowe. Korzeń był niegdyś używanym do tamowania krwi; młode liście nadają się na jarzynę; K. należy też do dobrych roślin pastewnych, lubiony jest zwłaszcza przez owce. K. *mniejszy* ob. Żyleniec.

Krwotoczek, ob. Protococcus.

Krwotok, ob. Naczynia krwionośne.

Krychtonit (*Kibdelofan*), jedna z odmian tytanianu żelaza, znajdująca się w St. Christophe w Oisan; krystalizuje w romboedry śpiczaste, bardzo ścięte, napotyka się także w blaszkach cienkich, rozsianych w utworach krystalicznych, przypominających żelaziak błyszczący.

Kryjolit (*Łatwotopek*, *Cryolithe*, *Eisstein*), minerał łupliwy podług graniastosłupa prostokątnego; odłam niezupełnie muszlowy, twardość = 2, 5—3; c. wł.=3; bezbarwny, albo też szarawo, żółtawo lub czerwonawo zabarwiony; blask szklisty, wpółprzezroczysty. Pod dmuchawką stapia się bardzo łatwo. Jestto fluorek glinu i sodu. Znajduje się w żyłach skał krystalicznych w Grenlandyi i na Uralu, używa się do wyrabiania glinu.

Kryłów, osada w gub. lubelskiéj, pow. hrubieszowskim, nad rz. Bugiem; liczy 1,608 mieszkańców. Na bliskiéj wyspie rzeki Buga leżą zwaliska dawnego warownego zamku.

Kryłow (Jan), znakomity bajkopisarz rossyjski, ur. 1768 w Moskwie, † 1844 w Petersburgu; otrzymawszy bardzo zaniedbane wychowanie, gdyż nauczył się zaledwie czytać i pisać od matki i nieco po francusku od pewnego Francuza, bawiącego w domu gubernatora twerskiego, resztę zawdzięczał sam sobie. Czytanie bez wyboru wszystkiego co mu podpadło pod ręce, wcześnie rozbudziło jego fantazyję. Największy wpływ wywierały nań dzieła dramatyczne. W 16 r. życia napisał operę „*Kafejnica*“, która niebyła ani przedstawioną ani drukowaną, zjednała jednak K. protektorów, którzy wyrobili mu urząd w Petersburgu; 1786 napisał K. tragedyję „*Filomela*“, wydrukowaną w zbiorze p. t. „*Teatr rossyjski*“. 1790 opuścił służbę, żeby się wyłącznie poświęcić pracy literackiéj. Już 1789 wespół z Rachmanowym wydawał czasopismo *Poczta duchow*, wkrótce je jednak zawiesił. 1792 rozpoczął wydawnictwo czasopisma *Zritel*, które w tymże jeszcze roku zamienił na pismo literackie *Peterburgskiéj Merkurij*, lecz ite po roku wychodzenia upadło. W artykułach dziennikarskich okazał K. talent satyryczny, dar spostrzegania i gruntowną znajomość ojczystego języka. Zarzuciwszy na zawsze dziennikarstwo, wziął się do pisania komedyj prozą, jak: „*Bieszennaja siemija*“ (1793); „*Socziniteł w prichożej*“ (1794) i in., które zwróciły nań uwagę Katarzyny. Następnie porzucił zupełnie literaturę i oddał się cały rozrywkom. 1801 wziął go z sobą do Rygi ks. Gali-cyn w charakterze sekretarza; wkrótce jednak porzucił to zajęcie i przez dłuższy przeciąg czasu przemieszkiwał u ks. Galicyna na wsi w gub. saratowskiéj. 1806 powrócił do Petersburga i wystawił na scenie komedyje „*Modnaja ławka*“ i *Urok doczkam*“, w których wyśmiewał używanie przez towarzystwo rossyjskie języka francuskiego oraz ślepe naśladowanie mód francuskich. W tym także czasie wydrukował przełożone z La Fontaina bajki:

Dub i Trost' i *Razborczivaja newiesta*. Wtedy zachęcony przez Dmitrieva poświęcił się wyłącznie temu rodzajowi poezyi. W r. 1809 wydał piérwszy zbiór swych bajek (w liczbie 23), nader przychylnie przyjęty, co spowodowało go do wydania 1811 i 1812 nowych zbiorów. 1811 został K. członkiem akademii rossyjskiéj, od r. zaś 1812 urzędnikiem przy biblijotece publicznéj i czynność tę spełniał aż do 1841. Wszystkich bajek K. jest przeszło 300, z téj liczby około 50 naśladowanych z obcych autorów, pozostałe zaś są oryginalne; w nich najlepiéj odbiły się właściwości jego talentu: rozum praktyczny i jasny, dar spostrzegania, znajomość życia, pojmowanie ducha języka narodowego i ironija, wypływająca ze spokojnego zapatrywania się na życie. Zupełne wydanie dzieł K. wyszło staraniem Pletniewa po raz piérwszy w 3 t. (Petersburg 1847; 8 wyd. t. 1864). Wydania bajek są nader liczne. Bajki K. są przekładane na wiele języków obcych, na polskie tłumaczył je Jałowiecki (Wilno 1852) oraz Gliński (2 zeszyty, Wilno 1861—63).

Krym, półwysep w południowéj Rossyi, należący do gubernii tauryckiéj i dla tego zwany także Tauryją lub półwyspem Tauryckim, połączony jest z lądem stałym Rossyi tylko wąskiém międzymorzem Perekopskiém, pomiędzy morzem Czarném i Azowskiém; przy 140 milowéj linii brzeżnéj, ma 360 mil kw. powierzchni. W części wschodniéj, obok cieśniny Kercz wznosi się górzysty kraj Tauryi, którego pasmo górskie pod nazwą Jaiłu otacza cały brzeg południowy i ku północy rozdziela się na kilka równoległych łańcuchów gór, pokrytych gęstym lasem, aż wreszcie stopniowo przechodzi w równinę stepową, zajmującą większą część półwyspu. Najwyższym szczytem gór krymskich jest *Czatyrdagh* (starożytne *Mons Trapezus*), wznoszący się do wysokości 4,700 st. W południowych okolicach znajduje się wielka, nader malownicza rozmaitość powabnych miejscowości, warowni, zwalisk starożytnych gmachów, klasztorów, meczetów tatarskich, pięknych ogrodów i gajów oliwnych, których w części północnéj K. wcale nie spotykamy. Przy nader łagodnym klimacie objawia się tu najpiękniejsza podzwrotnikowa wegetacyja. Doliny, poprzerzynane strumieniami i zatokami nader są urodzajne. Głównemi produktami kraju są: zboże, proso, tytuń, wyborne wino i w wielkiéj obfitości wszelkiego rodzaju owoce. Jedwabniki, pszczoły, bydło, konie i owce stanowią ważne dla mieszkańców tego kraju bogactwo. W przeciwieństwie do bogactwa i malowniczości południowéj części górzystéj, część północna K. stanowi dziką i posępną krainę stepową, będącą przedłużeniem stepów Nogajskich, ubogą w drzewo i wodę, powiększéj części z gruntem nieurodzajnym, niezdatnym do uprawy, któréj liczne źródła i jeziora słone, wyziewami swymi zarażają powietrze. Stosuje się to przeważnie do tak zwanego morza Zgniłego albo Siwaszu, będącego częścią morza Azowskiego. Miastem stołecznem K. jest Symferopol (ob.); oprócz tego godne wzmianki są: Sewastopol (ob.), najważniejszy port wojenny na m. Czarném, Bakczysaraj (ob.), stara rezydencyja chanów tatarskich, oraz Eupatoryja (ob.), Bałakława (ob.), Jałta, Sudak, Teodozyja albo Kaffa i Kercz (ob.) z twierdzą Jenikale i in.

Historyja. Piérwotnymi mieszkańcami K. byli Taurowie, naród niegościnny, potém Cymbrowie, którzy w następstwie częścią wyszli z półwyspu, częścią zaś podbici zostali przez Skitów. Od VI w. przed Chr. zaczęli tu zakładać kolonije Grecy, zwłaszcza z Miletu; o ich osadach niewiemy jednak nic pewnego, wyjąwszy, że pod koniec VI w. całe wybrzeże m. Czarnego pokryte było osadami greckiemi, po większéj części nader kwitnącemi, z których szczególniéj odznaczało się Pantikapaeum, dzisiejszy Kercz. W IV w. przed Chr. większą część K. zajęli nowi przybysze Sarmaci; przeciwko nim wezwali Grecy chersonezcy na pomoc Mitrydata, kr. Pontu, który zajął całą zachodnią część K. Następnie Polemon założył dynastyję królów bosforskich, która pod opieką Rzymian utrzymała się przez 300 lat. Podczas wędrówki narodów zajmowali K. kolejno: Alanowie, Goci, Hunowie, Chazarowie, Pieczeniegi i Kumanie. Pod koniec X w. w. ks. Włodzimierz, pokonawszy Pieczeniegów i Kumanów, rozszerzył granice swego państwa aż do K., który w XIII popadł pod panowanie Tatarów, i wtedy to upadły ostatnie ślady kolonii greckich. Wkrótce jednak zakwitł na nowo półwysep z powodu założenia tu kolonij genueńskich, z których najważniejszą była Kafa (Teodozyja). Po rozbiciu przez napad Tamerlama hordy Kipczackiéj, założone zostało w K. na początku XV w. niepodległe chaństwo tatarskie; piérwszym z chanów był Edyga (ob.), potém godność chańska była dziedziczna w rodzie Girejów (ob.). Chanowie krymscy wkrótce doszli do wielkiéj potęgi, tak że nieraz dobrze dali się we znaki Polsce i Rossyi. Podczas walk kozackich wystawiali niejednokrotnie do 200,000 wojska. Chanowie krymscy od 1478 r. byli wasalami sułtanów tureckich; 1774 ostatni chan Sahima-Girej przyjął zwierzchnictwo Rossyi, w r. zaś 1783 złożył godność i wtedy cały K. przeszedł pod władzę Rossyi. Od téj chwili zarówno ludność jak i dobrobyt zaczęły upadać, tak, że pod koniec XVIII w. ludność K. nie wyniosła więcéj jak 60,000, podczas gdy dawniéj jedna Kafa liczyła przeszło 80,000; w XIX w. jednak znowu zaczęła się podnosić. W latach 1854—56 K. był polem walki między Rossyją i mocarstwami sprzymierzonemi (ob. *Wschodnia wojna*).

Kryminalne prawo, ob. Karne prawo.

Krymka, odcinek kuli, ob. Kula.

Krynicki (Jan), zasłużony naturalista polski, ur. 1797 r. w Żwinogródku, gub. kijowskiéj, † 1838 r.; naukom przyrodzonym poświęcał się w Wilnie, gdzie w r. 1821 został pomocnikiem profesora Józefa Jundziłła; 1823 wykładał w tymże uniwersytecie gospodarstwo wiejskie, skąd w r. 1825 powołany został do uniwersytetu charkowskiego, gdzie początkowo wykładał mineralogiję, a w 1834 został zastępcą profesora zoologii. W latach 1835—8 zwiedził brzegi morza Czarnego, dla zbadania tamecznéj przyrody, gorliwie zwłaszcza badał faunę Ukrainy.

Wiele gatunków nosi jego nazwisko, jak ptak *Garrulus Krynickii*, mięczak *Krynickia melanocephala* i in. Ogłosił „*Opisanie instytutu gospodarstwa wiejskiego w Hohenheim*“ (z niem. Wilno 1824); „*Litterae enthomologicae*“ (w *Bull. de la soc. nat. de Moscou* 1829); „*Opis nowego gatunku limnadyjów*“ (tamże 1830); „*Eunumeratio Coleopteorum Rossiae meridionalis*“ (Moskwa 1833); „*Helices proprie dictae hucusque in limitibus Imperii Rossici observatae*“ (tamże 1836); „*Conchylia Imperii Rossici indigena*“ (1837); „*Arachnographiae rossicae decas I*“ (1837) i w. in. Wiele prac zostawił też w rękopismach.

Krynickie, jezioro w królestwie polskiém, gub. lubelskiéj, pow. zamojskim, we wsi Suchowola, na północ osady Krasnobrodu; zajmuje 500 morgów powierzchni.

Krynickie, jezioro w królestwie polskiém, gub. lubelskiéj, pow. tomaszowskim, we wsi Krynice położone, obejmuje 50 morgów przestrzeni.

Krynki, miasteczko w gub. grodzieńskiéj, o 6 mil od Grodna położone. Tu Władysław Jagiełło, na usilne prośby Zygmunta Kiejstutowicza, w. ks. litewskiego, zjechawszy w Marcu 1454, odnowił zjednoczenie Litwy z Polską, a układy zawarte z tego powodu Zygmunt osobnym przywilejem potwierdził, skutkiem czego Jagiełło uznał i ogłosił Zygmunta prawdziwym wielkim księciem litewskim pod swojém zwierzchnictwem.

Kryofor, przyrząd podany przez Wollastona, służący do okazania, że do parowania wody niezbędną jest znaczna ilość ciepła. K. składa się z dwu kul szklanych, połączonych rurą, wypełnionych pewną ilością wody, ale nie zawierających powietrza. Gdy wszystka woda znajduje się w jednéj kuli, a drugą zanurzymy w mieszaninie oziębiającéj, to pary wewnątrz K. zawarte w niéj się skraplają, a woda w pierwszéj kuli zaczyna wrzeć i to tak prędko, że ciepło na to wrzenie zapotrzebowane dostateczném jest do zamrożenia wody.

Krypa, gatunek łodzi większéj od czółna, często opatrzonéj żaglem.

Krypta (z greck. miejsce ukryte), skryta, zwykle podziemna przestrzeń, w któréj za czasów prześladowania zbiérali się chrześcijanie dla odprawiania nabożeństwa i gdzie grzebali zmarłych spółwyznawców, a zwłaszcza męczenników. W następstwie czasu nad takiemi podziemnemi kaplicami stawiano kościoły, i naodwrót pod kościołami urządzano kaplice, przeznaczone głównie do odprawiania nabożeństw żałobnych i grzebania znakomitszych osób a zwłaszcza ze stanu duchownego.

Kryptogamia, ob. Skrytopłciowe (rośliny).

Kryptografija albo *Steganografija*, naucza wyrażać myśl piśmiennie w sposób, iżby dla niewtajemniczonych zataić pismo lub jego znaczenie, ku czemu służy bądź atrament zwany sympatycznym, bądź też oddzielne umówione w tym celu znaki.

Kryptokalwiniści (z greckiego *kryptos*, skryty), tak zwani byli przez ortodoksyjnych luteranów zwolennicy szkoły Melanchthona, którzy po zgonie Lutra porozumieli się z Kalwinem co do nauki o Wieczerzy Pańskiéj, a zarazem odrzucali wiele późniéj przyjętych zasad luteranizmu. Początkowo tworzyli K. w Saksonii, a zwłaszcza przy uniwersytetach lipskim i wittembergskim stronnictwo panujące. Ciągłemi denuncyjacyjami popadli K. w podejrzenie u kurfirszta saskiego Augusta, który 1571 kazał ogłosić nieprzedstawiające żadnéj wątpliwości wyznanie wiary co do Wieczerzy Pańskiéj, w myśl nauki Lutra. Gdy środek ten do niczego nie doprowadził, przedstawiono teologom wittenbergskim 1574 na konwencie w Torgau artykuły, które kazano im podpisywać, pod karą więzienia i pozbawienia urzędu. W r. 1580 ogłoszono tak zwaną *Formułę zgody*, którą także każdy kaznodzieja musiał podpisywać. Po śmierci Augusta (1586), udało się Mikołajowi Crell (ob.) skłonić kurfirszta Chrystyjana I do popierania nauki K. Pod następcą jego Chrystyjanem II reakcyja wzięła znów górę; K. zaczęli być prześladowani, przywódcy ich uwięzieni, wszyscy kaznodzieje, którzy niechcieli się odrzec swych przekonań, pozbawieni urzędów, zaaresztowani lub z kraju wygnani. Kanclerz Crell po 10-letniém więzieniu poniósł śmierć na rusztowaniu (1601).

Kryptolit, minerał występujący w cieńkich, igiełkowatych graniastosłupach, bladożółtych, przezroczystych. Jestto fosforan ceru. Znajduje się w apatycie w Arendal w Norwegii.

Krysie wyspy, czyli wyspy *Szczurze*, są jedną z grup stanowiących wyspy Aleuckie; leżą one pomiędzy wyspami Bliźniemi i Andrejowskiemi i składają się z wysp następujących: *Amczytka*, *Semisopoczna*, *Amytajanak*, *Kyski* mała i wielka, *Gorieła*, *Buldyr* i *Illach*.

Krysiński (Dominik), ur. 1786 w Warszawie, † 1853, profesor ekonomii politycznéj w uniwersytecie warszawskim, członek war. tow. przyj. nauk, ogłosił drukiem: „*O ekonomii politycznéj*“ (Warsz. 1812); „*O arytmetyce politycznéj*“ (Rocz. tow. warsz. przyj. nauk, tom 10-ty); „*Niektóre myśli o nauce gospodarstwa narodowego*“ (Warsz. 1829) i kilka innych. Jego *Kurs ekonomii politycznéj* pozostał w rękopisie.

Kryski, herbu Prawdzic, starodawny ród mazowiecki, przybrał nazwisko od dóbr Kryski, chociaż się zwykle pisał z Drobina. Kilku jego członków odznaczyło się w XVI w.—Między innymi zasługuje na pamięć **Kryski** (Felix), syn *Stanisława Kryskiego* wojewody mazowieckiego i starosty płockiego († 1592), kanclerz w. koronny, ur. 1562. Słynął z wielkiéj biegłości w językach starożytnych i zdolności krasomówczych; posłował kilkakrotnie na sejmach i wpływał na uspokojenie rokoszu Zebrzydowskiego. Jako marszałek burzliwego sejmu 1603 usiłował godzić swobody narodu z prawami i powagą korony. Od Zygmunta III jeździł w poselstwie do Austryi celem sprowadzenia królowéj Konstancyi. Uniżony sługa dworu, wziął K. 1609 pieczęć mniejszą a po Gębickim 1613 pieczęć wielką. † 1618. Wydał z druku bezimiennie: „*Philipolites, to jest miłośnik ojczyzny*“ (Kraków b. r.). W biblijotece Stanisława Augusta znajdowało się w rękopisie jego: „*Dziękowanie od króla I. P. Chodkiewiczowi*

hetmanowi przy oddaniu chorągwi i więźniów na Parnawie wziętych“, miane w Wilnie 1609 i „*Propozycyje na sejm r. 1616 podane do tronu*“. Niektóre mowy jego przytacza Kobierzycki po łacinie w swéj *Historyi Władysława IV.*

Kryspin i Kryspinijan (św.), dwaj bracia, pochodzący ze znakomitego rodu rzymskiego, udali się w połowie 3 w. z Rzymu do Gallii, gdzie w dzisiejszém Soissons zajmowali się szewctwem i zasłużyli się zarówno rozszerzaniem chrześcijaństwa jak i uczynkami dobroczynnymi. Miłosierdzie ich było tak wielkie, że podług legendy kradli skóry, ażeby mogli tylko biednym rozdawać darmo obuwie. Stąd poszło, że dobrodziejstwa wykonywane kosztem innych, nazywają *Kryspinadami*. Oskarzeni przed cesarzem Maksymijanem Herkulesem, ponieśli 287 r. śmierć śród najstraszniejszych męczarni. W VI w. wzniesiono na ich cześć wielki kościół w Soissons i uznano ich za patronów profesyi szewckiéj. Kościół obchodzi ich pamiątkę 25 Października.

Krystalina, dawna nazwa aniliny i globuliny.

Krystalizacyja, ob. Kryształ.

Krystalografija, ob. Kryształ.

Krystaloidy, ob. Koloidy.

Krystyjania, ob. Christiania.

Krystyn albo *Chrystyjan*, piérwszy biskup pruski, ob. Chrystyjan.

Krystyna (św.), panna i męczennica, podług podania rodem Greczynka, ponieść miała między rokiem 270 a 300 śmierć męczeńską w 11 roku życia, z rozkazu własnego ojca, w domu którego, natchniona pobożnym zapałem, poobalała bałwany pogańskie. Akta jéj męczeństwa, pomieszczone w *Martyrologijum rzymskiém* są podrobione; pochwały jéj opiewają nadto: Fortunatus Venantius, Aldelhus z Shernburn († 709), hymnograf grecki Józef († 883) i in. Kościół katolicki obchodzi jéj pamiątkę 24 Lipca.

Krystyna, królowa szwedzka, ur. 1626, córka króla Gustawa Adolfa i Maryi Eleonory, księżniczki brandenburgskiéj. Po śmierci ojca sześcioletnia królowa objęła rządy pod opieką pięciu najwyższych urzędników korony. Otrzymawszy według woli ojca wychowanie więcéj męskie niż kobiece, znała gruntownie języki starożytne, historyję, geografiję i politykę. Ubierając się najczęściéj po męsku, lubiła jeździć konno i chętnie bawiła się polowaniem. Samoistnie zaczęła panować w r. 1644. Ukończywszy wojnę z Danią traktatem w Brömsebro 1645, otrzymała kilka prowincyj. Wspierała handel, naukę i sztuki, w których sama celowała. Wstrętna pójściu za mąż, mimo kilku kandydatów ubiegających się o jéj rękę, w r. 1649 skłoniła stany państwa, iż te uznały ciotecznego jéj brata Karola Gustawa, księcia Palatynatu i Dwu Mostów, następcą tronu szwedzkiego. Odtąd postępowanie K. szlachetne i mądre dziwnéj uległo zmianie; zaniedbując dawnych ministrów, nadstawiała ucha faworytom i wywołała przez to niezadowolenie w kraju, skutkiem czego zamierzyła złożyć koronę. Odwiedziona od tego zamiaru przez Oxenstiernę, panowała jeszcze do r. 1654, lecz nie umiała już odzyskać dawnéj przychylności poddanych. Zgromadziwszy stany państwa w Upsali (1654), złożyła nareszcie koronę i wyjechała zagranicę, a mianowicie do Brukselli, stąd do Rzymu, a następnie do Francyi, gdzie bawiąc w Fontainebleau, na mocy wyroku ustanowionego przez siebie sądu kazała ściąć swego wielkiego masztalerza, margrabiego Monaldeschi (ob.), który poprzednio posiadał całe jéj zaufanie, a którego teraz o zdradę stanu obwiniała. Poprzednio jeszcze przyjęła w Rzymie katolicyzm i otrzymała drugie imię Aleksandry. W r. 1658 wróciła do Rzymu, skąd po śmierci Karola Gustawa 1660 odwiedziła Szwecyję; wynurzeniem zdania, że wrazie śmierci młodego następcy tronu ma zamiar wziąć napowrót koronę, zrobiła jak najgorsze w kraju wrażenie i musiała podpisać formalny akt abdykacyi. W 1666 r. przedsięwzięła drugą podróż do Szwecyi, ale nie zobaczywszy nawet stolicy, wróciła do Hamburga; dowiedziała się bowiem, że jéj nie dozwolą publicznego wykonywania obrządków religijnych. Około tegoż czasu marzyła o koronie polskiéj, ale sami Polacy nie myśleli o tém wcale. Wreszcie osiadła stale w Rzymie, gdzie resztę życia poświęcała naukom i sztukom. Założyła tu akademiję, zgromadziła bogatą kolekcyję rękopisów, monet i obrazów; † 1689; pochowana w kościele ś. Piotra, gdzie jéj papież wzniósł pomnik z długim napisem. Głównym spadkobiercą naznaczyła swego intendenta kardynała Azzolini. Biblijotekę zakupił papież Aleksander VIII; jednę część obrazów i antyków nabył Odescalchi, synowiec Inocentego XI, a drugą książę Orleański 1722. Zostawiła też K. po sobie kilka dzieł pomniejszych, wydrukowanych w Arckenholza „*Pamiętnikach królowéj Krystyny*“ (przekład niemiecki, 4 t., Berl. 1751—60). Nie dowiedzioną jest wszakże autentyczność wyszłych pod jéj imieniem listów 1762.—Porów. Grauerta „*Christine, Königin von Schweden und ihr Hof*“ (2 t., Bonn 1838—42).

Krystyna, królowa wdowa hiszpańska, ob. Maryja Krystyna.

Krystyniści albo *Krystynosy*, po hiszp. *Christinos*, nazywali się tak w Hiszpanii w epoce regencyi królowéj *Maryi Krystyny* (ob.) jéj stronnicy albo raczéj zwolennicy reformy politycznéj. Naprzeciwko téj partyi stali Karliści (ob.), stronnicy Don Karlosa.

Kryszka (Antoni), współczesny lekarz, ur. 1818 w Radomiu, studyja lekarskie ukończył w Dorpacie, był profesorem zwyczajnym materyi lekarskiéj i receptury w warszawskiéj szkole głównéj, obecnie téż samą katedrę zajmuje w warszawskim uniwersytecie; przy tém jest lekarzem naczelnym szpitala ś. Rocha w Warszawie; oprócz licznych pism mniejszych rozmiarów, ogłosił drukiem: „*Mechanika życia ludzkiego czyli budowa ciała i sprawy żywotne*“ (Warsz. 1853); „*O cholerze w r. 1852*“ (Warsz. 1853); „*Chemiczne sprawy żywotne*“ (Warsz. 1855); „*Poszukiwania patologiczne, czyli sposoby uskuteczniania ich przy łóżku chorego*“ (tamże 1857); „*Rys fizyjologii ludzkiéj o zmianie materyi organicznéj*“ (Warsz. 1863) i „*Receptura*“ (Warsz. 1865).

Kryszna (po sanskrycku *ciemnobłękitny*), jest w

mytologii indyjskiéj nazwisko bożka Wisznu w jego ósméj przemianie (Avatara), w któréj kocha nimfę Rhadę i zabija smoka Kaliya. Jego czyny spełnione na ziemi są treścią licznych utworów poetycznych.

Kryszpinów (herb), przedstawia tarczę o dwu polach, rozdzielonych pieńkiem dębowym tak, że jedna połowa z dwoma sękami jest w prawém złotém, druga z trzema sękami w lewém lazurawém, na którém znajduje się nadto lew w prawo wsparty na najwyższym sęku; prócz tego w prawém polu znajdują się dwie głowy jelenie, jedna nad drugą, w lewo zwrócone; w szycie hełmu pawi ogon, pomiędzy dwoma skrzydłami orlemi.

Kryształ, ciało mineralne, występujące w postaci foremnéj, geometrycznéj, zamknięte płaszczyznami. K. występują bądź gotowe w naturze, bądź mogą być utworzone sztucznie. K. sąto kształty w sobie zamknięte, samodzielne, i mogą być uważane za osobniki mineralne. K. w ogóle powstają wtedy, gdy cząstki ciała mineralnego mogą się zwolna i swobodnie układać, zatém gdy ciecze zwolna przechodzą w stan stały, a więc gdy ciało stopione zwolna stygnie, albo gdy nasycony roztwór gorący ciała, które się na gorąco silnéj rozpuszcza, zwolna stygnie, albo gdy ciało się zwolna osadza w skutek rozkładów elektrochemicznych i t. d. Tworzenie się to K. zowie się krystalizacyją. W podobny sposób powstawały i powstają K. w naturze; znajdują się one też w komórkach roślinnych i zwierzęcych, na skrzydłach motyli i t. d. Technika chemiczna otrzymuje swe produkty najczęściéj z roztworów, przeto też zwykle w K. wiele bardzo osadów otrzymuje się w stanie proszku amorficznego, bezkształtnego; Fremy (1866) otrzymał je w stanie krystalicznym w ten sposób, że osadzanie się ich sztucznie opóźnił, przez zmięszanie roztworów z gumą, cukrem, gelatyną i t. p., w ten sposób otrzymał np. K. siarczanu baryty. Niekiedy K. tworzą się przez sublimacyję np. z pary jodowéj. Niektóre ciecze K. wydawać nie mogą, w różnicy od *Krystaloidów* zowią się one *Kolloidami* (ob.). Niektóre ciała, jak np. siarka, przy różnéj metodzie krystalizacyi mogą przyjmować kilka postaci, nazywają się one dwu lub wielokształtnemi (ob. dwukształtność), natomiast istnieją różne ciała, które przybierają jednaką postać krystaliczną, jak np. różne ałuny (ob. równokształtność). W ogóle jednak każdemu ciału nieorganizowanemu odpowiada oznaczona forma krystaliczna. W ostatnich wszakże dopiéro czasach zaczęto wykazywać ścisły związek między formą krystaliczną a własnościami chemicznemi ciał. K. naturalne często okazują znaczne zboczenia od formy prawidłowéj, co się objaśnia przeszkodami ich tworzenia, ale kąty dwuścienne brył zawsze mają oznaczoną wielkość. Ściany K. często mają wejrzenie bęblaste lub wydrążone. Nauka, która ma za przedmiot badanie matematyczne K., zowie się *krystalografiją*; powstanie swoje zawdzięcza ona dwom uczonym francuskim Romé de Lisle i Haüy; dawniéj K. uważano tylko za objawy przypadkowe, za igraszki przyrody. Zasadą jéj jest, że wszystkie formy danéj substancyi, jeżeli nie są identyczne, dają się jedna z drugiéj wyprowadzić przez proste przekształcenia K., tak np., jeżeli wszystkie wierzchołki sześcianu będą jednocześnie ścinane płaszczyznami jednako pochylonemi, sześcian przejdzie w ośmiościan. Z pomiędzy modyfikacyj, jakim K. ulegać mogą, godne są uwagi hemiedryja (ob.) i hemitropija (ob.). Szeregiem czyli systematem krystalicznym zowie się zbiór form krystalicznych, należących do jednego typu i dających się jedne z drugich wyprowadzać; szeregi te cechują się pewnym układem osi, według których ściany K. ułożyć się dają. Stosunki wielkości tych osi dają się wyrazić matematycznie, tak że można otrzymać niejako formułę matematyczną K. W każdym szeregu obiera się pewną formę za zasadniczą i z niéj wyprowadzają się wszystkie inne; za taką formę brać można w każdym szeregu właściwy graniastosłup lub piramidę podwójną, czyli najczęściéj, ośmiościan. Pospolicie K. występują nie w formach pojedynczych, a skombinowanych, czyli połączonych, lub przejściowych, t. j. częściowo zmodyfikowanych. Rozróżnia się 6 szeregów krystalicznych: 1) Szereg *równoosiowy*, *regularny*, *foremny*: trzy osie prostopadłe i równe; formy zasadnicze: sześcian i ośmiościan foremny, z tych wypadają 24 ścian trapezowy, czyli trapezoedr, 24 ścian trójkątny, czyli sześcian piramidalny, dwunastościan romboidalny i in., do form połowicznych (hemiedrycznych) należą czworościan i dwunastościan pięciokątny. (W tym szeregu krystalizują: sól kuchenna, ałun, granat, dyjament i in.) 2) Szereg *dwu-a-jednoosiowy*, *kwadratowy*: trzy osie prostopadłe, trzecia nierówna,—graniastosłup o podstawie kwadratowéj, lub ośmiościan o trójkątach równoramiennych (cyanek potasu i żelaza, arsenijan potażu, wezuwijan, apofillit, kassyteryt i in.). 3) Szereg *rożnoosiowy*, *rombowy*: trzy osie prostopadłe, nierówne: graniastosłup o podstawie rombowéj lub kwadratowéj, lub odpowiedni ośmiościan (siarka, saletra, siarczan potasu, aragonit, topaz). 4) Szereg *trzy-a-jednoosiowy*, *sześciokątny*, trzy osie na jednéj płaszczyźnie pochylone pod kątem 60°, czwarta do nich prostopadła,—słup o podstawie sześciokątnéj lub podwójna piramida sześcienna; z form połowicznych ważnym tu jest romboedr, t. j. równoległościan o 6 ścianach rombowych (wapień, kwarc, szmaragd, turmalin, beryl, grafit i in.). 5) Szereg *dwuskośnoosiowy*, *klinorombiczny*: trzy osie różnéj długości, dwie przecinają się pod kątem ostrym, trzecia do nich prostopadła,—graniastosłup rombowy skośny, lub odpowiedni ośmiościan (sól glauberska, gips, boraks, adular). 6) Szereg *trójskośnoosiowy*, *klinoedryczny*: trzy osie nierówne, przecinające się pod kątami ostremi, graniastosłup pochyły niesymetryczny (aksynit, albit i in.). Układ ten podany został przez Haüy, inne, niewiele zresztą od tego odstępujące, są: Weissa, Mossa, Naumanna. Z szeregiem krystalicznym, do którego ciało należy, związane są jego własności optyczne, zwłaszcza stosunki załamywania światła.—Por., oprócz traktatów mineralogii, Haüy „*Traité de cristallographie*“ (1822), Rose „*Elemente der Cristallographie*“, Naumann „*Anfangsgründe der C.*“, Marx „*Geschichte der C.*“,

Karsten „*Lehrbuch der C.*“ (tom 2 Encyklopedyi fizyki Karstena).

Kryształ górny, ob. Kwarc.

Kryształowe szkło, ob. Szkło.

Kryteryjum (το κριτήριον, sprawdzian, kamień probierczy), w filozofii oznacza zasadę mającą służyć dla przekonania się o prawdziwości wszelkich innych filozoficznych twierdzeń. Każdy system filozoficzny ma przeto inne kryteryjum: Descartes np. powiada, iż to jest prawdą, co jasno i wyraźnie pojmujemy (*quod valde clare et distincte percipio. 3 Meditatis*). Materyjaliści w ogóle widzą kryteryjum prawdy w zgodności z prawami przyrodzonemi, gdy idealiści i spirytualiści opierają takowe bądź na duchowéj prawidłowości, bądź na harmonii praw ducha i przyrody.

Kryton, bogaty Ateńczyk, żyjący około r. 400 prz. Chr., przyjaciel i uczeń Sokratesa, którego namawiał do ucieczki z więzienia; od jego imienia nazwany został jeden z dyjalogów Platona.—**Kryton**, nazywał się także rzeźbiarz ateński, który w ostatnich czasach rzeczypospolitéj pracował w Rzymie.

Krytycyzm, nazwa nadana przez Kanta metodzie badania filozoficznego, rozpoczynającéj od poznania źródła, zakresu i granic ludzkiéj wiedzy. Nim zaczniemy rozmyślać nad rozwiązaniem najwyższych zagadnień, musimy przekonać się, czy mamy odpowiednie ku temu siły, sprawdzić doniosłość naszego umysłu, zgłębić źródło i proces powstawania naszych pojęć i sądów. Tém się różni krytycyzm od dogmatyzmu, empiryzmu i skeptycyzmu (ob.). **K.** staje się transcendentalną filozofiją lub idealizmem transcendentalnym, o ile stara się wykazać lub przeczyć możliwości poznania tego co przekracza zakres doświadczenia.

Krytyjasz (greck. *Kritias*), najgwałtowniejszy z trzydziestu tyranów ateńskich; pochodził ze znakomitéj familii, do któréj należał i Platon, uczeń Gorgijasza i Sokratesa. Karyjerę polityczną rozpoczął 411 r. prz. Chr. Wygnany w kilka lat potém do Tessalii, wrócił do kraju za amnestyją po klęsce Ateńczyków pod Aegospotamos 405 r. i był jednym z najgorętszych zwolenników wprowadzonéj przez Lizandra oligarchicznéj ustawy trzydziestu tyranów. Przewyższając swych kolegów zdolnościami, wywierał wpływ ogromny, ale licznemi niesprawiedliwościami i bezecnemi okrucieństwy ściągnął na się powszechną nienawiść. Teroryzm jego trwał wszakże niedługo, zginął bowiem już 405 r. prz. Chr. w walce trzydziestu tyranów, z wygnańcami ateńskimi pod wodzą Trazybula (ob.). **K.** odznaczył się zarówno jako filozof, mówca i poeta elegijny. Ułomki jego elegij zebrał pomiędzy innymi Schneidewin w dziele „*Delectus poësis elegiacae Graecae*“ (Getynga 1838).—Porów. Webera „*De Critia tyranno*“ (Frankf. 1824).

Krytyka (z greck. *krinomai* sądzę), sąd o przedmiocie, jego ocena, zwłaszcza gruntowna i szczegółowa, a nadto jeszcze zdolność albo sztuka oceniania pewnych przedmiotów oraz umiejętność do tegoż oceniania potrzebna czyli raczéj umiejętne i naukowe przedstawienie prawideł, wynikających z natury przedmiotu, według których ocenić możemy jego prawdziwość. Kant i jego uczniowie nazwie **K.** *filozoficznéj* nadali znaczenie dotąd niezwykłe przez to, że ją odnieśli do oceniania władzy poznawania albo mianowali tym wyrazem badanie tego, co człowiek mocen jest poznawać; odróżniali więc w filozofii metodę krytyczną czyli *krytycyzm* (ob.) od dogmatycznéj i skeptycznéj. **K.** *historyczna* odnosi się do rzeczywistości faktów zewnętrznych i do natury jéj, mogącéj być poznaną przez doświadczenie; zajmuje się ona więc badaniem prawdziwości czyli autentyczności pewnych świadectw, zwłaszcza pomników piśmiennych. W ścisłym z nią związku zostaje **K.** *filologiczna*, która albo oczyszcza tekst z dodatków obcych i późniejszych oraz bada prawdziwość całych ustępów a nawet całych dzieł pod względem autorstwa pewnego pisarza i wtedy nazywa się **K.** *wyższą*, albo też ma na celu ustalenie pojedynczych wyrazów i połączenie ich w jedno zdanie a wówczas nazywa się **K.** *niższą* albo *konjekturalną*. **K.** *wyższa* bywa albo *zewnętrzna* czyli *dyplomatyczna*, jeżeli się opiera na okolicznościach zewnętrznych, świadectwach cudzych, albo *wewnętrzna*, jeżeli się opiera na stosunkach istotnych i wewnętrznych, t. j. na treści, duchu, języku i stylu ocenianego pomnika. **K.** *artystyczna* nazywa się **K.** *estetyczną*, jeżeli bada wartość utworu sztuki wewnętrzną, idealną czyli estetyczną, albo też **K.** *techniczną*, jeżeli ocenia jeno obrobienie zewnętrzne i mechaniczne, prawidłowe użycie narzędzi i środków sztuki lub rzemiosła. Pokrewną **K.** *estetycznéj* jest **K.** *moralna*, odnosząca się do wartości sposobu myślenia i czynów a opierająca się tak samo na etyce jak estetyczna na estetyce.—**K** filologiczna mało ma w literaturze naszéj reprezentantów, więcéj zaś i to znakomitszych przedstawicieli ma **K.** historyczna i estetyczna. Do celniejszych u nas krytyków historycznych i historyczno-literackich należą: Naruszewicz, Albertrandi, Lelewel, Moraczewski, Łukaszewicz, Wiszniewski, Duchiński, J. Bartoszewicz, Szujski i t. d.; do estetycznych: M. Mochnacki, Mickiewicz, Tyszyński, A. Krajewski, Kaszewski, Lewestam, Siemieński, Libelt, Klaczko, Małecki, St. Tarnowski, W. Gerson i t. d.

Krywań albo *Krzywoń*, po Łomnicy (ob.) najwyższy wierzchołek w Tatrach, w kom. liptowskim, wedle Wehlenberga 7,538 st. wysoki, wedle innych pomiarów dochodzi do 7,688 st. a nawet 7,884 st.

Krywe-Krywejto, ob. Krewe-Krewejto.

Krywicze, gałęź szczepu Słowian północnych, zamieszkała w sąsiedztwie Słowian nowogrodzkich nad górnym biegiem Dźwiny, Wołgi i Dniepru. Krainy ich rozciągały się na wschód od Pskowa aż po za Smoleńsk; oprócz dwu wymienionych najważniejsze miasta **K.** były: Izborsk, Toropiew i Połotesk (Połock). Wspominani w Ptolemeusza *Karvoni* są najprawdopodoniéj **K.**, imię których znajduje się po raz pierwszy u Konstantyna Porfirogenity a daléj u Nestora. W ich mieście Izborsku osiadł 864 Truwor, ks. ruso-warjagski; następnie wspominani są często do 1127 w walkach pomiędzy książętami ruskiemi. Oddzielnemi plemionami **K.** byli *Połoczanie* około Połocka i *Smolanie* lub *Smolnianie*,

około Smoleńska. Nazwa ziemi K. zachowała się aż do XIV w. bardziéj na południe od pierwotnych siedlisk, a mianowicie na Białéj Rusi, około Nowogródka. Liczne miejscowości przechowały dotychczas ich nazwę. Schlözer i Stral bezzasadnie przypuszczali że K. byli Łotyszami.

Kryzys, ob. Przesilenie.

Kryżborg (*Kreuzburg*), okazały starodawny zamek pod wsią t. n., nad rz. Dźwiną, w Inflantach. Tutaj w r. 1626 Aleksander Gąsiewski, wsparty przez Lwa Sapiehę, hetmana w. litewskiego, przymusił generała szwedzkiego Horna i króla Gustawa Adolfa do cofnienia się do zamku Dahlen, który wkrótce potém wojska polskie opanowały.

Kryżewec, po niem. *Kreutz*, po madz. zaś *Körös*, wolne miasto królewskie w Kroacyi, stolica żupy t. n., leży o 6 mil od Zagrzebu, nad rz. Głogownicą: liczy 2,100 m.; siedlisko władz komitatowych i biskupa grecko-katolickiego.—*Kryżewacka żupa*, ma 30 m. kw. rozległości, przerznięta wzgórzami i dolinami, równa nad brzegami Dunaju; grunt urodzajny, rolnictwo jednak stoi na dość niskim stopniu, rozwinięte natomiast sadownictwo i uprawa wina. Mieszkańców około 74,000, z małym wyjątkiem katolików.

Krzak, krzew lub niskie drzewko, szeroko rozłożyste, od dołu gęsto gałęziami opatrzone.

Krzczonów, wieś rządowa w gub. i pow. lubelskim, nad rz. Giełczew, wyżéj Piasków. Miała ona otrzymać swoje nazwisko stąd, że się tu chrzcili aryjanie lubelscy w dojrzałym wieku, nurzając w wodzie, chrzest bowiem dzieciom udzielany uważali za nieważny. Z tego powodu nazywano także takich aryjanów nurkami lubelskimi.

Krzeczkowski (Józef), rodem z gub. podolskiéj, wierszopis i wydawca *Noworoczników wileńskich*, które zastępowały czas jakiś miejsce pism peryjodycznych literackich. Do takich należą: „*Żnicz*“ (Wilno 1834—35); „*Biruta*“ (tamże 1837—38); „*Rimembranza*“ (1843); „*Świstek Spirydona Wędzegi*“ (poszyt I, II i III, 1845). Pomiędzy innemi przełożył on także Listy Commendoniego p. t. *Pamiętniki o dawnéj Polsce* z czasów Zygmunta Augusta (2 t., Wilno 1851). Poezyje swe umieszczał w rozmaitych czasopismach.

Krzeczkowskie starostwo niegrodowe, było pomieszczone w wdztwie ruskiém, w ziemi przemyślskiéj. Podług spisów, podskarbińskich z r. 1771 zaliczały się do niego wsie Krzeczkowa, Olszany i Hołowincze z przyległościami. W tymże czasie posiadał je Wojciech Lewicki z żoną, opłacając z niego kwarty złp. 1,719. a hyberny złp. 270 gr. 19.

Krzeczowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie krakowskiém, powiecie czchowskim. Podług spisów podskarbińskich zaliczało się w r. 1765 do dóbr stołowych królewskich, z których opłacano hyberny złp. 4,409 gr. 28. Po zajęciu go przez rząd austryjacki 1775 składało się ze wsi Krzeczów, Rzezowa, Iodłowka, Borek, Ostrów, Buczków, Dębina, Dąbrowka, Przyborów, Lęki, Rysie i Rudy. Następnie przyłączono do niego sstwo Bocheńskie i wsie Gawłów Stary i Nowy, Stomkę, Turzec i Najkowice Stare i Nowe. W takiém połączeniu rząd austryjacki sprzedał je w różnych czasach i w pięciu sekcyjach za summę w ogóle wynoszącą złotych reńskich 185,572 nie licząc sstwa bocheńskiego, które nabyło miasto Bochnia z niektóremi wójtostwami i folwarkami.

Krzeczowskie albo **Myślenice** starostwo niegrodowe, leżało w wdztwie krakowskiém, powiecie szczerzeckim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1770 zaliczało się do dóbr kasztelanii krakowskiéj i składało się: z miasta Myślenice i wsi Krzeczów, Krzeczonów, Górna wieś, Dolna wieś, Borzęta, Bysina, Polanka, Stróża, Pcim Lubień, Tęczyn, i Łagiewniki. W tym czasie posiadał je Jan Klemens Branicki, hetman wiel. kor., opłacając z niego kwarty złp. 6,829 gr. 28, a hyberny złp. 6,022 gr. 16. Po zajęciu go przez rząd austryjacki tenże sprzedał je 1777 Frańciszce księżniczce polskiéj w Kurlandyi i Semigalii za złotych reńskich 464,662 i 30 krajcarów łącznie z częścią sstwa lanckorońskiego i dzierżawą Pierzchawice.

Krzek, Skrzek, jaja żabie, ob. Żaby.

Krzem (*Silicium*, symbol *Si*, ciężar atomowy=28), pierwiastek chemiczny czteroatomowy, w naturze bardzo rozpowszechniony, ale w stanie wolnym nigdzie się nie znajdujący, otrzymany został przez Berzeliusza 1823 r. Znanym jest w stanie bezkształtnym i krystalicznym. W stanie bezkształtnym otrzymuje się przez ogrzewanie fluokrzemianu sodu z sodem, przyczém się tworzy fluorek sodu i K.; jest wtedy proszkiem ciemno-brunatnym, w wodzie nierozpuszczalnym; ogrzany na powietrzu zapala się i płonie jasnym płomieniem, przechodząc w kwas krzemny. Przez wyżarzenie fluokrzemianu potasu z glinem tworzy się K. krystaliczny, tworzący foremne ośmiościany, czarne, błyszczące, c. wł= 2,49, nie pali się nawet w tlenie, rozpuszcza się we wrzącym roztworze potażu. Znanym jest jeszcze K. w trzeciéj odmianie, zwanéj grafitową, z powodu podobieństwa do grafitu. Z wodorem K. tworzy *krzemowodór* H_4Si (?) odkryty przez Woehlera i Buffa (1857) przez traktowanie związku K. i magnezu chlorowodorem; jestto gaz bezbarwny, na powietrzu dobrowolnie się zapalający i przechodzący w kwas krzemny i wodę przy wydawaniu mgły obrączkowéj. Z chlorem tworzy *chlorek krzemu* $SiCl_4$ przez ogrzewanie K. w prądzie chloru, jestto ciecz bezbarwna, bardzo lotna, woni drażniącéj. *Fluorek krzemu* $SiFl_4$ tworzy się przez rozpuszczenie kwasu krzemnego w fluowodorze, jestto gaz duszący, na powietrzu dymiący. Ze wszystkich związków K. najważniejszym jest *kwas krzemny* czyli *krzemionka* SiO_2, w naturze bardzo rozpowszechniony, stanowiący w stanie bezwodnym różne odmiany kwarcu (ob.) i piasek. W stanie krystalicznym (ob. kwarc) krzemionka jest bardzo twarda, nierozpuszczalna w wodzie i kwasach (z wyjątkiem kwasu fluowodornego), jako też w alkalijach; topi się tylko w płomieniu tlenowodornym i przechodzi w krzemionkę bezkształtną—szkło przezroczyste; przejście to ma już miejsce przed stopieniem w silném gorącu, przynajmniéj częściowo. Krzemionka bezkształtna rów-

nież zachodzi w przyrodzie, lubo nie tak często. Powstała ona przez rozkład krzemianów pod działaniem wody zawierającéj kwas węglany i tworzy massy szkliste lub żywiczne odłamu muszlowego, małéj twardości, c. wł=2,2, łamiące światło pojedynczo. W tym stanie krzemionka przy wydzielaniu z krzemianów jest rozpuszczalną w wodzie, dla tego niektóre wody zawierają pewne jéj ilości zwłaszcza gorące, jak gejzery; z tych wód osadza się w stanie krystalicznym, lub bezkształtnym. Istoty organiczne żyjące w wodzie przyjmują krzemionkę, stanowi ona skorupy wielu wymoczków; znajduje się w popiele roślin, zwłaszcza w słomie traw występuje w znacznéj ilości, a w wydrążeniach bambusu wydziela się nawet jako opal (*labaszyr*). Sztucznie otrzymać można krzemionkę bezkształtną, jeżeli roztwór krzemianu potażu strącamy kwasem: powstaje osad galaretowaty, który po wysuszeniu i wyżarzeniu wydaje biały proszek; rozpuszcza się w alkalijach. Krzemionka jest ogniotrwała. Jeżeli się ją żarzy z solami, to wydala bezwodniki kwasów tych soli. Masa galaretowata, wydzielająca się z krzemianów na drodze mokréj, jest istnym kwasem krzemnym H_4SiO_4, który pod wpływem ciepła łatwo się rozpada na wodę i H_2SiO_3, który znów w wyższéj temperaturze rozszczepia się na wodę i bezwodnik kwasu krzemnego SiO_2; wodanów jego zresztą znanych jest kilka. Wodanom tym odpowiada mnóstwo soli, *krzemianów*, stanowiących ogromną moc minerałów; między innemi należy tu glina (ob.). Do krzemianów sztucznych należy szkło (ob.). Ze związku K. z wapniem przez działanie kwasu chlorowodornego w ciemności powstaje żółte ciało *silikon*, przechodzące za ogrzaniem w krzemionkę i krzemowodór. Przez działanie światła i wody przechodzi ono w *leukon*, ciało białe, galaretowate. Skład tych ciał nie jest z pewnością znany. Jeżeli fluorek krzemu wprowadzimy do wody, to wydziela się galaretowata krzemionka i powstaje kwas *krzemofluowodorny*, H_2SiFl_6; jest to ciecz kwaśna, wydająca z metalami *krzemofluorki*, jak np. krzemofluorek potasu K_2SiFl_6.

Krzemień, ob. Kwarc.

Krzemieńczukowskie starostwo niegrodowe, było położone w wdztwie i powiecie kijowskim. Podług metryk koronnych (ks. 376 str. 1) powstało z dawniejszego sstwa czerkaskiego przez wydzielenie zeń starożytnego zamku Krzemieńczuka z przyległościami, na lewym brzegu Dniepru, niedaleko ujścia rzeki Pizoli leżącemi. Istniało tylko do r. 1686, ponieważ traktatem Grzymułtowskiego odstąpione zostało Rossyi wraz z miastemi Kijowem, Arklejem, Itołtwą i Kropiwnem. Ostatniemi starostami byli Stanisław Jaskulski, a po nim Roman Ipohorski Lenkiewicz.

Krzemieniec, m. pow. gub. wołyńskiéj, nad rz. Irwą, w powabnéj dolinie ze wszystkich stron otoczonéj górami; około 13,600 m., w połowie chrześcijan, a w drugiéj połowie żydów. Jestto przedhistoryczna osada, tak zwana *stacyja krzemienna* (skąd i nazwa miasta), pewniejsze dzieje któréj zaczynają się dopiéro w 14 w.; r. bowiem 1340 Kazimierz W. pokonawszy Ruś nadał K. Jerzemu, synowi ks. litewskiego Narymunta; 1366 odstąpiony Polsce, powrócił 1382 do Litwy, aż za Władysława Jagiełły przyłączony do dawnéj Polski. Władysław nadał K. bratu swemu Dymitrowi Korybutowi, po jego zaś śmierci Świdrygielle, którego obległ tu 1418 Witold, w. ks. litewski. Zygmunt nadał K. Januszowi, biskupowi wileńskiemu, 1536 zaś żonie swéj Bonie; 1648 zdobyty i zrabowany przez Kozaków, coraz więcéj zaczął upadać. W latach 1803—33 istniało tu sławne gimnazyjum wołyńskie, założone przez Tadeusza Czackiego, które w r. 1833 przeniesione zostało do Kijowa. — *Krzemieniecki powiat*, ma na przestrzeni 2918,6 w. kw. około 139,000 m. Położenie wzniesione, górzyste, grunt gliniasty, ku północny piaszczysty, w ogóle urodzajny; główna rzeka Horyń. Mieszkańcy zajmują się przeważnie rolnictwem, obok tego ogrodnictwem i hodowlą bydła; przemysł rozwinięty.

Krzemienieckie starostwo grodowe, było położone w wdztwie wołyńskiém, powiecie krzemienieckim a po części i włodzimirskim. Podług lustracyi z r. 1628 zaliczano do tego sstwa: słynne miasto Krzemieniec (ob.) i wsie: Czeczeniowce, Niznią i Wierzchnią Wilę, Pisarowkę, Saponów, Podliszce, Młynowce, Ośniki, Olewince, Woronowce, Zołob, Niemieryńce, Rudkę, Siekun, Suski i Dzierżawę Dworzec. W r. 1771 posiadał je Józef książę Sanguszko, marszałek nadworny w. ks. lit., opłacając z niego kwarty złp. 7,798 gr. 28, a hyberny złp. 405 gr. 24.

Krzemionka, ob. Krzem.

Krzeń, jezioro w królestwie polskiém, gub. i pow. lubelskim, w dobrach Zezulin, zajmuje 60 morgów przestrzeni.

Krzepice, osada w gub. piotrkowskiéj, pow. częstochowskim, nad rzeką Liczwartą. Niegdyś był tu zamek warowny, z którego dzisiaj pozostała tylko część wieży i fundamenta. Tutejszy kościół parafijalny p. t. ś. Jakóba apostoła wzniesiony został 1357 przez Kazimierza Wielkiego i do r. 1800 osadzony był przez kanoników regularnych. Miasto liczy 2,303 m.

Krzepickie starostwo niegrodowe, mieściło się w wdztwie krakowskiém, powiecie lelowskim. Podług lustracyi z r. 1660 składało się: z miasta Krzepice (ob.) z zamkiem i 2 folw., z miasteczka Kłobuck i wsi: Starokrzepice, Rembielice, Opatów, Złochowice, Truskolasy, Dankowice, Wręczyce, Zagorze, Zakrzów, Łobodno, Miedzno, Ostrów, Kocin, Dobra, Brzoska, Kawki, Cyganka, Pacanówek, Kostrzyna, Podleżany, Zwierzyniany, Zajączki i 3 kuźnice. Znaczna część tego sstwa wedle uchwały sejmowéj z r. 1658 była udzielona klasztorowi częstochowskiemu w nagrodę za waleczną obronę r. 1656 przeciw Szwedom. W r. 1771 posiadał je Adam Miączyński, opłacając z niego kwarty w ilości złp. 7241 gr. 26, a hyberny złp. 5,438 gr. 7. Na sejmie z r. 1773—75 Stany Rzplitéj nadały toż sstwo w emfiteutyczne posiadanie rzeczonemu Miączyńskiemu, oraz wyznaczyły oddzielną komisyję do ostatecznego granic jego oznaczenia.

Krzepnięcie krwi, stanowi jeden z najbardziéj charakterystycznych jéj objawów. Polega na tém, że krew wydalona z naczyń krwionośnych zmienia się wkrótce w jednostajną, galaretowatą masę. Po pewnym czasie rozdziela się ona na część płynną, blado żółtawą i *skrzep*, z włóknika i ciałek krwi złożony. W pewnych warunkach krzepnięcie dokonywa się za życia w naczyniach (ob. zakrzep). Bardzo rozmaicie tłumaczono K. Przyjmowano, że tylko nieokreślony bliżéj wpływ żywych ścian naczynionych utrzymuje krew w stanie ciekłym. W ostatnich czasach Aleks. Schmidt okazał, że włóknik we krwi nie jest gotowy, a tworzy się z dwu jéj części składowych, z substancyi fibryno-plastycznéj i fibryno-rodnéj. Połączenie ich dokonywać się ma pod wpływem właściwego fermentu, który w stojącéj dopiero krwi w większéj ilości się wytwarza.

Krzesiwo, rozmaitego rodzaju narzędzia służące do wydobywania ognia. Najprostszém K. jest kawałek stali, który uderzając o krzemień, odrywa od niego drobne cząstki; z powodu pracy mechanicznéj, tu wywartéj, wywiązuje się ciepło dosyć silne do rozżarzenia tych drobnych cząsteczek, które podając na hubkę, zapalają takową. Wszelkie zresztą sposoby krzesania ognia polegają na zamianie pracy mechanicznéj w ciepło; tak np. **K.** *pneumatyczne* czyli *powietrzne*, jest to walec metalowy, w którym posuwa się tłok, mający u spodu kawałek hubki; przez silne posunięcie tłoka, powietrze pod nim będące się zagęszcza, w skutek czego wywiązuje się ciepło dostateczne do zapalenia hubki. **K.** *wodorne*, czyli *gazopyryjon*, jest naczyniem zawierającém opiłki żelazne i kwas siarczany, w skutek czego wywiązuje się wodór; naczynie jest zamknięte pokrywą mającą otwór tak urządzony, że uchodzący wodór napotyka gąbkę platynową (ob. platyna), platyna ta rozdrobniona pochłania gwałtownie wodór, który w niéj tak się zagęszcza, iż od rozwiniętego stąd ciepła gąbka platynowa się rozżarza. Zresztą jedyném dziś powszechnie używaném **K.** są zapałki (ob.).

Krzeszów, osada w gub. lubelskiéj, pow. biłgorajskim. nad rz. Sanem, liczy 1,500 m.

Krzeszowice, wieś pod Krakowem, w pięknem położeniu, dobrze zabudowana.

Krzew, ob. drzewo.

Krzezno albo *ferezyja*, rodzaj przyboru, który jako pewne insignium nosili z łańcuchem rycerskim u pasa tak zwani *Comites* i *Duces* (ob. *Comes*).

Krzos, krzesiwo u strzelby. *Krzoska*, w dawnéj polszczyźnie była rusznica krzesząca, to jest opatrzona zamkiem i krzesiwem.

Krzyca, ob. Żyto.

KONIEC TOMU VI-go.

Biblioteka AP
25003/
2.
217